

مرکز تحقیقات ایرانیکا

اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www.

www.

www.

www.

Ghaemiyeh

.com

.org

.net

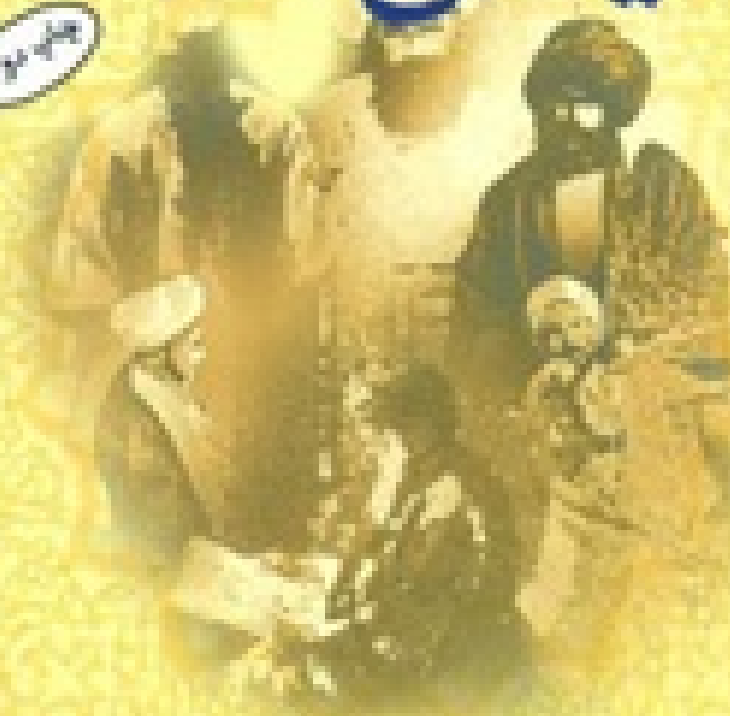
.ir

میرزا عبداللہ احنلی اصفہانی

ریاض العلماء حیات الفضلاء

جلد ۱-۷

جلد ۱-۷

ترجمہ
محمد یوسف سائیدی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

رياض العلماء و حياض الفضلاء

نويسنده:

عبدالله بن عيسى بيگ افندى

ناشر چاپى:

بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست	۵
رياض العلماء و حياض الفضلاء	۸۹
مشخصات كتاب	۸۹
جلد ۱	۹۰
اشاره	۹۰
فهرست مطالب	۹۲
درآمد	۱۱۹
مقدمه مترجم	۱۲۳
اشاره	۱۲۳
سال ميلاد و آغاز تحصيل صاحب رياض	۱۲۹
آثار صاحب رياض	۱۳۵
مدارك رياض العلماء	۱۴۹
سال درگذشت صاحب رياض	۱۶۱
«حرف الف»	۱۷۳
۱- آدم بن يونس بن مهاجر نسفی	۱۷۳
۲- سيد ميرزا ابراهيم حسینی نيشابوری طوسی مشهدی	۱۷۳
۳- شيخ ابراهيم بن ابراهيم بن فخر الدين عاملي بازوری	۱۷۴
۴- سيد تاج الدين ابراهيم بن احمد بن محمد الحسيني الموسوی	۱۷۷
۵- ابواسحاق بن احمد بن محمد المقرئ	۱۷۷
۶- شيخ ابراهيم بن جعفر بن عبد الصمد عاملي کرکی	۱۷۷
۷- شيخ ابراهيم بن حسن عاملي شقیفی	۱۷۸
۸- شيخ ابراهيم بن حسن بن خاتون عاملي عينانی	۱۷۸
۹- سيد ميرزا ابراهيم ظهير الدين يا رفيع الدين ابن ميرزا حسين بن	۱۷۸
۱۰- شيخ تقی الدين ابراهيم بن حسين بن علی أملی	۱۸۳
۱۱- شيخ عفيف الدين ابراهيم بن خليل بن شده قوهدی	۱۸۵
۱۲- شيخ ابراهيم بن سليمان قطیفي غروی حلی	۱۸۵
۱۳- شيخ ابراهيم بن علی عاملي جیعی	۱۹۱
۱۴- شيخ ابراهيم بن شيخ علی عاملي شامی	۱۹۲
۱۵- شيخ ظهير الدين ابواسحاق ابراهيم بن شيخ نور الدين ابوالقاسم	۱۹۲
۱۶- الشيخ الاجل تقی الدين ابراهيم بن علی بن الحسن بن محمد بن	۱۹۴
۱۷- شيخ ابو منصور ابراهيم بن علی بن محمد مقرئ رازی	۱۹۹
۱۸- شيخ برهان الدين ابواسحاق ابراهيم بن شيخ زين الدين ابوالحسن	۱۹۹
۱۹- ميرزا ابراهيم بن ملا صدر الدين محمد بن ابراهيم شیرازی	۲۰۰
۲۰- شيخ ابراهيم بن محمد بن احمد بن صالح	۲۰۱
۲۱- سيد زين الدين ابراهيم بن محمد بن تاج الدين حسینی کيسکی	۲۰۱
۲۲- سيد ميرزا ابراهيم بن محمد بن حسين بن حسن موسوی عاملي	۲۰۱
۲۳- شيخ تقی الدين ابراهيم بن محمد بن سالم	۲۰۱
۲۴- شيخ ابراهيم بن محمد بن علی حروفشی عاملي کرکی	۲۰۱
۲۵- ميرزا ابراهيم بن ميرزا همدانی	۲۰۱
۲۶- شيخ اجل ابراهيم بن يحيى احسانی	۲۰۳

- ٢٠٣-.....٢٧-احمد سيعى
- ٢٠٣-.....٢٨-سيد ابو العباس احمد بن ابراهيم بن احمد حسيني
- ٢٠٣-.....٢٩-سيد جليل نظام الدين احمد بن ابراهيم بن سلام الله بن عماد الدين
- ٢٠٤-.....٣٠-شيخ احمد بن ابي جامع عاملى
- ٢٠٤-.....٣١-سيد عماد الدين ابو القاسم احمد بن ابي على حسيني
- ٢٠٤-.....٣٢-سيد عماد الدين ابو القاسم احمد بن ابي على بن ابي المعالى بن
- ٢٠٥-.....٣٣-سيد احمد بن ابي محمّد بن منتهى حسيني مرعشى
- ٢٠٥-.....٣٤-شيخ وجيه الدين ابو طاهر احمد بن ابي المعالى
- ٢٠٥-.....٣٥-شيخ احمد بن احمد بن يوسف سوادى عاملى عينائى
- ٢٠٥-.....٣٦-شيخ محى الدين احمد بن تاج الدين عاملى ميسى
- ٢٠٦-.....٣٧-احمد بن جعفر بن سفيان بزوفرى
- ٢٠٦-.....٣٨-احمد بن حسن بن اسباطابو ذر
- ٢٠٦-.....٣٩-سيد بهاء الدين ابو شرف احمد بن حسن بن على حسيني مرعشى
- ٢٠٦-.....٤٠-ابو العباس احمد بن حسن بن على فلكى طوسى مفسر
- ٢٠٦-.....٤١-شيخ احمد بن حسن بن على بن محمّد بن حسين حر عاملى
- ٢٠٧-.....٤٢-شيخ احمد بن حسن بن محمّد بن على عاملى مشغرى جيعى
- ٢٠٧-.....٤٣-شيخ تقي ابو بكر احمد بن حسين بن احمد نيشابورى خراعى
- ٢٠٨-.....٤٤-قاضى احمد بن حسين بن احمد بن محمّد مشهور به دلّه قمى
- ٢٠٨-.....٤٥-سيد احمد بن حسين بن حسن موسى عاملى كركى
- ٢٠٨-.....٤٦-احمد بن حسين بن عبد الله مهراى آبى
- ٢٠٨-.....٤٧-احمد بن حسين بن عبيد الله غضايرى
- ٢٠٩-.....٤٨-شيخ احمد بن حسين بن محمّد بن احمد بن سليمان عاملى
- ٢١٠-.....٤٩-شيخ امام جمال الدين احمد بن حسين بن محمّد بن حمدان
- ٢١٠-.....٥٠-احمد بن حسين بن يحيى همدانى
- ٢١٥-.....٥١-ابو العباس شيخ احمد بن خاتون عاملى عينائى
- ٢١٥-.....٥٢-شيخ احمد بن خاتون عاملى عينائى
- ٢١٦-.....٥٣-بولانا احمد بن خليل قزوينى
- ٢١٦-.....٥٤-سيد احمد بن سيد زين العابدين حسيني عاملى
- ٢١٦-.....٥٥-شيخ احمد بن سلام جزائرى
- ٢١٦-.....٥٦-شيخ احمد بن سليمان عاملى نباطى
- ٢١٦-.....٥٧-احمد بن عباس نجاشى اسدى
- ٢١٩-.....٥٨-شيخ جليل احمد بن عبد الصمد حسيني بخرانى
- ٢١٩-.....٥٩-شيخ احمد بن عبد العالى عاملى ميسى
- ٢١٩-.....٦٠-شيخ اديب احمد بن عبد القاهر بن احمد قمى
- ٢٢٠-.....٦١-شيخ جليل ابو الحسن احمد بن عبد الله بكرى
- ٢٢١-.....٦٢-سيد جلال الدين ابو الفضائل احمد بن عبد الله بن على بن عبد الله
- ٢٢١-.....٦٣-شيخ جمال الدين و يا فخر الدين و يا شهاب الدين احمد بن
- ٢٢٣-.....٦٤-ابو عبد الله احمد بن عبد الواحد بن احمد بزاز
- ٢٢٤-.....٦٥-احمد بن على بلخى
- ٢٢٤-.....٦٦-شيخ جليل احمد بن على رازى
- ٢٢٤-.....٦٧-شيخ احمد بن على شبلى عاملى

- ۶۸-مولانا احمد بن نصير الدين علي شوي سندی(توی)..... ۲۲۶
- ۶۹-شيخ جمال الدين احمد بن حاج علي عاملي عینائی ۲۲۶
- ۷۰-الشيخ الافضل احمد بن علي مهايادی ۲۲۷
- ۷۱-شيخ ابو منصور احمد بن علي بن ابي طالب طبرسي ۲۲۷
- ۷۲-سيد عماد الدين ابو القاسم احمد بن علي بن ابي المعالي بن زكي ۲۳۱
- ۷۳-شيخ احمد بن علي بن احمد زينوايادی ۲۳۱
- ۷۴-شيخ جمال الدين احمد بن علي بن امير كاقوسي(قوسيني) ۲۳۱
- ۷۵-احمد بن علي بن حسين بن شانان قاضي قمی ۲۳۱
- ۷۶-شيخ كمال الدين ابو جعفر احمد بن علي بن سعيد بن سعاده ۲۳۱
- ۷۷-شيخ احمد بن علي بن سيف الدين عاملي كفرجوني ۲۳۲
- ۷۸-احمد بن علي بن عباس بن نوح سيرافي،ساكن بصره ۲۳۲
- ۷۹-شيخ جليل احمد بن علي بن عبد الجبار طبرسي قمی ۲۳۳
- ۸۰-سيد فخر الدين احمد بن علي بن عرفه حسيني ۲۳۳
- ۸۱-قاضي احمد بن علي بن قدامه ۲۳۳
- ۸۲-ابو الحسن احمد بن علي بن نحاس ۲۳۴
- ۸۳-شيخ ابو الفتح احمد بن عيسى بن محمّد خشاب حلبی ۲۳۴
- ۸۴-سيد كمال الدين ابو المحاسن احمد بن سيد امام فضل الله بن علي ۲۳۴
- ۸۵-شيخ شهاب الدين احمد بن فهد بن ادریس مقرئ احسانی ۲۳۴
- ۸۶-سيد ابو طالب احمد بن قاسم بن زهره حسيني ۲۳۴
- ۸۷-شيخ ابو السعادات احمد بن ماصوري ۲۳۵
- ۸۸-سيد بهاء الدين ابو الفضل احمد بن مجتبی بن ابو سليمان حسيني ۲۳۵
- ۸۹-مولای اجل و اكمل احمد بن محمّد اردبیلی ۲۳۵
- ۹۰-مولانا احمد بن محمّد تونی بشرويی ۲۳۸
- ۹۱-سيد احمد بن محمّد موسوی ۲۳۸
- ۹۲-(محمّد)شيخ مهذب الدين ابو ابراهيم احمد بن محمّد و هر ۲۳۸
- ۹۳-شيخ امام فخر الدين ابو سعيد احمد بن محمّد بن احمد خزاعي ۲۳۸
- ۹۴-احمد بن محمّد بن احمد قمی ۲۳۹
- ۹۵-سيد احمد بن محمّد بن احمد بن ابراهيم بن زهره حسيني ۲۳۹
- ۹۶-سيد مصباح الدين ابو ليلى احمد بن محمّد بن احمد بن ۲۳۹
- ۹۷-احمد بن محمّد بن جعفر ابو علي صولي ۲۳۹
- ۹۸-احمد بن محمّد بن جعفر بن هبه الله بن نما حلی ۲۴۰
- ۹۹-شيخ جمال الدين احمد بن محمّد بن حداد ۲۴۰
- ۱۰۰-سيد ابو طالب احمد بن محمّد بن حسن بن زهره حسيني حلبی ۲۴۰
- ۱۰۱-شيخ احمد بن محمّد بن حسن بن وليد ۲۴۰
- ۱۰۲-احمد بن محمّد بن حمزه طالقانی(طایفانی) ۲۴۰
- ۱۰۳-شيخ جمال الدين احمد بن شمس الدين محمّد بن خاتون عاملي ۲۴۱
- ۱۰۴-احمد بن محمّد بن داود ۲۴۱
- ۱۰۵-احمد بن محمّد بن سليمان بن حسن بن جهّم بن بکیر بن ۲۴۲
- ۱۰۶-شيخ فخر الدين احمد بن محمّد بن عبد الله بن علي بن حسن بن ۲۴۲
- ۱۰۷-سيد احمد بن محمّد بن علي علوی نسابه ۲۴۳
- ۱۰۸-شيخ شرف الدين احمد بن صدر كبير تاج الدين محمّد بن علي ۲۴۳

- ۱۰۹-احمد بن محمد بن عمر(ابن عمران)بن موسى بن جراح..... ۲۴۳
- ۱۱۰-(علي)شيخ جمال الدين ابو العباس احمد بن شمس الدين محمد..... ۲۴۴
- ۱۱۱-سيد نظام الدين احمد بن محمد معصوم حسيني..... ۲۴۶
- ۱۱۲-شيخ احمد بن محمد بن مكي شهيدى عاملى جزينى..... ۲۴۶
- ۱۱۳-احمد بن محمد بن موسى،معروف به ابن صلت..... ۲۴۷
- ۱۱۴-احمد بن محمد بن نوح،مکنى به ابو العباس سيراقي..... ۲۴۷
- ۱۱۵-شيخ احمد بن محمد بن هارون روزنى..... ۲۴۷
- ۱۱۶-احمد بن محمد بن يحيى..... ۲۴۷
- ۱۱۷-شيخ احمد بن محمد بن يوسف بحراني..... ۲۴۸
- ۱۱۸-سيد صدر الدين احمد بن مرتضى بن منتهى حسيني مرعشى..... ۲۴۸
- ۱۱۹-شيخ سديد الدين ابو العباس احمد بن مسعود اسدى حلى..... ۲۴۸
- ۱۲۰-ابو الحسين احمد بن منير عاملى طرابلسى شامى ملقب به..... ۲۴۹
- ۱۲۱-شيخ احمد بن موسى عاملى نياطلى..... ۲۵۶
- ۱۲۲-سيد جمال الدين ابو الفضائل احمد بن سيد سعد الدين ابو ابراهيم..... ۲۵۷
- ۱۲۳-احمد بن نصر بن سعيد باهلي معروف به ابن ابي هراسه..... ۲۶۱
- ۱۲۴-شيخ احمد بن نعمه الله بن خاتون..... ۲۶۱
- ۱۲۵-سيد احمد بن يوسف حسيني عريضي..... ۲۶۲
- ۱۲۶-شيخ اردشير بن ابو ماجد بن ابو المفاخر كاپلى..... ۲۶۲
- ۱۲۷-سيد شرف الدين ابو هاشم اسحاق بن امير كاين كرامى جعفرى..... ۲۶۲
- ۱۲۸-سيد جليل شيخ صفى الدين ابو الفتح اسحاق بن سيد امين الدين..... ۲۶۲
- ۱۲۹-شيخ تقي ابو طالب اسحاق بن محمد بن حسن بن حسين بن..... ۲۶۶
- ۱۳۰-اسعد بن ابراهيم بن على بن محمد مقرى..... ۲۶۶
- ۱۳۱-خطير الدين ابو على اسعد بن حمد بن احمد كاشانى..... ۲۶۶
- ۱۳۲-شيخ اسعد بن سعد بن محمد حمامى(به تخفيف ميم بر وزن..... ۲۶۷
- ۱۳۳-شيخ اسعد بن عبد القاهر بن اسعد اصفهانى مكنى به..... ۲۶۷
- ۱۳۴-قاضى علاء الدين اسعد بن على بن هبه الله بن دعويدار..... ۲۶۸
- ۱۳۵-شيخ صائى اسفنديار بن ابو الخير سبرى..... ۲۶۸
- ۱۳۶-امير صادم الدين اسكندر بن دريس بن عسكر ورشيدى خرقانى..... ۲۶۸
- ۱۳۷-سيد ابو المعالى اسماعيل بن حسن بن محمد حسيني،تقيب..... ۲۶۹
- ۱۳۸-شيخ شهاب الدين اسماعيل بن شيخ شرف الدين ابو عبد الله..... ۲۶۹
- ۱۳۹-سيد اسماعيل بن حيدر بن حمزه علوى عباسى..... ۲۶۹
- ۱۴۰-سيد اسماعيل بن سعيد حسيني حوزى..... ۲۶۹
- ۱۴۱-ابو القاسم اسماعيل بن ابو الحسن عباد بن عباس بن عباد بن..... ۲۷۰
- ۱۴۲-سيد اسماعيل بن على عاملى كفرحونى..... ۲۸۲
- ۱۴۳-ابو سعد اسماعيل بن على بن حسين سمان..... ۲۸۲
- ۱۴۴-ابو ابراهيم اسماعيل بن محمد بن حسن بن حسين بن بابويه..... ۲۸۲
- ۱۴۵-شيخ اسماعيل بن محمود بن اسماعيل جيلى..... ۲۸۳
- ۱۴۶-سيد اشرف بن حسين بن محمد جعفرى..... ۲۸۳
- ۱۴۷-شيخ ابو محمد الياس بن محمد بن هشام..... ۲۸۳
- ۱۴۸-شيخ الياس بن هشام حائرى..... ۲۸۳
- ۱۴۹-معين الدين امير كاين ابي اللجيم بن اميره المصدرى عجلي..... ۲۸۳

- ٢٨٤-.....١٥٠-سيد زين الدين اميره بن شرفشاه حسيني
- ٢٨٤-.....١٥١-وزير شرف الدين انوشيروان بن خالد
- ٢٨٤-.....١٥٢-ايوب بن حسن
- ٢٨٥-.....«حرف باء»
- ٢٨٥-.....١-مولانا حاج بابا بن محمد صالح قزويني
- ٢٨٥-.....٢-سيد فخر الدين بابا بن محمد علوي حسيني ابي
- ٢٨٥-.....٣-شيخ بابويه بن سعد بن محمد بن حسن بن بابويه
- ٢٨٥-.....٤-شيخ موفق الدين بختيار بن حسن ششني
- ٢٨٦-.....٥-شيخ بدر بن سيف بن بدر عربي
- ٢٨٦-.....٦-سيد بدر الدين بن احمد حسيني عاملي انصاري
- ٢٨٧-.....٧-سيد بدر الدين محمد بن محمد بن ناصر الدين عاملي كركي
- ٢٨٧-.....٨-سيد نجم الدين بدران بن شريف بن ابو الفتح علوي حسيني
- ٢٨٨-.....٩-سيد بدل كيا بن شرفشاه بن محمد حسيني رازي
- ٢٨٨-.....١٠-شيخ ابو الخير برکه بن محمد بن برکه اسدي
- ٢٨٨-.....١١-(هو)بكار بن احمد بن زياد
- ٢٨٨-.....١٢-شيخ بهاء الدين بن علي عاملي نباطي
- ٢٨٩-.....«حرف تاء»
- ٢٨٩-.....١-سيد تاج الدين بن طالب كيا حسيني
- ٢٨٩-.....٢-سيد تاج الدين بن علي بن احمد حسيني عاملي
- ٢٨٩-.....٣-سيد سراج الدين موسوم به تاج الدين بن محمد بن حسين حسيني
- ٢٩٠-.....٤-سيد تقي بن ابي طاهر بن هادي حسيني نقيب رازي
- ٢٩٠-.....٥-تقي بن داب
- ٢٩٠-.....٦-شيخ تقي الدين بن نجم حلي معروف به ابو الصلاح
- ٢٩٢-.....٧-شيخ تواب بن حسن بن ابي ربيعه خشاب بصري
- ٢٩٣-.....«حرف تاء»
- ٢٩٣-.....١-السيد الثائر بالله بن مهتدي بن ثائر بالله حسيني جيلي
- ٢٩٣-.....٢-شيخ ثابت بن احمد بن عبد الوهاب حلي
- ٢٩٤-.....٣-شيخ ابو الفضل ثابت بن عبد الله بن ثابت يشكري
- ٢٩٥-.....«حرف جيم»
- ٢٩٥-.....١-شيخ جابر بن عباس نخفي
- ٢٩٥-.....٢-شيخ جار الله بن عبد العباس بن عماره جزائري
- ٢٩٥-.....٣-شيخ زين الدين جعفر بن حسام عاملي عيناتي
- ٢٩٦-.....٤-شيخ اجل محقق نجم الدين ابو القاسم جعفر بن حسن بن يحيى بن
- ٣٠٤-.....٥-ابو الحسن جعفر بن حسين بن حسكه قمي
- ٣٠٥-.....٦-شيخ جعفر بن صالح بحراني
- ٣٠٥-.....٧-سيد ابو ابراهيم جعفر بن علي بن جعفر حسيني
- ٣٠٥-.....٨-شيخ جلال الدين جعفر بن علي بن صاحب دار الصخر حسيني
- ٣٠٥-.....٩-شيخ جعفر بن شيخ علي بن عبد العالي عاملي ميسي
- ٣٠٥-.....١٠-سيد عماد الدين ابو القاسم جعفر بن علي بن عبد الله بن احمد
- ٣٠٦-.....١١-شيخ جليل جعفر بن علي(محمد)مشهدي
- ٣٠٦-.....١٢-شيخ زين الدين جعفر بن علي بن يوسف بن عروه حلي

- ۳۰۶-..... شیخ جعفر بن کمال الدین بحرانی اولی
- ۳۰۶-..... شیخ جعفر بن محمد بن احمد بن صالح
- ۳۰۷-..... شیخ ابو عبد الله جعفر بن محمد بن احمد بن عباس دوریستی
- ۳۰۸-..... شیخ نجم الدین جعفر بن محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما حلی
- ۳۰۹-..... شیخ ابو البحر جعفر بن محمد بن حسن بن علی بن ناصر بن
- ۳۰۹-..... شیخ جعفر بن ابو الفضل محمد بن محمد بن شعره
- ۳۰۹-..... سید ابو ابراهیم جعفر بن محمد بن مظفر حسینی واعظ
- ۳۰۹-..... سید تاج الدین ابو عبد الله جعفر بن محمد بن معیه حسینی
- ۳۰۹-..... ابو القاسم جعفر بن محمد بن موسی بن قولویه
- ۳۱۱-..... شیخ نجم الدین جعفر بن ملیک حلی
- ۳۱۱-..... شیخ نجم الدین جعفر بن نما
- ۳۱۱-..... سید جلال الدین حسینی
- ۳۱۱-..... جمال الدین بن حسین بن جمال الدین محمد خوانساری معروف
- ۳۱۲-..... سید جمال الدین بن عبد القادر حسینی بحرانی
- ۳۱۳-..... سید جمال الدین سید نور الدین علی بن علی بن ابی الحسن
- ۳۲۰-..... شیخ جمال الدین بن یوسف بن احمد بن نعمه الله بن خاتون
- ۳۲۰-..... شیخ جواد بن سعید بن جواد کاظمی
- ۳۲۲-..... «حرف هاء»
- ۳۲۲-..... ۱- حاجب بن لیث بن سراج
- ۳۲۲-..... ۲- ملا حاجی بن حسین یزدی
- ۳۲۳-..... ۳- احمد بن حمدانی تغلیبی
- ۳۲۳-..... ۴- حارث بن علی بن زهره حسینی حلی
- ۳۲۴-..... ۵- ملا حافظ زوری
- ۳۲۴-..... ۶- ابو تمام طایب شامی حبیب بن اوس بن حارث بن قیس حورانی
- ۳۴۲-..... ۷- سید امیر حبیب الله بن امیر سید شریف زین الدین علی جرجانی
- ۳۴۲-..... ۸- قاضی حبیب الله کاشانی
- ۳۴۲-..... ۹- ملا حبیب الله توسرکانی
- ۳۴۳-..... ۱۰- شیخ حرز الدین اوابلی
- ۳۴۳-..... ۱۱- (هو) شیخ حسام الدین بن جمال الدین طریح نجفی
- ۳۴۳-..... ۱۲- شیخ حسام الدین درویش علی چلبی نجفی
- ۳۴۴-..... ۱۳- شیخ امیر الدین حرز بن حسین بحرانی قطیفی
- ۳۴۴-..... ۱۴- حسکا بن بابویه
- ۳۴۵-..... ۱۵- حسن (بن ابی عقیل)
- ۳۴۵-..... ۱۶- شیخ ابو محمد حسن
- ۳۴۵-..... ۱۷- حسکه بن بابویه قمی
- ۳۴۶-..... ۱۸- شیخ صفی الدین ابو محمد حسن بن ابراهیم بن بندار جزوی
- ۳۴۷-..... ۱۹- شیخ حسن بن ابراهیم بن علی بن عبد العالی عاملی میسی
- ۳۴۷-..... ۲۰- شیخ امام صفی الدین ابو محمد حسن بن ابی بکر بن سبار جیروی
- ۳۴۸-..... ۲۱- شیخ حسن بن ابی جامع عاملی
- ۳۴۸-..... ۲۲- حسن بن ابی جعفر ک نیشابوری
- ۳۴۸-..... ۲۳- شیخ اسد الدین حسن بن ابو الحسن بن ابو محمد ورامینی معروف

- ۳۴۸-..... شیخ حسن بن ابو الحسن بن محمد دلمی
- ۳۴۸-..... امیر قوام الدین حسن اصفهانی
- ۳۴۹-..... کمال الدین حسن بن ملا شمس الدین محمد بن حسن استرآبادی
- ۳۵۰-..... شیخ منتجب الدین ابو محمد حسن بن ابو علی بن حسن بن
- ۳۵۲-..... سید حسن بن ابی حمزه حسینی
- ۳۵۲-..... شیخ زین الدین ابو محمد حسن بن زبیب الدین ابو طالب بن
- ۳۵۴-..... سید صدر الدین حسن بن ابو العز بن امیرکا حسینی میثره کلینی
- ۳۵۴-..... ابو محمد حسن بن ابی عقیل عمانی
- ۳۵۴-..... شیخ ابو محمد حسن بن ابو علی بن حسن سبزواری
- ۳۵۶-..... سید عز الدین حسن بن ابی الفتح دهان حسینی
- ۳۵۶-..... شیخ عز الدین ابو علی حسن بن ابو الهیجاء اربلی
- ۳۵۶-..... شیخ حسن بن احمد بن ابراهیم
- ۳۵۷-..... شیخ حسن بن احمد بن ابراهیم بن شاذان
- ۳۵۷-..... سید ابو علی حسن بن سید عماد الدین احمد بن ابی علی حسینی
- ۳۵۷-..... شیخ ابو عبد الله حسن بن احمد بن حبیب فارسی
- ۳۵۷-..... ابو العلاء حسن بن احمد بن حسن عطار همدانی صدر الحفاظ
- ۳۵۸-..... شیخ حسن بن احمد بن حسن بن خطیب
- ۳۵۸-..... شیخ ابو محمد حسن بن احمد معروف به ساکت
- ۳۵۸-..... شریف ابو محمد حسن بن احمد بن قاسم بن محمد علی بن
- ۳۶۰-..... جلال الدین ابو محمد حسن بن شیخ نظام الدین احمد بن شیخ
- ۳۶۱-..... شیخ حسن بن ابی طاهر احمد بن محمد بن حسین جاوایی
- ۳۶۳-..... شیخ ابو محمد حسن بن احمد بن محمد بن هیثم عجلی مجاور
- ۳۶۳-..... شیخ ابو نعیم حسن بن احمد بن میثم
- ۳۶۳-..... شیخ عز الدین حسن بن احمد بن مظاهر
- ۳۶۴-..... شیخ عز الدین حسن بن احمد بن محمد بن احمد بن سلیمان بن
- ۳۶۵-..... قاضی عماد الدین ابو محمد حسن استرآبادی
- ۳۶۶-..... شیخ حسن بن اسحاق بن ابراهیم بن عباس
- ۳۶۶-..... قاضی ابو محمد حسن بن اسحاق بن عبد الله رازی
- ۳۶۶-..... شیخ حسن بن اسماعیل بن اشناس
- ۳۶۶-..... ابو علی حسن بن اسماعیل معروف به ابن حمامی
- ۳۶۶-..... شیخ ابو علی حسن بن اشناس
- ۳۶۷-..... حکیم شرف الدین حسن اصفهانی مشهور و ملقب به شغالی
- ۳۶۸-..... سدید الدین حسن بن انوشیروان قوشینی
- ۳۶۸-..... عز الدین حسن بن ایوب مشهور به ابن نجم الدین اطراوی عاملی
- ۳۶۹-..... سید حسن بن ایوب بن نجم الدین اعرج حسینی
- ۳۷۱-..... سید ناصر الدین حسن بن تاج الدین بن محمد حسینی کیکی
- ۳۷۱-..... سید بدر الدین حسن بن سید جعفر بن فخر الدین حسن بن ایوب
- ۳۷۴-..... شیخ حسن بن جعفر بن محمد بن موسی بن جعفر دوریستی
- ۳۷۶-..... حسن بن حسین بن بابویه
- ۳۷۶-..... ملا حسن بن حسن مشهدی
- ۳۷۶-..... شیخ ابو القاسم حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن

۳۷۷	ابو محمد حسن، معروف به حسکا بن حسین بن حسن بن حسین
۳۸۰	۶۶- (الله) ابو علی حسن بن حسین بن حاجب حلبی
۳۸۱	۶۷- ملا حسن بن حسین بن حسن سرایونی یا سرایشوی نزیل
۳۸۲	۶۸- شیخ حسن بن حسین بن حسن بن معانی
۳۸۲	۶۹- امیر حسن حسینی طبری حیدرآبادی ملقب به صدر جهان
۳۸۲	۷۰- شیخ ابو سعید حسن بن حسین شیعی سیزواری
۳۸۴	۷۱- شیخ حسن بن حسین بن طحال مقدادی
۳۸۵	۷۲- شیخ تقه الدین حسن بن حسین بن علی بن حسین بن بابویه قمی
۳۸۶	۷۳- شیخ حسن بن حسین بن علی دوریستی نزیل کاشان
۳۸۶	۷۴- شیخ نجم الدین ابو خلیفه حسن بن حسین بن محمد بن حمدان
۳۸۶	۷۵- شیخ حسن بن حسین بن مطر اسدی
۳۸۷	۷۶- شیخ جمال الدین حسن بن حسین بن مطهر جزائری
۳۸۷	۷۷- شیخ جلیل حسن بن حمزه حلبی
۳۸۸	۷۸- سید حسن بن حمزه بن محسن حسینی موسوی نجفی
۳۸۹	۷۹- سید حسن بن حمزه هاشمی
۳۹۰	۸۰- شیخ شرف الدین حسن بن حیدر بن ابو الفتح گرگانی
۳۹۰	۸۱- شیخ حسن بن داود حلبی
۳۹۰	۸۲- شیخ تاج الدین حسن بن دربی
۳۹۱	۸۳- ملا حسن دیلمانی گیلانی (جیلانی)
۳۹۲	۸۴- شیخ تاج الدین حسن بن راشد حلبی
۳۹۴	۸۵- امیر حسن رضوی قاپینی
۳۹۵	۸۶- شیخ حسن بن شیخ ابو القاسم زید بن حسین بیهقی
۳۹۵	۸۷- سید جلیل داعی حسن بن زید بن محمد بن اسماعیل جالب
۳۹۷	۸۸- سید عز الدین حسن بن زید بن جعفر حسینی
۳۹۷	۸۹- شیخ جمال الدین ابو منصور حسن بن شیخ زین الدین بن علی بن
۳۹۸	۹۰- شیخ حسن بن زین الدین بن محمد بن حسن بن زین الدین شهید
۳۹۸	۹۱- شیخ حسن بن سیتی حویزی
۳۹۸	۹۲- حسن بن سیره بغدادی
۳۹۹	۹۳- شیخ تاج الدین حسن سرایشوی
۳۹۹	۹۴- حسن بن سعید حلبی
۳۹۹	۹۵- ملا حسن بن شیخ سلام بن حسن گیلانی تیمجانی
۴۰۱	۹۶- شیخ حسن بن سلیمان بن حسین بن محمد بن احمد بن سلیمان
۴۰۱	۹۷- شیخ عز الدین حسن بن سلیمان بن محمد بن خالد حلبی
۴۰۴	۹۸- شیخ عز الدین حسن سمنانی
۴۰۴	۹۹- حسن بن سندی
۴۰۴	۱۰۰- سید بدر الدین حسن بن شدقم مدنی
۴۰۴	۱۰۱- ملا حسن شیعی سیزواری
۴۰۵	۱۰۲- شیخ جمال الدین حسن، مشهور به مطوع جروانی احساری
۴۰۵	۱۰۳- شیخ ابو علی حسن بن طارق حسن حلبی
۴۰۵	۱۰۴- شیخ ابو علی حسن بن ظاهر صوری
۴۰۶	۱۰۵- شیخ حسن بن طحال

- ۴۰۶- شیخ ابو عبد الله حسن بن ابو طيب عباس بن علي بن حسن
- ۴۰۷- سيد بدر الدين حسن بن سيد ابو الرضا عبد الله بن حسين بن
- ۴۰۷- شيخ جمال الدين حسن بن عبد الكريم مشهور به فتال
- ۴۰۷- سيد رضي الدين حسن بن سيد ضياء الدين عبد الله بن محمد بن
- ۴۰۸- (علي) حسن بن عبد الله بن سعيد
- ۴۰۹- سيد حسن بن عبد الله فتال حسيني نجفي
- ۴۰۹- شيخ رشيد الدين حسن بن عبد الملك بن عبد العزيز مسجدي
- ۴۰۹- شيخ حسن بن عشره
- ۴۰۹- شيخ حسن بن عبد النبي بن علي بن احمد بن محمد عاملي
- ۴۱۰- شيخ ابو محمد حسن بن علي بن ابي عقيل عماني حذاء
- ۴۱۴- ملا حسن بن عبد الرزاق بن علي بن حسين لاهيجي
- ۴۱۵- شيخ ابو سعيد حسن بن عبد العزيز بن حسين قمي
- ۴۱۵- شيخ ابو محمد حسن بن عبد العزيز بن محسن جيهاني العدل
- ۴۱۵- شيخ ابو المكارم حسن بن عشره
- ۴۱۶- شيخ ابو علي حسن بن علي بن ابي طالب فرزادي هموسه
- ۴۱۶- شيخ اجل اقدم ابو محمد و يا ابو علي حسن بن علي بن
- ۴۱۹- شيخ ابو علي حسن بن علي بن احمد بن عبد الغفار بن محمد
- ۴۳۳- شيخ اجل افضل الدين حسن بن علي بن احمد بن علي
- ۴۳۴- حسن بن علي بن اثناس
- ۴۳۴- سيد ابو سعيد حسن بن عبد الله بن محمد بن علي اعرج حسيني
- ۴۳۴- شيخ ابو محمد حسن بن علي
- ۴۳۴- شيخ حسن بن علي بن ابي جامع
- ۴۳۵- شيخ ابو علي حسن بن علي بن ابي طالب هموسه فرزادي
- ۴۳۵- شيخ حسن بن علي بن احمد عاملي حائيني
- ۴۳۷- جمال الدين ابو منصور حسن بن شهيد ثاني شيخ زين الدين بن
- ۴۵۲- حسن بن علي بن اثناس
- ۴۵۲- شيخ حسن بن علي بن حسن نجار
- ۴۵۳- شيخ نصير الدين ابو محمد حسن بن علي بن بهلول قمي
- ۴۵۳- سيد جليل ابو محمد حسن بن علي بن حسن حسيني
- ۴۵۳- شيخ بدر الدين حسن بن علي بن حسن دستگردی
- ۴۵۴- سيد حسن بن علي بن حسن بن زهره حلي
- ۴۵۴- سيد بدر الدين حسن بن سيد نور الدين علي بن حسن بن علي
- ۴۶۲- شيخ حسن بن علي بن حسن بن يونس بن يوسف بن محمد
- ۴۶۲- شيخ ابو محمد حسن بن علي بن حسين بن شعبه جرائي
- ۴۶۵- سيد ضياء الدين حسن بن علي بن حسين بن علويه وراميني
- ۴۶۵- سيد شمس الدين ابو محمد حسن بن علي حسيني مرعشي
- ۴۶۵- سيد ابو محمد حسن بن علي بن حمزه بن محمد بن حسن بن
- ۴۶۷- شيخ حسن بن علي بن خاتون عاملي عياني
- ۴۶۷- ابو المكارم بدر الدين حسن بن سيد سند شريف حسيب نسيب
- ۴۷۳- شيخ حسن بن علي بن داود رئيس ادبا
- ۴۷۴- شيخ تقي الدين ابو محمد حسن بن علي بن داود حلي

- ۴۸۲-۱۴۰-تاج‌الذین حسن بن علی بن دربی معروف به ابن دربی
- ۴۸۲-۱۴۱-شیخ حسن بن علی بن زیرک قمی
- ۴۸۳-۱۴۲-شیخ بدرالذین حسن بن علی بن سلمان بن ابی جعفر بن
- ۴۸۳-۱۴۳-سید حسن بن علی بن شدقم حسینی مدنی
- ۴۸۳-۱۴۴-شیخ حسن بن شیخ علی بن شیخ حسین بن عبد‌العالی کرکی
- ۴۸۵-۱۴۵-حسن بن علی طبری
- ۴۸۵-۱۴۶-ملاحسن علی بن عبد‌الله بن حسین شوشتری اصفهانی
- ۴۸۷-۱۴۷-شریف ابو محمد حسن بن علی بن عبد‌الله علوی
- ۴۸۸-۱۴۸-شیخ جلیل حسن بن علی بن عیبه
- ۴۸۸-۱۴۹-ابو علی حسن بن علی بن فضل راوردی
- ۴۸۸-۱۵۰-حسن بن علی بن عثمان
- ۴۸۸-۱۵۱-عز‌الذین ابو المکارم حسن بن علی کرکی مشهور به ابن عشره
- ۴۹۱-۱۵۲-شیخ حسن بن علی بن محمد حر عاملی مشغری
- ۴۹۲-۱۵۳-سید عز‌الذین حسن بن علی بن محمد بن علی معروف به ابن
- ۴۹۳-۱۵۴-شیخ فقیه عماد‌الذین حسن بن علی بن محمد بن علی بن
- ۵۰۲-۱۵۵-سید حسن بن علی بن محمد بن علی بن علی حسینی که
- ۵۰۲-۱۵۶-مولای اجل ذو‌الکفایتین ابو الجواز حسن بن علی بن محمد بن
- ۵۰۴-۱۵۷-سید جلیل ناصر‌الذین حسن بن علی بن حسن(حسین)بن
- ۵۲۰-۱۵۸-شیخ حسن بن علی بن محمود عاملی
- ۵۲۰-۱۵۹-سید حسن عینائی عاملی
- ۵۲۰-۱۶۰-شیخ ابو محمد حسن بن عیسی بن ابی عقیل نعمانی حذاء
- ۵۳۱-۱۶۱-حسن بن غیث‌الذین جرجانی «گرگانی»
- ۵۳۱-۱۶۲-شیخ ابو محمد حسن
- ۵۳۱-۱۶۳-افضل‌الذین حسن بن فادار قمی
- ۵۳۱-۱۶۴-شیخ حسن فتونی عاملی نباطی
- ۵۳۲-۱۶۵-شیخ رضی‌الذین ابو نصر حسن بن شیخ امین‌الذین ابو علی
- ۵۳۴-۱۶۶-شیخ عز‌الذین حسن بن فضل
- ۵۳۵-۱۶۷-حسن بن فقیه
- ۵۳۵-۱۶۸-سید حسن بن کیش حسینی
- ۵۳۵-۱۶۹-سید حسن کیا بن قاسم بن محمد حسینی
- ۵۳۶-۱۷۰-حسن بن متویه سندی
- ۵۳۷-۱۷۱-شیخ حسن بن محمد
- ۵۳۹-۱۷۲-شیخ عز‌الذین حسن بن شمس‌الذین محمد بن ابراهیم بن حسام
- ۵۳۹-۱۷۳-سید کمال‌الذین حسن بن محمد اوی حسینی
- ۵۴۰-۱۷۴-شیخ شهید حسن بن محمد بن ابی بکر بن ابو القاسم همدانی
- ۵۴۰-۱۷۵-شیخ حسن بن محمد بن ابی جامع عاملی
- ۵۴۱-۱۷۶-عز‌الذین حسن بن محمد بن احمد بن نجا اربلی نحوی ضریر
- ۵۴۷-۱۷۷-ملاحسن بن کاشی
- ۵۵۰-۱۷۸-سید جمال‌الذین ابو محمد حسن بن سید بدرالذین ابو عبد‌الله
- ۵۵۱-۱۷۹-عماد‌الذین ابو محمد حسن بن محمد بن احمد استرآبادی
- ۵۵۲-۱۸۰-شیخ ابو علی حسن بن محمد بن اسماعیل بن محمد بن اشناس

- ۱۸۱- شیخ ابو محمد حسن بن محمد بن جعفر تمیمی نحوی ۵۵۵
- ۱۸۲- شیخ ابو القاسم حسن بن محمد حدیقی ۵۵۶
- ۱۸۳- شیخ ابو محمد حسن بن شیخ ابو عبد الله محمد بن حسن بن ۵۵۶
- ۱۸۴- شیخ حسن بن محمد بن حسن قمی ۵۶۰
- ۱۸۵- شیخ کمال الدین حسن بن محمد بن حسن نجفی ۵۶۲
- ۱۸۶- شیخ ابو محمد حسن بن محمد دوریستی ۵۶۲
- ۱۸۷- سید رکن الدین ابو محمد حسن بن محمد بن شرفشاه علوی ۵۶۳
- ۱۸۸- سید حسن بن محمد بن حسن بن محمد بن علی بن حسن بن ۵۶۴
- ۱۸۹- سید حسن بن محمد بن علی بن زهره حسینی حلبی ۵۶۴
- ۱۹۰- شیخ ابو محمد حسن بن محمد بن نصر ۵۶۴
- ۱۹۱- شیخ عز الدین حسن بن ناصر بن ابراهیم حداد عاملی ۵۶۵
- ۱۹۲- وزیر جلیل ابو محمد حسن بن محمد بن هارون مهلبی سراننده ۵۶۵
- ۱۹۳- (محمد) شیخ عز الدین حسن بن شیخ شمس الدین محمد بن ۵۶۶
- ۱۹۴- شیخ حسن بن محمد بن فضل مسکنی ۵۶۸
- ۱۹۵- سید کمال الدین حسن بن محمد بن محمد اوی حسینی ۵۶۸
- ۱۹۶- ابو محمد حسن بن محمد نوبختی ۵۶۹
- ۱۹۷- شریف ابو محمد حسن بن محمد بن یحیی ۵۷۰
- ۱۹۸- شیخ ابو محمد حسن بن محمد بن یحیی بن داود فخام ۵۷۰
- ۱۹۹- حسن بن مطهر حلّی ۵۷۲
- ۲۰۰- شیخ حسن بن مطهر اسدی ۵۷۲
- ۲۰۱- ملا حسن معلم همدانی ۵۷۲
- ۲۰۲- شیخ حسن بن شیخ محمود استرآبادی ۵۷۲
- ۲۰۳- شیخ حسن بن معالی بقلاوی (باقلاوی) حلی قدس سره ۵۷۳
- ۲۰۴- شیخ ابو علی حسن بن معمر رقی ۵۷۳
- ۲۰۵- سید ضیاء الدین ابو تراب حسن موسوی حسینی کرکی عاملی ۵۷۴
- ۲۰۶- حسن بن موسی نوبختی ۵۷۴
- ۲۰۷- ابو علی حسن بن مهدی ۵۷۴
- ۲۰۸- حسن بن مهدی ۵۷۴
- ۲۰۹- شیخ (سید) حسن بن مهدی سیلفی ۵۷۵
- ۲۱۰- سید بهاء الدین حسن بن مهدی حسینی مامطبری طبرستانی ۵۷۵
- ۲۱۱- شیخ حسن بن مهزیب عاملی جیبی ۵۷۶
- ۲۱۲- شیخ ابو علی حسن بن شیخ ابو جعفر محمد بن حسن بن علی ۵۷۶
- ۲۱۳- سید نجیب الدین ابو محمد حسن بن محمد بن حسن بن علی ۵۸۰
- ۲۱۴- شیخ موفق الدین حسن بن محمد بن حسن ۵۸۰
- ۲۱۵- شیخ عارف ابو محمد حسن بن ابی الحسن بن محمد دیلمی قدس سره ۵۸۱
- ۲۱۶- شیخ حسن بن محمد بن حسن قمی قدس سره ۵۸۳
- ۲۱۷- شیخ کمال الدین حسن بن محمد بن حسن نجفی ۵۸۴
- ۲۱۸- شیخ حسن بن محمد بن راشد ۵۸۵
- ۲۱۹- شیخ ابو عبد الله حسن بن محمد صیرفی بغدادی ۵۸۶
- ۲۲۰- شیخ حسن بن محمد بن علی بن محمد حر عاملی مشغری ۵۸۶
- ۲۲۱- شیخ حسن بن محمد بن عبد الله تمیمی مقری ۵۸۶

٥٨٧	٢٢٢-قاضي فخر الدين ابو علي حسن بن محمد سكوني
٥٨٧	٢٢٣-شيخ جمال الدين ابو منصور حسن بن شيخ شمس الدين
٥٨٧	٢٢٤-حسن بن محمد بن علي بن عباس بن اسماعيل بن ابي سهل بن
٥٨٨	٢٢٥-شيخ ابو محمد حسن بن محمد مكتب
٥٨٩	٢٢٦-حسن بن مكي عاملي
٥٨٩	٢٢٧-شيخ عز الدين ابو محمد حسن بن ناصر بن ابراهيم حداد عاملي
٥٩٠	٢٢٨-سيد بدر الدين حسن بن نجم الدين
٥٩٠	٢٢٩-سيد عز الدين حسن بن نجم الدين اطراوى
٥٩١	٢٣٠-سيد تقى الدين حسن بن نجم الدين علوى عبيدلى عاملي
٥٩١	٢٣١-شيخ جلال الدين ابو محمد حسن بن نما حلى
٥٩١	٢٣٢-سيد حسن بن نور الدين حسيني سقلى(شقطلى يا مسقطلى)
٥٩١	٢٣٣-شيخ جمال الدين ابو عبد الله حسن بن شيخ جمال الدين هبه الله بن
٥٩٣	٢٣٤-شيخ حسن بن هديه
٥٩٤	٢٣٥-شيخ حسن بن يحيى بن حسن بن سعيد حلى
٥٩٥	٢٣٦-شيخ حسن بن يحيى بن شريس
٥٩٥	٢٣٧-شيخ حسن بن يزيد سورائى
٥٩٥	٢٣٨-شيخ ابو علي حسن بن هانى بن عبد الاول بن صباح حكيم
٦٠١	٢٣٩-شيخ حسن بن يوسف بن احمد
٦٠٢	٢٤٠-شيخ عز الدين حسن بن يوسف معروف به ابن العشره
٦٠٤	٢٤١-شيخ اجل جمال الدين ابو منصور حسن بن شيخ سديد الدين
٦٤٧	جلد ٢
٦٤٧	مشخصات كتاب
٦٤٨	اشاره
٦٥٠	فهرست مطالب
٦٧٣	«ادامه حرف حاء»
٦٧٣	شيخ ابو عبد الله حسين بن ابراهيم بن علي قمي معروف به ابن خياط
٦٧٤	سيد حسين بن ابزر حسيني حلى
٦٧٤	شيخ امام اوحده الدين حسين بن ابي الحسين بن ابو الفضل قزويني
٦٧٤	سيد حسين بن ابي الحسن حسيني عاملي
٦٧٥	سيد حسين بن ابي الحسين موسوى عاملي جيعي
٦٧٥	شيخ حسين بن ابي الحسن بن خلف كاشغرى ملقب به فضل
٦٧٦	شيخ نصير الدين ابو عبد الله حسين بن شيخ امام قطب الدين ابو الحسين
٦٧٦	اديب رشيد الدين حسين بن ابي الحسين بن هموسه وراميتى
٦٧٦	شيخ رضى الدين حسين بن ابي الرشيد، نيشابورى
٦٧٦	شيخ فقيه، مذهب الدين ابو عبد الله حسين بن ابي الفرج بن رده نيلى
٦٧٧	شيخ ابو عبد الله حسين بن احمد بن ابي مفيره
٦٧٧	شيخ رشيد الدين حسين بن ابو الفضل بن محمد راوندى
٦٧٧	شيخ حسين بن ابو موسى بن محمد مولى آل محمد
٦٧٧	شيخ ابو عبد الله حسين بن احمد بن جبران بغدادى
٦٧٨	شيخ ابو طيب حسين بن احمد
٦٧٨	حسين بن احمد بن بكر صيرفى بغدادى تمار

٦٧٨	.....	حاكم ابو علي-حسين بن احمد بيهقي
٦٧٩	.....	شيخ ابو عبد الله-حسين بن احمد بن حجاج-كاتب محتسب بغدادى
٦٩٨	.....	شيخ حسين بن احمد بن حسين-جد مادرى سيد امام ضياء الدين،
٦٩٨	.....	شيخ ابو جعفر-حسين بن احمد بن رده
٦٩٩	.....	شيخ حسين بن احمد سوروى
٧٠٠	.....	شيخ ابو عبد الله-حسين بن احمد بن محمد بن على بن طحال
٧٠٢	.....	ابو عبد الله-حسين بن احمد بن محمد بن ابراهيم-معروف به ابن
٧٠٢	.....	شيخ ابو عبد الله-حسين بن احمد بن خالويه-نحوى امامى شيعى
٧١٠	.....	شيخ ابو طيب-حسين بن احمد فقيه
٧١٠	.....	شيخ امين ابو عبد الله-حسين بن احمد بن محمد بن على بن طحال
٧١١	.....	شيخ ابو عبد الله-حسين بن احمد بن مغيره بوشنجى
٧١١	.....	شيخ ابو عبد الله-حسين بن احمد بن موسى بن هديه
٧١٢	.....	سيد قاضى امير حسين
٧١٤	.....	ملا كمال الدين شيخ حسين
٧١٤	.....	شيخ تقه ابو عبد الله حسين
٧١٥	.....	شيخ حسين بن ابراهيم قزوينى
٧١٦	.....	شيخ حسين بن ابراهيم بن احمد بن هشام مكتب
٧١٦	.....	شيخ حسين بن ابراهيم بن بابويه
٧١٦	.....	شيخ حسين بن ابراهيم گيلانى تنكابنى
٧١٨	.....	امير نصير الدين-حسين بن ابراهيم بن سلام الله حسيني
٧١٨	.....	ملا عز الدين-حسين استرآبادى
٧١٩	.....	سيد نجم الدين-ابو عبد الله حسين بن اردشير بن محمد طبرى
٧٢١	.....	المولى الجليل قاضى معز الدين حسين بن-اصفهانى
٧٢٣	.....	شيخ ابو عبد الله حسين بن جبير(جبر)-معروف به ابن جبر
٧٢٥	.....	شيخ ابو عبد الله-حسين بن جعفر بن محمد مخزومى
٧٢٦	.....	حسين(بن)-جعل متكلم بصرى
٧٢٧	.....	شيخ حسين بن حسام عاملى
٧٢٨	.....	سيد ابو محمد-حسين بن حسن بن احمد بن سليمان حسيني غريفى
٧٢٨	.....	شيخ حسين بن حسن بن بابويه قمى
٧٢٨	.....	سيد تاج الدين-حسين بن حسن بن تاج الدين حسيني كيسكى
٧٢٩	.....	شيخ حسين بن حسن بن حسين مؤذب
٧٢٩	.....	شيخ حسين بن حسن عاملى مشغرى
٧٢٩	.....	شيخ حسين بن حسن بن يونس بن يوسف بن محمد بن ظهير الدين
٧٣٠	.....	شيخ حسين بن حسن بن خلف كاشغرى
٧٣١	.....	شيخ حسين بن حسن عاملى مشغرى
٧٣٢	.....	شيخ ابو عبد الله-حسين بن حسن(حسين)بن على بن حسين بن
٧٣٢	.....	شيخ ابو عبد الله-حسين بن حسن بن حسين بن على بن حسين بن
٧٣٢	.....	حسين بن حسن بن محمد
٧٣٢	.....	حسين بن حسن بن محمد بن موسى بن بابويه قمى
٧٣٤	.....	شيخ حسين بن حسن بن يونس بن يوسف بن محمد-ظهير الدين بن
٧٣٥	.....	حسين بن حسين مؤذب

۷۳۶	.....	سید حسین حسینی عمیدی
۷۳۶	.....	شیخ ابو عبد الله حسين بن حمدان حضيبي جنبلاني
۷۳۸	.....	وزير جليل القدر و سيد خردهمنده، علاء الدين حسين بن صدر كبير
۷۴۷	.....	رئيس ابو عبد الله حسين بن محمد حلواني
۷۴۸	.....	شيخ امام ناصر الدين حسين بن محمد بن حمدان حمداني قزويني
۷۴۸	.....	آقا حسين بن جمال الدين محمد خوانساري
۷۵۵	.....	شيخ عز الدين حسين بن حسام عيناقي عاملي
۷۵۶	.....	سید حسین بن حسن بن شذقم حسینی مدنی
۷۵۶	.....	شريف ابو القاسم حسين بن حسن، معروف به ابن اخي الكوكب
۷۵۸	.....	سید مجتهد ابو عبد الله حسين بن سيد شياہ الدين ابو تراب حسن بن
۷۷۵	.....	سید حسین بن حسین بن ابو الحسن موسوی عاملی جبعی
۷۷۵	.....	شيخ حسين بن شهاب الدين بن حسين بن محمد بن حسين بن حيدر
۷۸۲	.....	سید رفیع الدین حسین حسینی رضوی
۷۸۲	.....	شيخ حسين بن متويه سندی
۷۸۲	.....	شيخ ادیب، ابو عبد الله، حسين مؤدب قمی
۷۸۲	.....	سید حسین مجتهد
۷۸۲	.....	شيخ ابو محمد حسين بن محمد بن ابی ذهابه طرابلسی
۷۸۴	.....	شيخ ابو عبد الله، حسين بن محمد اشناسي (اشنائي)، رازی عدل
۷۸۴	.....	شيخ حسين بن محمد بن حسن
۷۸۸	.....	فقيه حسين بن محمد ريحاني
۷۸۸	.....	فقيه، حسين بن محمد زينوايادی
۷۸۸	.....	مولى شمس الدين، حسين بن محمد شيرازی
۷۸۹	.....	شيخ حسين بن محمد بن طحال
۷۸۹	.....	مہذب الدین، حسين بن محمد بن عبد الله بن رده نیلی
۷۹۰	.....	شيخ اجل، حسين بن محمد بن علی صيرفي
۷۹۰	.....	ابو عبد الله، حسين بن محمد بن عبد الوهاب بغدادی
۷۹۰	.....	شيخ ابو المحاسن، حسين بن حسن جرجاني (گرگاني)
۷۹۱	.....	شيخ الرئيس ابو عبد الله حسين بن شيخ ابو القاسم، حسن بن حسين بن
۷۹۳	.....	شيخ ابو عبد الله، حسين بن حسن بن حسين مؤدب فقيه
۷۹۴	.....	سید زاهد ابو عبد الله، حسين بن حسن بن زيد بن محمد حسینی
۷۹۴	.....	قاضي سديد الدين حسين بن حيدر بن ابراهيم
۷۹۴	.....	سید حسین بن سید حیدر حسینی کرکی عاملی اصفهانی
۷۹۶	.....	حسين بن خالويه نحوی
۷۹۶	.....	شيخ حسين بن خزيمه
۷۹۷	.....	ابو علی، حسين بن خشرم ملقب به سديد الدين
۷۹۷	.....	سید حسین بن سید حیدر بن علی بن حیدر بن قمر حسینی کرکی
۷۹۸	.....	امير حسين بن روح الله، حسینی طیبی مشهور به صدر جهان
۷۹۸	.....	مہذب الدین حسین بن رده
۸۰۰	.....	شيخ فقيه، حسين بن رطبه سورای
۸۰۲	.....	شيخ رضی الدین، حسين مشهور به ابن راشد قطیفي
۸۰۲	.....	شيخ ابو عبد الله، حسين بن سفیان بزوفری

٨٠٣	حکیم کمال الذین حسین شیرازی
٨٠٣	سید امیر نصیر الذین حسین شیرازی دشتکی
٨٠٣	ملا حسین بن صدر الذین طولی آستارایی
٨٠٤	حاج حسین بن صفائی
٨٠٥	شیخ ابو عبد الله حسین بن طاهر بن حسین صوری
٨٠٥	شیخ ابو عبد الله حسین بن طحال مقدادی
٨٠٥	ابو منصور حسین بن عبد الجبار طوسی
٨٠٦	جلال الذین کمال الذین حسین بن خواجه شرف الذین عبد الحق
٨٢٤	شیخ عزّ الذین حسین بن شیخ عبد الصمد بن شیخ شمس الذین محمّد
٨٤٧	شیخ عزّ الذین حسین بن عبد العالی کرکی، پدرش شیخ علی بن
٨٤٨	ملا امین الذین حسین (یا حسن) بن عبد الغنی فتوحی اصفهانی
٨٤٩	حسین بن عبد الوهاب
٨٥٧	سید رضی الذین حسین بن ابی الرضا عبد الله بن حسین بن علی
٨٥٧	ابو عبد الله حسین بن احمد بن عبید الله بن ابراهیم غضائری
٨٦٥	ابو عبد الله حسین بن عبید الله بن سهل سعدی قمی
٨٦٥	ابو عبد الله حسین بن علی بصری
٨٦٦	ابو عبد الله حسین بن عبید الله بن علی واسطی
٨٦٨	شیخ حسین بن عبید الله واسطی
٨٦٩	سید شرف الذین ابو عبد الله حسین بن علی بن ابراهیم بن محمّد بن
٨٧٠	سید رضی الذین ابو عبد الله حسین بن علی بن ابی الرضا حسینی
٨٧٠	شیخ ابو عبد الله حسین بن علی بن ابی سهل زینوآبادی
٨٧٠	مؤید الذین حسین بن علی اصفهانی منشی معروف به طغرائی
٨٧٠	شیخ بهاء الذین حسین بن علی بن امیر کافوسی (فوسیئی)
٨٧٠	شیخ ابو طیب حسین بن علی تمار
٨٧٠	سید حسین بن علی حسینی عاملی جبعی
٨٧١	ابو عبد الله حسین بن علی بصری
٨٧١	شمس الذین حسین بن علی بن حسین بن زهره حسینی حلبی
٨٧١	شیخ حسین بن علی بن حسین بن علی بن حسین حاجبی شیعی
٨٧٢	سید حسین بن علی بن حسن بن شذقم مدنی
٨٧٢	شیخ حسین بن علی بن حسین بن محمّد بن ابی سروال اوالی هجری
٨٧٣	سید ابو عبد الله حسین بن سید مرتضی علی بن حسین موسوی
٨٧٣	شیخ حسین بن علی بن خضر بن صالح عاملی فرزلی
٨٧٤	شیخ حسین بن علی بن جمال الذین حماد بن ابو الحسن (ابو الخیر)
٨٧٦	ابو القاسم حسین بن علی بن حسین بن محمّد بن یوسف مغربی
٨٧٩	ابو عبد الله حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی برادر
٨٨٣	سید علاء الذین حسین بن علی حسینی سبزواری
٨٨٣	شیخ حسین بن علی
٨٨٣	سید ابو عبد الله حسین بن علی بن داعی حسینی سیلفی
٨٨٤	ابو عبد الله حسین بن علی بن سفیان بزوری
٨٨٥	حسین بن علی بن سلیمان بحرانی
٨٨٥	شیخ ابو عبد الله حسین بن علی بن شیبان قزوینی

۸۸۷	..... حسین بن علی بن عبد الصمد تمیمی سبزواری
۸۸۸	..... سید حسین بن علی بن عبد الله جعفری
۸۸۸	..... جمال الدین ابو الفتوح حسین بن علی بن محمد بن (حسین) بن احمد
۹۰۰	..... شیخ حسین بن علی بن محمد حر عاملی مشغری
۹۰۰	..... شیخ حسین بن علی بن محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی
۹۰۲	..... شیخ عزّ الدین حسین بن علی بن محمد بن سودون شامی عاملی
۹۰۲	..... سید علاء الدین حسین بن علی بن مهدی حسینی
۹۰۳	..... شیخ حسین بن علی بن هند
۹۰۳	..... شیخ حسین بن فتونی عاملی
۹۰۳	..... ابو اسماعیل حسین بن علی بن محمد بن عبد الصمد اصفهانی منشی
۹۱۰	..... شیخ موفق الدین حسین بن فتح واعظ بکرایادی گرگانی
۹۱۰	..... سید حسین بن کمال الدین ابن ابزر حسینی حلی (حلی)
۹۱۱	..... شیخ شهاب الدین حسین بن محمد بن علی میکالی
۹۱۱	..... سید حسین بن محمد بن علی بن حسین بن ابو الحسن موسوی عاملی
۹۱۲	..... ملا حاج حسین بن محمد علی نیشابوری مکی
۹۱۳	..... قاضی سدید الدین ابو محمد حسین بن محمد قریب
۹۱۳	..... شیخ حسین بن محمد قمی
۹۱۴	..... ابو القاسم حسین بن محمد بن مفضل بن محمد معروف به راغب
۹۱۵	..... شیخ حسین بن محمد مقرئ
۹۱۵	..... شیخ ابو عبد الله حسین بن محمد بن موسی بن هدیه
۹۱۵	..... شیخ ابو محمد حسین بن محمد بن نصر
۹۱۶	..... رئیس بهاء الدین حسین بن محمد ورشاهی
۹۱۶	..... شیخ حسین بن ابو الحسن محمد بن ابو محمد هارون بن موسی بن
۹۱۷	..... شیخ حسین بن محیی الدین بن عبد اللطیف بن ابو جامع عاملی
۹۱۷	..... سید عزّ الدین حسین بن مساعد حسینی حائری
۹۱۸	..... شیخ حسین بن مشرف عاملی عینائی
۹۱۹	..... شیخ حسین بن مطر جزائری
۹۱۹	..... شیخ محیی الدین ابو عبد الله حسین بن مظفر بن علی حمدانی قزوینی
۹۲۰	..... شیخ نصیر الدین حسین بن مفلح بن حسن صیمری
۹۲۳	..... مولانا حسین بن موسی اردبیلی استرآبادی
۹۲۳	..... شیخ عزّ الدین حسین بن موسی عاملی نابلی (بابلی)
۹۲۴	..... حسین بن معین الدین
۹۲۴	..... سید عزّ الدین حسین بن منتهی بن حسین بن موسی بن علی حسینی
۹۲۵	..... شیخ حسین بن علاء الدین بن مظفر بن فخر الدین بن نصر الله قمی
۹۲۵	..... شیخ حسین بن موسی
۹۲۵	..... شیخ شرف الدین حسین بن نصیر الدین موسی بن عود
۹۲۶	..... ابو محمد حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی
۹۳۰	..... ملا کمال الدین حسین بن ملا مسعود کاشانی طبیب
۹۳۰	..... سید حسین مفتی اصفهان
۹۳۰	..... ملا کمال الدین حسین واعظ کاشفی سبزواری هروی بیہقی
۹۴۶	..... سید ابو عبد الله حسین بن هادی بن حسین حسینی شجری

٩٤٦	ابو عبد الله جمال الدين، حسين بن شيخ جمال الدين هبه الله بن حسين
٩٤٨	سيد حسين بن يحيى بن حسين بن مانكديم حسيني
٩٤٨	ملا حاج حسين يزدي
٩٥٠	أميرزا حكيم يزدي
٩٥١	ابو فراس حمدان بن حمدان بن حارث بن ابو العلاء سعيد بن حمدان
٩٥٣	نجم الدين حمزه بن ابي الاغر (ابي الاعلى) حسيني
٩٥٣	شيخ شمس الدين، ابو يعلى حمزه بن ابو عبد الله غفاري بغدادى
٩٥٣	ملا حمزه اردبيلي
٩٥٤	سيد ناصر الدين حمزه بن حمزه بن محمد علوى حسيني
٩٥٥	سيد ابو المكارم، حمزه بن زهره حسيني اقلسى
٩٥٥	شريف ابو يعلى حمزه بن زيد بن حسين حسيني اقلسى
٩٥٦	شيخ ابو طالب حمزه بن شهريار
٩٥٦	سيد شاه قوام الدين حمزه شيرازى
٩٥٧	شيخ جليل ابو يعلى حمزه بن عبد العزيز ديلمى
٩٥٧	سيد ابو طالب حمزه بن عبد الله جعفرى
٩٥٧	سيد عز الدين ابو المكارم حمزه بن على بن ابي المحاسن زهره بن
٩٦٦	شيخ موفق الدين حمزه بن على بن عبد الله طوسى
٩٦٧	سيد حمزه بن على بن محمد بن محسن علوى حسيني
٩٦٧	ابو يعلى حمزه بن قاسم بن على بن حمزه بن حسن بن عبد الله بن عباس
٩٧٠	شيخ ابو يعلى حمزه بن محمد، معروف به سالار ديلمى
٩٧٠	سيد حمزه بن محمد بن احمد بن جعفر بن محمد بن زيد بن على بن
٩٧١	شيخ ابو طالب حمزه بن محمد بن احمد بن محمد بن شهريار خان
٩٧٢	ابو طالب حمزه بن محمد بن احمد بن عبد الله جعفرى
٩٧٣	ابو يعلى حمزه بن محمد جعفرى
٩٧٧	حمزه بن محمد علوى
٩٧٧	ابو يعلى حمزه بن محمد بن يعقوب الدهان
٩٧٨	شيخ حميد تجار
٩٧٨	شيخ حيدر بن ابو نصر جاجاني
٩٧٨	شيخ حيدر بن احمد بن حسن مقرى
٩٧٨	شيخ موفق الدين حيدر بن بختيار بن حسن شنشنى
٩٧٨	سيد حيدر بن على بن حيدر بن على علوى حسيني املى مازندراني
٩٨٩	سيد حيدر بن على بن حيدر علوى حسيني
٩٨٩	سيد حيدر بن سيد نور الدين على بن على بن حسين بن ابو الحسن
٩٩٠	سيد حيدر بن سيد على بن نجم الدين بن محمد حسيني موسوى عاملى
٩٩٠	شيخ حاجى فخر الدين حيدر بن شرف الدين على بن ابو على محمد بن
٩٩١	سيد حيدر بن محمد حسيني
٩٩٢	ملا حيدر بن محمد خوانسارى
٩٩٣	ملا ناصر الدين حيدر بن محمد شيرازى
٩٩٤	شيخ حيدر بن محمد بن نعيم سمرقندى
٩٩٥	سيد شمس الدين حيدر بن مرعش حسيني
٩٩٥	ملا حيدر بن نعمه الله طيسى

۹۹۶	.....	ابو تراب حیدره بن اسامه خطیب
۹۹۶	.....	اوحذ الذین حیدر بن محمّد جاسی
۹۹۶	.....	کمال الذین حیدر بن محمّد بن زید بن محمّد بن عبد الله حسینی
۹۹۹	.....	«حرف خاء»
۹۹۹	.....	شیخ خلف بن عبد الملک بن مسعود
۹۹۹	.....	خان میرزا بن وزیر کبیر معصوم بیک شهید
۱۰۰۰	.....	ملا خداوردی بن قاسم افشاری
۱۰۰۰	.....	امیر خسرو فیروز بن شاهرور دیلمی
۱۰۰۱	.....	ملا خضر
۱۰۰۱	.....	شیخ خضر بن سعد خلیلی
۱۰۰۱	.....	ملا نجم الذین خضر فرزند شیخ شمس الذین محمّد فرزند علی رازی
۱۰۰۵	.....	شیخ نجم الذین خضر بن محمّد نعیم مطارآبادی
۱۰۰۵	.....	ملا خلف بن سید عبد المطلب بن حیدر بن محسن بن محمّد، ملقب
۱۰۲۰	.....	شیخ خلیفه بن ابو اللّحیم شهید
۱۰۲۰	.....	شیخ خلف بن عبد الملک بن مسعود
۱۰۲۰	.....	وزیر خلیفه سلطان حسینی
۱۰۲۰	.....	سید صفی الذین خلیفه علوی جعفری شرفشاهی
۱۰۲۱	.....	شیخ اقدم ابو عبد الرحمن خلیل بن احمد بن عمرو بن تمیم یحمدی
۱۰۲۴	.....	ابو الربیع خلیل بن اوفی شامی عاملی
۱۰۳۶	.....	سید جلیل امیر خلیل الله تونی اصفهانی
۱۰۳۷	.....	شیخ خلیل بن ظفر بن خلیل اسدی
۱۰۳۷	.....	ملا خلیل بن غازی قزوینی
۱۰۴۶	.....	شیخ خیر الذین بن عبد الرزاق بن مکی بن عبد الرزاق بن ضیاء الذین
۱۰۴۷	.....	شیخ خیر الذین یحیی فقیه
۱۰۴۸	.....	«حرف دال»
۱۰۴۸	.....	سید ابو الخیر داعی بن رضا بن محمّد علوی حسینی(حسینی)
۱۰۴۸	.....	شیخ ابو العلاء داعی بن ظفر بن علی حمدانی قزوینی
۱۰۴۸	.....	داعی بن مهدی بن احمد بن زید بن یحیی
۱۰۴۸	.....	سید ابو الفضل داعی بن علی بن حسن حسینی سروی
۱۰۵۰	.....	سید ابو محمّد داعی بن مهدی بن جد(جعفر) بن محمّد بن عبد الله
۱۰۵۰	.....	شیخ داود بن ابو شافین بحرینی
۱۰۵۱	.....	بهاء الذین داود بن ابو الفرج علوی حسینی
۱۰۵۱	.....	داود بن احمد بن داود بن داود نعمانی
۱۰۵۲	.....	شیخ ابو سلیمان داود بن محمّد بن داود جاسی
۱۰۵۲	.....	شیخ داود بن یوسف بن محمّد بن عیسی بحرانی اوالی
۱۰۵۲	.....	ملا کمال الذین درویش محمّد بن شیخ حسن عاملی نطنزی اصفهانی
۱۰۵۵	.....	ملا درویش محمّد استرآبادی
۱۰۵۶	.....	شیخ درویش محمّد بن حسن عاملی
۱۰۵۶	.....	سید امیر دوست محمّد حسینی استرآبادی
۱۰۵۷	.....	سید دولت شاه بن امیر علی بن شرف شاه حسینی اهری
۱۰۵۷	.....	دیک الجن

۱۰۵۷	..... دینار الخسی
۱۰۵۸	..... «حرف نال»
۱۰۵۸	..... سید ذوالفقار بن ابوالشرف بن طالب کیا حسنی
۱۰۵۸	..... سید عزالدین ذوالفقار بن ابی طاهر بن خلیفہ الجعفری شرفشاہی
۱۰۵۹	..... سید ذوالفقار بن کامروز حسینی
۱۰۵۹	..... سید عمادالدین ابوالصمصام ذوالفقار بن محمد حسینی مروزی
۱۰۶۰	..... سید عمادالدین ابوالصمصام ذوالفقار بن معید حسینی
۱۰۶۴	..... سید ذوالمنائب بن طاهر بن ابوالمنائب حسینی رازی
۱۰۶۵	..... «حرف راء»
۱۰۶۵	..... شیخ نصیرالدین راشد بن ابراہیم بن اسحاق بن ابراہیم بحرانی
۱۰۶۶	..... شیخ موفق راشد بن محمد بن عبد الملک
۱۰۶۶	..... ملا رجب
۱۰۶۶	..... ملا رجبعلی بن میرزا تبریزی اصفہانی
۱۰۷۱	..... ربیع بن خثیم
۱۰۷۱	..... ربیع بن خثیم بن عاید
۱۰۹۹	..... رضی الدین رجب بن محمد بن رجب برسی
۱۱۱۰	..... سید امیر رحمہ اللہ فتال نجفی
۱۱۱۱	..... شیخ ابو محمد زرق بن عبد الوہاب بن عبد العزیز بن حارث تمیمی
۱۱۱۱	..... شیخ رشید الدین شیخ ابراہیم اصفہانی
۱۱۱۱	..... سید کمال الدین رضا بن ابی زید بن ہبہ اللہ حسینی ابہری نزیل ورامین
۱۱۱۱	..... سید ابو الفضائل رضا بن ابی طاهر بن حسن بن مانکدیم حسینی نقیب
۱۱۱۲	..... ملا رضا قلی اصفہانی
۱۱۱۳	..... سید ابو الفضائل رضا بن ابو طاهر حسینی
۱۱۱۳	..... سید جمال الدین رضا بن احمد بن خلیفہ الجعفری ارمی
۱۱۱۴	..... سید رضا بن امیرکا حسینی مرعشی
۱۱۱۴	..... سید ابو الفضائل رضا بن داعی بن احمد حسینی عقیقی مشہدی
۱۱۱۴	..... شیخ اجل سعید الدین رضی بغدادی
۱۱۱۵	..... امیر قوام الدین محمد اصفہانی
۱۱۱۶	..... سید رضی بن احمد بن رضی حسینی نیشاپوری
۱۱۱۶	..... سید رضی بن سید حسن بن محیی الدین عاملی شامی مکی
۱۱۱۷	..... آقا رضی بن آقا حسین خوانساری
۱۱۱۷	..... سید رضی شیرازی
۱۱۱۷	..... سید رضی بن عبد اللہ بن علی جعفری
۱۱۱۷	..... سید عماد الدین رضی بن مرتضیٰ بن منتهی حسینی مرعشی
۱۱۱۷	..... مولانا آقا رضی قزوینی
۱۱۱۸	..... ملا روح اللہ حافظ
۱۱۱۸	..... امیر روح الامین نائینی
۱۱۱۸	..... شیخ ابو محمد ریحان بن عبد اللہ حبشی
۱۱۱۹	..... امیر روح اللہ بن امیرزا شرف بن قاضی جہان حسینی قزوینی سیفی
۱۱۲۰	..... «حرف زاء»
۱۱۲۰	..... شیخ زادان بن محمد بن زادان

۱۱۲۰	.....	زرینکم بن ایزداد بن منوچهر
۱۱۲۰	.....	شیخ شمس الدّین زنگی بن رشید نیشابوری
۱۱۲۱	.....	سید زهره بن حسن حسینی علوی حلی
۱۱۲۱	.....	سید ابو القاسم زید بن اسحاق جعفری
۱۱۲۲	.....	سید ابو الحسن زید بن اسماعیل بن محمّد حسینی
۱۱۲۲	.....	شیخ ابو الحسن زید بن حسن بن محمّد بیهقی
۱۱۲۴	.....	شریف ابو الحسن زید بن جعفر علوی محمّدی
۱۱۲۵	.....	سید ابو الفضل زید بن شروانشاه بن مانکدیم علوی عباسی
۱۱۲۵	.....	شیخ ابو القاسم زید بن حسین بیهقی
۱۱۲۵	.....	سید جلیل شهید ابو الحسن زید بن علی بن الحسن بن علی بن
۱۱۲۵	.....	اشاره
۱۱۵۲	.....	روایت صدوق در عبود اخبار الرضا در مورد خروج زید
۱۱۷۰	.....	حدیث خزاز
۱۱۸۸	.....	سید ابو محمّد زید بن علی بن الحسن حسینی
۱۱۹۰	.....	زید النار
۱۱۹۱	.....	شیخ ابو العلامه زید بن علی بن منصور بن علی راوندی
۱۱۹۲	.....	سید زید بن مانکدیم بن ابو الفضل علوی حسینی
۱۱۹۲	.....	زید بن محمّد بن جعفر، معروف به ابن ابی الیاس کوفی
۱۱۹۲	.....	زید بن محمّد حلی
۱۱۹۳	.....	شیخ نجیب الدّین زیدان بن ابی دلف کلینی
۱۱۹۳	.....	شریف نقیب ابو الحسن زید بن ناصر علوی
۱۱۹۴	.....	زید مجنون مصری
۱۱۹۴	.....	سید ابو الحسن زین بن اسماعیل حسینی
۱۱۹۴	.....	سید زین بن داعی حسینی
۱۱۹۵	.....	شیخ زین الدّین بن حسام عاملی عینانی
۱۱۹۵	.....	شیخ شهید زین الدّین بن شیخ نور الدّین علی بن احمد بن شیخ
۱۱۹۵	.....	اشاره
۱۲۱۵	.....	قصه رؤیای شیخ محمد جانی
۱۲۲۹	.....	شیخ زین الدّین بن علی بن فاضل مازندرانی غروی
۱۲۳۰	.....	شیخ زین الدّین بن علی فقعهانی عاملی
۱۲۳۰	.....	شیخ زین الدّین بن شیخ علی بن شیخ محمّد بن شیخ حسن بن شیخ
۱۲۳۰	.....	شیخ زین الدّین بن فروخ نجفی
۱۲۳۱	.....	شیخ اجل زین الدّین بن محمّد بن حسن بن شیخ زین الدّین شهید ثانی
۱۲۴۱	.....	شیخ زین العابدین بن حسن بن علی بن محمّد حر عاملی مشغری
۱۲۴۴	.....	شیخ زین الدّین بن شیخ شمس الدّین محمّد بن علی بن حسن تولیانی
۱۲۴۵	.....	شیخ زین الدّین بن محمّد بن قاسم بزهی
۱۲۴۶	.....	شیخ زین الدّین بیاضی
۱۲۴۶	.....	شیخ زین الدّین بن یونس عاملی
۱۲۴۶	.....	ملا زین العابدین تبریزی
۱۲۴۶	.....	شیخ زین الدّین بن علی بن احمد بن محمّد بن علی بن جمال الدّین
۱۲۴۷	.....	سید امیر زین العابدین حسینی خادم

- ۱۳۴۸ ..... سید امیر زین العابدین بن عبد الحی موسوی
- ۱۳۴۸ ..... امیر زین العابدین تقیب حسینی
- ۱۳۴۹ ..... سید زین العابدین بن علی (بن سعید) سید ابی عبد الله حسین بن
- ۱۳۴۹ ..... شیخ زین الدین تولینی
- ۱۳۵۰ ..... سید زین العابدین سید نور الدین علی بن سید علی بن حسین بن
- ۱۳۵۱ ..... شیخ زین العابدین بن محمّد بن احمد بن سلیمان عاملی نباطلی
- ۱۳۵۱ ..... سید سند شهید امیر زین العابدین بن نور الدین بن مراد بن علی بن
- ۱۳۵۳ ..... زید زراد و زید نرسی
- ۱۳۶۵ ..... «حرف سین»
- ۱۳۶۵ ..... شیخ ابو یعلا سالار بن عبد العزیز دیلمی
- ۱۳۶۵ ..... شیخ امام سعید فقیه معین الدین سالم بن بدران بن علی مصری مازنی
- ۱۳۶۸ ..... شیخ سالم بن قبادویه
- ۱۳۶۹ ..... شیخ سدید الدین سالم بن عزیزه
- ۱۳۶۹ ..... شیخ سدید الدین سالم بن محفوظ بن عزیزه بن وشاح سوروی حلی
- ۱۳۷۰ ..... شیخ سدید الدین بن مطهر حلی
- ۱۳۷۰ ..... ملا ضیاء الدین سدید گرگانی
- ۱۳۷۱ ..... شیخ معین الدین ابو المکارم سعد بن ابی طالب بن عیسی متکلم رازی
- ۱۳۷۱ ..... شیخ سعد اربلی
- ۱۳۷۱ ..... شیخ ابو المعالی سعد بن حسن بن حسین بن بابویه
- ۱۳۷۲ ..... شیخ ابو الفتح (ابو الفتوح) سعد بن سعید بن مسعود بزاز حنیفی
- ۱۳۷۲ ..... شیخ ابو القاسم سعد بن شیخ ابو الیظان عمار بن یاسر سامحه الله
- ۱۳۷۲ ..... شیخ سعد بن وهب بن احمد بن علی بن حسین بن سلمان دهقان
- ۱۳۷۳ ..... شیخ سعد بن نصر
- ۱۳۷۳ ..... شیخ ابو غالب سعید بن محمّد
- ۱۳۷۳ ..... شیخ سعید حلی
- ۱۳۷۴ ..... شیخ ابو غالب سعید بن محمّد بن احمد تقفی کوفی
- ۱۳۷۵ ..... شیخ سعید بن منصور
- ۱۳۷۶ ..... شیخ ابو التجیب سعید بن محمّد بن ابی بکر حمای
- ۱۳۷۶ ..... شیخ ابو الفرج سعید بن ابی الرجا صیرفی اصفهانی
- ۱۳۷۶ ..... شیخ ابو عمرو سعید بن عمرو
- ۱۳۷۷ ..... شیخ امام فقیه قطب الدین ابو الحسین سعید بن هبه الله بن حسن
- ۱۳۰۲ ..... شیخ سلار بن حبیب بغدادی
- ۱۳۰۳ ..... شیخ ابو یعلی سلار بن عبد العزیز دیلمی طبرستانی
- ۱۳۱۱ ..... شیخ ابو الخیر سلامه بن ذکاء موصلی حرانی
- ۱۳۱۲ ..... شیخ تقه نظام الدین ابو عبد الله (ابو الحسن) سلمان بن حسن بن سلمان
- ۱۳۱۹ ..... شیخ سلیمان بن حسین بن محمّد بن احمد بن سلیمان عاملی نباطلی
- ۱۳۲۰ ..... شیخ ابو عبد الله سلیمان حسین (حسن) بن محمّد صهرشی
- ۱۳۲۱ ..... شیخ سلیمان بن عصفور بحرانی درازی
- ۱۳۲۱ ..... شیخ سلیمان بن علی بحرانی شاخوری
- ۱۳۲۲ ..... شیخ سلیمان بن محمّد صیداوی عاملی
- ۱۳۲۲ ..... شیخ سلیمان بن محمّد عینانی عاملی

۱۳۲۲	.....	سید معین الدین سیف النبی بن منتهی بن حسین بن علی حسینی
۱۳۲۲	.....	ملا سلطان حسین یزدی ندوشنی
۱۳۲۴	.....	ملا سلطان حسین بن ملا سلطان محمّد استرآبادی
۱۳۲۵	.....	ملا سلطان محمّد صدقی استرآبادی
۱۳۲۶	.....	شیخ ابو محمّد سهل بن عبد الرحمن بن محمّد سراج نیشابوری زاهد
۱۳۲۷	.....	سید سلطان صدر بن غیاث الدین محمّد رضوی
۱۳۲۷	.....	ملا سلطان محمود بن غلام علی طیسی مشهدی
۱۳۳۰	.....	جلد ۳
۱۳۳۰	.....	مشخصات کتاب
۱۳۳۱	.....	اشاره
۱۳۳۵	.....	فهرست مطالب
۱۳۴۲	.....	مقدمه مترجم
۱۳۴۴	.....	«حرف شین»
۱۳۴۴	.....	اشاره
۱۳۴۴	.....	شیخ جلیل نقه ابو الفضل شاذان بن جبرئیل بن اسماعیل قمی
۱۳۴۵	.....	شیخ شهاب الدین شاه آور بن محمد
۱۳۴۶	.....	سید امیر شرف الدین حسینی شولستانی
۱۳۴۷	.....	شیخ شرف الدین سقاکی
۱۳۴۷	.....	شیخ شرف الدین بن علی نجفی
۱۳۴۸	.....	سید ابو علی شرفشاه بن عبد المطلب بن جعفر حسینی اقلسی اصفهانی
۱۳۴۹	.....	سید عز الدین شرفشاه بن محمد حسینی اقلسی نیشابوری معروف به
۱۳۴۹	.....	سید جلال الدین شروانشاه بن حسن بن تاج الدین حسینی کیسکی
۱۳۴۹	.....	شیخ موفق الدین شروانشاه بن محمد رازی حافظ
۱۳۷۰	.....	شریف معروف به ابن الشریف اکمل بحرینی
۱۳۷۰	.....	صدر کبیر جلیل امیر سید شریف بن امیر تاج الدین علی بن امیر
۱۳۷۲	.....	سید شمس الدین بن صقر بصری
۱۳۷۲	.....	شیخ شمس الدین عریضی
۱۳۷۲	.....	شیخ شمس الدین محمد احسانی ساکن شیراز
۱۳۷۲	.....	شیخ شمس الشرف بن ابی شجاع علی بن عبد الله بن عقیل حسینی سیلفی
۱۳۷۳	.....	سید فخر الدین شمیله بن محمد بن ابو هاشم حسینی امیر مکه
۱۳۷۳	.....	شیخ شهر آشوب مازندرانی
۱۳۷۴	.....	شیخ شیرزاد بن محمد بن محمد بن بابویه
۱۳۷۵	.....	«حرف صاد»
۱۳۷۵	.....	اشاره
۱۳۷۵	.....	شیخ صاعد بن ربیعہ بن ابی غانم
۱۳۷۵	.....	شیخ مجد الدین صاعد بن علی ابی
۱۳۷۵	.....	قاضی اشرف الدین صاعد بن محمد بن صاعد بریدی ابی
۱۳۷۶	.....	قاضی صاعد بن منصور بن صاعد مازندرانی
۱۳۷۶	.....	شیخ صالح بن حسن جزائری
۱۳۷۶	.....	شیخ صالح بن سلیمان بن محمد عاملی صیداوی
۱۳۷۷	.....	شیخ صالح بن عبد الکریم بحرانی

- ۱۳۷۸ ..... شیخ صالح بن مشرف عاملی جبعی
- ۱۳۷۸ ..... شیخ صفی الذین بن سرايا حلی
- ۱۳۷۸ ..... شیخ صفی الذین بن فخر الذین بن طریح نجفی
- ۱۳۷۹ ..... «حرف ضاد»
- ۱۳۷۹ ..... اشاره
- ۱۳۷۹ ..... شیخ ضميره بن یحیی بن ضميره شعبی
- ۱۳۷۹ ..... شیخ ابو النجم ضیاء بن ابراهیم بن رضا علوی حسنی شجری
- ۱۳۸۰ ..... «حرف طاء»
- ۱۳۸۰ ..... اشاره
- ۱۳۸۰ ..... سید طالب بن علی علوی حسینی ابهری
- ۱۳۸۰ ..... سید سراج الذین طالب کیا بن ابی طالب حسینی
- ۱۳۸۰ ..... شیخ طالب بن محسن بن محمد
- ۱۳۸۱ ..... شیخ طه بن محمد بن فخر الذین
- ۱۳۸۱ ..... طاهر غلام ابو الحبیث
- ۱۳۸۱ ..... شیخ بهاء الذین ابو محمد طاهر بن احمد قزوینی نجوی
- ۱۳۸۱ ..... ملک صالح بن رزیک ابو النجیب طاهر جزری
- ۱۳۸۲ ..... شیخ ابو بکر طاهر بن حسین بن علی
- ۱۳۸۳ ..... شیخ طاهر بن زید بن احمد
- ۱۳۸۳ ..... ابو محمد طلحه بن عبد الله بن محمد بن ابی عون غسانی معروف به عونی
- ۱۳۸۳ ..... نجم الذین طمان بن احمد عاملی
- ۱۳۸۵ ..... سید مطیب بن هادی بن زید حسنی شجری
- ۱۳۸۶ ..... «حرف ظاء»
- ۱۳۸۶ ..... اشاره
- ۱۳۸۶ ..... شیخ ابو الاسود دلی ظالم بن عمرو بن جندل بن سفیان بصری
- ۱۴۲۶ ..... سید ظاهر بن ابی المفاخر بن ابی العشاء حسینی اقلسی
- ۱۴۲۶ ..... شیخ ابو سلیمان ظفر بن داعی بن ظفر حمدانی قزوینی
- ۱۴۲۷ ..... سید ابو الفضل ظفر بن داعی بن مهدی علوی عمری استرآبادی
- ۱۴۲۷ ..... شیخ ظفر بن همام بن سعد اردستانی
- ۱۴۲۷ ..... شیخ ظهیر الذین بن علی بن زین الذین بن حسام عاملی عینائی
- ۱۴۲۸ ..... «حرف عین»
- ۱۴۲۸ ..... اشاره
- ۱۴۲۸ ..... سید امیر عادل حسینی
- ۱۴۲۸ ..... شیخ ابو الخیر عاصم بن حسین بن محمد بن احمد بن ابی حجر
- ۱۴۲۸ ..... شیخ نصر الله عالم شاه بن عبد الجلیل بن ابی مکارم بن ابی طالب
- ۱۴۲۹ ..... سید مجد الذین عیاد بن احمد بن اسماعیل حسینی
- ۱۴۲۹ ..... شیخ ابو الحسن عتاس بن عمر بن عباس بن محمد بن عبد الملك فارسی
- ۱۴۲۹ ..... سید رشید الذین عیاس بن علی بن علویه ورامینی
- ۱۴۲۹ ..... سید امیر عبد الباقی حسینی
- ۱۴۳۰ ..... سید امیر عبد الباقی نواده شاه نور الذین نعمه الله ولی مشهور
- ۱۴۳۱ ..... مولای جلیل جمال سالکان عبد الباقی خطاط صوفی تبریزی
- ۱۴۳۶ ..... شیخ ابو محمد عبد الباقی بن محمد بن عثمان خطیب بصری

- ١٤٣٦ ..... شيخ ابو الحسن عبد الجبار بن احمد بن ابو مطيع
- ١٤٣٦ ..... سيد عبد الجبار بحراني
- ١٤٣٧ ..... سيد عبد الجبار بن حسين حسيني موسى بحراني
- ١٤٣٧ ..... قاضي زين الدين ابو علي عبد الجبار بن حسين بن عبد الجبار بن محمد طوسي
- ١٤٣٨ ..... شيخ مفيد ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله بن علي مقرئ نيشابوري رازی
- ١٤٤١ ..... قاضي ركن الدين عبد الجبار بن علي بن عبد الجبار بن (محمد ط) طوسي
- ١٤٤١ ..... شيخ عبد الجبار بن علي نيشابوري مقرئ
- ١٤٤١ ..... قاضي عبد الجبار بن فضل الله بن مسكن
- ١٤٤٢ ..... عبد الجبار بن محمد طوسي
- ١٤٤٢ ..... سيد عبد الجبار بن معيه حسني نسابه
- ١٤٤٢ ..... شيخ عبد الجبار مقرئ
- ١٤٤٣ ..... قاضي عبد الجبار بن منصور
- ١٤٤٣ ..... شيخ واعظ نصير الدين عبد الجليل بن ابو الحسين بن فضل قزوینی
- ١٤٤٥ ..... شيخ محقق رشيد الدين ابو سعيد عبد الجليل بن ابي الفتح بن مسعود بن
- ١٤٤٦ ..... شيخ رشيد الدين عبد الجليل بن ابي المكارم بن ابي طالب
- ١٤٤٦ ..... سيد امير عبد الجليل حسيني قاری
- ١٤٤٦ ..... شيخ عبد الجليل بن عبد محمد
- ١٤٤٨ ..... شيخ عالم رشيد الدين ابو سعيد عبد الجليل بن عيسى بن عبد الوهاب رازی
- ١٤٤٩ ..... شيخ عبد الحسين بن عجرش عاملي
- ١٤٤٩ ..... ملا عبد الحكيم بن شمس الدين سيالكوتي هندي مدرس شاه جهان آباد
- ١٤٥١ ..... سيد عبد الحميد حسيني نجفي جد سيد بهاء الدين علي بن سيد
- ١٤٥٢ ..... سيد جلال الدين عبد الحميد بن عبد الله بن تقي حسيني نسايه
- ١٤٥٣ ..... سيد نسايه و زينت سرير نقابت جلال الدين عبد الحميد بن سيد
- ١٤٥٧ ..... سيد نظام الدين ابو طالب عبد الحميد
- ١٤٥٧ ..... عبد الحميد بن محمد
- ١٤٥٨ ..... ابو محمد عبد الحميد بن محمد مقرئ نيشابوري
- ١٤٥٨ ..... سيد نور الدين عبد الحميد كركي
- ١٤٥٨ ..... شيخ عبد الحميد نيلي
- ١٤٥٩ ..... سيد نقيب جلال الدين عبد الحميد بن عبد الحميد علوي
- ١٤٥٩ ..... شيخ عبد حيدر بن محمد جزائري
- ١٤٥٩ ..... سيد امير نظام الدين عبد الخي بن امير عبد الوهاب بن علي حسيني اشرقي
- ١٤٦٣ ..... عبد الخالق بن كره رودي معروف به قاضي زاده كره رودي
- ١٤٦٤ ..... سيد جليل عبد الرؤوف بن حسين حسيني موسى بحراني
- ١٤٦٥ ..... شيخ عبد الرحمن بن ابراهيم عتايقي
- ١٤٦٥ ..... شيخ قوام الدين عبد الرحمن بن ابي الغنائم ماهياني اسدي
- ١٤٦٥ ..... شيخ عبد الرحمن بن احمد بن ابي البركات
- ١٤٦٦ ..... شيخ عبد الرحمن بن احمد جزائري ساكن بصره
- ١٤٦٦ ..... شيخ ابو سعيد عبد الرحمن بن ابي القاسم حصري
- ١٤٦٧ ..... شيخ مفيد حافظ ابو محمد عبد الرحمن بن شيخ ابو بكر احمد بن
- ١٤٧٠ ..... سيد صفی الدين عبد الرحمن حسيني سيني
- ١٤٧٠ ..... شيخ ابو سعد عبد الرحمن بن ابو القاسم عبد الله بن عبد الرحمن حصري

- ۱۴۷۱ ..... سید نقیب شرف آل ابی طالب عبد الرحمن بن عبد السمیع هاشمی واسطی
- ۱۴۷۵ ..... شیخ عبد الرحمن بن عبد الله جزائری
- ۱۴۷۶ ..... شیخ عبد الرحمن بن عتایقی
- ۱۴۷۶ ..... شیخ جلیل امین الدین عبد الرحمن بن علی بن حسن جزائری
- ۱۴۷۶ ..... شیخ عالم علامه کمال الدین عبد الرحمن بن محمد بن ابراهیم بن عتایقی
- ۱۴۸۱ ..... شیخ عبد الرحمن بن محمد بن علی بن حلوانی
- ۱۴۸۱ ..... شیخ امام ابو الفضل عبد الرحیم بن احمد بن اخوت بغدادی
- ۱۴۸۲ ..... شیخ عبد الرحمن معروف به کثیر عزت
- ۱۴۸۵ ..... شیخ ابو طالب عبد الرحمن بن محمد بن عبد السمیع هاشمی واسطی
- ۱۴۸۶ ..... شیخ ابو محمد عبد الرحمن بن محمد بن شجاع
- ۱۴۸۷ ..... شیخ ابو فراس عبد الرحیم تمیمی عنبری
- ۱۴۸۷ ..... سید عبد الرحیم بن سید عبد الله بن سید پادشاه حسینی
- ۱۴۸۸ ..... امیر عبد الرحیم بن محمد حسینی گرگانی
- ۱۴۸۸ ..... شیخ ابو منصور عبد الرحیم بن مظفر بن عبد الرحیم حمدونی
- ۱۴۸۹ ..... شیخ ملا عبد الرحیم بن معروف
- ۱۴۹۰ ..... شیخ جلیل عبد الرحیم بن یحیی بن حسین بحرانی
- ۱۴۹۰ ..... ملا عبد الرزاق بن علی بن حسین لاهیجی گیلانی قمی
- ۱۴۹۲ ..... ملا عبد الرزاق بن ملا میر گیلانی رانکونی شیرازی
- ۱۴۹۳ ..... سید امیر عبد الرزاق کاشانی
- ۱۴۹۳ ..... شیخ عبد الرشید بن حسین بن محمد استرآبادی
- ۱۴۹۴ ..... سید عبد الرضا بن عبد الصمد حسینی بحرانی
- ۱۴۹۴ ..... ملا عبد الرشید شوشتری
- ۱۴۹۵ ..... شیخ ابو احمد عبد التلام بن حسین بن محمد بن عبد الله ادیب بصری
- ۱۴۹۶ ..... شیخ عبد التلام بن سرخاب
- ۱۴۹۶ ..... شیخ عبد التلام بن محمد حز عاملی مشغری
- ۱۵۰۰ ..... سید نقیب اجل ابو طالب نقیب هاشمیا در واسط عبد السمیع هاشمی
- ۱۵۰۱ ..... شیخ عبد السمیع اسدی
- ۱۵۰۱ ..... شیخ عبد السمیع بن فیاض اسدی حلی
- ۱۵۰۲ ..... شیخ عبد التلام بن (ربغان) معروف به دیک الجن
- ۱۵۰۳ ..... شیخ عبد الصمد بن احمد
- ۱۵۰۳ ..... شیخ عبد الصمد بن احمد بن عبد القادر بن ابی الجیش
- ۱۵۰۴ ..... شیخ ابو تراب عبد الصمد بن شیخ عز الدین حسین بن شیخ
- ۱۵۰۵ ..... سید عبد الصمد بن عبد القادر حسینی بحرانی
- ۱۵۰۶ ..... رئیس عبد الصمد بن فخرآور شجری
- ۱۵۰۶ ..... شیخ عبد الصمد بن محمد تمیمی
- ۱۵۰۹ ..... شیخ رشید الدین عبد الصمد بن محمد رازی دوعی
- ۱۵۰۹ ..... شیخ عبد الصمد بن شیخ شمس الدین محمد بن علی بن حسین عاملی
- ۱۵۱۰ ..... شیخ عبد العالی عاملی میسی
- ۱۵۱۰ ..... شیخ حسین بن عبد العالی کرکی جد شیخ علی بن حسین بن عبد العالی
- ۱۵۱۲ ..... شیخ عبد العالی بن شیخ نور الدین علی بن حسین بن عبد العالی عاملی
- ۱۵۱۵ ..... شیخ عبد العباس بن عمارة جزائری

- ١٥١٦ ..... شيخ عز الدين عبد العزيز بن ابي كامل طرابلسي قاضي
- ١٥١٧ ..... شيخ صفى الدين عبد العزيز بن سرايا حلي
- ١٥١٧ ..... شيخ صائن ابو القاسم عبد العزيز امامي نيشابوري
- ١٥١٧ ..... قاضي عبد العزيز بن يواج
- ١٥١٨ ..... شيخ عبد العزيز بن حسن بن علي بن احمد عاملي حائني
- ١٥١٨ ..... شيخ صفى الدين عبد العزيز بن محاسن بن سرايا بن علي بن ابو القاسم حلي
- ١٥٢٤ ..... قاضي سعد الدين يا عز الدين عز امير المؤمنين ابو القاسم عبد العزيز بن
- ١٥٣٠ ..... سيد كمال الدين عبد العظيم حسني ابهرى
- ١٥٣٠ ..... سيد عماد الدين عبد العظيم بن حسين بن علي ابو شرف حسني
- ١٥٣١ ..... سيد جليل نبيل امير عبد العظيم حسيني ساروي مازندراني
- ١٥٣١ ..... سيد عبد العظيم بن سيد عباس
- ١٥٣٢ ..... سيد صدر الدين ابو القاسم عبد العظيم بن عبد الله بن احمد بن محمد
- ١٥٣٣ ..... شيخ جليل عبد علي بن جمعه عروسي منتمي
- ١٥٣٤ ..... شيخ عبد علي بن حسين جزائري
- ١٥٣٥ ..... شيخ عبد علي بن رحمه حويزي
- ١٥٣٦ ..... شيخ عبد العلي مشهور به ابن مفلح عاملي ميسي
- ١٥٣٧ ..... شيخ عبد العلي بن شيخ فياض حلي
- ١٥٣٧ ..... شيخ عبد علي قطيفي
- ١٥٣٧ ..... ملا عبد العلي بن محمد معروف به حافظ صالح معلم صفوي تبريزي
- ١٥٣٧ ..... شيخ عبد العلي بن محمود خادم جاپلتي
- ١٥٣٨ ..... شيخ عبد العلي بن محمود بن زين العابدين
- ١٥٣٨ ..... شيخ عبد علي بن ناصر بن رحمه بحراني
- ١٥٤٠ ..... شيخ عبد علي بن تجده
- ١٥٤٠ ..... سيد مرتضى جلال الدين عبد علي بن محمد بن ابو هاشم بن زكي الدين
- ١٥٤٤ ..... سيد شريف عبد الغفار بن عبد الله حسيني واسطي
- ١٥٤٤ ..... ملا عبد الغفار بن محمد بن يحيى رشتي گيلاني
- ١٥٤٥ ..... ملا عبد الغفور بن شاه مرتضى بن شاه محمود كاشاني
- ١٥٤٦ ..... سيد جليل امير عبد القادر بن امير صدر الدين محمّد بن امير محمد باقر بن
- ١٥٤٦ ..... اديب فخر الدين عبد القاهر بن احمد بن علي قمي طبعي
- ١٥٤٦ ..... شيخ ابو طالب عبد القاهر بن حمويه قمي
- ١٥٤٦ ..... شيخ عبد القاهر بن حاج عبد بن رجب بن مخلص
- ١٥٤٩ ..... ملا عبد الكاظم بن عبد علي گيلاني تنكائني
- ١٥٥٠ ..... شيخ عبد الكاظم كاظمي
- ١٥٥٢ ..... سيد غياث الدين ابو المظفر عبد الكريم بن جمال الدين ابي الفضائل
- ١٥٦٨ ..... شيخ ابو ذرعه عبد الكريم بن اسحاق بن سهلويه
- ١٥٦٨ ..... سيد حسيب نسيب نقيب غياث الدين عبد الكريم بن عبد الحميد حسيني
- ١٥٦٩ ..... شيخ ابو الحسين عبد الكريم بن عبد الله بن نصر بزاز
- ١٥٦٩ ..... سيد عبد الكريم بن علي بن يحيى بن محمد بن علي بن عبد الحميد بن
- ١٥٧١ ..... شيخ ابو بصير عبد الكريم بن محمد ديباجي معروف به سبط ابي الحجاج
- ١٥٧١ ..... شيخ عبد الله
- ١٥٧١ ..... شيخ عبد الله بن ابراهيم بن احمد بن حسن بن علي بغدادي

- ۱۵۷۲ ..... سید زاهد مجد سیادت عبد الله بن احمد بن حمزه جعفری زینبی قزوینی
- ۱۵۷۲ ..... شیخ عبد الله بن احمد خَشَاب
- ۱۵۷۳ ..... شیخ ابو علی عبد الله بن احمد بن عبد الله بن یوسف هجری بحرانی
- ۱۵۷۳ ..... عبد الله بن ایوب عاملی جزینی
- ۱۵۷۵ ..... مولی عبد الله شوشتری شهید مقتول
- ۱۵۷۵ ..... شیخ عبد الله بن جابر عاملی
- ۱۵۷۶ ..... شیخ ابو محمد عبد الله بن جعفر دوربستی
- ۱۵۷۶ ..... شیخ عبد الله بن جعفر بن ابی طالب طبرسی
- ۱۵۷۶ ..... شیخ فقیه نجم الدین ابو محمد عبد الله بن جعفر بن ابی جعفر محمد بن
- ۱۵۸۰ ..... سید جلیل اصل الدین عبد الله بن حسینی دشتکی شیرازی خراسانی
- ۱۵۸۰ ..... سید ابو الرضا عبد الله بن حسین بن علی حسینی مرعشی
- ۱۵۸۰ ..... ملا عبد الله بن شهاب الدین حسین یزدی شه آبادی
- ۱۵۸۵ ..... ملا عبد الله حسین شوشتری اصفهانی
- ۱۵۹۸ ..... ملا عبد الله بن حسین رستمنداری مازندرانی
- ۱۵۹۸ ..... ملا عبد الله بن ملا حسن شیرازی شولستانی نزیل شهر ساری
- ۱۵۹۸ ..... سید حبیب نسیب شمس الدین جمال علویها ابو محمد عبد الله بن
- ۱۵۹۹ ..... شیخ عبد الله بن حسن نصابه
- ۱۵۹۹ ..... ملا عبد الله خراسانی شهید
- ۱۵۹۹ ..... ملا عبد الله بن حاج حسین بابا سمنانی
- ۱۶۰۸ ..... سید عبد الله بن حسین حسینی بحرانی
- ۱۶۰۸ ..... سید عبد الله بن محمد بن زهره حسینی
- ۱۶۰۹ ..... شیخ تقی الدین عبد الله حلبی
- ۱۶۰۹ ..... شیخ نصیر الدین ابو طالب عبد الله بن حمزه بن عبد الله بن حمزه بن
- ۱۶۱۱ ..... شیخ نجم الدین ابو القاسم عبد الله بن حملات
- ۱۶۱۲ ..... شیخ عبد الله حمیری
- ۱۶۱۲ ..... عبد الله بن حواله اردی
- ۱۶۱۳ ..... شیخ(ملا) عبد الله بن خلیل
- ۱۶۱۳ ..... شیخ ابو محمد عبد الله دوربستی
- ۱۶۱۵ ..... سید عبد الله راوندی
- ۱۶۱۶ ..... شیخ اجل عبد الله بن سعید بن متوج
- ۱۶۱۶ ..... ملا عبد الله بن شاه منصور قزوینی
- ۱۶۱۷ ..... سید جمال الدین عبد الله بن شرفشاه حسینی
- ۱۶۱۸ ..... ملا عبد الله شوشتری
- ۱۶۱۸ ..... ملا عبد الله شهید
- ۱۶۱۸ ..... شیخ عبد الله بن عباس رماحی
- ۱۶۱۹ ..... سید زاهد ابو الفتح عبد الله بن عبد الکریم بن هوازن حسینی قشیری
- ۱۶۲۰ ..... ملا عبد الله بن عبد الله قزوینی
- ۱۶۲۰ ..... شیخ ابو محمد عبد الله بن عبد الواحد
- ۱۶۲۱ ..... شیخ عبد الله بن عبد الواحد عاملی
- ۱۶۲۱ ..... شیخ عبد الله بن عثمان طرابلسی
- ۱۶۲۲ ..... سید جمال الدین عبد الله عجمی نحوی معروف به نقره کار

- ١٦٢٢ ..... سيد نجم الدين ابو القاسم عبد الله بن علوى بن حمدان حلى
- ١٦٢٣ ..... سيد زين الدين عبد الله بن على
- ١٦٢٤ ..... سيد عالم جليل جمال الدين ابو القاسم عبد الله بن على بن زهرة حسيني
- ١٦٢٥ ..... شيخ ابو محمد عبد الله بن على بن عبد الله مقرئ طاهري
- ١٦٢٥ ..... سيد ابو زيد عبد الله بن على كيايكي بن عبد الله بن عيسى بن زيد بن على
- ١٦٢٦ ..... شيخ عبد الله بن على مظلي
- ١٦٢٦ ..... شيخ فقيه عبد الله بن عمر طرابلسي
- ١٦٢٦ ..... بنده خطاكار جاني عبد الله بن عيسى بيك بن محمد صالح بيك بن حاج
- ١٦٢١ ..... ملا وجيه الدين عبد الله بن مولى علاء الدين فتح الله بن ملا رضى الدين
- ١٦٢٢ ..... شيخ ابو محمد عبد الله بن محمد ابهرى
- ١٦٢٢ ..... سيد اجل عبد الله بن محمد بن ابى طالب حسيني حائرى
- ١٦٢٢ ..... سيد اجل جمال الدين عبد الله بن محمد حسيني عريضي خراساني
- ١٦٢٣ ..... شيخ عبد الله بن شيخ شرف الدين ابو عبد الله مقداق بن عبد الله بن محقق بن
- ١٦٢٣ ..... ملا عبد الله بن ملا محمد تقى
- ١٦٢٤ ..... مولانا عبد الله بن حاج محمد تونى بشروئى ساكن در مشهد مقدس
- ١٦٢٦ ..... سيد عبد الله بن محمد بن حسين حسيني بحراني
- ١٦٢٦ ..... شيخ عبد الله بن محمد دعلجى ضتى
- ١٦٢٧ ..... شيخ عبد الله بن محمد صانغ
- ١٦٢٧ ..... سيد مرتضى و نيك بخت دانشور و پارسا ضياء الدين عبد الله بن سيد
- ١٦٤٣ ..... شيخ عبد الله بن محمد بن طاهر
- ١٦٤٣ ..... شيخ فقيه ابو محقق عبد الله بن محمد بن عمر عمرى طرابلسي
- ١٦٤٤ ..... شيخ عبد الله بن محمد قفعماني عاملي
- ١٦٤٤ ..... شيخ عماد الدين عبد الله بن محمد بن مكى
- ١٦٤٥ ..... شيخ ابو سعد عبد الله بن محمد بن هبه الله بن ابي عمرو
- ١٦٤٥ ..... قاضى عبد الله بن محمود بن بلدجى
- ١٦٤٦ ..... ملا شهاب الدين عبد الله بن ملا محمود بن سعيد شوشترى مشهدى
- ١٦٥١ ..... شيخ عبد الله بن مستيب مسلمى
- ١٦٥١ ..... سيد ابو الفتح عبد الله بن موسى بن احمد بن الرضا عليه السلام
- ١٦٥٢ ..... شيخ عبد الله بن معمار
- ١٦٥٢ ..... شيخ معين الدين عبدكى استرآبادى
- ١٦٥٣ ..... شيخ عبد اللطيف بن على بن احمد بن ابي جامع عاملى
- ١٦٥٣ ..... شيخ عبد اللطيف بن نعمه الله بن احمد بن محمد بن على بن محمد بن
- ١٦٥٤ ..... شيخ عبد اللطيف بن على بن ابي جامع عاملى معروف به ابن ابي جامع
- ١٦٥٤ ..... شيخ اجل حاكم ابو القاسم عبيد الله بن عبد الله حسكاني
- ١٦٥٥ ..... سيد ناصر الدين عبد المطلب بن پادشاه حسيني جوزى حلى
- ١٦٥٦ ..... شيخ ابو على عبد محمد بن احمد بن عبد الله بن يوسف هجرى
- ١٦٥٦ ..... سيد عميد الدين ابو عبد الله عبد المطلب بن سيد مجد الدين ابو الفوارس
- ١٦٦٣ ..... شيخ عبد المحسن بن محمد بن احمد بن غالب بن عليون صورى عاملى
- ١٦٦٨ ..... سيد عبد المطلب بن مرتضى حسيني
- ١٦٦٩ ..... ملا عبد المطلب بن يحيى طالقانى
- ١٦٦٩ ..... ملا رضى الدين عبد الملك بن ملا شمس الدين اسحاق بن رضى الدين

- ١٦٧٠ ..... شيخ عبد الملك بن اسحاق بن عبد الملك قمي كاشاني
- ١٦٧٠ ..... شيخ ابو الغمر عبد الملك عاملي بعلبكي
- ١٦٧٠ ..... ملا عبد الملك بن فتاح كاشاني
- ١٦٧٠ ..... شيخ عبد الملك بن محمد وراميني
- ١٦٧١ ..... شيخ ابو الفضل عبد الملك بن قده حلي
- ١٦٧١ ..... شيخ عبد الملك بن معافي
- ١٦٧١ ..... شيخ عبد النبي بن احمد عاملي نباطي
- ١٦٧١ ..... شيخ ابو علي عبد النبي بن احمد بن عبد الله بن يوسف هجري بحراني
- ١٦٧٢ ..... شيخ عبد النبي بن شيخ سعد جزائري
- ١٦٧٧ ..... شيخ عبد النبي بن علي بن احمد بن محمد عاملي نباطي
- ١٦٧٧ ..... شيخ عبد الواحد
- ١٦٧٨ ..... شيخ عبد الواحد بن ابي الجبل عاملي
- ١٦٧٨ ..... شيخ امام ابو المحاسن قاضي فخر الاسلام شهيد عبد الواحد بن
- ١٦٨٢ ..... شيخ ابو محمّد عبد الواحد حبشي
- ١٦٨٢ ..... شيخ عبد الواحد بن صفي نعماني
- ١٦٨٢ ..... شيخ ابو الفضل عبد الواحد بن محمد بنع بن احمد طالقاني
- ١٦٨٤ ..... شيخ ابو عمر عبد الواحد بن محمد بن عبد الله بن محمد بن مهدي
- ١٦٨٤ ..... شيخ عبد الواحد بن محمد بن عيدوس نيشابوري
- ١٦٨٥ ..... قاضي سيد ناصح الدين ابو الفتح عبد الواحد بن محمد بن محفوظ بن
- ١٦٨٩ ..... شيخ ابو عمر عبد الواحد بن مهدي
- ١٦٨٩ ..... ملا عبد الوحيد واعظ گيلاني يا استرآبادي
- ١٦٩١ ..... مولانا عبد الوهاب بن حسين بن سعد الله بن حسين استرآبادي
- ١٦٩١ ..... سيد امير عبد الوهاب حسيني تبريزي
- ١٦٩٤ ..... سيد محيي الدين ابو المكارم عبد الوهاب بن ساجي
- ١٦٩٤ ..... سيد امير عبد الوهاب بن علي حسيني استرآبادي
- ١٦٩٦ ..... صدر كبير حسام الدين عبد الوهاب بن امير كبير قليج ارسلان بن باي
- ١٦٩٨ ..... عبيد بن...زاكاني قزويني
- ١٦٩٩ ..... ابو سعيد عبيد بن كثير عامري
- ١٧٠٠ ..... شيخ عبيد الله بن احمد بن يعقوب بن بواب مقرئ
- ١٧٠١ ..... شيخ جليل و امام سعيد موفق الدين ابو القاسم عبيد الله بن شيخ ابو محمّد
- ١٧٠٢ ..... شيخ ابو الفضل عبيد الله بن احمد بن علي مقرئ ابن الكوفي
- ١٧٠٢ ..... حاكم ابو القاسم عبيد الله بن عبد الله حسكاني اعور
- ١٧٠٧ ..... شيخ رئيس مفيد حاكم عبيد الله بن عبد الله سعدآبادي(سدآبادي)
- ١٧١٠ ..... شيخ ابو القاسم عبيد الله بن عبد الواحد دارمي كاتب نصيبي
- ١٧١٠ ..... سيد عبيد الله بن علي بن ابراهيم بن حسن بن عبيد الله بن عباس بن
- ١٧١٢ ..... ابو عيسى عبيد الله بن فضل بن محمّد بن هلال تتهاني
- ١٧١٣ ..... شيخ ابو الحسن عبيد الله بن محمد بن احمد بن حسين بيهقي
- ١٧١٣ ..... شيخ ابو القاسم عبيد الله بن محمّد بن احمد شيباني بزاز
- ١٧١٣ ..... سيد عبيد الله بن موسى بن احمد بن محمّد بن احمد بن موسى بن جعفر بن
- ١٧١٥ ..... سيد اجل ابو الفتح عبيد الله بن موسى بن علي الرضا عليه السلام
- ١٧١٥ ..... شيخ عثمان بن احمد واسطي

- ۱۷۱۶ ..... شیخ ابو عمر و عثمان دقاق
- ۱۷۱۶ ..... فقیه سدید الدین عثمان بن محمد هروی
- ۱۷۱۶ ..... سید نقیب مرتضی ابو احمد عدنان بن سید اجل شریف ابو الحسن
- ۱۷۲۰ ..... شیخ فقیه ابو محمد عربی بن مسافر عیادی حلی
- ۱۷۲۲ ..... شیخ عزّ الدین املی
- ۱۷۲۲ ..... سید امام عزّ الدین بن سید امام ضیاء الدین ابو الرضا فضل الله حسینی
- ۱۷۲۳ ..... سید عزیز حسینی جزائری
- ۱۷۲۳ ..... سید سند علاء الملک بن عبد القادر حسینی مرعشی
- ۱۷۲۴ ..... سید عزیز الله حسینی مدرس مقبره شیخ صفی در اردبیل
- ۱۷۲۴ ..... سید زاهد عزیزی بن عراقی حسینی
- ۱۷۲۵ ..... سید جلیل امیر جمال الدین عطاء الله بن فضل الله ملقب به امیر جمال
- ۱۷۲۸ ..... ملا عطاء الله رودسری گیلانی
- ۱۷۲۹ ..... سید کمال الدین عطاء الله بن فضل الله حسینی
- ۱۷۲۹ ..... سید امیر عطاء الله بن محمود حسینی
- ۱۷۳۰ ..... شیخ عطیه بن ابراهیم بن علی
- ۱۷۳۱ ..... سید نقیب ابو العباس عقیل بن حسین بن محمد بن علی بن اسحاق بن
- ۱۷۳۱ ..... سید عقیل بن محمد سمرقندی
- ۱۷۳۲ ..... سید امیر علاء
- ۱۷۳۲ ..... شیخ علم بن سیف بن منصور
- ۱۷۳۴ ..... سید علوی بن اسماعیل حسینی بحرانی
- ۱۷۳۴ ..... شیخ زین الدین علی
- ۱۷۳۵ ..... ملا علی املی
- ۱۷۳۶ ..... شیخ علی بن ابراهیم
- ۱۷۳۶ ..... شیخ نجم الدین ابو تراب علی بن ابراهیم بن ابی طالب ورامینی
- ۱۷۳۶ ..... سید اجل شریف ابو الحسن علی بن ابراهیم عربی علوی حسینی
- ۱۷۳۷ ..... شیخ زین الدین ابو الحسن علی بن شیخ حسام الدین ابراهیم بن حسن بن
- ۱۷۳۸ ..... سید علاء الدین یا جلال الدین ابو الحسن علی بن ابو ابراهیم محمد بن
- ۱۷۴۱ ..... سید علی بن ابی الحسن الموسوی العاملی الجبعی
- ۱۷۴۳ ..... شیخ ابو الفرج علی بن شیخ قطب الدین ابو الحسن راوندی
- ۱۷۴۴ ..... سید ابو الحسن علی بن ابی الرضا علوی حائری
- ۱۷۴۴ ..... شیخ ابو الحسن علی بن ابی جند
- ۱۷۴۴ ..... شیخ عزّ الدین علی بن ابی زید(ابی زید)بن ابی یعلی
- ۱۷۴۴ ..... فقیه صالح ابو الحسن علی بن ابی سعد بن ابو الفرج خنطاط
- ۱۷۴۵ ..... شیخ ابو طاهر علی بن ابی سعد بن علی کاشانی
- ۱۷۴۶ ..... علی بن ابی سهل حاتم بن ابی حاتم قزوینی ابو الحسن
- ۱۷۴۶ ..... سید علی بن ابی طالب حسینی املی
- ۱۷۴۶ ..... شیخ رشید الدین علی بن ابی طالب خیاری رازی
- ۱۷۴۶ ..... شیخ شهاب الدین علی بن ابی طالب زحنی(زمینی)
- ۱۷۴۷ ..... سید علی بن ابی طالب سیلکی
- ۱۷۴۷ ..... شیخ ابو الحسن علی بن ابی طالب بن محمد بن ابی طالب تمیمی مجاور
- ۱۷۴۹ ..... شیخ ابو الحسن علی بن ابی عبد الله(علی بن عبد الله)بن علی هوشمی

- ۱۷۴۹ ..... شیخ صدر الدین علی بن شیخ صدر الدین بن ابو الفتوح حسین بن علی
- ۱۷۴۹ ..... سید سراج الدین علی بن ابو الفضل بن مدینه حسینی دیباجی
- ۱۷۵۰ ..... شیخ علی بن ابی القاسم بن ربیعہ مسکنی
- ۱۷۵۰ ..... شیخ علی بن ابی قرۃ
- ۱۷۵۰ ..... سید علی بن ابی المعالی بن حمزہ علوی حسینی
- ۱۷۵۰ ..... شیخ علی بن احمد بن ابی جتید
- ۱۷۵۰ ..... شیخ ابو طالب علی بن احمد بزوفری
- ۱۷۵۰ ..... شیخ ابو الحسن علی بن احمد گرگانی جوهری
- ۱۷۵۱ ..... شیخ معین علی بن احمد بن حسین بن محمد بن قاسم
- ۱۷۵۱ ..... شیخ علی بن احمد بن خاتون عاملی عینائی
- ۱۷۵۲ ..... شیخ ابو القاسم علی بن احمد کوفی
- ۱۷۵۲ ..... شیخ ابو الحسن (ابو العباس) علی بن احمد بن عباس بن محمّد بن عبد اللّٰه بن
- ۱۷۵۴ ..... شیخ جلیل علی بن احمد رمیلی
- ۱۷۵۵ ..... شیخ علی بن احمد بن سحاق عاملی مشغری
- ۱۷۵۶ ..... شیخ زین الدّین ابو الحسن علی بن طراد مطارآبادی
- ۱۷۵۸ ..... ابو الحسن علی بن احمد طوسی
- ۱۷۵۹ ..... شیخ علی بن احمد عاملی حائینی
- ۱۷۵۹ ..... علی بن احمد بن ابی عبد اللّٰه برقی
- ۱۷۵۹ ..... سید ابو القاسم علی بن احمد بن عبد اللّٰه علوی محمدی مازندرانی
- ۱۷۵۹ ..... شریف علی بن احمد علوی
- ۱۷۶۰ ..... شیخ علی بن احمد فتحکردی (فتحکردی) ادیب نیشابوری
- ۱۷۶۰ ..... شیخ عدل زین الدّین علی بن احمد بن محمّد
- ۱۷۶۰ ..... سید شرف الدّین علی بن احمد بن محمد صیداوی
- ۱۷۶۰ ..... سید مولا اعلم افضل جمال الملّه و الدّین علی بن احمد بن محمد بن
- ۱۷۶۱ ..... شیخ نور الدّین علی بن احمد بن محمّد بن ابی جامع عاملی
- ۱۷۶۲ ..... شیخ ابو الحسن (ابو الحسین) علی بن احمد بن محمد بن ابی جتید طاهر
- ۱۷۶۵ ..... شیخ امام ابو الحسن علی بن احمد بن محمّد فتحکردی ادیب نیشابوری
- ۱۷۶۸ ..... شیخ سدید الدّین علی بن احمد معروف به سدید حلی
- ۱۷۶۸ ..... شیخ ابو الحسن علی بن احمد بن محمّد لتاد اصفهانی
- ۱۷۶۹ ..... شیخ رضی الدّین علی بن احمد مزیدی
- ۱۷۶۹ ..... شریف ابو القاسم علی بن احمد بن موسی بن محمد التّقی الجواد
- ۱۷۷۶ ..... شیخ نور الدّین علی بن احمد بن محمّد بن علی بن جمال الدّین بن
- ۱۷۷۸ ..... سید سند فاضل صدر الدّین علی خان مدنی هندی حسینی حسینی بن
- ۱۷۸۵ ..... شیخ علی بن احمد بن موسی عاملی نباطلی
- ۱۷۸۶ ..... شیخ ابو الحسن علی بن احمد نسوی
- ۱۷۸۷ ..... شیخ علی بن احمد بن نعمه اللّٰه بن خاتون عاملی عینائی
- ۱۷۸۷ ..... شیخ رضی الدّین ابو الحسن علی بن شیخ سعید جمال الدّین احمد بن
- ۱۷۹۰ ..... شیخ شرف الدّین علی استرآبادی
- ۱۷۹۰ ..... ملا زین الدّین علی استرآبادی
- ۱۷۹۱ ..... ملا عماد الدّین علی بن (....) استرآبادی
- ۱۷۹۲ ..... شیخ زین الدّین ابو الحسن علی بن بشاره عاملی شقراوی حتّاط

- ١٧٩٤ ..... شيخ ابو القاسم علي بن اسحاق معادى
- ١٧٩٤ ..... شيخ علي بن اسماعيل
- ١٧٩٤ ..... الحاج علي اصغر بن محمد يوسف قزوینی
- ١٧٩٥ ..... سيد شاه مظفر الدين علي انجوى شيرازى
- ١٧٩٦ ..... شيخ ابو الحسن علي بن بلال مهلبى
- ١٧٩٦ ..... قاضى ابو الحسن علي بن بندار بن محمد هوشمى
- ١٧٩٦ ..... شيخ صدوق فخر الدين علي بن بوقى
- ١٧٩٦ ..... سيد شرف الدين ابو الحسن علي بن تاج الدين بنظلمحمد حسنى كيشكى
- ١٧٩٧ ..... امير سيد علي شوشترى
- ١٧٩٧ ..... شيخ زين الدين علي تولينى نحرابرى عاملى
- ١٧٩٨ ..... شيخ زين الدين علي توابنى
- ١٧٩٨ ..... سيد شمس الدين بن علي بن ثابت بن عصيده سوروى
- ١٧٩٨ ..... شيخ علي بن جبیر
- ١٧٩٨ ..... سيد تاج الدين علي بن سيد عماد الدين ابو القاسم جعفر بن علي بن
- ١٧٩٩ ..... سيد اجل ابو جعفر علي بن جعفر بن حسين بن قدامه موسى نيشابورى
- ١٨٠٠ ..... شريف علي بن جعفر بن علي مدائنى علوى
- ١٨٠٠ ..... شيخ جمال الدين ابو الحسن علي بن جعفر بن شعره حلى جامعانى
- ١٨٠١ ..... حكيم صدر الدين علي گيلانى هندى
- ١٨٠٢ ..... شيخ ابو الحسن علي بن ابى سهل حاتم بن ابى حاتم بن ابى حاتم قزوینی
- ١٨٠٤ ..... شيخ ابو الحسن علي بن بلال بن ابى معاويه مهلبى
- ١٨٠٤ ..... شيخ ابو الحسن يا ابو القاسم علي بن حبشى بن قوتى بن محمد كاتب
- ١٨٠٥ ..... شيخ ابو الحسن علي بن حبشى كاتب
- ١٨٠٦ ..... سيد امير شرف الدين علي بن حجه الله بن شرف الدين علي بن عبد الله بن
- ١٨١٢ ..... علي بن حسن
- ١٨١٣ ..... سيد مجد الدين علي بن حسن بن ابراهيم حلى(حسينى)عريضى
- ١٨١٣ ..... شيخ زين الدين علي بن شيخ عز الدين حسن بن احمد بن مظاهر
- ١٨١٤ ..... سيد زين الدين علي بن حسن حسينى
- ١٨١٤ ..... ملا علي بن حسن زواربى مفتر معروف به زوارى
- ١٨١٨ ..... ملا علي بن حسن سبزوارى
- ١٨١٨ ..... سيد زين الدين علي بن حسن بن شدم
- ١٨١٨ ..... شيخ زين الدين علي بن حسن بن حسين بن حسن
- ١٨٢٠ ..... ملا شرف الدين علي بن شيخ تاج الدين حسن سرايشنوى
- ١٨٢١ ..... شرف الدين علي
- ١٨٢١ ..... شيخ علي بن حسن بن شاذان قمى
- ١٨٢٢ ..... سيد ابو الحسن علي بن حسن بن علي بن محمد بن علي بن حسين بن علي
- ١٨٢٢ ..... سيد شمس الدين و يا زين الدين علي بن سيد ابو المكارم بدر الدين
- ١٨٢٤ ..... قاضى ابو القاسم علي بن قاضى ابو علي المحسن بن قاضى ابو القاسم
- ١٨٢٩ ..... الشيخ تهاالاسلام ابو الفضل علي بن شيخ رضى الدين ابو نصر حسن بن
- ١٨٣١ ..... شيخ زين الدين علي بن حسن بن غلاله با علالا
- ١٨٣٢ ..... شيخ علي بن حسن بن علي
- ١٨٣٢ ..... سيد مجد الدين علي بن حسن بن علي دستگردى

١٨٣٣	.....	شيخ تاج الدين علي بن حسن بن علي طبري
١٨٣٣	.....	اديب موفق الدين علي بن ابي علي حسن بن علي بن عبد الله بن ماده
١٨٣٣	.....	شيخ علي بن حسن بن علي بن محمد حر عاملي
١٨٣٣	.....	ملا زين الدين علي بن حسن (حسين) بن محمد استرآبادي
١٨٣٥	.....	شيخ اجل زين الدين ابو الحسن علي بن ابي محمد حسن بن شيخ
١٨٣٧	.....	شيخ زين الدين علي بن حسن بن محمد بن صالح بن اسماعيل جيعي
١٨٣٩	.....	شيخ نجيب الدين علي بن حسن بن مظاهر حلي
١٨٣٩	.....	سيد نور الدين علي بن سيد زاهد حسين بن ابي الحسن حسيني موسوي
١٨٤١	.....	شيخ اديب مرشد الدين ابو الحسن علي بن حسين بن ابي الحسين وارانى
١٨٤٢	.....	سيد ابو الحسن علي بن حسين بن احمد بن علي بن ابراهيم بن محمد علوي
١٨٤٢	.....	شيخ نجم الدين ابو القاسم علي بن حسين جاستي
١٨٤٣	.....	سيد علي بن حسين بن حشاش بن باقي قرشي
١٨٤٤	.....	شيخ علي بن حسين خياط
١٨٤٤	.....	سيد علي حسيني مجاور مشهد مقدس رضوي
١٨٤٤	.....	ملا غياث الدين علي بن كمال الدين حسين طيب
١٨٤٦	.....	سيد ابو طالب علي بن حسين حسني
١٨٤٧	.....	سيد ابو البركات علي بن حسين حسيني خوزي
١٨٤٩	.....	شيخ كمال الدين ابو الحسن علي بن شيخ شرف الدين حسين بن حصاد بن
١٨٥٠	.....	شيخ ابو الفرج علي بن حسين عبادي راوندي
١٨٥٠	.....	فقيه ابو الحسن علي بن حسين بن علي جاستي
١٨٥١	.....	شيخ ابو الحسن علي بن حسين شفيهي
١٨٥٢	.....	شيخ علي بن حسين بن علي رازي
١٨٥٢	.....	شيخ علي بن حسين بن احمد بن طحال مقدادي
١٨٥٣	.....	شيخ ابو الحسن علي بن حسين بن علي مسعودي هذلي
١٨٥٧	.....	شيخ اجل علي بن حسين بن محمد
١٨٥٨	.....	سيد علي بن حسين بن محمد بن محمد مشهور به صانع حسيني عاملي
١٨٦٠	.....	سيد علي بن عبد الحسين موسوي حلي
١٨٦١	.....	ملا فخر الدين علي معروف به صفي بن ملا كمال الدين حسين كاشفي
١٨٦٧	.....	شيخ علي بن حسين بن علي رازي
١٨٦٨	.....	سيد امير شمس الدين علي حسيني خلخالى
١٨٦٨	.....	شيخ اجل فخر الدين علي بن حسين منجم
١٨٦٨	.....	شيخ جليل شهيد زين الدين ابو الحسن علي بن حسين بن عبد العالى
١٨٩٤	.....	بيوست
١٩٠٠	.....	فهرست مدارك مؤلف
١٩٢١	.....	جلد ٤
١٩٢١	.....	مشخصات كتاب
١٩٢٢	.....	اشاره
١٩٢٦	.....	فهرست مطالب
١٩٤٧	.....	درآمد
١٩٤٨	.....	مقدمه
١٩٥٥	.....	ادامه حرف عين

- ۱۹۵۵ - اشاره
- ۱۹۵۵ - شیخ ابو الحسن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی
- ۱۹۶۶ - شریف سید اجل دانشمند ثمانینی ذو المجدین ابو القاسم علی بن سید
- ۱۹۶۶ - اشاره
- ۱۹۸۱ - سخن ابن اثیر در مختصر تاریخ ابن خلکان در مورد سید مرتضی
- ۱۹۹۰ - آثار سید مرتضی
- ۲۰۱۲ - کلام سید امیر مصطفی در مورد سید مرتضی
- ۲۰۳۱ - علی بن حسین واعظ غزنوی
- ۲۰۳۲ - سید زین الدین علی حسینی
- ۲۰۳۲ - سید علی حسینی مجاور در مشهد مقدس رضوی
- ۲۰۳۳ - سید شرف الدین علی حسینی استرآبادی نجفی و متوطن در نجف
- ۲۰۳۶ - سید امیر عماد الدین علی حسینی استرآبادی مشهور به میر کلان
- ۲۰۳۶ - شیخ علی بن حسین بن محمد
- ۲۰۳۷ - شیخ ابو الحسن علی بن حماد بن عبید الله عبیدی(عدوی)اخباری بصری
- ۲۰۳۸ - شیخ زین الدین ابو القاسم علی بن حلی(طی)
- ۲۰۳۹ - شیخ کمال الدین علی بن حماد ماهر واسطی
- ۲۰۴۰ - شیخ ابو تراب علی بن حمد بن سعد واعظ
- ۲۰۴۰ - شیخ علی بن حمزه طبرسی قمی
- ۲۰۴۱ - شیخ نصیر الدین علی بن حمزه بن حسن طوسی
- ۲۰۴۲ - ملا نور الدین علی بن حیدر علی قمی
- ۲۰۴۳ - شیخ زین الدین علی بن خازن حائری
- ۲۰۴۳ - شیخ ابو الحسن علی بن خالد مراغی
- ۲۰۴۴ - امیر سید علی خطیب
- ۲۰۴۴ - سید جلیل علی بن سید خلف بن سید عبد المطلب بن حیدر بن سید
- ۲۰۵۱ - شیخ شهاب الدین علی دانیالی نسوی برازی جهرمی
- ۲۰۵۲ - شیخ علی بن دقاق قمی
- ۲۰۵۳ - سید زین الدین علی بن دقماق حسینی
- ۲۰۵۴ - شیخ ابو الفرج علی بن راوندی
- ۲۰۵۴ - شیخ ابو القاسم علی بن طی
- ۲۰۵۵ - شیخ علی بن طی فقعاتی عاملی
- ۲۰۵۶ - شیخ ابو الحسن علی بن عبد الجبار بن عبد الله بن علی مقری رازی
- ۲۰۵۶ - علی بن عبد الجبار بن فضل الله بن مسکنی
- ۲۰۵۶ - قاضی جمال الدین علی بن عبد الجبار بن محمد طوسی
- ۲۰۵۷ - شیخ زین الدین علی بن عبد الجلیل بیاضی
- ۲۰۵۷ - شیخ ظهیر الدین علی بن عبد الجلیل نیلی
- ۲۰۵۸ - شیخ ابو الفرج علی بن عبدانی بن حسین راوندی
- ۲۰۵۸ - سید حسیب نسیب علی بن عبد الحسین بن سلطان موسوی حسینی
- ۲۰۵۸ - سید بهاء الدین علی بن عبد الحمید حسینی نشابه
- ۲۰۵۹ - سید اجل زین الدین علی بن عبد الحمید حسینی نجفی
- ۲۰۶۰ - سید علم الدین مرتضی علی بن سید نشابه جلال الدین عبد الحمید بن سید
- ۲۰۶۲ - شیخ نظام الدین ابو القاسم علی بن عبد الحمید نیلی

- ۲۰۶۵ ..... شیخ ابو الحسن علی بن عبد الرحمن
- ۲۰۶۵ ..... شیخ ابو الحسن علی بن عبد الرحمن بن عیسی بن عروه جزاح قنانی کاتب
- ۲۰۶۶ ..... ملا علی رضا شیرازی مشهور به تجلی
- ۲۰۶۸ ..... سید اجل قاضی شاه مظفر الدین علی بن شاه محمود انجوی شیرازی
- ۲۰۶۸ ..... رئیس بدر الدین علی بن زینکم زینوآبادی
- ۲۰۶۹ ..... سید عالم علی بن زهره حسینی علوی حلّی
- ۲۰۷۰ ..... شیخ علی بن زهره عاملی جبعی
- ۲۰۷۰ ..... قاضی تاج الدین علی بن زید حسینی آبی
- ۲۰۷۰ ..... شیخ واعظ ابو الحسن علی بن زبیر ک قمی
- ۲۰۷۰ ..... شیخ علی بن زین الدین بن محمّد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی عاملی
- ۲۰۷۱ ..... شیخ علی بن سعد بن ابی الفرج ختباط
- ۲۰۷۲ ..... شیخ امام عماد الدین ابو الفرج علی بن شیخ امام قطب الدین ابی الحسین
- ۲۰۷۳ ..... شیخ جلیل علی بن سکون
- ۲۰۷۳ ..... شیخ جمال الدین یا شیخ کمال الدین علی بن سلیمان بحرانی
- ۲۰۷۵ ..... شیخ علی بن سلیمان بحرانی
- ۲۰۷۶ ..... سید علی بن سلیمان حسینی
- ۲۰۷۶ ..... شیخ علی بن سودون عاملی
- ۲۰۷۶ ..... سید قوام الدین علی بن سیف التّبی بن منتهی حسنی مرعشی
- ۲۰۷۶ ..... شیخ علی بن سیف بن منصور
- ۲۰۷۷ ..... مولانا علی بن شاه محمود بافقی
- ۲۰۷۷ ..... شیخ ابو القاسم علی بن شبل بن اسد وکیل
- ۲۰۷۹ ..... سید امیر شرف الدین علی شولستانی نجفی
- ۲۰۷۹ ..... شیخ علی بن شهرآشوب بن ابی نصر بن ابو الجیش سروی مازندرانی
- ۲۰۸۰ ..... شیخ علی بن شهینفه حلّی
- ۲۰۸۱ ..... ملا شرف الدین علی شیفتگی
- ۲۰۸۲ ..... سید علی بن صائغ
- ۲۰۸۲ ..... شیخ اجل شیخ علی صبح عاملی ساکن در شهر یزد
- ۲۰۸۳ ..... سید رضی الدین علی بن طاوس حسنی
- ۲۰۸۳ ..... ملا غیاث الدین علی طبیب
- ۲۰۸۴ ..... شیخ زین الدین ابو الحسن علی بن طراد مطارآبادی
- ۲۰۸۴ ..... شیخ علی بن عبد الصمد تمیمی سبزواری
- ۲۰۸۴ ..... شیخ ابو الحسن علی بن عبد الصمد نیشابوری تمیمی
- ۲۰۸۴ ..... شیخ بهاء الرؤساء ابو الحسن علی بن عبد الصمد بن محمد کردوحنی
- ۲۰۸۴ ..... شیخ ابو الحسن علی بن عبد الصمد بن محمد نیشابوری تمیمی سبزواری
- ۲۰۸۸ ..... شیخ نور الدین ابو القاسم علی بن شیخ عبد الصمد بن شیخ شمس الدین
- ۲۰۸۹ ..... شیخ علی بن عبد العالی کرکی عاملی
- ۲۰۸۹ ..... شیخ علی بن عبد العالی میسی
- ۲۰۸۹ ..... شیخ نور الدین علی بن عبد العالی میسی عاملی مشهور به ابن مفلح
- ۲۰۹۶ ..... فقیه علی بن عبد العزیز بن محمد امامی
- ۲۰۹۶ ..... قاضی ابو الحسن علی بن عبد العزیز چرجانی(گرگانی)
- ۲۰۹۶ ..... شیخ علی بن عبد العزیز نیشابوری

- ۲۰۹۶- سید رضی الدّین ابو القاسم علی بن سید غیاث الدّین ابو المظفر
- ۲۰۹۷- سید مرتضی نقیب حسیب نسابه کامل سعادت مند بهاء الدّین ابو الحسن
- ۲۱۰۵- سید اجلّ تحریر علی بن عبد الکریم بن علی بن محمد بن علی بن
- ۲۱۰۹- سید حسیب نسیب علی بن عیان الدّین ابو مظفر عبد الکریم بن علی بن
- ۲۱۱۰- شیخ ابو الحسن علی بن عبد الله
- ۲۱۱۰- شیخ ابو الحسن علی بن عبد الله بن ابی منصور رازی
- ۲۱۱۰- سید زاهد تاج الدّین علی بن عبد الله بن احمد بن حمزه جعفری
- ۲۱۱۱- شیخ حاکم ابو منصور علی بن عبد الله زیادی
- ۲۱۱۱- سید عالم تاج الدّین ابو تراب علی بن عبد الله بن علی بن عبد الله بن احمد
- ۲۱۱۲- شیخ ابو الحسن علی بن عبد الله بن وصیف ناشی اصغر حلاء متکلم بغنادی
- ۲۱۱۲- سید اجلّ زین الدّین علی بن عبد المجید حسینی نجفی
- ۲۱۱۲- شیخ رشید الدّین علی بن عبد المطلب قمی
- ۲۱۱۲- شیخ علی بن عبد الله وراق
- ۲۱۱۳- شیخ علی بن عبد الواحد بن علی بن جعفر نهدی حمیری
- ۲۱۱۴- شیخ علی بن عبد الواحد نهدی
- ۲۱۱۵- شیخ بزرگوار منتجب الدّین ابو الحسن علی بن شیخ ابو القاسم شیخ امام
- ۲۱۲۶- ملا علی عراقی
- ۲۱۲۶- سید فخر الله علی بن عرفه حسینی
- ۲۱۲۷- شیخ مجد الدّین علی بن عریضی
- ۲۱۲۷- سید ابو الحسن علی بن عریضی حسینی
- ۲۱۲۸- سید علی بن علوان حسینی کاملی بعلبکی
- ۲۱۲۹- شیخ علی بن علی بن ابی طالب
- ۲۱۲۹- شیخ علی معروف به عرب
- ۲۱۲۹- ملا عماد الدّین علی بن عماد الدّین علی شریف قاری استرآبادی
- ۲۱۳۱- شیخ علی بن علی بن حسن بن جعفر مزرعانی
- ۲۱۳۱- سید نور الدّین علی بن علی بن حسین بن ابی الحسن الموسوی حسینی
- ۲۱۳۸- شیخ ابو القاسم علی بن علی بن جمال الدّین محمد بن طحّی عاملی
- ۲۱۴۰- شیخ رکن الدّین ابو الحسن علی بن شیخ ابو الحسن علی بن عبد الصمد
- ۲۱۴۱- سید رضی الدّین ابو القاسم علی بن سید رضی الدّین ابو القاسم علی بن
- ۲۱۴۵- شیخ علی بن علی بن نما
- ۲۱۴۶- وزیر کبیر و دانشمند خبیر بهاء الدّین ابو الحسن علی بن عیسی فخر الدّین
- ۲۱۶۰- شیخ علی فراهانی کمره ای مشهور به آقا شیخ و مقیم کاشان
- ۲۱۶۱- سید جلیل نور الدّین علی بن سید فخر الدّین هاشمی عاملی
- ۲۱۶۱- شیخ علی بن فرج سورروی
- ۲۱۶۱- شیخ فاضل پارسا و صالح‌زین الدّین علی بن فاضل مازندرانی
- ۲۱۶۳- شیخ امام علی بن شیخ ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبرسی
- ۲۱۶۳- سید علی بن فضل الله حسینی راوندی
- ۲۱۶۵- سید جلیل سعادت‌مند علی بن فضل الله بن حسن حسینی راوندی
- ۲۱۶۶- سید تاج الدّین علی قوعی حلبی
- ۲۱۶۶- ملا علی قومنی گیلانی مقیم شیراز
- ۲۱۶۶- سید زاهد ابو الحسن علی بن قاسم بن رضا حسینی محدّث

- ٢١٦٧ ..... سيد اجل علي بن ابي القاسم شعراني عريضي حسيني جعفرى
- ٢١٦٧ ..... مولانا المدقق الفهامة نصير الدين على كاشى مشهور به حلى
- ٢١٦٩ ..... ملا علي قلى بن محمد خلخالى اصفهانى
- ٢١٦٩ ..... ملا علي قلى نظرى
- ٢١٧٠ ..... شيخ شمس الدين علي بن كامل بن رضوان
- ٢١٧٠ ..... شيخ علي كركى
- ٢١٧٠ ..... شيخ بهاء الدين ابو الحسن علي بن محسن شريحي
- ٢١٧٠ ..... قاضى ابو القاسم علي بن قاضى ابو علي محسن بن قاضى ابو القاسم
- ٢١٧١ ..... شيخ علي بن محمد
- ٢١٧١ ..... شيخ علي بن محمد بن ابو الحسن بن عبد الصمد
- ٢١٧٢ ..... شيخ علي بن محمد بن محمد بن ابي قره پندر شيخ ابو الفرج محمد بن
- ٢١٧٢ ..... شيخ كافى الدين ابو الحسن علي بن محمد بن ابي نزار شريفه واسطى
- ٢١٧٣ ..... سيد علي بن سيد محمد معروف به امامى اصفهانى
- ٢١٧٥ ..... شيخ علي بن محمد بن شيخ ابو بكر احمد بن حسين بن احمد خزاعى
- ٢١٧٥ ..... شيخ علي بن محمد بن احمد بن صالح سيبى (سليبي) قسبى
- ٢١٧٥ ..... سيد فخر الدين علي بن سيد عز الدين محمد بن احمد بن علي بن اعرج
- ٢١٧٦ ..... سيد جمال الساده، علي بن محمد بن اسماعيل محمدي
- ٢١٧٧ ..... ملا زين الدين علي بن محمد استرآبادى
- ٢١٧٧ ..... قاضى ابو الحسن علي بن محمد البشاط البغدادى
- ٢١٧٨ ..... علي بن محمد بن بندار
- ٢١٧٨ ..... شيخ ابو القاسم، علي بن محمد بن بهدل اصفهانى
- ٢١٧٩ ..... شيخ علي بن محمد جزرى عاملى شامى
- ٢١٧٩ ..... سيد ابو الحسن علي بن محمد بن جعفر حسيني استرآبادى
- ٢١٧٩ ..... شيخ شمس الدين علي بن محمد بن جمهور
- ٢١٨٠ ..... شيخ فاضل علي بن محمد جوسقى قزوینى
- ٢١٨٠ ..... شيخ ابو الحسن علي بن محمد حبيش كاتب
- ٢١٨٠ ..... شيخ رشيد الدين علي بن محمد جاستى
- ٢١٨١ ..... شيخظهيرالدين علي بن محمد بن حسام
- ٢١٨١ ..... شيخ نجم الدين ابو الحسن علي بن محمد بن حسن بن حسين بن بابويه
- ٢١٨١ ..... سيد علاء الدين ابو الحسن علي بن محمد بن حسن بن زهره حسيني حليى
- ٢١٨٢ ..... سيد نور الدين علي بن محمد حسيني خجندى ساكن رى
- ٢١٨٢ ..... شيخ زين الدين علي بن محمد بن حسن بن محمد خازن گرپلا
- ٢١٨٢ ..... علي بن محمد بن حسن بن محمد بن عبد العزيز كاتب تهامى عاملى شامى
- ٢١٨٥ ..... شيخ علي بن شيخ محمد بن شيخ حسن بن شيخ زين الدين شهيد ثانى
- ٢١٨٦ ..... شيخ علي بن محمد حز عاملى مشغرى
- ٢١٨٧ ..... شيخ مفيد امام شمس الدين ابو القاسم علي بن سعيد امام محمد بن
- ٢١٨٧ ..... سيد اجل علي بن محمد بن دقماق شريف حسيني
- ٢١٩١ ..... شيخ علي بن محمد بن شاکر مؤذب
- ٢١٩١ ..... شيخ امام وجيه الدين ابو طالب علي بن امام ناصر الدين محمد بن حمدان
- ٢١٩٢ ..... شيخ علي بن محمد بن حيدر بن بابويه
- ٢١٩٢ ..... وزير جليل القدر خواجه رشيد الدين علي بن محمد بن رشيدأوى معروف

- ۲۱۹۷..... شیخ زین الدین ابو الحسن علی بن محمد رازی متکلم
- ۲۱۹۷..... شیخ علی بن محمد راشدی
- ۲۱۹۷..... شیخ ابو الحسن علی بن محمد رهنقی قهب بن ولید
- ۲۱۹۷..... شیخ ابو الحسن علی بن محمد بن زبیر قرشی کوفی
- ۲۱۹۸..... شیخ علی بن محمد روزنی
- ۲۱۹۹..... سید علاء الدین ابو الحسن علی بن محمد بن زهره حسینی حلیمی
- ۲۱۹۹..... شیخ علی بن محمد بن سندی
- ۲۱۹۹..... علی بن محمد بن شاکر مؤدب
- ۲۱۹۹..... شیخ نظام الدین علی بن محمد بن عبد الحمید نیلی
- ۲۲۰۱..... شیخ علی بن محمد بن عبد الله بن احمد بحرانی
- ۲۲۰۲..... شیخ علی بن محمد بن عبد الله بن اذینه
- ۲۲۰۳..... شیخ علی بن محمد عدوی شمشاطی
- ۲۲۰۴..... سید علی بن محمد بن عزّ الشرف حسینی
- ۲۲۰۴..... علی بن محمد بن علّان کلینی
- ۲۲۰۸..... وزیر کبیر و دانشور بصیر شرف الدین ابو القاسم علی بن وزیر مؤید الدین
- ۲۲۰۹..... سید اجلّ سید علی بن مولانا الامام محمد بن علی الباقر علیه السلام
- ۲۲۱۱..... شریف علی بن محمّد علوی رازی
- ۲۲۱۲..... شریف ابو القاسم علی بن محمد بن علی بن قاسم علوی رازی
- ۲۲۱۲..... نجم الدین ابو الحسن علی بن محمد علوی عمری معروف به ابن صوفی
- ۲۲۱۲..... شیخ ضیاء الدین علی بن شهید ابو عبد الله محمد بن مکی بن محمد بن
- ۲۲۱۳..... سید جلیل امیر سید شریف زین الدین علی باقی
- ۲۲۱۴..... شیخ سعادت مند علی بن محمد بن علی بن حسین بن عبد الصمد تمیمی
- ۲۲۱۷..... شیخ علی بن محمد بن ابو الحسن علی بن زید استرآبادی معروف به
- ۲۲۲۲..... شیخ اجلّ اقدم ابو القاسم علی بن محمد بن علی خنّاز رازی قمی
- ۲۲۲۵..... شیخ امام رشید الدین ابو الحسن علی بن محمد بن علی شعیری
- ۲۲۲۶..... شیخ سعید ابو القاسم علی بن محمد بن علی طبری املی کچی
- ۲۲۲۷..... شیخ رشید ابو الحسن علی بن محمد بن علی کاشانی
- ۲۲۲۸..... سید شریف اجلّ نجم الدین ابو الحسن علی بن ابو الغنائم محمد بن
- ۲۲۳۲..... شیخ عماد الدین، علی بن محمد بن علی طوسی
- ۲۲۳۲..... سید عین الساده ابو الحسن علی بن محمد بن علی بن قاسم علوی شعرانی
- ۲۲۳۲..... شیخ نصیر الدین علی بن محمد بن علی کاشانی
- ۲۲۳۳..... سید علی بن محمد عمری
- ۲۲۳۳..... شیخ علی بن محمد بن علی بن عبد الصمد تمیمی
- ۲۲۳۴..... شیخ علی بن محمد بن فرج
- ۲۲۳۴..... مولی نصیر الدین علی بن محمد کاشی
- ۲۲۳۴..... شیخ ابو الحسن، علی بن محمد قرشی معروف به ابن زبیر
- ۲۲۳۵..... علی بن محمد بن قولویه
- ۲۲۳۵..... شیخ ابو الحسن علی بن محمد کاتب
- ۲۲۳۵..... شیخ جمال الدین علی بن محمد منطیلب در قم
- ۲۲۳۵..... شیخ علی بن محمد بن منیل
- ۲۲۳۶..... قاضی علی بن محمد فزازی

- ۲۲۳۷ - شیخ علی بن محمد بن محمد بن علی بن محمد سکونی
- ۲۲۳۷ - شیخ علی بن محمد لویزانی معروف به ابن دعیم
- ۲۲۳۸ - خواجه صائب الدین علی بن محمد بن محمد ترکه
- ۲۲۳۹ - شیخ ابو القاسم علی بن شیخ ابی عبد الله مفید محمد بن محمد بن نعمان
- ۲۲۳۹ - شیخ ابو الحسن علی بن محمد بن محمد بن علی بن محمد بن محمد بن
- ۲۲۴۳ - شیخ نظام الدین علی بن محمد
- ۲۲۴۳ - علی بن محمد بن معالی عاملی
- ۲۲۴۴ - شیخ فقیه علی بن محمد مدائنی
- ۲۲۴۴ - علی بن محمد مذکر
- ۲۲۴۴ - شیخ نجیب الدین علی بن شیخ شمس الدین محمد بن مکی بن عیسی ابی
- ۲۲۵۵ - علی بن شیخ شهید شمس الدین محمد بن جمال الدین ابو محمد مکی بن
- ۲۲۵۶ - شیخ علی بن محمد لبثی واسطی
- ۲۲۵۸ - شیخ علی بن محمد نیشابوری
- ۲۲۵۸ - شیخ شمس الدین علی بن محمد وشنیزی مقیم کاشان
- ۲۲۵۹ - شیخ علی بن محمد بن یحیی مذکر
- ۲۲۵۹ - شیخ سعید علی بن محمد هجری بحرانی
- ۲۲۵۹ - شیخ علی بن محمود عاملی مشغری
- ۲۲۶۰ - شیخ زین الدین ابو محمد علی بن محمد بن یونس عاملی عنجری نباطی
- ۲۲۶۷ - قاضی ابو الحسن علی بن محمد بن یوسف
- ۲۲۶۸ - شیخ علی بن محمد بن یوسف بن ثابت
- ۲۲۶۸ - شیخ علی بن محمد بن یوسف حزانی
- ۲۲۶۸ - شیخ ابو الحسن علی بن محمد بن یوسف بن مهجور فارسی (شیرازی)
- ۲۲۷۰ - شیخ جمال الدین علی بن محمود حمصی
- ۲۲۷۰ - مولی علی بن مراد
- ۲۲۷۱ - شیخ علی بن مرتضی
- ۲۲۷۱ - شیخ رضی الدین ابو الحسن علی بن مزیدی
- ۲۲۷۱ - شیخ رضی الدین علی بن مطهر حلّی
- ۲۲۷۲ - شیخ علی بن مظاهر واسطی
- ۲۲۷۲ - امیر کبیر علی بن مقرب
- ۲۲۷۴ - مولی مجد الدین علی مکی
- ۲۲۷۵ - شیخ جلیل زین الدین علی معروف به منشار عاملی
- ۲۲۷۷ - شیخ ابو الحسن علی بن منصور بن شیخ ابی الصلاح تقی الدین بن
- ۲۲۷۸ - شیخ علی بن منصور بن حسین مزیدی
- ۲۲۷۸ - سید سند نجیب علی بن منصور بن محمد حسینی شیرازی
- ۲۲۷۸ - علی بن موسی
- ۲۲۷۹ - علی بن موسی کندی کمیدانی
- ۲۲۸۰ - مولی شیخ علی تقی بن شیخ ابو العلاء کمره ای محمد هاشم طغانی
- ۲۲۸۸ - ابو الحسن علی بن وصیف ناشی متکلم بغدادی
- ۲۲۸۹ - قاضی تاج الدین ابو الحسن علی بن هبه الله بن دعوی دار قاضی قم
- ۲۲۹۰ - قاضی ظهیر الدین ابو المناقب علی بن هبه الله بن دعوی دار
- ۲۲۹۰ - علی بن هبه الله بن رائقه موصلی

- ۲۲۹۱ ..... شیخ ابو الحسن هبه الله بن عثمان بن احمد بن ابراهيم بن رافقه موصلي
- ۲۲۹۱ ..... شیخ ابو الحسن علی بن هلال بن ابی معلویه مهلبی
- ۲۲۹۱ ..... شیخ علی بن هلال بن عیسی بن محمد بن فضل
- ۲۲۹۲ ..... شیخ زین الدین ابو الحسن علی بن هلال جزائری کرکی
- ۲۲۹۶ ..... شیخ علی بن هلال عاملی کرکی
- ۲۲۹۸ ..... سید علی همدانی صوفی
- ۲۲۹۹ ..... شیخ علی بن هیصم
- ۲۲۹۹ ..... شیخ علی بن یحیی حافظ
- ۲۳۰۰ ..... شیخ ابو الحسن علی بن یحیی ختیط
- ۲۳۰۱ ..... شیخ فقیه علی بن یحیی بن علی ختیط سوراوی
- ۲۳۰۲ ..... ملا شرف الدین علی یزدی
- ۲۳۰۶ ..... شیخ زین الدین علی بن یونس عاملی نباطلی بیاضی
- ۲۳۰۶ ..... شیخ علی بن یوسف
- ۲۳۰۷ ..... شیخ زین الدین علی بن یوسف بن جبیر فاضل
- ۲۳۰۸ ..... سید ابو القاسم علی بن یوسف بن جعفر کلینی
- ۲۳۰۸ ..... شیخ علاه الدین حاج علی بن یوسف بن حسن
- ۲۳۰۹ ..... شیخ علی بن یوسف بن عبد الجلیل
- ۲۳۰۹ ..... شیخ ظهیر الدین علی بن یوسف بن عبد الجلیل نیلی
- ۲۳۱۰ ..... شیخ جلیل فقیه رضی الدین ابو القاسم ابو الحسن علی بن شیخ
- ۲۳۱۲ ..... شیخ زین الدین علی بن یونس بیاضی
- ۲۳۱۲ ..... مولانا فاضل عماد الدین استرآبادی
- ۲۳۱۳ ..... مولی عماد الدین بن یونس
- ۲۳۱۳ ..... مولی عماد مازندرانی کلباری
- ۲۳۱۴ ..... سید ابو البرکات عمر بن ابراهیم حسینی
- ۲۳۱۴ ..... عمر بن ابراهیم اوسی
- ۲۳۱۴ ..... شیخ ابو حفص عمر بن احمد بن منصور صفار نیشابوری
- ۲۳۱۵ ..... امیر زاهد شرف الدین عمر بن اسکندر
- ۲۳۱۵ ..... عمر بن محمد
- ۲۳۱۶ ..... شیخ امام عزیز الدین عمار بن امام ناصر الدین محمد بن حمدان حمدانی
- ۲۳۱۶ ..... شیخ ابو الیقظان عمار بن یاسر رحمه الله
- ۲۳۱۶ ..... شیخ عمیر بن یحیی بن داود
- ۲۳۱۶ ..... شیخ ابو محمد عنایت الله بسطامی مشهور به پایزید بسطامی ثانی
- ۲۳۱۷ ..... آقا میرزا عنایت الله بن آقا محمد مؤمن بن محمد باقر اصفهانی
- ۲۳۱۷ ..... سید شاه نعمت الله نقیب اصفهانی
- ۲۳۱۸ ..... مولی شیخ زکی الدین عنایت الله بن شرف الدین علی بن محمود بن
- ۲۳۲۰ ..... ملا عوض شوشتری کرمانی
- ۲۳۲۱ ..... شیخ فقیه صالح رشید الدین ابو البرکات عیداد بن جعفر بن محمد بن
- ۲۳۲۱ ..... مولی قاضی عیسی
- ۲۳۲۲ ..... شیخ عیسی بن حسن بن شجاع نجفی
- ۲۳۲۲ ..... مولی عیسی خان اردبیلی
- ۲۳۲۲ ..... شیخ عیسی بن محمد جزائری

- ٢٣٢٣ ..... آقا میرزا عیسی بن محمد صالح بیک بن حاج شاه ولی بیک بن حاج پیر
- ٢٣٢٤ ..... شیخ عیسی بن محمد بن شیخ بهاء الدین ابو الحسن، علی بن عیسی بن
- ٢٣٢٧ ..... «حرف غین»
- ٢٣٢٧ ..... اشاره
- ٢٣٢٧ ..... امیر فاضل غازی بن احمد بن ابی منصور سامانی
- ٢٣٢٨ ..... شیخ غانم عصمی هروی شیعی امامی
- ٢٣٢٨ ..... سید نجم الدین غنیمه بن هبه الله بن غنیمه الدعوی
- ٢٣٢٩ ..... «حرف فاء»
- ٢٣٢٩ ..... اشاره
- ٢٣٢٩ ..... سید فادشاه بن محمّد علوی حسینی راوندی
- ٢٣٢٩ ..... مولی علاء الدین فتح الله بن مولی رضی الدین عبد الملک بن شمس الدین
- ٢٣٣٠ ..... شیخ فتح بن محمد بن آزاد مسکنی
- ٢٣٣٠ ..... ابو فراس فرزدق بن غالب
- ٢٣٣١ ..... سید شاه فتح الله کبیر شیرازی حسینی
- ٢٣٣٤ ..... مولی شاه فضل الله کاشانی
- ٢٣٣٥ ..... سید اجل امیر کمال الدین فتح الله بن هبیه الله بن عطاء الله حسنی حسینی
- ٢٣٣٦ ..... مولی فتح الله بن شکر الله کاشانی شریف
- ٢٣٣٨ ..... سید نسابه علامه فاضل سعید شیخ الشرف شمس الدین ابو علی فخار بن
- ٢٣٥٣ ..... سید شمس الساده فخرآور بن محمّد بن فخرآور قمی
- ٢٣٥٣ ..... مولای فاضل فخر الدین ماوراءالنهری قمی نزیل قم
- ٢٣٥٤ ..... شیخ فخر الدین محمد بن علی بن احمد بن طریح رماحی نجفی
- ٢٣٦٠ ..... سید میرزا فخر الدین مشهدی خراسانی
- ٢٣٦١ ..... شیخ فرات بن ابراهیم کوفی
- ٢٣٦٢ ..... شیخ فرج الله بن محمّد بن درویش بن محمد بن حسن بن حفّاد بن اکبر
- ٢٣٦٥ ..... شیخ فرج الله بن سلمان بن محمّد بن حارث جزائری
- ٢٣٦٥ ..... شیخ شهید امام امین الدین ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبرسی
- ٢٣٩٠ ..... شیخ حافظ ابو نعیم فضل بن دکن
- ٢٣٩٢ ..... المولی الجلیل فضل بن
- ٢٣٩٢ ..... مولی فضل الله استرآبادی
- ٢٣٩٢ ..... امیر فضل الله استرآبادی نجفی
- ٢٣٩٣ ..... شیخ فضل الله عذار شهید
- ٢٣٩٤ ..... سید امیر فضل الله استرآبادی
- ٢٣٩٤ ..... سید حبیب نسیب جلیل امیر فضل الله بن سید محمّد کیاحسینی استرآبادی
- ٢٣٩٥ ..... سید ضیاء الدین ابو الرضا فضل الله بن حسین بن ابی الرضا عبید الله بن
- ٢٣٩٥ ..... سید امام کبیر ضیاء الدین ابو الرضا فضل الله بن علی بن حسین بن
- ٢٤١٠ ..... ملا فضل الله بن محمّد
- ٢٤١٠ ..... شیخ اجل فضل الله بن محمود فارسی
- ٢٤١٢ ..... شیخ مجد الدین فضل بن یحییبن علیبن مظفر بن طیبی کاتب واسط
- ٢٤١٥ ..... ملا فولاد خراسانی
- ٢٤١٥ ..... ابو لؤلؤ فیروز ملقب به بابا شجاع الدین
- ٢٤٢٥ ..... ملا فیض الله

- ۲۴۲۵ ..... سید امیر فیض الله استاد ملا احمد اردبیلی
- ۲۴۲۵ ..... سید اجل امیر فیض الله طباطبائی
- ۲۴۲۶ ..... سید سند امیر فیض الله بن عبد الغافر حسینی تفرشی نجفی شاگرد
- ۲۴۳ ..... امیر فیاض بن هدایه الله حسینی
- ۲۴۳۱ ..... «حرف قاف»
- ۲۴۳۱ ..... اشاره
- ۲۴۳۱ ..... ملا قاسم بن حسین علاء الذین خلخالی
- ۲۴۳۱ ..... میرزا قاضی بن میرزا کاشفا بزدی
- ۲۴۳۳ ..... سید سعید فقیه ابو محمد قریش بن سبیب بن مهتا بن سبیب علوی حسینی
- ۲۴۳۴ ..... سید جلال الذین ابو جعفر قاسم بن حسن(حسین) بن محمد بن حسن بن
- ۲۴۳۷ ..... سید عز الذین قاسم بن عباد
- ۲۴۳۷ ..... شیخ قاسم بن محمد کاظمی ساکن نجف اشرف
- ۲۴۳۹ ..... شیخ ابو المطهر قاسم بن فضل بن عبد الواحد صیدلانی
- ۲۴۴ ..... سید شمس الذین قاسم بن محمد بن قاسم حسینی شجری
- ۲۴۴ ..... سید قاسم بن معته حسینی
- ۲۴۴ ..... قریش بن مهتا علوی
- ۲۴۴ ..... الاجل ابو حارث قسوره بن علی بن حسین بن محمد بن احمد بن ابو حجر
- ۲۴۴۰ ..... ملا قطب الذین رازی
- ۲۴۴۰ ..... شیخ قطب الذین کیدری
- ۲۴۴۰ ..... قاضی خان(غازی خان)صدر
- ۲۴۴۱ ..... وزیر قاضی جهان حسینی قزوینی
- ۲۴۴۴ ..... ملا قوام الذین بن ملا شمس الذین محمّد بن احمد حصری
- ۲۴۴۶ ..... «حرف کاف»
- ۲۴۴۶ ..... اشاره
- ۲۴۴۶ ..... امیرزا کاشفا بزدی
- ۲۴۴۶ ..... شیخ نظام الذین کتاب بن فضل الله بن کتاب حلبی
- ۲۴۴۶ ..... سید ابو الوفا کاکیس بن علی بن ابی القاسم بن محمد بن احمد
- ۲۴۴۷ ..... شیخ کثیر بن عبد الله بن احمد قرنی
- ۲۴۴۷ ..... کثیر عزت
- ۲۴۴۷ ..... ابو سعد کرامت جشمی
- ۲۴۴۷ ..... شیخ کردی بن عکبر بن کردی فارسی مقیم حلب
- ۲۴۴۸ ..... شیخ کلب علی
- ۲۴۴۸ ..... شیخ کلب علی بن جواد کاظمی
- ۲۴۴۹ ..... شیخ کلب علی
- ۲۴۴۹ ..... کمال الذین سعادت بحرانی
- ۲۴۴۹ ..... شیخ شهید ابو جعفر کمیل بن جعفر
- ۲۴۵۰ ..... ملا کمال الذین حسین مازندرانی مشهور به مولانا حسینی
- ۲۴۵۰ ..... حکیم کمال الذین بن نور الذین بن کمال الذین طیب
- ۲۴۵۰ ..... کمیت بن زید بن حبیب بن مخالد بن وهبیه أبو المستهل اسدی
- ۲۴۵۵ ..... شیخ کمیج
- ۲۴۵۵ ..... امیر کیکاووس بن دشمن زیار بن کیکاووس دیلمی طبری

۲۴۵۶	«حرف لام»
۲۴۵۶	اشاره
۲۴۵۶	مولی لاجین بن عبد الله گرجی اصفهانی
۲۴۵۷	شیخ ابو غالب لاحق بن حبيب بن محمد بن علي صيدلانی
۲۴۵۷	لبید بن ابی ربیعہ بن مالک بن کلاب عامری
۲۴۵۹	شیخ لطف الله بن عبد الکریم بن ابراهیم بن علی بن عبد العالی عاملی میسی
۲۴۶۴	سید جلیل میرزا لطف الله حسینی حسینی مرعشی خلیفه سلطانی
۲۴۶۵	سید لطف الله بن عطاء الله بن احمد حسینی شجری نیشابوری
۲۴۶۵	شیخ لطف الله بن عطاء الله حویزی
۲۴۶۵	شیخ لطف الله نیشابوری
۲۴۷۱	امیر زاهد لنجر بن منوچهر (بن) گرشاسب دیلمی و برادرش امیر
۲۴۷۱	شیخ ابو مخنف لوط بن یحیی ازدی
۲۴۷۲	شیخ ابو المظفر لیث اسدی ساکن در زنجان
۲۴۷۲	شیخ اجل لیث بحرانی
۲۴۷۵	فهرست مدارک مؤلف
۲۴۹۸	جلد ۵
۲۴۹۸	مشخصات کتاب
۲۴۹۹	اشاره
۲۵۰۳	فهرست مطالب
۲۵۱۸	مقدمه مترجم
۲۵۲۰	م
۲۵۲۰	اشاره
۲۵۲۰	سید ماجد بن علی بن مرتضی بحرانی
۲۵۲۱	سید ماجدین محمد بحرانی
۲۵۲۳	سید ابوعلی ماجدین هاشم بن علی بن مرتضی بن علی بن ماجد حسینی بحرانی
۲۵۲۶	سید امام رضی الدین مانگدیم
۲۵۲۶	ادیب مؤیدالدین بن ابی علی مقری مسکنی
۲۵۲۶	رضی الدین مؤیدین صالح
۲۵۲۷	قاضی صفی الدین مؤیدین مسعودین عبدالکریم
۲۵۲۷	سید بدر الدین مجتبی بن امیره بن سیف النبی جعفری زینبی
۲۵۲۷	سید مجدالدین ابوهاشم مجتبی بن حمزه بن زیدین مهدی بن حمزه بن محمدین عبدالله بن علی بن حسن بن حسین بن حسن بن علی بن ابی طالب علیه السلام
۲۵۲۷	سید اصیل شیخ الساده ابو حرب مجتبی بن داعی بن قاسم حسینی
۲۵۲۸	مجتبی بن محمد حسینی کلینی
۲۵۲۸	ادیب فاضل مجمع بن محمدین احمد مسکنی
۲۵۲۸	شیخ عدل محسن بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی
۲۵۲۹	سید محسن بن محمد دیباجی
۲۵۲۹	مولانا محسن بن محمد مؤمن استرابادی
۲۵۲۹	شیخ شمس الدین محفوظ بن وشاح بن محمد
۲۵۳۶	مولانا معزالدین محمد
۲۵۳۶	میرزا رفیع الدین محمد
۲۵۳۶	محمدین ابراهیم بن جعفر

- ۲۵۳۸ ..... ملاصدر الدين محمد بن ابراهيم شيرازى
- ۲۵۴۰ ..... سيدبدرالدين ابوعبدالله محمد بن ابراهيم بن محمد بن زهره حسيني حلي
- ۲۵۴۱ ..... شيخ زين الدين محمد بن ابى جعفر بن فقيه اميركا المصدرى بجزه، از ولايت قزوین
- ۲۵۴۲ ..... شيخ افضل الدين محمد بن ابى الحسن بن هموسه ورامينى
- ۲۵۴۲ ..... شيخ محمد بن ابى الحسن بن عبدالصمد قمى
- ۲۵۴۲ ..... محمد بن ابى عمران موسى بن على بن عبد ربه ابوالفرج قزوینى
- ۲۵۴۲ ..... شيخ فقيه نجيب الدين محمد بن ابى غالب
- ۲۵۴۳ ..... شيخ امام عمادالدين ابو جعفر محمد بن ابى القاسم بن محمد بن عليطبرى أملی كحی (جى)
- ۲۵۴۴ ..... شيخ زين الدين محمد بن ابى نصر قمى
- ۲۵۴۴ ..... سيد جمال الدين ابوغالب محمد بن ابى هاشم حسيني مرعى
- ۲۵۴۴ ..... سيد شمس الدين محمد بن احمد بن ابى المعالى علوى موسى
- ۲۵۴۴ ..... شيخ ابو عبدالله محمد بن احمد اردستاني
- ۲۵۴۵ ..... شيخ ابوالحسن محمد بن احمد بصروى
- ۲۵۴۵ ..... شيخ محمد بن احمد بن ادریس
- ۲۵۴۶ ..... ابوعلى محمد بن احمد بن جنيد
- ۲۵۴۸ ..... شيخ ابوبكر محمد بن احمد بن حسين بن حمدان معروف به خباز بلدى
- ۲۵۵۳ ..... شيخ مفيد ابوسعید محمد بن احمد بن حسين نيشابورى
- ۲۵۵۴ ..... سيد محمد بن احمد حسيني گيلانى
- ۲۵۵۴ ..... ابوالحسن محمد بن احمد بن داوود بن على
- ۲۵۵۵ ..... شيخ محمد بن احمد بن شهریار، خزانه دار آستان مقدس علوى عليه السلام
- ۲۵۵۵ ..... شيخ شمس الدين محمد بن احمد بن صالح سيبى نسيلى شاگرد فخار بن معد
- ۲۵۵۶ ..... شيخ محمد بن احمد صهيونى عاملى
- ۲۵۵۶ ..... شيخ جليل محمد بن احمد بن عباس بن فاخر دورىسى
- ۲۵۵۷ ..... شيخ بزرگوار فقيه ابوالحسن محمد بن احمد بن على بن حسين (حسن) بن شاذان كوفى (قى)
- ۲۵۵۸ ..... شيخ شهيد محمد بن احمد فارسى قتال
- ۲۵۶۰ ..... سيد جليل محمد بن احمد بن محمد حسيني
- ۲۵۶۰ ..... شيخ محمد بن احمد بن احمد بن محمد بن حسين بن على بن ابراهيم حنائى عاملى
- ۲۵۶۲ ..... سيد محمد بن احمد بن محمد حسيني عاملى
- ۲۵۶۲ ..... شيخ جمال الدين ابوالمظفر محمد بن ابى العباس احمد بن محمد بن ابى العباس احمد اموى ابوردى
- ۲۵۶۴ ..... شيخ بهاء الدين محمد بن احمد بن محمد وزيرى
- ۲۵۶۵ ..... شيخ محمد بن ادریس عجلي حلي
- ۲۵۶۸ ..... سيد جمال الدين محمد حسيني استرآبادى
- ۲۵۶۹ ..... سيد مجدالدين ابوالفضل محمد بن اسعد بن حسين حسيني
- ۲۵۶۹ ..... امير زاهد شمس الدين محمد بن امير زاهد اسكندرين در بیس
- ۲۵۶۹ ..... شيخ محمد بن اسماعيل بن حسن بن ابى الحسين بن على هرقلی
- ۲۵۶۹ ..... سيد ابو جعفر محمد بن اسماعيل بن محمد حسيني مامطيرى
- ۲۵۷۰ ..... سيد ابو البركات محمد بن اسماعيل حسيني مشهدى
- ۲۵۷۰ ..... سيد نجم الدين محمد بن امير كا بن ابى الفضل جعفرى قوسينى
- ۲۵۷۰ ..... مولانا محمد امين استرآبادى
- ۲۵۷۳ ..... شيخ محمد امين بن محمدعلى كاظمى
- ۲۵۷۳ ..... شيخ شمس الدين محمد اوى

- ۲۵۷۳ ..... سید زین الدین محمد بن ایران‌شاه بن ابی زید حسینی
- ۲۵۷۴ ..... سید جمال الدین محمد بن ایران‌شاه بن فخر امین بن ناصر حسینی دیباجی
- ۲۵۷۴ ..... سید زین الدین محمد بن بادالنجار (باکالینجار) حسینی
- ۲۵۷۴ ..... سید امیر محمدباقر استرآبادی مشهور به طالبان
- ۲۵۷۵ ..... مولانا محمدباقر بن غازی قزوینی برادر ملا خلیل قزوینی
- ۲۵۷۵ ..... مولانا الجلیل محمدباقر بن مولانا محمدتقی مجلسی
- ۲۵۷۸ ..... امیر کبیر محمدباقر بن محمد حسینی استرآبادی داماد
- ۲۵۹۰ ..... سید میرزا محمدباقر بن معزالدین حسینی رضوی
- ۲۵۹۱ ..... مولانا محمدباقر بن محمد مؤمن خراسانی سیرواری
- ۲۵۹۳ ..... محمد بن بشیر علوی حسینی
- ۲۵۹۳ ..... شیخ قطب الدین محمد بویه ریازی
- ۲۵۹۴ ..... سید محمدتقی بن ابی الحسن الحسینی استرآبادی
- ۲۵۹۴ ..... حاج محمدتقی دهخوارقانی
- ۲۵۹۴ ..... مولانا محمدتقی بن عبدالوهاب استرآبادی
- ۲۵۹۵ ..... مولانا الاجل محمدتقی بن مجلسی اصفهانی نطنزی عاملی
- ۲۵۹۷ ..... شیخ شمس الدین محمد جبعی عاملی
- ۲۵۹۷ ..... ابوجعفر محمد بن جعفر بن امیر کا کهلاتی سروی
- ۲۵۹۸ ..... شیخ محمد بن جعفر حائری
- ۲۵۹۸ ..... شیخ محمد بن جعفر بن ربیعہ مسکنی
- ۲۵۹۸ ..... شیخ نجیب الدین ابوالبراهیم محمد بن جعفر بن محمد بن نما حلی
- ۲۶۰۰ ..... شیخ محمد بن جعفر مشهدی
- ۲۶۰۱ ..... شیخ محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما
- ۲۶۰۱ ..... شیخ محمد بن ابی جمهور احسانی
- ۲۶۰۶ ..... شیخ مفید الدین محمد بن جهیم اسدی
- ۲۶۰۷ ..... سید محمد مشهور به ابن جویر مدنی
- ۲۶۰۸ ..... شیخ محمد بن حارث جزائری
- ۲۶۰۸ ..... شیخ محمد بن حسام عاملی عینانی
- ۲۶۰۸ ..... سید جلیل صفی الدین محمد بن حسن بن ابی الرضا علوی بغدادی
- ۲۶۱۰ ..... می الدین محمد بن حسن استرآبادی
- ۲۶۱۲ ..... شیخ فقیه محمد بن حسن بن حوسله بن صالحان قمی خطیب
- ۲۶۱۲ ..... شیخ محمد بن حسن بن حسین زغبینی
- ۲۶۱۲ ..... شیخ ابو جعفر محمد بن حسن بن حسین مرکب
- ۲۶۱۲ ..... سید مجدالدین محمد بن حسن حسینی مرعشی
- ۲۶۲۴ ..... الأجل مختص الدین محمد بن حسن رازی
- ۲۶۲۴ ..... شیخ محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی بن علی بن احمد عاملی
- ۲۶۳۴ ..... شیخ محمد بن حسن شوهانی
- ۲۶۳۴ ..... شیخ محمد بن حسن طوسی
- ۲۶۳۴ ..... شیخ درویش محمد بن حسن عاملی
- ۲۶۳۵ ..... شیخ ابو جعفر محمد بن حسن بن علی حلی
- ۲۶۳۵ ..... سید عزالدین ابو الحارث محمد بن حسن بن علی علوی بغدادی
- ۲۶۳۶ ..... محمد بن حسن بن علی بن محمد بن حسین حر عاملی مشغری

- ۲۶۷۵ ..... محمد بن حسن فتال فارسی نیشابوری
- ۲۶۷۶ ..... المولی الجلیل رضی الدین محمد بن حسن قزوینی
- ۲۶۷۸ ..... سید ابو منصور محمد بن حسن بن منصور نقاش موصلی
- ۲۶۷۸ ..... شیخ فخر الدین محمد بن حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حلی
- ۲۶۸۲ ..... ابوالحسن شریف رضی موسوی محمد بن حسین
- ۲۶۹۷ ..... شیخ قطب الدین محمد بن حسین بن ابی الحسین قزوینی
- ۲۶۹۷ ..... شیخ محمد بن حسین بن احمد بن طحال
- ۲۶۹۸ ..... اجل شهاب الدین محمد بن حسین بن اعرابی عجلی
- ۲۶۹۸ ..... شیخ محمد بن حسین حر عاملی مشغری
- ۲۶۹۹ ..... شیخ محمد بن حسین بن حسن بن ابراهیم بن علی بن عبدالعالی عاملی میسی
- ۲۶۹۹ ..... سید محمد بن حسین بن حسن موسوی عاملی کرکی
- ۲۶۹۹ ..... ادیب محمد بن حسین دیناری آبی
- ۲۶۹۹ ..... سید محمد بن حسین حسینی سبعی احسانی
- ۲۶۹۹ ..... شیخ پاکدامن ابو جعفر محمد بن حسین شوهانی
- ۲۶۹۹ ..... قاضی شرف الدین ابوالفضل محمد بن حسین بن عبدالجبار طوسی
- ۲۷۰۰ ..... شیخ جلیل بهاء الدین محمد بن حسین بن عبدالصمد حارثی عاملی جبعی
- ۲۷۲۱ ..... شیخ اجل امام تاج الدین محمد بن شیخ امام جمال الدین ابو الفتوح حسین بن علی بن عبدالصمد تمیمی
- ۲۷۲۲ ..... ابوالفضل محمد بن حسین بن عمید
- ۲۷۲۸ ..... شیخ محمد بن حسین محتسب
- ۲۷۲۸ ..... شیخ امام ناصر الدین ابو المعالی حمدانی محمد بن حسین بن محمد
- ۲۷۲۹ ..... سید محمد بن حسین بن محمد جعفری محدث
- ۲۷۲۹ ..... شریف محمد بن حسین بن محمد جعفری
- ۲۷۲۹ ..... سید تاج الدین محمد بن حسین بن محمد حسینی کیسکی
- ۲۷۲۹ ..... شیخ قاضی جمال الدین محمد بن حسین بن محمد بن قاضی کاشان
- ۲۷۳۰ ..... سید ناصر الدین محمد بن حسین بن منتهی حسینی
- ۲۷۳۰ ..... شیخ محمد بن حسین بن منیر
- ۲۷۳۰ ..... سید ابوالحسن محمد بن حسین بن موسی موسوی
- ۲۷۳۰ ..... سید ابو الغنائم محمد حسینی حلی
- ۲۷۳۱ ..... شیخ محمد بن حماد جزائری
- ۲۷۳۱ ..... شیخ امام ناصر الدین ابو اسماعیل محمد بن حمدان بن محمد حمدانی
- ۲۷۳۱ ..... سید بهاء الدین ابو الکریم محمد بن حمزه حسینی
- ۲۷۳۱ ..... شیخ صالح محمد بن حیدر حداد
- ۲۷۳۲ ..... سید جلال الدین محمد بن حیدر بن مرعش حسینی مرعشی
- ۲۷۳۲ ..... سید محمد بن حیدر بن نجم الدین عاملی
- ۲۷۳۲ ..... سید محمد بن حیدر بن نورالدین علی بن علی بن ابی الحسن موسوی عاملی جبعی
- ۲۷۳۲ ..... شیخ محمد بن خاتون عاملی عینائی
- ۲۷۳۲ ..... شیخ شمس الدین محمد بن خاتون عاملی عینائی
- ۲۷۳۳ ..... شیخ محمد بن داوود عاملی جزینی
- ۲۷۳۳ ..... محمد بن رستم طبری کبیر
- ۲۷۳۵ ..... سید محمد بن رضایں ابی طاهر حسینی
- ۲۷۳۵ ..... امیر کبیر سید محمدرضا حسینی

- مولانا محمد بن رضا القمی ۲۷۲۶
- شیخ شریف الدین محمد رویدشتی ۲۷۲۶
- امیر محمدزمان بن محمد جعفر رضوی مشهدی ۲۷۲۷
- سید محیی الدین محمدین زهره ابو حامد حسینی حلبی اسحاقی ۲۷۲۷
- شیخ جلیل محمدین زیدین علی فارسی ۲۷۲۸
- سید محمدین زین بن داعی حسینی ۲۷۲۸
- شیخ شمس الدین محمدین زین الدین بن علی بن شمال عاملی مشغری ۲۷۲۸
- شیخ محمدین زین العابدین بن محمدین احمدین سلیمان عاملی نباطی ۲۷۲۸
- سید ناصر الدین محمدین زین العرب حسینی قمی ۲۷۲۹
- اجل مجدالدین محمدین سعد بن محمد اسدی ۲۷۲۹
- قاضی رکن الدین محمدین سعدین هبه الله بن دعوبدار ۲۷۲۹
- شیخ صفی الدین محمد بن سعید ۲۷۲۹
- شیخ محمد بن سعید دورقی ۲۷۴۰
- شیخ امام ظهیرالدین ابوالفضل محمدین شیخ امام قطب الدین ابوالحسین سعیدین هبه الله راوندی ۲۷۴۰
- ابوزکریا محمدین سلیمان حمدانی ۲۷۴۰
- شیخ محمد بن سماقه عاملی مشغری ۲۷۴۰
- سید نظام الدین محمد بن سیف النبی بن منتهی حسینی مرعشی ۲۷۴۰
- سیدعز الدین محمدشاه بن قاسم حسنی ورامینی ۲۷۴۱
- شیخ شمس الدین محمدین شجاع قطان ۲۷۴۱
- سید میرزا محمدین شرف حسینی جزائری ۲۷۴۱
- شیخ شمس الدین محمدین شرفشاه بن محمدین زیاره الحسینی نیشابوری مقیم جبل کبیر ۲۷۴۲
- میرزا محمد شفع بن رفیع الدین محمد واعظ قزوینی ۲۷۴۲
- سید ابو شجاع محمدین شمس الشرف بن ابی شجاع علی بن عبدالله حسینی سلیمی ۲۷۴۳
- مولانا حسام الدین محمد صالح بن احمد مازندرانی ۲۷۴۳
- شیخ محمد بن صالح سببی قسینی ۲۷۴۴
- امیر محمد صالح حسینی ترمذی کشفی ۲۷۴۴
- مولانا محمد صالح بن محمد باقر قزوینی معروف به روغنی ۲۷۴۴
- مولای اجل محمدطاهر بن محمدحسین شیرازی نجفی قمی ۲۷۴۵
- شیخ محمد بن طحال مقدادی حائری ۲۷۴۶
- شیخ محمد بن عابد جزائری ۲۷۴۶
- شیخ محمدین عبدالحسین بن ابراهیم بن ابی شایانه حسینی بحرانی ۲۷۴۶
- شیخ ابو جعفر محمد بن عبدالرحمن بن قبه رازی ۲۷۴۷
- شیخ جلیل محمدین عبدالصمد نیشابوری ۲۷۴۷
- شیخ فقیه محمدین عبدالعزیز بن ابی طالب قمی ۲۷۴۷
- شیخ محمد بن عبدالعلی بن نجه ۲۷۴۷
- شیخ جمال الدین محمدین عبدالکریم ۲۷۴۸
- قاضی محمدین عبدالکریم وزیری ۲۷۴۸
- سید جمال الدین ابو الفتوح محمدین عبدالله رضوی ۲۷۴۹
- سید محمدین عبدالله سبعی احسانی ۲۷۴۹
- سید محیی الدین ابوجامد محمدین ابی القاسم عبدالله بن علی بن زهره حسینی حلبی ۲۷۴۹
- سید محمدین عبدالطلب بن ابی طالب حسینی ۲۷۴۹

۲۷۴۹	.....	فقيه قاضي ابو النجم محمد بن عبدالوهاب بن عيسى سمان
۲۷۴۹	.....	شيخ زين الدين ابو جعفر محمد بن علي بن ابراهيم
۲۷۵۰	.....	شيخ محمد بن علي بن ابراهيم بن ابي جمهور احساني
۲۷۵۰	.....	ميرزا محمد بن علي بن ابراهيم استرابادي
۲۷۵۲	.....	شيخ برهان الدين محمد بن علي بن ابي الحسين ابو الفضائل راوندي
۲۷۵۲	.....	سيد مجدالدين ابو الفوارس محمد بن علي بن اعرج حسيني
۲۷۵۳	.....	قاضي ابو جعفر محمد بن علي امامي بساريه
۲۷۵۳	.....	شيخ محمد بن علي بن حسن حلي
۲۷۵۴	.....	شيخ شرف الدين محمد بن علي بن حسن بن علي دستگردي مقيم قريه زينباد
۲۷۵۴	.....	شيخ امام قطب الدين محمد بن علي بن حسن مقرئ نيشابوري
۲۷۵۴	.....	سيد علاء الدين محمد بن علي حسني خجندی
۲۷۵۴	.....	سيد ابو الغيث محمد بن علي بن حسين حسني منتجب الدين مي نويسد: وي فقيه فاضلي بوده است.
۲۷۵۴	.....	ابو جعفر محمد بن علي بن حسين بن موسى بن بابويه قمی
۲۷۶۰	.....	شيخ محمد بن علي حلواني
۲۷۶۰	.....	شيخ برهان الدين محمد بن علي حمداني (قزويني)
۲۷۶۱	.....	شيخ امام عمادالدين ابو جعفر محمد بن علي بن حمزه طوسي مشهدي
۲۷۶۲	.....	مولانا قطب الدين محمد بن علي شريف ديلمی لاهيجی
۲۷۶۳	.....	اجل نصير الدين محمد بن علي رازی مقيم ورامين
۲۷۶۴	.....	شيخ رشيدالدين محمد بن علي بن شهر آشوب مازندرانی سروی معروف به ابن شهر آشوب
۲۷۶۸	.....	شيخ جلال الدين محمد بن علي بن طلوس حسني
۲۷۶۸	.....	شيخ امام برهان الدين ابو حارث محمد بن ابي الخير علي بن ابوسليمان ظفر حمداني
۲۷۶۹	.....	شيخ محمد بن علي عاملي تينيني
۲۷۶۹	.....	شيخ محمد بن علي بن احمد حرفوشي حريري عاملي کرکي شامي
۲۷۸۰	.....	الشيخ محمدعلي بن احمد بن موسى عاملي نياطي
۲۷۸۰	.....	شيخ بهاء الدين محمد بن علي بن حسن عودي عاملي جزيني
۲۷۸۳	.....	سيدمحمدبن علي بن حسين بن ابي الحسن موسوي عاملي جيعي
۲۷۸۹	.....	سيد محمد بن علي حسيني عاملي
۲۷۸۹	.....	شيخ محمد بن علي بن خاتون عاملي عينايي
۲۷۹۱	.....	شيخ محمد بن علي شحوري عاملي
۲۷۹۱	.....	شيخ محمد بن علي بن عتيق عاملي تينيني
۲۷۹۱	.....	شيخ جليل محمد بن علي بن محمد بن حسين حر عاملي مشغري جيعي
۲۸۰۰	.....	قاضي تاج الدين محمد بن علي بن عبدالجبار طوسي
۲۸۰۰	.....	شيخ محمد بن علي بن عبدالصمد نيشابوري
۲۸۰۲	.....	سيد محمد بن علي بن عبدالله جعفري
۲۸۰۲	.....	شيخ ابوالفتح محمد بن علي بن عثمان كراچكي
۲۸۰۶	.....	شيخ جليل تاج الدين محمد بن علي بن عيسى بن ابي الفتح اربلي
۲۸۰۶	.....	شيخ شمس الدين محمد بن علي بن غني
۲۸۰۶	.....	شيخ محمد بن علي فتال نيشابوري مؤلف تفسير
۲۸۰۷	.....	شيخ ابو جعفر محمد بن علي بن قاسم مركب
۲۸۰۷	.....	شيخ جمال الدين ابوجعفر محمد بن علي كاشي
۲۸۰۷	.....	شيخ ابو جعفر محمد بن علي بن محسن حلي

- ۲۸۰۷ - قاضي فخر الدين محمد بن علي بن محمد استرآبادي
- ۲۸۰۸ - سيد مجدالدين ابوالفوارس محمد بن فخرالدين علي بن عزالدين محمد بن اعرج حسيني
- ۲۸۰۸ - شيخ مفيد الدين محمد بن علي بن محمد بن جهيم
- ۲۸۰۸ - سيد ابو جعفر محمد بن علي بن محمد بن رضا عليه السلام
- ۲۸۰۸ - سيد ابوعقيل محمد بن علي بن محمد بن علي بن عباسي
- ۲۸۰۸ - شيخ اجل محمد بن علي بن محمد بن علي بن طبري
- ۲۸۰۸ - سيد اجل مرتضى نقيب النقباء ابوالفضل محمد بن علي بن محمد بن مطهر
- ۲۸۰۹ - شيخ محمد بن علي بن محمد بن نحوي
- ۲۸۰۹ - شيخ قوام الدين محمد بن علي بن مطهر حلي
- ۲۸۰۹ - ابن حجام محمد بن علي بن مروان
- ۲۸۰۹ - محمد بن علي مكي
- ۲۸۰۹ - شيخ محمد بن علي بن هارون بن يحيى صائم مظهرى اسدي جزائري
- ۲۸۱۰ - شيخ امام عزالدين ابو فراس محمد بن عمر بن محمد بن حمداني
- ۲۸۱۰ - شيخ ابو عبدالله محمد بن عمر طرابلسي
- ۲۸۱۰ - ابوعبدالله محمد بن عمران مرزباني
- ۲۸۱۱ - شيخ محمد بن علي بن محمود بن يوسف بن محمد بن ابراهيم عاملي شامي
- ۲۸۱۶ - سيد محمد بن علي بن محيي الدين موسوي عاملي
- ۲۸۱۷ - شيخ محمد بن نجيب الدين علي بن محمد بن مكي عاملي جبيلي
- ۲۸۱۷ - شيخ محمد بن علي بن هبه الله عاملي طبراني
- ۲۸۱۸ - شيخ شمس الدين محمد بن غزال مصري كوفي
- ۲۸۱۸ - مولانا محمد فاضل بن محمد مهدي مشهدي
- ۲۸۱۸ - مولانا رفيع الدين محمد بن فتح الله قزويني
- ۲۸۱۹ - سيد محمد بن فخر اور بن خليفه
- ۲۸۱۹ - شيخ محمد بن فرج نجفي
- ۲۸۱۹ - شيخ ابو علي محمد بن فضل طبرسي
- ۲۸۱۹ - سيد تاج الدين ابوالفضل محمد بن سيد امام شيباء الدين ابوالرضا فضل الله بن علي حسني راوندي
- ۲۸۲۰ - سيد شمس الدين محمد بن فضل علوي حسني
- ۲۸۲۰ - شيخ زين الدين محمد بن قاسم برزهي
- ۲۸۲۰ - محمد بن قاسم طوسي
- ۲۸۲۰ - سيد فخر الدين ابو حرب محمد بن قاسم بن عباد نقيب حسني
- ۲۸۲۰ - سيد تاج الدين ابو عبدالله محمد بن قاسم بن معيه حسني ديباجي
- ۲۸۲۳ - مولانا محمد كاظم طالقاني
- ۲۸۲۴ - شيخ جلال الدين محمد بن كوفي هاشمي حارثي
- ۲۸۲۴ - شيخ محمد بن ماجد بحراني
- ۲۸۲۴ - سيد جليل امير محمد مؤمن استرآبادي
- ۲۸۲۵ - مولانا محمد مؤمن بن شاه قاسم سيزواري
- ۲۸۲۵ - شيخ محمد بن مؤمن شيرازي
- ۲۸۲۶ - مولانا امير محمد مؤمن بن محمد زمان
- ۲۸۲۶ - سيد شمس الدين محمد بن مجتبي بن محمد حسني كليئي
- ۲۸۲۷ - شيخ سعيد ابو الحسن محمد بن محمد بن ابراهيم قانئي
- ۲۸۲۷ - شيخ قطب الدين محمد بن محمد بن ابي جعفر بن بابويه

٢٨٢٧	.....	سيد صفى الدين محمد بن محمد بن محمد بن ابى الحسن موسى
٢٨٢٧	.....	شيخ جلال الدين محمد بن محمد بن احمد كوفي هاشمى جارى
٢٨٢٧	.....	سيد رضى الدين محمد بن محمد اوى علوى حسيني
٢٨٢٨	.....	شيخ اديب محمد بن محمد بن ايوب مفيد كاشانى
٢٨٢٨	.....	شيخ فقيه قوام الدين محمد بن محمد بحراني
٢٨٢٩	.....	شيخ ابو الحسن محمد بن محمد بصروي
٢٨٣٠	.....	محقق خواجه نصير الدين محمد بن محمد بن حسن طوسي
٢٨٤٠	.....	سيد محمد بن محمد بن حسن بن قاسم حسيني عاملى عيناى جزينى
٢٨٤٧	.....	شيخ ظهير الدين محمد بن محمد بن يوسف بن مطهر حلى
٢٨٤٧	.....	شيخ محمد بن محمد بن حسين حر عاملى مشغرى
٢٨٥١	.....	الأجل عماد الدين محمد بن محمد بن حسين بن مرزبان قمى
٢٨٥١	.....	شيخ شمس الدين محمد بن محمد بن حيدر شعيرى
٢٨٥٢	.....	شيخ قطب الدين محمد بن محمد رازى بويهى
٢٨٥٨	.....	امير صدرالدين محمد بن محمد صادق قزوينى
٢٨٥٨	.....	شيخ ابوعلى محمد بن محمد بن عبدالله
٢٨٥٩	.....	شيخ شمس الدين محمد بن محمد بن عبدالله عريضى
٢٨٥٩	.....	شيخ برهان الدين محمد بن محمد بن على حمدانى قزوينى نزيل رى
٢٨٦٠	.....	محمد بن محمد بن على بن ظفر حمدانى
٢٨٦٠	.....	شيخ قطب الدين محمد بن محمد كاذرى
٢٨٦١	.....	شيخ جلال الدين محمد بن شيخ شمس الدين محمد بن كوفي
٢٨٦٢	.....	سيد مجدالدين محمد بن محمد بن مانكديم حسيني قمى نسايه
٢٨٦٢	.....	شيخ محمد بن محمد بن داود مؤذن عاملى جزينى
٢٨٦٣	.....	سيد رضى الدين محمد بن محمد بن محمد بن زين بن داعى حسيني
٢٨٦٣	.....	شيخ تاج الدين محمد بن محمد بن محمد مشهور به شوشو
٢٨٦٣	.....	سيد صفى الدين محمد بن محمد بن محسن موسى
٢٨٦٣	.....	شيخ محمد بن محمد بن مساعد بن عياش عاملى جزينى
٢٨٦٣	.....	شيخ ظهير الدين محمد بن محمد بن مطهر حلى
٢٨٦٤	.....	محمد بن محمد بن نعمان
٢٨٧٠	.....	شيخ رضى الدين ابوطالب محمد بن محمد بن مكى بن محمد بن حامد جزينى عاملى
٢٨٧٠	.....	شيخ صفى الدين محمد بن نجيب الدين محمد بن يحيى بن سعيد حلى
٢٨٧١	.....	شيخ فاضل ابو جعفر محمد بن محمد نيشابورى معروف به ابن جعفر ك
٢٨٧١	.....	سيد فخر الدين محمد بن مرتضى بن حمزه بن ابى صادق حسيني موسى
٢٨٧١	.....	المولى الجليل محمد بن مرتضى مشهور به محسن كاشانى
٢٨٧٤	.....	شيخ محمد بن مسافر عبادى
٢٨٧٥	.....	شيخ الصائغ محمد بن مسعود تميمى
٢٨٧٥	.....	شيخ ناصر الدين ابو جعفر محمد بن مظفر بن هبه الله بن حمدان حمدى
٢٨٧٥	.....	سيد صفى الدين ابو جعفر محمد بن محمد بن على بن حمزه بن احمد بن حمزه بن على بن احمد بن موسى بن ابراهيم بن موسى الكاظم عليه السلام
٢٨٧٥	.....	مولانا محمد معصوم حسيني قزوينى
٢٨٧٦	.....	مولانا محمد معصوم بن ابوتراب على بن عبدالله طوسى
٢٨٧٦	.....	سيد ميرزا محمد معصوم بن ميرزا محمد مهدي بن ميرزا حبيب الله موسى عاملى كركى
٢٨٧٦	.....	شيخ محمد بن معن جزائرى

- ۲۸۷۶ ..... سید محمدبن مفضل بن اشرف جعفری
- ۲۸۷۶ ..... شیخ شمس الدین محمدبن مکی عاملی جیلی
- ۲۸۷۶ ..... شیخ محمد بن مکی عاملی شامی
- ۲۸۹۰ ..... سید شمس الدین محمدبن سید کمال الدین موسی حسینی موسوی
- ۲۸۹۰ ..... شیخ ابو جعفر محمد بن موسی بن جعفر بن محمد دورستی
- ۲۸۹۰ ..... سید میرزا محمدمهدی بن میرزا حبیب الله موسوی عاملی کرکی
- ۲۸۹۱ ..... مولانا محمدمهدی بن علی اصغر قزوینی
- ۲۸۹۱ ..... سید میرزا محمدمهدی بن میرزا محمدباقر حسینی مشهدی
- ۲۸۹۲ ..... شیخ محمد بن مهدی الورشیدی
- ۲۸۹۲ ..... مولانا میرزا رفیع الدین محمد نائینی
- ۲۸۹۳ ..... شیخ مجدالدین محمد بن ناصر بن محمد دیوانی (راوی)
- ۲۸۹۳ ..... سید محمد بن ناصر الدین عاملی کرکی
- ۲۸۹۳ ..... شیخ شمس الدین محمدبن نجده مشهور به ابن عبدالعلی
- ۲۸۹۳ ..... سید محمدبن نجم الدین بن محمد حسینی عاملی
- ۲۸۹۴ ..... سید تقی الدین محمد نسایه
- ۲۸۹۴ ..... شیخ محمدبن نصار حویزی
- ۲۸۹۴ ..... شیخ محمد بن نظام الدین استرابادی
- ۲۸۹۴ ..... شیخ نجیب الدین ابوالبراهیم محمدبن نما حلی
- ۲۸۹۵ ..... مولانا محمدهادی بن معین الدین محمود وزیر فارس بن غیاث الدین شیرازی
- ۲۸۹۶ ..... شیخ ابو عبدالله محمد بن هارون که پدرش به الکال مشهور است.
- ۲۸۹۶ ..... شیخ ابوالقاسم محمد بن هانی مغربی اندلسی
- ۲۹۰۱ ..... شیخ ابوعبدالله محمدبن هبه الله بن جعفر وراق طرابلسی
- ۲۹۰۳ ..... شیخ صفی الدین محمدبن نجیب الدین بن یحیی بن سعید
- ۲۹۰۳ ..... شیخ مهذب الدین محمدبن یحیی بن کرم
- ۲۹۰۳ ..... شیخ محمد بن یوسف بحرینی
- ۲۹۰۴ ..... مولانا محمد یوسف بن پهلوان صفر قزوینی
- ۲۹۰۴ ..... ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق لینی رازی
- ۲۹۰۶ ..... قاضی صفی الدین محمودبن ابی احمدبن محمد استرابادی
- ۲۹۰۷ ..... شیخ سدید الدین محمودبن ابو المحاسن بن امیرک
- ۲۹۰۷ ..... شیخ ادیب سدید الدین محمودبن ابی منصور مسکنی
- ۲۹۰۷ ..... امیر زاهد تاج الدین محمودبن اسکندرین در بیس
- ۲۹۰۸ ..... شیخ محمود مشهور به ابن امیر الحاج عاملی
- ۲۹۰۸ ..... شیخ نصره الدین محمودبن امیرک رازی
- ۲۹۰۸ ..... شیخ تاج الدین محمودبن حسن بن علویه ورامینی
- ۲۹۰۸ ..... شیخ جلال الدین محمودبن حسین بن ابی الحسین قزوینی
- ۲۹۰۸ ..... ابوالفتح محمودبن حسین بن سندی بن شاهک معروف به کشاجم
- ۲۹۰۹ ..... شیخ جلیل محمودبن علی بن ابی القاسم
- ۲۹۰۹ ..... شیخ امام سدید الدین محمودبن علی بن حسن حمصی رازی
- ۲۹۱۲ ..... مولانا سلطان محمودبن غلامعلی طیبی
- ۲۹۱۳ ..... سید جلیل محمودبن فتح الله حسینی کاظمی نجفی
- ۲۹۱۳ ..... خطیر الدین محمودبن محمدبن حسین بن عبدالجبار طوسی

- ۲۹۱۳ ..... مولانا محمود بن محمد بن علی لاهیجی گیلانی
- ۲۹۱۳ ..... قاضی بهاء الدین محمود بن محمد بن محمد طالقانی
- ۲۹۱۴ ..... مولانا حاجی محمود بن میر علی میمندی مشهدی
- ۲۹۱۴ ..... شیخ مهذب الدین محمود بن یحیی بن محمد بن سالم شیبانی حلی
- ۲۹۱۷ ..... شیخ محیی الدین بن احمد بن تاج الدین عاملی میسی
- ۲۹۱۷ ..... شیخ محیی الدین بن خاتون عاملی عینائی
- ۲۹۱۷ ..... شیخ محیی الدین بن عبداللطیف بن ابی جامع عاملی
- ۲۹۱۷ ..... شیخ فقیه محیی الدین بن محمود بن احمد بن طریح نجفی
- ۲۹۱۸ ..... شیخ فقیه مختار بن محمد بن مختار بن ماویه (بابویه)
- ۲۹۱۸ ..... سید امیر مرتضی بن ابراهیم حسینی مازندرانی
- ۲۹۱۸ ..... سید مرتضی بن ابی الحسن بن حسین (حسن) بن زید حسینی
- ۲۹۱۸ ..... سید زاهد مرتضی بن حسین بن احمد علوی حسینی شجری
- ۲۹۱۹ ..... سید جمال الدین مرتضی بن حمزه بن ابی صادق حسینی موسوی
- ۲۹۱۹ ..... سید اصیل مقدم السادات مرتضی بن داعی بن قاسم حسینی
- ۲۹۱۹ ..... سید مرتضی بن عبدالحمید بن فخار
- ۲۹۱۹ ..... سید کمال الدین مرتضی بن عبدالله بن علی جعفری
- ۲۹۲۰ ..... سید عزالدین مرتضی بن محمد بن تاج الدین بن محمد حسینی کیسکی
- ۲۹۲۰ ..... سید علاء الدین مرتضی بن محمد حسینی مامطیری
- ۲۹۲۰ ..... سید امام کمال الدین مرتضی بن منتهی بن حسین بن علی حسینی مرعشی
- ۲۹۲۰ ..... شیخ ابو القاسم مرزبان بن حسین بن محمد فاضل
- ۲۹۲۱ ..... شیخ مساعدا بن بدیع حویزی
- ۲۹۲۱ ..... شیخ اجل زین الدین مسافر بن حسین بن اعرابی عجلی
- ۲۹۲۱ ..... شیخ مسعود بن احمد صوابی
- ۲۹۲۱ ..... امیر زاهد بهاء الدین مسعود بن امیر زاهد صرام الدین اسکندری در بیس
- ۲۹۲۱ ..... شیخ جمال الدین مسعود بن شیخ امام اوحد الدین حسین بن ابوالحسن
- ۲۹۲۲ ..... قاضی صفی الدین مسعود بن عبدالکریم
- ۲۹۲۲ ..... شیخ مسعود بن علی جزائری
- ۲۹۲۲ ..... شیخ مسعود بن علی صوابی
- ۲۹۲۲ ..... شیخ مسعود بن محمد بن فضل
- ۲۹۲۳ ..... شیخ مسعود بن محمد متکلم
- ۲۹۲۳ ..... سید جلیل مصطفی بن حسین تفریش
- ۲۹۲۴ ..... شیخ مصطفی بن عبدالواحد بن سیار حویزی
- ۲۹۲۴ ..... شیخ مصطفی بن یوسف زانی عاملی شامی
- ۲۹۲۴ ..... شیخ مرتضی ذوالفخر بن ابوالحسن مطهر بن ابوالقاسم علی بن ابوالفضل محمد حسینی دیباجی
- ۲۹۲۵ ..... شیخ مظفر بن طاهر بن محمد حلی
- ۲۹۲۵ ..... شیخ تقه ابوالفرج مظفر بن علی بن حسین حمدانی
- ۲۹۲۵ ..... شیخ مظفر بن هبه الله بن حمدانی حمدی
- ۲۹۲۶ ..... شیخ معین الدین مصری وی از علما و فقها و فضلا
- ۲۹۲۶ ..... سید مفضل بن اشرف جعفری نسابه
- ۲۹۲۶ ..... شیخ مفلح بن حسین صیمری
- ۲۹۲۸ ..... شیخ مفلح

- ۲۹۲۹ ..... شیخ جمال الدین مقدادین عبدالله بن محمدین حسین بن محمد سیوری حلی اسدی
- ۲۹۳۱ ..... شیخ مکی جیلی
- ۲۹۳۱ ..... شیخ مکی بن علی بن احمد مخطوطی
- ۲۹۳۱ ..... قاضی نجم الدین مکی بن علی بن ابی زید حمامی
- ۲۹۳۱ ..... شیخ مکی بن محمدین حامد عاملی جزینی پدر شهید اول
- ۲۹۳۱ ..... سید شرف الدین منتجب بن حسین سروی
- ۲۹۳۲ ..... سید منتهی بن ابی زید بن کیابکی حسینی کچی گرگانی
- ۲۹۳۲ ..... سید زاهد منتهی بن حسین بن علی حسینی مرعشی
- ۲۹۳۲ ..... کمال الدین منتهی بن محمدین تاج الدین بن محمد حسینی کیسکی
- ۲۹۳۲ ..... سید تاج الدین منتهی بن مرتضی بن منتهی بن حسین حسینی مرعشی
- ۲۹۳۳ ..... وزیر سعید ذوالمعالی زین الکفاه ابوسعید منصور بن حسین آبی
- ۲۹۳۳ ..... سید، ملقب به میرک موسی بن امیر محمد اکبر حسینی تونی
- ۲۹۳۳ ..... امیر موسی بن علی بن حرفوشی عاملی
- ۲۹۳۴ ..... موفق خازن بن شهریار وی دانشور بزرگوار یوده است.
- ۲۹۳۴ ..... سید جلیل ابوجعفر مهدی بن ابی الحرب حسینی مرعشی
- ۲۹۳۴ ..... سید زاهد ابوطاهر مهدی بن علی بن امیر کا حسینی قزوینی
- ۲۹۳۵ ..... سید مهدی بن علی بن امیر کا حسینی
- ۲۹۳۵ ..... سید صدرالدین مهدی بن مرتضی بن محمدین تاج الدین حسینی کیسکی
- ۲۹۳۵ ..... سید مهدی بن مفضل بن اشرف جعفری نسابه
- ۲۹۳۵ ..... شریف مهدی بن هادی بن احمد علوی
- ۲۹۳۵ ..... الاجل تاج الدین مهذب بن صالح
- ۲۹۳۵ ..... سید نجم الدین مهنا بن ستان بن عبدالوهاب حسینی مدنی
- ۲۹۳۷ ..... المولی الجلیل مهبیارین مرزویه ابوالحسن دیلمی بغدادی
- ۲۹۴۸ ..... شیخ کمال الدین میثم بن علی بن میثم بحرانی
- ۲۹۵۱ ..... ن
- ۲۹۵۱ ..... شیخ ناصر بن علی جهضمی
- ۲۹۵۱ ..... شیخ ناصر بن احمد
- ۲۹۵۲ ..... قاضی ناصر الدین، مشهور به ابن نزار
- ۲۹۵۲ ..... سید ناصر الدین بن عبدالمطلب بن پادشاه حسینی جزازی
- ۲۹۵۲ ..... سید معظم عزالدین بن نجم الدین
- ۲۹۵۳ ..... الناصر للحق امام الزیدیه
- ۲۹۵۵ ..... ناصر خسرو اصفهانی بلخی
- ۲۹۵۷ ..... شیخ جلیل ناصر بن ابراهیم بویهی احسانی عاملی عینالی
- ۲۹۶۲ ..... قاضی ناصر الدین ناصر بن ابی جعفر امامی شیخ
- ۲۹۶۲ ..... شیخ امام نظام الدین ابوالمعالی ناصر بن ابوطالب علی بن احمد بن حمدان حمدانی
- ۲۹۶۲ ..... ادیب نجیب الدین ابوالقاسم ناصر بن قاسم
- ۲۹۶۲ ..... شیخ شهاب الدین (یا: جمال الدین) ناصر بن شیخ جمال الدین احمدین شیخ عبدالله بن سعید بن متوج بحرانی
- ۲۹۶۳ ..... الاجل ضیاء الدین ناصر بن حسین بن اعرابی
- ۲۹۶۴ ..... سید زین الساده ناصرین داعی بن ناصر بن شرفشاه علوی حسینی شجری
- ۲۹۶۴ ..... سید ابو ابراهیم ناصر بن رضاین محمدین عبدالله علوی حسینی
- ۲۹۶۴ ..... شیخ ناصر بن سلیمان بحرانی

- ۲۹۶۵ ..... شیخ جلیل سعید ناصر الدین ابو عبدالله ناصر بن متوج بحرانی
- ۲۹۶۵ ..... شیخ نجف بن سیف نجفی
- ۲۹۶۵ ..... شیخ نجم الدین ابن احمد تراکیشی عاملی مشغری
- ۲۹۶۶ ..... سید نجم الدین حسینی جزائری
- ۲۹۶۶ ..... سید نجم الدین بن محمد حسینی جزائری
- ۲۹۶۶ ..... سید نجم الدین بن محمد حسینی موسوی عاملی سکیکی
- ۲۹۶۷ ..... شیخ نجیب الدین بن محمد بن مکی عاملی جیلی
- ۲۹۶۷ ..... شیخ نجیب الدین بن محمد بن مکی بن عیسی بن حسن عاملی
- ۲۹۶۷ ..... شیخ نجیب الدین بن نما حلی
- ۲۹۶۷ ..... شیخ نظام الدین فاضل
- ۲۹۶۸ ..... شیخ نجیب الدین بن مذکی استرابادی
- ۲۹۶۸ ..... شیخ نجیب الدین سورروی
- ۲۹۶۸ ..... المولی الفاضل الکامل نظام الدین بن قرشی ساوه ای
- ۲۹۷۰ ..... فقیه نصر بن ابو البرکات
- ۲۹۷۰ ..... شیخ ابونعمین ترین عصام بن مغیره فهری معروف به قاره
- ۲۹۷۱ ..... شیخ امام نصر بن حسن مرغینانی
- ۲۹۷۲ ..... شیخ نصر بن علی جهضمی
- ۲۹۷۲ ..... شیخ ادیب نصر الله بن نصر زنجانی
- ۲۹۷۲ ..... شیخ نصر بن یعقوب دینوری
- ۲۹۷۲ ..... مولی نصرالله همدانی معروف به آخوند نصر
- ۲۹۷۴ ..... مولی نصیر
- ۲۹۷۴ ..... مولی نصیر الدین کاشی
- ۲۹۷۵ ..... شیخ اجل نعمه الله بن شیخ شهاب الدین ابوالعباس احمد بن شیخ شمس الدین محمد بن خاتون عاملی عینانی
- ۲۹۷۸ ..... شیخ نعمه الله بن حسین عاملی
- ۲۹۷۸ ..... سید صدر کبیر امیر نعمه الله حلی
- ۲۹۸۱ ..... سید نعمه الله بن عبدالله حسینی موسوی جزائری شوشتری
- ۲۹۸۸ ..... شیخ جلیل نعمت الله بن علی بن احمد بن محمد بن علی بن خاتون عاملی
- ۲۹۸۹ ..... سید نوح بن احمد بن حسین علوی حسینی شیخ منتجب الدین در فهرست، او را فاضل دینداری معرفی کرده است.
- ۲۹۸۹ ..... سید نور الدین بن علی بن حسین بن ابی الحسن موسوی عاملی جیمی
- ۲۹۸۹ ..... سید نورالدین بن سید فخر الدین بن عبدالحمید عاملی کرکی
- ۲۹۸۹ ..... ملا نورالدین نوروز علی بن ملا رضی الدین محمد
- ۲۹۹۱ ..... مرتضی حسینی مرعشی تستری (شوشتری)
- ۲۹۹۸ ..... سید جلیل اوامه ضیاء الدین قاضی نور الله بن سید شریف الدین حسینی مرعشی تستری (شوشتری)
- ۳۰۱۲ ..... قاضی ابوحنیفه نعمان بن ابوعبدالله محمد بن منصور بن احمد بن حیون
- ۳۰۱۷ ..... شیخ نجم الدین عاملی
- ۳۰۱۷ ..... شیخ نعمت الله بن خاتون عاملی
- ۳۰۱۸ ..... مولی نورالله کاشانی
- ۳۰۱۸ ..... امیر نور الله بن محمد حسینی مرعشی
- ۳۰۱۹ ..... واو
- ۳۰۱۹ ..... سید واثق بالله بن احمد بن حسین حسینی جیلی
- ۳۰۱۹ ..... شیخ وثاب بن سعد بن علی حلی منتجب الدین وی را ادیب دین دار و فقیه معرفی کرده است.

- ۳۰۱۹ - شیخ امیر زاهد ابوالحسن ورام بن ابی فراس بن ورام بن حمدان بن عیسی بن ابونجم بن ورام بن حمدان بن خولان بن ابراهیم بن مالک بن حارث اشتر نخعی
- ۳۰۲۴ - شیخ افضل الدین وزیر بن محمد بن مرداس رواسی شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی فقیه فاضل و باصلاحیت بود.
- ۳۰۲۴ - شیخ وشاح بن محمد بن حسن بن عتیبه به طوری که از برخی از مدارک به دست می آید وی از علما بوده است و من در
- ۳۰۲۵ - سید ولی بن نعمت الله حسینی رضوی موسوی حائری
- ۳۰۲۶ - امیر زاهد سیف الدین وهسودان بن دشمن و نان (زیار) بن مردافکن
- ۳۰۲۷ - هاء
- ۳۰۲۷ - سید ابوطاهر هادی بن ابی سلیمان بن زید حسینی موردی منتجب الدین در فهرست گوید: وی دانشوری یارسا بود.
- ۳۰۲۷ - سید ابوطالب هادی بن حسین بن هادی حسینی شجری منتجب الدین گوید: وی شایسته ای فقیه و محدث است
- ۳۰۲۷ - سید ناصر الدین هادی بن داعی حسینی سروری
- ۳۰۲۷ - سید هادی بن محمدباقر حسینی
- ۳۰۲۸ - وزیر باجلالت آمیرزا هادی بن آمیرزا معین الدین محمود
- ۳۰۲۸ - شیخ ضیاء الدین ابومحمد هارون بن نجم الدین حسن بن امیر
- ۳۰۲۹ - شیخ اجل ابومحمد هارون بن موسی بن احمد بن ابراهیم بن
- ۳۰۲۵ - ابومحمد هارون دنیلی
- ۳۰۲۶ - شیخ هارون بن یحیی بن علی صائم
- ۳۰۲۶ - سید هاشم بن سلیمان بن سید اسماعیل بن سید عبدالجواد بن سید
- ۳۰۴۳ - شیخ هاشم بن محمد
- ۳۰۴۴ - سید هبه الله بن ابو محمد حسن موسوی
- ۳۰۴۶ - شیخ امام ابوالقاسم هبه الله
- ۳۰۴۶ - شیخ فخر الدین هبه الله بن احمد بن هبه الله اسدی اصفهانی منتجب الدین در فهرست، او را دانشور صالح معرفی کرده است.
- ۳۰۴۶ - سید اجل رضی الدین ابومنصور عمیدالرؤسا هبه الله بن حامد بن
- ۳۰۴۹ - شیخ ابوالفناخر هبه الله بن حسن بن حسین بن بابویه منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی فقیه صالحی است.
- ۳۰۵۰ - شیخ سعید هبه الله بن حسن راوندی
- ۳۰۵۰ - شیخ امام ابو البرکات هبه الله بن حمدان بن محمد حمدانی قزوینی منتجب الدین در فهرست گوید: وی فقیه صالح است. مؤلف گوید: هبه الله یکی از علمای است که به حمدانی قزوینی شهرت دارد.
- ۳۰۵۰ - شیخ اجل تقه الدین ابو المکارم هبه الله بن داوود بن محمد اصفهانی
- ۳۰۵۱ - شیخ هبه الله بن دعوبدار
- ۳۰۵۱ - شیخ هبه الله بن ورق طرابلسی
- ۳۰۵۱ - شیخ جمال الدین هبه الله بن رطبه سوراوی
- ۳۰۵۲ - شیخ هبه الله بن سعید راوندی
- ۳۰۵۳ - شیخ هبه الله بن عثمان بن احمد بن رائقه موصلی منتجب الدین در فهرست او را فقیه صالح معرفی کرده است.
- ۳۰۵۳ - شریف هبه الله بن شجری پس از این به عنوان ابوالسعادات هبه الله بن علی خواهد آمد.
- ۳۰۵۳ - شیخ رئیس اجل هبه الله بن محمد بن هبه سوسی قزوینی
- ۳۰۵۳ - سید ابوالبقا هبه الله بن ناصر بن حسین بن نصر
- ۳۰۵۴ - شیخ هبه الله بن نافع حلوی منتجب الدین، در فهرست او را فقیه معرفی کرده است.
- ۳۰۵۴ - شیخ هبه الله بن نما حلی
- ۳۰۵۴ - شیخ رئیس ابوالبقا هبه الله بن ناصر بن نصیر وی از علمای بزرگ شیعه است. و شیخ ابوعلی طبرسی، از وی روایت داشته
- ۳۰۵۵ - شیخ رئیس غنیف ابوالبقا هبه الله بن نماین علی بن حمدون حتی
- ۳۰۵۶ - سید شجاع الدین هزار اسف بن محمد بن عزیزی منتجب الدین در فهرست وی را به عنوان صالح نام برده است.
- ۳۰۵۶ - شیخ هشام بن الیاس حائری
- ۳۰۵۷ - شریف ابو السعادات هبه الله بن علی بن محمد بن حمزه علوی حسینی
- ۳۰۶۹ - ابو فراس فرزندق همام بن غالب

- ۳۰۷۰ ..... شیخ هلال بن سعد بن ابی البدر منتجب الدین در فهرست او را فاضل متدین معرفی کرده است.
- ۳۰۷۱ ..... شیخ هلال بن محمد حنار
- ۳۰۷۱ ..... سید ابوالفتح هلال بن محمد بن زید بن علی بن حسین بن علی بن
- ۳۰۷۲ ..... سید امیر هبه الله حسینی مشهور به شاهمیر
- ۳۰۷۳ ..... ی
- ۳۰۷۳ ..... شیخ یحیی بن ابوطی احمد بن طائی حلبی
- ۳۰۷۵ ..... شیخ عمادالدین یحیی بن احمد شارح مفتاح به طوری که یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله اسامی مشایخ اظهار
- ۳۰۷۶ ..... شیخ یحیی بن حسن قرشی
- ۳۰۷۷ ..... حکیم یارعلی تهرانی معروف به حکیم خیری
- ۳۰۷۸ ..... سید ابوطالب یحیی بن حسین (حسن) بن هارون حسینی هروی
- ۳۰۷۹ ..... شریف یحیی بن قاسم علوی
- ۳۰۸۰ ..... شیخ فقیه افضل نجیب الدین ابوزکریا (یا: ابومحمد) یحیی بن احمد بن
- ۳۰۹۰ ..... شیخ یحیی بن جعفر بن عبدالصمد عاملی کرکی
- ۳۰۹۱ ..... شیخ ابوزکریا یحیی اکبر بن حسن بن سعید حلبی
- ۳۰۹۲ ..... شیخ شرف الدین یحیی بن عزالدین حسین بن عشره بن ناصر بحرانی یزدی
- ۳۰۹۳ ..... شیخ یحیی بن حسین بن علی بن ناصر بحرانی مقیم یزد
- ۳۰۹۴ ..... شیخ یحیی یزدی
- ۳۰۹۴ ..... ابومحمد یحیی بن حسین علوی نیشابوری
- ۳۰۹۵ ..... شیخ ابوسعید یحیی بن طاهر بن حسین مؤدب زاهد سمان
- ۳۰۹۵ ..... شیخ ابوزکریا یحیی بن زباین عبدالله بن مروان فراء کوفی دیلمی
- ۳۱۰۳ ..... سید یحیی بن علی بن محمد حسینی رقی
- ۳۱۰۴ ..... شیخ نجیب الدین ابوطالب یحیی بن علی بن محمد مقری استرآبادی
- ۳۱۰۴ ..... سید جلیل یحیی بن علی بن زهره حسینی حلبی
- ۳۱۰۵ ..... شیخ اجل شمس الدین ابوالحسن یحیی بن حسن بن حسین بن علی بن
- ۳۱۱۰ ..... سید جلیل یحیی بن زید بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیهم السلام
- ۳۱۲۳ ..... سید ابوالحسن یحیی بن اسماعیل حسینی نسابه حافظ پس از این به عنوان سید ابوالحسن یحیی بن حسین بن اسماعیل حسینی خواهد
- ۳۱۲۳ ..... شیخ ابو نصر یحیی بن جریر تکریتی از اصحاب پیشین ما است و کتاب المختار فی الاختیارات من الایام و الساعات
- ۳۱۲۵ ..... سید ابو الحسن یحیی بن حسین بن اسماعیل حسینی نسابه حافظ
- ۳۱۲۷ ..... سید مسترشد بالله ابوالحسن یحیی بن حسین حسینی
- ۳۱۲۷ ..... سید امام زاهد ابوطالب یحیی بن محمد بن حسن (یا: حسین) بن عبدالله
- ۳۱۲۷ ..... شیخ ابو محمد یحیی بن محمد ارزنی لغوی از ادیبان قدیمی است و چنان است که از ادبای خاصه به شمار می آید.
- ۳۱۲۸ ..... شیخ یحیی بن شیخ فخر الدین محمد بن حسن بن یوسف بن مطهر حلبی
- ۳۱۲۹ ..... سید بهاء الدین یحیی بن محمد حسینی قمی شیخ منتجب الدین در فهرست او را واعظ فاضل معرفی کرده است.
- ۳۱۲۹ ..... سید اجل مرتضی عزالدین ابوالقاسم یحیی بن مرتضی سعید شرف الدین، ابوالفضل محمد بن ابی القاسم علی بن ابی الفضل محمد بن ابوالحسن مطهر بن ابی القاسم علی بن ابی الفضل محمد بن تقیب طلبیهای عراق
- ۳۱۳۲ ..... شیخ اجل او حد سدید الدین یحیی بن محمد بن علیان خازن
- ۳۱۳۲ ..... سید اجل عمیدالرؤسا ابوالفتح یحیی بن محمد بن نصر بن علی بن جیا
- ۳۱۳۳ ..... شیخ نجیب الدین ابوزکریا یحیی بن سعید حلبی
- ۳۱۳۳ ..... شیخ یحیی بن محمد بن یحیی بن فرج سوراوی بعد از این به عنوان شیخ یحیی بن محمد بن یحیی بن فرج سوراوی خواهد
- ۳۱۳۳ ..... شیخ یحیی بن محمد بن یحیی بن فرج سوراوی
- ۳۱۳۴ ..... شیخ یحیی بن کثیر
- ۳۱۳۴ ..... شیخ یحیی بن مظفر طیبی

۳۱۳۴	سید یحیی بن سید ابوالفضل ظفر بن سید ابومحمد داعی بن مهدی بن جمعدین محمد بن عبدالله بن محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب علیه السلام علوی عمری استرآبادی
۳۱۳۵	خطیب ابوالفضل یحیی بن سلام بن حسین بن محمد حصفی
۳۱۴۱	شیخ یحیی احساوی
۳۱۴۱	شیخ یحیی مفتی بحرانی
۳۱۴۱	فقیه ابوالقرج یعقوب بن ابراهیم بیهقی وی از شاگردان سید مرتضی است. بر پشت دیوان سید مرتضی به خط شیخ علی
۳۱۴۲	شیخ ابویوسف یعقوب بن اسحق سگیت
۳۱۵۰	شیخ استاد امام ابویوسف یعقوب بن احمد بن سعید
	شیخ یعقوب بن سفیان امام و به طوری که ابن اثیر در کتاب الکامل تصریح کرده است وی از علما و فضلاء شیعه است و سال ۲۷۷ ه. ق در گذشته و در همین سال هم ابو حاتم رازی که از علمای عامه و از اقران بخاری و مسلم است و نامش محمد بن ادریس بن منذر است وفات کرده
۳۱۵۰	اجل نجم الدین یعقوب بن محمد بن داوود همدانی شیخ منتجب الدین در «فهرست» نوشته است وی فاضل باصلاحیتی است.
۳۱۵۱	یوحنا بن اسرائیل ذمی مصری
۳۱۵۱	سید صدرالدین یوسف بن ابوالحسن حسینی شیخ منتجب الدین در فهرست نوشته است وی از فضلا و واعظان بوده است.
۳۱۵۱	شیخ یوسف بن احمد بن نعمه الله بن خاتون عاملی عینالی
۳۱۵۲	شیخ فقیه جمال الدین یوسف بن حاتم شامی عاملی مشغری
۳۱۵۵	سید یوسف جیلی
۳۱۵۵	شیخ یوسف بن حسن بحرانی یلادری شیخ معاصر در کتاب امل الآمل نوشته است: وی فاضل متبحر و سراینده ادیب و
۳۱۵۷	شیخ یوسف بن حسین
۳۱۵۷	شیخ یوسف بن حسین بن محمد نصیر طبری اندر اوادی
۳۱۵۷	شیخ جلال الدین یوسف بن حماد
۳۱۵۸	شیخ جمال الدین یوسف بن حماد
۳۱۵۸	سید جمال الدین یوسف عربضی
۳۱۵۸	شیخ جمال الدین یوسف بن ساوس
۳۱۵۹	شیخ یوسف بن علوان فقیه معروف حلی
۳۱۵۹	شیخ جلیل مرحوم کریم الدین یوسف بن حسین بن ابی قلیفی
۳۱۶۰	شیخ اجل اکمل سدید الدین ابویعقوب یا ابومظفر یوسف بن زین الدین
۳۱۶۴	شیخ یوسف بن محمد بحرینی حویزی
۳۱۶۴	شیخ یوسف بن محمد بنای جزائری
۳۱۶۵	دیدالدین یوسف بن مطهر حلی ایران ی
۳۱۶۵	مال الدین یوسف بن ناصر بن حماد حسینی باصر در امل الآملا نوشته است: وی دانشمندی صدوق و فقیه بود و ابن د داشته است و گویا همان ابن حماد پیشین باشد. آند وید: مرادش شیخ جمال الدین یوسف بن حماد باشد که پیش از این به ته است.
۳۱۶۵	درس جزائری ناصر در امل الآمل
۳۱۶۶	شیخ یونس مفتی اصفهان
۳۱۶۶	سید یونس موسوی سقطلی شامی عاملی
۳۱۶۶	سید امیر یوسف
۳۱۶۶	سید امیر یوسف علی گرگانی هندی وی، از علمای بزرگوار روزگار شاه عباس صفوی بوده نخست در ایران
۳۱۶۷	شیخ یوسف بن محمد معروف به ابن خوارزمی
۳۱۶۹	فهرست مدارک مؤلف
۳۱۸۶	جلد ۶
۳۱۸۶	مشخصات کتاب
۳۱۸۷	اشاره
۳۱۹۱	فهرست مطالب
۳۲۱۷	مقدمه
۳۲۲۳	فصل اول اسماء زنان از دانشمندان امامیه که مشهور به نام یا کنیه می باشند

- ۳۲۲۳ ..... اشاره
- ۳۲۲۴ ..... ام ایمن
- ۳۲۲۵ ..... ام الحسن (فاطمه مشهور به ست المشایخ)
- ۳۲۲۵ ..... أم علی همسر شهید اول (م ۷۸۶ ق) «ه»
- ۳۲۲۵ ..... حمیده دختر مولانا محمد شریف بن شمس الدین محمد رویدشتی اصفهانی
- ۳۲۲۷ ..... فاطمه دختر حمیده دختر ملا محمد شریف بن شمس الدین محمد رویدشتی اصفهانی (رضوان الله علیهما و علی ابیہما).
- ۳۲۲۷ ..... فاطمه دختر شیخ محمد بن احمد بن عبد الله بن حازم عکبری
- ۳۲۲۷ ..... حسنیہ
- ۳۲۲۸ ..... دختر شیخ علی منشار
- ۳۲۲۸ ..... آنته خاتون دختر ملا محمد تقی مجلسی
- ۳۲۲۹ ..... دختر مسعود وزام
- ۳۲۳۰ ..... دو تن، دختر سید رضی الدین علی بن طاووس
- ۳۲۳۰ ..... مادر سید بن طاووس
- ۳۲۳۰ ..... دختر سید مرتضی
- ۳۲۳۱ ..... دختران شیخ طوسی
- ۳۲۳۱ ..... شرح نهج البلاغه ابن میثم به خط زنی فاضل
- ۳۲۳۱ ..... خواهر ملا رحیم اصفهانی
- ۳۲۳۱ ..... سیده سکینه دختر مکرمه مولانا حسین بن علی بن ابی طالب علیهم السلام
- ۳۲۳۳ ..... فصل دوم: در کتبه هایی که با لفظ (اب) آغاز می شود
- ۳۲۳۳ ..... اشاره
- ۳۲۳۴ ..... «باب الف»
- ۳۲۳۴ ..... ابو اسامه
- ۳۲۳۴ ..... ابو احمد موسوی
- ۳۲۳۴ ..... ابو اسحاق بن بحیر اصفهانی
- ۳۲۳۵ ..... ابو اسحاق سبعی
- ۳۲۴۱ ..... ابو الاسود دثلی ادولی
- ۳۲۴۱ ..... ابو ایوب انصاری ۵۲ / ه ۶۷۲ م، نام او خالد بن زید خزرجی است
- ۳۲۴۱ ..... «باب یاد»
- ۳۲۴۱ ..... ابو البدر
- ۳۲۴۴ ..... ابو البرکات
- ۳۲۴۵ ..... ابو بکر گرگانی
- ۳۲۴۵ ..... ابو بکر خوارزمی
- ۳۲۴۸ ..... ابو البرکات خوزی
- ۳۲۴۸ ..... ابو البرکات مشهدی
- ۳۲۴۹ ..... ابو البرکات مشهدی/علوی
- ۳۲۴۹ ..... ابو بکر تایبادی
- ۳۲۵۰ ..... ابو بکر دوری
- ۳۲۵۰ ..... ابو بکر جمعی
- ۳۲۵۰ ..... ابو بکر بن درید ازدی
- ۳۲۵۱ ..... ابو بکر صولی
- ۳۲۵۱ ..... ابو بکر بن عتاش

۳۳۵۱	.....	ابو بکر مدائنی کاتب
۳۳۵۲	.....	ابو بکر قاضی
۳۳۵۲	.....	«باب ثاء»
۳۳۵۲	.....	ابو التحف
۳۳۵۳	.....	ابو تراب خطیب
۳۳۵۳	.....	ابو تراب حسنی
۳۳۵۳	.....	ابو تراب بن رؤیة قزوینی
۳۳۵۴	.....	ابو تقام
۳۳۵۴	.....	«باب جیم»
۳۳۵۴	.....	ابو جعفر
۳۳۵۵	.....	ابو جعفر اشعری
۳۳۵۵	.....	ابو جعفر بن فقیه امیرکا بن أبو النجمی مصری مقیم قریة جنیده
۳۳۵۵	.....	ابو جعفر بن جریر طبری
۳۳۵۵	.....	ابو جعفر بن رستم طبری
۳۳۵۶	.....	ابو جعفر طوسی
۳۳۵۶	.....	ابو جعفر طوسی متأخر
۳۳۵۶	.....	ابو جعفر کسح
۳۳۵۶	.....	ابو جعفر بن محسن حلبی
۳۳۵۷	.....	ابو جعفر بن مولانا محمد امین استرآبادی
۳۳۵۷	.....	ابو جعفر بن مهدی بن عابد ابو الحرب حسینی مرعشی
۳۳۵۷	.....	ابو جعفر بن معته حسنی
۳۳۵۷	.....	ابو جعفر نیشاپوری
۳۳۵۸	.....	ابو جعفر بن هارون بن موسی تلعلکیری
۳۳۵۸	.....	ابو جعفر بن قبه
۳۳۵۸	.....	ابو جعفریون
۳۳۵۹	.....	ابو الجود بن نصر الله تنوی
۳۳۵۹	.....	«باب حاء»
۳۳۵۹	.....	ابو حاتم رازی
۳۳۵۹	.....	ابو حبیب متکلم
۳۳۶۰	.....	ابو الحسن بن احمد شانان
۳۳۶۰	.....	ابو الحسن فقیه شانانی
۳۳۶۰	.....	ابو الحسن
۳۳۶۱	.....	ابو الحسن بن ملا احمد ابیوردی کاشانی
۳۳۶۲	.....	ابو الحسن کاشی
۳۳۶۲	.....	ابو الحسن ایادی
۳۳۶۳	.....	ابو الحسن یوردی
۳۳۶۳	.....	ابو الحسن شرفه
۳۳۶۳	.....	ابو الحسن بغدادی سورانی بزاز
۳۳۶۴	.....	ابو الحسن سمری
۳۳۶۴	.....	ابو الحسن بصروی
۳۳۶۴	.....	ابو الحسن بصری کاتب

۳۲۶۵	.....	ابو الحسن بکری
۳۲۶۶	.....	ابو الحسن خازن
۳۲۶۸	.....	ابو الحسن راوندی
۳۲۶۸	.....	ابو الحسن بن شانان
۳۲۶۸	.....	ابو الحسن بن سعدویه قمی
۳۲۶۹	.....	ابو الحسن سمسی
۳۲۶۹	.....	ابو الحسن بن صفّار
۳۲۶۹	.....	ابو الحسن طبری
۳۲۶۹	.....	ابو الحسن فارسی
۳۲۷۰	.....	ابو الحسن شعرانی
۳۲۷۰	.....	ابو الحسن بن عربضی
۳۲۷۱	.....	ابو الحسن بن طباطبایا علوی شاعر
۳۲۷۲	.....	ابو الحسن بن طباطبایا علوی
۳۲۷۲	.....	ابو الحسن بن علوان حسینی شامی عاملی
۳۲۷۲	.....	ابو الحسن بن علی بن محمد بن مهدی
۳۲۷۲	.....	ابو الحسن فراهانی شیرازی
۳۲۷۲	.....	ابو الحسن بن شیخ ابو القاسم زید بن حسین بیهقی
۳۲۷۵	.....	ابو الحسن قاینی
۳۲۷۷	.....	ابو الحرب بن علی حسینی
۳۲۷۷	.....	ابو الحسن کیدری
۳۲۷۷	.....	ابو الحسن لؤلؤیی
۳۲۷۷	.....	ابو الحسن منصورى
۳۲۷۸	.....	ابو الحسن موسوی عاملی
۳۲۷۸	.....	ابو الحسن علی بن ابی طالب هموسه فرزادی
۳۲۷۸	.....	ابو الحسن مجاشعی
۳۲۷۹	.....	ابو الحسن نحوی
۳۲۷۹	.....	ابو الحسن نحوی
۳۲۷۹	.....	سید ابو الحسن بن نور الدین علی بن علی بن حسین بن ابی الحسن موسوی عاملی جیبی
۳۲۷۹	.....	ابو الحسن بن ابو جتید قمی
۳۲۸۰	.....	ابو الحسن بن احمد قمی
۳۲۸۰	.....	ابو الحسن راوندی
۳۲۸۰	.....	ابو الحسن بن احمد عطّار
۳۲۸۰	.....	ابو الحسن بن علی بن مرانی علوی
۳۲۸۱	.....	ابو الحد
۳۲۸۱	.....	ابو الحسن بن محمد بن ابی سعید
۳۲۸۲	.....	ابو الحسن بن مهلوس علوی موسوی
۳۲۸۲	.....	ابو الحسن نصیبی
۳۲۸۲	.....	ابو الحسن وارانی
۳۲۸۲	.....	«باب خاء»
۳۲۸۲	.....	ابو خلیفه
۳۲۸۳	.....	«باب دال»

۳۲۸۳	.....	ابو دجانہ
۳۲۸۴	.....	ابو الدنيا
۳۲۸۴	.....	«باب ذال»
۳۲۸۴	.....	ابوذر ت ۳۲ / ۵ ۶۵۲ م
۳۲۸۵	.....	«باب را»
۳۲۸۵	.....	ابو الرضا حسینی راوندی
۳۲۸۵	.....	ابو الربیع شامی علملی
۳۲۸۵	.....	ابو الرضا حسینی راوندی
۳۲۸۶	.....	«باب زا»
۳۲۸۶	.....	ابو زید کبابکی کچی حسینی گرگانی
۳۲۸۶	.....	«باب سین»
۳۲۸۶	.....	ابو السعادات
۳۲۸۶	.....	ابو سعد بن حسن صلتی
۳۲۸۶	.....	ابو سعد بن طاهر
۳۲۸۷	.....	ابو سعد بن فرخان، نزیل کاشان
۳۲۸۷	.....	ابو سعید خدری
۳۲۸۷	.....	ابو سعید خزاعی
۳۲۸۷	.....	ابو سعید نیشابوری
۳۲۸۸	.....	ابو سهل بغدادی
۳۲۸۸	.....	ابو سلیمان فخر الدین داوود بن ابو الفضل مولانا تاج الدین محمد بن داوود
۳۲۹۰	.....	«باب شین»
۳۲۹۰	.....	ابو الشرف اصفهانی
۳۲۹۱	.....	«باب صاد»
۳۲۹۱	.....	ابو صابر بن احمد
۳۲۹۱	.....	ابو صالح حلبی
۳۲۹۲	.....	ابو الصلاح حلبی
۳۲۹۲	.....	ابو الصلت بن عبد القاهر
۳۲۹۲	.....	ابو صمصام
۳۲۹۳	.....	ابو صمصام بن معبد حسینی
۳۲۹۳	.....	«باب طا»
۳۲۹۳	.....	ابو طالب بن امیر ابو الفتح حسینی
۳۲۹۳	.....	ابو طالب استرآبادی
۳۲۹۴	.....	ابو طالب بن شیخ اسماعیل رازانی
۳۲۹۴	.....	ابو طالب استرآبادی
۳۲۹۵	.....	ابو طالب املی اصفهانی
۳۲۹۶	.....	ابو طالب استرآبادی
۳۲۹۶	.....	ابو طالب تبریزی
۳۲۹۶	.....	ابو طالب حسینی بسی
۳۲۹۶	.....	ابو طالب حسینی قمی
۳۲۹۷	.....	ابو طالب، والد ارجمند حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام
۳۲۹۷	.....	ابو طالب بن عبد السمیع

۳۲۹۷	ابو طالب بن رجب
۳۲۹۷	ابو طالب بن غرور
۳۲۹۸	ابو طالب بن مهدی علوی سیلفی
۳۲۹۸	ابو طالب هاشمی
۳۲۹۸	ابو طالب هروی
۳۲۹۹	ابو طیب
۳۲۹۹	«باب عین»
۳۲۹۹	ابو العباس مستغفری
۳۳۰۰	ابو عبد الله شیخ مفید ابن ادريس
۳۳۰۱	ابو عبد الرحمن بزوفری
۳۳۰۱	ابو عبد الله بزوفری
۳۳۰۱	ابو عبد الله بن شانان
۳۳۰۱	ابو العباس بن نوح
۳۳۰۱	ابو عبد الرحمن مسعودی
۳۳۰۲	ابو عبد الله بن حفاد انصاری
۳۳۰۲	ابو عبد الله بزوفری
۳۳۰۲	ابو عبد الله حلوانی
۳۳۰۲	ابو عبد الله بن خمري خَزاز
۳۳۰۳	ابو عبد الله قزوینی
۳۳۰۳	ابو عبد الله معروف به نعمت
۳۳۰۳	ابو عبد الله دوریستی
۳۳۰۳	ابو عبد الله بن فارسی
۳۳۰۴	ابو عبد الله دوریستی
۳۳۰۴	ابو عبد الله بن محمّد حسنی
۳۳۰۴	ابو عبد الله نیشابوری
۳۳۰۴	ابو عبد الله مرزبانی
۳۳۰۵	ابو العتاهیه
۳۳۰۵	ابو عفان بن احمد بن بندار
۳۳۰۵	ابو العلاء حافظ
۳۳۰۵	ابو علی
۳۳۰۵	ابو علی محمد بن منصور حسینی
۳۳۰۶	ابو عمرو زاهد
۳۳۰۶	ابو علی بزوفری
۳۳۰۷	ابو علی تنوخی
۳۳۰۷	ابو علی بن جنید
۳۳۰۷	ابو علی بن حمزه موسوی
۳۳۰۷	ابو علی بن طاهر سیوری
۳۳۰۷	ابو علی طبرسی
۳۳۰۸	ابو علی موضح
۳۳۰۸	ابو علی طوسی
۳۳۰۸	ابو علی صولی

۳۳۰۸	ابو عیسیٰ زقاق
۳۳۰۹	ابو علی بن محمد بن اشعث کندی کوفی
۳۳۰۹	ابو علی بن همام
۳۳۰۹	ابو عمرو بن مهدی
۳۳۱۰	«باب غین»
۳۳۱۰	ابو غالب بن ابو هاشم حسینی مرعشی
۳۳۱۰	ابو غالب زراری
۳۳۱۱	ابو غالب بن علی بن قسوره
۳۳۱۱	ابو غانم بن ابو غانم بن ابو علی جوانه
۳۳۱۲	ابو غانم عصمی هروی
۳۳۱۲	ابو غانم علی بن ابو طالب جوانی
۳۳۱۲	ابو غیاث بن بسطام
۳۳۱۳	«باب فاء»
۳۳۱۳	ابو الفتح بن امیر مخدوم حسینی قزوینی عربشاهی
۳۳۱۵	ابو الفتح بن حسین بن ابو بکر اربلی
۳۳۱۵	ابو الفتح حَفَّار
۳۳۱۵	ابو الفتح بستی
۳۳۱۵	ابو الفتح کراچکی
۳۳۱۵	ابو الفتوح
۳۳۱۶	ابو الفتوح رازی
۳۳۱۶	ابو الفضل
۳۳۱۷	ابو فراس حمدانی
۳۳۱۷	ابو الفضل جعفی
۳۳۱۷	ابو الفضل شعبی
۳۳۱۷	ابو الفضل صابونی
۳۳۱۸	ابو الفضل صابونی معروف به ابن ابو العباس عامری
۳۳۱۸	ابو الفضل طبرسی
۳۳۱۸	ابو الفضل کرمانی
۳۳۱۹	ابو الفتح شرفه
۳۳۲۰	ابو الفتح متولی مسجد جامع کوفه
۳۳۲۰	ابو الفتح صیداوی
۳۳۲۰	ابو الفرج بن ابو قزه
۳۳۲۰	ابو الفتح واسطی
۳۳۲۰	ابو الفضل حصکفی شاعر
۳۳۲۱	ابو الفضل حسینی سروی
۳۳۲۱	ابو الفضل بن محمد هروی
۳۳۲۱	ابو الفتح بن جلی
۳۳۲۲	ابو الفتح بن جندی
۳۳۲۲	«باب قاف»
۳۳۲۲	ابو القاسم بن اسماعیل بن عنان کتبی وزاق حلی
۳۳۲۳	ابو القاسم تنوخی

۳۳۲۳	ابو القاسم
۳۳۲۳	ابو القاسم بن ابو محمد بن منتهی حسینی مرعشی
۳۳۲۳	ابو القاسم حسکانی
۳۳۲۳	ابو القاسم جرفادقانی (گلپایگانی)
۳۳۲۵	ابو القاسم بن طلی عاملی
۳۳۲۵	ابو القاسم الروجی
۳۳۲۵	ابو القاسم دارمی
۳۳۲۵	ابو القاسم تبریزی اسکونی
۳۳۲۶	ابو القاسم بن سهل واسطی عدل
۳۳۲۶	ابو القاسم دعیلی
۳۳۲۶	ابو القاسم فندرسکی موسوی حسینی
۳۳۳۰	ابو القاسم کوفی
۳۳۳۱	ابو القاسم بن شبل وکیل بن اسد
۳۳۳۱	ابو القاسم بن کمیح
۳۳۳۱	ابو القاسم بن محمد تنوخی
۳۳۳۲	ابو القاسم وزیر مغربی
۳۳۳۲	ابو القاسم بن محمد
۳۳۳۲	ابو القاسم بن محمد بن ابو القاسم حاسمی
۳۳۳۶	«باب لام»
۳۳۳۶	ابو لؤلؤ
۳۳۳۷	ابو اللطیف بن احمد بن ابو لطیف زرقویه اصفهانی
۳۳۳۸	«باب میم»
۳۳۳۸	ابو المکارم
۳۳۳۸	ابو المحاسن گرگانی
۳۳۳۸	ابو المحاسن رویانی
۳۳۴۰	ابو محمد بن حسن بن محمد بن نصر
۳۳۴۰	ابو محمد اطروش
۳۳۴۰	ابو محمد بن ابو الفتح واسطی
۳۳۴۰	ابو محمد فحام
۳۳۴۱	ابو محمد کرخی
۳۳۴۱	ابو محمد صیمری
۳۳۴۱	ابو محمد بن حسن بن داوود قمی
۳۳۴۱	ابو محمد بن حسن بن عبد الواحد زرزی
۳۳۴۲	ابو محمد بن منتهی مرعشی
۳۳۴۲	ابو مخنف
۳۳۴۲	ابو محمد عتجری
۳۳۴۳	ابو محمد علوی
۳۳۴۳	ابو مظهر صیدلانی
۳۳۴۳	ابو المعالی بن بدر الدین حسن حسینی استرآبادی
۳۳۴۳	ابو معبد حسینی
۳۳۴۴	ابو محمد فحام

۳۳۴۴	.....	ابو المفاز بن محمد رازی شیخ شمس الدین
۳۳۴۴	.....	ابو المفضل
۳۳۴۴	.....	ابو المفضل شیبانی
۳۳۴۵	.....	ابو المکارم بن زهره
۳۳۴۵	.....	ابو منصور سکری
۳۳۴۵	.....	ابو منصور طبرسی
۳۳۴۵	.....	ابو منصور بن عبد الله
۳۳۴۶	.....	ابو منصور بن عبد المنعم بن نعمان بغدادی
۳۳۴۶	.....	ابو منصور عکبری
۳۳۴۶	.....	ابو منصور پسر عموی سید رضی الدین، علی بن طاووس حسنی
۳۳۴۷	.....	ابو محمد حسینی
۳۳۴۸	.....	ابو محمد مجدی
۳۳۴۸	.....	ابو محمد محمدی
۳۳۵۰	.....	ابو محمد حسینی قائلی
۳۳۵۱	.....	ابو محمد بن حسن بن زبیب الدین، ابو طالب بن ابوالمجد یوسفی
۳۳۵۱	.....	«باب نون»
۳۳۵۱	.....	ابو النجف مصری
۳۳۵۲	.....	ابو نصر
۳۳۵۲	.....	ابو نصر غاری
۳۳۵۲	.....	ابو نعیم
۳۳۵۳	.....	ابو النعیم
۳۳۵۴	.....	ابو النعیم بن محمد بن کاشانی
۳۳۵۴	.....	ابو نواس
۳۳۵۶	.....	«باب واو»
۳۳۵۶	.....	ابو الولی بن شیرازی
۳۳۵۶	.....	ابو الولی بن محمد هادی حسینی شیرازی
۳۳۵۷	.....	ابو الولی بن شاه محمود انجوی
۳۳۵۸	.....	«باب ها»
۳۳۵۸	.....	ابو هاشم علوی
۳۳۶۰	.....	ابو الهیثم بن تتهان
۳۳۶۱	.....	«باب یاء»
۳۳۶۱	.....	ابو یزید ثانی بسطامی
۳۳۶۲	.....	ابو یزید بن شریعه الدین محمد زاکنی
۳۳۶۳	.....	ابو یعلی
۳۳۶۴	.....	ابو یعلی بن ابو هیجاء علوی عمری
۳۳۶۴	.....	ابو یعلی جعفری
۳۳۶۴	.....	ابو یعلی بن حیدر بن مرعش مرعشی
۳۳۶۵	.....	ابو یعلی بن علی بن عبد الله بن احمد جعفری
۳۳۶۵	.....	ابو یعلی هاشمی عباسی
۳۳۶۶	.....	فصل سوم در کتبه های علمای خاصه که آغاز آنها با این است
۳۳۶۶	.....	اشاره

۳۳۶۷	«باب الف»
۳۳۶۷	ابن ابرز حسینی
۳۳۶۷	ابن ابی تلح
۳۳۶۷	ابن ابو جتید قمی
۳۳۶۸	ابن ابی جامع
۳۳۶۸	ابن ابی شیبہ
۳۳۶۸	ابن ادريس
۳۳۶۸	ابن اشناس
۳۳۶۸	ابن ابی الصلت
۳۳۶۹	ابن ابی عمیر
۳۳۶۹	ابن ابی عقیل
۳۳۶۹	ابن اعلم
۳۳۶۹	ابن ام مکتوم
۳۳۷۰	ابن اقساسی
۳۳۷۱	ابن ابی قره
۳۳۷۱	ابن ابی العز
۳۳۷۱	ابن ابی اوس
۳۳۷۱	«باب باء»
۳۳۷۱	ابن بزاج
۳۳۷۲	ابن باقی
۳۳۷۲	ابناء بابویه
۳۳۷۲	ابن بابویه
۳۳۷۲	بابا شجاع الدین
۳۳۷۲	ابن بدر همدانی کوفی
۳۳۷۲	ابن بطریق
۳۳۷۴	«باب تاء»
۳۳۷۴	ابن تنهان
۳۳۷۴	«باب جیم»
۳۳۷۴	ابن جمهور لحسوی
۳۳۷۶	ابن حوالیقی
۳۳۷۶	ابن جنید
۳۳۷۷	«باب حا»
۳۳۷۷	ابن حجاج
۳۳۷۷	ابن حاشر
۳۳۷۷	ابن حماد علوی حسینی
۳۳۷۷	ابن حمزه
۳۳۷۸	ابن حمزه
۳۳۷۹	«باب خا»
۳۳۷۹	ابن خباط عاملی
۳۳۸۰	«باب دال»
۳۳۸۰	ابن درید

۳۳۸۰	ابن داوود
۳۳۸۱	«باب را»
۳۳۸۱	ابن راوندی
۳۳۸۱	«باب زا»
۳۳۸۱	ابن زریک
۳۳۸۲	ابن زهره
۳۳۸۲	بنو زهره
۳۳۸۲	«باب سین»
۳۳۸۲	ابن سکون
۳۳۸۲	ابن سکت
۳۳۸۴	«باب شین»
۳۳۸۴	ابن شرفشاه حسینی
۳۳۸۵	ابن شهریار خازن
۳۳۸۵	ابن شریفه واسطی
۳۳۸۶	ابن شهرآشوب
۳۳۸۶	«باب صاد»
۳۳۸۶	ابن صانع
۳۳۸۷	«باب طاء»
۳۳۸۷	ابن طاووس
۳۳۸۸	ابن طئی
۳۳۸۹	«باب ظاء»
۳۳۸۹	ابن نوبخت
۳۳۸۹	«باب عین»
۳۳۸۹	ابن عبد العالی
۳۳۹۰	ابن عقده
۳۳۹۰	ابن عمید
۳۳۹۰	ابن عباس
۳۳۹۱	ابن عبدون
۳۳۹۱	ابن عقیل
۳۳۹۱	ابن علقمی
۳۳۹۲	ابن عیسی رمانی
۳۳۹۳	ابن عصام
۳۳۹۳	ابن عین زری
۳۳۹۳	ابن العشره الکرکی
۳۳۹۴	ابن عودی
۳۳۹۴	ابن عیاش
۳۳۹۵	«باب فا»
۳۳۹۵	ابن فهد
۳۳۹۵	«باب قاف»
۳۳۹۵	ابن قضاعه
۳۳۹۶	ابن قدامه

۳۳۹۶	ابن قولویه
۳۳۹۶	ابن کمال پاشا
۳۳۹۶	«باب ميم»
۳۳۹۶	ابن مکی
۳۳۹۷	ابن مطهر
۳۳۹۷	ابن میثم
۳۳۹۷	ابن متوج
۳۳۹۷	ابن محمود
۳۳۹۸	ابن معافی
۳۳۹۸	ابن معتم
۳۳۹۸	ابن مسعود
۳۳۹۹	ابن معته
۳۳۹۹	ابن ماهیار
۳۳۹۹	«باب نون»
۳۳۹۹	ابن نخار
۳۴۰۰	ابن نجد
۳۴۰۰	ابن نما
۳۴۰۱	ابن نوبخت
۳۴۰۱	بنی نوبخت
۳۴۰۲	«باب هاء»
۳۴۰۲	ابن همام
۳۴۰۳	فصل چهارم کتابهایی که نام مؤلف آنها مشخص نیست
۳۴۰۳	اشاره
۳۴۰۴	«فصل»
۳۴۱۶	یادداشت‌های مترجم
۳۴۱۹	نمایه ریاض العلماء و حیات الفضلاء
۳۴۱۹	اشاره
۳۴۲۱	۱ - آیات
۳۴۲۱	اشاره
۳۴۲۱	سوره الفاتحه
۳۴۲۱	سوره البقره
۳۴۲۱	سوره النساء
۳۴۲۳	سوره المائده
۳۴۲۳	سوره الانعام
۳۴۲۳	سوره الاعراف
۳۴۲۳	سوره التوبه
۳۴۲۳	سوره هود
۳۴۲۴	سوره یوسف
۳۴۲۴	سوره الرعد
۳۴۲۴	سوره الحجر
۳۴۲۴	سوره النحل

٣٤٢٥	سورة الاسراء
٣٤٢٥	سورة الكهف
٣٤٢٥	سورة طه
٣٤٢٥	سورة الحج
٣٤٢٥	سورة النور
٣٤٢٥	سورة لقمان
٣٤٢٥	سورة فاطر
٣٤٢٥	سورة الزمر
٣٤٢٦	سورة غافر
٣٤٢٦	سورة فطرت
٣٤٢٦	سورة السورى
٣٤٢٧	سورة الزخرف
٣٤٢٧	سورة الفتح
٣٤٢٧	سورة النجم
٣٤٢٧	سورة الجمعة
٣٤٢٧	سورة الملك
٣٤٢٧	سورة الحاقة
٣٤٢٧	سورة المعارج
٣٤٢٧	سورة التيامه
٣٤٢٧	سورة الانشراح
٣٤٢٨	٢ - احاديث
٣٤٢٨	٣ - قوافى ابيات
٣٤٢٨	اشاره
٣٤٢٨	قافية الهمزه
٣٤٤٠	قافية الف
٣٤٤١	قافية باء
٣٤٤٤	قافية تاء
٣٤٤٤	قافية ثاء
٣٤٤٤	قافية حاء
٣٤٤٥	قافية دال
٣٤٤٨	قافية راء
٣٤٥٢	قافية سين
٣٤٥٢	قافية شين
٣٤٥٢	قافية صاد
٣٤٥٢	قافية ضاد
٣٤٥٣	قافية ط
٣٤٥٣	قافية عين
٣٤٥٤	قافية فاء
٣٤٥٤	قافية قاف
٣٤٥٦	قافية كاف
٣٤٥٦	قافية لام

٣٤٥٨	.....	قافية ميم
٣٤٦٠	.....	قافية نون
٣٤٦٢	.....	قافية هاء
٣٤٦٥	.....	قافية ياء
٣٤٦٨	.....	٤ - كتابها
٣٤٦٩	.....	٥ - مكانها
٣٧٦٦	.....	٦ - اشخاص
٤١٥١	.....	٧ - فهرست مأخذ و منابع
٤١٦١	.....	جلد ٧
٤١٦١	.....	مشخصات كتاب
٤١٦٢	.....	مقدمه
٤١٦٣	.....	«باب الالف»
٤١٦٣	.....	الاي
٤١٦٣	.....	آقا جمال
٤١٦٤	.....	آقا رضی الدين
٤١٦٤	.....	آمدی
٤١٦٤	.....	أملی
٤١٦٦	.....	أوی
٤١٦٧	.....	اربعه
٤١٦٧	.....	اربلی
٤١٦٧	.....	استرآبادی
٤١٦٧	.....	اسکافی
٤١٦٨	.....	اسکاف
٤١٦٩	.....	اشعری
٤١٧٠	.....	اصفهانى
٤١٧٠	.....	خواجه افضل ترکه
٤١٧٠	.....	افطسی
٤١٧٠	.....	العی
٤١٧١	.....	امام مستغفری
٤١٧١	.....	امیر خواند
٤١٧١	.....	ملا درویش امیر الدین اردبیلی
٤١٧١	.....	شیخ فاضل امین الدین استرآبادی
٤١٧٢	.....	امیر کا
٤١٧٢	.....	امیرالمؤمنین
٤١٧٢	.....	انوری
٤١٧٤	.....	«باب الباء»
٤١٧٤	.....	بابا افضل کاشانی
٤١٧٤	.....	بابا شجاع الدین
٤١٧٤	.....	بادرانی
٤١٧٥	.....	بالقی
٤١٧٥	.....	بایزید بسطامی

- ۴۱۷۵ ..... بابا فغانی
- ۴۱۷۵ ..... بدیع الزمان
- ۴۱۷۶ ..... ملا بدیع الزمان هرنندی قهپانی (کوه پایه)
- ۴۱۷۷ ..... برزهی
- ۴۱۷۷ ..... بُرسی
- ۴۱۷۷ ..... برسی، منسوب به بُرس است که نام شهر یا روستائی است واقع میان حله و کوفه و به طوری که استفاده می شود مردم آن از دیرباز شیعه بوده اند.
- ۴۱۷۸ ..... بُرقی
- ۴۱۷۹ ..... حاج برهان الدین
- ۴۱۷۹ ..... شیخ برهان الدین رواسی
- ۴۱۷۹ ..... شیخ برهان الدین قزوینی
- ۴۱۷۹ ..... بزوفری
- ۴۱۸۰ ..... پشّوی
- ۴۱۸۰ ..... بضروی
- ۴۱۸۱ ..... بطائنی
- ۴۱۸۱ ..... بگری
- ۴۱۸۱ ..... بلخی
- ۴۱۸۲ ..... بلّدی
- ۴۱۸۲ ..... ابن بلوچی
- ۴۱۸۲ ..... ملا بنائی
- ۴۱۸۳ ..... بوصیری
- ۴۱۸۳ ..... بوتهی
- ۴۱۸۴ ..... بهائی به تعبیر دیگر شیخ بهائی
- ۴۱۸۴ ..... بهشتی
- ۴۱۸۴ ..... بهشتی
- ۴۱۸۴ ..... بهشتی
- ۴۱۸۵ ..... بهشتی
- ۴۱۸۵ ..... بیاضی
- ۴۱۸۵ ..... بیهقی
- ۴۱۸۶ ..... بیهقی
- ۴۱۸۷ ..... «باب التاء»
- ۴۱۸۷ ..... سید تاج الدین اوی
- ۴۱۸۸ ..... شیخ تاج الدین حلی
- ۴۱۸۸ ..... تاج الدین بن معته
- ۴۱۸۸ ..... تاج الدین بن زهره حسینی
- ۴۱۸۸ ..... تاج الدین ورامینی
- ۴۱۸۸ ..... تُرکی
- ۴۱۸۹ ..... تقی
- ۴۱۸۹ ..... تقی الدین حلی
- ۴۱۸۹ ..... تقی ابن حجه
- ۴۱۹۰ ..... تلکبری
- ۴۱۹۰ ..... تقار

۴۱۹۰	.....	تمیمی
۴۱۹۱	.....	تنوخی
۴۱۹۱	.....	تولینی
۴۱۹۲	.....	«باب التاء»
۴۱۹۲	.....	نقه الاسلام
۴۱۹۲	.....	نققی
۴۱۹۴	.....	نلاله
۴۱۹۴	.....	ثنائی
۴۱۹۵	.....	«باب الجیم»
۴۱۹۵	.....	جاسسی
۴۱۹۵	.....	جیلی
۴۱۹۷	.....	جَنبلی
۴۱۹۷	.....	جرجانی
۴۱۹۷	.....	جریر
۴۱۹۸	.....	جعایی
۴۱۹۸	.....	جعیزی
۴۱۹۸	.....	جعفری
۴۱۹۸	.....	جعفری
۴۱۹۹	.....	جَعفی
۴۲۰۰	.....	جعفی صابونی
۴۲۰۱	.....	جابر جعفی
۴۲۰۲	.....	سید جلال الدین
۴۲۰۳	.....	شیخ جمال الدین بن مَنُوج
۴۲۰۳	.....	سید جلال الدین بن اعرج
۴۲۰۳	.....	شیخ جلال الدین بن کوفی
۴۲۰۴	.....	ملا جلال الدین استرآبادی
۴۲۰۴	.....	قاضی جلال الملک
۴۲۰۴	.....	جلودی
۴۲۰۶	.....	سید امیر جمال الدین محمد استرآبادی
۴۲۰۶	.....	سید جمال الدین احمد بن موسی بن طاووس حسنی
۴۲۰۷	.....	شیخ جمال الدین بن حاج علی
۴۲۰۷	.....	ملا جمال الدین علی طبرستانی
۴۲۰۸	.....	جمال الدین بن مَنُوج
۴۲۰۸	.....	شیخ جمال الدین بن مَطْهر
۴۲۰۸	.....	شیخ جمال الدین بن یوسف بن حاتم شامی مشغری
۴۲۰۹	.....	امیر جمال الدین استرآبادی
۴۲۱۲	.....	جمال الدین معروف به ترکی
۴۲۱۲	.....	شیخ جمال الدین طبرسی
۴۲۱۳	.....	امیر جمال الدین، محدث حسینی
۴۲۱۴	.....	شیخ جمال الدین ورامینی
۴۲۱۴	.....	ملا جمال الدین هزار جریبی مازندرانی

۴۲۱۵	.....	گنابادی
۴۲۱۵	.....	شیخ جواد (فاضل جواد)
۴۲۱۵	.....	جوهری
۴۲۱۶	.....	جوهری (ابن عیاش)
۴۲۱۶	.....	جیلی (گیلی)
۴۲۱۷	.....	«باب الخاء»
۴۲۱۷	.....	حاجب بن لیث
۴۲۱۷	.....	ملا حاج بابا
۴۲۱۷	.....	حافظ
۴۲۱۷	.....	حافظ بُرسی
۴۲۱۸	.....	حاکم
۴۲۱۹	.....	حاکم ابو عبدالله
۴۲۱۹	.....	حاکم خراسان
۴۲۱۹	.....	حاکم حسکائی
۴۲۱۹	.....	حسکا
۴۲۱۹	.....	حسکائی
۴۲۲۱	.....	حسکائی
۴۲۲۲	.....	خسکه
۴۲۲۲	.....	أمیرزا حبیب
۴۲۲۲	.....	مولانا حشری تبریزی
۴۲۲۲	.....	حصکئی
۴۲۲۳	.....	حَقار
۴۲۲۳	.....	حکیم ثنائی
۴۲۲۳	.....	حکیم سنائی
۴۲۲۴	.....	حکیم شفائی
۴۲۲۴	.....	حکیم شفائی
۴۲۲۴	.....	حکیم شفائی
۴۲۲۵	.....	حلبی
۴۲۲۵	.....	حلبی
۴۲۲۷	.....	حلوانی
۴۲۲۷	.....	حلبیان
۴۲۲۷	.....	حلبیون
۴۲۲۸	.....	حمدانی
۴۲۲۸	.....	حمدانی
۴۲۲۸	.....	حمدانی
۴۲۲۹	.....	جمصی
۴۲۲۹	.....	جمیری
۴۲۳۱	.....	ملا حیرتی
۴۲۳۲	.....	«باب الخاء»
۴۲۳۲	.....	خازن
۴۲۳۲	.....	خاتانی

۴۲۳۲	.....	خزاز
۴۲۳۳	.....	خزاز
۴۲۳۳	.....	علی بن خزاز
۴۲۳۳	.....	خشب
۴۲۳۴	.....	خضر
۴۲۳۵	.....	خضری
۴۲۳۵	.....	خلخالی
۴۲۳۵	.....	خلخالی
۴۲۳۶	.....	خَلدی
۴۲۳۶	.....	خلیمی
۴۲۳۶	.....	خلیفه السلطان
۴۲۳۷	.....	الخمسه
۴۲۳۷	.....	خواجه افضل ترکه
۴۲۳۷	.....	خواجه نصیر
۴۲۳۷	.....	خواجه هماد الدین
۴۲۳۹	.....	خواجگی شیرازی
۴۲۳۹	.....	خوارزمی
۴۲۳۹	.....	خواند میر
۴۲۳۹	.....	خوزی
۴۲۴۰	.....	خیاط
۴۲۴۰	.....	خیبری
۴۲۴۱	.....	«باب الدال»
۴۲۴۱	.....	سید داماد
۴۲۴۱	.....	درویش برهان
۴۲۴۲	.....	دوری
۴۲۴۲	.....	دورستی
۴۲۴۳	.....	دیباچی
۴۲۴۴	.....	دیک الجن
۴۲۴۴	.....	دیلمی
۴۲۴۶	.....	«باب الدال»
۴۲۴۶	.....	ذو الشمالین
۴۲۴۶	.....	ذوالشهادتین
۴۲۴۶	.....	ذوالیدین
۴۲۴۷	.....	«باب الراء»
۴۲۴۷	.....	راغب اصفهانی
۴۲۴۷	.....	رافضی
۴۲۴۸	.....	راوندی
۴۲۴۸	.....	راوندی
۴۲۴۹	.....	راوندی
۴۲۴۹	.....	ابو جعفر محمد بن عمرو بن یحیی
۴۲۴۹	.....	رزانی

٢٢٥٠	.....	رستمی
٢٢٥٠	.....	خواجہ رشید آوی
٢٢٥٠	.....	شیخ رشید الدین اصفہانی
٢٢٥١	.....	الرصی
٢٢٥١	.....	سید رضی الدین آوی
٢٢٥٢	.....	سید رضی الدین بن معبد حسینی
٢٢٥٢	.....	رفیع الدین نائینی
٢٢٥٢	.....	ملا رفیعا گیلانی
٢٢٥٢	.....	آمیرزا رفیعا نائینی
٢٢٥٢	.....	رکن الدولہ
٢٢٥٢	.....	رکن الدین گرگانی
٢٢٥٤	.....	رمادی
٢٢٥٤	.....	زَمیلی
٢٢٥٤	.....	رؤیاتی
٢٢٥٦	.....	«باب الزاہ»
٢٢٥٦	.....	زاہی
٢٢٥٦	.....	زراتی
٢٢٥٧	.....	زوری
٢٢٥٧	.....	ملا زوری
٢٢٥٧	.....	غیاث الدین زوری
٢٢٥٧	.....	غیاث
٢٢٥٨	.....	زُهدری
٢٢٥٩	.....	زہری
٢٢٦٠	.....	زین الدین ابن حسام
٢٢٦٠	.....	زین الدین بن خازن
٢٢٦١	.....	شیخ زین الدین بن صدقہ
٢٢٦١	.....	شیخ زین الدین محمد بن قاسم بُرزہی
٢٢٦١	.....	ملا زین الدین استرآبادی
٢٢٦٢	.....	زین الدین بیاضی
٢٢٦٢	.....	زین الدین عاملی
٢٢٦٣	.....	شیخ زین الدین فقہانی عاملی
٢٢٦٤	.....	زین الدین مکی
٢٢٦٤	.....	زینبی رازی
٢٢٦٦	.....	«باب السین»
٢٢٦٦	.....	سانزوری
٢٢٦٦	.....	سیزوار
٢٢٦٦	.....	سیط بن جبر
٢٢٦٦	.....	سیط شیخعلی کرکی
٢٢٦٧	.....	سبعہ
٢٢٦٨	.....	سبعی
٢٢٦٨	.....	السبعی

٤٢٤٨	نُشَيْبِي
٤٢٤٩	سبعه
٤٢٤٩	شيخ سديد الدين
٤٢٧٠	شيخ سديد الدين حمصي
٤٢٧٠	شيخ سديد الدين حمصي
٤٢٧١	شرا پشئوى
٤٢٧١	سراجى
٤٢٧١	سرورى
٤٢٧٢	سرى رفاء موصلى
٤٢٧٢	سعدى
٤٢٧٣	سعدى شيرازى
٤٢٧٥	سعيد
٤٢٧٥	سكاكئنى
٤٢٧٥	سكوتى
٤٢٧٦	سلاطين صفويه
٤٢٧٦	سلطان العلمائى
٤٢٧٧	سلطان العلمائى
٤٢٧٧	سئرى
٤٢٧٧	سنائى
٤٢٧٩	سنائى
٤٢٧٩	شوسى
٤٢٨٠	شورادى
٤٢٨٠	سيارى
٤٢٨٠	سيالكوتى
٤٢٨٠	سيد
٤٢٨١	سيد مرتضى
٤٢٨١	سيد حميرى
٤٢٨٢	سيد داماد
٤٢٨٢	سيد رضى
٤٢٨٢	سيد سقاكى
٤٢٨٢	سيد شريف
٤٢٨٢	سيد شريف ثانى
٤٢٨٣	سيد شريف ثانى
٤٢٨٦	سيد عبرى
٤٢٨٦	سيد مرتضى
٤٢٨٦	سيد مرتضى ثانى
٤٢٨٧	سيرافى
٤٢٨٧	سيف الدين شعرانى
٤٢٨٧	سبلىقى
٤٢٨٩	«باب الشين»
٤٢٨٩	شارح بحراني

۴۲۸۹	.....	شرح ترددات شرایع
۴۲۸۹	.....	شرح رضی
۴۲۹۰	.....	شامیان
۴۲۹۱	.....	شامیون
۴۲۹۱	.....	شامیون ثلاثه
۴۲۹۱	.....	شامیون ابو الولی
۴۲۹۱	.....	شرح رضی
۴۲۹۲	.....	شاه چراغ
۴۲۹۲	.....	شاه منّا
۴۲۹۲	.....	شجرى
۴۲۹۳	.....	سید شرف
۴۲۹۳	.....	شرف بن عبد السمیع
۴۲۹۳	.....	ملا شرف الدین بن عبدالواحد انصاری
۴۲۹۴	.....	شرف الدین جورینی خراسانی
۴۲۹۴	.....	شرف الدین مکی
۴۲۹۵	.....	شیخ شرف الدین نجفی
۴۲۹۵	.....	شریف
۴۲۹۶	.....	شریف ازہ ای
۴۲۹۶	.....	شفائی
۴۲۹۶	.....	شفیہن
۴۲۹۷	.....	شیخ شمس الدین
۴۲۹۷	.....	شیخ شمس الدین
۴۲۹۷	.....	شیخ شمس الدین ابن داوود
۴۲۹۷	.....	شیخ شمس الدین بن ضحاک
۴۲۹۹	.....	شیخ شمس الدین بن عبدالعالی
۴۳۰۰	.....	شیخ شمس الدین بن مجاهد
۴۳۰۰	.....	شمس الدین (بن) محمد بن الخطیب
۴۳۰۱	.....	شمس الدین خطیب حائری حسینی
۴۳۰۱	.....	شمس الدین طبرسی نحوی
۴۳۰۱	.....	شیخ شمس الدین عربی
۴۳۰۲	.....	شمس الدین مفید
۴۳۰۲	.....	شمس الدین مکی
۴۳۰۳	.....	شمس الشرف
۴۳۰۳	.....	شماہ گیلانی
۴۳۰۳	.....	شمسا کشمیری
۴۳۰۳	.....	شہدای سہ گانہ
۴۳۰۴	.....	شہید
۴۳۰۴	.....	شہیدان
۴۳۰۴	.....	شہید ثانی
۴۳۰۴	.....	شہید ثالث
۴۳۰۴	.....	شیبانی

٤٣٠٦	.....	شيخ
٤٣٠٦	.....	شيخ رضی
٤٣٠٧	.....	شيخ زاده لاهیجی
٤٣٠٧	.....	شيخ صفی الدین اردبیلی
٤٣٠٧	.....	شيخ طبرسی
٤٣٠٨	.....	شيخ طوسی
٤٣٠٨	.....	شيخ علائی
٤٣٠٨	.....	شیخان
٤٣٠٨	.....	شیطان الطاق
٤٣٠٩	.....	«باب الصاد»
٤٣٠٩	.....	صائن الدین ترکه:
٤٣٠٩	.....	صابونی
٤٣٠٩	.....	ابو عثمان اسماعیل بن عبدالرحمان صابونی
٤٣٠٩	.....	صاحب بن عباد
٤٣١٠	.....	صاحب دیوان امیر المؤمنین(علیه السلام)
٤٣١٢	.....	صاحب العسکر
٤٣١٤	.....	صاحب الفاخر
٤٣١٥	.....	صاحب کتاب مجموع الفوائد در فقه
٤٣١٦	.....	صاحب مدارک
٤٣١٦	.....	صاحب نفس زکیه
٤٣١٧	.....	صالحانی
٤٣١٧	.....	صدر شیرازی
٤٣١٧	.....	صدر الدین ترکه
٤٣١٧	.....	صدقی
٤٣١٨	.....	صدوق
٤٣١٨	.....	صدوقان
٤٣١٨	.....	صقار
٤٣١٨	.....	صفوانی
٤٣٢٠	.....	صفی اردبیلی
٤٣٢٠	.....	صفی الدین
٤٣٢٠	.....	صفی الدین کفعمی
٤٣٢٠	.....	صفی الدین علوی
٤٣٢١	.....	صفی الدین بن معد
٤٣٢٢	.....	صفی الدین بن معد
٤٣٢٢	.....	صفی الدین گیلانی
٤٣٢٢	.....	صفی الدین حلی
٤٣٢٢	.....	صعانی
٤٣٢٣	.....	صولی
٤٣٢٥	.....	صهرشتی
٤٣٢٦	.....	صهرشتی
٤٣٢٧	.....	صفین

٤٣٢٧	صيمرى
٤٣٢٨	صهونى
٤٣٢٩	«باب الضاد»
٤٣٢٩	ضياء الدين
٤٣٢٩	ضياء الدين
٤٣٢٩	جزينى
٤٣٢٩	ضياء الدين
٤٣٢٩	ضياء الدين
٤٣٣٠	ضياء الدين گرگانى
٤٣٣٠	ضياء الدين ابن فاخر
٤٣٣١	ضياء الدين اعرج
٤٣٣١	ضياء الدين
٤٣٣٢	«باب الطاء»
٤٣٣٢	الطائى
٤٣٣٢	طالقانى
٤٣٣٢	طاووس
٤٣٣٣	طباطبا
٤٣٣٤	طبرىسى
٤٣٣٤	طبرىسى
٤٣٣٥	طبرى
٤٣٣٦	طرابلسى
٤٣٣٨	طرماع
٤٣٣٨	طفرانى
٤٣٣٩	مُجبر طفرانى
٤٣٣٩	طوسى
٤٣٤١	«باب الظاء»
٤٣٤١	شيخ ظهير
٤٣٤١	ظهير الدين
٤٣٤٢	شيخ ظهير الدين بن حسام
٤٣٤٢	ظهير الدين نيلى
٤٣٤٣	«باب العين»
٤٣٤٣	عابد اردبيلى
٤٣٤٣	عاصمى
٤٣٤٤	عبدالمطلب
٤٣٤٤	عبدكى
٤٣٤٤	عبدلى
٤٣٤٥	عبرى
٤٣٤٥	عجلى
٤٣٤٦	عده
٤٣٤٦	عده
٤٣٤٨	عده من اصحابنا

٤٣٤٨	عروه الاسلام
٤٣٤٨	عريضى
٤٣٥٠	عزالدين أملى
٤٣٥٢	عز الدين بن عشره
٤٣٥٢	عزالدين اقساسى كوفى
٤٣٥٤	عزالدين جيلى
٤٣٥٤	عسكرى
٤٣٥٤	عضد الدوله
٤٣٥٥	عقيقى
٤٣٥٦	عقبلى
٤٣٥٦	عقبلى
٤٣٥٧	عكبرى
٤٣٥٧	علاء الملك مرعشى
٤٣٥٨	علاى
٤٣٥٩	علامه
٤٣٥٩	علان كلينى رازى
٤٣٦٠	علقمى
٤٣٦٠	علم الهدى
٤٣٦١	علوى
٤٣٦١	عماد حسينى
٤٣٦٢	عماد طبرى
٤٣٦٢	عماد الدين ابن حمزه
٤٣٦٢	عماد الدين طبرسى
٤٣٦٢	عماد الدين طبرى
٤٣٦٢	عماد الدين طوسى
٤٣٦٤	عمرى
٤٣٦٤	عمى
٤٣٦٥	عميد الدين
٤٣٦٥	عميد الرؤسا
٤٣٦٦	عنجرى
٤٣٦٧	عونى
٤٣٦٧	عياشى
٤٣٦٨	«باب الغين»
٤٣٦٨	غضائرى
٤٣٦٨	غيات الحكماء
٤٣٦٩	غيات الدين جرابادى
٤٣٧٠	«باب القاء»
٤٣٧٠	فاخر
٤٣٧٠	فاضل
٤٣٧١	فاضل الدين
٤٣٧١	فاضلان

۴۳۷۱	.....	فتال
۴۳۷۲	.....	فخام
۴۳۷۲	.....	فخام
۴۳۷۳	.....	فخر الاسلام
۴۳۷۳	.....	فخر الاسلام روياني
۴۳۷۳	.....	فخر الدين
۴۳۷۴	.....	فخر الدين خزاعي
۴۳۷۵	.....	فخر الدين بادراني
۴۳۷۵	.....	فخر الدين بوقي
۴۳۷۵	.....	فخر الدين رماحي
۴۳۷۵	.....	فخر الدين سماكي
۴۳۷۶	.....	فخر المحققين
۴۳۷۶	.....	فزاء
۴۳۷۷	.....	فردوسي
۴۳۷۸	.....	فرزدق
۴۳۷۸	.....	فزونى
۴۳۷۸	.....	فضولى
۴۳۷۹	.....	فقيه
۴۳۷۹	.....	فضهان
۴۳۷۹	.....	فلاح الدين
۴۳۸۰	.....	فلكي
۴۳۸۱	.....	«باب القاف»
۴۳۸۱	.....	قاضي
۴۳۸۱	.....	قاضي ميرزا قاضي
۴۳۸۲	.....	قاضي ابن قدامه
۴۳۸۲	.....	قاضي ابوالحسين
۴۳۸۲	.....	قاضي ابوالفتح كراچكي
۴۳۸۲	.....	قاضي تنوخي
۴۳۸۳	.....	قاضي خان صدر
۴۳۸۴	.....	قاضي كرهودي
۴۳۸۵	.....	قاضي زاده لاهيجي
۴۳۸۵	.....	قديمان
۴۳۸۵	.....	قزويني
۴۳۸۶	.....	قتي
۴۳۸۶	.....	قطان
۴۳۸۶	.....	قطب رازي
۴۳۸۷	.....	قطب راوندي
۴۳۸۷	.....	قطب الدين
۴۳۸۸	.....	قطب الدين بغنادي
۴۳۸۹	.....	قطب الدين كندري
۴۳۸۹	.....	قمي

۴۳۹۱	«باب الكاف»
۴۳۹۱	گازر
۴۳۹۱	كثير عينات
۴۳۹۱	کراچکی
۴۳۹۲	کسانی
۴۳۹۳	کناجم
۴۳۹۴	کنی
۴۳۹۵	کفعمی
۴۳۹۶	کلینی
۴۳۹۷	کمال الدین
۴۳۹۸	کمال بحرانی
۴۳۹۸	کمال الدین نقیب
۴۳۹۹	کلام عفان قمی
۴۳۹۹	کمال الدین بن میثم
۴۳۹۹	کُمیت
۴۳۹۹	کنیدری
۴۴۰۰	کوکبی
۴۴۰۱	«باب اللام»
۴۴۰۱	لقمان حکیم
۴۴۰۲	«باب المیم»
۴۴۰۲	ماجیلو
۴۴۰۲	مازنی
۴۴۰۳	مؤمن الطاق
۴۴۰۳	مؤید الدین
۴۴۰۴	مترد
۴۴۰۴	المتأخر
۴۴۰۴	مجد الدین حلی
۴۴۰۵	مجد الدین بن عباد
۴۴۰۵	مجنوب تبریزی
۴۴۰۵	محتشم کاشانی
۴۴۰۶	محقق حلی
۴۴۰۶	محقق ثانی
۴۴۰۶	محقق خضری
۴۴۰۶	محقق یزدی
۴۴۰۷	محمی الدین
۴۴۰۷	محمی الدین بن زهره
۴۴۰۷	محمی الدین اربلی
۴۴۰۸	مرنضی
۴۴۰۸	مرنضی ثانی
۴۴۰۸	مرزیانی
۴۴۰۸	مرعشی

٤٤٠٩	مزیدی
٤٤٠٩	مسعودی
٤٤١٠	مصری
٤٤١١	مصلح الدین
٤٤١١	مطار آبادی
٤٤١١	مطهری
٤٤١١	مُغزاً
٤٤١٢	مُعتر مشرقی
٤٤١٤	معتر مغربی
٤٤١٤	معین الدین بیہقی
٤٤١٤	معین الدین مصری
٤٤١٤	مقج بصری
٤٤١٥	مفید
٤٤١٥	مفید نیشاپوری
٤٤١٦	مفید الدین
٤٤١٦	منتجب الدین
٤٤١٦	منصوری
٤٤١٧	مہلبی
٤٤١٧	میشمی
٤٤١٨	میر کلان
٤٤١٨	ملا رفیعا
٤٤١٨	ملا محمد بن حسن شیروانی
٤٤١٨	میرزا قاضی
٤٤١٩	میگالی
٤٤٢٠	«باب النون»
٤٤٢٠	ناصر الدین
٤٤٢٠	ناصر الحق
٤٤٢٠	ناصر الحق و الدین
٤٤٢١	ناصر الدین ابن نزار
٤٤٢١	نجانسی
٤٤٢٢	نجم الاممہ
٤٤٢٢	نجم الدین امیر
٤٤٢٢	نجم الدین سید
٤٤٢٢	نجم الدین
٤٤٢٢	نجیب الدین حلی
٤٤٢٢	نجیب الدین
٤٤٢٢	نخعی
٤٤٢٢	تدیم
٤٤٢٤	نصر ہمدانی
٤٤٢٤	نصر الدین
٤٤٢٤	نصیر

۴۴۲۵	نصیر طوسی
۴۴۲۵	نصیر الدین
۴۴۲۵	نصیر الدین طوسی
۴۴۲۶	نصیر الدین کاشی
۴۴۲۶	نصیر الدین کاشی
۴۴۲۶	نصیر الدین کاشی
۴۴۲۶	نظام الدین استرآبادی
۴۴۲۷	نظام الدین صهرشتی
۴۴۲۷	نظام الدین سلوچی
۴۴۳۰	نضر بن کئانه
۴۴۳۱	نظام الدین نیلی
۴۴۳۱	نعمانی
۴۴۳۲	نقاش
۴۴۳۲	نور الدین
۴۴۳۲	سید نور الدین
۴۴۳۳	نور الدین عقیلی
۴۴۳۳	نور بختیه
۴۴۳۴	نوشجانی
۴۴۳۴	نوفلی
۴۴۳۴	نیشابوری
۴۴۳۵	نیلی
۴۴۳۶	«باب الواو»
۴۴۳۶	واسطی
۴۴۳۷	واعظ قزوینی
۴۴۳۷	وحید
۴۴۳۸	وحید الزمانی
۴۴۳۸	وزیر مغربی
۴۴۳۸	وزیر مهلبی
۴۴۳۸	وزیری
۴۴۳۹	«باب الهاء»
۴۴۳۹	هزانی
۴۴۳۹	هرمس
۴۴۴۰	هلالی
۴۴۴۱	همدانی
۴۴۴۲	فهرست کتاب
۴۴۷۴	درباره مرکز

سرشناسه: افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ۱۰۶۶ - ۱۱۳۰ ق.

عنوان قراردادی: [رياض العلماء و حياض الفضلاء. فارسی]

عنوان و نام پدیدآور: رياض العلماء و حياض الفضلاء جلد اول / تالیف عبدالله افندی اصفهانی؛ ترجمه محمدباقر ساعدی.

مشخصات نشر: مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۸۹ -

مشخصات ظاهری: ج. ۶.

شابک: ۵۲۰۰۰ ریال: ج. ۱ (چاپ دوم): ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۲۹۰-۱؛ دوره: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۳۴۹-۶؛ ۴۲۰۰۰ ریال: ج. ۶،

چاپ اول: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۰۴۴؛ ۱۱۴۰۰۰ ریال: ج. ۷: ۹۷۸-۶۰۰-۰۶-۰۳۳-۴

وضعیت فهرست نویسی: فاپا (چاپ دوم/برون سپاری)

یادداشت: نام ناشر از سال ۱۳۷۲ به بنیاد پژوهشهای اسلامی تغییر یافته است

یادداشت: چاپ دوم.

یادداشت: ج. ۶ (چاپ اول: ۱۳۸۶).

یادداشت: ج. ۷ (چاپ اول: ۱۳۹۴).

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ۱۰۶۶؟ - ۱۱۳۰ ق. -- سرگذشتنامه

موضوع: شیعه -- سرگذشتنامه و کتابشناسی

شناسه افزوده: ساعدی خراسانی، محمدباقر، ۱۳۰۶ -، مترجم

شناسه افزوده: بنیاد پژوهش های اسلامی

رده بندی کنگره: BP۵۵/۲/الف ۷/۹۰۴۱۷ ۱۳۸۹

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۹۹۶

شماره کتابشناسی ملی : م ۶۶-۵۳۹

ص : ۱

جلد ۱

اشاره

رياض العلماء و حياض الفضلاء جلد اول

تاليف عبدالله افندى اصفهانى؛ ترجمه محمدباقر ساعدى

ص: ۲

شرح حال و آثار میرزا عبد الله افندی ۱۷

متن کتاب ریاض العلماء ۶۵

«حرف الف»

آدم بن یونس نسفی ۶۷

ابراهیم حسینی نیشابوری ۶۷

ابراهیم بن ابراهیم عاملی ۶۸

ابراهیم بن احمد موسوی رومی ۷۱

ابو اسحاق بن احمد مقری ۷۱

ابراهیم بن جعفر عاملی ۷۱

ابراهیم بن حسن عاملی شقیفی ۷۲

ابراهیم بن حسن عاملی عینائی ۷۲

ابراهیم بن حسین همدانی ۷۲

ابراهیم بن حسین آملی ۷۷

ابراهیم بن خلیل قوهدی ۷۹

ابراهیم بن سلیمان قطیفی ۷۹

ابراهیم بن علی عاملی جبعی ۸۵

ابراهیم بن علی عاملی شامی ۸۶

ابراهیم بن علی عاملی میسی ۸۶

ابراهیم بن علی عاملی کفعمی ۸۸

ابراهیم بن علی مقری رازی ۹۳

ابراهیم بن علی خوانساری ۹۳

ابراهیم بن محمد شیرازی ۹۴

ابراهیم بن محمد بن احمد ۹۵

ابراهیم بن محمد حسینی کیسکی ۹۵

ابراهیم بن محمد موسوی عاملی ۹۵

ابراهیم بن محمد بن سالم ۹۵

ابراهیم بن محمد حرفوشی ۹۵

ابراهیم بن میرزا همدانی ۹۵

ابراهیم بن یحیی احسائی ۹۶

احمد سبعی ۹۶

احمد بن ابراهیم بن احمد حسینی ۹۶

احمد بن ابراهیم بن سلام الله حسینی ۹۶

احمد بن ابی جامع عاملی ۹۷

احمد بن ابی علی حسینی ۹۷

احمد بن ابی علی بن ابی المعالی حسینی ۹۷

احمد بن ابی محمد حسینی ۹۸

احمد بن ابی المعالی ۹۸

احمد بن احمد عاملی ۹۸

احمد بن تاج الدّين عاملی ۹۸

احمد بن جعفر بزوفری ۹۹

احمد بن حسن اسباط ۹۹

احمد بن حسن حسینی مرعشی ۹۹

احمد بن حسن طوسی ۹۹

احمد بن حسن عاملی مشغری ۹۹

احمد بن حسن مشغری جبعی ۱۰۰

احمد بن حسین نیشابوری ۱۰۰

احمد بن حسین دلّه قمی ۱۰۱

احمد بن حسین موسوی عاملی ۱۰۱

احمد بن حسین مهرانی ۱۰۱

احمد بن حسین غضائری ۱۰۱

احمد بن حسین عاملی نباطی ۱۰۲

احمد بن حسین حمدانی ۱۰۳

احمد بن حسین همدانی ۱۰۳

احمد بن خاتون عاملی، ابو العباس ۱۰۷

احمد بن خاتون عاملی عینائی ۱۰۷

احمد بن خلیل قزوینی ۱۰۸

احمد بن زین العابدین حسینی ۱۰۸

احمد بن سلام جزائری ۱۰۸

احمد بن سليمان عاملی نباطی ۱۰۸

احمد بن عباس نجاشی ۱۰۸

احمد بن عبد الصمد حسینی ۱۱۱

احمد بن عبد العالی عاملی ۱۱۱

احمد بن عبد القاهر قمی ۱۱۱

احمد بن عبد الله بکری ۱۱۲

احمد بن عبد الله جعفری ۱۱۳

احمد بن عبد الله بحرانی ۱۱۳

احمد بن عبد الواحد بزاز ۱۱۵

احمد بن علی بلخی ۱۱۶

احمد بن علی رازی ۱۱۶

احمد بن علی شبلی ۱۱۶

احمد بن علی شنوی ۱۱۸

احمد بن علی عاملی عیناثری ۱۱۸

احمد بن علی مهابادی ۱۱۹

احمد بن علی طبرسی ۱۱۹

احمد بن علی حسینی ۱۲۳

احمد بن علی زینوآبادی ۱۲۳

احمد بن علی کاقوسی ۱۲۳

احمد بن علی قاضی قمی ۱۲۳

احمد بن علي بحراني ١٢٣

احمد بن علي كفرحوني ١٢٤

احمد بن علي سيرافي ١٢٤

احمد بن علي طبرسي قمي ١٢٥

احمد بن علي فخر الدين حسيني ١٢٥

احمد بن علي بن قدامه ١٢٥

احمد بن علي بن نحاس ١٢٦

احمد بن عيسى خشاب حلبى ١٢٦

احمد بن فضل الله راوندى ١٢٦

احمد بن فهد مقرئ احسائي ١٢٦

احمد بن قاسم حسيني ١٢٦

احمد بن ماصورى ١٢٧

احمد بن مجتبى حسيني موردى ١٢٧

احمد بن محمد اردبيلى ١٢٧

احمد بن محمد تونى ١٣٠

احمد بن محمد موسى ١٣٠

احمد بن محمد وهرکيسي ۱۳۰

احمد بن محمد خزاعي ۱۳۰

احمد بن محمد قمي ۱۳۱

احمد بن محمد حسيني ۱۳۱

احمد بن محمد مصباح الدين ۱۳۱

احمد بن محمد ابو علي صولي ۱۳۱

احمد بن محمد حلي ۱۳۲

احمد بن محمد بن حداد ۱۳۲

احمد بن محمد حسيني حلي ۱۳۲

احمد بن محمد بن حسن ۱۳۲

احمد بن محمد طالقاني ۱۳۲

احمد بن شمس الدين محمد عاملی عيناثي ۱۳۳

احمد بن محمد بن داود ۱۳۳

احمد بن محمد ابو غالب زراري ۱۳۴

احمد بن محمد سبعي ۱۳۴

احمد بن محمد علوي ۱۳۵

احمد بن محمد اربلي ۱۳۵

احمد بن محمد، ابن جندي ۱۳۵

احمد بن محمد بن فهد حلي ۱۳۶

احمد بن محمد معصوم حسيني ۱۳۸

احمد بن محمد بن مكى شهيدى ١٣٨

احمد بن محمد بن موسى، ابن الصلت ١٣٩

احمد بن محمد، ابو العباس سيرافى ١٣٩

احمد بن محمد زوزنى ١٣٩

احمد بن محمد بن يحيى ١٣٩

احمد بن محمد بحراني ١٤٠

احمد بن مرتضى حسيني مرعشى ١٤٠

احمد بن مسعود اسدى حلى ١٤٠

احمد بن منير عاملى طرابلسى، عين الزمان ١٤١

احمد بن موسى عاملى نباطى ١٤٦

احمد بن موسى علوى حسنى، سيد بن طاوس ١٤٧

احمد بن نصر باهلى، ابن ابى هراسه ١٥١

احمد بن نعمه الله بن خاتون ١٥١

احمد بن يوسف عريضى ١٥٢

اردشير بن ابو ماجد كابللى ١٥٢

اسحاق بن امير كابل كرامى ١٥٢

اسحاق بن امين الدين ١٥٢

اسحاق بن محمد بن حسن بن حسين بن بابويه ١٥٦

اسعد بن ابراهيم مقرى ١٥٦

اسعد بن حمد كاشانى ١٥٦

اسعد بن سعد حمامی رازی ۱۵۷

اسعد بن عبد القاهر اصفهانی، ابو السعادات ۱۵۷

اسعد بن علی بن هبه الله ۱۵۸

اسفندیار بن ابو الخیر سیری ۱۵۸

اسکندر بن دریس ورشیدی ۱۵۸

اسماعیل بن حسن بن محمد، نقیب نیشابور ۱۵۹

اسماعیل بن شرف الدین عودی عاملی ۱۵۹

اسماعیل بن حیدر علوی عباسی ۱۵۹

اسماعیل بن سعید حسینی حویزی ۱۵۹

اسماعیل بن عباد طالقانی ۱۶۰

ص: ۵

اسماعیل بن علی عاملی کفرحونی ۱۷۲

اسماعیل بن علی سمان ۱۷۲

اسماعیل بن محمد بن حسن ۱۷۲

اسماعیل بن محمود جبلی ۱۷۳

اشرف بن حسین جعفری ۱۷۳

الیاس بن محمد ۱۷۳

الیاس بن هشام ۱۷۳

امیر کابن ابی اللحیم عجلی ۱۷۳

امیره بن شرفشاه حسینی ۱۷۴

انوشیروان بن خالد ۱۷۴

ایوب بن حسن ۱۷۴

«حرف باء»

بابا بن محمد صالح قزوینی ۱۷۵

بابا بن محمد علوی حسینی ۱۷۵

بابویه بن سعد ۱۷۵

بختیار بن حسن شنشنی ۱۷۵

بدر بن سیف بن بدر عربی ۱۷۶

بدر الدّین بن احمد حسینی ۱۷۶

بدر الدّین بن محمد عاملی کرکی ۱۷۷

بدران بن شریف حسینی موسوی ۱۷۷

بدل کیا بن شرفشاہ حسینی ۱۷۸

برکہ بن محمد اسدی ۱۷۸

بکار بن احمد بن زیاد ۱۷۸

بہاء الدین بن علی عاملی ۱۷۸

«حرف تاء»

تاج الدین بن طالب کیا حسینی ۱۷۹

تاج الدین بن علی حسینی عاملی ۱۷۹

تاج الدین بن محمد حسینی کیسکی ۱۷۹

تقی بن ابی طاہر حسینی نقیب رازی ۱۸۰

تقی بن داب ۱۸۰

تقی الدین بن نجم حلبی، ابو الصلاح ۱۸۰

تواب بن حسن خشاب بصری ۱۸۲

«حرف ثاء»

الثائر باللہ بن مہتدی حسینی ۱۸۳

ثابت بن احمد حلبی ۱۸۳

ثابت بن عبد اللہ یشکری ۱۸۴

«حرف جیم»

جابر بن عباس نجفی ۱۸۵

جار اللہ بن عبد العباس جزائری ۱۸۵

جعفر بن حسام عاملی ۱۸۵

- جعفر بن حسن حلّی، محقق حلّی ۱۸۶
- جعفر بن حسین بن حسکه ۱۹۴
- جعفر بن صالح بحرانی ۱۹۵
- جعفر بن علی حسینی ۱۹۵
- جعفر بن علی دار الصخر حسینی ۱۹۵
- جعفر بن علی عاملی ۱۹۵
- جعفر بن علی جعفری دیسی ۱۹۵
- جعفر بن علی مشهدی ۱۹۶
- جعفر بن علی حلّی ۱۹۶
- جعفر بن کمال الدّین بحرانی ۱۹۶
- جعفر بن محمّد بن احمد ۱۹۶
- جعفر بن محمّد دوریستی ۱۹۷
- جعفر بن محمّد حلّی ۱۹۸
- جعفر بن محمّد بحرانی ۱۹۹
- جعفر بن محمّد بن محمّد ۱۹۹
- جعفر بن محمّد حسینی واعظ ۱۹۹

جعفر بن محمد بن معيه ١٩٩

جعفر بن محمد بن موسى ١٩٩

جعفر بن مليك حلبى ٢٠١

جعفر بن نما ٢٠١

جلال الدين حسيني ٢٠١

جمال الدين بن حسين خوانسارى ٢٠١

جمال الدين بن عبد القادر حسيني ٢٠٢

جمال الدين بن نور الدين موسى ٢٠٣

جمال الدين بن يوسف عاملى ٢٠٩

جواد بن سعيد كاظمى ٢٠٩

«حرف حاء»

حاجب بن ليث بن سراج ٢١١

حاجى بن حسين يزدى ٢١١

حمدانى تغلبى ٢١٢

حارث بن على بن زهره حسيني ٢١٢

حافظ زوارى ٢١٣

حيب بن اوس حورانى، ابو تمام ٢١٣

حيب الله بن زين الدين جرجانى ٢٣١

حيب الله كاشانى ٢٣١

حيب الله تويسركانى ٢٣١

حرز الدّین او ابلی ۲۳۲

حسام الدّین بن جمال الدّین نجفی ۲۳۲

حسام الدّین درویش علی چلبی ۲۳۲

حرز بن حسین بحرانی ۲۳۳

حسکا بن بابویه ۲۳۳

حسن بن ابی عقیل ۲۳۴

حسن بن سلیمان ۲۳۴

حسکه بن بابویه ۲۳۴

حسن بن ابراهیم جزوی ۲۳۵

حسن بن ابراهیم عاملی ۲۳۶

حسن بن ابی بکر جیروی ۲۳۶

حسن بن ابی جامع عاملی ۲۳۷

حسن بن ابی جعفرک نیشابوری ۲۳۷

حسن بن ابی الحسن ورامینی ۲۳۷

حسن بن ابی الحسن دیلمی ۲۳۷

حسن اصفهانی، قوام الدّین ۲۳۷

حسن بن شمس الدّین استرآبادی ۲۳۸

حسن بن ابی علی سبزواری ۲۳۹

حسن بن ابی حمزه حسینی ۲۴۱

حسن بن زبیب الدّین یوسفی ۲۴۱

حسن بن ابى العز حسینی ۲۴۳

حسن بن ابى عقيل عمانی ۲۴۳

حسن بن ابى على سبزوارى ۲۴۳

حسن بن ابى الفتح دهان ۲۴۵

حسن بن ابى الهیجاء اربلی ۲۴۵

حسن بن احمد بن ابراهیم ۲۴۵

حسن بن احمد بن ابراهیم بن شاذان ۲۴۶

حسن بن عماد الدین حسینی ۲۴۶

حسن بن احمد فارسی ۲۴۶

حسن بن احمد همدانی ۲۴۶

حسن بن احمد خطیب ۲۴۷

حسن بن احمد ساکت ۲۴۷

حسن بن احمد علوی محمّدی ۲۴۷

حسن بن احمد حمدون ربعی ۲۴۹

حسن بن احمد جاوایی ۲۵۰

حسن بن احمد عجلی ۲۵۲

حسن بن احمد بن میثم ۲۵۲

حسن بن احمد بن مظاهر ۲۵۲

حسن بن احمد بن محمد ۲۵۳

حسن استرآبادی ۲۵۴

حسن بن اسحاق بن ابراهیم ۲۵۵

حسن بن اسحاق رازی ۲۵۵

حسن بن اسماعیل ۲۵۵

حسن بن اسماعیل، ابن حمامی ۲۵۵

حسن بن اشناس ۲۵۵

حسن اصفهانی شفائی ۲۵۶

حسن بن انوشیروان ۲۵۷

حسن بن ایوب اطراوی ۲۵۷

حسن بن ایوب اعرج ۲۵۸

حسن بن تاج الدین حسینی ۲۶۰

حسن بن جعفر عاملی ۲۶۰

حسن بن جعفر دوریستی ۲۶۳

حسن بن حسین بن بابویه ۲۶۵

حسن بن حسن مشهدی ۲۶۵

حسن بن حسین قمی ۲۶۵

حسکا بن حسین قمی، شمس الاسلام ۲۶۶

حسن بن حسین حلبی ۲۶۹

حسن بن حسین سراینوی ۲۷۰

حسن بن حسین بن حسن ۲۷۱

حسن حسینی طبسی ۲۷۱

حسن بن حسین شیعی ۲۷۱

حسن بن حسین مقدادی ۲۷۳

حسن بن حسین بن علی قمی ۲۷۴

حسن بن حسین دوریستی ۲۷۵

حسن بن حسین حمدانی ۲۷۵

حسن بن حسین اسدی ۲۷۵

حسن بن حسین جزائری ۲۷۶

حسن بن حمزه حلبی ۲۷۶

حسن بن حمزه موسوی ۲۷۷

حسن بن حمزه هاشمی ۲۷۸

حسن بن حیدر گرگانی ۲۷۹

حسن بن داود حلی ۲۷۹

حسن بن دربی ۲۷۹

حسن دیلمانی ۲۸۰

حسن بن راشد حلی ۲۸۱

حسن رضوی قاینی ۲۸۳

حسن بن زید بیهقی ۲۸۴

حسن بن زید بن محمد ۲۸۴

حسن بن زید حسینی ۲۸۶

حسن بن زین الدین بن علی ۲۸۶

حسن بن زین الدین عاملی ۲۸۷

حسن بن سبتی ۲۸۷

حسن بن سبره بغدادی ۲۸۷

حسن سرابشروی ۲۸۸

حسن بن سعید حلّی ۲۸۸

حسن بن سلام گیلانی ۲۸۸

حسن بن سلیمان عاملی ۲۹۰

حسن بن سلیمان حلّی ۲۹۰

حسن سمنانی ۲۹۳

حسن بن سندی ۲۹۳

حسن بن شدقم ۲۹۳

حسن شیعی سبزواری ۲۹۳

حسن مطوع جروانی ۲۹۴

حسن بن طارق ۲۹۴

حسن بن طاهر صوری ۲۹۴

حسن بن طحال ۲۹۵

حسن بن عباس رستمی ۲۹۵

حسن بن عبد الله حسینی ۲۹۶

حسن بن عبد الکریم فتال ۲۹۶

حسن بن عبد الله علوی ۲۹۶

حسن بن عبد الله بن سعید ۲۹۷

حسن بن عبد الله فتال ۲۹۸

حسن بن عبد الملک مسجدی ۲۹۸

حسن بن عشره ۲۹۸

حسن بن عبد النبی عاملی ۲۹۸

حسن بن علی عمانی ۲۹۹

حسن بن عبد الرزاق لاهیجی ۳۰۳

حسن بن عبد العزیز قمی ۳۰۴

حسن بن عبد العزیز جیهانی ۳۰۴

حسن بن عشره، ابو المکارم ۳۰۴

حسن بن علی فرزادی هموسه ۳۰۵

حسن بن علی حذاء ۳۰۵

حسن بن علی فارسی ۳۰۸

حسن بن علی ماهابادی ۳۲۲

حسن بن علی بن اشناس ۳۲۳

حسن بن عبد الله حسینی ۳۲۳

حسن بن علی، ابو محمد ۳۲۳

حسن بن علی بن ابی جامع ۳۲۳

حسن بن علی بن ابی طالب هموسه ۳۲۴

حسن بن علی عاملی حانینی ۳۲۴

حسن بن زین الدین عاملی، صاحب معالم ۳۲۶

حسن بن علی بن اشناس بزّاز ۳۴۲

حسن بن علی نجار ۳۴۲

حسن بن علی قمی ۳۴۲

حسن بن علی حسینی ۳۴۲

حسن بن علی دستگردی ۳۴۲

حسن بن زهره حلبی ۳۴۳

حسن بن علی مدنی ۳۴۳

حسن بن علی ظهیری ۳۵۱

حسن بن علی، ابن شعبه ۳۵۱

حسن بن علی ورامینی ۳۵۴

حسن بن علی مرعشی همدانی ۳۵۴

حسن بن علی علوی اقساسی ۳۵۴

حسن بن علی عیناٹی ۳۵۶

حسن بن علی، ابن شذقم مدنی ۳۵۶

حسن بن علی بن داود ۳۶۱

حسن بن علی حلی ۳۶۲

حسن بن علی بن دربی ۳۷۰

حسن بن علی بن زیرک ۳۷۰

حسن بن علی بن سلمان ۳۷۱

حسن بن علی بن شذقم ۳۷۱

حسن بن علی کرکی ۳۷۱

حسن بن علی طبری ۳۷۳

حسن علی بن عبد اللہ شوشتری ۳۷۳

حسن بن علی علوی ۳۷۵

حسن بن علی بن عبیده ۳۷۶

حسن بن علی بن فضل ۳۷۶

ص: ۹

حسن بن علی بن عثمان ۳۷۶

حسن بن علی، ابن عشره ۳۷۶

حسن بن علی مشغری ۳۷۹

حسن بن علی، ابن ابزر حسینی ۳۸۰

حسن بن علی طبرسی ۳۸۱

حسن بن علی بن محمد حسینی ۳۹۰

حسن بن علی بن محمد کاتب ۳۹۰

حسن بن علی، ابو محمد اطروش شهید. ۳۹۲

حسن بن علی بن محمود عاملی ۴۱۸

حسن عینائی عاملی ۴۱۸

حسن بن عیسی نعمانی ۴۱۸

حسن بن غیاث الدین جرجانی ۴۱۹

حسن، ابو محمد ۴۱۹

حسن بن فادار ۴۱۹

حسن فتونی عاملی ۴۱۹

حسن بن فضل طبرسی ۴۲۰

حسن بن فضل، عزّ الدین ۴۲۲

حسن بن فقیه ۴۲۳

حسن بن کبش حسینی ۴۲۳

حسن کیا بن قاسم حسینی ۴۲۳

حسن بن متویه سندی ۴۲۴

حسن بن محمد ۴۲۵

حسن بن محمد عاملی دمشقی ۴۲۷

حسن بن محمد آوی ۴۲۷

حسن بن محمد همدانی سکاکی ۴۲۸

حسن بن محمد عاملی ۴۲۸

حسن بن محمد اربلی ۴۲۹

حسن بن کاشی ۴۳۵

حسن بن محمد حسینی حلبی ۴۳۸

حسن بن محمد استرآبادی ۴۳۹

حسن بن محمد بزاز ۴۴۰

حسن بن محمد تمیمی ۴۴۳

حسن بن محمد حدیقی ۴۴۴

حسن بن محمد عمی ۴۴۴

حسن بن محمد قمی ۴۴۸

حسن بن محمد نجفی ۴۵۰

حسن بن محمد دوریستی ۴۵۰

حسن بن محمد گرگانی موصلی ۴۵۱

حسن بن محمد بن حسن حسینی ۴۵۲

حسن بن محمد بن علی حسینی ۴۵۲

حسن بن محمد بن نصر ۴۵۲

حسن بن ناصر حدّاد ۴۵۳

حسن بن محمد مهلبی ۴۵۳

حسن بن محمد حلّی ۴۵۴

حسن بن فضل مسکنی ۴۵۶

حسن بن محمد آوی حسینی ۴۵۶

حسن بن محمد نوبختی ۴۵۷

حسن بن محمد بن یحیی ۴۵۸

حسن بن محمد سرمن رأیی ۴۵۸

حسن بن مطهر حلّی ۴۶۰

حسن بن مطهر اسدی ۴۶۰

حسن معلم همدانی ۴۶۰

حسن بن محمود استرآبادی ۴۶۰

حسن بن معالی بقلاوی ۴۶۱

حسن بن معمر رقی ۴۶۱

حسن موسوی حسینی ۴۶۲

حسن بن موسى نوبختی ۴۶۲

حسن بن مهدی، ابو علی ۴۶۲

حسن بن مهدی ۴۶۲

حسن بن مهدی سیلقی ۴۶۳

حسن بن مهدی مامطیری ۴۶۳

حسن بن مهریز عاملی ۴۶۴

حسن بن محمد طوسی ۴۶۴

حسن بن محمد، نجیب الدین ۴۶۸

حسن بن محمد، موفق الدین ۴۶۸

حسن بن ابی الحسن دیلمی ۴۶۹

حسن بن محمد قمی ۴۷۱

حسن بن محمد نجفی، کمال الدین ۴۷۲

حسن بن محمد بن راشد ۴۷۳

حسن بن محمد صیرفی ۴۷۴

حسن بن محمد مشغری جبعی ۴۷۴

حسن بن محمد تمیمی مقری ۴۷۴

حسن بن محمد سکونی ۴۷۵

حسن بن محمد بن مکی عاملی ۴۷۵

حسن بن محمد بن علی، ابن نوبخت ۴۷۵

حسن بن محمد مکتب ۴۷۶

حسن بن مكى عاملى ٤٧٧

حسن بن ناصر عاملى ٤٧٧

حسن بن نجم الدين، بدر الدين ٤٧٨

حسن بن نجم الدين اطراوى ٤٧٨

حسن بن نجم الدين علوى عبيدلى ٤٧٩

حسن بن نما حلى ٤٧٩

حسن بن نور الدين حسيني ٤٧٩

حسن بن جمال الدين سوراوى ٤٧٩

حسن بن هديه ٤٨١

حسن بن يحيى بن حسن ٤٨٢

حسن بن يحيى بن ضريس ٤٨٣

حسن بن يزيد سوراوى ٤٨٣

حسن بن هانى، ابو نواس ٤٨٣

حسن بن يوسف بن احمد ٤٨٩

حسن بن يوسف، ابن العشره ٤٩٠

حسن بن يوسف حلى ٤٩٢

ص: ١١

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى مُحَمَّدٍ أَفْضَلِ النَّبِيِّينَ، وَعُتْرَتِهِ الْغُرِّ الْمِيَامِينَ، إِلَى يَوْمِ الدِّينِ در میان سرگذشت نامه های دانشمندان و بزرگان علوم و معارف اسلامی کمتر محققى است که با ریاض العلماء و حیاض الفضلاء تألیف میرزا عبد الله افندی (متولد حدود ۱۰۶۷ و متوفای بین سال های ۱۱۲۰-۱۱۳۰) آشنا نباشد؛ زیرا نه تنها شیوه تدوین کتاب- که مرتب به حروف معجم است- آن را مطلوب گردانیده است، بلکه اطلاعات ارزنده و مفیدی که منحصر به این کتاب است و در دیگر نگاهشته های رجالی عصر وی دیده نمی شود بر ارزش آن افزوده است. مثلاً از جمله فوایدی که از مراجعه به ریاض العلماء به دست می آید آشنایی با نسخه ها و مخطوطات موجود از مؤلفات عربی و فارسی است که در عصر افندی در کتابخانه های عمومی و خصوصی نگهداری می شده و مؤلف آنها را رؤیت نموده و از مشخصات کتاب شناسی و نسخه شناسی آن ها در کتابش یاد کرده است. از این رو ریاض العلماء را می توان به عنوان مأخذ و مصدری ارزشمند و متقن در خصوص مباحث مربوط به کتاب شناسی و نسخه شناسی تلقی کرد؛ زیرا در واقع نگاهشته مورد بحث می تواند از جهتی فهرستی از نسخه های خطی کتابخانه های عمومی و خصوصی عصر مؤلف باشد. مجموع این نسخه ها که افندی معرفی کرده است بیش از هزار و اندی است که در پایان دوره

ترجمه ریاض، تحت عنوان «فهرست نسخه های خطی» که وصف آن ها در این کتاب آمده، معرفی خواهد شد.

در همین زمینه گفتنی است که افندی از نسخه های مقابله شده و تصحیح شده نیز با دقت تمام یاد کرده که این نکته هم در تاریخ کتاب شناسی و نسخه شناسی مخطوطات عربی و فارسی حائز اهمیت تواند بود. از جمله بنگرید به معالم العلماء ابن شهر آشوب که توسط حسن بن علی بن حسن حسینی مدنی تصحیح شده است (۱).

دیگر از فوائد ریاض العلماء که قابل توجه و تتبع می نماید نکاتی است که مؤلف پیرامون اعلام جغرافیایی (بلدان) ضبط کرده. افندی در این خصوص، گاه از کتاب های پیشینیان مانند فتوح البلدان بلاذری و معجم البلدان یاقوت و صورة الأرض ابن حوقل و... استفاده کرده و گاهی نیز اطلاعات عصری و مشهودات خود را نوشته است که از نظر گاه مطالعات جغرافیای تاریخی ایران قابل توجه و تأمل است.

چنانچه درباره «ورامین» می نویسد: «شهر کی است معروف از شهرهای ری که تا تهران یک منزل فاصله دارد و من به آنجا رفته ام و اکنون آباد است» (۲).

از دیگر فوائد عدیده ای که از ریاض العلماء دستیاب می شود و لازم است که در این مختصر ذکر کنیم اجازه نامه های محدثان و فقیهان است.

گفتنی است که تحقیقی گسترده در خصوص اجازه نامه ها و نیز تدوین «فهرست اجازات» که هم اکنون در بنیاد پژوهش های اسلامی در دست اقدام است در عصر ما که انقلاب فرهنگ اسلامی آغاز شده ضرور می نماید.

ص: ۱۴

۱-۱- فهرست نسخه های مصحح و محشی و نام مصحح و محشی و نیز نام کاتبان نسخه ها را در پایان دوره مترجم همین کتاب خواهید دید، ان شاء الله تعالی.

۲-۲- ریاض العلماء ([۱] ترجمه) ۲۸۰/۱، نیز بنگرید به ص ۱۸۶ درباره سبزواری و....

کتاب ریاض نیز یکی از منابع موثق و با ارزش در این زمینه است که متن صدها اجازه فقهی و علمی به لفظ مجیز در آن نقل شده، و نیز از صدها اجازه دیگر در آن یاد گردیده است.

به هر حال اهمیت ریاض العلماء بیش از آن است که بتوان در این یادداشت به آن پرداخت. همین نکته برای نشان دادن ارزش این کتاب کافی است که می بینیم کتاب مزبور مأخذی موثق از برای مرحوم خوانساری در تألیف روضات الجنات بوده، و نیز صاحب اعیان الشیعه به کرات از آن نقل کرده، و علامه آقا بزرگ طهرانی در الذریعه بسیار بسیار به آن توجه داشته، و کنتوری در کشف الحجب و علامه نوری در خاتمه المستدرک الوسائل (جلد سوم) مطالب زیادی از آن گرفته اند (۱).

باری، بر اثر اهمیت و فوائد بی شماری که در ریاض العلماء مشهود است بنیاد پژوهش های اسلامی به ترجمه و تحشیه و تعلیق آن به زبان فارسی دست یازید و از حجه الاسلام و المسلمین آقای محمّد باقر ساعدی که تجربه ترجمه روضات الجنات را نیز دارند تقاضای انجام دادن این کار فرهنگی را کرد. قرار است که ترجمه مجلّات متن عربی ریاض براساس چاپ مصحح دانشمند محترم آقای سید احمد حسینی (اشکوری) با شماره مسلسل منتشر شود و در مجلدی جداگانه تعلیقاتی پیرامون لغزش های

ص: ۱۵

۱-۱- درباره احوال و آثار افندی و نسخه شناسی ریاض العلماء بنگرید به مقدمه های علامه آیه الله مرعشی و دانشمند محترم سید احمد حسینی بر چاپ متن عربی ۳/۱-۳۰ مقدمه آقای ساعدی در همین جلد. نیز مراجعه کنید به لؤلؤتی البحرین ۲۰۵ روضات الجنات ۳۷۲ چاپ اول، [۱] فیض قدسی ص ۱۰۴ و ۱۰۵، مستدرک الوسائل ۳/۳۷۰، کنی و القاب ۴۱/۲ یادداشت های قزوینی ۴۲/۵ کشف الحجب ۳۰۰، [۲] الذریعه ۳۳۱/۱۱، مصفی المقال ۲۴۰، ریحانه الأدب ۹۷/۱.

تاریخی، رجالی و کتاب‌شناسی مؤلف فراهم آید و همراه با فهرست‌های هشت‌گانه تقدیم پژوهندگان گردد.

شایسته است از تلاش مخلصانه آقای عبدالحسین یداللهی به خاطر ویرایش و ارائه‌ی متن منقح از جلد اول و دوم قدردانی شود.

گفتنی است استاد محمد باقر ساعدی در سال ۱۳۸۳ رخت به علم باقی کشید و با کمال تأسف امکان تحقق وعده یادشده در چاپ اول فراهم نیامد.

روحش شاد

بنیاد پژوهش‌های اسلامی

مرداد ۱۳۸۹

ص: ۱۶

بسم الله الرحمن الرحيم شرح حال و آثار میرزا عبد الله افندی رحمه الله مؤلف ریاض العلماء اللهم سهل و تمم الحمد لله و سلام علی عبادہ الذین اصطفی و بعد: مدت سی سال است با کتاب ریاض العلماء و حیاض الفضلاء تألیف منیف عالم جلیل و مورخ نبیل مرحوم مغفور میرزا عبد الله افندی قدس سره آشنایی دارم و گاهی در بعضی از مکتبات از آن کتاب جلیل بهره وری، و با علاقه ای که به تراجم اعلام داشتم از آن استفاده می کردم و همواره از خدای مَنان تمنا می کردم که نسخه ای از آن کتاب مرز و قم بشود تا اینکه در این اواخر پنج مجلد آنکه مربوط به اعلام شیعه رضوان الله علیهم اجمعین بود به طبع رسید و از آنجا که شوق وافر می به مطالعه آن داشتم و آرزوی چندین ساله ام برآورده شده بود به منظور اینکه بیشتر و بهتر از زحمات آن عالم جلیل برخوردار شوم و دیگر از دوستان این بخش از آثار نیز بهره ور شوند بعون الله و تأییداته تصمیم عزم کردم تا کتاب ریاض را در حد بی بضاعتی که دارم از عربی به پارسی برگردانم بدین منظور به ترجمه آن پرداختم و مجلد اول آن را به یاری حق تعالی و اولیای گرامی او صلواته علیهم اجمعین به پایان آوردم.

پس از ترجمه مجلد اول آن در اندیشه ام گذشت که به جای مقدمه کتاب که معمول ارباب قلم است، به ترجمه احوال مؤلف کتاب قدس سره در حد توانایی

خویش اقدام، و توضیحات لازم را ذیل معرفی کتاب ریاض در بخش آثار مؤلف، ایراد کنم.

قبلا باید بگویم شرح حال کاملی از سوی حضرت آیه الله العظمی السید شهاب الدین مرعشی دام ظلّه که اینجانب را در سال ۱۳۹۸ هجری به اجازه مفصلی به خط شریف خویش مفتخر فرموده اند به نام «زهر الریاض» در ترجمه صاحب ریاض مرقوم فرموده اند و منضم به مجلد اول به طبع رسیده است.

اینجانب رساله مزبور را که به عربی بوده اصل کار خویش قرار داده و مطالبی را که خود تهیه کرده ام با اجازه از مقام والای ایشان دام ظلّه بدان افزودم و کتاب خود را که ترجمه ریاض العلمات از برکات قلم ایشان زیب و زینت دادم.

و در ضمن، از مقدمه عالمانه و پاورقی های ارزنده ای که فاضل معظم جناب آقای آقا سید احمد حسینی اشکوری نجفی دامت اعزازه و تأییداته که از افاضل اهل قلم اند و بر اصل کتاب نوشته اند استفاده کامل برده، و مطالبی را علاوه بر آنچه که خودم به مناسبت هایی در ذیل پاره ای از ترجمه ها آورده ام از ایشان هم در پاورقی این ترجمه به عنوان «پاورقی» یادآور شده ام و نیز از زحمات ایشان کمال امتنان و شکرگزاری را دارم.

اکنون به اصل مقصود که ترجمه مؤلف ریاض العلمات می پردازیم.

نام و نسب: مؤلف ریاض در مجلد سوم در آغاز شرح حال خویش خود را بدین نام و نسب معرفی کرده است.

عبد الله بن عیسی بیک بن محمد صالح بیک بن حاج ولی بیک بن حاج میر محمد بیک بن خضر بیک تبریزی اصفهانی.

در زهر الریاض در ردیف نیاکان او، حاج ولی بیک نام برده نشده است و خضر بیک را بنا به نسخه ای، جعفر بیک مرقوم داشته است.

شهرت: در کتاب ها و تراجم پس از او که به شرح حال وی پرداخته اند صاحب ریاض را به عنوان میرزا و افسندی و جیرانی و صاحب ریاض و تبریزی و اصفهانی یاد کرده اند و به تناسب هریک از آن ها وی را بدان ویژگی ها شهرت داده اند چنان که میرزا بدان اعتبار بوده که خاندانش از مردمان علم و وزارت و دیگر شئون عالیه بوده اند و ما پس از این بدانها اشاره خواهیم کرد و می توان گفت میرزا مخفف امیرزاده است.

و صاحب ریاض به اعتبار کتاب ارزنده و معروف اوست که ما به یاری خدا به ترجمه آن موفق خواهیم شد.

و تبریزی بدان جهت است که اصل او از شهر تبریز بوده است.

و اصفهانی بدان اعتبار است که به گفته خود، در آنجا متولد شده و در آنجا زیست داشته است و حداکثر کمالات خود را در آنجا به دست آورده است و هم در آن سرزمین در گذشته و آثار خیری در آنجا از خود بجای گذارده است.

و جیرانی به فتح جیم بنا بر آنچه در زهر الریاض آمده است بدان جهت بوده که منتسب به جیران محله، یکی از محلات قدیم تبریز و یا بدان سبب بوده که جدش علاقه ویژه ای به شکار آهو داشته است و جیران در واژه ترکی به معنای آهو است.

در زهر الریاض نوشته برخی از مؤلفان، کلمه جیرانی را «جسرانی» نوشته و نادرست است.

آری، در تذکره القبور یا بزرگان اصفهان کلمه جسرانی آورده شده است و از اینکه مؤلف آن کتاب جناب آقای مهدوی در زندگی نامه علامه مجلسی، جیرانی با «یا» مرقوم داشته پیداست که کلمه جسرانی با «سین» اشتباه چاپی بوده است.

جزری در اللباب می نویسد: جیران «به فتح جیم و سکون یا» نام یکی از دهکده هایی است که در دو فرسخی اصفهان واقع شده است و بعضی از علمای منتسب به آن دیه را نام برده است.

آقای رفیعی مهرآبادی در آثار ملی اصفهان ذیل محلات اصفهان می نویسد اکنون جیران که از دیه های جی بوده باقی است و از خلال اخبار مربوط به گذشته اصفهان برمی آید که محله ای هم، مجاور آن دیه بوده که جیران خوانده می شده است.

و عده ای از محدثان و دانشمندان بدان محله منتسب بوده اند و در پاورقی همان بخش به یازده تن از معاریف آن محله اشاره کرده است از جمله صاحب ریاض و پدرش میرزا عیسی بیگ که پس از این، به یاری خدا به شرح حالش اشاره خواهیم کرد.

و افندی تقریباً شهرت عمومی اوست که همگان او را بدین شهرت معرفی کرده اند و نیز بدین لقب موسوم می دارند.

زهر الریاض می نویسد افندی لفظ ترکی جغتایی یا مغولی است و این کلمه را به فتح همزه و فتح فا و نون ساکن ضبط کرده اند و بعضی هم آن کلمه را با الف ممدوده یعنی آفندی گفته اند و لیکن مشهور همان ضبط اولی است.

ریحانه اول می نویسد: افندی ترکی عثمانی است و به معنای سید و مولا و صاحب و مالک و اهل قلم و قاضی و حاکم شرع می باشد و کلمه تعظیم و احترام است که در موقع آقا و جناب و حضرت بکار می برند.

باری تمام معانی که برای لفظ افندی ذکر شد در خور صاحب ریاض بوده است و شیخ محمد علی حزین در تذکره خود علت شهرت وی را به لفظ افندی چنین می نویسد: آن گاه که میرزا عبد الله به بلاد روم افتاد علمای

آنجا به دانش او آگاه شدند و به قاعده خود وی را افندی خطاب کردند و به این لقب معروف شده بود و با من الفت تمام داشت.

زهر الریاض می نویسد میرزا عبد الله در پیشگاه پادشاه عثمانی از جلالت قدر و رفعت منزلت برخوردار بود، آن چنان که در شهر اسلامبول کرسی ویژه ای برای او مقرر داشته بود که وی در مواقع ملاقات با آن پادشاه بر آن کرسی قرار می گرفت و از آنجا که در حضور سلطان از کمال تعظیم و تکریم برخوردار بود سلطان عثمانی او را افندی خطاب می کرد و در نتیجه لقب مشهور او شد و موقعیت او از نظر سلطان عثمانی بدانجا رسید که پس از بازگشت از مکه مکرمه بر اثر تنافری که میان او و شریف مکه اتفاق افتاد توانست وی را از منصب و مقامش عزل و بنا به پیشنهادی که به سلطان کرد دیگری را به جای او نصب کند.

کلمات اعلام: از آن پس که ستاره علم و دانش و اطلاعات عمیق و وسیع میرزا عبد الله در آسمان بینش و کمال درخشندگی پیدا کرد دانشوران و اعلام پس از او که متکفل احوال و آثار بزرگان می شدند به چشم عظمت و بزرگی به وی می نگریستند و او را به علم و دانش و بینش و خبرویت و بصارت و بی نظیری و استادی می ستودند و او را امامی همام و متبحری عالی مقام و نقادی عظیم یاد می کردند و نام و نشان و آثار علمی و فنی او را در کتاب های تراجم و برخی از اجازات و تذکره های خویش ایراد می کردند از آن جمله علامه خوانساری در روضات الجنات و علامه نوری در فیض القدسی و علامه عاملی در اعیان الشیعه و علامه تهرانی در الذریعه و علامه شوشتری در اجازه کبیره و دانشمند جلیل خیابانی در ریحانه الادب و سراینده به نام در تذکره حزین و فاضل معاصر جزائری در نابغه فقه و حدیث و نویسنده فاضل در دانشمندان آذربایجان و فاضل قمقام کشمیری در نجوم السماء و محدث قمی در فوائد الرضویه و الکنی و الالقاب و فاضل برومند آقای مهدوی دام عزه در زندگی نامه مجلسی و تذکره القبور

علمای اصفهان و سید صدیق حسن در شمع انجمن به مقام و موقعیت او اشارات لطیفی کرده اند و خود مؤلف هم در ریاض، شرح حال نسبتاً مفصلی از زندگی خویش نگاشته است.

اخیراً حضرت آیه الله العظمی مرعشی دام ظلّه، رساله ای به نام زهر الریاض که مشتمل بر فوائد ارزنده ای است و پیش از این هم اشاره شد در شرح حال او تدوین فرموده اند و به ضمیمه مجلد اول ریاض به طبع رسیده است و از جمله مدارک ایشان مجموعه متفرقه ای از خود صاحب ریاض و مسموعات و مرویاتی بوده است که از پدرشان و دیگر اساتیدشان و نیز از پاره ای از مجامع متفرقه به دست آورده اند.

اینک به نقل برخی از نظریات مؤلفان یاد شده که درباره صاحب ریاض اظهار داشته اند می پردازیم.

صاحب روضات می نویسد: الفاضل الخیر و العالم البصیر و له بصیره عجیبه بحقیقه احوال علماء الاسلام و معرفه تامه بتصانیف مصنفیهم.

سید عبد الله شوشتری، در اجازه مفصل و معروفش (۱) می نویسد: کان فاضلاً علامه محققاً متبحراً کثیر الحفظ و التبع مستحضر الأحکام و المسائل العقلیه و النقلیه.

فیض القدسی می نویسد: العالم المتبحر النقّاد المضطلع الخیر البصیر الذی لم یر مثله فی الاطلاع علی احوال العلماء و مؤلفاتهم بدلیل و لا نظیر.

ص: ۲۲

۱- ۱- اجازه سید عبد الله شوشتری از جمله نعمت هایی بس ارزنده است که خدای متعال به این بنده مرحمت فرموده و از برکات محبت حجه الاسلام و المسلمین فاضل عالی مقام جناب آقای حاج سید محمد علی روضاتی دام عمره الشریف کامیابم فرموده است. جناب ایشان اجازه مزبور را که سال ۱۳۶۲ هجری به خط خود استنساخ فرموده بود عکس گرفته و با همه گونه محبتی که نسبت به این جانب دارند، با تمام وسائل لازم آن اجازه را برای این ناتوان ارسال فرمودند و جز این آثار دیگری که خود دانند و خدا.

زهر الرياض می نویسد: الهمام المقدم ضرغام غابات الفضائل العلامه فی العلوم العقلیه و النقلیه راویه صنوف العلم و الکمال السائح الجوّال فی اقطار الدنيا سیما الممالک الاسلامیه فی جمع تراجم علماء الاسلام الثقه المؤمن الثبت المجید.

سال میلاد و آغاز تحصیل صاحب ریاض

سال میلاد و آغاز تحصیل: در حدود ۳۳۸ سال قبل از این به مقایسه با تاریخ حاضر که ۱۴۰۵ هجری است فرزند پاک نهادی که بعدها در میان ارباب تراجم و رجال، شهرت بسزایی پیدا کرد و در ردیف مورخان هنگامه عامی به وجود آورد و در شاهراه فقیهان و حکیمان و دیگر از فنون، موقعیت ویژه ای حایز شد و به عناوین مختلفی از قبیل صاحب ریاض و افندی شناخته شد در خانواده علم و عمل و دیگر ویژگی هایی که در خور مردم سرشناس هر روزگاری است از مادر پاکیزه گوهری که از مردم دین دار و متشرع بود پای به این جهان گذارده است.

سال میلاد او کاملاً معلوم نیست و بنابراین که شصت و چهار سال عمر کرده باشد، چنان که ریحانه اول و بعضی دیگر هم بدان اشاره کرده اند سال میلاد او حدود ۱۰۶۶ هجری می باشد و به طوری که خود او در شرح حال والد دانشورش می نویسد سال ۱۶۰۷ هجری متولد شده است و نیز ضمن شرح حالش می نویسد: آن گاه که سنین هفت سالگی را پشت سر گذارده بودم و مصادف با سال ۱۰۷۴ هجری بود پدرم در اصفهان در گذشت.

صاحب ریاض در شرح حال خود می نویسد: در اصفهان متولد شده ام و مولد و محتدم همان سرزمین است.

صاحب ریاض دوران طفولیت و خردسالی را با یتیمی به سرآورد چنان که خود در شرح حالش می نویسد: در سن هفت ماهگی مادرم وفات یافت و در سنین هفت سالگی پدرم عیسی بیک را که از اعلام روزگارش بود و به شرح حال او اشاره خواهد شد از دست دادم.

بنابراین، اکنون که دوران هفت سالگی را طی می کند فرزندی است یتیم که نه پدری داشته است و نه مادری، و در همان اوقات بوده است که آتش شوق و شور تحصیل علم و کمال، هر آن در درون او شعله ور می شود چنان که در شش سالگی به قرائت شاطبیه که در فنون قرائت و تجوید تألیف شده است، می پردازد همچنان که خود گوید: در نهایت خردسالی زمانی که سنین عمرم به شش سالگی رسیده بود و به قرائت شاطبیه پرداختم.

او اگر چه پدر و مادر را از دست داده بود لیکن خداوند مهربان برادر بزرگ ترش میرزا محمد جعفر را که از فضلا و اجلای وقت بود به نگهداری و تربیت علمی و عملی او برگمارده بود و همچنین برای دیگر کارها و احتیاجاتش، دایی اش را که از سرشناسان آن عهد بود- هر چند که از مراتب علمی بهره ای نداشت- به حضانت و نگهداری او برگماشت.

اساتید: با همه این احوال دامن همت به کمر زد و به تحصیل علم و دانش پرداخت نخست بخش مهمی از مقدمات علوم را از برادرش فرا گرفت.

از ظاهر ریاض پیدا است که صاحب ریاض مراتب مقدماتی را در اصفهان از برادرش فرا گرفته باشد لیکن زهر الریاض می نویسد: آن گاه که میرزا جعفر در تبریز به سر می برده برادرش میرزا عبد الله بدانجا کوچ کرده و مراتب مقدماتی را از او آموخته است و در خلال این مدت، به درس دیگر اساتیدی که در مراتب مختلفی مهارت داشته بودند، حضور پیدا می کرده و با جدیت تمام به اخذ علوم معموله می پرداخته است تا در نتیجه شایستگی، بتواند به درس های عالی دیگر اساتید بزرگ و سرشناس آن عصر، حاضر بشود چنان که خود گوید:

از آن پس که مقدمات تحصیلی را فرا گرفتم تصمیم گرفتم تا دروس بالا-تر را بیاموزم بدین منظور حداکثر کتب اربعه حدیث (کافی، من لا

یحضره الفقیه، تهذیب و استبصار) و قواعد علامه حلی رحمه الله را از محضر استاد استناد کرده و برخی از تهذیب شیخ طوسی و شرح اشارات و مقداری از الهیات شفا و امثال آن را از استاد فاضل رضی الله و از علامه جلیل میرزا علی نواب فرزند سید جلیل خلیفه سلطان که شیخ اجازه اش هم بوده است و بخشی از حاشیه قدیم ملا جلال را که بر شرح تجرید نوشته و مقداری از شرح اشارات را از استاد محقق قدس سره و بخشی از تهذیب و شرح مختصر الاصول و شرح اشارات و اصول کافی و دیگر کتاب های متداول را از استاد علامه فراگرفته و آموختم.

از جمله اساتید او که در زهر الریاض آمده است علامه آقا جمال الدین خوانساری فرزند بزرگوار آقا حسین خوانساری مؤلف تعلیقه مشهور بر شرح لمعه و دیگری علامه موفق ملا محمّد بن تاج الدین حسن، مشهور به فاضل هندی مؤلف کشف اللثام است که گاهی به تناسب نام برداری از پاره ای از کتاب ها در ریاض، از وی نام برده است.

و از اساتید او که در زندگی نامه مجلسی آمده امیر خلیل الله تونی اصفهانی است.

اساتید اربعه: مؤلف ریاض در میان اساتید خود از چهار تن اساتید خود به چهار صفت مخصوص نام می برد و ممکن است آنها را به نام یاد نکند و این اوصاف حاکی از آن است که مؤلف ریاض حقیقت آن صفات را در حق آنان معتقد بوده است، چنان که از علامه ملا محمّد باقر مجلسی رحمه الله به استاد استناد تعبیر می کند.

زهر الریاض می نویسد: این کلمه (استاد استناد) دلیل بر آن است که افندی کمال استفاده را از محضر پربرکت علامه مجلسی کرده است برای آن که از وی تعبیر به استاد که مصدر است، کرده است و از قبیل زید عدل که دال بر مبالغه می باشد.

روضات می نویسد: افندی از جمله فضلاى حضرت مقدسه علامه مجلسى بوده است و از مجلسى و مدرس او دورى نمى کرده و خازن کتب او بوده است و خود مجلسى در عنوان نامه اى که افندی به او نوشته (و پس از این ترجمه مى شود) از وی تعبیر به، بعض الازکیاء من تلامذتنا کرده است.

و از آقا حسین خوانسارى رحمه الله تعبیر به استاد محقق، و از ملا- محمد باقر فاضل سبزواری تعبیر به استاد فاضل، و از ملا میرزای شیروانى تعبیر به استاد علامه کرده است.

روضات می نویسد: از اینکه از ملا میرزا، تعبیر به استاد علامه کرده استفاده مى شود که پایه علمى معظم له از دیگر اساتیدش برتر و بالاتر بوده است و در تأیید نظریه خود از شیخ حسن بلاغى نقل کرده وی در تنقیح المقال پس از توصیف زیادى که از ملا میرزا کرده پایان مقال خود را در حق او به این شعر خاتمه داده است.

هیئات إن یأتى الزمان بمثله ان الزمان بمثله لبخیل

مشایخ اجازه: زهر الرياض می نویسد: مشایخ اجازات و روایات او بسیارند از جمله آن ها اساتید او می باشند که پیش از این نام برده شدند و دیگر مشایخ او عبارت اند از: ملا محمد صالح مازندرانی مؤلف شرح اصول کافی که در ۹ مجلد به طبع رسیده است دیگری علامه محدث تحریر شیخ حر عاملی مؤلف کتاب وسائل الشیعه و امل الآمل که مؤلف ریاض، مدار کتاب خود را بر محور آن قرار داده است. دیگری علامه ملا کمال الدین فسائی مؤلف شرح شافیه صرف که از دامادهای مجلسى اول بوده است.

دیگری علامه سید محمد موسوی مشهور به میرلوحى سبزواری اصفهانی، دیگری علامه ملا شمس الدین مشهور به ملا شمس کشمیری اصفهانی که از شاگردان شیخ بهایی بوده است. دیگری علامه ملا نظام الدین ساوجی که از

اجلای شاگردان شیخ بهایی نیز بوده است، دیگری علامه سید میرزای جزائری نجفی مؤلف کتاب جوامع الکلم در احادیث صحاح و حسان و از مشایخ او که در زهر الرياض نیامده، لیکن خود مؤلف در ریاض از او اسم برده است. علامه جلیل میرزا علی نواب فرزند خلیفه سلطان است.

زهر الرياض می نویسد، افندی از گروه زیادی از دانشوران عامه روایت می کرده و من اسامی ایشان را به خاطر ندارم، لیکن اجازاتی را که آنان به وی داده اند دیده ام و یا به این جمله برخورد کرده ام که ملا افندی از فلان عالم و نیز از مشایخ زیدیه نیز روایت می کرده است از جمله از امام زیدیه یمن که در روزگار وی می زیسته اجازه روایت داشته است و آن گاه که به بلاد یمن رفته در شهر صنعاء با وی ملاقات به عمل آورده و تصریح کرده که از وی و دیگر اعلام یمنی استجازه کرده است.

استجازه: صاحب ریاض به دنبال همه مراتب علمی و حدیثی و دیگر فنونی که به دست آورده است یکی از مشایخ اجازه به شمار آمده است.

سید عبد الله جزائری در اجازه مفصله اش در فصل مراتب اجازه ذیل مرتبه رابعه که مربوط به متاخران از شهید ثانی تا عصر خودش بوده نام صاحب ریاض را در ذیل مشایخ روایت این طبقه آورده است و می نویسد:

«والمیرزا عبد الله بن عیسی الاصفهانی التبریزی الافندی».

زهر الرياض جمعی را که از وی استجازه کرده اند به شرح زیر نام برده است:

علامه میرزا حیدر علی بن مدقق شیروانی و علامه ملا محمد صادق نواده علامه مجلسی، علامه ملا محمد بن علامه ملا عبد الله تونی مؤلف الوافیة در اصول، علامه میر محمد حسین حسینی خاتون آبادی اصفهانی نواده علامه مجلسی، علامه شیخ محمد علی حزین، علامه سید نور الدین جزائری.

علامه مرعشی دام ظلّه در پایان این بخش مرقوم فرموده است: ما هم به طرق مختلفی سند اجازه خود را به صاحب ریاض منتهی می سازیم پس از این به یکی از طرق خویش به شرح زیر اشاره فرموده است.

از پدرم علامه شرف عترت طاهره و جمال اسرت باهره سید شمس الدّین محمود حسینی مرعشی نجفی متوفی ۱۳۳۸ هجری از استاد و پدر ارجمندش علامه سید شرف الدّین علی مشهور به: سید الحکماء و سید الاطباء و متوفی ۱۳۱۶ هجری، از استاد و پدر بزرگوارش علامه سید نجم الدّین محمّد حسینی مرعشی متوفی ۱۲۴۹ هجری، از استاد علامه اش میرزا محمّد مهدی شهرستانی حائری، از استاد علامه اش شیخ یوسف بحرانی مؤلف حدائق از پدر علامه اش شیخ احمد بحرانی، از علامه سید نور الدّین جزائری فرزند برومند سید نعمه الله جزائری مؤلف فروق اللغات از علامه افندی قدس الله اسرارهم.

و این جانب هم از سوی حضرت آیه الله العظمی مرعشی دام ظلّه افتخار ارتباط و انتهای سند خویش را به صاحب ریاض دارم.

پیش از این اشاره شد حضرت علامه مرعشی دام ظلّه اجازه مفصلی به خط شریف خویش برای این جانب مرقوم، و این بی بضاعت را مفتخر به این موهبت عظمی داشته اند و اجازه حضرت معظم له مشتمل بر نام برداری نود تن از مشایخ گرامی شان بوده و تاریخ تحریر آن نیمه ماه محرم الحرام سال ۱۳۹۸ هجری است. و در ختام آن نام جمعی از مشایخ خویش را از اهل سنت و اعلام شیعه زیدی اضافه فرموده و این ناتوان را مجاز از هر دو فریق شیعه و سنی ساخته است. حفظه الله و ابقاه و ادام تأییداته.

و این فیض عظیم از ناحیه حضرت آیه الله آقای حاج سید مصطفی صفائی خوانساری دام عمره که شیخ روایت اینجانب هم می باشند و وساطت آن وجود مبارک بوده و تاریخ وصول آن اجازه از طرف آیه الله

خوانساری در ۲۵ صفر سال ۱۳۹۸ هجری است ادام الله افاضاته (۱) نصیب این فقیر شده است.

آثار قلمی: به طوری که همگان نوشته اند صاحب ریاض، عالمی متبع و کثیر الحفظ بوده و شوق فراوانی به کتابت و تحقیق در مبانی علمی داشته و نستوهی در مطالعه و تحقیقات علمی و رجالی بوده است.

زهر الریاض نوشته مؤلف ریاض احاطه تام و تبحر ما لا کلامی به فنون حدیث و امثال آن داشته است چنانچه در ضمن نامه ای که ما پس از این به ترجمه آن می پردازیم می نویسد: مناسب آن است که این حدیث را در فلان باب و آن حدیث را در فلان باب از بحار ذکر کنید.

و من خود بعضی از مجلدات بحار را دیدم که پیدا بود علامه مجلسی، بحار الانوار را تحت نظر این مولای جلیل و حبر نبیل تألیف داده است.

سید عبد الله جزائری می نویسد: صاحب ریاض توجه خاصی به مطالعه و بهره گیری از تحقیقات اعلام هر زمان را داشت چنانچه از نوشتن و خواندن و مطالعه کردن اظهار سیرایی و احساس خستگی نمی کرد و همین حرص بی اندازه او به مطالعه و نوشتن بود که آثار ارزنده ای به ویژه کتاب حاضر یعنی، ریاض العلماء را به جای گذارد، انتهی.

و اسامی آثار وی به طوری که خود او در مجلد سوم ریاض ذیل نام برداری از آثارش مرقوم داشته به شرح زیر است:

آثار صاحب ریاض

۱- رساله وجوب نماز جمعه، این رساله را در آغاز بلوغش و به عنوان رد بر رساله ملا- خلیل قزوینی تألیف کرده است و برخلاف انتظار در اولین

ص: ۲۹

۱- ۱- دیگر از مشایخ روایتم را در مقدمه مجلد اول ترجمه سفینه البحار که به طبع رسیده است متذکر شده ام و اخیرا از طرف حضرت آیه الله العظمی حاج سید عبد الله شیرازی قدس سرّه متوفی در غره محرم ۱۴۰۵ در مشهد مقدس به اجازه لفظی مفتخر گردیم.

سفری که به حج بیت الله مشرف شده در ضمن دیگر آثارش مفقود شده است.

۲- شرح فارسی بر شافیه ابن حاجب که ناتمام مانده و مفقود شده است.

۳- شرح بزرگی بر الفیه ابن مالک که ناتمام مانده است و در این شرح به یادآوری از مناقشاتی که با ملا جامی داشته است، پرداخته و نیز مفقود شده است.

۴- شرح متوسط دیگری بر الفیه ابن مالک، این شرح را در اوایل بلوغش تدوین کرده است و در هنگام مراجعت از اولین سفر حجش همراه با کتاب ها و پاره ای از مؤلفات و تعلیقاتش که جمعا یک صد مجلد کتاب می شد به انضمام اموالی که همراه داشته، مفقود شده است.

۵- حواشی بر شرح مختصر الاصول و متعلقات آنکه ناتمام مانده است.

۶- حواشی بر تهذیب الحدیث که به اتمام نرسیده است.

۷- حواشی بر مختلف علامه که ناتمام مانده است.

۸- حواشی بر من لا یحضره الفقیه که برخی از این حواشی به طور مجزا جمع آوری شده و بعضی از آن ها بر حواشی کتاب باقی مانده است.

۹- حواشی بر آیات الاحکام شیخ جواد کاظمی شاگرد شیخ بهایی.

۱۰- تعلیقاتی بر حاشیه قدیمه جلالیه.

۱۱- تفسیر فارسی سوره واقعه که در ضمن تفسیر این سوره به بخشی از اخبار وارده مربوط به آن سوره اشاره کرده است.

۱۲- بساتین الخطباء که به نام عونه الخطیب و یا ریاض الازهار و یا ریاحین القدس نامیده می شود این کتاب در سه مجلد تألیف شده است و

مؤلف، نزدیک به هزار فقره خطبه که در نماز جمعه و اعیاد و امثال آن ها قرائت می کرده در آن گرد آورده است و این کتاب مشتمل بر یک مقدمه و یک خاتمه و دوازده باب و باب اول آن مشتمل بر دوازده فصل است و دیگر ابواب آن کتاب مشتمل بر فصل های معدودی است و در مقدمه آن به آداب خطیب و خطبه ای که از سوی او انشا می شود اشاره کرده است و در خاتمه آنکه از ملحقات کتاب به شمار می آید اکثری از خطبه های ارزنده رسول خدا صلی الله علیه و آله و ائمه هدی صلوات الله علیهم اجمعین را متعرض شده است و در ضمن آن به نقل عده ای از خطبه هایی که علما انشا کرده اند پرداخته است.

زهر الریاض می نویسد: بخشی از این خطبه ها را در روزگار اقامتش در اسلامبول انشا کرده و در پایان آن اشاره به نام پادشاه عثمانی کرده است و نسخه ای از آن کتاب در کتابخانه ما موجود است.

۱۳- روضه الشهداء مشتمل بر دوازده باب است و به سه زبان عربی و فارسی و ترکی تدوین شده است.

۱۴- حاشیه کتاب وافی ملا محسن فیض کاشانی.

۱۵- حاشیه الهیات شفای ابو علی سینا (ناتمام است).

۱۶- حاشیه بر شرح اشارات و متعلقات آنکه نیز ناتمام مانده است.

۱۷- حاشیه بر مقدمه اصولیه ملا محمد طاهر قمی از کتاب حجه الاسلام فی شرح تهذیب الاحکام او.

۱۸- حاشیه بر صحیفه کامله سجاده علی منشأها آلاف الثناء و التحیه.

۱۹- شرح اختلافات وقوع شکل العروس از تحریر اقلیدس.

۲۰- شرح مصادرات پنجمین از تحریر اقلیدس.

۲۱- رساله فارسی در ترسیم خطهای ساعات بر سطوح دایره های متداول آسمانی و نصف النهار و افق و امثال این ها.

۲۲- ثمار المجالس و نثار العرائس که به سبک کشکول شیخ بهایی رحمه الله نوشته شده و مشتمل بر دوازده باب است و اشعار نادره و امور عجیبه و مسأله های تازه و حکایات بی سابقه و اکثری از واژه های مردمی و فایده های دیگر و تفسیر بخشی از آیات و توضیح روایات مشکله و حل مشکلات متفرقه و امثال این ها در آن ایراد شده است.

در زندگی نامه مجلسی مرقوم داشته است که آقای جواهر کلام در مجله باختر شماره ۷، سال اول، مقاله مبسوطی راجع به شرح احوال صاحب ریاض نوشته است و در ضمن آثار او ثمار المجالس، را که با ثای مثلثه است، «ثمار المجالس» با سین مهمله یاد کرده و حال آنکه نام صحیح آن اثر «ثمار المجالس» با ثای مثلثه است.

نگارنده گوید: آری همچنان که از خود ریاض نقل کردیم و زهر الریاض هم متعرض شده، با ثای مثلثه است؛ زیرا «سمر» به معنای افسانه شب است و جمع آن «اسمار» است و سمار به فتح سین، شیری است که با آب زیادی مخلوط شده باشد.

۲۳- وثیقه النجاه من ورطه الهلکات، در ضمن چندین مجلد ضخیم تدوین شده و مشتمل بر پنج قسم بوده است. اول در الهیات دوم در نبوات سوم در امامیات چهارم در معادیات پنجم در فقهیات، قسم اول آن مصدر به مقدمه ای است در منطق و قسم پنجم آن مصدر بر مقدمه ای است در اصول از قبیل معالم شیخ حسن رحمه الله. در قسم اول با همه ملت های کفر و ارباب دیانت های مختلف گفت و گو داریم و در این قسم دلیل هایی از کتاب های مورد اعتمادشان از قبیل تورات و انجیل و زبور و دیگر کتاب های آسمانی

ایراد کرده ایم و در قسم امامیات با همگی ارباب مذاهب هفتاد و دو ملت (فرقه) به مباحثه نشسته ایم.

جنگ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه

چون ندیدند حقیقت، ره افسانه زدند

در کتاب ریاض گاهی پیش آمده است که مطالبی را بدان کتاب ارجاع داده است چنان که در شرح حال شیخ عز الدین حسن معروف به ابن الفضل که به بخشی از فتوهای او اشاره کرده است اظهار می دارد، شرح این مسائل به عهده کتاب ماست که به نام وثیقه النجاه موسوم می باشد.

۲۴- لسان الواعظین و جنان المتعظین این کتاب هم در چندین مجلد تدوین شده است در این کتاب به دستورهای اعمال سال و عبادات و دعاهای ارزشمند و مطالب دیگری که مناسب با آن ها بوده پرداخته ایم و پیش آمدهای اکثر روزهای ماه و سال را متعرض شده ایم.

۲۵- الامان من النیران در تفسیر قرآن در این کتاب در ذیل آیات شریفه به حداکثر اخباری که از ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین روایت شده اشاره کرده ایم.

مؤلف ریاض در پایان آثار قلمی خویش اظهار می دارد که بر بسیاری از کتاب های درسی که در انحای علوم متداوله بوده تعلیقاتی نوشته است مع الاسف این عده از کتاب ها یا فروخته شده، یا به یغما رفته و یا مفقود شده است و هم اکنون جز اندکی از آن ها باقی نمی باشد. و نیز اظهار می دارد: در نظر است هرگاه، اجل موعود مهلت بدهد کتاب های دیگری از قبیل شرح پارسی بر حدیث اربعین که در خصال صدوق آمده است «من حفظ علی امتی اربعین حدیثا» بنویسم و چهل حکم از حلال و حرام در آن ایراد کنم.

و جای نام دو کتاب دیگر که یکی شرح فارسی بر حدیث فلان باشد که در اصل مطبوع خالی مانده، از آثار اوست که در زهر الریاض آمده است.

۲۶- رساله خراجیه در احکام اراضی خراجیه.

۲۷- الاجازات یا مجموعه الاجازات یا مجمع الاجازات است در این کتاب صورت اجازات قدما و متأخران و اجازات مشایخش و اجازاتی که خود به دیگران داده، آورده شده است.

۲۸- الرساله الانفعالیه در بیان اینکه آب قلیل به مجرد ملاقات با نجس یا متنجس نجس می شود.

۲۹- ترجمه جاماسب نامه.

۳۰- صحیفه علویه ثانویه.

۳۱- رساله فارسی در اخصای کودکان و بردگان و این عمل فجیع و دردناک در روزگاران گذشته در دربار پادشاهان و ثروتمندان معمول بوده است و از شخص خصی به (خواجه یا اخته) یاد می کردند.

۳۲- تعلیقه بر شرح تجرید ملا علی قوشچی.

۳۳- تعلیقه بر نقد الرجال میر مصطفی تفریشی.

۳۴- تعلیقه بر امل الآمل که حواشی ای چند بر امل نوشته است و نسخه اش نزد ما موجود می باشد، انتهی.

سید عبد الله شوشتری رحمه الله در اجازه مفصله اش مرقوم داشته است آن گاه که مؤلف ریاض به خانه ما میهمان بود حواشی چندی بر کتاب امل الآمل که نسخه خود ما بود به خط خود نوشته است و هم اکنون آن کتاب با همان تعلیقات در کتابخانه ما موجود می باشد.

۳۵- صحیفه ثالثه سجادیه که مشتمل بر فوائد بسیاری است که در دیگر صحیفه های معموله وجود ندارد و دومرتبه به طبع رسیده است و صحیفه مطبوع وی در حال حاضر نزد ما موجود است و در مقدمه آن اشاره ای به صحیفه سجادیه معروفه به سندهای دیگر کرده است و در ضمن آن، از

صحیفه دوم که گردآوری شده شیخ حرّ عاملی رحمه الله می باشد یاد کرده است و نیز مطالبی که لازم می دانسته تذکر داده است.

و سید عبد الله در اجازه خویش اشاره ای به این صحیفه کرده است و می نویسد: و از آثار او به صحیفه ثلثه اش دست یافتم که ادعیه حضرت سیدنا السجاد علیه السلام را از آنچه بیرون از صحیفه مشهوره و صحیفه ثانیه که شیخ محمد حرّ عاملی گرد آورده است، در آن ایراد کرده است، انتهی.

صحیفه سجادیه: نگارنده گوید صحیفه سجادیه از آثار بس ارزنده شیعه امامیه و وسیله افتخار ارادتمندان به حضرات معصومین صلوات الله علیهم اجمعین است.

در جلد ۱۵ الذریعه آمده است: این اثر زرین و این درّ ثمین را به عنوان اخت القرآن و انجیل اهل بیت و زبور آل محمد صلی الله علیه و آله و صحیفه کامله معرفی می کنند و اصحاب امامیه عنایت خاصی بدان دارند و در اجازات خود از آن نام می برند و شروحی بر آن نوشته اند و ششمین اثر شیعه است که در جهان اسلام ظاهر شده است (۱).

علامه مرعشی دام ظلّه در مقدمه صحیفه کامله مرقوم می دارد، به طوری که از مکتبه ها به دست می آید نزدیک به چهل شرح و تعلیقه برای صحیفه نوشته شده است (۲).

ص: ۳۵

۱- اثر: ۱- سلمان فارسی ۲- ابو ذر غفاری ۳- اصبخ بن نباته ۴- عبید الله بن ابی رافع ۵- سلیم ابن قیس هلالی ۶- صحیفه کامله سجادیه و از این آثار که مقدم بر آثار دیگر از مسلمانان بوده دو اثر سلیم بن قیس و صحیفه سجادیه باقی مانده است.

۲- ۲- در همان مقدمه مرقوم فرموده سال ۱۳۵۳ هجری نسخه ای از صحیفه کامله را برای مطالعه شیخ جوهری طنطاوی مؤلف تفسیر الجواهر ارسال داشتم در پاسخ رسید آن اظهار داشت از بی سعادت می ماست که تا به حال به چنین اثر خالد از مواریث نبوت و اهل بیت دست پیدا نکرده بودیم و پس از تمجیدی که از آن کرده و دوباره شرح صحیفه سید علی خان را برای او فرستادم در نامه ای نوشته بود تصمیم دارم تا من هم شرحی بر آن بنویسم.

و مهم ترین شروح آن شرح سید علی خان مدنی است که به نام ریاض السالکین موسوم است که به طبع هم رسیده و تازگی هم گراور شده است.

علامه مرعشی در مقدمه صحیفه مرقوم داشته اند که جمعی از علما مستدرکاتی بر صحیفه نوشته اند: ۱- شیخ حر عاملی که صحیفه ثانیه است ۲- میرزا عبد الله افندی صاحب ریاض العلماء ۳- حاج میرزا حسین نوری ۴- سید محسن عاملی ۵- حاج شیخ محمد باقر بیرجندی ۶- شیخ هادی آل کاشف الغطا ۷- حاج میرزا علی حسینی مرعشی ۸- ملحقات صحیفه شیخ محمد بن مظفر زیابادی قزوینی.

در ۱۵ الذریعه از این دو صحیفه نام برده شده است. ۹- شیخ محمد بن علی حرفوشی ۱۰- شیخ محمد صالح علامه مازندرانی رحمه الله.

و از آثار افندی که در زندگی نامه مجلسی آمده است.

۳۶- تحفه حسنیه در شرح صحیفه ادریسیه، این کتاب را به دستور سلطان حسین صفوی نوشته است.

۳۷- حاشیه بر تمهید القواعد شهید اول.

۳۸- حاشیه بر مجدی در انساب.

۳۹- حاشیه بر مشارق محقق خوانساری.

۴۰- حاشیه بر منهج المقال که ناتمام مانده است.

۴۱- ریاض العلماء: معروف ترین اثر او کتاب رجال و تراجم اوست که به نام ریاض العلماء و حیاض الفضلاء موسوم است و خود او در ذیل آثارش می نویسد: ریاض العلماء مشتمل بر دو بخش است و در دو مجلد کلی که منقسم بر ده مجلد بوده تدوین شده است و به شرح احوال دانشمندان از خاصه و عامه پرداخته ایم.

ص: ۳۶

به طوری که از ذیل احوال ملا- حسن گیلانی تیمجانی که در همین مجلد اول از وی نام برده است و می نویسد: اکنون که نزدیک بیست سال است عهده دار مقام شیخ الاسلامی اصفهان می باشد و اینک که سال ۱۱۰۶ هجری است، به شصت و هفت سالگی رسیده، به دست می آید که افندی سال ۱۱۰۶ هجری به تألیف ریاض العلماء پرداخته و همان زمان مصادف با سن سی و نه سالگی او بوده است.

از آن پس که کتاب ریاض العلماء تألیف شد همواره مورد استفاده اکابر علما و مؤلفان قرار گرفت و با جدیت هرچه تمام تر برای تهیه آن بر یکدیگر سبقت می گرفتند و مجلدات آن را با کوشش فراوانی به دست می آوردند و دقت کاملی در مطالعه و بهره برداری از آن به ظهور می رسانیدند.

روضات الجنات می نویسد: در پشت یکی از مجلدات ریاض، که به خط خود مؤلف بود، خط آقا محمد علی کرمانشاهی فرزند آقا محمد باقر وحید بهبهانی رحمه الله را دیدم و پیدا بود که نسخه مزبور به عنوان امانت نزد او بوده و دقت نظر در مطالب آن داشته و نیز از گوهرهای نهفته در آن استفاده کرده است و به همین مناسبت از قول شاگردش شیخ ابو علی رجالی نقل شده است که آقا محمد علی کرمانشاهی اظهار می کرده که مؤلف ریاض نام و نشان علمای ما را از روزگار غیبت صغری تا زمان خود که سال ۱۱۱۹ هجری بوده، متذکر شده است (۱) و این نظریه حاکی از آن است که آقا محمد علی کاملاً به چگونگی کتاب ریاض توجه داشته است.

و به طوری که مؤلف روضات قدس سره در شرح حال ملا عبد الله افندی می نویسد، مجلدات ریاض در هنگام تألیف کتاب روضات، در اختیار او

ص: ۳۷

۱- بنا به نظریه آقا محمد علی، در هنگام فراغت از ریاض ۵۲ [۱] ساله بوده و مدت سیزده سال برای اتمام آن متحمل رنج و مشقت شده است.

نبوده است تا شرح حال او را از کتاب خودش نقل کند به همین مناسبت آنچه مربوط به شرح حال صاحب ریاض بوده از اجازه سید عبد الله شوشتری استفاده کرده است.

علامه مرعشی مد ظلله العالی در اهمیت ریاض و موقعیت تحقیقی آن در زهر الریاض مرقوم می دارد: از بهترین آثار و ارزنده ترین کتاب های ترجمه و شرح حال دانشوران هر دیار، کتاب ریاض العلماء و حیاض الفضلاء است که مؤلف ارجمندهش، آن را در اختیار مستفیدان و بهره گیران از این سنخ کتاب ها گذارده و در حقیقت منتهی بر ایشان نهاده است و کتاب ریاض سرچشمه تشنه کامان و کعبه قاصدان است که مردم از اطراف و اکناف به سوی آن هجوم می آورند و عطش علمی خود را برطرف می سازند و مؤلفان توانا با همه اطلاعاتی که دارند از بهره گیری از آن بی نیاز نمی باشند و از اندیشه های مؤلف عظیم آن استفاده و استمداد می کنند و زبان من از ادای حق این اثر ارزنده کوتاه است و به راستی باید بگویم این اثر گران بها مشتمل بر فوائد بی شماری است که همانند آن ها در کتاب های دیگر دیده نمی شود به ویژه که مؤلف بزرگوار آن در امانت داری و ضبط و نقل اقوال، کمال رعایت لازم و احتیاط را کرده است.

جناب آقا سید احمد اشکوری نجفی که از فضلای معاصرند و پیش از این هم نام برده شدند در مقدمه ریاض مطبوع می نویسد: مؤلف بزرگوار، کتاب خود را به دو بخش متمایز از یکدیگر و به ترتیب حروف الفبا تألیف کرده است. بخش اول آن ویژه علمای خاصه و مشتمل بر احوال رجال شیعه امامی و آثار علمیه و اجتماعی ایشان می باشد که مؤلف به دست آورده است و بخش دوم آن مخصوص علمای عامه و آثار علمی و اجتماعی ایشان است و هر یک از دو بخش به حسب تقسیمی که مؤلف کرده، در پنج جزء تدوین شده است.

و با اندوه فراوانی که داریم پنج جزء از اجزای ده گانه ریاض که دو جزء آن ویژه شیعه و سه جزء آن خاصه عامه بوده است، مفقود شده است.

و امتیازی که این کتاب از دیگر کتاب های هم سنخش دارد آن است که مؤلف در تدوین این اثر وزین، به نقل تنها از مصادر رجالیه و تراجم اکتفا نکرده بلکه، نیمی از عمر خویش را (چنان که خواهد آمد) برای تهیه آن، به مسافرت شهرها و ملاقات با دانشمندان و مطالعات طاقت فرسای کتب و آثار ایشان گذرانیده است. بلکه، برای تهیه این اثر نفیس به دهکده های دوردست هم سفر کرده است، و هر گاه مطلبی را نقل کرده، مطالعه کنندگان آن را به مصدر آن ارجاع داده است و هر آنچه را که از شخصی شنیده یا در کتابی دیده و یا دلیل عقلی بر صحت آن داشته اشاره کرده است و بسیار اتفاق افتاده است که در ضمن شرح حالی به موضوعات فقهیه یا ادبیه و یا تاریخی توجه داشته است.

گفتیم اصل ریاض در دو مجلد و در ضمن ده جزء تدوین شده است و همگی آن بنا به نقل الذریعه جلد یازدهم، به خط مؤلف بوده است و در اختیار سید کاظم، مشهور به حاج آقا میرزا اصفهانی که علاقه بسیاری به گردآوری کتب داشت، درآمد و برخلاف انتظار پنج مجلد آن در راه اصفهان مفقود شد و پنج مجلد باقی مانده آن در دست او برقرار ماند.

و همچنان که نوشتیم از مجلدات خاصه، قسم اول و چهارم آن مفقود شده است، بنابراین از بخش خاصه حروف «ا، ب، ت، ج» از مجلد اول و حرف میم از بخش چهارم آن به دست فقدان گرفتار شده است و آقای اشکوری دام عزّه که این کتاب را به امر و پیشنهاد علامه مرعشی دام ظلّه به طبع رسانیده حروف مفقوده الف تا جیم را از کتاب امل الآمل محدث بزرگوار شیخ حر عاملی رحمه الله که در ملک افندی بوده و حواشی بر آن نوشته

بخش های مفقوده آن را تکمیل کرده است و با افزودن بخش هایی از کتاب امل الآمل می توان تا اندازه ای نقیصه کتاب ریاض را جبران کرد.

و گاهی که مؤلف برخی از افراد را به اوایل کتاب ارجاع می دهد و در محال مزبور نامی از آن ها وجود ندارد به خاطر همان نقیصه است.

علامه مرعشی دام ظلّه در زهر الریاض ضمن تأسف از فقدان برخی از مجلدات و نادر الوجود بودن نسخه های مخطوطه اش اظهار می دارد، همه کتابخانه ها از وجود این کتاب بهره ور نمی باشند بلکه، بعضی از اعیان و دانشمندان که ذیلا به نام هایشان اشاره می شود از این اثر مهم بهره ور شده اند.

از جمله سه مجلد آن در کتابخانه استاد علامه ابو محمّد حسن صدر الدّین موسوی کاظمینی متوفی ۱۳۵۴ هجری مؤلف کتاب تأسیس الشیعه الکرام لفنون الاسلام موجود بوده است و نظیر همان مجلدات هم در کتابخانه استاد علامه شیخ میرزا محمّد طهرانی مؤلف کتاب مستدرک البحار و ساکن در سامرا (سرمن رأی) وجود داشته و نظیر آنها در کتابخانه علامه سید محسن امین حسینی عاملی ساکن در دمشق شام بوده است و نیز نظیر آن ها نزد علامه شیخ محمّد محسن مشهور به شیخ آقا بزرگ طهرانی مؤلف کتاب الذریعه، و همچنین در کتابخانه مورخ شهیر میرزا عباس خان اقبال آشتیانی موجود بوده است و دو مجلد آن هم در کتابخانه علامه حاج سید علی ایروانی در تبریز، و نظیر آن در کربلا- در کتابخانه علامه شیخ عبد الحسین شیخ العراقین بانی مسجد و مدرسه معروف در تهران موجود بوده است و چندین مجلد آن در کتابخانه عالم تحریر شیخ محمّد باقر اصفهانی مشهور به الفت فرزند علامه شیخ محمّد تقی معروف به آقا نجفی اصفهانی فرزند علامه شیخ محمّد باقر بن علامه شیخ محمّد تقی مؤلف کتاب هدایه

المسترشدین در شرح معالم موجود بوده است. در کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران هم وجود داشته است و امثال این ها از نسخه های دیگر.

نگارنده گوید: مؤلف الذریعه در مجلد یازدهم می نویسد، از مجلدات ریاض از حرف حا تا آخر حرف لام را به طور کامل که راجع به احوال خاصه است، دارم و اضافه کرده است که تمام پنج مجلد ریاض که به خط خود مؤلف است در کتابخانه عباس اقبال آشتیانی مورخ و نویسنده معاصر، موجود بوده است.

و می نویسد: نسخه ای از آن در تبریز در کتابخانه حاج محمد صادق قاضی وجود داشته و نسخه ای از آن نیز در کتابخانه میر حامد حسین هندی مؤلف عبقات موجود بوده است.

و نیز می نویسد: مجلدات ریاض در کمال تشویش بود و مرحوم حاج میرزا حسین نوری قدس سره مؤلف مستدرک الوسائل پس از رنج شدیدی آنها را میبضه کرد و هر پنج جلد را در دو جلد قرار داد و هر دو مجلد که از روی نسخه مؤلف استنساخ شده است، نزد علامه نوری بوده و اکنون در اصفهان در کتابخانه شیخ محمد باقر الفت نواده حاج شیخ محمد تقی اصفهانی مؤلف حاشیه معالم وجود دارد.

نگارنده در تذکره باقریه که ویژه اعلام باقر نام از هر طبقه است می نویسم از جمله کتب کتابخانه الفت، جلدین ریاض العلماء است که آن را اخیراً در اختیار کتابخانه آقای حاج حسین آقا ملک قرار داده است این کتاب را بنده در آن کتابخانه دیده ام و مزایایی علاوه بر اصل کتاب دارد از جمله حواشی چندی است که علامه نوری و علامه سید حسن صدر قدس سرهما به خط خود بر آن نوشته اند.

مرحوم الفت در پشت همان کتاب به خط خود می نویسد: پس از آنکه خدای متعال این اثر نفیس را روزی من کرد چند تن از فضلا که از چنان

نعمتی که به من ارزانی شده بود اطلاع یافتند اشعار زیر را به رسم تبریک سرودند.

یکی از آن ها گفته بود:

يا باقرا صعب العلوم بفكره برئت بها بعد السقام مراضها

مد كنت للعلماء غيث كمالها جاء تك تستسقى بذاك رياضها

فاسلم فديتك للعلوم مؤيدا فلانت جوهرها و هم اعراضها

دیگری گفته است:

الا يا باقرا للعلم اضحى له حکم على الحكماء ماض

تطلبت الرياض و ما سمعنا بغيث جد في طلب الرياض

دیگری سروده است:

يا باقرا ما دق عن نظر الوری من مضمحلالات العلوم الدارسه

اعلامها منك استود قد انطوت و رياضها اخضرت و كانت يابسه

مرحوم الفت در جمعه ۲۸ ربیع الأول یا چهارشنبه ۲۶ همان ماه سال ۱۳۸۴ هجری در اصفهان در گذشت و در مقبره والد علامه اش مرحوم حاج شیخ محمد تقی آقا نجفی رضوان الله علیه مدفون شد.

و از کسانی که کتاب مزبور را دارا بودند، مرحوم حاج ملا علی خیابانی رحمه الله مؤلف وقایع الأيام و علمای معاصر است وی در پایان مجلد صیام از وقایع الأيام ضمن نام برداری از آثار اعلامی که در اختیارش بوده در پاسخ مرحوم مغفور آقا سید مهدی سبزواری متوفی ۱۳۵۰ هجری می نویسد: ریاض العلماء و حیاض الفضلاء در ده مجلد در شرح احوال علمای خاصه و عامه تدوین شده است و من به چهار مجلد از قسمت اول آن به انضمام خاتمه قسم اول و خاتمه قسم دوم دست یافته ام و در صفحه ۶۸ همان کتاب به شرح حال نسبتا مفصلی از صاحب ریاض پرداخته است.

از کسانی که ریاض العلماء را در اختیار داشته سید نصر الله حائری بوده است که از علمای قرن دوازدهم هجری به شمار می آید.

شیخ یوسف بحرانی رحمه الله در مجلد اول کشکولش می نویسد: در بخشی از کتاب های سید اجل اوایه سید نصر الله حسینی حائری افاض الله تعالی علیه رواشح افضاله به کتابی دست یافتم که یکی از شاگردان علامه مجلسی رحمه الله تألیف کرده و شرح حال علمای شیعه را در آن کتاب گرد آورده است و این کتاب که به حروف الفبا تدوین شده است پاک نویسنده بود و جز برخی از حروف الف، نام های دیگر را نداشته است و ما به ذکر آن قسمت از نام ها در این کتاب (کشکول) می پردازیم.

بدیهی است این بخش از حروف را که شیخ یوسف بحرانی در کشکول آورده است کمکی به بخش مفقود شده از ریاض کرده است و آقای اشکوری دام عمره آنچه را از کشکول به کتاب ریاض اضافه کرده در پاورقی به عنوان کشکول یاد کرده است.

مدارک ریاض العلماء

مدارک ریاض العلماء: تا بدینجا آنچه مناسب با این وجیزه بود راجع به معرفی از کتاب ریاض و اهمیت آن نگارش یافت. اینک به نام برداری از مدارک جلد اول آنکه فعلا ترجمه شده و مؤلف، از بعضی از آن ها یک مطلب و از بسیاری از آن ها مطالبی ایراد کرده است می پردازیم و چنان می پنداریم، همین مدارک هم در مجلدات دیگر، مطمح نظر مؤلف معظم بوده است و هرگاه به یاری خدا به ترجمه مجلدات دیگر آن توفیق یافتیم و مدارک دیگری هم بوده باشد در آغاز هر یک از مجلدات ترجمه شده تذکر خواهیم داد اینک مدارک ریاض:

- ۱- اثبات الهداه شیخ حر عاملی ۲- اثنی عشریه در مواعظ عددیه ابن قاسم عاملی ۳- اجازه ابن مؤذن به شیخ علی میسی ۴-
- اجازه شمس الدین جزینی ۵- اجازه شهید اول به ابن خازن حائری ۶- اجازه شیخ ابراهیم

قطیفی ۷-اجازه شیخ احمد بیضایی به شیخ احمد بن ابی جامع عاملی ۸-اجازه شیخ نعمه الله بن خاتون به ابن شدقم ۹-اجازه
فخر المحققین به عز الدین حسن دمشقی ۱۰-اجازه محقق کرکی به شیخ علی میسی (هو) ۱۱-احادیث خمسہ عشر حسن بن
ذکروان فارسی ۱۲-احتجاج طبرسی ۱۳-اربعین شهید اول ۱۴-اربعین شیخ حسین والد شیخ بهایی ۱۵-اربعین شیخ منتجب
الدین ۱۶-اربعین علامه مجلسی رحمه الله ۱۷-استبصار در نص ائمه اطهار کراچکی ۱۸-استبصار شیخ طوسی رحمه الله ۱۹-
اسرار الامامہ عماد الدین طبری ۲۰-اعلام الوری طبرسی ۲۱-امالی ابن الشیخ ۲۲-امالی شیخ طوسی ۲۳-امان الاخطار سید ابن
طاوس ۲۴-امل الآمل شیخ حر عاملی ۲۵-انساب السادات ۲۶-انموذج العلوم میرزا ابراهیم همدانی ۲۷-الانوار البدریه عز الدین
حسن حلی ۲۸-ایجاز المقال شیخ فرج الله حویزی ۲۹-ایضاح الاشتباه علامه حلی ۳۰-بحار الانوار علامه مجلسی ۳۱-بشاره
المصطفی طبری ۳۲-تاریخ ابن خلکان ۳۳-تاریخ ابن شحنه ۳۴-تاریخ بناکتی ۳۵-تاریخ جهان آرا قاضی احمد غفاری قزوینی
۳۶-تاریخ عالم آرای عباسی میرزا اسکندر بیگ منشی ۳۷-تاریخ قم حسن قمی ۳۸-تاریخ قم میر منشی ۳۹-تأویل الآیات
الظاهره شیخ شرف الدین نجفی ۴۰-تحفه المؤمنین سلطان حسین استرآبادی ۴۱-تذکره تحفه سامی سام میرزا صفوی ۴۲-
تذکره الشعراء دولت شاه سمرقندی ۴۳-تعلیقات سید نعمه الله جزائری بر امل الآمل ۴۴-تعلیقات شیخ بهایی بر خلاصه الرجال
علامه حلی ۴۵-تفسیر حضرت امام حسن عسکری علیه السلام ۴۶-تفسیر مثنوی مولوی، (مؤلفش را نام نبرده است) ۴۷-تقویم
البلدان عماد الدین ایوبی یا بلخی (در اصل کتاب به مؤلفش اشاره نشده) ۴۸-التمییز و الفصل اسماعیل موصلی ۴۹-الجامع
نجیب الدین یحیی حلی ۵۰-جمال الاسبوع سید ابن طاوس ۵۱-جواهر

نظام شاهیه سید ابن شدقم مدنی ۵۲-حاشیه چلبی ۵۳-حاشیه خطائی بر مختصر ۵۴-حبیب السیر خواند میر ۵۵-حجه الاسلام ملا محمد طاهر قمی ۵۶-حواشی الفیه پدر شیخ بهایی رحمه الله ۵۷-حواشی فروع معالم از صاحب معالم ۵۸-حواشی کفعمی از کفعمی ۵۹-خرایج قطب راوندی ۶۰-خط شیخ محمد علی جبابی جد شیخ بهایی ۶۱-الدرر الکامنه ابن حجر عسقلانی ۶۲-دفع المناواه سید حسین مجتهد کرکی ۶۳-ذکری، شهید اول ۶۴-رجال ابن داود ۶۵-رجال سید علی بن عبد الحمید نجفی (الله) ۶۶-رجال شیخ طوسی ۶۷-رجال علامه حلی ۶۸-رجال کبیر میرزا محمد استرآبادی ۶۹-رجال میر مصطفی تفریشی ۷۰-رجال نجاشی ۷۱-رجال وسیط استرآبادی ۷۲-رساله اسامی مشایخ، تألیف یکی از شاگردان محقق کرکی ۷۳-رساله قاضی زاده کره رودی ۷۴-سرائر ابن ادریس حلی ۷۵-شرح اربعین شیخ بهایی خاتون آبادی ۷۶-شرح شافیه جاربردی ۷۷-شرح صحیفه سید علی خان مدنی ۷۸-شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید ۷۹-صحاح اللغه جوهری ۸۰-صحیفه سجادیه علی منشأها آلاف الثناء و التحیه ۸۱-طبقات الادباء، یاقوت حموی ۸۲-طبقات النحاه سیوطی ۸۳-العدد القویه رضی الدین علی برادر علامه حلی ۸۴-عزیزی مهلبی ۸۵-علم الیقین ملا-محسن فیض کاشانی ۸۶-عمده الطالب جمال الدین احمد داودی ۸۷-عیون اخبار الرضا صدوق ۸۸-غوالی اللالی ابن ابی جمهور احسائی ۸۹-فائق زمخشری ۹۰-فتح الایوب سید ابن طاوس ۹۱-فوائد السمطین حموی (محمد) ۹۲-فرحه الغری سید احمد بن طاوس ۹۳-فروع المعالم از صاحب معالم ۹۴-الفوائد المدنیه میرزا محمد امین اخباری ۹۵-فهرست شیخ طوسی ۹۶-فهرست منتجب الدین ۹۷-قصص الانبیاء قطب راوندی ۹۸-کامل ابن اثیر ۹۹-کتاب الطوال ۱۰۰-کشف الریبه شهید ثانی ۱۰۱-کنوز النجاج

طبرسی ۱۰۲-اللباب جزری ۱۰۳-لسان الخواص آقا رضی قزوینی ۱۰۴-مجالس المؤمنین قاضی نور الله شهید ۱۰۵-المجدی شریف علوی ۱۰۶-المجلی ابن ابی جمهور احسائی ۱۰۷-مجمع البیان طبرسی ۱۰۸-مجمع الفوائد مقدس اردبیلی ۱۰۹-المجموع الرائق سید هبه الله موسوی(علی)مجموعه از یکی از علمای جبل عامل که در سال ۱۰۶۳ هجری تألیف شده ۱۱۰-مجموعه ورام ۱۱۱-المختصر شیخ حسن ابن سلیمان ۱۱۲-المحجّه البیضاء فیض کاشانی ۱۱۳-المحکم ابن سیده لغوی ۱۱۴-مختار الصحاح ۱۱۵-مختصر ابن خلکان ۱۱۶-مروج الذهب مسعودی ۱۱۷-مزار کبیر محمّد بن مشهدی ۱۱۸-المسائل الناصریات سید مرتضی ۱۱۹-مشارق الانوار شیخ رجب برسی ۱۲۰-مشرک یاقوت ۱۲۱-مشکاه الانوار علی بن حسن طبرسی ۱۲۲-مصباح شیخ ابراهیم کفعمی ۱۲۳-مطول تفتازانی ۱۲۴-معارج الوصول کمال الدّین حسین نجفی ۱۲۵-معالم العلماء ابن شهر آشوب ۱۲۶-معجم البلدان یاقوت حموی ۱۲۷-مکارم الاخلاق حسن طبرسی ۱۲۸-مناقب ابن شهر آشوب ۱۲۹-مناقب سید محمّد طبری ۱۳۰-منتهی المقال میرزا محمّد استرآبادی ۱۳۱-میزان الاعتدال ذهبی ۱۳۲-نظام الاقوال ملا نظام الدّین ساوجی ۱۳۳-النفحات القدسیه امیر سید حسین مجتهد کرکی ۱۳۴-وسائل الشیعه شیخ حر عاملی ۱۳۵-هفت اقلیم امین احمد رازی ۱۳۶-یتیمه الدهر ثعالبی.

تا بدینجا تقریباً ۱۳۶ کتاب از مدارک مجلد اول ریاض را که در هنگام ترجمه آن به دست آوردیم فهرست وار نگاشتیم ممکن است بیشتر از آنچه ما گزارش دادیم بوده باشد چنانچه از قرینه پیداست بیشتر هم بوده است؛ زیرا به طوری که پیش از این نوشتیم از مجلد اول آن حروف الف تا حاء

مفقود شده و از کتاب هایی که در ذیل آن حروف، مورد توجه و استفاده مؤلف بوده است اطلاعی نداریم.

استنساخ: مؤلف ریاض تنها به تألیف و نگارش آثار خویش نمی پرداخته بلکه علاوه بر آن ها به استنساخ آثار دیگران هم اشتغال می ورزیده است.

زهر الریاض می نویسد: در کتابخانه ها، به عده ای از کتاب ها در فنون مختلفه می رسیم که مؤلف ریاض آن ها را از کتاب های مؤلفانش استنساخ کرده است. و برخی از آن ها در کتابخانه ما موجود می باشد از آن جمله است:

تلخیص رجال شیخ که از سوی محقق حلی خلاصه شده و دیگری تلخیص فهرست شیخ است که آن هم به دست محقق مغفورله تلخیص شده و کتاب عده الداعی ابن فهد حلی و امثال آنها که استنساخ شده صاحب ریاض است انتهی.

از جمله نسخه برداریهای او استنساخ برخی از مجلدات بحار الانوار مرحوم مجلسی است و در چاپ اخیر بحار حداکثر کتاب اجازات بحار که به خط مؤلف ریاض بوده در آخر مجلدات بحار گراور شده است.

سید عبد الله در اجازه خود ذیل اجازه سید نصر الله حائری رحمه الله که از دانشوران اوایل قرن دوازدهم هجری بوده است می نویسد: سید نصر الله کتاب های ارزنده زیادی داشت، از جمله تمام مجلدات بحار بوده است.

با آنکه بغیر از مجلدات معروف آن از قبیل کتاب عقل و علم و توحید و عدل و نبوت و امامت و معاد و احتجاج و فتن و سما و عالم و طهارت و صلوات و مزار، دیگر از مجلدات آن از قبیل دعا و قرآن و زی و تجمل و عشرت و اجازات و تتمه فروع آن از سواد به بیاض نیامده و پاکنویس نشده و در اختیار همگان نبوده است و علت آن را از سید نصر الله جویا شده، اظهار داشت:

میرزا عبد الله بن عیسی افندی با یکی از ورثه مجلسی که همین اجزای اخیری در هنگام تقسیم کتاب های مجلسی در سهم الارث او قرار گرفته بود ارتباط نزدیکی داشت اجزای یادشده را از وی عاریه گرفت و آن ها را که کاملاً مغشوش و ناخوان بود و هر کاتبی قدرت استنساخ آن ها را نداشت از سواد به بیاض آورد و پاکنویس کرد و تا زنده بود نسخه های استنساخ شده خود را پنهان می داشت و به همین جهت مجلدات یادشده نسخه برداری نشد و شهرت پیدا نکرد.

و پس از درگذشت میرزا عبد الله، کتاب های وی در میان وارثانش تقسیم شد و من با یکی از ورثه وی که این عده از مجلدات در سهم الارث او قرار گرفته بود ارتباط پیدا کردم نخست از وی درخواست کردم تا مجلدات مزبور را به من بفروشد، از فروش آن ها امتناع ورزید در ثانی تقاضا کردم تا آن ها را به من عاریه بدهد تا استنساخ کنم وی با پیشنهاد ثانوی من موافقت کرد از اتفاقات، در آن هنگام پولی حاضر نداشتم که به مصرف استنساخ آن ها برسانم خدای تعالی یکی از ثروتمندان را به من مهربان فرمود و از جوهی که می پرداخت از فرصت استفاده کردم و به تمام آن مجلدات پرداختم.

از ترجمه نوشته های سید عبد الله به دست آمد که تمام مجلدات بحار در اختیار سید نصر الله بوده است و پس از رحلت سید، آثار نفیسی که داشته از جمله مجلدات بحار به دست وارثانش افتاد و بالاخره مفقود شدند.

زهر الریاض می نویسد: از اجازه کبیره علامه سید عبد الله جزائری استفاده می شود که اصل کتاب بحار و مجلداتی را که به خط علامه مجلسی بوده در هنگامی که افندی به عنوان میهمانی به خانه سید وارد شده در دست افندی دیده است و حال آنکه خود سید عبد الله از حائری نقل کرده است که افندی کتاب های باقی مانده بحار را پس از استنساخ از دیگران

پنهان می داشت بنابراین کتاب های بحار را همراه نداشته که به مشاهده سید عبد الله رسانیده باشد.

گذشته از این، در اجازه خود ذیل احوال میرزا عبد الله می نویسد: آن گاه که من خردسال بودم و میرزا عبد الله به خانه ما وارد شده بود متوجه بودم که پدرم و دیگر علما بلاد ما از میرزا سؤالاتی می کردند و بهره مند می شدند، از جمله کتاب های کهنه و جزوه های مندرسی داشتیم که اوائل و اواخر آن ها به گذشت زمان از میان رفته بود و ما نام آن ها و مؤلفاتشان را نمی دانستیم وی اسامی کتاب ها و مؤلفان آن ها را به پدرم می گفت و حتی مقداری که از اوّل و آخر آن ها ساقط شده بود به پدرم گوشزد می کرد.

و در همان اوقات اشتباهاتی که مؤلف امل الآمل در کتاب خود داشت در حاشیه نسخه ای که حاضر داشتیم به خط خود می نوشت و من خود گاهی کتاب هایی را برای مطالعه او می بردم، خرسند می شد و مرا به خود نزدیک می ساخت و برای توفیقات بیشتر من دعا می کرد.

سفرها: مؤلف ریاض برای تدوین و تبویب آثار خویش، به ویژه برای تهیه مدارک لازم کتاب ریاض، سال هایی را به مسافرت های دور و نزدیک برگزار می کرده است.

زهر الریاض می نویسد: مورخان درباره مسافرت ها و سیاحت های مؤلف ریاض، اختلاف کرده اند بعضی سفرهای او را در ظرف سی سال و عده ای بیست سال و جمعی، نیمی از عمر او را تعیین کرده اند.

و از جمله سرزمین هایی که وی به طور تحقیق بدانجا سفر کرده است، شهرهای مصر و حجاز و یمن و عراق و لبنان و سوریه و ایران و افغانستان و ترکستان و هند و سند و حضرموت و اندونزی و ترکیه و گرجستان و ارمنستان و تاشکند و کشمیر و امثال این ها بوده است.

صاحب ریاض در این شهرها با علمای آن سرزمین ها که اختلاف مذهب و مرام هم با وی داشته و رأی هایی ابراز می داشتند بدون توجه به این گونه اختلافات با آن ها ملاقات می کرد و به افاده به آن ها و استفاده از ایشان می پرداخت انتهى.

نگارنده گوید: صاحب ریاض در شرح احوال خود می نویسد، سفرهای زیادی برای من اتفاق افتاد چنانچه نیمی از عمر من در سفر گذشت و به بسیاری از شهرهای ایران و روم مسافرت کردم و دریا و صحرا را پشت سر گذاردم و شهرهای آذربایجان و خراسان و عراق و فارس و قسطنطنیه و دیار شام و مصر را از نزدیک مشاهده کردم و به بسیاری از شهرها چندین بار سفر کردم و تا امروز که سنین هجرت به ۱۱۰۶ هجری رسیده و مدت عمرم نزدیک به چهل سال است سه مرتبه به حج بیت الله و سه بار به شرف آستانه رضویه و سه مرتبه به عتبات عالیات مشرف شده ام.

پیش از این نوشتیم، در بازگشت از اولین سفر حجش بود که صد مجلد از کتاب ها را که آن جمله برخی از آثار خودش بوده است از دست داده است و همچنین در بازگشت یکی از سفرهای حجش بود که از پادشاه روم درخواست کرد تا شریف مکه را عزل کند.

و در ضمن شرح حال خود می نویسد از اوان کودکی که سنین عمرم به پنج سالگی رسیده بوده آغاز سفر کردم و همان اوقات دایی بزرگم که سمت وزارت کاشان را به عهده داشت به اتفاق جده ام به کاشان رفتم و مدت یک سال یا بیشتر در آنجا ماندگار شدم.

و چندی از آغاز جوانی ام را در اصفهان که زادگاهم بود اقامت گزیدم، پس از آن به تبریز هجرت، و سال هایی را در آنجا زیست کردم و همان جا با یکی از بستگانم که از مردم ثروتمند به شمار می آمد ازدواج کردم و همین همسری، موجبات گرفتاری و ناراحتی مرا فراهم آورد انتهى.

نگارنده گوید: افندی در سراسر مجلد اول نام های شهرهایی را که بدانجا سفر کرده و کتاب هایی را به دست آورده و مدرک کتاب ارزنده خویش قرار داده، به اسامی ذیل یادآوری کرده است.

آمل، آمار، احساء، ادرقه روم، اردبیل، استرآباد، اصفهان، ایروان، بارفروش، بغداد، تبریز، تیمجان گیلان، تهران، دهخوارقان، رشت، زرکان شیراز، ساری، سیستان، شبستر، شوشتر، صنعاء، طسوج، عمان، فراه، قسطنطنیه، کاشان، کوبان، مازندران، مشهد، ورامین، هرات، همدان.

نامه افندی: مرحوم مجلسی در خاتمه مجلد بیست و پنجم بحار الانوار می نویسد: مناسب است این مجلد را به برخی از مطالبی که به خط یکی از هوشمندان شاگردان ما می باشد (مرادش صاحب ریاض است) پایان داده و اثر خویش را به آخر رسانیم.

افندی در آغاز آن نامه پس از تیمن به نام خدای بزرگ بدین خلاصه می نویسد: ناچیزترین دعاگویان که شبانه روز به دعاگویی شما می پردازد و آرزومند است همواره در این سرای و سرای دیگر شکافنده دانش های دادار بزرگ باشید می گوید به فرمان خود شما بود که نام های کتاب هایی را که شایسته است به بحار الانوار ملحق سازید فهرست وار به خاطر شما می رساند.

پس از این به نام برداری برخی از کتاب ها که از المزار آغاز و به ارشاد الطالبین پایان می پذیرد پرداخته است و به دنبال آن اشاره می کند که چه کتابی را باید در مجلدات بحار بیاورند و یا از کدام کتاب باید مطالب لازم را نقل فرمایند و نیز اضافه می کند، کدام کتاب در فلان کتابخانه وجود دارد و یا در اختیار کدام دانشور است و گاهی از نام های آنان به رمز یاد می کند همچنان که از بهاء الدین فاضل هندی به بهایی، و از ملا محمد شفیع به

شفیعی، و از شیخ حر عاملی به حری یاد کرده و در پایان آن به پاره ای از کتاب های اهل سنت اشاره کرده است.

پس از نام بری از کتاب های فریقین اظهار می دارد، در طی این عریضه که به حضور عالی تقدیم می شود حاجتی دارم و حاجتم آن است که شما با علو همتی که دارید و همواره مؤمنان را از همت عالی خویش برخوردار می سازید در دیباچه بحار الانوار تصریح کرده اید که شرح کبیری بر بحار تدوین فرمایید و حال آنکه می بینم شرح برخی از اخبار و تحقیقات و فوائد و بحث ها و پاسخ از کتبی را که در فهرست کتاب ها یادآوری کرده اید از قبیل الصراط المستقیم بیاضی و سعد السعود بن طاوس از خاطر برده اید و چنان می پندارم که آنچه را از نظر انداخته اید استدراک خواهید کرد و اخبار کتاب های دیگر را که پس از این به دست خواهید آورد بدان خواهید افزود.

و در ذیل برخی از اخبار بحار و بیانات آن، خوانندگان را به شرح بحار ارجاع داده اید. مثلاً پس از ایراد بعضی از اخبار در یکی از باب های مربوط به خودش می نویسد، تمام اخبار وارده در این معنی را با تمام تحقیقات لازم در ضمن شرحی که برای بحار تدوین خواهیم کرد می نگاریم تا به حدی که از وعده خود فراخاطر کرده و به الحاق کتاب مستدرکی تصمیم گرفته اید و حال آنکه مستدرک مزبور با ترتیب ابواب بحار سازگار نخواهد بود.

باری از نعمت های ارزنده خداست که هرگاه خوانندگان بحار به همگی اخبار وارده مربوط به یک مطلب دست پیدا کنند و مطالب علمیه و عملیه آن را که به طور کلی در باب مخصوصش گردآوری شده است استفاده کنند و به تواتر آن و دیگر از مطالب مربوط به آن مطلع شوند.

به همین مناسبت بعضی از شاگردان شما اظهار می داشت بهتر آن بود کتب اربعه را نیز در بحار یا شرح آن مداخله بدهید و حال آنکه این نظریه بجا نبوده؛ زیرا کتاب تهذیب نیازمند به تهذیب است و مشتمل بر باب های زیادی بوده که بر اثر تهذیبی که در آن به عمل بیاید آن ها را می توان مجزا ساخت و همین نیازمندی به تهذیب بود که شهید در ذکری و دیگران اظهار بدارند نصی در باب مزبور نسبت به فلان حکم وجود ندارد از طرفی جمع بین کتب اربعه که برخی از مشاهیر از قبیل فیض کاشانی در الوافی و حر عاملی در تفصیل وسائل الشیعه متحمل شده اند کافی نبوده برای اینکه تهذیب کامل هم بدین وسیله حاصل نشده و مراد معصوم علیه السلام از آنچه آن ها درک کرده اند به دست نیامده است.

و هرگاه شما به شرح کتاب بحار اشتغال بورزید هرچند هم به شرح جلد اول آن اقدام کنید و کتاب بحار را به این اسم سامی که (شرح بحار باشد) بنامید تشنگان آن را از شراب طهور آن دریای دانش سیراب کرده و طالبان اکسیر اعظم را از حوض کوثر شاداب فرموده و از بهترین بخشش ها و شایسته ترین نعمت ها برخوردار ساخته اید و در ضمن آن دیباچه کتاب خویش را به اسامی کتاب های موافقان و دیگران که از این پس دسترسی به آن ها را خدای متعال برای شما آسان می سازد و در سال های آینده در اختیار شما قرار می گیرد مزین خواهید ساخت و منافاتی ندارد که اصل و شرح شما مشتمل بر اخبار باشد چنانچه مقنعه شیخ مفید و تهذیب شیخ که شرح آن کتاب است مشتمل بر اخبار بوده است.

از طرف دیگر الحاق کتاب ها به مجلدات پانزده گانه از بیست و پنج مجلد بحار که از سوی شما تفسیر و تبیین شده و در اختیار همگان قرار گرفته است، مناسبتی ندارد به این معنی که کتاب های مزبور را به این پانزده جلد ملحق کنید و به ده کتاب دیگر از مجلدات بحار که شهرتی ندارد و

توضیح و تبیین نشده است، از قبیل مجلد مکارم الاخلاق و حدود و روضه و قرآن و دعا و اعمال سنه و حج و سه مجلد از مجلدات باقیه بحار ملحق نکنید.

و شکی نیست جمع احادیث مقدم بر تبیین و توضیح آن است و اینکه گفتم الحاق کتاب ها به بعضی دون بعضی تناسبی ندارد برای آن است که آن هایی که از کتاب شما بهره گیری می کنند و خدای متعال نعمت اثر شما را روزی آن ها قرار داده است شما را به عجز و ناتوانی و کمی تتبع نسبت ندهند.

برای اینکه شما- که خدای متعال بردباری شما را نسبت به نادانی من و امثال من زیاده فرماید- در دیباچه بحار مرقوم فرموده اید که کتاب بحار به سرحدی تألیف شده که خوانندگان آن را از دیگر کتاب های اخبار بی نیاز می سازد بنابراین لازم است که هیچ کتاب و رساله ای در فن احادیث نباشد مگر اینکه شما در حال یا آینده آن را به کتاب بحار ملحق ساخته باشید.

و از ویژگی های بحار آن است که شهرت و اعتبار آن روزافزون است و موقعیت و اهمیت آن همیشگی خواهد بود به ویژه هرگاه قائم آل محمد عجل الله قیام فرماید از آغاز تا انجام آن را مطمح نظر شریف خود قرار خواهد داد بلکه مضامین آن در عالم برزخ و عقبات آخرت و در بهشت برین و در بهترین روضات آن، مورد انتفاع خواهد بود و آن ها که در ریاض بهشت از لذات جسمانی بهره ورنند از لذات روحانی این کتاب شریف هم استفاده خواهند کرد.

و اینکه با همه پوزش هایی که در باطن معروض می دارم نامه خود را به پایان می برم چه آنکه من از دیگر ارادتمندان سزاوارترم که جمله *إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ* را در حقم پذیرا گردید.

در خاتمه شما را به خون مظلوم و به بزرگواری و مراتب عزت حضرت علی اصغر که شهادت دلخراش آن شهید آزاده حضرت سید الشهداء علیه السلام را سخت آزرده خاطر و دردمند ساخت و به پدران و فرزندان آن مقام مقدس سوگند می دهم که نیاز مرا که معروض خاطر داشتم (شرح کتاب بحار و دیگر الحاقات) هرگاه به خیر و صلاح شما باشد برآورده سازید و از لغزش های من درگذرید و از آزاری که از ناحیه من تحمل کرده اید و دور از ادب نسبت به شخصیت مقام شما بوده و برخلاف انتظار از من به ظهور رسیده است، به دیده عفو، چشم پوشی کنید تا خدا هم که رب الارباب است از شما درگذرد و آیا نمی خواهید که خدا شما را ببخشد؟

آثار خیریه: به طوری که از احوال مؤلف ریاض برمی آید معظم له از خاندان با شخصیت و با اهمیت و ریاست و وزارت بوده است و با توجه به این موقعیت بایستی از آثار خیری که پس از او باقی بماند بی نصیب نباشد لیکن از آثار خیریه او اطلاعی نداریم.

تنها شیخ محمد علی حزین لاهیجی که پیش از این یاد کردیم، شاگرد اجازه مؤلف ریاض بوده است در تذکره خویش ضمن شرح حال خود و نام برداری از معاشران فاضل و اعیان می نویسد: از آن جمله مولانای فاضل آمرزا عبد الله مشهور به افندی است، که به فنون متداوله ماهر و به غایت متتبع بود و در اصفهان در جوار منزل خود مدرسه ای عمارت کرده به افاده اشتغال و روزگاری مهنا داشت.

سال درگذشت صاحب ریاض

سال درگذشت: سال درگذشت صاحب ریاض کاملاً معلوم نیست چنانچه مرحوم آقای آقا شیخ بزرگ رحمه الله در الذریعه در ذیل معرفی از ریاض العلماء و در مصفی المقال از آن یاد نکرده و شیخ علی حزین که معاصر و معاشر با او بوده است در تذکره خود می نویسد، میرزا عبد الله با من الفت تمام داشت تا چندی پیش از آشوب اصفهان، رحلت کرد و تاریخ آشوب اصفهان را سال ۱۱۳۴ می نویسد و ممکن است سال رحلت او که

زهر الرياض نوشته و بعض دیگر نیز بدان اشاره کرده اند و از احتمال تذکره هم برمی آید همان ۱۱۳۰ هجری باشد که چهار سال پیش از آشوب اصفهان بوده است.

سید عبد الله جزائری رحمه الله در اجازه نوشته است میرزا عبد الله در عشر ثلاثین در گذشته است.

روضات می نویسد: مرادش از عشر ثلاثین سی سال پس از ۱۱۰۰ هجری است که نزدیک به اوائل قرن دوازدهم هجری می باشد یعنی ۱۱۳۰ هجری.

ریحانه اول نوشته است، صاحب ریاض در سال ۱۱۲۰ و اندی در گذشته است.

آثار ملی اصفهان از مصفی المقال مرحوم علامه تهرانی رحمه الله نقل کرده است که وی در سال ۱۱۱۰ در گذشته است و این دو تاریخ به جهاتی درست نیست به ویژه اینکه در مصفی المقال علامه تهرانی محل تاریخ وفات او را خالی گذارده و تنها از اجازه سید عبد الله عشر ثلاثین را یاد کرده است.

مدفن: در اینکه صاحب ریاض در اصفهان که زادگاهش بوده دفن شده است شکی نیست، لیکن با وجود این، برخلاف انتظار مدفن او (دقیقا) معلوم نمی باشد.

زهر الرياض می نویسد: در سفری که به اصفهان رفتم در صدد تحقیق مقبره صاحب ریاض برآمدم اثری از مزار او نیافتم و برخی از موثقان اظهار می داشتند که آرامگاه او در اطراف مقبره فاضل هندی است. و مقبره فاضل هندی در مشرق تخت پولاد واقع شده و رحلت او سال ۱۱۳۷ هجری بوده است.

فوائد الرضويه نیز همین سال را سال وفات صاحب ریاض دانسته و اشتباه است و در روضات، ذیل احوال میرزا عبد الله پس از بیان عشر ثلاثین می نویسد در همین سال فاضل هندی ارتحال کرده است و حال آنکه در شرح حال فاضل می نویسد سال ۱۱۳۷ در گذشته و گویا مرادش آن بوده که در دهه سوم از سال های بعد از ۱۱۰۰ که از سی سال تجاوز می کند فاضل در گذشته است.

باری تذکره القبور و یا دانشمندان اصفهان می نویسد مقبره فاضل به نام مقبره فاضلان مشهور است؛ زیرا در آن مقبره، فاضل هندی و حاج ملا محمد نائینی دفن شده اند.

بازماندگان: پیش از این در ذیل سفرهای صاحب ریاض نوشتیم، صاحب ریاض در تبریز با یکی از ثروتمندان بستگانش ازدواج کرده است و معلوم نیست از این ازدواجش فرزندی داشته است یا خیر. همچنان که زهر الریاض می نویسد در معاجم علما و تذکره های فضلا فرزندی برای صاحب ریاض نام برده نشده است.

آری از پدرم (علامه سید شمس الدین محمود مرعشی) شنیدم که نوادگان او در تبریز و اصفهان بوده اند و پدرم اظهار می داشت که مرد فاضلی را از بازماندگان صاحب ریاض ملاقات کردم که به نام جدش میرزا عبد الله خوانده می شد.

خاندان: خاندان پدری صاحب ریاض از مردمان دانشور و از اعلام و از سرشناسان وقت خویش بوده اند و خاندان مادری او نیز از مردمان با اعتبار و صاحب منصبان روزگار خود به شمار می آمده اند و چنان که پیش از این نوشتیم دایی بزرگ او سمت وزارت کاشان را عهده دار بوده و کارهای حکومتی را از طرف سلطان انجام می داده و به عنوان وزیر شناخته می شده و صاحب ریاض مدت یک سال دوران خردسالی را در دارالوزاره او به سر

برده است. و خاندان همسرش چنان که خود اظهار داشته است از مردمان ثروتمند و با اعتبار بوده اند.

پدر صاحب ریاض:والد ماجد میرزا عبد الله از اعلام وقت و از اجلای زمان بوده است و ما مختصری از شرح حال او را به طوری که خود او در مجلد چهارم ریاض مرقوم داشته است در این وجیزه یادآور می شویم،وی می نویسد:

میرزا عیسی بن محمّد صالح بیک از افاضل عصر و از اعظام دهر بوده است مقدمات علوم را از ملا محمود بن میرزا علی اصفهانی شاگرد شیخ بهایی و میرداماد فرا گرفته است، و پس از آن به اتفاق جمعی از فضلا از جمله سید امیر عبد الرزاق کاشی به درس خلیفه سلطان که مقام وزارت کبرا را هم داشته حضور می یافته است و در آن به درس ملا محمّد تقی مجلسی و ملا حسن علی فرزند ملا عبد الله شوشتری و سید میرزا رفیع الدین نائینی و آقا حسین خوانساری و ملا محمّد باقر فاضل سزواری حضور پیدا می کرده و در بسیاری از درس ها هم مرحوم علامه ملا محمّد باقر مجلسی و ملا میرزا شیروانی و میرزا علاء الدین گلستانه و ملا محمّد صادق کرباسی با وی شریک درس و هم مباحثه بوده اند.

در ضمن نام برداری از اساتید میرزا عیسی پیدا است که میرزا عیسی در فنون معقول و منقول و رجال و حدیث مهارت داشته است.

پیش از این نوشتیم خانواده صاحب ریاض از اجلا و سرشناسان وقت خود بوده اند در تأیید همین موضوع است که صاحب ریاض می نویسد:

پدرم از خاندان عزیز و از مردم ثروتمند بوده و دین و دنیای خود را با کمال جلالت و عظمت به پایان رسانیده است چنان که جدم محمّد صالح بیک از مقربان حضور شاه عباس کبیر بوده و عموی پدرم علی بیک نظارت بیوتات سلطانی را به عهده داشته و شاه عباس نیز نهایت بزرگواری را نسبت به او مرعی می داشته است و پس از او در پیشگاه شاه صفی و شاه عباس

ثانی نیز از کمال عظمت برخوردار بوده است. و دختر عمویش به همسری وزیر کبیر سید میرزا مهدی مفتخر بوده است.

پدرم در آغاز جوانی که نزدیک به بیست سال داشت پدر پیر خود را از دست داد و همان زمان به درس اساتید آن روزگار حضور پیدا می کرد و با آنکه با کمال اندوهناکی به سر می برد از شرکت در جلسات درس غفلت نمی کرد و بر همه همدرسان و همسالان خویش برتری داشت و در میدان دانشوری گوی سبقت را از همگان می ربود.

و آن گاه که من به سنین هفت سالگی رسیده بودم و دوران خردسالی را پشت سر می گذاردم پدرم که مرد چهل ساله بود در سنه ۱۰۷۴ هجری در اصفهان درگذشت.

باری پدرم مردی فاضل و عالم و جلیل القدر و اندیشمند و محقق مدقق و جامع و در انواع علوم عقلی و نقلی و ادبی و ریاضی و طبی و امثال این ها از علوم متداوله مهارت داشت و در نهایت پرهیزکاری و پارسایی و دین داری و آراستگی و زهد از دنیا به سر می برد و با آنکه از ثروتمندان و دولت مردان عصر خویش به شمار می رفت و شهرت همگانی داشت هیچ گاه علاقه مندی به مال و جاه از خود نشان نمی داد و با کمال سادگی و بی آلایشی در اجتماع مردم از خواص و عوام ظاهر می شد و با توجه به اینکه شایسته برای سمت داوری و شیخ الاسلامی بود از پذیرش هر دو منصب که به وی پیشنهاد شده بود خودداری کرد و از پذیرش آن ها پوزش خواست.

میرزا عیسی عاشق وار به فرا گرفتن علم و دانش می پرداخت و با آنکه شب و روز از آمد و رفتنش اظهار فتور و سستی می کرد از نوشتن و مطالعه کردن اظهار خستگی و سستی در خود احساس نمی کرد.

و در عین حالی که از ثروت کاملی برخوردار بود و می توانست کتاب های مورد نظرش را از راه خریداری به دست آورد از خرید آن ها

صرف نظر می کرد و به خط خودش آن ها را نسخه برداری می کرد و از این راه کتب زیادی را استنساخ کرد (۱) و از برکت وجودش بسیاری از خویشاوندان بلکه خادمان و یاران نزدیکش و بالاتر اهل محله اش نیز به فراگیری علم و دانش پرداختند و هریک به نوبه خود در ردیف فضلا قرار گرفتند تا به جایی که یکی از ظرفا گفته بود استر آمیرزا عیسی هم از فضلاست.

باری تشویقات میرزا عیسی به اندازه ای جالب و مؤثر در بستگانش بوده که یکی از خدمتکارانش که در ردیف فضلا قرار گرفته بود به شرح تجرید خواجه نصیر و امثال آن اشتغال می ورزیده است.

میرزا عیسی دانشوری موفق بود و حداکثر شب ها را به عبادت و مطالعه و نوشتن می گذرانید و از بسیاری از معاصران به ویژه همدرسان او شنیدم که آنان همانند او را در کوشش و مطالعه و قوه حافظه و جدیت در تحصیل علم و همت گماری به نوشتن و تصحیح کتب و تصنیف علوم و علاقه مندی به تدریس و مذاکره و بهره گیری از اساتید و قرائت نزد آن ها کمتر دیده بودند و به اندازه ای در این ویژگی ها مواظبت داشت که اول و آخر شب را به قرائت و فرادادن می پرداخت و قصه ها و حکایات عجیبی از او نقل کرده اند. میرزا عیسی شش فرزند داشت.

یکی از آن ها مرحوم میرزا محمد جعفر است و چنانچه پیش از این نوشتیم، وی فاضلی جلیل القدر بوده و پس از فوت پدرش به تربیت و تهذیب اخلاق و مراتب علمی برادرش صاحب ریاض پرداخته است.

میرزا عیسی ثروت و مکنت و زمین های زراعی و دهکده ها و اثاثه ها و خانه های زیادی داشت و کتابخانه اش مشتمل بر هزار جلد کتاب بود و اکثر

ص: ۶۰

۱-۱ از کتاب هایی را که استنساخ نموده بنا به نوشته مؤلف برخی از مجلدات شرح قواعد ملا عبد الله شوشتری است-م.

آن‌ها به جهاتی که در حال حاضر جای بیان آن‌ها نمی‌باشد مفقود شده و بیشتر آن‌ها را میرزا عیسی مورد مطالعه و تصحیح قرار داده و تعلیقات و افاداتی بر آن‌ها نگاشته بود.

میرزا خطش در نهایت خوبی بوده و از نوشتن اقسام خطوط به خوبی برمی‌آمد و در هنگام نگارش سرعت قلم داشت و علاوه بر آثار دیگران که به استنساخ آن‌ها اقبال تامی داشت آثاری هم از خود به یادگار گذاشته است که پاره‌ای از آن‌ها تدوین شده و بخشی از آن‌ها از سواد به بیاض نیامده است.

آثار تدوین شده او بدین قرار است:

شرح دروس شهید اول در فقه که ناتمام مانده است. رساله‌ای در کیفیت تحلیف و سوگند دادن ذمی‌ها و دیگر کفار. رساله‌ای در رؤیت هلال پیش از زوال خورشید. رساله‌ای در مسأله نماز جمعه. تعلیقاتی بر تفسیر کلام الله مجید و کتب اربعه حدیث و دیگر کتاب‌های فقهی و اصولی و عربی.

میرزا در محله شیخ یوسف بنا می‌زیسته است.

صاحب ریاض می‌نویسد: محله شیخ یوسف از محلات بیرون از شهر اصفهان و متصل به اصفهان است و مردم اصفهان عموماً آن محله را به عنوان «شیخ حسن بنا» می‌خوانند و شیخ یوسف از بزرگان مشایخ صوفیه بوده و به کار بنایی اشتغال می‌ورزیده است و فرزندانش نیز به شغل پدر ادامه می‌دادند.

شیخ یوسف نیز در همان محل زندگی می‌کرده و هنگامی که در گذشته وی را در آن محل دفن کردند و بقعه و مزارش هم اکنون معروف است و آن محل را به نام وی نامیدند.

آقای مهرآبادی در آثار ملی اصفهان در ضمن افراد سرشناس محله جیران اصفهان می‌نویسد: شیخ یوسف بنا از بزرگان عرفای اصفهان بوده است و

مقبره اش در مجاورت چهارسوق نقاشی در محله جیران واقع، و در زمان ریاست هیئت علمیه مسجد شاهیان در اصفهان از بین رفت.

بین که دست ریاست چو ز آستین به در آید

نه قبر بر سر جا می نهد نه صاحب قبرش

و در ضمن محلات اصفهان می نویسد: محله شیخ سبنا یا شیخ یوسف بنا این محله در خواجه واقع، و در قدیم آن را دوشاباد یا روشاباد می نامیده اند و مقبره شیخ یوسف بنا در این محله بوده است.

آقای مهدوی دام عزّه در دانشمندان و بزرگان اصفهان می نویسد:

قبرستان شیخ یوسف بنا که عارف معروفی است در محله قصر منشی (منشی الممالک) واقع، و این گورستان به امر شاه عباس تسطیح، و در آن مسجد و مدرسه و حمام و بازارچه و خانه و قصر بنیان شده است و بدین ترتیب از صورت گورستان بیرون آمده است و این مقبره را در گذشته دوشاباد یا روشاباد می گفتند.

تا بدینجا به یاری خدای متعال شرح حال مرحوم صاحب ریاض را نوشتیم و تاریخ اتمام آن روز پنجشنبه ۲۳ جمادی الاولی سال ۱۴۰۵ هجری مطابق با ۲۵ بهمن ماه ۱۳۶۳ شمسی می باشد و انا الحقیر محمّد باقر ساعدی.

در خاتمه این شرح حال، به منظور حدیث نعمت به نام برداری از مشایخ بزرگوارم که در آغاز ترجمه سفینه البحار متذکر شده ام می پردازم و پس از آن به نام برداری آثاری که از این فقیر به طبع رسیده است اشاره می کنم و له الحمد و المنه.

مشایخ اجازه: ۱- والدیم حجه الاسلام شیخ حسین مقدس دام ظلّه العالی ۲- علامه حاج شیخ محمّد رضا کلباسی متوفی ۱۳۸۳ هجری ۳- علامه میرزا محمّد علی اوردبادی متوفی ۱۳۸۰ هجری ۴- علامه شیخ آقا بزرگ

تهرانی متوفی ۱۳۸۸ هجری ۵-علامه شیخ محمد صالح حائری مازندرانی متوفی ۱۳۹۱ ۶-علامه سید فخر الدین امامت کاشانی متوفی ۱۳۹۲ هجری ۷-علامه مولانا علی علیاری دام ظلّه ۸-علامه میرزا محمد علی معلم حبیب آبادی متوفی ۱۳۹۶ هجری ۹-محدث جلیل حاج شیخ علی اکبر مروج متوفی ۱۴۰۱ هجری ۱۰-علامه حاج شیخ محمد حسین آیتی متوفی ۱۳۹۱ هجری ۱۱-علامه حاج سید محمد رضا بروجردی متوفی ۱۴۰۵ هجری ۱۲-علامه شیخ ابو الحسن شریف عسکری دام ظلّه ۱۳-علامه حاج سید مصطفی خوانساری صفائی دام ظلّه ۱۴-علامه حاج شیخ نصر الله شبستری دام ظلّه ۱۵-آیه الله العظمی حاج سید شهاب الدین مرعشی دام ظلّه (که پیش از این هم بدان اشاره کردم) ۱۶-آیه الله العظمی حاج سید ابو القاسم الخویی دام ظلّه ۱۷-آیه الله العظمی حاج سید عبد الله شیرازی متوفی ۱۴۰۵ هجری ۱۸-علامه حاج شیخ مجتبی حاتمی لنکرانی دو اجازه اخیر کتبی نبوده است در مشهد و اصفهان بدان مفتخر گردیده ام (۱).

اما آثاری که اعم از ترجمه و تألیف به طبع رسیده است: ۱-پیشوای هشتم شیعیان ۲-هشتمین پیشوای شیعه ۳-خورشید بطحا ۴-رجال معاصر شیخ طوسی ۵-مجمع الزیارات ۶-نهمین پیشوا ۷-پسر بختگان ۸-به سوی مدینه ۹-شهید راه حق ۱۰-ذیل تاریخ علمای خراسان ۱۱-ترجمه منیه المرید ۱۲-ترجمه حقایق فیض ۱۳-ترجمه مصباح الشریعه ۱۴-ترجمه التحصین ابن فهد حلّی ۱۵-ترجمه مناقب محیی الدین ۱۶-ترجمه ارشاد مفید ۱۷-ترجمه عیون اخبار الرضا ۱۸-ترجمه روضات الجنات در هشت مجلد ۱۹-شرح حال خواجه ربیع ۲۰-ماده و خدا ۲۱-ترجمه کشکول شیخ بهایی ۲۲-شرح مخمس

ص: ۶۳

۱-۱- شرح اجازات خود را در رساله کشف المفازات به قدری که توانسته ام نگاشته ام.

۲۳-اخلاق حسنه ۲۴-ترجمه سفینه البحار دو جزء آن طبع شده است.

عده از آثار این فقیر تدوین شده و برخی هم از آن ها بحمد الله تحت طبع است از قبیل شرح عرفان الحق و کشکول و ترجمه قسمتی از ترجمه تفسیر صافی و مشارق الانوار و شرح حال محقق حلی و ترجمه فوائج الجمال و تحفه الابرار شرح نور الانوار در منطق و شرح تحفه الحکیم در حکمت و ترجمه نفس الرحمن مرحوم محدث نوری. اللهم وفقنی لما تحب و ترضی بحق محمد و آله الاطهار.

محمد باقر ساعدی

ص: ۶۴

۱- آدم بن یونس بن مهاجر نسفی

شیخ منتجب الدین در فهرست خود گوید وی، از فقها و از ثقات عدول دانشوران بوده و همگی آثار شیخ ابو جعفر طوسی را نزد وی قرائت کرده است.

نسفی منسوب به نسف است که شهری بوده از شهرهای ماوراءالنهر .

۲- سید میرزا ابراهیم حسینی نیشابوری طوسی مشهدی

سید، دانشوری فاضل و عالمی محقق بود و در علوم ریاضی مهارتی بسزا داشت و از مدرسان روضه مقدس رضوی به شمار می آمد و سال ۱۰۱۲ هجری در مشهد مقدس رضوی در گذشت و در آستانه مبارکه مدفون شد.

آثار او عبارت است از رساله ای راجع به مسأله نماز جمعه که به پارسی نگاشته و رساله مولودیه در تحقیق اینکه روز میلاد با سعادت رسول اکرم صلی الله علیه و آله هفدهم ربیع الأول بوده نه روز دوازدهم آن، آن چنان که برخی گفته اند. و رساله نوروزیه درباره اینکه نوروز همان هنگامی است که خورشید از برج حوت وارد برج حمل می شود و مشهور میان ستاره شناسان نیز همین قول می باشد و این رساله را به پارسی تألیف کرده است.

مسأله نوروز از جمله مسائلی است که اندیشه فضلا را به خود جلب کرده و معرکه عظیمی بدین مناسبت در میان آنان به وجود آورده تا بدانجا

که مولانا آقا رضی قزوینی رساله ای تألیف کرده و در آن رساله بر آن است که نوروز همان هنگامی که فعلا- مشهور است، نیست و نیز میرزا محمد حسین بن میرزا ابو الحسن قایینی رساله ای در درستی نظریه آقا رضی تألیف کرد، و همچنین میرزا رضی الدین محمد «مستوفی اراضی خالصه اصفهان» رساله ای راجع به نوروز تألیف کرد و نظریه آقا رضی را اثبات نمود (۱).

۳- شیخ ابراهیم بن ابراهیم بن فخر الدین عاملی بازوری

بازوری، فاضلی درستکار و شایسته ای سراینده و ادیب از معاصران است.

مراتب علم و ادب و دیگر فنون را از محضر پرفیض شیخ بهایی و شیخ محمد بن شیخ حسن بن شهید ثانی و دیگران فرا گرفت.

بازوری در روزگار ما، در مشهد مقدس درگذشت لیکن ما به دیدار او نایل نیامدیم وی دیوان شعر مختصری دارد که در حال حاضر به خط او در اختیار ما می باشد و دیوان مزبور از جمله کتاب هایی است که ما آن را به همراه دیگر کتاب های خریداری کردیم و از آثار او رساله ای است به نام رحله المسافر و غنیه عن المسامر عده ای از جمله سید محمد بن محمد حسینی عاملی عینائی آن را از آثار او دانسته و به اطلاع ما رسانیده اند.

از سروده های او چکامه ای است که در سوگ شیخ بهاء الدین محمد بن حسین عاملی سروده و در ضمن ابیاتی چنین گفته است.

شیخ الانام بهاء الدین لا برحت سحائب العفو ینشیا له الباری

مولی به اتضحت سبل الهدی و غدا لفقده الدین فی ثوب من القار

و المجد اقسام لا تبدو نواجذه حزنا و شق علیه فضل أطمار

ص: ۶۸

۱- ۱- از جمله آثار خیام رساله نوروزیه است که به طبع رسیده است-م.

و العلم قد درست آیاته و عفت عنه رسوم احادیث و اخبار
کم بکر فکر غدت للكفو فاقده ما دنستها الوری یوما بانظار
کم خر لما قضی للعلم طود علا ما کنت احسبه یوما بمنهار
و کم بکته محاریب المساجد اذ کانت تضىء دجی منه بانوار
فاق الکرام و لم تبرح سجیته اطعام ذی سغب مع کسوه العاری
جل الذی اختار فی طوس له جدثا فی ظل حام حماها نجل اطهار
الثامن الضامن الجنات اجمعها یوم القیامه من جود لزوار

روح شیخ بهایی که رهبر مردمان است همواره از ابرهای رحمت خداوند سیراب باد. شیخ بهایی بزرگی است که راه های هدایت به وسیله او هویدا می شد و اکنون که در گذشته همه جا از رحلت او سیاه پوش شده است.

به دنبال آن بزرگواری و مجدد، سوگند یاد کرده بر اثر اندوهی که از درگذشت او دارد، نخندد و پیراهن صبرش را در رحلت او چاک بزند.

نشانه های دانش بر اثر اندوهی که از درگذشت او به وجود آمده کهنه شده و از پای در آمده و آثار احادیث و اخبار از میان برچیده شده است. چه بسیار فکرهای بکر و اندیشه های بی سابقه ای که در کانون قلب او وجود داشت و فروریخت و گمان نمی کنم چنین پیش آمدی در روز مرگ دیگری از بزرگان به وقوع پیوسته باشد و یا خیال نمی کنم تا به حال چنین شکافی در دریای ژرف علم، اتفاق افتاده باشد. چه بسیار محراب های مسجدها در رحلت او گریستند؛ زیرا آن ها بودند که بر اثر نورانیت او در دل شب ها می درخشیدند. او با طبیعت کرم خدادادی که داشت بر همه کریمان برتری یافت تا به جایی که همواره گرسنگان از کنار سفره او سیر برمی خاستند و برهنگان از عنایت او جامه عزت بر اندام خویش می آراستند. آری بزرگ است خدایی که آرامگاه او را در طوس زیر سایه نواده رسول خدا صلی الله علیه و آله قرار داد آن بزرگی که هشتمین پیشوای آل رسول بوده و برای زایران خود بهشت را تضمین فرموده است.

و از اشعار او چکامه ای است در ستایش گری از شیخ زین الدین بن محمد بن حسن بن شهید ثانی رحمه الله علیهم اجمعین.

کمولای زین الدین لا زال را کبا سوابق مجد فی یدیه زمامها

اذا انقض منکم کوکب لاح کوکب به ظلمات الجهل یجلی ظلامها

فما نال مجدا نلتم من سواکم و لا انفک منکم للبرایا امامها

مطایا العلی ما انقدن یوما لغیرکم و موضعکم دون البرایا سنامها

حللتم بفرق الفرقدین و شدتم رسوم علی قد طال منها انهدامها

محط رحال الطالبین جنابکم و ما ضربت الا لدیکم خیامها

اذا تلیت فی الناس آیات ذکرکم لها سجدت أخیارها و طغامها

مانند آقای من زین الدین که همواره بر اسب های مسابقه سوار می شود و دهانه آن ها را به کف باکفایت خود می گیرد هرگاه ستاره ای از شما افول کند ستاره دیگری از شما می درخشد و تاریکی های نادانی را برطرف می سازد. دیگری جز شما نیست که بر اسب بزرگواری سوار شود و دهانه آن هم از دست شما دور نمی گردد. مرکب بزرگواری که برای شما رام نمی گردد و جای شما بر فراز کوهان شتر دانش است.

بر بالای ستاره فرقدین دانش جای گرفتید و آیین دانش را که رو به انهدام گذارده بود تجدید کردید. از همه طرف قافله طالبان دانش به سوی شما گسیل می شود و شتران خود را در کنار خیمه های دانش شما پابند می زنند. هرگاه آیات دانش شما بر مردم فراخوانده شود همگی در برابر عظمت آن ها به سجده درمی آیند.

و از آثار منظوم او چکامه ای است در ستایش از سید حسین بن سید محمد بن ابی الحسن موسوی عاملی:

لله آیه شمس للعلی طلعت من أفق سعد بها للحائرین هدی

و ای بدر کمال فی الوری طلعت انواره فانجلت سحب العمی أبدا

قد اصبحت كعبه العافين حضرتہ تطوف من حولها آمال من وفدا

لا زلت انسان عين الدهر ما رشفت شمس الضحى من ثغور الزهر ريق ندا

خدا داناست چگونه خورشید از سوی افق نیک بختی درخشید و افراد سرگردان را رهبری کرد. و چگونه ماه شب چهارده کمال در میان مردم طلوع کرد و از برکت نورهای خود ابر کوری را برای همیشه منجلی ساخت و بیچارگی را برطرف نمود.

مقام ارجمند او قبله نیازمندان است و آرزوها گرداگرد آن در طوافند. تو همانا مردمک چشم روزگاری و مادام که خورشید از لابلای شکوفه های رنگین گل شبم سحری را می چشد این حیثیت درخور تو و برای تو پایدار خواهد بود. بازوریه قریه ای است که شیخ ابراهیم بدان انتساب دارد و از آنجا برخاسته است (۱).

۴- سید تاج الدین ابراهیم بن احمد بن محمد الحسینی الموسوی

الرومی

منتجب الدین گفته است وی در دار النقابه ری می زیسته و از فضلا و قاری ها بوده است.

۵- ابو اسحاق بن احمد بن محمد المقرئ

محمد بن علی بن شهر آشوب در معالم العلماء می نویسد، وی از عدول علوی ها بوده و کتابی از او به یادگار است (۲).

۶- شیخ ابراهیم بن جعفر بن عبد الصمد عاملی کرکی

فاضلی عالم و فقیهی محدث و ثقه ای محقق و پارسا بود کتابی ارزنده و رساله های چندی تألیف کرده و در شهرهای فراه از نواحی خراسان می زیسته و از معاصران است.

ص: ۷۱

۱- ۱- بازوریه با زای نقطه دار و رای بی نقطه نام دهکده ای بوده نزدیک به شهر صور در شام.
۲- ۲- ابن شهر آشوب وی را از مردم طبریه دانسته و در مناقب از وی کتابی را نام برده است-م.

۷- شیخ ابراهیم بن حسن عاملی شقیفی

شقیفی از فضلا و فقها و صلحای عهد خود بود کتاب تحریر علامه حلی را در فقه به خط او مشاهده کردم و در ظهر آن اجازه ای به خط شیخ محمد بن محمد بن داود عاملی جزینی است که به وی اعطا کرده است.

شیخ محمد در این اجازه از وی به خوبی یاد کرده و او را ستوده است و تاریخ آن سال ۸۶۸ هجری است و اجازه دیگری از سوی شیخ محمد بن حسام عاملی به وی داده شده و در آن اجازه آمده است «قرأ علی الشیخ العالم الفاضل الورع الکامل برهان الدین ابراهیم ولد الشیخ المرحوم الحسن الشقیفی» پس از این تعریف آثاری را که شیخ ابراهیم در نزد او قرائت کرده متذکر شده است و اجازه نقل آن ها را به وی داده و به دنبال آن اجازه عمومی که از کتب دیگر، حق روایت دارد به او عنایت کرده است.

مؤلف قدس سره گوید، ممکن است رساله سهویه از آثار او باشد و من بخشی از آن رساله را که مربوط به شرح عبارت قواعد باشد یعنی، (و لو کان... من طهارتین أعادهما) در شهر بارفروش دیده ام.

۸- شیخ ابراهیم بن حسن بن خاتون عاملی عینائی

عینائی از فضلا و صلحا و از نیکوکاران روزگار ما بود.

۹- سید میرزا ابراهیم ظهیر الدین یا رفیع الدین، ابن میرزا حسین بن

حسن حسینی همدانی

ظهیر الدین، فاضلی عالم و حکیمی فقیه و صوفی مشرب و محقق مدقق بود و از معاصران شیخ بهایی و سید داماد قدس سرهما بوده و در روزگار شاه عباس می زیسته است.

آثار چندی داشته است از جمله شرح الهیات شفای ابن سینا است که در دو مجلد بزرگ به تألیف و تدوین آن اشتغال ورزیده است.

ظهیر الدّین در دیباچه انموذج علومش گوید،مجلد اوّل از شرح الهیاتش در سفر حج مفقود شد و از آثار دیگرش حاشیه شرح اشارات و حاشیه ای بر شرح جدید تجرید حاشیه ای بر کشف و رساله الانموذج الابراهیمیه است که در فوق بدان اشاره شد و علاوه بر این ها رساله هایی هم در علم کلام تألیف کرده است.ظهیر الدّین در سال ۱۰۲۵ هجری در روزگار شاه عباس درگذشت.

وی فنون عقلیات را از امیر فخر الدّین سماکی فرا گرفت امیر اجازه ای برای او نوشت و در آن اجازه وی را ستوده است.

از امور شگفت آوری که به وی نسبت داده شده است آن است که ظهیر الدّین از مسائل شرعیه و آثار معصومین و اقوال فقهیه بی اطلاع بود به حدی که گویند بر اثر بی اطلاعی از مبانی شرعی از خون احترازی نداشت و مسجد را آلوده به خون می کرد و نمی دانست که نجس است و خدا دانا است (۱).

در تقویم البلدان بدین خلاصه می نویسد،میرزا ابراهیم همدانی مشهور به قاضی زاده همدان از دانشوران روزگار شاه تهماسب و شاهان پس از او بود و از سادات طباطبایی حسینی است.پدرش داور همدان بود و امور شرعی آنجا را اداره می کرد و فرزندش میرزا ابراهیم،در قزوین می زیست و به کسب دانش اشتغال می ورزید و علوم عقلیه را از محضر علامه علاء امیر فخر الدّین سماکی استرآبادی فرا گرفت و در علوم حکمیه ترقی فوق العاده ای کرد و کارش از این نظر بالا گرفت و پس از مرگ شاه تهماسب و درگذشت پدرش،به داوری همدان برگمارده شد لیکن او کمتر

ص:۷۳

۱-۱-انتساب فوق از جمله خیالات متفکهان بوده که سعی داشتند هرچه بیشتر حکما و دانشوران عقلی را از نظر اجتماع بیندازند و آنان را لکه دار کنند و به راستی این انتساب با اهمیتی که وی از نظر شیخ بهایی و محمّد بن خاتون عاملی داشته که در این کتاب و در تذییل آن آمده است،برخلاف واقع بوده و نسبتی خداناپسند است-م.

به کار قضاوت می پرداخت و از جانب خود نایبانی برای امور داوری معین کرده بود.

قاضی زاده بیشترین اوقاتش را به مباحثه و مطالعه برگزار می کرد. و پس از آنکه شاه عباس به تخت سلطنت جلوس کرد به لشکرگاه وی رفت و در پیشگاه او معزز و محترم بود. شاه عباس مقدم او را گرامی داشت و هدایا و بخشش های زیادی به وی اعطا کرد، از جمله این هدایای شاهانه، کیسه ای که هفتصد تومان عباسی در آن بود به وی اهدا کرد تا از این راه دیونش را پردازد.

چنان که نوشتیم قاضی زاده در فنون عقلیات مهارت ویژه ای داشت و به همین مناسبت نظریات عقلی او مقبول علما و فضیلابی معاصرش بود.

سال ۱۰۲۶ هجری که شاه عباس به کارزار گرجستان رفته بود ظهیر الدین از وی مرخصی خواسته و عازم همدان شد در بین راه اجلش فرا رسید و دیده از جهان فرو بست .

ملا نصیر الدین همدانی که از علمای آن عصر و یکتای دهر بود و در سرایندگی و نامه نگاری مهارت داشت در تاریخ وفات او چنین گفته است:

...تا شد همه دان از همدان با آل عبا کرد به فردوس قران

باشد عدد آل عبا تاریخش چون ضرب کنی در همه دان همدان

این بود خلاصه آنچه مؤلف تقویم البلدان در این باره آورده است.

گویند در میان او و شیخنا البهایبی، برادری و صدق و صفای بیرون از اندازه بود و شیخ بهایی او را می ستود و علم و فضلش را توصیف می کرد و او را بر سید داماد که معاصر هر دو بود برتری می داد.

شیخ بهایی در پاسخ نامه ای که از سوی قاضی به وی رسیده بود و ما در ضمن شرح حال شیخ، بدان اشاره خواهیم کرد چنین مرقوم فرموده است:

یا غائباً عن عینی لا عن بالی القرب الیک منتهی آمالی

ای آنکه از دیدگان من دور می باشی لیکن از دل من بیرون نرفته ای و همواره آرزویم دیدار تو و ماندن در کنار تو می باشد. از ایام دوری از تو می پرس که چگونه سپری شده همین قدر می گویم به خدا سوگند آن روزها به بدترین حالات گذشت.

دیده دل های دورافتادگان از درخشش مرافقت تو، که خالی از هرگونه آلودگی است روشن می شود و مشام ارواح مشتاقان از بوی شکوفه های لطایف لاهوتی تو خوش بو و معطر می گردد. باطنی را در نظر دارم که گنجور حقایق دینی است، آن حقایق غامضه ای که حداکثر اذهان از وصول بدانها محرومند و نهادی را در خاطر دارم که از رموز اسرار عرفانیه برخوردار می باشد، آن رموزی که ابنای روزگار از درک آن ها ناتوانند و تاب ادراک آن ها را ندارند.

جانا سخت گرچه معمارنگ است این زمزمه را به گوش یاران چنگ است

مخروش که مرغان چمن می دانست کاین نغمه ناقوس کدام آهنگ است

باری نامه شما را قرائت کردم نامه ای بود که هر سطری از آن مرا به شطری و هر فصلی از آن مرا به اصلی راهنمایی می کرد و از هر اشاره اش بشارتی به ظهور می رسید بدیهی است تمام این شطرهاى مختلف و فصل های پی در پی و نشانه های تودرتو برگشت به حقیقت واحدی دارند که تعدد و اختلافی در آن راه پیدا نکرده و متوجه به فرد منحصری بوده که کثرتی در آن وجود ندارد.

نواى عشق بازان خوش نوایی است که هر آهنگ آن را ره بجایی است

اگر چه صد نوا خیزد از آن چنگ چه نیکو بنگری باشد بد آهنگ

خدا سایه شما را پاینده بدارد. در ضمن توشیح کریمه خود مستفسر احوال مخلص حقیقی خود شده و از چگونگی اوضاع خدمتکار خود

استعلام نموده اید، مناسب است به طور اجمال و بنا به درخواست شما اشاره ای بدانها بکنم هر چند شنیدن آن ها رنج آور است که گفته اند: (آزرده دل آزرده کند انجمنی را) در عین حال معروض می دارم پیش آمدهای روزگار و گرفتاری ها و رنج ها و دردها حالاتم را مکدر و روز خوشم را شب تار ساخته و آبشخور آسایش ام را مکدر گردانیده است، از طرف دیگر دل پرقساوتم زنگ معصیت گرفته تاریکی غفلت آن را فرو گرفته و پرده گناه، او را پوشانیده است.

آه از این دل کز گریبان غمی سر برزند

صد مصیبت رفت و دست شیونی بر سر زند

با این حال لشکر ناتوانی بر کشور وجود من استیلا- یافت آن چنان که عشق و شور از من زدوده شده است و از لذت ها و خوشی های ظاهری هم بهره ای ندارم و از حظوظ عادی نیز چشم فرو بسته ام (مرغ آتش خواره کی لذت شناسد دانه ای) و من خود در ضمن ابیاتی به بحر مثنوی گفته ام:

اندرین ویرانه پروسوسه دل گرفت از خانقاه و مدرسه

نه ز مسجد کام بردم ز دیر نه ز خلوت طرف بستم نه ز سیر

عالمی خواهم از این عالم بدر تا به کام خود کنم خاکی بسر

در عین حال هنگامی که فوج اندوه ها بر من هجوم می آورد و توفان غم ها کشتی آسایش مرا در تلاطم خود می گیرد دل اندوهگین و قلب غمناک خویش را به یادآوری از شما به ویژه آن گاه که در خدمت شما بودم و از فیض محضر شما بهره می بردم تسلا می دهم و به یاد عهد و میثاق بزرگواری شما آرامشی در خود به وجود می آورم (با بیم و همین زمزمه عشق و فغانی پیدا است).

اینک ای آنکه معارضان در هر پایه و مایه باشند در برابر تو دست اطاعت بر سینۀ خویش نهاده اند از جای برخیز و غبار علاقه مندی به دنیا را از دامن ما بزدا و ای سلطان متألهان همتی کن تا گردن های ما را از بار

دنیاداران نجات بخشی و از زبان ما با خاطری مطمئن و دلی خالی از هرگونه کدورت بگویی:

از خلق جهان کناره کردیم سررشته عقل پاره کردیم

در تأیید این مقال گفته اند، آسایش در بریدن از علائق است و عزت در عزلت از خلائق تا به آخر نامه.

از آثار ظهیر الدین حاشیه ای است بر کتاب اثبات الواجب تألیف ملا- جلال الدین دوانی و مجموعه ای در تحقیق مسائل عدیده که آن ها را به خط خود او در نزد آ میرزا ظاهر، دیده ام و تعلیقاتی بر شرح حکمه الاشراف و امثال آن دارد و رساله مختصری در مسأله أن الواحد لا یصدر عنه الا الواحد تألیف کرده است.

و از پیشامدهایی که در تواریخ بدو نسبت داده اند آن است که، وی گروهی از بزرگان امرای شاه عباس کبیر را کشته است.

قاضی زاده، در بسیاری از آثار خود به ویژه حاشیه شرح اشاراتش با آرای ملا میرزا جان مخالفت هایی داشته است (۱).

۱۰- شیخ تقی الدین ابراهیم بن حسین بن علی آملی

آملی، فاضلی فقیه و از شاگردان علامه حلی و فرزندش فخر المحققین بود.

ص: ۷۷

---

۱ - ۱- ممکن است میر مصطفی، مؤلف نقد الرجال از شاگردان میرزا ابراهیم همدانی بوده باشد؛ زیرا در پشت کتاب نقد الرجال از خط او چنین نقل کرده اند: میر محمد مؤمن استرآبادی در محل شنیدن خبر فوت بندگان استادی بل استاد البشر میرزا ابراهیم، رباعی زیر را گفته است و از این رباعی الم و حزن او مفهوم می شود چرا که همیشه بندگان استادی تعریف صحبت های وی می کرد و می گفت یک وقتی بر او یک جایی تعلق بهم رسانیدیم و در دوری میان ما آزدگی به هم رسید این بیت گفت: خوبی چنان که تارخ خوب تو دیده ایم دیرینه همدان همه از هم بریده ایم، رباعی این است: می سوزد دل که یار جانی رفته، آن مایه عیش و شادمانی رفته، فرخ سمی خلیل و علام جمیل، یعنی همدان همدانی رفته - م.

در شهر اردبیل نسخه ای از ارشاد علامه را دیدم که علامه و فرزندش به خط خودشان برای او اجازه ای نوشته بودند و او هم این کتاب را بر آن ها قرائت کرده بود و خط پدر و فرزند به طوری که معمول اغلب فضلا بوده به خوبی نوشته نشده بود و آن هر دو بزرگوار از وی به نیکی یاد کرده اند.

اکنون مناسب می دانم اجازه ایشان را به عبارتی ایراد کنم ترجمه صورت اجازه علامه این است:

این کتاب را که به نام ارشاد الاذهان الی احکام الایمان موسوم و در فقه تألیف شده است قرائت کرد شیخ عالم فاضل زاهد پارساترین متأخران تقی الدین ابراهیم بن حسین آملی خداوند او را حفظ و عمرش را دراز کند.

قراءتی که مشتمل بر بحث و اتقان بود به انجام آورد. و در اثنای قرائت و تضاعیف مباحث آن مشکلاتی که در فقه برای او اتفاق می افتاد از من می پرسید و مشکلات او را با کمال وضوح بیان می کردم و روایت این کتاب و دیگر آثار و روایات و اجازاتم و همه کتاب های متقدمان از اصحاب پیشین خود را (رضوان الله علیهم اجمعین) به وی اجازه دادم به همان شرایطی که در اجازات، معمول است و کتب الحسن بن یوسف بن مطهر ماه محرم سال ۷۰۹ هجری حامدا مصلیا.

ترجمه صورت اجازه فرزندش فخر المحققین رحمه الله.

قرائت کرد بر من شیخ اجل اوحد دانشور با فضیلت فقیه پارسای محقق رئیس اصحاب تقی الدین ابراهیم بن حسین بن علی آملی ادام الله فضله و امتع ببقائه الدین و أهله کتاب ارشاد الاذهان الی احکام الایمان تصنیف پدرم ادام الله ایامه از آغاز تا انجام آن قراءتی که از مقاصد آن کمال اطلاع را داشت و از مصادر و موارد آن به خوبی آگاه بود و از دقایق آن به شایستگی بحث می کرد و بدون آنکه از حقایق اسرار آن خبردار شود از موضوعی فراغت نمی یافت بلکه از الفاظی که متضمن عقاید بود گفتگو می کرد و دلایل و شواهدی که شکی در درستی آن ها نبود از من درخواست می کرد و

من هم دامن همت به کمر می زدم و به وی پاسخ می دادم و به مطالبی که مورد اعتماد و استناد من بود اشاره می کردم و او هم با کمال دقت از چشمه سارهای مطالب یادآوری شده سیراب می شد و همه آن ها را فرامی گرفت و طبق اجازه ای که از پدرم داشتم، به وی اجازه دادم تا کتاب مزبور را هرگاه بخواهد و دوست داشته باشد به هرکسی بخواهد و دوست داشته باشد اجازه دهد و جانب احتیاط را درباره من و خودش رعایت فرماید و کتب العبد الفقیر الی اللّٰه الغنی عن سواه محمّد بن الحسن بن یوسف بن علی بن المطهر الحلی در ۱۲ ماه مبارک رمضان سال ۷۰۶ هجری و الحمد لله وحده و صلّی اللّٰه علی سیدنا محمّد النبی الامین و آله الطیبین الطاهرین و سلم تسلیمًا کثیرًا.

۱۱- شیخ عقیف الدّین ابراهیم بن خلیل بن شده قوهدی

(۱)

منتجب الدّین گفته: وی از فضلا بوده و سروده هایی ارزنده داشته و در شهر خوارزم می زیسته است.

۱۲- شیخ ابراهیم بن سلیمان قطیفی غروی حلی

پیشوای فقیه فاضل عالم کامل محقق مدقق. او معاصر با شیخ علی کرکی عاملی بوده و به طوری که گفته شده است قطیفی و شیخ عز الدّین آملی و شیخ علی کرکی، هر سه تن شریک درس شیخ علی بن هلال جزایری بوده اند. لیکن از اجازه ای که قطیفی برای ملا شمس الدّین محمّد بن حسن استرآبادی مرقوم داشته است برمی آید که وی، با یک واسطه از شیخ علی ابن هلال روایت می کرده و در آن اجازه اظهار داشته است، عده ای از فضلا به وی اجازه داده اند و مهم ترین و استوارترین آن ها شیخ ابراهیم بن حسن،

ص: ۷۹

۱-۱- در پاورقی آمده است قوهدی منسوب به قوهد است که نام دو دهکده بزرگ می باشد و یک منزل با شهر ری فاصله دارد یکی را قوهد بالا و دیگری را قوهد پایین گویند و یک فرسخ با یکدیگر فاصله دارند-م.

مشهور به وراق، ابن‌الشیخ علی بن هلال الجزایری مذکور است و الله اعلم (۱) و تاریخ اجازه ۹۲۰ هجری در روزگاری بوده که قطیفی افتخار مجاورت آستان قدس حضرت علوی علیه السلام را داشته است.

قطیفی، در نجف اشرف ساکن بوده است و از اجازات او استفاده می‌شود که گروهی از دانشوران از وی روایت می‌کرده‌اند از آن جمله است شاگردش سید معز الدین محمد بن تقی الدین محمد حسینی اصفهانی، تاریخ این اجازه سال ۹۲۸ هجری می‌باشد که در نجف اشرف مرقوم داشته و من آن اجازه را در پشت کتاب شرایع که متعلق به سید معز الدین بوده به خط قطیفی که خالی از ردائت نبوده است دیده‌ام.

از آن جمله سید شریف الدین حسینی مرعشی شوشتری پدر قاضی نور الله شوشتری مؤلف مجالس المؤمنین است و فرزندش قاضی نور الله، در حواشی مجالس به اجازه مزبور که پدرش از قطیفی داشته، تصریح کرده است (۲).

و دیگری سید میرزا نعمه الله حلّی است که در آینده ذیل ترجمه او به آن اجازه اشاره می‌شود.

قطیفی دانشوری پارسا و عابد بوده و به پرهیزکاری و دیگر صفات

ص: ۸۰

۱-۱- در طبع فعلی ریاض پس از کلمه وراق، «ابن» آمده است و حال آنکه باید «عن» باشد؛ زیرا ابراهیم وراق پسر علی بن هلال نبوده و برخلاف انتظار در طبع کشکول بحرانی هم کلمه ابن آورده شده است لیکن در بحار ۱۰۸ ذیل تتمه اجازه «عن» آورده که صحیح است و در اجازات خطی منضم به بحار نیز کلمه «عن» آمده است الا اینکه در اجازه وراق و در دیگری ذراق آمده است که گویا وراق درست باشد-م.

۲-۲- این اجازه در مجلدات اجازات بحار آمده است و تاریخ آن ۱۱ ماه جمادی الاولی سال ۹۴۴ هجری بوده در آغاز آن آمده ممکن است مجاز له جد قاضی نور الله باشد و حال آنکه به نص قاضی در آغاز مجالس نام پدرش شریف بوده چنان که در فوق، اجازه مزبور را مربوط به پدر قاضی دانسته است و حال آنکه در مجلد ۱۰۸ بحار که به خط صاحب ریاض گراور شده به نام جدش احتمال داده-م.

پسندیده شهرت داشته است و به طور کلی ترک دنیا گفته و با شیخ علی کرکی معارضات بسیاری داشته است تا آنجا که حداکثر ایرادهای شیخ علی در برخی از رسائل، رضاء و خراج و امثال این ها متوجه به قطیفی بوده است.

از اساتید خود شنیده ایم، آن گاه که قطیفی در کربلائی معلی و یا نجف اشرف بوده است، شیخ علی کرکی هم به اعتبار عالیات مشرف می شود و در پشت قبر مبارک در رواق شریف ملاقاتی میان این دو اتفاق می افتد و در همان اوقات هدیه ای از سوی شاه تهماسب صفوی برای او گسیل می شود.

قطیفی هدیه شاه را نمی پذیرد و اظهار می دارد نیازی بدان ندارم. شیخ علی که از جریان اطلاع پیدا می کند خطاب به وی می گوید این عمل تو خطا بود و با چنین رفتاری مرتکب محذور یا مکروهی شدی و در مقام استدلال اظهار داشته است که حضرت امام حسن مجتبی علیه السلام تقدیمی معاویه را می پذیرد و پیروی از آن امام عالی مقام علیه السلام و تأسی به آن جناب یا واجب است و یا مندوب و ترک تبعیت از آن حضرت یا حرام است یا مکروه، چنانچه تحقیق این موضوع در ضمن مسائل علم اصول است، و اکنون شاه تهماسب از معاویه فروتر نمی باشد و تو هم از حضرت امام حسن مجتبی علیه السلام برتر و عالی مقام تر نمی باشی، شیخ ابراهیم در برابر اعتراض او پاسخی داد.

مؤلف گوید، بدیهی است هر دوی آن ها دو کوه سر به آسمان کشیده و قار، و دو پرچم برافراشته دانشوری بودند و چون منی شایسته نیست در میانشان به حکومت برخیزم در عین حال به طور اجمال می گویم از اعتراض محقق ثانی آثار مغالطه ای هویدا است و آن را در ضمن وجوهی چند ایراد می کنیم.

۱- جوایزی را که حضرت امام مجتبی علیه السلام از معاویه می گرفت استیفای پاره ای از حقوقش بوده که بدین وسیله در اختیار درمی آورد؛ زیرا دنیا و

آنچه در آن وجود دارد ویژه اهل بیت علیهم السّلام است تا چه رسد به پیشیزی که در اختیار آن ستمگر سرکش بوده باشد. بنابراین، مقایسه شیخ ابراهیم با آن حضرت قیاس مع الفارق است و حدیث تأسی هم به همین مناسبت بی اساس خواهد بود؛ زیرا تأسی به امام علیه السّلام نسبت به چیزهایی که جهت اختصاصی آن معلوم نباشد واجب یا مستحب است و در غیر آن صورت وجوب و استحبابی ندارد.

۲- باب تقیه نسبت به آن حضرت مفتوح بود و واضح است که بدین جهت ناچار است جایزه او را بپذیرد؛ زیرا حضرت مجتبی علیه السّلام به طور ظاهر با آن ملحد، مصالحه کرده بود تا از این راه بتواند خون شیعیان و ارادتمندانش را از تیغ آن دژخیم محفوظ بدارد و هرگاه از پذیرش جوایز او خودداری می فرمود آن بدبخت تیره دل یقین می کرد حضرتش از زیر بار صلح او شانه خالی کرده و ممکن بود چنان پندارد که امام علیه السّلام دوباره اندیشه خروج علیه او را دارد و به همین مناسبت استدلال به تأسی از آن حضرت درست نیست.

۳- خدای متعال می فرماید: **وَلَا تَزْكُتُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ** (۱) گرایش به ستمگر و توجه به وی مستلزم ورود به دوزخ است و شکی نیست اخذ جوایز از سلطان جائر موجب ورود به دوزخ خواهد بود و اخذ چنان جوایزی با توجه بدان استلزام ممنوع است؛ زیرا مقدمه محظور هم محظور است چه آنکه کمتر اتفاق افتاده است که پذیرش احسان بیرون از رکون به محسن باشد مثل معروفی است که، **الإنسان عبد الإحسان، انسان بنده احسان** است. آری پذیرش احسان در حال ضرورت و امثال آن بیرون از این قاعده کلی است و ماسوای آن در تحت آن قانون که منع است برقرار خواهد بود و پیداست که برای شیخ ابراهیم بنا به اظهار خود او که نیازمند به جایزه شاه نبوده هیچ گونه ضرورتی وجود نداشته است. پس تجویز اخذ

ص: ۸۲

جایزه شاه هم خالی از وجه صحت خواهد بود و توجه به این موضوع نقضی هم به فعل امام علیه السلام وارد نمی آورد؛ زیرا آنان از وجود چنان خطراتی معصوم و محفوظند و چنان مقاصد و نیاتی هم دامن گیر آن ها نمی شود.

به طوری که بعضی از افاضل اظهار داشته اند قطیفی از جمله اعلامی است که نماز جمعه را در عصر غیبت حرام می دانسته و مقید بوده است، هرگونه تألیفی را که محقق کرکی تدوین می کرده، رساله ای در رد تحقیقات او به نگارش در آورد. از جمله رساله خراجیه است به نام، السراج الوهاج لدفع عجاج قاطعه اللجاج. این رساله را در حرمت خراج (مالیات) و به منظور رد رساله قاطعه اللجاج که محقق کرکی در حلیت خراج تألیف کرده، نوشته است.

و از آثار او رساله مختصر و لطیفی است که در شرح عدد محرمت ذبیحه تألیف کرده و از آن جمله، رساله صومیه است که فاضل اردبیلی (مقدس اردبیلی) در بحث صوم شرح ارشاد به وی نسبت داده و برخی از فتواها را از وی نقل کرده است. و نیز رساله ای در حرمت نماز جمعه در روزگار غیبت تألیف کرده است در این رساله که به منظور رد بر محقق کرکی بوده، نماز جمعه را در عصر غیبت به طور کلی حرام می دانسته است؛ زیرا محقق نماز جمعه را در آن عصر با وجود مجتهد جامع الشرائط واجب می دانسته و از آثار او شرح الفیه شهید در فقه است. این رساله را شیخ عز الدین حسین عاملی پدر شیخ بهایی در حواشی که بر الفیه داشته به وی نسبت داده است و از آثار او تعلیقاتی است بر شرایع محقق حلی رحمه الله.

قطیفی به خط شریف خود اجازه ای برای شاگردش امیر معز الدین محمد ابن تقی الدین حسینی اصفهانی نوشته است و از آن اجازه برمی آید که شیخ علی بن هلال، عموی او بوده و تاریخ آن اجازه سال ۹۲۸ هجری است. و از آثار او رساله ای است در شکایات.

به خط یکی از علما دیدم که وی درباره اهمیت قطیفی از فردی از اهالی بحرین نقل کرده است: در یکی از اوقات ذات القدس حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف به چهره مردی که قطیفی او را می شناخته در آمده و به منزل او وارد می شود.

از قطیفی سؤال می کند کدام یک از آیات شریفه قرآن در بیان اندرز مردم مهم تر از آیات دیگر است؟ شیخ آیه ۴۰ سوره فصلت را تلاوت می کند و آن آیه این است: إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي آيَاتِنَا لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا أَمْ يَلْمِزُكَ أَمْ مَنْ يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ همانا آن ها که به چشم کفر و عناد به آیات ما می نگرند بدانند که از نظر ما پنهان نیستند ای غافلان! اینک آیا آنکه گرفتار دوزخ می شود سرانجامش نیکوتر است، یا آنکه با کمال ایمنی و آرامش وارد قیامت می شود).

اکنون هرچه را که می خواهید انجام دهید و بدانید که خدا، به کارهای شما بیناست.

حضرت صاحب ولایت الهیه، معروضه شیخ را تصدیق فرمود و از خانه بیرون رفت، شیخ که مجذوب لقای امام بود و از چگونگی آن اطلاعی نداشت به خود آمده از یکی از خاندانش پرسید آیا فلانی از خانه خارج شد؟ در پاسخ اظهار داشت ما کسی را ندیدیم که خارج و داخل بشود.

و از جمله آثار او حاشیه ارشاد علامه حلی است و این و رساله را قاضی نور الله در مجالس المؤمنین به وی نسبت داده است. و از آثار دیگرش رساله رضاعیه است و در این رساله به رد محقق کرکی پرداخته است.

یکی از اجله شاگردان شیخ علی کرکی در رساله ای که به نام مشایخ تألیف کرده است می نویسد: و از جمله ایشان شیخ اجل شیخ ابراهیم قطیفی

است کتب چندی تألیف کرده از آن جمله کتاب الفرقه الناجیه و امثال آن است و در مدینه الجزائر در گذشته است.

از آثار او کتاب تحقیق الفرقه الناجیه است که مراد از آن فرقه امامیه است (۱) و اثر دیگر او نفحات الفوائد و مفردات الزوائد است و این کتاب به صورت سؤال و جواب تدوین شده است مثلاً «ان سأل سائل کذا فنقول کذا» و از مؤلفات او شرح اسماء الحسنی است که مفصلاً از اسمای مقدسه گفتگو کرده و مشتمل بر فوائد ارزنده ای است و سال ۹۳۶ هجری از تألیف آن فراغت یافته است.

از استاد استناد (مجلسی) ایده الله شنیدم، قطیفی فضیلت زیادی نداشته و به همین مناسبت شایستگی معارضه با شیخ علی کرکی در خور او نبوده است.

و هنگام دیگر بالمشافهه از وی استماع کردم که فضیلت، بلکه تدین او را مورد انکار قرار می داد و اظهار می داشت، مجموعه ای به خط قطیفی دیدم که در آن نسبت های ناروایی به شیخ علی داده است و به دنبال آن می گفته، کجا می توان مقام فضیلت و علم شیخ قطیفی را با شیخ علی و تبحر او مقایسه کرد. خدا دانا است (۲).

۱۳- شیخ ابراهیم بن علی عاملی جبعی

فاضلی صالح و شاعری ادیب و از معاصران است. رساله ای در اصول و

ص: ۸۵

۱- ۱- در پاورقی آمده مؤلف در حاشیه های امل الآمل می نویسد: کتاب الفرقه الناجیه را به ابراهیم ابن سلیمان حلی نسبت داده اند و من آن را دیده ام و گمان می کنم لفظ حلی اشتباه باشد و به جای آن لفظ بحرانی یا قطیفی باید آورده شود و احتمال تعدد هم دور است-م.

۲- ۲- تاریخ وفات قطیفی معلوم نیست. آن قدر پیدا است که تا سال ۹۴۴ (تاریخ اجازه سید شریف شوشتری) زنده بوده و هرگاه تاریخ تألیف نفحاتش سال ۹۴۵ بوده باشد (چنان که از ریحانه به دست می آید) در آن سال زنده بوده است. و به قولی تاریخ تألیف فرقه ناجیه اش سال ۹۵۱ بوده، پس تا این سال هم حیات داشته است-م.

ارجوزه ای در مواریث و غیر این ها تألیف کرده است.

۱۴- شیخ ابراهیم بن شیخ علی عاملی شامی

عالمی فاضل و ماهر و ادیبی شاعر و معاصر است در قسطنطنیه ساکن بوده از آثار او کتابی است به نام: الصبح المنبئ عن حیثیه المتنبئ، این کتاب علاوه بر گزارش احوال متنبئ، مشتمل بر فوائد بسیاری است و من این کتاب را دیده ام (۱).

۱۵- شیخ ظهیر الدین ابو اسحاق ابراهیم بن شیخ نور الدین ابو القاسم

علی بن تاج الدین عبد العالی عاملی میسی

ظهیر الدین از دانشوران روزگار شاه تهماسب صفوی و از فقها و علمای آن عصر به شمار است و او فرزند شیخ علی میسی مشهور است که محقق کرکی به وی اجازه داده و شیخ علی میسی، شیخ اجازه شهید ثانی بوده است بنابراین شیخ ابراهیم در طبقه شهید ثانی است و میرزا محمد استرآبادی به توسط شیخ ابراهیم از پدرش علی میسی روایت کرده و این سند را در آخر رجال کبیرش متعرض شده است (۲). و همچنین سند مزبور از اجازه ای که شیخ ابراهیم به ملا محمد امین استرآبادی داده است بدست می آید.

علاوه بر یادشدگان، ملا عبد الله بن ملا محمود شوشتری خراسانی مقتول و مشهور به شهید ثالث (۳) از شیخ ابراهیم روایت می کرده و همچنین از اجازه ای که شیخ محمد تقی غروی که به شیخ محمد بن خلیفه جزایری داده

ص: ۸۶

۱- ۱- این ترجمه عینا در امل الآمل [۱] آمده است.

۲- ۲- معظم له در آخر منهج المقال می نویسد: و اعلم ایضا ان لی الی العلامه رحمه الله طرقا اقصرها عن الشیخ السعید ابراهیم بن علی بن عبد العالی المیسی رحمه الله عن والده الشیخ نور الدین علی المیسی.

۳- ۳- شرح حالش در مجلد سوم ریاض [۲] ذکر شده و سال ۹۹۷ هجری بدست ازبک ها به شهادت رسیده است-م.

استفاده می شود ملا احمد اردبیلی رحمه الله نیز از شیخ ابراهیم روایت می کرده است.

باری آن گاه که نور الدین علی میسی از محقق کرکی درخواست کرد تا وی را به اجازه ای مفتخر سازد از جنابش مسألت کرده تا اجازه ویژه ای هم برای فرزندش بنگارد و ما اجازه مزبور را در ذیل حال شیخ علی میسی متذکر خواهیم شد. در آغاز آن اجازه آمده است: «از آنجا که استجازه به قانون معتبر در باب علوم عقلی و نقلی برای من حق روایتش به حسب اختلاف و تفاوتی که موجود است، ثابت شده است اجازه عامه ای به فرزند اسعد فاضل اوحد ظهیر الدین ابواسحاق ابراهیم که خدا او را تحت توجهات پدر ارجمندش باقی بدارد مرقوم داشته ام و از مفهوم نامه ای که معظم له نگاشته چنان استفاده می شود که خود او هم همین استدعا را برای نفس نفیسهش دارد» تا به آخر آنچه ذیل ترجمه پدرش علی بدان اشاره خواهیم کرد (۱).

به دنبال آنچه نوشته شد می گویم، باین که شیخ ابراهیم از مشاهیر علمای جبل عامل است، نام و ویژگی های او در امل الآمل نیامده، و تأسف آورتر اینکه شیخ معاصر سند روایت خود را در آخر کتاب وسائل الشیعه با سه واسطه به وی منتهی ساخته، در عین حال در امل الآمل از وی یاد نکرده و نامی نبرده است (۲).

ص: ۸۷

۱- ۱- اجازه مفصلی است که در مجلد اجازات بحار «۱۰۸» به طور کامل آورده شده و تاریخ آن نه روز مانده از جمادی الآخره سال ۹۳۴ هجری و در شهر بغداد نوشته شده است.

۲- ۲- ترجمه مختصری از او در امل الآمل در طبع قدیم و جدید آورده شده و در آنجا می نویسد: زهد وی از پدرش بیشتر بوده و ما به توسط شیخ زین الدین نواده شهید از مولانا محمد امین استرآبادی از میرزا محمد استرآبادی از وی روایت می کنیم.

صالح بن اسماعیل «عاملی» معروف به کفعمی.

کفعمی، در محل کفعم (۱) متولد شده در لویز نشو و نما کرده، و پدرش علی از مردم جبع بوده است و نسبش به حارث می رسد و لقبش تقی و مذهبش امامی بوده است.

کفعمی که عالمی فاضل و کاملی فقیه بوده از اجله دانشوران اصحاب ما به شمار است و روزگارش پیوسته به ظهور سلحشور در راه خدا شاه اسماعیل صفوی است.

کفعمی از گروهی از اعلام از جمله پدرش روایت می کرده و در انواع علوم به ویژه فن عربیت و ادب ید طولایی داشته و دانشوری جامع بوده است. در بررسی کتاب ها و شناخت آن ها نیز تتبع بسزایی داشته و کتاب های زیادی در اختیار در آورده و همه آن ها از کتاب های بی نظیر و معتبر بوده است.

به طوری که شنیده ام کفعمی در نجف اشرف وارد شد و در آنجا مدتی اقامت کرد و از اوقات اقامت خود بهره گرفت. روزها به کتابخانه آستانه مبارکه می رفت و کتاب های او که مشتمل بر انواع علوم و غرایب اخبار است، از برکت کتابخانه آستانه مبارکه علوی علی صاحبها آلف التحیه، بوده است.

و از بعضی از مجموعه هایش که به خط خود او بوده استفاده می شود که وی معاصر با شیخ زین الدین بیاضی عاملی مؤلف کتاب الصراط المستقیم

ص: ۸۸

۱-۱- در ریحانه [۱] چهارم می نویسد: کفعمی بر وزن جعفری، منسوب به دیهی است از دیه های جبل عامل و از خط شیخ بهایی و دیگر اکابر نقل شده است. در لغت جبل عامل لفظ «کف» و در سریانی لفظ «کفر» به معنای قریه و «عیما» نام قریه ای است در آنجا و لفظ «کفعم» مرکب از «کف عیما» است و منسوب آن به «کف عیماوی» گفته شده و بر اثر تخفیف «کفعمی» معروف شده.

بلکه، شاگرد او بوده است.

در کتاب امل الآمل می نویسد: کفعمی ثقه ای فاضل و ادیبی شاعر و عابدی زاهد و پرهیزکار بود کتاب المصباح که همان الجنه الواقیه و الجنه الباقیه باشد کتاب مهمی است که مشتمل بر فوائد بسیاری می باشد و تاریخ اتمام آن سال ۸۹۵ هجری است از آثار اوست و همان کتاب را خود کفعمی به صورت شایسته ای خلاصه کرده است و کتاب البلد الامین او در عبادات است که بزرگ تر از کتاب مصباح اوست و در همین کتاب صحیفه سجاده را شرح کرده و اشعار بسیار و رساله های متعددی دارد.

از آثار او الرساله الواضحه فی شرح سوره الفاتحه است که خود در حواشی مصباح بدان رساله که از آثار قلمیش می باشد اشاره کرده و ما هم نسخه ای از آن را داریم. دیگری کتاب صفوه الصفات است در شرح دعای سمات که در حاشیه مصباح آن را از آثار خود شمرده و استاد ما هم در بحار بدان تصریح کرده است. دیگری رساله لمع البرق فی معرفه الفرق و کتاب زهر الربیع فی شواهد البدیع و کتاب نهاییه الارب فی امثال العرب و کتاب نور حدقه البدیع و نور حدیقه الربیع و کتاب الکوکب الدری و کتاب حدیقه انوار الجنان الفاخره و حدقه انوار الجنان الناظره و کتاب العین المبصره و کتاب حجله العروس و کتاب مشکاه الانوار و این کتاب غیر از مشکاه الانوار سبط شیخ ابو علی طبرسی رحمه الله است.

تمام کتاب های یادشده آثاری است که خود او در مصباح و حواشی آن به خود نسبت داده است.

و از آثار او رساله محاسبه النفس اللوامة و تنبیه الروح النوامه است که یکی از سادات روزگار ما آن را به پارسی برگردانیده است و از آثار او کتاب مجموع الغرائب و موضوع الرغائب است و دیگر، اللفظ الوجیز فی

قراءة الكتاب العزيز و نیز مجموعه بزرگ و کثیر الفوائد او است که مشتمل بر مؤلفات چندی است و من آن اثر را به خط خود او در شهر ایروان از شهرهای آذربایجان دیده ام و تاریخ اتمام برخی از آن پنج روز باقی مانده از ماه مبارک رمضان سال ۸۴۸ و بعضی از آن سال ۸۴۹ و سال ۸۵۲ هجری بوده و تعدادی از مؤلفات این مجموعه از آثار شخص کفعمی است از جمله اختصار الغریبین هروی، دیگر اختصار اللغه مطرزی، دیگری اختصار کتاب غریب القرآن محمد بن عزیز سیستانی، و کتاب اختصار جوامع الجامع شیخ طبرسی و اختصار کتاب تفسیر علی بن ابراهیم و اختصار زبده الیاب مختصر مجمع الیاب طبرسی تألیف شیخ زین الدین بیاضی و اختصار علل الشرائع صدوق، و اختصار قواعد شهید اول، و اختصار کتاب المجازات النبویه سید رضی، و اختصار کتاب الحدود و الحقائق در تعریف و تفسیر الفاظ متداوله شرعی است.

اثر دیگرش، کتاب حیاة الارواح و مشکاه المصباح است که نسخه ای از آن نزد ما موجود است و این کتاب مشتمل بر هفتاد و هشت باب است که در لطایف و اخبار آثار تدوین شده و سال ۸۵۳ هجری از تألیف آن فراغت یافته است. از آثار دیگر وی، کتاب التخلیص در مسائل مشکله فقه است که آن را به خط شریفش در ضمن مجموعه در ایروان دیده ام و از اوست، کتاب مشکات الانوار که آن را در حواشی مصباح از آثار خود نام برده است.

و از آثار او کتاب مختصر نزهة الالباء فی طبقات الاطباء تألیف کمال الدین عبد الرحمن بن محمد بن سعید انباری است و از آثار اوست اختصار کتاب لسان الحاضر و الندیم و دیگری، کتاب فرج الكرب و فرح القلب فی علم الادب است که اقسام فن ادب را در آن متذکر شده و نزدیک به هزار بیت است.

(توضیح) در اینکه الجنه الواقیه که کتاب مختصری است از آثار او باشد مورد تأمل است و به همین مناسبت استاد ما در آغاز بحار اظهار داشته است که اثر مزبور از تألیفات برخی از متأخران است و گاهی آن را به کفعمی منسوب می‌دارند.

در پایان کتاب حیاة الارواح و مشکاه المصابیح چنین آمده ابراهیم بن علی بن حسن بن محمّد بن اسماعیل اللویزای الجدی الجبعی الاب العمادی المولد، و در اوایل آن آمده ابراهیم بن علی الجباعتی و بالاخره هر دو نسبت یکی است.

در آخر مصباحش گوید: فراغت یافت گرد آورنده این اثر بنده نیازمند به خدایی که از داشتن فرزند و زن بی‌نیاز است و خدایی که آفریدگان خود را از نطفه درهم آمیخته، آفریده است، آن بنده ای که لغزش وی از دیگران بیشتر و بندگی اش کمتر است. کفعمی زادگاه او، لویزی محل نشو و نما، پدرش جبعی و لقب او تقی، و مذهبش امامی است، و نام او ابراهیم بن علی بن حسن بن محمّد بن صالح اصلح الله شأنه و صانه عما شأنه و تألیف این اثر در زمان های مختلف بوده و آخرین آن شامگاه روز سه شنبه، سه شب مانده از ماه ذی قعدة الحرام است، که امید است ما بقی آن ماه ها و سال های آینده به خوبی و فراخی به پایان رسد و سال فراغت آن ۸۹۵ هجری بوده است.

لویزای از باب زیادت نسبت است و لویزی به ضم لام و فتح واو و سکون یای منقوطة تحتانی و زای نقطه دار منسوب به لویزه است که دیهی از جبع بوده و این دیه اکنون ویران است و لیکن اصل جبع آباد می‌باشد و این ضبط را به خط شیخ علی سبط شهید ثانی قدس سرّه دیدم.

جبعی به ضم جیم و سکون بای موحد و عین بی نقطه منسوب به جبع است و چنان که گفته شده، جبع از دیه های جبل عامل بوده و گویند

نخستین کسی که در محل مزبور ساکن شد مردی بوده از مردم جبل عامل و مؤید آن قول خود کفعمی است که در ضمن انتسابش گفته الجبعی ابا و گاهی جباعی از باب زیادتی نسب گویند.

و حارثی منسوب به حارث همدان است که از اصحاب حضرت مولا امیر المؤمنین علیه السلام بوده و مخاطب به ابیات مشهور است (۱).

کفعمی اشعار زیادی در اقسام فنون شعر به ویژه فن بدیع دارد، همچنین نوشته ها و خطبه ها و نامه هایی دارد که همگی آن ها دلیل بر کمال ذوق و لطافت و ظرافت طبع توانای او می باشد و بررسی آثار او گواه این مدعاست. آنچه از مطاوی کتاب فرج الکرب و فرح القلب او استفاده می شود از جمله، چکامه ای است که در ستایش رسول اکرم و ائمه طاهرین و در سوگ حضرت سید الشهداء علیهم السلام سروده و نیز ارجوزه ای است هزار بیتی که در واقعه سوزناک کربلا- راجع به شهادت حضرت سید الشهداء و یاوران و خاندان پاکیزه گوهر آن حضرت که در رکاب مبارک او شهید شده اند مشتمل بر اسامی ایشان و اشعاری که به مناسباتی سروده اند می باشد و خود او در کتاب فرج الکرب یادشده، اظهار داشته است.

ص: ۹۲

۱-۱- اشعار مزبور در مجلد سوم (ششم) ذیل حدیث مفصلی آورده شده است. یا حار همدان من یمت یرنی من مؤمن او منافق قبل یرفنی طرفه و اعرفه بنعته و اسمه و ما عملا و انت عند الصراط تعرفنی فلا تخف عثره و لا زللا اسقیك من بارد علی ظمیا تخاله فی الحلاوه العسلا اقول للنار حین توقف للعرض دعیه لا تقتلی الرجال دعیه لا تقریهه إنّ له جبلا بجبل الوصی متصلا -م.

ارجوزه مزبور، از جمله ارجوزه هایی است که مانند آن سروده نشده و مضمون هایی که در آن آورده شده است، از کتاب های متعدد و مراجع مفید اقتباس گردیده است. در یکی از مدارک، جدولی به نظر رسیده که در آن، به تاریخ رسول اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه طاهرین علیهم السلام اشاره شده است و این جدول، غیر از آن جدولی است که در مصباح از آن یاد کرده و در آن به طور مفصلی به شرح احوال خاندان پیغمبر پرداخته و در فوق آن جدول نگاشته شده مطالب مربوط به این جدول از کتاب کشف الظلام شیخ تقی الدین محمد کفعمی که در تاریخ پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه دوازده گانه علیهم السلام تألیف شده اقتباس شده است.

به طوری که می دانیم اثر مزبور از کفعمی نبوده و ممکن است اشتباه اسمی رخ داده باشد و یا اثر مزبور تألیف فرزندش یا جدش بوده باشد.

و در شهرهای مازندران رساله غره المنطق و رساله دره المنطق را به خط کفعمی دیدم و این هر دو رساله از آثار سید امیر مرتضی شمس الدین محمد ابن سید شریف جرجانی در علم منطق می باشد و به خاطر می رسد در تبریز تفسیر فاتحه را که به خط خود او بوده دیده باشم (۱).

۱۷- شیخ ابو منصور ابراهیم بن علی بن محمد مقری رازی

شیخ منتجب الدین در کتاب فهرست خود ابو منصور و فرزندش اسعد رازی را نام برده و افزوده است که هر دو تن از دانشوران صالح و فاضل بوده اند.

۱۸- شیخ برهان الدین ابو اسحاق ابراهیم بن شیخ زین الدین ابو الحسن

ابن علی بن جمال الدین ابو یعقوب حاج یوسف بن علی خوانساری

اصفهانی

برهان الدین از اجله شاگردان شیخ علی کرکی بوده و عده ای از کتاب های

ص: ۹۳

۱-۱- در ریاض مطبوع می نویسد: مطالبی که در آخر ترجمه کفعمی آورده شده از حاشیه امل الآمل اضافه شده است-م.

فقهی و غیر آن را از محضر وی فرا گرفته و از وی به اخذ اجازه نایل آمده است.

من آن اجازه را که به خط شیخ علی می باشد، در پشت کتاب کشف الغمه، تألیف علی بن عیسی اربلی رحمه الله دیده ام و تاریخ آن سال ۹۲۴ هجری در نجف اشرف بوده و آغاز شروع به خواندن آن در نزد شیخ علی- به طوری که خود شیخ اظهار داشته- دوازدهم ذیحجه سال ۹۲۲ هجری در نجف اشرف بوده است و شیخ علی در این اجازه او را ستوده است. شیخ علی در این اجازه از استادش شیخ علی بن هلال جزایری روایت کرده است و در ضمن آن اجازه، اظهار می دارد: روایت خاصه و عامه از راه قرائت و اجازه به طریق معهود برای من از سوی استاد ما امام اعظم اعلم شیخ الاسلام زین الدین ابو الحسن علی بن هلال جزایری قدس سره به ثبت رسیده است تا به آخر اجازه.

۱۹- میرزا ابراهیم بن ملا صدر الدین محمد بن ابراهیم شیرازی

میرزا ابراهیم، فاضلی عالم و متکلمی فقیه و جلیلی نبیل و متدین و جامع اکثر علوم بوده و در اکثر فنون به ویژه فنون عقلی و ریاضی مهارت داشته و او در حقیقت مصداق یخرج الحی من المیت بوده است.

میرزا، مراتب علمی را از گروهی از دانشوران از جمله پدرش فرا گرفته و در عین حال رویه پدرش را اتخاذ نکرده و در تصوف و حکمت برخلاف طریقه پدرش بوده است. وی، در روزگار پادشاهی شاه عباس دوم، در شیراز در عشر هفتاد پس از هزار، وفات یافته است. از مؤلفات او، حاشیه شرح لمعه است که تا کتاب زکات، تدوین شده است و تفسیری به نام او، العروه الوثقی داشته که این نام را از شیخ بهایی اخذ کرده است. او نیز برادر فاضلی به نام «میرزا احمد نظام الدین» داشته است.

۲۰- شیخ ابراهیم بن محمد بن احمد بن صالح

وی از فضلا و فقها بوده و از سید علی بن موسی بن طاوس و نیز از پدر خودش محمد، روایت می کرده است.

۲۱- سید زین الدین ابراهیم بن محمد بن تاج الدین حسینی کیسکی

منتجب الدین او را به عنوان عالم زاهد یاد کرده است.

۲۲- سید میرزا ابراهیم بن محمد بن حسین بن حسن موسوی عاملی

کرکی

عالمی فاضل و جلیل القدر بوده و در تهران منصب شیخ الاسلامی داشته و از معاصران است. او برادرزاده میرزا حبیب الله آتی الذکر می باشد.

۲۳- شیخ تقی الدین ابراهیم بن محمد بن سالم

تقی الدین، فاضلی دانشور بوده، کتاب کشف الغمه را از مؤلفش علی ابن عیسی روایت می کرده، و از او به اخذ اجازه نایل آمده است. من آن اجازه، را به خط بعضی از علما دیده ام.

۲۴- شیخ ابراهیم بن محمد بن علی حرفوشی عاملی کرکی

حرفوشی، فاضلی شایسته بوده، مراتب علمی را محضر پدرش و دیگران گذرانده است، وی در سال ۱۰۸۰ هجری در طوس در گذشته است. من به تشییع جنازه او حاضر شدم (۱).

۲۵- میرزا ابراهیم بن میرزا همدانی

(۲)

فاضلی عالم و معاصر با شیخ بهایی بوده است. شیخ به فضل و دانش او

ص: ۹۵

۱- عبارت فوق از مؤلف امل الآمل [۱] است فوائد الرضویه اول از تکمله امل [۲] نقل کرده شیخ ابراهیم در مشهد مقدس رضوی می زیسته و از مولانا تاج الدین حسن پدر فاضل هندی حدیث جن را مسندا از سید صفی الدین بن عبد الرحمن حسینی لاهیجی از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت کرده که فرموده: من تزیا بغیر زیه فقتل فلا قود و لا دیه و صلی الله علی سیدنا محمد و آله.

۲- ۲) - میرزا همدانی همان ظهر الدین ابراهیم همدانی است که پیش از این تحت شماره (۹) نام برده شده است و ما هم در

تذییلات به پاره ای از مراتب مربوط به او اشاره کرده ایم-م.

اعتراف داشته است. وی به سال ۱۰۲۶ هجری در گذشته و سید علی بن میرزا احمد، در سلافه العصر از وی نام برده است.

۲۶- شیخ اجل ابراهیم بن یحیی احسائی

احسائی، از دانشوران روزگار شاه عباس کبیر بوده و پدرش نیز از دانشمندان آن زمان به شمار است.

یکی از دانشوران در تعریف او گوید: احسائی عالمی زاهد و فاضلی بارع بوده و همو گوید: در شب ۲۱ ماه مبارک رمضان سال ۹۹۷ هجری در روضه مبارکه رضویه علی صاحبها آلاف الثناء و التحیه از پدرش تفسیر لغت: «اللهم العن زبیلان و زقل و عندقا...» را برای من حکایت کرد.

۲۷- احمد سبعی

سبعی، از شاگردان شهید اول روایت می کرده و ابن ابی جمهور در غوالی اللالکئ او را بزرگ داشته است، و در ضمن روایت از او می نویسد:

فخر الدین احمد مشهور به سبعی فاضلی کامل و دانشور بود و در مراتب فروع و اصول و قواعد فقه و کلام مهارت داشته و از همه گونه فضیلت برخوردار بوده است.

۲۸- سید ابو العباس احمد بن ابراهیم بن احمد حسینی

منتجب الدین گوید: احمد فاضلی مورد وثوق بوده است.

۲۹- سید جلیل نظام الدین احمد بن ابراهیم بن سلام الله بن عماد الدین

مسعود بن صدر الدین محمد بن غیاث الدین منصور حسینی

احمد، به عنوان سلطان الحکماء و سید العلماء خوانده می شده و عالمی فاضل بوده و کتاب اثبات الواجب صغیر و کبیر و متوسط و امثال این ها از آثار اوست. در سال ۱۰۱۵ هجری در گذشته و سید علی بن میرزا احمد در کتاب سلافه العصر، از وی یاد کرده و او را از حد بیرون ستوده است و نیز به دنبال آن افزوده که مشارالیه جد من است.

عاملی، عالمی فاضل و پرهیزکاری ثقه بود و از شیخ علی بن عبد العالی کرکی روایت می کرده و از سوی او در سال ۹۲۸ هجری اجازه ای برای او صادر شده و در این اجازه از وی تجلیل کرده است. من آن اجازه را به خط یکی از علمای خودمان دیده ام (۱).

مؤلف ریاض فرماید: ابن ابی جامع از شیخ احمد بن بیصانی روایت می کرده و من اجازه او را که بر پشت کتاب قواعد علامه نگاشته بوده است، در شهر اردبیل دیده ام.

۳۱- سید عماد الدین ابو القاسم احمد بن ابی علی حسینی

منتجب الدین گوید عماد الدین فاضلی صالح بوده و ممکن است این عالم با سید عماد الدین که ذیلا آورده می شود یکی باشد.

مؤلف در تعلیقه ای که بر ریاض داشته است، می نویسد: ممکن است علت تکرار، فاصله زیادی باشد که در میان اسامی به وجود آمده است و شیخ منتجب الدین از اینکه آن را مکرر ذکر کرده است فراموش کرده باشد.

زیرا، فهرست شیخ منتجب الدین برخلاف آنچه، در حال حاضر در اختیار ماست تدوین شده است.

۳۲- سید عماد الدین ابو القاسم احمد بن ابی علی بن ابی المعالی بن

زکی حسینی

عماد الدین عالمی پرهیزکار و فاضل بوده و شیخ منتجب الدین او را بدین

ص: ۹۷

۱- ۱- صورت اجازه در مجلد اجازات بحار آمده است در این اجازه وی را به فضل و کمال و تقوا، و پیشوای فضیلتی زمان ستوده است و اشاره کرده هنگامی وی را بدین اجازه مفتخر داشته که الفیه شهید و حواشی بر آن را که از محقق کرکی بوده است نزد محقق می خواننده است. تاریخ آن اجازه در نجف اشرف در ماه جمادی الآخر سال ۹۲۸ هجری بوده، سپس اسناد اجازه را بدان متصل کرده و طرق خود را متذکر شده و تاریخ آن ۱۷ شهر رجب سال ۹۲۸ هجری است-م.

صفات ستوده است.

مؤلف گوید: شیخ منتجب الدین، نام این سید را در باب عین بی نقطه ذکر کرده که ممکن است در نسخه فهرست، کلمه ابن پیش از احمد باشد یا این که، روش منتجب الدین آن بوده که نام های زیادی را در این کتاب در غیر محل خود متذکر می شده است.

۳۳- سید احمد بن ابی محمد بن منتهی حسینی مرعشی

منتجب الدین می نویسد: وی عالمی صالح بوده است.

۳۴- شیخ وجیه الدین ابو طاهر احمد بن ابی المعالی

منتجب الدین و مؤلف امل، او را به عنوان فقیه ثقه ستوده اند لیکن در عین حال مؤلف امل، از وی به عنوان «وجیه الدین» نام نبرده است و علت عدم ذکر نام وی، در ترجمه سید مصباح الدین ابو یعلی احمد بن محمد بن احمد بن ابی المعالی، خواهد آمد (۱).

۳۵- شیخ احمد بن احمد بن یوسف سوادی عاملی عینائی

وی فاضلی فقیه بوده، کتابی به خط او نزد ما موجود است و از پایان آن استفاده می شود که، عینائی از شاگردان شیخ محمد بن حسن بن شهید ثانی عاملی بوده است و تاریخ آن کتاب، ۱۰۲۱ هجری است.

۳۶- شیخ محی الدین احمد بن تاج الدین عاملی میسی

میسی عاملی فاضل و زاهدی پارسا بود. فضلالی عصر از وی استجازه می کردند از آن جمله، مولانا محمود بن محمد گیلانی از وی استجازه کرده

ص: ۹۸

۱- ۱- علتی در آنجا ایراد نکرده است، تنها او را به عنوان سید مصباح الدین ابو لیلی احمد، نام می برد. آری، در پاورقی این کتاب و امل الآمل می نویسد: مؤلف امل، ترجمه فوق را با ترجمه آتی مخلوط کرده چنان که در فهرست منتجب الدین [۱] گاهی به عنوان سید مصباح الدین ابو لیلی احمد حسینی عدل ثقه و هنگامی به عنوان وجیه الدین ابو طاهر احمد فقیه ثقه ستوده شده است، در ریاض و [۲] امل کنیه سید مصباح ابو لیلی آمده و در نسخه مطبوع ریاض [۳] کما فی الفوق ابو یعلی چاپ شده است-م.

و میسی سال ۹۵۴ هجری به وی اجازه داده است.

۳۷- احمد بن جعفر بن سفیان بزوفری

کنیه بزوفری، ابو علی است و شیخ طوسی در رجال خود می نویسد:

بزوفری پسرعموی ابو عبد الله است و تلعبیری از وی روایت می کرده و سال ۳۶۵ به سماع از او پرداخته و به اخذ اجازه ای از او مفتخر شده است.

بزوفری از ابو علی اشعری روایت می کرده و ما به وسیله محمد بن محمد ابن نعمان (شیخ مفید) و حسین بن عبید الله از وی روایت کرده ایم (۱).

به طوری که از فهرست شیخ در ضمن تذکره احمد بن ادريس برمی آید بزوفری فرزند محمد بن جعفر صولی است.

۳۸- احمد بن حسن بن اسباط، ابو ذر

کنیه اش ابو ذر و به طوری که ابن شهر آشوب بیان داشته کتاب الصلاة از آثار اوست.

۳۹- سید بهاء الدین ابو شرف احمد بن حسن بن علی حسینی مرعشی

وی در جبل کبیر می زیسته و منتجب الدین او را از صلحای اعلام نام برده است.

۴۰- ابو العباس احمد بن حسن بن علی فلکی طوسی مفسر

ابن شهر آشوب می نویسد: از آثار او منار الحق است در این کتاب به بیان مناقب اهل بیت پیغمبر علیهم السلام طبق آنچه در قرآن کریم آمده، پرداخته است و دیگری شرح تهذیب در امامت است.

۴۱- شیخ احمد بن حسن بن علی بن محمد بن حسین حر عاملی

مشغری

وی برادر شیخ محمد حر عاملی، محدث مشهور است. برادرش در

ص: ۹۹

۱- ۱- معجم بلدان می نویسد: بزوفری (به فتح با و زا و سکون واو و فتح فا) دیهی بزرگی است از دیه های قوسال نزدیک واسط و بغداد و واقع در کنار نهر موفقی در ناحیه غربی دجله.

کتاب امل الآمل او را به عنوان فاضل صالح و عارف به تاریخ ها ستوده است، تا به آخر. (۱)

«حر» به ضم حای بی نقطه و تشدید رای بی نقطه، لقب مشهور این سلسله است و چنان پیداست که آنان از نوادگان حر بن یزید ریاحی شهید به نام است.

۴۲- شیخ احمد بن حسن بن محمد بن علی عاملی مشغری جبعی

وی خواهرزاده شیخ محمد حر عاملی و پسر پسرعموی اوست.

مشغری عاملی فاضل و ماهر و محقق بوده، از فنون عقلی و نقلی به ویژه فنون ریاضی کمال اطلاع را داشت و صالحی فقیه و محدثی مورد وثوق بود و از معاصران است. از آثار او شرح ارجوزه المواریث است که حر عاملی آن را به نظم آورده و به نام، خلاصه الابحاث فی مسائل المیراث نامیده و علاوه بر آن حواشی و فوائد بسیاری از نتیجه مطالعاتش گرد آورده است.

۴۳- شیخ ثقه ابو بکر احمد بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی

رازی

وی پدر شیخ حافظ عبد الرحمن و از عدول اعیان است دانش خود را از محضر ارزنده سید مرتضی و سید رضی و شیخ ابو جعفر طوسی رضوان الله علیهم اجمعین فرا گرفته است. از آثار او الامالی فی الاخبار در چهار مجلد و عیون الاحادیث و الروضه در فقه و السنن و المفتاح در اصول و المناسک می باشد.

منتجب الدین گفته است: ما آثار او را به توسط شیخ امام سعید مترجم کلام الله ابو الفتوح حسین بن علی بن محمد بن احمد خزاعی رازی

ص: ۱۰۰

۱-۱- در امل الآمل، این کتاب ها را از آثار او نام برده است. تفسیر قرآن و تاریخ کبیر و صغیر و حاشیه مختصر النافع و کتاب جواهر الکلام در بیان خصال محموده انام-م.

نیشابوری از پدرش از جدش از او روایت می کنیم.

۴۴- قاضی احمد بن حسین بن احمد بن محمد مشهور به دله قمی

منتجب الدین گوید: وی صالحی مورد وثوق و حافظ احادیث بود.

عبد الرحمن نیشابوری معروف به مفید، از وی روایت می کرده است.

۴۵- سید احمد بن حسین بن حسن موسوی عاملی کرکی

وی برادر میرزا حبیب الله عاملی است. فاضلی دانشور و صالحی فقیه و معاصر با شیخ بهایی رحمه الله بوده است، مراتب علمی را در محضر او طی کرده و به اخذ اجازه از او نایل آمده است.

مؤلف گوید: سید، متمایل به تصوف بوده و رساله ای به فارسی در تحقیق تصوف نگاشته و نسخه ای از آنکه مختصری در این فن است، نزد ما موجود است.

۴۶- احمد بن حسین بن عبد الله مهرانی آبی

از آثار او رساله ترتیب الادله فیما یلزم خصوم الامامیه دفعه عن الغیبه و الغائب، و دیگری المكافات فی المذهب و کتابی در نقض بر ابی خلف.

این آثار را ابن شهر آشوب از وی نام برده است.

۴۷- احمد بن حسین بن عبید الله غضایری

از آثار او کتابی است در رجال و او معاصر با شیخ طوسی رحمه الله بوده و علامه حلی وی را توثیق کرده است. (۱)

مؤلف گوید: امیر مصطفی در رجالش می نویسد: ابو الحسین مؤلف کتاب رجال است و در آن به ذکر نام از ضعف اکتفا کرده و چنان که پیدا است، وی همان ابن غضایری است که علامه حلی مکررا در خلاصه الرجال از وی

ص: ۱۰۱

۱- ۱- در پاورقی ریاض می نویسد: توثیق علامه از وی بخاطر اقوالی است که جنابش از او در «خلاصه» نقل کرده است و سبب دیگری برای توثیق از او نمی باشد-م.

نقل قول کرده و در ذیل نام برداری از اسماعیل ابن مهران و ابی الشداخ به نام او تصریح کرده است پس از این در ذیل نام پدرش حسین به پاره ای از احوال او اشاره خواهیم کرد و من خود در کتاب های رجال، قدح و تعدیلی نسبت به او ندیده ام.

مؤلف گوید و من گویم در آینده به پاره ای از احوال او ذیل ذکری از احوال پدرش حسین اشاره خواهیم کرد.

پس از این گوید: پدرم قدس سرّه در حاشیه رجال امیر مصطفی در ترجمه احمد مذکور می نویسد: به خط شیخ زین الدّین نام و نشان او را چنین یافته ام شیخ ابو عبد الله حسین بن عبید الله غضایری مؤلف کتاب الرجال و امثال آن.

و ظاهر آن است که نام وی احمد بوده، چنان که در این کتاب (رجال میر مصطفی) بدان نام معرفی شده است و علامه حلی هم بدان نام تصریح کرده که صاحب کتاب الرجال احمد بن حسین است. مگر اینکه ممکن است پدرش حسین نیز کتابی در رجال داشته باشد و الله اعلم تا به اینجا سخن پدرم به پایان رسید.

پس از این مؤلف این کتاب به اظهار نظر پرداخته و به جمله «و اقول» آغاز کرده است لیکن متأسفانه چیزی جز این جمله به قلم نیامده است.

۴۸- شیخ احمد بن حسین بن محمد بن احمد بن سلیمان عاملی

نباطی

(مؤلف امل الآمل) می نویسد: نباطی، عالمی فاضل و ادیبی صالح و عابدی پارسا بود و آن گاه که مراتب علمی را از محضر شیخ زین الدّین بن محمد بن حسن بن شهید ثانی عاملی و شیخ حسین بن حسن ظهیری عاملی و عمویمان شیخ محمد بن علی حر عاملی و دیگران فرا می گرفتیم در درس ما شرکت داشت، و او علاوه بر ایشان در مکه مکرمه از مراتب

ص: ۱۰۲

علمی سید نور الدین عاملی استفاده کرده، و به سال ۱۰۷۹ هجری در دیه نباطیه در گذشته است.

۴۹- شیخ امام جمال الدین احمد بن حسین بن محمد بن حمدان

حمدانی

شیخ منتجب الدین گوید: جمال الدین، دانشمندی پارسا و از شهداست.

۵۰- احمد بن حسین بن یحیی همدانی

کنیه اش، ابو الفضل و لقبش، بدیع الزمان و سراینده ای به نام بوده است.

بدیع الزمان فاضلی جلیل القدر و امامی مذهب و حافظی ادیب و منشی بود از آثار او «مقامات» است که از کتاب های ارزنده و شگفت آوری است و اثر دیگر او دیوان شعر است و در بدیهه سرایی و نیروی حافظه از شگفت آوران روزگار خود بوده است. از آثار منظوم اوست:

یا لمه ضرب الزمان علی معرسها خیامه

لله درک من خز می روضه عادت ثغامه

لبلیه قامت بها للدين اشراط القیامه

لمضرج بدم النبوه ضارب بید الامامه

متقسم بظبا السیوف مجرع منها حمامه

و مقبل کان النبى بلثمه یشفی غرامه

قرع ابن هند بالقضی ب عذابه فرط استضامه

یا ویح من ولی الكتاب قفاه و الدنيا امامه

لیضرسن ید الندامه حیث لا تغنی الندامه

و حمی اباح بنو أمیّ ه عن غوائلهم حرامه

لعنوا امیر المؤمنین بمثل اعلان الاقامه

لم لم تخری یا سماء و لم تصبى یا غمامه

در این ابیات اشاره ای به واقعه کربلا و بدکرداری های معاویه و دست نشانندگان او کرده است و گوید:

از اندوه زمانه می نالم، اندوهی که روزگار در کنار آن سراپرده های ظلم خود را به پا کرده است. از بوستانی فریاد دارم که پس از سرسبزی و نشاط رو به خشکی و پژمردگی نهاده است. از حادثه ای در شگفتم که با پیش آمدن آن، گرفتاری های روز رستاخیز و دشواری های آن، آشکار شده است.

و در این هنگام است که به یاد آن بزرگواری می افتم که بر اثر پشتیبانی از آثار نبوت در میان خون خود، غلتیده و به دست دژخیمان از پای درآمده و بدن شریفش بر اثر تیغ های خون آشام پاره پاره شده است.

بزرگواری را در نظر دارم که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله لب های او را می بوسیده و از این راه، ناراحتی ها را بر خود هموار می ساخته است. آری، این بزرگوار همان بهترین آفریدگانی است که بچه ننگین هند با چوب خیزران بر لب و دهان او می کوبیده است. ای وای بر آن نابکار که کتاب خدا را پشت سر افکند و دنیای ناپسند را برای خود اختیار کرد. و آن گاه که به سرانجام شوم خود توجه کرد، دست پشیمانی را به دندان پلید خویش گزید، که این پشیمانی سودی به حال او نداشت.

به دنبال آن به یاد دست نشانندگان معاویه که گرداگرد او را فرا گرفته بودند می افتم. آن ها بودند که مانند اذان اعلامی بر فراز مناره ها، حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام را دشنام می دادند.

اینک خطاب به آسمان می گویم: چرا از فراز به نشیب نیامدی و چرا ای ابر، دنیا را تاریک نساختی، و چرا ای کوه ها، درهم نغلتیدید و چرا ای نفس، از حرکت بازماندی؟

ابن خلکان، در تاریخ خود از بدیع الزمان یاد کرده و او را به فضیلت و کمال ستوده است و ابیات زیر را از آثار نظمی او یادآوری کرده است.

یکاد یحکیک صوب الغیث منکبا لو کان طلق المحیا یمطر الذهبا

و الدهر لو لم یخن و الشمس لو نطقت و اللیث لو لم یصل و البحر لو عذبا

هرگاه، طلق آب شده که قابل اکسیر است طلا ببارد ابر بارانی سیم خواهد ریخت. و هرگاه روزگار، موقع جدایی را نزدیک نسازد و خورشید به طلوع خود، دل عالم را به دست آورد و برج اسد به شکار برج های دیگر در نیاید و آب دریا به خوش گواری خویش باقی بماند تا به آخر.

از آثار اوست در نکوهش همدان:

همدان لی بلد أقول بفضلها لکنها من أقبح البلدان

صبیانها فی القبح مثل شیوخها و شیوخها فی العقل کالصبیان

همدان شهر من است و بر من است که از شهر خود سخن بگویم و موقعیت آن را اثبات کنم، لیکن باید اعتراف کنم که همدان از زشت ترین شهرهاست؛ زیرا پسران آن از زشتی همانند پیر مردانش، و سالخوردگانش در خردمندی همتای کودکانند.

ابن خلکان می نویسد: بدیع الزمان سال ۳۹۸ هجری در هرات مسموم شد و درگذشت و بعضی هم گفته اند، وی سگته کرد و او را بلافاصله دفن کردند و اتفاقا در گور افاقه پیدا کرد و صدای او شبانه از سوراخی که به منظور اطلاع از افاقه او تعبیه شده بود به گوش رسید و پس از آنکه قبر او را نبش کردند دیدند، در حالی که محاسن خود را در دست گرفته از بیم گور از دنیا رفته و راهی یوم النشور شده است.

ثعالبی در یتیمه الدهر بدیع الزمان را از سرایندگان صاحب بن عباد به شمار آورده و از وی ستایش کرده است.

مؤلف گوید: بدیع الزمان در سرعت ذهن و قوت حافظه، آیتی بوده است، و هرگاه قصیده ای را که مشتمل بر صد بیت بود می سرود، بلافاصله همه آن

را بدون آنکه ابیاتش پس و پیش شود، از بر می خواند و هر گاه می خواست، می توانست، از آخر قصیده شروع به خواندن کند، و به اول آن پایان دهد.

در مختصر تاریخ ابن خلکان آمده است: بدیع الزمان مقالات شیوایی دارد که دانشمندان را به شگفت آورده و مقامات او که از دیگر آثار ارباب ذوق برتر و بالاتر است به نام او شهرت دارد و حریری ادیب مشهور، مقامات خود را به سبک او تدوین و در خطبه آن کتاب به فضیلت بدیع الزمان اعتراف کرده است.

بدیع الزمان از ابن فارس مؤلف المجمل در فن لغت (۱) و دیگر ادبا و فضلا روایت می کرده و در هرات که از شهرهای خراسان است می زیسته است.

از نامه های اوست «هرگاه آب در محلی بیشتر از اندازه بماند زشتی و پلیدی خود را هویدا می سازد و چون از جریان باز ماند بوی گند آن به حرکت آید. همچنین هرگاه ماندن میهمان در خانه میزبان به طول انجامد دیدار او مایه شومی و ناراحتی میزبان شود. و چون ماندن او به بی نهایت رسد سایه او سنگین گردد.

میهمان گرچه عزیز است و لیکن چو نفس

خفه می سازد اگر آید و بیرون نرود

ص: ۱۰۶

۱- ۱- ابو الحسن احمد بن فارس رازی، از ادبا و نحوی های قرن چهارم هجری بوده و در فن ادب و لغت، مهارت بسزایی داشته و گوی سبقت را از دیگران ربوده است. مسائلی در لغات آورده است که دیگران از فهم آن ها عاجز بوده اند و در وضع مقامات مبتکر بوده و بدیع الزمان فن مقاله نویسی را از وی اقتباس کرده است و از اعلام شیعه به شمار است. از اشعار اوست: اذا كنت في حاحه مرسلا وانت بها كلف مغرم فارسل حكيمًا ولا توصه و ذاك الحكيم هو الدرهم تأليفات بسیاری در لغت و ادب و فقه دارد، مجمل اللغتش معروف است و سال ۳۷۵ هجری در گذشته است-م.

و نیز به مناسبت تسلیت و تعزیه، نوشته است: مرگ، حادثه ای ناگوار و بزرگ است تا آن گاه که آسان گردد و پیش آمدی خشن و سخت است تا آن زمان که نرم و ملایم شود، دنیا به قدری زشت خو و دست خوش دگرگونی است که مرگ کم ترین پیش آمد آن است و به اندازه ای بزهکار است که مرگ کوچک ترین گناه آن به شمار می آید. اینک به راست و به چپ خود بنگر و بین جز محنت و حسرت، چیز دیگری می بینی؟

گویند، بدیع الزمان رحمه الله در روز جمعه ۲۱ جمادی الآخره سال ۳۹۷ هجری در هرات درگذشت.

حاکم ابو سعید عبد الرحمن بن محمد بن دوست گفته است از موثقان اهل نقل، شنیدم می گفتند، بدیع الزمان بر اثر سگته درگذشت و در دفن او شتاب کردند در گور افاقه پیدا کرد و صدای او در شب آن روز از گور شنیده شد و پس از آنکه قبر او را نبش کردند دیدند که دست بر محاسنش گرفته و از بیم قبر در گذشته است.

۵۱- ابو العباس شیخ احمد بن خاتون عاملی عینائی

ابو العباس در اجازه با شیخ علی بن عبد العالی کرکی شریک بوده است و از شیخ شمس الدین محمد بن خاتون عاملی که نامش خواهد آمد روایت می کرده و عالمی فاضل و عابدی جلیل القدر بوده است.

۵۲- شیخ احمد بن خاتون عاملی عینائی

عینائی معاصر با شیخ حسن بن شهید ثانی عاملی است و عالمی فاضل و زاهدی عابد و سراینده ای ادیب بوده است. بر اثر مباحثاتی که با شیخ حسن صاحب معالم داشت موجبات خشم و جدایی بین آن ها، فراهم آمد.

ص: ۱۰۷

۵۳- مولانا احمد بن خلیل قزوینی

قزوینی، عالمی فاضل و محقق بوده و حواشی بر کتاب عده، تألیف پدرش دارد و به سال ۱۰۸۳ در گذشته است (۱).

۵۴- سید احمد بن سید زین العابدین حسینی عاملی

او عالمی فاضل و زاهدی محقق و متکلم و از شاگردان میر محمد باقر داماد قدس سره بوده است. میر مبرور اجازه ای به وی عنایت فرموده و در آن اجازه از وی ستایش و نیز در آن اشاره کرده، که عاملی بخشی از کتاب شفا و امثال آن را نزد وی خوانده است. و علاوه بر این از محضر پرفیض شیخ بهایی قدس سره هم استفاده می کرده است.

۵۵- شیخ احمد بن سلام جزائری

جزائری، فاضلی صالح و فقیهی معاصر است. او داوری حیدرآباد را به عهده داشت شرح ارشاد در فقه و جز آن از آثار اوست.

۵۶- شیخ احمد بن سلیمان عاملی نباطی

شیخ حسن بن شهید ثانی از او روایت می کند و از وی به اخذ اجازه نایل آمده، و او از شهید ثانی روایت می کرده است.

نباطی عالمی فاضل و محقق ماهر و بزرگواری سراینده بوده است.

۵۷- احمد بن عباس نجاشی اسدی

نجاشی، در کتاب رجال می نویسد: مؤلف این کتاب (یعنی کتاب رجال) است و علاوه بر آن کتاب الجمعة و ما ورد فیه من الاعمال و کتاب الکوفه و کتاب انساب بنی نصر بن قعین (و ایامهم و اشعارهم) و کتاب

ص: ۱۰۸

۱- ۱- شرح حال پدرش را مؤلف در باب خا متذکر شده است و در آنجا به جمعی از فرزندان او از جمله، احمد اشاره، و اضافه کرده است، احمد و برادرش ابو ذر در روزگار حیات پدرش متوفی ۱۰۸۹ در گذشته و روضات او را از شاگردان پدرش نام برده و حاشیه مزبور حاشیه بر شرح عده شیخ طوسی است که ملا خلیل آن را شرح کرده است-م.

مختصر الانواء (و مواضع النجوم التي سمتها العرب) از او است.

مؤلف امل نوشته است: نجاشی ثقه ای جلیل القدر و معاصر با شیخ طوسی بوده و از شیخ مفید روایت می کرده است. علامه او را توثیق کرده جز اینکه نسب او را چنین نوشته است: احمد بن علی بن عباس بن محمد بن عبد الله بن ابراهیم بن محمد بن عبد الله نجاشی.

مؤلف گوید: شیخ بهایی قدس سره در یکی از فوایدش می نویسد: ابو العباس احمد بن علی نجاشی رحمه الله علیه سال ۳۷۲ هجری متولد شده و در محضر شیخ مفید قدس سره شریک درس شیخ طوسی بوده است و همچنین به اتفاق شیخ طوسی از درس علی بن غضائری استفاده می کرده و به توسط وی از جعفر بن محمد قولویه روایت داشته است.

وفات او سال ۴۵۰ هجری ده سال پیش از رحلت شیخ و چهارده سال پس از درگذشت سید مرتضی اتفاق افتاده است.

نجاشی همان کسی است که همراه با محمد بن حسن جعفری و سلار به غسل دادن بدن شریف سید مرتضی قدس سره مفتخر شده و بواسطه پدرش علی بن احمد نجاشی از شیخ صدوق رحمه الله و با دو واسطه از کشی روایت می کرده است. او معاصر با تلعبری و شاگرد ابن نوح بوده است.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که علی نجاشی با تلعبری معاصر بوده است نه آنکه احمد نجاشی معاصر با او باشد زیرا، به طوری که می دانیم احمد نجاشی متأخر از تلعبری است.

باز گوید، امیر مصطفی در رجالش می نویسد: نجاشی در رجال خود چنین نوشته است: احمد بن علی... عبد الله نجاشی.

عبد الله والی اهواز بود در ضمن عریضه ای که حضور مقدس حضرت صادق علیه السلام عرضه داشت امام علیه السلام در پاسخ او رساله ای تویع فرمود که به رساله عبد الله نجاشی معروف است و جز این رساله اثر دیگری از آن

حضرت به لباس تصنیف آراسته نشده است و عبد الله، پسر غثیم (یا غثیم و یا غثیم) پسر ابی السمال تا به آخر نسب.

سپس می نویسد: احمد بن عباس نجاشی اسدی مصنف این کتاب (یعنی کتاب رجال) است و آثار دیگری نیز دارد.

آنچه آورده شد تعبیر خود احمد بن علی نجاشی است که در رجال معروفش، که ما همواره از آن نقل می کنیم، از شخص خویش کرده است.

در عین حال بعضی از فضلا (۱) چنان پنداشته اند که احمد بن عباس نجاشی مؤلف کتاب رجال است و حال آنکه وی جد احمد نجاشی است و کتاب رجال از تألیفات او نمی باشد و آنچه در رجال نجاشی آمده - که در ذیل عنوانی تعبیر به احمد بن عباس شده - از بیانات مصنف رجال یعنی احمد بن علی نبوده است بلکه، از ملحقات کتاب رجال است و گویا در نسخه ای که در اختیار فاضل مزبور بوده جمله احمد بن عباس نجاشی به خط قرمز و با عنوان خاص نگاشته شده و او پنداشته است که احمد بن عباس مؤلف رجال است، در نتیجه به چنان اشتباهی دچار شده است.

علامه حلی در خلاصه گوید: احمد، مکنی به ابو العباس بوده و از ثقات مورد اطمینان و اعتماد است و کتاب رجال او در اختیار ما می باشد و ما در این کتاب یعنی، خلاصه و دیگر آثار خود مطالب فراوانی از آن نقل کرده ایم و علاوه بر آن آثار دیگری هم دارد که در کتاب کبیرمان بدانها اشاره خواهیم کرد.

ابو العباس احمد، در ماه جمادی الاولی سال ۴۵۰ در مطیرآباد در گذشته (۲)

ص: ۱۱۰

۱ - ۱ - مراد از فاضل یادشده میرزا محمد استرآبادی است که در منهج المقال (در ذیل ریاض منتهی المقال آمده و اشتباه است) پس از آنچه را در آغاز احوال نجاشی ترجمه کردیم ایراد کرده، می نویسد: نسخی که در اختیار ما در آمده است، نجاشی همان احمد بن عباس است و به غیر از این نام و نشان او را به نام و نشان دیگری نمی شناسیم.

۲ - ۲ - سال مزبور موافق با عدد (ان الرحمه علیه) می باشد - م.

و میلادش در ماه صفر سال ۳۷۲ هجری بوده است.

میر مصطفی از رجال ابن داود نقل کرده، کشی او را به عظمت ستوده است و اظهار داشته این نظریه مورد تأمل است زیرا، کشی سالیان درازی پیش از او می زیسته چگونه ممکن است او را به عظمت یاد کرده باشد تا به اینجا، مطالبی که امیر مصطفی در رجال خود گفته، به اتمام رسید (۱).

۵۸- شیخ جلیل احمد بن عبد الصمد حسینی بحرانی

بحرانی، عالمی فاضل و شاعری ادیب بوده است. مراتب علمی را از شیخ بهایی قدس سره فرا گرفته و از او روایت می کرده است. مؤلف سلافه در اثر خود از وی نام برده و او را ستوده است (۲).

۵۹- شیخ احمد بن عبد العالی عاملی میسی

فاضلی عالم و شایسته بود و در اصفهان می زیست و همان جا درگذشت و از معاصران است.

۶۰- شیخ ادیب احمد بن عبد القاهر بن احمد قمی

منتجب الدین او را نام برده و به فضل و وثاقت ستوده است.

ص: ۱۱۱

۱- ۱- ایرادی که میر مصطفی به ابن داود گرفته است از آن جهت است که ابن داود رمز کش را همواره به جای جش به کار می برد، و مرادش آن است که آنچه را مرقوم داشتیم از خود کتاب نجاشی است و نجاشی مردی معظم و بزرگوار است نه آنکه ابو عمرو کشی مؤلف رجال مشهور که سالیان چندی پیش از نجاشی می زیسته او را به عظمت ستوده باشد تا مورد ایراد قرار بگیرد.

۲- ۲- در سلافه گوید: هو للعلم علم و للفضل رکن مستلم مدید فی الادب باعه جلید کریم خیمه و طباعه خلد فی صفحات الدهر محاسن آثاره تا آنجا که گوید: از آثار نظمی او چیزی حاضر ندارم بغیر از این دو شعر: لا بلغتنی الی العلیاء معرفتی و لا ادعتنی العلی یوما لها ولدا ان لم امر علی الاعداء مشربهم مراره لیس یخلو بعدها ابدا -م.

او مؤلف کتاب الانوار فی مولد النبی المختار است و دارای آثار دیگری هم می باشد. هنگامی او را بکری و موقع دیگری او را شیخ ابو الحسن بکری می گویند.

در اوایل کتاب بحار الانوار چنین آمده: کتاب الانوار فی مولد النبی المختار و کتاب مقتل امیر المؤمنین علیه السلام و کتاب وفاه فاطمه الزهراء علیها السلام همگی آن ها از آثار شیخ جلیل ابو الحسن بکری استاد شهید ثانی رحمه الله علیهما است.

سپس مؤلف بحار قدس سره در فصل دوم از آغاز بحار می نویسد: کتاب الانوار کتابی است که یکی از اصحاب شهید ثانی رحمه الله از مؤلف آن بزرگداشت به عمل آورده و او را از مشایخ خویش نام برده است و مضامین اخبار کتاب او موافق با اخباری است که از نظر ما معتبر بوده و با سندهای صحیحی نقل شده و مشهور در میان علمای ما بوده است آن چنان که آن را در ماه ربیع الاول و در روز میلاد شریف حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله در مجالس و مجامع می خواندند و به همین نسبت، دو کتاب دیگرش که در مقتل حضرت امیر المؤمنین علیه السلام و وفات حضرت زهرا علیها السلام بوده از کتاب های معتبر است و ما پاره ای از اخبار آن ها را در این کتاب بحار نقل کرده ایم یکی از مورخان، نظیر آنچه را که ما از مجلسی نقل کردیم متذکر شده و سپس چنین می نویسد: در پیش ما نسخه کهن سالی از کتاب انوار است که تاریخ کتابت آن سال ۶۹۶ هجری بوده و نام و نسب او را به طوری که یاد کردیم در اوائل همان نسخه ای که نزد ما موجود است متذکر شده و از سیاق، عبارات چنان برمی آید که مؤلفش از پیشینیان اصحاب ما بوده است.

در پایان ترجمه وی گوید بدانکه گروهی از متأخران از کتاب الانوار فی مولد النبی صلی الله علیه و آله اخباری نقل کرده اند و آن را به ابو الحسن بکری نسبت

داده اند لیکن به نام او تصریح نکرده اند و در بحار نیز به نام او تصریح نشده است و با توجه بدانچه گفته شد محتمل است مسمای به این اسم دو تن از علما و نویسندگان بوده اند که در کنیه و نسبت، مشترک باشند.

۶۲- سید جلال الدین ابو الفضائل احمد بن عبد الله بن علی بن عبد الله

ابن جعفری

منتجب الدین گفته، وی عالمی فاضل بوده است.

۶۳- شیخ جمال الدین و یا فخر الدین و یا شهاب الدین احمد بن

عبد الله بن محمد بن علی بن حسن بن متوج بحرانی

ابن متوج، فاضلی عالم و فقهی جلیل و خردمند و مجتهدی دانا و مشهور به، ابن متوج است و آراء علمی او در کتاب های متأخران از اصحاب آورده شده و از شاگردان شیخ فخر الدین فرزند بزرگوار علامه حلی به شمار است.

و به طوری که از آغاز کتاب غوالی اللالی ابن ابی جمهور استفاده می شود شیخ شهاب الدین احمد بن فهد بن ادیس مقری احسائی، معروف به، ابن فهد از وی روایت می کرده است.

ابن ابی جمهور، در آغاز آن کتاب می نویسد: او روایت می کند از احمد ابن فهد یاد شده از استادش خاتمه مجتهدان آنکه، نظریاتش در همه جا مشهور است احمد بن متوج بن عبد الله بدانجا مراجعه و ملاحظه شود (۱).

ص: ۱۱۳

۱- ۱- ابن ابی جمهور (در غوالی اللالی [۱] که به تازگی به طبع رسیده است) در ضمن یادآوری از طرق اسناد خود در طریق اول می نویسد: من از شیخ و استاد و پدر حقیقی و نسبی خودم ابو الحسن علی و او از استادش ناصر الدین معروف به ابن نزار و او از استادش جمال الدین حسن شهیر به مطوع احسائی و او از شیخ تحریر علامه شهاب الدین احمد بن فهد و او از شیخ علامه خاتمه مجتهدان المنتشر فتاویه فی جمیع العالمین، فخر الدین احمد بن عبد الله الشهیر به ابن متوج البحرانی استادش فخر المحققین و از پدرش علامه حلی روایت می کرده است-م.

و فخر الدین احمد سیعی مشهور، که یادش خواهد آمد از شاگردان ابن متوج بوده و سیعی در آغاز شرحی که بر قواعد علامه رحمه الله نگاشته است، پس از نام برداری از شرحی که، ابن متوج بر قواعد نوشته و موسوم به الوسيله است، از وی چنین توصیف کرده است: و کان شیخنا الامام العلامة شیخ مشایخ الاسلام و قدوه اهل النقض و الابرام وارث الانبیاء و المرسلین جمال المله و الحق و الدین احمد بن عبد الله ابن متوج توجه الله بغفرانه و اسکنه فی اعلا جناحه کتابی در شرح قواعد به نام الوسيله تدوین کرده جز آنکه عمرش وفا نکرده و به پایان نرسیده است.

ابن متوج آثار چندی از قلم عالمانه خویش به جای گذارده از جمله، رساله ای در آیات ناسخ و منسوخ و دیگری، تفسیری بر قرآن کریم است و از این اثر در آن رساله نام برده است و می گوید: برای پی بردن به آیات ناسخ و منسوخ، تفسیر ویژه ای داریم جز اینکه برای دسترسی بیشتر خوانندگان، آن تفسیر را مجزا تدوین کرده و کتاب دیگری به نام، منهاج الهدایه فی شرح کتاب الاحکام است و این کتاب مختصری است که پس از تفسیر مذکور تألیف کرده است. این کتاب را ابن ابی جمهور در رساله «کاشفه الحال عن احوال الاستدلال» به وی نسبت داده است و نیز از آثار اوست: کفایه الطالبین فی احوال الدین، که باز ابن ابی جمهور در همان رساله کتاب مزبور را از آثار او یاد کرده است.

فرزندش به نام: شیخ جمال الدین ناصر بن احمد و فرزند او، شیخ عبد الله هر دو از دانشوران بوده اند و شیخ احمد سروده های بسیار شیوایی داشته و چکامه هایی در سوگ حضرت سید الشهداء علیه السلام سروده است.

و از آثار ابن متوج، کتاب النهایه فی خمس مائه آیه است که مدار فقه بر آن ها بوده است.

ابن متوج در روزگار شیخ مقداد مؤلف کنز العرفان می زیسته و هرکجا در آن کتاب به عنوان قال المعاصر اشاره کرده، مرادش ابن متوج است.

ملا- نظام الدین در نظام الاقوال (۱) پس از یادآوری از آثار او می نویسد: از جمله تألیفات او کتاب الوسيله فی فتح مقفلات القواعد است.

ابن متوج از استادش شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی روایت می کرده است.

و از آثار او شرح ارشاد است و ممکن است همان شرحی را که ما در استرآباد دیده ایم منسوب به ابن متوج باشد و بعضی هم کتاب المقاصد را از آثار او دانسته اند و گفته است ابن متوج از علوم ادبیه و عربی، کمال اطلاع را داشته و اشعاری بسیار و مراثی فراوانی در شأن ائمه طاهرین علیهم السّلام سروده و شمارش آن ها که بیست هزار بیت است در دو مجلد تدوین شده است.

۶۴- ابو عبد الله احمد بن عبد الواحد بن احمد بزاز

نجاشی می نویسد: ابو عبد الله استاد ما و معروف به ابن عبدون است.

آثاری دارد از جمله، کتاب اخبار سید بن محمد (سید حمیری، شاعر معروف)، کتاب التاریخ، کتاب تفسیر خطبه فاطمه معربه، کتاب عمل الجمعه، کتاب الحدیثین المختلفین آثار دیگری که به ما اطلاع داده است.

ص: ۱۱۵

۱-۱- الذریعه ۲۴ می نویسد: نظام الاقوال فی معرفه الرجال، تألیف نظام الدین محمد بن حسین ساوجی است که در ری ساکن بوده و از شاگردان شیخ بهایی است و اندکی پس از ۱۰۳۸ که شاه عباس فوت کرده در گذشته است این کتاب بر یک مقدمه و دو بخش و یک خاتمه تدوین شده که قسم اول آن را در ماه صفر سال ۱۰۲۲ خاتمه داده و خاتمه آن را به دوازده فایده به انجام رسانیده است. نسخه ای از آن در اصفهان در کتابخانه آقای سید احمد روضاتی موجود است اقول این سید بزرگوار از علما و دانشمندان و از اعزّه دوستان این حقیر است و آثار مطبوع و مخطوط زیادی دارد و فخر آل صاحب روضات است حفظه الله و ابقاه-م.

ابن عبدون در فنون ادبی مهارت داشته و کتاب های ادبی را از اساتید ادب فرا گرفته بود و با ابو الحسن علی بن محمد بن زبیر که در آن روزگار به علو سند معروف بوده، ملاقات کرده است.

شیخ طوسی در رجال می نویسد: احمد بن عبدون، معروف به ابن حاشر و مکنی به ابو عبد الله، به سماع احادیث بسیار و روایت آن ها، نایل آمده است و ما به سماع حدیث از او توفیق یافتیم و تمام روایاتش را به ما اجازه داد و سال ۴۲۳ هجری درگذشت.

مؤلف گوید: از اینکه علامه طرق شیخ رحمه الله را صحیح تلقی کرده است توثیق ابن عبدون استفاده می شود.

۶۵- احمد بن علی بلخی

مردی صالح بوده است و تلعبیری به اجازه ای از او نایل آمده است و علامه حلی و شیخ طوسی از وی نام برده و جمله الرجل الصالح را درباره او گفته اند.

۶۶- شیخ جلیل احمد بن علی رازی

ابن شهر آشوب گوید: رازی فاضلی عالم و فقیه بوده و خود او از وی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: ابن شهر آشوب به روایت کردن از او در کتاب المناقب تصریح کرده و اظهار داشته است، او از ابو علی پسر شیخ طوسی و از ابو الوفا عبد الجبار بن علی مقری رازی و هر دوی آن ها از شیخ طوسی روایت می کردند.

۶۷- شیخ احمد بن علی شبلی عاملی

امل الآمل می نویسد: عاملی، فاضلی واعظ و عابدی حافظ و فقیهی محدث و از معاصران است آن گاه که رحلت کرد وی را با چکامه ای سوگواری کردم از آن چکامه است.

لقد جاءني خير ساءني و احرق قلبي بنار الحزن
مصاب اخ عالم عامل فتى فاضل كامل ذى لسن
فما ذاق قلبي طعم السرور و لا ذاق جفنى طعم الوسن
فصار بغضا لى الحبيب و صار قبيحا لى الحسن
دهاه ردى هذ ركن الهدى و اوهن منا المنى و المنن
فآه و اواه من فقد من فقدنا فمن ذا فقدنا و من
لقد كان عونى على مطلبى و من يعن بالأمر مثلى يعن
و ذاك هدايه اهل الضلال الى سنن هو خير السنن
فاين فصاحه ذاك اللسان بشرع الفروض و شرح السنن
اناخ الحمام فناح الحمام ييدى فنون الأسى فى فنن
و ييكى فيربع تلك الربوع و يدمن تذكارى تلك الدم

خبر ناراحت کننده ای شنیدم که دل مرا به آتش اندوه خود سوزانید. و آن خبر در گذشت برادر دانشمند عالم و جوان مرد کامل و سخن ور بود. از پس مرگ او نه دلم مزه نشاط دید و نه دیده ام طعم خواب را چشید. آن موقع بود که دشمن در نظرم دوست، و زشت، زیبا جلوه گر گردید. مرگ، او را در چنگال خود فشرد و رکن هدایت را از پا افکند و آرزوی ما را به بند نابودی در آورد. ناله ما برای کسی است که از دست ما رفت و به راستی چه کسی بود که ما او را از دست دادیم. او یاور من بود به آنچه می خواستم و چون منی سزاوار است در فقدان او متأثر باشم. او کسی بود که گمراهان را به هدایت دعوت می کرد و بهترین روش ها را به آن ها می آموخت. در تشریح واجبات و مستحبات با فصاحت هر چه تمام تر به وظایف خود می پرداخت. آن گاه که چنگال مرگ، گریبان او را گرفت، پرنندگان آسمان بر

فقدان او گریستند و انواع سوگواری را از او کردند. تنها من بر او نمی گریم بلکه، خانه ها و دامنه های کوه ها هم بر او می گریند (۱).

۶۸- مولانا احمد بن نصیر الدین علی شنوی سندی (توی)

(۲)

پدرش نصیر الدین، داوری سند را به عهده داشت و حنفی مذهب بود لیکن خود او به مذهب شیعه افتخار می کرد.

قاضی نور الله شوشتری در مجالس المؤمنین از وی نام برده و از او ستایش بسیار کرده و نوشته است که او با یکی از علمای سنی مذهب مناظره ای کرد و به خوبی از عهده برآمد و مؤلفات چندی از وی به یادگار مانده است. از جمله: التریاق الفاروق و رساله ای در اخلاق و دیگری در احوال حکما و رساله ای در اسرار حروف و رموز اعداد. و تاریخ کبیر از آثار اوست. و اضافه کرده، معظم له در شهر لاهور شهید شده است.

۶۹- شیخ جمال الدین احمد بن حاج علی عاملی عینائی

از اجلای مشایخ و صالحی عابد و فاضلی محدث بوده است. شیخ شمس الدین محمد بن خاتون عاملی از وی روایت می کرده و خود او از شیخ زین الدین جعفر بن حسام الدین عاملی نقل حدیث می کرده است.

ص: ۱۱۸

۱- ۱- تنها نه من به فرقت او مبتلا شدم بر هر که بنگری به همین درد مبتلاست

۲- ۲- در شهداء الفضیله می نویسد: پدرش زعامت و قضاوت تته سند را به عهده داشت و خود او مانند پدرش از موقعیت خاصی برخوردار بود و راه پدرش را پیش گرفته بود تا اینکه به مذهب امامیه گرایش یافت. وی پس از اخذ مقدمات، در سن ۲۲ سالگی عازم خراسان شد و از شیخ افضل قاینی فن کلام و حدیث و فقه و ریاضیات را فراگرفت پس از آن به شیراز رفت و از محضر ملا- میرزا جان و دیگران بهره ور شد. بعد از آن به هند رفت و در آنجا به تألیف و افاده پرداخت. مؤلف ریاض سیزده رساله به خط او دیده است (در نسخه حاضر از این جمله یاد نکرده است) وی در لاهور شهید شد و در باغ امیر حبیب الله مدفون گردید و از علمای قرن دهم هجری بوده است.

مؤلف گوید: به طوری که از اجازه احمد بن نعمه الله عاملی که به مولانا عبد الله شوشتری داده، برمی آید عاملی از شیخ زین علی توانی روایت کرده و ممکن است چیزی از آن حذف شده باشد.

۷۰- شیخ الافضل احمد بن علی مهابادی

منتجب الدین گوید: مهابادی، فاضلی متبحر بود و کتاب شرح اللمع و البیان در نحو و التبیان در تصریف و المسائل النادره در اعراب از آثار اوست و ما به توسط سبط او، امام علامه افضل الدین حسن بن علی مهابادی از پدرش آثار او را روایت می کنیم.

۷۱- شیخ ابو منصور احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی

ابو منصور، فاضلی عالم و معروف به شیخ ابو منصور طبرسی مؤلف کتاب احتجاج و دیگر از آثار است و از اجلای علما و مشاهیر فضلا به شمار است.

ابو منصور غیر از ابو علی طبرسی مؤلف تفسیر مجمع البیان و غیر از آن است، هرچند هر دو در یک زمان می زیستند و هر دو تن هم استاد، و شیخ اجازه ابن شهر آشوب بوده اند و چنان می پندارم که با یکدیگر خویشاوند بوده اند و همچنین با شیخ حسن بن علی بن محمد بن علی بن حسن طبرسی که هم زمان با خواجه نصیر الدین بوده قرابت داشته اند.

از المجلی ابن ابی جمهور احسائی برمی آید کتاب احتجاج از آثار شیخ ابو الفضل طبرسی است.

مجلسی رحمه الله در آغاز بحار الانوار پس از آنکه، کتاب احتجاج را از آثار احمد بن ابی طالب شمرده اظهار داشته است که بعضی، این کتاب را از آثار ابو علی طبرسی دانسته اند.

و حال آنکه این انتساب خطاست بلکه کتاب مزبور اثر ابو منصور احمد ابن علی بن ابی طالب طبرسی است. چنان که سید بن طاوس در کتاب کشف المحججه بدان تصریح کرده است. و از آنچه پس از این، از کتاب

مناقب ابن شهر آشوب خواهیم نگاشت آشکار خواهد شد که کتاب احتجاج از آثار ابو منصور احمد طبرسی است.

مجلسی قدس سرّه در فصل دوم مقدمات بحار گوید: هر چند اکثر اخبار کتاب احتجاج از مراسیل است، لکن از کتاب های معروف و متداول به شمار آمده و سید بن طاوس، از کتاب احتجاج و مؤلف آن تمجید کرده است و اکثر متأخرین هم به نقل از آن پرداخته اند.

ابو منصور از گروهی از اعلام روایت می کرده که از آن جمله است:

ابو جعفر مهدی بن ابی حرب حسینی مرعشی. و خود در آغاز احتجاج به روایت از وی اشاره کرده است.

در آغاز این شرح حال نسبت او را به طوری که ماهران از علمای رجال متذکر شده اند، متعرض شدیم و گاهی مورخان او را به عنوان احمد بن ابی طالب معرفی کرده اند و ظاهر آن است که، این گونه تعبیر به منظور اختصار در ذکر نسب بوده، بنابراین توهم تعدد نشود به اینکه احمد بن ابی طالب غیر از ابو منصور احمد بن علی است.

امل الآمل گفته است: ابو منصور عالمی فقیه و فاضلی محدث و ثقه است. کتاب الاحتجاج علی اهل اللجاج از آثار خوب و بسیار سودمند اوست و او از سید عالم عابد مهدی بن ابی حرب حسینی مرعشی (۱) از شیخ صدوق ابو عبد الله جعفر بن محمد بن احمد دوریستی (درشتی) از پدرش از شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی روایت می کرده، و علاوه بر این از طرق دیگر نیز روایت می کرده است و به غیر از احتجاج

ص: ۱۲۰

۱-۱- این بزرگوار از اعلام قرن ششم هجری بوده است. شرح حالش را نمی دانم. امل الآمل [۱] او را به عنوان، ابو جعفر مهدی بن ابی حرب حسینی مرعشی نام برده و او را به توصیف عالم فاضل و فقیه پرهیزکار، ستوده و نوشته است به طوری که از احتجاج و کتاب دیگر استفاده می شود از شیخ ابو علی طوسی فرزند شیخ و همچنین از ابو جعفر درشتی که در فوق ذکر شده روایت می کرده، و همین مضمون را هم مؤلف در مجلد پنجم این کتاب متذکر شده است-م.

آثار دیگری نیز داشته است.

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء از وی نام برده و درباره او گفته است:

استاد من، احمد بن ابی طالب طبرسی آثاری دارد از جمله الکافی در فقه که کتاب ارزنده ای است. و دیگری، الاحتجاج، و سومین، مفاخره الطالبیه و چهارمین، تاریخ الاثمه علیهم السّلام و پنجمین آن ها، فضائل الزهراء علیها السّلام است.

بسیار اتفاق افتاده است که شیخ بزرگوار، شهید اول قدس سرّه در شرح ارشاد، فتواها و نظریات طبرسی و گفتارهای او را نقل کرده است. از جمله در کتاب قصاص از شرح ارشاد در ضمن مسأله اینکه مولی حق قصاص دارد و ضمان دیه برای دیان به عهده اوست چنین گوید: شیخ ابو منصور طبرسی، در کتاب خود بین این دو روایت متعارض جمع کرده به این توضیح که، قائل الی آخر و علاوه بر این در قصاص و دیات نیز مطالبی در این باب ایراد کرده است.

پس از بیان مراتب یادشده، به شرح انتساب به طبرستان پرداخته است و گوید: به طوری که مشهور است، کلمه طبرسی و طبری منسوب به طبرستان است که در حال حاضر آنجا را مازندران می گویند و گفته می شود، طبرستان تنها نام مازندران نیست بلکه، نام تمامی بلاد مازندران است به حدی که، شامل استرآباد و گرگان و غیر آن ها نیز می شود و خلاصه آن است که طبرستان، در کنار دریای خزر که دریاچه طبرستان گفته می شود، واقع شده است.

شیخ ابو الفتوح، در تفسیر فارسی خود از ابن عباس نقل کرده است:

تابوت بنی اسرائیل و عصای موسی علیه السّلام در دریاچه طبریه، در دریای طبرستان قرار دارد و پیش از قیامت از آن دریا بیرون می آید و خروج آن ها چنانچه از روایتی که از حضرت صادق علیه السّلام نقل شده است، در روزگار حضرت صاحب الزمان علیه السّلام خواهد بود.

مؤلف مختصر تاریخ ابن خلکان در ضمن شرح حال ابو علی حسن بن قاسم طبری شافعی گوید: طبری منسوب به طبرستان است که نام ولایت بزرگی بوده و مشتمل بر بسیاری از شهرها می باشد و بزرگ ترین شهر آن امل است و منسوب به طبریه شام را به منظور رفع اشتباه طبرانی گویند.

و بنابراین، آنچه را شیخ معاصر ما گفته است که ما، در کتاب های طبرسی نیافته ایم که منسوب به طبرستان باشد، درست نیست.

تقویم البلدان گوید: طبرستان در طرف شرقی گیلان واقع شده است و آن محل را بدان سبب طبرستان گفته اند که، طبر(تبر)، در واژه پارسی همان (فاس) در واژه عربی است. و به مناسبت اینکه در جنگل های طبرستان بر اثر انبوهی و تودرتو بودن درخت ها و شاخه های آن ها، راه عبور نبود، و مردم برای اینکه بتوانند عبور کنند، درخت ها را از سر راه خود دور می کرده و با تبر می بریدند، آنجا را طبرستان گفته اند و استان، در کلمه پارسی به معنای ناحیه است و طبرستان به معنای ناحیه طبر است.

و گویند، مؤلف تاریخ قم که معاصر با ابن عمید است، در تاریخ خود گوید: طبر، معرب تبر است و نام ناحیه معروفی است در قم، و مشتمل بر دهکده ها و مزرعه های بسیاری است و به حسب قرینه ای که از بیان تاریخ مزبور به دست می آید، ابو منصور طبرسی و دیگر دانشورانی که به طبرسی معروفند، از مردم همان ناحیه اند.

و بیان شهید ثانی رحمه الله را، در بعضی از حاشیه هایش، مؤید این نظر دانسته است.

شهید ثانی در حواشی اش بر ارشاد علامه، برخی فتواها را یادآوری کرده و به شیخ علی بن حمزه طبرسی قمی، نسبت داده است. بنابراین دور نیست که طبرسی های اشاره شده را از مردم قم بدانیم و با این تأیید نیازی نداریم طبری و طبرسی را از باب تغییر نسب ارائه کنیم.

۷۲- سید عماد الدّین ابو القاسم احمد بن علی بن ابی المعالی بن زکی

حسینی

منتجب الدّین می نویسد: وی عالمی پرهیزکار و با فضیلت بوده است.

مؤلف فهرست، پیش از این وی را به عنوان احمد بن علی بن ابی المعالی یاد کرده است.

۷۳- شیخ احمد بن علی بن احمد زینوآبادی

منتجب الدّین گوید: وی عالمی صالح و متدین بوده است.

۷۴- شیخ جمال الدّین احمد بن علی بن امیر کاقوسی (قوسینی)

منتجب الدّین گوید: وی فاضلی پرهیزکار بوده و کتابی به نام کشف النکات فی علل النحاه داشته است و من این کتاب را پیش او قرائت کردم.

۷۵- احمد بن علی بن حسین بن شاذان قاضی قمی

قمی از فقها بوده و چنانچه که علامه گفته است، وی از معرفت کلی برخوردار بوده است. نجاشی علاوه بر این می نویسد: ابن شاذان دو فقره کتاب به نام، زاد المسافر و الامالی تصنیف کرده و جز این ها اثر دیگری نداشته است و ما هر دوی آن ها را به توسط پسرش ابو الحسن، روایت می کنیم (۱).

۷۶- شیخ کمال الدّین ابو جعفر احمد بن علی بن سعید بن سعاده

بحرانی

بحرانی از متکلمانی جلیل القدر و از دانشورانی بزرگوار و نبیل بوده و در روزگار خواجه آزاده، نصیر الدّین طوسی می زیسته و پیش از وی در گذشته است.

ص: ۱۲۳

۱- ابن شاذان معروف ابو الحسن محمّد است که از مشایخ نجاشی و ابو الفتح کراچکی بوده است و اثر معروف او مناقب امیر المؤمنین علیه السّلام است که کراچکی سال ۴۱۲ هجری در محاذی باب مستجار مکه مکرمه از وی روایت کرده و سال فوت ابو الحسن و پدرش ابو العباس احمد قاضی سابق الذکر به دست نیامده است-م.

شیخ جمال الدین ابو الحسن علی بن سلیمان بحرانی که فاضلی مشهور بوده و از رجال هم زمان خواجه طوسی به شمار است از شاگردان او بوده است.

از آثار شیخ احمد، رساله ای است، درباره عالم و صفات حق تعالی. و مجموع مسائل آن بیست و چهار مسأله بوده که آن ها را شاگردش ابو الحسن علی، پس از وفات استادش کمال الدین، به خدمت خواجه نصیر ارسال داشته و از جناب وی تقاضا کرده است که مشکلات آن کتاب را توضیح فرماید. خواجه با پیشنهاد ابو الحسن موافقت فرمود و رساله مذکور را آن قدر که لازم می دانسته شرح داد و مواضعی از آن را که موافق با نظریات خواجه نبود رد کرد و شرح و اصل را برای ابو الحسن گسیل داشت.

شیخ احمد بحرانی از شیخ نجیب الدین محمد سوراوی و او از هبه الله بن رطبه سوراوی، از ابو علی فرزند شیخ طوسی، از پدر بزرگوارش شیخ طوسی، روایت می کرده است.

و علی بن سلیمان، از استادش این رساله را روایت می کرده و شرح آن را که خواجه نگاشته است، در رساله جداگانه ای گرد آمده و هم این شرح در حال حاضر، در میان اهل دانش مشهور، و به رساله علم خواجه نصیر الدین معروف می باشد.

۷۷- شیخ احمد بن علی بن سیف الدین عاملی کفرحونی

امل الآمل می نویسد: کفرحونی، فاضلی فقیه و صالح بود. وی، از شیخ حسن بن شهید ثانی (صاحب معالم) و سید اسماعیل کفرحونی، روایت می کرده و من خود حواشی چندی که به خط خودش بر کتاب هایی نوشته بود مطالعه کردم و همگی آن ها، دلالت بر فضیلت او می کرده است.

۷۸- احمد بن علی بن عباس بن نوح سیرافی، ساکن بصره

نجاشی می نویسد: احمد دانشوری بود که اعلام پس از او به حدیث او وثوق داشتند و او هم آنچه را روایت می کرد، در کمال استواری و اتقان

بوده و از فقهای شیعه به شمار می رفته است. در فن حدیث و روایت مهارت داشت و شیخ اجازه و استاد ما بود که از او استفاده می کردیم آثار بسیاری دارد، معروف ترین آن ها، المصاییح فی ذکر من روی عن الأئمه علیهم السّلام و به مناسبت روایت از هر امامی، کتاب جداگانه ای تدوین کرده است. دیگر از آثار او، القاضی بین الحدیثین المختلفین و کتاب التعقیب و التعفیر و کتاب الزیادات علی ابی العباس ابن سعید فی رجال ابی جعفر علیه السّلام، و نیز کتاب، مستوفی اخبار الوكلاء الاربع است (۱).

علامه حلی، نیز از وی نام برده و او را به وثاقت ستوده و از وی ستایش کرده است، جز اینکه چیزی از آثار او را متعرض نشده است (۲).

۷۹- شیخ جلیل احمد بن علی بن عبد الجبار طبرسی قمی

(۳)

از قضات روزگار خود و عالمی فقیه بوده و از سعید بن هبه الله راوندی روایت می کرده است.

۸۰- سید فخر الدین احمد بن علی بن عرفه حسینی

عالم فاضلی بوده و از ابن معیه روایت می کرده است.

۸۱- قاضی احمد بن علی بن قدامه

فاضلی جلیل و فقیه بوده و از شیخ مفید و سید مرتضی و سید رضی رحمه الله علیهم اجمعین روایت می کرده است.

ص: ۱۲۵

۱-۱- شیخ طوسی در فهرست می نویسد: ابو العباس احمد بن محمد بن نوح سیرافی در بصره می زیسته و روایات زیادی نقل کرده و از ثقات روات بوده است جز اینکه مرام های بی اساسی در اصول دین از قبیل روایت خدا و امثال آن از وی نقل شده است و آثاری دارد (به نام هایی که در فوق آورده شده) جز اینکه همگی آن ها به حالت تسویه مانده و در دست نیست. و ما به توسط گروهی، آثار او را روایت می کنیم و در این نزدیکی ها در گذشته و ما او را ملاقات نکرده ایم.

۲-۲- علامه در بخش اول از خلاصه به پاره ای از آنچه شیخ نقل کرده اشاره کرده است-م.

۳-۳- به طوری که پیش از این ذیل ابو منصور طبرسی مؤلف احتجاج نوشتیم افراد طبرسی شهرت از مردم ناحیه ای هستند از نواحی قم و این عالم از آنجاست و چنان که اشاره شد، علی بن حمزه طبرسی قمی از آنجا بوده است-م.

مؤلف گوید: گروهی از جمله شیخ ابو السعادات احمد بن ماصوری که ذکر او خواهد آمد از وی روایت داشته اند.

۸۲- ابو الحسن احمد بن علی بن نحاس

علامه حلی در اجازاتش از وی نام می برد و او را از مشایخ شیخ طوسی به شمار آورده است، و از رجال شیعه معرفی می کند.

۸۳- شیخ ابو الفتح احمد بن عیسی بن محمد خشاب حلبی

منتجب الدین او را فقیهی متدین معرفی کرده است.

۸۴- سید کمال الدین ابو المحاسن احمد بن سید امام فضل الله بن علی

حسینی راوندی

منتجب الدین می نویسد: ابو المحاسن عالمی فاضل و از داوران کاشان بوده است.

۸۵- شیخ شهاب الدین احمد بن فهد بن ادریس مقرئ احسائی

شهاب الدین از فضلا و دانشوران به نام و به ابن فهد مشهور است.

او از اجله علما و فقهای امامیه بوده، و از شیخ فخر الدین احمد بن عبد الله مشهور به ابن متوج بحرانی که پیش از این نام برده شد از شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی روایت می کرده است. و به طوری که ابن ابی جمهور در آغاز غوالی اللالی می نویسد، شیخ جمال الدین حسن مشهور به مطوع جروانی احسائی از ابن فهد روایت داشته است.

بدانکه ابن فهد احسائی مترجم حاضر و ابن فهد اسدی که از مشاهیر است، معاصر با یکدیگر بوده اند و هر دوی آن ها ارشاد علامه را شرح کرده و در بعضی از مشایخ شریک اجازه بوده اند و به همین مناسبت است که گاهی از جهاتی به یکدیگر مشتبه شده اند به ویژه، این اشتباه درباره شرح ارشادشان به وجود می آید.

۸۶- سید ابو طالب احمد بن قاسم بن زهره حسینی

از علما و فضلا بوده و از شهید اول روایت می کرده است.

از فضلا و دانشوران بوده و به توسط ابن قدامه که پیش از این یاد شد، از سید رضی رحمه الله روایت می کرده است.

۸۸- سید بهاء الدین ابو الفضل احمد بن مجتبی بن ابو سلیمان حسینی

موردی

منتجب الدین گوید: موردی از علما و صلحا و قاری ها بوده است.

۸۹- مولای اجل و اکمل احمد بن محمد اردبیلی

امل الآمل می نویسد: او، دانشوری فاضل، و مدققی ثقه، و پرهیزکار و عظیم الشأن و جلیل القدر و معاصر با شیخ بهایی رحمه الله بوده است.

وی آثاری دارد از آن جمله، شرح ارشاد که کتاب بزرگی است لیکن به اتمام نرسیده است. دیگری، تفسیر آیات الاحکام (زبده البیان فی براهین احکام القرآن) و حدیقه الشیعه و امثال این ها (۱).

سید مصطفی بن حسین تفرشی در کتاب رجالش می نویسد: موقعیت وی در جلالت و وثاقت و امانت مشهورتر از آن است که یادآوری شود و شخصیت او والاتر از آن است که، پرگار عبارت ما در محور او به گردش درآید.

اردبیلی، متکلمی فقیه و عظیم الشأن و جلیل القدر و رفیع المنزله، و در روزگار خود از همه اعلام پرهیزکارتر و عابدتر و متقی تر بوده و آثار چندی به نگارش آورده است از جمله کتاب آیات الاحکام است که در نهایت خوبی و ارزندگی تألیف شده است.

وی، در ماه صفر سال ۹۹۳ هجری در گذشته است.

مؤلف امل گوید: ما به واسطه اساتید پیشین خود از شیخ حسن، صاحب معالم و سید محمد، صاحب مدارک از وی روایت می کنیم.

ص: ۱۲۷

۱-۱- در تعلیقات امل الآمل به طوری که در پاورقی آمده مؤلف مرحوم اظهار داشته نسبت حدیقه الشیعه به مقدس اردبیلی از دروغ ترین دروغ ها و در کمال بی اساسی است-م.

مؤلف گوید: مناقب مولانا بیشتر از آن است که، نیازی به یادآوری داشته باشد.

اردبیلی فنون عقلیات را در شهر شیراز از مولانا جمال الدین محمود که شاگرد مولانا جلال الدین دوانی بوده فرا گرفته است و شریعات را از محضر... استفاده کرده است و در آخر عمر یا اواسط آن در موقعی که در نجف اشرف بود، از تدریس عقلیات سرباز زد و تا هنگامی که از دنیا رفت به تدریس نقلیات پرداخت.

از اساتید خود شنیده ایم، آن گاه که شیخ حسن، صاحب معالم و سید محمد صاحب مدارک، شرح مختصر را نزد او می خواندند هر کجا به مسأله ای می رسیدند که به اعتقاد او مداخله ای در امور دینی نداشت احتیاط می کرده، و از توضیح و تحقیق درباره آن خودداری می نموده و به آن دو هم اجازه نمی داده تا آن مسأله را بر وی قرائت کنند و در نتیجه از آن مسأله در گذشته و به تحقیق مسأله دیگری که نافع بود می پرداخت.

آری، او مدرسی عالی قدر بود و مشایخ ما گفته اند: مقدس اردبیلی ده تن شاگرد داشت و همگی آن ها از علما و فضلا به شمار آمده اند از آن جمله است، میرزا محمد استرآبادی و امیر فضل الله و سید محمد صاحب مدارک و شیخ حسن صاحب معالم و امثال ایشان.

اردبیلی، دارای آثار کتبی بوده از جمله، شرح ارشاد علامه حلی است که آنچه در حال حاضر از آن شرح وجود دارد از آغاز کتاب تا آخر مباحث وقوف و صدقات است و از آن پس آنچه را شرح کرده، موجود نیست و شرح کتاب صید و ذباجه آن وجود دارد (۱).

از برخی افاضل شنیده ایم که، آنچه در حال حاضر وجود ندارد مرحوم اردبیلی به شرح آن توفیق حاصل کرده جز اینکه ناخوانی خط او باعث شده که به استنساخ آن اقدام نشود و به همین مناسبت از بین رفته است.

ص: ۱۲۸

از آثار او، زبده البیان است که مولانا سلطان حسین استرآبادی در کتاب تحفه المؤمنین (۱) به وی نسبت داده و ممکن است این اثر همان شرح ارشاد باشد که به نام: زبده البیان فی شرح ارشاد الازدهان تألیف شده است (۲).

علاوه بر آن حاشیه ای بر الهیات شرح تجرید دارد که بحث امامت آن را به طور مبسوط مورد تحقیق قرار داده و ادله ای از فخر رازی آورده و پاسخ دندان شکن داده است. و نیز رساله فارسی در حرمت خراج تألیف کرده و از آثار او تعلیقاتی است بر قواعد علامه و بر تذکره او در فقه، و من آن دو را که به خط خود او بر هر دو کتاب بوده در کربلای معلی دیده ام و نیز حاشیه او را بر قواعد، در مشهد رضوی دیده ام و از آثار او حاشیه ای است که بر شرح مختصر عضدی نوشته و من آن حاشیه را به خط او دیده ام و رساله فارسی و مختصری در مناسک حج، تألیف کرده است و من آن را در دهخوارقان، مطالعه کرده ام و رساله فارسی و مبسوطی در امامت نوشته است و حواشی کتاب کاشف الحق و رساله اثبات الواجب و رساله ای در عدم حجیت قول اصحاب که می گویند: زمان خالی از مجتهد نمی باشد و من این رساله را که به خط امیر شرف الدین شولستانی بوده و از خط پسر مؤلف استنساخ کرده است در استرآباد دیده ام. همچنین رساله ای راجع به افعال الله تعالی که معلل به غرض است در مازندران دیده ام که همه از آثار او می باشد.

ص: ۱۲۹

۱- ۱- مؤلف در حرف سین می نویسد: وی فاضلی عالم و فقیه و از شاگردان شیخ بهایی است. کتاب مزبورش در اصول الدین و مواعظ و امثال این ها است که در سن ۳۲ سالگی تألیف کرده و در اوایل جلوس شاه سلیمان صفوی به دست همدستان انوشه خان که بر استرآباد دستبرد زده، در سن قریب به صدسالگی شهید شد. رحمه الله -م.

۲- ۲- کتاب مزبور راجع به آیات الاحکام است. الذریعه ج ۱۲ [۱] می نویسد: زبده البیان فی براهین احکام القرآن و تفسیر آیات احکام القرآن للمولی المقدس احمد بن محمد الاردبیلی، متوفی ۹۹۳ هجری و این کتاب سال ۱۳۰۵ در تهران به طبع رسیده است -م.

۹۰- مولانا احمد بن محمد تونی بشروی

(امل می نویسد) وی، فاضلی عالم و زاهدی عابد و پرهیزکار بوده، و از جمله معاصرینی است که، در مشهد مقدس (طوس) مجاورت داشته است.

از آثار او، حاشیه شرح لمعه و رساله ای در، تحرم غنا و دیگری در رد صوفیه و امثال این ها می باشد.

مؤلف گوید: ملا احمد برادر ملا عبد الله تونی است و ملا عبد الله، سال ۱۰۶۷ هجری در کرمانشاهان در گذشت (۱) و برادرش ملا احمد سنه ۱۰۸۳ هجری در مشهد مقدس رضوی وفات یافت.

۹۱- سید احمد بن محمد موسوی

وی، عالمی فاضل و جلالت مدار بوده و از شاذان بن جبرئیل روایت می کرده است.

۹۲- (محمد) شیخ مهذب الدین ابو ابراهیم احمد بن محمد و هر

کیسی

(۲)

منتجب الدین گوید: وی، عالمی شایسته بوده و کتاب، الموضح در فن اصول و تعلیق التذکره از آثار او می باشد.

۹۳- شیخ امام فخر الدین ابو سعید احمد بن محمد بن احمد خزاعی

منتجب الدین گوید: فخر الدین برادرزاده شیخ امام جمال الدین ابو الفتوح رازی است که دانشوری با صلاحیت و مورد وثوق اعلام عصر بوده است.

ص: ۱۳۰

۱ - ۱- وروضات، [۱] عبارتی را از ملا احمد نقل کرده که در ظهر وافیه [۲] برادرش مرقوم داشته است تا آنجا که می نویسد: و روح الله روحه فی سادس عشر ذلك الشهر (أى ربيع الأول) بعينه من شهر سنه احدى و سبعين و الف فى بلدة کرمانشاهان حين توجهه الى زیاره ساداته سلام الله عليهم اجمعين و دفن عند القنطره المشهوره به پل شاه الخ. از عبارت وی پیداست که ملا عبد الله سال ۱۰۷۱ هجری در گذشته و همین سال را هم از الکنی و الالقاب یاد کرده اند.

۲ - ۲) - در پاورقی از کتاب دانشمندان گیلان نقل کرده «الوهر» تصحیف «ابوهر» یعنی صاحب هر، است و الکنی یا الکیسی تصحیف الکیسی به کسر کاف و ضم سین است که منسوب به کیسم یکی از دیه های لاهیجان است - م.

وی، از شهود عدل بوده، و به طوری که منتجب الدین در ضمن یادآوری از شیخ ابو عبد الله محمد بن هبه الله بن جعفر وراق طرابلسی اظهار داشته، از احمد قمی روایت می کرده است لیکن، از احمد که شیخ روایتش بوده مستقلاً نام نبرده و از او یادآوری نکرده است- جای ملاحظه و تأمل است.

۹۵- سید احمد بن محمد بن احمد بن ابراهیم بن زهره حسینی

امل الآمل می نویسد: وی، فاضلی جلیل بوده و از علامه حلی روایت می کرده و از او به اتفاق پدرش و عمویش و برادرش و پسرعمویش به اجازه روایتی مفتخر آمده، و علامه در آن اجازه از آنان ستایش بلیغی فرموده است (۱).

مؤلف گوید: در نسب این بزرگوار، از ناحیه صاحب امل سهو القلمی شده است زیرا، نام جدش یا ابراهیم است و یا به حسب اختلاف نسخ ابو ابراهیم محمد، است و ظاهر آن است که، کلمه احمد که در امل به عنوان جد او آورده شده یا اشتباهی از طرف مؤلف امل بوده و یا از ناسخان، به وقوع پیوسته است و جای تأمل است.

۹۶- سید مصباح الدین ابو لیلی احمد بن محمد بن احمد بن

ابی المعالی

منتجب الدین نوشته است: وی، از فقها و ثقات بوده است. (۲)

۹۷- احمد بن محمد بن جعفر ابو علی صولی

شیخ طوسی در فهرست می نویسد ابو علی، از مردم بصره بود و همه

ص: ۱۳۱

۱- ۱- از اجازه علامه به دست می آید، لقب احمد امین الدین و کنیه اش ابو طالب بوده است و از اعیان الشیعه نقل شده، احمد سال ۷۱۸ در حلب متولد شده و سال ۷۴۹ در همان جا در گذشته است.

۲- ۲- مصباح الدین احمد غیر از وجیه الدین احمد است که پیش از این، مؤلف از وی نام برده است و این دو شخص را مؤلف امل، نام یک تن قرار داده است.

عمرش را به مصاحبت جلودی، سپری ساخت و سال ۳۵۰ هجری (۱) وارد بغداد شد و مردم به سماع حدیث از وی پرداختند و او محدث مورد وثوق بود و ارباب حدیث توجه دقیقی به وی داشتند.

ابو علی آثاری دارد از آن جمله، اخبار فاطمه علیها السلام که کتاب بزرگی است ما این کتاب را به توسط احمد بن عبدون از ابو الفرج محمد بن موسی که مؤلف آن را بر وی املا کرده است، روایت می کنیم.

و نیز همان کتاب را از، شیخ ابو عبد الله محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید) از مؤلف نقل کرده و نیز علامه و نجاشی او را به وثاقت ستوده اند.

۹۸- احمد بن محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما حلی

ابن نما، فاضلی شایسته بوده از پدرش از جدش روایت می کرده است.

۹۹- شیخ جمال الدین احمد بن محمد بن حداد

وی، عالمی فقیه و از مشایخ ابن معیه بوده است.

۱۰۰- سید ابو طالب احمد بن محمد بن حسن بن زهره حسینی حلی

ابن زهره، فاضلی عالم و جلیل القدر و از مشایخ شهید اول است.

۱۰۱- شیخ احمد بن محمد بن حسن بن ولید

وی، از مشایخ شیخ مفید بوده و شهید ثانی در کتاب درایه وی را از موثقان نام برده است و علامه و دیگر علمای ما به صحت حدیث او اعتراف کرده اند. و از توثیق آنان و اعتراف به صحت حدیث او پیداست که از مشایخ اجازه بوده است.

۱۰۲- احمد بن محمد بن حمزه طالقانی (طایفانی)

ابن شهر آشوب می نویسد: روضه المتعهد و نزهه المتعبد، از آثار اوست.

ص: ۱۳۲

۱- ۱- در فهرست و رجال نجاشی و علامه آمده است، وی سال ۳۵۳ وارد بغداد شد. نجاشی و علامه به وثاقت او اعتراف کرده اند، جز اینکه به قول قلیلی اظهار داشته اند از ضعف روایت می کرده است-م.

عینائی

امل می نویسد: جمال الدین از پدرش شمس الدین محمد روایت می کرده و شهید ثانی عاملی از وی روایت داشته و از وی ستایش کرده و اظهار داشته است: جمال الدین حافظی متقن و خلاصه پرهیزکاران و دانشوران بوده و از سران علما به شمار است. (۱)

مؤلف گوید: شیخ جمال الدین، همان ابو العباس شهاب الدین است و این کنیه و لقب از اجازه فرزند و نواده اش که به ملا عبد الله شوشتری داده است استفاده می شود. در آن اجازه مرقوم داشته است: عن والده الشيخ الامام الاجل القدوه عمدہ المخلصین و زبده المحصلین الشيخ شهاب الدین احمد (۲).

و به طوری که از همان اجازه استفاده می شود جمال الدین احمد از شیخ علی کرکی هم روایت می کرده و فرزندش نعمه الله بن احمد، نیز از شیخ مبرور روایت داشته است.

۱۰۴- احمد بن محمد بن داود

شیخ طوسی در رجال می نویسد: کنیه اش ابو الحسن بوده و از پدرش محمد بن احمد بن داود قمی روایت می کرده و حسین بن عبید الله، از هر دوی آن ها دارای اجازه بوده و بدین طریق به ما اجازه روایت داده است. آری احمد از بزرگان مشایخ شیعه است.

ص: ۱۳۳

۱- ۱- شهید، در اجازه ای که به شیخ حسین والد شیخ بهایی داده و منضم به اجازات بحار است، می نویسد: و اروپها ایضا عن الشيخ الامام الحافظ المتقن خلاصه الاتقیاء و الفضلاء و النبلاء، شیخ جمال الدین احمد الخ-م.

۲- ۲- هر دو اجازه در مجلد اجازات بحار آمده است در اجازه حفید آمده: الشيخ الامام الرحله القدوه عمدہ المخلصین و زبده المحصلین الشيخ شهاب الدین احمد کما فی الفوق و تاریخ آن اجازه ۱۷ محرم سال ۹۸۸ هجری است. در اجازه پدر آمده الفقیه النبیہ البدل الصالح الدین ابی العباس احمد بن خاتون. (پیدا است احمد دارای دو کنیه بوده)-م.

۱۰۵- احمد بن محمد بن سلیمان بن حسن بن جهم بن بکیر بن

اعین بن سنسن، معروف به، ابو غالب زراری

نجاشی گوید: ابو غالب در روزگار خود شیخ شیعه و از موجهان آن گروه صاحب شریعه بوده است. آثاری دارد از جمله، کتاب تاریخ که به اتمام آن موفق نشده است. کتاب دعای سفر، کتاب الافضال، کتاب بزرگی در مناسک حج، و کتاب کوچکی نیز در مناسک، کتاب رساله برای فرزندش ابو طالب راجع به فرزندان اعین.

ما همگی آثار او را به توسط استادمان، ابو عبد الله از وی روایت می کنیم.

نجاشی در محل دیگری از کتابش او را توثیق کرده، و شیخ طوسی هم به وثاقت وی اعتراف کرده است.

ابو غالب، از شاگردان کلینی بوده و از آثار او، رساله ای است که برای فرزندش نوشته است، و نزد ما موجود می باشد.

۱۰۶- شیخ فخر الدین احمد بن محمد بن عبد الله بن علی بن حسن بن

علی بن محمد بن سبع بن رفاعه سبعی

از فضلا و فقها و اجلای علما بوده و معروف به سبعی است و شرح قواعد از آثار اوست.

سبعی از شاگردان برجسته شیخ جمال الدین احمد بن عبد الله بن سعید ابن متوج بحرانی است و سال ۸۳۶ هجری از شرح قواعد فراغت یافته است.

نسب او را به شرحی که نوشتیم به خط خود او در ظهر شرح قواعدش یافته ایم و این شرح به خط خود او بوده که تا آخر کتاب وصیت نگاشته، و ممکن است بیشتر از آن نوشته باشد.

(۱)

از فضلا و فقها بوده و از علی بن موسی بن طاوس روایت می کرده است.

۱۰۸- شیخ شرف الدین احمد بن صدر کبیر تاج الدین محمد بن علی

ابن عیسی بن ابی الفتح اربلی

وی، فاضلی سراینده و ادیب بوده و کتاب کشف الغمه را از جدش که مؤلف آن است، روایت می کرده و از وی اجازه داشته است و ما آن اجازه را به خط یکی از فضلا دیده ایم.

۱۰۹- احمد بن محمد بن عمر (ابن عمران) بن موسی بن جراح

معروف، به ابن جندی

نجاشی می نویسد: ابن جندی استاد ما بوده و در روزگار خود ما را در زمره مشایخ درآورد.

آثار چندی دارد از آن جمله، الانواع است که در نهایت بزرگی است و من قسمتی از آن را در هنگامی که پیش او قرائت می شد سماع کردم.

دیگری: المروات و الفلج.

دیگری: کتاب الخط، و کتابی در غیبت، و دیگری: عقلاء المجانین، و اثر دیگرش الهواتف، و نیز کتاب العیق و الورق، و هم کتاب فضائل الجماعه و ما روی فیها می باشد.

شیخ طوسی نیز از وی و سه کتاب او نام برده است و اضافه کرده، ابو طالب بن غرور به اجازه از او روایت از تمامی کتب او را به ما اجازه داده است (۲).

ص: ۱۳۵

۱- ۱- در پاورقی، از اعیان الشیعه نقل کرده ظاهر آن است که، احمد علوی همان دیباج بخاری نسابه باشد-م.
۲- ۲- کتاب های ثلاثه را که شیخ در فهرست از ابن جندی یاد کرده، کتاب الانواع و عقلاء المجانین و الهواتف است و اظهار داشته، کتاب الانواع کتاب کبیر و ارزنده ای است-م.

ابن فهد حلی اسدی

او فاضلی عالم و علامه ای فهامه و ثقه ای جلیل القدر و پارسایی عابد و پرهیزگاری گران قدر و معروف به، ابن فهد است.

ابن فهد، تمایلی به مرام صوفیه داشته و در بعضی آثارش از این معنا سخن گفته، و از شاگردان شهید اول، روایت می کرده است.

در پایان برخی از نسخه های اربعین شهید اول، به نقل از خط ابن فهد چنین نوشته بود: حدیث کرد مرا به این احادیث شیخ فقیه ضیاء الدین ابو الحسن علی بن شیخ امام شهید ابو عبد الله شمس الدین محمد بن مکی جامع این احادیث قدس الله سره در دهکده جزین حرسها الله من النوائب در روز یازدهم ماه محرم الحرام آغاز سال ۸۲۴ هجری، و روایات آن کتاب را به اساتید مذکوره اش به انضمام روایت خود او و روایت غیر از آن کتاب از آثار پدرش را به من اجازه داد و کتب احمد بن محمد بن فهد عفی الله عنه، و الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی سیدنا محمد و آله الطاهرین و صحبه الاکرمین.

و از بحث نوروز کتاب مهذبش استفاده می شود. ابن فهد از سید مرتضی بهاء الدین علی بن عبد الحمید نسابه حسینی نجفی روایت می کرده و همچنین از شیخ زین الدین خازن از شهید اول روایت داشته است.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: شیخ جمال الدین احمد بن فهد حلی، فاضلی عالم و ثقه ای صالح و زاهدی عابد و پرهیزکاری جلیل القدر بوده است. آثاری دارد از جمله، المهذب در شرح المختصر النافع (به نام المهذب البارع) و عده الداعی (۱)، و المقتصر، و الموجز و شرح الالفیه

ص: ۱۳۶

۱- ۱- بحر العلوم [۱] در فوائد الرجالیه [۲] می نویسد: تاریخ تألیف عده الداعی، سال ۸۰۱ هجری بوده است و از تعلیقه مؤلف نقل شده، در شب دوشنبه ۱۶ جمادی الاولی همان سال از تألیف آن فراغت یافته است-م.

للسهيد، و المحرر، و التحصين، و الدر الفريد في التوحيد. و از شاگردان شهيد اول روايت مي کرده است.

مؤلف گوید: المقتصر همان شرحی است که وی بر ارشاد علامه نگاشته است و رساله ای، در معانی افعال صلاه و ترجمه اذکار آن دارد که مشتمل بر فوائد ارزنده ای است، و من آن رساله را در مازندران دیده ام و از آثار او رساله: اللمعه الجليه في معرفه النيه، است که به طور اشتباه آن را، اللمعه الحليه، با حاء بی نقطه خوانده اند و ديگري رساله: نبذه الباغي فيما لا بد من آداب الداعي. اين رساله ملخصی از کتاب: عده الداعي است که نام برده شد. و من اين رساله را که مختصری بيش نبوده در شهر اردبيل دیده ام.

ديگر، رساله مصباح المبتدى و هدايه المقتدى، است که در فقه است، و بعضی از فضلا آن را از آثار وی نام برده اند. و ديگري رساله: كفايه المحتاج في مناسك الحاج. ديگر، رساله بسيار مختصری در نيات حج، رساله مختصر ديگري نیز در واجبات صلاه، و هم، رساله ای در ادعیه و آداب تعقیبات نماز و رساله های ديگر. وی در سال ۸۴۱ هجری در گذشته است.

از آغاز غوالي اللاكئ به دست می آید، ابن فهد از شيخ ظهير الدين علي ابن يوسف بن عبد الجليل نيلي و شيخ نظام الدين علي بن عبد الحميد نيلي حائري از شيخ فخر الدين فرزند علامه حلي روايت مي کرده است و گروهی از علما از جمله شيخ رضى الدين حسين مشهور به ابن راشد قطيفی از وی روايت داشته اند.

مؤلف گوید: ابن فهد رساله ای به نام، غايه الايجاز در طهارت و صلاه دارد که من آن را در اردبيل دیده ام و برخی کتاب التحرير را از آثار او دانسته و ممکن است اين کتاب همان المحرر باشد که ما آن را از امل

الآمل نقل کردیم (۱) و فتوهای متفرقه زیادی در جواب استفتائات و امثال آن داشته و بعضی هم رساله الواجبات را از آثار او نام برده اند.

۱۱۱- سید نظام الدین احمد بن محمد معصوم حسینی

امل الآمل می نویسد: وی، عالمی فاضل و عظیم الشأن و جلیل القدر و سراینده ای ادیب بود. دیوان شعر و رساله های متعددی دارد.

فرزندش، سید علی در کتاب سلافه العصر از وی یاد، و از او ستایش بلیغی کرده و اشعار فراوانی از سروده های او را متذکر شده است و سراینندگان معاصرش او را ستوده اند.

سید نظام الدین، در روزگار خودش همانند صاحب بن عباد بوده و در روزگار ما در حیدرآباد هند که مرجع علما و پادشاهان هند بوده است، در گذشته و ما هم با او مکاتبات و مراسلاتی داشتیم.

مؤلف، نسب و شهرت او را بدین شرح بازگو کرده است: احمد بن محمد بن سید نظام الدین احمد بن ابراهیم بن سلام الله بن عماد الدین بن مسعود بن صدر الدین محمد بن غیاث الدین منصور بن امیر صدر الدین محمد شیرازی دشتکی.

بنابراین، سید نظام الدین، از نوادگان امیر غیاث الدین منصور شیرازی صدر کبیر مشهور است که در روزگار شاه تهماسب صفوی می زیسته است.

۱۱۲- شیخ احمد بن محمد بن مکی شهیدی عاملی جزینی

وی، از نوادگان شهید اول محمد بن مکی عاملی است و پدرش به نام شهیدی شهرت داشته و منسوب به جدش شهید اول بوده است.

شهیدی، عالمی فاضل و ادیبی شاعر و منشی بوده است. سالیانی را در هند به سر برده و سپس به مکه مشرف شده و سال هایی مجاور بیت الله گشته و از معاصران است.

ص: ۱۳۸

۱- ۱- تحریر همان کتابی است که در ضمن رؤیایی ابن فهد از طرف سید مرتضی موظف به تألیف آن شد و ما چگونگی آن را در تزییلات نوشته ایم-م.

۱۱۳- احمد بن محمد بن موسی، معروف به ابن صلت

ابن صلت از اجلای فضلا بوده و شیخ طوسی از وی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: علامه حلی در پایان اجازه بنی زهره، وی را از جمله علمای عامه که مشایخ شیخ طوسی بوده اند نام می برد و در عین حال می نویسد: احمد بن محمد بن صلت اهوازی، و از این بیان، احتمال تعدد می رود و جای ملاحظه است (۱).

۱۱۴- احمد بن محمد بن نوح، مکنی به ابو العباس سیرافی

از ثقات علما بوده است و شیخ طوسی و نجاشی و علامه حلی به وثاقت او اعتراف کرده اند. پیش از این عالمی به نام: احمد بن علی بن عباس بن نوح، نام برده شده که همین شخص است.

۱۱۵- شیخ احمد بن محمد بن هارون زوزنی

امل می نویسد: وی از فضلا و صلحا و فقها بوده است.

مؤلف گوید از اسناد برخی از نسخه های صحیفه منسوب به مولانا الرضا علیه السّلام برمی آید، او آن صحیفه را از ابو بکر محمد بن عبد الله بن محمد حفید العباس ابن حمزه نیشابوری سال ۳۳۷ هجری روایت کرده و هم آن صحیفه را شیخ جلیل ابو الحسن علی بن محمد بن علی حاتمی زوزنی در سال ۴۵۲ بر وی قرائت کرده است و دور نیست احمد زوزنی از علمای عامه باشد؛ زیرا اغلب این طریق را عامه روایت کرده اند و جای تأمل است.

۱۱۶- احمد بن محمد بن یحیی

شیخ گوید: تلعهکبری از وی روایت می کرده و حسین بن عبید الله روایات او را به ما اجازه داده است. و از اینکه علامه طرق شیخ را تصحیح کرده،

ص: ۱۳۹

۱- ۱- آری، علامه در پایان همان اجازه، نام وی را در عداد مشایخ عامه شیخ آورده و اضافه کرده است: وی از ابن عقده روایت می کرده است، شیخ طوسی، در فهرست در ذیل ابراهیم بن محمد اسلم، احمد بن موسی المعروف به ابن صلت اهوازی را نام برده است-م.

و ثوق او پیدا است.

مؤلف امل گوید: به همین نسبت از عبارت شهید که در مقدمات این کتاب امل نوشتیم تعدیل او و امثال او هویدا می شود (۱).

۱۱۷- شیخ احمد بن محمد بن یوسف بحرانی

شیخ معاصر ما در امل الآمل می نویسد: بحرانی عالمی فاضل و محقق معاصر و شاعری ادیب بود. کتاب ریاض الدلائل و حیاض المسائل در فقه از آثار اوست لیکن، به اتمام نرسیده است. رساله دیگری به نام: المشکاه المضيئه در منطق، و دیگری به نام: الامور الخفيه (الرموز الخفيه) در مسائل منطقیه دارد و اشعاری نیکو می سروده است.

مؤلف گوید: از آثار او رساله ای است در اصول الفقه و ممکن است این رساله را به منظور مقدمه ای برای کتاب ریاض الدلائلش تألیف کرده باشد.

۱۱۸- سید صدر الدین احمد بن مرتضی بن منتهی حسینی مرعشی

منتجب الدین گوید: وی، از علما و صلحا بوده است.

۱۱۹- شیخ سدید الدین ابو العباس احمد بن مسعود اسدی حلی

از فضلا و فقها بوده، علامه حلی رحمه الله به توسط پدرش شیخ یوسف، از

ص: ۱۴۰

۱- ۱- شیخ در ضمن من لم یرو عن المعصومین می نویسد: احمد بن محمد بن یحیی عطار قمی از محدثانی است که تلعبیری از وی روایت می کرده است و ما به توسط حسین غضائری از وی روایت کرده ایم و ابو الحسین بن ابی جید قمی سال ۳۵۶ هجری از وی به سماع روایت رسیده و از او هم اجازه داشته است، انتهی. مؤلف امل در مقدمه ثلثه امل الآمل [۱] می نویسد: شهید ثانی در شرح درایه الحدیث اظهار داشته است، عدالت راوی از دو راه فهمیده می شود: ۱- از راه شهادت عدلین. ۲- از راه استفاضه یعنی اهل نقل و دیگر از علما وی را به عدالت می شناسند از قبیل پیشینیان از مشایخ ما از روزگار محمد بن یعقوب کلینی تا زمان ما و هیچ یک از گذشتگان بر اثر شهرتی که به عدالت دارند، احتیاجی به تنصیص بر ترکیه یا تنبیه بر عدالت ندارند؛ زیرا وثوق و ضبط و ورع آنها بیشتر از عدالتشان شهرت یافته و دیگرانند که نیازمند به ترکیه و تنصیص بر عدالت دارند انتهی. در مجمع الرجال ذیل احمد بن یحیی می نویسد: برخی گویند، تصحیح برخی از طرق شیخ از قبیل طریق او به حسین بن سعید و امثال او مقتضی توثیق احمد بن یحیی می باشد-م.

وی روایت می کرده است.

۱۲۰- ابو الحسین احمد بن منیر عاملی طرابلسی شامی ملقب به

مهذب الدین و مشهور به عین الزمان

ابن خلکان می نویسد: ابن منیر دیوان شعری دارد و حافظ قرآن بوده و لغت و ادب را از اساتید فن فرا گرفته است. وی به دمشق رفت و در آنجا ساکن شد. مردی رافضی بوده و به هجو کردن افراد، علاقه داشته است.

و همو در ذیل گزارش احوال محمد بن نصر خالدی گفته: محمد و ابن منیر که گزارش حال او در حرف همزه گذشته است، دو تن سراینده به نام شام در آن روزگار بودند و ماجراها و نوادر و شوخی هایی که میان آن ها گذشته نقل محافل و نقل مجالس است و ابن منیر علیه صحابه گفتاری دارد و تمایل به تشیع داشته است.

در یکی از اوقات که ابن منیر به هجو خالدی پرداخته بود، خالدی در ضمن نامه ای به وی می نویسد:

ابن منیر هجوت منی حبرا أفاد الوری صوابه

و لم تضیق بذاک صدری فان لی اسوه بالصحابه

ای ابن منیر به هجو من اقدام کردی و در واقع از دانشوری نکوهش نمودی که مردم، سخن او را راست و درست می دانند. آری، من از هجو تو دلتنگی ندارم زیرا که، من از صحابه پیغمبر پیروی می کنم.

مؤلف امل گوید: ابن منیر از فضیلت عصر خود به شمار است، و مردی سراینده و ادیب بود.

ابن منیر وارد بغداد شد و تحفه های چندی همراه با غلام خود به نام «تتر» برای سید رضی فرستاد (۱).

ص: ۱۴۱

۱- سید مورد نظر ابن منیر، سید رضی مؤلف نهج البلاغه و همچنین برادر بزرگوار او سید مرتضی نبوده است بلکه، سید مرتضی نام دیگری بوده و برای پاره ای از مطالب به تزییلات رجوع شود-م.

ابن منیر علاقه زیادی به «تتر» داشت و گاهی هم تغزلاتی به منظور تعشق به وی می سروده است.

سید رضی، هدیه ها را همراه با غلام مأخوذ داشت و غلام را به ابن منیر باز نگردانید.

ابن منیر، هنگامی که از کار (برخلاف انتظار) سید، اطلاع پیدا کرد، شعله فراق تتر، باطن او را آتش زد و سراپای او را در اخگر خود سوزانید.

ابن منیر سراینده ای بود که، مسائل جدی را به صورت هزل و طنز در قالب شعر بیان می کرد و در این باره ضرب المثل بود. سپس، قصیده مفصلی، به منظور دلتنگی از سید، و اینکه عمل سید برخلاف انتظار او بوده سروده است و ما ذیلاً به پاره ای از آنکه حاکی از تشیع اوست اکتفا می کنیم:

بالمشعرین و بالصفاء و البیت اقسام و الحجر

لئن الشریف الموسوی ابو الرضا بن ابی مضر

ابدی الجحود و لم یرد علی مملوکی تتر

و الیت آل امیه الغرر المیامین الغرر

و جحدت بیعه حیدر و عدلت عنه الی عمر

و بکیت عثمان الشهید بکاء نسوان الحضیر

و رثیت طلحه و الزبیر بکل شعر مبتکر

و اقول ام المؤمنین عقوقها احدی الکبر

و اقول ان امامکم ولی بصفیق وفر

و اقول انا أخطأ معاً ویه فما أخطأ القدر

و اقول ذنب الخار جین علی علی مغتفر

و اقول ان یزید ما شرب الخمر و ما فجر

و لجیشه بالكف عن أولاد فاطمه أمر

و غسلت رجلی ضله و صحت خفی فی سفر

و اقول فی یوم تحا رله البصائر و البصر

و الصحف ینشر طیها و النار ترمی بالشرر

هذا الشریف أضلنی بعد الهدایه و النظر

ما لی مضل فی الوری الا الشریف أبو مضر

فیقال خذ بید الشریف فمستقرّ كما سقر

لواحه تسطو فما تبقى علیه و لا تذر

مترجم گوید: در این موقع که به نگارش اشعار فوق می پرداختم اشعار ذیل که تقریبا ترجمه ای از آن هاست به خاطر آمد، و هو الموفق و المعین.

قسم بمشعر و صفا قسم بخانه و حجر

اگر شریف موسوی ابو الرضا بن بو مضر

کند ابا و باز پس نیاورد مرا تتر

امیه را ز جان و دل شوم الیف و راهبر

دل از علی کنم تهی شوم فدائی عمر

به یاد سومینشان فغان کنم از این خبر

به سوگ طلحه و زبیر به شعرهای مبتکر

به ذکرشان بسر برم تمام روز تا سحر

بگویم عاق عایشه جهان نموده پرشرر

بگویمی امامتان فرار کرده چون دگر

بگویمی معاویه خطا نکرده بل قدر

گناه خارجی بود علی علی مغتفر

بگویم یزید هم نخورد می نکرده شر

نکرده لشگری گسیل بجنگ سید بشر

ص: ۱۴۳

دو پای خود که وضو بشویم و گه سفر

به کفش خویش مس کنم چنان که گفته در اثر

به روز رستخیز کو تحیر است سربه سر

به گاه نشر نامه ها به وقت شعله سقر

بگویم این شریف خود نموده کمر هم ز در

در این خطا نه بد کسی مرا به غیر بو مضر

مرا خطاب آیدا که این شریف و این سقر

همان سقر که دم به دم فزاید او به صد خطر

مؤلف امل الآمل گوید: هنگامی که سید رضی از اشعار وی باخبر شد، غلام را باز گردانید و اضافه کرده از یکی از علما عامه در شگفتم که گفته است: ابن منیر در آغاز، شیعه بود و بر اثر این واقعه که برای او اتفاق افتاد از مذهب شیعه دست برداشته و به مرام تسنن گراییده و همین قصیده را دلیل بر تسنن او آورده و از اشعار آنکه حاوی شرط و جزا و آنچه بدان معطوف داشته غافل گردیده است.

ابن خلکان از سروده های او این اشعار را آورده است:

و اذا الکريم رأى الخمول نزيله فى منزل فالرأى أن يترحلا

كالبدر لما ان تضاءل جد فى طلب الكمال فحازه متنقلا

سفها بحلمك ان رضيت بمشرب رتق و رزق الله قد ملاء الملاء

ساهمت عيسك مر عيشك قاعدا أ فلا فليت بهن ناصيه الفلا

فارق ترق كالسيف سل فبان فى متنيه ما أخفى القراب و أخملا

لا تحسبن ذهاب نفسك ميته ما الموت الا أن تعيش مذلا

للقفر لا للفقر هبها انما مغناك ما أغناك أن تتوسلا

لا ترض من دنيك ما أدناك من دنس و كن طيفا جلا ثم انجلى

وصل الهجیر بهجر قوم کلما أمطرتهم شهدا جنوا لک حظلا

من غادر خبثت مغارس وده فاذا محضت له الوفاء تأولا

لله علمی بالزمان و اهله ذنب الفضیله عندهم ان تکملا

طبعوا علی لؤم الطباع فخیرهم ان قلت قال و ان سکت تقولا

انا من اذا ما الدهر هم بخفضه سامته همته السماک الاعزلا

واع خطاب الخطب و هو مجمجم راع اکل العیس من عدم الکلا

زعم کمبلج الصباح ورائه عزم کحدّ السیف صادف مقتلا

هرگاه کریمی در منزلگاهی حالت انزوا در خود احساس کند، بر اوست که از آنجا کوچ نماید. مانند ماه شب چهارده که هرگاه، احساس خردی و کاستی در خود می نماید، به طلب کمال برمی آید و با نقل مکان، خود را به مرتبه بلندتری می رساند.

از بردباری تو اندوهناکم، هرگاه به آبخشور آلوده ای اکتفا کنی، با آنکه روزی خدا همه جا را فرا گرفته است. شتر راهوار خود را هدف تیر تقاعد خود قرار داده و زندگی را بر خود تلخ کرده و بیابان آسایش را به همراه آن نیموده ای آری، چون شمشیر برنده ای باش و از غلاف تقاعد بیرون خرام و خون دشمن کاهلی را با آن بریز.

خود را مرده ای مپندار زیرا مرگ، همان زندگی ذلت بار است. تو برای سیر آفاقی و به دست آوردن وسیله راحتی آفریده شده ای نه برای فقر و بیچارگی. بنابراین، به دنیایی که برای خود برگزیده ای و بند بیچارگی را به پای خود افکنده ای، دلبستگی پیدا مکن زیرا، آنچه را پنداشته ای جز خواب و خیالی بیش نیست.

مسافر به مردمی می رسید که هرگاه، باران انگبین را بر آن ها بباراند آن ها برای او هندوانه ابو جهل می چینند. حيله گری که همواره به جای تخم محبت تخم خباثت می کارد، به جایی رسیده که وفای تو را به بی وفایی مبدل می سازد. به خدا سوگند، مردم روزگار خود را به خوبی می شناسم و یقین

دارم گناه فضیلت از نظر آن ها آن هنگامی است که آدمی به کمال برسد.

طبیعت آن ها طبیعت شومی است بهترین افرادشان آن کسی است که اگر سخنی بگویی می گوید گفته و اگر ساکت بمانی از سوی تو سخنانی به دیگران می گویند.

من آن کسی هستم که هرگاه روزگار به پستی گراید من با همت خود به سوی سماک اعزل روان خواهم شد. خطاب پیش آمدهای ناگوار را در حالی که از بیان خود عاجز است می شنوم، و شتران گرسنه خود را به همت خویش سیر می گردانم. گمانی هستم، چون طلوع فجر که سی از آن بامداد می دمد، و اراده ای هستم، چون تیغ تیز که در مصاف دشمن درمی آیم.

و از اشعار اوست:

لا تغالطنی فما تخفی علامات المریب

این ذاک البشر یا مولای من هذا القطوب

مرا به غلط مینداز که نشانه های شبهه پوشیده نمی ماند زیرا، خوش رویی و ترش رویی برابر نمی باشند.

ابن منیر مدایحی در ستایش از اهل بیت رسول خدا صلی الله علیه و آله سروده است.

ابن خلکان گفته، ابن منیر سال ۵۴۸ هجری در گذشته و اظهار داشته است، ابن عساکر در تاریخ دمشق نوشته، ابن منیر در طرابلس که شهری است در ساحل شام متولد شده است. (۱)

۱۲۱- شیخ احمد بن موسی عاملی نباطی

پدر شیخ علی نباطی فاضلی درستکار و پارسا بود و در نجف می زیست و همان جا وفات یافت.

ص: ۱۴۶

۱-۱- در پاورقی می نویسد: در تاریخ ابن خلکان به نقلی که از ابن عساکر شده است دست نیافتیم. آری، ابن عساکر در مجلد دوم تاریخ کبیرش می نویسد: ابن منیر سال ۴۷۳ هجری متولد شده و زادگاهش را نام نبرده است-م.

موسی بن جعفر بن محمد بن احمد بن محمد بن محمد بن طائوس

علوی حسنی حلی

معظم له سیدی سند و صاحب جلالت بوده و معروف به ابن طائوس است. او، یکی از دو تن برادران پدری و مادری است که هر دو از فضلا و فقها بوده اند و معروف به ابن طائوس می باشند. و این بزرگوار یعنی، احمد مؤلف کتاب الملاذ و البشری است.

طائوس لقب جد ایشان است و او سید ابو عبد الله محمد بن اسحاق بن حسن بن محمد بن سلیمان بن داود بن حسن مثنی بن حسن بن علی بن ابی طالب علیهم السلام است.

و او را به مناسبت جمال و کمال وار زندگی که داشته بدان لقب مشهور ساخته اند.

و گفته می شود که جد او، ابو جعفر محمد بن علی بن محمد بن حسن ابن حسین بن علی بن محمد بن جعفر صادق علیه السلام است. لیکن، این نسب درست نیست؛ زیرا ابن طائوس، از نوادگان حضرت امام حسن مجتبی علیه السلام است نه از بازماندگان حضرت سید الشهداء.

ابن داود در رجالش ضمن یادآوری از احمد می نویسد: سید پاکیزه گوهر ما امام معظم و فقیه اهل بیت علیهم السلام، جمال الدین ابو الفضائل سال ۶۷۳ در گذشته است.

ابن طائوس، مصنفی مجتهد، و از پرهیزگارتترین فضیلتی روزگارش بود و من خود، بخش بیشتر کتاب ملاذ و بشری و دیگر تصانیفش را نزد او خوانده ام و به دنبال آن، همگی تصانیف و روایاتش را به من اجازه داده است.

ابن طائوس، علاوه بر کمالات علمی، سراینده ای نکته پرداز، و نگارنده ای ماهر بوده است.

از آثار او کتاب، بشری المحققین در فقه در شش مجلد، و کتاب الملاذ در فقه در چهار مجلد، و کتاب الکر، یک مجلد می باشد تا آنجا که گفته و غیر از این ها از آثار دیگر که جمعا هشتاد و دو مجلد تألیف است و تمامی آن ها از بهترین و بی سابقه ترین آثار می باشد و در ضمن نگارش این کتب به تحقیق در رجال و روایت و تفسیر پرداخته به طوری که، تحقیقات او بی سابقه است.

آری، او مرا تربیت کرد و از مراتب علمی خود برخوردار ساخت و از هیچ گونه احسانی نسبت به من فروگذاری نکرد به حدی که اکثر فوائد این کتاب و نکته ها و اشارات و تحقیقاتی که در آن به عمل آمده از مراتب احسان و انعام اوست. خدای متعال او را از عنایاتی که به من ارزانی داشته از بهترین پاداش خویش برخوردار فرماید.

مؤلف گوید: از جمله آثار او، حل الاشکال فی معرفه الرجال است ابن طاوس این کتاب را به سبک اختیار رجال کشی که از آثار شیخ طوسی است گرد آورده و همان کتاب را شیخ حسن (صاحب معالم) فرزند شهید ثانی رحمه الله تلخیص کرده و زوائد آن را نادیده گرفته و به نام: تحریر الطاوسی چهره تازه ای بدان داده است.

سید، کتاب حل الاشکال را در روز بیست و سوم ماه ربیع الآخر سال ۶۴۴ هجری در شهر حله در خانه ای که مجاور با خانه جدش ورام بن ابی فراس بوده به پایان آورده است.

یکی از علما، پس از آنکه نسبش را به شرحی که ما گفتیم به حضرت امام حسن مجتبی علیه السّلام منتهی ساخته، اظهار داشته، مادر سید احمد و برادرش رضی الدّین علی، دختر شیخ مسعود ورام بن ابی فراس بود، و مادر مادرش دختر شیخ طوسی است.

و شیخ ورام به مشارالیه و خواهرش که مادر ابن ادریس حلی بوده، همگی آثار خود و آثار اصحاب شیعه را اجازه داده است.

یکی از فضلا در اثر خود می نویسد: سید احمد و برادرش رضی الدّین علی، به دست دژخیمان، به قتل رسیده و شهید شده اند.

مؤلف گوید: شهادت و قتل این دو بزرگوار، گرچه شهادت ارثیشان بوده مقرون به صحت نیست. و من در کتاب های مورخان به کتابی دست نیافته ام که شهادت آنها را هر چند به وسیله زهر هم باشد نگاشته باشد.

در بحار از جمله آثار او، کتاب: بناء المقالة الفاطمیه فی نقض الرسالة العثمانيه، و کتاب عین العبره فی غبن العتره نام برده شده است. سید در این کتاب خود را عبد الله بن اسماعیل نامیده و رعایت تقیه را کرده است.

چنان که، برادر بزرگوارش رضی الدّین در کتاب الطرائف، از خود به عبد المحمود، نام برده است و از آثار او زهر الرياض و نزه المراتض است.

در کتاب انساب که مختصری از کتاب عمدہ الطالب فی نسب آل ابی طالب است، می نویسد: از جمله سادات خاندان آل طاووس اند و او محمد بن اسحاق بن حسن یاد شده است که همگی از سادات و نقبا و مردمی بزرگوارند.

از ایشان است، سید زاهد سعد الدّین ابو ابراهیم موسی بن جعفر بن محمّد بن احمد بن محمّد بن احمد طاووس. وی، چهار فرزند داشته به نام های: شرف الدّین محمّد و عزّ الدّین حسن و جمال الدّین ابو الفضائل احمد که عالمی زاهد و صاحب تألیف بوده، و رضی الدّین ابو القاسم علی، سیدی عابد و زاهد و صاحب کرامات و نقیب نقبای عراق بوده است.

از این برادران، شرف الدّین محمّد بلا عقب بوده، و عزّ الدّین حسن فرزندى داشته است به نام: مجد الدّین محمّد که از اجلای سادات بوده است. آن گاه که هلاکو خان عازم حله شده نزد او رفت، و حله و کوفه و نیل و مشهد شریف حضرت مولا علی و حضرت ابا عبد الله الحسین علیهما السلام را از

کشتار و چپاول مغولیان محفوظ داشت. و هلاکو خان هم، حکم نقابت شهرهای کناره فرات را در اختیار وی گذارد و پس از مدت اندکی حکومت بر آن ناحیه، بلاعقب درگذشت و برادرش قوام الدین احمد که امیر الحاج بود نیز بلاعقب وفات یافت و بدین وسیله نسب عز الدین منقرض شد.

و جمال الدین سید احمد بن موسی (مترجم فعلی ما)، فرزندی داشته به نام غیاث الدین عبد الکریم که از سادات علما و از نسابه های روزگارش بوده و فرزندی داشته به نام رضی الدین ابو القاسم علی که بلاعقب درگذشته و بدین وسیله نسب جمال الدین احمد هم منقرض شده است.

و سید زاهد رضی الدین نقیب فرزندی داشته به نام نقیب جمال الدین محمّد، ملقب به مصطفی که بلاعقب درگذشته و نقیب رضی الدین علی فرزند دیگری به نام قوام الدین احمد داشته که دو فرزند داشته به نام نقیب نجم الدین ابو بکر عبد الله و دیگری به نام عمر، و نجم الدین بلاعقب درگذشته و چون، دومی فرزند داشته، نسب سید رضی الدین باقی مانده است که در غیر این صورت آل طاوس منقرض شده بودند.

شهید ثانی در اجازه شیخ حسین بن عبد الصمد (۱) پس از یادآوری از کتاب ملاذ و بشری می نویسد: کتاب حل الاشکال فی معرفه الرجال که به خط شریف خود سید بوده در نزد ما موجود است و دیگر از آثار او که هشتاد و دو مجلد می باشد، همگی در کمال ارزندگی و از بهترین و مهم ترین آثار، به شمار می روند. قدس الله نفسه الزکیه.

در آغاز کتاب الانوار البدیهه لکشف شبه القدریه که تألیف یکی از فضلای ماست، پس از نقل کلام ابن ابی الحدید که شیعه را در نقل احراق خانه حضرت فاطمه علیها السّلام تکذیب کرده است، می نویسد: «قال جمال الدین احمد بن طاوس فی المعارضات» از این جمله پیداست که جمال الدین

ص: ۱۵۰

۱-۱- این اجازه که از اجازات مفصل است در مجلد اجازات بحار ضبط شده و تاریخ آن شب پنجشنبه سه شب گذشته از ماه جمادی الآخره سال ۹۴۱ هجری بوده است-م.

کتابی بدین نام داشته است.

دیگر از آثار او کتابی است به نام: السهم المربع فی تحلیل المباعه مع القرض، در یک مجلد. و دیگری الفرائد المعده فی اصول الفقه، و کتاب الثاقب المسخر علی نقض المشجر در اصول دین، و کتاب الروح در نقض ابن ابی الحدید، و کتاب شواهد القرآن در دو مجلد، و بناء المقاله العلویه فی نقض الرساله العثمانيه در یک مجلد، و کتاب المسائل فی اصول الدین در یک جلد، و عین العبره فی غبن العتره در یک مجلد، و زهره الرياض فی المواعظ در یک مجلد، و کتاب الاختیار فی ادعیه اللیل و النهار در یک مجلد، و الازهار فی شرح لامیه مهیار در دو مجلد، و کتاب عمل الیوم و اللیله در یک مجلد، و غیر این ها که تمامی به هشتاد و دو مجلد می رسد.

فرزندش سید غیاث الدّین عبد الکریم، در اجازه ای که برای شیخ کمال الدّین علی بن حسین بن حماد نوشته، چنین مرقوم داشته است: جناب معظم له روایت می کند از من آنچه را که به من اجازه داده اند پدرم و عمویم رضی الدّین علی بن موسی بن طاوس، از مرویات و مصنفات و خطبه ها و همگی نظم و نثر ایشان و کلیه روایاتشان که درستی آن ها مورد تصدیق من بوده چه آنکه آثارشان بسیار است از جمله دیوان شعر پدرم.

۱۲۳- احمد بن نصر بن سعید باهلی معروف به ابن ابی هراسه

شیخ طوسی در رجالش گوید: وی به لقب ابو هوذه ملقب بود و تلکبری در سال ۳۳۱ هجری به سماع حدیث وی رسیده و از او اجازه داشته است و خود ابو هوذه در سال ۳۳۳ هجری در روز ترویه در جسر نهروان در گذشته و همان جا دفن شده است.

۱۲۴- شیخ احمد بن نعمه الله بن خاتون

امل گوید: ابن خاتون از شهید ثانی روایت می کرده، و عالمی فاضل و

شایسته بوده است. کتاب مقتل الحسين عليه السلام از آثار اوست (۱).

مؤلف گوید: به طوری که از اجازه ای که احمد، برای ملا عبد الله شوشتری نوشته، به دست می آید، نام و نسب او بدین قرار است: احمد بن نعمه الله بن شهاب الدین احمد بن شمس الدین محمد بن خاتون عاملی (۲).

مؤلف گوید: به طوری که اظهار شده است، ملا عبد الله علاوه بر آنکه از شیخ احمد روایت می کرده از شهید ثانی هم روایات داشته است لیکن، این موضوع خالی از غرابت نیست؛ زیرا شهید، سالیانی چند پیش از ملا عبد الله می زیسته است.

۱۲۵- سید احمد بن یوسف حسینی عریضی

امل گوید: وی فاضلی فقیه و درستکار و عابد بوده و پدر علامه ام از او روایت می کرد.

۱۲۶- شیخ اردشیر بن ابو ماجد بن ابو المفاخر کابلی

منتجب الدین می نویسد: ابو المفاخر، از ثقات فقها و از شاگردان شیخ ابو علی حسن بن ابو جعفر طوسی رضوان الله علیهم اجمعین بوده است.

۱۲۷- سید شرف الدین ابو هاشم اسحاق بن امیر کابن کرامی جعفری

منتجب الدین گوید: وی از علما و صلحا بوده است.

۱۲۸- سید جلیل شیخ صفی الدین ابو الفتح اسحاق بن سید امین الدین

جبرئیل بن سید

شیخ صالح بن شیخ قطب الدین اردبیلی حسینی موسوی جد پادشاهان صفویه و شهر یاران ایران زمین بوده است.

صفی الدین، از علمای شریعت حقه و بزرگان مشایخ طریقت و حقیقت و نیز دارای علوم باطن و ظاهر بوده است. وی، از اجلای سادات خاندان

ص: ۱۵۲

۱- ۱- فوائد الرضویه می نویسد: ملا احمد اردبیلی از شاگردان او بوده و از وی اجازه داشته است.

۲- ۲- این اجازه در مجلد اجازات بحار ضبط شده و تاریخ آن روز جمعه ۱۷ محرم سال ۹۸۸ هجری بوده است-م.

امام همام حضرت موسی بن جعفر علیه السلام به شمار می رود.

و من خود به خط مولای فاضل، مولانا حسین بن عبد الحق الهی اردبیلی، که معاصر با سلطان غازی شاه اسماعیل صفوی بوده است، چنین دیدم: پس از آنکه سن شیخ صفی الدین به چهارده سالگی رسید، مدت شش سال در طلب مرشد برآمد و علوم شریعت را از محضر عالم آن عصر، رضی المله و الدین بهره وری کرد.

پس از آن، در شیراز به جستجوی سیر طریقت برآمد تا مراتب سیر باطن را از وی فرا بگیرد. او را به شیخ بزرگوار، مشهور به، زاهد دلالت کردند. شیخ صفی که به سنین بیست سالگی رسیده بود، به جانب وی کوچ کرد و مدت هفت سال از مصاحبت وی برخوردار شد و مورد تلقین توبه و اوراد و اذکار قرار گرفت. وی تحت تربیت آن وارسته زاهد به مرات عالیله نایل آمد و شیخ زاهد به وی اجازه داد تا دعوت خویش را علنی کند و به دستگیری طالبان و ارشاد مسلمانان پردازد.

شیخ صفی، بنا به اجازه پیر خبیر خویش مدت چهارده سال در حیات او و مدت سی و نه سال پس از وفات او به دستگیری طالبان پرداخت و در دوازدهم محرم سال ۷۳۵ هجری در سن ۸۴ سالگی در گذشت -انتهی ملخصا.

ملا امین احمد رازی، در کتاب هفت اقلیم (۱) می نویسد: آن گاه که سلطان محمد خدابنده ملقب به اولجایتو و معاصر با علامه حلی، به بنیان شهر سلطانیه، واقع در میان قزوین و تبریز پرداخت، اکابر و اشراف و علما و

ص: ۱۵۳

۱- ۱- هفت اقلیم یکی از تذکره ای معروف است که شرح حال علما و عرفا و مشایخ را گردآورده و سال ۱۰۰۲ هجری پایان یافته و تاریخ اتمام آن در این شعر آمده است گراز تو کسی سؤال تاریخ کند: (تصنیف امین احمد رازی) گو، و ما قضیه فوق را در شرح حال شیخ صفی در آن کتاب ندیده ایم. آری در تاریخ اردبیل در پاورقی می نویسد: یادداشتی از شیخ صفی درباره اجتماع وی با علامه حلی در سلطانیه در زمان سلطان اولجایتو در کتاب خانه مجلس شورا موجود است.

فضلا و مشایخ را به منظور تیمن و تبرک و به مناسبت آغاز و پایان بنای شهر، در آن سرزمین گردآورد و ضیافت کرد که از جمله اینان، شیخ صفی الدین بوده است.

مؤلف گوید: در برخی از اخبار، اشاره ای به خروج سلطان شاه اسماعیل صفوی از اولاد شیخ صفی الدین وجود دارد (۱).

شاه اسماعیل، در روز سه شنبه ۲۵ ماه رجب سال ۸۹۲ هجری، به طالع عقرب که طالع مولانا علی علیه السلام است متولد شده و تاریخ خروجش از سرزمین گیلان که آغاز سلطنتش بوده در نیمه ماه محرم سال ۹۰۶ هجری اتفاق افتاده است. سنش در آن هنگام سیزده سال، و نوروز آن سال، روز چهارشنبه دهم شعبان سال ۹۰۵ هجری بوده است. در ماده تاریخ جلوسش گفته شده (الحق مذهبک ۹۰۶) و یا (مذهبنما حق ۹۰۶). و آن گاه که بر سریر سلطنت جلوس کرد روز نوروز، و مصادف با روز یکشنبه سیزدهم ماه مبارک رمضان سال ۹۰۸ هجری در شهر تبریز بوده است. در همین سال بود که، دستور داد در شهر تبریز، مردم، آشکارا به لعن و نکوهش از دشمنان آل محمد علیهم السلام پردازند و گروه تبریئه (بیزاری جویندگان) را تشکیل دادند و این حکم در دیگر شهرها نیز شیوع پیدا کرد و ما می توانیم مطالب یادشده را از تاریخ جهان آرا و دیگر کتاب ها به دست آوریم.

شاه اسماعیل، دو برادر دیگر هم داشته است.

نسب شاه اسماعیل، به نقل تاریخ جهان آرا، بدین قرار به شیخ صفی الدین می رسد.

سلطان شاه اسماعیل بن سلطان حیدر بن سلطان جنید بن سلطان شیخ ابراهیم بن سلطان خواجه علی بن سلطان صدر الدین موسی بن سلطان شیخ صفی الدین اسحاق...

ص: ۱۵۴

۱- ۱- خبری راجع به خروج وی در تذییل این ترجمه ذیل ابن فهد حلی نگارش داده ایم-م.

پس از آنکه مؤلف قدس سرّه، اشاره به پاره ای از احوال شیخ صفی الدین و شاه اسماعیل کرده، می نویسد: در دیوان منسوب به علی علیه السلام، آیاتی اشاره به این مقام شده است، از آن جمله:

صبی من الصبیان لا رای عنده و لا عنده جد و لا هو یعقل

کودکی از کودکان است که، نه صاحب رأی بوده و نه دارای خرد.

(بلکه)، جد او هم حضور ندارد.

از غرائب اتفاق آنکه جمع عدد مصراع اول که (۷۴۷) است با عدد مصراع دوم که (۴۳۱) باشد، مجموعاً ۱۱۷۸ می شود و آن مساوی با «ما هو الا شاه اسماعیل بن حیدر بن الجنید الموسوی» است (۱) یعنی آن کودک که حضرت مولی علی علیه السلام از وی خبر داده، به جز شاه اسماعیل شخص دیگری نبوده است. آغاز اشعار منسوب به آن حضرت چنین است:

رموز خفیات الامور محلها بتیانه لم یبق منهن مشکل

بنی اذا ما جاشت التریک فانظر ولایه مهدی یقوم و یعدل

و ذل ملوک الارض من آل هاشم و بویع منهم من یلذ و یهزل

صبی من الصبیان لا رای عنده و لا عنده جد و لا هو یعقل

فتم یقوم القائم الحق منکم و بالحق یأتیکم و بالحق یعمل

سمی نبی الله روحی فدائه فلا تخدلوه یا بنی و عجلوا

رمزهای پوشیده ای است که هر گاه آشکار شود، مشکلی باقی نمی گذارد.

پسر من، هر گاه گروه ترکان به جوش آیند و طغیان کنند، در آن موقع است که مهدی آل محمد علیهم السلام ظهور می کند و بساط دادگری را می گستراند. و پادشاهان روی زمین به پایمردی هاشمیان بیچاره می شوند، و پناهندگان به ایشان و دیگر ناتوانان، دست بیعت به سوی ایشان دراز می کنند. و کودکی

ص: ۱۵۵

---

۱ - ۱- این جمله در صورتی با عدد بیت یعنی: (۱۱۷۸)، مطابقت می کند که یای اسماعیل نوشته نشود مثلاً، اسماعیل گفته شود. زیرا، با نوشتن «یا» عدد جمله مزبور (۱۱۸۸) خواهد بود و با جمله آینده همان طور که نوشته می شود اصولاً- تطبیق نمی نماید-م.

از کودکان که صاحب رأی نبوده، و جد او هم حضور ندارد، و به اعتبار کودکی، از خردمندی نیز برخوردار نمی باشد، خروج می کند. به دنبال آن، قائم شما که به پای دارنده حق است، قیام می کند و پرچم حق را در میان شما به اهتزاز درمی آورد.

آن کودک، هم مقام با اسماعیل پیمبر است که، جان من فدای او باد، اکنون ای فرزند من، او را ذلیل نسازید و به یاری او شتاب کنید.

یکی از فضلاء اظهار داشته، از اسرار بی سابقه آن است که، جمع عدد بیت صبی من الصبیان تا به آخر... به حساب ابجد برابر با عدد اسماعیل ولد حیدر بن الجنید ولد ابراهیم الاردیلی عز نصره می باشد کما لا یخفی (۱).

۱۲۹- شیخ ثقه ابو طالب اسحاق بن محمد بن حسن بن حسین بن

بابویه

منتجب الدین گوید: ابو طالب، مراتب علمی را از شیخ موفق ابو جعفر فرا گرفته، و کلیه آثار او را نزد وی خوانده، و احادیثی را روایت می کرده است و نیز آثار مختصر و مطولی در امور اعتقادی به زبان پارسی و تازی تألیف کرده و همگی آن ها را پدر ما موفق الدین عبید الله بن حسن بن حسین ابن بابویه از وی روایت کرده و به ما هم اطلاع داده است.

۱۳۰- اسعد بن ابراهیم بن علی بن محمد مفری

وی، از فضلاء شایسته بوده است و منتجب الدین او را در ذیل ترجمه پدرش ابراهیم، که پیش از این نام برده شده، یاد کرده است.

۱۳۱- خطیر الدین ابو علی اسعد بن حمد بن احمد کاشانی

منتجب الدین می نویسد: ابو علی از اجلای فضلاء و موجهان ایشان است.

ص: ۱۵۶

۱- ۱- ظاهر آن است که، عدد جمله مزبور با عدد بیت مزبور که پیش از این نوشتیم (۱۱۷۸)، مطابقت نمی نماید؛ زیرا عدد جمله یاد شده (۱۶۳۳) می باشد و ممکن است اشاره «کما لا یخفی» مؤلف متوجه به عدم موافقت آن باشد - م.

سحابی) رازی

منتجب الدّین گوید: وی فقیهی شایسته و از شاگردان جد ما امام شمس الاسلام حسن بن حسین بن بابویه بوده است.

ابو السعادات

امل الآمل می نویسد: ابو السعادات عالمی فاضل و محقق بود. آثاری دارد از قبیل: شرح الولاء فی شرح الدعاء (۱)، و توجیه السؤالات فی حل الاشکالات، و جامع الدلائل و مجمع الفضائل، و غیر از این ها.

علی بن موسی بن طاوس (ابن طاوس) از ابو السعادات روایت می کرده است و خواجه نصیر الدّین، و میثم بن علی بحرانی از شاگردان او بوده اند.

مؤلف گوید: ابن طاوس، در کتاب الیقین ضمن اثبات نقل حدیثی که آن را از تفسیر محمد بن ماهیار نقل می کند، چنین می نویسد: من این کتاب را به چندین طریق روایت می کنم. از آن جمله، از شیخ فاضل، اسعد بن عبد القاهر که جد او معروف به، سفرویه اصفهانی است.

و روایت ما از وی، در سال ۶۳۵ هجری است، زمانی که اسعد به بغداد آمده بود، و در خانه ما واقع در جانب غربی بغداد بود- خانه ای که خلیفه مستنصر، به اختیار ما، در آورده بود- وارد گردیدند او، از شیخ عالم، ابو الفرج علی بن عبدانی، از حسین راوندی، از شیخ ابو جعفر محمد بن علی ابن محسن حلبی، از شیخ سعید ابو جعفر طوسی، رضی الله عنهم روایت کرده است.

ص: ۱۵۷

۱-۱- در پاورقی از تعالیک مؤلف بر امل الآمل نقل کرده است. مراد از دعا، دعای صنمی قریش است و من این شرح را در شهر ساری دیده ام در فوائد الرضویه نوشته، کفعمی در حواشی جنه الوافیه از آن شرح، نقل کرده است.

از آثار او کتاب مطلع الصباحتین و مجمع الفصاحتین (۱) است و من این کتاب را در دهخوارقان دیده ام این کتاب، مختصر و ملخص کتاب شهاب قاضی قضاعی است.

و نیز از آثار او، کتاب نهج البلاغه رضوی و دیگری، فضیله الحسین است که در آن، از فضیلت مقام و قیام و مصیبت و شهادت آن حضرت سخن گفته است. از آثار دیگرش کتاب الفائق علی الاربعین است که مشتمل بر چهل حدیث از فضائل امیر المؤمنین علیه السلام بوده و غیر این ها.

۱۳۴- قاضی علاء الدین اسعد بن علی بن هبه الله بن دعویدار

منتجب الدین وی را از موجهان فضلا نام برده است.

مؤلف گوید: شکفت اینجاست که، شیخ منتجب الدین در کتاب فهرست، وی را در اواخر باب میم نام برده، و همین عمل باعث شده است که، برخی از علما، پیش از اسعد، لفظ محمّد را اضافه کنند.

خاندان دعویدار همه از بزرگان علما بوده اند و نام و نشان پدرش، قاضی تاج الدین ابو الحسن علی بن هبه الله دعویدار و همچنین گزارش حال قاضی ظهیر الدین ابو المناقب علی بن هبه الله بن دعویدار و سخن درباره او، و همچنین سخنانی در ذیل شرح حال قاضی رکن الدین محمّد بن سعد بن هبه الله بن دعویدار، خواهد آمد که قابل ملاحظه است.

۱۳۵- شیخ صائن اسفندیار بن ابو الخیر سیری

منتجب الدین، وی را فقیهی متدین معرفی کرده است.

۱۳۶- امیر صارم الدین اسکندر بن دریس بن عسکر ورشیدی خرقانی

منتجب الدین گوید: وی از صلحا و ثقات و پرهیزگاران بوده و از نوادگان مالک بن حارث اشتر نخعی است.

ص: ۱۵۸

۱- ۱- از مجلد هفدهم بحار نقل کرده، شیخ اسعد در کتاب مجمع البحرین و مطلع السعادتین جمع کرده ما بین کلمات رسول اکرم صلی الله علیه و آله که در کتاب شهاب آمده، و کلمات حضرت امیر المؤمنین علیه السلام و بنا به نقل آن مرحوم نام کتاب مجمع البحرین است- م.

مؤلف گوید: ورشیدی سه فرزند داشت که همگی آن ها از دانشوران بودند.

نخستین ایشان امیر زاهد تاج الدین محمود بن اسکندر، دومین آن ها امیر زاهد مسعود بن اسکندر، و سومین شان امیر زاهد شمس الدین محمد بن اسکندر است. و ترجمه هریک از آن ها در محل خود خواهد آمد.

۱۳۷- سید ابو المعالی اسماعیل بن حسن بن محمد حسینی، نقیب

نیشابور

منتجب الدین گوید: وی از فضلا و ثقات بود و کتاب انساب الطالبیه، و شجون الاحادیث، و زهره الریاض از آثار اوست و ما به توسط شیخ امام جمال الدین ابو الفتوح خزاعی از پدرش از جدش از وی روایت می کنیم و آثار او را بدین طریق نقل می نمایم.

۱۳۸- شیخ شهاب الدین اسماعیل بن شیخ شرف الدین ابو عبد الله

حسین عودی عاملی جزینی

امل گوید: وی فاضلی دانشور و علامه ای شاعر و ادیب بود. از آثار او، ارجوزه ای است در شرح یاقوت در فن کلام و نیز آثار دیگر (۱).

۱۳۹- سید اسماعیل بن حیدر بن حمزه علوی عباسی

منتجب الدین گوید: وی، از محدثان و صالحان بوده و عبد الرحمن نیشابوری از وی، روایت می کرده است.

۱۴۰- سید اسماعیل بن سعید حسینی حویزی

امل می نویسد: حویزی از اجلای علما و فضلا و متکلمان و سرایندگان و محققان معاصر است.

ص: ۱۵۹

۱- ۱- ممکن است مراد از یاقوت، اثر ابو اسحاق ابراهیم بن نوبخت باشد که در علم کلام است و علامه حلی قدس سرّه آن را به نام انوار الملکوت در شرح یاقوت تدوین و تشریح کرده، و در نیمه جمادی الآخر سال ۶۸۴ هجری از تدوین آن آسوده شده و در روزگار ما به طبع رسیده است-م.

احمد بن ادريس طالقانی، معروف به صاحب کافی

صاحب، دانشمندی فاضل و شاعری ماهر و ادیبی محقق و متکلمی گران قدر بوده و در علم و ادب و دین و دنیا مرتبه ای عالی داشت و بر اثر همین مراتب سامیه بود که، ابن بابویه عیون الاخبار را به نام او تألیف کرد و ثعالبی هم، یتیمه الدهر را در شرح حال او و شاعرانی که در گرد او بوده اند تدوین کرده است.

صاحب، از شیعیان امامی مذهب و ایرانی نژاد بود جز اینکه عرب را بر عجم برتری می داد.

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء از تألیفات او: کتاب الشواهد و التذکره و التعلیل و الانوار و دیوان شعرش، نام می برد و می نویسد: صاحب، دانشوری متکلم و کاتب و شاعر و نحوی بوده و وزارت فخر الدوله امیر آل بویه را به عهده داشته است و از سرایندگان اهل بیت طهارت علیهم السلام به شمار می آید و مناقب این خاندان را آشکار می گفته و می سروده است.

سید رضی رحمه الله، در ضمن نامه ای از او ستایش کرده و هم در سوگ او، ضمن قصیده ای اظهار دردمندی نموده است.

مؤلف طبقات الادباء می نویسد: صاحب، به مرام عدلی ها تمایل داشت و در این خصوص گوید:

تعرفت بالعدل فی مذهبی و دان لحسن جدالی العراق

و کلف فی الحب ما لم اطق فقلت بتکلیف ما لا یطاق

مرا به مرام عدلیه شناختند و به جهت جدال پسندیده ای که در راه پایداری آن به خرج می دادم گروه بسیاری گرد مرا گرفتند. و در مقام دوستی به چیزی که از عهده ام بیرون بود، موظف شدم و در نتیجه، قائل به تکلیف ما لا یطاق شدم.

و باز گوید:

كنت دهرا اقول بالاستطاعه و اری الجبر ضله و شناعه

ففقدت استطاعتی فی هوی ظب ی فسمعا للمجبرین و طاعه

روزگاری بوده که به قانون اختیار سخن از آن می گفتم و جبر را وسیله گمراهی و زشتی خویش می انگاشتم. تا اینکه بر اثر فریفتگی آهوپی که دلبرم بود دست به دامن جبریها شده و از آن ها پیروی کردم.

و همان نویسنده در حق او گوید: صاحب، چون ابری بود که باران فضیلت از آن می بارید و در همه فنون ید طولی داشت و مراتب ادب و دیگر علوم را از ابو الحسین ابن فارس و ابو الفضل بن عمید و دیگران فرا گرفت و آثار بسیاری از خود باقی گذارد از قبیل: وقف و ابتدا و عروض و جوهرة الجمهره...

قسمتی از چکامه او به شرح زیر است.

من کمولای علی و الوغی تحمی لظاها

من یصید الصید فیها بالظبی حین انتظاها

من له فی کل یوم وقعات لا تضاهها

کم و کم حرب ضروس جذ بالمرهف فاها

اذکروا افعال بدر لست ابغی ما سواها

اذکروا غزوه احد انه شمس ضحاها

اذکروا حرب حنین انه بدر دجاها

اذکروا الاحزاب قدما انه لیث شراها

اذکروا مهجه عمرو کیف افناها شجاها

اذکروا امر براءه و اصدقونی من تلاها

اذکروا من زوج ه زهراء قد طابت ثراها

حاله حاله ه ارون لموسی فافهماها

اعلی حب علی لا منی القوم سفاها

اول الناس صلاه جعل التقوی حلاها

ردت الشمس علیه بعد ما غاب سناها

چه کسی مانند آقای من علی است، همان علی که در میدان جنگ، آتش دلاوری او خار و خاشاک میدان نبرد را شعله ور می سازد. و چه کسی مانند او، آهوی تیزتک میدان را شکار می کرد. و برای چه کسی جز او در هر روز پیش آمدهایی اتفاق می افتاد.

و چه بسیار دندان های نبرد را به دندان تیز شمشیر بران خود شکسته، و صاحب آن را از پای درآورده است. کارهای روز جنگ بدر او را به خاطر بیاورید که من به جز آن به جنگ دیگری کار ندارم. از روز جنگ احد او یادآوری کنید که او، خورشید درخشان آسمان آن کارزار بود. از جنگ حنین او یاد کنید، که او در آن جنگ چون ماه شب چهارده می درخشید.

جنگ احزاب او را به خاطر گذرانید که او، شیر ژیان نبرد به حساب می آمد.

از دل در خود تپیده عمرو بن عبد ود، یاد کنید که چگونه به درخشش شمشیر مولای من از کار افتاد. از قصه سوره براءت به زبان آورید، تا باور کنید چه کسی، تلاوت کننده آن بود. از کسی یادآوری کنید که همسر ارجمندش، زهرای مرضیه بوده، که جایگاه او پاک و پاکیزه است. بدانکه، موقعیت او به منزله هارون، برای موسی است. شگفت اینجاست که مردمی نادان مرا به ارادتمندی به علی علیه السلام سرزنش می کنند مگر اینان نمی دانند، علی علیه السلام نخستین بزرگواری بود، که نماز گزارد و پرهیزکاری را شیوه خود قرار داد. علی علیه السلام همان نیرومند محبوب خدا بود که خورشید، پس از غروب کردن، به خاطر او بازگشت.

از سروده های اوست:

لک الله کم اودعت قلبی من اسی و کم لک ما بین الجوانح من کلم

لحافظک طول الدهر حرب لمهجتی الا رحمه تشیک یوما لی سلمی

ص: ۱۶۲

خدا می داند که تا چه اندازه دلم را ناراحت ساختی و اعضا و جوارح مرا جریحه دار نمودی. در تمام روز گارم، چشم تو دل مرا هدف تیرهای خود قرار داده بود اینک آرزومندم برای یک روز هم که شده، با من به دیده سلم و صفا بنگری.

از آثار نظمی اوست:

و قائله لم عرتك الهموم و امرک ممثله فی الامم

فقلت ذرینی علی غصتی فان الهموم بقدر الهمم

چه بسا گوینده ای خطاب به من می گوید، چرا با آنکه همگان در برابر تو کرنش می کنند و فرمان تو را امتثال می نمایند، باز هم اندوهناکی. در پاسخ می گویم: مرا با اندوهم باز گذارید که اندوه ها در خور همت هاست.

از آثار اوست در ستایش ابن العمید:

قالوا ربیعک قد قدم و لک البشاره و النعم

قلت الربیع اخو الشتا ام الربیع اخو الکرّم

قالوا الذی بنوا له یغنی المقل من العدم

قلت الرئیس ابن العمی د اذا فقالوا لی نعم

گفتند، بهار تو سرسیده و ما از آمدن آن به تو مژده می دهیم و نعمت های بهاری را برای تو خواهانیم. پرسیدم آیا بهار همتای زمستان است یا همگام با کرم. گفتند، منظور ما از بهار، آن کسی است که، بینوا را با عطایای خود از بینوایی به نوا می رساند.

در پاسخ گفتم: آری، این بهار که می گوید همانا، رئیس ابن عمید است گفتند: بلی چنین است.

و باز در ضمن چکامه ای در ستایش ابن عمید گوید:

لو دری الدهر انه من بنیه لازدری قدر سائر الاولاد

و مدیحی ان کان طال بیانا فلقد طال فی مجال الجیاد

ان خير المداح من مدحته شعراء البلاد في كل ناد

هرگاه، روزگار بداند ابن عمید از فرزندان اوست نسبت به فرزندان دیگرش به چشم حقارت می نگرد. و ستایش من از او، هرگاه به درازا کشد به اندازه ای خواهد شد که گردن ها تاب پذیرش آن را ندارد، و ناچار به حالت خمیدگی در خواهد آمد.

آری، برترین ممدوح آن کسی است که سرایندگان دورترین شهرها، به ستایش او می پردازند.

و از سروده های اوست:

کم نعمه عندك موفوره لله فاشكر يا ابن عباد

قم فالتمس زادك و هو التقى لن تسلك الطرق بلا زاد

ای پسر عباد، از خدا و نعمت های بی اندازه او سپاسگزاری بنما، و به منظور سپاسگزاری، به تحصیل زاد و توشه، که پرهیزکاری است اقدام کن، و بدانکه بدون زاد و راحله، نباید راهی سفر شد.

از آثار نظمی اوست که سید مرتضی در غرر و درر خود نقل کرده است:

لوشق عن قلبی یری وسطه سطران قد خطا بلا کاتب

العدل و التوحید فی جانب و حب اهل البیت فی جانب

هرگاه دل مرا بشکافند در درون آن دو خطی مشاهده می شود که کاتب مردمی آن را ننگاشته است. در جانبی از آن توحید و عدل نوشته شده است، و در جانب دیگرش دوستی اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام.

برخی از نویسندگان عامه وی را معتزلی معرفی کرده اند، و حال آنکه او از این مرام بیزار و بدور است و مقام او والاتر از آن است که دامن خود را به پذیرش آن بیالاید.

ثعالبی، به مناسبت یادآوری از صاحب می نویسد: در حال حاضر عبارتی در اختیار ندارم که بتوانم به توسط آن از مقام والای علم و ادب صاحب، تعریفی کرده باشم، و از جلالت شأن و مراتب جود و کرم او سخنی اظهار

کنم و باید بگویم که او به آخرین پایه همه خوبی ها رسیده بود و همگی مفاخر را با اختلافاتی که دارند در خود گرد آورده بود و گفتار من هرچه رسا باشد فروتر از آن است که دم از کمترین فضائل و معالی او بزند. و زبان توصیف من ناتوان تر از آن است که، ساده ترین فضیلت ها و کوشش های او را بیان کند.

ابن خلکان در ضمن یادآوری از او می نویسد: صاحب، از نظر فضائل و مکارم و بخشش، نادره زمان و اعجوبه دوران بود.

تا آنجا که گوید: از آثار او کتابی است در فن لغت و واژه شناسی به نام:

المحیط این کتاب، در هفت مجلد و به ترتیب حروف ابجد تدوین شده است و دیگری الکافی در نامه ها، و کتاب الاعیاد و فضائل النیروز و کتاب الامامه، در این کتاب برتری علی بن ابی طالب علیهما السلام را بر دیگران بیان نموده و امامت آن حضرت را اثبات کرده است و دیگری الکشف عن مساوی شعر المتنبی، و کتابی در اسما و صفات حق تعالی.

صاحب، علاوه بر آنچه گرد آورده نامه هایی بدیع و بی نظیر داشته و در سرودن اشعار استادی بی همال بوده است.

ابن خلکان پس از بیان آثار او می نویسد: صاحب، برای نقل کتاب هایش نیازمند به بار چهارصد شتر بود. و از همین جا مقایسه می شود که تجمل او تا چه حدی بوده است.

صاحب، در سال ۳۲۶ هجری متولد شد و در سال ۳۸۵ هجری در ری درگذشت.

و جنازه او را به اصفهان بردند و در خانه اش مدفون ساختند (۱).

ص: ۱۶۵

۱-۱- در پاورقی از ابن خلکان نقل کرده: صاحب، ۱۴ شب باقی مانده از ذیقعد در سال ۳۲۶ در اصطخر فارس یا طالقان متولد شده و در شب جمعه ۲۴ صفر سال ۳۸۵ در ری درگذشته است. جنازه اش به اصفهان انتقال داده شده و در محله باب دزیه در قبه ای که همین اکنون باقی و دخترزاده هایش متعهد امور آنجا هستند دفن شده است مقبره صاحب در حال حاضر در اصفهان معروف و مزار است-م.

و گفته شده: صاحب، از مردم طالقان قزوین بوده است نه از طالقان خراسان.

و بسیاری از علمای شیعه و دیگران در ضمن چکامه ها و کتاب ها و تاریخ ها، از وی به عظمت یاد کرده اند.

مؤلف عمده الطالب در انساب آل ابی طالب در ضمن یادآوری از سید مرتضی رحمه الله آنجا که می نویسد: کتاب های کتابخانه سید هشتاد هزار مجلد بوده، اضافه می کند:

تعلق این تعداد کتاب را برای هیچ یک از علما نشنیده ام، مگر آنچه را که از صاحب اسماعیل بن عباد نقل کرده اند. وی در پاسخ نامه فخر الدوله ابن بویه که وی را به وزارت خود دعوت کرده بود، ضمن پوزش هایی به اطلاع می رساند: من مرد درازدامن و کثیرالمؤنه ام آن چنان که، کتاب های مرا باید هفتصد شتر بار کنند و از جایی به جایی ببرند.

شیخ رافعی می نویسد: کتاب های کتابخانه صاحب، صد و چهارده هزار مجلد بوده است.

از طرف دیگر، کتاب های کتابخانه قاضی فاضل عبد الرحمن شیبانی از همه بزرگانی که کتابخانه شخصی داشته اند بیشتر بوده و کتاب های او صد و چهل هزار مجلد بوده است.

مؤلف رحمه الله، پی از آنچه را که بی کم و کاست از امل الآمل نقل کرده است می نویسد:

به طوری که از اوایل حواشی چلبی بر مطول برمی آید، شیخ عبد القاهر از شاگردان صاحب بوده و مراتب ادبی و علمی را از او فرا گرفته است. و این موضوع را چلبی در ضمن توضیح شعر شاعر که گفته است: کریم اذا امدحه

امدحه و الوری معی اظهار داشته، و اضافه کرده است: شیخ عبد القاهر، در کتاب های خود همواره از او ستایش کرده است (۱).

از آثار او، کتاب الاقناع، در علم بدیع یا بلاغت است و شارح بدیعیه، شیخ صفی الدین حلی به نقل از بعضی دانشمندان، آن کتاب را به وی نسبت داده است.

جهت اینکه وی را معتزلی خوانده اند آن است که، اشعری ها عموماً در مراتب اصولی تفاوتی میان معتزلی ها و شیعه قایل نمی باشند بلکه، معتقدند شیعه و معتزلی از این جهت برابرند. و به همین مناسبت اشاعره در کتاب های کلامی خود، تنها با معتزلی ها به مناظره می پردازند و نامی از شیعه نمی برند. دیگر آنکه، از آنجا که اشاعره جبری مذهبند هر چند تظاهر لفظی و کتبی بدان نمی کنند، در عین حال می پندارند هر کسی که سخن برخلاف جبر بگوید معتزلی مرام است. و در ذیل این نظریه به عقیده شیعه توجهی نداشته و در صدد تحقیق بر نمی آیند تا بدانند، که شیعه از هر دو گونه عقیده اعتزال و اشعری بیزار است. و کسی که به کتب کلامی اشاعره مراجعه کند وجه این اشتباه را خواهد فهمید.

در پشت یکی از کتاب های شیعه که بسیار کهنه بود به خط یکی از فضلا چنین نوشته بود: صاحب بن عباد چکامه ای در منقبت حضرت رضا علیه السلام سروده، سپس به نقل آن به شرح ذیل پرداخته بود:

یا سائرا زائرا الی طوس مشهد طهر و ارض تقدیس

ابلق سلامی الرضا و حط علی اکرم رمس لخیر مرموس

ص: ۱۶۷

۱- ۱- مصراع مزبور از ابو تمام است و مصراع دیگرش این است: «و اذا ما لمته لمته وحدی» تفتازانی در ذیل فصل فصاحت می نویسد: از آنجا که ابو تمام در این مصراع مدح را با لوم برابر آورده و حال آنکه باید مدح با ذم یا هجا برابر شود، شعر ابو تمام مورد نکوهش صاحب بن عباد قرار گرفته است و چلبی در حاشیه خود پس از اجمالی از شرح حال صاحب (چنانچه پس از این مؤلف به اظهار نظر چلبی اشاره خواهد کرد) از تعیب صاحب پاسخ داده است. «بدان حاشیه مراجعه شود»-م.

و الله و الله حلفه صدرت من مخلص في الولاء مغموس

انی لو كنت مالكا اربى كان بطوس الغناء تعريسي

و كنت امضى العزيم مرتحلا متنسفا فيه قوه العيس

لمشهد بالزكاء ملتحف و بالسنا و الثناء مانوس

يا سیدی و ابن ساداتی ضحکت وجوه دهری بعقب تعبیس

ای مسافری که برای زیارت، به سرزمین طوس مشرف می شوی و عازم مشهدی هستی، که از هرگونه آلودگی، پاکیزه و سرزمین مقدسی است.

سلام مرا به حضرت رضا علیه السلام تقدیم مدار، و پیشانی به جایگاهی بسای که بهترین بندگان خدای را در خود جای داده است.

به خدا سوگند آری، به خدا سوگند و این سوگندی است که، از دل اخلاص کیشی سر زده، که به تمام معنی، ولایت اهل بیت را در دل خود جای داده، و در دریای عمیق ولایت ایشان فرو رفته است. اکنون هرگاه اختیار می داشتم عازم طوس می شدم، و بار اقامتم را در آن سرزمین ولایت آیین، از مرکب به زیر می آوردم، و برای این منظور شبانه روز، راه می پیمودم تا مرکبم با تمام آرزو بدانجا زانو زند.

و به زیارت مشهدی مشرف کردم که خورشید، افتخار تابش آنجا را دارد و از آنجا نور می گیرد، و مورد ستایش خدا و همه مقربان است. اینک، ای آقای من، و ای یادگار موالیان من، باید بگویم: بر اثر ارادتمندی به شما است که، لب های روزگار از هم باز شده و پس از آنکه مدت ها هدف ترش رویی او بوده ام، با لبخند شادی مرا به خود می خواند.

برخی از ابیات بعدی این قصیده، بر اثر اندراس آن نسخه، از میان رفته و ما نتوانستیم آنها را استنساخ کنیم و چنان می پندارم که قصیده مزبور را شیخ

صدوق رحمه الله در آغاز عیون اخبار الرضا علیه السلام متذکر شده باشد و باید بدانجا مراجعه کرد (۱).

پس از ابیاتی که مندرس شده، ابیات زیر آورده شده است:

ان بنی النصب کالیهود و قد یخلط تهویدهم بتمجیس

کم دفنوا فی القبور من نجس اولی به الطرح فی النواویس

عالمهم عند ما اباحته فی جلد ثور و مسک جاموس

لم یعلموا و الاذان یرفعکم صوت اذان ام قرع ناقوس

انتم حبال الیقین اعلقها ما وصل العمر حبل تنفیس

کم فرقه فیکم تکفرنی ذلت هاماتها بفطیس

قمتها بالحجاج فانخزلت ترکض عنی کطیر منحوس

کم مدحه فیکم احبرها کانه حله الطواویس

و هذه کم یقول قارئها قد نثر الدر فی القراطیس

یملک رق القریض قائلها ملک سلیمان صرح بلقیس

ان ابن عباد استجار بکم فلا یخاف اللیوث فی الخیس

کونوا ایا سادتی وسائله یفسح له الله فی الفرادیس

بلغه الله ما یؤمله حتی، یزور الامام فی طوس

ص: ۱۶۹

---

۱ - ۱- ابیات مندرسه را مرحوم شیخ صدوق رحمه الله در آغاز عیون [۱] چنین ایراد کرده است: لما رأیت النواصب انتکست: رایاتها فی زمان تنکیس/ صدعت بالحق فی ولائکم: و الحق قد کان غیر منحوس/ یا ابن النبی الذی به قمع الله: ظهور الجبابر الشوس/ و ابن الوصی الذی تقدم فی: الفضل علی البزال القناعیس/ و حائر الفخر غیر منتقص: و لابس المجد غیر تلبیس/ همه این قصیده را به انضمام قصیده دیگری در آغاز عیون [۲] ایراد کرده و می نویسد: دو قصیده از قصیده های ابن عباد در اختیار من درآمد که وی آن ها را به منظور ارمغان به حضور امام علیه السلام عرضه داشته بود و من آن دو قصیده را در آغاز این کتاب که آن را به نام وی نگاشته ام، ایراد می کنم-م.

همانا، ناصبیان که آنچه شایسته به خودشان می باشد و در حق شما می گویند، همانند یهودیانی هستند که آیین یهودی گری خود را آمیخته به مجوسیت کرده اند. و اینان آلودگان نجسی هستند که شایسته است آن ها را در گورستان مجوسیان به خاک بسپارند. و اینان به اندازه ای از حقیقت دورند که هرگاه، با دانشمندان شان به گفتگو پردازم چنان است که، در پوست گاو یا جلد گاو میشی فرورفته اند. اینان سخت در اشتباهند برای آنکه، صدای اذان است که نام و آوازه شما را به گوش جهانیان می رساند، و آن ها که از حقیقت دورند تفاوتی میان صدای اذان و فریاد ناقوس نمی گذارند.

آری، شما ریسمان های یقینی هستید که بدانها دستاویز شده ام، و با دستاویزی به آن ها، رشته های اندوه و پریشانی خاطر را از خود دور ساخته ام. در راه دوستی شما بسیاری از فرقه های آلوده و پلید، مرا تکفیر می کنند و من با بی توجهی بدانها و با کمال بی اعتنایی از آن آلوده دامن ها، پتک بی اعتباری را بر سر آن ها فرود می آورم.

و با ادله دندان شکنی که دارم خود و عقیده پلیدشان را از پای در می آورم و با ذلت هرچه تمام تر، و همانند پرنده شومی از من گریزان می شوند. آری ستایشی که از شما به جای می آورم آن قدر ارزنده و جذاب است که مانند، پرهای رنگارنگ طاوس دل ها را به سوی خود مجذوب می گرداند. و هرگاه خواننده ای آن ها را با دلی آکنده از علاقه مندی به شما بخواند، یا در صفحه ای مشاهده کند چنان است که گوهرهای گران بها را در آن پراکنده ساخته است.

و شعری را که سراینده ای در ستایش شما بسراید و دیگری مالک آن شود به سرحدی است که سلیمان چشمه الله، کاخ بلقیس را در اختیار خود در آورده است. و همانا، پسر عباد پناهنده به شما شده، و بر اثر پناهندگی به درگاه شما از شیران بیشه، واهمه ای ندارد. اکنون ای بزرگان من، وسیله ای

شوید تا خدای متعال از برکات ولایت شما، جایگاه وسیعی در بوستان های بهشت به من عنایت فرماید. و او را به آرزویش نایل سازد، تا بتواند در سرزمین طوس به زیارت مرقد مطهر حضرت رضا علیه السلام شرفیاب شود.

از سروده های اوست به طوری که به خط یکی از فضلا دیده ام:

بحب علی تزول الشکوک و یکفی العذاب و ینفی العثار

فاما رایت محبا له فثم العلو و ثم الفخار

و اما رایت عدوا له ففی اصله خسه و انکسار

فلا تعذلوه علی فعله فحیطان دار ابیه قصار

هر گونه شکوک و شبهه ها بر اثر علاقه مندی به حضرت مولا علی علیه السلام نابود می شود، و محبت اوست که، از عذابی الهی جلوگیری به عمل می آورد و گرد و غبار آلودگی را از مردم می زداید. اکنون، هرگاه یکی از دوستان مولا را ملاقات کردی، آنجاست که به حقیقت علو مقام و بخودبالی واقعی خواهی رسید. و آنجاست که خواهی دید، دشمن او انسانی پست فطرت، و پا و دست شکسته است. در این موقع است که نباید آن دشمن را بباد شماتت و سرزنش بگیری، زیرا، معلوم می شود دیوار خانه پدرش کوتاه بوده و پای بیگانه به آنجا رسیده است.

شیخ صدوق رحمه الله، کتاب عیون اخبار الرضا علیه السلام را برای او تألیف کرد، و در آغاز آن، دو چکامه از آثار صاحب را که به منظور عرض سلام به پیشگاه حضرت رضا علیه السلام سروده بود، (که یکی از آن ها قصیده پیشین است) ایراد فرموده است.

چلبی، در حاشیه مطول می نویسد: صاحب، همان اسماعیل بن عباد است که در مقام وزارت، با ابن العمید مصاحبت داشته است و پس از درگذشت او، به مقام وزارت، فخر الدوله نایل آمد و ملقب به صاحب کافی شد.

گویند صاحب، استاد شیخ عبد القاهر جرجانی بوده و کتب شیخ، از مطالبی که از صاحب فرا گرفته مشحون است.

صاحب از فن شعر و کتابت (نامه نگاری) کاملاً برخوردار بوده، و در هر دو بخش، بر همپایگان خویش برتری و تفوق داشته است. جز اینکه «صابی» در صنعت نگارش از وی بالاتر بوده است.

ثعالبی گفته است: صاحب، آنچه را می خواست می نوشت و صابی، آنچه را موظف و مراد بود، به نگارش درمی آورد. و تفاوت این دو حال بسیار است. این بود بیانات چلبی.

۱۴۲- سید اسماعیل بن علی عاملی کفرحونی

کفرحونی، عالمی فاضل و فقیه بود و از شیخ حسن بن شهید ثانی و سید محمد بن علی بن ابی الحسن عاملی روایت می کرده است. من به اندازه صد فقره از آثار او را که دلیل بر فضل و علم و فقاهاست او است، دیده ام.

۱۴۳- ابو سعد اسماعیل بن علی بن حسین سمان

وی از شیوخ مفسران بوده است.

منتجب الدین گوید: سمان، در نهایت وثوق بوده و از حفاظ عصر خود به شمار می آمده است. آثاری از او باقی مانده است از جمله: کتاب البستان در تفسیر قرآن در ده مجلد، و کتاب الرشاد در فقه، و المدخل در نحو، و الرياض در احادیث، و سفینه النجاه در امامت، و کتاب الصلاة، و کتاب الحج، و المصباح در عبادات، و النور در اندرز.

آثار او را سید مرتضی و سید مجتبی دو فرزند داعی حسینی رازی، از شیخ حافظ مفید ابو محمد عبد الرحمن بن نیشابوری از خود او برای ما روایت کرده اند.

۱۴۴- ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد بن حسن بن حسین بن بابویه

منتجب الدین، از او در فهرست خود نام برده است. و آنچه را که درباره برادرش اسحاق به نگارش درآورده، بدون کم و زیاد درباره او نوشته است.

و پیش از این، به نام برادرش اشاره کردیم.

۱۴۵- شیخ اسماعیل بن محمود بن اسماعیل جبلی

منتجب الدین گوید: وی، فقیهی ادیب بود و مراتب فقه و دیگر کمالات را از شیخ ابو علی طوسی فرا گرفته است.

۱۴۶- سید اشرف بن حسین بن محمد جعفری

منتجب الدین گوید: وی از ثقات فضلا بوده است.

۱۴۷- شیخ ابو محمد الیاس بن محمد بن هشام

منتجب الدین گوید: وی، از ثقات اعیان علما بوده است.

۱۴۸- شیخ الیاس بن هشام حائری

امل الآمل وی، عالمی فاضل و جلیل القدر بوده و از شیخ ابو علی، فرزند شیخ ابو جعفر طوسی، روایت می کرده و ممکن است این عالم، همان ابو محمد الیاس باشد جز اینکه در این ترجمه، وی را منتسب به جدش کرده است (۱).

۱۴۹- معین الدین امیر کابن ابی اللحیم بن امیره المصدری عجلی

منتجب الدین گوید: وی، از مناظره کنندگان ماهر و از وجوه دانشوران است.

و استاد شیخ امام رشید الدین عبد الجلیل رازی، که از محققان بوده است، به شمار می آید.

امیرکا، آثاری در اصول دارد از آن جمله است: التعلیق الکبیر، التعلیق الصغیر، الحدود و مسائل شتی (مسائل متفرقه).

آثار او را، شیخ امام رشید الدین برای ما از او روایت کرده است.

ص: ۱۷۳

۱- ۱- محقق تهرانی قدس سره در الثقات العیون، می نویسد: وی از شاگردان ابو علی طوسی بوده و به توسط وی از پدرش شیخ طوسی روایت می کرده و عربی بن مسافر حلّی از وی روایت داشته است: مفید نیشابوری در آغاز سند زیارت جامعه کبیره در مزارش می نویسد: شیخ اجل فقیه ابو محمد الیاس بن هشام حائری در سال ۵۳۸ هجری این زیارت را در منزل خودش واقع در حائر، از ابو علی طوسی روایت کرده است-م.

۱۵۰- سید زین الدین امیره بن شرفشاه حسینی

منتجب الدین می نویسد: وی از ثقات علما و از داوران قم بوده است.

۱۵۱- وزیر شرف الدین انوشیروان بن خالد

منتجب الدین، او را به عنوان فاضل ستوده است.

مؤلف گوید: شیخ منتجب الدین وی را در باب نون (نوشیروان) متعرض شده و ممکن است، نسخه ای که حاضر در نزد منتجب الدین بوده، نام وی بدون الف آورده شده باشد. چنان که، بدون الف هم به کار برده می شود. یا آنکه این ترجمه هم، از قبیل ترجمه هایی است که منتجب الدین در غیر محل خود ایراد کرده است و هر دو جهت خالی از تأمل نمی باشد.

۱۵۲- ایوب بن حسن

ابن شهر آشوب گوید: وی، از ثقات علما بوده است و اثری هم دارد.

ص: ۱۷۴

۱- مولانا حاج بابا بن محمد صالح قزوینی

وی عالمی فاضل و از متکلمان معاصر می باشد (۱).

۲- سید فخر الدین بابا بن محمد علوی حسینی آبی

منتجب الدین، او را به صالحی متدین، ستوده است.

۳- شیخ بابویه بن سعد بن محمد بن حسن بن بابویه

منتجب الدین گوید: وی، فقیهی صالح و از قراء بوده که مراتب قرائت را از جد ما شمس الاسلام، حسن بن حسین بن بابویه فرا گرفته است. کتاب ارزنده ای در اصول و فروع به نام: الصراط المستقیم تألیف کرده است و ما آن را بروی قرائت کرده ایم.

۴- شیخ موفق الدین بختیار بن حسن شنشنی

وی، در ری می زیسته و به گفته منتجب الدین، صالحی عالم و فقیه بوده است.

ص: ۱۷۵

۱- ۱- وی از شاگردان و مصاحبان شیخ بهایی قدس سره بوده و در سفر و حضر با جنابش همراهی داشته است. اثر معروف او «مشکول» است که مشتمل بر مطالب متفرقه می باشد و به جهت رعایت مقام استادش که «کشکول» نوشته، (و این جانب آن را به پارسی ترجمه کرده و به طبع رسیده است) کتاب خود را مشکول نامیده است. و این اثر از طرف سید محمد باقر خاتون آبادی و بنا به پیشنهاد شاه سلطان حسین، ترجمه شده و سنه ۱۳۰۰ هجری به طبع رسیده است-م.

۵- شیخ بدر بن سیف بن بدر عربی

منتجب الدین گوید: وی، فقیهی صالح و از شاگردان شیخ ابو علی فرزند شیخ ابو جعفر طوسی بوده است، و ما از وی بهره گیری داشتیم.

۶- سید بدر الدین بن احمد حسینی عاملی انصاری

انصاری، در طوس ساکن بوده و یکی از مدرسان آن سرزمین به شمار می آمده است.

انصاری عالمی فاضل و محقق ماهر و مدقق فقیه و محدثی عارف به علوم عربیت، و ادیبی سراینده بوده، و از شاگردان شیخ بهایی و دیگران به شمار است.

انصاری آثاری دارد از آن جمله حواشی بسیاری بر احادیث مشکله و حاشیه ارزنده ای بر اصول کافی (۱) و شرح اثنی عشریه صومیه، و شرح اثنی عشریه صلاه، و شرح زبده شیخ بهایی رحمه الله. و من شرح اثنی عشریه صلاه را که به خط او بوده، دیده ام.

و تاریخ فراغت از تألیف آن شرح، سال ۱۰۲۵ هجری می باشد و از آثار او رساله ای است در عمل به خبر واحد به نام: عیون جواهر النقاد فی حجیه اخبار الآحاد (رساله مبسوطی است که مؤلف در استرآباد آن را دیده است) در این رساله به استقصای ادله و تتبع اخبار مربوط بدان پرداخته است و از هیچ گونه استدلال ممکن فروگذار نکرده، و همه آن ها را متذکر شده است، جز اینکه ادله او درباره خبر واحدی که خالی از قرینه باشد صراحت ندارد.

انصاری شعر اندکی از خود باقی گذارده است.

ص: ۱۷۶

۱- ۱- از تعلیقات مؤلف نقل شده شرح مختصری است که تا باب سعادت و شقاوت کتاب توحید تدوین شده و این شرح را مؤلف رحمه الله در رشت دیده است-م.

انصاری، از مدرسان طوس بوده و در آنجا در گذشته است وی، از معاصران است و ما او را دیدار نکرده ایم و به توسط برخی از شاگردانش از وی روایت می کنیم.

از شعر اوست:

یا ليله قصرت و باتت زینب تجلو علی بها کئوس عتاب

لو أنها ترضی مشیبی و الهوی یرضی لقاء من وراء حجاب

و حلولها دارا تهدم ربعها و قضی علیها ربها بخراب

لا طلت لیلتنا باسود ناظر و سواد عین من سواد شباب

شب کوتاه بود و زینب در آن شب بیتوته کرده بود و کاسه های عتاب که ناز چشم هاست در آن شب در برابر من جلوه گری داشت. ای کاش او به پیرمردی من و علاقه ای که به او دارم بیدار من هرچند از پس پرده باشد رضایت می داد. و همچنین در خانه ای وارد می شد که آثار آن از میان رفته و رو به انهدام گذارده و خدایش حکم به ویرانی آن فرموده است باری شب ما را با چشم سیاه خود دراز مساز و بدانکه سیاهی چشم و دلربایی آن از سیاهی و نیرومندی جوانی است.

۷- سید بدر الدین محمد بن محمد بن ناصر الدین عاملی کرکی

وی، فاضلی فقیه و شایسته و از شاگردان شیخ حسن بن شهید ثانی است.

۸- سید نجم الدین بدران بن شریف بن ابو الفتح علوی حسینی

موسوی اصفهانی

منتجب الدین گوید: وی، فاضلی محدث و حافظ بوده و در فن نسب شناسی مهارت داشته است. کتاب المطالب فی مناقب آل ابی طالب، از آثار اوست و ما آن کتاب را به توسط اجل ثقه الدین ابو المکارم هبه الله بن داود ابن محمد اصفهانی از وی روایت می کنیم.

ص: ۱۷۷

۹- سید بدل کیا بن شرفشاه بن محمد حسینی رازی

منتجب الدین وی را، فاضلی متدین معرفی کرده است.

۱۰- شیخ ابو الخیر برکه بن محمد بن برکه اسدی

منتجب الدین می نویسد: وی، فقیهی متدین و از شاگردان شیخ ابو جعفر طوسی بوده است. کتاب حقایق الایمان در اصول و کتاب الحجج در امامت و کتاب عمل الادیان و الابدان، از آثار اوست و این آثار را به توسط سید عماد الدین ابو الصمصام ذو الفقار بن معبد حسینی مروزی از وی روایت می کنیم.

۱۱- (هو) بکار بن احمد بن زیاد

شیخ طوسی می نویسد: ابن زبیر از وی روایت می کرده است و از آثار او کتاب الجنائز، و کتاب الزکاه و کتاب الحجج و کتاب الجامع است.

کتاب الجنائز را شیخ طوسی به روایت از احمد بن حمدون از ابن زبیر از وی نقل کرده است.

۱۲- شیخ بهاء الدین بن علی عاملی نباطی

وی از فضلا و شایستگان فقهای معاصر، و در نجف اشرف ساکن بوده و در شهر حله در گذشته است.

۱- سید تاج الدین بن طالب کیا حسینی

منتجب الدین وی را دانشوری واعظ معرفی کرده است.

مؤلف گوید: آنچه را ما در فهرست منتجب الدین در باب سین بی نقط دیده ایم بدین شرح است. السید تاج الدین سیف النبی بن طالب کیا الحسینی است و در آن کتاب به هیچ وجه به تذکره شخصی، به نام السید تاج الدین ابن طالب کیا الحسینی دست نیافته ایم به ویژه، در باب تاء دونقطه که نامی از او برده نشده است و گویا در نسخه ای که از فهرست به اختیار مصنف (شیخ حر در امل الآمل) بوده نام وی ساقط شده است.

۲- سید تاج الدین بن علی بن احمد حسینی عاملی

امل الآمل وی، عالمی فاضل و زاهدی محدث و عابدی فقیه بود آثاری دارد از جمله: التتمه فی معرفه الائمه علیهم السلام که نسخه ای از آن نزد ما موجود است و تاریخ تألیف آن سال ۱۰۱۸ هجری است.

گروهی از مشایخ ما از جمله دایی پدرم شیخ علی بن محمود عاملی از وی، روایت می کرده اند و ما به توسط ایشان از طریق اجازه ای که داریم حدیث از وی روایت می کنیم.

۳- سید سراج الدین موسوم به تاج الدین بن محمد بن حسین حسینی

کیسکی

منتجب الدین او را به عنوان محدث صالح یاد کرده است.

ص: ۱۷۹

۴- سید تقی بن ابی طاهر بن هادی حسینی نقیب رازی

منتجب الدین گوید: وی، فاضلی پرهیزکار و از شاگردان سید مرتضی بوده است.

۵- تقی بن داب

ابن شهر آشوب گفته، کتاب واقعات العلویین از آثار اوست.

۶- شیخ تقی الدین بن نجم حلبی معروف به ابو الصلاح

ابو الصلاح، از دانشوران معاصر با شیخ طوسی بوده و ابن براج از وی روایت می کرده است. وی ثقه ای عالم و فاضلی فقیه و محدث، بوده است آثاری دارد که من آن ها را دیده ام از جمله: تقریب المعارف است که اثر ارزنده و خوبی است.

و شیخ طوسی، در کتاب رجال خود از وی نام برده و می نویسد: تقی بن نجم حلبی از ثقات علما بوده و از ما و سید مرتضی بهره ور می شده و کنیه او ابو الصلاح است.

ابن داود و دیگران از وی نام برده اند و علامه در خلاصه، او را توثیق کرده و ستوده است.

ابن داود می نویسد: ابو الصلاح تقی بن نجم الدین حلبی، دانشوری عظیم الشأن و از نامداران مشایخ شیعه است.

منتجب الدین گفته است: شیخ تقی بن نجم حلبی از فقها و بزرگان ثقات بوده و از محضر سید اجل مرتضی علم الهدی و شیخ ابو جعفر (طوسی) بهره ور شده است و آثاری دارد از جمله آن ها، الکافی است که ما آن کتاب را به توسط جمعی از ثقات از شیخ مفید عبد الرحمن بن احمد نیشابوری خزاعی از وی روایت می کنیم (۱).

ص: ۱۸۰

۱-۱- این کتاب که راجع به اصول دین و فروع دین استنباطی و اجتهادی بوده است، در ضمن سه بخش تدوین شده و پس از آنکه تألیف شده و در اختیار اعلام قرار گرفته، مورد توجه همگان بوده و به حسن سبک آن را ستوده اند و مأخذ انظار فقهی ابن ادریس و علامه حلی

ابن شهر آشوب در معالم العلماء گوید: تقی بن نجم حلبی از شاگردان سید مرتضی است و کتاب البدایه در فقه که شرح ذخیره کتاب سید مرتضی است از آثار او است.

مؤلف گوید: در یکی از اجازات آمده است که وی، در پاره ای از علوم، جانشین سید مرتضی بوده و برخی از افاضل گویند، آثار او فراوان و مشهور است.

حلبی پس از بازگشت از حج بیت الله و ورود در رمله، در محرم سال ۴۴۶ هجری درگذشت.

سید بن طاوس در کتاب فتح الابواب که در استخارات است، کتاب مختصر الفرائض را از آثار او نام می برد.

ص: ۱۸۱

۷- شیخ تواب بن حسن بن ابی ربیعہ خشاب بصری

منتجب الدین گوید: وی، فقیہی صالح و قاری و نیز از شاگردان تقی حلبی و شیخ ابو علی طوسی بوده است.

ص: ۱۸۲

۱- السید النائر بالله بن مهندی بن نائر بالله حسینی جیلی

منتجب الدین گوید: وی، زیدی مرام بوده و پیشوایی زیدی ها را ادعا می کرده و در گیلان خروج کرده است. پس از این مستبصر شده و به آئین امامیه گراییده است.

سید، راوی احادیث بوده و ادعا کرده که، به پیشگاه اقدس حضرت ولی عصر علیه السلام شرفیاب شده و مطالبی از آن حضرت روایت می کرده است.

۲- شیخ ثابت بن احمد بن عبد الوهاب حلبی

(۱)

منتجب الدین گوید: وی، فقیهی صالح و از شاگردان ابو الصلاح حلبی است.

ص: ۱۸۳

۱- ۱- در مقدمه الکافی می نویسد: شهید دار آویز در راه خدا، ابو الحسن ثابت بن اسلم بن عبد الوهاب حلبی یکی از علمای شیعه و از بزرگان نحوی ها بود و کتابی راجع به تعلیل قرائت عاصم که قرائت قریش است تألیف کرده است و او از بزرگان شاگردان ابو الصلاح است و پس از او متصدی تدریس بوده و کتابخانه حلب را به عهده داشته است. اسماعیلی هایی که در حلب بودند علیه او قیام کردند و او هم کتابی راجع به آن ها نوشت و او را پیش رئیس مصر برده دستور داد تا او را به دار آویزند. پس از آنکه او را به دار کشیدند کتابخانه او را که ده هزار مجلد کتاب از موقوفات سیف الدوله بن حمدان بوده به آتش کشیدند. و دار آویختن او در سال ۴۶۰ هجری اتفاق افتاده است نام پدر او را، اسلم و احمد نوشته اند-م.

۳- شیخ ابو الفضل ثابت بن عبد الله بن ثابت بشکری

منتجب الدین گوید: وی، از بازماندگان ثابت بنانی و فاضلی عالم و ثقه، و از شاگردان سید اجل مرتضی علم الهدی است. کتاب الحجج فی الامامه و منهاج الرشاد فی الاصول و الفروع از آثار اوست.

ص: ۱۸۴

۱- شیخ جابر بن عباس نجفی

امل وی، از فضلالی شایسته بوده است و ما به وسیله مولانا محمّد باقر ابن محمّد تقی مجلسی از پدرش محمّد تقی از وی روایت می کنیم.

از اجازه ای که فرزندش محمّد بن جابر به امیر مرتضی ساروی داده است، برمی آید که، معظم له از شاگردان عبد النبی بن سعد جزائری بوده است و همچنین از پایان مقدمه کتاب حجه الاسلام فاضل قمی که بر تهذیب الاحکام نوشته، استفاده می شود وی، مراتب حدیث و فوائد دیگر را از جزائری آموخته است.

فرزندش شیخ محمّد از وی و فاضل قمی (ملا محمّد طاهر) به توسط شیخ محمّد از شیخ جابر روایت می کرده است.

۲- شیخ جار الله بن عبد العباس بن عماره جزائری

وی، فاضلی عالم بوده و به توسط پدرش عبد العباس از شیخ علی بن عبد العالی عاملی روایت می کرده است.

۳- شیخ زین الدین جعفر بن حسام عاملی عینائی

وی، فاضلی زاهد و عابد و از اجلای مشایخ به شمار می رود و به توسط سید حسن بن ایوب بن نجم الدین حسینی از شهید روایت می کرده است.

مؤلف گوید: شیخ جمال الدین احمد بن حاج علی عینائی از وی روایت می کرده است.

حسن بن یحیی بن حسن بن سعید حلّی هذلی ملقب و مشهور به محقق

حلّی رحمه الله

(۱)

معظم له محقق فقها و مدقق علما بود یعنی، در میان فقیهان به تحقیق از بین عالمان به دقت شناخته شده است.

چگونگی حال او از نظر فضیلت و بزرگواری، دانش و وثاقت، فصاحت بیان، جلالمت شأن، سراینده گی و ادب انشای خطبه و بلاغت، مشهورتر از آن است که توصیف شود و گرامی تر از آن است که، به قلم جاری گردد.

محقق در سال ۶۳۸ هجری متولد شده و در شب شنبه دهم محرم الحرام سال ۷۲۶ هجری در گذشته است.

محقق از گروهی از دانشوران از جمله، شیخ محمد بن نما حلّی و از سید شمس الدین ابو علی فحار بن معد موسوی روایت می کرده است.

ابن داود که شاگرد محقق بوده در رجال خود، پس از ستایش وی و یادآوری اینکه محقق او را از خردسالی تحت نظر خویش تربیت کرده و

ص: ۱۸۶

۱- ۱- سال میلاد و وفات محقق مورد اختلاف مورخان می باشد و ما در رساله ای که در شرح حال او نوشته ایم در حد خود توضیحاتی داده ایم که ذیلا به پاره ای از آن ها اشاره می شود. یکی از افاضل سال میلاد او را ۶۰۲ هجری نوشته و مؤلف نخبه المقال هم گوید مولده (تبر) و عمره (نگد) سال میلاد ۶۰۲ و مدت عمر ۷۴ سال است بنابراین سال وفات او ۶۷۶ خواهد بود. دیگری سال میلادش را ۶۳۸ نوشته که فوقا هم ذکر شده است ابن داود رحلت او را در ماه ربیع الآخر سال ۶۷۶ یاد کرده است شیخ بهایی ماه رحلت او را ۲۳ جمادی الثانیه همان سال نوشته و ماده تاریخش (زبده المحققین رحمه الله) است. دیگری روز وفاتش را ۱۳ ربیع الآخر می نویسد لؤلؤه از قول یکی از شاگردان مجلسی که گویا مرادش صاحب همین کتاب باشد، سال میلاد و وفات را به طریق فوق نوشته و اظهار داشت، بنابراین عمرش ۸۸ سال خواهد بود و اضافه کرده این قول صحیح نیست، زیرا هرگاه محقق سال ۷۲۶ وفات یافته بایستی با فوت علامه حلّی که سال ۷۲۶ وفات یافته برابر باشد و حال آنکه محقق پیش از علامه در گذشته است. و هرگاه میلاد او را ۶۳۸ بدانیم که صاحب ریاض [۱] می نویسد: بایستی در سال ۶۷۶ که در گذشته ۳۸ ساله باشد بالاخره آنچه را ما از نتیجه اختلافات به دست آورده و صحیح دانسته ایم آن است که، محقق، سال ۶۰۲ هجری متولد شده و در سن ۷۴ سالگی در ۱۳ ربیع الآخر سال ۶۷۶ هجری در گذشته است-م.

احسان عظیمی به وی داشته و به وی اجازه روایت داده است، می نویسد:

محقق در سال ۶۷۶ هجری وفات یافته است.

گویند در یکی از روزها خواجه نصیر طوسی قدس سره به جلسه درس محقق حلی رحمه الله که در حله دایر بود وارد شد. محقق به احترام او خواست درس را تعطیل کند. خواجه از وی درخواست کرد تا درس را ادامه دهد. بیانات محقق در آن روز منتهی به استحباب تیاسر مصلی عراقی شد که نماز گزار عراقی باید در هنگام نماز به جانب چپ متمایل شود. خواجه در مقام ایراد اظهار داشت این استحبابی که بیان کردید وجهی ندارد زیرا، تیاسر هرگاه، از قبله بغير قبله باشد حرام است و اگر از غير قبله به قبله باشد واجب است.

محقق بلافاصله پاسخ داد، تیاسر از قبله به قبله است.

محقق طوسی ساکت مانده پاسخی نداد پس از آن محقق حلی رساله ارزنده ای در خصوص تیاسر قبله تألیف کرده و آن را برای خواجه فرستاد و مورد استحسان وی قرار گرفت.

همین رساله را شیخ احمد بن فهد حلی در کتاب المهدب البارع فی شرح مختصر الشرائع، به تمامی ایراد کرده است (۱).

مؤلف گوید: ممکن است اشکال محقق طوسی را به این گونه برطرف کرد و استحباب تیاسر را برای عراقی ها چنین توضیح داد که، اکثر مسجدهای عراق یا همگی آن ها، طوری ساخته شده، که متمایل به راست می باشند. و از آنجا که تقیه مانع بوده و ائمه نتوانسته اند به تیامن قبله عراق تصریح کنند و خطاکاری مخالفان را ابراز بدارند، از این موضوع اعراض

ص: ۱۸۷

۱- ۱- مقدمه رساله تیاسر محقق را این جانب در رساله ای که در شرح حال محقق گرد آورده ام، ایراد کرده ام و در آغاز آن آمده: بسم الله الرحمن الرحيم جری فی اثناء فوائد المولى افضل علماء و الاسلام و اکمل فضلاء الانام نصیر الدین و الدین محمد بن محمد بن حسن الطوسی اید الله بهمه العالیه قواعد الدین و وطد ارکانه و مهمه بمباحثه السامیه عقائد الایمان و شید بنیانه اشکال علی التیاسر. و بدین ترتیب رساله را با اشاره به اشکال خواجه و پاسخ آن پایان داده است و در آخر آن می نویسد: و بالله العصمه و التوفیق، انه ولی الاجابه-م.

کرده و به طور کنایه به ارادتمندان خود دستور داده اند تا، در هنگام نماز، جهت تیاسر قبله را در نظر بگیرند.

و باز در توجیه و تعلیل آن می توان گفت، مسافت حرم از طرف چپ، هشت میل و از طرف راست، چهار میل است و غرض اصلی آن است که نمازگزاران، در هنگام نماز، برابر قبله حقیقی بایستند و قبله مساجد و معابد و دیگر امکنه را طوری قرار بدهند که، برابر با قبله حقیقی بوده باشد.

پس از این به خط یکی از افاضل چنین یافتیم که محقق (۱) در بامداد روز پنجشنبه سوم ماه ربیع الآخر سال ۶۷۶ هجری از بالای پلکان خانه اش به زیر افتاد و همان دم بدون آنکه حرفی بزند و یا حرکتی از او به ظهور برسد دار فانی را وداع گفت مردم از رحلت او به ناله درآمدند و گروه بسیاری برای تشییع جنازه او حضور یافته و پس از تغسیل و نماز جنازه، او را به مشهد حضرت امیر المؤمنین علیه السلام منتقل ساختند و هنگامی که از سال میلاد محقق، از آن فاضل سؤال شد پاسخ داد: میلاد او در سال ۶۰۲ هجری اتفاق افتاده است.

از اشعار اوست که برای پدرش ارسال داشته است:

ص: ۱۸۸

۱- ۱- در مدفن محقق اختلاف است. ما در آن رساله نوشته ایم بو علی در رجال خود می نویسد: نقل جنازه محقق به نجف اشرف امر عجیبی است زیرا، به اتفاق عوام و خواص، آرامگاه او در حله و مزار معروفی است و بارگاه دارد و خادمانی امور آنجا را عهده دارند و آن گاه که مزار او رو به ویرانی گذارده بود، استاد ما وحید بهبهانی به تعمیر آنجا همت گماشت. و جمعی از حلی ها را به آبادانی آن موظف فرمود. مرحوم مامقانی در تنقیح می نویسد: اگر چه قبر محقق در حله معروف است، لیکن ممکن است به خاطر تقیه، چندی جنازه او در حله بوده سپس به نجف اشرف نقل داده شده باشد. و از مرحوم بحر العلوم نقل داده شده: هر گاه به عتبه حضرت مولی مشرف می شد در وسط رواق می ایستاد و فاتحه می خواند و در پاسخ می گفت اینجا قبر محقق حلی است. شیخ محمد سماوی متوفی ۲ محرم ۱۳۷۰ هجری در عنوان الشرف، در ذیل مدفونین در نجف اشرف می گوید: و شیخنا المحقق الحلی جعفر ذو الشرائع الجلی مقرر بهج بهو رافع و الفقد اخ (کمد الشرائع) -م.

ليهنك انى كل يوم الى العلى اقدم رجلا لا يزل بها النعل

و غير بعيد ان ترانى مقدا على الناس حتى قيل ليس له مثل

تطاوعنى بكر المعانى و عونها و تنقاد لى حتى كائى لها بعل

و يشهد لى بالفضل كل مبرز و لا فاضل الاولى فوqe فضل

آرى، هر روز يك قدم به سوي مراتب عاليه برمي دارم آن چنان كه لغزشي براي من به وجود نمي آيد، و دور نيست كه در اندك وقتي مرا به موقعيتي مشاهده كني كه بگويند نظيري براي او نمي باشد. معاني دست نخورده و مراتب منحصره آن چنان از من پيروي مي كنند كه، زن از شوهرش پيروي مي كند. و هر صاحب فضيلتي به مقام فضيلت من گواهي مي دهد و هيچ فاضلي وجود ندارد مگر اينكه، فضيلت من از او بيشر مي باشد.

محقق گويد: پس از آنكه ابيات مزبور را براي پدرم ارسال داشتم، بالاي همان ابيات نوشته بود: به خوبي از عهده سرايندگي برآمدي، ليكن از توهين نسبت به خودت فروگذاري نكردى مگر نشنيده اى سرايندگي شيوه كسي است كه، از حجاب عفت بيرون آمده و به پوشيدن خرقة (كهنه پوشي) اكتفا كرده و يا با جامه خرافي بافي درآمده باشد و سراينده هر اندازه هم كه حق گو باشد باز هم ملعون است و از اعتبار افتاده است هر چند هم، سخنان شگفت آور بگويد. و چنان مي پندارم كه سرايندگي جامه فضيلت خويش را بر اندام تو راست آورده است و تو هم از فرصت استفاده كرده، و به اتفاق از بخشش هاي آن پرداخته و خود را به صورتي در اجتماع در آورده اى، كه جز فضيلت شعرگويي، فضيلت ديگري براي تو در نظر نخواهند داشت و در نتيجه تو را سراينده اى بيش نمي شناسند. و هرگاه بدين رويه به سر بيري تا آخر دنيا لكه ننگي براي تو خواهد بود. مگر اين شعر را نشنيده اى:

و لست ارضى أن يقال شاعر تبا لها من عدد الفضائل

من به سرایندگی خرسند نمی باشم و آن را فضیلتی برای خود نمی دانم و می گویم تفو بر چنین فضیلتی که بخواهد خود را در میان فضائل دیگر بیاراید.

محقق گوید: پس از آنچه را از نگارش پدرم مطالعه کردم، آن چنان خاطر من از سرایندگی متنفر شد که گویا هیچ گاه کوبه در شعر را به حرکت نیاورده و پرده از چهره آن بالا نزده ام.

از سروده های اوست:

هجرت قولاً فی الشعر فی زمن هیهات یرضی و ان اغضبته زمنا

وعدت اوقظ افکاری و قد هجعت عنفا و ان عجت عزمی بعد ما سکنا

ان الخواطر کالآبار ان نرحت طالت و ان یبق فیها ماؤها أجفا

روزگاری شد که دست از سرایندگی برداشتم و گمان نمی کنم هیچ گاه از من خرسند باشد. به دنبال آن تصمیم گرفتم، تا انکار خود را که برخلاف انتظار به خواب رفته، بیدار کنم و عزم آرام خود را به حرکت آورم. زیرا خاطرات طبایع، همانند چاه هایی هستند که، هرگاه آب آن ها کشیده شود جریان پیدا می کند، و هرگاه به حال خود باشند آب آن ها فروکش می کند.

از سروده های اوست:

یا راقدا و المنایا غیر راقده و غافلا و سهام الموت ترمیه

فیم اغتر اراک و الایام مرصده و الدهر قد ملأ الاسماع داعیه

اما ارتک اللیالی قبح دخلتها و غدرها بالذی کانت تصافیه

رفقا بنفسک یا مغرور ان لها یوما تشیب النواصی من دواهیة

ای آنکه خوابیده ای و مرگ ها بیدارند. و ای آنکه بی خبری و تیرهای مرگ تو را هدف خود قرار می دهند. غفلت تو از چیست؟ و حال آنکه روزها در کمین تواند و آواز دهندگان روزگار هم گوش ها را پر کرده اند. آیا زشتی شب ها و واردات آن ها را ندیده ای و آیا پیمان شکنی روزگار را با

کسانی که به آن ها یکدلی نشان داده فراموش کرده ای اینک ای آنکه به خواب غفلت فرورفته ای به حال خود برس و از آن روزی بیم ناک باش که از اندوه آن، موهای سیاه و فریبا، سپید می شود.

در نظام الاقوال گفته شده: محقق، در ماه ربیع الآخر سال ۶۷۶ هجری در گذشته، و خواهرزاده اش، علامه جمال الدین بن مطهر حلّی، و برادرش علی بن یوسف بن مطهر شیخ تقی الدین بن داود، از وی روایت کرده اند.

شیخ معاصر (شیخ حر عاملی) گفته است: نجم الدین ابو القاسم جعفر بن حسن بن یحیی بن حسن بن سعید حلّی. موقعیت او از نظر فضل و علم و وثاقت و جلال و تحقیق در معانی و تدقیق در مبانی و فصاحت و شعر و ادب و انشای خطب و بالاخره کلیه علوم و کمالات و فضائل و پسندیدگی ها، مشهورتر از آن است گفته شود. و او دانشوری عظیم الشأن، و عالمی جلیل القدر و بزرگواری عالی مقام بود و در روزگارش از این جهات همتایی نداشت.

محقق، آثاری از خود باقی گذارده، از جمله: کتاب شرایع الاسلام در مسائل حلال و حرام و کتاب النافع که مختصری از شرایع است و کتاب المعتمر، که در شرح مختصر است و بخش عبادات و پاره ای از مباحث تجارت آن را در ضمن دو مجلد و تدوین کرده و به اتمام نرسیده است. و از آن هاست، رساله تیا سر قبله و شرح نکت النهایه در یک مجلد و المسائل الغریه در یک مجلد. و من این رساله را که راجع به مسائل فقهیه است، دیده ام، و المسائل المصریه در یک مجلد، و المسلک در اصول الدین در یک مجلد، و من آن را دیده ام و آن کتاب در ضمن مجموعه محمّد علی بیگ حفید شیخ علی خان، موجود است و المعارج در اصول فقه در یک مجلد و کتاب الکهنه در منطق در یک مجلد، و کتاب نهج الوصول الی علم الاصول، و رساله ای در اصول الفقه که معروف است و صاحب معالم و دیگران از آن نقل کرده اند و ممکن است این رساله همان رساله نهج

الوصول یاد شده بوده باشد و من نسخه ای از آن را در استرآباد و نسخه دیگری را در مازندران دیده ام و نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد که آن را یکی از فضلا با نسخهٔ مقابله شده با نسخهٔ مؤلف، مقابله کرده است، در عین حال در دیباچهٔ هیچ یک از این نسخه هایی که دیده ایم نامی از رساله برده نشده است.

بعضی از علماء شرح الکلمه الالهیه و اختصار رساله سلار را به وی نسبت داده اند و سید امیر حسین بن حسن عاملی، در کتاب دفع المناواه فی التفضیل و المساواه کتاب مسلک الافهام را از آثار محقق نام می برد و در بسیاری از مواضع از آن کتاب، نقل کرده است و شاید مراد از مسلک الافهام همان، المسلک در اصول دین باشد که پیش از این از آن نام بردیم و ممکن است اشتباه از ناسخ باشد.

چنان که پیش از این گذشت محقق، در سرایندگی و ایراد خطبه ماهر بوده و از جمله شاگردان او، علامه حلی و ابن داود است. قاضی عبد الخالق مشهور به، قاضی زاده کره رودی در رساله فارسی که در امامت تألیف کرده است می نویسد: علامه حلی خواهرزادهٔ محقق حلی است.

محقق در روزگار خود مرجع فقه و دیگر فنون بوده است، و از پدرش از جدش یحیی اکبر روایت می کرده است و به طوری که ملا طاهر قمی در پایان مقدمه کتاب حجه الاسلام در شرح تهذیب الاحکام اظهار داشته و همچنین بنا به اظهار سید جعفر بن کمال الدین، در یکی از اجازاتش محقق از سید شمس الدین ابو علی فخار بن معد موسوی روایت می کرده، و مصنف یعنی، حر عاملی هم در محل خود بدان اشاره کرده است.

بعضی گفته اند، محقق، از محمد بن نما نیز روایت می کرده و این قول قابل ملاحظه است (۱).

علامه حلی در یکی از اجازاتش (اجازه ابن زهره) به مناسبت ذکر محقق حلی می نویسد: وی، در فقه برترین اعلام روزگارش بوده است (۲).

شیخ حسن، صاحب معالم در اجازه اش (به سید نجم الدین) اظهار می دارد: هرگاه علامه برتری محقق را در فقه، مقید به اعلام زمانش نکرده بود، به صواب نزدیک تر بود زیرا، من در میان فقها همتایی برای او نمی دانم (۳).

و آن گاه که محقق دار فانی را وداع گفت گروهی از سرایندگان و اعلام آن زمان چکامه هایی در سوگ او سرودند از جمله شیخ محفوظ ابن وشاح، در ضمن چکامه در سوگ او گوید:

اقلقنی الهم و فرط الاسی و زاد فی قلبی لهیب الضرام

لفقد بحر العلم و المرتضی فی القول و الفعل و فصل الخصام

اعنی ابا القاسم شمس العلی الماجد المقدم لیث الزحام

أزمه الدین بتدبیره منظومه احسن بذاک النظام

شبه به البازی فی بحثه و عنده الفاضل فرخ الحمام

قد أوضح الدین بتصنیفه من بعد ما کان شدید الظلام

ص: ۱۹۳

۱- ۱- هرگاه مراد از محمد بن نما، نجیب الدین ابو ابراهیم محمد بن نما حلی باشد صحیح نیست؛ زیرا این ابن نما در سال ۴۲۸ هجری یعنی ۲۴۸ سال پیش از محقق در گذشته است و امر به ملاحظه مؤلف هم اشاره به این موضوع است آری، ممکن است مراد از او، ابو جعفر نجیب الدین محمد بن جعفر معروف به ابن نما بوده باشد که از اکابر مشایخ قرن هفتم هجری است و شیخ حسن صاحب معالم هم در اجازه خود نام او را ذکر کرده است و کتبی به او منسوب است و در سال ۶۴۵ هجری در روز عید غدیر هنگام مراجعت از نجف اشرف در کربلا در گذشت-م.

۲- ۲- صورت این اجازه در اجازات بحار آورده شده است و تاریخ آن ۱۵ شعبان سال ۷۲۳ هجری بوده است.

۳- ۳- صورت این اجازه در اجازات بحار آمده است و تاریخ آن معلوم نیست-م.

بعدك أضحى الناس في حيره عالمهم مشته بالعوام

لولا الذی بین فی کتبه لا شرف الدین علی الاصطلام

قد قلت للقبر الذی ضمه کیف حویت البحر و البحر طام

علیک منی ما حدا سائق او غرد القمری الفاسلام

اندوه مرگ تو مرا بیچاره کرد، و زیادی ناراحتی مرا از پای درآورد و آتش اندوه باطنی ام هرچه بیشتر شعله ور شد. این اندوه و ناراحتی از آنجا مرا به خود سرگرم کرد که دریایی از علم را از دست دادم و بزرگی، از دیدار من غایب شد که، گفتار و کردارش پسندیده بود و با کمال اطلاعاتی که داشت فصل خصومت و داوری می کرد.

مرادم ابو القاسم محقق است که خورشید بزرگواری و پیشوایی و شیر بیشه علم و فرهنگ بود. آن کس که زمام دین به تدبیر او بسته بود و چه نیکو آن را به نظام آورده بود. و در هنگام بحث همانند باز شکاری بود و فضلا در برابر او چون جوجه کیوتری به شمار می آمدند. دین اسلام را با آثار خویش آشکارا ساخت و تاریکی و آلودگی را از آن برطرف کرد. پس از تو مردم حیرت زده خواهند شد و دانا و نادان شان برابر خواهد گردید.

اگر آنچه را در کتاب هایش آورده، نبود دین در معرض نابودی قرار می گرفت. و خطاب به قبرش گفتم چگونه دریای بی کران را در آغوش گرفته ای.

آری، تا ساریان برای شتران آواز می خواند و تا قمری در نواست، هزاران درود و سلام بر تو باد.

۵- ابو الحسن جعفر بن حسین بن حسکه قمی

ابن حسکه از فضلا بوده و شیخ طوسی از او روایت می کرده و خود او از ابن بابویه روایت داشته و علامه حلی در اجازاتش او را از مشایخ شیخ طوسی و از رجال شیعه نام برده است.

ص: ۱۹۴

۶- شیخ جعفر بن صالح بحرانی

دانشوری فاضل و صالح، پرهیزکاری فقیه و محدث و شاعر و از معاصران است.

۷- سید ابو ابراهیم جعفر بن علی بن جعفر حسینی

منتجب الدین گوید: وی، از ثقات و محدثان و از شاگردان شیخ طوسی بوده است.

۸- شیخ جلال الدین جعفر بن علی بن صاحب دار الصخر حسینی

وی، از علما و فضلا و اجلا بوده و ابن معیه از وی روایت می کرده است.

۹- شیخ جعفر بن شیخ علی بن عبد العالی عاملی میسی

(۱)

وی، عالمی محقق و فقیه و شریک درس شهید ثانی بوده و از پدرش اجازه داشته است.

۱۰- سید عماد الدین ابو القاسم جعفر بن علی بن عبد الله بن احمد

جعفری دیسی

منتجب الدین گوید: وی، از فقها و فضلا بوده و در دهستان می زیسته و در آنجا به منظور تقیه، خود را حنفی مذهب نمودار کرده و به مذهب او فتوا می داده است.

مؤلف گوید: در آینده خواهد آمد، فرزندش سید تاج الدین علی هم مانند پدرش تقیه می کرده و خود را حنفی مذهب معرفی کرد و در محل دهستان به آیین وی فتوا می داده است. و نیز امور فتوا و دیگر کارهای شرعی، همانند پدرش در عهده او بوده است.

سلسله دیسی ها، مهم و مشهور بوده و همگی آن ها از دانشوران عهد

ص: ۱۹۵

۱- ۱- در پاورقی از تعلیق مؤلف نقل کرده است: دور نیست که شیخ علی بن عبد العالی کرکی، رساله جعفریه را به خاطر همین جعفر تألیف کرده باشد زیرا، پدرش از شاگردان شیخ بوده است لیکن، برای اثبات این احتمال تا به حال تحقیقی به عمل نیاورده ام-م.

خود بوده اند. از جمله، دو فرزند برادرش که در علم شهرت بسزا داشته اند.

۱۱- شیخ جلیل جعفر بن علی (محمد) مشهدی

از علما و فقها بوده و فرزندش محمد از وی، روایت می کرده است.

۱۲- شیخ زین الدین جعفر بن علی بن یوسف بن عروه حلی

از فضلا و فقها و صلحای عهد خود بوده و ابن معیه از وی روایت می کرده است.

۱۳- شیخ جعفر بن کمال الدین بحرانی اوالی

(۱)

امل الآمل وی، فاضلی عالم و صالحی ماهر و سراینده ای معاصر است.

او را در مکه دیدم و در حیدرآباد هند در گذشت.

مؤلف گوید: یکی از اجازاتش را که سال ۱۰۶۷ هجری برای یکی از شاگردانش نوشته بود به خط خود او مشاهده کردم و به طوری که از همین اجازه به دست می آید، شیخ جعفر از سید نور الدین علی برادر صاحب مدارک، اجازه داشته است.

۱۴- شیخ جعفر بن محمد بن احمد بن صالح

وی، از فقها و فضلا بوده و از علی بن موسی بن طاوس (ابن طاوس) روایت می کرده است.

ص: ۱۹۶

۱- ۱- شرح حال این دانشمند در کتب تراجم به تفصیل و اجمال آورده شده، در لؤلؤ آمده است به مناسبت ضیق معاش همراه با شیخ صالح کرزکانی به شیراز رفت پس از مدتی عازم هند شد و در حیدرآباد ساکن گردید و مرجع امور دینی مردم آن سرزمین قرار گرفت و به تألیفی از او دست یافتم و سال ۱۰۸۸ در گذشت انتهی. بعضی، وفات او را سال ۱۰۹۱ صحیح می دانند از خزانه الخیال نقل شده تصانیف و تعلیقات بسیاری داشته از جمله، رساله لباب است که آن را برای شاگردش سید علی خان کبیر ارسال داشته و اشعاری فیما بینشان ردوبدل می شده است جمعی از وی روایت می کرده اند از جمله، شیخ سلیمان بن علی بن ابی ظبیه و سید نعمه الله جزائری سید در آغاز تحصیل در شیراز به محضر او حاضر می شده شیخ جعفر از علمای اصولی بوده و با سید میرزا جزائری که از محدثان بوده مناظره داشته است از آثار او، ارجوزه ای است در تجوید که در آغاز آن آمده است: قال الفقیر الطالب البرهان: من ربه جعفر البحرانی - م.

(۱)

این بزرگوار از ثقات عظیم الشأن و از معاصران شیخ طوسی است.

شیخ در رجال از وی، نام برده و او را توثیق کرده است. او، آثاری داشته: از جمله، الکفایه فی العبادات و کتاب یوم و لیله و کتاب الاعتقادات و کتاب الرد علی الزیدیه و غیر این ها، و از شیخ مفید روایت می کرده است.

ابن شهر آشوب از وی، نام برده و کتاب الرد علی الزیدیه را از آثار او شمرده است.

منتجب الدین نیز به تذکره از او پرداخته است، و می نویسد: وی، از اعیان ثقات و از عدول ایشان به شمار می آید. از محضر شیخ مفید و سید مرتضی بهره ور شده، پس از این به ذکر آثار او به طوری که یادآوری شد پرداخته و همگی آن ها را به استثنای کتاب رد بر زیدیه را نام برده است.

پس از این می نویسد: ما آثار او را به توسط شیخ امام جمال الدین ابو الفتوح حسین بن علی الخزاعی از شیخ مفید عبد الجبار مقری از وی روایت می کنیم.

مؤلف گوید: دوریستی، همان شیخ صدوق و فاضل ابو عبد الله جعفر بن محمد بن احمد بن عباس بن محمد بن فاخر دوریستی رازی است.

به طوری که از آغاز سند برخی از نسخه های تفسیر حضرت عسکری علیه السلام و از کتاب قصص الانبیاء و دیگر کتاب ها به دست می آید با توجه به

ص: ۱۹۷

۱- ۱- دوریست یا طرشت و درشت از دیه های معروف تهران، بوده و یک فرسنگ از تهران دور است. دوریستی به نوشته تاریخ تهران از علمای به نام است و خواجه نظام الملک طوسی با اقتداری که داشت در هفته دو روز در درشت، به خدمت ابو عبد الله می رسید و سؤالاتی که داشت به عرض وی می رسانید و پس از اخذ جواب با کمال وقار بازمی گردید. ابو عبد الله در حضور رکن الدوله دیلمی با علمای اهل سنت احتجاج کرد و رساله جداگانه ای در آن خصوص به نگارش آورد و چنان که نوشته اند ممکن است ملاقات خواجه با فرزندش عبد الله باشد-م.

تصریح خود دوریستی که ضمن ترجمه والدش بدان اشاره می شود، و همچنین بنا به تصریح شیخ احمد بن ابی طالب طبرسی که در آغاز کتاب احتجاج ظاهر می شود: سید ابو جعفر مهدی بن عابد ابو حرب حسینی مرعشی از وی روایت می کرده و شیخ احمد طبرسی به توسط او از دوریستی روایت داشته است.

و از آثار او کتاب الحسنی است و این کتاب را ابن طاوس در کتاب اقبال، و کتاب عمل یوم و ليله به وی نسبت داده است (۱).

۱۶- شیخ نجم الدین جعفر بن محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما حلی

دانشمندی جلیل القدری بوده و از شیخ کمال الدین علی بن حسین بن حماد و دیگر فضلا روایت می کرده است و پس از این به ذکر ابن نما خواهیم پرداخت.

مؤلف گوید: نجم الدین از شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید حلی روایت می کرده است و آثاری دارد از جمله، مثير الاحزان و شرح الثار که مشتمل بر احوال مختار است.

این دو کتاب را استاد استناد ما در فهرست بحار الانوار به وی نسبت داده است و ممکن است مثير الاحزان همان کتاب التهاب نيران الاحزان و مثير اکتئاب الاشجان فیما جرى علی آل الرسول باشد، که ما نسخه های چندی از آن را در استرآباد و مازندران و دیگر شهرها دیده ایم و عارف کاشانی (ملا محسن فیض) در بحث امامت از کتاب علم الیقین، و در اواخر محجه البیضاء فی احیاء الاحیاء از آن نقل کرده است، و نسخه ای از آن، نزد ما موجود می باشد.

ص: ۱۹۸

۱- ۱- تاریخ تهران می نویسد. کتاب الحسنی از آثار فرزندش عبد الله متوفی ۶۰۰ هجری است و سید این کتاب را در اقبال از آثار وی نام می برد لیکن این نظریه درست نیست و از آثار پدر اوست و ممکن است کنیه ابو عبد الله به عبد الله اشتباه شده باشد-م.

۱۷- شیخ ابو البحر جعفر بن محمد بن حسن بن علی بن ناصر بن

عبد الامام خطی بحرانی

امل الآمل وی، فاضلی ادیب و شاعری جلیل القدر و از معاصران است و از شیخ بهایی رحمه الله روایت می کرده است و دیوانی مشتمل بر مضامین پسندیده دارد و من آن را دیده ام.

سید علی خان کبیر، در سلافه العصر از وی، نام برده و از او ستایش کرده و او را به فضل و علم و ادب ستوده و اشعار زیادی از او نقل کرده است (۱).

۱۸- شیخ جعفر بن ابو الفضل محمد بن محمد بن شعره

وی، فاضلی جلیل بود، شهید اول به توسط محمد بن جعفر مشهدی از او روایت می کرده است.

۱۹- سید ابو ابراهیم جعفر بن محمد بن مظفر حسینی واعظ

منتجب الدین، او را به وثاقت و پرهیزکاری ستوده است.

۲۰- سید تاج الدین ابو عبد الله جعفر بن محمد بن معیه حسینی

وی، عالمی جلیل القدر بود و قاسم بن معیه که خواهرزاده وی بود، از او روایت می کرده است.

۲۱- ابو القاسم جعفر بن محمد بن موسی بن قولویه

نجاشی گوید: ابن قولویه از ثقات اصحاب ما می باشد و در فن حدیث و فقه از اجلای ایشان به شمار می رود. شیخ ما ابو عبد الله فقیه (شیخ مفید) از شاگردان او بوده و از او اجازه روایت حدیث داشته است. پایه کمالات او

ص: ۱۹۹

۱- سید در سلافه نسب او را تا معد بن عدنان متعرض شده، و در وصف او نوشته است: ناهج طرق البلاغه و الفصاحه الزاخر الباحث الرحیب المساجد الخ... تا گوید: با آنکه هنوز دوران جوانی را پی سپر می کند، دیوانش شهرت همگانی دارد و من به مطالعه آن توفیق یافته ام. در اصفهان با شیخ بهایی ملاقات کرده و قصیده ای در معارضه با قصیده رائیه شیخ بهایی که گفته: (سر البرق من نجد فجدد تذكاری) سروده و شیخ بهایی تقریظ ارزنده ای برای آن نوشته است ابو البحر در شیراز ساکن بوده و تا سال ۱۰۲۸ هجری در آنجا زیست داشته و همان سال در گذشته است-م.

به حدی است که، هرچه اهل کمال او را به نیکوکاری و وثاقت و فقاقت بستایند باز هم مقام او والاتر است.

آثار او عبارت است از: کتاب مداواه الجسد، کتاب الصلاه، کتاب الجمعة و الجماعه، کتاب قیام اللیل، کتاب الرضاع، کتاب الصداق، کتاب الاضاحی، کتاب الصرف، کتاب الوطی بملک الیمین، کتاب بیان حل الحیوان من محرمة، کتاب قسمه الزکات، کتاب العدد فی شهر رمضان، کتاب الزیادات، کتاب الحج، کتاب یوم و لیله، کتاب القضاء و آداب الاحکام، کتاب الشهادات، کتاب العقیقه، کتاب تاریخ الشهور و الحوادث، کتاب النوادر و کتاب النساء به اتمام نرسیده است (۱).

نجاشی گوید: اکثر این کتاب ها را نزد استادمان ابو عبد الله مفید و حسین ابن عبید الله غضایری قرائت کرده ام.

علامه حلّی، در خلاصه وی را توثیق کرده و از وی ستایش به عمل آورده است.

همچنین شیخ طوسی به توثیق او پرداخته و بعضی از کتاب های مذکور

ص: ۲۰۰

---

۱ - ۱- از آثار معروف او، کتاب کامل الزیاره است که گویا همان جامع الزیارات باشد، این کتاب در سال ۱۳۵۶ هجری با مقدمه مرحوم آقا میرزا محمد علی اردوبادی متوفی ۱۳۸۰ که شیخ اجازه ماست و تعلیقه مرحوم شیخ عبد الحسین امینی متوفی ۱۳۹۰ که مؤلف الغدیر است، در نجف اشرف به طبع رسیده است این کتاب را شیخ در تهذیب و دیگران از آن نیز نقل کرده اند، در ترجمه روضات (جلد دوم) نوشته ایم. ابن قولویه از شیخ کلینی و پدرش محمد بن موسی، روایت می کرده و از آثار او کتاب فهرست است در آنجا کتب و اصولی را که روایت کرده است، اسم برده است. سال وفات او را بر اختلاف سنه ۲۹۹ یا ۳۰۱ یا ۳۶۸ یا ۳۶۹ نوشته اند. از قطب راوندی نقل شده، ابن قولویه سال ۳۶۷ هجری در گذشته است و به نقل از شهید اول مرقد او در رواق شرقی حرم شریف حضرت جواد الائمه علیه السلام بوده است و پدرش محمد، از خیار اصحاب سعد بن عبد الله قمی بوده است و از ثقات اصحاب به شمار می آید و به نقل کنی و القاب مرقدش در شیخان قم بوده است. روضات از ریاض [۱] نقل کرده مرقد او در شیخان قم بوده است و مرقد کاظمین را منسوب به وی دانسته لیکن، در نسخه ریاض [۲] که مورد ترجمه ما می باشد، چنان موضوعی را ندارد و از مرقد او نام نبرده است -م.

را متعرض شده، و آن‌ها را از طریق مفید و دیگران روایت کرده است.

مؤلف گوید: در شهر تبریز به خط ملا محمد رضا مشهدی شاگرد شیخ بهایی چنان دیدم که جامع الروایات و ما روی فیها من الفضل، از آثار ابن قولویه است و گمان من این است که وی این موضوع را از شیخ بهایی نقل کرده باشد.

۲۲- شیخ نجم الدین جعفر بن ملیک حلبی

وی از فضلا و از اجلای فقها و قرا و زهاد عصر خود بوده و شیخ یوسف، پدر علامه حلی از وی روایت می کرده است.

۲۳- شیخ نجم الدین جعفر بن نما

از اجلای فضلا بوده و پیش از این به عنوان ابن محمد بن جعفر از وی یاد کردیم.

۲۴- سید جلال الدین حسینی

از فضلا و محدثان بوده و کتاب منهج الشیعه فی فضائل وصی خاتم الشریعه، از آثار اوست و از متأخران از شهید اول است.

۲۵- جمال الدین بن حسین بن جمال الدین محمد خوانساری معروف

به آقا جمال

(۱)

وی، از اجلای علما و فضلا و از حکمای محقق و مدقق و از معاصران است و آثاری دارد.

مؤلف گوید: از آثار او حاشیه ای است بر شرح مختصر و متعلقات آن به اتمام نرسیده است و در حاشیه ای بر حاشیه خفری و حواشی ناتمام بر

ص: ۲۰۱

۱- اکثر مورخان نام او را جمال الدین نوشته اند و به طوری که از آغاز شرح غرر و دررش استفاده می شود، نام او محمد بوده است و از قرینه اینکه هم لقب با جدش بوده باید نامش محمد باشد چنانچه نام او محمد بوده است.

شرح لمعه و ترجمه کتاب مفتاح الفلاح شیخ بهایی (۱) و رساله فارسی و مبسوطی در نفی وجوب نماز جمعه و بحث مبادی الاحکام در رد نظریه استاد علامه، ملا میرزا محمد بن حسن شیروانی تألیف کرده است (۲).

۲۶- سید جمال الدین بن عبد القادر حسینی بحرانی

امل گوید: وی، فاضلی صالح و شاعری ادیب و ماهر و از معاصران است. از جمله اشعار او این بیت هاست که برای من فرستاده است:

أ مولای ها أنا ذا عبدکم و من بأیادیک طوقته

و أغنیته بجزیل العطا و للبر و اللطف عودته

و أعلنت من فضله کامنا و أعلیت قدرا و وقرته

و عدت جمیلا و أنجزته و أولیت برا و والیته

فکیف بک الآن أبعدته و قد کنت من قبل قربته

ای آقای من، همانا من بنده توام و کسی هستم که به بند نعمت های تو درآمده ام. مرا با بخشش فراوان خود بی نیاز کردی و به نیکی و مهربانی خود عادت دادی. و با محبتی که داشتی فضیلت مرا آشکار ساختی و قدر و مقدار مرا هویدا کردی. و وعده نیکو دادی و آن را وفا فرمودی، و نیکی

ص: ۲۰۲

۱-۱- این ترجمه در بمبئی به طبع رسیده و نسخه خطی و مجدولی از آن نزد این حقیر موجود است و در آغاز آن به نام خود که محمد است اشاره کرده و این کتاب را به نام شاه صفی تدوین کرده است-م.

۲-۲- در روضات می نویسد: آقا جمال در روزگار خود، ریاست تدریس را به عهده داشت و از برکات انفاس او گروهی به عالی ترین مراتب دانش رسیدند و او دانشمندی ظریف و خوش طبع و نیکو چهره و اندیشمند و متنفذ بود. آقا جمال، خواهرزاده محقق سبزواری بود و از شاگردان او و پدرش آقا حسین، به شمار می آید. از آثار او شرح غرر و درر آمدی است و با علامه مجلسی و ملا میرزا شیروانی گفت و گوهایی داشته و آنی از اشتغال علمی فراغت نداشته است و به شاگردانش می گفته چنان نیست که هوش مرا ندارید بلکه به اندازه من اشتغال به علم پیدا نمی کنید. آقا جمال، در بیست و ششم ماه مبارک رمضان سال ۱۱۲۵ رحلت کرده و در مقبره پدرش در تخت پولاد مدفون شده است و بعضی سال فوت او را سال ۱۱۲۱ نوشته اند فاتح از شعرای آن عصر در ماده تاریخش گفته است: سال فوتش را به فاتح هاتفی از غیب گفت: کرد ایزد با حسین بن علی حشر جمال-م.

خودت را به نهایت هویدا ساختی. و با این وصف چگونه ممکن است، مرا از دربار خود برانی و حال آنکه پیش از این مرا در قرب خود جای داده بودی.

۲۷- سید جمال الدین سید نور الدین علی بن علی بن ابی الحسن

موسوی عاملی جبعی

امل الآمل وی، دانشوری بافضیلت و محقق مدقق و ماهر و ادیب و شاعر و شریک درس ما در پیش جمعی از اساتید بوده است.

جمال الدین، به دنبال پایان تحصیلات خویش به مکه مکرمه مشرف شد، و چندی را در حرم امن حضرت پروردگار مجاورت اختیار کرد. از آن پس به مشهد مقدس رضوی علی صاحب آلف السلام مشرف شد و به دنبال آن به حیدرآباد هند عزیمت کرد و هم اکنون در آنجا ساکن است و مرجع فضلا و بزرگان آن سرزمین می باشد.

جمال الدین اشعار بسیاری از قبیل معنیات و دیگر فنون شعر سروده، و حواشی و فوائد بسیاری از نظم و نثر گرد آورده است. از سروده های اوست:

قد نالنی فرط التعب و حالتی من العجب

فمن الیم الوجد فی جوانحی نار تشب

و دمع عینی قد جری علی الخدود و انسکب

و بان عن عینی الحمی و حکمت ید النوب

یا لیت شعری هل تری یعود ما کان ذهب

یفدی فؤادی شاذنا مهفهفا عذب الشنب

بقامه کأسمر بها النفوس قد سلب

و وجهه کأنها جمر الفضا اذا التهب

رنج و مشقت فراوانی، مرا به خود مشغول کرده، و حالت شگفتی در من به وجود آمده است. و از خشم دردناکی که در خود احساس می‌کنم آتش سوزانی در اعضا و جوارح من شعله ور است. و اشک چشمم بر گونه‌هایم روان است. و اثر تب در چشم من هویداست، و دست گرفتاری‌ها در باطن من حکومت می‌کند. ای کاش می‌دانستم، آیا می‌بینی آنچه را که از دست داده‌ام بار دیگر به سوی من بازگردد.

و آن آهویچه میان باریک شیرین دهانی است که، جانم به فدایش باد.

قامت و اندام نیزه‌مانندی داشت که، همگان، را هدف خویش قرار می‌داد.

و گونه سرخ فامی داشت که، چون آتش درخت غضا شعله ور بود.

از اشعار او چکامه‌ای است که در ستایش از عمویم، شیخ محمد حر سروده است:

سوی حر تملک رق قلبی هوای به منوط و الضمیر

و باب القول فیه ذو اتساع تضیق لعد أیسره السطور

فتی کھف الانام و خیر مولی له فضل تقل له البحور

آیا به جز از شیخ محمد حر که دلم بسته به او و عشقم پیوسته با اوست، دیگری می‌تواند دل مرا در قید بندگی خود درآورد درباره او هرچه بگویم کم گفته‌ام و عبارات از بیان کم‌ترین وصف او در تنگناست. او جوانی است که پناه همه مردم است و بهترین آقایی است که دریاها در برابر فضیلت او کاستی می‌گیرد.

در قصیده دیگری در ستایش او گفته است:

فتی أضحی لکل الناس رکنا لدفع ملّمه الخطب المهول

شدید البأس ذو عزم سدید جبان الکلب مهزول الفصیل

هو الحر الذی أضحت لدیه ذوو الاعسار فی ظل ظلیل

جوانمردی که برای مردم رکن و پناه است، تا هرگونه گرفتاری را از ایشان برطرف سازد. با عزمی استوار و بی‌باکانه به امور مردم رسیدگی

می کرد، حتی حیوانات از پافتاده و رنج دیده را هم در پرتو محبت خود قرار می داد. او، همان شیخ محمد حر است که بیچارگان را در زیر سایه رحمت خویش از ناتوانی می رهانید.

در ضمن نگارشی، اشعار زیر را برای من ارسال داشته است.

سلام کمثل الشمس فی رونق الضحی تؤم علاکم فی مغیب و مطلع

فاوله نور لدیکم مشعشع و آخره نار بقلبی و أضلعی

سری و هو ظمان لعذب حدیثکم و لکنه ریان من فیض آدمعی

و أودعت فی طی السّلام و دیعه و قد بت من سکر المحبه لا أعی

فرققا بها رفقا فانی أظنها فؤادی لانی لا أری مهجتی معی

سلامی که مانند خورشید در هنگام ظهر می درخشد و در طلوع و غروب آن به پیشگاه شما عرضه داشته می شود. آغاز آن، نور درخشان است و انجام آن، آتشی است که، دل و جوارح مرا می سوزاند. او شبانه به راه خود ادامه داد در حالی که، از گفتار شیرین شما تشنه بود و در عین حال از اشک چشم من، سیراب شد. در آن هنگام که به عرض سلام توفیق یافتم، گروهی در نزد شما به جای نهادم، و از مستی شراب محبت شما که مرا از پای در آورده بود، شب را به بیدار خوابی به سر بردم.

اینک به دل ناتوان من که از هر جهت رنج دیده است. مهربانی کنید، زیرا، گمان دارم با مفارقت شما آن را هم از دست داده ام.

و در ضمن نامه دیگری، اشعار زیر را برای من ارسال داشته است:

الی حضره المولی الهمام الممجد سلیل العلی الحر التقی محمد

أبث من الاشواق ما لو تجسمت لضاق بأدنی بعضها کل فدقد

و أهدی سلاما قد تناثر عقده فأصبح یزری بالجمان المنضد

و اصفی تحیات صفت من کدوره تؤم علاکم فی مغیب و مشهد

فیا أیها المولی الذی بحر مجده الیه تناهی کل فخر و سؤدد

اليك الوري ألفت مقاليد أمرها فابل الليالي و الايام و جدد

و دم سالما في طيب عيش و نعمه مطاعا معا في طيب اليوم و الغد

و ان تسالوا عنا فانا بنعمه و عافيه فيها نروح و نغتدي

و نرجو من الله المهيمن أنكم تكونون في خير و عز مؤبد

به سوی بزرگوار باهمت که بازمانده حر پرهیزکار و موسوم به محمّد است، اشتیاقات بی نهایتی از خود ابراز می دارم. که هرگاه آن ها مجسم شود بیابان ها با آن فراخی نمی توانند اندکی از آن ها را در خود قرار بدهند.

سلامی تقدیم می دارم که اگر چه خوشه های آن ریزان و گوهرهای آن پراکنده است اما، مرواریدهای به رشته کشیده شده را از اعتبار می اندازد.

بهترین درودهای پاک از هرگونه کدورت را در غیاب و حضور به مقام اعلای شما تقدیم می دارم. پس ای مولای من، و ای آن کسی که همگان به سوی دریای بزرگواری و عظمت او توجه کرده و هرگونه اهمیت و شخصیتی بدو پایان پیدا می کند و همه مردم از هر دسته ای که باشند، کلید کارهای خود را در اختیار او قرار می دهند و شبانه روز خود را برای درک فضائل او سپری می سازند.

اینک، آرزومندم همواره با سلامت و خوشی به سربری، و از پاکیزه ترین زندگانی و نعمت ها برخوردار باشی، و همه وقت مردم از تو اطاعت کنند. و هرگاه جویای احوال ما باشی به خوبی و در عین عافیت، امروز و فردا را به سر می بریم. از خدا می خواهیم که شما نیز همواره در خیر و خوبی و عزت به سر برید.

و من در یکی از اوقات، نامه منظومی در ضمن چهل و دو بیت، برای او ارسال داشتم که اینک ابیاتی چند از آن را متذکر می شوم. آغاز آن نامه به شرح ذیل است:

سلام و اکرام و ازکی تحیه تعطر أسمع بهن و أفواه

و أثنیه مستحسناات بلیغه تطابق فیها اللفظ حسنا و معناه

و اشرف تعظيم يليق بأشرف الل كرام و أحلى الوصف منه و أعلاه
أقبل أرضا شرفتها نعاله و أهدي بجهدى كل ما قد ذكرناه
من المشهد، الاقصى الذى من ثوى به نيل فى حماه كل ما يتمناه
الى ماجد تعنو الانام ببابه فتدرك أدنى العز منه و أقصاه
و أضحى ملاذا للانام و ملجا يخوضون فى تعريفه كلما فاهوا
فتى فى يديه اليمن و اليسر للورى فليمن يمناه و ليسر يسراه
جناب الامير الامجد الندب سيدى جمال العلى و الدين أيده الله
و بعد: فان العبد ينهى صبابه تناهت و وجدا ليس يدرك ادناه
و يشكو فراقا أحرق الصبّ ناره و قد دكّ طود الصبر منه و أفناه
و انا و ان شطت بكم غربه النوى لنحفظ عهد الودّ منكم و نرعاه
و قد جاءنى منكم كتاب مهذب فبدّل همى بالمسرّه مرآه
فلا تقطعوا اخباركم عن محبّكم فان كتابا من حبيب كلقياه
و انى بخير غير أن فراقكم أذاب فؤادى بالغرام و أصماه
و أهدي سلاما و التحيه و الثناء و ألطف مدح مع دعا تلوناه
الى اخوتى الامجاد قره مقلتى أحبه قلبى خير ما يتمناه
و اخوتكم حيا الحيا حى حيكم و يسقيه سقيا له فوق سقياه
و من عندكم من جيره و أحبه اذا خطرنا فى خاطرى فهو أواه
و ندعوا و نرجو منكم صالح الدعاء و من سائر الاخوان ايضا رجونا
اليكم تحيات انت من عبيدكم محمّد الحر الذى انت مولاه
و فى صفر تاريخه عام سته و سبعين بعد الالف بالخير عقباه

سلام و گرامیداشت و بهترین درودی که گوش ها و دهان ها را خوش بو می کند و ستایش بی نهایت در قالب بهترین الفاظی که در خور این معانی باشد. و آراسته ترین احترام را همراه با گرامی ترین توصیف تقدیم می دارد.

ص: ۲۰۷

زمینی را می بوسم که، نعل ها و کفش های او، آن را زینت بخشیده، و با نهایت کوشش، هر آنچه را که یاد کردم اهدا می کنم.

و درود من از دورترین مکان هاست که هر کس در آن، جای بگیرد، در پناه آن، به تمام آرزوهایش می رسد درود من به بزرگواری است که، مردمان عازم درگاه او می شوند و از نزدیک و دور، عزت را ادراک می کنند، و به آخرین آرزوی خود نایل می شوند. و او پناه مردمان است، و هر چه می گویند در تعریف اوست. جوانی که میمنت و فراخناکی زندگی در دست اوست. میمنت، در دست راست او و گشایش و فراخناکی در دست چپ او می باشد. جناب امیر بزرگواری است که، آقای من است و چهره فریبای عالی مقامی و دین داری است که خدا او را تأیید فرماید.

پس از این، آن کس که، دم از اوصاف تو می زند، بنده ای است که، دست به توصیف تو دراز می کند و به نهایت آن نمی رسد، و حقیقت آن را درک نمی کند. از فراق تو شکوه می کند و در آتش اشتیاق تو می سوزد و کوه صبر او فروریخته و نابود شده است. و من با این که از تو دور افتاده ام، از مراتب دوستی تو فراموش نمی کنم و به رعایت آن می پردازم. نامه پاکیزه ای از سوی شما رسید و اندوه مرا مبدل به شادی ساخت. بنابراین قطع مکاتبه دوستی نفرمایید؛ زیرا دیدن نامه دوست، همانند دیدار اوست. حال من خوب است جز اینکه مفارقت شما دل مرا آب کرده و عذاب می دهد. در عین حال بهترین درود و ستایش و شایسته ترین سپاس خود را همراه با دعا اهدا می کنم.

و به برادران بزرگوار خود که نور چشم منند و دلم متوجه به آن هاست، ابلاغ سلام می کنم.

برادران شما آن هایی هستند که قبیله شما را زنده کرده و خدا آن ها را زنده بدارد و آن ها را از آب رحمت و مغفرت خود بیش از آنچه در تصور آید، سیراب سازد. همچنین همسایگان و دوستان شما و آن ها که به خاطر من

بیاید از فیض خدا کامیاب شوند. و دعا می کنم و از شما و دیگر برادران امید دعای شایسته دارم. باری محمد بن حر که بنده ای از شماست و شما هم آقای او می باشید از همه نوع تحیات او برخوردار خواهید شد. و این نامه را در سال هزار و هفتاد و شش به سوی شما ارسال داشتم.

۲۸- شیخ جمال الدین بن یوسف بن احمد بن نعمه الله بن خاتون

عاملی

از فضیلتی و صلحای معاصر بوده است.

۲۹- شیخ جواد بن سعید بن جواد کاظمی

امل وی، از فضلا و علما و اجلائی محققان بوده است. آثاری دارد از آن جمله: شرح آیات الاحکام و شرح خلاصه الحساب شرح الفیه و شرح زبده شیخ بهایی و شرح جعفریه و غیر این ها.

کاظمی، از شاگردان شیخ بهایی، و گویند وی، شیخ الاسلام استرآباد بوده است.

مؤلف گوید: به طوری که از شرح دروسش استفاده می شود نامش محمد و لقبش جواد و شهرتش کاظمی بوده و همچنان که از شرح نهج المسترشدین او به دست می آید نامش جواد و نام پدرش سعد بوده است.

کاظمی. شیخ الاسلام دارالمؤمنین استرآباد بوده است و به دنبال آن پیش آمدی اتفاق افتاد که، مردم استرآباد وی را از آن شهر بیرون کردند.

کاظمی، برای احقاق حق خود و عملی که برخلاف انتظار از مردم استرآباد سرزد به شاه عباس ماضی (کبیر) شکوه کرد و از آنجا که، سبب اخراج او از استرآباد، سید امیر محمد باقر استرآبادی معروف به طالبان بوده و شاه عباس ارادت ویژه ای به سید داشت، به شکایت او اعتنایی نکرد و دستور داد تا کاظمی را از کشور ایران اخراج کنند.

ص: ۲۰۹

کاظمی با ناراحتی هرچه تمام تر از شکایت خود دست برداشت و پس از درگذشت شاه، به کاظمین که زادگاه اصلیش بود بازگشت و روزگاری را در آنجا گذراند و مورد توجه حاکمان بغداد به ویژه بکتاش خان قرار گرفت و پیش از آنکه سلطان مراد عثمانی، بغداد را فتح کند از بغداد بیرون رفت و در سرزمین های ایران ساکن شد.

از آثار کاظمی، شرح دروس که ناتمام مانده و من آن را به خط وی دیده ام و نسخه ای از آن نزد ما بود که مفقود شده است و شرح زبده و نیز نهج المسترشدين علامه را به نام کشف احوال الدین شرح کرده و شرحی مبسوط و ممزوج با متن است که در کمال خوبی و ارزندگی تألیف شده است و من آن را در ضمن کتاب های ملا محمد حسین اردبیلی قدس سره دیده ام.

کاظمی این کتاب را در سال ۱۰۲۹ هجری تألیف کرده و پایان آن در بامداد روز جمعه نهم ربیع الاول بوده است و دیگری، شرح جعفریه در احکام صلاه، و دیگری رساله مختصری در اصول الدین است (۱).

ص: ۲۱۰

۱-۱- به طوری که اظهار شده مجلد اول ریاض [۱] از حرف الف تا جیم مفقود شده و آنچه در ریاض مطبوع آمده و این جانب به ترجمه آن موفق شده ام مطالبی است که در امل الآمل بوده و مؤلف آن بخش را مورد مطالعه و حاشیه قرار داده و در ریاض [۲] مطبوع، همگی آن ها را به ضمیمه برخی از افراد و نظریات مؤلف ایراد نموده اند-م.

۱- حاجب بن لیث بن سراج

وی، فاضلی عالم و متکلمی فقیه و جلیل القدر و از معاصران سید مرتضی است به طوری که از کتاب دفع المناواه عن التفصیل و المساواه امیر سید حسین مجتهد عاملی به دست می آید او و سید مرتضی راجع به پاره ای از مسائل با شیخ مفید قدس سره مراسله و مکاتبه داشتند و ممکن است نام او در کتاب های رجال آمده باشد.

۲- ملا حاجی بن حسین یزدی

وی، از اجلای مشاهیر علمای روزگار شاه عباس صفوی و از شاگردان شیخ بهایی است.

وزیر خلیفه سلطان و ملا خلیل قزوینی بلکه، آقا حسین خوانساری از شاگردان او بوده اند که قابل ملاحظه است.

از آثار او شرح خلاصه الحساب شیخ بهایی است لیکن، به اتمام آن موفق نشده است. و به همین مناسبت پس از رحلت وی، شاگردش سید امیر مجد الشرف بن حبیب الله طباطبایی شیرازی تتمه آن را به انجام آورده است.

و ما نام او را بدان سبب در این بخش آوردیم که دانسته شود حاجی نام او بوده نه اینکه این کلمه مطابق معمول برای او وصفی باشد دال بر اینکه حج بیت الله را به جا آورده است ملاحظه شود.

وی، فاضلی عالم و جامعی کامل و ادیبی شاعر بوده و طبعی عالی داشته و از علمای روزگار صاحب بن عباد بوده است.

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء وی را از سراینندگان اهل بیت نام برده و اضافه کرده است که او بدون تقیه و آشکارا به ذکر مناقب اهل بیت علیهم السلام می پرداخت.

ثعالبی، در یتیمه الدهر ذیل احوال او می نویسد: وی، یگانه، دهر و خورشید روزگار خود بود. در ادب و فضیلت و کرامت و بزرگواری و مناسب گویی و برتری، بر امثال خود و سوارکاری و دلاوری بر دیگر معاصرانش، برتری داشته است. اشعار او معروف و به ارزشندگی و اهمیت مشهور می باشد.

وی، سال ۳۵۷ هجری کشته شد (۱).

۴- حارث بن علی بن زهره حسینی حلبی

از آثار او، قبس الانوار فی نصره العترة الاطهار و غنیه النزوع است. این دو اثر را در ضمن نسخه هایی از معالم ابن شهر آشوب که در اختیار داریم به وی نسبت داده ایم.

شگفت اینجاست که شیخ معاصر در امل الآمل متوجه به اختلاف نام حارث و حمزه نشده و به نام او که در معالم العلاماست اشاره نکرده است بلکه، در ذیل احوال سید حمزه که بعد از این ترجمه حال او خواهد آمد می نویسد: ابن شهر آشوب از وی نام برده و نوشته است: از آثار او قبس الانوار فی نصره العترة الاطهار و غنیه النزوع است.

ص: ۲۱۲

۱- ۱- ثعالبی در یتیمه الدهر او را این چنین معرفی کرده است: ابو فراس حارث بن سعید بن حمدان و اضافه کرده، ابو فراس پسر عموی سیف الدوله و ناصر الدوله بوده و صاحب، در حق او گفته «بدئ الشعر بملک و ختم بملک» یعنی آغاز شعر به امرؤ القیس شروع و به ابو فراس پایان گرفت و متنبی به اهمیت او گواهی می داد. ابو فراس در سال ۳۵۷ هجری به مناسبت پیشامدی که میان او و یکی از آزادشدگان خاندانش اتفاق افتاد کشته شد-م.

و ما به زودی مطالبی ذیل قیس الانوار به مناسبت شرح حال سید ابو مکارم حمزه بن علی معروف به ابن زهره ان شاء الله تعالی خواهیم نگاشت.

به دنبال آنچه یاد شد به اشکالی می‌رسیم و آن این است که از ظاهر سیاق کلام شیخ معاصر به دست می‌آید که مراد وی از سید حمزه، همانا سید بن زهره معروف و مؤلف کتاب الغنیه است و حال آنکه نام او سید عز الدین ابو المکارم حمزه بن علی بن زهره حسینی حلبی مؤلف غنیه النزوع و غیر آن است نه مرادش حارث بن علی بن زهره مترجم فعلی ما.

و این حارث برادر دیگری داشته که او هم معروف به ابن زهره است و نامش، سید ابو القاسم عبد الله بن علی بن زهره است و او هم کتابی به نام الغنیه عن الحجج و الادله، داشته است (فتأمل).

۵- ملا حافظ زواری

وی، فاضلی، عالم و از اجلای فقها و از شاگردان شیخ علی کرکی مشهور است.

زواری از علمای روزگار شاه تهماسب صفوی بوده است و به تألیف از او دست نیافتیم زواری، به فتح زای نقطه دار و رای بی نقطه منسوب به زواره است که دهکده معروفی است واقع میان اصفهان و یزد که من آن را دیده ام.

۶- ابو تمام طایبی شامی حبیب بن اوس بن حارث بن قیس حورانی

ابو تمام، سراینده مشهور و امامی مذهب است که تشیع خود را آشکار می‌کرده به ستایش اهل بیت علیهم السلام می‌پرداخت و کتاب الحماسه و غیر آن از آثار اوست. ابو تمام در روزگار خود پرچم دار شعر و پیشوای شاعران بود.

پدر ابو تمام مسیحی بود و او به شرف اسلام نایل آمد.

ابو تمام به ستایش خلفا و بزرگان می‌پرداخت و سروده‌های او خاور و باختر آن روزگار را فرا گرفته بود و او همان کسی است که، دیوان حماسه را گرد آورد.

ابو تمام، سراینده گندم گون و بلندبالا و زبان آور و شیرین گفتار بود سال ۱۹۰ یا پیش از آن متولد شد و سنه ۲۳۱ هجری در موصل در گذشت. و هنگامی که جان به جان آفرین سپرد حسن بن وهب در سوگ او چکامه ای سرود از آن جمله دو بیت زیر است:

فجع القريض بخاتم الشعراء و غدیر روضتها حبيب الطائي

ماتا معافتجاورا في حفرة و كذاك كانا قبل في الاحياء

با مرگ خاتم سراینندگان، شعر مرد و حبيب طائی هم در خاک غنود.

ابو تمام و سروده اش هر دو در خاک پنهان شدند، همچنان که در روزگار زندگی، هر دو باهم بودند.

و نیز محمد بن عبد الملک زیات وزیر معتصم بالله خلیفه عباسی، در سوگ او گفت:

نبأ أتى من أعظم الأنباء لما ألمّ مقلقل الاحشاء

قالوا حبيب قد ثوى فأجبتهم ناشدتكم لا تجعلوه الطائي

خبر مهمی که اعضا و جوارح مرا ناراحت کرده به من رسید و آن این بود که گفتند حبيب مرد سوگند به خدا نگوید که حبيب طائی (ابو تمام) مرده است.

ابو تمام، در روزگار ولایت و امامت حضرت جواد الائمه علیه السلام می زیسته بلکه، افتخار درك زمان حضرت ولایت مطلقه امام هادی علیه السلام را نیز داشته است؛ زیرا او، در روزگار آن حضرت رحلت کرده است.

سیوطی، در طبقات النحاه گوید در آثار یکی از شاگردان شیخ منتجب الدین صاحب فهرست، چنین آمده که: ابو تمام حبيب بن اوس طائی شاعر، یکی از سراینندگان ماهر بوده که می توانسته معانی عالی را استخراج کند و در الفاظ تازه و بدیع به کار ببرد و با نظر صائبی که داشته و کتاب حماسه ای را که به ذوق سرشار خویش برگزیده، با اساتید فن و سراینندگان عصر خود احتجاج نماید و به مناظره نشیند.

ابو تمام سال ۱۹۰ هجری یا بیشتر و کمتر از آن، متولد شده، و سال ۲۲۸ هجری در موصل در گذشته است و به قولی، وفات او سنه ۲۳۲ هجری بوده و وزیر محمد بن عبد الملک زیات و حسن بن وهب کاتب نحوی، او را مرثیه گفته اند.

ابو تمام به قزوین هم سفر کرده است.

تاریخ وفات ابو تمام به نقل سیوطی مخالف با تاریخی است که پیش از این گذشت و ابن اثیر در کتاب الکامل، تاریخ وفات او را سال ۲۲۸ هجری نوشته است.

در مختصر تاریخ ابن خلکان پس از آنکه نسب او را به طوری که ما ذکر کردیم یادآوری کرده، می نویسد: مؤلف کتاب الموازنه بین الطائین چنین می نویسد: آنچه را که اکثر مردم راجع به نسب ابو تمام اظهار داشته اند آن است که، پدر ابو تمام از نصرانیان و از مردم جاسم که دهکده ای از دیه های شام بوده، می باشد و او را تدوس عطار می خواندند بعدها او را به نام اوس معرفی کردند.

ابو تمام در زبان آرابی و سرایندگی و حسن اسلوب، یکتای زمانش بود و کتاب حماسه، از کثرت فضیلت و شناخت استوار و حسن اختیار او حکایت می کند و کتاب فحول الشعراء و الاختیارات من شعر الشعراء از آثار اوست و محفوظات هیچ یک از شعرا و ادبا به اندازه او نبوده است.

چنان که گفته اند، ابو تمام صد و چهارده هزار ارجوزه عربی علاوه بر قطعات و قصاید را از حفظ داشته است.

دانشوران اظهار داشته اند، از قبیله طی سه تن از سرشناسان، به وجود آمدند که هر سه در صفت ویژه خود نمونه بوده اند: حاتم طائی در سخاوتمندی و داود بن نصیر طائی در زهد و ابو تمام حبیب بن اوس در سرایندگی.

گویند در یکی از اوقات که خلیفه را با قصیده سینه اش ستود وزیر به خلیفه گفت، ابو تمام هرگونه جایزه ای که می خواهد به وی اعطا کن؛ زیرا او بیش از چهل روز زندگی نخواهد کرد. چه آنکه دیدم از زیادی اندیشه کردن خون، اطراف چشمانش را فرا گرفته است و کسی که بدین حال در آید بیش از چهل روز نماند، خلیفه از وی پرسید، در برابر این قصیده ای که در مدح ما سروده ای چه جایزه ای می خواهی؟ ابو تمام گفت: می خواهم تا فرمان فرمایی موصل را به من دهی! خلیفه پذیرفت و فرمان حکومت آنجا را به نام وی تویح کرد ابو تمام بدانجا عزیمت کرد و بیش از چهل روز از حکومت او نگذشت که دنیا را وداع گفت.

ابن خلکان گفته است، این افسانه اصولاً اساس درستی ندارد؛ زیرا در تحقیقی که به عمل آورده ام از حکومت وی در آنجا اثری نیافتم. آری، حسن بن وهب از طرف خلیفه، کارگزاری بریه موصل را به عهده داشت و پس از کمتر از دو سال در آنجا درگذشت. و قرینه دیگری که نادرستی آن قصه را، ثابت می کند آن است که، این قصیده در ستایش از هیچ یک از خلفا نبوده بلکه، ابو تمام این قصیده را در مدح احمد بن معتصم و یا در ستایش از احمد بن مأمون سروده است و این دو تن هم مقام خلافت نداشته اند.

ابو تمام در سال ۱۹۰ هجری و یا سال ۱۸۸ هجری و یا سال ۱۸۲ و یا سال ۱۹۲ هجری بنا به اختلافی که در سال میلاد اوست در دهکده جاسم که از مضافات شهر جیدور از توابع دمشق است متولد شده و در مصر نشو و نما یافته است.

گویند، در آغاز کار، در مسجد جامع مصر با کوزه سقایی، می کرد و به مردم آب می داد و یا کارگر بافندگی بود و در شهر دمشق بدین کار می پرداخت و پدرش در شهر دمشق باده فروشی داشت.

ابو تمام مردی گندمگون و بلندبالا و فصیح و شیرین گفتار و اندکی لکنت و تمتمه در زبانش بود (۱).

ابو تمام در سال ۲۳۱ هجری و یا در ماه ذیقعد و یا در ماه جمادی الاولی سال ۲۲۸ و یا ۲۲۹ و یا در ماه محرم سال ۲۳۲ هجری در موصل در گذشته است.

ابن خلکان گوید، قبر او را در موصل در بیرون میدان کنار خندق دیدم و عامه مردم می گفتند این، قبر تمام است.

جیدور بفتح جیم و سکون یا از توابع دمشق و مجاور با جولان است و طائی منسوب به طی است که یکی از قبیله های معروف عرب می باشد و این کلمه و نسبت، برخلاف قاعده است و صحیح آن است که بگویند، طیء، در عین حال باب نسبت از ابواب محتمل التغییر است. چنان که در نسبت به دهر، دهری و در نسبت به سهل به ضم سین سهلی، می گویند.

پایان گفته صاحب مختصر.

کتاب حماسه او دیوان معروفی است که من نسخه های کهنی از آن را در اصفهان و نجف و اردبیل و مشهد رضا علیه السلام و قسطنطنیه و دیگر شهرها دیده ام و گروهی از ادبا از جمله، ابو زکریا خطیب تبریزی، آن را در ضمن دو مجلد شرح کرده است و من شرح او را که متضمن خط خطیب و نسخه بسیار کهنی بوده در تبریز دیده ام (۲).

ص: ۲۱۷

۱- ۱- تمتمه: به فتح هر دو تاء به کسی می گویند که، حرف تا را مفتوح بگوید و آن را تکرار کند و به همین علت هم به لقب تمام معروف بوده و یا لکنتی در زبان داشته چنان که شاعری درباره او گفته: یا نبی الله فی الشعر و یا عیسی بن مریم أنت من اشعر خلق الله ما لم تتکلم - م.

۲- ۲- کشف الظنون می نویسد: علت گردآوری دیوان حماسه آن بوده که، ابو تمام به خراسان رفت و عبد الله بن طاهر را ستایش کرد جایزه گرفت و عازم عراق شد در مسیر خود به همدان رسید ابو الوفا بن سلمه، وجودش را مغتنم شمرده، او را به خانه خود وارد کرد و به اکرام او پرداخت. در یکی از روزها برف شدیدی بارید چنان که راه ها مسدود گردید. ابو تمام از این پیش آمد غمناک شد از طرف دیگر ابو الوفا خرسند گردید و کتابخانه خود را

شیخ معاصر ما در امل الآمل، می نویسد: ابو تمام حبیب بن اوس طائی عاملی شامی سراینده مشهور و شیعه مذهب و فاضل و ادیب و منشی بوده.

ابو تمام، آثاری دارد از آن جمله دیوان حماسه (۱) و دیوان شعر و کتاب مختار شعر القبائل و کتاب فحول الشعراء و الاختیارات من شعر الشعراء و غیر این ها.

علامه حلی رحمه الله در خلاصه می نویسد: ابو تمام، امامی مذهب بود و اشعاری در مدح اهل بیت علیهم السلام سروده است.

احمد بن حسین غضائری بیان داشته، نسخه کهنی از اشعار او را که در روزگار او یا نزدیک به زمان او نوشته شده بود، از اشعار وی دیده است. از آن جمله، قصیده ای بوده که در آن به ذکر اسامی شریفه اهل بیت علیهم السلام پرداخته و به نام شریف حضرت ابو جعفر ثانی، جواد الائمه علیه السلام که وی در عصر آن حضرت می زیسته پایان داده است.

ص: ۲۱۸

۱- ۱) - ابو تمام، دارای دو دیوان به نام حماسه بوده است. الذریعه (جلد هفتم) می نویسد: اولین حماسه را ابو تمام به نام عبد الله بن طاهر نوشته است و حماسه دوم را به نام ابو الوفا سلمه گرد آورده که ما پیش از این از کشف الظنون یاد کردیم الذریعه می نویسد: کشف الظنون، حماسه اولی را نام نبرده است - م.

جاحظ در کتاب الحیوان می نویسد: حدیث کرد مرا ابو تمام و او از رافضی های معروف بود. پایان کلام علامه.

نجاشی نیز آنچه را از علامه نقل کردیم در رجال خود ایراد و اضافه کرده است که، کتاب الحماسه و کتاب مختار شعر القبائل، از آثار اوست و نقل آثار او را ابو احمد عبد السلام بن حسین بصری، به ما اجازه و اخبار کرده است.

مؤلف طبقات الادباء می نویسد: ابو تمام حبیب بن اوس طائی شاعر، اصلاً از مردم شام بود و در دوران جوانی در مصر می زیست و در مسجد جامع سقایت می کرد و به مردم آب می داد و همان وقت هم با ادبا و سرایندگان نشست و برخاست داشت و مراتب ادبی و مضامین عالیه شعری را از ایشان فرا می گرفت و جوانی هوشمند و زیرک بود و شعر را دوست می داشت و همواره طبع آزمایی می کرد تا به سرایندگی پرداخت و خوب از عهده برآمد و شعر او مجالس و محافل را به خود متوجه کرد و نام او بر سر زبان ها افتاد در همین موقع خبر سرایندگی او به گوش معتصم عباسی که در سامرا بود، رسید او را به دربار خویش دعوت کرد. ابو تمام، در نتیجه ارتباط با دربار معتصم، چکامه های بلندبالایی در ستایش او سروده و جایزه های فراوانی به دست آورد و معتصم هم او را از سرایندگان دیگر برتری می داد.

ابو تمام، به بغداد نیز سفری کرد و در آنجا با ادبای بزرگ و دانشوران آن عهد آمیزش پیدا کرد و مردی ظریف و خوش اخلاق و کریم النفس بود و احمد بن طاهر و دیگران اخبار مستند و استواری را از وی روایت کرده اند.

ابو تمام که همان، حبیب بن اوس بن حارث بن قیس باشد، سال ۲۳۱ هجری در گذشت و حسن بن وهب و محمد بن عبد الملک که در آن

روزگار عهده دار وزارت بودند، او را مرثیه گفته اند و همان چهار بیت شعری را که پیش از این ترجمه کردیم، در رثای او آورده شده است.

برخی از دانشوران گفته اند، ابو تمام اشعر شعرای آن روزگار بوده و بحتری از شاگردان او به شمار است و متنبی سبک آن ها را پیروی کرده است.

اکثر سروده های ابو تمام درباره سخنان حکمت آمیز و اخلاق و آداب است و دیوان او در کمال خوبی و پسندیدگی است. و برخی از ارباب فضل بحتری را برتر از ابو تمام دانسته اند.

ابن رومی گوید: نظر من آن است که، بحتری در ستایش گری و غزل سرایی مضامین ابو تمام را سرقت کرده و هر کجا مضمون پسندیده ای در کلمات بحتری به چشم می خورد از همان هایی است که، ابو تمام در اشعار خود آورده است.

اشعار زیر از سروده های ابو تمام است:

و ما هو الا الوحى أوحى مرهف تميل ظباه اخدعى كل مائل

فهذا دواء الداء من كل عالم و هذا دواء الداء من كل جاهل

هیچ شمشیر تیزی مانند وحی وجود ندارد که بتواند از کج رویها جلوگیری نماید. آری وحی است که می تواند درد عالم را از نظر پی گیری حقایق و درد جاهل را از نظر فراگیری بهبود بخشد. و در ضمن قصیده ای چنین سروده است (۱).

ص: ۲۲۰

۱-۱- سیوطی، در تاریخ الخلفا [۱] می نویسد: سال ۲۲۳ هجری، معتصم عباسی به کارزار با رومی ها پرداخت و عموریه را فتح کرد و لشکریان رومی را به طوری از پای درآورد که تا آن تاریخ چنان کارزاری برای هیچ یک از خلفا اتفاق نیفتاده بود خانه ها را خراب کرد و آثار آن ها را نابود ساخت سی هزار مرد را از پای درآورد و سی هزار تن از آن ها را اسیر کرد پیش از آن که وی به کارزار با آن ها پردازد، منجمان طالع این جنگ را نحس و او را از مبارزه با رومیها بیم دادند لیکن او به سخن آنها اعتنائی نکرد و خود به نبرد با آن ها پرداخت تا عموریه را فتح کرد و آن بیچارگی را برای رومیان به بار آورد ابو تمام قصیده یادشده را به شکرانه این فتح انشاد نمود و در ضمن بیتی به نادرستی گفته منجمان، اشاره کرده و گفته:

السيف أصدق أنباء من الكتب في حده الحد بين الجدّ واللعب

بيض الصحائف لا سود الصحائف في متونها جلاء الشكّ و الريب

و العلم في شهب الارماح لامعه بين الخميسين لا في السبعه الشهب

ان الحمامين من بيض و من سمر دلو الحياتين من ماء و من عشب

ان الاسود أسود الغاب همتها يوم الكريهه في المسلوب لا السلب

شمشير، راستگوتر از کتاب هاست و لبه تیز آن مرز حقیقت و مجاز است. صفحه سپید شمشیرها برخلاف صفحه سیاه کتاب ها، چنان روشن و آشکار است که متون آن، هرگونه شک و شبهه را برطرف می کند. دانش در پرتو نیزه ها می درخشد، و در ظرف دو هفته کار دشمنان را پایان می دهد نه در میان نشیب و فراز ستارگان هفت گانه.

همانا، دو مرگ سپید و گندم گون، مانند دو دلوی هستند که از آب و گیاه دو گونه زندگی به وجود می آورند. شیرها، شیرهای بیشه اند که با همت خود در میان معرکه کارزار، روح از بدن های دشمنان بیرون می آورند و تنها به غنیمت گرفتن و لباس از اندام آن ها بیرون آوردن، اکتفا نمی کنند.

در قصیده دیگری گوید:

اذ المرء لم يستخلص الحزم نفسه فذروته للنائبات و غاربه

أعاذ لنا ما أحسن الليل مركبا و أحسن منه في المهمات راكبه

هرگاه، آدمی از کمال احتیاط برخوردار نشود مصیبت ها و حوادث بر دوش او بالا می رود. ای کسی که ما را سرزنش می کنی، باید بدانی که، شب بهترین مرکب رهوار است و بهتر از آن کسی است که، برای وصول به مهمات، سوار آن، می شود.

و در جای دیگر گوید:

و قد يكهم السيف المسمى مته و قد يرجع المرء المظفر خائبا

فآفه ذا أن لا يصادف مضربا و آفه ذا أن لا يصادف ضاربا

گاهی شمشیری که مرگ نامیده می شود کندی می گیرد، همچنین گاهی مرد پیروزمند، نومید، باز می گردد. آفت شمشیر کند آن است که، از فرود آمدن به دشمن و از پای درآوردن او باز می ماند. و آسیب آن دیگری آن است که، با زنده ای روبرو نمی شود.

در قصیده دیگری گفته است:

جری حاتم فی حلبه منه لو جری بها القطر شاوا قیل أیهما القطر

فتی ذخر الدنيا اناس و لم یزل لها ذآخر فانظر لمن بقى الذخر

حاتم در جایگاهی در آمد که اگر قطره بارانی در آن جای بگیرد خواهند گفت کدام یک از این دو، قطره بارانند. جوانی را به خاطر دارم که دنیا را برای نگه داری مردم ذخیره کرد، و آنچه داشت بدیشان بخشید. اینک از دو دسته کدام یک، از ذخیره خود بهره گیری می کنند و اثر ذخیره برای کدام یک باقی می ماند.

باز گفته است:

ینال الفتی من عیشه و هو جاهل و یکدی الفتی فی عیشه و هو عالم

و لو کانت الارزاق تاتی علی الحجی هلکن اذا من جهلن البهائم

فلم یجتمع شرق و غرب لقاصد و لا المجد فی کف الفتی و الدرهم

انسان نادان، ممکن است با جهالتی که دارد به مقام عالی برسد و انسان دانا ممکن است با فراستی که دارد به بیچارگی بیفتد. ارزاق، از راه دانایی به دست نمی آید و هرگاه قرار بود از این راه، مردم از روزی استفاده کنند، باید چهارپایان بر اثر جهلی که دارند، بمیرند.

آنکه قصد سفر دارد نمی تواند شرق و غرب را با هم ببیند، و در دست جوانمرد هم بزرگی و دنیا رو درهم با هم باقی نمی ماند.

ابن شهر آشوب در مناقب، اشعار ذیل را از ابو تمام یاد کرده است:

رَبِّيَ اللَّهُ وَ الْأَمِينَ نَبِيِّيَ صَفْوَهُ اللَّهُ وَ الْوَصِيَّ اِمَامِي

ثُمَّ سَبَطًا مُحَمَّدًا وَ تَالِيَاهُ وَ عَلِيًّا وَ بَاقِرَ الْعِلْمِ حَامِي

وَ التَّقِيَّ الزَّكِيَّ جَعْفَرَ الطَّيِّبَ مَأْوِيَّ الْمُعْتَرِّ وَ الْمُعْتَمَّ

ثُمَّ مُوسَى ثُمَّ الرِّضَا عِلْمَ الْفِضْلِ الَّذِي طَالَ سَائِرُ الْاَعْلَامِ

وَ الصَّفِيَّ مُحَمَّدَ بْنَ عَلِيٍّ وَ الْمُعْتَرِيَّ مِنْ كُلِّ سُوءٍ وَ ذَامِ

وَ الزَّكِيَّ الْاِمَامَ مَعَ نَجْلِهِ الْقَائِمِ مَوْلَى الْاِنَامِ نُورِ الظَّلَامِ

أَبْرَزَتْ مِنْهُ رَأْفَةُ اللَّهِ بِالنَّاسِ لِتَرْكِ الظَّلَامِ بَدْرِ التَّمَامِ

فِرْعَ صَدَقَ نَمَا اِلَى الرَّتْبَةِ الْقَصْوِيَّ وَ فِرْعَ النَّبِيِّ لَا شَكَّ نَامِي

فَهُوَ مَاضٍ عَلِيَّ الْبَدِيهَةِ بِالْفِيضِ صَلِّ مِنْ رَأْيِ هَزْبِرِي هَمَامِ

عَالِمِ بِالْاُمُورِ غَارَتِ فِلمِ تَنْ جَمِّ وَ مَا ذَا يَكُونُ فِي الْاِنْجَامِ

هُؤَلَاءِ الْاَوْلَى بِهِمْ حَجَّ تَهْ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ

خدا، پروردگار من است و پیمبر، امین من و جانشین برگزیده خدا.

امیر المؤمنین علی علیه السلام پیشوای برحق من است. پس از ایشان دو نواده محمد، حضرت امام حسن علیه السلام امام حسین علیه السلام حضرت علی بن الحسین و حضرت باقر العلوم که پشتیبان منند. و پس از ایشان، امام برگزیده و پاک طینت حضرت جعفر بن محمد است که درگاه او پناهگاه هرگونه درمانده و بینواست. و پس از او حضرت موسی بن جعفر و حضرت علی بن موسی علیهما السلام اند که پرچم برافراشته ولایت و فضیلتند و پرچم های دیگر از برکت وجود او همواره در اهتزازند. و پس از ایشان، حضرت محمد بن علی الجواد و علی بن محمد، که برگزیده خدا و عاری از هرگونه عیب و نقص می باشند. و پس از او، حضرت امام حسن عسکری است همراه با فرزند پاکیزه گوهرش که، به امر حق قیام می فرماید و آقای مردمان و خورشید تابان تاریکی هاست. از برکت وجود او رحمت خدا نسبت به

مردم هویدا می شود و ماه شب چهارده ای است که تاریکی ها را برطرف می گرداند.

شاخه راستی و صداقت است که بر اثر نمو پی در پی به آخرین مرتبه عالیه نایل آمده است آری! شاخه های ولایت حضرت پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله همگی در نشو و نمایند.

اوست که بی درنگ و با اندیشه مردانگی و ولایت خویش حق را از باطل جدا می سازد.

و از همه امور باخبر است و ستاره تابانی است که به امر خدا غروب ندارد. باری، اینان همان اولیای برحق هستند که حضرت صاحب جلال و کرم، ایشان را حجت خود قرار داده است.

مسعودی در مروج الذهب به بخشی از احوال و آثار ابو تمام اشاره کرده و او را به بزرگی ستوده و اضافه کرده است: به دنبال درگذشتش، سرایندگان در مرثیه او چکامه ها سرودند از جمله، حسن بن وهب در سوگ او گفته است:

فان تسأل بما فی القبر منی حبیباً کان یدعی لی حبیباً

لبیباً شاعراً فطناً ادیباً اصیلاً الرأی فی الجلی أریباً

ابا تمام الطائی إنا لقینا بعدک العجب العجیباً

و أبدی الدهر أقبح صفحتیه و وجها کالهما قطوباً

هر گاه از من پرسسی که چه شخصیتی در قبر خوابیده است، خواهم گفت: حبیب است که دوست من بود. او خردمندی بود سراینده و هوشمند و ادیب و اندیشه با اصالت داشت و به اتفاق همگان در دانایی یکتای عصر به شمار می آمد. ای ابو تمام طائی! پس از درگذشت تو به گرفتاری بس شگفت آوری، دچار شدیم. آری با از دست دادن تو روزگار، روی کریه خود را به ما نشان داد و با چهره ای که سراسر آن را اخم و ترش رویی و بدقیافه ای فرا گرفته بود با ما روبرو شد.

ابن خلکان می نویسد: ابو تمام حبیب بن اوس بن حارث بن قیس تا آنجا که، نسبش را با واسطه چندی به یعرب بن قحطان منتهی ساخته (۱):

سراینده ای است نامی و در فصاحت لفظ و پاکیزه بودن شعر او از هر گونه حشو و زواید و داشتن اسلوبی پسندیده یکتای روزگار خود به شمار است.

کتاب حماسه از آثار اوست و این کتاب دلیل بر کثرت فضیلت و استواری معرفت اوست و ضمناً ثابت می کند تا چه اندازه در اختیار اشعار بکر و نغز، حسن نظر و مهارت داشته است. و از آثار و مجموعه دیگری است به نام فحول الشعراء.

ابو تمام حافظه شگفت آوری داشت و محفوظات هیچ یک از سراینندگان به پایه محفوظات او نمی رسید. چنان که گویند، چهارده هزار ارجوزه عربی علاوه بر قصاید و قطعه های دیگر، در خاطر داشت او به ستایش خلفا می پرداخت و به شهرها سفر می کرد.

تا آنجا که گویند: اشعار ابو تمام پیوسته نامرتب مانده بود تا اینکه ابو بکر صولی اقدام کرد و آن ها را به ترتیب حروف الفبا گرد آورد. پس از او علی بن حمزه اصفهانی بدین کار پرداخت و به ترتیب حروف الفبا، جمع آوری نمود بلکه، سروده های او را به ترتیب انواع شعر از قصاید و غزلیات و قطعه ها گردآوری کرد.

ابو تمام، در محل جاسم که دهکده ای است از جیدور، از توابع دمشق متولد شد و در سال ۲۳۱ هجری درگذشت.

پس از این به یادآوری دو چکامه ای که حسن بن وهب و محمد بن عبد الملک زیات در سوگ او گفته اند و ما پیش از این از امل الآمل نقل کردیم پرداخته است.

ص: ۲۲۵

۱-۱- همگی نسب او بدین شرح است: ابو تمام حبیب بن اوس بن حارث بن قیس بن اشج بن یحیی بن مروان بن مر بن سعد بن کاهل بن عمرو بن عدی بن عمرو بن غوث بن جهلمه بن ادد بن کهلان بن یشجب بن یعرب بن قحطان-م.

مؤلف گوید: این شهر آشوب، در معالم العلماء نام او در ردیف سرایندگان پرهیزکار که از ستایش گران اهل بیت عصمت علیهم السلام بوده اند آورده است.

شامی، منسوب به شام است و از جمله شهرهای شام یکی غوطه است که یکی از بهشتی های چهارگانه مشهور دنیاست و آن ها عبارتند از غوطه دمشق و شعب بوان فارس (۱) و نهر ابله بصره و صغد سمرقند. و غوطه شام از نظر آب و هوا و دیگر ویژگی ها از آن سه محل برتر است.

ابن حوقل گفته: صغد سمرقند که واقع در ماوراءالنهر می باشد، از جهات آب و هوا و خصوصیات دیگر، بهترین بهشت از بهشت های چهارگانه است.

و می نویسد: صغد یا وادی صغد با صاد مضموم و سکون غین نقطه دار و آخر آن دال مهمله و بی نقطه است.

از تقویم البلدان استفاده می شود صغد با سین مضموم است و صغد نام اقلیمی است که شهرها و دهکده های بسیاری را دربر دارد.

از این حوقل نقل کرده، نخستین شهر صغد، دبوسیه است که از توابع بخارا به شمار آمده، پس از آن استجیر و بعد از آن کشانیه و استجیر و

ص: ۲۲۶

۱- فرصت شیرازی رحمه الله در آثار عجم [۱] می نویسد شعب به کسر شین و سکون عین و بوان با تشدید واو بر وزن شداد، از نواحی نوبنجان است و دره ای است بسیار وسیع و گشاده به طول سه فرسخ و عرض متجاوز از یک فرسخ، هوایش سرد و متمایل به اعتدال صحرایش دلگشا و فضایش باصفا، رودی، در آن روان است که آبش در نهایت خوش گواری و شیرینی و چشمه های زلال و گوارا نیز در اطراف و جوانبش جاری است. سرتاسر آن دره درختستان است از هر گونه میوه دارد از انبوهی درخت، آفتاب بر زمین نیفتد شکار بی شمار از هر صنف و طيور غیر محصور از هر نوع در آن مرغزار در چرا و پروازند. کوه های آن اکثر از برف خالی نیست و معروف است که آنجا یکی از بهشت های دنیاست متنبی در ضمن قصیده ای که در مدح عضد الدوله دیلمی گفته از آن یاد کرده، و گوید: مغانی الشعب طیباً فی المغانی بمنزله الربیع من الزمان - م.

سمرقند است و همان شهر سغد است و وادی صغد شرق و غرب آنجا را فرا گرفته است.

و از جمله دیده های سغد، خوشوفغن است.

جزری در اللباب می نویسد: خوشوفغن ضم خا و شین فتح فا و سکون غین و نون آخر، دهکده ای است بزرگ و بابرکت و از دیه های سغد است و در این زمان آن را رأس القنطره (سرپل) گویند.

از جمله مضافات شام قریه رقیم است و به طوری که مؤلف تقویم البلدان می نویسد، رقیم شهرکی است نزدیک به بلقا و خانه های آن همگی از سنگ حجاری شده بنیان شده است چنان که هر کس ببیند می پندارد از یک سنگ تشکیل شده است و گویا اصحاب رقیم از آنجا باشند.

و اما کهف (غار) اصحاب کهف در چهار فرسخی نخجوان، در کوه معروفی واقع شده است.

کلمه شام نام معروف آن اقلیم است و در این روزگاران عموم مردم، کلمه شام را به دمشق می گفتند و به دیگر شهرهای آن اقلیم کلمه شام را اطلاق نمی کردند.

در تقویم البلدان گوید: اقلیم مزبور را از آن جهت شام گفته اند که، گروهی از بنی کنعان به مناسبت اینکه آن اقلیم در طرف چپ کعبه قرار گرفته، تشاموا الیه یا «تیا سروا الیه» گفته و تشام، توجه به جانب چپ است.

و گویند آن اقلیم را به نام سام بن نوح نام گذاری کردند و سریانی، سام، شام است. و هم گویند به مناسبت این است که، سرزمین های آنجا به رنگ های مختلف از قبیل سپید و قرمز و سیاه درمی آید که شام به معنای رنگ است.

و همان مؤلف گوید به کتابی که راجع به مسالک و ممالک و از آثار احمد بن ابی یعقوب کاتب بود دست یافتم که از عراق ستایش و از شام نکوهش کرده بود درباره شام گوید:

هوایش و باخیز و منازلش تنگ و سرزمینش ویران و سرکشانش بسیار و مردمش فقیرند.

و درباره مصر گوید: شهر مصر در کنار دریایی واقع شده که بوی عفونتش همه جا را گرفته است و هر ساعت بخارهای بدی که مولد بیماری و از بین بردن غذاست از آن به آسمان بلند می شود و در کنار کوهی است که سنگ های آن در کمال سختی و خشونت است و به سبب همان خشونت است که سبزی بر آن نمی روید و چشمه از آن جاری نمی شود.

ابن اثیر گوید: شام دارای پنج شهر است و نخستین آنکه از ابتدای فرات شروع می شود، شهر قنسرین و پس از آن شهر حمص، و بعد از آن شهر دمشق و سپس اردن و به دنبال آن فلسطین است و عرض هریک از این شهرها از ناحیه فرات تا فلسطین امتداد یافته و طول آن ها از سوی شرق تا دریای روم می باشد.

فلسطین به کسر فا و فتح لام و سکون سین و کسر طای بی نقطه و در آخر آن نون شهر بزرگی است که مشتمل بر بیت المقدس و غزه و عسقلان بوده است (پایان آنچه در تقویم البلدان است).

مؤلف گوید: صاحب تقویم، اقلیم شام را به طوری تحدید کرده که شهرهای ارمن هم داخل در حدود شام بوده و این بلاد در روزگار او شهرهای شیس خوانده می شده است. وی می نویسد: اقلیم شام از طرف مغرب از کنار دریای روم از طرسوس که واقع در بلاد ارمن است تا رفج که در اول جفار مصر و شام می باشد منتهی می شود و از طرف جنوب از رفج تا حدود تیه اسرائیل که ما بین شوبک و ایله بوده تا بلقا، و از سوی مشرق از بلقا تا مشرق مصر و اطراف غوطه تا سلیمه و از آنجا تا مشرق حلب و تا به بالس احاطه دارد. و از جهت شمال از بالس همراه با فرات تا دهکده نجم و تا بیره و از آنجا تا قلعه روم و سمیسط تا حصن منصور و از آنجا

تا بهنسی به طرف مرعش و از آنجا به شهرهای سیس تا طرسوس و از آنجا تا دریای روم به نحوی که در آغاز گفتیم امتداد دارد.

بعضی از این حدود از سوی شرق شام آغاز شده و همان جا هم از جهت دیگری طرف جنوبی به شمار می آید از قبیل بلقا که از سوی حلب و اطراف آن تعیین شده جانب جنوبی بوده و همین جهت هم جانب شرقی است. مانند غزه و اطراف آن از آنچه یاد شد باید حدود دانسته شود.

مؤلف گوید: شیخ معاصر ما (شیخ حر عاملی) که مقامش افزون باد، بخشی از فضائل شام را در مقدمه کتابش که به نام (امل الآمل فی علماء جبل عامل) تألیف می باشد ایراد کرده است و ما همان مقدار را در شرح حال شیخ ابراهیم بن ابراهیم بن فخر الدین عاملی بازوری که در آغاز این کتاب آمده است به ضمیمه پاره ای از فوائد دیگر متذکر شده ایم (۱).

ملا نظام الدین قرشی شاگرد شیخ بهایی رحمه الله در نظام الاقوال می نویسد:

ابو تمام حبیب بن اوس طائی سراینده ای امامی مذهب بوده و مدایح بسیاری در ستایش اهل بیت علیهم السلام سروده است.

جاحظ، در کتاب حياه الحيوان (یا الحيوان) می نویسد: ابو تمام طائی که از سران رافضی هاست، برای من چنین حکایت کرد.

و احمد بن حسین غضائری متذکر است که نسخه کهنه ای را که ممکن است در روزگار ابو تمام یا نزدیک به زمان او نوشته شده باشد به دست آوردم که در آن، قصیده ای از ابو تمام بود و یادآور ائمه طاهرین علیهم السلام شده و یک یک آن بزرگواران را نام برده تا به حضرت جواد رسیده است. زیرا، در روزگار ولایت آن حضرت در گذشته، و به همین موضوع هم علامه، در خلاصه الرجال اشاره کرده است.

ص: ۲۲۹

۱- ۱- شیخ بزرگوار، در آغاز امل در ضمن مقدمه هفتم، احادیث چندی درباره فضیلت شام ایراد کرده است و آنجا را از نظر اخبار، ارض مقدسه و بلاد مبارکه یاد کرده و نیز شرح حال ابراهیم بازوری را که اشاره کرده و در آغاز کتاب آورده، جزء ترجمه هایی است که مفقود شده و در کتاب مطبوع بدانچه در امل آمده، اکتفا شده است-م.

و شیخ ما (شیخ بهایی) مد ظله البهی از خط علامه قدس سرّه چنین نقل کرده است: ابو تمام بن اوس طائی در سال ۲۲۸ هجری در موصل در گذشت، بنابراین وفات او هشت سال پس از شهادت حضرت جواد الائمه اتفاق افتاده چه آنکه شهادت آن حضرت در سال ۲۲۰ هجرت به وقوع پیوسته بنابراین کلام او از نظر تاریخ متنافی با یکدیگر و محل تأمل است.

مؤلف گوید: پیش از این، از کامل بن اثیر و غیر او تاریخی را ذکر کردیم که موافق با تاریخ مزبور می باشد.

ابن شحنه، در تاریخش می نویسد: در سال ۲۲۰ هجری محمد الجواد بن علی الرضا بن موسی الکاظم علیهم السلام در گذشت و عمر شریفش در آن تاریخ بیست و پنج سال بود و در بغداد در جوار جدش حضرت موسی الکاظم علیه السلام دفن شده است و در سال ۲۲۸ هجری ابو تمام حبیب بن اوس طائی در گذشته است.

مؤلف گوید: قول ابن اثیر مؤید نظر شیخ بهایی رحمه الله است.

پس از این، در یکی از تاریخ ها دیده شد که ابو تمام در روزگار جوانی در مسجد جامع مصر سقایی می کرد و به دنبال آن با ادبا همنشینی پیدا کرده و انسانی زیرک و هوشمند بوده و همواره به طبع آزمایی می پرداخت تا شعر گفت و خوب از عهده برآمد و شعرش مجالس اهل ادب را به خود متوجه ساخت تا به گوش معتصم رسید. معتصم، او را به دربار خویش دعوت کرد و ابو تمام قصایدی در ستایش او گفت و خلیفه، او را بر دیگر سرایندگان دربارش برتری داد.

ابو تمام در پایان سال ۲۳۱ هجری در گذشت.

مؤلف گوید: بنابراین قول، وفات او در روزگار حضرت عسگری علیه السلام اتفاق است (جای تأمل است).

۷- سید امیر حبیب الله بن امیر سید شریف زین الدین علی جرجانی

(گرگانی) شیرازی

خواندمیر در اواخر تاریخ حبیب السیر می نویسد: سید حبیب از بازماندگان امیر سید شریف علامه جرجانی است و امیر، مقام صدارت شاه اسماعیل صفوی را به عهده داشت و در کارزار چالدران که شاه اسماعیل با سلطان سلیم پادشاه دوم (عثمانی) به نبرد پرداخت، امیر سید شریف با گروهی از امرا کشته شدند و سید حبیب الله برادرزاده امیر سید شریف است.

سید، در این روزگار در شیراز می زیسته و امتیاز ویژه ای بر سادات دیگر پیدا کرده و شخصی عالی مقام و بلندمرتبه و به شرافت سلسله معروف بوده است.

سید، در این سال (۹۳۰ هجری) که مصادف با درگذشت شاه اسماعیل است امور داوری و قضاوت شیراز را به عهده داشت و همت خود را در داوری میان مردم به کار می برد.

مؤلف گوید از قراین پیداست که وی از افاضل اعلام به شمار نمی آمده است و الا می بایست، خواندمیر به مقام فضیلت علمی او اشاره می کرد.

۸- قاضی حبیب الله کاشانی

وی، فاضلی عالم و فقیهی محدث بود تعلیقات او را بر برخی از کتاب های حدیث دیده ام که دلیل بر مقام فضل او بوده است و ممکن است قاضی حبیب الله، همان قاضی اصفهان باشد که پیش از این می زیسته است.

۹- ملا حبیب الله تویسرکانی

وی از علماء و فضلا بوده و در علوم ریاضی مهارت داشته و از آثار او شرح فارسی است که بر «الهیئه» نوشته است.

ظاهر آن است که وی، از دانشوران روزگار شاه عباس صفوی بوده است.

ص: ۲۳۱

(۱)

وی، فاضلی عالم و از اجلای مشایخ ابن ابی جمهور احساوی بوده و به طوری که ابن ابی جمهور، در آغاز غوالی اللالکی اظهار داشته، حرز الدین، از شیخ فخر الدین احمد بن فحدرم اوالی روایت می کرده و ابن ابی جمهور در ضمن بیان طریق سومین روایت خود، او را چنین ستوده است: عن الشيخ العالم المشهور النبيه الفاضل حرز الدین اوابلی.

۱۱- شیخ حسام الدین بن جمال الدین طریح نجفی

(۲)

وی فاضلی فقیه و از اجلای معاصران و پسرعموی شیخ فخر الدین بن طریح نجفی که از مشاهیر این زمان است می باشد و ما، هر دو تن را دریافته ایم.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی، از فضلالی معاصران و عالمی ماهر و محقق فقیه و شاعری جلیل القدر بوده و آثاری داشته است. از جمله: شرح صومیه شیخ بهایی و شرح مبادی الاصول علامه و تفسیر قرآن و شرح فخریه در فقه و غیر این ها.

مؤلف گوید: فخریه در فقه تألیف شیخ فخر الدین طریحی است.

نجفی منسوب به نجف اشرف است که گویند محل مزبور دریا بوده است.

۱۲- شیخ حسام الدین درویش علی چلبی نجفی

وی، از اکابر متأخران علمای اصحاب ما بوده و از شیخ بهایی روایت می کرده است به طوری که، سید علی خان هندی که از معاصران است، در آغاز شرح صحیفه سجادیه نوشته شیخ اجل جعفر بن کمال الدین بحرانی از

ص: ۲۳۲

---

۱ - ۱- صحیح آن اوالی است چنانچه در پاورقی اشاره شده است و همچنین در کتاب انوار البدرین که شرح حال علمای بحرین است-م.

۲- ۲- از اعیان الشیعه نقل شده: حسام الدین سال ۱۰۰۵ در نجف اشرف متولد شده و سال ۱۰۹۵ در آنجا در گذشته است-م.

وی روایت می کرده و در ذیل آن گوید: عن شیخه الفاضل زبده المجتهدین شیخ حسام الدین چلبی.

مؤلف گوید صورت اجازه ای را که وی به سید محمود نجفی، داده و در آخر کتاب معالم نوشته شده است، دیده ام و در آنجا از خود چنین یاد کرده است: حسام الدین بن درویش علی حلبی نجفی، و حق این است که هر دو نام، یک تن است.

۱۳- شیخ امرس الدین حرز بن حسین بحرانی قطیفی

وی، از اجلای علما و از معاصران شیخ مفلح بن حسن صیمیری و هم پایه او بوده و بعضی او را معاصر شیخ علی کرکی یاد کرده اند.

در محل احساء، فوائد چندی که از وی نقل شده و مجموعه اجازات و دیگر مسودات را از وی دیده ام و برخی از شاگردانش در استخارات پاره ای از استخاره ها را از وی یاد کرده اند.

۱۴- حسکا بن بابویه

به زودی به شرح حال او ذیل نامش شیخ شمس الاسلام حسن بن حسین معروف به حسکه بن حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی ابن بابویه اشاره خواهیم کرد.

وی، اصلاً از مردم قم بوده و در ری می زیسته و جد شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست و شاگرد شیخ طوسی و از فقها و اجلای فضلا بوده است.

تا بدینجا آنچه یاد کردیم از گفته شیخ معاصر در امل بوده است و چنان که می دانیم نام حسین پدر مترجم حسکا بود نه حسکه که شیخ معاصر نوشته است آری، همان طور که پیش از این گذشت جعفر بن حسین بن حسکه مکنی به ابو جعفر قمی، استاد شیخ طوسی بوده و ظاهر آن است که او جد مترجم ما می باشد.

در آینده معنی حسکا را در ذیل تذکره حسن بن حسین بن بابویه خواهیم نگاشت، چنان که، معنی حسکه را پیش از این، ذیل ترجمه جعفر یادشده، نوشته ایم (۱).

به دنبال آن می گویم، شیخ عبد الجلیل قزوینی که معاصر با ابو علی فرزند شیخ طوسی بوده است در کتاب مثالب النواصب که به پارسی تألیف کرده می نویسد: حسکا بن بابویه از جمله اکابر علمای شیعه است.

۱۵- حسن (بن ابی عقیل)

به زودی به ذکر عنوان و ترجمه حال شیخ ابو علی حسن بن علی بن ابی عقیل عمانی می پردازیم. و در اینجا می گویم، اصطلاح محققان، از متأخر فقها این است که، هرگاه کلمه حسن را بدون قید متذکر شوند، مرادشان ابن ابی عقیل است.

۱۶- شیخ ابو محمد حسن

شیخ حسن بن سلیمان شاگرد شهید اول، در کتاب المحتضر- کتاب المعراج را از آثار او نام می برد و در آن از کتاب وی نقل می کند و او را به صلاح و درستکاری می ستاید.

ابو محمد، از علمای متأخر است و لیکن من از عصر او و چگونگی حالش اطلاعی ندارم.

۱۷- حسکه بن بابویه قمی

وی، جد ابو الحسین جعفر بن حسین بن حسکه قمی است که سبط او یعنی جعفر، از مشایخ شیخ طوسی و از راویان شیخ صدوق است.

مؤلف می نویسد: حسکه، مخفف حسن کیاست که آن را حسکا هم می گویند.

ص: ۲۳۴

۱- ۱- آنچه را مؤلف، راجع به حسکه ذیل جعفر نوشته از آن هایی است که، مفقود شده و شرح حال جعفر از امل در این طبع اضافه شده است آری، ذیل حسکه ابن بابویه چنان که ملاحظه می شود، مطالبی را ایراد کرده است-م.

و «کا» مخفف «کیا» است و کلمه کیا به اصطلاح و زبان محلی گیلان و طبرستان و مجال هم جوار آن ها، به معنی پیشوا و سرشناس است.

و ممکن است حسکه از سلسله صدوق و شیخ منتجب الدین باشد و او از دانشوران است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ حسکه بن بابویه از فقها و فضلا بوده و نامش حسن بن حسین است.

مؤلف گوید: از ظاهر کلام این بزرگوار استفاده می شود که حسکه جد شیخ منتجب الدین است که همان شیخ شمس الاسلام حسن بن حسین معروف به حسکا بن حسن بن حسین بن علی بن موسی بن بابویه قمی باشد. و این نظریه از دو جهت اشتباه است.

اولا حسن بن حسین بن مذکور لقبش حسکاست نه حسکه.

ثانیا حسکای نام برده شاگرد شیخ طوسی و ابن براج و سلار بوده و به زودی ذیل ترجمه او به اساتیدش اشاره خواهیم کرد و حسکه جد شیخ ابو الحسن جعفر بن حسین حسکه است و به طوری که گفتیم، جعفر از مشایخ شیخ طوسی بوده و صدوق از وی روایت می کرده است بنابراین در گفته مؤلف امل جای تأمل است و نهایت توجیهی که می توان برای کلام او کرد آن است، وی اسم حسکه را نام مشهور حسن بن حسین دانسته و او را جد شیخ منتجب الدین نمی داند در عین حال این اشکالی پیش می آید که از کجا دانسته نام او حسکه است و چرا ترجمه حال او را ننوشته و به بیان حالش نپرداخته است «فتأمل».

۱۸- شیخ صفی الدین ابو محمد حسن بن ابراهیم بن بندار جزوی

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی از فضلا و صلحا بوده است.

صفی الدین از علمای متأخر از شیخ طوسی است و من تا به حال به ضبط صحیح کلمه جزوی دست نیافته ام و ممکن است این کلمه را، با خای

نقطه دار و بعد از آن بای ساکن و راء مهمله مفتوح و واو و یا یعنی، (خبروی) تلفظ کرد.

به دنبال این احتمال می گویم به خط یکی از فضلا در پشت کتاب رجال نجاشی که پس از این ذیل ترجمه شیخ تاج الدین محمد بن شیخ جمال الدین ابو الفتوح حسین بن علی خزاعی خواهیم نوشت، چنین دیدم که شیخ صفی الدین در قرائت آن کتاب شریک درس شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست بوده که هر دو در سال ۵۵۱ هجری کتاب رجال را نزد شیخ ابو الفتوح یاد شده، قرائت می کردند و در آنجا نسب او را این چنین یاد کرده است: شیخ امام صفی الدین ابو محمد حسن بن ابی بکر بن سیار جیروی و کلمه «جیروی» با جیم و یا و راء بی نقطه و پس از آن واو و یای نسبت بوده و ممکن است کلمه جیروی مناسب تر از جزوی بوده باشد.

۱۹- شیخ حسن بن ابراهیم بن علی بن عبد العالی عاملی میسی

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: وی، فاضلی عالم و جلیل القدر و از صلحای معاصر است.

مؤلف گوید: از ظاهر بیان شیخ معاصر به دست می آید که وی، نواده شیخ علی میسی بوده است که در عصر شیخ علی کرکی می زیسته است و به نظر می رسد که اکنون در اصفهان ساکن باشد (۱).

۲۰- شیخ امام صفی الدین ابو محمد حسن بن ابی بکر بن سیار جیروی

پیش از این به نام، شیخ صفی الدین ابو محمد حسن بن ابراهیم بن بندار جزوی از او یاد شده است.

ص: ۲۳۶

۱-۱- از اعیان نقل شده، ممکن نیست شیخ حسن نواده شیخ علی میسی باشد؛ زیرا میسی سال ۹۳۳ در گذشته و صاحب امل که معاصر با شیخ حسن بوده سال ۱۰۹۷ هجری از تألیف امل آسوده شد اقول احتمال نوادگی چندان ضعیف نیست، زیرا فاصله این دو سال ۱۶۴ سال می شود و طول عمر مثبت آن احتمال می باشد-م.

۲۱- شیخ حسن بن ابی جامع عاملی

وی از شاگردان اجل شیخ علی کرکی بوده است، پاره ای از فوائد و فتوهای او را دیده ام، و قابل توجه بوده اند و تا به حال به اثر دیگری از او دست نیافته ام.

۲۲- حسن بن ابی جعفر ک نیشابوری

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء- کتاب المختصر را که در اصول بوده از آثار وی برشمرده است.

مؤلف گوید: جعفر ک تصغیر فارسی جعفر است زیرا کاف در آخر کلمه واژه پارسی به منزله یاء تصغیر در وسط واژه تازی است.

۲۳- شیخ اسد الدین حسن بن ابو الحسن بن ابو محمد ورامینی معروف

به قهرمان

منتجب الدین می نویسد: وی، اهل نظر و از ارباب مجادله به شمار می آمد و عالمی درستکار بوده است. بنابراین وی از متأخران پس از شیخ طوسی است.

۲۴- شیخ حسن بن ابو الحسن بن محمد دیلمی

به زودی به عنوان شیخ حسن بن ابی الحسن بن محمد دیلمی مؤلف کتاب ارشاد القلوب و غیر آن از او یاد خواهد شد.

۲۵- امیر قوام الدین حسن اصفهانی

سام میرزا فرزند شاه اسماعیل صفوی در تذکره تحفه سامی می نویسد:

وی، از اکابر سادات و نقبای اصفهان بوده و اشعاری به پارسی می گفته است (۱).

ص: ۲۳۷

۱- ۱- این دو مطلع را سام میرزا در تحفه سامی از وی یاد کرده است. روز اگر با همنشینان غم ز دل بیرون کنم شب که غیر از غم ندارم همنشینی چون کنم چون خیالت نرود هر گزم از پیش نظر صله رهنم و گویم که خیالست مگر -م.

وی، در آغاز کار چندی به امور نقابت و قضاوت اصفهان اشتغال داشت.

پس از آن در سال ۹۰۳ هجری که اوایل ظهور دولت شاه اسماعیل بود به اتفاق امیر جمال الدین محمد استرآبادی به امور صدارت پرداخت پس از آن، خود وی به تنهایی امور صدارت را عهده دار شد.

قوام الدین، فاضلی ارزشمند و دانشوری، پرهیزکار و زاهد، و در نامه نگاری یگانه بود و مردم بافضیلت را پشتیبانی می کرد.

۲۶- کمال الدین حسن بن ملا شمس الدین محمد بن حسن استرآبادی

وی از اجلای دانشوران بوده است، در استرآباد به دنیا آمده و در نجف اشرف ساکن بوده است.

کمال الدین، از جمله بزرگان متأخر از شیخ مقداد، از اصحاب، می باشد و یکی از فقهای است که نماز جمعه را در عصر غیبت حرام می داند.

از آثار او کتاب معارج السئول و مدارج المأمول است این کتاب در شرح پانصد آیه از قرآن کریم است که مربوط به احکام شرعی است و همین کتاب به نام تفسیر اللباب نیز خوانده شده است. بنابراین، جای توهّم نیست که آن دو نام، هر یک اسم کتابی جداگانه باشد. و این کتاب بزرگی است که در دو مجلد تدوین شده و من هر دو مجلد را در اصفهان در کتابخانه فاضل هندی دیده ام و نیز مجلد اول آن در هرات به رؤیت من رسیده است.

استرآبادی در این اثر از سبک کنز العرفان شیخ مقداد پیروی کرده است جز اینکه، کتاب وی مفیدتر و مبسوطتر از کنز العرفان بوده و کتاب ارزشمندی است، همچنان که، فوائد فقهی و تفسیری بسیاری از آن به دست می آید.

نوه شیخ علی کرکی، در رساله اللعنه که راجع به تحقیق صلوات جمعه تألیف کرده گاهی از آن کتاب نقل قول کرده است.

نسخه ای را که از آن کتاب دیده ام تاریخ کتابت آن، سال ۹۵۱ هجری، و تاریخ فراغت وی از تألیف مجلد اول، سنه ۸۹۱ هجری بوده است. و از مطالب آن کتاب به دست می آید که او گرایشی به تصوف داشته است.

ممکن است همین مترجم را در این کتاب به طرزی دیگر و با اندک تغییری یاد کنیم.

باری، پدرش شمس الدین محمد هم از دانشوران بوده و به زودی و به یاری خدا تعالی شرح حال او را در باب میم ایراد خواهیم کرد و گاهی هم از او مطالبی یادآوری می شود و از قراین پیداست که مترجم ما شاگرد پدرش بوده است.

از مطالب یادشده، به دست می آید که مؤلف معارج السئول همان کمال الدین است و ما این موضوع را از خط یکی از افاضل که پشت همان نسخه نوشته شده و قراین دیگر بیان کرده ایم (۱).

۲۷- شیخ منتجب الدین ابو محمد حسن بن ابو علی بن حسن بن

سبزواری

وی، از علما و فضلا بوده و معروف به سبزواری است و از معاصران شیخ منتجب الدین بن بابویه مؤلف فهرست و شیخ حسن دوریستی و امثال ایشان است.

قاضی بهاء الدین ابو الفتوح محمد بن احمد بن محمد، معروف به وزیر از جمله شاگردان «سرابشوی» بوده و از او اجازه داشته است و من آن اجازه را که به خط سرابشوی بوده، دیده ام. این اجازه در آغاز احادیث حسن بن ذکروان فارسی، که از اصحاب حضرت امیر المؤمنین علیه السلام بوده، در مجموعه بسیار کهنی که هم اکنون در اصفهان موجود، و جزء کتابخانه ملا

ص: ۲۳۹

---

۱ - ۱- الذریعه ۲۱ می نویسد: از آثار کمال الدین شرح فصول نصیریه است که سال ۷۸۰ هجری از تألیف آن آسوده شده، نجفی تفسیر آیات الاحکام را بنا به تقاضای یکی از معاصرانش از کتاب عیون التفاسیرش بیرون نویسی کرده است و خود او اواخر عمر در تون طبس می زیسته و همان جا در گذشته و مقبره اش در آن روزگار معروف بوده است-م.

ذو الفقار (که در همسایگی ماست) می باشد، نوشته شده و در صدر احادیث یاد شده، چنین مرقوم گردیده است: حدیث کرد ما را شیخ امام عالم منتجب الدین فرید علما ابو محمد حسن بن ابی علی حسن سبزواری ادام الله توفیقه در روز پنجشنبه ۲۳ ماه ذی حجه الحرام سال ۵۶۹ هجری در شهر ری (۱) و او گفته، خبر داد ما را شیخ عالم زین الدین شمس الطائفه هبه الله بن نافع ابن علی تا به آخر.

پس از آن، اجازه دهنده یاد شده (منتجب الدین سرابشروی) در حاشیه همان صفحه به خط شریف خود چنین نگاشته است. این احادیث را که عبارت از احادیثی است که حسن بن ذکروان فارسی، از حضرت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام روایت کرده و جمعا پانزده حدیث می شود به انضمام خبر ذات القائل، قاضی امام اجل بهاء الدین فخر الاسلام زین الطائفه ابو الفتوح محمد بن احمد بن محمد، معروف به وزیری به سماع آن ها اقدام کرده و به وی اجازه داده ام تا آن ها را هر گاه که بخواهد و دوست داشته باشد به مصداق اجازه ای که از من دارد روایت کند و کتب الحسن بن ابی علی الحسن السانزواری در ماه صفر سال ۵۷۰ هجری.

مؤلف گوید: بنا بر آنچه منتجب الدین نوشته و خود را به عنوان سانزواری معرفی کرده پیداست که سانزواری به عینه همان سبزواری است برای اینکه یا هر دو کلمه دو لغت فصیح و صحیحی هستند که در نسبت به شهر سبزواری از شهرهای خراسان به کار رفته و یا سبزواری لغت فصیح و سانزواری لغت نادرست است چنان که «توریز» نسبت به تبریز لغت نادرست و تبریز لغت صحیح و فصیح است (۲).

ص: ۲۴۰

۱-۱- اکنون که به ترجمه این شرح می پردازم روز چهارشنبه ۲۳ ذیحجه سال ۱۴۰۴ هجری است و از حسن اتفاق از تاریخ فوق تا به حال ۸۳۵ سال گذشته است. اللهم احشرونا، مع محمد و آل محمد و آتنا فی الدنيا حسنه و فی الآخرة حسنه و قنا عذاب النار-م.

۲-۲- علی بن زید بیهقی در تاریخ بیهقی می نویسد: سبزواری از بناهای ساسویه پسر شاپور و آنجا را در آغاز کار ساسویه آباد می گفتند و پس از آنکه شهری بزرگ و آباد شد مردم، آن را

وی، از فضلا و علما بوده و شیخ معاصر ما در فهرست کتاب الهداه فی النصوص و المعجزات (یا بالنصوص و المعجزات) کتاب التفهیم را از آثار او یاد کرده است ولی در امل الآمل از وی نام نبرده است و اگر چه ممکن است به عنوان دیگری با تغییر اندکی اسم برده باشد.

۲۹- شیخ زین الدین ابو محمد حسن بن زبیب الدین ابو طالب بن

ابو مجد یوسفی آوی (بعضی هم او را آبی خوانده اند).

(۱)

وی فاضلی عالم و فقیهی جلیل القدر و مؤلف کشف الرموز و معروف به، ابن زبیب آوی، شاگرد محقق حلی بوده است.

مؤلف گوید: در آغاز کشف الرموز چنین نوشته بوده: می گوید، مولا و امام و صدر کبیر، برترین و گرامی ترین، باحسب و نسب ترین و والاترین متأخران مفتی حق و مقتدای خلق، زبیب ملت و دین و پشتیبان اسلام و مسلمین، ابو محمد حسن بن صدر اعظم زبیب الدین مجد الاسلام ابو طالب ابن ابو المجد یوسفی املی روح الله روحه و زاد فی الآخره فتوحه.

پیدا است که کلمه «آملی» را ناسخ اشتباه نوشته و صحیح آن آوی است، همچنان که گذشت.

پیش از این شرح حال شیخ نظام الدین احمد بن محمد بن عبد الغنی فقیه را که مانند آوی معروف به ابن زبیب است، نوشته ایم و گویا این دو دانشور پسر عموی یکدیگرند و برای تحقیق بیشتر به نسخه کشف الرموز ملا میرزای شیروانی مراجعه بشود (۲).

ص: ۲۴۱

۱-۱) - در روضات الجنات لقب او را عز الدین نوشته است-م.

۲-۲) - در این طبع از شیخ نظام الدین احمد بن محمد بن عبد الغنی نام برده نشده و این ترجمه از آن هایی است که مفقود شده است-م.

کشف الرموز، شرحی است بر مرموزات مختصر نافع و مشکلات آنکه تألیف استادش محقق حلی است که من دو نسخه قدیمی از آن کتاب را دیده‌ام و تاریخ فراغت شارح از آن، سال ۶۷۲ هجری می باشد و تاریخ استنساخ یکی از آن دو نسخه بیست و هشت سال پس از تاریخ فراغت از اصل بوده است یعنی، سال ۷۰۰ هجری و ممکن است این نسخه در روزگار زندگی شارح، استنساخ شده باشد و نسخه دیگر را باید ملاحظه کرد.

آوی، این شرح را در زندگی محقق تدوین کرده است و در آخر آن وعده داده هرگاه از سفر برگردد شرحی وافی بر مختصر و شرایع بنویسد و شاید هم نوشته باشد.

آوی، کشف الرموز را در اوقاتی که در سفر بوده به نگارش درآورده و در دو جای از آن نسخه آمده است که، کشف الرموز تألیف ابن زبیب آوی است.

و ابن زبیب در شرح خود از ابن جنید، بیانی نقل نکرده است؛ زیرا به طوری که خود او در آغاز شرحش می نویسد: ابن جنید قایل به قیاس بوده است.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی، در رساله ای، که در شرح حال مشایخ تألیف کرده است می نویسد: از ایشان است، شیخ زین المله و المدین یوسفی ابو محمد حسن بن ابی طالب ابی شارح نافع و شیخ اجازه اش، نجم الدین (محقق حلی) است و در آخر آن رساله می نویسد، شارح در ماه شعبان سال ۷۶۲ هجری از تألیف، آن فراغت یافته است.

مؤلف گوید: صواب آن است که، سال فراغت از تألیف کشف الرموز، سال ششصد هجری باشد نه سال هفتصد و شصت و دو چنان که، آنچه را در آخر این شرح بود عیناً نقل کردیم و ممکن است اشتباه از سوی ناسخ کتاب باشد.

به خط یکی از فضلا عصر بر حاشیه حرمان الزوجه من الارضین و العقارات، نام مؤلف کشف الرموز شیخ ابو محمد حسن بن زبیب الدین ابو طالب بن ابو محمد بن یوسفی نگاشته شده است.

از نظر من کلمه «ابن» در میان حسن و ابو محمد از طغیان قلم است.

۳۰- سید صدر الدین حسن بن ابو العز بن امیر کا حسینی میثره کلینی

منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی از علما و صلحا بوده و از متأخرین شیخ طوسی است.

مؤلف گوید: ممکن است ابو العز با عین بی نقطه و زای نقطه دار باشد. و نیز محتمل است با غین نقطه دار و رای بی نقطه باشد لیکن ضبط اول به صحت نزدیک تر است به ویژه که شیخ معاصر، او را پیش از حسن بن ابی عقیل نام برده است.

۳۱- ابو محمد حسن بن ابی عقیل عمانی

شرح حال او به عنوان ابو محمد حسن بن علی بن ابی عقیل به زودی خواهد آمد و هم او را به عنوان ابو علی حسن بن عیسی معروف به ابن ابی عقیل عمانی یاد کرده اند. و گاهی او را ابن ابی عقیل گویند و همه این عناوین با تحقیقی که به عمل آمده، متوجه به شخص واحد است.

۳۲- شیخ ابو محمد حسن بن ابو علی بن حسن سبزواری

منتجب الدین گوید: وی، از فقها و صلحا بوده است.

بنابراین، او متأخر از شیخ طوسی و غیر از حسن بن حسین شیعی سبزواری است، که آثار چندی به پارسی داشته و در روزگار صفویه می زیسته است و شرح حالش پس از این ذکر خواهد شد.

مؤلف گوید: سبزواری به فتح سین بی نقطه و سکون با، منسوب است به سبزواری که مردم آن به تشیع معروفند و حکایت ابو بکر سبزواری مشهور است (۱).

ص: ۲۴۴

۱- ۱- قاضی نور الله شهید رحمه الله در مجالس المؤمنین ذیل تشیع قیمت ها از کتاب معجم البلدان بدین خلاصه نقل می کند: یکی از حکمرانان سنی مذهب سخت گیر حکومت قم را عهده دار شد و شنید که قمی ها عداوت صحابه را در دل دارند و ابو بکر و عمر نامی در میان آن ها نیست روزی سرشناسان قم را گرد آورد و گفت شنیده ام شما با صحابه نبی عداوت دارید و از شدت عداوت فرزندان خود را به نام، ابو بکر و عمر نمی نامید و من به خدای عظیم سوگند یاد کرده ام هرگاه، مردی را به نام ابو بکر یا عمر نیاورید و ثابت شود که وی موسوم بدان نام نیست، با شما چنین و چنان خواهم کرد سه روز مهلت خواستند و هرچه تفحص کردند کسی را بدان نام نیافتند آخر الامر مرد بیچاره پابرنه عوری را که کج چشم و بدقیافه ترین مردم بود یافتند که او هم غریبی بوده که در قم ساکن بود وی را پیش حاکم بردند حاکم از دیدن او ناراحت شده به آورندگان ناسزا گفت و اضافه کرد زشت ترین آفریده خدا را نزد من آورده و مرا به باد استهزاء گرفته اید و دستور داد تا آن ها را پشت گردنی بزنند یکی از ظرفا که حضور داشت گفت ای امیر: هرگونه فرمانی که می خواهی، درباره ایشان اجرا کن؛ زیرا هوای قم ابو بکری که بهتر از این قیافه باشد تربیت نمی کند امیر بسیار خندید و از گناهشان درگذشت. سید پس از بیان آنچه را نوشتیم اظهار داشته و این حکایت به عینه در باب شیعیان سبزواری نیز مشهور است و حضرت مولوی در مثنوی به آن اشعار اشاره کرده و در دفتر پنجم ذیل اشاره به فتح خوارزم شاه شهر سبزواری گوید: شه محمد آلب الغ خوارزمشاه در قتال سبزواری بی پناه تنگشان آورد لشکرهای او اسپهش افتاد در قتل عدو گفت نرهانید از من جان خویش تا نیاریدم ابا بکری به پیش تا مرا بو بکر نام از شهرتان هدیه نارید ای رمیده امتان بدر و متان همچو کشت ای قوم دون نی خراج استانم و نی هم فسون پس جوال زر کشیدندش براه کز چنین شهری ابو بکری مخواه کی بود بو بکر اندر سبزواری یا کلوخ خشک اندر جویبار منهیان انگیختند از چپ و راست کاندیرین ویران ابو بکری کجاست بعد سه روز و سه شب کاشتافتند یک ابو بکر نزاری یافتند رهگذر بود و بمانده از مرض در یکی گوشه خرابی پر حرض

۳۳- سید عز الدین حسن بن ابی الفتح دهان حسینی

امل الآمل می گوید: وی، عالمی فاضل و از صلحا و از مشایخ ابن معیه، است و هریک از این دو تن از دیگری اجازه داشته است و ابن معیه در ذیل نام او می نویسد: السید الجلیل الفقیه العالم.

مؤلف گوید: بنا بر آنچه اظهار شد می توان گفت، سید تا اندازه ای در درجه شهید اول بوده است زیرا، ابن معیه که همان سید نسابه تاج الدین ابو عبد الله محمد بن سید جلال الدین ابو جعفر قاسم بن حسن ابن محمد بن حسن بن معیه بن سعید حسینی دیباجی باشد، از مشایخ شهید اول است.

۳۴- شیخ عز الدین ابو علی حسن بن ابو الهیجاء اربلی

شیخ معاصر در امل گوید: او فاضلی است عالم و شاعری ادیب و علی ابن عیسی بن ابو الفتح اربلی مؤلف کتاب کشف الغمه روایت می کرده است و اجازه ای را که اربلی به شیخ عز الدین داده و به خط بعضی از علما بوده است، دیده ام، و اربلی به فتح همزه است.

۳۵- شیخ حسن بن احمد بن ابراهیم

وی، از مشایخ نجاشی بوده و به طوری که، یکی از حاشیه نویسندگان رجال نجاشی بیان داشته، شیخ حسن از پدرش احمد بن ابراهیم روایت می کرده است.

از قراین پیدا است که شیخ حسن همان حسن بن احمد بن ابراهیم بن شاذان است که ذیلا به نام او اشاره می شود و هرگاه وی همان نواده شاذان باشد نمی توان او را از مشایخ نجاشی دانست.

۳۶- شیخ حسن بن احمد بن ابراهیم بن شاذان

از فتح الابواب سید بن طاوس به دست می آید وی، از دانشوران پیشین بوده و از احمد بن یعقوب اصفهانی از احمد بن علی اصفهانی از ابراهیم بن محمد بن سعید ثقفی از احمد بن محمد بن عمر بن یونس یمانی از محمد بن ابراهیم اصبیحی و سلیمان بن عمرو اصبیحی روایت داشته و این هر دو، از حضرت باقر علیه السلام روایت می کرده اند.

مؤلف گوید: نام او را در کتاب های رجال نیافته ام ولی او در درجه ابن قولویه است. و گمان من آن است که وی، از سلسله فضل بن شاذان باشد.

۳۷- سید ابو علی حسن بن سید عماد الدین احمد بن ابی علی حسینی

قمی

منتجب الدین گوید: وی، از فضلا و صلحا بوده و از علمای متأخر از شیخ طوسی است.

۳۸- شیخ ابو عبد الله حسن بن احمد بن حبيب فارسی

ابو عبد الله، از بزرگان طایفه شیعه و از معاصران شیخ طوسی است و شیخ ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله بن علی رازی ملقب به مفید، از وی روایت می کرده است.

و به طوری که از اواخر مجمع البیان شیخ طبرسی به دست می آید خود ابو عبد الله از شیخ ابو بکر محمد بن احمد بن محمد مفید جرجانی روایت داشته است و برای شرح احوال او به کتاب های رجال باید مراجعه شود.

۳۹- ابو العلاء حسن بن احمد بن حسن عطار همدانی صدر الحفاظ

(۱)

وی، در فن حدیث و قرائت، علامه ای به نام بوده و از اصحاب ما به شمار است و آثاری در اخبار و فن قرائت دارد از آن جمله کتاب الهادی فی معرفه المقاطع و المبادی است.

ص: ۲۴۶

۱- ۱- از اعیان نقل شده است: عطار همدانی روز شنبه ۱۴ ذیحجه سال ۴۸۸ هجری در همدان متولد شده و در شب پنجشنبه ۱۴ جمادی الاولی سال ۵۶۹ هجری در گذشته است-م.

منتجب الدین گوید: این کتاب را مشاهده کرده و خوانده ام.

۴۰- شیخ حسن بن احمد بن حسن بن خطیب

خطیب یکی از مشایخ ابو محمد عبد الرحمن بن احمد واعظ و حافظ مشهور و ملقب به مفید، است. ابو محمد در ماه ذی قعدة سال ۴۳۷ هجری روایت قرائتی از او داشته و نیز شیخ منتجب الدین با دو واسطه از وی روایت می کرده است و خود او از شریف ابو عقیل محمد بن علی بن محمد علوی عباسی روایت می کرده است و این معنا از اسناد پاره ای حکایات که در آخر کتاب اربعین منتجب الدین آمده به دست می آید. لیکن خود منتجب الدین در فهرست از وی یاد نکرده است و به همین جهت پنداشته اند وی از علمای عامه است.

مؤلف گوید: حق آن است که وی، از علمای شیعه است؛ زیرا راوی و مروی عنه هر دو شیعه اند و قراین دیگری نیز مؤید تشیع او می باشد.

۴۱- شیخ ابو محمد حسن بن احمد معروف به ساکت

منتجب الدین گوید: وی فقیهی متدین بوده است و از علمای متأخر از شیخ طوسی است.

۴۲- شریف ابو محمد حسن بن احمد بن قاسم بن محمد علی بن

ابی طالب علیه السلام علوی محمدی

شریف، از اجله مشایخ شیخ طوسی و نجاشی بلکه، به طوری که پس از این بیان خواهیم داشت از بزرگان مشایخ شیخ مفید بوده است و به عنوان شریف ابو محمد محمدی شناخته می شود و به طوری که از آخر استبصار و کتاب های دیگر به دست می آید، شریف از ابو عبد الله محمد بن احمد صفوانی از علی بن ابراهیم روایت می کرده است.

و از دعای جوشن صغیر از کنوز النجاح طبرسی استفاده می شود که شریف، از گروهی از اعلام روایت می کرده است از جمله: ابو عبد الله احمد

ابن محمّد بن عیاش جوهری (۱) و شیخ معدل ابو بکر احمد بن عبد العزیز عکبری و عبد الغفار بن عبد الله حسینی واسطی و شیخ ابو محمّد هارون بن موسی تلعکبری و ابو الفضل محمّد بن عبد الله عبد المطلب شیبانی و شیخ ابو غالب رازی.

شهرت وی، به محمّدی به طوری که از نسب او به دست می آید بدان جهت است که وی، از نوادگان محمّدی حنفیه است و ممکن است نام بعضی از اسامی اجدادش از نسبی که فوقاً یاد کردیم، افتاده باشد.

نجاشی در رجالش می نویسد: ابو محمّد حسن بن احمد بن قاسم بن محمّد بن علی بن ابی طالب علیه السّلام از شرفا و نقبا بوده و سید این طایفه است جز اینکه برخی از اصحاب ما به پاره ای از روایات او به چشم ایراد نگریسته اند.

محمّدی، آثاری دارد از جمله: خصائص امیر المؤمنین علیه السّلام من القرآن و کتابی در فضل عتق و کتابی فی طرق الحدیث المروی فی الصحابی.

و من فوائد بسیاری را از او فراگرفتم و هنگامی که دیگران به قرائت از او می پرداختند من هم به سماع آن ها اشتغال می ورزیدم.

علامه در کتاب خلاصه، مطالبی را که از نجاشی یاد کردیم متذکر شده و اضافه کرده است: او آثاری دارد که ما آن ها را در کتاب کبیر خویش یاد آور شده ایم.

قابل تذکر است که نام این سید در بعضی از کتاب های رجال و امثال آن ها، حسن و در بعضی از مواضع حسین آمده است.

سید بن طاوس در کتاب امان الاخطار از استادش، ابن النجار نقل می کند که در تذییل تاریخ بغداد تألیف خطیب بغدادی در ذیل شرح حال

ص: ۲۴۸

---

۱ - ۱ - جوهری، از دانشوران آغاز قرن پنجم هجری و معاصر شیخ صدوق بوده و در ادب و شعر و حدیث مهارت داشته و کتاب مقتضب الاثر او که معروف است، به طبع رسیده و سال ۴۰۱ هجری در گذشته است رحمه الله - م.

ابو محمد حسن بن احمد محمدی علوی می نویسد: ابو محمد حدیث کرده از قاضی ابو محمد حسن بن عبد الرحمن خلاد رامهرمزی و ابو عبد الله بکر ابن احمد بن محمد غالبی و روایت کرده از او ابو عبد الله حسین بن حسن ابن زید حسنی قصی. و خبر داده است قاضی ابو الفتح احمد بن محمد بن بختیار واسطی. گفت: به ابو جعفر محمد بن حسن بن محمد همدانی نوشتم، خبر داد مرا سید ابو عبد الله حسین بن حسن بن زید حسنی قصی، به حق قرائت من که در گرگان از او بهره مند شده. گفت، حدیث کرد ما را شریف ابو محمد حسن بن احمد بن علوی محمدی در ماه رمضان سال ۴۲۵ هجری در بغداد. گفت، حدیث کرد ما را قاضی ابو محمد حسن بن عبد الرحمن بن خالد و بکر بن احمد بن مخلد و ابو عبد الله غالبی. گفتند، حدیث کرد برای ما محمد بن هارون منصور عباسی. گفت، حدیث کرد ما را احمد بن شاکر. گفت، حدیث کرد برای ما یحیی بن اکثم قاضی.

گفت، حدیث کرد برای ما مأمون خلیفه عباسی تا به آخر...

مؤلف گوید: شریف ابو محمد از مشایخ شیخ مفید هم بوده و لیکن به تعبیرهای مختلفی از وی یاد شده است که به گمان می آید، این شهرت از چند تن از اعلام بوده است از آن جمله گاهی، از وی به شریف ابو محمد علوی و گاهی به شریف ابو محمد محمدی و هنگامی به شریف تعبیر شده است.

۴۳- جلال الدین ابو محمد حسن بن شیخ نظام الدین احمد بن شیخ

نجیب الدین ابو ابراهیم (ابو عبد الله) محمد بن شیخ جعفر بن شیخ رئیس

عفیف شیخ ابو البقا هبه الله بن نما بن علی بن حمدون ربعی

جلال الدین، عالم فاضل و فقیه کامل و از جمله فقهای است که، به «ابن نما حلی» معروف می باشند.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: شیخ جلال الدین ابو محمد حسن بن نظام الدین احمد بن نجیب الدین محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما حلی از

فضلا و علما بوده، شهید اول به توسط او از یحیی بن سعید روایت می کرده و خود او به ترتیب از پدران و نیاکان اربعه خویش روایت داشته است.

مؤلف گوید: مؤلف امل در پایان اجازه خود نوشته که، شهید اول از ابن نما و به توسط او از یحیی بن سعید روایت می کرده است. همین موضوع را هم شهید ثانی در ضمن اجازه ای که برای شیخ حسین حارثی پدر شیخ بهایی نوشته تأیید کرده آنجا که می نویسد: شیخ شهید در اربعینش می گوید: خبر داد مرا شیخ فقیه زاهد جلال الدین ابو محمد حسن بن احمد ابن نما حلی که اجازه داد به ما شیخ فقیه نجیب الدین یحیی بن سعید.

سلسله ابن نما، از خاندان محترم و از اجلای فقهای اصحاب ما در شهر حله اند.

و گروهی بسیارند که هر یک از آنان به «ابن نما» شهرت دارد و معمول شده که در ضمن نقل انساب ایشان نام پدر یا جد را ساقط می کنند به همین مناسبت در نسب ایشان و شرح حالشان اشتباه می شود چنان که شرح حال یکی را به جای دیگری می نویسند و هر گاه به مطاوی کتاب ما دقت شود خواهید دید این اشتباه از فحول علما هم سرزده است.

شهید اول، در یکی از سندهای احادیث اربعینش، اظهار داشته است.

خبر داد ما را شیخ عالم فقیه صالح متدین، جلال الدین ابو محمد حسن بن احمد بن شیخ سعید شیخ شیعه و رئیس آن ها در روزگار خودش نجیب الدین ابو عبد الله محمد بن محمد بن نما حلی ربعی در ماه ربیع الآخر سال ۷۵۲ در شهر حله از پدرش نظام الدین احمد، از جدش، شیخ فقیه علی ابن یحیی بن علی خیاط سوراوی تا به آخر.

۴۴- شیخ حسن بن ابی طاهر احمد بن محمد بن حسین جاوابی

کتاب نور الهدی و المنجی من الردی در فضائل علی علیه السلام از آثار اوست.

جاوابی، از قدمای اصحاب ماست؛ زیرا، چنانچه خود اظهار داشته، از گروهی از پیشینیان، از جمله، علی بن احمد بن ابی عبد الله برقی از پدرش، و همچنین از جمعی از مشایخ صدوق و شیخ مفید و شیخ طوسی و امثال ایشان روایت می کرده است، لیکن، روایاتش را، مصدر به نام مشایخش نمی کرده است.

در این مقام این اشکال به نظر می رسد: هرگاه جاوابی از مشایخ شیخ طوسی روایت کرده است، چگونه ممکن است از ابو عبد الله محمد بن احمد ابن شهریار خازن که از شیخ طوسی نقل حدیث می کرده، روایت کرده باشد و ابن خازن، شیخ اجازه او باشد؟

سید بن طاوس، اثری به نام التحصین لاسرار ما زاد عن کتاب الیقین فی فضائل امیر المؤمنین علیه السلام، تألیف کرده و کلیه اخباری که در این کتاب یاد کرده منقول از کتاب نور الهدی جاوابی بوده است مگر اخبار اندکی را که در آخر کتاب متذکر شده است.

ابن طاوس، در کتاب التحصین گوید: در کتاب نور الهدی و المنجی من الردی تألیف حسن بن ابی طاهر احمد بن محمد بن حسن جاوابی که خط شیخ سعید حافظ محمد بن محمد، معروف به ابن الکامل و محمد بن هارون بر آن نوشته بود، هر دو تن متفقا آنچه در آن تألیف آورده شده مسلم دانسته و معانی آن را تصدیق کرده اند.

در جای دیگر از، التحصین گوید: و از کتاب نور الهدی و المنجی من الردی تألیف حسن بن ابی طاهر جاوابی (۱) و همان طور که گفتیم خط مقری صالح محمد بن هارون و محمد بن کامل بر آن بوده و این دو تن به اتفاق مؤلفش اعتراف کرده اند که اخبار و احوالی که در آن نوشته شده است، محقق و مسلم است.

ص: ۲۵۱

۱-۱- در پاورقی آمده، در حله محله ای است به نام «محله الجاوابین» و ممکن است جاوابی، از مردم، آن محله بوده باشد که آن، منسوب به حله است-م.

نیز نوشته است، ابو عبد الله محمد بن احمد بن شهریار خزینه دار مشهد مولانا امیر المؤمنین علی بن ابی طالب صلوات الله علیه گفته است، حدیث کرد ما را شریف جلیل ابو الحسین زید بن جعفر العلوی المحمّدی...

جاوایی، با جیم نقطه دار طبق ضبط سید بن طاوس که در، التحصین چنین بوده به جیم مفتوحه و الف ساکنه پس از آن واو و بعد از واو الف و بعد از آن باء است و من به صحت این انتساب آگاهی ندارم.

۴۵- شیخ ابو محمد حسن بن احمد بن محمد بن هیثم عجلی مجاور

نجاشی گوید: وی، از ثقات موجهین اصحاب ما بوده و پدر و جدش از ثقات اصحابند و از مردم ری بشمارند. ابو محمد در آخر عمر در کوفه مجاورت کرد و من او را در آنجا دیده ام و کتاب المثنی و الجامع از آثار او می باشد. علامه هم او را از مردم ری و از ثقات اصحاب معرفی کرده است.

مؤلف گوید: ابو محمد، گاهی بدون واسطه از شیخ صدوق رحمه الله روایت می کند و هنگامی، به طوری که از بخشی از نسخه های اعتقادات صدوق به دست می آید، به توسط حسین بن علی بن بابویه برادر شیخ صدوق از وی روایت می کرده است.

۴۶- شیخ ابو نعیم حسن بن احمد بن میثم

از کتاب فرحه الغری تألیف سید بن طاوس به دست می آید، ابو نعیم از قدمای اصحاب ما بوده است. و من در کتاب های رجال به شرح حال او دست نیافته ام.

۴۷- شیخ عز الدین حسن بن احمد بن مظاهر

از اجلای بزرگان علما و فقها بوده و شیخ فخر الدین، فرزند علامه حلی در اجازه ای که به فرزند او، شیخ زین الدین علی بن عزّ الدین، داده است از وی، چنین توصیف کرده است: الفقیه العالم السعید المرحوم عزّ الدین حسن

ابن احمد بن مظاهر، که به زودی در باب عین، در شرح حال شیخ زین الدین علی، بدان اشاره خواهیم کرد. ممکن است عز الدین حسن، همان ابن واسطی که از فضلا و علمای مشهور است، و یا از خویشاوندان او باشد.

۴۸- شیخ عز الدین حسن بن احمد بن محمد بن سلیمان بن

فضل

عز الدین، از اجلای فقها و دانشوری فاضل و عالم و کامل و عامل و عابد بوده است.

گاهی به، ابن الفضل و هنگامی به، ابن سلیمان معرفی شده است و یا ممکن است پدر یا جدش به این عنوان شهرت داشته باشند و طبقه او متأخر از ابن فهد حلی است.

و من حکایت اجازه ای که وی به یکی از شاگردانش داده است که در حال حاضر نام او را نمی دانم و گویا ابن یونس باشد- دیده ام. او در نقل اجازه معظم له می نویسد: اجازه داد مرا شیخ فاضل و کامل عامل و عالم عابد، شیخ عز الدین حسن بن احمد بن محمد بن احمد بن سلیمان بن فضل که خدا روزهایش را پیوسته بدارد و مقامش را در دنیا و آخرت رفیع گرداند بحق محمد و آل محمد تا از سوی او همه فتوهای شیخ اجل، جمال الدین بن مطهر حلی قدس سره و همگی فتوهای شیخ اجل احمد بن فهد را که در المقتصر و الموجز آورده، و همه فتوهای شیخ کبیر و عالم خبیر شهید سعید، شیخ شمس الدین محمد بن مکی رحمه الله علیه نقل کنم و همچنین به من اجازه داده تا نقل قرائت ده گانه و همگی فتوهای فخر الدین و عمید الدین و همچنین هر گونه حاشیه ای که منتسب به ابن نجار باشد و هر آنچه به خط شهید به دست آورده ام، همچنین فتوهای، تنقیح الرائع در شرح مختصر الشرائع را که شرح فاضل مقداد است، و همچنین فتوهای کفایه شیخ زین الدین علی تویسینی را نقل کنم.

ص: ۲۵۳

مؤلف گوید: شاگرد یادشده اش، پاره ای از فتوهای او را نقل کرده، از جمله، فتوا داده است که، در دو رکعت آخر نمازهای چهار رکعتی می توان در یکی تسبیحات اربعه، و در دیگری حمد تنها بخواند. و می تواند در یکی از دو سجده «بسم الله و بالله اللهم صل علی محمد و آل محمد» و در دیگری «بسم الله و بالله السلام علیک ایها النبی و رحمه الله و برکاته»، بخواند و جایز است که در هر دوی آن ها مطلق تسبیح الله را که در سجود نماز می خواند، بخواند. و می توان در دعای دست هنگام خواندن دعای فرج «و سلام علی المرسلین» بگوید و در سلام نماز، هرگونه لحنی که تغییردهنده معنا نباشد جایز است.

مؤلف گوید: شهید هم در ذکری بدانچه او گفته، اشاره کرده است و شرح این گونه مسائل به عهده کتاب ماست که به نام وثیقه النجاه تألیف شده است.

۴۹- قاضی عماد الدین ابو محمد حسن استرآبادی

وی، فاضلی عالم و فقیهی جلیل بوده و داوری ری را به عهده داشته است. او از مشایخ ابن شهر آشوب است و از ابن المعافی از قاضی بن قدامه (۱) از سید مرتضی روایت می کرده، و ابن شهر آشوب به سند او به نحوی که ذکر شد اشاره کرده است.

به طوری که، از خط سید فضل الله راوندی استفاده می شود، شیخ عماد الدین از مشایخ وی بوده است و به زودی ذیل شرح حال سید به این معنی اشاره خواهد شد و سید، کتاب غرر و درر سید مرتضی را از وی روایت می کرده است و خواهیم گفت، قاضی حسن یعنی مترجم حاضر ما، از قاضی ابو معافی احمد بن علی بن قدامه از سید مرتضی روایت می کرده،

ص: ۲۵۴

۱- ۱- در پاورقی می نویسد: ظاهر آن است که وی، از قاضی ابو المعافی بن قدامه روایت می کرده است چنان که در چند سطر دیگر هم به نام وی اشاره می کند نه آنکه از ابن معافی از قاضی ابن قدامه روایت کرده باشد-م.

و سید در ضمن توصیف از قاضی، گفته: قاضی القضاة الاجل الامام السعيد عماد الدین ابی محمد الحسن الاسترآبادی قاضی الری رحمه الله علیه.

۵۰- شیخ حسن بن اسحاق بن ابراهیم بن عباس

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی، از فضلا بوده و کتاب «کشف الغمه» را به قرائت نزد مؤلفش علی بن عیسی اربلی سماع کرده، و اربلی روایت آن را به وی اجازه داده است و من اجازه او را به خط یکی از فضلا دیده ام.

۵۱- قاضی ابو محمد حسن بن اسحاق بن عبد الله رازی

شیخ منتجب الدین گوید: وی، از فقها و ثقات بوده است و کتاب هایی در فقه دارد والد ما رحمه الله آثار او را برای ما روایت کرده است. بنابراین او از علمای متأخر از شیخ طوسی است.

۵۲- شیخ حسن بن اسماعیل بن اشناس

پس از این به عنوان: شیخ ابو علی حسن بن ابو الحسن محمد بن اسماعیل بن محمد بن اشناس بزاز، یادآوری خواهد شد.

۵۳- ابو علی حسن بن اسماعیل معروف به ابن حمامی

شیخ معاصر ما می نویسد: وی، از اجلای فضلا بوده و علامه حلی در اجازه خود وی را از مشایخ خاصه شیخ طوسی نام برده است.

مؤلف گوید: از نظر من دور نیست که این شیخ همان شیخ حسن بن اسماعیل بن محمد بن اشناس بزاز است که پیش از این از وی یاد کردیم.

و از امالی شیخ طوسی استفاده می شود، شیخ طوسی از حسن بن اسماعیل روایت می کرده، و او از محمد بن عمران مرزبانی، روایت داشته است.

۵۴- شیخ ابو علی حسن بن اشناس

به زودی به عنوان: شیخ ابو علی حسن بن ابو الحسن محمد بن اسماعیل ابن اشناس بزاز، یادآوری خواهد شد.

حکیم شفائی، فاضلی عالم و حکیمی متکلم و طبیعی ماهر و سراینده و منشی و دارای اکثر فضائل و از علمای روزگار شاه عباس کبیر و معاصر با شیخ بهایی و میرداماد رحمه الله بوده است.

حکیم شفائی از طبیب های مشهور و از فاضل ترین دانشوران بوده و از آنجا که به سرایندگی آن هم به نوع هجای آن شهرت یافته، از طبقه فضلا بیرون رفته، و در ردیف سرایندگان درآمده است.

و از مطایبات لطیف او که خود گفته، آن است که، طبابت من تبحر مرا در دیگر علوم، پنهان داشته و سرایندگی من، طبابت مرا پوشیده و هجوگویی من مرتبه سرایندگی مرا مخفی داشته است (۱).

از دیوان های فارسی او دیوان شکر المداقین است که من آن را در شهر ساری که از شهرهای مازندران است، دیده ام و ممکن است «قربادین» معروف به «قربادین شفائی» از آثار او و یا از دیگری باشد (۲).

ص: ۲۵۶

---

۱ - ۱- نصرآبادی می نویسد: نواب میرزا محمد باقر داماد می فرمود: شاعری، فضیلت حکیم شفائی را پوشیده، و شعرش را هجا، پنهان ساخته است - م.

۲ - ۲- به طوری که در پاورقی آمده قربادین از سید مظفر الدین محمد حسینی شفائی متوفی ۹۶۳ هجری بوده است. نصرآبادی می نویسد: حکیم شفائی خلف حکیم ملای اصفهانی است. شفائی استفاده علوم، خصوصا حکمت نظری کرده و طبعتش در کمال استغنا بوده است و شاعری، به آن پایه و غنای طبع نبود و در پیشگاه شاه عباس اعتبار زیادی داشت چنانچه در مسیر نیم آورد اصفهان که با شاه ملاقات می کند، شاه می خواهد به احترام او از اسب پیاده شود شفائی مانع می شود و به احترام او همراهان شاه پیاده می شوند و تا حکیم از نظر نمی افتد سوار نمی شوند از دیوان های او مثنوی دیده بیدار و نمکدان حقیقت و مهر و محبت را نام می برد، از اوست، در مدح رسول اکرم صلی الله علیه و آله: مهر او چون ز مشرق آدم ساخت روشن تمامت عالم هر یک از انبیا چو سایه او می نمودند پایه پایه او رفته رفته بلند می گردید تا به نصف النهار عدل رسید یافت در اعتدال انسانی غایت استوای روحانی

علاوه بر آن ها فوائد و تصانیف دیگر در علم طب و غیر آن و همچنین دیوان های دیگری در اشعار مدح و هجا و امثال این ها دارد.

۵۶- سدید الدین حسن بن انوشیروان قوشینی

منتجب الدین او را به عنوان صالح معرفی کرده و ممکن است در ردیف مشاهیر دانشوران نبوده باشد.

۵۷- عز الدین حسن بن ایوب مشهور به ابن نجم الدین اطراوی عاملی

وی، از اجله علما و اکابر فقها و از شاگردان شهید اول بوده است.

محمتمل است این شخص همان سید حسن بن ایوب بن نجم الدین که در آینده به نام وی اشاره می شود و از شیخ فخر الدین فرزند علامه و از سید عمید الدین عبدالمطلب که هر دو استاد شهید بوده اند روایت می کرده است و همین معنی را می توان از اجازه شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی که برای سید ابن شذقم مدنی نوشته، استفاده کرد.

از یکی از اجازات امیر شرف الدین علی شولستانی و همچنین از اجازه ای که ملا حاج حسین نیشابوری برای ملا نوروز علی تبریزی نوشته، استفاده می شود که سید حسن بن ایوب از سید عمید الدین روایت می کرده و شیخ شمس الدین محمد عریضی عاملی از حسن بن ایوب نقل حدیث می کرده است.

ص: ۲۵۷

مؤلف گوید: اطراء، یکی از دیه های جبل عامل است و آن گاه که شهید اول در دهکده اطراء بوده مسائلی از وی سؤال شده و پاسخ داده است و نسخه ای از آن سؤال و جواب نزد ما موجود است.

شهید ثانی، از اجازه ای که برای شیخ حسین والد شیخ بهایی رحمه الله نوشته اظهار داشته است که، شیخ شمس الدین عریضی از سید حسن بن ایوب، مشهور به ابن نجم الدین اعرج حسینی روایت می کرده است (۱).

۵۸- سید حسن بن ایوب بن نجم الدین اعرج حسینی

شیخ معاصر در بخش دوم از امل الآمل می نویسد: سید حسن، عالمی فاضل و صالح بود و از شهید اول روایت می کرده است.

مؤلف گوید: چنان که پیداست، سید حسن از مردم جبل عامل است و بر مؤلف امل لازم بود نام و نسب او را در بخش اول آن کتاب که به ذکر عاملی ها مخصوص گردانیده است، عنوان کند و ممکن است آنچه را ما راجع به عاملی بودن او به دست آورده ایم او به دست نیاورده باشد.

سید حسن، معروف به ابن نجم الدین است و شیخ زین الدین جعفر بن حسام عاملی عینائی از وی روایت می کرده است.

و هرگاه ثابت شود که وی از مردم جبل عامل نبوده چنان که از سبک مؤلف امل استفاده می شود ممکن است از فرزندان سید عمید الدین یا سید ضیاء الدین اعرج حسینی حلی باشد که هر دو تن از اساتید شهید اول بوده و در جبل عامل می زیسته اند و یا از اجداد سید بدر الدین حسن عاملی کرکی که شرح حالش خواهد آمد بوده باشد و این احتمال به صحت نزدیک تر است و در این صورت، از اجداد سید حسین مجتهد کرکی است.

ص: ۲۵۸

۱-۱- از اجازه سید حسن صدر قدس سره استفاده می شود، شمس الدین از سید حسن اطراوی روایت داشت و در آن اجازه می نویسد: عن الشيخ الصالح شمس الدین محمد بن محمد بن عبد الله العریضی عن الشيخ زین الدین الحسن بن ایوب بن نجم الدین الاعرج الطواری العاملی، بنابراین لقب ابن ایوب زین الدین و شهرش طواری است نه اطراوی و شیخ هم بوده است نه سید، مگر مرادش شیخ روایت باشد-م.

بنابراین احتمال کلمه اعرج حسینی اشتباهی است که از ناحیه ناسخان به وجود آمده و از سلسله نسب او چیزی ساقط شده است.

قابل توجه است که در اصفهان به نسخه کهن سالی از کتاب مسائل الیقین لذوی الفطنه و التمکین که تألیف یکی از علمای متأخر بوده و تاریخ کتابت آن ۸۲۴ هجری و به خط احمد بن حسین بن حمزه بن احمد صریحانی استنساخ شده دست یافتیم و به گمان من این همان کتاب مسائل ابن طی، باشد که از اصحاب ماست در آن کتاب گاهی از ابن حسام بدون واسطه نقل می کند که تطبیق درجه ناقل و منقول عنه قابل توجه است و گاهی به توسط ابن سلیمان یعنی با واسطه از او نقل کرده که این نیز قابل ملاحظه است.

و در همان نسخه، کتاب المسائل الفقهیه الضروریه را که از فتاوی علمای عصرش و دیگر علما بوده و متکفل بیان همگی ابواب فقه و به سبک عده ای از کتاب های فقهی تدوین شده آورده است. و پاره ای از تحقیقات شهید اول و کتاب المسائل ابن نجم الدین را بدان اضافه کرده است، و از آن نسخه دانسته می شود که شیخ بن نجم الدین کتابی در مسائل الفقه داشته، همچنان که شهید اول کتاب المسائل الفقهیه را تألیف کرده است.

از ظاهر نوشته فوق استفاده می شود که مراد از شیخ ابن نجم الدین همان شیخ عز الدین حسن بن ایوب نجم الدین اطراوی عاملی است که ذکر آن گذشت و ممکن است عز الدین غیر از مترجم فعلی ما باشد زیرا، ابن نجم الدین اطراوی از بزرگان علما نبوده است.

و در اجازه شیخ نعمه الله خاتون عاملی که برای سید حسن بن علی بن شدقم مدنی نوشته از سید حسن مترجم حاضر چنین تعبیر کرده است:

یروی الشیخ زین الدّین جعفر بن الحسام العاملی عن الشیخ شمس الدّین محمّد الشهیر بالعریضی عن السید الاجل الاعظم الحسن بن ایوب الشهیر بابن نجم الدّین الاطراوی العاملی عن الشهید.

و ظاهر آن است که، عز الدّین حسن و سید حسن نام یک تن است و بنابراین انتسابش به اعرج حسینی که در کلام مؤلف امل آمده ممکن است از محل دیگر به دست آمده باشد.

به دنبال آنچه گذشت باید گفت، سید حسن بن ایوب از سید ضیاء الدّین عبد الله بن محمّد بن علی اعرج حسینی و از شیخ نظام الدّین علی ابن عبد الحمید نیلی و از شیخ فخر الدّین فرزند علامه حلی روایت می کرده و شیخ جعفر بن حسام عاملی از این سید روایت داشته است. و گمانم آن است، سید حسن از سلسله سید ضیاء الدّین مذکور بوده باشد و برای صحت این احتمال باید به نسب آن ها مراجعه کرد و سید شمس الدّین عریضی نیز از سید حسن روایت می کرده است.

۵۹- سید ناصر الدّین حسن بن تاج الدّین بن محمّد حسینی کبکی

منتجب الدّین او را به عنوان سید عالم ستوده است بنابراین، از علمای متأخر از شیخ طوسی است.

۶۰- سید بدر الدّین حسن بن سید جعفر بن فخر الدّین حسن بن ایوب

ابن نجم الدّین اعرج حسینی عاملی کرکی

وی، استاد شهید ثانی و پدر امیر سید حسین مجتهد و از اجله سادات علما و پیشوای فقهای بزرگ و از مشایخ اجازه شهید ثانی و شاگردش شیخ حسین بن عبد الصمد والد شیخ بهایی بوده است.

پدر شیخ بهایی در اجازه ای که به محمّد بن جابر نجفی داده و همچنین ضمن اجازه امیر مرتضی سروی و غیر او، به اجازه ای که سید به او داده اشاره کرده است و نیز در کتاب اربعینش به اجازه ای که از سید داشته تصریح کرده و گوید: اخیرنا السید الجلیل الورع الربانی المتأله ذو المفاخر و

المناقب خلاصه آل ابی طالب السید حسن بن السید جعفر الحسینی نور الله تربته و رفع درجته و الشیخ الجلیل النبیل زبده الفضلاء العظام و فقیه اهل البیت علیهم السّلام زین الدنیا و الدّین علی بن احمد العاملی (شهید ثانی) زین الله الوجود بوجوده و افاض علیه من منه وجوده کلاهما عن شیخهما التقی الفاضل الورع الشیخ علی بن عبد العالی المیسی تا به آخر.

و شیخ بهایی نیز در اربعین خود اشاره کرده که سید حسن، شیخ اجازه پدرش بوده است.

از آغاز اربعین استاد استناد ما (علامه مجلسی) قدّس سرّه استفاده می شود سید حسن از شیخ شمس الدّین محمّد بن داود معروف به، مؤذن جزینی روایت می کرده است لیکن این نظریه خالی از تأمل نمی باشد (۱).

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: بدر الدّین فاضلی جلیل القدر و از جمله مشایخ شهید ثانی است کتاب العمده الجلیه فی الاصول الفقهیه از آثار اوست و شهید این رساله را در شهر کرک نزد او خوانده است و به طوری که ابن عودی در رساله خود که در احوال شهید ثانی به قلم آورده تصریح کرده، سید حسن سال ۹۳۳ هجری در گذشته است.

سید حسن پسر خاله شیخ علی بن عبد العالی کرکی بوده و او از نیای میرزا حبیب الله عاملی سابق الذکر است که در مقام صدارت داشته و از شیخ علی بن عبد العالی عاملی میسی روایت می کرده و شهید ثانی از هر دو تن روایت داشته است.

شهید ثانی در ضمن اجازه ای که برای شیخ حسین والد شیخ بهایی نوشته است به مناسبت یادآوری از او می نویسد: و ارویها عن شیخنا الاجل الاعلم الاکمل صاحب نفس پاکیزه، برتر از همه متأخران در نیروی علم و

ص: ۲۶۱

۱- ۱- تأملش از این دیدگاه است که، مؤذن پسر عموی شهید اول و از علمای اوایل قرن هشتم هجری است و از فرزند شهید اول روایت می کرده است و سید از او اواخر قرن هشتم جوانی بوده و به طوری که ترجمه خواهد شد در دهه اول قرن دهم در گذشته است-م.

عمل. سپس گوید: و از سید بدر الدین حسن، کلیه آنچه را تصنیف و املا و تألیف و انشاد کرده است که از جمله آن ها است: کتاب المحجه البيضاء و الحجج الغراء. و این کتابی است که جامع فروع شریعت و حدیث و تفسیر آیات فقهیه و غیر این ها است و کتاب طهارت آنکه در ضمن چهل جزوه تدوین شده، نزد ما موجود است و از آثار او، العمده الجلیه فی الاصول الفقهیه است که ما آن اندازه از این کتاب را که تدوین کرده بود نزد وی خواندیم و پیش از اتمام آن در گذشت.

از جمله آن ها کتاب: مقنع الطلاب فیما يتعلق بعلم الاعراب است. این کتاب از ترتیب ارزنده خوبی برخوردار است و کتاب بزرگی در فن نحو و صرف و معانی و بیان بوده و پیش از اكمال بخش سوم آن در گذشته است و دیگری، شرح طیبه جزریه در فن قرائت عشر است.

سید بدر الدین تنها از شیخ علی میسی اجازه روایت داشته است و ما او را محض تیمن در طریق خود آورده ایم. پایان آنچه در کتاب امل است.

مؤلف گوید: شهید ثانی در جای دیگر از آن اجازه در وصف سید بدر الدین می نویسد: و منها عن شیخنا الفقیه الکبیر العالم فخر الساده و بدرها رئیس الفقهاء و ابو عذرها السید حسن بن السید جعفر...

به دنبال آنچه گفته شد می گویم، خط مبارک او را در اجازه ای که برای یکی از شاگردانش که شیخ جمال الدین احمد بن شیخ شمس الدین محمد ابن خاتون عاملی بوده باشد، دیده ام.

و اما کلمه «ابو عذرها» کلمه شایعی است که در مقام مدح به کار می رود.

یکی از فضلا گفته: ابو عذر به معنای صاحب عذر است و خوی عرب بر این است که، هرگاه کسی مسأله مشکلی را حل کرد جمله ابو عذر را در تشویق او به کار می برند. چنان که از همین کلمه، نسبت به مردی که ازاله بکارت را از همسر خود می کند، استفاده می نمایند.

مؤلف گوید: معمول عرب آن است که، لفظ اب را در بسیاری از موارد، درباره کسی که ملازم امری باشد استعمال می کند از قبیل ابو الخیر و ابو الحطب و امثال این ها.

ملا- نظام الدین قرشی در نظام الاقوال گفته است: حسن بن جعفر بن فخر الدین بن حسن بن نجم الدین بن اعرج حسینی کرکی، سیدی است بزرگوار، و دانشوری است دانا، نفسی پاکیزه و دلی خالی از زنگار دارد و در نیروی علم و عمل برترین متأخران است. و استاد شهید ثانی و همچنین استاد شیخ حسین، پدر شیخ ما قدس سرهم بوده است. آثار او کتاب المحججه البيضاء و الحججه الغراء که مشتمل بر فروع شریعت و حدیث و تفسیر آیات فقهیه می باشد و دیگری، العمده الجلیه فی الاصول الفقهیه و دیگر، مقنع الطلاب فیما يتعلق بكلام الاعراب و شرح الطیبه الجزریه در قرائت های دهگانه.

سید بدر الدین در ششم رمضان المبارک سال ۹۳۶ در گذشته است.

شهید ثانی و شیخ حسین بن عبد الصمد پدر استاد ما شیخ بهایی قدس الله اسرارهم از وی روایت می کرده اند و خود او از شیخ جلیل علی بن عبد العالی میسی نور الله مرقدہ نقل حدیث می کرده است.

۶۱- شیخ حسن بن جعفر بن محمد بن موسی بن جعفر دوریستی

رازی

فقیهی محدث و عالمی کامل و شاعر، معروف به دوریستی و یکی از دانشوران برجسته دوریست بوده است. پدرش نیز از بزرگان علما بوده و پیش از این ضمن شرح حال پدرش (جعفر بن محمد) به مراتب فضل او اشاره شده است.

شیخ معاصر در امل الآمل گفته است: شیخ حسن بن جعفر بن محمد دوریستی فاضلی جلیل القدر بوده قاضی نور الله در مجالس المؤمنین از وی ستایش و اضافه کرده، وی در ردیف سرایندگان به شمار است.

ص: ۲۶۳

مؤلف گوید، قاضی نور الله در مجالس المؤمنین می نویسد: شیخ حسن ابن جعفر دوریستی، خلف صدق شیخ جعفر است و نسبشان به حذیفه بن یمان می رسد.

شیخ حسن، مشهور به فضل و کمال بوده است و گاهی هم شعر می گفته و قطعاً زیر از جمله آثار اوست:

بغض الوصی علامه معروفه کتبت علی صفحات اولاد الزنا

من لم یوال من الانام ولیه سیان عند الله صلی او زنا

دشمنی وصی پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله نشان شناخته شده ای است که بر چهره های زنازادگان نقش بسته است. و هر کس ولی خدا و وصی پیغمبر او را دوست نداشته باشد در پیشگاه خدا تفاوتی ندارد که نماز گزار باشد یا زناکار.

بنابراین، این دوریستی که در کتب تاریخ و ترجمه آمده، همین حسن بن جعفر است و پدرش ابو عبد الله جعفر بن محمد بن احمد بن عباس بن فاجر دوریستی است که شاگرد شیخ مفید و سید مرتضی و معاصر شیخ طوسی است و فرزندش شیخ حسن در درجه شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی است. و این سلسله از علمای امامیه معروف به دوریستی می باشند.

و مصراع اخیر بیت دوم او به طوری که در مجالس المؤمنین آمده اشاره به فرمایش حضرت صادق علیه السلام است که فرموده است: سواء لمن خالف هذا الامر صلی او زنا. کسی که با مقام ولایت مخالفت کند نماز خواندن و زنا کردن او از نظر واقع بی تفاوت است.

در صفحات آینده به ترجمه شیخ ابو محمد عبد الله بن جعفر بن محمد بن موسی بن جعفر دوریستی اشاره خواهیم کرد و ظاهر آن است که وی، برادر شیخ حسن است.

۶۲- حسن بن حسین بن بابویه

به زودی نام او را به عنوان، حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی که نواده برادر صدوق است یاد خواهیم کرد.

۶۳- ملا حسن بن حسن مشهدی

وی، عالمی فاضل بوده و در علوم ریاضی مهارت داشته است. از روزگار او اطلاعی ندارم لیکن، در شهر رشت که از شهرهای گیلان است، رساله تعریفات او را که مختصر و در علم هیئت و ستاره شناسی بوده، دیده ام.

این رساله را که به نام، سید روح الدین امیر موسوی حسینی پسر سید عضد الدین امیر عبد العظیم تألیف کرده و تاریخ کتابت آن نسخه ۱۰۷۱ هجری بوده است. در این رساله از تذکره محقق طوسی و تحفه علامه شیرازی و امثال این آثار نقل کرده، و در آغاز همین رساله وعده داده است که کتاب دیگری در فن هیئت تألیف کند و شاید به وعده اش وفا کرده باشد. و از آنجا که لفظ اصحاب را در دیباچه کتابش آورده، ممکن است ارتباطی با تشیع نداشته باشد و هم این شخص غیر از امیر ابو الحسن رضوی عامی است.

۶۴- شیخ ابو القاسم حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن

بابویه قمی

وی، از فضلا و علما و فقهای روزگارش بوده است، همچنان که پدر و عمو و پسر عمویش صدوق، از فقهای روزگارشان بوده اند و عمویش صدوق و فرزندان و نوادگان خود او تا روزگار شیخ منتجب الدین به همان موقعیت باقی بوده اند.

ابو القاسم، از عمویش صدوق روایت می کرده چنان که پدرش حسین نیز از برادرش صدوق نقل حدیث می کرده است.

از سند بخشی از اخباری که شهید به خط خود مرقوم فرموده، به دست می آید فرزندش، شیخ ابو جعفر محمد بن حسن بن حسین از خود او

ص: ۲۶۵

روایت می کرده است و شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی در اجازه ای که برای سید بن شدقم مدنی نوشته روایت مترجم را از پدرش ابو القاسم که پیش از این یاد شد یادآور شده است.

همچنین از این قراین به دست می آید که، شیخ صدوق از خویشاوندان او بوده است و مترجم حاضر ما رحمه الله علیه جد جد شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست است و مراد من از جد جد شیخ شمس الدین ابو محمد حسن یا حسکا بن حسین بن حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی است.

بنابراین، نسب شیخ ابو القاسم چنین است: ابو القاسم حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی و شیخ ابو القاسم برادرزاده شیخ صدوق است.

و به زودی به نام و نسب شیخ ثقه الدین حسن بن حسین بن علی بن حسین بن بابویه به نقل از فهرست منتجب الدین اشاره خواهیم کرد و حق آن است که ثقه الدین همان مترجم فعلی ماست.

شیخ ابو القاسم دارای دو فرزند فاضل بوده به نام شیخ ابو جعفر محمد بن ابو القاسم حسن بن حسین و دیگری، شیخ رئیس ابو عبد الله حسین بن ابو القاسم حسن، و ترجمه هر دو خواهد آمد.

۶۵- ابو محمد حسن، معروف به حسکا بن حسین بن حسن بن حسین

ابن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی رازی ملقب به

شمس الاسلام یا شمس الدین

وی، از اجلای فقها و جد شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست، و صدوق عم اعلای او بوده است. همگی این خاندان مردمی فاضل و عالم و فقیه و جلیل القدرند و در آینده به شرح حال فرزند و نواده او و دیگر بستگانش اشاره خواهد شد.

حسکا از عمویش ابو جعفر محمّد بن حسن بن حسین و از پدرش ابو القاسم حسن بن حسین، و از شیخ صدوق روایت می کرده است و به طوری که از پاره ای از اسانید اخباری که به خط شهید بوده به دست می آید، شیخ ابو القاسم عبید الله بن حسن فرزند مترجم ما از پدرش روایت می کرده است و همین عده اخبار را شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی در اجازه ای که برای سید ابن شدقم مدنی نوشته است ایراد کرده است.

شیخ منتجب الدّین در فهرست می نویسد: جد ما شیخ امام شمس الاسلام حسن بن حسین بن بابویه قمی نزیل ری و معروف به حسکا از ثقات موجهین بوده و همه تصانیف شیخ ابو جعفر طوسی را در نجف اشرف در نزد خود او قرائت کرده و همچنین مراتب فقه و اصول را از شیخ سلار بن عبد العزیز و ابن براج بهره گرفته و کلیه آثار آن ها را نزد ایشان خوانده است. از جمله آثار او در فقه کتاب العبادات و کتاب الاعمال الصالحه است همچنین کتاب سیر الانبیاء و الائمة که در فنون دیگر بوده و والد ما روایت آن ها را به ما اجازه داده است.

مؤلف گوید: نسبی را که منتجب الدّین در فهرست خود ایراد کرده از باب اختصار بوده است و تحقیق در نسب او همان است که ما متذکر شده ایم و اضافه می کنیم که، حسکا علاوه بر شیخ و سلار و ابن براج، از سید بن حمزه هم بهره برده است و ما این موضوع را پس از این در ذیل ترجمه فرزندش ابو القاسم عبید الله بن حسن یادآور خواهیم شد. از جمله شاگردان حسکا فرزندش ابو القاسم است و شیخ معاصر در اواخر وسائل الشیعه به تلمذ ابو القاسم نزد پدرش اشاره کرده است.

مؤلف گوید: حسکا به فتح های بی نقطه و سکون سین، مخفف از حسن کیاست و کیا لقب او بوده و معنای کیا به واژه گیلان و مازندران و ری به معنای رئیس و سرپرست و مانند این هاست و آن، از جمله کلماتی است که برای تعظیم به کار می رود و در مقام ستایش، از آن استفاده می کنند و پیش

از این ذیل ترجمه شیخ ابو الحسین جعفر بن حسین بن حسکه قمی نوشتیم که حسکه نیز مخفف حسن کیاست و همچنین سخن شیخ معاصر را در ترجمه حسکه بن بابویه نقل کردیم که وی اظهار داشته، حسکه همین مترجم است که به عنوان حسکا شهرت یافته است.

باید دانست، از ترجمه صدوق در فهرست، و ترجمه های دیگران برمی آید، گاهی شیخ طوسی قدس سره از شیخ ابو الحسین جعفر بن حسین بن حسکه قمی، از صدوق روایت می کرده است بنابراین، حسکا عین حسکه نبوده تا حسکا جد شیخ مشارالیه باشد همچنان که شیخ معاصر در امل الآمل حسکا را، حسکه نام برده، زیرا چنان گمانی از نامناسب ترین گمان ها است. برای آنکه فاصله بین این دو تن بسیار زیاد است و ما تحقیق این موضوع را ذیل ترجمه حسکه بن بابویه ایراد کرده ایم. آری هر دو از یک خانواده اند.

مؤلف گوید: ابن بابویه جد اعلای خاندان بابویه است و به طوری که از استاد استناد اعنی المجلسی رحمه الله شنیده ام اسامی زیادی فاصل میان موسی و ابن بابویه بوده است و لیکن من تا حال حاضر، بدان وسائط دست نیافته ام.

و مؤلف گوید: شاید او جد شیخ منتجب الدین باشد که تذکره حال او پیش از این آمده است.

باز گوید: محمد بن ابو القاسم طبری در خانقاهش که در شهر ری بوده و همچنین در جاهای دیگر، بسیاری از احادیث را در کتاب بشاره المصطفی از وی روایت کرده است و در توصیف او گوید: خبر داد به ما شیخ امام فقیه رئیس زاهد دانشور، ابو محمد حسن بن حسین بن حسن در شهر ری در ماه صفر سال ۵۱۰ هجری از عمویش ابو جعفر محمد بن حسن از پدرش حسن بن حسین بن علی از عمویش شیخ سعادت مند ابو جعفر محمد ابن علی بن حسین بن بابویه تا آخر.

به طوری که از بشاره المصطفی به دست می آید شیخ ابو محمد حسکا از گروهی از علما علاوه بر آن عده ای که پیش از این نام برده شدند، روایت می کرده است از آن جمله شیخ طوسی است آن گاه که شیخ به مجاورت روضه مقدسه علوی مفتخر بوده است ابو محمد در ماه ربیع الآخر و جمادی الآخر و رجب و رمضان سال ۴۵۵ هجری به املاء لفظ او مباهی و مستفید بود و دیگر سید زاهد ابو عبد الله حسین بن حسن بن زید بن محمد حسنی جرجانی عسی و امثال ایشان است.

محمد بن ابو القاسم طبری در بشاره المصطفی می نویسد: شیخ فقیه زاهد و رئیس ابو محمد حسن بن حسین بن بابویه در سال ۵۱۰ هجری اجازه ای برای من مرقوم داشت و من آن اجازه را به خط خود استنساخ کرده و نوشته خودم را همراه با فرزند موفق او ابو القاسم، با اصل آن در شهر ری مقابله کردم.

بنابراین، شیخ ابو القاسم حسن که پیش از این نام برده شده فرزند شیخ ابو محمد است.

پس از این به اجازه ای به خط شیخ طوسی که در پشت کتاب التبیان خودش نوشته بوده دست یافتم که شیخ طوسی، شیخ ابو محمد و دیگر مشارکانش را که در قرائت تبیان در نزد شیخ مفتخر بودند اجازه داده و آن ها عبارتند: از شیخ ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله بن علی الرازی و شیخ ابو عبد الله محمد بن هبه الله وراق طرابلسی و شیخ ابو علی حسن بن محمد ابن حسن طوسی فرزند خود شیخ و تاریخ آن اجازه ۴۵۵ هجری است.

۶۶- (الله) ابو علی حسن بن حسین بن حاجب حلبی

وی، دانشوری پاک دامن و پارسا و فاضلی جلیل القدر و قاری بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: ابو المکارم حمزه بن زهره از وی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: مراد از ابو المکارم سید بن زهر حلبی مشهور که، مؤلف غنیه و کتب دیگری است، استاد ابن ادریس و شیخ شاذان بن جبرئیل قمی بوده و بنابراین، ابو علی تقریباً از طبقه شیخ طوسی است.

۶۷- ملا حسن بن حسین بن حسن سراینوی یا سرابشنوی نزیل

کاشان

ولی، فاضلی عالم و فقیهی جلیل القدر و کامل بوده و از علامه حلی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: اجازه او را که برای فرزندش ملا زین الدین علی بر پشت کتاب قواعد علامه نوشته بود، دیده ام و تاریخ آن اجازه ۷۶۳ هجری بوده است و ما همه آن اجازه را در تذکره حال فرزندش ایراد کرده ایم و به تألیفی از ملا حسن برنخورده ایم و اجازه دیگری از او دیده ایم که به خط شریفش بر پشت نهج البلاغه برای یکی از شاگردانش نوشته و تاریخ آن شب نوزدهم ذیحجه سال ۷۲۸ هجری بوده است و ما این اجازه را در ذیل شرح حال سید نجم الدین ابو عبد الله حسین بن اردشیر بن محمد طبری نوشته ایم و خط شریف او متوسط بوده و پاره ای از هر دو اجازه از میان رفته است.

در اجازه اولی نسب خود را به شرحی که ما نگاشتیم ایراد کرده و در اجازه دوم چنین مرقوم داشته است:

حسن بن حسین بن حسن سراوسنوی، و شگفت اینجاست که، اختلاف از ناحیه خود او بوده است و ما این اختلاف را در هر دو اجازه که به خط او نگاشته شده است، مشاهده می کنیم.

به دنبال این موضوع، باید بگوییم ابن ابی جمهور در اوائل غوالی اللالکئی آنجا که به ذکر مشایخ خود می پردازد، مترجم حاضر را به عنوان سرابشنوی معرفی کرده است. ما هم پس از این وی را به عنوان تاج الدین حسن سرابشنوی متذکر خواهیم شد.

ص: ۲۷۰

و کلمه مزبور را چنین ضبط کرده اند: با سین مضموم بدون نقطه و راء بی نقطه و باء مفتوحه و شین نقطه دار ساکن و نون مفتوحه و از قاموس نقل شده که سرابشنو، قریه ای است در عراق.

۶۸- شیخ حسن بن حسین بن حسن بن معانق

وی، فاضلی عالم و فقیه و از شاگردان علامه حلی رحمه الله بوده است و من نسخه ای از خلاصه الرجال علامه را به خط او دیده ام و تاریخ کتابت آن ۷۰۷ هجری است که، در روزگار زندگی استادش علامه رحمه الله آن را نوشته است.

۶۹- امیر حسن حسینی طبسی حیدرآبادی ملقب به صدر جهان

وی، از اجله علمای روزگار خود بوده و در حیدرآباد هند می زیسته و در پیشگاه قطب شاه فرمانروای هند از موقعیت ویژه ای برخوردار بوده است. از آثار او رساله صیدیه است که آن را به نام قطب شاه و به پارسی تألیف کرده است.

صدر جهان، در این رساله به شرح نظریات عامه و خاصه پرداخته و نسخه ای از آن نزد ما موجود است و رساله ای خوب و سودمند می باشد و ابوابی راجع به احوال بسیاری از حیوانات دارد که، به ترتیب حروف الفبا گرد آورده است.

۷۰- شیخ ابو سعید حسن بن حسین شیعی سبزواری

وی، فاضلی عالم و فقیه و از متأخران اصحاب ما یعنی، در ردیف علی ابن هلال جزائری و شیخ علی کرکی بوده است.

ابو سعید، در آثار خود گاهی در مؤلفاتش از خویشتن به حسن، مشهور به شیعی سبزواری تعبیر کرده و از قراین پیداست که در روزگار شهید اول یا نزدیک به زمان او می زیسته است زیرا، کتاب تکمله السعادات فی کیفیه العبادات المسنونات را که تألیف شیخ ابو المحاسن گرکانی بوده و به پارسی نوشته، و آن را در سال ۷۰۲ هجری خاتمه داده است، به خط مترجم

حاضر دیده ام و تاریخ استنساخ آن ۷۴۷ هجری بوده و خطی متوسط داشته است.

در پایان یکی از نسخه های راحه الارواح که تألیف ابو سعید است چنین نوشته شده: مؤلف این کتاب در پنجم ربیع الثانی سال ۹۵۳ هجری از تألیف آن فراغت یافته است و چنین به نظر می رسد سبعمائیه مبدل به تسعمائیه شده باشد. و آن هم اشتباه آشکاری است زیرا، عدد سبعمائیه به خط خود او در آخر کتاب تکمله السعادات که پیش از این نام بردیم نوشته شده است.

از آثار ابو سعید، کتاب بهجه المناهج فی تلخیص کتاب مباهج المنهج قطب الدین کیدری معروف بوده که به پارسی نوشته شده است. ابو سعید این کتاب را از زواید و مکررات پاکیزه ساخته و اخبار تحقیقی دیگری را بدان افزوده. و این کتاب در همه جا متداول است. من نسخه های آن را در جاهای مختلف از جمله، سیستان دیده ام و نسخه ای از آن هم اکنون نزد ما می باشد. اینک به یقین نمی دانم آیا نام تلخیص نهجه المباهج، که نهجه را با نون و المباهج را با با بخوانیم و ملخص منه و اصل آن را نیز مناهج المبهج بخوانیم یا غیر از آن، ولیکن مشهور میان اهل مطالعه آن است که نام تلخیص بهجه المناهج و نام ملخص منه مناهج المنهج می باشد و بالجمله کتاب مزبور درباره فضائل ائمه طاهرین علیهم السلام و معجزات و احوال و موالید ایشان تألیف شده است.

اثر دیگر او، مصابیح القلوب است که به پارسی تألیف کرده و مشهور است و در بیان پند و اندرز می باشد و در این کتاب پنجاه و شش حدیث از احادیث رسول اکرم صلی الله علیه و آله را شرح کرده است و اثر دیگر او، راحه الارواح و مونس الاشباح است که آن را به پارسی و در احوال حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام و برای سلطان نظام الدین یحیی بن صاحب الاعظم شمس الدین خواجه گرامی تألیف کرده و کتاب معروفی است و نسخه ای از آن نزد ما موجود است و پیش از این نام برده شد، کتاب دیگری غایه

المرام فی فضائل علی بن ابی طالب و ذریه الکرام علیهم افضل الصلاه و السلام تألیف کرده و اخبار متداول میان شیعه و سنی را با حذف اسانید یادآوری کرده است. نسخه ای از این کتاب را که مختصر است در اصفهان دیده ام. و از آثار او ترجمه کشف الغمه علی بن عیسی اربلی است که به پارسی ترجمه کرده و نسخه ای از آن را در اصفهان، در کتابخانه شیخ علی ابن مریم بیکم دیده ام.

ابو سعید، غیر از حسن بن ملا حسین کاشفی سبزواری مشهور است. و همچنین شیعی سبزواری غیر از شیخ ابو محمد حسن بن ابو علی بن حسن سبزواری است زیرا، شیخ ابو محمد نزدیک به روزگار شیخ منتجب الدین می زیسته و شیخ سبزواری معاصر با شهید اول یا نزدیک به زمان او و بلکه معاصر با شیخ علی کرکی بوده است.

۷۱- شیخ حسن بن حسین بن طحال مقدادی

پیش از این دانشوری به عنوان شیخ حسن بن حسین بن احمد بن طحال مقدادی نام برده شد.

سید عبد الکریم بن طاوس گاهی پاره ای از اخبار را در کتاب فرحه الغری از وی نقل کرده و از قرینه پیداست آن ها را از کتاب وی نقل می کند نه از شخص او.

و پس از این نامی از شیخ ابو عبد الله حسین بن احمد بن طحال مقدادی خواهیم برد و خواهیم گفت ابو عبد الله پدر شیخ حسن است و همچنین شیخ حسن برادری داشته به نام شیخ محمد بن حسین بن طحال که نام برده خواهد شد.

و مقدادی منسوب به مقداد بن اسود است که از بزرگان و نیکان اصحاب پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله بوده است.

سید عبد الکریم بن طاوس در کتاب فرحه الغری از حسن بن حسین مقدادی مترجم حاضر ما نقل می کند که پدرم از پدرش از جدش نقل کرده

در یکی از اوقات، مرد زیباچهره و پاکیزه جامه ای نزد من آمد و گفت، این دو دینار را بگیر و به من اجازه بده تا در حرم مطهر حضرت امیر بمانم و در حرم را به روی من ببند. من آن دو دینار را از او گرفتم و در را به روی او بستم. آن شب در رؤیا حضور مبارک حضرت مولا علی علیه السلام شرفیاب شدم و به من فرمود، از جا برخیز و او را که مردی نصرانی است از حرم من بیرون کن. علی بن طحال که جد من و گیرنده آن دو دینار بود از جا برخاست و ریسمانی به گردن آن نصرانی انداخت و گفت، تو مرد حيله گری هستی و با دو دینار مرا فریب دادی. آری، تو نصرانی هستی.

گفت، من نصرانی نمی باشم. گفت، بدون شک نصرانی هستی زیرا، حضرت مولا علی علیه السلام به خواب من آمد و فرمود، تو نصرانی هستی و به من امر فرموده تا تو را از حرم حضرتش بیرون کنم.

نصرانی گفت، دست دراز کن تا شهادت دهم و گفت «اشهد ان لا اله الا الله و ان محمدا رسول الله و ان عليا امير المؤمنين» به خدا سوگند، کسی از خروج من از شام خبر نداشت و هیچ یک از عراقی ها هم مرا نمی شناسد و حقا که حضرت مولا صحیح فرموده است.

مؤلف گوید: از این پیش آمد استفاده می شود که نسب مقدادی بدین طریق است: حسن بن حسین بن علی بن احمد بن طحال مقدادی.

و دور نیست، این واقعه برای طحال اتفاق افتاده باشد و اسامی چندی از نسب وی ساقط شده باشد و نیز از این واقعه به دست می آید، علی از خدمتگزاران قبه مقدسه علوی و متولی آستان مبارک آن حضرت صلوات الله علیه بوده است.

۷۲- شیخ ثقه الدین حسن بن حسین بن علی بن حسین بن بابویه قمی

شیخ منتجب الدین او را فقیهی شایسته معرفی کرده است.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که، ثقه الدین بعینه همان شیخ حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی است که برادرزاده شیخ

صدوق و از فرزندان عموی شیخ منتجب الدین، صاحب فهرست است که ما پیش از این شرح حال او یعنی ثقه الدین را متذکر شده ایم.

۷۳- شیخ حسن بن حسین بن علی دوریستی نزیل کاشان

معظم له، یکی از افاضل افراد معروف به دوریستی است و من اجازه او را که به خط خودش برای شاگردش شیخ مرشد الدین ابو الحسین علی بن حسین بن ابو الحسن وارانن نوشته است، دیده ام و خط خوانایی نبوده و این اجازه را بر پشت مجلد اول کتاب مبسوط شیخ طوسی مرقوم داشته و تاریخ آن سال ۵۸۴ هجری بوده است و از آن اجازه استفاده می شود، دوریستی کتاب مبسوط شیخ طوسی را از شیخ رئیس عبید الله بن حسن بن حسین بن بابویه از پدرش از شیخ طوسی مصنف کتاب قدس الله ارواحهم روایت می کرده است.

و شیخ رئیس همان عبید الله یاد شده است که پدر شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست است پس دوریستی در درجه شیخ منتجب الدین می باشد.

و از اجازه دیگری که برای شاگرد دیگرش شیخ مجد الدین ابو العلاء بر پشت کتاب ارشاد مفید نوشته، و من آن را به خط شریفش دیده ام از مرتضی بن داعی روایت می کرده است.

۷۴- شیخ نجم الدین ابو خلیفه حسن بن حسین بن محمد بن حمدانی

حمدانی

منتجب الدین می نویسد: وی، از صلحا بوده است.

مؤلف گوید: ممکن است این شخص از نزدیکان حمدانی مشهور بوده باشد.

۷۵- شیخ حسن بن حسین بن مطر اسدی

خط شریف او را بر پشت کتاب دروس شهید اول دیده ام و تعلیقاتی که بر حواشی آن کتاب نگاشته است، مشاهده کرده ام و همان نسخه هم از مملکات او بوده و می پندارم که وی، از مشاهیر علما بوده باشد.

ص: ۲۷۵

و آن نسخه در کوبنان نزد قاضی موجود می باشد و در حاشیه برخی از مواضع آن، تاریخ فراغ شیخ حسن از مطالعه آن سال ۸۴۹ در شهر حله قید شده است و تاریخ فراغت شهید از تألیف دروس، سال ۷۸۰ هجری بوده است و بار دیگر شیخ حسن در ۲۴ محرم سال ۸۲۸ هجری از مطالعه تمام آن کتاب فراغت یافته است.

این نسخه، در سال ۸۰۲ هجری برای شیخ فقیه، عالم فاضل، جمال الدین احمد بن جعفر بن حسن که اصلاً از مردم شام بوده و در حله می زیسته، نوشته شده است.

و من پاره ای از فوائد را به خط شیخ حسن دیده ام و تاریخ آن ۸۵۹ هجری بوده است. و گمان من آن است که، شیخ حسن اسدی، همان شیخ جمال الدین حسن بن حسین بن مطهر جزائری است که ذیلاً به نام او اشاره می شود و ناسخ به اشتباه او را مطر اسدی نوشته است.

۷۶- شیخ جمال الدین حسن بن حسین بن مطهر جزائری

وی، فاضلی عالم و کامل بوده و از ابن فهد حلی روایت می کرده است.

و شیخ جمال الدین حسن بن عبد الکریم مشهور به فتال از وی، روایت می کرده است. شیخ جمال الدین فتال، استاد ابن ابی جمهور بوده است و در آغاز غوالی اللالائی در وصف ابن مطهر گوید: شیخ علامه امام محقق مدقق جمال الدین حسن بن شیخ مرحوم حسین بن مطهر جزائری از ابن فهد روایت می کند.

مؤلف گوید: از قراین استفاده می شود، پدر جمال الدین هم از علما بوده است.

۷۷- شیخ جلیل حسن بن حمزه حلبی

شیخ معاصر در امل گوید: وی، عالمی فاضل و فقیهی جلیل القدر بوده است.

مؤلف گوید: شیخ معاصر در فصل کنیه ها، آنجا که، اسامی مبسو و به ابن را از کتاب امل یاد کرده، می نویسد: اسم ابن حمزه حسن است و از ظاهر نوشته او برمی آید که مرادش همین مترجم حاضر است و چنان اعتقاد دارد که ابن حمزه مشهور، همین شیخ است و حال آنکه این اعتقاد، سهو آشکاری است (۱). زیرا، ابن حمزه مشهور، شیخ عماد الدین ابو جعفر محمد بن علی بن حمزه مشهدی طوسی مؤلف الوسیله و الواسطه است و این همان دانشوری است که نظریات او، در کتاب های فقها آورده شده، و به ویژه در مسأله نماز جمعه قول او مورد توجه قرار گرفته است و او همان کسی است که نماز جمعه را در عصر غیبت حرام می دانسته، ولی مترجم ما در کتاب های فقهی، معروف نبوده و نظری از او نقل نشده است و هرگاه مرادش از ابن حمزه همان مؤلف وسیله باشد سخت اشتباه کرده است.

۷۸- سید حسن بن حمزه بن محسن حسینی موسوی نجفی

وی، فاضلی عالم و فقیهی جلیل القدر بود و از گروهی از فضلا روایت می کرده است، از جمله، از ملا زین الدین علی بن حسن بن محمد استرآبادی روایت داشته است.

و من خود اجازه او را به خط خودش که برای شاگردش سید مرتضی جلال الدین عبد علی بن محمد بن ابی هاشم بن زکی الدین یحیی بن محمد ابن علی بن ابی هاشم حسینی در پشت کتاب تحریر علامه حلی نوشته است، دیده ام و تاریخ آن، سال ۸۶۲ هجری است و تاریخ برخی دیگر از اجازات او سال ۸۳۶ هجری بوده است.

ص: ۲۷۷

۱- ۱- مؤلف امل هر دو تن را در محل خود نام برده است و هرگاه به راستی در باب کنیه ها مرادش از حسن صاحب وسیله باشد، همان طور که مؤلف گفته، اشتباه است و اگر برای امتیاز بین صاحب وسیله و حلّبی، نام وی را در کنیه ها متعرض شده، اشتباهی نکرده است-م.

و نیز به خط خودش در پشت همان کتاب چنین نوشته است: فی الحدیث عن رسول الله صلی الله علیه و آله لم یزل جبرئیل ینهانی عن ملاحاه الرجال کما ینهانی عن شرب الخمر و عبادہ الاوثان.

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: همواره جبرئیل مرا از منازعه کردن با مردم نهی می کند آن چنان که از باده گساری و بت پرستی منع می کرده است.

مؤلف گوید: ملاحاه، به معنای منازعه کردن است و در مختار الصحاح نوشته شده است: و لاحاه ملاحاه و لحاء به معنای منازعه است و در مثل آمده: «من لاحاک فقد عاداک» کسی که با تو منازعه کند دشمن تو بوده است. و تلاحوا، به معنای تنازعو، است. از قراین به دست می آید که سید با یک واسطه از شیخ مقداد مشهور، روایت داشته است.

۷۹- سید حسن بن حمزه هاشمی

وی، از اجله علمای ما بوده است و سید حیدر آملی در کتاب الکشکول فیما جری علی آل الرسول (۱)، مطالبی از وی نقل می کند او چنان می پندارم

ص: ۲۷۸

۱- ۱- مرحوم سید حیدر در پایان «الکشکول» می نویسد: اخبرنا الحسن بن حمزه الهاشمی، که گفت: خبر داد ما را سلیمان بن داود بن عبد الله بن عباس از پدرانش سالی که حضرت امام مجتبی با معاویه صلح کرده بود در یکی از روزهای که عبد الله بن عباس با گروهی از اعیان عرب در دربار معاویه حضور داشت در آن حال به عبد الله که کنار معاویه نشسته بود بشارت دادند که خدای متعال فرزند پسری به تو کرامت کرد. معاویه به وی پیشنهاد کرد آن کودک را به نام وی بنامد (یعنی معاویه) و اضافه کرد هرگاه او را به نام من نامیدی علاوه بر اینکه جایزه به تو می دهم و قرضت را ادا می کنم صد هزار درهم به تو خواهم داد و همان مبلغ را هم به نام فرزند تو می پردازم و پنج گونه نیازمندی تو را برمی آورم تا از این راه کمک مؤثری به امور تو کرده باشم. عبد الله گفت: چنین نیست بلکه، او را به نام بزرگی می نامم که محبوب ترین افراد در پیشگاه خدا و رسول است و از همه آفریدگان در نزد من محبوب ترین آن ها بشمار می آید و او را علی می نامم اکنون می خواهی جایزه ای به من بده و اگر نمی خواهی آن را از من دریغ بدار. معاویه گفت: آری، بر اثر علاقه ای که به علی داری او را بر من برتری دادی. ابن عباس گفت خدا بیامرز حضرت امیر المؤمنین ابو الحسن را که به خدا سوگند پرچم برافراشته هدایت بود و پناهگاه پرهیزکاری و جایگاه خردمندی و خواننده به دلیل استوار و عالم به کتاب ها و وابسته به وسائل هدایت و دریای

که سید از مشایخ سید حیدر بوده و مؤلف کشکول از وی بلاواسطه روایت می کرده است بنابراین، ظاهر آن است که وی از معاصران شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی بوده، زیرا که سید حیدر از شیخ فخر الدین روایت می کرده است.

۸۰- شیخ شرف الدین حسن بن حیدر بن ابو الفتح گرگانی

منتجب الدین گوید وی، از متکلمان، و فقیهان و صالحان بوده است.

بنابراین از متأخران از شیخ طوسی است.

۸۱- شیخ حسن بن داود حلی

از این پس به عنوان شیخ تقی الدین حسن بن علی بن داود حلی نام برده خواهد شد.

وی، از ثقات جلیل القدر بوده و کتاب رجال و غیر از آن از آثار او می باشد. بنابراین، انتساب به جد، از باب اختصار است و توهّم تعدد نشود.

۸۲- شیخ تاج الدین حسن بن دربی

پس از این به عنوان شیخ تاج الدین حسن بن علی بن دربی خواهد آمد (۱).

ص: ۲۷۹

---

۱ - ۱) - نامی از او در آینده نمی برد و در نسخه، حاضر پس از آنکه آمده نام او را در آینده متعرض خواهیم شد می نویسد: علی بن طاوس تا به آخری که ترجمه شد و ما به قرینه ترجمه کردیم که سید بن طاوس پس از وی روایت می کند و گویا آنچه را باید در آینده بنویسد در همین جا نگاشته است و الله اعلم - م.

وی از بزرگ ترین علما و سرآمد فقها و از مشایخ محقق و سید رضی الدین علی بن طاوس بوده و از عربی بن مسافر و ابن شهر آشوب و ابن شهریار خازن، روایت می کرده است.

شیخ معاصر در امل می نویسد: شیخ تاج الدین حسن بن دربی، عالمی جلیل القدر بوده و محقق حلی رحمه الله از وی روایت می کرده است.

مؤلف معاصر در آخر وسائل الشیعه می نویسد: علامه حلی کتاب کفایه الاثر خزاز را از سید رضی الدین علی بن طاوس از شیخ تاج الدین حسن ابن سندی از ابن شهریار از عمویش خازن بن شهریار روایت می کرده است.

شهید اول در اربعینش، از شیخ ابو القاسم جعفر بن سعید از شیخ امام تاج الدین حسن دربی از شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی روایت می کرده کلمه «دربی» را بعضی از علما در نسخه ای از اربعین شهید چنین ضبط کرده اند: به فتح دال و سکون راء بی نقطه و بعد از آن باء موحد و بعضی نیز، بضم دال و سکون راء ضبط کرده اند.

و شگفت از شیخ معاصر است که در آخر وسائل الشیعه وی را به عنوان سندی به جای دربی معرفی کرده و ممکن است اشتباه از ناسخ باشد.

۸۳- ملا حسن دیلمانی کیلانی (کیلانی)

وی، حکیمی صوفی منش بوده و در جامع کبیر عباسی در اصفهان به تدریس اشتغال داشته است. وی، در علوم حکمیه مهارتی به کمال داشته، و لیکن از علوم دینیه بهره ای نداشته است.

دیلمانی، به گروه حکما و صوفیه، ارادت می ورزیده و گفتار ایشان را توجیه، و از آنان دفاع می کرده است. او، از معاصران ما می باشد و پس از آنکه در این روزگاران به اختلال دماغ گرفتار شده بود در گذشت.

وی، فرزند وی عالم و صالح و فاضل و کامل به نام ملا محمد حسین (۱) داشته، که با ما در خواندن امور فقهی و کتاب های اخبار در درس استاد استناد (مجلسی) شریک درس بوده و اکنون در یکی از مدارس به تدریس اشتغال دارد و مردی وارسته از عیوب است و شرح ارزنده ای بر صحیفه سجادیه نوشته است.

دیلمانی، به فتح دال و سکون یا و فتح لام، منسوب به دیلمان است که یکی از شهرهای استان گیلان به شمار می آید و اکنون آنجا را تلیمان می گویند.

و جیلانی یا جیلی، منسوب به جیلان است که معرب گیلان است و از شهرهای معروف سرزمین دیلم به شمار می آید.

۸۴- شیخ تاج الدین حسن بن راشد حلّی

وی، فاضلی عالم و سراینده و از بزرگان فقها و در دو درجه متأخر از شهید اول است. و ظاهراً از معاصران ابن فهد حلّی می باشد.

شیخ معاصر در امل می نویسد: حسن بن راشد فاضلی فقیه و شاعری ادیب بوده و اشعار بسیاری در ستایش مقام اقدس حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه و ائمه طاهرين صلوات الله عليهم اجمعين سروده و نیز ابیاتی در سوگ حضرت سید الشهداء علیه السلام گفته است و ارجوزه ای در تاریخ

ص: ۲۸۱

۱- ۱- مجلد سوم ترجمه روضات الجنات این جانب می نویسد: آقا حسین همراه با پدرش از گیلان به اصفهان آمد و در محله لبنان ساکن شد و به آقا حسین لبنانی شهرت یافت و عالمی جامع و حکیمی بارع و مجتهدی فقیه و معتمدی نبیه و محدثی ادیب و متکلمی خردمند و لیب بود و از هر غله، خرمنی و از هر فن بهره ای برده بود. در شرحی که برای صحیفه نوشته، از شرح صحیفه سید علی خان استفاده کرده است و علاوه بر آن، آثار دیگری دارد، از قبیل شرح مفاتیح فیض و حواشی زیادی بر ذخیره فاضل سبزواری و رساله فارسی در زیارات. آقا حسین در مسجد محله لبنان، که گویند هنگامی که حضرت مجتبی علیه السلام به اصفهان آمده، در آن مسجد اقامه نماز فرموده است. به اقامه جماعت می پرداخت آقا حسین در بیست و ششم ماه مبارک رمضان سال ۱۲۰۹ هجری وفات یافت و در تخت پولاد در محلی که بعدها آقا حسین خوانساری در آنجا مدفون شد و به نام وی شهرت یافت مدفون شده است. رحمه الله عليهم اجمعين -م.

پادشاهان و خلیفه ها و ارجوزه دیگری در تاریخ قاهره و دیگری در نظم الفیه شهید و غیر از این ها دارد.

مؤلف گوید، پاره ای از اشعار او را که در مدح ائمه علیهم السّلام و غیر از آنان گفته، در شهر اردبیل، ضمن مجموعه ای به خط افاضل دیده ام و این نسخه در جزء کتاب های سید نور الدّین عاملی برادر صاحب مدارک بوده است و در همان مجموعه قصیده ای از وی ضبط شده بود که در آن به رد سنی مذهبی پرداخته که در ضمن تألیف تاریخی، معاویه و دیگر خلفای بنی امیه را ستایش کرده است و این قصیده به خط شیخ محمّد بن علی بن الحسن جباعی جد شیخ بهایی است و همان قصیده را در مجموعه دیگری به خط شیخ عبد الصمد پسر شیخ محمّد جباعی یاد شده، دیده ام.

و گمان من این است که، شیخ حسن بن محمّد بن راشد- که پس از این از وی نام خواهیم برد و مؤلف کتاب، مصباح المهتدین فی اصول الدّین است- با مترجم فعلی ما یکی باشد و کسی که او را همان شیخ حسن بن سلیمان بن خالد، شاگرد شهید اوّل بدانند، سخت در اشتباه خواهد بود.

پس از این، صورت خط شیخ حسن بن راشد را در آخر کتاب مصباح کبیر شیخ طوسی دیده ام، که به این شرح نوشته بود: این نسخه را با نسخه صحیح مقابله کردیم و کوشش کردیم تا غلطهای آن را کاملاً تصحیح کنیم مگر آنچه از چشم بیفتد و نظر از آن باز بماند. و طرف مقابله نوشته است:

این نسخه را با نسخه تصحیح شده به خط شیخ علی بن احمد معروف به رمیلی مقابله کردیم. و اضافه کرده، رمیلی نسخه خود را با نسخه ای که به خط علی بن محمّد سکونی بوده و در کربلای معلّی تصحیح شده، مقابله کرده است و تاریخ این نسخه هفدهم ماه شعبان المعظم سال ۸۳۰ هجری بوده است. پس از این مترجم ما امضاء کرده، و می نویسد: کتبه الفقیر الی الله تعالی الحسن بن راشد.

مؤلف گوید: این تاریخ ممکن است تاریخ نوشته خود حسن بن راشد باشد نه تاریخ نسخه مقابله شده در کربلا (فتأمل).

مؤلف گوید: این حقیر، خود نسخه ای از قواعد علامه را در کتابخانه فاضل هندی در اصفهان دیده ام که به خط حسن بن راشد حلّی بوده است و از آن برمی آید که وی از شاگردان علامه باشد.

و نیز در مجموعه ای که همگی آن از آثار شیخ محمد بن علی بن محمد گرکانی فاضل مشهور و تمامی آن به خط خود مؤلف بوده قصیده ای در مدح مولانا امیر المؤمنین علی علیه السلام دیدم که، از آثار نظمی شیخ حسن بن راشد حلّی بوده و در آغاز آن نوشته است: این قصیده، ساخته طبع شیخ امام بزرگوار، دریای بیکران و دانشور دانایی که، جامع معقول و منقول است و مسائل فروع را از اصول استخراج می کرده، شیخ مشایخ فقها و مجتهدان و خاتم و رئیس و پیشوای متکلمان و عالمان، مولانا تاج المله و الحق و الدین، حسن بن راشد که خدا سایه نعمتش را از او باز نگیرد و فضل و فضائلش را بر او فراوان گرداند. این قصیده با تغزلی آغاز می شود و در پایان آن به ستایش حضرت مولا مفتخر شده است.

۸۵- امیر حسن رضوی قاینی

وی از اجلای سادات و ساکن مشهد مقدس رضوی بوده است. فاضلی عالم و جلیلی نبیل بوده و استاد فاضل محقق سبزواری خراسانی از وی روایت می کرده است.

رضوی، شاگردانی فاضل داشته، از جمله آن ها، ملا- حاج حسین نیشابوری مکی و دیگری ملا محمد یوسف دهخوارقانی تبریزی است.

رضوی، از گروهی از اعلام روایت می کرده، از آن جمله، شیخ محمد سبط شهید ثانی است. چنان که این معنی از اجازه شاگردش ملا حاج حسین یاد شده که به ملا نوروز علی تبریزی داده و این اجازه را در روزگار استادش برای او نوشته و تاریخ آن ۱۰۵۶ هجری بوده استفاده می شود. وی،

در آن اجازه آنجا که به نام استادش می رسد چنین مرقوم می دارد: و عن شيخنا السيد البارع الجليل الاوحد الامير حسن الرضوى القاينى عامله الله سبحانه بلطفه و متع الانام بعمره.

۸۶- شیخ حسن بن شیخ ابو القاسم زید بن حسین بیهقی

به زودی در باب کنیه ها به عنوان شیخ ابو الحسن بن شیخ ابو القاسم زید ابن حسین بیهقی ذکر خواهد شد. در بعضی از نسخه های معالم ابن شهر آشوب به عنوان ابو الحسن نام برده شده است.

۸۷- سید جلیل داعی حسن بن زید بن محمد بن اسماعیل جالب

الحجاره بن حسن مثنی بن زید بن حسن مجتبی علیه السلام

وی از بزرگان علمای پیشین و اجله سادات شیعه و والیان امامیه و امرای ایشان است.

این بزرگوار، معروف به داعی می باشد چنان که شاعری خطاب به او گفته است (۱):

لا تقل بشری و لکن بشریان غره الداعی و یوم المهرجان

خلاصه آنکه مردم طبرستان در روز سه شنبه ۲۵ ماه مبارک رمضان سال ۲۵۰ هجری با وی بیعت کردند و در روز شنبه ۲۳ ماه رجب سال ۲۷۰ هجری درگذشت.

داعی شیعه مذهب بود و از فنون فقه و عربیت کمال اطلاع را داشت و باقی احوال او را می توان از کتاب های رجال و تواریخ به دست آورد.

اما درباره شرح این بیت می گوئیم، شعر از بحر رمل است و کلمه «بشری» به ضم باء به معنای فرحناکی و یا به خبری که موجب خوشحالی است، اطلاق می شود و «غره» به ضم غین نقطه دار به معنای رخسار است

ص: ۲۸۴

۱-۱- به طوری که خواهیم نوشت سراینده شعر ابو مقاتل ضریر بوده که از سراینندگان قرن سوم هجری است-م.

و «مهرجان» عید معروفی است از عیدهای پارسیان که آن را مهرگان می گویند.

و معنای بیت این است: به یک مژده اکتفا مکن بلکه، امروز دو مژده بده یکی برای دیدار رخسار داعی و دیگری به جهت فرا رسیدن روز عید مهرگان، بنابراین، غره الداعی و یوم المهرجان هر دو بدل برای بشریان است.

علامه تفتازانی، در اواخر مطول می نویسد: علت اینکه داعی این شعر را به فال بد گرفت برای آن بود که شاعر در شعر خود به «لا»ی نفی آغاز کرده است.

و در همان کتاب می نویسد: هنگامی که داعی این شعر را به فال بد گرفت خطاب به شاعر گفت: هرگاه مصراع ثانی را مقدم بر مصراع اول داشته بودی آغاز به حرف «لا» نکرده بودی. شاعر گفت، چگونه آغاز به حرف «لا» بد است و حال آنکه بهترین کلمه «لا اله الا الله» است، که در آن آغاز به حرف «لا» شده است، داعی پاسخ او را پسندید و جایزه خوبی به او داد.

دیگری گفته است، علت تطیر داعی به آن شعر آن بوده که، روز مهرگان را در شعر خود آورده است و روز مهرگان هم آخرین روزهای نشو و نمای گیاهان است و او روز مهرجان را مقرون به رخسار داعی که همواره با طراوت بوده ساخته است [\(۱\)](#).

ص: ۲۸۵

۱- ۱- تاریخ جهان آرا می نویسد: از آنجا که مردم طبرستان از سلوک گماشتگان طاهریه به ستوه آمده بودند وی را به سلطنت آنجا دعوت، و با او بیعت کردند و او را ملقب به، داعی الخلق الی الحق کرده و او هم در آن ملک شعار تشیع ساخته به امر به معروف و نهی از منکر پرداخت و پس از نوزده سال و هشت ماه و شش روز فرمانروایی، در روز دوشنبه ۲۲ رجب سال ۲۷۰ درگذشت. سید ظهیر مرعشی در تاریخ طبرستان می نویسد: مردم طبرستان به پیشنهاد محمد بن ابراهیم که از سادات حسنی بود با داعی که داماد وی بود بیعت کردند. داعی که حسن بن زید باشد در مدینه متولد شده و در شجاعت و کشورداری بی نظیر بود. داعی روز پنج شنبه ۲۷

مؤلف در پایان ترجمه می نویسد: مرتضی و مجتبی که دو فرزند داعی حسینی می باشند از مشاهیر مشایخ ابن شهر آشوب و غیر او می باشند و چنان می پندارم که داعی مترجم ما از نیاکان آن دو بوده باشند به احوالشان مراجعه شود.

۸۸- سید عز الدین حسن بن زید بن جعفر حسینی

وی، فاضلی عالم و جلیل القدر بوده است و به خط، یکی از افاضل روزگارش دیده ام که این سید در سال ۷۱۵ هجری متولد شده و در ماه شعبان سال ۸۰۳ هجری در حلب در گذشته است. و تقریباً نود سال زیست کرده است رحمه الله.

۸۹- شیخ جمال الدین ابو منصور حسن بن شیخ زین الدین بن علی بن

احمد

معظم له، فرزند شهید ثانی است و به زودی نام و نشان او را به عنوان حسن بن زین الدین علی بن احمد متذکر خواهیم شد.

ص: ۲۸۶

ثانی عاملی جبعی

شیخ معاصر می نویسد: وی، عالمی فاضل و صالح و از معاصران است و اکنون در اصفهان ساکن می باشد. مراتب علمی را از عمویش و دیگران فرا گرفته است.

مؤلف گوید: گمان می کنم وی از علمای اعلام نبوده و العهده علیه، و مراد وی از عمویش شیخ علی بن شیخ محمد است که از معاصران بوده است.

۹۱- شیخ حسن بن سبتی حویزی

سید نعمه الله شوشتری در تعلیقاتی که بر امل الآمل نوشته، می نویسد:

وی، عالمی فاضل و ثقه ای ادیب و شاعر بوده و هر کس نزد او تلمذ کرده به عالی ترین مراتب فضل رسیده است.

حویزی، در علوم عربیت مهارت داشت و در پیشگاه پادشاهان از موقعیت ویژه ای برخوردار بود و ما آن گاه که در حویزه بودیم بخش مهمی از علوم عربیه را نزد او فرا گرفته ایم و در حویزه به رضوان الهی منتقل شد (۱).

۹۲- حسن بن سبره بغدادی

ابن شهر آشوب در معالم العلماء نوشته، کتابی دارد. و من تا به حال اطلاعی از روزگار او ندارم.

ص: ۲۸۷

۱- ۱- در نابغه فقه و حدیث می نویسد: نام او حسین است و هر کسی او را به نام حسن یاد کرده اشتباه است. وی، استاد ادبیات سید بوده و شرح جار بردی را نزد او خوانده و این ادیب از شاگردانش کار می کشیده و آن ها را به آوردن سنگ از کنار رودخانه دستور می داده و در کار بنایی خانه اش، با بنا به کار و امی داشته و گاهی آن ها را به حمل ماهی و دیگر آذوقه ها موظف می کرده و حاضر نمی شده که حاشیه کتابش را رونویسی کنند در عین حال برکات انفاسش را مغتنم می شمردند و حریص به جمع آوری کتاب بود و پس از وفاتش کتاب هایش به دامادش منتقل شد که در خور صلاحیت آن ها نبود-م.

۹۳- شیخ تاج الدین حسن سرایشی

وی، فاضلی عالم و فقیهی جلیل القدر بوده است.

از آغاز غوالی الالائی ابن ابی جمهور استفاده می شود، این دانشور از علامه حلی روایت می کرده و فرزندش ملا شرف الدین علی بن تاج الدین حسن از وی روایت داشته است. در توصیف او چنین نوشته: *الشیخ الکامل الاعظم الفقیه العالم الکامل*.

مؤلف گوید: اجازه علامه را که به خط خودش برای او نوشته است دیده ام.

«سرایشی» (همان طور که قبلاً گذشت) یکی از قریه های عراق است و این کلمه را به ضم سین و فتح باء و نون مفتوح ضبط کرده اند.

و پیش از این دانشوری را به نام، ملا حسن بن حسین بن حسن سرایشی نیز کاشان نام بردیم (فتأمل).

۹۴- حسن بن سعید حلی

پس از این به نام حسن بن یحیی بن حسن بن سعید حلی نام برده خواهد شد. وی، پدر نجم الدین جعفر محقق حلی است. به گفته شیخ معاصر ما در امل الآمل وی از فقها و فضلا بوده و فرزندش از او روایت می کرده است و بعد از این دانشوری به نام ابن یحیی بن حسن بن سعید خواهد آمد.

مؤلف گوید: این نسبت از باب اختصار است که پدر را نسبت به جد داده است.

۹۵- ملا حسن بن شیخ سلام بن حسن گیلانی تیمجانی

وی، عالمی فاضل و فقیهی متکلم و ماهر بود در همگی رشته های معمولی ید طولائی داشت و دانشوری هوشمند و حاضر جواب بود و از افاضل معاصران ماست که خدا فیوضاتشان را مستدام بدارد.

گیلانی، در نقلیات از شاگردان ملا- محمد تقی مجلسی و ملا محمد علی استرآبادی و در عقلیات و عرفان از تلامیذ استاد محقق آقا حسین خوانساری استاد فاضل محقق سبزواری و استاد علامه ملا میرزا شیروانی بوده است (۱).

و اکنون شیخ الاسلام شهرهای گیلان است و سلطان روزگار ما شاه سلیمان صفوی آن گاه که در قزوین بود وی را از گیلان به قزوین طلبید و منصب شیخ الاسلامی قزوین را به وی پیشنهاد کرد. او هم خواه ناخواه آن منصب را عهده دار شد و اینک نزدیک به بیست سال است که این مقام مهم را به عهده گرفته است (ضعف الله قدره).

گیلانی، در این سال که سنه ۱۱۰۶ هجری است نزدیک به ۶۷ سال از عمرش گذشته است، و برادر فاضل ما آمیرزا محمد جعفر و دیگران از افاضل طلاب از شاگردان او بوده اند و برادر من از مقام فضیلت و دانش او بسیار تمجید می کرد و ما از استاد علامه خویش ملا- میرزا شیروانی، شنیدیم که می گفت: وی بسیار با فضیلت و هوشمند است و من خود، هفت سال پیش از این، که به گیلان رفته بودم با وی ملاقات کردم و او را چنان یافتم که شنیده بودم.

مع الاسف بیماری های جسمانی و ناراحتی های روحانی از ناحیه ستمگران آن شهرها، به اندازه ای بر او وارد شد که از افاده و تدریس و تألیف بازمانده بود، در عین حال بر بسیاری از کتاب ها در فنون مختلفه تعلیقاتی نوشته است (زاد الله برکاته).

ص: ۲۸۹

۱- ۱- معمول صاحب ریاض ([۱] مؤلف این اثر) این است که، از مرحوم ملا محمد باقر مجلسی به استاد استناد و از آقا حسین خوانساری به استاد محقق و از ملا محمد باقر سبزواری به استاد فاضل و از ملا میرزا محمد شیروانی به استاد علامه تعبیر می کند-م.

عاملی نباطی

شیخ معاصر ما در امل الآمل می نویسد: وی، فاضلی عالم و از معاصران است (۱).

۹۷- شیخ عز الدین حسن بن سلیمان بن محمد بن خالد حلّی

وی، از اجله شاگردان شیخ شهید قدّس سرّه بوده و از او و از سید بهاء الدین علی بن سید عبد الکریم بن عبد الحمید حسینی و غیر از ایشان روایت می کرده و محدثی جلیل القدر و فقیهی بزرگوار بوده است.

و من خود به خط شیخ محمد بن علی بن حسن جباعی شاگرد ابن فهد دیدم که شیخ حسن بن راشد در وصف مترجم ما گفته است: الشیخ الصالح العابد الزاهد عزّ الدین الخ.

شیخ معاصر ما در امل الآمل گوید: حسن بن سلیمان بن خالد حلّی فاضل فقیهی بود. مختصر بصائر الدرجات سعد بن عبد الله از آثار اوست و از شهید اول روایت می کرده است.

مؤلف گوید: عز الدین به مختصر بصائر، اخبار دیگری از کتب چندی افزوده است و علاوه بر شهید از عدّه دیگری از اعلام از قبیل شیخ محمد ابن ابراهیم بن محسن بن محسن مطار آبادی روایت می کرده است.

استاد استناد ما در فهرست بحار الانوار، کتاب منتخب بصائر را به سعد ابن عبد الله بن ابی خلف نسبت داده است و از آن نقل می کند و ظاهر آن است که این منتخب همان منتخب شیخ عز الدین حلّی باشد لیکن خود او در اثنای کتاب منتخب بصائر گوید: کتاب منتخب البصائر از سعد بن عبد الله است پس ممکن است اصل کتاب از محمد بن حسن صفار باشد که

ص: ۲۹۰

۱-۱- در پاورقی از اعیان الشیعه ۲۱ [۱] نقل کرده، شیخ حسن عاملی سال ۱۰۳۳ هجری متولد شده و چهل سال در جبل عامل و ۲۴ سال در طوس زیست داشته و سال ۱۱۰۴ هجری در گذشته است-م.

به دست سعد بن عبد الله اختصار شده و شیخ عز الدین انتخاب کرده باشد و مؤید این احتمال عبارت خود استاد است که ذیلاً آورده می شود.

و از آثار عز الدین، کتاب المختصر و رساله ای است در رجعت که من این رساله را در تیمجان گیلان دیده ام و این دو کتاب را استاد ما در بحار متذکر شده و به وی منتسب دانسته است و ما هر دو نسخه را حاضر داریم.

استاد کتاب اول را المختصر نام برده است یعنی با حای بی نقطه و ضاد نقطه دار زیرا، موضوع کتاب در این است که آدمی در حال احتضار حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه طاهرین علیهم السّلام را حقیقتاً می بیند و در این کتاب نظریات شیخ مفید را که اخبار وارده در این موضوع را حمل بر انکشاف تام کرده نه رؤیت با چشم، مردود دانسته و به مناسبت اینکه مختصر و مختصر تشابه لفظی با یکدیگر دارند ممکن است هر دو کلمه را یکی دانسته باشند و نام، برای کتاب بدانند و حال آنکه حق آن است که نام المختصر با حاء حطی و ضاد باشد.

و از آثار او کتاب دیگری است که در آن مقام ائمه علیهم السّلام را برتر از پیمبران و فرشتگان دانسته، و نسخه ای از آن نزد ما موجود می باشد و این کتاب رساله مختصر است و در آن با مطالب شیخ مفید که در اوائل المقالات آمده و همچنین با مطالب شیخ طوسی در المسائل الحائریه مخالفت داشته و خرده گیری کرده است.

استاد استاد ما در آغاز بحار الانوار می نویسد: کتاب منتخب البصائر اثر شیخ حسن بن سلیمان شاگرد شهید اول قدس سرّه است که آن را از کتاب منتخب البصائر سعد بن عبد الله بن ابی خلف انتخاب کرده است. و در این منتخب کتاب های دیگری را نام برده تا پیدا باشد آنچه را از کتاب های دیگر به دست آورده غیر از اصل کتاب منتخب بصائر است دیگر از آثار او کتاب المختصر و کتاب الرجعه است.

و در فصل دوم از بحار گوید، کتاب های بیاضی و ابن سلیمان همگی از کتاب های شایسته و در خور اعتمادند و نویسندگان آن ها از علمای فحول می باشند و از تمامی آن ها نهایت درستی و استواری احساس می شود.

برخی پنداشته اند رساله المختصر و الرجعه هر دو یکی است و حال آنکه این اتحاد توهمی بیش نیست برای آنکه خود او در اثنای کتاب می نویسد: حسن بن سلیمان بن خالد می گوید: من در این رساله در معنای رجعت و غرض از آن، احادیثی را غیر از طریق سعد بن عبد الله روایت می کنم و در این اوراق ثبت می نمایم پس از آن باز می گردم به احادیثی که سعد، در کتاب مختصر البصائر آورده است. و حق آن است که، کتاب مختصر و رساله رجعت دو اثر مستقلند و از عبارت وی برمی آید که اصل البصائر از مؤلف دیگری غیر از سعد بن عبد الله است. و مختصر آن از سعد و انتخاب آن از عز الدین است چنان که گذشت (فتدبر).

و از امور شگفت آور اینکه، عز الدین در محلی از کتاب منتخب مختصر البصائر می نویسد، در یکی از اوقات سید رضی الدین علی به من گفت، کتاب تفسیر آیاتی که درباره آل محمّد صلوات الله علیهم اجمعین نازل شده از آثار محمّد بن عباس بن مروان است که من یعنی، سید رضی الدین از فخار بن معد به طریقی که دارد از آن کتاب روایت می کنم. و از سیاق عبارت عز الدین برمی آید مراد از رضی الدین همانا، سید علی بن طاوس مؤلف اقبال است. و حال آنکه شهید متأخر از طبقه رضی الدین بن طاوس بوده و چگونه ممکن است شاگرد او از رضی الدین روایت کند. بنابراین ممکن است اشتباهی در آن جمله رخ داده باشد و یا مراد از رضی الدین دیگری است جز ابن طاوس.

مؤلف گوید: نسخه ای از کتاب احوال المحتضر او را در مشهد مقدس رضوی دیده ام و در پایان آن ابواب چندی درباره مطالب عدیده ای که

مشمول بر اخبار لطیفه تازه ای است، ضمیمه داشته، و چنان می پندارم، آن ابواب در نسخه ای که نزد ما موجود است، ضمیمه نشده باشد.

۹۸- شیخ عز الدین حسن سمنانی

وی، از اجله علمای معاصر و مقارن زمان علامه حلی بوده، و سید علی ابن عبد الحمید، نام او را در رجال آن طبقه متذکر شده است.

سمنانی منسوب به سمنان است که شهری است به نام و متصل به شهرهای خراسان می باشد.

۹۹- حسن بن سندی

امل گوید: وی، عالمی فقیه و صالح بود. از سید رضی الدین علی بن موسی بن طاوس روایت می کرده است.

مؤلف گوید: از آخر وسائل الشیعه شیخ معاصر، به دست می آید که شیخ تاج الدین حسن سندی از ابن شهریار خازن روایت می کند و سید ابن طاوس مذکور از وی روایت داشته است. بنابراین، ظاهر آن است که حسن ابن سندی و تاج الدین نام یک تن است. پس، بهتر آن است که صاحب امل به جای «عن»، «عنه» را می آورد یعنی سید از او روایت می کند نه او از سید.

ممکن است تصور شود، سندی تصحیف دربی باشد یعنی سندی را به جای دربی به کار برده باشند و هرگاه چنین باشد مراد از سندی همان حسن بن دربی است که نام برده شده است.

۱۰۰- سید بدر الدین حسن بن شذقم مدنی

پس از این به یاری حق تعالی به عنوان، سید بدر الدین حسن بن سید نور الدین علی خواهد آمد.

۱۰۱- ملا حسن شیعی سبزواری

پیش از این به عنوان ملا ابو سعید حسن بن حسین شیعی سبزواری که معاصر با علامه حلی بوده یادآوری شده است.

۱۰۲- شیخ جمال الدین حسن، مشهور به مطوع جروانی احساوی

ابن ابی جمهور در آغاز غوالی اللالائی می نویسد: وی، فاضلی عالم و جلیل القدر بود و از شیخ شهاب الدین احمد بن فهد بن ادريس مصری احساوی از ابن متوج بحرانی روایت می کرده و قاضی ناصر الدین مشهور به، ابن نزار از وی روایت می کرده است.

بنابراین جمال الدین در درجه ابن فهد حلی بوده است.

و در همان کتاب در وصف وی می نویسد: قاضی ابن نزار از استادش، الشيخ التقی الزاهد جمال الدین حسن الشهير بالمطوع الجروانی الاحساوی روایت می کرده است.

و در جای دیگر از همان کتاب گوید: انه ای القاضی یروی عن شیخه الشيخ الفقيه الزاهد حسن الشهير بالمطوع الجروانی.

۱۰۳- شیخ ابو علی حسن بن طارق حسن حلی

وی، از اجله علما بوده و از سید ابو الرضا فضل الله راوندی روایت می کرده، و سید عز الدین ابو الحارث محمّد بن حسن حسینی از وی روایت داشته است، و ما این روایت را از سند حدیثی که در اوّل اربعین شهید آمده، استفاده کرده ایم.

۱۰۴- شیخ ابو علی حسن بن طاهر صوری

از علما و فضلا و فقها بوده است.

شهید اوّل قدّس سرّه در بحث قضاء الصلاة الفائته شرح ارشاد از وی، نام برده است و قول به توسعه در قضای فائته را به وی نسبت داده بلکه، تصریح کرده که مستحب است نماز حاضر را بر فائت مقدم بدارد و اضافه کرده شیخ ابو الحسن علی بن منصور بن تقی حلبی به مخالفت با او برخاسته و مسأله ای طولانی که متضمن قول به تضییق بوده، عنوان کرده و قول او را به توسعه، مردود شمرده است.

مؤلف گوید: بنابراین، شیخ ابو علی، یا معاصر با شیخ ابو الحسن نوّه ابو الصلاح حلبی مذکور است و یا متقدم بر او می باشد.

جای تذکر است که، نسب شیخ ابو علی طبق آنچه ما در اینجا متذکر شدیم در نسخه شرح ارشاد که حاضر در نزد ماست، مضبوط است. و در بعضی از مواضع معتبره به نقل از شرح ارشاد وی را به عنوان، شیخ ابو علی طاهر بن حسن صوری، یاد کرده اند، که ما احتیاط کرده، نام و نسب او را یک بار در اینجا و بار دیگر در باب «طای بی نقطه» متعرض شده ایم و برای دسترسی به حقیقت به این مطلب باید به اجازات و کتاب ها رجال مراجعه کرد.

۱۰۵- شیخ حسن بن طحال

از بزرگان دانشوران ما بوده، و سید بن طاوس در کتاب جمال الاسبوع پاره ای از اخبار را از خط او نقل می کند و ممکن است مشارالیه همان فرزند حسین بن احمد بن محمّد بن علی بن طحال مقدادی، بوده باشد و من به شرح حال او در کتاب های رجال و تراجم اصحاب دست نیافتم.

۱۰۶- شیخ ابو عبد الله حسن بن ابو طیب عباس بن علی بن حسن

رستمی اصفهانی

وی، از مشایخ شیخ منتجب الدین صاحب فهرست بوده، و از ابو الحسن احمد بن عبد الرحمن بن محمّد زکوانی از ابو بکر احمد بن موسی بن مردویه حافظ از محمّد بن علی بن رحیم تا به آخر روایت می کرده است چنان که از سند برخی از احادیث اربعین شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست به دست می آید. لیکن شیخ منتجب الدین نام او را در فهرست یاد نکرده است و به همین مناسبت احتمال دارد وی از علمای عامه بوده باشد.

ص: ۲۹۵

۱۰۷- سید بدر الدین حسن بن سید ابو الرضا عبد الله بن حسین بن

علی حسینی مرعشی

منتجب الدین گوید: وی، صالحی پرهیزکار بوده و بنابراین از علمای متأخر از شیخ طوسی می باشد.

۱۰۸- شیخ جمال الدین حسن بن عبد الکریم، مشهور به فتال

از اوایل غوالی ابن ابی جمهور استفاده می شود وی، فاضلی عالم و جلیل القدر بوده و از مشایخ ابن ابی جمهور به شمار است و از شیخ جمال الدین حسن بن حسین بن مطهر جزائری از ابن فهد حلی روایت می کرده است.

ابن ابی جمهور در ستایش او مبالغه کرده و گوید طریق پنجم از شیخ و مرشد و معلم خود که از او راه درست و طریقه اصحاب را فراگرفتم و او شیخ فاضل علامه المبرز علی الاقران المحرز المقرر لسائر الفنون علی طول الازمان علامه المحققین و خاتم المدققین الامام الهمام و البحر القمقام جمال المله و الحق و الدین حسن بن عبد الکریم الشهیر بالفتال.

مؤلف گوید: جمال الدین فتال غیر از شیخ ابو علی محمد بن احمد بن علی فتال نیشابوری است زیرا، او مؤلف روضه الواعظین و از قدمای اصحاب و مشایخ ابن شهر آشوب است و به زودی ترجمه او را به انضمام اختلافی که در نسبش رخ داده است، متذکر خواهیم شد.

۱۰۹- سید رضی الدین حسن بن سید ضیاء الدین عبد الله بن محمد بن

علی بن اعرج علوی حسینی

وی، از مشایخ اصحاب ما و از شاگردان شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی بوده است. این مطلب از رساله اسامی مشایخ که یکی از شاگردان شیخ علی کرکی تألیف کرده است، به دست می آید.

بنابراین، سید معظم له، پسر برادر سید عمید الدین که فرزند خواهر علامه حلی است، می باشد.

وی، از مشایخ صدوق قدس سرّه بوده و از بشاره المصطفی تألیف محمّد بن ابو القاسم طبری استفاده می شود که، او از عمر بن احمد حمدان قشیری روایت می کرده است و من شرح حال او را در کتاب های رجال اصحاب ندیده ام. آری، ابن طاوس در کتاب المحجّه لثمره المهجّه، می نویسد:

ابو احمد حسن بن عبد الله بن عسکری در جزء اوّل کتاب الزواجر و المواعظ که تاریخ استنساخ آن در ماه ذیقعدّه سال ۴۷۳ هجری بوده، چنین نوشته است: حضرت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السّلام در ضمن وصیت به فرزند ارجمندش چنان فرمود... و هر گاه مقرر شود کلمات حکمت آمیز را با آب طلا بنویسند، این وصیت است که سزاوار است با آب طلا نوشته شود.

و جماعتی از دانشوران این وصیت را برای ما روایت کرده اند از جمله، علی بن حسن بن اسماعیل، از حسن بن ابو عثمان آدمی، از ابو حاتم مکتب یحیی بن خاتم بن عکرمه، از یوسف بن یعقوب در انطاکیه، گفت، یکی از علما اظهار داشته، آن گاه که حضرت مولا علی علیه السّلام از صفین عازم قنسرین شد خطاب به فرزند بزرگوارش حضرت امام حسن مجتبی علیه السّلام مرقوم فرموده: من الوالد الفان المقر للزمان (۱).

و حدیث کرد ما را احمد بن عبد العزیز، از سلیمان بن ربیع نهدی، از کادح بن رحمت زاهد، از صباح بن یحیی المرّی. و حدیث کرد ما را علی ابن عبد العزیز کوفی مکتب، از جعفر بن هارون بن زیاد، از محمّد بن علی ابن موسی الرضا علیهم السّلام.

ص: ۲۹۷

۱- ۱- وصیت مفصلی است که در جزء وصایای حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام در نهج البلاغه [۱] آورده شده و در آغاز آن آمده است: و من وصیه له علیه السّلام للحسن بن علی علیهما السّلام کتبها الیه بحاضرین منصرفاً من صفین، من الوالد الفان الخ-

و حدیث کرد ما را علی بن محمد بن ابراهیم شوشتری، از جعفر بن عنبسه، از عباد بن زیاد، از عمرو بن ابی المقدام، از حضرت ابو جعفر باقر علیه السلام.

و حدیث کرد ما را محمد بن داهر رازی، از محمد بن عباس، از عبد الله ابن داهر از پدرش داهر، از حضرت صادق علیه السلام. و خبر داد ما را احمد بن عبد الرحمن بن فضال قاضی، از حسن بن محمد احمد بن جعفر بن محمد بن زید بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام، از جعفر بن محمد حسنی، از حسن بن عبدک، از اصبع بن نباته مجاشعی گفت: حضرت مولی امیر المؤمنین علی علیه السلام در ضمن نامه ای به فرزندش محمد حنفیه نوشته الخ.

۱۱۱- سید حسن بن عبد الله فتال حسینی نجفی

وی، فاضلی عالم و جلیل القدر بوده و خط شریفش را در برخی از جاها دیده ام و تاریخ آن ۹۰۲ هجری است.

۱۱۲- شیخ رشید الدین حسن بن عبد الملک بن عبد العزیز مسجدی

وی، در دهکده رامن (ورامین) از دهکده های ری می زیسته است.

منتجب الدین می نویسد: وی، از فقها و صلحا بوده است. بنابراین از علمای متأخر از شیخ طوسی می باشد.

۱۱۳- شیخ حسن بن عشره

پس از این به عنوان شیخ عز الدین حسن بن علی، معروف به ابن العشره خواهد آمد.

۱۱۴- شیخ حسن بن عبد النبی بن علی بن احمد بن محمد عاملی

نباطی

شیخ معاصر در امل می نویسد: وی، فاضلی فقیه و عالمی ادیب و شاعر و منشی بوده، و از شاگردان شیخ حسن بن شهید ثانی (مؤلف معالم) است.

من به توسط عمویم شیخ محمد بن علی بن محمد الحر، از وی روایت

می کنم و پدرش شیخ عبد النبی برادر شیخ زین الدین شهید ثانی رحمه الله علیه است.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که، عنوان نباطی ویژه حسن و پدرش عبد النبی بوده زیرا، شهید ثانی نباطی نبوده و پس از این ترجمه احوالش ضمن تذکره پدر او خواهد آمد.

۱۱۵- شیخ ابو محمد حسن بن علی بن ابی عقیل عمانی حذاء

معظم له، فقیهی جلیل و متکلمی نبیل و از دانشوران اقدم ما به شمار است و به ابن ابی عقیل مشهور و نظریات علمی وی، در کتاب های علمای ما مسطور است. وی از اجله علمای امامیه به حساب می آید و با آنکه عمانی ها اکثر از خوارج و نواصبند، اما این بزرگوار به حکم: یخرج الحی من المیت (بل من الاموات) حجت بالغه ای است برای همه همشهری های خود هر چند ظاهرا خوارج پس از سال ۸۰۰ هجری در آنجا ساکن شده و از شهرهای مغرب زمین بدانجا کوچ کرده اند و آن خطه را منزلگاه خویش قرار داده اند چنان که، همین معنی را می توان از قصه اباضی که در شهرهای مغرب اتفاق افتاد و در میان خانه خود بدون آنکه از قاتلش اطلاعی حاصل شود کشته شد و حکایتش در بحار الانوار مذکور است.

نسب ابن ابی عقیل به همان نحو که ما نگاشتیم درست است و علامه هم در خلاصه، بدان طرز یادآوری کرده، آنجا که گوید: ابو محمد حسن بن علی بن ابی عقیل عمانی نجاشی هم نسب او را آن چنان که ما متذکر شدیم متعرض گردیده است.

شیخ طوسی گوید: ابو علی حسن بن عیسی، معروف به ابن ابی عقیل.

بدیهی است صاحب این نام و نشان بعینه همان کسی است که این ترجمه از اوست، و او را ابن ابی عقیل عمانی حذاء هم می گویند و چنان که نوشتیم از فقها، و متکلمان ثقه بوده است و آثاری دارد از آن جمله است:

التمسک بحبل آل الرسول علیهم السلام.

علامه گفته، این کتاب نزد ما مشهور است، و ما هم نظریات او را در کتاب های فقهی خود یاد می کنیم و از اجله متکلمان و فضیلتی امامیه است رحمه الله تعالی.

نجاشی گفته، از استاد ابو عبد الله غضائری شنیدم که از ابن ابی عقیل بسیار ستایش می کرد. باز علامه در باب آن ها که از امام روایتی نقل نکرده اند بیان داشته، ابو محمد حسن بن علی بن ابی عقیل العمّانی کتاب هایی دارد (۱).

نجاشی گوید: ابو محمد حسن بن علی بن ابی عقیل عمّانی حذاء، فقیهی متکلم و از ثقات است. کتاب هایی در فقه و کلام دارد از آن جمله است، کتاب المستمسک بحبل آل الرسول علیهم السّلام این کتاب در پیشگاه اعلام شیعه، معروف است و کمتر اتفاق افتاده که، حاجی از خراسان بیاید، و چند نسخه از آن را خریداری نکند.

و از استاد خود ابو عبد الله بن غضائری شنیدم، از این مرد بسیار سپاسگزاری می کرد.

حسین بن احمد بن محمد و محمد بن محمد از ابو القاسم جعفر بن محمد نقل کرده، گفت: ضمن نامه ای از حسن بن علی بن محمد بن ابی عقیل اجازه روایت کتاب، المستمسک و دیگر کتاب هایش را به من داد.

و من خود کتاب الکر و الفر او را نزد استادم ابو عبد الله غضائری قرائت کرده ام و آن کتابی است در امامت که به طرز جالبی از نظر پرسش و پاسخ مسائل تألیف یافته است، و شیخ طوسی در رجال همین را گفته است.

شیخ طوسی در فهرست گوید: ابو علی حسن بن عیسی، معروف به ابن عقیل عمّانی آثاری دارد و او از جمله متکلمان امامی مذهب است و از آثار او کتاب المستمسک بحبل آل الرسول علیهم السّلام در فقه و غیر از آن است و کتابی نیکو و بزرگی است و دیگر کتاب، الکر و الفر در امامت و غیر از این ها.

ص: ۳۰۰

ابن شهر آشوب در معالم العلماء می نویسد: حسن بن ابی عقیل عمانی از متکلمان بوده و آثاری دارد از جمله المستمسک بحبل آل الرسول علیهم السلام کتاب بزرگی است در فقه و الکر و الفر در امامت.

مؤلف گوید: ما نام پدر ابن ابی عقیل را علی نوشته ایم و دیگران عیسی ضبط کرده اند و علت ترجیح ما آن بوده که، نجاشی در فن رجال از دیگران حتی از شیخ طوسی هم بیناتر بوده است، نام پدر او را علی نوشته است و ابن شهر آشوب با همه موقعیت علمی که دارد در علی بودن نام پدر او با نجاشی موافقت کرده است (۱).

از ظاهر کلام علامه به دست می آید که عیسی، جد ابن ابی عقیل بوده و انتساب و شهرت وی به جد است و احتمال بعیدی است که، عیسی در کلام شیخ تصحیف علی باشد.

و اما درباره اختلاف کنیه، که نجاشی آن را ابو محمّد و شیخ ابو علی گفته است، مهم نیست زیرا، ممکن است دارای دو کنیه بوده باشد.

شیخ در فهرست گوید: ابو علی حسن بن عیسی معروف به ابن ابی عقیل عمانی، دارای آثار چندی است، از جمله متکلمان امامی مذهب است و از آثار او المستمسک بحبل آل الرسول علیهم السلام است که کتاب بزرگ و پسندیده ای در فقه بوده است و نیز از آثار اوست، کتاب الکر و الفر در امامت.

شیخ معاصر، در امل الآمل در سه موضع از او نام می برد.

در موضع اول می نویسد: ابو محمّد حسن بن ابی عقیل عمانی، عالمی فاضل و متکلمی فقیه و عظیم الشان و ثقه بوده است و علامه و نجاشی او را توثیق کرده اند.

در موضع ثانی، کلام علامه و نجاشی و پاره ای از آنچه ما متذکر شدیم ایراد کرده است.

ص: ۳۰۱

در موضع ثالث، کلام شیخ را از فهرست چنان که ما نقل کردیم متذکر شده است (۱).

مؤلف گوید: ظاهر آن است که، ابن ابی عقیل معاصر با کلینی و علی بن بابویه قمی پدر شیخ صدوق بوده است و از ظاهر کلام نجاشی به دست می آید، مراد از ابو القاسم جعفر بن محمد همان ابن قولویه است که از کلینی روایت می کرده است و مراد از محمد بن محمد، شیخ مفید است و مراد از حسین بن محمد بن احمد بن محمد، ابن غضائری نمی باشد زیرا، ابن غضائری حسین بن عبید الله بن ابراهیم غضائری است.

و از بحث ماء البئر (آب چاه) شرح ارشاد شهید اول که متعرض قول او شده که آب چاه، به مجرد ملاقات با نجاست، نجس نمی شود و خود شهید معتقد بوده است که آب قلیل به مجرد ملاقات با نجاست، نجس می شود برمی آید که کنیه ابن ابی عقیل ابو علی بوده و این تصریح، موافق با کلام شیخ است که کنیه او را ابو علی گفته است و ابو محمد را که علامه و نجاشی، کنیه او دانسته اند و پیش از این هم اشاره شد، از باب داشتن دو کنیه است و هر گاه بخواهیم یکی از دو کنیه را از اشتباه ناسخان بدانیم احتمال بس بعیدی است؛ زیرا نظیر آن در کتاب های رجال فراوان است.

مؤلف گوید: در یکی از یادداشت هایم دیدم که کنیه ابن ابی عقیل را ابو علی نوشته ام و ممکن است در جایی دیده باشم و ابو یعلی تصحیف ابو علی بوده باشد.

عمانی، با عین بی نقطه مضمومه و تشدید میم منسوب به عمان است که ناحیه ی معروفی است و مردم آن در این روزگاران یا از دیرزمان، از خوارج و ناصبی ها می باشند.

ص: ۳۰۲

۱-۱- در موضع اول او را به عنوان حسن بن ابی عقیل عمافی و در موضع دوم او را به عنوان حسن بن علی (در این دو موضع کنیه او را ابو محمد) و در موضع به عنوان علی بن عیسی و کنیه او را «ابو علی» نگاشته است و موضع سوم را به دو موضع اول و دوم ارجاع داده است-م.

و مشهور آن است که، برخی از شهرهای آن، از قبیل فرضه و مسقط، به دست فرنگی ها افتاده و این شهرها را با زور، از عمانی ها گرفته اند و خود عمان در حد وسط میان شهرهای یمن و فارس و کرمان واقع شده و در آنجا وادی برهوت است که ارواح دوزخیان را در عالم برزخ در آن محل شکنجه می دهند و وادی برهوت نزدیک به صحراها و دشت های عمان است.

عمانی ها پیشوا و امام معروفی دارند و من در تشریف به اولین سفر حج خود از حج هایی که موفق شده ام، امام ایشان را ملاقات کردم و سوگند به جان خودم، هرگاه عمان هم به دست فرنگیان بیفتد، بهتر از حال حاضرش خواهد بود.

باری ضبطی را که برای عمانی متذکر شدیم مشهور و دایر بر السنه علما بوده و طبق همین ضبط هم در کتاب های فقهاء آمده است و یکی از فضلا، عمان را به ضم عین و تخفیف میم ضبط کرده است لیکن این ضبط از صحت دور است و غریب تر آن است که، حرف «فا» را به جای «نون» به کار برد و بگوید، «عمافی» و در بعضی از نسخه های خلاصه علامه آمده که کلمه عمان را «عماف» خوانده است لیکن به خط شهید ثانی به طرز مشهور ضبط شده است.

و حذاء، به فتح حاء و تشدید ذال منسوب به کسی است که کارش کفش سازی یا کفش فروشی باشد.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله ای که، درباره شرح حال مشایخ تألیف کرده می نویسد: و از ایشان است، حسن بن ابی عقیل مؤلف آثار پسندیده از آن جمله، المستمسک و او از پیشینیان اصحاب امامیه است.

۱۱۶- ملا حسن بن عبد الرزاق بن علی بن حسین لاهیجی

وی، اصلاً از مردم گیلان است و در قم به دنیا آمده و همان جا می زیسته و فاضلی عالم و حکیمی صوفی منش و از معاصران است.

لاهیجی، مراتب علوم را در شهر قم در محضر پدرش فراگرفته، و آثاری، دارد از آن جمله: جمال الصالحین در اعمال سالیانه که به فارسی نگاشته و همین کتاب را به نام دیگری تألیف مختصر کرده است و نیز کتاب مصابیح الهدی و مفاتیح المنی، در حکمت از تألیفات او است. این کتاب مشتمل بر یک مقدمه، و چهار باب است. دیگری رساله تزکیه الصحبه یا تألیف المحبه، در ترجمه رساله کشف الریبه عن احکام الغیبه شهید ثانی که به پارسی است وی، این کتاب را نخست تلخیص کرده، پس از آن پاره ای تحقیقات را بدان افزوده است از آن جمله، رساله فارسی دیگری است که مشتمل بر پاره ای از مسائل است. و دیگری رساله الالفه و رسائل و آثار دیگر (۱).

لاهیجی، سال ۱۱۲۱ هجری در گذشته است.

۱۱۷- شیخ ابو سعید حسن بن عبد العزیز بن حسین قمی

شیخ منتجب الدین گوید: وی از فقها و صلحا بوده و متأخر از شیخ طوسی است.

۱۱۸- شیخ ابو محمد حسن بن عبد العزیز بن محسن جیهانی العدل

بالقاهره

منتجب الدین گوید: وی از ثقات و فقها بوده و از شاگردان شیخ طوسی و ابن براج است.

۱۱۹- شیخ ابو المکارم حسن بن عشره

از این پس به عنوان شیخ پرهیزکار پارسا، عز الدین ابو المکارم حسن بن علی کرکی مشهور به ابن عشرت نام برده خواهد شد.

ص: ۳۰۴

۱- ۱- از آثار او کتاب شمع الیقین در اصول الدین است که چاپ شده، و دیگری آینه حکمت، وی دخترزاده مرحوم صدر المتألهین است و قبرش در بیرون مقبره شیخان و فعلا در راهرو و نزدیک به مقبره علی بن بابویه است-م.

۱۲۰- شیخ ابو علی حسن بن علی بن ابی طالب فرزادی هموسه

وی، از مشایخ منتجب الدّین مؤلف فهرست بوده است و به طوری که از اسناد پاره ای از احادیث کتاب الاربعین منتجب الدّین و بعضی از حکایات آن برمی آید، ابو علی از سید ابو الحسین یحیی بن حسین بن اسماعیل حسنی حافظ، روایت می کرده، لیکن منتجب الدّین در کتاب فهرست از وی نام نبرده است و به همین مناسبت ممکن است وی، از مشایخ عامه بوده باشد، هر چند راوی و مروی هر دو از خاصه اند.

مؤلف گوید: نام بو علی در چند نسخه به اختلاف آورده شده است، چنان که، در محلی نام او را به نحوی که ما متذکر شدیم نگاشته شده، و در نسخه دیگری چنین آمده است: ابو الحسن بن علی بن ابی طالب هموسه فرزادی، و ممکن است تعریف اخیر از سهو ناسخ و اسقاط او بوده باشد.

و پس از این ترجمه شیخ افضل الدّین محمّد بن ابی الحسن بن هموسه ورامینی را خواهیم آورد و از قراین پیدا است، افضل الدّین فرزند بو علی باشد به ویژه بنا به نسخه دوم که کنیه او ابو الحسن گفته شده است و یا افضل الدّین از نزدیکان او می باشد و هموسه لقب جد او، علی بن ابی طالب است و نیز از نتیجه آنچه نوشتیم چنین برداشت می شود که ابو علی از مشایخ شیعه است.

و لفظ هموسه در چند نسخه با سین بی نقطه و در برخی از نسخه ها با شین نقطه دار آورده شده، و ظاهر آن است که هموسه، با فتح هاء و تشدید میم مفتوحه و سکون و واو و فتح سین و «ها»یی که در آخر آن کلمه آمده، ضبط شده است.

۱۲۱- شیخ اجل اقدم ابو محمّد و یا ابو علی حسن بن علی بن

ابی عقیل عیسی حذاء عمانی

وی، فقیهی جلیل و متکلمی نبیل، و معروف به ابن ابی عقیل عمانی از اکابر علمای امامیه است. و اقوال او در کتاب های فقهیه مورد توجه بوده و

ص: ۳۰۵

شیخ مفید به توسط جعفر بن قولویه از وی روایت می کرده، و از معاصران کلینی رحمه الله است.

عمانی فتوهای منحصر به فردی داشته، از جمله آب قلیل را به مجرد ملاقات با نجاست نجس نمی دانسته است و از جمله فتوهای بسیار نادر او یکی آن است که، شهید اول در کتاب ذکری، در بحث قرائت نماز از وی چنین نقل کرده است. کسی که نماز مستحبی می خواند، می تواند پس از حمد در رکعت اول برخی از سوره ای را بخواند و در رکعت دوم بدون آنکه حمد بخواند از همان بخشی که مانده سوره را تمام کند و این فتوا، همان طور که گفتیم از فتوهای نادر است و ممکن است این نماز را مقایسه با نماز آیات کرده باشد.

شیخ در باب اسماء از فهرست گوید: ابو علی حسن بن عیسی، معروف به ابن ابی عقیل عمانی، آثاری دارد و در ردیف متکلمان شیعه می باشد و از آثار او، المستمسک بحبل آل الرسول علیهم السلام در فقه و امثال آن است که کتاب بزرگ و ارزنده ای است. و کتاب دیگری در امامت، به نام الکَرّ و الفرّ و غیر از این ها.

و در باب کنی و القاب از فهرست گوید، ابن ابی عقیل عمانی مؤلف الکر و الفر از جمله متکلمان امامی مذهب بوده است و آثاری دارد از جمله المستمسک بحبل آل الرسول علیهم السلام در فقه و غیر آن که کتابی بزرگ و ارزنده است و نام او حسن بن عیسی و مکنی به ابو علی و معروف به ابن ابی عقیل است.

و علامه در ایضاح الاشتباه گوید (۱)...

ص: ۳۰۶

۱-۱- در ایضاح می نویسد: الحسن بن علی بن ابی عقیل العمانی بالعين المهملة المضمومه تحتها نقطه.

قاضی نور الله، در مجالس المؤمنین چنین می نویسد: حسن بن علی بن ابی عقیل عمانی، از اعیان فقها و اکابر متکلمان بوده و او نخستین دانشوری است از مجتهدان شیعه که با مالک که از علمای عامه است موافقت کرده و آب قلیل را به مجرد ملاقات با نجاست نجس ندانسته است و به خاطر نمی رسد دیگری از مجتهدان شیعه در این مسأله با وی همراه بوده باشد.

به جز سید اجل حسیب فاضل نقیب امیر معز الدین محمد صدر اصفهانی رساله ای مستقل در دفاع از مذهب ابن ابی عقیل نوشته و از اعتراضاتی که علامه در مختلف و دیگران علیه ابن ابی عقیل آورده اند پاسخ داده و ادله دیگری در جانب داری از نظریه ابن ابی عقیل ایراد کرده است و این ضعیف (قاضی نور الله) مؤلف این کتاب (مجالس المؤمنین) در اوقاتی که کتاب مختلف را مطالعه می کردم و رساله معز الدین مورد توجه من بود رساله علی حده ای در رد رساله مذکور تألیف کردم.

ابن ابی عقیل آثاری در فقه و کلام دارد از جمله المستمسک بحبل آل الرسول، و این کتاب، از هر جهت در میان شیعه اشتهار دارد تا به حدی که هر زمان قافله حاجیان از خراسان می آید، نسخه ای از آن را به دست آورده، یا از آن استنساخ کرده و یا خریداری می کند. و به دنبال آنچه مرقوم داشته مطالبی را که از نجاشی در اینجا آورده ایم متعرض شده است.

مؤلف گوید: اینکه قاضی اظهار می دارد هیچ یک از مجتهدان شیعه به غیر از سید صدر، در این مسأله با ابن ابی عقیل همراهی نکرده است، درست نیست.

پس از عصر قاضی یعنی در روزگار ما، ملا محمد محسن کاشانی رحمه الله با ابن ابی عقیل موافقت کرده و پافشاری در صحت آن داشته و استاد محقق ما

ص: ۳۰۷

۱-۱- ابن شهر آشوب می نویسد: الحسن بن عیسی بن ابی عقیل العمانی المتکلم له کتب کالمستمسک بحبل آل الرسول علیهم السلام فی الفقه کبیر، الکر و الفر فی الامامه-م.

آقا حسین خوانساری در شرح دروس، به صحت این مسأله تمایل داشته، و تحقیق حقیقت این مسأله، به عهده کتاب طهارت از کتاب وثیقه النجاه ما می باشد.

۱۲۲- شیخ ابو علی حسن بن علی بن احمد بن عبد الغفار بن محمد

ابن سلیمان بن ابان فارسی فسوی نحوی

(۱)

وی، از ادبای معروف بوده و به ابو علی فارسی مشهور و معاصر با متنبی شاعری بوده است.

ابو علی در سال ۲۸۷ هجری متولد شده و در سال ۳۷۷ هجری در گذشته است.

به خاطر می رسد، سید رضی در فراگیری علوم نحو در اوایل جوانی خود و اواخر زندگی ابو علی از وی استفاده کرده باشد و بعدی هم ندارد زیرا، هیجده سال پیش از درگذشت ابو علی، سید رضی متولد شده است.

بلکه ممکن است سید مرتضی هم از او استفاده کرده باشد.

به هر حال ابو علی، معاصر با شیخ مفید رحمه الله و سید مرتضی و شیخ طوسی رحمه الله بوده است و سید رضی در تفسیر حقایق التنزیل از او یاد و جانب داری کرده است.

ابن جنی نحوی مشهور از شاگردان ابو علی است.

فسوی منسوب به فسا است که از قصبات معروف فارس و نزدیک شیراز است.

ابن خلکان گوید: ابو علی، در شهر فسا متولد و در سال ۳۰۷ هجری وارد بغداد شده و به فنون ادبی اشتغال ورزیده و در علم نحو پیشوای روزگار خود بوده است.

ص: ۳۰۸

۱-۱- سیوطی در بغیه الوعاه نسب او را چنین می نویسد: حسن بن احمد بن عبد الغفار بن محمد ابن سلیمان. بنابراین، نام پدر او احمد است و علی اسم اضافی است-م.

ابو علی، به شهرهای بسیاری سفر کرده و سال ۳۳۱ هجری وارد حلب شده و مدتی را در نزد سیف الدوله حمدان گذرانده و با ابو طیب متنبی مجالس مشاجره چندی را به پایان آورده است. پس از آن به دیار فارس رفته و به مصاحبت عضد الدوله دیلمی مفتخر شده و در پیشگاه او بر دیگران برتری یافته و منزلتی عالی به دست آورده است تا آنجا که عضد الدوله خود را در فنون نحو غلام وی دانسته و ابو علی هم کتاب ایضاح و تکمله را که در نحو بوده به نام وی تألیف کرده است (۱).

کوتاه سخن اینکه ابو علی، مشهورتر از آن است که، زبان به فضیلت او گشوده شود- او متهم به اعتزال بود و سال ۲۸۸ هجری متولد شده و در روز یکشنبه هفدهم ماه ربیع الآخر و یا ربیع الاول سال ۳۷۷ هجری در بغداد در گذشته و در شونیزیه مدفون شده است.

فسوی، به فتح فا و سین، منسوب به فسا از شهرهای فارس است.

مؤلف گوید: ظاهراً مراد او از اعتزال، تشیع اوست و مشهور آن است که، ابو علی از امامیه است و چنان که می دانیم سنی ها تفاوتی میان خاصه و معتزله از نظر اعتقاد قایل نمی باشند.

مؤلف مختصر تاریخ ابن خلکان هم، آنچه را که در اصل این کتاب راجع به وی آمده، یاد کرده است آری، پس از یادآوری از کتاب ایضاح و تکمله می نویسد: گویند، در یکی از روزها که ابو علی در رکاب عضد الدوله بوده و در میدان شیراز تفرج می کرد عضد الدوله از وی پرسید، در جمله «قام القوم الا زیدا» نصب مستثنی که زید باشد به چیست؟ ابو علی در پاسخ

ص: ۳۰۹

۱- ۱- سیوطی در البغیه می نویسد: هنگامی که بو علی کتاب الايضاح را برای عضد الدوله نوشت عضد الدوله اظهار داشت بیشتر از آنچه ما اطلاع داشتیم بو علی در این کتاب نیاورده و این کتاب بچه گانه است بو علی بلافاصله به تألیف التکمله پرداخت پس از آنکه این کتاب به عرض امیر رسید گفت، شیخ خشمناک شده و مطالبی را در آن، آورده است که نه خود می فهمد و نه ما-م.

وی گفت: نصب مستثنی به فعل مقدر است. عضد الدوله سؤال کرد چه فعلی تقدیر گرفته می شود و تقدیر آن چگونه است؟ گفت استثنی زیدا.

عضد الدوله گفت، چرا مستثنی را رفع نمی دهی تا فعل مقدر آن امتنع زید باشد؟ ابو علی پاسخی نداشت و به امیر گفت هرگاه پاسخی بدهم پاسخ می دانی خواهد بود.

و خود او در ایضاح گوید، نصب مستثنی به وسیله فعل متقدم و به تقویت الا است.

از او حکایت کرده اند گفت، با آنکه از فنون شعر باخبرم تاکنون جز سه بیت شعر بیش نگفته ام. زیرا، خاطر من با سرایندگی موافقتی ندارد و آن سه شعر هم راجع به پیری و فرتوتی است (۱).

پس از آن مؤلف مختصر تاریخ ابن خلکان، به نقل آثار او که پس از این خواهد آمد پرداخته است.

مؤلف گوید، از آثار او کتاب الايضاح است که در فنون نحو نوشته و این اثر را به امر امیر عضد الدوله دیلمی تألیف کرده است به همین جهت آن را ایضاح عضدی گویند.

و من نسخه ای از آن کتاب را در کتابخانه وقفیه قسطنطنیه دیده ام و این کتاب بر ابن جوایقی نحوی قرائت شده و تاریخ آن آغاز ذیحجه سال ۵۲۸ هجری بوده و خط مراغی و حواشی وی بر این کتاب دیده می شود و ممکن است بر غیر از او هم قرائت شده باشد.

ص: ۳۱۰

۱- ۱- سیوطی در بغیه می نویسد: بو علی جز سه بیت زیر، ابیات دیگری نگفته و آن ها عبارت است از: خضبت الشیب لما کان عیبا و خضبت الشیب اولی ان یعابا و لم اخضب مخافه هجر خل و لا عتبا خشیت و لا عتابا و لکن المشیب بدا ذمیما فصیرت الخضاب له عقابا - م.

و در آن کتابخانه نسخه دیگری از ایضاح بوده که سال ۶۲۰ هجری استنساخ شده و این نسخه با کمال استادی و صحت اعراب گذاری شده است.

و همین کتاب را شیخ عبد القادر جرجانی (گرگانی) شرح لطیفی کرده و من شرح او را در همان کتابخانه دیده ام و نسخه آن بسیار کهن سال بود.

و در پشت برخی از کتاب ها دیده ام که کتاب ایضاح، ملخصی از، الکتاب سیویه است. لیکن با مطالعه ای که از ایضاح داریم برنمی آید که ملخصی از الکتاب، بوده باشد.

و از آثار بو علی، کتاب المسائل الشیرازیات، و کتاب المسائل البغدادیات، است که هر دو در علم نحو نوشته شده و من کتاب شیرازیات را که نسخه ای بس کهن بوده در بغداد دیده ام و از آثار او، کتاب التذکره در نحو است. همین کتاب را ابن جنی، تلخیص و تهذیب کرده و قواعد و مطالبی که خود خواسته از آن برگزیده است. و کتاب التکمله در نحو که پیش از این نام برده شده از آثار اوست.

از آثار دیگر او، کتاب الحلییات و کتاب الحججه و کتاب الاغفال است که ممکن است همگی آن ها در نحو باشد و کتاب الشعر نیز از آثار اوست. و این چهار کتاب را ابن سیده لغوی، در آغاز کتاب المحکم که در لغت بوده به وی نسبت داده است. و نیز در آغاز المحکم پاره ای از آنچه را متذکر شدیم منسوب به وی دانسته، از جمله آن ها کتاب الاهوازیات است و ممکن است این همان کتاب المسائل الشیرازیات، باشد و مؤید این احتمال آن است که ابن سیده در آغاز المحکم از کتاب شیرازیات نام نبرده است.

مؤلف مختصر ابن خلکان گوید: بو علی آثار زیادی دارد از آن جمله، التذکره و المقصور و الممدود و کتاب الحججه در قرائت و کتاب الاغفال راجع به غفلت هایی که درباره معانی برای زجاج اتفاق افتاده است و کتاب

المسائل الحلیات و کتاب المسائل البغدادیات و الشیرازیات و کتاب البصریه و المسائل المجلسیات و جز این ها.

پیش از این اعتراض امیر عضد الدوله راجع به استثنا متذکر شدیم. اکنون بعضی از ادبا در پاسخ ایراد امیر، می گویند، قام القوم، از قیام قوم اطلاع می دهد و با استثنایی که از زید به عمل می آورد، عدم قیام او را اعلام می کند. و اگر امتنع در تقدیر باشد هیچ یک از دو فعل مستند به زید نبوده است.

مؤلف گوید: ما در پاسخ می گوئیم این جواب هم می دانی و بی فایده است. و حق آن است که نصب استثنا به خود الا باشد. چنان که گروهی از نحوی ها به این معنا اعتراف کرده اند (۱).

ذهبی، در میزان الاعتدال گوید: ابو علی حسن بن احمد فارسی نحوی، مؤلف آثار زیادی است. در نزد او جزوه ای بوده که آن را از علی بن حسین ابن معدان فارسی، از اسحاق بن راهویه نقل کرده است. و تنوخی و جوهری از وی روایت کرده اند. و خود او از نظر علم نحو در پیشگاه امیر عضد الدوله بر دیگران مقدم، و به مذهب اعتزال متهم بود. وی ادیبی راستگو و درست کردار بوده است.

مؤلف گوید: اعتزالی را که ذهبی به وی نسبت داده همان تشیع اوست چنان که گذشت. و اینکه وی را، حسن بن احمد نام بردم (و مانند مؤلف این کتاب حسن بن علی بن احمد نگفتم) از باب نسبت نواده به جد است و این گونه نسبت معمول و همگانی است.

ص: ۳۱۲

---

۱ - ۱- سیوطی راجع به نصب مستثنا در کتاب همع الهوامع هفت قول نقل است: ۱- منصوب به «الا» است. ۲- منصوب به فعل و شبه فعل پیش از «الا» است. ۳- منصوب به فعل متقدم به همراهی «الا» که قول فارسی است. ۴- منصوب به ان مقدر بعد از «الا» است. ۵- منصوب به ان مخففه است که «الا» از آن ترکیب شده یعنی «آن و لا». ۶- نصب آن بر اثر مخالفتی است که با اعراب مستثنی منه دارد. ۷- منصوب به استثنای مقدر است. سیوطی قائل به ترجیح هیچ یک از اقوال نشده لیکن، سه قول اول و هفتم را تقویت کرده است- م.

در حکایات آمده است: در یکی از روزها گروهی به در خانه بو علی آمدند و او در را برای ورود آن‌ها باز نکرد. یکی از حاضران گفت، ای شیخ نام من عثمان است و تو می‌دانی که عثمان، غیر منصرف است و باز نمی‌گردد. در حال، غلام شیخ پشت در آمد و گفت: شیخ می‌گوید، اگر نکره باشد باید منصرف گردد.

جاربردی در اواخر شرح شافیه می‌نویسد: حکایت کنند در یکی از روزها بو علی فارسی، به خانه مردی که خود را به علم و دانش شناسانده بود وارد شد در برابر او جزوه کتابی را دید که در آن کلمه «قایل» با یاء دو نقطه نوشته بود ابو علی پرسید این جزوه به خط چه کسی نوشته شده است؟ در پاسخ گفت خط خود من است. بو علی با کمال خشمناکی به وی نگریست و گفت: گام‌هایی را که برای دیدار تو برداشتیم بیهوده بود و بلافاصله از خانه او بیرون رفت.

مؤلف گوید: غرض بو علی آن بوده که لازم است یای قایل را بدل به همزه کنند و «قائل» بنویسند چنان که مقتضای قلب آن است که، در تلفظ آن هم «قائل» بگویند و به همین مناسبت، جاربردی جمله «نایل یدیه»، را که حریری در مقامه رقطاع آورده، بر او اشکال کرده است.

پیش از این بخشی از احوال بو علی را در شرح حال متنبی (۱) متذکر شدیم و پاره‌ای از آن را در شرح حال ابن جنی و دیگر ادبا، متعرض خواهیم شد.

فسوی منسوب به فسا است که قصبه معروفی است نزدیک شیراز.

کلمه فسا، به الف مقصوره ختم می‌شود و در منسوب بدان و به حکم قاعده الف مبدل به واو می‌شود و ممکن است فسا، همان «پسا» باشد که در عربی «بشا» می‌گویند (۲).

ص: ۳۱۳

۱- ۱- مع الاسف شرح حال متنبی از جلد اول این کتاب بوده و مفقود شده است-م.

۲- ۲- فرصت در آثار عجم می‌نویسد: شهر فسا را در گذشته «پساگرد» می‌گفتند و بعدها تخفیف یافته «پسا» شد و معرب آن «فسا» است و آن را پسا پسر پارس پسر تهمورس بنا نهاده است-م.

تقویم البلدان گوید: بسا همان بشای عربی است که از شهرهای فارس از شهرستان دارابجرد از اقلیم سوم است.

لباب گوید: بسا، به فتح باء یک نقطه و سین مهمله و پس از آن الف، همان شهر «بسا» است. از ابن حوقل نقل شده، شهر بسا بزرگترین شهری است، در کوره دارابجرد و از لحاظ بزرگی هم پایه شیراز است و بیشتر چوب های بناهای آن از درخت سرو می باشد...

یاقوت حموی در معجم البلدان، گوید: فارس سرزمینی وسیع و اقلیمی پهناور است. حدود آن از جانب عراق، ارجان و از سوی کرمان، سیرجان و از جهت ساحل دریای هند، سیراف و از طرف سند، مکران است.

بو علی، در قصریات گفته: فارس نام شهر است نه نام مرد و غیر منصرف است زیرا که، تأنیث بلده بر آن غالب آمده است مانند «نعمان» و کلمه «فارس» عربی نبوده بلکه، فارسی است و آن را «پارس» تلفظ می کردند.

بعضی گفته اند: فارس معرب پارس است و حاکم نشین آن، در این روزگار شهر شیراز بوده است.

این سرزمین را به نام «فارس بن علم بن سام بن نوح» نامیده اند.

ابن کلبی گفته است: «فارس» منسوب است به «فارس بن ماسور بن نوح».

احمد بن ابی سهل حلوانی گفته است: به طوری که به خاطر دارم سرزمین فارس منسوب است به «فارس بن نیرس بن ارم بن سام بن نوح».

بعضی هم گفته اند: سرزمین فارس به نام «فارس بن طهمورث (تهمورس)» است و فارسی زبانان آن را به وی منتسب، و از نوادگان او می دانند و فارس، پادشاهی دادگر و از سلسله پیشدادیان بوده و نزدیک به توفان نوح می زیسته است و او ده فرزند داشته به نام های: جم و شیراز و استخر و فسا و جنابا و لشکر و کلوذا و قرقیسا و عرقوف و هریک از آن ها را حکومت آن شهری داد که به نام وی خوانده شده بود.

در سرزمین فارس هیچ شهری نیست مگر اینکه رشته های کوه، آن را احاطه کرده یا در دامنه کوهی واقع شده باشد به جز پاره ای از شهرهای آن، که در دشت واقع شده است.

و پنج شهر آن معروف است که بزرگ ترین آن ها استخر است پس از آن، اردشیره خره، سپس شاپور و بعد از آن فناخسرو. و نیز در آنجا پنج روم است که بزرگ ترین آن ها رم خیلویه، بعد از آن رم احمد بن لیث، سپس رم احمد بن صالح، از آن پس رم شهریار، به دنبال آن رم احمد بن حسین و رم جایگاه اکراد و محلی است که خیمه و خرگاه خود را سراپا می کنند و به عبارت دیگر محل چادرنشینان است.

سرزمین فارس، از دیرباز و از پیش از اسلام واقع شده بود، میان نهر بلج تا اول سرزمین آذربایجان و از ارمنیه تا فرات و از آنجا تا صحرای عربستان و از آنجا تا عمان و مکران و کابل و طخارستان و به طوری که اظهار داشته اند، سرزمین فارس باصفاترین و معتدل ترین قطعات ربع مسکون است و دارای پنج شهر معروف بوده است: استخر و شاپور و اردشیر خره و دارابجرد و ارجان. و طول و عرض قطعات آن صد و پنجاه فرسخ می باشد. و در نواحی فارس قبیله های کرد که متجاوز از پانصد هزار خانوارند در چادرهای موئی زندگی می کنند و به رویه عرب در زمستان و تابستان به دنبال چراگاه بوده و به دامداری اشتغال دارند.

مؤلف تقویم البلدان گوید: سرزمین پارس، از طرف مغرب به حدود خوزستان و تمام حد غربی و از طرف شمال به اصفهان و کوه هایی که اطراف آن را احاطه کرده، و از جهت جنوب به دریای فارس کشیده شده اند و از طرف مشرق به حدود کرمان و بیابانی که از جهت شمال، شهرهای فارس را در احاطه خود دارد، همان بیابانی است که واقع میان فارس و خراسان است و تمام حد شمالی آن، حدود اصفهان و شهرهای جبال است.

مهلبی، در کتاب عزیزی گوید: آخرین نقطه شرقی فارس ناحیه یزد و آخرین حد جنوبی آن سیراف و دریا و حد شمالی آن ری است و از شهرهای فارس، گرگان است (۱) که کنار شعب بوان واقع شده و پنج فرسخ از نوبندجان فاصله دارد و از شهرهای آنجا سرمق است که شهری پربرکت و پردرخت است.

و از محل های تفریح فارس، شعب بوان است که یکی از محل های تفریح چهارگانه معروف دنیا به شمار می آید و آن ها عبارتند از غوطه دمشق و نهر ابله و صغد سمرقند و شعب بوان.

شعب بوان تقریباً دو فرسخ از نوبندجان دور است و از چندین دهکده تشکیل شده و آب ها و درخت های آن به یکدیگر متصل است به حدی که دهکده های شعب بوان زیر پوشش درخت ها قرار گرفته و تا انسان وارد شعب نشود از آن قریه ها اثری مشاهده نمی کند.

نوبندجان از اقلیم سوم و از شهرهای فارس است و آنجا را قصبه شاهپور هم می گفته اند.

در لباب گوید: نوبندجان، به فتح نون و سکون واو و فتح با و سکون نون و فتح دال و جیم و الف و نون است (۲).

در مشترک گوید: شعب بوان نزدیک نوبندجان است و شعب بوان یکی از محل های تفریح دنیا به شمار است و در میان نوبندجان و ارجان واقع شده است و درباره این محل تفریح گفته شده:

ص: ۳۱۶

۱- ۱- مؤلف گوید: گرگان در این روزگار معروف به کلیل سرمق است و من آنجا را دیده ام ممکن است مراد از کرکان همان زرکان یا زرقان باشد که به قول مرحوم فرصت در آثار عجم، زرکان یعنی کان زر (معدن طلا) قصبه ای است، میان مشرق و شمال شیراز و در دامنه کوه بسیار مرتفعی واقع شده است و مزار سید عماد الدین نسیمی شیرازی که سال ۸۳۷ هجری به شهادت رسیده در آنجا است. دیوان وی به نام نسیمی شیروانی به طبع رسیده است-م.

۲- ۲- کلمه «نوبندجان» با جیم و خاء هر دو به خط مؤلف آمده است لیکن فرصت در آثار عجم می نویسد: نوبندگان از توابع شهر «فسا» است و معرب آن نوبندجان یا نوبنجان است-م.

إذا أشرف المحزون من رأس قلعه

على شعب بوان استراح من الكرب

هرگاه، انسان اندوهگین، از بلندی به دره بوان نظر اندازد از هرگونه کدورتی رهایی پیدا می کند.

در لباب گوید: نوبندجان نام شهری است از سرزمین فارس.

مهلپی در عزیزی گوید، شهرهای فارس به جهت جنوب و شمال منقسم می شود.

شهرهای جنوبی مشتمل بر دشت ها، و شمالی مشتمل بر شهرهای کوهستانی است و از شهرهایی که در دشت است، ارجان و نوبندجان و مهرویان و سنیر و کازرون و استخر و بیضا و دارابجرد است.

یکی از بصری ها گفته، مسافری که از سیراف حرکت می کند از ساحل دریا عبور می کند و مسیر او منتهی می شود به بندخان، و آن قریه ای است در یک منزلی سیراف.

سپس از بندخان به جانب ناوبند حرکت می کند و ناوبند شهر آبادی است که مسیر دو روز راه از بندجان دور می باشد. سپس ده منزل در کنار دریا حرکت می کند تا به کیش می رسد و فاصله میان جزیره کیش و هرمز که در دریا واقع شده به اندازه سه روز راه است.

مهلپی در عزیزی گوید، از شیراز تا سیراف شصت و اندی فرسخ راه جنوبی است و از شیراز تا اصفهان هفتاد و دو فرسخ شمالی است.

ابن حوقل گفته است: در میان فارس و سیستان و خراسان و دیگر شهرها، بیابانی است که این شهرها را دربر گرفته است و این بیابان از جهت غربی حدود قومس (دامغان و سمنان) و ری و قم و کاشان، و از طرف جنوب کرمان و فارس و مقداری از اصفهان، و از جانب شرق، مکران و بخشی از سیستان و از سوی شمال، حدود خراسان را در خود جای داده

است. بنابراین، بخشی از این صحرا از خراسان و قومس، و برخی دیگر آن از سیستان و قسمتی از آن مربوط به کرمان و فارس و اصفهان است.

در لباب گوید، جهرم، به فتح جیم و سکون ها و فتح راء بی نقطه و آخر آن میم.

از شهرهای فارس است (۱) در کتاب اطوال، طول جهرم، ۷۹ درجه (عط) و عرض جغرافیایی آن ۴۰۸ درجه (تحج) نوشته شده است.

از ابن حوقل نقل شده است: از سیراف تا شیراز به اندازه شصت فرسخ و از شیراز تا استخر به اندازه دوازده فرسخ، و از شیراز تا کازرون به مقدار بیست فرسخ، و از کازرون تا جنبه به اندازه بیست و چهار فرسخ، و از شیراز تا جنبه چهل و چهار فرسخ، و از شیراز تا اصفهان هفتاد و دو فرسخ، و از شیراز به طرف مغرب تا اول حدود خوزستان شصت فرسخ، و شهر ارجان در آخر حدود فارس و در مرز خوزستان است. و از شیراز تا فسا بیست و هفت فرسخ، و از شیراز تا بیضا هشت فرسخ، و از شیراز تا دارابجرد پنجاه فرسخ، و از مهروبان تا قلعه ابن عماره که طول فارس و در کنار دریا واقع شده است به اندازه صد و شصت فرسخ است. و قلعه ابن عماره قلعه سربه فلک کشیده ای است که کنار دریا بنیان، و درباره آن گفته شده است: پادشاه این دژ، همان کسی بوده که خدای متعال در سوره کهف آیه ۷۹ فرموده: ... وَ كَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَافِرٍ غَضَبًا فِي يَوْمِ ذُنُوبِهِمْ يَوْمَ السَّعْيِ. و پادشاهی است که هر کشتی را غاصبانه در اختیار خویش درمی آورد. و این دژ اکنون ویران شده است و هرگاه مسافری از سیراف عازم دژ ابن عماره

ص: ۳۱۸

۱- فرصت در آثار عجم می نویسد: جهرم، بر وزن جعفر در سمت جنوب شیراز واقع شده و بیست و هشت فرسنگ از شیراز دور است و در دامنه کوهی واقع شده که آن را کوه البرز گویند و سرزمینی گرمسیر و حاصلش غله و میوه و خرما است. مردمانش بابضاعت و عیاشند و حصیر جهرمیه آن معروف است و این شهر را بهمن بنا نهاده، در این عصر آقای محمّد کریم اشراق کتابی در شرح احوال بزرگان جهرم تألیف و طبع کرده در آنجا می نویسد: شهر جهرم را همای دختر بهمن بنیان کرده و ممکن است نام این شهر کهرم بوده بعدها جهرم به فتح را و اکنون جهروم را، به ضم راء می خوانند-م.

شود و بخواهد از ساحل دریا به سفر خود ادامه دهد، باید کوه ها و بیابان ها را طی کند تا بدانجا برسد.

در عزیزی گوید، «و از دژهای شهرهای شیراز دژ ابن عماره و بسا است».

در لباب گوید، «بسا، به فتح با و سین و الف از اقلیم ثالث است».

از ابن حوقل نقل شده است: شهر بسا (فسا) از بزرگ ترین شهرهای شهرستان دارابجرد است و در بزرگی، همتای شیراز است و بیشتر چوب های بنای آن سرو است و در آنجا برف و رطب و گردو و اترج فراوان است.

جزری در اللباب گفته است: کلمه «بسا» را به عربی فسا و منسوب بدان را فسوی گویند و فارسیان بسا سیری را از مردم آن سرزمین می دانند و می گویند سید (ابو الحرث) ارسالان ترک از مردم شهر فسا، و منسوب بدان است و به بسا سیری یا نسا سیری که شهرت تاریخی دارد و معروف است، هرچند در افواه مردم مشهور نیست. و او کسی است که در شهر بغداد خطبه به نام خلفای فاطمی مصر خواند و قائم عباسی را از خلافت خلع کرد.

دارابجرد از اقلیم سوم و از سرزمین های فارس است (۱).

ص: ۳۱۹

۱- فرصت رحمه الله در آثار عجم [۱] می نویسد دارابجرد از بناهای داراب فرزندان بهمین است. بیابان هایش سبز و خرم و نواحی اش دلگشا و شهر قدیمش مدور بوده و حصاری داشته و اطرافش خندق بوده و اکنون ویران شده است و قصبه حالیه دارابجرد یک فرسخ از آن دور است. دارابجرد گرمسیر و هوایش معتدل است و میوه گرمسیری و سردسیری دارد و مرکباتش فراوان و از رودخانه مشروب می شود و حاصلش غله و تنباکو و خرما و پنبه و امثال این هاست و معدن مومیا و مس و نمک دارد اماکنی چند در آنجا وجود دارد از جمله قلعه دحیه که آن را «دارا» بنیان کرده است و نظر به اینکه دحیه کلبی مصاحب رسول اکرم صلی الله علیه و آله در آنجا مدفون شده است آن را قلعه دحیه گویند و مزار عمومی مردم آنجا است. این قلعه مستدیر است و اطراف آن را که یک فرسخ تمام است حصاری احاطه کرده و اطراف آن خندق عمیقی حفر شده و در وسط آن کوهی واقع شده است که مانند کله قندی در میان-

در لباب گوید: «دارابجرد» به فتح دال مهمله و سکون الف پس از آن، را و الف و باء ساکن و جیم مکسور و راء ساکن و آخر آن دال بی نقطه.

از ابن حوقل نقل شده است: دارابجرد شهری است که آن را «دارا» بنیان نهاده و سور و خندقی دارد و آب های زیادی در آن جاری می باشد و در آب های آن گیاهی می روید که هرگاه بر اندام شناوری بپیچد کمتر اتفاق می افتد از غرق شدن نجات پیدا کند.

و در وسط شهر کوهی است قبه مانند که به کوه های اطراف خود اتصالی ندارد و در ناحیه دارابجرد کوه هایی است، از نمک به رنگ های سفید و سیاه و قرمز و زرد و سبز، و از این نمک ها انواع غذاهای مخصوص ترکیب می دهند و به شهرها روانه می دارند.

در مشترک گوید ناحیه دارابجرد از بزرگ ترین شهرستان های فارس است.

در عزیزی گوید، در نواحی دارابجرد معدن مومیا و معدن زیبق وجود دارد.

ابن حوقل گوید، از آثار شگفت آور فارس، کوهی است در ناحیه شاهپور که بر روی آن صورت های پادشاهان و مرزبانانی که در عجم شهرت داشته و همچنین تمامی پیران آتشکده های پارس منقوش شده است.

او گوید، در شهر ارجان، در دهکده طریان چاهی حفر شده که بنا به قول مردم آن سرزمین، کسی به کف آن نرسیده است و آبی از آن می جوشد که

می تواند به خوبی آسیابی را به حرکت درآورد و زمین های اطرافش از آن مشروب شود.

باز گوید: از شهرهای فارس شهر «کته» است که آن را حومه یزد گویند و این شهری است که در کنار صحرا، بنیان شده است و میوه بسیاری دارد و از مصرف خوراکی مردم، آنجا تجاوز می کند و ما زاد آن را برای فروش به اصفهان می برند.

و نیز گفته است، از آثار شگفت انگیز فارس چاهی است در شهر هندیجان، این چاه در میان دو کوه حفر شده است و دودی از آن خارج می شود. به طوری که کسی تاب نزدیک شدن به آن را ندارد و هرگاه پرنده ای هم بر فراز آن حرکت کند از بالا در درون آن چاه افتاده و می سوزد. (چاه آتش نشان)

و در ناحیه دارین، نهر آب خوش گواری است که به نام نهر «اخشن» موسوم است که هم، برای آشامیدن مصرف می شود، و هم، زمین های اطراف را مشروب می کند و آب آن به طوری است که هرگاه، جامه ها را با آن آب بشویند سبزرنگ می شود.

مؤلف گوید، آنچه را نوشتیم به همان نحوی بود که در اثر ابن حوقل دیدیم و صحت و سقم آن ها را تضمین نمی کنیم.

در لباب می نویسد: «ماین»، با یای مکسور از شهرهای فارس است، گروهی دانشوران از آن سرزمین برخاسته اند.

مؤلف گوید: «جرد» معرب گرد است به کسر گاف و ظاهر آن است که بسا غیر از نسای مشهور است و مؤیدش آن است که از بسا نامی نبرده است (۱).

ص: ۳۲۱

۱-۱- مؤلف لباب، از شهر بسا که همان فسا باشد در ضمن بسا سیری اسم برده است. و در حرف ف ضمن فسوی می نویسد: این کلمه منسوب به فسا است که یکی از شهرهای فارس است و گروهی از آنجا برخاسته است و در حرف نون ذیل نسوی می نویسد: منسوب به نسا است.

پیشوا و علامه و نواده شیخ افضل احمد بن علی مهابادی است.

پیش از این در شرح حال احمد نوشتیم او و پدر و جدش همه از دانشمندان متبحر بوده اند. و شیخ ادیب افضل الدین حسن بن فادار قمی از افضل الدین روایت می کرده و ممکن است خود او از شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی و امثال او روایت کرده باشد.

شیخ منتجب الدین گوید: شیخ امام افضل الدین حسن بن علی بن احمد ماهابادی، در فنون ادب مشهور بود و فقیهی صالح و ثقه ای متبحر به شمار می آمد. آثار چندی دارد از جمله آن هاست: شرح نهج، شرح شهاب، شرح لمع و کتابی در رد نجوم و کتابی در اعراب و دیوان شعر و دیوان نثر و اضافه کرده است خبر داد مرا به همگی کتاب هایش شیخ ادیب افضل الدین حسن بن فادار قمی، که خود پیشوای لغوی ها بوده است.

مؤلف گوید، مراد از لمع کتاب لمع ابن جنی در نحو است و همین کتاب را هم جدش شرح کرده و ما هم در ترجمه وی بدان اشاره کرده ایم و در همان جا هم درباره نسبت مهابادی تحقیق لازم را به عمل آورده ایم (۱).

ص: ۳۲۲

منظور از نهج، نهج البلاغه ای است که سید رضی از فرمایش های حضرت مولا علی علیه السلام گرد آورده است. و مراد از شهاب، همان شهاب الاخبار قاضی قضاعی است که از علمای عامه بوده است و کتاب او را عده دیگر از علما ما نیز شرح کرده اند.

۱۲۴- حسن بن علی بن اشناس

پس از این به یاری خدا تذکره حال او به عنوان شیخ ابو علی حسن بن محمد بن اسماعیل بن محمد بن اشناس بزاز خواهد آمد.

۱۲۵- سید ابو سعید حسن بن عبد الله بن محمد بن علی اعرج حسینی

به طوری که از آغاز غوالی اللالی ابن ابی جمهور استفاده می شود وی، فاضلی عالم و فقیهی کامل بوده و از شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی روایت می کرده است و ملا زین الدین علی استرآبادی نیز از وی روایت داشته است.

ابن ابی جمهور در توصیف او گوید: السید المرتضی الاعظم و الامام المعظم سلاله آل طه و یاسین.

۱۲۶- شیخ ابو محمد حسن بن علی

به طوری که از پاره ای از اسانید کتاب عتیق به دست می آید، ابو محمد از مشایخ شیخ محمد بن عبد الله بحرانی شیبانی بوده و شیخ محمد از وی روایت می کرده و خود او از شیخ علی بن اسماعیل روایت داشته است و شیخ تاج الدین حسن بن علی بن دربی به توسط شیخ محمد بن عبد الله از وی روایت می کرده است. بنابراین ابو محمد، هم پایه با ابو علی فرزند شیخ طوسی بوده است.

۱۲۷- شیخ حسن بن علی بن ابی جامع

از فضلا و علما و فقها و از شاگردان شیخ محمد بن خاتون عاملی که در حیدرآباد هند می زیسته، بوده است و پاره ای از فوائد او را دیده ام.

ص: ۳۲۳

۱۲۸- شیخ ابو علی حسن بن علی بن ابی طالب هموسه فرزادی

وی از مشایخ شیخ منتجب الدین بن بابویه، مؤلف فهرست بوده و منتجب الدین آنچه را نزد او خوانده از وی روایت می کرده است و خود او از سید مسترشد بالله ابو الحسین یحیی بن حسین بن اسماعیل حسنی حافظ روایت کرده است و این مطالب از اسناد برخی از حکایات و روایات اربعین شیخ منتجب الدین به دست می آید و لیکن شیخ در فهرست، از او نام نبرده است و این موجب شگفتی است و گمان آن است که وی از عامه باشد (۱).

۱۲۹- شیخ حسن بن علی بن احمد عاملی حانینی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی، فاضلی عالم و ماهری ادیب و سراینده منشی و فقیهی محدث و صدوقی معتمد و جلیل القدر بوده است مراتب علمی را از پدرش و گروه دیگر از علمای جیل عامل فرا گرفته است از آن جمله، شیخ نعمه الله بن احمد بن خاتون و شیخ مفلح کونینی و شیخ ابراهیم میسی و شیخ احمد بن سلیمان عاملی نباطی استاد شیخ حسن صاحب معالم و شاگرد شهید ثانی بوده است.

حانینی پس از آنکه مراتب علمی را از شیخ حسن، صاحب معالم و سید محمّد، صاحب مدارک فرا گرفته، از ایشان، به اخذ اجازه نایل آمده است.

از آثار او کتاب، حقیبه الاخیار و جهینه الاخبار در تاریخ و کتاب نظم الجمان فی تاریخ الاکابر و الاعیان و رساله فرقد الغرباء و سراج الادباء و رساله ای در شفاعت و رساله ای در نحو و دیوان شعر نزدیک به هفت هزار بیت و غیر از این هاست.

ص: ۳۲۴

۱- ۱- نام و نشان او را به طوری که در بالا ذکر شده، به اضافه پاره ای از مطالب دیگر، پیش از این یادآوری کرده است-م.

و من کتاب فرقد الغرباء او را به خط خود او دیده ام و در ظهر آن انشای لطیفی به خط شیخ حسن صاحب معالم مشاهده کرده ام که از حانینی و اثر او ستایش کرده است.

و از آثار منظوم او قصیده ای است که در سوگ سید محمد بن علی بن ابو الحسن موسوی مؤلف مدارک سروده است اشعار ذیل از آن چکامه است.

هو الحزن فابك الدار ما نظم الشعراء أدي ب و ما طرق الدجى رفق الشعري

أنوح و أبكى لا أفیق فتاره أهيم بهم وجدا و اخري بهم سكرا

و انى لكالخنساء قد طال نوحها و قد عدت من دون امثالها صخرا

فقل لغراب البين يفعل ما يشا فمن بعد شيخي لا أخاف له غدرا

شريف له عين الكمال مريضه علاها دخان العين فهى به عبرى

أ أنسى اميرا فى الفؤاد لاجله مديد عذاب ما وجدت له قصرا

درگذشت صاحب مدارک اندوهی بوده که مادام که سراینده به سرایندگی می پردازد و ستاره شعری در شب تاریک چشمک می زند خانه نشین و اندوهبار می سازد. نوحه می کنم و اشک می ریزم و از آن دست بردار نمی باشم. و گاهی از گریه حالت وجد و هنگامی حالت مستی به من روی می آورد. من بر اثر رحلت او همانند خنسایم که همواره در فقدان صخر می گریست و نوحه سرایی می کرد. اینک به مرگ بگو، هرچه می خواهد انجام بدهد که من پس از رحلت استادم از هیچ گونه حیلۀ او بیمی ندارم.

سیدی را به خاطر دارم که دیده کمال و دانش از فقدان او بیمار است و از گریه زیاد دود از آن بلند می شود. چگونه آن بزرگوار را از خاطر ببرم و حال آنکه همواره دل من در آتش عذاب او می سوزد و آسایشی در خود احساس نمی کند.

علی بن احمد بن محمد بن علی بن جمال الدین بن تقی الدین بن صالح

تلمیذ العلامه، ابن شرف عاملی نحاریری جبعی شامی

معظم له فقیهی جلیل و محدثی اصولی و کاملی نبیل و معروف به صاحب معالم است.

صاحب معالم وجودی پاکیزه گوهر بود و فضلی جامع و مکارمی روشن داشت.

به فرموده رسول خدا صلی الله علیه و آله «الولد سراپیه» فرزند سر پدر است بلکه، اعلم از پدر و مصداق مثل مشهور است که، «و من یشابه ابه فما ظلم»، یعنی کسی که همانند پدر خود باشد ستمی بر خود روا نداشته است (۱).

صاحب معالم، علامه و فهامه دهر بود و او و پدر جد اعلا و ادنا و فرزند و نواده اش همگی از اعظم دانشوران بوده اند.

صاحب معالم، از سید علی بن ابی الحسن عاملی و شیخ حسین بن عبد الصمد عاملی و سید علی بن سید فخر الدین هاشمی عاملی و شیخ احمد بن سلیمان عاملی که همگی از پدرش شهید ثانی عاملی اجازه روایت داشته اند، نقل حدیث می کرده است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ جمال الدین ابو منصور حسن ابن شیخ زین الدین بن علی بن احمد شهید ثانی عاملی جبعی.

معظم له عالمی فاضل و عاملی کامل و متبحری محقق و ثقه ای فقیه و موجهی نبیه و محدثی جامع فنون، و ادیبی شاعر و پارسایی عابد و جلیل القدر و کثیر المحاسن و یکتای دهر و از دیگران به فقه و حدیث و رجال داناتر بوده است.

ص: ۳۲۶

۱- ۱- مؤلف الدر المنثور پس از توصیف کاملی که از صاحب معالم کرده این جمله را در تأیید تمجید خود اضافه می کند، و حق علی بن الصقر ان یشبه الصقرا- م.

کتاب‌ها و رساله‌هایی دارد از جمله منتقى الجمان فى الاحاديث الصحاح و الحسان که کتاب عبادات آن تمام شده و ما بقى کتاب‌های آن ناتمام مانده است و کتاب معالم الدین و ملاذ المجتهدين که مقدمه آن در اصول نوشته شده و قسمتی از کتاب طهارت که ناتمام مانده است. و کتاب مناسک حج و رساله اثنی عشریه در نماز، و اجازه مفصل و مبسوطی که، به سید نجم الدین عاملی داده است و مشتمل بر تحقیقاتی است که مانند آن در اجازات دیگر یافت نمی‌شود و ما بسیاری از تحقیقات آن را در این کتاب (امل الآمل) نقل کرده ایم و همان اجازه را به خط او دیده ایم (1) و از آثار او جواب المسائل المدنیات است که پاسخ سه سؤالی است که سید محمد ابن جویر از وی کرده است.

و از آثار او حاشیه مختلف الشیعه در یک مجلد و کتاب مشکاه القول السدید فى تحقیق معنی الاجتهاد و التقلید و کتاب الاجازات و التحریر الطاووسی در رجال و رساله‌ای در منع از تقلید میت، و دیوان شعری که آن را شاگردش شیخ نجیب الدین علی بن محمد بن مکی عاملی جمع آوری کرده است، و غیر از این‌ها از رسائل و حواشی و اجازات.

مؤلف امل گوید: سید مصطفی بن حسین تفرشی در رجال خود درباره وی گوید، حسن بن زین الدین بن علی بن احمد عاملی رضی الله عنه یکی از وجوه اصحاب ماست که ثقه‌ای بزرگ و مسلم و صحیح الحدیث بوده، روشی روشن و سخنی پیراسته و آثاری پسندیده و با اعتبار داشته است. سال

ص: ۳۲۷

۱-۱- صورت این اجازه در مجلد اجازات بحار آورده شده است و تاریخ ندارد و مرحوم افندی آن را از خط مؤلف به آخر بحار ملحق کرده است. در آغاز این اجازه مراتب اجازه را در ضمن سه فصل ایراد کرده است. اول متقدمان، بر شیخ طوسی دوم متأخران از شیخ و متقدمان بر شهید اول. سوم متأخران از شهید اول تا روزگار شهید ثانی و در آخر آن فصل طویلی راجع به اجازات دیگر علمای عامه است و این اجازه برای سید نجم الدین و دو فرزندش سید ابو عبد الله محمد و سید ابو الصلاح علی به نگارش آورده است-م.

پس از بیان تفرشی اضافه کرده، صاحب معالم هرچند خود نویسنده ای توانا بود در عین حال تألیفات زیاد، خوش آیندش نبود و او و سید محمّد ابن علی بن ابو الحسن عاملی صاحب مدارک چون دو اسب مسابقه هر دو تن در مدرس قدس و تقوای مرحوم ملا احمد مقدس اردبیلی و ملا عبد الله یزدی و سید علی بن ابی الحسن و دیگران شریک درس بودند (۱).

ص: ۳۲۸

۱ - ۱- در روضات مترجم از حدائق المقربین نقل شده، هنگامی که صاحب معالم و صاحب مدارک وارد عراق شدند و به حضور مقدس اردبیلی رسیدند از وی درخواست کردند تا مراتبی که دخالت در اجتهاد دارد به آنان بیاموزد مقدس پذیرفت نخست پاره ای از فن منطق و پس از آن اصول فقه را به آنان آموخت و توصیه کرد تا پاره ای از مطالب شرح عمیدی را که مربوط به استنباط است فرا بگیرند. گویند، در آن هنگام که صاحب معالم و صاحب مدارک به حضور مقدس رسیدند وی به شرح ارشاد علامه اشتغال داشت اجزای آن ها را در اختیار این دو شاگرد معظم گذارد و درخواست کرد تا عبارات آن را مطابق با سلیقه خود که مردمی عربند تصحیح کنند و اضافه کرد من خود می دانم برخی از عبارات فصیح نیست، پس از اینکه شیخ حسن مراتب علمی را از جناب مقدس فراگرفت و خواست به وطن خود بازگردد از مقدس تقاضا کرد تا مطالبی محض تذکر و پند برای او مرقوم بدارد و مقدس هم احادیث چندی در ورقه ای گرد آورد و در پایان آن نوشت این احادیث را احمد، طبق درخواست دوست ارجمندش گرد آورد تا فرمان او را امتثال کرده، و مراتب خشنودی او را به دست آورده باشد و ما در پاورقی نوشته ایم سال ۹۸۳ هجری که شیخ بهایی به کرک نوح مسافرت کرده بود همان ورقه را به مطالعه خویش رسانیده و به درخواست صاحب معالم مطالبی را بدان افزوده و امضا کرده است. روضات از امل الآمل نقل کرده ملا عبد الله یزدی علاوه بر آنکه مطالب منطقی و ریاضی را به صاحب معالم و مدارک فرا می داد، خود هم مراتب فقهی را از ایشان می آموخته است. در فوائد الرضویه می نویسد: خط شریف صاحب معالم مانند اسمش حسن بوده و حدیث را نیکو ضبط می فرمود حافظ رجال و اخبار و اشعار بود و عادتش بر آن بود که مواضع مشتبه احادیث را اعراب می گذارد بلکه، همگی احادیث را اعراب گذاری می کرد و از این راه به حدیث حضرت صادق علیه السلام عمل می کرد که فرموده، اعرابوا احادیثنا فانا قوم فصحا از آنجا که ما مردم فصیحی هستیم احادیث ما را اعراب گذاری کنید و حروف و حرکات و سکانات آن ها را اظهار کنید تا از هر جهت رفع اشتباه بشود-م.

و آن گاه که شیخ بهایی وارد کرک نوح شد صاحب معالم به ملاقات جناب وی نایل آمد.

در تاریخ چنان که دیده ام صاحب معالم، سال ۹۵۹ متولد شده و در سال شهادت پدر ارجمندش چهارساله بوده است و لیکن از سنه شهادت شهید (که پس از این ترجمه او خواهد آمد) به دست می آید که صاحب معالم در آن سال هفت ساله بوده است (۱).

صاحب معالم از گروهی از شاگردان پدر بزرگوارش از قبیل شیخ حسین ابن عبد الصمد عاملی والد شیخ بهایی روایت می کرده است.

و من خود (صاحب امل) گروهی از شاگردان او و صاحب مدارک را ملاقات و نزد بعضی از آن ها تلمذ کرده ام و آثار صاحب معالم و مرویات او را به توسط آن ها از وی روایت کرده ام از جمله آنان است جد مادریم شیخ عبد السلام بن حر عاملی که عموی پدرم هم بوده است، و نیز به توسط شیخ حسین بن حسن ظهیری عاملی از شیخ نجیب الدین علی بن محمد بن مکی عاملی (جامع دیوان صاحب معالم) از او روایت می کنم.

صاحب معالم، دانشوری بود که خط را نیکو می نوشت و حافظه ای قوی و حضور ذهنی بی مانند داشت و حافظ رجال و اخبار و اشعار بود و شعر را مانند نامش حسن در کمال حسن و زیبایی می سرود از جمله آثار منظوم اوست:

عجبت لمیت العلم یترک ضائعا و یجهل ما بین البریه قدره

و قد وجبت أحكامه مثل میتهم وجوبا کفائیا تحقق أمره

فذا میت حتم علی الناس ستره و ذا میت حق علی الناس نشره

ص: ۳۲۹

۱-۱- در صورتی که صاحب معالم سال ۹۵۹ متولد شده باشد و شهید سال ۹۶۶ به شهادت رسیده باشد صاحب معالم در آن سال چنانچه در متن ذکر شده هفت ساله بوده است بنابراین آنچه را در سلافه نوشته که صاحب معالم در آن سال دوازده ساله بوده درست نیست؛ زیرا بایستی صاحب معالم سال ۹۵۴ متولد شده باشد-م.

از مرده دانش در شگفتم که چگونه ضایع می ماند و مقدارش در میان مردم مجهول است. و حال آنکه، مانند مرده خود آن ها به وجوب کفایی لازم است که به احکام او بپردازند، و فرمانش را بپذیرند، آری بر مردم لازم است، که مرده خود را در گور دفن کنند و بیوشانند و نیز بر آن هاست که فرمان مرده دانش را آشکار و منتشر سازند.

و از اشعار اوست:

و لقد عجت و ما عجت لکل ذی عین قریره

و امامه یوم عظمی م فیه تنکشف السریره

هذا و لو ذکر بن آدم ما یلاقی فی الحفیره

لبکی دما من حول ذا لک مدّه العمر القصیره

فاجهد لنفسک فی الخلاص فدونه سبل عسیره

آری، در شگفتم اما شگفتی از انسانی که چشم بینا دارد ندارم. زیرا در پیش روی او روز بزرگی است که در آن روز باطن همه مردم هویدا می گردد. و هرگاه آدمی زاد از آنچه در گور درمی یابد خبردار شود، از بیمی که بدان گرفتار می شود تمام مدت عمر کوتاه خود را خون خواهد گریست.

اکنون در خلاصی از آن هنگام کوشش کن که راه های بس دشواری در پیش داری.

در ضمن قصیده ای گفته است:

و الحازم الشهم من لم یلف آونه فی غره من مهنا عیشه الخضل

و الغمر من لم یکن فی طول مدته من خوف صرف اللیالی دائم الوجل

و الدهر ظل علی أهلیه منبسط و ما سمعنا بظل غیر منتقل

و هذه سنه الدنیا و شیمتها من قبل تحنو علی الاوغاد و السفل

فاشدد بحبل التقی فیها یدیک فما یجدی بها المرء الا صالح العمل

و اربک غمار المعانی کی تبلغها و لا تکن قانعا منهن بالبلل

فذر وه المجد عندى لیس یدرکها من لم یکن سالکا مستصعب السبل

و ان عراک العنا و الضیم فى بلد فانھض الی غیره فى الارض و انتقل

و ان خبرت الوری ألفت أكثرهم قد استحبوا طریقا غیر معتدل

ان عاهدوا لم یفوا بالعهد أو وعدوا فمَنْجز الوعد منهم غیر محتمل

یحول صبح الیالی عن مفارقهم لیستحیلوا و سوء الحال لم یحل

انسان خردمند و دل آگاه آن کسی است که دل بدین دنیا نمی بندد و به زندگانی دنیا اعتنایی ندارد. و آدم نادان کسی است که از سپری شدن عمر و گذشتن شب ها بیمی به خود راه نمی دهد. آری، روزگار است که سایه اش را بر سر اهل خود پهن کرده است و نشنیده ایم که سایه جابجا نشود. باری، این رویه دنیا و خوی دیرین آن است که به فرومایگان مهر می ورزد و با مردم اصیل و آزاده به بدی رفتار می کند. اکنون که در دنیا اقامت داری دست هایت را به ریسمان تقوا استوار بدار، و نیکوکاری کن که جز نیکوکاری بهره دیگری نخواهی یافت. و بر مرکب های علو و بلندهمتی سوار شو تا به مقامات عالی دست یابی و به کم و ناچیز، اکتفا مکن که به یقین می دانم رسیدن به بالاترین پایه کمال، جز با پیمودن راه های دشوار به دست نخواهد آمد. و هرگاه در سرزمینی به ناراحتی به سر می بردی و با کینه توزان برابر می شدی، از آنجا به سرزمین دیگر انتقال پیدا کن.

با توجه بدانچه گفته شد هرگاه، از احوال مردم جويا باشی خواهی دید که اکثر آن ها به طریق نامعتدل درآمده اند. آن چنان که به عهد خود وفا نمی کنند و به وعده خویش ترتیب اثر نمی دهند. از تیرگی شب استفاده می کنند تا خود را به صورت دیگری جلوه دهند و حال آنکه نابسامانی و پلیدی آن ها قابل تغییر نمی باشد.

و از آثار او قصیده ای است که در سوگ شیخ محمد حر عاملی متوفی ۹۸۰ هجری سروده است (۱).

عليك لعمرى ليك البيان فقد كنت فيه بديع الزمان

و ما كنت أحسب أن الحمام يعاجل جوهر ذاك اللسان

رمتنا بفقدك أیدی الخطوب فخف له كل رزء و هان

لئن عاند الدهر فيك الكرام فما زال للحر فيه امتحان

و ان بان شخصك عن ناظري ففى خاطري حل فى كل آن

فانت و فرط الاسى فى الحشى لبعذك عن ناظري ساكنان

و حق لا عيننا بالبكاء لنحو افتقادك صرف العنان

فيا قبره قد حويت امرأ له بين اهل النهى أى شان

رضيع الندى فهو ذو لحمه من الجور مثل رضيع اللبان

سقاك المهيمن و دق السلام و ساق السحاب له اين كان

به جان خودم سوگند نه تنها چشم بر تو می گرید بلکه، بیان هم بر تو اشک می ریزد؛ زیرا تو در روزگار، بدیع الزمان بودی. و من نمی پنداشتم که مرگ هم جوهره زبان تو را از دم تیغ خود بگذراند.

دست حوادث ناگوار، ما را با از دست دادن تو هدف تیر خود قرار داد.

به طوری که هر مصیبت در برابر آن، سبک و ناچیز است. هر گاه، روزگار درباره تو با مردم کریم درافتد باید متوجه بود که همواره این گونه پیش آمد موجب امتحان شخص آزاده بوده است. هر گاه، شخص تو از دیده من

ص: ۳۳۲

۱-۱- در امل الآمل [۱] می نویسد: شیخ محمد بن محمد بن حسین حر عاملی مشغری عموی پدر من بوده و از علما و فضلا و محققان و مدققان به شمار می آمده و در علوم عربیت مهارت داشته و از شعرا و ادبا و منشیان محسوب می شده است از محضر پدرش و شیخ بهایی و شیخ حسن، صاحب معالم و سید محمد صاحب مدارک و دیگران استفاده برده است. نظم تلخیص المفتاح و رساله در اصول و رساله در عروض از آثار اوست و سال ۹۸۰ هجری در گذشته است-م.

غایب بشود لیکن از خاطر من غایب نخواهد بود و همواره در آن جلوه گر است. و تو و اندوه زیادی که از فقدان تو دارم هر دو در خاطر من سکنی گزیده اند. و بر دیدگان ما لازم است که همواره از فقدان تو بگریند و از این راه به دیگر راه ها باز نگردند. ای قبر حر، مردی را دربر گرفته ای که در میان خردمندان از موقعیت ویژه ای برخوردار بود. او بود که از پستان بخشش شیر خورده و آن چنان که کودک از پستان شیر می خورد و گوشت بدن او از جود و کرم برد. خدای متعال تو را از باران رحمت خودش سیراب سازد و در هر کجا که هستی ابر بخشایش را بر تو بیاراند.

شیخ حسن صاحب معالم می نویسد، در یکی از اوقات شیخ محمّد حر با ارسال اشعار زیر درخواست کتابی از من کرده و اشعار مزبور این هاست:

یا سیدا جاز الوری فی العلی اذ حازها فی عنفوان الشباب

طاب ثناه و ذکا نشره اذ طهر العنصر منه و طاب

یسأل هذا العبد من منکم و طولکم ارسال هذا الكتاب

لا زلت محفوظا لنا باقیا مر اللیالی او یشیب الغراب

ای بزرگواری که، در بلند مقام بر دیگران برتری یافته ای و از روزگار جوانی بدین مقام رسیده ای. و شایسته هر گونه ستایش بوده ای بلکه، پایه ثناگویی، بر اثر وجود تو ارزش یافته است.

این بنده از راه منت داری، از شما می خواهد این کتاب را به او اهدا کنید. پایداری و ابقای تو، تا شب به روز می پیوندد و کلاغ به پیری می رسد، آرزوی من است.

صاحب معالم گفته، در پاسخ او ابیات زیر را ارسال داشتم:

یا من ایادیه لها فی الوری فیض تضاهی فیه و دق السحاب

و یا وحید الدهر انت الذی تکشف عن وجه المعانی النقاب

من ذا یجاریک بنیل العلی و قد علا کعبک فوق الرقاب

ها خلك الداعى له مهجه فيها لنار الشوق اى التهاب

ينهى اليك العذران لم تكن تحوى يدها الآن ذاك الكتاب

لا زلت فى ظل ظليل و لا افلح من عاداك يوما و خاب

اى كسى كه، سخاوتمندى او همگان را فرا گرفته و بخشش او همانند باران بر سر همگان مى ريزد. اى يكتاى روزگار، تو آن كسى هستى كه از چهره معانى، نقاب مى گشايى. چه كسى مى تواند در فرا رسيدن به مراتب عاليه با تو همسنگى كند و حال آنكه پاى كمالات تو بر فراز گردن ها قرار گرفته است. اينك دوست دعاكننده بر تو كه دل او در آتش شوق بيدار تو شعله ور است. و از تو پوزش مى خواهد اگر نتواند آن كتاب را به تو تقديم دارد. آرزومندم، همواره در زير سايه بلند خدا پايدار باشى، و كسى كه تصميم دارد تا با تو دشمنى كند نويمد باشد، و روى رستگارى نبيند.

از اشعار او چكامه اى است در كلمات حكمت آميز و اندرز:

تحققت ما الدنيا عليك تحاوله فخذ حذرا من يدري من هو قاتله

ودع عنك آمالا طوى الموت نشرها لمن انت فى معنى الحياه تماثله

و لا تك ممن لا يزال مفكرا مخافه فوت الرزق و الله كافله

و لا تكثرت من نقص حظك عاجلا فما الحظ ما تعنيه بل هو آجله

و حسبك حظا مهله العمر ان تكن فرائضه قد تمتتها نوافله

فكم من معافى مبتلى فى يقينه بداء دوى ما طيب يزاوله

و كم من قوى غادرتة خديعه ضعيف القوى قد بان فيه تخاذله

و كم من سليم فى الرجال و رايه بسهم غرور قد اصيبت مقاتله

و كم فى الورى ناقص العلم قاصر و يصعد فى مرقاه من هو كامله

فيغرى و يغوى و هى شر بليه يشار كه فيهن حتى يشاكله

حقيقت دين را دانسته ام هيچ گاه گرد دنيا نگردي و از آن دورى كن همانند كسى كه مى داند كشنده او كيست. و آرزوها را رها كن كه مرگ

طومار آن را پیچانیده است و در اختیار کسی قرار داده که در زندگی با تو انباز است. و از آن هایی مباش که همواره از فوت روزی که خدا کفالت آن را به عهده گرفته، بیم ناک است. و از نقصان یافتن نصیب دنیوی خود باکی نداشته باش زیرا، نصیب تو آن نیست که خود خیال می کنی بلکه نصیب تو موكول به آینده است. و نصیب تو در دنیا آن است که واجبات الهی را همراه با مستحبات آن به اتمام رسانیده باشی. چه بسیار عافیت یا بنده ای است که، به بیماری یقین دچار شده، که هیچ طبیعی نمی تواند او را بهبودی بخشد.

و چه بسیار توانایی است که شخص ناتوانی او را به تیغ حيله گری خود از پای در آورده است. و چه بسیار افراد سالمی وجود دارند که اندیشه آن ها هدف تیر نادانی و فریب قرار گرفته است. و چه بسیار مردم کم دانش که دست آنها به جایی نمی رسد و کسی که از کمال دانش برخوردار است به نردبان آرزوی خویش بالا رفته، و او در نتیجه، به خود مغرور، و از راه، منحرف و به بدترین گرفتاری دچار شده است تا آنجا که آن ها با او انباز شده و خود را به شکل وی در آورده اند.

علاوه بر آنچه آورده شده، قصیده بسیار ارزنده ای در ستایش ائمه طاهرین علیهم السلام سروده است و اشعار خوب فراوان دارد و پسندیدگی های او فراوان تر است و من آنچه را که از اشعارش یاد آور شدم از آثار خطی او، (در برخی از مجموعه ها) بوده است. و نیز اکثر اشعار و آثار او را به خط خود او دیده ام.

معمول صاحب معالم آن بود که احادیث را پس از پاکنویس اعراب می گذارد و حدیثی که کلینی و دیگران از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده اند عمل می کرد که فرموده: «اعربوا احادیثنا فاننا فصحاء» احادیث ما را که مردمی فصیح هستیم اعراب بگذارید.

و در عین حال برای این حدیث احتمال دیگری هم وجود دارد (۱).

سید علی بن میرزا احمد (سید علی خان کبیر) در کتاب «سلافه العصر فی محاسن اعیان اهل العصر» از وی نام برده و او را با الفاظ نغزی چنین می ستاید:

صاحب معالم یکی از اجلای مشایخ است که ریاست ملت و مذهب شیعه را به عهده داشته و او روشن کننده راه و بیان کننده واجبات و سنن و دریای دانشی بوده که به دیگران فیض می رسانده و جامع فضائل بی پایان بوده که کم و کاست نداشته است. محقق است که، قلم تاب نوشتن مراتب او را ندارد و مدقق است که آوازه دقت او همه جا را فرا گرفته است. او به همه فنون، متفنن بوده و پدران و فرزندان، به وجود او می بالیده اند. در استوار ساختن قواعد شریعت جایگزین پدرش به شمار می آمده و با آثار خویش سینه ها را از علوم گشادگی داده، حله هایی از نور دانش برای نشر آن به دست بابرکت خود بافته و نقاب از چهره آن برداشته و گوش های تیز شنو را به گوهرهای غلطان کمالات خود شنوایی و زینت بخشیده و طالبان علم را از جوایز گران بهای دانش خود بهره ور فرموده است. در فن ادب بوستانی سبز و خرم بوده و زمام سجع و قافیه را با کمال شهامت در اختیار گرفته و گوهرهای غلطان کلمات را به رشته نظم در آورده، و نیک را از بد و زیبا را از نازیبا جدا ساخته است.

ص: ۳۳۶

۱-۱- مجلسی رحمه الله در مجلد دوم طبع جدید بحار در باب فضل کتاب حدیث می نویسد: به خط شیخ محمد علی جبایی رحمه الله که از خط شهید اول نقل کرده از قطب الدین کیدری نقل کرد و امام صادق علیه السلام فرمود اعرابوا کلامنا فانا قوم فصحاء وی در ذیل بیانی می نویسد: مراد آن است که معنای حدیث ما را اظهار کنید و برای مردمان بیان کنید و یا مراد آن است که از قوانین، اعراب خاطر نکنید و یا لفظ حدیث را از هنگام کتابت اعراب گذارید در مرآه العقول علاوه بر آنچه ذکر کرده گفته است مراد از اعراب اظهار حروف است که رفع اشتباه نماید.

و بدین ترتیب به دفعات بسیاری از وی ستایش کرده و مقدار زیادی از آثار نظمی او را یادآور شده و به ذکر برخی از آثار یادشده اشاره کرده است.

و همچنین شیخ علی بن محمد بن حسن نواده صاحب معالم در کتاب الدر المنثور (1) به ذکر پاره ای از حالات و اشعار و آثار او که پیش از این یاد

ص: ۳۳۷

۱- ۱- کتاب الدر المنثور، در این روزگار در دو مجلد به طبع رسیده و مؤلف پس از شرح حال پدر و نیای خود به بخشی از احوال و واقعات خویش پرداخته و در این ذیل به منظور تکمیل ترجمه صاحب معالم به پاره ای، از آنچه که در آن کتاب آمده به حکم اهل البیت ادری بما فیه اشاره می کنیم پس از تجلیل از مقام جدش می نویسد: صاحب معالم خوراک بیشتر از یک هفته یا یک ماهش را که اشتباه از من است تهیه نمی کرده و با فقرا مواسات می کرده و از تشبه به ثروتمندان خودداری می کرده، با سید محمد صاحب مدارک که خواهرزاده اش بوده، الفت بی نهایتی داشته است و شریک درس بودند تا به حدی که هرگاه یکی از آن ها به نماز می ایستاد دیگری به او اقتدا می کرد و هرگاه یکی از آن دو کتابی تألیف می کرد جزوه هایش را برای تصحیح برای آن دیگر می فرستاد و پس از آن به موضوعی که تصحیح شده اتفاق می کردند و هرگاه مسأله ای از یکی از آن دو سؤال می شد سائل را به دیگری ارجاع می داد. شهید ثانی علاقه زیادی به سید علی صائغ داشت و متعهد شده بود هرگاه خدای متعال فرزند پسری به او کرامت فرماید تربیت و تعلیم او را به عهده سید علی صائغ قرار بدهد خدای متعال تعهد او را پذیرفت و صاحب معالم را به او کرامت فرمود وی تحت نظر او بزرگ شد تا مراتب علمی را که از شهید فرا گرفته بود به او سید محمد فراداد و پس از رحلت سید علی به درس مولا عبد الله یزدی حاضر می شد و پس از او به عراق رفت و به درس ملا- احمد اردبیلی حضور می یافت و تقاضا کرده بود من خود آنچه را لازم می دانم می خوانم و اشکالاتم را از شما سؤال می کنم شاگردان ملا- احمد شرح عضدی را پیش او می خواندند و صاحب معالم صفحاتی را به مطالعه برگزار می کردند شاگردان به آن ها می خندیدند ملا احمد گفت به زودی آن ها به شهر خود باز می گردند و آثار آن ها به دست شما خواهد رسید و چنان شد که وی پیش بینی کرده بود پس از اندکی شیخ حسن کتاب معالم و منتهی را تألیف کرد و پیش از وفات ملا احمد اثر او به عراق رسید و شاگردان بسیاری داشت از جمله پدرم شیخ محمد و سید نور الدین و شیخ نجیب الدین و شیخ حسین بن ظهیر و امثال ایشان که ذکر نام از همه آن ها موجب تطویل است. خلیفه سلطان گفته به طوری که شنیده ام صاحب معالم در هنگام تألیف معالم و منتقی در گذشته و جای شگفتی نیست کسی که اندیشه و تحقیقش در حد چنان تألیفی باشد هرگاه در حین تألیف آن ها از دنیا برود و از جمله تأییداتش آن بود هرگاه یک قلم در دوات می زد بیست یا سی سطر با آن می نگاشت و علاوه بر آثار خودش، کتاب های زیادی از دیگران استنساخ کرده است سالی که صاحب معالم به خانه خدا مشرف شده بود به اصحابش گفت-

کردیم پرداخته و از او با عباراتی که شایسته مقام وی می باشد تجلیل کرده است (پایان کلام مؤلف امل الآمل).

مؤلف گوید، فاضل هندی که از معاصران است در پشت کتاب معالم به خط خود نوشته است از آثار صاحب معالم شرحی است که بر الفیه شهید اول نگاشته است.

و مراد از سید نجم عاملی که مؤلف امل نوشته است، نجم الدین بن سید محمد حسینی عاملی است که صاحب معالم به وی و دو فرزندش محمد و علی اجازه روایت داده است.

و جواب المسائل المدنیات که از وی نام برده است عبارت از پاسخ سه سؤال است. در سؤال اول آمده آیا خمس در زمان غیبت حلال است؟ و آیا پرداخت آن واجب نیست؟ و مطالبی که مربوط به این مسأله است. در سؤال دوم آمده، آیا غیبت کردن از مخالفان جایز است؟ و مطالب مربوط به مسأله غیبت کردن. و سؤال سوم در اصل کتاب نیامده است.

استاد استناد ما در فهرست بحار رساله اجازات را به وی نسبت داده و بعینه این رساله همان کتاب اجازات بوده که تذکر داده شده است.

مؤلف گوید، صاحب معالم از دانشورانی است که نماز جمعه را در عصر غیبت واجب می دانسته و به طوری که، بعضی از علما در رساله جمعه نوشته اند، از این دیدگاه، هماواز با پدرش شهید ثانی بوده است لیکن از

رساله اثنی عشریه که در باب صلوات تألیف کرده است، چنین نظریه ای استفاده نمی شود.

صاحب معالم حواشی ناتمام و غیر مدونه زیادی، بر بسیاری از کتاب ها از قبیل استبصار و تهذیب و فقیه و کافی و خلاصه علامه و شرح لمعه پدرش دارد.

صاحب معالم، علاوه بر آثار منظوم، قصیده ای دارد به نام «النفخه القدسیه لایقظ البریه» و من پاره ای از این قصیده را در رساله یکی از فضلا دیده ام. بیتی از آن این است:

و این الذی للفقہ فی الدّین یتغی متینا اذا استصعبت علیه مسائله

کجاست آن کسی که برای فقه دین، اساس استواری را بدست آورد تا هر گاه مسأله ای بر او دشوار آید از آن استفاده کند؟

و ظاهر آن است قصیده یاد شده همان قصیده ای باشد که پیش از این پاره ای از آن را که در کلمات حکمت آمیز و اندرزها بوده یادآوری کردیم.

و مراد از سید علی بن ابی الحسن پدر سید محمد صاحب مدارک و برادرش سید نور الدّین علی بن علی بن حسین بن ابی الحسن است (۱).

سید علی بن ابی الحسن داماد شهید ثانی بوده و سید محمد صاحب مدارک خواهرزاده صاحب معالم است و از شاگردان شهید بوده است به طوری که از یکی از اجازات شیخ جعفر بحرانی معاصر استفاده می شود، سید نور الدّین علی بن سید فخر الدّین هاشمی از شاگردان پدر صاحب معالم بوده و صاحب معالم به توسط وی از پدرش روایت می کرده است.

ص: ۳۳۹

۱- ۱- مؤلف امل و دیگران می نویسند: سید نور الدّین علی بن علی بن ابی الحسن از علما و فضلا و ادبا بوده و از مخضر پدرش سید علی و برادر پدرش سید محمد و برادر مادریش صاحب معالم استفاده کرده و شرح مختصر النافع و کتاب های دیگر از آثار اوست. وی سال ۹۷۸ در جبع متولد شده و در سنین نودسالگی سال ۱۰۶۸ در مکه مکرمه درگذشته و در روضه معلی دفن شده است-م.

و من خود کتاب معالم الاصول را به خط شریف او دیده ام و نسخه دیگری از آنکه بر او قرائت شده بود و حواشی بسیاری از خود او که بر او نوشته شده بود نیز دیده ام و صاحب معالم در سحر شب یکشنبه دوم ربیع الاولی سال ۹۹۴ هجری از آن فراغت یافته و فروع آن را تا مطلب سوم در طهارت از احداث، و آنچه مربوط بدان است در همان تاریخ به پایان آورده است.

کتاب اثنی عشریه او را عده ای از علما از آن جمله سید امیر فیض الله و شیخ محمد فرزند صاحب معالم و سید امیر شرف الدین علی شولستانی و دیگران شرح کرده اند (۱) و همچنین کتاب معالم او را گروهی از علما شرح کرده و حواشی و تعلیقاتی هم بر آن افزوده اند (۲) دیگر اینکه تحریر طاوسی نیز از آثار صاحب معالم است که تحریر کتاب اختیار الکشی است و از تألیفات سید جمال الدین احمد بن طاوس حسنی است که در متن و حواشی آن فوائد بسیاری از طرف صاحب معالم بدان افزوده شده و نسخه ای از آن در دست ما موجود است. اصل نسخه اختیار الکشی به خط خود سید بن طاوس و در نزد صاحب معالم بوده و از آنجا که قسمت های بیشتر آن تلف شده بوده صاحب معالم در اصلاح آن کوشش بی نهایتی داشته و در تحریر آن رنج عظیمی بر خود هموار کرده و در عین

ص: ۳۴۰

---

۱ - ۱- در فوائد الرضویه می نویسد: از جمله کسانی که اثنی عشریه وی را شرح کرده، شیخ بهایی رحمه الله است و شرح مختصری است.

۲ - ۲- از کسانی که بر معالم وی شرح نوشته است مرحوم شیخ محمد تقی اصفهانی ایوانکی است که از اعظام اعلام قرن سیزدهم هجری است و شرح بر معالمش به نام هدایه المسترشدین است که کتاب قطوری است به طبع رسیده است. وی که از شاگردان وحید بهبهانی است و در نزد بحر العلوم نیز تحصیل کرده و از خواص شیخ جعفر کاشف الغطا بوده و صبیبه معظمه او را به عهده همسری خود در آورده و فرزندان پاک نهادی از وی به ظهور رسیده و اخیرا در اصفهان می زیسته و میرزا محمد حسن شیرازی در آنجا به درس وی حضور می یافته و در وقت زوال جمعه نیمه شوال ۱۲۴۸ هجری در گذشت و در تخت پولاد دفن شده است - م.

حال پاره ای از آن را که از عهده تحریرش برنیامده به حال خود باقی گذارده است.

تاریخ فراغت وی از تحریر آن روز یکشنبه هفتم ماه جمادی الاولی سال ۹۹۱ هجری بوده است. و تاریخ فراغت او از تألیف رساله اثنی عشریه که در صلوات است چنان که خود او در آخر آن رساله تصریح کرده، سنه ۹۸۹ هجری بوده است.

و من اکثر آثار صاحب معالم و آثار دیگران را که به خط خودش بوده، در بخشی از کتاب های نواده اش شیخ علی (مؤلف الدر المثنور) دیده ام و خط او در کمال خوبی و ارزندگی بوده است.

و به خط شیخ علی از خط شیخ حسن صاحب معالم چنین یافتیم: مولد بنده نیازمند به عفو خدای بی نیاز و بخشنده حسن بن زین الدین ابن علی بن احمد بن جمال الدین بن تقی الدین، در دهه آخر از ماه مبارک رمضان سال ۹۵۹ هجری اتفاق افتاده است.

و نیز به خط شیخ علی چنین یافتیم، صاحب معالم به خط خود می نویسد: پدرم (شهید ثانی) پس از تواریخ منوط به برادرانم چنین نوشته:

برادر او ابو منصور حسن ملقب به جمال الدین در آغاز شب جمعه هفدهم ماه مبارک رمضان سال ۹۵۹ هجری در حالی متولد شده که خورشید در سوم درجه میزان و برج طالع آن عقرب بوده است.

و نیز به خط شیخ علی، سال انتقال او را به جوار رحمت خدا چنین یافتیم: صاحب معالم سال ۱۰۱۱ هجری به جوار رحمت حضرت باری تعالی انتقال یافت (۱).

ص: ۳۴۱

۱-۱- شیخ علی، در الدر المثنور تواریخ مزبور را یاد کرده و در ذیل تاریخ رحلتش می نویسد، و هم اکنون نمی دانم در چه ماه و روزی در سال ۱۰۱۱ هجری از دنیا رفته آری، در شهر جبع دفن شده و عمر شریفش در آن حال ۵۲ سال و اندی بوده است-

۱۳۱- حسن بن علی بن اشناس

به زودی نام و نشان او به عنوان شیخ ابو علی حسن بن محمد بن اسماعیل بن محمد بن اشناس بزاز خواهد آمد.

۱۳۲- شیخ حسن بن علی بن حسن نجار

وی، از فضلا و علما و فقها و از دانشوران معاصر با شیخ مقداد و هم پایگان او بوده است.

و من نسخه ای از تحریر علامه حلی را به خط این شیخ دیده ام و تاریخ فراغ از کتابت آن بیست و پنجم ماه ربیع الآخر سال ۸۳۳ هجری بوده و همان نسخه را بر برخی از افاضل بزرگان نیز قرائت کرده است.

ظاهر آن است که این شیخ، ابن نجاری که شاگرد شیخ شهید و مؤلف حواشی نجاریه بر قواعد علامه است نمی باشد. و برای اثبات این مطلب از دو راه استدلال می شود. استدلال اول آنکه نامشان مخالف با یکدیگر است برای آنکه، مؤلف حواشی نجاریه نامش جمال الدین احمد بن نجار است و نام مترجم حاضر حسن بن علی، استدلال دوم آنکه، زمان حواشی نجاریه مقدم به روزگار شیخ حسن بوده چه آنکه مؤلف حواشی نجاریه پیش از سال ۸۰۰ هجری که روزگار شهید بوده می زیسته است.

۱۳۳- شیخ نصیر الدین ابو محمد حسن بن علی بن بهلول قمی

منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی، واعظی شایسته بوده و ظاهر آن است که، نصیر الدین از معاصران منتجب الدین بوده است.

۱۳۴- سید جلیل ابو محمد حسن بن علی بن حسن حسینی

وی، از فضلا و علما و فقها و شعرا و از معاصران کفعمی بوده است.

کفعمی، در یکی از منظومات خود که در پاره ای از مسائل مشکله ارث به نظم آورده از وی نقل می کند.

۱۳۵- شیخ بدر الدین حسن بن علی بن حسن دستگردی

شیخ منتجب الدین می نویسد: وی از صلحا بوده است.

مؤلف گوید: این شیخ از مشاهیر علما و صلحا و از مردم دستگرد است که یکی از بلوک جهرود قم بوده و شیخ بدر الدین از آنجا کوچ کرده و به قم آمده و متوطن شده است.

و دستگرد همان قریه ای است که خواجه نصیر الدین طوسی اصلا از مردم یکی از دیه های آن بوده که به نام «ورشاه» خوانده می شده است.

۱۳۶- سید حسن بن علی بن حسن بن زهره حلبی

وی، معاصر با علامه حلبی و از اجله نوادگان سید بن زهره است.

عسقلانی در «الدرر الکامله» می نویسد: ابن زهره نقیب الاشراف حلب بوده و ابن حبیب از وی ستایش کرده و سال ۷۱۱ هجری در سنین متجاوز از هفتادسالگی در گذشته است. و او برادر حمزه، پدر علاء الدین است که نام او خواهد آمد.

مؤلف گوید: ممکن است این سید جلیل، برادر کوچک سید بن زهره مؤلف غنیه باشد، و مترجم ما غیر از برادر مشهورش، عبد الله بن علی است.

در عین حال اخوت وی برای صاحب غنیه بعید نیست زیرا، ابن زهره از معاصران ابن ادریس است.

۱۳۷- سید بدر الدین حسن بن سید نور الدین علی بن حسن بن علی

ابن شدقم بن ضامن بن محمد بن عرمه حسینی مدنی

وی، از اجله علما و صلحای امامیه و معاصر با شیخ بهایی قدس سره بوده و به هند مسافرت کرده و از شیخ حسین والد شیخ بهایی روایت می کرده است (۱).

ص: ۳۴۳

---

۱ - ۱- سید علی خان در سلافة ضمن توصیف از او می نویسد: در آغاز جوانی به هند مسافرت کرد و دختر یکی از شاهان (گویا مرادش نظام شاه باشد) هند را به حباله ازدواج خود در آورد و از این راه ثروت هنگفتی تحصیل کرده و پس از مرگ پدرزنش همراه همسرش به مدینه منوره بازگشت و بار دیگر هم به هند برگشت و همان جا درگذشت. از اشعار اوست: لا بد للانسان من صاحب یبدي له المكنون من سزه فاصحب كريم الاصل ذا عفه تأمن و آن عاداڪ من شده -م.

و شیخ معاصر در امل الآمل گوید: سید حسن بن علی بن شدقم حسینی مدنی، فاضلی عالم و جلیل و محدثی شاعر و ادیب بوده است. کتاب «الجواهر النظامیه من حدیث خیر البریه از اوست». این کتاب را ابن شدقم برای نظام شاه پادشاه حیدرآباد تألیف کرده، و بدر الدین از شیخ حسین بن عبد الصمد عاملی (پدر شیخ بهایی) و از شیخ علامه نعمه الله بن احمد بن خاتون عاملی، از شهید ثانی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: اسم هایی را که در ضمن نسب بدر الدین ایراد کردیم موافق با نسب نامه ای است که، از بعضی منابع معتبره استفاده کرده ایم. و نسب او در کلام صاحب آمل، به نحوی که اظهار شده، چنین است سید حسن بن علی بن شدقم حسینی مدنی. و در آخر بعضی از رساله های خود سید، چنین آمده است: کان الحسن بن علی بن شدقم حسینی مدنی. و در اثنای جواهر نظامیه چنین مرقوم داشته: ثم قال جامع هذه الاحادیث المبارکه الحسن بن علی بن شدقم. و در محل دیگر از همان رساله می نویسد: قال جامع هذه الاحادیث الحسن بن علی. باید گفت، این گونه اختلافات بر مبنای اختصار در نسب بوده که شایع است، و توهم تعدد در آن درست نیست.

وی، فرزندی داشته، به نام، سید زین الدین علی بن حسن، و او از شیخ بهایی مسائلی بس ارزنده که معروف است سؤال کرده است. تصور می شود آن سؤالات از طرف پدر وی ارائه شده باشد و بر فرض اینکه پدرش سؤال کرده باشد اشکالی نخواهد بود.

و سید محمد، صاحب مدارک نیز به وی اجازه داده است که خلاصه بخشی از آن به شرح زیر است:

پس از آنکه این ضعیف به زیارت حج بیت الله و مرقد منور حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله موفق شدم، به مقام عالی حضرت مولای اجل اکرم، سید امجد اعظم، صاحب نفس پاک و هوشی تابناک و همتی عالی و اخلاقی

درخشان، خلاصه سادات نیکوکار و برگزیده دانشمندان ابرار، سید حسیب نسیب حسن بن سید جلیل نبیل کبیر، نور الدین علی مشهور به ابن شدقم نایل شدم. او را از کسانی یافتم که با همت عالی خویش روزگاری را در گردآوری بخشی از علوم شرعیه و ادبیه صرف کرده و در هنگام گفتگو با من، بسیاری از مباحث علمیه و فروع شرعیه را به میان می گذارد و به دنبال آن از این ضعیف درخواست کرد تا به وی آنچه را که از نظر من روایت آن جایز است، اجازه دهم. و پس از استخاره به او که همواره خدا تأییدش فرماید و او را از هرگونه خیری بهره مند گرداند و سهم کاملی به او ارزانی دارد، اجازه دادم تا از تمام کتاب های علمای گذشته و فقهای سابق خویش روایت کند. به ویژه آنچه را که اجازه جد من، شهید ثانی که برای شیخ جلیل شیخ حسین بن عبد الصمد حارثی قدس سرّه نوشته و مشتمل بر آن است به خصوص کتب اربعه، که مدار احکام بر آن هاست، برای او اجازه دادم.

صاحب مدارک، مطالب خود را تا آنجا ادامه داده که می نویسد: بنابراین، مولای اجل آنچه را متذکر شدم و جز از آن از مطالب دیگر که، تحت روایت من وارد شده، برای هر که بخواهد و دوست بدارد روایت کند. و خدا آنچه را که در راه وی بجا آورده است، به کرم و منت خود از وی بپذیرد. و در پایان می نویسد: این اجازه را بنده نیازمند، به بخشش خدای تعالی، محمد بن علی بن ابی الحسن در روز یکشنبه هفدهم محرم الحرام سال ۹۸۷ هجری به دست خود نگاشته است.

و از آثار او، زهره الریاض و زلال الحیاض در تاریخ و رساله ای در اخبار و فضائل است. پس تا بدینجا اشکالی باقی نماند. آری، اشکالی که هست در روایت نعمه الله بن احمد بن خاتون عاملی است که با آنکه نعمه الله خود از شاگردان شیخ علی کرکی بوده، چگونگی از شهید ثانی روایت می کند. و تحقیق این موضوع ذیل احوال شیخ نعمه الله به یاری خدا خواهد آمد.

پس از این، شگفت آن است که، استاد استناد ما (مجلسی) در اوایل بحار الانوار در تشیع این سید، متوقف بوده، با آنکه مطابق آنچه بیان کردیم تشیع او قابل اشکال نبوده است. و جناب او در اثنای شمارش کتاب های مخالفان می نویسد: کتاب زهره الرياض و زلال الحياض تالیف سید فاضل حسن بن علی بن شدقم حسینی مدنی است.

و ظاهر آن است که وی از علمای امامیه بوده و این کتاب در فن تاریخ تألیف شده و در رشته خود، خوب و مشتمل بر اخبار بسیاری است.

و من از کتاب های کتابخانه او، کتاب فهرست معالم العلماء ابن شهر آشوب را در اختیار آورده ام، و این کتاب به دست آن سید تصحیح شده و بر پشت آن به خط شریف او نوشته شده است: «این کتاب به بیع شرعی در ملک نیازمند به رحمت خدای تعالی، حسن بن علی بن حسن بن علی بن شدقم حسینی مدنی که خدا خاندان او را مورد عفو قرار بدهد، درآمد و تملک این کتاب در شهر احمدآباد در ماه شعبان سال ۹۹۶ هجری اتفاق افتاده است».

ابن شدقم، از شیخ حسین بن عبد الصمد پدر شیخ بهایی اجازه داشته و او در بخشی از آن اجازه بدین خلاصه می نویسد:

«سال ۹۸۳ هجری که به زیارت خانه خدا و زیارت مرقد مطهر حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه بقیع علیهم السلام مشرف شدم و پس از انجام مناسک حج و دیگر از مقامات، به خانه مولای اجل اکرم و شریف امجد اعظم که کرم خاندانش معروف و از دیرزمان مشهورند، شاخه درخت علوی بلکه، میوه آن شاخه های حسینی امیر کبیر سید سند خطیر حسن بن علی بن حسن مشهور به، ابن شدقم. باری، در احسان و اکرام ما بیش از حد کوشید و تلطف و انعام به نهایت کرد تا به جایی که مصداق این شعر قرار گرفته بود:

و نکرَم جارنا ما دام فینا و تتبعه الکرامه حیث سارا

همسایه ما، مادام که در میان ما زیست می کند از کرم و احسان ما بهره مند می شود و هرگاه هم از منزل ما بیرون برود-بازهم از کرامت نسبت به او فراموش نمی کنیم.

به دنبال این آشنایی و میهمان نوازی، از من استجازه کرد و من خواسته او را اجابت کردم و تیر آرزوی او را به هدف رسانیده و آب خواسته او را به نهر امید، جاری گردانیدم. چه آنکه اصول دانش ها از خاندان ایشان است و روایت علوم از خود ایشان بوده پس به خود ایشان و سه تن از پسرانش به نام سید علی و سید حسین و سید محمد و خواهرشان ام الحسین که خدا او را از طول بقایشان و ایشان را هم از طول بقای او برخوردار گرداند، اجازه دادم به تمامی اجازه ی که شیخ اعظم افخم، اوحد امجد اکرم، اعلم جمال مجتهدان و وارث علوم ائمه هادین، زین الدین و الدین، قدس الله روحه الزکیه (شهید ثانی) به ما اجازه داده است.

و همچنین بدیشان اجازه دادم تا همگی آثار مرا از آنچه تألیف کرده و به صورت نظم و نثر از معقول و منقول گرد آورده ام به هرطور که بخواهند مشروط به آنکه شرایط روایت را که در میان علمای درایه معمول است رعایت کنند. و من این اجازه را به زبان ادا کردم و به خط خود نوشتم و تاریخ آن ۱۹ ذی حجه الحرام سال ۹۸۳ هجری در مکه مکرمه بوده است.»

و خود ابن شدقم، در آغاز کتاب الجواهر النظامشاهیه که کتابی است مشتمل بر اخبار بسیاری در احوال ائمه علیهم السلام و محاسن اخلاق و اعمال و غیر این ها از طرق اصحاب می نویسد:

«خبر داد ما را به آن حدیث، شیخ علامه ما محدث متقن، شیخ حسین ابن عبد الصمد حارثی جبعی در مکه مکرمه در روز عید غدیر سال ۹۸۳ هجری در منزل خودم طبق اجازه ای که از شیخ علامه امام محدثان و خاتم مجتهدان، زین ملت و دین، شهید ثانی رحمه الله و جعل الجنه مثواه داشته، از استادش شیخ علی بن عبد العالی میسی و از شیخ فاضل احمد بن خاتون.

و خبر داد ما را استاد علامه، شیخ نعمه الله از پدرش شیخ علامه احمد بن خاتون یادشده، در روز غدیر سال ۹۷۷ هجری در مکه مشرفه زاده‌ها الله شرفا به اجازه ای که از محقق مدقق پیشوای شیعه و ناصر شریعه و از بن برکننده بدعت گذاران شیعه، نادره زمان و گوهر غلتان یکتای دوران، نور ملت و دین، علی بن شیخ فاضل، حسین بن عبد العالی کرکی رحمه الله داشته، از استادش هلال جزائری، از شیخ شایسته پرهیزکار، احمد بن فهد، از شیخ علی بن خازن حائری، از پیشوای همام شیخ اسلام قدوه مجتهدان و عماد محققان، شمس الدین محمد بن مکی، رفع الله درجه کما شرف خاتمه، از گروهی از علما که عدد آن ها بالغ بر چهل تن از شیعه و سنی بوده از جمله سادات فضلا و اشرف نبلا، سید عمید الدین و برادرش ضیاء الدین فرزندان سید ابو الفارس محمد بن علی اعرج حسینی عیدلی و سید نسابه محمد بن قاسم بن معیه حسینی دیباجی و سید جلیل ابو طالب احمد بن زهره حسینی صادقی و سید عالم، نجم الدین مهنا بن سنان حسینی مدنی داور دیوان دادستانی مدینه منوره و شیخ علامه سلطان محققان قطب ملت و دین، محمد رازی و شیخ امام ملک الادباء رضی الدین علی بن صمد معروف به، مزیدی و شیخ محقق زین الدین علی بن طراد مطارآبادی همگی آن ها از پیشوای دانشمند، دریای دانش، مدقق محقق، پادشاه حکیمان و سلطان فاضلان و معتمد فقیهان و پناهگاه عالمان، استاد همگان در همه جا، علامه جمال دین و دنیا حسن بن یوسف بن مطهر طیب الله مضجعه و اسکنه الجنه مع الائمة الطاهرین، از گروه بسیاری از علمای خاصه و عامه از آن جمله، پدرش سدید الدین یوسف و شیخ محقق ابو القاسم نجم الدین، جعفر بن سعید حلّی و دو تن سید عالم فاضل کبیر رضی الدین علی و جمال الدین احمد، فرزندان موسی بن طاوس حسینی قدس الله ارواحهم و شیخ معظم، ناصر مذهب اهل بیت به دست و زبانش، و اقامه کننده و برپای دارنده بنیان های حجت بر دشمنان شان به قلم و بیانش، وزیر کبیر خواجه

نصیر الدین طوسی رحمه الله علیه و امثال ایشان از سید فخار بن معد حسینی موسوی، از فقیه شاذان بن جبرئیل قمی، ساکن در مدینه منوره و نزیل مکه مکرمه، از شیخ ابو القاسم عماد طبری از شیخ ابو الحسن علی، از پدرش شیخ الطائفه علی الاطلاق زنده کننده مذهب شیعه، ابو جعفر محمد بن حسن طوسی نور الله برهانه و ضاعف علیه بره و احسانه و اسکنه جنانه مع محمد، از سید امام وارث دانش های پیشینیان و پسینیان، گوهر افسر سید رسولان، نمونه فقیهان و اصولیان، پادشاه ادیبان، و بیانیان پناهگاه تأویلیان و محدثان ذو المجدین (سیادت و نقابت)، سید مرتضی علم الهدی، علی بن الحسین الحسینی الموسوی قدس الله نفسه و نور رمسه، از شیخ کل شیخ محمد بن محمد بن نعمان، ملقب به مفید رحمه الله، از شیخ جعفر بن قولویه از شیخ ثقه محدث ابو جعفر محمد بن یعقوب کلینی. و پس از این به ذکر حدیث پرداخته است.

و در رساله دیگری گوید: «خبر داد ما را استاد علامه مقصد عالمان و استوار در علم و ایمان، شیخ حسین بن عبد الصمد حارثی همدانی جبعی در مکه مکرمه سال ۹۸۳ هجری در روز عید غدیر و پس از عقد اخوت در منزل من به اجازه ای که، از شیخ امام محدث، شهید ثانی زین المله و الدین رحمه الله و جعل الجنه مشواه داشت، به من اجازه داد و او روایت می کرده، از استادش شیخ علی بن عبد العالی میسی و او از شیخ فاضل احمد بن خاتون، روایت می کرده است. و باز خبر داد ما را شیخ علامه ما، شیخ نعمه الله، از پدرش احمد بن خاتون، در روز عید غدیر پس از عقد برادری در شهر مکه در سال ۹۷۷ به اجازه ای که از محقق مدقق، امام شیعه و ناصر شریعه، و از پای در آورنده بدعت گذاران شنیعه، نادره زمان شیخ علی بن عبد العالی کرکی، از استادش علی بن هلال جزائری، از شیخ صادق ورع احمد بن فهد، از شیخ علی بن خازن حائری، از امام به رشته کشنده گوهرهای دین، و رشته گوهرها در میان مردم، شیخ محمد بن مکی شهید، رفع الله درجته

کما شرف خاتمه، از گروهی از دانشوران رضوان الله عليهم اجمعين که نزدیک به چهل تن شیخ از عامه و خاصه بوده اند روایت می کرده اند از آن جمله، سید فضلا و اشرف نبلا، سید عمید الدین و برادرش ضیاء الدین دو فرزند سید ابو الفارس محمد بن علی بن اعرج حسینی عبیدلی و سید نسابه، محمد بن قاسم بن معیه حسینی دیباجی، و سید جلیل ابو طالب احمد بن زهره حسینی صادقی اسحاقی، و سید عالم، نجم الدین مهنا بن سنان حسینی مدنی، قاضی مدینه سید شفیعیان رسول خدای عالمیان و شیخ علامه سلطان محققان، قطب ملت و دین، محمد ابن محمد الرازی صاحب شرح مطالع و شمسیه، و شیخ امام رضی الدین معروف به، مزیدی و شیخ محقق زین الدین علی بن طراد مطارآبادی، همگی اینان از امام محقق مدقق، ملک حکما و استاد فضلا، علامه شیخ جمال الملّه و الحق و الدین، حسن بن یوسف بن مطهر حلّی، از گروه بسیاری از علمای خاصه و عامه از جمله پدر مرحومش سدید الدین یوسف، و شیخ محقق ابو القاسم نجم الدین جعفر بن سعید حلّی و سیدان کبیران نقیبان، سید رضی الدین علی، صاحب کرامات، و جمال الدین احمد مؤلف کتاب البشری فرزندان موسی بن طاوس حسینی قدس الله روحهما و شیخ سعید نجیب الدین یحیی بن سعید، از سید فخار بن معیه موسوی، از فقیه شاذان بن جبرئیل، از شیخ ابو القاسم عماد طبری، از شیخ ابو الحسن علی بن شیخ طائفه محقه و محیی المذهب ابو جعفر محمد ابن حسن طوسی قدس الله روحه و نور ضریحه، از استاد الكل شیخ محمد ابن محمد بن نعمان ملقب به مفید، از ابو جعفر محمد بن علی بن بابویه صدوق رضی الله تعالی عنه».

مؤلف گوید: این تطویل را که ذیل شرح حال او به یادآوری از مشایخ و اجازات او متعرض شدیم بدان منظور بود تا دانسته شود که این سید از

اجله علمای شیعه بوده، هر چند هم، ظن برخلاف آن ممکن است در کار باشد (۱) (فتأمل).

۱۳۸- شیخ حسن بن علی بن حسن بن یونس بن یوسف بن محمد

ابن ظهیر الدین بن علی بن زین الدین بن حسام ظهیری عاملی عینائی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: عینائی فاضلی عالم و صالحی معاصر بوده، چندی را در نجف اشرف مجاور بود، از آن پس به اصفهان رفت و همان جا در گذشت.

۱۳۹- شیخ ابو محمد حسن بن علی بن حسین بن شعبه حرانی

وی، از فضلا و علما و فقها و محدثان به نام بوده، و کتاب تحف العقول عن آل الرسول و کتاب التمحیص، از آثار اوست. و استاد استناد ما ایده الله در بحار الانوار، و فاضل ارجمند ملا محسن فیض کاشانی در کتاب وافی به کتاب التمحیص او اعتماد داشته اند.

شیخ ابراهیم بن سلیمان قطیفی در آخر کتاب الوافی و به طوری که قاضی نور الله در مجالس المؤمنین در ترجمه، ابو بکر حضرمی از آن کتاب نقل کرده می نویسد: حدیث اول را شیخ عالم فاضل عامل فقیه، ابو محمد حسن بن علی بن علی بن حسین بن شعبه حرانی در کتاب موسوم به تمحیص از حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام روایت کرده است.

مؤلف گوید: از کتاب بحار الانوار به دست می آید که کتاب التمحیص از مؤلفات ابن شعبه نبوده، و اضافه کرده است که، کتاب تمحیص از یکی از

ص: ۳۵۱

۱- ۱- گویا همین ظن برخلاف ایجاب کرده که، در روضات، عنوان مستقلی برای او مقرر نداشته و در ذیل صاحب تحف العقول می نویسد: وی، سید فاضلی بوده و سپس بیان مجلسی را راجع به زهر الریاض [۱] او متعرض شده، و از قول وی می نویسد، ظاهر آن است که، وی از علمای امامیه باشد و اضافه کرده کتاب زهر الریاض را که در تاریخ است چندی قبل در اصفهان دیدم لیکن از توصیفی که در نقل اجازاتش راجع به اعلام شیعه کرده، چنان که مشاهده می شود پیداست که، از علمای شیعه و مروجین شریعه جعفریه باشد و الله اعلم -م.

قدمای ما بوده، و از قراین آشکار استفاده می شود که کتاب تمحیص از آثار شیخ ثقه جلیل، ابو علی محمد بن همام است (۱).

مرحوم مجلسی نوشته، منتخب کتاب انوار او نزد ما موجود است (۲).

و در فصل دوم مقدمه بحار فرموده است: متانت کتاب تمحیص حاکی از فضیلت مؤلف آن است. و هرگاه مؤلف آن، ابو علی محمد بن همام بوده باشد - چنان که ظاهر هم آن است که کتاب مزبور از آثار وی بوده - فضیلت و وثاقت وی مشهور است.

و شیخ معاصر قدس سره در امل الآمل گوید: شیخ ابو محمد حسن بن علی بن شعبه، فاضلی محدث و جلیل القدر بوده، کتاب تحف العقول عن آل الرسول، کتابی ارزنده و پرفایده و مشهور است. و کتاب تمحیص وی همان کتابی است که مؤلف مجالس المؤمنین به وی نسبت داده، و از آثار او دانسته است.

ص: ۳۵۲

۱ - ۱ - کتاب تمحیص، به تازگی به ضمیمه کتاب المؤمن حسین بن سعید اهوازی در قم به طبع رسیده است و مؤلف آن را چنان که مرحوم مجلسی قدس سره اظهار داشته، به نام ابو علی محمد ابن همام اسکافی معرفی کرده است و حدیثی را که مؤلف مجالس المؤمنین، [۱] از وافیہ قطیفی نقل کرده و آن کتاب را قطیفی به، ابن شعبه نسبت داده در شماره ۳۴ آن کتاب چنین روایت شده است: عن امیر المؤمنین علیه السلام قال، ما من شیعتنا احد یقارف امرأ نهیناه عنه فیموت حتی یتلی بلیه تمحص بها ذنوبه اما فی مال او ولد و اما فی نفسه حتی یلقى الله محبتا و ما له من ذنب و انه لیبقی علیه شیء من ذنوبه فیشدد علیه عند موته فیمحص ذنوبه. خلاصه ترجمه حدیث آنکه، هر یک از شیعیان که مرتکب خلافی بشود پیش از آنکه بمیرد گرفتاری، مال یا فرزند پیدا می کند و یا خود او مبتلا به بلایی می شود تا آن گاه که خدا را ملاقات کند گناهی نداشته باشد و سکرات موت بر او دشوار شود تا در نتیجه آن گناهانش آمرزیده شود. و تحقیقات منوط به اینکه مؤلف کتاب تمحیص کیست در مقدمه تمحیص مطبوع، مفصلا آورده شده است، بدانجا باید مراجعه کرد - م.

۲ - ۲ - کتاب انوار در تاریخ ائمه اطهار است. مؤلف عیون المعجزات که معاصر با سید مرتضی بوده و سید بن طاوس در فرحه الغری از آن نقل کرده اند و چنان که مجلسی اظهار داشته، منتخب آن را در اختیار داشته است - م.

و استاد استناد ما ایده الله تعالی در مقدمه بحار گوید: کتاب تحف العقول عن آل الرسول، تألیف شیخ ابو محمد حسن بن علی بن شعبه است.

و در فصل دوم از مقدمه بحار گوید: ما به نسخه کهنی از کتاب تحف العقول دست یافتیم و سبک آن دلالت بر رفعت شأن مؤلفش دارد و اکثر احادیثی که در آن آورده شده، در اندرز و اصول معموله ای است که نیازی به سند ندارد.

مؤلف گوید: هرگاه مراد شیخ معاصر ما که نوشته است: کتاب تمحیص را مؤلف مجالس المؤمنین از آثار ابن شعبه دانسته باید بگوییم، این اظهار از قاضی شوشتری مؤلف مجالس نبوده بلکه، پاره ای از کلام شیخ ابراهیم ابن سلیمان قطیفی است که در کتاب وافیه اش اظهار داشته است و محلی برای اشکال باقی نمی ماند و اگر مرادش غیر از موضعی باشد که ما پیش از این نوشتیم ذیل ترجمه ابو بکر حضرمی چنین گفته، ما بر آن اطلاع نیافتیم.

و اما اظهار استاد استناد ما که کتاب التمحیص از مؤلفات ابن شعبه نبوده و از دیگری است، از نظر ما محل تأمل است زیرا، شیخ ابراهیم قطیفی اقرب به زمان مؤلف و اعرف از مؤلف بحار و دیگران به شناخت مؤلف تمحیص است. گذشته از این، اصحاب رجال از قبیل شیخ و نجاشی که نزدیک به عهد محمد بن همام بوده اند کتاب تمحیص را از آثار او نام برده اند و این خود دلیل بر آن است که، تمحیص از آثار محمد بن همام نبوده بلکه، از تألیفات ابن شعبه است.

و اما اینکه استاد اظهار داشته، منتخب انوار محمد بن همام در اختیار ما می باشد، ما چگونگی آن را در ذیل شرح حال ابن همام توضیح داده ایم.

ابن شعبه، در تحف العقول به ذکر کلمات گهربار نبی اکرم و ائمه طاهرین علیهم السّلام و اندرزها و کلمات حکمت آمیز ایشان پرداخته و از حضرت ولی عصر علیه السّلام در آن کتاب چیزی نقل نکرده است و کتاب خود را به مناجاتی که موسی و عیسی با خدا داشته اند و اندرزهایی، که عیسی در

انجیل و امثال آن ایراد فرموده اند و همچنین به سفارشی که مفضل بن عمر از فرموده امام صادق علیه السلام خطاب به گروه شیعه داشته، پایان داده است (۱).

۱۴۰- سید ضیاء الدین حسن بن علی بن حسین بن علویه ورامینی

منتجب الدین گوید: وی عالمی واعظ و صالح بوده است.

مؤلف گوید: «ورامینی» به فتح واو و رای مهمله منسوب به ورامین است که شهرکی است معروف از شهرهای ری که تا تهران یک منزل فاصله دارد و من به آنجا رفته ام و اکنون آباد است.

۱۴۱- سید شمس الدین ابو محمد حسن بن علی حسینی مرعشی

معروف به همدانی، نزیل شهر خوارزم

منتجب الدین می نویسد، وی، صالحی پرهیزکار و بااطلاع بوده است.

۱۴۲- سید ابو محمد حسن بن علی بن حمزه بن محمد بن حسن بن

محمد بن علی بن محمد بن یحیی بن زید بن علی بن الحسین

زین العابدین علیه السلام الحسینی العلوی اقساسی کوفی

معروف به ابن اقساسی، معظم له از اجله سادات و شرفا و از علما و ادبا و شعرای به نام کوفه بوده است و به طوری که، از مجموعه ورام بدست می آید شیخ علی بن علی بن نما، از وی روایت می کرده است.

ممکن است این بزرگوار، پدر سید ابو الحسن محمد بن سید ابو محمد حسن بن علی بن حمزه باشد. که سالیان چندی به نیابت از سید مرتضی رحمه الله امیر الحاج بوده و به زودی شرح حالش خواهد آمد.

سید قاضی نور الله در مجالس المؤمنین گوید: ابو محمد حسن بن علی ابن حمزه بن محمد بن حسن حسینی معروف به ابن اقساسی است.

ص: ۳۵۴

۱- ۱- تحف العقول در این روزگار به طبع رسیده و از طرف فاضل دانشمند آقای غفاری دام عمره تعلیقات و پاورقی ها و مقدمه ای در شرح حال مؤلف بر آن نگاشته شده و در آخر کتاب توضیح احتجاج حضرت رضا علیه السلام با عمران صابی به آن افزوده شده است شکر الله مساعیه-م.

ابن کثیر شامی در تاریخش می نویسد: ابن اقساسی، در کوفه متولد شده و همان جا رشد کرده و سراینده ای توانا و از خاندان ادب و ریاست و جوان مردی بوده است. او به بغداد آمده و چکامه هایی در مدح المقتفی و المستنجد و فرزندش المستضی و فرزند دیگرش الناصر سروده و از طرف الناصر نقابت سادات عراق را به عهده داشته و این منصب از سوی او به وی واگذار شده است. وی، پیرمردی با هیبت و با ابهت بوده و بیش از هشتاد سال عمر کرده و سال ۵۹۳ هجری در گذشته است (۱).

مؤلف گوید: در تاریخ وفات سید ابو محمد حسن اشکالی است و آن این است که، هرگاه سید ابو محمد پدر سید ابو الحسن محمد باشد و سید ابو الحسن در روزگار سید مرتضی می زیسته و به نیابت او سال هایی چند، عهده دار امارات حاج بوده و سید مرتضی سال ۴۳۶ هجری رحلت کرده چگونه ممکن است، پدر ابو الحسن یعنی ابو محمد سال ۵۹۳ هجری در گذشته باشد.

پس ظاهر آن است که ابو محمد و ابو الحسن نام دو تن از اعلام سادات باشند که با یکدیگر ارتباط ابوت نداشته باشند و همین معنا هم ایجاب کرده که قاضی نور الله در مجالس در ذیل ترجمه سید محمد او را والد ابو الحسن معرفی نکرده و همچنین در تذکره سید ابو الحسن اظهار نکرده که وی فرزند سید ابو محمد است (فتأمل).

ص: ۳۵۵

۱- ابن کثیر در مجلد ۱۳، البدایه و النهایه [۱] پس از شرح فوق می نویسد: سید سال ۵۹۳ فوت کرده و ابن ساعی قصاید بسیاری از وی نقل کرده، از جمله چند بیت زیر است: اصبر علی کید الزمان فما یدوم علی طریقہ سبق القضاء فکن به راض و لا تطلب حقیقه کم قد تغلب مره و اراک من سعه و ضیقه ما زال فی اولاده یجری علی هدی الطریقہ -م.

آری، حقیقت مطلب در نزد من آن است که، سید ابو محمد حسن و سید اجل عز الدین بن اقساسی کوفی، نام و نشان یک تن است هر چند قاضی نور الله پنداشته است، که این دو نام متعلق به دو تن از سادات می باشد.

ابن ابی الحدید، در شرح نهج البلاغه می نویسد: از قطب الدین نقیب الطالبین ابو عبد الله حسین بن اقساسی رحمه الله پرسیدم! اقساسی، به فتح همزه و سکون قاف (منسوب به اقساس است که نام دهکده بزرگی در شهر کوفه است).

۱۴۳- شیخ حسن بن علی بن خاتون عاملی عینائی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ حسن، از فضلا و صلحای معاصر است و اینکه او را به عنوان فضیلت ستوده به عهده خود اوست.

۱۴۴- ابو المکارم بدر الدین حسن بن سید سند شریف حسیب نسیب

نور الدین علی بن حسن بن علی بن سید معظم مکرم شدقم حسینی
مدنی بن شریف امین آمن ضامن بن صدر سعید اسعد شمس الدین
محمد بن صاحب سیادت و مکرمت عرمه بن سید شریف ثویه بن
شریف نکیته بن سید (شمامه) ابن ابی عماره حمزه بن سید ماجد عبد
الواحد بن سید مالک بن ابی عبد الله حسین بن شریف انور مهنا اکبر بن
سید داود بن هاشم بن ابو احمد قاسم بن نقیب مدینه جده الرسول علیه
و علی آله السلام عبید الله ابن سید طاهر بن یحیی نسابه بن حسین بن
جعفر الحججه بن عبید الله الاوّل بن ابو الحسین بن ابو الحسن و یا ابو محمد و
یا ابو القاسم ابو بکر بن زین العابدین علی بن الحسین سبط شهید و یکی
از جوانان بهشت ابو عبد الله بن مولانا و سیدنا و سید اوصیاء ابو الحسن یا
ابو تراب علی المرتضی بن ابی طالب صلوات الله علیهم اجمعین

(۱)

۱-۱- ممکن است مراد وی همان مترجم حاضر باشد که به نام و کنیه کذایی ادا شده و ممکن است دیگری باشد که به کنیه ابو عبد الله و حسین نام نقیب سادات بوده است-م.

این بزرگوار، سیدی جلیل القدر و فاضلی عالم و فقیهی محدث و مورخ، معروف به ابن شدقم مدنی است و این کنیه گاهی به پدرش هم اطلاق شده است (۱).

فرزندش سید زین الدین علی بن حسن بلکه پدرش نور الدین علی نیز از مشاهیر علمای امامیه بوده اند.

از آثار مشهور سید بدر الدین ابو المکارم حسن، کتاب تاریخی است که مشتمل بر احوال ائمه طاهرین علیهم السّلام و گزارشی از مدینه و مطالب دیگر بوده و به نام زهره الریاض و زلال الحیاض موسوم، و در چند مجلد تدوین شده است و من برخی از مجلدات آن را دیده ام. این کتاب از بهترین و ارزنده ترین و پرفایده ترین آثار تاریخی است. و به طوری که به خاطر دارم سید مسافرتی به حیدرآباد که از شهرهای هند است کرده و در آنجا برخی از آثارش را به نام سلطان وقت (نظام شاه) که امامی مذهب بود، نوشته است. از جمله آن ها، الجواهر النظامشاهیة است.

موضوع قابل ملاحظه آن است که ممکن است وی مسافرتی به بلاد هند نکرده باشد بلکه، آثار یادشده خودش را تألیف کرده و برای او فرستاده است (۲).

از قراین بدست می آید، ابن شدقم از داوران مدینه منوره بوده و تولیت آستانه مبارکه رسول اکرم صلی الله علیه و آله و دیگر مناصب را به عهده داشته است و این موضوع را می توان از پاره ای از کلماتی که شیخ نعمه الله در اجازه ای که به وی داده است استفاده کرد.

ص: ۳۵۷

-
- ۱-۱- شرح حال و برخی از اجازات او را پیش از این ذیل شماره ۱۳۷ همین ترجمه نگاشتیم -م.
  - ۲-۲- پیش از این نوشتیم مؤلف گوید، ابن شدقم در سال ۹۹۶ هجری کتاب معالم را در احمدآباد به ملک خود درآورده است و ما هم در پاورقی از سلافه نقل کردیم ابن شدقم در جوانی به هند رفت و با دختر نظام شاه ازدواج کرد و برای دومین بار که به هند رفت همان جا در گذشت -م.

ابن شدقم از گروهی از افاضل از جمله شیخ نعمه الله بن علی بن احمد بن محمد بن علی بن خاتون عاملی و شیخ حسین بن عبد الصمد حارثی پدر ارجمند شیخ بهایی و شاگرد شهید ثانی و سید محمد بن علی بن ابی الحسن الموسوی العاملی صاحب مدارک و دیگران روایت می کرده است و این سه تن او را اجازه داده اند و هر یک منفرداً از وی تجلیل کرده اند و خود او در آغاز کتاب الجواهر النظامشاهی به نام عده ای از مشایخش تصریح کرده و شایسته است در اینجا به پاره ای از مطالب اجازات او که در آغاز الجواهر آمده و مورد احتیاج است اشاره کنیم.

شیخ نعمه الله در آغاز اجازه ای که به وی داده است، چنین می نویسد:

«و بعد، سید جلیل نبیل امام رئیس انور اطهر اشرف مرتضای معظم، ماه شب چهارده، دولت و دین، شرف اسلام و مسلمین برگزیده مردمان و افتخار روزگاران، قطب دولت و رکن ملت و پناهگاه امت و نور چشم عترت عمده شریعت و رئیس رؤسای شیعه پیشوای اکابر، صاحب دو شرف و کریم از دو طرف، سید امیران بزرگوار خاور و باختر، اساس آل رسول صلی الله علیه و آله، ابو المکارم بدر الدین حسن بن سید سند شریف». و نسب او را به نحوی که ما در آغاز این ترجمه یاد کردیم متعرض شده است. پس از این در مقام دعا برای او گوید: خدای متعال مرتبه عالی او را پایدار بدارد و دشمنان او را نابود گرداند آری، او کسی است که بزرگواری را در اختیار خود در آورده و به چشمه نیک بختی و پناه امت و چراغ ملت و کوه بردباری و درایت است زبان دانشوران را در اختیار دارد و کمال فاضلان را آشکار می سازد.

مقتدای عترت و نتیجه ثمره نخل نبوت و فرع ریشه جوان مردی و فتوت، و عضوی از اعضای رسول و جزئی از اجزای بتول است. خدای متعال او را از روزگارهای شکوفا برخوردار سازد و دولت درخشان او را پایدار بدارد، به جاه شاخه پاکیزه و ریشه ارزنده عصمت علیهم السلام.

آن گاه که دوست و دعاگوی او، نعمه الله بن علی بن احمد بن محمد بن علی بن خاتون عاملی برای زیارت خانه خدا و زیارت مرقد مطهر رسول اکرم و ائمه طاهرین علیهم السلام موفق شدم در روز دوازدهم ذیحجه در حدود سال ۹۷۷ هجری در حرم مطهر حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله با وی ملاقاتی اتفاق افتاد و پس از آنکه در آن روز مبارک که طبق نص به خصوصی که رسیده است عقد اخوت در آن مقام محترم، سزاوار بوده با وی عقد اخوت بستم و به دنبال آن از این فقیر درخواست کرد تا اجازه ای که از مشایخ خود دارم برای او بنگارم آن روز که به کدورت خاطر دچار بودم مختصری یادداشت کردم و به وی وعده کردم تا پس از بازگشت به وطن خویش اجازه مفصلی برای او بنویسم.

اینک آن هنگام فرا رسیده است که به عهد خود وفا کنم و عنان قلم را به سوی او توجه دهم و هرگاه آن پیمان نبود و حقوق و تفضلات گذشته و حال را که از سوی او برخوردار شده ام وجود نمی داشت، نمی توانستم شکر محبت های بی اندازه او را به جای آورم. و هرچند اهلیت برای او اجازه نداشتم و نمی توانستم در این دایره پای گذارم، در عین حال حسب وعده ای که داده بودم در چاره از هر جهت به روی من مسدود شده بود. با امیدواری به خدا و حصول آرزوی خویش از خدای خویش درخواست کردم تا اجازه من مورد قبول پیشگاه او قرار بگیرد. و بالله المستعان و علیه التکلان.

این است که به وی اجازه می دهم تا به آنچه از طریقه پسندیده و سلسله معظم از دانشمندان معاصر در اختیار من درآمده و اعلام فضلا، مرا بدان مفتخر داشته اند مجاز باشد. و به وی توصیه می کنم تا راه تقوا را که به من سفارش کرده اند که آشکار و نهان بدان متوجه باشم و مراقبت کنم، مواظبت کند و علوم معقول و منقول را با انواع مختلفی که دارند و تکرر اسانیدی که به مصنفین آن ها می رسد، روایت کند.

از آن جمله است، سند مولانا الامام شیخ سعید ابو عبد الله الملقب بالشهید شمس الدین محمد بن مکی عاملی قدس الله سره و بحضره القدس سره، به حسب طرق مختلفه، که یکی از آنها طریق شیخ جلیل معظم خاتمه مجتهدان و رئیس محققان و پیشوای مدرسان، صاحب مآثر و مفاخر، ابو الحسن علی بن شیخ زاهد عابد، حسین بن عبد العالی اعلی الله شأنه و رفع فی الجنان قدره، از شیخ جلیلش ابو الحسن علی ابن هلال جزائری.

پس از این به نام جمعی از مشایخش پرداخته تا گوید، به وی اجازه دادم تا همگی آثار و تألیفات شیخ امام شهید را به سند عالی شیخ علی بن عبد العالی از من بدون واسطه و از پدرم به واسطه من روایت کند. پس از ذکر اسامی گروهی از مشایخش می نویسد: و به وی اجازه دادم تا به واسطه من همگی آثار دو پیشوای اعلم اعظم ابو طالب محمّد بن مطهر مشهور به فخر المحققین (فرزند علامه حلی رحمه الله) و سید سند، اکرم اعلم، سید عمید الدین طاب ثراهما را روایت کند.

پس از طی کلام و ذکر نام گروهی دیگر از مشایخ می نویسد: و به وی اجازه دادم تا همگی آثار و روایات و همچنین اجازاتی که به شیخ کل فی الكل محمد بن حسن طوسی داده شده روایت کند.

و باز به کلام خویش ادامه داده و به ذکر اسامی عده ای از مشایخ اشاره کرده، تا آنجا که گوید: خلاصه آنکه به وی اجازه دادم تا همگی آثار دانشمندان گذشته و پیشینیان شایسته ما را رضوان الله علیهم اجمعین روایت کند و از این به بعد هرگاه طریق صحیحی برای این فقیر بود می تواند آن را روایت کرده و به هر کس که بخواهد و دوست داشته باشد اجازه دهد.

پس از این به مناسبت برخی از اساتیدش پنج حدیث را متذکر شده، و اضافه کرده است سید بن شدقم می تواند احادیث یادشده را طبق سندهای سالفه که از من آغاز شده تا به ابو عبد الله امام محمّد بن مکی بن حامد، ملقب به شهید و از او به همان اسانید یاد شده تا منتهی به مشکاه نبوت و آل

او که سلاله رسالت و فتوتند، صلوات الله عليهم اجمعین، روایت کند. پس او به همان نحوی که یادآوری شد می تواند با کمال توفیق و تسدید، آن ها را روایت کند و او و خودم را در آشکار و نهان به تقوا توصیه می کنم و اضافه می کنم تا در ظاهر و باطن خدای تعالی را در نظر داشته باشد و خدا به او توفیق عارفان اعطا کند و او و ما را به راه سالکان راستین هدایت فرماید. و از او درخواست دارم تا در خلوت ها و جلوت ها و در تعقیب نمازها به ویژه در بیت الله الحرام و مشاعر عظام و در حضور حضرت رسالت و خاندان نیکوکار آن حضرت از من یاد کند و از این یادآوری که از بهترین آرزوهاست فراموش نفرماید و این اجازه را بنده نیازمند، نعمه الله بن علی بن احمد بن علی بن خاتون عاملی عاملهم الله بعفوه و صفحه در روز یکشنبه ۱۳ ماه شوال سال ۹۸۳ هجری به پایان آورد.

مؤلف گوید: تا بدینجا آنچه را که از اجازه وی لازم می دانستیم، متذکر شدیم و در این موقع شایسته است به اجازه شیخ حسین بن عبد الصمد اشاره کنیم وی، در آغاز اجازه اش می نویسد: «و بعد آن گاه که خدا بر من منت نهاد و سال ۹۸۳ هجری به حج بیت الله تشریف حاصل شد (۱)».

۱۳۸- شیخ حسن بن علی بن داود رئیس ادبا

وی، فاضلی عالم و جلیل القدر بوده و رساله ای دارد که در آن از ائمه طاهرین روایت می کند. و من در حال حاضر از روزگار او که در چه هنگامی می زیسته است، اطلاعی ندارم آری، سید حسین مجتهد حسینی عاملی، در کتاب دفع المناواه عن التفضیل و المساواه، از وی نام برده و رساله مزبور را به وی نسبت داده است و قرینه حکایت از آن دارد که وی، ابن داود صاحب رجال که ذیلا نام برده می شود، نمی باشد.

ص: ۳۶۱

۱- ۱- مختصری از اجازه شیخ حسین را مؤلف پیش از این متذکر شده است-م.

وی، فقیهی جلیل القدر و رئیس اهل ادب و سرشناس صاحبان رتب بوده، و عالمی است فاضل و رجال شناسی است کامل و معروف به، ابن داود و صاحب کتاب رجال است.

و گاهی از او به، حسن بن داود تعبیر می کنند و محض اختصار نواده را به جد انتساب می دهند. و چگونگی احوال این شیخ از نظر جلالت به پایه ای است که، نیازی به یادآوری ندارد و بالاتر از آن است که احوال او به نگارش درآید. او شریک درس سید عبد الکریم بن جمال الدین احمد بن طاوس حلی و دیگران- در درس محقق حلی- بوده است و نواده فاضلی داشته است به نام: شیخ ابو طالب بن رجب محقق که شرح حالش بیان خواهد شد.

ابن داود از گروهی از فضلاء روایت می کرده از آن جمله، سید جمال الدین ابو الفضائل احمد بن طاوس، و این روایت را شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی در سند بعضی از اخباری که به خط شهید اول بوده، بدست آورده، و در اجازه ای که برای سید بن شدقم مدنی (که به نام او اشاره کردیم) متذکر شده، و دیگری شیخ مفید الدین محمد بن جهیم اسدی بوده، که در دیباچه رجالش بدان اشاره کرده است.

و گروه زیادی هم از او روایت می کرده اند از آن جمله شیخ رضی الدین علی بن احمد مزیدی، استاد شهید اول و دیگری شیخ زین الدین ابو الحسن علی بن طراد مطارآبادی است. و ترجمه احوال این دو تن خواهد آمد.

شیخ معاصر در امل الآمل پس از آنکه نسبش را به نحوی که ما متذکر شدیم یادآوری کرده، می نویسد: وی، عالمی فاضل و جلیل القدری صالح و محقق متبحر و از شاگردان محقق نجم الدین حلی بوده است و شیخ شهید به واسطه ابن معیه از وی روایت می کرده است.

شهید ثانی در اجازه ای که برای شیخ حسین بن عبد الصمد عاملی پدر شیخ بهایی رحمه الله نوشته است، ذیل نام ابن داود می نویسد: وی، تصنیف ها و تحقیق های فراوانی دارد از جمله، کتاب رجال است وی، در تألیف این کتاب، روش و سبکی را رعایت کرده است، که پیش از او هیچ یک از اصحاب، بدان سبک، آثار رجالی خود را تدوین نکرده بودند. علاوه بر آن، آثار دیگری در فقه به نظم و نثر و مختصر و مطول دارد و در فنون عربیت و منطق و عروض و اصول دین و غیر این ها به اندازه سی گونه اثر تألیف کرده است.

مؤلف امل گوید: سبکی را که وی در تألیف کتاب رجال به کار برده، آن است که، کتاب خود را به ترتیب حروف الفبا گرد آورده، به این معنی که در تدوین اسما و اسمای آبا و اجداد روات حرف اول و پس از آن حرف بعد از آن اسم را رعایت کرده است. چنان که ما در این کتاب همان رویه را به کار برده ایم و در کتاب خود تمامی آنچه را که از کتاب های رجال بدست آورده است تدوین کرده و ترتیب پسندیده و تهذیب کاملی را در آن مراعات کرده است.

بنابراین، تمامی نام بردگان در فهرست شیخ و نجاشی و کشی و رجال شیخ و ابن غضائری و برقی و عقیقی و ابن عقده و فضل بن شاذان و ابن عبدون و امثال آن ها را در کتاب خویش آورده، و برای هر کتابی علامتی و برای هر باب حرفی یا دو حرف نشانه گذارده، و در ضمن شرح حال روات، به ضبط اسامی آن ها نیز اشاره کرده است (۱).

ص: ۳۶۳

۱- ۱- رجال ابن داود در این روزگار به همت مرحوم مغفور آقای محدث ارموی رحمه الله و به ضمیمه رجال برقی به طبع رسیده است و اینجانب هم پیش از آن برخی از آن رجال را استنساخ کرده بودم رحم الله معشر الماضین. ابن داود پس از آنکه علت تدوین این کتاب را اشاره، و مدارک کتاب خود را ذکر کرده است کتاب را بر دو بخش کرده، بخش اول را ویژه موثقان و بخش دوم را مخصوص مجروحان مقرر داشته است و تنها نظرش از این تقسیم بندی رعایت نظم بوده است نه اتفاق اعلام.

ابن داود در رجال خود به شرح حال اعلام پس از شیخ طوسی، به جز عده ای به دیگران نپرداخته است.

ابن داود، نام و نشان و آثار خود را در رجال خویش به شرح زیر متذکر شده است و می نویسد: حسن بن علی بن داود نگارنده این کتاب در پنجم جمادی الآخر سال ۶۴۷ هجری متولد شده است.

دارای آثاری است از جمله آثار فقهی او: کتاب تحصیل المنافع و کتاب التحفه السعديه و کتاب المقتصر فی المختصر و کتابی الکافی و کتاب النکت و کتاب الرائع و کتاب خلاف المذاهب الخمسه و کتاب تکمله المعتمر (که ناتمام مانده) و کتاب الجوهره در نظم تبصره (۱) و کتاب اللمعه در صلوات منظوم و کتاب منظوم عقد الجواهر فی الاشباه و النظائر و منظومه دیگر به نام اللؤلؤه در خلاف اصحاب (که ناتمام است) و کتاب منظوم دیگر به نام، الرائض فی الفرائض و منظومه ای به نام عده الناسک فی قضاء المناسک و کتاب رجال و غیر این ها.

ص: ۳۶۴

۱- ۱) - مؤلف روضات فرماید: از آثار او تنها الجوهره را که منظومه تبصره علامه بوده است دیده ام - م.

از آثار فقهی دیگر و از جمله آن ها در اصول الدّین و امثال آن منظومه ای به نام الدر الثمین فی اصول الدّین و منظومه دیگری به نام الخریده العذراء فی العقیده الغراء و کتاب المدرج و کتاب احکام القضیه فی احکام القضیه در منطق و کتاب حل الاشکال فی عقد الاشکال در منطق و کتاب البغیه در قضایا و کتاب الاکلیل التاجی در عروض و دیگری به نام قره عین الخلیل فی شرح النظم الجلیل از ابن حاجب در عروض و کتاب شرح قصیده صدر الدّین ساوی در عروض و کتاب مختصر الایضاح در نحو و کتاب حروف المعجم در نحو و کتاب مختصر اسرار العربیه در نحو.

شهید اوّل در یکی از اجازاتش ذیل ذکر نام او می نویسد: شیخ امام پادشاه ادیبان، مالک نظم و نثر و مبرز در نحو و عروض...

و سید مصطفی تفریشی در کتاب رجالش اظهار داشته است که وی، از اصحاب مجتهدین شیعه و شیخی جلیل القدر و از شاگردان محقق نجم الدّین حلّی و سید جمال الدّین بن طاوس بوده است و بیشتر از سی اثر در نظم و نثر داشته و کتابی در علم رجال تألیف کرده و به خوبی از عهده ترتیب نام های رجال برآمده است: جز اینکه غلطهای بسیاری در آن وجود دارد.

مؤلف امل گوید: گویا مراد از اغلاط یادشده، اعتراضاتی بوده که، بر علامه حلّی و تعریضات او داشته است و امثال این ها از اشتباهاتی که میرزا محمّد در کتاب الرجال خود بدانها متوجه بوده است. و از اشعار او چکامه ای است در سوف شیخ محفوظ بن وشاح که به شرح زیر سروده است:

لک الله أیّ بناء تداعی و قد کان فوق النجوم ارتفاعا

و أیّ علاء دعاه الخطوب و لو لا الردی ما اطاعا

و أیّ ضیاء ثوی فی الثری و قد کان یخفی النجوم التماعا

لقد کان شمس الهدی کاسمه فأرخی الکسوف علیه قناعا

فوا أسفا ان ذاك اللسان اذ رام معنى أجاب اتباعا

و تلك البحوث التي ما تمل اذا ملّ صاحب بحث سماعا

فمن ذا يجيب سؤال الوفود اذا عرضوا أو تعاطوا نزاعا

و من لليتامى و لابن السبيل اذا قصدوه عراه جياعا

و من للوفاء و حفظ الاخاء و رعى العهود اذ الغدر شاعا

سقى الله مضجعه رحمه تروى ثراه و تابى انقطاعا

چه بنایی بنیان شده بنایی که ارتفاع آن از ستارگان در گذشته است و چه بزرگواری را حوادث و مکاره به سوی خود دعوت کردند هر گاه پای هلاکت در میان نبوده، از آن ها اطاعت نمی کرد. و چه روشنایی در دل خاک نهران شد و حال آنکه خود او خورشیدی بود که با تابش خویش ستارگان درخشان را بی نور می ساخت. آری، مانند لقبش که شمس الدین است خورشید آسمان هدایت بود، لیکن صد افسوس که دست کسوف نقاب ارتحال بر رخسار او افکند و ما را از مراتب علمی درخشانش محروم ساخت. پس چه بسیار متأسفیم از زبانی که بر اثر مرگ در کام ماند، و دم از حقیقتی نزد با آنکه او به مجردی که آهنگ سخن گفتن می کرد بلافاصله از هر پرسشی پاسخی بجا می گفت و بحث هایی را پی گیری می کرد، که هیچ گونه ملالتی در شنونده ایجاد نمی کرد و جز او دیگری نبود که بتواند پاسخ افراد گوناگون و خواهنده را باز گو کند.

و چه کسی جز او بود که بتواند یتیمان و سر راه نشینان را که برهنه بودند، بپوشاند.

و چه کسی بود که هنگام پیدایش مکر و حيله بتواند حفظ حقوق اخوت را بنماید و به پیمان خود وفا کند. خدای متعال از ابر رحمت خویش جایگاه او را سیراب سازد و خوابگاه او را شاداب گرداند، و هیچ گاه از سیرابی و شادابی جایگاه او انقطاعی حاصل نشود.

مطالبی که در امل آمده بود در اینجا به اتمام رسید.

مؤلف گوید: در ایروان در یکی از مجموعه ها به خط کفعمی نسخه ای از کتاب، عقد الجواهر فی الجمع بین الاشباه و النظائر را در فقه دیدم که در آغاز آن به نام مؤلف ابن داود اشاره کرده بود لیکن منظوم نبوده و به سبک نزهه الناظر فی الجمع بین الاشباه و النظائر شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید حلی که معاصر با وی بوده تدوین شده بود (۱).

باز گوید، ممکن است تحصیل المنافع شرحی باشد که ابن داود بر شرایع محقق نوشته و یا شرحی باشد که بر مختصر النافع او تدوین کرده است.

از طرف دیگر، سبط شیخ علی کرکی در رساله لمعه در تحقیق امر جمعه کتاب ایضاح المنافع را به ابن داود نسبت داده و ممکن است همان تحصیل المنافع بوده باشد.

مؤلف معاصر در ضمن شرح رجال ابن داود می نویسد: سید مصطفی که اظهار داشته است اشتباهاتی در رجال ابن داود به چشم می خورد، اشاره به همان اعتراضاتی است که وی بر علامه داشته است.

مؤلف گوید، ظاهر آن است که، اشتباهاتی که سید نقل کرده، ایرادهایی است که سید مصطفی به ابن داود داشته چنان که ابن داود دو تن راوی را یکی یا یکی را دو تن دانسته است. و مطالبی از کتاب های بسیاری نقل کرده که آن مطالب در آن کتاب ها نبوده است. به ویژه مطالبی را که از فهرست و رجال شیخ و امثال آن ها نقل می کند، در کتاب های یادشده موجود نمی باشد و امثال این ها از اشتباهات دیگری که بنا به قول سید مصطفی که

ص: ۳۶۷

۱-۱- در پاورقی مرقوم داشته، در کتابخانه آیه الله مرعشی در قم، نسخه ارجوزه عقد الجواهر موجود است و ممکن است ابن داود دو رساله نظم و نثر به عنوان اشباه و نظائر داشته است-م.

در یک محلی از رجال خود بدانها اشاره کرده، دلیل بر عدم مهارت او در، فن رجال است (۱).

و اما وجهی را که شیخ معاصر در امل متذکر شده، وجهی نیست که سید مصطفی در نقد الرجال در نظر گرفته است زیرا، ابن داود در رجال خود به هیچ وجه از علامه نظریه ای نقل نکرده، تا دلیل بر آن باشد که اعتراضات او علیه علامه حلی باشد.

و نیز گوید، قابل توجه است هرگاه، ابن داود در رجال خود از کتاب های اصحاب، مطالبی نقل کند که آن ها در آن کتاب ها وجود نداشته باشد، بر او ایرادی نیست. زیرا، اکثر این اشتباهات از ناحیه اختلاف نسخه ها و زیاده و کمی آن ها است که از جانب مؤلفان به وجود آمده است. چه، پس از آنکه اثر خودشان را منتشر کردند و در اختیار مردم قرار گرفت و نظریه تازه ای پیدا کردند، نسخه های دیگر را تصحیح نکردند و به حال خود

ص: ۳۶۸

۱ - ۱- در روضات الجنات ذیل مطالبی که از نقد الرجال تفریسی نقل کرده است، می نویسد: «مراد از اشتباهاتی که سید مصطفی به وی نسبت داده همان گونه اشتباهاتی است که راجع به اوصاف رجال و ضبط اسماء و القالب و اقوال آن ها داشته است. و این معنی هم بالعیان ظاهر است و شاهد بر آن، نظریه ملا عبد الله شوشتری محقق معروف است که در برخی از حواشی خود بر تهذیب نوشته است که، کتاب ابن داود شایسته اعتماد نمی باشد زیرا، خلل بسیاری در نقل از متقدمان و نقد و تمیزی که از آن ها کرده است در آن دیده می شود. خصوصاً میر مصطفی مؤلف نقد الرجال که از شاگردان محقق شوشتری بوده، و رجال ابن داود را کثیر الاغلاط معرفی کرده است. بنابراین جای آن نیست که اعتراضاتی که مؤلف امل الآمل در آن فرض کرده و در بالا، مؤلف ریاض بدان اشاره کرده است متوجه به اعتراضاتی بدانیم که ابن داود به علامه حلی داشته است. علامه ممقانی رحمه الله در تنقیح المقال از آن پس که نظریه مؤلف امل را تأیید کرده از حائری نقل نموده اغلاط کتاب وی از آن نظر است که کتاب او مشتمل بر اشتباه بوده است چنانچه «جش» را به جای «کش» و «کش» را به جای «جش» (یعنی نجاشی را به جای کشی و برعکس) آورده است و در مدح و وثوق رجال نیز اشتباه کرده است و ممکن است این گونه اشتباه از ناحیه بدخطی اصل نسخه او بوده باشد که هر ناسخی طبق سلیقه خود مطلب او را استنساخ کرده است و نسخه هم به اطلاع او نرسیده که تصحیح شود و به حال غلط باقی مانده است-م.

باقی گذاردند؛ چنان که همین موضوع را در آثار معاصران خودمان ملاحظه می‌کنیم به ویژه، در کتاب های رجال، که مؤلفان آن ها روز به روز به اسامی و احوال رجال نام برده در آن ها می‌افزایند، و من خود نظیر آن را در فهرست شیخ منتجب الدین و فهرست شیخ طوسی و رجال نجاشی و امثال آن ها دیده‌ام.

به خاطر دارم، نسخه ای از رجال علامه را در شهر ساری دیدم که یکی از شاگردان او به خط خود استنساخ کرده بود، و خط علامه هم بر آن دیده می‌شد و آن، با دیگر نسخه های مشهور تفاوت زیاد داشت بلکه، بسیاری از اسامی و احوالی که در نسخه های مشهور یافت می‌شد، در نسخه یادشده، وجود نداشت.

و اینکه شیخ معاصر نوشته است، ما در کتاب خود از سبک وی پیروی کردیم، ما هم در این کتاب سبک او را که مفیدتر و نافع تر است، دنبال کردیم. جزاهم الله خیرا.

و من خود، خط شریف او را در پایان کتاب الفصیح ثعلب که متن آن به نظم ابن ابی الحدید معتزلی آراسته بود، دیده‌ام و صورت خط شریفش را ذیل شرح حال سید رضی الدین ابو القاسم علی بن عبد الکریم بن طاوس حسنی آورده است که، تهی از زیبایی نبود (۱).

ص: ۳۶۹

۱-۱- برخلاف نظریه علامه ممقانی که برای رفع اشکال از ابن داود می‌نویسد، خط ابن داود قابل ملاحظه نیست و به همین جهت مورد اعتراض قرار گرفته است. مؤلف قدس سره در ذیل شرح حال ابن طاوس صورت خط او را بدین خلاصه ایراد کرده است: در مشهد الرضا علیه السلام به خط ابن داود در پشت کتاب فصیح منظوم ثعلب چنین یافتیم. این کتاب را به اتفاق مولانا نقیب طاهر علامه با کمک این بنده رضی المله و الحق و الدین جلال اسلام و مسلمین ابو القاسم علی بن مولانا الطاهر السعید الامام، غیاث الحق و الدین عبد الکریم بن طاوس علوی حسنی که یادش عزیز و فضایلش بی شمار باد مقابله کردم. بنده واقعی او حسن بن علی بن داود غفر الله له ۱۳ ماه مبارک رمضان سال ۷۰۱ هجری حامدا مصلیا مستغفرا و این مقابله در سن ۵۴ سالگی ابن داود بوده است-م.

و نیز خط او را در آخر کتاب التفتیح فی نظم التوضیح که ارجوزه ای در لغت است، از یکی از شافعی ها دیده ام و سید حسین مجتهد رساله ای را به وی نسبت داده و در کتاب دفع المناواه اخباری را از آن رساله نقل کرده است.

و صدر کبیر آمیرزا رفیع الدّین محمّد در رساله ای که در رد شرعه التسمیه (۱)، تألیف کرده ارجوزه ای را به وی نسبت داده و ممکن است این ارجوزه غیر از ارجوزه هایی باشد که پیش از این نام بردیم.

۱۴۰- تاج الدّین حسن بن علی بن دربی معروف به ابن دربی

ابن دربی، شیخی جلیل و از اکابر فقها و علما و از اجله مشایخ سید فخر بن معد موسوی بلکه، از اجلای مشایخ محقق حلی و سید رضی الدّین علی بن طاوس بوده است.

ابن دربی از شیخ محمّد بن عبد الله بحرانی شیبانی و دیگران روایت می کرده است.

ابن دربی، همان شیخ تاج الدّین حسن بن دربی است که بعضی گمان تعدد درباره او برده اند.

۱۴۱- شیخ حسن بن علی بن زیرک قمی

منتجب الدّین می نویسد: وی، دانشمندی بوده که همواره حد وسط را رعایت می کرده، و از عدول دانشوران به شمار می آمده است.

ص: ۳۷۰

---

۱ - ۱- الذریعه ۱۴ [۱] می نویسد: این کتاب از آثار محقق داماد امیر محمّد باقر حسینی استرآبادی متوفی ۱۰۴۰ هجری است. این کتاب را به منظور اینکه در روزگار غیبت نمی توان حضرت ولی (عصر) را به نام نامید و در پاسخ استفتایی که در این خصوص شده است تدوین کرده و قایل به حرمت تسمیه شده و اخبار بلامعارض را دلیل بر حرمت آورده و سال ۱۰۲۰ هجری از تألیف آن فارغ شده است. و میرزا رفیع الدّین محمّد که از اعیان فضلالی قرن یازدهم و متوفی به سال ۱۰۸۰ هجری بوده، ردی بر آن نوشته و پدر سلطان العلماء نیز ردی بر آن نگاشته است -م.

۱۴۲- شیخ بدر الدین حسن بن علی بن سلمان بن ابی جعفر بن

ابی الفضل بن حسن بن ابی بکر بن سلمان بن عباد بن عمار بن احمد بن

ابی بکر بن علی بن سلمان بن محمد بن عماره بن ابراهیم بن سلمان بن

محمد بن محمد بن سلمان فارسی، صحابه رسول خدا صلی الله علیه و آله

منتجب الدین می نویسد: بدر الدین، واعظی فصیح و باصلاحیت بوده است.

۱۴۳- سید حسن بن علی بن شدقم حسینی مدنی

پیش از این به عنوان، سید ابو المکارم بدر الدین حسن بن سید نور الدین علی بن حسن بن علی بن شدقم تا به آخر نسبش تذکر داده شده است.

۱۴۴- شیخ حسن بن شیخ علی بن شیخ حسین بن عبد العالی کرکی

عاملی

کرکی، فاضلی عالم و فقیهی متکلم و محقق عالی مقام بوده، و او پسر شیخ علی کرکی، محقق معروف است و دایی سید محقق، میرداماد قدس سرّه و از دانشوران دولت شاه تهماسب صفوی به شمار است.

مؤلف امل در کتاب امل الآمل که ویژه اعلام جبل عامل است از وی نام نبرده و با آنکه از مشاهیر این سلسله به شمار است به نام و نشان او اشاره نکرده است. آری، در کتاب اثنی عشریه که در رد صوفیه است از وی نام برده و کتاب عمده المقال فی کفر اهل الضلال را که ذیلاً بدان اشاره خواهیم کرد به وی نسبت داده و هرگاه بیندارند که وی سبط شیخ علی محقق است، و مؤلف رساله لمعه فی الجمعه و دیگر رسائل بوده، که برخی از آثارش نزد ما موجود می باشد، توهم باطلی است.

کرکی آثار بسیاری دارد از جمله: کتاب عمده المقال فی کفر اهل الضلال است که در ضمن آن از صوفیه هم نکوهش کرده است و نسخه ای از آن در نزد ما موجود می باشد و این کتاب را به نام شاه تهماسب صفوی تألیف کرده و در مشهد مقدس رضوی سال ۹۷۲ هجری از تألیف آن فارغ

ص: ۳۷۱

شده است. و کتاب دیگری در مناقب اهل بیت علیهم السّلام و مثالب اعدای ایشان و کفر آن ها تألیف کرده و در آن کتاب اثر عمده المقال را از تألیفات خود به حساب آورده است.

سید داماد در ضمن حواشی شارع النجاه کتاب شرح الارشاد را به دایی اش منتسب دانسته، و پاره ای از فتواها را از او نقل کرده است و ممکن است مراد محقق داماد از دایی اش، شیخ حسن یا برادرش عبد العالی بن شیخ علی باشد (۱).

از آثار او المنهاج القویم فی التسلیم است، که نسخه ای از آن در دست ما می باشد و رساله مختصری است که راجع به تحقیق مسأله سلام در نماز پرداخته است و این رساله را سال ۹۶۴ هجری در مشهد الرضا علیه السّلام تألیف کرده است.

کرکی به فتح کاف و راء بی نقطه منسوب به کرک است که از شهرهای بلقay شام بوده، و از اقلیم سوم حقیقی و اقلیم ششم عرفی است.

در تقویم البلدان گوید: کرک یکی از شهرهای بارودار شام است و حصاری بس عالی و بلند در اطراف خود دارد و یکی از پناهگاه هایی است که کمتر مورد توجه قرار گرفته است و نزدیک به آن محل مؤته است و مرقد جعفر بن ابی طالب معروف به طیار و یاران او در آنجا می باشد و در ناحیه پایین آن دره ای است که دارای حمام و بوستان های زیادی است و میوه های آن زردآلو و انار و امروود و امثال این هاست. کرک در شام در جهت حجاز قرار گرفته و مسافت میان آن و شوبک سه منزل است و مؤته به ضم میم و سکون همزه و شوبک به فتح شین و سکون واو و باء مفتوحه

ص: ۳۷۲

۱- ۱- به طوری که از اجازه ای که قاضی معز برای ملا حسنعلی نوشته بدست می آید، قاضی معز از شیخ عبد العالی کرکی روایت می کرده و خود شیخ عبد العالی از پدرش شیخ علی محقق کرکی روایت می کرده است-م.

و کاف آخر نام شهرکی است در شام که بوستان های بسیاری دارد و اکثر مردم آنجا مسیحی می باشند.

کرک را گاهی هم کرک نوح گویند و ممکن است آن را نوح پیغمبر بنیان کرده باشد.

۱۴۵- حسن بن علی طبری

ازاین پس به عنوان حسن بن علی بن محمد بن علی بن حسن طبرسی مؤلف الکامل البهائی و امثال آن خواهد آمد.

۱۴۶- ملا حسن علی بن عبد الله بن حسین شوشتری اصفهانی

وی،فاضلی عامل و کاملی فقیه و اصولی و از دانشوران به نام روزگار شاه صفی و شاه عباس ثانی بوده است.

شوشتری از فقهایی است که انعقاد نماز جمعه را در عصر غیبت حرام می دانسته و در حرمت آن،تعصب شدیدی داشته و برخلاف نظریه پدرش که قایل به وجوب نماز جمعه بوده و خود نماز جمعه می خوانده است، اقدام کرده است.

شوشتری در پیشگاه پادشاهان صفویه احترام فوق العاده ای داشته و پس از درگذشت والد ارجمندش منصب تدریس مدرسه ای که شاه عباس کبیر به خاطر تدریس ملا عبد الله والد او بنیان کرده،و به مدرسه ملا عبد الله شهرت یافته بود عهده دار شد و بدین سمت برقرار بود تا اینکه خلیفه سلطان برای دومین بار به منصب وزارت رسید و به مجردی که براریکه وزارت جایگزین شد آمیرزا قاضی را از منصب شیخ الاسلامی اصفهان عزل کرد و به دنبال او ملا حسنعلی را نیز از تدریس مدرسه پدرش ملا عبد الله بازداشت و استاد فاضل ما ملا محمد باقر محقق سبزواری را به تدریس آنجا نامزد کرد زیرا،خلیفه سلطان یکی از شاگردان او بود.

آری،پیداست که عزل او بیرون از غرض نبوده،و بلکه برخلاف نظریه واقف بوده است.زیرا به طوری که گفته می شود شاه عباس در وقف نامه آن

مقرر داشته که تدریس مدرسه ملا عبد الله پس از رحلت وی به عهده فرزندان او بوده باشد.

قصه عزل وی طولانی و بی سابقه و در عین حال مشهور است.

ملا حسنعلی فرزندان و نوادگان پارسا و شایسته ای داشته که به تحصیل علوم معموله می پرداخته اند و تا به حال هم وجود داشته و معروفند.

شوشتری، از محضر پدرش استفاده می کرده و از او روایت داشته (۱) و علاوه بر ایشان از گروه دیگر فضلاء آن عصر بهره ور می بوده و از آن ها و شیخ بهایی روایت می کرده است.

و گروهی از علمای آن عصر از جمله پدر علامه من (عیسی بیگ) قدس الله روحه به شاگردی وی مباحی بوده اند و گروهی از جمله، استاد استناد من و پدرش رضی الله عنهم از وی روایت کرده اند (۲).

ملا حسنعلی کتاب ها و فائده ها و رساله های چندی دارد از جمله کتاب التبیان در فقه که مانند نام مؤلفش در کمال خوبی تألیف شده است و در عین حالی که الفاظ مشکلی دارد محتوی بر فروع کثیره و تحقیقات ارزنده بوده است و ما کتاب طهارت آن کتاب را داریم و همین کتاب مشتمل بر

ص: ۳۷۴

۱ - ۱ - صورت اجازه ملا- عبد الله به فرزندش در مجلد اجازات بحار آورده شده و تاریخ آن اوایل ربیع الآخر سال ۱۰۲۰ هجری بوده است و در روزگار جوانی ملا- حسنعلی به وی ارزانی گردیده و تاریخ اجازه ای که قاضی معز به وی داده غره ذیحجه ۱۳۰۵ بوده و تاریخ اجازه شیخ بهایی که به وی داده است ماه ربیع الاول ۱۰۳۰ هجری بوده و صورت همگی در مجلد اجازات بحار موجود است و نیز صورت مرقومه میر میرور میرفندرسکی که برای وی نوشته و مذکور می شود در اجازات بحار آمده بندگان علامی فهامی مجتهد الزمانی صاحبی ملاذی آخوند مولانا حسنعلی ایده الله تعالی را این بنده کمینه ایشان ابو القاسم الفندرسکی از جمله شاگردان و مطیعان است و اگر وقت پیری نمی بود چندین سال در اصول و فروع دینی شاگردی ایشان می کرد و اطاعت ایشان را بر خود لازم می داند و این دوسه کلمه را به واسطه او نوشت که وسیله شود که یاد این فقیر بکنند و الدعاء.

۲ - ۲ - تاریخ اجازه ای که ملا حسنعلی به محمد تقی مجلسی داده و صورتش در اجازات بحار است ۱۰۳۴ هجری است - م.

حواشی معدودی است و پیداست که جز همین مقدار از آن به اتمام نرسیده و عبارت آن دقیق تر از عبارت قواعد علامه و دروس شهید اول است.

و نیز جناب او قدس سره رساله ای در حرمت نماز جمعه در زمان غیبت به پارسی نگاشته، که مطالب آن مورد خرسندی من قرار نگرفته است و ملا طاهر قمی رد خوبی بر آن نگاشته است.

و از آثار او حاشیه ارزنده ای است بر قواعد شهید و ممکن است آن را به اتمام نرسانیده باشد زیرا، آنچه را که از حاشیه وی دیده ام بیش از سطری از آغاز آن نبود و جز این حواشی دیگر نیز دارد.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: مولانا حسنعلی بن مولانا عبد الله شوشتری از پدرش و از شیخ بهایی روایت می کرده و فاضلی عالم و صالح بوده و مؤلف سلافه العصر از وی یاد می کند و او را به نیکی می ستاید و می افزاید که وی سال ۱۰۲۹ هجری در گذشته است (۱) و ما (شیخ حر عاملی) به توسط مولانا محمد باقر مجلسی از وی روایت می کردیم.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که در تاریخ ملا حسنعلی اشتباهی رخ داده باشد زیرا او تا اواسط روزگار شاه عباس دوم صفوی زنده بوده است.

۱۴۷- شریف ابو محمد حسن بن علی بن عبد الله علوی

از اجله علمای پیشین ما بوده و در روزگار شیخ صدوق رحمه الله می زیسته است. و به طوری که از کتاب استبصار فی النص علی الاثمه الابرار

ص: ۳۷۵

۱-۱- در پاورقی می نویسد: چنانچه ملاحظه می شود سال ۱۰۲۹ به خط مؤلف بوده و در نسخه امل که به تصحیح مؤلف رسیده ۱۰۶۹ بوده است آری در نسخه منطبعه سلافه نیز ۱۰۶۹ بوده است و در امل طبع جدید ۱۰۶۹ بوده و در امل منضم به منهج المقال ۱۰۲۹ می باشد لیکن این سال درست نیست؛ زیرا به طوری که نوشتیم سال ۱۰۳۵ به علامه اجازه داده است و ممکن است ۶۹ به ۲۹ تبدیل شده باشد در فوائد الرضویه سال ۱۰۷۵ را تاریخ وفات او متذکر شده و این دو جمله را ماده تاریخ او قرار داده (علم علم بر زمین افتاد) (وفات مجتهد الزمان به تکرار زا)-م.

کراچکی به دست می آید، شیخ ابو الحسن محمد بن احمد بن شاذان قمی در کتاب ایضاح دفائن النواصب از وی روایت می کرده است.

۱۴۸- شیخ جلیل حسن بن علی بن عبیده

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی از فضلا بوده و از ابو السعادات از قاضی ابن قدامه از سید رضی روایت می کرده است.

۱۴۹- ابو علی حسن بن علی بن فضل راوردی

وی از مشایخ شیخ مفید رحمه الله بوده و به طوری که از کتاب بشاره المصطفی تألیف محمد بن ابو القاسم طبری استفاده می شود. از ابو الحسن علی بن احمد بن بشر عسکری روایت می کرده است.

و ظاهر آن است که وی از علمای امامیه بوده است.

۱۵۰- حسن بن علی بن عثمان

ابن شهر آشوب در معالم العلماء گوید: وی اثر تألیفی دارد.

۱۵۱- عز الدین ابو المکارم حسن بن علی کرکی مشهور به ابن عشره

وی، فقیهی عالم و فاضلی کامل و از اتقیا و زهاد بوده، و به ابن عشره شناخته شده است. و از شیخ شمس الدین محمد بن نجده از شهید روایت می کرده و به طوری که از اجازه شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی که به سید حسن بن شدقم مدنی داده، به دست می آید شیخ محمد اسکافی کرکی از وی روایت می کرده است.

شیخ معاصر در بخش دوم از امل الآمل گوید، شیخ عز الدین حسن بن علی معروف به ابن عشره فاضلی زاهد و فقیه بوده از ابن فهد و ابو طالب محمد فرزند شهید روایت می کرده است.

مؤلف گوید: از اجازه شیخ محمد بن احمد بن محمد صیهونی که به شیخ علی بن عبد العالی میسی مشهور، داده استفاده می شود صیهونی از شیخ عز الدین بن عشره روایت می کرده و او از استادش نظام الدین علی بن عبد الحمید نیلی از استادش فخر الدین محمد فرزند علامه حلّی روایت

می کرده و عبارت اجازه می رساند که ابن عشره بلاواسطه از شیخ ظهیر الدین و او از فخر المحققین روایت می کرده است و هم ممکن است ابن عشره از نظام الدین علی بن عبد الحمید نیلی یاد شده، از ظهیر الدین نیلی مذکور، از شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی روایت کرده باشد.

و از اجازه شیخ احمد بن بیضایی که به شیخ احمد بن محمد بن ابی جامع عاملی داده است به دست می آید که ابن عشرت کرکی از شیخ احمد بن فهد حلی روایت می کرده، و شیخ محمد بن مؤذن جزینی عاملی از او روایت داشته است و حق این است که شیخ احمد ابن ابی جامع از مردم جبل عامل بوده و بایستی مؤلف امل او را در بخش اول که دایر در احوال عاملی ها بوده ذکر می کرده.

به دنبال آنچه گفته شد از آغاز غوالی اللالیء ابن ابی جمهور احسائی استفاده می شود که شیخ جمال الدین حسن علامه مشهور به شیخ ابن عشرت روایت می کرده از استادش خاتمه مجتهدان شمس الدین محمد بن مکی شهید بدون واسطه و در همان مقدمه در توصیف از ابن عشرت گفته شیخ فاضل کامل عالم عامل جمال الدین حسین مشهور به ابن عشرت و اضافه کرده، شیخ محمود مشهور به ابن امیر حاج عاملی از وی روایت داشته است.

ابن مؤذن مشارالیه در اجازه ای که برای شیخ علی بن عبد العالی میسی مشهور نوشته است اظهار می دارد و به طریق دیگر روایت می کنم از استاد افضل عز الدین حسن بن عشرت از استادش شمس الدین بن عبد العالی از پسر عمویم خاتمه مجتهدان محمد بن مکی و از استاد افضل عز الدین حسن بن عشرت از شیخ جمال الدین احمد بن فهد و از شیخ زین الدین علی بن خازن حائری از عموزاده ام شهید اول انتهى ملخصا.

مؤلف گوید، از اجازه، صیهونی و ابن مؤذن بدست آمد که ابن عشرت بدون واسطه (چنان که ابن ابی جمهور اظهار داشته) از شهید اول روایت

نداشته و چنان اجازه ای بلاواسطه بی سابقه است و یا محتمل است ابن عشرت دو تن بوده که یکی بی واسطه و دیگری باواسطه از شهید روایت می کرده اند (۱).

پس از این خواهد آمد که شیخ حسن بن یوسف بن احمد و شیخ عزالدین حسن بن یوسف معروف به ابن عشرت هر دو تن یکی و متحد با مترجم فعلی ماست (۲).

ص: ۳۷۸

۱-۱- شیخ یوسف در لؤلؤ می نویسد: ابن عشرت به توسط ابن فهد از فخر المحققین روایت می کرده پس از این می نویسد به اجازه ای که ابن فهد برای ابن عشرت نوشته دست یافتم و اشکالی که در آن اجازه به نظر من وجود دارد آن است که ابن عشرت بنا به گفته ابن ابی جمهور از شهید بدون واسطه روایت می کرده و در این اجازه ظاهر است که با دو واسطه از شهید روایت داشته است یکی ابن فهد و دیگری ابن خازن جزائری انتها اجازه مزبور که در ۱۲ ماه شعبان سال ۸۴۰ هجری نوشته شده است و نسبتاً مفصل است صورت آن در کشکول مؤلف لؤلؤه آورده شده در آن می نویسد: و اجزت له ای ابن عشرت ان یروی عنی عن شیخ السعید المرحوم زین الدین علی بن الحسن الخازن الحائری جمیع مصنفات السعید الشہید ابی عبد اللہ محمد بن مکی قدس سرّه در این اجازه کنیه ابن عشرت ابو علی و نامش حسن آمده است. در روضات الجنات ذیل احوال ابن فهد می نویسد: ابن عشرت از دانشمندان متفکر و از خاندان مشایخ بزرگوار است چهل مرتبه به حج بیت الله مشرف شد و مردم را از افادات خود بهره مند می ساخت و از شاگردان سید حسن اعرج شاگرد شهید اول به شمار می آمد و حدود سال ۸۶۲ هجری به بهره گیری از اعلام می پرداخت ابن عشرت به دعا و عبادت رغبت فراوانی داشت و عالمی پرهیزکار بود و پیش از درگذشت خود مرقد خویش را حفر کرد و پس از آنکه در گذشت در همان قبری که بدست خود حفر کرده بود مدفون شد و محل قبر او در کرک جبل عامل است و سال فوت او معلوم نیست از امل نقل کرده مادرش یک بطن ده فرزند که همشان در پرده قرار داشتند زایید از آن ها همین یکی باقی ماند و به این جهت او را ابن عشره (ده پسر) خواندند ریحانه به نقل از مستدرک می نویسد، این احتمال مستبعد است و در امل همچنین واقعه ای نقل نشده است و حق آن است که بنا به ضبط مؤلف عشرت به کسر عین و سکون شین به معنای خوش گذرانی بوده باشد.

۲-۲- مؤلف امل در دو موضع از ابن عشرت نام برده یکی به عنوان جمال الدین حسن بن عشره که از شهید اول روایت می کرده و دیگری شیخ عزالدین حسن ابن علی که از ابن فهد و ابو طالب محمد فرزند شهید اول روایت می کرده و مؤلف هم در آینده به نام عزالدین

در پایان باید بگویم ظاهر آن است که کلمه عشرت به کسر عین بی نقطه و سکون شین نقطه دار و رای بی نقطه مفتوحه و تـای کشیده آخر که به معنی خوشی و سرور است، استعمال شده باشد.

۱۵۳- شیخ حسن بن علی بن محمد حر عاملی مشغری

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی، پدر صاحب این کتاب (امل) قدس الله روحه می باشد فاضلی است عالم و شایسته ای است ماهر و ادیبی است فقیه و ثقه ای است حافظ و عارف به فنون عربیت و فقه و ادب به حدی که مردم در امور فقهی به ویژه در مسائل مربوط به ارث به وی رجوع می کنند عده ای از کتاب های عربی و فقه و امثال آن ها را نزد او خوانده ام و در سال ۱۰۶۲ هجری در راه مشهد مقدس که به زیارت می رفت در گذشت و در آن خاک پاک مدفون شد و سال هزار هجری متولد شده بود.

آن گاه که به مکه مکرمه مشرف بودم در منی خبر رحلت وی به من رسید و آن سال دومین حجی بود که به جای می آوردم در آن هنگام چکامه ای طولانی در سوگ او سرودم که برخی از آن به شرح زیر است:

كنت ارجو و الآن خاب رجائی قصرت همّتی و طال عنائی

عز منی العزاء فی الدهر اذ او ری الی صرفه فذل آبائی

اخبروا عنه فی منی و المنی تدنو و صرف المنون عنی نائی

فمنی کربلاء عندی و عید الفجر أضحی کیوم عاشوراء

لیس شیء من الجواهر أغلی ثمننا من جواهر الفضلاء

فلهدا هم اقل بقاء لیتهم خصصوا بطول البقاء

لا تلمنی علی البكاء عسی ان یذهب الیوم بعض وجدی بکائی

امیدوار بودم و اینک ناامید شدم پای همتم کوتاه شد و رنجم رو به فرونی گذارد.

مصیبت داری نسبت به من گران بود و تا تصمیم داشتم آن را برطرف سازم به ذلت خودداری از آن گرفتار شدم به مجردی که در منی از رحلت پدرم آگاه شدم درهای مرگ را از هر طرف به سوی خود گشوده یافتم.

منی از نظر من کربلا و عید قربان روز عاشورا است. هیچ گوهر گران بهایی به اندازه گوهر وجود دانشوران گران بهاتر نمی باشد. به همین جهت است که بقای آن ها اندک است و چه خوب بود به درازای عمر اختصاص می یافتند. مرا بر گریستن، سرزنش مکن چه آنکه ممکن است امروز پاره ای از خوش حالی های من اندوه مرا برطرف بسازد.

مؤلف گوید، مشغری به فتح میم و شین ساکن و غین نقطه دار و مفتوح منسوب به مشغری است که یکی از روستاهای جبل عامل می باشد.

۱۵۳- سید عز الدین حسن بن علی بن محمد بن علی، معروف به ابن

ابزر حسینی

وی، از اجلای شاگردان شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید حلّی بوده و نجیب الدین به وی اجازه داده است و اجازه او را که به خط شریفش می باشد، بر پشت نهج البلاغه دیده ام. نجیب الدین در آن اجازه وی را ستوده است و ترجمه صورت اجازه این است: سپاس خدا را و درود بر محمد و خاندان او.

از آغاز تا انجام کتاب شریف نهج البلاغه را سید اجل اوحد پرهیزکار نیکوکار دانشمند، عز الدین حسن بن علی بن محمد بن علی معروف به ابن ابزر حسینی اعظم الله ثوابه و اعاد برکته خواند و به خوبی از عهده برآمد و دلیل بر آن بود که وی شخصی دانشور و فهمیده است و کتاب مزبور را به وی اجازه دادم تا به واسطه من از سید محیی الدین ابو حامد محمد بن عبد الله بن علی بن زهره حسینی حلبی رحمه الله علیه از فقیه محمد بن علی

ص: ۳۸۰

ابن شهر آشوب مازندرانی از ابو الصمصام از حلوانی از مصنف نهج البلاغه روایت کند.

و نیز به وی اجازه دادم تا اثر مزبور را از سید محیی الدین، از سید عزّ الدین ابو الحرث محمّد بن حسن بن علی حسینی، از قطب راوندی از سیدین مرتضی و مجتبی دو فرزند داعی حلبی، از ابو جعفر دوریستی از سید رضی، مصنف نهج البلاغه رضی الله عنهم اجمعین روایت کند پس آن گاه که بخواهد می تواند آن را قرائت و روایت کند مشروط بر آنکه از غلط و تصحیف احتراز جوید و این اجازه را یحیی بن احمد بن یحیی بن سعید در ۲۷ شعبان سال ۷۵۵ هجری (۱) مرقوم داشته و درود خدا بر محمّد و آل محمّد صلی الله علیه و آله.

۱۵۴- شیخ فقیه عماد الدین حسن بن علی بن محمّد بن علی بن

حسن طبرسی

گاهی لقب او را عماد الاسلام و هنگامی عماد گفته اند و در بعضی از موارد از وی به عنوان طبری-چنانچه خود او هم در چندین موضع از کتاب کاملش بدان تصریح کرده است- یاد کرده اند و گاهی هم به عنوان مازندرانی وی را شناخته اند.

عماد الدین فاضلی عالم و متبحری جامع و متدین و از افاضل دانشوران طبرستان و از معاصران خواجه نصیر طوسی رحمه الله بوده است.

این شیخ جلیل در پیشگاه دانشوران بزرگ مورد وثوق بوده و یکی از دانشمندانی است که وجوب نماز جمعه را متوقف به وجود پادشاه دادگری می داند که مبسوط الید باشد و هرگونه فعالیت صحیح و شرعی از وی به وقوع پیوندد و خود او به این موضوع در طی کتاب خود به نام اسرار

ص: ۳۸۱

۱-۱- در پاورقی می نویسد: به طوری که از خط مؤلف به دست می آید تاریخ مزبور ۶۵۵ بوده است؛ زیرا یحیی بن سعید سال ۶۸۹ در گذشته است-م.

امامت اشاره کرده و کتاب های او مورد توجه بوده است و بسیاری از ارباب دانش از آثار و تألیفات او نقل کرده اند.

باری، عماد طبری خود مستقل بوده است و جای، آن ندارد که وی را فرزند شیخ ابو علی طبرسی بدانیم و مجرد اشتراک در اسم را دلیل بر ابوت آن ها قرار بدهیم.

و همچنین عماد الدّین پدر ابو علی طبرسی مؤلف مجمع البیان نبوده زیرا، نسب بو علی این است: شیخ فضل الله بن حسن بن فضل (فتأمل).

و به طوری که خواهد آمد عماد الدّین سال ۶۹۸ هجری در گذشته، و بو علی طبرسی سال ۵۴۸ هجری وفات یافته است و از قرینه پیداست عماد الدّین از اعلام سلسله طبرسی بوده است.

گاهی عماد الدّین در کتاب کاملش از خود به عنوان حسن بن علی بن محمّد بن حسن و گاهی به عنوان حسن بن علی طبری یاد می کند و این اختلاف دلیل تعدد نبوده بلکه، او رعایت اختصار در نسبت را کرده است.

عماد الدّین از اعلامی است که سید قاضی نور الله شوشتری و دیگران به آثار او توجه داشته است و از کتاب هایی که او درباره امامت نوشته است نقل می کنند.

از کتاب های او به دست می آید وی منکر رویه صوفی ها بوده است از آن جمله در کتاب اسرار الامامه بر حلاج و با یزید و شبلی و غزالی و امثال ایشان اشکال کرده، و آنان را هدف تیر طعنه و ملامت، خویش قرار داده است.

عماد الدّین در طبقه متأخر از ابو علی طبرسی و معاصر با خواجه نصیر الدّین طوسی بوده است. در کتاب اسرار الامامه که ضمن بیان آثار او، از آن نام خواهیم برد می نویسد: قطان اصفهانی در سال ۶۷۵ هجری در اصفهان چنین گفت.

در همان کتاب در بحث اثبات وجود حضرت صاحب الامر عجل الله تعالی فرجه الشریف گفته است، هرگاه کسی بگوید ممکن نیست شخصی از سنه ۲۵۵ هجری تا سنه ۶۹۸ (که جمعا تا آن تاریخ ۴۴۳ سال و تا تاریخ این ترجمه ۱۴۰۵ که ۱۱۵۰ سال می باشد) زنده بماند.

مؤلف گوید: از این بیان دانسته می شود که سال مزبور روزگار تألیف کتاب او بوده است.

گذشته از این، در این کتاب چگونگی آمدن هلا-کو را به بغداد متذکر شده است و همچنین کتاب هایی را که به نام بهاء الدین محمد جوینی معاصر با خواجه نصیر نوشته است. از قبیل کتاب کامل بهایی که طبقه او را بیان می کند.

و باز در آن کتاب گوید: دانشوران ما کتاب های فراوانی در معجزات خاندان پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله تألیف کرده اند به ویژه عماد الدین طوسی و ابن بابویه و ابن راوندی و ابو جعفر طوسی و علم الهدی و امثال ایشان آثاری از خود به یادگار گذارده اند و من نیز در این باب کتابی تألیف کرده ام.

عماد الدین سال ۶۷۰ هجری وارد شهر بروجرد شده و در آنجا با مردم آن سرزمین راجع به تنزیه حق تعالی از شبیه و شریک گفتگو به عمل آورده است.

و نیز از آن کتاب استفاده می شود که عماد الدین سال ۶۷۲ هجری از قم طبق درخواست خواجه بهاء الدین محمد صاحب دیوان به اصفهان رفته و هفت ماه در آن سرزمین ماندگار شده است و گروه بسیاری از مردم اصفهان و شیراز و ابرقو و یزد و شهرهای آذربایجان گرد او اجتماع می کرده او از انواع علوم دینیه از وی برخوردار می شدند.

عماد الدین آثاری دارد از جمله کامل السقیفه مشهور به کامل بهایی است که کتاب بزرگی بوده و به زبان پارسی راجع به امامت تألیف کرده و

در این کتاب به گزارش سقیفه بنی ساعده و مثالب مخالفان و دیگران پرداخته است.

از نسخه های مشهور کامل بهایی، نسخه ای نزد ما موجود است که گزارش پایان شهادت حضرت سید الشهداء علیه السلام را داراست و از این نسخه کراسی چند از مجلد اولش ساقط شده است و نیز نسخه کهنی از آن کتاب در اختیار ملا ذو الفقار می باشد و این کتاب را چنان که عماد الدین در آغاز آن گوید برای امیر خواجه بهاء الدین محمد بن محمد صاحب دیوان جوینی در سال ۶۷۵ هجری تألیف کرده است (۱).

و از آثار او کتاب اسرار الامامه است که آن را اسرار الائمه هم می گویند و من این کتاب را در شهر اردبیل دیده ام و نسخه ای از آن هم نزد ما موجود است و همواره متأخران از این کتاب نقل می کنند و در پایان این کتاب به گفتگویی از ملت ها و مذهب ها و دین ها و پاره ای از احوال حکما، اشاره کرده و کتاب پسندیده و بافایده ای است و این کتاب غیر از رساله اسرار الائمه است که رساله مختصری است و نزد ما موجود می باشد.

قابل توجه است که سید امیر حسین بن حسن مجتهد حسینی عاملی در کتاب دفع المناواه عن التفصیل و المساوات کتاب اسرار الائمه را به شیخ ابو علی طبرسی نسبت داده و از آثار او می داند و حال آنکه این نسبت به دلیل تاریخ تألیف کتاب که ۶۹۸ هجری است و رحلت طبرسی که سال ۵۴۸ هجری اتفاق افتاده، درست نبوده است مگر اینکه بگوییم اسرار الامامه غیر از اسرار الائمه است به این معنی که کتاب تاریخ دار از عماد طبرسی است و کتابی که تاریخ تألیف آن معلوم نمی باشد از ابو علی طبرسی

ص: ۳۸۴

۱-۱- این کتاب در بمبئی به چاپ رسیده و در این روزگار نیز تجدید چاپ شده است و مؤلف قدس سره برای تألیف آن نزدیک به دوازده سال رنج برده است و به تأویل دلایل و استخراج براهین، بر شبهات خصم پرداخته و در خلال آن به تألیف کتاب های دیگر موفق بوده است از جمله، نقض بر معالم فخر رازی که به زبان عربی تألیف کرده و پا به پای این کتاب یعنی سال ۶۷۵ هجری به پایان آورده است-م.

بوده باشد و نسخه ای که از اسرار الامامه در اردبیل دیده ایم بسیار مغلوط و نادرست بود و از آغاز آن به دست می آمد که، الاسرار فی امامه الاطهار نام دارد و ما نیز نسخه ای از آن کتاب را داریم که دیباچه آن برخلاف نسخه ای است که در اردبیل دیده ایم.

بنابراین باید گفت: کتاب اسرار الامامه غیر از کتاب اسرار الائمه است زیرا، اولی از عماد الدین طبرسی و دومی از آثار شیخ رجب برسی می باشد و مؤید آن، آن است که، همه اسرار الائمه در مطاوی فصول کتاب مشارق الانوار (برسی) موجود است و هر دوی آن دو کتاب در نزد ما موجود می باشد.

باز هم، باید توجه کرد که عماد الدین در کتاب اسرار الائمه، کتاب معجزات النبی و الائمه علیه و علیهم السّلام را از آثار خود نام برده است و ممکن است مرادش از آن کتاب یکی از کتاب های نام برده شده پیش و یا از آنچه پس از این خواهد آمد، بوده باشد.

و از آثار او کتاب مناقب الطاهرين فی ذکر احوال النبی و الائمه علیهم السّلام است. در این کتاب به گزارشی از احوال ائمه طاهرين صلوات الله علیهم اجمعین و معجزات ایشان پرداخته و به پرسی تدوین کرده است و از کامل بهایی به دست می آید سال ۶۷۳ هجری از تألیف آن فارغ شده است و این کتاب را برای خواجه بهاء الدین محمّد، صاحب دیوان تألیف کرده و نسخه آن در حال حاضر در اختیار آمیرزا اشرف بن میرزا حبیب می باشد.

و از آثار او، الفصیح در عبادت است که مطالب مربوط به نماز و روزه و زکات و خمس و امثال این ها را که مکلف در ظرف سال بدانها نیازمند است متذکر شده، و در ضمن یک مجلد تدوین شده است.

و دیگری اربعین البهائی که در تفصیل حضرت مولا علی علیه السّلام بر دیگران تألیف شده است.

عماد الدین کتاب مناقب الطاهرین و اربعین و کامل را برای بهاء الدین جوینی تألیف کرده است و به طوری که از آغاز کتاب کامل او به دست می آید، کتاب مناقب و اربعین را پیش از تألیف کامل برای او به کمال رسانیده است.

و از آثار او کتاب تحفه الابرار است که به پارسی تألیف و در شرح مطالب مربوط به اصول دین به ویژه، احوال رسول اکرم و ائمه طاهرین تدوین شده است و نسخه ای از آن نزد ما موجود می باشد و همین کتاب را شیخ نجف بن سیف نجفی حلی به عربی برگردانیده است، و ما نسخه مترجم آن را در شهر فراه دیده ایم (۱).

از آثار دیگر او کتاب العمده، در اصول الدین و پاره ای از فروع آن است. این کتاب به پارسی تألیف شده و من آن را در ناحیه طسوج دیده ام و این کتاب بر دو بخش است. بخش اول آن در اصول دین و دوم در واجبات و مستحبات است و آنچه را از این کتاب که ما دیده ایم بخش اول آن است و برخلاف انتظار، تصریحی به نام مؤلف آن نشده و دیگران می گویند از آن عماد الدین طبری است.

و گاهی کتاب عمده را به شیخ ابو علی طبرسی مفسر مشهور نسبت داده اند و حال آنکه خود او در کتاب اسرار الائمہ پس از نقل اخبار مربوط به حضرت ولی عصر علیه السلام و دیگر اموری که ارتباط با آن مقام معظم دارد می نویسد: و من در این فن، کتاب بزرگی در اوقاتی که در نجف بودم تألیف کردم و هر گاه بخواهی، بدان مراجعه خواهی کرد و خود او نیز در آن کتاب گوید، کتاب مبسوطی به زبان پارسی در امامت تألیف کردم و ممکن

ص: ۳۸۶

۱-۱- فراه یا فره از شهرهای اطراف سیستان است حدود المعالم می نویسد: فره شهر گرمسیر است و خرما و دیگر میوه ها در آن به عمل می آید در معجم البلدان گوید: فره به فتح فا و راء از شهرهای بزرگ نواحی سیستان و نزدیک به شصت آبادی دارد و نهر بزرگی در آن جاری است و پل عظیمی بر روی آن کشیده شده است... ابو نصر مسعود فراهی مؤلف نصاب الصبیان معروف، از آنجاست-م.

است مراد او از آن کتاب کامل بهایی نبوده باشد زیرا، در دیباچه می نویسد:

کتاب کبیری در احوال اصحاب سقیفه تألیف کرده ام و پس از آن به کتاب العمده اشاره کرده است.

مؤلف گوید: در اردبیل در کتابخانه صفویه (آستانه شیخ صفی الدین) در ضمن آثار عماد الدین به رساله ای در امامت دست یافتم که تاریخ تألیف آن ۶۹۸ هجری بود می پندارم بعینه رساله یادشده همان اسرار الائمه عماد الدین بوده باشد.

یکی از فضلا، کتاب اسرار الامامه را به علامه طبرسی صاحب تفسیر، نسبت داده بنابراین اسرار الامامه از آثار طبرسی مؤلف مجمع البیان است و اسرار الائمه از نگارش های عماد طبری اعنی الحسن بن علی است و به زودی مطالبی که مناسب است ذیل شرح حال ابو علی طبرسی، ان شاء الله تعالی ایراد خواهیم کرد.

از آثار منتسب به عماد طبری کتاب لوامع الانوار است که به زبان پارسی، و راجع به فضائل و معجزات ائمه اطهار علیهم السلام تألیف شده است و چنان می پندارم که این اثر از آن طبری نباشد بلکه، از آثار زواری است که معاصر با شاه تهماسب صفوی بوده و تفسیر مشهوری به زبان پارسی بر قرآن کریم تألیف کرده است (۱).

ص: ۳۸۷

---

۱ - ۱- زواری ملا- ابو الحسن علی بن حسن از علما و محدثان قرن دهم هجری و اصلا از مدینه السادات زواره بوده و در اصفهان می زیسته است. وی از شاگردان مبرز محقق کرکی و سید غیاث زواره ای بوده و استاد ملا فتح الله کاشانی است. از آثار او ترجمه الخواص است که به تفسیر زواری معروف است و سال ۹۴۶ هجری از تألیف آن فارغ شده و در تاریخ آن گفته است از فضل الله چون به اتمام رسید: تاریخ وی از (فضل الله) است عیان و از آثار او لوامع الانوار است که ملخصی است از احسن الکبار که تألیف یکی از علمای شیعه است که به امر شاه تهماسب تدوین کرده است. سال فوتش معلوم نیست و از آثار او ترجمه طرائف ابن طاوس است که سال ۹۶۸ به پایان آورده، پس تا این سال زنده بوده است-م.

و این کتاب در قصبه شبستر و دیگر جاها موجود است به گمانم آن کتاب را در شبستر دیده باشم بلکه نسخه ای از آن نزد ما موجود می باشد و نزدیک به بیست هزار بیت است.

پیش از این نوشتیم، از عبارت اسرار الائمه به دست می آید که طبری کتابی در معجزات ائمه اطهار علیهم السّلام نوشته است و ممکن است غیر از کتاب های مذکور یا داخل در آن ها باشد و ممکن است عبارت وی که گفته، و من در این فن کتاب بزرگی تألیف کرده ام، اشاره به همان کتابی باشد که در معجزات ائمه علیهم السّلام نوشته است.

و از آثار او کتاب جوامع الدلائل و الاصول فی امامه آل الرسول است و به طوری که خود او تقریباً در اواسط کامل بهایی نقل کرده این کتاب را به عربی تألیف کرده و گاهی در کامل بهایی به پاره ای از وقایع که در سال ۶۵۶ برای خودش اتفاق افتاده، اشاره کرده است.

و من خود در اصفهان به اثری که در کلیه فروع فقهی بود دست یافتم که به زبان پارسی و اسلوبی بسیار لطیف تألیف شده بود و گمانم از آثار طبری باشد و ممکن است که همان کتاب فصیح او باشد که یاد کرده شده است.

شیخ حسن طبری مترجم فعلی ما در اثنای کتاب اسرار الامامه، در ذیل حدیثی که علامه از رسول اکرم صلی الله علیه و آله روایت کرده که فرمود: «ان هذا الامر لا یکون فی علی و لا فی واحد من اولاده» امر خلافت ظاهری در اختیار علی و هیچ یک از فرزندان او قرار نمی گیرد اظهار داشته، من راجع به این موضوع کتاب بزرگی در سرزمین ری و نجف اشرف تألیف کرده ام پس اگر زیادتر از آنچه نوشته ام خواهان آن باشی، بدان کتاب باید مراجعه کنی.

و در جای دیگر می نویسد: من در خصوص معجزات ائمه علیهم السّلام تألیف جداگانه ای دارم.

و در آغاز آن می نویسد: باز هم کتاب متوسطی به زبان پارسی راجع به امامت نگاشته ام پس از آن به خواهش گروهی از خواستاران، آن را به عربی برگردانیدم بعد از آن به تألیف کتاب اسرار الائمه اشتغال ورزیدم.

از قراین چندی پیداست که طبری، اسرار الائمه را در هنگام کهولت و کم نوری چشم تألیف کرده و از آخرین آثار اوست.

مؤلف پس از یادآوری از آنچه نوشتیم اظهار می دارد، طبری در آخر کامل بهایی چنین می نویسد: «و قریب دوازده سال است که همت به جمع آوری این کتاب در تأویل دلایل و استخراج براهین بر شبهات خصوم مصروف بود مع ذلک در اثنای این کوشش، توفیق مساعدت کرد و چند کتاب دیگر جمع آوری شد. از آن جمله نقض معالم فخر الدین رازی هم در این روز تمام شد.

و نیز می نویسد: در اول این کتاب را، به الفاظ مشکل و دشوار جمع کردم اما چون نظر کردم، در حیز تقلیل افاده و استفاده یافتیم. ثانیاً صلاح در آن دیدم که الفاظ مشکل آن را به کلمات واضح و ساده تبدیل کنم تا فایده آن در زمین عجم عام، و در اکناف عالم شایع شود (۱).

مؤلف پس از نقل کلام مؤلف کتاب کامل اضافه می کند، کامل بهایی کتاب بزرگی و مشتمل بر دو مجلد می باشد و آنچه از آن کتاب در اختیار مردم است همان مجلد اول آن است که در احوال امیر المؤمنین علی علیه السلام و اثبات امامت آن حضرت و ابطال خلافت دیگران و آنچه مناسب با این موضوع است می باشد. مجلد دوم آن در احوال سایر ائمه طاهرین علیهم السلام است (۲).

ص: ۳۸۹

۱- عبارات مزبور را مؤلف قدس سره به عربی برگردانیده و ما اصل عبارات وی را از آخر کامل [۱] در این ترجمه آوردیم.
۲- پیش از این نوشتیم، کامل بهایی در دو مجلد به طبع رسیده و مجلد دوم آن تا پایان زندگی حضرت سید الشهداء علیه السلام را دارا می باشد-م.

و من نسخه تمامی از آن را، یعنی هر دو مجلد را در کاشان در کتابخانه کلانتر، دیده ام و نسخه دیگر آن را در کتابخانه ملا حسین اردبیلی مشاهده کرده ام، و نسخه تمام دیگری از آن را در اصفهان نزد میرزا اشرف بن میرزا حبیب دیده ام و اینک آنچه از آن کتاب نزد ما موجود می باشد، همان مجلد اول آن است.

پس از این، اضافه کرده است، شیخ جلیل طبری از جمله دانشورانی است که متأخران اعلام، فتوهای او را در کتاب های فقهی آورده، و از او گاهی به عماد الدین طبرسی و هنگامی به نام عماد طبرسی تعبیر کرده اند.

چنان که شهید ثانی در رساله نماز جمعه بلکه، شهید اول هم نیز در برخی از کتاب هایش نقل کرده اند.

۱۵۵- سید حسن بن علی بن محمد بن علی بن علی حسینی که

جدش به صاحب الخاتم معروف بوده است

وی، فاضلی عالم و از دانشمندان متأخر شیعه است.

سید هبه الله بن ابی محمد حسن موسوی در کتاب المجموع الرائق من ازهار الحقائق، از کتاب جمل العلم و العمل سید مرتضی رحمه الله که به خط این سید بوده، نقل می کند و می نویسد: تاریخ خط شریف این بزرگوار در آخر روز جمعه در ماه ذیحجه سال ۶۰۰ هجری بوده است بنابراین باید به احوال او مراجعه کرد.

۱۵۶- مولای اجل ذو الکفایتین ابو الجوائز حسن بن علی بن محمد بن

باری کاتب

معظم له از اجلای مشایخ ما و از معاصران شیخ طوس رحمه الله علیهما بوده است و به طوری که از آغاز سند پانزده حدیث حسن بن ذکروان فارسی، که از موالی حضرت مولا- علی علیه السلام محسوب، و از او آخر مجمع البیان طبرسی استفاده می شود، شیخ مفید ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله ابن علی رازی از وی روایت می کرده است.

ص: ۳۹۰

و حسن بن ذکروان روزگار حضرت رسول اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ را درک کرده لیکن تشرف به محضر مبارک آن حضرت را نیافته و در روزی که رسول اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ از دنیا رحلت فرموده وی، بیست و دو ساله بوده، و او در آن هنگام دین مجوسی داشته است. پس از آن مرغ سعادت و نیک بختی بر سر او سایه افکنده و بدست امیر المؤمنین علی علیه السّلام مسلمان شده است.

چنان که از عنوان این ترجمه پیداست ما او را به عنوان حسن بن علی بن محمّد باری معرفی کردیم. لیکن در صدر احادیث یادشده، بدین عنوان معرفی شده: رئیس ابو الجوائز حسن بن علی بن باری، و به طوری که از او آخر مجمع البیان بدست می آید، ابو الوفاء، از شیخ ابو بکر محمّد بن احمد ابن محمّد مفید جرجانی روایت می کرده و ابو الجوائز از گروهی از اعلام روایت داشته است و همچنین موافق با آنچه از صدر سند احادیث مذکور بدست می آید به واسطه علی بن عثمان بن حسین، از حسن بن ذکروان فارسی به دو واسطه از حضرت مولا علی علیه السّلام روایت کرده باشد و حال آنکه در صدر احادیث چنین آمده است: حدیث کرد، سید اجل با اخلاص، سعد المعالی ذو الکفایتین ابو الجوائز، حسن بن علی بن محمّد بن باری کاتب رحمه الله، در محل نیل در ماه ذیقعد سال ۴۵۸ هجری در مشهد حضرت موسی بن جعفر علیه السّلام گفت، حدیث کرد ما را علی بن عثمان بن حسن، صاحب دیباجی رحمه الله در محل تل هواری که از توابع اعمال بطیحه است، در سال ۳۹۸ هجری و من در آن هنگام هفت ساله بودم گفت در سن هشت سالگی که در واسط بودم حسن بن ذکروان فارسی در سال ۳۱۳ هجری و در روزگار مقتدر بالله عباسی به واسط آمد خبر ورود او به گوش مقتدر رسید استدعا کرد تا وی به بغداد رفته با وی ملاقات کند و احادیثی که در خاطر دارد از وی سماع کند (۱).

ص: ۳۹۱

ابن ذکروان در آن هنگام سیصد و بیست و پنج سال از عمر او گذشته بود و نابینا بود.

مؤلف گوید، احادیث پانزده گانه او نزد ما موجود است و ما آن ها را از نسخه ای که در کمال کهنگی و به خط وزیری فاضل مشهور بود استنساخ کردیم و تاریخ کتابت آن سال ۵۷۴ هجری است و اجازات دوریستی و شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست و سبزواری فاضل معروف که پیش از این یاد شد بر آن مرقوم شده بود.

۱۵۷- سید جلیل ناصر الدین حسن بن علی بن حسن (حسین) بن

علی بن عمر اشرف بن علی بن حسین بن علی ابی طالب علیه السلام معروف به

ابو محمد اطروش شهید

ابو محمد بزرگواری است که در دیلم و طبرستان خروج کرد و به عنوان الناصر یا الناصر الحق و یا الناصر الکبیر معروف بود و کبیری بودن وی از آن است که پس از او ناصر نام دیگری از پیشوایان زیدیه روی کار آمده بود چنان که پس از این یادآوری می شود و در طی کلام مجدی در الانساب و دیگران بدان اشاره خواهد شد.

در بعضی از تواریخ آمده، ناصر صغیر فرزند ناصر کبیر است و نام او محمد بوده و این نظریه اشتباه است.

ناصر کبیر از دانشوران برجسته شیعه است هرچند زیدی ها به وی معتقد می باشند و او را از جمله پیشوایان خود قلمداد می کنند و زیدی مذهب می دانند و لیکن او از آن مذهب بیزار بوده است.

ابو محمد در سال ۳۰۱ هجری در دیلم خروج کرد و خروج او در روزگار خلافت المقتدر بالله هیجدهمین خلیفه عباسی و در هنگام وزارت علی بن عیسی و پیش از دومین وزارت ابن فرات بوده است و دوران کشورداری ابو محمد ادامه یافته تا در شهر آمل از شهرهای طبرستان

در گذشته است و هم اکنون آرامگاه او معروف است و ما در هنگام بازگشت از مشهد مقدس رضوی که به آمل رفتیم مرقد او را زیارت کردیم.

اطروش به معنای «کر» است و گویند ابو محمّد به شهادت رسیده است و در پایان ترجمه به چگونگی درگذشت او اشاره خواهیم کرد.

ابو محمّد آثاری دارد که آن ها را به آیین شیعه و زیدیه تألیف کرده، از جمله آن ها کتاب اصول الدّین است.

شرح حال او را گروهی از اصحاب ما در کتاب های رجالی خود متعرض شده اند.

از جمله، علامه حلی در بخش دوم از خلاصه می نویسد: حسن بن علی ابن حسن بن عمر بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السّلام معروف به ابو محمّد اطروش معتقد به امامت اهل بیت علیهم السّلام بوده است.

نجاشی در رجالش از وی نام برده است تا آنجا که می نویسد: وی کتاب هایی تألیف کرده، از جمله کتاب کوچکی در امامت و دیگری در طلاق و کتاب بزرگی در امامت و کتاب فدک و خمس، و کتاب الشهداء و فضل اهل الفضل و کتاب فصاحه ابی طالب و کتاب معاذیر بنی هاشم فیما نقم علیهم و کتاب انساب الائمه علیهم السّلام و موالیدهم تا به حضرت صاحب الزمان عجل الله تعالی فرجه.

و فاضل استرآبادی در کتاب رجال کبیرش (منهج المقال) به نقل کلام علامه و نجاشی اکتفا کرده، و برخی از نام های کتب او را که نجاشی متذکر شده، از قلم انداخته است. و ممکن است نسخه ای که از رجال نجاشی در نزد خود داشته افتادگی هایی داشته است.

و در رجال و سیط خود همگی کلام علامه را راجع به او در متن و کلام نجاشی را در خصوص او تا بیان کتاب هایش نوشته و جمله رحمه الله را از کلام نجاشی که درباره او گفته در متن کتاب از قلم انداخته است و در حاشیه رجال و سیطش در همین موضع ما بقی کلام نجاشی را با جمله رحمه الله ایراد

کرده است لیکن کتاب الشهداء را تا آنجا که فیما نقم علیهم باشد که در رجال کبیرش بوده در این حاشیه اسقاط کرده و در حاشیه رجال و سیطش می نویسد: ابو محمد همان کسی است که برخی از زیدی ها او را پیشوای خود می دانند و در نزد آن ها به عنوان ناصر الحق معروف است.

اینکه فاضل استرآبادی نوشته است برخی از زیدی ها، او را امام خود می دانند به سبب آن است که همه زیدی ها او را به پیشوایی خویش نپذیرفته اند برای اینکه در هر شهری که یکی از سادات که به امامت زید عقیده مند است خروج کند و احقاق حق کند مردم همان ناحیه به امامت وی معترفند و مردم نواحی دیگر به امامت او اقرار ندارند.

مثلا آن گاه که ابو محمد در طبرستان و گیلان خروج کرد مردم آن سرزمین به امامت او اعتراف کردند و همچنین کسی که در یمن خروج کرده باشد یمنی ها به امامت او معتقد خواهند شد و به همین مناسبت کسی که در یمن خروج کرده باشد پیشوای زیدی های طبرستان و گیلان نخواهد بود و همچنین امام زیدی های طبرستان پیشوای زیدی های یمن نخواهد شد و بقیه هم به همین روش آری، برخی از پیشوایان ایشان سمت پیشوایی کل زیدی ها را خواهند داشت از قبیل زید بن علی بن حسین.

و فاضل تفریسی در رجال خود نخست کلام نجاشی را تا شمارش آثارش نقل کرده، سپس اظهار داشته ممکن است، ابو محمد همان شخصیتی باشد که زیدی ها او را پیشوای خود می دانسته اند و او به نام ناصر الحق معروف بوده است.

نجاشی در ذیل نام حسین بن سعید اهوازی می نویسد: شریف ابو محمد حسن بن حمزه بن علی حسینی طبری، در ذیل نامه ای که به ما نوشته، مرقوم داشته است، آن گاه که ابو العباس احمد بن محمد دینوری از زیارت حضرت رضا علیه السلام باز می گشت تمام آثار حسین بن سعید اهوازی را اجازه داشته، و این پیش آمد در سال ۳۰۰ هجری و مصادف با روزگار حکومت و

سیادت جعفر بن حسن ملقب به الناصر در آمل در سرزمین طبرستان بوده است.

از این بیان نجاشی چنین برمی آید که، الناصر لقب جعفر است و با توجه بدین موضوع چگونه می توان حسن بن علی، مترجم فعلی را ناصر الحق دانست و تو می دانی که ظاهر کلام نجاشی حاکی از آن است که ناصر صفت مضاف الیه است که حسن باشد نه مضاف که جعفر باشد. بنابراین بی اشکال است آری، اشکال در این است که، جعفر بن حسن که فرزند ابو محمد ناصر است صاحب دولتی نبوده و روزگار ویژه ای نداشته است تا تعبیر نجاشی صحیح باشد.

زیرا ناصر دارای سه پسر بوده است و نام های آنان در طی کلام ابن اثیر خواهد آمد و هیچ کدام از آن ها متصدی دولتی نبوده اند و بر فرضی که جعفر فرزند ناصر باشد و یکی از فرزندان سه گانه او به حساب آید چنان که گذشت هیچ یک از تاریخ نگاران او را مالک طبرستان ندانسته اند و بر فرضی که صاحب دولت و مالک طبرستان باشد باز هم صحیح نیست زیرا، خروج ناصر سال ۳۰۱ هجری بوده و چگونه ممکن است ایام دولت جعفر دو سال پیش از پدرش بوده باشد و به زودی توضیح این معنی در ضمن کلام صاحب کتاب المجدی و دیگران و همچنین در ضمن ترجمه سید مرتضی رحمه الله به یاری خدا خواهد آمد.

ابن شهر آشوب در اواخر فهرست معالم العلماء می نویسد، ناصر علوی از جمله سرایندگان است که آشکارا به مدح اهل بیت علیهم السلام می پرداخت و در ردیف سرایندگان شیعه و از سرشناسان ایشان است.

ظاهر آن است که مرادش از ناصر علوی، مترجم حاضر ما باشد.

مؤلف گوید: یکی از علمای زیدیه کتابی در فقه خودشان به نام الإبانه فی فقه الناصر للحق، که همین مترجم باشد تألیف کرده و آن کتاب بنامی است که از طرف دانشورانشان شروح و تعلیقاتی بر آن نگاشته شده است

و من آن کتاب را در اصفهان و جاهای دیگر دیده ام و به زودی خواهد آمد که از جمله مؤلفاتش المسترشد است و ممکن است این اثر همان کتاب امامت صغیر یا کبیر بوده باشد و هم ممکن است غیر این دو کتاب بوده باشد.

مؤلف گوید، اسامی را که ما پیش از این در ضمن نسب او نگارش دادیم نسبی درست و موافق با کتاب های انساب بوده و با آنچه قاضی نور الله راجع به نسب او متذکر شده، مطابق می باشد در عین حال نسخه های خلاصه و رجال نجاشی و تاریخ کامل و دیگر کتاب های رجال متأخر از علامه و نجاشی اسم «علی بن» را پیش از عمر مخالف با نسب وی، دانسته و اسقاط کرده اند و گویا این اسقاط محض اختصار بوده است که در باب انساب بجا می آورند نه آنکه اصولاً چنان نامی در سلسله نسب او نمی باشد و برخی از حاشیه نگاران رجال نجاشی به این معنی توجه کرده و به همین مناسبت لفظ علی را در همان موضع از حاشیه اضافه کرده و علامت الظاهر را بدان افزوده اند یعنی ظاهر آن است که اسم علی از نسب او ساقط شده است.

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین می نویسد: حسن اطروش بن علی بن حسن بن علی بن عمر اشرف، ابن امام زین العابدین علیه السلام در خدمت محمد ابن زید به سر می برد و در واقعه ای که برای محمد بن زید اتفاق افتاد جراحی در سر حسن رخ داد که بر اثر آن گوش حسن کر شد و به اطروش که به معنای «کر» است شهرت یافت.

ابو محمد در سال ۳۰۱ هجری در دیلمان خروج کرد و اکثر شهرهای طبرستان را در تحت تصرف خود در آورد و به ناصر الحق ملقب شد و بیشتر مردم آن سرزمین که تا آن روز گار اسلام نیاورده بودند بدست وی به شرف اسلام مشرف گردیدند و از آنجا که حسن در فقه زیدیه تبصری به

کمال داشت کتب چندی در فن فقه تألیف کرد و در نتیجه مردم آن سرزمین به آیین زیدیه گرویدند.

قاضی نور الله رحمه الله می نویسد: اکنون از برکت حاکم آن سرزمین، خان محمد خان که امور گیلان را به عهده داشت و مردی شیعه بود مردم آن سرزمین به آیین تشیع مفتخر شدند و یا بر اثر تصرفات پادشاهان صفویه مردم طبرستان به مذهب حق دوازده امامی گرویدند.

مؤلف گوید: قاضی نور الله پس از این به نقل مضمون کلام نجاشی که پیش از این نقل کردیم پرداخته و می نویسد: ناصر الحق در بیست و سوم ماه شعبان سال ۳۰۴ هجری در آمل درگذشت.

ابن اثیر در کتاب کامل در شرح پیش آمدهای سال ۳۰۱ هجری می نویسد: حسن بن علی بن حسن بن عمر بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیهم السلام بر طبرستان استیلا یافت و به لقب الناصر ملقب شد و علت خروج او را پس از این به خواست خدا خواهیم نوشت.

پیش از این گفتیم محمد بن هارون علیه احمد بن اسماعیل قیام کرد و از او فراری شد پس از این امیر احمد بن اسماعیل (سامانی) ابو العباس عبد الله ابن محمد بن نوح را بر مردم طبرستان برگمارد و او هم روش عدل و داد را در آنجا رواج داد و نسبت به علوی های مقیم آن سرزمین کمال احترام را رعایت می کرد و در احسان بدانها از هیچ چیزی دریغ نمی داشت و باب مراسله و راهنمایی را با رؤسای دیلم مفتوح ساخت.

و حسن بن علی اطروش پس از کشته شدن محمد بن زید وارد دیلم شد و مدت سیزده سال در آنجا اقامت کرد و مردم را به اسلام دعوت می کرد و ابن حسان که صاحب دولت آنجا بود از مردم آنجا پشتیبانی می کرد و طولی نکشید گروه بسیاری به دین اسلام گرویدند و گرد او اجتماع کردند و به دستور او مسجدهایی در آن سرزمین بنیان شد و برای مسلمانان دروازه ای مانند قزوین و چالوس و امثال آن ها مقرر شده بود و در

شهر چالوس باروی بس بلند کهنی بود که اطروش آن را در هنگامی که دیلمی ها و جیلی ها اسلام آورده بودند ویران کرد.

پس از این اطروش مردم دیلم را به خروج برای طبرستان دعوت کرد و سلام را به فرمانداری دیلم برگماشت و از آنجا که سلام کاملاً از عهده زمامداری آن سرزمین برنیامد مردم دیلم علیه او شوریدند سلام با آن ها نبرد کرد و منهزم شدند و پس از انهزام آن ها، تقاضای برکناری از فرمانداری آنجا را کرد و امیر احمد او را معزول داشت و آن گاه که نوبت به پسر نوح رسید وی را بار دیگر به فرمانداری آنجا برگمارد و شهرهای دیلم و جبل با حکومت او اصلاح یافت و پس از آنکه در آن سرزمین درگذشت ابو العباس محمد بن ابراهیم صعلوک به کارگزاری آنجا نامزد شد صعلوک رسوم ابن نوح را که در آنجا مقرر داشته بود تغییر داد و رویه ناخوشایندی با آن ها داشت و هدایایی که پسر نوح به رؤسای دیلم می داد از آن ها قطع کرد.

حسن که همواره در صدد فرصت مناسبی بود از موقعیت استفاده کرد و مردم دیلم را تحریک و آن ها را به خروج علیه کارگزار دیلم و دست نشانده های او دعوت کرد. مردم دیلم پیشنهاد او را پذیرا شده، همراه او خروج کردند و به کارزار با صعلوک کمر بستند و در محلی به نام نوروز، تلاقی هر دو لشکر شد و صعلوک که در آن هنگام در کنار ساحل دریایی که تا سالوس (چالوس) یک روز راه بود اقامت داشت.

صعلوک در این کارزار شکست یافت و چهار هزار نفر از لشکریان او کشته شدند و اطروش باقی ماندگان لشکر او را محاصره و دستگیر کرد و پس از آن، آن ها را به جان و مال امان داد و به دنبال آن به سوی آمل عزیمت کرد. در بازگشت او حسن بن قاسم داعی علوی که داماد اطروش بود علیه آنان برخاست و همه آن ها را کشت زیرا، او با آن ها معاهده نداشت و به ایشان هم امان نداده بود.

باری، سال ۳۰۱ هجری اطروش بر طبرستان مستولی شد و صعلوک هم به جانب ری رهسپار گردید و از آنجا به بغداد عزیمت کرد.

از دیلمی های که به دست اطروش اسلام برگزیده بودند، مردمی را نام برده اند که در پشت سپیدرود که تا آمل امتداد داشته، زیست می کردند و آن ها پیرو مذهب شیعه بودند.

اطروش مردی زیدی مذهب و سراینده ای توانا و ظریف و پیشوایی بس دانا و فقیه و متدین و خوش کلام و عاشق پیشه بود.

گویند، عبد الله مبارک را که به نوعی بیماری گرفتار بود به کارگزاری گرگان برگماشت در یکی از اوقات از کاری که اطروش در اختیار او گذاشته بود کوتاهی کرد و از انجام آن بازماند و اطروش بر وی ایراد کرد او گفت: ای امیر من به مردهای باجلالت و نیرومند محتاج می باشم که مرا در انجام این کار دشوار، کمک کنند اطروش گفت آری می دانم مردان نیرومند را برای انجام چه کاری به کمک خواهی می طلبی.

گویند سبب کری اطروش شمشیری بوده که در کارزار محمد بن زید، بر سر او وارد آمده و در نتیجه آن به کری گرفتار شده بود.

اطروش سه پسر به نام ابو الحسن و ابو القاسم و ابو الحسین داشت.

اطروش بر اثر گفتگوی مختصری که میان او و فرزندش ابو الحسن اتفاق افتاد دست او را از کار حکومت کوتاه کرد و دو فرزند دیگرش ابو القاسم و ابو الحسین را به امور مملکتی برگماشت.

ابو الحسن از اینکه معزول شده، سخت ناراحت بود و می گفت من از دو برادرم برترم زیرا مادر من از اولاد حضرت امام حسن علیه السلام است و مادر آن ها کنیز است.

ابو الحسن مردی سراینده بود و مناقضات و ایرادهایی علیه ابن المعتز داشت.

ابو الحسن پس از عزل از مقامات کشوری به ابن ابی الساج پیوست. در یکی از روزها که به عزم شکار همراه او حرکت می کرد از اسب به زیر افتاد و پیاده ماند. ابن ابی الساج به او گذشت و گفت در ردیف من بر مرکب بنشین. ابو الحسن گفت شایسته نیست دو طبل را بر فراز مرکبی قرار بدهند.

مؤلف گوید، به زودی مطالبی را از کتاب المجری متذکر خواهیم شد که با برخی از نوشته های ابن اثیر منافات دارد و از آنجا که در شناخت اسم ناصر الحق و نسبت و احوال او پاره ای اختلافات وجود دارد که بر اثر ترک تفحص و بی بهرگی از آنچه در کتاب های نسب آمده، ایجاد شده است ایرادی نخواهد بود هر گاه ما سخن خویش را به شرح نسبت و احوال نیاکان او معطوف بداریم و از طول کلام و موجبات ملالت و ملامت عذر بخواهیم.

شریف علوی عمری که از نسب شناسان شیعه امامی و معاصر با سید مرتضی رحمه الله بوده در کتاب المجدی در انساب در ضمن نسب عمر اشرف بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب علیهم السلام می نویسد ابو حفص عمر اشرف، شصت و پنج سال عمر کرد (۱).

استاد من ابو عبد الله بن طباطبا گفته: عمر برادر پدری و مادری زید بوده، و مادرشان به نام جیدا موسوم بوده و بزرگ تر از زید بوده است و از فضیلتی محدثان به شمار می آمده و تولیت صدقات حضرت امیر المؤمنین

ص: ۴۰۰

۱-۱- از غایه الاختصار ابن زهره بدست می آید نظر به اینکه عمر از برادرش زید شریف تر و بزرگوارتر بوده او را اشرف گفته اند در عمده الطالب گوید علت اینکه عمر بن علی بن الحسین را اشرف گفته است برای این است که از ناحیه حضرت زهرا به حضرت رسول اکرم متصل می شود و فضیلت او از این نظر برتر از عمر بن علی بن ابی طالب بوده، که فضیلت او از طرف واحد است که علی باشد و عمر اشرف از دو طرف است که علی و زهرا باشند.

علی علیه السلام را به عهده داشته است و بعضی کنیه او را ابو علی گفته اند (۱).

شیخ ما ابو الحسن محمد بن محمد گفته است که، ابو الفرج اصفهانی گفت، مختار ابی عبیده ثقفی کنیزکی را به حضور مبارک حضرت سجاد علیه السلام تقدیم داشت (۲). امام علیه السلام را از آن کنیزک، فرزندان به نام عمر و زید و علی و خدیجه روزی شد.

عمر اشرف، پانزده فرزند داشت پنج تن آن ها دختر بودند محبت (به ضم میم)، سیده ام حبیب، عبده و خدیجه و فرزندان پسر او جعفر اکبر معروف به تنین و مادرش نوفلیه بوده و برادرانی داشته که منقرض شده اند و دیگر جعفر اصغر که از ام ولد بوده، و دیگری اسماعیل بن عمریه است که منقرض شده و دیگری موسای اکبر و موسای اصغر است و دیگری حسن است که پسری به نام علی داشت و منقرض شد و ابو عمر ابراهیم که معروف به حسن بوده، و علی اکبر که از حضرت صادق علیه السلام به روایت حدیث مفتخر بوده و بلاعقب در گذشته است و محمد اکبر که نوادگانش در مدینه بوده و گمان می کنم منقرض شده باشند و فرزندش عمر بن محمد بن عمر یکی از فضلا و مادرش ام ولد بوده است و نیز علی اصغر که از حضرت صادق علیه السلام روایت داشته، مادرش ام ولد بوده که اعقاب او امروز باقی است.

از فرزندان علی بن عمر اشرف، شش دختر بوده اند از آن ها علیه است که ام علی بوده و از دیگر خواهرانش برتری داشته و از موقعیت مهمی برخوردار بوده و عمر بن محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب علیه السلام وی را به همسری خویش در آورد و فرزندی به نام ابراهیم از وی به وجود آمد و

ص: ۴۰۱

---

۱ - ۱ - عمده الطالب کنیه ابو علی را برتر از ابو حفص شمرده، در سر السلسله نیز کنیه او را ابو علی نوشته است در غایه الاختصار کنیه ابو حفص را برتر از ابو علی دانسته است.

۲ - ۲ - در سر السلسله ذیل احوال زید می نویسد: مختار بن ابی عبیده کنیزکی را به صد هزار درهم خریداری کرد و گفت کسی را جز علی بن الحسین شایسته به این کنیزک نمی دانم سپس او را حضور حضرت سجاد علیه السلام گسیل داشت و آن حضرت از وی دو فرزند، به نام عمر و زید روزی شد - م.

فرزندان پسر او که شش تن بوده اند بلاعقب در گذشتند و آن ها عبارتند از، موسی و حسین و زید و محمد، ملقب به کباشه و جعفر و عبد الله اصغر و پنج تن از فرزندان او به نام های، حسن و عمر و قاسم و عبد الله و موسی دارای فرزندی بوده اند.

اما موسی بن علی بن عمر بن علی علیه السلام از ام ولد بوده و در غرب خروج کرده است.

ابو الحسن استانی گفته: موسی پنج دختر و سه پسر داشت. پسران او احمد و محمد و علی است.

و بنا به قول پدرم ابو الغنائم و استادم ابو الحسن محمد بن محمد ابو عبد الله سه پسر داشت به نام های محمد و قاسم و زید.

و ابو علی قاسم بن علی بن عمر بن علی بن الحسين علیه السلام از سرایندگان بوده و در بغداد به طور پنهان می زیسته و فرزندی داشته است به نام محمد ابن قاسم که به فرمان هارون الرشید از حجاز به بغداد آورده شد و محبوس گردید و از حبس فرار کرد و در بغداد پنهانی می زیست.

فرزندان محمد بنا به قول پدرم ابو الغنائم از ام ولد بوده اند به نام احمد که بلاعقب در گذشت و حسین شعرانی که در ری بود و فرزندانش در شیراز به سر می بردند. و دیگری علی است که او را ابن المحمّديه می گفتند و در ری می زیست و در آنجا و در قم فرزندان او می زیستند و دیگری جعفر است که مادرش ام فروه دختر جعفر بن محمد بن اسماعیل بن صادق می باشد که در روزگار معتز زندانی شد و فرار کرد.

ابو منذر خزاز نسابه گفته است، محمد کنیه اش ابو عبد الله و معروف به صوفی بود و فرزند داشت (۱).

ص: ۴۰۲

۱- عمده الطالب می نویسد: ابو جعفر محمد صوفی مردی نیکوکار بود. در روزگار معتصم در طالقان خروج کرد و مدت چهار ماه استقامت ورزید سپس عبد الله ابن طاهر با وی نبرد کرد و او را دستگیر کرده، به بغداد فرستاد معتصم او را زندانی کرد پس از چند روز از زندان گریخت دوباره او را دستگیر کرد و با شکنجه هرچه تمام تر سر از بدن شریفش

و از فرزندان علی بن عمر اشرف، عمر بن علی است که به شجری معروف بوده و مادرش ام ولد است و چهار فرزند داشته است، دو پسر به نام محمد و علی و دو دختر به نام زینب و عبده.

اما علی بن عمر شجری فرزندی داشته است از جمله بنو کردی که از ایشان بوده، محمد بن علی بن حسن بن احمد بن علی بن عمر بن علی بن عمر اشرف بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام محمد در واسط می زیسته و به کار ناخداگری کشتی اشتغال می ورزیده است.

و اما محمد بن عمر شجری، مادرش زهریه قرشی بوده و از نوادگان او ابو الحسن علی بن عبید الله بن احمد بن علی بن محمد بن عمر شجری است که نوادگان او تا زمان ما برقرارند.

و از ایشان است ابو جعفر محمد شعرانی صاحب الخال که در درب النخله بغداد می زیسته، و فرزند حسن بن احمد بن علی بن محمد بن عمر شجری بن اشرف بوده و فرزندان دختر و پسر داشته، دختری از آن ها به دیلمی و دیگری به ترکی تزویج شده است.

و اما، ابو محمد حسن بن علی بن عمر اشرف، سومین فرزند علی از محدثان بوده است. مادرش ام نوفل دختر عبد الله بن عمرو عبدری است.

سه فرزند داشته است به نام های، محمد و جعفر و علی همگی آن ها فرزند داشته اند.

از جمله (ابو جعفر) محمد بن حسن، مادرش رقیه دختر عیسی بن زید بود که در ری خروج کرد و به اسارت گرفته شد و در نیشابور به زندان محمد بن طاهر افتاد و همان جا درگذشت.

از نوادگان او محمد بن احمد بن محمد بن حسن بن علی بن عمر اشرف است.

پدرم گفته است محمد بن احمد در روزگار معتمد عباسی در قم به چنگ و دندان گرگ طبیعت عبد العزیز بن دلف علیه و علی آباءه و علی خصماء آل محمد آلاف اللعان افتاد و به فرمان او میل به جراحات بدنش فرو کردند و با سخت ترین شکنجه او را به شهادت رسانیدند. و این پیش آمد از درست ترین روایات است. و روایت دیگر آنکه در جنگی که در روزگار مستعین اتفاق افتاد جنابش را شهید کردند و قول صحیح همان قول اول است.

و محمد بن حسن فرزندی داشته است به کنیه ابو الحسین که نامش احمد بوده (۱)، و در بغداد در کنار نهر عیسی به شهادت رسیده و به طبری شهرت داشته است و استاد ما ابو الحسن محمد بن محمد اظهار داشته، نوادگانی از طبری موجود می باشد.

و جعفر بن حسن که فرزند دیگر حسن بن علی بود در روزگار مأمون تولیت صدقات مدینه را عهده دار بود و به لقب دیباجه شهرت داشت. و مادرش محمدیه بود و برادران مادریش طاهر بن محمد نفس زکیه است و از ایشان است ابو جعفر محمد قزوینی، نقیب بصره. ابن حمزه ملقب است به، ستین بن محمد بن حسن بن جعفر بن حسن بن علی بن عمر ابن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام.

نقیب بصره چند فرزند داشت که پیش از این نام برده شده اند. (مراد کتاب مجدی) است. و نقیب برادری داشته است به نام ابو الفضل محمد بن حمزه که او را ابن ستین می گفتند. نوادگان او در بغداد بوده اند. از آن هاست شریف جلیل امجد، ابو الحسن مهدی و برادرش شریف وجیه اتقی ذو الرفعتین، ابو علی نقیب بصره که من با او علاقه دوستی داشتم و شناسای یکدیگر بودیم و در خوزستان می زیست و این دو برادر را ابن شجری

ص: ۴۰۴

۱- عمده الطالب می نویسد: ابو جعفر محمد بن حسن دو فرزند داشته است به نام های احمد اعرابی سابق الذکر و دیگری محمد اعرس و هر دو هم فرزند داشته اند از نوادگان احمد ابو الفضل علی مجل و از آن هاست مانکدیم بن محمد-م.

می گفتند و پدیشان ابو حرب محمّد بن احمد بن محمّد بن حسن بن محمّد ابن جعفر بن حسن بن علی بن عمر بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب علیهم السّلام بوده است و آن دو برادر فرزندان در اهواز و خوزستان داشتند و به اجلاء ملقب بودند.

و اما (ابو الحسن) علی بن حسن بن علی بن اشرف که او را ابن مقعد می گفتند، مادرش محمّديه بوده و خود او به عسکری معروف است. عمر ابن فرج او را از مدینه به عراق آورد و در سن ۷۷ سالگی در گذشت. فرزند او محمّد است که در حجاز می زیست و بلا عقب در گذشت.

بعضی گفته اند دختری داشته است به نام فاطمه و از فرزندان عسکری دیگری است به نام ابو علی احمد که در قم می زیست و صوفی فاضل و عنوان المصری داشته و دارای فرزند بوده است. و از فرزندان عسکری دیگری است به نام ابو عبد الله حسین که شاعر و محدث بوده و به عنوان زیدی مصری شناخته می شده و سال ۳۱۲ هجری در گذشته است.

در نسخه ابو الغنائم و حسن از ابن خداع نسابه نقل کرده، دو شعر زیر از حسین بن علی مصری است:

الحمد لله لم يقعد بنا حال من أن ننال من الاعداء ما نالوا

لكنها قعدت من أن تقوم بنا الى المهمات أحوال و أموال

خدا را شکر که حالی به ما نداده است تا به سرانجامی برسیم که دشمنان ما رسیدند و همچنین ما را گرفتار مهمات احوال و اموال نکرده بلکه، خواسته ما را خود انجام داده است.

و از نوادگان او ابو حرب محمّد است که مراد ابو هاشم را در اصول دین به ابو الحسین بصری یاد می داد و او فرزند حسن امیر کابن جعفر بن محمّد ابن حسین، شاعر زیدی بوده، که او فرزند علی بن حسین بن علی بن عمر ابن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السّلام است. و جعفر بن علی در جنگ محمّد بن زید در باب نیشابور به قتل رسید.

و از فرزندان عسکری حسن بن علی است که صاحب فرزندى بوده، و او ابو محمد حسن بن علی بن حسن بن علی بن عمر بن علی بن الحسين عليه السلام است که ملقب به ناصر کبير و معروف به اطروش می باشد (که شرح حال حاضر مربوط به اوست).

اطروش، سرزمین دیلم را در اختیار داشت و بزرگواری سراینده و فقیه و مصنف بود و کتاب الالفاظ از آثار اوست و مادرش ام ولد بوده است.

پدرم محمد بن علی نسابه گوید: سال ۲۹۰ هجری در روزگار المکتفی عباسی، وارد دیار دیلم شد و در محل هوسم اقامت گزید و در سال ۳۰۱ هجری همراه با لشکر گرانی عازم طبرستان شد و با صعلوک سامانی نبرد کرد و طبرستان را متصرف شد، و در ماه شعبان سال ۳۰۴ هجری درگذشت.

در تعلیقه ابو الغنائم از حسن بصری، از ابو القاسم بن خداع نسابه نقل کرده است، که شبل بن تکین مولای باهله نسابه به اطلاع او رسانید رافع بن هرثمه آن قدر ناصر اطروش را تازیانه زد تا نیروی شنوایی خود را از دست داد (۱).

و شریف ابو القاسم حسینی مسن اشعار زیر را که از طبع اطروش بوده، چنین روایت کرده است:

لهفان جم بلابل الصدر بین الرياض فساحل البحر

یدعو العباد لرشدهم و هم ضربوا علی الاذان بالوقر

فخشیت أن ألقى الإله و ما أبلیت فی أعدائه عذری

فی فتیة باعوا نفوسهم لله بالباقی من الاجر

ص: ۴۰۶

۱-۱- عمده الطالب می نویسد: ابو محمد، امام زیدی های ناصریه است و هنگامی که رافع بر طبرستان چیره شد هزار تازیانه بر ناصر زد و او در نتیجه، شنوایی خود را از دست داد و پس از ۱۴ سال که در دیلم بود سال ۳۰۱ طبرستان را به تصرف در آورد و سه سال و سه ماه آنجا را متصرف شد و در سن ۹۹ سالگی در سنه ۳۰۴ در آمل درگذشت بنابراین سال میلادش ۲۰۵ هجری بوده است-م.

تأسف و ناراحتی قلبی من در دو موضع است در میان بوستان ها و در ساحل دریا، و متأسف آن کسی است که بندگان خدا را هدایت می کند و آن ها را به راه حق می خواند و مخالفان، او را تازیانه می زنند و نیروی شنوایی را از او می گیرند. بیم من از آن است که خدا را ملاقات کنم و در نابودی دشمنان او عذری باقی گذارده باشم. با جوانانی سروکار دارم که خود را در راه او از دست داده اند و در انتظار اجر خدا می باشند. کارهای خود را در اختیار جوانی درآورده اند که جز تلخ کامی و خشمناکی اثر دیگری ندارد.

ابو محمد، ده فرزند داشت. پنج تن آن ها دختر به نام های: میمونه و مبارکه و زینب و ام محمد و ام الحسن. و پنج تن دیگر پسر بودند به نام های: زید و محمد و جعفر و علی و احمد.

زید، فاقد اعقاب بوده است و نیز ابو علی محمد فرزند زیادی نداشت و فرزندش ابو الحسن علی، محدثی در اهواز بود و ابو القاسم جعفر فرزندانش در شیراز و بغداد بودند.

و اما، فرزندش ابو الحسن علی اعور در طبرستان بود و از سرایندگان به شمار می آمد و مادرش ام ولد (۱) و فرزندى داشت به نام ابو الحسن محمد.

ابو عبد الله بن طباطبا نسابه ابقاه الله گفته، کنیه محمد ابو الحسين است و فرزندانى داشته که برخی از آن ها در بلخ بوده اند و ابو عبد الله محمد خلیفه خوانده می شده و محدث و مادرش ام ولد بوده و فرزندانش در بغداد و شیراز و در سرزمین های دیگر بوده اند.

ص: ۴۰۷

۱- عمده الطالب می نویسد: ابو الحسن علی، مذهب دوازده امامی داشت و در ضمن، قصایدی علیه پدرش و همچنین ابن معتز که قصایدی علیه علوی ها سروده بود، می سرود و زیدیه را به تیر زبان خویش هدف هجو قرار می دادم-م.

و ابو علی محمد با دیلمی ها به سر می برده و یکی از فضلا به حساب می آمده است و نیز شیخ ما ابو الحسن بن ابی جعفر نسابه از وی روایت می کرده است. فرزندش معروف به امیرکا با خواهر القادر خلیفه عباسی ازدواج کرد و ابو محمد حسن معروف به بیرخان فرزندانش در استرآباد و جاهای دیگر بوده اند.

پدرم گفته، ابو الحسن علی فرزند دیگری به نام عبید الله داشته است و فرزندى برای او ذکر نکرده و مادرش حسنیه بوده است.

و اما، ابو الحسن احمد بن ناصر بن طباطبا گفته است، وی سپه سالار لشکر پدرش بوده و پدرم در ضمن نامه ای که به من نوشته اظهار داشته است ابو الحسن بن ناصر همسر خواهرزن معز الدوله و از اشراف روزگارش بوده است (۱).

فرزندان احمد عبارتند از، فاطمه کبرا و فاطمه صغرا و علی و ابو علی محمد که ملقب به رضا بوده است. در یکی از اوقات که بر فراز اسبش نشسته بود اسب سکندری خورد و او را به زمین زد و در طبرستان در گذشت و فرزندانى داشت که دیر نپاییدند.

و دیگری ابو جعفر محمد صاحب قلنسوه (کلاه) است.

استادم ابو عبد الله بن طباطبا گفته، ابو جعفر همان ناصر صغیر است که پادشاه دیلم و طبرستان بوده و همان کسی است که سال ۳۵۰ هجری عازم ساحل طبرستان شد و همان زمان حسن بن زید در آنجا بود وی را راه داد تا از آنجا به ری رفت.

ابو جعفر فرزندانى داشته است که در اهواز و اطراف آن به طور پراکنده می زیسته اند. از آن جمله ابو جعفر محمد خوزستانی است که خاله زاده مرتضی همسر خواهر عصمه الدین و ابن جعفر بن محمد بن احمد بن حسن ابن ناصر بن علی بن حسن بن علی بن عمر بن علی بن الحسن بن علی

ص: ۴۰۸

ابن ابی طالب علیه السلام و دیگری ابو الحسن محمّد بن اصغر بن احمد بن ناصر کبیر است. که فرزندان او داشته، از آن جمله: شریف سید ابو احمد محمّد بن حسین بن احمد بن ناصر است که فرزندان او منحصر به دختر بوده، و دیگری ابو محمّد ناصر است که سال ۳۶۸ هجری در بغداد در گذشته است.

شیخ ما ابو الحسن گفته است: ابو محمّد همان ناصر صغیر است که نقیب بغداد بوده و به ناصرک خوانده می شده و فرزندان او داشته است و امروز فرزندان او در بغداد موجودند و از نوادگان او حسین بن احمد ملقب به کیا ابن ناصر صغیر بن محمّد است و از فرزندان ناصر صغیر، فاطمه دختر حسن بن احمد است که به ازدواج ابو احمد موسوی، نقیب النقباء در آمده است و از او دو فرزند والا گوهر و مشهور روزگاران سید مرتضی و سید رضی رضی الله عنهم اجمعین به وجود آمدند (تا بدینجا آنچه لازم بود از کتاب المجدی ایراد کردیم).

باید بگوییم نسخه ای که از کتاب المجد نزد ما موجود است در نهایت اشتباه و نادرستی است چنان که بسیاری از مواضع آن نادرست بوده و ما آن ها را با نظر و تأمل و به قدر امکان تصحیح کرده ایم و در عین حال برخی از مواضع آن نادرست مانده، امید است خدای متعال نسخه صحیحی از آن را به کرمش عنایت فرماید (۱).

پس از این می گوئیم، ابن اثیر در جای دیگر از کتاب کامل نزدیک به محل نخستین می نویسد: در سال ۳۰۲ هجری حسن بن علی اطروش علوی

ص: ۴۰۹

۱- ۱- الذریعه ۲۰ [۱] می نویسد: المجدی در انساب طالبی ها اثر سید شریف نسابه نجم الدین ابو الحسن علی بن ابی الغنائم محمّد بن علی علوی عمری است که از نوادگان عمر اطرف فرزند حضرت امیر المؤمنین علی بوده، در سال ۴۲۳ هجری و در روزگار سید مرتضی از بصره به موصل آمد و حکایت معروفی با سید دارد و تا پس از سال ۴۴۳ زنده بوده است و در ضمن احوال زید شهید می نویسد، که اثنی عشری مذهب بوده و به ابن صوفی معروف، چه آنکه از پدرش تعریف به ابن صوفی کرده و کتابش مفصل و پرفایده است -م.

به طوری که نوشتیم پس از آنکه بر آمل چیره شد از آنجا به جانب چالوس عزیمت کرد و صعلوک از فرصت استفاده کرده، لشکری را از ری به قصد تصرف آمل گسیل داشت. حسن اطروش که از جریان اطلاع یافت عازم آمل شد و لشکریان او را منهزم ساخت.

و حسن بن علی، بزرگواری نیکوسیرت و دادگر بود و مردم در دادگری و نیکوکاری و خوش سیرتی و بر پای داشتن حق چون او ندیده بودند.

ابن مسکویه هم در تجارب الامم، حسن بن علی را نام برده و می نویسد: او داعی زیدی هاست، ابن اثیر گوید او داعی زیدی ها نبوده بلکه، داعی زیدی ها علی بن قاسم است که داماد حسن بوده است.

ابن اثیر در ضمن وقایع سال ۳۰۴ هجری می نویسد: در این سال ناصر علوی صاحب طبرستان در ماه شعبان در سن ۷۹ سالگی در گذشت و سرزمین طبرستان تا سال ۳۱۶ هجری که حسن بن قاسم داعی زیدی ها به قتل رسید در اختیار ایشان بود.

مؤلف گوید: بعضی پنداشته اند که ابو محمد ناصر به شهادت رسیده و ابو محمد را به حسن بن قاسم داعی که شهید شده و داماد ناصر بوده، اشتباه کرده اند و گاهی ممکن است. این توهم را به نظریه ابن مسکویه که ناصر را داعی خوانده است، تقویت کرد لیکن به طوری که پیش از این نوشتیم داعی زیدی علی بن قاسم بوده است نه ناصر.

و از بناکتی در شگفتم که با آنکه در فن تاریخ و دیگر از فنون باخبر است باز هم در تاریخش می نویسد: در روزگار المقتدر بالله ناصر الحق حسن بن علی در بلاد دیلم خروج کرد و کشته شد انتهی و من کشته شدن ناصر را جز در این تاریخ در کتاب های معتبر دیگر ندیده ام.

ابن اثیر، در کامل در ضمن وقایع ۳۱۶ می نویسد: در این سال حسن بن قاسم داعی به قتل رسید و اسفار بن شیرویه دیلمی به اتفاق مرداویج بر طبرستان استیلا پیدا کردند و در آن هنگام حسن بن قاسم در ری بود و بر

آنجا دست یافته بود و اصحاب سید نصر بن احمد را از آنجا بیرون کرد و همچنین بر قزوین و زنجان و ابهر و قم مستولی شده بود و ماکان بن ماک، با وی همراهی می کرد حسن عازم طبرستان شد و در ساری تلافی لشکر دست داد و جنگ سختی در گرفت حسن و ماکان منهزم شدند و اسفار خود را به حسن رسانید و او را از پای در آورد.

باید گفت، علت انهزام حسن بر اثر عمدی بود که اکثر اصحاب حسن آتش آن را دامن می زدند و سببش آن بود که حسن اصحاب خود را به استقامت دعوت و آن ها را از ستمگری بر رعیت ممانعت می کرد و از باده گساری بازمی داشت این گونه اعمال موجبات کینه توزی با حسن را در دل آن ها پابرجا کرد تا به جایی که تصمیم گرفتند هروسندان را که یکی از رؤسای جبل است و دایی مرداوینج و وشمگیر بشمار می آید به حکومت و پیشوایی خویش نامزد کنند و حسن داعی را دستگیر، و ابو الحسین بن اطروش را به جای او برقرار کنند و خطبه به نام او بخوانند.

در آن هنگام که صعلوک مرده بود هروسندان به اتفاق احمد طویل در دامغان به سر می برد به مجردی که احمد از کار اصحاب حسن اطلاع یافت نامه ای به حسن نوشت و او را از رفتار اصحابش اعلام کرده و بر حذر داشت.

و چون هروسندان وارد شد حسن به اتفاق سران لشکرش از او و همراهانش استقبال، و آن ها را برای پذیرایی به کاخ گرگان دعوت کرد و آن ها اطلاع نداشتند که وی از تصمیمی که ایشان علیه او دارند باخبر شده است از طرف دیگر حسن به یاران خود اطلاع داده بود که اراده دارد هروسندان و همراهان او را بکشد و دستور داده بود تا اجازه ندهند یاران ایشان برای دیدار وارد بر آن ها بشوند به مجردی که هروسندان و همراهان او وارد کاخ شدند حسن تصمیمی که آن ها گرفته اند به اطلاعشان رسانید و اعمالی را که آنان انجام داده و موجبات قتل آن ها را فراهم آورده است

خاطر نشان آن ها ساخت سپس دستور داد همگی آن ها را بکشند و فرمان صادر کرد تا اموال ایشان را غارت کردند. کسان مقتولان که از قتل آن ها اطلاع یافتند از حسن رنجیده خاطر شدند و از همراهی با وی امتناع ورزیدند تا حسن کشته شد.

پس از کشته شدن حسن و آسودگی از وی، اسفار دیلمی بر بلاد طبرستان و ری و گرگان و قزوین و زنجان و ابهر و قم و کرج مستولی شد و مردم را به رهبری سعید نصر بن احمد که حکومت سرزمین خراسان را عهده دار بود، دعوت کرد و خود در ساری به کار پرداخت و هارون بن بهرام را به کارگزاری آمل برقرار داشت.

هارون در باطن علاقه خاصی به ابو جعفر علوی داشت و خطبه به نام او می خواند.

اسفار که از این موضوع اطلاع پیدا کرد برای آنکه قبل از هر چیز جلو فتنه و آشوب گری را ببندد به هارون دستور داد با یکی از اعیان و سرشناسان آمل ازدواج کند و ابو جعفر و دیگر رؤسای علوی ها را به مجلس سرور و عروسی خویش دعوت کند هارون بنا به دستور اسفار زنی را از سرشناسان آمل به نامزدی خویش درآورد و در تعقیب آن پیامی برای ابو جعفر علوی فرستاد و او را برای روز معینی به مجلس عروسی خویش دعوت کرد.

اسفار که از چگونگی دعوت و عروسی وی کاملاً خبردار بود پیش از روز معین با شتاب هرچه تمام تر از ساری حرکت کرد و روز معهود وارد آمل شد و بلافاصله به خانه هارون حمله برد و ابو جعفر و دیگر رؤسای علوی را دستگیر و همه آن ها را غل و زنجیر کرده و به بخارا روانه داشت و اینان همچنان در بند اسارت و دسیسه اسفار دیوسیرت بودند تا فتنه ابو زکریا پیش آمد و آزاد شدند. تا بدینجا آنچه را لازم می دانستیم از کامل ابن اثیر آوردیم.

مؤلف گوید، به طوری که در آغاز شرح حال ناصر گفتیم اینجا هم به ظهور پیوسته، آن است که، ناصر از اعتقاد صحیح برخوردار بود و در ردیف علمای اثنی عشریه به شمار می رفت. جز اینکه علامه حلی در بخش دوم از خلاصه که ویژه غیر موثقان است از وی نام برده و برخی از حاشیه نویسان رجال نجاشی در ذیل اظهار نجاشی که نوشته است «کان یعتقد الامامه» چنان استفاده کرده که وی از پیشوایان زیدی بوده و مردم را به امامت خویش می خوانده و حال آنکه این اعتقاد به جهاتی نادرست و یاوه است.

اولاً، ناصر الحق در کتاب انساب الائمه و موالید ایشان علیهم السّلام یک یک ائمه طاهرین را تا حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف را نام برده است و این ذکر نام خود حاکی از آن است که وی معتقد به ائمه اثنی عشر علیهم السّلام بوده است.

ثانیاً، اینکه نوشته است ناصر آثار بسیاری در امامت نوشته دلیل بر امامی بودن است.

ثالثاً، موضوعی را که ذیلاً درباره وی از شیخ بهایی رحمه الله نقل می کنیم.

رابعاً، نجاشی در ذیل ذکر نام او جمله رحمه الله را درباره او نوشته است و این ترحیم دلیل بر امامی بودن اوست هر چند علامه در مقام نقل قول نجاشی جمله رحمه الله را از کلام نجاشی اسقاط کرده است.

دلیل پنجم را مؤلف در اصل نسخه ایراد کرده، لیکن در نسخه حاضر مطبوع، محلس خالی است او ممکن است مراد نجاشی که گفته است «یعتقد الامامه» نظرش آن باشد که ناصر به مسأله امامت به همان چشم می نگریسته که شیعه می نگرد و اعتقادش در این خصوص همانا اعتقاد دوازده امامی هاست و امثال این لفظ در خصوص امامت و دیگر مطالب اصولی فراوان است (ممکن است همین نظریه را هم دلیل پنجم دانست).

باز مؤلف گوید، آنچه را که ما فهمیدیم و ایراز داشتیم، کلام استاد استناد ما (مجلسی رحمه الله) نیز دایر در اطراف آن بوده است آنجا که در اثر مختصر خود که راجع به فن رجال تألیف کرده است، به مناسبت ذکر نام ناصر الحق می نویسد: حسن بن علی بن حسن اطروش مدحی درباره او رسیده و او همان کسی است که به لقب ناصر الحق ملقب شده است، و زیدیه او را امام و پیشوای خود می دانند.

بنابراین، هرگاه ناصر الحق انسان فاسدالعقیده ای بود چگونه او را ممدوح می دانسته و از وی ستایش به عمل آورده اند با آنکه در اصطلاح رجالی ها کلمه ممدوح را به کسی اطلاق می کنند که امامی مذهب باشد و ظاهر از کلمه ممدوح همان است که گفته شد.

بلکه من می پندارم استاد علامه کلمه مدح را از جمله نجاشی فرا گرفته آنجا که گفته است: «کان یعتقد الامامه» و حال آنکه علامه و پیروان او از این جمله معنای مخالف آن را برداشت کرده اند.

و ممکن است استاد علامه کلمه مدح را از گفته دیگر نجاشی فرا گرفته باشد که گفته است، رحمه الله و هم ممکن است جمله «فیه مدح» را از هر دو جمله کان یعتقد الامامه و رحمه الله استفاده کرده باشد.

به هر تقدیر جمله «کان یعتقد الامامه» که نجاشی گفته محمول بر نکوهش و مذمت از ناصر نخواهد بود (فتبصر).

مؤلف، در تعقیب مطالب یادشده، اظهار می دارد، شیخ بهایی قدس سره در رساله ای که به منظور اثبات وجود حضرت صاحب الزمان علیه السلام در حال حاضر تألیف کرده، مطالبی راجع به ناصر نوشته است که شایسته است همگی کلام او را در اینجا نقل کنیم زیرا، کلام او به حقیقت سودمند به مقام و اثبات مرام ما می باشد.

معظم له می فرماید دانشوران محقق ما معتقدند که ناصر الحق از لحاظ امور دینی پیرو حضرت صادق علیه السلام بوده است و ما این حقیقت را می توانیم

از برخورد با آثار او به دست آوریم. و از آنجا که با گروه های پراکنده سروکار داشته و آن ها را به یاری خود دعوت می کرده است، پاره ای از کارها را که موجب تألیف قلوب بوده انتشار داده است تا بدان وسیله از انصراف مردم از کمک به او جلوگیری به عمل آورده باشد. چنان که دستور داده است تا در وضو، جمع بین غسل و مسح کنند و همچنین در دعای دست، قنوت امامیه و شافعیه را بخوانند و در تحلیل و تحریم متعه تظاهر به توقف و تردد کرده است.

همان طور که در یکی از کتاب هایش ابراز می دارد نکاحی که موجب میراث می شود همان نکاحی است که به اجازه ولی و با حضور دو شاهد به انجام برسد و نکاحی که موجبات ارث را ایجاد نمی کند نکاح متعه است.

و معمول صحابه در روزگار پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله آن بود که زنان را به عقد متعه و انعقاد موقت درمی آوردند پس از آن یکی از صحابه اظهار داشت که رسول خدا صلی الله علیه و آله، نکاح متعه را در روز خیبر حرام کرد. از طرف دیگر اجماع امت، بر حرمت و حرمت آن منعقد نشده است و نکاحی را که امت بر حرمت آن اجماع نکرده اند دوست نمی دارم و به انجام آن هم دستور نمی دهم و هرگاه پای اختلاف امت در میان باشد توقف در آن صواب است.

و در کتاب المسترشد گوید، زمین با همه اهل خود به اندازه یک چشم به هم زدن از حجتی که بندگان را به آیین حق تعالی باقی بدارد، خالی نیست و مادام که آسمان ها و زمین پابرجاست، وجود حجت لازم است.

و در همان کتاب این حدیث را که از حضرت مولا علی علیه السلام روایت شده، نقل کرده است و آن این است که فرمود «لا تخلو الارض من قائم لله بحجه اما ظاهر مشهور او خائف مغمور» زمین از وجود قائمی که حجت خدا را به اتمام رساند خالی نبوده است. این حجت یا ظاهر است و همگان او را می شناسند یا بيمناك است و در پس پرده استتار.

و همین حدیث را دانشوران زیدی مذهب از حضرت مولا علی علیه السلام روایت کرده اند.

به دنبال آن باید بگوییم شگفت نیست که ناصر با آنکه از سوی یارانش به عنوان امام زمان پذیرفته شده بود، در عین حال ادعای امامت برای خود نکرده و سببش آن است که ما به بسیاری از تابعان می رسیم که اموری را برای متبوعشان اثبات می کنند و او از همه آن ادعاها متنفر است چنان که نصیری و علی اللهیان امیر المؤمنین علیه السلام را بدون واسطه خالق آسمان ها و زمین می دانستند و هرچه حضرت مولا علیه السلام از این انتساب اظهار تبری و تنفر می کرد و می فرمود: من بنده آن کسی هستم که آسمان ها و زمین را به وجود آورده است نه خالق آن ها، نمی پذیرفتند و در عقیده خود پابرجا بودند تا اینکه حضرت مولا علیه السلام آن ها را با آتش سوزانید.

بنابراین، هرگاه مردم خردمندی معتقد به الوهیت حضرت مولا علی علیه السلام بوده باشند، جای هیچ گونه تعجبی نیست که گروهی از خردمندان هم معتقد به امامت ناصر الحق بوده باشند. تا بدینجا کلام شیخ بهایی رحمه الله به پایان می رسد.

مؤلف پس از این می گوید: در چندین موضع از گفتار شیخ جای اظهار نظر است.

و در تعقیب آن می گوییم ناصر الحق در کتابی که به نام الناصریات و به منظور ایراد صد مسأله از مسائل اصول و فروع تدوین کرده و همان را نواده بزرگوارش سید مرتضی رحمه الله در ضمن کتاب معروف به، المسائل الناصریات تهذیب کرده مطالبی را در اصول و فروع ایراد کرده است که با مذهب زیدیه موافقت دارد و به همین مناسبت است هنگامی که، سید به عده ای از این مسائل می رسد آن ها را رد می کند و مذهب حق امامیه را به جای آن ها برقرار می دارد. مگر اینکه بگوییم، الناصریات از آثار ناصر الحق نبوده و آن ها را ناصر صغیر تدوین کرده است.

پس از این در شرح حال سید مرتضی خواهیم گفت که مادر او و برادر ارجمندش سید رضی، فاطمه دختر حسین بن احمد بن حسن ناصر الحق اطروش صاحب الدیلم است و هموست که به ازدواج شریف نقیب طاهر اوحد ذو المناقب، ابو احمد حسین پدر سید مرتضی و سید رضی درآمده است و این دو بزرگوار از آن سیده طاهره به وجود آمده اند.

و همچنین بزودی در شرح حال سید مرتضی می گوئیم، مؤلف عمده الطالب، نسب ناصر الحق را جوری ایراد کرده، که منافی با اظهار دیگران می باشد به ویژه مخالف با کلام صاحب المجدی است و من اعتمادم به کتاب مجدی بیشتر از کتاب عمده الطالب است؛ زیرا بصیرت او در نسب شناسی بیشتر از مؤلف عمده الطالب می باشد علاوه بر اینکه وی، مقدم بر مؤلف عمده است.

پس از این می گوئیم سید مرتضی در آغاز مسائل الناصریات می نویسد (۱).

ص: ۴۱۷

۱-۱- مطالبی را که مؤلف قدس سره از آغاز مسائل ناصریات در اینجا یاد کرده نظر به اینکه در چاپ مطبوع موجود نبوده و مفقود گردیده اینجانب خلاصه ای از آن را در این پاورقی ترجمه می کنم پس از حمد خدا می نویسد: مسائل فقه الناصر رضی الله عنه در اختیار من قرار گرفت و به شرح و بیان موافق و مخالف آن پرداختم و من به تبیین اثر این فاضل بارع کرم الله وجهه احق و اولی هستم زیرا او جد مادری من است چه آنکه مادرم فاطمه دختر ابو محمد حسن بن ابو الحسین احمد سپه سالار پدرش ناصر کبیر ابو محمد حسن است و ناصر اصل من و دوده من است و نسب او نسبی است که فضیلت و نجابت و ریاست او را به خود اختصاص داده است پس از این به ترجمه اجمالی اجداد خود پرداخته از جمله ابو محمد حسن معروف به ناصر پدر و مادرش را که بزرگواری معظم بوده و در روزگار معز الدوله می زیسته و سید مرتضی او را دیده سال ۳۶۸ در بغداد در گذشته است و سال ۳۶۲ که پدر سید از نقابت اعتزال جسته به جای او به نقابت نامزد شده و پدر او ابو الحسین احمد سپه سالار لشکر پدرش ناصر الحق بوده مردی فاضل و دلاور و نجیب بوده و مقاماتی داشته است که جای ذکر آن ها نمی باشد و اما ابو محمد ناصر کبیر فضیلت و علم و زهد و نقابتش از خورشید روشن تر بوده و او کسی است که اسلام را در سرزمین دیلم رواج داد و مردم را از صراط گمراهی به شاهراه هدایت راهنمایی کرد و از جهل به علم گرایش داد و سیرت جمیل او بیشتر از آن است که به شماره آید و ظاهرتر از آن است که پوشیده باشد و کسی که طالب سیرت پسندیده او باشد باید آن را از محال مربوط به آن به دست آورد باری مسائل الناصریات مشتمل بر دو بیست و هفت مسأله در مسائل فروع

۱۵۸- شیخ حسن بن علی بن محمود عاملی

شیخ معاصر می نویسد: وی دایی زاده پدرم بوده است و فاضلی فقیه و صالح می باشد.

۱۵۹- سید حسن عینائی عاملی

وی از جمله مشایخ و عرفا و صلحا بوده است.

سید محمّد بن محمّد بن حسن حسینی عاملی مشهور، به ابن قاسم در کتاب الاثنی عشریه فی المواعظ العددیه، می نویسد: یکی از دوستان که مورد اطمینان من بوده، می گفت: سید از جمله سادات دهکده عیناث بوده است، و او را سید حسن می خواندند و اهل کشف و کرامت بود و ممکن است در روزگار ما و در شهرهای ما هم مشهور باشد. معمول آن بوده که هرگاه مردم به پاره ای از امور نیازمند می شدند در کاغذی کلمه (ضمیر) را می نوشتند و برای او ارسال می داشتند. او هم در ذیل همان کلمه می نوشت نیت تو چنین و چنان است. هرگاه صلاح در انجام آن بود نویسنده را به انجام آن دستور می داد و در غیر این صورت او را از انجام آن کار بازمی داشت و جهت نامناسب بودن آن را متذکر می شد.

مؤلف گوید، صدور این چنین امور از غیر انبیا و اوصیا علیهم السّلام از نظر من قابل قبول نیست اما شیخ راوی ابن قاسم، اگر چه از علماست در عین حال و به طوری که از کتاب او استفاده می شود تمایلی به تصوف داشته و این موضوع هم از ادعاهای صوفیان است.

۱۶۰- شیخ ابو محمّد حسن بن عیسی بن ابی عقیل نعمانی حذاء

پیش از این به عنوان حسن بن علی بن ابی عقیل ذکر شده است و همچنین تحقیق لازم را درباره نسب او متذکر شده ایم.

۱۶۱- حسن بن غیاث الدین جرجانی «گرگانی»

وی، از فضلالی عصر خویش و از اکابر علمای شیعه بوده است و من کتابی پارسی در فقه از آثار او را دیده‌ام. لیکن از روزگار او و از چگونگی احوالش اطلاعی ندارم.

۱۶۲- شیخ ابو محمد حسن

وی، فاضلی صالح بوده است و از روزگار او اطلاعی ندارم لیکن شیخ حسن بن سلیمان شاگرد شهید اول در کتاب محتضر از وی یاد کرده، و او را به صلاح و نیکوکاری ستوده است.

شیخ سلیمان گفته: کتاب معراج از آثار اوست و از این کتاب استفاده می‌شود ابو محمد از حسن بن متیل دقاق روایت می‌کرده است.

۱۶۳- افضل الدین حسن بن فادار قمی

وی، از ادبا و از پیشوایان لغت به شمار است.

شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست، از وی روایت می‌کرده و خود او به طوری که در ذیل نام شیخ افضل الدین حسن بن علی مهابادی نوشتیم از امام افضل الدین حسن بن علی بن احمد بن علی مهابادی روایت می‌کرده است. لیکن منتجب الدین در فهرست، ترجمه مستقلی از نام و نشان او تدوین نکرده است.

میرمنشی در رساله مفاخر قم و ما فیها می‌نویسد: حسن بن فادار از مشایخ بلده طیبه قم و از ادبا به شمار بوده، و در روزگاری که می‌زیسته هیچ یک از فضلا مانند او در فن لغت مهارت نداشته و از اساتید علم لغت محسوب می‌شده و شیخ منتجب الدین او را پیشوای لغت معرفی کرده است.

۱۶۴- شیخ حسن فتونی عاملی نباطی

شیخ معاصر در امل الآمل می‌نویسد: وی، فاضلی صالح و معاصر با شهید اول بوده است.

مؤلف گوید، من خط شریف او را بر پشت نسخه ای از کتاب مسائل شهید اول دیده ام و خطش متوسط بوده است.

۱۶۵- شیخ رضی الدین ابو نصر حسن بن شیخ امین الدین ابو علی

فضل بن حسن بن فضل طبرسی

وی، فاضلی کامل و شعله فروزان حقیقت و فقیهی محدث و با جلال و مؤلف مکارم الاخلاق و معالم الاعلاق بود و از پدرش روایت می کرده است و شیخ مذهب الدین حسین بن رده از وی روایت کرده است.

او و پدرش امین الدین مؤلف مجمع البیان و فرزندش ابو الفضل علی بن حسن مؤلف مشکاه الانوار از اجله علما و مشاهیر فضلا بوده اند.

استاد استناد ما ایده الله تعالی در آغاز بحار الانوار می نویسد: برخی از علما کتاب مکارم الاخلاق را از آثار شیخ ابو علی طبرسی پدر صاحب ترجمه می دانند و این انتساب درست نیست بلکه، مکارم الاخلاق تألیف فرزندش ابو نصر حسن بن فضل است و فرزند خلفش در کتاب مشکاه الانوار بدان تصریح کرده است و همچنین کفعمی در ملحقات کتاب الدرر الوقیه و در بلد الامین بدان تصریح فرموده است.

پس از این، استاد فرموده، شهرت کتاب مکارم الاخلاق مانند شهرت خورشید است در آسمان چهارم و مؤلف آن از اعلامی است که گروهی از بزرگان از وی ستایش کرده اند.

مؤلف گوید: به طوری که از بخشی از مواضع کتاب مکارم الاخلاق استفاده می شود، کتاب مکارم را مؤلف آن در روزگار زندگی پدرش تألیف کرده است.

کفعمی در فصل بیست و ششم از مصباحش می نویسد: کتاب مکارم الاخلاق از آثار شیخ رضی الدین فرزند شیخ ابو علی طبرسی است.

و از برخی از آثار استفاده می شود، کفعمی در اصل الدرود الواقیه تصریح کرده است که مکارم الاخلاق تألیف رضی الدین ابو نصر بن امام امین الدین ابو علی فضل طبرسی است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: حسن بن فضل بن حسن طبرسی از فضلا و محدثان بوده و کتاب مکارم الاخلاق از آثار اوست. و بعضی کتاب جامع الاخبار را از تألیفات او شمرده اند و گاهی هم کتاب جامع الاخبار را به محمد بن محمد شعیری نسبت داده اند، لیکن این دو نسخه متفاوتند.

مؤلف گوید، علت اشتباه آن است که فرزندش ابو الفضل علی در آغاز مشکاه الانوار می نویسد: پدرش حسن، کتابی به نام جامع تألیف کرده است.

در این روزگار نسخه های کتاب مکارم الاخلاق که به پارسی نوشته شده است، در میان مردم شهرت دارد و به طوری که گفته می شود کتاب مزبور ترجمه خود مؤلف بوده، لیکن صحت آن ثابت نشده است.

آری، من منتخب و ملخص آن را که به پارسی نوشته شده است، دیده ام و ممکن است ترجمه آن، از اعلام دیگری بوده باشد.

اما راجع به انتساب جامع الاخبار باید بگویم، شیخ معاصر در یکی از رساله هایش بالصراحه کتاب جامع الاخبار را از آثار طبرسی می نویسد، و در اینجا یعنی، امل به عنوان انتساب متذکر شده است.

در هر حال هرگاه مرادش از جامع الاخبار همان نسخ مشهور آن باشد، بدون شک اشتباه است زیرا، خود مؤلف جامع الاخبار در باب تقلیم اظفار (ناخن گرفتن) یعنی در فصل شصت و چهارم می نویسد: قال محمد بن محمد مؤلف هذا الكتاب قال ابی فی وصیته الی قلم اظفارک. پدرم توصیه کرد ناخن هایم را بگیرم.

از غریب آنکه، بعضی علما از آخر عبارت یاد شد چنان فهمیده اند که کتاب جامع الاخبار از آثار شیخ صدوق است و آغاز عبارت را فراموش کرده اند. گذشته از این نام صدوق محمّد است و نام پدرش علی است و حال آنکه نام پدر مؤلف جامع الاخبار محمّد است و شگفت آورتر آنکه، بعضی از علما جامع الاخبار را از تألیفات شیخ ابو علی طبرسی پدر مؤلف مکارم الاخلاق دانسته اند و علت این انتساب اشتراک در لقب طبرسی است که پدر و پسر بدان ملقب بوده اند.

و فرزندش علی در آغاز مشکاه الانوار گوید، پدرم ابو نصر حسن پس از آنکه کتاب مکارم الاخلاق را تألیف کرد و مورد پسند همگان واقع شد، به تألیف دیگری که جامع اقوال و محاسن احوال بوده باشد، پرداخت و بدین مناسبت اخبار زیادی که از کتاب های مشهوره اصحاب بدست آورده بود در آن گرد آورد لیکن، اجل مهلتش نداد و کتاب جامع به انجام نرسید. پس از چندی گروهی از مؤمنان که توجه خاصی به اعمال خیر داشتند از من خواستند تا این کتاب را تألیف کنم. تا به آخر آنچه که در ترجمه اش خواهیم نگاشت (۱).

۱۶۶- شیخ عز الدین حسن بن فضل

وی، از اجلای علمای امامیه و فقهای ایشان بوده است. و به طوری که از اجازه شمس الدین محمّد بن مؤذن جزینی پسرعموی شهید اول، که به شیخ علی بن عبد العالی میسی معروف است، بدست می آید، شیخ شمس الدین از شیخ عز الدین روایت می کرده است و دور نیست که عز الدین از علمای جبل عامل بوده باشد.

ص: ۴۲۲

۱-۱- در پاورقی از اعیان الشیعه ۲۳ [۱] نقل کرده رضی الدین سال ۵۴۸ در شب عید قربان در سبزوار در گذشت و جنازه ی او را به مشهد حمل، و در قتلگاه دفن کردند ظاهر آن است که این تاریخ مربوط به پدر اوست که صاحب مجمع البیان است و تاریخ وفات رضی الدین حسن معلوم نیست-م.

مؤلف گوید، از نسخه اجازه شمس الدین که نزد ما موجود است بدست می آید که شمس الدین از عز الدین روایت می کرده است و حال آنکه ممکن است اشتباهی از کاتب اتفاق افتاده باشد. و ابن مؤذن جزینی مذکور از شیخ جمال الدین بن حاج علی روایت می کرده است و جمال الدین از عز الدین روایت داشته، بنابراین شمس الدین به واسطه از عز الدین روایت می کرده است (۱). و توجه به این نکته هم لازم است که عز الدین فرزند شیخ طبرسی نبوده، زیرا میان این دو تن فاصله بسیاری است.

۱۶۷- حسن بن فقیه

ابن شهر آشوب می نویسد: وی، کتابی دارد راجع به اسامی حضرت امیر المؤمنین علیه السلام.

۱۶۸- سید حسن بن کبش حسینی

وی، عالمی نبیل و فاضلی جلیل و از اصحاب امامیه است و کتابی دارد که اخبار عدیده ای را که در محل خود ارزنده اند، جمع آوری کرده است.

شیخ حسن بن سلیمان شاگرد شهید اول، در کتاب المحتضر از وی یاد کرده، و کتاب مذکور را به وی نسبت داده و اخبار زیادی را از آن نقل کرده است و ظاهر آن است که، سید حسن از متأخران بوده است چه آنکه، شیخ حسن در بعضی از مواضع المحتضر می نویسد، السید المرحوم.

۱۶۹- سید حسن کیا بن قاسم بن محمد حسینی

منتجب الدین گوید: سید حسن، صالحی مقدس و فقیه بوده و مراتب علمی را از جدم، شمس الاسلام فرا گرفته بوده است.

ص: ۴۲۳

۱- ۱- صورت اجازه جزینی در مجلدات اجازه بحار آمده، و تاریخ آن محرم الحرام سال ۸۸۴ هجری است و در آن اجازه خطاب به میسی فرموده است: و اجزت له الروایه الی ان قال عنی عن الشیخ جمال الدین بن الحاج علی و عن الشیخ عز الدین حسن بن فضل، ظاهر این عبارت حاکی است که جزینی از عز الدین و جمال الدین روایت می کرده و اشتباه کاتب در حرف واو عطف است-م.

مؤلف گوید، مراد از جدش، شمس الدین حسن بن حسین بابویه قمی است.

و «کیا» واژه پارسی است و به معنای بزرگ و رئیس است.

به گمانم در یکی از تفسیرهای مثنوی مولوی چنین یافته ام که «کیا» به زبان پارسی به معنای بزرگوار است و به گمان من لفظ کیا از لغات مردم گیلان و طبرستان و یا شهرهای دیگری است که در جوار گیلانی ها و طبرستانی ها زیست می کنند، چنان که نظیر این اسم در میان آنان مصطلح است و می گویند: کار کیا، یعنی بزرگ.

مؤید اینکه لفظ کیا از واژه های پارسی است آن است که می گویند، فلانی کیای فلان است یعنی امور آن چیز در دست و اختیار اوست.

و ممکن است «الکها یا الکیا» که در حال حاضر متداول در میان مردم ترکیه است به همان معنا باشد و عرب، الکیا را به صورت عربی در آورده و «الکی» گفته و بالاخره الکی هم به معنای بزرگ است و بلکه اصطلاح صحیح آن «الکیا» بوده که بعدها عوام مردم یا را حذف کرده و ها را به آن افزوده، و «الکها» گفته اند.

۱۷۰- حسن بن متویه سندی

وی از دانشوران متقدم بوده است.

علامه حلّی رحمه الله، در ایضاح اشتباه از وی نام برده است و شیخ فرج الله حویزروی در رجال خود نیز از آن کتاب یاد کرده و متعرض قدح و مدح او نشده است بلکه تصریح نکرده که ابن متویه از علمای اصحاب ما بوده باشد.

باید گفت در نسخه هایی که ما از ایضاح الاشتباه دیده ایم، نام ابن متویه را، حسین (به تصغیر) یاد کرده چنان که ما هم در موضع مناسبش متعرض خواهیم شد.

لیکن شیخ فرج الله مذکور، در ایجاز المقال که وی را از ایضاح نقل کرده، به عنوان حسن (مکبر) نام برده، و بدان تصریح کرده است. و ما هم به همین نام او را در این باب آورده ایم.

علامه در کتاب ایضاح الاشتباه گوید (۱): ممکن است مترجم حاضر پدر شیخ فخر الدین احمد بن حسین بن محمد بن متویه اصفهانی است که، معروف به ابن متویه بوده و این عالم، صحیفه ادریسیه را از سریانی به عربی برگردانیده، و در روزگار صدوق بلکه، در عصر مفید می زیسته است.

متویه به رویه، سیبویه، و نبطویه، و دیگر از اسمای فارسی است که در آخر آن لفظ ویه الحاق می شود، و شرح اختلافی که در این باره است پیش از این گفته شده، و در آینده هم در بخش دوم در باب الف، به مناسبت ترجمه شیخ فخر الدین احمد مذکور، بدان اشاره خواهد شد.

۱۷۱- شیخ حسن بن محمد

محمد بن جعفر مشهدی در مزار کبیرش گوید، حدیث کرد ما را حسن ابن محمد از بعضی اعلام، از سعد بن عبد الله اشعری. مؤلف گوید: گمان من آن است که در سند مزبور اسامی چندی از قلم افتاده باشد.

زیرا درست نیست حسن بن محمد با یک واسطه از سعد اشعری روایت کرده باشد و محتمل است، این کلام بقیه ای از کلام صاحب انوار باشد که پیش از این ذکر آن آمده و یا از آثار صدوق رحمه الله مأخوذ داشته باشد.

و شیخ حسن بن سلیمان شاگرد شهید اول در کتاب احوال المحتضر بدین عبارت می نویسد: و من کتاب المعراج تألیف الشیخ الصالح، ابن

ص: ۴۲۵

۱- ۱- عبارت علامه در ایضاح در نسخه مطبوع از این کتاب وجود ندارد و ما عبارت معظم را از ایضاح بدین شرح نقل می کنیم در باب حاء می نویسد: الحسين بن متویه به فتح المیم و تشدید التاء و المنقطه فوقها نقطتین المضمومه و اسکان الواو و الیاء المنقطه تحتها نقطتین ابن السندی بالسین المهمله و النون-م.

محمد الحسن رضی الله عنه، قال حدثنا الحسن بن متیل الدقاق، قال حدثنا سلمه بن الخطاب، عن منیع بن الحجاج، عن یونس بن صباح المزنی، عن ابی عبد الله علیه السلام الخ.

از عبارت بالا- بدست می آید که حسن بن محمد از پیشینیان اعلام بوده است و از اینکه محمد بن جعفر مشهدی از وی بلاواسطه روایت می کرده، معلوم می شود وی، از متأخران بوده است. و این دلیل بر آن است که، حسن ابن محمد دو تن بوده اند «فتأمل».

در ذیل آنچه گفته شد به اشکال دیگری می رسم که حسن بن متیل دقاق (۱)، و همچنین گروهی از اعلام که در آغاز اسناد اخباری که از کتاب معراج روایت شده، نام برده شده اند، از مشایخ صدوق هستند و کتاب معراج هم از آثار شیخ صدوق قدس سره می باشد.

مگر اینکه بگوییم، شیخ حسن هم کتابی به نام معراج داشته و مشایخی که از آن ها روایت کرده است مشایخ صدوق می باشند. و شیخ حسن در کتاب معراجش از کتاب معراج صدوق استفاده کرده و تغییری در اسانید نداده است و نیز سند خود را به آن کتاب اضافه نکرده و سند خویش را به سند او اتصال نداده است.

و مؤید نظریه ما آن است که حسن بن سلیمان یادشده، پس از آنچه را که از وی نقل کردیم بدین مضمون می نویسد، از همان کتاب نیز صدوق به اسناد خود از ابو الحمرا و هم یار رسول خدا چنین روایت کرده است.

و در جای دیگر از کتاب معراج صدوق به طور استقلال روایات دیگری را نقل کرده است.

ص: ۴۲۶

۱-۱- ابن داود می نویسد: حسن بن متیل از وجوه اصحاب ما بوده و اخبار بسیاری نقل کرده و کلمه متیل را به ضم میم و تضعیف تاء مفتوحه و سکون یا ضبط کرده و علامه در ایضاح نام او را حسین و کلمه متیل را به فتح میم و تشدید تا ضبط کرده و توضیح الاشتباه پس از نقل آنچه را از اصل ایراد کردیم اضافه کرده است علامه رحمه الله گوید، طریق صدوق به ابن ناجیه صحیح است؛ زیرا در آن طریق ابن متیل وجود دارد-م.

عاملی دمشقی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: عز الدین فاضلی فقیه و جلیل القدر بوده و از محضر فخر المحققین محمد بن حسن بن یوسف بن مطهر حلّی رحمه الله یعنی فرزند علامه بهره یابی کرده و من اجازه عامی که فخر الدین به خط خود بر پشت کتاب قواعد پدرش برای او نوشته است، و تاریخ آن ۷۵۳ هجری می باشد دیده ام.

فخر الدین در این اجازه از وی کمال بزرگداشت را به عمل آورده است و می نویسد: قرأ علی مولانا الشیخ الاعظم الامام المعظم شیخ الطائفه مولانا الحاج عز الحق و الدین ابن الشیخ الامام السعید شمس الدین محمد بن ابراهیم بن حسام الدمشقی.

«دمشقی» به کسر دال منسوب به دمشق است.

۱۷۳- سید کمال الدین حسن بن محمد آوی حسینی

از این پس به عنوان سید کمال الدین حسن بن محمد بن محمد آوی حسینی خواهد آمد.

شیخ معاصر در امل می نویسد: وی، فاضلی جلیل بود و ابن معیه از وی روایت می کرده است و پس از این حسن بن محمد بن محمد خواهد آمد.

مؤلف گوید مرادش آن است که، حسن بن محمد و حسن بن محمد بن محمد هر دو نام و نشان یک تن است و حق هم همین است که هر دو نام و نشان یک تن باشد زیرا، انتساب به جد فراوان است «آوی» با الف ممدوده و واو نسبت به آوه که شهرکی است به نام، در نزدیک ساوه از سرزمین های عراق عجم و آن محل را هم آبه، با بای یک نقطه می گویند.

دمشقی سکا کینی

مؤلف گوید: او و پدرش محمد از دانشوران بزرگ شیعه بوده اند و از این پس ترجمه پدرش را ذکر خواهیم کرد و فرزندش به خاطر شیعه گری شهید شده است.

ابن حجر عسقلانی که از علمای عامه است در الدرر الکامنه می نویسد: حسن بن محمد بن ابی بکر سکا کینی پدرش مرد فاضلی بود و بسیاری از دانش ها را فرا گرفته بود و از شیعیان به شمار می آمد لیکن توجهی به نکوهش دیگران و غلو نداشت. اما فرزندش در شیعه گری غلوی به تمام داشت و این معنی در پیش قاضی شرف الدین مالکی، در شهر دمشق به ثبوت رسید و در ضمن آن ثابت شد که وی آن دو تن را نسبت به کفر داده و دخترانشان را به کار ناپسند منسوب ساخته است و نسبت به جبرئیل هم اظهار داشته که وی بر غیر رسول خدا صلی الله علیه و آله هم نازل می شده و امثال این ها و از آنجا که اعمال برخلاف او نزد قاضی به ثبوت رسید وی، دستور داد تا در بیست و یکم ماه جمادی الاولی سال ۷۴۴ هجری در سوق الخیل (بازار اسب فروش ها) گردنش را زدند و به عمرش پایان دادند.

مؤلف گوید، نسبتی که به وی انتساب داده اند که درباره جبرئیل چنین و چنان گفته است، از افتراهای گواهان متعصب و دشمن می باشد. خدا او را رحمت و قاتلان او را از رحمت خویش محروم کند.

۱۷۵- شیخ حسن بن محمد بن ابی جامع عاملی

شیخ معاصر می نویسد: وی، فاضلی فقیه و صالحی صدوق و معاصر با شهید سعید رحمه الله بوده است.

مؤلف گوید، حقیقت آن است که وی، برادر شیخ احمد بن محمد بن ابی جامع عاملی شاگرد احمد بن بیضایی و شیخ علی کرکی نبوده زیرا،

ص: ۴۲۸

فاصله میان این دو زیاد است و ممکن است شیخ حسن از نیاکان شیخ احمد بوده باشد.

۱۷۶- عزّ الدّین حسن بن محمّد بن احمد بن نجّا اربلی نحوی ضریح

(نابینا)

وی، از ادبا و حکما و شیعیان امامی مذهب بوده است.

سیوطی در بغیة الوعاه پس از بیان نسب او به نحوی که ما نوشتیم اظهار می دارد، او فیلسوفی رافضی بوده است.

و از ذهبی نقل کرده است که عزّ الدّین در فنون عربیت و ادبیات مهارت ویژه ای داشته و ریاست علوم گذشتگان را عهده دار بوده است او در دمشق می زیسته و فنون فلسفه را به مسلمانان و کتابی ها و دیگر از متفلسفان یاد می داده و از سوی آن ها مورد احترام بوده است. تنها نقصش آن بوده که به انجام نماز اعتنایی نداشته و رخسارش نازیبا بوده است و از نجاسات احتراز نمی کرد. و در عین نابینایی به زخم ها و جریحه های پلیدی گرفتار بوده است. در سرودن هجویات ید طولایی داشته و انسانی هوشمند و باحافظه و نیکو محضر بوده و شعر را در کمال استادی می سروده است.

هنگامی که قاضی شمس الدّین ابن خلکان به ملاقات او رفت با قاضی، هم مجلس نشده و به همین مناسبت قاضی ناراحت شده، او را مورد بی مهری قرار داد.

دمیاطی پاره ای از اشعار و نظریات ادبی او را روایت کرده است (۱).

عزّ الدّین در ماه ربیع الآخر سال ۶۶۰ هجری در گذشت و هنگامی که در بستر احتضار افتاده بود و آخرین لحظات را طی می کرد این آیه را تلاوت کرد: أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَ هُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ (۲) آگاه باشید که خدا از

ص: ۴۲۹

۱-۱- در اصل کتاب، «دمیاطی» آمده است، گویا اشتباه باشد و اصل آن «دمیاطی» است که نام شهری است میان تنیس و مصر-م.

۲-۲- سورة الملك: ۱۴. [۱]

آفریدگان خود باخبر است و از احوال آن‌ها اطلاع دارد و بدیشان مهربان است. سپس گفته صدق الله (العلی) العظیم یعنی خداوند بزرگ راست فرموده، و ابن سینا دروغ گفته پس از این از دنیا رفت.

زادگاه وی نصیبین بوده که در سال ۵۸۰ هجری در آنجا متولد شده است از اشعار اوست:

هل تعشق العینان ما لا تری فقلت و الدمع بعینی غزیر

ان کان طرفی لا یری شخصها فانها قد صورت فی الضمیر

از من سؤال شد که آیا دیدگان، آنچه را که نمی بیند بدان عشق می ورزند در حالی که اشک از چشمم جاری بود، پاسخ دادم: هرگاه چشمم او را مشاهده نکند پیکره اش در دل من نقش می بندد.

مؤلف گوید، به مناسبت اینکه سخن از علم نحو به میان آمد شایسته است که بگوییم واضح نحو کیست؟

ابن شهر آشوب در مناقب به مناسبت اینکه منشأ همه علوم را از جمله علم نحو را از برکات حضرت مولا - علیه السلام می داند، متذکر شده که حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام واضح علم نحو بوده است زیرا، آن‌ها یعنی ادبا قواعد نحوی را از خلیل بن احمد، از عیسی بن عمر ثقفی، از عبد الله بن اسحاق حضرمی، از ابو عمرو بن علا و از میمون اقرن، از عنبسه الفیل، از ابو الاسود دثلی، از حضرت مولا امیر المؤمنین علی علیه السلام روایت کرده است.

و علت وضع نحو، آن بود که مردم قریش با نبطی‌ها همسری برقرار و

از ازدواج آن‌ها با این گروه فرزندان به وجود آمد که اصطلاحات فصیح و بلیغ و سخنان آراسته قریش را به تباهی کشانید تا آنجا که دختر خویلد اسدی که با بعضی از نبطی‌ها ازدواج کرده بود در یکی از روزها گفت: (ان ابوی مات و ترک علی مال کثیر) یعنی ابای که اسم آن است و منصوب است، مرفوع و همچنین مال و کثیر که مفعول برای ترک است و مالا- و کثیرا باید گفته شود مرفوع، خوانده است. و بالاخره این گونه تباهی زبان موجب تأسیس قواعد نحو شد.

و هم گویند یکی از عرب‌ها از مردی بازاری شنید که آیه شریفه: **أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ...** را در هنگام تلاوت به جر رسوله قرائت کرد یعنی، همان طور که خدا از مشرکان بیزار است از پیمبر هم بیزار خواهد بود. این طرز قرائت که مستلزم چنان معنای نادرستی بود شنونده را بر آن داشت که از ناراحتی زیاد، سر تلاوت کننده را شکست. خواننده که از همه جا بی خبر بود به محاصمه برخاسته و حضور حضرت مولا علیه السلام شرفیاب شده، جریان را به عرض رسانید آن اعرابی هم اظهار داشت وی با چنان قراءتی که کرد کافر به خدا شد حضرت مولا علیه السلام فرمود آری، و لیکن او تعمدی در قرائت نداشت و طرز قرائت و دستور زبان عربی را نمی دانست.

و هم گویند ابو الاسود بر اثر ناراحتی که در چشم داشت هنگامی که می خواست حضور حضرت مولا علیه السلام شرفیاب شود دخترش که سنی از او نگذشته بود دست او را می گرفت و به حضور مبارک هدایت می کرد. در یکی از روزها طبق معمول همراه دخترک به دارالولایه حضرت ولایت کبرای الهیه مشرف می شد دخترک گفت: یا ابتاه ما اشد حر الرمضاء. ای پدر

چقدر ریگ ها گرم است. و منظورش از این جمله شگفتی از حرارت آن ها بود ابو الاسود او را از چنین گفتاری ممانعت کرد و پس از آنکه به حضور مبارک شرفیاب شد چگونگی را به عرض رسانید و مقام ولایت علیه السلام به تأسیس علم نحو پرداخت.

و هم از ابو الاسود نقل کرده اند در پشت جنازه ای که تشییع می کرد یکی از همراهان از وی پرسید من المتوفی؟ (به کسر فاء) آنکه انسان را می میراند کیست؟ ابو الاسود پاسخ داد: خدا، و مراد سائل آن بود که این مرده کیست. ابو الاسود به دنبال این جریان به حضور مبارک شرفیاب شد و موضوع را معروض داشت. شاه ولایت به تأسیس نحو پرداخت.

با توجه به یکی از بواعث یا همگی آن ها، مقام ولایتمداری رقعہ ای مرقوم فرمود و به وی عنایت فرموده و افزود: ما احسن هذا النحو. چقدر شایسته است مردم برای درست خواندن کلام اللہ و درست گفتن سخنان خودشان بدین رویه و سبک عمل کنند و اضافه فرمود اینک، مسائل دیگر آن را خود تدوین کن و نام این علم را «نحو» نامیدند.

ابن سلام گفته: حقایقی که در آن رقعہ مرقوم شده بود (عبارت است از «الكلام ثلاثه اشياء اسم و فعل و حرف جاء لمعنى فالاسم ما انبأ عن المسمى و الفعل ما انبأ عن حركة المسمى و الحرف ما اوجد معنى لغيره (1) و کتب علی بن ابی طالب» کلام بر سه بخش است اسم، فعل، حرف، اسم کلمه ای است که از مسمی اطلاع می دهد و فعل کلمه ای است که از کار مسمی اخبار می کند و حرف کلمه ای است که معنایی را برای دیگری به وجود می آورد و سپس امضا فرموده آنچه در این رقعہ آمده نوشته علی بن ابی طالب است.

ص: ۴۳۲

۱-۱- در اصول مظفر آمده است حضرت مولا- در جملات شریف خود اشاره کرده که معانی اسمیه معانی استقلالیه اند و معانی حروف معانی غیر استقلالیه اند و وضعشان برای ارتباط میان مفردات است و ما برای تعریف حرف در مصطلحات نحوی ها تعریف جامع صحیحی همانند این تعریف که حضرت مولا علیه السلام برای حروف فرموده اند نیافته ایم-م.

چنان که می بینیم حضرت مولا علیه السلام در امضای خود ابو طالب را که مضاف الیه اسم مبارک علی است که باید مجرور بکار ببرد و ابی طالب نوشته شود ابو طالب و مرفوع نوشته است و این طرز نوشتن تناسبی با قانون اسمای سته که در حالت رفع به واو و در حالت نصب به الف و در حالت جر به یاء نوشته می شود، ندارد و این گونه استعمال موجب حیرت دیگران شده، به همین مناسبت گفته اند نظر به اینکه اسم ابو طالب کنیه اوست تغییری در آن داده نشده است و آن را مرکب مزجی شمرده اند از قبیل دراحنا و حضرموت.

زمخشری در فائق گفته حالت جر و رفع ابو طالب یکسان است زیرا آن جناب به همین کنیه مشتهر بوده و جاری مجرای مثل است که تغییر نمی کند. انتهی ما فی المناقب.

خطایی، در حاشیه مختصر و امثال آن گفته است، لفظ متوفی (که در حکایت پیش آورده شده) به صیغه معلوم و مجهول و به عبارت دیگر به اسم فاعل و مفعول صحیح است و حضرت مولا - علیه السلام از آن پس که جریان را شنید که آن مرد گفته بوده «من المتوفی» و به صیغه معلوم ادا کرده و حضرت امیر علیه السلام بر او ایراد گرفته بدان جهت است که، وی از معنای آن لفظ بی خبر بوده است زیرا بلاغت و فصاحت مشروط بر آن است که، کلام و کلمه جوری ادا شود که گوینده از معنای آن خبردار باشد. با توجه به این موضوع هرگاه انسان متکلم، لفظی را به زبان بیاورد که وجه صحیحی برای آن بوده باشد و متکلم توجهی بدان نداشته باشد، او را بلیغ و فصیح نمی گویند.

خلاصه کلام خطایی آن است که نظر آن مرد از کلمه متوفی به صیغه معلوم، آن بوده که خدای متعال است که روح بنده اش را قبض می کند. و این معنی در صورتی درست است که کلمه متوفی را به صیغه مجهول ادا کند و هرگاه وی با کلمه متوفی که به صورت معلوم ادا می کند مرادش آن

است که این میت همان کسی است که از ناحیه خدا به اجر خود رسیده و خدای متعال هم حق او را ادا فرموده چنان که خواسته روحی او را عنایت کرده بازهم برای لفظ معلوم وجه صحیحی متصور خواهد بود. و لازمه این معنی آن است که کلمه متوفی را به لفظ معلوم ادا کند، چنان که او هم ادا کرده است لیکن توجه به این موضوع نداشته و برای تحقیقات بیشتر به کتاب های ادبی باید رجوع کرد.

پیش از این، از مناقب نقل شد که وجه تسمیه نحو، همان جمله ای بوده که حضرت امیر المؤمنین علیه السلام فرمود «ما احسن هذا النحو» و بدین مناسبت آن علم را علم نحو نامیدند روایت دیگری هم برای وجه تسمیه آن ایراد شده است (۱).

و اما اینکه چرا حضرت امیر المؤمنین علیه السلام ابو طالب را در حالی که مجرور بوده به او مرقوم داشته، در کتابخانه آستانه مبارکه حضرت رضا علیه السلام دو فقره قرآن کریم را به خط حضرت امیر المؤمنین علیه السلام زیارت کردم در پایان

ص: ۴۳۴

۱- ۱- مرحوم سید ابو محمد صدر در تأسیس الشیعه، تحقیقات مفصلی راجع به تأسیس علم نحو کرده که در فصل اول آن کتاب ضمن سه صحیفه ایراد کرده صحیفه اول آن مربوط به واضع علم نحو است و در ضمن آن هم اشاره به وجه تسمیه نحو کرده از جمله حضرت مولا رقیمه ای را به ابو الاسود مرحمت کرد و فرمود انح نحو هذا فلها سمی النحو نحوا و از بعضی از ادبا که گویا شارح کتاب ارشاد النحو باشد نقل کرده، نحو در لغت به معنای قصد است و این علم چون به خاطر درست خواندن وضع شده، علم نحو خوانده اند چنانچه انح هذا النحو به معنای اقصده بوده است و به عبارت دیگر نظر به اینکه وضع نحو برای شناختن احوال او آخر کلمه است نحو را برای معرفت مزبور و قصد بدان، نحو خوانده اند. و قیل انها سمی النحو نحوا لأن النحو هو ان ينحو طريقه في العرب في التراكيب فتعرب ما اعربوا و تبنى ما بنوا، باز نقل کرده هنگامی که ابو الاسود قواعد عربی را به ذوق خود وضع کرد حضور امیر المؤمنین علیه السلام تقدیم داشت حضرت فرمود نعم ما نحوت ای قصدت و پس از آن از لفظ مبارک تفاؤل زده و این علم را بدان اسم نامیدند. کلمه نحو دارای چند معنی است چنانچه در این دو شعر آمده است: نحوت نحو دارک یا حبیبی وجدنا نحو الف من رقیب وجدناهم جیاعا نحو کلب تمنوا منک نحوا من شریبی - م.

یکی از آن دو نوشته بود: «کتابه علی بن ابی طالب» و در پایان دیگری مرقوم داشته بود «کتابه علی بن ابی طالب» و هر دو فقره به خط کوفی بوده و جهت این دو رسم الخط به غیر آنچه می باشد که پیش از این ذکر شده است.

۱۷۷- ملا حسن بن کاشی

وی، فاضلی عالم و محقق شاعر و مدقق منشی و ماهر بود. او و شیخ علی کرکی و بلکه علامه حلی در نشر مذهب شیعه برابر بوده اند. برای آنکه کاشانی هم حق بزرگی به گردن مردم داشته از جهت آنکه آن ها را به راه حق هدایت و به آیین شیعه رهبری کرده است و به همین مناسبت مردم عامه از گذشته و حال با وی دشمنی می کرده اند و او را سرآغاز حدوث مذهب شیعه در دولت صفویه یا در روزگار سلطان محمد الجایتو خدابنده می دانسته اند و برای دیگر ویژگی های او باید به ترجمه احوالش مراجعه کرد.

به خاطر می رسد، ملا حسن از اعلام روزگار علامه حلی بوده و در زمان سلطان محمد خدابنده می زیسته و به بلده سلطانیه یعنی همان جا که به همت سلطان محمد، بنا شده مهاجرت و در همان شهر نیز رحلت کرده است. مرقد او هم اکنون معروف و مزار است و من هم به زیارت قبر او رفته ام.

ملا حسن از اعلام جلیل القدر و عظیم الشأن بوده لیکن من به اثری از او دست نیافته ام.

از آثار او هفت قصیده پارسی است که به نام هفت بند ملا حسن کاشی معروف است (۱).

ص: ۴۳۵

۱-۱- همه هفت بند را این جانب در کتاب کشکول خویش آورده ام مطلع بند اول این است: السَّلام ای سایه ات خورشید رب العالمین آسمان عز و تمکین آفتاب داد و دین مقطع بند آخر این است: زائران حضرتت را بر در خلد برین می دهند آواز طبتم فادخلوها خالدین -م.

ملا حسن قصاد مزبور را در منقبت حضرت مولا علیه السلام سروده و به خوبی از عهده آن برآمده است. این قصائد هم اکنون در میان خواص و عوام متداول است.

دولت‌شاه سمرقندی در تذکره خود چنین می‌نویسد: کاشی از جمله خاصان و خادمان شاه ولایت امیر المؤمنین و امام المتقین و یعسوب الدین اسد الله الغالب علی بن ابی طالب علیه السلام بوده و هیچ کس به متانت و شیوایی او سخن نگفته مردی دانشور و فاضل بوده است اصل او از کاشان می‌باشد اما در خطه آمل متولد شده است و در آنجا نشو و نما یافته است چنان که می‌گوید:

مسکن کاشی اگر در خطه آمل بود

لیک از جد و پدر نسبت به کاشان می‌رسد

حکایت: گویند که مولانا حسن بعد از زیارت کعبه معظمه شرفها الله تعالی و حرم حضرت رسالت پناه صلی الله علیه و آله به عزم زیارت امیر المؤمنین و امام المتقین و یعسوب الدین اسد الله الغالب علی بن ابی طالب صلوات الله سلامه علیه به دیار عراق عرب افتاد و به عتبه بوسی آن آستان مشرف شد و این منقبت را در روضه مطهره گفت (۱):

ای ز بودت آفرینش پیشوای اهل دین

وی ز عزت مادح بازوی تو روح الامین

در آن شب حضرت امیر المؤمنین علیه السلام را در خواب دید که از او عذرخواهی می‌کند که ای کاشی، از راه دور و دراز آمده ای تو را بر من دو حق است. یکی حق مهمانی و یکی حق صلوة شعر. اکنون باید که به بصره

ص: ۴۳۶

---

۱ - ۱- دو شعر دیگر از آن قصیده را در مجالس المؤمنین [۱] چنین آورده است: من غلام حیدر و آن گاه مداحی غیر خواجهگان حشر کی معذور دارندم درین آن حسن نامم که اندر مدح داماد نبی می‌کند بر طبع پاکم روح حسان آفرین - م.

روی و آنجا بازرگانی است که او را مسعود بن افلاح گویند. او را سلام ما رسانی و گویی که در سفر بحر عمان در این سال کشتی تو غرق خواستی شد. یک هزار دینار نذر کرده ای و آن کشتی را با اموال به ساحل رساندیم اکنون از عهده بیرون آی و از خواجه آن زر به حواله ما بستان.

کاشی به بصره آمد و خواجه را پیدا کرد، پیغام حضرت امیر علیه السلام رسانید.

بازرگان از شادی بشکفت و سوگند خورد که این حال را من با کسی نگفته ام فی الحال زر تسلیم کرد و مولانا را عذرخواهی نمود و خلعت فاخر بر آن مزید کرد. به شکرانه آنکه فرا یاد شاه ولایت آمدم و دعوت وافی به صالحان و فقرای شهر داد.

و مولانا حسن در عهد شباب مردی نیکو صورت و خدای ترس بوده و به جز از مناقب ائمه علیهم السلام شعر دیگری نگفتی و به مدح ملوک اشتغال نمودی و قصاید او در منقبت، شهرت عظیم دارد (۱). وفات او معلوم نیست که در چه تاریخ بوده است.

اما شهر آمل از جمله بلاد قدیم است بعضی گویند که، بنای او جمشید کرده و بعضی گویند که فریدون ساخته است حالا چهار فرسنگ علامت شهریت او محسوس می شود و هر جا زمین او را بکاوند خشت پخته و سنگ پیدا می شود و چهار گنبد است در آن شهر که مقبره فریدون و اولاد او گویند آنجاست. فی کل حال از زمان فریدون تا زمان بهرام گور، تختگاه و سلاطین ربع مسکون، شهر آمل بوده است.

در کتاب مسالک الممالک علی بن عیسی کحال چنین آورده انتهی ما فی کتاب التذکره.

مؤلف گوید: از بیان دولت شاه چنان بدست می آید که معلوم نیست ملا حسن در چه روزگاری می زیسته است و حال آنکه پیش از این نوشتیم وی در روزگار سلطنت سلطان محمد خدا بنده زندگی می کرده و از

ص: ۴۳۷

معاصران علامه حلی قدس سره بوده است. پس گفتار دولتشاه بی اساس خواهد بود (۱).

۱۷۸- سید جمال الدین ابو محمد حسن بن سید بدر الدین ابو عبد الله

محمد بن ابراهیم بن محمد بن حسن بن زهره بن علی بن محمد بن

احمد بن محمد بن حسین بن اسحاق مؤتمن بن جعفر الصادق علیه السلام

الحسینی الحلبی

معظم له از اجله فضلالی سادات و از اکابر دانشورانی است که معروف به ابن زهره می باشند و علامه حلی قدس سره به برادرش و پدرش و پسرعمویش رضی الله عنهم اجازه داده است.

برادرش سید عز الدین و عمویش سید جلال الدین ابو الحسن علی بن ابراهیم و پسرعمویش سید شرف الدین ابو عبد الله حسین بن علی بن ابی ابراهیم است.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: سید جمال الدین ابو محمد حسن بن محمد بن ابی ابراهیم بن محمد بن ابراهیم بن محمد بن حسن بن زهره حسینی حلبی، فاضلی عالم و جلیل القدر و از شاگردان علامه حلی بوده است.

مؤلف گوید: حقیقت آن است که وی از شاگردان علامه نبوده، لیکن علامه به او و برادرش سید عز الدین ابو طالب احمد و پدرشان سید بدر الدین ابو عبد الله محمد و عموشان سید علاء الدین ابو الحسن علی بن ابی ابراهیم اجازه داده است و عمویش صاحب اصل اجازه است و اجازه هم

ص: ۴۳۸

۱- ۱- دولتشاه در ذیل شرح احوال ملا حسن می نویسد: مدفن حضرت مولانا در سلطانیه است به عهد سلطان محمد خدا بنده از این عبارت پیدا است که دولتشاه از روزگار او با اطلاع بوده جز اینکه از تاریخ سال رحلت او اطلاع نداشته مگر اینکه این جمله در نسخه ای که مؤلف قدس سره از تذکره دولتشاه داشته یادآوری نشده بود-م.

طولانی و مشهور است و علامه پس از ذکر نام پدرش می نویسد: ولولديه الكبيرين المعظمين (۱).

و ما پس از این ذیل ترجمه عمویش سید علاء الدین ابو الحسن علی، به نسب او اشاره خواهیم کرد. ملخص کلام آنکه سید جمال الدین از اجله اعلام سلسله سید ابو المکارم ابن زهره فقیه بوده است و نسبش به همان نحوی است که ما ایراد کردیم.

«حلبی» به فتح حاء بی نقطه و فتح لام و پس از آن باء موحده منسوب به حلب است.

که بنا به قول مؤلف تقویم البلدان نام شهر معروفی است نزدیک شام.

۱۷۹- عماد الدین ابو محمد حسن بن محمد بن احمد استرآبادی

وی، از اجلای دوران و اکابر علما و از مشایخ شیخ منتجب الدین صاحب فهرست بوده و از جد مادریش ابو بکر قاضی، از شیخ شهید کمیل بن جعفر روایت می کرده است.

به طوری که از اسناد برخی از اخبار کتاب اربعین شیخ منتجب الدین بدست می آید، منتجب الدین برخی از کتاب ها را بر او قرائت، و از وی روایت کرده است، لیکن منتجب الدین نام او را در فهرست نیاورده و موهوم آن است که وی از دانشوران عامه بوده باشد.

ص: ۴۳۹

---

۱ - ۱- اجازه معروف است به اجازه ابناء زهره و صورت آن در مجلد اجازات بحار آمده و تاریخ آن ۱۵ شعبان سال ۷۲۳ هجری است در این اجازه مرقوم فرموده: و بلغنا فی هذا العصر ورود الامر الصادر من المولى الكبير و السيد الجليل الحسيب النسيب نسل العتره الطاهره الى ان قال افضل اهل عصره على الاطلاق علاء المله و الحق و الدین ابی الحسن علی بن ابی ابراهیم الی آخر نسبه ثم اضاف نسب تضاءلت المناسب دونه: فضیائه لصباحه فی فجره ثم اشار الی ولده الحسين و اخیه محمد و ولديه احمد و عزّ الدین حسن مترجمنا رحمه الله علیهم اجمعین و در همین مجلد به صورت اجازه فخر که به ابو طالب محمد داده و تاریخ آن ۷۵۶ بوده اشاره کرده است - م.

بزاز

وی، فقیهی محدث و جلیل القدر بوده و معروف به ابن اشناس و یا مشهور به ابن اشناس بزاز است. کتاب عمل ذیحجه، از آثار اوست و از اجلای طایفه شیعه و از معاصرین شیخ طوسی و هم پایگان او بوده است.

به طوری که از بشاره المصطفی و امالی فرزند شیخ طوسی و دیگر کتاب ها استفاده می شود، شیخ طوسی و محمد بن محمد بن میمون معدل، با چند واسطه از وی روایت می کرده اند.

ابن اشناس، از مشایخ بزرگوار است و از ابن ابی الثلج کاتب و ابو الفتح الراس و از ابو المفضل محمّد بن عبد الله بن مطلب شیبانی که نام او در آغاز صحیفه سجادیه آمده است روایت می کرده است (۱).

ابن اشناس، راوی صحیفه سجادیه است، لیکن نسخه او با صحیفه مشهوره در پاره ای از عبارات و ترتیب ادعیه و عدد و امثال این ها مخالف است و صحیفه وی به خط خود او، در حال حاضر نزد بعضی از اعظام موجود است.

و من خود نسخه کهنی از صحیفه او را در شهر ادرنه از شهرهای روم و دیگری را در تبریز و سومی را در خطه آمار دیده ام و نیز نزد ما نسخه ای از آن صحیفه موجود است. که آن را خود از نسخه بسیار کهنی که در شهر تبریز بود و می پندارم که در روزگار نزدیک به عصر خود ابن اشناس نوشته شده است، نسخه برداری کردم.

و از آثار این شیخ بزرگوار، کتاب عمل ذیحجه است که سید بن

ص: ۴۴۰

۱- ۱- در آغاز صحیفه آمده: الشيخ الصدوق ابو منصور محمد بن محمد بن احمد بن عبد العزيز عکبری معدل رحمه الله عن ابی المفضل محمّد بن عبد الله بن مطلب الشیبانی قال حدثنا الشریف ابو عبد الله جعفر بن محمّد بن جعفر بن الحسن بن جعفر بن الحسن بن الحسن بن امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام الخ-م.

طاوس در کتاب اقبال، آن اثر را به وی نسبت داده و افزوده است که این شیخ از مصنفان اصحاب ماست. و در کتاب اقبال در بحث عمل ذیحجه از آن کتاب که به خط خود ابن اشناس بوده، مطالبی ایراد کرده است و تاریخ کتابت نسخه ۴۳۷ هجری بوده است.

مؤلف گوید: گاهی پیش آمده، ابن طاوس در اواخر کتاب اقبال در بحث عید غدیر از اصل کتاب حسن بن اسماعیل بن عباس نقل کرده، و مرادش همین شیخ بوده که در حال حاضر مترجم ما می باشد و منظورش از اصلی که گفته، اصل اصطلاحی نبوده است (۱).

شیخ معاصر در کتاب اثبات الهداه نیز کتاب عمل ذی الحجه را به حسن ابن اسماعیل بن اشناس، نسبت داده است.

مؤلف گوید، گاهی از مترجم ما تعبیر به، حسن بن اسماعیل بن اشناس، و وقتی به حسن بن اشناس و موقعی به حسن بن محمد بن اشناس شده، و پیداست که مقصود از همه این تعبیرات شخص واحد است که همان مترجم حاضر بوده باشد.

در آغاز سند برخی از نسخه های صحیفه که منسوب به ابن اشناس می باشد چنین آمده است: اخبرنا ابو الحسن محمد بن اسماعیل بن اشناس البزاز قراءه فاقراً به قال اخبرنا ابو الفضل محمد بن عبد الله بن عبد المطلب الشیبانی الخ.

بعضی گفته اند، عبارت درست این بوده که بنویسد: ابو علی حسن بن محمد بن اسماعیل.

مؤلف گوید، عبارت آن چنان که در صدر صحیفه آمده، صحیح است. و

ص: ۴۴۱

۱- ۱- اصل اصطلاحی، کتابی بوده که مثلاً یکی از قداما از قبیل بزنطی جمع آوری کرده است چنان که شیخ بهایی قدس سرّه در خاتمه درایه خود می نویسد: قدمای از محدثان ما احادیثی از ائمه معصومین علیهم السّلام در اختیارشان بوده، در ضمن کتاب هایی گرد آورده اند و آن ها را اصول اربعمائه گفته اند و در کتاب های رجال به نام و نشان آن ها اشاره شده است-م.

ابو الحسن محمد پدر ابن اشناس است.

در عبارت مزار کبیر تألیف محمد بن مشهدی چنین آمده است: عن الشيخ الطوسی، عن محمد بن اسماعیل بن محمد بن اشناس البزاز، عن محمد بن احمد بن یحیی القمی، عن محمد بن علی بن رنجویه القمی، عن محمد بن عبد الله بن الحمیری، قال قال ابو علی الحسن بن اشناس و اخبرنا ابو المفضل محمد بن عبد الله الشیبانی ان ابا جعفر محمد بن عبد الله بن جعفر الحمیری اخبره الخ.

مراد از محمد بن اسماعیل پدر ابن اشناس است و ظاهراً سقطی در کلام صاحب مزار اتفاق افتاده است و هم معلوم نیست فاعل قال اول کیست و عبارت وی خالی از تأمل نمی باشد.

در دیگر جای از مزار آمد است: ابو علی حسن بن اشناس گفته، خبر داد ما را ابو محمد عبد الله بن محمد دعلجی، گفت خبر داد ما را ابو الحسن حمزه بن محمد بن حسن بن شیب، گفت شناسانید ما را ابو عبد الله احمد ابن ابراهیم، گفت: به ابو جعفر محمد بن عثمان عمری شکایت کردم الخ.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید، حسن بن علی بن اشناس، وی فاضلی عالم بود و ابن طاوس در یکی از آثارش او را توثیق کرده است.

ابن اشناس آثاری دارد از آن جمله است: الکفایه در عبادات و کتاب اعتقادات و کتاب رد بر زیدیه و غیر این ها، و از شیخ مفید رحمه الله روایت می کرده است.

مؤلف گوید، نسب او را به طریقی نگاشتیم که در کتاب اقبال و در آغاز نسخه صحیفه خود ابن اشناس آمده است و من برای نسبی که شیخ معاصر از جهت او نوشته است به سند صحیحی دست نیافتم و می دانم که شیخ نام برده در امل، همان ابن اشناس بزاز است، که در آغاز این ترجمه تا به حال از وی یاد کردیم. و هرگاه اختصاری در اسامی پدران او به کار رفته، از باب انتساب به جد است.

و مؤید آن این است که در سند صحیفه منسوب به خود او چنین آمده است: اخبرنا ابو علی الحسن بن محمد بن اسماعیل بن محمد بن اشناس البزاز قراءه علیه فاقراً به، قال حدثنا ابو المفضل محمد بن عبد الله بن عبد المطلب الشیبانی - تا آخر سندی که در نسخه های مشهور صحیفه آمده است.

بنابراین، ابن اشناس در درجه شیخ صدوق ابو منصور محمد بن محمد ابن عبد العزیز عکبری معدل است که او نیز از ابو المفضل شیبانی روایت می کرده است.

ابن ادريس در بحث ميراث مجوس از کتاب ميراث سرائر اظهار می دارد:

اصل کتاب اسماعیل بن ابی زیاد سکونی عامی، نزد من است و این کتاب را من به خط خودم از خط ابن اشناس بزاز استنساخ کرده ام و همان کتاب به حضور شیخ ابو جعفر طوسی رحمه الله قرائت شده و بر آن کتاب اجازه قرائت و سماع که برای فرزندش ابو علی و دیگران نوشته شده، به خط او دیده می شود.

مؤلف گوید، کلمه «اشناس» را بعضی به ضم همزه و سکون شین و فتح نون و الف ساکن و سین بی نقطه ضبط کرده اند و در عین حال به خط یکی از فاضل که در صحیفه نوشته، کلمه مزبور را به فتح همزه، ضبط کرده است.

۱۸۱- شیخ ابو محمد حسن بن محمد بن جعفر تمیمی نحوی

به طوری که از ارشاد مفید بدست می آید، ابو محمد از بزرگان مشایخ شیخ مفید بوده است.

ابو محمد، از هشام بن یونس نهشلی روایت می کرده است و من نام و نشانی در کتاب های رجال اصحاب خویش از آن ها ندیده ام. آری، سید عبد الکریم بن طاوس در کتاب فرحه الغری، تاریخ کوفه را از آثار ابو محمد

شمرده و از کتاب او نقل می کند که خبر داد ما را ابو بکر دارمی، از اسحاق ابن یحیی، از احمد بن صبیح، از صفوان، از حضرت صادق علیه السلام.

۱۸۲- شیخ ابو القاسم حسن بن محمد حدیقی

از مشایخ اجلا و از اکابر اعلام بوده و قطب راوندی از وی روایت می کرده است.

به طوری که، از کتاب قصص الانبیای قطب راوندی استفاده می شود، حدیقی از شیخ جعفر بن محمد بن عباس دوریستی، از پدرش محمد، از شیخ صدوق روایت می کرده است و من به اثری از حدیقی دست نیافته ام.

«حدیقی» به فتح حاء منسوب به حدیقه است.

۱۸۳- شیخ ابو محمد حسن بن شیخ ابو عبد الله محمد بن حسن بن

جمهور عمی بصری

ابو محمد، از قدمای اصحاب ما بوده و کتاب الواحده از آثار اوست و شیخ رجب برسی در کتاب مشارق الانوار از کتاب او فراوان نقل کرده است و همچنین ابو علی فضل بن حسن طبرسی در اعلام الوری و همچنین دیگران از کتاب وی نقل کرده اند.

ابو محمد از برادرش حسین بن محمد بن جمهور عمی روایت می کرده است.

در یکی از آثار سید هاشم بحرانی آمده است که، نام مؤلف الواحده، ابو الحسن علی بن محمد بن جمهور است و گاهی اتفاق می افتد که در کتاب الواحده، از حسن بن عبد الله اطروش روایت می کند، ممکن است سهو القلمی برای طبرسی رخ داده باشد.

در جای دیگر آمده که، نام مؤلف کتاب الواحده، محمد بن حسن بن جمهور عمی است. که پدر ابو محمد باشد و گاهی نام مؤلف را به اختصار، محمد بن جمهور عمی گفته اند. و پس از این به تفصیل در ذیل احوال ابو عبد الله محمد بن حسن بن محمد بن جمهور عمی بصری از این موضوع

سخن خواهیم گفت و در ضمن آن به شرح احوال فرزندش که همراه با پاره ای از تحقیقات است اشاره خواهیم کرد.

آری، برخی از علمای رجال از اصحاب ما ابو محمد را به شرحی که ما نقل کردیم نام برده اند. و بعضی هم نوشته اند، پدرش ابو عبد الله از علما و محدثان بوده است و او را از غالی ها و ضعفا دانسته اند.

باید دانست که نظریات مورخان و رجالی ها راجع به شرح حال ابو محمد و پدرش ابو عبد الله بی اندازه مختلف و مشوش است و اعتراضی بر ما نیست هرگاه در اینجا راجع به ابو محمد و در شرح حال پدرش در آینده به بسط کلام پردازیم.

نجاشی که ریاست فن رجال را عهده دار است می نویسد (۱):

و استاد استناد ما در باب رساله مذهب، معروف به ذهبیه در بخشی از ابواب کتاب السماء و العالم بحار الانوار می نویسد: یکی از آثار برخی از افاضل را به دو سند ذیل چنین یافتیم که، قال موسی بن علی بن جابر السلامی اخبرنی الشیخ الاجل العالم الاوحد سدید الدین یحیی بن محمد بن علیان الخازن ادام الله توفیقه قال اخبرنی ابو محمد الحسن بن محمد بن جمهور و قال هارون بن موسی التلعکبری: حدثنا محمد بن همام بن سهیل، قال حدثنا الحسن بن محمد بن جمهور، بالآخره با سند مزبور حسن بن محمد گفته، پدرم که از احوال حضرت ابو الحسن علی بن موسی الرضا علیه السلام باخبر بود و ملازمت خدمت آن حضرت را عهده دار می شده آن گاه که مقام

ص: ۴۴۵

۱- ۱- مطلب نجاشی در کتاب مطبوع موجود نیست و خلاصه آنچه را نجاشی آورده این است: ابو محمد حسن بن محمد بن جمهور عمی بصری از ثقات است و منسوب به بنی عم تمیم می باشد از ضعفا روایت می کرده و توجهی به مراسیل داشته و اصحاب ما او را به دین وصف ستوده اند و اضافه کرده اند که وی از پدرش به وثاقت و صلاح نزدیک تر است کتاب واحد از آثار اوست و ما به توسط احمد بن عبد الواحد و دیگری از ابو طالب انباری از حسن کتاب او را روایت می کنیم-م.

اقدسش از مدینه عازم خراسان شد و در سن چهل و نه سالگی در طوس به شهادت رسید، در رکاب حضرتش حضور داشته، گفته است (۱):

آن گاه که مأمون در نیشابور به سر می برد و حضرت رضا علیه السّلام با گروهی از متکلمان و فیلسوفان از قبیل یوحنا بن ماسویه و جبرئیل بن بختیشوع و صالح بن بلهمه هندی و دیگران که در علوم و بحث و نظر مهارت داشتند در مجلس او حضور داشتند سخن از طب و اموری که مربوط به اصلاح ابدان و قوام آن ها باشد به میان آمد و مأمون و حاضران مجلس، سخن بسیار گفتند و درباره علم طب مطالب مهمی ارائه می کردند از جمله اینکه چگونه خدا جسد آدمی را مرکب آفرید و همه طبایع اربعه (سودا، صفرا، خون و بلغم) را که ضد با یکدیگرند در آن گرد آورده است و در ضمن آن، از غذاهای زیان بار و سودبخش و علت هایی که، موجبات زیان باری به جسد آدمی را فراهم می آورد گفتگو می کردند. و حضرت رضا علیه السّلام در تمام این مدت ساکت بود و درباره هیچ یک از موضوعات، اظهاری نفرمود، مأمون که امام علیه السّلام را ساکت دید خطاب به حضرتش عرضه داشت:

شما چه می گوئید راجع به موضوعی که امروز درباره آن سخن می گوئیم و راه شناخت این موضوعات چیست و چه غذاهایی نافع است و کدام یک از آن ها زیان بار است و چگونه باید تدبیر جسد را به عهده گرفت؟

امام علیه السّلام فرمود، من هم تجربیاتی دارم که خود، آن ها را به مرور زمان آزموده ام. مضافاً بر اینکه، آنچه را گذشتگان در این مورد گفته اند و آدمی نباید از آن ها غفلت داشته باشد و در ترک آن ها هم معذور نمی باشد در اختیار دارم. آری، آن ها و مطالب مربوط به آن ها را که نیازمند به شناخت آن ها می باشیم گردآوری خواهم کرد.

ص: ۴۴۶

۱-۱- از ظاهر عبارت استفاده می شود که حضرت رضا علیه السّلام در حین شهادت چهل و نه ساله بوده و از بیانی که مصنف در آخر این ترجمه می نماید بدست می آید که منظور سن محمّد بن جمهور است نه سن حضرت رضا علیه السّلام-م.

مجلس بدینجا پایان پذیرفت و مأمون در رفتن به بلخ شتاب کرد و حضرت در نیشابور ماندگار شد و به مجردی که مأمون به بلخ رسید عریضه ای تقدیم داشت تا آنچه را که حضرتش شنیده بود از نیازمندی های بدنی، از خوراکی ها و آشامیدنی ها و تهیه داروها و فصد و حجامت و مسواک کردن و حمام رفتن و نوره کشیدن و راه بهره گیری از آن ها را توقع فرمایند.

امام علیه السلام در پاسخ او توقیعی به این شرح مرقوم فرمود:

به نام خداوند بخشنده بخشایش گریه خدا پناهنده ام. نامه امیر رسید مرقوم داشته بود تا تجربیات خود و آنچه را که شنیده ام از خوراکی ها و آشامیدنی ها و تهیه داروها و فصد و حجامت و حمام و نوره و قوه باه و غیر این ها از امور دیگر که استقامتی در جسد آدمی ایجاد می کند بنگارم. بنا به خواسته و نیازمندی های او و شرح تهیه غذا و آب و دارو و فصد و حجامت و قوه باه و دیگر چیزها را که برای سلامت بدنش لازم است در این نگارش ارائه می دهم و از خدا توفیق می خواهم.

بدانکه خدای متعال هیچ جسدی را دچار هیچ گونه بیماری نمی فرماید مگر اینکه پیش از ابتلای بدان بیماری برای آن دارویی مقرر می دارد. تا به آخر رساله شریفه (۱).

مؤلف گوید، اینکه حسن بن محمّد نوشته، وی چهل و نه سال داشت مرادش سن پدرش بوده، که در هنگام شهادت حضرت رضا علیه السلام چهل و نه ساله بوده است نه آنکه حضرت رضا علیه السلام در هنگام شهادت چهل و نه ساله باشد. زیرا به طوری که، سید مصطفی تفرشی در آخر رجالش، و دیگران در

ص: ۴۴۷

۱-۱- همگی این رساله در ص ۳۰۶ از مجلد ۶۲ طبع جدید بحار آورده شده است و در پایان آن از ابو محمّد حسن قمی نقل کرده، هنگامی که این رساله در اختیار مأمون درآمد خرسند شد دستور داد آن را با آب طلا بنگارند و بدین مناسبت به رساله ذهبیه در علوم طبیه شهرت پیدا کرد-م.

آثارشان نوشته اند، حضرت رضا علیه السلام در حین شهادت پنجاه و پنج ساله بوده است، و این مورد نیز جای تأمل و بررسی است (۱).

۱۸۴- شیخ حسن بن محمد بن حسن قمی

وی، از اکابر قدمای علمای اصحاب ما و از معاصران شیخ صدوق است و از شیخ حسین بن علی بن بابویه برادر بزرگوار شیخ صدوق بلکه، از خود صدوق روایت می کرده است.

شیخ حسن، تاریخی برای قم که پناهگاه اهل ولایت است تألیف کرده و استاد استناد ما قدس سره در کتاب بحار بدان متوجه بوده و آن را از آثار معتبر نام برده، و از آن کتاب در مجلد مزار و دیگر مجلدات مطالبی نقل کرده است.

و نیز اضافه کرده است که اصل کتاب به دست ما نیامد و تنها ترجمه آن در اختیار ما قرار گرفت. و ما هم پاره ای از اخبار آن کتاب را در مجلد سماء و عالم متذکر شده ایم.

مؤلف گوید، از رساله امیر منشی که راجع به شهر قم و مفاخر آن تألیف کرده است، استفاده می شود که مؤلف تاریخ مزبور، استاد ابو علی حسن بن محمد بن حسین شیبانی قمی است.

باز گوید، در باب میم ترجمه ای از محمد بن حسن قمی ایراد خواهد شد. و چنان پندارم که وی پدر شیخ حسن، مؤلف تاریخ قم است.

گاهی هم محمد بن حسن را عمی با عین بی نقطه مفتوح خوانند بنابراین محمد بن حسن قمی غیر از این شخص است.

مؤلف گوید، نسخه ای از این تاریخ را که به پارسی می باشد در شهر قم دیدم و کتابی بزرگ و پرفایده ای بود و در ضمن مجلداتی که مشتمل بر

ص: ۴۴۸

۱- ۱- در بحار از کافی نقل کرده، حضرت رضا علیه السلام در سال ۱۴۸ هجری متولد شده و در ماه صفر سال ۲۰۳ در سن ۵۵ سالگی به شهادت رسیده، و این تاریخ به صحت نزدیک تر است و در چند جای دیگر از جمله از کشف الغمه نقل کرده است و مولد آن حضرت سال ۱۵۳ هجری بوده و در سن ۴۹ سالگی سال ۲۰۲ به شهادت رسیده است-م.

بیست باب بوده، گرد آمده است و از ظاهر آن پیداست، مؤلفش که آن را به عربی تألیف کرده نامش شیخ حسن بن محمد مذکور است و کتابش را به نام کتاب قم نامیده و در روزگار صاحب بن عباد می زیسته و این تاریخ را به نام او تدوین کرده و در آغاز آن به بیشتری از احوال و خصال و فضائل او پرداخته است. پس از آن همان کتاب را حسن بن علی بن حسن بن عبد الله قمی بنا به درخواست خواجه فخر الدین ابراهیم بن وزیر کبیر خواجه عماد الدین محمود بن صاحب خواجه شمس الدین محمد بن علی صیفی در سال ۸۶۵ هجری به پارسی برگردانیده است (۱).

و برای مورخ اصل برادر فاضلی بوده است، به نام ابو القاسم علی بن محمد بن حسن کاتب قمی، و به طوری که از کتاب قم به دست می آید بیشتر از مطالب این کتاب که مربوط به مالیات های قم بوده و پاره ای از احوال دیگر از وی استفاده شده است (۲).

ص: ۴۴۹

۱-۱- این کتاب در عصر ما به نام تاریخ قم به طبع رسیده و مجلد اول آنکه مشتمل بر پنج باب است تا فصل اول از باب پنجم را داراست و ما بقی آن در مجلد دوم که نمی دانیم موجود است یا نه، آورده شده است و مؤلف آن را در سال ۳۷۸ هجری به تشویق صاحب تألیف کرده و پس از ۴۷۸ سال که از تألیف آن گذشته آن را حسن بن علی بن حسن بن عبد الملک به تشویق فخر الدین که در بالا هم ذکر شده به پارسی برگردانیده است و در آغاز آن فصول و ابواب بیست گانه آن ذکر شده است در فوق به جای عبد الملک عبد الله آمده و گویا سهو القلم از کاتب بوده باشد. در مقدمه کتاب آقای سید جلال الدین که از فضلا و منجمان عصر حاضر است و این کتاب به همت ایشان به طبع رسیده است می نویسد: اصل عربی این کتاب را کسی ندیده و در سال ۸۰۵ و ۸۰۶ هجری به توسط حسن قمی ترجمه شده است و نسخی که دیده شده، بیش از پنج باب ندارد نمی دانم عربی آن هم بیش از پنج باب تألیف نشده یا مترجم بیش از پنج باب آن را ترجمه نکرده است به طوری که از بالا استفاده می شود مؤلف ریاض ترجمه آن را که مشتمل بر بیست باب و در ضمن چند مجلد بوده، در قم دیده است پس تمام آن ترجمه شده، لیکن در اختیار همگان نبوده است.

۲-۲- مؤلف در ضمن علت تألیف «کتاب می نویسد: برادرم ابو القاسم علی مرا گفت که چون به شهر قم رسیدم تفحص بسیار کردم تا کتابی از اخبار قم به دست آورم مقدور نشد مؤلف گوید من بر تألیف این کتاب حریص شدم و بیشتر این اخبار را در مدت حکومت برادرم به قم تحصیل کردم. پس پیداست که برادرش حاکم قم و اهل فضل بوده است-م.

۱۸۵- شیخ کمال الدین حسن بن محمد بن حسن نجفی

وی، از بزرگان علما و از متأخران اصحاب ما به شمار است. و از آثار او کتاب بزرگی در تفسیر پانصد آیه از آیات احکام است که به نام معارج السئول و مدارج المأمول موسوم بوده و به کتاب اللباب شهرت یافته و در ضمن دو مجلد تدوین شده است. و در حد خود کتابی جامع، و مانند نام نویسنده اش، کتابی پسندیده است و مشتمل بر فوائد بسیاری می باشد و من سه نسخه از آن را در اصفهان دیده ام و خود نیز نسخه ای از آن را دارم. و تاریخ فراغ از تألیفش سال ۸۹۱ هجری است خدا روحش را پاکیزه و جایگاهش را منور گرداند.

کمال الدین، این کتاب را به سبک و ترتیب کنز العرفان شیخ مقداد رحمه الله گرد آورده و فوائد بسیار و ارزنده ای را بر آن افزوده است خدا ما و همه مؤمنان را از ناحیه او پاداش فراوان عنایت فرماید.

به طوری که خود او در آغاز کتاب معارجش اظهار می دارد، کتاب عیون التفاسیر هم از آثار او می باشد.

۱۸۶- شیخ ابو محمد حسن بن محمد دوریستی

وی، از اجله علمای متقدم، معروف به دوریستی است.

به طوری که، سید محمد بن علی بن حسین طبرسی در کتاب مناقبش اظهار می دارد، سال ۴۷۸ هجری از وی روایت می کرده و او از شیخ ابو طیب ابن عبد الله در خراسان در مشهد مقدس روایت داشته و او از ابو الحسن علی ابن محمد دارقطنی روایت می کرده است.

ممکن است شیخ ابو طیب از علمای عامه بوده باشد همچنان که دارقطنی هم از ایشان است. بنابراین، دوریستی از اعلام معاصر با شیخ طوسی رحمه الله می باشد.

و از کتاب مناقب به دست می آید که از شیخ عالم صالح ابو الحسن محمد بن احمد بن شاذان قمی و همچنین از شریف ابو الحسن حمزه بن محمد بن حسن علوی، از محمد بن همام روایت می کرده است.

۱۸۷- سید رکن الدین ابو محمد حسن بن محمد بن شرفشاه علوی

حسینی استرآبادی گرگانی موصلی

وی، پیشوایی فاضل و علامه و مؤلف کتاب المتوسط در شرح کافیه و دیگر آثار و مؤلفات است و به عنوان سید رکن الدین استرآبادی، و گاهی به سید رکن الدین جرجانی (گرگانی) و هنگامی به سید رکن الدین موصلی شناخته شده، و همه این شهرت ها متوجه، به شخص واحد است هرچند احتمال تعدد هم داده می شود.

درباره تشیع و تسنن این سید، اختلاف است و به همین مناسبت ما نام او را در هر دو بخش تشیع و تسنن آورده و در بخش دوم مفصلاً راجع به او مطالبی ابراز داشته ایم (۱).

از جمله آثار او سه فقره شرحی است به نام های: صغیر و کبیر و وسیط که به عنوان متوسط شناخته شده، و بر کافیه ابن حاجب نوشته است. و نیز بیست فقره سؤال راجع به علوم حکمی و منطقی از خواجه نصیر الدین طوسی رحمه الله که معاصرش بوده، کرده است و محقق طوسی نیز تمام آن ها را

ص: ۴۵۱

۱- ۱- سیوطی در بغیه می نویسد: استرآبادی به مراغه رفت و از محضر خواجه نصیر استفاده کرد و از فطانت و زیرکی شعله ور بود و ریاست تدریس مراغه را از طرف خواجه به عهده گرفت و به تدریس حکمت می پرداخت و حواشی بر تجرید نوشت و شرحی بر قواعد العقائد برای فرزندش نصیر نوشت و سالی که خواجه یعنی سنه ۶۷۳ هجری به بغداد رفت، وی در ملازمت خواجه بود و همان سال که خواجه وفات یافت رکن الدین به موصل رفت و در آنجا ماندگار شد و تدریس مدرسه نوریه و اوقاف آنجا را به عهده گرفت و تدریس شافعیه مدرسه سلطانیه به عهده او واگذار شد و در سال ۷۱۵ در ۱۴ صفر و یا به قول اسنوی در ۷۱۸ هجری در گذشت و هفتاد و اندی سال عمر کرد و دانشوری متواضع بود و برای هرکسی حتی برای سقا رعایت احترام می کرد-م.

پاسخ داده است و من این سؤال و جواب را در اصفهان در نزد میرزا سید رضی نواده خلیفه سلطان دیده ام.

۱۸۸- سید حسن بن محمد بن حسن بن محمد بن علی بن حسن بن

زهره حسینی حلبی

وی، از اجله متأخران سلسله سید بن زهره است.

عسقلانی در الدرر الکامنه پس از ذکر اسم و نسب او به طوری که ما متذکر شدیم چنین می نویسد: شمس الدین بن بدر الدین نقیب اشراف حلب بود و امور طبل خانه ها را عهده دار می شد و پس از چندی از آن سمت معزول گردید و به نوشته ابن حبیب در سال ۷۶۶ هجری در گذشت و نام جدش پس از این خواهد آمد.

مؤلف گوید، طبل خانه محلی بوده که، طبل ها را در آنجا می گذارده و می نواختند.

۱۸۹- سید حسن بن محمد بن علی بن زهره حسینی حلبی

از اجله سادات سلسله سید بن زهره بوده است.

عسقلانی در کتاب مزبور گوید، بدر الدین (که لقب این سید است) نقابت اشراف حلب را عهده دار بود و نظارت بیمارستان را به عهده داشته است و در ماه محرم سال ۷۲۲ هجری به حيله گری به ناگهانی او را کشتند و نواده اش در بالا نام برده شد (۱).

۱۹۰- شیخ ابو محمد حسن بن محمد بن نصر

وی از مشایخ شیخ حسین بن عبد الوهاب است که، معاصر با شیخ طوسی بوده و به زودی او را به عنوان حسین یاد خواهیم کرد و باید متوجه بود که هر دو نام متوجه، به یک شخص است،

ص: ۴۵۲

۱- ۱- عسقلانی در مجلد دوم الدرر نام و آوازه نواده و جد او را به طوری که ترجمه کردیم نگاشته است و سال فوت جد در این مجلد ۷۳۲ به رقم عددی آمده است و ممکن است عدد ۲۲ به ۳۲ مبدل شده باشد یا برعکس-م.

۱۹۱- شیخ عزّ الدّین حسن بن ناصر بن ابراهیم حداد عاملی

وی، فاضلی کامل و عالمی کافل و معروف به، ابن حداد عاملی است و از آثار او کتاب طریق النجاه است و کفعمی در حواشی مصباح از کتاب او نقل می کند.

و گاهی ابن حداد او را با شیخ عزّ الدّین حسین عاملی مؤلف حواشی بر الفیه شهید، متحد می شمردند. بنابراین، نام وی حسین است و کلمه حسن سهو القلم کاتب می باشد.

گذشته از این کفعمی در کتاب بلد الامین از وی نام برده است و کتاب طریق النجاه مذکور را به وی منتسب ساخته و از او به عنوان شیخ عزّ الدّین حسن بن ناصر حداد عاملی یاد کرده است منظور همان است که، ما در صدد ذکر نام و شرح حال او هستیم.

برخی گفته اند، ابن حداد عاملی همان ابن حداد حلّی است و حال اینکه این نظریه کاملاً نادرست است زیرا، حداد حلّی نامش شیخ جمال الدّین احمد بن محمّد بن محمّد بن حداد حلّی است که شاگرد علامه حلّی رحمه الله بوده است.

۱۹۲- وزیر جلیل ابو محمّد حسن بن محمّد بن هارون مهلبی سراینده

شیواسخن

وی، فاضلی باجلالت و مقدم بر دیگران بوده است و از فرزندان مهلب ابن ابی صفره معروف به وزیر مهلبی می باشد.

ابو محمّد، وزارت معز الدوله بن بویه دیلمی را عهده دار بود و روزگار سید مرتضی و هم پایگان او می زیست.

ص: ۴۵۳

وی از فضلای متقدم و از وزرا بوده است و دانشمندان نام و آوازه او را در آثار رجالی خود نوشته اند و این خلکان هم از وی نام برده است (۱).

۱۹۳- (محمد) شیخ عز الدین حسن بن شیخ شمس الدین محمد بن

علی مهلبی حلی قدس سره

وی فاضلی عالم و متکلمی جلیل القدر و سراینده محقق بوده، و معروف به مهلبی است.

این دانشمند غیر از مهلبی شاعر و غیر از مهلبی وزیر است؛ زیرا آن دو مقدم بر او بوده اند.

عز الدین مؤلف کتاب: الانوار البدریه لکشف شبه القدریه، است و این کتاب غیر از کتاب الانوار المضيئه است که از آثار شیخ ابو علی محمد بن همام که از قدما بوده، می باشد.

شیخ معاصر در امل گوید، حسن بن محمد بن علی مهلبی حلی مؤلف کتاب، الانوار البدریه فی رد شبه القدریه است که آن را در کتابخانه آستانه رضوی علیه السلام دیده ام و خود شیخ معاصر در کتاب اثبات الهداه به انتساب آن به عز الدین تصریح کرده است.

مؤلف گوید، این کتاب را در چندین محل از شهرهای سیستان دیده ام و نسخه ای از آن کتاب نزد ما موجود است.

به طوری که از مطاوی کتاب الانوار به دست می آید مؤلف آن، متأخر از علامه بلکه، به سال های زیادی از اعلام پس از علامه حلی نیز متأخر بوده است و از چند نسخه از آن کتاب استفاده می شود که مؤلف، آن را در ظهر روز شنبه ششم جمادی الآخر سال ۸۴۰ هجری در خانه خود واقع در حله

ص: ۴۵۴

۱- ۱- در پاورقی از اعیان الشیعه ۲۴ [۱] نقل کرده، وزیر مهلبی در شب سه شنبه ۲۶ محرم سال ۲۹۱ در بصره متولد شده و در روز شنبه ۲۴ یا ۲۷ شعبان در سال ۳۵۲ یا ۳۵۱ وفات یافته است - م.

تألیف کرده و به طوری که خود او در آغاز کتابش می نویسد، مشوق او در تألیف این کتاب، شیخ اجل فاضل جمال الدین ابو العباس احمد بوده است (۱).

و استاد استناد ما در آغاز بحار می نویسد: کتاب الانوار البدیه فی رد شبه القدریه تألیف فاضل مهلبی است. و کتاب مزبور مشتمل بر پاره ای از فوائد ارزنده است.

مؤلف گوید، در آخر برخی از نسخه های انوار او را به علم و عمل و فضل و کمال و زهد و عبادت و تحقیق تدقیق ستوده و او را برترین دانشمندان متبحر دانسته است و گوید: الشیخ العامل العالم الفاضل الکامل الزاهد العابد المحقق المدقق افضل العلماء المتبحرین عماد الاسلام و المسلمین المتوج بعون عنایه رب العالمین عزّ المله و الحق و الدّین حسن ابن السعید المرحوم شمس الدّین محمّد بن علی المهلبی...

از ظاهر حالش که وی را به عنوان حلی یاد کرده اند پیداست که منتسب به حله سیفیه بوده است و از برخی نسخه های امل الآمل شیخ معاصر قدّس سرّه استفاده می شود که وی حلبی و منتسب به حلب است (۲).

قابل توجه است که عزّ الدّین کتاب انوار را به منظور رد بر کتاب یوسف ابن مخزوم منصوری اعور واسطی تألیف کرده است. یوسف از ناصبی های اوایل قرن هفتم هجری بوده و کتابش را در رد امامیه و اثبات مذهب اهل سنت نوشته است و این نااهل نزدیک به سال هفتصد هجری می زیسته و مؤلف قدّس سرّه کتاب انوار را در بی اعتبار ساختن آنچه که آن ناصب معاند، علیه شیعیه نگاشته، تألیف و تدوین کرده و کتاب ارزنده ای است و در تتبع کتاب ها و ایراد ادله دندان شکن علیه او، بی اندازه کوشید، و ادله را از همان راهی که نقل آن از طریق خود خصم به ثبوت رسیده آورده است و روایت

ص: ۴۵۵

۱-۱- از قراین پیداست که مراد از عالم یادشده، ابن فهد حلی باشد که پیش از این به شرح حالش اشاره شد-م.

۲-۲- در نسخ مطبوع و مجزای امل وی را به عنوان حلبی یاد کرده است-م.

آن را نیز از رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ اَدْعَا كَرَدَه اَسْت.

و در همان اوقات شیخ نجم الدین خضر بن شیخ شمس الدین محمد بن علی رازی جبرودی نجفی کتابی به نام: التوضیح الانور بالحجج الواردة لدفع شبه الاعور، در سال ۸۳۹ هجری در حله سیفیه تألیف کرد و همچنان که پیداست کتاب نجم الدین از کتاب عز الدین ارزنده تر و مفیدتر است و کسی که هر دو کتاب را مطالعه کند و به میزان مقایسه در آورد و به ارزندگی کتاب نجم الدین پی خواهد برد.

در آغاز ترجمه عز الدین و بنا به تصریحی که خود عز الدین در آغاز کتابش کرده نام کتاب الانوار البدریه لکشف شبه القدریه، است لیکن استاد استناد و شیخ معاصر قدس سره آن را، الانوار البدریه فی رد شبه القدریه نوشته اند و جای اعتراضی نیست.

۱۹۴- شیخ حسن بن محمد بن فضل مسکنی

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی، بانی رباط و مسجدها بوده است.

مؤلف گوید: از ظاهر کلام منتجب الدین بدست می آید که وی، از دانشوران نبوده است، و ما هم به پیروی از او نام او را در این کتاب آورده ایم.

۱۹۵- سید کمال الدین حسن بن محمد بن محمد آوی حسینی

شیخ معاصر در امل گوید، وی عالمی فاضل و جلیل القدر بوده و ابن معیه از وی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: پیش از این شخصیتی به نام سید کمال الدین حسن بن محمد آوی یاد کرده شد و او به عینه همین بزرگوار است و نواده سید رضی الدین محمد بن محمد آوی مشهور و استاد ابن طاوس و همتایان اوست و ممکن است فاصله میان این سید و جدش رضی الدین بسیار باشد که محض اختصار برخی از نام ها او سلسله نسب او حذف شده باشد.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء می نویسد: نوبختی از فلاسفه امامی مذهب است و آثاری دارد از جمله، الآراء و الدیانات که ناتمام مانده و الرد علی اصحاب التناسخ و الغلاه، التوحید و حدوث العالم و نقض کتاب ابی عیسی فی القریب المشرقی و اختصار الکون و الفساد لارسطاطالیس و الاحتجاج لعمر و بن عباد و نصره مذهبه، الجامع فی الامامه، الانسان، الواضح فی الخارجین علی امیر المؤمنین علیه السلام فی الحروب الثلاث.

شیخ طوسی در فهرست، از او نام برده است و او را به عنوان الحسن بن موسی النوبختی ستوده و توثیق کرده و همان آثار را از وی نام برده است.

نجاشی نیز نام او را متذکر شده و به توثیق او اشاره کرده و برخی از کتاب های مزبور را به انضمام دیگر کتب او، یاد کرده است و مجموع آثاری که وی از نوبختی یاد کرده، سی و نه فقره کتاب بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل او را به عنوان حسن بن محمد یاد کرده است و در پایان ترجمه با توجه به ابن شهر آشوب که وی را حسن بن موسی خوانده، اظهار داشته، ظاهر آن است که، نوبختی، ابن موسی باشد نه ابن محمد و ابن محمد اشتباه است.

مؤلف گوید، حاجتی نیست ابن محمّد را اشتباه بدانیم بلکه، انتساب به جد شایع است و ممکن است یکی از دو نام محمّد یا موسی اسم جد او بوده باشد. یعنی، حسن بن محمّد بن موسی یا حسن بن موسی بن محمّد (فلاحظ).

مؤلف گوید، نوبخت به ضم نون و سکون واو و فتح باء یک نقطه و سکون خاء نقطه دار و تا دو نقطه کشیده. نام فاضل مشهوری است که از متکلمان بوده و نامش اسماعیل است. و نوبختی ها گروه به نامی از متکلمان

امامیه اند که پیش از این بخشی از احوال ایشان در ذیل ترجمه اسماعیل یادآوری شده است (۱).

۱۹۷- شریف ابو محمد حسن بن محمد بن یحیی

شریف، از مشایخ شیخ مفید بوده و به طوری که از بشاره المصطفی تألیف احمد بن ابی القاسم طبری بدست می آید، شریف از جدش یحیی، از ابراهیم ابن علی و از حسن بن یحیی، روایت می کرده است و همگی آن ها از نصر ابن مزاحم روایت داشته اند.

حقیقت آن است که، شریف ابو محمد به عینه همان شریف ابو محمد حسن بن محمد بن یحیی علوی است که در کتاب اعلام الوری طبرسی، نام برده شده است و طبرسی گوید وی، از جدش روایت می کرده، بلکه مترجم حاضر به عینه شریف ابو محمد محمدی است که او را ابو محمد علوی هم می گفته اند و لیکن با مترجم زیرین اتحادی ندارد.

۱۹۸- شیخ ابو محمد حسن بن محمد بن یحیی بن داود فخام

سرمن رأیی

وی، از مشایخ شیخ طوسی بوده و به طوری که از امالی شیخ طوسی برمی آید شیخ ابو محمد، از ابو الحسن محمد بن احمد بن عبد الله منصور، از حضرت علی بن محمد العسکری علیه السلام روایت می کرده است. و شیخ طوسی با دو واسطه از حضرت امام حسن عسکری علیه السلام روایت داشته است.

مؤلف گوید: در صورتی که با این سند، شیخ طوسی با دو واسطه از مولانا العسکری علیه السلام روایت کرده باشد، بیرون از غرابت و شگفتی نخواهد بود. بعضی از فضلا، ابن فخام را از مشایخ نجاشی نام برده و می نویسند:

نجاشی از ابو العباس احمد بن عبد الله بن علی الرئیس، از ابو عبد الله

ص: ۴۵۸

۱- ۱- از اتفاقات، نامی از اسماعیل در این کتاب نیست و گویا از همان، ترجمه هایی باشد که مفقود شده و مرادش از اسماعیل ابو اسحاق اسماعیل بن اسحاق بن فضل است که از اکابر متکلمان قرن چهارم هجری بوده است و نوبخت به فتح نون و سکون واو پارسی است و معرب آن نوبخت به ضم نون است چنان که در تعریب آن نیبخت هم گفته اند-م.

عبد الرحمن بن عبد الله صیمری، روایت می کرده، و گاهی هم از ابو الحسن محمّد بن احمد بن عبد الله الهاشمی منصورى سرمن رأیی، از احمد بن محمد بن بطه و نیز از ابو السرى سهل بن يعقوب بن اسحاق، ملقب به ابو نواس مؤذن روایت می کرده است.

مؤلف گوید، من از جهت ابو الحسن محمد بن احمد هاشمی سرمن رأیی در کتاب های رجالی نام و نشانی نیافتم و پیدا است که ابو الحسن محمد، همان ابو محمد فحام بوده باشد که شیخ طوسی هم از وی روایت می کرده است.

ابو الحسن محمد بن احمد یاد شده همان کسی است که تلعهکبری از وی روایت می کند و اصحاب رجال هم از او نام برده اند و بعد از نام عیسی که یکی از اجداد او بوده است، ابن منصور عباسی هاشمی را اضافه کرده اند.

و فاضل مزبور به خط خود نوشته: ابو الحسن از عموی پدریش عمر بن ابی موسی عیسی بن احمد بن عیسی بن منصور روایت می کرده و از ارادتمندان حضرت امام علی بن محمد النقی علیه السلام بوده است.

فحام نیز از عمویش عمر بن یحیی، از ابو بکر محمّد بن سلیمان بن عاصم روایت می کند. و همچنین از ابو طیب احمد بن محمد بن بریطه و گاهی از عمویش عمر بن یحیی، از اسحاق بن عبدوس و گاهی از ابو طیب محمد بن فرحان دوری، از محمد بن فرات دهان، و گاهی از ابو الفضل محمّد بن هاشم هاشمی مؤلف الصلاه، که در سامرا می زیسته، از ابو هاشم ابن قاسم، از محمد بن زکریا بن عبد الله جوهری روایت می کرده است.

مؤلف گوید، به خط همان فاضل دیده ام که فحام را با خای نقطه دار ضبط کرده، و سهو القلم است و ضبط صحیح آن با خای بی نقطه است.

این محدث را گاهی فحام و هنگامی ابو محمد فحام گویند.

از این پس به عنوان شیخ علامه حسن بن یوسف بن علی بن محمد بن مطهر حلی معروف به علامه حلی خواهد آمد.

۲۰۰-شیخ حسن بن مطهر اسدی

وی از اجله علمای متأخر بوده است.

یکی از فضلا، در رساله ای که به منظور تذکره مشایخ تألیف کرده است، می نویسد: شیخ حسن بن مطهر اسدی از دانشوران پارسا و پرهیزکار بوده، مراتب فقه و مراتب دیگر علمی را از شیخ احمد بن فهد حلی استفاده کرده است.

۲۰۱-ملا حسن معلم همدانی

وی، از فضلا و علما و حکما و دانشوری صوفی مشرب بوده است. از آثار او رساله ای است، در حکمت که آن را به پارسی تألیف کرده، و به نام غذاء العارفین نامیده و در سال ۸۴۸ هجری برای سلطان ناصر الحق پادشاه مازندران به نگارش آورده است.

از ظاهر امر پیداست که او از اعلام شیعه بوده است و پادشاه یادشده از زیدی ها می باشد.

۲۰۲-شیخ حسن بن شیخ محمود استرآبادی

وی، افتخار خدمت گزاری آستان مقدس حضرت رضا علیه السّلام را داشته و از دانشوران بنام روزگار سلطان شاه تهماسب صفوی و شاه عباس کبیر می باشد. در فضل و علم و پارسایی و پاکدامنی به عالی ترین درجه نایل آمده، و پدرش نیز از این مراتب، کمال بهره وری را داشته است. در آینده به شرح حال او نیز اشاره خواهد شد.

مؤلف تاریخ عالم آرا می نویسد: آن گاه که از بک ها به آستانه مقدسه حضرت رضا علیه السّلام هجوم آوردند وی، از چنگال دژخیمانه آنان رهایی یافت و عازم عراق عرب گردید و در آنجا متوطن شد.

استرآبادی، در پیشگاه شاه عباس عزت و اعتبار فوق العاده ای داشت و در بسیاری از سفرها همراه و همراز او بود و پس از آنکه از بک های ملعون منهزم شدند و شاه عباس بر شهرهای خراسان استیلا یافت، ریاست خدمه آستان قدس رضوی را به عهده او گذاشت و نیابت تولیت آستانه مقدسه را نیز از سوی شاه عباس در اختیار درآورد و در ضمن آن کلیدداری روضه مقدسه رضویه هم به عهده او درآمد.

۲۰۳- شیخ حسن بن معالی بقلای (باقلای) حلّی قدس سرّه

وی، از اجله اصحاب ما، و به طوری که در شرح حال محقق حلّی قدس سرّه آمده- یکی از اساتید محقق بوده است لیکن من به اثری از او دست نیافتم.

۲۰۴- شیخ ابو علی حسن بن معمر رقی

او فاضلی جلیل القدر و از شاگردان شیخ مفید و از معاصران سید مرتضی و شیخ طوسی رحمهم الله بوده است.

این شیخ، همان بزرگواری است که، خواب شیخ مفید را که با خلیفه برخورد داشته، و او را در ملزم ساختن نسبت به احتجاجاتی که راجع به آیه غار آورده، ناگزیر ساخت، نقل کرده است.

شیخ احمد بن ابو طالب طبرسی در کتاب احتجاجات می نویسد: حدیث کرده است شیخ ابو علی حسن بن معمر رقی در ماه شوال در سال ۴۲۳ هجری در محل رمله، از شیخ ابو عبد الله محمد بن محمد بن نعمان رضی الله عنه، معروف به مفید نقل کرده، گفت: در خواب چنین دیدم تا به آخر رؤیا که در شرح حال مفید خواهیم نگاشت.

مؤلف گوید، طبرسی این خواب، را با واسطه از ابو علی نقل کرده است و در صدر حکایت کلمه «حدث» را یعنی، خبر داد- آورده، و نگفته است حدثنی یا، حدثنا و امثال این ها.

و من بر اثری از ابو علی واقف نشده ام.

در اواخر مجلد دوم کتاب ارشاد القلوب دیلمی سند رؤیا چنین آمده است: حدث الشيخ ابو علي، عن الحسن بن معمر الرقي تا به آخر. بنابراین، مراد از شیخ ابو علی، فرزند شیخ طوسی است که رؤیا را به توسط شیخ حسن بن معمر رقی از شیخ مفید نقل کرده است.

۲۰۵- سید ضیاء الدین ابو تراب حسن موسوی حسینی کرکی عاملی

وی، فاضلی عامل و دانشوری کامل بود و او، پدر سید حسین مجتهد عاملی مشهور و جد صدر کبیر، آمیرزا حبیب الله است. و فرزندش سید حسین مجتهد رحمه الله در کتاب دفع المناواه عن التفضیل و المساوات بسیاری از فوائد و افاضات را از پدرش نقل کرده است.

۲۰۶- حسن بن موسی نوبختی

پیش از این به عنوان ابو محمد حسن بن محمد نوبختی نام برده شده است.

۲۰۷- ابو علی حسن بن مهدی

گاهی، شیخ شرف الدین نجفی در کتاب تأویل الآیات الظاهره برخی از اخبار را به توسط او از ابن جمهور عمی نقل کرده است و ظاهر آن است که، هر دو روایت به واسطه بوده باشد. و ابو علی هم همان عالمی است که، ذیلا یاد کرده می شود و از سیاق نقل شرف الدین استفاده می شود. ابو علی کتابی در اخبار تألیف کرده است.

در یکی از کتاب ها چنین آمده است، ابو علی حسن بن مهدی بن جمهور قمی، قال حدثني الحسن بن عبد الرحيم التمار، عن صاحب كتاب الواحده.

مرادش از صاحب این کتاب، ابو محمد حسن بن ابی عبد الله محمد بن حسن ابن جمهور عمی بصری است که پیش از این به شرح حال او اشاره کردیم.

۲۰۸- حسن بن مهدی

ابن شهر آشوب در معالم العلماء، کتاب المفتاح را از آثار او نام برده است.

و من به یقین از روزگار او باخبر نمی باشم و ممکن است حسن بن مهدی،

همان حسن بن سلیقی، معاصر با شیخ طوسی باشد که ذیلاً یادآوری می شود بلکه، حسن بن مهدی، همان ابو علی حسن بن مهدی است که در بالا یادآوری شده است.

۲۰۹- شیخ (سید) حسن بن مهدی سلیقی

وی، فاضلی عالم و فقیه و معروف به سلیقی یا سلیقی یا سقینی است.

سلیقی از شاگردان شیخ طوسی بوده و بخشی از آثار شیخ را که خود در فهرست یاد نکرده است، متذکر شده است.

به طوری که علامه حلی در خلاصه، در ذیل ذکر نام شیخ طوسی رحمه الله می نویسد، سلیقی به همراه شیخ ابو الحسن لؤلؤیی و شیخ ابو محمد حسن ابن عبد الواحد زرّبی، جسد شریف شیخ طوسی رحمه الله را غسل داده اند.

میرزا محمّد در رجال کبیر از شهید ثانی نقل کرده است که وی، از خط شهید اول او را به عنوان سقینی معرفی و اضافه کرده، این نام را به خط خود سلیقی دیده است. بنابراین، برای اثبات این موضوع بهتر است به نسخه صحیحی از رجال کبیر میرزا محمّد و همچنین حاشیه شیخ بهایی بر خلاصه علامه، مراجعه کرد.

به طوری که از تتبع این کتاب استفاده می شود، ممکن است در ذیل ترجمه گروهی از اعلام به نام سلیقی برخورد داشته باشید.

۲۱۰- سید بهاء الدین حسن بن مهدی حسینی مامطیری طبرستانی

از اجلای علما و فضلا بوده است از آثاری که از او دیده ام، رساله الهنود فی اجابه دعوه ذوی العنود است که راجع به ادله اصولی و فروعی می باشد و این رساله را برای سلطان حسام الدوله اردشیر، پادشاه طبرستان نوشته است.

مامطیری: به فتح میم اوّل و دوم و طای بی نقطه، منسوب به مامطیر است که نام پیشین شهر بارفروش مازندران بوده است و اصل آن را «ماء و طیر» دانسته اند (۱).

و شیخ منتجب الدّین گوید، ناصر الدّین حسن بن مهدی حسینی مامطیری از فضلا است. به گمانم سید بهاء الدّین که عنوان این ترجمه مربوط به اوست با سید ناصر الدّین که منتجب الدّین معرفی کرده است، متحد باشد و اختلاف در لقب و امثال آن قابل توجه نبوده است چه ممکن است سید دارای چند لقب بوده است و یا احتمالات دیگر.

در آینده به ذکر نام برادرش، سید بهاء الدّین علی بن مهدی حسینی مامطیری خواهیم رسید و بهاء الدّین علی، از علما و فقها بوده، و ممکن است، لقب یکی از دو برادر با دیگری مشتبه شده باشد.

۲۱۱- شیخ حسن بن مهریز عاملی جبعی

به طوری که شیخ معاصر در امل اظهار داشته، وی فاضلی نیکوکار و از فنون قرائت و تجوید برخوردار بوده و در روزگار شهید ثانی می زیسته است.

۲۱۲- شیخ ابو علی حسن بن شیخ ابو جعفر محمّد بن حسن بن علی

طوسی

وی، به اتفاق شیخ ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله بن علی رازی و شیخ ابو محمّد حسن بن حسین بن بابویه قمی و شیخ ابو عبد الله محمّد بن هبه الله وراق طرابلسی در قرائت کتاب التبیان در نزد پدرش شیخ طوسی شرکت می کرده است و این معنی را می توان از اجازه ای که شیخ طوسی در پشت التبیان خود برای آن ها نوشته و ما هم از این پس ذیل احوال شیخ ابو الوفا

ص: ۴۶۴

۱- ۱- در معجم البلدان می نویسد: مامطیر شهرکی است از نواحی طبرستان نزدیک به آمل از آنجاست ابو الحسن مهدی بن محمّد طبری معروف به ابن سرهنگ که سال ۴۴۰ هجری وارد همدان شده و از عده ای روایت می کرده است-م.

عبد الجبار مذکور بدان اشاره خواهیم کرد، استفاده نمود.

ابو علی، فقیهی محدث و جلیل القدر و عالمی عامل و همانند پدر ارجمندش کاملی خردمند، بوده و او پسر شیخ طوسی و مؤلف امالی و امثال آن است و به ابو علی طوسی معروف است و گاهی او را مفید هم می گویند.

به طوری که از اقبال سید بن طاوس رحمه الله برمی آید ابو علی دایی سید موسی پدر سید رضی الدین علی (مؤلف اقبال) و جمال الدین احمد بن طاوس رحمه الله علیهم اجمعین بوده است.

ابو علی، از پدرش و از گروهی از معاصران او بلکه از شیخ مفید هم روایت می کرده است و گروه بسیاری از اعلام از قبیل شیخ عماد الدین ابو جعفر محمّد بن ابو القاسم قمی طبری مؤلف بشاره المصطفی در تاریخ های متعدد که همگی آن ها در نجف اشرف بوده و برخی هم در سال ۵۱۱ هجری بوده روایت می کرده اند. و ابن شهر آشوب هم با یک واسطه از وی روایت داشته است.

از کتاب مناقب ابن شهر آشوب بدست می آید که گروهی از اعیان علما و شیوخ حدیث از وی روایت می کرده اند. از آن جمله است، سید ابو الفضل داعی بن علی حسینی سروی و ابو الرضا فضل الله بن علی بن حسین کاشانی و عبد الجلیل بن عیسی بن عبد الوهاب رازی و شیخ ابو الفتوح احمد بن علی رازی و محمّد و علی دو فرزند علی بن عبد الصمد نیشابوری و محمّد بن حسن شوهانی و ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبرسی مؤلف مجمع البیان، و ابو جعفر محمّد بن علی بن حسن حلبی و مسعود بن علی بن صوابی و حسین بن احمد بن محمّد بن علی بن طحال مقدادی و علی بن شهر آشوب مازندرانی سروی، پدر مؤلف مناقب یاد شده است.

مؤلف گوید، مراد از شیخ ابو الفتوح سابق الذکر شیخ ابو الفتوح مؤلف تفسیر معروف نمی باشد هر چند هر دو در یک روزگار می زیستند زیرا، نام

ابو الفتوح مؤلف تفسیر، حسین بن علی بن محمد ابن احمد خزاعی رازی است و هرگاه بگوییم مراد از ابو الفتوح برادر مؤلف تفسیر است اگر چه احتمال ممکن است لیکن، اتحاد کنیه آن ها این احتمال را بعید می شمارد.

شیخ نجیب الدین در آخر کتاب الجامع می نویسد: گروهی از اعلام از شیخ ابو علی طوسی روایت کرده اند از جمله ابو الفضل داعی و ابو الرضا فضل الله بن علی حسینی و ابو الفتوح احمد بن علی رازی و ابو علی محمد ابن فضل طبرسی و محمد و علی دو فرزند علی بن عبد الصمد نیشابوری و محمد بن حسن شوهانی.

و خود ابو علی، از سلار بن عبد العزیز دیلمی مؤلف مراسم- که شرح حالش خواهد آمد- و همچنین از شیخ محمد بن حسین، معروف به ابن صفال، از محمد بن معقل عجلی، از محمد بن ابی الصهبان روایت می کرده است.

از بشاره المصطفی طبری شاگرد ابو علی سند مزبور بدست می آید و ممکن است بو علی به واسطه از ابن صفال روایت کرده باشد.

علاوه بر یادشدگان، گروه دیگر از بو علی روایت داشته اند از آن جمله، حسین بن هبه الله بن رطبه سوراوی و شیخ بن ادريس رحمه الله.

معروف است که ابن ادريس گاهی بدون واسطه از دایی اش ابو علی روایت می کرده و هنگامی با یک واسطه یا دو واسطه از وی روایت داشته است و ما حقیقت روایت او را در ذیل ترجمه اش ایراد خواهیم کرد ان شاء الله تعالی.

در بعضی از نسخه های صحیفه سجادیه سند او را چنین دیده ام: حدیث کرد ما را شیخ اجل سید امام سعید ابو علی حسن بن محمد طوسی ادام الله تأیید، در ماه جمادی الآخر سال ۵۱۱ هجری گفته است: خبر داد ما را شیخ جلیل ابو جعفر محمد بن حسن طوسی، گفته است: خبر داد ما را شیخ جلیل

ابو جعفر حسین بن عیسا الله غضائری، گفته است: حدیث کرد ما را ابو الفضل محمد بن عیسا الله بن مطلب شیبانی تا به آخر سند.

قابل دقت است که شیخ ابو علی حسن معتقد است که، در هنگام قرائت نماز بلکه، در موقع قرائت قرآن گفتن استعاذه واجب است زیرا، از امر به استعاذه فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ (۱) و جوب استعاذه ظاهر می شود.

با آنکه اجماع برخلاف نظریه او است و امر در آیه شریفه را حمل بر استحباب کرده اند تا آنجا که پدرش شیخ طوسی در کتاب خلاف متذکر است که اجماع ما بر استحباب آن منعقد است و امر آیه شریفه به طور یقین حاکی از استحباب آن است.

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: بو علی، فقیهی مورد وثوق و از اعیان اعلام شیعه است و به طوری که پدر من اطلاع داده، بو علی همگی آثار پدرش را نزد او خوانده است.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء از وی نام برده و کتاب، المرشد الی سبیل المتعبد و از آثار او نام می برد.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی، عالمی فاضل و فقیهی محدث و جلیل القدر و مورد وثوق اعلام بوده است. آثاری دارد از جمله، الامالی و شرح نهایی پدرش در فقه و غیر این ها.

شهید ثانی در رساله جمعه کتابی را به وی نسبت داده است.

استاد استناد ایده الله در آغاز بحار می نویسد: کتاب مجالس که مشهور به امالی است تألیف شیخ جلیل ابو علی حسن بن شیخ الطایفه قدس سره است.

و در فصل ثانی پس از نقل کتاب های شیخ طوسی می نویسد، و امالی فرزند علامه اش در روزگار ما مشهورتر از امالی پدرش می باشد و بیشتر

ص: ۴۶۷

اهل اطلاع آن را، امالی شیخ می پندارند و حال آنکه از قراین آشکاری پیداست که، امالی مزبور اثر فرزند شیخ است و در عین حال اشتها و اعتبار آن کمتر از امالی خود شیخ نمی باشد هرچند امالی خود شیخ از نظر من به صحت و وثوق نزدیک تر است.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در ضمن اسامی مشایخ اصحاب می نویسد: از ایشان است شیخ ابو علی بن ابی جعفر محمد طوسی که از پدرش و از شیخ مفید روایت می کرده و نهایتاً پدرش را شرح کرده است.

مؤلف گوید: هرگاه بگوییم، بو علی بدون واسطه از شیخ مفید روایت می کرده است، خالی از تأمل و دقت نخواهد بود (۱).

۲۱۳- سید نجیب الدین ابو محمد حسن بن محمد بن حسن بن علی

ابن محمد بن علی بن قاسم بن موسی بن عبد الله بن موسی الکاظم علیه السلام

منتجب الدین گوید: وی، فقیهی متدین و از قراء بود. مراتب کمالی را از سید اجل، مرتضی ذو الفخرین مطهر فرا گرفته است.

مؤلف گوید، ظاهر آن است که مراد از استاد مذکورش سید اجل، مرتضی ذو الفخرین ابو الحسن مطهر بن ابی القاسم علی بن ابی الفضل محمد ابن حسن دیباجی است که شیخ منتجب الدین -و به طوری که در شرح حالش خواهیم گفت- با یک واسطه از او روایت می کند و از ظاهر کلام منتجب الدین استفاده می شود که، منتجب الدین به واسطه نجیب الدین مترجم حاضر از سید مرتضی، روایت می کرده است و در عین حال بدین معنی تصریح نکرده و کار او شگفت آور است.

۲۱۴- شیخ موفق الدین حسن بن محمد بن حسن

وی، به خواجه آبی شهرت داشته و در دهکده راشده سنست ری

ص: ۴۶۸

۱- ۱- زیرا شیخ طوسی در هنگام رحلت شیخ مفید ۲۹ [۱] ساله بوده و مسلماً با تأیید قراین، ابو علی در آن هنگام کودک خردسال یا جوانی تازه به بلوغ رسیده بوده است. بنابراین، بلاواسطه از مفید روایت نکرده است و یا از قبیل اجازه ای بوده که معمولاً به خردسالان می داده اند-م.

می زیسته و همان جا در گذشته و مدفون شده است.

منتجب الدین گوید: وی، فقیهی صالح و مورد وثوق بوده و مراتب علمی را از محضر امیر کابن ابی اللحیم - که او را مفید می گفتند - بهره گیری کرده است.

۲۱۵- شیخ عارف ابو محمد حسن بن ابی الحسن بن محمد دیلمی قدس سره

دیلمی دانشوری محدث و جلیل القدر و معروف به دیلمی و مؤلف ارشاد القلوب و امثال آن است وی، از متقدمان بر شیخ مفید و همتایان اوست.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: حسن بن محمد دیلمی، فاضلی محدث و صالح بوده، کتاب ارشاد القلوب در دو مجلد از آثار اوست.

مؤلف گوید، ممکن است از نسخه شیخ معاصر، پس از حسن بن ابی الحسن لفظ «ابن» افتاده باشد. به همین مناسبت شیخ معاصر، ابی الحسن را کنیه محمد دانسته و آن را ساقط کرده و حسن بن محمد گفته است و حال آنکه در آغاز نسخه ارشاد و همچنین در بعضی از مواضع، آن کنیه را به طوری که ما آوردیم، آورده اند و پیدا است که ابی الحسن نام پدر حسن بوده، نه کنیه محمد تا قابل سقوط باشد و در بعضی مواضع هم حسن بن محمد گفته اند.

استاد استناد ما در فهرست بحار گوید: کتاب ارشاد القلوب و کتاب اعلام الدین فی صفات المؤمنین و کتاب غرر الاخبار و درر الآثار، همگی آن ها از آثار شیخ عارف ابو محمد حسن بن محمد دیلمی است.

و در فصل دوم به منظور تعریف از آن کتاب گوید: کتاب ارشاد القلوب از کتاب های ارزنده ای است که مشتمل بر اخبار متین و بی سابقه است. و همچنین دو کتاب اعلام الدین و غرر الاخبار از آثار متین اوست و ما برخی از اخبار را از آن دو کتاب نقل کرده ایم زیرا، اکثر اخبار آن ها در کتاب های دیگر که توثیق و متانت بیشتری دارند، آورده شده اند، هرچند از

تمام مطالب آن دو کتاب و توجهی که اکابر علما بدانها داشته اند جلالت قدر مؤلفشان پیداست (۱).

گاهی پیش آمده است کراچکی در کنز الفوائد و مؤلف تأویل الآيات الباهرة فی العتره الطاهره، کتاب التفسیر را به حسن بن ابی الحسن دیلمی منتسب داشته اند و مؤلف تأویل الآيات پاره ای از اخبار را ویژه در اواخر کتابش از آن نقل کرده است. و ظاهر آن است که، مرادش حسن بن ابی الحسن مؤلف ارشاد القلوب است که ما به شرح حالش پرداخته ایم. و مؤید این موضوع آن است که وی، در کتاب ارشادش خودش را بدان نام و نسب نامیده است (۲).

از بعضی از مواضع مجلد دوم ارشاد استفاده می شود که دیلمی از کتاب الفین علامه نقل کرده است و این موضوع دلیل بر آن است که دیلمی متأخر از علامه بوده است.

ص: ۴۷۰

۱-۱- الذریعه [۱] اول می نویسد: کتاب ارشاد در دو مجلد تدوین شده، مجلد اول آن در مواضع است که مکرر به طبع رسیده و مجلد دوم در فضائل امیر المؤمنین علیه السلام است. که یک بار در ایران و بار دیگر در نجف اشرف به طبع رسیده و کتاب ارزنده ای است و سید علی خان مدنی کبیر متوفی ۱۱۲۰ هجری در تقریظ و تمجید از آن کتاب گوید: اذا ضلت قلوب عن هدايتها فلم تدر العقاب من الثواب فارشدها جزاك الله خيرا بارشاد القلوب الى الصواب باز گوید: هذا کتاب فی معانیه حسن للدیلمی ابی محمد الحسن اشهی الی المضمنی العلیل من الشفاء و الذ للعینین من غمض الوسن

۲-۲) - باز در ذیل ارشاد القلوب الی الصواب المنجی من عمل به من الیم العقاب می نویسد: این کتاب تألیف ابو محمد حسن بن ابی الحسن بن محمد دیلمی است که معاصر با فخر المحققین بوده و ابن فهد هم در عده الداعی از کتاب او نقل کرده تا آنجا که می نویسد: مؤلف ارشاد غیر از حسن بن ابی الحسن دیلمی مفسر است که کراچکی متوفی ۴۴۹ در کنز الفوائد از آن نقل کرده است. بنابراین، مؤلف این کتاب که هر دو را یک مؤلف دانسته، درست نیست - م.

و ممکن است نسخه ای را که من دیده ام مجلد دوم از آن کتاب نبوده باشد.

در عین حال کتاب ارشاد القلوب در دو مجلد تدوین شده، مجلد اول آن در مواعظ و نصایح و امثال این هاست و مجلد دوم آن را که در هرات دیده ام مشتمل بر فضائل حضرت امیر المؤمنین علی علیه السّلام بوده، و از آغاز تا انجام آن را به همین ترتیب به پایان برده است.

باری در ارشاد القلوب اخبار تازه و غریبه ای را متذکر شده است و نسخه ای از آن در اصفهان در اختیار ما می باشد و دایر در السنه است که، کتاب ارشاد از قدمای اعلام ما می باشد مجلد دوم آن کتاب را که در هرات مشاهده کردم ثابت نیست که مجلد دوم ارشاد باشد بلکه، اکثر ارباب دانش آن را مجلد دوم ارشاد نمی دانند.

در عین حال، در مجلد اول ارشاد از مجموعه ورام نقل کرده، و این نقل دلیل بر آن است که در دیلمی متأخر از ورام بوده، زیرا ورام در روزگار سید ابن طاوس می زیسته بلکه، جد ابن طاوس بوده است.

باری، دیلمی از متأخران علامه بوده است لیکن، من در کتاب های اعلامی که سال ها پیش از علامه می زیسته اند، از قبیل ابن شهر آشوب در مناقب و ابن جنی در یکی از بحث های خود از کتاب حسن بن ابی الحسن دیلمی نقل کرده اند (۱).

«دیلمی» به فتح دال بی نقطه و سکون یا و فتح لام منسوب به دیلم است.

۲۱۶- شیخ حسن بن محمد بن حسن قمی قدس سره

وی، از اجلای قمی ها و از علمای متقدم ایشان است و از حسین بن علی بن بابویه برادر صدوق رحمه الله روایت می کرده است.

ص: ۴۷۱

۱- ۱- پیش از این نقل کردیم حسن بن ابی الحسن دیلمی مفسر، غیر از حسن بن ابی الحسن دیلمی صاحب ارشاد القلوب است- م.

از آثار او تاریخ بلده قم است که آن را به تشویق صاحب بن عباد تألیف کرده است و در آن، برخی از اخبار ائمه اطهار علیهم السلام را ایراد نموده است.

استاد استاد در آغاز بحار می نویسد: کتاب تاریخ بلده قم تألیف شیخ جلیل حسن بن محمد بن حسن قمی رحمه الله است.

در فصل دوم می نویسد: کتاب تاریخ بلده قم کتاب معتبری است که اصل آن کتاب در اختیار ما قرار نگرفته و تنها ترجمه آن در دست ما قرار گرفته است. و پاره ای از اخبار آن را در مجلد سما و عالم یادآوری کرده ایم (۱).

۲۱۷- شیخ کمال الدین حسن بن محمد بن حسن نجفی

(۲)

وی از اجله علماء و فقها و مفسران بوده و متأخر از شیخ مقداد می باشد و از شاگردان او به شمار نمی آید.

از آثار او کتاب معارج السئول و مدارج المأمول را که در تفسیر پانصد آیه از احکام می باشد می توان نام برد. کمال الدین این کتاب را به بهترین وجه و مبسوطترین سبک تألیف کرده بلکه، کتاب مزبور از بزرگ ترین کتبی است که در آیات الاحکام تدوین شده است و من دو نسخه از آن را در اصفهان نزد فاضل هندی دیده ام. یک نسخه که همگی کتاب را داراست، خطش جدید بوده و نزدیک به بیست هزار بیت دارد و نسخه دیگر آن ناتمام و خیلی کهن است.

خود مؤلف در آغاز نسخه کهن به اسم آن کتاب تصریح، و اضافه کرده است که آن را از آیات الاحکام شیخ مقداد یعنی، کنز العرفان او بهره گرفته است در عین حال مبسوطتر و مفیدتر از آن است و در پایان نسخه کامل آن، به نام و نسب خودش به طوری که ما در آغاز این ترجمه ایراد کردیم اشاره کرده است و از آخر آن برمی آید، تاریخ اتمام تألیف آن عصر

ص: ۴۷۲

۱- نام این هر دو تن پیش از این یادآوری شده است-م.

۲- همان.

روز شنبه هیجدهم جمادی الآخر سال ۸۹۱ هجری بوده است. و در پشت نسخه کامل آن نوشته شده است: این کتاب موسوم به تفسیر اللباب از آثار کمال الدین حسن نجفی است (۱).

از آغاز تألیف این کتاب برمی آید خلاصه و لب تفاسیر مربوط به آیات الاحکام را از کتاب های تفسیر استفاده کرده است ولی کاتب نسخه، از مضاف و مضاف الیه که جمله (لب التفاسیر) باشد چنان برداشت کرده که نام این تفسیر (لب التفاسیر) است.

در عین حال از فاضل هندی در شگفتم که به من می گفت: نام مؤلف این تفسیر و روزگار زیست او را نمی دانم و می افزود به گمان من اینکه این تفسیر همان تفسیر آیات الاحکام ابن متوج است.

۲۱۸- شیخ حسن بن محمد بن راشد

وی، یکی از متکلمان و فضلا و اجلای فقها و اکابر علما و سرایندگان به شمار می آید و به ابن راشد حلی معروف است. او متأخر از طبقه شهید اول است.

و من در استرآباد از آثار او، کتاب مصباح المهتدین در اصول الدین را دیده ام که کتابی بس نیکو و مشتمل بر مطالب ارزنده ای بوده و تاریخ کتابت آن ۸۸۳ هجری می باشد.

حقیقت از نظر من این است که، شیخ حسن مترجم حاضر با شیخ تاج الدین حسن بن راشد حلی که پیش از این به نام و نسبش اشاره شده یک تن بیش نبوده اند.

ص: ۴۷۳

۱-۱- الذریعه ۲۱ [۱] ذیل معارج السؤل می نویسد: نجفی شارح النصول النصریه است که ۸۷۰ هجری تألیف آن آسوده شده و سال ۸۹۱ هجری در روز شنبه ۱۸ جمادی الاولی از تألیف معارج السؤل فارغ شده است و نسخه ای از آنکه به خط غیاث الدین محمد بن شاه مرتضی بوده سال ۹۸۸ هجری به کتابخانه آستانه مقدسه رضویه به خواجه شیر احمد تونی وقف شده و واقف نوشته است قبر نجفی در شهر تون معروف و مزار است و از آثار او، عیون التفاسیر است که آیات الاحکام را از آن استخراج کرده است-م.

زیرا، هر دو متقارب العصرند و انتساب به جد هم شایع می باشد.

در جایی دیدم که شیخ بن راشد مترجم حاضر طریق تفأل به صحف شریف را از خط شیخ علی بن مظاهر که از معاصران شهید اول رحمه الله بوده، نقل می کرده است.

در اصفهان، نسخه کاملی از حاشیه یمنی را که بر کشف می باشد، در ضمن مجلدی به خط شیخ حسن بن محمد بن راشد حلّی دیده ام و تاریخ کتابت آن هفتم ربیع الاول سال ۸۲۱ هجری بود و خط شریفش خالی از خوبی نبود و بر همین نسخه حواشی بسیار ارزنده ای دیده می شود که گمان می کنم اکثر آن ها از افادات ابن راشد باشد.

۲۱۹- شیخ ابو عبد الله حسن بن محمد صیرفی بغدادی

وی، از اجلای مشایخ قاضی ابو الفتح کراچکی بوده است.

به طوری که از چند موضع، از جمله از سند حدیث اول که در آخر رساله کشف الریبه عن الغیبه شهید ثانی، از جمله احادیث ده گانه ای که در آخر آن رساله است برمی آید، شیخ ابو عبد الله از قاضی ابو بکر محمد بن عمر جعابی روایت می کرده است. بنابراین، در درجه شیخ مفید است.

۲۲۰- شیخ حسن بن محمد بن علی بن محمد حر عاملی مشغری

جعبی

شیخ معاصر در امل می نویسد: وی، پسر عمومی مؤلف این کتاب یعنی امل است و مردی فاضل و صالح و فقیه و عارف به عربیت بوده، مراتب علمی را از پدرش و دیگران فرا گرفته است.

۲۲۱- شیخ حسن بن محمد بن عبد الله تمیمی مقری

شیخ حسن، از علی بن حسین بن سفیان، از علی بن عباس، از عباده بن یعقوب، از یحیی بن نشان (وثاب)، از عمر بن اسماعیل همدانی، از ابو اسحاق، از عاصم بن ضمیره و از حارث، از حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام روایت می کرده است.

ص: ۴۷۴

به طوری که از بشاره المصطفی تألیف محمد بن ابی القاسم طبری بدست می آید، ابو عبد الله محمود بن محمد بن حسین برسی و دیگران از او روایت داشته اند و ظاهر آن است که اکثر راویان بلکه، همگی آن ها شیعه بوده اند.

۲۲۲- قاضی فخر الدین ابو علی حسن بن محمد سکونی

منتجب الدین گوید: وی، از فقهای متدین بوده است.

بنابراین، از اعلام متأخر از شیخ طوسی است.

۲۲۳- شیخ جمال الدین ابو منصور حسن بن شیخ شمس الدین

ابو عبد الله شهید محمد بن مکی بن محمد بن حامد عاملی جزینی

از اجله فقهای امامیه است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فرزند شهید اول است و فاضلی فقیه و محقق جلیل القدر بوده از پدر بزرگوارش روایت می کرده و شهید قدس سره به او و برادرش رضی الدین ابو طالب محمد و برادر دیگرش ضیاء الدین ابو القاسم علی، اجازه داده است.

مؤلف گوید: گروه دیگری نیز به وی اجازه داده اند از جمله، سید بن معیه که به پدرش شهید نیز اجازه داده، و دیگری، سید علامه امین الدین ابو طالب احمد بن محمد بن حسن بن زهره حسینی حلبی که علامه حلبی به وی اجازه داده است.

به زودی ذیل نام شیخ حسن مکی عاملی به پاره ای از مطالب مربوط به این مقام اشاره خواهیم کرد.

۲۲۴- حسن بن محمد بن علی بن عباس بن اسماعیل بن ابی سهل بن

نوبخت

وی، از اجله سلسله نوبختیه و یکی از مشاهیر علمای امامیه است که به ابن نوبخت معروف می باشد و گمانم آن است که حسن بن محمد از نوادگان اسماعیل بن علی بن اسحاق بن نوبخت بغدادی باشد.

ص: ۴۷۵

ابن کثیر شامی در تاریخ خود از برقانی که یکی از علمای اهل سنت بوده، چنین نقل کرده است. حسن بن محمد از شیعیان معتزلی مشرب است و در عین حال در نظر من دانشوری صدوق و درست کرداری است.

و از عقیقی نقل کرده که حسن بن محمد مرد موثقی است جز اینکه مرام اعتزال دارد.

مؤلف گوید، بر آن ها که به تتبع آثار متکلمان عامه و دیگران می پردازند پوشیده نیست که، اهل سنت در اصول عقاید بیشتر اوقات تفاوتی میان شیعه و معتزله نمی گذارند و به طوری که از مطاوی کتاب ما هم بدست می آید اکثر نظریات معتزله را به شیعه و نظریات شیعه را به آن ها نسبت می دهند و در غیر این صورت تشیع نوبختی ها و صحت عقاید ایشان، آشکارتر از آن است که یادآوری بشود.

با توجه بدانچه گفته شد باید بدانیم، رجالی ها ترجمه ابو محمد حسن ابن موسی نوبختی را که پیش از سنه سیصد هجری یا پس از آن می زیسته است متعرض شده اند و همچنین به ذکر نام موسی بن حسن بن محمد بن عباس بن اسماعیل بن محمد بن اسماعیل بن نوبخت پرداخته اند. بنابراین، جای آن نیست که این دو تن را با حسن بن محمد متحد دانست به صرف اینکه اسم پدر یا اجداد را به منظور رعایت اختصار حذف کرده باشند، به وحدت آن ها عقیده مند شد.

آری، دور نیست که حسن یادشده در رجال فرزند موسای مذکور در کتب رجال باشد یا برعکس موسی فرزند حسن باشد و تعدد دو حسن را که ما یادآوری کردیم همان است که به نظر قاضی نور الله هم آمده بوده و بدین مناسبت است که او هم دو ترجمه جداگانه برای آن ها تشکیل داده است.

۲۲۵- شیخ ابو محمد حسن بن محمد مکتب

ابو محمد از مشایخ شیخ صدوق رحمه الله بوده است.

و به طوری که از خرایج قطب راوندی بدست می آید ابو محمد از ابو الحسن سمری که یکی از وکلای ناحیه مقدسه حضرت حجه بن الحسن عجل الله تعالی فرجه الشریف بوده، روایت می کرده است و روایت بو محمد از ابو الحسن دلیل بر مدح بو محمد است.

باید گفت، بو محمد مکتب غیر از حسین بن ابراهیم بن احمد بن هشام، معروف به مکتب است هر چند حسین هم از مشایخ صدوق بوده است و برای تحقیق بیشتر به کتاب های رجال که متعرض احوال هر دو تن شده اند باید مراجعه کرد.

۲۲۶- حسن بن مکی عاملی

وی، از شیوخ فضلا و از اجله علمای متأخر و معاصر با شیخ علی کرکی بوده است و فرزندش شیخ شمس الدین محمد بن حسن نیز به طوری که نام او در حرف میم خواهد آمد، از اجله اصحاب به شمار است. و در ذیل ترجمه او خواهیم نگاشت که شیخ حسین بن عبد الصمد والد شیخ بهایی رحمه الله درباره شیخ حسن چنین نوشته است: الشيخ الامام الفاضل التقى الورع الزاهد حسن بن مکی رحمه الله تعالی و اسکنه فسیح الجنه.

در پایان باید بگوییم، شیخ حسن مکی مترجم حاضر غیر از شیخ جمال الدین ابو منصور حسن بن محمد بن مکی فرزند شهید است که پیش از این به نام او اشاره شد زیرا، ابو منصور، سال ها پیش از حسن بن مکی مترجم فعلی ما می زیسته است.

۲۲۷- شیخ عز الدین ابو محمد حسن بن ناصر بن ابراهیم حداد عاملی

وی، از اجلای مشایخ و معروف به ابن حداد عاملی یا حداد است. کتاب طریق النجاه و امثال آن از آثار اوست و کفعمی در بلد الامین و حواشی آن و همچنین در مصباح، همواره از آن یاد، و مطالبی را ایراد کرده است و من تا به حال به روزگار او که در آن می زیسته، برخورد نکرده ام.

و از شیخ معاصر در شکفتم که بو محمد را با آنکه از مردم عامل است.

در کتاب خود متذکر نشده است و گویا کتاب طریق النجاه همان کتاب النجاه باشد که گاهی فرزند بو علی طبرسی در کتاب مکارم الاخلاق از آن نقل کرده است.

و ابن حداد مترجم فعلی ما غیر از شیخ ابن حداد حلی است.

۲۲۸- سید بدر الدین حسن بن نجم الدین

وی، از اجله علماء و فقها و فضلا و از مجتهدان اصحاب ما بوده است.

و آن چنان که از اجازه ابن مؤذن جزینی که به شیخ علی میسی داده است برمی آید، بدر الدین از سید عمید الدین، از علامه حلی و از شیخ شمس الدین محمد عریضی قدس سره روایت می کرده است.

و این سید بزرگوار معاصر با شهید اول قدس سره بوده است.

و شیخ معاصر در امل می نویسد: سید بدر الدین حسن بن نجم الدین دانشوری بافضیلت بود و از سید ضیاء الدین و عمید الدین و شیخ فخر الدین روایت می کرده است.

و این هر سه نامدار، از علامه حلی روایت داشته اند.

مؤلف گوید: حقیقت آن است که، سید بدر الدین همان سید عز الدین حسن بن نجم الدین اطراوی است که، شاگرد شهید بوده است و ذیلاً نام برده می شود و محل اشکال اینجاست که عز الدین شاگرد شهید بوده است و بدر الدین از اکابر معاصران او به شمار می آید.

۲۲۹- سید عز الدین حسن بن نجم الدین اطراوی

پیش از این به عنوان سید ادیب عز الدین حسن بن ایوب، مشهور به ابن نجم الدین اطراوی عاملی شاگرد شهید اول قدس سره یاد کردیم.

ص: ۴۷۸

۲۳۰- سید تقی الدین حسن بن نجم الدین علوی عبیدلی عاملی

به طوری که از رجال سید علی بن عبد الحمید نجفی بدست می آید وی، از اجله علمایی است که نزدیک به عصر علامه حلی می زیسته است و ظاهر آن است که، تقی الدین غیر از اعلامی است که در بالا نام برده شده اند.

۲۳۱- شیخ جلال الدین ابو محمد حسن بن نما حلی

پیش از این به عنوان شیخ جلال الدین ابو محمد حسن بن نظام الدین احمد نام برده شد.

ابن نما، از اجله فقهاست و شهید اول قدس سره از وی روایت می کرده است.

از اجازه شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی که به سید شذقم مدنی داده است و همچنین به تصریحی که شیخ علی کرکی در اجازه ای که به شیخ علی میسی نیز داده و غیر این ها از اجازات اصحاب استفاده می شود. ابن نما از شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید حلی روایت می کرده و یکی از اعلامی است که به ابن نما معروف بوده اند.

شیخ معاصر در امل می نویسد: شیخ جلال الدین حسن بن نما الحلی فاضلی جلیل القدر و از مشایخ شیخ شهید محمد بن مکی عاملی است.

۲۳۲- سید حسن بن نور الدین حسینی سقطی (سقطی یا مسقطی)

عاملی

وی، فاضلی صالح و فقیه بوده و به طوری که در امل آمده، از شهید ثانی رحمه الله روایت داشته است.

«سقطی» به فتح سین و قاف و طای بی نقطه منسوب به سقط است.

۲۳۳- شیخ جمال الدین ابو عبد الله حسن بن شیخ جمال الدین هبه الله بن

رطبه سوراوی

وی، از اکابر علما و اجله فضلا بوده است.

شیخ معاصر می نویسد: وی، فاضلی فقیه و عابد بوده و ابن ادریس از او روایت می کرده است و دارای آثاری است.

ص: ۴۷۹

مؤلف گوید، در آغاز سند کتاب سلیم بن قیس هلالی چنین آمده است:

حدیث کرد مرا شیخ فقیه ابو عبد الله حسن بن هبه الله بن رطبه از شیخ مفید ابو علی از پدرش (شیخ طوسی) در مقام سماعی که داشتم و او هم قرائت می کرد در مشهد مولانا سبط شهید ابو عبد الله حسین بن علی صلوات الله علیه در ماه محرم سال ۵۶۰ هجری و ممکن است ابن ادريس قائل این خبر باشد.

باز گوید از این پس دانشوری را به نام شیخ جمال الدین حسین بن شیخ جمال الدین هبه الله رطبه متذکر خواهیم شد. ظاهر آن است که جمال الدین حسین با جمال الدین حسن که به ترجمه او پرداخته ایم متحد بوده اند؛ زیرا هر دو تن از نظر درجه یکسانند به این معنی که، هر دو از شیخ طوسی روایت می کنند. بنابراین، اشتباه از ناسخان می باشد که حسین را مبدل به حسن یا برعکس کرده اند و همچنین شیخ معاصر متوجه به این اشتباه نشده است و حسن و حسین را نام دو تن از اعلام نام می برد. آری، ممکن است یکی از آن دو برادر دیگری باشد.

و باز هم در ذیل حسین بن رطبه سوراوی خواهیم گفت که با حسین بن هبه الله متحد است و پدر جمال الدین حسن که جمال الدین هبه الله باشد از دانشمندان بوده و از شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی رحمه الله روایت می کرده است.

در آغاز ترجمه، نام جمال الدین را حسن نوشتیم و مؤید آن نظریه شهید اول است که، در اجازه ابن خازن حائری می نویسد: و بهذا الاسناد مصنفات الشيخ جمال الدین حسن بن هبه الله بن رطبه السوراوی عن ابن ادريس عنه و بهذا الاسناد عن ابن رطبه مصنفات و مرویات الشيخ المفید ابی علی بن شیخنا ابی جعفر امام المذهب بعد الائمه محمّد بن الحسن الطوسی، انتهى.

مؤلف گوید: از کلام شهید و تصریحی که شیخ معاصر کرده است استفاده می شود جمال الدین آثاری دارد لیکن ما تاکنون به اثری از آثار او دست نیافته ایم.

باید بگوییم، در کتاب های رجال به گروهی می رسیم که منسوب به ابن رطبه یا سوراوی هستند و ظاهر آن است که، آنان از اقربا و خویشاوندان او می باشند.

از آن جمله است، شیخ حسین بن احمد سوراوی که گویا برادر او باشد و یا حسین همان حسن مترجم حاضر باشد و تصحیفی در یکی از آن دو اسم شده است.

و از آن جمله است نجیب الدین محمد سوراوی که گویا خود مترجم باشد.

«سوراوی» به ضم سین و فتح راء بی نقطه منسوب به سورا است که در هنگام نسبت و بنا به قاعده مقرر در آن همزه مبدل به واو می شود و سورا نام دهکده ای است نزدیک به حله، از شهرهای عراق عرب و گمان می کنم سورا همان محلی باشد که آب نهر آن در نهایت صفا و سپیدی است و در اخبار بدان مثل می زنند و نهر سورا همان نهر واقع در سورا است.

۲۳۴- شیخ حسن بن هدیه

از این پس به عنوان، شیخ ابو عبد الله حسین بن محمد بن موسی بن هدیه خواهد آمد.

به طوری که از رجال نجاشی ذیل نام علی بن محمد بن جعفر بن موسی ابن مسرور بن قولویه برادر جعفر بن قولویه معروف، به دست می آید، شیخ حسن و برادرش شیخ محمد از اجلای مشایخ نجاشی بوده اند و از همان رجال استفاده می شود شیخ حسن بن هدیه به توسط جعفر بن قولویه از برادرش علی بن محمد قولویه یاد شده، روایت می کرده است.

از عبارت نجاشی استفاده می شود که علی بن جعفر بن موسی بن مسرور برادر جعفر بن قولویه نبوده و همچنین شیخ محمد بن هدیه برادر حسن بن هدیه نمی باشد.

۲۳۵- شیخ حسن بن یحیی بن حسن بن سعید حلّی

شیخ معاصر در امل می نویسد: شیخ حسن پدر محقق نجم الدّین ابو القاسم جعفر است که فاضلی عظیم الشان و بزرگ مقام بوده و فرزندش محقق از وی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: در توصیف از پدر محقق گفته اند که وی، فاضلی سراینده بوده است لیکن، در اینکه شیخ حسن سراینده باشد، جای تأمل است زیرا، به طوری که در ذیل نام محقق نوشتیم فرزندش محقق را از سرودن شعر باز می داشته و از سرایندگی نکوهش می کرده است (۱).

شیخ حسن از پدرش یحیی که جد محقق باشد، از عربی بن مسافر عبادی روایت می کرده است.

شهید اول در اربعینش گوید: محقق حلّی، از پدرش شیخ حسن، از جدش یحیی، از شیخ ابو عبد الله محمد بن ادریس، از عربی بن مسافر، از الیاس بن هشام، از ابو علی مفید فرزند شیخ طوسی، از شیخ ابو یعلا سلار بن عبد العزیز دیلمی، از سید مرتضی، از شیخ مفید قدس الله اسرارهم، روایت می کرده است.

مؤلف گوید: در بعضی از نسخ اربعین چنین آمده است: یروی المحقق عن والده الحسن بن یحیی بن سعید عن جده الشیخ ابی عبد الله محمد بن ادریس. پس از این اضافه کرده، ممکن است حرف عن از میان کلمه جده و الشیخ حذف شده باشد یعنی، عن جده عن الشیخ ابی عبد الله. زیرا، ابن

ص: ۴۸۲

۱- عبارت پدر محقق حلّی این است: لئن احسنت فی شعرك لقد اسأت فی حق نفسك أ ما علمت ان الشعر صناعه من خلع العفه و لبس الخرفه و الشاعر ملعون و ان اصاب و منقوص و ان اتی بالشیء العجاب تا به آخر-م.

ادریس جد شیخ حسن بن یحیی نیست بلکه، جد مادری شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید، مؤلف الجامع و غیر آن و پسرعموی محقق است.

۲۳۶- شیخ حسن بن یحیی بن ضریس

وی، از اجله مشایخ شیخ صدوق رحمه الله بوده و از پدرش یحیی بن ضریس روایت می کرده است و ممکن است نام و نشان او در کتاب های رجال اصحاب آمده باشد.

۲۳۷- شیخ حسن بن یزید سורانی

برخی از دانشورانی که بر رجال نجاشی تعلیقه افزوده، اظهار داشته اند، شیخ ابو الحسن بغدادی سورانی بزاز که شیخ اجازه نجاشی بوده، از شیخ حسن سورانی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: برای هیچ کدام از شیخ حسن و شیخ ابو الحسن در کتاب های رجال نام و نشانی ندیدم و ظاهر آن است که، سورانی منسوب به نهر سورا است. و در صورتی که این احتمال درست باشد، معمولاً نسبت به آن نهر را سوراوی با او می نویسند. و با توجه به عدم سابقه حال شیخ حسن نمی توان او را همان شیخ حسن بن هبه الله بن رطبه سوراوی دانست و چندین وجه را می توان برای عدم صحت احتمال مزبور استدلال کرد. از جمله آنکه، شیخ حسن بن هبه الله مزبور، سال های زیادی پس از شیخ حسن بن یزید می زیسته است.

۲۳۸- شیخ ابو علی حسن بن هانی بن عبد الاول بن صباح حکمی

معروف به ابو نواس

ابو نواس، سراینده ای ادیب و مشهور و مقدم بر دیگر سراینندگان بوده است و از فصحا و بلغای عصر خود به شمار می رفته و در فن سرایندگی مهارت و تسلط کامل داشته است.

ص: ۴۸۳

ابو نواس، در بصره متولد شد و همان جا رشد کرد و پس از آن به کوفه رفت. جد ابو نواس آزاد شده جراح بن عبد الله حکمی والی و استاندار خراسان بوده و به همین جهت، او و بستگانش را حکمی می گفتند.

ابو نواس، در روزگار ولایت حضرت امام رضا علیه السلام و زمان زمامداری مأمون بلکه، در هنگام داری هارون می زیسته است.

ابو نواس، در منقبت حضرت مولا- علی بن موسی الرضا علیه آلاف التحیه و الثناء، اشعاری معروض داشته است که حاکی از تشییع و حسن حال اوست.

ابن خلکان اشعار زیر را که در ستایش حضرت رضا علیه السلام معروض داشته، از وی نقل کرده است:

قیل لی انت احسن الناس طرًا فی فنون من المقال النبیه

لک من جید القریض مدیح یثمر الدرّ فی یدی مجتنبه

فعلی ما ترک مدح ابن موسی و الخصال التی تجمّعن فیه

قلت لا أستطیع مدح امام کان جبریل خادما لأبیه

به من می گویند در سرودن مضمون های خردمندانه و در کلیه فنون شعر، از همگان برتر و والاتری. و اشعار زیبا و چکامه هایی که داری مانند مروارید در کف مرواریدفروش ثمر، و فایده می رساند. بنابراین، چگونه زبان به ستایش حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام برداشتی و از آن همه خوی های پسندیده ای که در اوست ستایش نکردی؟

در پاسخ گفتم، چگونه می توانم از پیشوای به حقی ستایش کنم که، جبرئیل خدمتکار آستان ولایت تو امان پدر ارجمند او می باشد.

و علت اینکه وی چنان اشعاری را سرود آن بود که یکی از دوستانش خطاب به وی گفت، آدمی را وقیح تر بی ارزش تر از تو ندیدم زیرا، تو از شراب و دریا و صحرا و بالاخره از همه چیز ستایش کرده ای و اما از حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام که امروز چون خورشید تابانی

می درخشد، ستایشی نکردی! بنواس در پاسخ او گفت به خدا سوگند علت اینکه دم از ستایش آن حضرت نزد رعایت مقام عظمت آن جناب بود.

زیرا، مشاهده کردم مثل منی قابلیت ندارد که به ستایش از آن حضرت پردازد و پس از اندکی ابیاتی گفت که چند بیت زیر از آن هاست:

مطهرون نقیات جیوبهم تجری الصلاه علیهم اینما ذکروا

من لم یکن علویا حین تنسبه فما له فی قدیم الدهر مفتخر

الله لما برا خلقا فاتقنه صفاکم و اصطفاکم ایها البشر

فانتم الملاء الاعلی و عندکم علم الکتاب و ما جاءت به الزبر

خاندان پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله بزرگواران پاکدامنی هستند که در هر کجا نام برده شوند مردمان از هر تیره ای که باشند بر آنان درود می فرستند. و هر کسی که به ولایت علی علیه السلام مفتخر نباشد، از هیچ نسبتی برخوردار نیست و حق مفاخرت و مباهات به کسی را ندارد. ای گروه بشری که، در مقام بشریت چون همگانید. آن گاه که خدای متعال، آفریدگان خویش را به وجود آورد شما را از هر گونه آلودگی پاکیزه ساخت و شما را از میان آن ها برگزید.

آری، شما برترین و بهترین آفریدگان هستید و خدا دانش کتاب های آسمانی و حقایق امور را به شما ارزانی داشته است.

ابن خلکان در تاریخ خود می نویسد: اسماعیل بن نوبخت گفته است، هیچ سراینده ای را به وسعت دانش بنواس ندیده ام و با آنکه کتاب های زیادی در دست مطالعه نداشت حافظه اش از همه بیشتر بود.

وقتی از ابو نواس درباره نسبش سؤال کردند که، نسبت تو به کدام قبیله و عشیره می رسد؟ در پاسخ گفت: ادب من از نسبم مرا بی نیاز می کند. پس از این سائل ساکت ماند. و او را بدان جهت بنواس گفتند که دو سوی زلفش بر روی دوشش ریخته بود و نوسان و حرکت داشت.

ابو نواس، در بغداد می زیست و فنون ادب را از ابو عمرو زاهد فراگرفته بود و در این رشته سرآمد اقران شده بود و در ماه جمادی الاولی سال ۳۵۵ هجری در گذشته است - کلام ابن خلکان به پایان رسید.

مؤلف مختصر تاریخ ابن خلکان گوید: جد ابو نواس آزاد شده جراح بن عبد الله حکمی والی خراسان بوده است و نسبت وی به او منتهی می شود.

از محمد بن داود بن جراح نقل شده، در کتاب الورقه گوید، ابو نواس در بصره متولد شده و همان جا رشد یافته است. پس از آن به اتفاق والبه بن حباب به کوفه رفته و از آنجا عازم بغداد شده است.

دیگری گفته، بو نواس در اهواز به دنیا آمده و در سن دوسالگی از اهواز بیرون رفته و مادرش به نام «جلبان» از مردم اهواز بوده است و پدرش از لشکریان مروان بن محمد، آخرین پادشاه بنی امیه بوده، و از مردم دمشق است و از آنجا به منظور مزدداری به اهواز رفته و با جلبان ازدواج کرده و از او چندین فرزند آورده، از آن جمله ابو نواس و ابو معاذ است.

اسماعیل بن نوبخت گفته هیچ کسی را به وسعت دانش و حافظه ابو نواس ندیده ام و نخستین شعری را که سروده در آغاز کودکی اش بوده، و عبارت از اشعار زیر است:

حامل الهوی تعب یستخفه الطرب

ان بکی یحق له لیس ما به لعب

تضحکین لاهیه و المحب ینتحب

تعجبین من سقمی صحتی هی العجب

عاشقی که بار عشق را بر دوش می کشد، خوشحالی از وی شرم دارد. و هرگاه بگرید شایسته به حال اوست و این کار او، بازی و بیهوده نیست.

زن ها به او می خندند و عاشق به خنده و تمسخر کردن آن ها توجهی ندارد.

آری، عاشق است که باید در فراق معشوقش بگرید. آنان از بیماری و نزاری من در شگفتند، و من از اینکه سلامت باشم در شگفتم.

گویند، خصیب رئیس مالیات مصر از نسب ابو نواس از وی سؤال کرد بو نواس گفت: ادب من از نسیم مرا بی نیاز می کند. خصیب ساکت ماند و او را بدان جهت بو نواس می گفتند که دو زلف بالای پیشانی اش بر روی دوشش ریخته بود و نوسان و حرکت داشت.

«حکمی» به فتح حای بی نقطه منسوب به حکم بن سعد عشیره است که قبیله بزرگی در یمن بوده اند و جراح بن عبد الله حکمی امیر خراسان از آن قبیله بود، و ابو نواس که آزاد شده او بوده است به وی منتسب می باشد.

بو نواس، در بغداد می زیست و در ماه جمادی الاولی سال ۳۵۵ هجری در گذشته است.

مؤلف گوید، تاریخ در گذشت ابو نواس را به طوری که از تاریخ ابن خلکان و مختصر آن نوشتیم قابل تأمل است زیرا، وی در روزگار هارون و مأمون می زیسته و چگونه ممکن است صد و پنجاه سال پس از آنان زنده باشد. مانند همین سؤال و جواب که میان بو نواس و خصیب اتفاق افتاده است، راجع به ابن جنی هم گفته اند که ضمن شرح حالش تذکر خواهیم داد.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء، ابو نواس را در شمار سرایندگان و ستایش گران اهل بیت علیهم السلام آورده و به همین مناسبت هم ما او را در بخش اول اثر خود که ویژه اعلام شیعه است نام برده ایم. در عین حال پاره ای از اخبار در نکوهش او رسیده است.

حموینی به سند خود در کتاب فرائد السمطین، از حافظ ابو بکر احمد ابن حسین بیهقی، از حاکم ابو عبد الله نیشابوری، از علی بن محمد بن یحیی مذکر، از صدوق، از حسن بن ابراهیم بن احمد بن هشام مکتب، از علی بن ابراهیم بن هاشم، از پدرش روایت کرده، گفت: ابو الحسن محمد بن علی فارسی، از ابو نواس روایت کرده، گفت: در یکی از روزها که حضرت مولا علی بن موسی الرضا علیه السلام از دربار مأمون بیرون می آمد و بر استری سوار بود

به پیشگاه مقدسش شرفیاب شدم و پس از عرض سلام معروض خاطر همایون داشتم، ابیاتی چند در ستایش شما به عرض رسانیده‌ام، آرزو مندم آن‌ها را به عز عرض برسانم و مقام ولایتمداری آن‌ها را استماع فرمایند.

فرمود، بخوان:

بو نواس ابیات «مطهرون نقیبات ثیابهم» را که پیش از این ایراد شد به عرض مبارک تقدیم داشت. امام علیه السلام فرمود: آری، ابیاتی سروده‌ای که در مضامین آن‌ها کسی بر تو پیشی نگرفت. سپس خطاب به غلامش فرمود، آیا پولی از ما در دست تو باقی است؟ معروض داشت آری، سیصد دینار در پیش من باقی است. فرمود، آن‌ها را به وی اعطا کن و فرمود ممکن است این مبلغ از نظر او ناچیز باشد این استر را هم به وی اعطا کن.

و باز به سند خود، از ابو بکر محمد بن یحیی صولی روایت کرده، گفت:

از ابو العباس محمد بن یزید مبرد شنیدم می گفت، در یکی از روزها بو نواس از دار قیصر بیرون می آمد، در مسیر خود سواره‌ای را دید که برابر او در حرکت است بدون آنکه رخسار آن سواره را مشاهده کند پرسید: این سواره کیست؟ پاسخ شنید او حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام است.

بو نواس بالبداهه گفت:

إذا أبصرتك العين من بعد غايه و عارض فيك الشك اثبتك القلب

و لو أن قوما أمموك لقادهم نسيمك حتى يستدل به الركب

هرگاه چشم، تو را از دور مشاهده کند و در وجود تو مشکوک بماند دل، اثبات وجود تو را خواهد کرد. و هرگاه همه مردم به سوی تو آهنگ نمایند آوازه تو آن‌ها را هدایت می کند و حتی کاروان‌ها هم تو را خواهند شناخت.

شیخ صدوق قدس سره در عیون اخبار الرضا علیه السلام از احمد بن یحیی مکتب، از ابو الطیب احمد بن محمد وراق، از علی بن هارون حمیری، از علی بن محمد بن سلیمان نوفلی، روایت کرده است، آن‌گاه که مأمون، حضرت علی

ابن موسی الرضا علیه السّلام را ولیعهد خود قرار داد و سرایندگان، عازم دربار مأمون شده، و با آوردن چکامه هایی که در ستایش حضرت رضا علیه السّلام سروده و اندیشه مأمون را در نصب حضرت رضا علیه السّلام به ولایتعهدی ستوده بودند جایزه های بسیاری از وی گرفتند، تنها ابو نواس نه مدحی سرود و نه رأی او را ستود و مانند دیگر مدعوان به دربار آمد.

مأمون خطاب به وی گفت: ای بو نواس می دانی حضرت رضا در نزد من از چه موقعیتی برخوردار است و تا چه حدی او را محترم می شمارم و با آنکه تو سراینده توانای عصر خود و برگزیده روزگار خویشی، چرا از ستایش او دریغ داشتی؟ وی بالبداهه ایات زیر را (که پیش از این گذشت) در ستایش از حضرتش به اطلاع مأمون رسانید.

قیل لی انت اوحّد الناس طرا فی فنون من الکلام النبیّه

لک من جوهر الکلام بدیع یثمر الدر فی یدی مجتنبیه

فعلی ما ترک مدح ابن موسی و الخصال التي تجمعن فیه

قلت لا أهتدی لمدح امام کان جبریل خادما لاییه

مأمون وی را تحسین کرد و برابر جایزه هایی که به همه سرایندگان داده بود، به وی صله داد و در اعطای جایزه او را بر دیگران برتری داد.

۲۳۹- شیخ حسن بن یوسف بن احمد

وی، از فضلا و علما و متکلمان بوده است.

نسخه ای از شرح فصول النصیریه را در علم کلام که از آثار شیخ مقداد است دیدم که بر شیخ حسن قرائت شده و شیخ با خط شریف خویش اجازه ای در پشت آن برای یکی از شاگردانش نوشته است و تاریخ آن ۸۵۶ هجری بود. بنابراین، شیخ حسن از معاصران علی بن هلال جزائری و امثال او می باشد و یقینا شیخ حسن، علامه حلی نبوده است زیرا، علامه سال ها قبل از شیخ حسن زیسته است.

حقیقت آن است که، شیخ حسن، همان شیخ ابن عشره است، اعنی شیخ عزّ الدّین ابو المکارم حسن بن علی الکرکی است، برای اینکه شیخ ابراهیم ابن سلیمان قطیفی که معاصر با شیخ علی کرکی بوده، ضمن اجازه ای که به امیر معزّ الدّین محمّد بن امیر تقی الدّین محمّد اصفهانی داده است، می نویسد: شیخ بدر الدّین علی بن هلال جزائری، از استادش عزّ الدّین حسن ابن یوسف، معروف به ابن العشره، از استاد هر دوشان شیخ جمال الدّین احمد بن محمّد بن فهد حلی روایت کرده است.

و آنچه را قطیفی اظهار داشته، دلیل بر آن است که شیخ حسن بن یوسف مترجم حاضر، و شیخ حسن بن عشره که در ذیل به شرح حالش اشاره می شود، متحد است.

بنابراین، یا یوسف جد اوست، و یا علی جد او می باشد و یوسف نام پدر اوست و حذف نام پدر و انتساب به جد، چنانچه مکرر نوشته ایم، شایع است.

۲۴۰- شیخ عزّ الدّین حسن بن یوسف معروف به ابن العشره

ابن العشره از اجله فقهای روزگارش بوده است و به طوری که از اجازه شیخ ابراهیم بن سلیمان قطیفی که به سید امیر معزّ الدّین محمّد بن امیر تقی الدّین محمّد اصفهانی داده است، بدست می آید، شیخ علی بن هلال جزائری از وی روایت می کرده است (۱).

ص: ۴۹۰

۱- ۱- در اجازه ای که علی بن هلال به شیخ علی کرکی داده، و صورت آن در اجازات بحار آمده و تاریخ آن ۹۰۹ هجری بوده است می نویسد: ان یروی عنی عن شیخی المولی الشیخ الاعظم العالم العامل الفاضل الکامل الشیخ عزّ الدّین حسن بن یوسف، الشهیر بابن العشره. چنانچه از این اجازه استفاده می شود، علی بن هلال پس از اجازه از ابن عشرت از ابن مطر نام برده و بعد از آن می نویسد: و عن شیخی المولی الامام الاجل الاعظم الافضل الاکمل الاعلم علامه علماء الاسلام الی ان یکتب احمد بن فهد، و در اجازه ای که قطیفی به شمس الدّین بن ترک داده است، چنانچه مؤلف هم به نام میر معزّ یاد کرده، می نویسد: علی ابن هلال عن شیخه عزّ الدّین بن العشره عن شیخهما معا عن ابن فهد-م.

حقیقت آن است که ابن عشرت و شیخ حسن بن یوسف بن احمد و شیخ عزّ الدّین ابو المکارم حسن بن علی کرکی، معروف به ابن عشرت متحدند و نام های سه تن مختلف نمی باشد زیرا، همگی آن ها در بیشتر مراتب به ویژه در درجه روایتی، برابرند.

و از اجازه قطیفی و اجازه های دیگر بدست می آید که، علی بن هلال گاهی بلاواسطه و هنگامی به واسطه ابن عشرت از ابن فهد روایت می کرده است.

از آغاز کتاب غوالی اللّائئ ابن ابی جمهور احساوی استفاده می شود که، علی بن هلال جزائری، از شیخ جمال الدّین حسن، مشهور به ابن عشرت، از شهید اوّل روایت می کرده، و ظاهر آن است که، مراد از شیخ جمال الدّین همان دانشوری است که ما این ترجمه را به عنوان او منعقد ساخته ایم و اختلاف در القاب به اعتبار تعدد آن ها است. و یا خود ارباب اجازات، از پیش خود و به مناسبت ستایش از مشایخ انشاء می کرده اند.

لیکن در اینکه ابن عشرت بدون واسطه از شیخ شهید روایت کرده باشد از نظر من خالی از تأمل نیست و پیش از این ذیل نام شیخ عزّ الدّین ابو المکارم حسن بن علی کرکی، مشهور به ابن عشرت بدین موضوع اشاره کرده ایم (۱).

ص: ۴۹۱

۱-۱- در ضمن شرح حال ابن عشرت که به عنوان عزّ الدّین ابو المکارم حسن بن علی کرکی مشهور به ابن عشرت پیش از این نگاشته می نویسد: ابن عشرت به توسط ابن نجده از شهید اوّل روایت می کرده و هم اظهار داشته، به وسیله ابو طالب محمّد فرزند شهید از وی روایت داشته است. و از غوالی نقل کرده، ابن عشرت از شهید اوّل روایت می کرده و اجازه بلاواسطه از شهید را غریب انگاشته و از ابن مؤذن نقل کرده است و من از ابن عشرت و او از شمس الدّین ابن عبد العالی و او از پسر عمویم شهید روایت می کرده و در پایان نوشته است با توجه بدانچه نوشتیم درست نیست که ابن عشرت بلاواسطه از شهید اوّل روایت کرده باشد و محتمل است ابن عشرت دیگری بوده که بلاواسطه از شهید روایت داشته است-م.

یوسف بن علی بن محمد بن مطهر حلّی قدس الله روحه الشریف

او پیشوای عالی همت و دانشوری عامل و فاضلی کامل و سراینده ای نیرومند، علامه علما، و فهامه ارباب فضل و استاد دنیاست. اصحاب ما او را به عنوان علامه مطلق ستوده اند و به دانشی بی اندازه و فهمی بی نهایت موصوف داشته اند و کمال او را جهانی معرفی کرده اند.

علامه، خواهرزاده محقق حلّی قدس سرّه، و آیتی از حق تعالی در روی زمین بوده است. او حقوق بی اندازه ای بر گروه امامیه و طایفه حقه شیعه اثنی عشریه دارد و با زبان و بیان و تدریس و تألیف خود دوازده امامیان را به اوج رفیع خویش رسانیده است.

علامه، از همگی علوم برخوردار بوده و در اقسام مختلف آن آثاری از خود به یادگار گذاشته است.

علامه حلّی قدس سرّه حکیمی متکلم و فقیهی محدث و اصولی و ادیب و شاعری ماهر بوده است و من پاره ای از سروده های او را در اردبیل دیده ام و از آن ها بدست می آید که طبعی شیوا در انواع نظم داشته است.

علامه، آثار بسیاری دارد و تصانیف زیادی نگاشته و از گروه زیادی از دانشوران روزگارش از سنی و شیعی بهره گیری کرده است و گروه زیادی از اعلام شیعه بلکه عده بسیاری از اهل سنت از محضر او در فنون مختلفه بهره ور شده اند و اجازاتی که از شیعه و سنی در اختیار ما می باشد بدین معنی گواه عادلّی خواهند بود.

علامه، در آغاز کار تحصیلش از محضر پدر ارجمندش سدید الدین یوسف، بهره مند شده، پس از آن به درس دایی اش محقق حلّی مؤلف شرایع حضور یافته است. مراتب عقلیات و ریاضیات و دیگر فنون را از محضر محقق طوسی و کمال الدین میثم بن علی بحرانی و سید جمال الدین احمد

ابن طاوس حسنی و برادر بزرگوارش سید رضی الدّین علی بن طاوس و گروه دیگر استفاده کرده است.

علامه، از گروه بسیاری از اعلام شیعه و سنی روایت می کرده است. نام عده ای از نامداران را پیش از این یاد کرده ایم.

و به طوری که از اجازه شیخ ابراهیم قطیفی که به امیر معز الدّین محمّد بن امیر تقی الدّین محمّد اصفهانی داده، به دست می آید، علامه از شیخ محمّد ابن نما نیز اجازه داشته است لیکن، اجازه علامه از ابن نما از نظر من خالی از تأمل نیست (۱).

از اتفاقات بی سابقه ای که برای قطیفی در آن اجازه به وقوع پیوسته آن است که، وی در یادآوری از علامه حلّی می نویسد: «العلامه جمال الدّین محمّد بن الحسن بن المطهر، پیداست که برای قطیفی اشتباهی پیش آمده است زیرا، اسم فرزندش شیخ فخر الدّین محمّد را نام علامه و نام خود علامه را نام پدر محمّد قرار داده است.

از مشایخ او شیخ مفید الدّین جهّم حلّی فرزند یوسف است.

دیگری، سید احمد عریضی است. در اینکه سید احمد از مشایخ علامه بوده باشد مانند محمّد بن نما، مورد تأمل من می باشد (۲).

گروهی از علامه روایت می کنند از آن جمله، فرزندش شیخ فخر الدّین محمّد و دو تن خواهرزاده اش، سید عمید الدّین و سید ضیاء الدّین اعرج حسینی، از او روایت می کنند: سید تاج الدّین محمّد بن قاسم بن معیه و شیخ زین الدّین ابو الحسن علی بن احمد بن طراد مطارآبادی و شیخ رضی الدّین

ص: ۴۹۳

---

۱ - ۱ - شیخ ابراهیم قطیفی در خاتمه اجازه ای که به شمس الدّین استرآبادی داده و صورت آن در مجلدات اجازه بحار [۱] آمده است می نویسد: «عنه اعنی الشیخ ابراهیم الذراق عن علی بن هلال عن یثق به عن عبد المطلب بن الاعرج الحسینی عن جمال الدّین الحسن بن یوسف عن محمّد بن نما. بنابراین، قطیفی در دو اجازه تصریح کرده، که علامه از ابن نما اجازه داشته است - م.

۲ - ۲ - بلکه عریضی از مشایخ پدر علامه بوده است - م.

ابو الحسن علی بن احمد المزیدی. و ما اجازه رضی الدین را می توانیم از اسانید و اجازات علما به ویژه از بعضی اسانید شهید ثانی رحمه الله که منتهی به صحیفه کامله سجادیه می باشد، به دست آوریم. و از ایشان است، شیخ تاج الدین حسن سرایشنوی و امثال این ها.

به طوری که، در تاریخ تولد و وفات او خواهیم گفت، علامه در سن ۷۸ سالگی در گذشته است. و چنانچه در ترجمه محقق حلی از قاضی عبد الخالق کره رودی و دیگری نقل کرده ایم، علامه حلی خواهرزاده محقق حلی قدس سرهما است.

علامه، فرزند فاضل جلیل القدر و مجتهد معروفی داشته است به نام، شیخ فخر الدین محمد و دو نواده عالم و کاملی دارد به نام های، شیخ ظهیر الدین محمد و شیخ یحیی که فرزندان فخر الدین می باشند و پسرعموی فاضلی دارد به نام، شیخ قوام الدین محمد بن علی بن مطهر حلی که معاصر با ابن معیه بوده، و برادر فاضلی داشته است که شیخ فقیه رضی الدین علی بن شیخ سدید الدین یوسف، مؤلف کتاب العدد القویه بوده باشد.

علامه حلی رحمه الله دایی سید عمید الدین و سید ضیاء الدین بن اعرج حسینی است و در یکی از آثار آمده است علامه خواهرزاده محقق و محقق دایی او بوده است.

شیخ نعمه الله بن خاتون در اجازه ای که به سید بن شدقم مدنی داده است می نویسد: سید عمید الدین نواده علامه حلی بوده است و این استناد اشتباه آشکاری است بلکه، او نواده پدرش سدید الدین است. و ترجمه همگی ان شاء الله تعالی در مقام خود خواهد آمد.

از غرائب اتفاقات آنکه در روزگار علامه، یا در زمان پیش از او، چهارصد و چهل مجتهد در یک عصر در شهر حله می زیسته اند.

به طوری که از آثار تاریخی به دست می آید، علامه حلی رحمه الله سبب اصلی شیعه شدن سلطان محمد الجایتو خان بن ارغون خان بن اباقا خان بن

هلاکو خان بن تولی خان بن چنگیز خان بوده است. و پس از این در ذیل کلام قاضی نور الله در مجالس المؤمنین بدان اشاره خواهیم کرد و در نتیجه تغییر حالی که به برکت علامه حلی رحمه الله برای او اتفاق افتاد دستور داد سکه و خطبه را عوض کنند و این پیشامد در سال پنجم سلطنت الجایتو و برابر با سال ۷۰۸ هجری بوده است و به فرمان او خطبه به نام اهل بیت علیهم السلام ایراد می شده است و اسامی شریفه خاندان پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله، زینت سکه های رایج قرار گرفت.

پیش از آنکه سلطان محمد به اریکه پادشاهی برقرار گردد طایفه های چنگیزی مدت پنجاه سال به مناقشه و مبارزه می گذراندند و به مجردی که سلطان محمد به اریکه سلطنت رسید، همه طوایف مختلف مغولی از وی اطاعت کردند و نامه ها به او نوشتند و پیام های اطاعت خود را به وی ابلاغ کردند و نزاع و جدال از میانشان رخت بر بست.

در تاریخ روضه اولو الالباب که معروف به تاریخ بناکتی است می نویسد: از آن پس که مغول ها نزاع و جدال فی مابین خود را رفع کردند مراسم جهان داری سلطان محمد را مبارک و میمون دانسته، به اطلاع او رسانیدند که سزاوار است به نام الجایتو ملقب شود زیرا، «الجایتو» به واژه ترکی به معنی، سلطان کبیر و مبارک پی است و این لقب برای او برقرار شد.

یکی از شاگردان شهید در ضمن فایده ای که ایراد کرده، کیفیت فراگیری علم را از روزگار شهید تا منتهی به خدای متعال بشود، بدین کیفیت ابراز داشته است.

شیخ شهید از شیخ فخر الدین، علوم الهی را فرا گرفته و او از پدرش جمال الدین حسن بن یوسف بن مطهر آموخته، و اضافه کرده است:

علامه، یکتای زمان و نادره دوران بود کتاب هایی را در علوم مختلفه تألیف کرده که مانند آن ها از دیگر اعلام به ظهور نرسیده است به ویژه، در

اصول الهیه به آخرین پایه نایل آمده و بلکه، از نهایت هم تجاوز کرده است.

همچنین در فنون فقهیه آثار نفیسی از خود باقی گذارده که بزرگ ترین آن ها کتاب تذکره و کوچک ترین آن ها کتاب تبصره است.

و کتب میانه آن دو، کتاب تلخیص و ارشاد و تحریر و قواعد و منتهی المطلب و مختلف الشیعه است و در شناخت رجال حدیث دو کتاب، و در احادیث و اصول فقه و دیگر علوم نیز آثاری دارد. مراتب علمی را از پدرش سدید الدین یوسف حلّی و او از شیخش ابو القاسم نجم الدین جعفر ابن سعید فرا گرفته است.

مؤلف گوید: در اظهار این عالم، جهات ذیل قابل ایراد و اشکال است:

اولاً: حقیقت این است که کتاب منتهی، بزرگ تر از کتاب تذکره است نهایت آنچه از تذکره تألیف شده، تا مسأله تفویض بضع، از کتاب نکاح بوده است و همین مقدار هم از کتاب منتهی که، منتهی به مسأله بیع ثمار از کتاب تجارت می شود بزرگ تر می باشد و شاید همین که مطالب منتهی، بیشتر از تذکره بوده او را بدین اشتباه واداشته است که، کتاب تذکره را کوچک تر از منتهی بداند و یا رعایت سجع تذکره و تبصره، او را بدین اشتباه دچار کرده باشد.

ثانیاً: علامه، مراتب علمی را از پدرش و محقق استفاده کرده است نه آنکه تنها به محضر پدرش اکتفا کرده باشد.

ثالثاً: شیخ سدید الدین که پدر علامه است از شاگردان محقق نبوده است بلکه، هر دو تن، مراتب علمی را از اعلام عصر خود فرا گرفته اند.

و اینکه نوشته است علامه در رجال، دو فقره کتاب تألیف کرده، ممکن است مرادش خلاصه و ایضاح الاشتباه باشد و محتمل است مرادش کتاب خلاصه و کتاب الکبیر باشد که در خلاصه بدان وعده داده است و برخلاف انتظار تا به حال اثری از آن کتاب دیده نشده، ممکن است به

خاطرش گذشته باشد که کتاب بزرگی در رجال تألیف کند لیکن تألیفش برای او پیش نیامده است (۱).

رابعاً: در ضمن بیانش آمده است، «و تجاوز النهایه» جمله لطیفی آورده؛ زیرا یکی از آثار علامه کتاب «النهایه» در کلام است که کتاب بزرگی بوده است.

مشهور است که کثرت آثار علامه به حدی است که اگر آن ها را به شماره آورند و به روزهای عمر او تقسیم کنند، در برابر هر روزی از عمر او هزار بیت از مصنفاتش قرار خواهد گرفت (۲).

و از کسانی که به این موضوع تصریح کرده اند شیخ محمد بن خاتون عاملی در آغاز شرح اربعین شیخ بهایی رحمه الله است.

مؤلف گوید: ما شکی در بسیاری علم علامه و فراوانی آثار او نداریم لیکن، این نظریه که آثار علامه هر گاه به دوران عمرش تقسیم شود به هر روزی از آن، هزار بیت خواهد رسید درست نیست و این نظریه کسی است که، از شمارش آثار علامه و تعداد مصنفات او اطلاعی ندارد زیرا، عدد کتاب های علامه مضبوط و مقدار عمر او هم معلوم است و هر گاه ما سطور آثار او را به شمار آوریم و تسامحی هم در دست شمارش نداشته باشیم تمام بیت های آثار او را که برابر با ایام عمر او بوده از هنگامی که به حد بلوغ رسیده تا روزگاری که رحلت کرده است، بیشتر از دویست بیت نخواهد بود و این نظریه هم واضح است و جای تردیدی باقی نمی گذارد.

بنابراین آنچه مشهور است که به هر روزی از عمرش هزار بیت برابری می کند گراف گویی آشکاری است. بلکه، اگر تمام نوشته های او را هر چند

ص: ۴۹۷

۱-۱- در پاورقی می نویسد: معمول آن است که، همواره به موضوعی حواله می دهند که وجود خارجی داشته، نه به امری که در نظر گرفته خواهد شد-م.

۲-۲- هر بیت عبارت از پنجاه حرف است و هر گاه اظهاریه فوق صحیح باشد به هر روزی از عمرش پنجاه هزار حرف می رسیده است. برای تحقیق بیشتر به روضات الجنات و قصص العلماء مراجعه شود-م.

هم از آثار دیگران باشد به تمام مدت عمرش تقسیم کنیم به مقدار هزار بیت نمی رسد و این اظهار از اغراقات نادان یاوه گو است و به زودی آنچه را که گفتیم در تاریخ تألیف منتهی المطلب و خلاصه و امثال آن توضیح خواهیم داد. نظیر آنچه را برای علامه گفته اند اهل سنت دربارهٔ محیی الدین نوای شارح صحیح مسلم و غیر آنکه در شام می زیسته است، شهرت داده اند. نوای راجع به علوم معموله خودشان آثار بسیاری تألیف کرده است چنان که هر گاه آن ها را به تمام روزگار عمرش تقسیم کنیم به هر روزی از عمر او دو کراس (دو جزء) می رسد و این انتساب هم، از جمله مفتریات و اغراقات است.

رحلت علامه حلّی رحمه الله و درگذشت سلطان محمد خدابنده ملقب به الجایتو در یک سال بوده است زیرا، فخر الدین بناکتی که معاصر با هر دو تن بوده است در تاریخ فارسی اش می نویسد: سلطان محمد در آخر ماه مبارک رمضان در روز پنجشنبه در سال ۷۲۶ هجری در شهر سلطانیه در گذشته است (۱).

از مهم ترین حقوقی که علامه رحمه الله داراست همان است که، سلطان محمد خدابنده، معروف به الجایتو را به آیین تشیع در آورد و ماجرا را ارباب تاریخ نگارش داده اند.

ص: ۴۹۸

۱- ۱- لب التواریخ، می نویسد: اولجایتو در ۱۲ ذیحجه سال ۶۸۰ هجری متولد شد و در ۲۳ سالگی در سنه ۷۰۳ در تبریز به تخت نشست و پادشاهی عادل بود و خطبه به نام شریف اهل بیت می خواند و سال ۷۰۵ هجری شهر سلطانیه را بنا کرد و سال ۷۱۱ خواجه سعد الدین ساوجی وزیر خود را کشت و سال ۷۱۲ به شام رفت و با صلح، از شام برگشت و دوازده سال و نه ماه پادشاهی کرد و در شب عید رمضان ۷۱۶ هجری درگذشت و در مقبره ابواب امیر سلطانیه مدفون شد. حمد الله مستوفی در تاریخ او گوید: از هفتصد و شانزده چونه ماه گذشت از گاه و کلاه سروری شاه گذشت بگذشت و جهان بینوا را بگذشت آگاه ز حال خویش ناگاه گذشت بنا به نوشته لب التواریخ و تاریخ گزیده و [۱] دیگران، سلطان محمد در سال ۷۱۶ یعنی ده سال پیش از وفات علامه در گذشته است نه آنکه هر دو در یک سال در گذشته باشند-م.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله ای که در ذکر اسامی مشایخ گرد آورده است، می نویسد: از ایشان است دریای متلاطم دانش و شیر بیشهٔ بینش، علامه جمال الدین حسن بن یوسف بن مطهر حلی مؤلف تصانیف و آثار ارزنده ای که بالغ بر دوست مجلد می باشد از آن جمله است: القواعد و الارشاد و التحرير و المختلف و منتهی المطلب و النهایه و نهایه المرام در علم کلام و نهایه الوصول در علم اصول و نهج الحق و نهج المسترشدين و الهادی و تهذیب الوصول در علم اصول و واجب الاعتقاد و منهاج الصلاح و بهترین اثر او، القواعد است که در سن ده سالگی در سال ۷۲۰ هجری تألیف کرده و در بغداد به تدریس آن اشتغال داشته است.

مؤلف گوید، کلام این فاضل بیرون از نظر نیست زیرا، علامه در سال ۷۲۶ در گذشته است و بنا به نوشته او بایستی کتاب قواعد را شش سال پیش از رحلتش نوشته باشد و چه زمان از تألیف آن فراغت یافته تا در بغداد، بر فرضی که در بغداد بوده، تدریس کرده باشد. و دیگر آنکه کتاب الهادی را که از آثار او یاد کرده، از تألیفات او نمی باشد.

استاد استناد ایده الله در آغاز بحار می نویسد: کتاب منهاج الصلاح در دعوات و اعمال سنه و کتاب کشف الحق و نهج الصدق و کتاب کشف الیقین در امامت که ما از آن به کتاب الیقین تعبیر می کنیم و کتاب منتهی المطلب و کتاب تذکره الفقهاء و کتاب المختلف و کتاب منهاج الکرامه و کتاب شرح التجرید و کتاب شرح الیاقوت و کتاب ایضاح الاشتباه و کتاب نهایه الاصول و کتاب نهایه الکلام و کتاب نهایه الفقه و کتاب التحرير و کتاب القواعد و کتاب الالفین و کتاب تلخیص المرام و کتاب ایضاح مخالفه اهل السنه للکتاب و السنه و الرساله السعديه (۱) و کتاب

ص: ۴۹۹

۱- ۱- کتاب سعديه را علامه حلی به نام خواجه سعد الدین محمّد ساوجی که سال ۷۱۱ شهید شده تألیف کرده است. این رساله مشتمل بر اصول الدین و بخشی از فروع الدین و قسمتی از -

خلاصه الرجال و دیگر از مسائل و رساله ها و اجازات که همگی آن ها از آثار شیخ علامه جمال الدین حسن بن یوسف بن مطهر حلّی قدس سرّه می باشد.

مؤلف گوید، نه‌ایه الفقه علامه را در کتابخانه فاضل هندی دیده ام این نسخه از طهارت تا اواسط بحث زکات فطره و از تجارت تا بحث بیع صرف از تجارت را دارا است و نسخه ای که از آن کتاب در اختیار علماست منحصر به کتاب طهارت است. علامه این کتاب را به نام فرزند بزرگوارش شیخ فخر الدین تألیف کرده چنان که قواعد و ارشاد را هم به نام او گرد آورده است.

ملا- محمّد بهرام که از علمای روزگار شاه تهماسب صفوی بوده بر کتاب تلخیص المرام علامه که در فقه می باشد شرح ممزوج و مفصلی به نام کاشف الحق که به، الکاشف شناخته می شود نوشته و نسخه ای از آن شرح تا آخر عبادات در نزد ما موجود است.

مؤلف گوید، از اتفاقات عجیب که برای علامه پیش آمده بود این است که در یکی از روزها که در مسجد به تدریس اشتغال داشت دیوانه ای وارد شد. علامه به حکم شرع مقدس اسلام که نباید اجازه داد دیوانگان به مسجدها درآیند دستور داد او را از مسجد بیرون کردند. شب بعد از آن، در رؤیا دید که کسی او را تهدید می کند که چرا آن دیوانه را از مسجد بیرون کردی! پس از آن از خواب بیدار و مطابق با معمول وارد مسجد شد، همان دیوانه را در مسجد مشاهده کرد به یاد رؤیای شب گذشته افتاد با خود گفت، دستور شرع اسلام دستور قاطعانه است و نمی توان با رؤیایی که اتفاق افتاده است، حکم شرع را نادیده گرفت (۱).

ص: ۵۰۰

۱- ۱) فی مجمع الفائده عن رسول الله صلّی الله علیه و آله جنبوا مساجدکم صبیانکم و مجانینکم-م.

دستور داد وی را از مسجد بیرون کردند در شب دوم باز همان شخص را با همان تهدید در رؤیا دید و پس از بیداری و آمدن به مسجد، همان دیوانه را مشاهده کرد و همان فرمان را به حکم شرع صادر کرد. باز شب سوم همان خواب را دید و روز سوم همان دیوانه را مشاهده و همان فرمان را صادر کرد و شب چهارم همان خواب را دید تا به آخر حکایت که در کتاب مطبوع آورده نشده است.

علامه حلی رحمه الله، از پرهیزگارترین و پارساترین اعلام عصر خویش بود و امیر سید حسین مجتهد کرکی در رساله النفحات القدسیه از پارسایی او، نقل کرده است که وصیت کرده بود همگی نمازها و روزه های او را که در مدت عمر خوانده و گرفته است و همچنین حج بیت الله را با آنکه به حج رفته بوده قضا کنند (۱).

و همین گونه وصیت را هم برای شیخ علی کرکی نقل کرده است زیرا او به صحت عباداتی که انجام داده بوده، اطمینان کامل نداشته است.

علامه حلی، از نهایت احتیاطی که می کرده، هر سه قسم نیت را در نماز مراعات می کرده است.

ملا نظام الدین تفرشی در نظام الاقوال گوید، حسن بن یوسف بن علی ابن مطهر حلی جمال الدین به کنیه ابو منصور قدس الله روحه الشریف شیخ طایفه و علامه زمان و محقق با تدقیق بوده است متأخران از مراتب تحقیق و کمال او بهره وری تام و تمام کرده اند و مقام دانش او مشهورتر از آن است که به وصف درآید. آثار بسیاری دارد که در خلاصه الرجال به ذکر اسامی آن ها پرداخته است.

ص: ۵۰۱

۱- ۱- قصص العلماء می نویسد: معروف است که علامه سه یا چهار دفعه نماز تمام عمر خود را احتیاطاً قضا کرده از ظاهر این بیان استفاده می شود، علاوه بر آنکه خود به قضای نمازهای خویش پرداخته، توصیه به قضای عبادت های خود نیز کرده است.

علامه در ۲۹ ماه مبارک رمضان سال ۶۴۸ هجری متولد شده و در شب یازدهم محرم الحرام سال ۷۲۶ هجری در گذشته و در مشهد مقدس غروی علی مشرفه السلام (نجف اشرف) مدفون شده است.

فرزندش محمّد و دو تن خواهرزادگانش عمید الدّین و عبد الله و سید جلیل القدر احمد بن ابراهیم بن محمّد بن حسن بن زهره حلبی و سید مهنا بن سنان مدنی و قطب الدّین رازی و مزیدی و مطارآبادی از وی روایت کرده اند.

خود او از محقق حلی جعفر بن سعید و سلطان الحکماء نصیر الدّین محمّد بن حسن طوسی و سیدین جلیلین علی و احمد فرزندان طاوس رحمه الله روایت داشته است.

مؤلف گوید: در یکی از مواضع از خط شهید اوّل نقل شده که علامه حلی در روز شنبه ۲۱ محرم الحرام سال ۷۲۶ هجری در گذشته است.

مؤلف گوید، علامه در حله در گذشت و جنازه او را به نجف اشرف آوردند و در جنب روضه مطهره حضرت مولا علیه السلام مدفون ساختند و مرقد او هم اکنون معروف و مزار شیعیان امامیه است رحمه الله تعالی علیه (۱).

علامه در پاسخ پرسش های سید مهنا بن سنان مدنی اظهار داشته، میلاد این بنده به طوری که به خط پدرم یافتیم چنین است: فرزند مبارک ابو منصور حسن بن یوسف بن مطهر در ثلث آخر شب جمعه ۲۷ رمضان سال ۶۴۸ هجری متولد شده است.

مؤلف گوید: چون خود علامه میلادش را در خلاصه ۲۹ ماه مبارک رمضان نوشته، کار سهل است.

ص: ۵۰۲

---

۱ - ۱- شیخ محمّد طاهر سماوی در عنوان الشرف در تاریخ نجف در ماده تاریخ علامه چنین سروده است: و شیخنا العلامه المصنف ذی المعجزات الحسن بن یوسف مرقدہ فی البهو قد حکاه فی شهره تاریخه (ذکاه) ۷۲۶ ه - م.

علامه علاوه بر تاریخ تولدش که در پاسخ مهنا نوشته فهرستی از آثار خود را نیز در پاسخ پرسش های وی متذکر شده است لیکن تعداد آثارش را که در پاسخ وی اطلاع داده، با تعدادی که در خلاصه آورده، متفاوت است و مانعی نیست هرگاه، ما به ذکر آثار او به طوری که در پاسخ مهنا پرداخته، پردازیم و به دنبال آن به یادآوری از آثار او به شرحی که در خلاصه ایراد کرده است، اشاره کنیم.

قابل توجه است که، تاریخ پاسخ به مهنا به طوری که آورده می شود، بیست و چهار سال پیش از وفاتش، و تاریخ تألیف خلاصه، تقریباً سی و سه سال قبل از وفاتش بوده است. در عین حال این اختلاف، زیانی به تعداد آثار او ندارد و خواننده با درنگی که در آثار او می کند می تواند حقیقت را بدست آورد و علامه در حینی که به تألیف خلاصه اشتغال داشته است پنجاه ساله بوده است.

علامه در پاسخ وی می نویسد، به وی اجازه دادم تا آنچه را از علوم نقلی و عقلی نوشته ام و همچنین آنچه را که پس از این خواهم نوشت و یا املا خواهم کرد از من روایت کند. و خدا مرا برای انجام آنچه در نظر دارم توفیق عنایت فرماید: از جمله آن ها کتاب های فقه و احادیث و رجال است.

به این شرح: کتاب قواعد الاحکام در معرفت حلال و حرام در دو مجلد، کتاب تحریر الاحکام الشرعیه علی مذهب الامامیه در چهار مجلد، کتاب مختلف الشیعه فی احکام الشریعه در هفت مجلد، کتاب تلخیص المرام فی معرفه الاحکام در یک مجلد، کتاب ارشاد الاذهان الی احکام الایمان در یک مجلد (۱)، کتاب منتهی المطلب فی تحقیق المذهب کتاب عبادات آن در هفت مجلد به اتمام رسیده است. کتاب تذکره الفقهاء از آغاز تا نکاح آن در ضمن ۱۴ مجلد تدوین شده است. کتاب تبصره المتعلمین فی

ص: ۵۰۳

۱-۱- در پاورقی از خط مؤلف نقل کرده است: عبد السّلام انصاری، کتاب میراث ارشاد را به یاری شرح کرده، نسخه ای از آن نزد ما موجود است.

احکام الدین (۱) کتاب نهاییه الاحکام فی معرفه الاحکام بخش طهارت و صلوات آن در ضمن مجلدی به انجام آمده است (۲). کتاب مدارک الاحکام کتاب طهارت آن در ضمن یک مجلد تدوین شده است.

کتاب تسلیک الازدهان الی احکام الایمان در یک مجلد، کتاب استقصاء الاعتبار فی التحقيق معانی الاخبار، کتاب الدر و المرجان فی الاحادیث الصحاح و الحسان در یک مجلد، کتاب خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال، کتاب تهذیب النفس فی معرفه مذاهب الخمس در یک مجلد، کتاب تنقیح قواعد الدین المأخوذه عن آل یس (عن الائمة الطاهرین)...

کتاب های اصول الفقه بدین شرحند:

کتاب نهاییه الوصول الی علم الاصول در چهار مجلد، کتاب نهج الوصول الی علم الاصول یک مجلد، کتاب منتهی الوصول الی علم الکلام و الاصول در یک مجلد، کتاب غایه الوصول و ایضاح السبل فی شرح مختصر منتهی السؤل و الامل فی علمی الاصول و الجدل و این کتاب شرح اصول ابن حاجب است و در یک مجلد تدوین شده است.

کتاب تهذیب الوصول الی علم الاصول مجلد کوچکی است. کتاب مبادئ الوصول الی علم الاصول مجلد کوچکی است.

کتاب های اصول الدین به قرار زیر است:

کتاب منهاج الیقین فی اصول الدین یک مجلد، کتاب انوار الملکوت فی شرح الیاقوت یک مجلد (۳)، کتاب نظم البراهین فی اصول الدین در یک

ص: ۵۰۴

۱-۱- ایضا شرحی طولانی بر این کتاب نوشته شده، جلد اول آنکه شرحی مزجی است پیش ما وجود دارد.

۲-۲- ایضا نسخه ای از نهاییه فقه را در همدان در کتاب های مرحوم امیر محمّد صادق مدرس دیده ایم-م.

۳-۳- این کتاب شرح یاقوت ابو اسحاق ابراهیم بن نوبخت است که علامه به عنوان «قال اقول»، آن را شرح کرده و در ماه جمادی الآخر سال ۶۸۴ هجری از شرح آن فراغت یافته است.

مجلد مختصر، کتاب تسلیک النفس الی حظیره القدس در یک مجلد، کتاب معارج الفهم فی شرح النظم در یک مجلد، کتاب نهج المسترشدين فی اصول الدین (کتاب مختصری است)، کتاب کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد در یک مجلد (۱)، کتاب کشف الفوائد فی شرح قواعد العقائد در یک مجلد، کتاب الابحاث المفیده فی تحصیل العقیده مختصر است، کتاب نهایه المرام فی علم الکلام که چهار مجلد آن به انجام رسیده است. کتاب مقصد الواصلین فی اصول الدین در یک مجلد، کتاب منهاج الهدایه و معراج الدرایه یک مجلد.

کتاب های نحو به شرح زیر است:

کتاب المطالب العلیه فی علم العربیه در یک مجلد، کتاب بسط الکافیہ در یک مجلد، کتاب الدر المکنون فی شرح القانون، کتاب المقاصد الوافیہ بفوائد القانون و الکافیہ.

کتاب های معقول بدین فهرست است:

کتاب الاسرار الخفیہ فی العلوم العقلیه در یک مجلد، کتاب تحریر الابحاث فی معرفه العلوم الثلاث در یک جلد، کتاب القواعد الجلیه فی شرح الرساله الشمسیه، کتاب نهج العرفان فی علم المیزان یک مجلد، کتاب کاشف الاستار فی شرح کشف الاسرار یک مجلد، کتاب القواعد و المقاصد یک مجلد کوچک، کتاب المحاکمات بین شراح الاشارات در سه مجلد، کتاب بسط الاشارات الی معانی الاشارات یک مجلد، کتاب کشف الخفا من شرح الشفاء لابن سینا، که چند مجلد آن به پایان رسیده است.

ص: ۵۰۵

کتاب لب الحکمه، کتاب النور المشرق فی علم المنطق، کتاب التعلیم الثانی در چند مجلد که برخی از آن به پایان رسیده است. کتاب ایضاً المعضلات من شرح الاشارات یک مجلد، کتاب کشف التلیس و بیان سهو الرئیس در یک مجلد و کتاب کشف المشکلات من کتاب التلویحات در چند مجلد.

پس از این امضا کرده، مرقوم می فرماید و کتب العبد الحسن بن یوسف ابن علی بن المطهر الحلی، و تاریخ آن ماه محرم الحرام سال ۷۰۲ در حله اتفاق افتاده است.

مؤلف گوید: ما این اجازه را خلاصه کرده، و تفصیل آن را ذیل شرح حال سید مهنا متذکر خواهیم شد لیکن از تعداد آثاری که علامه در این اجازه یادآوری کرده است، چیزی نکاسته ایم (۱).

شیخ حسن صاحب معالم قدس سرّه، در مسأله جواز طهارت به آب مضاف و عدم آن از فروع کتاب معالم می نویسد: علامه در یکی از کتاب هایش اظهار داشته است که شیخ مفید در جواز طهارت با آب مضاف موافق با سید مرتضی بوده است.

صاحب معالم، پس از بیان موافقت علامه در حاشیه کتاب خود می نویسد:

علامه موافقت خویش را در حاشیه تلخیصش اعلام و اضافه کرده است که کتاب تلخیص علامه شهرتی در میان فقها ندارد و نسخه ای از آن در نزد ما موجود است و از بخش عبادات تجاوز نکرده است و علامه در این کتاب تنها به بیان خلاف پرداخته، و متعرض دلیل احکام نشده است.

ص: ۵۰۶

۱-۱- صورت مختصری از اجازه فوق که مشتمل بر مقدمه و اسامی کتاب ها به طرزی که در اینجا آورده شده، بدون تاریخ در مجلد اجازات بحار ایراد شده است-م.

مؤلف گوید: حتی منسوب به حله است در تقویم البلدان گوید، حله از اقلیم سوم و از جمله سرزمین های عراق است.

یاقوت در کتاب مشترک گوید: «حله» به کسر حاء و تشدید لام است و مراد از این حله، حله بنی مزید است که در سرزمین بابل (به کسر باء) بوده و در میان بغداد و کوفه واقع می باشد و نخستین کسی که نقشه این شهر را به وجود آورد و اهمیت به آن داد، سیف الدوله صدقه بن دبیس بن علی بن مؤید اسدی بود که در سال ۴۹۵ هجری به اندیشه خود لباس عمل پوشانید و آن را جایگاه و زادگاهی برای اعلام شیعه قرار داد و محله «حله» پیش از آنکه بدان صورت درآید که سیف الدوله بامر الله تعالی اراده کرده بود، به نام جامعین خوانده می شد.

یاقوت گوید، علاوه بر حله سیفیه چند محل دیگر نیز به نام حله خوانده شده است از آن جمله حله بنی صلد که میان بصره و واسط واقع است. و حله دبیس بن عقیف اشعری که واقع میان بصره و اهواز است و دیگری حله بنی رزاق است که دهکده بزرگی است و در کنار موصل واقع شده است.

در لباب گوید، «عراق» به کسر عین بی نقطه و در آخر آن قاف است.

جوهری در صحاح اللغه می نویسد، عراق لفظی است که مذکر و مؤنث به کار برده می شود.

ابوالمجد اسماعیل موصلی در کتاب موسوم به التمییز و الفصل می نویسد، سرزمین عراق را بدان جهت عراق گفته اند که از نجد پایین تر و به دریا نزدیک تر است و این کلمه از عراق القربه گرفته شده است که درز زیر مشک آب باشد.

سرزمین عراق را از ناحیه غرب، جزیره (۱) و بیابان و از سوی جنوب بیابان و خلیج فارس و حدود خوزستان، و از جانب مشرق حدود شهرهای جبل تا حلوان، و از طرف حلوان تا جزیره، فراگرفته است.

سرزمین عراق در دو جانب دجله واقع شده، همان طور که، مصر در کنار رود نیل قرار گرفته است. دجله از شمال متمایل به مغرب و از جانب جنوب متمایل به شرق است.

امتداد عراق از نظر طول و جهت شمالی و جنوبی از حدیثه که کنار دجله است تا آبادان بوده، آنجا که آب دجله وارد خلیج فارس می شود. و امتداد عرضی آن از غرب و شرق، از قادسیه تا حلوان است و حدیثه در وسط حد شمالی قرار گرفته است و متمایل به غرب است. قادسیه در وسط حد غربی و متمایل به جنوب است و آبادان در وسط حد جنوبی است و متمایل به شرق است و حلوان در وسط حد شرقی و متمایل به شمال است.

و وسط عراق که در واقع میان قادسیه تا حلوان است، عریض ترین سرزمین های عراق می باشد و ابتدای عراق که از آبادان شروع می شود از آن بخش باریک تر است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ علامه، جمال الدین ابو منصور حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حلی، فاضلی عالم و علامه علما و محقق مدقق و در کمال وثاقت و فقیهی محدث و متکلمی ماهر و جلیل القدر و عظیم الشان و عالی مقام و در فنون مختلف و علوم عقلیات و نقلیات بی نظیر بوده، و فضائل و آراستگی های او بیرون از شمار است.

علامه، مراتب علمی و عقلی را از محقق حلی و محقق طوسی و گروه بسیار دیگر از علمای خاصه و عامه فراگرفته است. محقق طوسی هم مراتب فقه را از علامه آموخته است.

ص: ۵۰۸

حسن بن داود در رجال خود آنجا که از وی نام می برد می نویسد:

شیخ طایفه و علامه روزگار و محقق مدقق کثیر التصانیف است. ریاست امامیه در معقول و منقول به وی پایان پذیرفته و سال ۶۴۸ هجری متولد شده است. پدرش قدس الله روحه فقیهی محدث و مدرسی عظیم الشأن بوده است.

سید مصطفی در رجال خود پس از آنکه، مطالب ابن داود را راجع به علامه نگارش داده است، می نویسد: به خاطر می گذرد که از علامه توصیفی به جای نیاورم زیرا، کتاب من درخور دانش ها و تصنیف ها و فضیلت ها و آراستگی های او نمی باشد و بیش از هفتاد کتاب و اثر از خود به جای گذارده است.

میرزا محمّد علی استرآبادی در رجالش می نویسد: آراستگی های او بیشتر از آن است که، به شماره آید و آشکارتر از آن است که پوشیده بماند. پس از آن، سال میلادش را به طوری که نوشتیم بیان داشته، و اضافه کرده است، رحلتش در شب یازدهم محرم الحرام سال ۷۲۶ هجری اتفاق افتاده است.

مؤلف امل پس از نقل پاره ای از اقوال می نویسد: خود علامه در خلاصه الرجال به شرح زیر به ذکر نام آثارش پرداخته و می نگارد، حسن بن یوسف ابن علی بن مطهر (با میم مضمومه و طای بی نقطه و هاء مشدده و پس از آن راء) ابو منصور که مولد و زیستگاهش حله است مصنف این کتاب (خلاصه الرجال) است و علاوه بر آن آثار دیگر هم دارد.

از آن جمله است: منتهی المطلب فی تحقیق المذهب که چونان کتابی تألیف نشده است. ما، در این کتاب همگی آرای مسلمانان را که دایر در اطراف فقه بوده است ایراد کرده ایم و پس از آنکه ادله مخالفان خویش را باطل ساخته ایم به برتری عقیده خویش اشاره کرده ایم و تا این تاریخ که ماه ربیع الآخر سال ۶۹۳ هجری است هفت مجلد آن به اتمام رسیده و امید است به یاری خدا به ما بقی آن توفیق حاصل کنیم.

کتاب تلخیص المرام فی معرفه الاحکام در فقه، و کتاب غایه الاحکام فی تصحیح تلخیص المرام، و کتاب تحریر الاحکام الشرعیه علی مذاهب الامامیه، کتاب بس پسندیده ای است، فروعی را در این کتاب استنباط کرده ایم که دیگری در استخراج آن ها بر ما پیشی نگرفته است و با آنکه کتاب مختصری است در چهار مجلد تدوین شده است و کتاب مختلف الشیعہ فی احکام الشریعہ، در این کتاب به اختلاف رأی علمای خویش پرداخته و دلیل هریک از اعلام مذهب شیعه را متعرض شده و به ترجیح آنچه خود معتقدیم اشاره کرده ایم این کتاب در شش جزء پایان یافته است و کتاب تذکره الفقهاء فی الفقه عشره اجزاء (۱) و کتاب قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام در دو جزء و کتاب ارشاد الازهان الی احکام الایمان در فقه ترتیب پسندیده ای در آن به کار رفته است.

و کتاب تسلیک الافهام فی معرفه الاحکام در فقه و کتاب مدارک الاحکام در فقه در هشت جزء و کتاب تبصره المتعلمین در احکام دین در فقه و کتاب نهایه الاحکام در معرفت احکام و کتاب تهذیب النفس در معرفت مذاهب خمس و کتاب تنقیح قواعد الدین المأخوذه عن آل یس در چند جزء و کتاب الرساله الغریبه و کتاب المنهاج فی مناسک الحاج و کتاب الادعیه الفاخره المنقوله عن الائمة الطاهره در چهار جزء در احادیث، کتاب استقصاء الاعتبار فی تحریر معانی الاخبار، که هر حدیثی که بدست ما رسیده در آن ذکر کرده ایم و در ذیل حدیثی راجع به صحت سند یا ابطال آن و همچنین درباره محکم یا متشابه آن بحث کرده ایم و در ضمن آن از مباحث اصولی و ادبی که متن حدیث مشتمل بر آن بوده، گفتگو کرده ایم و

ص: ۵۱۰

۱-۱- پیش از این در پاسخ از سید مهنا مرقوم داشته بود کتاب تذکره الفقهاء تا کتاب النکاح و در ضمن ۱۴ مجلد تدوین شده و در حال حاضر در پانزده جلد و در ضمن دو مجلد رحلی به طبع رسیده است و تاریخ انجام آن چنان که خود علامه مرقوم داشته ۱۶ ذیحجه ۷۲۰ هجری در حله بوده است-م.

به دنبال آن احکام شرعیه و غیر از آنکه از متن حدیث به دست می آید، استنباط کرده ایم و این کتابی است که همانند آن تألیف نشده است.

کتاب مصابیح الانوار در این کتاب همگی احادیث علماء خود را متذکر شده ایم و هر حدیثی را موکول به فن خود و هر فنی را مرتب بر چند باب کرده ایم در سرآغاز، به احادیث نبی اکرم صلی الله علیه و آله پرداخته پس از آن به احادیثی که از حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام روایت شده پرداخته است و همچنین به احادیث ائمه دیگر علیهم السلام متوجه شده ایم.

کتاب الدر و المرجان فی الاحادیث الصحاح و الحسان در ده جزء (کتاب کشف المقال فی معرفه الرجال در چهار جزء) (۱) کتاب التناسب بین الاشعریه و فرق السوفسطائیه، کتاب نهج الایمان فی تفسیر القرآن در این کتاب خلاصه ای از کشف زمخشری و تبیان شیخ طوسی و مجمع البیان و امثال این ها را متعرض شده ایم.

کتاب السر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، کتاب النکت البدیعه فی تحریر الذریعه در اصول فقه، کتاب غایه الوصول و ایضاح السبل فی شرح مختصر منتهی السؤل و الامل در علم اصول الفقه، کتاب مبادئ الوصول الی علم الاصول، کتاب مناہج الیقین فی اصول الدین، کتاب منتهی الوصول الی علمی الکلام و الاصول، کتاب کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد فی الکلام، کتاب انوار الملکوت فی شرح الیاقوت فی الکلام، کتاب نظم البراهین در اصول الدین، کتاب معارج الفهم فی شرح

ص: ۵۱۱

۱-۱- نام این کتاب در آغاز کتاب خلاصه آورده شده، و همان کتاب کبیر است که علامه بدان اشاره می کند لیکن از کتاب مزبور در ضمن احوال مؤلف در امل که مؤلف مطالب فوق را از آن نقل می کند نیامده است آری، در الذریعه گوید در بعضی از نسخ خلاصه در ذیل احوال علامه بدان اشاره شده و در ایضاح الاشتباه نیز بدان اشاره شده لیکن مؤلف الذریعه از خدا دیدار آن را طلب کرده است و مؤلف پیش از این وجود آن را انکار کرده است-م.

النظم، كتاب الابحاث المفيده في تحصيل العقيدة (۱)، كتاب نهايه المرام في علم الكلام، كتاب كشف الفوائد في شرح قواعد العقائد در كلام (۲)، كتاب المنهاج في مناسك الحاج، كتاب تذکره الفقهاء که ۱۴ جلد آن (تا باب نکاح) منتشر شده است، كتاب تهذيب الوصول الى علم الاصول، كتاب القواعد و المقاصد در منطق و طبعی و الهی، كتاب الاسرار الخفيه في العلوم العقلية، كتاب كاشف الاستار في شرح كشف الاسرار، كتاب الدر المكنون في علم القانون در منطق، كتاب المباحثات السنيه و المعارضات النصيريه، كتاب المقاومات در اين كتاب مباحثات و گفتگوهايی که با حکمای پيشين داشته ايم ايراد کرده ايم و انجام اين كتاب هم زمان با پايان عمر ما خواهد بود. كتاب حل المشكلات من كتاب التلويحات، كتاب ايضاح التلبس من كتاب الرئيس در اين كتاب به مباحثاتی که با شيخ الرئيس ابو علي سينا داشته ايم پرداخته ايم. كتاب كشف المكنون من كتاب القانون اين كتاب خلاصه ای از شرح جزويه در نحو است. كتاب بسط الكافيه اين كتاب هم مختصري از شرح کافيه در نحو است، كتاب المقاصد الوافيه بفوائد القانون و الكافيه در اين كتاب به گردآوری مطالب جزويه و کافيه که در نحو است پرداخته ايم و هر کجا نيازی به مثال داشته است با آوردن امثله ای به شرح مطالب آن ها پرداخته ايم.

كتاب المطالب العليه في علم العرييه، كتاب القواعد الجليه در شرح رساله شمسيه در منطق، كتاب الجوهر النضيد في شرح كتاب التجريد در

ص: ۵۱۲

۱- ۱- در مقدمه ايضاح المقاصد که پس از اين نام برده می شود می نويسد: اين كتاب را ناصر بن ابراهيم بويهی و همچنين فيلسوف عالی مقام مرحوم حاج ملا هادی سبزواری قدس سرّه شرح کرده، و نسخه آن در کتابخانه آستانه مبارکه رضويه موجود است.

۲- ۲- اين كتاب در ضمن مجموعه الرسائل به چاپ رسیده است و رساله های ديگر رساله حقايق الايمان و اسرار الصلوات و كشف الريبه شهيد ثانی و تفسير اعلى صدر المتألهين و معانی بعض الاخبار صدوق است-م.

منطق (۱) کتاب مختصر شرح نهج البلاغه، کتاب ایضاح المقاصد من حکمه عين القواعد (۲)، کتاب نهج العرفان فی علم المیزان در منطق، کتاب ارشاد الاذهان الی احکام الايمان در فقه، کتاب تسليک الافهام فی معرفه الاحکام در فقه، کتاب مدارک الاحکام در فقه، کتاب نهايه الوصول الی علم الاصول، کتاب قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام، کتاب کشف الخفا من کتاب الشفاء در حکمت، کتاب مقصد الواصلين فی اصول الدین، کتاب تسليک النفس الی حظيره القدس در کلام، کتاب نهج المسترشدین در اصول الدین که سال ۶۹۹ هجری از تألیف آن فارغ شده است.

مؤلف امل گوید: نسخه کهنی از این کتاب در اختیار ما می باشد که در تاریخ حیات مؤلف، نسخه برداری شده، و پس از پنج سال از گذشت تاریخ تألیف آن بوده است (یعنی سال ۷۰۴ هجری). کتاب مرصد التدقیق و مقاصد التحقیق در منطق و طبیعی و الهی، کتاب النهج الوضاح فی الاحادیث الصحاح، کتاب المحاکمات بین شراح الاشارات، کتاب نهج الوصول الی علم الاصول، کتاب منهج الهدایه و معراج الدرایه فی علم الکلام، کتاب نهج الحق و کشف الصدق، کتاب نهج الکرامه در امامت، کتاب استقصاء البحث و النظر فی القضاء و القدر، الرساله السعديه و رساله واجب الاعتقاد و کتاب الالفین فی الفارق بین الحق و المین.

ص: ۵۱۳

۱-۱- این کتاب با شرح قال اقول، سال ها پیش به چاپ رسیده، و از کتب درسی منطق ثانویه بوده است.
۲-۲- این کتاب در هشتم شوال سال ۶۹۴ هجری تألیف شده و سال ۷۳۱ هجری بدست حسین ابن محمد نسخه برداری، و این دو شعر در آخر آن از سوی کاتب اضافه شده است: الوجد یطرب من فی الوجد راحته و الوجد عند وجود الحق مقصود قد کان یطربنی وجدی فغیبنی عن رؤیه الوجد من فی الوجد موجود و سال ۱۳۷۸ با مقدمه عالمانه آقای علی نقی منزوی به طبع رسیده است-م.

علامه در ذیل ذکر اسامی و آثار یادشده، مرقوم داشته است: بسیاری از کتاب های مذکور به اتمام نرسیده است. مولدم در ۲۹ ماه مبارک رمضان سال ۶۴۸ هجری می باشد. و از خدا می خواهیم پایان کار ما را به منت و کرم خویش به نیکی برگزار فرماید. انتهای کلام علامه در خلاصه.

مؤلف امل گوید: علامه، علاوه بر کتاب هایی را که در خلاصه، نام برده است آثار دیگری به این شرح دارد:

خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال همان کتابی است که ما نام و آثار او را از آن نقل کردیم و کتاب ایضاح الاشتباه فی احوال الرواه (۱)، و الکتاب الکبیر فی الرجال در چند موضع از خلاصه به ویژه، در آغاز و انجام خلاصه از کتاب کبیر خود در آن نام برده است.

رساله ای در بطلان جبر و رساله ای در خلق اعمال و کتاب کشف الیقین فی فضائل امیر المؤمنین علیه السلام (۲) و کتاب الکشکول فیما جرى علی آل الرسول علیهم السلام این کتاب به وی منتسب است. و کتاب ایضاح مخالفه السنه لنص الکتاب و السنه.

مؤلف امل گوید: ما نسخه های چندی از ایضاح را دیده ایم از جمله، نسخه کهنی است که در کتابخانه آستان قدس رضوی علی صاحبها آلاف التحیه دیده ایم.

علامه در تألیف این کتاب سبک عجیبی را به کار برده است و جلد دوم این کتاب در دست ماست، در این نسخه سوره مبارکه آل عمران از میان

ص: ۵۱۴

۱- ۱- کتاب کوچکی است که علامه آن را به منظور ضبط اسامی رجال تألیف کرده و تاریخ انجام آن بیستم ماه ذیقعد سال ۷۰۹ هجری بوده است و همین کتاب را جد صاحب روضات به نام تمیم الافصاح مرتب کرده و علم الهدی به نام نضد الايضاح به اتمام و به الحاق آن پرداخته است.

۲- ۲- در پاورقی از مؤلف ریاض نقل کرده، کتاب کشف الیقین را گاهی الیقین هم گفته اند و در دیباچه کتاب هم نام برده شده است و گاهی منهاج الیقین هم خوانده اند چنان که ابن ابی جمهور در آخر غوالی اللآلی بدان اسم، اشاره کرده است.

سوره های قرآن ضمیمه شده است. و نیز در این کتاب مخالفت عامه را که ذیل هر آیه ابراز داشته اند متعرض و خود وجود بسیاری از مطالب را متذکر شده، بلکه اکثر کلمات مربوط به آیات را یادآوری کرده است. و از آثار او اجازه مبسوط و طویل الذیلی است که به بنی زهره داده است دیگری باب حادی عشر (۱) در فن کلام، دیگری مختصر مصباح المتعجد است که به نام منهاج الصلاح فی اختصار المصباح نامیده و به ده باب منقسم، ساخته و باب یازدهم آن را که جزئی از اختصار بوده، بدان محلق ساخته است زیرا که، بیرون از مصباح می باشد (۲).

و از آن جمله، جواب ها به مهنا بن سنان است و غیر از این ها. ظاهر آن است که علامه این عده از آثار را پس از خلاصه تألیف کرده است.

مؤلف گوید، آنچه را تا بدینجا نگاشتم از امل الآمل می باشد که نقل کلامش را به نهایت برده ایم.

شیخ بهایی قدس سره در تعلیقاتی که بر خلاصه علامه نوشته است، اظهار می دارد: از جمله آثار علامه قدس سره کتاب شرح الاشارات است که مؤلف از آن کتاب در خلاصه نام نبرده است و نسخه ای از آن به خط خود علامه در نزد من موجود است.

مؤلف گوید، اگر چه مؤلف از کتاب شرح الاشارات در خلاصه نام نبرده است لیکن، در پاسخ پرسش سید مهنا به نام آن اشاره کرده است و گویا

ص: ۵۱۵

۱-۱- در پاورقی از مؤلف نقل کرده است، به خط یکی از علما دیدم که باب حادی عشر را به شیخ طوسی نسبت داده و این انتساب دور از حقیقت است-م.

۲-۲- اصل کتاب مصباح شیخ طوسی در این عصر به طبع رسیده و باب حادی عشر را که موجزی بس سودمند در آغاز آنکه از علامه حلی است به نام وی به طبع رسیده است. و این رساله موجز را که در کلام اعلام شیعه مورد توجه قرار داده و شروح و حواشی بر آن نوشته اند و برخی از اعلام هم آن را ترجمه کرده اند و بهترین و معروف ترین شروح آن، شرح فاضل مقداد است که کتاب درسی مبتدیان و منتهیان است-م.

علت اینکه علامه از آن در خلاصه نام نبرده بدان جهت بوده که، شرح اشارات پس از خلاصه به تألیف رسیده است.

پس از این در ذیل ترجمه فرزندش شیخ فخر الدین محمد به پاره ای از آنچه مربوط به علامه است اشاره خواهیم کرد از آن جمله خواهیم گفت، طبق قرآینی که در اختیار ما می باشد، فخر المحققین کتاب الفین پدرش را که نامرتب بوده، مرتب و مدون کرده است.

و ما از نسخه های مشهور الفین هرچه را که دیده ایم چنان بوده که هزار اول و بخشی از هزار دوم را تدوین کرده است و در عین حال به نسخه ای از الفین دست یافتیم که مطالب زیادتری از نسخه های مشهور داشت.

خلاصه آنکه مؤلف هزار اول از الفین را در اثبات امامت ائمه طاهرین به ویژه، حضرت مولا علی امیر المؤمنین علیه السلام و اثبات عصمت ایشان طبق ادله عقلیه، و هزار دوم را مربوط به خلفا و دست نشاندهگان ایشان تألیف و تدوین کرده است.

و خود علامه در چند موضع از ایضاح الاشتباه تصریح کرده، که کتاب بزرگی به نام کشف المقال فی معرفه الرجال تألیف کرده است (۱).

مشهور آن است که نخستین کتابی را که علامه تألیف کرده کتاب منتهی المطلب است چنان که خود او در فهرست اسامی آثارش نخست به نام آن کتاب اشاره کرده است و گویند وی، در هنگام تألیف این کتاب سی و پنج ساله یا به قولی سی و سه ساله بوده است.

لیکن، پیش از این از خلاصه نقل کردیم که وی، کتاب منتهی را در سال ۶۹۳ به پایان آورده، بنابراین با تطبیق سال میلادش که ۶۴۸ هجری بوده، پیداست که در هنگام تألیف کتاب مزبور چهل و پنج ساله بوده، و تاریخ تألیف خلاصه، ده سال پس از آن به وقوع پیوسته است. و هرگاه این

ص: ۵۱۶

۱- ۱- از جمله ذیل نام برداری از محمّد بن احمد اشعری و همچنین در آخر کتاب به نام کشف المقال تصریح، و در آغاز ایضاح به اشاره بر گزار کرده است.

احتمال درست باشد مستلزم آن است که، علامه این همه کتاب را در ظرف ده سال و دیگر از آثارش را که در خلاصه متذکر نشده است در ظرف سی و سه سال تألیف کرده باشد (۱) و این احتمال از دو جهت غیر قابل قبول است و این است که باید گفت، آنچه مشهور است که علامه در سن سی و پنج سالگی به تألیف کتاب آغاز کرده است، درست نیست.

یکی از فضلا در حواشی خلاصه، ذیل کتاب های علامه چنین می نویسد:

کتاب های نهج الحق و نهج الکرامه و استقصاء البحث و رساله سعديه و رساله واجب الاعتقاد و الفین در بعضی از نسخ خلاصه آورده نشده و ممکن است مؤلف، آن ها را در هنگام تألیف خلاصه، تألیف نکرده باشد.

مؤلف گوید، احتمالی که این محشی (حاشیه نویس) اظهار داشته، تا اندازه ای اشکال ما را تقویت می کند لیکن شگفتی را که ما متذکر شدیم، مرتفع نمی سازد زیرا، کتاب های مزبور که در برخی از نسخه های خلاصه وجود ندارد بیش از شش کتاب نمی باشد و ما بقی آن ها بسیار است مگر اینکه بگوییم در ظرف ده سال به همگی این کتاب ها پرداخته و برخی از آن ها در این مدت به اتمام رسیده و ما بقی آن ها در سال های دیگر پایان یافته، و یا به هر اندازه که امکان تألیف آن ها را داشته است به انجام رسانیده است و مؤید این احتمال بیان خود علامه است که، برخی از کتاب های زیاد به اتمام نرسیده است.

کتاب شرح یاقوت، کتاب مشهوری است و نسخه کهنی از آن پیش ما می باشد و آن را عمید الدین خواهرزاده و شاگرد علامه شرح کرده است. و این شرح مورد توجه دانشمندان بحرین است و ما نسخه بسیار کهنی از آن را در اصفهان دیده ایم و عمید الدین شرح بر شرح یاقوت را در روزگار زندگی علامه تألیف کرده است.

ص: ۵۱۷

---

۱ - ۱ - بلکه ۲۳ ساله بوده است زیرا، هرگاه خلاصه سال ۷۰۳ تألیف شده باشد تا پایان عمرش که ۷۲۶ می باشد، بیست و سه سال خواهد بود - م.

و ابن ابی الحدید معتزلی که معاصر با فخر الدین فرزند علامه و یا با خود علامه بوده است، کتاب یاقوت را شرح کرده است.

مؤلف گوید، شیخ ابن متوج بحرانی کتاب تذکره الفقهاء علامه را خلاصه کرده، و نسخه ای از آن نزد ما موجود است.

قواعد علامه را گروه بسیاری از علما که متجاوز از ده فقره شرح باشد، شرح کرده اند.

از آن جمله شرح فرزندش فخر المحققین و شرح خواهرزاده اش عمید الدین و شرح شهید اول و شرح شهید ثانی و شرح ابن متوج بحرانی و شرح سبعی که در اختیار ابن متوج بوده و شرح نجاریه (۱) و شرح شیخ علی کرکی و شرح علامه شوشتری و شرح فاضل هندی (۲) که معاصر با ما می باشد.

از جمله آثار علامه، رساله ای است در واجبات حج و ارکان آن بدون آنکه یادآوری از دعاها و مستحبات و امثال آن کرده باشد و نسخه بسیار کهنی از آنکه نزدیک به روزگار مؤلف نوشته شده، در نزد ما موجود است و به طوری که از دیباچه آن به دست می آید این رساله را مؤلف پس از رساله، المنهاج فی مناسک الحاج که پیش از این نام برده شده، تألیف کرده است.

و از آثار او رساله مختصری است در پاسخ پرسش سلطان محمد خدابنده که پرسیده است: حکمت نسخ احکام شرعی چیست؟

و از آثار او رساله ای است درباره وضو و نماز واجب. این رساله اثر مختصری است که آن را به پیشنهاد وزیر ترمناش تألیف کرده، و نسخه

ص: ۵۱۸

---

۱ - ۱ - شرح نجاریه یا حاشیه نجاریه به طوری که در الذریعه ششم آمده تألیف جمال الدین احمد ابن نجار است که از شاگردان بزرگ شهید اول بوده است، بنابراین جمله «لا تقرأ» که در پاورقی آمده است، درست نیست - م.

۲ - ۲ - شرح فاضل هندی به نام کشف اللثام است که همراه با چهار رساله از فاضل مغفورله در ضمن دو مجلد، به طبع رسیده است - م.

کهنی از هر دو رساله که تاریخ کتابتش نزدیک به عصر مؤلف است، نزد ما موجود است.

میر منشی، در رساله ای که به زبان پارسی در تاریخ قم نگاشته است رساله الدلائل البرهانیة فی تصحیح الحضرة الغریه را به وی نسبت داده و از علامه حکایت کرده است که وی در آن رساله برخی از اخبار را از سید عبد الکریم بن طاوس، مؤلف فرحه الغری نقل کرده است و من می پندارم که این رساله از علامه نیست و سهو القلمی از جانب میر منشی بوده است.

به طوری که در یکی از مجموعه ها دیده ام یکی از علمای متأخر جبل عامل در آن مجموعه که تاریخ کتابتش ۱۰۶۳ هجری می باشد، کتاب مجامع الاخبار را به علامه نسبت داده، و برخی از اخبار مربوط به فضائل قرآن را از آن نقل کرده است و چنان که ظاهر است این انتساب صحیح نباشد. آری او اظهار داشته، مجامع الاخبار لشیخنا العلامة قدس الله روحه الزکیه. دور نیست هرگاه، لفظ علامه را مربوط به استاد خود او بدانیم چرا که، علامه در اوایل کتاب المختلف حدیثی را نقل، و اضافه کرده است که این حدیث را در کتاب جامع الاخبار ایراد کرده ام.

و گاهی کتاب الاسرار فی امامه الائمه الاطهار را به وی نسبت داده اند و من این انتساب را به خط یکی از فضلا دیده ام و ظاهر آن است که این انتساب درست نباشد؛ زیرا کتاب الاسرار از آثار حسن طبرسی یا دیگری از علمای طبرسی باشد چنان که پیش از این ذیل ذکر نام حسن طبرسی بدان اشاره کردیم.

و گاهی رساله مختصری را در تحقیق معنای ایمان و نقل اقوال در آن، به علامه نسبت داده اند و من آن رساله را در مجموعه ای که در آن مبادی الاصول و شرح الفیه شیخ حسین بن عبد الصمد استنساخ شده، دیده ام و شرح مبادی الاصول مزبور را در هرات در کتاب های ملا رضی مدرس،

مشاهده کرده ام و این رساله به خط یکی از شاگردان شیخ حسین بن عبد الصمد مذکور نوشته شده است.

پیش از این از امل آورده شد که وی نقل کرده است، کتاب الکشکول را به علامه نسبت داده اند و این انتساب نابجاست و مسلماً از آثار علامه نمی باشد و ادله ای برای عدم انتساب، متعرض شده است:

۱- سبکی که در این کتاب به کار برده شده است مشابه با سبک علامه که در کتاب هایش ایراد شده، نمی باشد و کسی که آثار علامه را تفحص و دقت کرده باشد به این موضوع خواهد رسید.

۲- در آغاز این کتاب، تاریخ تألیفش که ۷۳۵ هجری است یادآوری شده و این تاریخ ده سال تقریبی پس از درگذشت علامه است. زیرا، به طوری که نوشتیم علامه، سال ۷۲۶ هجری در گذشته است.

۳- کتاب کشکول از آثار سید حیدر بن علی آملی حسینی صوفی است که از محضر فخر المحققین فرزند علامه و امثال او بهره ور شده است و قاضی نور الله در مجالس المؤمنین و دیگران در آثار خود بدین موضوع تصریح کرده اند (۱).

علاوه بر کتاب های یادشده، کتاب های دیگری به علامه نسبت داده شده است از قبیل المعتمد در فقه. این کتاب را بعضی علما به وی نسبت داده اند و ممکن است کسی که این کتاب را از آثار علامه می داند از شاگردان علامه باشد که در ضمن حواشی خلاصه، کتاب معتمد را از آثار علامه می داند و من نسخه ای از این خلاصه را در شهر ساری مازندران دیده ام و با نوشتن «بلغات» (۲) پیداست که به خط خود علامه تصحیح شده، و به امضای او رسیده است.

ص: ۵۲۰

۱- ۱- الکشکول به نام سید حیدر طبع شده و مقدمه راجع به آن کتاب و نام برداری از مؤلفش بدان ضمیمه گردیده است.
۲- ۲- «بلغات»: جمع بلغه است معمول آن بوده است هرگاه کتابی را تصحیح می کردند به هر جا که منتهی می شد کلمه «بلغه» را می نوشتند-م.

و از آثار او رساله واجب الاعتقاد است که کتاب کوچکی است و شروح زیادی از سوی علما بر آن نوشته شده، و این رساله غیر از رساله اعتقادات کبیر فخر المحققین است، که از سوی یکی از علما در مورد فوایدش تصریح شده است و من آن را در شهرهای سیستان دیده ام.

ملا- محمد امین استرآبادی در اواخر فوائد مدنیه اش از شرح تهذیب الاصول علامه که به قلم امیر جمال الدین محمد استرآبادی بوده، نقل کرده است، مشهور آن است که علامه کتاب تهذیب الاصول را از مختصر حاجبی و مختصر حاجبی منتخبی از منتهی حاجبی و منتهی حاجبی مختصری از احکام آمدی، و احکام آمدی منتخبی از محصول فخر رازی و محصول رازی خلاصه ای از معتمد ابو الحسین بصری بوده است.

مؤلف گوید: تفصیل این گونه انتخاب از انتخاب کتاب های اصولی را در اول شرح منهاج الاصول بیضاوی دیده ام.

بدیهی است شهید اول، در شرح ارشاد و دیگر آثارش از شرح تلخیص علامه تحقیقاتی را بیان کرده است و شکی نیست، شرح مزبور همان است که خود علامه بر کتابش نوشته است. یکی از فضایل معاصر اظهار داشته، چگونه بوده است که، علامه بر کتاب خود شرحی بنویسد و آن را در ضمن فهرست آثار خویش که در خلاصه متذکر شده، ذکر نکرده باشد. و همچنین در اجازه سید مهنا بن سنان مدنی از آن یادی به عمل نیامده است.

مؤلف گوید، چگونه علامه در خلاصه از شرح بر تلخیص یاد نکرده و حال آنکه در فهرست آثار خویش در خلاصه که پیش از این یاد شد از شرح خود بدین نام یاد کرده است «کتاب غایه الاحکام فی تصحیح تلخیص المرام» و دور نیست که علامه کتاب خود را شرح کرده باشد و شرحی که علامه برای کتابش نوشته، همانند کتاب معتبر محقق حلی است که شرحی بر کتاب نافع خود محقق است.

ابن فهد در کتاب المهدب، بسیار اتفاق افتاده است که از المعتمد علامه که در فقه بوده، تحقیقاتی را ایراد کرده، و حال آنکه علامه از آن کتاب، در خلاصه اش نام نبرده است.

شهید ثانی قدس سرّه در پاره ای از تعلیقاتش ذیل نام و آثار علامه، می نویسد: به خط شهید اوّل به نقل از خط علامه حلی چنین دیده شده است، علامه می نویسد به خط پدرم چنین یافتم، فرزند نیکو کردارم ابو منصور حسن بن یوسف بن مطهر، در شب جمعه در ثلث آخر از شب ۲۴ ماه مبارک رمضان سال ۶۴۸ هجری متولد شده است.

پس از این، شهید ثانی قدس سرّه می نویسد: علامه قدس سرّه در بیستم محرم الحرام سال ۷۲۶ هجری در گذشته است.

پیش از این، از مؤلف امل نقل کردیم که، علامه مراتب عقلیات را از خواجه نصیر طوسی و خواجه هم مطالب نقلیات را از علامه حلی فرا گرفته است این احتمال از جهاتی صحیح و آشکار نیست از جمله، در تمام اجازاتش اظهار داشته است که از خواجه روایت می کرده و در هیچ یک از آن ها نیامده است، که خواجه هم از او روایت داشته باشد (۱).

و ما بقی وجوه در کتاب مطبوع ریاض آورده نشده است.

ص: ۵۲۲

۱- ۱- علامه در آغاز اجازه بنی زهره می نویسد: و من ذلك جميع ما صنّفه الشيخ السعيد المعظم خواجه نصير المله و الحق و الدّین محمّد بن الحسن الطوسی قدس الله روحه و قرأه و رواه عنی عنه پس از این می نویسد: این بزرگوار در علوم عقلیه و نقلیه برترین افراد عصر ما بوده است و آثار بسیاری در علوم حکمیه و احکام شرعیه طبق مذهب امامیه دارد و در اخلاق و آداب پسندیده، شریف ترین دانشوری بوده است که ما با او برخورد داشته ایم، نور الله ضریحه و ما، الهیات شفای ابو علی سینا و برخی از تذکره هیئت را که تصنیف خود او بوده است در نزد او خوانده ایم و از این پس بوده که اجل محتوم گریبانگیر او شده و دانشوران را به رحلت خویش سوگوار ساخته است. در این اجازه علامه به مرتبه نقلی او اشاره و نیز اضافه کرده است که آثاری در علوم نقلی داشته و اشاره نکرده است که مراتب نقلی را از وی فرا گرفته باشد-م.

و گاهی از اجازه ای که شیخ محمد بن احمد بن محمد صیهونی به شیخ علی بن عبد العالی میسی نامدار داده است برمی آید که، علامه به توسط پدرش شیخ یوسف کتاب های خواجه نصیر را از او روایت می کرده است.

این احتمال نیز که علامه به واسطه پدرش از خواجه روایت کرده باشد اشتباه است. مگر آنکه بگوییم چنان که معمول است علامه به دو طریق از خواجه روایت کرده باشد و این فرض هم در صورتی است که به طریق بلاواسطه از وی نقل شده باشد و ما به زودی در ذیل احوال محقق طوسی به تحقیقاتی که رفع اشتباه از هر دو احتمال کند خواهیم پرداخت (۱).

پس از این می نویسد: مکاتبه ای بین علامه و قاضی بیضاوی که معاصر با او بوده، اتفاق افتاده است. این مکاتبه به دنبال یکی از مسائل اصولی بوده، که مربوط به کتاب قواعد الاحکام علامه حلی است و از آنجا که مکاتبه مزبور مشتمل بر پاره ای از فوائد علمی است، مناسب است که نامه و پاسخ آن را در این مقام متعرض شویم. خدا ولی توفیق و اکرام است.

گروهی از دانشوران از جمله، آقا رضی قزوینی در کتاب لسان الخواص صورت نامه را به دین شرح یادآوری کرده اند.

گویند از آن پس که قاضی بیضاوی در بحث طهارت قواعد علامه بدین جمله رسید که هرگاه مکلف، یقین به طهارت و حدث داشته باشد و شک در متأخر یکی از آن دو بکند هرگاه به حال قبل از طهارت و حدث خود توجه نداشته باشد، متطهر است و در غیر این صورت باید استصحاب جاری کند.

پس از این قاضی، نامه ای به شرح زیر به خط خود برای علامه نوشته است:

ص: ۵۲۳

۱-۱- در شرح حال محقق طوسی مطلبی را که رفع اشتباه بکند مؤلف قدس سره نقل نکرده است آری، اصل عبارتی را که ما، در صفحه قبل از اجازه بنی زهره ترجمه کردیم آورده است، و الله العالم-م.

«یا مولانا جمال الدین که امید است خدای متعال مراتب فضیلت تو را زیاد فرماید تو در علم اصول پیشوای مجتهدانی و به طوری که اطلاع داری در فن اصول به اجماع اصولی ها ثابت شده، استصحاب تا وقتی حجت است که دلیلی برخلاف آن وجود نداشته باشد و در صورتی که دلیلی برخلاف آن باشد به حجیت خود باقی نیست بلکه، خلاف استصحاب حجت خواهد بود؛ زیرا خلاف ظاهر هرگاه معتضد به دلیلی بوده باشد همان خلاف حجت خواهد بود و این موضوع هم قابل انکار نمی باشد اینک حالت سابقه که بر پایه شک مستقر بوده، به آمدن ضدش منقضی می شود.

اکنون اگر مکلف متطهر بوده با احتمال حدث، طهارت او نقض شده و از آنجا که در رفع حدث مشکوک است ناچار به مقتضای اصل استصحاب باید باقی بر حدث باشد و استصحاب اول باطل می شود و اگر محدث بوده، بر اثر طهارت متأخره رفع حدث از او شده و ناقض طهارت مشکوک است و اصل طهارت مقتضی بقای بر طهارت است و به مقتضای قانون کلی اصولی بر مکلف لازم است که با ضد ما تقدم خود موافقت کند» پایان کلام بیضاوی.

علامه قدس سره در پاسخ بیضاوی می نویسد: «بدانچه را که مولای پیشوای عالم که خدا فضیلت های او را پایدار بدارد و نعمت های خود را بر او فراوان سازد واقف شده و از اعتراضی که وی به عبارت ما کرده، به شگفت آمدیم زیرا، بنده در بیان خود استدلال به استصحاب نکرده ام بلکه، استدلال من بر پایه قیاس مرکب از منفصله مانعه الخلو به معنای اعم عنادی و دو حملیه است و تقریر آن، آن است که، هرگاه مکلف در حالت سابقه متطهر باشد پیشامد پسین او یا طهارت است که حالت سابقه بر حدث بوده یا حدث است که رافع طهارت اولی است.

بدین نسبت طهارت ثانیه بعد از حدث واقع شده است و دستور مکلف هم از آن دو بیرون نیست که یا طهارت واحده از او صادر شده و ضمنا

رافع حدث حالت دوم است، و یا حدث واحدی از او به ظهور رسیده که رافع طهارت است و امتناع خلو بین اینکه حالت سابقه طهارت دوم باشد یا حدث، امری آشکار است.

و ممکن نیست که حالت سابقه طهارت باشد؛ زیرا مستلزم آن است که، طهارتی به دنبال طهارت دیگر اتفاق افتاده باشد و به مقتضای این احتمال، طهارتی که اتفاق افتاده، رافع حدث نخواهد بود و حال آنکه فرض آن است که، طهارت رافع حدث است.

بنابراین متعین است که حالت سابق حدث بوده است و هرگاه آنچه پیش اتفاق افتاده حدث باشد طهارت ثانیه متأخر از آن خواهد بود زیرا فرض، آن است که جز طهارت واحده که رافع حدث است، چیز دیگری از او به وقوع نپیوسته، پس ممکن نیست که طهارت متقدم بر حدث باشد بلکه، طهارت متأخر از حدث است هر چند هم در حالت سابقه محدث بوده باشد.

بنابراین فرض، یا حالت سابقه حدث است یا طهارت و هرگاه حالت سابقه حدث باشد مستلزم آن است که حدث واقع شده باشد. پس رافع طهارت نبوده و حال آنکه آنچه به وقوع پیوسته، حدث واحد است که رافع طهارت می باشد. پس متعین است که آنچه پیش اتفاق افتاده، طهارت است و متأخر از آن، حدث است. پس، مکلف محدث بوده و به این برهان ثابت می شود که حکم مکلف در چنین حالتی موافق با حکم حالت اولی است و اثبات این حکم به قیاس مرکب بوده نه به استصحاب.

و آنجا که گفته ام مکلف، استصحاب می کند مرادم آن است که به حکم اولی عمل می کند. «انتهای کلام.

علامه پاسخ خود را به شیراز گسیل داشت و به مجردی که قاضی از حکم او اطلاع پیدا کرد پاسخ وی را پسندید و به اندیشه علامه آفرین گفته و از وی سپاسگزاری کرد.

مؤلف گوید: ممکن است عبارت متن علامه در قواعد، به این اشکال دچار شود که کلام علامه صراحتی ندارد که حکم مکلف ویژه هنگامی باشد که طهارت او رافع حدث باشد و یا حدث او رافع طهارت باشد بلکه، سخن او مطلق است و مقید به چنین و چنان نمی باشد و پاسخ صحیحی را که علامه در پرسش وی داده، متوجه به آن هنگامی است که حدث و طهارت هر دو عنوان رافعیت را داشته باشند بنابراین، شامل آن موقعی نخواهد شد که معلوم نباشد طهارت رافع حدث است، یا طهارت تازه است و همچنین حدث، رافع طهارت است یا رافع بعد از حدث دیگری است.

ممکن است از این اشکال پاسخ داد و گفت آنچه مورد نزاع قرار گرفته است آن صورتی است که، طهارت و حدث مکلف، هر دو رافع باشند و مؤید این احتمال آن است که متبادر از معنای طهارت، طهارتی است که رافع حدث باشد، نه طهارت مطلق و به همین مناسبت که متبادر از طهارت مطلق نمی باشد آن است که وضو حیض را طهارت نمی گویند. و به همین نسبت هم حدث همان چیزی است که ناقض طهارت باشد و رافع آن به حساب آید، نه مطلق حدث.

در عین حال پاسخ اشکال، خالی از تأمل نیست زیرا، حدث و طهارت نه حقیقت شرعی است، نه حقیقت متشرعه و در بحث طهارت از کتب اصحاب کلمه طهارت و حدث را بر حدث و طهارت مطلق، حمل کرده اند.

علامه در پاسخ بیضاوی نوشته است، استدلال ما مربوط به استصحاب اصطلاحی نیست بلکه از باب قیاس مرکب می باشد. این نظریه نیز خالی از دو وجه تأمل نمی باشد یکی اینکه منظور از مانعه الخلو اعم عادی چیست؟ دیگر آنکه مراد از قیاس مرکب از منفصله مانعه الخلو و حملتین چیست؟ و در کلام او قیاس صریحی به این طرز وجود ندارد.

مؤلف در ذیل این دو وجه، کلامی دارد که در طبع موجود وجود ندارد.

فاضل عسقلانی که از دانشوران عامه است در کتاب الدرر الکامنه فی احوال اعلام المائه الثامنه، دوبار از علامه نام برده است. یکی در اثنای اسامی حسن و گوید، حسن بن یوسف بن مطهر حلّی جمال الدّین، مشهور به ابن مطهر اسدی شرح حال او در ذیل حسین نامان خواهد آمد.

بار دیگر در ذیل حسین نامان گوید، جمال الدّین حسین بن یوسف بن مطهر حلّی معتزلی شیعی وی، سال ۶۰۴ و اندی متولد شد و مدتی در محضر نصیر طوسی به سر برد و به فراگرفتن علوم عقلیه پرداخت و در این رشته به مهمات رسید و در فن اصول و حکمت آثاری به وجود آورد و اموال و غلامان و نوادگانی داشت.

وی ریاست شیعیان حله را عهده دار بود و نیز آثار او شهرت یافت و گروهی از مدارج علمی او بهره ور شدند و شرحی که بر مختصر ابن حاجب نوشته، در کمال خوبی است. و به شایستگی از حل الفاظ و تقریب معانی آن برآمده است. در فقه امامیه آثاری به یادگار گذاشته، و بنای محکم آن را استوار، و مردم را به حقیقت آن دعوت کرده است. کتابی در امامت نیز تألیف کرده است که ابن تیمیه در ردّ آن، کتابی به نام «الرد علی الرافضی» نوشته است.

وی به خوبی و پسندیدگی از عهده رد آن برآمده است جز اینکه، در پاره ای از مواضع لغزشی داشته، و احادیث آن را مردود شناخته است.

شیخ تقی الدّین سبکی در ضمن اشعاری علیه او برخاسته است از جمله گوید:

و ابن المطهر لم تطهر خلأئقه داع الی الرفض غال فی تعصبه

و لابن تیمیه ردّ علیه به اجاد فی الرد و استیفاء اضربه

پسر مطهر عالمی است که به پسندیدگی اخلاق خویش اقدام نکرده مردم را به ترک فلاّن و فلاّن دعوت کرده و غلوی در تعصب داشته پسر

تیمیه با کتابی که نوشته علیه او برخاسته و در رد نظریات او پافشاری و حق امثال او را به خوبی استیفا کرده است.

و کتاب الاسرار الخفیه فی العلوم العقلیه و غیر از آن از آثار اوست و چنان که گویند عده آثار او به صد و بیست مجلد می رسد.

و آن گاه که کتاب ابن تیمیه که در ردّ بر او بوده به دست علامه رسید ایباتی را که از جمله بیت زیر باشد به وی نوشت:

لو كنت تعلم كلما علم الوری طرا لصرت صدیق کل العالم

هر گاه از آنچه که همگان باخبرند باخبر می بودی، دوست همه دانشمندان می شد (۱).

شمس الدّین موصلی از قول ابن تیمیه به علامه پاسخ داده است (۲).

گویند علامه حلی در دولت خدا بنده از دیگر اعلام برتر و بالا تر بود و ثروت زیادی به دست آورد و در عین حال، شخص بخیلی بود و در اواخر عمر به حج بیت الله مشرف شد و گروه بسیاری در فنون مختلفه - افتخار شاگردی او را داشتند.

ص: ۵۲۸

۱- ۱- قصص العلماء این شعر را که دنباله شعر بالا است از تذکره شیخ نور الدّین علی بن عراق مصری نقل کرده است: لکن جهلت فقلت ان جمیع من یهوی خلاف هواک لیس بعالم

۲- ۲- پاسخ شمس الدّین محمّد بن محمّد بن عبد الکریم که در جواب علامه گفته این است: یا من یموه فی السؤل مسفسطا ان الذی الزمت لیس بلازم هذا رسول الله یعلم ما علموا و قد عاداه اجل العالم مؤلف قصص می نویسد: جواب شمس الدّین واضح است: زیرا خطاب علامه با تقی الدّین بوده و موجه جزئیه است، و شمس الدّین سالبه جزئیه در پاسخ آورده است و سالبه جزئیه نقیض موجه جزئیه نخواهد بود پس این نقض ظاهر الدفع است. قصص العلماء از سید نعمه الله جزائری نقل کرده است این رباعی از تراوشات طبع علامه حلی است: لی فی محبته شهود اربع و شهود کل قضیه اثنان خفقان قلبی و اضطراب مفاصلی و شحوب لونی و اعتقال لسانی - م.

علامه، در ماه محرم سال ۷۲۶ هجری یا در آخر سال ۷۲۵ هجری در گذشته است.

بعضی گویند نام او حسن است (با دو فتحه) و پیش از این بدان اشاره شد. تا بدینجا کلام عسقلانی به پایان می رسد.

مؤلف گوید، ممکن است مراد از کتابی که علامه در امامت نگارش داده است، کتاب نهج الحق و کشف الصدق باشد که پس از ابن تیمیه، فضل بن روزبهان هم بر آن ردی نوشته، و قاضی نور الله، بر رد روزبهان کتاب احقاق الحق را تألیف کرده است.

و هم ممکن است مراد از آن کتاب منهاج الکرامه باشد که در امامت تألیف کرده است (۱).

مؤلف گوید، کلام عسقلانی در شرح حال علامه بیرون از وجوه چندی نخواهد بود. در کتاب مطبوع وجوه مزبوره آورده نشده است.

ملا محمّد امین استرآبادی در اواخر فوائد مدنیّه اش می نویسد: یکی از علمای عامه در مقام طعن زدن به شیعه و نکوهش از ارباب شریعت گفته است، علامه که برترین دانشمندان شماست همان کسی است که فرزندش پس از مرگش وی را به خواب دیده و خطاب به فرزندش گفته است: لو لا کتاب الالفین و زیاره الحسین علیه السلام لاهلکتی الفتاوی، هرگاه کتاب الفین (که از آثار علامه است) و زیارت حضرت سید الشهداء نبود، فتوایی را که داده ام مرا به هلاکت می انداخت. آن گفته است، از این خواب پیدا است که مذهب شما باطل است.

امین استرآبادی گوید، یکی از فضلا، خطاب به آن سنی اظهار داشته است که، این جواب به سود ماست نه به زیان ما زیرا، کتاب الفین دارای دو

ص: ۵۲۹

۱-۱- در پاورقی نوشته است: رد ابن تیمیه متوجه به کتاب منهاج الکرامه بوده که به نام منهاج السنه تألیف شده و مکرر به طبع رسیده است-م.

بخش است هزار اولش دلیل بر اثبات مذهب ماست و بخش دومش (هزار دوم) دلیل بر ابطال مذهب غیر ما می باشد.

آثار علامه قدس سره همگی مورد توجه اعلام شیعه بوده، و ارشاد و قواعدش بیشتر مورد توجه بزرگان و دانشوران قرار گرفته است و شروح و حواشی بسیاری بر آن ها نوشته شده است. از جمله شروح و حواشی بر ارشاد عبارت است از: روض الجنان فی شرح ارشاد الازدهان شهید ثانی رحمه الله که شرح کتاب طهارت و صلوات آن به پایان رسیده است. الهادی الی الرشاد فی شرح الارشاد که از مؤلف آن اطلاعی ندارم (۱) و این اثر را که از بهترین شروح است در نزد فاضل هندی دیده ام و نسخه کهنی بوده است.

شرح فخر الاسلام فرزند مؤلف است که آن را هم نزد فاضل هندی و دیگران دیده ام.

شرح ملا احمد اردبیلی (۲) و غایه المراد فی شرح نکت الارشاد شهید اول.

حواشی شهید ثانی، که از اول کتاب تا آخر آن بوده، لیکن این حواشی بر خود کتاب تدوین شده، و در کتاب مستقلی گرد نیامده است. حاشیه شیخ علی کرکی، (که به انجام نرسیده و تا واسط کتاب تجارت تدوین شده است)، حواشی، شیخ عبد العالی فرزند شیخ علی کرکی، ذخیره العماد که شرح استاد فاضل ما (ملا محمّد باقر سبزواری) است که کتاب عبادات آن به اتمام رسیده است.

و دیگری شرحی است که نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد. شرح ملا عبد الله شوشتری، شرح ملا غیاث الدین جمشید کاشی که پیشوای

ص: ۵۳۰

۱-۱- در ۲۵ الذریعه احتمال داده است که شرح مزبور از آثار شیخ ابراهیم بن سلیمان قطیفی باشد-م.

۲-۲- شرح مزبور به نام مجمع الفائده و البرهان بوده که در این روزگار به طبع رسیده است و جمعی از فضلاء به نام قم ایده هم الله، مقدمه و پاورقی های مفصلی بر آن نوشته اند و ترجمه مفصلی از علامه محقق اردبیلی بدان افزوده اند-م.

ریاضی دان ها بوده و شرح پسندیده ای است که شرح ممزوج با متن است که یکی از مدعیان فضل تدوین کرده و شرح مبسوطی است که نسخه ای از آن در نزد استاد استناد ما (ملا محمد باقر مجلسی) ایده الله وجود دارد و شارح آن مقام شرح این کتاب را دارا نبوده است.

شرح ملا محمد طبسی که از معاصران می باشد و در شیراز ساکن است و شرح مختصری است که با متن ممزوج شده است. و اما شروح و حواشی که بر قواعد نوشته اند بدین شرح است: از جمله شرح سید عمید الدین خواهرزاده علامه است که پس از رحلت علامه به شرح آن اقدام کرده است. شرح شیخ فخر الدین، فرزند علامه (که در روزگار زندگی پدرش تألیف کرده است) (۱).

شرح شیخ علی کرکی، که تا بحث تفویض بضیع از کتاب نکاح به همان اندازه که کتاب تذکره الفقهاء مشتمل بر آن بوده به انجام رسانیده است (۲) شرح سبعی، ظاهر آن است که این شرح تا آخر کتاب الوصیه بوده و من این شرح را که به خط خود او بوده است دیده ام و سبعی از شاگردان ابن متوج بحرانی می باشد و از آن هاست حواشی شهید اول و دیگری حواشی نجاریه و حقیقت آن است که این حواشی همان حواشی شهید اول است.

و از آن هاست نکت القواعد شهید ثانی و این حواشی تا اواسط کتاب قواعد است و نیز از آن ها، شرح ملا عبد الله شوشتری است که از کتاب زکات تا تلبیه حج و از تفویض بضع از کتاب نکاح تا آخر طهارت است. و از آن هاست، شرح فاضل هندی که از معاصرین است و کتاب طهارت را با

ص: ۵۳۱

۱- ۱- شرح فرزند علامه به طبع رسیده است در پاورقی گوید: این شرح به نام ایضاح الفوائد فی شرح القواعد است و از دعاهایی که برای والدش کرده پیدا است، این شرح در روزگار پدرش اتفاق افتاده و باقی مانده آن را پس از وفات پدرش نوشته است -م.

۲- ۲- شرح کرکی به نام جامع المقاصد است که در دو مجلد به همراه خود قواعد به طبع رسیده است -م.

بخشی از کتاب صلوات و بیشتری از کتاب حج و کتاب نکاح را تا آخر کتاب به شرح ممزوج با متن شرح کرده است.

و از آن هاست، حاشیه ملا حسین بن عبد الحق الهی اردبیلی. و نیز از آن هاست، شرح ابن متوج بحرانی استاد سبعی یادشده و این شرح به نام، الوسيله الى المسائل الضئيله من القواعد است که به اتمام نرسیده، و غیر از این ها (۱).

علامه در آخر خلاصه الرجال می نویسد: سند روایتی ما به طرق متعددی به شیخ ابو جعفر طوسی و شیخ صدوق ابو جعفر بن بابویه و شیخ ابو عمرو کشی و شیخ ابو العباس احمد بن عباس نجاشی، منتهی می شود و ما از میان همه آن ها که همگی شان طرق صحیح و قابل توجه اند به واثق تران آن ها اکتفا می کنیم.

اکنون طریق موثقی که به شیخ طوسی منتهی می شود بدین شرح است:

ما همگی روایات و مصنفات و اجازات شیخ را از پدرم یوسف بن علی ابن مطهر رحمه الله از شیخ یحیی بن محمد بن یحیی بن فرج سوراوی، از فقیه حسین بن هبه الله بن رطبه، از مفید ابو علی حسن بن محمد طوسی، از پدرش شیخ ابو جعفر محمد بن حسن طوسی روایت می کنیم.

و باز از پدرم، از سید احمد بن یوسف بن احمد بن عریضی علوی حسینی، از برهان الدین محمد بن محمد بن علی حمدانی قزوینی نزیل ری، از سید فضل الله بن علی راوندی، از عماد الدین ابو الصمصام ذو الفقار بن معبد حسینی، از شیخ ابو جعفر طوسی.

ایضا، از پدرم ابو المظفر یوسف بن مطهر رحمه الله، از سید فخار بن معد بن فخار علوی موسوی، از شیخ شاذان بن جبرئیل، از شیخ ابو القاسم عماد طبری، از مفید ابو علی حسن بن محمد بن حسن طوسی، از پدرش ابو جعفر طوسی.

ص: ۵۳۲

و طریق من به شیخ ابو جعفر بن بابویه بدین کیفیت است که ما همگی مصنفات و اجازات او را از پدرم، از سید احمد بن یوسف بن احمد بن عریضی علوی حسینی، از برهان الدین محمد بن محمد بن علی حمدانی قزوینی، از سید فضل الله بن علی حسینی راوندی، از عماد الدین ابو الصمصام ابن معبد حسینی، از شیخ ابو جعفر طوسی از شیخ مفید محمد بن محمد بن نعمان، از ابو جعفر محمد بن علی بن الحسین بابویه رحمه الله.

و به سند قبلی از ابو الصمصام، از نجاشی به کتاب رجالش.

و به همین اسناد، از شیخ ابو جعفر طوسی، از ابو محمد هارون بن موسی تلعبری، از ابو عمرو محمد بن عمر بن عبد العزیز کشی.

مؤلف گوید، در اینکه شیخ طوسی بلاواسطه از تلعبری روایت کرده باشد خطاست. زیرا، به طوری که از اجازات و از کتاب فهرست خود شیخ و مواضع دیگر برمی آید، شیخ طوسی با یک واسطه از تلعبری روایت می کند.

باز گفته است، «حلی» به کسر حاء بی نقطه و تشدید لام منسوب به حله سیفیه است، که در سرزمین عراق عرب واقع شده است و آن سرزمین را از آن جهت سیفیه گفته اند که بنیان گذار آن سیف الدوله بوده است.

شیخ رضی الدین علی برادر علامه حلی در کتاب العدد القویه اظهار داشته است که، باروی حله سیفیه در ۲۱ رمضان سال ۵۰۰ هجری بنیان گذاری شد و سال ۵۰۱ هجری سیف الدوله صدقه بن منصور بن علی ابن دبیس در آن محل وارد شد. زمین حله پیش از آنکه به صورت شهری درآید نیزاری بود.

سیف الدوله تصمیم گرفت تا آنجا را محل آرامش و آسایش مردم قرار بدهد، به همین جهت سال چهارصد و نود و پنج وسائل ساختمانی را فراهم آورد و در سال چهارصد و نود و هشت خندقی گرداگرد حله حفر کرد.

و فرزندش دبیس پس از سیف الدوله به پادشاهی رسید و کوشکی بنیان کرد و چندی به جای پدرش برقرار بود و بر مردم حکومت می کرد. بعد از او فرزندش علی به پایگاه جهان داری نایل آمد لیکن آن چنان که باید نیروی نگهداری تاج و تخت را نداشت و پادشاهی چندین ساله بنی دبیس در روزگار او منقرض شد و به همین جهت گفته اند، نخستین پادشاه دبیزی ها علی بود و آخرین جهان دار آن ها هم علی بود در حق دبیس سراینده ای دو شعر زیر را سروده است:

سألت الندی و الجود حیّان انتما و هل عثما من بعد آل محمّد صلی الله علیه و آله

فقالا نعم متنا جمیعا و ضمنا ضریح و احیانا دبیس بن مزید

از جود و بخشش سؤال کردم که آیا شما زنده اید و آیا پس از خاندان محمّد صلوات الله علیهم اجمعین زندگانی کرده اید؟ در پاسخ گفتند همگی ما مردیم و ما را در خاک دفن کردند و طولی نکشید که دبیس بن مزید ما را زنده کرد.

مؤلف گوید: ممکن است به مناسبت مزید که پدر دبیس است حلی ها را به «مزیدی» (به فتح میم و سکون زا و فتح یا) ملقب می دارند. لیکن مشهور در السنه و افواه کلمه مزیدی را «مزیدی» به فتح میم و کسر زا می خوانند و حال آنکه در این شعر به فتح میم و سکون زا و فتح یا آمده است. ممکن است قول مشهور صحیح باشد و تغییری که در شعر اتفاق افتاده به خاطر ضرورت شعری بوده است.

خدا را شکر با کمال بی بضاعتی موفق شدم ترجمه مجلد اول ریاض العلماء را در روز دوشنبه ۱۳ ماه جمادی اول سال ۱۴۰۵ هجری مصادف با سالروز شهادت حضرت زهرا ی مرضیه علیها السلام در جوار روضه رضیه رضویه علی صاحبها آلاف الثناء و التحیه به پایان آورم و انا الحقیر محمّد باقر ساعدی ابن العلم الحجه الشیخ حسین المقدس عافاه الله من جمیع الاسقام.

ص: ۵۳۴

سرشناسه: افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ۱۰۶۶ - ۱۱۳۰ ق.

عنوان قراردادی: [ریاض العلماء و حیاض الفضلاء. فارسی]

عنوان و نام پدیدآور: ریاض العلماء و حیاض الفضلاء جلد دوم / تالیف عبدالله افندی اصفهانی؛ ترجمه محمدباقر ساعدی.

مشخصات نشر: مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۸۹ -

مشخصات ظاهری: ج. ۶.

شابک: ۵۲۰۰۰ ریال: ج. ۱ (چاپ دوم): ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۲۹۰-۱؛ دوره: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۳۴۹-۶؛ ۴۲۰۰۰ ریال: ج. ۶،

چاپ اول: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۰۴۴؛ ۱۱۴۰۰۰ ریال: ج. ۷: ۹۷۸-۶۰۰-۰۶-۰۳۳-۴

وضعیت فهرست نویسی: فاپا (چاپ دوم/برون سپاری)

یادداشت: نام ناشر از سال ۱۳۷۲ به بنیاد پژوهشهای اسلامی تغییر یافته است

یادداشت: چاپ دوم.

یادداشت: ج. ۶ (چاپ اول: ۱۳۸۶).

یادداشت: ج. ۷ (چاپ اول: ۱۳۹۴).

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ۱۰۶۶؟ - ۱۱۳۰ ق. -- سرگذشتنامه

موضوع: شیعه -- سرگذشتنامه و کتابشناسی

شناسه افزوده: ساعدی خراسانی، محمدباقر، ۱۳۰۶ -، مترجم

شناسه افزوده: بنیاد پژوهش های اسلامی

رده بندی کنگره: BP۵۵/۲/الف ۷۴۱۷ ۹۰۴۱۷ ۱۳۸۹

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۹۹۶

شماره کتابشناسی ملی : م ۶۶-۵۳۹

ص : ۱

اشاره

رياض العلماء و حياض الفضلاء جلد دوم

تاليف عبدالله افندى اصفهانى؛ ترجمه محمدباقر ساعدى

ص: ۲

«ادامه حرف حاء»

حسین بن ابراهیم بن علی قمی ۱۱

حسین بن ابزر حسینی ۱۲

حسین بن ابی الحسین قزوینی ۱۲

حسین بن ابی الحسن حسینی ۱۲

حسین بن ابی الحسین موسوی ۱۳

حسین بن ابی الحسن کاشغری ۱۳

حسین بن قطب الدّین راوندی ۱۴

حسین بن ابی الحسین ورامینی ۱۴

حسین بن ابی الرشید نیشابوری ۱۴

حسین بن ابی الفرج بن رده نیلی ۱۴

حسین بن احمد بن ابی مغیره ۱۵

حسین بن ابی الفضل راوندی ۱۵

حسین بن ابی موسی بن محمّد ۱۵

حسین بن احمد بغدادی ۱۵

حسین بن احمد، ابو الطیب ۱۶

حسین بن احمد صیرفی ۱۶

حسین بن احمد بیهقی ۱۶

حسین بن احمد، ابن الحجّاج ۱۷

حسین بن احمد بن حسین ۳۴

حسین بن احمد بن رده ۳۴

حسین بن احمد سوراوی ۳۵

حسین بن احمد مقدادی ۳۶

حسین بن احمد، ابن قاروره ۳۸

حسین بن احمد بن خالویه ۳۸

حسین بن احمد فقیه ۴۶

حسین بن احمد بن طحال مقدادی ۴۶

حسین بن احمد بوشنجی ۴۷

حسین بن احمد بن موسی ۴۷

حسین، سید قاضی ۴۸

حسین، ملا کمال الدین ۵۰

حسین، ابو عبد الله ۵۰

حسین بن ابراهیم قزوینی ۵۱

حسین بن ابراهیم مکتب ۵۲

حسین بن ابراهیم بن بابویه ۵۲

حسین بن ابراهیم گیلانی ۵۲

حسین بن ابراهیم حسینی ۵۴

حسین، ملا عزّ الدین استرآبادی ۵۴

حسین بن اردشیر طبری ۵۵

حسین، معز الدّین اصفهانی ۵۷

حسین بن جبر ۵۹

حسین بن جعفر مخزومی ۶۱

ص: ۳

حسین بن جعل بصری ۶۲

حسین بن حسام عاملی ۶۳

حسین بن حسن غریفی ۶۴

حسین بن حسن قمی ۶۴

حسین بن حسن حسینی ۶۴

حسین بن حسن مؤدب ۶۵

حسین بن حسن عاملی ۶۵

حسین بن حسن عینائی ۶۵

حسین بن حسن کاشغری ۶۶

حسین بن حسن مشغری ۶۷

حسین بن حسن بن علی قمی ۶۸

حسین بن حسن بن حسین قمی ۶۸

حسین بن حسن بن محمّد ۶۸

حسین بن حسن بن محمّد قمی ۶۸

حسین بن حسن ظهیری ۷۰

حسین بن حسین مؤدب ۷۱

حسین حسینی عمیدی ۷۲

حسین بن حمدان حضینی ۷۲

حسین بن صدر کبیر ۷۴

حسین بن محمّد حلوانی ۸۳

حسین بن محمد حمدانی ۸۴

حسین بن جمال الدین خوانساری ۸۴

حسین بن حسام عیناثری ۹۱

حسین بن حسن بن شدم مدنی ۹۲

حسین بن حسن، ابن اخی الکوکب ۹۲

حسین بن ضیاء الدین کرکی اردبیلی ۹۴

حسین بن حسین عاملی جبعی ۱۱۱

حسین بن شهاب الدین کرکی عاملی ۱۱۱

حسین حسینی رضوی ۱۱۸

حسین بن متویه سندی ۱۱۹

حسین مؤدب قمی ۱۱۹

حسین مجتهد ۱۱۹

حسین بن محمد طرابلسی ۱۱۹

حسین بن محمد شناسی ۱۲۰

حسین بن محمد بن حسن ۱۲۰

حسین بن محمد ریحانی ۱۲۴

حسین بن محمد زینوآبادی ۱۲۴

حسین بن محمد شیرازی ۱۲۴

حسین بن محمد بن طحال ۱۲۵

حسین بن محمد نیلی ۱۲۵

حسین بن محمّد صیرفی ۱۲۶

حسین بن محمّد بغدادی ۱۲۶

حسین بن حسن جرجانی ۱۲۶

حسین بن ابی القاسم قمی ۱۲۷

حسین بن حسن مؤدب فقیه ۱۲۹

حسین بن حسن جرجانی فصی ۱۳۰

حسین بن حیدر بن ابراهیم ۱۳۰

حسین بن حیدر حسینی کرکی ۱۳۰

حسین بن خالویه نحوی ۱۳۲

حسین بن خزیمه ۱۳۲

حسین بن خشرم، سدید الدین ۱۳۳

حسین بن سید حیدر کرکی عاملی ۱۳۳

حسین بن روح اللہ صدر جهان ۱۳۴

حسین بن رده، مہذب الدین ۱۳۴

حسین بن رطبہ سوراوی ۱۳۶

حسین بن راشد قطیفی ۱۳۸

حسین بن سفیان بزوفری ۱۳۸

حسین، کمال الدین شیرازی ۱۳۹

حسین، نصیر الدین شیرازی ۱۳۹

حسین بن صدر الدین طولی ۱۳۹

حسین بن صغانی ۱۴۰

حسین بن طاهر صوری ۱۴۱

حسین بن طحال مقدادی ۱۴۱

حسین بن عبد الجبار طوسی ۱۴۱

حسین بن خواجہ الہی اردیلی ۱۴۲

حسین بن عبد الصمد عاملی جبعی ۱۶۰

حسین بن عبد العالی کرکی ۱۸۲

حسین بن عبد الغنی، شاہ ملا ۱۸۳

حسین بن عبد الوہاب ۱۸۴

حسین بن ابی الرضا حسینی ۱۹۲

حسین بن احمد غضائری ۱۹۲

حسین بن عبید اللہ سعدی ۲۰۰

حسین بن علی بصری، ابو عبد الله ۲۰۰

حسین بن عبید الله واسطی، ابو عبد الله ۲۰۱

حسین بن عبید الله واسطی ۲۰۳

حسین بن علی بن زهره حلبی ۲۰۴

حسین بن علی مرعشی ۲۰۵

حسین بن علی زینوآبادی ۲۰۵

حسین بن علی طغرای ۲۰۵

حسین بن علی کاقوسی ۲۰۵

حسین بن علی تمار ۲۰۵

حسین بن علی حسینی عاملی ۲۰۵

حسین بن علی بصری ۲۰۶

حسین بن علی بن زهره حسینی حلبی ۲۰۶

حسین بن علی طبری هوسم ۲۰۶

حسین بن علی شدم مدنی ۲۰۷

حسین بن علی اوالی ۲۰۷

حسین بن سید مرتضی موسوی ۲۰۸

حسین بن علی عاملی فرزلی ۲۰۸

حسین بن علی لیثی ۲۰۹

حسین بن علی مغربی ۲۱۱

حسین بن علی بن بابویه قمی ۲۱۴

حسین بن علی حسینی سیزواری ۲۱۸

حسین بن علی ۲۱۸

حسین بن علی سیلقی ۲۱۸

حسین بن علی بن سفیان بزوفری ۲۱۹

حسین بن علی بحرانی ۲۲۰

حسین بن علی قزوینی ۲۲۰

حسین بن علی تمیمی ۲۲۲

حسین بن علی جعفری ۲۲۳

حسین بن علی خزاعی نیشابوری ۲۲۳

حسین بن علی عاملی مشغری ۲۳۵

حسین بن علی بن زین الدّین ۲۳۵

حسین بن علی عاملی میسی ۲۳۷

ص: ۵

حسین بن علی بن مهدی حسینی ۲۳۷

حسین بن علی بن هند ۲۳۸

حسین بن فتونی عاملی ۲۳۸

حسین بن علی اصفهانی منشی ۲۳۸

حسین بن فتح بکرآبادی ۲۴۵

حسین بن کمال الدین حلبی ۲۴۵

حسین بن محمد میکالی ۲۴۶

حسین بن محمد موسوی عاملی ۲۴۶

حسین بن محمد نیشابوری مکی ۲۴۷

حسین بن محمد قریب ۲۴۸

حسین بن محمد قمی ۲۴۸

حسین بن محمد راغب اصفهانی ۲۴۹

حسین بن محمد مقرئ ۲۵۰

حسین بن محمد بن موسی، ابو عبد الله ۲۵۰

حسین بن محمد، ابو محمد ۲۵۰

حسین بن محمد ورشاهی ۲۵۱

حسین بن ابی الحسن تلکبری ۲۵۱

حسین بن محیی الدین عاملی ۲۵۲

حسین بن مساعد حسینی ۲۵۲

حسین مشرف عاملی عینائی ۲۵۳

حسین بن مطر جزائری ۲۵۴

حسین بن مظفر حمدانی ۲۵۴

حسین بن مفلح صیمری ۲۵۵

حسین بن موسی اردبیلی ۲۵۸

حسین بن موسی عاملی نابلی ۲۵۸

حسین بن معین الدین ۲۵۹

حسین بن منتهی حسینی ۲۵۹

حسین بن علاء الدین قمی ۲۶۰

حسین بن موسی ۲۶۰

حسین بن نصیر الدین، شرف الدین ۲۶۰

حسین بن موسی موسوی ۲۶۱

حسین بن ملا مسعود کاشانی ۲۶۵

حسین مفتی اصفهانی ۲۶۵

حسین واعظ کاشفی ۲۶۵

حسین بن هادی حسینی شجری ۲۸۱

حسین بن جمال الدین سوراوی ۲۸۱

حسین بن یحیی حسینی ۲۸۳

حسین یزدی ۲۸۳

حکیم یزدی ۲۸۵

حمدان بن حمدان حمدانی ۲۸۶

حمزه ابن ابى الاغر حسینی ۲۸۸

حمزه بن ابی عبد اللہ غفاری ۲۸۸

حمزه اردبیلی ۲۸۸

حمزه بن حمزه علوی ۲۸۹

حمزه بن زهره حسینی ۲۹۰

حمزه بن زید حسینی ۲۹۰

حمزه بن شهریار ۲۹۱

حمزه شیرازی ۲۹۱

حمزه بن عبد العزیز دیلمی ۲۹۲

حمزه بن عبد اللہ جعفری ۲۹۲

حمزه بن علی حسینی حلبی ۲۹۲

حمزه بن علی طوسی ۳۰۱

ص: ۶

حمزه بن علی علوی ۳۰۲

حمزه بن قاسم، ابو یعلیٰ ۳۰۲

حمزه بن محمد سلار دیلمی ۳۰۵

حمزه بن محمد بن احمد ۳۰۵

حمزه بن محمد خازن ۳۰۶

حمزه بن محمد جعفری، ابو طالب ۳۰۷

حمزه بن محمد جعفری، ابو یعلیٰ ۳۰۸

حمزه بن محمد علوی ۳۱۲

حمزه بن محمد الدهان ۳۱۲

حمید نجار ۳۱۳

حیدر بن ابی نصر جاجانی ۳۱۳

حیدر بن احمد مقری ۳۱۳

حیدر بن بختیار شنشنی ۳۱۳

حیدر بن علی صوفی آملی ۳۱۳

حیدر بن علی علوی حسینی ۳۲۴

حیدر بن نور الدین موسوی ۳۲۴

حیدر بن علی سکیکی ۳۲۵

حیدر بن شرف الدین بیهقی ۳۲۵

حیدر بن محمد حسینی ۳۲۶

حیدر بن محمد خوانساری ۳۲۷

حیدر بن محمد شیرازی ۳۲۸

حیدر بن محمد سمرقندی ۳۲۹

حیدر بن مرعش حسینی ۳۳۰

حیدر بن نعمه الله طوسی ۳۳۰

حیدر بن اسامه خطیب ۳۳۱

حیدر بن محمد جاسبی ۳۳۱

حیدر بن محمد، کمال الدین حسینی ۳۳۱

«حرف خاء»

خلف بن عبد الملک بن مسعود ۳۳۴

خان میرزا بن وزیر معصوم بیک ۳۳۴

خداوردی بن قاسم افشاری ۳۳۵

خسرو فیروز بن شاهر دیلمی ۳۳۵

خضر، ملا ۳۳۶

خضر بن سعد خلیلی ۳۳۶

خضر بن شمس الدین رازی جبرودی ۳۳۶

خضر بن محمد مطار آبادی ۳۴۰

خلف بن عبد المطلب، مهدی موسوی ۳۴۰

خلیفه بن ابی اللحیم شهید ۳۵۵

خلف بن عبد الملک بن مسعود ۳۵۵

خلیفه سلطان حسینی ۳۵۵

خليفة علوى جعفرى ٣٥٥

خليل بن احمد يحمدي ازدي ٣٥٦

خليل بن اوفى شامى ٣٦٩

خليل الله تونى اصفهانى ٣٧١

خليل بن ظفر اسدى ٣٧٢

خليل بن غازى قزوینى ٣٧٢

خير الدين بن عبد الرزاق عاملى ٣٨١

خير الدين يحيى فقيه ٣٨٢

«حرف دال»

داعى بن رضا علوى ٣٨٣

داعى بن ظفر حمدانى ٣٨٣

داعى بن مهدى بن احمد ٣٨٣

ص:٧

داعی بن علی سروی ۳۸۳

داعی بن مهدی علوی عمری ۳۸۵

داود بن ابی شافین بحرینی ۳۸۵

داود بن ابی الفرج علوی ۳۸۶

داود بن احمد نعمانی ۳۸۶

داود بن محمد جاستی ۳۸۷

داود بن یوسف بحرانی ۳۸۷

درویش محمد بن شیخ حسن نطنزی ۳۸۷

درویش محمد استرآبادی ۳۹۰

درویش محمد بن حسن عاملی ۳۹۱

دوست محمد حسینی استرآبادی ۳۹۱

دولت شاه بن امیر علی حسینی ۳۹۲

دیک الجن ۳۹۲

دینار الخصی ۳۹۲

«حرف ذال»

ذو الفقار بن ابو الشرف کیا حسینی ۳۹۳

ذو الفقار بن ابی طاهر شرفشاهی ۳۹۳

ذو الفقار بن کامروز حسینی ۳۹۴

ذو الفقار بن محمد حسینی مروزی ۳۹۴

ذو الفقار بن معبد حسینی ۳۹۵

ذو المناقب بن طاهر حسینی رازی ۳۹۹

«حرف راء»

راشد بن ابراهیم بحرانی ۴۰۰

راشد بن محمد بن عبد الملک ۴۰۱

رجب، ملا ۴۰۱

رجبعلی بن میرزا تبریزی ۴۰۱

ربیع بن خثیم ۴۰۶

ربیع بن خثیم بن عاید ۴۰۶

رجب بن محمد برسی ۴۳۴

رحمه الله قتال ۴۴۵

رزق بن عبد الوهاب تمیمی ۴۴۶

رشید الدین اصفهانی ۴۴۶

رضا بن ابی زید حسینی ابهری ۴۴۶

رضا بن ابو طاهر حسینی نقیب ۴۴۶

رضا قلبی اصفهانی ۴۴۷

رضا بن ابی طاهر حسینی ۴۴۸

رضا بن احمد جعفری ارمی ۴۴۸

رضا بن امیر کا حسینی ۴۴۹

رضا بن داعی حسینی عقیقی ۴۴۹

رضی بغدادی ۴۴۹

امیر قوام الدین محمد اصفهانی ۴۵۰

رضی بن احمد حسینی ۴۵۱

رضی بن سید حسن عاملی ۴۵۱

رضی بن آقا حسین خوانساری ۴۵۲

رضی شیرازی ۴۵۲

رضی بن عبد الله جعفری ۴۵۲

رضی بن مرتضی حسینی ۴۵۲

رضی قزوینی ۴۵۲

روح الله حافظ، ملا ۴۵۳

روح الامین نائینی ۴۵۳

ریحان بن عبد الله حبشی ۴۵۳

روح الله بن آمیرزا حسینی ۴۵۴

ص: ۸

«حرف زاء»

زادان بن محمّد بن زادان ۴۵۵

زرینکم بن ایزد داد ۴۵۵

زنگی بن رشید نیشابوری ۴۵۵

زهره بن حسن حسینی ۴۵۶

زید بن اسحاق جعفری ۴۵۶

زید بن اسماعیل حسینی ۴۵۷

زید بن حسن بیهقی ۴۵۷

زید بن جعفر علوی ۴۵۹

زید بن شروانشاه علوی ۴۶۰

زید بن حسین بیهقی ۴۶۰

زید بن علی بن الحسین علیه السّلام ۴۶۰

زید بن علی بن الحسین حسینی ۵۲۳

زید النار ۵۲۵

زید بن علی بن منصور ۵۲۶

زید بن مانکدیم ۵۲۷

زید بن محمّد، ابن ابی الیاس کوفی ۵۲۷

زید بن محمّد حلّقی ۵۲۷

زیدان بن ابی دلف کلینی ۵۲۸

زید بن ناصر علوی ۵۲۸

زيد مجنون مصرى ٥٢٩

زين بن اسماعيل حسيني ٥٢٩

زين بن داعى حسيني ٥٢٩

زين الدين بن حسام عاملى ٥٣٠

زين الدين بن نور الدين، ابن حجت ٥٣٠

زين الدين بن على مازندراني ٥٦٤

زين الدين بن على فقعاني ٥٦٥

زين الدين بن على بن محمد ٥٦٥

زين الدين بن فروخ نجفي ٥٦٥

زين الدين بن محمد عاملى ٥٦٦

زين العابدين بن حسن عاملى ٥٧٣

زين الدين بن شمس الدين توليني ٥٧٥

زين الدين بن محمد بزهي ٥٧٦

زين الدين بياضى ٥٧٧

زين الدين بن يونس عاملى ٥٧٧

زين العابدين تبريزى ٥٧٧

زين الدين بن على بن احمد، شهيد ثانى ٥٧٧

زين العابدين حسيني خادم ٥٧٨

زين العابدين بن عبد الحى موسى ٥٧٩

زين العابدين نقيب حسيني ٥٧٩

زين العابدين بن علي موسى ٥٨٠

زين الدين توليني ٥٨٠

زين العابدين علي بن علي عاملي ٥٨١

زين العابدين بن محمد عاملي ٥٨٢

زين العابدين بن نور الدين كاشي ٥٨٢

زيد زراد و زيد نرسي ٥٨٤

«حرف سين»

سالار بن عبد العزيز ديلمى ٥٩٦

سالم بن بدران مازنى ٥٩٦

سالم بن قبادويه ٥٩٩

سالم بن عزيزه ٦٠٠

سالم بن محفوظ سوراوى ٦٠٠

ص:٩

سدید الدّین مطهر حلّی ۶۰۱

سدید گرگانی ۶۰۱

سعد بن ابی طالب، نجیب ۶۰۲

سعد اربلی ۶۰۲

سعد بن حسن بن حسین ۶۰۲

سعد بن سعید حنیفی ۶۰۳

سعد بن ابو یقظان ۶۰۳

سعد بن وهب دهقان ۶۰۳

سعد بن نصر ۶۰۴

سعید بن محمّد ۶۰۴

سعید حلّی ۶۰۴

سعید بن محمّد ثقفی ۶۰۵

سعید بن منصور ۶۰۶

سعید بن محمّد حمّامی ۶۰۷

سعید بن ابی الرجاء صیرفی ۶۰۷

سعید بن عمرو، ابو عمرو ۶۰۷

سعید بن هبه الله راوندی ۶۰۸

سلّار بن حبیبش بغدادی ۶۳۳

سلّار بن عبد العزیز دیلمی ۶۳۴

سلامه بن ذکاء موصلی ۶۴۲

سلمان بن حسن بن صهرشتی ۶۴۳

سلیمان بن حسین عاملی ۶۵۰

سلیمان بن حسین صهرشتی ۶۵۱

سلیمان بن عصفور بحرانی ۶۵۲

سلیمان بن علی بحرانی ۶۵۲

سلیمان بن محمد صیداوی ۶۵۳

سلیمان بن محمد عینائی ۶۵۳

سیف النبی بن منتهی حسینی ۶۵۳

سلطان حسین یزدی ۶۵۳

سلطان حسین استرآبادی ۶۵۵

سلطان محمد صدقی ۶۵۶

سهل بن عبد الرحمن نیشابوری ۶۵۷

سلطان صدر بن غیاث الدین رضوی ۶۵۸

سلطان محمود بن غلام علی طبسی ۶۵۸

ص: ۱۰

الحمد لله المقدّس بكمالهِ و الصلاه و السّلام على محمّد و آله

ترجمه مجلد دوم کتاب ریاض العلماء و حیاض الفضلاء را، پس از ترجمه مجلد اول آن با کمترین بضاعت آغاز می کنم و از خدای متعال و اولیای طاهرین او برای اتمام آن و سایر مجلدات، استمداد می جویم.

و انا الحقیر محمّد باقر ساعدی یکشنبه ۳ جمادی الاولی ۱۴۰۵ هجری

«ادامه حرف هاء»

شیخ ابو عبد الله حسین بن ابراهیم بن علی قمی معروف به ابن خیاط

او فاضلی جلیل و عالمی فقیه بوده است که معاصر شیخ مفید و دیگر دانشمندان نظیر ایشان است. از ابو محمّد هارون بن موسی تلعبیری روایت می کرده است. شیخ طوسی از وی روایت کرده است و سید ابن طاوس بر روایات و کتاب های او اعتماد کرده است و روایاتی بسیار از ایشان در کتاب مهج الدعوات و غیره آورده است. علامه حلّی در بعضی از اجازاتش از او نام برده است.

ص: ۱۱

شیخ معاصر در امل الآمل ۸۶/۲ گوید: حسین بن ابراهیم قمی معروف به ابن خیاط، فاضلی جلیل و از مشایخ شیخ طوسی و از رجال شیعه بوده است چنان که علامه حلی در اجازاتش ذکر کرده است.

مؤلف گوید: در نسب او حق این است آورده ایم. و در تأیید این مطلب رساله بعضی از شاگردان شیخ علی کرکی است که درباره نام های اساتید و مشایخ است.

از ایشان، شیخ ابو عبد الله حسین بن ابراهیم بن علی قمی معروف به ابن خیاط است که از ابو محمد هارون بن موسی تلعبکری روایت کرده است.

سید حسین بن ابزر حسینی حلی

دانشمندی فقیه و محدثی بزرگوار و از معاصران است.

از آثار او، کتابی در رجال و دیگری در نحو و امثال آن بوده است. و مؤلف سلافه العصر ص ۵۴۵، از وی به خوبی یاد می کند و پاره ای از اشعار او را متذکر شده است.

مؤلف گوید: به زودی، از سید حسین بن کمال الدین بن ابزر حسینی حلی، نام خواهیم برد و به ظاهر هر دو، نام یک تن باشد، زیرا که منسوب به جد شایع است.

شیخ امام أوحَد الدّین، حسین بن ابی الحسین بن ابو الفضل قزوینی

منتجب الدّین، در فهرست گوید: وی، فقیهی صالح و واعظی مورد وثوق بوده است.

سید حسین بن ابی الحسن حسینی عاملی

وی افتخار خدمت عتبه علیه رضویه را داشته است.

عاملی، از دانشوران روزگار شاه عباس کبیر و شاه صفی بوده است بلکه زمان شاه عباس دوم را هم درک کرد. و من خط شریف او را، که بر کتاب نزهه الناظر فی الجمع بین الاشباه و النظائر شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید، نگاشته بود دیده ام و تاریخ آن ۱۰۵۰ هجری قمری و ممکن است پس از این تاریخ زنده بوده است.

مؤلف گوید: دور نیست که این سید، با سید حسین بن... یکی باشد.

سید حسین بن ابی الحسین موسوی عاملی جبعی

نام و نشان او پس از این به عنوان حسین بن ابی الحسن موسوی عاملی جبعی خواهد آمد و مشهور در نسب او همان است که ما یاد کردیم.

شیخ حسین بن ابی الحسن بن خلف کاشغری ملقب به فضل

از آثار او کتاب زاد العابدین است که سید ابن طاوس، در الموسعه فی قضاء الصلوات و سایر تألیفاتش از آن کتاب نقل می کند.

ظاهر آن است که، فضل از علمای خاصه بوده است، زیرا در طی سلسله سند بعضی از اخبار که از حضرت علی علیه السلام، از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل می کند، نام ابو الفضل، جعفر بن محمد، مؤلف کتاب العروس آورده شده است.

(فتأمل و لاحظ) (۱).

ص: ۱۳

۱-۱) - کتاب العروس در خصائص و فضائل روز جمعه، و از آثار شیخ متقدم ابو محمد جعفر بن احمد بن علی قمی است که در شهر ری، می زیسته و کتاب المسلسلات و جامع الأحادیث از آثار او می باشد، و معاصر با شیخ صدوق بوده، و از او و صاحب بن عباد روایت می کرده است و شیخ صدوق هم از او روایت می کرده، و کتاب معروفش کتاب مختصریست که شیخ ما (میرزا حسین نوری) در مستدرک و مرحوم مجلسی از وی نقل کرده اند. وی ۲۲۰ کتاب تألیف کرده است. الذریعه در این مجلد و سایر اجزای، کنیه او را ابو محمد و نام جدش را احمد نام برده، و در بالا کنیه اش ابو الفضل و نام جدش محمد بوده است. شیخ آقا بزرگ تهرانی، الذریعه ج ۱۵-م.

شیخ نصیر الدین ابو عبد الله، حسین بن شیخ امام قطب الدین، ابو الحسین

راوندی

منتجب الدین در فهرست او را عالمی صالح و شهید، معرفی کرده است.

مؤلف گوید: از قرینه پیدا است که ابو الحسین، سعید بن هبه الله راوندی است، پس نصیر الدین، در درجه منتجب الدین و از معاصران او می باشد.

ادیب رشید الدین، حسین بن ابی الحسین بن هموسه ورامینی

منتجب الدین، او را فاضل معرفی کرده است.

شیخ رضی الدین حسین بن ابی الرشید، نیشابوری

منتجب الدین گوید: وی، پرهیزگاری شایسته و باصلاحیت بود.

شیخ فقیه، مهذب الدین ابو عبد الله حسین بن ابی الفرج بن رده نیلی

به طوری که از فرائد السمطین استفاده می شود وی از مردمی شریف و از فقها بوده است. وی با نام ابن رده و گاهی به عنوان شیخ مهذب الدین بن رده، شهرت یافته است.

به طوری که از فرائد السمطین استفاده می شود ابن رده (۱) از مشایخ شیخ سدید الدین یوسف، پدر علامه حلّی بوده است، وی از شیخ محمد بن حسین بن علی بن عبد الصمد، از پدرش از جدش محمد از پدر جدش از گروهی از مشایخ، مانند سید ابو البرکات، علی بن حسین خوزی علوی، روایت می کرده است.

ص: ۱۴

---

۱ - ۱) - ابن رده، در سال ۶۴۴ هجری قمری، در نیل درگذشت، جنازه او را نخست به حله برده در آنجا بر آن نماز گزاردند، سپس جنازه اش را به کربلا برده و به خاک سپردند. سید محسن امین، اعیان الشیعه، ۴۲/۲۶. [۱]

و به طوری که از آن کتاب برمی آید ابن رده، علاوه بر شیخ محمد، از جمعی دیگر، مانند حسن بن شیخ ابو علی طبرسی روایت کرده است.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن احمد بن ابی مغیره

محمد بن ابو القاسم طبری، در کتاب بشاره المصطفی گوید: ابو عبد الله از مشایخ شیخ مفید بوده است و از ابو احمد حیدر بن محمد، از ابو عمر و محمد بن عمر کشی، از جعفر بن احمد، روایت می کرده است.

مؤلف گوید: به گمان من، ابو احمد حیدر بن محمد، همان ابو محمد حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی می باشد.

به زودی خواهد آمد، که شیخ ابو عبد الله، حسین بن احمد بن مغیره بوشنجی، از مشایخ شیخ مفید است و ممکن است هر دو عنوان نام یک شخص باشد.

شیخ رشید الدین، حسین بن ابو الفضل بن محمد راوندی

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: شیخ رشید الدین، در قوهده (رأس الوادی از اعمال ری) می زیسته است و مردی شایسته و از قاری ها به شمار است.

شیخ حسین بن ابو موسی بن محمد مولی آل محمد

شیخ منتجب الدین، در فهرست گوید: او فقیهی صالح است.

مؤلف گوید: شاید مراد از مولی، آل محمد... باشد.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن احمد بن جبران بغدادی

ابو عبد الله، از مشایخ محمد بن ابو القاسم طبری است. وی در بشاره المصطفی می گوید: ابو عبد الله از مشایخ اصحاب ما بود که در بغداد می زیست و به عنوان زیارت به خانه ما وارد شد و می افزاید که، شیخ

ابو عبد الله از ابو عبد الله احمد بن عيسى بن شري، از ابو عبد الله احمد بن محمد بصرى مفرى، از ابو طالب عبد الله بن فضل مالكى از عبد الرحمن ازدى ساح، از عبد الواحد بن زيد، از جاريه (كنيزى) كه، از حضرت على عليه السلام روايت کرده است، روايت مى نمايد.

شيخ ابو طيب، حسين بن احمد

از فضلا و فقها و محدثان بوده است.

به طوري كه استاد استاد ما، در اوایل مجلد مزار بحار الانوار گوید: كه شيخ حسين بن عبد الصمد حارثى، پدر شيخ بهايى برخى اخبار وارده را - كه شخص زائر، بايستي آن ها را در مقام تشرف در برابر ضريح هاى مقدسه ائمه طاهرين صلوات الله عليهم اجمعين، انجام دهد - از وي نقل نموده است.

مؤلف گوید: دور نيست كه والد شيخ بهايى آن ها را، از كتاب او نقل کرده باشد نه اينكه معاصر با ابو طيب باشد.

حسين بن احمد بن بكير صيرفى بغدادى تمار

(۱)

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء: ص ۳۸ مى نويسد: كتاب عيون مناقب اهل البيت عليهم السلام از اوست.

حاکم ابو على، حسين بن احمد بيهقى

حاکم، از مشايخ شيخ صدوق رحمه الله بوده است، به طوري كه از كتاب هاى خود او بر مى آيد، از محمد بن يحيى صولى، روايت مى کرده است.

ص: ۱۶

۱- ۱) - ابو عبد الله حسين بن احمد صيرفى، از موثقان محدثان بوده، و از جمله اى از محدثان به سماع حديث رسیده، از آن ها است اسماعيل بن محمد صفار، و به طوري كه فرزندش محمد، گفته است، تولدش سال ۳۲۷ هجرى قمرى بوده است، و در يكشنبه ۱۷ ربيع الآخر سال ۳۸۸ هجرى. در سن ۶۳ سالگى در گذشته است. خطيب بغدادى، تاريخ بغداد، ج ۸، سيد محسن امين، اعيان الشيعه، ۴۰/۲۵.

مشهور به ابن حجاج

ابن حجاج، از فضایل سرایندگان و از بزرگان دانشوران و از معاصران سید مرتضی علم الهدی قدس سره بوده است.

شیخ بهایی رحمه الله، در رساله ایضاح المقاصد می نویسد: در بیست و هفتم ماه جمادی الثانی، فاضل ادیب، حسین بن احمد، مشهور به ابن حجاج در گذشت (۱).

ابن حجاج، از بزرگان سرایندگان و اربابان فضیلت بود و از امامی مذهبان به شمار است و در مذهب تشیع تعصب ویژه ای داشت و همواره به نکوهش از مخالفان می پرداخت و آنان را با اشعار خود هجو می کرده است.

ابن خلکان، در وفیات الاعیان ۱۷/۲ گوید: ابن حجاج، در شهر بغداد، در جوار روضه مبارکه حضرت موسی بن جعفر علیهما السلام دفن گردیده است و مخصوصاً وصیت کرده بود، او را در پایین پای مبارک آن حضرت، دفن کنند و بر لوح مزارش بنویسند وَ كَلْبُهُمْ بِاسْطِ ذِرَاعِيهِ بِالْوَصِيدِ (۲) تا بدینجا کلام شیخ بهایی رحمه الله به پایان رسید.

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء، ص ۱۴۹ ذیل شمار نام های سرایندگان که در مدح اهل بیت علیهم السلام تظاهر داشته اند، می نویسد: ابن حجاج، ابو عبد الله حسین بن احمد بن حجاج کاتب، محتسب بغدادی، از

ص: ۱۷

۱-۱) -حجاج، هفت روز، از ماه جمادی ثانی باقی مانده در سال ۳۹۱ هجری در گذشته است. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۸، ذیل نام آن.

۲-۲) -سوره کهف ۱۸. [۱]

شاگردان ابن رومی (۱) و از مردم دیار عجم بوده است.

مؤلف گوید: سید بهاء الدین علی بن عبد الحمید نجفی حسینی، در کتاب الدر النضید فی تعازی الامام الشهید که در مقتل آن حضرت تألیف کرده، رؤیایی را که مربوط به ابن حجاج است، ایراد نموده است. و من شایسته می دانم، آن رؤیا را در ضمن شرح حال ابن حجاج یادآوری نمایم. شیخ عز الدین، حسن بن عبد الله بن حسن تغلبی، رؤیا را چنین نقل می کند:

شیخ علی بن محمد بن زرزور سوراوی و شیخ محمد بن قارون سیبی که هر دو تن، از نیکوکاران عصر خود بوده اند، به اشعار ابن حجاج به چشم تمسخر و استهزا می نگریستند و اجازه نمی دادند، تا کسی اشعار او را انشاد نماید و کسی که دیوان او را مطالعه قرار می داد سرزنش می کردند و علتش آن بود، که دیوان او مملو از سخنان ناشایسته و هجو و نکوهش های آشکار بوده است که معمولاً دل خواننده و شنونده را متنفر می ساخت و آنان، چندی از روزگار خود را بدین رویه به پایان رسانیدند.

ص: ۱۸

۱-۱) - ابو الحسن علی بن عباس، معروف به ابن رومی، یکی از سرایندگان غزل، و مدیحه و هجا است. و اوصاف او را بسیار گفته. گروهی از ادبا از وی روایت می کنند، از اشعار او است: اذا دام للمرء الشباب و اخلقت محاسنه ظن السواد خضاباً فکیف نطق الشیخ ان خضابه یظن سواداً او سنجال شبابا ابن رومی گوید: در این مضمون هیچ یک از شعرا، بر من پیشی نگرفت، او در سال ۲۸۳ یا ۲۸۴ هجری، در گذشته است. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱۲. [۱] محدث قمی در کنی و القاب [۲] می نویسد: بعضی از علما ابن رومی را در ردیف شعرای شیعه نام برده و این دو شعر را مؤید تشیع او می دانند: تراب ابی تراب کحلی عینی اذا رمدت جلوت بها قذاها تلذ لی الملامه فی هواه لذکراه و استحلی اذاها

چنین بود که شمس الدین، محمد بن قارون به عتبه علیه حضرت سید الشهداء علیه السلام شرفیاب شد، در آن سرزمین ولایت آیین در خواب دید در حایل شریف حضور دارد، در آن حال مشاهده کرد حضرت زهراى مرضیه علیها آلاف الثناء و التحیه، دم در حرم مبارک جلوس فرموده و به آستانه طرف چپ در ورودی، در زاویه ای که میان مرقد مبارک حضرت سید الشهداء و قبر مطهر حضرت علی اکبر علیه السلام واقع شده بود، تکیه زده اند. حضرت امیر المؤمنین و حضرت امام حسن و حضرت امام حسین و حضرت امام زین العابدین و حضرت امام باقر و حضرت امام صادق علیهم السلام هم، جلوس فرمودند و با یکدیگر گفتگویی می کردند، که فهمیده نمی شد از چه مقوله ای سخن می گویند و علی بن محمد زرزور، در کنار ضریح حضرت سید الشهداء، نزدیک به ائمه طاهرین قرار گرفته است و سر بر روی زانو گذارده بود و محمد بن قارون، که صاحب این رؤیاست در برابر ائمه طاهرین ایستاده بود و از دیدار آن ها کمال ابتهاج و سرور را داشت.

در آن حال محمد بن قارون، به بیرون از حرم مطهر متوجه می شود، که ابن حجاج در حالی که جامه سبزرنگی، که به طلای احمر مزین بود در پوشیده و عمامه سبزرنگی بر سر دارد و نوری از آن متلألئ است، که آفاق را منور ساخته و از صحن مبارک می گذرد، محمد بن قارون، خطاب به علی ابن محمد زرزور گفت: آیا به ابن حجاج و چگونگی وضع و حال او نگران نمی شوی؟ ابن زرزور در پاسخش گفت: از او دست بدار، که من او را دوست نمی دارم.

به دنبال اظهاریه او، حضرت زهراى مرضیه علیها السلام فرمود: ابو عبد الله (ابن حجاج) را دوست نمی داری؟ نه چنین است بلکه او را دوست بداری؛ زیرا کسی که او را دوست ندارد، از شیعیان ما به شمار نخواهد آمد، در تأیید

بیانیه حضرت زهرا علیها السلام سخنی از ائمه طاهرین به گوش رسید، آری کسی که ابو عبد الله را دوست نمی دارد، مؤمن نیست.

شیخ محمد بن قارون گفت: صدا را شنیدم، لیکن ندانستم این سخن را کدام یک از ائمه فرمود، در این حال از خواب بیدار شدم و از کوتاهی ای که محمد بن زر زور، پیش از این نسبت به ابن حجاج کرده بود سخت بیمناک گردیدم.

محمد بن قارون گوید: طولی نکشید خواب را، از خاطر بردم چنانچه گویا خوابی ندیده ام و سابقه ای هم ندارم. پس از مدتی بار دیگر، عازم زیارت عتبه علیه، حضرت سید الشهداء علیه السلام گردیده، در راه به گروهی از شیعیان برخورد کردم، همچنان که به مسیر خود ادامه می دادند، پاره ای از اشعار ابن حجاج را، با صدای بلند می خواندند، بدانها نزدیک شدم و علی ابن زر زور را در میان آن ها دیدم، در آن هنگام به یاد خواب از یاد رفته خویش، افتادم و به یکی از دوستان، که از مؤمنان، و از ارادتمندان اهل بیت عصمت بود، و با من، در آن سفر، همراهی می کرد، گفتم: می خواهی طرفه خوابی، برای تو نقل کنم؟ گفت آری، سپس خواب خود را، از آغاز تا انجام، برای او نقل کردم سپس با سرعت بیشتری خود را، به علی بن زر زور رسانید. پس از آنکه من و رفیقم، به وی سلام کردیم و پاسخ شنیدیم، گفتم ای برادر هیچ گاه به خاطر ندارم شعر ابن حجاج را، از کسی شنیده باشی و اظهار ناراحتی نکرده باشی و یا به کسی اجازه بدهی، که شعر ابن حجاج را، نزد تو بخواند، اینک چه شده است، که خود شعر وی را، می خوانی و به خواندن دیگران هم، گوش فرامی دهی؟

علی بن زر زور گفت: می خواهی خوابی را، که برای او دیده ام، از برای تو نقل کنم، گفتم آری، چه خوابی دیده ای؟ همان خواب را که من هم دیده

بودم، از اول تا به آخر بدون کم و زیاد نقل کرد و رفیقم که همراه من بود، از شنیدن آن به شگفت آمد سپس، از علی بن زررور پرسیدم آیا آن مرد، که به تو گفت، به ابن حجاج نگران شو، او را شناختی؟ گفت به خدا سوگند، او را نشناختم همین قدر می دانم، او در حضور ائمه طاهرين ایستاده بود.

پس گفتم: من همان مردم و خوابی را که تو دیده بودی، من هم دیده بودم و خدا مرا موفق داشت، تا خوابم را، برای این دوستم پیش از آنکه از تو بشنوم برای او حکایت کنم و از خدا سپاسگزارم، که من و تو را از فرورفتن در گرداب ضلالت و نکوهش کردن از مردی که دوستار آل بیت رسول است بازداشت.

پس از آن، هر دو به مدح، و منقبت او پرداختند و اشعار و پیش آمدهای او را، در محافل و مجالس، یاد می کردند و به نشر آثار او می کوشیدند.

تغلبی، راوی این خواب گوید: پس از چندی، با شیخ محمد بن قارون، در حائر شریف حضرت سید الشهداء علیه السلام، ملاقات کردم، رؤیا را تذکر دادم، و محلی که ائمه طاهرين عليهم السلام و حضرت زهرا عليها السلام، جلوس فرموده بودند، به من نشان داد.

مؤلف گوید: نظیر همین اتفاق هم در روزگار حیاتش، برای خود ابن حجاج پیش آمد به این توضیح، که سید مرتضی وی را، از تغزلات و هجویاتی که در قصیده «یا صاحب القبه البیضاء فی النجف» - که ان شاء الله به زودی به ذکر آن می پردازیم - ایراد کرده بود، نکوهش نمود.

پیش آمد چنین است: آن گاه که سلطان مسعود بن بابویه باروی نجف اشرف را بنیان کرد، وارد روضه مبارکه علویه علی، صاحبها آلائف الثناء و التحیه شد، پس از اینکه عتبه مبارکه را بوسید، با کمال ادب در پیشگاه مبارک جلوس کرد، ابن حجاج، در برابر او ایستاد و در آستانه روضه

مبارک که، قرار گرفت و قصیده، ذیل را انشا کرد، هنگامی که به اشعار هجائی، که در ذیل آن قصیده، سروده بود رسید، سید مرتضی، علم الهدی که حضور داشت، بسیار ناراحت شد، وی را از خواندن آن ها در پیشگاه مبارک حضرت مولی علیه السلام بازداشت، ابن حجاج از خواندن آن ها، منصرف شد و فرمان سید را اطاعت کرد.

ابن حجاج، که از این پیش آمد ناراحت شده بود، شب در رؤیا به خاک پای ولایت کلیه الهیه حضرت مولی الموالی امیر المؤمنین علی علیه السلام مشرف شده، مظهر لطف خداوندی خطاب به وی فرمود، دل شکسته و خاطر ناآسوده مباش، مرتضی علم الهدی را به سوی تو فرستادیم، تا از تو پوزش بخواهد، بنابراین، تو به پیشگاه او مرو، بلکه به او دستور داده ایم تا به خانه تو بیاید، و بر تو وارد شود.

همان شب سید مرتضی علم الهدی، رضوان الله تعالی علی روحه، پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله را در خواب می بیند، که ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین، گرد حضرتش جلوس کرده اند، سید، برابر با ایمان قرار می گیرد، و بر ایشان سلامی کنند، توجهی به وی نمی فرماید، سید از این معنی ناراحت می شود، و بر او گران می آید، به عرض می رساند: ای موالیان من، همانا من بنده شما و فرزند شما و از ارادتمندان به شمایم، چه عملی از من سرزده است، که مورد بی مهری شما قرار گرفته ام؟ فرمودند: به خاطر اینکه، خاطر شاعر ما را خستی، و دل او را شکستی، بر توست که به خانه اش بروی و بر او وارد شوی و از او پوزش بخواهی، و از آن پس، دست او را بگیری و او را نزد مسعود بن بابویه ببری، و عنایت خاصه، و مهربانی ما را، که نسبت به وی داریم، به اطلاع او برسانی.

سید، از خواب برخاست و بلافاصله به خانه ابن حجاج رفت، و کوبه در را کوبید ابن حجاج، گفت: سرور من، آن کس که شما را به منزل من فرستاده دستور داده است به سوی شما عزیمت ننمایم، و فرموده است او به سوی تو خواهد آمد و بر تو وارد خواهد شد، سید گفت: آری شنیدم و از فرمان اهل بیت علیهم السّلام اطاعت کردم آن گاه سید، بر او وارد شد، و از وی پوزش خواست، و در موقع معینی او را به حضور سلطان برد و هر دو تن، خواب خود را، به اطلاع وی رسانیده، سلطان، ابن حجاج را مورد اکرام و انعام خود قرار داد، و رتبه ای شایسته، برای او مقرر داشت، و به مقام و فضیلت او اعتراف کرد، و دستور داد، تا آن قصیده را بار دیگر از آغاز تا انجام بخواند، ابن حجاج قصیده را به شرح زیر برای او انشاد کرد.

یا صاحب القبه البیضاء فی من زار قبرک و استشفی لدیک شفی

زوروا ابا الحسن الهادی فانکم تحظون بالاجر و الاقبال و الزلف

زوروا لمن یسمع النجوى لدیه یزره بالقبر ملهوفاً لدیه کفی

اذا وصلت فأحرم قبل فادخله ملیبا واسع سبعا حوله وطف

حتى اذا طفت سبعا حول قبه تأمل الباب تلقا وجهه فقف

و قل سلام من الله السّلام علی اهل السّلام و اهل العلم و الشرف

انی أتیتک یا مولای من بلدی مستمسکا بحبال الحق بالطرف

راجع بأنک یا مولای تشفع لی و تسقینی من رحیق شافی اللهف

لأنک العروه الوثقی فمن علقت بها یداه فلن یشفی و لن یخف

و ان اسمائک الحسنی اذا تلیت علی مریض شفی من سقمه الدنف

لان شأنک شأن غیر منتقص و ان نورک نور غیر منکسف

و انک الآیه الکبری التي ظهرت للعارفین بأنواع من الطرف

هدی ملائکه الرحمن دائمه یهبطن نحوک بالالطاف و التحف

كالسطل و الجام و المنديل جاء به جبريل ما أحد فيه بمختلف
كان النبي اذا استكفاك معضله من الامور و قد أعيت لديه كفى
و قصه الطائر المشوى عن أنس يخبر بما قصه المختار من شرف
و الحب و القضب و الزيتون حين اتوا تكرما من اله العرش ذى اللطف
و الخيل راكمه فى النقع ساجده و المشرفيات قد ضجت على الجحف
بعث اغصان بان فى جموعهم فاصبحوا كرماد غير منتسف
لو شئت مسخهم فى دورهم او شئت قلت لهم يا ارض انخسفى
و الموت طوعك و الارواح تملكها و قد حكمت و لم تظلم و لم تخف
خلاف من زهقت فى الغار مهجته فظل مدمعه جار بمنذرف
لا قدس الله قوما قال قائلهم بخ بخ لك من فضل و من شرف
و بايعوك بخم ثم أكدها محمّد بمقال منه غير خفى
عافوك و اطرحوا قول النبي و لم يمنعهم قوله هذا أخى خلفى
هذا وليكم بعدى فمن علقته به يداه فلن يخشى و لم يخف
فقلدوها أبا تيم فقال لهم يا ويلكم أقبلوا قولى فلست أفى
لى مارد يعترينى لا اطيق له ردا فيخدعنى بالقول و العنف
حتى اذا ما دعاه الموت نص على شيطانه يا له من مارد خلف
فصير الامر شورى خدعه ودها و حيله و هو أمر منه غير خفى
و ثالث القوم ابدى فى الورى بدعا و أصبحت مله الاسلام فى تلف
لا خير فى آل حرب مع عدى و لا فى آل تيم و لا فى شيخها الخرف
ضلوا و كان عكوفاً فى ضلالهم مثل الكلاب مكبات على الجيف

كم بدعه ظهرت من جورهم فبدا منها الفساد من الاصلاح و النطف

شاعت بدائعهم فى الناس فعل اللياط و شرب الخمر من سرف

ص: ٢٤

فذاك عن انس يروى و ذاك و ابي هر و ذاك يروى راء مختلف
فذاك يأت بما لم يأت ذاك و ذا مخالف للذى قد جاء فى الصحف
فالشافعى يرى الشطرنج من ادب و ابن حنبل فيما قال لم يخف
يقول ان اله العرش ينزل فى زى الانام بقدر اللين و الهيف
فى زى أمرد نضو الخصر منهضم ال حشا طليق المحيا وافر الردف
على حمار يصلى فى المساجد قد أرخى ذوائبه منه على الكتف
يمشى بنعلين من تبر شراكهما در و يخطر فى ثوب من الصلف
هذا و لا يبتدى عند الصلاه بيسم الله و هى أت فى مبدا الصحف
و قول نعمان فى شرب المدام بأن لا حد فيه و لا اثم لمقترف
و عنده القول فى أخذ الحريره أو وطى الاجيره رأى غير مختلف
أ هكذا كان فى عهد النبى جرى فأنبنا يا عمى ان كنت ذا نصف
و مالك قال لوطوا بالغلام و لا تخشوا مقاله ممن جاء بالسخف
محللا أكل لحم الكلب مبتدعا مخالفا للذى يروى عن السلف
فقول كل امام من ائمتهم ماضى العزيمه فى زيغ و فى حيف
قل لابن سكره ذى البخل و الخرف عن ابن حجاج قولاً غير منحرف
يا ابن البغايا الزوانى العاهرات و من سلققاتهم قد حض من خلف
يا من هجا بضعه الهادى لان نشبت كفاى منك على تمكين منتصف
لاوردنك يا من بضر زوجته شبيه عذق قرنط يابس الحشف
موارد الحتف ان امكنت سوف ترى توسلى بالامام الحجج الخلف
القائم العلم المهدي ناصرنا و جاعل الشرك فى ذل من التلف

من يملأ الارض عدلا بعد ما ملئت جورا و يجمع أهل الزينغ و الحيف
سقى البقيع و طوسا و الطفوف و سامر او بغداد و المدفون في النجف
من مهرق مغدق صبا غدا سجما مغدودق هاظل مستهطف و كف

ص: ٢٥

خذها اليك امير المؤمنين بلا عيب يشين قوافيها و لا سخف

من اقوافى التى لو رامها خلف صفعت بالمائع الجارى قفا خلف

تنفى ولاء على يا ابن زانيه و تبغى بدلا من أنحس السلف

لا أبتغى بعتيق من ابى حسن و لو بليت بسوء الكيد و الحرف

فاستجلها من فتى الحجاج بنت ثنا تشق كل فؤاد كافر دنف

بحب حيدرہ الکرار مفتخرى به شرف و هذا منتهى شرفى

ای صاحب گنبد سفیدرنگی که در نجف اشرف بنیان گردیده است. آن کسی هستی که هرگاه ارادتمندی به زیارت مرقد مطهر تو بیاید و از مقام تو، درخواست شفای بیماری خویش را بنماید، بهبودی پیدا می کند. اینک، ای ارادتمندان از فرصت استفاده کنید، و به زیارت حضرت ابو الحسن که گمراهان را هدایت می کند حاضر شوید و از مزد و اقبال، و رسیدن به مراتب عالیّه، که از این راه به دست می آورید بهره کاملی به دست آورید.

آری، بزرگواری را زیارت کنید که از راز دل همگان باخبر است، و به خواسته قلبی هر درمانده ای می رسد. بنابراین، هرگاه به درگاه او دست پیدا کردی، پیش از آنکه وارد بارگاه همایونی او بشوی، به لباس احرام درآی، و تلبیه کن، و هفت شوط گرداگرد مرقد او، به طواف پرداز پس از آنکه از طواف آسوده خاطر شدی، در برابر درگاه او متوقف شو و بگو، درود خدا بر کسی که شایستگی هر نوع درودی را دارد، و اوست که شایسته همه گونه مقامات علمی، و شرافتمندانه ایست، و اضافه کن، ای آقای من از شهر خودم کوچ کردم، و به عزم دربار تو بار سفر را بر دوش خویش کشیدم و به ریسمان استوار ولایت تو، دستاویز گردیدم و آرزومندم، در روز رستاخیز، از شفاعت من، خاطر نفرمایی، و مرا از آب خوشگوار کوثر، سیراب سازی.

آری، تو ریسمان استوار پروردگاری و هر که در آن آویزد، هیچ گاه به بلائی شقاوت مبتلا- نشود و هرگز به بند خوف و بیم، گرفتار نگردد. نام های نیکویت، هر گاه بر بیمار خوانده شود، از بیماری دامن گیر، بهبودی پیدا کند.

و این موقعیت از آنجا برای تو به وجود آمد که از مقام تو کاسته نمی شود، و خورشید نورانیت تو، در پرده کسوف قرار نمی گیرد. تو همان نشانه بزرگی هستی که به انواع مختلف، برای ارباب معرفت هویدا است، اینک فرشتگان رحمت اند که همواره با تحفه ها و هدیه ها، به درگاه تو نزول می کنند، و جبریل که هدایای الهی را با سطل و جام، همراه با دستار به حضور تو می رسد، این حقیقتی است. که مورد اختلاف هیچ یک از افراد نبوده است.

و از ویژگی های تو آنکه پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله هر گاه، به مشکلی برمی خورد، برای رفع آن، تو وی را بسنده بودی داستان مرغ بریان شده، که از انس روایت شده بهترین دلیل بر شرافتمندی توست و از آن هاست دانه و شاخه زیتونی که از سوی خدای مهربان، برای تو آورده شد، و پایه توانایی تو تا آنجا است که اسب های تندرو، در میان گرد و غبار، در برابر تو به زانو درمی آیند، و شمشیرهای تیز از بیم تو نالان می گردد، آری، تو بودی که شاخه های درخت بان را، در میان گروه آنان افکندی، و آنان را سوزانیدی و به صورت خاکستری درآوردی، و قادر به هیچ گونه مقابله ای نبودند، بلکه اگر اراده می کردی، می توانستی آن ها را در خانه خودشان، مسخ نمایی مسخ می شدند، و اگر هم اراده می کردی، می توانستی آن ها را در زمین فرو ببری.

و این نیرو، از آن است که مرگ در فرمان توست، و ارواح موجودات در اختیار تو می باشد، آری، تو فرمان دار مطلق العنانی، و به کسی ستم نمی کنی، و از کسی هم بیمی نداری تو جز آن دیگری، که در غار دلش از بیم

می طپید، و اشک چشمش از کمال بیم ناکی، چون جویی جاری بود. خدا نگذرد از آن ها که به مقام شرافتمندی و فضیلت تو رسیده بودند، و به مقام خلافتی که تعیین شده بودی آفرین گفتند، و در محل خم، با تو بیعت کردند، و در عین حال همه گونه تأکیدات پیمبر را درباره تو نادیده گرفتند، و برادری و ولایتی را که پیغمبر پس از خود به تو ارزانی داشته بود، ناچیز انگاشتند، و با آنکه پیغمبر اکرم فرمود، این علی ولی شما است، و کسی که دست به دامن او بشود، از هر گونه بیم و هراسی در امان است، باز هم دیگری را برای خویش برگزیدند و به گفته خود او هم که من شایسته نیستم، و دیگری مرا بر این عمل وادار می کند، و تاب تخلف از او را ندارم توجهی نمودند، تا اینکه در گذشت، و آن دیگری را به جای خویش برگزید او هم با همه نیرنگ هایش، کار پیشوایی و امور مردم را به شورا گذاشت و نتیجه ای را که سرانجام آن، بر همگان پوشیده نیست، به دست آورد، و ثالث ثلاثه، امور خلق را به دست گرفت، و تازگی ها به وجود آورد، و ملت اسلام را، گرفتار ساخت، اینجاست که باید بگویم، مردم از حربی ها، و عدی ها، و تیمی ها، هیچ گونه روی آسایش ندیدند و به گمراهی افتادند، و به خاطر آن ها که دست و چنگال به مردار دنیا دراز کرده بودند، جامه های بیچارگی، بر اندام خود راست آوردند، واه که مردم چه تازگی ها از ستمگری های آنان مشاهده کردند، و چه نطفه های فساد از آن ها به ظهور رسید، و چه آثار ننگینی از قبیل باده گساری، و زشت عملی از آن ها به وجود آمد، و آرایبی نابسامان به امضای خود رسانیدند، و احکامی توزیع نمودند که همه آن ها برخلاف احکام قرآنی بود، چنانچه بازی شطرنج را تجویز کردند، و بی باکانه به مردم گفتند، خدای عرش به زی مردمان در آید، به چهره جوانی بس ظریف و زیباروی و امردی خوش موی، و مغیچه ای

نیکو که دل فریید، و جان از قالب تهی سازد بر حماری سوار شود، و در مساجد ظاهر شود و در حالی به شکل دل فریبی هویدا گردد که کفش هایی از زر، که بند کفشش از گوهر غلتان، ترتیب یافته است، بر پای دارد و گیسوان جان ستانش شانه هایش را پوشیده باشد، و از کارهای او اینکه در هنگام نماز، بسم الله که کلام عزیز بدان آغاز شده در هنگام نماز به زبان راز نیاورد.

دیگری، برای باده گساری به حد شرعی اعتنایی ندارد و شرب خمر را گناه نمی داند و می گوید با پارچه ای نازک، می توان به هم خوابی اقدام کرد، و وطی مزدور ماده را، تجویز می نماید، اینک این سؤال پیش می آید که آیا در روزگار پیمبر هم این احکام رواج داشت؟ ای کورباطن، اگر بانصافی ما را آگاه گردان و همچنان، آمیزش با جوان نوس را رفع هوس دانند، و نهی از این عمل ناپسند را سخیف انگارند، و خوردن گوشت سگ را که مخالف با رأی گذشتگان است، جایز شمارند. این گونه گفتار عادت پیشوایانی است که با قدرت هرچه تمام تر، به صحت آن ها صحنه گذارده اند.

اینک، روی سخنم با پسر سکره بغدادی است که موجودی بخیل و از کار وامانده است، و از بدکاره هایی به وجود آمد که از شدت شهوت رانی، از پس حیض می شدند، می گویم ای کسی که با پاره دل هادی در افتادی، و او را به نیش هجای خود آزار می دهی هرگاه دستم به تو برسد تو را که لب بالای فلان همسرت، از خشکی چونان شاخه خشکیده است، به بیچارگی می افکنم، و برای نابودی تو به حجت بالغه الهی حضرت صاحب الامر متوسل می شوم، آن بزرگواری که قائم آل محمد است، و پرچم برافراخته هدایت شده الهی است که ما را یاری می کند، و مشرکان را که در کمال

ذلت و بیچارگی زیست می کنند از پای درمی آورد، و زمین را از جور و ستم پاکیزه می سازد، و ستمگران را نابود می گرداند، و سرزمین بقیع و طوس و کربلا و بغداد و نجف را، از خون ستمگران شاداب می گرداند، و آن سرزمین های بهشت آیین را از لوٹ وجود کافران، و خون ریزان و بدکاران پاک و مطهر می گرداند.

اینک، ای امیر مؤمنان این قصیده ام را به نظر ولایت اثر خویش بپذیر، و آن را بدون آنکه عیبی در آن مشاهده شود و یا سخافتی در قوافی آن دیده شود قبول فرما، و چنان پندار، که قصیده من پر از قافیه هایی است، که هر گاه سراینندگان حاضر، آن ها را در اختیار داشته باشند، چنان آبی روان بر پس گردن دیگران فرود می آورد. پس از این بازهم خطاب به ابن سکره گوید: تو آن کسی هستی، که دوستی علی بن ابی طالب را از دست دادی، و به جای آن از علاقه مندی به منحوس ترین گذشتگان دل بسته ای، و من برخلاف تو بنده آزاده علی علیه السلام را بر هیچ کسی برتری نمی دهم، و از هیچ گونه گرفتاری و ناراحتی که مخالفان برای من به وجود بیاورند باکی ندارم.

اکنون ای صاحب ولایت این قصیده را، از ابن حجاج بدیده عنایت قبول کن، قصیده ای که دل بیمار کافران کور باطن را می شکافد، در پایان می گوید، اینک افتخار من به دوستی حیدر کرار است، و از ناحیه ولایت او بهترین شرافتمندی ها را، کسب می کنم.

مؤلف پس از ذکر قصیده ابن حجاج، می نویسد: تا بدینجا آنچه را، از کتاب الدر النضید به دست آوردیم، به پایان رسانیدیم.

شیخ معاصر، در امل الآمل پس از آنچه را که در معرفی وی، در آغاز این شرح حال، یاد آور شده ایم، می نویسد: ابن حجاج، فاضلی سراینده و

ادیب بود، ابن شهر آشوب، وی در معالم العلماء: ص ۱۴۹ نام برده است. و او را از سراینندگان اهل بیت معرفی می نماید. و اضافه می کند ابن حجاج، از دست پروردگان ابن رومی، و از مردم عجم بوده است.

ابن حجاج، دیوان شعر بزرگی دارد که در چند مجلد تدوین نموده و امامی مذهب بوده، و از شعر او، استفاده می شود که از نوادگان حجاج بن یوسف ثقفی به شمار است و این موضوع منافی با آن است که وی از مردم عجم باشد، مگر اینکه در بلاد عجم، متولد شده باشد، و یا ثقفی از بردگان عجم است نه آنکه از مردم عجم باشد، و ما این معنی را می توانیم از پاره ای از اخبار و گزارش های احوال او استفاده بنماییم، از اشعار اوست:

و شعری سخفه لا بد منه فقد طبنا و زال الاحتشام

و هل دار تکون بلا کنیف فیمکن عاقلا فیها المقام

سروده من، دارای یک نوع بی ارزشی است و در عین حال سخافت را، برای سروده خود لازم می دانم، و خود را بدان خرسند مشاهده می کنم، و از هیچ گونه شوکت و شکوهی، باک ندارم، زیرا می دانم این گونه سخافت، مانند مستراحی است که وجود آن در منزل لازم است، لیکن مستراح محل آسایش نمی باشد.

از اشعار اوست:

و هدی القصیده مثل العروس موشحه بالمعانی الملاح

و لا بد للشعر من سخفه و لا بد للدار من مستراح

این چکامه من، مانند عروسی است که به حجله گاه می رود، و به انواع مضامین نمکین آراسته گردیده، و در عین حال، خالی از الفاظ سخیف نبوده است، زیرا همان طور که منزل، مستراح لازم دارد، شعر من هم خالی از الفاظ سخیف نمی باشد.

ص: ۳۱

از اوست:

ان بنی برمک لو شاهدوا فعلک بالغائب و الشاهد

ما اعترف الفضل بیحیی ابا و لا انتمی یحیی الی خالد

پسران برمک، از آن‌ها که حاضرند، و از آن‌ها که غائب‌اند، هرگاه متوجه به کار ناپسند تو بشوند نه فضل به فرزند یحیی می‌بالد، و نه هم یحیی خود را به خالد پیوسته می‌انگارد.

از اوست:

و کاتب بارع بلاغته تجلو علینا کلام سبحان

لو کان عند المأمون جوهره اهداه او بعضه لبوران

کاتبی که در چرب‌زبانی و سخن‌آرایی به پایه‌ای رسیده بود، که بلاغت کلام سبحان را به خاطر ما می‌آورد، می‌گفت هرگاه در پیش مأمون عباسی گوهر گران‌بهایی بود همه آن یا بعضی از آن را، به پوران دختر حسن بن سهل که همسرش بود اهدا می‌کرد.

باز گفته است:

هذا حدیثی تنمی عجائبه بکثره القال فیه و القیل

اعجزنی دفنه فشاع کما اعجز قایل دفن هاییل

خبر من که آن به آن، امور بی سابقه آن آشکار می‌شود و پیوسته گرفتار قیل و قال می‌گردد آن قدر شهرت یافته، که نمی‌توانم آن را دفن کنم، و از خاطره‌ها ببرم، همچنان که قایل، از دفن کردن کشته برادرش هاییل عاجز شده بود.

از اوست:

لا دردر الرجال ما ذا یرون من حله النساء

ص: ۳۲

و إنما هم أسود غاب تصرعهم أعين الأطباء

از پایه مردی، بهره ای ندارند که از پس حلهٔ زنان، چشم اندازی می کنند، آری، آنان شیران بیشه اند که به تیر جگردوز آهوان، از پای درمی آیند.

از اوست:

و ابرص من بنی الزوانی ملمع أبقع الیدین

قلت و قد لج بی أذاه و زاد ما بینه و بینی

یا معشر الشیعه الحقونی قد ظفر الشمر بالحسین

پیس اندامی، که از زنان بدکاره پیدا شده، و سراسر بدن او را خال های سیاه و سپید فرا گرفته است، و دست های او بر اثر آن خال ها، از حالت عادی بیرون رفته بود، مرا می آزرده، و آزار او نسبت به من از حد اعتدال بیرون رفت، اکنون که از آزار او به ستوه آمده ام، خطاب به شیعیان، می گویم: مرا دریابید، که اینک شمر بر حسین، چیره شده است.

ابن حجاج، معاصر با سید مرتضی و سید رضی، رحمه الله علیهما بود، پایان آنچه، در کتاب امل الآمل ۸۹/۲ آمده است.

مؤلف گوید: بر اثر نسبت داشتن با حجاج، به ابن حجاج، شهرت پیدا کرده است. اکنون، حجاجی که در طی نسب او آمده است، جد نزدیک او نمی باشد، و نام هایی دیگر، از طی نسب او حذف شده است، و حذف نام نیاکان از باب اختصار بوده، و این گونه حذف فراوان است، و محتمل است، حجاج مزبور، نام جد نزدیکش باشد، و حجاج بن یوسف ثقفی، جد دور او باشد، و اشتهاار او به ابن حجاج، در حال حاضر یا به اعتبار جد نزدیکش و

ص: ۳۳

یا به واسطه جد بعیدش (۱) بوده است.

شیخ حسین بن احمد بن حسین، جد مادری سید امام ضیاء الدین،

فضل الله بن علی حسینی راوندی

منتجب الدین، در فهرست می نویسد: وی، فقیهی صالح و محدث بود.

شیخ ابو جعفر، حسین بن احمد بن رده

شیخ معاصر، در امل الآمل: ۹۰/۲ گوید: ابن رده، فاضلی فقیه بوده است و شهید اول به توسط محمد بن جعفر مشهدی، از وی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: از این پس، بخشی از احوال او را، در ذیل شرح حال شیخ مذهب الدین حسین بن رده، متذکر خواهیم شد، و حق آن است که این دو تن با یکدیگر متحد نباشند (۲).

ص: ۳۴

۱-۱) -روضات الجنات، شرح حال او را مفصلاً یاد آور شده و به برخی از اشعار او اشاره کرده است، و ما هم در ترجمه مجلد سوم آنکه به حمد الله به طبع رسیده است ذیل احوال او مطالبی را افزوده ایم علامه خوانساری مرقوم فرموده ابن حجاج از مردم نیل بغداد و از شیعیان امامی مذهب است و در صنعت شعر و سرایندگی شهره آفاقی داشته، و از محتسبان است و پس از ذکر قصیده معروفش و دو فقره خوابی که در این کتاب هم آورده شده است می نویسد: دیوان او مشتمل بر ده مجلد است و هزل و جد را در نهایت خوبی گفته، با روی کار آمدن ابو سعید اصطخری از منصب احتساب عزل شده، و در سرایندگی هم ردیف با امرؤ القیس بوده و با ابن سکره بغدادی شاعر متوفی ۳۸۵ هجری معارضت ها و مخالفت ها داشته است، و در روز سه شنبه ۲۷ جمادی الآخر سال ۳۹۱ هجری در محل نیل وفات یافت، جنازه او را به بغداد برده در حرم مطهر حضرت موسی بن جعفر علیه السلام دفن کردند و بنا به وصیت خودش بر لوح قبرش نوشتند و کلبهم باسط ذراعیه بالوصید و سید رضی او را مرثیه گفته است.

۲-۲) -در پاورقی از نسخه خط مؤلف نقل کرده است: شاید ابن رده، از پسر عمویان شیخ مذهب الدین، حسین بن ابو الفرج بن رده نیلی باشد.

سوراوی، از معاصران احمد بن عبد القادر اصفهانی بوده، و از مشایخ ابن طاوس و از بزرگان علمای امامیه، و از اکابر فقهای این طایفه به شمار است. و از محمد بن ابو القاسم طبری، روایت کرده است.

ابن طاوس، آنجا که از تفسیر محمد بن ماهیار نقل می کند می نویسد:

خبر داد مرا شیخ صالح حسین بن احمد سوراوی، در ماه جمادی الآخر سال ۶۰۷ یا ۶۰۹ هجری قمری از شیخ سعید ابو القاسم طبری، از شیخ مفید ابو علی حسن بن شیخ ابو جعفر طوسی تا آخر سند.

و در جایی از اقبال گوید: خبر داد مرا شیخ عالم، حسین بن احمد سوراوی، و نیز از کتاب جمال الاسبوع و دیگر آثار ابن طاوس، استفاده می شود سوراوی از مشایخ ابن طاوس بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۰/۲ گوید: سوراوی، عالمی فاضل و جلیل القدر بوده، و از سید رضی الدین علی بن موسی بن طاوس، روایت می کرده است.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که سید ابن طاوس، از سوراوی روایت می کرده است نه آنکه سوراوی، از وی روایت کرده باشد، شاید اشتباه از نساخ باشد، نه از ناحیه خود او و شاهد بر صحت نظریه ما، آنکه شیخ بهایی رحمه الله در آغاز اربعینش اشاره کرده، سوراوی، از مشایخ سید ابن طاوس رحمه الله می باشد.

از برخی مواضع به دست می آید، که حسین بن احمد سوراوی، همان حسین بن رطبه سوراوی- آتی الترجمه- است، با این تفاوت، که دومی منسوب به جدش می شود با این توضیح، نسبت دومی منتهی به جد او

می شود (حسین بن احمد بن رطبه سوراوی) لیکن محل تأمل است، زیرا حسین بن رطبه سوراوی، شیخ روایت عربی بن مسافر، بوده و به زودی در شرح حال، حسین بن رطبه، خواهیم گفت: که شاید این رطبه، با حسین بن هبه الله بن رطبه سورانی یکی باشد.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن احمد بن محمد بن علی بن طحال

مقدادی رضی الله عنه

او از علما و امنای عصر خود بوده و در نجف اشرف، و در مجاورت حضرت مولی علی علیه السلام می زیسته است.

مقدادی، از اکابر علمای ما، و از مشایخ ابن شهر آشوب، بوده است. و به طوری که از سند کتاب سلیم بن قیس هلالی استفاده می شود، عربی بن مسافر عبادی، و شیخ ابو البقا، هبه الله بن نما بن علی بن حمدون، سال ۵۲۰ هجری قمری، از وی روایت کرده اند، ابن شهر آشوب گوید: او نیز از عده ای، مانند ابو الوفاء، عبد الجبار بن علی مقری رازی از شیخ طوسی، روایت کرده است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۰/۲ و ۹۳ می نویسد: شیخ امین، عالم، ابو عبد الله، حسین بن احمد بن طحال مقدادی، که مجاور مشهد مقدس مولانا علی علیه السلام است، عالمی جلیل القدر بوده، و ابن شهر آشوب از وی روایت می کرده است.

منتجب الدین گوید: وی، فقیهی صالح، و از شاگردان شیخ ابو علی طوسی بوده است.

مؤلف گوید: مرادش از ابو علی، فرزند شیخ طوسی است.

و از آغاز سند احادیث حسن بن ذکروان فارسی، که از اصحاب حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام بوده، و من آن ها را به خط وزیری فاضل مشهور، که از شاگردان شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست بوده، چنین یافتیم، که حسین ابن طحال مقدادی از مفید علماء ابو الوفا، عبد الجبار بن عبد الله بن علی رازی، در شعبان ۵۰۳ هجری قمری، در شهر ری، روایت می کرده است، و شیخ زین الدین ابو القاسم، هبه الله بن نافع بن علی از ابن طحال، روایت داشته است.

و در آغاز سند زیارت جامعه کبیره، در نسخه ای از مزار شیخ مفید یا شیخ طوسی، چنین یافتیم: که شیخ اجل فقیه عقیف ابو عبد الله، حسین بن احمد بن محمد بن طحال مقدادی، مجاور غری (نجف اشرف)، در مشهد مقدس حضرت مولانا، حسین بن علی بن ابی طالب علیهما السلام در باب قبه شریفه، در نیمه شعبان ۵۳۰ هجری قمری ما را خبر داد. و نیز، شیخ اجل فقیه، ابو محمد، الیاس بن هشام حایری، در خانه اش در حایر مبارک (علی ساکنه السلام) در نیمه شعبان ۵۳۸ هجری قمری، ما را خبر داد. به اتفاق هر دو گفته اند: شیخ سعید مفید، ابو علی حسن بن محمد طوسی، از پدرش شیخ طوسی، از شیخ مفید از شیخ صدوق رحمه الله... تا آخر سند ما را، حدیث کرده است.

ظاهر آن است که مقدادی، منسوب به مقداد بن اسود باشد، که از اصحاب به نام رسول خدا صلی الله علیه و آله است و بعد از این، عالمی به نام ابو عبد الله حسین بن طحال مقدادی، و شیخ حسین بن محمد بن طحال، خواهد آمد، و پیش از این هم، حسین بن طحال را نام برده ایم، و ممکن است همه این

نام‌ها متوجه به یک شخص بوده باشد؛ زیرا منسوب به جد، در اصطلاح مورخان فراوان است.

مقدادی، صاحب دو فرزند فاضل بوده است به نام شیخ محمد بن حسین بن احمد بن طحال، که شرح حالش خواهد آمد، و دیگری، به نام شیخ حسن بن حسین بن طحال که شرح حال آن گذشت.

ابو عبد الله، حسین بن احمد بن محمد بن ابراهیم، معروف به ابن

قاروره بصری

ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۴۲ می نویسد: وی آثاری در فقه دارد.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن احمد بن خالویه، نحوی امامی شیعی

همدانی حلبی

به طوری که از اقبال سید ابن طاوس برمی آید و پس از این متعرض می شویم نام پدرش محمد است نه احمد.

ابن خالویه، دانشمندی مفسر و ادیب بود و در فنون ادب بر دیگران حق تقدم داشت، و به ابن خالویه نحوی معروف است، و معاصر با زجاجی نحوی و ابو علی فارسی بوده است.

و هم او را به اختصار، حسین بن خالویه، با حذف نام پدرش می خوانند.

و در کتاب های رجال اصحاب ما، چنان که خواهد آمد به نام حسین بن خالویه معرفی می شود.

یادآور می شود، که این ابن خالویه، غیر از ابن خالویه امامی است، و او ابو الحسن، علی بن محمد بن یوسف بن مهجور فارسی است، و به طوری که شرح حال آن خواهد آمد، هر دو معاصر یکدیگرند.

ص: ۳۸

یکی از مورخان که گویا ابن خلکان باشد، می نویسد: ابن خالویه، اصلاً از مردم همدان بود. و در حلب می زیست، و در آن سرزمین، یکی از افراد به نام عصر خودش بوده، و در همه بخش های ادب، مهارت داشته است. و نیازمندان به فنون ادب، از اطراف و اکناف، برای بهره گیری از او، به درگاه وی، سفر می کردند. و آل حمدان، به او کمال بزرگداشت را داشتند، و از مراتب علمی او، بهره برداری می کردند، و از سبک ویژه او اقتباس درجات ادبی را می نمودند.

ابن خالویه گوید: آن گاه که به دربار سیف الدوله حمدان وارد شدم، و در برابر او قرار گرفتم، به من گفت (اقعد)، و نگفت (اجلس) از این طرز بیان دانستم که وی، عشق و علاقه ویژه ای به اهداب ادب دارد، و از اسرار کلام عرب باخبر است.

مؤلف گوید: اظهار خرسندی ابن خالویه از نحوه گفتار سیف الدوله از آن جهت است که ارباب ادب، خطاب به ایستاده که باید بنشیند با کلمه (اقعد) او را، به نشستن می خوانند، و برای خوابیده و یا سجده درآمده، که می خواهند او را، به نشستن دعوت کنند، از کلمه (اجلس) استفاده می نماید.

و بعضی از ادبا، علت بهره گیری از این دو کلمه را چنین بازگو نموده، که (قعود) انتقال از بالا - به پایین است، و به همین مناسبت، به کسی که به فلج مبتلا - گردیده است، می گویند (يقعد) یعنی زمین گیر می گردد، و جلوس، انتقال از پایین به بالا است، و به همین جهت به زمین نجد به علت ارتفاع آن، (جلساء) می گویند، و به کسی که وارد آن سرزمین شود، (جالس) گویند، و (قد جلس) یعنی کسی که وارد آنجا شد، و از این قبیل است گفته مروان بن حکم والی مدینه، که خطاب به فرزدق می گوید:

قل للفرزدق و السفاهه كاسمها ان كنت تارك ما امرتك فاجلس

به فرزدق نادان بگو هر گاه، برخلاف فرمان رفتار کنی، باید به نجد بروی گویند ابن خالویه، کتابی در ادب، به نام «لیس» تألیف کرده، و این اثر دلیل بر اطلاع بی اندازه اوست، زیرا سبک آن از آغاز تا انجام، بدین شیوه است که (لیس فی کلام العرب کذا و لیس کذا) و نیز کتابی ارزشمند، به نام الال، از تألیفات اوست، که در آغاز آن گوید: کلمه آل، به بیست و پنج بخش تقسیم می شود، و در این کتاب، از تاریخ تولد و وفات و مادرهای ائمه اثنی عشر علیهم السلام یاد کرده است. و علتی که او به تألیف این کتاب برانگیخته آن است که در ذیل عده از اقسام آل گوید «و آل محمّد علیهم السلام بنو هاشم»، ابن خالویه نیز طبع شعر داشته، و از اشعار اوست:

إذا لم یکن صدر المجالس سیدا فلا خیر فیمن صدرته المجالس

و کم قائل ما لی رأیتک راجلا فقلت له من أجل انک فارس

هنگامی، که بزرگواری، در بالای مجلس قرار نگیرد، در وجود کسی که در صدر مجالس، قرار گرفته باشد، خیری نخواهد بود، چه بسیار کسی است، که می گوید: هیچ گاه تو را پیاده ندیده ام، در پاسخ او می گویم، برای آن است که تو سواره ای (۱).

کلمه خالویه به فتح حاء و فتح لام و واو، و سکون یاء و هاء ضبط شده است. و فیات الاعیان ۱۷۸/۲ گوید: ابن خالویه، در سال ۳۷۰ هجری در گذشته است.

ص: ۴۰

۱- ۱) - از اشعار او که در بغیه الوعاه سیوطی آمده: الجود طبعی و لیکن لیس لی مال فکیف یبذل من بالقرض یحتال فهاک خطی فخذہ الیوم تذکره الی اتساعی فلی فی الغیب آمال

مؤلف گوید: از آثار ابن خالویه، کتاب الطارقیه است، که آن را به منظور اعراب، و حرکات سوره و الطارق، تا آخر قرآن، تألیف نموده، و من، نسخه ای کهن از آن کتاب را، در شهر اردبیل - که تاریخ کتابت آن، ۵۶۱ هجری قمری بوده است - دیده ام، و کتابی پرفایده است، و خود او در آغاز آن، می نویسد: در این کتاب اعراب و حرکات سی سوره، از سوره های مفصل (سوره های است که فواصل آیات آن ها بسیار است)، قرآن کریم را متذکر شده ام، و اصول هر حرف را، مشروحا و فروع آن را به اختصار ایراد کرده ام. و در ضمن آن، به مطالب دور از ذهن که موجبات اشکال حرکات حروف، و کلمه ای را، ایجاد می کند، مصدرها و تشبیه، و جمع آن ها را یاد آور شده ام، تا از این راه به دیگر از حرکات حروف و کلمات شریفه قرآن مجید، که ممکن است مورد نیازمندی تو قرار بگیرد، کمک کرده باشم.

سپس مؤلف گوید: نسخه ای بسیار کهن، از «طارقیه» نزد ما موجود است، و در این نسخه که در اختیار ما می باشد اعراب بسمله، و استعاذه و سوره حمد، آورده شده و پس از آن، به اعراب سوره و الطارق تا به آخر قرآن پرداخته است، و از آن نسخه استفاده می شود. ابن خالویه، از علمای شافعی مذهب بوده، و این موضوع خالی از تأمل و ملاحظه نخواهد بود، و در همین کتاب، از ابو سعید حافظ، از ابو بکر نیشابوری، از شافعی، روایت کرده است.

این سند، دلیل بر آن است که ابن خالویه مؤلف طارقیه، غیر از ابن خالویه است که ما به ترجمه احوال او پرداخته ایم، زیرا بعید است ابن خالویه مترجم ما، با دو واسطه از شافعی روایت کرده باشد، بلکه هر گاه شافعی مذهب باشد، بایستی با واسطه های عدیده، از وی روایت کرده باشد.

و آشکارترین دلیل بر مغایرت ابن خالویه ما، و مؤلف طارقیه، آن است که

مؤلف طارقیه، در آخر سوره حمد، به وجوب گفتن آمین پس از و لا الضالین، تصریح کرده است.

ابن خالویه، کتابی دیگر در اخبار دارد و این کتاب را سید حسین مجتهد در کتاب دفع المناواه به وی نسبت داده، و ممکن است این کتاب یکی از آثار او باشد که پس از این نام برده می شوند، و یا همان کتاب الآل اوست که سید در دفع المناواه از آن نقل کرده است، و ظاهر آن است که مراد مجتهد، از ابن خالویه، همین ادیبی است که ما به ترجمه او اقدام کرده ایم.

نجاشی در رجال ص ۵۳ خود می نویسد: ابو عبد الله، حسین بن خالویه نحوی در شهر حلب ساکن بوده و همان جا در گذشته است. و علاوه بر اطلاعات دقیقی که راجع به علوم ادبیه و لغت و شعر داشته، از مذهب ما هم کمال شناسایی را، دارا بوده است.

ابن خالویه، آثاری دارد از آن جمله کتاب الآل است و انگیزه او در تألیف این کتاب، یادآوری از امامت حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام بوده است، حدیث کرد ما را بدان کتاب، قاضی ابو الحسن نصیبی، که گفت: آن کتاب را در شهر حلب، بر وی قرائت کردم، و از آثار او کتاب مستحسن القراءات و الشواذ و کتاب ارزنده ای در لغت و دیگری در اشتقاق الشهور و الایام است، انتهی.

مؤلف گوید: از آثار او شرح مقصوره ابن درید است این کتاب را شهید ثانی در بخش دوم از کتاب تمهید القواعد و همچنین شیخ حسین بن علی ابن حماد لثی واسطی، در یکی از اجازاتش به وی نسبت داده اند. و پس از این، ذیل نام های آثار او، بدان کتاب اشاره خواهد شد.

سید ابن طاوس، در کتاب اقبال می گوید: نام ابن خالویه، حسین بن محمد، و کنیه اش ابو عبد الله بوده، نجاشی از او یادآوری کرده، و می نویسد از مذهب ما، کمال اطلاع را داشته است، و در علوم عربیه و لغت و شعر مهارت داشته، و در حلب می زیسته است.

محمد بن نجار، در کتاب الذیل می نویسد: نام و نشان او را در جزء سوم از آفاق نوشته ایم و در حلب ساکن بود، و آل حمدون کمال بزرگداشت را درباره او، رعایت می کردند، و در همان جا در گذشته است.

مؤلف گوید: گاهی سید برخی از دعاها را از ابن خالویه، نقل کرده از آن جمله مناجات حضرت مولی علی علیه السلام و دیگر از ائمه علیهم السلام است، در ضمن ادعیه ماه شعبان، و ممکن است سید، این بخش از دعاها را از کتاب الآل او نقل کرده باشد و یا کتاب ویژه ای در ادعیه داشته است.

مؤلف گوید: معروف آن است که، کتاب او کتاب الآل است و حال آنکه در بسیاری از نسخه های نجاشی (الاؤل) آمده، و میرزا محمد در رجالش به نقل از نجاشی (الاؤل) نقل کرده است، و حق آن است که الاؤل، از سهو ناسخان بوده و صحیح همان الآل بوده باشد.

و از آثار او کتابی است در اسماء ساعات اللیل و در آن کتاب صد و سی و پنج نام را متذکر شده، و کفعمی در کتاب فرج الکرب و فرح القلب از این کتاب نام برده است.

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء ص ۴۱ می نویسد: ابو عبد الله حسین بن خالویه نحوی، را کتابی به نام الآل است.

مؤلف گوید: به طوری که خود او در کتاب طاریه می نویسد «شرحی بر اسماء الله الحسنى» داشته است (۱).

علامه در خلاصه الاقوال ص ۵۳ می نویسد: ابو عبد الله، حسین بن خالویه نحوی در حلب ساکن بوده، و همان جا در گذشته و از مذهب ما باخبر بوده است، و از آثار او کتابی است راجع به امامت امیر المؤمنین علی علیه السلام است، انتهى.

مؤلف گوید: منظور از کتاب امامت، همان کتاب الآل اوست.

مؤلف گوید: گاهی ابن خالویه، بر شیخ علی بن محمد بن یوسف بن مهجور فارسی، معروف به ابن خالویه اطلاق می شود، بنابراین نمی توان این دو شهرت را، ویژه شخص واحد دانست، هر چند شیخ علی هم، امامی مذهب بوده است.

مؤلف گوید: نام او را همان طور که نوشتیم، حسین است و در کتاب های رجال ما، و آثار اهل سنت نیز حسین آورده شده است، لیکن در آغاز نسخه بسیار کهن الطاریه که پیش از این یادآوری کردیم نام وی، شیخ ابو عبد الله حسن آمده است.

علامه در ایضاح الاشتباه نام او را حسین بن خالویه نوشته است.

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین می نویسد: حسین بن احمد همدانی معروف به ابن خالویه نحوی، از فضلاء مذهب امامیه و از دانشوران علوم عربیه بوده، و به خاطر موافقت مذهب و اعتقاد حقی که داشته، و از شرح

ص: ۴۴

۱-۱) - در صورتی که کتاب الطاریه از ابن خالویه دیگری باشد، چنانچه مؤلف احتمال داده است شرح اسماء الحسنی هم از او خواهد بود-م.

صدر و استعدادی که برخوردار بوده، همواره در مجالس آل حمدان در صدر قرار می گرفته، و از اکابر امامیه به حساب می آمده است.

یافعی در تاریخ خود می نویسد: ابن خالویه، به بغداد رفت و در آنجا از دانشوران آن سرزمین به اخذ علم ادب پرداخت و از محضر ابن انباری، و ابو عمر و زاهد و ابن درید، و سیرافی بهره گیری نمود، پس از آن به شام رفت و در حلب مقیم گردید، و در فنون فضل و ادب به سرحد کمال رسید، و بدین معنی شهرت یافت، چنان که طالبان دانش از اطراف به سوی او رحل اقامت می افکندند، و به قدری که استحقاق و استطاعت داشتند، از وی بهره مند می شدند، و آل حمدان در تعظیم و تکریم او فروگذاری نداشتند و پیش او به قرائت علوم ادبی اشتغال می ورزیده، و از مراتب علمی او بهره وری داشتند.

ابن خالویه کتابی بزرگ، به نام الیس دارد، و انگیزه او در تألیف این کتاب بر آن است که بگوید (لیس فی کلام العرب کذا) و او را نیز کتابی لطیف به نام الال است که در آغاز آن معانی الال را، مفصلاً شرح داده پس از آن از تاریخ تولد، وفات، پدران و مادران ائمه اثنا عشر، که آل پیغمبر علیهم السلام اند، یاد کرده است.

و از جمله آثار او کتاب الاشتقاق و کتاب الحل در نحو و کتاب القراءات و کتاب المقصور و الممدود و کتاب المذکر و المؤنث و کتاب الالقاب و کتاب شرح مقصوده ابن درید و کتاب الاسد و امثال این ها می باشد.

ابن خالویه، شعر خوب می گفته، و ثعالبی در یتیمه الدهر: ۱/۱۲۴ اشعاری از وی نقل کرده است از جمله این دو بیت است اذا لم یکن صدر المجالس

سید... که پیش از این نوشته و ترجمه شده است و وفات او در سال ۳۷۰ هجری بوده است (۱).

شیخ ابو طیب حسین بن احمد فقیه

از بزرگان اصحاب ما بوده است و گاهی شیخ حسین بن عبد الصمد پدر شیخ بهایی به طوری که از اوایل مزار بحار استفاده می شود، پاره ای از اخبار را از خط او نقل کرده است، و من در کتاب های رجال به شرح او دست نیافته ام، و نمی دانم در چه روزگاری می زیسته است.

شیخ امین ابو عبد الله حسین بن احمد بن محمد بن علی بن طحال

مقدادی

از مزار کبیر شیخ محمد بن جعفر مشهدی، استفاده می شود، مقدادی از شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی روایت می کرده است، و سند روایتی او در نجف اشرف، در صنف بزرگ بالاسر مبارک، در دهه آخر ذی قعدة سال ۵۰۹

ص: ۴۶

۱- ۱) - سیوطی در بغیه الوعاه، ص ۲۳۱ می نویسد: ابن خالویه سال ۳۱۴ هجری قمری وارد بغداد شد، فنون ادب و حدیث را فراگرفت، و در جامع مدینه به املاء حدیث، اشتغال می ورزید و معافا ابن زکریا و دیگران از وی روایت می کنند و با متنبی، مناظراتی داشته است و از افراد به نام روزگارش بوده است. در یکی از اوقات، مردی به او گفت: می خواهم، مراتب عربیت را آن چنان بیاموزم که اشتباهی برای من به وجود نیاید، ابن خالویه گفت: پنجاه سال است به فراگیری علم نحو، اشتغال دارم هنوز نتوانسته ام، کاملاً رفع اشتباه از خود بنمایم. و از تاریخ حلب ابن عدیم نقل کرده، روزی گروهی از ادبا در محضر سیف الدوله، حضور داشتند، سخن از این معنی به میان آمد که آیا اسم ممدودی وجود دارد که جمع آن، مقصور باشد؟ حاضران اظهار بی اطلاعی کردند سیف الدوله، خطاب به ابن خالویه، شما در این خصوص، چه نظریه دارید؟ در پاسخ گفت: من دو اسم را به این کیفیت می شناسم، سیف الدوله پرسید آن دو اسم کدام است؟ ابن خالویه اظهار داشت تا هزار درهم از تو نگیرم، آن دو اسم را برای تو، نخواهم گفت و منظورم از این، درخواست آن است که کمالی را رایگان به دست نیاورده باشی! پس از آنکه هزار درهم را گرفت گفت آن دو اسم، صحرا و عذرا، ایند بر صحاری و عذاری جمع بسته می شوند، پس از یک ماه که از این قضیه گذشته بود، دو اسم دیگر به دست آورد (صلفاء و خبرا) که جمع آن ها، صلافی و خباری است و پس از بیست سال که گذشته بود اسم پنجمی هم به دست آورد که سبتا و جمع آن سباتی بوده باشد - م.

هجری قمری بوده است، و شیخ ابو محمد عربی بن مسافر عبادی، و ابو البقاء، هبه الله بن نما بن علی بن حمدون، در نجف اشرف در بالاسر مبارک، در دهه آخر ذیحجه سال ۵۳۹ هجری، از وی روایت کرده اند، و خود محمد ابن جعفر مذکور، به توسط ایشان، از وی روایت کرده است.

یادآور می شود که از مقدادی، به صورت هایی مختلف، در اختصار به نسب تعبیر کرده اند، و این تعبیرات، موجبات تعدد را، در صاحب این عنوان ها ایجاد نموده است (۱).

شیخ ابو عبد الله حسین بن احمد بن مغیره بوشنجی

(۲)

به طوری که از کتاب بشاره المصطفی محمد بن ابو القاسم طبری، برمی آید شیخ مفید از وی روایت می کرده و خود او از حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی، روایت داشته است. و نجاشی نیز از وی روایت می کرده، و به طوری که خود در رجالش گوید: به توسط شیخ ابو عبد الله حمیری از وی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: پیش از این عالمی را به نام شیخ ابو عبد الله، حسین بن احمد بن ابو المغیره، اشاره کردیم.

شیخ ابو عبد الله حسین بن احمد بن موسی بن هدیه

نام و نشان او، پس از این به عنوان شیخ ابو عبد الله، حسین بن محمد بن موسی بن هدیه، که یکی از مشایخ شیخ مفید است، خواهد آمد.

ص: ۴۷

۱-۱) - سید محسن امین، اعیان الشیعه: ۵۷/۲۲، [۱] مترجم را به نام «حسن» تأکید می کند. ۲۳۰/۱ ترجمه ریاض.

۲-۲) - جزری، در اللباب می نویسد: بوشنج به ضم با و فتح شین، شهری است در هفت فرسخی هرات، که آن را پوشنگ می گفتند و معرب آن فوشنج است، و گروهی از اعلام از آنجا برخاسته اند-م.

وی، فاضلی عالم و جلیل القدری خردمند بود، و از مشایخ اجازه استاد استناد ما (ادام الله فیضه) می باشد، و استاد ما به مقتضای اعتمادی که به امیر مبرور داشت، کتاب فقه الرضا را تأیید کرده و انتساب آن را به حضرت رضا علیه السلام تصحیح نموده است، و در فهرست اوائل بحار راجع به فقه الرضا می نویسد: خبر داد ما را به این کتاب، سید فاضل محدث، قاضی امیر حسین طاب ثراه، آن گاه که به اصفهان وارد شد او اظهار داشت: در یکی از سال های مجاورتم در جوار بیت الله الحرام، گروهی از قمی ها به منظور حج بیت الله وارد مکه شدند و کتابی کهن، که تاریخ آن با روزگار حضرت رضا علیه السلام موافقت داشت، همراه ایشان بود. و از پدرم (ملا محمد تقی رحمه الله) شنیدم می فرمود: از آن سید شنیدم، اظهار می داشت، خط حضرت رضا علیه السلام را بر آن کتاب زیارت کردم، و گروه بسیار، از فضلا بر آن اجازاتی نوشته بودند. سید، گفته بر اثر این گونه از قرائن، برای من یقین حاصل شد که کتاب فقه الرضا از آثار حضرت رضا علیه السلام است، به همین مناسبت کتاب را گرفتم، و پس از استنساخ با اصل کتاب تطبیق کردم. پدرم همان کتاب را، از آن سید گرفت و استنساخ و تصحیح کرد، و بیشتر عبارات آن موافق با مطالبی بود، که شیخ صدوق ابو جعفر بابویه، در کتاب من لا یحضره الفقیه بدون سند آورده بود، و همچنین مطابق با مسائلی بود، که پدرش در رساله ای که به وی نوشته بود می باشد و همچنین بسیاری از احکامی که، اصحاب ما آن ها را متعرض شده اند، و سند آن ها معلوم نیست، از آن رساله به دست می آید، چنانچه به زودی در ابواب عبادات، بدانها اشاره می شود.

تا بدینجا کلام استاد استناد ما به پایان می رسد بحار ۱۲/۱.

مؤلف گوید: بنابراین کتاب فقه الرضا بایستی به خط کوفی نوشته شده باشد، زیرا خط نسخ و امثال آن در روزگار ابن مقله وزیر، که خطاطی مشهور بوده و خط نسخ را اختراع کرده، به وجود آمده و پس از او خطاطان از وی تبعیت کرده اند و به خطوطی دیگر، دست پیدا کرده اند و ابن مقله در عهد (۱)....

گاهی می گویند: کتاب فقه الرضا، به عینه همان رساله ای است که علی ابن بابویه به فرزندش شیخ صدوق نوشته و انتساب آن به حضرت رضا علیه السلام، اشتباهی است که از ناحیه اشتراک اسم و اسم پدر ایجاد شده است، زیرا اسم پدر صدوق، علی و نام جدش موسی است. به دنبال این اشتباه، و با عدم توجه بدان، پنداشته اند که کتاب از علی بن موسی الرضا علیهما السلام است، تا آنجا که رساله مزبور را، فقه الرضا ملقب ساخته اند، و استاد علامه (ملا میرزا شیروانی) نیز به همین نظریه تمایل داشته است.

و گاهی ممکن است، این نظریه را بدین توضیح تأیید کرد، که علاوه بر اینکه رساله موسوم به فقه الرضا، با رساله ای که علی بن بابویه، برای فرزندش نوشته است، در بسیاری از مسائل با یکدیگر موافقت دارند، رساله فقه الرضا مشتمل بر مسائل بی سابقه ای است، از جمله می توان غسل جمعه را تا جمعه دیگر به عنوان قضا به جای آورد، یعنی در هر روز از ایام هفته، که بخواهند می توانند قضای غسل جمعه را به جای آورند، و حال آنکه مشهور و مروی آن است که قضای غسل جمعه، ویژه روز شنبه است

ص: ۴۹

۱- ۱) عبارت پس از این، از اصل مطبوع حذف شده، در پاورقی می نویسد: بنا بر اصح اقوال، ابن مقله در سال ۳۲۸ هجری در گذشته، و وزیر مقتدر و قاهر راضی عباسی بوده، و ۱۲۵ سال پس از شهادت حضرت رضا علیه السلام که سال ۲۰۳ هجری بوده در گذشته است-م.

و بس، و امثال این مسئله از مسائل دیگر. و هرگاه این حال بر آن سید مشتبه نشده باشد، نظریه وی که به مقتضای قرائن، آن را تألیف حضرت رضا علیه السلام دانسته، ثابت می شود و نیز اختیار استاد استناد را، تأیید می کند (۱).

یادآور می شود که قاضی امیر حسین فعلی، غیر از امیر حسین میبدی شارح هدایه در حکمت است، زیرا روزگار میبدی، به سال ها جلوتر از قاضی امیر حسین بوده است (۲).

ملا کمال الدین شیخ حسین

کمال الدین، فاضلی عالم و متکلمی جلیل القدر بوده است.

سید نبیل امیر جلیل رضوی، در حاشیه تصدیقات شرح شمسیه نوشته و تصریح می کند، که مراتب منطق را از کمال الدین استفاده کرده است، و در ضمن آن توجه به مذهب او قابل ملاحظه است.

شیخ ثقه ابو عبد الله حسین

وی از اجله علمای ماست، و از آثار او کتاب الاعتبار فی ابطال الاختیار است که راجع به امامت بوده است، این کتاب را شیخ حسن بن علی کرکی،

ص: ۵۰

۱-۱) - راجع به فقه الرضا و درستی مطالب آن، و صحت انتساب آن به حضرت رضا علیه السلام، و عدم صحت آن، و دیگر از مطالب مربوط به آن، مورد تحقیق اعلام قرار گرفته، و بهترین تحقیقات منوط به این رساله، در خاتمه مستدرک الوسائل علامه نوری، رحمه الله علیه آورده شده است، و این کتاب شریف در این عصر، به نوعی خوب به چاپ رسیده است - م.

۲-۲) - کمال الدین حسین بن معین الدین میبدی از ادبا و حکمای اوایل قرن دهم هجری بوده، از آثار معروف او شرح دیوان حضرت امیر علیه السلام که سال ۸۹۰ هجری قمری شرح حال آن را تمام کرده است و هدایه اثیری را نیز شرح کرده است، و کتابی پارسی در حکمت به نام جام گیتی نما دارد که در ۸۹۷ هجری قمری به پایان رسیده است - م.

در کتاب عمده المطلب به وی نسبت داده، و به توثیق او اعتراف کرده، و اخباری را از او نقل کرده است، و من از روزگار او اطلاعی ندارم.

ممکن است شیخ ابو عبد الله، همان شیخ ابو عبد الله حسین بن ابراهیم بن علی قمی معروف به ابن خیاط، بوده باشد، که از مشایخ شیخ طوسی است، احتمال دارد شیخ ابو عبد الله، همان شیخ فقیه صالح، ابو عبد الله حسین باشد، که از شاگردان یا از اساتید شیخ محمد بن علی بن احمد بن بندار است، که کتاب نهج البلاغه را در سال ۴۹۹ هجری قمری نزد او خوانده است، و ما شرح حال او را در باب میم می نگاریم، و شاید قسمت اخیر به صحت نزدیک تر باشد.

مؤلف گوید: عبارت آن اجازه بدین مضمون است: این جزء از نهج البلاغه را شیخ فقیه و اصلح من، ابو عبد الله حسین (رعاه الله) بر من قرائت کرد، و این اجازه را محمد بن علی بن احمد بن بندار در جمادی الآخر ۴۹۹ هجری قمری به خط خودش نوشته است. با توجه بدان اجازه و از سیاق آن به دست می آید که شیخ ابو عبد الله حسین همان استاد ابن بندار است، زیرا معمول پیشینیان آن بوده که خود شیخ اجازه کتاب مورد نظر را، برای شاگرد قرائت می کرده، و یکی از طرق اجازه، بلکه کامل تر و تمام تر آن هم، همین بخش از قرائت بوده است.

شیخ حسین بن ابراهیم قزوینی

وی از مشایخ شیخ طوسی است، و به طوری که از کتاب الغیبه شیخ طوسی استفاده می شود شیخ حسین، از ابن نوح و محمد بن وهبان روایت می کرده است، و من در کتاب های رجال به ترجمه او دست نیافتم، و هرگاه احتمال برود که مترجم حاضر، شیخ غضائری باشد که رعایت اختصار در

نسب او شده، نادرست است به خصوص که مترجم حاضر با نام قزوینی، معرفی شده است.

و همچنین مترجم حاضر، غیر از شیخ ابو عبد الله حسین بن ابراهیم بن علی قمی معروف به ابن خیاط است که از مشایخ شیخ طوسی بوده است.

شیخ حسین بن ابراهیم بن احمد بن هشام مکتب

وی، از مشایخ بزرگ شیخ صدوق است، و به طوری که از کتاب های شیخ صدوق برمی آید، از احمد بن یحیی بن زکریا قطان روایت می کرده است و به حسین مکتب معروف است.

شیخ حسین بن ابراهیم بن بابویه

وی، از مشایخ شیخ صدوق است و از علی بن ابراهیم روایت می کرده و در کتاب های رجال نام او را نیافتیم. آری از کتاب نهاییه الکمال سید هاشم بحرانی، استفاده می شود که: از مشایخ شیخ صدوق می باشد. و ظاهر آن است که مترجم حاضر غیر از حسین مکتب بوده باشد، و ممکن است تحریفی اتفاق افتاده باشد.

شیخ حسین بن ابراهیم گیلانی تنکابنی

وی، حکیمی صوفی مشرب بود و مرام اشراقی ها را برگزیده، و فاضلی دانشور، و از شاگردان ملا صدر الدین محمد شیرازی (صدر المتألهین) به شمار می آمد، و حداکثر اطلاعات او منوط به فلسفه بود، و اطلاعات دیگری نداشت.

گویند آن گاه که: خبردار شد ملا فاضل قزوینی، حکما و معتقدان به عقاید فاسده آنان را تکفیر می نماید، از رفتن به قزوین امتناع می ورزید و می گفت: من با فاضل، سابقه دوستی دارم و از آنجا که مشارالیه، حکما را

تکفیر کرده است بیم دارم هر گاه به قزوین بروم از ورود من ناراحت بشود، موقعی که این خبر به فاضل رسید پیام داد کسی را تکفیر می کنم که سخن حکما را بفهمد و با آن ها هم عقیده باشد. و اما بر تو باکی نخواهد بود، شیخ حسین گفت: این پیام درباره من از تکفیر سخت تر است، زیرا او معتقد است که من سخن حکما را نمی فهمم، و به گفتار آنان اعتقادی ندارم.

باری، بین ایشان گفتگویی پیش نیامد و محبت سابقی زیادتر شد. تا آنجا، که حکیم تنکابنی از وی درخواست کرد، هر گاه از خبر مرگش با اطلاع شود دو رکعت نماز بخواند و به روح او نثار کند. طولی نکشید حکیم تنکابنی، عازم مکه مکرمه شد و چندی در آنجا ماندگار شد، در اوقات مجاورتش، مردم عامی می دیدند که وی خود را به «مستجار» می چسباند و یا حجرالاسود را استلام می نماید. پنداشتند که وی عورت خود را به خانه کعبه تماس می دهد، بر اثر این پندار نابجا وی را تا سرحد هلاکت مضروب ساختند. مشارالیه در حالی که به سختی بیمار شده بود و از مردم مکه، بیمناک بود به طرف مدینه حرکت کرد. و بر اثر ناراحتی بسیار، که از ضرب و شتم آنان دیده بود در راه مکه و مدینه، شهید شد و در ربنه در کنار قبر ابو ذر غفاری رضی الله عنه مدفون گردیده است.

ربنه، در حال حاضر به نام «رابق» خوانده می شود و هنگامی که فاضل قزوینی از شهادت او خبردار شد به حسب وعده ای که داده بود دو رکعت نماز خواند و به روح او نثار کرد.

حکیم تنکابنی، فرزندی به نام شیخ ابراهیم داشت، که از طلاب علم به شمار می آمد و با ما، در درس ها شرکت می کرد، و در روزگار ما، در اصفهان در گذشت.

حکیم تنکابنی تألیفات و حاشیه‌هایی دارد از جمله حاشیه بر حاشیه خفری بر الهیات شرح تجرید و رساله مختصری در اثبات حدود عالم به سبک حکما و رساله در تحقیق وحده و تجلیاته و تنزلاته در این رساله به پیروی از استادش (صدر المتألهین) بین تصوف و حکمت اشراق و مشاء جمع کرده است و امثال این‌ها از رساله‌ها و تعلیقات و از جمله آن‌ها تعلیقاتی است که بر کتاب الشفاء شیخ الرئیس داشته است.

امیر نصیر الدین، حسین بن ابراهیم بن سلام الله حسینی

شیخ معاصر در امل الآمل، ۸۶/۲ می نویسد: وی عالمی فاضل و سراینده ادیب بود مؤلف سلافه العصر، ص ۴۸۹ از وی نام برده و اظهار داشته است، مشارالیه جد او می باشد (۱) و از وی کاملاً بزرگداشت به عمل آورده، و متذکر است او و برادرش احمد که پیش از این، یاد شده است مانند سید مرتضی و سید رضی می باشند و او در سال ۱۰۲۳ هجری قمری در گذشته است، پایان.

ملاعز الدین، حسین استرآبادی

وی، فاضلی و متکلمی منطقی بود، از روزگارش اطلاعی نداریم، و ممکن است از علمای دولت صفویه باشد، و من در اردبیل از آثار او رساله مختصری مربوط به ضبط اشکال اربعه منطقیه و احکام آن‌ها را دیده‌ام.

یکی از علما به خطی کهن، از او چنین تعریف کرده بود (المولی العالم المتبحر التحریر فی زمانه).

ص: ۵۴

۱-۱) -در پاورقی می نویسد: حقیقت آن است که وی برادر جد اوست، زیرا مؤلف سلافه، پس از جدش از او چنین یاد کرده است و از ایشان است برادرش امیر نصیر الدین حسین-م.

وی فاضلی دانشور و بزرگوار، و از شاگردان شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید بود و از او روایت می کرده است.

و من در اصفهان به نسخه ای از نهج البلاغه، به خط او دست یافتیم، که تاریخ کتابت آن، آخر ماه صفر سال ۶۷۷ هجری قمری در حله سیفیه در مقام صاحب الزمان علیه السلام بوده است. و شیخ نجیب الدین یادشده به خط خود- که خط خوبی بوده- چنین نوشته بود: نجم الدین نهج البلاغه را نزد من قرائت کرد و به شرح آن پرداخت، و از توضیح مشکلات آن به خوبی برآمد، خدا او را توفیق، کرامت فرماید و او و ما را از حقایق آن سودمند سازد، به محمد و آل او، و کتب یحیی بن احمد بن یحیی بن حسن بن سعید هذلی حلی در شهر حله (حماه الله)، در ماه صفر سال ۶۷۷ هجری قمری پایان.

و نیز سید محمد بن ابی الرضا علوی به خط خود چنین نوشته است:

کتاب نهج البلاغه را در نزد من قرائت کرد و به خوبی از عهده برآمد «و کتب محمد بن ابی الرضا» پایان.

از قرینه پیدا است که سید محمد بن ابی الرضا، اجازه مزبور را برای یکی از شاگردان خود نوشته و کسی که نهج البلاغه را نزد او قرائت کرده است غیر از مترجم حاضر است.

علاوه بر آنچه به خط یحیی و سید محمد علوی بر نسخه مزبور نوشته شده چنین آمده است: سید اجل اوحد، فقیه عالم فاضل برگزیده نجم الدین، ابو عبد الله، حسین بن اردشیر بن محمد طبری اصلح الله اعماله و بلغه آماله بمحمد و آله همگی این کتاب، از آغاز تا انجام آن را نزد من قرائت کرد و من هم در خلال قرائتی که بر من داشت مشکلات آن را برای وی شرح

می‌دادم و بسیاری از معانی آن را از جهت او بیان می‌کردم و به وی اجازه دادم تا نهج البلاغه را به توسط من، از سید فقیه عالم مقری و متکلم، محیی الدین، ابو حامد، محمد بن عبد الله بن علی بن زهره حسینی حلبی رضی الله عنه از شیخ فقیه رشید الدین، ابو جعفر محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی، از سید ابو الصمصام ذو الفقار بن معبد حسینی مروزی، از ابو عبد الله محمد بن علی حلوانی، از سید رضی ابو الحسن محمد بن حسین ابن موسی بن محمد موسوی و از او، از فقیه عز الدین ابو الحرث محمد بن حسن بن علی حسینی بغدادی، از قطب الدین، ابو الحسن راوندی از سید مرتضی و سید مجتبی فرزندان داعی حلبی (حسنی)، از ابو جعفر دوریستی از سید رضی روایت کند و (برای هر کسی که بخواهد و دوست داشته باشد اجازه بدهد) سال ۶۷۷ هجری قمری، پایان.

مؤلف گوید: برخی از مواضع خط شریف او از میان رفته و گمان می‌کنم، مطالب از میان رفته، نام شیخ نجیب الدین، یحیی بن سعید مذکور باشد. زیرا اجازه موجود، از شیخ نجیب الدین مذکور بوده که به خط سید نجم الدین، نوشته شده چه آنکه شیخ نجیب الدین از سید محیی الدین روایت می‌کرده و تاریخ هر دو اجازه که در آخر نسخه نهج البلاغه مرقوم شده، یکی است.

و این نسخه در رمضان سال ۷۲۶ هجری در نجف اشرف با نسخه صحیحه مقابله گردید. و به نظر من، خط مزبور - که حاکی از مقابله مزبور است - به خط یکی از علما می‌باشد. و حواشی بسیار - از شرح ابن میثم بحرانی - بر آن نسخه دیده می‌شود و تاریخ کتابت حواشی یادشده، اواخر ماه رمضان سال ۷۲۶ هجری قمری در نجف اشرف بوده است، و بر پشت همان نسخه، خط شیخ حسن بن حسین بن سراوسنوی و اجازه او به چشم

می خورد و این شیخ، از شاگردان علامه حلی است و تاریخ اجازه وی در ماه ذیحجه، سال ۷۲۸ هجری قمری در حله سیفیه بوده است.

و از آنجا که پاره ای از مواضع این خط، از میان رفته معلوم نیست این اجازه برای چه کسی، نوشته شده است و در آغاز آن چنین آمده: «این کتاب را به نام نهج البلاغه موسوم می باشد مولای معظم، ملک الصلحاء سید الزهاد و العباد...» بر من قرائت کرد.

المولی الجلیل قاضی معز الدین حسین بن... اصفهانی

وی فاضلی دانشور و کاملی مدقق و سخن گستر و معروف به قاضی معز بود که در اصفهان، سمت قضاوت و داوری را عهده دار می شد و از دانشمندان بزرگ روزگار شاه عباس کبیر بلکه اعلم دانشمندان آن زمان به شمار می آمد. وی، در همگی فنون بر دیگران برتری داشت و در علم الهی و طبیعی و ریاضی استادی ماهر به حساب می آمد و دانشمندی متدین بود و در امور دینی و دیگر از مراتب شرع محمدی تعصب خاصی از خود ابراز می کرد.

و نوادگان او تا حال حاضر، موجود و در اصفهان ساکن می باشند و حکایت ها و تدینی که در اوقات داوری از وی به ظهور می رسید مشهور و زبان زد همه مردم است از جمله، پیش آمد او با آلوالوییک پدر وزیر جلیل القدر شیخ علی خان و دیگر پیش آمد او با شاه عباس، نقل محافل خردمندان است.

قاضی معز، در سال ۱۰۲۰ هجری به اتفاق دانشور فاضل سلطان حسین ندوشنی یزدی، همراه با صدر جلیل قاضی خان سیفی حسینی قزوینی، به

فرمان شاه عباس به عنوان سفارت نزد پادشاه روم گسیل شد (۱).

یادآوری می‌شود، نام او را در آغاز این ترجمه طبق برخی از تاریخ‌های پارسی که در روزگار شاه عباس تدوین شده است «حسین» نوشتیم لیکن از خلال پاره‌ای از اجازه‌هایی که در این روزگاران صادر شده و از آخر وسائل الشیعه شیخ معاصر و از امل الآمل چنان که نقل خواهیم کرد نام او قاضی معز الدین محمد است.

قاضی معز الدین از گروهی از جمله، شیخ عبد العالی بن شیخ علی کرکی روایت می‌کرده، شیخ معاصر در امل الآمل ۲/۲۳۲ می‌نویسد: مولانا معز الدین محمد، فاضلی بزرگوار است و از شیخ بهایی روایت می‌کند، پایان.

مؤلف گوید: به حق می‌توان گفت، مقصود شیخ معاصر، از معز الدین محمد، مترجم حاضر، قاضی معز است، و از اینکه نوشته است وی، از شیخ بهایی روایت می‌کند سخن بی‌اساسی است؛ زیرا هر دوی آن‌ها از شیخ عبد العالی کرکی که فوقاً یاد کردیم، روایت می‌کنند و خود شیخ معاصر، در آخر وسائل و دیگران در تألیفاتشان، به این موضوع متوجه‌اند که هر دو بزرگوار در اجازه‌ی روایتی از عبد العالی مشترک‌اند (۲).

ص: ۵۸

۱-۱ - عالم آرای ۲/۸۴۸ می‌نویسد: شاه عباس، سیادت پناه قاضی خان را که سیدی بزرگ و عالی شأن و نیکو اخلاق و منصب صدارت را داشت از ثروتمندان بود به رسالت روم تعیین کرد و مبلغ هزار تومان و دیگر از لوازم را در اختیار او گذارد، و از فضیلتی این دیار قاضی معز اصفهانی و ملا حسین ندوشنی یزدی که از دانشمندان روزگار است، قاضی مؤمن و حکیم عبدی طیب اردبیلی را به همراهی با صدر مذکور مأمور ساخت - م.

۲-۲ - حاج شیخ عباس قمی، در فوائد الرضویه ۲/۴۳۲ می‌نویسد: معز الدین محمد بن تقی الدین اصفهانی در روزگار شاه عباس، قاضی اصفهان بود و محمد تقی مجلسی از وی روایت می‌کند و او از شیخ عبد العالی کرکی روایت می‌نماید. و از نامه‌ی دانشوران ذیل شیخ ابراهیم قطیفی به دست می‌آید که قاضی معز سید حسینی است و به همین مناسبت اجازه‌ی از سید

شیخ ابو عبد الله حسین بن جبیر (جبیر) معروف به ابن جبیر

وی، فاضلی دانشمند و کاملی برومند بود، و با یک واسطه از ابن شهر آشوب قدس سره روایت می کند، از تألیفات او کتاب نخب المناقب است که نسخه از نیمه اول آن در نزد ما موجود می باشد. و دیگری الاعتبار فی ابطال الاختیار است. این کتاب را گروهی از اعلام، از جمله، نواده دختریش، شیخ زین الدین، علی بن یوسف بن جبیر در کتاب نهج الایمان به وی نسبت داده

ص: ۵۹

است و همچنین شیخ محمد حر (عاملی) معاصر، در فهرست کتاب الهداه فی النصوص و المعجزات کتاب مزبور را از آثار او یاد کرده هرچند به طوری که در کتاب امل الآمل از وی نام نبرده است.

ممکن است مراد وی از «ابطال الاختیار» که قرینه «الاعتبار» است به این معنی باشد که امت نمی تواند برای خود پیشوایی اختیار بنمایند.

کفعمی، در یکی از مجموعه هایش از شیخ زین الدین بیاضی نقل کرده وی در کتاب الصراط المستقیم اظهار داشته است، نهج الایمان از تألیفات حسین بن جبر است و در دیباچه آن کتاب نوشته است، در هنگام تألیف این کتاب هزار کتاب یا نزدیک به آن را، به مطالعه خویش درآورده است. و از تألیفات او نخبه المناقب لآل ابی طالب است که گزیده از کتاب شیخ محمد ابن شهر آشوب می باشد. و اظهار داشته از یکی از اصحاب شنیدم می گفت، یک جزء از کتاب ابن شهر آشوب را به میزان برده، نه، رطل وزن آن بوده است، پایان.

و گاهی «نخبه المناقب» را «نخب المناقب» هم گفته اند.

مؤلف گوید: شیخ علی بن سیف بن منصور در کتاب کنز جامع الفوائد مطالب بسیاری از آن نقل کرده است. و من خود، نسخه های چندی از نخب المناقب را دیده ام و دو نسخه از آن، در نزد من می باشد.

علامه سید هاشم بحرانی، در آغاز کتاب معالم الزلفی می نویسد: مؤلف کتاب الحجج القویه فی اثبات الوصیه لامیر المؤمنین علیه السلام بیست فقره کتاب را که درباره اثبات وصیت حضرت علی علیه السلام تألیف شده، همراه با نام مؤلفین آن ها متذکر شده است، و اضافه کرده، شیخ جلیل و عالم نبیل شیخ طائفه شیعه و رئیس ایشان، حسین بن جبر، در کتاب نخب المناقب لآل ابی طالب

می نویسد: هنگامی که به تألیف این کتاب، اشتغال داشته است، هزار کتاب از کتاب های اصول، در اختیار او بوده است و سپس اضافه کرده، این است، نص پیمبران برای اوصیاء، و سند مطالب آن، منتهی به حضرت امیر المؤمنین و حضرت صادق و حضرت رضا علیهم السلام می باشد. و همین طریق را در کتاب بصائر الانس همراه با یادآوری از رجال آن ها متذکر شده و مانند این ها را در کتاب الاوصیاء مرقوم داشته است، پایان.

مؤلف گوید: سید هاشم بحرانی در کتاب های خود مطالب زیادی از کتاب نخب المناقب مترجم حاضر نقل می کند، و در کتاب غایه المرام از شیخ شریف الدین علی نجفی نقل کرده است که وی کتاب نهج الایمان را به شیخ علی بن یوسف بن جبیر نسبت داده است.

مؤلف گوید: انتساب مزبور با آنچه را پیش از این از کتاب الصراط المستقیم نقل کردیم سازگار نمی باشد.

یادآوری می شود در بسیاری از مواضع، مترجم حاضر، به عنوان حسین ابن حبر با حاء مهمله مسکوره و در برخی از آن ها (جبر) با جیم مفتوحه و باء یک نقطه و مکبر در برابر (مصغر) بر وزن (قتل) معرفی شده است و اما علی بن یوسف بن جبیر، بدون شک با جیم و باء یک نقطه و یاء تحتانی (مصغر) است بر وزن حسین.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن جعفر بن محمد مخزومی

بزرگواری شایسته و معروف به ابن خمري خزاز، است (۱).

ص: ۶۱

۱- ۱) - در پاورقی می نویسد: مؤلف به خط خود کلمه «خمري» را به کسر حاء بی نقطه و سکون میم و در حاشیه همین نسخه به (ابن الخمری که نسخه بدل است) به ضم حاء نقطه دار و تشدید میم مفتوحه ضبط کرده است - م.

وی، از مشایخ نجاشی بوده، و گاهی از او به ابو عبد الله حمربی (۱) و گاهی هم بدون کنیه از وی نام برده اند.

شیخ ابو عبد الله از حسین بن احمد بن مغیره و محمد بن هارون کندی و دیگران روایت می کرده است.

یادآوری می شود، مؤلفان رجال، در آثار خود، ترجمه مستقلی برای او منعقد نساخته اند.

آری میرزا محمد استرآبادی در دو رجال کبیر (۲) و سیطش از وی نام می برد و سید امیر مصطفی نیز در باب (کنی) به عنوان ابو عبد الله خمری، یاد کرده و نام او را متعرض نشده است (۳).

سپس در همان باب به اختلاف نسخه ها که مربوط به لفظ (خمری) اشاره کرده است.

نجاشی، در رجال ص ۵۴ در ترجمه حسین بن احمد بن مغیره، اظهار داشته است از آثار او کتاب عمل السلطان است که ما آن را به توسط شیخ صالح، ابو عبد الله بن خمری در سال ۴۰۰ هجری در نجف اشرف از وی روایت می کنیم.

حسین (بن) جعل متکلم بصری

کتابی در جوار رد الشمس تألیف کرده و ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۴۲ به این تألیف اشاره نموده است.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که وی از اعلام امامیه باشد. برای اینکه ابن

ص: ۶۲

۱-۱) - به خط مؤلف به ضم حاء به نقطه، ضبط شده است - م.

۲-۲) - منهج المقال، ص ۳۹۰.

۳-۳) - نقد الرجال، ص ۳۹۲.

شهر آشوب در کتاب معالم از وی نام می برد و از مذهب او اشاره ای نمی کند.

یادآوری می شود، غرض از تألیف چنان کتابی، آن بوده، تا ثابت کند چنان معجزه ای دوباره، از حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام به وقوع پیوسته است، یکی در دوران زندگی رسول اکرم صلی الله علیه و آله و دیگری پس از رحلت آن حضرت، که در زمین بابل نزدیک به حله، از حضرت مولی علیه السلام ظاهر شده است.

حق آن است که مترجم حاضر، غیر از ابو عبد الله جعل، دانشمند نامی است که استاد شیخ مفید بوده است، و ما هم در ترجمه مفید به نام وی اشاره خواهیم کرد، برای اینکه ابو عبد الله جعل از علمای عامه است. آری ممکن است ابو عبد الله جعلی از نوادگان حسین جعل باشد.

شیخ حسین بن حسام عاملی

نام او پس از این به عنوان شیخ عزّ الدّین، حسین بن حسام خواهد آمد.

وی، فاضلی فقیه و دانشور است و همان کسی است که به عنوان شیخ حسین بن علی بن زین الدّین بن حسام عاملی عینائی شهرت یافته است. و برادرش شیخ ظهیر الدّین بن علی از وی روایت می کرده (۱) و از اجازه ای که، شیخ احمد بن نعمه الله عاملی، به ملا عبد الله شوشتری داده است، چنان برمی آید که ظهیر الدّین از وی روایت می کند.

و نسبت به جد و حذف و سائط شایع است.

یادآوری می شود، مترجم حاضر همان عزّ الدّین حسین بن حسام عینائی عاملی است، که پس از این به احوال او اشاره خواهد شد.

ص: ۶۳

۱- ۱) - در پاورقی می نویسد: از حاشیه مؤلف استفاده می شود مترجم حاضر از برادرش روایت می کند نه آنکه برادرش از مترجم حاضر روایت کرده باشد-م.

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۱/۲ می نویسد: وی، فاضلی فقیه و ادیبی شاعر بود، سید علی در سلافه العصر ص ۵۰۴ از وی نام می برد و او را به علم و فضل و ادب و نظم می ستاید و پاره ای از سروده هایش را متذکر می شود و اضافه می کند شیخ جعفر بن محمد خطی بحرانی، چکامه ای در سوگ او گفته و آن را در کتاب مزبور ایراد می نماید و می نویسد: که مترجم حاضر در سال ۱۰۱۰ در گذشته است.

شیخ حسین بن حسن بن بابویه قمی

شیخ رئیس ابو عبد الله، حسین بن حسن بن حسین بن علی بن حسین ابن بابویه قمی، برادرزاده شیخ صدوق و استاد صهرشتی. و ظاهر آن است که شیخ حسین و شیخ رئیس که در آینده به نامش اشاره می شود یکی باشند.

سید تاج الدین، حسین بن حسن بن تاج الدین حسینی کیسکی

(۱)

شیخ منتجب الدین در فهرست می گوید: وی واعظی دانشور بوده است.

مؤلف گوید: پیش از این، ترجمه سید تاج الدین بن محمد بن حسین بن محمد حسینی کیلکی را با پاره ای از تحقیقاتی که در این باره داشتیم یادآوری کردیم (۲) و ظاهر آن است که نام برده یا از نزدیکان اوست و یا خود او می باشد.

ص: ۶۴

۱-۱) - در پاورقی می نویسد: در نسخه مؤلف آمده به خط منتجب الدین یافتیم که وی را کیلکی معرفی کرده و حقیقت آن است که کیلکی باشد چنان که در بالا هم کیلکی نوشتیم - م.

۲-۲) - ریاض العلماء ۲۰۰/۱. [۱]

شیخ حسین بن حسن بن حسین مؤدب

وی از علمای شیعه است و ما نسخه ای از نهج البلاغه سید رضی را که به خط او بوده در اختیار داریم و او خود تحقیقاتی به خط خویش بر آن کتاب نوشته است، و خطش تا حدی پسندیده بوده و تاریخ کتابت آن نسخه سال ۴۹۹ یا ۴۶۹ هجری قمری است و شرح حال او را باید از اجازات به دست آورد.

شیخ حسین بن حسن عاملی مشغری

وی، از سرشناسان دانشمندان و در روزگار خودش رئیس محدثان بوده است و نزدیک به زمان ما می زیسته است. و من خط شریف او را بر پشت نسخه ای از کامل ابن اثیر دیده ام، و تاریخ خط او ۱۰۲۷ هجری قمری می باشد، و شرح حال او را در امل الآمل نیافته ام، و باید در خلال مطالعه کتاب مزبور به شرح حال او که ممکن است نوشته باشد دست یافت (۱).

و باز در هرات در ضمن مجموعه ای که آن را برای یادآوری ملا-محمد حسین مدرس کاشی هروی نوشته به پاره ای از مطالب کشف که به خط او بوده دست یافتیم و خطش تا حدی، خوب بوده و تاریخ آن اواخر رمضان ۱۱۰۵ هجری می باشد.

شیخ حسین بن حسن بن یونس بن یوسف بن محمد بن ظهیر الدین

ابن علی بن زین الدین بن حسام عاملی عینائی ظهیری

(۲)

وی، فاضلی عالم و فقیهی کامل و از شاگردان بزرگ ملا محمد امین

ص: ۶۵

۱-۱) -در پاورقی می نویسد: نام او در امل الآمل ۶۹/۱ ذکر شده است و مؤلف، کلام شیخ حر را در ترجمه ای که به نام وی منعقد ساخته، نقل می کند، و اینجا از آن غفلت نموده است-م.

۲-۲) -باز می نویسد: در نسخه مؤلف، نام مترجم یاد شده، خط زده شده است و ما بقی ترجمه باقی مانده و پس از این، ترجمه مفصلی از او ایراد خواهد کرد-م.

استرآبادی، محدث به نام است و مراتب قرائت را در مکه معظمه از او استفاده کرده و از تألیفات او رساله ای است در پاسخ برخی از مسائل مشکله اصلی و فرعی فقهی و نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد.

و این شیخ از نوادگان شیخ ظهیر الدین بن حسام عینائی به نام است و چنان که می دانیم آل ظهیر، از دانشوران روزگار خود بوده اند.

شیخ حسین بن حسن بن خلف کاشغری

(۱)

وی، از علمای بزرگ اصحاب است، و از منصور بن بهرام روایت می کند و کتاب زین العابدین از تألیفات اوست، و سید ابن طاوس در رساله الموسعه فی قضاء فوائت الصلاه از کتاب او نقل می کند، و من از روزگار او اطلاعی ندارم. آری سند روایت او که سید ابن طاوس در کتاب مزبور نقل کرده است به شرح زیر است.

از منصور بن بهرام، از محمد بن محمد بن اشعث انصاری، از شریح بن عبد الکریم و غیر از او، از جعفر بن محمد مؤلف کتاب العروس (۲)، از منذر از ابو عروه از قتاده از خلاص از حضرت مولی علی علیه السلام. بنابراین از قدمای اصحاب است.

ص: ۶۶

۱-۱) - معجم البلدان ۴/۴۳۰ می نویسد: کاشغر، نام شهر و روستاهایی است که از سمرقند به آنجا راهی می شوند، و در میان شهرهای ترک واقع شده، و مردم آنجا مسلمان اند و گروهی از علما به آنجا منسوب اند-م.

۲-۲) - الذریعه ۱۵/۲۵۳ [۱] می نویسد: کتاب العروس در خصوصیات روز جمعه و فضائل آن تألیف شده است و این کتاب از تألیفات ابو محمد جعفر بن احمد بن علی قمی است که از پیشینیان بوده و در ری زندگی می کرده و کتاب المسلسلات و جامع الاحادیث و امثال این ها از آثار اوست و در روزگار صدوق بوده و از وی و صاحب بن عباد روایت می کرده و صدوق هم از وی روایت داشته، کتاب العروس، رساله مختصری است مشتمل بر صد بیت که نسخه ای از آن نزد من موجود است و شیخ نوری در المستدرک و مجلسی در بحار از آن نقل کرده اند-م.

مؤلف گوید: این سند، خالی از اشکال نمی باشد برای اینکه مراد از جعفر بن محمد، مؤلف العروس همان شیخ جلیل جعفر بن... است و چنان که می دانیم مؤلف مزبور پیش از محمد بن محمد اشعث نمی زیسته و دیگر آنکه چگونه ممکن است مؤلف کتاب العروس با چهار واسطه از حضرت مولی علی علیه السلام روایت نماید.

آری ممکن است مؤلف کتاب العروس شخص دیگری باشد.

شیخ حسین بن حسن عاملی مشغری

وی، فاضلی علامه و شاگرد شیخ بهایی و دیگران بوده است، و از شاگردان شیخ عبد الكاظم کاظمی هم به شمار می آید، و من اجازه ای را که کاظمی به خط مبارک خود برای او، مرقوم داشته دیده ام و تاریخ آن در اوائل قرن یازدهم بوده است.

شیخ معاصر، در امل الآمل ۶۹/۱ می نویسد: وی، فاضلی شایسته و بزرگوار و سراینده ای ادیب و شاگرد شیخ بهایی و شیخ محمد بن حسن بن شهید ثانی است.

شیخ حسین، مسافرتی به هند کرد و از آنجا به اصفهان و خراسان رفت و در خراسان ماندگار شد و همان جا در گذشت.

عموی من، شیخ محمد بن علی بن محمد عاملی مشغری، علم و فضل و فصاحت و کرم او را می ستود، و من بخشی از کتاب های او را دیده ام (۱)، از جمله، کتاب النکاح از تذکره علامه است که اجازه شیخ بهایی که: به وی داده است به خط خود بر پشت آن کتاب مرقوم داشته است، و ما هم به

ص: ۶۷

توسط عمویمان از وی روایت می کنیم، پایان.

مؤلف گوید: از کتاب های او که در نزد ما، موجود می باشد، تاریخ الکامل ابن اثیر است که خط او، بر پشت آن کتاب، دیده می شود. و این کتاب، نخست، در ملک شیخ محمد بن خاتون عاملی بوده و سپس در سال ۱۰۱۷ هجری در ملک مترجم حاضر قرار گرفته است.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن حسن (حسین) بن علی بن حسین بن

موسی بن بابویه قمی

وی، برادرزاده شیخ صدوق بوده و از او روایت می کرده است و شیخ صهرشتی در کتاب قبس المصباح از وی روایت داشته و پیش از این هم نام برده شده است.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن حسن بن حسین بن علی بن حسین بن

موسی بن بابویه قمی

این شخص، نواده برادر صدوق است و پیش از این به یکی بودن آن ها اشاره کردیم و از جمال الاسبوع سید ابن طاوس استفاده می شود حسین ابن حسن بن بابویه از ماجیلویه از برقی روایت می کند. بنابراین، مترجم حاضر، هم درجه با صدوق است، زیرا شیخ صدوق هم، از ماجیلویه روایت می کرده است.

حسین بن حسن بن محمد

حسین بن حسن بن محمد بن موسی بن بابویه قمی.

این هر دو تن متحدانند.

حسین بن حسن بن محمد بن موسی بن بابویه قمی

وی، از نزدیکان شیخ صدوق، و از خاندان آل بابویه قمی است.

ابن داود در رجال ص ۱۲۳ می نویسد: حسین بن حسن بن محمد بن موسی بن بابویه شیخ طوسی در رجالش در باب آن هایی که درک روزگار معصوم علیه السلام را ننموده اند می نویسد: وی فقیهی دانشور بود و از دایی اش علی بن حسین بن بابویه روایت داشته است، پایان.

مؤلف گوید: بلکه شیخ طوسی در رجالش چنین نوشته است: حسین بن حسن بن محمد از محمد بن علی بن حسین بن بابویه روایت داشته است (۱).

ابن طاوس در جمال الاسبوع می نویسد: خبر داد حسین بن حسن بن بابویه از ماجیلویه از برقی، پایان.

سید مصطفی در رجالش پس از معرفی از وی و پس از نقل کلام ابن داود می نویسد: در رجال شیخ طوسی وی را به طریزی که ابن داود معرفی کرده است ندیده ام. آری به طوری که پیش از این نوشتیم در رجال شیخ طوسی، حسین بن حسن بن محمد آمده است، پایان (۲).

میرزا محمد در رجالش می نویسد: حسین بن حسن بن محمد.

شیخ طوسی در باب اخیر رجال خود- آن ها که از معصوم روایت نکرده اند- از وی یاد می کند و پیش از این هم، ذیل احمد بن ادریس نوشتیم که: محمد بن علی بن حسین بن بابویه از وی روایت می کرده است،

ص: ۶۹

۱-۱) - در پاورقی می نویسد: چنان تصریحی را در باب اخیر رجال طوسی ندیده ایم بلکه در ص ۴۶۹ رجال مزبور چنین آمده است: حسین بن حسن بن محمد بن موسی بن بابویه، فقیهی دانشور بود و از دایی اش، علی بن حسین بن موسی بن بابویه و محمد بن حسن ابن ولید و علی بن محمد ماجیلویه و دیگران روایت می کرده است، و جعفر بن احمد قمی و محمد بن احمد بن سنان و محمد بن علی ملیبه از وی روایت داشته اند-م.

۲-۲) - نقد الرجال، ص ۱۰۳.

مؤلف گوید: روایت کردن حسین بن حسن بن بابویه از ماجیلویه که صدوق هم از وی روایت می کرده دلیل بر آن است که، تا به آخر.

شیخ حسین بن حسن بن یونس بن یوسف بن محمد، ظهیر الدین بن

علی بن زین الدین بن حسام ظهیری عاملی عینائی

شیخ معاصر، در امل الآمل ۱/۷۰ می نویسد: وی، استاد ما است و فاضلی عالم و ثقه ای صالح و پارسایی عابد و پرهیزکاری فقیه، و استادی سراینده بوده است.

گروهی بسیار از فضلاء این زمان از محضر او استفاده کرده اند. بلکه عده ای بسیار از دانشوران پیش از ایشان هم از شاگردان او بوده اند، و بالاخره از برکت انفاس او حداکثر شاگردان وی، از مراتب علم و فضل او کمال بهره وری را به دست آورده اند.

و من هم، بخش مهمی از کتاب های عربی و فقه و دیگر از فنون را، از وی استفاده کرده ام و از جمله، حداکثر کتاب المختلف علامه را نزد او خوانده ام.

وی، رساله های متعدد و کتاب هایی در حدیث و عبادات و دعا تألیف نموده است و او نخستین کسی است که به من اجازه داده است و در جعب می زیست و در همان جا هم درگذشت، رحمه الله پایان.

ص: ۷۰

۱- ۱) - منهج المقال، ص ۱۱۲ در پاورقی می نویسد: در حاشیه پیش، نوشتیم، در رجال طوسی ابن بابویه را به طرزی که در رجال ابن داود آمده است یاد کرده است و ممکن است در این بخش، نسخه های رجال شیخ طوسی مختلف باشد- م.

و باز شیخ معاصر، در آخر کتاب وسائل الشیعه چنین مرقوم داشته است، ما کتاب های یادشده و امثال آن ها را از گروهی از اعلام روایت می کنیم از جمله، از شیخ فقیه پرهیزکار ابو عبد الله، حسین بن حسن بن (یونس) بن یوسف بن ظهیر الدین عاملی که با اجازه ای که: از وی دارم به نقل روایت از او می پردازم و او نخستین کسی است که در سال ۱۰۵۱ هجری به من اجازه داده است و از شیخ فاضل نجیب الدین علی بن محمد بن مکی عاملی است و از سید جلیل نور الدین علی بن ابی الحسن موسوی عاملی.

مؤلف گوید: از جمله رساله های او رساله ای است که مشتمل بر پاسخ به سؤال هایی که مردم درباره مسائل مربوط به طهارت و صلاه و زکاه و امثال این ها از او داشته اند، و طرح این گونه پرسش ها دلیل بر کمال فضیلت و نیروی بصیرت او نسبت به امور دینی است.

در این رساله، از ملا محمد امین استرآبادی، مدحی بلیغ به عمل آورده است و از طرز برداشت به دست می آید که به استرآبادی اعتقادی کامل داشته است و ضمناً از آن سؤالات به دست می آید، که این شیخ در آن هنگام به مرتبه ارباب فتوا نرسیده بود و نسخه ای از آن رساله نزد ما موجود است (و له ایضاً رساله...).

حسین بن حسین مؤدب

مؤدب از علما بوده و کتاب نهج البلاغه را که سال ۴۹۹ هجری قمری به خط نوشته است در نزد ما موجود است و او نزدیک به زمان سید رضی مؤلف نهج البلاغه می زیسته است. در آخر جزء اول از نهج البلاغه، چنین آمده است این جزء را شیخ فقیه و اصلح من ابو عبد الله حسین رعاه الله، بر من قرائت کرد، و امضا کرده، کتب محمد بن علی بن احمد بن بندار، به خط خودش در ماه جمادی الآخر سال ۴۹۹ هجری قمری.

مؤلف گوید: بنای این کلام، بر آن است که در طرق اجازه معمول بوده است. که شیخ کتابی را، بر شاگردش قرائت می کرده است.

و دور نیست مراد از ابو عبد الله حسین، همین حسین بن حسین مؤدب باشد، و محتمل است مراد از آن، عالم دیگری باشد از قبیل شیخ ابو عبد الله حسین بن حسن بن علی، برادرزاده صدوق.

سید حسین حسینی عمیدی

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۲/۲ می نویسد: وی از فضلا و فقها بوده که ارشاد علامه را شرح کرده، و من نسخه ای از آن را، در کتابخانه آستان قدس رضوی دیده ام، انتهی.

مؤلف گوید: عمیدی به فتح عین بی نقطه و کسر میم و سکون یاء، منسوب است به سید عمید الدین، خواهرزاده علامه حلی.

شیخ ابو عبد الله حسین بن حمدان حسینی جنبلانی

(۱)

جنبلانی، از قدمای فضلا و علما و محدثان بوده، و کتاب الهدایه فی فضائل... (۲) از آثار اوست.

اصحاب ما در رجال خود از وی نام برده اند، و تا آنجا که در حد امکان بوده از وی نکوهش کرده اند. و شیخ معاصر ما در کتاب اثبات الهداه فی النصوص و المعجزات ۲۸/۱ از وی نام می برد، و کتاب الهدایه را به وی نسبت داده، و از کتاب او در اثبات الهداه، احادیثی نقل کرده است.

ص: ۷۲

-
- ۱- ۱) - به ضم جیم و سکون نون و ضم باء ظاهر آن است که منسوب به جنبلان بوده باشد، و گویا همان جنبلان باشد که یاقوت می نویسد: نام کوره شهرکی است واقع میان واسط و کوفه، و از آنجا به قنطره های بنی دار، به واسط منتهی می شود-م.
- ۲- ۲) - دو کلمه از خط مؤلف خوانده نشد.

سید ابن طاوس، در اوائل اقبال از وی به حسین بن حمدان بن خطیب، تعبیر می کند و گویا این اشتباه که وی را به خطیب معرفی کرده، ناشی از نساخ باشد.

و در آن کتاب، کتاب الروضه فی الفضائل و المعجزات را به وی نسبت داده، و گاهی به عنوان کتاب الفضائل نام برده است و در محلی دیگر از اقبال گوید: کتاب الروضه فی الفضائل به ابن بابویه منسوب است.

و ممکن است هر دو نام مربوط به کتاب واحد باشد، در عین حال الفضائل و الروضه غیر از کتاب الهدایه فی الفضائل است، فلاحظ.

استاد استناد ما، در فهرست اوائل بحار ۲۰/۱ و ۳۹ می نویسد: کتاب الهدایه که در تواریخ ائمه و معجزات ایشان علیهم السّلام تألیف یافته، از آثار شیخ حسین بن حمدان حضینی است، و کتاب او مشتمل بر اخباری بسیار در فضائل اهل بیت علیهم السّلام، در عین حال بعضی از ارباب رجال، او را مورد بی مهری قرار داده اند.

مؤلف گوید: چنان نیست که جنبلانی مورد بی مهری بعضی از رجالی ها قرار گرفته باشد، بلکه همه رجالی ها بالاتر از آنچه به تصور در آید، وی را هدف تیر طعنه خویش قرار داده و او را به دروغ گویی و فساد مذهب و امثال این ها از نکوهش های دیگر، منتسب داشته اند (۱).

ص: ۷۳

---

۱ - ۱) قهپائی در مجمع الرجال از غضائری نقل کرده است، ابو عبد الله حسین جنبلانی مردی کذاب و فاسد المذهب و صاحب مقاله ملعونه ای است و مورد التفات ما نمی باشد، شیخ طوسی ذیل من لم یرو عن الائمة می نویسد: تلعکبری از وی روایت می کرده نجاشی می نویسد: ابو عبد الله جنبلانی مردی فاسد المذهب است و کتاب هایی دارد از جمله الاخوان، و کتاب المسائل و کتاب تاریخ الائمة علیهم السّلام و کتاب الرساله در فهرست می نویسد: جنبلانی فاسد المذهب بود و کتاب اسماء النبی و الائمة از آثار اوست و از ذیل غیاث بن ابراهیم بصری

و از آثار او که در نزد ما موجود است، کتابی است که مشتمل بر گزارش های اصحاب ائمه و راویان ایشان می باشد، و کتابی دیگر مشتمل بر...

وزیر جلیل القدر و سید خردمند، علاء الدین حسین بن صدر کبیر

میرزا رفیع الدین محمد بن سید امیر شجاع الدین محمود بن امیر سید علی، مشهور به خلیفه سلطان بن میرزا هدایه الله خلیفه سلطان بن امیر علاء الدین حسین بن امیر نظام الدین علی بن امیر قوام الدین محمد بن ابو محمد سید علاء الدین حسین بن سید امیر مرتضی ملک طبرستان بن سید علی ملک طبرستان بن سید کمال الدین والی ساری، ابو المعالی بن امیر کبیر قوام الدین، مشهور به میر بزرگ بن سید کمال الدین احمد، مشهور به صادق بن امیر سید علی، ملقب به مرتضی بن شریف عبد الله بن ابو عبد الله محمد بن امیر ابو محمد هاشم بن سید ابو الحسن علی نقیب به طبرستان بن ابو عبد الله حسین شریف بن امیر ابو علی سید شریف حسن محدث بن ابو الحسن سید علی مرعش بن سید عبد الله بن ابو الحسن سید محمد اکبر بن ابو محمد سید حسن محدث بن حسین اصغر بن امام بدر تمام ماه شب شب زنده داران و خورشید روز آمرزش خواهان مولانا زین العابدین علیه السلام.

سید حسین حسینی اصفهانی معروف به خلیفه سلطان و ملقب به سلطان العلماء، و او از فرزندان امیر قوام الدین والی مازندران، و معروف به میر بزرگ است.

خلیفه سلطان، فاضلی عالم و محقق مدقق، و از اکثر فنون بود با اطلاع بود، شعر می سرود (۱)، و در فن انشا و نامه نگاری مهارت داشت، و علامه عصر و استاد علمای دهر به شمار می آمد. آثارش از زوائد خالی، و تألیفاتش عالی و متعالی بود. پدرش میرزا رفیع و جدش شجاع الدین محمود نیز از مشاهیر علما و دانشوران بودند. و خود او، داماد شاه عباس صفوی بود، و دختر او را به همسری اش در آورد، و در سال ۱۰۳۳ هجری که سلمان خان وزیر در گذشت، و در هنگامی که پدرش میرزا رفیع الدین محمد، منصب صدارت را عهده دار بود، خلیفه سلطان به مقام وزارت نامزد شد، و به سلطان العلماء، ملقب گردید. و در یک عصر پدر و پسر از مقام صدارت و وزارت برخوردار بودند (۲)، و هر دو تن در یک خانه قرار داشتند، و مردمی

ص: ۷۵

۱-۱) - نصرآبادی چند رباعی ذیل را از او نقل کرده است: افسوس که عمر گشت بیهوده تلف دنیا به تعب گذشت و دین رفت ز کف رنجید خدا و خلق راضی نشدند ضایع کردیم پاره ای آب و علف می کوش که کیسه تو بی زر باشد تا در دوجهان عیش تو خوش تر باشد درهم چه کنی کزان تو درهم باشی دینار چه می کنی که دین بر باشد حسن تو فزونست بگردت گردم با درد تو کش به خون دل پروردم بی دردی باشد اگر بگویم حسنت بی انصافی است اگر بگویم دردم -م.

۲-۲) - تاریخ نامزدی او را به مقام وزارت چنین یافته اند: «وزیر [۱] شاه شد سلطان داماد» سید علی خان کبیر، در سلافة، ذیل نام برداری، از سید علی خان حویزی حاکم حویزه می نویسد، برخی از کسانی که از دیار حویزه آمده بودند می گفتند، سید علی خان، با خلیفه سلطان

که امور مربوط به وزارت و صدارت مورد توجه شان بود در کارگزاری ایشان، به آن ها مراجعت می کردند و مدتی بر این گذشت تا پدرش وفات یافت.

و در هنگامی که نوبت سلطنت به شاه صفی رسید، وی چشم های فرزندان او را کور کرد، و خود او را در ۲۳ رجب سال ۱۰۴۱ هجری، پس از آنکه دو سال به وزارت او برقرار بود، از مقام وزارت عزل کرد. و دستور داد تا در شهر قم اقامت نماید، و در واقع او را به قم تبعید کرد، پس از چندی وی را به اصفهان طلبید، و سید مدتی را در اصفهان به سر برد، تا نوبت پادشاهی به شاه عباس ثانی رسید، و او اواسط سال ۱۰۵۵ هجری.

که ساروتقی، وزیر شاه عباس کشته شد، خلیفه سلطان، به وزارت شاه عباس برگزیده شد، و در آن هنگام که سلطان به قندهار رفت و آنجا را فتح کرد، همراه او بود. پس از بازگشت از قندهار، به اصفهان آمد، و این بار مدت هشت سال و شش ماه بر اریکه وزارت برقرار بود تا اینکه در سال ۱۰۶۴ هجری، در مازندران درگذشت، و جنازه او را با تشریفات لازم به نجف اشرف حمل کردند (۱).

ص: ۷۶

۱- ۱) - سید عبدالحسین خاتون آبادی، در وقایع السنین و الاعوام ذیل گزارشات سال ۱۰۶۴ هجری می نویسد: قبر سید شریف خلیفه سلطان، سلطان العلمائی، در نجف اشرف، در کفش داری ایوان مطهر است، نصرآبادی، در تذکره، ذیل احوال امرا می نویسد: در تاریخ شهر سنه ۱۰۶۴ در ولایت مازندران طایر روح پرفتوحش به قصد مأمن جاوید بال پرواز گشود

صائب تبریزی، در سوگ او چکامه ای سرود، و در ماه تاریخ او گفت:

«آه از دستور عالم وای از سلطان علم».

تا بدینجا خلاصه ای بود، از آنچه آمیرزا حبیب الله بن میرزا عبد الله اصفهانی، در رساله ای که به پارسی، در بیان توصیف و معرفی از وزرای پادشاهان صفوی تألیف کرده، آورده شده است.

دیگری گوید: پدرش میرزا رفیع الدین، در روزگار شاه عباس صفوی به مقام صدارت نائل گردیده بود، و فرزندش خلیفه سلطان، در روزگار پدرش متعهد وزارت بود، و مدت پنج سال در هنگام پادشاهی شاه عباس، به مسند وزارت برقرار بود، و همچنان دو سال وزارت او در زمان شاه صفی امتداد یافت تا پادشاه مذکور، خلیفه سلطان را، از وزارت عزل کرد، و دیدگان فرزندانش را کور نمود، و او را به قم تبعید کرد.

سید در آنجا به مطالعه کتاب ها و مراجعه آثار اعلام پرداخت، و کار از دست داده را تجدید کرد. پس از این برای دومین بار، که اوایل جلوس شاه عباس ثانی، و مصادف با کشته شدن میر محمد تقی (ساروتقی) (۱) بود، به

ص: ۷۷

۱- ۱) - ساروتقی، که نامش میرزا تقی و ملقب به اعتماد الدوله بوده، سال ها به منصب وزارت برقرار بود، و آثار خیری از خود به شرح زیر باقی گذارده است: بازار و چهارسو و کاروانسرا و دو مسجد کوچک و بزرگ، مسجد بزرگش را در سال ۱۰۵۳ هجری در روزگار شاه عباس با تمام رسانیده است، عباس نامه می نویسد: در روز چهارشنبه ۲۰ شعبان، سال ۱۰۵۵ هجری قمری. به توسط جانی خانی، از پای درآمد، و همان سال خلیفه سلطان، از سوی شاه عباس به منصب وزارت نایل گردید، و تاریخ او را به نوشته وقایع السنین، این مصراع یافته اند (باز سلطان، اعتماد الدوله شد). عباس نامه می نویسد: در سال ۱۰۵۷ هجری که شاه عباس ثانی به ساختن عمارت چهل ستون اقدام کرد، هریک از سرایندگان، ماده تاریخی گفتند، از جمله سلطان العلماء این ماده تاریخ را گفت: (مبارک ترین بناهای دنیا)، و همین

وزارت نامزد شد، و همچنین تا هنگام رحلتش بدین مقام برقرار بود، تا وفات یافت و نزدیک زمان ما در اوایل حکومت سلطان مذکور بود، و پس از درگذشت وی جنازه او را به نجف اشرف حمل کرده، و در آنجا مدفون ساختند، قبرش معروف است و پدرش از فضایی عهد خودش بوده است.

خلیفه سلطان، مطالب علمی را در شئون مختلف، از گروهی از اعلام، از جمله پدرش میرزا رفیع الدین، و شیخ بهایی فراگرفت، و از شیخ به اخذ اجازه نائل آمد، و دیگری ملا سلطان حسین یزدی ندوشنی و نیز از ملا حاج محمود رنانی استفاده کرده است.

وزیر خلیفه سلطان، شریک درس ملا خلیل قزوینی بود، و حاشیه ای چند، بر شرح لمعه دارد.

خلیفه سلطان، فرزندان و نوادگان پسر و دختر داشته، و همه فرزندان او، با آنکه از کودکی به امر شاه صفی، یا شاه عباس کبیر کور شده اند، از فضلا و علمای روزگار خود بوده اند.

میرزا ابراهیم (۱)، که فرزند میانه اوست، از فضیلتی محققان بوده، و تعلیقات ارزنده و افادات قابل توجه بر بسیاری از کتاب های فقه و کلام و اصول و امثال این ها دارد، و بهترین اثر تدوین شده او حاشیه شرح لمعه که تنها باب طهارت را به حاشیه خویش آراسته و حاشیه نافع و دامنه داری است و در آن به نظرات حاشیه شرح لمعه پدرش اشاره کرده است، و گاهی هم مناقشاتی با وی داشته، و سال ۱۰۹۸ هجری در گذشته است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۲/۲ می نویسد: سید جلیل حسین مشهور به خلیفه سلطان حسینی، عالمی محقق و مدقق و عظیم الشان جلیل القدر و صدر دانشمندان عهدش بوده است. خلیفه سلطان آثاری دارد از جمله حاشیه شرح لمعه و حاشیه معالم و رساله های متفرقه و حواشی بسیار و از معاصران است، مؤلف سلافه العصر ص ۴۹۹ او را نام برده، و از وی ستایش می کند، و یادآور می شود سال ۱۰۶۶ هجری در گذشته است.

مؤلف گوید: ممکن است در سال رحلت او اشتباهی برای مؤلف سلافه رخ داده باشد، زیرا خلیفه سلطان، پس از بازگشت از فتح قندهار، در شهر اشرف مازندران، در اوایل پادشاهی شاه عباس دوم در گذشت، و تقریباً روزگار در گذشت او، تا روزگار ما که سال ۱۱۰۶ هجری است بیش از پنجاه سال افزون نبوده باشد.

ص: ۷۹

۱- ۱) - آقای مهدوی، در تذکره دانشمندان اصفهان ص ۴۹ می نویسد: میرزا ابراهیم سال ۱۰۳۸ هجری قمری، متولد شده، و در سن سه سالگی در سومین سال سلطنت شاه صفی، به دستور، وی کور شد، و در عین حال از همه فضائل برخوردار شد، و به ابن الخلیفه مشهور بود، و حاشیه روضه و مدارک از آثار اوست. و هفت فرزند داشت و سال ۱۰۹۸ در گذشته است - م.

واژه شناسان و دیگران، در اشتقاق لفظ وزیر که از چه ریشه ای گرفته شده، گفتاری دارند، یکی گفته است واژه وزیر از وزر گرفته شده که به معنای پناهگاه است، خدای بزرگ هم در آیه ۱۱ و ۱۲ سوره قیامت فرموده:

كَلَّا لَا وَزَرَ* إِلَىٰ رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمُسْتَقَرُّ چنان نیست که در روز رستاخیز که قرارگاه مردم است پناهگاهی به سوی پروردگار تو داشته باشند، و دیگری گفته از ریشه (ازر) به دست آمده که به معنای نیرو بوده باشد، چنانچه خدا در سوره طه: آیه ۳۱ فرموده، و أُشْدُّ بِهِ أَرْزِي نِيْرِي مَرَا بِهِ وَي اسْتَوَارِ گردان، دیگری گوید: از ریشه (وزر) جدا شده، که به معنای رنج و سنگینی است چنانچه خدا در سوره انشراح: آیه ۲ و ۳ فرموده وَ وَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ* الَّذِي أَنْقَضَ ظَهْرَكَ رَنْجُورِي و سنگینی را که پشت تو را خمیده کرده بود، از تو زدودیم و هم گفته شده ریشه آن از (وزر) است که به معنای گناه باشد، چه آنکه پذیرش وزارت همراه با انجام دادن گناهان است، یا از آن جهت که وزیر پادشاه ناپسندی ها و گناهان پادشاه را بر دوش می کشد، و یا ریشه آن از (ازر) است، که آن هم به معنای رنجوری و سنگینی است، و بنابراین که وزیر از ریشه ی (ازر) به دست آمده باشد، بایستی او وزیر به جای همزه (ازر) که در طرف واقع شده، قرار داده شده باشد، و همانند آن هم بسیار است.

خلیفه سلطان، برای اولین بار که به مقام وزارت رسید، در سال ۱۰۳۳ هجری پس از درگذشت سلمان خان و چهار سال تقریبی پیش از درگذشت شاه عباس کبیر بود، و ماده تاریخ وزارت او در این جمله آورده شده، (زیبنده افسر وزارت) و دیگری گفته (وزیر شاه شد سلطان داماد).

خلیفه سلطان، آثاری دارد از جمله، حاشیه شرح مختصر عضدی و متعلقات آن، خلیفه سلطان حاشیه خود را از مسئله چهارم، از مسائل چهارگانه ای که دائر در بحث واجب از مبادی احکام بوده است شروع کرده، و نزدیک به همان موضعی است که حاشیه سید شریف جرجانی به اتمام رسیده است، و تا بحث عموم و خصوص و یا پس از آن ادامه یافت، و نسخه ای از آنکه از بهترین حواشی و نافع تر و دقیق تر آن ها است، در نزد ما موجود می باشد.

و از آثار دیگر او توضیح الاخلاق است، این کتاب که به فارسی تدوین شده است، خلاصه ای از کتاب اخلاق ناصری خواجه نصیر الدین طوسی رحمه الله، که آن هم به پارسی تألیف شده است، خلیفه سلطان، در تلخیص خویش عبارت های نامأنوس اخلاق ناصری را به عبارت های مأنوس و متداول روزگار خویش تغییر داده است، و آن کتاب را در سال ۱۰۵۱ هجری به امر شاه صفی تلخیص نموده است، و نسخه ای از آن نزد ما موجود می باشد.

و از آثار او حاشیه علی الحاشیه الخفزی در الهیات شرح تجرید و دیگری رساله انموذج العلوم و حاشیه مختلف علامه، و حاشیه شرح لمعه (۱)، و حاشیه شرح معالم که پیش از این نام برده شد، لیکن حاشیه شرح لمعه تدوین نشده است و شیخ علی نواده شهید ثانی همگی ایرادهایی را که خلیفه سلطان، بر

ص: ۸۱

۱- ۱) - حاشیه شرح لمعه سلطان العلماء، در بعضی از چاپ ها از قبیل چاپ عبد الرحیم ضمیمه شده، و اشتباهها نام او را محمود حسینی نوشته است، و آغاز آن، از جمله کرنا منتهی نهایی الارشاد است که دومین خط از خطبه مرحوم شهید ثانی قدس سره است، و حاشیه معالم او به ضمیمه حاشیه مرحوم ملا صالح مازندرانی، به طبع رسیده است، در آغاز آن می نویسد: فبقول العبد الغریق فی بحر العصیان المشرف بالانتساب الی ثانی سیدی شباب اهل الجنان الحسین المدعو بخلیفه السلطان عفی الله عنه الرحیم و الرحمن، و این حاشیه تا آخر باب روایت و متعلقات آن است.

شرح لمعه داشته است پاسخ گفته است، و از آثار او تعلیقات من لا یحضره الفقیه، و رساله پارسی در آداب حج و تعلیقات الحاشیه القدیمه الجلالیه تعلیقاتی است بر حاشیه قدیم جلالی (ملا جلال دوانی) که بر شرح تجرید داشته است، و از آثار اوست شبهه های و پاسخ هایی که در بخشی از علوم داشته و همچنین، فوائد متفرقه و تعلیقاتی که بر عده ای از کتاب ها که در علوم مختلفه گرد آمده است، و از آن جمله... (۱).

مؤلف تاریخ عالم آرای عباسی مطالبی به پارسی ارائه داده که معنای آن چنین نیست (۲).

ص: ۸۲

۱-۱) نام برخی از آثارش، که مؤلف متعرض شده در نسخه مطبوع آورده نشده است-م.
۲-۲) نظر به اینکه مطالبی را که مؤلف قدس سره از تاریخ مزبور به عربی برگردانیده در چاپ مطبوع آورده نشده، مطالب آن کتاب را به لفظها در این پاورقی ایراد می نمایند، اسکندر بیگ، مؤلف تاریخ، یادشده در ذیل ارباب مناصب می نویسد: سلطان العلمایی و دستورالوزرای خلیفه سلطان خلف موفور الشرف میر رفیع الدین، محمد صدر که شرف مصاهرت حضرت اعلی (شاه عباس کبیر) یافته، بدین رتبه ی گرامی (وزارت) معزز و سر بلند گردید، و به همه جهتی مورد تربیت و مشمول نوازش و الطاف شاهانه گشته، من حیث الاستقلال به امر وزارت پرداخت و الحق سید بزرگ عالی شان و فاضل دانشمند نیکو اخلاق است، و از عهد صبی و اوان حد تمیز و نشو و نما، تا زمان ارتقا به مدارج علیا، منصب مذکور خلاصه عمر گرامی را صرف مطالعه و مباحثه کرده، و در فنون علوم معقول و منقول سرآمد روزگار گردیده، و در اندک زمانی به وفور فهم و فطرت، عالی و طبع مستقیم در علم حساب دانی مهارت کامل یافته، به رأی صایب و فکر ثاقب او را در دقایق امر وزارت ترقیات عظیم روی داد، به نوعی به لوازم این منصب عالی اشتغال دارد که تصرفاتش در علم حساب قانون و نتایج ارقام سعادت انتظامش از حروف خطا مصون است، و ذات کامل الصفاتش جامع کمالات صوری، و حاوی فضائل و استعداد معنوی و شایستگی این رتبه والا، و زیندگی، این منصب علیا، از جبهه آمالش ظاهر و هویدا است، والی غایت من حیث الاستعداد و الانفراد شاغل این مشغله عظیمه است، و در حسن خلق و اوصاف حمیده اش هر چند خوض رود، اندکی از بسیار در دیباچه اظهار نمی تواند نهاد ریاض [۱] آمال ارباب قلم، و اصحاب فضل و کمال از رشحات کلک گهربارش، مخضر و شاداب است، و ارباب قابلیت و استعداد در ظل رأفت و امتنان آن صاحب دولت مسرور و کامیاب. و زو رسم وزارت تازه گردید ز نام او بلند آوازه گردید

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء ص ۴۱ می نویسد: لوامع السقیفه و الدار و الجمل و الصفین و مثالب الادعیاء از آثار اوست.
مؤلف گوید: مرادش از ادعیاء، جمعی از مخالفان به انضمام معاویه و یزید و عمرو بن عاص، و بلکه همه خاندان بنی امیه است.

و از اواخر برخی از نسخه های کهن کتاب الروضه فی الفضائل، استفاده می شود که الروضه، از آثار شیخ حسین بن محمد حلوانی است.

و حلوانی به ضم حاء منسوب است به حلوان عراق، یاقوت، معجم البلدان ۱/۲۹۰-۲۹۴.

شیخ امام ناصر الدین حسین بن محمد بن حمدان حمدانی قزوینی

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی از ثقات فقها بوده است.

مؤلف گوید: حمدانی به فتح حا و سکون میم، و دال بی نقطه، منسوب به حمدان است که سلسله بزرگی در جلالت و فضیلت بوده اند.

آقا حسین بن جمال الدین محمد خوانساری

استادی محقق و پناهگاهی مدقق بود، زادگاهش خوانسار، و مسکن و مدفنش اصفهان است.

محقق خوانساری، فاضلی بس دانا و دانشوری بس بافر است، و در روزگار خودش استاد استادان بود و از فضیلت های ناشمار و بخشش های بی نهایت برخوردار بوده است. گروهی از فضیلاتی زمان، و دانشوران اعیان، در علوم عقلی و اصولی و فقهی افتخار شاگردی او را داشتند.

محقق خوانساری، یکتای دهر و بی همتای روزگار خود بوده، دیده روزگار همتای او را ندیده و کسی را هم برابر با او مشاهده نکرده، به خدا سوگند، چشم کمال، بوده و چشمه کمال هم از دل او ریزان می شد. محقق خوانساری، پشت و پشتیوار همه دانشمندان و پناهگاه استوار ارباب فضل و بردباری بوده، از لطائف خاطر او که خود گفته است، خود را به مناسبت اساتید بسیاری که داشته تلمیذ البشر نامید، و در برابر سید داماد، و همتایان

او، به استاد البشر موسوم گردیده، و این لقب از آغاز شروع به شهرت، تا نزدیک به اواسط موقعیت او بوده است (۱).

محقق خوانساری، مطالب عقلی را، از میر ابو القاسم فندرسکی و دیگران فرا گرفته است، و مطالب نقلی را از ملا- محمد تقی مجلسی و دیگران آموخته است.

محقق خوانساری، در منشآت مهارت داشت، و در سرایندگی استاد بود، و به خوبی از عهده هر دو فن به زبان عربی و پارسی برمی آمد، و نگارشات و سروده های او بر زبان ها مشهور، و در مجموعه های ارباب کمال مسطور است (۲).

ص: ۸۵

۱- ۱) - تحدید به این مدت را می توان از نظریه ای که مؤلف قدس سره در تعریف از شرح دروس محقق خوانساری نموده، تأیید کرد، آنجا می نویسد: استاد علامه شیروانی اظهار داشته مطالبی را که محقق خوانساری در آغاز کار مرقوم داشته، به درجاتی برتر از مطالبی است که اخیراً مرقوم داشته است. مؤلف گوید: بلکه می گویم محقق خوانساری، نتوانسته پس از آن، آنچه را که در اول تألیف نموده تألیف بنماید-م.

۲- ۲) - نصرآبادی، در تذکره خود پس از تمجید بلیغی که از محقق نموده، چند رباعی ذیل را به وی نسبت داده هر چند ظاهر آن است که از فرزندش آقا جمال بوده باشد. تا دست به همت رسایی نرنی بر منت خلق پشت پای نرنی چون حلقه مباح در جهان چشم تهی تا هر ساعت در سرایی نرنی ای باد صبا طرب فرا می آیی از طرف کدامین کف پا می آیی از کوی که برخاسته ای راست بگو ای گرد به چشم آشنا می آیی مسواک چه سود زاهد پاک روان صد ریشه فروبرده طمع در دل و جان از ذکر ریایی تو هر دم تسبیح دندان ز غصه می زند بر دندان -م.

محقق خوانساری، بسیار هوشمند و با فطانت بوده، و در آغاز تحصیلش بر اثر هوشمندی که داشت کمتر به مطالعه می پرداخت، بلکه رویه اش آن بود، که در مجالس اساتید و هنگامی که دیگران سرگرم بهره گیری از اساتید بودند چرت می زد، و از آغاز کار به کم گفتن خوی گرفته بود، حتی اوقاتی که دیگران به فراگیری از او می پرداختند چرت می زد، و در حال تدریس کتاب به دست نمی گرفت و بیشتر از حد ضرورت، یعنی مواقع مقتضی، لب به سخن نمی گشود.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۰۱/۲ می نویسد: آقا حسین، فاضلی عالم و حکیمی متکلم و محقق مدقق و ثقه ای جلیل القدر و عظیم الشأن، علامه علما و یگانه روزگار بود. و از آثار اوست: شرح الدروس که ناتمام مانده و کتاب هایی چند در فن کلام و حکمت، و ترجمه قرآن کریم و ترجمه صحیفه سجادیه، و امثال آن...

محقق، از معاصران است و ما از وی اجازه داریم، و سید علی بن میرزا احمد در سلافه العصر، ص ۴۹۹ از وی نام برده است، و از مقامش ستایشی بلیغ نموده است.

مؤلف گوید: از خود او قدس سرّه نشنیده ام که ترجمه القرآن از آثار او بوده باشد، و همچنین هیچ یک از فرزندان او نگفته اند، ترجمه القرآن از او باشد و فرزندش آقا جمال، در ضمن آثار او که برای من فهرست کرده، نامی از آن نبرده است، بنابراین سهوی بوده که از جهت صاحب امل به وقوع پیوسته است.

محقق خوانساری، در سال ۱۰۹۸ هجری قمری، در اصفهان در گذشت، و بنا بر وصیتی که کرده بود در مجاورت قبر بابا رکن الدین مدفون شد، و

۱- ۱) - در ترجمه مجلد سوم روضات الجنات که این جانب افتخار ترجمه آن را دارد و به طبع هم رسیده چنین آمده به طوری که از حدائق المقربین استفاده می شود آقا حسین در پایان سال ۱۰۹۹ هجری در اصفهان وفات یافت و در مزار تخت پولاد نزدیک به بقعه بابا رکن الدین عارف مشهور مدفون شد، شاه سلیمان پس از رحلت او دستور داد قبه عالی ای بر مرقد آقا حسین با آخرین تشریفات بنیان کردند، لوح مزارش از سنگ یشم و مرتفع از زمین ساخته شده بود، و در هجوم افغانه و موقع تسلط آنان بر دار السلطنه اصفهان، به دست آن ها شکسته شد، پس از چندی که مقبره مزبور در دست تعمیر قرار گرفت، دو سنگ مرمر بر روی قبر آقا حسین و آقا جمال ترتیب داده شد و جریان بدعملی افغان ها را با یک خط بر روی هر دو سنگ قبر با آنکه فاصله شان بیست و دو سال بود نوشته شد، اهمیت تکیه آقا حسین که می توان آن را نسبت به تکایای دیگر تخت پولاد منحصر به فرد دانست آن است که زائرین قبر مشارالیه از سایر تکایا بیشتر است و هجوم زوار از محال دیگر آن قبرستان فراوان تر است، می توان گفت این عنایت از، ناحیه حضرت سید مظلومان به مرقد وی که افتخار همانمی با آن حضرت را دارد شده باشد، چنانچه بعضی از سرایندگان تاریخ رحلت او را چنین یافته اند، (امروز هم ملائکه گفتند یا حسین)، دیگری تاریخ رحلت او را به عربی که اقتباس از قرآن نموده، چنین یافته (ادخلی جنتی) این جمله هم موضوع فوق را تأیید می کند، زیرا به طوری که از اخبار استفاده می شود سوره فجر که جمله مزبور در پایان آن قرار گرفته، سوره حسین علیه السلام است و ضمیر مؤنث در مقام تأویل خطاب به نفس مطهره آن جناب است، انتهی. این جانب از ذیل تذکره القبور، مرحوم معلم حبیب آبادی رحمه الله شیخ اجازه ام چنین نقل کرده ام، تاریخ مزبور صحیح نگاشته نشده، و تاریخ اولی را باید چنین نوشت (امروز هم ملائکه گفتند یا حسین) که عدد آن ۱۰۹۸ هجری است و حال آنکه مطابق با نوشته فوق ۱۰۸۸ خواهد بود و تاریخ دومی هم چنین است (ادخل جنتی) یعنی ۱۰۹۸ با آنکه مطابق با جمله فوق ۱۱۰۸ خواهد بود و تاریخ تأثیر تبریزی را مؤید آورده تأثیر گفت از پی تاریخ رحلتش آن دم که بود اختر طالع کفیل او زد چاک جامه خامه مشکین لباس و گفت (رفت از میان کسی که نیابی عدیل او) انتهی، دانشمندان اصفهان تاریخ مزبور را چنین یاد کرده، از آسمان به جمع یکی سر نمود و گفت (امروز هم ملائکه گفتند یا حسین). بنابراین سال رحلتش ۱۰۹۹ هجری خواهد بود و دومی را (ادخل جناتی) نوشته لیکن ظاهر تاریخ دومی صحیح نیست، زیرا، به نوشته تذکره خوانسار شعر از محمد امین است و چنین آورده:

شرح دروس محقق ما شرح ارزنده و کبیری است، بخشی از آنکه از آغاز طهارت، تا بحث فقاغ از نجاسات باشد، نزدیک به هزار و بیست و پنج بیت تدوین کرده، و متعرض مباحث حیض، و استحاضه و نفاس نشده است. شرح دروس کتابی است که مانند آن تألیف نشده، مؤلف بخشی از آغاز آن کتاب را تألیف کرد، پس از آن از نوشتن آن بازمانده، و پس از روزگاری طولانی، به باقی مانده آن پرداخت. شاگردش استاد علامه شیروانی قدس سره می گوید: آنچه را که در آغاز کار شرح دروس مرقوم داشته به درجاتی بهتر است از آنچه را که اخیراً تألیف کرده است. مؤلف اظهار داشته: بلکه می گویم پس از متارکه که شروع به نوشتن باقیمانده شرح نموده، نتوانست آنچه را که در آغاز تألیف آن کتاب، مرقوم نموده تألیف بنماید.

از آثار او: حاشیه شرح اشارات و متعلقات آن از طبیعی و الهی، و این حاشیه در کمال خوبی تدوین شده و حاشیه ای دیگر نیز، بر شرح اشارات دارد، و استاد فاضل ما محقق سبزواری در حاشیه ای که، بر شرح اشارات دارد از ایرادهای او پاسخ گفته، و گویا به اتمام نرسیده است.

و حاشیه علی الحاشیه القدیمه الجلالیه بر حاشیه قدیم ملا جلال که بر شرح جدید تجرید و متعلقات آن تدوین نموده است، که از بهترین، و

سودمندترین و دقیق ترین حواشی است و حاشیه ای دیگر، بر حاشیه جلالی دارد که به اتمام نرسانید. و این حواشی بخشی از آن مربوط به اوایل حاشیه جلالی و پاره ای دیگر از آن، ویژه برخی از آن حاشیه است و تقریباً دو جزء تدوین شده، و حاشیه ای دیگر، بر الهیات شفا دارد که اصلاً بدانها مراجعه نکرده است. از آن پس که استاد فاضل (محقق سبزواری) در حاشیه ای که بر شفای بو علی داشت، و نظریات محقق خوانساری را رد می کرد، محقق خوانساری حاشیه ای دیگر، به منظور رد نظریات استاد فاضل تدوین نمود، و این حاشیه، از آخرین تألیفات اوست.

و رساله ای در بیان مقدمه واجب تدوین کرده و در این رساله، نظریات فاضل قزوینی، و فاضل نائینی، و استاد فاضل را مردود دانسته است، و رساله ای در مسائل متفرقه تدوین نمود و در این رساله، به رد نظریات شاگردش، استاد علامه، ملا میرزا شیروانی پرداخت، و به تتبع آثار او برآمد، و هر کجا که به خلافی برخورد نموده، به مؤاخذه او اقدام نموده است، به دنبال آن استاد علامه رساله مجزایی تدوین کرده و همگی نظریات او را جواب داده است، و مطالب مورد بحث، مربوط به حکمت و منطق و کلام و اصول و امثال آن بوده است و این هم آخرین تألیفات اوست.

محقق خوانساری حاشیه ای دیگر، بر حاشیه جلالی دارد، و این حاشیه که ناتمام مانده و پاکنویس نشده است به طوری که از خود محقق شنیدم می فرمود: آن گاه که به فراگیری شرح اشارات اشتغال داشتم، این رساله را تدوین کردم و مفقود شد، و این حاشیه از آثار اولی اوست، و نیز رساله ای در شبهه های متفرقه چندی دارد، از آن جمله شبهه در ایمان و کفر که در ضمن آن به پاسخ های آن ها هم پاسخ داده است، و رساله ای در تشکیک دارد، که از فائده هایی ارزنده، برخوردار است، و رساله ای مختصر، در مسأله

جبر و اختیار دارد، که این هم سودمند می باشد و این رساله را به منظور این بحث که در شرح مختصر عضدی آمده و در فن اصول تدوین شده، تألیف کرده است و رساله شبهه الطفره از آثار اوست که در کمال لطافت تدوین شده، و رساله ای دیگر، در شبهه استلزام دارد، در این رساله به رد اعتراضات فاضل نائینی، و فاضل قزوینی، اقدام نموده است، و امثال این ها (۱).

حداکثر این کتاب ها و رساله ها، مشهور و معروف و متداول در میان طلبه ها است، و من خودم نام برخی از آن ها را از خود محقق قدس سره شنیده ام، و نام و نشان همه آثار وی را، فرزند فاضل کاملش آقا جمال الدین محمد (سلمه الله تعالی) نیز برای من نگارش داده است.

محقق مرحوم، دو فرزند فاضل و عالم و جلیل القدر و خردمند داشته، یکی از آن ها مولای اعظم، آقا جمال الدین محمد، و دیگری آقا رضی الدین محمد است، شرح حال آقا جمال الدین محمد خواهد آمد و اما آقا رضی الدین، فاضلی دانشور و هوشمند و بافر است و تیزرأی بوده است، مراتب دانشوری را از پدرش، (رضوان الله تعالی علیه) فرا گرفته، و همان وقت برادر من (میرزا محمد جعفر) شریک درس او بوده است.

آقا رضی الدین، فوائد و تعلیقات و آثاری داشته است، از آن جمله:

ترجمه نهج الحق علامه حلی در امامت که از عربی به پارسی برگردانیده، و به خواست شاه سلیمان صفوی، که سلطان زمان است ترجمه نموده است،

ص: ۹۰

---

۱ - ۱) - شاید مرادش از فاضل نائینی، میرزا رفیع الدین محمد طباطبایی نائینی است، که از حکما و علمای قرن یازدهم هجری بوده، سال ۱۰۸۲ در گذشته و تاریخ وفاتش این است به تاریخ فوتش خردمند گفت (مقام رفیع مقام رفیع) و مراد از فاضل قزوینی ملا خلیل قزوینی متوفی ۱۰۸۹ هجری است - م.

و دیگری المائده السليمانيه که برای او نوشت و این کتاب به زبان پارسی است، و در ابواب طعام ها و نوشیدنی ها مطالب مناسب با این دو باب، تألیف شده است (۱).

شیخ عز الدین حسین بن حسام عینائی عاملی

از این پس به عنوان شیخ عز الدین حسین بن علی بن زین الدین بن حسام عینائی عاملی، عز الدین، فاضلی عالم و فقیه، و از مشایخ اجازه است، و نامش در سند اجازات علما آورده شده است. از آن جمله: اجازه شیخ نعمه الله بن شیخ جمال الدین ابو العباس احمد بن شیخ شمس الدین محمد بن خاتون عاملی که به سید بن شدم مدنی داده، و در آن اجازه گفته شده است که پدر نعمه الله؛ یعنی شیخ جمال الدین ابو العباس احمد، از استادش شیخ عز الدین حسین بن حسام عینائی عاملی، روایت می کرد، و عز الدین از برادرش شیخ ظهیر الدین محمد بن حسام، از شیخ شمس الدین محمد، مشهور به عریضی، از سید حسن بن ایوب مشهور به ابن نجم اطراوی عاملی، از شهید اول روایت می کرده است.

مؤلف گوید: برخی از اجازات شیخ عز الدین حسین را که تاریخش ۸۵۶ هجری بوده است. دیده ام، و شیخ عز الدین از برادرش و دیگری روایت می کرده است. و شیخ عز الدین حسین بن علی، به عینه همان شیخ، حسین بن حسام عاملی است.

ص: ۹۱

۱- ۱) - از آثار دیگر آقا رضی شرح کتاب صوم و اعتکاف دروس دیگری شرح حدیث البیضه است که در کافی روایت شده، آقا رضی در روزگار جوانی، و هنگام غوغای افغان در گذشته و قبرش در نزدیک قبر پدرش آقا حسین بوده، و آقا شریف آقا ربیع از فرزندان او می باشد، و آقا حسین فرزند دیگری به نام آقا کمال الدین داشته، که از علما و دانشمندان بوده و قبرش در کنار قبر پدرش می باشد-م.

در یکی از مواضع نسخه ای از حاشیه شیخ عزّ الدّین حسین عاملی را بر الفیه شیخ شهید دیده ام، ظاهر آن است که صاحب حاشیه با عزّ الدّین حسین ابن حسام، متحد باشد و محتمل است حاشیه یادشده از شیخ عزّ الدّین حسین بن علی بن محمّد بن سودون شامی عاملی بستی و یا از آثار شیخ عزّ الدّین حسین بن عبد الصمد حارثی والد شیخ بهایی بوده باشد.

می توان گفت: شیخ عزّ الدّین حسین بن حسام عینائی عاملی، همان شیخ حسین بن علی بن زین الدّین بن حسام عاملی عینائی بوده است که برادرش شیخ ظهیر الدّین علی، از وی روایت می کند. و آن دیگر عزّ الدّین حسین است، که از برادرش روایت می نماید و به زودی در نام برداری از برادرش خواهیم گفت، که پدر و عمویشان از دانشمندان بوده اند و برادرش، از پدرش علی بن زین الدّین بن حسام، از عمویش جعفر بن حسام، روایت می کرده است.

سید حسین بن حسن بن شدقم حسینی مدنی

پیش از این ذیل یادآوری از پدرش به نام او هم اشاره ای شد.

شریف ابو القاسم حسین بن حسن، معروف به ابن اخی الکوکب

شریف ابو القاسم، از بزرگان پیشینیان راویان اصحاب ما بوده است. لیکن علمای رجال در آثار خود از وی نام نبرده اند، و من نام او را در آغاز سند کتاب المتعه تألیف ابو عبد الله حسین بن سهل سعدی دیده ام که، از شیخ ابو علی احمد بن اسماعیل سلمانی که بر او قرائت می نموده، و به توسط او، از ابو عمرو احمد بن علی فائدی، از شیخ حسین بن عبید الله بن سهل سعدی مذکور مؤلف کتاب المتعه روایت می کرده است.

مؤلف گوید: دور نیست، مراد از کوکب شیخ زکریا ابو یحیی موصلی کوکب الدم باشد، که علمای رجال در توثیق او اختلاف کرده اند، بنابراین، شریف ابو القاسم، پسر برادر زکریا ابو یحیی موصلی است. در عین حال طبقه شریف با ابو یحیی تناسبی ندارد، و ممکن است ارتباط نسبی با کوکب الدم نداشته باشد، و شخص دیگری باشد، و باید تحقیقات بیشتری راجع به شخص ملقب به کوکب نمود.

آری شیخ طوسی در کتاب غیبت به سند خود از عبد الله بن عباس علوی نقل کرده است راوی گفت: شخصی را راستگوتر از او ندیدم، به طوری که در بسیاری از امور، که احساس خلاف می شد، مخالفت می کرد، و اضافه می کند، ابو الفضل حسین بن حسن علوی، گفته است: در سامرا به حضور انور حضرت ابو محمّد عسکری علیه السّلام وارد شدم، و از میلاد باسر سعادت حضرت بقیه الله الاعظم، به حضور مبارکش تبریک گفتم تا آخر حدیث.

ممکن است مراد از ابو الفضل حسین، همان شریف ابو القاسم باشد، که به نام و نشان اشاره کردیم. لیکن این اتحاد از نظر من محل تأمل است، زیرا گذشته از اختلاف در کنیه ابن اخی الکوکب، در روزگار حضرت عسکری علیه السّلام نمی زیسته است، تا به منظور عرض تبریک حضور اقدسش شرفیاب شده باشد.

آری، سید ابن طاوس در رساله المواسعه فی قضاء الصلاه از کتاب المنسک سید حسین بن حسن علوی کوکبی، مطالبی را نقل کرده است، و حقیقت آن است که مؤلف المنسک با شریف ابو القاسم یکی بوده باشد.

صاحب کرامات زاهره و مقامات باهره شمس الدین ابو جعفر محمد

حسینی موسوی عاملی کرکی اردبیلی

(۱)

معظم له فقیهی فاضل، و جلیل القدری کامل، معروف به امیر سید حسین مجتهد بود، و گاهی هم با نام امیر سید حسین مفتی شناخته شده است. میر سید حسین، پدر بزرگوار آمیرزا حبیب الله مشهور است، که صدارت سلاطین صفویه را در روزگار شاه عباس کبیر، و شاه صفی و شاه عباس ثانی داشت، و در اوایل پادشاهی عباس ثانی درگذشت (۲).

سید حسین، از جبل عامل عازم بلاد عجم شد، و از زمان شاه تهماسب صفوی تا روزگار شاه عباس کبیر می زیسته، و سه فرزند داشته است:

۱- میرزا حبیب الله ۲- سید احمد که نامش در باب همزه گذشت ۳- سید محمد پدر یا جد میرزا ابراهیم، که از معاصران بوده است. میرزا ابراهیم، در تهران به مقام شیخ الاسلامی نایل آمد، و در این اوقات درگذشت.

ص: ۹۴

۱- ۱) - در پاورقی می نویسد: مؤلف در حاشیه ریاض [۱] به خط خود نوشته از پاره ای از مواضع به دست می آید نسب دیگر سید حسین چنین است: حسین بن السید بدر الدین حسن بن السید جعفر بن فخر الدین حسن بن ایوب بن نجم الدین الاعرج و باز مؤلف در حاشیه ریاض [۲] می نویسد: پدر حسین در رساله تحقیق معنی السید و السیاده، در توصیف از جدش شمس الدین ابو جعفر محمد می نویسد: در مجموعه ای که به خط العالم الربانی و العارف الصمدانی ذو العوارف شمس المعارف قطب الواصلین فی العباده فخر اهل البیت فی الزیاده صاحب المقامات الزاهره و الکرامات الباهره جدی ابو جعفر محمد الحسینی سقی الله رمسه صوب الغمام و الحقه بآبائه الکرام علیهم صلوات الله الملك العلام-م.

۲- ۲) - همان طور که نوشته شده میرزا حبیب در روزگار سه تن از صفویه عهده دار مقامات صدارت بوده و ممکن است در سال ۱۰۶۳ درگذشته باشد و پس از او صدارت به فرزندش میرزا مهدی رسیده تا سال ۱۰۸۱ که به نوشته نصرآبادی وفات یافته است-م.

میرزا، دو فرزند دیگر نیز داشت، بزرگ ترینشان سید محمّد بوده، که سهمی از دانش داشت، و در روزگار پدرش درگذشت، دیگری آقا میرزا جعفر است که مانند پدرش از کمالات علمی برخوردار نبوده، و اکنون شیخ الاسلام تهران می باشد و کتاب هایی خوب گرد آورده است.

و از شیخ معاصر در شگفتم، که در امل الآمل ۳۰/۱ آن گاه که به معرفی ابراهیم بن محمّد بن حسین بن حسن موسوی عاملی کرکی می پردازد می گوید: وی عالمی فاضل و جلیل القدر، و شیخ الاسلام تهران و از معاصران است، و پسر برادر میرزا حبیب الله (آتی الترجمه) می باشد.

و شگفتی من از آنجاست که مؤلف امل الآمل ۱۲۰/۱ چنین مردی را از علما دانسته، و نام او را در این رجال که امل الآمل باشد و ویژه فضلا است ذکر کرده است، و نتیجه ذکر او به این است که خوانندگان را نسبت به دیگر نام بردگان در آن، به گمان های ناشایست وادار می کند، و این اندیشه بود که هرگاه به نام کسی که او را نمی شناسیم، یا تنها صاحب امل به نقل از احوال او پرداخته است می رسیم صحت مطالب و نوشته هایش را به عهده خود او برگزار می کنیم.

و نزدیک به این موضوع شگفت آور، بلکه شگفت آورتر از آن، آن است که میرزا حبیب الله مذکور را در ردیف دیگر اعلام در این رجال آورده است.

و همچنین می نویسد: سید میرزا علی رضا بن میرزا حبیب الله موسوی عاملی کرکی، فاضلی عالم و محقق مدقق و فقیهی متکلم و جلیل القدر و عظیم الشأن، و شیخ الاسلام اصفهان بود، و سال ۱۰۹۱ درگذشت.

و باز در امل ۱۸۰/۱ می نویسد: سید میرزا محمّد معصوم بن میرزا محمّد مهدی بن میرزا حبیب الله موسوی عاملی کرکی، عالمی فاضل و محقق جلیل القدر و عظیم الشأن و شیخ الاسلام اصفهان بود.

و باز در امل ۱۸۳/۱ می نویسد: سید میرزا محمّد مهدی بن میرزا حبیب الله موسوی عاملی کرکی، عالمی فاضل و جلیل القدر و عظیم الشأن و اعتماد الدوله اصفهان بوده است.

بنابراین عده یادشده را در شمار علمای جلیل القدر آوردن و هم ردیف دانشمندان بزرگوار قرار دادن از حد وقاحت و نادرستی بیرون است، به ویژه که آنان را به عالی ترین ستایشی که مخصوص اعلام از دانشمندان است بستاید (۱).

ملخص آنکه سید حسین مجتهد به طوری که در خاطر دارم، و پس از این از کتاب دفع المناواه خود او یادآور می شود خواهرزاده شیخ عبد العالی ابن شیخ علی کرکی مشهور است، برای اینکه شیخ علی مذکور دارای دو دختر بود، یکی از آن ها را به پدر سید داماد و دیگری را به پدر این سید داده است، بنابراین میر سید حسین خواهرزاده شیخ عبد العالی بن شیخ علی کرکی است.

پیش از این در ترجمه جدش، سید بدر الدین حسن بن سید جعفر بن فخر الدین حسن بن نجم الدین بن اعرج حسینی عاملی کرکی نوشتیم، وی از نیای آمیرزا حبیب الله است، و سید بدر الدین پسرخاله شیخ علی بن عبد العالی کرکی است.

سید مجتهد، چندی را در شهرهای گیلان به سر برد. و برخی از آثار خود را به نام پادشاهش تألیف کرد، و پس از این بدانها، اشاره می شود.

ص: ۹۶

---

۱ - ۱) - روضات ایرادی را که مؤلف بر شیخ حر عاملی کرده، نامناسب دانسته و بالاخره به جمله «اهل البیت ادری بما فی البیت» متوسل شده است. ترجمه روضات الجنات، ص ۱۲۱.

سید، با شاه اسماعیل ثانی سنی صفوی راجع به تشیع حکایتی معروف دارد.

سید، پس از درگذشت شیخ علی در پیشگاه شاه تهماسب صفوی از موقعیت خاصی برخوردار بود، و به همین نسبت هم در حضور شاه عباس کبیر، مقام ویژه ای داشت، و چندی را در قزوین به سر برد پس از آن به پیشنهاد شاه عباس عازم اردبیل شد و در آنجا مقام شیخ الاسلامی را عهده دار گردیده و همچنین در آن شهر بدان مقام باقی بود، تا در اردبیل درگذشت.

پدر سید مجتهد، از مشایخ شهید ثانی و از اکابر علما بلکه از مشایخ شیخ حسین بن عبد الصمد، پدر شیخ بهایی به شمار می آید، و جد اعلایش سید حسن بن ایوب بن نجم الدین اعرج حسینی، نیز از اعظام فقها و از شاگردان شهید اول است.

باری سید حسین مجتهد، از مشاهیر فضلا به شمار است، و در پیشگاه صفوی ها و دیگر از اعیان و شخصیت ها، عظمت فوق العاده ای داشت، و او را شاگردانی با جلالت است: شیخ شمس الدین محمد بن شیخ ظهیر الدین ابراهیم بحرانی و شیخ....

سید مجتهد، آثاری دارد رساله رفع البدعه فی حل المتعه رساله دامنه دار و به راستی پرفایده است، و نسخه ای از آن نزد ما موجود است، و این کتاب را سید، برای کمال الدین شیخ اویس تألیف کرده است، دیگری رساله اللعه فی امر صلاه الجمعه نسخه هایی از آن را دیده ام، و نسخه ای از آن نزد ما موجود می باشد، سید، در ماه رمضان سال ۹۶۶ هجری از تألیف آن فارغ شد و آن گاه که مجاور عتبه شیخ صفی در اردبیل بود، به تألیف آن پرداخت، و به نام تهماسب صفوی تألیف کرده است از آن رساله به دست

می آید که وی نماز جمعه را تخیری می دانسته، و متوجه به این معنی بوده که امام جمعه باید مجتهد و فقیهی جامع شرایط فتوا بوده باشد، و در این رساله به مناقضه با شهید ثانی، در رساله ای که به منظور وجوب صلاه جمعه نوشته پرداخته است، و همه ادله او را تا جایی که مقدور بود رد کرده است بلکه با ناپسندیده ترین لحنی به رد آن ها اقدام نموده است.

و از آثار اوست رساله ای در تحقیق معنای سید و سیادت، و مشتمل بر فوایدی بسیار است، و این کتاب را به نام وزیر اعظم امیر شجاع الدین صفوی حیدری موسوی حسینی، تألیف کرده است، و ظاهر آن است که امیر شجاع وزیر سلطان تهماسب صفوی بوده، و ما نسخه هایی را از آن دیده ایم، و نسخه ای هم از آن در نزد ما موجود می باشد.

و از آثار او رساله ای، در پاسخ پرسش های یکی از اکابر مازندران و یا گیلان است و این رساله ارزنده و دامنه داری است که مشتمل بر فواید جلیلیه فقهیه می باشد که سید مجتهد، آن را در سال ۹۹۷ هجری تألیف کرده، و نسخه ای از آن نزد ما موجود است، این رساله را سید مجتهد به نام النفحات القدسیه فی اجوبه المسائل الطبرسیه نامیده است، و از بعضی نسخه های آن به دست می آید، نامش النفحات الصمدیه فی اجوبه المسائل الاحمدیه است، و ظاهر آن است که پرسنده احمد خان، مالک شهرهای گیلان است، و به طوری که از لابلای احوال مجتهد برمی آید، او آثاری بسیار از تألیفات خود را، به نام احمد خان نوشته است، و این کتاب را هم بدان مناسبت به نام وی تألیف کرده است.

از رساله رفع البدعه فی حل المتعه سید برمی آید که تألیفاتی هم در علم کلام و اصول الدین داشته است، از آن جمله کتاب الاقتصاد فی ایضاح

الاعتقاد در امامت، و دیگری کتاب تذکره الموقنین فی تبصره المؤمنین در اصول الدین است.

مؤلف گوید: رساله التبصره که به خط شریف سید بوده، نزد ما موجود است، و چنانچه نوشتیم در مسائل کلامی است و خطش بسیار ناخوانا است.

از آثار او کتاب دفع المناواه عن التفضیل و المساواه در شأن ذات اقدس حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام نسبت به پیمبر و ائمه طاهرین و فرشتگان و انبیا علیهم السلام است، این کتاب را در شهر لاهیجان، از شهرهای گیلان دیده ام، کتابی است بس نیکو و سودمند، و مشتمل بر اخبار نادری است و آن را برای سلطان احمد خان مالک گیلان زمین و داماد شاه عباس کبیر، تألیف کرده است، و نسخه ای دیگر از آن کتاب در نزد ما موجود می باشد، و از دیباچه آن استفاده می شود، کتاب را برای تهماسب صفوی و یا شاه عباس صفوی نوشته است، و این احتمال ایجاد اختلاف نمی کند، زیرا مانند این تغییرها در خطبه های کتاب، و دیباچه های آن ها شیوع دارد، و در پایان کتاب می نویسد: مؤلف آن حسین بن حسن حسینی در ربیع الاوّل ۹۵۹ هجری قمری از تألیف و تسوید آن آسوده گردیده، و ممکن است همین نسخه که در اختیار ما می باشد به خط خود سید باشد، و در این کتاب از کتاب های کم سابقه استفاده کرده، و در چندین محل از آن تصریح کرده است، که جدش شیخ علی شارح قواعد است، و بدیهی است که مراد وی، جد امی او است، زیرا شیخ علی سید نبوده است. و از پاره ای از مطالب آن کتاب به دست می آید، سید تمایلی به آیین صوفیه داشته است.

سید در آخر این کتاب، وعده داده است، که کتاب ویژه ای در باب ایمان حضرت ابو طالب علیه السلام-هر گاه خدا او را مهلت بدهد-تألیف بنماید، که ممکن است تألیف کرده باشد.

ملا علی رضای تجلی در رساله خود اللعنه فی امر صلاه الجمعه می نویسد: سید مجتهد رساله ای در نماز جمعه دارد، و در آن رساله، وجوب عینی نماز جمعه را نفی کرده است. (ممکن است همان رساله اللعنه باشد).

و از آثار او رساله الطهماسیبه در امامت است که نیکو و سودمند می باشد، و از آثار دیگر او رساله ای است در پاسخ کسی که از حرمت ذبیحه اهل سنت پرسیده است. و نیز شرح روضه کافی از اوست: و کتابی به نام نقض دعامه الخلاف فی کفر عامه اهل الخلاف این کتاب را در آثار دیگرش از جمله النفحات القدسیه به خود نسبت داده، و این رساله جواب استفتای سلطان احمد خان والی گیلان است، که درباره اهل خلاف، سؤال کرده است، و در ضمن نامه ای که، سلطان احمد به سید نوشته کمال مبالغه را نسبت به او و توضیح اوصاف و اخلاق و مراتب علمی او رعایت نموده است.

از آثار او صحیفه الامان در ادعیه است، و من بخشی از آن را در اردبیل دیده ام، دیگری شرح شرایع است و من بخش طهارت آن را در اردبیل دیده ام، و شاید بیشتر از این تدوین نشده باشد، از اوست حاشیه عیون اخبار الرضا و تعلیقات صحیفه سجادیه و خود به این اثر، در ضمن اجازه ای که به شاگردش شیخ شمس الدین بحرانی مذکور داده، تصریح کرده است، و من آن تعلیقات را در حاشیه صحیفه، در اردبیل دیده ام و ممکن است تدوین نشده باشد، و از اوست پاسخ های استفتاهای بسیاری که برخی از آن ها را،

در اردبیل و جاهای دیگر دیده ام، و از آثار او، تعلیقات چندی که بر حواشی بسیاری از کتاب‌ها نوشته است، و برخی از آن‌ها را در اردبیل دیده ام، و از اوست رساله‌ای در نیات النائب فی جمیع العقود این کتاب را به درخواست یکی از مقربان سلطان احمد تألیف کرده، و کتابی خوب و سودمند است و نسخه‌ای از آن نزد ما موجود می‌باشد. و از اوست رساله‌ای فی تعیین قتل الرمع و العمل منه و او را است رساله‌ای به نام المقدمه الاحمدیه فیما لا بد من الشریعه المحمدیه در اصول الدین و طهارت و صلاه، و رساله بزرگی در توحید این کتاب برای یکی از ارکان شاه تهماسب تألیف کرده، و رساله‌ای در تفسیر قوله تعالی الْيَوْمَ أُحِلَّ لَكُمْ الطَّيِّبَاتُ وَ طَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ وَ طَعَامُكُمْ حِلٌّ لَهُمْ (۱) و رساله‌ای در تحقیق معنی السید و السیاده و ما یناسبها کتابی پسندیده و سودمند است، و رساله‌ای در تحقیق کیفیت تحقیق چگونگی استقبال میت و مطالب مربوط به میت است، و در همین رساله به تحقیق قبله و فوائد بسیاری دیگر، پرداخته است.

در مجلد دوم تاریخ عالم آرا می‌نویسد: در سال ۱۰۰۱ هجری، در روزگار دولت شاه عباس کبیر طاعون عظیمی در قزوین اتفاق افتاد، و مردمی بسیار بر اثر این بیماری مهلک در گذشتند از آن جمله سید جلیل خاتم مجتهدان سید حسین حسینی کرکی عاملی بود که بر اثر این بیماری رحلت کرد.

سید حسین، بزرگواری عالی الشأن و جلیل‌المکان بود، و دخترزاده شیخ عبدالعالی مجتهد مشهور به شمار می‌آید، و این بزرگوار، در میان عرب و عجم به شیرین بیانی و فصاحت زبانی، معوف بوده، و اجتهادش در

ص: ۱۰۱

شهرهای عجم شهرت داشت، و در آثار اصول و فروع شیعه امامیه، رساله‌هایی تدوین نموده، و بر شیخ عبد العالی بن شیخ علی کرکی -معاصرش- که روزگار شاه تهماسب صفوی می‌زیسته، برتری داشته است. سید حسین، به این اوصاف ملقب بوده، سید المحققین و سند المدققین وارث علوم الانبیاء و المرسلین و خاتم المجتهدین، و خود او هم نام شریفش را در قبالتها و سندها، به همان لقب‌ها می‌نگاشت، و لیکن دیگر از علما در غیبت او این ادعاها را نمی‌پذیرفتند، و حاضر نمی‌شدند او را بدین القاب بخوانند هرچند هم هیچ‌یک از فحول دانشوران تاب گفتگو و مباحثه او را نداشتند و در عین حال تا هنگامی که دست از این جهان شست، به خاتم المجتهدین شهرت داشت. باری پس از آنکه سید مجتهد دار فانی را وداع گفت به دستور شاه عباس جنازه او را به مشاهد ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین در عراق حمل کردند، و در آن سرزمین مقدس مدفون گردید رحمه الله.

اسکندر بیگ، در عالم آرا می‌نویسد: سید مجتهد دخترزاده شیخ عبد العالی مجتهد است، مؤلف گوید: مراد او از شیخ عبد العالی، که سید دخترزاده‌ی او بوده، شیخ عبد العالی بن شیخ علی کرکی است، که شیخ علی جد او خواهد بود (1)، و مراد وی از شیخ عبد العالی مجتهد که سید بر او برتری داشته شیخ عبد العالی فرزند شیخ علی میسی است.

ص: ۱۰۲

۱- ۱) -عبارت اسکندر بیگ می‌رساند، سید فرزندزاده شیخ عبد العالی بوده، و حال اینکه نوشتیم وی خواهرزاده عبد العالی است نه فرزندزاده او، و از عبارت مؤلف هم -که در فوق آمده- فرزندزادگی او استفاده می‌شود-م.

شیخ معاصر در امل الآمل ۶۹/۱ می نویسد: سید حسین بن حسن موسوی عاملی کرکی، والد میرزا حبیب الله، عالمی فاضل و جلیل القدر است کتابی تألیف کرده، و در اصفهان می زیسته است، و همان جا نیز در گذشته است.

و باز مؤلف امل الآمل ۵۶/۱ به مناسبت نام برداری از میرزا حبیب الله می نویسد: سید میرزا حبیب الله بن حسین بن حسن حسینی موسوی عاملی کرکی، عالمی جلیل القدر و عظیم الشأن و کثیر العلم و العمل بوده، به اصفهان مسافرت کرد، و در پیشگاه ملوک آنجا قرب و منزلت یافته است تا در نتیجه او را صدر العلماء و الامراء قرار دادند، و فرزندان و پدر و جدش از فضلا بوده اند، و یاد برخی از آن ها خواهد آمد، و نام برادرش سید احمد پیش از این گذشت، و این دو برادر از معاصران شیخ بهایی بوده، و احادیث اهل بیت علیهم السلام را نزد او مقابله می کردند.

مؤلف گوید: به جان خودم سوگند، مؤلف امل در اوصاف فرزند افراط کرده و در شناسایی و تعریف پدر تقصیر و تفریط نموده، و ما به اندازه ای که لازم بود بخشی از حقیقت شرح حال پدرش را نگاشتیم، و اما راجع به یادآوری از فرزندش همین قدر کافی است که می گوئیم بی اطلاعی او ما را از یادآوری از او، بی نیاز می سازد، و افسانه های نادانی او نسبت به علوم مختلفه، از امثال مشهور است، و حکایاتی که میان او و آمیرزا قاضی اتفاق افتاده، بر سر زبان ها معروف است.

و اما اینکه گفته است، فرزندان او همگی از فضلایند، باید گفت یکی از فرزندان بلاواسطه او وزیر کبیر، آمیرزا محمد مهدی است، که اندک مایه ای از علوم داشت، و پس از درگذشت پدرش، که مصادف با اوایل سلطنت شاه عباس کبیر بوده، عهده دار صدارت شد، پس از آن ترقی کرده و در اواسط روزگار سلطان مذکور به مقام وزارت نایل آمد، و مدت نه سال به

مقام وزارت برقرار بود، و آن گاه که نوبت به سلطان سلیمان بن سلطان مذکور رسید، و هنوز اوایل روزگار او بود، از وزارت عزل شد، و پس از چندی که از وزارت عزل شد در سال ۱۰۸۰ هجری قمری درگذشت، و چندین فرزند و نواده داشت (۱). و از فرزندان میرزا حبیب که بهره ای از دانش داشت میرزا معصوم است، و پس از وفات عموییش به مقام شیخ الاسلامی اصفهان نایل گردید، و پیش از آنکه در امور شیخ الاسلامی تصرفاتی به عمل آورد درگذشت.

و اما فرزند دیگرش آمیرز علی رضا در بیماری مرگ پدرش به شیخ الاسلامی اصفهان نایل گردید، و در آن هنگام بیش از سی سال نداشت، و دوران روزگار او در این اعصار سپری شد فرزندان و نوادگانی دارد.

و اما اینکه شیخ حر عاملی نوشته جدش از فضلا بوده شرح حال ویژه ای برای او منعقد نساخته است. آری از جد اعلایش، سید بدر الدین

ص: ۱۰۴

۱-۱) - نصرآبادی، در ضمن امرا و خوانین می نویسد: نسبت میرزا مهدی از جانب پدر به مجتهد الزمانی، و از طرف مادر به شیخ لطف الله میسی می رسد. خلف صدق نواب میرزا حبیب الله که مدتی به منصب صدارت سرافراز بود، پس از فوت پدرش به منصب صدارت رسید، و بعد از عزل عالی جاه محمد خان به وزارت اعظم سرافراز شد، و بعد از مدتی در سال ۱۰۸۱ هجری قمری به جوار رحمت حق پیوست، مولانا محمد شریف ورنوسفادرانی، تاریخ آن واقعه را بدین وجه گفته است، آفتاب از سر کله افکند و در تاریخ گفت (آصف دوران شد از بزم سلیمان زمان) در پاکی ذات و حسن صفات و نظم و نسق سرآمد ابنای دهر بود، حقا که در علو همت و نظرات و سلامت طبیعت و پاکی ذات، حسن صفات و کارشناسی و نظم امور در امر وزارت محتاج به توصیف نیست، گاهی از دریای خاطر، گوهر نظمی به ساحل می آورد: به هر دو روز یکی راز خاک برگیرد ندیده ایم چو دولت عزیز در به دری تیغ از آن پیوسته دارد آن کمر را در یسال می رسد آخر به جایی هر که صاحب جوهر است

حسن بن سید جعفر بن فخر الدین حسن بن نجم الدین بن اعرج حسینی کرکی که استاد شهید ثانی بوده نام برده است.

سید بدر الدین حسن قدس سره از اجله علماء و از ارباب کرامات و مقامات به شمار می آمده است، از آن جمله حکایت دشمنی سلطان اسماعیل ثانی صفوی سنی است، که به خاطر تشیعی که داشته، اسماعیل از هیچ گونه اذیت و آزار و اهانتی نسبت به وی دریغ نمی کرده است، تا آنجا که وی را در حمامی بسیار گرم محبوس ساخت، تا خدای متعال در فرج و گشایش به روی او گشود، و همان شب اسماعیل بدون سابقه قبلی در رختخواب خود مرد، و سید و سایر علمای امامیه، از چنگال آن بدسگال نجات پیدا کردند.

از تاریخ عالم آرا به دست می آید، که سلطان اسماعیل سنی نسبت به همه دانشوران امامی، به ویژه این سید بزرگوار، و امیر سید علی خطیب، و دیگر از دانشمندان شیعه از استرآباد مازندران که در تشیع غلوی داشتند، و در تبری از دشمنان آل محمد جدیتی می نمودند، بدبینی و عداوت فوق العاده ای داشت، و آنان را آزار می داد و هریک از آن ها را که شغل ارتشی داشت از مقام می انداخت، و در این خلال دستور داد همگی کتاب های سید حسین مذکور را در اطاق هایی مخصوص گذاشتند، و در آن ها را مقفل ساختند و خود سید را از خانه اش بیرون کردند و آنجا را منزلگاه دیگران قرار دادند.

اسکندر بیگ، در مجلد اول از تاریخ عالم آرا می نویسد امیر سید حسین مجتهد کرکی، دخترزاده شیخ علی بن عبد العالی کرکی مجتهد مشهور است، و از علمای روزگار شاه تهماسب صفوی و پس از او بوده است.

این سید در روزگار تهماسب از جیل عامل به ایران آمد، و مقام شیخ الاسلامی اردبیل را عهده دار شد. و مدت زمانی به کارهای شریعتی مردم آن سرزمین روزگار می گذرانید، پس از این به لشکرگاه سلطان آمد و امور آنجا تحت نظر او بود.

سید حسین بر تکیه گاه اجتهاد برقرار بود، و در نزد سلطان با کمال عزت به سر می برد، و شخصیتی عالی مقام، و فطرتی کامل و حافظه ای عظیم داشت، و گاهی خود در لشکرگاه سلطان به امور داوری می پرداخت، و هر روز گروه های مختلف به محکمه او مراجعه می کردند و منشیان موظف بودند در سندهای محکمه او نام او را به لقب خاتم المجتهدین مزین بدارند، هرچند علمای عصر از نوشتن و اعتراف کردن به این عنوان از او مضایقه می کردند، در عین حال ممانعتی به عمل نمی آوردند، و خود را در مقابل عمل انجام شده ای قرار می دادند. سید حسین دانشوری زبان آور و نمکین کلام بود، و آثار ارزنده ای در فقه و حقانیت مذهب امامیه اثناعشریه ورد بر مرام های ابداعی دارد.

ملا- نظر علی، شاگرد شیخ بهایی در رساله ای که در شرح حال شیخ بهایی نوشته، در طی آن اظهار می دارد، اسماعیل میرزا صفوی، پس از درگذشت پدرش شاه تهماسب در قزوین بر سریر سلطنت جلوس کرد، و به مناسبت اینکه با ملا- زین العابدین، معلم اسماعیل میرزا، به واسطه ارتکاب پاره ای از کوتاهی ها، در قلعه قهقهه که واقع در آخر ولایت قراداغ آذربایجان است، محبوس شده بود وی با گروهی از قلندران عامه ارتباط پیدا کرده بود و به مناسبت هم آهنگی که اسماعیل با معلمش داشت، از مذهب شیعه و رویه نیاکانش به طور کلی انحراف حاصل کرد، پس از آنکه تسلط کامل پیدا نمود، در شهرها ایران کمال مزاحمت و آزار را برای علمای شیعه ایجاد کرد

و از هیچ گونه اقدامی علیه شیعه خودداری نمی کرد، تا آنجا که تصمیم گرفت خطبا، به آیین مخالفان به ایراد خطبه پردازند، و به همین خیال عزیمت کرد تا شیخ اجل عبد العالی بن شیخ علی کرکی عاملی.

و همچنین سید جلیل امیر سید حسین، مجتهد کرکی عاملی را در قزوین مسموم کند، شیخ عبد العالی که از تصمیم وی اطلاع حاصل کرد از قزوین به همدان گریخت، و امیر سید حسین که فرصت گریختن پیدا نکرد ناچار در قزوین ماندگار شد، و برای رهایی خویش از چنگال آن بدسگال به خدا و اجدادش ائمه هدی صلوات الله علیهم اجمعین متوسل شد، و به قرائت دعای علوی مصری (۱) که برای دفع دشمنان آزموده شده است، اشتغال ورزید. ماه مبارک رمضان فرا رسید، در شب سوم آن ماه، که یک سال و اندی از سلطنت اسماعیل دوم گذشته بود، در یکی از شب ها اسماعیل به اتفاق حلواچی اوغلی، که دلباخته اش بود، تفریح کنان از خانه اش به بازار آمد، و بنگ بسیار و مخدرهای دیگر، بیش از حد استعمال کرد، و در نتیجه آن، در راه به تنگی نفس دچار شد، و بلافاصله او را به خانه بردند خون بسیار از بینی و دهان او بیرون آمد، و هنگام سحر بود که اسماعیل مرد و جان به مالک سپرد، اطرافیان او سید جلیل امیر سید حسین را، در آن موقع

ص: ۱۰۷

---

۱ - ۱) - دعای علوی، مصری در مهج الدعوات و دیگر از کتب ادعیه آورده شده است این دعای شریف را حضرت ولی عصر (عج) به محمد بن علی علوی مصری آموخت و آن مرد را که از حاکم روزگارش سخت می هراسید، نجات بخشید و حضرت بقیه الله خطاب به او فرموده این دعای شریف را نیاکان من در قلبه گرفتاری هاشان می خواندند و خدای متعال آن ها را نجات می بخشید علوی گوید: طبق دستور شریف به خواندن دعا موفق گردیده شب شنبه ذات اقدس ولی عصر را به همان هیئتی که قبلا دیده بودم زیارت کردم فرمود دعای تو مستجاب شد و دشمنت به هلاکت رسید - م.

شب به جنازه او خواندند سید بزرگوار، با همه آزاری که از او کشیده بود، دعوت آن ها را اجابت کرد و حضور یافت و دستور داد جنازه او را غسل دادند و کفن کردند و به خاک سپردند و به امر او پی ستمگران بریده شد، الحمد لله رب العالمین.

اسماعیل میرزا و همدستان او در شب مرگش تصمیم داشتند به مجرد بازگشت از بازار، گروهی را برانگیزانند، تا سید بزرگوار را به خاطر تشییعش از پای در آورند، پیش از آنکه اندیشه او و دیگران عملی گردد خدای متعال از وی انتقام گرفت، و این پیش آمد یکی از کرامت های آن سید بزرگوار بوده است (۱).

پیش از این نوشتیم، اسماعیل میرزا دستور داد همگی کتاب های کتابخانه سید را، در صندوق هایی قرار داده قفل کنند و به نزد او ببرند، خوشبختانه بر اثر مرگ، فرصتی به دست نیامد تا آن صندوق ها را بگشاید. و در شب مرگش ارادتمندان این سید بزرگوار همه آن ها را از دربار ذلت مدار آن بدکردار به خانه سید بزرگوار برگردانیدند و حق به حق دار رسید.

ملا نظر علی، در رساله شرح حال شیخ بهایی می نویسد: ملا زین العابدین تبریزی گوید: در یکی از روزها، اسماعیل میرزا، که به کمال سلطه و قدرت خود رسیده بود، یکی از پیش خدمت های خود را به خانه سید گسیل داشت. و دستور داد: به سید بگوید، بر او لازم است، که تبرائی ها (۲) را از

ص: ۱۰۸

۱- ۱) - اسماعیل سال ۹۸۵ هجری برابر سومی که در شراب او ریخته بودند مرد، و همان شب تصمیم داشت، فردای آن، تمام خاندان صفویه را نابود سازد-م.

۲- ۲) - در آن روزگار معمول بود، هرگاه یکی از شرفا و سادات سوار می شدند، و عازم محلی بودند، پیشاپیش آن ها عده ای از افراد ویژه حرکت می کردند، و از مخالفان اهل بیت تبرائی می جستند و به خاندان پیغمبر عرض سلام می کردند و این عده برگزیده را، تبرائی می گفتند-م.

حرکت کردن در رکابش ممانعت کند، و متوجه باشد هرگاه به آیین پیشین خود، رفتار نماید، و تبریائی ها در رکاب او حرکت کنند، او را خواهم کشت.

سید به پیش خدمت گفت: به وی بگو من از همراهی تبریائی ها، در رکاب خودم، ممانعت نخواهم کرد و پیغام فرستاد، همان طور که یزید، جد بزرگوارم حسین بن علی علیه السلام را شهید کرد، و مردم تا به حال او را لعنت می کنند، هرگاه او هم مرا بکشد مردم خواهند گفت، یزید ثانی حسین ثانی را کشت، و به خاطر همین عمل ناپسند او را لعنت خواهند کرد.

پیش خدمت پاسخ او را شنید، و به دربار بازگشت، اسماعیل از وی پرسید، سید در پاسخ پیام ما چه گفت؟ جواب داد، سید گفت اختیار با خود اسماعیل است، اسماعیل گفت: پیدا است که سید چنین پاسخی نداده است حقیقت را بازگو کن، و در غیر این صورت تو را خواهم کشت، پیش خدمت از خجالت سر به زیر انداخت و گفت نمی توانم آنچه را سید گفته به اطلاع تو برسانم، اسماعیل اصرار کرد که به راستی گفته سید را بازگو کن، پیش خدمت ناگزیر جواب سید را به اطلاع وی رسانید، اسماعیل به سختی ناراحت و متغیر گردید، و گفت من نمی دانم با این سید چگونه رفتار کنم، و با کمال خشم از جا برخاست و به حرم خانه رفت.

در همان رساله می نویسد: اسماعیل بر اثر علاقه مندی به آیین مخالفان تصمیم گرفت تا نقش سکه ها را که به اسامی ائمه به خصوص، با جمله علی ولی الله آراسته شده است تغییر بدهد، در یکی از نشست ها خطاب به علما و امرا گفت: این پول ها که اکنون در دست یهود و نصارا و هندی ها و دیگر از کافران قرار می گیرد، و آن ها، نام خدا را با دست های آلوده خویش مس می کنند، بدین مناسبت تصمیم گرفته ام تا ضرب این سکه ها را تغییر بدهم، سادات و علما و فقهای که حضور داشتند از شنیدن این موضوع

ناراحت شدند و رنگ از چهره شان پرید و دانستند که وی چه اراده ای دارد، لیکن نتوانستند پاسخی بدهند و در فکر فرورفتند، امیر سید حسین که حاضر بود، در پاسخ اسماعیل گفت: هرگاه بخواهید نقش سکه ها را به منظور اینکه دست کافران، آن ها را مس می کند تغییر بدهید، نقشی را برای شما پیشنهاد می کنم که هرگاه در نجاست ها هم بیفتد، کوتاهی در آن به عمل نیامده باشد. اسماعیل پرسید آن کدام نقش است سید فرمود: همان بیت شعر است که ملا حیرتی شاعر مشهور به پارسی گفته است (۱):

(هر کجا نقش است بر دیوار و در) تا به آخر به مجردی که اسماعیل این پیشنهاد را شنید رنگ از چهره اش پرید، و حالش دگرگون شد، و از تغییر نقش سکه پدران در هم و دینار را بدان آراسته بودند، صرف نظر کرد و پس از آن تصمیم گرفت، تا در هر فرصتی سید را از پای در آورد، و در ظرف یک سال و اندی که مدت جلوس او بود، به صورت هایی مختلف به آزار سید می پرداخت، لیکن خدای متعال شهادت او را به دست آلوده او مقدر نکرد بلکه همان طور که نوشتیم، خدای متعال به او مهلت، نداد، و او را با زشت ترین حالی به چنگال مرگ دچار کرد و عموم شیعه به ویژه

ص: ۱۱۰

۱- ۱) - ملا حیرتی اصلاً از مردم ماوراءالنهر بود، در مدح و قدح مهارت داشت، از شهر خود فرار کرد، و به دربار شاه تهماسب صفوی بار یافت، و پس از چندی مورد بی مهری قرار گرفت، به گیلان رفت، و به واسطه قصیده ای که در مدح حضرت مولی علی علیه السلام گفته بود، بار دیگر به دربار پذیرفته شد، و کتابی به نام بهجه الباهج، و دیوان شعری به، نام گلزار داشته است. و سال ۹۶۱ درگذشت، این شعر را در ماده تاریخ شاه تهماسب گفته: شاه و شاه و شاه می گفتند اندر ماتمش من همان الفاظ را تاریخ فوتش یافتم (۹۳۰) و این شعر از اوست: حیرتی ناله ز درد دل خود چندان کرد که دل یار بدر آمد و اغیار گریست - م.

علمای شریعت، و سادات فقها را از شرارت او رهایی بخشید (بحمد الله تعالی و منه فانه رءوف رحیم بعباده المؤمنین) (۱).

سید حسین بن حسین بن ابو الحسن موسوی عاملی جبعی

از اجله سادات علما بوده است.

شیخ معاصر، در امل الآمل ۶۸/۱ می نویسد: سید حسین بن ابو الحسن موسوی عاملی جبعی، دانشوری فاضل، و فقیهی جلیل القدر، و سرآمد دانشمندان و معاصر با شهید ثانی بوده، و فرزندش سید علی، از شاگردان شهید ثانی بوده، و شهید هم، داماد سید حسین است، او از اجله سادات علما، بوده است:

مؤلف گوید: ظاهر آن است که سید حسین ابو الحسن با حسین بن حسین، که ما از او یاد کرده ایم یکی باشد. جز اینکه فرزندش استاد سید داماد نبوده، زیرا کسی که به سید داماد اجازه داده است، همانا سید علی بن ابو الحسن عاملی است، هر چند هر دو، یعنی سید حسین بن حسین، و سید حسین بن ابو الحسن یا سید علی از شهید ثانی روایت می کردند مگر اینکه بگوییم از آنجا که انتساب به جد برای اختصار بوده، هر دو عنوان متوجه به فرد واحد است.

شیخ حسین بن شهاب الدین بن حسین بن محمد بن حسین بن حیدر

کرکی عاملی حکیم

شیخ معاصر در امل الآمل ۷۴-۷۰/۱ می نویسد: شیخ حسین، عالمی فاضل و ادیبی ماهر، و شاعری منشی و از معاصران است، آثار وی بدین

ص: ۱۱۱

۱-۱) - در روضات الجنات تحقیقات دامنه داری، ذیل احوال سید حسین مجتهد ارائه شده، قابل توجه است - م.

شرح است: شرح نهج البلاغه که شرح بزرگی است و کتاب دیگر عقود الدرر فی حل ایات المطول و المختصر و حاشیه المطول و کتابی بزرگ در طب و کتابی مختصر در طب، و حاشیه تفسیر بیضاوی و رساله هایی در طب و فنون دیگر دارد. و هدایه الابرار در اصول الدین (۱) و مختصر الاغانی و کتاب الاسعاف و رساله ای در طریق عمل و دیوان شعر، و ارجوزه ای در نحو و در منطق و امثال این ها.

حکیم سروده هایی نیکو داشت، به ویژه مدایحی که درباره اهل بیت سروده به خوبی از عهده برآمده است، حکیم چندی را در اصفهان بسر برد سپس سالیانی چند، در حیدرآباد بوده و همان جا بدرود زندگی گفته است.

حکیم، دانشوری زبان آور و حاضر جواب و متکلمی حکیم و خوش فکر بود، و از نعمت حافظه و استحضار مطالب به کمال برخوردار بود، و در سال ۱۰۷۶ هجری در سن چهل و دوسالگی درگذشت. سید علی بن میرزا احمد، در کتاب سلافه العصر ۳۵۵-۳۶۷ از وی یاد کرده، و او را به اهمیت بسیار ستوده است (۲). از جمله گوید: حکیم همانند کوهی پابرجا و سر به آسمان کشیده است که در قرارگاه علم و دانش همچنان راسخ و ثابت بود، و با خط علمی خویش رقم ناشایست نادانی را نابود ساخت، آن گاه که دیدار او دست داد، وی را فردی یافتم در همه فضیلت ها بی همتا، و به

ص: ۱۱۲

۱-۱) - این کتاب که در فن درایه و حدیث و اصول بوده در این زمان به طبع رسیده است - م.
۲-۲) - سید در آغاز نام برداری از او می نویسد: شیخ حسین بن شهاب الدین حسین بن خاندان شامی کرکی عاملی پس از ستایش از او می نویسد: حکیم همواره در سفر بود و از جایی به جایی می رفت تا سال ۱۰۷۴ به حیدرآباد و بر پدر من وارد شد، و از هر جهت مورد توجه پدر من قرار گرفت، تا در روز دوشنبه یازده روز مانده از ماه صفر در سن ۶۴ سالگی در سنه ۱۰۷۶ در حیدرآباد درگذشت، سید چند چکامه ای که وی در مدح پدرش سروده است نقل کرده است.

پایه ای از علم و فضل ارتقا یافته بود، که وجود کمال قادر به اظهار بی نیازی از وی نبود، و همگان در برابر فضائل او انگشت تحیر به دندان می گزیدند و انگشت نمای علمی خاص و عام بود، از پیشینیان به بهترین طرزی همگامی کرد، و معاصران هم به فضیلت او اعتراف نموده اند، و از هیچ گونه کوششی در راه به ثمر رسانیدن مراتب علمی اظهار خستگی نمی کرد، و به احیای آنچه از دست رفته بوده می کوشیده، و با تمام نیرو به تحصیل وسائل آن ها اقدام می کرد، و سفره ادب را برای سیری گرسنگان علم و دانش گسترانیده است. پس از آنکه مراتبی بسیار از ستایشگری های او را به زبان قلم ایراد نموده، به تذکار بخشی از آثار او که پیش از این نام بردیم اشاره نموده، و به دنبال آن قصائدی چند از او را یاد کرده است. و از جمله اشعار او که سید متذکر شده شعرهایی زیر است.

و اقسام ما الفلک الجواری تلاعبت بها الصرصر النکباء فی لجه البحر

باکثر من قلبی و جیبا و شملنا جمیع و لکن خوف حادثه الدهر

به خدا سوگند ناراحتی هایی که کشتی ها در میان دریای خروشان، از وزش باد هیجان خیز نکبا (یا نکبیا، بادی است که از میان شمال و صبا می وزد) احساس می کنند بیشتر از ناراحتی طپش قلب من نبوده و این ناراحتی در هنگامی است که همه گرد یکدیگر اجتماع کرده ایم، در عین حال بیم پیش آمدهای روزگار ما را راحت نخواهد گذاشت. و از اشعار اوست:

جودی بوصل او بین فالیأس احدی الراحین

أیحل فی شرع الهوی أن تذهبی بدم الحسین

ای نفس یکی از این دو کار را به جای آور: یا مرا به وصل یارم برسان! و یا از او جدا کن، زیرا ناامیدی یکی از دو راحتی است، آیا در شریعت عشق جایز است که خون حسین را بدون مناسبتی، پایمال کنی تا بدینجا آنچه را از سلافه العصر یادداشت کرده ایم به پایان می رسد.

مؤلف امل گوید: اشعاری بسیار از حکیم عاملی به خط خود او نزد من موجود است، و این بخش از اشعار او همگی در ستایش اهل بیت طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین می باشد از جمله در قصیده ای عرضه داشته است:

فخاض امیر المؤمنین بسیفه لظاها و املاک السماء له جند

و صاح علیهم صیحه هاشمیه تکاد لهاشم الشوامخ تنهد

غمام من الاعناق تهطل بالدماء و من سیفه برق و من صوته رعد

لقد ضل من قاس الوصی بضده و ذو العرش یأبی ان یکون له ند

حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام، با شمشیر برنده خویش در میان شعله های آتش جنگ در آمد، و همان وقت فرشتگان الهی، لشکریان او بودند، و آن چنان فریاد هاشمی از دل برکشید، که نزدیک بود قله های سربه آسمان کشیده کوه ها از یکدیگر بپاشد، گردن های دشمنان مانند ابرهایی خون می باریدند، و از شمشیر او روشنی برق به چشم می آمد، و از فریاد او صدای رعد به گوش می رسید آنچه گفته شد شمه ای از عظمت بی کران علی علیه السلام بود، و هر کس وصی پیمبر اکرم را با ضدش بسنجد گمراه شده است، چه آنکه او چون خدای بزرگ یکتای بی همتاست و خدای عرش، که بر ماسوای خود مسلط است از داشتن همتایی امتناع می فرماید.

و در ضمن چکامه ای گفته است:

ص: ۱۱۴

و لعمری لا اعذل ابن صهاک اذ بدت منه ربه او بذا

هل عجت خبث البنین اذا ما خبث الامهات و الآباء

به حیاتم سوگند، پسر صهاک را دوست نمی دارم، زیرا او بود که موجبات شک و شبهه در یاوه سرایی را در میان مردم رواج داد، و جای هیچ گونه شگفتی نیست، هرگاه پدر و مادری از سرشت ناپسند برخوردار باشند، فرزندان آن ها هم از طینت خبیث، سهم بسزایی خواهند داشت.

در قصیده ای گفته است:

هل اصبحت الا بصارم حیدر جزرا تنوشهم السباع کرامها

فکأنهم اذ صال فی أوساطهم شاء تخلل بینها ضرغامها

شتران راهواری که درندگان بیابان ها آن ها را دنبال می کردند آیا به غیر از شمشیر تیز حیدر کرار، پشتیبان دیگری وجود داشت که بتواند آن ها را از شر درندگان محفوظ بدارد آری، آن ها با حمله حیدری آن چنان به این سو و آن سو می گریختند، که گویا شیر درنده ای در میان رمه گوسفند، افتاده باشد.

در چکامه ای گفته است:

رضیت لنفسی حب آل محمّد طریقه حق لم یضع من یدینها

و حب علی منقذی حین یحتوی لدی الحشر نفس لا یفادی رهینها

دوستی و ارادتمندی به آل محمّد علیهم السّلام را روش خویش قرار دادم، و بدان هم خرسندم، و به یقین می دانم هرکسی که در این راه حق، قدم بگذارد گمراه نشده است آری، دوستی علی علیه السلام است که مرا از گرفتاری رهایی می بخشد و کسی که در گرو ارادتمندی آن حضرت نباشد، در روز قیامت رهایی نخواهد داشت، از قصاید اوست:

ابا حسن هذا الذی استطیعه بمدحک و هو المنهل السائغ العذب

فکن شافعی یوم المعاد و مونسى لدی ظلمات اللحد اذ ضمنى الترب

ای ابو الحسن، این قصیده که چونان آبشخور گوارایی است چکامه ای است که در حد توانایی خویش توانسته ام در ستایش شما به عرض برسانم، بنابراین در روز قیامت در پیشگاه خدا از من شفاعت کن و در تاریکی های گور که خاک آن مرا در خود فرومی برد همراز و هم زبان من باش.

و قطعه ای از سروده های او که به خط دیگری است، در اختیار من می باشد، از این قرار است:

یطیب عیشی فی ربی طیبه یقرب ذاک القمر الزاهر

محمّد البدر الذی اشرق ال کون یباهی نوره الباهر

کونه الرحمن من نوره من قبل کون الفلک الدائر

حتی اذا أرسله للهدی کالشمس تغشی ناظر الناصر

أیّده بالمرتضی حیدر لیث الحروب الاروع الکاسر

فکان مذ کان نصیرا له بورک فی المنصور و الناصر

یجندل الابطال یوم الوغی بذی الفقار الصارم الباتر

زندگانی شادکامانه ای در جوار ماه فروزانی دارم آری محمّد همان بدر فروزنده ای است که جهان هستی را فروزان ساخت، و با نور رخشندۀ خویش بر ماسوا مباهات می کند، خدای بخشنده پیش از آنکه چرخ گردان را به وجود بیاورد، او را از نور خویش ایجاد کرد، و او را که چون خورشید تابانی بود، و دیدگان همگان را خیره می ساخت برای هدایت بندگان خود فرستاد. و حضرت او را، به بازوی توانای حیدر کرار، و شیر بیشۀ دلاوری یاری فرمود، آری علی، از آغازی که جناب او به راهنمایی مردم برخاست، در همه جا یاور او بود با برکت اند یار و یاور، در روز جنگ، دلاوران عرب را با شمشیر برنندۀ خویش، از پای درمی آورد و نابودشان می ساخت.

و در قصیده ای گفته است:

خير الانام محمّد المختار ذو المجد الاثيل

و المعجزات الباهرات الواضحات بلا شكول

ماحى الضلال بسيفه وارث علمه بعل البتول

حامى حمى الاسلام يوم الروع بالسيف الصقيل

لولاه ما نصرت رياض الحق من بعد الذبول

لولاه ما اضحى سلاما حر نيران الخليل

ان الاولى جنحوا الى طرق الضلال بلا دليل

لو فكروا فى امرهم وجدوا السلامه فى العدول

بهترین مردم حضرت محمّد است، که از میان همگان برگزیده شده، و از بزرگواری اصیلی برخوردار گردیده است. بی تردید معجزاتی آشکار دارد و هیچ یک از مراتب اعجاز او بر مردم پوشیده نبوده، علی علیه السّلام با شمشیر تیز خود گمراهی را از پای درآورد، و وارث دانش او، شوهر فاطمه زهراست، همان وارثی که با شمشیر خود، از اسلام که پناهگاه مسلمانان است پشتیبانی نمود، اگر علی نبود، بوستان حقیقت از آن پس که به دست آلودگان در حال پژمردن بود باطراوت نمی شد، اگر او نبود آتش نمرود بر حضرت خلیل الرحمن سرد و سلامت نمی گردید، صد حیف که قبلی ها بدون داشتن دلیلی به گمراهی افتادند، هرگاه اندکی دقت کرده بودند، یقین می کردند که آسودگی در پیروی از ولی مؤمنین و یعسوب الدّین علی علیه السلام بوده است.

از اندرزهای اوست:

كن قنوعا بحاضر العيش و البس من غنى النفس كل يوم غلاله

و اقصر الطرف من بروق الامانى فالامانى ادم خبز البطاله

ص: ۱۱۷

به آنچه در حال حاضر داری قناعت کن! و با استغنائی که در خود احساس می کنی لباس خرسندی را بر اندام خویش بپوشان! و به برق های آرزو توجهی مکن! که آرزوها نان خورش کاهلی می باشد.

تا بدینجا آنچه در امل الآمل ۷۴-۷۰/۱ آمده یادداشت شده است (۱).

مؤلف گوید: به ظاهر حکیم عاملی، نواده دختری سید حسین بن حیدر کرکی عاملی، معروف به سید حسین مفتی اصفهانی است، که پس از این به نام و نشان او اشاره خواهد شد.

سید رفیع الدین حسین حسینی رضوی

وی، از طرف مادر و پدر انتساب به حضرت سید الشهداء، و حضرت رضا علیه السلام داشته، و در لنگرود گیلان، می زیسته است و فاضلی عالم و فقیه، و از علمای روزگار شاه تهماسب صفوی بوده.

از آثار او رساله الحبوه للولد الاکبر من المیت را در رشت دیده ام، و از جمله رساله هایی است که مشتمل بر فوائدی ارزنده بوده است، و این رساله را به نام سلطان خان احمد، حاکم گیلان تألیف نموده، و در روز چهاردهم شوال سال ۹۹۱ هجری قمری از تألیف آن فراغت یافت.

ص: ۱۱۸

۱- ۱) - مؤلف روضات می نویسد: امل الآمل به جای آنکه از سید حسین مفتی و میر سید حسین مجتهد نام ببرد، از شیخ حسین حکیم، نام برده است، این اعتراض در صورتی است که میر سید حسین والد میرزا حبیب الله نباشد، چنانچه پیش از این گذشت و هرگاه می رسید حسین والد میرزا حبیب الله باشد در امل ذکر شده و صاحب ریاض هم به بی توجهی نسبت به او اعتراض کرده، آری صاحب روضات به سه تن حسین عاملی - مجتهد و مفتی، و والد میرزا حبیب الله - معتقد بوده است - م.

پیش از این، او را به عنوان، حسن بن متویه سندی، نام بردیم، و گمان تعدد، در او نیست.

شیخ ادیب، ابو عبد الله، حسین مؤدب قمی

او فاضلی جلیل القدر، و عالمی کامل، و خردمندی ادیب بوده، و از شیخ جعفر بن محمد بن عباس دوریستی، روایت می کرده و به طوری که از کتاب قصص الانبیاء قطب راوندی، به دست می آید، جناب قطب راوندی قدس سره از وی روایت داشته است، و من، به اثری از ابو عبد الله، دست نیافتم.

سید حسین مجتهد

پیش از این به عنوان سید مجتهد ابو عبد الله حسین بن ضیاء الدین ابو تراب حسن بن صاحب کرامات زاهره و مقامات باهره شمس الدین ابو جعفر محمد حسینی موسوی عاملی کرکی نام برده شده است.

شیخ ابو محمد حسین بن محمد بن ابی ذهابه طرابلسی

به طوری که، از سند بعضی اخبار کتاب اربعین شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست، به دست می آید: او از مشایخ ابو محمد عبد الرحمن بن احمد بن حسین حافظ، و اعظم مشهور بوده است. و خود ابو محمد، از علی بن حسین ابن محمد بن منده، از ابو سهل محمود بن عمر بن محمود عکبری، از محمد ابن عمر، از یوسف بن یعقوب، از مسلم بن ابراهیم، از هشام دستوانی، از یحیی بن ابی کثیر، از ابو سلمه، از ابو هریره، روایت می کرده است. شیخ منتجب الدین، از ابو محمد، در فهرست نام نبرده است. و به ظاهر ابو محمد، از مشایخ عامه او می باشد.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن محمد اشناسی (اشناسی) رازی عدل

او، از بزرگان مشایخ شیخ صدوق، رحمه الله بوده است و از علی بن محمد بن مهرویه قزوینی، روایت می کند، و ممکن است، نام او در کتاب های رجال (۱)، آمده باشد.

شیخ حسین بن محمد بن حسن

ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۴۲ می نویسد: نزهه الناظر و تنبيه الخاطر از آثار اوست.

شیخ معاصر، در امل الآمل ۱۰۰/۲ پس از ایراد آنچه را از معالم العلماء نقل کردیم می نویسد: کتاب مقصد الراغب فی فضائل علی بن ابی طالب علیه السلام او را دیده ام (انتهی).

و در کتاب اثبات الهداه ۳۶/۱ کتاب مقصد الراغب را به وی نسبت داده است.

مؤلف گوید: کتاب نزهه الناظر یادشده، غیر از نزهه الناظر فی الجمع بین الاشباه و النظائر می باشد، و این تفاوت به چندین وجه اثبات می شود، وجه اول: مؤلف نزهه الناظر فی الجمع بین الاشباه و النظائر شیخ نجیب الدین، یحیی بن سعید حلّی عموزاده محقق حلّی است. وجه دوم: مؤلف نزهه الناظر فی الجمع بین الاشباه به سال هایی بسیار، پس از ابن شهر آشوب می زیسته است، و می توان این گونه تفاوت را از کتاب خود شیخ

ص: ۱۲۰

۱-۱) - میرزا محمد رجالی، در منهج المقال می نویسد: ابو عبد الله، حسین بن محمد اشناسی رازی را، شیخ صدوق در یکی از سندهای عیون اخبار الرضا به کلمه عدل توصیف کرده است، و همین معنی را هم جامع الرواه متعرض است، و اضافه کرده، در تهذیب و استبصار حدیثی از وی نقل شده است - م.

نجیب الدین استفاده کرد، بنابراین چگونه ممکن است ابن شهر آشوب در معالم العلماء از وی نام برده باشد. وجه سوم: نام این دو کتاب، مخالف هم دیگر می باشد، یکی به نام نزهه الناظر و تنبیه خاطر و دیگری نزهه الناظر فی الجمع بین الاشباه و النظائر است. وجه چهارم: نزهه الناظر یحیی، در فقه، و نزهه الناظر شیخ حسین، در کلمات اولیای معصومین است. و به همین نسبت، نزهه الناظر شیخ حسین، غیر از نزهه الناظر و تنبیه خاطر است، که مشهور به مجموعه ورام بوده، و وجوه مزبور نیز، مؤید این تفاوت می باشد (۱).

در بعضی موارد کتاب حسنیه که موضوع آن امامت است و در ردیف آثار شیخ ابو الفتوح رازی آمده است. او این کتاب را، از زبان زنی به نام حسنیه تألیف کرد، و به حسین بن محمد بن حسن مذکور، نسبت داده است، به گمان من، این نسبت به صاحب نزهه الناظر، سهو است، شاید اشتباه از آنجا بوجود آمده، که نام ابو الفتوح رازی هم، حسین بن علی بن محمد بوده است.

ص: ۱۲۱

۱-۱) -چندین کتاب به نام نزهه الناظر نامیده شده است و عده ای از آن ها در مجلد ۲۴ الذریعه تذکر داده شده است از آن جمله نزهه الناظر طریحی است که نام اصلی آن نزهه خاطر و سرور الناظر بوده دیگری نزهه الناظر محمد بن سلیمان بحرانی حائری است دیگری نزهه الناظر فی الجمع بین الاشباه و النظائر یحیی بن سعید حلی است، دیگری نزهه الناظر لتفریح خاطر حسین بن علی قمی است، دیگری نزهه الناظر و تنبیه خاطر ابو یعلی محمد بن حسن بن حمزه جعفری خلیفه شیخ مفید است، دیگری نزهه الناظر و فرحه خاطر ملا- داود خطیب کعبی است دیگری نزهه الناظر مترجم حاضر ما است که مؤلف الذریعه او را به نام حسین بن محمد بن حسن حلوانی شاگرد ابو یعلی جعفری خلیفه شیخ مفید است. این کتاب که راجع به کلمات معصومین است در این زمان به طبع رسیده است و نیز چند کتاب را به نام نزهه الناظرین به ترتیب به نام محمد اسلم منعمی کشمیری و سید اسماعیل و عبد الله بن عباس بحرانی و احمد بن سلیمان مقابی یاد کرده است و نیز در کشف الظنون چند کتاب را به نام نزهه الناظر به ترتیب از عماد الدین موسی و ابو العباس احمد معروف به ابن عطار و محمد بن محمد صوفی و ابو شجاع زایر اصفهانی و فخر الدین علی ترکی و نجم الدین بن لبودی و ابن عابده و شیخ تقی الدین و مرعی ازهری نام برده است-م.

استاد استناد ما،(ایده الله تعالی)در آغاز بحار ۲۳/۱ می نویسد: کتاب مقصد الراغب الطالب فی فضائل علی بن ابی طالب از شیخ حسین بن محمد ابن حسن است، و روزگار او، نزدیک به روزگار شیخ صدوق بوده، و اخباری بسیار را، از ابراهیم بن علی بن ابراهیم بن هاشم، نقل کرده است.

و در فصل دوم از بحار ۴۳/۱ گوید: کتاب المقصد مشتمل بر اخبار بی سابقه، و احکام کمیاب بوده است. و ما بعضی از آن ها را، به منظور تأیید و تأکید، نقل می کنیم.

مؤلف گوید: از اینکه، ابن شهر آشوب، در معالم العلماء از وی نام برده و به یادآوری برخی، از آثارش پرداخته است، دلیل بر آن است که، به وی خوش گمان بوده و به او اعتماد داشته است (۱).

پس مؤلف گوید: حسین بن محمد از پدرش محمد، از محمد بن عبد الباقي معروف به ابن البطی، از علی بن محمد انباری، از جعفر بن مالک ابن عبد الله بن یونس، از مفضل بن عمر، از امام صادق علیه السلام روایت می کرده است.

مؤلف گوید: نسخه ای، از کتاب نزه الناظر شیخ حسین را، در مشهد مقدس رضوی، دیده ام، و نسخه ای از آن نیز، در نزد ما موجود می باشد، و در پایان آن، به نام مؤلف، به همان طرز که ما ایراد کردیم اشاره شده است.

ص: ۱۲۲

۱- ۱) - در نسخه معالم العلماء که حاضر دارم، فقط از نزه الناظر و تنبیه خاطر او، نام می برد، پیش از این از الذریعه نقل کردیم، کتاب مزبور را، به شیخ حسین بن محمد حلوانی نسبت داده، از معالم العلماء به دست می آید حلوانی غیر از شیخ حسین مترجم حاضر است، در معالم او را به صفت رئیس ابو عبد الله، حسین بن محمد حلوانی ستوده، و کتاب های السقیفه، و الدار و الجمل و صفین و مثالب الادعیه را از آثار او شمرد و پیش از این هم، در این کتاب به نام حلوانی اشاره شده است -م.

نزهه الناظر کتابی مختصر، و مشتمل بر کلمات قصار رسول اکرم و ائمه طاهرين صلوات الله عليهم اجمعين می باشد، و از فوائدی ارزنده، برخوردار است. و از لابلای آن، به دست می آید، که روزگار او پس از سید رضی بوده؛ زیرا از نهج البلاغه سید رضی، مطالبی را نقل می کند، و در بعضی از مواضع آن، که به یادآوری کلمات شریفه حضرت بقیه الله علیه السلام می رسد، می نویسد:

خبر داد مرا، شیخ ابو القاسم، علی بن محمد بن محمد مفید رضی الله عنه گفت حدیث کرد ما را، ابو محمد هارون بن موسی تلعبری رحمه الله گفت حدیث کرد مرا، ابو علی محمد بن همام، گفت حدیث کرد ما را، جعفر بن عبد الله، گفت حدیث کرد مرا، ابو نعیم محمد بن احمد انصاری، گفت: در مجاور (مستجار) حاضر بودم تا آخر حدیث.

و در یکی از مواضع آن، سخنی را، از محمد بن حسن جعفری نقل کرده است، و در مکان دیگر، چنین آمده است: سیراوی گوید: به مفید جرجرایی گفتم، از حضرت صادق علیه السلام روایت شده فرمود: الحزم سوء الظن تا آخر.

و در مکانی دیگر، چنین آمده است: تفسیر شریف ابو یعلی، محمد بن حسن جعفری طالبی، لذلك الجواب و بالله التوفیق: اما الغرض فهو المعرفة بالله... تا آخر، و به حق، باید گفت شریف ابو یعلی.

محمد بن حسن جعفری طالبی، همان محمد بن حسن جعفری پیش یادشده است.

و در آخر آن کتاب می نویسد: آنچه نظر ما بود در این کتاب ایراد کردیم تبصره ای، برای نوآموزان، و تذکاری، برای دانش پژوهان است. این کتاب، مطالعه کنندگان را، از کتاب ابن مقفع، و علی بن عبیده ریحانی، و سهل بن هارون، و دیگران بی نیاز می سازد و کسی که، کتاب ها و رساله های ریحانی

را مورد مطالعه قرار بدهد خواهد فهمید که همگی مطالب و کلمات مندرج در آن، از خطبه ها، و نامه ها، و اندرزها، و کلمات حکمت آمیز و آداب سلوک اهل بیت علیهم السّلام از آن نقل شده است، و هرگاه این فاضل، فرمایش هر امامی را، به شخص شیخ آن و الاتبار نسبت داده بود، بهتر به پاداشش می رسید و نام او، با تألیف آن کتاب، پایدارتر می ماند، انتهی.

فقیه حسین بن محمد ریحانی

وی، مجاور حرمین شریفین مکه و مدینه بود، منتجب الدّین در فهرست گوید: او از صلحا بوده است.

فقیه، حسین بن محمد زینوآبادی

منتجب الدّین، در فهرست گوید: وی واعظی صالح بوده است.

مولی شمس الدّین، حسین بن محمد شیرازی

شمس الدّین، از دانشورانی است، که نزدیک به روزگار ما می زیسته، و بلکه در روزگار ما در گذشته است، و در مکه، سکونت داشته است.

برخی از آثار و مجموعه های او را، در اصفهان نزد فاضل هندی دیده ام، و عده ای از فضلا به خط خود، در مجموعه او، مطالبی ارزنده نگاشته اند، و در آن یادداشت ها او را ستوده اند. از جمله، خط استاد فاضل سبزواری-در سالی که مجاور مکه مکرمه بوده-در شرح حدیث بَرِّ الوالدین، که در کافی روایت شده، مرقوم فرموده اند: مقصود امام علیه السّلام، از آن حدیث، کاملاً معلوم نیست، و در پایان آن حدیث این کلمات را نوشته است: «کتب هذه الکلمات فی شرح هذا الحدیث الشریف...»

مؤلف فقیر به (عفو الله..) محمّد باقر بن محمّد مؤمن شریف سبزواری، بنا به درخواست فاضل کامل، و عالم عامل، پرهیزکار پاکیزه دامن تیز اندیشه،

که با همت عالی که داشته به بالاترین مراتب فضیلت نایل آمده، و با کوشش تام و تمامی که داشته، در کامل کردن نفس، و تکمیل خوی های پسندیده کوشیده، مولانا شمس الدین حسین شیرازی، که خدا او را، به آخرین درجات ترقی، نایل بسازد، و از بهترین مراتب کمال، برخوردار گرداند، و این مطالب را بدان منظور نگاشتم، تا یادآور ایام جدایی، و دوری از خویش و تبار باشد، امیدم به خدا و توکلم به اوست، و تاریخ آن در ماه شوال، سال ۱۰۶۲ هجری در محل طائف بوده است».

شیخ حسین بن محمد بن طحال

شیخ امین ابو عبد الله حسین بن احمد بن محمد بن علی بن طحال مقدادی در نجف اشرف مجاور بود. محمد بن جعفر مشهدی، در کتاب مزار کبیر می نویسد: شیخ حسین، از شیخ هبه الله بن نما روایت می کرده است، و هبه الله، از سید هبه الله بن ناصر بن حسین بن نصر، روایت داشته، بنابراین شیخ حسین، در درجه ابو علی فرزند شیخ طوسی بوده است.

و نیز پیشتر، از شیخ ابو عبد الله، حسین بن احمد بن طحال مقدادی، که مجاور در نجف اشرف بود یاد کردیم، و ممکن است یکی از این دو، منسوب به جد بوده باشد،

مذهب الدین، حسین بن محمد بن عبد الله بن رده نیلی

وی از بزرگان اصحاب ما بوده است، در پایان نسخه ای کهن، از کتاب نزه الناظر فی الجمع بین الاشباه و النظائر چنان یافتیم، که این کتاب، تألیف شیخ فقیه عالم عامل، مذهب الدین، حسین بن محمد بن عبد الله قدس سره است، و تاریخ نوشتن آن نسخه ۶۷۴ هجری قمری بوده است، و پیش از این، در شرح حال شیخ مذهب الدین، حسین بن رده، نوشتیم، کتاب نزه الناظر از

آثار اوست، و یکی بودن این دو تن - با نظریه ای که ممکن است، درباره آنان اراده داشت - خالی از احتمال نبوده است، و به زودی در شرح حال شیخ نجیب الدین، یحیی بن سعید، پسر عموی محقق حلی خواهد آمد که نزهه الناظر منسوب به او باشد، و تحقیقات لازم، در آنجا ارائه خواهد شد.

شیخ اجل، حسین بن محمد بن علی صیرفی

وی، از اکابر مشایخ قاضی ابو الفتح کراچکی است، کراچکی، در کنز الفوائد گوید: حسین صیرفی، از محمد بن عمر حجابی، روایت می کرده است، بنابراین حسین صیرفی، در درجه شیخ مفید است.

ابو عبد الله، حسین بن محمد بن عبد الوهاب بغدادی

وی از بزرگان مشایخ سید ضیاء الدین ابو الرضا، فضل الله راوندی است، راوندی، در بخشی از تعلیقاتش که بر الغرر و الدرر سید مرتضی قدس سره دارد، نوشته است: بغدادی، از رئیس ابو الجوائز، حسن بن علی بن محمد بن باری (بارقی) واسطی روایت می کرده است، به ظاهر ابو عبد الله حسین بغدادی، و رئیس ابو الجوائز حسن واسطی، هر دو تن از اصحاب ما بوده اند، زیرا راوندی، در شرح حال ایشان رحمهما الله به کار برده است.

پس ملاحظه شد، ممکن است، از کلمه (باری) پاره ای از حروف آن، ساقط شده باشد، (یعنی بارقی) بوده باشد.

شیخ ابو المحاسن، حسین بن حسن جرجانی (گرگانی)

وی فاضلی دانشور، و مفسری معروف، و از دانشمندان مشهور شیعه است، و از تألیفات او تفسیر جلاء الاذهان و جلاء الاحزان که تفسیری بزرگ، و به پارسی است، که از فوائدی ارزنده، برخوردار است، و اخبار ائمه طاهرین، و روایات امامیه را در آن، به کار برده است، و من نسخه ای از

آن را در استرآباد و نسخه ای دیگر، در تبریز، و دیگری را در رشت، چهارمین نسخه را، آن را در آمل دیده ام، و ممکن است، تفسیر جلاء الاذهان همان تفسیر گازر باشد، و من از روزگار مؤلف، اطلاعی ندارم (۱).

شیخ الرئيس ابو عبد الله حسين بن شيخ ابو القاسم، حسن بن حسين بن

علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی

او نواده برادر شیخ صدوق رحمه الله است.

وی، از بزرگ ترین فقها، و دانشوران امامیه است. او و برادرش، شیخ ابو جعفر محمد بن شیخ ابو القاسم حسن، و پدرشان شیخ ابو القاسم حسن، و

ص: ۱۲۷

۱- ۱) - در الذریعه ج ۵ [۱] می نویسد: تفسیر جلاء الاذهان از آثار ابو المحاسن، حسین بن حسن بن حسن جرجانی است، و مطالب ریاض [۲] را که ترجمه کردیم متذکر شده، و اضافه می کند مجلدی از آن را که به عنوان مجلد سوم نام برده شده، و تاریخ کتابت آن ۹۹۶ هجری بوده دیده ام، و در آن آمده، این تفسیر که به نام گازر شهرت یافته، مؤلف آن، ابو المحاسن، حسین بن علی جرجانی است، و تمام آن تفسیر، که در دو مجلد تدوین شده، و تاریخ کتابت آن ۹۷۲ هجری بوده در کتابخانه آستانه مقدسه رضویه موجود است، در مجلد چهارم الذریعه، می نویسد: تفسیر گازر، همان تفسیر جلاء الاذهان است، که از آثار ابو المحاسن جرجانی بوده، و تفسیر دیگری که به پارسی بوده، و در کتابخانه آستانه رضویه موجود است، مؤلف فهرست آن کتابخانه آن را، تألیف سید معروف به گازر دانسته، لیکن مجرد احتمالی بیش نبوده، زیرا سیدی که در فن تفسیر، استاد ملا ابو الحسن زواری است، همانا سید غیاث الدین جمشید مفسر زواری است، و مؤلف تفسیر جلاء الاذهان نمی باشد، تا آنجا که می نویسد: تفسیر گازر، یکی از تفاسیر اصحاب ما به شمار است، و مؤلف تفسیر گازر، غیر از شیخ تاج الدین گازی است که از فقهاء اواخر قرن ششم و از مردم سبزوار بوده است، در ریحانه ج ۱ [۳] می نویسد: گازر یا سید گازر، لقب شیخ ابو المحاسن است، و اضافه می کند، از ریاض [۴] نقل شده، ابو المحاسن جرجانی، از اکابر علمای امامیه و معاصر علامه حلی بوده، و کتاب تکمله السعادات فی کیفیه العبادات المسنونات و به پارسی نوشته شده، که او در سال ۷۲۲ هجری از تألیف آن فارغ شده، انتهی آنچه در این محل مشاهده می شود، و مؤلف ریاض، [۵] از کتاب تکمله نام نبرده است، و از روزگار او اظهار بی اطلاعی کرده، تفسیر گازر، در روزگار ما با مقدمه فاضلانیه ای به قلم مرحوم مغفور استاد حاج سید جلال الدین محدث ارموی رحمه الله و به همت والای ایشان در ده مجلد به طبع رسیده است - م.

بزرگ ترین فرزندان شیخ رئیس ابو عبد الله حسین، مترجم حاضر، و نوادگان او، تا روزگار شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست همگی از فاضل دانشوران اصحاب امامیه بوده، و مهمترین ایشان، شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست است که نواده نزدیک به شیخ ابو عبد الله حسین است.

پس از این، در شرح حال شیخ حسین بن حسن بن محمد بن موسی بن بابویه، خواهد آمد که او، از دایی اش علی بن حسین بن بابویه، روایت می کند. بنابراین توهم یکی بودن این دو تن، درست نخواهد بود، زیرا از نظر طبقه با یکدیگر اختلاف دارند، و تحقیقات لازم را، ارائه خواهیم داد.

ابن طاوس، در جمال الاسبوع گوید: شیخ حسین بن حسن بن بابویه، از ماجیلویه، از برقی روایت می کرده است، لذا این شخصیت، با کسی که در آینده به شرح آن پرداخته می شود، یکی خواهد بود.

شیخ منتجب الدین، در فهرست گوید: حسین بن حسن بن حسین بن بابویه، فقیهی صالح بوده است.

صهرشتی در اواخر قبس المصباح به دنبال حدیث حقوق، از کتاب من لا یحضره الفقیه صدوق، چنین نوشته است: سال ۴۴۰ هجری قمری، حدیث مذکور را، نزد برادرزاده شیخ صدوق، شیخ رئیس ابو عبد الله، حسین بن حسن بن بابویه، در ری قرائت کرده ام.

و نیز در همان کتاب می نویسد: سال ۴۴۰ هجری، از شیخ ابو عبد الله حسین بن حسن بن بابویه در شهر ری شنیدم که از عمویش، ابو جعفر محمد بن علی بن بابویه روایت می کرده است.

مؤلف گوید: از ظاهر کلام صاحب قبس به دست می آید که مراد از هر دو شیخ- شیخ رئیس ابو عبد الله، و شیخ ابو عبد الله- مترجم حاضر باشد،

تنها اشکالی که احتمال می رود آن است که شیخ منتجب الدین، او را به عنوان جد خویش، معرفی نکرده است، زیرا او در ترجمه ای دیگر، از اجدادش به غیر از شخص واحدی، تصریح نموده و بنابراین، ابو عبد الله، نواده برادر شیخ صدوق، و جد اعلای شیخ منتجب الدین یاد شده است.

مؤلف گوید: در باب میم، در شرح حال شیخ ابو جعفر، محمد بن حسن ابن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، متذکر خواهیم شد، و شاید شرح حال پدرش، ابو القاسم حسن بن حسین را هم، ذکر کرده باشم.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن حسن بن حسین مؤدب فقیه

مؤدب، در روزگار سید رضی، و سید مرتضی می زیسته، و از ظاهر پیدا است که از اکابر علما بوده است. نسخه ای از نهج البلاغه به خط مؤدب که تاریخ نوشتن آن، ۴۹۹ هجری قمری می باشد، در نزد ما موجود است، و این نسخه، نزدیک به وفات سید رضی نوشته شده، و با نسخه ای که در حضور سید رضی قرائت شده تطبیق گردیده است.

پس از این، در آخر نصف اول، از نهج البلاغه، به خطی کهن، چنین یافتیم «قرأ علی هذا الجزء شیخی الفقیه ابن جزء را شیخ فقیه اصلح ابو عبد الله، حسین (رعاه الله) بر من قرائت کرد و نویسنده خود را به نام محمد بن علی ابن احمد بن.. معرفی کرده، و تاریخ آن ماه جمادی الآخره، ۴۹۹ هجری قمری بوده و چنین دعایی درباره او نموده، (عظم الله یمنها بمنه).

مؤلف گوید: مراد نویسنده از شیخ- ابو عبد الله حسین- همانا، ابو عبد الله مؤدب است و در روزگار پیشین چنین معمول بوده است که شیخ اجازه کتابی را که مورد اجازه قرار می داده بر شاگردش قرائت می کرده است و

این روش را از میان طرق روایت، بهتر از طرق دیگر آن، می دانسته است، به همین مناسبت گوید: «قرأ علی هذا الجزء شیخی الفقیه...».

سید زاهد ابو عبد الله، حسین بن حسن بن زید بن محمد حسینی

جرجانی فصی

محمد بن ابو القاسم طبری، در بشاره المصطفی گوید: وی، از مشایخ شیخ ابو محمد، حسن بن حسین بن حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی بوده است، و خود او، از پدرش حسن، از جدش زید، از ابو طیب حسن بن احمد سیعی روایت می کرده است، بنابراین، هم درجه شیخ طوسی بوده است.

قاضی سدید الدین حسین بن حیدر بن ابراهیم

منتجب الدین، در فهرست او را به عنوان فاضل یاد کرده است.

سید حسین بن سید حیدر حسینی کرکی عاملی اصفهانی

وی، فاضلی عالم و خردمند و معروف به سید حسین مفتی بوده است، سید، مفتی اصفهان، و از مشایخ سید داماد بوده است، و من نسخه ای، از رساله جمعه، شهید ثانی رحمه الله را دیدم که سید به خط شریف خود اجازه ای برای سید داماد در آن نوشته بود و شیخ معاصر در امل الآمل از وی نام برده است و نسخه ای کهن از کتاب تلخیص الخلاف شیخ طوسی، که سید مالک آن بوده است دیدم و خط شریفش را بر آن مشاهده کردم او آن کتاب را نزد شیخ محمد، سبط شهید ثانی قرائت کرده است سید، مراتب قرائت را، از شیخ محمد نواده شهید ثانی قدس سره استفاده کرده است.

نسخه ای از تهذیب الحدیث را، مطالعه کردم، که سید آن را بر نواده شهید قرائت کرده بود، و سبط شهید در آن نسخه، اجازه روایت، به او داده، و در

ص: ۱۳۰

آن اجازه از وی کمال بزرگداشت را، به عمل آورده است. و تاریخ آن اجازه، در مکه مکرمه سال ۱۰۲۹ هجری قمری بوده است، بنابراین، نمی توان سید حسین مفتی را از مشایخ سید داماد دانست، و ممکن است، دو تن از علما، بدین نام و نشان بوده اند.

و از تألیفات او رساله فی الصلاه را، دیده ام که تاریخ نگاشتن آن ۹۸۱ هجری قمری است. نسخه ای از کتاب مراسم سلار در نزد ما، موجود است، که آغاز آن، به خط این سید نوشته شده، و بر پشت آن، اسم شریف خویش را، به خط خود ضبط کرده است، و سید مالک آن بوده است، و خط خوب، و متوسطی داشته است، و همچنین نسخه ای - به نام انجاز از قطب راوندی متوفی ۵۷۳ هجری قمری، در شرح کتاب ایجاز شیخ طوسی، که در فرائض است، نزد ما موجود می باشد، و مالک این نسخه نیز، سید بوده است و خط شریف او در پشت آن کتاب دیده می شود.

استاد استناد، در آغاز اربعینش می نویسد، عده ای از افاضل کرام، از جمله پدر علامم - که خدا همگیشان را با ائمه انام محشور فرماید - از سید حسیب، نسیب فاضل، سید حسین بن سید حیدر حسینی کرکی، مفتی اصفهان، (طاب ثراه)، از شیخ نجیب الدین (۱) بن محمد بن مکی بن عیسی بن

ص: ۱۳۱

۱- ۱) - مرادش از نجیب الدین، علی بن محمد بن مکی عاملی جیبی است، که از علما و فضلا و سرایندگان اوائل قرن یازدهم هجری، و از شاگردان صاحب معالم و صاحب مدارک و شیخ بهایی بوده، و از پدرش و دیگر از مشایخش روایت می کرده، و آثار چندی از قبیل شرح اثنی عشریه صاحب معالم دارد، و اشعاری از او در امل الآمل نقل شده، و نقل روایت سید حسین از وی در فوائد، و اجازات سید حسین در مجلد اجازات بحار آمده، صورت اجازه نجیب الدین، که، به وی داده و از او به تمام معنی بزرگداشت نموده، و تاریخ آن ۱۸ محرم سال ۱۰۱۰ هجری بوده در مجلد اجازات بحار آمده از اشعار اوست: یا امیر المؤمنین المرتضی لی ازل ارغب فی ان امدحک

حسن عاملی، از پدرش، از جدش، از شیخ ابراهیم میسی از پدرش شیخ علی بن عبد العالی مرا خیر دادند، انتهی.

و به طوری که استاد در اربعین می نویسد: سید حسین مفتی، از شیخ نور الدین، محمد بن حبیب الله هم، روایت می کرده است (۱).

مؤلف گوید: جای آن نیست که سید حسین مفتی را با سید حسین مجتهد قدس سره والد میرزا حبیب الله صدر، یکی دانست هر چند هر دو تن معاصر یکدیگر بوده اند (۲).

و پیش از این شرح حال نواده اش، سید حسین بن شهاب الدین بن حسین ابن محمد بن حسین بن حیدر عاملی کرکی را متذکر شدیم (۳).

حسین بن خالویه نحوی

پیش از این، او را به نام شیخ ابو عبد الله، حسین بن احمد بن خالویه، نحوی، امامی، همدانی، حلبی، یاد کردیم.

شیخ حسین بن خزیمه

وی، از علمای امامیه بوده، و ظاهر آن است که، در عصر شیخ طوسی یا نزدیک به زمان، او می زیسته است.

ص: ۱۳۲

۱-۱) - سید، در ضمن فائده ای که در مجلد، اجازات بحار آمده می نویسد: شیخ نور الدین محمد ابن حبیب الله نسابه، از جمعی از علما، از جمله شیخ عبد العالی، و سید سند امیر محمد مهدی از پدرش، از شیخ محمد بن جمهور روایت می کرده، و در فائده دیگر می نویسد، اروی، عن الشیخ نور الدین محمد ابن حبیب الله، عن السید محمد مهدی، عن والده السید محسن الرضوی المشهدی، عن ابن ابی جمهور الاحساوی.

۲-۲) - تحقیقات لازم ذیل احوال سید حسین مفتی، در روضات الجنات آورده شده است.

۳-۳) - پیش از این شرح حال او را به عنوان شیخ حسین حکیم یاد کرده است-م.

کتابی، در احوال ائمه طاهرین علیهم السّلام تألیف کرده است، و این طاوس در اقبال از آن نقل نموده، و در یکی از مواضع آن کتاب، نقل کرده که وی کتابی به نام الموالمید داشته، و نام او را در عدد اسامی علمای اصحاب آورده است. و می توان چگونگی حال او را، از کتاب های رجال، و امثال آن، به دست آورد.

ابو علی، حسین بن خشرم ملقب به سدید الدّین

(۱)

وی، فاضلی جلیل القدر بوده و سید جمال الدّین احمد بن موسی بن طاوس، مؤلف فرحه الغری تمام کتب اصحاب ما را از پیشینیان و مرویات ایشان، از وی روایت می کنند، و شیخ معاصر در امل ۹۲/۲ او را بدین عنوان معرفی کرده است.

سید حسین بن سید حیدر بن علی بن حیدر بن قمر حسینی کرکی

عاملی

معظم له، معروف به سید حسین، مفتی اصفهان است اسم هایی را که در نسب او یاد کردیم، مطابق با مراتب نسبی اوست که خود وی به خط شریفش، در یکی از مواضع کتاب تهذیب شیخ ایراد کرده است.

مفتی، از شاگردان شیخ محمّد، نواده شهید ثانی بوده، و شیخ به خط خود اجازه ای به او داده است، در اجازه شیخ محمّد، و همچنین خط خودش در کتاب تهذیب، به عنوان سید حسین بن مرحوم سید حیدر عاملی کرکی، نوشته شده است. و سید حسین مفتی غیر از امیر سید حسین مجتهد است.

ص: ۱۳۳

۱-۱) -در پاورقی می نویسد: اعیان الشیعه ۲۰/۲۶. [۱] وی را به طائی معرفی کرده است، و گوید: زین الدّین الرهمی، در پنجم شعبان سال ۶۰۰ هجری قمری به وی اجازه داده است-م.

وی از فضلالی جلیل القدر، و از متأخران علما است، در حیدرآباد هند، می زیست و همان جا درگذشت، و از تألیفات او کتاب ذخیره الجنه فی اعمال السنه و الادعیه و الآداب را دیده ام، این کتاب را، امیر حسین، به زبان پارسی برای سلطان ابراهیم قطب شاه، پادشاه شیعه حیدرآباد هند، تألیف کرده است (۱).

مذهب الدین حسین بن رده

از فقها و فضلالی عصر خود بوده است.

شیخ معاصر، در امل الآمل ۹۲/۲ می نویسد: ابن رده، عالمی محقق، و جلیل القدر است، آثاری دارد، و علامه حلی، به توسط پدرش سدید الدین از او روایت می کرد و خود او از حسن بن فضل بن حسن طبرسی و دیگران، روایت می کرده است. و پیش از این هم، به نام ابن احمد بن رده، یادآوری شده است.

مؤلف گوید: از ظاهر مطالب امل استفاده می شود، حسین بن رده، با ابن احمد یکی باشد، زیرا انتساب به جد، در احوال اعلام، شایع و همگانی است، و حال آنکه این اتحاد، از نظر قرآنی که در اختیار است درست نیست، زیرا حسین بن احمد کسی است که شهید اول، به توسط محمد بن جعفر مشهدی، از وی روایت می کند، پس چگونه ممکن است که علامه

ص: ۱۳۴

۱-۱) - امیر حسین صدر جهان، از ملا محمود بن محمد لاهیجانی شاگرد شهید ثانی روایت می کرده، و صورت اجازه او، که تاریخ آن روز، جمعه ۲۲ شوال سال ۹۷۴ هجری بوده در مجلد اجازات بحار آمده، در این اجازه ملا محمود، از وی کمال بزرگداشت را داشته، و او را به فضیلت و کمال و جامع عمل و دیگر از صفات ستوده است - م.

حلی به توسط پدرش، از وی روایت کرده باشد، بلکه خود او، در طبقه علامه حلی بوده، نه آنکه ابن رده، شیخ پدر علامه باشد، گذشته از این به نوشته مؤلف امل ابن رده، از فرزند صاحب مجمع البیان روایت می کرده آری ممکن است، حسین بن رده، جد حسین بن احمد رده بوده باشد.

و به زودی در نام برداری، از شیخ نصیر الدین عبد الله بن حمزه بن عبد الله ابن حمزه بن حسن بن علی بن نصیر الدین طوسی، خواهد آمد که شیخ حسین بن رده، از وی روایت می کند.

با توجه به آنچه نوشتیم، ابن ابی جمهور، در اوایل غوالی اللالی می نویسد: پدر علامه، از حسین بن رده روایت می کرد، و خود او از حسن ابن ابو علی فضل بن حسن طبرسی، از پدرش ابو علی روایت می کرده است.

از کتاب فرائد السمطین فی فضائل المرتضی و البتول و السبطين تألیف حموینی که از علمای عامه، و معاصر با علامه حلی بوده، به دست می آید که حموینی، از شیخ سدید الدین پدر علامه، از شیخ امام فقیه فاضل مذهب الدین ابو عبد الله، حسین بن ابو الفرج بن رده نیلی، از شیخ محمد بن حسین بن علی بن عبد الصمد تمیمی، از دو جدش، از پدرشان علی، و از ابو علی فرزند شیخ طوسی، و هر دو تن، از ابو جعفر طوسی روایت کرده است، که ابو العباس گفت: محمد بن احمد بن حسن قطوانی... ما را خبر داد.

و از موضع دیگر کتاب حموینی، استفاده می شود شیخ مذهب الدین حسین بن ابو الفرج بن رده نیلی، از محمد بن حسین بن علی بن محمد بن عبد الصمد، از پدرش، از جدش محمد، از پدرش، از جمعی از اعلام، از صدوق روایت کرده است.

و در موضعی دیگر، از فرائد در ذیل سند اعلام الوری طبرسی می نویسد:

سدید الدین یوسف بن علی بن مطهر حلی، در ضمن نامه ای که به خط خودش برای من نوشت، که شیخ فقیه فاضل، شهاب الدین ابو عبد الله، حسین ابن ابو الفرج بن رده نیلی - خبر داده است او را - از شیخ حسن بن علی طبرسی، با اجازه ای که از پدرش داشته همگی، روایات و تصانیفش را روایت می کرده است.

مؤلف گوید: با توجه به اختلافی که در نسب ابن رده موجود است، می توان گفت در صورتی که اختلافی هم در نسب باشد، به طوری که مکرر گفتیم، زیانی نخواهد داشت و کار سهل است.

جای شگفتی است که ابن رده، با همه عظمتی که دارد، و تألیفات و روات بسیارش کتابی از او مشهور نشده است، جز اینکه در پشت نسخه ای کهن، از کتاب نزهه الناظر فی الجمع بین الاشباه و النظائر که به قرائت برخی از افاضل هم رسیده برد، چنان یافتیم که این کتاب، از آثار شیخ فقیه، عالم عامل مذهب الدین، حسین بن محمد بن عبد الله قدس سره است، و تاریخ نگاشتن آن ۶۷۴ هجری قمری بوده، و ممکن است مراد این مذهب الدین، یا مذهب الدین دیگری باشد، زیرا در آن نسخه نام جدش، رده ذکر نشده است با این که مشهور آن است که نزهه الناظر از تألیفات شیخ نجیب الدین یحیی ابن سعید پسر عموی محقق است، و پس از این، در پایان بخش اول این کتاب، در شرح حال یحیی به حقیقت مطلب اشاره خواهد شد.

شیخ فقیه، حسین بن رطبه سوراوی

پس از این به عنوان، شیخ فقیه جلیل ابو عبد الله، حسین بن هبه الله بن حسین بن رطبه سوراوی، خواهد آمد که وی از اجله طائفه امامیه، و فقهای

ایشان است، و از ابو علی فرزند شیخ طوسی رحمه الله روایت می کند، و گروهی از اعلام و محدثان، از قبیل عربی بن مسافر عبادی، استاد ابن ادریس و شیخ ابراهیم صنعانی، و محمد بن ابو البرکات، و سید موسی بن طاوس پدر رضی الدین علی، مؤلف اقبال از وی روایت می کرده اند.

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۳/۲ می نویسد: سوراوی، از فضلا بوده، و از ابو علی طوسی، روایت می کند و خواهد آمد که ابن هبه الله بن رطبه، همان مترجم حاضر است.

مؤلف گوید: آری، ابن هبه الله آینده، همان شیخ جمال الدین حسین بن هبه الله بن رطبه سوراوی است و حقیقت آن است که هر دو نام متوجه به شخص واحد است، زیرا هر دو تن از نظر طبقه یکی هستند، و منسوب به جد هم، از امور شایع است.

گاهی احتمال داده می شود که شیخ حسین بن رطبه سوراوی، با شیخ حسین بن احمد سوراوی یکی باشد، و با توجه به مطالبی که پیش از این، درباره او نوشتیم، نمی توان صحت این احتمال را پذیرفت از طرف دیگر به حق باید گفت مترجم حاضر، یا شیخ جمال الدین ابو عبد الله، حسن بن هبه الله بن رطبه یکی است، بنابراین، اشتباهی که احساس می شود از ناحیه بعضی از ناسخان بوده که لفظ حسن یا حسین را به یکدیگر مشتبه ساخته اند و یا احتمال دارد صاحبان این دو نام، برادر بوده اند، بنابراین اتحاد بی معنی است، و دو شخص متفرق اند.

و نیز مؤلف گوید: از سند حدیثی که به خط شهید اول بوده و شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی، آن را در اجازه ای که به سید بن شدقم داده

استفاده می شود که سید ابو الحسن، علی بن عریض حسینی، از حسین بن رطبه، و او از ابو علی مفید، فرزند شیخ طوسی روایت می کرده است.

شیخ رضی الدین، حسین مشهور به ابن راشد قطیفی

وی، عالمی فاضل و فقیهی جلیل القدر بود، و از عده ای بسیار، از مشایخ بزرگ مانند ابن فهد حلی، روایت می کند. ابن جمهور احسائی، در آغاز غوالی اللآلی گوید: رضی الدین، از شیخ ابن فهد، روایت می نمود و شیخ کرم الدین یوسف مشهور به ابن ابی قطیفی (۱)، از وی روایت می کرده است، و او را چنین ستوده است:

الشیخ العلامة، و البحر القمقام، رضی الدین حسین، مشهور به ابن راشد قطیفی...

شیخ ابو عبد الله، حسین بن سفیان بزوفری

بزوفری، از مشایخ مفید، و غضائری، و ابن عبدون و امثال ایشان است، او از حمید بن زیاد، روایت می کند و یکی از علمای معروف به بزوفری است، و لیکن من شرح حال او را، در کتاب های رجال ندیده ام، آری نام و نشان او را به طوری که نقل کردم، از آخر استبصار شیخ طوسی آورده ام (۲).

ص: ۱۳۸

۱-۱) - در انوار البدرین می نویسد: ظهیر الدین شیخ یوسف بن ابی، (به ضم الف و سکون یا) قطیفی، از محققان و کاملان دانشوران بوده، از سید اعرجی، که از مشایخ شهید اول است، و از رضی الدین حسین بن راشد روایت می کرده، و از مردم رشای قطیف به شمار است، و از آثار او وفات رسول الله، و رساله در نیات و عقود است، و سال وفاتش معلوم نیست، و ظاهر آن است که از علمای قرن هفتم هجری بوده باشد - م.

۲-۲) - شیخ طوسی، در آخر استبصار ذیل سند کتاب می نویسد: ابو عبد الله، حسین بن علی بن سفیان بزوفری، از حمید بن زیاد روایت می کرده است، و در رجال در باب من لم یرو عن الائمة می نویسد: کتاب های او را، در فهرست یاد کرده ایم، تلعبیری، شیخ مفید، حسین غضائری و ابن عبدون از وی روایت کرده اند، لیکن در فهرست نامی از او نبرده است، نجاشی می نویسد: ابو عبد الله، حسین بن علی بن سفیان بن خالد بن سفیان، از ثقات

حکیم کمال الدین حسین شیرازی

مؤلف عالم آرا می نویسد: وی، طبیعی دانشمند و ماهر و فاضلی نیکوخوی بود و در روزگار شاه تهماسب صفوی، شهرتی بسزا داشت.

حکیم، در آغاز کارش طبیب مخصوص مرتضی اعظم، شاه نعمه الله یزدی بود و در نزد او از اهمیت ویژه ای، برخوردار بود، و پس از درگذشت او، در ردیف طبیبان تهماسب، قرار گرفت. و از آنجا که به وسعت مشرب معروف و ضمناً متهم به باده گساری بود، مورد بی مهری تهماسب قرار گرفت، و تا روزگار، سلطان محمد خدابنده به همان حال باقی بود. و در دوران او، به ملازمت سلطان خان احمد والی شهرهای گیلان نایل گردید، و روزگاری را، در استان گیلان به سر برد و در پیشگاه او، از عالی ترین درجه برخوردار بود، تا اینکه در آنجا درگذشت.

سید امیر نصیر الدین، حسین شیرازی دشتکی

از آغاز تاریخ عالم آرا استفاده می شود، امیر نصیر از اکابر به نام سادات و علما و از پرهیزکاران این سلسله به شمار است، و در روزگار شاه عباس، بلکه در زمان شاه تهماسب صفوی می زیسته و در دوران شاه عباس، با دختر سلطان ابراهیم میرزا، برادرزاده شاه تهماسب، ازدواج کرده است. و همسرش نیز، فاضل و دانشوری پرهیزکار بوده است.

ملا حسین بن صدر الدین طولی آستارایی

وی، فاضلی عالم، و حکیم مشرب، و صوفی مرام بود، گمان، می کنم از شاگردان میرداماد بوده باشد.

آستارایی، صاحب تألیفات، یادداشت‌ها، و افاداتی است، که من برخی از آن‌ها را، در رشت از شهرهای گیلان دیده‌ام، از آن جمله حاشیه شرح هیاکل علامه دوانی و رساله مصطفویه در تحقیق خیر و شر، بنا به رویه حکما و صوفیه و این رساله، تلفیق و ترکیب از عربی و پارسی است، و ضمنا حواشی بسیاری هم خود او بر آن رساله داشته، و رساله ای فارسی، در وحدت وجود، طبق مذاق صوفی‌ها و اشراقی‌ها، و رساله ای مختصر و فارسی شرح اسماء الحسنی در تفسیر اسماء الحسنی و رساله حدیقه الانوار در جواب شبهه ابن کمونه راجع به قدم حوادث روزانه و تعلیقاتی فارسی بر رساله جام گیتی نما، قاضی امیر حسین میدی، در فن حکمت، و برای اطلاعات بیشتر به احوال او مراجعه شود.

حاج حسین بن صغانی

وی، از بزرگان علمای امامیه و فقهای روزگارش بود، و محمد بن داود مؤذن جزینی، پدر شمس الدین محمد جزینی، پسر عمومی شهید ثانی، از وی روایت می‌کرده است، و سند روایتی او، از اجازه ای که، شیخ شمس الدین ابن مؤذن، به شیخ علی بن عبدالعالی میسی معروف داده است، استفاده می‌شود. و ممکن است در لابلای کتاب مان به وی اشاره ای بشود. و نسخه اجازه وی، خوانا نبود و همان اندازه را که توانستیم نقل کردیم (۱).

ص: ۱۴۰

۱- ۱) - نسخه این اجازه، که تاریخ آن ۱۱ محرم الحرام سال ۸۸۴ هجری بوده، در مجلد اجازات بحار می‌نویسد: و اجزت له روایه کتاب ارشاد الازهان، الذی عندی و ما علمته به خط ابن عمی الشهید و العمل به عنی عن والدی، عن زین الحاج و المعتمرین حسین العقابی، عن حمیه ابن عمی الشهید، ظاهر عبارت به جای صغانی، در نسخه اصل، که گردآور شده، در مجلد ۱۰۸ طبع جدید، عقابی آمده است-م.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن طاهر بن حسین صوری

امل الآمل ۹۳/۲ می نویسد: ابو عبد الله، فاضلی فقیه و جلیل القدر بوده است و سید ابو المکارم، حمزه بن زهره حلبی، از وی روایت می کند.

تقویم البلدان گوید: صوری، به ضم صاد بی نقطه و سکون واو، و راء، منسوب به صور است، که یکی از شهرهای روم بوده، و در حال حاضر ویران شده است.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن طحال مقدادی

پیش از این به نام شیخ امین عالم ابو عبد الله، حسین بن احمد بن طحال مقدادی، مجاور نجف اشرف یاد شده است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۳/۲ گوید: مقدادی، دانشوری فقیه و جلیل القدر بود او، از شیخ ابو علی طوسی، از پدر ارجمندش شیخ طوسی رحمه الله، روایت می کرده است. و پیش از این به نام حسین بن احمد بن طحال، یاد شده است.

مؤلف گوید: حقیقت آن است که، حسین بن طحال، و حسین بن احمد ابن طحال یکی هستند.

و پیش از این هم گفته شد: که مقدادی از شیخ طوسی، به توسط ابو علی (فرزند شیخ طوسی)، روایت می کرده است، و چنان که در خاطر است بدون واسطه هم، از شیخ طوسی روایت کرده باشد.

ابو منصور حسین بن عبد الجبار طوسی

ملقب به قاضی خطیر الدین، در کاشان می زیسته است.

منتجب الدین، در فهرست او را به عنوان ثقه ای فقیه و فاضل ستوده است.

اردبیلی، معروف به الهی

بزرگی صاحب مقام، و از موالیان حضرت مولی علی علیه السلام بود، و گاهی هم به لقب کمال الدین، خوانده می شده است. الهی، فاضلی دانشور و متبحری کامل و سراینده ای جامع و ماهر در علوم عقلی و نقلی بوده است، و به طوری که از اجازات و افادات و تعلیقاتش به دست می آید، در فن طبابت نیز استاد بوده، و به فراگیری انواع علوم می پرداخته است. الهی، از شیعیان پاک باخته بود و در مذهب حق تشیع، تعصبی ویژه داشت. تا به جایی که نابخردان او را به غلو نسبت داده اند، و علی الهی می دانسته اند و حال آنکه تعصب وی، از ناحیه علاقه مندی و کثرت ارادت، به مقام مقدس حضرت مولی و خاندان ولایت مدار آن حضرت (صلوات الله علیه و آله) بوده و این حقیقت را، خود در آثارش به صراحت ایراد کرده است. الهی، در روزگار ظهور شاه اسماعیل صفوی و در زمان پادشاهی شاه تهماسب می زیست، و گویند، نخستین دانشوری است که آیین شرعی شیعه اثنی عشری را، در آن روزگار، به قلم ارادتمندانه خویش، به پارسی تصنیف کرد و آنچه را که تا زمان تسلط سنی ها پوشیده بود، آشکارا ساخت. الهی در دوران نشو و نما و به منظور فراگیری مراتب فضل و کمال، از اردبیل به شیراز و هرات و دیگر از شهرها، هجرت نمود، و پس از آنکه از رشته های مختلف بهره کامل برده، عطف توجه، به زادگاه خویش نموده و

الهی، فنون عقلی و نقلی را، از اساتید عصر فراگرفت، و به طوری که خود، در اوایل حاشیه قواعد علامه می نویسد: روش ما در علوم شرعی که آموخته ایم، از دانشور زاهد، علی آملی است که او از ابو الحسن محمد حلی و او از شرف الدین مکی و او از شیخ فاضل، مقداد بن عبد الله سیوری اسدی غروی، و او از شیخ شهید، و او از سعید، و شریف و هر دوی آن ها، از علامه صاحب این کتاب قواعد فراگرفته اند، تا آخر سند که مشهور است.

الهی، علاوه بر آملی، از مقامات علمی دیگر، از خاصه و عامه که همگی در رشته خود، عالمی به نام و فاضلی عالی مقام بوده اند، استفاده کرده است، از آن جمله، ملا جلال الدین محمد دوانی و سید امیر غیاث الدین، منصور بن امیر صدر الدین محمد شیرازی و سید امیر جمال الدین، عطاء الله بن فضل الله حسینی، بهره وری نموده است و به طوری که، از اجازه سید امیر جمال، که به وی داده است، استفاده می شود، الهی در هرات، از وی استفاده می نموده است و او از علمای عامه بوده و مؤلف کتاب روضه الاحباب فی سیره النبی و الآل و الاصحاب است، که به پارسی نوشته است.

باید گفت: امیر جمال یادشده، غیر از خواجه جمال الدین محمود، شاگرد ملا جلال دوانی است و این تغایر، جای هیچ گونه اشتباهی نمی باشد، زیرا نام یکی از جمالین عطاء الله و دیگری محمود، که نه سید، و نه در هرات، بلکه ساکن شیراز است و اسامی مشایخ این سید، غیر از محمود است که در ضمن اجازاتش، بدیشان اشاره می شود.

سام میرزا، فرزند شاه اسماعیل صفوی، در کتاب تحفه سامی که به پارسی نوشته است گوید (۱):

الهی، در آغاز جوانی دست طلب و ارادت به دامن شیخ حیدر بن شیخ صفی الدین اردبیلی، جد سلاطین صفوی در اردبیل، دراز کرد و پس از آن، به اشاره آن مرشد طریق، عازم خراسان شد، تا در آنجا به تحصیل کمالات پردازد و از برکات انفاس آن حامی فقرا و مرشد اولیا، در علوم عقلی و نقلی مهارت یافت، سپس عازم اردبیل شد و به نشر علوم پرداخت، تا در سال ۹۰۵ هجری قمری در سن متجاوز از هفتادسالگی در گذشت.

مؤلف گوید: مشاجرات و مناظراتی، میان او و شیخ علی کرکی، در مسائلی بسیار، اتفاق می افتد که ناچار جریان به منافرت، و معادت، منتهی می شد، خدای غفور، ما و آن ها را بیامرزد.

ص: ۱۴۴

۱-۱) - سام میرزا در تذکره تحفه سامی ضمن صحیفه دوم، در ذکر علما می نویسد: مولانا حسین اردبیلی، عامل کامل و نکته دان فاضل بود، کواکب فضائل نفسانی، از مطلع آن معلم ثانی طالع، و انوار تجرد، در اکثر فنون و مقاصد علوم از مواقف تألیف و تحریرش ساطع، در اوائل حال و جوانی، در خدمت حضرت ارشاد پناه، هدایت دستگاه، سلطان حیدر صفوی قدس سرّه العزیز مشرف بوده، به اشارات شفا بشارت آن قدوه ارباب نجات، جهت تحصیل کمالات، روی توجه به جانب خراسان شده بود، و در اکثر علوم معقول و منقول، سرآمد ارباب، کمال گردید، و از آنجا معاودت فرموده خادم خطیره مقدسه گشت، و اوقات فرخنده ساعاتش به نشر علوم می گذشت، و در شهور سنه خمس و تسعمائه (۹۰۵) به رحمت حق پیوست، عمر شریفش، از هفتاد سال متجاوز بود، گاهی تفنن به گفتن شعر می فرمود، این رباعی در توحید، از آن سردفتر ارباب تجرید است. ای گشته ز ذات خود هویدا چون نور ذرات جهان ز نور تو گشت ظهور کنه تو ز دانش خردها مستور وجه تو ز ادراک نظرها همه دور - م.

و از این پس، در شرح حال شیخ علی کرکی، و امیر نعمه الله حلی، خواهیم نوشت که الهی نماز جمعه را، در عصر غیبت صحیح نمی دانسته است.

و آن چنان که از مضمون تألیفات، و از لابلائی تصنیفاتش آشکار می شود.

مولانا الهی، تمایلی به تصوف داشته، و تظاهری به عرفان می فرموده است، و او را فرزند فاضل، به نام ملا محمد بن حسین است که شرح حال آن خواهد آمد.

باری، آن ها که بوی عفن نابخردی از دهانشان به مشام می رسیده، وی را به تسنن نسبت داده اند و حال آنکه به خدا سوگند، دامن او از چنان لوئی پاکیزه است و ذات معانی صفاتش، از چنان انتسابی عاری است، و تدین و تعصب او در مذهب حق تشیع در دل های شیعیان علی چونان نهری جاری است. ممکن است، این انتساب از آنجا باشد که وی در آغاز تألیفاتش لفظ (و اصحابه) را بکار برده، و از گروهی از عامه، اجازه داشته و از درسشان استفاده کرده است، و کتاب هایی را به نام امیر علی شیرنوائی، وزیر به نام سلطان حسین میرزا باقرا تألیف نموده است.

باید گفت، هیچ یک از قرائن، دامن او را به چنان لوئی آلوده نخواهد کرد، از آن جمله اشتمال دیباچه کتاب، به لفظ (اصحاب) اشعاری به امر ناصواب ندارد، برای اینکه شیعه، لفظ اصحاب را برای کسانی اطلاق می کنند که صحبت نبی اکرم را درک کند و به او ایمان آورده باشد، و اکثر علمای ما، به ویژه شهید اول و ثانی این لفظ را در آغاز خود آورده اند، و نیز باب تقیه در آن روزگار وسعت داشت و بحث آن پهناورتر می شد، تا دولت شاه اسماعیل صفوی ظهور کرده از آن پس، از وسعت این باب کاسته شده و همچنان که بهره گیری از عامه، و اجازه و استجازه از ایشان نیز، دلیل بر

چنان مرامی نبوده، و این هم در دوران گذشته، در میان اعلام ما، به ویژه شهیدین و علامه شهرتی بسزا داشته است بنابراین، تألیف کتاب، برای امیر علی شیر دلیل بر این مدعا نمی شود، زیرا، این رویه هم در میان اعلام ما شایع بوده، و از قدیم و جدید بدین طرز رفتار می شده است، به ویژه خواجه نصیر الدین طوسی، و ابن میثم بحرانی در تألیف شرح نهج البلاغه و امثال ایشان از دیگر از اعلام خاصه، بدین کار دست زده اند، گذشته از اینکه باب تقیه مفتوح بوده، و ضرورت هم گاهی ایجاب می کرده است تا کتاب خویش را، به نام دیگران بنویسند، بهترین دلیل تألیفات خود الهی است که نشان می دهد، تمایل ویژه ای به مرام اصحاب ما داشته است.

به ویژه کتاب های فقهی و اصول فقهی و اصول دینی او، حاکی از این حقیقت بوده است. و من، اکثر تألیفات او را، در شهر اردبیل، به خط خود او دیده ام، و در برخی از آثارش، بسیار از تشیع دم می زند، و بدون توقف، زبان قلم به طعن دیگران می گشاید، به خصوص، در بعضی از اجازاتش که برای یکی از شاگردانش نوشته به این موضوع، تصریح کرده است، علاوه بر این، پس از روی کار آمدن شاه اسماعیل و نقشی را که وی در انقلاب خود داشته، هیچ گونه عکس العملی از خویش، نشان نداده و تقیه هم نکرده است، زیرا، عامه تقیه را روا نمی دارند و هرگاه الهی، از آنان می بود، باید هیچ گونه تقیه ای نمی کرد، گذشته از این، کلام مورخان، به ویژه آنچه را، از تحفه سامی نقل کردیم صریح در تشیع اوست و خدا را سپاسگزاریم که هیچ گونه شکی در تشیع او نمی باشد.

الهی، در اکثر علوم، تألیفات و رساله ها و فوائد و افادات و کتاب های مدون، و حاشیه های پراکنده و تعلیقات پارسی و تازی، از خود به یادگار گذارده است، که همگی آن ها متجاوز از سی کتاب می باشد، و من حداکثر

یا همگی آن‌ها را، در نزد نوادگانش، که هم اکنون از رؤسا و خدمتکاران روضه صفویه، در شهر اردبیل-زادگاه، مسکن و مدفن آنان- دیده‌ام.

الهی، در یکی از اجزاتش که برای سید کمال الدین، آمیرز ابراهیم صفوی اردبیلی نوشته است، به بخشی از تألیفاتش نیز اشاره می‌کند شرح تهذیب الاصول علامه حلی، و حاشیه شرح مواقف که اقوال دیگران و جبری‌ها را مردود دانسته و به حقیقت مرام فرقه ناجیه، تصریح نموده است. حاشیه شرح شمسیه، ملاقطب الدین رازی که نسخه‌ای از آن را، در اصفهان در نزد میر صالح خاتون آبادی، به همراه حاشیه سید شریف دیده‌ام و حاشیه دیگر او را حاشیه شرح مطالع که بر شرح مطالع قطب، همراه با حاشیه سید شریف دیده‌ام، و حاشیه شرح هدایه اثیر الدین در حکمت، هدایه را، میرک حکیم و میبدی، شرح کرده‌اند. و حاشیه شرح مطالع و حاشیه شرح میرک در ضمن یک مجلد، در اصفهان در نزد حاج رحیم بن چنتو که در محله ما منزل دارد موجود است، لیکن حاشیه شرح میرک تا به آخر کتاب نبود، بلکه در این نسخه، تا اوایل مسائل الهیات است، حاشیه الحاشیه جلالیه و حاشیه الحاشیه صدریه به شرح جدید تجرید، و حاشیه‌ای دیگر بر شرح جدید تجرید از بحث امور عامه، که غیر از حاشیه یاد شده است، در شهر فراه دیده‌ام، و نسخه آن در عصر مؤلف نوشته شده است، و حاشیه شرح الچغمینی در هیئت (یا شرحی بر آن) و حاشیه شرح تذکره الهیئه النصیری (یا شرحی بر خود تذکره تألیف کرده و در همگی مسائل آن، براهین لازمه را ایراد نموده است و شرح اشکال التأسیس همراه با براهین مسائلس تألیف کرد. حاشیه تذکره و شرح اشکال را برای امیر علی شیر نوائی تألیف نموده، و شرح بیست باب خواجه نصیر الدین طوسی همراه با یادآوری براهین، در مطالب

آن و نیز حاشیه تحریر اقلیدس در هندسه تألیف کرده است، این تألیفات را خود او در آن اجازه، بدانها تصریح کرده است.

و از آثار او تعلیقاتی است بر شرح جلالی-تعلیقات شرح رساله اثبات العقل- که در رساله اثبات العقل خواجه نصیر الدین طوسی تألیف کرده و من آن تعلیقات را، به خط خود الهی، در اردبیل دیده ام و از آثار اوست، تلخیص تحریر اقلیدس همراه با برخی از فوائد، و اختراع براهین و مسائل تازه و امثال آن ها، که برای امیر علی شیر تألیف کرده و من آن تلخیص را، به خط خود او در اردبیل دیده ام.

فضلای اردبیل شرح ارشاد را از آثار او دانسته اند، و لیکن من آن را ندیده ام و گویا مرادشان همان کتاب فقه پارسی اوست، که پس از این به نام خلاصه الفقه یادآوری می شود، به حق کتاب مزبور ترجمه مسائل ارشاد است.

و من خود، در شهر اردبیل، کتاب هایی بسیار، در فنون مختلف به خط او رضی الله عنه دیده ام و او در هنگام استنساخ، حواشی و تعلیقاتی بر حواشی آن کتاب ها نوشته است.

و از آثار او، کتاب منهج الفصاحه در شرح نهج البلاغه سید رضی است، که به پارسی و به نام شاه اسماعیل صفوی، تألیف کرده و من آن را در شهر رشت، از شهرهای گیلان دیده ام، و هم اکنون، شرح مزبور در کتابخانه ملا رفیعا گیلانی موجود است و همان شرح را به خط او در اردبیل دیده ام (۱).

ص: ۱۴۸

---

۱ - ۱) - آقای فخر الدین موسوی در تاریخ اردبیل می نویسد: شرح نهج البلاغه او به طبع رسیده، و حکایتی را از روض الریاحین که در پایان شرح مزبور آمده نقل کرده و می نویسد: پادشاهی

و از آثار او کتابی است در فضائل ائمه اثنی عشر و همراه با ادله امامت ایشان و این کتاب را که اثر دامنه داری است به نام شاه تهماسب صفوی تألیف کرده است و من آن را، در شهر بارفروش از شهرهای مازندران، و دیگر از شهرها دیده ام.

و از آثار او ترجمه مهج الدعوات، سید ابن طاوس است، و رساله ای دیگر در امامت که به ترکی و به نام شاه اسماعیل، یا به خاطر یاران او، تألیف کرده است.

و از آثار او تفسیر بزرگی است که مشتمل بر فوائدی بسیار بوده که فقط سوره حمد، و برخی آیات از سوره بقره را تفسیر کرده، و من آن را که به تقریب ده هزار بیت است، در اردبیل دیده ام و تفسیری دیگر که در دو مجلد که به پارسی تألیف کرده است به خط خود او در اردبیل دیده ام.

از آثار او شرح گلشن راز شیخ شبستری است، که در مشرب تصوف مشهور است، و به پارسی نوشته شده است، و من آن شرح را به خط او در اردبیل دیده ام (۱).

ص: ۱۴۹

۱- ۱) - شرح گلشن راز الهی، از جمله شروح پرفائده اوست که نسبت به زیاده از هفده شرحی که برای آن نوشته شده، اهمیت اثر او بیشتر از دیگران است. آقای فخر الدین موسوی دام عزه، که از علما و فضلالی معاصرند، در مجلد اول تاریخ اردبیل و دانشمندان می نویسد: شرح

از آثار او کتاب خلاصه الفقه است که به اسم شاه اسماعیل تألیف کرده است، و همگی ابواب فقه را در ضمن مجلدی بزرگ، تدوین نموده، و من آن را به خط خود او در اردیبهیل دیده ام و از پیش آمدهای بی سابقه آنکه، تاریخ تألیفش لفظ خلاصه الفقه که نام آن کتاب است آمده است (۱). و از اوست حاشیه قواعد علامه، در فقه و در حال حاضر، نسخه ای از آن، در

ص: ۱۵۰

۱-۱) - تاریخ مزبور ۹۴۲ هجری قمری است، و این تاریخ پس از درگذشت شاه اسماعیل است، که ۹۳۰ بوده و در عین حال این تاریخ و تاریخ شرح گلشن که ۹۰۸ هجری است ثابت می کند، سال وفات الهی را که مؤلف از تحفه سامی ۹۰۵ نقل کرده، و ما هم از آن تذکره یاد کردیم، درست نیست و سال رحلتش ۹۵۰ هجری است و الله العالم - م.

اصفهان نزد فاضل هندی موجود است و من آن نسخه را که به خط خود محشی بوده است دیده ام، لیکن حواشی آن، تا اواخر بحث صلاه مسافر، بیشتر نبوده است و ممکن است زیاده بر آن، از طرف الهی حاشیه نشده باشد.

علاوه بر آثاری که از الهی در شهر اردبیل به مشاهده من رسیده، اجازاتی است که اساتیدش به خط خودشان برای او مرقوم داشته اند و ما بخشی از آن ها را، با آنکه اجازاتی طولانی و دامنه دار است، ایراد می نمایم، و متأسفیم، هرگاه شرح حال او را، از نموداری از معرفی نامه های علمی، و دیگری از خصوصیات او خالی بگذاریم، از آن جمله است، اجازه ای که استادش، علامه دوانی به خط خود، بر ظهر کتاب شرح الهیاکل که به خط خود الهی بوده، نوشته است: قرائت کرد بر من، مولای سند و دانشور هوشمند، که برتری بر دیگران یافته، و با همه گونه فضیلت پیوسته، آنکه از خوی های پسندیده برخوردار گشته، و بر اریکه کوشش در راه به ثمر رسانیدن تکمیل نفس نشسته، و با جدیتی تهی از هرگونه محن، و با ذهنی استوار همچو آهن، و با خاطری مستحکم به فراگیری دانش پرداخته و اسب همت به جولان آورده است، جلال ملت و نیک بختی منبع رویه و آیین و منشأ زیرکی و دین، حسین اردبیلی، که خدای ارجمند، باران دانشش را، بر سرزمین باطن او جاری فرماید، و خوی های پسندیده اش را، در میان اقران و امثال او بیفزاید، این کتاب را که به نام شواکل الحور فی شرح هیاکل النور و از آثار خود من است، در نزد من قرائت کرد دلالت تام و تمام بر زیرکی و هوشیاروار زندگی او دارد، و از هیچ جزئی از اجرای آن فروگذار ننمود و با تفحصی تمام و تجسسی ما لا کلام، نقیر و قطمیر (پوست

نازک روی هسته خرما) خرد تمام مطالب عالیۀ آن را مشروح و مبین ساخت و به دنبال آن از من خواست، تا روایت آن کتاب و روایت دیگر از آنچه روایت از آن، از سوی اساتیدم، برای من تجویز شده است، به وی اجازه دهم بدین منظور، از خدای متعال درخواست خیر کردم، و به وی اجازه دادم، تا آن کتاب و دیگر از تصانیفم را، در علوم شرعیه و عقلیه و همچنین همگی کتاب هایی را که در علوم متعدده می باشد، و من در نقل آن ها مجاز می باشم، روایت نماید، با توجه به اینکه رعایت شرایط معتبر را در روایت بنماید.

در درجۀ اول، او و خودم را به پرهیزکاری از مخالفت اوامر الهی توصیه می کنم که در آشکار و نهان، از مراتب تقوا خاطر ننماید و از خوی های ناپسند پرهیزد و خود را به هیچ یک از آن ها در آشکار و نهان، آلوده نسازد و از دنیا که خانه غفلت است، اعتراض نماید، و به جهان همیشگی که جهان نور است توجه نماید، و خدا توفیق دهنده و بازگشت همه چیز به حضرت اوست. پس از این می نویسد، این اجازه را به زبان گفت، و به قلم نوشت (1)، نیازمند به خدای مهربان و بخشنده، ابو عبد الله، محمد بن اسعد بن محمد معروف به جلال الدین دوانی، ملکهم الله نواصی الامانی، در ۱۴ جمادی الاولی سال ۸۹۲ هجری قمری، ستایش خدای را که پروردگار جهانیان است، و درود بر بهترین آمرزیدگان او محمد، و بر خاندان و یاران او باد.

ص: ۱۵۲

۱-۱) - مراد آن است که الهی از سوی جلال الدین، به اجازه کتبی و لفظی، مجاز است - م.

و از جمله اجازات او، اجازه ای است که امیر جمال الدین، عطاء الله بن فضل الله حسینی هروی مذکور این اجازه را به خط خوب خود، بر بعضی از آثارش نوشته است و صورت اجازه این است: شایسته ترین سخنی که به زبان ارباب کمال جاری می گردد و سزاوارترین مرتبه ای که اصحاب فضل و افضال، بدان بر دیگران برتری یافته اند، ستایش مخصوص خدایی است که پادشاهی عالی مقام است که همه گونه منت او پی در پی بر ما فرومی ریزد، و ما را به نعمت های بی منت های خویش مفتخر می دارد، از آن پس درود و سلام بر صاحب معجزات آشکار و آیات بسیار، محمد صلی الله علیه و آله که برگزیده حضرت پروردگار است، و بر خاندان و یاران او که ستارگان رخشانند.

و بعد: چندی از روزان و شبان و مدتی از ماه ها و دوران به مصاحبت با من اقدام نموده، مولای بزرگ و صاحب فضیلت مکرم، پیشوای هوشمندان و رهبر فاضلان اندیشمند نکته شناس، که از شدت دانایی شعله ور است، و فضیلتی به کمال دارد، و از ذهن صاف و پاک برخوردار گردیده، و از دانشی استوار و از بردباری مستحکم، و از اندیشه ای محکم و از خوبی پسندیده به کمال بهره ور است، دانشمندی است کامل، و متبحری است کاشف، که شبها را با تیغ بیانش از پای در آورده و در معقول و منقول بر دیگران اقرانش، برتری یافته، و در میدان تحقیق گوی فراست، از همگان ربوده است، و فروع و اصول را در یکدیگر درآمیخته است، مولانا کمال الدین، حسین بن صاحب معظم و صدر مکرم، خواجه شرف الدین، عبد الحق اردبیلی که خدا درجات او را ادامه دهد، و شب و روز او را از انواع نیک بختی ها بهره ور فرماید.

باری این اوقاتی را که با ما به سر می برد، هم ما از او بهره مند می شدیم، و هم او از ما استفاده می کرد، و در همه حال به خوبی از عهده برمی آمد، و در خلال این مدت، به سماع کتاب مشکاه المصابیح، نوشته شیخ محدث فاضل علامه ولی الدین، محمد بن عبد الله خطیب تبریزی - که خدا او را در دریای بخشایش خویش، غوطه ور سازد، و در روضه های بهشتش جای دهد (۱) - از آغاز کتاب، تا آخر باب احکام میاه، و از کتاب اعتکاف، تا باب حوض و شفاعت نایل آمد، و نیز به سماع تفسیر انوار التنزیل امام همام، علامه و دانشور فرزانه، قاضی ناصر المله و الدین بیضاوی، از اوایل سوره بقره، تا اواخر سوره آل عمران مفتخر گردید، و از سماع بحث و تدقیق و تنقیح و تحقیق بهره ای لازم برده است، و در همان هنگام، به بهره گیری از صحیحین، که مقرون به اجازه بوده پرداخت و از هر جهت کمال شایستگی را از خود به ظهور رسانیده، به دنبال آن از من درخواست کرد، تا طبق معمول و به آیین اهل فن، صورت اجازه ای برای او بنگارم، من هم خواسته او را اجابت کردم، و پس از طلب خیر از خدا به وی اجازه دادم، تا آنچه

ص: ۱۵۴

۱- ۱) - در دانشمندان آذربایجان می نویسد: شیخ ولی الدین ابو عبد الله، محمد بن عبد الله خطیب عمری تبریزی، متوفی سال ۷۴۹ هجری قمری از علمای حدیث قرن هشتم هجری قمری است و از جمله تألیفات او، شرح و تکمیل مصابیح السنه امام بغوی، متوفی ۵۱۴ هجری است که مشتمل بر ۴۷۱۹ حدیث بوده، و به عنوان مشکاه المصابیح معروف است، و آن کتاب در کلکته و پترزبورگ و در غازان به طبع رسیده و کتاب الاکمال فی اسماء الرجال نیز از تألیفات او بوده، با کتاب مشکاه المصابیح در کلکته چاپ شده است، و کتاب مشکاه در هندوستان معمول و متداول است. کشف الظنون می نویسد: ابو عبد الله مصابیح بغوی را تذییل و تکمیل نموده، و ذیل هر حدیثی نام راوی و کتابی که آن حدیث، از آن نقل شده، یادآوری کرده و بر هر بابی فصل ثالثی افزوده، و مشکاه المصابیح نامیده، و بدین ترتیب کتاب را تکمیل نموده، و در آخرین جمعه ماه رمضان سال ۷۳۷ هجری از تکمیل آن آسوده گردیده است - م.

را به سماعش نایل، و دیگر از آنچه نزد وی به صحت پیوسته، یا آنچه از مرویات و مسموعات و مقروات و مناولات و مجازات و مکاتبات و وجادات و مؤلفات من، از نظر او به صحت خواهد پیوست، طبق شرایط معتبره که دانشمندان و ارباب ایقان، بدان متوجه اند روایت نمایند، و بکوشد تا روایاتش، خالی از خطا و خلل، و عاری از تصحیف و تحریف و لغزش و زلل بوده باشد.

و به دنبال آن، به وی اعلام کردم که من صحیح بخاری را، از استاد و عمویم و سید و سند و استادم، و کسی که در دین و دنیا، به وی اعتماد دارم، سلطان علما و محدثان، برهان فضلا و مفسران، اندرزگوی ملوک و پادشاهان سید سند، مؤید من عند الله، پایه اساسی حق و شریعت و تقوا و دین، ابوالمفاخر، عبد الله واعظ حسینی شیرازی که زادگاهش شیراز و اندرزگاه و جایگاهش هرات است، روایت می کنم، و او آن کتاب را از گروهی از محدثان، از جمله شیخ امام عالم، محدث فاضل، قاری و مقری کامل، شمس الحق و الشریعه و التقوی و الدین، محمد بن محمد جزری شافعی، روایت می کرد، و او از جماعتی از شیوخ، از جمله شیخ مسند صالح ابو اسحاق، ابراهیم بن احمد بن ابراهیم بن حاتم، اصلا از مردم اسکندریه و از قبیله بنی جذام دمشق بوده، و او از شیخ ثقه صالح، ابو عبد الله محمد بن ابی العز بن شرف انصاری دمشقی، و او از امام همام ابو عبد الله، حسین بن مبارک حنبلی بغدادی، معروف به زبیدی، و او از شیخ امام سند دنیا، سدید الدین ابو الوقت عبد الاول، عیسی بن شعیب سجزی (سیستانی) صوفی، از شیخ حافظ ابو الحسن، عبد الرحمن بن محمد بن مظفر بن محمد داودی از امام ابو محمد، عبد الله بن احمد بن حمویه حموی سرخسی، از امام ابو عبد الله، محمد بن یوسف بن مطر فریری، از امام همام یکی از

سلاطین اسلام، پیشوای مؤمنان در فن حدیث ابو عبد الله، محمد بن یوسف ابن اسماعیل بن ابراهیم بن مغیره بن بردزبه بخاری، روایت می کرده است.

و به او گفتم که من صحیح مسلم را، از استادم و عمویم، سید اصیل المله و الدین، عبد الله یاد شده، روایت می کنم، به روایت او، از شیخ ابن جزری یاد شده، به روایت او، از شیخ عالم مدرس بدر الدین ابو عبد الله، محمد بن عیسی بن منصور حنفی به روایت او، از شیخ ثقه ابو الفضل، احمد بن هبه الله ابن احمد بن محمد بن حسن بن عساکر دمشقی به روایت او، از شیخ ابو الحسن، مؤید بن محمد بن علی طوسی به روایت او، از شیخ امام فقیه حرم، محمد بن فضل بن احمد بن محمد بن احمد بن ابو العباس فراوی نیشابوری به روایت او، از شیخ امام ابو الحسین، عبد الغافر بن محمد بن عبد الغافر فارسی فسوی (فسائی) نیشابوری، به روایت او، از شیخ امام ابو احمد، محمد بن عیسی بن عمرویه جلودی به روایت او، از شیخ امام ابو اسحاق ابراهیم بن محمد بن سفیان فقیه زاهد نیشابوری، به روایت او، از شیخ امام و دانشمند تمام، و دریای قمقام، ناصر سنت سنیه، و از پای در اندازنده بدعت ردیه، ابو الحسین، مسلم بن حجاج بن مسلم قشیری نیشابوری، مؤلف صحیح روایت می نمایم. و به او اعلام کردم که من کتاب مشکاه المصابیح را از شیخ و عمو و استاد مذکورم روایت می کنم، و او از شیخ عالم محدث، حاج حسام المله و الدین، ابراهیم خنجی، و او از شیخ علامه عقیف الدین، محمد بن محمد بن مسعود کازرونی، و او از شیخ امام الدین، علی بن مبارک شاه صدیقی، مشهور به خواجه شیخ سنوچی روایت می نماید.

شیخ من گفته است، کتاب مشکاه الانوار را به طریق دیگر، از شیخ عالم فاضل ملا شرف الدین عبد الرحیم جرهمی، و او از شیخ امام الدین، مشهور به خواجه شیخ ساوجی یاد شده، و او از مؤلفش ولی المله و الدین، محمد بن عبد الله خطیب تبریزی، روایت می کرده است.

و به او گفتم تفسیر انوار التنزیل را از شیخ و عمو و استادم، که القابش ذکر شده روایت می کنم، و او از شیخ مولی مرتضی، مرحوم سید اشرف الدین ابو تراب، محمد کازرونی، و او از امام ابو بکر، عبد الله یزدی، و او از امام همام، علامه قاضی القضاة ناصر الدین بیضاوی، مؤلف تفسیر انوار التنزیل و اسرار التأویل روایت می نماید، و از مولای فاضل مستجیز، آرزومندم، مرا در مظان اجابت دعوات، و در اوقات شایسته، از خاطر نبرد، و به او همان توصیه را می نمایم، که مشایخم به من توصیه کرده اند، تا همواره همراه باتقوا باشد و از خواهش های نفسانی، احتراز نماید، و از هر گونه بدعتی دوری گزیند، و رعایت کامل احتیاط را، در اموری که مربوط به روایت است بنماید، و این است پیمان من با او. و از این پس انجام پیمان دنیا و آخرت به عهده خود او می باشد، و خدای سبحانه و تعالی، یاور و توفیق دهنده است که هر که را شایسته بداند، به بهترین آرزوهایش نایل می گرداند.

در پایان اظهار می دارد، گفت و نوشت، نیازمند به خدای بی نیاز، عطاء الله ابن فضل الله، مشهور به جمال حسینی، که خدا از پدر و پسر در گذرد، و

تاریخ آن، روز چهارشنبه ۲۴ ماه ذیقعده سال ۸۹۹ هجری حامداً لله تعالی مصلیاً علی نبیه صلی الله علیه و آله انتهی ما وجدته به خط المجیز (۱).

مؤلف گوید: اردبیلی منسوب به اردبیل است به طوری که مشهور است، کلمه اردبیل را به فتح همزه و سکون رای بی نقطه و فتح دال بی نقطه ضبط کرده اند، در تقویم البلدان به نقل از لباب می نویسد، اردبیل به فتح همزه و سکون راء و ضم دال از اقلیم چهارم از سرزمین آذربایجان است.

در لباب گوید: اردبیل، از سرزمین استان آذربایجان است، و ممکن است آن را اردبیل بن اردشیر بن یعطی بن یونان بنا کرده، و به نام او خوانده شده باشد.

ص: ۱۵۸

۱-۱) - شرح حال الهی، در روضات، و تحفه سامی، و دانشمندان آذربایجان، و ریحانه الادب، و تاریخ اردبیل، و برخی از تذکره ها به اجمال و تفصیل آورده شده است، پیش از این هم، خلاصه ای از احوال او را، مؤلف از تحفه سامی، و ما هم همین عبارات سام میرزا را، درباره ی او ایراد کردیم، دانشمندان آذربایجان می نویسد: الهی، اوائل جوانی نزد سلطان حیدر صفوی بوده، از طرف وی، به شیراز و خراسان رفته، و مدتی در هرات به منادمت امیر علی شیر قرائی و شاهزاده غریب میرزا فرزند سلطان حسین میرزا، اختصاص یافته و سال ۹۰۲ هجری که شاهزاده فوت کرده، به عراق و آذربایجان بازگشته، و در حظیره مقدسه شیخ صفی، به تدریس پرداخته، بیشتر از ۳۰ مجلد اثر داشته، و دیوان شعر او متجاوز از ۲۰۰۰ بیت شعر داشته، از اوست: رفت جان من و رفتار تو از یاد نرفت شکل بالای تو از خاطر ناشاد نرفت بعد از این جامه جان چاک زخم در غم عشق سوز این سینه چو از ناله و فریاد نرفت باز گوید: یافتم دل را در آن زلف از فراغ برق آه جز به آتش در شب تاریک نتوان برد راه پیش از این هم یک رباعی از رباعیات او و چند بیت مثنوی از گراور خط او که در تاریخ اردبیل آمده و شرح حال او را کاملاً متعرض شده است یاد کردیم و این شعر نیز از آثار طبع اوست: کسی شب های هجران همنشین من نمی گردد که محزون از دل اندوهگین من نمی گردد - م.

ابن حوقل گوید: اردبیل، از بزرگترین شهرهای استان آذربایجان است و از آنجا تا زنجان، پنج منزل راه و از اردبیل تا خونج، که یکی از شهرهای آذربایجان است، بیست و هفت فرسخ راه است.

باز گفته است: اردبیل، شهری بزرگ، پر نعمت و در دو فرسنگی آن، کوهی است به نام سبلان، که قله ای سربه فلک کشیده دارد، و همیشه اوقات از برف پوشیده است (۱).

مهلبی گوید: اردبیل، بزرگترین شهرهای آذربایجان، و در طرف شمالی آن استان واقع شده، و عرض آن چهل درجه، و در جانب غربی آن کوهی است، که همواره در زیر پوشش برف واقع شده است، مردم اردبیل، افرادی بدخو و سخت طبیعت اند و فاصله اردبیل، از تبریز بیست و پنج فرسخ است.

مؤلف گوید: هرگاه ما، عرض تبریز را سی و نه درجه و ده دقیقه بدانیم، عرض اردبیل، همان چهل درجه ای است، که مهلبی گفته است. مرادش آن است که، مؤلف کتاب الاطوال و همچنین ابو ریحان در قانون گفته است، که عرض اردبیل سی و هشت درجه و چهل و پنج دقیقه است.

ص: ۱۵۹

۱- ۱) - سید فخر الدین موسوی، در تاریخ اردبیل می نویسد: سبلان به فتح سین و با و یا سیلان و یا ساوالان، و یا سولان، کوهی است نزدیک اردبیل، که مرتاضان در آنجا ساکن می شدند و مجوس آن کوه را محترم می شمردند، اردبیل شهر شقایق ها، جزء بهشت های هفت گانه است، که در دامنه سبلان واقع شده، و از آنجا که محل صالحان، و جایگاه اولیا بوده، رسول اکرم صلی الله علیه و آله در ضمن حدیثی، از آن ستایش فرموده، کسی که آیه شریفه فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَ حِينَ تُصْبِحُونَ تا آخر آیه وَ كَذَلِكَ نُخَرِّجُكَ (روم: ۱۷-۱۹) [۱] تلاوت نماید، خدای تعالی، به عدد هر برف و بارانی که در روی کوه سبلان می ریزد حسناتی در نامه عمل او ثبت می فرماید، پرسیدند کوه سبلان، چه کوهی است؟ فرمود کوهی است، در ارمنیه و آذربایجان، که چشمه ای از بهشت، در آن روان است، و قبری از قبور انبیا در آن واقع شده است، در این زمان غسل سبلان معروف است - م.

ابن علی بن حسین (حسن) بن صالح حارثی همدانی عاملی جبعی

خراسانی، پدر شیخ بهایی رحمه الله علیهما

عزّ الدّین، فاضلی عالم و جلیل القدر و اصولی، و متکلمی فقیه، و محدثی شاعر و ماهر در صنعت لغز بوده است، و لغزهای مشهوری دارد، که در بعضی از آنها، فرزندش شیخ بهایی را، مورد خطاب قرار داده است. و شیخ بهایی، با لغزی که برتر و جالب تر، از لغز پدرش بوده، وی را پاسخ داده، و لغز هر دو تن، مشهور و در مجموعه های ادیبان، و ارباب ذوق، نگاشته شده است.

و جدش، شمس الدّین محمّد، و پدرش شیخ عبد الصمد، از دانشوران بوده اند، و فرزند دیگرش شیخ عبد الصمد (برادر شیخ بهایی) نیز از ارباب علم و دانش به شمار می آمد، و از لابلای اجازه ای که شهید ثانی به وی داده - که به زودی از آن یاد کرده خواهد شد - استفاده می شود که عبد الصمد، هم از دانشوران دوران خود بوده است.

عزّ الدّین، از مشایخ عصرش، از قبیل شهید ثانی قدس سرّه روایت می کرده است.

و به طوری که از اربعین خود او، و فرزندش شیخ بهایی رحمه الله به دست می آید، عزّ الدّین از سید حسن بن سید جعفر حسینی کرکی، که پدر امیر سید حسین مجتهد (پیش یادشده) و استاد شهید ثانی باشد، روایت می کرده است، و به همین مناسبت، نام استاد شهید را در سند حدیثش مقدم بر شهید نوشته است (۱).

ص: ۱۶۰

---

۱ - ۱) - عزّ الدّ [۱] این، در درایه اش که به ضمیمه شرح درایه شهید ثانی رحمه الله به طبع رسیده در فصل سوم از مقدمه، در

ذیل سند روایتی خویش، به این تقدم اشاره کرده، می نویسد: (اخبرنی بکتابه

عزّ الدّین، شاگردانی فاضل تربیت کرده است، از جمله آن‌ها، فرزندش شیخ بهایی، و شیخ رشید الدّین بن شیخ ابراهیم اصفهانی است، و من در اردبیل، نسخه‌ای از اربعینش را دیدم که به خط شریف خود اجازه‌ای برای شاگردش شیخ رشید الدّین نوشته بوده (۱) و سید حسن بن علی بن شدقم حسینی مدنی، پیش یادشده، از وی روایت می‌کرده و از او اجازه داشته است، و همچنین، شیخ حسن بن شهید ثانی، صاحب معالم، و امثال ایشان، از وی روایت می‌نموده‌اند.

و در اردبیل نیز، نسخه‌ای از ارشاد علامه را دیدم، که کاتب مراتب ذیل را از خط شیخ حسین، که در زمان حیات خود شیخ، کتابت کرده بوده، چنین می‌نویسد: برادر بزرگ ترم، شیخ نور الدّین، سال ۸۹۸ هجری متولد شده است، و برادرم شیخ محمّد، سال ۹۰۳ هجری تولد یافته، و سال ۹۵۲ هجری درگذشت، تولد خواهرم سال ۹۰۵ هجری قمری، و درگذشت آن سال ۹۷۰ هجری و برادرم حاج زین العابدین (اطال الله بقاءه) سال ۹۰۹ هجری متولد شد.

ص: ۱۶۱

۱- ۱) - در پاورقی از نسخه مؤلف، اعنی ریاض، بدین ترجمه نقل می‌کند، به خط عزّ الدّین در شهر هرات، مجموعه‌ای را که اکثر آن به خط عزّ الدّین و بلکه از فوائد و رسائل او بوده و خطی ناخوانا داشت، برخوردارم، از جمله آن، تهذیب الوصول علامه حلّی بوده، و بر پشت آن نوشته بود، «در آغازی که به قرائت این کتاب، و به مطالعه شرح آن به نام جامع البین، شهید اوّل پرداختم، مصادف بود با اوائل سال ۹۴۱ هجری، و هنگام فراغت از آن، عصر روز یکشنبه، پنجم شهر رجب المرجب، سال ۹۴۱ هجری بوده» و عزّ الدّین از خود افاداتی در حاشیه آن ایراد کرده است -م.

پس از این دیگری، و ممکن است همان کاتب یا خود شیخ، چندین سال، پس از آنچه ترجمه شد، می نویسد: حاج زین العابدین، در سال ۹۶۵ هجری درگذشت، به دنبال آن شیخ حسین نوشته و برادرزاده ام شیخ تقی الدین، سال ۹۲۰ متولد شده و سال ۹۷۲ هجری قمری درگذشته است.

و شیخ حسین راجع به تولد خود می نویسد: این نیازمند در غره محرم سال ۹۱۸ هجری متولد شده ام، و همسرم خدیجه، دختر حاج علی، رحمهما الله تعالی، در شهر هرات، ۲۶ ماه شوال سال ۹۷۶ هجری درگذشت. و جنازه او را، به مشهد مقدس رضوی منتقل کردند، و در جوار کثیر الانوار حضرت ثامن الائمه، علی بن موسی الرضا، صلوات الله علیه و علیهم اجمعین، دفن نمودند.

و فرزندش شیخ بهایی رحمه الله در ذیل تاریخ میلاد پدرش می نویسد: پدرم در هشتم ربیع الاول سال ۹۸۴ هجری در سنین ۶۶ سال و دو ماه و هفت روز، به دار القرار، و مجاورت پیمبر و ائمه اطهار انتقال یافت. و پدر شیخ بهایی، به مناسبت میلاد شیخ بهایی، می نویسد سه سال پس از اینکه، دخترم، مولوده میمونه در شب دوشنبه سوم صفر سال ۹۵۰ متولد شد، برادرش ابو الفضائل، محمد بهاء الدین، (اصلحه الله)، در هنگام غروب آفتاب، روز چهارشنبه ۲۷ ذیحجه سال ۹۵۳ هجری متولد شد، و خواهر دیگرش، ام ایمن سلمی، پس از نیمه شب ۱۶ محرم سال ۹۵۵ هجری قمری متولد شد و برادرشان، ابو تراب عبد الصمد (برادر شیخ بهایی) در شب یکشنبه سه ساعت باقی مانده از شب، در سوم ماه صفر، سال ۹۶۶ هجری، در قزوین متولد شد، و خواهرزاده اش سید محمد، در شب شنبه ۲۸ صفر همان سال در قزوین متولد شد. و استاد ما، شیخ زین الدین، (شهید ثانی رفع الله قدره) در سال ۹۱۱ هجری قمری متولد شده و در سال ۹۶۵ هجری، شهید

گردیده است، تا بدینجا، آنچه را از خط شیخ حسین، نقل کردیم، به پایان رسید.

مؤلف گوید: عبد الصمد، فرزند شیخ و برادر شیخ بهایی رحمه الله از علما بوده، و برادرش شیخ بهایی رساله صمدیه را، که در فن نحو مشهور است، به نام او تألیف کرده است (۱).

شیخ معاصر، در امل الآمل گوید: عزّ الدّین، پدر شیخ بهایی، عالمی ماهر و محقق مدقق و متبحر، و جامعی ادیب، و منشی سراینده، و عظیم الشان و جلیل القدر، و در کمال وثوق بوده، و از شاگردان به نام شیخ ما، شهید ثانی است.

تألیفات عزّ الدّین: کتاب اربعین حدیثا و رساله ای در رد اهل الوسواس به نام العقد الحسینی و به طوری که، از یکی از نسخه های آن به دست می آید، این کتاب را، به نام شاه تهماسب صفوی تألیف کرده است، و از آثار او حاشیه ارشاد الاذهان و رساله رحله (سفرنامه) که پیش آمدهای سفر خود را، در آن یادداشت کرده، دیوان شعر و رساله تحفه اهل الایمان فی قبله عراق العجم و خراسان است.

عزّ الدّین، در این رساله، نظرهای شیخ علی بن عبد العالی کرکی عاملی را، رد کرده است، زیرا او دستور داده بود، در هنگام نماز که مردم متوجه به قبله می شوند باید ستاره جدی را، در میان دو شانه خود، قرار بدهند، و به همین مناسبت، بسیاری از محراب ها را، تغییر داده بود، و این نظریه درست

ص: ۱۶۳

۱-۱) - در باب عین اشاره ای به نام و پاره ای از ویژگی های او می شود، از اعیان الشیعه [۱] نقل شده، سال ۱۰۲۰ که به عزم حج بیت الله رفته بود، در حوالی مدینه منوره، رحلت کرده، جنازه او را به نجف اشرف آورده و در آنجا مدفون ساختند-م.

نیست، زیرا طول و عرض این شهرها، بیشتر از طول و عرض مکه مکرمه است، و مستلزم آن است که نمازگزاران، در هنگام نماز، انحرافی بسیار، از جنوب به مغرب، داشته باشند، چنانچه انحراف در مشهد، مثلاً چهل و پنج درجه، و در برخی از شهرها بیشتر از آن، و در بعضی از شهرها کمتر از آن، خواهد بود، و علاوه بر آنچه یاد شد، رساله های دیگری هم دارد.

عزّ الدّین، مسافرتی به خراسان کرد، و مدتی را در هرات گذراند، و همان جا امور شیخ الاسلامی را عهده دار بود، سپس به بحرین رفت، و در همان جا، در سن ۶۲ سالگی سال ۹۸۴ هجری درگذشت (۱).

شهید ثانی قدّس سرّه اجازه ای عام و مفصل، بدو داده است که ما بسیاری از آن را در این کتاب ایراد کرده ایم، در آغاز آن بدین خلاصه می نویسد: برادری که او را در راه خدا گزیده ام، و به عنوان برادری اختیار کرده ام، و برادر خوانده دینی من است، همان بزرگواری است، که از مرتبه نارزنده تقلید، به مقام والای یقین نائل آمده، اعنی دانشور پیشوا، و عالم یکتا، صاحب نفس پاکیزه و همت عالی، و اخلاق رخشنده بازوی اسلام و مسلمین و عزت دنیا و دین، حسین فرزند شیخ نیکوکار دانشور عالم و عامل و استوار همه گونه دانا، یادگار نیکوکاران، شیخ عبد الصمد، فرزند استاد و پیشوا، شمس الدّین محمّد، مشهور به جبعی حارثی همدانی - که خدا، او را در کوشش هایش نیک بختی دهد، و سعادتش را روزافزون فرماید، و دشمنش را سرنگون

ص: ۱۶۴

۱- ۱) - پیش از این، از قول شیخ بهایی نقل شده، که پدرش در سال ۹۸۴ در سن ۶۶ سالگی درگذشته، و سال میلادش هم، به قول خود عزّ الدّین ۹۱۸ بوده، و بدین ترتیب، سنین عمرش ۶۶ خواهد بود، و در نسخه مطبوع امل الآمل هم، سنین عمرش ۶۶ بوده و در اینجا یعنی ریاض مطبوع فعلی ۶۲ سال آورده شده، باید اشتباه چاپی باشد - م.

سازد، و او را برای رسیدن به مراتب عمل کنندگان، و راه افراد با ایقان، توفیق کرم فرماید- از جمله دانشورانی است که همگی همت خود را، برای رسیدن به عالی ترین مراتب دانش مصروف داشته، و خواب روزانه خویش را، به بیدار خوابی شب ها مبدل گردانیده است، تا گوی سبقت را، در میدان دانش از همگان ربوده، و بر دیگران از اقران خویش برتری یافت، و بهترین اوقات خویش را، در تهیه علوم دینی مصروف داشت، و از ارزنده ترین نصیب، و از کامل ترین سهم بهره برده، و از این ناتوان کتاب های بسیار، استفاده کرده، و به سماع علوم دینی نایل آمده است (۱).»

مؤلف امل گوید: من نسخه ای از تهذیب را که به خط عزّ الدّین - و با نسخه ای که به خط شیخ طوسی است در نزد شهید ثانی رحمهما الله تطبیق شده است - دیده ام، و همچنین دو مجلد از نسخه ای که به خط شیخ طوسی بوده، نیز در میان کتاب های شهید ثانی دیده ام، که عزّ الدّین به خط خود نوشته، که نسخه خود را با این ها نیز مقابله کرده است. و هنگامی که، عزّ الدّین رحلت کرد، فرزندش، چکامه ارزنده ای در سوگ پدرش سرود، و همچنین دیگر از سراینندگان، درباره درگذشت او چکامه هایی انشاد کردند.

و از سروده های او چکامه ای است که در ذیل به پاره ای از آن اشاره می شود:

محمّد المصطفی الهادی المشفع فی یوم الجزاء و خیر الناس کلهم

کفاک فضلا کمالات خصصت بها أحاك حتی دعوه باری النسم

ص: ۱۶۵

۱- ۱) - صورت این اجازه که از اجازات عام و مفصل است، در مجلد اجازات بحار آورده شده، و تاریخ آن شب پنجشنبه سوم ماه جمادی الآخر سال ۹۴۱ هجری است، یعنی همان سالی که پیش از این نوشتیم، شرح تهذیب الاصول را که شهید اوّل نوشته در نزد او قرائت می کرده است - م.

و البيض في كفه سود غوائلها حمر غلائلها تدلى على القمم

بيض متى ركعت في كفه سجدت لها رعوس هوت من قبل للصنم

و لا ألومهم ان يحسدوك فقد حلت نعالك منهم فوق هامهم

مناقب أدهشت من ليس ذا نظر و أسمعت في الوری من كان ذا صمم

من لم يكن بنی الزهراء مقتديا فلا نصيب له من دين جدهم

أقصر حسين فلا تحصى فضائلهم لو أن في كل عضو منك الف فم

ای محمّد برگزیده شده، تو همان بهترین مردم و هدایت کننده هستی، که روز قیامت، خدای متعال شفاعت تو را درباره گناهکاران می پذیرد، در فضیلت تو همین بس، که همگی کمالات ویژه خودت را، به برادرت علی علیه السلام اختصاص دادی، و او با همه آن کمالات زیست کرد، تا خدا او را به سوی خویش خواند، برادر تو از خصایصی برخوردار بود، از جمله هرگاه شمشیر در دست می گرفت، سرانجام کافران و مخالفان را تیره و تار می ساخت، و جامه های سرخ فام بر اندام آن ها می پوشانید، شمشیرهایی که هرگاه به رکوع درمی آمد، و بر گردن مخالفان آخته می شد، سرهایی که پیش از این در برابرت ها خم می شد، در مقابل آن به شمشیرها به سجده درمی آمدند، من آن هایی را که بر تو حسد می ورزیدند سرزنش نمی کنم، زیرا آن ها کسانی بوده اند، که تو با کفش های خود پای بر سر و گردن ایشان می نهادی، حضرت مولی از مناقبی برخوردار بود که هرکسی که از نظر راستین بهره ای نداشت، به وحشت می افتاد، و اشخاص کر را شنوا می ساخت، کسی که به فرزندان زهرا اقتدا نماید، از آیین جدشان بهره ای ندارد، ای حسین، به کوتاهی پرداز، که فضائل خاندان پیغمبر نهایتی ندارد، و تو هرگاه در هریک از اعضایت هزار دهان داشته باشی، نمی توانی مناقب ایشان را به شماره بیاوری.

پاره ای از سوگنامه ای که شیخ بهایی رحمه الله در، درگذشت پدرش، سروده است:

یا جیره هجروا و استوطنوا هجرا و اها لقلبی المعنی بعدکم و اها

یا ثاویا بالمصلی من قری هجر کسیت من حلل الرضوان أصفها

أقمت یا بحر بالبحرین فاجتمعت ثلاثه کن أمثالا و أشباها

ثلاثه أنت أنداها و اغزرها جودا و أعذبها طعما و أصفها

حویت من درر العلیاء ما حویا لکن درک أعلاها و أغلاها

و یا ضریحا حوی فوق السماک علا علیک من صلوات الله از کاهها

فاسحب علی الفلک الا علی ذیول علا فقد حویت من العلیاء أعلاها

ای همسایگان من، از مجاورت من دوری گزینید، و در شهرستان هجر متوطن شوید، و در ضمن آن به دل دردمند من هم توجه کنید، که تا چه اندازه آه و ناله، آن را از پای درآورده است، اینک طرف خطاب من همان کسی است که در محل مصلا که یکی از دهکده های هجر است آرام گرفته، و از بهترین جامه های بهشت بر اندام خود راست آورده است، در گفتگوی با او می گویم، ای دریای دانش اکنون که در بین دو دریا اقامت گزیدی، باید گفت در آن سرزمین سه دریا که در تلاطم، همتای یکدیگرند گرد آمده است، با این تفاوت که دریای وجود تو از آن دو دریا سخاوتمندتر، و مزه و صفای آب باطن تو، از آن ها شیرین تر و گواراتر می باشد. ای قبری که بر فراز ستاره سماک یا بر فراز آسمان برقرار شده ای، بهترین دروهای خدا بر تو باد آری بر تو است که دامن های مراتب عالیه خویش را، بر فلک اعلی چون ابرهایی پهن کنی، چه آنکه عالی ترین مقامی را در خود جای داده ای.

ص: ۱۶۷

تا بدینجا آنچه را از امل الآمل به دست آورده ایم، به پایان رسانیدیم، در عین حال مناسب است به اصول سوگ نامه که
مشمول بر عده ای از اشعار نغز بوده پردازیم، مطلع آن قصیده از اینجا شروع می شود که:

قف بالطلول و سلها این سلماها و رو من جرع الاجفان جرهاها
و ردد الطرف فی أطراف ساحتها و أرح الروح من أرواح أرجاها
و ان یفتک من الاطلاع مخبرها فلن یفوتک مرآها و ریاها
ربوع فضل یضاهی التبر تربتها و دار أنس یحاکی الدر حصباها
غدا علی جیره حلوا بساحتها صرف الزمان أبلاهم و أبلاها
بدور تم غمام الموت جللها شمس فضل سحاب التبر غشاها
فالمجد یبکی جازعا أسفا و الدین یندبها و الفضل ینعاهها
یا حبذا زمنا فی ظلهم سلفت ما کان أقصرها عمرا و أحلاها
اوقات انسی قضیناها فما ذکرت الا و قطع قلب الصب ذکراها
یا جیره هجروا و استوطنوا هجرا و اها لقلب المعنی بعدکم و اها
رعیا للیلات وصل بالحمی سلفت سقیا لأیماننا بالخیف سقیاها
لفقدکم شق جیب المجد و انصدعت أركانها و بکم ما کان أقواها
و خر من شامخات العلم أرفعها و هد من باذخات العم أرساها
پس از بیت یا تاویا تا بیت أغلاها، که گذشت می گوید:

یا أعظما وطأت هام السهی شرفا سقاک من دیم الوسمى أسماها
پس از بیت یا صریحا تا از کاهها که این هم گذشته است می گوید:

فیه انطوی من شمس الفضل أضواها و من معالم دین الله أسناها
و من شوامخ أطواد الفتوه أرساها و أرفعها قدرا و أبهاها

و به دنبال بیت فاسح که یادشده می گوید:

ص: ۱۶۸

در ویرانی‌ها متوقف شو و احوال سلمی (ساکنان) را آنجا جویا شو و گریه کن و به آنجا نگران باش و از ارواح بدن‌هایی که در اطراف آن به خاک غنوده اند، کمک بگیر و خود را راحت کن و هرگاه کسی نباشد که تو را از چگونگی آن خبردار کند آنچه را مشاهده می‌کنی، تو را بی‌خبر نمی‌گذارد منزل‌های فضیلت که خاک آن همانند طلا است، و خانه انسی است که ریگ‌های آن برابر با گوهر می‌باشد، همسایگانی در آنجا ساکن شده اند، گذشت روزگار آن‌ها را کهنه کرده و از یاد برده است، ماه‌های شب چهارده ای بودند، که ابرهای مرگ آن‌ها را در تیرگی خویش قرار داد، و خورشیدهای فضیلتی بودند که خاک‌های ابرمانندی، بدن‌های آنان را در تاریکی خود پوشانید، بزرگواری با کمال اسفناکی بر آن‌ها می‌گرید، و دین اسلام بر آن‌ها نوحه سرایی می‌کند، و فضیلت به سوگ آن‌ها می‌نشیند، چه پسندیده بود آن هنگام که در زیر سایه آن‌ها آرام می‌گرفتیم و چقدر عمر آن اوقات کوتاه بود، روزگار علاقمندی را پشت سر گذاردیم، و هم‌اکنون که از آن‌ها یاد می‌کنیم، دل به تلاطم می‌افتد و رگ و پیوندش از یکدیگر می‌گسلد، ای همسایگان به هجر سفر کنید، و بدانید که بر دل داغ دار خود اسفناکم، خوشا به حال شب‌هایی که در وصل گذشت، و سیراب باد روزهایی که از دسترسی به دلدادگان خویش سیراب می‌شدیم، باری، از دوری شما گریبان بزرگواری درید، و ارکان آنکه به دل‌باختگی به شما استوار گردیده بود متزلزل شد، و از عالی‌ترین قلّه دانش، والاترین افراد به زیر افتاد، و کوه‌های سربه‌فلک کشیده علم و کمال منهدم گردید، ای بزرگی که پای شرافتمندی بر سر ستاره سہی نهاده ای، از گواراترین آب‌ها سیراب گردیدی ای گورها، خورشیدهای فضیلت را در خود نهان کرده اید،

و درخشان ترین راه های دین را مسدود ساخته اید، و کوه های سربه فلک کشیده جوانمردی را، که قدر و بهای آن ها بیرون از شمار است، از پای درآورده اید، باری، تا هنگامی که کبوتر بر فراز شاخه های اراک به نغمه سرایی می پردازد، در سوگ شما می نشینم، و درود خدا را به روان پاک شما نثار و ایثار می کنیم.

مؤلف گوید: نسخه ای از فهرست شیخ طوسی را دیدم، که عزّ الدّین آن را نزد شهید ثانی رحمه الله قرائت کرده و شهید در پایان آن چنین می نویسد: «خدا او را تأیید کند، و به بزرگواری و نیک بختی روزافزون او یعنی عزّ الدّین بیفزاید، که این کتاب را در ظرف چند مجلس، در پیش من خواند، و به خوبی از تصحیح و ضبط آن برآمد و روز یکشنبه، نیمه ماه مبارک رمضان، سال ۹۵۴ هجری آخرین روز قرائت و تصحیح آن بود، و من نیازمند به خدای تعالی، زین الدّین علی بن احمد شامی عاملی، که خدا را در برابر چنین امری، ستایش می کنم، و به پیغمبرش ایمان آورده، بر او درود می فرستم.»

عزّ الدّین، تمایلی به تصوف داشت، و از مشایخ صوفیه ستایشگری به عمل می آورد، و به یادگاری گفتار و کلمات عارفانه آنان می پرداخت، چنان که رویه فرزندش شیخ بهایی رحمه الله هم، بر آن بود که از نام بردگان تمجید می کرد، و به نقل گفتار آن ها می پرداخت، و می توان گفت عزّ الدّین، این رویه را تا اندازه ای از استادش شهید ثانی فراگرفته بود و خود نیز بر آن نکاتی افزوده است. و از جمله، مؤیدات تمایل مزبور، آنکه در پایان رساله عقد طهماسب آن گاه که به اندرز شاه تهماسب صفوی می پردازد می نویسد:

«به همین مناسبت بود برخی از پادشاهان و بزرگان دنیا به مجردی که پا به سراچه همت عالی می گذاردند، علم به خدا، در باطن آن ها رسوخ می کرد، و

عنایت ربانی دامن گیر آن ها می شد، به طور کلی از دنیا اعراض می کردند، و دست نیازمندی کامل، به پیشگاه حضرت کردگار یکتا دراز می نمودند، از قبیل ابراهیم ادهم، و بشر حافی، و اصحاب کهف، و امثال ایشان، زیرا بر اثر رشد کاملی که به دست می آوردند، حاضر نمی شدند، دل های خویش را در گرو غیر خدا در آورند.

یک چشم زدن، غافل از آن ماه نباشید شاید که نگاهی کند آگاه نباشید

اما این گونه مقامات و وصول بدانها مقامات دیگری است، که به هر کس هر چه لایق بود دادند.»

معظم له، از آن پس که به ایران آمد، و آمدن او مصادف بود، با رحلت شیخ علی کرکی رحمه الله، در پیشگاه تهماسب، موقعیت ویژه ای به دست آورد.

عزّ الدّین، مانند استادش شهید ثانی رحمه الله نماز جمعه را در عصر غیبت، واجب می دانست و در هر کجا که بود به ویژه در خراسان، به اقامه نماز جمعه می پرداخت.

و از جمله آثار، او کتاب وصول الاخیار الی اصول الاخبار است. که کتابی پسندیده و دامنه داری، در علم درایه است (۱).

در آغاز آن، به ادله امامت پرداخته و بحثی طولانی راجع به آن ایراد نموده است. و من آن کتاب را، در ساری و تهران و دیگر از شهرها دیده ام، و کتابی است که مشتمل بر فوائد و مطالب بسیاری می باشد، و این کتاب دومین کتابی است که اصحاب ما در فن درایه تألیف کرده اند، و اولین اثر

ص: ۱۷۱

در فن درایه، از شهید ثانی است، که پیش از درایه عزّ الدّین تألیف شده است.

و از آثار عزّ الدّین رسالهٔ مناظره مع علماء حلب در مسأله امامت است که با یکی از دانشوران حلب در میان گذارد، و در نتیجهٔ گفتگوی با او، وی را به آیین اثنا عشری مشرف گردانید، و این رساله که مختصری بیش نیست، در کمال لطافت و ارزندگی تألیف گردیده است، و تاریخ این مناظره به طوری که خود او در آغاز آن رساله اظهار می دارد، در شهر حلب و در سال ۹۵۱ هجری اتفاق افتاده، و از تألیفات او شرح ألفیه الشهید، در فقه که آن را با متن درآمیخته است و من آن را، در شهرستان آمل از شهرهای مازندران و دیگر از شهرها دیده ام، و نسخه ای از آن، هم اکنون در اصفهان موجود، و در اختیار فاضل هندی می باشد، و در شهر هرات، در اواخر ماه محرم از اولین سال از دهه نهم بعد از نهصد هجری قمری از تألیف آن فراغت یافته است.

و از آثار او رساله ای دیگر است، راجع به دو مسأله، اول که هرگاه حصیرها و بوریاها به بول یا به نجاست، دیگر آلوده شود، همچنان که تر است و به وسیله تابش خورشید خشک شود، آیا پاک می شود یا نه؟ دوم، خمس و نذر و امثال این ها، که مربوط به حضرت بقیه الله است، می توان آن ها را در روزگار غیبت، به مصرف از فقرای سادات رسانید یا خیر؟ و این رساله نیز پسندیده و بیرون از لطافت نمی باشد، و من این رساله را، در تیمجان از شهرهای گیلان دیده ام، و سال ۹۶۸ هجری قمری از تألیف آن آسوده شده است.

و از تألیفات او رساله ای است در الواجبات الملکیه این رساله در خصوص اموری است که شناختن آن ها بر افراد مکلف لازم است و بر آن ها است که آن امور را در اعتقادات و عبادات بکار بندند. و من آن رساله را که از تحقیقات ارزنده، برخوردار می باشد، در شهر زنجان از شهرهای آذربایجان دیده ام.

و از آثار او رساله الغرر و الدرر است، که برخی از علما آن را در شمار آثار وی نام برده اند، و من خود در یکی از آثار، به فایده ای از مسأله نماز جمعه رسیدم، که از کتاب غرر و درر شیخ حسین بن عبد الصمد نقل کرده بود، و از آن کتاب استفاده می شود، که غرر و درر مشتمل بر مسائل عدیده ای است و در پایان آن نیز به مسأله نماز جمعه اشاره کرده است، و از آثار او تعلیقات صحیفه سجادیه و تعلیقات خلاصه الرجال علامه حلی، و تعلیقاتی چند، بر کتاب های حدیث و فقه داشته که تدوین نشده است، و فتوهای متفرقه بسیاری که برخی از آن ها را دیده ام، و همچنین لغزها و سرودهایی که داشته است.

در شهرستان هرات، در ضمن کتاب های ملا رضی، از آثار عزّ الدّین به شرح الفیه شهید رسیدم که در آن کتاب، به مناظراتی که با شیخ علی کرکی، و شهید ثانی، و بلکه با شهید اوّل، داشته اشاره نموده است، و سبک تألیف او در این کتاب چنین است که می نویسد: شیخ مکی ما (شهید اوّل) رحمه الله علیه چنین گفته، و شارح علائی (شیخ علی کرکی رحمه الله) چنان، و شارح زینی (شهید ثانی رحمه الله) چنین فرموده است، و ظاهر آن است که این شرح، غیر از آن شرحی است که پیش از این نام برده شده، و ممکن است این شرح را

در روزگار حیات شهید ثانی رحمه الله تألیف کرده باشد (۱) و من خط عزّ الدّین را، در آخر این شرح دیده ام، که در سال ۹۵۸ هجری در هنگامی که یکی از شاگردانش شرح مزبور را، در حائر حسینی، نزد وی قرائت می کرده، مطلبی راجع به وی در پایان آن شرح، مرقوم داشته است و خط شریفش خوش نبود، بلکه خط او را، در شهرستان هرات، بر بیشتر از کتاب هایی که بر او قرائت شده بوده دیده ام، از جمله بر کتاب مبادی الاصول علامه و بر شرح آن، که موسوم به غالیه البادی فی شرح المبادی است، و خود عزّ الدّین تحقیقاتی داشته که بر حواشی آن کتاب مرقوم داشته است.

مؤلف گوید: پیش از این شیخ معاصر، در ردیف آثار او رساله و سواسیه را، به نام عقد حسینی نام برده است و تردیدی نیست که عزّ الدّین کتابی بدان نام تألیف نکرده، و ممکن است اشتباه از سوی ناسخ بوده باشد؛ زیرا آنچه به خاطر دارم، عزّ الدّین کتابی به نام التحفه الطهماسبیه فی المواعظ الفقهیه و دیگری به نام العقد الطهماسبی داشته است که من آن را در شهر رشت (گیلان) و دیگر از شهرها دیده ام، و در این کتاب مسائلی چند، از قبیل مسائل طهارت و احکام آن، و از جامه های نجس و بدن و امثال آنکه به جا آوردن نماز، در آن حال جایز است یا خیر؟ و سایر مسایل، و از جمله مسأله و سواس است. عزّ الدّین، این کتاب را به خاطر شاه تهماسب صفوی تألیف کرده و تحقیقات دامنه داری در ذیل و سواس و منع آن، که تهماسب خود بدان گرفتار بود، نموده است (۲)، و لیکن به کتابی از او به نام عقد

ص: ۱۷۴

۱- ۱) - در پاورقی از نسخه مؤلف نقل کرده است: نسخه ای از این شرح را دیدم که به نام المقاصد العلیه فی شرح الرساله الثمینه موسوم بوده است.

۲- ۲) - شیخ یوسف در لؤلؤه ذیل کلام صاحب امل می نویسد: عقد طهماسبی از آثار مشهور عزّ الدّین است که این کتاب را برای شاه تهماسب و ممکن است تهماسب دوم صفوی

حسینی دست نیافته ام و ظاهر آن است که عقد حسینی، همان عقد طهماسبی است.

از تاریخ عالم آرا استفاده می شود، عزّ الدّین، پیش از وفات شاه تهماسب در گذشته است (۱)، و اضافه کرده عزّ الدّین از مشایخ به نام جبل عامل بوده و فاضلی کامل بود، و در همگی علوم به ویژه فن فقه و تفسیر و حدیث و علوم عربیه، مهارت بسزایی داشته و حداکثر روزگار جوانی اش را در خدمت شهید ثانی برگزار نموده است (۲)، و در تصحیح حدیث و رجال، و

ص: ۱۷۵

۱- ۱) -احتمال درگذشت عزّ الدّین پیش از تهماسب اگرچه ممکن است لیکن به طوری که پیش از این از شیخ بهایی نقل کردیم عزّ الدّین سال ۹۸۴ هجری در گذشته و در احوال تهماسب هم نوشته اند، وی در سال ۹۸۴ وفات یافته بنابراین ممکن است عزّ الدّین در همان سال و پیش از تهماسب وفات یافته باشد.

۲- ۲) -در الدر المنثور از رساله بغیه المرید در شرح حال شهید نقل می کند نخستین کسی که در آغاز کار ریاست و تصدی تدریسی شهید به قرائت از او نایل آمده شیخ فاضل عالم کامل عزّ الدّین حسین بن عبد الصمد حائری است که مدت زیادی را به مصاحبت او برگزار کرده و کتب عدیده ای از جمله قواعد علامه از آغاز تا انجامش را نزد او خواند و به همراهی او به مصر رفته و در اولین سفر اسلامبول شهید همراه او بوده و از پس او به عراق رفته و چندی را در آنجا مانده و پس از آن به خراسان رفته است و همان جا ساکن شده ادام الله توفیقه گویند شهید در اولین سفر اسلامبول به مکانی که پس از این شهید می شود رسید رنگش تغییر کرد علتش را که پرسیدند فرمود در این مکان مردی بزرگ و صاحب جاهی به شهادت می رسد آری پس از آنکه دستگیر شد در همان مکان به شهادت رسید در آن

تحصیل مقدمات اجتهاد، و کسب کمال، مشارک و مساهم بوده است، و پس از آنکه شهید ثانی به خاطر تشیع به دست رومی ها شهید شد، عزّ الدّین، از جیل عامل، به سوی ایران کوچ کرد، و به مصاحبت سلطان تهماسب صفوی پیوست و در پیشگاه او، از کمال عظمت برخوردار گردید.

تا به جایی که همه دانشمندان آن روزگار، به فقاہت و اجتهاد او اعتراف کردند.

عزّ الدّین، در آن روزگار، برای اقامه نماز جمعه و جماعت، کوشش بسیار داشت و گروهی بسیار، به وی اقتدا می کردند، پس از آن منصب شیخ الاسلامی، و انجام امور شرعی، و حکومت مردمی در شهرهای خراسان، به خصوص در شهر هرات به عهده او گذاشته شد. و مدت زمانی را به رتق و فتق امور شرعی و مردمی، می پرداخت و با کمال علاقه مندی، و بدون اندک سستی به ترویج شریعت غرا و تنسیق امور خیر و افاده علوم دینی، و افاضه معارف یقینی، و تصنیف کتب و رسائل، و حل مشکلات و کشف غوامض معضلات می پرداخت، تا اینکه اشتیاق حج بیت الله، و زیارت مرقد منور رسول اکرم و ائمه کرام علیهم السلام، وی را به خود مشغول ساخته و به دنبال آن، عازم خانه خدا شد، و در مراجعت به شهرهای احساء و بحرین رفت، و

همان جا ماندگار شد، و به مصاحبت فضلا و قاطنین آن سرزمین سرگرم بود، تا در شهر بحرین درگذشت.

مؤلف گوید: به طوری که نوشتیم، مؤلف عالم آراء، عزّ الدّین را در تصحیح حدیث و دیگر از مراتب علمی مشارک و مساهم با شهید یاد کرده، و حال آنکه، این نظریه درست نمی باشد، بلکه عزّ الدّین از مشاهیر شاگردان شیخ شهید رضوان اللّٰه علیه می باشد (۱).

ملا نظام الدّین قرشی، شاگرد شیخ بهایی در کتاب نظام الاقوال می نویسد:

حسین بن عبد الصمد بن محمّد جعی حارثی همدانی رحمه اللّٰه، شیخی عالم و یکتا، و از هرگونه آلودگی باطن پاک بود، از همتی عالی برخوردار، و پدر شیخ ما (شیخ بهایی) است، که در همه علوم محل استناد ما می باشد.

عزّ الدّین، از مشایخ جلیل القدر ما به شمار است، و عالمی فاضل بود، و از تواریخ و پیش آمدها اطلاعی به کمال داشت، و در فنون لغت و واژه شناسی ماهر بود، و از نوادر و امثال عرب باخبر بود، و از جمله اشخاص به نامی است که قرائت کتب حدیث را، در ایران تجدید کرد، و آثاری ارزنده و رساله هایی گران بها دارد، از آن جمله شرح قواعد و حاشیه ارشاد که پیش آمدهای روزگار او را، از تمام کردن آن بازداشته و به اتمام نرسیده

ص: ۱۷۷

۱-۱) - پیش از این از رساله بغیه المرید منضم به الدر المنثور که مؤلفش ابن عودی، از شاگردان شهید است، نقل کردیم که عزّ الدّین، از شاگردان شهید ثانی بوده است، اینک عبارت رساله مزبور را ایراد می کنیم در صدر شاگردان وی می نویسد: اوّل من قرأ علیه فی اوائل امره و تصدیه للتدریس الشیخ الفاضل العالم الکامل عزّ الدّین حسین بن عبد الصمد الحارثی الهمدانی صحبه مده مدیده و قرأ علیه کتبا عدیده منها قواعد الامام العلامه من اوّلها الی آخرها تا به آخر که ترجمه شده است. آری منافاتی ندارد که عزّ الدّین در مقابله احادیث شریک و سهیم شهید بوده، نه بدان عنوان که در امور علمی در عرض شهید قرار گرفته باشد - م.

است، و شرح الفیه که در فن خود بی نظیر است. و وصول الاخیار الی اصول الاخبار و امثال این ها از تصنیف ها و تألیف های اوست.

عزّ الدّین، در اوّل محرم سال ۹۱۸ هجری متولد شده است. و در هشتم ربیع الأوّل سال ۹۸۴ هجری قمری به جوار رحمت الهی نایل آمده، و در بحرین دفن شده است، (طاب الله مضجعه).

استاد ما شیخ بهایی، (مد ظلّه البهی) از وی روایت می کند، و خود او از دو استاد جلیل القدرش، سید حسن بن جعفر کرکی، و شهید ثانی قدس الله ارواحهم روایت می کرده است، انتهى.

و شاگرد دیگر شیخ بهایی، ملا مظفر علی، در ضمن رساله ای که به زبان پارسی، در شرح حال استادش شیخ بهایی تألیف کرده می نویسد: پدرش شیخ حسین بن عبد الصمد، در روزگار خودش، از مشاهیر فحول علمای اعلام و فقهای کرام بود، و در تحصیل علوم و معارف، و تحقیق مطالب اصول و فروع، مشارک و معاصر شهید ثانی بوده است، و در علم حدیث و تفسیر و فقه و ریاضی، در آن روزگار همتایی نداشته و در این بخش از دانش ها، آثاری از خود باقی گذارده است، و از جمله آثار او کتاب درایه الحدیث و رساله ای در تحقیق قبله و کتاب اربعین حدیث و کتاب شرح القواعد و کتاب شرح الالفیه و رساله طهماسبیه فی بعض المسائل الفقهیه و رساله وسواسیه و رساله رضاعیه است و علاوه بر آن ها، حواشی بر کتاب های ریاضی، و تعلیقات دیگر و نوشته هایی بسیار دارد.

عزّ الدّین، در روزگار شاه تهماسب صفوی از جبل عامل همراه با همه بستگانش به اصفهان آمد. و مدت سه سال در آنجا، به افاده علوم دینی، و افاضه معارف یقینی اشتغال می ورزید، و به مجردی که شیخ فاضل شیخ

علی منشار، که در آن روزگار شیخ الاسلام اصفهان بود، از ورود عزّ الدّین اطلاع پیدا کرد، و سلطان تهماسب صفوی، در شهر قزوین به سر می برد، در ضمن پیامی ورود او را به اصفهان به سلطان اطلاع داد، سلطان نامه ای به خط خود برای عزّ الدّین نوشت، و مصحوب خلعتی، برای عزّ الدّین ارسال داشت، و او را به قزوین، به حضور خویش، که در آن اوقات پایتخت تهماسب بود دعوت کرد، و هنگامی که عزّ الدّین وارد شد، سلطان، مقدم او را گرامی داشت، و از او کمال بزرگداشت را به عمل آورد، و منصب شیخ الاسلامی قزوین را به عهده او گذاشت، وی مدت هفت سال در دار السلطنه قزوین، عهده دار مقام شیخ الاسلامی بود، و در خلال این مدت، نماز جمعه را به جای نماز ظهر انجام می داد، و معتقد بود که نماز جمعه در عصر غیبت، واجب عینی است، چنان که استادش شهید ثانی، نماز جمعه را واجب عینی و کافی از نماز ظهر می دانست. پس از هفت سال، بار دیگر منصب شیخ الاسلامی، و اقامه جمعه و جماعت مشهد مقدس رضوی علیه السّلام را به عهده وی سپرد و چندی به این منصب برقرار و وظایف محوله به خویش را انجام می داد. و از آنجا که حداکثر مردم هرات، در آن روزگار از ائمه طاهرین علیهم السّلام و از تدین به مذهب اهل بیت، شناختی نداشتند، سلطان، به وی دستور داد تا به سوی هرات سفر نماید، و در آنجا اقامت کند، و مردم آن ناحیه را، به آیین تشیع بخواند، و به خاطر آسایش فکری او، سه ده از دهات هرات را، در اختیار او گذاشت، از طرف دیگر، به امیر شاه قلی سلطان یکان، که حاکم خراسان بود، فرمان داد تا در هر جمعه، پس از انجام نماز جمعه و جماعت، سلطان محمّد خدا بنده میرزا، فرزند تهماسب را در مسجد جامع هرات، به خدمت شیخ آورده، تا از مراتب سماع حدیث، برخوردار گردد، و از او امر و نواهی عزّ الدّین، کاملاً فرمان برداری نماید، و

در نتیجه آن، هیچ کسی از آحاد مردم، قدرت مخالفت با عزّ الدّین را نداشته باشند.

بدین ترتیب عزّ الدّین، مدت هشت سال به افاده علوم دینی، و اجرای احکام شرعی و اظهار امور و اوامر ملی، اشتغال ورزید، و گروهی بسیار، از مردم هرات و نواحی آن، به آیین تشیع مستبصر گردیدند، و آن ناحیه از لوث مخالفان پاکیزه گردید، و طلاب علوم و علما و فقها از اطراف و اکناف از ایران و توران، برای مقابله حدیث، و اخذ علوم دینیه، و تحقیق معارف شرعیه، به درس وی حاضر می شدند.

عزّ الدّین، پس از مدت زمانی از هرات به سوی قزوین سفر کرد تا در آنجا بار دیگر به ملاقات تهماسب برسد، پس از ملاقات، از وی خواست، تا به او و فرزندش شیخ بهایی، اجازه دهد، که عازم بیت الله شود، سلطان به جهاتی که خود می دانست، به وی اجازه داد که به مکه مکرمه برود، لیکن شیخ بهایی را برای آن سفر مرخص نساخت، بلکه به وی امر کرد، تا در هرات اقامت کند، و به تدریس علوم دینی پردازد، عزّ الدّین به دنبال اخذ اجازه، به زیارت بیت الله رفت، و پس از زیارت بیت الله، و مرقد مطهر حضرت رسول الله، از راه بحرین مراجعت کرد، و در آنجا متوطن شد. و به فرزندش در ضمن نامه ای نوشت: اگر دنیای محض می خواهی برو به هندوستان و اگر آخرت می خواهی بیا به بحرین، و اگر نه دنیا می خواهی و نه آخرت، در ایران بمان!

ملا مظفر علی گفت: یکی از سرایندگان، همین مضمون را در ضمن رباعی آورده است:

دنیا خواهی به جانب هند گذر عقبی خواهی به کربلا ساز مقر

ور آنکه نه دنیا و نه عقبی خواهی زنهار ز ایران ننهی پای بدر

باری عزّ الدّین، به دنبال بازگشت از مکه مکرمه، در شهرهای بحرین اقامت گزید، و روزگاری از پایان عمرش را در آنجا به تدریس علوم دینیه اشتغال ورزید تا دعوت حق را لیک گفت، و در همان جا مدفون شد و مقبره اش معروف، و مزار شیعیان اهل بیت است، و از زیارت قبر او بهره گیری می نمایند، و مزارش محل استجابت دعوات مردم همان محل است.

از آن پس، که خبر رحلت عزّ الدّین، به فرزند ارجمندش شیخ بهایی رحمه الله رسید، شیخ بهایی، سوگنامه ای که در کمال لطافت و از جمله سوگ نامه های معروف است - سرود، و ما پیش از این آن را نگاشتیم (۱).

ص: ۱۸۱

۱- ۱) - مؤلف، لؤلؤه می نویسد: مقبره شیخ عزّ الدّین، والد شیخ بهایی در محل مصلاهی یکی از دهکده های بحرین است، و در حال حاضر هم معروف و مزار است، مؤلف مزبور از پدرش نقل می کند آن گاه که عزّ الدّین در مکه مکرمه بود، تصمیم گرفت تا آخر عمر در جوار بیت الله اقامت کند، در یکی از شبها در خواب دید قیامت پیا شده، و فرمان از طرف خدای متعال آمد تا زمین بحرین و هرچه در آن است را به بهشت ببرند، به دنبال این رؤیا، ترجیح می دهد که تا آخر عمر در بحرین بماند و در آنجا بمیرد و مدفون شود. به همین مناسبت از مکه مکرمه عازم بحرین شد، در آن اوقات علمای بحرین، همواره در یکی از مساجد جد حفص اجتماع می کردند، به مجرد اینکه شنیدند، شیخ عزّ الدّین عازم بحرین است، یقین کردند عزّ الدّین پس از ورودش به بحرین، در آن مجلس شرکت خواهد کرد، در میان اعلام بحرین، شیخ داود بن شافیر که در فن جدل مهارتی بسزا داشت، عنوان ویژه داشت، لیکن آن اوقات مسافرتی با دیگر اعلام بحرین پیدا کرده بود، علمای بحرین برای آنکه علاج واقعه پیش از وقوع کرده باشند، و از هر سو سر راه بر عزّ الدّین گرفته باشند، با شیخ داود ملاقات، و با التماس از وی درخواست کردند، تا در مجلس آن ها شرکت کند، پس از آنکه عزّ الدّین وارد بحرین شد، علما به دیدار او شتافتند، و عزّ الدّین در خلال گفتگوها، از آن مجلس اطلاع پیدا کرد در، یکی از روزها عزّ الدّین در آن مجلس شرکت کرد، و آن هنگام در میان علمای بحرین، عالمی در عرض عزّ الدّین نبود، و طبق معمول مجلس معمول مجلس مناظره میان علما اتفاق افتاد، شیخ داود پیش دستی کرده و با آنکه به هیچ وجه طرف نسبت با عزّ الدّین نبود، به مناظره و مباحثه با او

عبد العالی کرکی عاملی

عزّ الدّین، از اکابر دانشمندان بوده، و علی بن هلال جزایری استاد نواده یا (فرزندش) - شیخ علی یادشده - از او روایت می کرده است و خود او - به توسط یکی از دو فرزند شهید اوّل - از شهید روایت می کرده است. و ممکن است، به طوری که از اجازه شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی، که به سید بن شدقم مدنی داده است. به دست می آید عزّ الدّین، جد شیخ علی کرکی است، در عین حال از یکی از مواضع، و بلکه از اجازه ای که شیخ نعمه بن خاتون که در پشت کتاب استبصار شیخ طوسی، برای سید بن شدقم نوشته استفاده می شود، که شیخ عزّ الدّین حسین پدر شیخ علی است نه جد او، و در مقام توصیف، از شیخ علی چنین می نویسد: ابو الحسن علی بن فقیه عارف، عزّ الدّین حسین بن مقدس، مرحوم عبد العالی، (اعلی الله فی الفردیس مقامه).

و مشهور میان علما و مورخان، بلکه حقیقت آن است که، عزّ الدّین حسین، والد شیخ علی است، و این معنی در شرح حال جدش عبد العالی یادآوری شده است.

شاه ملا، دانشوری بافضیلت و متکلمی فقیه و کامل، و از دانشمندان روزگار شاه تهماسب صفوی بوده است، بلکه زمان شاه عباس بزرگ را هم دریافته است.

و من، در شهر اردبیل، برخی از کتاب‌ها را به خط شریف او دیده‌ام، از جمله رساله‌المعضلات تألیف سید امیر عبد الحی بن عبد الوهاب بن علی حسینی جرجانی (گرگانی) است، و ظاهر آن است که شاه ملا از شاگردان سید امیر می باشد، و سید به خط مبارک خود برای او، و بر آن نسخه بدین مضمون می نگارد:

«خدا را در هر حال سپاسگزارم و بر محمد و خاندان او که والاترین خاندانند درود می فرستم، اما بعد، خدا مرا توفیق داد تا این رساله مبارکه، موسوم به معضلات را تألیف کردم. و به فضل و کرم خویش یاری داد تا آن را به پایان رسانیدم، و به من الهام کرد تا آن را به نام فاضل عامل کامل صمدانی، مولانا امین الدین حسن اصفهانی، که در میان دانشوران به شاه ملا مشهور است آراستم، و از خدا می خواهم، تا نام او را تا روز قیامت باقی بدارد، و باران انوار یقین را، بر سرزمین باطن او نازل فرماید، و در پی تألیف و اتمام آن رساله چنان پیش آمد که رساله یادشده را، از آغاز تا انجام به اتفاق او، مقابله نمایم، و تاریخ مقابله آن، اوایل ماه جمادی الثانیه سال ۹۶۰ هجری قمری، بوده است و او هم که آرزومندم از مطالعه و مقابله اش بهره کامل برده باشد. از درک مقاصد، و تحقیق مطالب و تنقیح دقائق، و تشریح حقایقش هیچ گونه قصوری ننموده است از حق تعالی آرزومندم، تا او

و ما را بیامرزاد، و همچنین هر کسی که دعای ما را می خواند، و آمین بگوید، از رحمت حق برخوردار گردد.

بار دیگر از وی درخواست کردم، تا در خلوت هایی که با حق تعالی دارد، از ما یاد کند، و در مظان دعوات، از ما فراموش ننماید، و این چند سطر را در تاریخ مزبور نوشتم، و بدین وسیله، تأکید خود را که امید احسان و اکرام از او بوده، و به منظور بهره گیری از بخشش و احترام از او می باشد، ارائه می دارد، و پایان آن را چنین امضا کرده است. منم بنده گناهکار نیازمند به شهود عینی، عبد الحی بن عبد الوهاب بن علی حسینی جرجانی، که خدا این خاندان را از فراوانی یقین برخوردار سازد و کتاب شان را، به دست راستشان ارزانی فرماید، و از خدای جهانیان درخواست اجابت دارد.»

حسین بن عبد الوهاب

وی، از بزرگان مشایخ، و از اعلام دانشوران معاصر با سید مرتضی و سید رضی بوده، و در بعضی از مشایخ، از قبیل ابو تحف، با آن ها مشارک بود، و معاصر با شیخ طوسی هم می باشد، زیرا ابن عبد الوهاب، مانند شیخ طوسی، با یک واسطه از هارون بن موسی تلعبیری روایت می کرده است.

ابن عبد الوهاب، دانای به اخبار و ناقد احادیث و آثار بوده است، و از مقام فقاهات برخوردار داشته و در سرایندگی استادی عالی مقام به شمار می آمده است.

از آثار او عیون المعجزات است، و من به نسخه هایی از آن دست یافتم که اکثرشان از نسخه های قدیمی و تصحیح شده بوده و کتاب الهدایه الی الحق و کتاب البیان فی وجوه الحق فی الامامه نیز از تألیفات اوست، و خود

او در عیون المعجزات به نام برداری از این ها- که از آثار خودش می باشد- تصریح کرده است.

در عین حال، گروهی از دانشوران اظهار داشته اند، که کتاب عیون المعجزات از آثار سید مرتضی است، و من هم بر پشت یکی از نسخه های کهن آن کتاب، چنان دیدم که از آثار سید است. و استاد استناد ما (علامه مجلسی) در آغاز بحار نیز کتاب عیون المعجزات را به سید مرتضی نسبت می دهد، و افزوده که این انتساب از نظر ما به صحت نیوسته است، زیرا مؤلفش در این کتاب، از ابو علی بن همام و محمد بن علی بن ابراهیم- که هر دو تن از قدمای محدثان بوده اند- روایت کرده است.

مؤلف گوید: بدون شک، انتساب عیون المعجزات به سید مرتضی، اشتباه و سهوی آشکار است، زیرا خود مؤلف، در چند جا از کتابش تصریح می کند، که مؤلفش حسین بن عبد الوهاب است و با توجه به چنان تصریحی، جای آن ندارد که کتاب را از آثار سید مرتضی به شمار آوریم. و اما اینکه ابن عبد الوهاب، بدون واسطه از ابو علی بن همام، و محمد بن علی بن ابراهیم روایت کرده باشد، اشتباه دیگری است بلکه او با واسطه از آن ها روایت می کرد.

و قابل توجه است که نسخه های کهن عیون المعجزات را که ما در کازرون و لحسا و بحرین و دیگر از جاها دیده ایم، حداکثر صفحات اول آن ها ناقص بوده، و به همین مناسبت اسم کتاب آورده نشده، و برخی از آن ها، اگرچه از نقصان صفحه اول سالم مانده، برخلاف انتظار، آخر دیباچه اش به بحث از اخبار متصل نشده، بلکه پیش از وصول بدان بحث به نقصان برخورده است.

و نسخه ای که از دیباچه کتاب برخوردار است، چنان می نماید که دیباچه از منشآت غیر مؤلف بوده باشد، و خود شیخ حسین، در بخشی از آنچه در دیباچه آمده می نویسد:

«آن گاه که دیدم کتاب موسوم به بصائر الدرجات فی تنزیه النبوات مشتمل بر امور مهمه از این قبیل مباحث می باشد، و بلکه بیشتر از آنچه انتظار می رفت، این بخش از مباحث را داراست، در صدد برآمدم، تا با حذف اسانیدش، آن را خلاصه نمایم، و احادیث و سیر و فضائلی را که در آن آورده شده است، به ذهن مطالعه کنندگان نزدیک تر کنم. و بهتر در معرض استفاده درآید، زیرا فضائل پیمبر اکرم خاندان طاهرینش، والاتر از آن است که به شماره درآید، و این کتاب را که خلاصه ای از آن اصل است، به نام عیون المعجزات المنتخب من کتاب بصائر الدرجات نامیدم» انتهی.

و در آخر آن کتاب می نویسد: چندی بود تصمیم داشتم، در آغاز این کتاب به پاره ای از معجزات سید رسولان، و خاتم پیمبران، اشاره نمایم، در این میانه به کتابی دست یافتم، که آن را سید ابو القاسم علی بن احمد بن موسی بن محمد التقی الجواد علیه السلام علوی تألیف کرده، و آن را به نام تثبیت المعجزات نامیده است، و در آغاز آن با دقت نظر، و تفحص تام و تمام، برای اثبات معجزات انبیا و اوصیا، مطالب بس ارزنده، و ادله واضحی ای که هیچ گونه شکی را باقی نگذارده، بدان افزوده است، به دنبال اثبات معجزات، و ادله ای که تنها گول خورنده و گمراه دور از حقیقت آن را انکار می کند، به ذکر برخی از معجزات مشهور نبی اکرم صلی الله علیه و آله پرداخته است، و در پایان آن ها می نویسد: معجزات ائمه طاهرین - صلوات الله علیهم اجمعین - نیز به همان رویه ثابت و قابل توجه است، که ما به یادآوری آن ها، در تعقیب معجزات رسول اکرم صلی الله علیه و آله می پردازیم.

ابن عبد الوهاب، پس از آنچه ترجمه شد، اضافه می کند، من در آخر کتاب تثبیت المعجزات به هیچ یک از معجزات ائمه طاهرين دست نیافتم، گذشته از آن به کتب دیگر و آثار او که در اختیار داشتم، و یا در دست برادران مؤمنم بود، به کتاب منحصری که راجع به معجزات ائمه طاهرين تألیف کرده باشند. برخورد نکردم پس از آنکه از پیدا کردن چنان اثری، از شریف علوی رحمه الله مأیوس گردیدم، با درخواست خیر از خدا، و کمک از حضرتش به تألیف بخش کاملی، از براهین و معجزات و ادله امامت ایشان -صلوات الله عليهم اجمعین- اقدام کردم و معجزاتی را نقل کردم که هیچ یک از افرادی که به هر صورت مخالفند، از تأیید صحت آن ها گزیری نداشته باشند، و هر گاه کسی درباره صحت معجزات، نظریه خلافی داشته باشد، می تواند به کتاب الهدایه الی الحق ما که مشتمل بر حقایق توحید خدا، و حکمت و عدل اوست مراجعه نماید. و در ضمن، آنچه ابراز داشته ایم، به این نکته توجه کرده ایم، احادیث معجزات، اگرچه ممکن است در طی خبر واحدی بوده باشد، و اشکالی در پذیرش آن احساس شود، لیکن ما می توانیم به وسیله اجماع آن را جبران نماییم، و از آن ناحیه، پذیرای معجزات اهل بیت بشویم، و مراد ما از اجماع، اجماع شیعه است و بس، تا به آخر، آنچه در عیون المعجزات ایراد کرده است.

مؤلف گوید: نادیده نباید گرفت، مطالب آغاز کتاب و پایان آن مناسبتی ندارد، و گذشته از این، نسخه های کتاب به نام هایی مختلف به عنوان عیون المعجزات و فنون المکرمات من کتاب بصائر الدرجات و در بعضی دیگر به عنوان عیون المعجزات و فنون المکرمات و در بخشی از آن ها به عنوان عیون المعجزات و در بعضی دیگر به نام عیون المعجزات و فنون المکرمات من کتاب بصائر الدرجات و در بعضی دیگر به نام فنون المعجزات المنتخب من

بصائر الدرجات و در نسخه دیگر فنون المعجزات من فضائل الدرجات و در نسخه دیگری به عنوان عیون المعجزات و فنون الکرامات-خوانده شده است.

مؤلف گوید: هم اکنون، دو نسخه به نام بصائر الدرجات معروف است، و این دو کتاب، از دو تن از بزرگان بوده، و هر دو کتاب، در اخبار اصول و فروع تألیف شده است، یکی از آن دو، تألیف محمد بن حسن صفار است (۱) و دیگری، از سعد بن عبد الله اشعری است، و برخلاف انتظار، از بصائر الدرجات فی تنزیه النبوات نامی در کتاب های اصحاب ما ندیده ام، اعم از آنکه بصائر الدرجات از مؤلف عیون المعجزات باشد، چنان که از بعضی نسخ به دست می آید، یا از غیر او، چنانچه از برخی نسخ دیگر عیون استفاده می شود، این محل تأمل است. و نیز مؤلف می نویسد:

آن گاه که سید میرزا محمد هادی بن میرزا لطف الله حسینی عریضی سلامی احدی کازرونی (۲)، به نسخه ای کهن از عیون المعجزات در کازرون دست یافت، و آغاز این نسخه مفقود شده بود و این کتاب با نقصی که داشت، از طرف جدش امیر افتخار الدین عزیز الله بن شرف شاه، مشهور به شاه میرسلامی، بر بقعه علویه نورانیه کازرون وقف شده بود، میرزا محمد هادی که از چگونگی آن کتاب اطلاعی نداشت، و نسخه هم سخت کهنه شده بود و از اول آن و بخشی بسیار، از اواسط آن نابود شده بود، میرزا محمد هادی، در

ص: ۱۸۸

۱- ۱) - این کتاب، پیش از این مستقلاً و به ضمیمه به چاپ رسیده بود، و در این روزگار، بار دیگر به طبع رسیده، و مقدمه ای از سوی علامه حاج میرزا محسن کوچه باغی، بر آن نوشته شده.

۲- ۲) - در پاورقی از نسخه مؤلف نقل کرده است، میرزا محمد هادی از سلسله سادات کازرون و علمای آن سرزمین بوده، و نوادگان و دیگر از سلسله اش هم اکنون باقی می باشند-م.

تهذیب و استنساخ و احیای آن کوشید، و آنچه را که مؤلف در آخر آن کتاب ایراد کرده بود، به آغاز آن نقل داد، تا معلوم شود این کتاب در چه موضوعی تألیف شده و حقیقت حال چگونه بوده است، و من این اثر استنساخ شده را در کازرون دیده ام و آن نیز تألیف شایسته ای است، متأسفانه بسیاری از احادیث آن به خاطر تلف شدن پاره ای از آن از لابلائی کتاب ساقط گردیده است.

و مؤلف در تعقیب مطالب بالا می نویسد: ابن عبد الوهاب، در هفتم ماه مبارک رمضان سال ۴۴۸ هجری قمری به تألیف عیون المعجزات - نسخه کازرون - پرداخته است، و در عید فطر همان سال خاتمه می پذیرد، و تاریخ کتابت همان نسخه کهن سال ۵۵۶ هجری قمری است، و ما تاریخ آغاز و انجام آن را از آن یادداشت کرده ایم.

به طوری که از لابلائی عیون المعجزات به دست می آید، ابن عبد الوهاب، از مشایخی بسیار استفاده کرده است، از آن جمله: شیخ ابو التحف، که همانا ابو الحسن علی بن محمد بن ابراهیم بن حسن بن طیب مصری است، که از مشایخ سید مرتضی و سید رضی هم بوده است، دیگری شیخ ابو علی، احمد ابن زید بن دارا، که در بصره به توسط ابو عبد الله، حسین بن محمد بن جمعه، از ابو عبد الله، احمد بن محمد بن ایوب روایت می کرده است.

دیگری شیخ ابو محمد، حسین بن محمد بن نصر است که، از اسعد منصور بن حسن بن علی مرزبان، از استاد ابو القاسم، حسین بن حسن ولی نعمتی انبورانی، از علی بن موسی صائین روایت می کرده است، دیگری شیخ ابو الحسین بن احمد خضر مؤدب است که از ابو الحسن، علی بن محمد بن شیرویه روایت می کرده است، دیگری شیخ ابو عبد الله کازرانی کاغذی است که پیشوایی پرهیزکار است، که بیشتر اوقات را به کناره گیری و انزوا به سر

می برده، و او از گروهی از مشایخ، که به فضیلت شیخ ابو عبد الله بن عقیف معترف بوده اند به سماع حدیث رسیده است، و دیگری شیخ ابو الغنائم، احمد بن منصور مسری است، که در کتاب الانوار (۱) به توسط او از رئیس ابو القاسم، علی بن عبد الله بن ابو نوح بصری روایت می کند، دیگری شیخ ابو الحسن علی بن محمد بن ابراهیم بن حسن بن طیب مصری معروف به ابو التحف است، که در شهر غندجان از شهرهای فارس، در سال ۴۱۵ هجری قمری از وی روایت کرده است، و او از جماعتی از قبیل عبد المنعم بن عبد العزیز، و محمد بن محمد بن عمرو بن حدیث و سعید بن مره و علی ابن ابراهیم مصری رحمه الله، و یونس بن سلمه، و شیخ علاء بن طیب بن سعید مغازلی بغدادی، و دیگران روایت می کرده است، و دیگری ابو طاهر احمد ابن حسین بن منصور حلاج رحمه الله است، و او از کسانی بوده، که در غندجان می زیست و همان جا تأهل اختیار کرده بود، و از قاضی قلانسی در شیراز روایت می کرده است.

و از مشایخ ایشان، شیخ ابو محمد حسن بن محمد بن نصر رضی الله عنه گفته است، حدیث کرد ما را اسعد منصور بن حسن بن علی بن مرزبان انبورانی رضی الله عنه گفت حدیث کرد ما را، استاد ابو القاسم حسین بن حسن ولی نعمتی رضی الله عنه تا به آخر سند، و گاهی هم از خط ابو القاسم بندار بن حسین بن زوزان روایت می کند، و هنگامی هم از اسعد ابو نصر روایت می نماید، و

ص: ۱۹۰

---

۱ - ۱) - در پاورقی می نویسد: در نسخه مؤلف آمده، کتاب انوار تألیف ابو علی حسن بن همام است، که حسین بن عبد الوهاب، از این کتاب، در کتاب عیون روایت می کرده، و این موضوع امری بی سابقه است، زیرا ابن همام ابو علی محمد بن همام اسکافی است، و شاید ابو علی محمد بن همام برادر ابو علی حسن باشد، و یا اشتباهی از ناحیه مؤلف یا ناسخ، در اسم وی اتفاق افتاده باشد، و هرگاه مرادش ابو علی حسن باشد، در کتاب رجال نامی از وی برده نشده است - م.

موقعی هم از قاضی ابو الحسن علی بن ودیع قاضی طبرانی، از قاضی سعید ابن یونس بن معروف به قلانسی انصاری مقدسی، روایت می کند، و زمانی خود او، از ابو الغنائم احمد بن منصور مشتری در اهواز روایت می کرده است و وقتی از ابو الحسن، احمد بن خضر مؤدب از ابو الحسن علی بن محمد بن شیرویه روایت می کرده است، و امثال اینان از مشایخ دیگر...

پیش از این نوشتیم، شیخ ابو علی احمد بن زید بن دارا، از ابو عبد الله حسین بن محمد بن جیعه روایت می کرده، اکنون می گوئیم: ابو علی، گاهی هم از ابو الحسن هروی، از اسحاق بن سلیمان نهروانی، از پدرش ابو القاسم شعیب، که سندش منتهی می شود به میسره آزادشده ابو الحسن علی بن محمد بن شیرویه است، روایت می کرده و گاهی ابو عبد الله، حسین بن محمد بن جمعه قمی، که شیخ ابو علی احمد بن داراست، از ابو الفضل شیبانی روایت می کند، و گاهی ابو علی احمد بن زید - یادشده - از ابو العباس احمد بن علی بن حسین بن شاذان قاضی عامی، از محمد بن حسن بن ولید روایت می کرده و گاهی هم ابو علی احمد از ابو محمد هارون بن موسی تلکبری روایت می کرده است.

و گاهی ابو التحف ابو الحسن علی - پیش یادشده - از عده ای روایت می کرده، از قبیل شیخ عبد المنعم بن سلمه و محمد بن محمد بن عمرو بن حرث، و قاضی ابو الحسن علی بن قاضی طبرانی، و سید حسن بن ابو الحسن حسنی سورانی، و سعید بن مره، و شحیح بن یهودی صیاغ حلبی، و اشعث بن مره، و عبد المنعم بن عبد العزیز حلبی صائغ، و علاء بن طیب ابن سعید مغزلی بهزادی، و شیخ ابو محمد هارون بن موسی تلکبری، از محمد بن همام بن اسماعیل اسکافی معروف به صاغانی، و در بعضی از نسخه ها به جای ابو التحف ابو علی آمده است.

منتجب الدین، در فهرست می نویسد: وی فقیهی صالح و پرهیزکار بوده است.

ابو عبد الله حسین بن احمد بن عبید الله بن ابراهیم غضائری

(۱)

وی، عالمی فقیه و مشهور به غضائری، و استاد شیخ طوسی، و نجاشی، و امثال ایشان بوده است، و فرزندش احمد، به ابن غضائری معروف است، و مردم با توجه به اشتباهی که دارند هر دو تن را به عنوان ابن غضائری می نامند.

حسین غضائری از گروهی بسیار، از اعلام از جمله، ابن همام، به طوری که گفته شده روایت می کرده است.

شیخ طوسی، در رجال ص ۴۷۰ گوید: ابو عبد الله، حسین بن عبید الله غضائری از سماع حدیث در نزد گروهی بسیار، از اعلام برخوردار بود، و از فن رجال اطلاعی به کمال داشت و آثاری دارد که ما آنها را در فهرست یادآور شده ایم، از سماع حدیث او بهره ور گردیدیم، و همگی روایاتش را به ما اجازه داد، و سال ۴۱۱ هجری در گذشت.

علامه حلی در خلاصه الاقوال ص ۵۰ گوید: ابو عبد الله، حسین بن عبید الله ابن ابراهیم غضائری، کثیر السماع، و از فن رجال اطلاع کامل داشت، و آثاری دارد که ما در کتاب کبیرمان، آن ها را یاد کرده ایم، و شیخ طائفه شیعه بوده، و شیخ طوسی از او سماع حدیث کرد و همگی روایاتش را به وی

ص: ۱۹۲

۱-۱) - کتبه او در کتاب های رجال، ابو عبد الله آمده، و در روضات الجنات ابو جعفر است، چنانچه در نسخه بدل این کتاب هم ابو جعفر آورده شده است، و همه جا او را به عنوان حسین بن عبید الله یاد کرده اند، و نام پدرش که احمد بوده ذکر نشده است. آری منسوب به جد چنانچه مؤلف مکرر متعرض شده معمول به، بوده است.

اجازه داده است، و در نیمه صفر سال ۴۱۱ هجری قمری درگذشت و به نجاشی هم اجازه روایت داده است.

نجاشی در رجالش ص ۵۴ گوید: ابو عبد الله، حسین بن عبید الله بن ابراهیم غضائری، استاد ما رحمه الله است، و آثار او عبارتند از کتاب کشف التمویه و الغمه و کتاب التسلیم علی امیر المؤمنین علیه السلام بامر المؤمنین کتاب تذکره العاقل و تنبیه الغافل در فضیلت علم، کتاب عدد الائمة و ما شد عن المصنفین من ذلك کتاب البیان عن حیاة الرحمن کتاب النوادر فی الفقه کتاب مناسک الحج، مختصر مناسک الحج کتاب یوم الغدیر کتاب الرد علی الغلاه و المفوضه کتاب سجده الشکر کتاب موطن امیر المؤمنین علیه السلام کتاب فضل بغداد کتاب قول امیر المؤمنین علیه السلام ألا اخبرکم بخیر هذه الامه باجمعها.

و همه این کتاب ها، و کلیه روایاتش را از شیوخش، به ما اجازه داد، و در نیمه صفر سال ۴۱۱ هجری درگذشته است.

مؤلف گوید: به خط یکی از افاضل شاگردان شیخ بهایی رحمه الله چنان دیدم، که از حاشیه شیخ بر خلاصه علامه حلی چنین نقلی کرده است، ذهبی، در کتاب میزان الاعتدال ۵۴۱/۱ می نویسد: حسین بن عبید الله غضائری، شیخ رافضه است، این جمله عبارت ذهبی است، که از علمای مخالف ما است.

فاضلی دیگر گوید: سید رضی الدین علی بن طاوس، در کتاب النجوم شیخ ابو عبد الله حسین غضائری را ثقه دانسته است.

سید میر مصطفی در رجالش گوید: نجاشی می نویسد ابو عبد الله حسین بن عبید الله بن ابراهیم غضائری، استاد ما رحمه الله است، کتاب هایی دارد که همگی آن ها و کلیه روایاتش را از شیوخش به ما اجازه داده و سال ۴۱۱ هجری درگذشته است.

شیخ طوسی، در رجالش در شرح حال کسانی که روزگار معصوم را، درک نکرده اند می نویسد: وی، کثیر السماع، و از فنون رجال اطلاع داشت، و ما آثار او را، در فهرست یاد کرده ایم. و از او به سماع حدیث رسیده ایم، و همگی روایاتش را به ما اجازه داده است.

سید امیر مصطفی پس از نقل کلام شیخ، اظهار می دارد، اینکه فرموده است، ما آثار او را در فهرست آورده ایم، درست نیست، زیرا من در فهرست وی نام و نشانی از او ندیده ام، و ابن داود، در رجال ص ۱۲۴ به فهرست ارجاع داده است و می نویسد: آثارش در فهرست آمده است.

سید امیر مصطفی در نقد الرجال ص ۱۰۶ می نویسد: قابل توجه است، ابن غضائری که در خلاصه و امثال آن آمده که دو فقره کتاب در رجال داشته همانا احمد بن حسین بن عبید الله بن ابراهیم غضائری فرزند غضائری است و ما این معنی را می توانیم از رجال سید ابن طاوس آنجا که به نقل ابن غضائری پرداخته، به دست آوریم. او می نویسد: و از کتاب ابو الحسن احمد ابن حسین بن عبید الله غضائری که وی در این کتاب به یادآوری از ضعف پرداخته است و سید در آخر کتابش می گوید به طوری که برای من به ثبوت رسیده است احمد بن حسین بن عبید الله همان احمد بن حسین بن عبید الله غضائری رحمه الله است و نیز می توان همین موضوع را از نام برداری اسماعیل بن مهران و ابو شداخ که در خلاصه آورده شده است استفاده کرد (۱) تا بدینجا کلام سید مصطفی به پایان رسید.

مؤلف گوید: مراد سید امیر مصطفی از سید ابن طاوس همانا جمال الدین

ص: ۱۹۴

۱-۱) - در هر دو موضع او را به عنوان احمد بن حسین غضائری یاد کرده است.

احمد بن طاوس مؤلف کتاب الملاذ و البشری است؛ زیرا جمال الدین است که کتاب رجال خود را از کتاب رجال کشی گزیده است و از دیگری استفاده می شود که سید ابن طاوس همانا رضی الدین علی بن طاوس مؤلف اقبال است که برادر جمال الدین بوده است.

پس از این اضافه می کند اینکه سید مصطفی اظهار داشت کلام شیخ طوسی که اظهار داشته آثار غضائری را در فهرست آورده ام، درست نیست، از نظر من درست است، زیرا عدم وجدان سید مصطفی دلیل بر آن نیست که شیخ در فهرست خود از آثار او یاد نکرده باشد؛ زیرا نسخه های فهرست مختلف است و ممکن است در نسخه ای که در اختیار سید بوده به نام و اثر او اشاره نشده باشد (1) و ما نظیر این تحقیق را در بخشی از مواضع این کتاب نموده ایم.

پیش از این پاره ای از احوال حسین غضائری را ذیل نام برداری از فرزندش شیخ ابو الحسین احمد بن ابو عبد الله حسین معروف به ابن غضائری نگاشتیم و فائده های چندی را که مناسب با این مقام بوده در آنجا یادآوری کرده ایم.

در شهر اردبیل به نسخه ای از صحیفه کامله سجاده دست یافتیم که در آغاز سندش چنین نوشته بود: گفته است شیخ ابو جعفر محمد بن حسن

ص: ۱۹۵

۱-۱) این اظهاریه که شیخ در فهرست از حسین غضائری نام نبرده است ویژه سید مصطفی نبوده بلکه قولی است که جملگی برآند، استرآبادی در رجال خود می نویسد. و لم اجد فی النسخ التي رأیت فی الفهرست شیئا من ذلك، فهیائی در مجمع الرجال ذیل نام برداری از غضائری می نویسد: ما نجدها (یعنی کتب الغضائری) فیه لا اصاله و لا تبعاً و کانه قدس سره نسی ذکره، و ما هم در دو فقره فهرست مطبوع نجف اشرف، و هندوستان به هیچ وجه اثری از حسین بن غضائری نیافته ایم، و دیگران هم بدین موضوع اشاره کرده اند، در عین حال احتمال مؤلف ما خالی از قوت نیست -م.

طوسی که خبر داد ما را حسین بن عبید الله غضائری گفت حدیث کرد ما را ابو الفضل محمد بن عبید الله بن مطلب شیبانی در سال های ۳۸۵ هجری گفت حدیث کرد ما را شریف ابو عبد الله جعفر بن محمد بن جعفر تا به آخر.

استاد استناد ما (علامه مجلسی رحمه الله) در آغاز کتاب بحار ۲۲/۱ گوید: کتاب رجال از شیخ ابو عبد الله، حسین بن عبید الله غضائری است و شهید ثانی رحمه الله نیز چنین نوشته است، به طوری که شیخ اجل ما مولانا عبد الله شوشتری، از کتاب رجال سید ابن طاوس رحمه الله نقل کرده است، مؤلف رجال احمد بن حسین بن عبید الله است، و ممکن است این نقل تو نیز از آن باشد که مؤلف رجال حسین بن غضائری است، انتهی.

و در فصل دوم از بحار ۴۱/۱ گوید: هرگاه رجال ابن غضائری مربوط به حسین باشد، بدیهی است، او از بزرگان ثقات دانشمندان ما بوده و اگر مؤلف رجال به طوری که از ظاهر حال به دست می آید فرزندش احمد بوده باشد، به کتاب او اعتمادی بسیار ندارم بلکه به هر حال اعتماد بر این کتاب ایجاب می کند، تا حد اکثر اخبار کتاب های مشهور، از درجه اعتبار ساقط شود.

مؤلف پس از نقل مراتب یاد شده به یادآوری عده ای پرداخته است که حسین غضائری از آن ها روایت می کرده است: از آن جمله ابو عبد الله، احمد ابن محمد صفوانی، و ابو غالب احمد بن محمد زراری، و ابو محمد، هارون ابن موسی تلعبری، و ابو القاسم جعفر بن قولویه، و ابو عبد الله، احمد بن ابراهیم بن ابو رافع صیمری، و ابو الفضل شیبانی و ابو جعفر محمد بن حسین ابن سفیان بزوفری، و ابو الحسن احمد بن محمد بن حسین بن ولید و احمد

ابن محمّد بن یحیی عطار، و ابو محمّد حسن بن حمزه علوی طبری، و شیخ ابو عبد الله، حسین بن سفیان بزوفری، و ابو الحسن احمد بن محمّد بن داود قمی، و حسن بن محمّد بن حمزه و ممکن است این شخص، همان حسن ابن حمزه پیش یادشده بوده باشد، محل تأمل است. و حسین بن علی بن سفیان، و به ظاهر این شخص هم بزوفری پیش یادشده باشد، و شیخ صدوق محمّد بن علی بن حسین بن بابویه قمی، و عمر بن محمّد بن سلیم، معروف به ابن جعابی، و محمّد بن احمد بن داود قمی، شیخ طائفه و فقیه شیعه است و ممکن است این دانشور، فرزند ابو الحسن احمد قمی - پیش یادشده - بوده باشد، و یا همان شخص است و نام محمّد اشتباهی آورده شده و محمّد بن حسین بن سفرجله که از ثقات است و شیخ صدوق محمّد بن علی بن فضل.

علاوه بر مشایخ یادشده حسین غضائری، از حسن بن علی بن صالح، از شعیب جوهری، از محمّد بن یعقوب کلینی، که گویا غیر از صاحب کافی باشد، از محمّد بن محمّد، از اسحاق بن اسماعیل نیشابوری، از حضرت صادق علیه السلام روایت می کرده است.

مشایخ غضائری، منحصر به افراد یادشده نیست، بلکه به طوری که از پایان استبصار شیخ طوسی و کتاب های دیگر، به دست می آید از مشایخ دیگر هم روایت می کرده است.

مؤلف گوید: غضائری در فقه، آرایبی دارد از آن جمله شهید ثانی، در اوایل شرح ارشاد در ضمن مسأله بئر، از سید شریف ابو یعلی جعفری از ابو عبد الله، حسین غضائری نقل کرده است، وی مانند ابن ابو عقیل و هم فکران او آب چاه را که با نجاست برخورد کند نجس نمی دانسته اند.

به طوری که مشهور است کلمه غضائری به فتح غین نقطه دار و ضاد با نقطه، و پس از آن الف و بعد از آن همزه مکسور، ضبط شده و منسوب به غضائر است.

و در بعضی از نسخه های خلاصه علامه حلی، غضائری را (غضاری) ضبط کرده است، و این غریب به نظر می رسد.

شهید ثانی در تعلیقات خلاصه گوید: غضاری که در خلاصه آمده موافق با ضبط خود علامه است که در ایضاح هم آورده است، چه آنکه علامه در ایضاح الاشتباه می نویسد:

حسین بن عبید الله به ضم عین و حا، ابن ابراهیم غضاری به فتح غین نقطه دار، و ضاد نقطه دار، و راء بی نقطه، که بدون فاصله بعد از الف واقع شده است.

و میرزا محمد، در رجال و سیط- پس از آنکه خلاصه ای، از کلام علامه را از خلاصه و خلاصه ای از کلام شیخ و نجاشی را، از رجالشان متذکر شده است- گوید: از تصحیحی که علامه، راجع به طریق شیخ، که منتهی به محمد بن علی بن محبوب می شود به دست می آید، آن است که وی حسین غضائری را توثیق نموده است، و تا روزگار ما کسی با وثاقت علامه مخالفت نکرده است.

مؤلف گوید: از کلام میرزا، یک نوع مناقشه ای احساس می شود، زیرا شیخ غضائری بدون شک، از مشایخ اجازه شیخ طوسی می باشد، و از کتاب هایی که نقل می کند طبق اجازه وی بوده است، و این کتاب ها هم در آن عصر متواتر بوده، و شیوع داشته است، و در انتساب به مؤلفاتش اشتباهی در کار نبوده است، چنانچه در عصر ما در انتساب کتب اربعه به

مؤلفینش اشتباهی به وجود نیامده است، بنابراین تصحیح طریق، به کتب معمول در آن عصر، دلیل بر توثیق وسائط آن ها نبوده است، تا آنجا که می بینم برخی از معاصران لازم نمی دانند احادیثی را که ثقه‌الاسلام کلینی، از سهل بن زیاد آدمی - که از ضعفای روات بوده - نقل کرده است، دلیل بر ضعف خود روایت باشد، و این موضوع از آن نظر است که آن کتاب ها، در آن عصر از شهرت برخوردار بوده اند.

در عین حال حقیقت مطلب از نظر من آن است که، غضائری از ما فوق توثیق برخوردار بوده است، زیرا علاوه بر توثیقی که سید ابن طاوس، از او نموده، شیخ و نجاشی هم، بر وی اعتماد داشته اند، و روایاتی بسیار را، بدون واسطه از وی نقل کرده اند، و از وی به همان نحو که نقل کردیم توصیف کرده اند و مطالب دیگر را، که در کتاب فهرست و رجال شیخ و نجاشی نقل کرده اند، و توثیق او را می توان از سندهاشان و از آنچه در بسیاری از کتاب های علمای اصحاب نقل شده استفاده کرد، و همچنین توثیق او را می توان از اجازه ای که شیخ و نجاشی از وی داشته اند - و امثال این ها از شواهد دیگر - به دست آورد، و بالاخره هیچ خردمندی، با آن همه شواهد، شکی در وثاقت و عدالت و نهایت جلالت او نخواهد داشت.

به دنبال آنچه نوشته شد میرزا محمّد در رجال کبیرش به ترجمه غضائری پرداخته، و در ضمن ترجمه او، مطالب علامه را از خلاصه و گفتار شیخ و نجاشی را از رجالشان، به همان تفصیل که ما در آغاز ترجمه او آوردیم، ایراد نموده، و پس از آن در منهج المقال ص ۱۱۴ می نویسد: در نسخه هایی از فهرست شیخ که در اختیار ماست، چیزی از آن هایی را که متعرض شدیم ندیده ایم.

و شیخ معاصر، در امل الآمل ۹۴/۲ ذیل ترجمه او به مطالب علامه و شیخ و نجاشی پرداخته است، با این تفاوت که به تألیفاتش با شرح و بسط اشاره کرده است.

و سید رضی الدین علی بن طاوس، در کتاب فلاح السائل ذیل نافله ظهر و عصر چنین می نویسد: مطالب یادشده را از نسخه ای که متعلق به شیخ طوسی - و خط ابو عبد الله حسین بن احمد بن عبید الله بر آن دیده می شود - و تاریخ آن در ماه صفر سال ۴۱۱ هجری بوده، و این نسخه را جدم شیخ ابو جعفر طوسی، و احمد بن حسین بن احمد بن عبید الله (فرزند غضائری) مقابله کرده اند و ما هم آن نسخه را صحیح می دانیم، نقل کرده ایم.

مؤلف گوید: از بیان ابن طاوس استفاده می شود، مراد وی از ابو عبد الله، همانا شیخ غضائری، و منظور از احمد بن حسین، فرزندش ابن غضائری است. پیش از این نوشتیم، غضائری، در نیمه صفر سال ۴۱۱ هجری قمری در گذشته است اکنون ابن طاوس می نویسد، خط او را که سال ۴۱۱ هجری قمری نوشته شده است دیده است، باید گفت تاریخ مزبور، با سال درگذشت او منافاتی نخواهد داشت، زیرا ممکن است اتمام کتاب در ماه صفر بوده باشد، و پس از آن بلافاصله در همان ماه رحلت او اتفاق افتاده باشد.

ابو عبد الله، حسین بن عبید الله بن سهل سعدی قمی

وی، از بزرگان مشایخ پیشینیان بوده است، و کتاب المتعه از آثار اوست و نسخه ای از آن، در اختیار ما می باشد، اعیان الشیعه ۳۶۴/۲۶.

ابو عبد الله حسین بن علی بصری

وی از پیشینیان و بزرگان دانشوران اصحاب ما بوده است، و رساله ای

ص: ۲۰۰

ارزنده از او که مشتمل بر فضائل حضرت مولی علیه السلام بوده- و در ضمن مجموعه ای گردآوری شده است- تألیف کرده است، و ما آن رساله را از مجموعه ای، کهن که به خط وزیر فاضل مشهور (مغربی) بوده به خط خویش استنساخ کردیم.

ابو عبد الله حسین بن عبید الله بن علی واسطی

(۱)

ابو عبد الله، فاضلی عالم و فقیهی معروف بوده است، بعضی از علما، پس از نام برداری از او اظهار داشته اند، واسطی آثاری دارد، و نزد شیوخ مورد اعتماد قرائت کرده است و پیش از سال ۴۲۰ هجری در گذشته است.

مؤلف گوید: بنا بر آنچه اظهار شد، واسطی از معاصران سید مرتضی و هم طرازان او بوده است، و همان حسین بن عبید الله واسطی آینده است، که استاد قاضی ابو الفتح کراچکی می باشد (۲). سید ابن طاوس، در رساله الموسعه

ص: ۲۰۱

۱- ۱- در پاورقی از خط مؤلف که در حاشیه نوشته نقل کرده است، گمان نبری که واسطی همان حسین غضائری پیش یاد شده است، که از مشایخ شیخ طوسی و دیگران بوده است، (انتهی) ترجمه روضات سوم می نویسد: ممکن است بگویم واسطی همان غضائری و سنه وفاتش را که پیش از ۴۲۰ هجری نوشته اند سال رحلت غضائری بوده باشد، زیرا تاریخ مزبور با تاریخ وفات غضائری که ۴۱۱ هجری باشد، و جمله «طاب علیه الرحمه» که ماده تاریخ وفات اوست، با تاریخ واسطی مناسبت دارد، بنابراین ممکن است. غضائری راوی کتاب زراری باشد، که واسطی را راوی آن کتاب دانسته اند، زیرا موافقت در طبقه و اسم و اسم پدر و اساتید تا این اندازه برخلاف عادت بوده، و برای دو نفر که غیر هم باشند، اتفاق نیفتاده علاوه بر این اگر واسطی از دانشمندان طبقه غضائری و امثال او، به حساب می آید، بایستی اصحاب رجال احوال او را مانند غضائری متعرض می شدند (انتهی) تنها مطلبی که به نظر می آید کتاب نقض من اظهر الخلاف است که به واسطی نسبت داده اند، و آیا این کتاب هم از غضائری است و در فهرست آثار او آمده است یا نه؟-م.

۲- ۲- در مستدرک می نویسد: واسطی استاد روائی علامه کراچکی است، و خود عالم فقیه و معروفی است، و از ابو محمد هارون بن موسی تلعبیری روایت می کرده است، و سید ابن طاوس در کتاب الموسعه از کتاب، النقض علی من اظهر الخلاف او مسائلی را نقل کرده است-م.

فی الصلاه می نویسد: از آن جمله است، آنچه را که در کتاب النقص علی من اظهر الخلاف لاهل بیت النبی صلی الله علیه و آله آمده است، املای ابو عبد الله، حسین بن عبید الله بن علی معروف به واسطی است به دنبال معرفی او می نویسد:

واسطی، در کتاب خود در ضمن مسأله ای آورده است کسی که در نماز دومین (مثلا عصر یا عشا) باشد و متذکر شود که نماز اولین را ادا نکرده است، اهل بیت علیهم السّلام فرموده اند، آن نماز را که در حال حاضر به جای می آورد به اتمام رساند، و نماز فوت شده را قضا نماید، و شافعی هم با این پاسخ هم عقیده است، پس از این به اختلاف فقهای مخالف با اهل بیت علیهم السّلام اشاره کرده است، و در اواخر همان مجلد، در ضمن مسأله ای دیگر، تحت عنوان کسی که در نماز دیگری باشد و متذکر نماز فوت شده خود باشد، گوید: اگر سائلی پرسد، این سؤال را چنین پاسخ دهید، هرگاه نماز گزار در نماز دیگری باشد، و به یاد نماز فوت شده قبلش بیفتد، چه دستوری برای او واجب خواهد شد؟ در پاسخ به او گفته می شود، آن نماز را تمام کند و نماز فوت شده را قضا بنماید، و به این دستور، شافعی هم قائل می باشد.

پس از این به یادآوری نظریه مخالفان پرداخته است، و اضافه کرده دلیل ما برای نظریه مان، فرمایش حضرت امام صادق جعفر بن محمد علیهما السّلام است، که فرموده کسی که به انجام نمازی مشغول باشد، و به یاد نماز فوت شده اش، بیفتد آن نماز را به اتمام برساند و ما فات را قضا کند. تا بدینجا آنچه در رساله سید ابن طاوس آمده است به پایان می رسد.

مؤلف گوید: واسط را از آن جهت، بدین نام خوانده اند، که حد فاصل میان بصره و بغداد بوده و آن را حجاج بن یوسف ثقفی بنا نهاده است.

و اضافه کرده است که گمان نشود که حسین واسطی، همانا مؤلف کتاب العیون الحکم و المواعظ و ذخیره المتعظ و الواعظ است، زیرا مؤلف این اثر، شیخ علی بن محمد لیشی واسطی است که روزگارش پس از روزگار سید مرتضی رحمه الله بوده است.

عبد القاهر قرشی، در اواخر کتاب الجواهر المزیئه فی طبقات الحنفیه (۱) می نویسد: واسطی، به کسر سین و طای بی نقطه، منسوب به واسط است، که نام پنج موضع بوده است، یکی از آن ها واسط عراق است، که گروهی بسیار از دانشمندان متفنن از آنجا برخاسته اند، و دیگری واسط رقه، و سومی واسط ثوقان است، که نام دهکده ای است در باب ثوقان که آن را واسط اليهود گویند، و چهارمی واسط مرزآباد است، و پنجمین واسط بلخ است، که نام دهکده ای از دهکده های بلخ است (۲).

شیخ حسین بن عبید الله واسطی

واسطی، از بزرگان مشایخ قاضی ابو الفتح کراچکی بوده است. و به طوری که از کنز الفوائد کراچکی به دست می آید، از تلعبیری روایت می کرده

ص: ۲۰۳

۱- ۱) - در مجلد اول کشف الظنون می نویسد: شیخ محیی الدین عبد القادر بن ابی الوفا محمد قرشی مصری حنفی سال ۷۷۵ هجری در گذشته است، و به طوری که خود گفته اثرش را از استادش قطب حلبی و علاء بخاری و ابو الحسن سبکی و علی ماردینی استفاده کرده است، و تراجم را به ترتیب حروف ایراد کرده و به ذکر کنی و القاب و انساب پرداخته و آن را به کتاب الجامع که مشتمل بر فوائدی است پایان داده، و به مناقب ابو حنیفه اشاره کرده و از آنجا که نخستین تألیف در این خصوص بوده، خالی از اشتباه نیست، و همان کتاب را شیخ ابراهیم حلبی متوفی ۹۵۶ تلخیص نموده است و به ذکر ارباب تألیف پرداخته است - م.

۲ - ۲) - واسط منحصر به این پنج موضع بوده، در کتاب معجم البلدان به محال دیگر هم، به همین نام همراه با مطالب متنوعی، اشاره کرده است قابل ملاحظه است.

است و حقیقت آن است وی با شیخ ابو عبد الله، حسین بن عبید الله بن علی واسطی که پیش از این نام برده شده است یکی بوده است.

سید شرف الدین ابو عبد الله، حسین بن علی بن ابراهیم بن محمد بن

حسن بن زهره حسینی حلبی

نسب او را به طوری که ملاحظه می کنید، به همان کیفیتی است که شیخ معاصر مرقوم داشته است، و پس از این در شرح حال پدرش، حقیقت نسب او را خواهیم نگاشت، و باقی نسبش را در ذیل ذکر جمال الدین ابو محمد حسن، پسر عمویش نوشته ایم. و پس از این هم، ذیل ترجمه پدرش، به اختلافی که به مناسبت نسب او ارائه شده اشاره خواهیم کرد.

باری، ابن زهره، از اجلای امامیه بوده، و یکی از ساداتی است که به ابن زهره معروف می باشند.

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۵/۲ می نویسد: ابن زهره -فاضلی فقیه و جلیل القدر بوده- از علامه روایت می کرده است، و از او به استجازه پرداخته و به اخذ اجازه از وی مفتخر گردیده است.

مؤلف گوید: اجازه ای، که علامه به او و پدرش و عمو و پسر عمویش داده، اجازه ای مشهور و طولانی است، و علامه در آن اجازه، در مدح سید شرف الدین، ابو عبد الله حسین مترجم فعلی ما می نویسد: و لولده المعظم و السید المکرم شرف المله و الدین ابی عبد الله الحسین.

و پیش از این، در ترجمه عموزاده اش سید جمال الدین ابو محمد حسن ابن محمد بن ابراهیم بن محمد بن ابراهیم بن محمد بن حسن بن زهره حسینی حلبی بدان اشاره کردیم.

سید رضی الدین ابو عبد الله حسین بن علی بن ابی الرضا حسینی

مرعشی

شیخ منتجب الدین، در فهرست او را به عنوان شایسته ای دین دار، ستوده است.

شیخ ابو عبد الله، حسین بن علی بن سهل زینوآبادی

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۵/۲ می نویسد: زینوآبادی، دانشوری فاضل و جلیل القدر بوده، و از حسن بن حسین بن حاجب روایت می کرده است.

مؤلف گوید: حسن بن حسین همان دانشوری است که سید ابو المکارم، حمزه بن زهره حلبی، معروف به ابن زهره از وی روایت می کرده است.

مؤید الدین، حسین بن علی اصفهانی منشی معروف به طغرای

پس از این، شرح حال او به عنوان عمید، فخر الکتاب ابو اسماعیل مؤید الدین حسین بن علی بن محمد بن عبد الصمد خواهد آمد.

شیخ بهاء الدین حسین بن علی بن امیر کاقوسی (قوسی)

منتجب الدین، در فهرست می نویسد: امیر کا، دانشوری متکلم و فقیهی متدین بوده است. بنابراین امیر کا، از متأخران شیخ طوسی، و یا از معاصران اوست.

شیخ ابو طیب حسین بن علی تمار

به طوری که از امالی شیخ طوسی، استفاده می شود، ابو طیب، از اساتید شیخ مفید بوده، و به توسط احمد بن مازن، از قاسم بن سلیمان روایت می کرده است.

سید حسین بن علی حسینی عاملی جبعی

شیخ معاصر در امل الآمل ۷۷/۱ می نویسد: وی فاضلی عالم، و شایسته

ص: ۲۰۵

بوده، و از شاگردان شیخ حسن بن شهید ثانی (صاحب معالم) به شمار است، کتاب ارشاد علامه را به خط او دیدم و از آخر آن چنان برمی آید که آن کتاب را در سال ۱۰۱۰ هجری، نزد شیخ حسن قرائت کرده است (۱).

ابو عبد الله حسین بن علی بصری

وی از بزرگان دانشمندان بوده و کتاب ایضاح که شاید در امامت بوده باشد، از آثار او می باشد، و این کتاب را نواده حسین بن جبر در کتاب نهج الایمان به وی نسبت داده است.

شمس الدین حسین بن علی بن حسین بن زهره حسینی حلبی

وی از بزرگان سادات بنی زهره است.

عسقلانی، در الدرر الکامنه می نویسد: ابن زهره، در شهر حلب، سمت نقیب الاشرافی داشت، و پس از آنکه از حج بیت الله بازگشت، در ماه محرم سال ۷۱۱ هجری درگذشت.

مؤلف گوید: نظیر همین عبارت را، در ترجمه حسن بن علی بن حسن ابن زهره، از وی نقل کردیم، و حقیقت آن است که هر دو ترجمه مربوط به شخص واحد است، جز اینکه اشتباهی برای عسقلانی به وقوع پیوسته، که گاهی او را حسن و هنگامی حسین معرفی کرده است.

شیخ حسین بن علی بن حسین بن علی بن حسین حاجبی شیعی

طبری هوسم

(۲)

منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی ثقه ای صالح و فقیه بوده است.

ص: ۲۰۶

۱-۱) - در امل الآمل: سال قرائت او را ۱۰۰۱ هجری ضبط کرده است-م.
۲-۲) - در معجم البلدان می نویسد: هوسم به فتح ها و سکون واو و فتح سین یکی از نواحی جبل است، که در پشت طبرستان واقع شده، و ممکن است همین محلی باشد که فعلا به نام رودسر خوانده می شود، در نسخه الفهرست با شین نوشته شده و پس از معرفی از او می نویسد: الطبری بهوشم یعنی حاجبی در هوشم می زیسته است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۷/۲ می نویسد: وی فاضلی جلیل القدر، و از سرایندگان معاصر است، و در هندوستان می زیسته است.

مؤلف گوید: پیش از این ترجمه جدش سید حسن را نوشتیم، و او از اعلامی است که مسائل چندی را از شیخ بهایی سؤال کرده است، و او همان سید حسن بن علی بن حسن بن شدقم بن ضامن بن محمد بن عرفه می باشد.

شیخ حسین بن علی بن حسین بن محمد بن ابی سروال اوالی هجری

وی، از اجلای شاگردان شیخ علی کرکی بوده است، و از او روایت می کرده، و از او به اخذ اجازه نایل آمده است، وی فوائد استاد مذکورش را، که بر، الفیه شهید نوشته است گرد آورد و خود فوائدی را بدان ضمیمه کرد و از این راه شرحی بر الفیه شهید به نام الاعلام الجلیه فی شرح الرساله الالفیه تهیه کرده است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۷/۲ گوید: شیخ حسین بن علی بن ابی سروال اوالی هجری از شاگردان شیخ علی بن عبد العالی عاملی کرکی است که فاضلی فقیه بوده است، و از تألیفات او الاعلام الجلیه فی شرح الالفیه، شهید و دیگری الکواکب الدریه فی شرح الرساله النجمیه، شیخ علی کرکی است.

و من این هر دو کتاب را، به خط خود مؤلف، در کتابخانه آستانه رضویه، (علی صاحبها آلف التحیه)، دیده ام.

ص: ۲۰۷

۱-۱) - در پاورقی از نسخه مؤلف نقل کرده، شیخ معاصر وی را پس از حسین حاجبی آورده است، و حال آنکه از نظر جدش که نامش حسین است بایستی پس از مدنی که جدش حسن است آورده شود و علت این تأخیر را ندانستم و من هم از او پیروی کردم. در پاورقی امل آورده است در ۱۵ شعبان سال ۱۰۲۶ متولد شده و ماده تاریخش (فیض العادل) بوده و سال ۱۰۹۰ هجری هم تقریباً در گذشت - م.

مؤلف گوید: نسب وی را به خط خود او، در ضمن اجازه ای که برای شاگرد فاضلش حاج شیخ شمس الدین، محمد بن شیخ ابراهیم نجار، در آخر شرح الفیه-یادشده-نوشته است دیده ام، و این نسخه را که در کمال کهنگی بوده، در ناحیه مقدسه حضرت عبد العظیم علیه السلام مشاهده کرده ام، و تاریخ تألیف آن ۹۵۰ هجری قمری بوده است، و آن اجازه را که شارح به خط متوسط و زیبای خود، پس از شش سال بعد از تاریخ تألیف نگارش داده است.

پیش از این تحقیق نسبت اوالی را نوشتیم، و کلمه هجری به فتح ها و جیم و پس از آن را، بدون نقطه منسوب به هجر است، که ظاهراً یکی از قریه های بحرین باشد، و شاید نام قبیله ای بوده است (۱).

سید ابو عبد الله حسین بن سید مرتضی علی بن حسین موسوی

از قرائن پیداست که وی از علما بوده و سال ۴۴۳ هجری در گذشته است، و به طوری که از کامل ابن اثیر نقل شده است، سال مزبور نیز ابو محمد بن محمد بصری در گذشته است.

شیخ حسین بن علی بن خضر بن صالح عاملی فرزلی

(۲)

آن چنان که شیخ معاصر، در امل الآمل ۱/۷۸ می نویسد: وی فاضلی شایسته و از شاگردان سید حسین بن محمد بن ابو الحسن عاملی به شمار است، و در مشهد مقدس رضوی می زیسته و همان جا در گذشته است.

ص: ۲۰۸

۱-۱- در پاورقی می نویسد: به طوری که از مجلد سوم معجم قبائل العرب به دست می آید قبیله ای در آفریقا به نام هجر موجود است، لیکن حقیقت آن است که شیخ حسین اوالی از مردم هجر بحرین بوده است-م.

۲-۲- سید محسن امین، اعیان الشیعه ۲۷/۳۴ گوید: فرزل، به ضم فا و سکون را و زای مضمومه، بر وزن قنفذ یکی از دهات بعلبک است-م.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که مراد وی، از استادش سید حسین عاملی سید حسین بن محمد بن علی بن حسین بن ابو الحسن موسوی عاملی جبعی است، که فرزند صاحب مدارک است، و شرح حال او پس از این خواهد آمد، بنابراین نمی توان وی را امیر سید حسین مجتهد دانست؛ زیرا پدر امیر سید حسین، محمد بن محمد بن علی بن حسین بن محمد بن علی بن حسین بن ابو الحسن بن موسوی است. (و چنانچه گذشت نام پدرش حسن بوده است).

شیخ حسین بن علی بن جمال الدین حماد بن ابو الحسن (ابو الخیر)

لیثی واسطی

وی، از افاضل عصر، و از معاصران شیخ فخر الدین و هم طرازان او بوده است.

لیثی، فقیهی فاضل و سراینده ای کاتب و نگارنده ای بلیغ و کاملی جامع بوده است، و پدرش شیخ کمال الدین ابو الحسن علی نیز از مشاهیر فقهاست. شیخ حسین برای شیخ نجم الدین خضر بن محمد بن نعیم مطارآبادی اجازه ای مرقوم، داشته، و از آن اجازه برمی آید که شیخ حسین، از پدرش کمال الدین اجازه داشته و اجازه وی مشتمل بر فوائد ارزنده ای، است، که ما از آن ها در مواضعی از این کتاب استفاده کرده ایم و از آن اجازه، استفاده می شود، علاوه بر پدرش، از گروهی از علمای عامه، در شیراز و هند و واسط و دیگر جاها روایت کرده است، و از مدرک دیگری که مربوط به اجازه او نمی باشد، از علمای خاصه هم اجازه، داشته است.

آری، در آن اجازه می نویسد، سال ۷۵۰ هجری که در شیراز بوده، از جمعی از علما اجازه داشته است. از شیخ جلیل فاضل، شمس المله و الدین

محمد آملی، و دیگری شیخ جلیل فاضل عماد الدین کاشی نیز اجازه داشته است.

و گمان من آن است شیخ شمس الدین آملی، همان شمس الدین محمد ابن محمد آملی، مؤلف کتاب نفائس الفنون است که به پارسی تألیف شده، و قاضی نور الله در مجالس المؤمنین او را از علمای امامیه نام برده است.

لیثی، در اواخر آن اجازه به آثار خود اشاره می کند و می نویسد:

و به وی اجازه دادم، تا آثار مرا، از کتاب ها و رساله ها و اشعار و خطبه ها، از من روایت نماید، و از آن جمله است قوه الارواح و یاقوت الارباح در بیان آغاز عالم و پیش آمدهای پیمبران و تاریخ پادشاهان و خلیفگان، دیگری روضه الازهار در بیان نامه ها و سروده ها و نهاییه السئول فی فضائل الرسول و عیون الصفا در اخلاق محمد مصطفی صلی الله علیه و آله و زادهم کرما و شرفا و المقامات الست در بیان شش مقامه است، که در آن ها از سبک حریری دنبال کرده ام، جز اینکه در هر مقامه ای، به بیان علم ویژه ای پرداخته ام، و قصیده ها و چکامه هایی که در مدح پیمبر و ائمه اثنی عشر سروده ام، از آن جمله قصیده بایه و تائیه و لامیه است، و قصیده آخری از دیگر چکامه ها، طولانی تر است، و رساله هایی که در متون بدیع تألیف کرده ام، و به نام الکامله - که رساله ای جامع است - نامیده ام، و رساله ای در قافیه تألیف کرده ام، که متضمن طرفه هایی از این علم می باشد. و کتاب رسائل که در شهر قطیف به تألیف آن اقدام نموده ام، و محتوی بر دوست و هشتاد رساله، در همگی فنون نامه نگاری، و پاسخ گویی از نگارشات است. و همچنین به وی اجازه می دهم، تا آنچه را که تألیف کرده ام و یا بر دیگران قرائت نموده، و از آن ها به سماع رسیده ام، و اجازاتی را که مشایخم برای

من نوشته اند تا با اجازهٔ جامعی که از سوی من دارد، و همچنین آنچه را که در این جزوه آمده است روایت نماید، و دنبالهٔ اجازه را ادامه می دهد، تا آنجا که می نویسد و کتب العبد الحسین بن علی بن جمال الدین حماد بن الحسین اللیثی نسبا و الواسطی منشئا و نسبا، و تاریخ آن اجازه روز یکشنبه سوم شوال سال ۷۵۶ هجری بوده است، و پس از آن به ایراد فائده هایی دیگر پرداخته، و چنین امضا نموده است، کتب الحسین بن علی بن حماد.

ابو القاسم حسین بن علی بن حسین بن محمد بن یوسف مغربی

وی، فاضلی عالم و ادیبی سراینده و نگارنده ای خردمند و کامل بود، و معروف به وزیر ابو القاسم مغربی یا وزیر مغربی است. نجاشی در رجالش ص ۵۵ گوید: وزیر مغربی، از نوادگان بلاش بن بهرام گور است (۱) و مادرش فاطمه دختر ابو عبد الله محمد بن ابراهیم بن جعفر نعمانی مؤلف کتاب غیبت است و آثاری که دارد از جمله خصائص علم القرآن و اختصار اصلاح المنطق ابن سکیت و اختصار غریب المصنف و

ص: ۲۱۱

۱-۱) فرصت شیرازی در آثار عجم می نویسد: بلاش بن بهرام شانزده سال فرمانروایی کرد، و در تاریخ گزیده و لب التواریخ و دیگر از کتاب ها از بلاش بن بهرام که فرزند بلا فصل او باشد نام نبرده اند، و از قرینه پیدا است که بلاش همان یزدگرد باشد، که فرصت نام نبرده و دیگران یاد کرده اند، و ممکن است دو نام داشته، یکی یزدگرد و دیگری بلاش، چنانچه همین احتمال هم در تاریخ شاهان ایران داده شده، و دیگری بلاش بن فیروز بن یزدگرد ابن بهرام گور است، که با دو واسطه نواده بهرام گور بوده، تاریخ گزیده می نویسد: بلاش ابن فیروز بعد از پدرش فیروز به سلطنت رسید، و برادرش قباد از وی بگریخت، و در روزگار او بوده، که سو فرای شیرازی جهان پهلوان، به خون خواهی فیروز به جنگ خوش نواز ترک رفت و او را کشت، و مدت پادشاهی اش پنج سال بوده، لب التواریخ هم مدت پادشاهی او را پنج سال نوشته فرصت مدت سلطنت او را دوازده سال نوشته و اضافه کرده است، شهر لار، از بناهای اوست (انتهی). اکنون بلاش بن بهرام که نیای وزیر مغربی بوده، هرگاه بی واسطه به بهرام گور پیوندد، همان یزدگرد است، و اگر با فاصله باشد همان بلاش بن فیروز نواده بهرام گور خواهد بود-م.

رساله ای در قاضی و حاکم و کتاب اللاحق بالاشتقاق و اختیار شعر ابی تمام و اختیار شعر البحتری و اختیار شعر المتنبی و الطعن علیه و نیمه ماه مبارک رمضان سال ۴۱۸ هجری در گذشته است (۱).

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء ص ۱۲۸ می نویسد: ابو القاسم مغربی وزیر آثاری دارد، از جمله کتاب المصایح در تفسیر قرآن است.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که مصایح همان کتاب خصائص علم القرآن مذکور باشد.

علامه، در خلاصه الاقوال ص ۵۳ گوید: حسین بن علی بن حسین بن محمد بن یوسف (۲)، وزیر مغربی مکنی به ابو القاسم، از فرزندان بلاش بن بهرام گور بوده است و مادرش فاطمه دختر ابو عبد الله محمد بن ابراهیم (بن جعفر) نعمانی است، که از مشایخ ما می باشد، وزیر مغربی در نیمه رمضان سال ۴۱۱ هجری در گذشته است.

ص: ۲۱۲

۱-۱) -روضات [۱] می نویسد: از اینکه نجاشی، از نام برده در کتاب خود اسم برده، و از وی تجلیل کرده است دلیل بر امامی مذهب بودن اوست، علاوه بر اینکه وابستگی ارزنده ای با یکی از مقامات رسمی شیعه دارد، نعمانی مؤلف غیبت و هم خود او دارای پایه مهمی از علم و دانش است.

۲-۲) -در روضات پس از یوسف که در ردیف نیای او در بالا- نوشته می نویسد: ابن بحر بن بهرام ابن مرزبان بن ماهان بن باذان بن ساسان بن حرون بن بلاش بن جاماسب بن یزدگرد بن بهرام گور، (انتهی) پیش از این نوشتیم نام پدر بلاش فیروز بوده است و ممکن است نام دیگری هم که جاماسب باشد دارا بوده است. در روضات نقل کرده است: به خط پدر وزیر مغربی دیده شده که وزیر در آغاز طلوع فجر روز یکشنبه ۱۳ ذیحجه سال ۳۷۰ هجری متولد شده، و پیش از چهارده سالگی به حفظ قرآن کریم موفق آمده و از فنون نحو و صرف و لغت و شعر و خط و جبر و مقابله و دیگر از علوم برخوردار بوده، و پیش از ۱۷ سالگی به اختصار اصلاح المنطق پرداخت، و به تمام معنی از عهده اختصار آن برآمده، و به خاطر مورخی که این مراتب از وی نقل شده، همان اختصار را به نظم در آورده است، روضات پس از این نقل به پاره ای از اشعار او اشاره نموده است.

مؤلف گوید: شیخ طوسی، در کتاب فهرست در ذیل نام برداری از سید مرتضی می نویسد: سید مرتضی، از وزیر مغربی روایت می کرده است (۱).

به دنبال آنچه یادآوری کرده اظهار می دارد از اجازه شیخ حسین بن علی ابن حماد لثی واسطی، که به شیخ نجم الدین، جعفر بن محمد بن نعیم مطارآبادی داده، برمی آید که وزیر مغربی کتاب مختصر غریب الکلام را تألیف کرده است. و چنان می پندارم، که مختصر غریب الکلام همان اختصار غریب المصنف بوده باشد.

مؤلف گوید: در نسخه خلاصه الرجال که بر خود علامه حلی قرائت شده است، کلمه بلاش با شین نقطه دار آمده است، و در مشیخه نیز با شین معجمه آورده شده، و در ایضاح الاشتباه با سین مهمله ضبط کرده است (۲).

شیخ معاصر، در امل الآمل ۹۷/۲ از وزیر مغربی به همان مقدار - که نجاشی در رجال آورده است - اکتفا کرده است.

قطب راوندی، در فقه القرآن از حسین بن علی مغربی در ذیل آیه شریفه إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا... (سوره مائده ۶۱) تا به آخر نقل کرده است که وی گفته، اذا قمتم به معنی اذا عزمتم و همتم است، به عبارت دیگر، هرگاه همت گماشتید، که نماز بخوانید! و دو بیت شعر هم از کلام عرب

ص: ۲۱۳

۱-۱) - در پاورقی می نویسد: از ترجمه سید مرتضی که شیخ در فهرست آورده به دست نمی آید که سید از وزیر مغربی روایت کرده باشد، آری ما هم از چاپ هند و مجمع الرجال قهپائی که مطالب فهرست را آورده و همچنین از رجال او این معنی را بهره نبرده ایم، و در رجال نجاشی هم تذکری از این معنی نشده است - م.

۲-۲) - بلاش کلمه پارسی است، و بلاس معرب آن است، در برهان قاطع گوید: بلاش به فتح باء بر وزن لواش، نام پسر فیروز است، که یکی از پادشاهان ایران است، و مرد عارف و با کمال را بلاش گویند، و اگر به کسر باء بخوانند به معنای بی جهتی است، و بلاش گرد نام قریه ای است در چهار فرسنگی مروشاه جهان که از بناهای او می باشد - م.

شاهد آورده است. و اضافه می کند قیام از نظر عرب قیام ارادی است نه قیام جسمی، ظاهر آن است که، منظور از حسین بن علی مغربی، همان وزیر مغربی است.

مؤلف گوید: وزیر مغربی، برادرزاده ای به نام ابو الفرج داشته، که در روزگار مستنصر خلیفه علوی، در مصر وزارت داشته است، و در سال ۴۵۵ هجری قمری در مصر دستگیر شد.

ابن خلکان در تاریخش می نویسد: ابن نجار در تاریخش گوید، نیاکان وزیر مغربی از بصره بودند، و پیشینیان او به بغداد رفتند، و جد پدری اش ابو الحسن علی، عهده دار دیوان مغرب زمین بود و به همین جهت او را مغربی گفتند (۱). وزیر، از فنون ادب بهره ای به کمال داشت، و قرآن کریم را محفوظ بوده است.

ابو عبد الله، حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی برادر

شیخ صدوق رئیس محدثان محمد

ابو عبد الله، از اجلای طائفه حقه امامیه، و بزرگان دانشمندان شیعه بوده است، و او و برادر بزرگوارش، از یک مادر - که کنیزی بوده - به دنیا آمده اند، و به زودی در ذکر پدر ارجمندشان، خواهیم گفت، که این دو برادر به دعای حضرت صاحب الزمان علیه السلام متولد شده اند.

ص: ۲۱۴

۱- ۱) - در ترجمه سوم روایات آمده مغربی منسوب به جانب غربی بغداد است، زیرا به طوری که از یکی از مدارک استفاده می شود، جد اعلایش ابو الحسن علی بن محمد سمت والی گری، جهت مزبور را داشته است، ممکن است جهت انتساب متن کتاب به صحت نزدیک تر باشد - م.

سید مرتضی، و شیخ طوسی، از او روایت می کرده اند، و او و برادرش صدوق قدس سره و فرزند و نواده و نوادگانش، تا روزگار شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست همگان از بزرگان دانشوران بوده اند، و پس از منتجب الدین، به چگونگی بازماندگان او دست پیدا نکرده ام، و خود منتجب الدین از بزرگان نوادگان او بوده است. و لیکن در سلسله صدوق، به غیر از فرزندش، دانشوری دیگر، به وجود نیامده است.

شیخ معاصر، در امل الآمل ۹۸/۲ می نویسد: شیخ حسین، ثقه ای جلیل القدر و عظیم الشأن است، و از پدرش علی و برادرش محمد روایت می کرده است، و آثاری دارد، از آن جمله کتاب الرد علی الواقفه و کتابی دیگر، که آن را برای صاحب بن عباد تألیف کرده است.

نجاشی به توسط حسین بن عبید الله یعنی ابن غضائری از او روایت کرده است، و نجاشی و شیخ طوسی و علامه حلی او را توثیق کرده اند، و منتجب الدین، از وی، و نیز از فرزندش حسن و نواده اش حسین یاد کرده است، و آن ها را فقیهانی شایسته معرفی کرده است.

شیخ طوسی، در رجال ص ۴۶۶ در باب من لم یرو عن الائمة علیهم السلام می نویسد: شیخ حسین، روایاتی بسیار از گروهی از محدثان، و از پدر و برادرش محمد بن علی روایت می کرده و از مؤلفان است.

مؤلف گوید: به زودی در ترجمه پدرش علی بن موسی، و در ذکر برادرش محمد بن علی صدوق، مطالبی که مربوط به احوال اوست، خواهیم نگاشت، از آن جمله حضرت ولی عصر (عج) در توقیع شریفی که به پدرش علی بن موسی، در پاسخ عریضه او که درخواست فرزندگی از برکات وجود مقدسش نموده بود، مقام ولایت مداری مرقوم فرموده از خدا

خواستیم تا درخواست تو را بر اجابت رساند، و به زودی دو فرزند پسر نیکوکار نصیب تو خواهد شد.

به دنبال این توقیع شریف، ابو جعفر محمد مشهور به صدوق، و ابو عبد الله حسین از ام ولد - که تحت حباله علی بن موسی بوده - به دنیا آمد.

علامه، در خلاصه الاقوال ص ۵۰ گوید: حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه، کثیر الروایه، و از پدر و برادر و گروهی دیگر از محدثان روایت داشته، و مورد وثوق بوده است.

مؤلف گوید: شیخ طوسی در فهرست در ذیل ترجمه سید مرتضی، مرقوم داشته که سید مرتضی از وی روایت می کرده است (۱).

از کتاب بشاره المصطفی تألیف محمد بن ابی القاسم طبری برمی آید که برادر صدوق از شیخ ابو جعفر محمد بن حسین نحوی روایت می کرده است و شریف زاهد ابو هاشم محمد بن حمزه بن حسین بن محمد بن محمد بن ابراهیم بن محمد بن موسی الکاظم علیه السلام از وی روایت می کرده است.

نجاشی، در رجال ص ۵۴ می نویسد: ابو عبد الله، حسین بن علی بن حسین ابن موسی بن بابویه قمی از ثقات محدثان بوده، و از پدرش اجازه و روایت داشته است، و از تألیفات اوست: کتاب التوحید و نفی التشبیه و کتابی دیگر، که آن را برای صاحب ابو القاسم بن عباد نوشته است، و ما به وسیله حسین ابن عبید الله (غضائری) از وی روایت می کنیم.

شیخ منتجب الدین، آنچه را شایسته به حال او بوده، در فهرست آورده، لیکن از او نام نبرده است. با آنکه نام پسر و نواده اش را متعرض گردیده

ص: ۲۱۶

۱- ۱) - در فهرست نوشته است، که سید مرتضی از شیخ حسین بن بابویه روایت می کرده است، لیکن در رجالش متذکر این معنی شده است - م.

است (۱) و گویا عدم ذکر او به خاطر آن بوده، که وی از مشایخ شیخ طوسی است، و شیخ در فهرست از او نام برده، و از متأخران از شیخ به شمار نمی آید، زیرا منتجب الدین، کتاب فهرست را به منظور افرادی تألیف کرده، که پس از شیخ می زیسته اند، لیکن این احتمال هم درست نیست، زیرا به ذکر برخی از معاصران شیخ هم پرداخته است.

و پس از این به پاره ای از احوال او ذیل شرح حال پدرش ابو الحسن علی و برادرش ابو جعفر محمّد بن علی صدوق، اشاره خواهد شد.

شیخ طوسی، در کتاب غیبت پس از آنکه به دعای حضرت ولی عصر علیه السّلام که برای علی بن بابویه فرموده تا خدا فرزندى به او روزی فرماید چنانچه در ترجمه صدوق رحمه الله خواهد آمد، می نویسد ابو عبد الله بن بابویه گفته، در سنین کمتر از بیست سالگی، مجلسی ترتیب دادم، و در آن مجلس ابو جعفر محمّد بن علی اسود حضور پیدا می کرد، هنگامی که متوجه می شد، با سرعت هرچه تمام تر، پاسخ سؤالات حلال و حرام مردم را می دادم، از خردسالی من سخت به شگفت می آمد، و می گفت جای هیچ گونه شگفتی نیست؛ زیرا تو به دعای حضرت ولی عصر (عج) متولد شده ای.

و نیز در کتاب غیبت نوشته است: ابن نوح گفته، سال ۳۷۸ هجری قمری که ابو عبد الله حسین بن علی بن بابویه، به بصره آمد، در ضمن ایراد حدیث گفت، از علویه صفار و حسین بن احمد بن ادریس رضی الله عنه چنین شنیدم.

ص: ۲۱۷

۱- ۱) - در فهرست منتجب الدین، [۱] منضم به مجلد ۱۰۵ طبع جدید بحار و [۲] مجلدی که جداگانه به طبع رسیده، در اول حرف حاء می نویسد: الشیخ ابو عبد الله الحسین بن علی بن الحسین بن بابویه و ابنه الشیخ ثقه الدین الحسن، و ابنه الحسین فقهاء صلحاء ممکن است نسخه ای که در اختیار مؤلف این کتاب بوده نام او را نداشته است-م.

و باز در آن کتاب گوید: گروهی از ابو عبد الله، حسین بن علی بابویه روایت می کردند. و خود او گفته، حدیث کردند مرا گروهی از قمی ها از آن جمله علی بن احمد بن عمران صفار و قرین او علویه صفار و حسن بن احمد بن ادریس رضی الله عنه مرا حدیث کرده اند (۱).

سید علاء الدین حسین بن علی حسینی سبزواری

منتجب الدین می نویسد: وی صالحی دین دار بوده است.

شیخ حسین بن علی

وی، از اجله قدمای اصحاب ما بوده و به طوری که از کتاب کفایه الاثر خزاز (۲) استفاده می شود، شیخ حسین، از هارون بن موسی، از محمد بن حسن صفار روایت می کرده است.

و گمان من آن است که هارون بن موسی همان تلعبیری معروف است و شیخ حسین یکی از اعلامی است که در این کتاب از او نام برده ایم، یا یکی از بزرگانی است که در کتاب های رجال از وی نام برده شده است، و شاید همان وزیر مغربی، یا یکی از هم طرازان او بوده باشد، که از معاصران شیخ مفید به شمار آید، زیرا که مفید هم از تلعبیری روایت می کرده است.

سید ابو عبد الله حسین بن علی بن داعی حسینی سیلوی

وی، از زهاد علما و از اجله مشایخ سید زاهد ابو طالب یحیی بن محمد ابن حسن بن عبد الله حوالی طبری حسینی است، و به طوری که از بشاره المصطفی محمد بن قاسم طبری به دست می آید، سید ابو عبد الله، از

ص: ۲۱۸

---

۱ - ۱) - سال فوت ابن بابویه را دیگران هم نقل نکرده اند، در پاورقی مجلد جداگانه فهرست منتجب الدین می نویسد: ابن بابویه سال ۴۱۸ هجری قمری در گذشته است - م.

۲ - ۲) - مؤلف آن ابو القاسم علی بن محمد بن علی خزاز قمی است، که از شاگردان صدوق بوده و مؤلف در مجلد چهارم، شرح حال او را نقل کرده است.

سید جلیل ابو ابراهیم جعفر بن محمد حسینی روایت می کرده است. بنابراین، سید ابو عبد الله در درجه شیخ طوسی، و هم طرازان اوست، و ممکن است از سلسله داعی حسنی مشهور بوده است و پسر عموی مجتبی و مرتضی پسران داعی حسنی باشد.

سیلقی، منسوب به سیلق به فتح سین مهمله است (۱).

ابو عبد الله، حسین بن علی بن سفیان بزوفری

نجاشی، در رجالش ص ۵۳ می نویسد: بزوفری، از ثقات اجلای اصحاب ما بوده، و از تألیفات اوست: کتاب الحج و کتاب ثواب الاعمال و کتاب احکام العیید و من این کتاب را نزد شیخ شیخ ابو عبد الله مفید قرائت کرده ام، و کتاب الرد علی الواقفه و کتاب سیره النبی و الائمه فی المشرکین و همگی این کتاب ها را ابو عبد الله احمد بن عبد الواحد بزاز، به توسط او به ما اجازه داده است.

شیخ طوسی، در رجالش ص ۴۶۶ از وی نام می برد و آثار او را متعرض شده، و اضافه کرده است که بزوفری از هارون بن موسی تلعبیری روایت می کرده است.

مؤلف گوید: مراد نجاشی از احمد بن عبد الواحد، همانا ابن عبدون مشهور است.

بزوفری، منسوب به بزوفر است که مشهور از ضابطان، آن را به کسر باء و فتح زا و سکون واو و فتح فاء «بر وزن دروگر» ضبط کرده اند، و در یکی

ص: ۲۱۹

۱-۱) - در پاورقی می نویسد: مؤلف در همه جا سیاق را به تقدیم یا بر لام ضبط کرده و در اعیان الشیعه ۳۵/۲۷ به نقل از تاج العروس می نویسد سلیق به تقدیم لام بر یا بر وزن امیر، یکی از خاندان علوی ها بوده، که به سلیق ملقب بوده، و از آن جهت وی را بدان لقب ملقب داشته اند، که شمشیری برا و زبانی گویا داشته است - م.

از نسخه های خلاصه علامه حلی، بعضی از فضلا آن را به فتح با و ضم زا (بر وزن نکوتر) ضبط کرده است، و علامه شوشتری، در تعلیقه ای که از خلاصه دارد می نویسد: بزوفری منسوب است به قریه بزوفر قوسان (۱).

حسین بن علی بن سلیمان بحرانی

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۹/۲ می نویسد: وی، فاضلی جلیل القدر و از مشایخ علامه حلی است، و علامه به توسط او آثار پدرش علی بن سلیمان را، از وی نقل کرده است.

مؤلف گوید: پدرش علی بن سلیمان نیز، از مشاهیر علما و حکما بوده است، و پس از این در باب عین به شرح مراتب کمالی او اشاره خواهیم کرد.

شیخ ابو عبد الله حسین بن علی بن شیان قزوینی

(۲)

ابو عبد الله، فاضلی عالم و جلیل القدر و فقیهی امامی و خردمند بود، و از مشایخ شیخ مفید به شمار است، و از علی بن حاتم - که از ثقات علما بوده - روایت می کرده است، ابن طاوس، در الدرودع الواقیه از وی نام می برد، و کتاب علل الشریعه را بدو نسبت داده است، و اضافه نموده است که وی، از احمد بن عبدون روایت می کند، و سید ابن طاوس، در کتاب مزبور از خود او به عنوان قزوینی، و از کتابش به عنوان علل نام می برد، و

ص: ۲۲۰

۱- ۱) - معجم البلدان ۴۱۲/۱ [۱] گوید: بزوفر به فتح با و زا و فا (مرودر) نام دهکده بزرگی است از محل قوسان نزدیک به واسط و بغداد، که در کنار نهر موفقی در غرب دجله واقع شده است - م.

۲- ۲) - آقا رضی، در ضیافه الاحزان نام پدرش را احمد می نویسد. و شیان را بدون با ضبط کرده است، و افزوده شیان صیغه مبالغه است، و به کسی گفته می شود که همواره در صدد تفحص عیوب باشد، و ظاهر آن است که شیان لقب جد او باشد، بنابراین ممکن است طبق نوشته صاحب ریاض نام پدرش علی و جدش احمد باشد یا برعکس و از قدما بوده، و تلعبیری و احمد بن عبدون و ابن بابویه از او روایت کرده اند، و از علی بن حاتم قزوینی روایت داشته است، و مراتب قرائت را از ابو علی حسن طوسی بهره برده است، و پدرش احمد نیز مراتب قرائت را از ابو علی استفاده کرده است - م.

دیگر آثارش را باید ملاحظه کرد، ابو عبد الله، غیر از شیبانی مؤلف تفسیر نهج البیان فی کشف معانی القرآن است زیرا مؤلف تفسیر، نامش محمد بن حسن شیبانی امامی است، گذشته از این، گاهی پیش آمده که در تفسیر خود از شیخ مفید نقل کرده است، با آنکه شیبانی مفسر، در عصر المستنصر بالله عباسی می زیسته، و تفسیرش را به نام او تألیف کرده است، و مستنصر سی و ششمین خلیفه عباسی بوده و دوران خلافت عباسی ها، به خلافت فرزندش، مستعصم بالله پایان پذیرفته است. حال آنکه شیخ مفید، در روزگار المستضیء بالله، سی و سومین خلفای عباسی و امثال او می زیست، بلکه می توان گفت سالیانی پیش از او زندگی می کرده است، و پرداختن به منتسبان قبیله بنی شیبان شایسته تر است؛ زیرا نسب ابو عبد الله از باب نسبت به جدش قریب است.

لازم به تذکر است که شیبانی همان دانشمندی است، که سید مرتضی، در رساله الآیات الناسخه و المنسوخه همواره از تفسیر او بهره گرفته است و شگفت از ارباب رجال است، که در کتاب های خودشان- از مترجم حاضر ما- ابو عبد الله حسین نام نبرده اند، گرچه شیخ طوسی، در فهرست ص ۵۷ گاهی با واسطه از او نقل کرده است، از آن جمله در شرح حال حسین بن عبید الله بن سهل، سعدی می نویسد: خبر داد ما را به او احمد بن عبدون از حسین بن علی بن شیبان قزوینی از علی بن حاتم از او، انتهی.

شیخ طوسی، در فهرست ص ۹۸ در شرح حال علی بن حاتم قزوینی می نویسد: احمد بن عبدون در سال ۳۵۰ هجری همگی کتب او را به وسیله ابو عبد الله حسین بن علی شیبانی قزوینی از علی بن حاتم قزوینی روایت کرده و اضافه می کند که اکنون ابن حاتم زنده است.

مؤلف گوید: دور نیست که ابو عبد الله قزوینی، همان قاضی قزوینی است، او را کتابی است که سید ابن طاوس در کتاب الیقین از آن نقل کرده است، و لیکن نباید پنداشت، که ابو عبد الله قزوینی، همان ابو عبد الله شاذان است که علی بن حاتم روایت می کرده، و در نتیجه شاذان و شیبان را تصحیف یکدیگر قرار داد و حسین و محمد را اشتباه جایجا فرض کرد، هرچند شیبان و شاذان معاصر یکدیگر بوده باشند.

و نیز نباید- در تصحیف سقیان با شیبان- ابو عبد الله قزوینی را همان ابو عبد الله حسین بن علی بن سفیان بن خالد بن بزوفری سابق الذکر فرض کرد، هرچند هم هر دو معاصر یکدیگر بوده باشند.

حسین بن علی بن عبد الصمد تمیمی سبزواری

منتجب الدین در فهرست گوید: وی از ثقات فقها بوده است.

مؤلف گوید: حسین بن علی، برادر محمد و علی، فرزندان علی بن عبد الصمد تمیمی نیشابوری، استاد ابن شهر آشوب، و قطب راوندی است، و پدرشان علی، شاگرد شیخ طوسی، و دیگران است، و پس از این ذیل احوال او، خواهیم گفت، حقیقت آن است که علی بن عبد الصمد تمیمی نیشابوری، پدر یادشدگان، همان علی بن عبد الصمد تمیمی سبزواری است.

لازم به یادآوری است که فرزندش امام رکن الدین محمد و برادرزاده اش علی بن محمد از علما بوده اند. و ترجمه هریک، در محل خود یادآوری خواهیم کرد.

و از فرائد السمطين حموئی عامی به دست می آید، که شیخ حسین بن علی، از پدرش از جدش، از سید ابو البرکات حوری روایت می کرده است، و بدین مناسبت نسب مترجم چنین است: حسین بن علی بن محمد بن

عبد الصمد، یا حسین بن محمد بن علی بن عبد الصمد، این فرضیه در صورتی است، که مرجع ضمیر (جده) حسین یا محمد بوده باشد؛ زیرا خود حموئی نسب او را چنین نوشته، محمد بن حسین بن علی بن عبد الصمد، و در عین حال در مقام روایت - عن جده محمد - گفته است (۱).

سید حسین بن علی بن عبد الله جعفری

منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی از فقهای شایسته بوده است.

جمال الدین ابو الفتوح، حسین بن علی بن محمد بن (حسین) بن احمد

خزاعی رازی نیشابوری

ابو الفتوح، عالمی فقیه و مفسری کامل، پیشوای مفسران و ترجمان کلام الله و معروف به شیخ ابو الفتوح رازی، مؤلف تفسیر فارسی بزرگ و مشهور است.

ابو الفتوح، از اجله علمای امامیه، و از نامداران ایشان است، و در اصل از مردم نیشابور بوده، و نیاکان او از نیشابور به شهر ری عزیمت کردند، و در آنجا اقامت گزیدند، و پس از این در ذیل ذکر نام ابن حمزه خواهیم نگاشت، که ابن حمزه و معاصر با ابو الفتوح بوده است. و ابن حمزه گوید:

آن گاه که در ری بودم، شیخ ابو الفتوح در آنجا در گذشت، و بنا به وصیت خودش در جوار حضرت عبد العظیم علیه السلام به خاک سپرده شد (۲).

ص: ۲۲۳

۱-۱) - یعنی حموئی نام مترجم را محمد گفته است، و هرگاه چنین باشد، حسین نام پدر اوست نه نام خود او، و ممکن است عبارت حموئی ابو محمد حسین باشد، زیرا چنانچه در فوق گفته شده، نام فرزندش محمد است، بنابراین نسب دومین صحیح است، که شیخ حسین از پدرش محمد از جدش علی یا برعکس روایت کرده باشد، و در صورتی که کنیه اش ابو محمد باشد، کلمه ابن زائد خواهد بود - م.

۲-۲) - مقبره ابو الفتوح، که در قسمت شمالی صحن امام زاده حمزه علیه السلام واقع شده است، در این روزگار به طور آبرومندی بنیان شده است، و به نوشته گنجینه دانشمندان ج ۳ [۱] جمعی از

مؤلف گوید: در یکی از مواضع در مدح ابو الفتوح چنین دیده ام. الشیخ الامام السعید المفید جمال الدین قطب الاسلام فخر العلماء شرف الدوله شمس الشریعه مفتی الشیعه ابو الفتوح، الخ.

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: شیخ امام جمال الدین ابو الفتوح حسین بن علی بن محمد خزاعی رازی، واعظی عالم و مفسری متدین بوده است، و آثاری داشته است، از آن جمله تفسیر روض الجنان و روح الجنان در تفسیر قرآن، که در بیست مجلد تدوین شده، و دیگری روح الاحیاء روح الالباب در شرح شهاب، و من هر دوی این کتاب ها را بر او قرائت کرده ام، انتهی.

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء ص ۱۴۱ در باب کنی، از وی نام برده، و چنان پنداشته که نام او کنیه اوست، و با آنکه ابن شهر آشوب از شاگردان او به شمار است نمی دانم به چه جهت از نام او خاطر کرده و او را چنین معرفی کرده استادم، ابو الفتوح بن علی رازی از دانشوران است. و کتاب روح الجنان، در تفسیر قرآن کریم که به پارسی تألیف شده و از آثار مهمه است، و همچنین شرح شهاب از تألیفات او می باشد.

و باز در کتاب المناقب می نویسد: ابو الفتوح روایت کتاب روض الجنان و روح الجنان را - که به پارسی و در تفسیر قرآن است - به من اجازه داده است.

مؤلف گوید: نظیر آنچه ابن شهر آشوب، انجام داد احتمال تعدد را در حق وی ایجاب می کند و حال آنکه حقیقت آن است که ابو الفتوح مفسر تفسیر مزبور منحصر به فرد باشد، لیکن کنیه اش به اندازه ای شهرت داشته، که نام او را تحت الشعاع خویش قرار داده است. و به همین مناسبت شیخ معاصر در امل الآمل ۹۹/۱ و ۳۵۶ گاهی او را در (باب اسما) نام برده و عبارات منتجب الدین را بدون اندک تغییری، ایراد نموده است، و گاهی او را در (باب کنی) اسم می برد، و کلام ابن شهر آشوب، در معالم العلماء را نقل کرده است، و از این طرز نام برداری او چنان به گمان می رسد، که مؤلف امل هم درباره وی احتمال تعدد می داده است.

مؤلف گوید: کتاب تفسیر کبیر او، کتابی مشهور و در اختیار همگان می باشد و من ربع اول آن را، در اصفهان دیده ام، و آن نسخه که در کمال کهنگی بود، در روزگار خود او نوشته شده بود، و بر پشت آن مجلد به خط خود اجازه ای، برای یکی از شاگردانش نوشته، و تاریخ آن ۵۲۲ هجری قمری بوده است و نسبت خود را چنین یاد کرده است: حسین بن علی بن محمد بن احمد خزاعی (۱). علاوه بر این گروهی دیگر از علما- از جمله فرزندش (تاج الدین محمد)- تفسیر مزبور را، بر وی قرائت کرده اند، و خط ابو الفتوح جای جای تباهی یافته بود.

ص: ۲۲۵

---

۱ - ۱) - در پاورقی ترجمه مجلد سوم روضات از مرحوم محدث ارموی نقل کرده ایم، در مقدمه تفسیر گازر می نویسد: از جمله اجازات ابو الفتوح اجازه ای است که در پشت یکی از آثارش برای یکی از شاگردانش نوشته است، و تاریخ آن اواخر ذیقعده سال ۵۴۷ هجری بوده، و اجازه دیگری است که برای فرزندش تاج الدین ابو جعفر محمد نوشته، این اجازه که عمومی است و تاریخ آن ماه ربیع الاول سال ۵۵۱ هجری بوده بر پشت کتاب رجال نجاشی نوشته شده است - م.

از این تفسیر، و شرح شهاب در بحار الانوار نقل شده، و مورد اعتماد استاد استناد بوده است و راجع به شرح شهاب و تفسیر کبیر می نویسد: این هر دو کتاب، اثر محقق نحریر شیخ ابو الفتوح رازی است، و می افزاید که شیخ ابو الفتوح، در فضیلت و دانش مشهور، و آثار او مورد توجه اعلام قرار گرفته است. و من نسخه ای از شرح شهاب ابو الفتوح در تهران، و نسخه دیگری از آن را در هرات دیده ام، و شرح ارزنده و بافایده ای است.

پدر و جد ابو الفتوح، از مشاهیر علما بوده اند، و شرح حال آن ها پس از این خواهد آمد.

ابو الفتوح، از پدرش، از جدش، از جد اعلایش شیخ ابو بکر احمد بن حسین بن احمد خزاعی - ساکن شهر ری - از سید مرتضی و سید رضی و شیخ طوسی روایت می کرده است، و علاوه بر پدرش از گروه دیگری از علما، از قبیل شیخ مفید ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله بن علی مقری رازی، از ابو عبد الله جعفر بن محمد دوریستی، از شیخ مفید روایت می کرده است (۱).

و جمعی از علما نیز از وی روایت داشتند: از جمله شیخ نصیر الدین ابو طالب عبد الله بن حمزه ی طوسی است.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی، در رساله ای که به منظور اسامی مشایخ شیعه تألیف کرده بود می نویسد: شیخ فقیه ابو الفتوح رازی یکی از پیشوایان به نام و از مشایخ شیعه است.

ص: ۲۲۶

۱- ۱) - به نقل از مستدرک: شیخ ابو علی حسن فرزند شیخ طوسی، و عموی پدرش ابو محمد عبد الرحمن بن احمد، و قاضی عماد الدین ابو محمد حسن استرآبادی، که در ری قضاوت داشته، و جار الله زمخشری مؤلف کشف، از مشایخ او بوده اند.

مؤلف گوید: ابو الفتوح و فرزندش - شیخ تاج الدین محمد - و پدرش علی، و جدش محمد، و جد اعلایش ابو بکر احمد پیش یادشده و عموی اعلایش شیخ عبد الرحمن بن شیخ ابو بکر احمد مذکور همگی از مشاهیر دانشوران بوده اند، و از سلسله دانشوران به نام شیعه اند، و هر یک تألیفات پسندیده و تصنیفات ارزنده ای دارند.

و تفسیر فارسی او، از بهترین کتاب ها، و بافائده ترین و نافع ترین آنها است، و من آن را دریای متلاطم و بحر وسیعی یافتیم، و مطالب گزیده آن را استاد استناد (ایده الله) در بحار الانوار ایراد کرده است و همچنین از شرح شهاب، در آن استفاده نموده، و من آن شرح را در تهران دیده ام.

ابو الفتوح تمایلی به تصوف داشت، و به طوری که از تفسیر پارسی اش و شرح شهاب وی به دست می آید، گفتاری از ارباب تصوف در آن ها ایراد کرده است.

ابو الفتوح، از مراتب علمی کمال بهره وری را داشت، و از فضیلت بسیار برخوردار بود، و از علما و مشایخ حدیث روایاتی بسیار نقل می کرد، و از همگی فضیلت ها با اطلاع بود، و از آثار او رساله یوحنا را که به پارسی تألیف شده است نام برده اند، رساله یوحنا، رساله ای ارزنده و لطیفی است، که در آن به بطلان مذاهب اربعه و درستی مذهب جعفری - یعنی مذهب امامیه - پرداخته است، و مضامین آن را از زبان یوحنا ذمی انجیلی نصرانی نقل می کند، و افزوده است که یوحنا نخست کافر بوده، پس از آن مسلمان شد، و در میان مذاهب مختلف اسلام به تفحص پرداخت، سرانجام مذهب حق شیعه را برگزید.

این کتاب، به سبک طرائف ابن طاوس در امامت تألیف شده، که سید اثر خود را از زبان عبد الحمید ذمی نگارش داده است.

و از جمله آثاری که به وی نسبت داده رساله حسنیه به ضم حای بی نقطه و سکون سین بی نقطه، پس از آن نون و پس از آن یاء مشدد و هایی که در آخر آن است.

و این کتاب هم رساله ای ارزنده و مشهور است، ابتدا به عربی تألیف شده بود، پس از آن برخی از دانشمندان آن را از عربی به پارسی برگردانیده اند، و این رساله که در بحث امامت است، از زبان کنیزکی به نام حسنیه که کافر بوده، و سپس مسلمان شد گرد آمده است (۱).

حسنیه، پس از آنکه آیین اسلام را برگزید، در یکی از روزها، در حضور هارون الرشید درباره امامت سخن گفت و به اثبات مذهب شیعه و ابطال دیگر از مذاهب پرداخت و این کتاب هم مانند کتاب رساله یوحنا از ارزش فوق العاده ای برخوردار است، در عین حال صحت انتساب هیچ یک از آن ها به، ابو الفتوح ثابت نشده است.

مؤلف گوید در باب الف، ذیل احوال شیخ ابراهیم استرآبادی نوشتیم، که رساله حسنیه منسوب به ابو الفتوح است، و مترجم آن شیخ ابراهیم نام برده شده است که از اصل عربی آن- که از آن شیخ ابو الفتوح بوده- ترجمه کرده است، و شاید رساله مزبور از ابو الفتوح روایت شده است نه آنکه از مرویات خود او بوده باشد و ما این معنی را می توانیم از آغاز آن رساله استفاده کنیم (۲).

ص: ۲۲۸

۱- ۱) رساله حسنیه معروف است و مستقلاً و به ضمیمه حلیه المتقین به طبع رسیده، و بعضی کنیز مزبور را، از کنیزان حضرت صادق علیه السلام نوشته اند، و از رساله یوحنا گویا نامی بیشتر باقی نمانده باشد-م.

۲- ۲) -الذریعه جلد ۴ ذیل ترجمه حسنیه می نویسد: این رساله که در امامت است، ترجمه مولی ابراهیم بن ولی الله استرآبادی است، و در آغاز آن می نویسد: سال ۹۵۸ هجری که از حج بیت الله بازگشت، در شهر شام در نزدیکی از سادات به نسخه ای از حسنیه دست یافت، و

و بعضی از علما تبصره العوام را که در ملل و نحل -و به پارسی- تألیف شده است، به وی نسبت داده اند و ظاهر آن است که، این انتساب درست نباشد، زیرا اظهار شده است، کتاب تبصره از آثار سید مرتضی ثانی یا دانشوری دیگر بوده باشد (۱). و هرگاه صحت سخن او را تصدیق کنیم، باید بگوییم مرادش تبصره العوام دیگری است نه آنکه از آثار سید مرتضی بوده باشد، و این کتاب در بیست و هشت باب تدوین شده است، و در آن به نکوهش از صوفیه پرداخته است. و این گونه نکوهش دلیل بر آن است که تبصره العوام از آثار ابو الفتوح نباشد، زیرا به طوری که پیش از این گفتیم ابو الفتوح تمایلی به تصوف داشته است.

و بعضی از متأخران علما، تفسیر دیگری که به عربی تألیف شده، از آثار ابو الفتوح یاد کرده اند، و خود او در آغاز تفسیر کبیرش به یارانش وعده داده، تا دو تفسیر از جهت آنان تألیف نماید، یکی به پارسی و دیگری به تازی، و او تفسیر پارسی را به تفسیر تازی مقدم داشته است، و به ظاهر تفسیر عربی را نیز تألیف کرده است (۲).

ص: ۲۲۹

۱- ۱) -تبصره العوام از آثار سید مرتضی داعی است و به ضمیمه قصص العلماء و گویا مستقلاً هم به طبع رسیده باشد، و سید مرتضی از مشایخ شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست است-م.

۲- ۲) -خود ابو الفتوح در آغاز تفسیرش پس از آنکه می نویسد: درخواس [۱]ت آن را اجابت کردم اضافه نموده و وعده دادن به دو تفسیر یکی به پارسی و یکی به تازی، جز که پارسی مقدم شد بر تازی، برای آنکه طالبان این (فارسی) بیشتر بودند، و فائده هرکسی بدو عام تر بود،

مؤلف گوید: رساله حسنیه به ضم حا غیر از رساله حسنیه به فتح حا و سین است و آن رساله ای است که از یکی از متأخران، که درباره اصول الدین و عبادات تدوین شده، به نام آقا حسن وزیر مازندران تألیف کرده است (۱).

مؤلف، پس از مطالب مربوط به آثار ابو الفتوح می نویسد: در نسب شیخ ابو الفتوح اشکالی به شرح زیر احساس می شود، زیرا شیخ منتجب الدین در فهرست خود یک بار نسبت او را به نحوی که از او یاد کردیم، نقل می کند، و بار دیگر، در ذیل ترجمه شیخ ثقه ابو بکر احمد بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی نزیل ری، به همان طریق می نگارد، که ما در هنگام نام برداری از او نوشتیم، یعنی لفظ (ابن احمد) را اضافه کرده است. و در ترجمه شیخ ابو بکر مزبور می نویسد، او پدر شیخ عبد الرحمن است و در ترجمه عبد الرحمن می نویسد، وی عموی شیخ ابو الفتوح رازی است، بنابراین شیخ ابو بکر احمد، جد نزدیک شیخ ابو الفتوح است، و بدین مناسبت نمی توان علی بن محمد بن احمد را، جد نزدیک او دانست، و چگونه چنین نباشد، و حال آنکه منتجب الدین، در ذیل نام شیخ ابو بکر احمد - یاد شده - می نویسد: خبر داد مرا شیخ ابو الفتوح رازی، از پدرش، از

ص: ۲۳۰

---

۱ - ۱) - حسنیه فی الاصول الدینیة و الفروع العبادیه در الذریعه ج ۷ این کتاب اثر مولا عز الدین بن جعفر بن شمس الدین آملی است، که معاصر با محقق کرکی و قطیفی و شریک درس ایشان در محضر علی بن هلال جزایری است، که آن را برای تاج الدین حسن وزیر مازندران تألیف کرده، و همچنین نهج البلاغه را به زبان فارسی برای او شرح نموده و سال ۹۴۴ هجری از جلد اول آن فارغ شده است - م.

جدش از ابو بکر و این سند دلالت بر آن دارد که شیخ ابو بکر احمد، پدر جد شیخ ابو الفتوح بوده، و با این توجه نسب ابو الفتوح چنین است:

ابو الفتوح، حسین بن علی بن محمد بن احمد بن حسین بن احمد خزاعی نیشابوری رازی. و در گفتار قاضی نور الله، که یادآوری خواهد شد، اشاره ای بدین نسب دارد.

به دنبال اختلاف در نسب او گوید: در بعضی از کتاب ها، از جمله مناقب ابن شهر آشوب چنین آمده است: ابو الفتوح احمد بن علی رازی، ممکن است این شخص غیر از شیخ ابو الفتوح رازی - مترجم حاضر ما - بوده باشد، هر چند در اتحاد کتبه و نسبت و روزگار مساوی اند، در عین حال عدم اتحاد، فی مابینشان به صحت نزدیک تر است. پس از این در ذیل ذکر شیخ عدل محسن بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی خواهد آمد که وی عموی شیخ مفید عبد الرحمن نیشابوری است، بنابراین شیخ محسن عموی عموی شیخ ابو الفتوح مترجم حاضر ما می باشد.

شیخ ابو الفتوح، در شرح شهاب الاخبار به مناسبت شرح این حدیث که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده «لا یزال هذا الدین یؤید بالرجل الفاجر» پیوسته این دین به وسیله مرد بدکاری همراهی می شود و مؤلفه القلوب را شاهد برای فرمایش رسول خدا صلی الله علیه و آله آورده است، چنین می نویسد: نظیر این پیش آمد، برای من اتفاق افتاد، در روزگار جوانی، در خان (کاروان سرای) معروف به خان علان، مجلسی سرپا می کردم، و گروهی به مجلس من حضور می یافتند، و از این راه مقبولیت عامه پیدا کرده بودم، جمعی از آشنایان من بر من حسادت ورزیدند، و در پیشگاه والی از من شکوه نمودند، والی مرا از انعقاد مجلس و گردآوری مردم ممانعت کرد، در همسایگی من مردی، که با سلطان وقت ارتباط نزدیک داشت می زیست، و آن اوقات که این

پیش آمد از جهت من اتفاق افتاد، مصادف با روزهای عید بود، و آنان طبق عادت‌ی که داشتند باید مجلس باده گساری فراهم آورند، به مجردی که شنید، مرا از انعقاد مجلس ممانعت کرده اند، از فراهم آوردن مجلس باده گساری منصرف گردید، بلافاصله سوار شد و به اطلاع والی رسانید، آن‌ها که علیه من قیام کرده اند نسبت به من و اقبالی که مردم به من پیدا کرده اند حسدورزی کرده اند، و چنین و چنان به دروغ گفته اند، والی از شنیدن سخنان او متأثر گردید، بلافاصله به خانه من آمد، و مرا به مجلس برد، و بر فراز منبر جای داد و خود تا آخر مجلس نشست، و به سخنان من گوش فراداد، در پایان مجلس خطاب به مردم گفتم: آری این است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرموده «ان الله لیؤید هذا الدین بالرجل الفاجر»^۱ انتهی.

مؤلف گوید: ممکن است خان علان، منسوب به علان کلینی باشد، که در کتاب‌های رجال از وی نام برده اند، و معاصر با ثقه‌الاسلام کلینی، بلکه دایی او بوده است (۱).

مؤلف قدس سرّه دنباله شرح حال ابو الفتوح با ترجمه مطالبی - که قاضی نور الله شوشتری رحمه الله در مجالس المؤمنین به پارسی آورده است - برگزار کرده، و عین عبارات آن بزرگوار را در اینجا به منظور ترویج روح آن شهید مظلوم

ص: ۲۳۲

۱- ۱) -نجاشی می نویسد: ابو الحسن علی بن محمد بن ابراهیم بن ابان رازی [۱] کلینی، معروف به علان از محدثان ثقات شیعه بوده، و کتاب اخبار قائم علیه السلام از آثار اوست، وی در راه مکه کشته شد، و پیش از آنکه عازم حج شود، از مقام اقدس حضرت ولی عصر، برای سفر حج استیذان کرد، امام (عج) در توقیعی وی را از رفتن به سفر حج در آن سال ممانعت فرمود، وی مخالفت کرد، و سرانجام کشته شد (انتهی). قهپایی می نویسد: مخالفت او بر اثر حرصی بود که به زیارت خانه خدا داشته، و از حکمت ازلی بی خبر بود، و منظورش عصیان از فرمان حجت نبوده، و این معنی باعث نکوهش و عدم وثاقت او نمی باشد، فاحمل فعل اخیک علی الحسنه - م.

(قدس الله روحه و لعن الله قاتليه) می آوریم: قدوه المفسرين الشيخ ابو الفتوح الحسين بن علي بن محمد بن احمد الخزاعي الرازي، از علمای تفسیر و کلام، و عظمای ادبای انام است، از خاندان فضل و بزرگی و اولاد امجاد بدیل بن ورقای الخزاعي است، که از کبار صحابه، و اکابر خزاعه بوده، و بنی خزاعه خصوصاً عبد الله و محمد و عبد الرحمن پسران بدیل مذکور در حرب صفین در رکاب حضرت امیر المؤمنین علیه السلام شهید شده اند، و جد او، خواجه امام سعید ابو سعید که مصنف کتاب روضه الزهر است از اعلام زمان خود بوده است، و عم او شیخ فاضل ابو محمد عبد الرحمن بن احمد بن احمد بن حسین نیشابوری رحمه الله از مشاهیر روزگار است.

و بالجمله مآثر فضل و مساعی جمیله او در تفسیر کتاب کریم و ابطال تأویلات سقیم مخالفان ائیم و تعنفات نامستقیم مبتدعان رجیم بر همگی مخفی نیست.

از تفسیر فارسی او ظاهر می شود: که معاصر صاحب کشف بوده و بعضی از اشعار صاحب کشف به او رسیده، اما کشف به نظر او نرسیده، و این تفسیر فارسی او، در وثاقت تحریر و عدوبت تقریر و دقت نظر بی نظیر است، فخر الدین رازی اساس تفسیر کبیر خود را، از آنجا اقتباس نموده، و جهت دفع انتحال، بعضی از تشکیکات خود را بر آن افزوده است (۱).

و او را تفسیر عربی است، که در خطبه تفسیر فارسی به آن اشاره نموده، و اما تا پایان به نظر مطالعه فقیر نرسیده است و شیخ عبد الجلیل رازی در

ص: ۲۳۳

۱- ۱) - مرحوم استاد حاج میرزا ابو الحسن شعرانی رحمه الله در اینکه آیا تفسیر کبیر فخر رازی مقتبس از تفسیر ابو الفتوح باشد نظریه دارد، که در آغاز شرح حال ابو الفتوح منضم به تفسیرش به طبع رسیده است، و ما هم نظریه ایشان را، در ذیل شرح حال ابو الفتوح در ترجمه مجلد سوم روضات الجنات ایراد کرده ایم و الله العالم - م.

بعضی از مصنفات خود، در ذکر شیخ ابو الفتوح گوید: که خواجه امام ابو الفتوح رازی مصنف بیست مجلد تفسیر قرآن است، و در موضع دیگر گفته، که خواجه امام ابو الفتوح رازی را، بیست مجلد تفسیر قرآن از تصنیف اوست، که ائمه و علمای همه طوایف طالب و راغب آن می باشند، و به ظاهر اکثر آن مجلدات، از تفسیر عربی او خواهد بود (وقفنا الله لتحصيله و الاستفاده منه بمنه و جوده) از بعضی ثقات شنیده شده، که قبر شریفش در اصفهان واقع است، و الله تعالی اعلم (۱).

مؤلف پس از ترجمه عبارات قاضی شهید رحمه الله - که ما عین عبارت او را تا بدینجا ایراد کردیم - می نویسد استاد استناد مجلسی (ایده الله تعالی) راضی نمی شد که تفسیر کبیر او منحصر به بیست مجلد باشد، بلکه می گفته تفسیر او بدین مقدار است.

لازم به تذکر است که خزاعی به ضم خای نقطه دار، و زای با نقطه و عین بی نقطه، منسوب است به خزاعه، که از نوادگان عمر بن ربیع بوده اند، و شیخ فخر الدین رماحی در جامع المقال بدین ضبط و نسب اشاره کرده است.

و از غرائب اتفاقات، آنکه شیخ ابو الفتوح در شرح شهاب در ذیل فرمایش رسول اکرم صلی الله علیه و آله که فرموده (احفظ لی اصحابی فانهم خیار امتی) از یاران من نیکو محافظت کن، که آنان از بهترین پیروان منند، عده ای از اخبار را در فضائل خلفای ثلاث، ایراد کرده است و شاید ایراد آن ها برای تقیه از

ص: ۲۳۴

---

۱ - ۱) - پیش از این نوشتیم طبق وصیتی که ابو الفتوح کرد، وی را در جوار حضرت عبد العظیم دفن کردند، و هم اکنون مزارش مرقد عمومی است و قبری که در اصفهان است، مربوط به ابو الفتوح اسعد عجلی است، که از علمای قرن پنجم و اوائل ششم هجری بوده، و از محدثان شافعی مذهب است و در ۲۲ صفر سال ۶۰۰ هجری وفات یافته است - م.

مردم آن عصر بوده، بالاتر از آن ممکن است، تاج الدین که ابو الفتوح شرح شهاب را به خاطر او نگارش داده، از دیگران بوده باشد، و از همین شرح هم استفاده می شود ابو الفتوح به تصوف تمایل داشته است، و می توان گفت تمایل وی هم به منظور تقیه بوده است.

پس بدان: شیخ ابو المظفر طاهر بن محمد اسفراینی - که از علمای عامه بوده است - تفسیری به نام تاج التراجم فی تفسیر قرآن الاعاجم به زبان پارسی، در قبال تفسیر شیخ ابو الفتوح رازی تألیف کرده است، و آن هم تفسیری بس بزرگ است، و اکنون نمی دانم کدام یک از این دو تن مفسر، مقدم بر یکدیگر بوده اند.

شیخ حسین بن علی بن محمد حر عاملی مشغری

شیخ معاصر در امل الآمل ۱/۷۸ می نویسد: وی عمومی مؤلف این کتاب امل الآمل است، و فاضلی عالم و فصیحی شاعر و شایسته بوده، از زادگاه خود به اصفهان رفت، و شیخ بهایی او را در منزل خود جای داد، و تا روزگاری که شیخ می زیست از محفل علم و کمال او بهره ور می شد، و پس از رحلت شیخ طولی نکشید که او نیز دار فانی را وداع گفت. شیخ حسین، از شیخ بهایی روایت می کرده است، و من هم به توسط پدرم از او روایت می کنم، و شهید ثانی جد مادری او بوده است، برای اینکه وی دختر شیخ حسن صاحب معالم است، و برادرش شیخ محمد حر، نیز نوه شهید است، و شرح حال او خواهد آمد.

شیخ حسین بن علی بن محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی

عاملی جبعی اصفهانی

اصفهان ساکن بوده است.

ص: ۲۳۵

شیخ معاصر در امل الآمل ۷۸/۱ می نویسد: وی فاضلی صالح و محقق بوده، مراتب علمی را از پدرش فراگرفت، و در اصفهان وفات یافت، و در مشهد مقدس مدفون شد، پدرش در الدر المنثور از وی یاد کرده، و بر او ثنا گفته است (۱).

ص: ۲۳۶

۱- ۱) - پدر بزرگوارش علی بن محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی، در شرح حال خود در جلد دوم از الدر المنثور در ذیل احوال خود می نویسد: از پیش آمدهای، ناگواری که در اصفهان برای من اتفاق افتاد، در گذشت فرزندم حسین بود، که مرگ او مرا به سرحد جنون کشانید، از آغازی که پای حرکت به دست آورد، از بازی روگردان بود، در سن ده سالگی به تهجد، عادت داشت، و دیگران را هم به عبادت تشویق می کرد، شب های رمضان را به دعا و عبادت بر گزار می کرد، و با آنکه نان خور زیاد داشت، به قناعت می گذرانید، و شکوه خود را به کسی نمی نمود، و یا کسی که برابر می شد، ابتدا به سخن نمی کرد، و با آنکه بیش از ۲۲ سال عمر نکرد، مراتب فقه را از الفیه شهید، و مختصر و شرایع فراگرفت، و آن ها و شرح لمعه را به خط خود نوشت و حواشی مرا که بر شرح لمعه داشتم مجزا و مستقلا به نگارش در آورد، و شرح اجرومیه و شرح قطر و شرح الفیه ابن مالک را فراگرفت، و کتابت هم نموده، و مغنی اللیب را نیز از استاد استفاده کرد، و همه من لا یحضر را نزد من قرائت کرد، و حواشی من را که بر آن داشتم تدوین کرد، و بخشی از تهذیب شیخ طوسی و رجال و درایه را نزد من خواند، و آن ها را به خط خود استنساخ نمود، و شرح شمسیه و مختصر تلخیص و حداکثر مطول و شرح تجرید و خلاصه الحساب و رساله های دیگر را در حساب خواند و تشریح الافلاک و بخشی از شرح چغمینی را در هیئت خواند، و تحریر اقلیدس که خوانده بود اشکال آن را به خط خود در ضمن استنساخ آن نوشت، و پس از پاره ای از خصوصیات او می نویسد: آن گاه که وفات او نزدیک شده بود به من گفتم می خواهم به زیارت حضرت رضا علیه السّلام مشرف شوم، و استخاره کرده ام، آیه ۸۰ سوره یوسف آمده که *فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ حَتَّىٰ يَأْذَنَ لِي أَبِي* تا به آخر به همین منظور از شما استجازه می کنم، وی را اجازه ندادم، و پس از چندی، بیمار شد، و پس از هشت روز وفات یافت، و گفت داغش بر دل من ماند، و جنازه او را به مشهد مقدس حمل کردیم، فانا لله و انا اليه راجعون، تا آنجا که پس از رؤیایی که حاکی از موقعیت اخروی او بود می نویسد: فرزندم حسین در آخرین ساعت روز سه شنبه ۱۸ ذیحجه سال ۱۰۵۹ هجری متولد شد و در ۲۱ یا ۲۲ ذیحجه سال ۱۰۷۸ هجری در سن ۲۲ سالگی وفات یافت-م.

مؤلف گوید: جبعی از علما متبحر نبوده است، و ما بقی نسبش در شرح حال شهید ثانی ذکر می شود.

شیخ عزّ الدّین حسین بن علی بن محمّد بن سودون شامی عاملی

میسی (تیمی)

ابن سودون، فاضلی عالم و فقیهی جلیل القدر بود، در استرآباد از آثار او حاشیه شرح الفیه، شهید را دیدم که خط شریفش همراه با اجازه اش بر آن نوشته شده بود و در آن اجازه، به نسب خود که ما در آغاز این ترجمه ذکر کردیم، اشاره نموده است.

حاشیه مزبور در کمال خوبی است، و بلکه می توان آن را شرح استدلالی، بر آن رساله دانست. و در آخر آن رساله، به خط مؤلف چنین نوشته شده است، بنده نیازمند، حسین بن علی بن سودون عاملی، در دهه آخر جمادی الآخر سال ۹۷۴ هجری قمری از تألیف این رساله آسوده خاطر شده است.

مؤلف گوید: با توجه به تاریخ مذکور، عزّ الدّین از معاصران شهید ثانی بوده است.

سید علاء الدّین حسین بن علی بن مهدی حسینی

وی، از بزرگان سادات دانشوران بوده، و به طوری که از کتاب مناہج النهج قطب الدّین کیدری به دست می آید، سید از مشایخ قطب الدّین بود و قطب الدّین هم مطابق آنچه از وی نقل می کنیم، از وی در آن کتاب ستایش نموده است.

سید علاء الدّین - در هفدهم شوال سال ۵۹۳ هجری، در شهر موصل - از شیخ اجل کافی الدّین ابو الحسن، علی بن محمد بن ابو نزار شرفیه واسطی، و

ص: ۲۳۷

به توسط واسطی از فقیه رشید الدین ابو الفضل شاذان بن جبرئیل قمی روایت می کرده است.

قطب الدین کیدری در کتاب نهج المناهج از سید به این عبارت برداشت نموده «اخبرنا السيد الامام الاجل الافضل علاء الدین شهاب الاسلام افتخار العتره سيد الاشراف و العلماء الحسين بن علی بن مهدی الحسينی دام شرفه» انتهى.

شیخ حسین بن علی بن هند

وی از قدمای اصحاب ما بود، و ابن طاوس در مهج الدعوات بعضی از اخبار و دعاها را از کتابی که به خط شریف او بوده، نقل کرده است، و من بیش از این از شرح حال او اطلاعی ندارم.

شیخ حسین بن فتونی عاملی

شیخ معاصر در امل الآمل ۷۹/۱ گوید: وی فاضلی صالح و جلیل القدر بوده است.

ابو اسماعیل، حسین بن علی بن محمد بن عبد الصمد اصفهانی منشی

وی، معروف به طغرای و به لقب مؤید الدین، و فخر الکتاب شناخته می شد.

او امامی مذهب بود، و به دست بدکردار ظلم کشته شد و از سرایندگان فاضل و جلیل القدر، و به نام به شمار می آمد، و سراینده لامیه العجم است که آن را صفدی، با شرح بزرگی شرح نموده است (۱).

ص: ۲۳۸

۱- ۱) - صفدی شیخ صلاح الدین خلیل از ادبای به نام قرن هشتم هجری بوده، سال ۶۹۷ هجری متولد شده، و سال ۷۶۴ هجری در دهم شوال در دمشق در گذشته است، از آثار او الوافی بالوفیات است که در سی مجلد تدوین شده، و اثر معروف دیگر او الغیث المسجم در شرح لامیه العجم است که در دو مجلد به طبع رسیده و در مقدمه آن شرح کاملی از طغرای

طغرایبی، از علم کیمیا باخبر بوده، و به داشتن آن علم شهرت داشت، و خود به صحت آن علم - که بشر از فراگیری و بهره‌گیری از آن محروم نیست - اعتقاد داشت، و تألیفی هم در این باب تدوین کرده بود، و او را از این جهت طغرایبی گفتند، که در دیباچه احکام صادره از سوی سلطان، به شکل طغرا می‌نوشت، و همین گونه شکل هم، در شهرهای روم (عثمانی) متعارف بوده، و همچنین در شهرهای ایران در عنوان فرمان‌ها طغرانویسی شهرت داشته است.

مؤلف مختصر تاریخ ابن خلکان ۱۸۵/۲ - ۱۹۰ در ذیل شرح حال او می‌نویسد طغرایبی وزیر سلطان مسعود بن محمد سلجوقی در شهر موصل بوده است (۱). طغرایبی به ضم ط با بی نقطه و غین معجمه ساکن و پس از آن را بی نقطه همراه با الف مقصوره، منسوب است به طغرانویس، و طغرا، همان طره و نیم دایره ای است که بر فراز نامه‌ها با قلم درشت می‌نویسند، و مضمون آن ستایش‌هایی است، که از سلطانی که فرمان از سوی او صادر می‌شود به عمل می‌آید، و طغرا کلمه غیر عربی است، انتهی.

ص: ۲۳۹

---

۱ - ۱) - لب التواریخ می‌نویسد: سلطان، غیاث الدین ابو الفتح مسعود بن محمد سلجوقی، پس از برادرش، ابو المظفر طغرل که سال ۵۲۹ هجری در همدان گذشت، به سلطنت رسید، پادشاهی عادل و دلسوزی بود، و در شجاعت در میان سلجوقیها نظیر نداشت، مردم، در روزگار او در امان بودند، عالم دوست و درویش دوست بود، علاقه ای بسیار به شکار داشت، و در جنگ‌ها خود کارزار نموده و همواره آنچه داشت بذل می‌کرد، و خزانه از خود باقی نگذارد، سلطان مسعود هیجده سال و نیم پادشاهی کرد، و در غره رجب سال ۵۴۷ هجری در سن ۴۵ سالگی در همدان درگذشت.

مؤلف گوید: کلمه طغرا غیر عربی نبوده، زیرا مشتمل بر حرف طا است، و این حرف در حروف الفبای غیر عربی وجود ندارد (۱). گذشته از این، گفته است، الف طغرا الف مقصوره است، درست نیست، زیرا ظاهر آن است که الف آن الف ممدوده است.

طغرایبی علاوه بر قصیده لامیه آثار دیگری دارد، از قبیل مفاتیح الحکمه و مصابیح الرحمه در فن اکسیر و کیمیا و امثال آن ها.

این کتاب را مؤلف کتاب المصباح فی علم المفتاح - که نسخه ای از آن را در اردبیل دیده ام - به وی نسبت داده است، و کتاب مصباح هم در علم کیمیا بوده است (۲)، و در آن کتاب می نویسد: طغرایبی، به طور جامع ادله سمعی و اخبار و آثار مربوط به ثبوت علم کیمیا را متذکر شده است، و قصیده او را که می توان عنوان مستقلی به آن داد، بدان جهت به لامیه العجم معروف شده، که سراینده آن دانشوری عجمی (ایرانی) است، و این قصیده با لامیه العرب برابری و هم طرازی دارد (۳).

ص: ۲۴۰

۱- ۱) - حروف عربی که در پارسی وجود ندارد، در این دو شعر آمده است: هشت حرف است آنکه اندر فارسی ناید همی تا نیاموزی نباشی اندرین معنی معاف بشنو از من تا کدام است این حروف و یاد گیر تا و حا و صاد و ضاد و طا و ظا و عین و قاف - م.

۲- ۲) - ایدمر عبد الله جلدکی اصلا از قریه جلدک بوده، که در دو فرسخی مشهد مقدس واقع شده است، وی حکیمی فاضل، و به کیمیاگری شهرت داشته، اخیرا به دمشق و قاهره رفته، و به درس کیمیا اهتمام تمامی داشته است و سال ۷۵۰ یا ۷۶۲ در قاهره در گذشته، و از خطبه آثارش به دست می آید، شیعه امامی بوده است و آثار چندی دارد، از جمله المصباح فی اسرار المفتاح که در بمبئی چاپ شده است.

۳- ۳) - لامیه العرب قصیده ای است در ۶۸ بیت سروده ثابت بن اوس، معروف به شنفری وی از سراینندگان نامی دوران جاهلیت بوده، و با قبیله بنی سلامان خصومت زیادی داشته، چنانچه عهد کرده بود صد تن از آن ها را بکشد و نود و نه نفر از آن ها را به دفعات

لامیه العجم، چکامه ای طولانی است که بیش از شصت بیت می باشد، و طغرای در آن به غرائب حالات خود پرداخته، و در سال ۵۰۵ هجری به سرودن آن اقدام نموده است، و از پاره ای از اشعار او استفاده می شود، که در هنگام سرودن آن چکامه ۵۷ ساله بوده است (۱)، و بنابراین می باید آن چکامه را در اواخر عمرش سروده باشد، و خدا داناست که پس از آن، چند سال زیسته است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد، مؤید الدین حسین بن علی اصفهانی منشی معروف به طغرای فاضلی دانشور و سراینده ای ادیب بود و مذهبی درست داشت و در سنین متجاوز از شصت سالگی، به دست ستمگران از پای درآمد ۲.

ص: ۲۴۱

---

۱ - ۱) - شعری که دلیل بر آن است که در هنگام سرودن لامیه ۵۷ ساله بوده این شعر است که در هنگام میلاد فرزندش سروده: هذا الصغیر الذی وافی علی کبر اقر عینی و لکن زاد فی فکری سبع و خمسون او مرت علی حجر لبان تأثیرها فی ذلک الحجر - م.

طغرایبی، شعر را در نهایت خوبی می سرود، و از جمله سروده های او لامیه العجم است، مشتمل بر آداب و حکم است و جایگاه چکامه او مشهورتر از آن است که نیازی به یادآوری داشته باشد، و دیوان شعری هم در کمال آراستگی و شایستگی دارد. از اشعار اوست ۱:

إذا ما لم تكن ملكا مطاعا فكن عبدا لخالقه مطيعا

و ان لم تملك الدنيا جميعا كما تهواه فاتركها جميعا

هما نهجان من نسك و فتك يحلان الفتى الشرف الرفيعا

هرگاه پادشاهی نیستی که دیگران از تو فرمان برداری نمایند تو خود از آفریدگارت اطاعت کن. و هرگاه آن چنان که بخواهی نمی توانی از دنیا بهره بری نمایی، از همگی آن دست بردار، این پیشنهاد دو راهی است برای از دست داشتن و حيله انگيختن که جوان را به مرتبه شرافت می رسانند.

از اشعار اوست:

يا قلب ما انت و الهوى من بعد ما طال السلو و أقصر العشاق

أو ما بدا لك في الافاقه و الاولى نازعتهم كأس الغرام أفاقوا

مرض النسيم و صح و الداء الذى أشكوه لا يرجى له افراق

و هذا خفوق النجم و القلب الذى ضمت عليه جوانحى خفاق

ص: ۲۴۲

ای دل، روزگار عشق به درازا کشید، و فریفتگان رو به کاستگی گذاردند، اینک تو را با عشق و شور چه کار؟ مگر از خاطر برده ای آن گاه که به هوش آمدی با جام شیفستگی با آن ها که آرامشی در خود احساس می کردند به منازعه پرداختی، آری نسیم بیمار شد و بهبودی یافت، و تو از دردی که شکایت می کردی بهبودی نیافتی، ستارگان غروب کردند، و دل من هم که اعضا و جوارحم بر آن استوارند غروب نمود. امل الآمل ۹۶/۲.

خود ابن خلکان در وفیات الاعیان ۱۸۵/۲ گوید: حسین بن علی بن محمد بن عبد الصمد اصفهانی طغرای فضیلتی بی نهایت و طبعی لطیف داشت، و در نظم و نثر بر همگان برتری پیدا کرده بود، و پس از پاره ای از اشعارش می نویسد سال ۵۱۵ هجری در گذشته است.

صفدی در الغیث المسجم ۱۹/۱ در شرح لامیه العجم می نویسد: علامه شمس الدین محمد بن ابراهیم بن ساعد انصاری، در شهر قاهره به اطلاع من رسانید، آن گاه که محمود سلجوقی برادر مسعود-مخدوم طغرای- تصمیم گرفت تا طغرای را بکشد، دستور داد تا وی را به درختی ببندند، و در برابر او گروهی از تیراندازان قرار گیرند، و او را هدف تیرهای خود سازند.

از سوی دیگر مردی را بی خبر از طغرای در پشت آن درخت متوقف ساخت، و به او گفت تا گوش دهد هنگامی که طغرای می خواهد جان تسلیم کند، آخرین سخن او چیست، و در ضمن به تیراندازان هم گفت تا من به شما اشاره نکرده ام وی را هدف تیرها قرار ندهید، همچنان که تیراندازان تیر در کمان گذارده، و آماده دستور بودند، طغرای در آن حال ابیات زیر را انشاد نمود:

و لقد أقول لمن يسدد سهمه نحوى و أطراف المنيه شرع

و الموت فى لحظات أحور طرفه دونى و قلبى دونه يتقطع

بالله فتش في فؤادي هل يري فيه لغير هوى الاحبه موضع

أهون به لو لم يكن في طيه عهد الحبيب و سره المستودع

آن گاه که چنگال های مرگ از همه طرف به سوی من دراز شده بود و لحظه به لحظه مرا از زندگی مأیوس می گردانید، و رگ و پیوند دلم را از علاقه مندی به زندگی قطع می نمود، خطاب به تیراندازی که مرا هدف تیر خود قرار داده بود گفتم، اینک در دل من تفحصی به عمل آور که آیا در آن به غیر از علاقه مندی به دوست چیز دیگری مشاهده می کند، اکنون بر من آسان گیر، تا بتوانم در آن هنگام که تیر مرگ تو را بر جان می خرم به پیمانی که با او بسته ام وفا نمایم.

آن مرد که مأموریت داشت، تا آنچه را می شنود به اطلاع محمود برساند جریان را به او خبر داد، محمود از شنیدن آن ها دلش به حال طغرای سوخت، و دستور داد بلافاصله او را رها بسازند، لیکن طولی نکشید که وزیر (ابو طالب اسعد که طغرای را به الحاد منتسب می دانست) وسایل قتل او را فراهم آورد و او را کشت.

مؤلف گوید: کلمه طغرای منحصر به فرد مترجم ما نبوده، بلکه گاهی هم بر وزیر جلیل ابو الفتح که وزارت سلطان بر کیارق (۱) سنجر را داشت

ص: ۲۴۴

۱ - ۱) - در لب التواریخ می نویسد: رکن الدین ابو المظفر برکیارق بن ملکشاه سلجوقی، پس از پدرش به سلطنت رسید، پادشاهی بخشنده و خوش خو بود، و با برادران و بنی اعمامش جنگ ها کرد، و همواره ظفر با او بود، و پس از دوازده سال و هشت ماه، در ۱۲ جمادی الآخره سال ۴۹۸ در بروجرد در گذشت، و پس از او برادرش سلطان سنجر به سلطنت رسید، و بنابراین ابو الفتح وزیر برادر سنجر بوده، نه خود، او و سنجر لقب معروف سلطان سنجر است، و کلمه سنجر در کلام مصنف برخلاف به کار رفته است. همچنین کلمه طغرای لقب امیر یمین الدین پدر ابن یمین شاعر معروف قرن هشتم است.

اطلاق می شود، و این وزیر در سال ۴۹۷ هجری از سوی بر کبارق از منصب وزارت عزل شد و بسیار پیش آمده که این دو تن به یکدیگر مشتبه می شوند.

شیخ موفق الدین حسین بن فتح واعظ بکر آبادی گرگانی

منتجب الدین می نویسد: وی فقیهی صالح و ثقه بوده، مراتب قرائت حدیث را، از شیخ ابو علی طوسی، و فقه را، از محضر شیخ امام سدید الدین محمود حمصی رحمهم الله استفاده کرده است.

مؤلف گوید: شیخ حسن بن فضل بن حسن طبرسی در مکارم اخلاق تصریح می کند که پدرش شیخ ابو علی فضل بن حسن طبرسی، از شیخ حسین بن فتح واعظ گرگانی در مشهد مقدس رضوی علیه السلام روایت می کرده، و خود او از شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی حدیث وصیت پیغمبر اکرم به ابو ذر غفاری رحمه الله را، روایت نموده است.

سید حسین بن کمال الدین ابن ابزر حسینی حلبی (حلی)

وی از اجلای علما بوده و مؤلف سلافه ۵۴۵ او را متذکر شده، و بر او ثنا گفته است، و همچنین شیخ معاصر در امل الآمل ۱۰۰/۲ از وی به عنوان فوق نام برده، و اضافه می کند که پیش از این به نام حسین بن ابزر هم ذکر شده است.

مؤلف گوید: مرادش آن است که سید حسین بن کمال الدین، همان سید حسین ابزر است که پیش از این نام برده شده است و حقیقت هم همین است که این دو تن یکی بوده اند.

شیخ شهاب الدین حسین بن محمد بن علی میکالی

وی، فاضلی عالم و فقیهی جلیل القدر، و از اعلامی است که به سعادت شهادت نایل گردیده است.

میکالی، از معاصران ابن طاوس و هم طرازان او، و بلکه مقدم تر از او بوده است و من پاره ای از فوائد را که از او نقل کرده اند، در چند موضع دیده ام. و از آثار او کتاب العمده در دعوات است، و آن را در سال ۶۱۰ هجری تألیف کرده، و بعضی از علما آن کتاب را به وی نسبت داده اند، و برخی از اعمال را از آن کتاب نقل کرده اند، و نیز به خط بعضی از افاضل پاره ای از اعمال و ادعیه مذکور در آن کتاب را دیده ام، و به ظاهر این فاضل، آن بخش از اعمال را، از خط شهید اول حکایت کرده، و شهید هم، آن ها را از کتاب وی یادداشت کرده است.

میکالی و ابن المیکال، در لابلای این کتاب آورده شده است، لازم به تذکر است که نسخه ای از کتاب المصباح الصغیر شیخ طوسی قدس سره نزد ما موجود است، و در حاشیه های آن اعمال و ادعیه بسیاری به خط بعضی از علما از کتاب العمده میکالی نقل شده است.

سید حسین بن محمد بن علی بن حسین بن ابو الحسن موسوی عاملی

جبعی خراسانی

وی فاضلی عالم و کامل و فرزند سید محمد صاحب مدارک است.

ص: ۲۴۶

شیخ معاصر در امل الآمل ۷۹/۱ می نویسد: سید حسین، عالمی فاضل و فقیهی ماهر و جلیل القدری عظیم الشان بوده، مراتب علمی را از پدرش صاحب مدارک و شیخ بهایی، و دیگر اعلام آن روزگار فراگرفت و به خراسان مسافرت کرد، و در مشهد مقدس رضوی زیست نمود، و منصب شیخ الاسلامی، یعنی قاضی القضااتی مشهد مقدس را عهده دار گردید، و در ضمن آن در آستانه مبارکه در قبه بزرگ شرقی به تدریس می پرداخته، و مدرس آستانه مبارکه بود. و شیخ ابراهیم عاملی بازوری، در چکامه ای که پاره ای از ابیات آن را، در ضمن نام برداری از شیخ ابراهیم مذکور نقل کردیم، از وی ستایش کرده است، علاوه بر او گروهی دیگر از اعلام، از جمله سید محمّد بن محمّد عاملی، از وی ستایش نموده اند، و من به توسط عمویم شیخ محمّد حر عاملی عینانی از وی روایت می کنم (۱).

ملا حاج حسین بن محمّد علی نیشابوری مکی

وی، که از اکابر علمای روزگار ما بوده، در نیشابور متولد و در مکه

ص: ۲۴۷

(۱- ۱) - در امل پس از یادآوری از آنچه ترجمه شد اضافه می کند، نسب وی را به خط خودش چنین یافتیم، حسین بن محمّد بن علی بن حسین بن محمّد بن حسین بن علی بن محمّد ابن ابی الحسن بن محمّد بن عبد الله بن احمد بن حمزه بن سعد الله بن حمزه بن محمّد بن محمّد بن عبد الله بن محمّد بن علی بن عبد الله بن محمّد بن طاهر بن حسین بن ابراهیم بن الامام موسی الکاظم علیه السلام، و نیز به خط او دیدم عمر مفید و علامه ۷۷ سال و عمر شیخ طوسی ۷۵ سال، و عمر سید مرتضی ۸۱ سال و عمر سید رضی ۴۷ [۱] سال بوده است، در لؤلؤه البحرین می نویسد: در امل الآمل کتاب شواهد ابن ناظم را به وی نسبت داده، و [۲] حال آنکه کتاب مزبور از پدرش سید محمّد بوده، و از آثار او حاشیه ای است بر الفیه شهید اول و من به جز از این حاشیه اثر دیگری از وی سراغ ندارم، و سال ۱۰۶۹ هجری در گذشته است، در اعیان الشیعه [۳] می نویسد: کتاب شرح شواهد ابن ناظم را که لؤلؤه از کتاب امل به وی نسبت داده در امل ندیده ام و همچنین انتساب شرح شواهد به پدرش نیز اشتباه است، بلکه آن کتاب از آثار سید محمّد قاضی مشهد است، که از شاگردان سید حسین بوده است، الذریعه می نویسد، سید محمّد در ۱۱ ربیع الاول سال ۱۰۵۷ هجری از تألیف آن آسوده شده است-م.

مکرمه مجاورت داشت، و روزگاری که من دوران کودکی را سپری می کردم، در مکه مکرمه درگذشت.

و فرزند خلف او به نام محمد باقر هم اکنون زنده است (۱).

ملا حاج حسین، از گروهی از دانشمندان معاصرش روایت می کرد، از جمله: سید سند امیر شرف الدین علی شولستانی، و سید اجل سند، سید امیر ابو الحسن رضوی قاینی. و ما این اجازه را که در سال ۱۰۵۶ هجری قمری در مکه مکرمه برای شاگردش ملا نوروز علی تبریزی مرقوم داشته است، می توانیم به دست آوریم.

قاضی سدید الدین ابو محمد حسین بن محمد قریب

(۲)

منتجب الدین، در فهرست گوید: نوی، فاضلی عالم بود، و نظم و نثری شیوا داشت، و قاضی راوند بود.

شیخ حسین بن محمد قمی

وی، از مشایخ صدوق رحمه الله بوده است، و به طوری که از کتاب الخرائج

ص: ۲۴۸

۱-۱) - شرح حالش را نمی دانم، آری سید عبد الله جزائری در اجازه اش، ذیل مشایخ سید نصر الله حائری می نویسد: از ایشان است محدث جلیل شیخ محمد باقر مکی و او احادیث اربعه مسلسله زا، که سید علیخان مؤلف و شارح صحیفه، از پدرانش تا حضرت سجاد علیه السلام نقل کرده است، که به غیر از دو تن، از اجلای اصحاب که بیگانه اند و جزء آباء او نمی باشند، از سید روایت کرده و اصل احادیث مسلسله در آخر شرح صحیفه آورده شده است.

۲-۲) - در پاورقی فهرست منتجب الدین [۱] از فریده القصر عماد اصفهانی نقل کرده است. ذیل فضلی کاشان می نویسد: از ایشان است قاضی ابو محمد حسین بن محمد بن حسین قریب، و این دو شعر را از وی نقل کرده است. سری و اللیل مود الآداب زریت ناظره بحور عین و فضحت سائره ظبا بیرین سنا برق کتلماع السحاب -م.

قطب راوندی به دست می آید، شیخ حسین، از ابو علی (ابن علی) بغدادی روایت می کرده است.

پوشیده نماند که شیخ صدوق رحمه الله از وی بلاواسطه روایت می کند، و این بزرگ ترین ستایش برای او است، و همچنین متوجه به وثوق معنوی او می باشد، و شایسته است که برای چگونگی احوال او به کتاب های رجال مراجعه شود.

مؤلف گوید: ممکن است ابن علی بغدادی همان حسن بن علی بن محمد باشد که به ابو علی بغدادی معروف می باشد.

ابو القاسم حسین بن محمد بن مفضل بن محمد معروف به راغب

اصفهانی

وی، عالمی فاضل و ادیبی مفسر و لغوی متکلم و حکیمی، صوفی است، آثاری دارد از جمله: کتاب المحاضرات و کتاب المفردات و کتاب جامع التفسیر که بیضاوی تحت تأثیر آن قرار گرفته، و در تفسیر خود بسیاری از آن ها را نقل کرده است و کتاب دره التأویل فی عزه التنزیل در توجیه آیات مکرر و متشابه، و امثال این ها از تألیفات اوست.

راغب، از مشاهیر حکمای اسلام است، و درباره تشیع او اختلاف است (۱).

علمای عامه او را از علمای معتزلی می دانند، و برخی از علمای خاصه هم، او را سنی معتزلی معرفی کرده اند در عین حال، شیخ حسن بن علی طبرسی در آخر کتاب اسرار الامامه تصریح می کند، که راغب اصفهانی از حکمای شیعه امامیه است، و ما احوال او را به طور تفصیل در بخش دوم

ص: ۲۴۹

۱- ۱) - برای چگونگی تشیع او به روضات الجنات ج ۳ مراجعه شود، و اعیان الشیعه هم مطالب روضات را ذیل احوال راغب ایراد نموده است - م.

این کتاب متذکر خواهیم شد، چنانچه به پاره ای از احوال او در این بخش اشاره کردیم.

شیخ حسین بن محمد مقرئ

وی، از علما و فضلا بوده، و کتاب نزهه الاشراف در آداب و سنن و ادعیه و اخبار، که به پارسی تدوین شده است، از آثار او می باشد. ملا محمد حسین اردبیلی، در برخی از آثارش پاره ای از روایات را از کتاب او نقل کرده است، و من از ویژگی های روزگار او اطلاعی ندارم، و گویا از علمای دولت صفویه بوده است.

شیخ ابو عبد الله حسین بن محمد بن موسی بن هدیه

وی، از مشایخ نجاشی بوده است و از جعفر بن محمد بن قولویه روایت می کند، و او گاهی به حسین بن هدیه و هنگامی به حسین بن موسی به عنوان اختصار تعبیر می شده و این اختصار دلیل بر رفع تعدد اوست.

در بعضی از نسخه ها به جای حسین، حسن و به جای محمد احمد آمده، در عین حال به احوال او دست نیافته ام.

شیخ ابو محمد حسین بن محمد بن نصر

ابو محمد رضی الله عنه از مشایخ شیخ حسین بن عبد الوهاب، معاصر شیخ طوسی است و شیخ حسین بن عبد الوهاب، در کتاب معجزات فاطمه و ائمه و دلائلهم علیهم السلام از وی روایت می کرده است و خود او، از اسعد منصور بن حسین بن علی مرزبان انبوری، از استاد ابو القاسم حسین بن حسن ولی نعمتش، روایت می کرده است، و ظاهر آن است که اینان از پیشوایان شیعه بوده اند.

ص: ۲۵۰

پیش از این، از ابو محمد، به عنوان شیخ ابو محمد حسن یاد کردیم، و یاد کرد ما، از آن نظر بوده است، که در نام او اختلاف بوده چنانچه بعضی او را حسن، و عده ای حسین نام برده اند.

رئیس بهاء الدین حسین بن محمد ورشاهی

منتجب الدین گوید: بهاء الدین نیکوکاری شایسته بوده است.

مؤلف گوید: از آنجا که منتجب الدین، وی را به فضیلت و دانش نستوده، پیدا است از اعلام نبوده است.

شیخ حسین بن ابو الحسن محمد بن ابو محمد هارون بن موسی بن

احمد بن سعید بن سعید تلعبیری

وی، از اجله علمای اصحاب ما بوده است، او و پدر و جدش، از بزرگان اعلام ما می باشند، و مترجم حاضر نواده تلعبیری معروف است، و هم درجه با شیخ طوسی و هم طرازان او بوده است، و از ابو الحسن خلف بن محمد ابن خلف ماوردی و دیگران روایت می کرده است.

ابن طاوس در جمال الاسبوع به سند خودش دعای سمات را از حسین ابن محمد بن هارون بن موسی تلعبیری روایت کرده و از حسین بن محمد -یادشده- نقل کرده، گفت این دعا را از کتابی که شیخ فاضل ابو الحسن خلف بن محمد بن خلف ماوردی (۱) در سامره در آستانه مبارکه مولانا ابو الحسن علی بن محمد و ابو محمد حسن (صلوات الله علیهما) در ماه رمضان سال ۴۰۰ هجری قمری، در اختیار من در آورد، استنساخ نمودم،

ص: ۲۵۱

---

۱ - ۱) - جزری در اللباب می نویسد: ماوردی به فتح واو و سکون را منسوب به ماورد است و به کسی گفته می شود، که فروشنده یا به وجود آورنده ماورد باشد، که مرکب از ماء، و ورد، است، یعنی گلاب گیر یا گلاب فروش بوده باشد - م.

و در نسخه، آن حدیث را چنین روایت می کند، که ابو علی بن عبد الله در بغداد روایت کرده است، گفت: حدیث کرد مرا محمد بن علی بن حسن بن یحیی، گفت: در مجلس محمد بن عثمان بن سعید عمری حاضر شدیم تا به آخر سند.

شیخ حسین بن محیی الدین بن عبد اللطیف بن ابو جامع عاملی

شیخ معاصر، در امل الآمل ۸۰/۱ می نویسد: وی، فاضلی عالم و فقیهی معاصر بود به توسط پدرش از شیخ بهایی روایت می کرده است، او شرح قواعد علامه و کتابی در فقه، و دیگری در طب، و دیوان شعر و امثال آن ها را تألیف کرده است.

مؤلف گوید: در شهر بارفروش از شهرهای مازندران، شرح قواعد ابن ابی جامع عاملی را دیده ام، لیکن ظاهر آن است که این شرح، از آثار ابن ابو جامع دیگری باشد.

سید عز الدین حسین بن مساعد حسینی حائری

وی، از اجله علماء و اکابر فضلا و سراینده ای چیره دست بود.

در حواشی مصباح کفعمی او را چنین وصف نموده است السید النجیب الحسیب النسیب عین الاسلام و المسلمین ابو الفضائل اسعد الله جده و اجده سعیه... بنابراین عز الدین از معاصران وی بوده است.

استاد استناد، که قدرش روزافزون باد، در بحار الانوار ۱۸/۱ گوید: کتاب تحفه الابرار فی مناقب الائمة الاطهار تألیف سید شریف، حسین بن مساعد حسینی حائری استاد کفعمی است، و کفعمی در آثار خود از وی بسیار ستایش کرده است.

و در فصل دوم بحار ۳۵/۱ گوید: التحفه کتابی است که از فوائدی بسیار برخوردار می باشد، و ما کمتر از آن نقل کرده ایم، زیرا حداکثر اخبار آن، از کتاب هایی که مشهورتر است به دست آمده است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۰۲/۲ گوید: عزّ الدّین، فاضلی شایسته بوده، و کتاب، تحفه الابرار فی مناقب الائمة الاطهار کتابی نیکو است.

مؤلف گوید: شیخ معاصر، در کتاب الهداه ۲۸/۱ او را سید حسین بن محمّد حائری نام برده است، و کتاب تحفه را به وی نسبت می دهد، لیکن حقیقت آن است که وی، حسین بن مساعد باشد چنانچه در امل هم او را بدین نام معرفی کرده است.

و در یکی از یادداشت های خود که پاکنویس نشده است، او را به عنوان حسین بن منصور حسینی حائری نوشته ام، به ظاهر اشتباه باشد، و در حال حاضر نمی دانم او را از چه مدرکی بدین نام نامیده ام.

و این سید، آثاری دیگر دارد که برخی از آن ها در کتابخانه من موجود می باشد.

از کتاب فرج الکرب کفعمی به دست می آید، که وی نگارشاتى به تازی و پارسی داشته است.

از این پس، در باب میم، به ترجمه حال شیخ مساعد، مؤلف کتاب بیدر الفلاح اشاره خواهیم کرد و محتمل است وی، پدر سید عزّ الدّین باشد، هرچند احتمال بعیدی است.

شیخ حسین بن مشرف عاملی عینائی

شیخ معاصر، در امل الآمل ۸۰/۱ می نویسد: وی فاضلی فقیه و صدوق بود، و از شهید ثانی روایت می کرده است.

شیخ معاصر، در امل الآمل ۱۰۳/۲ گوید: وی فاضلی صالح و از معاصران است، و کتاب تفسیر القرآن و رساله ای در کلام از آثار اوست.

شیخ محیی الدین ابو عبد الله حسین بن مظفر بن علی حمدانی قزوینی

(۱)

وی، از اکابر دانشوران طائفه امامیه و فقهای ایشان است، و به حمدانی قزوینی شهرت دارد.

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی از ثقات علما و از موجهان به نام است مدت سی سال همگی آثار شیخ طوسی را در نجف اشرف از وی بهره برده و خود هم آثاری دارد از جمله، هتک استار الباطنیه و کتاب نصره الحق و کتاب لؤلؤه التفکر فی المواعظ و الزواجر است و ما همگی آثار او را به روایت، از سید ابو البرکات مشهدی، از وی روایت می کنیم (۲).

مؤلف گوید: ممکن است کتاب استار الباطنیه را آن گاه که در قزوین مذهب قرمطی های باطنی شیوع پیدا کرده است، بر رد آن ها نوشته است.

ص: ۲۵۴

-
- ۱- ۱) - از سمعانی، نقل شده است حمدانی سال ۴۹۸ هجری قمری وفات یافته است - م.
- ۲- ۲) - محمد بن اسماعیل مشهدی معروف به سید ابو البرکات از دانشمندان اوائل قرن پنجم بوده است، منتجب الدین او را به عنوان فقیه محدث و ثقه ما ستوده است. مؤلف در باب میم می نویسد: لقبش ناصح الدین است و استاد منتجب الدین می باشد و از شیخ جعفر دوریستی روایت می کرده است، و مؤلف تبصره العوام مناظره او را با ابو بکر اسحاق کرامی نقل کرده است و کتاب المسموعات را به وی نسبت داده است و شیخ حسن طبرسی در کتاب مکارم الاخلاق و فرزندش شیخ علی در کتاب مشکات الانوار برخی از اخبار را از کتاب او نقل کرده اند و از شیخ مفید ابو الحسن علی تمیمی هم روایت داشته است - م.

او و پدرش از مشاهیر دانشوران بوده اند، و پدرش شرایع محقق را شرح کرده و شرح او معروف است، و او و پدرش هر دو تن از معاصران شیخ علی کرکی بوده اند.

نصیر الدین، فاضلی عالم و دوستدار فقیران و بینوایان بود، و از عابدان و پارسایان روزگارش به شمار می آمد، و از دنیا و لذت های پنداری آن احتراز می کرد.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۰۳/۲ گوید: شیخ حسین بن مفلح صیمری فاضلی عالم و محدثی عابد بود، و همواره به تلاوت قرآن، و روزه و نماز می پرداخت، و همه ساله به حج بیت الله مشرف می شد، و عالمی خوش اخلاق و واسع العلم بود، و کتاب المناسک الکبیر که از فوائدی بسیار برخوردار است، و رساله های دیگر، از آثار او می باشد، و سال ۹۳۳ هجری در گذشته است، و در هنگام مرگ، عمرش از هشتاد سال متجاوز بوده است.

مؤلف گوید: اجازه ای که وی به خط شریف خود برای یکی از شاگردانش، به تاریخ ۹۲۶ هجری نوشته است، دیده ام، و آن اجازه بر پشت کتاب نضد القواعد شیخ مقداد نوشته شده، و نسب خود را به نحوی که ما یادآوری کردیم متذکر شده است.

و از ذیل شرح حال پدرش (شیخ مفلح) در کتاب امل الآمل به دست می آید که نام جدش حسین است، و لیکن آنچه را به خط او دیده ام نام جدش حسن می باشد.

شیخ یونس، مفتی اصفهان، که شاگرد صیمری و هم شاگرد شیخ علی کرکی بوده است، رساله ای در ذکر اسامی مشایخ شیعه تألیف کرده است، که خالی از فوائد و اشتباه نمی باشد، و ما در کتاب خود از آن نقل کرده ایم، در

ضمن شرح حال پدر شیخ مفلح می نویسد: و او راست فرزندی، کامل، فاضل، نصیر المله و الحق و الدین، حسین بن مفلح بن حسن که دانشی فراوان و بخششی خالی از هرگونه ریا داشته، کتاب المنسک الکبیر که مشتمل بر فوائدی بسیار است و همچنین رساله های دیگر تألیف کرده است، و من روزگاری طولانی که نزدیک به سی سال باشد با وی معاشرت داشتم و در این مدت از او اخلاقی خوش و صبری جمیل دیده ام، و از او گناهی کبیره، و اصراری بر صغیره ندیده ام، و از همه فضائل و نیکو کرداری ها برخوردار بود، و در هر شب دوشنبه و جمعه ختم قرآن می کرد، و نوافل شبانه روزی را ترک نمی کرد، و بیشتر ایام را به روزه به سر می برد، و بارها به مکه مکرمه مشرف شد، و در دهکده سلم آباد، یکی از روستاهای بحرین، در آغاز ماه محرم الحرام سال ۹۳۳ هجری قمری درگذشت.

مؤلف گوید: شیخ حسین اجازه ای برای شاگردش، شیخ یحیی بن حسین ابن عشره سلم آبادی، به خط خودش، در تاریخ ۹۲۶ هجری قمری نوشته - در پایان نضد القواعد شهید که آن را فاضل مقداد شرح کرده است - دیده ام و خطش خالی از لطافت نبوده و نسب خود را در آنجا حسین بن مفلح بن حسن نگاشته است.

و از آثار او کتاب الزام النواصب است که کتابی معروف است و برخلاف انتظار مؤلف آن، بر حداکثر از معاصران ما به اشتباه برخورد کرده است، و من چندین نسخه کهن آن را در بحرین، و شهرهای احسا، و دیگر از جاها دیده ام، و در همگی آن ها به نام او ضبط شده است، و مردم آن را از آثار

پدرش شیخ مفلح می دانند (۱)، و برخی از کتاب های فقه را دیدم که بر او قرائت شده و بر آن اجازه ای به خط مبارکش برای خواننده نگاشته است. از آن جمله: قواعد و تحریر علامه حلی رحمه الله و نیز فوائد و تعلیقاتی بر کتاب های فقه و دیگر از کتاب ها دارد، که من برخی از آن ها را دیده ام.

صیمری به فتح صاد بی نقطه، و سکون یا و فتح میم، بر وزن حیدری، بنا به نقل قاموس منسوب به صیمره است.

مطرزی در مغرب گوید: صیمره به فتح میم، و ضم آن خطا است و از سرزمین مهرجان به شمار است (۲) و دیهی از دیهات جبال است، و عبد الواحد ابن حسین صیمری، صاحب تصانیف و از فقهای خراسان، ساکن بصره به آنجا منسوب است و دیگری شیخ ابو عبد الله، حسین بن علی بن صیمری، مؤلف مناقب ابو حنیفه است، و حسین صیمری هم از سرشناسان است.

ص: ۲۵۷

۱-۱) -الذریعه ج ۲ [۱] ذیل الزام النواصب می نویسد: این کتاب سال ۱۳۰۳ هجری در ایران چاپ شده و پس از معرفی کتاب می نویسد: این کتاب راجع به امامت تألیف شده، و شیخ حر عاملی آن را از جمله کتبی می داند که مؤلف آن معلوم نیست، و از کشف الحجب نقل کرده است که علماء، آن را از آثار ابن طاوس شمرده اند، و لیکن شیخ سلیمان ماحوزی متوفی ۱۱۲۱ هجری قمری نوشته است، کتاب الزام النواصب از شیخ مفلح صیمری مؤلف غایه المرام در شرح شرایع الاسلام است پایان. در اعیان الشیعه ج ۶ طبع جدید می نویسد: شیخ سلیمان ماحوزی در رساله خود نوشته است، شیخ حسین در یکی از سفرها که همراه شیخ علی کرکی بوده از وی استجازه کرد و شیخ به او اجازه داد، تا آنجا که می نویسد: پدرش شیخ مفلح و شیخ علی کرکی، از اساتید او بوده اند، و شیخ یونس و شیخ یحیی که از شاگردان او بوده اند، در سال ۹۲۶ هجری قمری از وی اجازه دارند، و از تألیفات او محاسن الکلمات و معرفه النیات و اجوبه المسائل و مسئله صیمریه و الایقاظات فی العقود و الایقاظات و رساله جواز الحکومه الشرعیه را نام برده است پایان. رساله شیخ سلیمان در این روزگار به طبع رسیده است، و رساله الزام النواصب را در ذیل آثار پدرش مفلح یاد کرده است -م.

۲-۲) -جزری، در اللباب می نویسد: مهرجان به کسر میم نام شهر اسفراین است، و این لقب را قباد ابن پیروز، پدر انوشیروان به آنجا داده و آب وهوا و سبزه زاری آن به سرحد خوبی است، و محلی است که دل آدمی مهر آن را در جان می پروراند.

نام او پس از این به عنوان ملا محمّد حسین بن موسی اردبیلی استرآبادی خواهد آمد.

شیخ عزّ الدّین، حسین بن موسی عاملی نابلی (بابلی)

شیخ معاصر در امل ۸۰/۱ گوید: وی عالمی فاضل و علامه ای صالح، و معاصر با شیخ ابراهیم کفعمی بوده است.

کفعمی در مصباح می نویسد: در یکی از اوقات عزّ الدّین، از وی درخواست کرد، تا روزه های مستحبی را به نظم درآورد، او هم ارجوزه ای را منظوم ساخت، و در آغاز آن گوید (۱):

و بعد فالمولی الفقیه الامجد الکامل المفضل المؤید

العالم البحر الفتی العلامه البابلی صاحب الکرامه

أعنی به الحسین عزّ الدّین و من رقی فی درج الیقین

ذاک بن موسی و سمی جده و ذاک و الزهد نسیج وحده

ص: ۲۵۸

۱-۱) - این ارجوزه که مشتمل بر یک صد و بیست و پنج بیت شعر بوده، به نام منهج السلامه موسوم گردیده، و آغاز آن این است: الحمد لله الذی هدانی الی طریق الرشده و الایمان ثم صلوات الله ذی الجلال علی النبی المصطفی و الآل و بعد فالمولی الخ و در پایان آن می گوید: ناظمها العبد الفقیر الکفعمی یرجو من الإله صفح اللمم ثم صلاه الملك الجبار علی النبی خیره الأخیار و آله الغر و لاه الأمر ما صدح الدیك قبل الفجر و الحمد لله علی آلائه حمدا یباری السحب فی همائه - م.

أشار ان انظم ما قد ندبا من الصيام دون ما قد وجبا

پس از حمد خدا، مولای فقیه و بزرگوار، که مراتب علمی را به سرحد کمال پیمود و به پایه فضیلت نایل شد، و از سوی پروردگار تأیید گردید، دانشوری است دریا مانند، و جوانمردی است علامه، از مردم بابل که از مقام شامخ کرامت و ارزندگی برخوردار است یعنی عزّ الدّین حسین که به مراتب یقین، ترقی کرده و پسر موسی و هم نام با اجداد خود حسین علیه السّلام است، و پارسایی است که لباس پارسایی را، به تنهایی بر اندام خود راست آورده، از من درخواست کرد تا روزه های مستحبی را به لباس نظم بیاریم (۱).

حسین بن معین الدّین

وی، از بزرگان دانشوران اوایل دولت شاه اسماعیل صفوی اول بوده است، و شرحی مختصر بر حدیث حضرت امام حسن عسکری علیه السّلام که فرموده: «قد صعدا ذری الحقائق» و- در تاریخ ۹۰۸ هجری-نگاشته است، دیده ام.

سید عزّ الدّین حسین بن منتهی بن حسین بن موسی بن علی حسینی

مرعشی

منتجب الدّین گوید: وی فقیهی صالح بوده است.

ص: ۲۵۹

۱- ۱) - مؤلف، مراتب- یادشده- را از امل الآمل نقل می کند، ولی در اصل چاپی امل نیامده است. سید محسن امین، در اعیان الشیعه ۳۲۴/۲۷ [۱] گوید: بابلی منسوب به بابلیه است که یکی از ده های شقیف جبل عامل می باشد، تا آنجا که می نویسد: به مقتضای آنکه عزّ الدّین معاصر با کفعمی بوده، می باید عزّ الدّین از علمای قرن نهم هجری بوده باشد، و گویا مؤلف امل بیشتر از آنچه درباره اوصاف عزّ الدّین در منظومه کفعمی آمده اطلاع دیگری درباره احوال او نداشته است و اینکه کفعمی گوید وی هم نام با جدش می باشد، پیدا است که جدش هم حسین نام داشته (و ما در ترجمه طور دیگر نوشتیم) و محتمل است سید هم باشد و از مشایخ بزرگوار هم به حساب بیاید.

شیخ حسین بن علاء الدّین بن مظفر بن فخر الدّین بن نصر الله قمی

وی، یکی از مشایخ شیعه است و به طوری که شیخ یونس، در رساله اسامی مشایخ، اظهار داشته است: وی، یکی از مشایخ شیعه و از شاگردان ابن فهد حلی به شمار می آید.

شیخ حسین بن موسی

از جعفر بن محمد بن قولویه روایت می کند، و این شخص بلاشک، همان ابو عبد الله حسین بن محمد بن موسی بن هدیه است که از ابن قولویه روایت می کرده است و پیش از این به نام او اشاره شد و متعدد نمی باشد.

شیخ شرف الدّین حسین بن نصیر الدّین موسی بن عود

وی، فاضلی عالم و فقیه، و از شاگردان شیخ محمّد بن موسی بن حسین ابن عود است و من در شهر تبریز، نسخه ای کهن، از سرائر ابن ادريس را دیده ام، که شیخ حسین آن را در نزد استادش (شیخ محمّد) قرائت کرد و شیخ محمّد در پشت نیمه اول آن کتاب، بدین مضمون می نویسد: «این کتاب را شیخ شرف الدّین حسین بن مرحوم شیخ امام نصیر الدّین موسی بن عود - که خدا او را تأیید فرماید - در چندین مجلس نزد من خواند و مشروح و مبین به بهره گیری از آن موفق گردید و آخرین مجلس بحث آن شانزدهم ماه رجب سال ۷۶۱ هجری بوده، و چنین امضا نموده، محمّد بن موسی بن حسین بن عود عفی الله عنه بمحمد و آله الطاهرين» انتهى.

مؤلف گوید: دور نیست این شخص از نیاکان ابن عودی معروف شاگرد شهید ثانی باشد (۱). و ظاهر آن است که، استاد و شاگرد هر دو تن پسر عمومی

ص: ۲۶۰

۱- ۱) - ابن عودی، بهاء الدّین محمّد بن علی بن حسن، از مردم جبل عامل بوده، و مؤلف در باب کنی به نام او اشاره کرده است، و در رساله اش معروف به بغیه المرید است، که در شرح

یکدیگر بوده باشند و پدر شیخ حسین نیز از دانشوران بوده، و همگی از علمای جبل عامل اند.

ابو محمد حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی

ابن جعفر الکاظم علیه السلام موسوی بغدادی

معظم له، عالمی فاضل و کامل و معروف به شریف ابو احمد موسوی است که سیدی اجل و پاک نهاد و صاحب مناقب و نقیب اشراف و پدر ارجمند سیدین جلیلین سید مرتضی و سید رضی رحمهما الله بوده، و در شهر قم با دختر الناصر ازدواج کرد، و این بزرگوار در بغداد و دیگر شهرهای عراق سمت نقیب النقبایی را دارا بود.

شیخ معاصر، در امل الآمل ۱۰۴/۲ گوید: سید جلیل ابو محمد حسین بن موسی بن محمد بن ابراهیم بن موسی بن جعفر الکاظم علیه السلام پدر سید مرتضی و سید رضی، بزرگوار عظیم الشأن و از مراتب علم و دین و دنیا کمال برخوردار را داشت، و گروهی از اصحاب ما و دیگر محدثان و مورخان از وی بزرگداشت به عمل آورده اند.

مؤلف کتاب المجموع می نویسد: نقیب ابو احمد، پدر سید رضی، بزرگوار عظیم المنزله، و در دولت بنی عباس و آل بویه، از مقامی عظیم برخوردار بوده، و به لقب الطاهر ذو المناقب شناخته می شد، و بهاء الدوله

ابو نصر بن بویه، او را به الطاهر الاوحد خطاب می کرد. ابو احمد، پنج مرتبه به نقابت طالبی ها (سادات) رسید، و در حالی رحلت کرد، که بدان سمت برقرار بود، ابو احمد، در پایان عمر به بیماری هایی گرفتار شد و در نتیجه آن ها نور چشمش را از دست داد و به بصره رفت، و در سن ۹۷ سالگی، در سال ۴۰۰ هجری قمری در گذشت و سال میلادش ۳۰۴ هجری بوده است.

فرزند ارجمندش سید رضی، در قصیده ای که در سوگ او سروده، به سن او اشاره کرده است.

و سمتک حالیه الربیع المزهم و سقتک ساریه الغمام المرزم (۱)

سبع و تسعون اهتبلن لك العدی حتی مضوا و غربت غیر مذمم

لم يلحقوا فيها نشاءك بعد ما أملوا فعاقهم اعتراض الازلم

الا بقایا من غبارك أصبحت غصصا و أقداء بعین أو فم

ان يتبعوا عقیبك فی طلب العلاء فالذئب يعسل فی طریق الضیغم

مار زهر آگین مرگ، تو را به نیش آزار رسان خویش از پای در آورد، و ابر حیات بخش تو را از باران رحمت خود سیراب کرد، در ظرف نود و هفت سال زندگی تو، دشمنان از هر سو نسبت به تو دست به حيله گری زدند و به نتیجه ای نرسیدند، و تو در حالی از دنیا در گذشتی که به هیچ گونه نکوهشی دچار نگردیده بودی، و آنان با همه کوششی که داشتند به آرزوی خود نرسیدند. و همانند سفیر گوش بریده ای، با تهیدستی کامل، باز گشتند و جز غبار رنج فزا و خاری که گلوگیر آن ها گردیده بود، بهره دیگری دستگیر

ص: ۲۶۲

۱- ۱) - اشاره به آن است که در شب در گذشت او باران می بارید و دیگران هم از جمله: مهیار دیلمی بدان اشاره کرده و گوید: سقینا به میتا کما کان جاهد لدی الله حیا عام جذب و امحال تا به آخر قصیده - م.

آن‌ها نشد، و ایشان پس از رحلت تو به مقامی عالی پای گرفتند، آری آن‌ها چون گرگی بودند، که چون در مسیر خود با شیر درنده‌ای روبرو می‌شوند، بیچاره می‌گردند.

تا بدینجا آنچه از کتاب المجموع مناسب با حال او بود، ایراد کردیم، و فرزند بزرگ ترش سید مرتضی رحمه الله نیز در دیوانش چکامه‌ای در سوگ او سروده است.

ابن شحنه، در تاریخ خود گوید: در سال ۳۹۴ هجری بهاء الدوله شریف، ابو احمد موسوی (پدر سید رضی) را، به سمت نقابت علوی‌های عراق برقرار داشت و دیوان دادگستری و مقام قاضی القضاتی را به وی پیشنهاد کرد، لیکن او از پذیرش مقام داوری امتناع ورزید، و مقام‌های دیگر را متعهد شد.

از مجالس المؤمنین قاضی نور الله استفاده می‌شود، که سید طاهر اوحد سید حسین (مترجم حاضر ما) در آخر عمر از سمت نقابت علوی‌ها استعفا کرد، و آن را به عهده فرزندش سید رضی برقرار کرد، و در سال ۴۰۰ هجری در سن ۹۷ سالگی درگذشت، و فرزندش سید مرتضی رحمه الله بر جنازه او نماز گزارد، و در آستان مقدس حسینی علیه السلام مدفون شد، و سید مرتضی و دیگر از سرایندگان به نام آن عصر در سوگ او چکامه‌هایی سرودند.

و صاحب تاریخ مصر و قاهره گوید: شریف ابو احمد، سیدی بزرگوار بود، و مردم در هر درجه و مقامی که بودند از وی اطاعت می‌کردند، و به تمام معنا از وی بزرگداشت به عمل می‌آوردند، و بالاترین منزلت و مقام را در پیشگاه بهاء الدوله داشت، و او را به لقب الطاهر الاوحدی و ذو المناقب شهرت داده بود. شریف ابو احمد، از همه گونه خوی‌های شایسته برخوردار

بود، و تنها ایرادی که ممکن بود بدان شود شیعه بودنش بود، که خود و فرزندانش به مذهب شیعه مفتخر بودند (انتهی ما فی المجالس).

مؤلف گوید: پوشیده نماند، بین نظریه صاحب مجالس المؤمنین و دیگران اختلاف است، برخی گفته اند: چندی پیش از وفات، امور نظارت در نقابت علوی ها را به عهده فرزندش برقرار کرد، و حال آنکه جمع دیگر، گفته اند: که تا آخرین لحظه از زندگی از سمت نقابت برخوردار بود. و به زودی به پاره ای از احوال او، در ذیل شرح حال سید مرتضی و رضی خواهیم پرداخت.

یکی از شارحان بیت های کتاب مطول که از معاصران است، در ذیل قول ابو العلاء معری، در بحث حقیقت و مجاز، که گفته است «و الطیر أغربه علیه بأسرها» (۱) چنین گفته است: این بیت از قصیده ای است به بحر کامل، از ابو العلاء معری که در دیوانش موسوم به سقط الزند آورده و این قصیده را به منظور سوگواری، از شریف طاهر موسوی - پدر سید اجل مرتضی علم الهدی - سروده و نام و نسب طاهر حسین بن موسی بن محمد بن ابراهیم ابن امام همام موسی بن جعفر علیهما السلام است و شریف در سن ۹۷ سالگی در سال ۴۰۰ هجری در گذشته، و در کربلا مدفون شده است (۲)، و در آن اوقات

ص: ۲۶۴

۱- ۱) - مصراع دیگر آن «فتح الشراه و ساکنات لصاص» این شعر در باب استعاره کتاب مطول آورده شده و شاهد در علیه است که متعلق به اغربه بوده و اغربه استعاره از باکیه است ای باکیه علیه - م.

۲- ۲) - سید علیخان در الدرجات الرفیعه می نویسد: شریف علاوه بر همه مراتبی که داشت به سفارت میان خلفا و پادشاهان آل بویه و امیران حمدان نامزد شده و در هیچ کار فاسدی دست نمی زده مگر اینکه به اصلاح آن می پرداخته و عضد الدوله که نمی توانسته به دستگیری او پردازد او را به قلعه فارس تبعید کرده و پس از مرگ عضد الدوله شرف الدوله فرزند وی او را به مصاحبت خود برگزیده شریف و در شب شنبه پنج روز باقی مانده از جمادی الاولی سال چهارصد هجری در سن ۹۷ سالگی در گذشته - م.

خبر رسیده بود، که آب دریا رو به نقصان گذارده است، و در شب رحلت او باران رحمت الهی که حاکی از سوگواری آسمان به رحلت او بود نازل شد، از طرف دیگر قاضی سعید شهید نور الله شوشتری، که به دیوان معری مراجعه نکرده، و از چگونگی قصیده-یادشده-اطلاعی نداشته است در کتاب مجالس المؤمنین چنان پنداشته که این قصیده در سوگ فرزندش سید رضی سروده شده است.

ملا کمال الدین حسین بن ملا مسعود کاشانی طبیب

حسن بیگ روملو در احسن التواریخ می نویسد: وی، طبیبی ماهر و فاضلی عالم و جامع بود، و در روزگار شاه تهماسب صفوی می زیسته است.

ملا کمال، قبلاً طبیب شاه اسماعیل صفوی بود، و پس از درگذشت او طبیب ویژه شاه تهماسب گردید و در پیشگاه او در کمال عزت و عظمت به سر می برد، و سال ۹۵۳ هجری درگذشت.

سید حسین مفتی اصفهان

پیش از این نام و نشان او را به عنوان سید حسین بن سید حیدر حسینی کرکی اصفهانی، یاد کرده ایم رحمه الله.

ملا کمال الدین حسین واعظ کاشفی سبزواری هروی بیهقی

(۱)

گاهی او را ملا حسین کاشفی و هنگامی بیهقی کاشفی می گویند.

کاشفی، صوفی شاعر و ادیب و منشی فاضل و عالمی فقیه و محدثی مفسر و منجم بود، و از بیشتر علوم معمول، حتی از علم سحر و اعداد و ستاره شناسی، و علم اسرار حروف و جفر و امثال این ها باخبر بوده است، و

ص: ۲۶۵

۱-۱) - مؤلف در اینجا نام پدرش را ذکر نکرده، لیکن خود او در کتاب هایش نام پدرش را علی می نویسد، و بعضی هم نام جدش را حسین نگاشته اند-م.

در هر فنی که دارا بود، تألیفاتی به یادگار گذاشت. وی در روزگار سلطان حسین میرزا بایقرا، و در آغاز وزارت امیر علیشیر (نوایی) می زیسته بلکه روزگار شاه اسماعیل صفوی را هم ادراک نموده است.

ملا- حسین، در هرات و دیگر از شهرهای ماوراءالنهر، به تشیع و رفض معروف بود، و در سبزوار و دیگر از شهرهای شیعه به تسنن حنفی یا شافعی شهرت داشته، و مؤید مذهب وی، آن است که ملا حسین از مصاحبان ویژه امیر علیشیر نوایی سنی بوده و افتخار دامادی ملا عبد الرحمن جامی سنی را داشته است.

در یکی از اوقات، که ملا- حسین در کاشان یا سبزوار در منبر به اندرز مردم و تفسیر آیات شریفه سرگرم بود (۱)، سخنش بدینجا رسید که جبرئیل برای اعلام وحی الهی و دیگر جهات، هزار مرتبه بر پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله نازل شد.

یکی از حضار مجلس از جا برخاست، و همچنان که مولانا بر فراز منبر نشسته بود، گفت یا مولانا هرگاه جبرئیل هزار مرتبه بر پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله نازل

ص: ۲۶۶

۱- ۱) - ملا حسین، همان طور که از شهرتش پیداست، واعظی بی بدیل بوده، و در هر کجا که منبر می رفته با ازدحام جمعیت روبرو بوده، حکیم شاه محمد قزوینی، در ترجمه مجالس النفائس گوید: در مجلس وعظ او هر چند فصیح و گشاده باشد، از کثرت جمعیت مردمان جای نیست و از کثرت مزاحمت خلق بیم هلاک بعضی مردمان بوده، و جهت کثرت مردمان آواز و انشای مولانا، در غایت حسن و لطافت بوده، و در مجلس وعظ او کسی بود، که مضمون وعظ مولانا را تمام به نظم می آورد، و بعد از اتمام وعظ، آنچه را به شعر سروده بوده، برای مردم می خواند، می خواند در رجال حبیب السیر [۱] آمده با آواز خوش و صورت دلکش به امر وعظ و نصیحت می پرداخت، صباح روز جمعه در دار السیاده سلطانی، در هرات به وعظ مشغول می شد، بعد از ادای نماز جمعه در مسجد جامع امیر علی شیر و روز شنبه در مدرسه سلطانی و روز چهارشنبه در سر مزار پیر مجرد خواجه ابو الولید و در اواخر اوقات حیات چندی در حظیره سلطان احمد میرزا در روز پنجشنبه به وعظ اشتغال می ورزید.

شده باشد، چند بار بر علی علیه السلام نازل شده است. ملا حسین، در پاسخ او متحیر شد، چه اگر می گفت جبرئیل بر علی علیه السلام نازل نشده، عوام الناس می گفتند چون او از سنیان است منکر نزول جبرئیل بر علی علیه السلام است، و اگر بگوید: بر علی علیه السلام نازل شده، مدرکی برای این پاسخ ندارد، زیرا نزول جبرئیل ویژه پیمبران است، در آن حال به دلش افتاد، و گفت: دو هزار مرتبه جبرئیل بر حضرت مولی علی علیه السلام نازل شده است (۱).

آن مرد پرسید از کجا و به چه دلیل می گویی جبرئیل دو هزار مرتبه بر علی علیه السلام نازل شده است؟ ملا حسین، در پاسخ گفت در خبر آمده است که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده «انا مدینه العلم و علی بابها»:

که من شهر علمم علیم در است درست این سخن گفت پیغمبر است

و شکی نیست هر کسی بخواهد به خانه ای وارد شود، از آن وارد خانه می شود و کسی که بخواهد از خانه ای بیرون برود، از آن خانه بیرون می رود، بنابراین لازم است، جبرئیل دو برابر آنچه بر پیمبر نازل می شده بر وی نازل شده باشد، حاضران پاسخ او را پسندیدند، و بدین وسیله از دست عوام و دیگر نابخردان رهایی یافت.

در عین حال که از پاره ای از برخوردهایش احساس تشیع می شود، باز هم حداکثر آثارش به ویژه دو فقره تفسیری که نوشته است، از آیین تسنن و طریقه صوفیه بیرون نمی باشد.

ملا حسین، فرزندی فاضل به نام علی بن الحسین - که شرح حالش خواهد آمد - داشته است.

ص: ۲۶۷

---

۱ - ۱) - روضات نوشته: جبرئیل دوازده هزار مرتبه بر پیمبر و بنا به نظریه فوق بیست و چهار هزار مرتبه بر حضرت مولی علی علیه السلام نازل شده است - م.

حسن بیگ روملو در احسن التواریخ می نویسد: ملا حسین، واعظ (کاشفی) در سال ۹۱۰ هجری در گذشته، و روزگار مرگ او، در چهارمین سال سلطنت شاه اسماعیل صفوی، و ششمین سال مبارزه شاه اسماعیل با شییک خان ازبک بوده است (۱).

و در همان تاریخ می نویسد: ملا حسین در فن ستاره شناسی، و نامه نگاری، بر مردم روزگارش برتری داشت، و از دیگر علوم نیز بهره ای به کمال داشت و از آثار او جواهر التفسیر و روضه الشهداء و انوار سهیلی و اخلاق محسنی و مصابیح القلوب و اختیارات و مخزن الانشاء و امثال این ها است، انتهی.

مؤلف گوید: به پندار من، کتاب مصابیح القلوب از نوشته های او نمی باشد، بلکه از نگارشات ملا حسن بن حسین شیعی سبزواری است که در حدود پس از هفتصد هجری می زیست، و شاهد بر این مدعا آن است که ملا- حسین، در بسیاری از مواضع روضه الشهداء از مصابیح القلوب مطالبی را یادآور شده است.

و از آثار او، رساله علویه است (۲) و من برخی از فوائد را که از آن کتاب نقل شده است، دیده ام، و از آثار او کتاب المرصد الاسنی فی استخراج

ص: ۲۶۸

۱- ۱) - مقبره اش در سبزواری مزار عمومی است و به نام (پیر کاشفی) معروف می باشد، و قبرش در میان باغی به طرز جالب توجهی بنیان گردیده است- م.

۲- ۲) - رساله علویه همان رساله علیه است که شرح چهل حدیث از احادیث نبویه بود، و ملا حسین این رساله را به نام ابو المعالی علی مختار نسابه عبیدلی تألیف کرده، و سال ۸۷۵ هجری از تألیف آن فارغ شده، و در پایان آن در ضمن اشعاری گوید: ز هشتصد فزون بود هفتاد و پنج که گشتیم از این نرده گنجینه سنج درین بارگاه نقابت پناه پسندیده گر شد زهی عز و جاه به بازار لطفش که دار الوفا است قبولی اگر یابد اقبال ماست

اسماء الحسنی و دیگری رساله التحفه العلیه است. این رساله را فرزندش (ملا علی ابن الحسین)، در کتاب حرز الامان من فتن الزمان- که در علم حروف و اسرار آن تألیف کرده- به وی نسبت داده است، و دور نیست تحفه العلیه همان رساله علویه یادشده بوده باشد.

ملا حسین کاشفی، هفت رساله در ستاره شناسی که به سبعة کاشفیه معروف است- و همگی آن ها، به زبان پارسی تألیف شده- تدوین کرده است، و فهرست آن ها را به طوری که در دیباچه رساله لوائح القمر که هفتمین رساله از رساله های هفت گانه است، چنین یادآوری کرده اند:

اول: مواهب زحل. دوم: میامن مشتری. سوم: قواطع المريخ. چهارم:

لوامع الشمس. پنجم: مباحج الزهره. ششم: مباحج عطارد. هفتم: لوائح القمر.

مؤلف گوید: مواهب زحل، درباره افتتاح ابواب مدخل های علم نجوم است تا آن ها که می خواهند، ابواب اعمال و احکام را به آسان ترین وجهی به دست آورند، از آن استفاده کنند، و میامن مشتری، مربوط به ارقام تقویم، و عمل بدان است و جدولی را محض آسانی کار ترسیم کرده است قواطع مریخ، راجع به اعمال موالید است، لوامع الشمس،

ص: ۲۶۹

ویژه احکام طالع های سال های عالم است، مباحج زهره در احکام موالید، از نظر حال و آینده، مباحج عطارد، در بیان تحقیق مسائل طالع سؤال است لوائح قمر در اختیارات اوقات افعال و اعمالی است که در اوقات شبانه روز، از امور ضروری هر فرد فاعل و عامل است.

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین می نویسد: المولی الفاضل حسین واعظ کاشفی سبزواری، مجموعه علوم دینی و سفینه معارف یقینی، از علوم غریبه مانند جفر و تکسیر و کیمیا آگاه، و در فن نجوم صاحب دستگاه بود، نفسی با تأثیر و عبارتی دلپذیر داشت در بلاغت فصیح عهد، و مسیح مهد و سبحان زمان و حسان دوران بود.

در تاریخ حبیب السیر مسطور است که مولانا کمال الدین حسین واعظ، در علم نجوم و انشا، در زمان خود بی نظیر بود، و در سایر علوم نیز به امثال و اقران دعوی برابری می نمود، به صوتی خوش و آهنگی دلکش، به امر وعظ و نصیحت می پرداخت، معانی آیات قرآنی و غوامض اسرار احادیث نبوی را با عباراتی لایق و اشاراتی دقیق و مناسب ایراد می کرد.

بامداد روز جمعه، در مسجد جامع امیر علیشیر در هرات، مردم را پند و اندرز می داد، و روز سه شنبه در مدرسه سلطانی، و چهارشنبه بر سر مزار میر مجرد خواجه ابو الولید احمد وعظ می کرد در اواخر اوقات حیات، چندگاه در حظیره سلطان احمد میرزا، (روز پنجشنبه) به آن امر می پرداخت، و چون متقاضی اجل موعود در رسید، سال ۹۱۰ هجری مهر سکوت بر لب زده عالم آخرت را منزل ساخت.

مصنفات مولانا کمال الدین حسین بسیار، و آثار قلامه بلاغت شعارش بی شمار است، از آن جمله: جواهر التفسیر و تفسیر مختصر آن و مواهب علیه

و انوار سهیلی و مخزن الانشاء و اخلاق محسنی و روضه الشهداء و اختیارات نجوم در میان مردم مشهور است. و گاهی به گفتن شعر نیز میل می نمود (۱).

و از جمله قصائد او که در مدح حضرت امیر المؤمنین علیه السلام مذکور شده دو بیت واقع می سازد.

ذریتی سؤال خلیل خدا بخوان و ز لا ینال عهد جوابش بکن ادا

گردد تو را عیان که امامت نه لایق است آن را که بوده بیشتر عمر در خطا

توضیح این مقال علی سبیل الاجمال آن است که مطابقه جواب با سؤال در وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ... «سوره بقره ۱۲۴» و علو مقام ابراهیم از طلب محال، دلیلی است بدیع المثل بر آنکه ظالم کافر گمراه کننده در هیچ حال لایق امامت نیست.

و تفصیل این استدلال با نقض و ابرام در کتاب مصائب النواصب که از مؤلفات این فقیر مستهام است سمت تقریر و تحریر یافته است و ماجرای

ص: ۲۷۱

۱-۱) - شعری که در حیب السیر [۱] آمده مطلع زیر است، که از مجالس النفائس نقل کرده است: سبز خطا ز شک تر غالیه بر سمن مزن سنبل تاب داده را بر گل نسترن مزن بدیهی است مولانا، کاشفی طبع شعر شیوایی داشته، و انواع شعر را استادانه می گفته، لیکن دیوان شعری ترتیب نداده است، در مقدمه بدائع الافکار می نویسد: کاشفی نیز مانند اکثر دانشمندان عصرهای میانه، سخنور و سخن شناس زبردست بوده، و شعر سبز خطا را شاهد آورده، پس از آن اضافه می کند، موافق اخبار سام میرزای صفوی، کاشفی دو، دیوان فارسی و ترکی تنظیم و تدوین کرده بوده است، که وجود دیوان ثانی او مورد شبهه می باشد، همان طور که نوشتیم، کاشفی دیوانی نداشت، و سام میرزا ذیل احوال نظام الدین احمد سهیلی که پس از این ذیل انوار سهیلی به نام او اشاره می شود، از کاشفی یاد کرده که کتاب انوار سهیلی را به نام او نوشته، و در ضمن احوال سهیلی می نویسد: سهیلی دو دیوان ترکی و پارسی داشته، و در تذکره الشعراء که معاصر با سهیلی بوده به این دو دیوان اشاره کرده، و آنکه مقدمه نگار، دیوان ترکی او را مورد شبهه قرار داده، بدان منظور است که وی پارسی زبان بوده نه ترکی بیان-م.

که میان خدمت مولوی (کاشفی)، و اهل سبزوار واقع شده، احوال اهل سبزوار در مجلس اول گذشت، به آنجا رجوع فرمایند.

مؤلف گوید: ماجرای که مؤلف مجالس بدان اشاره کرد، قصه نزول جبرئیل است به حضرت رسول اکرم و علی مرتضی علیهما السلام که پیش از این بدان اشاره کردیم، لیکن با شرحی طولانی تر، که به گفته خودش، با مقدمه ذیل شروع می کند.

مؤلف مجالس المؤمنین در وقتی که در مشهد مقدس به تحصیل علوم و تکمیل نفس شوم اشتغال داشت، از بعضی اعیان آن دیار (سبزوار) شنیده، که چون کمال الواعظین مولانا حسین کاشفی سبزواری، جهت نظم بعضی از مصالح دنیا داری به دارالسلطنه هرات رفت، و مدتی به عذاب صحبت میرعلیشیر مشهور گرفتار گردید، و به دام دامادی ملا جامی پایبند شد، مردم سبزوار به او بدگمان شدند و چون بعد از مدتی به وطن مألوف، مراجعت نمود، اهالی آنجا در مقام امتحان او بودند، تا آنکه در روزی که مولانا، در مسجد جامع سبزوار، مردم را پند و اندرز می داد (۱)....

مؤلف گوید: کاشفی، آثار عدیده و شمرده شده ای دارد از جمله: تفسیری کبیر به پارسی به نام جواهر التفسیر و معروف به تحفه الامیر، که به نام امیرعلیشیر نوایی وزیر نامی سلطان حسین بایقرا، تألیف کرده است (۲)، دیگری تفسیری متوسط، به نام المواهب العلیه که خلاصه ای از جواهر التفسیر است

ص: ۲۷۲

---

۱ - ۱) - آنچه را که مؤلف، از مجالس المؤمنین [۱] تا بدینجا به عربی برگردانیده، عین عبارات قاضی بزرگوار را، محض بزرگداشت مقام او، در این ترجمه آوردیم، و در مجالس نزول جبرئیل را بر رسول اکرم صلی الله علیه و آله دوازده هزار بار، و بر علی مرتضی طبق پاسخی که کاشفی داده، بیست و چهار هزار بار نقل نموده است - م.

۲ - ۲) - جواهر التفسیر به اتمام نرسیده است و با مرگ کاشفی ناقص مانده است، و نسخه هایی ناقص از آن موجود است، و به نام العروس هم خوانده شده است.

و به پارسی و به نام امیر علیشیر، تألیف کرده است، ملا حسین، این تفسیر را به روش اهل سنت و جماعت تدوین کرده است، و سال ۹۰۹ هجری قمری از تألیف آن آسوده شده است (۱).

ملا حسین، در تفاسیر و سایر آثارش، مسلک های صوفیه، و مذهب های اهل سنت را متذکر می شد، و به تحقیقات آنان می پرداخت، به همین مناسبت مردم معاصر او وی را سنی می پنداشتند و لیکن به نظر من، تشیع او ثابت و واضح است، و عارف کاشانی ملا محسن فیض، به درخواست شاه عباس ثانی، مطالب مورد اختلاف این تفسیر را اصلاح نموده، و کتابی جداگانه بر پایه آن تدوین کرده است.

و از آثار او تفسیر مختصری است که آن هم به پارسی تألیف شده است، و کتاب روضه الشهداء نیز که به پارسی، و در احوال شهادت رسول اکرم و ائمه طاهرین و حضرت فاطمه زهرا علیها السلام ویژه شهادت حضرت ابا عبد الله الحسین علیه السلام تألیف کرده است، و این کتاب معروف، و در دسترس همگان می باشد، و از این کتاب تشیع وی به خوبی ظاهر می شود، و تاریخ تألیف روضه الشهداء به طوری که از خود آن کتاب استفاده می شود سال ۸۴۷ هجری بوده است، و در ضمن معلوم می شود که کاشفی در روزگار خود به تقیه برگزار می کرد، و در پایان کتاب به شرح احوال دیگر از ائمه طاهرین علیهم السلام پرداخته است. این کتاب را، ملا حسین به نام مرشد الدین عبد الله مشهور به سید میرزا، که از شاهزادگان آن روزگار بوده تألیف کرده است، و لیکن این سید میرزا غیر از میرزا الغ است، هر چند او در عصر وی و در عصر پدرش

ص: ۲۷۳

(۱- ۱) - به نام المواهب العلیه یا تفسیر حسینی تألیف شده و چندین بار به طبع رسیده است - م.

علیشیر می زیسته است. ملا حسین، در این اثر از کتاب هایی بسیار از جمله:

عیون اخبار الرضای صدوق و ارشاد مفید و اعلام الوری طبرسی و کتاب الآمل ابن خالویه نقل کرده است، لیکن حداکثر روایات، بلکه همگی روایات آن از کتاب های نامشهور، که مورد توجه اعلام نبوده است استفاده شده است (۱).

همین کتاب را، ملا فضولی بغدادی، که از سراینندگان امامی مذهب است، به زبان ترکی ترجمه کرده است، و به خوبی از عهده ترجمه آن برآمده، و مردم ترک زبان از هر جهت آن اثر را مورد توجه خود قرار داده اند (۲).

ص: ۲۷۴

۱-۱) -الذریعه ج ۱۱ [۱] می نویسد: روضه الشهداء بلیغ و مرکب از پارسی و تازی و اثر ملا حسین واعظ کاشفی است، که حدود ۹۱۰ هجری تألیف شده، و مرتب بر ده باب و یک خاتمه است که در آن ذکر فرزندان حضرت امام حسن و امام حسین علیه السلام و جمعی از سادات پرداخت، و ممکن است نخستین کتاب مقتل فارسی باشد، که استفاده کردن از آن در میان پارسی زبانان متداول بوده، تا به حدی که خواننده آن را روضه خوان می گفتند، و بعدها تا به امروز کلیه مرثیه سرایان حضرت سید الشهداء علیه السلام را، روضه خوان می گویند، و این کتاب در ایران و هند به طبع رسیده است. در پاورقی مزارات هرات می نویسد: روضه الشهداء در واقعه هائله کربلا نوشته شده، و گویا در ایام عاشورا آن را روضه روضه بر سر منبر می خواندند، و کلمه روضه خوانی در دهه محرم تاکنون، در هرات معمول است، که آن مجالس را به نام روضه خوانی یاد می کنند. الذریعه می نویسد: پیش از روضه الشهداء مقتل دیگری به زبان پارسی مقتل الشهدا نوشته شده، و همچنین مقتل الشهداء به زبان پارسی در واقعه کربلا- تدوین شده، و این کتاب که از آثار ابوالمفاخر رازی بوده، در روضه الشهداء از آن مکرر مطالبی و اشعاری یاد شده است-م.

۲-۲) -ترجمه مزبور به نام حدیقه السعدها بوده که وقایع کربلا را در ضمن ده باب، از روضه الشهداء به ترکی ترجمه نموده، و هم ممکن است از روضه الشهداء و امثال آن استفاده کرده باشد، مترجم آن محمد بن سلیمان متخلص به فضولی است، اصلاً از اکراد آذربایجان بوده، و در حله متولد شده و در بغداد می زیسته، و در سال ۹۶۳ هجری در گذشته، دیوان شعری به پارسی و تازی و ترکی داشت و رساله صحت و مرض در گزارش روح و سیر او در بدن به پارسی تألیف کرده، و این جانب آن را به خط خود استنساخ نموده ام، و دیگری رند و زاهد است که در این اوقات به طبع رسیده و نیز مولی جامی مصری روضه الشهداء را به نام سعادت نامه ترجمه کرده و ملا علی صفی فرزند ملا حسین سبزواری آن را به، نام خلاصه الروضه تلخیص نموده.

از آثار او کتاب اسرار قاسمی، در علم سحر و جادوگری، که من آن را دیده ام و خالی از امور غریبه نبود، و کتابی ارزنده و جامع در این فن می باشد (۱). و دیگری شرح کتاب مثنوی مولوی رومی است که به نام جواهر الاسرار موسوم می باشد (۲)، و ملا محمد صالح قزوینی در کتاب نوادر الادب و العلوم لطائفی را از آن نقل می کند.

و از آثار او کتاب اخلاق محسنی، در علم اخلاق، که به پارسی تألیف شده است و این کتاب را - که مشتمل بر چهل باب است - به نام سلطان ابو الحسن میرزا، فرزند سلطان حسین میرزا باقرا تألیف کرده است (۳).

و تفسیر فارسی دیگری که مختصر از دو تفسیر یادشده اوست بعضی از علما به وی نسبت داده اند.

از آثار او رساله لوائح القمر است که رساله ای بزرگ است و به پارسی به منظور اختیارات الساعات تألیف شده، و از اواسط آن به دست می آید که در دهه ذیحجه سال ۸۷۸ هجری تألیف شده است، و بعضی هم اختیارات

ص: ۲۷۵

---

۱ - ۱) - اسرار قاسمی در علم سحر فقط نبوده بلکه مشتمل بر پنج باب کیمیا و لیمیا علم طلسمات و سیمیا خیال بافی و همیما تسخیرات و ریمیا شعبده بوده، و به طوری که خود گفته: این کتاب را به درخواست امیر سید قاسم از پنج کتابی که در این رشته بوده، ترجمه و به نام اسرار قاسمی موسوم داشته.

۲ - ۲) - شرح مثنوی جواهر الاسرار از آثار حسین خوارزمی است و به تازگی مقدمه آن به نام جواهر الاسرار و زواهر الانوار چاپ شده و گویا تا جلد سوم مثنوی را بیشتر شرح نکرده باشد، و تشابه اسمی ایجاب کرده این کتاب را مؤلف به نام کاشفی یاد کرده باشد، و احتمالاتی که از الذریعه نقل شده صحت ندارد.

۳ - ۳) - اخلاق محسنی را کاشفی در سال ۹۰۰ هجری پایان داده، و در ماده تاریخش گفته: با خامه گفتم ای که ز سر ساختی قلم و ز مقدم تو چشم یافت روشنی اخلاق محسنی بتمامی نوشته ای تاریخ هم نویس ز (اخلاق محسنی) - م.

النجوم را به وی نسبت داده اند، و در ضمن شرح حالی که قاضی نور الله برای او نوشته است، به نام این رساله اشاره کرده و ممکن است این رساله همان رساله لوائح القمر باشد.

و از آثار او کتاب بدائع الافکار فی صنائع الاشعار است که به فارسی تألیف شده و در این کتاب اقسام صنایع شعر و قواعد بدیع و امثال آن را متذکر شده است و کتابی ارزنده و در عین اختصار، جامع صنایع بدیع و دیگر قواعد است و نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد، و این کتاب را به نام امیر شجاع الدین سید حسن تألیف کرده است (۱).

و از آثار او کتاب لب المثنوی مولوی رومی است، و دیگری لب اللب من المثنوی (۲). و دیگری از آثار او مخزن الانشاء و دیگری انوار سهیلی است که به پارسی نوشته شده است و در آن به شرح افسانه ها و حکایاتی که از زبان پرندگان و دیگر از حیوانات بوده پرداخته است برخلاف انتظار، این اثر از نظر مردم می شوم و نامبارک تلقی شده و حاضر نمی شدند آن را در اختیار خود در آورند، و به همین مناسبت در دیار عجم کسی آن را در ملک

ص: ۲۷۶

۱-۱) - این کتاب، از نسخه ای که در سال ۹۸۷ هجری یعنی ۷۳ سال پس از درگذشت مؤلف استنساخ گردیده، گراور شده و به طبع رسیده و در آغاز آن، مقدمه جامعی در شرح مؤلف و معرفی از کتاب و فهرست ها و تحقیقات دیگر به آن ضمیمه و چاپ شده، و مشتمل بر یک مقدمه و سه باب است. باب اول در صنایع بدیعه، دوم در عروض، سوم در عیوب قوافی و شعر.

۲-۲) - این کتاب همان لب لباب مثنوی است که با مقدمه ای در تهران چاپ شده، و کاشفی چنانچه خود در آخر آن سروده در رمضان سال ۸۷۵ هجری از تلخیص آن فارغ شده. روز شنبه آخر ماه صیام گشت این نو پاوه غیبی تمام سال هجرت هشتصد و هفتاد و پنج مرتفع گشت این طلسم از روی گنج

خود در نمی آورد و اگر مالک هم بود آن را در اختیار و وقف قرار می داد، و از ملک خویش بیرون می آورد.

کتاب انوار سهیلی مشتمل بر چهارده باب است و در حقیقت به عنوان سخنان حکمت آمیز و اندرز تألیف یافته، و در ضمن آن، برای آنکه گفتار حکیمانه آن، در دل خوانندگان تثبیت پیدا کند همراه با پاره ای از افسانه ها و حکایت های عجیب و خنده آور تدوین شده است.

این کتاب را ملا حسین به نام امیر شیخ احمد، مشهور به سهیلی که از امراء سلطان حسین بایقرا بوده تألیف کرده است (۱).

و به طوری که می دانیم اصل این کتاب از آغازی که به وجود آمده به زبان هندی بوده و پیش از ظهور دین مبین اسلام، آن کتاب را یکی از حکیمان هند برای پادشاه خود تدوین کرد و در روزگار جهان داری انوشیروان پادشاه ایرانی که نزدیک به ظهور پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله می زیسته از هند به ایران آمده است و به فرمان وی از لغت هندی به زبان پهلوی برگردانیده

ص: ۲۷۷

۱- ۱) - در تحفه سامی می نویسد: امیر شیخ نظام الدین احمد مشهور به سهیلی از نژاد ترک هاست و طبعی به غایت پسندیده داشته، و نسبت به شیخ آذری ارادت می ورزیده، از وی تمنای تخلصی می کند، او هم هنگام تفأل زدن به کتابی در سطر اول آن کلمه سهیه را می بیند، او را سهیلی تخلص می دهد، سهیلی دو دیوان به ترکی و پارسی تدوین کرده، (پیش از این نوشتیم این دو دیوان را مقدمه دیگر بدائع الافکار به نام کاشفی خوانده است) از اشعار اوست. به شام غم چو من دردی کشی کاندر شراب افتد از آن کمتر که تا روز جزا مست و خراب افتد و گوید: به روز غم کسی جز سایه من نیست یار من ولی او هم ندارد طاقت شبهای تار من و مولانا حسین واعظ علیه الرحمه و الغفران انوار سهیلی را به نام آن امیر کبیر مرقوم گردانیده است، سهیلی در سال ۹۱۸ هجری وفات یافته است.

پس از این، در روزگار ابو جعفر منصور دوانیقی، دومین خلیفه عباسی به توسط عبد الله بن مقفع که از فصحای عرب بود، و به زندقه منتسب بود، کتاب کليلة و دمنه را، از پارسی به تازی برگردانیده است (۲). و در هنگام داری ابو الحسن، نصر بن احمد سامانی یکی از فضلالی روزگارش به فرمان او کتاب کليلة ابن مقفع را به پارسی ترجمه نمود و به دنبال آن، به فرمان امیر نصر سامانی رودکی، سراینده نامی، کتاب کليلة را با طبع سرشار خود به نظم در آورد (۳). سپس در روزگار سلطان ابو مظفر بهرام شاه، فرزند

ص: ۲۷۸

۱-۱) - برای چگونگی پیدایش کتاب کليلة و مقدمه که بوزرجمهر به نام برزویه طیب بر آن کتاب نوشته، به اصل کليلة و دمنه که مکررا به طبع رسیده مراجعه شود-م.

۲-۲) - ابو محمد عبد الله بن مقفع، اصلا از مردم مرو بوده و نام اصلی اش روزبه و نام پدرش دادبه بوده، و پس از آنکه اسلام اختیار کرده، به نام عبد الله خوانده شده وی، در فنون ادبی مهارت زیادی داشت، و در انشاء استادی به نام بوده، و آثاری در ادب و منطق از خود به جای گذارده و به ترجمه اصل آن ها پرداخته، از جمله ادب الصغیر و الکبیر و معروف ترین اثر او کتاب کليلة و دمنه است که از اصل پهلوی به عربی برگردانیده است، و این ترجمه در روزگار ما به طبع رسیده و در روزگار مهدی عباسی، عبد الله اهوازی اصل کليلة را برای یحیی بن خالد ترجمه کرده و سهیل بن نوبخت اصل کليلة را برای یحیی به نظم در آورده و هزار دینار صله گرفته، ابن مقفع، با همه کمالاتی که داشت مردی ملحد و از زنادقه بوده و معتقد بود که روح ابو مسلم خراسانی در وی حلول کرده، و مذهبی به، نام مبیضه اختراع کرده و بالاخره در سال ۱۴۲ هجری به جهاتی چند، در گرمابه یا در آتش سوزانیده شد.

۳-۳) - ابو عبد الله جعفر بن محمد معروف به رودکی که در ناحیه رودک سمرقند متولد شده، او را نخستین شاعر بزرگ پارسی سرای گفته اند، و علما و شعرا او را به عظمت ستوده او در انواع شعر، ید طولا داشته و ابیاتی حکیمانه از خود به جای گذارده از آن جمله: زمانه پندی آزاده وار داد مرا زمانه را چون نکو بنگری همه پند است به روز نیک کسان گفت غم مخور زنهار بسا کسا که به روز تو آرزومند است رودکی از آغاز به نابینایی مبتلا گردید، و در عین حال از هیچ خصیصه ای خود را محروم نمی دید، شعر خوب می گفت و رود خوب می نواخت و گویا همین رودزنی، او را رودکی

سلطان مسعود غزنوی که ممدوح حکیم سنایی شاعر و عارف مشهور بود (۱).

و خود ابوالمظفر نواده سلطان محمود غزنوی ممدوح حکیم فردوسی است کتاب کلیله و دمنه را که ترجمه عبد الله بن مقفع بود شیخ ابوالمعالی نصر بن محمد بن عبد الحمید برای دومین بار از عربی به پارسی برگردانیده و همین ترجمه در حال حاضر به کلیله و دمنه موسوم و معروف است (۲).

کلیله و دمنه کتابی است که از انشایی عالی و عبارات جالب و جاذب برخوردار است و در عین حالی که مطول است خسته کننده نمی باشد و از آنجا که مشتمل بر لغات مشکل و اندیشه خیز بوده و با آنکه به زبان پارسی تدوین گردیده است بدون داشتن کتاب لغت از منافع آن برخوردار نمی توان شد، امیر شیخ احمد سهیلی مذکور، از مولی حسین کاشفی درخواست کرد، تا آن کتاب را تلخیص کند و عبارات روشن و همگان

ص: ۲۷۹

۱-۱) -ابوالمجد مجدود بن آدم سنائی غزنوی، از مشاهیر سرایندگان و عرفای به نام قرن ششم هجری بود، مولوی او را دیده بینای عرفان خوانده و گوید: عطار روح بود و سنایی دو چشم آن ما از پی سنایی و عطار آمدیم دیوانش معروف، و خودش سال ۵۴۵ در غزنین درگذشت.

۲-۲) -ابوالمعالی حمید الدین نصر الله از ادبا و شعرای قرن ششم هجری بوده، و کلیله و دمنه را به امر بهرام شاه غزنوی به نشر فصیح پارسی بسیار ارزنده ای ترجمه کرده و به کلیله بهرام شاهی معروف است-م.

پسند را در آن به کار برد، مولانا اراده امیر را صورت عمل پوشانید و کتاب انوار سهیلی را تدوین کرد و از آنجا که مردم از حقیقت حال بی خبر بودند گمان می کردند کتاب کلیله و دمنه و انوار سهیلی یک کتاب است و به دو نام خوانده شده و حال آنکه حقیقت همان است که ما در بالا ایراد گردید (۱).

تا بدینجا آثار کاشفی را به قدری که توانستیم نام بردیم ممکن است دیگری بیشتر از آنچه ما ایراد کردیم به دست آورده باشد (۲).

ص: ۲۸۰

۱- ۱) - تاریخ ادبیات شفق می نویسد: کاشفی، در نظر داشت کلیله ابو المعالی را به شیوه بهتر و ساده تری تحریر نماید، و اشعار و امثله تازی را ترک کند، ولی این مقصود حاصل نگشته و شیوه این کتاب تابع سبک متکلف زمان شده، و انوار سهیلی هرگز به متانت و لطافت کلیله نرسیده با این همه انوار سهیلی از کتاب های بسیار معروف فارسی است، و مخصوصا در هندوستان مشهور است، و حسین واعظ که از فضلائی، نامی زمان سلطان حسین بوده، و تألیفات دیگر نیز دارد، در این کتاب رسوخ و تسلط خود را در زبان فارسی به خوبی ابراز نموده است.

۲- ۲) - در اعیان الشیعه ۳۶ [۱] فقره کتاب و رساله و ترجمه از کاشفی نام برده، از جمله روضه الصفا و تحفه الدعوات و الادعیه و الاوراد و آیین اسکندری و ترجمه التعریف بالمولد الشریف شیخ محمد جزری و فیض النوال فی بیان الزوال و ما لا بد منه فی المذهب و مرآه الصفا و میامن الاکتساب و در ضمن آثار او کتاب رشحات عین الحیات را در مناقب مشایخ نقشبندیه که از آثار فرزندش ملا علی است به نام او نوشته، و می توان گفت دیگر از آنچه را از وی نقل کرده از مؤلف دیگری باشد و الله اعلم. لا یخفی پیش از این مجالس المؤمنین نقل کردیم کاشفی در سال ۹۱۰ هجری در گذشته و محل دفن او را نام نبرده است، در مزارات هرات می نویسد: قبر ملا حسین کاشفی، در جنوب شرق گورستان عیدگاه می باشد، در تعلیقات آن کتاب می نویسد: قبر مولانا کاشفی، در انتهای جاده مولوی جامی (شرق عیدگاه قدیم) نزدیک به پل جوی نو واقع شده است، و مقبره او مانند دیگر از مقابر علما، رو به ویرانی گذارده بود، تا چندی پیش، اطراف آن را محجری از آجر گرفتند، و در سال ۱۳۲۴ شمسی اطراف مقبره او باغی احداث شد، و ایوانی برای مقبره او بنیاد کردند، و این قطعه را که ماده تاریخ فوت او بوده، در لوح مزارش حک نمودند. ناصح و فیاض مولانا حسین کاشفی آنکه گنج معرفت در مخزن دلها نهاد دیدمش در واقعه بر منبر عرش از شرف گفتمش تاریخ فوتت چیست ای صاحب رشاد

سید ابو عبد الله حسین بن هادی بن حسین حسینی شجری

منتجب الدین در فهرست گوید: وی فاضلی واعظ و محدث بود.

شجری به فتح شین (در کتاب لباب الانساب ۱۸۶/۲ شجر را دهکده ای در مدینه می داند).

ابو عبد الله جمال الدین، حسین بن شیخ جمال الدین هبه الله بن حسین

ابن رطبه سوراوی

وی از فقهای جلیل القدر، و از اکابر مشایخ اصحاب ما، و از شاگردان ابو علی (فرزند شیخ طوسی) بوده است، شیخ محمد ابو البرکات بن ابراهیم صغانی از وی روایت می کند، چنانچه منتجب الدین در فهرست بدان تصریح کرده است.

و از آنچه در اول برخی از نسخه های فهرست شیخ طوسی استفاده می شود: شیخ رشید الدین ابو البرکات عباد بن جعفر بن محمد بن علی بن خسرو دیلمی از وی روایت کرده است. و از اجازه شیخ محمد نواده شهید ثانی، که به ملا محمد امین استرآبادی داده است، برمی آید که شیخ اجل یحیی بن محمد بن یحیی سوراوی هم از او روایت می کرده است.

و از مزار کبیر شیخ محمد بن جعفر مشهدی، استفاده می شود، که وی به سند عالی از شیخ ابو عبد الله حسین بن هبه الله بن رطبه، از شیخ ابو علی

فرزند شیخ طوسی روایت می کند و مرادش از شیخ ابو عبد الله، مترجم حاضر است.

مؤلف گوید: پیش از این در ترجمه حسین بن رطبه سوراوی یادآوری شد، ظاهر آن است که آن حسین با این حسین یکی است و نسبت قبلی از باب انتساب به جد است و نیز در شرح حال ابو عبد الله، حسن بن شیخ جمال الدین هبه الله بن رطبه سوراوی، تذکر دادیم، که از قراین ظاهر استفاده می شود که او (ابو عبد الله حسن) با حسین بن رطبه، و حسین بن جمال الدین مترجم حاضر متحد است.

پدرش (شیخ جمال الدین هبه الله) نیز از دانشوران بوده، و خواهیم گفت که هبه الله هم از شیخ ابو علی طوسی روایت می کرده است، و منافاتی ندارد، پدر و پسر از شخص واحدی روایت کنند.

و از پایان خلاصه علامه به دست می آید که شیخ یحیی بن محمد بن یحیی بن فرج سوراوی، از فقیه حسین بن هبه الله از ابو علی فرزند شیخ طوسی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: از اجازه ای که شیخ حسین بن حماد لیثی واسطی، به شیخ نجم الدین خضر بن محمد بن نعیم مطار آبادی داده است، برمی آید که شیخ جلیل حسین بن هبه الله بن رطبه، از شیخ ابو علی طوسی روایت می کرده است، و شیخ محمد بن جعفر بن علی بن جعفر مشهدی حائری، از حسین ابن رطبه روایت می کند و ابن رطبه با شیخ ابو البقا هبه بن نما ربعی حلی هم درجه بوده با این تفاوت که ابن رطبه، بلاواسطه، و هبه الله بن نما به واسطه ابن طحال، از شیخ ابو علی روایت کرده اند.

شیخ محمد بن جعفر مشهدی در مزار کبیر پس از آنکه از محمد بن محمد بن جعفری از محمد بن ابو القاسم طبری، از شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی رحمه الله روایت کرده، اظهار داشته است: خبر داد مرا به سند عالی شیخ فقیه ابو عبد الله، حسین بن هبه الله بن رطبه رضی الله عنه، از شیخ مفید ابو علی حسن ابن محمد طوسی رحمه الله.

سید حسین بن یحیی بن حسین بن مانکدیم حسینی

منتجب الدین در فهرست او را عالمی صالح و محدث معرفی کرده است.

مؤلف گوید: در شرح حال سید ابو الفضائل رضا بن ابو طاهر بن حسن بن مانکدیم حسینی نقیب، خواهیم گفت به ظاهر سید حسین، و ابو الفضائل رضا، پسر عموی یکدیگرند، و لفظ (مانکدیم) لقب حسین مترجم ما است، و نسب واقعی او این است که حسین بن یحیی بن حسین بن مانکدیم حسینی.

اما تحقیق لفظ (مانکدیم): راجع به آن، در کتاب های متداول مطلب صحیحی به دست نیاوردیم، شاید از الفاظ متداول فرس قدیم باشد، و یا از واژه های مردم ری یا دارالمرز باشد، و برای اطلاعات بیشتر، به کتاب های واژه های پارسی، باید مراجعه کرد (۱).

و لفظ مانکدیم در باب زا و امثال آن بسیار بکار رفته است.

ملاحاج حسین یزدی

وی، متکلمی جلیل القدر و ماهری فاضل و دانشوری بزرگ مقام، و از

ص: ۲۸۳

۱-۱) -مانکدیم: مرکب از مانکدیم: مانک به معنای ماه، و دیم، به معنای چهره و رخسار است، بنابراین معنای آن ماه رو، یا ماه رخسار است، و در فرهنگ برهان قاطع بهر دو لفظ اشاره کرده است.

علمای روزگار شاه عباس کبیر و دیگر پادشاهان پس از او بوده است، و شاگردانی از قبیل ملا- محمد مؤمن بن شاه قاسم مشهدی و ملا محمد حسین هراتی را تربیت نموده است (۱).

ملا حاج حسین، خود از شاگردان جلیل القدر شیخ بهایی رحمه الله به شمار است.

او چندی در مشهد مقدس رضوی به سمت تدریس برقرار بود، و در آخر عمر عازم قم شد، و سمت تدریس مدرسه معصومه را عهده دار گردید.

از آثار او، شرح خلاصه الحساب استادش شیخ بهایی رحمه الله است و لیکن به اتمام نرسیده، و به همین مناسبت دیگر بار شاگرد ملا حسین-محمد اشرف طباطبایی شیرازی-به شرح آن اقدام کرده است (۲).

از کلمات لطیفه ملا- حاج حسین، وقتی از او پرسیدند، چرا پس از آنکه عهده دار تدریس روضه رضویه بودی، به تدریس مدرسه معصومه پرداختی؟ در پاسخ گفت: هرگاه بنده پا به سرحد پیری و کهن سالی بگذارم، خادم حرم و محرم محترمت حرم می شود (رضی الله تعالی عنه).

و از آثار او شرح تجرید محقق طوسی است، و من این شرح را که شرحی بزرگ است در تهران دیده ام.

و از آثار او شرح اثبات الواجب علامه دوانی است که آن را نیز در تهران

ص: ۲۸۴

۱- ۱) - از شاگردان یزدی علاوه بر سه تن یادشده، ملا خلیل غازی قزوینی، و سید کمال الدین شاه فتح الله سلامی شیرازی را در اعیان الشیعه نام برده است.

۲- ۲) - مرحوم سعید نفیسی در شرح حال شیخ بهایی می نویسد: محمد اشرف در شرح خلاصه اش می نویسد: پیش از وی استاد علامه مولی حاج حسین یزدی قسمتی از این کتاب را شرح کرده بود، که اصول حساب باشد، و طلبه ای از او (محمد اشرف) خواستار شده اند که این شرح را به تازی بر تمام کتاب بنویسد، و در آن نسخه نام خود را محمد اشرف بن حبیب الله حسینی طباطبایی شیرازی نوشته است-م.

دیده ام، و ممکن است این هر دو اثر از تألیفات حاج محمود زمانی بوده باشد.

مؤلف قدس سره پیش از این، شرح حالی، از حاج ملا حسین بن محمد علی نیشابوری ایراد کرده است، اینک به مناسبت حاج ملا حسین یزدی می نویسد: حاج ملا حسین نیشابوری مذکور، فاضلی عالم و فقیهی محدث و از مشاهیر دانشمندان است و او را شاگردانی فاضل بوده است.

وی، مجاور بیت الله الحرام، و نزدیک به روزگار ما می زیست، و هم اکنون فرزند یا نواده اش در مکه مکرمه زندگی می کند.

ملای نیشابوری، از نیکوکاران عصرش بوده، و از سید امیر شرف الدین علی شولستانی - که در شولستان متولد شده و در نجف اشرف ساکن بوده - و از سید امیر حسن رضوی قاننی روایت می کرده است.

و من در یکی از مسودات خود دیدم، که ملا - حاج حسین نیشابوری از شاگردان شیخ بهایی بوده و شرحی بزرگ بر تجرید محقق طوسی که در کلام است تألیف کرده، و ممکن است این انتساب نادرست باشد، و به ظاهر شرح مزبور، از دیگری باشد، و یا همان است که من آن را در تهران دیده ام.

آمیرزا حکیم یزدی

وی، فاضلی عالم و زاهدی عابد و پرهیزکاری باجلالت و از معاصران است و در علوم ریاضیه مهارت بسزایی داشته است.

حکیم، از محضر گروهی از فضلالی عصر - که برجسته ترین آن ها استاد محقق خوانساری - استفاده کرده است. و فنون ریاضی را نزد ملا

ص: ۲۸۵

محمد حسین بن ملا محمد باقر یزدی رحمه الله آموخت (۱).

از استاد علامه شیروانی شنیدم، که علم و فضل او را توصیف می کرد و به ویژه از علوم تعلیمیة او تمجید می فرمود. حکیم، اکنون در یزد زیست دارد، و من در مشهد مقدس رضوی به دیدار او رسیدم. و او پارساترین مردم عصرش بود، لباس درشت می پوشید، و خود خدمتکاری زن و فرزندش را عهده دار می شد، و پس از آنکه در یزد سکنی گرفت به تدریس در یکی از مدارس تازه بنیاد آن گمارده شد و در همان جا بود تا سال ۱۱۱۶ هجری قمری در گذشت.

حکیم، اگرچه از نظر من از فحول علما به شمار نمی آید، لیکن به مناسبت مهارت کاملی که در ریاضیات دارد و از طرف دیگر شخصی پرهیزکار و متقی است نام او را برای تیمن در این کتاب ایراد کردیم.

ابو فراس حمدان بن حمدان بن حارث بن ابو العلاء سعید بن حمدان

ابن حمدون حمدانی

ابو فراس، پسر عموی ناصر الدوله بن حمدان، و سراینده ای معروف، و فاضلی موصوف، و معاصر با صاحب بن عباد، و ملک الشعرا و امام الادباء بوده است.

ابن خلکان و فیات الاعیان ۵۸/۲ می نویسد، ثعالبی در توصیف او گفته است: وی یکتای روزگار و خورشید درخشان زمانش بود، و مراتب ادب و

ص: ۲۸۶

---

۱ - ۱) - ملا - محمد حسین، از ریاضی دان های قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم هجری بود، پدرش، ملا محمد باقر نیز از دانشوران ریاضی بشمار می آید و شرحی بر خلاصه الحساب شیخ بهایی دارد، و همچنین شرحی بر عیون الحساب جدش ملا محمد باقر یزدی - که استاد شیخ بهایی بود - به نام کفایه الالباب نوشته است، و آن را به کتابخانه شاه سلطان حسین تقدیم کرده است، و حال هر دو باقر را در تذکره باقریه نوشته ایم - م.

فضیلت، و سخاوت‌مندی و مدیحه‌گستری، بلاغت و براعت، و سوارکاری و دلاوری را، از دیگران بیشتر و بالاتر داشت، و سروده های او مشهور است، و خوبی و روانی و ارزندگی و شیرینی خاصی را دارا بوده است.

صاحب بن عباد می گوید: شعر عربی به پادشاهی که امرؤ القیس باشد آغاز شد، و به پادشاهی که ابو فراس باشد پایان پذیرفت. سیف الدوله، کاملاً تحت جذابیت سروده های او قرار گرفته بود، و بدین سبب او را بر دیگران برتری می داد و در جنگ ها او را همراه می برد، و در امور مملکتی او را جانشین خویش قرار می داد (یتیمه الدهر ۴۸/۱-۱۰۳).

در جنگی که با رومیان اتفاق افتاد، تیری به پای او اصابت کرد، و پیکانش در ران او باقی ماند، و بدین کیفیت در میان اسیران قرار گرفت.

ابن خالویه گوید: به دنبال درگذشت سیف الدوله، ابو فراس عازم تغلب حمص شد، این خبر به ابو المعالی -فرزند سیف الدوله- رسید، و دانست که غرض او از این عزیمت چیست، مأموری را فرستاد تا او را بکشد، وی بنا بر وظیفه ای که داشت، ابو فراس را دستگیر کرد. با ضربات سنگینی که بر وی وارد آورد، ابو فراس، در راه جان به جان آفرین تسلیم کرد. و در یکی از تعلیقات خواندیم، ابو فراس، در روز چهارشنبه هشت روز گذشته از ماه ربیع الآخر در سال ۳۵۷ هجری کشته شد (۱).

ص: ۲۸۷

۱- ۱) -ثعالبی، از ابن خالویه نقل می کند آخرین شعری که ابو فراس سرود، ابیات زیر است که در هنگام مرگش سروده: أ بنیتی لا- تجزعی کل الانام الی ذهاب نوحی علی بحسره من خلف سترک و الحجاب قولی اذا کلمتني فعییت عن رد الجواب زین الشباب ابو فراس لم یمتع بالشباب

مؤلف گوید: ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۱۴۹ ابو فراس را از سراینندگان مداح اهل بیت علیهم السّلام شمرده است و این موضوع دلیل بر تشیع.

نجم الدّین حمزه بن ابی الاغر (ابی الاعلی) حسینی

به طوری که از برخی اجازات سید فضل الله راوندی- که به خط شریف خود نوشته- برمی آید، حمزه از مشایخ اجازات او بوده است، و او کتاب الغرر و الدرر سید مرتضی را، از قاضی ابو المعالی بن قدامه، از سید مرتضی، رضوان الله، روایت می کرده است.

و این سید، غیر از گروهی دیگر است که پس از این نام برده می شوند، و برای دسترسی به این موضوع به اجازات علما و دانشمندان بایستی مراجعه کرد.

شیخ شمس الدّین، ابو یعلی حمزه بن ابو عبد الله غفاری بغدادی

منتجب الدّین در فهرست گوید: وی از فضلالی عهد خود بوده، و کتاب النهایه المرتضویه در فن تعبیر خواب از آثار او می باشد.

ملا حمزه اردبیلی

وی، فاضلی عالم و متکلم و از معاصران است مراتب علمی خویش را از استاد محقق خوانساری رحمه الله آموخت، و در شهرستان اردبیل در سال ۱۰۹۹ هجری قمری به بیماری طاعون (اعاذنا الله منه و جمیع شیعه مولانا علی علیه السّلام) در گذشته است، و فوائد و حواشی و افاداتی دارد (۱).

ص: ۲۸۸

---

۱ - ۱) - در تاریخ اردبیلی از استاد محقق، تعبیر به محقق اردبیلی کرده، و حال آنکه فاصله در گذشت مقدس اردبیلی، و ملا حمزه ۱۰۶ سال بوده است، آری صاحب ریاض از محقق خوانساری تعبیر به استاد محقق می نماید- م.

وی از اکابر سادات شاگردان شیخ فخر الدین فرزند علامه حلّی - و از معاصران شهید اوّل به شمار می آید، و از جمله کتاب هایی را که نزد فخر الدین خوانده کتاب تحصیل النجاه است که در اصول عقاید بوده، فخر الدین این کتاب را، بنا به پیشنهاد سید ناصر الدین تألیف کرده است. و در پشت آن کتاب اجازه ای برای وی نوشته است و من آن اجازه را به خط شریف فخر الدین بر پشت همان کتاب دیده ام، و این کتاب جزء مملکات شهید ثانی رحمه الله بوده است، در آن اجازه می نویسد: مولانا سید معظم، ملک سادات و ناصر ملت و دین، حمزه بن حمزه بن محمد علوی حسینی که مصنف، این کتاب را به تقاضای او تألیف کرده است، از آغاز تا انجامش، با بحث و تحقیق و تدقیق نزد من خوانده است، و به وی اجازه دادم تا همگی آثار و تألیفات روایات و اجازات مرا روایت کند و همچنین به وی اجازه دادم تا همگی آثار پدرم قدس سرّه و همچنین همگی آثار شیخ سعید نجم الدین ابو القاسم جعفر بن سعید (طاب ثراه) را به توسط من از پدرم، از وی روایت نماید، و همچنین به وی اجازه دادم تا همگی آثار اصحاب فقهای پیشین ما را روایت کند.

در پایان چنین امضا کرده است، «کتب محمد بن الحسن بن یوسف بن علی بن مطهر الحلّی و تاریخ آن اجازه بیست و هفتم رجب سال ۷۳۶ هجری بوده است و الحمد لله وحده و صلّی الله علی محمد و آله».

در پایان آن می نویسد: قرائت و بحث و فهم و ضبط و استخراج معانی و مطالب این کتاب، به توسط وی، در چند مجلس به اتمام رسیده است، که آخرین مجلس آن بیست و هفت رجب سال ۷۳۶ هجری بوده است (و

الحمد لله وحده و صلى الله على محمد سيدنا و آله و كتب محمد بن المطهر).

مؤلف گوید: سید حمزه سؤالاتی چند، از استادش فخر المحققین نموده، و او هم به خط شریف خود آن ها را پاسخ داده است، و من این سؤالات و جواب ها را به خط هر دو تن، در آخر نسخه کتاب تحصیل النجاه- یادشده- دیده ام و این سؤال ها دلیل بر فضل و دانش سؤال کننده است. و به دنبال جواب ها، شیخ فخر الدین به خط خود می نویسد: «به سید معظم و عالم زاهد ناصر الدین، حمزه بن حمزه بن محمد علوی حسینی (ادام الله ایامه) اجازه دادم، تا پاسخ سؤالات را از سوی من برای هر کسی که می خواهد و دوست دارد روایت کند، و به گروه مؤمنان که خواهان این حقایق اند فتوا دهد، و امضا کرده است و کتب محمد بن مطهر در تاریخ بیست و هفت رجب سال ۷۳۶ هجری در حضرت مقدسه غرویه صلوات الله علی مشرفها (نجف اشرف) حامدا مصلیا».

سید ابو المکارم، حمزه بن زهره حسینی افطسی

نام او پس از این به عنوان سید عز الدین ابو المکارم حمزه بن علی بن زهره حسینی حلبی خواهد آمد.

شریف ابو یعلی حمزه بن زید بن حسین حسینی افطسی

وی از فضلا و علما و فقهای عصر خود بوده است. یکی از فضلا گوید:

شریف از شاگردان سید مرتضی است، و آثاری در اصول دارد و پس از اندکی از رحلت سید مرتضی در گذشته است، انتهی.

مؤلف گوید: ممکن است جد شریف ابو یعلی باشد، و شاید اشتباهی رخ داده است، و این دو تن - که در واقع یکی بیش نبوده - به این طریق ترجمه

شده اند. و بهتر آن است که راجع به اعلامی که به ابو یعلی مکنی بوده اند مراجعه شود.

شیخ ابو طالب حمزه بن شهریار

وی، از اجلای طائفه امامیه بوده است و به طوری که از یکی از اسانیدی که شهید ثانی به صحیفه کامله دارد، استفاده می شود، وی از شیخ محمد بن محمد بن هارون معروف به ابن کمال، صحیفه سجادیه را روایت می کند، و او هم صحیفه را از شیخ طوسی روایت داشته است.

بنابراین ابو طالب حمزه در درجه شیخ طوسی بوده است.

مؤلف گوید: پس از این به شرح حال شیخ ابو طالب حمزه بن محمد بن احمد بن شهریار خازن خواهیم پرداخت، و حقیقت آن است که مترجم حاضر و کسی که پس از این خواهد آمد یکی بوده اند، و انتساب به جد، شایع است.

سید شاه قوام الدین حمزه شیرازی

وی، از فضلا و علما و متکلمان و از اجلای دانشوران روزگار شاه عباس کبیر صفوی بوده است.

شاه قوام، از آن عده اعلامی است، که مطالب حاشیه قدیمه ملا جلال دوانی بر شرح تجرید را به باد انتقاد گرفته است و تحقیقات لازم را راجع به نقادی علیه آن به وجود آورده اند.

و به خاطر دارم حاشیه شرح مختصر الاصول از تألیفات اوست، و شرح الهیات الشفاء که اوایل شفا را شرح کرده است، نسخه ای از آن، نزد ما موجود می باشد، و نیز حاشیه الحاشیه القدیمه الجلالیه - حاشیه ای بر حاشیه قدیمه ملا جلال داشته که در حال حاضر، در میان طالبان حکمت و کلام به

قیود شاه قوام الدین حمزه یا قیود شاه تقی الدین محمد معروف است - تألیف کرده است.

شیخ جلیل ابو یعلی حمزه بن عبد العزیز دیلمی

این بزرگوار، به سلار بن عبد العزیز دیلمی، مؤلف کتاب المراسم در فقه معروف است. و نام او پس از این در باب سین بی نقطه خواهد آمد، زیرا وی به لقب سلار بسیار معروف است، تا آنجا که وی را به غیر این لقب به عنوانی دیگر نمی شناسند، و گروهی از اعلام بلکه همگی آنان، سلار را نام او می دانند نه لقب او.

سید ابو طالب حمزه بن عبد الله جعفری

نام او پس از این، به عنوان سید ابو طالب حمزه بن محمد بن احمد بن عبد الله جعفری خواهد آمد. و گمان تعدد درست نیست.

سید عز الدین ابو المکارم حمزه بن علی بن ابی المحاسن زهره بن

ابی علی الحسن بن ابی المحاسن زهره بن ابی المواهب علی بن ابی سالم

محمد بن ابی ابراهیم محمد النقیب بن علی بن ابی احمد بن

ابی جعفر محمد بن ابی عبد الله، حسین بن ابی ابراهیم اسحاق المؤمن بن

ابی عبد الله جعفر بن محمد الصادق علیهما السلام الحسینی الحلبی.

نسب وی را به طوری که ملاحظه می کنید از مواضع معتبر به دست آوردم و در اواخر بحث اصول الفقه، از یکی از نسخه های غنیه نسب وی چنین ضبط شده بود السید ابو المکارم حمزه بن علی بن زهره بن علی بن محمد بن احمد بن محمد بن حسین بن اسحاق بن جعفر الصادق علیه السلام ممکن است این سلسله سند به اختصار برگزار شده باشد چنانچه این گونه اختصار، در باب انساب فراوان است.

ابو المکارم، فقیهی عالم و اصولی و جلیل القدر و معروف به ابن زهره، و مؤلف کتاب الغنیه- که مشتمل بر مسائل اصول فقه و فروع آن بوده- و امثال آن می باشد.

ابو المکارم، از اجلای طائفه شیعه امامیه و بزرگان و سرشناسان ایشان است، و معاصر با ابن شهر آشوب و دیگر از اعیان شیعه بوده است.

ابو المکارم، از پدرش علی روایت می کرده است، و برادرش سید ابو القاسم، عبد الله بن علی، و پسر برادرش سید محیی الدین ابو حامد محمد بن عبد الله، و پدر و جدش و بلکه اولاد و احفاد و اقربایش از سلسله مشاهیر فقهای به نام شیعه بوده اند، تا آنجا که صاحب قاموس در حق ایشان گفته است: فرزندان زهره شیعه حلب اند.

ابو المکارم، علامه نامداری است که علامه حلی به جمعی از بزرگان بستگانش اجازه داده است، و آن ها عبارتند، از سید علاء الدین ابو الحسن علی بن ابی ابراهیم محمد بن علی بن حسن بن ابی المحاسن زهره، و به فرزندش سید شرف الدین ابو عبد الله حسین بن علی، و به برادرش سید بدر الدین ابو عبد الله محمد، و این اجازه که جناب علامه حلی بدیشان محبت فرموده، اجازه مفصلی است که مشهور هم بوده است (۱).

و ما، اکثر این سادات را که به ابن زهره شهرت داشته اند بلکه همگی آن ها را به ترتیب در مواضع معینی از این کتاب متذکر شده ایم.

و باید گفت سید ابو طالب، برادر سید ابو القاسم عبد الله بن علی بن زهره حسینی حلی مؤلف کتاب الغنیه عن الحجج و الادله و امثال این هاست، و

ص: ۲۹۳

(۱- ۱) - این اجازه در مجلد اجازات بحار ثبت شده است و تاریخ آن پانزدهم شعبان ۷۲۳ هجری بوده.

همچنین عموی برادرزاده اش سید محیی الدّین ابو حامد محمّد است که در آینده به شرح حالش اشاره خواهد شد.

باری، سید ابو المکارم از بزرگان فقها بوده، و گفتار و نظریاتش در کتاب های فقه و اصول آمده است، و سخنان علمی او مورد توجه و اعتماد اصحاب بوده، و هیچ یک از دانشمندان او را مورد ایراد قرار نداده اند.

و از آنجا که ابن زهره، لفظی مشترک در بین سادات این خانواده است، و هر دو برادر (ابو المکارم و ابو القاسم) کتابی به نام (غنیه) تألیف کرده اند - هرچند نام کتاب با جمله ای که بدان افزوده شده است رفع اختلاف نموده است - در عین حال، مؤلف غنیه النزوع مورد اشتباه و اختلاف قرار گرفته است.

سید داماد - در تعلیقاتی که بر اوایل قواعد، شهید به خط خودش نوشته، دیده ام - گوید: هرگاه شهید در کتاب های خود می گوید: شامیون الثالثه، مرادش ابو الصلاح، و ابن براج، و سید محیی الدّین بن زهره حلبی مؤلف غنیه است و او، ابو حامد محیی الدّین محمّد بن زهره حلبی است نه سید ابو طالب احمد بن زهره حلبی، و موضوعی که از شهید اوّل استفاده می شود، آن است که سید بن زهره مؤلف الغنیه نامش حمزه است و اضافه کرده که شهید در کتاب ذکری در ضمن فضیلت نماز جماعت گفته است: سید عزّ الدّین ابو المکارم حمزه بن زهره رضی الله عنه گوید: اقتدا کردن در نماز جماعت، به امامی که به بیماری پیسی و جذام گرفتار بوده باشد، و کسی که حد شرعی بر او جاری شده، و امامی که زمین گیر و اخته باشد، و همچنین اقتدای به زن، صحیح نباشد، مگر آنکه مأموم هم مانند امام بدان گرفتاری ها مبتلا - بوده باشد، و دلیل ما بر عدم صحت چنان نمازی، اجماع و

طریقه احتیاط است، و همچنین اقتدای به نابینا و بنده و کسی که باید نماز را قصر بخواند و امامی که نماز را با تیمم می خواند مکروه است، مگر این که مأموم هم همانند امام باشد این بود کلام غنیه و تلخیصی که از کلام سید داماد بوده است.

مؤلف گوید: پوشیده نماند، که سید داماد برای اختصار، نسبت به جد را، از بعضی اسامی حذف کرده است. و ما حقیقت حال را در هنگام شرح حال هریک از آن ها متذکر شده ایم و در ضمن شرح حال مؤلف غنیه بدانچه از نظر ما درست است اشاره کرده ایم.

علامه، در ایضاح الاشتباه گوید: حمزه بن علی بن زهره حسینی به ضم زاء، (زهره حلبی) سید سعید صفی الدین بن معد (احمد الله) گفته است:

کتاب قبس الانوار فی نصره العتره الاخیار و کتاب غنیه النزوع از آثار اوست.

استاد استناد ما در فهرست بحار الانوار ۲۱/۱ گوید: کتاب غنیه النزوع فی علم الاصول و الفروع تألیف سید عالم کامل ابو المکارم حمزه بن علی بن زهره حسینی است.

و در فصل دوم فهرست بحار ۴۰/۱: مؤلف کتاب غنیه مشهورتر از آن است که معرفی شود، و از فقهای اجلا به شمار می آید، و کتاب های او به ویژه غنیه اش از آثار معتبر و مشهور است.

مؤلف گوید: نسخه ای از اصول او، در نزد ما موجود است، و این کتاب دلیل بر کمال فضیلت و نیرومندی علمی او است.

و شگفت اینجاست باین که سید ابو المکارم بن زهره از شهرت کاملی برخوردار است و نزدیک به روزگار شیخ طوسی می زیسته است، و از متأخرین از او بشمار آید، در عین حال منتجب الدین در فهرست به طور

کلی از وی نام نبرده است و با آنکه گروهی از بزرگان را که از وی روایت می کرده، از جمله ابن ادریس نام برده است.

و از اجازة ای که شیخ معین الدین معری که به خواجه نصیر الدین طوسی قدس سره داده پیدا است، که معین الدین فقیه معروف از ابن زهره روایت می کرده است.

ابن زهره، معاصر با شیخ سدید الدین حمصی، و ابن ادریس حلّی بوده، و ابن ادریس در باب مزارعه از کتاب متاجر السرائر گوید: یکی از متأخران اصحاب ما در تألیف خود نوشته است: زکات به صاحب بذر تعلق می گیرد نه به کسی که زمین را می کارد، زیرا آنچه را که زارع می برد، همانند آن است که مزد گرفته باشد.

ابن ادریس گوید: گوینده این قول سید علوی ابو المکارم حمزه بن زهره حلبی رحمه الله است، آن گاه که من این فتوا را از او دیدم، در ضمن نامه ای خطای او را به وی گوش زد کردم، و او در پاسخ نامه من پوزش هایی که شایسته نبود ایراد کرده، و از طرز نگارش او پیدا بود که از ایرادهای من ناراحت شده است، آری به جان خودم سوگند، شنیدن حقیقت بس مشکل است.

و از جمله اعتذارها، و معارضاتی که در پاسخ من ایراد کرده این است که کشاورز مانند زارع غاصب است و همچنان که هرگاه غاصب مثلاً گندم را غصب کند و آن را بکارد زکاتش به عهده صاحب گندم است نه به عهده زارع غاصب، و پیدا است که معارضه ابن زهره از ناپسندترین معارضات، و شگفت آورترین تشبیهات می باشد، و توقع من از ابن زهره آن است که بار دیگر کتابش را مطالعه کند و اشتباه خود را پیش از مرگش استدراک نماید

تا پس از درگذشتش دیگری، به استدراک و ایراد کتاب او نپردازد، و من این اعتراض را از آن نظر ایراد کردم که کمال شفقت را به او داشتم، زیرا به یقین می دانم نظریه او برخلاف مرام اهل بیت علیهم السلام است، و شیخ ما ابو جعفر طوسی قدس سره آن چنان که باید و شاید مسأله مزبور را، در چندین محل از کتاب های خود تحقیق فرموده است و می نویسد: میوه و کشت، نما زارع و باغدار است و در صورتی که به حد نصاب برسد هر یک از زارع و باغدار بایستی سهم زکات خود را بپردازند، و نظر سید ابو المکارم - از فتوایی که داده است - به شیخ طوسی بوده که قول ابو حنیفه را در مبسوط نقل کرده و او چنان پنداشته که این نظریه فتوای ما است و آن را در کتابش یاد کرده است، و علت این اشتباه آن بوده که شیخ طوسی ذیل احکام مزارعه، پس از نقل کلام ابو حنیفه به یادآوری مذهب ما پرداخته است، و ما در چندین موضع از کتاب قراض و امثال آن تحقیقات شیخ ابو جعفر طوسی را متذکر شده ایم.

برخلاف انتظار، سید ابو المکارم در حالی درگذشت که مطالب مزبور به این مسأله و امثال آن را مورد تجدید نظر قرار نداد که امید است مورد بخشش خدا واقع شود.

ابن ادریس به مناسبت مطالب یادشده در کتاب مساقات می نویسد پیش از این گفتیم یکی از متأخران اصحاب ما در تصنیفش در مسأله سقایت چنین نوشته است: زکات به عهده صاحب نخل است نه آبیاری، و ما پس از مطالعه کتاب وی، اشتباه او را به او تذکر دادیم و حقیقت مطلب را در زمان حیاتش برای او بیان کردیم.

و نیز در باب مزارعه می نویسد: زکات به عهده صاحب بذر است نه به عهده کشاورز؛ زیرا آنچه زارع به دست می آورد مانند مزدی است که می گیرد، و مزد هم زکات ندارد.

مؤلف گوید: تحقیق این مسأله بر عهده -باب مزارعه و مساقات از کتاب ما به نام وثیقه النجاه است که از خدای منان آرزوی اتمام آن را داریم.

ملا نظام الدین تفرشی در کتاب نظام الاقوال می نویسد: ابو المکارم حمزه ابن علی بن زهره حسینی معروف به ابن زهره، عالمی فاضل و متکلم و از اصحاب ما بوده است، آثاری دارد از جمله غنیه النزوع فی الاصول و الفروع و کتاب قبس الانوار فی نصره العتره الاطهار ابن زهره، در ماه مبارک رمضان سال ۵۱۱ هجری متولد شد، و در سال ۵۸۵ هجری رحلت کرد. پسر برادرش محمد بن عبد الله بن علی بن زهره و محمد بن ادریس از وی روایت کرده اند.

مؤلف گوید: شیخ معاصر در امل الآمل ۱۰۵/۲ می نویسد ابن زهره، فاضلی است عالم و ثقه ای است جلیل القدر، آثاری بسیار دارد، از جمله مسأله فی الرد علی المنجمین دیگری مسأله فی نفی الرؤیه و اعتقاد الامامیه و مخالفیهم ممن ینسب الی السنه و الجماعه دیگری مسأله فی ان نظر الکامل علی انفراد کاف فی تحصیل المعارف العقلیه دیگری مسأله فی کونه تعالی حیا دیگری مسأله الشافیه فی الرد علی من زعم ان النظر علی انفراد غیر کاف فی تحصیل المعرفه به تعالی و الجواب علی الکلام الوارد من ناحیه الجبل دیگری نیه الموضوع عند المضمضه و الاستنشاق دیگری الاعتراض علی الکلام الوارد من حمص دیگری کتاب النکت فی النحو دیگری مسأله در تحریم الفقاع دیگری غنیه النزوع الی علمی الاصول و الفروع دیگری نقض شبه

لفلاسفه دیگری مسأله فی الرد علی من زعم ان الوجوب و القبح لا- يعلمان الا- سمعا دیگری مسأله در الرد علی من قال فی الدّین بالقیاس دیگری جواب المسائل الوارده من بغداد دیگری مسأله فی اباحه نکاح المتعه دیگری الجواب عما ذکره مطران نصیین دیگری جواب الكتاب الوارده من حمص پس از این گوید: پسر برادرش محیی الدّین محمد... و دیگری از وی روایت می کرده اند، و همچنین شاذان بن جبرئیل و محمّد بن ادریس و امثال ایشان از وی روایت کرده اند، و ابن شهر آشوب از وی یاد می کند و می نویسد:

قبس الانوار فی نصره العتره الاطهار و غنیه النزوع کتاب خوبی است.

مؤلف گوید: یکی از علمای عامه بر کتاب قبس ردیه ای به نام المقتبس نوشته است، که شیخ علی بن هلال کتاب المقتبس را به نام الانوار الخالیه بظلام القبس در جواب آن تألیف کرده است.

مؤلف گوید: کتاب الانوار، کتاب خوب و پسندیده ای است، نسخه ای از آن نزد ما موجود می باشد.

یادآوری می شود، ابن شهر آشوب در نسخه هایی که از معالم العلمای او دیده ایم، از وی به نام شریف حرث بن علی بن زهره حسینی حلبی (۱) یاد کرده است.

به طوری که از خط یکی از فضلا که از خط شیخ یوسف پدر علامه حلی نقل کرده است، استفاده می شود شیخ محمّد بن جعفر بن علی مشهدی (صاحب مزار) از ابن زهره روایت می کرد و خود او از پدرش. و لیکن روایت کردن شاذان بن جبرئیل و ابن ادریس از ابن زهره خالی از نظر

ص: ۲۹۹

۱- ۱) - در پاورقی آمده است، ابن شهر آشوب در معالم ابن زهره را به عنوان حمزه بن علی بن زهره حسینی حلبی، نام برده است.

نیست. و من خود نسخه کهنی از غنیه دیدم که بخشی از آن نزد برخی از مشایخ خوانده شده، بوده و کتاب قیس او مشتمل بر اصول الدین و اصول الفقه و مسائل فقهیه است و آن کتاب جلیل و معروفی است که مورد اعتبار دانشمندان بوده و مطالب آن در بحار الانوار آورده شده است و ما هم دو نسخه از آن کتاب را که یکی تمام است، در اختیار داریم.

به دنبال آنچه نوشتیم باید گفت، قاضی نور الله در مجالس المؤمنین از وی نام برده و کمال بزرگداشت را قایل شده، و از آن جمله اظهار داشته است: سید ابو المکارم حمزه بن زهره از المجتهدان و علمای امامیه بوده، و آثار زیادی تألیف کرده است و به طوری که از تاریخ ابن کثیر شامی که درباره حلب نوشته، به دست می آید وی در شهر حلب از رؤسای به نام بوده است.

پس از این می نویسد: ابن زهره از افاضل متأخر و از ارباب مناظره نیز بوده است. و از این سلسله است، سید علاء الدین ابو الحسن علی بن ابراهیم ابن محمّد بن ابی علی حسن بن ابی المحاسن زهره بن ابی علی حسن تا به آخر، و نسب سید علاء الدین را به طوری که ما در صدر ترجمه آوردیم، متذکر شده است و بعد از آن به اجازه ای که علامه، به سید علاء الدین داده، اشاره کرده است.

مؤلف گوید، آنچه را که ابن کثیر راجع به ابن زهره نوشته بدین خلاصه است: سال ۵۰۷ هجری که صلاح الدین ایوب، ولایت مصر را در اختیار گرفت و از مهم آن آسوده خاطر شد به قصد گرفتن شام بدان سوی عزیمت کرد و به دنبال این اندیشه، به سوی حلب رهسپار شد و در پشت حلب لشکریان خود را فرود آورد، والی حلب از این پیش آمد مضطرب شد و

مردم حلب را در میدان عراق گرد آورد و اظهار دوستی و علاقه مندی به آن ها کرد و به سختی گریست و آن ها را به جنگ با صلاح الدین دعوت کرد.

مردم حلب با وی هم پیمان شدند و شیعیان آنجا، برای موافقت و همراهی با او شرایطی را پیشنهاد کردند، از آن جمله اجازه دهد تا حیّ علی خیر العمل را در اذان بگویند و امور عقد و نکاح و پیوند زناشویی آن ها را به عهده شریف طاهر ابوالمکارم حمزه بن زهره حسینی که پیشوا و رئیس شیعیان حلب بود، مقرر بدارد والی با آن شرایط موافقت کرد.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله شرح حال مشایخ می نویسد، از ایشان است سید اتقی سید بن زهره ملقب به عماد الدین و او در عین حالی که از اعلام به نام است در بسیاری از روایات از سید مرتضی پیروی می کرده است. ابو عمرو کشی بعضی از آن ها را همراه با ایشان متذکر شده و همچنین اخبار مصححه ابان بن عثمان را در ردیف صحاح به شمار آورده است.

مؤلف گوید: نسخه رساله، نادرست بوده، و عماد الدین لقب معروف ابن حمزه است نه لقب سید بن زهره و ظاهر آن است که اشتباهی در رساله رخ داده باشد.

شیخ موفق الدین حمزه بن علی بن عبد الله، طوسی

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی از ثقات فقها بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۰۶/۲ اسم علی را از نسب او حذف کرده و حال آنکه با ترتیبی که اتخاذ کرده، شایسته است نام علی در نسب او بوده باشد.

منتجب الدین گوید: وی از محدثان صالح بوده است.

ابو یعلی حمزه بن قاسم بن علی بن حمزه بن حسن بن عبد الله بن عباس

ابن علی بن ابی طالب

معروف به ابو یعلی عباسی و یا ابو یعلی علوی عباسی و یا ابو یعلی عباسی هاشمی او یکی از قدمای سادات و از دانشوران معروف به ابو یعلی است، علمای علم رجال، نام او را در آثار خود متذکر شده اند، چنانچه، علامه حلی در خلاصه پس از آنکه نسب او را به نحوی که ما یادآوری کردیم (با این تفاوت که نام علی را از آخر نسب او ساقط کرده است) می نویسد: ابو یعلی ثقه ای جلیل القدر و از اصحاب امامیه است و احادیث بسیاری نقل کرده است و از آثار او کتابی است که در آن به نام رجالی که از حضرت صادق علیه السلام روایت نموده اند، اشاره کرده است.

شهادت ثانی در حاشیه خلاصه می نویسد: حق آن است که (ابن علی بن ابی طالب علیه السلام) باشد چنانچه در باب علی نام ها و محمّد نام ها بدان اشاره شده و گویا سهو القلمی از ناحیه علامه به وجود آمده است و در نسخه ای هم که بر علامه قرائت شده، اسم علی ساقط شده است و نیز در نسخه ای هم که پیش شهید بوده، این اسم را نداشته است، و لیکن آنچه را جمال الدین سید ابن طاوس به خط خود از نجاشی، و نیز آنچه را که مصنف نقل کرده است و اخبار نسب هم حاکی از آن است، نام علی بعد از عباس وجود داشته است (۱).

ص: ۳۰۲

۱- ۱) - مراد آن است که در خلاصه علامه اسم علی از میان عباس و ابو طالب ساقط شده و در منهج المقال هم بدان شکل که در خلاصه آمده یعنی عباس بن ابی طالب از آن کتاب نقل

نجاشی پس از آنکه نام و نسب او را به طوری که یادآور شدیم، متذکر شده، می نویسد: ابو یعلی از ثقات اصحاب ما و از اجلای ایشان است، کتاب من روی عن جعفر بن محمّد علیهما السّلام من الرجال کتابی خوبی است و آثار دیگرش کتاب التوحید کتاب الزیارات کتاب المناسک کتاب الرد علی محمّد ابن جعفر الاسدی است و ما این کتاب ها را به توسط حسین بن عبید الله (الغضائری) از علی بن محمّد القلانسی از حمزه القاسم مؤلفهای کتاب های یادشده، روایت می کنیم.

شیخ طوسی در کتاب رجال ذیل آن ها که از ائمه روایت نکرده اند می نویسد: حمزه بن قاسم علوی عباسی، از سعد بن عبد الله روایت می کرده، و تلعبیری از طریق اجازه از وی روایت داشته است.

و باز در همان باب می نویسد: حمزه بن قاسم مکنی به ابو عمرو هاشمی عباسی بزرگواری است که تلعبیری از وی روایت داشته است.

مؤلف گوید: همه نام ها و کنیه های یادشده ذیل مترجم حاضر، اشاره به شخص واحد است، و یا تعدد کنیه و اختصار در نسبت موضوعی است شایع و همگانی.

باید گفت ظاهر آن است که، منظور از محمّد بن جعفر اسدی که ابو یعلی کتابی در رد او نوشته، همان کسی است که از سفیران حضرت ولی عصر (عج) و از نواب آن جناب بوده است و کتابی در جبر و استطاعت و در رد آن ها که اهل استطاعتند، تألیف کرده است. و کتابی که سید ابو یعلی تألیف کرد در رد همین کتاب است و در عین حال محمّد بن جعفر اسدی در هنگامی درگذشت که از عدالت برخوردار و محل وثوق بوده است و ردی که سید ابو یعلی بر کتاب او نگاشته است، منافاتی با عدالت و وثاقت او نخواهد داشت و امثال این گونه آثار، دلیل بر وجود اشتباه است که با مقام عصمت منافات دارد و ما هم برای هیچ یک از سید ابو یعلی، و محمّد ابن جعفر مقام عصمت را قائل نمی باشیم. بنابراین، ایراد به رد کننده و رد شده وارد نخواهد آمد، مگر اینکه بگوییم نظر به اینکه محمّد بن جعفر اسدی که از سفیران حضرت ولی عصر، و از اجله نوابان آن حضرت به شمار می آید و مورد اعتماد حضرتش بوده است، سزاوار نبوده است که ابو یعلی با وی معارضه کند، فتأمل.

یادآور می شود که شیخ صدوق به توسط پدرش علی بن بابویه و دیگران، از محمّد بن جعفر اسدی روایت می کرده است.

قابل توجه است که این ابو یعلی غیر از شریف ابو یعلی هاشمی است که از شاگردان سید مرتضی بوده است، زیرا ابو یعلی شاگرد سید، از متأخران و ابو یعلی مترجم ما، از متقدمان است. و ما به یاری خدا پس از این، شرح

حال شاگرد سید را در باب کنی خواهیم نگاشت. آری، شاگرد سید از نوادگان ابو یعلی مترجم حاضر است (۱).

شیخ ابو یعلی حمزه بن محمد، معروف به سلار دیلمی

پس از این به عنوان: شیخ ابو یعلی سلار بن عبد العزیز دیلمی، خواهد آمد. زیرا ابو یعلی بدین عنوان شهرت دارد و در ضمن آن مطالب مفصلی که لازم است، تذکر داده خواهد شد.

سید حمزه بن محمد بن احمد بن جعفر بن محمد بن زید بن علی بن

الحسین بن علی بن ابی طالب علیهم السلام

وی از اجلای مشایخ شیخ صدوق، و از ابو عبد الله عبد العزیز بن محمد ابن عیسی ابهری روایت می کرده است. سید حمزه در کتاب های رجالی اصحاب ما نام برده نشده است و به همین مناسبت، در تبریز هم مدفون نخواهد بود و از بشاره المصطفی محمد بن قاسم طبری به دست می آید که صدوق گاهی به توسط سید حمزه، از علی بن ابراهیم بن هاشم از پدرش روایت می کرده است. و گاهی هم صدوق از سید حمزه به حمزه بن محمد

ص: ۳۰۵

۱-۱) -مرحوم مامقانی در تنقیح المقال می نویسد: تاریخ در گذشت ابو یعلی حمزه بن قاسم را دانم آری شیخ در مجلس بیست و دوم مجالس خود می نویسد: سال ۳۹۳ هجری از وی روایت کرده ام پس در آن سال زنده بوده است انتهی، به گمان این مترجم سید حمزه که مامقانی پنداشته است همان است که بالا یاد شده و غیر از سید حمزه عباسی است. باری سید حمزه عباسی در کنار قریه زیدیه حله مدفون بوده است و مردم او را حمزه بن موسی الکاظم می دانستند تا آن گاه که سید مهدی قزوینی در آنجا وارد می شود و به سبب اینکه صاحب قبر را نمی شناسد؛ چرا که حمزه بن موسی در ری مدفون است، از زیارت قبر او امتناع می کند تا اینکه حضرت ولی عصر را به شکلی یکی از سادات مشاهده می کند و می فهمد که سید حمزه عباسی است و شرح کامل قضیه آن در جنه المأوی محدث نوری آمده است-م.

علوی تعبیر کرده و از این تعبیر احتمال تعدد داده شده است. البته این گمان درست نیست، همچنان که نمی توان سید حمزه را همان حمزه بن هبه الله بن محمد بن حسن شریف علوی حسینی نیشابوری، دانست زیرا، حمزه بن هبه الله از علمای زیدیه بوده است و به طوری که این اثر در کتاب کامل می گوید، پسر هبه الله در سال ۵۲۳ هجری درگذشته و در سنه ۴۲۹ هجری متولد شده است. نیز اضافه کرده، پسر هبه الله احادیث بسیاری سماع کرده و به روایت آن ها پرداخته است و علاوه بر شرافت خانوادگی، مردی نیک نفس و پرهیزگار هم بوده است.

شیخ ابو طالب حمزه بن محمد بن احمد بن محمد بن شهریار خازن

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی از دانشوران بافضیلت بوده، و از ابو علی طوسی روایت می کرده است و تنها، نام جد پدری اش، محمد بن شهریار را در نام و نسب او نیآورده است.

مؤلف گوید: پیش از این ترجمه شیخ ابو طالب حمزه بن شهریار را یاد کردیم و حقیقت آن است که، مترجم حاضر با نام برده شده پیشین متحد است.

و صحیفه کامله سجادیه را روایت می کرده است (۱) و نیز او داماد شیخ طوسی، یعنی افتخار همسری دختر والاگهر او را داشته است و شیخ ابو طالب از همین همسر متولد شده است. بنابراین، شیخ طوسی جد مادری

ص: ۳۰۶

۱-۱) - در آغاز صحیفه آمده است حدثنا السيد الاجل نجم الدین بهاء الشرف ابو الحسن محمد بن الحسن بن احمد بن علی بن محمد بن عمر بن یحیی العلوی الحسینی رحمه الله، قال اخبرنا الشيخ السعيد ابو عبد الله محمد بن احمد بن شهریار الخازن لخرانه مولانا امیر المؤمنین علی ابن ابی طالب علیه السلام فی شهر ربیع الاول سنه ست عشره و خمسمائه تا به آخر سند.

شیخ ابو طالب و شیخ ابو علی طوسی (فرزند شیخ) دایی او بوده، و همچنان که مذکور شد، ابو طالب از وی روایت می کرده است.

ابو طالب حمزه بن محمد بن احمد بن عبد الله جعفری

شیخ منتجب الدین، در فهرست گوید: وی فقیهی متدین بوده و همان شریف ابو یعلی حمزه بن محمد جعفری که در ترجمه آینده به نام و نسب او اشاره خواهد شد شاگرد شیخ مفید و داماد او و همچنین شاگرد شیخ طوسی بوده است.

وی را از آن جهت جعفری گفته اند که منتسب به جعفر بن ابی طالب بوده است و در ترجمه سید صدر الدین ابو القاسم عبد العظیم بن عبد الله بن احمد بن محمد جعفری قزوینی بدان اشاره خواهد شد (۱)، و اگر بگویید، ممکن است که انتساب وی به جعفری به جهت منتسب بودن به حضرت صادق علیه السلام و قبول مذهب آن حضرت بوده است، خواهیم گفت، انتساب به حضرت صادق علیه السلام و یا اختیار کردن مذهب آن حضرت، اگرچه شایع و مطابق با واقع باشد لیکن در این ترجمه و شخص حاضر درست نیست بلکه، انتساب او به جعفر بن ابی طالب است.

مؤلف گوید: در طی برخی از اسانید اخبار فرائد السمطین حموینی عامی، که معاصر با علامه حلی بوده است، پس از یادآوری از جماعتی می نویسد:

ص: ۳۰۷

---

۱ - ۱) - در پاورقی فهرست منتجب الدین طبع جدید می نویسد: جعفری ها از بازماندگان جعفر طیارند که خاندان علم و فضیلت بودند و گروهی از آن ها در قزوین می زیستند و زعامت و ریاست علمی و عملی آن روزگار را به عهده داشتند و گروهی از آن ها را راقعی در التدوین نام برده است، از جمله در ترجمه علی بن احمد جعفری متوفی ۴۳۸ می نویسد او و برادرش ابو الحسن محمد ریاست تمام طوایف قزوین را به عهده داشتند - م.

از ابو محمّد حسن بن احمد حافظ از سید ابو طالب حمزه بن محمّد جعفری از محمّد بن احمد حافظ...

و در جای دیگر از آن کتاب ذیل برخی از اسانید چنین آمده است: از ابو الفتح عبدوس بن عبد الله بن عبدوس همدانی از شریف ابو طالب جعفری از ابو بکر احمد بن موسی از ابن مردویه، تا به آخر سند.

باید گفت، در هر دو موضع مراد از سید ابو طالب مترجم حاضر است و دیگر از روایتش از علمای عامه بوده اند و این موضوع دلیل بر اتحاد وی با مترجم آتی است.

شیخ منتجب الدین، در اوائل اسانید کتاب الاربعین چنین می نگارد: خبر داد ما را ابو العلاء زید بن علی بن منصور بن علی راوندی ادیب، از قاضی ابو نصر احمد بن محمّد بن صاعد، از سید ابو طالب حمزه بن عبد الله جعفری به عنوان قرائت، از ابو الحسین عبد الوهاب بن حسن بن ولید کلابی در دمشق به طریق قرائت، از محمّد بن جعفر بن ماس نمری، از محمّد بن عمر وسوسی، از اسباط بن محمّد، از نعیم بن حکیم، از ابو مریم، از علی علیه السلام.

مؤلف گوید: حقیقت آن است که، مراد از سید ابو طالب حمزه بن عبد الله جعفری که در سند منتجب الدین آمده، همین سید مترجم حاضر است.

ابو یعلی حمزه بن محمّد جعفری

ابو یعلی، سیدی شریف و فاضلی فقیه و جلیل القدری عالم و کامل و یکی از دانشورانی است که، به سید شریف ابو یعلی جعفری معروف است، و شاید همان بزرگواری باشد که در کتاب های فقهی، نظرات او را متعرض شده اند همچنان که همین معنی از اوایل شرح ارشاد شهید اوّل، به دست می آید.

یکی از علما گفته است: ابو یعلی، مراتب علمی را از شیخ مفید اخذ کرده و به همسری دخترش مفتخر بوده است. وی از شاگردان، سید مرتضی نیز به شمار می آید و در سال ۴۶۵ هجری در گذشته است.

مؤلف گوید: در ضمن شرح حال سید ابو طالب حمزه بن محمد بن احمد بن عبد الله جعفری نوشتیم ظاهر آن است که، سید ابو طالب و سید ابو یعلی متحد باشند زیرا، انتساب به جد و اختصار در نسب موضوع همگانی است، به ویژه که از نظر درجه هم متحد باشند.

پس از این در باب میم، سید مرشد ابو یعلی محمد بن حسن بن حمزه جعفری یاد خواهد شد و ظاهر آن است که، حال این شخص با مترجم حاضر اشتباه شده باشد و گویند سید مرشد ابو یعلی از نزدیکان مترجم ماست. و نمی توان سید مرشد را جد او دانست، زیرا سید مرشد از شاگردان مفید بوده و در عصر او می زیسته است. و نادرست تر آنکه، ابو یعلی حمزه ابن محمد جعفری از طرف ناسخ به غلط به این نام نامیده شده است و حق آن است که او را محمد بن حسن بن حمزه جعفری، بدانیم.

در آینده، ذیل احوال سلار بن عبد العزیز، توسط یکی از فضلا نقل می شود که سلار همان ابو یعلی حمزه بن محمد، معروف به سلار دیلمی است که از شاگردان سید مرتضی بوده و از تصانیف او تتمه الملخص سید مرتضی است و علاوه بر آن آثار دیگری هم دارد و پس از رحلت سید مرتضی، در گذشته است.

گمان من آن است که، این نظریه، نادرست است و این اشتباه از آنجا به وجود آمده است که هر دو تن دو کنیه ابو یعلی مشترکند و گاهی که تنها به کنیه ابو یعلی برخورد کرده، پنداشته است که هر دو یکی است و گمانم

آنچه را دربارهٔ سلار اظهار داشته است، مربوط به ابو یعلی جعفری بوده باشد، در عین حال موضوع خالی از تأمل نیست.

شاهد بر آن این است که شهید، در بحث آب چاه از شرح ارشاد آن گاه که به نقل اقوال پرداخته است، اظهار می دارد: آب چاه که با ملاقات نجاست نجس نمی شود، از جمله مسائلی است که سید شریف ابو یعلی از ابو عبد الله حسین بن غضائری نقل کرده است و ظاهر آن است که مرادش شریف، ابو یعلی محمد بن حسن بن حمزه جعفری طالبی است که خلیفه شیخ مفید بوده است نه آنکه شریف ابو یعلی حمزه بن محمد جعفری بوده باشد.

با توجه به آنچه گفته شد، از نظر من دور نیست، هر دو تن ابو یعلی از یک سلسله بوده باشند. در عین حال نمی توان شریف ابو یعلی حمزه را، جد شریف ابو یعلی محمد بن حمزه دانست، زیرا که چگونه ممکن است نوه او از مفید روایت کند، در حالی که جدش از شاگردان مفید بوده است.

یادآوری می شود که، سید ابو یعلی مترجم فعلی غیر از ابو یعلی حمزه بن قاسم بن علی بن حمزه بن حسن بن عبید الله بن عباس بن علی بن ابی طالب علیه السلام پیش یاد شده است؛ زیرا به طوری که از کتب رجال به دست می آید، حمزه بن قاسم به دو درجه متقدم بر مفید بوده است.

و همان طور که نوشتیم، جعفری منسوب به جعفر بن ابی طالب، ملقب به طیار و برادر ارجمند حضرت مولانا علی بن ابی طالب علیهما السلام است.

و از مشاهیر منتسبان به این خاندان، سید ابو طاهر جعفری احمد بن ابراهیم بن موسی بن جعفر بن ابراهیم بن جعفر بن سید ابراهیم عدل بن محمد رئیس بن علی بن زینی بن عبد الله جواد بن جعفر طیار است و از

ظاهر حال او پیدا است که از دانشوران بزرگ شیعه بوده است، هر چند با دختر شریف ابو یعلی زیدی، ازدواج کرده است و دو تن نواده اش، سید ابو طاهر و ابو طیب جعفری، دو فرزند سید ابو الحسن محمد بن سید ابو طاهر احمد جعفری هستند، که صاحب بن عباد در ضمن نامه ای که به قاضی محمد بن ابی زرعه به قزوین نوشته، از ایشان چنین تجلیل کرده است:

خدای بزرگ سرزمینی را که در آن زیست می کنی سیراب سازد تا روزی آن فراخ شود و بدانکه بهترین گفتار که راست ترین آن هاست همان است که، در سرزمین شما، نه ژاله و نه باران معمولی و نه آب و نه سایه است جز دو تن شریف جعفری چیز دیگری در آنجا وجود ندارد. و آن گاه که صاحب وارد قزوین شد آن ها را گرمی داشت و از هیچ گونه تجلیلی نسبت به ایشان دریغ نکرد.

علمای رجال به یادآوری جد اعلای او که جعفر بن ابراهیم بن محمد بن علی بن عبد الله بن جعفر طیار باشد در کتاب های خود او را توثیق کرده و گفته اند: وی از اصحاب حضرت صادق علیه السلام بلکه از اصحاب حضرت سجاد علیه السلام بوده است، لیکن از دیگر اجداد ادنای او در کتاب های رجال نام نبرده اند و ممکن است ما در باب های مختلف این کتاب به نام و نشان آن ها اشاره کنیم.

فرحه الغری چنین می نویسد: به خط سید شریف فاضل ابو یعلی جعفری، چنین خواندم: حدیث کرد احمد بن محمد بن سهل، گفت نزد حسن بن یحیی بودم احمد بن عیسی بن یحیی برادرزاده اش وارد شد تا به آخر...

از خبرهای نادری که ابن اثیر در کامل خود ضمن وقایع سال ۶۴ هجری در شرح حال یزید بن معاویه می نویسد: یکی آن است که در یکی از اوقات در پیشگاه شریف ابو یعلی حمزه بن محمد بن احمد بن جعفر علوی سخن از یزید به میان آمد وی گفت، من یزید را تکفیر نمی کنم؛ زیرا رسول

خدا صلی الله علیه و آله فرموده است، از خدای تعالی درخواست کردم تا به غیر از امت من دیگری را بر آن ها مسلط نسازد خدا هم دعای مرا به اجابت رسانید.

مؤلف گوید، ظاهر آن است که مراد ابن اثیر از شریف ابو یعلی مترجم حاضر ما باشد لیکن انتساب چنان حدیثی به وی دروغ است برای آنکه هرگاه حدیث مزبور صحیح باشد می بایستی چنگیز خان و هولاکو خان مغول و خون ریزانی امثال ایشان که بر مسلمانان مسلط شده اند، مسلمان باشند.

حمزه بن محمد علوی

(۱)

پیش از این به نام، حمزه بن محمد بن احمد بن جعفر بن محمد بن زید ابن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام که از مشایخ شیخ صدوق بوده، یادآوری شده است.

ابو یعلی حمزه بن محمد بن یعقوب الدهان

او یکی از علمای بزرگ بوده است، و از بشاره المصطفی محمد بن ابو القاسم طبری برمی آید که، ابو یعلی از ابو الحسن محمد بن احمد جوالیقی، از احمد بن محمد بن ولید روایت می کرده است و شیخ ابو عبد الله محمد بن احمد بن شهریار خازن، در شهر کوفه در دکان او که واقع در محله سبیع بوده، در شوال سال ۴۶۴ هجری مراتب قرائت را از وی روایت می کرده

ص: ۳۱۲

۱- ۱) - آقا رضی در ضیافه الاخوان ص ۱۷۳ می نویسد: حمزه بن محمد علوی قزوینی کنیه اش ابو یعلی و از قدمای مشایخ امامیه و در طبقه کلینی و معاصران او بوده است و شیخ طوسی در رجال و فهرست از وی نام برده است و بعضی او را زیدی گفته اند و مرادشان آن است که نسب وی به زید بن علی بن الحسین علیه السلام می رسد نه آنکه مذهب زیدی ها را دارا بوده باشد و از حاکم نقل کرده سال ۳۳۰ وارد نیشابور شد و هفت سال در آنجا زیست کرد و سپس به ری رفت مردم گرد او اجتماع کردند و خواستند طبق مرام زیدی ها با وی بیعت کنند. وی قبول نکرد، ناچار او را به بخارا فرستادند و مدتی هم در آنجا ماندگار شد و سال ۳۴۰ به نیشابور برگشت و در ماه رجب سال ۳۴۶ درگذشت جنازه او را به قزوین حمل کردند و پسر فاضلی داشت به نام ابو سلیمان محمد که در رمضان سال ۳۷۱ در گذشته است-م.

است بنابراین، ابو یعلی در درجه شیخ طوسی و هم طراز او بوده است.

شیخ حمید نجار

از فضلا و علمای بوده، که روزگارش نزدیک به روزگار محقق طوسی و امثال اوست. سید مرتضی، شرحی بر قصیده زرین بائیه حمیری، نوشته است و من نسخه ای از آن شرح را که از خط شیخ حمید نجار استنساخ شده و تاریخ خط شیخ ۵۵۴ هجری بوده است، دیده ام و باید به شرح حال حمید رسید و من گمان می کنم شیخ حمید، جد ابن نجار فقیه معروف، که از شاگردان شیخ شهید است، بوده باشد.

شیخ حیدر بن ابو نصر جاجانی

منتجب الدین نوشته است: وی از فقها و قراء بوده است.

شیخ حیدر بن احمد بن حسن مقری

منتجب الدین می نویسد: وی از صلحا بوده، و ظاهر آن است که از علما نبوده است.

شیخ موفق الدین حیدر بن بختیار بن حسن شنشلی

منتجب الدین گوید: وی در ری می زیسته و صالحی عالم و فقیه بوده است.

سید حیدر بن علی بن حیدر بن علی علوی حسینی آملی مازندرانی

صوفی، معروف به آملی

وی یکی از دانشوران فاضل صوفیه و امامی مذهب بوده است.

یادآوری می شود، سید حیدر آملی، غیر از آملی شارح قانون شیخ رئیس، و همچنین غیر از آملی مؤلف نفائس الفنون و کتاب های دیگر است زیرا،

شارح قانون شیخ شمس الدین محمد بن محمود آملی است که از دانشوران سنت بوده است (۱).

قاضی نور الله در مصائب النواصب از وی یاد کرده است و در ستایش او می گوید: سید حیدر از اصحاب امامی مذهب و از متألهان ایشان است. او سیدی عارف، و محقق اوحدی و از علمای شیعه است. کتاب جامع الاسرار و منبع الانوار و شرح فصوص از آثار اوست.

و در جای دیگر آن کتاب گوید: مشایخ صوفیه، از قبیل سید حیدر آملی مؤلف جامع الاسرار و منبع الانوار و شرح فصوص به نام نص الفصوص که از اکابر شیعه بوده است، وجود دارند و خود سید حیدر ادعا کرده که صوفی حقیقی منحصر به شیعه است.

یادآور می شود که از این سید، گاهی به سید حیدر آملی، و هنگامی به سید حیدر مازندرانی و یا سید حیدر بن علی بن حیدر علوی حسینی و زمانی به سید حیدر بن حیدر آملی و یا به سید حیدر بن علی بن حیدر آملی یاد می شود و نیز گاهی همچنان که ما نوشتیم تعبیر می کنند و از این تعبیرات مختلف چنان احساس می شود که اسامی و تعبیرات مزبور مربوط به چند نفر بوده است و حقیقت آن است که همه این تعبیرات متوجه به شخص واحد است و تعدد اسما صفات دلیل بر تعدد اشخاص نمی باشد.

ص: ۳۱۴

۱- ۱) - از ظاهر گفتار مؤلف برمی آید که شارح قانون غیر از مؤلف نفائس الفنون است و حال آن که مؤلف هر دو کتاب همان شمس الدین محمد آملی است که از علمای قرن هشتم هجری بوده است و کشف الظنون ذیل شارحان قانون بو علی می نویسد: فاضل آملی قانون را شرح کرده و تاریخ شرح آن ۷۵۳ هجری است و در ذیل نفائس الفنون فی عرائس العیون می نویسد: مؤلف گفت در هر فنی کتابی تألیف کرده و تصمیم داشته است آن ها را در کتابی گرد آورد و بالاخره ۱۲۰ علم را که مربوط به علوم اوایل و اواخر بوده در این کتاب گرد آورد و این کتاب در هند و ایران به طبع رسیده است.

و از آنجا که این سید در آیین تصوف، تعصب ویژه ای داشته است، سزاوار نیست که او را در این بخش یاد کنیم بلکه بایستی به بخش دوم موکل نماییم لیکن، به پیروی از دیگران به شرح احوال او در این بخش پرداختیم.

سید حیدر، از شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی و از حسن بن حمزه هاشمی روایت می کرده است.

آملی مؤلف کتاب الکشکول فیما جری علی آل الرسول است و پس از این، آشنا خواهید شد و نیز کسی که این کتاب را از آثار علامه بدانند، خطا کرده است. و از کسانی که این کتاب را به علامه حلی نسبت داده اند، سید هاشم بحرانی است که در کتاب مدینه المعاجز آن را از تألیفات علامه دانسته است و همچنین شیخ معاصر رحمه الله در آغاز کتاب الهداه می نویسد: کتاب الکشکول فیما جری علی آل الرسول منسوب به علامه است، لیکن در آخر کتاب امل الآمل در ذیل کتاب هایی که مؤلفشان معلوم نیست می نویسد:

کتاب الکشکول فیما جری علی آل الرسول که در امامت است اگرچه به علامه حلی نسبت داده شده، لیکن این انتساب به ثبوت نرسیده است.

مؤلف گوید: علت عدم ثبوتش آن است که، در آغاز کشکول بالصراحه می نویسد: این کتاب در سال ۷۳۵ هجری به تألیف رسیده و پیدا است که تاریخ مزبور ده سال پس از رحلت علامه حلی بوده است. و وجود چنان تاریخی می رساند که کتاب از علامه حلی نیست و از کیست خدا داند. و شگفت آورتر از قول سید بحرانی و شیخ حر عاملی، نظریه ملا محمد امین استرآبادی است. وی در حواشی فروع کافی می نویسد: الکشکول فیما جری علی آل الرسول تألیف ابن بابویه است. بدیهی است فساد این نظریه از جهاتی چند آشکار است:

۱- تاریخ آنکه بدان اشاره شد منافی با روزگار ابن بابویه است.

۲- گروهی از مطلعان برخلاف نظریه او گواهی داده اند.

۳- مطالبی که در آن کتب از آغاز تا انجامش آورده شده و سبکی را که مؤلف از جهت خود برگزیده است، با نظر و سبک ابن بابویه موافقت ندارد.

آملی در آغاز کتاب جامع الاسرار به دنبال گفتاری که در شأن حضرت مولی علیه السلام ایراد کرده است می نویسد: همگان پیوندهای خویش را منتسب به حضرتش می دانند، از جمله صوفیه راستین (شیعه) افتخار ارتباط و پیوندی با آن حضرت را دارند، زیرا ایشان سند علوم و انتساب فرقه های خویش را به حضرت او و پس از آن جناب به فرزندان و فرزندان او علیهم السلام یکی بعد از دیگری متوجه می دانند و علتش آن است که فرقه های صوفیه، یا منتسب به کمیل بن زیاد نخعی رضی الله عنه هستند که او شاگرد ویژه و مرید باخلاص آن حضرت بوده است. و یا منتسب به حسن بصری هستند که او هم از شخصیت های به نام شاگردان آن حضرت است. و یا انتساب ایشان به جعفر بن محمد الصادق علیهما السلام است که آن حضرت فرزند فرزندان آن جناب علیهم السلام است و حضرت او خلیفه و وصی و امام معصوم و منصوص من عند الله است.

مؤلف گوید: از اینکه آملی، حسن بصری را ستوده و او را از اعظام شاگردان و مریدان ویژه آن حضرت قرار داده است، خالی از غرابت و شگفتی نیست زیرا، حسن بصری از دشمنان و از کینه توزان آن حضرت و بالاتر از آن، که جای شک و شبهه ای نیست، از جنگ جویان با آن حضرت بوده است. ما به یاری خدا در بخش دوم به ترجمه این قسمت خواهیم پرداخت، و زشتی های او را بر ملا خواهیم ساخت.

آملی آثاری دارد از جمله: الکشکول فیما جرى علی آل الرسول، که بدان اشاره شد، دیگری جامع الاسرار و منبع الانوار در علم توحید و اسرار و حقایق و انوار آن است و این کتابی است بس طولانی، و من نسخه ای از آن را در فراه و دیگری را در شهر تنکابن از شهرهای گیلان، دیده ام. این کتاب مشتمل بر سه اصل، و هر اصلی شامل چهار قاعده است. کتاب جامع الاسرار بدون شک و شبهه از آثار اوست و من در پشت برخی از نسخه های جامع الاسرار به نقل از خط شیخ بهایی رحمه الله چنین دیدم: «آنچه را که می پندارم آن است که این کتاب (جامع الاسرار) از آثار سید جلیل سید حیدر مازندرانی رحمه الله است و او علاوه بر این کتاب تفسیر کبیری هم تألیف کرده و اصطلاحات و نظرات عارفانه صوفیان را در آن گرد آورده است و از آن برمی آید که وی، مؤلفی عالی مقام و رفیع المنزله بوده است».

آملی در جامع الاسرار، اقوال متعارضه و گفتار متناقضه صوفیان را گرد آورده و کلمات ایشان را که بر ظاهر شریعت راستین موافقتی نداشته، توجیه کرده و فوایدی را در آن متذکر شده است. در عین مطالب بسیاری هم که جز، تضييع عمر اثر دیگری ندارد در آن به جای گذارده است.

از آثار او جامع الحقائق است که برخی از فضلا آن را به وی نسبت داده اند و ظاهر آن است که جامع الحقائق همان جامع الاسرار باشد و مغایرتی، با آن ندارد و همان فاضل، رساله امثله التوحید را از آثار او نام می برد. و از تألیفات او شرح فصوص محیی الدین عربی است که به نام نص الفصوص تألیف کرده و کتابی است در تأویل آیات قرآن که طبق مذاق صوفیان جمع آوری کرده است. و دیگری المحيط الاعظم فی تفسیر القرآن المکرم است، و من پاره ای از فواید را که از آن نقل شده است، دیده ام، و همین تفسیر را ملا محسن کاشی در اواخر کتاب: الصلاه من الوافی به وی

بعضی احتمال داده اند که، تفسیر مزبور از خود سید حیدر نیست بلکه، از آثار پدر او علی بن حیدر است و این احتمال باطلی است که قابل توجه نیست.

به خاطر می رسد، آملی تفسیر دیگری برای قرآن کریم به نام: البحر الخضم فی تفسیر القرآن الاعظم تألیف کرده باشد و ممکن است از آثار دیگری باشد و من پاره ای از فوائد را که از این تفسیر نقل شده است، دیده ام و ممکن است اثری به نام البحر الخضم، داشته باشد لیکن، در تفسیر قرآن نباشد بلکه، در رشته دیگری تألیف شده باشد.

و خود سید در دیباچه کتاب جامع الاسرار رساله منتخب التأویل را از آثار خود یاد کرده است. وی در این کتاب به شرح کتاب های آفاقی و انفسی و حروف و کلمات و آیات آن ها پرداخته است و همچنین از آثار خود، رساله ارکان را نام برده است، و این رساله مشتمل است، بر بیان ارکان خمس نماز و روزه و زکات و حج و جهاد به قانون شریعت و طریقت و حقیقت.

ص: ۳۱۸

۱- ۱) - مرحوم فیض در آخر کتاب صلاه وافی در ابواب قرآن، که خاتمه جزء پنجم است می نویسد: سید حیدر بن علی بن حیدر علوی حسینی طاب ثراه در تفسیر موسوم به المحيط الاعظم می نویسد: حداکثر قاریان معتقدند که قرآن دارای ۱۱۴ سوره و ۶۶۶۶ آیه و ۷۷۴۳۷ کلمه و ۳۲۲۶۷۰ حرف است و دارای ۹۳۲۴۳ فتحه و ۴۰۸۰۴ ضمه و ۳۹۵۶۸ کسره و ۱۹۲۵۳ تشدید و ۱۷۷۱ مد و ۳۲۷۳ همزه و ۴۸۸۷۲ الف است و پس از آن به شمارش دیگر از حروف بیست و هشت گانه پرداخته است که محض جلوگیری از تطویل کلام از بیان آن ها صرف نظر کرده ایم. آری مفسرانی که ما می شناسیم رنج ها برده و عدد حروف و آیات و نقاط قرآن را در ظرف سال ها به دست آوردند اما از شأن نزول آیه: یا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ و آیه: أَلْيَوْمَ أَكْمَلْتُ و آیه تطهیر سخنی نگفتند و برخلاف ما انزل الله دم زدند. تا قرآن و صاحب آن با آن ها چه معامله ای انجام بدهد.

و علاوه بر آن ها، رساله ها دیگری هم از قبیل: رساله الامانه و رساله التنزیه و... دارد که خود در دیباچه جامع الاسرار بدانها اشاره کرده است.

سید قاضی نور الله شوشتری در مجالس المؤمنین چنین گوید (۱):

افضل المتألهین حیدر بن علی عیدلی الحسینی الآملی قدس الله روحه از سادات رفیع الدرجه دارالمؤمنین آمل است. از آنجا به عزم زیارت عتبات عالیات حضرت امیر المؤمنین و دیگر مشاهد ائمه معصومین به دارالسلام بغداد آمد و در آن دیار رحل اقامت افکند و با شیخ محقق فخر الدین محمد ابن المطهر الحلی و فاضل مدقق مولانا نصیر الدین قاشانی (کاشانی) مشهور به حلی رحمه الله و دیگر علما و عرفای شیعه امامیه صحبت داشته است.

بیان سلسله خرقه و ارادت او در اول شرح فصوص مسمی به نص الفصوص که از جمله نفایس مصنفات اوست، مذکور است. شیخ فقیه فاضل، محمد ابن ابی جمهور در شرح بعضی از رسائل کلامیه این سید را به سید علامه متأخر، صاحب الکشف الحقیقی تعریف کرده است و علو مرتبه او را در علوم ظاهر و باطن از شرح و تفسیر و تأویلات و کتاب جامع الاسرار و منبع الانوار آشکار ساخته است.

مؤلف، پس از بخش مهمی از شرح حال و آثار سید حیدر می نویسد:

درباره اینکه آیا کتاب الکشکول از آثار سید حیدر است یا از آثار دیگری، مناقشاتی به شرح زیر شده است:

۱- سبک گفتگوهای مؤلف در این کتاب، تناسبی با رویه این سید که تعصب ویژه ای در تصوف داشته باشد، ندارد زیرا به طور کلی از مطالب

ص: ۳۱۹

۱- ۱) عبارات خود سید را محض تیمن و تبرک که مؤلف قدس سره به عربی برگردانیده است، در اینجا نقل کردیم.

صوفیه در این کتاب و نیز از اصطلاحات ایشان و دیگر تناسبات آن ها نقل و بحثی نکرده است.

۲- علاوه، بر آنکه در این کتاب از صوفیان سخنی نگفته، به نکوهش آنان نیز پرداخته است. چنان که شیخ معاصر ما، در رساله اثنی عشریه که در رد صوفیه است به مطالب مربوط به نکوهش صوفیان در این کتاب اشاراتی کرده است. بنابراین، کتاب از سید حیدر نیست.

۳- به طوری که می دانیم کتاب الکشکول در سال ۷۳۵ هجری تألیف شده است و به زودی خواهد آمد که سید حیدر در سال ۷۵۰ هجری پاره ای از مسائل را از شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی رحمه الله پرسیده است و بسیار دور است که سید حیدر، در آغاز کار در نهایت علم و فضل بوده باشد، که کتاب کشکول را تألیف کند، و پس از، بیست و چهار سال و اندی در ردیف علمای متوسط، قرار گیرد تا آنجا که برخی از مسائل را از شیخ فخر الدین سؤال کند و استفتا بخواهد.

۴- ممکن است کتاب الکشکول از آثار ابن معمار اسدی باشد؛ زیرا به خط کهنی در آخر بعضی از نسخه های کشکول که در قزوین بوده است پس از نام برداری، از کاتب و تاریخ کتابت، بدین عبارت می نویسد: «تم الكتاب المسمى بالكشکول فیما جرى على آل الرسول دروزه الفقير الى الله تعالى عبد الله بن اسماعيل بن محاسن المعمار الاسدي عفى الله عنه» یعنی این کتاب که به نام کشکول (در ماجرای خاندان پیغمبر) نامیده شده است

کشکول گدایی نیازمند به خدای تعالی عبد الله فرزند اسماعیل فرزند محاسن معمار اسدی است که خدا از او درگذرد (۱).

از ظاهر این جمله به دست می آید، که کتاب کشکول از آثار شیخ عبد الله معمار است، زیرا «دروزه» که مخفف در یوزه فارسی است به معنای گدایی است و یا «دروزه» معرب در یوزه است که، لفظ کشکول تناسب دارد و مقصود آن است که این کتاب از آثار معمار اسدی است.

در عین حال به طور قاطع نمی توان گفت، کتاب کشکول از آثار عبد الله معمار باشد به خصوص دروزه بودن آن کتاب آن هم در صورتی که دروزه به معنای گدایی باشد دلیل بر آن نیست که کتاب کشکول از آثار پسر معمار باشد بلکه محتمل است، مراد وی از جمله ای که در پشت کتاب نوشته شده است آن باشد که کتاب از جمله مملکات اوست.

و من این نسخه کهن را در قزوین دیده ام و تاریخ کتابت آن، سال ۸۳۸ هجری در بلده قطیف از بلاد احساء، اتفاق افتاده، و نسخه، به خط ابراهیم ابن عیسی بن ابراهیم بن سلطان بن شیب است. گذشته از آنچه نوشته شد ثابت نمی شود که عبد الله بن اسماعیل از جمله علما بوده باشد بلکه، عبد الله ابن اسماعیل که در پشت نسخه نام برده شده است، ابن معمار مشهور نیست؛ زیرا ابن معمار مشهور، از فقها و متکلمان بزرگ بوده است و ما هم از آثار او رساله لطیفی در کلام، در اختیار داریم که نام مؤلفش عبد الله نیست

ص: ۳۲۱

۱- ۱) - در آغاز کتاب به مناسبت اینکه چرا این کتاب را کشکول نامیده اند، چنین آمده است: ثم جمعت ما الفته مضافا الی ما صنفته سؤالا- من مد القلوب بالانوار و دروزه من مکارم الائمة الاطهار و سميتها الكشکول فیما جرى علی آل الرسول من الجمهور بعد الرسول، مراد آن است که دروزه در ابتدای این کتاب آمده است- م.

و در حال حاضر نمی دانم به چه نامی خوانده شده است (۱).

قاضی نور الله شوشتری در ضمن معرفی از سید حیدر، او را به عنوان «عمید لی» خوانده است. ممکن است اشاره به آن باشد که سید، از بستگان سید عمید الدین و سید ضیاء اعرج حسینی است.

یادآوری می شود، نسخه ای از پاره ای مسائلی که سید حیدر از فخر الدین فرزند علامه حلی استفتا کرده است، در نزد ما موجود است، سؤالات مزبور مربوط به مسائل فقهی نیست بلکه، بخشی از آن ها راجع به مسائل کلامی است و خود سید، در ذیل سؤال هایی که مطرح کرده است می نویسد: آغاز آن پرسش ها در حله سیفیه، در آخر ماه رجب المرجب در سال ۷۹۵ هجری بوده است و من بنده نیازمند، حیدر بن علی بن حیدر علوی حسینی آملی...

شیخ فخر الدین، پس از آنکه پاسخ های او را مرقوم فرموده است، در حاشیه همان جواب ها می نویسد: «آری آنچه که نوشته است صحیح است چندی را از ما بهره مند شده است، و از خدا می خواهیم تا عمر او را دراز، و ما را از برکات وجود او روزی فرماید و شفاعت او را در پیشگاه نیای پاکیزه گوهر او بپذیرد و به وی اجازه دادم تا پاسخ های پرسش های خویش را از سوی ما برای دیگران روایت کند و کتب محمد بن الحسن بن المطهر».

بازهم یادآوری می شود سید حیدر، تفسیر تأویل الآیات را پس از سه مجلد تفسیر خود، تألیف کرده است و در آن تفسیر می نویسد: مقایسه این

ص: ۳۲۲

۱- ۱) - کتاب کشکول در روزگار ما در سال ۱۳۷۲ هجری در نجف اشرف به طبع رسیده و بار دیگر در قم گراور شده است، این جانب کتاب جامع الاسرار او را که به طبع رسیده است ترجمه کرده ام-م.

تفسیرم با سه مجلد تفسیر دیگر که تألیف کرده ام به مثابه مقایسه قرآن مجید با تورات و انجیل و زبور است، به عبارت دیگر همچنان که قرآن کریم، کتاب های پیشین خود را نسخ کرده است تفسیر تأویل الآیات کتاب های تفسیر سه گانه ام را نسخ کرده است.

و از آثار و کتب او، کتاب جامع الحقائق و رساله امثله الامامه و رساله الارکان که مشتمل بر ارکان شرعی و فرعی، نماز و روزه و زکات و حج و جهاد به قانون شریعت و طریقت و حقیقت بوده است (۱). و رساله رافعه الخلاف که از بهترین آثار اوست که بنا به اشاره شیخ فخر الدین فرزند علامه تألیف کرده است و نسخه ای از آن در اختیار ماست.

پیش از این نوشتیم که کشکول از آثار سید حیدر آملی است و تنها ما به این موضوع اعتراف نکرده ایم بلکه، می توان گفت قولی است که جملگی برآند و گروهی از اکابر بدان تصریح کرده اند از قبیل قاضی نور الله در مجالس المؤمنین و گاهی هم آن را برخلاف انتظار، از آثار علامه حلی دانسته اند و بعضی هم بدان تصریح کرده اند حتی، شیخ معاصر قدس سره شیخ حر عاملی در رساله اثنی عشریه در رد صوفیه، و در دیگر آثارش آن را از علامه حلی دانسته است.

مؤلف گوید: برخی از اعلام، کتاب، کشکول را به علامه حلی نسبت داده اند و این انتساب درست نیست زیرا، خود مؤلف در آغاز آن به تاریخ تألیفش اشاره کرده، و از آن پیداست که کتاب، پس از ده سال از درگذشت

ص: ۳۲۳

۱- ۱) - ممکن است رساله ارکان همان اسرار الشریعه و اطوار الطریقه و انوار الحقیقه، باشد که با مقدمه فاضلانه جناب آقای محمّد خواجوی به طبع رسیده است - م.

علامه حلی، تألیف شده است (۱) و دیگر آنکه تفسیر تأویل الآیاتش که پیش از این نام برده شد، غیر از المحيط الاعظم اوست.

شیخ معاصر در اثنی عشریه می نویسد، با آنکه سید حیدر تعصب بی نهایتی نسبت به تصوف و سبک آن از خود نشان می داده، در عین حال در کتاب کشکولش از آن ها نکوهش کرده است.

سید حیدر بن علی بن حیدر علوی حسینی

وی، فاضلی عالم و جلیل القدر و مفسری فقیه و محدث، و از دانشوران بزرگ امامیه بوده است. از آثار او کتاب تفسیری است به نام المحيط الاعظم که آن را ملا محمد محسن کاشانی در اواخر کتاب الصلاه من الوافی به وی نسبت داده است.

حقیقت آن است که، این مترجم همان سید حیدر بن علی بن حیدر بن علی حسینی آملی صوفی مشهور است که شرح حال او را سید قاضی نور الله شوشتری در مجالس المؤمنین نقل کرده است، و ما هم بخشی از احوال او را از آن کتاب در اینجا ایراد کرده ایم.

سید حیدر بن سید نور الدین علی بن علی بن حسین بن ابو الحسن

موسوی عاملی جبعی

شیخ معاصر در الامل الآمل ۸۱/۱ می نویسد: وی، عالمی فاضل و فقیهی صالح و جلیل القدر است و در اصفهان تا حال حاضر زیست دارد.

ص: ۳۲۴

۱-۱) -تاریخ تألیف کتاب کشکول به طوری که نوشته اند ۷۳۵ هجری است و رحلت علامه سال ۷۲۶ هجری است و با این ترتیب ۹ سال فاصله بوده است و شرح اختلاف پیش از این گذشت و ادله ای که مؤلف آورده در مقدمه ای که بر طبع کشکول نوشته شده از سوی مرحوم سید عبد الرزاق مقرّم جواب داده شده است-م.

مؤلف گوید: سید حیدر پسر سید نور الدین علی برادرزاده صاحب مدارک است و از علمای اجلا نبوده است (۱).

سید حیدر بن سید علی بن نجم الدین بن محمد حسینی موسوی عاملی

سکیکی

(۲)

شیخ معاصر در امل ۸۱/۱ گوید: وی عالمی فقیه و فاضلی صدوق و سراینده ای ادیب و منشی حافظ و از معاصران است و به توسط پدرش از شیخ حسن صاحب معالم اجازه داشته است.

وی را در مکه مکرمه در دومین سفر حج سال ۱۰۶۲ هجری ملاقات کردم و پس از یک سال یا دو سال بعد از آن ملاقات، در گذشت.

مؤلف گوید، پس از این، شرح حال پدرش سید علی را خواهیم نگاشت و اشاره خواهیم کرد که صاحب معالم، به سید علی و برادرش سید محمد و پدرش نجم الدین جد سید حیدر، اجازه داده است.

شیخ حاجی فخر الدین حیدر بن شرف الدین علی بن ابو علی محمد بن

ابراهیم بیهقی

حاجی، از شاگردان شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی بوده است.

ص: ۳۲۵

۱-۱) - در اعیان الشیعه پس از آنچه را از امل نقل کرده است می نویسد: در بغیه الطالبین آمده است، سید حیدر از پدرش و از جد مادری اش شیخ نجیب الدین روایت می کرده و کتابی به نام کشکول تألیف کرده است و جد ما سید محمد شرف الدین کبیر که پسر پسر خواهرش بوده، در مجموعه ای که داشته، از کشکول او نقل کرده است و مجموعه مزبور در حال حاضر در نزد ما موجود است و از جمله حکایت دغفل سدوسی است که محدث نوری هم در خاتمه مستدرک آن را نقل کرده است و فرزندان در اصفهان داشته است که از فضلا و علما بوده اند از قبیل سید کمال الدین و سید مرتضی و سید علی.

۲-۲) - اعیان الشیعه ۳۷/۲۹ [۱] می نویسد: سکیکی منسوب به سکیک است که نام قریه ای است در جولان جبل عامل و در نزدیک شقرا، و هم دره ای است به نام دره سکیکی - م.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۰۷/۲ می نویسد: شیخ حاجی، فاضلی جلیل القدر و شاگرد فخر المحققین ولد علامه بوده است و فخر المحققین، رساله ای در نیت، بنا به درخواست او تألیف کرده، و از بزرگداشت او چنین یاد فرموده است: «محمد بن حسن بن مطهر می گوید: رساله فخریه در شناخت نیت است که آن را بنا به درخواست عزیزترین و گرامی ترین اشخاص که از نظر من دوستی بزرگوار و پارسایی عبادت کننده، و پرهیزکاری دانشور و صاحب فضیلتی با کمال و محقق و پناه حاجیان و پناهنده به حرم خدا و رسول حضرت منان است- (یعنی): حاجی فخر المله و الحق و الدین حیدر بن سعید، مرحوم شرف الدین علی بن ابو علی محمد ابن ابراهیم بیهقی، تألیف کرده ام (۱)».

سید حیدر بن محمد حسینی

وی، فاضلی عالم و جلیل القدر، و از دانشوران بزرگ اسلامی بوده است. از آثار او کتاب غرر و درر است که مورد اعتماد استاد استاد (مجلسی) در بحار الانوار بوده، و اخباری از آن نقل فرموده است.

ظاهر آن است که سید حیدر، همان سید علامه مرتضی نقیب کمال الدین حیدر بن محمد بن زید بن محمد بن عبد الله است که در آتیه به نام او اشاره می شود. او شاگرد ابن شهر آشوب بوده است.

استاد استاد ما ایده الله، در اول بحار ۱۸/۱ می نویسد: کتاب غرر و درر تألیف سید حیدر بن محمد حسینی قدس الله روحه می باشد.

ص: ۳۲۶

۱-۱) - رساله مزبور همراه با رساله های دیگری به نام کلمات المحققین به طبع رسیده است، این رساله که قلیل اللفظ و کثیر المعنی است راجع به چگونگی نیت است. و در ضمن چند فصلی، شرح و توضیح اجمالی فروع الدین، تدوین شده است - م.

و در فصل دوم بحار گوید: کتاب غرر، مشتمل بر اخبار ارزنده ای است، که شرح و تفصیل آن ها در ذیل هر خبری آورده شده، و مؤلف آن از افاضل سادات است و از ابن شهر آشوب و علی بن سعید بن هبه الله راوندی و عبد الله بن جعفر دوریستی و دیگر افاضل اعلام، روایت می کرده است.

مؤلف گوید: از اینکه وی از ابن شهر آشوب روایت می کرده، دلیل بر آن است که، سید حیدر بن محمد حسینی همان سید حیدر نقیب بوده که نام برده شده، است.

ملا حیدر بن محمد خوانساری

(۱)

وی، از دانشوران فاضل روزگار شاه عباس کبیر صفوی، و از علما و محدثان زمان او بوده است و از آثار او رساله مضیء الاعیان است که به پارسی تألیف کرده، و آیاتی را که دلیل بر امامت ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین است، به روش زیر و بینات توضیح داده، و القاب شریفه آنان را هم طبق همان قاعده از آیات شریفه استخراج کرده است و این کتاب را که خالی از شگفتی و لطافت نبوده، به نام شاه عباس صفوی تألیف کرده است و من نسخی چند از آن کتاب را مشاهده کرده ام. از جمله نسخه ای از آن کتاب در قصبه طسوج که از قصبات تبریز است به مطالعه من رسیده است و ماده تاریخ اتمام آن همان نام کتاب است که مضیء الاعیان بوده باشد یعنی ۱۰۲۳ هجری و ممکن است مراد، از شاه عباس، شاه عباس ثانی باشد، بنابراین مؤلف نزدیک به روزگار ما می زیسته، و ممکن

ص: ۳۲۷

۱-۱) - مؤلف نام و نشان او را در دو محل با فاصله کمی یاد کرده است و ما این شرح حال را به انضمام یکدیگر در اینجا ترجمه می کنیم - م.

است در زمان شاه عباس اول (کبیر) باشد (۱) و احتمال می رود که وی یکی از استاد‌های استاد محقق ما، آقا حسین خوانساری بوده باشد.

و از آثار او کتاب زبده التصانیف است که به پارسی تألیف کرده و به نقل پاره ای از مسائل علم کلام و اصول الدین پرداخته است و در ضمن آن به برخی از واجبات و مندوبات عبادی و قسمتی از معجزات پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه طاهرين صلوات الله عليهم اجمعين و همچنین معجزات دیگر از انبیا اشاره کرده است و علاوه بر آن ها به، ایراد تعدادی از اخبار و احادیثی که مردم را به عبادات و دیگر کارهای پسندیده تشویق می کند، پرداخته است و نیز از فوائد و مطالب شعر و نثر و حکایت برخوردار بوده است و بالاخره کتاب بزرگ و پرفایده ای است و نسخه ای از آن در نزد ما موجود است.

ملا ناصر الدین حیدر بن محمد شیرازی

وی، فاضلی عالم و از پیشوایان علم ریاضی بود، و رساله ای در علم اسطرلاب به پارسی و به نام ارشاد تألیف کرده است. من آن را در شهر آمل از شهرهای مازندران مشاهده کرده ام، و در این علم از فوائد ارزنده ای برخوردار بوده است و آن مشتمل بر پنجاه باب است. و ظاهر آن است که این کتاب غیر از کتاب پنجاه باب در اسطرلاب باشد، که از آثار شیخ (رکن الدین بن اشرف الدین حسین آملی) است که نسخه ای از آن در نزد ما

ص: ۳۲۸

---

۱ - ۱) - ملا - حیدر خوانساری به طور قطع در روزگار شاه عباس کبیر می زیسته است زیرا، تاریخ کتاب مضی‌ء‌الاعیانش به طوری که از ماده تاریخش استفاده می شود با روزگار شاه عباس اول تطبیق می کند برای اینکه شاه عباس سال ۱۰۳۸ هجری در گذشته و اتمام کتاب پانزده سال پیش از وفات شاه عباس بوده است چنان که زبده‌التصانیفش را که به طبع هم رسیده و جامع فوائد است به نام شاه عباس تألیف کرده است. در این کتاب مناجات های ارزنده ای آورده شده است و والد این جانب مناجات های آن را در دفتری گرد آورده است. حفظه الله و ابقاه - م.

است و ما از عصر و مذهب ناصر الدین حیدر اطلاعی نداریم و گویا از دیگران باشد (۱).

شیخ حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی

شیخ طوسی رحمه الله در فهرست ص ۶۴ گوید: شیخ حیدر، فاضلی جلیل القدر و از شاگردان عیاشی بوده و مراتب قرائت را از او آموخته و همگی آثار او را از وی روایت کرده است. وی، هزار کتاب از کتاب های شیعه را از راه قرائت و اجازه روایت کرده، و با محمد بن مسعود در بسیاری از روایات مشارک و برابر بوده است او، از ابو القاسم جعفر بن محمد بن قولویه و محمد بن عمر بن عبد العزیز کشی و زید بن محمد جلقی، روایت می کرده است. خودش نیز آثاری داشته است از جمله: تنبیه عالم قتله علمه - الذی هو معه - و کتاب النور لمن تدبره و ما این دو اثرش را به توسط گروهی از یارانمان از ابو محمد هارون بن موسی تلعبیری، از شیخ حیدر روایت می کنیم.

علامه حلی، در خلاصه الاقوال ص ۵۷ هم او را توثیق کرده و به وی ثنا گفته است.

مؤلف گوید، با توجه به آنچه از شیخ نگاشتیم بدین اشکال می رسیم که، شیخ مفید از ابن قولویه روایت می کرده، و شیخ طوسی از شیخ مفید روایت داشته است.

بنابراین، چگونه ممکن است شیخ حیدر از ابن قولویه روایت کند، و از طرف دیگر، شیخ طوسی با دو واسطه از ابن قولویه روایت کند با آنکه خود شیخ حیدر، هم طراز با شیخ مفید بوده است.

ص: ۳۲۹

۱-۱) - در پاورقی می نویسد، پس از سال ۶۹۷ هجری در گذشته است.

منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی عالم و زاهد بوده است.

مؤلف گوید: ممکن است گروهی از سادات اعلام که به عنوان مرعشی شهرت یافته اند، منسوب به این سید بوده باشند نه منسوب به مرعش که شهر معروفی است (۱).

ملا حیدر بن نعمه الله طبسی

از فضلالی روزگار شاه عباس اول صفوی بوده بلکه پیش از او هم می زیسته است از آثار او کتاب صحائف الاعمال در دعاهای اعمال سال و امثال آن است که به پارسی تألیف کرده است. و این کتاب در شهرهای تون و طبسی و توابع آن، متداول و مورد استفاده همگان می باشد و نسخه ای از آن در نزد ما موجود می باشد و سال ۱۰۶۰ هجری قمری از تألیف آن فارغ

ص: ۳۳۰

۱- ۱) - معجم البلدان، ج ۵ می نویسد: مرعشی به فتح میم و سکون را و فتح عین نام شهری است واقع در سرحدات میان شام و روم که دو بارو یک خندق دارد و در وسط آن قلعه ای است به نام مروان حمار ساخته است در حکایات آمده است، سلطان قلیج ارسلان رومی آشپزی داشت به نام ابراهیم که از کودکی به امور آشپزی سلطان و خاندان او می پرداخت و از موقعیت ارزنده ای در پیشگاه سلطان برخوردار بوده، اینک که پیر شده و باز هم به کار آشپزی اشتغال دارد یک روز که با لباس های فاخر در حضور سلطان سفره می گسترانید سلطان به او گفت: ای ابراهیم تا لب گور هم باید آشپزی کنی؟ ابراهیم گفت انصراف از این کار در دست سلطان است، قلیج ارسلان وزیرش را طلبید گفت، توقع کن که مرعش از آن ابراهیم است و در ضمن قاضی و گواهان را به حضور بخوان تا خود گواهی دهیم که مرعش را در ملک ابراهیم و بازماندگان او در آوردم. وزیر توقیعی نوشت و به امضای قاضی و شاهدان و سلطان رسید. ابراهیم بدانجا رفت و مرعش را در اختیار خود در آورد و چندی بیش در سرزمین ملکی اش زیست نکرد، به بیماری سختی دچار شد برای مداوا به حلب رفت و معالجات نتیجه ای نداد همان جا مرد و فرزندانش آنجا را تصاحب کردند. یاقوت مؤلف معجم گفته است، هم اکنون هم مرعش در اختیار بازماندگان، ابراهیم است. آری، پادشاهان در هر کجا که سلطنت می کردند همه چیز آنجا را از آن خود می دانستند، می گرفتند و بجا و نابجا می بخشیدند و می فروختند و سلطنت را نعمت خداداد می دانستند-م.

شده است و خود در آن کتاب ضمن تاریخ مزبور «صبح دوم از شوال» مرقوم داشته است.

مراد من از طبس، شهر طبس کهلهک است که شهر خوش آب و هوایی است واقع میان یزد و تون و من مدتی در آنجا زیست داشته ام.

ابو تراب حیدره بن اسامه خطیب

ابن شهر آشوب در معالم العلماء (۱) می نویسد از آثار او کتاب الحدائق است که در مناقب حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام تدوین نموده است.

اوحد الدین حیدر بن محمد جاسبی

منتجب الدین گوید: وی، از فضلا و صلحا بوده است.

کمال الدین حیدر بن محمد بن زید بن محمد بن عبد الله حسینی

وی، به عنوان سید علامه مرتضی نقیب، معرفی شده و نقابت موصل را به عهده داشته، و از اجلای شاگردان ابن شهر آشوب بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۰۸/۲ گفته است: سید کمال الدین حیدر بن محمد بن زید حسینی، عالمی فاضل بوده، و از ابن شهر آشوب روایت می کرده است، و من در نسخه کتاب المجالس و الاخبار شیخ طوسی، که نسخه مولانا عبد الله شوشتری شهید (۲) و به خط او بوده است از نسخه متعلق به حیدر بن محمد بن زید به خط به ابن شهر آشوب چنین دیده ام: «این جزء را که جزء دوم از امالی شیخ طوسی باشد از آغاز تا انجامش را سید

ص: ۳۳۱

۱-۱) - در کتاب معالم العلماء، ص ۴۵ [۱] حیدر آمده است که مناسبت با ترتیب این کتاب است - م.

۲-۲) - شهاب الدین ملا عبد الله بن محمود شوشتری از علمای قرن دهم هجری بوده است و سال ۹۹۷ هجری در ماوراءالنهر به دست ازبک ها و به امر علمای حنفی مذهب آن سرزمین، به شهادت رسید. شرح حال او را مؤلف در مجلد سوم مفصلا نوشته است و این عالم غیر از ملا عبد الله بن حسین شوشتری است که سال ۱۰۲۱ هجری در گذشته، و شرح حال مفصل او نیز در مجلد سوم همین کتاب آمده است.

عالم اجل نقيب كمال الدين جمال سيادت و فخر عترت، شمس العلماء حيدر بن محمد بن زيد بن محمد بن عبد الله حسيني، نزد من قرائت كرد و به خوبي و با كمال پسنديدگي از عهده آن بر آمد و به اطلاع او رسانيدم كه من اين كتاب را در حضرت امام اجل ابو الفضل داعي بن علي حسيني سروى (ساروى) قرائت كردم و او مرا اخبار كرد كه اين كتاب را از شيخ مفيد ابو الوفا عبد الجبار مقرى رازى عفى عنهم در سال ۵۷۰ هجرى روايت کرده، و چنين امضا کرده است: و كتب ذلك محمد بن علي بن شهر آشوب المازندراني بخطه حامدا لله و مصليا على النبي محمد و آله انتهى.

مؤلف گوید، پیش از این گذشت، كه سيد حيدر بن محمد حسيني مؤلف كتاب غرر و درر بوده، و استاد استناد در فهرست بحار الانوار از آن نقل، و به كتاب او اعتماد کرده است. و دور نيست مؤلف غرر و درر همين مترجم حاضر باشد بلكه حقيقت هم اتحاد اين دو تن است.

شهيد اول در اجازه اى كه براى شيخ زين الدين علي بن خازن حايرى نوشته است، ابراز مى دارد (۱): كتاب نهج البلاغه را از گروهى از اعلام روايت مى كنم، از آن جمله است، سيد تاج الدين ابن معيه به سند خود كه منتهى به ابن راجى (ابن بلوجى) مى شود از سيد علامه مرتضى نقيب موصل كمال الدين حيدر، قدس الله روحه به سند مشهور.

مؤلف گوید، مراد از سيد كمال الدين همان، سيد حيدر نقيب است و منظور از ابن بلوجى، شيخ قاضى عبد الله بن محمود بن بلوجى است. و دليل بر آنكه مراد از كمال الدين مترجم حاضر است آن است كه، شيخ حسين

ص: ۳۳۲

۱- ۱) - صورت، اين اجازه در مجلد اجازات بحار آمده و تاريخ آن در نيمه روز چهارشنبه ۱۲ شهر رمضان سال ۷۸۴ هجرى در شهر دمشق بوده است- م.

ابن علی بن جمال الدین حماد بن ابو الحسن لیثی واسطی، در اجازه ای که به شیخ نجم الدین خضر بن محمد بن نعیم مطارآبادی داده است، می نویسد: از آن جمله است کتاب نهج البلاغه تألیف سید رضی که اجازه داده است آن کتاب را پدر من به من از پس آنکه آن را از آغاز تا انجامش نزد او خواندم، از شیخ سعید علامه کمال الدین میثم بن علی بحرانی به حق قرائتی که بر او شده است، از سوی شیخ قاضی عبد الله بن محمود بن بلوچی، از سید کمال الدین بن حیدر بن محمد بن زید، از استادش محمد بن علی بن شهر آشوب سروری، از منتهی بن ابو زید، از پدرش، از سید رضی روایت کرده است.

مؤلف گوید: یادآوری می شود، کمال الدینی را که مؤلف امل در ذیل احوال قاضی عبد الله، یادآوری کرده است، «ابن بارجی» است، نه ابن بلوچی.

شیخ خلف بن عبد الملك بن مسعود

وی، از دانشوران بزرگ بوده است و کتاب المستغیثین از آثار اوست.

سید ابن طاوس، پاره ای از اخبار و ادعیه را در کتاب المجتبی من الدعاء المجتبی (۱) از کتاب، المستغیثین نقل کرده است. همچنین کفعمی در حواشی البلد الامین از اثر او نقل می کند، و ظاهر آن است که، شیخ خلف از اصحاب متقدم ما بوده است.

خان میرزا بن وزیر کبیر معصوم بیک شهید

وی، دانشوری جلیل القدر بوده و در تاریخ عالم آرا آمده است خان میرزا از دانشوران مشهور روزگار شاه اسماعیل و شاه تهماسب صفوی بوده است. پدرش معصوم بیک، وزیر شاه اسماعیل و امیر دیوان او بوده، و در عین حال مردی مبارز و نویسنده به شمار می رفته و از مقام وزارت و ایالت برخوردار بوده است. او در مرتبه امارت و وزارت کمال بهره را به دست آورده بود، و مدت درازی که وظایف محوله را به عهده داشت، در اوج ارجمندی و عظمت به سر می برد. شاه اسماعیل او را ابن عم (پسر عمو) می خواند. آن گاه که شاه اسماعیل، سلطان سلیم عثمانی مصالحه کرد و در نتیجه، حاجیان روم و ایران به مکه مشرف شدند، معصوم بیک از شاه اسماعیل و پادشاه عثمانی اجازه گرفت تا برای انجام مناسک، به حج

ص: ۳۳۴

بیت الله مشرف شود. پس از اخذ اجازه همراه فرزندش خان میرزا عازم بیت الله شد. هنگامی که او و فرزندش و همراهانش به لباس احرام درآمدند، گروهی از عثمانی ها که خود را به لباس اعراب بیابانی آراسته بودند، بر آن ها شیخون زدند و او و فرزندش و جمعی از همراهانش را از پای درآوردند.

ملا خداوردی بن قاسم افشاری

وی، دانشوری شایسته و فاضل، و در علم رجال استاد بود. خداوردی، از شاگردان ملا عبد الله شوشتری و از معاصران سید امیر مصطفی، مؤلف کتاب رجال بوده است.

«افشاری» به فتح همزه و سکون فا منسوب به افشار است که قبیله ای به نام از ترک ها می باشد و بیشتر آن ها، هم اکنون در آذربایجان در طرف قلعه دمدم که معروف به شهر ارومیه است، زندگی می کنند.

از آثار این دانشور، کتاب زبده الرجال است که من نسخه هایی از آن را در قصبه دهخوارقان تبریز و جاهای دیگر مشاهده کرده ام و بر برخی از آن ها خط او را دیده ام، و کتاب وی به اندازه خلاصه علامه حلی است و مشتمل بر فوائدی است، لکن، در عین حال، بیرون از اشتباه نیست.

خداوردی، در تألیف این کتاب تنها به ایراد نام های ممدوحان و ثقات بسنده کرده، و خود حواشی بسیاری بر آن کتاب نوشته است.

امیر خسرو فیروز بن شاهور دیلمی

(۱)

منتجب الدین، در فهرست می نویسد: وی، فاضلی عقیف النفس و راوی حدیث بود.

ص: ۳۳۵

۱-۱) - در نسخه مطبوعه شاهور دیلمی طبرسی معرفی شده است و اصل لغت چنان که در برهان قاطع آمده است یا شاهوار است (بر وزن نامدار) که به معنای هر چیز خوب است که لایق پادشاهان باشد و یا به معنای در بی همتاست که آن را در یتیم گویند و یا شاهورد است که به معنای هاله و طوق اطراف ماه باشد و در نسخه حاضر شاهورد بوده که دال آن را به مناسبت برخورد با دال دیلمی زائد پنداشته و در نسخه مطبوعه شاهوار بوده که شاهوار ضبط شده است.

کتاب التوضیح از آثار اوست. یکی از شاگردان شیخ بهایی پاره ای از اخبار را در رساله الفضائل المنجیه که در امامت تألیف کرده، از کتاب وی نقل نموده است (۱).

بعید نیست که او از علمای عامه بوده باشد بلکه ملا خضر همان خضر ملا است که از علمای عامه بوده است و ما در بخش دوم این کتاب از او یاد کرده ایم.

شیخ خضر بن سعد خلیلی

منتجب الدین گوید: وی، از علما و از روات حدیث بوده است.

ملا نجم الدین خضر فرزند شیخ شمس الدین محمد فرزند علی رازی

حبلرودی

وی، اصلاً از مردم حبلرود بوده، و در نجف اشرف می زیسته است.

نجم الدین، فاضلی دانشور و متکلم و فقیهی جلیل القدر، و از حداکثر علوم متداول آن روزگار بهره ور بوده است. او از شاگردان سید شمس الدین محمد بن سید شریف جرجانی مشهور، به شمار می رود و بنابراین از دانشوران دولت شاه اسماعیل صفوی و شاه تهماسب صفوی به حساب می آید و از معاصران علامه دوانی و همگامان او بوده، بلکه پیش از او می زیسته است.

ص: ۳۳۶

۱-۱) -در الذریعه ج ۱۶ [۱] از این رساله نام برده و اضافه کرده است مؤلف الدمعه الساکبه و عقد اللالی از آن نقل کرده اند و مؤلف عقد اللالی احمد بن سلیمان، رساله را از آثار عزّ الدین حسین پدر شیخ بهایی دانسته است-م.

من خود به خط یکی از فضلا که بر پشت برخی از آثار این شیخ نوشته است، توصیف او را به این الفاظ یافتیم: «الشیخ الامام العالم العامل العلام خاتم المجتهدين لسان الحكماء و المتكلمين فخر الفقهاء المتدينين نجم المله و الحق و الدنيا و الدین خضر بن الشیخ الاعظم شمس الدین محمّد بن علی الرازی الجبل رودی قدس الله روحه و جعل الجنة مثواه بحق محمّد و آله الطاهرين.»

مؤلف گوید، از ظاهر این عبارت پیدا است که پدرش از دانشمندان بوده است و جبرودی (به فتح حاء و سکون با و فتح لام و ضم راء) منسوب به جبرود است، که نام دهکده بزرگی، از اعمال ری و واقع میان مازندران و ری است.

نجم الدین آثار چندی تألیف کرده، و تألیفات او دایر میان فن کلام و دیگر فنون است. از آثار او آنچه به مطالعه من رسیده، کتاب جامع الدرر فی شرح باب حادی عشر علامه حلی است که شرح بزرگ و جامعی است و نیز شرح مختصری بر باب حادی عشر نوشته است که خلاصه ای از شرح کبیر اوست و آن را مفتاح الغرر نامیده است و نسخه ای از آن نزد ما موجود است.

از آثار دیگر او التحقيق المبين فی شرح نهج المسترشدين علامه حلی است که در سال ۸۲۸ هجری در حله از تألیف آن آسوده شد، و سال خاتمه آن، پس از آن بوده که از شیراز، از خدمت استادش سید شمس الدین عازم، عتبات عالیات شده است و من یک نسخه از آن را در تبریز و دیگری را در اردبیل مشاهده کرده ام و تاریخ استنساخ آن، نزدیک به زمان تألیفش می باشد و این شرح ممزوج با متن بوده است.

از دیگر آثارش، جامع الاصول فی شرح رساله الفصول، خواجه نصیر طوسی است که در فن کلام تدوین شده، و اصل آن پارسی بوده است که ملا محمّد بن علی آن را به عربی برگردانیده، و همان ترجمه را نجم الدّین شرح کرده است و پیش از او نیز گروهی به شرح آن اقدام کرده بودند.

نجم الدّین شرح خود را در کربلای معلا آغاز کرده، و در مشهد مقدس رضوی در اولین جمعه از دهه اول محرم سال ۸۳۴ هجری در روزگار زندگی استادش سید شمس الدّین به پایان رسانده است. تألیف این شرح پس از تألیف، التحقیق المبین یاد شده است و من نسخه ای از آن را در اردبیل دیده ام.

دیگر از آثار او، رساله تحفه المتقین فی اصول دین است که از فوائد ارزنده ای برخوردار است و من آن را در استرآباد مشاهده کرده ام. یکی دیگر از آثارش، کاشف الحقائق فی شرح رساله دره المنطق استادش سید شمس الدّین است.

نجم الدّین این شرح را بنا به پیشنهاد شیخ محمّد بن شیخ تاج الدّین حاج خلیفه و در روزگار حیات مؤلفش تدوین کرده است و به طوری که خود او در پایان این شرح می نگارد، شرح مزبور نخستین اثری است که به تألیف آن پرداخته، و در اواخر ذیحجه سال ۸۲۳ هجری از تألیف آن آسوده شده است، و من نسخه ای از آن را به خط کفعمی مؤلف مصباح مشهور، در شهر ساری از شهرهای مازندران دیده ام.

و از آثار او جامع الدقائق فی شرح رساله غره المنطق استادش سید شمس الدّین بوده است این رساله را سید شمس الدّین پس از رساله دره المنطق تألیف کرده، و نجم الدّین رساله غره المنطق را در حیات مؤلفش و

پس از شرح رساله اوّلی تألیف کرده است، و من نسخه ای از آن را که بازهم به خط کفعمی بوده است، در شهر ساری دیده ام و تاریخ خط کفعمی، ظهر روز چهارشنبه، دهه میانه ماه ذی حجه الحرام سال ۸۵۷ هجری بوده است.

و از آثار او، کتاب القوانین است که خود در پایان شرح غره بدان اشاره کرده و از ظاهر آن پیداست که این اثرها در منطق می باشد.

کتاب، التوضیح الانور بالحجج الواردة لدفع شبه الاعور، از دیگر آثار اوست.

این کتاب، در رد کتاب شیخ یوسف بن مخزوم منصورى واسطی اعور عامی ناصبی ملعون، است که در رد شیعه تألیف کرده است، و من در اصفهان به نسخه ای از، التوضیح دست یافتم که تاریخ اتمام آن در حله سیفیه در سال ۸۳۹ هجری بوده، و بس کتابی نیکو و پرفایده است.

در همان عصر و به سبکی که نجم الدین اقدم به رد آن کتاب کرده است، شیخ جلیل عزّ الدین حسن بن شمس الدین محمّد بن علی مهلبی حلبی، کتابی به نام الانوار البدریه فی رد شبه القدریه، تألیف کرده است و تاریخ آن سال ۸۴۰ هجری بوده است و آن هم خالی از لطافت و نفاست نبوده است جز اینکه اثر نجم الدین از آن بهتر و تمام تر و بافایده تر است، رحمهما الله تعالی.

و از آثار نجم الدین کتاب حقایق العرفان فی خلاصه الاصول و المیزان است که خود او در کتاب التوضیح، به آن اشاره کرده است.

شیخ نجم الدین خضر بن محمد نعیم مطار آبادی

مطار آبادی، فاضلی عالم و فقیه بود و از شیخ حسین بن علی بن حماد لیشی واسطی، اجازه داشت و تاریخ آن ۷۵۶ هجری بوده است بنابراین، مطار آبادی هم طراز با شهید و همبازان وی بوده است.

واسطی در آن اجازه از وی به فقه و علم و توفیق یاد کرده، و افزوده است: «آن گاه، پدرم که خدا او را در دریای رحمت خویش قرار دهد و وی را در بهشت جاویدانش، برقرار سازد به من اجازه داد تا آنچه را که خود روایت کرده و یا کتاب هایی را که خوانده است...»

ملا خلف بن سید عبد المطلب بن حیدر بن محسن بن محمد، ملقب

به مهدی موسوی حسینی مشعشی حویزی

او یکی از سادات بزرگ و حکومت حویزه را عهده دار بود.

حویزی، فاضلی عالم و سراینده ای به نام، و معروف به: ملا خلف بود و تمایلی به آیین تصوف داشت و نیای والیان حویزه، که معروف به موالی می باشند، بوده است.

فرزندش سید علی خان نیز از دانشمندان و بزرگان بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: سید جلیل خلف بن مطلب بن حیدر موسوی مشعشی حویزه، حاکم حویزه، عالمی فاضل و محقق جلیل القدر و سراینده ای ادیب بوده است، و تألیفاتی دارد از جمله سیف الشیعه در حدیث، و حق الیقین در کلام، و برهان الشیعه در امامت، و الحجج البالغه در کلام و کتاب بزرگی در منطق و کلام و رساله ای در نحو و منظومه ای در نحو و شرح دعای عرفه حضرت سید الشهداء علیه السلام و دیوان شعر عربی و

دیوان شعر فارسی و امثال این ها و آثار تألیفی دیگر. او از معاصران شیخ بهایی رحمه الله بوده است.

مؤلف گوید: در سیستان، در پشت نسخه ترجمه فارسی رساله افلاطون زمان حسام الدین ماچینی، که در تحقیق احوال تنباکو مطالبی نوشته، و آن را ملا عبد الله بن حاج حسین بابا سمنانی شاگرد میرداماد، ترجمه و شرح کرده است، خط شریف سید خلف را مشاهده کردم که از ترجمه و شرح ملا عبد الله تمجید و تحسین کرده است و خط سید از زیبایی بهره ور نبود و ما صورت مرقومه سید را در ذیل شرح ملا عبد الله مذکور، یادآوری کرده ایم.

در این مرقومه، از ملا خلف تعبیر به سید خلف بن سید عبد المطلب شده است، و همان طور که اشاره شد خط سید ناخوانا بود و در بسیاری از مواضع اشتباهات روشنی از نظر لغت عرب به چشم می خورد با آنکه سید، از فصیحای عرب بوده است، معلوم نیست چرا این گونه اشتباه در نوشته او رخ داده است در عین حال تا جایی که در حد امکان ما بود نوشته او را اصلاح کردیم و پس از آن، صورت آن را در ذیل شرح حال ملا عبد الله ایراد کردیم، مع الوصف، با رنجی که برای تصحیح مرقومه او به کار بردیم، بیرون از اشتباه نیست.

همچنان که پیش از این اشاره شد، فرزندش و سید علی خان حاکم حویزه هم از دانشوران بزرگ بوده است و نام او را در محل خود خواهیم نگاشت. از قراین برمی آید، خلف آباد که قصبه ای بزرگ و از آبادی های به نام حویزه به شمار می آید به توسط او احداث شده باشد.

«مشعشی» (به ضم میم و فتح شین و سکون عین و فتح شین ثانی و عین بی نقطه) منسوب به مشعشع است و سادات مشعشی سلسله ای مشهور است، و سید خلف و خاندان او از این سلسله اند.

ممکن است مشعشع، نام علی بن محمد فلاح باشد که حکومت جزایر و بصره را به عهده داشت و روضه متبرکه نجف و کربلا را به یغما برد و مردم آنجا را از پای در آورد، و بقیه السیف را، به بصره و الجزایر، که بر آن ها حکومت می راند، گسیل داشته و این واقعه در ماه صفر در سال ۸۵۸ هجری به وقوع پیوست (۱).

لیکن حقیقت آن است که مشعشع نام، دیگری از نیاکان اعلای این خاندان است.

به شهرت پیوسته گروهی از مشعشی ها که از غالی ها (علی اللهیان) بودند، شمشیر می خوردند و یکی از آن گروه در روزگار ما به حضور سلطان بار یافت و در برابر او و دیگر حاضران دست بدان کار زد.

مؤلف گوید: سید علی خان، فرزند سید خلف، بخش مهمی از چگونگی احوال پدر و جدش را ضمن مجموعه ای که از آثار خود انتخاب کرده است، آن را برای شیخ علی سبط شهید ثانی مرقوم داشته است و از آنجا

ص: ۳۴۲

۱- ۱) - ما قاضی النجف اول از تحفه الازهار، ابن شدقم نقل می کند، علی بن محمد مهدی متولد ۸۴۱ هجری و کشته شده در سال ۸۶۱ هجری پس از مرگ پدرش حلقه حکومت را به گوش افکند و بر همه اهواز و فرات تا حله استیلا پیدا کرد و با پانصد تن که بعضی از آن ها شمشیری بر بدنشان کارگر نمی شد به مبارزه می پرداخت و او از علی اللهیان بوده به عراق هجوم آورد و ضریح چوبین مرقد مبارک حضرت مولی را سوزانید و قبه معظمه را مطبخ خانه خود قرار داد و تا مدت شش ماه به این کار ادامه می داد و می گفتند، این محل مرقد خدا نیست، خدا نمی میرد-م.

که نوشته وی مشتمل بر فوائد ارزنده ای است ما تمام آن را در این کتاب می آوریم.

وی پس از مطالبی طولانی که در اواخر کتاب النور المبین که از تألیفات خود اوست، ایراد کرده است، می نویسد: خدا را سپاسگزارم که مرا در سلک رویه پدر و جدم مقرر داشت، تا از فرامین الهی فرمان برداری کنم و مانند ایشان به خدمتکاری اهل بیت پیغمبر اکرم علیهم السّلام کمر همت بندم و به مقام ولایت ایشان گواهی دهم چه آنکه جدم، سید عبد المطلب بن حیدر بن محسن بن محمّد، ملقب به مهدی از جمله خدمتگزاران هایی که در دوران زندگی خویش برای اهل بیت به عمل آورد، آن بود که در سن نزدیک به دوازده سالگی ناخودآگاه تغییر حالی برای او ایجاد شد و در میان مردم خویش، که راه گمراهی را می پیمودند و به مذهب جهالت علی الهی دچار شده بودند، قیام کرد و با انکار هرچه تمام تر مرام پوشالی آن ها را به باد استهزا گرفت و با شهادتی هرچه تمام تر فریاد زد: چگونه ممکن است کسی که سالیانی پیش کشته، و به خاک سپرده شده است، (مرادش حضرت مولی علی علیه السّلام بوده که مردم حضرتش را خدا می دانند) خدا باشد و به نام معبود مورد ستایش قرار بگیرد؟

أتانی هواها قبل أن أعرف الهوی فصادف قلبا خالصا و تمکنا

هنوز از شمیم عطر عشق و شور، بویی به مشام من نرسیده بود که عشق او دامن گیر من شد و با دلی که بیرون از هرگونه آلودگی بود برابر گردید و در آن قرار گرفت. و از پیش آمدهای او، اینکه در یکی از روزها برای انجام کاری از منزل بیرون رفت، در مسیر خود به مردی برخورد که نماز می خواند و آن مرد از علما و از دیار دیگر بود و در محل جدم به خاطر

کاری که داشته بود، آمده بود جدم از او پرسید که با نشست و برخاستی که داری چه می کنی و چه می گویی؟ و حال آنکه مردم ما این چنین کاری که تو می کنی، انجام نمی دهند آن مرد در پاسخ گفت تو را با این کار چه، به راه خودت ادامه بده. جدم به وی سوگند داد تا او را از چگونگی کارش باخبر سازد! آن مرد ناچار شد و در پاسخ گفت نمازی را که خدا و رسول بر من و دیگر بندگان واجب کرده بودند به جای می آوردم و اینکه می گویی مردم تو چنان فریضه ای را انجام نمی دهند، برای آن است که آنان به گمراهی گراییده اند و حال آنکه پروردگار ما خدا، و محمد صلی الله علیه و آله رسول او و علی خلیفه رسول خدا و پیشوای واجب اطاعه است که طبق فرمان خدا و رسول باید از او پیروی کرد و او بنده ای است که خدا او را از میان بندگان خویش برگزیده است و او هم به دست ابن ملجم در راه خدا شهید شد.

جدم گفت، به دنبال آنچه از وی شنیدم مراتب قدردانی را از وی به عمل آوردم و به او گفتم آنچه تا به حال درصدد به دست آوردن آن بودم اکنون از شما شنیدم و اینکه از شما تقاضا دارم تا محل خود را به من ارائه کنید. وی جایگاه خود را که در آنجا به سر می برد برای من بازگو کرد.

پس از مراجعت از نزد او و دیدار با پدرم سید حیدر، از وی درخواست کرد تا به من اجازه دهد که نماز بگذارم وی درخواست مرا پذیرفت و اظهار داشت، با پیشنهاد تو موافقم و همان دم در چهره او آثار خرسندی از عملی که باید انجام دهم نمایان شد و به مشاهده من رسید. در آن موقع به خود جرأت دادم و از وی پرسیدم، هرگاه شما از نماز گزاردن من خرسندید پس چرا خود نماز نمی گزارید؟ پدرم گفت تو را با این سؤال چه کار! او من در

برابر این پاسخ و به منظور رعایت مقام پدرم و حشمتی که، از او ظاهر بود ساکت ماندم.

باید بگویم پدرم در باطن مسلمان بود و مانند ابو طالب و به خاطر مصلحتی که مربوط به رسول خدا صلی الله علیه و آله بود آیین خود را پنهان می داشت و همین گونه مصلحت را درباره پدرم احساس می کنم و در عین حال از حقیقت آن بی خبرم.

و علت آنکه پدرم اسلام خود را پنهان می داشت برای آن بود که بزرگ خاندان ما به شمار می آمد و در روزگار او از بازماندگان محسن، که نیای اعلای من باشد، فرزند زنده ای جز او نبود و مردم در کارهای خود به وی مراجعه می کردند و با آنکه حکومت حویزه به دست دیگری اداره می شد، جدم همه کاره بود.

جدم گفت، پس از آنکه از سوی پدرم اجازه داشتم که فریضه الهی را به جای آورم با خوشحالی هرچه تمام تر به دیدار آن شیخ شتافتم و با ملاقاتی که با وی کردم جریان را به طوری که اتفاق افتاده بود به اطلاع وی رسانیدم او هم خوشحال شد و از آن پس همواره با وی در تماس بودم تا اینکه شناخت خدا و واجبات نماز و طهارت و روزه را از وی فرا گرفتم و به پیروی از من، برادران و همگی خاندان و خدمتکاران ما اسلام آوردند و خاندان ما، در میان گروه مشعشعیان به عنوان مسلمان شهرت یافتند، و از آن پس، خداوند توفیق داد تا امر حکومت را عهده دار شوم و دست پسر عموهایم، آل سجاد و آل فلاح را از حکومت بر حویزه کوتاه کنم.

مهم ترین همت من آن بود که بستگان خود و مردم را از کفر به اسلام بخوانم و برای پیش برد مقصود خود به هر نحوی که ممکن بود از شمشیر

و زبان و پرداخت مال دریغ نداشتیم و قبیله به قبیله را به اسلام دعوت می کردم و در نتیجه، هر کسی که از فرمان من اطاعت می کرد مورد انعام و اکرام قرار می گرفت و هر کسی که از پذیرش اسلام خودداری می کرد او را می کشتم تا خدای متعال توفیق عنایت فرمود در اندک زمان مردم به آیین اسلام گرویدند و به خوبی از اسلام برخوردار شدند و رویه کفر و کافران رو به نابودی گذارد.

به دنبال این پیروزی که عاید جدم شد، مساجد و مدارس را بنیان نهاد. و علما و محصلان از دیگر شهرها بدانجا هجوم آوردند و مجاورت اختیار کردند و از وجود او بهره ور شدند، او هم از هیچ گونه بهره ای نسبت بدیشان دریغ نداشت. خدا او را از اسلام و مسلمانان پاداش نیکو دهد و ما را در قرارگاه بخشایش حضرتش با او گرد آورد که او بسیار بخشنده و باکرم است.

باری، مآثر و مناقب و مقامات عالیه روحانیه او از حد شمارش و احصا بیرون است و او از نظر داشتن مراتب روحی، همتای با جدش ابراهیم علیه السلام بوده است زیرا، با بینایی کاملی، دین اسلام را پذیرفت آن چنان که ابراهیم با بصیرت تام و تمامی به یکتایی خدا گرایید و او از نظر مبارزه با مشرکان چونان جدش رسول خدا صلی الله علیه و آله بود که از هیچ گونه اقدامی دریغ نداشت، تا آنجا که آن ها را تحت فرمان خویش درآورد و یک یک از آن ها را به درستی اسلام و آثار آن معترف گردانید.

و اما، پدر مرحوم و مبرورم سید خلف بن عبد المطلب، پس از آنکه بر اثر تعدی برادران جسور، از نعمت چشم محروم شد خدای متعال به جای

نور بصر، دیده بصیرت و نورانیت دل به او مرحمت فرمود و از آن پس ، ما بقی عمر خویش را در فرمان برداری از خدا و بندگی او به سر برد (۱).

پدرم برنامه کارهای خود را به دو بخش تقسیم کرده بود، بخشی را به تألیف و تصنیف اختصاص داده بود و در نتیجه، کتاب های بسیار و رساله های زیادی تألیف کرد.

از میان کتاب های او شش کتاب است که آن ها را پس از نابینایی تألیف کرده بود و من روزگار تألیف آن ها را در نیافته ام.

اول: حق الیقین در علم سلوک و طریقت است که آن را به ترتیب بی سابقه ای گرد آورده، و مآخذ منازل طریقت و دیگر مطالب آن از احادیث اهل بیت علیهم السلام نشأت یافته، و موافق با اصول شریعت و طریقت است، به وجهی که کاملاً از شطحات صوفیه و الحادات ایشان، از قبیل حلول و اتحاد بیرون است. و حقیقت آن است که مبانی آن موافق با طریقه انبیا و صالحان است و نیز مشتمل بر پانزده هزار بیت است.

دوم: حق المبین است که مشتمل بر مقدماتی است و مقدمه نخستین آن راجع به اهمیت علم است. دوم مربوط به منطق، سوم ویژه ی علم کلام و امثال این ها و این کتاب مشتمل بر هشت هزار بیت است.

سوم: سیل الرشاد است که متضمن مقدماتی است: اول و دوم صرف و نحو سوم اصول دین چهارم فروع دین از عبادات تا دیات. و این کتاب شش هزار بیت است.

ص: ۳۴۷

چهارم: مظهر الغرائب که مشتمل بر ده هزار بیت، و شرح دعای عرفه حضرت سیدالشهداست، که در روز عرفه انشاء فرموده است.

پدرم، در روز عرفه در حج بیت الله با شیخ فاضل میرزا محمد استرآبادی مؤلف کتاب رجال، ملاقات کرد و این دعا در اختیار میرزا بود، و همچنان که در موقف عرفات بودند، به خواندن این دعا پرداختند. پدرم به اطلاع میرزا رسانید که این دعا شایسته شرح است و مناسب آن است که شما به شرح آن اقدام کنید. میرزا گفت، من این تقاضا را از شما دارم. پدرم شکسته نفسی کرد و اظهار داشت من از سواران این میدان نیستم! میرزا گفت، چنان نیست بلکه شما برای شرح آن اهلیت دارید، و به شرح آن سزاوارتر از من هستید.

پدرم گفت: تقاضای ایشان را پذیرفتم و آن گاه که از حج بیت الله وارد وطنم شدم، تمام همت خویش را به شرح آن دعای مبارک، مصروف داشتم.

و آن چنان که باید و شاید در شرح آن دعا، اسرار و علوم و معارفی را که برای به دست آوردن آن ها توفیق یافته بود، موفق شد، و همه را در آن کتاب گرد آورد. پس از آنکه شرح آن به اتمام رسید نسخه ای از آن را برای میرزا فرستاد. میرزا از دیدن آن بسی به شگفت آمد و این نسخه در کتابخانه او بود، تا وفات یافت و از آن پس، در اختیار وارثانش قرار گرفت.

دانشوران بزرگ، نسخه کتاب را از پدرم گرفتند و استنساخ کردند (۱).

ص: ۳۴۸

۱-۱) - این کتاب را محدث نوری در مستدرک، ذیل شرح حال سید علی خان حویزی، یاد کرده و نوشته است: سبک آن به قال اقول است و هر گاه کلمه قال را آورده با توصیف ویژه ای که از مقام ولایت حضرت سید الشهداء کرده، به شرح خود پرداخته است و در ضمن نومی و یقظتی (خواب من و بیداری من) دو فقره خواب از وی یاد کرده است - م.

پنجم: النهج القويم فی کلام امیر المؤمنین علیه السّلام، و این کتاب به آخر نرسیده است. در این کتاب، کلمه ها و خطبه هایی از حضرت مولی علی علیه السّلام گرد آورده است که، سید رضی آن ها را در نهج البلاغه نیاورده است.

ششم: البلاغ المبین در این کتاب احادیث قدسیه را که خدای متعال بر پیمبرانش تا رسول اکرم صلی الله علیه و آله نازل فرموده، متذکر شده است. و در ضمن آن به نقل سخنان گهربار پیمبران و ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین و سخنان حکمت آمیز و اندرزهای اولیای صالحین و مشایخ راستین و بخشی از واردات و خاطرات خود، از حکم و امثال اشاره کرده است.

آنچه در اینجا نقل کردیم، اسامی شش اثر از آثار اوست که من در استکتاب آن ها شرکت نداشتم. در ذیل به ذکر هفت کتاب می پردازم که من در هنگام تألیف آن ها حضور داشتم و اوقاتی که پدرم به تألیف می پرداخت در پاک نویسی کردن آن ها اقدام می کردم.

اول: فخر الشیعه در فضائل امیر المؤمنین علی علیه السّلام معجزات و کرامات آن حضرت، این کتاب نزدیک به هشت هزار بیت است.

دوم: سیف الشیعه در مطاعن دشمنان حضرت مولا علیه السّلام از گذشتگان و آیندگان، و آن نزدیک به بیست و سه هزار بیت است.

سوم: الحجج البالغه شامل پانزده هزار بیت است. این کتاب را برای اثبات خلافت علی علیه السّلام تدوین کرده است و در ضمن اثبات خلافت آن حضرت از نصوص قرآنی و اخبار نبوی که عامه آن ها را متذکر شده اند و انکار نکرده اند، استفاده کرده و به دنبال آن به اخبار شیعه که ویژه خلافت آن حضرت بوده اشاره کرده است.

چهارم: برهان الشیعه شامل سی و سه هزار بیت، و موضوع آن اثبات امامت حضرت مولا امیر المؤمنین علیه السّلام است که با برهان های عقلی و نقلی به اثبات آن کوشیده و در ضمن براهین نقلی، نخست به اخباری اشاره کرده که از طرق عامه نقل شده و به دنبال آن ها به احادیثی که از سوی شیعه روایت شده، توجه داشته است. این کتاب مشتمل بر چهل برهان و چهل مجلس است.

پنجم: سفینه النجاه که مشتمل بر فضائل و مناقب امیر المؤمنین و ائمه طاهرین علیهم السّلام و شامل ده هزار بیت است.

ششم: الموده فی القربی که در فضائل حضرت زهرا مرضیه، و مادر آن حضرت، تدوین شده، و در ضمن آن به شرح حال ائمه طاهرین و اثبات امامت ایشان، که امامتشان منصوص بوده، پرداخته است. همچنین به یادآوری از فضائل و معجزات و کرامات و تعداد اولاد و تاریخ میلاد و وفات ایشان اشاره کرده است، و به دنبال آن گفتاری با ملت های دیگر، که معتقد به امامت ایشان نبوده اند، از قبیل زیدیه و کیسانیه و واقفیه و امثال ایشان، داشته، و حجت ها و گفتارهای ایشان را از اساس برانداخته است.

این کتاب دارای سی و سه هزار بیت است.

هفتم: خیر الکلام کتابی است مشتمل بر، منطق و کلام تا آنجا که به امامت می رسد و به احوال ائمه طاهرین و حضرت بقیه الله پایان می پذیرد، و جمعا شامل بیست و هفت هزار بیت است.

این کتاب ها، کتب ارزنده و بزرگی است که او تألیف و تصنیف کرده است و نیز به تألیف و رساله هایی پرداخته است از جمله: رساله اثنی عشریه

در صلاه و طهارت دلیل النجاح در دعا و کتاب دیگری به مثابه الدرود الواقیه و امثال این ها...

بخش دوم کارهای او بدین شرح است: وی در معرفه الارض (زمین شناسی) و عمران و احیای موات، مهارت داشته است، همچنان که به آبادانی و عمران محل توطن خود پرداخت، آن گاه که از بلاد دروق عازم محل فعلی شد و به دنبال مصیبتی که به وی رسید و از پدرش دور شد، نخست در بلاد زیدان واقع در کنار شط معروف به «هندجان» ساکن شد، در آنجا به احداث سه آبادی اقدام کرد و این احداث، پس از آن بود که جمعی از زمین شناسان از عمران کردن قنات و زمینی که قنات باید در آن حفر بشود و چگونگی پستی و بلندی آن به مذاکره پرداخته بودند. در این هنگام بود که او با اطلاع از علم زمین شناسی، و اینکه آب از فلان موضع که ظاهر می شود تا فلان زمینی که مورد نظر است، مورد استفاده قرار می گیرد، اقدام به عمران می کرد و این نظریات را هنگامی ارائه می داد که زمین را با مساحی ظاهری تعیین نمی کرد و بالاخره به قدری که لازم می دانست دستور می داد زمین را حفر کنند و پس از حفر قنات، آبی که لازم بود، مورد استفاده قرار می گرفت.

بعد از آن، به جانب شط شمالی (از همان زمین) که شط معروف به جراحی باشد کوچ کرد و این نهر همان نهری است که سرزمین های دروق را مشروب می کند و نه نهر از دو سوی آن جاری ساخت و در نتیجه توجه و کوشش آبادی های بسیاری در آنجا به وجود آمد و همگی این احداثات، بر اثر ژرف نگری و شناخت دقیق او در چگونگی عمران زمین بود. وی مساحان و زمین شناسان را به اموری که آشنایی و اطلاع نداشتند، دلالت

ص: ۳۵۱

می کرد. خدای متعال هم به جبران پاره ای از ناراحتی هایی که احساس کرده بود، فرزندان پاکیزه ای به وی ارزانی داشت و به هریک از آن ها آبادی بخشید و چنان می نماید که آن آبادی ها را به عدد هریک از آن ها احداث کرده بود و این گونه بخشش را در روزگار حیاتش به انجام رسانید تا پس از درگذشت، میزان ما ترک برای فرزندان معلوم باشد و این پیش بینی حاکی از رأی صائب و همراه با حکمتی است، که دیگران از آن بی خبر بودند.

سید خلف، در مدت زندگانش حاصلی را که از زمین های متصرفیش به دست می آورد بدین گونه به مصرف می رسانید. مثلاً آن بخش را که به عنوان زکات می پرداخت در دفتری که با حرف (ز) مشخص شده بود ضبط می کرد و آن قسمت را که به عنوان صدقه مستحبه می پرداخت در دفتری که با حرف (ق) مشخص شده و حاکی از قربت بود، ثبت می کرد و بخشی را که به نام صله رحم پرداخت می کرد در دفتری که با حرف (ص) نشان می داد و مراد صله رحم بود، می نوشت. و مبالغی را که به واردان و سرایندگان و مخالفان مذهب می پرداخت در دفتری که با حرف (س) علامت گذارده بود و مراد ستر عرض و حفظ آبرو بود، یادداشت می نمود.

آری، آنچه یادآوری شد موارد پرداخت و مصارف محصول او بود و او با پرداخت مبالغ یادشده، دیگران را بر خود برتری می داد و به گرد آوردن مالیه اعتنایی نداشت و هرگاه پس از انفاقات مزبور چیزی باقی می ماند، می گفت، پروردگارا! مرا از آن هایی که سیم و زر را گنجینه می سازند و آن ها را در راه خدا، به مستمندان و بیچارگان نمی بخشند قرار مده.

سید خلف پارسایی ریاضت کش بود، به نان خشک و لباس درشت اکتفا می کرد و در این راه از رویه پدران گرامی اش پیروی می کرد و عبادتش ضرب المثل بود و پیش از آنکه از نعمت چشم محروم شود هر شب جمعه

ختم قرآن می کرد و نوافل شبانه روزی او ترک نمی شد، و همواره روزه می گرفت و روزه سالش ترک نمی شد (جز آنکه گاهی) و همه ماه رجب را روزه داشت و تنها چند روزی از ماه شعبان را روزه نمی داشت.

وی، با همه پارسایی و تقوایی که داشت در شجاعت و دلاوری بی نظیر بود و روزهای دلاوری که با مخالفان روبرو شده و رزم آزمایی کرده است، مشهور و معلوم است و هر گاه بیمی از درازی سخن نبود، یکایک آن ها را متذکر می شدم.

سید خلف، در برابر هجوم ناراحتی ها و پیش آمدها، کمال شکیبایی را از خود نشان می داد و با عزمی راسخ که کوه ها، تاب عزیزت، آن را نداشتند از هر گونه حادثه ای استقبال می کرد.

پس از آنکه سید خلف، دار فانی را وداع گفت، سید شهاب الدین (حویزی که از سرایندگان به نام آن عصر بود) چکامه ای در سوگ او سرود (۱) و آن گاه که آن چکامه را دیدم، متوجه شدم چکامه ای که ابو تمام در مرگ محمد بن حمید طائی گفته است برابری می کرده، و بیت زیر از چکامه شهاب است:

هو المرء یوم الحرب تثنی حرابه علیه و فی المحراب یعرفه الذکر

ص: ۳۵۳

---

۱ - ۱) - اعیان الشیعه ۳۳۴/۶ [۱] می نویسد: آن گاه که سید خلف وفات یافت، شهاب الدین حویزی چکامه ای در سوگ او گفت، و این چکامه طولانی در دیوان مطبوع شهاب آورده شده است و چند بیت از آن را نقل کرده از جمله: مضمی خلف الابرار و السید الطهر فصدر العلی من قلبه بعده صفر و غیب منه فی الثری نیر الهدی فغارت ذکاء الدین و انکسف البدر و مات الندی فلترثه السن الثناء و لیث الوغی فلتبکة البیض و السمر و سال وفاتش را ۱۰۷۴ نوشته است - م.

او مردی است که در صحنه نبرد جنگاوریش ستایش می شود و در محراب عبادت، ذکر خدا او را می شناسد. و هرگاه بخواهم مناقب و مفاخر و مآثر او را بشمارم خود، کتاب کاملی خواهد شد، لیکن بدانچه در این مجموعه نگاشتم بسنده می کنم و مقصود ما آن است که با ایراد این جملات قربت خویش را به پیشگاه خدا و رسول و ائمه اطهار ایجاد کنیم، زیرا ایراد چنان فضایی، از مثل چنین فرزندی، وسیله رضامندی پدر با کرامت است.

اولئك آبائی فجئنی بمثلهم اذا جمعنا یا جریر المجمع

آنان نیاکان منند، پس تو، ای جریر! در آن هنگام که در پیشگاه مردمان هستیم، مثل آن ها را برای من بیاور.

تا اینجا، آنچه را که سید علی خان در مجموعه خود ایراد کرده بود، به پایان رسید مؤلف گوید: فراوانی فرزندان سید خلف و برکتی که در بازماندگان او به وجود آمده است، تا آن حدی است که در روزگار ما، هرگاه والی حویزه که از بازماندگان اوست سوار مرکب می شود زیاده از پانصد تن از خویشاوندان و عشیره های او در رکاب وی به حرکت می آیند و شمارش این عده علاوه بر گروهی است که در عصر ما در طی واقعه ای از پای درآمدند و یا پیش از این در معرکه های کارزار کشته شده اند (۱).

ص: ۳۵۴

۱- ۱) - سید امین قدس سره در اعیان الشیعه ۳۳۰/۶ [۱] شرح حال مفصلی از او ایراد کرده است و محض تتمیم فایده به پاره ای از آن اشاره می شود، سید می نویسد: در مسوده کتاب اعیان مطالب زیر را نوشته ام و در حال حاضر نمی دانم از چه مدرکی ایراد کرده ام سید خلف بن عبد المطلب مشعشی در نزد دایی هایش بنو تمیم به نشو و نما رسید و تا پانزده سالگی در پیش ایشان به سر برد سپس پدرش او را به دورق طلبید و مراتب علوم را از شیخ عبد اللطیف بن ابی جامع عاملی فراگرفت و در اندک وقتی به مقامی رسید که دیگران در مدت طولانی بدان مقام نایل نمی آیند و آثار او دلیل بر تبرز و جامعیت اوست. و او پس از طی مراتب علمی به خدمت برادرش سید مبارک والی حویزه پرداخت و در کارزارهایی که اتفاق می افتاد، رشادت و جلالت ویژه ای از خود نشان می داد و همین رشادت ها باعث شد

شیخ خلیفه بن ابو اللحیم شهید

منتجب الدین می نویسد: وی از صلحا بوده است.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که وی از علما نبوده است.

شیخ خلف بن عبد الملک بن مسعود

از آثار او کتاب المستغیثین در ادعیه است که کفعمی در کتاب المصباح و امثال آن از آن کتاب بسیار نقل کرده است و از قراین ظاهری استفاده می شود که از دانشمندان متقدم شیعه بوده است.

وزیر خلیفه سلطان حسینی

پیش از این به عنوان سید وزیر حسین بن آقا میرزا رفیع الدین محمد حسینی اصفهانی یاد شده است.

سید صفی الدین خلیفه علوی جعفری شرفشاهی

منتجب الدین گوید: عالمی شایسته و واعظ بود.

مؤلف گوید: علوی منسوب به علی علیه السلام و جعفری منسوب به جعفر صادق علیه السلام و ظاهر آن است که، شرفشاهی منسوب به سید شرفشاه باشد.

و پس از این خواهد آمد که سید عز الدین ذو الفقار بن ابو طاهر بن خلیفه جعفری شرفشاهی، نقیب سادات در ارم بوده است.

و ظاهر آن است که سید عز الدین، نواده سید صفی الدین مترجم حاضر است.

و بعد از این ترجمه سید جمال الدین رضا بن احمد بن خلیفه جعفری ارمی را خواهیم نگاشت. و از قراین ظاهری به دست می آید، سید جمال الدین نواده دیگری از سید صفی الدین خلیفه است.

شیخ اقدم ابو عبد الرحمن خلیل بن احمد بن عمرو بن تمیم یحمدی

ازدی فراهیدی

و بعضی هم او را فرهودی بصری نحوی، گفته اند.

خلیل، استاد سیویه نحوی مشهور، و مؤلف کتاب العین در لغت، و به وجود آوردنده، علم عروض بوده است.

به طوری که اصحاب ما اظهار داشته اند خلیل، از اصحاب حضرت صادق علیه السلام بوده، و از حضرتش روایت می کرده است.

خلیل، بزرگی جلیل القدر و عظیم الشأن، و در فن نحو و ادب از همه نحوی ها و ادیب ها بالاتر بوده است. وی دانشوری امامی مذهب به شمار می آید و علم عروض را به او نسبت داده اند و در روزگار حضرت صادق بلکه، حضرت امام باقر علیهما السلام می زیسته و پیشوای علم نحو و لغت بوده است.

به زودی در شرح حال ابو الاسود دثلی از شرح لباب نقل خواهد شد که خلیل نخستین کسی بوده، که علم نحو را استنباط کرده است لیکن این اظهار نابجاست بلکه، او نخستین ادیبی است که فن عروض را استنباط، و آن را در پنج دایره منحصر قلمداد کرده، و به استخراج پانزده بحر از آن دست یافته است. پس از او اخفش به بحر دیگری به نام خبب دست پیدا کرده است.

ص: ۳۵۶

خلیل، مردی شایسته و دانشوری بردبار و باوقار و نیکو کلام بوده است. از سخنان اوست: آدمی در صورتی به خطای علمی خود می رسد که با دیگری نشیند و آنچه را فرا گرفته است، به اطلاع او برساند.

سیبویه و نضر بن شمیل از شاگردان او بوده اند (۱).

نضر بن شمیل گوید، خلیل در شهر بصره در خانه ای، از نی، با کمال سختی روزگار می گذرانید. چنان که قادر به تهیه دو فلس نبود، از سوی دیگر اصحابش از مراتب علمی او که استفاده کرده بودند، ثروت هنگفتی به دست آوردند.

نضر گوید، در یکی از روزها از وی شنیدم، می گفت: اینک در خانه را به روی خود می بندم. تا همت به بیرون از آن نگمارم.

در یکی از مواضع آمده است که خلیل، نیمی از واژه عرب، و اصمعی یک سوم از آن را و ابو مالک، همه آن را در حفظ داشت. و بدین ترتیب از اخبار نحوی ها حکایت کرده اند، ابن خلکان در تاریخش می نگارد: آن گاه که خلیل به حج بیت الله مشرف شده بود، از خدا درخواست کرد تا دانشی به وی الهام کند که کسی در فراگیری آن بر وی پیشی نگرفته باشد و به جز از

ص: ۳۵۷

۱- ۱) - ابو الحسن عمرو بن عثمان، معروف به سیبویه استاد به نام نحو، اصلاً از مردم بیضای شیراز بود شرح حالش معروف و کتابش مشهور است. سال ۱۸۰ هجری در شیراز در سن ۳۲ سالگی در گذشته، و قبرش در محله سنگ سیاه است و تازگی کتاب مفصلی در شرح حال او به طبع رسیده است. ابو الحسن نضر بن شمیل از اساتید نحو است چهل سال در بادیه به سر برد و در بصره می زیست آن گاه که از ناداری به ستوه آمد از بصره بیرون رفت. هنگام خروج هفتصد تن از اصحابش به بدرقه او آمدند و در فراقش گریستند. وی گفت هر گاه هر روز یک ربع باقلا به دست می آوردم از کنار شما نمی رفتم. شگفت آنجاست، از میان آن همه جمعیت یکی پیدا نشد تا خرج روزانه او را که یک ربع باقلا باشد تضمین کند. نضر، سال ۲۰۴ هجری در گذشت - م.

او، از دیگری هم فرانگیزد، هنوز از سفر حج بازنگشته بود که خدای متعال قفل علم عروض را به دست او گشود.

خلیل از فنون موسیقی نیز اطلاع کامل داشت و همین سابقه، موجب شد تا به استنباط عروض توفیق حاصل کند چه آنکه هر دو علم از مأخذ واحد استفاده می کنند.

در یکی از شب ها، خلیل و ابن مقفع با یکدیگر ملاقات کردند و تا بامداد به گفتگو پرداختند پس از آنکه از یکدیگر جدا شدند، از خلیل پرسیدند: ابن مقفع را چگونه دیدی؟ خلیل در پاسخ گفت: مردی را یافتم که دانشش از خردش بیش بود و از پسر مقفع پرسیدند خلیل را چگونه یافتی؟ گفت مردی را دیدم که عقلش از علمش بیش بود، سیبویه فنون ادبیه را از او فرا گرفته است.

خلیل، در سال صدم هجرت متولد شده، و در سال ۱۷۰ هجری و به قولی در سن هفتاد و چهارسالگی در گذشته است. پایان خلاصه ای از گفتار ابن خلکان در وفیات الاعیان ۲/۲۴۴.

مؤلف گوید: حکایت مزبور را، ملا محمد صالح قزوینی در کتاب نوادر العلوم به زبان پارسی ایراد کرده است و عکس آنچه را، ابن خلکان اظهار داشته است، گفته و می نویسد: پس از آنکه خلیل و عبد الله مقفع از یکدیگر جدا شدند، از خلیل پرسیدند پسر مقفع را چگونه یافتی؟ در پاسخ گفت مردی را دیدم که عقلش از علمش بیش بود. از ابن مقفع پرسیدند، خلیل را چگونه دیدی؟ در جواب گفت مردی را دیدم که علمش از عقلش بیش بود.

ملا صالح، پس از نقل حکایت مزبور می نویسد: سخن هر دو تن درست بوده زیرا، خلیل بی نهایت پارسا بوده است تا آنجا که گویند در شهر بصره

تا آخر عمر در میان خانه ای که از نی تهیه کرده بود می زیست. و حال آنکه شاگردان او که از مراتب علمی او بهره ور گردیده بودند، از ثروت هنگفتی برخوردار شده بودند و در نهایت آسایش و آسودگی به سر می بردند لیکن، پسر مقفع همواره در صدد فراهم آوردن ثروت و گرد آوردن مال و منال بود و سرانجام بر اثر گردآوری اموال بود که جان خود را از دست داد. و کشته شد.

قزوینی، پس از آنچه نوشته است اظهار می دارد: در نقل حکایت مزبور اشتباهی دست داده، و عکس قضیه ایراد شده است زیرا، خلیل در پاسخ سؤالی که از وی شده بود اظهار داشت: عقل پسر مقفع از علمش بیشتر بوده و پسر مقفع محروم، عکس آن را پاسخ داده است.

مؤلف گوید: ممکن است غرض قزوینی آن باشد، کسی که در دنیا به پارسایی به سر برد و ترک دنیا گوید و به آخرت سرگرم باشد، از دیگران خردمندتر است. و کسی که خود را سرگرم دنیا بسازد و از آخرت غفلت کند احمق تر از دیگران است. به همین جهت گفته است عقل خلیل از علمش زیادتر و علم پسر مقفع از عقلش بیشتر بوده است. با توجه بدانچه نگاشته شد مراد از علم، علم دنیا است نه علم آخرت، و چنان نیست که پنداشته شود. مرادش از عکس قضیه آن است که نقال، قضیه را به عکس نقل کرده است.

علامه در خلاصه ص ۶۷ گوید: خلیل در فن ادب، از دیگران افضل بوده است، و به همین مناسبت نظریه او در فن ادب حجت است، و هموست که علم عروض را اختراع کرد، و مقام فضیلت او مشهورتر از آن است که یادآوری شود و امامی مذهب است، مؤلف گوید: شیخ بهایی رحمه الله در ضمن

حواشی که بر خلاصه علامه نوشته است و من تعلیقات وی را به خط یکی از شاگردانش دیده ام، چنین اظهار داشته است: خلیل بن احمد، از اصحاب حضرت صادق علیه السلام بود و علم عروض را از حضرتش روایت کرده است.

(در پایان این قسمت بدین موضوع اشاره می شود) و مردی جلیل القدر و عظیم الشأن بوده است.

مؤلف گوید: خلیل، آثاری دارد، از جمله: کتاب العین در لغت است، که پس از این، بدان اشاره می شود. دیگر کتاب العروض و کتاب الشواهد کتاب النقط و الشكل کتاب النغم و کتاب جمل الاعراب در نحو است، و این کتاب غیر از جمل النحو عبد القاهر جرجانی معروف است (۱).

به طوری که شنیده ام کتاب الجمل خلیل هم اکنون در دست نوادگان مرحوم آقا اشرف حکیم، که طیب مخصوص دربار و حرم سرای سلطان صفوی است، می باشد و این کتاب را پدر ایشان از مدرس اشرف از مازندران آورده است.

ابن خلدون در تاریخش پس از یادآوری از کتاب العین و شرح فوائد آن می نویسد: در ماه چهارم، ابو بکر زبیدی به مکتب هشام مؤید، در اندلس درآمد و کتاب العین خلیل را، با توجه به فراگیری همه آن به تلخیص آن پرداخت و مهملات و بسیاری از شواهد مستعمل آن را حذف کرد و کتاب

ص: ۳۶۰

۱- ۱) - و همچنین غیر از الجمل شیخ ابو القاسم عبد الرحمن زجاجی نحوی متوفی ۳۳۹ هجری است که گوید کتاب بابرکتی است و هر کس بدان اشتغال ورزید کمال انتفاع را از آن خواهد برد، زیرا زجاجی این کتاب را در مکه تألیف کرده است و هرگاه از بابی فارغ می شد هفت شوط طواف اطراف خانه می کرد و نیز غیر از الجمل ابن خالویه متوفی ۳۷۰ هجری و غیر از الجمل ابن هشام متوفی ۵۷۰ هجری است - م.

العین را برای اینکه بهتر و بیشتر قابل حفظ باشد، خلاصه کرد و به خوبی از عهده برآمد.

مؤلف گوید: علاوه بر او، بستی یا خاور حسینی هم به تلخیص آن اقدام کردند. ابن شهر آشوب، در کتاب مناقب به مناسبت شمارش همگی دانش‌هایی که اصل آن به حضرت مولا - علی علیه السلام می‌پیوندند، می‌نگارد: و از ایشان است اهل عروض. آری، علم عروض هم، از پیشگاه حضرت مولا علی علیه السلام صادر شده است چه آنکه در روایت آمده است، خلیل نحوی فن عروض را از مردی از اصحاب محمد بن علی الباقر یا علی بن الحسین علیهم السلام فراگرفت و برای تبویب و تدوین آن اصولی را وضع کرد.

مؤلف گوید: حقیقت همان است که ابن شهر آشوب ابراز داشته است (۱).

نجاشی در ذیل نام برداری از علی بن محمد عدوی می‌نویسد: شیخ علی عدوی شمشاطی که معاصر با شیخ صدوق بود، کتاب العین خلیل بن احمد را که در لغت بوده، تلخیص کرده است، آن چنان که مستعملات آن را، باقی گذارد و مهملات و شواهد و مکررات آن را حذف کرد و اضافاتی نسبت به نسخه‌های دیگر، بر کتاب العین افزود.

فخر رازی، در کتاب مناقب شافعی می‌نویسد: ابو الحسن علی بن قاسم خوانی، مؤلف کتاب مختصر العین است و او از کسانی است که در سرزمین خراسان به ابداع لغت و نحو پرداخت و در سروده‌های خود از شافعی ستایش کرد.

ص: ۳۶۱

(۱-۱) - برای کسب اطلاع بیشتر، و واضح علم عروض به کتاب، تأسیس الشیعه سید ابو محمد حسن صدر مراجعه شود - م.

خلیل مراتب قرائت را از عیسی بن عمر فراگرفت و او از ابو عمرو بن علا و او از عبد الله بن اسحاق حضرمی، و او از ابو عبد الله میمون اقرن، و او از عنبسه الفیل و او از ابو الاسود دثلی و او از حضرت مولا علی علیه السلام فراگرفته است.

ابن شهر آشوب، در کتاب مناقب می نویسد: خلیل بن احمد، از عیسی بن عمرو ثقفی، از عبد الله بن اسحاق حضرمی، از ابو عمرو بن علا، از میمون اقرن، از عنبسه الفیل، از ابو الاسود دثلی، از علی علیه السلام روایت می کرده است، و سیویه علوم ادب را از وی فراگرفته است.

گویند، پدر خلیل که احمد باشد نخستین کسی است، که پس از رسول خدا صلی الله علیه و آله به نام احمد، خوانده شده است.

خلیل در سال ۱۷۰ هجری و یا سال ۱۷۵ در گذشته است (۱).

فراهیدی، منسوب به فراهید است که از پشت ازد بوده اند و فرهودی مفرد آن است و یحمدی منسوب به یحمد است که آن هم یکی از گروه ازد، به حساب می آید.

از خلیل حکایت شده است که پیوسته این شعر را می خواند:

و اذا افتقرت الی الذخائر لم تجد ذخرا یكون کصالح الاعمال

ص: ۳۶۲

۱- ۱) - سیوطی در بغیه الوعاه می نویسد: علت مرگ خلیل آن بود که گفت تصمیم دارم طرحی در حساب بریزم که هرگاه با آن طرح، کنیز کی بر قاضی وارد شود، مظلوم قرار نگیرد در تعقیب این اندیشه وارد مسجد و ناخود آگاه سرش به ستونی خورد و بلافاصله به زمین افتاد و در گذشت. پس از مرگش او را در خواب دیدند، پرسیدند خدا با تو چه کرد؟ در پاسخ گفت: آنچه از خود به جای گذارده بودم سودی به حال من نداشت و تنها مداومت من بر «سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اکبر» بود که سودمند به حال من بود-م.

هرگاه، به ذخیره‌هایی نیازمند شدی، ذخیره‌ای را بهتر از کارهای شایسته، به دست نخواهی آورد.

ابن درید، در آغاز جمهره گفته است: ابو عبد الرحمن خلیل بن احمد فرهودی.

فرهود: به معنای، بچه درنده و یا غلام بدخو است، و نسب خلیل به فرهود بن شبابه بن ملک بن فهم، منتهی می‌شود.

خلیل بن احمد، کتاب العین را تألیف کرد و کسی را که باید آن را به نهایت رساند به رنج انداخت. اینک نیمی از آن کتاب از خلیل است و جای شبهه نیست و آنکه پس از وی آید، یا این موضوع را می‌پذیرد و یا انکار می‌کند آری، او کتاب العین را در حد فهم و زیرکی بی‌نظیری که آیندگان را به شگفت می‌آورد، تألیف کرده است و ما این کتاب را املا کردیم، تا به آخر...

و نیز از هری گوید: خبر داد مرا ابو محمّد بن ابو خلیفه، از محمّد بن سلام که گفت: خلیل بن احمد، مردی بود از مردم ازد، از فراهید و او را فراهیدی گویند. و یونس او را فرهودی، بر وزن قردوسی (به فتح قاف و سکون را، و قردوس به معنای شدت و صلابت است) تا گوید خلیل، فن عروض را استخراج کرد، و علل عروضی را از آن به دست آورد و به مطالبی رسید که ادبای پیش از او، از آن بهره‌ای نجسته بودند.

مؤلف گوید: در حاشیه همان نسخه، که به خطی کهن بود و گویا از اصل نسخه باشد چنین آمده بود: ابو داود مصاحفی گفت، از نصر بن شمیل شنیدم می‌گفت: آن‌ها که به رأی خود سخن می‌گویند، چونان خلیل رأی

صائبی ندارند و خلیل همانند خویش رأی می دهد و خلیل می گفت، مردم بر سه گونه اند. با گونه دوم هم سخن باش و با سومی نه.

۱- مردی که از تو داناتر است از وی دانش فراگیر، ۲- مردی که از تو فروتر است و به او سخن بیاموز، ۳- مردی که سراسر کوشش او در آن است که با تو مجادله و خود را درستکار معرفی کند، با او سخن مگو.

و حدیث کرد ما را، حسن بن ادریس گفت: خبر داد ما را محمد بن عبد العزیز بن ابی رزمه گفت: حکایت کرد برای ما، نضر بن شمیل گفت از خلیل پرسیدند آیا تو مؤمنی؟ در پاسخ گفت، جواب نمی دهم چه بیم آن را دارم خود را با پاسخی که می دهم تزکیه کرده باشم. و گفته است، خلیل مردی ژولیده مو، و رنگ پریده بود. هیئتی دگرگون داشت و خرقة پوش بود، پا از همه جا بریده بود و در میان مردم طوری حرکت می کرد، که کسی او را نمی شناخت.

مؤلف گوید: از آثار مشهور خلیل، کتاب العین در لغت است.

ازهری، در تهذیبش گوید: خلافتی در میان ارباب معرفت و اهل علم در این نیست که اولین اساس کتاب العین به دست، ابو عبد الرحمن خلیل بن احمد، بنیانگذاری شده است و پس از آنکه ابن مظفر به نسخه ای از آن کتاب از خلیل بهره یافت، به تکمیل آن اقدام کرد. به یقین می دانم پیش از خلیل هیچ دانشوری، به تأسیسی که خلیل در کتاب العین به کار برده، پیشی نگرفته است. اینک آنچه را که وی تأسیس کرده است بدون کم و زیاد یاد آور می شویم، تا در چگونگی آن اندیشه کنی و فکر خود را در نظم و ترتیب آن به کار اندازی و به اندازه ای که نیازمندی، از آن بهره ور گردی.

پس از این، به پاره ای از نظریات نحوی ها که در هنگام بیان آن، بدان افزوده و یا به توضیح آن پرداخته اند، دقت لازم به عمل آوری.

لیث بن مظفر گوید: در آغازی که خلیل به تألیف کتاب العین پرداخت فکر خود را به کار انداخت و بالاخره نتوانست از اب ت ث به تألیف کتاب خویش پردازد زیرا، الف حرف معتل است و آن گاه که اولین حرف، نظر او را تأمین ننمود حاضر نشد دومین حرف را که حرف (ب) باشد سرآغاز کار خود قرار بدهد؛ زیرا دلیلی برای سرآغازی آن نداشت و پس از تفحص کامل در حروف تهجی و ویژگی های آن ها بدانجا رسید که مخرج همه حروف از حلق است ناچار اولین حرف را که الف باشد در حلق فرومی برد و حرفی از حروف تهجی را به دنبال آن اظهار می کرد از قبیل ا ت، ا خ، ا ع و به این نتیجه رسید که حرف عین از دورترین نقطه حلق حرکت می کند و به همین مناسبت حرف عین را در اول کتابش در آورد. پس از آن، به حروفی پرداخت که قریب المخرج به حرف عین بودند و رعایت مقام عالی تر پس از عالی تر را نمود تا به آخر حروف تهجی همین ترتیب را مراعات کرد.

اینک، هر گاه کلمه ای را مورد توجه قرار بدهی و بخواهی محل آن را بدانی به حروف آن کلمه متوجه می شوی، پس هر گاه یکی از آن ها را در کتاب پیشین ملاحظه کردی، همان کلمه در آن کتاب مقدم بر دیگر کلمات خواهد بود.

نیز گفته است، خلیل بن احمد حروف: ا ب ت ث را به هر اندازه ای که مخرج آن ها در حلق وجود داشت از محل خود تغییر داد بنابراین، ترتیب

حروف تهجی از نظر او بدین ترتیب است ع ح ه خ غ ق ک ج ش ض ص س ز ط د ت ظ ذ ث و ل ن ف ب م و ای.

خلیل بن احمد گفته است کلام عرب بر چهار بخش است دو حرفی، سه حرفی، چهار حرفی و پنج حرفی.

مؤلف گوید: به خاطر آنکه خلیل کتابش را ابتدا، از حرف عین شروع کرده است کتاب او را به نام: العین خوانده اند بنابراین، نفاست آن موجب چنین نام گذاری نشده است. اکنون این تسمیه یا از ناحیه خود خلیل، یا از ناحیه دیگری بوده است.

پیش از این ذیل احوال صاحب بن عباد گذشت که معظم له، مجلد اول کتاب العین را از دست داد و همچنین یادآوری شد، کتابی در شرح احوال صاحب بن عباد نوشته اند و در آنجا ذیل حافظه او اظهار شده است، به دنبال از دست دادن آن کتاب، صاحب آنچه را از کتاب العین به خاطر داشت، یادداشت کرد و هنگامی که یادداشت های او را با مسوده ای که از کتاب العین که در اختیار دختر خلیل بود، برابری کردند جز در دو یا سه موضع اختلاف دیگری دیده نشد.

ازهری در اول کتاب تهذیبش می نویسد: لیث بن مظفر، از خلیل بن احمد روایت کرده است معظم له در آغاز کتابش نوشته: این همان اثری است که خلیل بن احمد آن را از حروف ا ب ت ث گرد آورده است، حروفی که مدار کلام عرب و الفاظ آن بر آن ها نهاده شده است، و هیچ چیزی از آن ها بیرون نیست.

مراد خلیل آن است که از حروف تهجی واژه هایی را گرد آورده است که عرب در اشعار و امثال خود از آنها بحث می کند و در غیر این صورت کلماتی است که خلیل، بیانی از آن ها نکرده است.

ابو منصور می گوید: ادعای خلیل موجب اشکالی برای بسیاری از مردم شده است، تا آنجا که یکی از متظاهران و ظرفا گفته است، خلیل بن احمد، به شرطی که در آغاز کتابش کرده و قولی که داده و به آن وفا نکرده، بسیاری از لغات مستعمل عرب را مهمل گذارده است. از جمله، احمد بستی که کتاب تکمله را تألیف، و بر خلیل ایراد کرده، اظهار داشته است:

کتاب ما مشتمل بر دو برابر لغاتی است که خلیل گرد آورده است و به زودی، در صورتی که با کمال دقت به اثر ما توجه کنی به حقیقت سخن ما خواهی رسید.

ابو منصور می گوید: آن گاه که این فصل را از کتاب بستی قرائت کردم، دانستم که بستی آدمی ناآگاه بوده، و از زیرکی بهره ای نبرده، و به منظور خلیل نرسیده است، برای آنکه اراده خلیل از حروف ا ب ت ث آن است که، آن ها حروفی هستند که مدار کلام عرب بر آن ها است و هیچ بیان و موضوعی بیرون از آن ها نیست. و مراد از اینکه گفته است آنچه را که از این حروف گرد آورده ام منظورش متفرعاتی است، که در اختیار او درآمده است نه آنکه همه الفاظ عرب را که متداول در میان آن ها بوده است و با همه اختلافی که دارند در این اثر به جای گذارده ام، بلکه از حروف تهجی، اساسی برقرار داشته ام که می توان به دو حرفی و سه حرفی و چهار حرفی و پنج حرفی و سالم و معتل آن ها که دایر در اصطلاح است یکی بعد از دیگری رسید به طوری که، هرکسی در صدد تتبع آن ها برآید، می تواند بدین وسیله

بدانها دست یابد، نه آنکه خود خلیل آن ها را کاملاً تتبع کرده، و بدون آنکه الفاظ و معنای از او فوت شده باشد، همه آن ها را در این کتاب فراهم آورده باشد.

و به خوبی می دانیم، خلیل با زیرکی و فهم ویژه ای که داشته، می دانسته است که یک انسان پیمبر نیست تا از راه وحی استفاده کند و الفاظ و معانی فراوان را با همه اختلافی که دارد و بدون آنکه چیزی را فروگذار کرده باشد، در آن کتاب بیاورد و چنان که می دانیم، خلیل، خردمندتر از آن است که چنین ادعایی کرده باشد و بالاخره مراد خلیل همان بود که ما ایراد کردیم و تو را نرسد که با همه بی اطلاعی به وی ایراد نمایی. مؤید نظریه ما آنکه، شافعی هم در فصلی که در آغاز کتاب از وی نقل کردیم، به توضیح آنچه اظهار داشتیم، پرداخته است. در اینجا کلام، از هری به پایان رسید.

مؤلف گوید: کتاب العین که در لغت است هم اکنون متداول است، و استاد استناد ما در ضمن معانی لغات در بحار الانوار از آن استفاده کرده است، کفعمی، که از علمای ماست، می نویسد: خلیل، از همه مردم روزگارش، پارسا تر بود تا آنجا که پادشاهان به عزم دیدار او می آمدند و به وی کمک ها می کردند و او عطیه آن ها را نمی پذیرفت. و معمول او آن بود سال در میان به حج بیت الله مشرف می شد.

همچنان که پیش از این نوشتیم، ابن شهر آشوب در مناقب گوید: علم عروض هم از پیشگاه حضرت مولا علیه السلام صادر شده است و خلیل بن احمد، رسم عروض را از مردی از اصحاب حضرت امام محمد باقر یا حضرت علی بن الحسین علیهم السلام فرا گرفته، و اصول آن را مرتب ساخته است.

در یکی از مواضع آمده است، که روزی از روزها مردی همراه فرزندش به حضور خلیل رسید و گفت: می خواهم تا به این فرزندم، علم نحو و

نجوم و طب و فرائض بیاموزی، زیرا عازم حرکت و مرکب در کنار منزل آماده سواری دادن است.

خلیل خطاب به پسر کرد و فرمود: بگو، الرفع للفاعل فی الاسماء، و الثریا فی الشتاء علی وسط السماء، و السقمونیا مسهل الصفراء، و اذا مات الرجل و له ابنان فالمال بینهما علی السواء.

(در میان اسم ها فاعل مرفوع است، و ستاره پروین در فصل زمستان در میان آسمان است، و «سقمونیا» (۱) مسهل صفراست، و آن گاه که آدمی بمیرد، و وارث او دو فرزند باشد، آن ها ما ترک او را در میان خود بالسویه تقسیم می کنند.)

مؤلف گوید: این مثل که مرکب من دم در معطل است، مثل مشهوری در میان پارسیان است که حالت روستایی را وانمود می کند که خیال کرد دانش را به سادگی می توان به دست آورد.

ابو الربیع خلیل بن اوفی شامی عاملی

وی، از اکابر اجلا و از شیوخ قدیمی و از دانشوران است، و به نام:

ابو الربیع شامی، معروف است.

مشهور آن است که نامش خلیل است و بعضی هم او را خالد گفته اند و ممکن است، خالد درست تر باشد.

ص: ۳۶۹

---

۱ - ۱) - سقمونیا به ضم سین گیاهی است که رطوبت میان آن، مسهل صفراست و همان رطوبت را در کتاب های طبی «سقمونیا» گویند و در پارسی آن را «محموده» خوانند، تو این سقمونیای شکرآلود ز داروخانه سعدی ستانی - م.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: ابو الریبع، از اصحاب حضرت صادق علیه السلام بوده است، و در کتاب های رجال، نام او را به نیکی برده اند و از وی نکوهش نکرده اند بلکه، او از ممدوحان است و روایات زیاد و احادیث فراوانی نقل کرده است و نیز دارای آثاری است.

شیخ صدوق در آخر من لا یحضره ۹۸/۴ مشیخه از وی نام می برد و طریق خود را به وی متذکر می شود و در بسیاری از مواضع از وی روایت می کند و به وی اعتماد دارد و طبق قرینه ای که از آغاز کتاب او فهمیده می شود، نقل روایات او دلیل بر مدح اوست.

علاوه بر صدوق، دیگر علما و محدثان ما، از او روایت می کنند و به روایات او احتجاج می نمایند و به آن ها عمل می کنند.

شیخ طوسی فهرست ص ۲۱۶ و نجاشی رجال ص ۱۱۷ کتابی از او نام می برند و طریق خود را که به وی منتهی می شود یادآوری می کنند و این هم نوعی مدح است که وی از مؤلفان شیعه می باشد.

شیخ طوسی در رجال ص ۱۲۰ در ضمن اصحاب حضرت باقر علیه السلام از وی نام برده است و می نویسد: خلد، و طبق نسخه دیگر خالد بن أوفی ابو الریبع عنزی شامی.

شیخ شهید، در شرح ارشاد در ضمن صحت روایات ابو الریبع، چنین استدلال کرده است: حسن بن محبوب، که از اصحاب اجماع است. روایات زیادی از وی نقل کرده است و این خود، حاکی از ممدوح بودن اوست و همچنین، ابن مسکان که از اصحاب اجماع بوده، از وی روایت کرده است و علاوه بر ایشان گروه دیگری از او روایت کرده اند.

نجاشی گوید: ابو الریبع از حضرت صادق علیه السلام روایت می کرده است و هرگاه ما، ابو الریبع و همگی اصحاب حضرت صادق علیه السلام، به استثنای عده ای

از ضعفها را توثیق کنیم دور از انصاف نبوده است زیرا، مفید در ارشاد ص ۲۷۱ و ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۳ و طبری در اعلام الوری ص ۲۷۶ چهار هزار تن از اصحاب حضرت صادق علیه السلام را توثیق کرده اند و حال آنکه آنچه در همگی کتاب های رجال و حدیث موجود است، بیش از سه هزار تن نمی باشند و علامه و دیگران نقل کرده اند، ابن عقده همگی چهار هزار تن را که در کتب رجال نام برده شده اند، جمع آوری کرده است و بعضی هم گویند ابو الریبع هم از آن عده رجال است که به نام وی اشاره شده است. پایان نوشته امل الآمل ۸۲/۱.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که، تفاوتی بین خلد و خالد نمی باشد و هر دو یک نامند زیرا، رسم الخط خالد همان خلد است و امثال آن از قبیل حرث و حارث فراوان است.

نیز مؤلف گوید: تصمیم ما در تألیف این کتاب بر آن است که اعلام پس از غیبت حضرت بقیه الله (عج) را متذکر شویم و اینک که، به نام ابو الریبع اشاره کردیم به خاطر آن است که به پاره ای از فوائد ارزنده پردازیم و در ضمن آن، از شیخ معاصر هم که نام وی را در کتاب امل یاد کرده است، پیروی کرده باشیم و الا ابو الریبع از متقدمان محدثان است و سال ها پیش از روزگار غیبت می زیسته است.

سید جلیل امیر خلیل الله تونی اصفهانی

تونی رحمه الله از فضلالی زاهد و علمای عابد بلکه، پرهیزکارترین و پارساترین مردم روزگارش بوده است و من در آغاز تحصیل، بخشی از شرایع و امثال آن را که در فقه است نزد او خوانده ام و در سال ۱۰۸۴ هجری در اصفهان در گذشت.

تونی، در تصحیح کتاب‌ها و ضبط آن‌ها و گرد آوردن حواشی برای آن‌ها کوشش فراوانی داشت و بر همگی کتاب‌هایی که در اختیار داشت، به ویژه کتاب‌های فقه و حدیث حواشی نگاشته است و در عین حال، زهد و تقوای او فراوان تر از علم و فضلش بود.

تونی، مرد بابرکتی بود و مردم، عموماً و اهل محله اش که همان محله ما باشد (محله شیخ محمد بن یوسف بنا) خصوصاً از وجود او تبرک می‌جستند و او مصداق عدالت بود، که در این حدیث آمده است: (هرگاه از مردم محله شخصی، پرسند، او چگونه آدمی است و بگویند ما به جز خیر چیز دیگری از او ندیدیم) دلیل بر خوبی و عدالت اوست. خدا او را از ما و از مردم محله اش پاداشی نیک دهد.

باری، ما او را به خاطر شایستگی و پارسایی بسیاری که داشته است در این کتاب نام برده ایم و توجهی به فراوانی علم او نداشتیم.

شیخ خلیل بن ظفر بن خلیل اسدی

منتجب الدین گوید: وی، مردی موثق و پرهیزکار بود. آثاری دارد از جمله: کتاب الانصاف و الانتصاف کتاب الدلائل کتاب النور کتاب البهاء، جواب الزیديه، جوابات الاسماعیلیه، جوابات القرامطه و ما آثار او را به توسط استاد سعید خود، جمال الدین ابو الفتوح حسین بن علی بن محمد خزاعی، از پدرش، از جدش از او روایت می‌کنیم.

ملا خلیل بن غازی قزوینی

از علمای بزرگ و از متکلمان اصول است. وی، جامع علوم و بزرگواری دقیق النظر و صاحب اندیشه ای قوی بوده و از جمله مشاهیر عصر ما به شمار است و از کامل ترین اعلام این زمان به حساب می‌آید.

ص: ۳۷۲

ملا خلیل، از وجود علمایی چند بهره جسته است و جمعی از فضلا هم از مراتب علمی او بهره ور شده اند.

ملا خلیل، در آغاز کار از شیخ بهایی و میرداماد و امثال ایشان استفاده کرده، و گذشته از این ها از درس ملا حاج حسین یزدی و ملا حاج محمود رنانی بهره مند شده است.

وی، حاشیه قدیم ملا جلال دوانی را که بر شرح تجرید داشته، در مشهد مقدس رضوی، از ملا حاج حسین یزدی فراگرفته است و در درس این دو دانشمند با وزیر خلیفه سلطان شریک درس، بوده است.

ملا خلیل، در پیشگاه صفوی ها، به ویژه پادشاه زمان ما، از کمال احترام برخوردار بوده است و وزرا و امرا و دیگر مردمان نیز به چشم احترام به وی می نگریستند.

او در سن سی سالگی، در روزگار وزارت خلیفه سلطان، تولیت آستانه مبارکه حضرت عبد العظیم و نیز تدریس آنجا را به عهده داشت و پس از آن، به دنبال قصه طولانی، از تولیت و تدریس معزول شد و سمت تدریس آستانه مبارکه، به عهده ملا نظام الدین، شاگرد شیخ بهایی درآمد.

ملا- خلیل، پس از عزل از مقام تولیت به مکه مکرمه رفت و در مراجعت، در قزوین ماندگار شد و با حکومت های تهران و قزوین حکایت هایی دارد.

وی، یکی از علمایی است که نماز جمعه را در عصر غیبت حرام دانسته و منکر آن بوده است و مردم را با کوشش هرچه تمام تر از انجام آن باز می داشت و از جمله اخباری هایی است که به طور کلی، منکر اجتهاد بوده، و در انکار آن، و در نفی اجتهاد می کوشیده و افراط می کرده است و نیز در زمره منکران تصوف و حکمت بوده است.

و بیش از اندازه از این دو دسته، و همچنین از گفتار منجمان و ستاره شناسان و طبیبان نکوهش می کرده است.

ملا- خلیل، نظرهای منحصر به فردی در مسائل اصولی و فروعی داشته است و حداکثر آن ها بیرون از شگفتی و غرابت نبوده است. در بعضی از نظرهای خود، از معتزلی ها پیروی داشته، از آن جمله به ثبوت معدومات قایل بوده است.

از گفتار بی سابقه او این است که می گفت: همگی احادیث کتاب کافی، به عرض مقدس حضرت بقیه الله رسیده، و مقام اقدسش آن را مورد پسند خاطر مبارک قرار داده است. و هر خبری که با لفظ «روی» در کافی آمده است، بدون واسطه از حضرت ولی عصر (عج) روایت شده و شایسته و واجب است. به تمام روایات کافی عمل کرد تا آنجا که هیچ خبری در آن به عنوان تقیه یا حالت دیگری آورده نشده است.

و روضه کافی تألیف کلینی رحمه الله نبوده، بلکه از آثار ابن ادریس است.

مؤلف گوید: بعضی از اصحاب، با قول اخیر او مساعدت کرده اند و گاهی قول اخیر را به شهید ثانی نسبت داده اند لیکن، انتساب آن به شهید ثانی درست نیست.

از خواص ملا- خلیل، تصحیفات خنده آوری است که در عبارات و اخبار به وجود آورده است و همچنین تحریفات شگفت آوری است که در آیات و آثار، ایراد کرده است. خدای متعال او و ما را بیامرزد.

ملا- خلیل، در سوم ماه مبارک رمضان سال ۱۰۰۱ هجری در شهر قزوین متولد شد و سال ۱۰۸۹ هجری در قزوین در گذشت وی، در مدرسه معروف

خود او به خاک سپرده شد، و من روزگاری را در نیافتم و لیکن به زیارت قبر او موفق شدم.

ملا خلیل اندیشه ای نیرومند و در تحریر عبارات در علوم و تقریر آن ها مهارت کامل داشته. برادر علامه ام قدس سرّه وی را در قزوین ملاقات کرده بود و فراوانی فضیلت و زیادی علم او را می ستود بلکه، او را بر معاصران دیگر برتری می داد.

مؤلف گوید: شکی نیست که کافی از بهترین و آراسته ترین کتاب های حدیث است، شیخ مفید در حاشیه اعتقادات صدوق آنجا که بحث در جواز اقامه حجج و استدلال در مسائل دینیه و عقاید اسلامی به میان آمده است چنین می نویسد: ائمه طاهرين عليهم السلام اصحاب خود را بر اقامه حجت تشویق می کردند و آن ها را برای خاطر این موضوع می ستودند و از فضیلت ایشان ستایش به عمل می آوردند و این مراتب را کلینی رحمه الله در کتاب کافی ایراد کرده است و کتاب کافی از بهترین کتاب های شیعه و مهم تر از همه احادیث آن، حدیث یونس بن یعقوب است، پس از بیان حدیث مزبور می گوید: سخن از توحید خدا و نفی تشبیه از او، و تنزیه و تقدیس او، از جمله اموری است که ما به بیان آن موظفیم و ما را بدانها تشویق کرده اند و آثار بسیار و اخبار زیاد در چگونگی آن ها رسیده است و عده زیادی از آن ها، در کتاب ارکان من که، در دعائم الدین تألیف شده، یادآوری گردیده است. و همچنین، در کتاب کامل در علوم دین، بابی در علوم دین که استیفای کامل شده است، متعرض گردیده ام و در عقود الدین مهم ترین آن ها را که از ماسواشان ما را بی نیاز می کند، یادآوری کرده ایم.

ملا خلیل، شاگردان فاضلی داشته است، که برخی از آن‌ها را مستقلاً در موارد خود متذکر شده ایم و بعضی دیگر را که ترجمه مستقلاً ندارد در اینجا نام می‌بریم.

ملا- حاج بابا بن محمّد صالح قزوینی، فاضلی عالم و متکلم و از معاصران است، برادرش ملا محمّد باقر قزوینی، که مقدسی صالح و از معاصران بوده است.

و دیگران عبارتند از: آقا رضی قزوینی (۱) و امیر معصوم قزوینی و ملا- محمّد صالح قزوینی معروف به روغنی (۲) و ملا حاج علی اصغر قزوینی و ملا میرزا محمّد تبریزی، معروف به مجذوب و ملا محمّد کاظم طالقانی و ملا سید امیر محمّد مؤمن بن امیر محمّد زمان طالقانی، وی اصلاً از مردم طالقان بوده، و در قزوین می‌زیسته است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۲/۲۹۷ می‌نویسد: وی فاضلی عالم و محقق بود و حواشی بر مغنی اللیب و رساله ای در اکل آدم از شجره (۳) و تفسیری بر سوره ملک نوشته، که آن را به پادشاه روزگارش اهدا کرده است و او از معاصران است.

ص: ۳۷۶

۱- ۱- رضی الدین محمّد بن حسن قزوینی، معروف به آقا رضی، از دانشمندان اواخر قرن یازدهم هجری بوده است آثار چندی دارد، لسان الخواص و ضیافه الاخوان او معروف است و ضیافه الاخوان او همراه با مقدمه و تصحیح سید افاضل آقای آقا سید احمد حسینی به طبع رسیده است، او در سال ۱۰۹۶ هجری در گذشته است.

۲- ۲- روغنی، از علمای قرن یازدهم بوده است و آثار بسیاری از اصل و ترجمه دارد و شرح نهج البلاغه اش مشهور و مطبوع اوست-م.

۳- ۳- ملا صالح روغنی هم رساله در اکل آدم از شجره دارد و الذریعه رساله ای بدین نام برای طالقانی یاد نکرده و ممکن است رساله مزبور از روغنی باشد که امل به نام طالقانی آورده است.

مؤلف گوید: طالقانی یکی از علمایی است که نماز جمعه را در عصر غیبت حرام می دانسته است، و توصیفی که شیخ معاصر در حق او کرده خود او شناساتر به گفتار خویش است.

از شاگردان او، ملا محمد یوسف بن پهلوان صفر قزوینی ساکن اصفهان، و از شاگردان محقق خوانساری هم بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۳۱۴/۲ می نویسد: وی از شاگردان ملا خلیل بوده، و از علما و فضیلائی معاصر است، و در یکی از مدارس قزوین تدریس می کرده، و کتاب مبسوطی در آداب حج و چگونگی وضع مسجد الحرام و نیز رساله مختصری در مناسک حج تألیف کرده است (۱).

ملا خلیل فرزندان شایسته ای داشته است. از جمله، ملا احمد بن خلیل قزوینی که عالمی فاضل و محقق بوده است، حاشیه ای بر حاشیه العده والدش بر عده شیخ را تألیف کرده، و در سال ۱۰۸۳ هجری در روزگار حیات پدرش در گذشته است.

دیگری، ملا ابو ذر بن خلیل است که فاضلی عالم بوده، و در سال ۱۰۸۴ هجری در حیات پدرش در گذشته است. دیگر از فرزندانش، ملا سلمان است که از معاصران بوده، و مانند پدرش بلکه، سخت تر از او نماز جمعه را در عصر غیبت حرام می دانسته، و رساله مفصلی در این خصوص تألیف کرده است و از نظر من، رساله مناسبی نیست.

ص: ۳۷۷

---

۱ - ۱) - در پاورقی می نویسد به خط مؤلف در اصل کتاب آمده که از آثار اوست رساله ای در، آداب الحج و دیگری در، وضع المسجد الحرام که در فوق هر دو نام یک کتاب آمده است - م.

شیخ معاصر در شرح حال او می نویسد: وی، فاضلی عالم و جلیل القدر و از معاصران است. در سومین حجی که به خانه خدا مشرف شدم همراه او بودم و رساله ای در مناسک حج نوشته، که آن را به، پادشاه عصرش اهدا کرده است.

مؤلف گوید: من هم در آن سال، با وی هم سفر بودم.

مؤلف امل ۱۱۱/۲ در شرح حال ملا-خلیل می نویسد: وی، فاضلی عالم و علامه ای حکیم و متکلمی محقق و مدقق فقیه و محدثی در کمال وثوق و جامع فضائل و از ماهران معاصر بوده است. آثاری دارد از جمله، شرح کافی به پارسی تألیف کرده، و شرح کافی به عربی و شرح عده در اصول و رساله جمعه و حاشیه مجمع البیان و رساله نجفیه و رساله قمیه و الجمل در نحو (۱) و رموز التفاسیر الواقعه فی الکافی و الروضه و امثال این ها.

من در نخستین حجی که به خانه خدا مشرف شدم وی را در مکه مکرمه که مجاورت داشت و به تألیف حاشیه مجمع البیان اشتغال ورزیده بود، ملاقات کردم. او در سال ۱۰۸۹ هجری در گذشت و صاحب سلافه ص ۴۹۹ از وی نام برده، و ستایش بلیغی از او کرده، و برخی از آثارش را نام برده است. (آنچه در امل آمده است، به پایان رسید).

ص: ۳۷۸

۱-۱) -روضات می نویسد: کتاب الجمل را که مؤلف امل به ملا خلیل نسبت داده است گمان می کنم، از آثار خلیل بن احمد عروضی باشد که، مؤلف امل آن را در آثار خلیل نام برده است، ما پیش از این ذیل احوال خلیل نام این کتاب را نوشتیم و متذکر شدیم که نسخه ای از آن در اختیار فرزندان آقا اشرف حکیم بوده است، و مؤلف امل ذیل احوال ملا محمّد مهدی قزوینی می نویسد: از آثار او شرح، الجمل مولانا الخلیل است و احتمال دارد نسخه آقا اشرف، به دست او رسیده و آن را شرح کرده باشد. و یا ملا خلیل هم کتابی بدین نام داشته، و ملا مهدی آن را شرح کرده است-م.

مؤلف گوید: از اینکه مؤلف امل وی را به عنوان حکیم فقیه ستوده، درست نیست زیرا، ملا- خلیل با این دو عنوان، کمال مخالفت را داشته است و تنها اطلاع و دانستن اقوال آنان، دلیل بر آن نیست که وی را حکیم یا فقیه نامید بلکه معلوم نیست از اقوال آن ها اطلاعی هم داشته باشد. گذشته از این، جمع بین فقیه و حکیم از قبیل جمع بین ضدین است. و اما اینکه، محقق طوسی را حکیم و متکلم گفته اند، به سبب آن است که، وی در شرح اشارات و امثال آن، راهی را که حکما پیموده اند، رفته و در تصحیح کلمات ایشان کوشش کرده، و در تجرید و امثال آن به شیوه متکلمان گام برداشته و به آیین آنان سخن گفته است.

اما، شرح پارسی که بر کافی نوشته، و موفق به اتمام آن شده است، به نام الصافی فی شرح کافی است و شرح عربی آن را تا باب بیستم از کتاب طهارت، به پایان رسانیده، و آن را به نام: الشافی در شرح کافی، نامیده است.

ملا- خلیل، به پیشنهاد وزیر خلیفه سلطان، به شرح عربی کافی اقدام کرده است و پیش از آنکه در چگونگی شرح آن، با وزیر، پردازد، شاه عباس ثانی وارد قزوین شد و ورود او مصادف با درگذشت وزیر بود. شاه عباس از وی خواست تا کافی را به پارسی شرح کند و او هم در مدت بیست سال که برابر با زمان تألیف کافی بوده است، به شرح آن پرداخت و هر دو شرح، ممزوج با متن بودن، و آن کتاب بزرگی است، که در چندین مجلد تدوین شده است.

ملا خلیل، در هر دو شرح به اقوال غریب و تصحیفات و تحریفاتی که معمولش بوده، پرداخته است. و اما درباره شرح عده اش باید گفت، آنچه بر

زبان دانشوران رایج است آن است که اثر مزبور حاشیه‌عده‌ اصول شیخ طوسی است که ناتمام مانده، بلکه به اواسط آن نرسیده است و این حاشیه در دو مجلد تدوین شده و جلد اولش به نام: حاشیه اول و دوم به نام:

حاشیه دوم خوانده شده، و در آن حاشیه به تدوین حاشیه طولانی دست یازیده است، که برابر با اکثر مجلد اول می باشد و در آن حاشیه به مسائل بسیاری از اصول و فروع و امثال این ها پرداخته، و به گفتار عجیب و غریبی اشاره کرده است (۱).

ملا خلیل، تا آخر عمرش تغییراتی در دو شرح کافی و حاشیه عده می داده است و به همین مناسبت بوده، که نسخه های آن ها با اختلافات شدیدی روبرو شده است و به طوری که از حیث ضبط بیرون است و مناسبتی میان آنچه در آغاز نوشته، و آنچه در اواخر گرد آورده، وجود ندارد. در عین حال، عمل به ظن را در فروع احکام در عصر غیبت تجویز نمی کند و یکی از شاگردانش افکار نخستین او را که در حاشیه اعمال کرده، به افکار آخرین او ترجیح داده است و به همین جهت افکار نخستین او را عوض نکرده است. ملا خلیل، نود سال عمر کرد و اواخر عمر از نعمت چشم محروم شد.

رساله جمعه که درباره حرمت نماز جمعه، و آن را به فارسی تألیف کرده بود، ضمیمه شرح فارسی کافی بوده است. ملا خلیل آن را رساله ای منفرد قرار داد و ملا طاهر قمی رساله ای در رد آن نگاشت و پس از آن ملا خلیل

ص: ۳۸۰

۱- ۱) - حاشیه عده در گذشته و حال، در دو مجلد به طبع رسیده، و ملا خلیل عنوان حاشیه های خود را با کلمه: «قوله» مشخص کرده است. طبع جدید آن همراه با مقدمه ای در شرح حال شیخ و ملا خلیل و آن دارای پاورقی های ارزنده دیگر است و ممکن است مراد از حاشیه طولانی، حاشیه دیگری باشد که به نوشته روضات، در هنگام شرح عده به نگارش آن می پرداخته، که مشتمل بر مباحث نادره فقه و اصول بوده است - م.

رساله متوسطی به زبان پارسی راجع به نماز جمعه تألیف کرد و در انکار صحت نماز جمعه مبالغه بسیار نمود لکن، به دنبال آن به تألیف سومین رساله ای در این خصوص (نماز جمعه) پرداخت و در آن، راه انصاف پیش گرفت و اقامه کننده نماز جمعه را، در صورتی که وجوب یا استحباب آن از اخبار فهمیده شود، فاسق ندانست.

رساله نجفیه پاسخ پرسش های مسائل حکمتی است که در پاسخ نجف قلی بیگ خواجه، که از ملا خلیل خواسته، به طور اجمال و به پارسی پاسخ داده است و به همین مناسبت رساله مزبور به نجفیه موسوم شده است و یا چون پرسش آن ها از نجف رسیده بوده، رساله نجفیه، گفته شده است.

رساله قمیه در پاسخ پرسش نذر علی بیگ خواجه است که از قم فرستاده بوده است و سؤال او راجع، به پاره ای مسائل حکمتی بوده، که به طور اجمال پاسخ داده است. ملا خلیل، اوقاتی که مجاور خانه خدا بود، تعلیقات ملا محمد امین استرآبادی را که بر کافی داشته است، گرد آورد و همچنین تمام تعلیقات استادش، امیر ابو الحسن قاینی مشهدی را تهیه کرد و خود هم تعلیقاتی بر توحید صدوق رحمه الله دارد (۱).

شیخ خیر الدین بن عبد الرزاق بن مکی بن عبد الرزاق بن ضیاء الدین

ابن شیخ سعید ابو عبد الله شهید محمد بن مکی عاملی شیرازی

معظم له، از بازماندگان شهید اول و فاضلی عالم و فقیهی متکلم و محقق مدقق و جامع علوم عقلیه و نقلیه و ادبیه و ریاضیه بوده است او، معاصر با شیخ بهایی و روزگار درازی را در شیراز به سر برده است.

ص: ۳۸۱

(۱- ۱) - حکایتی در روضات از ملا خلیل نقل شده است، که علاقه مندان می توانند به آن رجوع کنند-م.

گویند، هنگامی که شیخ بهایی کتاب حبل المتین را تألیف کرد، از آنجا که نسبت به وی اعتقاد داشت و او را به علم و دانش می ستود، نسخه ای از آن را برای مطالعه وی، به شیراز ارسال داشت. خیر الدین پس از مطالعه کتاب، تعلیقات و حواشی و تحقیقاتی بر آن نوشت، بلکه ایراداتی هم بر آن وارد آورد.

شیخ خیر الدین، نوادگان و بازماندگانی داشت، که در تهران می زیستند و از افراد سرشناس بودند و از ایشان، شیخ خیر الدین است که معاصر با ماست و مردی باایمان و صالح، و فاضلی شایسته، و نیکوکاری بی باک بود.

خلاصه آنکه، سلسله خیر الدین، از گذشته و آینده همه، مردمی نیکوکار و در اسم و رسم از همه گونه برکت برخوردار بوده اند.

شیخ خیر الدین، آثاری در فقه و ریاضی و امثال این ها از خود باقی گذارده است و باید برای مطالب بیشتر به فهرست آثار او مراجعه کرد.

مؤلف گوید: در شهرستان سیستان به رساله مفصلی در علم حساب برخوردیم که از مطالبی پسندیده و آثاری ارزنده برخوردار، و آن از مؤلفات شیخ خیر الدین بود. ظاهر آن است که مراد از خیر الدین، مترجم حاضر باشد و در آن کتاب از مولا شرف الدین علی یزدی مطالبی نقل کرده است و تاریخ نسخه آن ۱۰۶۱ هجری بوده است.

شیخ خیر الدین یحیی فقیه

وی، فاضلی عالم و از فقهای اصحاب بوده است که ما از روزگار او اطلاعی نداریم و به اثری از آثار او هم دست پیدا نکرده ایم. باید روزگار و آثار او را تفحص کرد، ظاهر آن است که، وی از متأخران اصحاب ما بوده است (۱).

ص: ۳۸۲

(۱- ۱) - این دو ترجمه را مؤلف پیش از ملا خلیل نوشته بود که ما به مناسبت مقام، پس از وی ترجمه کردیم - م.

سید ابو الخیر داعی بن رضا بن محمد علوی حسنی (حسینی)

منتجب الدین گوید: وی، فاضلی محدث و واعظ بود کتاب آثار الابرار و الانوار الاخیار در احادیث از آثار اوست. ما این کتاب را به توسط سید اجل مرتضی بن مجتبی بن محمد علوی از وی نقل می کنیم.

شیخ ابو العلاء داعی بن ظفر بن علی حمدانی قزوینی

منتجب الدین گوید: وی، فاضلی فقیه بوده، و محل وثوق است.

مؤلف گوید: ابو العلاء یکی از دانشمندان، معروف به حمدانی قزوینی است که از متأخران پس از شیخ طوسی به شمار می آید (۱).

داعی بن مهدی بن احمد بن زید بن یحیی

معظم له، از اجله علما و فقها بود. نسخه ای بس کهن از کتاب الاعلام مفید نزد ما موجود است که به خط این مرد بوده است.

سید ابو الفضل داعی بن علی بن حسن حسینی سروی

شیخ معاصر در امل ۱۱۳/۲ گوید: وی فاضلی عالم و از مشایخ ابن شهر

ص: ۳۸۳

۱- ۱) - در ضیافه الاخوان می نویسد: کتبه اش ابو علی و از طایفه حمدانیان قزوین و از علمای مشهور پس از شیخ طوسی است، و او را فاضلی فقیه و ثقه گفته اند. فرزندش ظفر، از مشایخ صاحب امتیاز بوده و پس از قرن پنجم می زیسته و از شاگردان ابو جعفر بشمار آمده است او فقیهی صالح بود و طبع نظم لطیفی نیز داشته است - م.

آشوب بوده است.

مؤلف گوید: از آغاز مناقب ابن شهر آشوب هم این معنی استفاده می شود و در آنجا از وی به ابو الفضل داعی، تعبیر کرده است.

در پشت کتاب تبیان شیخ طوسی، به اجازه ای از شیخ ابو الوفا عبد الجبار ابن عبد الله بن علی رازی، دست یافتم که به خط خود اجازه ای برای فرزندش، ابو القاسم علی و برای مترجم حاضر سید ابو الفضل داعی بن علی ابن حسن حسینی نوشته است و پیدا است که هر دو در قرائت تفسیر بر شیخ ابو الوفا، شریک بوده اند و پس از این ذیل احوال ابو القاسم علی بن عبد الجبار، بدین موضوع اشاره خواهیم کرد.

سید ابو الفضل، از ابو علی بن شیخ طوسی و از ابو الوفا عبد الجبار بن علی مقری رازی، روایت می کرده است و این هر دو، از شیخ طوسی روایت می کرده اند و ابن شهر آشوب در کتاب المناقب بدین مراتب تصریح کرده است، و از آخر کتاب الجامع شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید هم، این معنی استفاده می شود.

مؤلف گوید: گاهی این توهم پیش می آید که مجتبی و مرتضی، فرزندان داعی علوی حسینی، که از مشایخ قطب راوندی بوده اند، فرزندان سید ابو الفضل داعی، مترجم حاضر باشد لیکن، این توهم بیرون از تأمل نیست.

و هرگاه این توهم درست باشد، بایستی نسب سید ابو الفضل داعی بن قاسم باشد نه داعی بن علی (۱).

ص: ۳۸۴

۱- ۱) -منتجب الدین می نویسد: دو سید اصیل، ابو تراب مرتضی و ابو حرب مجتبی فرزندان داعی ابن قاسم حسینی اند که من هر دو را دیده و به قرائت بر آن ها موفق آمده ام و مرویات شیخ مفید عبد الرحمن نیشابوری را از ایشان روایت می کنم، از این نسب برمی آید که داعی بن قاسم غیر از داعی بن علی است. همان طور که مؤلف بدان اشاره کرده است -م.

سید ابو محمد داعی بن مهدی بن جعد (جعفر) بن محمد بن عبد الله

ابن محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب علوی عمری استرآبادی

وی، از اجله علما و محدثان شیعه بوده است و پس از این، ذیل یادآوری از نواده اش سید ابو طاهر محمد بن یحیی بن سید ابو الفضل ظفر بن سید ابو محمد داعی، از انساب سمعانی نقل خواهیم کرد که سید ابو محمد داعی مترجم حاضر از پیشوایان حدیث بوده است و همچنین فرزندش سید ابو الفضل ظفر نواده اش سید یحیی و نواده دیگرش سید ابو طاهر محمد، از ائمه حدیث بشمار می آیند.

سمعانی گوید: این خانواده از پیشوایان حدیث امامیه در استرآبادند و نواده اش سید ابو طاهر محمد، سال ۴۶۶ هجری متولد شده است بنابراین، جدش هم طراز با علی بن بابویه و فرزندش صدوق بوده است و من نام او را در کتاب های رجال نیافته ام.

شیخ داود بن ابو شافین بحرینی

شیخ معاصر از سلافه ص ۵۳۱ نقل کرده است: شیخ داود، عالمی ادیب و شاعری معاصر بوده و او را به علم و فضل و ادب ستوده، و اشعار بسیاری از او نقل کرده است.

مؤلف گوید: محتمل است، شیخ داود همان شیخ داود بن یوسف بن محمد بن عیسی بحرانی اوالی معاصر باشد، که پس از این به نام او اشاره می شود (۱).

ص: ۳۸۵

۱-۱) - در انوار البدرین می نویسد: شیخ محقق، علامه ادیب حکیم، شیخ داود بن محمد بن عبد الله ابن ابی شافیز (با شین و فا و آخر آن زا) که در این کتاب شافین (با نون) نوشته شده است. او در همه فنون یکتای عصر بوده و در علوم ادب ید طولی داشته و شعر را در نهایت نیکو می سرایید. و قصائدش مشهور است. در جدل و مناظره قدرتی به کمال داشته

بهاء الدّین داود بن ابو الفرج علوی حسینی

بهاء الدّین از علمای جلیل و از شاگردان علامه حلی بوده است.

آن گاه که این بزرگوار، رجال کشی را نزد علامه می خواند، فخر الدّین فرزند علامه نیز همدرس با او بود، این معنی را خود فخر الدّین در اجازه ای که برای شیخ زین الدّین علی بن شیخ عزّ الدّین حسن بن احمد بن مظاهر نوشته است، متذکر شده است.

داود بن احمد بن داود بن داود نعمانی

وی، محدثی فاضل و عالمی کامل و از اجلا و خردمندان طایفه شیعه است و می نمایاند که از اصحاب قدیمی ما بوده باشد.

از آثار او، کتاب دفع الهموم و الاحزان و قمع الغموم و الاشجان در ادعیه و امثال این هاست و سید ابن طاوس در کتاب المجتبی من الدعاء المجتبی و در آثار دیگرش از کتاب وی بسیار نقل کرده است.

ص: ۳۸۶

و این شیخ غیر از نعمانی، مؤلف کتاب غیبت و تفسیر و امثال این ها، که شاگرد محمّد بن یعقوب کلینی است، بوده است؛ زیرا نام او را ابو عبد الله محمّد بن ابراهیم بن جعفر کاتب نعمانی، معروف به ابن ابی زینب است و برای اطلاعات بیشتر بایستی به کتاب های رجال مراجعه کرد تا معلوم شود، نعمانی مترجم حاضر، در چه روزگاری می زیسته است.

شیخ ابو سلیمان داود بن محمّد بن داود جاستی

منتجب الدّین گوید: وی، فقیهی پرهیز کار و از شاگردان شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی رحمه الله بوده است.

شیخ داود بن یوسف بن محمّد بن عیسی بحرانی اوالی

وی، از فضلا و علما و فقها و متکلمان جلیل القدر و از معاصران است، و در روزگار ما در گذشته است.

پاره ای از آثار او را که در نکوهش صوفیه و در مسأله اجتهاد و تقلید بوده است، دیده ام. از آن ها، مرتبه فضیلت و نیرومندی او در اصول معارف و کلام و اصول فقهیه ظاهر است، و ممکن است شیخ داود همان عالمی باشد که بر اختلاف اندکی در امل الآمل از او یاد شده است (۱).

ملا کمال الدّین درویش محمّد بن شیخ حسن عاملی نطنزی اصفهانی

وی، از ثقات بزرگ و از دانشمندان بوده، و از شیخ علی کرکی روایت می کرده است. جمعی از فضلا از او روایت داشته اند از جمله، ملا محمّد تقی مجلسی، پدر بزرگوار استاد استناد ما قدّس سرّه و به طوری که از آخر وسائل الشیعه شیخ معاصر به دست می آید، شیخ عبد الله بن جابر عاملی و قاضی

ص: ۳۸۷

۱-۱) - پیش از این، ذیل شیخ داود بن ابی شافیز نوشته، که ممکن است مراد از وی همان شیخ داود آتی الترجمه باشد و ما هم مطالبی که در اختیار داشتیم، در پاورقی نگاشتیم - م.

ابو الشرف اصفهانی هم، از وی روایت می کرده اند.

ملا کمال الدین جد پدری از ناحیه مادر استاد استناد ما می باشد.

معظم له، در بحث سند دعای صباح و مساء حضرت مولا علی علیه السلام در مجلد دوم از کتاب صلاه بحار الانوار چنین مرقوم فرموده است: این دعا از دعاهای مشهور است و من آن را در هیچ یک از کتاب های معروف، غیر از مصباح سید ابن باقی رحمه الله ندیده ام و نسخه ای از آن را به دست آوردم که بر مولای فاضل، مولانا درویش محمّد اصفهانی که از ناحیه مادر جد پدر من می باشد قرائت شد، و او هم بر علامه مروج مذهب نور الدین علی بن عبد العالی کرکی قدس الله روحه (محقق کرکی) قرائت کرد و محقق وی را به خواندن آن اجازه داد و صورت اجازه این است: «الحمد لله قرأ علی هذا الدعاء و الذی قبله عمده الفضلاء و الاخیار الصلحاء الابرار مولانا کمال الدین درویش محمّد اصفهانی بلغه الله ذروه الامانی قراءه تصحیح کتبه الفقیر علی ابن عبد العالی فی سنه تسع و ثلاثین و تسعمائه حامدا مصلیا».

این دعا و دعای پیش از آن را محفوظ الاوصاف درویش محمّد اصفهانی به منظور آنکه اصل آن را تصحیح کرده باشد بر من قرائت کرد، و تاریخ ۹۳۹ هجری است (۱).

پس از این، سند دیگری برای آن دعا از خط مولانا علی علیه السلام که بعد از این در ترجمه شریف یحیی بن قاسم علوی، ان شاء الله تعالی یاد می کنیم، متعرض شده است.

ص: ۳۸۸

۱-۱) - صورت این اجازه در مجلد اجازات بحار جلد ۱۰۸ طبع جدید آمده، و دعای قبل از آن دعوات سمات و تعقیبات نمازها بوده است.

و همچنین مجلسی در آغاز کتاب اربعینش می نویسد: خبر داد مرا شیخ جلیل عبد الله بن شیخ جابر عاملی، از جد پدرم فاضل محدث مولانا کمال الدین درویش محمد بن شیخ حسن نطنزی، از شیخ نور الدین علی مروج مذهب و این سند عالی سند من است. و مجلسی اول، در اجازه ای که برای یکی از سادات شاگردانش نوشته، می نویسد: از آن جمله است، آنچه را به من اجازه داد شیخ جلیل صالح رضی عبد الله بن شیخ جابر عاملی پسر عمه مادر پدرم از طرف مادرش عالم ثقه فقیه محدث، کمال الدین مولانا درویش محمد بن شیخ حسن نطنزی طهر الله ارماسهم، از شیخ علی کرکی (۱).

شیخ معاصر در باب میم امل الآمل ۱/۱۴۱ می نویسد: شیخ درویش محمد ابن حسن عاملی، فاضلی صالح و زاهد و از اجله مشایخ بود و از شیخ علی ابن عبد العالی کرکی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: از اینکه شیخ معاصر، مترجم حاضر را در باب میم آورده است، از آن نیست که ممکن است دو تن از اعلام به این نام و نشان شهرت

ص: ۳۸۹

(۱ - ۱) - این اجازه در مجلد اجازات بحار طبع جدید آورده شده است. در حیلولة سوم می نویسد: منهم استاد الفضلا قاضی ابو الشرف و خالی مولانا محمد قاسم و ابن عمی الشیخ عبد الله جمیعا عن جدی رئیس الفقهاء و المحدثین مولانا درویش محمد بن الزاهد العابد البدل الشیخ حسن النطنزی العاملی و عن الشیخ الأجل الاعظم جابر بن عبد الله و هما عن الشیخ نور الدین علی بن عبد العالی و اضافه کرده اجازاتی که او به جدم داده اکنون موجود است و در اجازه ای که به ملا صادق کرباسی داده و صورتش در مجلد اجازات آورده شده است در حیلولة دوم می نویسد: و عن جماعه کثیره من الفضلاء الاعیان [۱] عن جدی القمقام شیخ الطائفه فی عصره الشریف مولانا درویش محمد بن الشیخ الاجل العالم الزاهد البدل الشیخ حسن النطنزی العاملی عن الشیخ نور الدین علی بن عبد العالی - م.

داشته باشند زیرا، بسیار اتفاق افتاده، کلمه مرکب، علم از برای شخصی بوده باشد.

آری نمی توان مترجم حاضر را با ملا درویش محمد استرآبادی، متحد دانست.

به طوری که می دانید ما، مترجم حاضر را در آغاز این ترجمه به پیروی از امل الآمل و برخی از اجازات استاد استناد، و پایان وسائل الشیعه شیخ معاصر عاملی، معرفی کرده ایم و این تعریف منافاتی با نظری بودن او ندارد (۱).

شیخ معاصر در آخر وسائل الشیعه، ذیل مشایخ اجازه اش می نویسد: از مولانا محمد باقر مجلسی، از پدرش (ملا محمد تقی)، از قاضی ابو الشرف اصفهانی و شیخ عبد الله بن جابر عاملی، از مولانا درویش محمد بن حسن عاملی، از شیخ نور الدین علی بن عبد العالی عاملی کرکی.

از ظاهر آنچه که شیخ معاصر بیان کرده است استفاده می شود، استاد استناد ما به واسطه پدرش، از شیخ عبد الله بن جابر عاملی روایت می کرده است و از اربعین خود استاد به دست می آید، از شیخ عبد الله بلاواسطه روایت می کرده است و جای اشتباهی نیست.

ملا درویش محمد استرآبادی

وی، فاضلی عالم و جلیل القدر و از علمای روزگار شاه تهماسب صفوی و دیگر شاهان صفوی بوده است. برای شرح احوال او باید به کتب تاریخ

ص: ۳۹۰

۱-۱) - فوائد الرضویه می نویسد: درویش محمد از صلحا و زهاد و از اکابر ثقات و از شاگردان شهید ثانی و پدر مادر ملا محمد تقی مجلسی است و نخستین محدثی است در روزگار صفویه که در اصفهان به نشر حدیث پرداخت ملا- درویش محمد، در نظرت در گذشت و همان جا مدفون شد و قبه معروفی دارد.

صفویه مراجعه کرد.

به خط یکی از فضیلهای معاصرش در استرآباد مشاهده کردم که وی، به علت ابتلای بیماری درد سینه دو شب از ماه شوال گذشته، سال ۹۷۹ هجری وفات یافت و در شب بیست و پنجم رمضان همان سال خسوف کلی اتفاق افتاد چنان که بیش از مقداری از ماه ظاهر نبود و به دنبال همان خسوف در ماه شوال مولای باجلالت، درویش محمّد و سید امیر نظام الدّین استرآبادی درگذشتند.

شیخ درویش محمّد بن حسن عاملی

پیش از این به عنوان، ملا کمال الدّین درویش محمّد بن شیخ حسن عاملی نطنزی اصفهانی ترجمه شد.

سید امیر دوست محمّد حسینی استرآبادی

وی، فاضلی عالم، و جلیل القدری خردمند بود و در روزگار شاه تهماسب صفوی ریاست کتابخانه آستان مبارک رضوی را به عهده داشت، و در زمان شاهان دیگر صفوی هم از آن سمت برخوردار بود.

از آثار او عمل السنه است که به پارسی تألیف، و به تهماسب صفوی اهدا کرده است و کتاب او از کتاب های مشهور دعاست، که برخی از متأخران، عمل الاشهر الثلاثه المتبرکه را از آن کتاب انتخاب کرده اند و من آن را در قصبه طسوج از قصبات تبریز دیده ام.

نوادگان این سید، تا این زمان وجود دارند، و بیشتر آن ها امور کتابخانه حضرتی را عهده دار بوده اند و در حال حاضر هم، بازماندگان او بدان سمت مفتخرند.

ص: ۳۹۱

سید دولت شاه بن امیر علی بن شرف شاه حسینی ابهری (۱)

منتجب الدین گوید: وی، فاضلی صالح و شایسته بود و در نظم و نثر و ایراد خطبه های بلیغه مهارت کامل داشت.

دیک الجن

شرح حال او پس از این به عنوان عبد السلام، در باب عین خواهد آمد.

دینار الخصی

به گمان من این شخص همان کسی است که، خبر الخنثی را که نخست، پیش شریح قاضی رفته و سپس به حضور حضرت مولا علی علیه السلام شرفیاب گردیده، نقل کرده است و حدیث مزبور تا آنجا ادامه پیدا کرده، که حضرت مولا علی علیه السلام فرمود، دینار خصی را به حضور بیاورید که او تعدیل شده، و برابر با دو زن است. پس از آنکه به حضور رسید و آن ها را که منظور بودند به محضر مبارک حاضر کردند، فرمود: این زن را اگر زن است بگیرید. حدیث را از تهذیب یا کافی باید به دست آورد.

ص: ۳۹۲

۱- (۱) - ابهری منسوب به ابهر است که شهر مشهوری است میان قزوین و زنجان و همدان به معجم البلدان ۸۲/۱-۸۳ مراجعه شود-م.

سید ذو الفقار بن ابو الشرف بن طالب کیا حسنی

منتجب الدین می نویسد: وی، عالمی واعظ و شایسته بود.

سید عز الدین ذو الفقار بن ابی طاهر بن خلیفه الجعفری شرفشاهی

منتجب الدین گوید: وی عالمی شایسته و نقیب سادات ارم بوده است.

مؤلف گوید، پیش از این، نام و نشان سید صفی الدین خلیفه العلوی جعفری شرفشاهی، نقیب سادات ارم را یاد کردیم و حقیقت آن است که او جد مترجم فعلی ما، سید عز الدین ذو الفقار می باشد.

و کلمه ارم، به کسر همزه و فتح راء بی نقطه و در آخر میم ضبط شده است (۱).

و پس از این ترجمه سید جمال الدین رضا بن احمد بن خلیفه الجعفری ارمی خواهد آمد و ظاهر آن است که سید جمال الدین عموی سید عز الدین ذو الفقار بوده باشد.

ص: ۳۹۳

۱- ۱) - معجم البلدان می نویسد: ارم به ضم همزه و فتح راء بر وزن جرد و هم به سکون را خوانده اند. شهرکی است، نزدیک ساری از نواحی طبرستان، و مردم آن شیعه مذهبند و با ساری یک منزل فاصله دارد و ابو الفتح خسرو بن حمزه شیبانی که از ادبا بوده، و در قزوین به سر می برده از آنجا است، و ممکن است این محل را هم، ارم خاست بگویند.

منتجب الدّین، او را به عنوان فقیه معرفی کرده است.

سید عماد الدّین ابو الصمصام ذو الفقار بن محمّد حسینی مروزی

منتجب الدّین گوید: وی، عالمی متدین بود و از سید مرتضی و شیخ طوسی رحمه الله روایت می کرده است، و من او را در سن صد و پانزده سالگی ملاقات کردم.

مؤلف گوید، ظاهر آن است که مترجم حاضر همان سید ابو الصمصام ذو الفقار بن معبد حسینی است که پس از این به نام او اشاره می شود و مؤید اتحاد یادشده آن است که، خود شیخ منتجب الدّین در ترجمه شیخ ابو الخیر برکه بن محمّد بن برکه الاسدی، شاگرد شیخ طوسی می نویسد: خبر داد ما را به کتاب های او سید عماد الدّین ابو الصمصام ذو الفقار بن معبد حسینی مروزی از او.

شهید اول، در اربعینش گوید: سید فضل الله راوندی، از سید ابو الصمصام ذو الفقار بن محمّد بن معبد حسینی مروزی، از شیخ ابو العباس احمد بن علی بن احمد بن علی بن عباس نجاشی کوفی رضی الله عنه، روایت می کرده است.

بنابراین، از اینکه شیخ معاصر ابو الصمصام ذو الفقار بن محمّد، و ذو الفقار بن معبد را دو تن قرار داده، و به دو عنوان از آن ها یاد کرده است، اشتباه است.

ص: ۳۹۴

عماد الدین، فقیهی متکلم و عالمی فاضل و کامل بود. سید فضل الله بن علی حسینی راوندی از وی روایت می کرده است، و به طوری که از یکی از اسانید شهید ثانی رحمه الله که منتهی به صحیفه کامله می شده، و از مواضع دیگر به دست می آید، خود او از شیخ طوسی روایت داشته است و همچنین به طوری که اجازه میرزا محمّد استرآبادی که به ملا محمّد امین استرآبادی داده است، به دست می آید، سید ذو الفقار، کتاب رجال نجاشی را از خود او روایت داشته است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۶/۲ می نویسد: سید ابو الصمصام ذو الفقار بن معبد حسینی، عالمی فاضل و از مشایخ ابن شهر آشوب بوده، و از ابو العباس احمد بن علی بن عباس نجاشی کتاب رجالش را روایت می کرده است.

مؤلف گوید: در آغاز شرح نهج البلاغه قطب الدین راوندی چنین یافتم:

سید ابو الصمصام ذو الفقار بن محمّد بن معبد حسینی، و در قصص الانبیاء چنین آمده است: ذو الفقار بن احمد بن معبد حسینی، و در مناقب ابن شهر آشوب این گونه یاد شده است: سید ابو الصمصام ذو الفقار بن معبد حسینی مروزی. مراد آن است که از نظر من همه این نام و نشان ها متوجه به یک

ص: ۳۹۵

۱-۱) - در پاورقی می نویسد: مؤلف ذیل معرفی از سید عماد الدین می نویسد، پس از این به عنوان، سید جلیل فقیه و محدث متکلم عماد الدین ضریر ابو الصمصام ذو الفقار بن محمّد بن معبد ابن حسن بن احمد بن اسماعیل بن محمّد بن یوسف بن ابراهیم بن موسی الکاظم علیه السّلام خواهد آمد محشی فرماید: ما چنین عنوانی را در این کتاب ندیده ایم. ممکن است در علامت گذاری اشتباه شده باشد که باید علامت ذیل مترجم قبلی گذارده شده باشد و مرادش همین مترجم حاضر باشد که فعلا ترجمه می شود-م.

شخص است چه آنکه درجه همگان یکی است و حذف پاره ای از نسب و نسبت به جد هم شایع است و حذف کردن برخی از کنیه ها و نسبت ها هم اتفاق افتاده، و با توجه به آنچه یادآور شدیم، معلوم می شود که، مترجم حاضر با پیش یادشده، که سید عماد الدین ابو الصمصام ذو الفقار بن محمد حسینی مروزی بوده باشد، متحد است هر چند شیخ معاصر، صاحب چنان نام و نشانی را دو تن دانسته است و ما پیش از این ذیل سید عماد الدین نوشتیم. حقیقت آن است که این دو تن متحدند و به همین مناسب هم بوده است که شیخ منتجب الدین وی را در کتاب فهرستش بیش از یک بار نام نبرده است.

خلاصه آنکه، سید عماد الدین از شیخ طوسی روایت می کرده، و همچنین به توسط شیخ ابو عبد الله محمد بن علی حلوانی کتاب نهج البلاغه را از سید رضی رحمه الله روایت می کرده است. و به طوری که از شرح نهج البلاغه قطب راوندی و قصص الانبیای او به دست می آید، قطب راوندی از وی روایت می کرده است. و آن چنان که از مناقب ابن شهر آشوب استفاده می شود نام برده به توسط سید ذو الفقار، از ابو عبد الله حلوانی همگی کتاب های سید مرتضی و سید رضی رحمه الله علیهما را از ایشان روایت داشته است (۱).

ص: ۳۹۶

۱- ۱) - سید علی خان مدنی در الدرجات الرفیعه پس از تمجید بسزایی که از سید ذو الفقار کرده است، می نویسد: بر اثر علم و فقاہت و وثاقت و دیانتی که سید ذو الفقار داشت کمتر اجازه ای از نام او تهی بوده و او از سید مرتضی و شیخ طوسی و نجاشی روایت می کرده است و سید ابو الرضا فضل الله راوندی و دیگر اعلام که هم طبقه او بوده اند از وی روایت کرده اند ظاهر آن است که سید با واسطه و بی واسطه از سید مرتضی روایت داشته است. اعیان الشیعه [۱] می نویسد: از سلام هم روایت می کرده و از شاگردان او الیاس بن هشام حائری بوده است - م.

مؤلف عمده الطالب که از شاگردان سید تاج الدین ابو عبد الله محمّد بن قاسم بن معیه نسابه حسنی، بوده است در کتاب، انسایش که به گمانم منتخبی از عمده الطالبش بوده باشد، در ذیل نوادگان عبد الله محض بن حسن مثنی بن حسن بن علی بن ابی طالب علیه السلام، که گروهی از نوادگانش را یادآوری کرده است، می نویسد: از ایشان است، ابو محمّد حسن بن حمیدان که از پشت اوست معبد بن حسن، و سید ذو الفقار که فقیهی عالم و متکلم و به ظاهر از نعمت چشم محروم بود و به ابو الصمصام مکنی و این نسب بنا به قولی است که، او را فرزند محمّد بن معبد می داند.

مؤلف گوید: بنا به گفته مؤلف عمده الطالب سید ذو الفقار از سادات حسنی است نه حسینی.

از غرایب اتفاقات آنکه، سید ابن طاوس در کتاب سعد السعود ذیل ترجمه شیخ سعید هبه الله بن حسن راوندی مؤلف کتاب قصص الانبیاء می نویسد: شیخ هبه الله، از سید ابو الصمصام ذو الفقار احمد بن سعید حسنی و از شیخ طوسی روایت می کرده است و به زودی در شرح حال هبه الله، حقیقت حال را به یاری خدا متذکر خواهیم شد (۱).

ملا نظام الدین تفرشی، در رجالش به نام، نظام الاقوال می نویسد: ذو الفقار ابن محمّد بن معبد بن حسن بن احمد بن اسماعیل بن محمّد بن یوسف بن ابراهیم بن موسی علیه السلام مکنی به ابو الصمصام، محدثی بود که از حلیه چشم

ص: ۳۹۷

---

۱ - ۱) - غریبه ای که در اشاره سید ابن طاوس بوده آن است که وی اسم ذو الفقار را لقب سید دانسته و احمد را نام او و پدرش را سعید معرفی کرده است و حال آنکه چنان که نوشتیم نامش ذو الفقار و نام پدرش محمّد بوده است و دیگر آنکه قطب راوندی به توسط، سید ذو الفقار از شیخ طوسی روایت می کرده، نه آنکه بدون واسطه از وی روایت کرده باشد - م.

عاری گردیده، و در بغداد می زیسته و از اجله مشایخ امامیه قدس الله ارواحهم بوده است.

و باز می نویسد، ابن داود در فهرستش اظهار داشته است، سید ذو الفقار عالمی بس دیندار بوده، و سید فضل الله بن علی حسنی از وی روایت می کرده است و او از نجاشی و از شیخ طوسی و محمد بن علی حلوانی شاگرد سید مرتضی طاب الله تراهم روایت می کرده است. پایان گفته نظام الاقوال.

مؤلف گوید آنچه را که نوشتم برداشتی از نسخه اصل نظام الاقوال بود که به خط مؤلف، نگارش یافته است و باید بگویم سهو القلمی در آن رخ داده است زیرا، ابن داود، کتاب رجالی به نام فهرست ندارد و رجالش معروف است و در رجال هم اصولاً از وی نام نبرده است و حق این است که، ابن بابویه را به جای ابن داود بکار می برده، و مراد از ابن بابویه، منتجب الدین است که در این کتاب مکرر در مکرر نام برده شده است.

و خود شیخ منتجب الدین در دو جا از ابو الصمصام یاد می کند در عنوان مخصوصش می نویسد: سید عماد الدین ابو الصمصام ذو الفقار بن معبد حسینی مروزی، و در ذیل ترجمه شیخ ابو الخیر برکه بن محمد بن برکه اسدی می نویسد: همانا، سید عماد الدین یاد شده، از شیخ ابو الخیر روایت می کرده، و خود منتجب الدین هم از سید عماد الدین روایت داشته است (۱).

ص: ۳۹۸

۱- ۱) - اعیان الشیعه ج ۶ طبع جدید [۱] از ابن عساکر نقل کرده است: سید ذو الفقار سال ۴۵۵ هجری متولد شده، و سال ۵۳۶ هجری در گذشته است پیش از سال ۵۲۰ به دمشق آمد و ما به مجلس و عطا او حاضر می شدیم و میل به رافضی ها داشته و جمعی به وی متوجه بودند و در کرسی و عطا از نظام الملک روایت می کرد و ما حدیثی از وی یادداشت نکردیم و پس

منتجب الدین در فهرست گوید وی فاضلی شایسته بود و کتاب التواریخ و کتاب المنهج در حکمت و کتاب الرياض و کتاب السیر از آثار اوست و ما به توسط والدمان آثار او را روایت می کنیم.

شیخ نصیر الدین راشد بن ابراهیم بن اسحاق بن ابراهیم بحرانی

وی، فقیهی عالم و فاضلی متکلم و ادیبی شاعر بود و از سید فضل الله ابن علی راوندی، روایت می کرده است.

منتجب الدین می نویسد: نصیر الدین فقیهی بس متدین بود و در مدت مجاورتش در عراق، از مشایخ عراق استفاده کرده، و شیخ معاصر هم در امل چنان گفته است.

مؤلف گوید: از اجازه کبیره علامه که به ابن زهره داده است، برمی آید سید صفی الدین محمد بن معد موسوی، از شیخ نصیر الدین راشد روایت کرده است.

و از اجازه شیخ محمد، نواده شهید ثانی که به ملا محمد امین استرآبادی داده، استفاده می شود، که فقیه ادیب متکلم لغوی، راشد بن ابراهیم بحرانی، از قاضی جمال الدین علی بن عبد الجبار طوسی، از پدرش، از شیخ طوسی روایت می کرده، و شیخ سدید الدین یوسف بن مطهر پدر علامه حلی، از وی روایت داشته است.

مؤلف گوید: از اینکه پدر علامه حلی، از وی روایت کند در نزد من محل تأمل است زیرا، چگونه ممکن است شیخ سدید الدین بدان واسطه، از شیخ راشد روایت کند با آنکه، شیخ راشد معاصر، با شیخ منتجب الدین،

مؤلف فهرست بوده است و معاصر بودن وی با منتجب الدین با عقل سلیم سازگار نیست که سدید الدین بدون واسطه، از وی روایت کرده باشد.

شهید اول، در یکی از سندهای کتاب اربعینش می نویسد، شیخ جمال الدین احمد بن صالح قینی، از فقیه عالم و متکلم ادیب لغوی، ناصر الدین راشد بن ابراهیم بن اسحاق بحرانی، از سید ابو الرضا فضل الله راوندی، از سید ابو الصمصام ذو الفقار حسنی، از شیخ طوسی روایت کرده است (۱).

شیخ موفق راشد بن محمد بن عبد الملک

منتجب الدین گوید: وی، از بازماندگان انس بن مالک و فقیهی پرهیزکار بوده است. مؤلف گوید: ظاهر آن است که، انس بن مالک همان صحابی مشهور است، که اصحاب ما از وی نکوهش کرده اند.

ملا رجب

از پیشینیان امامیه بوده است.

دیلمی، در اواخر ارشاد القلوب پاره ای از اشعار او را که در ستایش اهل بیت علیهم السلام سروده است، ایراد کرده است.

ملا رجبعلی بن میرزا تبریزی اصفهانی

وی، در اصفهان می زیسته، و زاهدی فاضل و حکیمی ماهر و صوفی بوده است.

ملا رجبعلی، از علوم دینی اطلاعی نداشت و از علوم ادبی و عربی هم بی خبر بود و نزدیک به روزگار ما در گذشت.

ص: ۴۰۱

ملا رجبعلی، در پیشگاه شاه عباس ثانی از کمال احترام برخوردار بود (۱) و مردی عالی مقام و بلند آوازه گردید شاه به دیدار او می رفت و، به احوال او می پرداخت، و بزرگان و امیران هم دلبستگی به او نشان می دادند.

ملا رجبعلی، در مسائل فلسفی، آرا و مقالات ویژه ای داشت از جمله، معتقد بود که وجود، مشترک لفظی است ما بین صفات و ذات باری تعالی.

و شاگردان بافضیلتی از محضر او بهره ور گردیده اند.

ملا- رجبعلی، در علوم منطقی و طبیعی و الهی مهارت داشت و نمی توانست مطالب خویش را به عبارات عربی بنگارد و به همین مناسبت یکی از شاگردانش تقریرات او را به زبان عربی در رساله های خود آورده است (۲).

ص: ۴۰۲

۱- ۱) -ملا- طاهر وحید در عباس نامه می نویسد: به مقتضای رعایت اصناف رعیت مانند امر او اعیان متوجه نوازش فقرا و درویشان، می گردید بنابراین، در این وقت منزل پیشوای سالکین و محیی مراسم حکماء متألهین ملا- رجبعلی تبریزی و رمزشناس مصالح و مفاسد درویش محمد صالح لبنانی را به نور قدوم سعادت لزوم رشک باغ جنان و روضه رضوان فرمودند. نصرآبادی می نویسد: شاه عباس بر اثر ارادتی که به او داشته خانه ای در شمس آباد که بیرون از اصفهان است برای او خریداری کرد و سال ۱۰۷۰ هجری در گذشت-م.

۲- ۲) -نصرآبادی می نویسد: ملا رجبعلی طبع شعر هم داشته و واحد تخلص می کرده است نمونه ای از اشعار اوست: واحد که به کوی دوست منزل دارد غم نیست اگر غم تو در دل دارد پیوسته به تعمیر بدن مشغول است بیچاره همیشه دست در گل دارد این رباعی که جمع میان عناصر اربعه شده از اوست: واحد که چو آتش به برت می گردد گر خاک شود خاک درت می گردد گر آب شود روان به سوی تو شود و باد شود گرد سرت می گردد-م.

از شاگردان او، ملا محمد تنکابنی گیلانی معاصر، و حکیم محمد حسین قمی و برادرش حکیم محمد سعید قمی و سید امیر قوام الدین محمد اصفهانی و ملا محمد شفیع اصفهانی و امثال ایشانند.

از آثار ملا رجبعلی، رساله پارسی است در «اشتراک لفظی وجود میان ذات و صفات باری».

از شاگردان یادشده، شرح حال ملا محمد را پس از این متذکر خواهیم شد.

و اما حکیم محمد حسین، در روزگار شاه عباس دوم می زیسته و طیب ماهری بوده است. ریاست طبای آن روزگار را به عهده داشته و در پیشگاه شاه عباس از اهمیت فوق العاده ای برخوردار بوده است وی، ندیم و هم نشین او به شمار می آمده است. پس از مرگ شاه عباس از ریاست اطبا معزول و موظف شد تا در قم زیست کند. پس از آن به اصفهان خوانده شد و پس از گذشت چند سال از آغاز سلطنت شاه سلیمان صفوی که پادشاه روزگار ما بوده است، به طبابت حرم سرای وی منصوب شد و بدان سمت باقی بود تا در اصفهان درگذشت.

از آثار او «تفسیری است بر قرآن کریم» که به پارسی نگاشته است و نزدیک به چهل هزار بیت می باشد.

حکیم محمد حسین مانند اساتیدش تمایل فراوانی به حکمت و تصوف داشت. اما، حکیم محمد سعید برادر حکیم محمد حسین مانند برادرش در پیشگاه، شاه عباس از موقعیت ویژه ای برخوردار بود و پس از مرگ آن پادشاه، با وی همان گونه رفتار کردند که با برادرش، با این تفاوت که او همچنان در قم ماندگار شد تا وفات یافت.

حکیم محمّد سعید، در آغاز کار، مراتب حکمت را در جوار حضرت معصومه علیها السّلام از محضر پرفیض ملا- عبد الرزاق، لاهیجی رحمه الله برخوردار شد (۱) سپس به اصفهان رفت و به درس ملا رجبعلی باریافت، و به حکیم کوچک معروف شد.

ملا محمّد سعید، شاعری منشی و نیکو گفتار بود. او مانند برادر و اساتیدش تمایل شدید به تصوف و حکمت داشت و قایل به اشتراک لفظی وجود بود و از آثار او رساله پارسی در تحقیق اشتراک لفظی در اسماء الله تعالی و صفات اوست، که با تألیف این رساله نظریه ملا- رجبعلی را تقویت و تأیید کرده است. و رساله دیگری در این زمینه به پارسی به نام کلید بهشت (۲) و حاشیه ناتمامی بر اشارات دارد.

ص: ۴۰۴

۱- ۱) - شاگردی او را برای ملا عبد الرزاق پذیرفته اند و اظهار داشته اند، در هنگام وفات لاهیجی دوساله بوده است.
۲- ۲) - اشعاری از او در تذکره ها آورده اند: از جمله، نصرآبادی چند بیت از آثار نظمی او را انتخاب کرده است از آن جمله: مخور فریب کرامات این تهی مغزان که گر بر آب روند از هواست همچو حباب چون آب زلال است که از ریگ بر آید راه من و مقصود همین فاصله دارد آذر نیز ابیاتی از دیوان او انتخاب کرده از جمله در مثنوی گوید: پشت تو ندیده کس ز مردی جز پشت که بر زمانه کردی هر گاه که بر فلک زدی موج ماهی گشتی تمام هم اوج موجش به فلک رسانده کف را شسته ز عذار مه کلف را موجش که نشان کهکشانش داشت سیاره ز چشم ماهیان داشت بر هر سر موج او نهنگی این کوه نموده او پلنگی کتاب کلید بهشت او در این روزگار به طبع رسیده است و مقدمه عالمانه ای از طرف استاد سید محمّد مشکاه بر آن نوشته شده که ذیلا به اجمالی از آن محض تتمیم شرح حال وی اشاره می شود: میرزا محمّد سعید فرزند حکیم محمّد مفید قمی معروف به قاضی سعید سال ۱۰۴۹ هجری در قم متولد شد در کودکی علم طب را از پدرش فراگرفت و در جوانی

و اما سید امیر قوام آثاری دارد از جمله: رساله عین الحکمه که به پارسی نوشته است زیرا، مانند استادش نمی توانست عربی بنگارد و یکی از شاگردانش آن را به عربی برگردانید.

امیر قوام در این رساله مطالب باطلی را به آیین خود در آن گنجانیده است (۱).

ص: ۴۰۵

۱- ۱) - شیخ علی حزین، در تذکره خود می نویسد: میر قوام الدین حکیم مشهور و در حکمیات و سایر فنون استاد و حاوی مآثر حکما بود. در تحصیل به مراتب عالیه رسید. ذوقی عجیب و ملکه ای قوی داشت فقهای ظاهر مورد التفاتش نبودند؛ زیرا او را به عقاید حکما و انحراف از شریعت مقدسه نسبت می دادند و حاشا عن الانحراف. از شاگردان او قدوه حکما شیخ عنایت الله گیلانی بوده، که در اصفهان به افاده می پرداخته است. سپس عازم گیلان شد و در قزوین رحلت کرد رحمه الله علیهما، مؤلف، نام او را برخلاف قاعده در این باب ذکر کرده است و غیر از آنچه در این محل آورده است اضافه ندارد جز اینکه وی قایل به اشتراک لفظی وجود بوده است. او ترک دنیا گفته و نزدیک به ۱۰۹۳ هجری در گذشته است و کسی به جنازه اش حاضر نشد. وی رساله ای پارسی در بیان اشتراک لفظی داشته و رساله مختصری به پارسی تألیف کرده است -م.

کلمه خثیم را به فتح خاء و سکون یا و فتح ثا که در آخر آن میم است، ضبط کرده اند.

وی، از اصحاب حضرت صادق علیه السلام بوده، و به طوری که از باب طوف مریض، از تهذیب شیخ برمی آید، گاهی -روایاتی از او نقل شده است.

مترجم حاضر غیر خواجه ربیع بن خثیم تابعی مشهور است که در مشهد مقدس رضوی علیه السلام مدفون شده است، چه آنکه نام پدر این تابعی، به ضم خاء نقطه دار و فتح ثاء سه نقطه و مفتوح و پس از آن یاء ساکنه و در آخر آن میم ضبط شده است و تحقیق این معنی به زودی ذیل احوال خواجه ربیع ایراد خواهد شد.

ربیع بن خثیم بن عایذ

ابو یزید، یا ابو زید و یا ابو الربیع ربیع بن خثیم بن عایذ بن عبد الله بن مرهبه بن منقذ بن نصر بن حکم بن حارث بن مالک بن ملکان بن نور بن عبد مناه بن اد بن طاعن بن الیاس بن مضر تمیمی کوفی.

ربیع از تابعان و از همراهان ابن مسعود، صحابی معروف است و من او را مانند ابن مسعود و به طوری که می پندارم مرد شایسته ای نمی دانم هرچند کشتی و دیگران او را از هشت تن زاهد به شمار آورده اند و او را از پرهیزکاران قلمداد کرده اند و از پیروان حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام شمرده، و در آغاز ممدوحان از وی نام برده اند.

چنان که به یک یک آن ها اشاره خواهد شد.

و طبری امامی، در اوایل کتاب المسترشد می نویسد: علمای عامه، او را از رافضیان نام برده اند و در عین حال به وی اعتماد می کنند و احادیثی از او نقل کرده اند.

یادآوری می شود، پدر اد به طوری که در بسیاری از مواضع آمده است و ما هم متعرض شدیم، طاعن است و در بعضی از کتاب ها طابخ و یا طابخه بوده است.

در حرف خاء از کتاب اکمال رجال ذهبی، طابخه آمده است و می نویسد: طابخه لقب عمر بن الیاس بن مضر، و او را بدان جهت به این لقب نامیدند که به طبخ سوسمار پرداخت.

و کلمه «اد» با دال تشدیددار به معنای نیرو است و «اد» به ضم همزه نام قبیله ای است که اد بن طابخه بن الیاس بن مضر باشد.

آنچه از کتاب مطالب السئول فی مناقب آل الرسول ابن طلحه شافعی استفاده می شود، ربیع بن خثیم عموی همام بن عباد بن خثیم است که شخص مشهوری است، که از حضرت مولا - علی علیه السلام درخواست کرد تا صفات پرهیزکاران را برای او بیان فرماید و پس از شنیدن آن بلافاصله در گذشت، و این حدیث مشهور است و در کتاب های معتبره یادآوری شده است.

لیکن ابن ابی الحدید در، شرح نهج البلاغه به مناسبت شرح حدیث همام می نویسد: وی، همام بن شریح بن یزید بن مره است.

آری، ستایش همام در بسیاری از کتاب های حدیث اصحاب ما از قبیل، کتاب سلیم بن قیس هلالی، و کتاب کافی کلینی، و کتاب امالی صدوق، و کتاب نهج البلاغه سید رضی و امثال این ها آمده است.

و وجود همام را از جمله ستایش گری ها برای ربیع بن خثیم به شمار آورده اند لیکن، این موضوع از نظر من بیرون از سخن نبوده است.

آری، از کتاب مطالب السئول وجود او نوعی مدح از جهت وی بوده است که نوف بکالی و جندب بن زهیر ربیع بن خثیم و برادرزاده اش همام ابن عباد بن خثیم از اصحاب برانس و از پارسایان بوده اند (۱). این گروه در یکی از روزها به حضور حضرت مولا- علی علیه السّلام شرفیاب شدند و حدیث را تا به آخر آن ادامه داده است برای چگونگی آن به روضه بحار الانوار در باب اندرزه‌های حضرت مولا علیه السّلام باید مراجعه شود.

به دنبال آنچه گفته شد یادآوری می شود که، ربیع خثیم مشهور به خواجه ربیع است و نزدیک به یک فرسخی روضه مقدسه در مشهد مدفون شده است، و قبۀ معروفی دارد و مردم به زیارت او می روند و از وی ثناگستری می کنند تا آنجا که خراسانی ها او را معلم امام رضا علیه السّلام می دانند (۲) و شکی نیست، این نظریه کاملا اشتباه است. زیرا، امام علیه السّلام معلمی جز خدا و رسول و یا پدر و جدش که او هم امام است ندارد.

گذشته از این، به طوری که پس از این در تاریخ وفاتش خواهیم نوشت، ربیع بن خثیم روزگار حضرت رضا علیه السّلام را درک نکرده است، چه آنکه حضرت رضا علیه السّلام در سال دویست هجرت به شهادت رسیده است (۳) و خواجه ربیع در سال ۶۲ هجرت یا نزدیک به آن وفات یافته است.

ص: ۴۰۸

-
- ۱- ۱) - برانس جمع برنس به ضم با و نون، کلاه درازی بود که پارسایان بر سر می گذاردند.
  - ۲- ۲) - ممکن است مراد از معلم، معلم به ضم میم و فتح لام باشد یعنی اعلام شده از طرف حضرت رضا علیه السّلام، چنان که پس از این از بیان شیخ بهایی استفاده می شود و سپس این کلمه در اصطلاح عوام، معلم خوانده شده است- م.
  - ۳- ۳) - در بحار ۲/۴۹ می نویسد: در تاریخ وفات حضرت رضا علیه السّلام اختلاف است و میانگین همه اقوال در ماه صفر سال ۲۰۳ هجری است- م.

باری ستایش خراسانی ها از وی، به حدی رسیده است، که بر فراز بارگاهش حدیث مرسلی نوشته که صحت آن معلوم نیست و آن را به شیخ بهایی نسبت داده اند که از علامه حلی رحمه الله نقل کرده اند، که حضرت رضا علیه السلام در شأن ربیع بن خثیم چنین فرموده است: «از آمدن به خراسان بهره ای برای من به جز زیارت ربیع بن خثیم حاصل نشد.» صحت این حدیث از نظر من درست نیست.

آری شیخ بهایی در یکی، از رساله هایش که به ایراد فتواها پرداخته، در پاسخ سؤال شاه عباس بزرگ که از چگونگی حال خواجه ربیع پرسیده است، چنین مرقوم داشته است: «به عرض می رساند، که خواجه ربیع علیه الرحمه از اصحاب امیر المؤمنین علیه السلام است و بسیار مقرب آن حضرت بود و در کشتن عثمان دخل داشته، و در وقتی که لشکر اسلام به خراسان به جهاد کفار آمده بودند او اینجا فوت شده، و از حضرت امام رضا علیه السلام منقول است که فرمود: که ما را از آمدن به خراسان فایده دیگر نرسیده است به غیر از زیارت خواجه ربیع.»

مؤلف گوید: کلام شیخ هم بیرون از نظر نخواهد بود. اولاً مجرد دخول او در کشتن عثمان بر فرضی که درست باشد دلیل بر مدح زیاد او نخواهد بود. زیرا، آن ها که در کشتن او شرکت کردند برخی نیک بخت و جمعی بدبخت بودند. ثانیاً، شرکت کردن در مجاهدان خراسان، آن هم در روزگار خلفای ثلاثه و پس از پذیرش آن، دلیل بر مدح او نمی باشد. ثالثاً به طوری که پیش از این نوشته شد، صحت نسبت این خبر به حضرت رضا علیه السلام

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین می نویسد: قبر خواجه ربیع در کنار رودخانه طوس نزدیک مشهد مقدس واقع است. و از ثقات آن دیار شنیده شد در وقتی که حضرت امام الانس و الجن علی بن موسی الرضا علیه آلاف التحیه و الثناء با مأمون عباسی در طوس بودند به زیارت خواجه ربیع توجه می فرمود. و کفاه هذا فضلا و شرفا.

مؤلف گوید: نظریه قاضی هم مانند شیخ بهایی رحمه الله خالی از نظر نیست.

از کنز الفوائد کراچکی به دست می آید، ربیع بن خثیم، عموی همام زاهد مشهور و صاحب حدیث اوصاف مؤمنان و پرهیزکاران است و از بزرگان اصحاب حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام بشمار می آید و فرزند عباد بن خثیم است.

مؤلف گوید: تنها اینکه ربیع بن خثیم، عموی همام است، دلیل بر مدح ربیع نمی شود.

ابن عبد البر اندلسی مالکی، که از علمای عامه است در رساله فقهای امصار می نویسد: ربیع بن خثیم از اصحاب عبد الله مسعود بوده است و پارسایی را بر سایر وظایف، ترجیح می داده و کمتر به امور فتوایی توجه داشته است.

ص: ۴۱۰

۱-۱) - هر سه نظر مؤلف بیرون از نظر نیست زیرا، از کجا معلوم خواجه در ردیف اشقیا باشد بلکه، او با توجه به مقام ولایت در قتل او شرکت کرده باشد. دیگر آنکه چرا از مجاهدانی نباشد که خدا در قرآن از آن ها تمجید کرده است و دور نیست که شرکت او به امر مولا بوده باشد. سوم آنکه مقام شیخ بهایی عالی تر از آن است که حدیث مرسل را به امام علیه السلام نسبت بدهد و تنها بخواهد به پاسخی برگزار کند. و پاسخ این گونه خیالات را از کتاب بنیان الرفیع مرحوم حاج شیخ علی اکبر نهایندی رحمه الله و رساله ای که در شرح حال خواجه از این جانب طبع شده است، به دست خواهید آورد-م.

سبط ابن جوزی حنبلی، مؤلف کتابی التلیح در کتابش به نام صفه الصفوه (۱) بدین خلاصه می نویسد: ربیع بن خثیم ثوری، کنیه اش ابو یزید است و زهد و پارسایی که در آن روزگار به هشت تن از زاهدان و تابعان پایان می پذیرفت، ربیع بن خثیم نیز که مصاحب عبد الله مسعود و دیگران بوده است، یکی از آنان بوده است.

ربیع بن خثیم، در روزگار حکومت عبید الله زیاد در سال ۶۲ هجری در کوفه درگذشت (۲).

ابن اعثم کوفی، که از علمای اهل سنت است در تاریخش می نویسد:

آن گاه که حضرت علی علیه السلام عازم شام بود، ربیع بن خثیم که آخرین کارگزار آن حضرت بود، همراه با چهار هزار تن سلاح دار و سلحشور از سرحداری شهر ری وارد کوفه شد، با ورود او حضرت مولا علی علیه السلام لشکریان خود را به سوی شام و کارزار با معاویه تشویق و تحریص فرمود.

سمعانی شافعی، که از علمای عامه است در کتاب انساب پس از پاره ای از تحقیقات راجع به لفظ ثوری و اینکه این لفظ منسوب به گروهی بوده به نام ثور، و مردمی بوده اند از قبیله همدان و تمیم، می نویسد: ربیع بن خثیم پارسا، از بازماندگان ثور بن عبد مناه بن اد بن طابخه بن الیاس بن مضر، و از مردم کوفه و یکی از پارسایان هشت گانه است و نام او در کتاب ها مشهور است. و ابو عبد الله سفیان بن سعید ثوری که نسبش به ثور بن عبد مناه منتهی می شود سپس مطلب را ادامه داده تا گوید:

ص: ۴۱۱

۱-۱) - کتاب صفه الصفوه در چهار مجلد در حیدرآباد هند به طبع رسیده است.

۲-۲) - خواجه ربیع در آن سال یا مثل آن در طوس درگذشته، و قبه اش معروف است و ممکن است ربیعی دیگر بدان نام در کوفه وفات یافته باشد-م.

ابو زید ربیع بن خثیم ثوری تمیمی کوفی، از پشت ثور بن عبد مناه است.

اخبار زهد و آثار پارسایی او نیازی به یادآوری ندارد و مشهورتر از آن است که به سرحد اغراق گویی برسد.

ربیع، از ابن مسعود روایت می کرده است و مردم کوفه هم از وی روایت می کردند، و پس از شهادت حضرت امام حسین علیه السلام در سال ۶۳ هجری در گذشت. «ثوری» منسوب به سه قبیله است یکی ثور اطحل، و دیگری ثور عبد مناه، و ربیع بن خثیم و خاندان او از ثور عبد مناهاند. و همچنین سفیان و بستگان او منسوب به عبد مناه می باشند.

مؤلف گوید: سخن سمعانی به هم ریخته، و نسخه اش کهن سال و ناخوانا است.

ذهبی، که از علمای عامه است، در کاشف الرجال گوید: ابو یزید ربیع بن خثیم ثوری، از ابن مسعود و ابو ایوب انصاری روایت می کرده است و شعبی و ابراهیم از وی روایت داشته اند.

ربیع پارسایی پرهیزکار بود اوقاتش را به عبادت می گذرانید و با دلگرمی و تواضع به کار خود ادامه می داد و مردی ربانی، و نشانی از نیکوکاران بود و پیش از هفتاد هجری در گذشت.

از کتاب کاشف استفاده می شود که گروهی از مشایخ عامه از وی روایت می کردند به ویژه، مؤلفان صحاح سته و دانشمندان معروف ایشان در بسیاری از موارد از وی روایت کرده اند. بنابراین، بخاری و مسلم و ترمذی و نسایی و ابن ماجه قزوینی، در کتاب های صحاح خود به روایت از او اقدام کرده اند. تنها ابو داود سجستانی (سگستان) در کتاب سننش هیچ گاه به

روایت از او نپرداخته، و مالک بن انس هم در کتاب الموطا به نقل از روایت او اقدام نکرده است.

یکی از مطلعان در ضمن حواشی که بر کاشف داشته است، می نویسد:

ربیع در سال ۶۲ هجری در گذشته است. و دیگری هم در چندین موضع اظهار داشته، که ربیع در سال ۶۲ هجری وفات یافته است.

ابن حجر عسقلانی اول، که از علمای عامه است در کتاب التقریب که در رجال است، می نویسد: ربیع بن خثیم، به ضم خا و فتح ثاء، پسر عائذ بن عبد الله ثوری کوفی است که مردی مورد وثوق بوده، و درک اسلام و جاهلیت کرده، و یکی از هشت تن زاهد معروف است.

ابن مسعود، خطاب به او گفت: هرگاه پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله، تو را دیده بود، مورد محبت خود قرار می داد. ربیع سال ۶۱ یا ۶۳ هجری در گذشته است.

علامه در ایضاح الاشتباه (۱) و در خلاصه ص ۷۱ نیز در بخش اول آنکه به منظور یادآوری از مقبولان تدوین کرده است می نویسد: ربیع بن خثیم با خاء نقطه دار مضمومه و ثاء سه نقطه واقع پیش از یاء، یکی از هشت تن زاهد است. کشی، نام او را از علی بن محمد بن قتیبه، از فضل بن شاذان یادآوری کرده است.

ابن داود نیز در بخش اول رجالش ص ۱۵۰ که دایر در احوال مقبولان است، می نویسد: ربیع بن خثیم، از اصحاب حضرت علی علیه السلام بوده است و کشی او را پارسایی پسندیده معرفی کرده است.

ص: ۴۱۳

۱- ۱) - در ایضاح الاشتباه از وی نام برده نشده است. بلکه، در آنجا ربیع بن محمد مسلی را نام می برد-م.

کشی که از اصحاب ما امامیه است، در رجال ص ۹۱ که آن را شیخ طوسی منتخب کرده و مختار خود قرار داده است به مناسبت زهاد ثمانیه از علی بن محمد بن قتیبه نقل می کند، از ابو محمد فضل بن شاذان چگونگی احوال زهاد ثمانیه را پرسیدند.

در پاسخ گفت: آن ها عبارتند از ربیع بن خثیم و هرم بن حیان و اویس قرنی و عامر بن عبد قیس که با علی علیه السلام همراهی می کرده اند و از اصحاب آن حضرت و از پارسایان پرهیزکار بودند.

و اما ابو مسلم (خولانی) که به نام زاهد شهرت یافته است، مردی بدعمل و ریاکار و از همدستان معاویه و از کسانی بود که مردم را به کارزار با علی علیه السلام تشویق می کرد و از آن حضرت با کمال بی شرمی درخواست می کرد تا مهاجر و انصار را در اختیار او بگذارد تا آن ها را به خاطر خون عثمان از پای در آورد. حضرت مولا- علیه السلام به پیشنهاد او اعتنایی نکرد. وی گفت اکنون هنگامی است که باید شمشیر از نیام کشید و دامی افکند و شکار را به دام گرفتار ساخت.

اما مسروق، مالیات چی معاویه بود و با همین سمت ننگین در زیر واسط در کنار دجله در محل رصافه، مرد و به خاک رفت. و حسن بصری فرصت طلب بود و با هر کس، طبق دلخواهش رفتار می کرد و خود را همواره ساخته برای ریاست قرار می داد و پیشوای قدری ها بود.

و اویس قرنی از همه آن ها برتر بود و دیگران را پس از او باید شناخت (۱).

ص: ۴۱۴

۱- ۱) - درباره هشتمین زاهد اختلاف است بعضی او را اسود بن یزید و بعضی جریر بن عبد الله بجلی گفته اند. مؤلف رحمه الله پس از این اشاره خواهد کرد-م.

مؤلف گوید: از کتاب های اصحاب ما از جمله، مناقب ابن شهر آشوب و نخب المناقب حسن بن جبير به دست می آید، ابو مسلم خولانی در جنگ صفین همراه با لشکر معاویه بود و با حضرت امیر المؤمنین علیه السلام می جنگید.

از اوایل کتاب المسترشد شیخ پیشین محمد بن جریر بن رستم طبری امامی استفاده می شود، عده ای از کوفی ها که علیه امیر المؤمنین علیه السلام زبان به طعنه گشاده بودند، مسروق بن اجدع همدانی و عامر شعبی و ابو حنیفه نعمان بن ثابت بوده اند.

و در آن کتاب گوید، از جمله فقهای عامه، مسروق بن اجدع همدانی و مره همدانی است. این دو تن حاضر نشدند در جنگ صفین در لشکر حضرت مولا علیه السلام شرکت کنند. و عطیه خود را از حضرت مولا علیه السلام گرفتند و به قزوین رفتند.

مسروق، دهمین نفری بود که در پی همدستان عبید الله زیاد حرکت می کرد. و سفارش کرد، پس از آنکه مرد، او را در گورستان یهودیان خاک کنند.

راوی ها گویند: همواره لعنت خدا بر مردگان آن گورستان فرود می آید و به منظور اینکه مردم زنده، به لعنت آن ها، دچار نگردند گورهای آن ها را سوزانیدند. و مسروق با توجه به این منظور، سفارش کرده بود، او را در آنجا دفن کنند بنابراین، پیش آمد ناراحت کننده تری که از دفن او در آنجا به وجود آمده بود، بدتر و ننگ آورتر از مخالفتی بود که انجام داده بود.

او می گفت، مرا به آن جهت در آن گورستان دفن کنید تا در حالی سر از خاک بردارم، در میان مردان آنجا مؤمنی به خدا و رسول وجود نداشته باشد.

سید جمال الدین احمد بن طاوس مؤلف کتاب الملاذ و البشری در کتاب تصحیح اختیار کشی می نویسد: ربیع بن خثیم یکی از هشت تن زاهد است و طریق علی بن محمد بن قتیبه، از فضل بن شاذان طریق صحیح و قابل اعتماد است.

شهید ثانی، در حواشی خلاصه علامه ذیل ذکر نام از ربیع بن خثیم و یادآوری از نسب طولانی او، که پیش از این متعرض شدیم: به نقل از کتاب الاکمال فی الرجال ذهبی، می نویسد: ربیع از عبد الله بن مسعود و دیگری سماع حدیث کرده است و جمعی هم از او سماع حدیث کرده اند.

ملا- عنایه الله قهپایی، در حواشی رجال خود می نویسد: ربیع بن خثیم از جمله هشت تن زاهد است که خود مردی پارسا و از اصحاب علی علیه السلام بود (۱).

ملا نظام الدین تفرشی ساوه شاگرد شیخ بهایی در بخش اول رجالش می نویسد: کشی از فضل بن شاذان نقل کرده است، ربیع بن خثیم یکی از هشت تن زاهد است و او از تابعی ها و از شاگردان عبد الله مسعود بوده، و سال ۶۲ هجری در گذشته است.

یکی از علمای اصحاب ما گوید، در باب طواف مریض از کتاب تهذیب روایتی از ربیع بن خثیم دیدم که از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده است.

ص: ۴۱۶

۱- ۱) - این کتاب در هفت مجلد با تصحیح و تعلیق فاضل ارجمند آقای ضیاء الدین علامه در این روزگار به طبع رسیده است و حواشی مؤلف در پاورقی آن ضبط شده است از جمله ذیل خواجه ربیع که از زهاد هشت گانه است می نویسد: انه زاهد و من اصحاب علی علیه السلام و تقی - م.

مؤلف گوید: اظهار این شخص بیرون از اشکال نیست، برای اینکه حضرت صادق علیه السلام در سال ۱۴۸ هجری قمری مطابق با کلمه (محق) شهید گردیده اند و چگونه ممکن است ربیع بن خثیم که سال ۶۲ یا نزدیک به آن در گذشته است، از آن حضرت روایت کرده باشد.

یکی از ارباب درایه در تصحیح خبر مزبور طرز دیگری اظهار نظر کرده است، به این توضیح: ربیع بن خثیم نام و نشان دو تن از افراد بوده است، یکی ربیع بن خثیم معروف به خواجه ربیع که نزدیک به مرقد حضرت رضا علیه السلام مدفون است، و حضرت رضا علیه السلام هم از او ستایش کرده اند، و این شخص همان ربیع بن خثیم است که از اصحاب حضرت صادق علیه السلام بوده و نام او هم در بعضی از اخبار آمده است و در باب طواف مریض از کتاب تهذیب حدیثی از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده است (۱). و دومی ربیع بن خثیم تابعی است که از اصحاب امیر المؤمنین علیه السلام بوده است و از جمله هشت تن زاهد، چه شقی باشد و چه سعید و چه مجهول الحال که در آذربایجان یا سرحد ری یا کوفه که پیش از این هم اشاره شد، دفن گردیده است.

ص: ۴۱۷

۱- ۱) - حدیث مزبور حدیث هفتادم باب طواف تهذیب است. که بدین سند می نگارد: محمد بن یعقوب عن محمد بن یحیی عن احمد بن محمد عن محمد بن اسماعیل عن محمد بن فضیل عن الربیع بن خثیم قال شهدت ابا عبد الله عليه السلام و هو يطاف به حول الكعبة في محمل و هو شديد المرض فكان كلما بلغ الركن اليماني امرهم، فوضعه على الارض فادخل يده في كوه المحمل حتى يجرها على الارض ثم يقول ارفعوني فلما فعل ذلك مرارا في كل شوط قلت جعلت فداك يا ابن رسول الله ان هذا يشق عليك فقال اني سمعت الله عز و جل يقول ليشهدوا منافع لهم. در نسخه منطبعة تهذیب خثیم به تقدیم یا بر تا ضبط شده است در عین حال از چنین ربیعی خود شیخ در رجالش نام نبرده، و محمد بن فضیل هم مشترک است - م.

مؤلف گوید: آنچه را که در یکی از کتاب های کهن رجال و حدیث دیده ام آن است که، پدر ربیع اوّل، که از هشت تن زاهد و از اصحاب حضرت امیر علیه السّلام بوده است، خثیم، به ضم خا و بعد از آن ثای مفتوحه و آخرش میم است و پدر ربیع دوم، که از اصحاب حضرت صادق علیه السّلام بوده است، خثیم به فتح خاء و بعد از آن یاء ساکن و بعد از آن ثای سه نقطه و آخرش میم است. و این شخص بنا به تصریح بعضی از رجالی ها مجهول الحال است.

سید داماد رحمه الله در شرح کتاب اختصار رجال کشی در ضمن یادآوری از زهاد ثمانیه، ذیل هرم بن حیان، می نویسد: هرم، به فتح ها و کسر را بر وزن کتف در قاموس بدان وزن ضبط کرده، و او را از آخرین صحابی شمرده است.

«مغرب» گوید: هرم، مرد کهن سال است و از باب لبث بوده، و به اسم فاعل آن هرم بن حیان نامیده شده است.

قتیبی گوید: او را به مناسبت اینکه چهار سال در رحم مادرش درنگ کرد «هرم» گفته اند.

جامع الاصول گوید: هرم به فتح ها و کسر را و حیان به فتح حا و تشدید و در آخر آن حرف نون است. و ابو مسلم که زاهد بدعمل و ریاکار بود نامش اهبان است.

شیخ، او را در میان اصحاب یاد کرده، و اضافه کرده است ابو مسلم اهبان صیفی، درباره علی علیه السّلام بدانندیشی می کرد.

قاموس، کلمه: اهبان را، به ضم همزه بر وزن عثمان ضبط کرده، و او را صحابی گفته است.

اویس قرنی، به فتح قاف و را، قرن نام گروهی از یمنیهاست که اویس از آن ها بوده است.

ابن اثیر در جامع الاصول گوید: قرنی به فتح قاف و راء، منسوب به قرن ابن ردمان بن ناجیه بن مراد است و ردمان به فتح را و سکون دال بی نقطه، و ناجیه با نون و جیم.

سید داماد گوید: میقات مردم نجد، قرن با سکون را است که آن را «قرن المنازل» گویند. و جوهری در کتاب صحاح اللغه در دو موضع به اشتباه دچار شده است: یکی آنکه، قرن المنازل را به فتح قاف و را ضبط کرده و آن را میقات نجدی ها گفته است.

دیگر آنکه اویس قرنی، را از آنجا دانسته است. بنابراین، باید متوجه بود که «قرن» به سکون را، است و اویس هم از مردم آنجا نبوده است.

تا به اینجا تحقیق سید داماد در شرحی که بر اختصار رجال کشی نوشته است، به پایان می رسد.

مؤلف گوید: به طوری که پیش از این معلوم شد، در اختیار کشی نام هشتمین زاهد یادآوری نشده است و ممکن است از قلم ناسخان افتاده باشد باین که سبک عبارت، تقاضای آن را دارد که اسامی چهار تن، مذموم را به طور اجمال متعرض شود، پس از آن به معرفی تفصیلی آن ها پردازد چنان که نام های چهار تن ممدوح را به اجمال بیان کرده است، و پس از آن به تفصیل احوال هشت تن زاهد اشاره کند. و ممکن است این گونه اختصار که محل به مقصود است، از ناحیه برخی از راویان یا بعضی از ناسخان به وقوع پیوسته باشد، زیرا بسی دور به نظر می آید این گونه اختصار، از ناحیه شیخ طوسی که به اختصار رجال کشی پرداخته است، اتفاق افتاده باشد.

اینک درباره نام هشتمین زاهد اختلاف کرده اند، بعضی گفته اند او، اسود ابن یزید است و بعضی او را اسود بن زید خوانده اند و بعضی هم او را جریر بن عبد الله بجلی، و دیگری هم او را ابو الربیع بن خثیم گفته است که بعد از این در شرح اقوال مربوط بدین موضع خواهد آمد. و بالاخره همگی یادشدهگان مذمومند.

امیر مصطفی تفریسی در رجالش، نقد الرجال ص ۵۱ ذیل یادآوری از او پس قرن و پس از یادآوری از هفت تن زاهد از کتاب کشی، که ما هم ذکر کردیم، می نویسد: از یکی از فضلا شنیدیم می گفت: هشتمین آن ها جریر بن عبد الله بجلی است، خدا دانا است.

ملا عنایت الله قهپایی، در حاشیه رجال ۶۳/۳ خودش ذیل یادآوری زهاد ثمانیه از اختیار کشی می نویسد: یادشدهگان هفت تن هستند و هشتمین آن ها متروک مانده، و ممکن است به طوری که اظهار شده است هشتمین آن ها ابو الربیع بن خثیم باشد که در اطراف مشهد مقدس رضوی علیه السلام مدفون شده است.

مؤلف گوید: گفته قهپایی بیرون از اشتباه نیست زیرا، هرگاه زاهد متروک، ربیع بن خثیم باشد مستلزم آن است که، ربیع بن خثیم مذکور، مغایر با ابو الربیع بن خثیم متروک باشد و اولی که ربیع بن خثیم باشد، به طوری که یادآوری شد، ممدوح است. و دومی که ابو الربیع است ممدوح.

و حال آنکه هیچ یک از رجالی ها، به دوگانگی آن ها تصریح نکرده، و یک را ممدوح و دیگری را مذموم نخوانده است. گذشته از این، به گفته مورخان، ربیع بن خثیم ممدوح است که در اطراف مشهد مدفون شده، نه ابو الربیع بن خثیم مذموم، بنابراین، گفته قهپایی درست نیست.

سید میرزا محمّد، در رجالش، منهج المقال ص ۱۳۹ پس از آنکه گفتار علامه حلی را از خلاصه نقل می کند، می نویسد: گفتار کشی، در ذیل نام برداری او پس قرن گذشت و از آنجا استفاده شد که ربیع به اتفاق سه تن زاهد دیگر، از اتقیا بوده است و سه تن دیگر از ناشایسته ها باشند و چه قدر مناسب بود که علامه به این معنا اشاره می کرد، و به صرف اینکه ربیع از زهاد ثمانیه است اکتفا نمی نمود که مفید به حال ربیع نمی باشد (۱).

شیخ فرج الله حویزی معاصر قدس سرّه در رجالش پس از آنکه به نقل قول علامه و میرزای استرآبادی اشاره کرده است، می نویسد: مطلبی را که علامه در خلاصه آورده، موافق با موضوعی است که، در رجال کشی آمده است.

لیکن، در درایه الحدیث شهید ثانی، آمده است، آنکه یکی از زهاد ثمانیه به شمار می رود، ابو الربیع بن خثیم است و ممکن است حقیقت همان باشد که علامه در خلاصه ابراز داشته است، زیرا ما ابو الربیع بن خثیم نداریم. پایان کلام شیخ فرج الله (۲).

مؤلف گوید: نسخه هایی را که از رجال کشی دیده ایم، موافق با مطالب خلاصه نبوده است، چه آنکه در نسخه های کشی تصریح شده که، ربیع بن

ص: ۴۲۱

۱- ۱) - علامه در بخش اول از خلاصه می نویسد: الربیع بن خثیم بالخاء المعجمه المضمومه و الثاء المنقطه فوقها ثلاث فقط قبل الیاء المنقطه تحتها نقطتین احد الزهاد الثمانیه قاله الکشی عن علی بن محمّد بن قتیبه عن الفضل بن شاذان- م.

۲- ۲) - شهید ثانی در پایان درایه الحدیث ضمن مؤتلف و مختلف می نویسد: و مثل خثیم و خیثم که هر دو با خا شروع شده جز اینکه اولی با خاء مضموم و دومی خاء مفتوح ضبط گردیده، در اولی حرف ثا مقدم بر یا و در دومی حرف یا مقدم بر ثا است. اولی ابو الربیع ابن خثیم یکی از زهاد ثمانیه است. دومی ابو سعید بن خثیم هلالی تابعی است که از ضعفهاست از قرینه کلام شهید استفاده می شود ابو الربیع از ضعفها نبوده است. تنها ابو الربیع نوشتن او مراد است که در اصل کتاب بدان اشاره می شود- م.

خثیم یکی از پارسایان پرهیزکار است بنابراین، ایرادی بر میرزای استرآبادی نیست و اگر ایرادی وجود داشته باشد نسبت به عبارت علامه حلی است.

مؤلف گوید: مؤید درستی کلام استرآبادی آن است که، نسخه ای از اختیار کشی را که بر علامه قرائت شده است، و خود علامه هم یادداشتی بر آن نوشته بود به دست ما آمد که در ضمن ممدوحان از زهاد ثمانیه نوشته بود، آنان همدستان با حضرت امیر، و از اصحاب آن حضرت، و مردمی پارسا و پرهیزکار بوده اند.

پیش از این، در طی کلام ملا عنایه الله نوشتیم که وی گفته است، هشتمین زاهد متروک ابو الربیع بن خثیم است و گفته شد این اظهار نظر از چند وجه صحت ندارد. از جمله آنکه ابو الربیع از چهار تن مذموم به شمار می آید و حال آنکه از بیان شهید به دست می آید، ابو الربیع از چهار تن ممدوح است.

و ممکن است ابو الربیع، هم کنیه ربیع بن خثیم باشد زیرا، در عرب معمول است که کنیه و نام را به لفظ واحد تعیین می کنند و با کلمه اب کنیه را از اسم ممتاز قرار می دهند. بنابراین، ربیع بن خثیم ابو الربیع نام شخص واحد است، و در این صورت ایرادی که بر کلام شیخ فرج الله وارد است بر کلام شهید وارد نخواهد آمد بلکه، کلام شهید موافق با نظریه دیگر اصحاب رجال است.

اما او ایس قرنی که در کلام کشی آمده، از تابعان بزرگ بوده، و روزگار پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله را دریافته است. لیکن شرف مصاحبت آن جناب را پیدا نکرده است. و او ایس همان نیک بختی است که در روز جنگ صفین، از یمن به لشکرگاه علی علیه السلام آمد و با معاویه نبرد کرد تا شهید شد.

روایات چندی در ستایش او از نبی اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت طاهرین او علیهم السّلام وارد شده و حداکثر آن ها در کتاب های رجال و دیگر از آثار اصحاب ما رضوان الله علیهم اجمعین، یادآوری شده است (۱).

هرم بن حیان، بدون شک از پارسایان پسندیده است.

عامر بن عبد قیس، و به قولی عامر بن عبد الله، هر دو تن بدون انکار، از ممدوحانند و اما ابو مسلم ناپسند همان ابو مسلم خولانی است که، ملا عنایه الله قهپایی در حاشیه رجالش و دیگری در اثرش، او را اهبان بن صیفی گفته است. اما مسروق او مسروق بن اجدع است.

جریر، نیز به طوری که کلبی نسابه در کتاب جمهره النسب گوید، جریر بن عبد الله بن جابر بن مالک بن نصر بن ثعلبه بن چشم بن عوف بن خزیمه بن حرب بن بجل بن مالک بن سعد بن بدر بن قسر، که نامش مالک است، ابن عنقر بن أنمار بن ارش بن عمرو بن غوث بن نبت بن زید بن کهلان.

جریر، همان کسی است که حضرت مولا علیه السّلام او را به پیامبری، پیش معاویه فرستاد، جریر خیانت کرد و به سوی معاویه گرایید و در جنگ با معاویه موافقت نکرد، بلکه از حضرتش جدا شد و اعتزال از مقام ولایت را برای خویش ایجاد نمود و حضرت هم دستور داد، تا خانه او را در کوفه ویران کنند.

ص: ۴۲۳

۱- ۱) - کشی می نویسد: در صفین یکی از شامی ها وارد لشکر حضرت مولا شد پرسید: آیا در میان شما اویس قرنی وجود دارد؟ گفتند: آری، گفت: از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیدم می فرمود: اویس قرنی از بهترین تابعان است. رسول خدا خطاب به اصحاب فرمود در میان پیروان من مردی است به نام، اویس قرنی که روز قیامت به اندازه قبیله ربیع و نصر از مردمان را شفاعت می کند و به یکی از اصحاب فرمود: هرگاه او را دریافتی سلام مرا به او برسان. سال ها باید که تا صاحب دلی پیدا شود بوسعیدی از خراسان یا اویسی از قرن - م.

و حسن، همان حسن بصری صوفی است که از پیشوایان صوفیه بوده است و بزودی شرح حال مفصل او را در بخش دوم این کتاب ذیل احوال ویژه او خواهیم نگاشت.

و بعضی پنداشته اند نام حسن که در زاهدان هشت گانه ذکر شده است، غیر از حسن بصری است و او را حسن بن ابی الحسن معرفی کرده اند. و حال آنکه ناقد بصیر، هر دو تن را یکی می داند زیرا ابو الحسن پدر حسن بصری است. و گاهی برای اثبات مطلب، به حاشیه ملا- عنایه الله توجه می شود که او گفته است، حسن بصری همان حسن بن رواح بصری مشهور است، که علمای عامه به اعتبار او پرداخته اند.

اما، ربیع بن خثیم که این فصل مربوط به اوست، به طوری که پیش از این اظهار داشتیم مورد وثوق علمای امامیه نبوده است، و به همین مناسبت جمعی از علما، که وی را محل وثوق قرار داده اند، مورد مؤاخذه قرار گرفته اند که چرا به مجردی که نام او را در اختیار کشی و در ضمن هشت تن زاهد دیده اند، محل وثوق قرار داده اند تا آنجا که او را در بخش از اثر رجالی خویش که برای ممدوحان رجال تهیه دیده اند، متعرض شده اند و حال آنکه در مواضع چندی به نکوهش از او اشاره شده است (۱).

از آن جمله، سید مرتضی بن داعی حسنی، که از اکابر علمای ما بوده، و کتاب تبصره العوام از آثار اوست، در مجلد اول کتابش که نزهه الکرام و بستان العوام باشد و به پارسی تألیف شده است، ربیع بن خثیم را با دیگر

ص: ۴۲۴

---

۱ - ۱) - در درجه اول، مرادش علامه و ابن داود است که وی را در بخش اول اثر رجالی خود ذکر کرده اند و جای هیچ مؤاخذه ای نیست آن هم نسبت به علامه، چه ممکن است اثری در اختیار ایشان درآمده باشد که خواجه را از نیک بختان تابعان یافته باشند که آن اثر به دست مؤاخذه کنندگان نرسیده باشد - م.

زاهدان مذموم هشت گانه، از آن گروه نام برده است، که از بیعت حضرت مولا علیه السلام سرپیچی کردند، و اصولاً به بیعت با آن حضرت حاضر نشدند و بالاخره چنین می نویسد: تابعان از ایشان که از بیعت با حضرتش خودداری کردند سه نفرند، ربیع بن خثیم و مسروق بن اجدع و اسود بن زید. و صحابی ها هفت نفرند، عبد الله بن عمر، و صهیب رومی غلام عمر، و محمد ابن مسلمه و سعد بن ابی وقاص و سعید بن مالک و اسامه بن زید و سلمه ابن سلامه.

آری، هرگاه چنان باشد که آنان از بیعت حضرت مولا علیه السلام سر بر تافته باشند، نهایت شقاق و نفاق و کفر به خدا است.

از آن جمله، شیخ اجل نصر بن مزاحم منقری (۱)، که از قدمای اجلائی راویان حضرت باقر علیه السلام بوده است، در کتاب صفین و به نقلی که ابن

ص: ۴۲۵

۱-۱) - ابو الفضل نصر بن مزاحم، از مردم بنی منقر بوده و اصلش از کوفه است و در بغداد می زیسته است او از جمعی از قبیل سفیان ثوری و دیگران روایت می کرده است و از شیعیان عالی به شمار می رود و به کار عطر فروشی اشتغال داشت. رجالی ها و مورخان درباره او اختلاف دارند نجاشی می نویسد، وی مردی مستقیم الطریقه و نیکوکار بود جز اینکه از ضعف روایت می کرد. چنان که نمونه اش را نقل کردیم. و علامه نیز در بخش اول خلاصه مراتب نجاشی را درباره او متذکر شده است. و شیخ طوسی هم به نقل آثار او پرداخته، تنقیح از حاشیه شهید ثانی بر خلاصه نقل کرده، مطالبی را ابن ابی الحدید از کتاب صفین او ایراد کرده است و او را به بی هوایی ستوده و اضافه کرده است که نصر بن مزاحم از اصحاب حدیث است. شهید پس از نقل مطالب ابن ابی الحدید، اظهار داشته، ستایشی را که ابن ابی الحدید از نصر کرده است حاکی از آن است که وی از مؤلفان امامیه نبوده است. بنابراین، کسی که ابن ابی الحدید یا خطیب بغدادی او را بسراید و از سفیان ثوری و همدستان او روایت کند، چگونه شایسته است او را شیخ اجل و از اجلائی اصحاب حضرت باقر علیه السلام بشمار آورد و نظریه او را درباره ربیع بن خثیم پذیرفت و وقعه صفینش به طبع رسیده و مقدمه ای راجع به او نوشته شده است قابل توجه است در کتاب صفین نامی از حضرت باقر علیه السلام نیاورده است پس چگونه از اجلائی اصحاب آن حضرت بوده است - م.

ابی‌الحدید در شرح نهج البلاغه در ذیل شرح دعای آن حضرت، در هنگامی که عازم شام بود، از او نقل کرده است، می‌نویسد: اصحاب عبد الله مسعود که از ایشان بود عییده سلمانی و یارانش به حضور مبارک حضرت مولا علی علیه السلام شرفیاب شدند و گفتند: ما همراه شما بیرون خواهیم آمد، و خود مستقلاً لشکرگاه ترتیب می‌دهیم و به سرانجام کار شما و شامی‌ها از نزدیک نگران خواهیم بود در نتیجه هرگاه ببینیم یکی از طرفین مرتکب فعل حرامی بشود و یا جنایتی از او به ظهور برسد، علیه او خواهیم بود.

امیر المؤمنین، در پاسخ نظریه آن‌ها فرمود: آری آنچه ابراز داشتید نشان توجه به دین و آگاهی از سنت است و کسی که به چنین پیشنهادی خرسند نباشد از راه حقیقت تجاوز کرده و خیانت کار است.

به دنبال ایشان گروه دیگر از اصحاب عبد الله مسعود که از آن‌ها، ربیع بن خثیم باشد و چهارصد تن از افراد بودند به حضور مبارک شرفیاب شدند و به عرض رسانیدند ما در عین حالی که از فضیلت شما اطلاع کامل را داریم و نمی‌توانیم با برابری کردن با دشمن، از شما و از دیگر مسلمانان چشم پوشی کنیم، در درستی این کارزار مشکوکیم.

اینک از شما تمنا داریم ما را به نگهداری یکی از سرحدات، موظف بدارید تا در آنجا از دشمنان جلوگیری به عمل آوریم.

حضرت مولا پیشنهاد آن‌ها را پذیرفت و به دنبال آن پرچمی برای ربیع ابن خثیم تهیه فرمود و نخستین پرچمی را که حضرت مولا در کوفه به حرکت آورد، پرچم ربیع بن خثیم بود (۱). تا اینجا سخن نصر و ابن

ص: ۴۲۶

---

۱ - ۱) - این نظریه با اظهاریه تاریخ اعثم کوفی که پیش از این مؤلف از آن نقل کرد، منافات دارد. زیرا، اعثم می‌نویسد: هنگامی که علی علیه السلام عازم شام بود آخرین نایب او ربیع بن خثیم

مؤلف گوید:شکی که دربارهٔ درستی جنگ با معاویه برای نام بردگان بوجود آمده،شک در دین بلکه،دلیل بر کفر است.

گاهی گفته شده،خواجه ربیع در سرحد ری در گذشته است و پیش از این گفته شد قبر او در کوفه است.و گاهی گویند مرقد او در آذربایجان است،خدا دانا است.

از آن جمله،به گمانم آن است که،ابراهیم ثقفی در کتاب غارات هم، آنچه را نصر در کتاب صفین آورده،حکایت کرده است و خلاصه آن این است:حضرت مولا- علیه السّلام به ربیع بن خثیم دستور داد تا با خوارج کارزار کند، او امتناع ورزید و گفت،با مسلمانان نمی جنگم و درخواست کرد تا او را به نبرد با کافران گسیل بدارد و او را به سوی آذربایجان روانه فرماید حضرت هم او را به آذربایجان مأمور داشت.

بدیهی است آنچه را ثقفی متذکر شده،دلیل بر ارتداد در دین است.

آری،ملا سلطان حسین واعظ استرآبادی که معاصر و با شیخ بهایی رحمه الله بوده است در کتاب تحفه المؤمنین که به پارسی تألیف کرده است،چنین می نویسد:امام آن است که او را به علم دیگری احتیاج نبوده باشد و اینکه،خواجه ربیع بن خثیم علیه الرحمه و الغفران را معلم امام الانس و الجن علی بن موسی الرضا علیه التحیه و الثناء می دانند،غلط مشهور است.

چرا که او از اصحاب حضرت امام حسین علیه السّلام است و چون خبر شهادت آن

حضرت به او رسید، به گوشه خانه نشسته، چندان گریست که چشمانش معیوب شد.

یکی به او گفت که: چرا علاج چشمان خود نمی کنی؟ گفت: انا اشغل عنهما یعنی من مشغول از ایشانم. آن شخص گفت دعا کن تا بینا شوی، ربیع گفت: اهم از این مطلب هم هست، در آن باب دعا می کنم.

و گفته اند که، خواجه ربیع بن خثیم سخن کم می گفت و به هر فضولی از محاورات دنیا متکلم نمی شده، هرچه می فرمود همه موعظه بود و نصیحت. و چون خبر شهادت شاه شهیدان یعنی حسین مظلوم علیه السلام را شنید، سه مرتبه از دل پاک آه دردناک کشیده و بی خود افتاده، و کسی دیگر تا آخر عمر، او را سخنگوی و خنده روی ندیده، و الحق جای آن بوده است، (بیت):

ناطق نشود زبان عاشق، بی دوست بی دوست، کلام مرد عاشق نه نکوست

تا به اینجا کلام ملا حسین به پایان رسید.

مؤلف گوید: ربیع بن خثیم، در نزد همه علمای عامه، مورد وثوق بوده است و از او ستایش می کردند و به چشم خرسندی به وی می نگریستند و مقبولیت عامه داشته است. بالاتر آنکه او را از پارسایان بزرگ و صوفیان اهل سنت می دانستید، و پیش از این هم به پاره ای از خصوصیات او اشاره کردیم.

و اصحاب ما در مقام ستایش کردن و حسن عقیده و چگونگی باطن او، از کلام زمخشری استفاده می کنند. وی، که از معتزلی ها و علمای حنفی عامه بوده است، در تفسیر کشاف ذیل آیه شریفه سوره زمر، که فرموده است: *وَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَ إِذَا ذُكِرَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ*. (زمر ۴۵) آن گاه که خدای متعال به تنهایی یاد شود، دل های کافران رنجیده خاطر می شود و هر گاه از غیر خدا

سخن به میان آید خرسند می گردند، می نویسند: از ربیع بن خثیم پارسا، نقل شده است که او کمتر سخن می گفت. آن گاه که خبر شهادت حضرت امام حسین علیه السلام به اطلاع او رسید، آن ها که در انتظار سخن گفتن او بودند، گفتند: اینک آن زمان فرارسیده است که ربیع سخن بگوید، برخلاف انتظار، ربیع بیش از این جمله، سخنی نگفت «آه او قد فعلوا» ای وای که بالاخره کار خود را انجام دادند. و پس از آن، آیه شریفه «وَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ» را تلاوت کرد.

در روایت آمده است، به دنبال تلاوت آیه اظهار داشت کسی را به شهادت رسانیدند که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله او را در دامن خود می نشانید و دهانش را بر دهان او می گذارد.

مؤلف گوید: بدیهی است این خبر به طور آشکارا دلالت بر شیعه بودن او ندارد، و همچنین ثابت نمی کند که ربیع بن خثیم در پارسایی به آخرین مرتبه رسیده باشد تا آنجا که بتوان به وی اعتماد کرد، و به روایت و درایت از او پرداخت بلکه، خبر مزبور دلیل بر قدح و نادرستی اوست زیرا، او روزگار حضرت سید الشهداء علیه السلام را در کربلا درک کرده، و به یاری او پرداخته است (۱). چنان که زمان پدر ارجمندش را هم دریافته، و به مددکاری حضرتش اقدام نکرده بود.

ص: ۴۲۹

۱- ۱) - ظاهر آنچه، که مؤلف بیان کرده است، درست نیست زیرا، ربیع بن خثیم در کربلا نبود که از یاری حضرت سید الشهداء علیه السلام خودداری کند و سال ۶۱ هجری که حضرت سید الشهداء در کربلا شهید شد، همان سال ربیع در طوس بود و به نوشته خود مؤلف در آن سال وفات یافته و پیش از آن هم در طوس بوده، و زمان شهادت آن حضرت را در کربلا ادراک نکرده است و مخالفت با حضرت امیر هم به ثبوت نرسیده است تا او را از نظر کمک کار نبودن به پسر تشبیه به پدر نماید. بالاخره نتیجه بدبینی جز نادرستی چیز دیگر نیست و دیگر مطالب و پاسخ احتمالی هم که مؤلف داده، از همین قبیل است - م.

و عدم اقدام به همکاری با آن حضرت برای آن بوده است، تا از این راه برای خود گناهی خریداری کند. و از کشتار با مسلمانانی که از نظر سرزنش همتای با وی بوده اند، خودداری کرده باشد.

هرگاه، پارسایی او که غیر از نکوهش اثر دیگری بر آن مترتب نیست، موجب غرور دیگران بوده باشد و او را از زهاد ثمانیه بدانند، اثری بر آن بار نخواهد بود، به ویژه، که حال آن ها، به استثنای او یس قرنی، پیش از این معلوم شد.

از جمله ایرادهایی که بر ربیع وارد شده است این بود، که ربیع از کمک کاری با حضرت سید الشهداء خودداری کرد. در پاسخ این ایراد باید بگوییم ممکن است خودداری کردن او به سبب عذری بود که داشته است.

و نظیر آن نیز برای گروهی از نیکوکاران اتفاق افتاده است. لیکن، این جواب هم درست نیست بلکه، ما از دفاعی که از ربیع شده است، همان پاسخی را خواهیم داد که برای آن عده نیکوکاران داده ایم.

یادآوری می شود، علمای اهل سنت به طور کلی به وی اعتماد دارند و روایات بسیاری از او نقل می کنند. گذشته از ایشان، عده زیادی از اصحاب پیشین و پسین ما به وی اعتماد کرده اند و به نقل اثر و حدیث از او پرداخته اند.

از جمله طبرسی، در جوامع الجامع می نویسد: دختر ربیع بن خثیم به وی گفت: چرا مردم می خوابند و تو نمی خوابی؟ در پاسخ گفت برای اینکه پدرت از تاریکی شب بیم ناک است.

جمعی از علما از جمله، ابن ابی الحدید معتزلی در شرح نهج البلاغه و دیگری در اثر خوبی از ربیع نقل کرده، گفته اند: هرگاه بوی گناهان به مشام مردم برسد هیچ کسی نمی تواند در کنار دیگری قرار بگیرد.

و همچنین مولای جلیل القدر مولانا محسن کاشانی که از معاصران است، در کتاب خلاصه الاذکار پاره ای از کلمات و فوائد را از وی نقل کرده است.

از نقل کلمات و آثاری که اصحاب ما از وی یاد کرده اند به دست می آید که، آنان برای صحت اعتماد به وی، متکی به کلام کشی بوده اند که پیش از این یادآوری شد.

در یکی از کتاب ها از وی نقل شده است، هیچ یک از شما «استغفر الله و اتوب الیه» نگوید که با گفتن آن، هم مرتکب گناه شده و هم دروغ گفته است بلکه، باید بگوید: «اللهم اغفر لی و تب علی».

مؤلف گوید: این اظهار از خواجه ربیع، بی نهایت غریب است (۱)؛ زیرا این گونه استغفار در آثار و احادیث و دعاهای رسیده از رسول اکرم و ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین از شماره بیرون وارد شده است.

یادآوری می شود، خواجه ربیع از راویان پیشین و از تابعان بوده است و در ردیف علمایی که ما در صدد شرح احوال آن ها در این کتاب می باشیم، نمی باشد. چه آنکه، کتاب حاضر منحصر به شرح احوال دانشورانی است که نزدیک به روزگار حضرت ولی عصر (عج) تا روزگار خود ما است و تحقیق احوال امثال خواجه از فقها موکول به کتاب های رجالیه است که در

ص: ۴۳۱

۱- ۱) - هیچ گونه غرابتی ندارد زیرا، هر سخن جایی و هر نکته مقامی دارد. مرادش آن است که، در استغفار طلب است و طالب آن هم در برابر خدا کسی باید باشد که تا حدی قابلیت در طلب خود احساس کند. بنابراین، کسی که دارای چنان وضعیتی نباشد حق طلب ندارد و طلب او گناه است و از این که خبر از توبه خود داده با آنکه حقیقت توبه او معلوم نیست پس دروغ گفته است. خواجه گوید: اکنون که تاب ایجاد هیچ یک را ندارد کار غفران و پذیرش توبه اش را به عهده خدا بگذارد. آری فرمایش رسول خدا صلی الله علیه و آله درست است، اما در محل خود-م.

احوال راویان اصحاب و دیگر گذشتگان است و ما شرح حال او را استطرادی و تطفلی ایراد کردیم. گذشته از این، علت یادآوری از شرح حال او در این مقام بدان منظور بوده است که با همه شهرتی که خواجه دارد، کسی از اصحاب ما متعرض شرح حال او نشده است و به چگونگی مرام و توثیق او اشاره نکرده است. باین که از جهاتی نیازمند به شرح حال مفصل او می باشیم (۱).

بار دیگر یادآوری می شود، حقیقت آن است که، با توجه بدانچه تا به حال نوشتیم، شایسته آن بود شرح حال او را در بخش دوم این کتاب ایراد کنیم لیکن، از آنجا که حداکثر اصحاب نام و نشان او را در بخش اول از کتاب های رجالی خود ایراد کرده اند، ما هم به پیروی از ایشان شرح حال او را در بخش اول کتاب حاضر متعرض شده ایم.

اینک پایان احوال او را به پاره ای از آنچه که امیر مجد الدین محمد حسینی، متخلص به مجدی - که فاضلی سراینده بود - در کتاب زینه المجالس که به پارسی تألیف کرده، و در آن از او یادآوری کرده است، به انجام می رسانیم (۲).

ص: ۴۳۲

۱-۱) - در روزگار ما مرحوم میرزا محمد باقر مدرس رضوی که شرح حالش را در تذکره باقریه نوشته ایم و مرحوم حاج شیخ علی اکبر نهاوندی قدس سرهما هریک کتاب مستقلی در اخبار و چگونگی حال او نوشته اند که کتاب بنیان الرفیع مرحوم نهاوندی به طبع رسیده و این جانب هم رساله ای در شرح حال او نگارش داده ام، که به طبع رسیده است - م.

۲-۲) - امیر مجد الدین محمد حسینی متخلص به مجدی، از ادبا و نویسندگان اوایل قرن یازدهم هجری بوده است. شرح حال او معلوم نیست. کتاب زینه المجالس معروف و مطبوع است و سال ۱۰۰۴ هجری به تألیف آن پرداخته و به احوال انبیا و ائمه طاهرین و عرفا و پادشاهان و حکایات مربوط به آن ها پرداخته است و گفتار خود را به ابیاتی که ممکن است بسیاری از آن ها از طبع خود او باشد زینت داده است از جمله حکایتی را در ضمن ابیاتی چند به مثنوی سروده و پاره ای از آن ها این است:

«ربیع بن خثیم، یکی از مردمان دین و پیشوایان راه یقین بود و ربیع را دخترکی بود سه ساله، هرگاه آن دخترک گرسنه شدی مادر و پدرش به او می گفتند که به محراب رفته سر بر زمین نه و از خداوند تعالی در خواه، تا تو را طعام دهد، دختر سر بر زمین نهادی مادرش کاسه طعام را به طریقی که او وقوف نیافتی در محراب گذاشتی و دختر سر از سجده برداشته، تصور نمودی که مگر آن مائده از عالم بالا آمده.

روزی مادرش به امری مشغول بود و دخترک گرسنه شده، روی به محراب دعا آورده، سر بر زمین نهاده، از واهب بی منت طعام طلبید و چون سر بر آورد خوانچه ای دید که الوان اطعمه بر آن چیده بودند، مادرش را گذر بر، دختر افتاده نزد او طعامی دید که در دنیا مانند آن نباشد و چون دختر چهارساله شد، مادرش سفر آخرت پیش گرفت. ربیع دختر را برداشته به مکه برد و بر کوه ابو قییس برآمده، روی بر آسمان کرد و گفت:

خدایا اگر من به پرورش این طفل مشغول شوم از طاعت تو بازمانم و در حضور من خلل افتد، خداوند او را به تو سپردم. این بگفت و بازگشته دختر را همان جا بگذاشت. و از اتفاقات حسنه، آن سال خلیفه به حج آمده بر کوه ابو قییس برآمد و دخترکی دید تنها و بی کس در پس سنگی نشسته، پرسید که دختر کیستی؟ جواب داد، که یکی از بندگان خدایم پدرم مرا به اینجا آورده، به خدای عز و جل سپرده، خود برفت. محبتی از او در دل

خلیفه افتاده، فرمود تا او را از آنجا برداشته، در عماری نشانند و به بغداد آورده، نامزد یکی از اولاد خود گردانید. گویند وی مادر چندین کس از خلفا شد.»

رضی الدین رجب بن محمد بن رجب برسی

شیخی بوده حافظ و فاضل، در محل برس متولد شده و در حله می زیسته است. او فقیهی محدث و صوفی به نام بوده است.

کتاب مشارق الانوار از آثار مشهور اوست و آثار دیگری هم دارد.

برسی از علمای متأخر امامیه بوده و پیش از کفعمی مؤلف مصباح می زیسته است. وی، در اکثر علوم مهارت داشته است و به طوری که از آثارش استفاده می شود، در علم اسرار حروف و اعداد و امثال این ها از جمله، علوم غریبه ید طولایی داشته است.

برسی، در آثار خود تحقیقات تازه ای دارد چنان که نام های پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه اطهار علیهم السّلام را از آیات قرآنی استخراج کرده است و امثال این ها از فوائد بی نظیر دیگر در اسرار حروف و لغزها و معماها، که در آثار دیگر کمتر به چشم می خورد، بهره ور است.

و من تاکنون به مشایخ معروف او که از اصحاب ما باشد، برخوردار نکرده ام و نمی دانم مراتب قرائت را از چه استادی استفاده کرده است (۱).

ص: ۴۳۴

۱-۱) - مؤلف پس از این می نویسد: در آغاز کتابی که درباره مولد نبی و فاطمه و امیر المؤمنین علیه السّلام تألیف کرده می نویسد: حدثنی الفقیه ابو الفضل شاذان بن جبرئیل. و از همین جمله مؤلف اعیان استفاده کرده که شاذان استاد روایتی او بوده است و خود او می نویسد، حافظ رجب سال ۸۱۳ هجری قمری زنده بوده است. چنان که مؤلف هم اشاره می کند و هم می نویسد، شاذان سال ۵۸۴ هجری قمری زنده بوده، و فاصله این دو سال ۲۲۹ سال است و چگونه حافظ از او روایت کرده است بنابراین، واسطه ها حذف شده و قول مؤلف صحیح است که از اساتید او بی اطلاع است-م.

آری به طوری که کفعمی نقل کرده است، حافظ رجب، آثار بسیاری دارد از جمله آن ها کتاب مشارق الامان فی لباب حقایق الایمان است من این کتاب را در مازندران و دیگر جاها دیده ام و نسخه ای از آن در اختیار ما است. این کتاب غیر از مشارق الانوار پیش یادشده اوست بلکه، مختصرتر از آن می باشد و تاریخ تألیف آن ۸۱۱ هجری بوده است.

دیگری، زیارت حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام که زیارتی طولانی و در نهایت ارزندگی و مشتمل بر فصاحت و لطافت است، انشا کرده است. و نسخه ای از این زیارت- که زیارت معروفی است- نزد ما موجود است.

دیگری رساله ای در صلوات بر رسول اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السّلام است، که از منشآت خود اوست.

دیگری، رساله لمعه است که در این رساله، به کشف اسرار اسما و صفات و حروف و آیات و دعوات و کلمات قرین آن ها پرداخته است. این رساله را به ترتیب ساعت ها و پی در پی در آمدن اوقات شبانه روزی که مربوط به اختلاف امور و احکام بوده، تنظیم کرده است و من این رساله را که دارای فوائد بی نظیری است، در تبریز دیده ام.

به طوری که می دانیم بررسی به عنوان حافظ، معروف است. اکنون باید گفت، عنوان حافظ که مصطلح ارباب حدیث است غیر از عنوانی است که در اصطلاح قاری ها به کار می رود زیرا، حافظ از نظر قاری ها به کسی می گویند که همه قرآن را حفظ داشته باشد و از فن تجوید و ضبط قرائت های هفت گانه یا ده گانه باخبر باشد و دست کم از قواعد قرائت یک قاری از قراء، اطلاع داشته باشد.

گاهی حافظ تنها لقب مشهور یکی از افراد است، از قبیل حافظ شیرازی (۱)، که این لقب را در زبان های سرایندگی، «تخلص» می نامند.

و عنوان «حافظ» از نظر محدثان، به ویژه محدثان عامه که مراتب حدیث را به پنج بخش کرده اند، عبارت از نام بردگان ذیل است.

۱- «طالب» و او کسی است که تازه برای فراگرفتن حدیث آغاز کرده باشد.

۲- «شیخ» و او استادی است که فن حدیث را به طالبان فرا می دهد.

۳- «حافظ» و او کسی است که صد هزار حدیث را با متن و سند حفظ داشته باشد.

۴- «حجت» محدثی است که سیصد هزار حدیث را با متن و سند از حفظ داشته باشد.

۵- «حاکم» آن محدثی است که به همگی احادیث، احاطه کامل داشته باشد (۲).

مؤلف گوید: درباره بررسی می توان هر دو عنوان را احتمال داد گرچه مشهور آن است که، عنوان حافظ برای بررسی جنبه لقب مشهوری داشته باشد و در این خصوص تحقیقی ندارم. و از نظر من محتمل است لفظ

ص: ۴۳۶

۱- ۱) -عنوان حافظ تنها تخلص خواجه شمس الدین محمد شیرازی نبوده است بلکه، قرآن را با چهارده قرائت از حفظ داشته است، چنان که خود گوید: عشقت رسد به فریاد ار خود به سان حافظ قرآن ز بر بخوانی با چارده روایت شمس الدین محمد معروف به حافظ سال ۷۹۱ هجری قمری در گذشته است و مقبره او در خاک مصلاهی شیراز، و مزار عوام و خواص است، رحمه الله علیه-م.

۲- ۲) -ممکن است حاکم نیشابوری محدث معروف و مؤلف تاریخ نیشابور و مستدرک را به همین جهت حاکم نامیده باشند-م.

حافظ تخلص شعری او باشد چنان که همین عنوان را در شعری که ذیلا آورده شده است به کار برده است (۱).

شیخ معاصر، در امل الآمل می نویسد: شیخ رجب حافظ بررسی، فاضلی محدث و سراینده ای منشی و ادیب بود کتاب مشارق انوار الیقین فی حقایق اسرار امیر المؤمنین علیه السلام رساله های چندی در توحید و دیگر مبانی، از آثار اوست.

بررسی، در اثر خود راه افراط را پیش گرفته است و گاهی با پاره ای موضوعاتی که در اثر خود آورده است، نسبت غلو داده شده است. او اشعار ارزشمندی در آن کتاب ایراد کرده است و همچنین در آن کتاب می نویسد:

فاصله میان ولادت حضرت مهدی (عج) و تألیف کتابش پانصد و هیجده سال است.

از اشعار اوست، که در آن کتاب آورده شده است:

فرضی و نفلی و حدیثی انتم و کل کلی منکم و عنکم

و انتم عند الصلاه قبلتی اذا وقتت نحوکم أیمم

خیالکم نصب لعینی ابدًا و حبکم فی خاطری مخیم

یا سادتی و قادتی أعتابکم بجفن عینی لثراها ألتم

وقفا علی حدیثکم و مدحکم جعلت عمری فاقبلوه و ارحموا

منوا علی الحافظ من فضلکم و استنقذوه فی غد و أنعموا

واجب و مستحب و گفتار من شما هستید و همه من از شما و از وجود شما است.

ص: ۴۳۷

۱- ۱) - بلکه امکان دارد حافظ بودن او به خاطر آن است که قرآن را همراه تجوید و روایات قرائتش حفظ داشته باشد و ضمنا آن را تخلص شعری خود قرار داده باشد.

شما قبله نماز من هستید و آن گاه که به نماز بایستم به شما اقتدا می کنم.

همواره خیال شما نصب العین من است و علاقه مندی به شما در درون من خرگاه خود را سراپا نموده است. ای بزرگان! و ای پیشوایان من! پلک چشم من چوب درگاه های شما است و خاک آن ها پرده آویخته بر سر سرای آن است. همه عمرم را وقف حدیث و مدح شما کرده ام، اینک از من بپذیرید و مرا مورد توجه پیشگاه خود قرار بدهید. از فضل خودتان بر حافظ منت گذارید و روز رستاخیز به فریاد او برسید و بر او منت گذارید و از سفره انعامتان برخوردارش گردانید.

از اشعار اوست:

ایها اللائم دعنی و استمع من وصف حالی

انا عبد لعلی المرتضی مولی الموالی

کلما ازددت مدیحا فیه قالوا لا تغالی

و اذا ابصرت فی ال حق یقینا لا ابالی

آیه الله الی فی وصفها القول حلالی

کم الی کم ایها ال عاذل اکثرت جدالی

یا عدولی فی غرامی خلنی عنک و حالی

رح الی ما کنت ناج و اطرحنی و ضلالی

ان حبی لعلی ال مرتضی عین ال کمال

و هو زادی فی معادی و معازی فی مالی

و به اکملت دینی و به ختم مقالی

حافظ بررسی قدس الله سره و روح الله روحه در این ابیات از گذشتگان و آیندگان که وی را نسبت غلو داده اند، چنین پاسخ داده است:

ص: ۴۳۸

ای ملامتگر دست از من بردار، و وصف حال مرا بشنو. بدانکه من بندهٔ علی مرتضایم، و غلام کسی هستم که از همه آقایان آقا تر است.

مخالفان من که توجهی به چگونگی ارادتمندی من نسبت به حضرت مولا علیه السلام ندارند هرچه بیشتر سخن از ستایشی او می رانم مرا غالی و علی الهی می خوانند. و از آنجا که ارادتمندی را در ولایت او می دانم و این معنا، حق یقین برای من شده است از نسبت های بی اساس و توخالی آن ها باکی ندارم. علی خدا نیست بلکه، بنده و نشان لایزال خداست که هرچه دربارهٔ او بگویم به جا و به موقع گفته ام. بنابراین ای ملامتگر تا کی و تا چند به مجادله با من برخاسته ای و چرا مرا از عشق و رزی با او ملامت می کنی؟ از من دست بردار و مرا به حال خودم بگذار. تو بدان راهی برو که نجات خودت را در آن راه می بینی، و اگر من در ستایش گری از حضرت مولا علیه السلام گمراهم مرا به گمراهی خودم واگذار. زیرا، من چون تو نیستم بلکه، من دوستی علی مرتضی علیه السلام را عین کمال می دانم. و دوستی او را توشهٔ دنیای دیگر خود قرار داده ام، و معتقدم که دوستی او در جهان دیگر موجبات پناهندگی مرا فراهم سازد. دینم را به ولایت او به کمال می رسانم و با ولایت او سخنم را به پایان می آورم.

در اینجا، سخن مؤلف امل، به آخر می رسد.

مؤلف گوید: شیخ معاصر اظهار داشت حافظ در کتابش می نویسد، فاصلهٔ این کتاب پانصد و هیجده سال تا ولادت حضرت مهدی علیه السلام می باشد و حال آنکه از یکی از نسخه های مشارق الانوار استفاده می شود که تألیف آن کتاب سال ۸۱۳ هجری بوده است بنابراین، پانصد و پنجاه و هفت سال فاصله داشته است.

باز می گوید: از آثار او کتاب الدر الثمین است که در این کتاب به یادآوری از پانصد آیه که در قرآن کریم راجع به حضرت مولا- امیر المؤمنین علیه السّلام نازل شده، پرداخته است و نزول این آیات در شأن آن حضرت علیه السّلام مورد اتفاق اکثر مفسران بوده است، و ملا محمّد تقی بن حیدر علی زنجانی که شاگرد ملا خلیل قزوینی بوده است، در کتاب طریق النجاش از آن کتاب نقل می کند و این کتاب را به حافظ بررسی نسبت می دهد.

باید بگوییم، این نسبت خالی از تأمل نیست و حقیقت آن است که، شیخ تقی الدّین عبد الله حلبی، کتاب مشارق الانوار را انتخاب کرده و پاره ای از فوائد را به ضمیمه پانصد آیه در فضل اهل بیت، بدان پیوسته است و آن را به نام، الدر الثمین فی اسرار الانزع البطین که پس از این در ذیل نام عبد الله حلبی بدان اشاره خواهیم کرد، نامیده است (۱).

باز گوید: با دقتی که در آثار حافظ رجب بررسی، به عمل می آوریم بدین نتیجه می رسیم که آنچه را استاد استناد مجلسی ایده الله تعالی و شیخ معاصر، راجع، به غالی بودن حافظ بررسی گفته اند، به سرحد الوهیت و امثال آن نبوده است.

و از آثار او کتابی است که در اسرار پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و حضرت فاطمه و ائمه اطهار علیهم السّلام تألیف کرده است و این کتاب مختصر و لطیفی است و

ص: ۴۴۰

۱- ۱) -الذریعه ج ۸، می نویسد: کتاب الدر الثمین از آثار حافظ رجب بررسی است که ملا محمّد تقی زنجانی فوق الذکر از آن نقل می کند پس از این به تأمل صاحب ریاض و اینکه کتاب از آثار عبد الله حلبی است اشاره کرده و اضافه می نماید، علاوه بر ملا محمّد تقی یادشده، مؤلف ریاض المصائب، تفسیر بعضی از آیات فضائل را از آن کتاب نقل کرده و اصل کتاب را از آثار حافظ بررسی معرفی کرده است. بنابراین با نقل و انتساب این دو تن وجهی برای منع صاحب ریاض باقی نخواهد ماند و در ذیل کشف الظنون نیز این کتاب با حافظ بررسی نسبت داده شده است-م.

نسخه ای از آن در نزد من موجود است، و قابل یادآوری است که همگی مطالب این کتاب، در ضمن فصل های کتاب مشارق الانوار خود او، نیز آمده است.

پس از این می نویسد: کتاب مشارق الانوار را، مرحوم ملا حسن خطیب قماری سبزواری - که شاعری منشی بوده و در مشهد مقدس رضوی علیه السلام می زیسته و در صوفیگری و اطلاع از علم حروف و اعداد همگام با حافظ بررسی بوده به امر سلطان روزگار ما، شاه سلیمان صفوی به پارسی - در دو مجلد بزرگ شرح کرده است (۱).

ملا - حسن رساله ای در خطبه های پارسی و عربی تألیف کرده و رساله ای نیز در شرح حدوث اسما که در کافی روایت شده، داشته است و از آنجا که از فحول علما به شمار نیامده است ترجمه مستقلی برای او تدوین نمودیم.

استاد استناد ما ایده الله تعالی در آغاز بحار می نویسد: کتاب مشارق الانوار و کتاب الفین از آثار حافظ رجب بررسی است و من به احادیثی که او منفردا نقل کرده است، اعتماد ندارم برای آنکه کتابش موهم خلط و غلو است.

آری، احادیثی را که موافق با اخبار اصول معتبره بوده است، از آن کتاب نقل نموده ایم.

از آثار او رساله، لوامع انوار التمجید و جوامع اسرار التوحید است و نسخه ای از آن در نزد ما موجود است. در این رساله به یادآوری اصول

ص: ۴۴۱

(۱- ۱) - این کتاب را این جانب ترجمه کرده، به شرح پاره ای از مهمات آن پرداخته است - م.

عقاید پرداخته، و رساله ای در نهایت لطافت است و منشیانه نوشته شده است.

و از آثار او رساله ای است در تفسیر سوره اخلاص و نسخه ای از آن در نزد ما موجود است.

رساله مختصر دیگری در چگونگی توحید و صلوات بر رسول صلی الله علیه و آله ائمه علیهم السلام دارد که نسخه ای از این رساله، در اختیار ما می باشد.

کتاب مختصری در مولد پیغمبر اکرم و فاطمه و امیر المؤمنین علیهم السلام و فضائل ایشان دارد که من بخشی از این کتاب را در کتابخانه علامه سید هاشم بحرانی دیده ام و ممکن است قسمتی از مشارق الانوار باشد.

کتاب دیگری در فضائل حضرت مولا علی علیه السلام دارد. ظاهر آن است که، این کتاب غیر از مشارق الانوار باشد.

در آغاز کتاب مولد النبی می نویسد: حدثنی الفقیه ابو الفضل شاذان بن جبرئیل بن اسماعیل القمی، قال حدثنی شیخ محمد بن ابی مسلم بن ابی الفوارس الداری (۱) قد رواه کثیر من الاصحاح. و در آغاز دومی، که در فضائل علی علیه السلام است می نویسد: «الحمد لله المتفرد بالازل و الابد و الصلاه علی اول العدد و خاتم الامد و آله الذین لا یقاس بهم من الخلق أحد، و بعد فیقول الواثق بالفرد الصمد رجب الحافظ البرسی أعاده الله من الحسد. (۲)»

ص: ۴۴۲

۱-۱) - در پاورقی صفحه ۳۴۴ مطلبی مربوط به این سند نوشتیم - م.

۲-۲) - این خطبه شباهت زیادی به خطبه آغاز مشارق الانوار دارد و هرگاه چنان باشد، قسمتی از آن کتاب است، که به جهتی مجزا شده است - م.

مؤلف به دنبال آنچه نگاشته است، اظهار می‌دارد، «برسی» به ضم با و سکون را و پس از آن سین و یاء، منسوب به برس است که نام دهکده ای است از اطراف حله.

و هم گویند برس نام کوهی است که مردم آن محل در آنجا ساکن می‌باشند.

در قاموس گویند: «برس» نام دهکده ای است واقع میان کوفه و حله، و از آن کتاب به دست می‌آید که، کلمه برس را به سه حرکت: ضم و فتح و کسر با، ضبط کرده است بنابراین، از لغات مثله خواهد بود.

و گاهی در اندیشه می‌آید که، «برسی» منسوب به «بروسا» باشد که اکنون آنجا را «برسه» گویند و بر سه پایتخت کهن پادشاهان عثمانی در دیار روم بوده است و شهری به نام، و تا حال حاضر هم آبادان است. و از صادرات آن شهر مخده‌ها و پستی‌هایی است که در ممالک روم و ایران و دیگر جاها معروف است.

لیکن، حقیقت آن است که، برسی منسوب به شهرکی است، نزدیک حله و ما برای نظریه خود دو گونه دلیل داریم: یکی آنکه نسبت به بروسا یا برسه را برسی نمی‌گویند.

دیگر آنکه از سرزمین بروسا هیچ یک از علمای شیعه بلکه، هیچ فردی از علمای اسلام ظهور نکرده اند برای آنکه، بروسا در آن روزگاران در اختیار ترسایان بوده و یا نزدیک به هنگامی بوده که سرزمین بروسا از دست آنها بیرون می‌رفته است. چه آنکه سلاطین عثمانی تا حال حاضر که سال ۱۱۰۶ هجری است، بیش از چهارصد سال است که بر آن مملکت حکومت می‌کنند و آغاز ظهور این دولت به دست، سلطان عثمان جوق بوده است او

نخست در محل قره حصار قیام کرده و به قول برخی از مورخان، آنجا را ۶۸۷ هجری فتح کرد و پس از آن، به فتح شهرهای قره مان و قونیه و امثال آن اقدام کرد تا اینکه نیرو یافت و به قول مؤلف شقایق نعمانیه (۱) در سال ۶۹۹ هجری بر اریکه سلطنت نشست و مردم با او بیعت کردند و پس از او شهر بروسا به دست یکی از فرزندان او فتح شد و از اختیار ترسایان بیرون آمد و به دنبال فتح بروسا، آل عثمان آنجا را پایتخت خود قرار دادند و همچنان در آن شهر به امور پادشاهی سرگرم بودند تا تیمور لنگ بدانجا لشکر کشید و با سلطان ایلدرم بایزید، که چهارمین پادشاه عثمانی و سومین فرزند عثمان جوق بود، نبرد کرد و بالاخره، پس از نبرد شدیدی او را شکست داد و او و فرزندان او را به اسارت گرفت و بایزید را در میان قفسی زندانی کرد و او را همراه خود برد و آنچه باید نسبت به او انجام دهد، انجام داد و سرانجام در زندان تیمور لنگ از پای درآمد.

باری از آن پس، دستور داد لشکریانش به شهر بروسا و دیگر شهرهای مجاورش حمله آوردند. و به یغماگری و چپاول پرداختند و این واقعه تقریباً در سال ۸۱۱ هجری که نزدیک به زمان تألیف مشارق الانوار بود، اتفاق افتاده است.

ص: ۴۴۴

۱- ۱) - شقایق نعمانیه در احوال علمای عثمانیه است، از روزگار سلطان عثمان جوق تا زمان خود که پادشاهی سلطان سلیمان خان بوده ده طبقه از علما را نام برده است مؤلف آن ملا- عصام الدین احمد، معروف به طاشکبری زاده است که سال ۹۶۸ هجری در گذشته است. کتاب مزبور در سال ها پیش به ضمیمه تاریخ ابن خلکان چاپ شده و در این روزگار مستقلاً و به انضمام عقد المنظوم در شرح حال علمای روم که طاشکبری زمان آن ها را درک نکرده بود به چاپ رسیده است و ما آن گاه که بدان احتیاج داشتیم بخش زیادی از آن را استنساخ کردیم-م.

ما گفتیم که حافظ، از برس حله است و بروسی بودن او را نامناسب انگاشتیم.

لیکن، صدر کبیر آقا میرزا رفیع الدین محمّد، در کتابی که در رد شرعه التسمیه سید داماد نوشته، به مناسبتی اظهار می دارد کتاب مشارق الانوار فی کشف حقایق اسرار امیر المؤمنین علیه السلام از آثار شیخ فاضل رضی الدین رجب ابن محمّد بروسی است.

بنابراین، بدون تردید باید، گفت، بروسی منسوب به بروسا است نه برس.

سید امیر رحمه الله فتال نجفی

تاریخ عالم آرا می نویسد: فتال از سادات نجف اشرف، و از فضلی روزگار بشمار می رود و امامت جماعت لشکرگاه سلطان شاه تهماسب صفوی را عهده دار بود و در پیشگاه او از عظمت و عزت برخوردار می شد و در نهایت پرهیزکاری و صلاح به سر می برد (۱).

فتال، اشعار عربی را به غایت نیکو می سرود و در علم تفسیر و فقه و حدیث مرتبه عالی داشت و از شاگردان بدون واسطه شهید ثانی رحمه الله به حساب می آمد.

فتال بیشتر اوقات شریف خود را به درس و بحث می گذرانید و آنی از افاده خودداری نمی کرد.

ص: ۴۴۵

۱- ۱) - مؤلف اعیان در مجلد ششم طبع جدید شرح حال او را از تاریخ عالم آرا ترجمه کرده است، و می نویسد: امیر رحمه الله در تفسیر و فقه و حدیث هم رتبه با شهید ثانی بلاواسطه بوده است و حال آنکه مؤلف او را شاگرد بلاواسطه شهید ثانی می داند و ترجمه مؤلف صحیح تر از ترجمه مؤلف اعیان است - م.

شیخ ابو محمد رزق بن عبد الوهاب بن عبد العزیز بن حارث تمیمی

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی، در رساله ای که به منظور اسامی علما نوشته است، اظهار می دارد: شیخ ابو محمد از مشایخ اصحاب ما، و از شاگردان امام ابو القاسم هبه الله، مؤلف رساله ناسخ و منسوخ و سور قرآنی بوده است.

شیخ رشید الدین شیخ ابراهیم اصفهانی

فاضلی عالم و از شاگردان شیخ حسین بن عبد الصمد پدر شیخ بهایی است. من در شهر اردبیل نسخه ای از اربعین شیخ حسین را به خط او دیده ام که، شیخ بزرگوار به خط خود اجازه ای برای او نوشته، و از وی ستایش کرده است.

سید کمال الدین رضا بن ابی زید بن هبه الله حسینی ابهری نزیل ورامین

منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی صالحی عالم و واعظ بود.

سید ابو الفضائل رضا بن ابی طاهر بن حسن بن مانکدیم حسینی نقیب

شیخ منتجب الدین گوید: وی، فاضلی متبحر بود و در نظم و نثر آثاری دارد و از شاگردان شیخ عماد الدین ابو القاسم طبری بود، و در مکتب او پرورش یافته است.

مؤلف گوید: بنابراین، سید ابو الفضائل در رتبه قطب الدین راوندی و ابن شهر آشوب بوده است زیرا، منظور وی از عماد الدین مذکور، شیخ عماد الدین ابو جعفر محمد بن ابی القاسم علی بن محمد بن علی طبری آملی کجی، معروف به عمی است که مؤلف بشاره المصطفی و امثال آن است و از شاگردان شیخ ابو علی، فرزند شیخ طوسی است.

بنا بر آنچه ما ایراد کردیم کنیه عماد الدین، ابو القاسم نمی باشد و ممکن است عبارت چنین بوده باشد: عماد الدین بن ابو القاسم. و ناسخ لفظ ابن را اسقاط کرده باشد. و اگر بگویند مراد از عماد الدین ابو القاسم پدر طبری باشد، مناسب با مقام حاضر نبوده است، هر چند پدرش هم از علما بوده است زیرا، تا به حال شنیده نشده است که لقب پدر وی عماد الدین بوده باشد.

پیش از این عالمی را به عنوان: سید حسین بن یحیی بن حسین بن مانکدیم حسینی معرفی کردیم. ممکن است این شخص از نزدیکان او بوده باشد و لفظ «مانکدیم» لقب حسین باشد، یا لفظ «ابن» افتاده باشد و تحقیق مربوط به لفظ مانکدیم پیش از این گذشت.

از قراین پیدا است که سید ابو الفضائل مترجم حاضر، با سید ابو الفضائل رضا بن ابو طاهر حسینی، که پس از این یادآوری می شود، متحد باشد هر چند شیخ منتجب الدین این دو شخص را در ضمن دو ترجمه یادآوری کرده است.

ملا رضا قلی اصفهانی

وی، فاضلی عالم و کامل بود و در مسجد جامع عباسی اصفهان به امامت جماعت اشتغال داشته و هم در آن مسجد که به فرمان شاه عباس کبیر بنیان شده، به قرائت قرآن پرداخته و به تدریس آن مشغول شده است.

او فرزند فاضل و صالحی داشته است که همانند اسمش از صلاح بهره ور بوده و در این اوقات در اصفهان وفات یافته است. وی در همان مسجد، امامت جماعت را عهده دار بوده و فرزندی داشته است که همگی

از فضلا و علما و صلحا بوده اند و اينان- که خدا توفيقشان دهد- در همان مسجد، به امامت جماعت می پردازند و به وعظ و اندرز مردم اشتغال دارند.

سید ابو الفضائل رضا بن ابو طاهر حسینی

منتجب الدین گوید: وی صالحی پرهیزکار و محدث بود.

مؤلف گوید: دور نیست این بزرگوار، همان سید ابو الفضائل رضا بن ابو طاهر بن حسن بن مانکدیم حسینی نقیب پیش یادشده باشد که ترجمه اش گذشت.

اکنون ابو طاهر که در کلام منتجب الدین، با او به کار رفته، بدان منظور است که ابو طاهر علم بوده است. چنان که ابو طالب، علم شخص است و من در مشهد مقدس رضوی دو قرآن به رسم الخط کوفی به خط مبارک حضرت مولا علیه السلام دیدم که در پایان یکی از آن دو، نوشته بود «کتبه علی بن ابو طالب» و در پایان دیگری مرقوم فرموده بود «کتبه علی بن ابو طالب».

سید جمال الدین رضا بن احمد بن خلیفه الجعفری ارمی

منتجب الدین گوید: وی، عالمی متکلم و فقیه و از شاگردان شیخ عماد الدین طبری است.

مؤلف گوید: ممکن است «ارمی» به کسر همزه و فتح راء و بعد از آن میم منسوب به ارم شد.

پیش از این، نام و نشان سید صفی الدین خلیفه العلوی الجعفری شرف شاهی را متذکر شدیم، ظاهر آن است که صفی الدین، جد این سید باشد.

و همچنین نوشتیم، سید عزّ الدین ذو الفقار بن ابو طاهر بن خلیفه الجعفری

شرف شاهی، در محل ارم، نقابت سادات را به عهده داشته است و ظاهر آن است که، عزّ الدّین، پسر عموی سید جمال الدّین رضا باشد.

سید رضا بن امیر کا حسینی مرعشی

منتجب الدّین گوید: سید رضا، عالم زاهدی بود و مراتب قرائت را از مفید امیر کا بن ابی اللّحیم، و مفید عبد الجبار رازی، فرا گرفته است.

مؤلف گوید: منظور از امیر کا بن اللّحیم، فرزند: امیره المصدری عجلی است، که از ثقات فقها بوده است (۱).

و مراد از مفید عبد الجبار، فرزند عبد الله بن علی رازی است (۲).

سید ابو الفضائل رضا بن داعی بن احمد حسینی عقیقی مشهدی

منتجب الدّین گوید: وی، عالمی صالح و از شاگردان جد ما، حسن بن حسین بن بابویه می باشد.

شیخ اجل سعید الدّین رضی بغدادی

وی، از علمای جلیل اصحاب بوده، و ممکن است از مشایخ سید بهاء الدّین علی بن عبد الحمید نجفی باشد و ما این موضوع را می توانیم از

ص: ۴۴۹

۱-۱) -منتجب الدّین می نویسد: امیر کا بن ابی اللّحیم از ثقات فقها و مناظری ماهر و از موجهان بوده است و شیخ امام رشید الدّین عبد الجلیل رازی که از محققان است از شاگردان او به شمار آید و آثاری دارد از جمله: التعلیق الکبیر و التعلیق الصغیر و الحدود و مسائل شتی و ما به توسط رشید الدّین عبد الجلیل از وی روایت می کنیم در پاورقی طبع جدید فهرست منتجب الدّین می نویسد: رافعی کنیه او را ابو الحسن نوشته و اضافه کرده، امیر کا از حسین ابن مظفر حمدانی قزوینی روایت می کرده است و سال ۵۱۴ هجری در گذشته است. و مصدری به تشدید دال است و خاندان عجلی از خاندان علمی شیعه در قزوین بوده اند که در میان آن ها مردمی عالم و ادیب و رئیس به وجود آمده، و از شاگردان او ابو الحسن علی قمی است.

۲-۲) -شرح حال او را مؤلف در مجلد سوم یادآوری کرده است-م.

سند حدیث جزائر حضرت بقیه الله، و شهرهای آن و فرزندان آن حضرت که امیر آنجا بوده اند، استفاده کنیم.

و این حدیث را سید بهاء الدین در یکی از آثارش که درباره حضرت بقیه الله تألیف کرده، متذکر شده است.

سید بهاء الدین، در آغاز سند حدیث می نویسد: حکایت کرد برای من شیخ اجل امجد حافظ حجه الاسلام سعید الدین رضی بغدادی، از شیخ اجل امجد مقری خطیر الدین حمزه بن حرث بن معصفره، در بغداد در هیجدهم شعبان سال ۵۴۴ هجری، از شیخ عالم ابو القاسم عبد الباقی دمشقی سال ۵۴۳ هجری، از شیخ اجل عالم کمال الدین محمد بن یحیی انباری در بغداد شب پنجشنبه دهم ماه مبارک رمضان پس از افطار در سال ۵۴۳ گفت: در ماه مبارک رمضان سال ۵۴۳ در پیش وزیر عون الدین که سنی بس معاندی بود حضور داشتم و گروهی هم آن شب حاضر بودند و طبق غذایی در برابر ما بود، حکایت طولانی است.

امیر قوام الدین محمد اصفهانی

(۱)

از حکمای فاضل معاصر و از شاگردان ملا رجبعلی حکیم است.

امیر قوام الدین عقیده هایی فاسد و گفتاری بی اساس داشت از جمله، معتقد به اشتراک لفظی وجود بود و خدا و صفات او را در وجود، مشترک قرار می داد و مانند استادش از دنیا گذشته و از علوم دینیه اطلاعی نداشت و هرگاه کتابی به عربی می خواست تألیف کند یکی از شاگردانش در تحریر کلمات عربی به وی کمک می کرد.

ص: ۴۵۰

۱-۱) - مؤلف ذیل احوال استادش ملا رجبعلی به نام و نشان و پاره ای از احوال او اشاره کرده است از آنجا که ترجمه وی در این باب مناسب نبوده، ما مطالبی را که مؤلف در اینجا آورده در پاورقی ترجمه کردیم و باید آنچه را در اینجا ایراد نموده به استثنای قسمت اندکی ما بقی را در ذیل نام استادش آورده است.

امیر قوام، در همگی اطوارش پیرو استادش بود و گاهی هم قدمی فراتر می گذارد و به همین مناسبت هنگامی که در سال ۱۰۹۳ هجری قمری درگذشت، فضلالی متدین در تشییع جنازه اش شرکت نکردند.

این مرد با این همه خوی هایی که داشت شایسته نبود در بخش اول نام برده شود و از آنجا که از علما و حکما و مؤلفان به شمار می رفت او را در این بخش یاد کرده ایم.

آثار او عبارت است از رساله فارسی در اشتراک لفظی وجود مطابق با اعتقاد خودشان و پاره ای از مسائل حکمیہ دیگر، رساله ای در حکمت به نام عین الحکمه این رساله به عربی بوده است لیکن چنان که نوشته شد مطالب آن را یکی از شاگردانش به عربی تحریر نموده است چه آنکه دیدیم، قوام هم مانند استادش ملا رجبعلی قادر به تحریر عربی نبوده است و ممکن است رساله دوم، همان رساله اولی باشد که به عربی برگردانیده شده است (۱).

سید رضی بن احمد بن رضی حسینی نیشابوری

منتجب الدین گوید وی، دانشوری شایسته بوده است.

سید رضی بن سید حسن بن محیی الدین عاملی شامی مکی

شیخ معاصر در امل الآمل ۸۴/۱ می نویسد: سید رضی، فاضلی سراینده و ادیبی معاصر بود و تاکنون در گیلان زمین زیست دارد.

ص: ۴۵۱

۱- ۱) - از مطالبی که مؤلف راجع به امیر قوام الدین نوشته است آثار تعصب نابجا به خوبی ظاهر است و در پاورقی می نویسد عنوان قوام الدین را مؤلف در این کتاب ضبط کرده سپس عنوان مزبور را ساقط کرده و ترجمه را باقی گذارده است بدیهی است عنوان مزبور مناسب با این موضع از حرف نبوده و باید به حرف میم انتقال داده شود، لیکن ما ترجمه مزبور را به حال خود باقی گذاردیم - م.

مؤلف گوید: در آن شهرها نام و آوازه ای از او نشنیدم و می پندارم دانشمندی نبوده است، که مورد توجه مردم بوده باشد. بنابراین، چگونگی اوصاف او به عهده صاحب امل است.

آقا رضی بن آقا حسین خوانساری

در آینده، به عنوان آقا رضی الدین محمد بن آقا حسین بن جمال الدین محمد خوانساری، ترجمه خواهد شد.

آقا رضی در روزگار ما در اواخر ماه شعبان سال ۱۱۱۳ هجری در گذشته است.

سید رضی شیرازی

در آتیه، به عنوان نامش، سید رضی الدین محمد شیرازی اصفهانی خواهد آمد.

سید رضی، از معاصران، و امامت جامع عباسی اصفهان را عهده دار بوده است.

سید رضی بن عبد الله بن علی جعفری

منتجب الدین گوید: وی، در کاشان می زیسته، و دانشوری شایسته بوده است.

سید عماد الدین رضی بن مرتضی بن منتهی حسینی مرعشی

منتجب الدین گوید: وی، مردی شایسته بود.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که از علما نبوده، و فرزند مرتضی بن منتهی است که بر الذریعه سید مرتضی شرح و تعلیق نوشته است.

مولانا آقا رضی قزوینی

در آینده، به عنوان نامش، محمد بن حسن قزوینی معاصر، خواهد آمد.

از فضلا و متکلمان و محدثان بوده است و آن چنان که باید، از روزگار او اطلاعی ندارم و ظاهر آن است که، وی از دانشوران اواسط دولت صفویه بوده است.

از آثار او حرز الامانی را در اصول الدین که به پارسی تألیف کرده است، دیده ام. این کتاب، مشتمل بر یک مقدمه و سه باب و خاتمه بوده است و مضامین آن از خطبه هایی که حضرت مولی علی علیه السلام ایراد فرموده، و سید رضی در نهج البلاغه گرد آورده، تهیه شده است.

امیر روح الامین نائینی

وی، واعظی شایسته و از معاصران است و در مسجد جامع عباسی در اصفهان به امامت جماعت اشتغال می ورزیده، و در این روزگار در گذشته است.

شیخ ابو محمد ریحان بن عبد الله حبشی

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۲۰/۲ گوید: وی، عالمی فقیه و محدث بوده، و از عبد العزیز بن ابی کامل و کراچکی و ابو الصلاح روایت می کرده است.

مؤلف گوید: شاذان بن جبرائیل و دیگران از او روایت داشته اند.

از یکی از اجازات به دست می آید که شیخ ابو محمد ریحان به توسط قاضی عبد العزیز بن ابی کامل، از کراچکی روایت می کرده، و ممکن است چنان که شیخ معاصر اظهار داشته است، بدون واسطه هم از کراچکی روایت کرده باشد.

باید یادآوری کرد که قاضی عبد العزیز حاضر، غیر از قاضی ابن براج است. چه، آنکه ابن براج پیش از ابن ابی کامل می زیسته است. گذشته از این، از جهت نام پدر هم موافقتی در میان این دو عالم نمی باشد (۱).

ص: ۴۵۳

۱-۱) - اعیان الشیعه ج ۷ می نویسد: ابو ریحان از فقهای بزرگ امامیه بود و در مصر می زیست و به عنوان زاهد شیعی شهرت داشت. و ایام مستحبی را روزه می گرفت و با غذایی افطار

تاریخ عالم آرا گوید: نام برده از سادات بزرگ حسینی شیعه در قزوین است.

اوصاف حمیده مادر و جدش، بسیار مشهور و مستغنی از بیان است، آثار جلالت و ابهت و نجابت از ناحیه احوال و اخلاق شایسته و اطوار پسندیده او در میان بزرگان و اعیان معروف است. او خود به حلیه فضل و دانش و به وفور قابلیت و استعداد موصوف است.

سیفی، پس از تکمیل علوم متداول، اشتیاق به فراگیری علم طب و تبحر در آن را پیدا کرد. و بالاخره در این رشته مهارت یافت و هرچند، کمتر به مداوای بیماران می پرداخت، در عین حال تصرفاتی که در مداوای علت ها و بیماری ها از خود بروز می داد، مورد پسند خواص از طبیبان قرار می گرفت.

این بود که حداکثر طبیب زادگان قزوین علم طب را از وی فرا می گرفتند و به شاگردی او مباحث می کردند.

سیفی خط نستعلیق را در نهایت زیبایی می نگاشت.

سیفی در آغاز جوانی در قزوین در زمان سلطان محمد خدابنده صفوی در گذشت (۱).

ص: ۴۵۴

۱- ۱) -ممکن است میرزا محمد حسین عماد الکتاب یا عماد سیفی قزوینی که از خطاطان معروف روزگار ما بوده و در سال ۱۳۵۵ هجری وفات یافته است، از همان خاندان باشد.

شیخ زادان بن محمد بن زادان

منتجب الدین گوید: وی، عالمی فقیه و قاضی محدث و راوی حدیث است.

زرینکم بن ایزدداد بن منوچهر

منتجب الدین گوید: وی، صالحی پرهیزکار بوده است.

مؤلف گوید: نام های یادشده، همگی پارسی است و معنای «زرینکم» در واژه پارسی است (۱). و معنای «ایزداد» خداداد است. زیرا، «ایزد» به معنای خدا، و «داد» به معنای اعطای عربی است و مرادف آن در لغت عربی، هبه الله و عطیه الله، و در ترکی الله ویردی و تایویردی و خداویردی، و مرادف پارسی آن خداداد و امثال آن است و معنای منوچهر که در پارسی با (چ) سه نقطه و در عربی با (ج) یک نقطه بکار می برند (۲).

شیخ شمس الدین زنگی بن رشید نیشابوری

منتجب الدین نوشته است: وی، شایسته ای دین دار بوده است.

بنابراین، از دانشوران به شمار نمی آید.

ص: ۴۵۵

۱- ۱) - معنای «زرینکم» در اصل کتاب خالی است و ممکن است مرکب از پارسی و عربی باشد چه «کم» به ضم کاف به معنای آستین است یعنی آستین طلا.

۲- ۲) - در اصل کتاب جای معنی خالی است و «منوچهر» مخفف «مینوچهر» است یعنی، بهشت صورت چه آنکه به معنای بهشت است و چهر به معنای صورت-م.

در آینده، در حرف «میم» شیخ محمد بن زنجی را نام خواهیم برد. ممکن است این شخص، فرزند شمس الدین باشد؛ زیرا شیخ محمد از ابن ادریس روایت می کند و روزگار هر دو نزدیک به یکدیگر است.

سید زهره بن حسن حسینی علوی حلبی

معظم له، جد سید عز الدین ابو المکارم حمزه بن علی بن زهره و از علمای بزرگ حلب بوده است. فرزندش علی، از وی روایت می کرده است و خود او به طوری که به خط یکی از فضلا دیده ام که از خط شیخ سدید الدین یوسف، پدر علامه حلی قدس سره نقل کرده، از ابن قولویه روایت می نموده است و شیخ محمد بن جعفر مشهدی در مزار کبیر بدین سند اشاره، و اضافه کرده است که او از شیخ صدوق روایت داشته است.

سید زهره، مترجم حاضر همان بزرگواری است که نواده اش حمزه، معروف به سید بن زهره و دیگر اولاد زهره و بنو زهره که از سرشناسان روزگار خود بوده اند، به وی نسبت داده می شوند.

سید ابو القاسم زید بن اسحاق جعفری

منتجب الدین گوید: وی، عالمی محدث بود و مراتب علمی را از جدم شیخ امام شمس الاسلام حسن بن حسین بن بابویه، فراگرفت. و کتاب الدعوات که از حضرت زین العابدین علیه السلام روایت شده، و کتاب المغازی و السیر از آثار او است و ما به توسط پدرمان از وی روایت می کنیم.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که، کتاب الدعوات یاد شده، غیر از صحیفه سجادیه است و ممکن است، صحیفه ثانیه ای باشد که مانند سبک صحیفه ثانیه ای که شیخ معاصر، مؤلف امل الآمل گرد آورده و تألیف کرده است. و یا همگی دعاهای حضرت سجاد علیه السلام را در آن تدوین کرده است، بوده باشد.

بنابراین، الدعوات وی، مشتمل بر ادعیه صحیفه سجادیه و دیگر ادعیه آن حضرت است. و هرگاه احتمال بدهیم، الدعوات همان صحیفه سجادیه است، احتمال نادرستی است.

سید ابو الحسین زید بن اسماعیل بن محمد حسینی

منتجب الدّین او را به عنوان عالم فاضل ستوده است.

و از پاره ای حکایات آورده شده در اواخر کتاب اربعین شیخ منتجب الدّین، به دست می آید که سید ابو الحسن زید مترجم حاضر، از سید ابو العباس احمد بن ابراهیم حسنی روایت می کند و محمّد بن زید بن علی طبری و ابو طالب بن ابو شجاع زیدی آملی، از وی روایت کرده اند و منتجب الدّین با سه واسطه از او روایت می کرده است.

شیخ ابو الحسین زید بن حسن بن محمد بیهقی

منتجب الدّین می نویسد: وی، فقیهی شایسته بود.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۲۲/۲ پس از کلام منتجب الدّین، به نقل کلام ابن شهر آشوب پرداخته، و گوید: وی، از حلیه اشراف برخوردار بود و حلیه اشراف، در آن روزگار آن بود که، فرزندان حسین علیه السّلام فرزندان پیمبر اکرمند.

مؤلف گوید: شیخ منتجب الدّین، در اسناد بعضی از احادیث اربعینش می نویسد: خبر داد ما را ابو الحسین زید بن حسن بن محمد بیهقی، آن گاه که به ری آمده بود، از سید ابو الحسن علی بن محمد بن جعفر حسنی استرآبادی تا به آخر.

پس از این مؤلف، به نقل کلام ابن شهر آشوب که پیش از این توجه شد پرداخته، و اضافه کرده است، کلام ابن شهر آشوب با منتجب الدّین موافق

نمی باشد. برای اینکه شخص ترجمه شده، در معالم ابن شهر آشوب به کنیه ابو القاسم معرفی شده، و در فهرست منتجب الدین به کنیه ابو الحسن شناخته شده است.

و در معالم می نویسد: فرزند زید ابو الحسن، فرید خراسان آثاری دارد از جمله، تلخیص مسائل الذریعه سید مرتضی، و الافاده للشهاده، و جواب یوسف یهودی عراقی.

یادآوری می کنم، به گمان من آنچه را ابن شهر آشوب نوشته است، درست تر است. چه آنکه خود ابن شهر آشوب در کتاب مناقب در ذیل نام برداری از کتاب های شیعه می نویسد: در اختیار من در آورد ابو الحسن بیهقی حلیه الاشراف. و ظاهر آن است که، مراد وی، همین، شیخ مترجم حاضر است. لیکن، با توجه به اظهار او، به دو موضوع برخورد می کنیم.

یکی آنکه کنیه او را به طوری که می دانیم در معالم ابو القاسم و در مناقب ابو الحسن متذکر شده است.

دیگر آنکه، اگر کلام منتجب الدین را درست بدانیم، حق آن است که کنیه او را ابو الحسین به صیغه، تصغیر بخوانیم نه ابو الحسن، چنان که در مناقب، ابو الحسن آورده است. و دور نیست که هر دو کنیه درست باشد زیرا، بسیار اتفاق افتاده که یک شخص دارای کنیه های متعدد بوده است. در عین حال ممکن است اشتباهی هم، از ناحیه ناسخان به وجود آمده باشد.

آری، کنیه فرزندش که پیش از این یادآوری شد، ابو الحسن است اما، او به لقب حلیه الاشراف ملقب نیست، و این لقب، شهرت پدر اوست. و در باب کنی، ضمن یادآوری از او به مطالبی که لازم باشد اشاره خواهیم کرد.

و ظاهر آن است که، شیخ امام ابو بکر احمد بن حسین بیهقی - که معاصر با

مفید و شیخ طوسی بوده و در باب الف به نام و نشان او اشاره شد و شیخ طبرسی در مجمع البیان از نواده او ابو الحسن عبد الله بن محمد بن احمد روایت می کرده است-برادر شیخ، مترجم حاضر بوده باشد.

و چنان که نوشتیم، مترجم حاضر، فرزندی فاضل به نام، ابو الحسن داشته است، که در باب کنی خواهد آمد.

شریف ابو الحسین زید بن جعفر علوی محمدی

وی، از علمای اصحاب بوده است.

ابن طاوس، در جمال الاسبوع می نویسد: شریف ابو الحسین، از مشایخ ابن غضائری است، و از ابو الحسین احمد بن محمد بن سعید کاتب از ابو العباس احمد بن سعید همدانی، از ابن عقده، از احمد بن یحیی بن منذر ابن عبد الله حمیری، از پدرش از عمر بن ثابت، از ابو یحیی صغانی، از حضرت باقر علیه السلام روایت می کرده است.

ابن طاوس، برخی از اخبار مربوط به روز غدیر را از وی روایت کرده است.

کتاب اقبال می نویسد: در کتاب های دعوات آمده است که، در کتاب شریف جلیل زید بن جعفر محمدی که در کوفه در اختیار شیخ ابو عبد الله حسین بن عبید الله غضائری در آورده است جزوه کهنی را به خط شیخ ابو غالب احمد بن محمد زراری، دیده است که در آن دعاهایی بوده است.

و اما شرح حال احمد بن محمد بن سعید کاتب را در کتاب های رجال نیافته ام.

ابن طاوس، در محل دیگری از جمال الاسبوع می نویسد: حدیث کرد مرا شریف زید بن جعفر علوی، از حسین بن حمیری، از حسین بن

احمد بن ابراهیم، از عبد الله بن موسی سلامی، از علی بن ابراهیم بغدادی، از عبد الله بن محمد قرشی، گفت: از ابو الحسن علوی شنیدم، می گفت: از ابو الحسن بن علی علوی که او را امامیه مؤدی یعنی مصاحب لشکر دیگر می خوانند می گفت، از کتاب های پدرانم علیهم السلام خواندم که من طی یوم السبت تا به آخر حدیث.

و این شخص از زیدیه بوده است.

جمال الاسبوع در جای دیگر، می نویسد: حدیث کرد شریف جلیل ابو الحسن زید بن جعفر علوی محدی، از ابو الحسن اسحاق بن حسن صفوانی، از محمد بن همام بن سهیل کاتب محمد بن حبیب بن احمد مالکی، همگی آن ها از شعیب بن احمد مالکی، از یونس بن عبد الرحمن، از حضرت رضا علیه السلام.

از ظاهر قراین به دست می آید، که یادشدگان از راویان زیدیه بوده اند، و ممکن است خود شریف هم از سران زیدیه بوده باشد.

سید ابو الفضل زید بن شروانشاه بن مانکدیم علوی عباسی

منتجب الدین گوید وی، دانشوری شایسته بود.

شیخ ابو القاسم زید بن حسین بیهقی

پیش از این به عنوان شیخ ابو الحسن زید بن حسن بن محمد بیهقی گذشت.

سید جلیل شهید ابو الحسن زید بن علی بن الحسن بن علی بن

اشاره

ابی طالب علیهما السلام

معظم له، پیشوای زیدیه و بزرگواری عظیم الشأن و والامقامی در میان

ص: ۴۶۰

خاندان خود و در پیشگاه شیعیان پدر بزرگوارش، بوده است (۱).

در عین حال اخبار و آثار رسیده و همچنین کلمات دانشوران نیکوکار درباره چگونگی مدح و قدح، ستایش و نکوهش از او، مختلف است و از سوی دیگر روایات فراوانی هم درباره فضیلت و عظمت او وارد شده است.

به طوری که از کتاب های رجال و دیگر آثار اعلام به دست می آید گروهی از دانشوران متأخر شیعه و نیز پیشینیان، کتاب های چندی به ویژه اخبار فضائل او را نوشته اند و ما می توانیم به همگی آن ها از مطاوی کتاب های رجال و امثال آن ها دست پیدا کنیم.

از جمله متأخران، میرزا محمد استرآبادی است که رساله ای در احوال زید بن علی بن الحسین صلوات الله علیهم تدوین کرده است و همه کلام شیخ مفید را که در ارشاد ایراد کرده، در آن آورده است که ما پس از این به نقل آن ها می پردازیم، و همچنین مطالبی را که طبرسی در اعلام الوری ایراد کرده، و مضامینی را که ابن طاوس در ربیع الشیعه متذکر شده است، و امثال کلام ایشان را، به انضمام ستایش های فراوانی که از او شده است،

ص: ۴۶۱

۱- ۱) - در پاورقی از نسخه مؤلف که به خط خود او می باشد نقل می کند، شرح حال این سید جلیل القدر از وظیفه این کتاب، که منحصر به شرح احوال علمای روزگار غیبت تا این زمان است بیرون می باشد در عین حال از آنجا که در کتاب های رجال و امثال آن ها، شرح حال مفصلی، از وی به جای نگذارده اند چگونگی زندگی او را در این کتاب استطراداً ایراد نمودیم. در همان پاورقی مرقوم داشته است، مؤلف در این کتاب به دو شرح حال مفصل و مختصر از زید پرداخته و هر دوی آن ها را پیش از حرف زای ایراد کرده و ما هم هر دوی آن ها را منضم به یکدیگر نموده، ترجمه واحد قرار دادیم. این جانب هم همان شرح حال را ترجمه کردم و در اینجا که محل مناسب آن است بی کم و کاست از تازی به پارسی برگردانیدیم.

یادآوری می‌کنیم (۱) و پس از این هم، پاره ای از احوال او را در ذیل احوال فرزند ارجمندش، یحیی بن زید شهید، ایراد خواهیم کرد.

اکنون فصل مناسبی از تفصیل احوال او را متذکر می‌شویم، و پس از آن به اقوالی که در حسن حال یا نکوهش از احوال او شده است، می‌پردازیم.

سید علی خان مدنی، که از افاضل سادات معاصر است در اوایل شرح صحیفه سجادیه می‌نویسد: ابو الحسن زید بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام، مادرش «ام ولد» بوده است. خود او هم از فضائل و مناقب عظیمی برخوردار بوده است به طوری که، او را «حلیف القرآن» (کسی که همواره با قرآن است) می‌خواندند.

ابو نصر بخاری، از ابو الجارود نقل می‌کند و می‌گوید: آن گاه که وارد مدینه شدم، از هر کسی که از چگونگی احوال زید جو یا می‌شدم، همه می‌گفتند او، حلیف قرآن است، و از کثرت نماز خواندن در مسجد، چونان است که استوانه مسجد شده است.

مورخان گویند: علت خروج زید، و بیرون آمدن از تحت فرمانبرداری بنی مروان، آن بود، گاهی که از خالد بن عبد الملک بن حرث بن حکم کار گزار مدینه، به حضور هشام بن عبد الملک شکایت برد، هشام او را به

ص: ۴۶۲

۱- ۱) - در الذریعه کتب چندی که درباره این بزرگوار نوشته شده است به شرح زیر نام می‌برد: در مجلد اول اخبار زید بن علی بن الحسن تألیف ابو اسحاق ابراهیم ثقفی کوفی اخبار زید بن علی بن الحسن تألیف ابو احمد عبد العزیز جلودی اخبار زید بن علی بن الحسن تألیف ابو عبد الله محمد بن زکریا غلابی اخبار زید بن علی بن الحسن تألیف شیخ صدوق در مجلد ۱۲ زید الشهدی تألیف سید عبد الرزاق مقرر معاصر زید الشهدی تألیف سید هبه الدین شهرستانی معاصر و در ۲۴ النهضه الهاشمیه تألیف سید عبد الرزاق مقرر غیر از تألیف نخستین اوست و در مجلد هفتم اعیان الشیعه طبع جدید شرح حال مفصلی از او ایراد کرده است رحمه الله علیهم اجمعین - م.

حضور خود بار نداد و هرگاه هم دادخواست به هشام می نوشت، هشام در زیر دادخواست او می نوشت: «به سرزمین خودت باز گرد» زید می فرمود، به خدا سوگند به سوی پسر حرث ابدًا باز نمی گردم. تا اینکه مخالفت های زید بدانجا رسید که دستور داد، زید را زندانی کردند و روزگار درازی محبوس بود و پس از خروج از زندان، وی را به حضور طلبید، خطاب به او گفت: اطلاع یافته ام که از خلافت می لافی و آرزوی آن را در دل می پرورانی! نه چنین است کنیززاده درخور خلافت نمی باشد. زید علیه السّلام فرمود: برای اظهار تو پاسخی دارم. گفت بگو زید علیه السّلام فرمود: در پیشگاه خدا هیچ آفریده ای به اندازه حضرت اسماعیل که پیمبر خدا بود، ارزش نداشت و او هم کنیززاده بود. در عین حال خدای متعال نعمت پیمبری را در نهاد او برقرار کرد و از او پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله که بهترین افراد بود، به وجود آمد.

هشام خون آشام گفت: برادرت بقره چه می کند؟ زید علیه السّلام از شنیدن این گستاخی چنان خشمناک شد که نزدیک بود از پوست بیرون جهد. فرمود:

ای آلوده به نکبت ها، برادر من آن کسی است که رسول خدا صلی الله علیه و آله او را باقر نامیده است و تو او را بقره می نامی! او اضافه کرد چه بسیار است مخالفت تو با او و همچنان که در دنیا با او به مخالفت می پردازي، در آخرت هم با وی مخالفت و مخاصمت خواهی کرد. آن روز است که حضرتش به بهشت می خرامد و تو به دوزخ گرفتار خواهی شد.

هشام بدفرجام، از پاسخ جناب زید به سختی غمگین شد، به طوری که، دستور داد و گفت: دست های او را بگیرد و او را از دربار ما بیرون کنید.

مأموران، او را از دربار هشام بیرون بردند و همراه با چند تنی (از مأموران) به سوی مدینه روانه کردند و از حدود شام خارج ساختند. به مجردی که مأموران از وی دور شدند جناب زید به طرف عراق روانه و وارد کوفه شد. در آنجا حداکثر مردم کوفه با وی بیعت کردند و کارگزار آن روز کوفه و عراق یوسف بن عمر ثقفی بود. آتش جنگ در میان زید و یوسف، به طوری که در کتاب های تاریخ مسطور است، زبانه کشید کوفیان، طبق خوی دیرینه ای که داشتند، دست از یاری او برداشتند و از گرد او کنار رفتند و جز گروه اندکی که با وی بیعت کرده بودند، دیگران به یاری او برخاستند. جناب زید، با همین عده کم با مخالفان جنگید و جهاد عظیمی کرد، تا پیشانی چپش هدف تیر قرار گرفت و تیر در مغزش فرورفت و به مجردی که تیر را از پیشانی اش بیرون آوردند دار فانی را وداع گفت و جان به جان آفرین، تسلیم کرد.

شهادت جناب زید در روز دوشنبه، دوم صفر سال ۱۲۱ هجری در سن ۴۲ سالگی اتفاق افتاد.

پس از آنکه جناب زید را شهید کردند، جسد شریف او را در کناسه کوفه، مدت چهار سال به دار آویختند تا اینکه عنکبوت بر عورت جنابش تار تنید، و سر بریده اش را به مدینه گسیل داشتند و یک شبانه روز در کنار مرقد مطهر حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله آویزان کردند.

از جریر بن ابی حازم روایت شده است که گفت: پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله را در خواب دیدم، در حالی که به چوب دار زید، تکیه داده بود و فرمود: این چنین، فرزند من رفتار می کنند (۱).

و پس از آنکه هشام به هلاکت رسید و ولید بن یزید جانشین او قرار گرفت، ضمن نامه ای به یوسف بن عمر چنین نوشت: به مجردی که نامه من به دست تو می رسد جسد زید را بسوزان و خاکسترش را در دریا بریز. او هم طبق دستور وی جسد وی را سوزانید و خاکسترش را در فضا پراکنده ساخت.

آن گاه که حکیم بن عباس کلبی شعر زیر را در خرسندی از قتل زید گفت که:

صلبنا لکم زیدا علی جذع نخله و لم أر مهدیا علی الجذع یصلب

زید شما را بر شاخه خرمایی به دار آویختیم، و من مهدی را ندیده ام که به شاخه درخت آویخته گردد.

حضرت صادق علیه السلام، که از گستاخی و خرسندی وی اطلاع یافت دست های مبارکش را، در حالی که از شدت ناراحتی می لرزید، به سوی آسمان برداشت و فرمود: پروردگارا! هرگاه این بنده گستاخ تو دروغ می گوید، سگت را بر او مسلط گردان.

ص: ۴۶۵

۱-۱) - همین حدیث را سید ابو طالب یحیی در تیسیر المطالب به سند خود از جریر بن حازم، از پدرش روایت کرده است که پدرش در خراب، حضور مبارک رسول خدا صلی الله علیه و آله شرفیاب شد و در پایان حدیث آمده است ابراهیم بن محمد آملی که یکی از طریق روایت است در آخر آن افزوده است رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: آیا این بود پاداش زحماتی که من برای شما متحمل شدم؟ - م.

طولی نکشید، بنی امیه او را به کوفه فرستاد و در راه درنده ای او را از پای درآورد و خبر مرگ او که به حضرت صادق علیه السلام رسید به سجده درآمد و فرمود: خدای را سپاس می گزارم که، وعده ای که به ما داده بود، به اجابت رسانید.

ابن اثیر در کامل التواریخ ضمن وقایع سال ۱۲۱ هجری به مناسبت ظهور زید بن علی بن الحسین علیه السلام می نویسد: گویند، زید بن علی بن الحسین علیه السلام در این سال شهید شده است و بعضی هم شهادت او را سال ۱۲۲ نوشته اند، و ما اکنون علت مخالفت زید با هشام و نقض بیعت او را متذکر می شویم و می نویسیم که، شهادت او در سال ۱۲۲ هجری به وقوع پیوسته است.

یادآور می شویم، در بیان علت مخالفت وی اختلاف شده است. بعضی گویند، آن گاه که، زید و داود بن علی بن عبد الله بن عباس، و محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب، به عراق رفتند و با خالد بن عبد الله قسری، ملاقات کردند و خالد به ایشان جایزه ای داد، و آن ها به مدینه بازگشتند، و چون، یوسف بن عمر، والی عراق شد، نامه ای به هشام نوشت و در آن گوش زد کرد که خالد بن عبد الله زمینی از زید که در مدینه داشت به مبلغ ده هزار دینار خریداری کرد، سپس آن زمین را در اختیار خود زید درآورد.

هشام، در پاسخ او نوشت: آن ها را به سوی من گسیل دار. پس از آنکه ایشان به حضور هشام رسیدند، هشام جریان را از آن ها بازجویی کرد. آنان به جایزه ای که از سوی خالد بدانها داده شده بود، اعتراف کردند، و موضوع خریداری زمین و دیگر اتهامات را انکار نمودند و برای اثبات درستی اعتراف خود، سوگند یاد کردند. هشام سوگند آن ها را پذیرفت و دستور داد که تا به عراق بازگردند، و با خالد روبرو شوند. آنان با اکراه تمام عازم عراق شد. و با خالد روبرو شدند. خالد، درستی اعتراف آن ها را

تصدیق کرد و به دنبال آن عازم مدینه شدند. آن گاه که در قادسیه وارد شدند، کوفی ها در ضمن نامه ای او را به کوفه خواندند. زید طبق دعوتی که از وی به عمل آمده بود وارد کوفه شد.

بعضی گویند، خالد ادعا کرد که مالی در نزد زید و داود بن علی و چند تن از قریش به گروگان گذارده است. یوسف در ضمن نامه ای که به هشام نوشت، وی را از چگونگی مال اطلاع داد. هشام آن ها را از مدینه طلبید و دستور داد تا به عراق بروند و یوسف آن ها را با خالد روبرو کند، یادشدگان طبق دستور وی وارد عراق شدند، یوسف به زید گفت: خالد اظهار می دارد مالی در نزد تو گروگان گذارده است. زید گفت، چگونه ممکن است وی مالی به ودیعه نزد من گذارد، حال آنکه او بر فراز منبر از پدران من نکوهش می کند! یوسف خالد را، که لباس خشنی پوشیده بود، به حضور طلبید و گفت اینک زید انکار می کند که گروگانی از تو در دست او بوده باشد. خالد توجهی به زید و داود بن علی کرد و خطاب به یوسف گفت:

آیا می خواهی با گناهی که تو نسبت به من انجام داده ای، آن ها را هم وسیله گناه من قرار بدهی؟ چگونه ممکن است گروگانی از من در دست زید بوده باشد، و حال آنکه من از او و پدرش بر فراز منبر نکوهش می کنم.

سپس از خالد پرسیدند، چرا چنان ادعایی علیه ما کردی؟ در پاسخ گفت:

یوسف مرا سخت شکنجه داد و ناچار شدم، چنین ادعایی را، علیه شما بنمایم و آرزومند بودم، پیش از آنکه به اینجا بیایید خدای متعال فرجی عنایت فرماید. به دنبال این واقعه، حاضران باز گشتند و زید و داود در کوفه باز ماندند.

همچنین، در سبب مخالفت زید گویند: یزید بن خالد قسری ادعا کرد، پولی در نزد زید گروگان گذارده است. آن گاه که هشام به آنان دستور داد تا برای روشن شدن چگونگی ادعای وی، به عراق بروند، و با یوسف ملاقات کنند، زید و همراهان از وی خواستند تا از این اندیشه منصرف شود و آن‌ها را نزد یوسف گسیل ندارد زیرا، از ستمگری او سخت بیمناک بودند.

هشام گفت، نامه‌ای به او می‌نویسم تا دست از شما بردارد و آنان را ناچار ساخت تا به فرمان او جامه عمل بپوشانند. ناگزیر آن‌ها به جانب عراق حرکت کردند. یوسف برای اطلاع از چگونگی ادعایی که علیه ایشان شده بود آن‌ها را با یزید روبرو کرد. یزید گفت، کم و زیادی از من در دست آن‌ها نیست. یوسف که چنین انتظاری نداشت گفت: مرا مسخره کرده‌ای یا امیر را؟! و پس از آن وی را چنان شکنجه‌ای داد که نزدیک بود هلاک شود. سپس دستور داد قرشی‌ها را تازیانه زدند و زید را معاف داشت. و پس از آنکه آنان را به سوگند وادار کرد آزاد ساخت. قرشی‌ها به مدینه بازگردیدند و زید در کوفه اقامت گزید.

گویند آن گاه که هشام زید را برای رفتن به عراق مجبور کرد، زید فرمود:

به خدا سوگند گمان ندارم، هرگاه مرا به سوی یوسف گسیل داری دیگر من و تو تا زنده باشیم هیچ گاه به دیدار یکدیگر نرسیم، هشام به سخن زید توجهی نکرد و او را برای رفتن به عراق مجبور کرد. او هم ناچار به جانب عراق رهسپار گردید.

همچنین گویند، سبب مخالفت زید آن بوده است که، زید با پسرعمویش، جعفر بن حسن بن حسن بن علی علیه السلام در باب موقوفات حضرت مولا - به مخاصمه برخاست همچنان که زید به نفع نوادگان حضرت امام حسین و جعفر به سود فرزندان حضرت امام حسن علیه السلام خصومت

می کردند و شدیداً به خصومت ادامه می دادند، و از پای نمی نشستند. پس از درگذشت جعفر، عبد الله بن حسن بن حسن به مخاصمه با او برخاست. در یکی از روزها در مدینه و در برابر خالد بن عبد الملک بن حارث به نزاع پرداختند. عبد الله به شدت هرچه تمام تر با زید منازعه کرد تا آنجا که وی را پسر سندیه، خطاب کرد. زید خندید و گفت از این که من کنیززاده ام ننگی نیست زیرا، اسماعیل هم کنیززاده بود در عین حال مادر او پس از مرگ شوهرش درنگ کرد و همسری اختیار نمود و حال آنکه جز او چنین کاری نکرد. کنایه از آنکه فاطمه دختر حسین و مادر عبد الله پس از درگذشت شوهرش حسن بن حسن، شوهر اختیار کرد.

زید از این کنایه ای که گفت، سخت پشیمان شد و از فاطمه که عمه اش بود، شرمنده گردید، و تا چندی از ملاقات با فاطمه خودداری کرد. فاطمه پیام داد، ای برادرزاده! می دانم که ارزش مادر تو در نزد تو همانند ارزش مادر عبد الله در نزد اوست و به عبد الله گفت، بد سخنی به زید گفتم. و اضافه کرد به خدا سوگند، مادر زید زن شایسته ای بود که، به وصلت ما خانواده درآمده بود.

خالد پس از جریان منازعه، خطاب به زید و عبد الله گفت: فردا نزد من بیایید به خدا سوگند از عبد الملک نباشم، هرگاه میان شما سازش برقرار نکنم شب آن روز، مدینه چون دیگ می جوشید. یکی می گفت، زید چنان گفت و دیگری می گفت، عبد الله چنان اظهار داشت.

فردای آن شب، خالد در مسجد جلوس کرد و مردم در مسجد گرد آمدند.

برخی نکوهش می کردند و جمعی اندوهناک بودند. خالد آن دو را به حضور طلید و می پنداشت به مجردی که به حضور او رسیدند باز همچنان علیه یکدیگر پرخاش خواهند کرد. عبد الله خواست برای مخاصمت خود بر زید پیشی بگیرد. زید به او گفت یا ابا محمد شتاب مکن که زید همه زر خریدان خود را آزاد می کند هر گاه در حضور خالد با تو مخاصمه نماید.

سپس هر دو تن به جانب خالد روی آوردند. زید به خالد گفت، امروز ذریه رسول خدا صلی الله علیه و آله را برای خاطر امری گرد آورده ای که ابو بکر و عمر چنان کاری نکردند. خالد گفت: آیا از حاضران کسی نیست که پاسخ او را بدهد؟

یکی از انصار که از مردم عمرو بن حزم بود، خطاب به زید گفت: ای پسر ابو تراب، و ای پسر حسین، مگر نمی دانی هر گاه حق هم در اختیار تو در آید کسی از تو فرمان برداری نمی کند. زید فرمود آرام بگیر ای قحطانی، که شأن ما اجل از این است که با، تو هم سخن شویم. قحطانی گفت: چرا از گفتگوی با من اعراض می کنی و حال آنکه به خدا سوگند من از تو بهترم و پدر و مادرم از پدر و مادر تو بهترند. زید خندید و خطاب به قریش گفت: ای مردم؟ دین که از دست رفت آیا پیوند خانوادگی هم از میان رفته است؟ به خدا سوگند اگر مردم دین خود را از دست بدهند از پیوند خود دست بردار نمی باشند. در این حال عبد الله بن وafd بن عبد الله بن عمر خطاب، خطاب به مرد انصاری گفت: به خدا سوگند ای قحطانی دروغ می گویی. به خدا سوگند او از تو بهتر و پدر و مادرش از پدر و مادر تو بهترند. و به دنبال آن سخنانی گفت و از آنجا که سخت ناراحت شده بود، مشتی ریگ برداشت، به زمین ریخت و گفت: به خدا سوگند دیگر کاسه صبر ما لبریز شد و از مسجد بیرون رفت.

پس از این جریان، زید به جانب هشام رفت و هشام او را بار نداد و هرگاه نامه ای به هشام می نوشت و دادخواهی می کرد. هشام در زیر نامه او می نوشت «به منزل خود باز گرد» زید می گفت، به خدا سوگند نزد خالد بر نمی گردم.

هشام دستور داد وی را به زندان بردند و پس از مدتی طولانی که زندانی بود، دستور داد وی را از زندان خارج کنند و به حضور وی بیاورند و خود در میان عمارت بلندی جلوس کرد و به یکی از خدمتکارانش دستور داد، به طوری که زید نگران حال او نباشد پشت سر او حرکت کند و سخنانی که زید با خود می گوید استماع نماید. زید که بزرگوار فربهی بود در بالا رفتن از پله ها خسته می شد در روی یکی از پله ها ایستاد. خدمتکار شنید زید می گوید: به خدا سوگند کسی اظهار علاقه مندی به دنیا نمی کند مگر اینکه خوار می شود.

پس از آنکه زید از پله های عمارت، بالا رفت و به حضور هشام رسید، سوگند یاد کرد. سوگندش مقبول هشام واقع نشد زید گفت: خدای متعال کسی را عالی مقام قرار نمی دهد مگر از آنکه از وی خرسند باشد. و کسی را خوار نمی سازد مگر آن گاه که از وی ناخرسند باشد.

هشام گفت، به اطلاع من رسیده است که از خلافت سخن می گفتی! و آرزوی آن را در دل می پرورانیدی و حال، آنکه تو کنیززاده ای و درخور خلافت نمی باشی.

زید فرمود: برای اعتراض تو پاسخی دارم. هشام گفت پاسخ چیست؟ زید فرمود هیچ یک از افراد به اندازه پیمبری که خدا او را برمی گزیند در پیشگاه او ارزش ندارد. اینک اسماعیل را که کنیززاده و برادرش آزادزاده

بود، بدان پایه رسانید که بهترین افراد (پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله) را از او به وجود آورد. بنابراین، کسی که جدش رسول خدا صلی الله علیه و آله است از این که کنیززاده باشد، ننگی ندارد.

هشام که ناراحت شده بود به او گفت: از نزد من بیرون شو! زید فرمود:

آن گاه که از پیش تو بیرون گردم آن چنان بیرون می روم که از بیرون رفتن من ناراحت شوی.

سالم خطاب به وی گفت، ای ابو الحسن مبادا تصمیم برخلافی اظهار نمایی! زید از پیش هشام بیرون آمد و به جانب کوفه روان شد.

محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب علیه السلام با زید ملاقات کرد، و گفت خدا را ای زید! اینک به خانه خود بروی و به کوفه عزیمت نکنی که کوفیان به پیمان خود وفا نخواهند کرد. زید پیشنهاد محمد را نپذیرفت و اظهار داشت، اسیران بی گناه ما از حجاز به شام و از آنجا به جزیره و از آنجا به عراق و از آنجا به تیس ثقیف برده شدند و مخالفان ما را بازیچه هوا و هوس خود قرار دادند و ابیات زیر را یاد آور شد.

بکرت تخوفنی الحتوف کأننی أصبحت عن عرض الحیاه بمعزل

فاجبتها ان المنیه منهل لا بد أن اسقی بكأس المنهل

ان المنیه لو تمثل مثلت مثلی اذا نزلوا بضیق المنزل

قافنی حیاءك لا أبا لك و اعلمی انی امرؤ سأموت ان لم اقتل

خلاصه آنکه، مرا از مرگ بیم مده که از زندگی سیرم، مرگ آبشخور من است و باید کاسه مرگ را لاجرعه سر بکشم، و مرگ آن هنگام در برابر من مجسم می شود، که مخالفانم را در تنگنای قرار بدهم. حیا خود را حفظ کن ای بی مانند و باید بدانی من آن مردی هستم که اگر کشته نشوم به مرگ طبیعی خواهم مرد.

سپس با محمد وداع کرد و گفت: با خدا پیمان بسته ام که هرگاه دست اطاعت در دست مخالفانم دراز کنم آنی زنده نمانم و به سوی کوفه روان شد و چندی را در آنجا پوشیده می زیست و از منزلی به منزلی کوچ می کرد و شیعیان با وی رفت و آمد داشتند و گروهی از مردم کوفه از جمله، سلمه بن کهیل و نصر بن خزیمه و معاویه بن اسحاق بن زید بن حارثه انصاری و گروهی از سرشناسان کوفه، با وی بیعت کردند و قرارداد بیعت با او این بود:

ما شما را به کتاب خدا و سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و نبرد با ستمگران و جانب داری از درماندگان و بخشش به محرومان و تقسیم غنائم به تسویه در میان اطرافیان و رد مظالم و یاری اهل بیت می خوانیم. آیا بر این قرارداد بیعت می کنید؟ و هرگاه بیعت گذاران پاسخ مثبت می دادند، زید دستش را بر روی دست آن ها می گذارد. سپس خطاب به بیعت گذار می فرمود: بر توست که به پیمان خدا و رسول او پایدار باشی و به بیعت با من وفا کنی و با دشمن من کارزار نمایی و در آشکار و نهان از پشتیبانی من خودداری نکنی و هرگاه او به آنچه او می فرمود، جواب مثبت می داد، زید، دست بر دست او می کشید و می گفت: پروردگارا تو بدانچه او گفته است، گواه باش.

طولی نکشید، پانزده هزار تن و به قولی چهل هزار نفر با وی بیعت کردند، و به پیروانش دستور داد تا خود را برای مبارزه با مخالفان، آماده سازند. و همگان خود را برای مبارزه آماده کردند و در اندک وقتی کار زید علنی شد.

جریان کار او به طوری که گفته شد، بنا به گفته کسی است که می پندارد زید از شام به کوفه آمد و پنهانی از مردم بیعت می گرفت و کسی که

می پندارد زید برای موافقت با خالد بن عبد الله قسری یا پسرش یزید بن خالد به سوی یوسف بن عمر رفت، چنین می گوید، زید به اتفاق داود بن علی در کوفه آشکارا می زیست و شیعیان از هر طرف به حضور او می رسیدند و او را به قیام می خواندند و اظهار می داشتند ما آرزو مندیم بر دشمنانت پیروز گردی، و حال حاضر همان هنگامی است که باید بنی امیه در ظرف آن به هلاکت برسند.

زید در کوفه ماندگار شد و یوسف، گاه به گاهی از احوال او جويا می شد. خبرنگاران می گفتند، او در کوفه است و مأموری را می فرستاد و از زید می خواست که با او ملاقات کند زید تمارض می کرد و وعده ملاقات را به هنگام سلامت موکول می ساخت و بدین ترتیب، آن اندازه که خدا اراده کرده بود در کوفه ماندگار شد. پس از این، یوسف وی را به دربار خویش دعوت کرد. زید از حضور به دربار او خودداری کرد و چنین استدلال نمود که به خاطر ملکی در مدینه با یکی از آل طلحه بن عبد الله به محاجه و محاکمه اشتغال دارم. یوسف پیام داد، برای رفع مخاصمه و کیلی تعیین کن و خود به دیدار ما بشتاب. آن گاه که زید متوجه شد یوسف در ملاقات او جدیتی دارد ناچار از کوفه بیرون رفت تا در مسیر راه به قادیسیه و به قولی به ثعلبیه رسید. از سوی دیگر مردم کوفه هم به دنبال او به راه افتادند و اظهار داشتند ما چهل هزار تن هستیم و هیچ یک از ما برخلاف اراده تو قدمی بر نمی داریم و در رکاب تو شمشیر می زنیم. و از شامی ها جز عده اندکی در اینجا بیش نیستند که بعضی از قبیله های ما به سادگی برای دفع شر آن ها کافی هستند و برای اثبات پیشنهاد خود سوگند سخت یاد کردند.

زید در پاسخ آن‌ها فرمود، بیم آن دارم که مرا خوار سازید و به دست بیگانگان تسلیم کنید چنان که همین عمل نامشروع را با پدر و جدم انجام دادید. سوگند یاد کردند چنان نیست که پنداشته اید.

داود بن علی خطاب به زید فرمود: ای پسر عمو! مردم کوفه تو را فریب می‌دهند زیرا، همین مردم بودند که بهتر از تو را که جدت علی بن ابی طالب باشد خوار ساختند تا به شهادت رسید و پس از او با فرزندش حسن علیه السّلام بیعت کردند و پس از بیعت بر او بریدند و عبا از دوشش کشیدند و بدنش را آزرده‌اند، و جد تو حسین علیه السّلام را از مدینه بیرون آوردند و سوگند یاد کردند که از مددکاری با او دست برندارند و آخر الامر او را در دست مخالفان در آوردند و بدین کار هم اکتفا نکرده‌اند بلکه، او را به شمشیر بی‌وفایی و پیمان شکنی خود شهید ساختند. اینک با این شواهدی که به اطلاع تو رسانیدم، از بازگشت به کوفه خودداری کن.

کوفی‌ها به زید گفتند، به حرف داود و پیشنهاد او توجهی مکن زیرا، او نمی‌خواهد تو ظهور کنی و می‌پندارد که او و خاندانش شایسته‌تر برای ظهور می‌باشند.

زید که کاملاً با سخنان پوشالی کوفی‌ها مواجه شده بود، خطاب به داود گفت: علی علیه السّلام در برابر پولی که معاویه در اختیار مردم می‌گذارد و آن‌ها را به زروزیور فریب می‌داد با وی می‌جنگید و حسین با یزید می‌جنگید و سرانجام به آن‌ها روی می‌آورد. داود گفت، بیم آن دارم به مجردی که با کوفی‌ها به کوفه بازگردی بر هیچ‌کسی جز تو سخت‌گیری پافشاری نشان ندهند. و تو خود هم به این موضوع واقفی، و سرانجام خود را آن‌چنان که گفتم مشاهده می‌کنی.

داود اتمام حجش را کرد و عازم مدینه شد و زید هم به کوفه بازگردید، به مجردی که زید وارد کوفه شد، سلمه بن کهیل به ملاقات او آمد. نخست قرابتی را که زید با رسول خدا صلی الله علیه و آله و حقی که او بر دیگران دارد، اعتراف کرد و به بزرگداشت زید پرداخت. پس از آن زید پرسید، سوگند به خدا چند تن با تو بیعت کرده اند؟

در پاسخ گفت: چهل هزار تن! پرسید با جدت چند تن بیعت کرده بودند؟ جوابی داد هشتاد هزار تن. سلمه سؤال کرد از این عده چند تن به پیمان خود برقرار ماندند؟ در پاسخ گفت، سیصد تن، سلمه پرسید، تو بهتری یا جدت در جواب گفت: جدم. باز پرسید این روزگار بهتر است یا آن زمان؟ زید گفت آن روزگار. سلمه گفت، با پاسخ هایی که دادی باز هم آرزومندی این مردم که با جدت آن چنان رفتار کردند به پیمانی که با تو می بندند وفا کنند؟

زید گفت، اینان با من بیعت کردند و پذیرش بیعت بر من و آن ها لازم شده است.

سلمه که از منظور خود سودی نبرد، به زید گفت: آیا به من اجازه می دهی از این شهر بیرون روم زیرا بیم آن دارم واقعه ناگواری اتفاق افتد و من نتوانم آن را بر خود هموار سازم.

زید، به وی اجازه داد. سلمه عازم یمامه شد و پیش از این نوشتیم، سلمه با، زید بیعت کرد. طولی نکشید نامه ای از عبد الله بن حسن بن حسن به زید رسید.

اما بعد، خوی مردم کوفه بر آن است که، در ظاهر دست به دوستی می آلاینند و در نهم پای ستمگری دراز می کنند. در راحتی آشوب می کنند و

در برابری با دشمن بی تابی می نمایند. با زبان اظهاراتی می کنند که دلهاشان از آن ها استقبال نمی نماید و پیش از این نامه هایی برای من نگاشتند و مرا به بیعت کردن با خود دعوت کردند. ندای آن ها را پاسخی ندادم و بر صفحه دلم پرده ای افکندم تا یاد آن ها را از خاطرم محو سازم.

چه آنکه کاملاً از درستی رفتار و کردار آن ها مأیوس بودم و برای اظهارات آنان اعتباری قایل نمی شدم و به چشمی بدانها می نگریستم که بردگان می نگرند.

به خاطر دارم حضرت علی بن ابی طالب علیه السلام خطاب به کوفیان می فرمود:

شما را اگر به خود واگذارند در بیچارگی فرومی روید و اگر به نبرد اقدام کنید هلاک می گردید و اگر مردمی گرد پیشوایی را بگیرند آنان را هدف طعنه خود قرار می دهید و اگر تن به رنجی بدهید برخلاف پیمان خود رفتار می کنید.

باری زید، به هیچ یک از این اندرزها گوش فرامداد همچنان به حال خود باقی ماند تا مردم با وی بیعت کردند و آماده برای قیام با مخالفان شدند.

زید، در کوفه با دختر یعقوب بن عبد الله سلمی و همچنین با دختر عبد الله بن ابو العنبر ازدواج کرد و علت ازدواج زید با دختر عبد الله آن بود که مادرش ام عمرو دختر صلت از شیعیان بود و هنگامی که زید در کوفه قیام کرد به وی پیوست و زنی زیباچهره و سنی از او گذشته بود لیکن نشان نمی داد که زن مسنه باشد. زید او را برای خود خواستگاری کرد.

دختر صلت پوزش خواست، نظر به اینکه سنی از من گذشته درخور همسری شما نمی باشم لیکن، دختری دارم که از من فریباتر و سپیداندام و

خوشگل و با کرشمه و ناز است. زید شادمان شد، او را به همسری خویش در آورد.

زید در کوفه محل معینی برای خود اختیار نکرده بود، چنان که گاهی در خانه دختر عبد الله و هنگامی در خانه دختر یعقوب و زمانی در جایگاه بنو عبیس و موقعی در میان بنی نهد و گاهی در نزد بنی تغلب و دیگران به سر می برد و بدین ترتیب رفتار می کرد (تا اینجا گفتار ابن اثیر در کتاب کاملش به پایان رسید) تا ظهور کرد.

شیخ مفید در ارشاد گوید: زید بن علی پس از برادر ارجمندش حضرت امام محمد باقر علیه السلام برتر و پارساتر و داناتر و سخاوتمندتر و دلاورتر بود.

زید قیام به شمشیر کرد و به امر به معروف و نهی از منکر می پرداخت و از حضرت سید الشهداء علیه السلام جانب داری می کرد و به خون خواهی از حضرتش قیام کرد و گروهی از شیعیان، او را امام می دانستند و علت اعتقاد آنان به امامت وی آن بود که، وی با شمشیر قیام کرده بود و مردم را به رضامندی آل محمد علیهم السلام دعوت می کرد، و آن ها که از چگونگی عقیده قلبی او خبردار نبودند گمان می کردند، او مردم را به امامت خود دعوت می کند و حال آنکه او هیچ گاه چنین ادعایی را نداشت زیرا، می دانست برادرش از هر جهت شایسته امامت است و حتی مدعی نیابت از آن حضرت هم نبود زیرا، می دانست حضرت صادق علیه السلام امام پس از برادرش حضرت امام محمد باقر علیه السلام است.

شیخ بهایی رحمه الله در پایان رساله ای که در اثبات وجود فعلی حضرت بقیه الله الاعظم (عج) تألیف کرده می نویسد: ما امامیه درباره زید رضی الله عنه جز سخن خیر

سخن دیگری نداریم و حضرت صادق علیه السلام همواره می فرمود: خدا عمویم زید را رحمت کند.

از حضرت رضا علیه السلام روایت شده است که خطاب به اصحابش می فرمود:

همانا زید رحمه الله روز قیامت همراه با اهل محشر گام برمی دارد تا وارد بهشت می شود.

و روایات بسیاری از ائمه ما علیهم السلام در این باره رسیده است.

مؤلف گوید: از تعدادی اخبار به دست می آید که، ما نمی توانیم از فرزندان ائمه طاهرین که برخلاف اراده اهل بیت قدم برداشته اند نکوهش کنیم و بر ما است که کار آن ها را به عهده پدرانشان موکول بداریم.

یکی از متأخران اصحاب ما، در اواخر کتاب اسرار الائمة علیهم السلام از کتاب عیون و محاسن مفید، اکثری از اخبار آتیه را از حضرت رضا علیه السلام نقل کرده است و بخشی از آن ها را در اینجا ایراد می کنیم.

از حضرت رضا علیه السلام روایت شده است، فرمود: زید از دانشمندان آل محمد علیهم السلام بود. برای خدا غضبناک شد و با دشمنان او جهاد کرد تا در راه خدا به شهادت رسید.

امام صادق علیه السلام فرمود: عموی من برای قیامت با من مشورت کرد، به وی گفتم، ای عمو! هرگاه، بخواهی کشته شوی و در کناسه کوفه به دار آویخته شوی، هرگونه که خود می خواهی کار کن.

باز فرمود: وای بر کسی که ندای زید را بشنود و او را پاسخ ندهد.

چگونگی حال زید را حضرت رضا علیه السلام سؤالی کردند، فرمود ادعای حقی نکرد و از همه مردم، در نگهداری حق برای خدا کوشش می کرد.

حضرت مولا علی علیه السّلام فرمود، رسول خدا صلی الله علیه و آله خطاب به حضرت امام حسین علیه السّلام فرمود: از پشت تو مردی به نام زید به وجود می آید که او و پیروانش که پیشانی سپیدانند، قدم بر شانه مردم محشر می گذارند و بدون حساب وارد بهشت می شوند.

از حضرت امام زین العابدین علیه السّلام روایت شده است که فرمود: مردی از پشت من به نام زید بوجود می آید که در کوفه شهید می شود و در کناسه به دار آویخته می گردد و روز قیامت از قبر سر برمی آورد، در حالی که درهای آسمان برای او گشوده می شود و آسمانی ها از وجود او خوشحال می گردند و روح او را در چینه دان مرغ سبزرنگی قرار می دهند که به وسیله آن پرنده، در هر کجای بهشت که بخواهد پرواز می کند.

آن گاه که خبر شهادت زید به عرض مبارک حضرت صادق علیه السّلام رسید «إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» گفت و اضافه کرد، عموی من از خاندان خود کمال جانب داری را به کار برد و من شهادت او را در پیشگاه خدا جزو کارهای شایسته خویش بشمار می آورم و او خوب عمویی برای من بود.

عموی من برای دنیا و آخرت ما خدمت کرد. به خدا سوگند، در مراتب شهادت به همان مقامی نایل شد که شهادتی که در رکاب رسول اکرم و علی و حسن و حسین علیهم السّلام شهید شده بودند و از مقام شهادت برخوردار می به دست آورده بودند، از آن مقام بهره ور گردید.

از فضیل رسان نقل شده است، گفت: بامداد روزی که زید شهید شد، وارد کوفه شدم از وی شنیدم، می گفت، کسی که امروز از من یاری کند او را در روز قیامت به بهشت خواهم برد. و پس از آنکه شهید شد به جانب مدینه کوچ کردم به حضور حضرت صادق علیه السّلام رسیدم چگونگی وقایع را

پرسید و فرمود: با عمویم چه کردند، او را کشتند و به دار آویختند؟ در حالی، که گریه گلوگیرم بود، عرض کردم، آری.

امام علیه السّلام از شنیدن خبر شهادت او گریست و اشک های مبارکش مانند دانه های مروارید از صدف دیدگانش بر گونه های شریفش می ریخت.

سپس فرمود: ای فضیل! تو هم به اتفاق عمویم با شامی ها نبرد کردی؟

گفتم آری، فرمود: چند تن از آن ها را کشتی؟ گفتم شش تن از آن ها را از پای در آوردم.

فرمود: ممکن است از شرکت در خون آنان در شک باشی؟ گفتم هرگاه در کار خود شک داشتم آن ها را نمی کشتم. فرمود: ای کاش خدا هم مرا در ریختن خون آن ها با زید و یارانش شرکت می داد، به خدا سوگند عمویم زید و یاران او که در رکابش شهید شدند همانند شهدایی بوده اند که در رکاب علی بن ابی طالب علیه السّلام به سر منزل شهادت نایل آمده اند و زید و یاران او به همان راهی گام گذاردند که علی و یارانش بدان راه قدم برداشته اند.

این ها از جمله اخباری است که در اسرار الائمه نقل شده است.

ابن شهر آشوب، در کتاب مناقب می نویسد: ابو خالد قماط گفته است، به عرض حضرت صادق علیه السّلام تقدیم داشتم، مردی به من گفت چه چیز باعث شد که تو را از رکاب زید بازداشت؟! در پاسخ گفتم هرگاه کسی در روی زمین واجب اطاعه باشد که باید از او فرمان برداری کرد خارج و داخل در گشایشند (۱).

ص: ۴۸۱

۱-۱) - معنای این حدیث از حدیث بعد از آن استفاده می شود- م.

زراره بن اعین گوید: آن گاه که زید بن علی در حضور حضرت صادق علیه السلام شرفیاب بود، خطاب به من گفت: چه گویی درباره مردی از آل محمد صلی الله علیه و آله که از تو یاری بخواهد؟ در پاسخ گفتم، اگر آن کس که می گویی واجب الاطاعه باشد از وی یاری می کنم و اگر لازم الاتباع نباشد به اختیار خود من است. اگر بخواهم از وی اطاعت می کنم و اگر نخواهم اطاعت نمی کنم.

حضرت صادق علیه السلام فرمود: آن گاه که زید خروج کرد، به خدا سوگند او را از پس و پیش در اختیار گرفتم و راه گریزی برای او باقی نگذاختم.

ابو مالک احمدی گفت زید بن علی، به صاحب الطاق گفت: گمان تو آن است که در آل محمد علیهم السلام امام واجب الاطاعه ای وجود دارد که معروف و مشخص است، صاحب الطاق گفت آری، پدر تو یکی از آن ها است. گفت وای بر تو، پس چرا برای من نگفت و مرا از این موضوع خبردار نکرد! به خدا سوگند هرگاه غذای داغی می آوردند مرا بر روی زانویش قرار می داد، لقمه ای از آن غذا می گرفت و آن را سرد می کرد سپس آن لقمه را در میان دهان من می گذارد. اکنون که پدرم تا این اندازه نسبت به من مهربان است که مرا از خوردن غذای داغ باز می دارد چرا از آتش دوزخ احتراز ندهد که به من بگوید، آن گاه که من از دنیا رفتم سخن برادرت محمد باقر را که فرزند من است بشنو و از وی فرمان برداری کن. چه آنکه او حجت بر توست و اجازه نمی داد تا من به مرگ جاهلیت از دنیا بروم.

صاحب الطاق در پاسخ گفت، آن حضرت نمی خواست با اظهار چنان مطلبی کافر شوی و به شکنجه خدا گرفتار گردی و از آن پس نتواند از تو

شفاعت کند. و تو را در اختیار خواست خدا قرار داد تا اگر گرفتار مخالفتی شدی، بتواند از تو شفاعت نماید.

سپس صاحب الطاق از وی پرسید: شما برترید یا پیمبران؟ زید گفت، پیمبران از ما برترند. صاحب گفت: یعقوب به یوسف می گوید خوابی که دیده ای برای برادرانت گذاره مکن تا مبادا با تو حيله گری کنند. او هم بنا به دستور پدر خواب را برای برادرانش نقل نکرد و از مکر آن ها در امان ماند (۱).

و پدر تو نیز مراتب امامت برادرت را پوشیده داشت چه آنکه از تو بیمناک بود هرگاه از امامت محمّد خیردار شوی و از امر نهانی دل او اطلاع پیدا کنی حيله ای برای او برانگیزی چنانچه یعقوب از مکر فرزندان خود، نسبت به یوسف بیمناک بود و دستور داد تا خوابش را پوشیده بدارد.

هنگامی که پاسخ صاحب الطاق به اطلاع حضرت صادق علیه السلام رسید، فرمود: آری، جدم تنها از زید بیمناک بود و از دیگر فرزندانش بیمی نداشت.

زید بن علی گفته است، امام ما خانواده آن کس نیست که در پس پرده درآید بلکه، امام ما کسی است که شمشیر از نیام برکشد و با مخالفان نبرد کند.

ابو بکر حضرمی هنگامی که این سخن را از زید شنید به او گفت، ای ابو الحسین آن گاه که علی بن ابی طالب به خانه نشسته بود و پرده بر خود افکنده بود، امام بود. یا امامتش از آن هنگامی شروع شد که قیام کرد و شمشیر از نیام بیرون کشید؟! زید پاسخی نداد. حضرمی دوم و سوم بار

ص: ۴۸۳

۱-۱) -البته ایمنی حضرت یوسف از راه خود حضرتش بود و مگری که با وی شد از آن جهت بود که نامادری اش خواب را شنید و آن را برای برادرانش نقل کرد-م.

همان سؤال را کرد باز پاسخی نشنید. حضر می گفت: هرگاه، علی بن ابی طالب امام باشد، شخصی که پس از او ظهور می کند هر چند هم در پس پرده باشد باز امام است و اگر علی که در پس پرده قرار گرفته، امام نباشد، پس چه امری ایجاب کرده بدینجا بیایی و به اسم امامت قیام کنی؟

یکی از زیدی ها که می خواست شیخ مفید را آزمایش کند، از شیخ پرسید: به چه دلیل امامت زید را انکار می کنی؟ شیخ گفت با این سؤالی که می کنی نسبت به من بدگمان شده ای، زیرا نظریه من درباره زید مخالف با نظریه هیچ یک از زیدی ها نمی باشد.

پرسید، مرام تو درباره او چیست؟ شیخ فرمود: از امامت، آنچه را که زیدیه درباره او اثبات می کنند، اثبات می نمایم و آنچه را که آنان نفی می کنند نفی می نمایم و می گویم او در دانش و پارسایی و امر به معروف و نهی از منکر، پیشوایی بزرگ بوده و امامتی را از او انکار می کنم که مستلزم عصمت و نص و معجزه بوده باشد و این موضوع را هیچ یک از زیدی ها انکار نکرده اند این واقعه را تا بدینجا ابن شهر آشوب حکایت کرده است.

شیخ صدوق به سند خود از ابو الجارود زیاد بن منذر، روایت کرده است، گفت: آن گاه که در حضور مبارک حضرت ابو جعفر محمد بن علی الباقر علیهما السلام شرفیاب بودم در این حال زید بن علی علیه السلام وارد شد همچنان که به سوی حضرتش روان بود حضرت توجهی به وی کرد و فرمود: این بزرگوار، سید خاندان خودش می باشد و کسی است که از مخالفان خاندان خویش خون خواهی خواهد کرد و خطاب به او گفت: ای زید! مادر بانجابتی داشتی که تو را زاید.

کشی، همین حدیث را در، رجال خود مختصرتر از صدوق نقل کرده است و می نویسد: ابو الجارود که از سرشناسان زیدیه بوده، گفته است: در

پیشگاه حضرت ابو جعفر باقر علیه السّلام شرفیاب بودم. در آن حال زید بن علی ابن الحسین به جانب حضرتش می آمد به مجردی که چشم امام علیه السّلام به وی افتاد، فرمود: این مرد، بزرگ خاندان خود است و به خون خواهی از دشمنان ایشان قیام می کند.

مؤلف گوید: از آنجا که ابو الجارود از زیدیه بوده است، حدیث وی اثبات مدعا را که ممدوح بودن زید باشد، نمی نماید.

باز به سند خود، از جابر بن یزید جعفی، از ابو جعفر محمد بن علی الباقر علیه السّلام از پدرانش روایت کرده است فرمود: رسول خدا صلی الله علیه و آله می فرمود: ای حسین از پشت تو مردی به وجود می آید به نام زید، که روز قیامت او و یارانش با چهره های درخشان، پا بر گردن های مردم می گذارند و بدون حساب وارد بهشت می شوند.

باز به سند خود، از ابن ابی عبدون نقل کرده، گفت: آن گاه که زید بن موسی بن جعفر علیه السّلام را به حضور مأمون آوردند و زید پیش از این، خانه های عباسی ها را به آتش کشیده بود و در بصره خروج کرده بود، جرم او را به برادرش حضرت رضا علیه السّلام بخشید و به عرض مبارک حضرت رضا علیه السّلام تقدیم کرد، ای ابو الحسن! هر گاه برادرت زید، خروج کرد کار بی سابقه ای نکرده است، پیش از او نیز زید بن علی، خروج کرد و کشته شد. و هر گاه موقعیتی که شما در نزد من دارید مراعات نمی شد وی را کشته بودم چه آنکه زید، مرتکب عمل اندکی نشده است که درخور بخشش بوده باشد.

حضرت رضا علیه السّلام فرمود: ای امیر! برادرم زید را با زید بن علی هم سنگ بدان. چه آنکه، زید بن علی از علمای آل محمد است که برای خدا بر

دشمنان، غضبناک می شده و با دشمنان خدا جهاد کرده، تا در راه خدا به شهادت رسیده است.

به خاطر دارم، پدرم موسی بن جعفر علیهما السّلام، از پدرش جعفر بن محمّد بن علی علیهم السّلام روایت کرد که حضرت صادق علیه السّلام فرمود: خدا عمویم زید را رحمت کناد که او مردم را به خرسندی آل محمّد، دعوت می کرد و هرگاه بر دشمنان خود پیروز می شد، بدانچه مردم را به آن دعوت می کرد، وفا می نمود و با من درباره قیامش مشورت کرد، به او گفتم: ای عمو هرگاه حاضری که کشته شوی و در کناسه کوفه به دار آویخته گردی هرچه می خواهی انجام بده. و به مجردی که زید از حضور مبارک صادق آل محمّد بیرون رفت، امام علیه السّلام فرمود: وای بر آن کسی که ندای او را بشنود و دعوتش را اجابت نکند.

مأمون گفت: ای ابو الحسن! مگر نه این است که هر که نابجا دعوی امامت کند، هر عمل خیری هم که انجام بدهد بی نتیجه است؟ حضرت رضا علیه السّلام فرمود: زید بن علی ادعای نابجا نکرد و او پرهیزکارتر از آن بود که ادعای نابجا بکند.

آری، زید مردم را به رضامندی آل محمّد دعوت می کرد و همانا عمل آدمی بی اثر است، که ادعا کند بر امامت او تنصیص و تصریح شده و برخلاف انتظار، مردم را به دین غیر خدا بخواند و آن ها را بدون اطلاع از راه حق گمراه بسازد و به خدا سوگند، زید از جمله مصادیق این آیه بود که خدا درباره آن ها فرموده است: **وَ جَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ** در راه خدا آن چنان که باید و شاید جهاد کنید و اوست که شما را برای جهاد در راه خدا برگزیده است.

روایت صدوق در عیون اخبار الرضا در مورد خروج زید

صدوق در عیون اخبار الرضا علیه السّلام به سند خود، از عبد الله بن سیابه، روایت کرده، گفت: هفت نفر، بودیم که به اتفاق به مدینه رفتیم و به حضور حضرت صادق علیه السّلام شرفیاب شدیم فرمود: آیا از عمویم زید اطلاعی دارید؟ به عرض رسانیدیم یا قیام کرده و یا در صدد قیام است. فرمود هر گاه خبری از او داشتید به اطلاع من برسانید.

چند روزی نگذشته بود که رسول شام نامه ای برای من آورد، در آن نوشته بود: «زید بن علی روز چهارشنبه اول ماه صفر خروج کرد و روز چهارشنبه و پنج شنبه با مخالفان به نبرد پرداخت و روز جمعه، او و فلان و فلان از پای درآمدند.»

عبد الله گوید: به دنبال ورود نامه به حضور مبارک حضرت صادق علیه السّلام شرفیاب شدیم، نامه را تقدیم حضور کرده امام علیه السّلام پس از خواندن نامه گریست و سپس فرمود: **إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ**. و فرمود سرانجام عمویم زید در پیشگاه خدا فراموش نشدنی است، و او خوب عمویی برای من بود و مردانگی خود را در راه دنیا و آخرت ما به ثبوت رسانید. آری، به خدا سوگند شهید از دنیا رفت، و به خدا سوگند هم پایه با شهیدانی بود که در رکاب رسول اکرم و حضرت علی و حضرت امام حسن و حضرت امام حسین صلوات الله علیهم اجمعین جامه ارزنده شهادت را بر اندام خود آراستند.

باز به سند خود از فضیل بن یسار نقل کرده، گفت: بامداد آن روزی که زید در کوفه خروج کرد در نزد او بودم می گفت، چه کسی حاضر است در نبرد با شامی ها با من همراهی کند. و اضافه کرد به خدایی که محمد را به حقیقت فرستاد، و او را مژده دهنده و بیم دهنده قرار داد، کسی مرا بر

کارزار با شامی ها همراهی نمی کند مگر اینکه در روز قیامت دست او را می گیرم و او را به یاری خدا وارد بهشت می نمایم.

فضیل گوید: پس از آنکه زید شهید شد مرکبی کرایه کردم و به سوی مدینه عزیمت نمودم و به حضور حضرت صادق علیه السلام شرفیاب شدم با خود گفتم، به خدا سوگند حضرتش را از شهادت زید اطلاع نمی دهم چه، ممکن است از شنیدن شهادت زید ناراحت شود. به مجردی که حضور مبارک قرار گرفتم فرمود: با عمویم زید چگونه رفتار شد؟ در حالی که گریه گلوگیرم شده بود، فرمود: او را شهید کردند؟ آری، به خدا سوگند او را شهید کردند.

فرمود: او را به دار آویختند؟ آری، به خدا سوگند او را به دار آویختند. در این هنگام حضرت صادق علیه السلام آن چنان می گریست که اشک چشمش، چونان مروارید غلطان از دو گونه شریفش جاری می شد.

فرمود ای فضیل! آیا تو هم در رزم با کافران شام با زید شرکت کردی؟ آری، شرکت کردم! چند تن از آنان را به درک گسیل داشتی؟ شش تن .

فرمود: آیا در ریختن خون آنان مشکوک بودی؟ هرگاه مشکوک بودم آن ها را نمی کشتم. فضیل گوید: پس از این گفتگوها از امام علیه السلام شنیدم می فرمود:

خدا مرا هم در ریختن خون آن ها با زید شریک بسازد. به خدا سوگند عمویم زید در راه شهادت، همان گامی را برداشت که حضرت علی علیه السلام و یارانش برداشتند، تا به آخر حدیث.

صدوق در عیون اخبار الرضا از احمد بن یحیی مکتب، از محمد بن یحیی صولی، از محمد بن زید نحوی، از ابن ابی عیینه، از پدرش، از حضرت رضا علیه السلام روایت کرده است. خطاب به مأمون فرمود: برادرم زید را با زید بن علی هم پایه مگیر که زید بن علی از علمای آل محمد بود، برای

خدا خشمگین می شد و با دشمنان او می جنگید تا در راه خدا به شهادت رسید.

پدرم موسی بن جعفر می فرمود، از پدرم جعفر بن محمد شنیدم می فرمود: خدا عمویم زید را بیامرزاد که مردم را به خرسندی آل محمّد، دعوت می کرد و هرگاه بر دشمنان خود دست یافته بود بدانچه در اندیشه اش بود، وفا می کرد و او در کاری که نگران بدان بود با من مشورت کرد. به او گفتم هرگاه می خواهی کشته شوی و به دار آویخته شوی، هرچه می خواهی انجام بده، تا آنجا حدیث را ادامه داد، که حضرت رضا علیه السّلام فرمود: زید بن علی از هیچ حقیقتی روگردان نبود و حقی را پایمال نکرد و او از خدا بیمناک تر از آن بود که بخواهد حقی را نابود کند. او مردم را به خرسندی اهل بیت فرامی خواند.

حمیری، در قرب الاسناد در ذیل حدیثی که از محمّد بن عیسی روایت کرده، از حضرت رضا علیه السّلام نقل نموده است. یونس به حضرت صادق علیه السّلام عرض کرد، عمویت زید در بصره قیام کرده، و مرا به پیشگاه خود خوانده است و بر خود ایمن نمی باشم.

اینک دستور شما چیست، به بصره بروم یا به کوفه؟ فرمود: به کوفه برو، و چون او از بصره عبور کرد به جانب بصره کوچ کن.

ثقهالاسلام کلینی به سند خود، از سلیمان بن خالد، نقل کرده است که گفت حضرت صادق علیه السّلام به من فرمود، با عمویم زید چه کردید؟ گفتم دشمنان، از او پاسداری می کردند، و به مجردی که غافل شدند جسد او را گرفتیم و در کنار فرات گودالی حفر کردیم و جسد او را در آنجا پنهان

کردیم. بامداد، آن گروه مخالف که جسد او را ندیدند، به تجسس برخاستند و بالاخره جسد او را یافتند و سوزانیدند.

امام علیه السّلام فرمود چه بهتر آن بود جسد او را به آهن می بستید و در فرات می افکندید. خدای متعال کشنده او را لعنت کند.

به سند خود از حضرت صادق علیه السّلام روایت کرده، فرمود: به مجردی که جسد زید علیه السّلام را سوزانیدند، هفت روز بیشتر فاصله نشد که خدای متعال موجبات هلاکت بنی امیه را ایجاد فرمود.

کشی، از فضیل بن رسان روایت کرده است، پس از شهادت زید به حضور مبارک حضرت صادق شرفیاب شدم، در اتاقی که در درون اتاق دیگری بود وارد شدم. از من سؤال فرمود، ای فضیل: آیا عمویم زید شهید شد؟ عرض کردم آری، فدای شما فرمود: خدا او را بیامرزاد، او شخصی مؤمن و عارف و عالم و راستگو بود و هرگاه او پیروز می شد به پیمان خود وفا می کرد و هرگاه به خلافت می رسید می دانست چگونه باید رفتار کند.

از ابو ولاد کاهلی، روایت شده است که امام صادق علیه السّلام به من فرمود: آیا عمویم زید را دیدی؟ آری او را به دار آویخته مشاهده کردم و مردمی که ناظر او بودند، برخی از او نکوهش، و جمعی از او ستایش می کردند.

فرمود، آن ها که از وی ستایش می کردند با او در بهشتند، و آنان که از وی نکوهش می نمودند، در خون او شریکند.

جابر جعفی، از زید بن علی روایت کرده است که در یکی از روزها که پیش هشام بودم یکی از حاضران، از رسول خدا صلی الله علیه و آله نکوهش می کرد و هشام هیچ گونه انکاری نداشت و از نکوهش کننده هم سرزنشی نکرد. به خدا سوگند، هرگاه تنها بودم چشم او را از حدقه بیرون می آوردم.

از زید بن علی حکایت شده است. آن گاه که پرچم نهضت عزت و شهادت بر سر مبارک جناب زید به اهتزاز درآمد گفت: سپاس خدای را که دین مرا به کمال رسانید. و اضافه کرد به خدا سوگند از رسول اکرم صلی الله علیه و آله شرمنده ام که فردای قیامت در کنار حوض کوثر به حضور مبارکش شرفیاب شوم، در حالی که در میان پیروانش امر به معروف و نهی از منکر نکرده باشم (۱).

شیخ صدوق به سند خود، از عمرو بن خالد روایت کرده است، زید بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیهم السّلام فرمود: در هر زمانی یکی از ما خانواده وجود دارد که خدای متعال به وجود او بر آفریدگانش اتمام حجت می فرماید و حجت روزگار ما، برادرزاده ام جعفر بن محمّد علیهما السّلام است که هرکسی از وی پیروی کند گمراه نشده است، و هر که از او سربیزی نماید به هدایت نایل نیامده است.

نجاشی، به سند خود از عمار ساباطی نقل کرده است که گفت: آن گاه که زید خروج کرد سلیمان بن خالد هلالی هم با او همراه بود، در آن هنگام که ما در کناری و زید هم در کناری بود، مردی از سلیمان پرسید: آیا زید بهتر است یا جعفر بن محمّد؟ سلیمان گفت: به خدا سوگند یک روز با جعفر بودن، بهتر از اتمام روزهای دنیاست که با زید باشیم.

عمار گوید: پس از آنکه آن مرد پاسخ سلیمان را شنید به سوی زید حرکت کرد و آنچه را از سلیمان شنیده بود برای او بازگو نمود و من هم

ص: ۴۹۱

۱-۱) این حدیث را ابو طالب سید یحیی در تیسیر المطالب و سند خود، از ابو الزناد روایت کرده است-م.

دنبال او پیش رفتم، شنیدم می گوید: آری، جعفر در امور حلال و حرام پیشوای ماست.

در روایت آمده است، آن گاه که زید بن علی، مؤمن الطاق را به همراهی با خودش دعوت کرد و او از پذیرفتن دعوت او خودداری نمود، (زید گفت) در نزد من صحیفه ای است که در آن از کشتن و به دار آویختن من یادآوری شده است.

ابو بکر خوارزمی، در ضمن نامه خود به شیعیان نیشابور-و این هنگامی بود که حکمران نیشابور قصد آزار آن ها را داشت، و بلا و مصیبت در تمام مدت حکمرانی آل مروان تا روزگار عباسیان ادامه یافته بود-نوشته است:

تا اینکه خداوند خواست دوران آن ها را با بزرگ ترین گناهان آن ها پایان دهد و عظیم ترین معاصی آن ها را در روزهای آخر حکومت آنان قرار دهد و باقیمانده حقی که در بوته اجمال مانده و دینی که معطل گشته است، زید ابن علی به ارث برد. پس منافقان عراق از یاری او دست بازداشتند و گروه های شامی او را به قتل رسانیدند. و نصر بن خزیمه اسدی و معاویه بن اسحاق انصاری که از شیعیان او بودند و گروهی از پیروان او و حتی آن ها که با وی پیوستگی زناشویی پیدا کرده، و آنان که با وی هم سخن گردیده، و آن ها که به خواسته وی رفتار کرده بودند، از پای در آوردند. و از آن پس که پرده احترام مردان حق را به دست ستم خویش دریدند و مرتکب چنین گناه بزرگی شدند خدای متعال بر آن ها خشمناک شد، و سلطنت را از اختیار ایشان بیرون برد و ابو مسلم را بر آن ها مسلط گردانید تا به آخر.

و در همان نامه به منظور یادآوری از چگونگی شهادت زید و عرض تسلیت، به شیعیان می نویسد: زید را در کناسه کوفه به دار آویختند و سر

یحیی بن زید را در معرکه نبرد از تن جدا کردند و فرزندانش، محمّد و ابراهیم به دست عیسی بن موسی عباسی از پای درآمدند. (پایان نامه).

ابن ادريس رحمه الله در سرائر، از کتاب ابو القاسم جعفر بن قولويه نقل کرده است، یکی از اصحاب ما گفته است: معمول حضرت علی بن الحسين عليه السلام آن بود، پس از آنکه نماز بامدادی را به جای می آورد، تا سر زدن آفتاب با کسی حرف نمی زد.

در روزی که زید متولد شد و من حضور اقدسش حاضر بودم، پس از نماز بامدادی که جمعی از بستگان حضرتش به حضور رسیده، و مژدهٔ میلاد او را تقدیم کرده بودند، امام عليه السلام به جانب اصحاب خود توجه کرد و فرمود.

شما برای نام گذاری این مولود چه اسمی را پیشنهاد می کنید؟ هریک نامی را پیشنهاد کردند و به عرض مبارک تقدیم داشتند.

امام، که با پیشنهاد آن ها موافقت نداشت دستور داد قرآن کریم را بیاورند پس از آنکه قرآن را به حضور حضرتش آوردند، امام عليه السلام قرآن را بر روی دامن خویش گذارد و سپس قرآن را گشود، به اولین حرف ورق قرآن نگریست، این آیه را مشاهده کرد: فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا (نساء ۹۵) قرآن را بست دوباره گشود.

در نخستین آیه ورق قرآن این آیه را مشاهده کرد إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعَدًّا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا بِيَعْيِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (توبه ۱۱۱) خدای متعال جان و مال مؤمنان را در برابر بهشتی که به آن ها ارزانی می دارد خریداری می کند و این مؤمنان آن هایی هستند که در راه خدا می جنگند تا

آنجا که می کشند و کشته می شوند و خدا به پیمان خود که در تورات و انجیل و قرآن با آن ها برقرار داشته است، وفا می فرماید و کسی که به پیمانی که با خدا بسته، وفا کند او را به معامله ای که با خدا انجام داده اید مژده دهید و بدانید که آنچه برقرار داشته اید، رستگاری بزرگی است.

امام علیه السّلام به مجردی که این آیه را در نخستین ورق قرآن مشاهده کرد، فرمود: او به خدا سوگند زید است، او به خدا سوگند زید است و او را زید نامید.

مؤلف گوید: یکی از اساتید ما در ذیل معنای این خبر گوید، ممکن است امام علیه السّلام می دانسته است که یکی از فرزندانش که در جهاد شهید می شود، نامش زید است. و این دو آیه هم گواه بر شهادت و نبرد اوست، به همین جهت او را زید نامید.

پوشیده نیست این خبر حاکی از کمال جلالت قدر زید علیه السّلام است.

ابو خالد واسطی گفته است: پس از آنکه جناب زید شهید شد، حضرت صادق علیه السّلام هزار دینار پول به من داد و فرمود، این مبلغ را در میان خانواده هایی که در رکاب زید به شهادت رسیده اند، تقسیم کن به هر خانواده، مبلغی رسید از جمله، به عبد الله بن زبیر برادر فضیل چهار دینار پرداخته شد.

حسن بن راشد گفته است: در حضور حضرت صادق علیه السّلام سخن از زید به میان آوردم، از وی نکوهش کردم. فرمود: دم از نکوهش او مزین، خدا عمویم زید را رحمت کند زیرا، او به ملاقات پدرم آمد و گفت، می خواهم بر این طاغوت خروج کنم.

فرمود ای زید! از این اندیشه در گذر چه آنکه بیم دارم کشته شوی و در پشت کوفه به دار آویخته گردی، مگر ندانسته ای هیچ یک از فرزندان

فاطمه، پیش از خروج سفیانی بر پادشاهی خروج نمی کند، مگر اینکه کشته می شود. سپس خطاب به پسر راشد، فرمود ای حسن، خدای متعال فاطمه را پاکیزه آفریده، و نوادگان او را بر آتش حرام کرده است و نیز این آیه در شأن آن ها نازل شده است: **ثُمَّ أَوْزَنَّا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ** کتاب را در اختیار برخی از بندگان خود در آوردیم، در میان ایشان برخی به خود ستم کردند و بعضی میانه روی داشتند و برخی در انجام نیکی ها بر دیگران پیشی گرفتند. اینک ستمگر به خود، آن کسی است که امام خود را شناسد. و میانه رو آن کسی است که به حق امام خود معرفت داشته باشد و پیشی گیرنده بر خیرات شخص امام است.

سپس فرمود: ای حسن، ما خانواده از دنیا نمی رویم، مگر اینکه فضیلت و برتری هر فردی را تحت الشعاع فضیلت و برتری خود قرار می دهیم.

مؤلف گوید: در این حدیث که فرموده است، هر یک از بنی فاطمه که پیش از خروج سفیانی با پادشاهی درافتد، کشته می شود با ظهور دولت صفوی و قیام سلطان غازی شاه اسماعیل صفوی منافات دارد. چه آنکه پادشاهان صفوی از فرزندان فاطمه بودند و در روزگار پادشاهان بزرگی ظهور کردند، و سلطان غازی بر آن ها پیروز شد و کشته نشد و دولتشان هم استمرار یافت. از این ایراد پاسخ هایی داده شده است از جمله، قاعده معروف هر عامی تخصیص بردار است.

گذشته از ایراد مزبور، نمی توان این حدیث را دلیل بر نکوهش از سیادت سلاطین صفوی دانست چنان که برخی هم همین گمان باطل را کرده اند

زیرا، پیش از این در ذیل شرح حال شیخ صفی الدین اسحاق اردبیلی، صحت نسب و انتساب آنان را به حضرت سید الشهداء علیه السلام یاد کردیم.

شیخ حسین بن عبد الوهاب که معاصر با شیخ طوسی بوده است، در کتاب عیون المعجزات می نویسد: وقتی که زید بن علی، از برابر حضرت باقر علیه السلام عبور کرد، امام علیه السلام خطاب به اصحاب فرمود: به خدا سوگند، همین برادرم ادعایی می کند که درخور آن نیست و مردم را به امامت خویش می خواند، و در نتیجه گروهی گرد او را می گیرند و طولی نمی کشد که دستگیر می شود و به قتل می رسد و در کناسه کوفه به دار آویخته می گردد.

آری، چنان که فرموده بود، به وقوع پیوست.

و باز در همان کتاب در ذیل وصیت حضرت باقر علیه السلام می نویسد: حضرت باقر علیه السلام خطاب به فرزندش حضرت صادق علیه السلام فرمود برادرم زید، پس از من مردم را به امامت خود می خواند، او را به خود واگذار و با وی نزاع مکن، چه آنکه مردم را به خود دعوت می کند و خروج می نماید، و روز سوم قیامتش کشته می شود.

گویند، زید روز چهارشنبه خروج کرد و روز جمعه از پای درآمد و در کناسه کوفه به دار آویخته شد و هشام بن عبد الملک قاتل او بود.

شیخ حسن بن علی طبرسی در پایان کتاب اسرار الامامه فصلی در یادآوری از زید بن علی تدوین نموده، و اخباری در فضائل او ایراد کرده است از جمله، در آن کتاب از عیون المحاسن از حضرت رضا علیه السلام نقل کرده است، زید از علمای آل محمد بوده است، برای خدا دشمنانک می شد و با دشمنان او جهاد می کرد، تا در راه خدا به شهادت رسید.

امام صادق علیه السلام فرمود: آن گاه که عمویم زید راجع به خروجش با من مشورت کرد به وی گفتم ای عمو هر گاه بخواهی کشته شوی و در کناسه کوفه به دار آویخته گردی، خود دانی و به مجردی که زید، از حضور مبارک بیرون رفت امام صادق علیه السلام فرمود: وای بر آن کسی که ندای او را بشنود و پاسخ او را ندهد.

چگونگی حال زید را از حضرت رضا علیه السلام پرسیدند فرمود: ادعای حقی یعنی امامت نکرد و او پارسا تر از این بود که ادعای نابجایی بکند.

و فرمود، حضرت مولا از رسول اکرم صلی الله علیه و آله روایت فرموده است، خطاب به حضرت سید الشهداء فرمود: از پشت تو مردی به نام زید به وجود می آید که روز قیامت او و یارانش در حالی که، چهره سپیدانند پای بر گردن های مردم می گذارند، و بدون حساب وارد بهشت می شوند.

از حضرت زین العابدین علیه السلام روایت شده است فرمود: از فرزندان من مردی به نام زید خروج می کند که در کوفه به شهادت می رسد و در کناسه به دار آویخته می شود و روز قیامت که محشور می گردد، درهای آسمان به روی او گشاده می شود، و آسمانی ها از وجود او اظهار خرسندی می کنند و روح او را در چینه دان مرغ سبز فامی قرار می دهند، که در هر کجای بهشت بخواهد، پرواز می کند.

از آن پس که خبر شهادت زید به عرض مبارک امام صادق علیه السلام رسید، استرجاع فرمود و افزود، شهادت عمویم را در پیشگاه خدا تقدیم می دارم و او خوب عمویی برای من و برای دنیای ما بود. او چونان شهدایی که در رکاب پیمبر و علی و حسن و حسین علیهم السلام به شهادت رسیدند، لباس شهادت بر اندام خویش آراست.

از فضیل بن رسان نقل شده است که گفت بامداد روزی که زید به شهادت رسید وارد کوفه شدم، از او شنیدم می گفت، کسی که امروز به من کمک کند، روز قیامت به بهشت خواهد رفت. و پس از آنکه به شهادت رسید به مدینه رفتم و حضور حضرت صادق علیه السلام شرفیاب شدم، فرمود:

خبر تازه چیست؟ گریه گلوگیرم شد. پرسید عمویم چه کرد، آیا کشته شد و به دار آویخته گردید؟ گفتم آری! امام علیه السلام گریست، چنان که اشک های چشمان مبارکش مانند مرواریدهای غلطان بر گونه هایش جاری شد سپس فرمود: ای فضیل! تو هم در کشتن شامی ها به وی کمک کردی؟ آری.

فرمود: چند تن از آن ها را به هلاکت رسانیدی، گفتم شش تن! فرمود، مگر در کشتن آن ها مشکوک بودی؟ عرض کردم هرگاه در کشتن آن ها مشکوک بودم، آن ها را نمی کشتم. امام علیه السلام فرمود: امید است خدا هم مرا در ریختن خون شامی ها، با زید انباز سازد. به خدا سوگند عموی من و یارانش شهیدانند، و به همان راهی گام گذارده اند که حضرت مولا علی علیه السلام و یارانش قدم نهاده اند.

این خبرها و امثال آن ها اخباری است که راجع به زید رسیده است. (تا اینجا آنچه مناسب بود و از کتاب اسرار الامامه به پایان رسید (۱).)

شیخ فخر الدین رماحی معاصر (فخر الدین طریحی) در کتاب منتخب المراثی و الخطب از ابو حمزه ثمالی نقل کرده است که گفت: در خانه حضرت سید و مولایم علی بن الحسین علیهما السلام در مدینه شرفیاب حضور

ص: ۴۹۸

۱- ۱) - مؤلف پیش از این همین احادیث را از اواخر اسرار الائمه که منسوب به یکی از متأخران اصحاب بوده، از کتاب العیون و المحاسن مفید نقل کرده است در اینجا همان احادیث را از اسرار الامامه شیخ حسن طبرسی از کتاب عیون المحاسن که از آثار عماد الدین طبری است، نقل کرده است - م.

مبارکش شدم، پس از اذن دخول مشاهده کردم که حضرت جلوس فرموده است، و کودک خردسالی بر روی دامنش قرار داشت. امام علیه السّلام از دیدار او اظهار خرسندی می فرمود و او را می بوسید و دست به سروصورتش می کشید. در آن حال، کودک از روی زانوی حضرت حرکت کرد و به راه افتاد، پایش به عتبه درگرفت و سرش به چهارچوب خورد و شکست. امام با شتاب و با اندوهی از جا برخاست، و خون سرش را با پارچه ای پاک کرد، و فرمود: ای فرزند! تو را در پناه خدا قرار می دهم مبادا آن کسی باشی که در کناسه به دار آویخته شوی.

ابو حمزه گوید، به عرض رسانیدم ای مولای من، پدرم و مادرم فدای شما، کناسه کجاست فرمود: همین فرزندم در محلی که به نام کناسه خوانده می شود، و از محال کوفه است، به دار آویخته می شود. عرض کردم ای مولای من! آیا به راستی چنین واقعه ای به وقوع می پیوندد؟ آری، به خدا سوگند، چنان خواهد شد و به خدایی که محمّد صلی الله علیه و آله را به راستی و درستی مبعوث کرده است، هرگاه تو پس از من زنده بمانی این جوان را در ناحیه ای از نواحی کوفه خواهی دید که شهید شده، و به دار آویخته و بعد از آن دفن می شود. و سپس مرقد او نبش می شود و بار دیگر در کناسه به دار آویخته می گردد. و پس از روزگار درازی، از دار به زیر آورده، و سوخته می شود و خاکستر او در فضا پراکنده می گردد.

پرسیدم، فدای شما! نام این جوان چیست؟ فرمود نام این پسر زید است. و همچنان که امام علیه السّلام می گریست، با من هم سخن می گفت و فرمایش خود را تا آنجا ادامه داد که فرمود: می خواهی یکی از گزارش های این فرزند را به اطلاع تو برسانم؟ معروض خاطر داشتم، آری!

فرمود: در یکی از شب‌ها در محراب عبادتم همچنان که در سجده بودم به خواب رفتم. در رؤیا مشاهده کردم وارد بهشت شده‌ام، و به حضور انور حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و علی و حسنین علیهم السلام رسیدم. در آن حال یکی از حوریه‌های بهشت را به همسری من درآوردند. با وی نزدیکی کردم و پس از آن در کنار سدره المنتهی غسل نمودم، و صدای هاتفی را شنیدم می‌گفت:

می‌خواهی از فرزندی که به نام زید است به تو مژده دهم؟ از خواب بیدار شدم پس از آنکه نماز صبح را به جای آوردم، صدای کوبه در به گوشم رسید، در را گشودم مردی را دیدم که کنیزک روپوش زده‌ای همراه او بود، از وی پرسیدم چه می‌خواهی؟ گفت: با علی بن الحسین کار دارم، گفتم من علی بن الحسینم. در پاسخ من گفت: من فرستاده مختارم. سلام می‌رساند و می‌گوید، این کنیزک در دست ما قرار گرفت و ما او را ششصد دینار خریداری کردیم و آن را به تو بخشیدیم و اینک این هم ششصد دینار پول که به مصرف خود برسانی و نامه‌ای هم به من داد. من نامه و پول و کنیزک را از وی گرفتم، پس از آنکه کنیزک را به اتاق خود بردم، از وی پرسیدم نامت چیست؟ گفت: حوریه. گفتم آری، خدا و رسول او راست فرمودند:

«این کنیزک تأویل خواب من است که پیش از این دیدم و حقیقتش را پروردگار آشکارا ساخت»، و این جاریه در کمال آراستگی بود.

امام سجاد علیه السلام، فرمود: با وی نزدیکی کردم و به این فرزندم، آبستن شد و هنگامی که فرزندم به دنیا آمد او را همچنان که در خواب شنیده بودم، زید نامیدم و به زودی جریان سرانجام او را، به طوری که برای تو ایراد کردم، خواهی دید.

ابو حمزه ثمالی گفت: به خدا سوگند همچنان که امام علیه السّلام فرموده بود، کشته شدن و به دار آویختن و دفن شدن، و از خاک بیرون آوردن و دوباره به دار آویختن او را، مشاهده کردم و از آن پس، روزگار درازی به دار آویخته شده بود تا دو فاخته در درون او لانه کردند، از آن پس جسد او را سوزانیدند، و اجزای سوخته شده او را درهم کوبیدند، و پودر آن را به باد هوا دادند. رحمه الله علیه، و لعنه الله علی قاتلیه و قاتلی الائمة الطاهرین و اولادهم و ذراریهم اجمعین.

فضله از یکی از اخباری ها نقل کرده است گفت: مراتب فضیلت و موقعیت زید بن علی بن الحسین علیه السّلام را از خالد بن فضله پرسیدم، گفت:

چگونه مردی بوده است؟! اظهار بی اطلاعی کردم. گفت: آری، زید بن علی از بیم خدا می گریست تا آنجا که اشک چشمش با خون آلوده می شد، و این زاری و تضرع را در تمام طول شب انجام می داد. و موقعیت او تا آنجا بود که بسیاری از مردم او را امام و پیشوای خود می دانستند. و علت اعتقاد به امامت او آن بوده است، که زید با شمشیر خروج و قیام می کرد و مردم را به رضا و خشنودی آل محمّد می خواند و آن ها می پنداشتند که او، مردم را به امامت خود می خواند و حال آنکه، او چنین قصدی نداشت زیرا، می دانست پیش از او کسی است که شایستگی مقام امامت را دارد و علت قیام او هم خون خواهی از حضرت سید الشهداء علیه السّلام بوده است.

روزی، زید به بارگاه هشام رفت و پیش از ورود او، هشام به گروهی از بنی أمیه که در بارگاهش حضور داشتند، دستور داد نزدیک یکدیگر بنشینند آن چنان که زید نتواند خود را به هشام نزدیک سازد. زید وارد بارگاه شد و از آنجا که جایی برای نشستن خود نیافت، در برابر هشام ایستاد و گفت:

سخن هیچ یک از بندگان خدا بالاتر از این نیست که بندگان او را به پرهیزکاری بخواند. اینک من تو را به پرهیزکاری از مخالفت فرمان او می خوانم. بنابراین، از حضرت او بیمناک باش.

هشام، که سراسر وجودش را غرور و غفلت فراگرفته بود به جای آنکه از گفتار زید عبرتی گیرد، گفت: ای زید! تو آن کسی هستی که آرزوی خلافت را در دل می پرورانی، و امیدواری روزی فرارسد که جامه خلافت را بر اندام خویش به یارایی، و حال آنکه تو کنیززاده ای و درخور خلافت نیستی.

زید فرمود: هیچ یک از افراد را در نظر ندارم که به اندازه پیمبری که خدا او را برای راهنمایی مردم برانگیخته است، در پیشگاه خدا اهمیت داشته باشد. و هرگاه کنیززادگی از موقعیت ارزنده پیمبر می کاهید، خدای متعال اسماعیل را که کنیززاده ای بود، به پیمبری نمی گمارد. اینک از تو می پرسم، آیا مقام پیمبری بالاتر است یا رتبه خلافت؟! گذشته از این، کنیززادگی چه منقصتی در موقعیت مردی به وجود می آورد، که جدش رسول خدا صلی الله علیه و آله بوده باشد؟

هشام از شنیدن این سخنان به سختی خشمناک شد و کارگزار خویش را خواند و گفت سوگند به خدا برای نابودی این شخص، لشکر گرانی گرد آورم که فضا را بر او تنگ کند.

زید، از بارگاه آن گمراه بیرون رفت در حالی که می گفت: هیچ گاه اتفاق نیفتاده است، مردمی از تیزی شمشیر در هراس باشند، جز اینکه به خواری گرفتار شده باشند. بعد از آن، عازم کوفه شد و مردم کوفه گرد او اجتماع، و با او بیعت کردند.

و تصمیم داشتند که به دنبال بیعت با او با هشام بجنگند. لیکن، طولی نکشید که بیعت را شکستند و به دست دشمنش گرفتار ساختند. و او را کشتند و در محلی به نام کناسه به دار آویختند و مدت چهار سال جسد پاکیزه اش بر فراز دار باقی ماند. و کسی از مردم کوفه خم به ابرو نیاورد و هیچ کس نه با دست و نه با زبان به یاری اش برنخاست. و آن قدر بر فراز دار بود، که چند فاخته در درون او لانه کردند.

کوفی ها، برای نخستین بار نبود که نسبت به زید، پیمان شکنی و خیانت کرده بودند، بلکه، همچنان که با جدش پیمان شکسته بودند با او نیز پیمان را شکستند و آن چنان که به پدران و نیاکان او به خیانت پرداختند، با او هم خیانت کردند. اینک، آگاه باشید که لعنت خدا بر ستمگران و پیمان شکنان است.

راوی گفته است، هنگامی که خبر شهادت زید به عرض حضرت صادق علیه السلام رسید، به سختی اندوهناک شد و در مفارقت و ستمدیدی او ناله کرد و به دنبال آن دستور داد تا از مال شخصی خود، به یادبود زید صدقه دهند و به هر خانواده ای که در راه یاری زید شهید شده اند، هزار دینار داده شود.

جناب زید، در روز دوشنبه دو شبانه روز از ماه صفر گذشته، در سال ۱۲۰ هجری و در سن ۴۲ سالگی شهید شد.

آری، در شهادت زید منافقان خرسند و مؤمنان اندوهناک بودند، و حکم ابن عباس کلبی از شهادت حضرت زید فرحناک بود و روز شهادت او را جشن گرفت و به شادی از شهادت او گفت:

صلبنا لکم زیدا علی جذع نخله فلم نر مهدیا علی الجذع یصلب

زید را بر شاخه درخت خرما به دار آویختیم و تاکنون ندیده بودم که مهدی بر شاخه درختی به دار آویخته شود و شما آن مردمی هستید که از روی نادانی، عثمان را هم پایه با علی قرار داده اید و حال آنکه عثمان از علی بهتر و پاکیزه گوهرتر است.

هنگامی که سروده این بی حیا به عرض امام محمد صادق علیه السلام رسید، بی اندازه اندوهناک شد و دست های مبارک را در حالی که از شدت اندوه می لرزید، به سوی آسمان بلند کرد و معروض داشت پروردگارا! هرگاه بنده تو حکم، در آنچه سروده، دروغ گفته است، سگی از سگانت را بر او چیره کن تا او را از پای درآورد. طولی نکشید بنی امیه، حکم را به سوی کوفه گسیل داشتند، در راه درنده ای بر او مسلط شد و او را از هم درید. موقعی که خبر هلاکت او به عرض امام صادق علیه السلام رسید، حضرت امام صادق علیه السلام به خاطر اینکه تیر دعایش به زودی به هدف رسیده بود، به سجده درآمد و فرمود: خدایی را می ستایم که به وعده خود به زودی وفا کرد و دشمنش را به هلاکت رسانید و به زودی خواهند دانست، آن ها که ستمگری می کنند، کدام یک از ستمگر و ستمدیده مغلوب خواهند شد.

شیخ جلیل حافظ علامه، معروف به ابن خزاز قمی، در آخر کتاب کفایه الاثر درباره موقعیت زید بن علی و به مناسبت اینکه قیام زید، قیام به جایی بوده، و او ادعای امامت برای خود نداشته است، و بالاخره اخبار چندی که دلالت بر حسن حال زید بن علی دارد، از جمله می نویسد:

از احادیث مشهور راجع به زید، فرمایش حضرت جعفر بن محمد علیه السلام است که فرمود: خدا عمویم، زید را رحمت کند. هرگاه او پیروز می شد، به

عهد الهی وفا، و مردم را به رضا و خشنودی آل محمد، دعوت می کرد و من همان رضا و خشنودی آل محمد هستم.

خزاز، سپس حدیثی را در همان کتاب آورده است، که مناسب می دانم آن را در اینجا نقل کنم.

حدیث خزار

خزاز گوید: حدیث کرد ما را علی بن الحسین (مرادش پدر شیخ صدوق است که باید ملاحظه و تحقیق کرد (۱)) گفت: حدیث کرد ما را عامر بن عیسی، از ابو عامر سیرافی در مکه، در ماه ذیحجه سال ۳۸۱ هجری، گفت:

حدیث کرد ابو محمّد حسن بن محمّد بن یحیی بن حسن بن جعفر بن عبید الله بن حسین بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیهما السلام گفت:

حدیث کرد ما را محمّد بن مطهر، گفت: حدیث کرد مرا پدرم، گفت: خبر داد به ما عمیر بن متوکل بن هارون بلخی، از پدرش متوکل بن هارون، گفت: پس از شهادت زید بن علی، با فرزندش یحیی که عازم خراسان بود، ملاقات کردم.

و او را مردی خردمند و فاضل یافتم. از چگونگی حال پدرش زید، از او جويا شدم، گفت، پدرم به شهادت رسید و در کناسه کوفه به دار آویخته شد. سپس گریست، و من هم گریستم. و یحیی آن قدر گریه کرد که به حال غشوه درآمد. پس از آنکه آرام گرفت، گفتم: ای فرزند رسول خدا صلی الله علیه و آله چه

ص: ۵۰۵

۱-۱) - امر به تحقیق از آن نظر است که علی بن الحسین بن بابویه پدر شیخ صدوق در سال ۳۲۰ هجری رحلت کرده، چگونه ممکن است از عامر بن عیسی که سال ۳۸۱ هجری در مکه از سیرافی روایت کرده باشد، آری در مشایخ خزاز چند تن علی بن الحسین است: علی بن حسین بابویه و علی بن حسین داری و علی بن حسین منده. ممکن است از یکی از آن ها که غیر از بابویه باشند روایت کرده باشد. گذشته از این در نسخه ای که از کفایه الاثر در این زمان چاپ شده، علی بن حسن آمده است که دو تن هم از مشایخ او بدین نام بوده اند-م.

چیزی سبب قیام پدرت، به رزم این طاغوت شد، و با آنکه می دانست کوفی ها به پیمان خود وفا نمی کنند و به سابقه بی وفایی آن ها، از هر جهت، آگاه بود؟ یحیی گفت: آری، چنان است که می گویی من هم در این خصوص با وی صحبت کردم. پدرم در پاسخ من گفت: از پدرم شنیدم که می گفت، از پدرم حسین بن علی علیهم السّلام شنیدم که فرمود: یک روز جدم رسول خدا صلی الله علیه و آله دست بر پشت من نهاد و فرمود: ای حسین! از پشت تو مردی به نام زید پیدا می شود که به شهادت می رسد، و روز قیامت او و یارانش گام بر گردن های مردم می گذارند و وارد بهشت می شوند و من دوست می دارم همان گونه باشم که رسول خدا صلی الله علیه و آله مرا توصیف کرده است.

سپس یحیی گفت: خدا پدر زید را بیامرزاد. به خدا سوگند او یکی از عبادت کنندگان بود که شبش را به نماز و روزش را به روزه به سر می برد و در راه خدا آن چنان که شاید و باید جهاد می کرد.

گفتم: ای پسر رسول خدا صلی الله علیه و آله! امام هم باید چنین اوصافی را داشته باشد؟!!

یحیی گفت: ای ابا عبد الله، پدرم امام نبود لیکن، یکی از سادات با کرامت و از پارسایان با حقیقت بود، و او از مجاهدانی به شمار می آمد که در راه خدا به راستی و درستی می کوشید و با دشمنان خدا و رسول جهاد می کرد.

گفتم: ای پسر رسول خدا صلی الله علیه و آله! پدرت ادعای امامت می کرد. و از رسول خدا، درباره آن هایی که به دروغ ادعای امامت کنند، روایاتی نقل شده است.

یحیی گفت: ساکت باش ای ابو عبد الله، پدرم خردمندتر از آن بود که مقامی را برای خود ادعا کند که درخور آن نباشد بلکه، او خطاب به مردم می گفت، شما را به خشنودی و رضای آل محمد می خوانم و مرادش از رضای آل محمد، پسر عموم جعفر بود.

گفتم: آیا پسر عمویت در حال حاضر صاحب امر ولایت و امامت است؟ یحیی گفت: آری، او از همه بنی هاشم داناتر است. و اضافه کرد اینک شمه ای از پدرم و پارسایی و عبادت او برای تو نقل می کنم.

او در تمام روز به نماز برمی خاست و به مجردی که تاریکی شب، جهان را فرامی گرفت، اندکی می خوابید. سپس برمی خاست و در دل شب به تهجد شبانه قیام می کرد. پس از فراغت از نماز، می ایستاد و تا طلوع فجر به تضرع و زاری می پرداخت، و اشک از دیدگانش جاری می شد. و چون فجر طالع می شد به سجده می رفت سپس نماز صبح را به جای می آورد و پس از نماز صبح، تا هنگامی که روز بلند می شد تعقیب می خواند. از آن پس ساعتی را به کارهای ضروری خود اشتغال می ورزید و نزدیک به زوال شمس در مصلاهی خود قرار می گرفت و تا هنگام ظهر به تسبیح و تمجید خدا مشغول می شد. و هنگام نماز ظهر که می رسید نماز ظهر را به جای می آورد پس از اندک فاصله ای به نماز عصر قیام می کرد. پس از نماز عصر تعقیب می خواند.

سپس سر به سجده می گذارد و از آن پس که آفتاب غروب می کرد نماز مغرب و عشا را به جای می آورد.

از یحیی پرسیدم، آیا پدرت روزه دهر می گرفت؟ در پاسخ گفت، خیر و لیکن او در هر سال سه ماه و در هر ماه سه روز، روزه می گرفت (۱).

پرسیدم، آیا پدرت فتوا هم می داد؟ در جواب گفت به خاطر ندارم.

ص: ۵۰۷

۱-۱) - در بحار الانوار در ضمن پاسخی که ابن عباس راجع به روزه انبیا به مردی داده می گوید: روزه عیسی، روزه دهر بوده است که همواره، روزها را به روزه به سر می برده و روزه پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله (علاوه بر روزه های دیگر) در هر ماه سه روز روزه می گرفت و آن را روزه دهر می نامید پس روزه دهر از نظر اسلام سه روز روزه از هر ماه است.

پس از آن، یحیی صحیفه کامله را که در آن ادعیه حضرت علی بن الحسین علیه السلام آورده شده است، در اختیار من گذارد (۱).

صدوق در امالی اخبار چندی را در ستایش زید ایراد کرده است. از جمله، خبری را، که در مجلس ۱۸۱ آورده، می نویسد: زید بن علی بن الحسین گفته است، در هر زمان یکی از ما خانواده وجود دارد که خدای متعال حجت خود را به وسیله ی او بر مردمان به کمال می رساند. اکنون در این روزگار برادرزاده ام جعفر بن محمد، حجت خداست. بدیهی است کسی که از او پیروی کند، گمراه نشده است و کسی که به مخالفت او برخیزد، به هدایت نرسیده است.

شیخ صدوق، در پایان همان مجلس روایتی در ستایش زید بن علی آورده، و ترحمی که حضرت صادق علیه السلام نسبت به وی کرده، متذکر شده است و در کتاب المجالس، از بزرگداشت وی سخن به میان آورده است.

کلینی، در روضه کافی اندکی پیش از حدیث نوح، از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده است که فرمود: نگویید زید خروج کرد. زیرا، زید انسانی دانشمند و راستگو بود. او شما را به امامت خود دعوت نمی کرد بلکه، شما را به خشنودی و رضامندی آل محمد می خواند و هرگاه بر دشمنان پیروز می شد به آنچه شما را می خواند، وفا می کرد. آری، بر پادشاهی خروج کرد که همگی حیثیات را به سود خود گرد آورده بود. و زید می خواست با خروجی که می کند پایه سلطنت او را به سختی متزلزل سازد.

ص: ۵۰۸

۱- ۱) - چگونگی نقل صحیفه و روایت آن در آغاز صحیفه آمده، و مؤلف هم آن را در جلد پنجم ضمن احوال یحیی ایراد کرده است. به آغاز صحیفه و مجلد پنجم این کتاب مراجعه شود - م.

یکی از اصحاب ما، در کتاب الثاقب فی المناقب از یزید بن خلف روایت کرده، گفت: در آن هنگام که هنوز زید در مدینه بود و از این سو بدان سو می رفت، حضور حضرت صادق علیه السلام شرفیاب بودم سخن از زید به میان آمد فرمود: چنان می بینم که زید عازم عراق می شود و خروج می کند و دو روز به نبرد با مخالفان می پردازد و روز سوم شهید می شود و سر بریده اش را به شهرهای اطراف می گردانند تا اینکه به مدینه می آورند و بر روی نی نصب می کنند و به دست مبارک، به محلی که سر بریده زید را در آنجا بر فراز نی می کنند، اشاره فرمود.

یزید بن خلف گوید: آنچه ایراد کردم به دو گوش خود شنیدم و با چشم خودم هم سر بریده او را مشاهده کردم که در همان محل که حضرت صادق علیه السلام اشاره کرده بود، بر روی نی نصب کردند.

کشی، در ذیل شرح حال سید اسماعیل حمیری، از فضیل رسان نقل کرده، و گفته است: پس از شهادت زید رضی الله عنه به حضور حضرت صادق علیه السلام شرفیاب شدم در اتاقی که در درون اتاق دیگری بود به ملاقات حضرتش افتخار یافتیم. از من پرسید، ای فضیل! عمومیم زید شهید شد؟ گفتم آری فدای شما، فرمود: او به صاحب ولایت ایمان داشت و از چگونگی ولایت صاحب ولایت خبردار بود. و شخصی دانشمند و راستگو به شمار می آمد.

هرگاه، بر دشمنان چیره می شد به خواسته قلبی خود وفا می کرد. او پادشاهی بود که می دانست چه کند (۱).

ص: ۵۰۹

۱- ۱) - مؤلف برای سومین بار چند حدیث را از اسرار الامامه طبرسی، که پیش از این دو بار ترجمه شده، ایراد کرده است و از آنجا که مطلب تازه ندارد به ترجمه آن ها که ذیل حدیث بالا است نمی پردازیم و حدیث پس از آن را ترجمه می کنیم - م.

کلینی در اصول کافی ضمن حدیثی طولانی در باب فاصله میان حق و باطل درباره امر امامت می نویسد: زید بن علی به حضور مبارک حضرت باقر علیه السلام شرفیاب شد در حالی که دعوت نامه هایی از کوفی ها در دست داشت که وی را در آن دعوت نامه ها به سوی خود دعوت کرده، و افزوده بودند: ما همگی حاضر به فرمان تو هستیم و آرزو مندیم به اتفاق ما خروج کنی.

امام باقر علیه السلام فرمود: آیا این نامه ها، بدون سابقه و ابتدائاً به تو نوشته شده است و یا پاسخ نامه ای است که مردم کوفه را به همراهی خود دعوت کرده بودی؟

زید گفت: نامه هایی است که آنان بدون هیچ سابقه ای برای من ارسال داشته اند زیرا، معرفت و شناختی به محبت ما دارند و می دانند که ما از خویشاوندان رسول خداییم، و در قرآن هم مودت ما را واجب فرموده، و مردم را به پذیرش از فرمانبرداری ما دعوت کرده است. گذشته از این ما، هم اکنون در تنگنا قرار گرفته ایم و پرده احترام ما هم از هرجهتی دریده می شود.

امام باقر علیه السلام فرمود: آری، فرمان پذیری واجب است.

شیخ حسین بن عبد الوهاب که معاصر با سید مرتضی بوده است، در کتاب عیون المعجزات می نویسد: گویند در یکی از روزها زید بن علی بن حسین، از برابر برادر بزرگوارش مولانا محمد بن علی الباقر علیه السلام، عبور کرد.

امام، خطاب به اصحابش فرمود: می بینید که همین برادرم مقامی را ادعا می کند که درخور آن نمی باشد و به دنبال آن مردم را به امامت خویش

دعوت می کند و گروهی گرد او را فرامی گیرند و طولی نمی کشد، دستگیر می شود و از پای درمی آید و در کناسه کوفه به دار آویخته می گردد (۱).

آری، کار زید رضی الله عنه بدانجا کشیده شد که امام علیه السلام اطلاع داده بود.

شیخ عبد الله بن فارس بن احمد تازی ملا قرشی سنی مالکی، در کتاب کشف الغطا من سرائر ما اخفاه اهل الضلال یعنی شیعه امامیه پس از ایراد و اعتراض بر شیعه می نویسد: از جمله اعتراضات، این است که زید بن علی خروج کرد و ادعای امامت نمود با آنکه ابن بابویه در کتاب ثواب الاعمال می نویسد: امام صادق علیه السلام فرموده است: کسی که خود را امام قلمداد کند و حال آنکه امام نمی باشد، روز قیامت سیاه روی وارد محشر می شود، هرچند مدعی امامت از بستگان علی و فاطمه بوده باشد. و فرموده است کسی که ادعای امامت کرد و اهلیت آن را نداشته باشد کافر است.

پس از ایراد بر شیعه و تناقض گویی آن ها کلام را تا آنجا ادامه داده است که، ابو الفرج اصفهانی در مقاتل الطالبیین از جابر جعفی از حضرت باقر علیه السلام روایت کرده است که، رسول خدا صلی الله علیه و آله خطاب به حضرت امام حسین علیه السلام فرمود: مردی از پشت تو به نام زید به وجود خواهد آمد که روز قیامت او و یارانش که سپید رویانند پا بر گردن های مردم می گذارند و بدون حساب وارد بهشت می شوند.

باز از امام صادق علیه السلام روایت کرده است، درباره محمد بن عبد الله بن عباس زکیه، و برادرش ابراهیم، خطاب به فرزندانش فرمود: این دو تن به خدا سوگند از شکیباورزان و کریمانند و به خدا قسم در حالی از دنیا چشم ببوشند که هیچ گونه آلودگی بدانها نرسیده باشد.

ص: ۵۱۱

باز گوید، امام صادق علیه السلام به عبد الله بن موسی، دستور داد تا به اتفاق زید خروج کند.

مفید، از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده است که فرمود: دوست می دارم بهترین فرزندانم را فدای زید کنم.

ابو الفرج اصفهانی، از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده است که، امام علیه السلام در یکی از سال ها به حج بیت الله رفت، در محل فسخ دو رکعت نماز گزارد.

از حضرتش پرسیدند چرا در اینجا نماز گزاردید؟ فرمود: در اینجا مردانی از اهل بیت به شهادت می رسند، که ارواح آنان برای رفتن به بهشت بر جسدهای ایشان سبقت می گیرد.

و امثال این ها از ستایش هایی که برخی از برخی کرده اند.

مؤلف گوید: از مطاوی خیرهایی که پیش از این متذکر شدیم، پاسخ اعتراضات این معاند، که به گمان او دلیل بر تناقض گویی بوده است، داده شده است.

ابن اثیر، به دنبال آنچه پیش از این از کامل او نقل کردیم، می نویسد: در سال ۱۲۲ هجری زید بن علی بن الحسین علیهما السلام شهید شد و علت اقامت او را در کوفه و چگونگی بیعت گرفتن او را متعرض شده است و می گوید:

آن گاه که یارانش آماده همراهی با زید شدند، جمعی که به پیمان با او ثابت قدم بودند به لباس رزم درآمدند.

در این موقع سلیمان بن سراقه باهلی، به جانب یوسف بن عمر رفت و او را از آمادگی خروج زید و همراهانش اطلاع داد. وی دژخیمی را برای دستگیری زید روانه کرد لیکن، او به جانب زید دسترسی پیدا نکرد. از طرف دیگر زید که احتمال دستگیری خود را می داد، پیش از فرارسیدن مدتی که برای کوفیان تعیین کرده بود، به کار خود شتاب کرد.

در آن روزگار، حکم بن ابی الصلت کارگزار کوفه بود و عمر بن عبد الرحمن، به اتفاق عبید الله بن عباس کندی، همراه با جمعی از شامی ها، ریاست پیادگان را، به عهده داشت و یوسف بن عمر هم که از نهضت زید باخبر بود، از وی تعقیب می کرد.

در چنین موقع خطرناکی جمعی از سرشناسان کوفه به حضور زید آمدند و از وی پرسیدند که درباره ابو بکر و عمر چه می گویی؟ زید گفت: خدا آن ها را بیامرزد و من از خاندان خود جز سخن خیر درباره آن ها سخن دیگری نشنیدم و من از دیگران نسبت به سلطه ای که رسول خدا به مردم داشت، شایسته ترم. آری، آن ها، ما را از وی جدا کردند و کار ایشان نسبت به ما در حد کفر نبود، آن ها بر مردم حکومت کردند و به کتاب و سنت رفتار نمودند. حاضران گفتند بنابراین، هرگاه آن ها به شما ستمی نکردند، اینان هم ظلمی به شما نکرده اند! در این صورت چرا مردم را بر ضد بنی أمیه می خوانی؟ فرمود: مقایسه میان اینان و آنان درست نیست، بلکه اینان به من و شما و خودشان ستم کردند. ما شما را به کتاب خدا و سنت رسول او صلی الله علیه و آله دعوت می کنیم و از شما می خواهیم تا سنت های الهی را احیا کنید و آتش بدعت گریها را فرو نشانید. اکنون هرگاه خواسته ما را پذیرفتید، نیک بخت می شوید و اگر از پذیرش آن خودداری کردید، من بر شما و کالتی ندارم، یعنی کارتان به عهده خود شما خواهد بود.

سخنان زید که بدینجا رسید حاضران از وی جدا شده و پیمان او را درهم شکستند و گفتند، امام پیش از تو محمد باقر بوده است که در گذشته و حال حاضر امام ما فرزند او جعفر است که پس از پدرش عهده دار منصب امامت شده است.

زید، که سخنان آن‌ها را شنید آنان رافضه نامید و این نام گذاری از سوی زید بود، و حال آنکه دیگران می‌پنداشتند از آنجا که آنان از زیر بار بیعت او بیرون رفتند، مغیره آن‌ها را رافضه خوانده است.

پیش از آنکه زید خروج کند گروهی حضور حضرت صادق علیه السلام رسیدند و به حضرتش اطلاع دادند که زید از مردم بیعت گرفته است. امام علیه السلام فرمود: آری، با او بیعت کنید که او در خاندان ما فردی شایسته و بزرگوار است. لیکن آن‌ها که این سخن را از امام علیه السلام شنیدند، باز گردیدند و تأیید امام علیه السلام را پوشیده داشتند.

اول شبی از ماه صفر بود که زید با یاران خود قرار داد کارزار را منعقد ساخت.

قرارداد او به گوش یوسف بن عمر رسید. وی از شنیدن آن و به منظور علاج واقعه پیش از وقوع باید کرد، مأموری را به سوی حکم گسیل داشت و پیام فرستاد، تا مردم کوفه را در مسجد اعظم گرد آورد و آن‌ها را در محاصره قرار بدهد.

حکم، بنا به دستور او کوفی‌ها را در مسجد اعظم گرد آورد، از سوی دیگر اصحاب زید در خانه معاویه بن اسحاق بن زید بن حارثه انصاری، به دیدار وی شتافتند. او شبانه در آنجا خروج کرد. یاران او آتش‌ها افروختند و تا بامداد صداشان به، یا منصور بلند بود. در آن موقع زید به قاسم حضرمی و یکی از یارانش دستور داد تا به شعارشان ادامه دهند و هم زمانی که این دو تن در بیابان عبید قیس بودند، جعفر بن عباس کنندی همراه با گروهی بر آن‌ها هجوم آورد و مردی را که همراه قاسم بود از پای درآوردند و خود قاسم را دستگیر کردند و نزد حکم آوردند. حکم، دستور

داد تا سرش را از بدنش جدا کردند. و این دو تن، نخستین شهدایی از پیروان زید بودند، که به دست طاغوتان آن زمان به منصب شهادت نایل آمدند.

به دنبال شهادت این دو بزرگوار عالی مقام، حکم دستور داد درهای بازارها و مساجد را به روی مردم ببندند. و از سوی دیگر مأموری را گسیل داشت تا به حیره برود و جریان کار را به اطلاع یوسف برساند. و هم زمان جعفر بن عباس را موظف داشت تا چگونگی کار زید و یارانش را به وی اطلاع دهد. جعفر به دستور حکم، همراه با پنجاه تن سوار حرکت کرد، تا در مسیر خود به جابانه «صحرا» سالم، رسید. اخبار لازم را به دست آورد و از آنجا طبق مأموریت قبلی پیش یوسف رفت و چگونگی را به اطلاع وی رسانید. یوسف هم همراه با همدستانش به تلی که نزدیک به حیره بود عزیمت کرد و به اتفاق گروهی از اشراف در آنجا فرود آمد، یوسف ریان ابن سلیمه اراشی، را همراه دو هزار سوار و سیصد تیرانداز که از مردم قیقان حلب بودند، گسیل داشت.

زید، در بامداد آن شب که از خانه معاویه انصاری قیام کرد، به جز دویست و هیجده تن از یارانش، دیگران را ندید. زید، از این عده اندک به شگفت آمد و گفت: سبحان الله، مردم کجایند؟ در پاسخ به عرض رسید، آنان در مسجد اعظم محصورند! زید گفت: به خدا سوگند محصور بودن آنان، عذر موجهی برای آنان که با ما بیعت کرده اند، نخواهد بود.

نصر بن خزیمه عبسی، شعار پیروان زید و ندای آنان را که بر ضد طاغوتیان بلند شده بود، شنید و به جانب زید راهی شد. در راه با عمرو بن عبد الرحمن، رئیس نگهبانان حکم، که در میان همدستان خود از مردم جهینه

در قرارگاه خود بود، برابر گردید نصر و همراهان او با عمرو در آویختند و در نتیجه عمرو کشته شد و همدستان او فرار کردند. زید به اتفاق یاران با وفایش به جبانه سالم، توجه کرد و از آنجا به جبانه صائدی ها کوچ کرد. در محل جبانه، پانصد تن از شامی ها فرود آمده بودند.

زید همراه با یارانش با آن ها نبرد کرد و همگی آن ها منهزم شدند. زید، از آنجا به خانه انس بن عمرو ازدی، که از جمله بیعت کنندگان با زید بود، راهی شد. همراهیان زید او را به کمک کاری خود دعوت کردند. انس بن عمرو پاسخ آن ها را نداد، خود زید پیش آمد و وی را به همراهی خویش دعوت کرد. باز هم پاسخی نداد. زید فرمود: چقدر مردم گزافه گو هستید، آری کاری را که نباید انجام دهید، انجام دادید. خدا به حساب شما رسیدگی فرماید.

زید از آنجا به کناسه حرکت کرد و با گروهی از شامی ها که در آنجا بودند نبرد کرد و آن ها را شکست داد. زید از آنجا همراه دویست مرد حرکت کرد و یوسف نگران حال او بود و هرگاه زید می خواست یوسف را از پای در آورد، می توانست. ریان دست نشانده یوسف، در میان شامی ها در تعقیب زید بود.

زید، پس از این نبرد، به جانب مصلاهی خالد روان شد و وارد کوفه گردید و برخی از یارانش به جانب جبانه مخنف بن سلیمان، حرکت کردند و با شامی ها روبرو شدند و با آن ها به نبرد برخاستند و یکی از ایشان به اسارت شامی ها درآمد و او را پیش یوسف بردند. یوسف دستور قتل او را صادر کرد، و کشته شد.

زید هنگام ورود به کوفه احساس کرد که کوفی ها روی خوشی به او نشان نمی دهند و هنگامی که خود را در آنجا خوار و بی مقدار یافت، به

نصر بن خزیمه گفت: چنان پیدا است که از واقعه ای که برای حضرت سید الشهداء علیه السلام اتفاق افتاده است بیمناک می باشی.

نصر گفت: به خدا سوگند تا جان دارم در رکاب تو می جنگم، اینک مردم در مسجدند، مصلحت آن است که با آنان ملاقات کنیم. به دنبال این تصمیم به جانب مسجد روان شدند، در راه عبید الله بن عباس کندی، که در کنار خانه عمر بن سعد بودند تلاقی کردند. زید و همراهان، با ایشان نبرد کردند. عبید الله و همدستان او شکست خوردند. از آنجا حرکت کردند تا به در مسجد اعظم رسیدند. یاران زید، پرچم های خود را از بالای درهای مسجد به اهتزاز در آوردند و گفتند: ای مسجدیان! از زیر بار خواری بیرون آید و در زیر پرچم آبرومندی قرار گیرید، از دین و دنیای بیگانگان دست بردارید، که شما درخور دین و دنیای آنان نیستید. در این حال، شامی ها از بالای مسجد، آنان را با سنگ مورد هدف قرار دادند.

شب هنگام فرارسید، ریان به جانب حیره عزیمت کرد و زید و همراهیان با گروهی از کوفی ها از کنار مسجد دور شده و به دار الرزق وارد شده، و در آنجا ریان بن سلیمه در رسید، زید، با وی و گروه زیادی از شامی ها نبرد کرد.

شب چهارشنبه بود که گروه شامیان با وضع فلاکت باری باز گشتند.

فردای آن شب، یوسف بن عمر عباس بن سعید مزنی را با جمعی از شامی ها گسیل داشت. در دار الرزق با زید، روبرو شدند، زید همراه با نصر ابن خزیمه و معاویه بن اسحاق بن زید بن ثابت و همراهانش با آنان با قدرت هرچه تمام تر نبرد کردند. در آن هنگام نایل بن قروه عبسی شامی، به نصر بن خزیمه حمله ور شد و شمشیری به ران او فرود آورد، و نصر هم

مقابلا- شمشیری به وی زد و او را کشت لیکن، نصر از شدت درد تاب نیاورد و به شهادت رسید. دامنه جنگ بالا گرفت، و همدستان عباس منهزم شدند و نزدیک به هفتاد تن از آن‌ها، به هلاکت رسیدند.

شب هنگام یوسف بن عمر، لشکری گرد آورد و آن‌ها را به جنگ با زید گسیل داشت. با اصحاب زید تلاقی اتفاق افتاد. زید، با یاران خود بر آن‌ها حمله آورد، و متفرق شدند. زید ایشان را دنبال کرد، تا آن‌ها را وارد مسجد نمود. از آنجا هم با حمله ای که به آن‌ها کرد، ایشان را به سرزمین بنی سلیم راند.

عباس جریان شکست همدستانش را به اطلاع یوسف رسانید و از او خواست، تا تیراندازان را به کمک او گسیل دارد. یوسف، گروهی از تیراندازان را به یاری او فرستاد. آنان، یاران زید را هدف تیرهای کینه خود قرار دادند.

در آن روز معاویه بن اسحاق انصاری، در برابر زید دلاوری شگفت آوری به خرج داد و با شدت هرچه تمام تر جنگ کرد، تا به شهادت رسید. پس از شهادت وی، زید و همراهانش از پای نشستند و تا شب هنگام با دشمنان خدا و رسول نبرد کردند.

در همین اوقات بود که زید هدف تیر قرار گرفت و تیری به جانب چپ پیشانی او اصابت کرد و به مغزش رسید. اصحاب زید از میدان بازگشتند و شامی ها یقین کردند که بازگشت آنان موکول به شب است.

پس از آنکه زید هدف تیر قرار گرفت به خانه ای از خانه های ارحب وارد شد.

اصحابش برای مداوای او طیبی حاضر کردند. طیب با مهارت خاصی تیر را از پیشانی مبارکش بیرون آورد. زید ناله ای کرد و در دم روح شریفش به ریاض رضوان انتقال یافت.

اصحاب وی در هنگام دفن او اختلاف کردند، بعضی گفتند او را در آب بیفکنیم. گروهی گفتند سرش را جدا می کنیم و بدن شریفش را در میان کشتگان قرار می دهیم.

فرزندش یحیی، مانند اینکه این پیشنهاد را پذیرفته باشد گفت: آری، بدن پدرم را، سگ ها نخواهند درید. دیگران گفتند، بدن او را در گودالی که گل در آن می ریزند، دفن می کنیم و آب بر روی آن می بندیم این پیشنهاد پذیرفته شد. جسد شریف زید را در آن گودال دفن کردند و آب بر روی آن جاری کردند.

بعضی هم گفته اند، بدن او را در میان نهر یعقوب دفن کردند و آب را که پیش از این از محل دفن او بازگردانیده بودند، دوباره پس از آن در میان نهر جاری ساختند در آن هنگام غلام زید که از مردم سند بود، از این جریان اطلاع پیدا کرد و همو هم مخالفان را از محل دفن وی اطلاع داد.

باری، پس از شهادت جناب زید اصحابش متفرق شدند و فرزندش یحیی، به جانب کربلا عزیمت کرد و در نینوا، به خانه سابق آزادشده بشر ابن عبد الملک بن بشر، وارد شد.

یوسف که از شهادت زید اطلاع یافت، دستور داد تا در خانه های اطراف کنجکاوی کنند و جسد او را به دست بیاورند. غلام سندی، در روز جمعه دست نشاندهگان یوسف را از مدفن زید باخبر ساخت. جسد او را از قبر

بیرون آوردند و سر از بدنش جدا ساختند و سر بریده او را به فرمان حکم ابن صلت، برای یوسف بن عمر، به حیره بردند.

یوسف دستور داد تا بدن زید و نصر بن خزیمه و معاویه بن اسحاق و زیاد نهدی را در کناسه کوفه به دار بیاویزند و جمعی هم از بدن های آنان محافظت کنند.

پس از آن، یوسف سر بریده حضرت زید را به سوی هشام فرستاد و او فرمان داد تا سر بریده زید را بر در دروازه شام بیاویزند و پس از چندی آن را به مدینه فرستاد. و بدن جناب زید تا هنگام هلاکت هشام همچنان بر دار آویخته بود، و آن گاه که ولید جانشین او شد، دستور داد بدنش را از دار به زیر آوردند و سوزانیدند.

گویند: خراش بن حوشب بن یزید شیبانی، که رئیس شرطه یوسف بود، همان کسی است که، قبر جناب زید را نبش کرده، و بدن شریفش را به دار آویخت و سید حمیری در تنفر از خراش و دیگر بستگانش گوید:

بت لیلی مسهدا ساهر العین مقصدا

و لقد قلت قوله و أطلت التبلدا

لعن الله حوشبا و خراشا و مزیدا

و یزیدا فانه كان اعتلا و اعتدا

الف الف و الف ال ف من اللعن سرمدا

انهم حاربوا الاله و آذوا محمدا

شركوا فی دم الحسین و زید معتدا

ثم علوه فوق جذع صریعا مجردا

یا خراش بن حوشب أنت اشقی الوری غدا

ص: ۵۲۰

شب را بیدار ماندم و خواب با چشم من الفت نداشت. در آن موقع با خود سخن می گفتم و متحیر و سرگردان بودم و می گفتم خدا حوشب و خراش و مزید و یزید را لعنت کند، که پا از انصاف بیرون گذاردند و با آل محمد کینه توزی کردند. آری خدا آن ها را هزار هزار بار بلکه، برای همیشه لعنت کند. اینان بودند که با خدا نبرد کردند و پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله را آزرده اند. اینان بودند که با دشمنی دیرینه خود، در خون حسین و زید شرکت جستند و بدن شریف زید را پس از شهادت برهنه و عریان به دار آویختند.

ای خراش بن حوشب! فردای قیامت از بدبخت ترین افراد خواهی بود.

پیش از این نوشتیم یحیی، پس از شهادت پدر بزرگوارش به کربلا رفت لیکن، بعضی گویند، پس از شهادت زید، مردی از بنی اسد با یحیی ملاقات کرد و به وی گفت: خراسانی ها ارادت ویژه ای به شما دارند اینک، پیشنهاد آن است که به خراسان عزیمت کنی.

یحیی گفت: چگونه ممکن است به آن صوب عزیمت کنم؟ گفت:

چندی را متواری باش پس از آنکه از به دست آوردن تو منصرف شدند، می توانی به عزم خراسان حرکت کنی.

مرد بنی اسد، چندی یحیی را در خانه خود پنهان کرده بود و از آنجا که بیم داشت دست نشاندهگان یوسف و امثال او از مخفیگاه وی اطلاع پیدا کنند، او را نزد عبد الملک بن بشر بن مروان برد و گفت به طوری که می دانم، زید قرابت نزدیکی با تو دارد و حق او بر تو واجب است.

عبد الملک گفت: آری، چنان است که می گویی و در عین حال هرگاه از او عفو شود به پرهیزکاری نزدیک تر است.

مرد اسدی گفت: زید شهید شد و اینک این جوان فرزند اوست، که فرزندی نورسته و بی گناه است و یوسف تصمیم دارد تا او را به دست آورد و به شهادت برساند.

آیا تو حاضری او را در خانه خودت پناه بدهی؟ عبد الملک گفت: آری، حاضرم او را پناه بدهم. یحیی چندی را هم در خانه او ماندگار شد و همین که احساس کرد مخالفان از به دست آوردن او منصرف شده اند، به اتفاق چند تن از زیدی ها عازم خراسان شد.

پس از شهادت جناب زید، رضوان الله تعالی علیه، یوسف بن عمر به منبر رفت و در ضمن ایراد خطبه ای، خطاب به عراقی ها گفت: یحیی بن زید، مانند پدرش در حجله خانه زن های شما از حجله ای به حجله دیگر درمی آید به خدا سوگند، هرگاه می خواستم به شما نشان می دادم که از وی کاری ساخته نیست و به دنبال آن آنچه شایسته خود بود به زبان جاری کرد و حاضران را تهدید و نکوهش کرد و از منبر به زیر آمد. تا اینجا سخن ابن اثیر در کامل به پایان می رسد.

مؤلف گوید: از مطاوی اخبار گذشته به دست می آید که، زید بن علی بدون اجازه حضرت امام محمد باقر علیه السلام قیام کرده بلکه، مقام مقدس امام علیه السلام او را از قیام ممانعت کرده، و او نپذیرفته است و هرگاه چنان باشد زید بن علی مرتکب گناه بزرگی شده و درخور نکوهش عظیمی است.

پس از این می نویسد به آنچه گفته شد می توان پاسخ داد که، زید برای خود ادعای امامت نکرده است، تا اینکه در نتیجه چنان ادعایی، کافر شده باشد، بلکه قیام او بدان منظور بوده است تا از حضرت سید الشهداء علیه السلام جانب داری کند و خون بهای آن حضرت را از مخالفانش بازستاند و نهایت موضوعی که ممکن است از ایراد مزبور استفاده کرد آن است که، وی از

فرمان برادرش سرپیچی کرده و مقصر است و این سرپیچی یک نافرمانی بوده، که از وی به ظهور رسیده است و این گونه نافرمانی هم، زیانی به حال او ندارد زیرا، او انسان عادی بوده است، و شیعه برای غیر امام معتقد به عصمت نیست بلکه، مانند دیگر مردم دچار تقصیر و معصیت می شود و این موضوع هم قابل سهل انگاری است.

گذشته از این، ممکن است گفته شود که از فحوای پاره ای از اخبار به دست می آید که حضرت باقر علیه السلام او را بالصراحه از قیام باز نداشته است بلکه، به وی فرموده است، در نتیجه نهضتی که خواهی کرد به سرانجامی چنین و چنان گرفتار خواهی شد.

و امام باقر علیه السلام او را مخیر کرده است به اینکه، یا آخرت و قتل را برای خود برگزیند یا اینکه دنیا و زندگی و آسایش دنیا را بر قتل، برتری بدهد.

زید بخش اول را بر دوم برتری داد.

نظیر آنچه را گفتیم، می توان درباره اسیری گفت، که گرفتار دست کافری شده است و باید اظهار کفر کند، و یا اسیری که به دست یکی از ناصبی ها دچار شده است، و از وی می خواهد تا از علی علیه السلام تبری بجوید و حضرت امیر علیه السلام را سب کند. چنین اسیری مخیر است اظهار کفر کند و از قتل نجات یابد و یا ابراز سب کند و از قتل رهایی یابد، هر چند برتری قتل بر کفر و سب مقدم است.

سید ابو محمد زید بن علی بن الحسین الحسینی

منتجب الدین گوید: وی صالحی دانشور و فقیه بود. مراتب علمی را از شیخ ابو جعفر طوسی فراگرفت و کتاب المذهب و کتاب الطالبیه و کتاب

ص: ۵۲۳

علم الطب عن اهل البيت عليهم السلام از آثار اوست و ما به توسط پدرمان آثار او را روایت می کنیم.

مؤلف گوید: در ضمن اسناد، برخی از حکایاتی که شیخ منتجب الدین در آخر اربعین آورده، چنین عنوان شده است:

حدیث کرد سید رئیس عالم تاج الدین ابو جعفر محمد بن حسین بن محمد حسینی کیکی رحمه الله به املائی لفظ خودش، در سال ۴۷۷ هجری گفت:

حدیث کرد ما را سید رئیس جدم ابو محمد زید بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه فقیه، گفت: حدیث کرد ما را حمزه بن محمد بن احمد حسینی گفت: حدیث کرد ما را عبد العزیز بن محمد ابهری تا به آخر سند...

باز گوید: در نسخه ای از اربعین که در نزد ما موجود است سند به همان نحوی بوده است، که متذکر شدیم لیکن، این سند بدان طریق بسی غلط است و حقیقت آن است که، میان حسین و ابن موسی (۱) نزدیک به یک سطر افتاده باشد. و درست آن است که، چنین باشد. «ابو محمد زید بن علی بن حسین حسینی، قال حدثنا فلان بن فلان قال حدثنا الشيخ ابو جعفر محمد ابن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه» تا به آخر سند.

زیرا، سید ابو محمد زید، از شیخ طوسی روایت کرده و شیخ هم با واسطه از شیخ صدوق روایت می کرده است.

باز گوید: مقصود از سید ابو محمد زید بن علی مترجم حاضر ما می باشد و ممکن است سید یادشده، نواده سید تاج الدین ابو جعفر محمد، از ناحیه مادرش بوده باشد زیرا، هرگاه، ابو محمد، جد پدری او باشد باید، جد اعلای او به شمار آید و در نتیجه نسب او بدین شرح است: السید رئیس تاج الدین ابو جعفر محمد بن الحسین بن محمد بن السید رئیس ابی محمد

ص: ۵۲۴

زید بن علی بن الحسین الحسینی، و با توجه به این نسبت ابو محمد نمی تواند از جد اعلایش روایت کرده باشد.

زید النار

به طوری که گفته می شود، وی از بازماندگان جلیل ائمه علیهم السلام است و مرقد او در ولایت مرو است (۱).

ص: ۵۲۵

(۱- ۱) - در عمده الطالب [۱] می نویسد: زید فرزند حضرت موسی بن جعفر علیه السلام است. در روزگار ابو السرایا محمد بن محمد بن زید بن علی بن الحسین برای او پرچم بست و به مجردی که وارد بصره شد و بدانجا دست یافت خانه های بنی عباس را طعمه آتش قرار داد و نخلستان های آنان را به آتش کشید و اموالشان را از میان برد. و به همین مناسبت به زید النار مشهور شد و حسن بن سهل با او نبرد کرد و بر او ظفر یافت و او را نزد مأمون فرستاد و همچنان که به زنجیر درآمده بود در شهر مرو به حضور مأمون رسید و مأمون او را به حضور حضرت رضا علیه السلام گسیل داشت و جرمش را به آن حضرت بخشید و حضرت رضا علیه السلام هم او را آزاد کرد و سوگند یاد فرمود، هیچ گاه با او هم سخن نشود و پس از چندی مأمون او را مسموم ساخت. پیش از این ذیل احوال زید بن علی بن الحسین نوشتیم، حضرت رضا علیه السلام فرمود برادرم زید را (زید النار) با زید بن علی بن الحسین مقایسه نکنید چه آنکه زید بن علی از علمای آل محمد بوده است. شیخ صدوق از حسن بن جهم روایت کرده است که گفت: حضور حضرت علیه السلام شرفیاب بودم و زید و برادر آن حضرت هم حضور داشت امام علیه السلام خطاب به او فرمود: ای زید از خدا بترس، زیرا ما به هر مقامی نایل آمده ایم از پرهیزکاری بوده است و کسی که پرهیزکار نباشد و کارهای خود را تحت برنامه ای که خدا می خواهد قرار ندهد از ما خانواده نمی باشد، ای زید نسبت به شیعیان ما اهانت مکن که اعتبار تو از میان خواهد رفت، چه آنکه شیعیان ما بر اثر علاقه ای که با ما دارند همواره مورد آزار و شکنجه دیگران قرار می گیرند. پس اگر به آن ها اهانت کردی به خود ستم کرده، و حقت را باطل گردانیده ای. حسن بن جهم گوید، پس از این امام علیه السلام خطاب به من فرمود: ای پسر جهم هر کس و از هر قبیله ای که باشد هر گاه با دین خدا مخالفت کند، از وی متنفر باش و کسی که با خدا دشمنی کند از علاقه مندی به او چشم پوش پرسیدم یا ابن رسول الله دشمن خدا کیست؟ فرمود: کسی که از وی نافرمانی کند. گوید هنگامی که زید را پیش مأمون آوردند گفت، به جای آنکه خانه دشمنان ما که بنی امیه و ثقیف و غنی و باهله و آل زیاد باشند، به آتش بکشی، خانه های پسرعموهای خودت را طعمه آتش قرار دادی!

فاضلی عالم و جلیل القدر و از مشایخ شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست بوده است. به طوری که از برخی از اسناد کتاب اربعین شیخ منتجب الدین به دست می آید، منتجب الدین از وی روایت می کرده، و خود او از شیخ مفید عبد الرحمن بن احمد واعظ حافظ، روایت داشته است. و گاهی هم، از قاضی ابو نصر احمد بن محمد بن صاعد، از سید ابو طالب حمزه بن عبد الله جعفری روایت داشته، لیکن منتجب الدین در کتاب فهرست از شیخ ابو العلاء نام نبرده است.

در حواشی مصباح کفعمی چنین دیدم که، خبر داد ما را ابو العلاء زید بن علی بن منصور ادیب و سید ابو تراب مرتضی بن داعی بن قاسم حسینی، و هر دو تن گفته اند: حدیث کرد ما را شیخ مفید عبد الرحمن بن احمد حافظ واعظ، از محمد بن زید بن علی طبری ابو طالب بن ابو الشجاع زیدی در آمل، طبق قرائتی که بر او شد، و حدیث کرد ما را سید ابو الحسین زید بن اسماعیل حسینی، حدیث کرد ما را سید ابو العباس احمد بن ابراهیم حسینی، حدیث کرد ما را عبد الرحمن بن حسن خاقانی، حدیث کرد ما را عباس بن عیسی، حدیث کرد ما را حسن بن عبد الواحد خزاز، از حسن بن علی نخعی، از رومی بن حماد محاور، گفت: به سفیان بن عینه گفتم تا به آخر...

مؤلف گوید: بدیهی است، کفعمی از اعلام متأخر است و با واسطه های چندی از ابو العلاء روایت می کرده، و ممکن است کفعمی این سند را از آغاز کتاب یکی از معاصران شیخ ابو العلاء استفاده کرده باشد. چه آنکه همین سند، بدون اندک تفاوتی در آغاز یکی از حکایت هایی که در اواخر اربعین شیخ منتجب الدین آورده شده است، موجود است و آن حکایت هم بدون کم و زیاد در حواشی مصباح کفعمی آورده شده است.

سید زید بن مانکدیم بن ابو الفضل علوی حسینی

منتجب الدین در فهرست گوید: وی محدثی، بسیار روایت کننده بوده است.

زید بن محمد بن جعفر، معروف به ابن ابی الیاس کوفی

(۱)

شیخ طوسی در رجال ص ۴۷۴ خود می نویسد: تلعبیری از وی روایت می کرده، و گفته است، سال ۳۳۰ هجری که به بغداد آمده بود و در نهر البزازین وارد شده بود، به سماع حدیث وی رسیدیم.

تلعبیری از وی اجازه داشته، و از آثار او کتاب الفضائل است.

زید بن محمد حلقی

به طوری که از فهرست ص ۶۴ شیخ طوسی، در ذیل احوال حیدر بن

ص: ۵۲۷

۱-۱) -نجاشی در ذیل ابن ابی رافع از وی نام برده است و خطیب بغدادی در تاریخ بغداد [۱] می نویسد: ابو الحسین زید بن محمد بن جعفر بن مبارک بن فلفل بن دینار کوفی، معروف به ابن ابی الیاس در این کتاب و کتاب نجاشی ابو الیاس ضبط شده است خطیب می نویسد: به بغداد آمد و از ابراهیم عیسی و دیگران روایت می کرد و سال ۳۳۸ هجری احمد بن رزق از وی روایت کرده، و در ۲۵ ذی قعدة سال ۳۴۱ هجری در گذشته، و شیخی صالح و صدوق بوده است و چندی در بغداد زیست کرد و به کوفه رفت و در اواخر عمر به اختلاط و وسوسه گرفتار شد-م.

محمّد بن نعیم سمرقندی، که از شاگردان جوان عیاشی بوده است، به دست می آید، حلقی از علمای متقدم ما بوده، و حیدر سمرقندی از وی روایت می کرده است.

بنابراین در درجه ابن قولویه و کشی و امثال ایشان بوده است.

شیخ نجیب الدین زیدان بن ابی دلف کلینی

وی، در خانقاه قوهده علیا (۱) می زیسته، و شیخ منتجب الدین از او به عنوان عالم عارف یاد کرده است.

مؤلف گوید: کلینی بنا بر مشهور، به ضم کاف است.

شریف نقیب ابو الحسن زید بن ناصر علوی

شریف از مشایخ شیخ ابو عبد الله محمد بن محمد بن شهریار خازن بوده است و از شریف ابو عبد الله محمد بن عبد الرحمن علوی، از عمر بن ابراهیم کنانی مقری و محمد بن عبد الرحمن مخلص، از ابو حامد محمد بن هارون حضرمی روایت می کرده، و محمد بن ابو القاسم طبری، سند مزبور را در بشاره المصطفی ایراد کرده است.

مؤلف گوید: ممکن است برخی از محدثان این سند، از اعلام زیدیه بوده باشد. و به گمان من ناصر جد شریف بوده است و انتساب زید به وی به اختصار برگزار شده است.

ص: ۵۲۸

۱-۱) -معجم البلدان می نویسد: قوهده، به ضم قاف و عوام مردم آن را قوهه می گویند نام دو دهکده بزرگی است که در یک منزلی ری. یکی قوهده علیا است که از آنجا آب های شهرهایی که نواحی ری را مشروب می کند تقسیم می شود و در آنجا بازارها و خانقاه های بسیار احداث شده، و پیش از ورود تاتارها بسیار آباد بوده است و دیگری، قوهده سفلا است که آن را قوهده خران گویند و یک فرسخ با قوهده علیا فاصله دارد و محلی آباد و دارای بازارها و باغستان های خوبی است-م.

شیخی جلیل، و خردمندی بزرگوار و از پیشینیان به نام امامیه است.

زید، بنا بر مصلحت زمان، خودش را به دیوانگی زده بود. و حکایت او با متوکل، خلیفه عباسی مشهور است و در کتاب های اصحاب، به ویژه در بحار و عین الحیاه و مجموعه ای که در نزد ما می باشد، یاد شده است.

سید ابو الحسین زین بن اسماعیل حسینی

وی، از اجله دانشمندان بوده است، به طوری که از یکی از سندهای اربعین شیخ منتجب الدین برمی آید، سید ابو الحسین، از سید ابو الفضل ظفر ابن داعی بن محمد علوی عمری، روایت می کرده، و او از سید ابو العباس احمد بن ابراهیم حسینی روایت می کرده و شیخ منتجب الدین، با دو واسطه از وی روایت می نموده است.

مؤلف گوید: ممکن است مترجم حاضر همان سید زین بن داعی حسینی باشد که ذیلاً نام برده می شود.

پیش از این شخصی را به نام سید ابو الحسین زید بن اسماعیل حسینی، یاد کردیم و حقیقت آن است که، سید ابو الحسین زید با مترجم حاضر متحد باشد. بنابراین، تبدیل دال زید به نون یا برعکس از اشتباهات ناسخ است.

سید زین بن داعی حسینی

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۲۳/۲ می نویسد: وی، عالمی فاضل بود از شیخ طوسی و سید مرتضی روایت می کرده است.

پیش از این به نام شیخ زین الدین جعفر بن حسام عاملی عینائی، در باب جیم یاد شده است.

شیخ شهید زین الدین بن شیخ نور الدین علی بن احمد بن شیخ

اشاره

تقی الدین صالح بن مشرف، طلوسی شامی عاملی مشهور به ابن حجت

(۱)(۲)

معظم له فاضلی عالم و مجتهدی کامل و عاملی عادل و معروف به شهید ثانی است.

ص: ۵۳۰

۱-۱) - اعیان الشیعه، ج ۷ طبع جدید [۱] می نویسد: طلوسی منسوب به طلوسه به فتح طا و تشدید لام، یکی از دهکده های عامل است و این کلمه یا رومی است و یا سریانی و در شهرهای فرننگ شهری به نام: طلوزه است که گویا طلوسه معرب آن بوده باشد.

۲-۲) - مؤلف در پاورقی نقل کرده است که در نسب شهید اختلاف است در بیشتری از آثار خود شهید به اسم و نسبش چنین اشاره شده است: زین الدین بن علی و به خط شاگردش، شیخ علی بن احمد بن محمد ابی جامع عاملی آمده است و در آخر شرح لمعه که به خط اوست همین نسبت را از خط شارح نقل کرده است و در چندین موضع تصریح شده است که نام او علی و لقبش زین الدین است و ظاهر آن است که این تصریح درست نیست و از همین جا است که در آخر دو نسخه از شرح الفیه اش این چنین آمده است زین الدین علی ابن علی بن احمد بن جمال الدین بن تقی الدین بن صالح بن شرف عاملی و نسب او را به خط شیخ حسین بن عبد الصمد، چنین یافتیم: شیخ زین الدین علی بن احمد سید داماد در سند بعضی از دعاها چنین آورده است: زین الدین احمد بن علی بن احمد بن محمد بن علی بن جمال الدین بن تقی الدین صالح بن مشرف عاملی. و در آخر رساله اختیار کتاب حل الاشکال فی معرفه شیخ زین الدین علی بن احمد و همین نسب هم در آخر برخی از آثار خود شهید آورده شده است. الرجال ابن طاوس چنین یادداشت شده است: زین الدین بن علی بن تقی الدین صالح بن مشرف طلوسی و در آخر قسم اول از خلاصه علامه [۲] چنین نوشته شده است: زین الدین بن علی بن حاجه (در اعیان الشیعه [۳] هفتم کلمه، نحاریر در نام و نسب شهید اضافه شده، و در بعضی از مواضع به جای نون حرف تا آورده شده است یعنی: تحاریر و ظاهر آن است که، تحاریر با تا، تصحیف نحاریر با نون بوده باشد) - م.

شهید ثانی، از گروه زیادی از اعلام شیعه و جمعی از علمای عامه، استفاده کرده و از ایشان روایت داشته است. همچنین عدّه زیادی از علمای مشهور امامیه و دیگران از او بهره برده، و از وی روایت کرده اند.

از کسانی که از وی استفاده کرده اند و یا به اجازه از او نایل شده اند، سید علی بن صائغ فقیه مشهور و مؤلف شرح شرایع و سید نور الدّین عبد الحمید کرکی عاملی، و ملا محمود بن محمّد بن علی گیلانی، و شیخ محیی الدّین بن احمد بن تاج الدّین میسی عاملی، و شیخ تاج الدّین بن هلال جزایری، و شیخ بهاء الدّین بن عودی، و او از شاگردان ویژه اش بوده است.

و شیخ حسین عبد الصمد حارثی پدر ارجمند شیخ بهایی، و سید علی بن ابی الحسن موسوی عاملی جبعی، که داماد شهید و پدر نواده اش سید محمّد صاحب مدارک است و امثال ایشان...

به طوری که از اربعین شیخ بهایی به دست می آید، شهید ثانی از سید حسن ابن جعفر کرکی و شیخ علی میسی و شیخ احمد بن خاتون عاملی و این هر دو تن، از شیخ علی کرکی روایت می کردند.

شیخ بهایی در حواشی اربعینش می نویسد: شهید ثانی، از دو طریق از شیخ محقق شیخ علی روایت می کرده است. یکی همین روایت و دیگری اجازه کتبی است.

مؤلف گوید: ممکن است مراد از همین روایت، روایتی است که از شیخ علی میسی داشته است. یعنی، اجازه مشافهی و اجازه کتبی.

بعضی از علما، در حاشیه ای که بر اصول المعالم شیخ تدوین کرده اند می نویسند: مرادش آن است که شهید ثانی گاهی از شیخ علی کرکی به

واسطه شیخ علی میسی و هنگامی بدون واسطه از شیخ علی کرکی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: این نظریه گذشته از آنکه درست نیست، با عبارت شیخ هم سازگار نمی باشد. زیرا، نام شیخ علی کرکی در این سند، پسی از حاء حیلولة در سند دیگری آمده است (۱).

شهید ثانی، با شیخ جعفر بن شیخ علی بن عبد العالی میسی، همدرس بوده است و هر دو تن را پدر شیخ جعفر که شیخ علی میسی مشهور و مشارالیه باشد در اجازه واحدی چنان که در ترجمه شیخ جعفر آمده، شریک قرار داده است. و ظاهر آن است که، آن اجازه غیر از اجازه ای باشد، که شیخ علی جداگانه و مستقلاً برای شهید نوشته است و آن هم در موقعی بوده، که شهید رساله الحبوه را تألیف کرده و به اطلاع شیخ علی رسانیده، و از وی استجازه کرده است.

در تاریخ جهان آرا می نویسد: در سال ۹۶۵ هجری مغفرت پناه، شیخ زین الدین جبل عاملی را، رومیان در مکه گرفتند و به استانبول بردند و به واسطه تعصب مذهب، در پنجشنبه عشر اوسط رجب، شهید ساختند (۲).

ص: ۵۳۲

۱- ۱) - در پاورقی از حاشیه نسخه مؤلف نقل کرده است: در آخر وسائل الشیعه [۱] شیخ معاصر آمده است، از شهید ثانی از شیخ احمد بن خاتون عاملی و شیخ علی بن عبد العالی کرکی صواب آن است که کلمه عن در (و شیخ علی) به جای او و به کار برده شود. یعنی شهید به واسطه شیخ علی کرکی نقل روایت کرده است نه بدون واسطه. مؤید آنچه در پاورقی نقل شده است در اجازه ای که شهید به شیخ حسین والد شیخ بهایی داده و در اجازات بحار آمد، چنین مرقوم داشته است: عن الشیخ جمال الدین احمد و جماعه من الاصحاب الاخيار عن الشیخ الامام المحقق المنقح نادره الزمان و یتیمه الاوان الشیخ نور الدین علی بن عبد العالی الکرکی قدس الله تعالی روحه.

۲- ۲) - عبارت از اصل کتاب جهان آرا آورده شده که مؤلف آن را به عربی ترجمه کرده است-م.

مؤلف گوید: گاهی پیش آمده، که شهید ثانی رحمه الله به ابن حجه خوانده شده است.

و در بسیاری از مواضع ابن الحجاج (ابن الحاجه) نوشته شده است و پس از این، در ذیل یادآوری از نام پدر ارجمندش، خواهد آمد که نام پدرش در برخی از اجازات شهید شیخ علی بن احمد بن حجه است و ممکن است نام جد اعلای این خاندان حجت بوده، و یا اینکه حجت لقب جد پدرش بوده باشد.

استاد استناد، ایده الله تعالی، در آغاز بحار ۱۹/۱ و ۳۷ می نویسد: کتاب مسالك الافهام و کتاب الروضه البهیه و کتاب شرح الالفیه و کتاب شرح النفلیه و کتاب غایه المراد و کتاب منیه المرید (۱) و کتاب اسرار الصلاه و رساله وجوب صلاه الجمعه و رساله اعمال یوم الجمعه و کتاب مسکن الفؤاد و

ص: ۵۳۳

۱- ۱) - این کتاب در سال ۱۳۶۹ به توسط اینجانب ترجمه شده است و تا به حال به یاری خدا دومرتبه به چاپ رسیده است در آغاز ترجمه، شرح حال مفصلی، از شهید ثانی و تقریظی از مرحومه میرزای شیرازی که بر اصل آن کتاب مرقوم فرموده است ضمیمه کرده ام و در پایان آن اجازه ای که از والد، حجه الاسلام شیخ حسین مقدس دام ظلّه العالی آورده ام و به شکرانه توفیقی که در ترجمه این کتاب به دست آورده ام ابیاتی چند سروده و در آخر آن ضمیمه شده است: شکر لله که پس از چند مهی یافت این در ثمنیم پایان بهر ایقاز همه اهل خرد بهر بیداری جمله یاران ویژه دانش طلبان عاقل خاصه طلاب و خدایان بیان منیه شهید آنکه خدای دهدش جای به اعلای جنان بوده یکناره علم و دانش بوده بی کفو و عدیل از اقران هرکجا بود قمطری ز کتاب هرکجا بود سخن از تبیان منیه آمد به شهادت بیرون منیه آمد ز روایت به میان

رساله الغیبه و کتاب تمهید القواعد و کتاب الدرایه و شرحها و دیگر رساله های متفرقه، از آثار شهید ثانی است. (رفع الله درجه) و اشتهار شهید ثانی، ما را از معرفی کتاب های او بی نیاز می سازد.

مؤلف گوید: کتاب غایه المراد در شرح ارشاد از آثار شهید اول است و شرح شهید ثانی بر ارشاد به نام: روض الجنان فی شرح ارشاد الازهان است. گذشته از این، اشتهار شهید ثانی موجب آن نیست که انتساب کتاب های یادشده به وی، صحیح باشد و بهتر آن بود بفرماید، اشتهار شهید ثانی و اشتهار کتاب های او ما را از معرفی آن ها بی نیاز می سازد.

یادآوری می شود، شیخ زین الدین نخستین دانشوری است که، علم درایه را از کتاب های عامه و رویه آنان به کتاب های خاصه، انتقال داد و بدین منظور رساله درایه را که مشهور است، تألیف کرد و سپس بنا به تصریح جمعی از متأخران و تتبع آثار آن ها، به شرح آن اقدام کرد (۱) و طوری شد که

ص: ۵۳۴

۱-۱) -درایه و شرح آن به نام البدایه فی الدرایه که در فن درایه الحدیث است در گذشته و حال به طبع رسیده است. مرحوم امین، عاملی در شرح حال مفصل شهید ثانی در اعیان الشیعه می نویسد: ارتباط شهید با دیگران موجب شد که اول کسی باشد که درایه را از آثار عامه در میان اعلام شیعه رواج بدهد هرچند پیش از او، حاکم نیشابوری دست به این کار زده بود. لیکن اثر او به پایه اثر شهید ثانی نمی رسد. و اثری که از شیخ حسین والد شیخ بهایی همراه با درایه شهید به طبع رسیده است به نام درایه خوانده شده و اثر شیخ بهایی هم به نام وجیزه است که چند بار به طبع رسیده، اثر مهم و مفصل دیگر مقباس الهدایه مرحوم حاج شیخ عبد الله مامقانی است که مجزا و همراه تنقیح المقالsh طبع شده است و شیخ اجازه ما مرحوم حاج شیخ علی اکبر مروج الاسلام رحمه الله هم دو رساله به نام هدیه المحدثین و درایه پارسی، تألیف و طبع فرموده است. شیخ حسین کرکی در هدایه الابرار می نویسد: فن درایه از نظر ما بی فائده است زیرا احادیث ما، صحیح است و عمل به اصطلاح جدید، باطل است. پس از انتقاداتی، نوشته است او کسی که

پس از او شاگردش شیخ حسین بن عبد الصمد حارثی، و بعد از او شیخ بهایی، فرزند شیخ حسین و امثال ایشان به تألیف درایه پردازند.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ اجل زین الدین بن علی بن احمد بن محمد بن جمال الدین بن تقی الدین بن صالح، شاگرد علامه بن مشرف عاملی جبعی.

شهید ثانی در وثاقت و دانش و فضل و پارسایی و عبادت و پرهیزکاری و تقوا و تحقیق و تبحر و جلالت قدر و عظمت مقام و همگی فضائل و کمالات مشهورتر از آن است که، توصیف شود و شایستگی ها و اوصاف پسندیده او بیشتر از آن است که به شماره درآید و آثار او هم فراوان و مشهور است.

شهید ثانی، از گروه بسیاری از اعلام شیعه و سنی، در شام و مصر و بغداد و قسطنطنیه و امثال این ممالک، روایت می کرده است.

سید مصطفی بن حسین حسینی تفرشی در کتاب رجالش: ص ۱۴۵ گوید:

شهید ثانی یکی از موجهان طایفه شیعه و از ثقات ایشان است. محفوظاتی بسیار داشت و سخن پاکیزه از عیب می گفت و آثاری برجسته و پسندیده دارد. در سال ۹۶۶ هجری در قسطنطنیه به شهادت رسید (۱).

شهید، فقیهی محدث و نحوی و قاری و متکلم و حکیم و جامع فنون علم بود. در میان علمای امامیه، او نخستین کسی بود که به تصنیف فن درایه اقدام کرد. به طوری که فرزندش و دیگر علما اظهار داشته اند،

ص: ۵۳۵

اصطلاحات فن درایه را از کتاب های علمای عامه استفاده کرده است.

شهید آثاری دارد، از جمله: شرح ارشاد علامه در فقه، که باب صلاه و طهارت آن تألیف شده، و کتابش ناتمام مانده است و این اثر، نخستین تألیف او بوده که به گردآوری آن اقدام کرده است. دیگر، شرح مختصری بر الفیه شهید اول و نیز شرح متوسطی (۱) و شرح مطولی بر آن کتاب (۲). دیگر شرح نفلیه شهید اول و نیز شرح لمعه در دو مجلد (۳). دیگر شرح شرایع در هفت مجلد و نیز حاشیه فتوای خلافیات شرایع (یا حاشیه شرایع)، همچنین حاشیه قواعد (۴). دیگر حاشیه تمهید القواعد (۵) و حاشیه ارشاد و منیه المرید فی آداب المفید و المستفید و حاشیه مختصر النافع و رساله اسرار الصلاه و رساله ای در نجاست بئر به ملاقات و عدم آن، «رساله ای در تیقن طهارت و

ص: ۵۳۶

۱-۱) - در پاورقی، از نسخه مؤلف نقل کرده است شهید در ظهر روز دوشنبه ۲۷ رجب سال ۹۵۲ هجری از تألیف آن فارغ شده است.

۲-۲) - شهید، در زوال روز یکشنبه مقارن با اذان ظهر روز نوزدهم ربیع الآخر سال ۹۵۰ هجری از تألیف آن آسوده گردیده است.

۳-۳) - ایضا از نسخه مؤلف نقل کرده است به خط شهید دیدم معظم له در آغاز ماه بیع الاول سال ۹۵۶ هجری به شرح لمعه اقدام کرده است و در آخر آن کتاب می نویسد، در شب شنبه ۲۱ جمادی الاولى سال ۹۵ هجری از تألیف آن فارغ شده است بنابراین، مدت پانزده ماه به شرح آن می پرداخته است و این مدت کوتاه برای چنان شرحی غریب می نماید.

۴-۴) - از حاشیه مؤلف نقل کرده است این حاشیه بر قواعد علامه در فقیه است و به نام نکت القواعد یا فوائد القواعد خوانده شده است و من این حاشیه را به خط شهید در پیش نواده اش قدس سرّه دیده ام و نسخه دیگری نیز به خط شیخ ماجد بن فلاح شیبانی دیده ام که بر آن تعلیقاتی نوشته بود، و نسخه ای از آن در نزد ما موجود است که تا واسطه مبحث بیع را دارا می باشد.

۵-۵) - باز در پاورقی نوشته از حاشیه مؤلف به دست می آید، مرحوم شهید، به طوری که در پایان حاشیه تمهید القواعد گفته است در آخر شب سه شنبه پس از ثلثی از شب تقریباً در هشتم ماه رجب سال ۹۵۸ هجری به اتمام رسانده است - م.

حدث و شك در سابق آن ها، رساله ای راجع به کسی که در اثنای غسل گرفتار حدث اصغر شود. رساله ای در تحریم طلاق حایض حامل، که زوجش حضور داشته و آن زن مدخول بها بوده است. و رساله ای در طلاق غائب و نیز رسالات دیگری: در نماز جمعه، در تشویق به نماز جمعه، در آداب جمعه، در حکم مقیمان در سفرها، رساله بزرگی در مناسک حج و رساله کوچکی در مناسک حج و رساله ای در نیت های حج و عمره و همچنین در احکام حبوه (۱). رساله ای در میراث زوجه، رساله ای در پاسخ از سه مسأله، رساله ای در بیان هشت مبحث مشکل در ضمن هشت گونه از علم کتاب مسکن الفؤاد عند فقد الاحبه و الاولاد (۲)، کتاب کشف الریبه فی احکام الغیبه (۳) و رساله ای در عدم جواز تقلید میت (۴)، رساله ای در اجتهاد (۵) و البدایه فی الدرايه و شرح البدایه (۶).

ص: ۵۳۷

-
- ۱-۱) - این همان رساله ای است که پیش از این نوشتیم آن را به اطلاع شیخ علی میسی رسانیده، و از وی استجازه کرده است.
- ۲-۲) - این کتاب به طبع رسیده است و مرحوم میرزا اسماعیل خان دبیر السلطنه متوفی ۱۳۲۱ هجری ترجمه کرده، و تسلیه العباد نامیده است.
- ۳-۳) - این رساله همراه با رساله انفعال ماء البئر و رساله تیقن به طهارت و رساله حدث در اثنای غسل جنابت و رساله وجوب نماز جمعه و رساله نتایج الافکار فی حکم المقیم فی الاسفار و طلاق حایض و رساله حبوه و رساله میراث الزوجه و رساله اسرار الصلوات که ترجمه هم شده است می باشد.
- ۴-۴) - در پاورقی آمده است که سید نعمه الله حویزروی آن را در ضمن رساله خاصی رد کرده است.
- ۵-۵) - مؤلف گفته است شیخ معاصر در اوایل کتاب الهداه فی بحث المعرفه، آن را الاقتصاد فی الارشاد الی طریق الاجتهاد آورده است.
- ۶-۶) - مؤلف گفته شهید ثانی به طوری که خود در پایان آن اظهار داشته است سال ۹۵۹ هجری از تألیف آن فارغ شده و البدایه و شرح آن را پس از کتاب غنیه القاصدین تألیف کرده است در آخر آن آمده است تاریخ اتمامش شب سه شنبه ۱۵ ذیحجه سال مزبور بوده است.

کتاب غنیه القاصدین، در اصطلاحات محدثان و کتاب منار القاصدین، در اسرار معالم الدین و کتاب العقود، در اسرار معالم الدین و رساله ای در شرح حدیث «الدنیا مزرعه الآخره» و کتاب الرجال و النسب (۱) و کتاب تحقیق الاسلام و الایمان. و رساله ای در تحقیق نیت و رساله ای در اینکه نماز جز با داشتن ولایت پذیرفته نمی شود. و رساله ای در فتوای خلاف از لمعه، رساله ای در تحقیق اجماع و کتاب الاجازات و حاشیه بر عقود ارشاد علامه و منظومه در نحو و شرح آن، و رساله ای در شرح بسمله و سؤالات شیخ زین الدین و پاسخ آن ها، و سؤالات شیخ احمد و جواب های آن. و رساله فتاوی شرایع و فتاوی ارشاد و مختصر منیه المرید و مختصر مسکن الفؤاد (۲). و رساله مختصر الخلاصه و فتاوی المختصر و رساله ای در تفسیر قوله تعالی «وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ» و رساله ای در تحقیق العداله، و جواب المسائل الخراسانیه و جواب المباحث النجفیه، و جواب المسائل الهندیه، و جواب المسائل الشامیه، و رساله استانبولیه در واجبات عینیه (۳) و البدایه فی

ص: ۵۳۸

۱-۱) - در پاورقی از مؤلف نقل کرده است این کتاب را شهید ثانی از کتاب های معالم العلماء ابن شهر آشوب و رجال ابن داود و حل الاشکال فی معرفه الرجال ابن طاوس تهیه کرده و برای هر یک رساله مجزایی ترتیب داده است و پیداست که حل الاشکال به خط خود ابن طاوس بوده است و من همه آن و رساله ها را دیده ام و برخی از آن رساله ها نزد من موجود است و تاریخ اختیار او از حل الاشکال سال ۹۴۱ هجری بوده است-م.

۲-۲) - در پاورقی از نسخه مؤلف نقل کرده است نام این مختصر مبرد الاکباد بوده است.

۳-۳) - همچنین به خط شیخ علی سبط شهید چنین دیدم پس از آنکه کتاب مزبور را نام برده، می نویسد: این رساله مشتمل بر ده مبحث از مسائل ده گانه علم می باشد بنابراین رساله استانبولیه همان رساله ای است که در متن به عنوان رساله در ده مبحث مشکل، در ده علوم یاد شده است.

سبیل الهدایه، و اجازه الشیخ حسین بن عبد الصمد (۱)، و فوائد خلاصه الرجال و رساله ای در دعوی اجماع در مسائل شیخ طوسی و مخالفت خود او، و رساله ای در یادآوری از احوال او و امثال این رساله ها و اجازه ها و حاشیه ها.

از شهید ثانی فرزند فرزند فرزندش (علی بن محمد بن حسن) در کتاب الدر المنثور ۱۴۹/۲-۱۹۹ یاد کرده و در ستایش او آنچه را که در خور وی بوده است، متذکر شده است و بیشتر آنچه که ما یاد کردیم و اضافه بر آنچه که ما به جهت بیم از طولانی شدن کلام، متعرض نشده ایم اشاره کرده است (۲).

و شاگرد شهید شیخ محمد بن علی بن حسن بن عودی عاملی جزینی - که پیش از این نوشتیم از خواص اصحاب او بوده - در شرح حال او تاریخی تألیف کرده است که ما به پاره ای از آن دست یافتیم و بخشی از احوال او را آنجا ایراد می کنیم (۳).

ص: ۵۳۹

۱-۱) - این اجازه در مجلد اجازات بحار آمده است و در آغاز آن می نویسد: بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي اوضح للانام سبل الاكرام تا آنجا که خود را بدین نام و نشان یاد کرده است: زین الدین بن علی بن احمد بن جمال الدین بن تقی الدین صالح بن مشرف عاملی، و از شیخ حسین با کمال عظمت یاد کرده و می نویسد: شیخ حسین مبادی الوصول و تهذیب علامه حلّی و شرح شمسیه و شرایع و قواعد را نزد من خوانده به خوبی از عهده برآمده است و از مشایخ خود شیخ علی میسی و دیگران را نام می برد و در آخر اجازه ذیل نام جدش احمد می نویسد الشهیر بابن الحاجه و تاریخ آن شب پنجشنبه سوم جمادی الآخر سال ۹۴۱ هجری بوده است - م.

۲-۲) - کتاب الدر المنثور من المأثور و غیر المأثور تألیف علی بن محمد بن حسن بن شهید ثانی است که از محدثان و دانشوران قرن یازدهم بوده و شرح حالش در مجلد دوم این کتاب آمده است و این اثر ارزنده در ضمن دو مجلد در عصر ما به طبع رسیده است.

۳-۳) - رساله مزبور به نام بغیه المرید فی الکشف عن احوال الشهید بخش مهمی از این رساله که به دست شیخ علی افتاده در الدر المنثور ایراد کرده است، آغاز آن پس از بسمله الحمد لله

از جمله می نویسد: شیخ شهید قدس سرّه بهترین صفات کمال و ارزنده ترین خوی های شایسته را دارا بود و به انواع شایستگی ها نایل آمده بود، دارای روحی بزرگ، که سراسر وجودش را فرا گرفته بود و رویه پسندیده ای داشت که آثار فضیلت از آن هویدا بود.

شهید ثانی، شیخ امت و مرجع فتوای آنان بوده است. آغاز و انجام فضیلت، در محور او به گردش درآمده بود و همگی عمر شریفش را در اکتساب فضیلت سپری ساخته، و اوقات شبانه روز خود را به اموری برگزار می کرد، که سودمند به حال او بود.

سپس، از اوقات تدریس و مطالعه و تصنیف و مراجعه و کوشش در عبادت، و تهیه هزینه زندگی و روا کردن نیازمندان، مفصلاً سخن گفته است و مخصوصاً متعرض شده است که از میهمانان و واردان با کمال خوش رویی و نشاط پذیرایی می کرد و آنان را با گرمی هرچه بیشتر به وثاق خویش می پذیرفته است.

سپس، به مراتب علمی او اشاره می کند، که در فن ادب و فقه و حدیث و تفسیر و معقول و هیئت و هندسه و حساب و دیگر کمالات، به نهایت درجه نایل آمده بوده است و در عین حال کمک کار همسرش بوده، چنان که شبانه برای تهیه غذا و امثال آن، همیشه به پشت می گرفته و به خانه می آورده است.

و از رساله بغیه المرید که در شرح حال شهید نگاشته شده، یاد کرده است که، شیخ شهید قدس سرّه در ۱۳ شوال سال ۹۱۱ هجری متولد شد، و در سن نه سالگی به ختم قرآن شریف توفیق یافت و علوم عربی و فقه را از پدرش فراگرفت و در سال ۹۲۵ هجری که پدرش بدرود حیات گفت، برای کسب کمالات به میس (۱) رفت و در آنجا به محضر شیخ علی بن عبد العالی میسی حاضر شد و مدت هشت سال، یعنی تا اواخر سال ۹۳۳ هجری برای کسب فیض در محضر او رفت و آمد داشت. پس از آن به کرک نوح رفت و در آنجا به درس سید حسن بن جعفر، حضور پیدا کرد و فنون چندی را از وی فراگرفت و در سال ۹۳۶ یا ۹۳۴ هجری به جبع که وطن اصلیش بود، بازگشت. از آنجا به دمشق رفت و به درس شیخ شمس الدین محمد بن مکی و شیخ احمد بن جابر حاضر شد و پس از آن به جبع رفت و سال ۹۴۲ هجری عازم مصر شد و تصمیم داشت علوم دیگری را که در حد امکانش باشد، تحصیل کند و بدین منظور به درس گروهی از علمای عامه که در رساله بغیه المرید نام برده شده اند، شرکت جست و همچنین کتاب های فقه و حدیث را که نزد آن ها خوانده بود، نام برده است. آری، او در مصر، از محضر درس شانزده تن از علمای بزرگ آن سرزمین که نامشان در آن رساله آمده، استفاده کرده است. در سال ۹۴۴ هجری به حجاز رفت و حج بیت الله را به جای آورد و سپس به جبع بازگشت. وی در سال ۹۴۶ هجری برای زیارت ائمه عراق علیهم السلام به عراق مهاجرت کرد و همان سال بازگردید و سال ۹۵۱ هجری به شهرهای روم مسافرت کرد، و مدت سه ماه

ص: ۵۴۱

۱- ۱) - «میس» به فتح میم و سکون یا، یکی از دیهات جبل عامل است- م.

و نیم در قسطنطنیه اقامت گزید و به دنبال آن، تدریس مدرسه نوریه بعلبک را برعهده گرفت. شهید ثانی، در مراجعت از آنجا به بعلبک رفت و مدت درازی در آن مدرسه به تدریس مذاهب خمس اشتغال ورزید.

پس از این، ابن عودی بخشی از آثار او را که پیش از این یادآور شدیم، ذکر می کند.

(تا اینجا خلاصه ای از آنچه یادآوری شد، به پایان رسانیدم.)

از «رساله ابن عودی» و اجازه شیخ حسن و اجازات شهید استفاده می شود، که شهید از گروه زیادی از اعلام سنی استفاده کرده، و کتاب های فراوانی در فقه و اصول الدین و اصول الفقه و امثال این ها در نزد آن ها خوانده، و کتاب های آن ها را از خود ایشان روایت کرده است. و همین رویه را نیز شهید اول و علامه حلی در روزگار تحصیل خویش به کار بسته اند و شکی نیست، غرضی که ایشان از این طرز کار داشته اند، غرض صحیح و شایسته ای بوده، و بر این عمل اموری مترتب بوده است (۱)، که از

ص: ۵۴۲

۱-۱) - شیخ یوسف در کتاب لؤلؤه البحرین ذیل احوال شیخ زین الدین سبط شهید ثانی می نویسد: شیخ زین الدین در نوشتن آثار احتیاط می کرد و به همین جهت می گوید: متأخران تألیفات زیادی به وجود آوردند و به همین مناسبت اشتباهات بسیاری در آثار آنان به وجود آمد و گاهی هم موجبات قتل گروهی را در برداشت و از جدش شهید ثانی و شهید اول و علامه به شگفت آمده است که چرا از علمای عامه حداکثر استفاده را نموده اند و چرا در کتاب های فقه و اصول و حدیث آن ها تتبع کرده و بلکه آن ها را از ایشان فرا گرفته اند و بالاخره با چشم انکار بدیشان نگریسته، و در پایان نوشته است، بر عمل ایشان آثاری مترتب است که باید مترتب باشد و خدا از آن ها در گذرد شیخ یوسف پس از این اظهار نظر زین الدین، کمال تمجید را کرده و خود هم مطالبی را بدان افزوده است که به لؤلؤه باید مراجعه کرد. امین عاملی می فرماید، از جمله امور مترتبه آن است که اعلام ما در اجتهاد و تقسیم حدیث از عامه تبعیت کرده اند و این ایرادی است که اخباری ها وارد آورده و گفته اند در دو روز بود که دین منهدم شد یکی روزی که علامه حلی متولد شد و خطای

مراجعه کردن به کتاب های اصول و استدلال و حدیث، بدان امور خواهیم رسید و از بیان حال شیخ حسن فرزند شهید ثانی عدم رضایت این معنی به خوبی احساس می شود.

شهید ثانی طبع شعر داشته است و من جز این دو بیت، که به خط خود اوست و آن را منسوب به خویش دانسته است، به اثر نظمی دیگر او دست نیافته ام (۱).

لقد جاء فی القرآن آیه حکمه تدمر آیات الضلال و من یجبر

و تخبر أن الاختیار بأیدنا فمن شاء فلیؤمن و من شاء فلیکفر

در قرآن کریم آیت حکمت آمیزی نازل شده است، که نشانه های گمراهی و جبر را از پایه می افکند و ثابت می کند که اختیار در دست ماست و آیه

ص: ۵۴۳

۱- ۱) - بغیه المرید از قول شهید نقل می کند هنگامی که در برابر ضریح مطهر حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله قرار گرفتم، این اشعار را سروده، و تقدیم حضور داشتم: صلاه و تسلیم علی اشرف الوری و من فضله ینبوعی الحد و الحصر و من قدرتی السبع الطباق بنعله و عوضه الله البراق عن المهر و خاطبه الله العلی بحبه شفاها و لم یحصل لعبد و لا حر عدو لی عن تعداد فضلك لایق یکل لسانی عنه فی النظم و النثر و ما ذا یقول الناس فی مدح من ات مدائح الغراء فی محکم الذکر سعیت الیه عاجلا سعی عاجز بعبء ذنوب جمه اثقلت ظهری تا به آخر ابیات، از ابیات فوق استفاده می شود شهید اشعار دیگری هم داشته است - م.

این است که، هر که بخوهد ایمان می آورد و هر که بخوهد به حالت کفر برقرار می ماند.

و کسی که مورد اطمینان من بود می گفت، شهید ثانی دو هزار مجلد کتاب، پس از خود به یادگار گذارده است که دوست مجلد آن از آثار خود او و دیگران بوده، که به خط خویش مرقوم فرموده بوده است.

از کسانی که در سوگ او چکامه های طویل و مفصلی سروده اند، سید رحمه الله نجفی و سید عبید نجفی بوده اند و نیز امثال این ها سراینده گانی بوده اند که هر یک به سوگ او نشسته و در عزای او چکامه ها گفته اند.

لیکن من به هیچ یک از سوگ سروده های ایشان دست پیدا نکرده ام (۱).

و در تاریخ شهادت او یکی از ادبا چنین سروده است (۲):

تاریخ وفاه ذلک الاواه الجنه مستقره و الله

ص: ۵۴۴

۱-۱) - اعیان الشیعه ج ۷ طبع جدید [۱] می نویسد: سید رحمت الله معروف به فتال از شاگردان شهید ثانی بوده است و ابن عودی هم در سوگ او قصیده ای گفته است و مؤلف اعیان [۲] بخشی از سوگ نامه های ایشان را به شرح زیر آورده است ابن عوری گوید: هدی المنازل و الآثار و الطلل مخبرات بان القوم قد رحلوا سارت و قد بعدت عنا منازلهم فالآن لا عوض منهم و لا - بدل این قصیده را مؤلف امل الآمل ذیل شرح، حال ابن عودی آورده است، سید رحمت الله گوید: ما للکواکب لا تخر بارضها حزنا و لا للشم لا تتضوع فاهناً فانت لدى الإله منعم حی و من الطافه متمتع سید عبید گوید: ثوی الامام الذی بث العلوم کما بث النوال بیوم الجود و الکریم از قرینه پیدا است دو قصیده زیر را مؤلف امل الآمل ندیده باشد.

۲-۲) - روضات الجنات می نویسد: بعضی از مدارک، شعر مزبور را نسبت به شیخ بهایی داده است لیکن مؤلف، این انتساب را نپذیرفته است، دیگری در ماده تاریخ شهادت او گفته است (مثنوی الشهید جنه) این ماده تاریخ ۹۶۴ هجری می باشد.

تاریخ وفات آنکه همیشه به درگاه خدا می نالید جمله به خدا سوگند بهشت جایگاه اوست ۹۶۶ هجری.

به طوری که از برخی از مشایخ شنیده و به خط برخی از آن ها دیده ام، علت شهادت او این بوده است که دو نفر به عنوان رفع نزاع و مخاصمت نزد او آمدند، شهید به نفع یکی و زیان دیگری داوری کرد. شخص محکوم خشمناک شده نزد قاضی صیدا که نامش معروف (۱) بود رفت و از داوری شیخ شهید قدس سره شکایت کرد.

شهید ثانی در آن اوقات به تألیف شرح لمعه اشتغال داشت و هر روز یک جزو از آن شرح را می نگاشت. و از نسخه اصلیش به دست می آید که آن کتاب را در مدت شش ماه و شش روز به پایان رسانده است چه آنکه، او تاریخ آغاز به شرح را در پشت همان نسخه نوشته است.

قاضی پس از آنکه از جریان اطلاع پیدا کرد، مأموری را به جانب جبع گسیل داشت تا وی را دستگیر کند و همان موقع شهید ثانی در موستانی که در خارج شهر داشت به سر می برد تا با فراغت خاطر به تألیف آثار خود پردازد. مأمور با یکی از مردم جبع ملاقات کرد و احوال شهید را از او جويا شد. جبعی که گویا از سؤال او پی به منظور او برده بود، اظهار داشت مدتی است که به سفر رفته است و از او اطلاعی نداریم. هم زمان به خاطر شهید رسید که عازم حج شود و با آنکه چند نوبت به حج بیت الله رفته بود، این بار به منظور اینکه خود را از دست دژخیمان پنهان بدارد، در هودج روپوشیده ای نشست و به سوی حجاز روانه شد.

ص: ۵۴۵

---

۱ - ۱) - روضات نقل کرده است قاضی نام برده در نامه به شهید می نویسد: «ایها الکلب». شهید پاسخ می دهد: «ان الکلب معروف» - م.

قاضی صیدا، ضین نامه ای به پادشاه روم نوشت، در شهرهای شام مرد بدعت گذاری پیدا شده است که به هیچ یک از مذاهب چهارگانه عمل نمی کند.

سلطان روم، مردی را گسیل داشت تا او را به حضور بیاورد. و مخصوصا به وی دستور داد تا او را زنده نزد او حاضر کند و گوشزد کرد، می خواهم او را به ملاقات علمای دیار خود معرفی کنم تا با او گفتگو کنند و از مذهب او مطلع شوند و چگونگی را به من اعلام دارند، تا پس از آن، مطابق با آنچه مذهبم تقاضا می کند، رفتار کنم.

مأمور طبق دستور عازم شام شد و بالاخره به این نتیجه رسید که شیخ به مکه مشرف شده است، مأمور بلافاصله عازم بیت الله شد و در راه مکه با شهید ملاقات کرد.

شهید که از مأموریت وی خبردار شد به وی پیشنهاد کرد همراه من باش تا مناسک حج را به انجام رسانم. سپس هرگونه دستوری که داری عملی کن. وی پیشنهاد شهید را پذیرفت و به اتفاق او عازم بیت الله شد. و شهید پس از مناسک حج همراه او عازم شهرهای روم شد.

به مجردی که به شهرهای روم رسید، مردی با آن مأمور ملاقات کرد و پرسید این شخص کیست؟ در پاسخ گفت یکی از علمای امامیه است که مأمورم او را به حضور سلطان ببرم! آن مرد گفت آیا بیم نداری، هرگاه او به حضور سلطان برسد به او بگویند در خدمتکاری او کوتاهی کردی و او را آزرده خاطر ساختی؟ گذشته از این دوستانی دارد که به کمک او اقدام کنند و وسیله کشتن تو را فراهم آورند. بنابراین، صلاح در آن است که وی را بکشی و سر بریده او را نزد سلطان ببری.

مأمور که تحت تأثیر سخنان ناشایست او قرار گرفت، وی را در همان مکان که در ساحل دریا بود از پای درآورد و سر بریده او را همراه خود برد.

در همان محل گروهی از ترکمانان می زیستند، شب هنگام انواری را مشاهده کردند که از آسمان به زیر می آید و بالا می رود. ترکمانان به طرف انوار توجه کردند بدن بی سری را در روی زمین افتاده دیدند. جسد این مرد بزرگوار را به خاک سپردند و قبه ای بر فراز آن بنیاد کردند.

از طرف دیگر همان مأمور، سر بریده شهید را نزد سلطان برد. سلطان که سر بریده او را دید، سخت ناراحت شد و گفت: به تو دستور داده بودم تا او را زنده نزد من بیاوری و حال آنکه تو برخلاف فرمان من او را کشته و سر بریده او را برای من آورده ای؟ و بالاخره بنا به سعی و پیشنهاد سید عبد الرحیم عباسی (۱)، سلطان او را کشت.

پس از این، در ذیل یادآوری نام ابن عودی، ابیاتی را که وی در سوگواری شهید ثانی انشاد کرده است خواهیم نگاشت.

ص: ۵۴۷

---

۱ - ۱) - عباسی از علما و ادبای قرن دهم هجری بوده است در شقایق نعمانیه می نویسد: در مصر متولد شده و در روزگار سلطان بایزید به روم رفته است و در مدرسه قسطنطنیه تدریس می کرد عالمی خوش اخلاق و نیک محاوره بود آثاری در نظم و نثر دارد معاهد التقصیص در شرح ابیات تلخیص از اوست. در سال ۹۶۳ هجری در سن نزدیک به صدسالگی درگذشت. اعیان الشیعه می نویسد: عباسی همان کسی است که شهید در سفر استامبول از او استفاده علمی نموده است. ابن عودی در رساله شرح حال شهید می نویسد: شهید با عباسی ملاقات کرده است لیکن مراتب فضل او را برای ما نقل می کرده، بنابراین شهید از شخص او استفاده نکرده است بلکه از آثار او بهره برده است و هرگاه سال ۹۶۳ در گذشته باشد چگونه درباره کشنده شهید که سال ۹۶۵ هجری اتفاق افتاده، کوشش داشته است - م.

(تا بدینجا آنچه را که مؤلف امل الآمل ۱/۸۵-۹۱ ایراد کرده است، به پایان آوردیم.)

مؤلف گوید: به گمان من آن شیخی که از شهید سعایت کرده، شیخ نجدی بوده است.

از نگارش میر مصطفی که پیش از این متذکر شدیم به دست می آید، که شهید ثانی در قسطنطنیه به شهادت رسیده است و از نوشته شیخ معاصر استفاده شد در راه روم به شهادت رسیده است و همین اختلاف را نیز از مشایخ شنیده ایم.

از شیخ بهایی رحمه الله نقل شده است، پدرم می گفت در بامداد یکی از روزها به دیدار استادمان شهید رفتیم وی را متفکر و اندوهناک یافتیم، سبب تفکرش را جويا شدم، در پاسخ گفت: چنان می پندارم که ثانی شهیدین بوده باشم (۱).

و من خود به خط شیخ علی، نواده شهید دیده ام، از خط جدش شیخ حسن صاحب معالم نقل کرده است که، مرحوم شهید در روز سه شنبه سیزدهم ماه شوال سال ۹۱۱ هجری متولد شده و در سال ۹۶۵ هجری (در

ص: ۵۴۸)

۱- ۱) - اعیان الشیعه از شهید نقل کرده است که خطاب به شیخ حسین می گفت: دیشب در رؤیا دیدم سید مرتضی مجلس میهمانی تشکیل داده، و همه علمای امامیه را در آن مجلس دعوت کرده است و همگی آن ها در اتاقی گرد آمده اند و به مجردی که من وارد اتاق شدم، سید از جا برخاست مرحبا گویان و به من گفت: در کنار شهید بنشین به دستور وی کنار وی نشستم پس از آنکه مجلس آرام گرفت از خواب بیدار شدم. و این خواب دلیل بر آن است که در شهادت تالی او خواهم بود انتهی، در رساله شرح حال شهید می نویسد: از آنجا که خدا می دانست شهید ثانی با شهید اول مشارکت در شهادت خواهند داشت در دل او تمایلی به احیای آثار شهید و حواشی بر آثار او را برقرار داشته تا آنجا که سخنان شهید اول را حق می دانست و همچون معاصری نسبت به وی اظهار علاقه می کرد-م.

سن ۵۴ سالگی) به شهادت رسیده است (۱).

و از خط سید علی صائغ، شاگرد شهید نقل شده است که، شهید در حالی دستگیر شد که، اطراف خانه خدا به طواف مشغول بود و در روز جمعه در ماه رجب که به تلاوت قرآن می پرداخت بر اثر محبت اهل بیت علیهم السلام شهید شد.

آری، او در حالی به شهادت رسید که غریب بود و به سوی خدایی بار سفر بست که بر همه چیز ناظر بود و هنگامی قدم در راه شهادت گذارد که به حج بیت الله و زیارت مرقد مقدس رسول اکرم صلی الله علیه و آله موفق شده بود.

یکی از آثار شهید ثانی «رساله کوچکی است در مناسک حج» که در کمال اختصار نگارش یافته، و ویژه نیت مناسک حج است و من نسخه ای از آن را در اصفهان ضمن مجموعه ای در نزد فاضل هندی دیده ام.

گاهی گفته می شود «رساله وجوب نماز جمعه» از آثار شهید ثانی نبوده است بلکه منتسب به او می باشد، و در صورتی که انتساب آن رساله، به وی صحیح باشد ممکن است، این رساله را در آغاز کارش که مهارتی در فقه نداشته، تألیف کرده است و به همین جهت است که در شرح لمعه به خلاف آنچه در آن رساله نوشته شده، تصریح کرده است.

مؤلف گوید: انتساب «رساله جمعه» به وی، از مطاوی این ترجمه و از تصریحی که نواده اش صاحب مدارک در مدارک و امثال آن کرده است، به خوبی آشکار می شود. و اما اینکه این رساله در آغاز کارش تألیف شده

ص: ۵۴۹

۱-۱) - در رساله شرح حال شهید از خود وی نقل کرده است، مولد من در روز سه شنبه ۱۳ شوال سال ۹۱۱ هجری بوده است لیکن، از آغاز تحصیل اطلاعی ندارم و می دانم کتاب شریف قرآن را در سال ۹۲۰ در سن نه سالگی ختم کردم-م.

است، غلطی واضح است زیرا، تاریخ تألیف آن در ماه ربیع الاول سال ۹۶۲ هجری یعنی چهار سال پیش از شهادتش بوده است و از آثار اخیر او می باشد.

در یکی از مواضع، قصه رؤیای شیخ محمد جبانی را دیده ام و از آنجا که این رؤیا مشتمل بر پاره ای از احوال شهید ثانی بوده است، مناسب می دانم که آن را در این مقام نقل کنم. زیرا خواب، جزئی از هفتاد جزء از نبوت است و خواب با این مقدمه شروع می شود:

قصه رؤیای شیخ محمد جبانی

پس از حمد خدای ذوالجلال صاحب کرم و بخشش و انعام، و درود بر بهترین مردم، محمد صلی الله علیه و آله و بر خاندان با کرم او چنین گوید نیازمند به رحمت خدا، شیخ محمد جبانی که خدا از بزهکاری هایش درگذرد. از آنجا که از قضا و قدر الهی گزیری نیست در روز بیست و دوم ذیحجه سال ۹۶۵ هجری پس از تحمل رنج سفرها و پشت سر گذاردن خطرها، به قریه جزین که خدا مردم آن را از آمنین قرار بدهد وارد شدم و قصد اقامت چندی را در آن محل کردم، روز پنجشنبه بیست و پنجم ماه ذیحجه به تب دچار شدم و آخرین ساعات آن روز بود که قصد کردم و شب هنگام تب شدید شد و استفراغ بر من دست داد و ده مرتبه به حالت تهوع دچار شدم تا به آنجا که ضعف زیادی بر من عارض شد و یقین به مرگ نمودم و بامداد حالت تهوع قطع شد و به اسهال دچار شدم و شش یا هفت مرتبه به اسهال گرفتار آمده بودم و ناتوانی و ضعف، بیش از پیش دست داد و آن روز را مانند مرده ای بی حرکت افتاده بودم.

شب بیست و ششم ذیحجه در خواب دیدم، کسی می گوید: چرا رنجوری؟ در پاسخ گفتم، چرا ملول نباشم و حال آنکه در شهر غربت بدین بیچارگی افتاده ام. گفت: هیچ گونه بیمی به خود راه مده زیرا، تو در

میان دوازده خانه ای، و در هر خانه ای آب جاری روان است. در حال خواب چشم گشودم و خود را در خانه هایی دیدم، که برای من تعریف کرده بود. و هنگامی که از خواب بیدار شدم به شکر و سپاس خدای منان پرداختم و در آن حال اندک آرامشی در خود احساس کردم.

شب سه شنبه، بیست و هشتم همان ماه با موضوعی بسیار شگفت آور روبرو شدم، و آن این بود که اول شب، درباره خودم اندیشه می کردم و می گفتم، هرگاه با این بیماری که با من دست به گریبان شده است بمیرم نمی دانم سرانجام من به کجا منتهی خواهد شد. آیا از بهشتیانم یا دوزخیان.

سپس به نفس خود متوجه و خشمناکه بدان نگران شدم. گفتم، با چه عملی آرزوی بهشت داری؟ و حال آنکه همه عمرت را در سفر گذرانیده، بیشتر اوقات از طهارت کامل محروم بوده، زمان های ناپسندی را بر خود هموار ساخته ای و بالاخره کاری که سزاوار بهشت باشد از من بوجود نیامده است.

آری، تنها آرزویم متوجه به محبت اهل بیت و ایمان است.

سپس با خودم گفتم، در اینکه ایمان، علت اساسی ورود در بهشت است و من هم که بحمد الله از نعمت ایمان برخوردارم شکی نیست. و از طرف دیگر هم مرتکب گناهان زیادی شده ام و بر اثر آن ها به شکنجه گرفتار خواهم شد و بالاخره به بهشت خواهم رفت. چیزی که هست شکنجه الهی در برابر گناهی که از من به ظهور رسیده، بسی خطرناک تر و بلایی بس ناراحت کننده است، مگر اینکه انسان بزهکار مشمول عفو خدا یا شفاعت پیغمبر اکرم و یا یکی از ائمه طاهرين عليهم السلام قرار بگیرد، و من با آن همه گناهی که مرتکب شده ام و کارهای شایسته ای که کمتر انجام داده ام، چگونه ممکن است مورد شفاعت اولیای خدا قرار بگیرم؟!!

پاره ای از شب گذشته، به همین اندیشه سرگرم بودم و همواره خودم را از اعمال زشت و کم کاری های پسندیده ملامت می کردم، در همان هنگام خواب دیدم، در خواب دیدم که گویا در سرزمین وحشتناک خالی از آب و گیاه قرار گرفته ام که هیچ نفس کشی در آنجا وجود ندارد و تنها من در آن سرزمین می باشم و پوشاک من در آن حال پارچه ای لنگ مانند بود که از ناف تا سر زانوهای مرا پوشانیده بود و جسد مرا دیدم که از زخم ها و دمل های سیاه رنگی چنان زشت و ناپسند شده است که از دیدن آن به وحشت افتادم. و در آن مکان وحشت زا و مشاهده زشتی اندامم، پرنده عقل، از سرم پرید و حیرت زدگی مرا فراگرفت.

هم زمان، شخصی در برابر من ظاهر شد و گفت: اجابت کن! پرسیدم، چه خبر است؟ در پاسخ گفت: اینک روز قیامت است و باید در معرض سؤال و جواب قرار گیری. از شنیدن این سخن با کمال آرامش به دنبال او حرکت کردم و در مسیر خود به زمین خالی از همه چیز وارد شدم. مدت یک ساعت مرا در آنجا متوقف ساخت. سپس شخص دیگری در رسید و گفت: بیا! گفتم به کجا؟ در جواب گفت: به دوزخ! گفتم فرمان در اختیار خداست.

با حالتی اندوهناک و دلی شکسته به همراه او حرکت کردم. سپس به آن دو تن گفتم: آیا ممکن است مرا به حضور مقدس حضرت پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه طاهرین علیهم السلام ببرید؟ شاید آن ها از من شفاعت کنند. گفتند: ما برای آن کار دستوری نداریم، گفتم: مرا از نزدیک آن ها عبور دهید، و چنان وانمود کنید که آهنگ حضور آن ها را ندارید.

در این حال که آن ها به تقاضای من ترتیب اثری نمی دادند، حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و حضرت مولا علی علیه السلام را ملاقات کردم که در محلی

جلوس فرموده اند و سه تن دیگر هم کمی دورتر از ایشان، در حضورشان نشسته اند. به مجردی که مرا دیدند، به حضور طلبیدند. پس از تقرب به حضور مبارک با دلی شکسته و با کمال شرمندگی که به زیر انداخته بودم، عرض سلام کردم.

رسول اکرم صلی الله علیه و آله از آن دو شخص پرسید: این مرد را به کجا می برید؟ در پاسخ به عرض رسانیدند، ما موریم تا او را به دوزخ ببریم. پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله که مرا از شدت شرمندگی، سر به زیر دیده، فرمود: او را به بهشت ببرید! معروض داشتند، یا رسول الله! نامه عمل او از اعمال شایسته تهی، و از کارهای ناپسند مشحون است.

رسول اکرم صلی الله علیه و آله اشاره ای به من فرمود. نامه عمل سیئاتم را تقدیم حضور کردم در صفحه دوم آن یک سطر به خطی واضح نوشته بود ایمان و حب اهل بیت علیهم السلام و چیز دیگری در آن ضبط نشده بود. و نامه دیگر را از من گرفت آن نامه مملو از سیئات بود چنان که جای خالی در آن دیده نمی شد.

رسول اکرم صلی الله علیه و آله هر دو نامه را زیر زانوی خود گذارد و فرمود: او را ببرید.

آن دو شخص به عرض رساندند یا رسول الله! نامه عمل او و آنچه را که در آن ضبط شده و نشده مشاهده کردید.

رسول اکرم صلی الله علیه و آله بلافاصله، پرونده حسنات مرا از زیر زانوی خود بیرون آورد که مملو از حسنات بود. و پرونده عمل سیئات را بیرون آورد و سراسر آن سپید بود. فرمود: ببینید! آن دو شخص گفتند: فرمان فرمان شما است. سپس پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله به جانب راست خود اشاره کرد و فرمود: او را به بهشت ببرید. آن دو شخص به عرض رسانیدند ما دسترسی به بهشت نداریم.

پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله خطاب به من فرمود: برو به بهشت! عرض کردم بهشت کجاست؟ فرمود به سوی راست حرکت کن، در آنجا دری بالابند از نور خواهی دید که گشاده است، وارد آن شو! گفتم: آیا آن در باز است؟ فرمود: آری، گشاده است! عرض کردم با این حالت زشت و ناپسند چگونه وارد بهشت بشوم؟ فرمود: هرگاه وارد آن محل شدی نهر کوثر را در کنار در بهشت خواهی دید وارد آن نهر شده، تمام ناپسندی ها از تو برطرف می شود. پس از آن به سوی دیگر توجه کن، جامه هایی را خواهی دید هر اندازه که به لباس احتیاج داری از آن ها بپوش. سپس همان جا آرام بگیر و استراحت کن، و یا از خوراکی های آنجا تناول کن! سؤال کردم یا رسول الله! در آنجا چگونه خوراکی است؟ رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: در آنجا خرما، رب و انگور و شیر است.

به عرض رسانیدم، به حق شما سوگند، رب و شیر را دوست می دارم!

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: آری، رب و شیر خوراک مردم شهر شماست.

سؤال کردم در آنجا چه کنم؟ فرمود: بنشین تا مأموری بیاید و تو را به محلی که خدا برای تو آماده فرموده است، هدایت کند.

اندکی از حضور مبارکش دور شدم، دری بالابند و نورانی را دیدم که گشاده است و کسی هم در آنجا نیست، وارد شده، نهر کوثر را دیدم که جریان دارد، در میان نهر رفتم و خود را شستشو دادم، ناراحتی و همه گونه پلیدی از بدن من برطرف شد. از نهر بیرون آمدم، حسب الامر به طرف دیگر توجه کردم، جامه هایی را دیدم که برخی از آن ها در صندوق بود. از آن جامه ها هر اندازه که لازم داشتم، پوشیدم.

سر بالا - کردم، درخت های زیاد و سرزمینی بس نیکو و قابل انس و علاقه به نظر آوردم و چنان که فرموده بود، خرماها و انگورها دیدم و هم زمان دو

نفر را مشاهده کردم، نزد من آمدند و سلام کردند و گفتند از جای برخیز و آنچه را خدا برای تو آماده فرموده، از نزدیک مشاهده کن. اندکی با آن ها همراه شدم. مرا از دری بس زیبا که اندکی بلندی داشت، وارد کردند، در درون آن درخت های سبز و خرم و نهرهای جاری و سرزمینی سبز و نیکو مشاهده کردم. به من گفتند بنشین: نشستم. از من پرسیدند آیا چیزی نمی خوری؟ گفتم از خوردن امتناعی ندارم. در آن حال جوانان پری چهره و فریبا رخساری دیدم که مائده ای را حاضر کردند و در آن خوراکی های رنگارنگ به چشم آوردم که بوی بسی پاکیزه آن ها مشام مرا تازه می ساخت و زنی هم که عمری متوسط داشت همراه آن ها بود. مائده را در برابر من گذاردند و گفتند، تناول کن. از آن ها پرسیدم شما با من هم غذا نمی شوید؟ خیر ما فرشتگان خداییم و از خوراکی ها بهره ای نداریم و اینان خدمتکارانند. از آن زن پرسیدم آیا تو هم با من هم غذا نمی شوی؟ گفت:

چرا لیکن، هم اکنون کسی خواهد آمد که از من بهتر است و با تو هم غذا خواهد شد.

هنوز سخن به پایان نرسیده بود، زن زیباچهره ای را که مانند او هیچ چشمی ندیده بود در برابر من ظاهر شد. نزدیک آمد، سلام کرد و زانوهای مرا بوسید و در جانب راست من نشست او را به تناول کردن غذا دعوت کردم و از زن اولی پرسیدم این زیباچهره کیست؟ در پاسخ گفت: این فریبا رخسار حور العینی است که خدا او را برای تو آماده کرده است. با آن حوریه هم غذا شدم و آن قدر که مورد احتیاجم بود غذا تناول کردم و همواره به او نگران، و از زیبایی او حیرت زده بودم.

پس از این همان دو فرشته که در آغاز، هادی من، بودند به من گفتند: از جای برخیز تا آنچه را خدا به تو اعطا کرده است، از نزدیک مشاهده کنی.

از جا برخاستم اندکی با آن ها همراهی کردم، سه تن یا چهار تن زیبا چهرگان را دیدم، مرکبی را که حد متوسط میان اسب و استر و نیکو منظر بود و به زین و لجام، آراسته شده بود، پیش آوردند و گفتند: بر آن سوار شو! بر آن مرکب نشستم، حرکت کرد. ساعتی را با آن مرکب به سیر و تفرج پرداختم. بوستان های سبز و خرم و نهرهای جاری را مشاهده کردم، تا کنار دیواری رسیدم، پرسیدم: این دیوار چیست؟ گفتند: این حد سرزمین شیخ زین الدین رضی الله عنه و ارضاه است. پرسیدم خود شیخ در کجاست؟ گفتند در محلی که خدا به او مرحمت فرموده، آرام گرفته است. پرسیدم: آیا جراحات هایی که از دست ستمگران و دشمنان بر اندام او وارد آورده بود، بهبودی یافته است؟ گفتند: آری، همه زخم های او التیام یافته است تنها یک زخم بر دوش او که مانند ستاره ای می درخشد، باقی مانده است. پرسیدم:

چه کسانی در پیش او به سر می برند؟ گفتند: همگی یاران او در حضور او می باشند. پرسیدم: می خواهم سید علی بن صائغ را بینم، گفتند: او به زودی خواهد آمد.

در این حال دو مرد باوقار و با هیبت را مشاهده کردم که به طرف ما می آیند. پرسیدم: این دو مرد کیستند؟ گفتند: حضرت موسی بن جعفر و حضرت علی بن موسی الرضا علیهما السلام با شتاب به حضور مبارکشان مشرف شدم، عرض سلام کردم. پاسخ مرا فرمودند و می نمایانند که از آنچه خدا به من اعطا فرموده است تهنیت می گویند. اندکی با ایشان هم قدم شدم و از من جدا شدند.

در این حال، سید علی بن صائغ را دیدم که به سوی من می آید از وی استقبال کردم. و هریک از ما دو تن به دیگری مژده دادیم و از دیدار هم دیگر اظهار خرسندی کردیم. و من از حال شیخ زین الدین (شهید ثانی) و گروهی دیگر از آشنایان جوینا شدم.

او گفت، مناسب است محل هریک از آیندگان تعیین شود. گفتم به نام خدا هرگونه که می توانی انجام بده. هم زمان، از سیدی از مردم نجف به نام سید رضی الدین بن سید شمس الدین صائغ، و از پسر عمویش سید زین الدین و گروهی دیگر یاد می نمود، و جاهای هریک را معین می کرد.

به دنبال آن از من پرسیدند، آیا می دانی چه مسافتی را طی کرده ای؟

گفتم خیر، گفتند: تا بدینجا صد فرسنگ تقریبی را طی کرده ای و چند برابر دیگر تا این جهت که ما بر فراز آن قرار گرفته ایم، باقی مانده است. سپس ساعتی طولانی مرا به جانب راست و شرق سیر دادند پس از این، با نشاطی کامل و خاطری آسوده از خواب بیدار شدم و باقیمانده آن شب را عرق کردم و خدای تعالی، بر من منت نهاد و عافیت را نصیب من کرد (۱).

و ما هم از خدا می خواهیم که آنچه را در خواب می بینیم خواب های آشفته نبوده باشد. (حکایت خواب شیخ محمد جبانی تا بدینجا به آخر می رسد.)

مؤلف گوید: در آخر یکی از نسخه های کشف الریبه دوازده حدیث مسند دیدم و در همان جا نیز به نام گروهی از مشایخ شیعه و سنی شهید

ص: ۵۵۷

۱- ۱) - امین عاملی، در اعیان الشیعه می نویسد: شیخ محمد جبانی شاگرد شهید بوده است و من کمتر از ثلث آن خواب را نقل کردم و خواب به این طولانی و با چنین نظم و ترتیب به سرحدی است که اگر کسی آنچه را در این خواب آمده، در بیداری ببیند نمی تواند جزئیات آن را به خاطر بسپارد و نقل کند خدا از حقیقت آن آگاه است- م.

برخوردم و برخی از احادیث آن غریب به نظر می آید، ممکن است از احادیث عامه بوده باشد.

یکی از شاگردان فاضل شیخ علی کرکی در پایان رساله ای که در اسامی مشایخ تألیف کرده است می نویسد: از ایشان است شیخ اجل فاضل کامل شهید ثانی زین الملّه و الدّین علی بن احمد العاملی. آثار زیادی دارد و سال ۹۶۰ هجری به شهادت رسیده است. خدا قاتل او را بکشد و کسی که در قتل او سعایت کرده است تا روز قیامت لعنت کند.

با ذکر شهید مؤلف آن رساله، رساله اش را پایان داده است.

مؤلف گوید: از کلام صاحب رساله به دست می آید که نام شهید ثانی علی بوده، و زین الدّین لقب اوست. و حال آنکه در آغاز ترجمه شهید نوشتیم. آنچه در بیشتر از مواضع موجود است و ما به خط خود شهید دیده ایم. زین الدّین نام شهید و علی نام پدر اوست. و تاریخ شهادت او که صاحب رساله نوشته است، مخالف با آن چیزی است که گذشت و خواهد آمد. یعنی، شهادت شهید ثانی سال ۹۶۵ یا ۹۶۶ هجری اتفاق افتاده است و قراین آینده نیز مؤید آن است و ممکن است لفظ (ست) یعنی شش از قلم کاتب افتاده باشد.

شهید ثانی، ضمن اجازه ای که به شیخ تاج الدّین بن هلال جزایری داده است می نویسد: از خدای متعال درخواست کردم و به وی اجازه دادم تا همه آثار مختصر و مطول مرا از حواشی و فوائد متفرقه و فتواها که به قلم ناتوانم جاری شده است، روایت کند. و آثار من فراوان و مشهورند و اینک، حالت حاضر مقتضی برای ذکر نام آن ها نمی باشد، در عین حال مهم ترین آثارم مسالک الافهام فی تنقیح شرایع الاسلام است که در هفت مجلد تدوین

شده است و از خدای متعال توفیق تمام آن را درخواست دارم (۱)، از آن جمله حواشی شرایع است که در دو مجلد تدوین شده است دیگری روض الجنان در شرح ارشاد الازدهان است. دیگری الروضه البهيه في شرح اللمعه الدمشقيه و دیگری شرح الالفیه و دیگری شرح النفلیه و کتاب تمهید القواعد اصولیه و العربیه لتفريع الاحکام الشرعیه و این کتاب در فن خود منحصر به فرد است. بحمد الله و المنه، کسی که بدان کتاب دسترسی پیدا کند، به حقیقت آنچه ما بدان اشاره کردیم واقف خواهد شد. و امثال این ها، کتاب ها و رساله ها که نگارش داده ایم مشروط بر اینکه در هنگام بهره برداری از آثار من، آن ها را تصحیح و مقابله کنند و صحت انتساب آن ها به من، برایشان به ثبوت برسد.

مؤلف گوید: تاریخ این اجازه در سال ۹۶۴ هجری در مکه مکرمه بوده است (۲).

ص: ۵۵۹

۱- ۱) - شیخ حسن، صاحب معالم فرزند بزرگوار شهید ثانی در مدح کتاب مسالک گوید: لو لا کتاب مسالک الافهام ما بان فما نهج شرایع الاسلام کلا و لا کشف الحجاب مؤلف عن مشکلات غوامض الاحکام قد زینته حقایق و دقایق خضعت لهن نواصب الافهام و حوت صحائفه نفیس فرائد نظمت بها بنهایه الاحکام تزهو بهن کمثل احسن روضه ازهارها خرجت من الاکمام ان اللسان لعاجز عن نعته و کذاک تعجز السن الاقلام فجزی مؤلفه الرحیم بجوده خیر الجزاء و حباه بالاکرام - م.

۲- ۲) - این اجازه در مجلد اجازات بحار ضبط شده است و تاریخ آن شب جمعه ۱۴ ذیحجه سال ۹۶۴ هجری است و این اجازه را به تاج الدین در ملاقاتی که در مکه مکرمه با وی نموده، به وی داده است و اشاره کرده علی سبیل الارتحال و غایه الاستعجال و ضیق المجال.

شهید ثانی در شب شنبه ۲۱ ماه جمادی الاولی سال ۹۵۷ هجری از تألیف شرح لمعه آسوده شده است، و من این تاریخ را در خاتمه کتاب شرح لمعه که به خط شاگردش، شیخ علی بن احمد بن ابی جامع عاملی بوده است، دیده ام (۱).

آثار شهید ثانی را که به خط یکی از فضلاء نزدیک به عصر او است، چنین دیده ام: روض الجنان فی شرح ارشاد الازدهان منار القاصدین فی اسرار معالم الدین، مسالك الافهام فی شرح شرایع الاسلام، حاشیه الشرائع، حاشیه الارشاد، حاشیه عقود الارشاد، المطالب العلیه فی شرح الالفیه، فتاوی الشرائع، فتاوی الارشاد، الروضه البهیة فی شرح اللمعه دمشقیه، شرح النفلیه و شرح اوسط آن و حاشیه کوچکی بر آن، منیه المرید فی آداب المفید و المستفید، مختصر المنیه به نام بغیه المرید، مسکن الفؤاد عند فقد الاحبه و الاولاد و مختصر آن به نام مبرد الاکباد، کشف الریبه فی احکام الغیبه، التنبیهاة العلیه فی وظایف الصلاه القلبیه، کفایه المحتاج فی مناسک الحاج و مختصر آن و حاشیه ای بر همان مختصر، فتاوی المختصر که مجرد فتوا است و فتاوی اللمعه که مجرد فتواست، تمهید القواعد الاصولیه، رساله صلاه الجمعه، رساله فی تفسیر بسم الله الرحمن الرحیم، رساله فی تحقیق الاجماع فی

ص: ۵۶۰

۱- ۱) - پیش از این از پاورقی نقل کردیم به خط شهید دیده ام معظم له در آغاز ربیع الاول سال ۹۵۶ هجری به تألیف آن پرداخته است و در آخر کتاب می نویسد: در شب شنبه ۲۱ جمادی الاولی سال ۹۵۷ هجری از تألیف آن آسوده گردیده است بنابراین، مدت ۱۵ ماه به تألیف آن اشتغال داشته و این مدت غریب است این جانب گوید، تاریخ فراغ، از جلد اول به طوری که در آخر آن آمده است ظهر روز سه شنبه ۶ جمادی الآخر سال ۹۵۶ بوده است بنابراین که شروع به آن ماه ربیع الاول باشد سه ماه و شش روز صرف تألیف آن شده است و تاریخ اتمام مجلد ثانی شب شنبه ۲۱ جمادی الاولی سال ۹۵۷ هجری بوده و تقریباً همان مدتی بوده، که مؤلف متذکر شده است - م.

حال الغيبه، رساله في تقليد الميت، جواب المسائل الثلاث الخراسانيه، جواب المباحث النجفيه، جواب المسائل الهنديه، المسائل الشاميه، الرساله الاسطنبوليه في الواجبات العينيه، المباحث الروميه العشره في عشره علوم مع القاضى عسكر، البدايه في سبيل الهدايه، البدايه في شرح علم الدرايه في حال الروايه و شرح آن، غنيه القاصدين في معرفه اصطلاحات المحدثين، رساله في اجتماع الحدث و الطهاره و الشك في اللاحق، رساله في تخلل الحدث الاصغر في اثناء غسل الجنابه، رساله في ماء البئر، رساله في تحقيق حكم المقيم في السفر اذا خرج بعدها، رساله طلاق الغائب، رساله في الحبو، رساله في ارث الزوجه، رساله في تحقيق قوله تعالى «السَّابِقُونَ السَّابِقُونَ» رساله في تحقيق العداله.

مؤلف گوید: از آثار او که ما بر آن دست یافتیم و تاکنون از آن یاد نشده است، کتاب جواهر الکلمات فی صیغ العقود و الايقاعات است که آن کتاب پسندیده ای است و من نسخه ای از آن را در کتابخانه آستان مبارک رضوی در مشهد مقدس دیده ام و ممکن است این کتاب، همان کتاب العقود باشد، که در امل الآمل از آن نام برده است. بلکه، ظاهر این است که همان کتاب بوده باشد. و حقیقت از نظر من آن است که، کتاب مزبور از آثار شیخ حسن ابن مفلح صیمری مشهور است که پس از این، به شرح حال او اشاره خواهد شد.

و از آثار او «رساله ای است در اخبار» که مشتمل بر پنج فصل است و من این رساله را در شهر ساری در کتاب های مرحوم ملا عبد الله شیرازی، دیده ام.

و از آثار او رساله «نتایج الافکار» در بیان نماز قصر و اتمام است، آن گاه که پیش از به سر آمدن مدت اقامتش از محل اقامتش بیرون برود. و این کتاب را نواده اش سید محمّد، در برخی از فتوهایش که مربوط به این مسأله بوده، به وی نسبت داده است. و حقیقت از نظر من آن است که، این رساله با «رساله حکم المقیمین فی الاسفار» که صاحب امل به وی نسبت داده، متحد است.

و از آثار او رساله ای است، درباره کسی که از مکانی که قصد اقامت ده روز کرده است، به کمتر از مسافت حرکت کند و به طوری که فاضل هندی در پشت شرح ارشاد ملا احمد اردبیلی (مقدس اردبیلی) می نویسد، معظم له حاشیه ای بر این رساله نوشته است، و ما پیش از این به شرح حال مقدس، اشاره کردیم و احتمال دوری است که این رساله همان «رساله حکم المقیمین فی الاسفار» باشد که پیش از این از آن نام برده شده و شیخ معاصر آن را از آثار شهید ثانی نوشته است.

و از آثار او حاشیه هایی است بر حواشی ارشاد علامه، از آغاز تا انجامش و این حاشیه را فاضل هندی در پشت روض الجنان در شرح ارشاد الاذهان شهید ثانی، از آثار او یاد کرده است و به گمان من این حاشیه همان حاشیه الارشاد است، که شیخ معاصر در امل الآمل به وی نسبت داده است.

حسن بیگ، در احسن التواریخ می نویسد: در سال ۹۶۵ هجری در اواسط روزگار شاه عباس صفوی، جناب افادت مآب جامع معقول و منقول و حاوی فروع و اصول، شیخ زین الدین عاملی به شهادت رسید. و علت شهادتش آن بود، گروهی از سنی ها به رستم پاشا وزیر اعظم سلطان سلیمان خداوندگر پادشاه روم نوشت، شیخ زین الدین ادعای اجتهاد می کند و

گروهی از علمای شیعه با وی رفت و آمد دارند و کتاب‌های امامیه را نزد او می‌خوانند و می‌خواهند بدین وسیله آیین رفض را اشاعه دهند و هرگاه آن چنان که شایسته است دقت کنیم خواهیم دانست که، آیین رفض، کفر محض است.

در این هنگام که این نامه به رستم پاشا نوشته شد، شیخ زین الدین در مکه بود.

رستم پاشا مأموری را برای دستگیری شیخ به مکه گسیل داشت. مأمور وی را دستگیر کرد و از مکه به استامبول برد. و جنابش را، بدون آنکه اجازه ملاقات او را با سلیمان صادر کنند، در استامبول شهید کردند.

و از جمله آثار او شرح شرایع و شرح لمعه و شرح الفیه و شرح نفلیه و القواعد که به سبک قواعد شهید نوشته، و رساله اسرار الصلاه و رساله مناسک حج و رساله ای در حرمت غیبت است.

مؤلف گوید: آنچه را که حسن بیک نوشته، خالی از نظر نبوده است.

یکی آنکه شهادت شهید، در سال ۹۶۶ هجری بوده است و پیش از این هم بدان اشاره شد. دیگر آنکه شهید در ساحل دریا در راه استامبول به شهادت رسیده است، نه در شهر استامبول. و پیش از این هم مشروحا کیفیت شهادت او را نوشتیم و در این دوگونه اشتباه، شیخ محمد بن علی بن خاتون در شرح اربعین شیخ بهایی با وی مشارکت داشته است و صواب آن است که ما پیش از این نوشتیم (۱).

ص: ۵۶۳

---

۱ - ۱) - شیخ علی نواده، شهید ثانی در ذیل فصل دوم بغیه المرید ابن عودی که منضم به الدر المنثور کرده است می‌نویسد: آنچه در بلاد ما و دیگر شهرها مشهور است آن است که، شهید در سفر اول به استامبول به مکانی که در آنجا بعدها به قتل رسید، وارد شد، رنگ رخسارش تغییر کرد یکی از اصحابش که حضور داشت علت ناراحتی او را پرسید، پاسخ

مؤلف گوید: تفصیل آثار شهید ثانی به طوری که قبلاً ذکر شد، به خط شیخ علی، سبط شهید دیده ام و خود او می نویسد: از بعضی مشایخ شنیده ام که آثار او به شصت مجلد می رسد و بخشی از آن ها بر اثر سستی هایی که پیش آمده، نابود شده است.

مؤلف گوید: بخشی از آثار شهید ثانی را به خط خود شهید در جمعی از کتاب های شیخ علی نواده شهید ثانی، دیده ام.

شیخ زین الدین بن علی بن فاضل مازندرانی غروی

وی، از اجله اصحاب ما بوده، و همان کسی است که قصه جزیره خضرآراء را حکایت کرده است و همین قصه را شیخ شمس الدین بن نجیح حلی و شیخ جلال الدین عبد الله بن حوام حلی از وی روایت کرده اند و تاریخ روایتشان از وی، در اوایل ماه شوال سال ۶۹۹ هجری در مشهد مقدس حضرت عسکرین صلوات الله علیهما بوده است. و مؤلف آن رساله در وصف زین الدین چنین گفته است: الشيخ الصالح التقی و الفاضل الورع الزکی زین الدین بن علی بن فاضل المازندرانی المجاور بالغری مازندرانی

ص: ۵۶۴

عجایب مشاهدات خود را که در بحر ابیض و جزیره خضرا دیده، برای آن دو شخص نقل کرده است.

شیخ زین الدین بن علی فقحانی عاملی

(۱)

شیخ معاصر در امل ۹۱/۱ می نویسد: وی از شاگردان شیخ علی بن عبد العالی میسی و فاضلی صالح و پرهیزکار بوده است.

مؤلف گوید: بعضی بر آنند که لفظ «ابن» در میان زین الدین و علی از اشتباهات کاتبان است. بنابراین، نامش علی و لقبش زین الدین است.

شیخ زین الدین بن شیخ علی بن شیخ محمد بن شیخ حسن بن شیخ

زین الدین شهید ثانی

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۲/۱ می نویسد: وی، فاضلی عالم و صالح و از معاصران است. آن گاه که پدرش شیخ علی در اصفهان می زیسته، در اصفهان متولد شده است و از محضر پدرش و دیگران بهره گیری کرده است.

مؤلف گوید: هر گاه مرادش شیخ زین الدین فرزند موجود شیخ علی باشد، اکنون از محصلان است و در ردیف فحول علما قرار نمی گیرد (۲).

شیخ زین الدین بن فروخ نجفی

وی، فاضلی عالم و کاملی جلیل و صالحی پارسا بوده است.

ص: ۵۶۵

۱-۱) - اعیان الشیعه می نویسد: فقحانی منسوب به فقهه (به فتح فا و سکون قاف و فتح عین بی نقطه) یکی از دیهات صور است که در ملک عمومی ما سید محمد امین بوده، و ابن عودی در دو فقره خوابی که برای شهید اتفاق افتاده از وی نام برده است.

۲-۲) - اعیان الشیعه شرح حال مفصلی از او دارد و می نویسد روز سه شنبه ۱۸ ذیحجه سال ۱۰۷۸ متولد شده، و سال ۱۱۰۰ هجری در سن ۲۲ سالگی وفات یافته و به زین الدین صغیر معروف بوده است - م.

از آثار او «الرساله المنتخبه من الانوار المضيئه» است که آن را از کتاب الانوار المضيئه سيد علی بن عبد الحمید نجفی، انتخاب کرده، و این رساله را صدر کبیر آقا میرزا رفیع الدین محمد، در کتاب رد شرعه التسمیه سید داماد، به وی نسبت داده است.

شیخ اجل زین الدین بن محمد بن حسن بن شیخ زین الدین شهید ثانی

عاملی جبعی

ما بقی نسبش را در ذیل ترجمه شهید ثانی، جد اعلایش یاد کرده ایم و این شیخ، برادر بزرگ تر شیخ علی بن شیخ محمد که از معاصران ساکن اصفهان است، می باشد. شیخ زین الدین در همگی علوم، علامه عصر و در اقسام فنون، فهامه دهر بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ یکتای ما، عالمی فاضل و کاملی متبحر و محقق مدقق و در کمال وثوقی و شایسته ای عابد و پرهیزکاری شاعر، و منشی ادیب و حافظی جامع در فنون و علوم عقلیات و نقلیات و جلیل القدری بزرگ منزلت که در روزگار خودش بی نظیر بوده است.

شیخ زین الدین، مراتب علوم را از پدرش و از شیخ اجل بهاء الدین عاملی و از ملا محمد امین استرآبادی و از گروه بسیاری از دانشوران عرب و عجم فرا گرفته بود. زین الدین، مدتی در مکه مجاورت کرد و همان جا وفات یافت و در جوار مرقد مطهر حضرت خدیجه کبری علیها السلام دفن شد.

و من تعدادی از کتاب های عربی و ریاضی و حدیث و فقه و امثال این ها را از وی فرا گرفته ام. اشعاری در کمال روانی می گفت و حاشیه های زیادی داشت و دیوان کوچکی به خط او دیده ام و بر اثر شدت و بیم شهرت از

ص: ۵۶۶

تألیف کتاب مدوئی خودداری می کرد و می گفت: معمول بیشتر متأخران، آن بوده است که به تألیفات زیادی می پرداختند و آثار آن ها بیرون از اشتباه نبوده است، خدا از ما و ایشان چشم ببوشاند.

و همین کثرت تألیفات بود که موجبات قتل عده ای از ایشان را ایجاد کرد. و از جدش شهید ثانی و شهید اول و علامه حلی در شگفت می شد که چرا بیشتر اوقاتشان را به بهره گیری از (بعضی) علمای عامه صرف می کردند، و به تتبع کتاب های فقه و حدیث و اصول و کلام ایشان می پرداختند و آن ها را نزد ایشان قرائت می کردند و در ضمن انکاری که داشت می گفت: آثار شومی بر عمل (بعضی از) ایشان مترتب بود. عفی الله عنهم.

برادرش شیخ علی بن محمد عاملی در کتاب الدر المنثور ۲/۲۲۲-۲۳۸ می نویسد: برادرم فاضلی هوشمند و عالمی تیزرأی و کاملی پسندیده و پارسایی پرهیزکار بود. در آغاز کار در شهرهای ما از شاگردان پدر و جدش استفاده کرد، و اوقاتی که پدرش در عراق می زیست بدانجا رفت. سپس به ایران بازگشت و در اصفهان در منزل مرحوم مبرور شیخ بهاء الدین عاملی وارد شد و شیخ مبرور از او کمال بزرگداشت را به عمل آورد و مدت درازی در پیش او ماند و به فراگیری و سماع آثار او و دیگران پرداخت و در همان هنگام از دیگر فضلاء آن دیار، از علوم ریاضی و دیگر فنون استفاده می کرد. پس از آن در سال ۱۰۳۰ هجری که شیخ بهایی رحمه الله در گذشت به مکه معظمه هجرت کرد و چندی را در جوار بیت الله به سر برد. سپس به شهرهای خود ما بازگشت.

زین الدین سال ۱۰۰۹ متولد شده و سال ۱۰۶۴ هجری در گذشته است.

از اشعار اوست:

ان خنت عهدی ان قلبی لم یخن عهد الحیب و ان أطل جفائه

لکنه یدى السلو تجلدا حذرا من الواشى و یخفى دائه

هر گاه به پیمان وفا نکردی باید بدانی دل من به پیمان شکنی نمی پردازد و به جور او توجهی نمی کند در عین حال با هوشیاری تمام اظهار خوشحالی می نمایم، تا بدین وسیله از سخن چین احتراز کرده، و دردی را که از ناحیه او احساس می کنم، پوشیده بدارم.

از اشعار اوست:

و حق هواک ما حال المعنى بحبک عن هواک و لا یحول

و لو قطعت بالهجران قلبی و احشائی و أفنانی النحول

سو گند به عشق تو که هرگز از سوز تو دست برندارم

گر قطع کنی تو بندبندم بر ابروی خویش خم نیارم

از اوست:

و لما رأینا منزل الحی قد عفا و شطت أهالیه و أقوت معالمه

لبسنا جلابیب الکآبه و الاسی و أضحی لسان الدمع عنا یکالمه

چون که منزلگاه ویران آمده مردمانش بس پریشان آمده

جامه افسوس را کردم به تن چشمم از اندوه گریان آمده

باز گوید:

أودّعکم و لی جسد نحیل و صبر راحل و جوی مقیم

و قلب کلما ذکر ت لیال نهیناها بقربکم یهیم

با بدن زار و داعش کنم صبر ز کف رفت و نگفتم سخن

دل همه شب یاد نماید از و قرب وی آرد به دل من محن

لا تحسبونا و ان شط المزار بنا و عاند الدهر فی تفریقنا و قضی

نحول عن منهج الود القديم لكم أو نبتغی بالتئانی عنكم عوضا

روزگار بی وفا با ما وفا می نکرده جز فراق و هجر یار

دوستی را برده از کف آن عنود فرقت آورده به کار آن نابکار

سقیاء لیلیه وصلنا من لیله ما راعنا فیہ حضور رقیب

و أبیح لی فیها المنی حتی بدا فی لمه الظلماء بیاض مشیب

کادت لفرط تقاصر من طیها یأتی الصبح بها قبیل غروب

أملت لو مدت بكل شیبه و سواد أحداق لنا و قلوب

خوشا آن شب که کوتاه شد ز دامن همه دم دست کوتاه رقیبم

در آن شب من به وصل او رسیدم خدا را شکر کو داده نصیبم

ز بس شادم از آن شب می ندانم صباح از شب خوشا حال حبیبم

سواد دیده و قلب سیاهم مشابه بوده آن دم ای شیبیم

در ضمن چکامه طولانی فرموده است:

هل من معین فی الهوی أو مسعد فلقد فنی صبری و باد تجلیدی

و تطاولت مدد الفراق فهل یری للوصل عند أحبتی من موعد

فاستخبر ارشائی لای جنایه قطعت بیجفوته حبال توددی

و حرمت رشف برود رائق ريقه ظلما فوا ظماء لذاك المورد

و استعطفاه علی حلیف صبابه ظام الی سلسال مرشفه صدی

نیستم یآوری در این عالم که شود در صبوریم یاور

در فراقش به من شود نگران در وصالش مرا بود منظر

پرسم از وی مگر چه کردم من که شدی دشمن من از هر در

تشنه آب آن دهانم من رحمتی کن به تشنه‌ای مهتر

نظری کن به این اسیر نزار اندکی سوی او ز مهر نگر

در ضمن چکامه ای از مرگ برادرزاده اش سوگواری کرده است:

هو الدهر لا یلفی لدیه سرور فتأمیل صفو العیش فیه غرور

تصاریفه فی کل یوم و لیله بکاسات حتف فی بنیه تدور

و أحداثه تسعى بعین بصیره لهدم مبانی المجد حین تسیر

اذا منحت بعد الصباح سرورها یکوی لها قبل المساء شرور

روزگار، ای که برده ای تو سرور از همه مردمان به لیل و نهار

شب و روزت مغیر شادی می نداری ز جور و ظلم قرار

زشتی تو مراست، نصب العین بر پلیدی تراست، استقرار

بامدادان مرا کنی مسرور نامده شب ز غم، فزایی بار

ضمن چکامه ای طولانی، از سرشناسی ستایش کرده و گوید:

سئمت لفرط تنقلی البیداء و شکت لعظم ترحلی الانضاء

ما ذا رأی فی الدهر غیر مودع خلا و تودیع الخلیل عناء

فقدت لطول البین عینی ماءها فبکاءوها عوض الدموع دماء

أبلی النوی جلدی و أوقد فی الحشا نیران وجد ما لها اطفاء

از فراق در بیابان سرگران رفته از من گوشت، مانده استخوان

می نمانده غیر تودיעی به جا بهر من اندر زمین و آسمان

اشک چشمم از فراق گشته خشک خون به جای اشک ریزم هر زمان

جسم من گردیده لاغر همچو نی آتش افتاده به قلب ناتوان

در ضمن چکامه ای گوید:

کم ذا أو أرى الجوى و السقم بیدیه و أحبس الدمع و الاشواق تجریه

شابت ذوائب مالی و ما نجحت و لیل هجرک ما شابت نواصیه

تا به کی از درد نالم روز و شب اشک ریزم از فراق در تعب

گشته موهایم سپید از دوریت روز من شام و شبم در تاب و تب

و در ضمن چکامه ای گوید:

شام برقا لاح بالابرق و هنا نصبا شوقا الی الجزع و حنا

و جرى ذکر أثیلات النقا فشکی من لاعج الوجد و أنا

دنف قد عاقه صرف الردی و خطوب الدهر عما یتمنی

اسلمته للردی أیدی الأسی عند ما أحسن بالأیام ظنا

کان لی صبر فأوهاه النوی بعد کم یا جیره الحی و أفنی

قاتل الله النوی کم قرحت کبدا من ألم الشوق و جفنا

برقی جهید و شام سیه را سپید کرد شوق مرا ز شور لقایت مزید کرد

یاد رخت دهان مرا شکرین نمود شکرت به برد و عیش زمانم سعید کرد

بیماریم ز آب دهانش شفا گرفت افسون روزگار مرا همچو بید کرد

هرچند کام وی به ندیدم به روزگار شادم از آنکه از ستمش مستفید کرد

صبر و قرار از من نالان اگرچه برد نالم از آنچه بر من زار آن عنید کرد

گویم خدای پایه ظلمش کند خراب آن کسی که اقتدا به ره آن پلید کرد

اشعار زین الدّین بسیار نیکوست و من در اشعار او به بیتی نازیبا برنخوردم و درباره اشعار او همان را گویم که درباره اشعار سید رضی گفته اند (۱).

زین الدّین دانشوری نیکو تقریر و پسندیده تحریر بوده است.

و به جهت آنکه پاره ای از حقوق او را ادا کرده باشم قصیده طولانی و بلیغی در سوگ او سرودم برخلاف انتظار، آن قصیده در میان قصاید دیگرم از دست رفت و از آن چکامه، جز این بیت چیز دیگری را به خاطر ندارم:

و بالرغم قولی قدس الله روحه و قد کنت ادعو أن يطول له البقاء

برخلاف اینکه گفته ام خدا روح او را پاکیزه گرداند (جمله ای است که پس از درگذشت شخصی می گویند) از خدا می خواهم که بقای او را طولانی گرداند.

شیخ ابراهیم عاملی بازوری، ضمن چکامه ای، از وی ستایش کرده است و ما پیش از این ضمن شرح حال او به ابیاتی چند از آن قصیده، اشاره کردیم و در طی چکامه ای از وی ستایش کرده ام، که در حال حاضر چیزی از آن به خاطر ندارم.

سید علی بن میرزا احمد، در کتاب سلافه العصر فی محاسن اعیان المصر ص ۳۰۸ می نویسد: زین الدّین زینت پیشوایان و فاضل مردمان و روشنی ابرهای فضیلت بود، اندوه را از دل مردمان می ربود و خدا سینه او را برای فراگرفتن دانش ها گشاده بود، و به یاد او کاخی در دنیا و آخرت بنیاد کرده و پایه آن را بر زهد و تقوا بنا نهاده و آدابی در باطن او بجا گذارده، که

ص: ۵۷۲

۱-۱) - اعیان الشیعه می نویسد: شعر زین الدّین خوب است لیکن، کسی که از چگونگی شعر اطلاع داشته باشد اشعار زین الدّین را با اشعار سید رضی رحمه الله مقایسه نمی کند-م.

گونه های گل های سرخ فام را از آن رنگین ساخته است و خداوند روشی به او عنایت فرموده، که موانع و مشکلات رسیدن به آداب و مکارم اخلاق را برای او واضح و آشکار ساخته است و نیز سایر اوصاف دیگر. و پس از آن به بخش مهمی از اشعار او اشاره کرده است که ما تمام آثار مشایخش را روایت می کنیم. پایان گفتار امل الآمل ۱/۹۲-۹۸.

مؤلف گوید: به خط برادرش شیخ علی دیدم که، وفات او در ۲۹ ذیحجه سال ۱۰۳۳ هجری اتفاق افتاده است.

شیخ زین العابدین بن حسن بن علی بن محمد حر عاملی مشغری

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی، برادر من است و او فاضلی عالم و محقق صالح و ادیبی شاعر و منشیء عارف به عربیت و فقه و حدیث و ریاضی و دیگر فنون بوده است.

از آثار او رساله حجیه شیخ بهایی است، که آن را به نام «المناسک المرویه قی شرح الاثنی عشریه الحجیه» نامیده است. و دیگر رساله ای است در هیئت، به نام: «متوسط الفتوح بین المتون و الشروح» و دیگر رساله ای در تقیه، و نیز تاریخی به زبان پارسی و همچنین «دیوان شعری» که، نزدیک به پنج هزار بیت است.

عاملی پس از بازگشت از حج در سال ۱۰۷۸ هجری در صنعا در گذشت.

از آثار نظمی او چکامه ای است در مدح رسول اکرم صلی الله علیه و آله از آن جمله است:

هو خاتم الرسل الکرام محمد کھف المؤمل منجح المأمول

رب المناقب و البراهین التي قادت لطاعته أسود الغیل

ص: ۵۷۳

نطقت بفضل علومه الآيات في ال فرقان و التوراه و الانجيل

لولاك ما عرف الورى ربا سوى أصنامهم في الفضل و التفضيل

كلا و لا اتخذوا سوى ناقوسهم بدلا من التكبير و التهليل

محمد صلّى الله عليه و آله خاتم پیغمبران است پناه جمله بیچارگان است

براهینش بود روشن چو خورشید مطیعش در وغا شیر زیان است

ستاید فضل او تورات و انجیل دگر قرآن که او نیکویان است

نبود ار او ندانستی خدا را به جز بت کو طریق کافران است

نبودی صوت تهلیل اندر عالم به جز ناقوس، کان صوت ددان است

و در ضمن چکامه ای طولانی در مدح آن حضرت گفته است:

محمد المصطفى الذی ظهرت له خفایا الوجود من عدمه

بفضله الانبیاء قد ختموا و کان مبدأ الوجود فی قدمه

دعا الی الحق فاستقام به ما اعوج فی حلّه و فی حرمه

از محمد گشت ظاهر هرچه آمد در وجود از وجود، او هویدا شد وجود ممکنات

مر نبوت ختم شد بر حضرت او از خدا آری آری بر مقامش مر نبوت محو و مات

ز استقامت خلق را او سوی حق شد رهنما آفرین زین استقامت جدا بر این ثبات

از ابیات اوست:

أرقت لدهری ماء وجهی لأجتنی به جرعه تروی فؤادی من البحر

و أملت بعد الصبر شهدا یلذ لی فألفيته شهدا أمر من الصبر

آبرو ریختم که تا دل خویش کنم از بحر لطف او سیراب

صبر کردم که تا برم لذت صبر بر کام من شدی تلخاب

ایات زیر را بر پشت کتاب وسائل الشیعه نوشته است:

ص: ۵۷۴

هذا كتاب علا في الدين مرتبه قد قصرت دونها الاخبار و الكتب

ينير كالشمس في جو القلوب هدى فتنحى منه عن ابصارنا الحجب

هذا صراط الهدى ما ضلّ سالكه الى المقامه بل تسمو به الرتب

ان كان ذا الدين حقا فهو متبع حقا الى درجات المنتهى سبب

این کتابی است که در رتبه دینی به برده گوی سبق از هرچه اثر بود و کتاب

همچو خورشید بتابد به دل اهل حدیث برگشاید ز رخ اهل خیر جمله نقاب

راه حقی است که گمره نشود سالک آن پس بیا وز ره او تو دمی روی متاب

دین حق است که شایسته بود پیرویش با ولای علی و آل، بدان سوی شتاب

مؤلف گوید: مراد از وسائل الشیعه، تألیف خود شیخ حر عاملی مؤلف امل الآمل است و منظور از صنعاء، صنعاء یمن است (۱).

شیخ زین الدین بن شیخ شمس الدین محمد بن علی بن حسن تولینی

عاملی

در یکی از مواضع کهن دیدم که وی، دانشوری عامل و فاضلی کامل و پرهیزکاری پاکیزه طینت، و پارسایی عبادتگزار بود.

و ظاهر آن است که تولینی نزدیک به روزگار شهید اول می زیسته است و من چکامه ای به قافیه عین در سوگ او دیدم که تاریخ آن سال ۸۲۹ هجری بوده است.

ص: ۵۷۵

۱- ۱) - در معجم البلدان گوید: صنعاء نام دو محل است یکی در یمن و دیگری قریه ای است در غوطه دمشق و شرح مفصلی برای صنعای یمن نوشته و گوید اسم اصلی آن ازال بوده و منظور از توضیح مؤلف آن است که، زین العابدین در صنعاء یمن در گذشته است نه در صنعاء غوطه-م.

گاهی او را بزهی هم می گویند. وی، از اجله فقهای ما بوده است.

پاره ای از فتوهای او را شهید ثانی در کتاب: میراث شرح شرایع نقل کرده است و من بیشتر از این، به ترجمه او دست پیدا نکردم.

مؤلف گوید: «برزه» با باء مفتوحه و سکون راء بی نقطه و زای نقطه دار مفتوحه با هاء آخر، به طوری که قاموس گفته، نام دهکده ای است در شام و دیگری در سبزوار، و مترجم ما منسوب به دهکده ای است که در شام است.

و گمان من آن است که، آن دهکده یکی از دیهات جبل عامل شام باشد بنابراین، بزهی، از علمای جبل عامل بوده است و برخلاف انتظار شیخ معاصر از او در امل الآمل که ویژه علمای آن دیار است در باب اسما و القاب، نام نبرده است، و ما بزودی در باب موحد، و در باب زای نقطه دار و در ابواب القاب، از وی یاد خواهیم کرد (۱).

ص: ۵۷۶

۱- ۱) - اعیان الشیعه، ج ۷ طبع جدید [۱] ذیل تنبیهی به مناسبت شیخ زین الدین تولینی مطالب ریاض [۲] را که در بالا ترجمه کردیم آورده است و می نویسد: حقیقت آن است که زین الدین، لقب بزهی است و مؤلف امل در بخش دوم آن کتاب در باب میم نوشته است زین الدین محمد ابن قاسم بزهی، فقیهی فاضل بوده است و اقوال او در کتاب های استدلال آمده و در مسالک هم در باب میراث اجدادش دو قول نقل کرده است و پس از ذکر قول اول می نویسد: قول دوم از شیخ زین الدین محمّد بن قاسم بزهی است و از اینکه بزهی منسوب به برزه شام یا بیهق باشد درست نیست؛ زیرا نسبت به این دو محل به طوری که سمعانی در انساب گفته، برزی است نه بزهی. و اما اینکه بزهی منسوب به برزه شام است درست نیست؛ زیرا چنان که گفتیم نسبت به آن برزی است و دیگر آنکه نوشته، گمان من این است که برزه از قرای جبل عامل شام باشد متناقض است. برای آنکه دمشق ارتباطی با جبل عامل ندارد. نظر مؤلف از آنکه گفته مؤلف امل او را ذکر نکرده به این است که برزه را از قرای جبل عامل دانسته است و اظهار داشته در این صورت چرا او را در بخش علمای آن خطه نیاورده نه آنکه اصولاً در امل از وی یاد نکرده باشد. در اللباب جزری نیز برزی، را منسوب به برزه شام دانسته است - م.

شیخ زین الدین بیاضی

این شیخ همان شیخ زین الدین ابو محمد علی بن محمد بن یونس عاملی نباطی بیاضی عنجری، مؤلف کتاب الصراط المستقیم است، هرچند بعضی از علما اظهار داشته که زین الدین نام اوست لیکن، حقیقت همان است که زین الدین، لقب اوست و به زودی هم به نام و نشان او اشاره خواهیم کرد.

شیخ زین الدین بن یونس عاملی

در باب عین بی نقطه که نام اوست به ترجمه او اشاره خواهد شد.

مترجم حاضر، همان شیخ زین الدین ابو محمد علی بن محمد بن یونس عاملی نباطی بیاضی عنجری، مؤلف کتاب الصراط المستقیم و امثال آن است.

ملا زین العابدین تبریزی

تبریزی از دانشوران روزگار شیخ بهایی، بلکه ممکن است از شاگردان او بوده باشد. یکی از شاگردان شیخ در رساله ای که به پارسی و به منظور شرح حال شیخ بهایی تألیف کرده، نام او را در ردیف شاگردان شیخ یاد کرده است.

شیخ زین الدین بن علی بن احمد بن محمد بن علی بن جمال الدین

ابن تقی الدین بن صالح بن مشرف، شاگرد علامه حلّی بن شرف شامی

نحاریری جبعی عاملی، مشهور به شهید ثانی .

(۱)

در آتیه به عنوان، نام وی: زین الدین علی بن احمد، خواهد آمد. هرچند، مشهور آن است که، نامش زین الدین است لیکن، آنچه را که ما نوشتیم،

ص: ۵۷۷

نامش علی است، از برخی مواضع به دست می آید از جمله در اوّل اربعین شیخ حسین بن عبد الصمد پدر شیخ بهایی و شاگرد شهید ثانی که اعرف به احوال او بوده، به نام وی به عنوان علی اشاره شده است. مگر آنکه گفته شود، که کلمه «ابن» از فاصله میان زین الدّین و علی از قلم ناسخ در آغاز اربعین افتاده باشد.

و بعیدتر از آنچه در آغاز اربعین آمده، در سند حزب میرداماد است که از نام شهید ثانی، به شیخ زین الدّین احمد بن علی بن احمد تعبیر فرموده است.

سید امیر زین العابدین حسینی خادم

وی، از فضلا و علمای باجلالت و باکمال و از شاگردان شیخ بهایی بوده است.

از آثار او کتاب مصباح العابدین است که به پارسی تألیف کرده و از کتاب های معروف ادعیه اعمال سال است.

امیر زین العابدین، این کتاب را بنا به درخواست شاه صفی صفوی تألیف کرده است. دیگری، کتاب التحفه الصفویه است که آن را نیز به زبان پارسی برای شاه صفی به تألیف درآورده است.

این کتاب، در بیان اصول الدّین و عبادات و فروع الدّین ورد مذاهب مخالف و اثبات مذهب شیعه حضرت مولا علی علیه السّلام است.

ظاهر آن است که مترجم حاضر، همان سید امیر زین العابدین حسینی عاملی است که خواهرزاده شیخ بهایی بوده، و روزگار درازی در قزوین می زیسته است.

از آثار او، تتمیم کتاب جامع عباسی دایی اش، شیخ بهایی است که به پارسی نوشته است. این تتمه را پیش از تتمیم نظام الدین الفارسی که شاگرد شیخ بهایی نیز بوده و در عصر شاه اسماعیل ماضی می زیسته است، تألیف کرده است.

من تتمیم سید زین العابدین را در شهر رشت، از شهرهای گیلان، دیده ام و هر دو نسخه در حال حاضر در میان مردم شهرت دارد و محتمل است، سید امیر زین العابدین حسینی خادم و سید امیر زین العابدین عاملی، نام دو تن فاضل بوده باشد.

سید امیر زین العابدین بن عبد الحی موسوی

سید: فاضلی عالم و متکلمی مدقق بوده است. از آثار او «رساله الهیه» در اصول الدین است که من آن را در استرآباد، دیده ام.

سید، این رساله را در کلکته حیدرآباد، از شهرهای هند، برای سلطان محمد قلی قطب شاه در سال ۱۰۰۳ هجری تألیف کرده است، و رساله بزرگ و مبسوط و مشتمل بر فایده های ارزنده و مطالبی گران بها به ویژه در بحث اثبات واجب است، خدا او را پادش نیک ارزانی فرماید.

امیر زین العابدین نقیب حسینی

نقیب، از دانشوران روزگار شاه تهماسب صفوی بوده است. او رساله ای به زبان فارسی، که در اختیار ساعات در روزهای ماه و هرچه مربوط به آن ها است، تألیف کرده است. این اثر را به نام شاه تهماسب به انجام رسانیده است. من این اثر را در فراه دیده ام و نسخه ای از آن در اختیار ماست.

رساله مزبور مشتمل بر فوائد ارزنده ای است، و بسیار اتفاق افتاده که در آن رساله، از رساله روایت شده ای از معلی بن خنیس، که مربوط به سعد و نحس روزها و از امور غریبه است، نقل کرده است. و نیز از الدرّوع الواقیه سید ابن طاوس از آثار متداول آن روزگار، مطالبی را ایراد، و آن رساله را به ترتیب عدد ایام ماه بر سی باب تدوین کرده است.

قرینه می نمایاند که، نقیب حسینی غیر از مؤلف تتمیم جامع عباسی است زیرا سید نقیب از نظر زمان، مقدم بر سید حسینی خادم متمم جامع عباسی است. و از آثار او تحفه العابدین است که به پارسی تألیف کرده است، و می پندارم که این اثر، مربوط به اعمال و ادعیه بوده باشد و هم محتمل است از آثار دیگری باشد.

سید زین العابدین بن علی (بن سعید) سید) ابی عبد الله حسین بن

موسوی

موسوی، فاضلی عالم و جلیل القدر و پسر عموی سید هبه الله بن ابو محمّد حسن موسوی، مؤلف المجموع الرائق من ازهار الحدائق است.

این انتساب از آغاز مجموع الرائق استفاده می شود و هم در آنجا آمده است:

کتاب اعتقادات صدوق به خط همین پسر عمویست استنساخ شده است.

شیخ زین الدین تولینی

وی، فاضلی عالم و فقیه بود. از اجازه ای که شیخ احمد بن نعمه الله عاملی، که به ملا عبد الله شوشتری داده است برمی آید که، تولینی از شیخ مقداد بن عبد الله سیوری عالم مشهور، روایت می کرده است و شیخ

ص: ۵۸۰

جمال الدین احمد بن حاج علی عیناثری عاملی از وی، روایت داشته است و من به اثری از او دست پیدا نکردم (۱).

سید زین العابدین سید نور الدین علی بن سید علی بن حسین بن

ابی الحسن موسوی عاملی جبعی، برادرزاده صاحب مدارک

تاریخ معاصر در امل الآمل ۹۹/۱ می نویسد: سید زین العابدین، عالمی فاضل و پارسایی عظیم الشان و جلیل القدر و نیکو محاوره و خوش اخلاق و از معاصران بوده است. مراتب علمی را از پدرش و از جمله مشایخ ما و دیگران فرا گرفته است.

هنگام درگذشت، برادرم شیخ زین العابدین حر، قصیده ای طویل در رثای او سرود. از آن جمله ابیات زیر است:

یا عین جودی بالبکا و السهاد لما عری ذا المجد زین العباد

مضی لعرض فی الوری ابیض فألبس المجد لباس السواد

قد خلت الدنیا فما مثله من حافظ عهدا و راع و داد

قد راعنی الناعی فأنشده انشاد محزون جریح الفؤاد

الموت نقاد علی کفه جواهر یختار منها الجیاد

و قد أتى تاریخه (سیدا قد ألبس الدهر ثیاب الحداد) (۲)

گریه کن ای دیده زراره و داد اشک فشان و ز غم زین العباد

ص: ۵۸۱

۱-۱) - پیش از این عالمی به نام: زین الدین بن شیخ شمس الدین محمّد تولینی گذشت و ظاهر آن است که این دو عنوان مربوط به شخص واحدی بوده باشد-م.

۲-۲) - ماده تاریخ ۱۰۷۳ هجری است و در نسخه مطبوعه ریاض [۱] به جای «ثیاب» (لباس) آمده، که اشتباه است در امل و اعیان [۲] نیز «ثیاب» ضبط شده است که با ماده تاریخ موافقت دارد-م.

آنکه ز مرگش همه مجد و شرف کرده به تن، جامه غم از سواد

رفت از این دهر، کسی کم دهد نادره فرزانه چو او را به یاد

از خیر رحلت او مرد و زن آمده محزون و جریح الفؤاد

مرگ ز نقادی و خیره سری گوهر ارزنده برد از عناد

بهر وفاتش تو بگو (سیدا قاد البس الدهر ثياب الحداد

) تا بدینجا آنچه در امل آمده است، به پایان می رسد (۱).

شیخ زین العابدین بن محمد بن احمد بن سلیمان عاملی نباطی

شیخ معاصر در امل الآمل ۹۹/۱ می نویسد وی، فاضلی عالم و عابدی زاهد و پرهیزکاری فقیه و محقق جلیل القدر بوده است. عموم شیخ محمد حر عاملی جعی از شاگردان او بوده و از وی روایت می کرده است، و خود او از شاگردان شیخ حسن بن شهید ثانی بوده است.

سید سند شهید امیر زین العابدین بن نور الدین بن مراد بن علی بن

مرتضی حسینی کاشی مکی

شهید، در کاشان متولد شده و در مکه مکرمه می زیسته است. سیدی

ص: ۵۸۲

۱-۱) - اعیان الشیعه ج ۷ [۱] می نویسد: سید زین الدین در هلال محرم سال ۹۹۶ هجری در جبع متولد شده و سال ۱۰۷۳ هجری در گذشته است. و از کتاب شریف ابن شدقم نقل شده است که وی در سال ۱۰۴۳ در مکه وفات یافت و در قبرستان معلا کنار پدرش، سید نور الدین علی، مدفون شد. تفاوت این تاریخ با تاریخ ۱۰۷۳ که شیخ حر نوشته است سی سال است، از خط سید صدر الدین عاملی که در ضمن ترجمه او بر امل نوشته است چنین استفاده می شود: از پدرم صالح بن محمد بن ابراهیم بن زین العابدین شنیدم می گفت: زین العابدین نامش، ابراهیم بن نور الدین علی بن زین العابدین علی بن ابی الحسن الموسوی بوده است. بنابراین مترجم ما به لقب مشهور است چنان که پدرش به اسم شهرت داشته است و به لقب اشتهار نیافته. و از آنجا که جد اعلایش مشهور بوده، به نام جدش، ابو الحسن شهرت یافته است و الا تا ابو الحسن چندین پشت فاصله بوده است. به این شرح: علی بن حسین ابن محمد بن حسین بن علی بن محمد بن ابی الحسن عاملی - م.

اجل، و بهره ور از توفیق و فاضلی عالم و کاملی فقیه و محدثی معروف بوده است. در فن حدیث از اجله شاگردان ملا محمد امین استرآبادی بشمار است.

سید، در مکه معظمه به سبب شیعه بودن به دست دژخیمان، به شهادت رسید.

این بزرگوار، همان دانشوری است که خدای متعال به وی توفیق ارزانی کرد تا بیت الله الحرام را، که در آن روزگار ویران شده بود، آباد سازد. پس از آن رساله ارزنده ای، در چگونگی بنای کعبه مقدسه، و شرح احوال بناهای آن، و نخستین بنیان آن، و دیگر جاهای مکه و امثال این ها که همه مربوط به مکه است، تألیف کرد و تاریخ تألیف آن، سال ۱۰۴۰ هجری در مکه مکرمه است، و به نام مفرحه الانام فی تأسیس بیت الله الحرام شهرت دارد و دو نسخه از آن در نزد ما موجود است و فایده های ارزنده ای از آن رساله به دست می آید و در پایان آن رساله، نسب خود را به طوری که ما نگاشتیم، ضبط کرده است.

سید، پس از شهادت، در قبری که خود در روزگار زندگی اش در نظر گرفته بود و در مقابر عبد المطلب و ابو طالب که به نام «معلا» معروف، و در مجاورت قبرهای میرزا محمد استرآبادی و ملا محمد امین استرآبادی و شیخ محمد سبط شهید ثانی قرار گرفته است، به خاک سپرده شد. رحمه الله علیه.

مؤلف گوید: ملا فتح الله بن ملا مسیح الله که معاصر با سید امیر زین العابدین مذکور بوده، رساله ای در احوال بناهای کعبه تألیف کرده است، و نسخه ای از آن نزد ما می باشد.

ملا فتح الله در رساله خود، تمام رساله سید زین العابدین را به عربی آورده است.

سپس همان رساله را به آخر مصباح کبیر شیخ طوسی در پایان بحث حج و عمره به منظور تتمیم آن بحث، الحاق کرده است و چنین پیداست که رساله مفرحه الانام سید زین العابدین به زبان عربی تألیف شده باشد.

و ممکن است خود سید زین العابدین دو رساله مربوط به تاریخ مکه تألیف کرده باشد. رساله اولی به عربی و موسوم به مفرحه الانام فی تأسیس بیت الله الحرام و این همان رساله ای است که ملا فتح الله آن را در رساله خود آورده است و دومی به پارسی تألیف شده، که اینک در اختیار مردم قرار گرفته است و یا اینکه یک رساله به پارسی بیشتر نداشته و همان را ملا فتح الله به عربی برگردانیده، و در رساله خود مندرج کرده است. و یا اصل نسخه، عربی بوده و مترجم دیگری، غیر از ملا فتح الله آن را به پارسی برگردانیده است.

ملا فتح الله در رساله خویش در مدح و بزرگداشت سید زین العابدین چنین می نگارد: سید جلیل، دانشور بافضیلت و کامل و پیشوای محققان و خلاصه مدققان و مجتهد زمان، شریف مقتول و شهید و آبادکننده بیت الله الحرام، عالم ربانی امیر زین العابدین بن سید نور الدین بن امیر مراد بن سید علی بن امیر مرتضی حسینی کاشانی که خدا آرامگاهش را پاکیزه بدارد و بهشت را جایگاهش قرار دهد.

زید زراد و زید نرسی

این دو تن از پیشینیان اصحاب ما بوده اند چنان که زید زراد، از راویان حضرت صادق علیه السلام و زید نرسی، از راویان حضرت صادق و حضرت

کاظم علیهما السّلام می باشد.

آنچه ما از کتاب های رجال و امثال آن به دست آورده ایم آن است که، «زراد» به فتح زای نقطه دار و رای مشدده بی نقطه و پس از آن الف و دال بی نقطه است. و «نرسی» به کسر نون و سکون رای بی نقطه و سین بی نقطه مکسور است (۱).

لیکن در چند نسخه از معالم العلمای ابن شهر آشوب به جای نرسی قرشی، با قاف مضمومه و فتح رای بی نقطه و شین نقطه دار به کار رفته است و به طوری که می دانیم، این نحوه تبدیل اشتباه ناسخان است.

یادآوری می شود، کتاب های رجال را که ما در اختیار داریم در هیچ یک از آن ها توثیقی و مدح صریحی از این دو تن زید، نشده است و ظاهر آن است که هر دو امامی می باشند و به همین مناسبت این دو تن را در این بخش نام برده ایم. و با آنکه معمول ما بر آن است که در این کتاب به ذکر نام علمایی پردازیم که پس از روزگار غیبت می زیسته اند، در عین حال از آنجایی که یادآوری از این دو تن مشتمل بر فوائد عدیده و تحقیقات مهمه است، به ذکر آن ها در این کتاب پرداخته، و به پیروی از گروهی محققان، هر دو تن را در ضمن یک ترجمه به طور مشترک یاد کرده ایم.

نجاشی، در رجال ص ۱۳۲ گوید: زید زراد از روات کوفی است و از حضرت صادق علیه السّلام روایت می کرده است و ما به توسط محمّد بن محمّد، از جعفر بن محمّد، از پدرش و از علی بن حسین بن موسی، از علی بن

ص: ۵۸۵

---

۱ - ۱) - در نسخه مطبوعه ۱۳۵۳ هجری در اصل معالم زید قرشی آمده و در پاورقی نوشته است که نجاشی و فهرست، او را «نرسی» یاد کرده اند. و مؤلف در آخر ترجمه نرسی را به فتح نون ضبط کرده است - م.

ابراهیم بن هاشم، از محمد بن عیسی، از محمد بن ابی عمیر کتاب زید را از خود او روایت می کنیم.

و در ترجمه زید نرسی گفته است، زید نرسی از حضرت صادق و حضرت موسی بن جعفر علیهما السلام روایت می کرده و کتاب داشته است که گروهی آن را روایت کرده اند و ما به توسط احمد بن علی بن نوح، از محمد بن احمد صفوانی، از علی بن ابراهیم بن هاشم، از پدرش، از ابن ابی عمیر، از زید نرسی کتاب او را روایت می کنیم.

شیخ طوسی در رجال ص ۷۱ گوید: زید نرسی و زید زراد، هر یک دارای اصلی و کتابی هستند که محمد بن علی بن الحسین بن بابویه آن دو را روایت نکرده است و در فهرستش گفته، محمد بن حسن بن ولید نیز آن را روایت نکرده است. و گفته است، این دو کتاب و همچنین کتاب خالد ابن عبد الله بن سدیر از کتاب های ساختگی و موضوعه است و اضافه کرده، این گونه اصول را محمد بن موسی همدانی وضع کرده است و ابن ابی عمیر کتاب زید نرسی را روایت کرده است.

علامه در خلاصه: ص ۲۲۲ گوید: زید نرسی با نون (نه قرشی) و مطالب شیخ را که ترجمه کردیم، بدون اندک تفاوتی ایراد کرده است.

از ابن غضائری نقل کرده است که زراد کوفی و زید نرسی هر دو تن از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده اند و ابو جعفر بن بابویه گفته است، کتابشان موضوع است و به دست محمد بن موسی سمان وضع شده است و اضافه کرده است که شیخ ابو جعفر در این نظریه اشتباه کرده، چه آنکه من کتاب آن دو را دیدم که به سماع محمد بن ابی عمیر رسیده است و آنچه را که شیخ طوسی از علی بن بابویه و ابن غضائری نقل کرده است، دلیل بر

مطعون بودن این دو تن نبوده است و برفرضی که توقفی باشد در روایت کردن از دو کتاب آن هاست.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۵۱ گوید: زید نرسی و زید زراد دارای دو اصل هستند، که آن ها را ابن بابویه و ابن ولید روایت نکرده اند بلکه، بر آن دو، طعنه وارد آورده اند.

در کلام ابن شهر آشوب آمده است: بل طعنا علیهما. مؤلف گوید: مرجع ضمیر مجمل است، ممکن است اشاره به دو کتاب و یا به خود آن دو تن بوده باشد.

استاد استناد ما ایده الله تعالی در آغاز بحار ۴۴/۱ پس از ذکر نام از هر دو کتاب و نقل از آن ها و اعتماد بدانها چنین می نویسد زید نرسی از اصحاب اصول است و از حضرت صادق و کاظم علیهما السلام روایت می کند و نجاشی سند خود را نسبت به این کتاب به محمد بن ابی عمیر به خود زید منتهی داشته است. و شیخ طوسی در تهذیب و امثال آن از کتاب او روایت می کند و کلینی نیز در چندین موضع از کتاب او نقل کرده است از جمله، در باب تقبیل از علی بن ابراهیم، از پدرش، از ابن ابی عمیر، از او نقل کرده است. از جمله در کتاب صوم به سند دیگری، از ابن ابی عمیر، از زید نقل کرده است و کتاب زید زراد مورد توجه دانشوران و ارباب ارشاد قرار گرفته است و نجاشی هم سند خود را به ابن ابی عمیر، از زید منتهی می دارد.

شیخ در فهرست و رجال می نویسد: زید زراد و نرسی هر یک دارای اصلی هستند که ابن بابویه و ابن ولید، آن دو را روایت نموده اند و ابن ولید می گفته، هر دو اصل آن ها، موضوع و بی اساس است. و ابن غضائری گفته

است که شیخ ابو جعفر در نظریه خود اشتباه کرده است و من هر دو کتاب آن ها را دیده ام که به سماع ابن ابی عمیر، رسیده است.

مجلسی در بحار ۴۴/۱ گوید: اگرچه اصحاب رجال، کتاب این دو تن را توثیق نکرده اند لیکن، محدثان بزرگ، از کتاب ایشان نقل کرده اند و به آن ها اعتماد داشته اند، تا آنجا که صدوق در معانی الاخبار و امثال آن از کتاب ایشان استفاده کرده است.

گذشته از این روایت ابن ابی عمیر، از هر دو تن زید و اینکه شیخ طوسی کتاب آن دو را از اصول شیعه نام برده است، برای جواز اعتماد به کتاب ایشان کفایت می کند.

علاوه بر آنچه گفته شد ما خود آنچه را نقل می کنیم از نسخه کهن سالی استفاده کرده ایم که به خط شیخ منصور بن حسن آبی تصحیح شده است، و شیخ منصور آن را از خط شیخ جلیل، محمد بن حسن قمی نقل کرده، و تاریخ کتابت آن سال ۳۷۴ هجری بوده است و یادآوری کرده است این دو اصل و دیگر اصولی که پس از آن ذکر می شود، از خط شیخ اجل هارون بن موسی تلعبیری استفاده کرده است.

و سند خود را در آغاز اصل نرسی چنین نوشته است: حدثنا الشيخ ابو محمد هارون بن موسى التلعكبري ائده الله تعالى قال حدثنا ابو العباس احمد بن محمد بن سعيد همداني قال حدثنا جعفر بن عبد الله العلوي ابو عبد الله المحمدي قال حدثنا محمد بن ابی عمیر عن زید النرسی.

در اوّل کتاب زراد، سند او بدین شرح آمده است: حدثنا ابو محمد هارون ابن موسى التلعكبري عن ابی علی محمد بن همام عن حمید بن زیاد بن حماد عن ابی العباس عبید الله بن احمد بن نهیک عن محمد بن ابی عمیر عن زید الزراد.

و این دو سند غیر از سندی است که نجاشی یادآوری کرده است. (تا اینجا آنچه را که از بحار الانوار نقل کردیم، به پایان می‌رسد (۱)).

شیخ معاصر در یکی از فوایدش، به طوری که به خط خود او دیده ام، چنین می‌نویسد: همین اندازه که ابن ابی عمیر دو اصل زید زراد و نرسی را روایت کرده است، دلیل بر صحت اصل آن‌ها می‌باشد.

و باز می‌نویسد: من حداکثر احادیثی را که این کتاب‌های چهارده گانه دارا بوده اند در وافی و امثال آن از کتب معتمده دیده‌ام و ما بقی آن‌ها به احادیث دیگر تأیید می‌شوند و حدیثی که برخلاف باشد در آن‌ها مشاهده نکرده‌ام مگر دو حدیثی که صدور آن‌ها از باب تقیه و امثال آن بوده است.

مؤلف گوید: ممکن است مراد از دو حدیث، یکی حدیثی باشد که زید نرسی در کتابش از عبد الله بن سنان نقل کرده است که از حضرت صادق علیه السلام شنیدم، می‌فرمود: روز عرفه خدای متعال از آغاز زوال، بر الاغی که موهای پیشانی اش از یکدیگر جدا شده سوار گردیده و به زمین می‌آید و مردمی که در عرفات حضور دارند، از طرف راست و چپ، پاهای الاغ او را به دست می‌گیرند و به همین ترتیب باقی است تا هنگام مغرب فرابرسد و مردم کوچ کنند. از آن پس خدای منان دو فرشته را مأمور می‌دارد تا در کوه‌های

ص: ۵۸۹

۱- ۱) - اصل زید زراد و زید نرسی به انضمام چهارده اصل دیگر به همت جناب فاضل معظم آقای شیخ حسن مصطفوی تبریزی دام عزه به طبع رسیده است و در آخر کتاب مطالبی که مربوط به اصول طبع شده بوده، متذکر گردیده حفظه الله و ابقاه و دو فایده شیخ حر عاملی را در پایان اصل‌ها آورده است، در آخر اصل زید زراد چنین آمده است در روز پنجشنبه دو شب باقی مانده از ماه ذیقعده، در سال ۳۷۴ هجری از نسخه اصل ابو الحسن محمد بن حسن بن حسین بن ایوب قمی ایده الله استنساخ شده. و در آخر اصل زید نرسی آمده است. کتبه منصور بن الحسن بن حسین الابی، و تاریخ آن ماه ذیحجه سال ۳۷۴ هجری است- م.

ما زمین، در تنگنایی که مشاهده می‌کنی فریاد می‌زند یا رب یا رب، سلم سلم و پروردگار در آن حال که به طرف آسمان حرکت می‌کند می‌فرماید آمین، آمین یا رب العالمین. به همین جهت است که نمی‌بینی کسی در آن هنگام افتاده، یا دلگیر باشد.

خبر دیگر خبری است که در اصل عبد الملک بن حکیم آمده، آنجا که گفته است: از عمویش، از عبد الملک، از بشیر نبال، از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده، فرمود: در یکی از شب‌ها که داود بیدار بود و به خواندن زبور می‌پرداخت پس از آنکه از عبادت خود به شگفت آمده بود، در آن حال قورباغه ای خطاب به وی گفت: ای داود از بیدار ماندن به شگفت آمده ای! و حال آنکه من مدت چهل سال است که زبانم از یاد خدا باز نمانده است. و عدم صحت این خبر از آن است که مقام نبوت بالاتر از آن بوده است که در حال عبادت شگفتی و عجبی به خاطر او بیاید، تا به خطاب قورباغه ای تنبیه شود.

اینک چهارده کتابی را که شیخ معاصر قدس سره اشاره کرده، به شرح زیر است: ۱- کتاب زید زراد، ۲- کتاب زید نرسی این دو کتاب پیش از این نام برده شده است، ۳- کتاب ابو سعید عباد عصفری، ۴- کتاب عاصم بن حمید، ۵- کتاب جعفر بن محمد بن شریح حضرمی، ۶- کتاب محمد بن مثنی حضرمی، ۷- کتاب محمد بن جعفر قرشی (۱)، ۸- کتاب عبد الملک بن حکیم،

ص: ۵۹۰

۱- ۱) - در اصول چاپ شده، که پیش از این نام بردیم از کتاب محمد بن جعفر قرشی تعبیر به حدیث محمد بن جعفر کرده است و پس از اصول چهارده گانه سه اصل دیگر هم به طبع رسیده، و ضمیمه همان کتاب است یکی دیات ظریف بن ناصح که نوشته از اصول مشهوره معتمده است دیگری اصل علاء بن رزین که از اجلای مصاحبان محمد بن مسلم بود و دیگر آنچه از اصل درست بن ابی منصور به دست آمده و در این مجلد مطبوع حدیث قرشی را جزء اصول نیاورده، و اصل چهاردهم را دیات ظریف قرار است-م.

۹- کتاب مثنی بن ولید حناط، ۱۰- کتاب خلاد سدی، ۱۱- کتاب حسین بن عثمان بن شریک، ۱۲- کتاب عبد الله بن یحیی کاهلی، ۱۳- کتاب سلام بن ابی عمره خراسانی، ۱۴- کتاب نوادر علی بن اسباط.

یادآوری می شود، استاد استناد ما ایده الله تعالی همین کتاب ها و اصول چهارده گانه را در بحار نام برده، و بدانها اعتماد کرده، و از آن ها در کتاب بحار نقل کرده است و ما پیش از این بخشی از امور مربوط به اصل زید زراد و زید نرسی را بیان داشتیم. اکنون به چگونگی باقیمانده کتاب های اصول، اشاره می کنیم.

استاد ما ایده الله می نویسد: کتاب عصفری از همان نسخه پیشین استفاده شده، و سند آن کتاب در آغاز آن چنین آمده است: خیر داد ما را تلعبری، از محمد بن همام، از محمد بن احمد بن خاقان نهدی، از ابو سمینه، از ابو سعید عصفری عباد (۱).

و شیخ و نجاشی رحهما الله از کتاب عصفری یاد کرده اند و سند خود را به وی منتهی دانسته اند لیکن، او را توثیق نکرده اند و ممکن است اخبار کتاب او درخور تأیید بوده باشد.

کتاب عاصم، که مؤلف آن، عاصم بن حمید حناط است از موثقان و محدثان جلیل معروف می باشد. شیخ و نجاشی سندهای خود را که منتهی به کتاب او می شود، متذکر شده اند. و در نسخه یادشده سندش چنین است:

حدیث کرد مرا ابو الحسن محمد بن حسن بن حسین بن ایوب قمی ایده الله تعالی، از ابو محمد هارون بن موسی تلعبری، از ابو علی محمد بن همام بن

ص: ۵۹۱

۱- ۱) - در آخر اصل مطبوع چنین آمده است: کتاب عصفری را منصور بن حسن بن حسین آبی در روز پنجشنبه دو شب مانده از ذیقعده در سال ۳۷۴ هجری در شهر موصل از نسخه ابو الحسن محمد بن حسن بن حسین بن ایوب، قمی رحمه الله استنساخ کرد-م.

سهیل کاتب، از حمید بن زیاد هوارا در سال ۳۰۹ هجری از عیید الله بن احمد بن نهیک، از مساور و سلمه، از عاصم بن حمید حناط.

از تلعبیری نقل شده است: حدیث کرد مرا به این کتاب، ابو القاسم جعفر ابن محمّد بن ابراهیم علوی موسوی در مصر از ابن نهیک (۱).

کتاب جعفر بن محمّد بن شریح حضر می: شیخ طوسی در فهرست طریق خود را به کتاب وی یادآوری کرده است و در نسخه متقدمه سند آن، چنین یادآوری شده است: خبر داد ما را هارون بن موسی تلعبیری ایده الله تعالی، از محمّد بن همام، از حمید بن زیاد دهقان، از ابو جعفر احمد بن زید ابن جعفر اسدی بزاز، از محمّد بن مثنی بن قاسم حضر می، از جعفر بن محمّد بن شریح حضر می (۲).

مجلسی گوید: شیخ طوسی علاوه بر آنچه در فهرست آورده، از گروه دیگری کتاب، ابن حضر می را به همان سند که ذکر شد، یاد کرده است، جز اینکه در این سند به جای: مثنی بن قاسم، امیه بن قاسم آورده، و ظاهر آن است که، مثنی بن قاسم صحیح باشد. و حداکثر اخبار کتاب، ابن حضر می منتهی به جابر جعفی می شود.

ص: ۵۹۲

۱-۱) - در آخر اصول مطبوعه آمده است: کتاب عاصم بن حمید را منصور بن حرّ آبی از اصل ابو الحسن محمّد بن حسن قمی ایده الله در دوم ماه ذیحجه سال ۳۷۴ هجری در روز یک شنبه استنساخ نمود.

۲-۲) - در پایان نسخه مطبوعه تاریخی ذکر نشده است. در آغاز آن ذیل سند یادشده پس از جعفر حضر می می نویسد: از حمید بن شعیب سبعی از جابر بن یزید جعفی حدیثی بدین مضمون آمده است که امام باقر علیه السّلام فرمود کسی که دوست می دارد فردای قیامت حجابی میان او و خدا نباشد تا به حضرتش نگران باشد و خدا هم به او نظر داشته باشد آل محمّد را دوست بدارد و از دشمنان ایشان بیزار باشد و به پیشوایی اهل بیت اقتدا کند در این صورت است که او به خدا و خدا هم به او نگران است-م.

کتاب محمد بن مثنی بن قاسم حضرمی، نجاشی این شخص را توثیق کرده، و طریق خود را به وی منتهی داشته است.

و در نسخه قدیمه پیشین، سندش چنین آمده است: حدیث کرد ما را شیخ هارون بن موسی تلعبیری، از محمد بن همام، از حمید بن زیاد، از احمد بن زید بن جعفر ازدی بزاز، از محمد بن مثنی (۱).

کتاب عبد الملک بن حکیم: نجاشی، عبد الملک را توثیق کرده است و او و شیخ طوسی طریق خود را به وی منتهی می دانند. در نسخه قدیمه سندش بدین شرح است: خبر داد ما را تلعبیری، از ابن عقده از علی بن حسن بن فضال، از جعفر بن محمد بن حکیم، از عمویش عبد الملک (۲).

کتاب المثنی یا مثنی بن الولید: شیخ و نجاشی طریق روایت را به وی منتهی ساخته اند و در نسخه متقدمه چنین آمده است: تلعبیری، از ابن عقده، از علی بن حسن بن علی بن فضال، از عباس بن عامر، از مثنی بن الولید الحناط.

کتاب خلاد: نجاشی و شیخ، سند خود را به وی منتهی دانسته اند و سند آن، در آغاز آن اصل چنین آمده است: تلعبیری، از ابن عقده، از یحیی بن

ص: ۵۹۳

۱-۱) - در نسخه مطبوعه تاریخ کتابت آن ذکر نشده است و پس از آن حدیث جعفر بن محمد قرشی ضبط شده است و در آخر آن حدیث می نویسد: این نسخه را منصور بن حسن بن حسین آبی در ماه ذیحجه سال ۳۷۴ هجری از نسخه ابو الحسن محمد بن حسن بن حسین ابن ایوب قمی در موصل استنساخ کرده است.

۲-۲) - کتاب عبد الملک تاریخ کتابت ندارد و در آخر آن حدیث داود را که در متن این کتاب آمده و ترجمه شده است آورده و در پایان آن کاتب می نویسد: این حدیث محمول بر تقیه است چه آنکه عامه، انبیای عظام را معصوم نمی داند بنابراین، تعجب داود بی اساس نبوده است-م.

زکریا بن شیبان، از محمد بن ابی عمیر، از خلاد سندی (یا سدی بدون نون) بزاز کوفی.

کتاب حسین بن عثمان: نجاشی سند خود را به وی منتهی دانسته است و کشی و دیگران او را توثیق کرده اند و سند آن کتاب، در نسخه ای که نزد ما می باشد بدین شرح است: تلعبیری، از ابن عقده، از جعفر بن عبد الله محمدی، از ابن ابی عمیر، از حسین بن عثمان بن شریک.

کتاب عبد الله کاهلی: مؤلف این کتاب ممدوح است، و شیخ و نجاشی سند خود را بدو متصل می سازند، و سند آن در نسخه قدیمه چنین آمده است از تلعبیری، از ابن عقده، از محمد بن حسن بن حکیم قطوانی، از احمد بن محمد بن ابی نصر، از عبد الله بن یحیی.

کتاب سلام بن ابی عمره خراسانی: نجاشی او را توثیق کرده، و سند خود را به کتاب او اتصال داده است و سند آن در نسخه ای که نزد ماست چنین آمده است: تلعبیری، از ابن عقده، از قاسم بن محمد بن حسن بن حازم، از عبد الله بن جبلة (کنیانی) از سلام.

کتاب النوادر علی بن اسباط: مؤلفش موثق و فطحی است، نجاشی و شیخ سند خود را به وی منتهی می دانند (۱).

و سند آن طبق نسخه ای که نزد ما می باشد، بدین شرح است: از تلعبیری، از ابن عقده، از علی بن حسن بن فضال از ابن اسباط.

(تا بدینجا آنچه مناسب بود از بحار ۱/۴۳-۴۵ به پایان رسید).

ص: ۵۹۴

۱- (۱) - تاریخ کتابت آن روز چهارشنبه پنج روز باقیمانده از ذیحجه سال ۳۷۴ هجری در موصل بوده است. از نسخه محمد بن حسن قمی و از نسخه شیخ تلعبیری ایده الله استنساخ شده است - م.

مؤلف گوید: «نرس» به فتح نون و سکون رای مهمله و در آخر سین بی نقطه.

فیروزآبادی در قاموس می نویسد: «نرس» شهرکی است در عراق و ثیاب نرسیه از آنجا است و در مواضع دیگر نوشته شده است: نرس دهکده ای در اطراف بغداد بوده است (۱).

ص: ۵۹۵

۱- ۱) -معجم البلدان می نویسد: نرس، به فتح نون و سکون را، و در آخر سین نام نهری بوده است. که آن را نرسی بن بهرام بن بهرام بن بهرام در اطراف کوفه حفر کرده و از فرات سرمنشأ یافته است و گروهی از دهکده ها و جامه های نرسیه را بدان نسبت می دهند و گویند نرس دهکده ای بوده که بیوراسب ضحاک در بابل بدان وارد شده، و این شهر منسوب بدان بوده، و بدان نام نامیده شده است.

شیخ ابو یعلا سالار بن عبد العزیز دیلمی

پس از این، به عنوان: شیخ ابو یعلی سالار، (به تشدید لام) ابن عبد العزیز دیلمی خواهد آمد. مشهور همان سالار است هر چند بعضی قایل به تعدد سالار و سالار بوده اند. و می پندارم که اصلش سالار با الف بوده باشد و از آنجا که رسم الخط در سالار و سالار به طور تخفیف متحد است، همچنان که حرث و حارث از این قبیل است حالشان بر ارباب نظر پوشیده مانده و پنداشته اند که نامش سالار است و الا همان سالار است.

در عین حال پس از این در همین باب خواهد آمد که نامش سالار یا سلار نیست بلکه، نام او حمزه است.

شیخ امام سعید فقیه معین الدین سالم بن بدران بن علی مصری مازنی

مازنی، عالمی علامه و جلیل القدر و معروف به شیخ معین الدین مصری است.

فتواها و نظرهای او در کتاب های فقهیه آورده می شود و مؤلف کتاب تحریر و امثال آن در فقه است و اقوال در کتاب ها ایراد شده است، مخصوصا شهید ثانی در شرح شرایع و شهید اول در دروس در ضمن کتاب میراث به نظرهای او اشاره کرده اند.

شهید ثانی در شرح ارشاد و امثال آن فتواهای او را نقل کرده است. از جمله، در بحث نیت از کتاب طهارت می نویسد: پنجمین آن ها وجوب جمع میان گذشته و بین الامرین است و این قول، فتوای شیخ ابو الصلاح تقی بن نجم حلبی و قطب راوندی و معین الدین مصری است در نیت هایی که به این دو منسوب است و جمع میان اقوال بوده و ادله آن ها تا به آخر.

شیخ معاصر، در امل الآمل ۳۲۴/۲ پنداشته است که نام او، معین الدین است. به همین مناسبت شرح حال او را در باب میم یادآوری کرده و گفته است: شیخ معین الدین مصری عالمی فقیه و فاضل بود. اقوال و نظرهای او را در کتاب های استدلالی ایراد کرده اند.

مؤلف گوید: تنها ما به نام او که سالم است، اشاره نکرده ایم بلکه، شاگرد ارجمندش شیخ طوسی در رساله فرائض و همچنین یکی از علما در تعلیقاتش به نام او اشاره کرده است. و قاضی نور الله شوشتری نیز در یکی از فوایدش، به طوری که در پشت مجالس المؤمنین به خط یکی از فضلا که از خط قاضی شوشتری نقل کرده، چنین آورده است: شیخ فاضل معین مصری سالم بن بدران بن علی مصری مازنی، مراتب فقه را از شیخ فقیه مدقق فهامه، محمّد بن ادريس عجلي حلی فرا گرفته است و محقق طوسی رحمه الله در رساله فرائض از وی نام می برد.

علامه حلی در چند موضع از وصایای تذکره اظهار داشته است، یکی از علمای امامیه که معین الدین مصری رحمه الله باشد، در مسائل دوریه به طریقی که خود استخراج نموده، سلوک کرده است.

مؤلف گوید: چنان که اشاره شد، خواجه نصیر طوسی از شاگردان سالم ابن بدران مصری مترجم حاضر است و به طوری که در ذیل شرح حال

خواجه نصیر طوسی خواهیم گفت، از وی اجازه داشته است، و از آن اجازه برمی آید که معین الدین، از سید بن زهره حلبی روایت می کرده است و نام و نسب خود را، به طوری که ما در آغاز این ترجمه ایراد کردیم، آورده است و از آن اجازه استفاده می شود که آثار چندی دارد و تاریخ این اجازه سال ۶۱۹ هجری است (۱).

چنان که در آغاز این ترجمه نوشتیم، لقب او: معین الدین است در عین حال به خط شیخ عبد الصمد برادر شیخ بهایی در تعلیقات که بر رساله فرائض خواجه نصیر طوسی نوشته، اظهار داشته، لقب او معز الدین است.

مؤلف گوید: این نظریه بیرون از تأمل نیست، بنابراین، یا باید گفت معز الدین، تصحیف معین الدین است و یا نارسایی خط شیخ عبد الصمد موجب چنین اشتباهی برای کاتبان شده است. و یا نظر به این است که معمول حداکثر عرب آن بوده که معین را به شکل معن می نویسند. و مؤید لقب معین الدین، آن است که خود خواجه نصیر، در رساله فرائض در فصل نصیب ذی القرباتین و القربات، چنین می نویسد: اینک برای اثبات بیان خویش به مثالی که آن را شیخ ما، امام سعید معین الدین سالم بن بدران مصری در کتاب تحریرش ایراد کرده است، بسنده می کنیم.

و آن مثال این است که متوفی پس از خود، پسر پسر عمه ای دارد از پدر پدرش.

ص: ۵۹۸

۱- ۱) - این اجازه در مجلد اجازات بحار ضبط شده که بر کتاب غنیه النزوع نوشته و از آن اجازه پیدا است که جزء سوم و حداکثر جزء دوم آن کتاب را خواجه نزد معین الدین خوانده است و اجازه همگی آن را به حق اجازه ای که از ابو المکارم زهره داشته، به وی داده تا تمامی آثار او و آثار خودش را از آنچه نوشته و خواهد نوشت روایت کند و چنین امضا کرده است: سالم بن بدران بن علی مازنی مصری. و تاریخ آن ۱۸ جمادی الآخر سال ۶۱۹ هجری بوده است - م.

و او پسر پسردایی اوست از ناحیه مادر مادرش. و او پسر دختر خاله اش بوده از ناحیه پدر پدرش. و او پسر دختر عمه اش بوده از ناحیه مادر پدرش.

و همچنین وارث او پسر دختر عمه اش بوده از ناحیه مادر پدرش، که هر دو آن ها پسر دختر خاله اش نیز بوده اند از ناحیه پدر پدرش. و نیز سه دختر باقی گذارده از دختر عمه اش که از ناحیه پدر پدرش بوده اند.

بنابراین، شخص اول چهارگونه قرابت دارد و تصور آن در عموی متوفی است که عموی پدری او باشد که دایی مادرش می باشد. از او پسری به وجود می آید از او عمه مادریش که خاله پدری اوست، دختری به وجود می آید که به ازدواج آن پسر درمی آید و در نتیجه پسری از او به وجود می آید. پس متوفی دارای چهارگونه خویش است سهمی از ما ترک را به چهار قسمت کرده، به آن ها داده می شود و به همین نسبت به فرزندان عمه دیگرش که فرزندان خاله او هستند نیز سهمی داده می شود.

مؤلف گوید: رساله ای در فرائض از آثار شیخ معین الدین مصری، نزد ما موجود است و محتمل است که این رساله همان کتاب تحریر او باشد که پیش از این یاد کرده شده، لیکن این احتمال درست نیست و در آخر آن آمده، این کتاب معونه در فرائض است و این عبارت هم درست نبوده، زیرا مؤلف آن چندین بار از کتاب های قاضی نعمان مصری مؤلف کتاب دعائم الاسلام و امثال آن نقل کرده است.

شیخ سالم بن قبادویه

شیخ معاصر، در امل الآمل ۱۲۴/۲ می نویسد: شیخ سالم فاضلی جلیل القدر بوده، و صحیفه کامله را از بهاء الشرف که در آغاز صحیفه نام برده شده است روایت می کرده است.

ص: ۵۹۹

این شخص همان شیخ سدید الدین سالم بن محفوظ بن عزیزه بن وشاح سوراوی حلی است که ذیلا آورده می شود و احتمال تعدد نایبجاست.

شیخ سدید الدین سالم بن محفوظ بن عزیزه بن وشاح سوراوی حلی

امل الآمل ۱۲۴/۲ گوید: سدید الدین، عالمی فقیه و فاضل بود. آثاری داشته، که علامه حلی به توسط پدرش آن ها از وی روایت می کرده است و از آن جمله است: کتاب المنهاج در کلام و امثال آن از آثار دیگر و همین کتاب را فاضل مقداد در شرح نهج المسترشدين علامه، یاد کرده است.

و همین کتاب را نیز شیخ علی بن محمد بن یونس بیاضی در یکی از آثارش به وی نسبت داده است.

مؤلف گوید: از این پس به نام: شیخ شمس الدین محفوظ بن وشاح بن محمد، که در عصر محقق حلی می زیسته است، اشاره خواهد شد و خواهیم گفت که به دنبال درگذشت او، ابن داود و گروه دیگر چکامه هایی در سوگ او سروده اند و ظاهر آن است که شمس الدین محفوظ، از خویشاوندان سدید الدین بوده است و پدر سدید الدین نبوده است. و هرگاه چنان باشد باید اسم پدر سید الدین و نام جد اعلایش، از نسب او ساقط شده باشد زیرا، علامه که معاصر با ابن داود، و او هم معاصر با شیخ محفوظ بوده است، چگونه ممکن است به توسط پدرش از پدر او روایت کرده باشد؟

شهید اول، در یکی از اسانید احادیث اربعینش می نویسد: سید علی بن طاوس، به توسط شیخ امام علامه رئیس متکلمان سالم بن محفوظ بن عزیزه حلی، از شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید اکبر، از شیخ عربی بن

مسافر عبادی، از شیخ الیاس بن هشام حائری، از شیخ ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله مقری رازی، از استادش شیخ طوسی روایت می کرده است.

پیش از این، ذیل احوال محقق حلی اشاره شد که محقق، علم کلام را از شیخ سدید الدین سالم بن محفوظ بن عزیزه حلی فراگرفته است و او کتاب منهاج الاصول را که در علم کلام بوده، و پیش از این نام، برده شده، و پاره ای از علوم اوایل را به وی فراداده است، و مراد از سدید الدین مترجم حاضر است.

شیخ سدید الدین بن مطهر حلی

پس از این در باب یاء که آخرین حروف الفباست به عنوان اسمش که، شیخ سدید الدین یوسف بن علی بن مطهر حلی پدر علامه حلی بوده باشد، ذکر خواهد شد.

ملا ضیاء الدین سدید گرگانی

ضیاء الدین فاضلی عالم و متکلم بود از روزگار او اطلاعی ندارم لیکن، از آثار او رساله مختصری به فارسی در واجبات و مندوبات و آداب نماز دیده ام و ممکن است ضیاء الدین از دانشوران پیش از دولت صفویه بوده باشد.

و من در استرآباد و تبریز و دیگر جاها رساله مختصری در عقاید دینیه که به فارسی و به طریق سؤال و جواب در اصول الدین و واجبات عقلیه تألیف شده، و از مزایای ارزنده ای برخوردار بوده است، دیده ام. و مؤلف این رساله ملا ضیاء الدین ابن سدید گرگانی است و تاریخ کتابت برخی از آن نسخه ها سال ۸۸۰ هجری است.

و ظاهر آن است که، مؤلف این رساله و رساله مختصر پیش، یکی بوده باشد، هر چند لفظ «ابن» از سری ناسخان در عنوان پیش ساقط شده است بنابراین، ملا ضیاء الدین پیش از ظهور دولت صفویه می زیسته است.

شیخ معین الدین ابو المکارم سعد بن ابی طالب بن عیسی متکلم رازی،

معروف به نجیب

منتجب الدین در فهرست گوید: شیخ نجیب، در فن مناظره استاد بوده است و از آثار او می توان سفینه النجاه فی تخطئه النفاه و کتاب علوم العقل و مسأله احوال نقض مسأله رؤیت ابو الفضائل مشاط را نام برد، که موجز نگاشته شده است.

مؤلف گوید: مراد از تخطئه النفاه، شرح خطاکاری های عده ای از حکماست، که جزء لا یتجزی را انکار کرده اند.

شیخ سعد اربلی

از آثار او، کتاب اربعین در اخبار است و شیخ حسن بن سلیمان، شاگرد شهید اول برخی از اخبار را در آن کتاب در کتاب المختصر خود نقل کرده است. در آن کتاب چنین آمده است: کتاب اربعین روایت سعد اربلی است که سند آن منتهی به سلمان فارسی می شود. و در جای دیگر آمده است کتاب اربعین روایت سعد اربلی است، از عمار بن خالد، از اسحاق ازرق، از عبد الملک بن سلیمان.

از قراین به دست می آید که سعد اربلی از دانشوران خاصه است.

شیخ ابو المعالی سعد بن حسن بن حسین بن بابویه

منتجب الدین گوید: وی فقیهی ثقه و شایسته ای بوده است.

ص: ۶۰۲

مؤلف گوید: ظاهر آن است که ابو المعالی عموی شیخ منتجب الدین مذکور است.

شیخ ابو الفتوح (ابو الفتوح) سعد بن سعید بن مسعود بزاز حنیفی

ابو الفتوح، از مشایخ شیخ منتجب الدین بوده است.

و به طوری که از اسناد یکی از احادیث کتاب اربعین منتجب الدین، به دست می آید، منتجب الدین از لفظ ابو الفتوح، و او از ابو طاهر محمّد بن عبد العزیز بن ابراهیم زعفرانی، از ابو علی حسن بن علی بن حسین کاشانی، از احمد بن علی بن اسحاق قرضی به املاء، از ابو العباس فلاس، از یوسف ابن ابراهیم بن یوسف بلخی که وارد ری شده بوده، از علی بن خلیل بن محمّد، از علی بن عیسی سرخسی یا شجری، از عباس که منتهی به عکرمه شده، از ابن عباس روایت می کرده است. در عین حال، شیخ منتجب الدین در فهرست از او یاد نکرده، و همین موضوع موجب شده است که او را از علمای عامه بدانیم.

شیخ ابو القاسم سعد بن شیخ ابو یقظان عمار بن یاسر، سامحه الله

طبری، در بشاره المصطفی می نویسد: شیخ ابو القاسم و پدرش ابو یقظان عمار، از مشایخ محمّد بن ابی القاسم طبری بوده است، و هر دوی آن ها از شیخ ابراهیم بن ابی نصر گرگانی روایت می کرده اند و پیدا است که هر دو تن در درجه شاگردان شیخ ابو علی، فرزند شیخ طوسی رحمه الله بوده اند.

شیخ سعد بن وهب بن احمد بن علی بن حسین بن سلمان دهقان

از مزار کبیر محمّد بن جعفر مشهدی استفاده می شود که: سید هبه الله بن ناصر بن حسین بن نصر، از شیخ سعد و شیخ سعد، از محمّد بن علی بن خلف بزاز، از علی بن حسین بن کعب، از اسماعیل بن صبیح، از حسن بن

سعید اعمش، از جابر جعفی، از حضرت صادق علیه السلام روایت می کرده است.

بنابراین، او از طبقه شیخ مفید و جمعی که اندکی پیش از او می زیسته اند، بوده است.

شیخ سعد بن نصر

وی، فاضلی عالم و جلیل القدر بوده است. آثاری دارد، از جمله کتاب امالی است که آن را کفعمی در البلد الامین و در حواشی مصباح به وی نسبت داده و در حواشی مصباح او را به علم و دانش ستوده است و ادعیه و اخباری از کتاب او نقل می کند. من از روزگار او اطلاعی ندارم و نام او هم در کتاب های رجال نیامده است و ظاهر آن است که از علمای خاصه بوده باشد.

شیخ ابو غالب سعید بن محمد

وی، همان ابو غالب سعید بن محمد بن احمد ثقفی کوفی است، که در آینده به نام او اشاره می شود. گاه اتفاق می افتد که محمد بن ابی القاسم طبری در بشاره المصطفی به منظور اختصار از وی به، ابو غالب سعید بن محمد، تعبیر می کند. بنابراین، گمان تعدد در آن نخواهد بود.

شیخ سعید حلی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی، جد محقق جعفر بن حسن بن سعید حلی است که فاضلی فقیه بوده است. فرزندش از وی روایت می کرده، و او از عربی بن مسافر روایت داشته است و ابن داود این سند را در طرق وی متعرض شده است.

مؤلف گوید: از طرق شهید نیز این معنی استفاده می شود، لیکن پیش از این در شرح احوال محقق یادآوری شد که نسب وی بدین شرح است:

ص: ۶۰۴

جعفر بن حسن بن یحیی بن حسن بن سعید حلی. بنابراین، جد محقق، یحیی بن حسن بن سعید است، مگر اینکه مراد از سعید جد اعلای محقق باشد و مراد از فرزندش حسن است که او هم جد اعلای محقق بوده است.

اکنون چگونه ممکن است شیخ سعید از عربی بن مسافر روایت کند و همچنین محقق یا پدرش بدون واسطه از وی روایت نمایند و حال آنکه، در یکی از اجازات آمده است که، محقق یا پدرش بدون واسطه از جد اعلایش روایت می کرده اند.

شیخ ابو غالب سعید بن محمد بن احمد ثقفی کوفی

شیخ ابو غالب، از مشایخ محمد بن ابو القاسم طبری بوده، و طبری طبق اجازه ای که در سال ۵۱۶ هجری در کوفه از وی داشته است در بشاره المصطفی از وی روایت کرده است و نیز خود او روایت می کرد از شریف ابو عبد الله (۱) محمد بن علی بن حسن بن حسین بن عبد الرحمن علوی در ضمن اجازه ای که روایت می کرده، از ابو الطیب محمد بن حجج جعفی، از زید بن محمد بن جعفر عامری، از علی بن حسین بن عبید قرشی، از اسماعیل بن ابان ازدی، از عثمان بن ثابت از میسره بن حبیب، از حضرت سجاد علیه السلام.

مؤلف گوید: ظاهر بلکه، واقع آن است که ابو غالب از علمای زیدیه و واضح تر آنکه از علمای عامه بوده است چه آنکه، مؤلف بشاره المصطفی

ص: ۶۰۵

۱-۱) - در پاورقی از حاشیه مؤلف نقل کرده، شریف ابو عبد الله گاهی به عنوان ابو عبد الله بن عبد الرحمن علوی شناخته می شود، و از جعفر بن محمد بن حاجب، از علی بن احمد بن عمرو، از محمد بن منصور، از حرب بن حسن طحان، از یحیی بن مساور، از ابو الجارود، از حضرت باقر علیه السلام روایت می کرده است و گمان تعدد در میان صاحب این عنوان و عنوان فوق نخواهد بود-م.

می نویسد: حدیث کرد مرا شریف ابو البرکات عمر بن ابراهیم بن حمزه حسنی زیدی و خبر داد مرا ابو غالب و گفته است، خبر داد شریف ابو عبد الله تا به آخر...

و باز شریف ابو عبد الله، از پدرش، از ابو العباس احمد بن علی مرهبی نحوی، از علی بن مخالد جعفی، از جعفر بن حفص ملطخی در بغداد، از سواره بن محمد بن سواره - که اصلش از کوفه بوده - از ابو العباس ضریر دمشقی، از ابو الصباح، از همام بن علی، از کعب الاحبار روایت می کرده است.

و باز شریف ابو عبد الله، از محمد بن حسین مسلمی از علی بن عباس، از عباده بن یعقوب، از یونس بن ابی یعقوب، از مردی، از حضرت سجاد علیه السلام روایت می کرده است.

در یکی از مواضع بشاره المصطفی، آمده است که، شیخ ابو غالب مذکور، از شریف ابو عبد الله محمد بن علی بن حسن بن نحاس، به عنوان قرائت، از علی بن عباس بجلی، از جعفر بن محمد زهری رمانی، از عثمان بن سعید عبضائی، از یونس بن یعقوب جعفی، از جابر، از حضرت باقر علیه السلام روایت می کرده است و ظاهر آن است که، نحاس تصحیف شده باشد.

در جای دیگر از آن کتاب، آمده است. که، ابو غالب سعید مذکور، از شریف ابو عبد الله محمد بن علی بن حسین بن عبد الرحمن علوی، از محمد ابن عبد الله جعفی، از محمد بن احمد بن سعید - که ابن عقده زیدی باشد - روایت می کرده است.

شیخ سعید بن منصور

وی، فاضلی عالم و جلیل القدر بوده است و آثاری دارد از جمله کتاب

ص: ۶۰۶

السنن که کفعمی و دیگران از کتاب او نقل کرده اند و خود کفعمی در حواشی مصباح و دیگر آثارش، از کتاب او نقل کرده، و ظاهر آن است که از علمای خاصه بوده است و من تا به حال از روزگار او اطلاعی به دست نیاورده ام.

شیخ ابو النجیب سعید بن محمد بن ابی بکر حمّامی

ابو النجیب، از مشایخ شیخ منتجب الدّین بن بابویه بوده، و از او از طریق قرائت روایت می کرده است، و از برخی از اسانید احادیث اربعین منتجب الدّین یاد شده، به دست می آید که ابو النجیب، از ابو القاسم عبد الرحمن ابن ابی حازم الرکاب روایت می کرده است. در حالی که ابو النجیب، از مشایخ منتجب الدّین بوده، منتجب الدّین در فهرست از وی نام نبرده است و از اینجا پیداست که وی، از علمای عامه بوده است.

شیخ ابو الفرج سعید بن ابی الرجاء صیرفی اصفهانی

ابو الفرج، از مشایخ قطب راوندی بوده است و قطب راوندی برخی از اخبار خرایج و جرائح را از او روایت کرده است، ظاهر آن است که، ابو الفرج از علمای خاصه است.

شیخ ابو عمرو سعید بن عمرو

ابو عمرو، از اجله علمای اصحاب ما و از معاصران شیخ ابو غالب زراری و از شاگردان محمد بن عبد الله بن جعفر حمیری - مؤلف کتاب قرب الاسناد معروف می باشد و از او به منظور روایت همین کتاب، اجازه داشته است.

در آخر نسخه های کهن قرب الاسناد، که به خط ابن المهجنار بزاز فقیه (معاصر شیخ مفید) بوده، چنین آمده است: صورت اجازه ای که در اصل به خط محمد بن عبد الله بن جعفر حمیری نگاشته شده، و تاریخ آن ماه صفر سال ۳۰۴ هجری است بدین شرح است:

ص: ۶۰۷

«اجازه دادم و آزاد گذاردم تو را ای ابو عمرو سعید بن عمرو، که از این کتاب: از من، از ابو علی تمام این کتاب را روایت کنی و همچنین، روایاتی که در این کتاب، از: بکر بن ازدی و سعدان بن مسلم آمده است از احمد ابن اسحاق بن سعد، از آن دو روایت نمایی و این اجازه را محمد بن عبد الله ابن جعفر حمیری به خط خودش در ماه صفر سال ۳۰۴ هجری نوشته است.»

شیخ امام فقیه، قطب الدین، ابو الحسین سعید بن هبه الله بن حسن

راوندی

معظم له، فاضلی عالم و متبحری فقیه و محدثی متکلم و بصیر به اخبار، و سراینده ای عظیم الشان و شاگرد شاگردان شیخ مفید بوده است و بیشتر اتفاق افتد که محض اختصار وی را به نام جدش معرفی کنند و گویند:

سعید بن هبه الله راوندی. بنابراین، گمان تغایر در میان آن ها نخواهد بود.

قطب راوندی آثار ارزنده ای دارد و نهج البلاغه را - به طوری که خود در آغاز شرح آن اظهار داشته - از سید رضی، به این طریق روایت کرده است:

خبر داد ما را سید ابو الصمصام ذو الفقار بن محمد بن معبد حسینی گفت، خبر داد ما را شیخ ابو عبد الله محمد بن علی حلوانی که سید رضی گفت تا به آخر. بنابراین، قطب راوندی با سه واسطه از شیخ مفید روایت می کرده است.

و از قصص الانبیاء و دیگر آثار او برمی آید که قطب الدین، از شیوخ چندی که نزدیک به بیست تن بوده اند، استفاده کرده است. از جمله ایشان، شیخ ابو علی فضل بن حسن طبرسی مؤلف مجمع البیان و سید ابو الصمصام یاد شده، و شیخ ابو جعفر محمد بن محسن حلبی، از ابن براج - چنان که شیخ

ص: ۶۰۸

ابو علی در اجازه ای که به شیخ علی میسی داده، به روایت حلبی از ابن براج اشاره کرده است.

به طوری که از اجازات و امثال آن ها به دست می آید، گروه بسیاری، از قطب الدّین روایت کرده اند از آن جمله است شریف عزّ الدّین ابو الحارث محمّد بن حسن علوی بغدادی، که شیخ علی کرکی در اجازه یادشده، به اجازه وی اشاره کرده است.

قطب الدّین، فرزندان فاضلی داشته است که همگی آن ها در سلسله اجازات نام برده شده اند. از جمله: شیخ علی بن سعید بن هبه الله راوندی و شیخ حسین بن سعیداند.

از تاریخ تألیف شرح آیات الاحکام استفاده می شود که قطب راوندی تا سال ۵۶۲ هجری زنده بوده است و پس از این هم بدان اشاره خواهد شد.

سید ابن طاوس، در کتاب کشف المحجّه از وی نام برده، و بسیار ثناگستری کرده است.

مؤلف مختصر تاریخ ابن خلکان در هنگام شرح حال ابن راوندی، معروف به زندقه می نویسد: «راوند» به فتح واو دیهی است از دیهات قاسان اطراف اصفهان، و «لاوند» از نواحی نیشابور است و «قاسان» با قاف و سین بی نقطه، غیر از «قاشان» با قاف و شین نقطه دار که نزدیک قم است، می باشد.

شیخ بهایی، در حواشی فهرست شیخ منتجب الدّین، ذیل شرح حال قطب الدّین راوندی- به طوری که به خط ملا محمّد رضا مشهدی، شاگرد شیخ در تبریز دیده ام- می نویسد: ظاهر آن است که، قطب الدّین منسوب به

راوند که یکی از دیهات کاشان است، می باشد و در قم در مقبره ست فاطمه سلام الله علیها و علی اییها و علی اخیها مدفون گردیده است.

مؤلف نظام الاقوال گوید: قطب راوندی، در مقبره ست فاطمه سلام الله علیها مدفون گردیده است.

مؤلف گوید: ممکن است قطب الدین، از «لاوند» باشد که از نواحی نیشابور است، به طوری که از مختصر تاریخ ابن خلکان نقل کردیم، و ایرادی که به آن مختصر وارد می شود این است که، «قاسان» که از نواحی اصفهان است با «قاشان» که مجاور قم است هر دو نام محل واحد است و احتمال تعدد نایجاست.

مؤلف تقویم البلدان می نویسد: «راوند» یکی از دیهات مشهور اطراف کاشان است.

در اللباب گوید: «راوند» به فتح رای بی نقطه و الف فاصل میان را و واو مفتوحه و سکون نون و در آخر دال بی نقطه، منسوب به آن «راوندی» است.

ملا حشری، سراینده مشهور در کتاب تذکره الاولیاء فی احوال العلماء می نویسد: قبر قطب راوندی در دهکده خسرو شاه از توابع تبریز است (۱).

مؤلف گوید: من نیز در آن قریه، قبری دیده ام که مردم آنجا، آن را قبر «قطب راوندی» می دانند و به زیارت آن می روند و من هم آن را زیارت

ص: ۶۱۰

۱- ۱) - در اعیان الشیعه ج ۷ طبع جدید [۱] در ضمن دو عنوان از قطب الدین نام برده در عنوان دوم می نویسد: از مجموعه جبعی از خط شهید نقل کرده: قطب الدین سال ۵۷۳ هجری در گذشته است، روضات می نویسد: مرقدش در طرف پایین پای مرقد مطهر حضرت معصومه علیها السلام می باشد و من به زیارت آن رفته ام و ممکن است قبری که در صحن مطهر می باشد مرقد پدرش قاضی رکن الدین محمد بن سعید بن هبه الله بن دعویدار باشد. این بنده گوید در صحن بزرگ حضرت معصومه قبری از زمین برجسته و بر لوحه سیاهی نگاشته شده، که قبر قطب الدین راوندی است - م.

کرده ام. (و قبر دیگری هم بود) و دور نیست که یکی از آن ها قبر شیخ قطب الدین راوندی و دومی قبر سید فضل الله راوندی بوده باشد. یا یکی از آن دو قبر، یکی از فرزندان او باشد که یادآوری شده اند. و یا قبر پدرش یا جدش بوده باشد و دیگری قبر خود او.

و در همان تذکره گوید: قبر سلار بن عبد العزیز دیلمی - پس از این به شرح حالش خواهیم پرداخت - در آنجا می باشد، خدا دانا است.

از آثار او کتاب منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه است، این شرح معروف است، و من آن را در استرآباد دیده ام و نسخه آن در نهایت کهنگی بود و ممکن است در روزگار مؤلف استنساخ شده باشد.

قطب راوندی، نخستین دانشوری است که نهج البلاغه را شرح کرده است و همواره مناقشه های ابن ابی الحدید معتزلی، در شرحی که برای نهج البلاغه نوشته است، متوجه به او می باشد (۱). همچنان که پیش از این اشاره شد، قطب الدین نهج البلاغه را با دو واسطه از سید رضی روایت می کند.

و از آثار او ضیاء الشهاب در شرح کتاب الشهاب قاضی قضاعی است، که کلمات قصار حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله را در آن گرد آورده است و من این شرح را در تهران دیده ام و تاریخ تألیف آن ۵۵۳ هجری بوده است. از این شرح برمی آید که قطب الدین تمایلی به تصوف داشته و گفتار آنان را

ص: ۶۱۱

۱-۱) - اعیان الشیعه ج ۷ طبع جدید [۱] می نویسد: ابن ابی الحدید گفته است: قطب الدین مرد فقیهی بوده، و از لغت و تاریخ اطلاعی نداشته است به همین مناسبت مطالب وی مورد ایراد او قرار گرفته است و همو و صاحب ریاض نوشته اند که قطب الدین نخستین دانشوری است که نهج البلاغه را شرح کرده است و حال آنکه پیش از وی بیهقی به شرح نهج البلاغه پرداخته است و آن دو از شرح او اطلاعی به دست نیاورده اند - م.

گواه بر این مطالب خود آورده است و از این قرینه پیداست که شرح مزبور، از آن قطب الدین نبوده است و محتمل است که از آثار شیخ ابو الفتوح رازی بوده باشد و این احتمال هم مشکل است.

و از آثار او رساله ای است، در شماره رساله هایی که سید مرتضی و شیخ مفید استادش، در اصول مسائل کلامیه با یکدیگر اختلاف داشته اند. و این رساله را گروهی از علما از جمله، ابن طاوس در کتاب کشف المحججه نسبت به وی داده، و در ذیل بحث نکوهش از علم کلام، اظهار داشته است.

از جمله، قطب راوندی کتابی درباره اختلافی که در میان شیخ مفید و سید مرتضی راجع به فن کلام، به وقوع پیوسته است، تألیف کرده، و نود و پنج مسأله از مسائل اختلافی میان شاگرد و استاد را متعرض شده است و اظهار داشته است که هرگاه بخواهیم موارد اختلاف میان این دو شخصیت را ایراد کنیم کتاب به درازا می کشد.

و از آثار او، کتاب مکارم الاخلاق است. بعضی این کتاب را به وی نسبت داده اند لیکن، من این انتساب را نادرست می دانم زیرا، کتاب مکارم الاخلاق از آثار فرزند شیخ طبرسی است و احتمال تعدد هم نابجا است.

و از آثار او، کتاب تلخیص فصول عبد الوهاب است که در تفسیر آیات و روایات تألیف شده، و قطب الدین فوائد و اخباری از طرق شیعه بدان افزوده است. من این کتاب را در شهر اردبیل دیده ام و کتاب پسندیده ای است لیکن، در اصل کتاب تصریح نشده که تلخیص، از آثار قطب الدین است و تنها بر پشت کتاب نام قطب الدین آورده شده، و به وی شهرت یافته است.

از آثار او کتاب لب الاخبار است که من آن را در استرآباد دیده ام و کتاب مختصری در اخبار است و ممکن است نسخه ای از آن در نزد من بوده باشد.

یکی از اصحاب متأخر ما، در کتاب المزار خود می گوید: هبه الله راوندی مؤلف خرایج و جرائح در کتاب اللباب در فضیلت آیه الکرسی از جابر نقل کرده است، کسی که در هنگام بیرون رفت از خانه، آیه الکرسی را تلاوت کند خدای تبارک و تعالی هفتاد هزار فرشته را بر او موکل می گرداند تا از پیش و پس و راست و چپ او، وی را از ناراحتی ها ننگه داری کنند و هرگاه پیش از آنکه به خانه اش برگردد بمیرد، خدای منان ثواب هفتاد شهید را به وی ارزانی می دارد.

مؤلف گوید: از کلام صاحب مزار چنین به دست می آید که کتاب اللباب از آثار جدش، هبه الله باشد و خرایج نیز از آثار جد قطب الدین است لیکن، احتمال اخیر که خرایج از آثار جدش باشد، از حقیقت دور است. بنابراین، یا اشتباه از مؤلف مزار است که این گونه اختصار را به کار برده، و یا اشتباه از سوی ناسخ است. و حقیقت آن است که این گونه اشتباه از ناحیه ناسخ به وجود می آید که سعید بن هبه الله را، به هبه الله بن سعید مبدل می سازند و همچنین ابن طاوس.

و اما حقیقت از نظر من آن است که کتاب اللباب همان کتاب تلخیص فصول عبد الوهاب است زیرا، من در یکی از مواضع معتبر چنین دیده ام کتاب اللباب که از فصول عبد الوهاب به دست آمده است، از آثار شیخ سعید ابن هبه الله راوندی است که در آن کتاب، به نقل از ثقات پرداخته، و بخشی از اخبار را از آن ها ایراد کرده است.

لیکن، استاد استاد ما مد ظله در کتاب بحار کتاب اللباب را به سید فضل الله راوندی منتسب ساخته است.

و از آثار او کتاب علامات النبى و الائمة عليهم السلام است. این کتاب را سید حسین مجتهد در کتاب دفع المناواه به وی منسوب می‌داند و از آن هم در کتاب مزبور مطالب نقل کرده است و همچنین کتاب عیون المعجزات و کتاب الموازاه بین المعجزات و کتاب الدلائل و الفضائل را از آثار او دانسته، و از کتاب اخیر او در دفع المناواه مطالبی را ایراد کرده است.

از آثار او رساله ناسخ و منسوخ و شامل آیاتی است که در قرآن کریم نازل شده است. من این رساله را در استرآباد و ساری که از شهرهای مازندران است، دیده‌ام و یکی از فضلا به خط خود بر پشت آن نوشته، که این رساله از آثار قطب راوندی است. بنابراین، رساله یادشده، غیر از رساله ناسخ و منسوخ سید مرتضی است.

گاهی به گمان می‌آید، کتاب نوادر المعجزات از آثار او باشد و جماعتی هم آن را از آثار قطب راوندی می‌دانند، از جمله کفعمی در حواشی مصباح می‌نویسد: این کتاب از آثار ابو الحسن (ابو الحسین) راوندی است.

مؤلف گوید: کتاب نوادر المعجزات اثر جداگانه‌ای نبوده بلکه، باقیمانده کتاب خرایج اوست که پس از این یادآوری می‌شود.

و نیز کفعمی در یکی از مجموعه‌هایش، کتاب ام القرآن را به وی نسبت داده، و در آن مجموعه از آن کتاب نقل کرده است. از نظر من دور نیست که ام القرآن با یکی از کتاب‌های یادشده متحد بوده باشد.

از آثار او رساله الفقهاء است. این رساله را استاد استناد ما در اثنای مجلد اول بحار و بنا به نقل موثقان به وی نسبت داده، و برخی از اخبار را از آن نقل فرموده است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۲۷/۲ پس از نقل کلام منتجب الدین و ابن شهر آشوب، که پس از این آورده می شود، می نویسد: کتاب قصص الانبیای او را دیده ام و کتاب فقه القرآن هم از آثار اوست و شرح مشکلات النهایه را هم به وی منتسب می دارند و کتابی به نام البحر هم از آثار اوست.

سید رضی الدین علی بن طاوس در کتاب کشف المحججه از سعید بن هبه الله راوندی یاد کرده، و او را به عظمت ستوده است و اضافه کرده است که قطب راوندی، کتابی در اختلاف واقع میان سید مرتضی و شیخ مفید راجع به فن کلام تألیف کرده و نود و پنج مسأله از مسائل مورد اختلاف ایشان را متذکر شده است و نیز اضافه کرده است که، هرگاه بخواهم مسائل مورد اختلاف ایشان را آن چنان که باید و شاید ایراد کنم، کتاب طولانی خواهد شد و این کتاب را به منظور نکوهش از علم کلام تألیف کرده است.

مؤلف گوید: کتاب فقه القرآن که مؤلف امل بدان اشاره کرده، کتابی معروف است و در فهرست بحار استاد استناد ما نام برده شده است، و من نسخه کهنی از آن را در اردبیل دیده ام و لیکن، در آن نسخه به نام مؤلف تصریح نشده است، و تنها بر پشت آن نوشته شده، که این کتاب از آثار قطب راوندی است و به نام وی شهرت یافته است.

و اما رساله احوال احادیث اصحابنا، محتمل است با رساله الفقهاء متحد باشد.

و نسخه آیات الاحکام او را که در نهایت کهنگی بود-در بحرین دیده ام و همچنین نسخه ای از آن را در تیمجان از شهرهای گیلان مشاهده کرده ام و تاریخ کتابت آن، سال ۸۰۷ هجری و تاریخ تألیف آن، محرم سال ۵۶۲ هجری بوده است، و آن نسخه با نسخه اصل مقابله شده است. و از دیباچه آن استفاده می شود که آیات الاحکام همان فقه القرآن است و مغایرتی با آن ندارد و آن نسخه نخست از کتاب های دایی من بوده است.

و اما کتاب شرح مشکل النهایه دور نیست که همان مشکلات النهایه ای بوده باشد، که در طی گفتار ابن شهر آشوب آورده خواهد شد.

ابن ابی جمهور احساوی، در رساله کاشف الحال عن احوال الاستدلال می نویسد: کتاب شرح مشکلات النهایه کتاب مبسوطی است و در آن به بسیاری از اخبار، اشاره شده است.

از بیان فوق به دست آمد که شرح مشکل النهایه همان مشکلات النهایه است، هر چند شیخ معاصر این دو اثر را دو کتاب جداگانه می داند.

علامه حلی، در کتاب نکاح مختلف، از کتاب مشکل النهایه قطب راوندی مطالبی را ایراد کرده است.

و از آثار او رساله ای است، درباره اختلافی که در میان شیخ مفید و سید مرتضی اتفاق افتاده است و این رساله به اندازه یک جزوه است و در این رساله نود و پنج مسأله در علم اصول الدین و دیگر مطالب آورده شده، و در آخر آن گفته است: هرگاه بخواهم همه مسائل مورد اختلاف را متعرض شوم کتابی طولانی خواهد شد، و ابن طاوس در کتاب کشف المحججه این مطالب را یادآوری کرده است (۱).

ص: ۶۱۶

شیخ منتجب الدین در فهرست ذیل شرح حال، قطب راوندی می نویسد:

شیخ امام قطب الدین ابو الحسین سعید بن هبه الله بن حسن راوندی، فقیهی ثقه و صالحی است که وی آثاری دارد از آن جمله: المغنی فی شرح النهایه در ده مجلد و خلاصه التفاسیر در ده مجلد و منهاج البراعه در شرح نهج البلاغه دو مجلد، تفسیر القرآن دو مجلد الرائع فی الشرائع دو مجلد، المستقصى فی شرح الذریعه سه مجلد ضیاء الشهاب فی شرح الشهاب حل المعقود فی الجمل و العقود، الانجاز فی شرح الایجاز، نهیة نهیة النهایه، غریب النهایه، احکام الاحکام، بیان الانفرادات، شرح ما یجوز و ما لا یجوز من النهایه، التغریب فی التعریب، الاغراب فی الاعراب، زهر المباحثه و ثمر المناقشه، تهافت الفلاسفه، جواهر الکلام فی شرح مقدمه الکلام، کتاب البینات فی جمیع العبادات، نفثه المصدور، و این کتاب منظومه های اوست که سروده است [\(۱\)](#) الخرائج و الجرائح فی المعجزات، شرح الایات المائه المشکله فی

ص: ۶۱۷

۱- ۱) - پیش از این اشاره شد قطب راوندی سراینده هم بوده است اشعار زیر در اعیان الشیعه [۱] آورده شده است. امامی علی کالهبزبر لدى العشا و کالبدر وهاجا اذا اللیل اغطشا امامی علی خیره الله لا الذی تخیرتم و الله یختار ما یشا اخو المصطفی زوج البتول هو الذی الی کل حسن فی البریه قد عشا بمولده البیت العتیق کما روی رواه و فی حجر النبوه قد نشا موالوه قوامون بالقسط فی الوری معادوه اگالون للسحت و الرشا له اوصیاء قائمون مقامه اری جبهم فی حبه القلب و الحشا هم حجج الرحمن عتره احمد ائمه حق لا کمن جار و ارتشی -م.

القتیریه، شرح الکلمات المائه لأمیر المؤمنین علیه السلام، العوامل المائه، شجار العصابه فی غسل الجنابه، المسائل الشافیه فی الغسله الثانیه، مسأله فی العقیقه، مسأله فی صلاه الآیات، مسأله فی الخمس، مسأله اخری فی الخمس و مسأله فیمن حضره الاداء و علیه القضاء (یعنی: مسأله درباره کسی که موقع نماز او فرارسیده، و قضای نماز بر او باقی مانده است).

مؤلف گوید: از آثار او کتاب، القاب الرسول و فاطمه و الائمه علیهم السّلام است، و باین که کتاب مزبور در عین حالی که کوچک است، از لطافت ویژه ای برخوردار، و مشتمل بر فایده های ارزنده ای است. نسخه از آن نزد ما وجود دارد و نسخه دیگری از آن را در اصفهان دیده ام و این نسخه به خط یکی از استادان فاضل ابن ابی جمهور احسائی بوده است.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۵۵ ضمن ترجمه قطب راوندی می نویسد: استاد من، ابو الحسین سعید بن هبه الله راوندی آثاری دارد از جمله ضیاء الشهاب و مشکلات النهایه و جنة الجنتین فی ذکر ولد العسکرین مؤلف گوید: خود قطب راوندی در کتاب الخرائج و الجرائح که پیش از این هم نام برده شد، پس از اتمام ابواب المعجزات یعنی در پایان باب پانزدهم می نویسد: بدیهی است معجزات اهل بیت و دلائل امامت و نشانه های ایشان بیشتر از آن است که به شمارش درآید و ما از شمارش اکثر آن ها صرف نظر کردیم زیرا، آنچه را ابراز داشتیم که معجزات ایشان باشد، همانند ریگ و سنگ ناشمار است و علتش آن است که خواننده این کتاب، از خواندن آن ها که از اندازه بیرون است، اظهار ملامت خاطر نکند و به همین مقدار که مشت نمونه خروار است اکتفا نماید. در ضمن آن پاره ای از مختصرات را که گرد آورده بودم و مربوط به این فن از علوم بود، به این افزودم و آن ها

عبارتند از کتاب نوادر المعجزات و کتاب ام المعجزات و کتاب الفرق بین الحیل و المعجزات و کتاب علامات النبی و الامام علیهم السّلام در باب ششم که در نوادر المعجزات است، می نویسد: اما بعد تا به آخر... پس از این کتاب های پنج گانه را که یاد کردیم، در باب های پس از آن ایراد کرده است.

مؤلف گوید: آنچه را که قطب راوندی فهرست داده است، دلیل بر آن است که، کتاب های یادشده، از جمله ابواب کتاب الخرائج است و به این ترتیب کتاب الخرائج در بیست باب تنظیم شده است (۱).

گفتم از آثار قطب راوندی یکی تهافه الفلاسفه است و عده ای از علمای شیعه و سنی هم اقدام به نوشتن چنین اثری کرده اند و علاوه بر آنچه در کتاب های کلامیه به نارسایی گفتار آنان پرداخته اند، در ضمن تألیف ویژه ای هم به نام: تهافه الفلاسفه علیه آنان برخاسته اند. از علمای خاصه کسی که بدین کار اقدام کرده، قطب راوندی و از عامه اولین کسی که دست بدین تألیف زده فارابی است. و ابن رشد مغربی حکیم معروف، کتاب حجیه را در دفاع از حکما و رد بر فارابی تألیف کرده است. پس از او ملا خواجه زاده و ملا علی طوسی، که در بلاد روم، ترکیه فعلی می زیستند به امر سلطان محمد، فاتح قسطنطنیه که معاصر یکدیگر بودند، به تألیف کتاب تهافه الفلاسفه، اقدام کردند (۲).

ص: ۶۱۹

۱- ۱) - کتاب خرایج به ضمیمه شرح اربعین مجلسی و کفایه الاثر خزاز به طبع رسیده است در آغاز آن می نویسد: کتاب خرایج مشتمل بر بیست باب است، ۱۳ باب در معجزات ائمه طاهرین ۱۴ در اعلام النبی و الأئمه ۱۵ دلائل الامامه ۱۶ نوادر المعجزات ۱۷ موازات المعجزات ۱۸ ام المعجزات ۱۹ فرق حیلها و معجزات ۲۰ در علامات بین و مراتب خارق عادات ائمه علیهم السّلام.

۲- ۲) - در کشف الظنون می نویسد: تهافه الفلاسفه از آثار حجه الاسلام ابو حامد محمد غزالی متوفی ۵۰۵ هجری کتاب کوچکی است در رد فلاسفه و پس از شرح مفصلی از مطالبی که در آن

خسرو شاه دیهی است معروف و نزدیک تبریز است و گروهی از دانشوران از آنجا برخاسته اند.

در تقویم البلدان می نویسد: خسرو شاه از شهرهای آذربایجان است. و خسرو شاه به ضم خاء نقطه دار و سکون سین و رای مهمله و واو آخر، شهری است در هفت فرسنگی تبریز و هم نام دهکده ای است، از دهکده های مرو و واقع در دو فرسنگی آن.

مؤلف گوید: اکنون خسرو شاه ویران شده، و جز اندکی از آن باقی نمانده است و بدین مناسبت ما خسرو شاه را به نام دهکده معرفی کردیم.

از قصص الانبیای قطب راوندی استفاده می شود که معظم له از گروهی از دانشوران روایت می کرده و با وسائلی چند از شیخ صدوق روایت داشته است.

از جمله: خبر داد مرا شیخ راستگو علی بن (علی بن) عبد الصمد نیشابوری، از پدرش، از سید ابو البرکات علی بن حسین خوزی، از شیخ صدوق.

ص: ۶۲۰

در جای دیگر گفته است: خبر داد ما را سید ابو حرب مجتبی بن الداعی الحسینی از دوریستی، از پدرش، از شیخ صدوق.

در محلی دیگر گفته است خبر داد ما را سید ابو الصمصام ذو الفقار بن احمد بن معبد حسینی، از شیخ ابو جعفر طوسی، از شیخ مفید، از شیخ صدوق.

در موضع دیگر گوید: خبر داد ما را سید ابو البرکات محمد بن اسماعیل ابن علی بن (علی بن) عبد الصمد، (از پدرش)، از سید ابو البرکات خوزی.

در جای دیگر گفته است: خبر داد ما را استاد ابو القاسم بن کمیح، از دوریستی، از شیخ مفید، از شیخ صدوق.

در محل دیگر گوید: خبر داد ما را استاد ابو جعفر محمد بن مرزبان، از دوریستی، از پدرش، از صدوق.

در جای دیگر گوید: خبر داد ما را ادیب ابو عبد الله حسین مؤدب قمی، از دوریستی، از پدرش، از صدوق.

در موضع دیگر گوید: خبر داد ما را ابو سعد حسن بن علی و شیخ ابو القاسم حسن بن محمد حدیقی، از جعفر بن محمد بن عباس (یعنی دوریستی)، از پدرش، از صدوق.

در موقف دیگر گوید: خبر داد ما را ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبرسی، از جعفر دوریستی، از شیخ مفید، از شیخ صدوق.

در موقع دیگر گوید: خبر داد ما را شیخ ابو الحسن احمد بن محمد بن علی بن محمد، از جعفر بن محمد (دوریستی) کما عن المؤلف، از جعفر ابن احمد (یعنی مریسی)، از صدوق.

در موعده دیگر گوید: خبر داد ما را هبه الله بن دعویدار، از ابو عبد الله دوریستی، از جعفر بن احمد مریسی، از صدوق.

در محل دیگر گوید: خبر داد ما را سید علی بن ابی طالب سلیقی (سیلقی)، از جعفر بن محمد بن عباس (یعنی دوریستی)، از پدرش، از صدوق.

در جای دیگر گوید: خبر داد ما را ابو السعادات هبه الله بن علی شجری، از جعفر بن محمد بن عباس (یعنی دوریستی)، از پدرش، از صدوق.

در سند دیگر گوید: خبر دادند ما را گروهی از محدثان، از جمله برادران محمد و علی فرزندان علی بن عبد الصمد، از پدرشان، از سید ابو البرکات علی بن حسین حسینی (یعنی خوزی) از صدوق.

در روایت دیگر گوید: خبر داد ما را شیخ ابو المحاسن مسعود بن علی ابن محمد، از علی بن (علی بن) عبد الصمد، از پدرش، علی بن حسین (یعنی ابو البرکات خوزی یادشده)، از صدوق.

از یکی از مواضع خرایج استفاده می شود که قطب الدین به این سند روایت می کرده است: خبر دادند ما را گروهی از اعلام، از جمله سید مرتضی و سید مجتبی فرزندان داعی و استاد ابو القاسم و استاد ابو جعفر فرزندان کمیح، از شیخ ابو عبد الله جعفر بن محمد بن عباسی، از پدرش، از صدوق.

مشهور آن است که، کتاب خرایج و جرائح و کتاب قصص الانبیاء از آثار قطب راوندی است.

استاد استناد ما در بحار ۱۲/۱ گوید: کتاب خرایج و جرائح از آثار شیخ امام قطب الدین ابو الحسین سعید بن هبه الله بن حسین راوندی است و به طوری که، از اسانید کتاب قصص الانبیاء برمی آید و شهرت هم دارد، این

کتاب هم، از آثار اوست و چنان که از برخی از اسانید سید ابن طاوس استفاده می شود، دور نیست که این کتاب، از آثار فضل الله بن علی بن عبید الله حسنی راوندی بوده باشد. از طرف دیگر ابن طاوس رساله نجوم و فلاح السائل ذکر کرده است، که این کتاب از فضل الله راوندی است. در عین حال مطلب مهمی نیست که موجبات اختلاف را به وجود آورد زیرا، این کتاب منحصر به حکایات پیمبران است، و حداکثر اخبار آن از کتاب های صدوق استفاده شده است.

مؤلف گوید: از سوی دیگر، خود ابن طاوس در کتاب مهج الدعوات تصریح کرده است که کتاب قصص الانبیاء، از آثار سعید بن هبه الله راوندی است. و ممکن است هر دو تن سعید و فضل الله، کتابی به نام قصص الانبیاء نوشته باشند لیکن، احتمال بعیدی بیش نیست.

و از بیان استاد استناد برمی آید که، وی کتاب اللباب و کتاب شرح نهج البلاغه و کتاب اسباب النزول را به سید فضل الله راوندی منتسب دانسته، لیکن این انتساب بیرون از تأمل نبوده است، به خصوص اللباب و شرح نهج البلاغه و مخصوصا شرح نهج البلاغه که از آثار خود قطب راوندی است؛ زیرا، شیخ منتجب الدین در کتاب فهرست، تصریح کرده است که، شرح نهج البلاغه از آن قطب راوندی است بلکه، از قرینه ظاهری استفاده می شود که، هر سه کتاب، از آثار قطب راوندی بوده باشد.

مجلسی فرماید: اما ضوء الشهاب غیر از ضیاء الشهابی است که از آثار قطب راوندی است. در کتاب فقه القرآن از آثار قطب راوندی است و کتاب ضوء الشهاب در شرح شهاب الاخبار از آثار سید فضل الله راوندی می باشد و

کتاب الدعوات و کتاب اللباب و کتاب شرح نهج البلاغه و کتاب اسباب النزول هم، از آثار سید فضل الله است.

در بحار ۳۰/۱ در فصل دوم، مرقوم فرموده است: کتاب خرایج و فقه القرآن از جمله کتاب هایی است که، انتساب آن ها به مؤلفینش که یکی از افاضل ثقات اصحاب ماست، معلوم و بلاشک است و هر دو کتاب در فهرست های دانشمندان، نام برده شده است و اصحاب ما هم در آثار خودشان از آن ها نقل کرده اند.

و ما نسخه کهنه ای از کتاب دعا (دعوات راوندی) را به دست آوردیم.

در آن کتاب دعاهای مختصر و ارزنده ای که از اصول معتبره تهیه شده، موجود است. علاوه بر این تحقیقات، راجع به سند دعا آسان است و از کتاب قصص الانبیاء در فصل اول نام برده ایم و چگونگی آن را در آنجا ایراد کرده ایم و ما نسخه ای از آن را با نسخه ای که به خط شهید ثانی تصحیح شده است، مقابله کردیم و کتاب ضوء الشهاب از کتاب های ارزنده ای است که مشتمل بر فایده های زیادی است که کتاب های خاصه و عامه از آن فوائد سهمی ندارند. و کتاب اللباب هم مشتمل بر پاره ای فوائد است و شرح نهج البلاغه معروف و مشهور است و آن مرجع حداکثر شارحان نهج البلاغه است و کتاب اسباب النزول هم از فوائدی برخوردار است.

قطب راوندی، فرزند فاضلی به نام شیخ نصیر الدین ابو عبد الله حسین داشته که به لقای شهادت نایل آمده است شرح حال او را در باب خاء بی نقطه نگارش داده ایم و در آنجا هم از والدش مطالبی را نگاشته ایم.

پدر و جدش هم از علما بوده اند که در طی شرح حال از نوادشان از ایشان نیز یاد کرده ایم و پس، از این هم از آن ها مطالبی ایراد خواهیم کرد و

به زودی ذیل احوال سید ضیاء الدین ابو الرضا فضل الله بن علی بن عبید الله حسنی راوندی کاشانی، از قطب راوندی سخنانی خواهیم گفت. و در ذیل احوال شیخ زین الدین ابو جعفر محمد بن عبد الحمید بن محمود خواهیم نوشت که، وی از شاگردان قطب راوندی بوده و از او در روایت نهج البلاغه اجازه داشته است و صورت اجازه اش در آخر نهج البلاغه آورده شده و در آخر آن آمده است. (کتب سعید بن هبه الله به الحسن) اصل این اجازه به خط خود راوندی، و خط نارسایی بوده است و بر پشت ورق آخر همان نسخه علاوه بر اصل اجازه، به خط شریفش چنین نوشته شده، ابو الحسین می گوید: خبر داد مرا سید ابو معبد حسینی، از شیخ ابو عبد الله حلوانی، از سید رضی مؤلف این کتاب و من به همین سندی روایت می کنم.

و همچنین خبر داد ما را ابن الاخوه بغدادی، از شیخ ابو الفضل محمد بن یحیی ناقلی، از ابو منصور عبد الکریم بن محمد دیباجی، از سید رضی الله عنهم تا آخر آنچه خواهد آمد.

خود قطب راوندی در آخر شرح نهج البلاغه سندش را از سوی علمای عامه به این شرح یادآوری کرده است: خبر داد ما را ابو نصر غازی، از ابو منصور عکبری، از سید رضی رحمه الله و خبر داد ما را نیز شیخ عبد الرحیم بغدادی معروف به ابن اخوه، از سیده پاکیزه گوهر دختر سید مرتضی، از عمویش سید رضی. و باز خبر داد ما را ابن اخوه، از شیخ ابو الفضل محمد بن یحیی ناقلی، از ابو نصر عبد الکریم بن محمد دیباجی معروف به سبط بشر حافی گفت: این کتاب را سید رضی بر من قرائت کرد.

مؤلف گوید: ظاهر آن است که، ابو عبد الله حلوانی یادشده، همان حلوانی مشهور است.

باز گوید: مشهور آن است که قصص الانبیاء از آثار قطب راوندی و گروهی هم به این معنی تصریح کرده اند از جمله، یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله ای که به منظور ذکر نام مشایخ نوشته است پس از آن که اظهار داشته که، سعید بن هبه الله راوندی از جمله مشایخ اصحاب ما می باشد (اضافه کرده کتاب قصص الانبیاء از آثار اوست) هر چند بعضی از علما، آن کتاب را از سید فضل الله راوندی می دانند.

مؤلف گوید: به خط یکی از فضلاء معاصر چنین یافتیم که بر پشت کتاب شرح آیات الاحکام معروف به فقه القرآن قطب راوندی فهرست آثار قطب را چنین نوشته بود: شرح آیات الاحکام، شرح النهایه شیخ طوسی، شرح نهج البلاغه، قصص الانبیاء، الخرائج و الجرائح (1) الرائع فی الشرائع، خلاصه التفاسیر، المستقصی فی شرح الذریعه، ضیاء الشهاب فی شرح الشهاب، حل المعقود من الجمل و العقود، الانجاز فی شرح الایجاز، نهایه النهایه، غریب النهایه، احکام الاحکام، بیان الانفرادات، شرح ما يجوز و ما لا يجوز از نهایه، التغریب فی التعریب، الاغراب فی الاعراب، زهر المباحثه و ثمر المناقشه، تهافه الفلاسفه، جواهر الکلام فی شرح مقدمه الکلام، کتاب النیات فی جمیع العبادات، شرح الابیات المشکله، شرح الکلمات المائه لامیر المؤمنین علیه السلام، شرح العوامل المائه شجار العصابه فی غسل الجنابه، المسأله الکافیه فی الغساله الثانیه، نفثه الصدور منظومات، مسأله در نماز آیات، رساله دیگری در خمس، رساله دیگری درباره کسی که نماز ادا را باید انجام دهد در حالی که نماز قضا بر او لازم است.

ص: ۶۲۶

---

۱ - ۱) - در پاورقی می نویسد: در نسخه مؤلف آمده است که کتاب خرائج را یکی از فضلا به فارسی ترجمه کرده و آن را کفایه المؤمنین نامیده است و کتاب مشهوری است - م.

مؤلف گوید: قطب راوندی، در کتاب شجار العصابه اظهار داشته که غسل به نفسه واجب است و در فقه القرآن نیز قایل به آن شده است.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله ای که به منظور اسامی مشایخ اصحاب تألیف کرده است می نویسد: از ایشان است شیخ قطب الدین راوندی شارح آیات الاحکام و شرح مشکلات النهایه و کتاب الرائع فی الشرائع گویند کتابی به نام بحر به دست آمده، که به وی انتساب داده شده است.

مؤلف گوید: شهید اول در بحث سجود از کتاب بیان، کتاب المغنی را به راوندی نسبت داده و دعای سجود را از آن کتاب نقل کرده است و اظهار داشته است که در نماز نافله می تواند سوره اقرأ را خواند و ظاهر آن است که، کتاب مزبور غیر از کتاب های یاد شده است.

شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید حلبی، در آخر کتاب الجامع می نویسد:

فقیه ابو الحارث محمد بن حسن بن علی بن حسین بغدادی، از فقیه قطب الدین ابو الحسین راوندی، از ابو جعفر محمد بن علی بن محسن حلبی، از شیخ طوسی روایت می کند.

از کتاب فرحه الغری سید عبد الکریم بن طاوس به نقل استاد استناد در کتاب المزار بحار در فضل زیارت حضرت رضا علیه السلام استفاده می شود که قطب راوندی بدون واسطه از شیخ طوسی روایت می کرده است.

ممکن است این روایت بلاواسطه اشتباه قلمی از وی، یا از ناسخان باشد که در یکی از دو کتاب اشتباه قلمی رخ داده است زیرا، به طوری که تتبع نشان می دهد، قطب راوندی با یک واسطه از شیخ طوسی روایت می کرده است.

ابن طاوس در کشف المحجبه می نویسد، یافتم شیخ عالم در علوم فراوان قطب راوندی را که نامش سعید بن هبه الله است. چندین جزء، که در حال حاضر آن ها در اختیار من می باشد، درباره خلافتی که میان شیخ مفید و سید مرتضی بوده به ویژه راجع به مخالفت هایی که شیخ با سید داشت تألیف کرده است و در آن ها نزدیک به نود و پنج مسأله خلافتی را که درباره اصول الدین داشته اند یادآوری کرده است و در پایان آن ها می نویسد، هرگاه اختلافات آن ها را یادآوری کنم کتابی طولانی خواهد شد (۱).

از کتاب آقا میرزا رفیع الدین صدر سعید به دست می آید، کتاب المعجزات از آثار قطب راوندی است لیکن، پس از این در ترجمه سید رضی الدین علی بن طاوس خواهیم نوشت که کتاب المعجزات از آثار عبد الله راوندی است.

از کتاب سعد السعود بن طاوس استفاده می شود که کتاب قصص الانبیاء از آثار شیخ سعید هبه الله بن حسن راوندی است چنان که در ترجمه او خواهد آمد.

لیکن، حقیقت آن است که استناد کتاب، به هبه الله یا اشتباه از ناسخ است، و یا سهو القلمی از سید به وقوع پیوسته است.

باز ابن طاوس گفته است که، کتاب فقه القرآن از آثار ابو الحسین سعید ابن هبه الله راوندی است.

جمال الاسبوع گوید: شیخ عالم، سعید بن هبه الله راوندی در کتاب خرایج و جرائح چنین گفته است تا به آخر.

ص: ۶۲۸

در اقبال گوید: قطب راوندی سعید بن هبه الله، از علی بن عبد الصمد نیشابوری، از دوریستی، از مفید روایت می کرده است و علی بن محمد مدائنی از وی روایت دارد.

ملا- محمد امین استرآبادی در فوائد مدنیه می نویسد: شیخ سعید قطب الدین بن شیخ امام ابو الحسین سعید بن هبه الله راوندی، در رساله ای که آن را در بیان احوال احادیث اصحاب ما و صحت آن ها تألیف کرده است، می نویسد: خبر دادند ما را شیخ محمد و شیخ علی دو فرزند علی بن عبد الصمد، از پدرشان، از ابو البرکات علی بن حسین، از ابو جعفر بن بابویه، از سعد بن عبد الله تا به آخر...

از پایان روایت استفاده می شود که صدوق بدون واسطه، از سعد بن عبد الله روایت می کرده است و حال آنکه با واسطه از وی روایت داشته است.

و از کتاب خراج او استفاده می شود، گاهی از گروهی از ثقات روایت می کرده است، از جمله، از شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن محسن حلبی، از شیخ طوسی.

و گاهی روایت می کند، از شیخ ابو الفرج سعید بن ابو الرجا صیرفی اصفهانی و گاهی روایت می کند، از جمعی که از ایشان است شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن حسن نیشابوری و شیخ محمد بن علی بن عبد الصمد و هر دوی آن ها، از ابو الحسن بن عبد الصمد تمیمی، از ابو محمد بن احمد بن محمد بن معمربن معمربن محمد بن علی بن حسین از محمد بن حسن بن ولید.

مؤلف گوید: گمان می‌کنم در این سند پیش از کلمه نیشابوری، برخی از اسامی ساقط شده باشد، و می‌پندارم که مراد از ابو جعفر محمد بن علی بن الحسن، همان ابو جعفر حلبی باشد که در سند پیش نام برده شده است.

و گاهی، از علی بن عبد الصمد تمیمی، از پدرش، از سید ابو البرکات علی ابن حسین خوزی، از صدوق روایت می‌کند.

و نیز از جمعی روایت می‌کند که، از ایشان است سید مرتضی و سید مجتبی پسران داعی و استاد ابو القاسم و استاد ابو جعفر فرزندان کمیح، از شیخ ابو عبد الله بن جعفر بن محمد بن عباس، از پدرش، از صدوق، از پدرش، از سعد بن عبد الله.

و در همین کتاب گاهی روایت می‌کند، از سید ابو البرکات محمد بن اسماعیل مشهدی، از جعفر دوریستی، از شیخ مفید.

و گاهی روایت می‌کند، از سید ذو الفقار بن محمد بن معبد بن حسنی، از شیخ طوسی، از محمد بن علی بن حشیش، از ابو الفضل شیبانی، از محمد بن سعید همدانی (که ممکن است ابن عقده باشد)، از علی بن حسن بن فضال. و همچنین از عمر بن حسن بن علی بن مالک شیبانی روایت می‌کند.

و باز از عده ای روایت می‌کند که، از آن‌ها است محمد و علی فرزندان علی بن عبد الصمد تمیمی، از پدرشان، از سید ابو البرکات علی بن حسین خوزی، از صدوق، از عبد الله بن سلیمان قاری کتاب‌هایی که گفته است، در انجیل چنین خواندم تا به آخر.

و گاهی از عده ای، از جعفر بن محمد بن عباس دوریستی، از پدرش، از صدوق روایت می‌کند.

و گاهی، از جمعی از محدثان در اصفهان و از گروهی از ایشان در همدان و خراسان به طریق سماع و اجازه از مشایخ ثقات ایشان با سندهای

مختلف، از ابو بکر بن عمر بن عثمان بن مفضل عقیلی فقیه، از ابو عمر محمّد بن جعفر بن مطر و عبد الله بن محمّد بن موسی بن کعب صیدلانی ابو سعید و عبد الله بن محمّد بن عبد الرحمن رازی و ابو الحسن محمّد بن عبد الله بن صبیح جوهری روایت می نماید.

ظاهر آن است که همگی این ها از محدثان عامه اند.

و باز در آن کتاب، از ابو منصور بن شهریار بن شیرویه بن شهریار دیلمی، از پدرش، از ابو الحسن علی بن احمد مدائنی روایت می کند. آن چنان که از کتاب دعواتش به دست می آید، از جمله مشایخش، شیخ ابو جعفر نیشابوری بوده است ولی احتمال دارد که کتاب دعوات از تألیفات سید فضل الله راوندی باشد که این سخن قابل تأمل است.

نام های مشایخ او که در طی کتاب قصص الانبیاء آمده است: خبر داد مرا شیخ علی بن علی بن عبد الصمد نیشابوری، از پدرش، از سید ابو البرکات علی بن حسین خوزی، از شیخ صدوق.

خبر داد مرا محمّد بن علی بن عبد الصمد، از پدرش، از سید ابو البرکات خوزی، از صدوق.

خبر داد مرا سید مرتضی بن داعی حسنی، از جعفر دوریستی، از پدرش، از صدوق.

خبر داد مرا سید ابو حرب بن مجتبی بن داعی حسنی، از دوریستی، از پدرش، از صدوق.

خبر داد مرا سید ابو الصمصام ذو الفقار بن احمد بن معبد حسینی، از شیخ ابو جعفر طوسی، از شیخ مفید، از شیخ صدوق.

خبر داد مرا شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن حسن حلبی، از شیخ طوسی، از مفید، از صدوق.

خبر داد مرا شیخ ابو نصر غازی، از ابو منصور عکبری، از سید مرتضی و سید رضی، از شیخ مفید، از شیخ صدوق.

خبر داد مرا شیخ ابو جعفر محمد بن علی نیشابوری، از علی بن عبد الصمد تمیمی، از سید ابو البرکات علی بن حسین، از صدوق.

خبر داد مرا سید ابو البرکات محمد بن اسماعیل از علی بن عبد الصمد نیشابوری، از سید ابو البرکات خوزی، از صدوق.

خبر داد مرا استاد ابو القاسم بن کمیح، از شیخ جعفر دوریستی، از مفید، از صدوق.

خبر داد مرا استاد ابو جعفر محمد بن مرزبان از شیخ ابو عبد الله جعفر دوریستی، از پدرش، از صدوق.

خبر داد مرا شیخ ابو سعد حسن بن علی اربادی و شیخ ابو القاسم حسن ابن محمد حدیقی، از جعفر بن محمد بن عباس، از پدرش، از صدوق.

خبر داد مرا شیخ ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبرسی، از جعفر بن دوریستی، از شیخ مفید، از شیخ صدوق.

خبر داد مرا شیخ ابو الحسین احمد بن محمد بن علی بن محمد رشکی، از جعفر بن محمد، از جعفر بن احمد، از صدوق.

خبر داد مرا هبه الله دعویدار، از ابو عبد الله دوریستی، از جعفر بن احمد مریسی، از شیخ صدوق.

خبر داد مرا سید علی بن ابو طالب سیلقی، از جعفر بن محمد بن عباس، از پدرش، از صدوق.

خبر داد مرا سید ابو السعادات هبه الله بن علی شجری، از جعفر بن محمد ابن عباس، از پدرش، از صدوق.

خبر داد مرا شیخ ابو المحاسن مسعود بن علی بن محمد صوانی، از علی ابن عبد الصمد تمیمی، از سید ابو البرکات علی بن حسین حسینی، از صدوق.

خبر داد مرا گروهی از اعلام از آن جمله: شیخ محمد و شیخ علی فرزندان علی بن عبد الصمد، از پدرشان، از سید ابو البرکات علی بن حسین حسینی، از شیخ صدوق رحمه الله علیهم اجمعین.

شیخ امام قطب الدین ابو الحسین سعید بن هبه الله بن حسن راوندی که پیش از این به نام شیخ قطب الدین ابو الحسین سعید بن عبد الله بن حسین بن هبه الله بن حسن راوندی (۱) یاد شده است.

شیخ سلار بن حبیش بغدادی

سید شریف نقیب ابو طالب محمد بن حسن بن محمد بن معید علوی حسینی استاد فخار بن معد موسوی، از وی روایت می کند و خود او از حیص بیص سراینده، یعنی امیر ابو الفوارس بن صیفی شاعر، روایت می کرده است.

سید فخار بن معد یاد شده، در آخر کتاب ایمان ابی طالب می نویسد: من سلار را ملاقات کرده ام و او مردی باصلاحیت بود.

ص: ۶۳۳

۱- ۱) - ظاهر آن است که تقدیم و تأخیری در این عنوان شده باشد زیرا، معظم له به نام اولی (پیش از این) یاد شده است، نه به عنوان ثانوی - م.

معظم له فقیه جلیل القدری بوده است که او را سلار (۱) هم گفته اند و نام او حمزه است. وی، از اجله شاگردان شیخ مفید و سید مرتضی، و مؤلف کتاب مراسم معروف است. او پیشوای بزرگانی است که نماز جمعه را در روزگار غیبت حرام می دانند.

منتجب الدین در فهرست گوید: شیخ ابو یعلی سلار بن عبد العزیز دیلمی، فقیهی ثقه و از دانشمندان بزرگ بوده است. کتاب المراسم العلویه و الاحکام النبویه از آثار اوست و ما از پدرمان، از جدمان، از او روایت می کنیم.

مؤلف گوید: در شرح حال محقق حلی آمده که، معظم له کتاب مراسم را مختصر نموده است.

علامه حلی در خلاصه ۸۶ گوید: ابو یعلی سلار بن عبد العزیز دیلمی قدس الله روحه، در علم و ادب و امثال این ها از مشایخ پیشین ما می باشد و از موجهان ثقات بوده است. آثار او عبارتند از المقنع فی المذهب، التقریب فی اصول الفقه، المراسم فی الفقه، الرد علی ابی الحسین البصری در نقض الشافی و التذکره فی حقیقه الجوهر. وی مراتب علمی را در محضر مفید و سید مرتضی طی کرده است.

در معالم العلماء ۱۳۵ ابن شهر آشوب، مراتب فوق و آثار یادشده را یاد کرده است. و شگفت اینجا است که ابن شهر آشوب با آنکه در باب کنی از معالم، به تصریح از او یاد می کند لکن در باب اسما ابدا ذکر می کند، و چنین می نویسد:

ص: ۶۳۴

۱- ۱) - در پاورقی از نسخه مؤلف نقل کرده است: نامش حمزه و لقبش سلار است و این اسم لقب مردمان بزرگ دیلمستان است- م.

ابو یعلی سلار بن عبد العزیز دیلمی، از شاگردان سید مرتضی است و از تألیفات اوست: المراسم العلویه فی الاحکام النبویه، المقنع فی المذهب، التقریب فی اصول الفقه، و الرد علی ابی الحسین البصری فی نقض الشافی، التذکره فی حقیقه الجوهر و العرض و آثار دیگر...

شهید اول، در بعضی از فوایدش ضمن شاگردان سید مرتضی، سلار را از شاگردان سید بشمار آورده است و در یکی از مجموعه هایش ضمن نام های آن هایی که مراتب قرائت را از سید مرتضی فرا گرفته اند، می نویسد:

ابو یعلی سلار بن عبد العزیز، از مردم طبرستان، و گاهی او به نیابت سید تدریس می کرده، و در علم فقه و کلام و امثال این ها دانشوری فاضل بوده است.

از کلام شهید به دست می آید که، طبرستان به شهرهای گیلان اطلاق می شده است، چه آنکه دیلم از شهرهای گیلان است. بنابراین، کلمه طبرستان آن طور که مشهور است ویژه شهرهای مازندران نبوده است.

ابن داود از مترجم ما در رجال ۱۷۴ خود یاد می کند و می نویسد:

ابو یعلی سلار بن عبد العزیز دیلمی، فقیهی جلیل القدر و از مؤلفان عهد خود و از شاگردان شیخ مفید و سید مرتضی بوده است. از آثار او کتاب الابواب و الفصول در فقه و رساله ای به نام المراسم و امثال این ها است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۲۴/۲ و ۱۲۷ دوبار از سلار نام برده است، یک بار به عنوان سالار و کلام شیخ منتجب الدین را که یاد کردیم، متذکر شده، پس از آن گفته است، بعد از این هم به عنوان سلار از وی یاد خواهیم کرد و او ضمن عنوان سلار می نویسد:

شیخ باجلالت ابو یعلی سلار بن عبد العزیز دیلمی، ثقه جلیل القدر و عظیم الشان و فقیهی عالم بوده است و شیخ ابو علی طوسی از وی روایت می کند و آثاری دارد از جمله: الرساله و امثال این ها که بیان خواهد شد و پیش از این به عنوان سلار نام برده شده است، و اشهر هم همان است، و علامه هم در خلاصه، او را به همان نحو که یاد کردیم، نام برده است تا به آخر (آنچه پیش از این نوشتیم).

سپس شیخ معاصر به نقل کلام ابن شهر آشوب و ابن داود، آن چنان که پیش از این یاد کردیم، اشاره کرده و اظهار داشته است: شهید ثانی اعتقاد دارد که سلار از دانشمندان حلب است. (خلاصه ای از امل به پایان رسید).

مؤلف گوید: از غرایب آنکه یکی از فضلا در شرح حال وی می نویسد:

شیخ ابو یعلی حمزه بن محمد، معروف به سلار، از مردم دیلم و از شاگردان سید مرتضی بوده، و کتاب تتمه الملخص سید مرتضی و امثال آن از آثار او است. وی پس از رحلت سید مرتضی، در گذشته است.

مؤلف گوید: بنابراین، سالار و سلار لقب او بوده است و در ضمن شرح حال شریف ابو یعلی حمزه بن محمد جعفری، آنچه مربوط به حقیقت حال بوده است یادآوری کرده ایم.

«سالار» لفظ پارسی است و معنای آن در واژه طبرستانی ها رئیس است که مهتری مردم را به عهده دارد چنان که می گویند: سپهسالار و اسپه سالار.

و اما سلار بدون الف و با تشدید لام از معنای آن اطلاعی ندارم. و حقیقت آن است که، سلار تصحیف سالار پارسی بوده است که در کتابت - به طوری که رسم الخط تقاضا می کند - بدون الف نوشته می شود و پنداشته می شود

که سالار کلمه مستقلی است و به تشدید لام تلفظ می شود و بدان هم مشهور است.

و گمان من آن است که، سالار در اصل سالار بوده و به مقتضای رسم الخط سالار نوشته شده است چنان که حارث را طبق رسم الخط حرث می نویسند و امثال آن.

و بالاخره کلمه تصحیف شده ای است که با لام مشدد و بدون الف گفته شده است.

مؤید این پندار آن است که، شیخ منتجب الدین که از متأخران نزدیک تر به عهد او بوده است، در ذیل ترجمه جد خودش می نویسد: جد من مراتب قرائت را در محضر سالار طی کرده و در ترجمه پدرش نیز از وی، به سالار نام برده است. در شرح حال شیخ مفید عبد الرحمن نیشابوری، عموی شیخ ابو الفتوح رازی، نیز او را سالار خوانده است.

و شگفتی من از اینجاست که چرا منتجب الدین در فهرست خود متذکر نشده است، که سالار از شاگردان شیخ مفید و سید مرتضی بوده است و با شهرتی که نسبت بدین موضوع دارد چگونه بر وی پوشیده مانده. و ممکن است همین عدم تعرض موجبات تعدد او را فراهم آورد.

گاهی گفته می شود سالار طبری است و طبری هم همان دیلمی است که از شهرهای طبرستان باشد و در حال حاضر آنجا را دشت می نامند و به خاطر می رسد که نام طبرستان بر کلیه شهرهای مازندران و گیلان اطلاق می شود و مؤید آن، آن است که محال مزبور را از آن جهت طبرستان نامیده اند، که در آن سرزمین درخت های بسیاری می روید و مردم در مسیر خود برای درخت هایی که مانع از حرکت آن ها می باشد، همواره طبر در

اختیار دارند و درخت های مانع را با آن طبر قطع می کنند و در دست هریک از مردم آنجا طبری به همین مناسبت می باشد (۱).

از ابن داود نقل کردیم مراسم همان رساله است و حقیقت هم همین است و کسی که رساله را غیر از مراسم پندارد، پندار نابجایی است و اشتباه از آنجا ایجاد شده است که اصحاب ما گاهی می گویند، سلار در رساله چنین گفته است، و گاهی می گویند، سلار در مراسم چنین نظر داده است (۲).

و نسخه ای از مراسم نزد ما موجود است و این نسخه در نهایت کهنگی است و ممکن است نزدیک به روزگار او استنساخ شده باشد و آن را به نام الاحکام النبویه و المراسم العلویه نامیده است و عکس آن در کلام ابن داود ظاهر می شود و جای اشتباهی نیست.

شیخ بهایی در حواشی خلاصه علامه می نویسد: به خط شیخ شهید چنین یافتیم که سید مرتضی به سلار دستور داده است، تا نقضی بر نقض الشافی ابو الحسین بصری بنویسد او هم به دستور استاد بزرگوارش به نقض آن اقدام کرده است.

و باز در همان حواشی می نویسد: کتابی الشافی از آثار سید مرتضی است، که آن را برای نقض کافی عبد الجبار تألیف کرده است و ابو الحسین بصری،

ص: ۶۳۸

---

۱ - ۱) فرهنگ معین، ج ۵، ص ۱۰۷۸ ذیل طبرستان می نویسد: طبرستان از تپور که نام قومی بوده گرفته شده و به انضمام (ستان) که پسوند مکان است نام ناحیه عینی قرار داده شده است و اضافه کرده است تپورها قومی بودند که در عهد ما قبل آریایی در ناحیه شمال ایران و جنوب بحر خزر سکونت داشتند قسمتی از این قوم که اسم خود را به ناحیه مسکونی طبرستان دادند در عهد اسکندر کبیر در نواحی کوهستانی سمنان سکنی داشتند. طبرستان نامی است که مورخان اسلامی به مازندران و حدود اطراف آن از مشرق و مغرب اطلاق کرده اند.

۲ - ۲) - کتاب مراسم در عین حالی که مختصری است مشتمل بر ابواب فقه بوده و همراه با کتاب جوامع الفقهیه به طبع رسیده است - م.

کتابی در نقض الشافی سید مرتضی، و نیز سلار نقضی بر نقض الشافی تألیف کرده است.

و همین نظریه را نیز شیخ بهایی در حواشی فهرست شیخ منتجب الدین ارائه داده است.

مؤلف گوید: به خاطر دارم کتاب قاضی عبد الجبار معتزلی، که سید مرتضی کتاب الشافی را در رد آن نوشته به نام المغنی است نه الکافی، و کتاب وی که در امامت تألیف شده، در نزد عامه و خاصه معروف ملا حشری تبریزی (۱) صوفی شاعر، که روزگارش نزدیک به این زمان ها است، در کتاب تذکره الاولیاء- که به منظور یادآوری از اسامی اولیا و علما و صلحا و بزرگان و مشاهیری که در تبریز و اطراف آن مدفون گردیده اند و مقبره های ایشان در آنجاست تألیف کرده است- می نویسد: سلار بن عبد العزیز دیلمی، در قریه خسروشاه از قریه های تبریز مدفون شده است.

ص: ۶۳۹

۱- ۱) - ملا محمد امین تبریزی، معروف به ملا حشری، از سرایندگان و ارباب قلم در قرن یازدهم هجری بوده است. شرح حال او در مجلد اول ریحانه الادب و [۱] دانشمندان آذربایجان بدین خلاصه آمده است: اصلش از تبریز بوده و اوایل عمر به اصفهان آمده و در عباس آباد اصفهان ساکن شده است مبلغ کمی از طرف دولت به او داده می شد طولی نکشید مشاخره وی قطع گردید این رباعی را برای میرزا حبیب الله صدر فرستاد: از قطع وظیفه گر کنم شکوه خطاست آن کس که دهد وظیفه خلق خداست جان شد گرو روزی و رازق ضامن دارم گرو و ضامن من پابرجاست این شاعر جنگ های شاه عباس کبیر را منظوم ساخته و دو تذکره یکی به نام روضه الابرار و دیگری به نام روضه الاطهار تألیف کرده در تاریخ مقابر عرفا و اولیایی که در تبریز مدفون اند دومی به نام تاریخ حشری معروف است و به چاپ رسیده و سال ۱۰۱۱ تألیف نموده است-م.

مؤلف گوید: من به قریه خسروشاه رفته ام و از برخی سالخوردگان و بلکه همگی مردم آنجا شنیده ام که، قبر سلار در آنجا معروف است و من هم به زیارت آن رفته ام.

قریه خسروشاه در روزگار گذشته، شهر بزرگی از شهرهای آذربایجان بوده است و اکنون قریه ای بیش نیست، و شش فرسخ از تبریز فاصله دارد و قبر قطب الدین هم به طوری که از مردم آنجا شنیده ام در آن محل می باشد و پیش از این هم ذیل احوال قطب الدین راوندی بدان اشاره کردیم.

رساله مراسم را گروه زیادی از دانشوران به وی پیوند داده اند. از ایشان است سید محمّد بن محمّد بن حسن حسینی عاملی، مشهور به ابن قاسم که در کتاب اثنی عشریه در مواعظ عددیه از آن یاد کرده است و اظهار داشته گویند، نامش سلار است و جز، منتجب الدین دیگری او را سلار نخوانده است.

سیوطی، در طبقات الکبری ۵۹۴/۱ گوید: «سلار» به تشدید لام و رای آخر، پسر عبد العزیز ابویعلای نحوی است، که مصاحب مرتضی ابو القاسم موسوی بوده است و صفدی گفته است: ابو المکرّم مبارک بن فاخر، از شاگردان او بوده است و سلار در ماه صفر سال ۴۸۸ هجری در گذشته است.

میرزا محمّد استرآبادی، در حاشیه رجال کبیر ص ۱۶۶ خودش، به دنبال آنچه که در متن کتاب خلاصه علامه نقل کرده است، می نویسد: ابو یعلی سلار بن عبد العزیز را جز علامه حلی، اعلام دیگری توثیق ننموده و شیخ و نجاشی از وی نام نبرده اند و همچنین شیخ جلیل ثقه، ابو الحسن علی بن عبید الله بن حسن بن حسین بن بابویه، در فهرست از وی نام برده است و

می نویسد: سلار بن عبد العزیز دیلمی، از اعیان فقها و ثقات بوده است و در کتاب های متأخران به نقل اقوال او پرداخته اند.

مؤلف گوید: از بحث تسلیم ذکری به دست می آید، گروهی از فقها رساله سلار را شرح کرده اند و خود شهید فوئدی را از برخی از شارحانش نقل کرده است.

ممکن است مراد از رساله، همان کتاب المراسم بوده باشد.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی، در رساله اسامی علما می نویسد: و از ایشان است ابو یعلی سلار بن عبد العزیز، مؤلف آثار مشهور و او یکی از اتباع ثلاثه (سه یار همدم) است (۱).

مؤلف گوید: محقق حلی، مراسم سلار را که رساله ای معروف، و در عین حال مختصر است، به خاطر یکی از اصحابش خلاصه کرده است. این خلاصه در حال حاضر، نزد فاضل هندی در اصفهان موجود می باشد.

ملا نظام الدین تفریسی، در نظام الاقوال می نویسد: ابو یعلی سلار بن عبد العزیز دیلمی، در فقه و ادب و امثال آن ها از مشایخ پیشین ما بوده است و از ثقات موجهان است و مراتب علمی را در محضر شیخ مفید و سید مرتضی طی کرده است. از آثار اوست: المقنع در مذهب و التهذیب در اصول فقه و المراسم در فقه و کتاب ردّ بر ابو الحسین بصری در نقض الشافی.

سلار بعد از ظهر روز شنبه ششم ماه رمضان سال ۴۶۳ هجری در گذشته است.

ص: ۶۴۱

---

۱ - ۱) - فاضل معاصر جناب آقای حاج احمد آقای سیاح در گنجینه کشکول ذیل رموز اسامی علما مرقوم داشته است: اتباع ثلاثه ابو الصلاح نجم الدین حلبی و سلار و ابن براج اند-م.

در حاشیه می نویسد: به خط شهید طاب ثراه دیده شده است که سید مرتضی، به سلار دستور داد تا نقضی بر نقض شافی ابو الحسین بصری بنویسد او هم طبق دستور، نقضی بر آن تألیف کرد.

و باز در حاشیه نوشته است، شافی از آثار سید مرتضی است که در نقض الکافی عبد الجبار مرقوم فرموده، و ابو الحسین بر الشافی نقضی نگاشته است و نیز سلار بر نقض او، نقضی تألیف کرده است.

و باز در حاشیه مرقوم داشته است که در یکی از کتاب ها دیدم، نامش حمزه و لقبش سلار است.

مؤلف گوید: نام کتاب عبد الجبار المغنی است نه الکافی، مگر اینکه بگوییم، کتاب وی دو نام داشته است.

باز گوید: رسم الخط تقاضا دارد که سلار را سلار بنویسند و همین معنی ایجاب کرده است که بعضی او را سلار، با تشدید لام و بدون الف، و برخی سالار، با تخفیف و با الف بدانند.

شیخ ابو الخیر سلامه بن ذکاء موصلی حرانی

ابو الخیر، از مشایخ نجاشی بوده است و از علی بن محمد عدوی شمشاطی آن چنان که از، رجال نجاشی ص ۲۰۰ و امثال آن به دست می آید روایت می کرده است.

نجاشی، ترجمه مستقلی برای او عنوان نکرده است لیکن، در طی ترجمه علی بن محمد عدوی یاد شده، می نویسد: خبر داد ما را سلامه بن ذکاء ابو الخیر موصلی رحمه الله به همگی آثار عدوی و در چندین نسخه از رجال نجاشی که در نزد ما موجود می باشد، نجاشی از او مکرر نام برده است.

علامه، از رجال نجاشی او را به عنوان ابو الحسن سلامه بن زکریا موصلی یاد کرده است، و ممکن است زکریا، تصحیف ذکا بوده باشد.

شیخ طوسی در رجال ص ۴۷۵ خود در باب آن ها که از ائمه روایت نموده اند از وی نام می برد و می نویسد: وی از دوستان بلکه، از شاگردان تلعهکبری بوده، و او را به عنوان: ابو الخیر سلامه بن ذکاء حرانی معرفی کرده است.

قابل تذکر است که، در نام پدر ابو الخیر اختلاف شده است، بعضی نام او را با دال نقطه دار و برخی او را با دال بی نقطه نوشته اند و برخی او را زکریا گفته اند.

به همین ترتیب، برخی «حرانی» را با حای به نقطه و مفتوح و رای مهمله مشدده و بعد از آن الف و نون. و برخی «حیرانی» به فتح حاء گفته اند و جمعی او را «حوانی» به فتح حاء و تشدید واو ذکر کرده اند.

شیخ ثقه، نظام الدین ابو عبد الله (ابو الحسن) سلمان بن حسن بن سلمان

صهرشتی

عالمی جلیل القدر و فقیهی فاضل و دانشوری کامل و معروف به، صهرشتی بوده است. در کتاب های فتوا سخن او آمده، و نظرهای فقهی او در میان فقها متداول است.

وی مؤلف کتاب قبس المصباح و امثال آن است.

این دانشمند مراتب علمی را از گروهی دانشور از جمله، سید مرتضی و شیخ طوسی و نجاشی و امثال ایشان فرا گرفته است.

اواخر قبس المصباح در فصلی، می نویسد: خبر داد ما را شیخ راستگو ابو الحسن (ابو الحسین) احمد بن علی بن احمد نجاشی صیرفی، معروف به

ص: ۶۴۳

ابن الکوفی (مرادش نجاشی صاحب رجال معروف است) در بغداد در آخر ماه ربیع الاول سال ۴۲۲ هجری.

نجاشی، دانشوری با ابهت و ثقه ای صدوق بود و مخالف و موافق، او را به راستگویی می شناسند. گفت خبر داد مرا حسن بن محمد بن جعفر تمیمی به قرائتی که بر او داشتم گفت، حکایت کرد برای من ابو الوفاء شیرازی که دوست من بود، گرفتار کرد مرا ابو علی عباسی، کار گزار کرمان تا به آخر.

و همچنین، از کتاب یادشده به دست می آید که از گروهی، روایت می کند از آن جمله، ابو یعلی محمد بن حسن بن حمزه جعفری و شیخ طوسی و ابو الفرج مظفر بن علی بن حمدان قزوینی، از شیخ مفید رضی الله عنه.

و باز روایت می کند از شیخ ابو عبد الله حسن بن حسین بن بابویه، برادرزاده شیخ صدوق و جد شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست.

و باز روایت می کند از شیخ ابو الحسن محمد بن حسین فتال به نقل از قیس المصباح که گفته است: حدیث کرد مرا مسجد خدائین بغداد، در محل کرخ، ماه رجب در سال ۴۴۲ هجری. گفت: حدیث کرد ما را شیخ ابو الفضل محمد بن عبد الله پهلوان بن همام بن مطلب شیبانی، روز شنبه نهم ماه ربیع الاول سال ۳۸۶ هجری در شرقیه، گفت: در منزل ابو العباس احمد بن کشر و از خود او شنیدم تا به آخر.

آثار او به طوری که خود او در قیس المصباح اظهار داشته، تألیفات زیر است: کتاب التبیان فی عمل شهر رمضان این کتاب را در اول باب سوم، از قیس نام برده است. کتاب نهج المسالك الی معرفه المناسک این کتاب را که

در اعمال ماه ذیحجه است، از قیس یاد کرده و منسوب به آثار خود دانسته است.

کتاب البدایه از آثار اوست که، ابن طاوس در اوّل کتاب اقبال آن را به او منسوب می دارد و در آن کتاب، حکم نماز مبعث را متذکر شده است.

ممکن است البدایه در فقه بوده باشد.

شهید، در ذکری می گوید: نظام الدّین صهرشتی نهاییه شیخ طوسی را شرح کرده است و ممکن است مراد وی مترجم حاضر بوده باشد.

دیگر از آثارش، کتاب اصباح الشیعه بمصباح الشریعه است. این کتاب را استاد استناد در بحار به وی نسبت داده است و از آن در کتاب بحار نقل می کند.

و همچنین از نسخه کهنی از الاصباح چنین به دست می آید که، این کتاب از آثار صهرشتی بوده باشد لیکن، در خود کتاب دلیلی بر آن نیست که کتاب اصباح از او باشد و طوری که از کتاب های شهید استفاده می شود، کتاب مذکور از آثار قطب الدّین کیدری است زیرا، عبارت هایی را که شهید از قطب الدّین نقل می کند، در اصل اصباح وجود دارد.

شیخ منتجب الدّین در فهرست-پس از آنکه وی را بدان نام که ما در آغاز شرح حالش، متذکر شدیم، معرفی کرده است-می نویسد: صهرشتی فقیهی موجه و متدین بود. مراتب قرائت را در محضر شیخ موفق ابو جعفر طوسی طی کرد و در مجلس درس سید مرتضی علم الهدی رحمهم الله هم حضور می یافت. وی دارای آثاری است، از جمله: کتاب النفیس و کتاب التنبیه، کتاب النوادر و کتاب المتعه و ما از پدرمان، از جدمان، از او روایت می کنیم.

ملا نظام الدین قرشی در نظام الاقوال می نویسد: سلیمان بن حسن بن سلیمان صهرشتی شیخی ثقه و فقیهی متدین بوده است (۱).

منتجب الدین گوید: قرائت را از شیخ طوسی فراگرفت و در مجلس درس سید مرتضی علم الهدی هم حضور پیدا می کرده و آثاری دارد از جمله:

قبس المصباح و التنبیه و النوادر (پایان نظام الاقوال) (۲).

مؤلف گوید: کتاب قبس المصباح یادشده، خلاصه ای از مصباح کبیر استادش شیخ طوسی است که علاوه بر اختصاری که در آن رعایت شده است، مشتمل بر فوائد ارزنده زیادی می باشد و کتاب معروفی است و در فهرست بحار الانوار استاد استناد ایده الله تعالی، از آن نام برده است و خود او به آن کتاب اعتماد داشته، و مطالبی را از آن نقل کرده است و دیگر علما نیز از آن نقل کرده اند.

برخی از علما در نام مؤلف قبس المصباح به اشتباه برخورده اند لیکن، حقیقت همان است که ما نوشتیم و در گفتار بزرگان نیز، به نام وی تصریح شده است. و من در تبریز به خط ملا محمد رضا مشهدی شاگرد شیخ بهایی دیدم که از خط شیخ بهایی در حاشیه ای که بر فهرست منتجب الدین ذیل احوال صهرشتی داشته چنین نوشته است: از آثار اوست کتاب قبس المصباح در ادعیه و من آن کتاب را که به خط جدم استنساخ شده است دیده ام.

ص: ۶۴۶

۱-۱) فهرست منتجب الدین که مطبوع شده، او را چنین معرفی کرده است: ابو الحسن سلیمان بن حسن بن سلیمان صهرشتی. و حال آنکه مؤلف در صدر ترجمه اش اظهار داشته است: نظام الدین ابو عبد الله او ابو الحسن سلمان بن حسن بن سلمان صهرشتی. بالاخره در نام و نسب او به طوری که روضات الجنات متعرض شده است، اختلاف است-م.

۲-۲) فهرست منتجب الدین از قبس المصباح نام نبرده است و مؤیدش حاشیه شیخ بهایی است که آن را در ذیل آثار صهرشتی که در فهرست نیامده، اضافه کرده است و ممکن است مؤلف نظام الاقوال طبق شهرتی که قبس داشته آن را به آثاری افزوده است-م.

کتاب النفیس که پیش از این ذیل آثار صهرشتی آورده شده، به طوری که خود در کتاب قیس اظهار داشته است، درباره فقه می باشد.

شیخ ابو الفضل محمد بن عبد الله که، شیخ و استاد صهرشتی است و در سند روایی او یاد کرده شد، همان ابو الفضل محمد بن عبد الله بن مطلب شیبانی است که در اوایل سند صحیفه کامله از وی نام برده شده است زیرا، عصر هر دو یکی است و هر دو ابو الفضل در نسب و نام و کنیه و نام پدر و جد اعلا مشترک هستند. و اسامی و اجداد هر گاه از میان حذف شده باشد به خاطر آن است که این گونه اسقاط شیوع دارد و افراد متبوع و واقف متوجه بدان می شوند.

آنچه را که در نام و نسب او نوشتیم مشهور است و از فهرست منتجب الدین و امثال آن هم بدان طرز که ما نگارش دادیم، نقل شده است.

پس از این در نام برداری از سلیمان بن حسین بن محمد صهرشتی خواهیم نوشت که ممکن است هر دو تن متحد بوده باشند. در یکی از مواضع به خط یکی از فضلا چنین دیدم: شیخ نظام الدین ابو عبد الله سلیمان بن حسن بن عبد الله صهرشتی، از آثار او کتاب القیس در ادعیه است.

مؤلف گوید بخشی از کتاب قیس المصباح را به خط شیخ ابو القاسم علی ابن عبد الصمد جباعی، عموی شیخ بهایی دیدم که عموی معظم له به خط خود در پشت همان قطعه نوشته بود: این بخش از کتاب قیس المصباح تألیف شیخ جلیل نظام الدین ابو عبد الله سلمان بن حسن بن محمد بن عبد الله صهرشتی رضی الله عنه تهیه شده است.

آنچه از نوشتهٔ جباعی به دست می‌آید و به حیرت زدگی ما می‌افزاید، آن است که نام سوم بلکه چهارم فردی به عنوان صهرشتی معروف می‌باشد و ظاهر آن است که عالمی را که جباعی نام برده است با مؤلف قبس المصباح متحد بوده باشد و اختلاف، آنجا است که این دو تن در کنیه و در اسم جد موافق نمی‌باشند. بنابراین، صهرشتی عنوان سه تن از دانشوران خواهد بود.

خلاصه آنکه، در فهرست منتجب الدین و در اقبال سید ابن طاوس، نامش سلمان و نام پدرش حسن آمده است و در معالم العلماء ابن شهر آشوب، نامش سلیمان و نام پدرش حسین و در بعضی از نسخه‌های معالم حسن آمده، و در بعضی از نسخه‌های معالم حسین (با صاد بی نقطه) آورده شده است.

در بحار الانوار استاد استناد، ابو الحسن سلیمان بن حسن آمده، یعنی نام خودش را سلیمان با تصغیر و نام پدرش را حسن مکبر آورده است.

به خط یکی از فضلا به همان نحو آمده است که در گذشته از آن یاد کردیم. یعنی: نظام الدین ابو عبد الله سلیمان بن حسن بن عبد الله صهرشتی.

آری، در بحار به پیروی از دیگران، کنیه او را، ابو الحسن یاد کرده، و در کلام آن فاضل کنیه اش، ابو عبد الله و لقبش نظام الدین و نام جدش عبد الله آمده است، و در ذکری هم همان طور که گذشت لقبش را، نظام الدین گفته است و در معالم العلماء به طوری که پس از این یادآوری می‌شود، نام جدش محمد آمده است.

در فهرست منتجب الدین، نام جدش، سلمان آمده، و در دیگر مدارک، تصریحی به نام جد او نشده است.

مؤلف گوید: این گونه اختلافاتی را که متعرض شدیم، ظاهر آن است که، موجب حیرت زدگی و تعدد صهرشتی یا وحدت او خواهد بود. حقیقت از نظر من آن است که، صهرشتی جز فرد واحدی بیش نیست زیرا، حداکثر این اختلافات در کتاب های رجال، در هنگامی به وقوع می پیوندد که می خواهند، از شخص واحدی به وجوه مختلف تعبیر نمایند.

اکنون در ضبط «صهرشت» که وی را بدان منتسب می دانند باید گفت:

مشهور آن است که این اسم را به کسر صاد بی نقطه و سکون ها و فتح رای بی نقطه و سکون شین نقطه دار و در آخرش تاء نقطه دار ضبط کرده اند و صهرشت، نام دهکده یا یکی از نواحی است (۱).

شهید در شرح ارشاد در بحث نصاب زکات گویند، او را به عنوان:

ابو عبد الله صهرشتی نام می برد و این نام برداری مؤید تعدد صهرشتی است؛ زیرا مترجم ما با کسی که شهید یاد کرده است از نظر کنیه متفاوت است.

شهید در شرح مزبور فتوای صهرشتی را ذکر می کند و گاهی می گوید:

وی در کتاب التنبیه چنین گفته است:

ص: ۶۴۹

---

۱ - ۱) - ریحانه، ج ۲ در احوال صهرشتی می نویسد: وی به شهری صهرشت نام، از بلاد دیلم منسوب می باشد لیکن، ما در بخشی از کتاب ها که در تاریخ گیلان و دیلمستان باشد نامی از آن نیافتیم راهنمای دانشوران جلد دوم نیز او را منسوب به دیلم دانسته است. معجم البلدان، ج ۳ می نویسد: صهرجت نام دو دهکده ای است در مصر نزدیک به یکدیگر که اکثر زراعت آنجا نیشکر است و هشت میل تا نیل فاصله دارد و ابو الفرج محمد حسن بغدادی از فقهای شیعه بدانجا منسوب است و کتابی دارد به نام قبس المصباح و ممکن است این کتاب مختصری از کتاب مصباح المتعجد شیخ طوسی باشد و چند شعر از آثار نظمی او را ذکر کرده است. نوشته یاقوت از نظر کتاب با مترجم ما برابر است و لیکن از جهات نام و نسب کاملاً متفاوت می باشد. به همین مناسبت در راهنمای دانشوران از این دو تن تحت دو عنوان صهرجتی و صهرشتی یاد کرده لیکن نام قبس را در عنوان صهرجتی نیاورده است - م.

قابل تذکر است که شهید در کتاب ذکری در بحث نزح البئر (کشیدن آب چاه) شرح النهایه را به شیخ نظام الدین صهرشتی منسوب داشته است.

ظاهر آن است که مراد از نظام الدین، مترجم حاضر ما می باشد، و مراد از شرح النهایه شرح نهایه شیخ طوسی است که غیر از کتاب های پیشین اوست که نام بردیم.

شاگرد شیخ علی کرکی در رساله اسامی علما گوید: از ایشان است شیخ صهرشتی و از آثار او کتابی است به نام التنبیه (پایان).

صهرشتی خود در کتاب قبس المصباح گوید: خبر داد مرا شیخ ابو الحسن احمد بن محمد بن موسی بن جندی، از ابو علی محمد بن همام.

مؤلف گوید: این سند بیرون از اشکال نیست، برای اینکه ابو علی محمد ابن همام از پیشینیان اصحاب است، چنان که تلعبری و معاصران او از وی روایت می کنند و چگونه ممکن است صهرشتی با یک واسطه از وی روایت کرده باشد. و اضافه باید کرد، ابو الحسن شیخ صهرشتی غیر از ابو الحسن احمد بن محمد بن موسی، معروف به ابن الصلت اهوازی است که استاد شیخ طوسی و نجاشی بوده است.

شیخ سلیمان بن حسین بن محمد بن احمد بن سلیمان عاملی نباطی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی، عالمی فاضل و صالحی زاهد و پرهیزکاری عابد بود. او و برادرش شیخ احمد، در پیش عده ای از مشایخ ما در درس ما شرکت داشتند و هر دو برادر در یک سال درگذشتند.

مؤلف گوید: پیش از این، ذیل شرح حال برادرش احمد، نوشتیم که او در قریه نباطیه در سال ۱۰۷۹ هجری در گذشته است رضی الله عنه و در همان جا

یادآوری شده است که دور نیست هر دو برادر از نوادگان شیخ احمد بن سلیمان عاملی نباطی باشند که شاگرد شهید ثانی بوده است.

شیخ ابو عبد الله سلیمان حسین (حسن) بن محمد صهرشتی

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء ص ۵۶ می نویسد: از آثار اوست شرح ما لا یسع و تنبیه الفقیه و عمدہ الولی و النضیر فی نقض کلام صاحب التفسیر مرادش قاضی ابو یوسف قزوینی است که فتواهایی منحصر به خود داشته است، (پایان) (۱).

به گمان من این شخص با سلمان صهرشتی (پیش یادشده) مشهور متحد باشد و ما مطالب مربوط به این موضوع را در آنجا نوشته ایم و به اعاده مطلب نمی پردازیم و در حالی که این دو تن متحدند، شیخ معاصر آن دو را تحت دو عنوان متذکر شده است و ما هم بدان جهت معنون به دو عنوان ساختیم.

گذشته از آنچه یادآوری شد، در بعضی از نسخه های معالم العلماء که به مطالعه ما رسیده، او را به نام سلیمان بن حصین با صاد بی نقطه معرفی کرده است لیکن، در نسخه ای از معالم العلماء که نزد ما می باشد و همچنین آنچه را که شیخ معاصر حکایت کرده است، همان حسین با سین بی نقطه است.

آری در بعضی نسخه ها به جای حسین، حسن آورده شده است.

گفتیم، مترجم حاضر با صهرشتی پیش یادشده، متحد است و برای نظریه خویش ادله ای داریم از جمله، آنچه را که پیش از این از خط یکی از

ص: ۶۵۱

۱-۱) - در معالم العلماء مطبوع چنین عنوان شده است: سلیمان بن حسن بن محمد صهرستی با سین بی نقطه و مطالب دیگر به شرحی که در بالا نوشته شده است. در پاورقی صهرستی را طبرستی پنداشته است و باید در نسخه برداری اشتباه شده باشد، یعنی به جای شین معجمه، سین مهمله آورده شده است-م.

فضلاً نقل کردیم که صهرشتی معروف را به عنوان نظام الدین ابو عبد الله سلیمان بن حسن، معرفی کرده است دیگر آنکه منتجب الدین و ابن شهر آشوب با قرب درجه ای که با وی داشتند و باین که در روزگار او می زیسته اند، وی را متعدد نقل نکرده اند.

شیخ سلیمان بن عصفور بحرانی درازی

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۲۹/۲ گوید: وی، فاضلی فقیه و محقق اخباری و محدثی پرهیزکار و پارسا و از معاصران بوده است (۱).

شیخ سلیمان بن علی بحرانی شاخوری

شیخ معاصر در امل ۱۲۹/۲ گوید: وی، فاضلی فقیه و علامه و از معاصران بوده است. رساله ای در اصول الدین و رساله ای در جمعه و نیز رساله ای در حکم ماهی بی فلس (پولک) دارد (۲).

ص: ۶۵۲

۱- ۱) - لؤلؤه می نویسد: وی فاضلی فقیه و محدث بود، در آغاز همراه برادر بزرگ ترش حاج احمد به امور غواصی می پرداخت و پس از بیماری از آن کار کناره گرفت و به شاگردی شیخ محمد بن سلیمان مقابی پذیرفته شد تا مقامی عالی به دست آورد و به اجازه شیخ علی بن سلیمان مقابی بحرانی مفتخر گردید و در عین حال که به تدریس و دیگر امور دینی اشتغال داشت، به بازرگانی هم سرگرم بود تا سال ۱۰۸۵ هجری در کربلا در گذشت. برادرش شیخ عیسی در ضمن چکامه ای در سوگ او گفت: بشراک یا ابن صالح بشراک! لهما تضمن کربلا مثواکا

۲- ۲) - لؤلؤه می نویسد: شاخوری از مردم اصعب و مجتهدی خالص بوده و در شاخور می زیسته است و شیخ احمد بحرانی نقضی بر رساله جمعه او نوشته است و رساله ای در حلیت توتون و قهوه در رد بعضی از اخباری ها نوشته است و از شیخ محمد مقناعی روایت می کرده و سال ۱۱۰۱ هجری وفات یافته است. سید عبد الرؤف جد حفصی در تاریخ او گفته است: صاحب الغراب ب(غاق) فی رجب علی (۱۱۰۱) موت الفقیه فای دمع یدخر

شیخ سلیمان بن محمد صیداوی عاملی

شیخ معاصر در امل الآمل ۱۰۱/۲ گوید: وی دانشوری بافضیلت و پارسایی شایسته و دانشمندی با استعداد و نامداری جلیل القدر و از معاصران بوده است.

مؤلف گوید: «صیداوی» (به فتح صاد بی نقطه و سکون یا و دال و الف و واو و یا) منسوب به صیداء است که در هنگام نسبت همزه مبدل به واو می شود و شهر معروفی است از شهرهای معروف شام و از جبل عامل است.

شیخ سلیمان بن محمد عینائی عاملی

به طوری که از اجازه شیخ نعمه الله بن خاتون، که به سید ابن شدقم مدنی داده است، استفاده می شود، وی از علمای عصر و فقهای روزگارش بوده، و کتاب دروس شهید را از شیخ شمس الدین محمد بن مجاهد، از شهید روایت می کرده است.

و همان کتاب را شیخ ظهیر الدین محمد بن حسام عینائی عاملی، از مترجم حاضر روایت می نموده است.

سید معین الدین سیف النبی بن منتهی بن حسین بن علی حسینی

مرعشی

منتجب الدین، او را به عنوان فرد شایسته ای قلمداد کرده است. و از این تعریف پیداست، که در زمره دانشمندان نبوده است.

ملا سلطان حسین یزدی ندوشنی

وی، فاضلی دانشور و متکلمی جلیل القدر و از دانشمندان روزگار شاه عباس کبیر بوده است و گروهی از فضلالی عصرش از مراتب علمی او

ص: ۶۵۳

بهره ور گردیده اند.

از جمله، وزیر خلیفه سلطان است که بنا بر آنچه از بعضی نوادگانش شنیده ام، علوم عقلیه را از وی فرا گرفته است. و از آن جمله است ملا خلیل قزوینی و بلکه، استاد فاضل محقق سبزواری و استاد محقق آقا حسین خوانساری هم از شاگردان او بوده اند.

شنیده ام که، ملا-سلطان حسین، از فضیلت و دانش فراوانی برخوردار بوده، و در علوم عربی و حکمت و کلام مهارت داشته است. وی، تحریری بوده که گوی سبقت و تفوق را از سایر دانشمندان ربوده است.

و گمان نرود که ملا سلطان حسین مترجم حاضر، همان ملا مؤمن یزدی ندوشنی است، که فاضلی سراینده و معاصر با وی بوده است.

«ندوشن» نام دهکده ای است در اطراف یزد.

قابل تذکر است، بعید نیست که ملا حاج حسین یزدی- که نخست تدریس آستان مقدس رضوی و سپس تدریس آستانه مقدس حضرت معصومه عذرا علیها آلاف التحیه و الثناء را برعهده داشته است و ملا خلیل قزوینی نیز از شاگردان او، و خود او از شاگردان شیخ بهایی بوده است- همین ملا سلطان حسین، مترجم حاضر باشد.

در هرات، در یکی از مجموعه ها، رساله ی از ملا-سلطان حسین در معنای قول محقق طوسی که در الهیات تجرید فرموده است «وجود العالم بعد عدمه ینفی الایجاب» مشاهده کردم. و ظاهر آن است که این رساله از آثار ملا سلطان حسین بوده باشد.

ملا سلطان حسین، در روزگار خود از موقعیت خاصی برخوردار بود و به همین مناسبت، شاه عباس کبیر او را به اتفاق قاضی معز الدین حسین

ص: ۶۵۴

اصفهان، قاضی اصفهان به همراه سید کبیر قاضی خان صدر قزوینی که از نوادگان قاضی جهان سیفی حسینی بود، برای سفارت به پیشگاه پادشاه روم گسیل داشت. یادشدهگان از شهر تبریز برای انجام مأموریت عزیمت کردند.

و این مأموریت در سال ۱۰۲۰ هجری اتفاق افتاد و شاه دستور داد برای هزینه راه هریک، از قاضی و ملا سلطان حسین، مبلغ صد تومان تأدیه نمایند (۱).

میرزا بیک منشی گنابادی، در تاریخ روضه الصفویه که در احوال پادشاهان صفویه به پارسی تألیف کرده (۲)، ضمن موضوع سفارت یادشدهگان، حکایت ظریفی را از ملا سلطان حسین نقل کرده است، هنگامی که مبلغ پنجاه تومان خرجی راه را به من دادند از آنجا که تا آن روز آن مبلغ پول را در اختیار نداشتیم به وحشت افتادم که چگونه از آن ها نگهداری کنم تا بتوانم به مأموریت خود ادامه دهم.

ملا سلطان حسین بن ملا سلطان محمد استرآبادی

وی، در استرآباد به وعظ و ارشاد می پرداخت و سخن گویی فاضل و عالم و فقیه و محدث و متکلم بود و از شاگردان شیخ بهایی بشمار می آمد.

ص: ۶۵۵

۱-۱) - در پاورقی از حاشیه مؤلف نقل کرده است: «مأموریت سفارت، در هنگامی پیش آمد که نصح باشا برادر مراد پاشا مهتر روم، قاضی دیار بکر را که مردی ادیب و فقیه و مفسر و شافعی مذهب بود، برای مصالحه پیش شاه عباس فرستاد تا میانجی دو دولت باشد و در ضمن آن خواسته بود که شاه هم سفیری برای این موضوع به روم گسیل دارد تا قرارداد مصالحه انعقاد پذیرد شاه هم یادشدهگان بالا را گسیل داشت».

۲-۲) - در همان پاورقی مؤلف نقل کرده است «نسخه ای از این کتاب را در سیستان دیده است که حکایت مزبور را مؤلف به خط خود در آنجا نوشته بود»-م.

واعظ استرآبادی در، اوایل جلوس شاه سلیمان صفوی، آن هنگام که انوشه خان شهر استرآباد را در دست چپاول و یغماگری خویش درآورده بود، به جرم تشییع و به منظور پیگیری از حق و با توجه به اینکه گوینده مشهوری است، به تیغ ناجوانمردانه گروه نفرین شدگان، شهید شد و سر از بدنش جدا گردید و در هنگام شهادت نزدیک به صدسال از عمر او می گذشت.

از آثار او که در شهر استرآباد دیدم: کتاب تحفه المؤمنین بود که در اصول الدین و عبادات و مواعظ به فارسی تألیف کرده، و مشتمل بر سه باب قرار داده بود.

این کتاب را واعظ استرآبادی در سن ۳۲ یا ۳۳ سالگی در روزگار استادش شیخ بهایی و در سال ۱۰۲۷ هجری تدوین کرده، و از فوائد ارزنده و مطالبی نیکو و پسندیده برخوردار بود.

ملا سلطان محمد صدقی استرآبادی

حسن بیک در احسن التواریخ می نویسد: صدقی، از دانشمندان بزرگ و از سرایندگان به نام روزگار شاه تهماسب صفوی بوده است و همواره در سرایندگی و مراتب شعری با ملا- حیاتی شاعر، به منازعه برمی خاسته و در ماه رجب سال ۹۵۲ هجری در گذشته است. از آثار او، شرح مطالع و دیوان غزلیات است (۱).

ص: ۶۵۶

۱- ۱) - در تحفه سامی می نویسد: ملا سلطان محمد استرآبادی، عالمی کامل و شاعری فاضل بوده است. در اکثر علوم، خصوصاً در کلام و فقه بسیار ورزیده، و در بحث علمی و فصاحت، بی نظیر زمان و در شعر و انشای گانه دوران بود. مولدش در استرآباد بود و مدتی در کاشان متوطن گردیده است. اکثر اوقات را به افاده علوم دینی و نشر معارف یقینی بر گزار می کرد. گاهی نیز شعر می گفته و صدقی تخلص می کرد. از اقسام شعر، به قصیده گویی تمایل داشته و قصایدی در توحید و نعت و منقبت می سرود. از رباعیات اوست:

شیخ ابو محمد سهل بن عبد الرحمن بن محمد سراج نیشابوری زاهد

ابو محمد، از مشایخ شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست بوده و شیخ به عنوان قرائت از وی روایت می کرده است. سالی که ابو محمد وارد ری شد، منتجب الدین به ملاقات او رفت و به اخذ اجازه نایل آمد.

به طوری که از یکی از سندهای اربعین شیخ منتجب الدین به دست می آید، ابو محمد از ابو علی اسماعیل بن عبد الله خشاب، ابن محمد بن موسی بن فضل بن شاذان صیرفی، از محمد بن عبد الله صفار، از محمد بن موسی در بغداد، از عمر بن عبد الله ریاحی، از معسس بن سلیمان، از پدرش از منصور بن معمر، از ربیع بن خراش، از عمران بن حصین، از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله روایت می کرده است.

در عین حالی که ابو محمد، از مشایخ منتجب الدین بوده است، نام و

نشان او را در کتاب فهرست نیاورده، و ممکن است از مشایخ عامه او بوده باشد.

سید سلطان صدر بن غیاث الدین محمد رضوی

معظم له، فاضلی عالم و سراینده بود. از آثار او رساله ای به پارسی در علم عروض و قافیه می باشد که من آن رساله را در مشهد الرضا علیه السلام دیده ام و از روزگار او اطلاعی ندارم.

ملا سلطان محمود بن غلام علی طبسی مشهدی

وی، در روزگار ما به فقاہت و دانایی شهرت داشته، و در علوم غربیه ماهر بوده است.

در عین حال از همتی بالا - برخوردار نبوده است سید شاه میرزا قاینی ساکن مشهد مقدس رضوی، با وی به منازعه و جدال پرداخت تا به آنجا که در نکوهش او طریق افراط پیمود و به کفر و نجاست او فتوا داد و گفتار خویش را مبنی بر کفر و زندقه او، در محضر جمعی از علما و طلاب، کتبا به اثبات و امضا رساند و این عمل از آن سید نسبت به وی غریب و بی سابقه بود. خدا از هر دوی آن ها درگذرد و از گناه آنان چشم پوشی فرماید.

شیخ معاصر در امل الآمل ۳۱۶/۲ در باب میم می نویسد: مولانا سلطان محمود بن غلام علی طبسی، فاضلی فقیه و عارف به علوم عربیت و جلیل القدر از معاصران بوده است.

طبسی در مشهد مقدس، به منصب قضاوت مستقر بود.

از آثار او مختصر شرح نهج البلاغه ابن ابی حدید است، که به تلخیص آن اقدام کرده است و دیگر رساله ای در اثبات رجعت و نیز رساله ای در علم

ص: ۶۵۸

مؤلف گوید: بهتر آن بود که شیخ معاصر، نام و نشان او را در باب سین ایراد می نمود چنان که ما شرح حال او را در باب سین متذکر شدیم برای اینکه سلطان جزء نام او بوده است و اسم مرکب می باشد (۱).

و رساله رجعتش را در مشهد مقدس به زبان پارسی، و بنا به پیشنهاد میرزا ابراهیم متولی و پیش از آنکه وی بدان منصب برقرار گردد، تألیف کرده است و بیرون از فایده هایی نیست.

ص: ۶۵۹

۱ - ۱) - علامه نوری قدس سره در فیض القدسی ذیل شاگردان مجلسی می نویسد: المولی الفاضل الصالح المتوقد الزکی الالمعی مولانا محمود طبسی کتاب تهذیب را نزد مجلسی قرائت کرده، و مجلسی وی را بدانچه یاد کردیم ستوده است و در چهاردهم ماه جمادی الاولی سال ۱۰۹۶ به وی اجازه داده است و به دنبال آن آنچه را که در این کتاب از مؤلف امل ترجمه کردیم ایراد نموده است فوائد الرضویه ج ۲ باب میم می نویسد: محمود بن غلام علی طبسی، فاضلی فقیه و جلیل القدرش و عارف به عربیت و از شاگردان علامه مجلسی و معاصر با شیخ حر عاملی بوده، و شیخ اجل اکمل احمد بن عبد السلام بحرانی در شیراز به وی اجازه داده و از او ستایش کرده است و من صورت همان اجازه را به خط بعض علمای همان زمان دیده ام و تاریخ آن هفتم ذیحجه سال ۱۰۵۹ هجری است و شیخ احمد از شیخ محمد حرفوشی و شیخ محمد نواده شهید ثانی و ملا محمد امین استرآبادی و ملا حسنعلی شوشتری اجازه داشته است و من صورت این اجازات را به خط بعضی از علما در مشهد مقدس رضوی دیده ام و یک مجلد از تهذیب را که ملا محمود آن را در نزد مجلسی قرائت کرده بود، نزد من موجود است و مجلسی در آخر آن به خط شریف خویش به وی اجازه داده است و تاریخ آن سال ۱۱۰۹ هجری بوده است این جانب گوید این تاریخ با تاریخی که علامه نوری نقل کرده، متفاوت است و ممکن است اجازه دیگری پس از سیزده سال به وی داده باشد. محدث قمی رحمه الله در آخر شرح حال او می نویسد: از مواهب الهیه بر این داعی آنکه روزی فرمود مرا یک جلد از قواعد علامه و یک جز از مدارک به خط این بزرگوار و خطش بسیار نیکو و شیرین است رحمه الله و رضوانه علیه پایان. به راستی با بزرگداشتی که این عده از علما از ملا سلطان محمود نموده اند تکفیر سید فائمی نسبت به او بسی ناستوده بوده است کما این مؤلف ریاض [۱] تکفیر او را نسبت به ملا محمود بی سابقه نگاشته است، خدا دانا است - م.

خدای را سپاس که با کمی بضاعت علمی موفق شدم جلد دوم ریاض العلماء را به پارسی برگردانم و آرزومندم خدای متعال از توجهات ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین این ناتوان را برای ترجمه مجلدات دیگر آن موفق بدارد.

لیله دوشنبه ششم ماه رجب سال ۱۴۰۶ هجری و انا الحقیقیر محمّد باقر ساعدی.

ص: ۶۶۰

سرشناسه: افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ۱۰۶۶ - ۱۱۳۰ ق.

عنوان قراردادی: [ریاض العلماء و حیاض الفضلاء. فارسی]

عنوان و نام پدیدآور: ریاض العلماء و حیاض الفضلاء جلد سوم / تالیف عبدالله افندی اصفهانی؛ ترجمه محمدباقر ساعدی.

مشخصات نشر: مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۸۹ -

مشخصات ظاهری: ج. ۶.

شابک: ۵۲۰۰۰ ریال: ج. ۱ (چاپ دوم): ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۲۹۰-۱؛ دوره: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۳۴۹-۶؛ ۴۲۰۰۰ ریال: ج. ۶،

چاپ اول: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۰۴۴؛ ۱۱۴۰۰۰ ریال: ج. ۷: ۹۷۸-۶۰۰-۰۶-۰۳۳-۴

وضعیت فهرست نویسی: فاپا (چاپ دوم/برون سپاری)

یادداشت: نام ناشر از سال ۱۳۷۲ به بنیاد پژوهشهای اسلامی تغییر یافته است

یادداشت: چاپ دوم.

یادداشت: ج. ۶ (چاپ اول: ۱۳۸۶).

یادداشت: ج. ۷ (چاپ اول: ۱۳۹۴).

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ۱۰۶۶؟ - ۱۱۳۰ ق. -- سرگذشتنامه

موضوع: شیعه -- سرگذشتنامه و کتابشناسی

شناسه افزوده: ساعدی خراسانی، محمدباقر، ۱۳۰۶ -، مترجم

شناسه افزوده: بنیاد پژوهش های اسلامی

رده بندی کنگره: BP55/2/الف ۷/۹۰۴۱۷ ۱۳۸۹

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۹۹۶

شماره کتابشناسی ملی : م ۶۶-۵۳۹

ص : ۱

اشاره

رياض العلماء و حياض الفضلاء جلد سوم

تاليف عبدالله افندى اصفهانى؛ ترجمه محمدباقر ساعدى

ص: ۳

فہرست مطالب

عنوان صفحہ

مقدمہ مترجم ۱۵

شاذان بن جبرئیل قمی ۱۷

شاہ آور بن محمد شہاب الدین ۱۸

شرف الدین حسینی شولستانی ۱۹

شرف الدین سَمَاکی ۲۰

شرف الدین بن علی نجفی ۲۰

شرفشاہ بن عبدالمطلب حسینی افطسی اصفہانی ۲۱

شرفشاہ بن محمد حسینی افطسی نیشابوری ۲۲

شروانشاہ بن حسن حسینی کیسکی ۲۲

شروانشاہ بن محمد رازی حافظ ۲۲

شریف بن شریف اکمل بحرینی ۲۳

شریف بن تاج الدین استرآبادی ۲۳

شمس الدین بن صقر بصری ۲۵

شمس الدین عریضی ۲۵

عنوان صفحہ

شمس الدین محمد احسائی ۲۵

شمس الشرف بن علی حسینی سیلقی ۲۵

شمیلہ بن محمد حسنی ۲۶

شهر آشوب مازندرانی ۲۶

شیرزاد بن محمد بابویه ۲۷

صاعد بن ربیعہ ۲۸

صاعد بن علی آبی ۲۸

صاعد بن محمد بریدی آبی ۲۸

صاعد بن منصور مازندرانی ۲۹

صالح بن حسن جزائری ۲۹

صالح بن سلیمان عاملی صیداوی ۲۹

صالح بن عبد الکریم بحرانی ۳۰

صالح بن مشرف عاملی جبعی ۳۱

صفی الدین بن سراپا حلّی ۳۱

صفی الدین بن فخر الدین نجفی ۳۱

ص: ۵

ضميره بن يحيى شعيبي ٣٢

ضياء بن ابراهيم علوى حسنى شجرى ٣٢

طالب بن على علوى حسيني ابهرى ٣٣

طالب كيا بن ابى طالب حسيني ٣٣

طالب بن محسن ٣٣

طه بن محمد بن فخر الدين ٣٤

طاهر، غلام ابو الحبيش ٣٤

طاهر بن احمد قزوينى ٣٤

طاهر جزرى ٣٤

طاهر بن حسين بن على ٣٥

طاهر بن زيد بن احمد ٣٦

طلحه بن عبد الله غسانى ٣٦

طمان بن احمد عاملى ٣٦

طيب بن هادى حسنى شجرى ٣٨

ظالم بن عمرو، ابو الاسود دئلى ٣٩

ظاهر بن ابى المفاخر حسيني افطسى ٧٩

ظفر بن داعى قزوينى ٧٩

ظفر بن داعى استرآبادى ٨٠

ظفر بن همام اردستانى ٨٠

ظهير الدين بن على عاملى عينائى ٨٠

عادل حسینی ۸۱

عاصم بن حسین عجللی ۸۱

عالم شاه بن عبد الجلیل ۸۱

عباد بن احمد حسینی ۸۲

عباس بن عمر کلوذانی ۸۲

عباس بن علی ورامینی ۸۲

عبد الباقي حسینی ۸۲

عبد الباقي نواده شاه نور الدین نعمه الله ولی ۸۳

عبد الباقي خطاط صوفی تبریزی ۸۴

عبد الباقي بن محمد خطیب بصری ۸۹

عبد الجبار بن احمد بن ابو مطیع ۸۹

عبد الجبار بحرانی ۸۹

عبد الجبار بن حسین حسینی موسوی بحرانی ۹۰

عبد الجبار بن حسین طوسی ۹۰

عبد الجبار بن عبد الله نیشابوری رازی ۹۱

عبد الجبار بن علی طوسی کاشانی ۹۴

عبد الجبار بن علی نیشابوری مقری ۹۴

عبد الجبار بن فضل الله ۹۴

عبد الجبار بن محمد طوسی ۹۵

عبد الجبار بن معیه حسینی ۹۵

عبد الجبار مقرى ٩٥

عبد الجبار بن منصور ٩٦

عبد الجليل بن ابو الحسين قزوینی ٩٦

عبد الجليل بن ابى الفتح متكلم رازى ٩٨

عبد الجليل بن ابى المكارم ٩٩

عبد الجليل حسینی قارى ٩٩

عبد الجليل بن عبد محمد ٩٩

عبد الجليل بن عيسى رازى ١٠١

عبد الحسين بن عجرش عاملی ١٠٢

عبد الحكيم بن شمس الدّین سیالكوتی هندی ١٠٢

عبد الحميد حسینی نجفی ١٠٤

عبد الحميد بن عبد الله ١٠٥

عبد الحميد بن سيد شمس الدّین ١٠٦

عبد الحميد، نظام الدّین ١١٠

ص:٦

عبد الحميد بن محمد ١١٠

عبد الحميد بن محمد مقرئ نيشابورى ١١١

عبد الحميد كركى ١١١

عبد الحميد نيلى ١١١

عبد الحميد بن عبد الحميد علوى ١١٢

عبد حيدر بن محمد جزائرى ١١٢

عبد الحى بن امير عبد الوهاب جرجانى ١١٢

عبد الخالق بن كره روى ١١٦

عبد الرؤف بن حسين حسيني موسى بخرانى ١١٧

عبد الرحمن بن ابراهيم عتايقى ١١٨

عبد الرحمن بن ابى الغنائم ماهيانى اسدى ١١٨

عبد الرحمن بن احمد ١١٨

عبد الرحمن بن احمد جزائرى ١١٩

عبد الرحمن بن ابى القاسم حصرى ١١٩

عبد الرحمن بن شيخ ابو بكر ١٢٠

عبد الرحمن حسيني سيني ١٢٣

عبد الرحمن بن ابو القاسم عبد الله ١٢٣

عبد الرحمن بن عبد السميع هاشمى واسطى ١٢٤

عبد الرحمن بن عبد الله جزائرى ١٢٨

عبد الرحمن بن عتايقى ١٢٩

- عبد الرحمن بن علي جزائري ١٢٩
- عبد الرحمن بن محمد عتايقي ١٢٩
- عبد الرحمن بن محمد حلوانى ١٣٤
- عبد الرحيم بن احمد بغدادى ١٣٤
- عبد الرحمن معروف به كثير عزت ١٣٥
- عبد الرحمن بن محمد هاشمى واسطى ١٣٨
- عبد الرحمن شجاع ١٣٩
- عبد الرحيم تميمي عنبرى ١٤٠
- عبد الرحيم بن سيد عبد الله حسيني ١٤٠
- عبد الرحيم بن محمد حسيني گرگاني ١٤١
- عبد الرحيم بن مظفر حمدونى ١٤١
- عبد الرحيم بن معروف ١٤٢
- عبد الرحيم بن يحيى بحراني ١٤٣
- عبد الرزاق بن علي لاهيجى ١٤٣
- عبد الرزاق بن ملا مير شيرازى ١٤٥
- عبد الرزاق كاشانى ١٤٦
- عبد الرشيد بن حسين استرآبادى ١٤٦
- عبد الرضا بن عبد الصمد حسيني بحراني ١٤٧
- عبد الرشيد شوشترى ١٤٧
- عبد السلام بن حسين بصرى ١٤٨

عبد السلام بن سرخاب ١٤٩

عبد السلام بن محمد حر عاملی مشغری ١٤٩

عبد السمیع هاشمی واسطی ١٥٢

عبد السمیع اسدی ١٥٣

عبد السمیع بن فیاض اسدی ١٥٣

عبد السلام بن (رغبان) ١٥٤

عبد الصمد بن احمد ١٥٥

عبد الصمد بن احمد بن عبد القادر ١٥٥

عبد الصمد بن حارثی همدانی حسین ١٥٦

عبد الصمد بن عبد القادر بحرانی ١٥٧

عبد الصمد بن فخرآور شجری ١٥٨

عبد الصمد بن محمد تمیمی ١٥٨

عبد الصمد بن محمد رازی دوعی ١٦١

عبد الصمد بن حارثی همدانی محمد ١٦١

ص:٧

عبد العالی عاملی میسی ۱۶۲

حسین بن عبد العالی کرکی ۱۶۲

عبد العالی بن علی عاملی کرکی ۱۶۴

عبد العباس بن عماره جزائری ۱۶۷

عبد العزیز بن ابی کامل طرابلسی ۱۶۸

عبد العزیز بن سرایا حلّی ۱۶۹

عبد العزیز امامی نیشابوری ۱۶۹

عبد العزیز بن براج ۱۶۹

عبد العزیز بن حسن عاملی حائینی ۱۷۰

عبد العزیز بن محاسن ۱۷۰

عبد العزیز بن تحریر، ابن براج طرابلسی ۱۷۶

عبد العظیم حسنی ابهری ۱۸۲

عبد العظیم بن حسین حسنی ۱۸۲

عبد العظیم حسینی ساروی مازندرانی ۱۸۳

عبد العظیم بن سید عباس ۱۸۳

عبد العظیم بن عبد اللہ قزوینی ۱۸۴

عبد علی بن جمعه عروسی منتمی ۱۸۴

عبد علی بن حسین جزائری ۱۸۶

عبد علی بن رحمہ حویزی ۱۸۷

عبد العلی مشهور به ابن مفلح عاملی ۱۸۸

عبد العلى بن شيخ قباض حلى ١٨٩

عبد على قطيفى ١٨٩

عبد العلى بن محمد صفوى تبريزى ١٨٩

عبد العلى بن محمود خادم جابلقى ١٨٩

عبد العلى بن محمود بن زين العابدين ١٩٠

عبد على بن ناصر بحراني ١٩٠

عبد على بن نجده ١٩٢

عبد على بن محمد حسيني ١٩٢

عبد الغفار بن عبد الله حسيني واسطى ١٩٦

عبد الغفار بن محمد گيلانى ١٩٦

عبد الغفور بن شاه مرتضى كاشانى ١٩٧

عبد القادر بن امير صدر الدين حسيني استرآبادى ١٩٨

عبد القاهر بن احمد قمى طبعى ١٩٨

عبد القاهر بن حمويه قمى ١٩٨

عبد القاهر بن حاج عبد حويزى ١٩٨

عبد الكاظم بن عبد على گيلانى تنكابنى ٢٠١

عبد الكاظم كاظمى ٢٠٢

عبد الكريم بن جمال الدين ابن طاوس ٢٠٤

عبد الكريم بن اسحاق ٢٢٠

عبد الكريم بن عبد الحميد نجفى ٢٢٠

عبد الکریم بن عبد اللہ بزّاز ۲۲۱

عبد الکریم بن علی حسینی ۲۲۱

عبد الکریم بن محمد دیباچی ۲۲۳

عبد اللہ ۲۲۳

عبد اللہ بن ابراهیم بغدادی ۲۲۳

عبد اللہ بن احمد قزوینی ۲۲۴

عبد اللہ بن احمد خشّاب ۲۲۴

عبد اللہ بن احمد بحرانی ۲۲۵

عبد اللہ بن ایوب عاملی جزّینی ۲۲۵

عبد اللہ شوشتری شهید مقتول ۲۲۷

عبد اللہ بن جابر عاملی ۲۲۷

عبد اللہ بن جعفر دوریستی ۲۲۸

عبد اللہ بن جعفر طبرسی ۲۲۸

عبد اللہ بن جعفر دوریستی رازی ۲۲۸

ص: ۸

عبد الله حسینی دشتکی شیرازی ۲۳۲

عبد الله بن حسین مرعشی ۲۳۲

عبد الله بن شهاب الدین یزدی شه آبادی ۲۳۲

عبد الله بن حسین شوشتری اصفهانی ۲۳۷

عبد الله بن حسین مازندرانی ۲۵۰

عبد الله بن ملا حسن شیرازی ۲۵۰

عبد الله بن جعفر حسینی ۲۵۰

عبد الله بن حسن نسابه ۲۵۱

عبد الله خراسانی شهید ۲۵۱

عبد الله بن حاج حسین بابا سمنانی ۲۵۱

عبد الله بن حسین بحرانی ۲۶۰

عبد الله بن محمد زهره حسینی ۲۶۰

عبد الله حلبی ۲۶۱

عبد الله حمزه ۲۶۱

عبد الله بن حملات ۲۶۳

عبد الله حمیری ۲۶۴

عبد الله بن حواله ازدی ۲۶۴

عبد الله بن خلیل ۲۶۵

عبد الله دوریستی ۲۶۵

عبد الله راوندی ۲۶۷

عبد الله بن سعيد بن متوج ٢٦٨

عبد الله بن شاه منصور قزوینی ٢٦٨

عبد الله بن شرفشاه حسینی ٢٦٩

عبد الله شوشتری ٢٧٠

عبد الله شهید ٢٧٠

عبد الله بن عباس رماحی ٢٧٠

عبد الله بن عبد الکریم قشیری ٢٧١

عبد الله بن عبد الله قزوینی ٢٧٢

عبد الله بن عبد الواحد ٢٧٢

عبد الله بن عبد الواحد عاملی ٢٧٣

عبد الله بن عثمان طرابلسی ٢٧٣

عبد الله عجمی نحوی ٢٧٤

عبد الله بن علوی حلّی ٢٧٤

عبد الله بن علی ٢٧٥

عبد الله بن علی بن زهره حسینی حلبی ٢٧٦

عبد الله بن علی طاهری ٢٧٧

عبد الله بن علی کبابکی ٢٧٧

عبد الله بن علی مظلّبی ٢٧٨

عبد الله بن عمر طرابلسی ٢٧٨

عبد الله بن عیسی جیرانی اصفهانی (مؤلف کتاب) ٢٧٨

عبد الله بن فتح الله قمي ٢٨٣

عبد الله بن محمد ابهرى ٢٨٤

عبد الله بن محمد حائرى ٢٨٤

عبد الله بن محمد خراسانى ٢٨٤

عبد الله بن شيخ شرف الدين ٢٨٥

عبد الله بن محمد تقى ٢٨٥

عبد الله بن حاج محمد تونى بشروئى ٢٨٦

عبد الله بن محمد حسينى بحرانى ٢٨٨

عبد الله بن محمد دعلجى ضبى ٢٨٨

عبد الله بن محمد صائغ ٢٨٩

عبد الله بن محمد اعرج حسينى ٢٨٩

عبد الله بن محمد بن طاهر ٢٩٥

عبد الله بن محمد طرابلسى ٢٩٥

عبد الله بن محمد عاملى ٢٩٦

عبد اللہ بن محمد مکی ۲۹۶

عبد اللہ بن محمد بن ہبہ اللہ ۲۹۷

عبد اللہ بن محمود بلدجی ۲۹۷

عبد اللہ بن محمود شوشتری مشہدی ۲۹۸

عبد اللہ بن مسیب مسلمی ۳۰۳

عبد اللہ بن موسیٰ ۳۰۳

عبد اللہ بن معمار ۳۰۴

عبد کی استرآبادی ۳۰۴

عبد اللطیف بن علی بن ابی جامع عاملی ۳۰۵

عبد اللطیف بن نعمہ اللہ عینائی ۳۰۵

عبد اللطیف بن علی ابن ابی جامع ۳۰۶

عبید اللہ بن عبد اللہ حسکانی ۳۰۶

عبد المطلب بن پادشاہ حسینی جوزی حلی ۳۰۷

عبد محمد بن احمد ہجری ۳۰۸

عبد المطلب بن احمد اعرج عبیدلی ۳۰۸

عبد المحسن بن محمد عاملی شامی ۳۱۵

عبد المطلب بن مرتضیٰ حسینی ۳۱۹

عبد المطلب بن یحییٰ طالقانی ۳۲۰

عبد الملک بن اسحاق قمی ۳۲۰

عبد الملک بن اسحاق قمی کاشانی ۳۲۱

عبد الملك عاملی بعلبکی ۳۲۱

عبد الملك فتحان كاشانی ۳۲۱

عبد الملك بن محمد ورامینی ۳۲۱

عبد الملك بن قذه حلبی ۳۲۲

عبد الملك بن معافی ۳۲۲

عبد النبي بن احمد عاملی نباطی ۳۲۲

عبد النبي بن احمد هجری بحرانی ۳۲۲

عبد النبي بن سعد جزائری ۳۲۳

عبد النبي بن علی عاملی نباطی ۳۲۸

عبد الواحد ۳۲۸

عبد الواحد بن ابی الجبل عاملی ۳۲۹

عبد الواحد بن اسماعیل طبری رویانی ۳۲۹

عبد الواحد حبشی ۳۳۳

عبد الواحد بن صفی نعمانی ۳۳۳

عبد الواحد بن محمد طالقانی ۳۳۴

عبد الواحد بن محمد بن عبد الله ۳۳۵

عبد الواحد بن محمد نیشابوری ۳۳۵

عبد الواحد بن محمد تمیمی آمدی ۳۳۶

عبد الواحد بن مهدی ۳۴۰

عبد الوحيد واعظ گیلانی ۳۴۰

عبد الوهاب بن حسين استرآبادى ٣٤٢

عبد الوهاب حسيني تبريزى ٣٤٢

عبد الوهاب بن ساجى ٣٤٥

عبد الوهاب بن على حسيني استرآبادى ٣٤٥

عبد الوهاب بن قليج ارسلان ٣٤٧

عبيد بن زاكانى قروينى ٣٤٩

عبيد بن كثير عامرى ٣٥٠

عبيد الله بن احمد مقرى ٣٥١

عبيد الله بن حسن بن بابويه قمى رازى ٣٥٢

عبيد الله بن احمد ابن الكوفى ٢٥٣

عبيد الله بن عبد الله حسكانى اعور ٣٥٣

عبيد الله بن عبد الله سعدآبادى ٣٥٨

عبيد الله بن عبد الواحد نصيبى ٣٦١

عبيد الله بن على ٣٦١

ص: ١٠

عبيد الله بن فضل تيهاني ٣٦٣

عبيد الله بن محمد بيهقي ٣٦٤

عبيد الله بن محمد شيباني بزّاز ٣٦٤

عبيد الله بن موسى علوي ٣٦٤

عبيد الله بن موسى بن علي الرضا(ع) ٣٦٦

عثمان بن احمد واسطي ٣٦٦

عثمان دقاق ٣٦٧

عثمان بن محمد هروي ٣٦٧

عدنان بن محمد رضي بغدادى ٣٦٧

عربي بن مسافر عبادى حلى ٣٧١

عز الدين آملى ٣٧٣

عز الدين بن فضل الله حسنى راوندى ٣٧٣

عزيز حسيني جزائرى ٣٧٤

علاء الملك بن عبد القادر مرعى ٣٧٤

عزيز الله حسيني اردبيلى ٣٧٥

عزيزى بن عراقى حسيني ٣٧٥

عطاء الله بن فضل الله دشتكى شيرازى ٣٧٦

عطاء الله رودسرى گيلانى ٣٧٩

عطاء الله بن فضل الله حسيني ٣٨٠

عطاء الله بن محمود حسيني ٣٨٠

عطيه بن ابراهيم بن علي ٣٨١

عقيل بن حسين علوي ٣٨٢

عقيل بن محمد سمرقندي ٣٨٢

علام ٣٨٣

علم بن سيف ٣٨٣

علوي بن اسماعيل حسيني بحراني ٣٨٥

علي، زين الدين ٣٨٥

علي آملی ٣٨٦

علي بن ابراهيم ٣٨٧

علي بن ابراهيم وراميني ٣٨٧

علي بن ابراهيم عريضي حسيني ٣٨٧

علي بن ابراهيم بن ابي جمهور احساوي ٣٨٨

علي بن ابو ابراهيم ٣٨٩

علي بن ابي الحسن العاملي الجبعي ٣٩٢

علي بن قطب الدين راوندي ٣٩٤

علي بن ابي الرضا علوي حائري ٣٩٥

علي بن ابي جئد ٣٩٥

علي بن ابي زيد ٣٩٥

علي بن ابي سعد خياط ٣٩٥

علي بن ابي سعد كاشاني ٣٩٦

علی بن ابی سهل قزوینی ۳۹۷

علی بن ابی طالب حسینی آملی ۳۹۷

علی بن ابی طالب خیاری رازی ۳۹۷

علی بن ابی طالب زحنی ۳۹۷

علی بن ابی طالب سیلقی ۳۹۸

علی بن ابی طالب تمیمی ۳۹۸

علی بن ابی عبد الله هوشمی ۴۰۰

علی بن صدر الدین ۴۰۰

علی بن ابو الفضل دیباجی ۴۰۰

علی بن ابی القاسم مسکنی ۴۰۱

علی بن ابی قره ۴۰۱

علی بن ابی المعالی حسینی ۴۰۱

علی بن احمد بن ابی جید ۴۰۱

علی بن احمد بزوفری ۴۰۱

ص: ۱۱

علی بن احمد گرگانی جوهری ۴۰۱

علی بن احمد ۴۰۲

علی بن احمد عیناٹی ۴۰۲

علی بن احمد کوفی ۴۰۳

علی بن احمد اسدی کوفی ۴۰۳

علی بن احمد رمیلی ۴۰۵

علی بن احمد مشغری ۴۰۶

علی بن احمد مطارآبادی ۴۰۷

علی بن احمد طوسی ۴۰۹

علی بن احمد حائینی ۴۱۰

علی بن احمد برقی ۴۱۰

علی بن احمد مازندرانی ۴۱۰

علی بن احمد علوی ۴۱۰

علی بن احمد فنجکردی نیشابوری ۴۱۱

علی بن احمد، زین الدین ۴۱۱

علی بن احمد صیداوی ۴۱۱

علی بن احمد مشهدی احسائی ۴۱۱

علی بن احمد عاملی ۴۱۲

علی بن احمد قمی اشعری ۴۱۳

علی بن احمد فنجکردی نیشابوری ۴۱۶

علی بن احمد سدیدى حلی ۴۱۹

علی بن احمد اصفهانی ۴۱۹

علی بن احمد مزیدی ۴۲۰

علی بن احمد علوی کوفی ۴۲۰

علی بن احمد نحاریری ۴۲۷

علی خان مدنی شیرازی ۴۲۹

علی بن احمد عاملی نباطی ۴۳۶

علی بن احمد نسوی ۴۳۷

علی بن احمد عینائی ۴۳۸

علی بن شیخ جمال الدین احمد ۴۳۸

علی استرآبادی، شرف الدین ۴۴۱

علی استرآبادی زین الدین ۴۴۱

علی بن استرآبادی، عماد الدین ۴۴۲

علی بن بشاره عاملی حنّاط ۴۴۳

علی بن اسحاق معادی ۴۴۵

علی بن اسماعیل ۴۴۵

علی اصغر بن محمد یوسف قزوینی ۴۴۵

علی انجوی شیرازی ۴۴۶

علی بن بلال مهلبی ۴۴۷

علی بن بندار هوشمی ۴۴۷

علی بن بوقی ۴۴۷

علی بن تاج الدین کیشکی ۴۴۷

علی شوشتری ۴۴۸

علی تولینی نحاریری ۴۴۸

علی توابنی ۴۴۹

علی بن ثابت سوراوی ۴۴۹

علی بن جبیر ۴۴۹

علی بن جعفر بن دیسی ۴۴۹

علی بن جعفر نیشابوری ۴۵۰

علی بن جعفر مدائنی علوی ۴۵۱

علی بن جعفر جامعانی ۴۵۱

علی گیلانی هندی ۴۵۲

علی بن ابی سهل قزوینی ۴۵۳

علی بن بلال مهلبی ۴۵۵

ص: ۱۲

علی بن حبشی ۴۵۵

علی بن حبشی کاتب ۴۵۶

علی بن حجه الله شولستانی ۴۵۷

علی بن حسن ۴۶۳

علی بن حسن عریضی ۴۶۴

علی بن حسن بن احمد مظاهر ۴۶۴

علی بن حسن حسینی ۴۶۵

علی بن حسن زواری ۴۶۵

علی بن حسن سبزواری ۴۶۹

علی بن حسن شدقم ۴۶۹

علی بن حسن، زین الدین ۴۶۹

علی بن حسن سرابشروی ۴۷۱

علی، شرف الدین ۴۷۲

علی بن حسن شاذان قمی ۴۷۲

علی بن حسن علوی ۴۷۳

علی بن سید ابو المکارم ۴۷۳

علی بن محسن قاضی تنوخی ۴۷۵

علی بن حسن بن فضل طبرسی ۴۸۰

علی بن حسن غلاله ۴۸۲

علی بن حسن بن علی طبرسی ۴۸۳

علی بن حسن دستگردی ۴۸۳

علی بن حسن طبری ۴۸۴

علی بن حسن احنفی کاشانی ۴۸۴

علی بن حسن حرّ عاملی ۴۸۴

علی بن حسن استرآبادی ۴۸۴

علی بن حسن خازن حائری ۴۸۶

علی بن حسن حارثی ۴۸۸

علی بن حسن حلّی ۴۹۰

علی بن حسین موسوی عاملی ۴۹۰

علی بن حسین وارانلی ۴۹۲

علی بن حسین جوانلی ۴۹۳

علی بن حسین جاستلی ۴۹۳

علی بن حسین قرشی ۴۹۴

علی بن حسین خیاط ۴۹۵

علی حسینی ۴۹۵

علی بن کمال الدّین حسین طیب ۴۹۵

علی بن حسین حسنی ۴۹۷

علی بن حسین حسینی خوزلی ۴۹۸

علی بن حسین واسطی ۵۰۰

علی بن حسین عبدانی راوندی ۵۰۱

علی بن حسین جاستی ۵۰۱

علی بن حسین شفیهنی ۵۰۲

علی بن حسین رازی ۵۰۳

علی بن حسین مقدادی ۵۰۳

علی بن حسین هذلی ۵۰۴

علی بن حسین بن محمد ۵۰۸

علی بن حسین صائغ عاملی ۵۰۹

علی بن عبد الحسین حلّی ۵۱۱

علی بن حسین کاشفی بیهقی ۵۱۲

علی بن حسین بن علی رازی ۵۱۸

علی حسینی خلخالی ۵۱۹

علی بن حسین منجم ۵۱۹

علی بن حسین بن عبد العالی کرکی ۵۱۹

پیوست ۵۴۵

ص: ۱۳

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله و سلام على عباده الذين اصطفى و لعنه الله على اعدائهم من الآن الى يوم القيامة.

خدا را سپاسگزارم که موفق شدم مجلد ثانی ریاض العلماء تألیف منیف علامه خبیر مرحوم میرزا عبد الله افندی قدس سره را از عربی به پارسی برگردانیده اینک با کمال ناتوانی و بی بضاعتی از عنایات حق تعالی و توجهات ائمه هدی علیهم صلوات الله الملك الاعلی آرزومندم این حقیر را در ترجمه مجلد ثالث آن کتاب که اکنون در صدد ترجمه آن برآمده ام و دیگر از مجلدات باقیمانده آن موفق بدارد. و این اثر ناچیز و دیگر آثارم را مشمول عواطف رحمانیه خویش و ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین قرار بدهد.

روز دوشنبه سیزدهم رجب ۱۴۰۶ هجری، میلاد حضرت مولی امیر المؤمنین علی علیه السلام برابر با چهارم فروردین ۱۳۶۵ شمسی، و انا الحقیر محمد باقر ساعدی ابن العلم الحجه الشیخ حسین مقدس ادام الله برکاته علینا.

شیخ جلیل نقه ابو الفضل شاذان بن جبرئیل بن اسماعیل قمی

معظم له عالمی فاضل و فقیهی عظیم الشان و جلیل القدر بود. آثاری دارد چون کتاب ازاحه العله فی معرفه القبله (۳) که نسخه ای از آن نزد ما موجود می باشد و شهید اول در کتاب ذکری از آن یاد کرده است. دیگر کتاب تحفه المؤلف الناظم و عمدہ المکلف الصائم (۴) است. شیخ حسن صاحب معالم در اجازه خود از این دو اثر

ص: ۱۷

۱- (*) تذکر: مجلد دوم ریاض العلماء [۱] از «حسین» تا «سلطان» بوده که به یاری خدا ترجمه شد و اکنون مجلد سوم آن از «شاذان» تا «علی بن الحسین» ترجمه می شود. در پانوشت اولین مترجم که ان شاء الله ترجمه می شود از حرفهای ش، ص، ض، ط و ظ در نسخه مؤلف بغیر از «صدر کبیر سید شریف استرآبادی» در حرف شین و ابو الاسود دثلی (ظالم بن عمر) در حرف «ظ» در سایر حروف شرح حال مستقلی آورده نشده پس آنچه در ضمن حروف یادشده متذکر گردیده است تلفیقی است از کتاب امل الآمل که تعلیقاتی تحت عنوان «اقول» آورده شده آنها را به همان ترتیب ترجمه می نمائیم.

۲- (۱) - لقبش سدید الدین می باشد. از تعلیقات مؤلف، ر ک: امل الآمل، ج ۲ ص ۱۳۰. [۲]

۳- (۲) - تمام این کتاب در باب قبله بحار الانوار درج شده است. و سال ۵۵۸ هجری تألیف شده است. این کتاب را شیخ حرّ عاملی در دیگر از آثارش به فضل بن شاذان نیشابوری نسبت داده است و سید حسین کرکی نیز همین اشتباه را کرده است.

(الذریعه الی تصانیف الشیعه، شیخ آقابزرگ تهرانی، ج ۱، ص ۵۲۷. [۳])

۴- (۳) - ر ک: الذریعه، ج ۳، ص ۴۷۳. [۴]

نام برده است و سید فخار بن معدّ موسوی (۱) از وی روایت می کند. و از آثار او: کتاب الفضائل (۲) که کتاب ارزنده ای است و نسخه ای از آن نزد ما موجود است.

مؤلف گوید: شاذان قمی در مدینه می زیست، و از شیخ عماد الدّین محمد بن ابو القاسم طبری مؤلف بشاره المصطفی روایت می کرده است. از آغاز سند برخی از نسخه های تفسیر امام حسن عسکری (ع) استفاده می شود؛ از سید محمد بن شراهنک حسنی گرگانی نیز روایت می کرده است.

شاذان معاصر با ابن ادریس بوده است و از سید ابو المکارم بن زهره حلبی روایت کرده است و کتاب ازاحه العله یادشده او در بحار الانوار درج شده است و من نسخه هایی از آن را دیده ام؛ او این کتاب را به خواهش امیر الحاج جمال الدّین فرامرز بن علی بصرانی گرگانی در سال ۵۵۸ هجری تألیف کرده است. این کتاب مشتمل است بر اخبار ائمه طاهرین و مباحث فقهی مفید و ارزنده ای را در خود دارد.

شاذان به توسط شیخ عماد الدّین طبری از ابو علی فرزند شیخ طوسی روایت کرده است. همچنین از شیخ ابو محمد عبد الله بن محمد بن عمر طرابلسی و شیخ فقیه ابو محمد ریحان بن عبد الله حبشی و ابو عبد الله محمد بن عبد العزیز روایت می کرده است و ممکن است این ابو عبد الله همان شیخ محمد بن عبد العزیز بن ابو طالب قمی باشد که پس از آن به نام و نشان او اشاره می شود.

شیخ شهاب الدّین شاه آور بن محمد

منتجب الدّین (۳) گوید: وی دانشمندی شایسته بوده است.

ص: ۱۸

۱-۱ از اجازه احمد بن نعمه الله بن خاتون عاملی به ملا عبد الله شوشتری به دست می آید: سید ابو حامد محی الدّین محمد بن عبد الله زهره حسینی حلبی نیز از شاذان روایت می کرده است (امل الآمل، ج ۱، ص ۴۰). [۱]

۲-۲ این کتاب از فضائل امیر المؤمنین سخن گفته و در بحار این کتاب را به وی نسبت داده و از آن روایت کرده است.

۳-۳ فهرست اسما علماء الشیعه و مصنّفیهم، منتجب الدّین علی بن عبید الله بن بابویه رازی، ص ۹۷، [۲] امل الآمل، ج ۲ ص ۱۳۰. [۳]

در امل الآمل (۱) آمده است: وی دانشمندی بافضیلت و محققى محدث و سراینده ای ادیب بود و ما به توسط مولانا محمد باقر مجلسی از وی روایت می کنیم.

مؤلف گوید: ممکن است این سید همان میر شرف الدین علی بن حجه الله حسینی طباطبائی شولستانی باشد که متولد شولستان (۲) و ساکن نجف بوده است. شاید در امل الآمل که از وی با این عنوان یاد کرده است یا اشتباه از ناسخ بوده و یا عنوان شرف الدین شولستانی به دو تن از علما اشاره داشته است.

شولستانی کتابها و آثاری دارد و از افاضل و پرهیزگاران روزگار خود بشمار می رود و فقیهی محدث و متکلمی ماهر بوده است.

از آثار او: شرح (۳) مبسوطی است بر رساله اثنی عشریه فی الصلاه صاحب معالم، و من مجلد دوم آن شرح را به خط خود او در استرآباد دیده ام و اثری بی نهایت ارزنده، محققانه و منقح بوده است و برای مسائل کتاب استدلالهای کافی ارائه کرده است.

شرحی بر ألفیه شهید به نام کفایه الطالبین به فارسی نگاشته است. رساله نوریه در اصول دین، مختصر و به فارسی تألیف کرده است، و شرحی به فارسی بر نصاب الصبیان نوشته است. این سه مجلد را در آغاز زندگی به سال ۹۹۶ هجری تألیف کرده است؛ من همگی آنها را به خط خود او در استرآباد دیده ام.

ص: ۱۹

۱-۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۳۰. [۱]

۲-۲- شولستان: بلوکی از توابع شاپور کازرون است که آنجا را پس از آنکه ایلات و الوار فارس تحت نفوذ خود قرار دادند، ممسنی نامیدند. منطقه ای سردسیر و پرجمعیت و محصولش گندم، جو، و حبوبات دیگر، پنبه و انگور است. فرصت می نویسد: در شولستان دو غار وجود دارد یکی غار کمان است که کمانی از روزگار قدیم در آنجا گذارده شده و هنوز هم دیده می شود.

۳-۳- ر ک: مدرسی طباطبائی، حسین، مقدمه ای بر فقه شیعه، ترجمه محمد آصف فکرت، ص ۲۱۵.

دیگر رساله ای در تحقیق قبله بلاد عراق است. من این رساله را دیده ام و نسخه ای از آن را در اختیار دارم و همگی این رساله مختصر را استاد استناد در مجلد مزار بحار الانوار نقل کرده است.

میر مبرور مراتب علمی را از سید فاضل امیر فیض الله تفرشی بهره برده است و در نجف اشرف در سال بعد از هزار از هجرت در گذشته است (۱).

بطوری که ملا محمد طاهر فاضل قمی در آخر مقدمه کتاب حجه الاسلام فی شرح تهذیب الاحکام تصریح کرده است. شولستانی از میرزا محمد استرآبادی صاحب رجال هم روایت می کرده است (۲).

شیخ شرف الدین سماکی

عالمی فاضل و از معاصران شهید ثانی است و سه سؤال از شهید داشته که شهید هر سه سؤال او را پاسخ داده و از وی تجلیل فرموده است (۳).

شیخ شرف الدین بن علی نجفی

در امل الآمل آمده است: شرف الدین فاضلی محدث و شایسته بود کتاب الآیات الباهره فی فضل العتره الطاهره (۴) از آثار اوست و گاهی این کتاب به کراچکی نسبت داده شده است که نادرست است، زیرا در این کتاب از کشف الغمه اربلی و از آثار علامه - که

ص: ۲۰

۱-۱- در نسخه مؤلف سال فوت او به همین طریق آمده و حال آنکه رحلت او سال ۱۰۶۰ یا ۱۰۶۳ بوده است.

۲-۲- شرح حال مفصلی از آن در همین مجلد به نام علی بن حجه الله شولستانی آمده است.

۳-۳- این نام و نشان در نسخه های امل الآمل موجود نمی باشد، و در نسخه ای که به تصحیح و تحشیه صاحب ریاض رسیده، این ترجمه موجود است.

۴-۴- نام این کتاب تأویل الآیات الظاهره فی فضل العتره الطاهره است و چند نسخه از آن در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است (الذریعه، ج ۳، ص ۳۰۴؛ [۱] دایره المعارف تشیع، ج ۲، ص ۱۰۴). اخیراً در دو مجلد از سوی مدرسه امام مهدی قم به طبع رسیده است - م.

پس از شرف الدین بوده اند-نقل کرده است و این کتاب در دو نسخه تدوین شده است.

یکی از آنها که اضافاتی بر دیگری دارد از کنز الفوائد کراچکی و از کتاب ما نزل من القرآن فی اهل البیت علیهم السّلام محمد بن عباس معروف به ابن حجام که از ثقات بوده، روایت کرده است.

مؤلف گوید، استاد استناد در آغاز بحار الانوار (۱) می نویسد: سید فاضل عالم زکی شرف الدین علی حسینی استرآبادی-که در نجف اشرف می زیسته و مؤلف کتاب الغریبه فی شرح الجعفریه است-از شاگردان شیخ اجل نور الدین علی بن عبد العالی کرکی بوده است، و حد اکثر مطالب کتاب آیات باهره را از تفسیر شیخ جلیل محمد بن عباس بن علی بن مروان بن مهیار، استفاده کرده است.

بار دیگر استاد استناد در فصل دوم بحار (۲) می نویسد: گروهی از متأخران از آن کتاب روایت کرده اند در عین حال در ردیف دیگر از کتابها قرار نگرفته است.

من خود نسخه ای از آن کتاب را در تبریز دیده ام که در آن از ابن شهر آشوب؛ سید مرتضی، شیخ طوسی، شیخ مفید و شیخ حسن بن ابی الحسن دیلمی و امثال ایشان روایت کرده است. بنابراین کتاب آیات باهره از آثار کراچکی نمی باشد (۳).

سید ابو علی شرفشاه بن عبد المطلب بن جعفر حسینی افسسی اصفهانی

منتجب الدین (۴) گوید: وی عالمی فاضل و نسابه بود.

ص: ۲۱

۱-۱- بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۳. [۱]

۲-۲- همان کتاب، ج ۱، ص ۴۲.

۳-۳- تأویل الآیات الظاهره فی فضائل العتره الطاهره مؤلف در نوشتن این کتاب از کنز الفوائد کراچکی، و ما نزل عن القرآن فی اهل البیت علیهم السّلام ابن حجام (محمد بن عباس) و از کشف الغمه ابو الحسن علی بن عیسی اربلی بهره برده است. برخی در انتساب این کتاب به استرآبادی خلاف کرده اند، اما بسیاری از محققان چون علامه مجلسی، افندی، آقابزرگ طهرانی آن را نوشته استرآبادی دانسته و دلایلی اقامه کرده اند. -م.

۴-۴- فهرست منتجب الدین، ص ۹۵؛ [۲] امل الآمل، ج ۲، ص ۱۳۱. [۳]

سید عز الدین شرفشاه بن محمد حسینی افطسی نیشابوری معروف به

زیاده و مدفون در نجف اشرف

منتجب الدین (۱) گوید: وی عالمی فاضل بود؛ نظمی رائق و نثری لطیف داشت.

مؤلف گوید: در یکی از سندهای عیون اخبار الرضا چنین آمده است: سید اوحد فقیه عالم عز الدین شرف سیادت ابو محمد شرفشاه بن ابی الفتوح محمد بن حسین بن زیاده علوی حسینی افطسی نیشابوری- ادام الله رفعتہ- به سال ۵۷۳ هجری در مشهد مقدس مولانا امیر المؤمنین علی بن ابی طالب (صلوات الله علیه) که افتخار مجاورت را داشت، گفت: شیخ فقیه عالم ابو الحسن، علی بن عبد الصمد تمیمی- رضی الله عنه- سال ۵۴۱ هجری، در نیشابور در خانه اش برای من حدیث نقل می کرد. ممکن است این سید که در عیون اخبار الرضا آمده است، همین مترجم باشد. هر چند احتمال مغایرت هم می رود.

عز الدین از معاصران ابن شهر آشوب بوده و از ابو الحسن علی بن ابو الحسن علی بن عبد الصمد تمیمی روایت داشته است.

سید جلال الدین شروانشاه بن حسن بن تاج الدین حسینی کیسکی

منتجب الدین (۲) گوید: وی عالمی واعظ بود.

شیخ موفق الدین شروانشاه بن محمد رازی حافظ

منتجب الدین گوید: وی شایسته ای دیندار بوده است (۳).

ص: ۲۲

۱- همان فهرست، ص ۹۶؛ امل الآمل، ج ۲، ص ۱۳۱؛ [۱] منیه الراغبین فی طبقات النسائین، ص ۲۸۷؛ جامع الرواه، ج ۱، ص ۳۶۹؛ [۲] تنقیح المقال، ج ۲، ص ۸۳. [۳] اعیان الشیعه، ج ۳۶، ص ۵۳؛ [۴] اعلام الشیعه قرن ششم، ص ۱۳۰؛ معجم رجال الحدیث، ج ۹، ص ۱۸. [۵]

۲- ۲) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۳۱؛ [۶] فهرست منتجب الدین، ص ۹۷. [۷]

۳- ۳) - همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۳۱؛ همان فهرست، ص ۹۸.

در امل الآمل (۱) آمده است: بحرینی فاضلی فقیه بوده است و محمد بن محمد بصروی مؤلف کتاب المفید فی التکلیف از وی روایت کرده است.

صدر کبیر جلیل امیر سید شریف بن امیر تاج الدین علی بن امیر

مرتضی بن امیر تاج الدین علی استرآبادی

(۲)

وی در اصل از مردم استرآباد بود و در شیراز می زیست و از اجله سادات علما بشمار می آمد و از دیگران برتر و مقدم بر همگان بود و از نوادگان سید شریف علامه جرجانی که از دانشوران بنام است بشمار می آید و از سوی پدر از نوادگان داعی صغیر محمد بن زید، از فرمانروایان مازندران بوده است.

امیر مزبور در روزگار شاه اسماعیل صفوی سال ۹۱۵ هجری مستقلا از منصب صدارت برخوردار بود و در آن هنگام مقام صدارت و ویژه سادات بود، پیش از صفویه - بطوری که از تاریخ جهان آرا بدست می آید - مقام صدارت به خاندان غیر از سادات هم اختصاص پیدا می کرد.

ممکن است امیر مزبور همان کسی باشد که در جنگ چالدران - که بین شاه اسماعیل صفوی و سلطان سلیم اتفاق افتاد - از پای درآمد.

بعضی پنداشته اند که امیر شریف از طرف پدر فرزند بلافضل میر سید شریف جرجانی بوده است، به نظر من این احتمال نادرست است و این امیر شریف غیر از امیر شریفی است که کفعمی مراتب علمی را نزد وی کسب کرده است.

در تاریخ جهان آرا آمده است: در سال ۹۱۷ هجری که شاه اسماعیل صفوی از جنگ بلخ بازگشت و به شهر قم وارد شد، امیر سید شریف صدر از مقام صدارت استعفا

ص: ۲۳

۱- همان مآخذ، ج ۲، ص ۱۳۲. [۱]

۲-۲) - این ترجمه، در امل الآمل نیامده و مؤلف مستقلا به بیان آن پرداخته است - م.

کرد و عازم عتبات عالیات گردید و مقام صدارت به عهده امیر عبد الباقی که محبوب ممالک اسلامی بود درآمد.

حسن بیگ در احسن التواریخ گوید: سید شریف شیرازی از نوادگان سید شریف علامه جرجانی بود و سالیان چندی منصب صدارت و نخست وزیری شاه اسماعیل صفوی را عهده دار بود و در انتشار مذهب حق اثنا عشری کوششی قابل تقدیر و تلاشی فراوان داشت و در اهانت کردن به طایفه گمراه و حقیر شمردن مبالغه کرد تا آنجا که صفحات روزگار خدمات خداپسندانه او را مسطور می دارد و کوششهای بی دریغ او را زبانزد عوام و خواص می گرداند.

سید شریف صدر در سال ۹۲۰ هجری در لشکرگاه شاه اسماعیل صفوی در مصافی که با سلطان سلیم پادشاه روم داشت از پای درآمد و در آن گیرودار از جمله ساداتی که به جوار رحمت حق پیوستند امیر عبد الباقی و سید محمد کمونه و جمعی دیگر بودند و این کارزار یک سال پس از تولد شاه تهماسب صفوی اتفاق افتاد و چهارده سال از سلطنت شاه اسماعیل گذشته بود. (۱)

تاریخ جهان آرا ضمن بیان وقایع سال ۹۱۵ هجری می نویسد: در این سال شاه اسماعیل صفوی منصب صدارت را، بعد از قتل قاضی محمد کاشی مستقلاً بر عهده امیر شریف شیرازی که از نوادگان دختری علامه بود، گذاشت.

قاضی محمد کاشی - که دارای مقام صدارت و امارت بود - افراد را بدون جهت می کشت و به انواع فسقها می پرداخت و کشته شدن وی، در نهمین سال سلطنت شاه اسماعیل، قبل از کارزار با خان ازبک بوده است.

ص: ۲۴

---

۱ - ۱ - در جهان آرا، ذیل وقایع ۹۲۰ هجری آمده است. روز یکشنبه ۱۵ محرم، سلطان سلیم پادشاه روم به حدود آذربایجان هجوم آورد. شاه اسماعیل برای جلوگیری از پیشروی او عازم آذربایجان شد، و در روز چهارشنبه دوم رجب آن سال در صحرای چالدران دو لشکر به هم رسیدند؛ قلب لشکر را به میر عبد الباقی و میمنه و میسره را به عهده امرا وا گذاشت و خود به شکار بلدرچین پرداخت. جنگ آغاز شد و از هر دو لشکر پنج هزار نفر کشته شدند. از امرا سید صدر، میر عبد الباقی، سید محمد کمونه و سلطان علی میرزا افشار و دیگران از پای درآمدند. - م.

در ضمن بیان وقایع سال ۹۱۷ هجری نیز می نویسد: در این سال امیر سید شریف عازم عراق عرب شد و اسماعیل، منصب صدارت را به عهده امیر عبد الباقي یزدی- که از نوادگان امیر نعمت الله کرمانی بود- گذاشت.

مؤلف گوید: از قرینه پیداست که میر سید شریف پس از بازگشت از عتبات، در امور صدارت با امیر عبد الباقي مشارکت می نمود.

سید شمس الدین بن صقر بصری

در امل الآمل آمده است: وی فاضلی عارف به عربیت، و سراینده ای ادیب و از معاصران است (۱).

شیخ شمس الدین عریضی

در امل الآمل آمده است: وی فقیهی صالح بود و از شاگردان شهید اول روایت کرده است (۲).

شیخ شمس الدین محمد احسائی ساکن شیراز

در امل الآمل آمده است: وی فاضلی عالم و فقیهی محدث و صالحی جلیل و از معاصران است (۳).

شیخ شمس الشرف بن ابی شجاع علی بن عبد الله بن عقیل حسینی سیلقی

منتجب الدین گوید: وی عالمی محدث و واعظ بود (۴).

ص: ۲۵

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۳۲.

۲- ۲- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۳۲. [۱]

۳- ۳- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۳۲. [۲]

۴- ۴- در پانوشته فهرست منتجب الدین، ص ۹۳ از سمعانی نقل کرده است که شمس الدین از مردم ری بود و در روز شنبه

۱۲ جمادی الآخر سال ۴۶۳ هجری در ری متولد شده است، امل الآمل، ج ۲، ص ۱۳۲. [۳]

مؤلف گوید: منتجب الدین بدون واسطه از وی روایت می کرده است؛ بطوری که از فرائد السمطين فی فضائل المرتضى و البتول و السبطين برمی آید: خود شمس الشرف، از شیخ مفید عبد الرحمن بن احمد بن حسین نیشابوری خزاعی روایت می کرده است، ولی فرائد او را به نام سید ابو محمد شمس الشرف بن علی بن عبد الله حسنی سلعی معرفی کرده است و ممکن است هر دو تن یکی باشند.

سید فخر الدین شمیله بن محمد بن ابو هاشم حسنی امیر مکه

(۱)

منتجب الدین گوید: وی عالمی صالح بود. کتاب الشهاب قاضی ابو عبد الله محمد بن سلامه بن جعفر قضاعی را از او، برای ما روایت کرده است (۲).

شیخ شهر آشوب مازندرانی

در امل الآمل آمده است: بطوری که در مناقبش (۳) ذکر شده است، پسرش علی و پسر پسرش محمد بن علی (مؤلف مناقب) از وی روایت می کرده اند و خود او از فضلاء محدثان است.

مؤلف گوید: شهر آشوب پسر ابو نصر بن ابو الجیش سروی است و ابن شهر آشوب در مناقب از جدش این مراتب را یادآوری کرده است و او از گروهی از اعلام شیعه و سنی روایت می کرده است. از علمای عامه ابو المظفر عبد الملك سمعانی و از خاصه شیخ طوسی را باید نام برد. در مناقب نیز یادآوری کرده است.

شهر آشوب مراتب سماع و قرائت و مناو له را از شیخ فرا گرفته و از طرف وی نسبت به اکثر

ص: ۲۶

۱-۱- «شمیلی-شمیله» خ ل.

۲-۲- در سال ۴۳۶ هجری متولد شده، و بیش از صدسال عمر کرد، و تا سال ۵۴۵ هجری زنده بوده است. گزارشهای جامعی

از او در پانوشت فهرست منتجب الدین، ص ۹۴ [۱] آمده است، ر ک: امل الآمل، ج ۲، ص ۱۳۲. [۲]

۳-۳- مراد، مناقب ابن شهر آشوب است که مؤلفش رشید الدین ابو جعفر محمد بن علی است؛ معالم العلماء نیز از آثار

اوست. ر ک: امل الآمل، ج ۲، ص ۱۳۳.

کتابها و روایات شیخ مجاز بوده است.

شیخ شیرزاد بن محمد بن محمد بن بابویه

منتجب الدین گوید: وی فقیهی صالح بوده است (۱).

ص: ۲۷

۱- همان مأخذ، ج ۲ ص ۱۳۳؛ فهرست منتخب الدین، ص ۹۷. [۱]

شیخ صاعد بن ربیعہ بن ابی غانم

منتجب الدین گوید: وی فقیہی ثقہ بوده و مراتب قرائت را از شیخ موفق ابو جعفر طوسی فراگرفته است (۱).

شیخ مجد الدین صاعد بن علی آبی

منتجب الدین گوید: وی فقیہی فاضل و واعظ بوده است (۲).

قاضی اشرف الدین صاعد بن محمد بن صاعد بریدی آبی

منتجب الدین گوید: وی فاضلی متبحر بود. آثاری دارد: الاغراب فی الاعراب، الحدود و الحقائق، بیان الشرائع، نهج الصواب، معیار المعانی، کتابی در امامت، نقضه و نقض نقضه ۳.

مؤلف گوید: شیخ حر عاملی در حاشیة این ترجمه می نویسد: پیش از این ذیل

۱- صاحب روضات [۱] گوید: وی فقیہی ثقہ بوده و ترجمه او را شیخ فرج الله حویزی در کتابش آورده است. او شاگرد شیخ ما ابو جعفر طوسی است. ر ک: امل الآمل، ج ۲ ص ۱۳۴، [۲] فهرست منتخب الدین، ص ۹۹- [۳] م.
۲- ۲ و ۳، امل الآمل، ج ۲، ص ۱۳۴؛ [۴] فهرست منتخب الدین، ص ۱۰۰. [۵]

نام برداری از سعید بن هبه الله (قطب راوندی) یادآوری شده که از آثار او الاغراب فی الاغراب است و نسخه ای به نام الاغراب فی الاغراب در نزد ما می باشد که نسخه بی سابقه ای است و مؤلف آن ناشناخته است و ظاهراً یا از قطب راوندی است یا از دیگری، در این اثر، آیه ای را متذکر شده و هفده وجه از وجوه اعراب را در ذیل آن یادآوری کرده است و بیتی را نوشته است و نود وجه از وجوه اعراب را در ذیل آن شرح داده است و دو بیت را یاد کرده و صد و سی و چهار وجه از وجوه اعراب آن را متذکر شده است و در ذیل بیتی دیگر، بیست و دو وجه و در ذیل بیت دیگر، ده وجه و در ذیل بیتی دیگر، نود و هفت وجه و در ذیل بیتی دیگر، هفتصد و شصت و پنج وجه و در ذیل بیتی دیگر، هزار هزار وجه و هشت هزار وجه از وجوه اعراب آنها را یاد کرده و مفصلاً شرح داده است.

مؤلف گوید: من هم نسخه ای از آن را دیده ام و نزد من هم نسخه ای از آن موجود است که مؤلف آن را نمی شناسم.

قاضی صاعد بن منصور بن صاعد مازندرانی

منتجب الدین گوید: وی فقیهی متدین بوده است.

شیخ صالح بن حسن جزائری

صاحب امل الآمل (۱) گوید: وی فاضلی عالم و صالح بوده، پرسشهایی از شیخ بهائی نموده، شیخ به آنها پاسخ داده، و به او اجازه داده است تا آنها را از وی روایت کند.

شیخ صالح بن سلیمان بن محمد عاملی صیداوی

صاحب امل الآمل (۲) گوید: وی فاضلی عالم، محدث، زاهد و صالحی عابد بود.

ص: ۲۹

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۳۵. [۱]

۲- ۲- همان مأخذ ج ۱، ص ۱۰۲. [۲]

مسافرتی به عراق کرد و در جوار مرقد مقدس حضرت موسی بن جعفر (ع) مجاورت اختیار کرد و از معاصران است (۱).

شیخ صالح بن عبد الکریم بحرانی

صاحب امل الآمل (۲) گوید: وی فاضلی عالم و فقیهی محدث و صالحی زاهد و عابدی معاصر بود و تا زمان حاضر در شیراز زندگی می کند.

مؤلف گوید: سال ۱۰۹۸ هجری در شیراز در گذشته است.

ص: ۳۰

۱-۱- شیخ صالح از علمای قرن یازدهم هجری و از مردم کرزکان بحرین بوده است. او فاضلی پرهیزکار و فقیهی عالیقدر بود و در راه خدا تلاش بسیاری داشت. در شیراز می زیست و زعامت آن سرزمین را عهده دار بود و به امر معروف و نهی از منکر می پرداخت و کاملاً از عهده برمی آمد و لشکری و کشوری از وی پیروی می کردند و به تقوا و پرهیزکاری او معترف بودند؛ در آن سرزمین علوم شرعی را ترویج می کرد، و خود به تدریس آنها می پرداخت و کمتر کتابی در فنون مختلف در شیراز دیده شده که به تصحیح او نرسیده باشد. او به امر شاه سلیمان صفوی زعامت شیراز را عهده دار گردید و هنگامی که خلعت قضاوت و حکم آن را به وی تسلیم کردند از پوشیدن خلعت خودداری کرد و پس از اصرار زیاد و اینکه ممکن است سلطان بر وی خشمناک شود خلعت قضاوت را مانند عبایی بر دوش افکند. از آثار او رساله ای است در تفسیر اسماء الحسنی، رساله فخریه و رساله ای در جباائر. از سید نور الدین علی عاملی روایت کند و شیخ سلیمان ماحوزی از وی روایت کند. شیخ صالح با شیخ جعفر بحرانی متوفای ۱۰۸۸ در بحرین به سختی روزگار می گذرانند، به شیراز وارد شدند، پس از مدتی تصمیم گرفتند یکی در ایران و دیگری به هند برود و هریک که موقعیتی پیدا کردند به دیگری کمک کند؛ خدا خواست هر دو در شیراز و هند از مقامی بس عالی و مرجعیتی کافی برخوردار گردیدند (لؤلؤ البحرین، ص ۶۸). شیخ صالح دو شعر زیر را در پاسخ دو بیت معروف ابن راوندی که گفته است: کم عاقل عاقل اعیت مذاهبه... چنین سروده است: ان الکریم الذی یعطی علی قدره یراه ذو اللب احسانا و توفیقا فذو الجهاله مرزوق لیکمله و ذو النباهه من ذا صار ممحوقا شیخ صالح در سال ۱۰۹۸ در شیراز در گذشت و در جوار حضرت سید علاء الدین حسین مدفون گردید (انوار البدرین، ص ۱۲۷) - [۱] م.

۲-۲) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۳۵. [۲]

شیخ صالح بن مشرف عاملی جبعی

صاحب امل الآمل (۱) گوید: او جدّ شهید ثانی و فاضلی عالم و فقیه و از شاگردان علامه حلّی است.

شیخ صفی الدّین بن سرايا حلّی

در ذیل نامش عبد العزیز خواهد آمد (۲).

شیخ صفی الدّین بن فخر الدّین بن طریح نجفی

صاحب امل الآمل (۳) گوید: وی فاضلی عالم و صالحی فقیه و معاصری عابد و پرهیزکاری محقق بود. فخریه پدرش را شرح کرده و رساله های دیگری هم دارد.

ص: ۳۱

۱- ۱- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۰۲.

۲- ۲- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۳۵. [۱]

۳- ۳- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۳۵. [۲]

شیخ ضمیره بن یحیی بن ضمیره شعبی

منتجب الدین گوید (۱): وی صالحی فقیه و محدث و از معاصران شیخ طوسی بوده است.

شیخ ابو النجم ضیاء بن ابراهیم بن رضا علوی حسنی شجری

منتجب الدین گوید (۲): ابو النجم فقیهی صالح بود و مراتب قرائت را از شیخ ابو علی بن شیخ ابو جعفر طوسی به دست آورده بود.

ص: ۳۲

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۳۶؛ [۱] فهرست منتجب الدین، ص ۱۰۱.

۲- ۲- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۳۶؛ [۲] همان فهرست، ص ۱۰۱.

سید طالب بن علی علوی حسینی ابهری

(۱)

منتجب الدین گوید: وی فقیهی صالح و واعظ بوده، و مراتب قرائت را از شیخ محی الدین بن حسین بن مظفر حمدانی فرا گرفته است.

سید سراج الدین طالب کیا بن ابی طالب حسینی

(۲)

منتجب الدین گوید: سراج الدین و فرزندش عز الدین ابو القاسم طالب هر دو تن از علما و صلحا بوده اند.

شیخ طالب بن محسن بن محمد

منتجب الدین گوید: وی از فقها و صلحا بوده است.

ص: ۳۳

۱-۱- «علی بن ابی طالب» خ ل، امل الآمل، ج ۲، ص ۱۳۷؛ [۱] فهرست منتجب الدین، ص ۱۰۲.

۲-۲- در بعضی از نسخه ها-طالب کتاب بن ابی طالب- آمده است. مؤلف در تعلیقۀ خود نوشته است ممکن است طالب کتاب، علم مرکب باشد، یعنی کسی که در صدد طلب کتاب برمی آید. حقیقت آن است که کیا لفظ فارسی است و به معنای بزرگ و مالک و دهقان و امثال آن آمده است. بنابراین طالب کیا، کسی است که طالب بزرگی و زعامت باشد نه به معنای طالب کتاب (همان کتاب ج ۲، ص ۱۳۷ همان فهرست، ص ۱۰۳)-م.

شیخ طه بن محمد بن فخر الدین

جدّ شیخ شهید محمد بن مکی عالمی ثقه و زاهد بوده است (۱).

طاهر غلام ابو الحبیش

نجاشی (۲) گوید: وی از متکلمان بوده و در آغاز از استاد ما شیخ مفید استفاده کرده است. وی از آثار او الکلام فی الفدک را نام می برد.

شیخ طوسی (۳) گوید: طاهر غلام ابو حبیش از متکلمان است و آثاری دارد.

شیخ بهاء الدین ابو محمد طاهر بن احمد قزوینی نحوی

یکی از فضلائی روزگار خود بوده و بطوری که ذیل مجمع بن محمد خواهیم گفت، منتجب الدین از وی روایت می کرده و رافعی هم در کتاب التدوین از وی تجلیل کرده است و می گوید: بهاء الدین آثاری دارد و سال ۵۷۵ هجری در گذشته است (۴).

مؤلف گوید: ممکن است بهاء الدین از علمای عامه باشد، زیرا شیخ منتجب الدین در فهرست خود از وی یاد نکرده است.

بهاء الدین از گروهی از ثقات علما از جمله ادیب مجمع بن محمد بن احمد مسکنی روایت می کرده است.

ملک صالح بن رزیک ابو النجیب طاهر جزری

(۵)

ابن شهر آشوب در بین سرایندگانی که به طور علنی به ستایش اهل بیت

ص: ۳۴

---

۱ - این ترجمه در برخی از نسخه های امل الآمل وجود دارد و در نسخه ای که به تعلیق مؤلف رسیده است وجود ندارد (امل الآمل، ج ۱، ص ۱۰۵).

۲ - رجال نجاشی، ص ۱۵۵، همان کتاب، ج ۲، ص ۱۳۷. [۱]

۳ - فهرست شیخ طوسی، ص ۸۶.

۴ - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۳۸.

۵ - ابو نجیب از وزرا و اعیان [۲] قرن ششم هجری بوده اس [۳] ت. در اعیان الشیعه، جلد ۷، صفحه ۴۰۰ -

می پرداخته اند، نام او را نیز ذکر کرده است.

شیخ ابو بکر طاهر بن حسین بن علی

منتجب الدین (۱) گوید: وی زاهدی واعظ بوده است.

ص: ۳۵

۱-۱) فهرست منتخب الدین، ص ۱۰۳؛ امل الآمل، ج ۲، ص ۱۳۸.

منتجب الدین (۱) گوید: وی ثقه ای عالم و فقیه و از شاگردان شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی بوده است.

ابو محمد طلحه بن عبد الله بن محمد بن ابی عون غسانی معروف به عون

ابن شهر آشوب در معالم العلماء (۲) ذیل سرایندگان که در مدح اهل بیت علیهم السلام تظاهر کرده اند، از وی نام برده است و می گوید: چکامه های فراوان در منقبت آل عصمت-صلوات الله علیهم اجمعین-سروده است و بیگانگان او را غالی خوانده اند (۳).

نجم الدین طمان بن احمد عاملی

وی فاضلی عالم و محقق بود و از شیخ شمس الدین محمد بن صالح از سید فخار بن معد موسوی و از مشایخ دیگر روایت می کرده است.

شیخ حسن بن شهید ثانی در اجازه خود می نویسد: در اجازه شیخ شمس الدین

ص: ۳۶

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲ ص ۱۳۹؛ [۱] فهرست منتجب الدین، ص ۱۰۳. [۲]

۲- ۲- معالم العلماء، ص ۱۴۹؛ [۳] همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۳۹. [۴]

۳- ۳- عونى از سرایندگان بنام قرن چهارم بوده است. در اعیان الشیعه، جلد ۷، صفحه ۴۰۱ [۵] آمده است: عونى حدود ۳۵۰ هجرى در مصر وفات یافته است. احمد بن منیر طرابلسی و خود عونى نخستین سراینده ای است که شعر موسوم به قوادسی را سروده است و بیش از ده هزار بیت در مدح ائمه طاهرين (ع) اشعاری نغز سروده است. از جمله در ستایش از حضرت مولی (ع) می گوید: ابن لی من کان المقدم فی الوغی بمهجهته عن وجد احمد دافعا ابن لی من فی القوم جندل مرحبا و کان لباب الحصن بالكف قالعا و من باع منهم نفسه و اقیابها نبی الهدی فی الفرش أفدیه یافعا و قد وقفت طرا بحیث مبیته قریش تهز المهفات القواطعا و مولای یقظان یری کل فعلهم فما کان مجزعا من القوم فارغا

محمد به شیخ فاضل نجم الدین طمان بن احمد عاملی، آمده است: شمس الدین از سید فخار و شیخ نجیب الدین بن نما و گروهی دیگر روایت کرده است.

و در ضمن روایت از سید فخار می نویسد: شمس الدین به سال ۶۳۰ هجری بر سید فخار در حله قرائت کردی و سید از فقیه محمد بن ادیس و از مشایخ دیگر روایت داشته و در آن سال نیز، سید فخار در گذشته است.

در ضمن روایت از شیخ نجیب الدین بن نما می نویسد: نجیب الدین همگی قرائتها و روایتها و اجازاتی را که در اختیار داشته، به شمس الدین اعطا کرده است و او را مأذون در روایت نموده و این اذن و اجازه در ضمن چند تاریخ اتفاق افتاده که آخرین آنها سال ۶۳۷ هجری بوده است. او همچنین می گوید: نجم الدین طمان بر سید بن طاوس قرائت کردی و سال ۶۳۴ هجری که سال رحلت سید است به وی اجازه داده است (۱).

شهید اول در بعضی از اجازاتش می نویسد: پدرم جمال الدین ابو محمد مکی - رحمه الله - از شاگردان شیخ علامه فاضل نجم الدین طمان بوده و در سالی که به حجاز می رفته پدرم با وی مرآده داشته و نجم الدین نزدیک به سال ۷۲۷ هجری در مدینه در گذشته است.

شیخ حسن در حواشی اجازه اش می نویسد: از خط شهید اول در چندین موضع به دست می آید که وی را نجم الدین طمان معرفی کرده است و از خط شمس الدین محمد بن احمد بن صالح مذکور و جمعی دیگر از بزرگان، چنین استفاده می شود که وی را نجم الدین طمان (با تشدید میم بر وزن فعال) نوشته اند و پس از چندی بر پشت کتابی چنین نوشته بود «یق بالله الصمد طومان بن احمد» و از این نوشته چنان بر می آید که قول شهید برتر و درست تر از دیگران است.

و نیز شیخ حسن گوید: به خط شهید دیدم که سید جلیل ابو طالب احمد بن

ص: ۳۷

۱-۱- در اجازه شیخ حسن که منضم بحار است، شمس الدین می نویسد: کتاب اسرار و کتاب محاسبه الملائکه الکرام سید بن طاوس را نزد او خواندم و در هنگام قرائت، جمعی از جمله فرزندان ابراهیم به سماع می پرداختند و در پایان از وی درخواست کردم تا به من و فرزندانم جعفر، ابراهیم، علی اجازه دهد، و او هم اجازه ای به خط خود در ماه جمادی الاولی سال ۶۶۴ هجری برای ما مرقوم داشت - م.

ابو ابراهیم محمد بن زهره حسینی خبر داده است که عمویش سید علاء الدین، از شیخ امام نجم الدین طمان بن احمد عاملی به روایت عامه مفتخر گردیده است و کتاب ارشاد بر او خوانده است.

شیخ حسن گوید: از کلام شیخ محمد بن صالح (شمس الدین) استفاده می شود:

طمان مردی با جلالت بوده است و صورت اجازه اش این است: شیخ اجل عالم فاضل و فقیه مجتهد نجم الدین طمان بن احمد شامی عاملی، کتاب فقهی نهاییه را که از آثار شیخ ما ابو جعفر محمد بن حسن طوسی است، بر ما قرائت کرده است و قرائت نیکوی، وی دلیل بر فضل و دانش اوست، و پس از آن کتاب به قرائت کتاب استبصار که در مختلفات اخبار است پرداخته و من به قدر توانایی ام آنچه را لازم می دانستم از اخبار صحیح و امثال آن، برای او تشریح کردم؛ پس از این به قرائت جزء اول و دوم از مبسوط پرداخته است و فصلهایی چند از جزء سوم آن کتاب را بر من قرائت کرده است و از تحقیقات لازم این کتاب هم بهره ور شده است.

در چند مورد-جز این اجازه- از آثار دیگر هم، به مدح و ثنای او دست یافتیم (۱).

سید طیب بن هادی بن زید حسنی شجری

منتجب الدین گوید: وی فقیهی زاهد بود و از شیخ مفید عبد الجبار رازی مراتب قرائت را فرا گرفته است (۲).

ص: ۳۸

۱-۱- یعنی مدح و ثنایی که شمس الدین از نجم الدین نموده است. امل الآمل، ج ۱، ص ۱۰۳ و اعیان الشیعه، ج ۷، ص ۴۰۲. [۱]

۲-۲- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۳۹؛ همان فهرست، ص ۱۰۲.

شیخ ابو الاسود دئلی ظالم بن عمرو بن جندل بن سفیان بصری

وی سراینده ای بافضیلت و از تابعان است و در بصره می زیست.

ابو الاسود نخستین کسی است که به تدوین علم نحو پرداخت و سراینده ای ماهر بود. سید داماد در حاشیه اختیار رجال کشی شیخ طوسی گوید: دؤلی، به ضم دال و فتح همزه، منسوب است به دئل، به ضم دال و کسر همزه و گاهی که کسی را به این اسم منسوب می دارند، تغییراتی در نسب به وقوع می پیوندد. بیشتر مورخان نام او را ظالم بن عمرو دؤلی گفته اند که منسوب است به دؤل بن بکر بن عبد مناف بن کنانه.

در مغرب گوید، ابو حاتم گفته است، از اخفش شنیدم که می گفت: دئل، به ضم دال و کسر همزه، جنبنده کوچکی است شبیه به موش خرما و اظهار می دارد: در میان اسمها و صفتها به کلمه ای جز آن برنخورده ام و قبیله ابو الاسود دؤلی را به این نام می خوانند. همزه دئل را به مناسبت ثقیل بودن کسره بر همزه مفتوح خوانده اند، مانند نمری در «نمر» که بدان منسوب است و دؤلی به سکون و او بدون همزه. دول بن حنیفه بن لجم بن صعب که بنا به قول سیر، ثور بن یزید دؤلی و سنان بن ابی سنان دؤلی به وی منتسب اند و در نفی الارتیاب دومی را سنان بن ابی سنان دؤلی و در متفق ابن جوزی و در باب کنی خنطی او را ابو سنان دؤلی و به قول دیلمی نوشته است.

در جامع الاصول می نویسد: ابو الاسود ظالم بن عمرو بن سفیان و به قولی ظالم بن

عمرو بن جندل بن سفیان و به قول دیگر ظالم بن سارق و به نقلی سارق بن ظالم و به عبارت دیگر عمرو بن ظالم دثلی و یا دیلمی از بزرگان تابعان و اعیان ایشان بوده و به سماع احادیث حضرت مولی علیه السّلام و عمر رسیده است و پسرش ابو حرب بن بریده از وی روایت کرده است. ابو الاسود در جنگ صفین در رکاب حضرت مولی علیه السّلام شرفیاب بوده و والی گری بصره را که در عهده ابن عباس بود به اختیار درآورد. او نخستین کسی است پس از مولی علی علیه السّلام که به استنباط علم نحو اقدام نمود و در طاعون همگانی سال ۶۷ هجری پس از عمری طولانی، در شهر بصره درگذشت.

در صحاح گوید: اسمی که بر وزن فعل (به ضم فا و کسر عین باشد بجز از دثل نیافته ام و ابو الاسود را به کسی که دارای چنان اسم و چنان وزنی بوده است، نسبت داده اند و کسره همزه را طبق رویه خودشان - که توالی دو کسره همراه با یاء نسبت ثقیل است - به فتحه تغییر داده اند مانند یاء نسبت در نمر که آن را نمری گویند. گاهی وی را ابو الاسود دثلی می گویند و همزه را به واو بدل سازند، زیرا هرگاه همزه مفتوح، پیش از آن ضمه باشد همزه را قلب به واو می کنند چنان که در جؤن چون و در مؤمن مومن گویند.

ابن کلبی گوید: ابو الاسود دثلی چه هرگاه همزه مکسور باشد قلب به یاء می شود، و در صورتی که یاء مکسور شود، دال مکسور می گردد، تا یاء باقی بماند، چنان که گویند و دیع. نام و نسب او از این قرار است: ظالم بن عمرو بن حلس بن نفاثه بن عدی بن دثل بن بکر بن کنانه. اصمعی گوید: عیسی بن عمرو به اطلاع من رسانید دثل بن بکر کنانی در اصل دثل با همزه بوده است که حجازیها همزه را نادیده گرفته و دول گفته اند.

خلاصه آنکه ابو الاسود دولی از برگزیدگان یاران حضرت امیر المؤمنین و حسنین و سجاد علیهم السّلام و از اجلاء مردان ایشان بوده است. پایان حاشیه سید داماد (اختیار رجال کشی).

مؤلف گوید: از کلام سید داماد به دست آمد که ابو الاسود از شیعیان خالص الولای امامیه بوده است ولی در کتابهای رجال اصحاب او را به این عنوان نیافتیم، و سید خود عالم به آن چیزی است که نوشته است.

ابو الاسود علم نحو را از حضرت مولی-صلوات الله علیه-استفاده کرده و در روزگار خلافت عبد الله بن زبیر در گذشت و فرزند او به نام ابو حرب بن ابی الاسود- بطوری که از یکی از اسانید خیرهای مجالس طوسی به دست می آید-از ابو ذر غفاری روایت می کرده است.

مؤلف طبقات الادباء و کفعمی در اختصار، او را ظالم بن عمرو بن سفیان، و شیخ طوسی در رجال نیز او را به همین عنوان ذکر کرده است. ولی شیخ طوسی او را بطور اختصار ذکر کرده است و نام برخی از نیای او را که معمول هم می باشد، حذف نموده است.

کلمه ظالم با ظای منقوط ضبط شده و بعضی که او را ظالم با طای بی نقطه گفته اند اشتباه است.

آنچه از کتابها استفاده می شود آن است که ابو الاسود شیعه بوده است و به نقلی هم پس از حضرت مولی علی علیه السلام با معاویه ارتباط پیدا کرد و از سوی او قاضی بصره شد. نظر به اینکه تشیع وی محرز بوده، ما از او در این باب یاد کردیم.

سیوطی در طبقات النحاه ذیل حرف ظای منقوط می نویسد: ظالم بن عمرو بن ظالم و به قولی ابن سفیان بن عمر بن حلس بن نفاثه بن عدی بن دئل [بن بکر بن کنانه ابو الاسود دئلی بصری]. بطوری که ما در آغاز طبقات الکبری نوشته ایم: ابو الاسود نخستین کسی است که علم نحو را وضع کرد و هم در خصوص اختلاف نخستین واضع و در سبب آن تحقیقات لازم را ایراد کرده ایم، بدانجا مراجعه نمایید و همچنین در نام و نسب او اختلاف بسیاری است که در طبقات متذکر شده ایم.

ابو الاسود از بزرگان تابعان بوده است و از کمال اندیشه و فکر برخوردار بوده است و شاعری شیعی و حاضر جواب و در نقل حدیث ثقه بوده است و از علی (ع) و عمر و ابن عباس و ابو ذر و دیگران روایت می کرده است، و فرزندش ابو حرب و یحیی بن یعمر از وی روایت داشته اند. به مصاحبت حضرت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام مفتخر گردید و در جنگ صفین در رکاب آن حضرت بوده است. به دربار معاویه رفت و از سوی او اکرام شد و به جایزه ای فاخر رسید و داوری بصره را عهده دار

گردید و نخستین کسی می باشد که قرآن را نقطه گذاری کرده است.

جاحظ گوید: ابو الاسود در طبقات اعلام معدود است و در کلیه مراتب بر دیگران مقدم بوده و در همگی آنها اثری ارزنده دارد، به طوری که از تابعان، فقیهان، محدثان، سرایندگان، شرافتمندان، سوارکاران، امیران، خردمندان، نحویان، حاضر جوابان و از شیعیان بشمار می آید، و سال ۶۹ هجری به بیماری طاعون درگذشت (۱).

شیخ رکن الدین علی بن ابی بکر حدیثی در کتاب الرکنی فی تقویه کلام النحوی که کتاب بزرگی در علم نحو است می نویسد: ابو الاسود دولی - که استاد حسن و حسین علیهما السلام است (۲) - نخستین کسی است که علم نحو را وضع کرد و گفته می شود این فن را از علی علیه السلام فرا گرفته است. علت وضع نحو آن بود که در روزگار عثمان زنی بر معاویه وارد شد و گفت: «ابوی مات و ترک مالاً» پدرم مرد و ثروتی را باقی گذارد. معاویه از لحن کلام او اظهار تنفر کرد و به مجردی که حضرت مولی علی علیه السلام از این موضوع اطلاع پیدا کرد فن نحو را برای ابو الاسود ترسیم نمود و او را به این علم راهنمایی فرمود. ابو الاسود، نخست باب یاء و باب اضافه را تدوین کرد. پس از آن، از مردی شنید که آیه شریفه «...أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ... توبه ۳/» را به جر رسوله می خواند. به دنبال آن باب عطف و نعت را تدوین کرد.

در یکی از روزها دخترش به وی گفت: «ما احسن السماء» به ضم سماء و به عنوان استفهام ادا کرد، یعنی چه چیزی در آسمان خوب است. ابو الاسود گفت: نجومها (ستارگان آن). دختر گفت: منظورم از این جمله سؤال از چگونگی صفا و طراوت آسمان بود. گفت: اگر نظرت این بود باید می گفتم: «ما احسن السماء» احسن را به فتح تلفظ کنی. ابو الاسود به دنبال این گفتگو باب تعجب و استفهام را وضع کرد.

پس از آن، پنج تن از دانشوران که دو تن از آنها دو فرزندش عطا و ابو الحارث، و

ص: ۴۲

۱-۱- بغیه الوعاه، ج ۲، ص ۲۲.

۲-۲- رکن الدین که با مراتب امامت و معرفت آن مقام والا ارتباطی نداشته، پنداشته است که امام هم مانند دیگران علوم و کمالاتش را از مردم عادی فرا گرفته است، لذا ابو الاسود را استاد حضرت امام حسین و امام حسن (ع) می داند - م.

سه تن دیگر به نامهای عنسه و میمون و یحیی بن نعمان قواعد نحو را از او آموختند.

ابو اسحاق حضرمی و عیسی ثقفی و ابو عمرو بن علاء قواعد این علم را از ایشان برگرفتند و خلیل بن احمد قواعد نحو را از عیسی ثقفی فراگرفت، و در این رشته بر دیگران تفوق یافت، و سیبویه از خلیل بن احمد و اخفش از سیبویه علم نحو را فراگرفتند.

پس از این نحویها به دو دسته کوفی و بصری تقسیم شدند. کسائی مراتب نحو را به فزّاء آموخت، و ابو العباس تغلب از فزّاء، و ابن انباری از تغلب استفاده کرده اند؛ همگی آنها کوفی اند. سیبویه که از بصریها بود به کرسی تدریس نشست و اخفش با آنکه سالها خدمت خلیل را عهده دار گردیده بود در محضر سیبویه حضور پیدا می کرد و فنون نحو را از او فرامی گرفت و قطرب محمد بن مستنیر از سیبویه و اخفش قواعد نحوی را کسب می کرد و صالح جرمی و بکر مازنی شاگردی قطرب را عهده دار گردیدند و محمد مبرّد از این دو تن بهره مند گردیدند و ابو اسحاق زجاج و ابو بکر بن سراج و ابن درستویه و محمد کیسان از مبرّد بهره بردند و ابو علی فسوی و ابو سعید سیرافی و علی رمانی از ایشان بهره مند شدند و ابو علی فارسی از سیرافی و رمانی بهره برد و ابو الفتح جنّی از ابو علی فارسی و عبد القاهر جرجانی از ابو الفتح جنّی استفاده کرد. پس از ایشان شخصی که قابل توجه باشد ظهور نکرد.

مؤلف گوید: رکن الدّین اظهار داشت: «ابو الاسود استاد حضرت امام حسن و امام حسین علیهما السّلام بوده است.» این اظهاریه بسی باطل است، زیرا حسنین دو تن امام واجب الاطاعه می باشد، چه در حالت قیام و یا صلح و آرامش باشند و این دو تن بزرگواری هستند که به دیگران دانش می آموزند و خود از کسی جز خدا دانش فرامی گیرند. و از اواخر گفتگوی رکن الدّین استفاده می شود که ابو علی فسوی غیر از ابو علی فارسی است و یکی از این دو تن مقدم بر دیگری بوده است و حال آنکه چنین نیست بلکه ابو علی فسوی، و ابو علی فارسی کنیه یک نفر بوده است. آری، ابو علی فارسی خواهرزاده ای به نام محمد بن حسین داشته است.

و نیز اینکه گفته: «پس از اساطین نحو شخص قابل توجهی ظهور نکرده است» به این معنی است که دیگران ناقص تر از اساطین نحو بوده اند، نه آنکه نحوی بنامی پس

از ایشان ظهور نکرده باشد.

ملا داود در حاشیه شرح عوامل عبد القاهر جرجانی-شرح مزبور از آثار یکی از فضلاء متأخرین عامه است-گوید:در شرح مفتاح العلوم سکاکی آمده است:نخستین بزرگی که علم نحو را استنباط کرده است امیر المؤمنین علی علیه السلام است.

ابو سعید سیرافی در کتاب اخبار النبی گوید:حد اکثر مردم بر این عقیده اند که نخستین کسی که علم نحو را تأسیس کرد،ابو الاسود دثلی بود،نامش ظالم بن عمرو بن سفیان است و در بصره می زیست و از مصاحبان علی علیه السلام بوده است.در یکی از روزها شنید مردی آیه «...أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ...» توبه ۳/ را به جر «رسوله»قرائت می کند.با خود گفت:نمی پنداشتم که زبان آورنده ترین مردم چنین خطایی مرتکب شود؛به دنبال آن به استخراج علم نحو پرداخت.

در حواشی همان حاشیه گفته است:در اواخر شرح اللباب در ضمن تفصیلی چنین آمده است:«خلیل بن احمد نخستین پایه گذار علم نحو است.»و بطوری که بعضی از پیشوایان گفته اند:فراگیری علم نحو از جمله واجبات کفایی است.

مؤلف گوید:خلیل بن احمد نخستین مستنبط و پایه گذار علم نحو نبوده است، بلکه او به تنقیح علم نحو پرداخت و مسائل مربوط به آن را تحریر کرد.در بعضی از کتابها آمده است:نخستین کسی که علم نحو را تنقیح کرد و زواید آن را زدود،خلیل بن احمد بوده است.

شیخ منتجب الدین بن بابویه در حکایت چهارم در اواخر کتاب اربعین به اسناد خود از علی بن محمد روایت کند که گفت:به خانه ابو الاسود رفتهم حلوایی در برابرش بود،دخترش از او تمنا کرد تا مقداری از آن حلوا به وی بدهد،پدرش گفت:دهانت را باز کن!دختر دهانش را گشود.ابو الاسود به اندازه بادامی از آن حلوا در دهان وی گذاشت،سپس به او گفت:ای دختر از خرما استفاده کن که سودمندتر و سیرکننده تر است.دختر گفت:حلوا سودمندتر و گواراتر است.ابو الاسود گفت:این حلوایی است که معاویه برای ما فرستاده است تا بر اثر حيله ای که در آن به کار برده است،محبت علی را از ما سلب کند.دختر گفت:خدا روی او را سیاه کند.او می خواهد با این حيله ما را از

علاقه مندی به سید مطهر بازدارد و با حلوای زعفرانی مهر مولا را از دل ما بیرون کند.

پس وای بر آنکه این حلوا را برای ما فرستاده است؛ وای بر خورنده آن، سپس دست در دهان خود برده و آنچه را خورده بود قی کرد و گفت:

أبا الشهد المزعفر یا ابن هند نبيع اليك اسلما و دینا

فلا و الله ليس يكون هذا و مولانا امیر المؤمنینا

پسر هند حيله گر خواهد تا که اسلام و دین ز دست دهیم

به خدا هیچ گاه با حلوا ما ز مهر علی ز ره نرهیم

کفعمی- که از دانشمندان امامیه است- در کتاب مختصر نزهه الالباء فی طبقات الابداء ابن انباری گوید: ابو الاسود دؤلی نخستین پایه گذار علم نحو است و این فن را ابو الاسود از حضرت علی (ع) فرا گرفته است.

ابو الاسود گوید: در یکی از اوقات به حضور مبارک حضرت مولا (ع) شرفیاب شدم. رقعۀ ای در دست مبارکش مشاهده کردم. پرسیدم یا امیر المؤمنین این رقعۀ چیست؟ در پاسخ گفت: در گفتار مردم درنگ کردم و به این نتیجه رسیدم که بر اثر آمیزش با عجمها طرز گفتگوی درست را از دست داده اند بر آن شدم که قانونی را برای آنها پایه ریزی کنم تا در هنگام گفتگو بدان رجوع کنند و در درستی سخن گفتن به آن اعتماد نمایند؛ سپس آن حضرت آن رقعۀ به من داد و در آن مرقوم فرموده بود، «کلام» به طور کلی بر سه قسم است، اسم و فعل، حرف. اسم، کلمه ای است که بر مسمی دلالت می کند. فعل، کلمه ای است که از کاری خبر می دهد. حرف، کلمه ای است که دلالت مستقلی بر معنا ندارد. بدان ای ابو الاسود، اسمها بر سه بخش اند، ظاهر، ضمیر و اسمی که نه ظاهر است و نه ضمیر و تفاوتی که افراد با یکدیگر دارند به بخش سوم مربوط است که نه ظاهر است و نه مضمیر. مراد آن حضرت از این جمله اسم مبهم می باشد.

ابو الاسود گفته است: با راهنمایی حضرت مولی علی علیه السلام، نخستین قاعده ای که بتوسط من استخراج شد، آن و اخوات آن بود، تنها از لکن خاطر کرده بودم، هنگامی که آنچه را به دست آورده بودم به عرض مبارک رسانیدم، فرمود: چرا از لکن خاطر کردی؟ عرض کردم: من لکن را از آن حروف و حروف مشبیه به افعال ندانستم،

فرمود: چنین نیست بلکه لکن هم از آن حروف و «لکن» را بدانها ملحق بساز، سپس فرمود: «ما احسن هذا النحو الذى نحوت، چقدر زیباست طریقه ای که من به وجود آوردم». از آن به بعد این علم به نام نحو (۱) خوانده شد.

گویند: علت اینکه حضرت مولی علی علیه السلام به تدون علم نحو پرداخت آن بود که شنید مردی می گوید: «لا- یا کله الا الخاطین». که باید می گفته: «الا الخاطون». و هم شنید که مردی آیه «...أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ...» توبه ۳/ را به جر «رسوله» قرائت می کند. به دنبال قرائت مزبور، از عربی شنید که می گفت: «و انا و الله أبرئ ممن برى الله منه، من از کسی که خدا از او بیزار است متنفرم». در جواب او گفت:

اشتباه از آنجاست که رسوله را به جر خوانده است نه به رفع.

گفته شده است دختر ابو الاسود به پدرش گفت: «ما احسن السماء، چه چیزی در آسمان خوب است». به طریق استفهام این جمله را ادا کرد، پدرش گفت: «نجومها، ستارگان آن». دختر گفت: مراد من شکفتی از آسمان بود. در پاسخ گفت: اگر چنین قصدی داشتی باید می گفتی: «ما احسن السماء» یعنی با صیغه تعجب ادا می کردی، اینجا بود که ابو الاسود علم نحو را تدوین کرد، و اولین قانونی که تهیه دید، باب تعجب بود.

ابو الاسود در سال ۶۹ هجری برابر طاعون همه گیر در گذشت، و نیز گویند:

ابو الاسود پیش از طاعون و در روزگار خلافت ابو حبيب عبد الله بن زبير در سن ۸۵ سالگی در گذشت، و منسوب به دؤل بن بکر بن کنانه است.

دئل بر وزن فعل، به ضم فاء و فتح عین، نام جنبنده ای است. سیویه گوید: در

ص: ۴۶

۱- ۱- کلمه «نحو» علاوه بر اینکه نام این علم می باشد دارای معانی چندی است، از جمله به چند معنای آن در این دو شعر اشاره شده است. نحوت نحو دارک یا حبیبی لقیق نحو الف من رقیبی وجدناهم جیاعا نحو کلب تمنو منک نحو امن شریب این دو شعر با تغییر الفاظ چنین است. قصدت قصد دارک یا حبیبی لقیق قدر الف من رقیب وجدناهم جیاعا مثل کلب تمنوا منک قدر امن شریب

کلام عرب غیر از کلمه «دئل» هیچ اسم دیگری بر وزن فعل، وجود ندارد و دئل بر وزن فعل، در گروه عبد القیس و دوول در جمعیت حنیفه موجود می باشد.

مؤلف گوید: نسب مشهور ابو الاسود - که بعضی از علما هم در این مقام یادآوری کرده اند - همان دؤلی است و اینکه گفته اند: دئل، به ضم دال و کسر همزه، اشتباه است، زیرا وزن فعل، به ضم فا و فتح عین، متداول است و کلمه صرد بدین ضبط از جمله کلماتی است که همگان از آن باخبرند، بنابراین انکار سیویه که وزن مزبور منحصر به دئل است، بی اساس خواهد بود. آری فعل، به ضم فا و کسر عین، کمتر استعمال شده و به جز از کلمه دئل کلمه ای دیگر به این ضبط خاطر نشان نشده است.

ممکن است بگویند: کفعمی در نسب ابو الاسود کلمه دئل را بر وزن فعل، به ضم فا و کسر عین، ضبط کرده است و این ضبط از ناحیه وی اشتباه است، و بر سیویه ایرادی دیگر وارد است و آن این است که دؤل را از همین باب ضبط کرده اند و علاوه بر آن مثالهای دیگری را که خواهیم آورد برای این ضبط آورده اند، بنابراین حصری که از سوی سیویه شده است علت درستی نخواهد داشت.

در برابر آنچه گفته شد می توان چنین اعتراض کرد که امثله باقیه ممکن است از باب خلاف قاعده و نقل بودن و امثال این ها باشد، در پاسخ خواهیم گفت: هرگاه مثالهای دیگر را از باب خلاف قاعده و نقل بودن بدانیم کلمه دؤل نیز از همین باب خواهد بود.

چگونه چنین نباشد و حال آنکه بعضی از ادبا کلمه مزبور را به طوری که خواهد آمد بر سه وجه توجیه کرده اند. آری، ابن حاجب در کتاب شافیه و شارحان دیگر، از آن یاد نکرده اند و به طوری که خواهد آمد از کلمه رئم و وعل یاد نموده اند.

جاربردی (۱) در شرح شافیه گوید: در ضبط نخستین که فعل، به ضم فا و کسر عین

ص: ۴۷

---

۱ - ۱ - جاربردی شیخ فخر الدین احمد بن حسن معروف به جاربردی از ادبای قرن هشتم هجری بوده است. سیوطی در بغیه الوعاه می نویسد: وی در تبریز می زیست و ادیبی فاضل و متدین و نیکوکار و باوقار بوده است و همواره به فراگیری دانش و تدریس می پرداخت و از شاگردان قاضی ناصر الدین بیضاوی بوده و شرح منهاج قاضی و شرح حاوی در فقه و شرح شافیه ابن حاجب و شرح کشف زمخشری از آثار او بوده است. در ماه رمضان سال ۷۴۶ هجری در تبریز در گذشته است - م.

باشد ایراد شده است که ضبط مزبور منحصر به دئل است و از ایراد مزبور پاسخ داده شده است که دئل نام قبیله ای است و از اعلام منقولی است که از فعل به اسم نقل داده شده است و اسم ابو الاسود دثلی بوده است و هرگاه احتمال داده شود که نام جنبنده ای است شبیه به موش خرما به طوری که همین نظریه را بعضی از ادبا در ذیل شعر کعب بن مالک که در جنگ مدینه به توصیف لشکر ابو سفیان پرداخته و گوید:

جاءوا بجیش لو قیس معرسه ما کان الا کمعرس الدئل

با لشکری به جنگ همی خاست پور حرب جایش به قدر جایگه ابن عرس نیست

پس چرا کلمه مزبور را منقول از فعل ندانیم لیکن شاذ و دور از اصطلاح است.

مؤلف گوید: اینکه جاربردی گفته «دثلی اسم ابو الاسود بوده است» نادرست است، بلکه دؤل نام قبیله ای است و دئل بر وزن مثل نام جنبنده ای شبیه موش خرما. آنچه از پاسخ ایراد معروف است آن است که دئل منقول از دأل یدأل دألا و دأالا و کلمه دأل را عرب در هنگام جابجایی و تحرک بکار می برد و مؤلف مناهج گفته است: دئل از اصل دأل یدأل دألا و دألانا به دست آمده و دأالا در موقعی استعمال می نمایند که انسان جوری حرکت کند که گویا بار سنگینی را بر دوش گرفته است و بر اثر سنگینی آن بار گامها را نزدیک به یکدیگر برمی دارد.

و ممکن است پاسخ از رثم را به همان نحوی داد که از دئل پاسخ داده شد یعنی از نظر خلاف قاعده و نقل بودن و درعین حال بیرون از تأمل نمی باشد.

جاربردی پس از این گفته است: رثم نام نشیمنگاه است و وعل هم لغتی در الوعل (بز کوهی)، و از این دو هم پاسخ داده شده است که از اعلام منقول از افعالند از قبیل تنوط و تبشر که نام دو پرنده اند. اصمعی گوید: این پرنده را از آن جهت تنوط گفته اند که نخهایی از شاخه ها می آویزد و سپس لانه خود را به وسیله آنها تنظیم می نماید و تخم گذاری می کند (۱).

ص: ۴۸

۱- ۱- دمیری در حیات الحیوان می نویسد: تنوط، به ضم، یا فتح تا و کسر واو و یا فتح تا و نون و واو مشدد مضموم، نام پرنده ای است که اصمعی طرز لانه سازی اش را ذکر کرده و از خواص این حیوان است که چون شب فرارسد در گوشه های لانه خود چرخ می زند و از بیم جان، تا بامداد قراری ندارد و -

شیخ ابو الحسن سلامه بن غیاض بن احمد شامی که از نحویهای بنام است (۱). در آغاز کتاب المصباح که در علم نحو تألیف کرده می نویسد: روزی ابو الاسود دثلی حضور مبارک حضرت مولی علی علیه السلام شرفیاب شد، مشاهده کرد که آن حضرت در اندیشه فرورفته است. پرسید یا امیر مؤمنان سبب در اندیشه فرورفتن شما چیست؟ فرمود:

سخنی نابجا از بعضی از مردم شنیدم و همت گماشتم تا اصولی را تدوین کنم که مشتمل بر قانون کلام عرب بوده باشد؛ ابو الاسود گوید: به عرض رسانیدم هرگاه چنین اندیشه ای را جامه عمل بپوشانید، گروهی را از هلاکت رهایی بخشیده اید. امام (ع) پس از این رقعہ ای را به من اعطا فرمود که در آن مرقوم داشته بود، کلام عرب به طور کلی بر سه بخش است، اسم و فعل و حرف، اسم کلمه ای است که بر مسمی دلالت می کند. فعل کلمه ای است که بر کار انسان دلالت می کند و حرف کلمه ای است که نه اسم است و نه فعل.

علاوه بر این قواعد بسیار دیگری را برای من تقریر فرموده است و من از آن مقام مقدس استدعا کردم که اجازه فرمایند تا من هم قواعدی بدان بیفزایم؛ پس از آنکه مأذون شدم قواعدی را استخراج کردم پاره ای از آنها را نپذیرفت و بخشی را هم خود بدان بیفزود.

در روایتی آمده است حضرت مولی علی علیه السلام مرقومه ای در اختیار او گذارد و فرمود: «انح هذا النحو این گونه قواعد عربیت را استخراج کن.» و به همین

ص: ۴۹

۱- ۱) - سیوطی در بغیة الوعاه می نویسد: ابو الخیر سلامه بن غیاض - با غین مفتوح و یاء مشدد - بن احمد کفرطائی نحوی ابن نجار گفته است: ابو الخیر آثاری در نحو دارد: التذکره در ده مجلد، کتاب ما یلحق فیہ العامه فی زمانه و رساله فی الحصص علی تعلم العربیه. ابو الخیر ۵۲۶ هجری وارد بغداد شد و ابن خشاب از وی به فراگیری پرداخت و خود او مراتب ادب را در مصر از ابو القاسم علی بن جعفر بن قطاع سعدی فرا گرفته و سال ۵۳۳ هجری در گذشت و از اشعار او است: اقنع لنفسک فالقناعه ملبس لا یطمع الاشراف فی تخریقه فلرب مغرور غدا تغریقه فی حرصه سببا الی تغریقه سیوطی از کتاب المصباح او یاد نکرده است ولی کشف الظنون از این کتاب اسم می برد - م.

مناسبت این علم را نحو نامیدند.

پس از آنکه قواعد نحو به راهنمایهای حضرت مولی به دست ابو الاسود استخراج شد عنبسه بن فیل قواعد نحو را از وی فراگرفت. سپس میمون اقرن از عنبسه و عبد الله بن اسحاق حضرمی، از میمون و عیسی بن عمر، از عبد الله حضرمی و خلیل بن احمد، از عیسی و سیبویه که ابو بشر عمرو بن عثمان حارثی (۱) باشد از خلیل و ابو الحسن اخفش (۲) که سعید بن مسعده مجاشعی باشد از سیبویه و ابو عثمان مازنی، از اخفش و ابو العباس محمد بن محمد بن یزید مبرد، از مازنی و ابو بکر بن سراج از مبرد و ابو علی حسین بن احمد الفاسی، از ابن سراج و علی بن عیسی ربعی که همان بو نصر ضریر باشد، از ابو علی فارسی و ابن بابشاذ، از ربعی و ابن برکات، از ابن بابشاذ و ما قواعد را از ابن برکات و دیگران - خدا همه آنان را بیامرزد - فرا گرفته ایم و بالاخره از پی سلسله مذکوره در طول زمانها هریک از نحوین طبق اندیشه خود قواعد دیگری اندک اندک بر آنها اضافه کردند تا آنجا که حوزه علم نحو، رو به افزایش گذاشت و اذهان همه را در این زمینه به وجد و شور در آورد، و این است که گفته اند: آغاز نحو به پارسی یعنی سیبویه گشایش یافت و پایان آن هم به پارسی یعنی ابو علی سرانجام یافت، و افزوده اند که در میان آغاز و انجام آن کسی مانند این دو نحوی به وجود نیامد و آنگاه که این دو تن را به این پایه از اهمیت بستایند بر خردمندان تیز گوش لازم است تا بدانند که دانشوران نحوی تا چه اندازه در راه به ثمر رسانیدن این علم کوشش و جدیت نمودند.

و نیز گوید: از آن پس که حضرت مولا علیه السلام حروفی را تدوین نمود تا ابو الاسود آنها را در اختیار مردم در آورد و زبان از دست داده خود را که بر اثر اختلاط با

ص: ۵۰

۱- ۱- چهار تن از نحوین به نام سیبویه شهرت یافته اند. ۱- پیشوای آنها عمرو بن عثمان ۲- محمد بن موسی بصری ۳- محمد بن عبد العزیز اصفهانی ۴- ابو الحسن علی بن عبد الله مغربی.

۲- ۲) - اخفش نام یازده تن از ادباست که سه تن از آنها مشهورند و آنها عبارتند: ۱- عبد الحمید بن عبد المجید ۲- سعید بن مسعده که در بالا نام برده شد ۳- علی بن سلیمان ۴- [۱] احمد بن عمران ۵- احمد بن محمد موصلی ۶- خلف بن عمر ۷- عبد الله بن محمد ۸- عبد العزیز بن احمد ۹- علی بن محمد مغربی شاعر ۱۰- علی بن اسماعیل فاطمی ۱۱- هارون بن موسی بن شریک - م.

عجمان به طاق نسیان گذارده اند، بازیابند، ابو الاسود طبق فرمان حضرت مولا علیه السّلام از هیچ گونه کوششی بازماند و برای تعلیم دادن دستور زبان عربی بخلی به خود راه نداد و همواره به کوشش خود می افزود، تا روزی شنید یکی از قاریهای قرآن آیه «...أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ...» توبه ۳/ را به کسر لام قرائت می کند. از شنیدن این اشتباه با خود گفت بر من است که آنی مردم را از دست ندهم به دنبال این اندیشه خوشنویسی را به حضور خواند و به او گفت: هرگاه دیدی دهان گرد کنم نقطه بر جانب حرف گذار و چون دهن بگشایم، نقطه بر سر حرف نه و چون دو لب به هم نزدیک آرم نقطه در زیر حرف بگذار، اگر در حین تلفظ توجه کردی که صدای حرف از بینی من بیرون آمد (۱) دو نقطه بر حرف اضافه کن. کاتب طبق دستور او رفتار کرد و در نتیجه اعراب حروف در آن روزگار از نقطه ها تشکیل یافت. پس از آن بر اثر گذشت زمان و لطافت و ظرافتی که در صنعت نحو به کار برده شد و تهذیب و تنقیحی که در آن به عمل آمد، در صدد برآمدند تا اعراب حروف را با نشان روشن تری تعیین نمایند، بدین مناسبت همان نقطه واحد در برابر حرف را اشباع کرده و واو کوچکی از آن ساختند و آن را تحت عنوان ضمه روی حرف قرار دادند و برای فتحه الف کوچکی تعیین کرده باز آن را روی حرف گذاشتند و برای کسره الف کوچکی قرار داده زیر حرف در آوردند تا بدین وسیله حالت اشتراک جر و نصب در حروف را از یکدیگر جدا سازند و برای حرفی که خالی از علامت ضم و فتح و کسر باشد آن را به دو نشان دیگر مشخص ساختند یکی (خ) به این معنی حرف ساکن اخف از حرف متحرک است و دیگری سر میم (م) که انسان بی اطلاع آن را (ها) می پنداشته است یعنی حرف ساکن حرکت ندارد و علامت تشدید سه تا سر سین بوده که باید کلمه یا حرف را به شدت تلفظ کرد چه آنکه هر حرف مشدد از دو حرف ساکن و متحرک تشکیل شده است و تو این شدت را به ذوق خود درمی یابی آنجا که می گویی «رَبِّ»؛ می بینی پس از حرف «را» دو حرف «ب» وجود دارد؛ یکی ساکن است که در تلفظ آن را در دهان خود متوقف می سازی و لبها را روی هم می گذاری و «ب» متحرک به فتح

ص: ۵۱

است و به همین جهت گفته مشدد مفتوح است و اگر «رَبِّ» به ضم «ب» خوانده شود مشدد مضموم خواهد بود و طبق همین قاعده هر کلمه مشددی را باید در محل خود اعراب گذاری کرد و علامت مدّ، این خط (آ) است و نشانه آن است که باید کلمه ای را که دارای چنان علامتی است با مدّ و کشیده تلفظ کرد و بدین ترتیب هر الفی که بعد از آن همزه واقع شده است از قبیل سماء و کساء و آنچه بدینها ماند باید کشیده تلفظ کرد.

و کلمه «صل» علامت وصل است، یعنی این حرف را متصل تلفظ کن و هر الفی که در خط نوشته شود و در لفظ ثابت نماند در درج کلام ساقط می شود، مانند «سار الغلام» و «قال ابو ک» و «یا امرأه زید» و «استخرجت استخراجا» و امثال این ها و علامت همزه «عین» کوچک است، زیرا در میان حروف تهجی همزه از دیگر حروف به «عین» نزدیک تر است، به همین جهت صورت همزه از نظر باطن شباهت به عین پیدا کرده است. اینک هر گاه همزه مضموم باشد به صورت عین کوچک نوشته شده و بالای آن واو کوچکی می گذارند و اگر مفتوح باشد همزه را به صورت «عین» کوچک نوشته و بالای آن الف کوچکی قرار می دهند و اگر همزه مکسور باشد بصورت «عین» کوچک نوشته و در زیر آن خط ریزی می گذارند و اگر همزه ساکن و بی حرکت باشد باز هم به صورت «عین» کوچک نوشته می شود و بالای آن یا حرف «خ» و یا سر «میم» (م) گذاشته می شود، به همان نحوی که پیش از این گذشت و نباید این دستورها از خاطر زدوده شود. اگر به ضمه یا کسره یا فتحه تنوینی ملحق شود - این همان است که ابو الاسود آن را غنه خوانده است - یک علامت بصورت دو علامت آورده می شود: اول علامت حرکت فتح و ضم و کسر است؛ علامت دوم برای تنوین است و همه علامتها یا در برابر حرف و یا بالای آن گذاشته می شود و تنها علامت کسر و تنوین آن است که در زیر حرف قرار می گیرد.

و این اصل برای شناخت علامت و تعلیل آن کافی است و ما به اندک از بسیار اکتفا کردیم (مشت نمونه خروار است) و این صناعت از گذشته و حال ویژه اهل آن بود به طوری که همین معنی از حال ابو الاسود و آنچه مربوط به او بود، استنباط شده است.

یکی از ادبا شاید شارح کتاب ارشاد النحو - می نویسد: نحو در لغت به معنای قصد و آهنگ است و این فن را هم به منظور اینکه مقصود اصلی بوده است بدین نام خوانده اند.

در بعضی از روایات آمده است: ابو الاسود شنید که قاری آیه «...أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ...» توبه ۳/ به جز رسوله تلاوت می کند پس از این به حضور حضرت مولی علی علیه السلام شرفیاب شد و جریان را به عرض رسانید، فرمود: آری این گونه اشتباه کاری از آن است که عرب با عجم اختلاط پیدا کرده است. بدانکه کلمه بر سه قسم است، اسم و فعل و حرف. اسم، کلمه ای است که بر مسمی دلالت می کند. فعل، کلمه ای است که از کاری خبر می دهد. حرف، کلمه ای است که معنایی را در کلمه دیگر به وجود می آورد و حد وسط میان دو کلمه است. فاعل، مرفوع است و جز آن فرع بر آن است. مفعول منصوب است و جز آن فرع بر آن است. مضاف الیه مجرور است و ماسوای آن فرع آن است. و فرمود: ای ابو الاسود «انح هذا النحو این گونه قواعد عربیت را استخراج کن». علم نحو در اصطلاح نحویها علمی است که به کمک آن می توان به اعراب اواخر کلمات و چگونگی تحولی که از این ناحیه در آنها به وجود می آید پی برد، و به همین منظور، کلمه نحو را برای آن برگزیده اند و این علم را بدان نام خوانده اند.

گویند: علم نحو را از آن جهت نحو گفته اند که به وسیله آن راهی به ترکیبهای کلمات عرب برده اند؛ اینک آنچه را آنها معرب گفته اند معرب می دانیم و آنچه را مبنی خوانده اند مبنی می خوانیم. علم نحو ویژه فن بخصوصی نبوده است بلکه بر اعراب و تصریفها و برداشتهایی که در آثار پیشینیان از نحویها بوده است، اطلاق می شود لیکن در روئے متأخران تنها به فن اعراب اطلاق شده است.

گویند: نخستین کسی که در شهر بصره به تدوین نحو پرداخت، ابو الاسود دؤلی بود. پس یکی بعد از دیگری به فراگرفتن نحو از وی پرداختند تا فراگیری این قانون به ابو عبد الرحمن خلیل بن احمد رسید، به طوری که هیچ یک از نحویها از گذشته و آینده به پایه او نرسیدند و گروهی از ادبا از جمله سیبویه به فراگیری نحو از خلیل اشتغال ورزید و در میان این عده کسی به پایه سیبویه نرسید و ابو الحسن بن سعید بن مسعود معروف به اخفش از اصحاب بنام او بوده است و ابو عثمان مازنی از اخفش و ابو العباس مبرد، از مازنی و ابو اسحاق زجاج معاصر با مبرد بود و ابو بکر سراج نیز در روزگار او می زیست و ابو علی فارسی از این دو تن به فراگرفتن علم نحو پرداخت.

مؤلف گوید: به خط سید بن طاوس در بخشی از آنچه به کتاب فتن و ملاحم خویش الحاق کرده بود، در ضمن فصلی چنین می نویسد: در اولین مجلد از کتاب انباء النحات تألیف فاضل علی بن یوسف شیبانی نوشته است، به اجماع دانشورانی که قابل توجه می باشند به درستی پیوسته که مولانا علی (ع) نخستین کسی است که به آغاز علم نحو پرداخت و پس از شرحی که ایراد کرده می نویسد: عبد الله بن سلام گفته است:

آنگاه که علی (ع) به خلافت رسید... تا پایان آنچه را سید نقل کرده است.

مؤلف گوید: در یکی از مدارک آمده است حضرت مولی خطاب به یکی از اصحابش که ممکن است ابو الاسود دؤلی باشد، فرمود: اسم، کلمه ای است که از مسمی خبر می دهد. فعل، کلمه ای است که از حرکت مسمی حکایت می کند، و حرف، کلمه ای است که معنایی را در کلمه دیگر به وجود می آورد. رفع، نشان فاعل است و دیگر از مرفوعات فرع بر آن می باشد. نصب، نشان از مفعول است و دیگر از منصوبات فرع بر آن می باشد و جر، نشان مضاف الیه است. سپس خطاب به آن صحابی فرمود: «انح هذا النحو بدین طریق دیگر قواعد را تدوین کن. مؤلف گوید: ثبوت این روایت از نظر من قابل تأمل است.

یکی از شارحان کافیه ابن حاجب می نویسد: شرافت علم یا به شرافت و اهمیت بارز آن است مانند علم الهی، و یا اهمیت آن به خاطر برهانهای قاطع آن می باشد، مانند علم هندسه، یا شرافت آن به خاطر فوائد ارزنده و یا موقعیت آن است مانند علم فقه و یا به علت آن جمالی است که عالم بدان دست می یابد مانند علم اخلاق. علم نحو دارای اکثر اهمیتهای یادشده می باشد چه آنکه کلام الله تعالی و کلام رسول او دلالت بر ذات و صفات او دارند و علم فقه نافع برای دنیا و آخرت است و در یادگیری باید آن را بر دیگر علوم مقدم دانست. رسول خدا فرمود: قرآن را اعراب گذارید تا آیات کریمه آن را صحیح تلفظ کنید چه آنکه خدا دوست می دارد آیات او درست خوانده شود.

عمر گفته است: عربیت را فراگیرید تا به خرد و جوانمردی شما بیفزاید.

آنگاه که کاتب ابو موسی در ضمن نامه ای به عمر نوشت: «من ابو موسی» عمر از اشتباهی که در نامه او اتفاق افتاده و ابی موسی را «ابو موسی» نوشته ناراحت شد، در

ضمن نامه ای به ابو موسی نوشت: به مجردی که نامه من به تو رسید کاتبت را تازیانه بزن و او را از دیوان کتابت بیرون ران.

گویند: آنگاه که حسن گوشه انزوا اختیار کرده بود از خدا آمرزش می خواست کسی از وی پرسید چرا استغفار می گویی؟ در پاسخ گفت کسی که مرتکب خطایی بشود، به عرب افترا زده است و کسی که دروغ بگوید بدکرداری کرده است و خدا فرموده: «وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ اللَّهَ يَجِدِ اللَّهَ غَفُورًا رَحِيمًا: کسی که به عمل ناشایستی دست بزند و یا به خود ستم کند سپس از خدا آمرزش بخواهد خدا را آن چنان می یابد که بسیار بخشنده و مهربان است».

از عبد الله بن مبارک نقل شده است، گفت: پدرم مرد و شصت هزار درهم ما ترک برای من باقی گذاشت من سی هزار درهم آن را به مصرف فراگیری فقه و سی هزار درهم آن را برای فراگیری نحو ادب صرف کردم. ای کاش آن مبلغی را که در فراگیری فقه به مصرف رسانیده بودم در راه فراگیری نحو و ادب خرج می کردم، چه آنکه ترسایان بر اثر تحریفی که در کتاب خدای تعالی به عمل آوردند کافر شدند؛ آنان در انجیل چنین یافتند:

«انا الله ولدت عیسی من عذراء بتول: من خدایی هستم که عیسی را از زنی که دست شوهر به دامن او نرسیده بود متولد ساختم. ترسایان کلمه ولدت را که با تشدید بوده به تخفیف خواندند و چنین معنا کردند من خدایی هستم که با ازدواج کردن با زن شوهر ندیده ای عیسی را متولد ساختم».

بنابراین هرگاه موقعیت نحو به آن پایه ای رسد که خواننده این علم اقتدار و نیرویی در بیان به دست آورد و با کمک آن بتواند به تفسیر و حدیث و تأویل پی برد آموختن و فرادادن این علم از واجبات است، زیرا ما مکلفیم اصولی را که به زبان عرب وارد شده است فراگیریم و از چگونگی آن اطلاع حاصل کنیم و برای شناختن دقایق کتاب و سنت راهی جز فراگیری علم نحو نداریم، و در جای خود ثابت است آنچه مقدمه امر واجب است وجود واجب منحصر به آن باشد و مقدور برای مکلف هم می باشد، تحصیل آن مقدمه واجب خواهد بود، برای آنکه هرگاه مقدمه واجب واجب نباشد جایز الترتیب خواهد بود، و هرگاه ترک شرط تجویز شود ترک مشروط هم تجویز خواهد شد و مقام

نحو از نظر ترتیب پس از لغت و تصریف و فقه و حدیث و تفسیر و امثال این علوم است.

و نخستین کسی که علم نحو را وضع کرد امیر المؤمنین علی(ع) بود و روش آن حضرت چنان بود که هیچ گاه اقدام به عملی نمی کرد مگر اینکه در انجام آن وسائل تقرب به سوی خدای تعالی را ایجاد می کرد.

از ابو الاسود استاد حسن و حسین علیهما السلام روایت شده است، گفت: در یکی از روزها حضور حضرت مولی علیه السلام شرفیاب شدم دیدم حضرتش سر فکرت به زیر انداخته پرسیدم یا امیر المؤمنین در چه چیزی اندیشه می کنید؟ فرمود: من در شهر شما غلطی شنیدم تصمیم دارم تا کتابی در اصول عربیت تنظیم نمایم. پس از این به حضور مبارک شرفیاب شدم مرقومه ای به من داد، در آن نوشته بود. به نام خداوند بخشاینده بخشایشگر، کلام بر سه گونه است اسم، فعل و حرف. اسم، از مسمی و فعل، از حرکت مسمی خبر می دهد و حرف از معنایی که اسم و فعل نباشد حکایت می کند.

علاوه بر این بخشی هم از باب تعجب را بدان افزوده بود و فرمود: این گونه قواعد را به دست آور و آنها را جستجو کن و هر چه به خاطرت رسید بدان بیفزای. و بدان ای ابو الاسود اسمها بر سه گونه اند، ظاهر و ضمیر و قسمی که نه ظاهر است و نه ضمیر.

ابو الاسود گوید: من مطالبی جمع کردم و به عرض مبارک رسانیدم، از آن جمله، حروف مشبیه به افعال بود که «لکن» را از آنها بشمار نیاوردم! فرمود: ای ابو الاسود چرا «لکن» را واگذاردی؟ در پاسخ گفتم: من «لکن» را از آنها ندانستم! فرمود: چنان نیست بلکه «لکن» هم از آنها بشمار می آید.

گویند: در روزگار عثمان زنی به دربار معاویه وارد شد و گفت: «ان ابوی مات و ترک لی مالا: پدرم مرد و ماترکی از خود برای من باقی گذارد، معاویه از طرز بیان آن زن که «ابای» را «ابوی» خواند، ناراحت شد.

این خبر به عرض مبارک حضرت مولی علی(ع) رسید؛ ابو الاسود را پیش خواند و به وی اعلام کرد تا فن نحو را وضع کند، او هم حسب الامر به وضع علم نحو پرداخت؛ نخست باب ان و باب اضافه را تدوین کرد، سپس شنید مردی آیه شریفه «...أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ...» توبه ۳/ را به جرّ رسوله می خواند پس باب عطف و

به دنبال این پیشامدها در یکی از روزها دخترش گفت «یا ابت ما احسن السماء» و احسن را به طرز استفهام و به ضم سماء تلفظ کرد. ابو الاسود در پاسخ گفت: ستارگان آن از دیگر موجودات آسمانی بهتر است. دخترک گفت: شگفتی من از آسمان است نه پرسش از خوبی آن، پدرش گفت: اگر منظورت شگفتی آن بود، باید می گفتی «ما احسن السماء»، به فتح نون می خواندی و دهان را در هنگام گفتن می گشادی، به دنبال آن باب تعجب و استفهام را بیاورد.

باری قواعد نحو را فرزندانش از وی فراگرفتند و ابو اسحاق حضرمی و عیسی ثقفی و ابو عمرو بن علا از آنها آموختند و خلیل بن احمد، از عیسی ثقفی و سیبویه و علی بن حمزه از خلیل، و کسائی از ابو عمرو بن علا علم نحو را فراگرفتند.

پس از این ادیبان و نحویان به دو دسته کوفی و بصری درآمدند؛ کسانی که از کوفیها بود قواعد نحو را به فراء آموخت، و او به عباس و او به محمد انباری فراداد و اینان همگی کوفی بودند و سیبویه - که از بصریها بود - به اخفش و قطرب نحو را بیاموخت، و صالح جرمی و بکر مازنی، از قطرب و محمد مبرد از آن دو و ابو اسحاق زجاج و ابو بکر سراج و محمد بن کیسان، از مبرد و ابو علی فسوی و ابو سعید سیرافی و علی رمانی، از یادشدهگان و ابو علی فارسی، از سیرافی و رمانی و ابو الفتح بن حسن از ابو علی و عبد القاهر جرجانی، از ابو الفتح قواعد نحو را کسب کردند؛ این همه بصری بودند و پس از ایشان شخصی که قابل توجه باشد ظهور نکرد.

مؤلف گوید: به گفته شارح کافیه می توان از چندین نظر ایراد گرفت یکی اینکه ابو الاسود استاد حضرت امام حسن و امام حسین علیهما السلام نبوده است. دوم آنکه انجیل به تازی نبوده است تا ترسایان در اعراب آن اشتباه کرده باشند، بلکه انجیل در آغاز به زبان عبری بوده و سپس گروهی در روزگار مأمون و یا نزدیک به آن انجیل را به زبان تازی برگردانیدند. سوم آنکه تشدید لام مربوط به لام بتول است و پیوندی با تشدید لام «ولمّدت» ندارد و روش ظاهری هم امتناع از آن دارد که تشدید مربوط به لام «ولمّدت» بوده باشد. چهارم آنکه از آغاز گفتار شارح به دست می آید: باب تعجب به دست حضرت

مولی تدوین شده و از گفتار پس از آن استفاده می شود: باب تعجب بوسیله ابو الاسود به دست آمده است.

بعضی از شارحان مصباح- که در نحو بوده- در بخش چهارم گویند: علت تدوین نحو آن بود که ابو الاسود از قاری شنید که آیه «...أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ...»

توبه ۳/۴ را به جزّ رسولہ می خواند. به دنبال آن به حضور مبارک حضرت علی علیه السّلام شرفیاب شد و جریان را به عرض مبارک تقدیم داشت و اظهار کرد این گونه نادانی بر اثر اختلاط و آمیزش عرب با عجم و بسیاری از مولدانی بوده است که در میان ما به وجود آمده اند.

حضرت در مقام تعلیم او فرمود: کلمه بر سه قسم است: اسم، فعل و حرف.

اسم، کلمه ای است که از مسمی خبر می دهد. فعل کلمه ای است که از حرکت و کار مسمی خبر می دهد. حرف، کلمه ای است که معنایی در غیر خود به وجود می آورد. فاعل مرفوع است و دیگر از مرفوعات فرع آنند و مفعول منصوب است و دیگر از منصوبات فرع آنند. مضاف الیه مجرور است و ماسوای آن فرع آن است.

حضرت مولی (ع) پس از این به ابو الاسود فرمود: «انح هذا؛ این رویه را از خاطر مبر و به همین مناسبت این علم را نحو نامیدند و آنچه از آن حضرت یاد کرده شد پایه اساسی نحو بود. سپس دانشوران ثابت قدم و فاضلان عالیمقام به استنباط نحو پرداختند و کتابهای فراوانی در این رشته تألیف نمودند و بحثهای دامنه داری از آن استخراج کردند و از این راه موجبات آسانی فراگیری علم نحو را به وجود آوردند و برای آیندگان خویش تسهیلاتی به دست داده اند.

ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه (۱) گفته است: از جمله علوم می که حضرت مولی علی علیه السّلام تدوین فرمود علم نحو بود و همگان می دانند حضرت مولی علیه السّلام این علم را ایجاد و انشاء نمود و اصول جمعی آن را به ابو الاسود آموخت و از آن جمله فرمود: کلام عرب به سه گونه است. اسم، فعل و حرف، و کلمه را به معرفه و نکره و

ص: ۵۸

اقسام اعراب را به رفع و نصب و جزم تقسیم فرمود. این پدیده دست کمی از معجزه ندارد، زیرا نیروی بشری دسترسی به این حصر نداشته و نتوانسته چنین استنباطی را بنماید.

شیخ طوسی در رجال (۱) ذیل اصحاب حضرت مولی می نویسد: ظالم بن ظالم و یا ظالم بن عمر و مکئی به ابو الاسود دولی و در ذیل اصحاب حضرت امام حسن مجتبی علیه السّلام می نویسد: ظالم بن عمرو یا ظالم بن ظالم، مکئی به ابو الاسود و ذیل اصحاب حضرت امام حسین و امام سجاد علیهما السّلام می نویسد: ظالم بن عمر و مکئی به ابو الاسود.

ابن حجر عسقلانی در کتاب التقریب می نویسد: ابن الدولی و یا الدیلمی منسوب به دؤل است که به قولی نام دؤل بن بکر بن عبد مناف به کنانه است.

ابو علی عنانی در کتاب الفارغ می نویسد: اصمعی و سیبویه و اخفش و ابن سکیت و ابو حاتم و عدوی و دیگران گفته اند که اصل کلمه دئل به ضم دال و کسر همزه است و در هنگام نسبت، کلمه مزبور را به فتح همزه تلفظ می کنند همان طور که میم «نمر» در «نمری» و لام سلمه را در سلمی، به فتح میم و لام، تلفظ کرده اند.

اصمعی از عیسی بن عمرو روایت کرده است: وی دئل را در مقام نسبت دئلی آورده است تا از این راه اصل کلمه را محفوظ داشته باشد و نیز همین رویه را از یونس و دیگری هم نقل کرده و در عین حال اظهار داشته است باقی گذاشتن کلمه در حال نسبت به اصل اولی اش شاذ قیاسی است.

ابو علی از کسائی و ابو عبیده و محمد بن حبیب نقل کرده است، آنان اعتقاد داشتند ابو الاسود منسوب به دیل، به کسر دال و سکون یاء، است.

مؤلف گوید: بعید نیست که نام جد ابو الاسود هم ظالم باشد، بنابراین گاهی ابو الاسود به پدر و هنگامی به جد نسبت می دهند ممکن است نام پدرش عمرو و ظالم لقبش بوده باشد و این احتمالات خالی از تأمل نخواهد بود.

در یکی از کتابها آمده است: نام ابو الاسود ظالم بن عمرو بن سفیان است و در بصره می زیسته است.

ص: ۵۹

ابن حجر در التقریب گوید: ابو الاسود دلیلی، به کسر دال و سکون یاء، و یا دثلی، به ضم دال و فتح همزه، از مردم بصره بوده است و نام او ظالم بن ظالم یا ظلم بن ظلم با تصغیر است، و هم گویند: نام پدر او عمرو بن عثمان بن عمرو است. وی از افراد مورد وثوق بوده و از دانشورانی می باشد که جاهلیت و اسلام را درک کرده است و در سال ۶۹ هجری وفات یافته است.

ذهبی در مختصر خود گوید: ابو الاسود در بصره به سمت داوری مشغول بوده است و از افراد موثق بشمار می آید و علم نحو را او ابداع کرده است و در سال ۴۹ هجری در گذشته است.

سید هاشم بحرانی در کتاب روضه العارفین به نقل از کتاب حیات القلوب اشکوری لاهیجی از قول شیخ ابن میثم بحرانی (۱) چنین نقل کرده است: واضع نحو در امت اسلامی ابو الاسود دثلی بوده است، آن هم نه به تنهایی بلکه به ارشاد امیر المؤمنین علیه السلام به انجام این کار موفق گردیده است، و آغاز آن بود که ابو الاسود از مردی شنید که آیه شریفه «...أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ...» توبه ۳/را به کسر رسوله قرائت می کند.

ابو الاسود که از شنیدن چنین قرائت ناپسندی ناراحت شده بود، گفت: به خدا پناه می برم از نقصان ایمان، از آن پس که روی به افزایش آورده است و در این خصوص و برای چاره کار به حضرت مولی علی علیه السلام مراجعه کرد و گفت: تصمیم گرفته ام تا قانونی برای مردم عرب ایجاد کنم که زبان خویش را از اشتباه مصون نگه دارند.

حضرت مولی علی علیه السلام به منظور راهنمایی او فرمود: کلمات بر سه گونه اند، اسم، فعل و حرف. اسم، کلمه ای است که بر مسمی دلالت کند. فعل، کلمه ای است که بر حرکت یا کار مسمی دلالت می نماید. حرف، کلمه ای که معنایی را در دیگری به وجود می آورد. فاعل مرفوع است و دیگر مرفوعات فرع آنند و مفعول منصوب است و دیگر منصوبات فرع آن می باشد. مضاف الیه مجرور است و دیگر از مجرورات فرع آنند، اینک ای ابو الاسود بدین رویه رفتار کن و او را با ایراد اصول مزبوره به تدوین نحو

ص: ۶۰

۱-۱- ابن میثم در آغاز شرح نهج البلاغه در پایان فصل اول از فصول فضائل انسانی حضرت مولی علی علیه السلام به بخشی از آنچه ترجمه شده است در ذیل «أما لنحويون» اشاره شده است.

برگماشت و به طریقه آن اشاره کرد.

بطوری که سیوطی در طبقات النحات اظهار داشته است: ابو الاسود از بزرگان تابعان بوده است و در اندیشه و خرد کاملترین مردم روزگار بشمار آمده است.

ابو الاسود شیعه مذهب و سراینده ای حاضر جواب، و در گفتارش مورد وثوق بوده و نخستین کسی است که قرآن را نقطه گذاری کرده است.

زمخسری در ربیع الابرار می نویسد: در یکی از روزها معاویه هدایای چندی از جمله حلوایی برای ابو الاسود فرستاد. چشم دخترش به آنها افتاد، از وی پرسید این تحفه ها از کجاست؟ در پاسخ گفت: این هدیه ها را معاویه برای ما فرستاده است تا از راه حيله گری دین ما را از ما بازستاند دخترش این دو بیت را سرود:

أ بالشهد المزعفر یا ابن حرب نبیع علیک احسابا و دینا

معاذ الله کیف یکون هذا و مولانا امیر المؤمنینا

ای پور حرب می خواهی با حلوای زعفرانی که برای ما گسیل داشته ای دین و خاندان خود را به تو بفروشیم، از این تصمیمی که گرفته ای به خدا پناهنده می شویم و چگونه حيله تو در ما اثر نکبت باری به وجود آورد و حال آنکه صاحب اختیار ما امیر المؤمنین است.

بیهقی گفته است: نحو به معنای استواری و پایداری است و گویا علم نحو راهی است که عرب می تواند به وسیله آن لغت خود را پایدار بدارد.

بعضی گفته اند: [نحو] به معنای مثال است، مثلا می گوئیم هذا علی نحوه این چیز همانند آن چیز است.

خلیل گفته است: نحو به معنای قصد است برای اینکه حضرت علی (ع) هنگامی که شنید مردی در خواندن اشتباه می کند به ابو الاسود فرمود: برای کلام عرب قانونی تدوین کن چه آنکه نبطیها و تازی شبیهان فراوان گردیده اند و آنگاه که ابو الاسود قانون نحو را وضع کرد حضرت مولی (ع) فرمود: چه زیباست راهی را که برگزیده ای؛ سپس به عرب مانند آن فرمود: به همان آهنگ که ابو الاسود رفته است رفتار کنید و راهی را که او پیموده است پیمایید. پایان آنچه از روضه العارفین نگاشته شد.

مؤلف گوید: گاهی ابو الاسود اخباری را از پیامبر بدون واسطه، و زمانی با واسطه

حضرت مولی و دیگران پس از آن حضرت، روایت کرده است.

از جمله ابو بکر حضرمی در کتاب مناقب به روایت مرفوع و به سند خویش از ابو الاسود نقل کرده است: در یکی از اوقات که به عیادت حضرت مولی علیه السّلام رفتم؛ در ضمن شکوه ای که کرد معروض داشتم یا مولانا با این شکوه ای که فرموده ای ما را بیمناک ساختی؛ حضرت مولانا فرمود: برخلاف انتظار، من هیچ گونه بیمی به خود راه نمی دهم زیرا از رسول خدا شنیدم که فرمود: بزودی ضربتی بر سر تو وارد می آید که بر اثر ریزش خون از سرت، محاسنت رنگین می گردد و آنکه بر سرت ضربت می زند از بدبخت ترین افراد امت من می باشد همان طور که پی کننده ناقه صالح از بدترین مردم آن روزگار بود.

مؤلف روضه الفضائل نیز به سند مرفوع خود از ابو الاسود، از عمویش نقل کرده است: آنگاه که آیه شریفه «فَإِنَّمَا نَذْهَبَنَّ بِكَ فَإِنَّا مِنْهُمْ مُنْتَقِمُونَ». آن هنگام که ترا به سوی خویش خواندیم از آن مردم انتقام خواهیم گرفت». رسول خدا در ذیل این آیه فرمود:

جبرئیل به اطلاع رسانید که ما به وسیله علی علیه السّلام از آنها انتقام خواهیم گرفت.

قاضی میر حسین میدی در شرح دیوان حضرت امیر المؤمنین علی علیه السّلام می نویسد: مروی است که ابو الاسود دؤلی از شخصی شنید که می خواند «...أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ...» توبه ۳/ به جرّ رسوله، و چون با مرتضی گفت، فرمود:

بمخالطه العجم یعنی این گونه غلط خواندن بر اثر آمیزش عرب با عجم است، سپس فرمود:

کلام عرب بر سه گونه است: اسم، فعل، حرف. اسم، کلمه ای است از مسمی خبر می دهد.

فعل، کلمه ای است که از کار مسمی خبر می دهد. حرف، کلمه ای است که معنایی را در کلمه دیگری به وجود بیاورد. فاعل مرفوع است و مرفوعات دیگر فرع آنند. مفعول منصوب است و منصوبات دیگر فرع آنند. در پایان فرمود: ای ابو الاسود بدین رویه رفتار کن.

ملا- داود بن عبد الباقي ترکستانی در اوائل شرحی که بر عوامل کبیر عبد القاهر جرجانی نوشته از شرح مفتاح نقل کرده است، گویند: نخستین کسی که علم نحو را استنباط و استخراج کرد، امیر المؤمنین علی علیه السّلام بوده است. همو از کتاب اخبار النحویین ابو سعید سیرافی نقل کرده است بیشتر افراد معتقدند که نخستین کسی که علم نحو را تدوین کرد، ابو الاسود دؤلی است که نامش ظالم بن عمرو بن سفیان بوده

است و در بصره می زیست و از یاران علی علیه السلام بوده است. هنگامی از قاری شنید که آیه «أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَ رَسُوْلُهُ...» (توبه ۳) را به جز می خواند، از شنیدن آن با خود گفت: نمی دانستیم که کار خوانندگان قرآن بدینجا بکشد؛ به دنبال این اندیشه به استخراج علم نحو پرداخت.

ملا داود در حاشیه شرح مفتاح خود، نوشته: در یکی از نسخه های شرح مفتاح «عمد» را که در آخر جملات یاد شده از ملا داود آمده است «فعمد الی استخراج علم النحو» به لفظ مفرد ادا کرده است، بنابراین ضمیر مستتر در «عمد» به ابو الاسود بازمی گردد یعنی او به تنهایی دست به چنین کاری زد و در نسخه دیگر «عمدا» با لفظ تثنیه آورده شده است که در نتیجه ضمیر مستتر در آن به وی و علی علیه السلام بازمی گردد. و نیز ملا داود در حاشیه همان کتاب به تناسب همین مقام گوید: در اواخر شروح اللباب ضمن مطالب مفصلی اظهار داشته: از قرائن پیدا است که مستنبط علم نحو خلیل بن احمد بوده است.

شیخ حسن بن علی طبرسی در کتاب تحفه الابرار (۱) که به پارسی تألیف کرده می نویسد:

اساس اولی علم نحو از حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام استفاده شده است و از ابن انباری نقل کرده است، وی در شرح خطبه الکتاب سیبویه نوشته است: در یکی از روزها رسول خدا (ص) از قاری شنید که آیه «...أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَ رَسُوْلُهُ...»

توبه ۳) را به جز «رسوله» تلاوت می کند. رسول خدا از شنیدن این قرائت خشمناک شد. توجهی به حضرت مولا- علی علیه السلام نمود، فرمود: به تدوین علم نحو پرداز و قاعده ای در اختیار مردم در آور تا بدان وسیله از اشتباه خواندن آیات قرآن بازمانند. در پی این امریه، حضرت مولا علی علیه السلام ابو الاسود دؤلی را به حضور خوانده و عوامل و روابط نحوی را به وی فراداد و در ضمن آن به حصر کلام عرب و حصر

ص: ۶۳

۱- ۱- تحفه الابرار در اصول دین است که به قلم فقیه متکلم عماد الدین حسن بن علی بن محمد بن علی بن حسن طبرسی به پارسی تألیف شده است. این کتاب بر یک مقدمه و ده باب تدوین شده است، و در باب امامت به تفصیل سخن گفته است و با ادله دندان شکن از افکاری که راجع به امامت شده است، پاسخ داده است و شیخ نجف بن سیف نجفی آن را به عربی برگردانیده است. (الذریعه، ج ۳، ص ۴۰۵) - [۱] م.

حرکات اعراب و بنای آن پرداخت. ابو الاسود مردی زیرک و خوش فهم بود و بر اثر راهنمایی هائی که از سوی حضرت مولا علی علیه السلام به وی شد به تألیف نحو اقدام کرد و هرگاه تدوین قاعده ای بر او مشکل می شد به حضرت مراجعه می کرد و به حل اشکال می پرداخت و در پی امریه مولا علی علیه السلام به ترتیب و ترکیب پاره ای از ترکیبات اقدام کرد و آنها را به عرض حضرت مولا علی علیه السلام رسانید. حضرت آنها را پسندید و فرمود: «نعم ما نحوت: چه نیکو آهنگی برای خودت به کار بستی؛ پس از آن آیندگان سخن مولا را به فال نیک گرفتند و این علم را نحو نامیدند.

شاگردان ابو الاسود پس از او به افزایش قواعد دیگر اقدام کردند تا قواعد نحو را در ضمن چهار مجلد تدوین کردند و از آن پس که این علم در اختیار خلیل قرار گرفت مجلدات آن افزایش بیشتری پیدا کرد و آنگاه که نوبت به سیبویه رسید علم نحو به کمال خود رسید و پس از سیبویه کسی همتای او نیامد.

مؤلف گوید: در کتابهای تراجم نحو بها راجع به اینکه چه کسی شنید که قاری آیه «...أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ...» (توبه ۳) را به جز رسوله می خواند، اختلاف است و از آنچه طبری نقل کرده پیداست که لفظ «نحو» نخست از بیان رسول خدا (ص) استفاده شده است نه از بیان حضرت مولا علی علیه السلام.

شیخ محمد بن اسحاق بن محمد حموی که از علمای اصحاب ما می باشد در کتاب منهج الفاضلین (۱) که به پارسی در امامت تألیف کرده است چنین می نویسد: واضح و

ص: ۶۴

۱- ۱- منهج الفاضلین فی معرفه ائمه الکاملین کتاب مبسوطی است به پارسی از آثار شیخ محمد بن اسحاق بن محمد حموی معروف به فاضل الدین ابهری است، و از آنجا که لقبش فاضل الدین بوده است، این کتاب را منهج الفاضلین نامیده است. در باب دوم این کتاب، حقیقت امامیه را ثابت کرده و براهین عقلیه و نقلیه برای امامت حضرت علی و ائمه طاهرین آورده است و سال تألیف آن سال ۹۳۷ هجری است، و ماده تاریخ آن را چنین سروده است: سال تألیف این کتاب کریم «منهج مذهب امامی» شد این کتاب را به نام شاه تهماسب صفوی تألیف کرده است و قصیده ای در مدح او سروده و تخلص او فاضل است (الذریعه، ج ۲۳، ص ۱۱۲) - [۱] م.

مدوّن علم نحو حضرت مولا- علی علیه السّلام است و علت تدوینش آن بود که در یکی از روزها رسول خدا(ص) از قاری شنید که آیه شریفه «...أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ...» (توبه ۳/۳) را به جرّ رسوله می خواند به حضرت مولا علی علیه السّلام دستور داد تا قانونی تدوین کند که بتواند بر اثر توجه و یادگیری آن از اشتباه خواندن، جلوگیری کند.

حضرت مولا علی علیه السّلام بنا به پیشنهاد رسول اکرم(ص) ابو الاسود دؤلی را به حضور طلبید و عوامل و روابط کلام عرب و حصر حرکات اعراب و بنای آن را به وی فراداد. ابو الاسود هم به اشاره و تلقین آن حضرت علم نحو و قواعد نحو را تدوین کرد و آنها را در ضمن جزوه هایی گردآورد و به عرض مبارک حضرت مولا علی علیه السّلام تقدیم داشت؛ حضرت امیر المؤمنین علی علیه السّلام فرمود: «نعم ما نحوت: خوب رویه ای را پیش گرفتی» از آن پس بیان آن حضرت را به فال نیک گرفته این علم را به نام نحو خواندند.

مؤلف گوید: از اینکه جریان تدوین نحو در روزگار حضرت رسول اکرم(ص) اتفاق افتاده باشد خالی از تأمل و بیرون از کلام نمی باشد.

ابن جمهور احساوی در کتاب المجلی می نویسد: ابو الاسود دؤلی نخستین کسی است که علم نحو را تدوین کرده است، چه آنکه او از مردی شنید که آیه شریفه «...أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ...» (توبه ۳/۳) را به جرّ «رسوله» قرائت می کرد.

ابو الاسود ناراحت شد و گفت: به خدا پناه می برم از نقصانی که پس از پیدایش ایمان، به وجود آمده است. بدین مناسبت به حضرت مولا علی علیه السّلام مراجعه کرد و جریان را به عرض رسانید. حضرت مولا علی علیه السّلام فرمود: قانونی وضع کن تا مردم بتوانند به کمک آن، زبان خود را از لغزش نگاه بدارند و او را به تدوین علم نحو تشویق کرد و مقدمات آن را به وی فراداد و فرمود: کلام عرب بر محور سه کلمه، اسم و فعل و حرف به گردش درآمده است. در پی آن وجوه اعراب را برای او بیان کرد و فرمود: رفع و یژه «فاعل» و نصب مخصوص به «مفعول»، و جرّ مربوط به «مضاف الیه» است.

ابن شهر آشوب در کتاب مناقب می نویسد: واضح علم نحو علی علیه السّلام است، زیرا نحوها علم نحو را از خلیل بن احمد روایت می کنند و او از عیسی بن عمر ثقفی، از عبد الله بن اسحاق حضرمی، از ابو عمرو بن علاء، از میمون اقرن، از عنبسه بن

فیل، از ابو الاسود دؤلی از حضرت علی علیه السّلام روایت کرده اند.

و سبب اصلی وضع نحو آن بود که عربها با نبطیها ازدواج کردند و بر اثر پیوند با آنها فرزندان به وجود آمد که زبان آنان را تباه کردند تا آنجا که دختر خویلد اسدی که با یکی از نبطیها ازدواج کرده بود، روزی گفت: «اِنَّ ابوی مات و ترک علی مال کثیر: پدرم مرد و ما ترک بسیاری از او باقی ماند. در این جمله «ابای» را «ابوی» و «مالا کثیرا» «مال کثیر» بیان کرد. ابو الاسود، چون به اشتباه الفاظ پی برد علم نحو را وضع کرد.

گویند: عربی از یکی از بازاریها شنید: آیه شریفه «... اَنَّ اللّٰهَ بَرِيٌّ مِّنَ الْمُشْرِكِيْنَ وَ رَسُوْلُهُ...» (توبه ۳) را به جرّ می خواند، عرب از شنیدن آن ناراحت شد. سر او را شکست وی از او نزد مولا- علی علیه السّلام شکایت کرد. حضرت پرسید چرا سر او را شکستی؟ گفت برای اینکه در هنگام قرائت کلام الله کافر به خدا شد! حضرت مولا- علی علیه السّلام فرمود: او در خواندن قرائت تعمدی نداشته و در پی آن به وضع علم نحو اقدام فرمود.

گویند: ابو الاسود دؤلی در بصره به درد چشم گرفتار شده بود. دخترش دست او را گرفته بود و به پیشگاه حضرت مولا علی علیه السّلام شرفیاب می ساخت، در راه گفت: «یا ابتاه ما اشد حرّ الرّمضاء» و کلمه اشد را به ضم دالّ تلفظ کرد، یعنی ریگها بسیار گرم است و حال آنکه او می خواست با ایراد این جمله شگفتی خود را از گرمی ریگها به اطلاع پدرش برساند. ابو الاسود او را از ادای چنان اشتباهی بازداشت و جریان را به عرض مبارک مولا علی علیه السّلام تقدیم داشت و به راهنمایی آن حضرت به وضع علم نحو اقدام کرد.

در حکایت آمده است که روزی ابو الاسود در تشییع جنازه ای شرکت کرده بود، مردی به وی گفت: «من المتوفی» و کلمه متوفی را به صورت اسم فاعل ادا کرد.

ابو الاسود پاسخ داد «الله» یعنی خداست که جان مردمان را می گیرد و حال آنکه سؤال او این بود که «در گذشته» کیست؟ ابو الاسود اشتباه او را به عرض مبارک حضرت مولا تقدیم داشت و به فرمان آن حضرت به تدوین علم نحو پرداخت. در هر حال حضرت مولا علی علیه السّلام مرقومه ای که مقدمات علم نحو را در آن گرد آورده بود به وی

مرحمت داشت و اضافه فرمود: «چه بس پسندیده است این گونه تدوین» (ما احسن هذا النحو) و ترا می شاید که مسائل دیگر این علم را بدان بیفزایی و این علم را از آن پس علم نحو نامیدند.

ابن سلام گوید: حضرت مولا علی علیه السّلام مرقوم فرموده بود؛ کلام عرب بر سه گونه است. اسم و فعل و حرف، که هر یک برای بیان چیزی به کار برده شده است.

مثلاً- اسم، از مسمی خبر می دهد و فعل، حرکت مسمی را خبر می دهد و حرف، معنی را در دیگری به وجود می آورد و در ذیل آن امضا فرموده «علی بن ابو طالب». ادبا پس از آن که امضا را برخلاف قانون ادبی یافته- چرا «ابو طالب» را «ابی طالب» نوشته است- به حیرت افتادند و در تأویل آن اظهاراتی کرده اند، از جمله «ابو طالب با این که کنیه است نام پدر حضرت مولا علی علیه السّلام نیز بوده است و نخواست نام او را تغییر بدهد و این کلمه مرکب، از قبیل در احنا و حضرموت می باشد.

زمخشری در الفائق اظهار داشته است: با این که «ابو طالب» مجرور است به صورت رفع در آمده است، زیرا «ابو طالب» مشهور پدر حضرت مولا- است و در واقع به منزله مثلی است که نباید در آن تغییری به عمل آورد. پایان آنچه از مناقب ابن شهر آشوب به دست آمده است.

شیخ حسن بن علی طبرسی در کتاب اسرار الامامه گوید: هر گونه علمی که در اسلام پایه گذاری شده است منتسب به حضرت مولا علی علیه السّلام می باشد، از آن جمله علم نحو است.

ابن انباری در خطبه شرح الکتاب سیبویه می نویسد: آنگاه که رسول اکرم از مردی شنید که آیه «...أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ...» (توبه ۱۳) را به جرّ «رسوله» قرائت می کند و برخلاف انتظار حضرتش بود به حضرت مولا دستور داد تا قانونی وضع کند که مردم با توجه بدان قانون بتوانند الفاظ عربی را مطابقه قاعده درست ادا کنند. حضرت مولا- بنا به فرمان پیغمبر اکرم (ص) قواعد عربی را گرد آورد و آنها را به ابو الاسود فراداد.

ابو الاسود که معلم حسنین- علیهما السّلام- مردی هوشمند و زیرک بود، پس از

آنکه مراتب نحو را از حضرت مولا- علی علیه السّلام فراگرفت به جمع آوری حدود و غوامض کلمات عربی پرداخت و یادداشتهای خویش را که در ضمن اوراقی گرد آورده بود به اطلاع حضرت مولا علی علیه السّلام تقدیم داشت. حضرت مولا نتیجه زحمات او را تمجید کرد، و فرمود: «نعم ما نحوت: چه نیکو است آنچه را گرد آورده ای فضیلتی پس از او جمله مبارکه حضرت مولا- علی علیه السّلام را به فال نیک گرفتند و آن علم را نحو نامیدند. پس از آن گروهی از ابوالاسود آن علم را فراگرفتند و روز به روز به قواعد و حدود این علم افزوده می شد تا نوبت به خلیل و شاگردش، سیبویه رسید.

مؤلف گوید: پوشیده نیست آغاز به وجود آمدن نحو به صورتهای مختلف نقل شده است، به طوری که ابن انباری مسبب اصلی را رسول خدا (ص) نام برده و از حضرت او روایت کرده است و دیگری نخستین مدوّن آن علم را حضرت مولا- علی علیه السّلام می داند و از آن جناب روایت می کند و نیز پاره ای از مطالب بی اساس دیگر را ذکر کرده است که پیش از این بدان اشاره کردیم.

باید توجه داشت، ابوالاسود یکی از سراینندگان شیعه است و از بعضی از مواضع نکوهش از او استفاده می شود و بطوری که به خاطر دارم ممکن است در گواهی دادن به وصایت و خلافت بلافضل حضرت مولا علی علیه السّلام کتمان کرده باشد.

آری مرثیه ای که در سوک حضرت مولا علی علیه السّلام سروده است مشهور است و همین سوک سروده او را ابن اثیر در کامل و مالکی در الفصول المهمه و دیگران در آثار خود آورده اند و این سوک سروده دلیل بر عقیده پسندیده اوست و پاره ای از آن در اینجا آورده می شود.

ألا فابلق معاویه بن حرب فلا قرت عیون الشامتینا

أفی شهر الصّیام فجعتمونا بخیر الناس طرا أجمعینا

قتلتهم خیر من ركب المطایا و رحلها و من ركب السفینا

و من لبس النعال و من حذاها و من قرء المثنائی و المئینا

إذا استقبلت وجه ابی حسین رأیت البدر راع الناظرینا

لقد علمت قریش حیث کانت بأنک خیرها حسبا و دینا (۱)

الا ای معاویه ای پور حرب که کورانه کوبی بهر سوی درب

به ماه صیام ای بدروزگار به قتل علی کردیم داغدار

ربودی ز دست من بینوا تو مر بهترین آفریده خدا

مر آن کس که پوشیده بهتر فعال به راه خداوند صاحب جلال

مثنای ز قرآن و ز آن پس مئین تلاوت کند آن خدا را امین

چو با شخص حیدر شوی هم کلام عیان بینی از وی تو بدر تمام

قریش آنکه برده ز عالم نسب شناسد علی را به نیکو حسب

ابو حیان مالکی مغربی در کتاب ارتشاف- که در نحو تألیف کرده، خود نسخه قرائت آن کتاب را که خط خود ابو حیان هم در آن مشاهده می شد دیده ام- مطالبی راجع به ابو الاسود گفته است...

شیخ پیشین ابو حاتم احمد بن حمدان رازی یکی از اعلام امامیه و معاصر علی بن بابویه بود، کتابی (۲) در رد کتاب محمد بن زکریا طیب رازی که درباره الحاد و بیهوده بودن مراتب نبوت و شرایع انبیا نگاشته، تألیف نموده است (۳) پس از نقل کلام آن ملحد می نویسد: بطوری که پیش از این نوشتیم ریشه اصلی لغتها از ناحیه پیمبران علیهم السلام به دست آمده است. از آن پس که پیمبری بر وجود اقدس حضرت رسول اکرم (ص) ختم

ص: ۶۹

۱- ۱- ابیات بیشتر، با اندک اختلافی از این سوک سروده را مؤلف اعیان الشیعه [۱] در جلد ۳؛ صفحه ۴۰۳ آورده است و اشعار دیگری هم از او نقل کرده است: يقول الارذلون بنی قشیر بطول الدهر ما تنسی علیا احب محمدا و بنیه حقا و عباسا و حمزه و الوصیا فان یک حبهم رشدا اصبه و لست بمخطی ان کان غیا

۲- ۲- الزینه تألیف ابو حاتم احمد بن حمدان رازی که بر رد کتاب محمد بن زکریا طیب رازی نگاشته است به سال ۱۹۵۸ میلادی، در دو مجلد در مصر چاپ شده است- م.

۳- ۳- مؤلف در حاشیه خود می نویسد: نسخه ای کهن که تصحیح شده است هم اکنون در دار المرز کازرون موجود می باشد.

شد همگی لغات هم مانند اسباب دیگری که ریشه آن از ناحیه انبیا و حکما که به وحی از خدای عز و جل بود، پایان پذیرفته است؛ و در جهان بجز از آیین و رسوم آنان، رسم دیگری برقرار نمانده است. بنابراین در روی زمین به غیر از رسوم ایشان رسم دیگری باقی نخواهد ماند و هرگاه آیین دیگری هم بوده باشد ریشه اساسی آنها از رسوم آنان سرچشمه گرفته است و بر پایه آنها بنیان گردیده است.

ولی رسمهایی که بنا شده و تشابه تمامی با حکمت حکما دارد مستحدثاتی است که در این امت به وجود آمده است که آنها از لغت عربی به دست آمده از قبیل نحو و عروض که هر دوی آنها معیار کلام عرب می باشد. این دو بخش تازه از حکمای امت اسلام و ائمه هدی علیهم السلام سرچشمه گرفته است.

چه آنکه نحو قانون مهمی است که حضرت امیر المؤمنین علیه السلام آن را تدوین کرد و در اختیار ابو الاسود دؤلی قرار داد. امیر المؤمنین حکیم روزگار خود بلکه پس از رسول خدا (ص) ریاست حکمای امت اسلامی را بالاستحقاق دارا بود و خدای تعالی استخراج این علم را به حضرت او الهام فرمود و این علم تا آن هنگام آشکارا نبود بلکه ودیعه ای بود که در آن موقع احداث شد و راهی که ودیعه گذاران و احداث کنندگان در این امت، رفته اند همان راهی بوده که پیمبران بزرگوار در میان دیگر از امتان پیموده اند و حکمی که این عده از افراد به دست آورده اند از وجود اقدس حضرت محمد (ص) استفاده کرده اند و علی از میان همگی امت اسلامی از ویژگی خاصی برخوردار گردیده است. پیمبر اکرم (ص) اسراری را در باطن آن حضرت به ودیعت گذارده و بدین وسیله او را بر دیگر از پیروان خود برتری داده است و حضرت او هم تا حدی که لازم دانسته آنچه را که فرا گرفته است به مستحقان آن اعطا کرده است به طوری که مطالبی را به اصحاب سر خود آموخته از دیگران پوشیده داشته است و برخی از یافته های خود را به همگان از خاصه و عامه فرا داده است.

علم نحو از جمله علوم است که شباهت کاملی به حکمت حکما دارد هر چند این علم از اسباب دیانت بشمار نمی آید. این علم را حضرت مولا علی علیه السلام از لغت عرب استخراج کرد و آن را برای ابو الاسود تدوین نمود. بنابراین مقدمات این علم

را ابو الاسود از آن حضرت فراگرفت و طبق راهنماییهای آن حضرت قواعد دیگر را بر آن افزود. سپس دیگر از دانشمندان مطالب نحوی را از وی فراگرفتند و به قواعد دیگر آن علم اقدام کردند.

فن عروض را خلیل بن احمد از مردی از اصحاب حضرت علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب (ع) فراگرفته است و آن حضرت نیز حکیم زمان و پیشوای دوران خود بود. سپس دیگران فن عروض را از خلیل بن احمد فراگرفتند و او نیز قواعدی را برای شعرشناسی تدوین کرد و این دو اصل علوم که در این امت رواج پیدا کرد، ریشه آن از حکمای دین و ائمه هادین فراگرفته شد و به همین نسبت ریشه هر حکمتی چه کوچک و چه بزرگ، از پیمبران به دست آمده است و آنان اصول حکمتها را در اختیار حکما و علمای پس از خود درآوردند و آنان هم به تعلیم آنها به مردم پرداختند و همچنین اصول لغات و واژه های مختلف از ناحیه ایشان به وجود آمده است.

سید امیر شمس الدین محمد بن امیر سید شریف جرجانی مشهور، در کتاب الرشاد فی شرح الارشاد که در نحو بوده و از آثار علامه تفتازانی است به مناسبت نامگذاری علم نحو می نویسد: ابو الاسود دؤلی شنید که قاری آیه شریفه «وَ اذَانٌ مِنَ اللّٰهِ وَ رَسُوْلُهُ اِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْمَكْبُرِ اَنَّ اللّٰهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِيْنَ وَ رَسُوْلُهُ...» (توبه ۳) را به جز «رسوله» قرائت می کند و آن را معطوف به مشرکین می خواند و حال آنکه یا باید «رسوله» به رفع خوانده شود تا معطوف بر محل اسم آن بوده باشد و یا منصوب بخواند که اسم آن بوده باشد. ابو الاسود آنچه را شنیده بود به عرض حضرت مولا - علیه السلام تقدیم داشت امام فرمود: این گونه اشتباه بر اثر آمیزش عرب با عجم است، سپس فرمود.

کلمه بر سه گونه است، اسم و فعل و حرف. اسم، کلمه ای که از مسمی خبر می دهد.

فعل، کلمه ای است که از حرکت مسمی خبر می دهد. حرف حد وسط میان اسم و فعل و رابطه آنهاست و فرمود: فاعل مرفوع است و ماسوای آن فرع آن است و مفعول منصوب است و غیر آن فرع برای آن است و مضاف الیه مجرور است و غیر آن فرع برای آن است و امثال این ها از قواعد کلی دیگر، سپس فرمود: ای ابو الاسود بدین نحو رفتار کن.

شیخ یوسف بن مخزوم اعور واسطی منصوری ناصبی در کتابی که به منظور

بطلان مذهب تألیف کرده و نزدیک به سال هفتصد هجری می زیسته، چنین نوشته است:

علم نحو منسوب به سیبویه است و از او به اخفش و بصریها و کوفیها پیوسته است و بنای اصلی و فروع آن منتسب به ابو الاسود دؤلی می باشد و زیربنای آنچه را که اظهار داشته اند از علی علیه السّلام بوده که فرموده است: کلام عرب بر سه گونه است: اسم و فعل و حرف. در جایی ندیده ام بلکه این نظریه از رافضیان است و از زبان آنها شنیده شده است و خدا گواه است- که بهترین گواهی است- که من آنچه را اظهار داشتم در کتابی کهن که منسوب است به عمر، دیده ام.

در پی آنچه ایراد شد باید بگویم: ملا نجم الدّین خضر بن محمد بن علی حبلرودی رازی نجفی که از شیعیان امامی مذهب و از شاگردان سید شمس الدّین جرجانی بوده است، در کتاب خود توضیح الحجج الواردة لدفع شبه الاعور پس از ایراد الفاظ او می نویسد: بدیهی است دانشمندانی بسیار و بزرگانی بی همال درباره انتشار قواعد نحو کوشش فراوانی داشته اند و همگی آنها اعتراف می کنند که رهین عنایات حضرت مولا علی علیه السّلام بوده اند و بدان افتخار می کنند و به انتسابی که از این ناحیه به حضرت مولا علی علیه السّلام به دست آورده اند بر دیگران مباهات می کنند و به تواتر ثابت شده است که واضع اصلی «نحو» حضرت علی علیه السّلام بوده است که ابو الاسود دؤلی را به چگونگی تدوین این علم راهنمایی فرموده است و این موضوع را دانشوران دیگر در کتابهای خود ذکر کرده اند.

پس از این به نقل کلمات استاد خود که پیش از این ترجمه شد پرداخته و اظهار داشته با تصریحی که علامه استاد که در بیان، زبانزد ارباب قلم و زبان است و چرخ ریاست تدریس شیراز در محور وی به حرکت آمده است و بالاتر از آن، در این روزگار از نظر تدریس سلطان مدرسان بشمار می آید، چگونه ممکن است بگویم آنچه را به علی علیه السّلام نسبت داده شده در کتابی نیامده است و تنها از زبان رافضیان شنیده شده است، اینجاست که باید بگویم اظهار نظر یوسف واسطی از طریقه صواب دور و خود او در جرگه ناصبیان منفور است و گواهی او که «من آنچه را اظهار داشته ام در کتاب منتسب به عمر دیده ام»، گواهی مردودی بیش نیست، زیرا دشمن هیچ گاه گواهی به حق

نمی دهد، بلکه او همواره با چشم عناد و کینه تیزی به آثار ما می نگرد؛ گذشته از این چگونه می توان گواهی شخص واحد را که جز دروغ، ادعای دیگری را ندارد بپذیریم و بگوییم با کوری ظاهر و باطنی که دارد مطلب نادرستی را از کتاب کهن بی اصلی به دست آورده است؛ بویژه که نقیض آن به گفتار عدول از دانشوران بیرون است و با چشم انکار به حقایق می نگرد. مثل او مثل حمار و یهودان بی اعتباری است که کتابها بر پشت آن حیوان بار کرده و بدون آنکه بهره ای از انوار دانش برده باشد از این سوی بدان سو می خرامد.

شیخ عز الدین حسن بن محمد بن علی مهلبی - که معاصر با حبلرودی بوده است - در کتاب الانوار العددیه فی کشف شبه القدریه که این کتاب نیز در رد ترهات همین اعور ناصبی بوده است پس از نقل کلام او و کلام ابن ابی الحدید گوید: باید به این ناصبی قدری مسلک توجه کرد چگونه می گوید: «در هیچ کتابی دیده نشده است که واضع اصلی علم نحو علی علیه السلام بوده باشد، بلکه آنچه شهرت یافته از دهان رافضیان بوده است» و حال آنکه خطیب دمشقی شامی و ابن ابی الحدید که پیشوای معتزلیها می باشد چگونگی وضع آن را از مشایخ معتزلی و قدری که به دست حضرت مولا علی علیه السلام بنیان شده است ذکر کرده اند.

ابن جمهور احساوی در کتاب المجلی فی شرح مرآه المنجی که هر دوی آن از آثار خود او بوده و در علم کلام است در بحث امامت گوید: از جمله ناپسند کاریهای عثمان پیش آمد قتل هرمان بود.

هرمان از بزرگان ایرانیها بود در یکی از کارزارها اسیر شد. او را به مدینه آوردند حضرت مولا علی علیه السلام او را در اختیار گرفت. هرمان به دست آن حضرت مشرف به دین اسلام شد و حضرت مولا - علی علیه السلام او را آزاد کرد و از آنجا که بشدت تمایل به حضرت مولا علی علیه السلام داشت خلیفه دوم از سهم غنیمت چیزی به او نمی داد و از آن پس که خلیفه در آخر شب کشته شد و قاتل او شناخته نشد عید الله پسر خلیفه از جمعی شنید که او را فلان گبر از پای در آورده است. عید الله پنداشت مراد آنان هرمان است، بنابراین عید الله به قتل او مبادرت کرد و او را پیش از آنکه عمر

بمیرد از پای درآورد. عمر که از کشته شدن هرمان اطلاع یافت اظهار داشت: «عبید الله اشتباه کرده است، ضارب من ابو لؤلؤ است و هرگاه زنده بمانم عبید الله را به قصاص قتل هرمان خواهم کشت چه آنکه علی علیه السلام دیه ما را که به جرم قتل هرمان باید تأدیه نمایم نمی پذیرد.

عمر در پی ضربه ای که دید از دنیا رخت بر بست و به دیار دیگر شتافت و عثمان جانشین او شد. حضرت مولا علی علیه السلام به خونخواهی هرمان برخاست و عبید الله را که قاتل هرمان بود از عثمان طلب کرد و اظهار داشت او آزاد شده مرا کشته است و به دست او مظلومانه از پای درآمده است، و من ولی خون او می باشم.

عثمان گفت: دیروز عمر را کشتند و امروز می خواهند پسر او را بکشند، همان اندوه برای خاندان عمر کافی است و بدین مناسبت بود که از تسلیم عبید الله امتناع ورزید و از راه ستمگری حق آن حضرت را نادیده گرفت و عدم تسلیم او ایجاب کرد که حضرت علی علیه السلام فرمود: هرگاه یک روز از دنیا را در اختیار داشته باشم به منظور خون بهای هرمان عبید الله را خواهم کشت.

آنگاه که حضرت مولا علی علیه السلام به خلافت ظاهری رسید عبید الله که همواره در بیمناسکی به سر می برد به سوی شام گریخت و به معاویه پناهنده شد و به کمک او به جنگ صفین رفت و حضرت مولا در این نبرد او را از پای درآورد. اینک توجه داشته باشید که چگونه عثمان حق علی علیه السلام را نادیده گرفت و با اندیشه ناستوده اش با کتاب خدا و سنت رسول او مخالفت کرد و حال آنکه خدای تعالی فرموده است:

«...وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيَّهِ سُلْطَانًا...: کسی که ستم دیده کشته بشود، ما ولی او را برای خونخواهی او از دشمنانش چیره ساخته ایم» (بنی اسرائیل ۳۳/۱).

مؤلف گوید: در پایان برخی از قرآن‌ها که به خط حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام نوشته شده چنین امضا شده «علی بن ابو طالب» و ابو طالب با «واو» آمده

ص: ۷۴

۱ - ۱ - کشته شدن هرمان در ذیل احوال ابو الاسود تناسبی ندارد، جز آنکه بگوییم: مراد آن است که حق مولا - از هر جهت نادیده گرفته شده است و هرگاه حق او را در تدوین «نحو» نادیده بگیرید در جهات دیگر هم حق او را نادیده خواهند گرفت -

است. و در برخی از آنها «علی بن ابی طالب» با «یا» آمده است و سید مرتضی در الفصول مطالبی در ذیل آنچه گفته شد آورده است.

شارح کتاب العوالم - که در نحو بوده - از آثار شیخ عبد القاهر جرجانی می باشد در وجه نامگذاری نحو چنین گوید: ابو الاسود دؤلی از قاری شنید که آیه شریفه «... أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ...» (توبه ۳/۳) را به جرّ «رسوله» قرائت می کرد. در پی آن با حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام ملاقات کرد و جریان را به عرض مبارک تقدیم داشت. حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام در ضمن راهنمایی وی فرمود: فاعل مرفوع است و ماسوای آن فرع آن است. مفعول، منصوب است و ماسوای آن فرع آن می باشد.

مضاف الیه مجرور است و ماسوای آن فرع آن است. پس از این راهنمایی به ابو الاسود فرمود: «الخ...» به این رویه رفتار کن و از خاطر میرا بدین جهت علم را «نحو» گفتند.

ملا - سلطان عابد محمد از علمای عامه در آغاز حاشیه اش بر شرح جامی که شرحی است بر کافیة ابن حاجب چنین می نویسد: گویند نخستین کسی که به تدوین «نحو» اقدام کرد ابو الاسود دؤلی بود - که سمت استادی صابران در بلا و خرسندان به قضاء الهی یعنی حسن و حسین شهید کربلا و نواده آنکه از هوای نفس سخن نگفته و جز به وحی الهی از راه دیگری به بیان مطلبی نپرداخته محمد مصطفی صلی الله علیه و آله - را داشت و او مقدمات نحو را از علی مرتضی علیه السلام فرا گرفته بود و علت وضع نحو آن بود که در روزگار عثمان زنی بر معاویه وارد شد و گفت: «ان ابي مات و ترك لي مالا: پدرم مرد و ماترکی برای من باقی گذارد.» و کلمه مال را به اماله ادا کرد، معاویه از طرز گفتار او ناراحت شد. جریان او که به عرض حضرت مولا علی علیه السلام رسید؛ ابو الاسود را به تدوین علم «نحو» راهنمایی کرد. وی نخست باب «انّ و اضافه» را پایه ریزی کرد و همان هنگام از مردی شنید که آیه شریفه «... أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ...» (توبه ۳/۳) را به جرّ «رسوله» می خواند، به ترسیم باب «عطف و نعت» اقدام کرد. روزی، دختر ابو الاسود به وی گفت: «یا ایت ما احسن السماء: چه چیزی آسمان را زیبا ساخته است؟» در این جمله «ن» احسن را مضموم، و به لفظ استفهام ادا کرد. پدرش گفت: «ستارگانش» دخترک گفت:

منظورم شگفتی از زیبایی آسمان بود. پدرش گفت اگر چنین قصدی داشتی باید می گفتی:

«ما احسن السماء» یعنی همزه سماء را به فتح می خواندی و در هنگام خواندن دهانت را می گشادی. در پی این پیشامد ابو الاسود باب «تعجب و استفهام» را آغاز کرد.

پس از آنکه قواعد نحو به دست ابو الاسود وضع شد افرادی برای فراگیری آن پیشقدم شدند، از جمله پنج تن از دانشوران آن روزگار که عبارت اند: از عطا و ابو الحارث غبسه (عنبسه) و همون (میمون) و یحیی بن نعمان، اصول و قواعد «نحو» را از وی فراگرفتند و ابو اسحاق حضرمی و عیسی ثقفی و ابو عمرو بن علاء نحوی قاری از آنها استفاده کردند و خلیل بن محمد و خلیل بن احمد متفقا از عیسی ثقفی استفاده کردند و سیبویه که در فن نحو شهرتی بی مانند دارد و الکتاب در این فن اثر جاودانه او می باشد، مراتب نحو را از خلیل بهره وری نمود و اخفش - که سالها خدمت خلیل را عهده دار بود - از سیبویه استفاده کرد، و علی بن حمزه کسائی اصول این فن را از ابو عمرو بن علاء کسب کرد و در عین حال الکتاب را هم از اخفش استفاده کرد.

پس از این ادیبان به دو دسته کوفی و بصری تقسیم شدند و فراء بغوی مؤلف المصابیح و ملقب به محیی السنه، مراتب نحو را از کسائی فراگرفت (۱). ابو العباس ثعلب قواعد نحو را از فراء و ابو سعید محمد انباری مراتب نحو را از ثعلب استفاده کرد و این عده از نجات کوفی می باشند.

محمد بن مستنیر معروف به قطرب - که از شایستگان حرین بوده است - از سیبویه و اخفش استفاده کرد. ابو عثمان بکر مازنی از اخفش، و محمد مبرد، از قطرب و

ص: ۷۶

۱- مؤلف گوید: «محیی السنه ملقب به فراء، غیر از فراء نحوی است.» آری چنین است، زیرا محیی السنه در سال ۵۱۰ هجری وفات کرده است و در فقه، تفسیر و حدیث تبحر داشته است. معروف ترین اثرش مصابیح السنه در حدیث است. گویند: مصابیح او مانند من لا یحضره الفقیه حذف اسناد کرده است و خبر را به اصل راوی نسبت داده است. وی نامش حسین و کنیه اش ابو محمد و لقبش محی الدین یا محی السنه است، و در اصل از مردم بغشور هرات افغانستان است و فراء نحوی مشهور ابو زکریا یحیی بن زیاد دیلمی کوفی است که از خواص اصحاب کسائی بوده است و در فنون مختلفی دست داشته است. ثعلب شاگرد او اظهار داشته است: هرگاه فراء نبود، علوم عربیه از کار افتاده بود. از تألیفات او حدود الاعراب است و سال ۲۰۷ هجری در راه مکه در گذشت، فاصله در گذشت بغوی و فراء ۳۰۳ سال بوده است - م.

مازنی بهره برده است. اسحاق زجاج و ابو بکر سراج و ابن درستویه و محمد بن کیسان از شاگردان مازنی بوده اند. ابو علی فسوی ابو سعید سیرافی و علی بن عیسی رمانی، از شاگردان مبرد بوده اند. ابو علی فارسی از سیرافی و رمانی استفاده کرده است و ابو الفتح جنی از ابو علی فارسی و شیخ عبد القاهر بن عبد الرحمن جرجانی «نحو» را از ابو الفتح جنی فرا گرفته است. بطوری که اظهار شده پس از عبد القاهر ادیبی که مورد توجه باشد به وجود نیامده است. مخدوم معظم من - که در روزگارش از جلالت قدر و مقام خلت برخوردار گردیده و عصام المله و الدین است - از او، و از محمد بن محمد بحرآبادی بهره برده است، و او از علاء الدین استرآبادی، و او از شرف الدین عمر تبریزی، و او از علامه تفتازانی، و از علامه نیشابوری، و او از ابو بکر شیرازی و او از سعد بن احمد بغدادی، و او از قوام الدین نحوی، و او از ابو سعید نحوی و او از ابو محمد نحوی شاگرد شیخ عبد القاهر استفاده کرده است.

مؤلف گوید: کلام این شخص مورد تأمل است.

شیخ عبد القاهر جرجانی در رساله عروض و قوافی گفته است: علوم ادبیه به دوازده صنف (دسته) بخش می شود. ۱- متن اللغه ۲- علم صرف ۳- علم اشتقاق ۴- علم نحو ۵- علم معانی، و این علمی است که به کمک آن می توان معنای صحیح را از فاسد باز شناخت ۶- علم بیان، و این علمی است که به کمک آن می توان، نظم صحیح را از فاسد تشخیص داد و مجموع علم معانی و بیان را علم بدیع گویند (۱). و فراگیری این علم از شرافتمندانه ترین مطالب دینی و رفیع ترین مباحث یقینی است، زیرا این علمی است که ویژه قرآن کریم بوده است و فصاحت این کتاب عزیز از روی آن آشکار می شود. ۷- علم عروض، ۸- علم قوافی، ۹- علم انشاء نثری، ۱۰- علم سرایندگی، ۱۱- علم خطنویسی، ۱۲- علم محاضرات و فن تاریخ هم از این علوم بشمار می آید.

ابو القاسم عبد الرحمن بن اسحاق زجاج نحوی گفته است: حدیث کرد ما را ابو جعفر احمد بن محمد بن رستم طبری مصاحب ابو عثمان مازنی، از ابو حاتم سجستانی

ص: ۷۷

---

۱ - ۱- علم بدیع، مربوط به صنایع لفظی و معنوی است از توابع علم معانی و بیان است. شاید مرادش علم بدیع به معنای لغوی بوده است.

(سیستانی) از یعقوب بن اسحاق حضرمی، از سعد بن سلم باهلی، گفت: خبر داد مرا پدرم از جدّم از ابو الاسود دؤلی، گفت: به حضور مبارک حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام شرفیاب شدم. حضرتش را در اندیشه یافتم؛ پرسیدم در چه اندیشه ای هستید؟ فرمود: در شهر شما به غلطی برخوردیم و اینک تصمیم گرفته ام تا کتابی در اصول عربیت تدوین نمایم. به عرض رسانیدم اگر این کار را انجام دهید ما را زنده کرده اید و زبان تازی در بین ما جاودان می ماند. پس از چند روز دیگر که شرفیاب حضور مبارک شدم، صحیفه ای در اختیارم گذاشت که در آن مرقوم فرموده بود: به نام خداوند بخشنده مهربان، کلام بر سه قسم است اسم و فعل و حرف. اسم، از مسمی و فعل از حرکت مسمی و حرف از معنائی که نه اسم است و نه فعل خیر می دهد.

سپس به من فرمود: کاوش کن و آنچه به فکرت می رسد بر آن بیفزای، و اشاره کرد، ای ابو الاسود بدان: اسمها بر سه بخش اند، ظاهر و ضمیر و اسمی که از هیچ یک از این دو نمی باشد و دانشوران به شناخت اسمی که نه ظاهر باشد و نه ضمیر بر یکدیگر برتری پیدا می کنند.

ابو الاسود گفت: بنا به راهنمایی حضرت مولی علیه السّلام به گردآوری قوانینی پرداختم و آنها را به عرض حضرتش رسانیدم، از آن جمله حروف ناصبه-انّ، انّ، لیت، لعل، کان-را یاد کرده بودم. و «لکن» را یادآوری نکرده بودم. از من پرسید چرا از «لکن» نام نبردی؟ معروض داشتم برای آنکه «لکن» را از نواصب نمی دانم! فرمود: چنان نیست بلکه «لکن» هم در شمار آنهاست و بر آنها بیفزای.

زجاج در ذیل فرموده حضرت مولی علی علیه السّلام که اسم یا ظاهر است یا مضمّر و یا هیچ یک از آنها نمی باشد-اظهار داشته است: اسم ظاهر چون رجل و فرس و زید و عمرو و امثال اینهاست و ضمیر مانند انا و انت و انما و انتم و تاء در فعلت و فعلت و کاف در غلامک و اکرمک و یای در ثوبی و غلامی و هاء در ثوبه و غلامه و نون و یاء در اکرمی (1) و نون و الف در خرجنا و قعدنا و غلامنا و الف در قاما و واو در قاموا و

ص: ۷۸

۱-۱- نون در «اکرمی» نون وقایه است و یاء فقط ضمیر متکلم است مگر آنکه بر اثر اتصالی که میان نون و یاء، احساس می شود هر دو را به عنوان ضمیر خوانده باشد-م.

نون در قمن بوده که این ها را مضممر می گویند و اسمی که ظاهر و مضممر نبوده اسماء مبهم است چون هذا و هذه و ذه و تی و هاتا که این جمله از پیوندهای هذه بوده و هذان و تان و أولئك و ذلك و تانك و من و ما و الذی و ای و کم و حتی و این و امثال این ها از مبهماتند.

و از آنجا که بیان حضرت امیر المؤمنین علیه السلام ویژه زبان عرب بوده، فرموده است: زبان عرب بر سه قسم است اسم و فعل، حرف. پس از این به تعریف هریک از اقسام کلمه پرداخته و به دنبال آن به مشکل ترین قاعده عربی که امور مبهمه باشد اشاره فرموده است، زیرا اسماء ظاهر در مجاری ابواب بدون اشکال مورد توجه قرار می گیرد و اسماء مضممر از حرکت اعراب ممنوع گردیده است و تغییری که در آنها به وجود می آید بر اثر تغییر عامل نبوده است بلکه تغییر آنها مربوط به خود آنها می باشد و همین اسماء مبهمه که از آنها یادآوری کردیم در حال تشبیه و جمع و تصغیر احکام ویژه ای دارند از آن جمله احوال متضاده و شروط مختلفی است که در نحو به آنها اشاره می شود و غرض حضرت مولی- از تفاضلی که در این خصوص در میان علما دیده می شود بیان فرموده- همان بود که ما بطور اجمال بدان اشاره کردیم.

سید ظاهر بن ابی المفاخر بن ابی العشائر حسینی افسسی

منتجب الدین گوید: وی عالمی متدین بوده است (۱).

شیخ ابو سلیمان ظفر بن داعی بن ظفر حمدانی قزوینی

منتجب الدین گوید: وی فقیهی صالح بود و مراتب علمی را از شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی استفاده کرده و اشعاری لطیف سروده است (۲).

ص: ۷۹

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۰؛ [۱] فهرست منتجب الدین، ص ۱۰۶. [۲]

۲- ۲- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۴۰؛ [۳] همان فهرست، ص ۱۰۵، پدرش داعی بن ظفر بن علی حمدانی است که شرح حال آن در ترجمه ریاض العلماء، ج ۲، ص ۳۰۱ و [۴] فهرست منتجب الدین، ص ۱۵۴ آمده است.

سید ابو الفضل ظفر بن داعی بن مهدی علوی عمری استرآبادی

منتجب الدین گوید: وی فقیهی ثقه و صالح و از شاگردان شیخ ابو الفتح کراچکی بوده است (۱).

شیخ ظفر بن همام بن سعد اردستانی

منتجب الدین وی را به عنوان پیشوای لغت ستوده است (۲).

شیخ ظهیر الدین بن علی بن زین الدین بن حسام عاملی عینائی

در امل الآمل آمده است: وی فاضلی عابد و فقیه و از اجلای مشایخ است (۳).

ظهیر الدین، از شیخ علی بن احمد عاملی - پدر شهید ثانی - روایت کرده است.

مؤلف گوید: ظهیر الدین از شیخ مقداد سیوری روایت کرده است. بطوری که از اجازه شیخ احمد بن نعمه الله عاملی به مولی عبد الله شوشتری برمی آید: برادرش شیخ حسین بن حسام از وی روایت داشته است و ناصر بویهی از شاگردان او بوده است و ممکن است ظهیر الدین از شاگردان بویهی بوده باشد (۴).

ص: ۸۰

۱- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۴۰؛ همان فهرست، ص ۱۰۴.

۲- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۴۰؛ همان فهرست، ص ۱۰۵.

۳- همان مأخذ، ج ۱، ص ۱۰۶.

۴- شیخ مقداد سیوری در سال ۷۹۲ که کتاب نهج المسترشد را تألیف کرده و زنده بوده است. بویهی به نوشته امل الآمل سال ۸۵۲ وفات یافته است. بنابراین بویهی از شاگردان ظهیر الدین بوده است-م.

سید امیر عادل حسینی

وی از فضلا و علما بوده است و از روزگار او اطلاعی ندارم. در شهر آمل مازندران ترجمه آداب المتعلمین خواجه نصیر الدین طوسی را دیدم که وی آن را به فارسی ترجمه کرده بود.

شیخ ابو الخیر عاصم بن حسین بن محمد بن احمد بن ابی حجر

عجلی

منتجب الدین در فهرست گوید: وی از ثقات فضلا بوده است و در مدح اهل بیت علیهم السّلام اشعاری شیوا سروده است و کتاب التمثیل و شجون الحکایات از آثار اوست. فرزندش ما را از وجود آنها آگاه کرده است (۱). عجلی، به کسر عین بی نقطه و سکون جیم، منسوب به بنی عجل است.

شیخ نصر الله عالم شاه بن عبد الجلیل بن ابی مکارم بن ابی طالب

منتجب الدین گوید: وی دانشوری صالح و شایسته بوده است (۲).

ص: ۸۱

۱- ۱- ر ک: معجم قبائل العرب، ج ۲، ص ۷۵۶.

۲- ۲- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۱؛ [۱] فهرست منتجب الدین، ص ۱۲۳.

سید مجد الدین عباد بن احمد بن اسماعیل حسینی

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: وی عالمی بافضیلت و جلیل القدر بوده است (۱).

تهذیب الاصول علامه حلّی را شرح کرده است (۲).

مؤلف گوید: تا حال حاضر به روزگار او - که در چه قرنی بوده است - دست نیافته ام.

شیخ ابو الحسن عباس بن عمر بن عباس بن محمد بن عبد الملک فارسی

دهقان کلوزانی کاتب معروف به ابن ابی مروان

وی از مشایخ نجاشی بوده است و از گروهی از جمله ابو الفرج اصفهانی و محمد بن یحیی صولی و علی بن بابویه - پدر شیخ صدوق - روایت کرده است.

مؤلف گوید: به گمان من نجاشی با یک واسطه و یا با چند واسطه از وی روایت کرده است، چه آنکه عباس بن ابی مروان از گروهی روایت کند که همگی آنان از قدمای اعلام بوده اند.

سید رشید الدین عباس بن علی بن علویه ورامینی

منتجب الدین گوید: وی واعظی شایسته بوده است (۳).

سید امیر عبد الباقي حسینی

وی فاضلی دانشور و مجتهدی معروف است و چنان پندارم که از معاصران شهید ثانی بوده باشد و من خود پاره ای از نظرات مفید و فتوهای او را دیده ام.

از جمله از او سؤال شده است هرگاه پدری ثروتمند، فرزندی بینوا داشته باشد آیا

ص: ۸۲

۱- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۴۱؛ همان فهرست، ص ۱۳۸.

۲- ۲) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۱.

۳- ۳) - همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۴۱؛ همان فهرست، ص ۱۲۴.

زکات به ایشان داده می شود یا نه در پاسخ اظهار داشته است: آری، می تواند ما زاد از نفقه خود را به فرزندش بدهد.

سؤال دیگر هرگاه مردی بتواند هزینه سالانه خود و زن و فرزند واجب النفقه خویش را اداره کند و در ضمن آن هزینه گروهی از افراد را هم تبرعا عهده دار شود، پس از آن از پرداخت هزینه آنها در مانده شود، آیا اسم فقیر و مسکین بر چنین فردی اطلاق می شود یا نه؟ پاسخ داده است: آری، اسم فقیر و مسکین بر او اطلاق می شود.

سؤال دیگر، هرگاه کسی بتواند هزینه سالانه خودش را از انجام نوافل به دست آورد و در طی مدتی از انجام آن کار در مانده شود می تواند زکات بگیرد یا نه در پاسخ گفته است: بر این شخص لازم است به جای انجام نوافل از تحصیل علم استفاده کند.

سؤال دیگر، هرگاه ثروتمندی بمیرد و بدهکار باشد آیا طلبکاران می توانند طلب خویش را از باب زکات حساب کنند یا نه؟ در پاسخ گفته است: آری جایز است.

مؤلف گوید: از قرائن پیدا است، سائل خود امیر عبد الباقی است و پاسخ دهنده شهید ثانی می باشد. بنابراین میر عبد الباقی از مجتهدان نبوده است. گذشته از این پاسخ اخیر او درست نیست، زیرا پس از آنکه ما ترک میت پاسخ گوی بدیهی اش بوده باشد صحیح نیست بدهی او را از باب زکات حساب نمایند.

و ممکن است لفظ لا از قلم ناسخ افتاده باشد، یعنی لا يجوز.

از قرائن استفاده می شود: میر عبد الباقی مترجم حاضر، همان سید امیر عبد الباقی باشد که هم اکنون به نام و نشان او اشاره می شود.

سید امیر عبد الباقی نواده شاه نور الدین نعمه الله ولی مشهور

وی از مشاهیر دانشمندان و سرایندگان پارسی زبان و منشیان روزگار خود بوده است.

سام میرزا در تحفه سامی به شرح حال، و پاره ای از اشعارش اشاره کرده است و اظهار می دارد که وی دیوان اشعاری به پارسی در غزلیات ترتیب داده

است (۱). با وجود نسب و کمالی که داشت به حلیه حسب آراسته بود و در اشعارش «باقی» تخلص می کرده، و گفته است: از غایت شهرت احتیاج به تعریف ندارد و با همه رتبت که داشت همواره به رعایت حال درویشان همت می گماشت.

در اوایل ظهور شاه اسماعیل صفوی عهده دار وزارت او بود. طولی نکشید ترقی کرد و وکیل الدوله وی گردید و امور حل و عقد و کلیه مهمات مردم به عهده او واگذار گردید. تا آنجا که همگی امور ملک و مال که در ایران آن روز به وجود می آمد به تصویب او می رسید تا آنکه در اوایل رجب سال ۹۲۰ هجری در هنگام جنگ شاه اسماعیل با ترکیه از پای درآمد، رحمه الله علیه.

همان گونه که پیش از این اشاره شد ممکن است این سید همان مترجم پیش بوده باشد.

مولای جلیل جمال سالکان عبد الباقی خطاط صوفی تبریزی

عبد الباقی به حسن خط معروف بود و خط نسخ و ثلث را بخوبی می نوشت. او فاضلی عالم و محقق بود. به مرام صوفیه تمایل فراوانی داشت و در روزگار شاه عباس اول می زیست.

از اساتید او اطلاعی ندارم از آثار او: شرح نهج البلاغه- پارسی و مبسوط- به رویه ارباب تصوف به انجام رسانیده است. و از قرائن پیداست که موفق به اتمام آن نشده است. از آثار دیگر او تفسیر قرآن مجید و شرح صحیفه کامله سجادیه است که شرح

ص: ۸۴

---

۱ - ۱- سام میرزا این رباعی را از وی نقل کرده است. مسکن شده کوچه ملامت ما را ره نیست به وادی سلامت ما را درویشانیم ترک عالم کرده این است طریق تا قیامت ما را و این شعر که مصراع اول آن از حافظ است از وی یادآوری کرده است. تا پریشان نشود کار به سامان نرسد شرط عشق است که تا این نشود آن نشود امیدی تهرانی در چکامه ای از وی چنین توصیف کرده است. گل بستان بنی فاطمه عبد الباقی کاید از نکهت او بوی نبی مرسل

مبسوطی است. و این دو اثر را نیز بر آیین صوفیه تألیف کرده است.

عبد الباقی معاصر با سید ابراهیم همدانی و فی مابین، دوستی برقرار بود و صفا و صدق از قلب هر دو تن آشکار. نامه ای از سید ابراهیم همدانی به فارسی در پاسخ عبد الباقی دیدم، که اعجاب مرا برانگیخت. چه پسندیده است، پاسخ او را در اینجا ذکر کنم؛ پاسخ این است:

«به حق بیت و به حق صاحب بیت و به حق دل‌های شکسته؛ به حق آن که دل‌های دوستانش را شکسته می‌دارد که از قیود امور صوریه و تعیینات اعتباریه خود را خلاص ساختن کار مردان و دلیران است و هر جبهه و جوشن پوش را زور میدان مردانگی میسر نیست و ظاهر عبارت «الشفقه علی خلق الله» سد راه سالکان است، جهت آنکه شفقت بر خلق معنی دیگر است و علاقه با خلق امر دیگر، انداختن ابراهیم خلیل الله علیه السلام هاجر و اسماعیل را در وادی غیر ذی زرع صحرای مکه و به جانب شام رفتن و با ایشان سخن نگفتن از قبیل ترک علاقه بود نه از قبیل ترک شفقه بر خلق؛ چون چنین باشد که «الشفقه علی خلق الله» از ایشان میراث است، و تسلیم کردن ابراهیم اسماعیل را بحمایت الله تعالی از کمال شفقت ناشی است چرا که حمایت الله تعالی به از حمایت ابراهیم است بلاشک و ریب؛ کریمی که گاو یتیمی را در بیشه میان سباع حفظ کند و به پری پوستش به زر بفروشد جهت یتیم به برکت توکل پدرش، اسماعیل را نیز در صحرای مکه حفظ می‌تواند کرد به برکت توکل ابراهیم. با خلق برآمدن کار صعب است و جمع بین الاضداد از جمله محالات است؛ با حق آشنا شدن چندان دشوار نیست چه اراده خود را به اراده وا گذاشتن از قبیل ممکنات و انسان را از این مقام بهره هست و به وقوع پیوسته.

قال ابن الفارض:...

و حصول معنی احدی بنی نوع را دلیل امکان حصول این معنی است برای دیگری، خدا نصیب فرماید.

(النتیجه) راه منحصر است در دو یکی به جانب نور وحدت و دیگری

به جانب ظلمت کثرت و لا- ثالث لهما؛ اهل کثرت را از نور وحدت یاری نیست چنان که اهل وحدت را از ظلمت کثرت غباری؛ هزار سال اگر کسی اوقات خود را بکلی صرف اهل دنیا کند به صورت و سیرت انسان بر نیاید با این کس رام و مهربان نمی شود؛ «لَنْ تَرْضَى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَى حَتَّى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ» (۱)؛ پس ایشان را با حق دلالت باید کرد؛ «قُلْ إِنْ هَدَى اللَّهُ هُوَ الْهُدَى» ۲؛ و یا مثل ایشان شد و ترک حق کرد، «لَئِنْ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ» ۳. شق اول را ایشان قائل نیستند شق دوم را ما چون قائل شویم ایشان ما را به حق نمی فروشند، ما چون حق را به دنیا فروشیم چاره منحصر است در ترک ایشان، «من تجارب فقد ربح». چنین کرده اند عارفین و اولیاء الله حق.

(الخلاصه) اولیا را اشعار ترک دنیا است هرچه باشد و هر که باشد «القید کفر و لو کان بالله». اهل دنیا را مدار بر تحصیل است هرچه باشد و از هر که باشد، اگرچه سد راه و بند پا باشد، «و بینهما بون بعید».

(الاشاره) با صفات بشریت صفات حق جمع نمی شود؛ هر کدام را که خواهند اختیار کنند. سخن پوست کنده مدت مدید به درگاه حق تضرع کردن و برای طلب هر سهل به مراد نرسیدن به از آن است که به وسیله مکتوبی و یا به واسطه پیغامی از بزرگی صاحب آلائف و الوف شدن چه اول را نور خضوع همراه است و آخر را ظلمت فروتنی و تنزل، در دنبال ابراهیم ادهم از ترک پادشاهی ضرری نکرد فرعون را سلطنت روی زمین فایده نداد، حمالان باربر گردن نه چون سواران سبک عنانند، «سیروا قد سبق المفردون».

(الحقیقه) علمی که به زبان و گوش محتاج باشد علم نیست دردی است، چرا که سوداگر را از کساد بازاری آتش در جان است و هرچه در حافظه و خیال مخزون است مانع نفس حیوانی است مانند کتابخانه در معرض زوال است، و

ص: ۸۶

آن علمی که روح را شمع راه است کدام است، «العلم نقطه کثرها الجاهلون».

تمام علم اولیا از مقوله شیء من وجه است و علم علمای دنیا از مقوله علم به وجه شیء است، و تفاوت بین الامرین بسیار است. بر تقدیری که معلوم شیء واحد باشد آثار متفاوت است، چه شمع ثانی را از هر بادی ضرر زوال است و شمع اول را باد صرصر معین و ممد شعاع است.

(النکته) ماهیت علم صورت حاصلی است، چون حق را دانستی علم حاصل کردی، همه را دانسته، «قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ» (۱).

(المعذره) من تنگ حوصله و تنگ مایه ام، با اهل دنیا خلطه نمی توانم کرد؛ دریا آشامان را حال دیگر است، آنچه نوشته ام خیال خود را بیان کرده ام «الاناء یترشح بما فیہ لا انکار لنا لاحد» همه خوبند و همین بد ماییم، «و الفرار من اکثره لیس الا باطاعه الامر لا بمقتضى العلم».

هر که را ذره وجود بود پیش هر ذره در سجود بود

جهت مختلف طریق انبیا و اولیا صراط مستقیم است و هدایت به طلب منوط است «و اهدنا الصراط المستقیم» تعلیم طلب است «و لیس لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى» ۱۲ ادیب عظیم است، و اطلاع بر سر قدر ما فوق طاقت است، و اطاعت اولیا سرمایه نجات است.

(الانصاف) به دست خود تفسیری بیضاوی نوشته ام پایبندم شده است «و ما أصابکم من مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِیکُمْ» ۳ نه همراه می توانم گرداند نه علاقه می توانم از آن برداشت؛ یقین می دانم که عن قریب در معرض بیع من یرید شیء قلیل فروخته خواهد شد، پس علم یقین را در این راه مرتفعی نبوده است، الله تعالی عین یقین را نصیب طالبین گرداند بحرمة الواصلین الی حق یقین.

(الرمز) بندبندم می لرزد از تعقل آن چیزی ک تمنای صادقان را فرض

ص: ۸۷

عین است «فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» (۱) و مدار بر اغماض عین است با آن که یقین می دانم که عاقبت مؤمنان و محبان آل محمد صلی الله علیه و آله به خیر است، تعیشم در دنیا مثل تعیش زندانیان و محبوسان است، پس از خلاص شدن از زندان این چه خوف و این چه بیم است «رحم الله امرأ عرف قدره» این است حال من و مقدار من.

(المقصود) غرض از نوشتن این چند کلمه که زبان زد هر بزرگ و کوچک است نه قصد افاده است که نسبت به ملازمان آن جناب توهم این داعیه محض کفر است و نه غرض دانش و اظهار معرفت خود است که قطره را با دریای محیط خودنمایی دلیل جهل است، بلکه مطلوب آن است که خود را بدین وسیله بخاطر فیض مآثر آن عالی مقدار که هرگز از خانه محبتم قادر آمده است قدم بیرون ننهاده است:

ای قدم ننهاده هرگز از دل تنگم برون

حیرتی دارم که چون در هر دلی جا کرده ای

برساند و طلب تجدید التفات خاطر آن خورشید ذره پرور نماید و خود را در سلک محبان و مشتاقان آن درگاه جای دهد، اگرچه مآثر محبتم را چندان احتیاجی باین اظهار نیست لکن «تهادوا تحابوا» وارد است، مرا بهتر از عرض اخلاص هدیه نبود بدان اکتفا کردم و از آن هم اندکی ذکر کردم که «الجرعه تدل علی الغدیر و الجفنه علی البیدر الکبیر»، الله تعالی ملازمت آن جناب را بار دیگر بزودی روزی این مخلص گرداند بالنبی و آله الامجاد (۲).

ص: ۸۸

۱-۱- جمعه ۶/ [۱]

۲-۲- نصرآبادی در تذکره ذی [۲] ل خوشنویسان آورده است: ملا [۳] عبد الباقی از مردم تبریز بود و در بغداد می زیست. در مولوی خانه با دده مصطفی ارتباط پیدا کرد. و در حکمت و عربیت استاد بود و تظاهر نمی کرد. خط نسخ و ثلث را ماهرانه می نوشت. شاه عباس او را برای نوشتن کتیبه مسجد جامع چلیپی به اصفهان خواند. از آمدن خودداری کرد و سال بعد از فوت شاه عباس در گذشت؛ از رباعیات اوست:-

شیخ ابو محمد عبد الباقي بن محمد بن عثمان خطیب بصری

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: ابو محمد یکی از شیوخ موجه اصحاب ما و از ثقات ایشان بشمار است. او به ری آمد و مفید عبد الرحمن نیشابوری به درس او حاضر می شد. آثاری دارد از جمله: الحجج و البراهین فی امامه مولانا امیر المؤمنین و اولاده الاحد عشر ائمه الدین دیگر المذهب فی المذهب و دیگری رسائل البصره و کتاب الدلائل (۱).

بصره، به فتح با، مشهور و فصیح تر است و در هنگام نسبت به کسر با تلفظ می شود و پس از با، صاد بی نقطه ساکن و راء مهمله مفتوحه و در آخر آن هاء است، بصری منسوب به بصره می باشد.

شیخ ابو الحسن عبد الجبار بن احمد بن ابو مطیع

شیخ منتجب الدین گوید: وی فاضلی فقیه بود. کتاب الورع و کتاب الاجتهاد و کتاب القبله و کتاب الآثار الدینییه از تألیفات اوست و ما به روایت از شیخ وجیه الدین عبد الملک بن سعید داودی زیدی آثار او را ذکر می کنیم.

مؤلف گوید: ممکن است زیدی منسوب به مذهب زیدیه باشد لیکن عبد الجبار شیعه اثناعشری بوده است. وجیه الدین از زیدیهها بوده است، زیرا منتجب الدین ترجمه ویژه ای برای او - با آنکه وجیه الدین شیخ روایتش بوده است - در فهرست تدوین نکرده است (۲).

سید عبد الجبار بحرانی

وی از علمای روزگار امیر سید حسین مجتهد عاملی بوده است و در زمان شاه عباس بزرگ می زیست، و آثاری دارد. این مترجم غیر از عبد الجباری است که ذیلا

ص: ۸۹

۱- ۱) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۱؛ فهرست منتجب الدین، ص ۱۱۰.

۲- ۲) - همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۴۲؛ همان فهرست، ص ۱۱۸.

نام برده می شود ۱.

سید عبد الجبار بن حسین حسینی موسوی بحرانی

شیخ معاصر در امل الآمل (۱) گوید: وی فاضلی عالم و جلیل القدری سراینده و ادیبی ماهر و از معاصران است (۲).

قاضی زین الدین ابو علی عبد الجبار بن حسین بن عبد الجبار بن محمد طوسی

او برادرزاده علی بن عبد الجبار طوسی است.

منتجب الدین گوید: عبد الجبار فقیهی واعظ و از موثقان است (۳).

مؤلف گوید: مرادش از علی بن عبد الجبار، قاضی جمال الدین ابو الفتح علی بن عبد الجبار بن محمد طوسی است که در کاشان می زیست. شاذان بن جبرئیل قمی از وی روایت کرده است. شرح حال قاضی رکن الدین عبد الجبار بن علی - عموزاده زین الدین - پس از این ایراد خواهد شد.

و همچنین در ذیل ترجمه شیخ کمال عبد الرحمن بن محمد بن ابراهیم عتایقی شارح نهج البلاغه خواهیم نوشت. عتایقی از چهار گونه شرحی که برای تدوین شرح نهج البلاغه خود استفاده کرده است، شرح نهج البلاغه قاضی عبد الجبار است.

و محتمل است شرح نهج البلاغه از آثار قاضی زین الدین ابو علی عبد الجبار مترجم فعلی بوده باشد و یا از آثار یکی از سه تن قاضی باشد که پس از این به نام و نشان آنها اشاره خواهد شد، زیرا تا حال حاضر - که سال ۱۱۰۸ هجری بوده است - ندانسته ام که

ص: ۹۰

۱- ۱ و ۲) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۲.

۲- ۳) - در انوار البدرین، صفحه ۱۰۹ گوید: سید صدر در تتمه الامل از وی نام برده است و به سال درگذشت و آثار او اشاره ای نکرده است. آری، او از مردم قوبل بحرین بوده است و کتابی در مقتل امیر المؤمنین (ع) نوشته و در اوایل آن «خطبه البیان» را که منسوب به حضرت مولی است ایراد کرده است - م.

۳- ۴) - همان مأخذ، ج ۱۴۲، ۲ و همان فهرست، ص ۱۲۰.

شرح مزبور از کدام یک از چهار تن قاضی است.

شیخ مفید ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله بن علی مقرئ نیشابوری رازی

وی فاضلی عالم و کاملی علامه و شاگرد شیخ طوسی و سایر دانشمندان هم زمان او می باشد و از ایشان هم روایت داشته است.

ابو الوفا در اصل از مردم نیشابور بود و در ری می زیست. گاهی او را به عنوان عبد الجبار مقرئ معرفی کرده اند بنابراین گمان تعدد در میان نخواهد بود.

به طوری که اظهار شد ابو الوفا از گروهی از جمله شیخ طوسی که استادش بود روایت کرده است و من بر پشت نسخه ای از تبیان شیخ طوسی اجازه شیخ طوسی به شیخ ابو الوفا عبد الجبار را که به خط شریف شیخ طوسی به شرح زیر نوشته بود، دیدم و صورت اجازه این است: «این جزء که هفتمین جزء تفسیر است شیخ ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله رازی- اید الله عزه- نزد من قرائت کرد و هنگام قرائت او شیخ ابو محمد حسن بن حسین بن بابویه و ابو عبد الله محمد بن هبه الله وراق طرابلسی و فرزندم ابو علی حسن بن محمد هم حضور داشتند و به سماع آن نایل آمدند». و ذیل اجازه را چنین امضا کرده است و کتب محمد بن حسن بن علی الطوسی و تاریخ آن ماه ذیحجه سال ۴۵۵ هجری بوده است.

فرزندش شیخ ابو الحسن یا شیخ ابو القاسم علی بن عبد الجبار که پیش از این به نام او اشاره شد، از وی روایت کرده است. بطوری که از مناقب ابن شهر آشوب استفاده می شود گروه بسیاری از جمله، سید ابو الفضل داعی بن علی حسینی سروی، و شیخ ابو الرضا فضل الله بن علی بن حسین کاشانی، و عبد الجلیل بن عیسی بن عبد الوهاب رازی، و شیخ ابو الفتوح احمد بن علی رازی، و محمد و علی فرزندان علی بن عبد الصمد نیشابوری، و محمد بن حسن شوهانی، و ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبری به گفته خود او در اعلام الوری روایت ابو علی از عبد الجبار به اجازه بوده است. و ابو جعفر محمد بن علی بن حسن حلبی، و مسعود بن علی صوابی، و حسین بن احمد بن طحال مقدادی، و علی بن شهر آشوب مازندرانی سروی پدر ابن شهر آشوب مشهور- رحمه الله

علیهم اجمعین- از وی روایت کرده اند.

نظیر آنچه را از راویان نوشتیم شیخ نجیب الدین هم در آخر کتاب الجامع بدان اشاره کرده است، با این تفاوت که ابو علی محمد بن فضل طبرسی را به جای ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبرسی آورده است، و چهار تن پس از او را که در بالا ذکر کردیم ایراد نکرده است و همچنین عبد الجلیل بن عیسی را هم از قلم انداخته است.

پیش از این ذیل نام برداری از شیخ ابو عبد الله جعفر بن محمد بن احمد بن عباس بن فاخر دوریستی (۱)، نوشتیم: شیخ مفید عبد الجبار- مترجم حاضر- از وی روایت کند.

طبرسی در اعلام الوری تصریح می کند: شیخ عبد الجبار از شیخ طوسی و دیگر از اعلام روایت کرده است.

و از اواخر مجمع البیان طبرسی به دست می آید: وی از مفید عبد الجبار بن عبد الله بن علی رازی (مترجم حاضر) روایت کرده است. روایت از او، در ضمن نامه ای بوده که عبد الجبار به خط خود برای او مرقوم داشته است و خود عبد الجبار از شیخ طوسی و از رئیس ابو الجوائز حسن بن علی بن محمد کاتب و از شیخ ابو عبد الله حسن بن احمد بن حبیب فارسی (۲) روایت داشته است.

و از اوایل سند احادیث حسن بن ذکوان فارسی (۳) مصاحب حضرت مولی علی علیه السلام که من آن را به خط وزیر فاضل مشهور یافته ام، چنان برمی آید: شیخ ابو عبد الله حسین بن احمد بن محمد طحال مقدادی، از شیخ مفید سرور دانشمندان ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله بن علی رازی، در شعبان ۵۰۳ هجری در شهر ری، روایت کرده است. خود ابو الوفا، از رئیس ابو الجوائز حسن بن علی باری روایت کرده است.

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: شیخ مفید عبد الجبار بن عبد الله بن علی مقری رازی از فقهای اصحاب ما بوده و در شهر ری می زیسته و در روزگار او گروهی بسیار از سادات و دانشوران افتخار شاگردی او را داشتند. خود او از شاگردان شیخ

ص: ۹۲

۱- ۱- ر ک: ترجمه ریاض العلماء، ج ۱، ص ۱۴۶. [۱]

۲- ۲- همان کتاب، ج ۱، ص ۱۸۸.

۳- ۳- ر ک: ترجمه ریاض العلماء، ج ۱، ص ۳۱۱. [۲]

طوسی بوده است و همگی مصنفات شیخ را بر او قرائت کرده است و نیز سمت شاگردی سلارو ابن براج را داشته است. و آثاری به زبان عربی و پارسی در فقه به یادگار گذاشته است. شیخ امام جمال الدین ابو الفتوح خزاعی همگی آثار او را به ما اجازه داده است (۱).

مؤلف گوید: ابن شهر آشوب در کتاب مناقب تصریح کرده است که شیخ عبد الجبار از شاگردان شیخ طوسی بوده است خود ابن شهر آشوب بتوسط سید ابو الفضل داعی یاد شده، از وی روایت می کرده است.

شیخ عبد الجبار فرزند فاضلی داشته به نام شیخ ابو الحسن علی بن عبد الجبار که بزودی به شرح حال او اشاره خواهد شد.

ابن طاوس در مهج الدعوات گوید: شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی - قدس سره - در مشهد امیر المؤمنین علیه السلام به سال ۵۰۷ هجری برای ما حدیث نقل می کرد.

همچنین شیخ مفید شیخ الاسلام عین العلماء ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله بن علی رازی در ماه شعبان سال ۵۰۳ هجری در مدرسه خودش در شهر ری برای ما حدیث نقل می کرد. همچنین سید عالم التقی نجم الدین کمال الشرف ذو الحسین ابو الفضل المنتهی بن ابی زید بن کاکا (۲) حسینی در خانه اش در جرجان در ماه ذیحجه سال ۵۰۳ هجری ما را حدیث کرد. همچنین شیخ سعید امین ابو عبد الله محمد بن احمد بن شهریار خازن مشهد امیر المؤمنین علی علیه السلام به عنوان اجازه در ماه رجب سال ۵۱۴ هجری برای ما حدیث نقل می کرد، و همگی ایشان گفتند: برای ما حدیث نقل می کرد شیخ طوسی در مشهد مقدس غروی (۳) در ماه رمضان سال ۴۵۸ هجری، گفت: برای ما حدیث نقل می کرد ابو عبد الله حسین بن عبید الله غضائری و احمد بن عبدون و ابو طالب بن غروی و ابو الحسن صفار و ابو علی حسن بن اسماعیل بن اشناس، گفتند: برای ما حدیث نقل می کرد ابو الفضل محمد بن عبد الله بن مطلب شیبانی، گفت: برای ما حدیث نقل می کرد محمد بن یزید بن ابی الازهر بوشنجی نحوی، گفت: برای ما حدیث نقل

ص: ۹۳

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۲؛ فهرست منتخب الدین، ص ۱۰۸. [۱]

۲- ۲- «کبابکی - کیاکی» خ ل.

۳- ۳- «غرور» خ ل.

می کرد ابو الوضاح محمد بن عبد الله بن زید نهلی، گفت: خبر داد مرا پدرم، گفت: شنیدم از حضرت امام ابو الحسن موسی بن جعفر علیهما السلام تا به آخر حدیث...

قاضی رکن الدین عبد الجبار بن علی بن عبد الجبار بن (محمد ظ) طوسی

کاشانی

شیخ منتجب الدین او را به عنوان فقیه موجه ستوده است (۱).

مؤلف گوید: ممکن است رکن الدین پسر عموی قاضی زین الدین ابو علی عبد الجبار بن حسین بن عبد الجبار طوسی بوده باشد که بزودی از وی نام برده شده است.

بلکه ظاهراً وی پسر قاضی جمال الدین علی بن عبد الجبار بن محمد طوسی کاشانی است که در باب عین بی نقطه به نام او اشاره خواهد شد.

شیخ عبد الجبار بن علی نیشابوری مقری

شیخ معاصر در امل الآمل (۲) می نویسد: وی فاضلی عالم و شایسته و از شاگردان شیخ طوسی بوده است.

مؤلف گوید: به گمانم مترجم حاضر، همان شیخ مفید ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله بن علی مقری رازی است که پیش از این از وی یاد کردیم، زیرا عبد الجبار در اصل از مردم نیشابور بود و در ری می زیست و علت اتحاد این دو نام، روزگار، لقب و نام جد می باشد و حذف نام پدر و انتساب به جد در شرح حال اشخاص شایع می باشد.

قاضی عبد الجبار بن فضل الله بن مسکن

منتجب الدین در فهرست گوید: وی فقیهی صالح بوده است ۳.

مؤلف گوید: نام فرزندش علی که از علما بوده است پس از این یادآوری خواهد شد.

ص: ۹۴

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۳؛ [۱] فهرست منتجب الدین، ص ۱۳۵. [۲]

۲- ۲، و ۳) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۳. [۳]

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی از فضلا بوده و از شیخ ابو جعفر طوسی روایت کرده است (۱).

مؤلف گوید: از اجازه شیخ محمد، سبط شهید ثانی به ملا محمد امین استرآبادی برمی آید: فرزندش قاضی جمال الدین علی بن عبد الجبار - که پس از این ترجمه او خواهد آمد - از وی روایت کرده است. و از نواده اش عبد الجبار بن علی بن عبد الجبار پیش از این نام برداری شده است.

و نیز گفته است: بعید نیست که عبد الجبار طوسی، همان قاضی رکن الدین عبد الجباری باشد که پیش از این از او ذکری به میان آمده است و در اینجا اختصار در نسبت رعایت گردیده است.

سید عبد الجبار بن معیه حسنی نسابه

وی از اجلائی دانشوران بوده است و ظاهرا از سلسله ابن معیه مشهور بوده باشد و خواهرزاده اش سید ابو البرکات عمر که در کوفه به شریف عمر معروف بوده است از وی روایت کرده است.

بطوری که از کتاب انساب سید احمد بن علی بن حسین حسنی نسابه شاگرد سید تاج الدین بن معیه به دست می آید سید ابو البرکات دانشوری بوده و عمری دراز یافته و در روایت اخباری که دیگری در آن مشارکت نداشته است منحصر به فرد بوده است.

شیخ عبد الجبار مقری

پیش از این به عنوان شیخ مفید ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله بن علی مقری نیشابوری رازی نام برده شده است بنابراین مغایرتی بین این دو نام نیست.

ص: ۹۵

منتجب الدین در فهرست گوید: وی فاضلی فقیه بوده است (۱).

شیخ واعظ نصیر الدین عبد الجلیل بن ابو الحسین بن فضل قزوینی

منتجب الدین در فهرست گوید: وی دانشوری زبان آور و متدین بوده است ۲. کتاب بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض (۲) کتاب البراهین فی امامه امیر المؤمنین علیه السلام کتاب السؤالات و الجوابات در هفت مجلد کتاب مفتاح التذکیر کتاب تنزیه عائشه از آثار او می باشد.

مؤلف می گوید: از بعضی از مواضع نسب وی به شکل دیگر استفاده می شود. و من خود بر پشت کتاب المثالب پیش یاد شده توصیف او را چنین دیده ام: این کتاب را صدر امام نصیر الدین رکن الاسلام سلطان العلماء ملک الوعظ عبد الجلیل بن حسین بن ابو الفضل قزوینی تألیف کرده است.

و از کتاب نقض الفضائح او برمی آید: وی واعظی بلند پایه بوده است.

و نیز از کتاب مثالب وی استفاده می شود: رساله مختصری در جواب ملحدان و شبهه های آنان داشته که یک سال پیش از مثالب تألیف کرده است.

پوشیده نیست مراد از تنزیه العائشه که قزوینی تألیف نمود در این است که وی منزله از زنا بوده است نه آنکه معصوم و منزله از معاصی بوده باشد، زیرا شیعه او و همگی همسران پیغمبر اکرم (ص) و همسران سایر انبیاء را منزله از زنا می داند و اخباری هم که در اختیار دارد حاکی از تنزه آنان از بدعملی است. شگفت از علمای عامه با تعصبی که به عنوان ام المؤمنین نسبت به وی دارند، معتقدند که علمای خاصه به او نسبت زنا داده اند، با آنکه خود آنها در بعضی از تفسیرهاشان وی را زناکار قلمداد کرده اند و علمای خاصه که همسران پیغمبر (ص) را پاکیزه از چنان عملی می داند [تا جایی که در

ص: ۹۶

۱- ۱، و ۲) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۳؛ [۱] فهرست منتجب الدین، ص ۱۳۲، ۱۲۹. [۲]

۲- ۳) - این کتاب در این روزگار به همت والای مرحوم محدث ارموی (ره) به طبع رسیده است.

قدرت قلمی ایشان بوده است. [نسبتی را که آنان به وی داده اند، انکار کرده اند.

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین گوید: شیخ اجل عبد الجلیل قزوینی رازی از اذکیای علمای اعلام و اتقیای مشایخ جلیل القدر بوده و در زمان خود به علو فطرت وجودت طبع بر سایر اقران امتیاز داشته تا آنکه چون بعضی معاصران او از غلات سینان شهر ری و ناصبیان وادی ضلالت و غیّ مجموعه ای در رد مذهب شیعه تألیف نمود علمای شیعه که در ری و آن نواحی بودند به اتفاق نظر دادند که شیخ عبد الجلیل اولی و احق است به آنکه متصدی دفع و نقض آن شود و آخر او تألیف کتابی شریف در نقض آن مجموعه توفیق یافت و عنوان آن را به نام نامی و اسم سامی حضرت صاحب الزمان امام محمد بن الحسن المهدی صاحب الامر مزین ساخت (۱).

پس از این، عبارتی از اوّل کتاب و خطبه آن را متذکر شده است. در پی آن، پاره ای از فوائد و لطایف آن کتاب را در ذیل ترجمه او ایراد کرده است و متصرفاتی از آن را در مطاوی کتاب مجالس المؤمنین یادآوری کرده است و می نویسد: «و چون وجود آن نسخه به غایت نادر است و مع هذا آنچه از نسخ آن به نظر این قاصر رسیده به غایت سقیم است.

لاجرم ذکر شطری از لطایف او را که بعد از تأمل و فکر بسیار تصحیح نموده یا محصل از آن را فهمیده مغتنم دانسته به آن اشتغال می نماید.»

مؤلف گوید: طی پاره ای از حکایات او که در مجلس اندرزش ایراد نموده به دست می آید: عبد الجلیل در سال ۵۵۰ هجری (۲) زنده بوده است و در یکی از روزهای جمعه همین سال در مدرسه بزرگش به اندرز می پرداخته است. و ما فوائد او را در کتاب وثیقه النجاه در بخش سوم آنکه در امامیات تدوین شده است، ذکر کرده ایم (۳).

ص: ۹۷

۱- ۱- عبارات فوق عین الفاظی است که قاضی نور الله شوشتری-قدس سره- در مجالس المؤمنین [۱] آورده است.

۲- ۲- قاضی نور الله در مجالس المؤمنین، صفحه ۴۸۲ تا ۴۸۸ می نویسد: «از جمله لطایف سخنان او در کتاب مذکور آن است که گفته: در شهور خمسين و خمسمائه، مرا در روز آدینه به مدرسه بزرگ خود مجلس وعظ بود.»-م.

۳- ۳- آقا رضی قزوینی در ضیاف [۲] ه الاخوان می نویسد: عبد ال [۳] جلیل از علمای اواخر قرن چهارم یا اوایل پنجم هجری بوده است و ظاهراً وی برادر حسین بن ابی الحسین پیش یادشده بوده باشد. او پس از-

و کتاب مثال النواصب که در امامت تألیف شده کتابی لطیف و مشتمل بر نکات مفید بسیار می باشد و نسخه کهنی از آن، هم اکنون در اختیار من می باشد. و نسخه هایی چند، از جمله نسخه کهنی از آن را در نزد ملا ذو الفقار دیده ام.

از اوایل این کتاب روشن می شود که عبد الجلیل آن را پس از سال ۵۵۶ هجری به درخواست امیر نقیب شرف الدین ملک النقباء سلطان عترت طاهره ابو الفضل محمد بن علی المرتضی در قزوین تألیف کرده است.

شیخ محقق رشید الدین ابو سعید عبد الجلیل بن ابی الفتح بن مسعود بن

عیسی متکلم رازی

رشید الدین در فن کلام و اصول استاد علمای عراق بوده است.

منتجب الدین گوید: رشید الدین در فن مناظره، مهارتی به کمال و دانشوری حاذق بوده است (۱).

رشید الدین آثاری دارد: نقض التصفح ابو الحسین بصری، الفصول فی الاصول علی مذهب آل الرسول، جوابات علی بن ابو القاسم استرآبادی معروف به بلقمران جوابات شیخ مسعود صوابی، مسأله فی المعجز، مسأله فی الامامه، مسأله فی المعدوم، مسأله فی الاعتقاد، مسأله فی نفی الرؤیه.

منتجب الدین گوید: من او را دیده ام و برخی از آثارش را بر او قرائت کردم.

مؤلف گوید: در ذیل نام برداری از شیخ فقیه ثقه معین الدین امیر کابن ابو اللجیم بن امیره المصدری العجلی (۲) یاد آور شدیم که معین الدین استاد شیخ امام رشید الدین عبد الجلیل

ص: ۹۸

۱- ۱) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۴ و فهرست م [۱] منتجب الدین، ص ۱۱۰.

۲- ۲) - ترجمه ریاض العلماء، ج ۱، ص ۱۲۹.

رازی است که از محققان بوده است و گویا مراد از عبد الجلیل رازی، مترجم حاضر بوده است.

پس از این ذیل نام برداری از شیخ عالم ابو سعید عبد الجلیل بن عیسی بن عبد الوهاب رازی خواهیم گفت که ممکن است ابو سعید همین مترجم فعلی بوده باشد بلکه از نظر من ظاهراً این دو تن همان شیخ نصیر الدّین عبد الجلیل بن ابو الحسین بن فضل قزوینی است که پیش از این به شرح حال او اشاره کردیم.

شیخ رشید الدّین عبد الجلیل بن ابی المکارم بن ابی طالب

منتجب الدّین در فهرست او را به عنوان واعظ معرفی کرده است (۱).

مؤلف گوید: مناسب است این مترجم را با رشید الدّین ابو سعید که در بالا نام برده شده است یکی ندانیم هر چند ابو سعید هم واعظ بوده است.

آری بعید نیست که مترجم حاضر همان عبد الجلیل مؤلف نقض الفضائح بوده باشد که قاضی نور الله در مجالس المؤمنین از وی نام برده است.

سید امیر عبد الجلیل حسینی قاری

وی فاضلی صالح بود و در قرائت قرآن مهارتی ویژه داشت و من در شهر رشت -از بلاد گیلان- رساله فارسی علم القراءه از آثار او را دیده ام و ممکن است از دانشوران روزگار صفویه بوده باشد.

شیخ عبد الجلیل بن عبد محمد

وی برادر شیخ عبد الغفار است که در آینده به نام و نشان او اشاره خواهیم کرد.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: وی شیخی با جلالت و شایسته ای با کمال بوده است آثاری دارد: از جمله بیطارنامه کتاب قولنامه حاشیه علی الهندی ۲.

ص: ۹۹

مؤلف گوید: گمان ندارم عبد الجلیل (۱) (مترجم حاضر) از فضیلت و علم برخوردار بوده باشد و از شیخ معاصر در شکفتم که چرا امثال این افراد را در ردیف رجال از دانشوران نام برده است و هرگاه در نظر داشته است تا به نام این گونه افراد پردازد بهتر آن بود از چنین افراد به جلالت و فضل یاد نکند بلکه رویه شیخ منتجب الدین را در فهرست پیشه کند که آنها را به عنوان صالح و واعظ متدین و امثال این ها معرفی نماید. عجیب تر آنکه در ذیل معرفی برادرش عبد الغفار که اجهل از حمار است چنین و چنان گفته است. آنچه از نظر من شایسته است امثال این عده از افراد را در ضمن رجال بیطاران و جاهلان بطالان معرفی نماید، چه آنکه من مکرر در مکرر با عبد الغفار مجالست و مجاورت داشته ام و با او به مناظره نشسته ام و چنان استفاده کرده ام که بویی از علوم به مشام او نرسیده است. آری، بوی طمع را بخوبی استشمام کرده بود و من از آن نظر به نام این دو برادر اشاره کردم- با آنکه مقام سخن بالاتر از آن است که به نام چنین فرومایگانی دم برآورد- تا از لغزش قدمهای دیگران جلوگیری به عمل آورم. بلکه دائیش که نامش پس از این خواهد آمد همانند خواهرزاده اش می باشد.

ص: ۱۰۰

۱-۱- شیخ عبد الجلیل از مردم حویزه بوده است. مؤلف الذریعه (ج ۳، ص ۱۹۰) ذیل بیطارنامه گوید: شیخ عبد الجلیل، معاصر با شیخ حر عاملی بوده است و شیخ در امل الآمل او را به فضیلت ستوده است و همین کتاب را از وی یاد کرده است، لیکن همان گونه که در بالا- هم ملاحظه می شود، صاحب ریاض مقام فضل او و برادرش را انکار نموده است. شیخ عبد الجلیل فرزندی داشته به نام عبد محمد که سید عبد الله در اجازه اش از وی نام می برد. این اجازه را جناب حجه الاسلام آقای حاج سید محمد علی روضاتی دام عزه که به خط خود مرقوم داشته، برای اینجانب مرحمت داشته اند، در آنجا می نویسد: عبد محمد فرزند شیخ عبد الجلیل، فاضلی هوشمند و منشی ادیب و خوش نویس و اندیشمندی بامتانت بود، ولی بیشتر اوقاتش را به تعطیلی می گذراند. وی در اصل از حویزه بود و بسیاری از اوقات را در دیگر از بلاد خوزستان به سر می برد و گاهی هم به شوشتر می آمد و همراه پسرعمویش قاضی عبد الحسن بن عبد الغفار زیست داشت. در اواخر عمر به اصفهان رفت و همان جا در سال ۱۱۲۸ هجری در گذشت- م.

منتجب الدین گوید: وی متکلمی فقیه و متبحر و استاد دانشوران عصرش بوده است. با مخالفان مناظرات و گفتگوهای مشهوری دارد و در فن کلام آثاری به وجود آورده است. شیخ معاصر در امل الآمل پس از یادآوری کلام منتجب الدین می نویسد:

ابو سعید بزرگواری جلیل القدر و از مشایخ ابن شهر آشوب می باشد و از ابو علی (فرزند شیخ طوسی) روایت کرده است. خود ابن شهر آشوب در معالم العلماء می نویسد: شیخ رشید عبد الجلیل بن عیسی بن عبد الوهاب رازی آثاری دارد، از جمله مراتب الافعال، نقض کتاب التصفح ابو الحسین لیکن این کتاب را به اتمام نرسانیده است.

مؤلف گوید: ابن شهر آشوب در باب القاب از معالم از وی نام برده است که رشید از القاب مشهور او می باشد (۱).

مؤلف امل الآمل گوید: پیش از این نقض کتاب التصفح را در ذیل آثار عبد الجلیل بن ابو الفتح یاد کردیم و ممکن است هر دو تن کتابی در نقض کتاب ابو الحسین نوشته باشند، زیرا با اطلاعاتی که ابن شهر آشوب از آثار استادش داشته است و همچنین توجهی که منتجب الدین به آثار اعلام داشته نمی توان گفت اشتباهی برای این دو دانشور مطلع صورت گرفته باشد و ممکن است هر دو نام عبد الجلیل اسم شخص واحد بوده باشد که در اینجا به عنوان جدّ و در آنجا به نام پدر معرفی شده باشد. با این تصور جا ندارد که منتجب الدین از او با دو عنوان یاد کند و با فاصله کمی از آنها به دو گونه شناسایی یاد کرده باشد و دلیل بر این احتمال آن است که از هر دو تن با یک کنیه و یک نسبت و یک کتاب و امثال این ها یاد نموده است.

مؤلف گوید: ابن شهر آشوب در مناقب تصریح کرده است که عبد الجلیل از

ص: ۱۰۱

---

۱ - ۱ - مراد مؤلف آن است که ابن شهر آشوب رشید الدین را در باب اسماء نام نبرده است بلکه به مناسبت رشید الدین - که لقب مشهور او بوده است - در باب القاب به عنوان «شیخی» از او یاد کرده است. معالم العلماء، ص ۱۴۵ و [۱] امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۴.

مشایخ او بوده است و از شیخ ابو الوفا عبد الجبار بن علی مقری رازی روایت کرده است.

و سپس می افزاید: نظر من آن است که هر دو تن عبد الجلیل یکی بوده اند و شگفت اینجاست که ابن شهر آشوب در معالم العلماء در باب القاب از وی یاد کرده، با آنکه در آنجا به نامش تصریح نموده و او را به لقب رشید معرفی کرده است.

از این پس در باب میم خواهد آمد: سید امام شهاب الدین محمد بن تاج الدین بن محمد بن حسین بن محمد حسینی کیسکی از مترجم حاضر روایت کرده است.

مؤلف گوید: مترجم حاضر با شیخ واعظ نصیر الدین عبد الجلیل بن ابو الحسین بن فضل قزوینی که بیشتر ذکرش رفت یکی بوده است، بلکه مترجم حاضر با شیخ عبد الجلیل قزوینی رازی که قاضی نور الله شوشتری، در بسیاری از مواضع مجالس المؤمنین از کتاب او مطالبی نقل کرده است یکی می باشد.

شیخ عبد الحسین بن عجرش عاملی

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: عاملی از فضلالی باشخصیت عصرش بوده و از معاصران شهید ثانی و فرزندش (صاحب معالم) می باشد و از هر دو بزرگوار پرسشهایی داشته که من هر دو بخش سؤال و جواب را دیده ام. کتابهایی به خط او، که تاریخ کتابت برخی از آنها سال ۹۲۴ هجری بوده است، دیده ام (۱).

ملا عبد الحکیم بن شمس الدین سیالکونی هندی مدرس شاه جهان آباد

وی از بزرگان علما و از مشاهیر فضلالی سرزمینهای هندوستان بوده است و در آن سرزمین در کمال عظمت می زیسته و سلطان آنجا هم از وی کمال تجلیل را به عمل می آورده است. او در روزگار خودش دانای عصر و علامه دهر بشمار می آمده و در

ص: ۱۰۲

۱-۱- در پاورقی می نویسد: تاریخ مزبور به خط افندی مؤلف این کتاب، ۹۲۴ هجری و در اصل امل الآمل (ج ۱، ص ۱۰۷) ۹۷۴ می باشد.

کلیه علوم آن زمان مهارت داشته و در روزگار ما در گذشته (۱) و حواشی و تألیفات پسندیده و مشهوری داشته که همگی آنها مورد استفاده دانشوران قرار گرفته است.

قابل توجه است که مردم روزگارشان او را از علمای اهل سنت بشمار می آوردند.

بطوری که وصیت او را به فرزندش (ابو الهادی) از یکی از موثقان اهل یزد - که به شهرهای هند سفر کرده بود - شنیدم که دلیل بر تشیع و حسن عقیده او بوده است. از قرینه این وصیت به دست می آید: که وی تمام عمرش را در هندوستان به تقیه می گذراند، و کتابهای شیعه را در صندوقی سربسته که بر آن قفلی زده بود محفوظ داشته و کلید آن صندوق در دست خودش بوده است. و از جمله آنها کتب اربعه شیعه و دیگر آثار شهید از مشهور و غیر مشهور بوده است. در آن صندوق زیر همه آن کتابها، رساله مجزایی از آثار او بوده که مجلد نبوده و در نهایت زیبایی ترتیب یافته بوده است. این رساله که نزدیک به سه هزار بیت است که در امامت تألیف شده و مشتمل بر ادله ای است که شیعه در اثبات امامت اقامه نموده است و در ضمن آن به ابطال ادله اهل سنت اشاره کرده است و در ضمن وصیت به فرزندش ابو الهادی گوشزد کرده تا بدان رساله توجه دقیق پیدا کند و مضامین آن را مورد عمل خود قرار دهد.

همان شخص موثق نقل کرد که آن رساله را دیده است و همان رساله را فاضل جلیل القدر میرزا معز الدین محمد بن میرزا فخر الدین محمد مشهدی در شهر اکبرآباد هندوستان به خط خود استنساخ نموده است.

از آثار او حاشیه تفسیر بیضاوی است که حاشیه مبسوطی است که بر تفسیر بیضاوی تعلیق نموده است و در نهایت ارزندگی تألیف یافته است و من مجلدی از آغاز آن را در شهر هرات دیده ام، و این بخش از حواشی اوست که بر جزء اول قرآن کریم تدوین کرده است. این حواشی را بنا به درخواست سلطان شاه جهان محمد پادشاه هند تنظیم کرده و آن چنان که پیداست بیشتر از این مقدار به تألیف آن توفیق حاصل نکرده است.

ص: ۱۰۳

و از آثار او حاشیه ای است بر... (۱)

سید عبد الحمید حسینی نجفی جد سید بهاء الدین علی بن سید

غیاث الدین عبد الکریم حسینی نجفی

وی فاضلی عالم و کامل بوده و روایات بسیاری نقل کرده است و نواده اش بهاء الدین در کتاب الدر النضید فی تعازی الامام الشهدید و دیگر از آثارش از وی روایت کرده است.

در پی آنچه نوشته شد بعید نیست مترجم حاضر با یکی از دو تن سیدی که ذیلا یاد کرده می شوند یکی باشد، بلکه حقیقت هم همین است.

باز یادآوری می شود: سید علی بن عبد الکریم بن عبد الحمید در کتاب

ص: ۱۰۴

۱-۱- در نسخه مطبوع نامی از آثار دیگرش نیامده است. در کتابهای دیگر که به شرح احوال او پرداخته اند، آثار او را این چنین نام برده اند: تکملة حاشیه عبد الغفور بر شرح جامی، ترجمه فارسی غنیه الطالبین عبد القادر گیلانی، حاشیه مقدمات اربعه، تلویح، حاشیه مطول، حاشیه شرح مواقف، حاشیه شرح تفتازانی، حاشیه شرح عقائد دوانی، حاشیه بر حاشیه خیالی، حاشیه شرح شمسیه، حاشیه شرح مطالع، الدرر الثمینة در اثبات واجب، حاشیه بر حاشیه شرح حکمه العین، حاشیه بر حاشیه میبیدی، حاشیه بر حاشیه راح الارواح، معروف ترین آثار او در حال حاضر حاشیه مطول است که مجزا و همراه مطول به طبع رسیده است و از کتابهای ریحانه الادب و [۱] نزهه النواظر و خلاصه الآثار و امثال آنها روشن می شود: وی از مردم سیالکوت پنجاب هند بوده و از شاگردان ملا کمال الدین کشمیری است. به شیخ احمد سربندی ارادت می ورزید و از سوی او به آفتاب پنجاب ملقب گردیده است. جهانگیر شاه که علاقه ای به وی داشته دوبار او را در ترازو گذارده و هم وزن او نقره کشیده و به وی داده است، و هر ماه یک لک روپیه مشاھرہ برای او معین کرده بود. شصت سال بر کرسی تدریس تکیه زده و در ۱۸ ربیع الاول سال ۱۰۶۸ هجری در سیالکوت در گذشته و همان جا مدفون شده است. مؤلف خزینه الاصفیا در تاریخ خود گوید: چو عبد الحکیم آن ولی خدا ز دنیای دون شد به جنت مقیم ندا شد پی سال تاریخ او «ولی مخزن علم عبد الحکیم»

الانوار المضيئه از جدش سعيد حميد روايت مي کند و مرادش همين مترجم است.

سيد جلال الدين عبد الحميد بن عبد الله بن تقي حسني نسابه

(۱)

وی از بزرگان دانشوران امامیه است و از شریف ابو تمام محمد بن هبه الله بن عبد السمیع هاشمی روايت می کند.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید سيد جلال الدين بن عبد الحميد بن ثقفی از صلحای فاضل بوده است و فخار بن معدّ از وی روايت کرده است.

مؤلف گوید:ظاهرا جلال الدين همان بزرگواری است که ابن فهد حلی از فرزندش (سيد مرتضى بهاء الدين علی بن سيد عبد الحميد نسابه) روايت کرده است.

مرادم از فرزند وی، سيد مرتضى علم الدين علی بن عبد الحميد بن فخار بن معدّ حسيني موسوی نمی باشد. بلکه معتقدم که سيد جلال الدين عبد الحميد (مترجم حاضر) با سيد جلال الدين عبد الحميد - که ترجمه او خواهد آمد - یکی است.

یادآوری می شود، در یکی از مواضع مزار کبير محمد بن جعفر مشهدي چنین آمده است: سيد اجلّ عالم عبد الحميد بن تقي عبد الله بن اسامه علوی حسيني - رضی الله عنه - در ماه ذيقعدة سال ۵۸۰ هجری درحالی که در جامعین حله بر او قرائت کرده ام، مرا خبر داد و گفت خبر داد ما را شيخ مقری ابو الفرج احمد بن حشش قرشی، از ابو الغنائم محمد بن علی بن میمون قرشی، از شریف ابو عبد الله محمد بن علی بن حسن بن عبد الرحمن علوی، از ابو تمام عبد الله بن احمد بن عبيد الله انصاری، از عبيد الله بن کثیر عامری، از محمد بن اسماعيل احمسی، از محمد بن فضيل، از محمد بن سوجه از ابراهيم نخعی از علقمه بن اسود، از عبد الله بن اسود، از عبد الله بن مسعود. تا آخر سند...

ص: ۱۰۵

---

۱ - ۱ - نسب جلال الدين به خط مؤلف همان گونه است که در بالا - آورده شد و در نسخه مطبوع امل الآمل (ج ۲، ص ۱۴۵) چنین آمده: «سيد جلال الدين عبد الحميد بن تقي» و در نسخه خطی امل الآمل که مؤلف این کتاب بر آن تعليقه نوشته است، چنین آمده است: «سيد جلال الدين بن عبد الحميد بن ثقفی» و ما نسب او را بدین طریق تصحيح کردیم، سيد جلال الدين بن عبد الحميد بن عبد الله بن تقي حسني نسابه - م.

مؤلف گوید: حقیقت آن است که عبد الحمید در این سند، با عبد الحمید مترجم حاضر یکی است، تنها اسامه به نسابه و یا نسابه به اسامه تصحیف شده است.

سید نسابه و زینت سریر نقابت جلال الدین عبد الحمید بن سید

شمس الدین شیخ الشرف ابو علی فخار بن معد بن فخار بن احمد بن احمد علوی حسینی

موسوی حائری حلّی

وی از دانشوران باجلالت و بزرگان باکفایت است نسب او را به شرح زیر ذکر کرده اند: سید امام و نسب شناس روزگار خودش جلال الدین عبد الحمید بن فخار بن معد بن فخار بن احمد بن محمد بن ابو القاسم (۱) محمد بن حسین بن محمد بن ابراهیم مجاب برد السیلام بن محمد بن صالح بن موسی الکاظم (۲) علیه السیلام این نسب را حموینی شاگرد او که از علماء عامه بوده است، در کتاب فرائد السمطین فی فضائل مرتضی و البتول و السبطين گفته است: معظم له از پدرش، از شاذان بن جبرئیل قمی، از جعفر بن محمد دوریستی، از پدرش، از صدوق روایت کرده است. در عین حال از خود شمس الدین چنین نقل کرده است: پدرم امام شمس الدین شیخ الشرف معد - رحمه الله - به طریق اجازه به من خبر داد. و این معنی بسی دور از قاعده است، زیرا خود او تصریح کرده که معد جدّ او می باشد. لیکن در حاشیه نسخه ای از فرائد السمطین می نویسد: سید عبد الحمید مترجم حاضر جدّ سادات مشفع بوده است.

در پی آنچه اظهار شد در بعضی از مواضع کتاب حموینی نیز چنین آمده است:

خبر داد مرا سید نسابه جلال الدین احمد بن عبد الحمید بن فخار بن معد موسوی، از نقیب شرف الدین عبد الرحمن بن عبد الشمس هاشمی. حقیقت آن است که لفظ «احمد» و «ابن» زائد باشد و یا اصل آن ابو احمد عبد الحمید بوده و تصحیف شده است.

ص: ۱۰۶

۱-۱- در فرائد السمطین ([۱] بیروت، محمودی، ۱۳۹۸ [۲] ۱۹۷۸.ه.م.)، ج ۱، ص ۵۴ محمد بن ابی الغنائم آمده است.

۲-۲- همه این سند اشتباه است، زیرا مراد از آن سید محمد بن موسی است که در شیراز مدفون می باشد-م.

در جای دیگر از فرائد السمطين آمده است: جلال الدین فخار بن سعد موسوی، بطور کتابت از عبد الرحمن بن عبد السمیع به طریق اجازه روایت کرده است.

مؤلف گوید: در کتاب مزار شیخ طوسی در آغاز سند یکی از زیارت‌های حضرت سید الشهداء علیه السلام، این عبارت آمده است: برای من حدیث نقل می کرد سید اجل عالم اوحد جلال الدین سید الشرف ذو الحسین عبد الحمید بن تقی - که خدا سایه اش را پاینده بدارد و به بقای او بیفزاید و مرتبه اش را عالی گرداند - گفت: حدیث کرد ما را ست العشیره دختر احمد بن سعید بن محمد بصری مهلبی در کوفه در منزل خودش، روز سه شنبه سیزدهم شوال سال ۵۶۶ هجری، گفت: برای من حدیث کرد جد پدری ام حافظ ابو الغنائم محمد بن علی بن میمون برسی - که خدا دوامش را طولانی فرماید - از لفظ خودش و من می شنیدم در تاریخ جمادی الاولی سال ۵۱۰ هجری، گفت: خبر داد ما را ابو الفرج احمد بن علی بن مشیش القرشی بطوری که بر او قرائت شد، گفت: خبر داد ما را حافظ محمد بن علی بن میمون برسی به عنوان اجازه، گفت: خبر داد ما را شریف ابو عبد الله محمد بن علی بن حسن بن عبد الرحمن علوی - رضی الله عنه - گفت: خبر داد ما را ابو الحسین محمد بن حسین بن جعفر حارثی بطوری که بر او قرائت شد، گفت: خبر داد ما را ابو جعفر محمد بن عماد بن محمد بن عطار، گفت: برای من نقل می کرد علی بن حسین بن کعب، گفت: حدیث کرد مرا اسماعیل بن صبیح یشکری، از حسن بن سعید احمسی، از جابر بن جعفی، از ابو عبد الله علیه السلام تا به آخر روایت...

باری، سید علم الدین مرتضی علی بن عبد الحمید، از پدرش عبد الحمید روایت می کرده و خود عبد الحمید از پدرش فخار از نقیب عبد الرحمن بن عبد السمیع هاشمی واسطی بطور اجازه، از شاذان بن جبرئیل بن اسماعیل قمی روایت می کرده و من این سند را در چند موضع دیده ام: از جمله آنها سندی بوده که در بعضی از روایتها به مشاهده من رسیده است.

سید فخار پدر عبد الحمید و فرزندش سید علم الدین مرتضی علی بن عبد الحمید از بزرگان فقها و مشاهیر ایشان می باشد و بزودی شرح حال آنها خواهد آمد. همان گونه که ذکر گردید پسرش علم الدین از وی روایت کرده است.

سید جلال الدین عبد الحمید استاد سید عبد الکریم بن احمد بن طاوس حسنی

مؤلف فرحه الغری بوده است و من صورت اجازہ ای کہ سید عبد الحمید بہ وی دادہ است در پشت کتاب المجدی تألیف سید شریف ابو الحسن علی بن محمد بن علی علوی عمری نسابہ، در شہر تبریز دیدہ ام. و از آن اجازہ چنین برمی آید: سید جلال الدین از پدرش سید فخار بن معدّ روایت کردہ است.

علاوہ بر ابن طاوس، سید فخر الدین علی بن سید عز الدین محمد بن محمد بن علی بن اعرج حسینی عبیدلی جد سید ابو عبد اللہ عمید الدین عبد المطلب بن سید مجد الدین ابو الفوارس محمد بن سید فخر الدین علی یادشدہ از وی روایت کردہ است.

از اجازہ ملا حاج حسین نیشابوری بہ ملا نوروز تبریزی، استفادہ می شود: شیخ سدید الدین یوسف پدر علامہ حلی از سید عبد الحمید، از سید جلیل فخار بن معدّ موسوی روایت کردہ است. ظاہرا مراد ملا حاج حسین از سید عبد الحمید مترجم حاضر بودہ است. درعین حال، گفتار حاجی مزبور از دو جہت مورد نظر است، یکی آنکہ پدر علامہ بدون واسطہ از خود سید فخار پدر عبد الحمید روایت کردہ است. دوم آنکہ ظاہر سیاق کلام ملا حاجی آن است کہ معتقد نبود سید عبد الحمید فرزند سید فخار بودہ باشد، با آنکہ معظم لہ فرزند سید فخار است.

بہ دنبال آنچه گفتہ شد استاد استناد ما-قدس اللہ روحہ- در مجلد دوم از کتاب صلاہ بحار الانوار از عتیقی چنین نقل کردہ است: خبر داد مرا سید اجل عبد الحمید بن فخار بن معدّ علوی حسینی حائری در سال ۷۶۷ ہجری، گفت: خبر داد مرا پدرم- رضی اللہ عنہ- از تاج الدین حسن بن علی بن دربی، از محمد بن عبد اللہ بحرانی، از ابو محمد حسن بن علی، از علی بن اسماعیل، از یحیی بن کثیر، از محمد بن علی قرشی، از احمد بن سعید، از علی بن حکم، از ربیع بن محمد سلمی، گفت: قرائت کردم بر عبد اللہ بن سلیمان، گفت: از حضرت صادق علیہ السّلام شنیدم، تا آخر حدیث...

و در اواخر کتاب مزار بحار نیز از کتاب عتیقی چنین نقل کردہ است: خبر داد مرا سید عبد الحمید بن فخار بن معدّ حسینی بہ قرائتی کہ بر او شد و با اصل سماعش کہ بہ خط پدرش بود مقابلہ گردید، گفت خبر داد مرا پدرم، از حسن بن علی دربی، از محمد بن عبد اللہ شیبانی، از ابو محمد حسن بن علی، از علی بن اسماعیل، از زکریا بن یحیی بن کثیر،

از محمد بن علی قرشی، از احمد بن سعید، از علی بن حکم، از ربیع بن محمد، از ابن سلیم از حضرت صادق علیه السلام.

مؤلف گوید: گفته استاد استناد ما: «کتاب عتیق یادشده، همان کتاب مجمع الدعوات ابو الحسن محمد بن هارون بن موسی تلّعکبری بوده باشد (۱)». محل تأمل است، زیرا پسر تلّعکبری از معاصران مفید و همتایان او بوده است و بطوری که پیش از این گفته شد مؤلف کتاب عتیق سالها پس از شیخ مفید می زیسته و از متأخران است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: سید جلال الدّین عبد الحمید بن فخار بن معد بن فخار موسوی فاضلی محدث و کثیر الروایه بوده و از شاگردان ابن شهر آشوب از وی روایت می کرده و اثری دارد که حسن بن سلیمان بن خالد حلّی در مختصر البصائر از وی روایت کرده است.

مؤلف گوید در اینکه جلال الدّین با یک واسطه از ابن شهر آشوب روایت می کرده محل تأمل است ولی به این طریق - که پدرش سید فخار از شاذان بن جبرئیل روایت کرده و شاذان هم درجه با ابن شهر آشوب بوده است - می توان دفع اشکال کرد.

بعید نیست که نقیب عبد الرحمن یادشده برادرزاده هبه الله بن عبد السمیع هاشمی باشد که نام فرزندش محمد را در ذیل شرح حال سید جلال الدّین عبد الحمید پیش یادشده متذکر شدیم لیکن روایت کردن سید عبد الکریم بن طاوس از سید جلال الدّین آن هم با یک واسطه خالی از تأمل نبوده است.

یادآوری می شود که سید جلال الدّین نسابه (مترجم حاضر) با سید جلال الدّین عبد الحمید سابق الذکر یکی بوده است.

اکنون در این باره اشکالی به نظر می رسد که شهید ثانی در ذیل برخی از سندهایی که منتهی به صحیفه کامله می شود می نویسد: «سید تاج الدّین بن معیه صحیفه مبارکه را از گروهی از جمله جلال الدّین بن کوفی، از نجم الدّین بن سعید و از علم الدّین مرتضی علی بن عبد الحمید بن محمد از پدرش عبد الحمید و همگی از فخار، از شیخ محمد بن

ص: ۱۰۹

محمد بن هارون معروف به ابن کمال، از ابو طالب حمزه بن شهریار روایت کرده اند.

به گفته شهید ثانی: «همگی از فخار روایت کرده اند»، یعنی نجم الدین بن سعید و عبد الحمید از وی روایت کرده اند. اشکالی محتمل آن است که آیا مراد وی از سید علم الدین مرتضی فرزند سید جلال الدین عبد الحمید مترجم حاضر است؟ در این صورت نام جد او محمد نبوده است. اشکال دوم آنکه از ظاهر سیاق عبارت وی به دست می آید که فخار جد علم الدین نباشد. اشکال سوم آن است که شهید ثانی وی را به عنوان سیادت معرفی نکرده است و هر گاه بگوییم مرادش آن است که علم الدین فرزند سید عبد الحمید نباشد و این تصور اشکال دیگری به وجود می آورد که ما به عالم دیگری دست نیافته ایم که هم درجه با او بوده باشد.

سید نظام الدین ابو طالب عبد الحمید

رجال سید علی بن عبد الحمید حسینی نجفی می نویسد: وی از اجامه علما بوده و روزگارش نزدیک به روزگار علامه حلی است. ظاهر سیاق عبارت رجال مزبور حاکی از آن نیست که سید عبد الحمید پدر مؤلف این رجال بوده باشد و ممکن است یکی از اعلامی باشد که در ذیل این ترجمه به نام آنها اشاره می شود.

عبد الحمید بن محمد

بطوری که از یکی اسانید شهید ثانی که منتهی به صحیفه کامله شده است برمی آید: عبد الحمید از فخار از شیخ محمد بن محمد بن هارون معروف به ابن کمال روایت کرده و فرزندش علم الدین مرتضی علی بن عبد الحمید از وی روایت داشته است.

پیش از این یادآور شدیم و حق آن است که مترجم حاضر با سید جلال الدین عبد الحمید یکی باشد.

از یکی از اجازات امیر شرف الدین علی شولستانی چنین استفاده می شود: از شیخ سدید الدین یوسف از سید فاضل عبد الحمید از سید جلیل فخار بن معد موسوی از شیخ جلیل شاذان بن جبرئیل قمی. تا به آخر...

و حقیقت آن است که منظور از سید عبد الحمید همین مترجم باشد بلکه به درستی همان فرزند سید فخار یاد شده است. هرچند از کلام شولستانی بر نمی آید که سید فخار پدر سید عبد الحمید بوده باشد.

ابو محمد عبد الحمید بن محمد مقرئ نیشابوری

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: علامه حلّی در خلاصه الرجال وی را از مشایخ شیخ طوسی بشمار آورده است (۱). مؤلف گوید: علامه در اواخر اجازه بنی زهره از وی نام برده است.

سید نور الدین عبد الحمید کرکی

وی از شهید ثانی روایت می کرده و شیخ محمد بن مکی بن عیسی بن حسن عاملی از وی روایت داشته است و من نام و نشان او را در امل الآمل نیافتم. آری، استاد استناد ما- قدس سرّه- در آغاز کتاب اربعین خود از وی یاد می کند.

شیخ عبد الحمید نیلی

شیخ معاصر در امل الآمل (۲) گوید: وی فاضلی صالح و فقیه بوده و احمد بن فهد حلّی از وی روایت کرده است.

مؤلف گوید: ابن فهد از فرزندش شیخ نظام الدین ابو القاسم علی بن عبد الحمید نیلی روایت می کرده نه از خود او و اصحاب اجازات هم بدین موضوع تصریح کرده اند. بویژه خود ابن فهد در اجازاتش و بخصوص در «اجازه شیخ نظام الدین به ابن فهد» تصریح شده است و بزودی در ضمن معرفی نظام الدین بدین معنی اشاره خواهد شد.

آری، در «اجازه شیخ نعمت الله بن خاتون عاملی به سید بن شدقم» مدنی نقل شده

ص: ۱۱۱

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۵. [۱]

۲- ۲- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۶.

است که شیخ عبد الحمید نیلی از شیخ فخر الدین فرزند علامه حلّی و از سید عمید الدین عبد المطلب اعرج حسینی روایت کرده است، و اصولاً بیان نکرده است که چه کسی از عبد الحمید روایت نموده است.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله اسامی مشایخ می نویسد: و از ایشان است، شیخ عبد الحمید نیلی که از مشایخ احمد بن فهد است.

سید نقیب جلال الدین عبد الحمید بن عبد الحمید علوی

ابن ابی الحدید معتزلی در شرح نهج البلاغه از وی نقل می کند و ظاهراً از علمای شیعه، بلکه یکی از پیشینیان ایشان بوده است و به روزگار محقق حلّی و هم طرازان او می زیسته است.

شیخ عبد حیدر بن محمد جزائری

سید نعمت الله شوشتری در تعلیقات امل الآمل گوید: وی عالمی فاضل و فقیهی محدث بود و از فنون نحو و عربیت اطلاع داشته است.

عبد حیدر در جزایر نشو و نما یافت و با ما در اصفهان و شیراز شریک درس بود و دانشوری پرهیزکار و ثقه ای پارسا بود و پس از جنگ جزایر و قسطنطنیه از جزایر به حویزه کوچ کرد و نزد سلطان آنجا موقعیتی ویژه به دست آورد تا اینکه در دهه ۱۰۹۰ هجری وفات یافت.

سید امیر نظام الدین عبد الحی بن امیر عبد الوهاب بن علی حسینی اشرقی

جرجانی

وی فاضلی عالم و فقیهی متکلم و ادیب، و از افراد بنام روزگارش بوده به روزگار شاه تهماسب صفوی می زیست.

عبد الحی آثاری دارد و من در قصبه کوهبنان کرمان اجازه ای به دستخط شریف او که دستخط متوسطی داشت و در ماه جمادی الاول سال ۹۴۹ هجری برای یکی از

ص: ۱۱۲

شاگردانش بر کتاب ارشاد علامه نوشته بود، دیدم و نسب خود را در آن اجازه به خط خود چنین مرقوم داشته است: امیر عبد الحی بن عبد الوهاب بن علی حسینی از بازماندگان ابو علی احمد صوفی اشرقی (۱) است.

من پاره ای از تحقیقات را که مربوط به علوم عربیه بوده و از کتاب او که تاریخ تألیفش ماه شوال ۹۳۰ هجری بوده است دیده ام.

و از فحوای شرح الفیه شهید او چنین برمی آید که معظم له وجود امام یا نایب او را در وجوب نماز جمعه در روزگار امام علیه السلام شرط می داند.

در شهر اردبیل و استرآباد یکی از تألیفاتش را به نام رسالهٔ معضلات که در خصوص اشکالهای علوم حکمیه و فقهیه و امثال این ها بوده است یافتم و تاریخ فراق از تألیف آن، چهاردهم ذیحجهٔ سال ۵۹۵ هجری بوده است.

بنابراین او از دانشوران روزگار شاه اسماعیل و پسرش و شاه تهماسب صفوی بوده است.

امیر عبد الحی در آغاز کار در استرآباد و سپس در هرات زندگی می کرده پس از چندی به خاطر ترس از دشمنان و مخالفان از آنجا بیرون آمده و در قصبهٔ کوهبنان کرمان اقامت گزیده و در آنجا به تألیف اشتغال ورزیده است.

و از آثار او حاشیهٔ تصورات شرح شمسیه قطب شیرازی و حاشیه بر حاشیه میر سید شریف جرجانی - که در نزد ما موجود است - و حاشیه بر تصدیقات شرح شمسیه و حاشیه بر تمام المشترك و ترجمهٔ الفیه شهید که به پارسی است و به درخواست یکی از امیران ترجمه شده است و آثار مفید و تحقیقاتی دیگر دربارهٔ نماز و زکات و نکاح و امثال این ها بدان ضمیمه کرده است و مطالب ارزنده ای را در آن ایراد نموده است و من این رساله را در کوهبنان دیده ام. و از آثار او حاشیه بحث علل الاربع شرح شمسیه است. حواشی یاد

ص: ۱۱۳

---

۱ - ۱ - در پاورقی می نویسد: در حاشیهٔ نسخهٔ مؤلف آمده که من در آخر کتاب ترجمه مکارم الاخلاق که به قلم عبد الحی ترجمه شده، لقب او را اشرقی، با قاف یافتم. مصحح گوید: ظاهراً کلمه اشرفی، با فا منسوب به اشرف یکی از شهرهای مازندران بوده باشد.

شده در مجموعه ای به خط یکی از شاگردانش نوشته شده است و اکثر آنها نزد او قرائت شده است. از آن جمله حاشیه تصورات شرح شمسیه یادشده و حاشیه تصدیقات آن شرح بر وی قرائت شده است و تاریخ قرائت و کتابت آن سال ۹۵۷ هجری بوده است.

و از آثار او شرح مبسوط و دامنه داری است بر الفیه شهید (شرح کبیر)، و دیگری شرح ارزنده و متوسطی بر الفیه شهید (شرح متوسط) است شرح دومین را پس از شرح اول بنا به درخواست یکی از شاگردانش در زمان شاه تهماسب صفوی تألیف کرده است.

من این شرح را در قصبه کوهبنان از بلاد کرمان دیده ام و شرحی است ارزنده و مشتمل بر تحقیقات گرانبهایی است که دلیل بر نهایت مهارت او در علوم متعدّد و بویژه استادی او در فقه است.

و کتابی در «خطب» گردآورده است، و دو شرح پیش یادشده به انضمام کتاب خطبه های او در شهر کرمان به ویژه در شهرک کوهبنان شایع و مورد استفاده همگان می باشد.

و از آثار او رساله ای است بسیار ارزنده در پاره ای از مسائل علوم از قبیل منطق و کلام و فقه که مشتمل است بر دو مقاله و یک خاتمه، که به سال ۹۵۹ هجری تألیف کرده است و من آن را در کوهبنان دیده ام.

از آثار اوست: حاشیه بر شرح شمسیه و بر حاشیه سید شریف که من آن حاشیه را در کوهبنان دیده ام. از آثار او حاشیه شرح هدایه اثیریّه که شرح از میبیدی است و امیر فخر الدین سماکی در حاشیه خود بر شرح میبیدی به حاشیه وی اشاره نموده است.

خواندمیر در تاریخ حبیب السیر (۱) گوید: امیر عبد الحی بن امیر عبد الوهاب استرآبادی گرگانی هروی به سال ۹۳۰ از شهر استرآباد به هرات رفت و تمام اوقات خود را در آنجا به فراگرفتن تحصیل علوم عقلی و نقلی سپری کرد تا آنکه بر اثر جودت ذهن و تیزطبعی در اندک زمانی بر هم طرازان خود برتری یافت و در بین دانشوران به مهارت در علوم مشهور شد. از این رو، مورد توجه سلطان حسین میرزا بایقرا قرار گرفت و از طرف سلطان به تدریس

ص: ۱۱۴

مدرسه گوهرشاد بیگم منصوب گشت و او همچنان به لوازم افاده و تدریس مشغول بود تا آنکه شاه اسماعیل صفوی، خراسان را تسخیر کرد. پس از آن، کار سید امیر نظام بالا گرفت و فرمانداران خراسان از هر جهت رعایت حال او را می نمودند و از آن پس که سید سعید شهید امیر غیاث الدین محمد بن امیر یوسف از پست قضاوت خراسان استعفا کرد، آن جناب متعهد منصب قضاوت شد و چندین سال با کمال استقلال بر کرسی قضاوت تکیه زد و هم اکنون که سال ۹۳۰ هجری مصادف با سال درگذشت شاه اسماعیل صفوی می باشد بر آن مسند تکیه دارد و همچنان با کمال استقلال به قضاوت مشغول است.

سید امیر نظام در شهر هرات زندگی می کند و در کمال عزت و احترام به سر می برد و به نشر مسائل علوم دینیه و روشن ساختن پوشیدگیهای معارف یقینیه اشتغال می ورزد و در واقع او در این روزگار به مزید علم و دانش بر اکثر سرشناسان خراسان برتری پیدا کرده است و به نوک قلم و زبان به اظهار انواع حقایق و دقائق علوم می پردازد و چرخ کارهای قضاوت شرعی و فتاوی دینی بر محور او به حرکت درمی آید.

لیس کلامی یفی بنعت کماله صلّ الهی علی النّبی و آله

کلامم کجا بر کمالش وفا کند تا کنم مدح آن مقتدا

به وصفش همین بس که گویم ز جان به احمد و آتش درود خدا

مؤلف گوید: گویند پس از آنکه شیخ علی کرکی رحلت کرد، امیر نظام الدین به ملاقات شاه اسماعیل صفوی رفت و از وی ریاست علما و مجتهدان را - که شیخ علی کرکی به عهده داشت - درخواست کرد؛ او پذیرفت و اظهار داشت: می خواهم مجتهدی از جبل عامل جایگزین او باشد.

امیر نظام الدین به سن هفتادسالگی در کرمان درگذشت و شرح حال پدر و فرزندش را که از مشاهیر علما بوده اند خواهیم نگاشت و در ذیل نام سید امیر عبد الحی بن عبد الوهاب حسینی استرآبادی خواهیم گفت که وی با مترجم حاضر یکی است.

و من در اردوباد، ترجمه فارسی کتاب مکارم الاخلاق طبرسی را که به قلم وی تألیف شده است به خط شریفش دیده ام و خطش نیکو بود.

کره رودی فاضلی عالم و محقق متکلم و سراینده ای منشی و صوفی و از دانشوران روزگار شاه عباس بزرگ صفوی و از شاگردان شیخ بهائی است.

رساله ای به فارسی در امامت تألیف کرده که معروف است. در این رساله مناظره خود با قاضی زاده ماوراءالنهری در مجلس شاه عباس را ذکر کرده است. و علاوه بر آن مشتمل بر مطالب مفید و تحقیقات بسیاری است و از آن رساله برمی آید که او رغبت زیادی به گفتار صوفیه داشته و متمایل به ارباب تصوف بوده است و در همین رساله، به رساله بزرگی که در موضوع امامت تألیف کرده، اشاره کرده است و شاید این رساله هم به پارسی تألیف شده باشد (۱). و در همین رساله کتابی دیگر، از آثار خود را نام می برد.

قاضی عبد الخالق غیر از قاضی زاده کره رودی است که محقق با غنوی نظرهای او را در حاشیه شرح حکمه العین آورده و مورد انتقاد قرار داده است و این شخص از نظر زمان، مقدم بر مترجم حاضر می باشد.

و چنان که می دانیم گروهی از دانشوران به عنوان قاضی زاده کره رودی شناخته شده اند.

کره رودی منسوب به کره رود است که دیهی یا شهرکی است بین همدان و اصفهان و من به آنجا رفته ام و در حال حاضر آبادان است.

و در همان رساله کتاب دیگری از آثار خود را نام می برد.

ص: ۱۱۶

۱-۱- علاء الدین کره رودی مسمی به عبد الخالق، از شاگردان شیخ بهائی است. رساله مزبورش به نام تحفه شاهی است، که به نام شاه عباس تألیف کرده است و در نزد ما موجود می باشد که از بهترین کتابهایی است که در این رشته تألیف شده است و بیش از ده هزار بیت است و مذهب شیعه را به بهترین وجهی تنقیح نموده است (روضات الجنات، ذیل احمد خوارزمی. و در، الذریعه، ج ۲، ص ۳۲۸، [۱] الامامه؛ در الذریعه، ج ۲، ص ۲۲۸، [۲] اعتقادیه و در الذریعه، ج ۳، ص ۴۴۳، [۳] تحفه شاهی آمده است.

شیخ معاصر در امل الآمل، جلد دوم، صفحه ۱۴۶ گوید: وی فاضلی عالم و ماهری شاعر و معاصری ادیب و منشی بود. در ضمن نامه ای که دارای انشایی بسیار استادانه بوده و بخوبی و به بهترین طرز از عهده آن برآمده است، آیات زیر را سروده و ارسال داشته است.

إليك علي بعد المزار تحيتي و صفو و دادی و الثناء المحقق

و أنهى الى المولى المكرم أنني لرؤيته و العالم الله شيق

فلا أقفرت تلك الديار التي بها العفاه و طلاب الحوائج أحذقوا

هنالك لا وجه السماح مقطب لديه و لا باب المكارم مغلق

و أنت قدم يا واحد الدهر سالما قرين العلي تبقي و أنت موفق

-با آنکه محل دیدار تو دور است، در عین حال بهترین و خالص ترین درود و ارادتمندی خود را به حضور تو تقدیم می دارم.

-در ضمن اظهار دوستی به اطلاع تو می رسانم که خدای می داند بی اندازه به دیدار تو اشتیاق دارم.

-آرزو مندم سرزمینی که نیازمندان به تو در آنجا گرد ترا فرا گرفته اند همیشه سبز و خرم باشد و به خشکسالی گرفتار نگردد.

-در آنجاست که رخساره بخشش تو عبوس نمی گردد و در خانه احسان تو بسته نمی شود.

-تو که یکتای روزگاری پیوسته پایدار و سلامت باشی و از مقامی عالی برخوردار گردی و همه گونه موجبات وصول به خیرات برای تو فراهم گردد.

و از آثار نظمی اوست:

ما کریم من لا یقیل عثار الکریم و یستر العوراء

انما الحرّ من یجزّ علی الزلات منه ذیلا و یغضی حیاء

-شخص باکرامت آن کسی است که از لغزشهای کریم درگذرد و عیبهای او را بپوشاند.

-آزادمرد، آن کسی است که لغزشهای دیگران را پرده پوشی نماید و بر اثر حیایی که دارد از زشتیهای آنان چشم پوشی کند. صاحب امل الآمل گوید: اگر بیم آن نبود که سخن به درازا کشد بخشی از نامه او را ذکر می کردم. وی را در بحرین ملاقات کردم و حالات شگفت آوری از او مشاهده نمودم و در آن هنگام در دو دریای علم و ادب غرق شدم (۱).

شیخ عبد الرحمن بن ابراهیم عتایقی

پس از این به عنوان شیخ کمال الدین عبد الرحمن بن محمد بن ابراهیم عتایقی حلی خواهد آمد و برطبق نظر مشهور نسبت عبد الرحمن به ابراهیم - که جدّ اوست - می رسد.

شیخ قوام الدین عبد الرحمن بن ابی الغنائم ماهیانی اسدی

منتجب الدین گوید: وی فقیهی صالح و شایسته بوده است.

شیخ عبد الرحمن بن احمد بن ابی البرکات

شیخ طوسی از وی روایت می کرده است و او هم از عبد العزیز بن اخضر حنبلی روایت می نموده است.

سید عبد الکریم بن طاوس حسنی در کتاب فرحه الغری گوید: از خط شیخ طوسی نقل کرده ام: خبر داد مرا عبد الرحمن بن احمد بن ابی البرکات از عبد العزیز بن اخضر حنبلی، از محمد بن ناصر، از میمون برسی، از شریف ابو عبد الله محمد بن علی بن حسن، از محمد بن عبد الله جعفری و محمد بن حسن بن غزال، از احمد بن محمد بن سعید از

ص: ۱۱۸

۱- ۱- سید عبد الرؤوف از نوادگان سید اسماعیل برادر سید رضی و سید مرتضی علم الهدی می باشد و یکی از بزرگانی است که معروف بود و همگی خوبیهای پسندیده را به کمال داشت و شیخ الاسلام شهرهای بحرین، و از بزرگان و رؤسای زمان خود بود. در اصل از مردم جدّ حفص بحرین است که قریه مشهوری است. او در سال ۱۰۱۳ هجری متولد شد و در ۱۰۶۰ هجری در سن چهل و هفت سالگی وفات کرد، و در مقبره شیخ راشد مدفون گردیده است. (انوار البدرین، ص ۱۰۲) - [۱] م.

یحیی بن حسن علوی، گفت: برای من حدیث نقل می کرد یعقوب بن یزید از ابن ابو عمیر ثقفی از حسین بن حلال، از جدش از حضرت امام حسن مجتبی علیه السلام.

مؤلف گوید: ظاهراً مراد سید عبد الکریم، از طوسی همان شیخ طوسی است.

و از قرائن ظاهری به دست می آید: شیخ عبد الرحمن از علمای خاصه است، هر چند جمعی از افرادی که در سند حدیث او آورده شده اند از علمای عامه باشند.

سید عبد الکریم در جای دیگر از فرح العری گوید: عبد الرحمن بن احمد حربی، از عبد العزیز بن اخضر از ابو الفضل بن ناصر، از محمد بن علی بن میمون، از محمد بن علی بن حسین، از جعفر بن محمد بن عیسی جعفری، از پدرش از جعفر بن مالک، از محمد بن حسین صائغ از عبد الله بن عیید بن زید از حضرت صادق علیه السلام.

مؤلف گوید: اکثر کسانی که نامشان در این سند ذکر شده با اندک تغییری همان کسانی هستند که پیشتر ذکرشان رفت.

شیخ عبد الرحمن بن احمد جزائری ساکن بصره

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: شیخ عبد الرحمن فاضلی محقق و صالح بود و از علوم عربیه اطلاع کامل داشت و از سرایندگان معاصر بشمار می آمد، شرح قصائد ابن ابی الحدید و امثال آن از آثار او بشمار است.

شیخ ابو سعید عبد الرحمن بن ابی القاسم حصری

پس از این، به عنوان شیخ ابو سعید عبد الرحمن بن ابی القاسم عبد الله بن عبد الرحمن حصری بصیر یادآوری خواهد شد.

حصری از مشایخ شیخ منتجب الدین بن بابویه می باشد و از او به عنوان قرائت روایت می کند و خود او از قاضی ابو المحاسن عبد الواحد بن اسماعیل رویانی روایت می کرده و شیخ منتجب الدین در سند بعضی از احادیث کتاب اربعینش به روایت مزبور اشاره کرده است و درعین حال در کتاب فهرست از وی نام نبرده است و به همین مناسبت می توان گفت: حصری از مشایخ عامه او بوده باشد.

منتجب الدین در یکی از اسانید کتاب اربعین گوید: خبر داد ما را شیخ ابو سعد عبد الرحمن بن عبد الله بن عبد الرحمن حصری بصیر به قرائتی که بر او کردم گفت: خبر داد مرا ابو علی بن حسن بن احمد جلاّد، گفت: خبر داد ما را احمد بن عبد الله بن احمد حافظ، حدیث کرد ما را سلیمان بن احمد، از هارون بن سلیمان بصری، از سفیان بن بشر کوفی، از عبد الرحیم بن سلیمان، از یزید بن ابی زیاد از اسحاق بن کعب بن عجره، از پدرش از رسول اکرم (ص) تا به آخر حدیث...

شیخ مفید حافظ ابو محمد عبد الرحمن بن شیخ ابو بکر احمد بن

حسین بن احمد نیشابوری خزاعی رازی

وی فاضلی عالم و کامل و جلیل القدر و عمومی اعلیٰ یا ادنای شیخ ابو الفتوح رازی مفسر مشهور و شاگرد سید مرتضی و هم طرازان اوست.

خزاعی کثیر الروایه بوده است و از مشایخی بسیار از خاصه و عامه روایت می کرده و بسیاری از اعلام هم از او روایت کرده اند. بطوری که از اربعین منتجب الدین برمی آید، جمعی بسیار از جمله شیخ ابو علی تیمان بن حیدر بن حسین [حسن، خ ل] ابن ابی عدی کاتب یتیم و ابو الفتح احمد بن عبد الوهّاب حسن بن حسن صرّاف بردینی به طریق املاء و علی بن حسن بن علی و سید ابو محمد شمس الشرف بن علی بن عبد الله سیلّقی از وی روایت کرده اند.

و از کتاب فرائد السمطین فی فضائل مرتضی و بتول و سبطین که از آثار یکی از فضلاء اصحاب ما بوده است (۱) برمی آید که شیخ خزاعی از شیخ ابو الفضل محمد بن

ص: ۱۲۰

---

۱ - ۱- در الذریعه، ۱۳۶/۱۶ [۱] ذیل فرائد السمطین می نویسد: ریاض [۲] در ذیل مفید عبد الرحمن (مترجم حاضر) نوشته است: این کتاب «از آثار یکی از فضلاء اصحاب ما می باشد»، در ذیل عبد الرحمن هاشمی (که بزودی خواهد آمد) از کتاب فرائد السمطین حموینی «که از علمای عامه است» چند بار مطالبی یاد کرده است و از اینکه مؤلف ریاض [۳] گاهی کتاب را به نام یکی از فضلاء اصحاب و هنگامی آن را بنام حموینی یاد نموده است، استفاده می شود که «فرائد» نام دو کتاب بوده است، و حموینی کتابش را به دو سمط بخش کرده است و جمعا دارای ۱۴۲ باب می باشد و خواجه نصیر الدین طوسی در سال ۶۷۲-

حسین سعید قمی که در بغداد می زیسته اجازه داشته و به توسط او از شیخ علی بن محمد بن علی خزّاز روایت می کرده است.

و از بعضی از اسانید احادیث کتاب اربعین منتجب الدّین روشن می شود که منتجب الدّین توسط سید ابو محمد شمس الشرف بن علی بن عبد الله حسنی سیلّقی از خزاعی روایت داشته است.

و از کتاب فرائد یادشده استفاده می شود: خزاعی از جمعی از اعلام از جمله ابو علی محمد بن محمد بن حسن ویری به طریق قرائت روایت می کرده و ممکن است ابو علی و ویری از علمای عامه بوده باشد. دیگری ابو طاهر محمد بن احمد بن علی بن حمدان اموی است که بر او قرائت داشته و این شخص هم از علمای عامه است. دیگری سید ابو ابراهیم جعفر بن محمد ظفر حسینی است که از اعلام خاصه است و دیگری ابو محمد حسین بن محمد بن ابو ذهابه و از این شخص در طرابلس روایت داشته است و ظاهراً ابو محمد، از علمای عامه بوده است. دیگری ابو العباس احمد بن محمد بن عمر بن احمد بن مسرور زاهد. دیگری ابو طاهر محمد بن احمد جعفری بوده که از این عالم هم به طریق قرائت استفاده کرده است. دیگری محمد بن علی بن محمد نحوی است که از این شخص هم در خانه اش از راه قرائت بهره برده است. دیگری حسن بن احمد بن حسن خطیب است که در ماه ذیقعدّه سال ۴۳۷ هجری از راه قرائت از وی اجازه داشته است. دیگری سید ابو المعالی اسماعیل بن حسن بن محمد حسنی نقیب نیشابوری که بر او قرائت داشته است.

دیگری ابو بکر محمد بن عبد العزیز جرمی کرامی است. دیگری شیخ محمد بن احمد است که ممکن است یکی از افراد فوق الذکر بوده باشد دیگری سید ابو الفتح عبد الله بن موسی بن احمد بن رضا علیه السّلام است (۱). دیگری محمد بن زید بن علی طبری ابو طالب بن

ص: ۱۲۱

۱- ۱) - شیخ مفید (ره) در ارشاد می نویسد: ما برای حضرت رض [۱] (ع) فرزندی به جز از حضرت امام -

ابی شجاع زیدی است که در شهر آمل مراتب قرائت را از وی استفاده کرده است.

پیش از این ذیل احوال سید اسماعیل بن حیدر علوی عباسی یادآور شدیم که شیخ عبد الرحمن نیشابوری (مترجم حاضر) از وی روایت می کرده است و نیز در معرفی سید ابو شمس الشرف بن ابی شجاع علی بن عبد الله بن عقیل حسنی سلیقی [سلیقی] نوشتیم که او از شیخ عبد الرحمن (مترجم حاضر) روایت می کرده و شیخ منتجب الدین توسط شمس الشرف از وی روایت داشته و به این سند در فرائد السمطین پیش یادشده اشاره کرده است.

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: شیخ مفید ابو محمد عبد الرحمن بن احمد بن حسین نیشابوری خزاعی از مشایخ اصحاب ما در ری بود و دانشوری حافظ و واعظی مورد وثوق بود.

خزاعی سفرهایی به سوی شرق نمود و از موافق و مخالف به سماع حدیث نایل آمد و آثاری دارد: از جمله آنها سفینه النجاه فی مناقب اهل البیت العلویات الرضویات، الامالی، عیون الاخبار و مختصراتی در مواعظ و زواجر و ما از طریق عده ای از اعلام از وی روایت می کنیم از آن جمله است: سید مرتضی و سید مجتبی فرزندان داعی حسنی و برادرزاده اش شیخ امام ابو الفتوح خزاعی رحمهم الله.

مفید نیشابوری از شاگردان سید مرتضی علم الهدی و برادرش سید رضی و شیخ ابو جعفر طوسی و شیخ سلار و ابن براج و کراجکی رحمهم الله بوده است (۱).

ص: ۱۲۲

مؤلف گوید: در اینکه ابو الفتوح رازی برادرزاده مفید نیشابوری بوده باشد باید تأمل کرد زیرا نام پدر شیخ ابو الفتوح، علی و نام جدّ قریبش محمد است و حال آنکه نام پدر مفید نیشابوری، احمد است ممکن است ابو الفتوح نواده برادرش باشد که عموی اعلاّی ابو الفتوح است و بزودی در معرفی شیخ عادل بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی خواهیم گفت: شیخ محسن عموی شیخ مفید عبد الرحمن نیشابوری است.

ابن شهر آشوب در باب کنی از معالم العلماء می نویسد: ابو عبد الله نیشابوری شیخ مفید، از آثار او امالی و مناقب الرضا علیه السلام است.

مؤلف گوید: مراد وی از ابو عبد الله مترجم حاضر است و اختلاف در کنیه منافاتی با وحدت مترجم حاضر ندارد، زیرا بسیار اتفاق افتاده است که کنیه اعلام متعدد بوده است و در عین حال اظهار وی از نظر من خالی از تأمل نخواهد بود و بزودی در معرفی حاکم ابو عبد الله محمد بن عبد الله بن محمد بن حمدویه بن نعیم نبتی طهمانی نیشابوری حافظ معروف به ابن البیع مطالب مستندی را که لازم است اظهار خواهیم داشت.

سید صفی الدین عبد الرحمن حسینی سینی

وی از فضلا و علما بوده است از روزگار او اطلاعی ندارم و پاره ای از تحقیقات را که از او نقل کرده اند، دیده ام و ظاهرا از متأخران بوده است و احتمال دارد وی از اعلام اهل سنت بوده باشد.

شیخ ابو سعد عبد الرحمن بن ابو القاسم عبد الله بن عبد الرحمن حصری

بصیر

حصری از مشایخ شیخ منتجب الدین است به همین مناسبت گاهی از وی به عنوان ابو سعد بن حصری و گاهی به عنوان ابو سعید عبد الرحمن بن ابو القاسم حصری تعبیر می کند و پیش از این او را معرفی کردیم و واضح است که هر دو عنوان به شخصی واحد متعلق است.

حصری از گروهی روایت می کند، از جمله آنها ابو علی حسن بن احمد مقری که

از حافظ ابو نعیم اصفهانی، از ابو بکر بن خلا در روایت می کرده. تا آخر سند...

سید نقیب شرف آل ابی طالب عبد الرحمن بن عبد السمیع هاشمی واسطی

وی فاضلی عالم و از مشایخ بزرگوار اصحاب ما بوده است. بطوری که از فرائد السمطین حموینی به دست می آید او از گروهی از اعلام شیعه و سنی روایت کرده است از جمله ابو عبد الله احمد بن علی از علی بن ابراهیم، از پدرش از جدش از طبرانی روایت می کرده است. با توجهی که مؤلف فرائد به وی اظهار داشته، پیدا است که نقیب از علمای عامه بوده است و چنان که پس از این هم ذکر می شود سید نقیب از شاذان بن جبرئیل قمی روایت می کرده و روایت او به طریق قرائت بوده است که در ماه صفر سال ۵۸۱ هجری به اخذ اجازه قرائتی از وی نایل آمده است.

و چنان که از سند برخی از اخبار و از کتاب فرائد السمطین حموینی که از عامه بوده است (۱) برمی آید، سید عبد الحمید فخار موسوی از سید نقیب روایت داشته است و خود حموینی، از شیخ عز الدین احمد بن ابراهیم بن عمر فاروقی، از سید نقیب روایت می کرده است.

بعید نیست، سید نقیب از بستگان شریف ابو تمام محمد بن هبه الله بن عبد السمیع هاشمی که در باب میم نام برده می شود بوده باشد.

پس از این به معرفی شیخ ابو طالب عبد الرحمن بن محمد بن عبد السمیع هاشمی واسطی خواهیم پرداخت، و در آنجا خواهیم گفت که ابو طالب با مترجم حاضر یکی است و چه بسا شیخ ابو طالب تصحیف، شرف آل ابو طالب و یا شرف آل ابو طالب تصحیف شرف الدین ابو طالب بوده باشد. و مؤید احتمال اخیر آن است که در یکی از مواضع کتاب فرائد السمطین چنین آمده است: خبر داد مرا عبد الحمید بن فخار، از ابو طالب بن عبد السمیع به طریق اجازه، از شاذان بن جبرئیل به عنوان قرائت از محمد بن

ص: ۱۲۴

۱-۱- پیش از این نوشتیم فرائد السمطین نام دو کتاب و از دو مؤلف است یکی از آنها از اصحاب امامیه است و دیگری که معروف و مطبوع می باشد از حموینی از رجال اهل سنت است به همین مناسبت مؤلف او را به عنوان عامه معرفی کرده است-

عبد العزیز، از محمد بن احمد بن علی از ابو منصور محمود بن اسماعیل بن محمد صیرفی، از ابو الحسین بن ناشاه، از سلیمان بن احمد، تا به آخر سند...

در جای دیگر می نویسد: خبر داد مرا احمد بن ابراهیم بن عمر به طریق اجازه، از عبد الرحمن بن عبد السمیع به اجازه قرائتی، از شاذان بن جبرئیل، از محمد بن عبد العزیز قمی، از حاکم الدین محمد بن احمد بن علی ابی عبد الله، تا به آخر سند...

در جای دیگر از فرائد می نویسد: خبر داد مرا عبد الصمد بن احمد بن عبد القادر به طور اجازه از علی بن ابی طالب بن عبد السمیع واسطی به اجازه قرائتی از شاذان قمی، از محمد بن عبد العزیز، از محمد بن احمد بن علی نطنزی، تا به آخر سند...

در این سند آمده است که علی بن ابی طالب فرزند عبد السمیع است ظاهراً تصحیفی در این سند به وجود آمده است و یا مراد این است که علی بن ابی طالب، از عبد السمیع پدر عبد الرحمن مترجم حاضر روایت کرده است (۱) و یا عبد السمیع هم از شاذان بن جبرئیل روایت داشته است.

در جای دیگر از آن کتاب می نویسد: خبر داد مرا به طریق کتابت، سید نسابه عبد الحمید بن فخار موسوی که خبر داد ما را نقیب ابو طالب عبد الرحمن بن عبد السمیع واسطی به طریق اجازه قرائتی از شاذان بن جبرئیل قمی، از ابو عبد الله بن عبد العزیز قمی، تا آخر...

در جای دیگر گفته است: خبر داد مرا در شهر حله افتخار اساتید بزرگ ما نسابه روزگار و پیشوای سادات و نقیبان در شهر خودش سید جلال الدین عبد الحمید فخار بن معد موسوی و خبر داد به ما باقیمانده ارباب سند و شیخ راویان شهاب الدین ابو عبد الله محمد بن یعقوب بن ابو الفرج حنبلی و خبر داد ما را مجد الدین عبد الصمد بن احمد بن عبد القادر حنبلی و خبر داد ما را در شهر واسط، بزرگ آن سرزمین که همگان در امور دینی و دنیاوی بدو رجوع دارند دارای فضائل شریفه و مراتب عالیّه عز الدین احمد بن ابراهیم بن عمرو فاروقی (۲) واسطی و خبر داد ما را در ضمن نامه ای که خطیب

ص: ۱۲۵

۱-۱- بنابراین کلمه «ابن» تصحیف از «عن» خواهد بود و علی بن ابی طالب شخص دیگری است غیر مترجم حاضر.

۲-۲- پیش از این، از وی به عنوان عمر فاروقی یاد کرده است و در اینجا به عنوان عمرو نام می برد.

امام صاحب سند شام قطب الدین عبد المنعم بن یحیی بن ابراهیم بن علی که از فرزندان عبد الرحمن بن عوف قرشی زهری است از قدس شریف برای من نوشته بود و همگی یادشدهگان به من اجازه دادند تا کتاب خصایص علوی را به توسط ایشان روایت کنم و آنان هم همین کتاب را به سند خود از نقیب عباسیها شرف الدین ابو طالب عبد الرحمن بن عبد السمیع هاشمی روایت کرده و او به اجازه قرائتی که از شیخ سدید الدین ابو عبد الله شاذان بن جبرئیل قمی داشته، گفته است: خبر داد ما را امام ابو عبد الله محمد بن احمد بن علی نطنزی مؤلف کتاب خصایص علوی (۱) گفته است خبر داد ما را ابو علی حسن بن احمد بن حسن حداد، تا به آخر سند...

در جای دیگر از آن کتاب می نویسد: خبر داد مرا احمد بن ابراهیم فاروقی به اجازه از عبد الرحمن بن عبد السمیع به اجازه قرائتی از شاذان قمی، از محمد بن عبد العزیز، از محمد بن احمد بن علی، از سید عباد بن محمد بن محسن جعفری، از ابو سعید صفار، تا به آخر سند...

در جای دیگر از آن کتاب آمده است: خبر داد ما را سید جلال بن فخار نسابه از شرف بن سمیع واسطی به اجازه قرائتی از شاذان بن جبرئیل، از محمد بن عبد العزیز، از محمد بن احمد نطنزی تا به آخر سند...

در جای دیگر از آن کتاب می نویسد: خبر داد ما را عبد المنعم بن یحیی بن ابراهیم، از نقیب عبد الرحمن بن عبد السمیع، به قرائت از شاذان قمی، از ابو عبد الله بن عبد العزیز، تا به آخر سند...

ص: ۱۲۶

۱-۱- مؤلف خصائص علویه ابو عبد الله احمد بن محمد نطنزی است. مؤلف الذریعه گوید: با آنکه نطنزی از علمای قرن ششم است در عین حال در اصول رجالی از وی نام برده نشده است. آری، علامه و ابن داود از وی یاد کرده اند و در بعضی از نسخه های معالم العلماء نام او موجود است و حموی در فرائد السمطین [۱] از وی یاد کرده است. و منتجب الدین با آنکه از ابو عبد الله محمد بن عبد العزیز قمی - که از نطنزی اجازه دارد - اسم برده است، از خود نطنزی محمد بن احمد یاد ننموده و گویا علتش آن است که او را از اعلام اهل سنت می دانسته و ما بقی مطالب در الذریعه جلد ۷، ملاحظه فرمایید - م.

و در جای دیگر از آن کتاب آمده است: خبر داد مرا عبد الحمید موسوی به اجازه از ابو طالب هاشمی، گفت: خبر داد مرا به قرائت از شاذان قمی، گفت خبر داد مرا محمد بن عبد العزیز، تا به آخر سند...

در جای دیگر گفته است: خبر داد مرا ابو عبد الله بن یعقوب حنبلی، گفت: خبر داد مرا عبد الرحمن بن عبد السمیع به قرائت از شاذان بن جبرئیل، گفت: خبر داد مرا محمد بن عبد العزیز بن ابی طالب، تا به آخر سند...

در محل دیگر از آن کتاب آمده است: خبر داد مرا به اجازه عبد المنعم بن یحیی بن ابراهیم زهری از نقیب هاشمیهای واسط ابو طالب بن عبد السمیع، گفت: خبر داد مرا شاذان بن جبرئیل به قرائتی که بر او داشتیم از محمد بن عبد العزیز قمی، تا به آخر سند...

در محل دیگر از آن کتاب یادآوری کرده است: خبر داد مرا شیخ عز الدین احمد بن ابراهیم بن عمر از نقیب شرف الدین عبد الرحمن بن عبد السمیع به اجازه قرائتی از شاذان بن جبرئیل قمی، گفت: خبر داد مرا شیخ ابو عبد الله عزیز بن ابی طالب قمی، تا به آخر سند...

در جای دیگر از آن کتاب آمده است: خبر داد مرا عبد الحمید از شرف بن عبد السمیع هاشمی به قرائت بر او از محمد بن عبد العزیز. در این سند چندین افتادگی دیده می شود (۱).

در جای دیگر گفته است: خبر داد مرا ابو عبد الله بن یعقوب بن ابی فرج به اجازه از ابن ابی طالب هاشمی به اجازه قرائتی از شاذان قمی، گفت: خبر داد مرا محمد بن عبد العزیز قمی. در این سند اشتباهی به وقوع پیوسته است (۲).

و در آغاز یکی از سندهای اخبار کتاب فرائد السمطین یاد شده به این مضمون آمده است: خبر داد مرا شیخ عبد الصمد بن احمد بن عبد القادر، گفت: خبر داد مرا شریف شرف الدین عبد الرحمن بن عبد السمیع به اجازه گفت: خبر داد ما را به قرائتی که بر شاذان قمی داشتیم، گفت: خبر داد ما را محمد بن عبد العزیز، تا آخر سند...

ص: ۱۲۷

۱-۱- افتادگی این سند، از قرینه های قبلی استفاده می شود: عبد الحمید بن فخار از شرف الدین عبد الرحمن بن عبد السمیع به قرائت بر شاذان بن جبرئیل از محمد بن عبد العزیز قمی (فرائد السمطین، ج ۱، ص ۱۰۲) -م.

۲-۲- اشتباه از آنجاست که کنیه عبد الرحمن را که ابو طالب است کنیه پدر او قرار داده است.

و پس از این خواهیم گفت: که عبد السمیع پدر عبد الرحمن از دانشوران بوده است. ذکر این نکته لازم است که از سید ابو طالب به عنوانهای متعددی تعبیر شده است و تعدد عناوین موجب آن است که صاحب عنوانها افراد چندی باشند و حال آنکه همه عناوینی که ذیلاً آورده می شود، به یک شخص مربوط است.

از آن جمله شرف بن عبد السمیع و گاهی ابو طالب هاشمی و هنگامی عبد الرحمن بن عبد السمیع و وقتی ابو طالب عبد الرحمن هاشمی و زمانی نقیب شرف الدین ابو طالب عبد الرحمن بن عبد السمیع و موقعی ابو طالب هاشمی واسطی ابن عبد السمیع و بعضی ابو طالب عبد الرحمن هاشمی نقیب عباسیها در واسط و برخی نقیب عبد الرحمن بن عبد السمیع و بعضی نقیب ابو طالب عبد الرحمن بن عبد السمیع هاشمی و موقعی نقیب ابو طالب واسطی هاشمی و زمانی شیخ ابو طالب عبد الرحمن بن عبد السمیع و هنگامی چنین آمده است از علی ابو طالب از عبد السمیع واسطی که این جمله از اشتباهات ناسخ است و زمانی نقیب شرف الدین ابو طالب شرف الدین بن عبد السمیع، این جمله بیرون از تأمل نمی باشد. در حقیقت باید گفته شود: شریف شرف الدین و موقعی نقیب شرف الدین ابو طالب عبد الرحمن بن عبد السمیع هاشمی واسطی و گاهی شرف الدین عبد الرحمن بن عبد السمیع و زمانی ابو طالب بن عبد السمیع و موقعی شریف شرف الدین عبد الرحمن بن عبد السمیع و وقتی نقیب عباسیها در واسط ابو طالب بن عبد السمیع و هنگامی شریف ابو طالب عبد الرحمن بن عبد السمیع هاشمی و وقتی ابو طالب هاشمی واسطی و موقعی ابو طالب شریف هاشمی ابن عبد السمیع و هنگامی شرف الدین ابو طالب عبد الرحمن بن عبد السمیع واسطی و زمانی ابو طالب بن عبد السمیع هاشمی واسطی و موقعی نقیب شرف الدین عبد الرحمن بن عبد السمیع هاشمی و موقعی نقیب عباسیها ابو طالب بن عبد السمیع و وقتی ابو طالب عبد الرحمن هاشمی و در بعضی از مواضع هم آمده است: خبر داد ما را عبد الصمد بن احمد از عبد الرحمن بن عبد السمیع.

شیخ عبد الرحمن بن عبد الله جزائری

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: جزائری فاضلی عالم و صالحی ادیب و

سراینده ای معاصر بود (۱).

شیخ عبد الرحمن بن عتایقی

پس از این، به عنوان شیخ کمال الدین عبد الرحمن بن محمد بن ابراهیم عتایقی حلّی نام برده خواهد شد.

شیخ جلیل امین الدین عبد الرحمن بن علی بن حسن جزائری

(۲)

وی در اصل از مردم الجزائر بوده و در موصل می زیسته است.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: امین الدین عالمی فاضل بود و تمام کتاب کشف الغمه از مؤلفش علی بن عیسی سماع کرده و به اجازه روایت آن از وی نایل آمده است و من اجازه ای را از او به خط یکی از فضلاء خود دیده ام.

شیخ عالم علامه کمال الدین عبد الرحمن بن محمد بن ابراهیم بن عتایقی

حلّی

وی فاضلی عالم و فقیه بوده و معروف به ابن عتایقی است. شرح نهج البلاغه و دیگر تألیفات از آثار او می باشد.

ابن عتایقی تمایلی به حکمت و تصوف داشت و از مقایسه شرح نهج البلاغه ابن عتایقی با شرح ابن میثم به دست می آید: ابن عتایقی مطالب شرح نهج البلاغه اش را از ابن میثم استفاده کرده و در شرح مزبور از وی پیروی نموده است.

در آخر مجلد سوم از شرح نهج البلاغه در نسخه ای کهن چنین آمده است: او [...] شیخ و مخدوم و مقتدای ما [...] ابن علی بن محمد بن محمد بن علی بن رشید الدین [...] در ماه جمادی اول سال ۷۸۶ [...] مدرّس غروی.

ص: ۱۲۹

۱-۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۷. [۱]

۲-۲- در نسخه مطبوعه امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۷، [۲] التحریری الاصل، به جای الجزائری آمده است.

چندین موضع از آن ضایع گردیده و من نمی دانم نسب مزبور از آن ابن عتایقی است که شاگرد کاتبش آن را کتابت کرده است و یا نسب یکی از علمای معاصر.

با ابن عتایقی است و یا نسب یکی از علمای معاصر با ابن عتایقی است و یا نسب یکی از شاگردان او می باشد و همان نسب را کاتبی که نسخه را به امر او کتابت کرده است در پایان مجلد سوم شرح نهج البلاغه آورده است.

ابن عتایقی هم روزگار شهید اول بلکه از هم عصران اساتید شهید بوده است. از ابن عتایقی گاهی به عبد الرحمن بن عتایقی و هنگامی به عبد الرحمن بن محمد عتایقی و زمانی به عبد الرحمن بن ابراهیم عتایقی تعبیر شده است و از قرائن پیداست تعبیرهای یادشده به یک شخص مربوط می باشد و نسب او را به طوری که ذکر کردیم به دستخط شریف او در آخر مجلد سوم شرح نهج البلاغه خود او دیده ایم (۱).

و در باب میم به ترجمه عتایقی دیگری خواهیم پرداخت و او شیخ محمد بن علی بن احمد بن ابو الحسن عتایقی است و ظاهراً شیخ محمد از بستگان مترجم حاضر می باشد، بنابراین توجه داشته باشید که یکی از این دو با دیگری اشتباه نشود.

ابن عتایقی از اساتید سید بهاء الدین عبد الحمید نجفی می باشد (۲) و خود او از گروهی از اعلام از جمله از زهدری یا ابن زهدری روایت می کرده است.

کفعمی در کتاب مجموعه الغرائب از وی نام برده است و کتاب اختیار حقایق الخلل فی دقایق الحیل را به وی نسبت داده است.

مؤلف گوید اصل کتاب حقایق الخلل از مؤلف دیگری است و چنان که پیداست ابن عتایقی آن را خلاصه نموده است.

و بسیار اتفاق افتاده است کفعمی در مصباح و حواشی آن از کتاب ابن عتایقی

ص: ۱۳۰

۱-۱- در اعیان الشیعه جلد ۷، صفحه ۴۶۵ [۱] نسب او به این شکل آمده است: عبد الرحمن بن محمد بن ابراهیم بن محمد بن ابراهیم بن یوسف، معروف به ابن عتایقی است.

۲-۲- در ترجمه روضات، مجلد پنجم آمده است: نظام الدین علی مؤلف الدر النضیه و فرزند عبد الحمید از ابن عتایقی روایت می کرده است نه خود عبد الحمید.

مطالبی را نقل کرده و نام کتابش را متذکر نشده است و تاریخ پاره ای از حکایات را که از آن نقل کرده است سال ۷۶۲ هجری می باشد.

کفعمی از کتاب مجموعه الغرائب و امثال آن کتاب شرح نهج البلاغه را به وی نسبت داده است و مطالبی را از آن بیان می کند. به نظر من بعید نیست که ابن عتایقی علاوه بر کتاب اختیار حقایق الخلل و شرح نهج البلاغه آثار دیگری هم داشته باشد.

و از آثار او مختصر الاوائل است که خلاصه جزء دوم کتاب الاوائل ابو هلال عسکری است که نسخه ای از آن در نزد ما می باشد. این کتاب اثر مختصری است که نخستین پیشامد هر واقعه ای که اتفاق افتاده است متذکر گردیده است و کتاب جالب و ارزنده ای است و تاریخ پایان تألیف آن سال ۷۵۳ هجری بوده است.

در حواشی بلد الامین کفعمی تاریخ یکی از پیشامدهایی که ابن عتایقی به نقل آن پرداخته است سال ۷۶۶ هجری می باشد و از این تاریخ برمی آید که ابن عتایقی پس از آن زنده بوده است (۱).

و از آثار ابن عتایقی کتاب الاعمار است و این کتاب را کفعمی در حواشی بلد الامین به وی نسبت داده است و از آن نقل نموده است.

و از آثار او کتاب الاضداد در لغت است و ظاهراً این کتاب به عینه همان کتاب پیشین او بوده باشد.

کفعمی در مصباح وی را به دین مضمون ستوده است: عالم عامل و فاضل کامل سید بهاء الدین علی بن عبد الحمید نجفی پیش یادشده، استاد ابن فهد حلّی در کتاب السلطان المفرج عن اهل الايمان از ابن عتایقی یاد کرده و او را به سرحد کمال ستوده است و چنین گفته است: از جمله در ماه صفر سال ۷۵۹ هجری مولای بزرگوار و عالیقدر عالم

ص: ۱۳۱

---

۱ - ۱- بلکه تا سال ۷۸۸ هجری که سال تألیف کتاب الارشاد فی معرفه الابعاد اوست، زنده بوده است. در اعیان الشیعه، جلد ۷، صفحه ۴۶۵ [۱] آمده است: از آثار او کتاب الارشاد است که شرحی بر کتاب خواجه نصیر طوسی می باشد و در عصر روز چهارشنبه بیستم محرم الحرام سال ۷۸۸ هجری، از تألیف آن فارغ گردیده است و نسخه ای از آن در کتابخانه آستان قدس علوی موجود می باشد.

فاضل و پیشوای کامل محقق مدقق مجمع فضائل و مرجع افاضل افتخار دانشمندان کمال ملت و دین عبد الرحمن بن عتایقی در ضمن گفتگویی که با من به میان آورد و همچنین طی نامه ای که مرقوم داشت و اکنون عین خط شریف او حاضر است، چنین نگاشته است:

بنده نیازمند به رحمت خدای تعالی عبد الرحمن بن ابراهیم عتایقی گوید: حله سیفیه شنیده بودم که مولای بزرگوار عظیم الشان، جمال الدین شیخ اجل یکتا فقیه قاری نجم الدین جعفر بن زهدری به بیماری فلج گرفتار شده بود و جدۀ پدری اش او را معالجه کرد.

سپس سید بهاء الدین عبد الحمید یادشده پیش آمد معالجه او را به طوری که ما در باب جیم در ذیل معرفی ابن زهدری آوردیم دنبال کرده است (۱). پس از آن گوید: میان من و زهدری دوستی و مصاحبت برقرار شد چنان که جدایی فی مابین احساس نمی شد. زهدری دارال عشرتی برای خود ترتیب داده بود (۲)، تا آخر حکایت که شرح آن در ترجمۀ زهدری آمده است.

ص: ۱۳۲

۱-۱- شرح حال زهدری در قسمتی از کتاب حاضر آمده که اکنون در اختیار نیست لیکن مرحوم مجلسی (قدس سره) در مجلد سیزدهم بحار ذیل باب ذکر من راه علیه السّلام از کتاب «السلطان المفرج» نقل می کند: در ماه صفر سال ۷۵۹ هجری از خط عبد الرحمن عتایقی (که در مجلد سیزدهم قبائلی آمده) روایت کرده، زهدری پس از درگذشت پدرش به بیماری فلج گرفتار شد. جدۀ پدری اش او را معالجه کرد بهره ای حاصل نشد و طیبیهای عراق هم از معالجه وی سودی نبردند و سرانجام مقرر شد او را در تحت قبۀ شریفۀ مقام صاحب الزمان در حله برده و بیتوته نماید. به دستور عمل کردند و از برکات عنایات شریفۀ حضرت بقیه الله بهبودی کامل به دست آورد. عبد الرحمن گوید: در ملاقاتی که با زهدری دست داد، چنین گفت: به بیماری فلج گرفتار شدم تا آنجا که اطبا از معالجه من درمانده شدند و مرا به مقام حضرت بقیه الله بردند. در آنجا بیتوته کردم؛ حضرت بقیه الله را زیارت کردم، فرمود: برخیز، معروض خاطر داشتم مدت دو سال است قادر به حرکت نمی باشم، فرمود: به فرمان خدا از جا برخیز و با دست عنایت خود مرا از جای حرکت داد. به فرمان آن مقام اقدس، از جای برخاستم درحالی که اثری از فلج در من وجود نداشت. مردم که از بهبودی من مطلع شدند به سوی من هجوم آوردند. تا اینکه نزدیک بود از هجوم آنان از پای درآیم لباسهای مرا برای تبرک قطعه قطعه کردند. زهدری تا زنده بود، در هر مجلسی که از او سؤال می شد، محض سپاسگزاری از عنایت حضرت بقیه الله حکایت شفای خود را شرح می داد.

۲-۲- در بحار، جلد ۱ [۱] ۳ می نویسد: محلی را برای اجتماع تش [۲] کیل داده بود و در آنجا افراد سرشناس حله و جوانها و فرزندان افراد باشخصیت گرد می آمدند. ابن عتایقی گوید: حکایت شفای او را در همان-

مؤلف گوید: در اصفهان به نسخه ای از مجلد سوم شرح نهج البلاغه ابن عتایقی (مترجم حاضر) دست یافتم که آن را یکی از شاگردانش بر وی قرائت کرده بود و در همان نسخه به خط شریف خود، اجازه ای مرقوم داشته تا خوانندگان اجازه نقل آثار او را داشته باشند و دستخط وی چندان تعریفی ندارد. تاریخ دستخط شریف او بیستم ماه مبارک رمضان سال ۷۸۶ هجری و تاریخ انجام آن ماه شعبان سال ۷۸۰ هجری است. شرح مزبور کتاب بزرگی است که متجاوز از چهار مجلد می باشد و از چهار شرح استخراج شده است: شرح کبیر ابن میثم و شرح قطب الدین کیدری و شرح قاضی عبد الجبار و شرح ابن ابی الحدید (۱) و این موضوع را از خطی کهن که اثر یکی از فضلا بوده و بر پشت همان نسخه نوشته شده است به دست آوردم و چنان که می دانیم مرادش از قاضی عبد الجبار، قاضی عبد الجبار معتزلی نمی باشد، زیرا عبد الجبار معتزلی اندکی پیش از سید رضی (ره) می زیسته است (۲). بلکه مقصود نویسنده از عبد الجبار یکی از فضلائی امامیه است که به این نام موسوم بوده است و نام و نشان این عده از فضلا پیش از این یادآوری شده است، من تا به حال بطور قطع نمی دانم ابن عتایقی از کدام یک از فضلائی یاد شده استفاده کرده است (۳).

ص: ۱۳۳

۱-۱) - در روضات، ج ۵، مترجم می نویسد: مؤلف ریاض العلماء نام ابن ابی الحدید شارح نهج البلاغه را عبد العزیز نوشته است و حال آنکه نام وی عبد الحمید است، سهو القلمی افتاده است. در این طبع چنان که ملاحظه می شود نام ابن ابی الحدید برده نشده است - م.

۲-۲) - ابو الحسن عبد الجبار بن احمد بغدادی، از علمای بنام شافعی مذهببان معتزلی قرن پنجم است که آثاری بسیار دارد و نظریه های او در کتابها آورده شده است و از اساتید سید رضی بوده و صاحب عباد به علم و فضل او اعتراف داشته و در حدیث غدیر با شیخ مفید مباحثاتی داشته است و به امر صاحب از بغداد برای تدریس به ری رفته است تنزیه القرآن او در قاهره به طبع رسیده است و سال ۴۱۵ در گذشته است.

۳-۳) - اسامی نام بردگان که مؤلف پیش از این اشاره کرده و در «روضات» هم آمده، عبارت است از قاضی ابو علی عبد الجبار بن عبد الله طوسی و ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله نیشابوری و عبد الجبار بن منصور و عبد الجبار بن فضل الله بن مسکن که همگی از علما و فضلا و قضات وقت خود بوده اند - م.

آری از مطاوی شرح ابن عتایقی چنین برمی آید: که وی بیشتر اوقات از شرح ابن میثم و ابن ابی الحدید استفاده کرده باشد، زیرا نام این دو شارح را بیشتر ذکر کرده است. گاهی هم از قطب رازی مطالبی نقل می کند و بندرت از امام ابو الحسن قطب الدین کیدری مطالبی ایراد کرده است. گاهی هم توضیح و تحلیل برخی از عبارات بخشی از خطبه ها را از سید فضل الله راوندی استفاده کرده است. ظاهراً سید فضل الله شرحی بر نهج البلاغه تدوین نکرده، بلکه پاره ای از مواضع ویژه نهج البلاغه را توضیح داده است (۱).

برخی از دانشمندان کلمه کیدری را به کاف ضمه دار و سکون یا که بعد از آن دال ضمه دار باشد ضبط کرده اند.

شیخ عبد الرحمن بن محمد بن علی بن حلوانی

حلوانی از بزرگان دانشوران بوده است و تحفه المؤمن که به عنوان التحفه هم خوانده می شود از آثار او می باشد. این کتاب را سید بن طاوس در اقبال و کفعمی در حواشی بلد الامین به وی نسبت داده اند و هر دو تن برخی اخبار را از حضرت مولا علی علیه السلام از وی نقل می کند و ظاهراً حلوانی از دانشوران متقدم ما می باشد.

شیخ امام ابو الفضل عبد الرحیم بن احمد بن اخوت بغدادی

شیخ معاصر در امل الآمل (۲) گوید: وی فاضلی جلیل و از مشایخ شیخ قطب الدین راوندی است (۳).

ص: ۱۳۴

۱-۱- اعیان الشیعه، ج ۷، ص ۴۶۵. [۱] برخی از کتابها را از ابن عتایقی نام برده است که تیمنا ترجمه آنها را در اینجا ذکر می کنیم. اماقی در شرح ایلاقی فیلسوف زین الدین ابو حفص سهلان، این شرح را از ابن عتایقی در ۱۱ ذیحجه سال ۷۵۴ هجری آغاز کرده است و انجام آن روز یکشنبه ۲۸ محرم سال ۷۵۵ هجری بوده است. دیگر شرح دیوان متنبی و صفوه المعارف در شرح منظومه سعد خطیری در کلام که سال ۷۸۶ هجری از آن فارغ شده است. دیگر الحدود النحویه، البسط و البیان فی شرح تجوید المیزان-م.

۲-۲) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۸. [۲]

۳-۳) - در اعیان الشیعه، ج ۷، ص ۴۶۶، شرح مفصلی همراه با اشعاری بسیار از او نقل کرده است که -

وی سراینده ای عاشق پیشه و از سرایندگان بنام است. آنچه را در معرفی از او نوشتیم طبق یادداشتهایی است که در پاره ای از مسوّدات خود تهیه کرده بودیم، بنابراین کثیر لقب اوست و بطوری که پس از این خواهد آمد، و در تاریخ ابن خلکان بدان اشاره شده است کثیر نام او و عبد الرحمن نام پدر او می باشد.

ص: ۱۳۵

۱-۱) - در پاورقی می نویسد: مؤلف خواهد گفت: عبد الرحمن نام پدر کثیر است و از عنوان بالا استفاده می شود؛ کثیر نام او بوده است و هرگاه کثیر نام خود او باشد، مناسب بود شرح حال او را در حرف کاف ذکر کند، نه در حرف عین. کثیر، به ضم کاف و فتح ثا و تشدید یا ضبط شده و عزّت، به فتح عین و تشدید زا، نام معشوقه او بوده است و از آنجا که وی مشابَهت زیادی به معشوقه اش داشته به نام عزّت خوانده شده است.

گویند: کثیر از شیعیان بوده است (۱). و معشوقه او عزت دختر جمیل بن حفصه از مردم بنی حاجب بن عفار می باشد و کثیر حکایات مشهوری با او دارد. در روزگار عبد الملک بن مروان خلیفه اموی می زیسته و در سال ۱۰۵ هجری در گذشته است.

ابن خلکان در تاریخ خود می نویسد: ابو صخر کثیر بن عبد الرحمن بن ابی جمعه اسود بن عامر بن عویمر خزاعی یکی از عاشقان مشهور عرب است. کثیر تصغیر کثیر است و این اسم تصغیر، از آنجا نام او گفتند که در کمال خردی و کوچکی بود.

در قاموس و در دیگر کتابها آمده است: عزت با عین بی نقطه و مفتوح و زای منقوط نام بزه آهوی ماده است و عزت را به همان نام خوانده اند.

ص: ۱۳۶

۱-۱- گویند کثیر تعصب زیادی به آل ابو طالب داشت و عبد الملک مروان از عقیده او باخبر بود و هرگاه می خواست مطلب یا شعری از او پرسد که پاسخ صحیح از وی بشنود خطاب به وی می گفته است: به حق علی بن ابی طالب فلان مطلب یا شعر را برای من بیان کن. در اعیان الشیعه، جلد ۹، [۱] آمده است: آنگاه که عبد الملک به جنگ با مصعب بن زبیر عزیمت کرد در میان افراد خود مشاهده کرد که کثیر با حال اندوهناکی در میان لشگریان حرکت می کند، وی را پیش خوانده گفت: هرگاه آنچه هم اکنون در خاطر تو می گذرد به تو اطلاع دهم درستی سخن مرا تصدیق خواهی کرد؟ کثیر گفت: آری، عبد الملک گفت: سوگند به ابو تراب یاد کن که مرا تصدیق خواهی کرد. کثیر به خدا سوگند یاد کرد که سخن تو را تصدیق خواهم کرد. عبد الملک گفت: نه چنین است بلکه ناچاری سوگند به ابو تراب (علی) یاد کنی. کثیر سوگند به ابو تراب یاد کرد. عبد الملک گفت: در خاطر تو می گذرد که دو تن از قریش به جنگ با یکدیگر قیام کرده اند و قاتل و مقتول در آتشند و من هرگاه در این جنگ کشته شوم از آنها خواهم بود. کثیر سخن او را تصدیق کرد. عبد الملک جایزه ای به وی داد و گفت: هم اکنون باز گرد. گویند: زمانی عبد الملک را مدح کرده و او را به شیر تشبیه کرده و شجاع خوانده بود. در ملاقاتی که با حضرت امام محمد باقر (ع) داشت، حضرت فرمود: چگونه حاضر شدی دشمن ما را ستایش کنی و او را دلاوری چون شیر بخوانی؟ معروض داشت: مراد من از شجاع مار بود و مقصودم از اسد (شیر) سگ است، حضرت لبخندی زد. گویند: در روز مرگ او عکرمه هم از دنیا رفت، مردم گفتند: فقیه ترین مردم و سراینده ترین آنها از دنیا رفتند-م.

مؤلف گوید: گاهی هم عزت را به کسر عین ضبط کرده اند.

از عبارت اوائل تاریخ ابن خلدون اندلسی به دست می آید: کثیر به امامت محمد بن حنفیه اعتقاد داشته و او را زنده می دانسته که نمرده است و هم اکنون در کوه رضوی از سرزمین حجاز به سر می برد. بلکه ابن خلدون او را از غالیها شمرده است چه آنکه می گوید: در میان شیعه گروهی وجود دارند که آنها را غالی می گویند. اینان در اعتقاد به خدایی پیشوایان از حدود عقل و ایمان تجاوز می کنند و آنان را انسانهایی می دانند که به صفات خدایی متصفند و همان خدایند که به لباس بشریت آراسته شده اند و این همان معنای «حلول» است که ترسایان درباره عیسی علیه السلام به آن اعتقاد داشتند و حضرت علی علیه السلام کسانی را که معتقد به این عقیده بودند سوزانید. آنگاه که محمد حنفیه متوجه شد که مختار بن ابی عبیده ثقفی هم از این مرام پیروی می کند وی را مورد بی مهری خود قرار داد و او را لعنت کرده، از وی بیزاری جست و همچنین حضرت صادق علیه السلام آنها را لعنت کرد و از ایشان متبری گردید.

برخی از شیعه مردمی هستند که می گویند: کمال امام علیه السلام در اختیار غیر امام قرار نمی گیرد بلکه به مجردی که بمیرد روح او منتقل به امام دیگر می شود و همان کمال از این ناحیه در اختیار او درمی آید. این نظریه همان قول به تناسخ است.

از جمله غالیها کسانی هستند که به وجود امامی اکتفا می کنند و به امام پس از او که متعین برای امامت شده است اعتنایی ندارند و اینان «واقفیه» اند.

برخی از غالیها می گویند: امام نمی میرد، بلکه از چشم مردم غایب می شود و برای اثبات عقیده خود به قضیه خضر و زنده بودن او استشهاد می کنند. همین عقیده را درباره علی علیه السلام ابراز می دارند که علی علیه السلام در میان ابر قرار گرفته است و رعد صدای او و برق هم صدای تازیانه او است. و نیز همین نظر را درباره محمد حنفیه ابراز می دارند که او در کوه رضوی در سرزمین حجاز به سر می برد و کثیر سراینده آنها چنین می گوید:

ألا ان الأئمة من قریش و لاه الحق أربعة سواء

علی و الثلاثة من بنیه هم الاسباط لیس بهم خفاء

فسبط سبط ایمان و بر و سبط غیبه کربلا

و سبط لا يذوق الموت حتى يقود الجيش يقدمه اللواء

يغيب لا يرى فيهم زمانا به رضوى عنده غسل و ماء

-پیشوایان حقیقت چهار تن اند که همگی آنها از مردم قریشند.

-علی و سه فرزند اوست که بدون شبهه از اسباط پیمبرند.

-یکی سبط ایمانی و نیکوکاری، و سبط دیگر که سرزمین کربلا او را در خود فرا گرفته است.

-دیگری شربت مرگ را نمی نوشد مگر آنکه همراه لشگری با به اهتزاز درآوردن بر چشم حقیقت جویی قیام نماید.

-این سبط روزگاری از دیدگان، غیبت می نماید و در محل رضوی به سر می برد و از آب و غسل ارتزاق می نماید.

مؤلف گوید: و ممکن است مراد از کثیر که ابن خلدون بدو اشاره کرده است، غیر از کثیری باشد که ما به نام و نشان او اشاره کردیم.

شیخ ابو طالب عبد الرحمن بن محمد بن عبد السمیع هاشمی واسطی

واسطی از بزرگان دانشوران روزگارش بوده است. و از اواخر کتاب احتجاج بحار استاد استناد ما قدس سره به نقلی که از خط شیخ محمد بن علی جبّایی جدّ شیخ بهائی «ره» از خط شهید اول «قدس سرّه» نموده است به دست می آید: سید اجل شمس الدّین ابو علی فخار بن معدّ احادیثی که مستند به حضرت رضا (ع) بوده است در ماه ذیحجه سال ۶۱۴ هجری در منزل شیخ ابو طالب واقع در قرای واسط روایت می کرده است.

و خود شهید از ابو الحسن علی بن ابی سعید محمد بن ابراهیم خبّار ازجی طبق قرائتی که بر وی داشته در دهم صفر سال ۵۵۷ هجری روایت می کرده و او از شیخ ابو عبد الله حسین بن عبد الملک بن حسین خلال به قرائتی که دیگری بر او داشته و او در روز جمعه چهارم صفر سال ۵۱۳ هجری به سماع آن رسیده، روایت نموده است. و او از شیخ ابو احمد حمزه بن فضاله بن محمد هروی در هرات، از شیخ ابو اسحاق ابراهیم بن محمد بن عبد الله بن یزداد بن علی بن عبد الله رازی بخاری در بخارا در صفر ۳۹۷ هجری به قرائتی

که در خانه اش داشته، روایت کرده و گفته است: برای ما حدیث نقل می کرد ابو الحسن علی بن محمد بن مہرویہ قزوینی در قزوین؛ گفت: برای ما حدیث نقل می کرد داود بن سلیمان بن یوسف بن احمد غازی، گفت: برای ما حدیث نقل می کرد حضرت علی بن موسی الرضا، از پدر بزرگوارش، از پدران ذی مقدارش علیہ السّلام کہ نامہای شریف ہریک از این بزرگواران در ہر طبقہ از این سند آورده شدہ است از رسول اکرم (ص) کہ فرمود: ایمان اقرار بہ زبان و شناخت بہ دل و عمل بہ ارکان است [گفتار، کردار و پندار].

علی بن مہرویہ گوید: ابو حاتم محمد بن ادريس رازی گفته: ابو صلت عبد السّلام بن صالح ہروی اظہار داشتہ ہر گاہ این سندہا را بر دیوانہ ای بخوانند بہبودی یابد.

شیخ ابو اسحاق گوید: از عبد الرحمن بن ابی حاتم رازی شنیدم کہ می گفت: در شام ہمراہ پدرم بودم بہ مرد مصروعی برخورد کردم بہ یاد سند حدیث یاد شدہ افتادم با خود گفتم اینک مناسب است این سند را در بوتہ آزمایش قرار دہم تا بینم آیا آنچه دربارہ آن گفتہ اند درست است یا خیر؟ بہ مجردی کہ سند حدیث را بروی خواندم آن مصروع از جای برخاست و گرد و خاک را از جامہ خود پاک کرد و رفت.

مؤلف گوید: ظاہرا یاد شدگان در سند حدیث باید از علمای عامہ باشند.

یادآوری می شود: جملہ «ہر گاہ سند این حدیث بر مجنون خواندہ شود» بہ فخر رازی و علمای دیگر ہم نسبت دادہ شدہ است.

قابل توجہ است کہ خبرہای متصل بہ حضرت رضا علیہ السّلام بی کم و کاست همان اخبار صحیفہ الرضا علیہ السّلام می باشد.

پیش از این بہ نام و نشان سید نقیب شرف آل ابی طالب عبد الرحمن بن عبد السمیع ہاشمی واسطی اشارہ شدہ و در حقیقت ہر دو عنوان یکی است.

شیخ ابو محمد عبد الرحمن بن محمد بن شجاع

منتجب الدّین در فہرست گوید: وی فقیہی ثقہ و واعظ بود (۱).

ص: ۱۳۹

وی از بزرگان فضلا و علما بود، از روزگار او اطلاعی ندارم و اثر او منبع الغرر و مجمع الدرر است که گروهی از علما از آن اثر روایت می کنند و سید حسین عاملی مجتهد در کتاب دفع المناواه عن التفضیل و المساواه از وی روایت می نماید. و ظاهرا ابو فراس از علمای امامیه بوده باشد.

سید عبد الرحیم بن سید عبد الله بن سید پادشاه حسینی

ظاهرا سید عبد الرحیم از متأخران علمای عامه بوده و روزگارش نزدیک به زمان فلان پادشاه بوده است و در مکه مشرفه می زیسته و از آثار او کتاب تحفه النجباء فی مناقب اهل العبا که کتابی بس نیکوست. این کتاب را سید عبد الرحیم برای یکی از افراد شریف مکه تألیف کرده است و این کتاب مشتمل بر اخبار تازه و ارزشمندی که در آن گرد آورده است و علاوه بر آن پاره ای از اخبار را که علمای عامه در مناقب اهل بیت روایت کرده اند، ایراد نموده است. و این کتاب در حال حاضر نزد ملا ذو الفقار کتابفروش موجود می باشد.

جدّ سید عبد الرحیم یعنی سید پادشاه کتاب فصل الخطاب فی فضائل الآل و الاصحاب نگاشته خواجه محمد پارسا (۲) را به پارسی برگردانیده است، و نواده سید

ص: ۱۴۰

۱-۱- در پاورقی می نویسد: نسب وی از آغاز کتابش (منبع الغرر...) چنین استفاده می شود: ابو فراس عبد الرحیم بن عبد العظیم بن محمد بن ابی محمد بن عبد الله بن ابی المرّجی محمد بن علی بن جعفر کوسج بن احمد بن سلیمان بن حیان بن جعفر تمیمی عنبری.

۲-۲) - ابو الفتح محمد بن محمد بن محمود حافظی از عرفای بنام نقشبندیه در اوایل قرن نهم هجری است وی از خواص و از جمله مشایخ محمد نقشبند است. شرح حال او در کتابهای ترجمه و تذکره های عرفانی آمده است و احوال مفصل او در آغاز کلمات قدسیه که نگاشته خود اوست آورده شده است. خواجه در حدود سال ۷۴۹ هجری در بخارا زاده شد و از طرف خواجه محمد نقشبندیه به لقب پارسا خوانده شده است و از نزدیکان خواجه محمد بود و در سفر و حضر با او همراه بود، و در طریقه -

عبد الرحيم بدان ترجمه در كتاب تحفه اشاره نموده است.

ممکن است این مترجم، همان امير عبد الرحيم گرگانی باشد در ذیل نام برده می شود (۱).

امير عبد الرحيم بن محمد حسيني گرگانی

وی از دانشوران دولت صفویه و هم عصر شاه تهماسب صفوی بوده است. از آثار او رساله التحفه الشاهيه را در هرات دیده ام. این رساله مشتمل بر پنج باب و یک خاتمه می باشد. باب اول در «طهارت»، دوم در «صلوات»، سوم در «امان کفار»، چهارم در احکام اسیران، پنجم در «لقظه (پیدا شده)» و خاتمه آن هم مشتمل بر مسائل لقطه است.

این رساله، که در کمال آراستگی تألیف شده و دارای تحقیقاتی ارزنده می باشد، و مآخذ مسائل نیز در آن گنجانیده شده است و سال ۹۷۸ در روضه حضرت عبد العظیم حسنی علیه السلام پایان یافته است. این نسخه به خط شریف خود او بوده و خطش نیکوست و ما نام و تاریخ تألیفش را مطابق با خط مؤلف که در آخر آن رساله نوشته شده است، یادآور شدیم. این رساله در ضمن مسائل یادشده اقوال شیخ علی کرکی را متذکر گردیده است.

بعید نیست، امير عبد الرحيم همان سيد عبد الرحيم - که بیشتر ذکرش رفت - باشد.

شيخ ابو منصور عبد الرحيم بن مظفر بن عبد الرحيم حمدوني

ابو منصور از مشايخ شيخ منتجب الدين بن بابويه و از او به عنوان قرائت روايت

ص: ۱۴۱

(۱-۱) - هرگاه مترجم حاضر همان امير عبد الرحيم باشد پادشاه هم عصر او شاه تهماسب است - م.

می کرده است و بطوری که از سند بعضی احادیث کتاب اربعین منتجب الدین به دست می آید: ابو منصور از ابو طاهر محمد بن عبد العزیز بن ابراهیم اصم، از حسن بن علی بن حسن صفار، از ابو الحسن عبد الجبار بن احمد قاضی، از ابو بکر محمد بن ابراهیم بن احمد بن یونس بن معاذ معروف به حسنی، از ابو القاسم جعفر بن محمد بن حسن مهرقانی، از عبد الرحمن بن عمیر، از حسین بن عیسی بن میسره، از مسلمه بن فضل انصاری، از محمد بن اسحاق، از محمد بن ابراهیم بن حرث، از عبد الرحمن بن سهل بن ابی خیثمه، از پدرش، از رسول اکرم (ص) روایت کرده است. و از آنجا که منتجب الدین نام او را در فهرست ذکر نکرده است، پیدا است که ابو منصور از علمای عامه بشمار می رود. اما این احتمال محل تأمل است، زیرا سلسله حمدونیا همگی از علمای شیعه بوده اند.

بعید نیست، منظور از ابو الحسن عبد الجبار بن احمد قاضی که در این سند آمده است همان قاضی عبد الجبار معتزلی مشهور بوده باشد.

شیخ ملا عبد الرحیم بن معروف

وی فاضلی عالم و فقیه بود از روزگار او به درستی اطلاعی ندارم تنها از آثار او کتاب فقهی نیل المرام است که به پارسی تألیف شده و معروف است. من این کتاب را در طسوج تبریز و دیگر شهرها دیده ام. مؤلف این کتاب را برای جلال الدین که یکی از شاهزادگان معاصرش بوده تألیف کرده است و گمان من آن است که فرد یادشده پادشاه حیدرآباد هند باشد که در عصر صفویان بر آن ملک، حکومت می کرده است.

بطوری که در آغاز نیل المرام آمده است: برای تهیه تحقیقات مسائل این کتاب و تدوین آنها از کتاب شرایع محقق حلی و ارشاد، تبصره علامه حلی استفاده کرده است و در همان کتاب می نویسد: عمویی داشته به نام و نشان قاضی رضی الدین که مؤلف از شاگردان او و دیگر از علما و فضیلا آن زمان بوده است. و تاریخ استنساخ برخی از نسخه های کتاب نیل المرام را که من دیده ام ۱۰۴۱ هجری بوده است.

شیخ جلیل عبد الرحیم بن یحیی بن حسین بحرانی

بحرانی از بزرگان دانشوران متأخرین بوده است که پس از شیخ ابن فهد حلّی می زیسته است. من در یزد در کتابخانه ملا عبد الباقی به یکی از آثار او به نام جامع السعادات فی فنون الدعوات دست یافتم و بطوری که از نام این کتاب برمی آید کتاب جامع و پرفایده ای است که مشتمل بر ادعیه و اعمال غریبه بوده است و بیشتر مطالب مفید آن را از کتابهای ابن طوس از جمله النجاح و السعادات و المهمات و التتمات و از کتاب المصاییح [المصباح] شیخ طوسی و کتابهای دیگران که در ادعیه و اعمال تألیف کرده اند گرفته است (۱).

گمان می کنم نسخه ای را که در یزد دیده ام به خط مؤلف بوده باشد و دستخط شریف او، خط نسبتاً خوبی بوده است و الحاقات و تغییرات زیادی هم در آن نسخه به نظر می آید.

مؤلف گوید: شیخ معاصر بحرانی - ائیده الله - در ردیف اعلام بحرین که به نام برداری از آنها پرداخته است از وی نامی نبرده است.

ملا عبد الرزاق بن علی بن حسین لاهیجی گیلانی قمی

لاهیجی فاضلی دانشور و حکیمی به کمال رسیده و محقق مدقق و صوفی مشرب و سراینده ای توانا و نگارنده ای دانا بود.

لاهیجی از شاگردان ملا صدر الدین محمد شیرازی (ملا صدرا) بشمار است و با

ص: ۱۴۳

---

۱ - ۱- در الذریعه، ج ۵، ص ۲۵۰ [۱] آمده است: نسخه ای از جامع السعادات در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است و ممکن است از مصباح کفعمی متوفای سال ۹۰۵ هجری استفاده کرده باشد و همچنین از نهج القویم شیخ لیث بحرانی که خود او در جوامع به نام کتاب او اشاره کرده است بهره برده باشد و از هر دو متأخر است و مؤلف ریاض گفته است: شیخ لیث از متأخران علمای بحرین است. در تکمله امل می نویسد: شیخ عبد الرحیم از ابن فهد روایت می کند، ممکن است مراد وی آن است که عبد الرحیم از کتابهای ابن فهد روایت می نماید، زیرا ملا عبد الرحیم سالها پس از ابن فهد می زیسته است - م.

ملا محسن کاشانی و ملا محمد یوسف الموتی و شیخ حسین تنکابنی و امثال ایشان که از عشره مبشره شاگردان وی به حساب می آیند در مدرس عظیم صدر المتألهین (ره) همدرس بوده اند.

لاهیجی مدرس مهمی داشت و گروهی از دانشوران، از جمله فرزند خلفش میرزا حسن که پیش از این نام برده شده و همچنین حکیم محمد سعید قمی که در ضمن شرح حال ملا رجب علی تبریزی از او نام برده شده است افتخار شاگردی او را داشتند.

ملا عبد الرزاق در مدرسه آستانه مبارکه حضرت معصومه قم - صلوات الله علیها و علی اخیها و علی ابیها - تدریس می کرد و تا آخر عمر تدریس در آنجا مایه فخر بود (۱).

شیخ معاصر در امل الآمل گوید ملا عبد الرزاق گیلانی فاضل حکیم و متکلم بود و شرح الهیاکل فی حکمه الاشراق از آثار اوست.

مؤلف گوید: از ظاهر کلام شیخ معاصر استفاده می شود مراد وی از ملا عبد الرزاق همان مترجم حاضر است، اما نشنیده ام که شرح مزبور از آثار او بوده باشد (۲).

آری، از آثار او کتاب شرح تجرید خواجه نصیر طوسی است که شرحی مبسوط بوده و به نام مشارق الالهام فی شرح تجرید الکلام تألیف شده و دارای تحقیقات ارزنده ای است و شاید به انجام نرسیده باشد و تنها شرح بحث امور عامه آن پایان یافته باشد.

دیگری حاشیه شرح اشارات خواجه است که آن هم به اتمام نرسیده است. دیگر حاشیه بر حاشیه خفری بر الهیات شرح تجرید. دیگر گوهر مراد کتابی است به پارسی در مسائل حکمت و کلام؛ او در این کتاب مسأله امامت را در طی کلامی طولانی را مورد بحث قرار داده است و بخوبی از عهده برآمده است. سرمایه ایمان، رساله ای است

ص: ۱۴۴

---

۱ - ۱ - سال وفات او در اعیان الشیعه، جلد ۷، صفحه ۴۷۰، شماره ۱۵۰۱ ذکر شده است. در ریحانه الادب، جلد ۴، صفحه ۳۶۱ آمده است: با توجه به اینکه ملا عبد الرزاق کتاب گوهر مراد را به نام شاه عباس ثانی تألیف کرده و سرمایه ایمان را پس از آن تدوین نموده است، باید گفت معظم له از سال ۱۰۷۲ هجری در گذشته و در قم مدفون شده است - م.

۲ - ۲ - پس از امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۸، هرکسی که شرح هیاکل را از آثار ملا عبد الرزاق نوشته به پیروی از آن بوده است.

به پارسی که گزیده کتاب گوهر مراد است و به خواش یکی از شاگردانش تألیف کرده است. از آثار او شوارق الالهام در حکمت است (۱). دیوان اشعار او پارسی، و حاوی اشعار نغزی است (۲).

لاهیجی منسوب به لاهیجان است. در تقویم البلدان آمده است: لاهیجان، به ضم لام و پس از آن الف و بعد از آن ها و جیم که هر دو مفتوحند و پس از آن الف و نون، از اقلیم چهارم و شهری از شهرهای دیلمان و گیلان است و ابریشم آنجا معروف است که به دیگر شهرها صادر می گردد.

مؤلف گوید: محل مزبور در حال حاضر به نام لاهیجان، با یای دونقطه زیرین که واقع میان هاء مکسور و جیم می باشد، خوانده می شود.

ملا عبد الرزاق بن ملا میر گیلانی رانکونی شیرازی

وی در اصل از مردم شیراز بوده و در زادگاهش هم می زیسته و از بزرگان

ص: ۱۴۵

۱- ۱- کتاب شوارق الالهام همان شرح تجرید معروف است که مشتمل بر دو جلد بوده و مکرر به طبع رسیده است. دو جلد اول آن، از آغاز کتاب تجرید تا مسأله نهم که مربوط به بعضی از احوال علت معده است شرح شده و جلد دوم آن از اول جواهر و اعراض. مسأله ششم که مربوط به کلام خداست به شرح رسیده است و نام این شرح، بطوری که خود در آغاز آن اظهار داشته است شوارق الالهام فی شرح تجرید الکلام است که در فن کلام بوده نه در حکمت و کتاب نخستین آنکه باز هم در شرح تجرید است و به نام مشارق الانوار خوانده شده و تا مبحث امور عامه را دارد معروف نمی باشد.

۲- ۲- ملا- عبد الرزاق در سرایندگی مهارت داشته و «فیاض» تخلص می نموده و این تخلص از سوی صدر المتألهین به وی اعطا شده است، همان گونه که لقب ملا- محسن کاشانی را فیض داده است و حکایتی در خصوص فیض و فیاض دارد که در کتابهای دیگر شرح داده است. نصرآبادی در تذکره می نویسد: دیوانش نزدیک به دوازده هزار بیت است و فیاض تخلص دارد گزیده ای از اشعارش را ایراد کرده است. از جمله این رباعی: آن خاتم انبیاء نبی مرسل بر جمله مقدم است در روز ازل هر چند نتیجه است آخر ز قیاس در قصد چو بنگرند باشد اول

متکلمان نزدیک به روزگار ما بوده است. کتاب قواعد العقائد خواجه نصیر الدین محقق طوسی را که در فن کلام بوده به شرح مزجی درآورده و تحریر القواعد الکلامیه فی شرح الرساله الاعتقادیه (۱) نامیده است و این اثر را به نام محمد زمان خان حاکم بلاد کوه کیلویه تدوین کرده و من آن شرح را در اصفهان در نزد مولای استاد استناد-آیده الله تعالی- دیده ام و تهی از فوائد ارزنده نبوده است.

و ظاهراً عبد الرزاق رانکوئی غیر از عبد الرزاق لاهیجی که ذکرش رفت، می باشد.

سید امیر عبد الرزاق کاشانی

امیر عبد الرزاق فاضلی عالم و جلیل القدری عابد و عارفی پارسا و پرهیزکاری معروف است. وی از اعلام روزگار ما و از شاگردان وزیر کبیر خلیفه سلطان بوده است و با پدر من-رحمه الله علیه- در درس وزیر مشارکت داشته است. امیر عبد الرزاق علوم عقلیه را از محضر امیر ابو القاسم فندرسکی حکیم کسب کرده است (۲).

شیخ عبد الرشید بن حسین بن محمد استرآبادی

وی از بزرگان علمای ما بوده است و از آثار او کتاب تأویل الآیات التي تتعلق بها اهل الضلال است. این کتاب را ابن طاوس در کتاب سعد السعود به وی نسبت داده است

ص: ۱۴۶

۱-۱- در اعیان الشیعه، جلد ۷، صفحه ۴۷۱ [۱] آمده است: نسخه ای از این شرح را که به خط مؤلف بوده است و سال ۱۰۷۷ هجری از تألیف آن فارغ شده است، دیده ام-م.

۲-۲- در اعیان الشیعه، جلد ۷، صفحه ۴۷۰، [۲] پس از اشاره به احوال ملا عبد الرزاق کاشانی مؤلف شرح منازل السائرین و متوفای ۷۳۰ هجری آمده است: ملا عبد الرزاق کاشانی متوفای ۷۳۰ هجری و مؤلف تحفه الاخوان فی خصایص الفتیان و بیان حقایق الایمان که آن هم رساله ای در فتوت است و پس از این به نقل کلمات ریاض که در بالا ترجمه کردیم پرداخته و از ظاهر نقلی که از کلام صاحب ریاض نموده است چنان برمی آید که وی ملا عبد الرزاق کاشانی را از معاصران شارح منازل السائرین دانسته و توجهی به آنکه او از شاگردان میرفندرسکی و همدرس پدر صاحب ریاض بوده، نداشته است.

و پاره ای از اخبار را در ذیل لفظ «یس» به انضمام پاره ای از تحقیقات دیگر از آن کتاب نقل می کند و از میان آن نشانه های بزرگواری و دانشمندی او هویدا می شود.

مؤلف گوید: از چگونگی روزگار او اطلاعی ندارم و پیداست که از پیشینیان اصحاب ما می باشد و گاهی هم از محمد بن عبد الله بن جعفر حمیری روایت می کند. سیاق روایت چنین تقاضا دارد که از کتاب حمیری روایت می کند نه از خود او.

از کلام ابن طاوس در سعد السعود به دست می آید که محتمل است عبد الرشید کتاب دیگری به نام مناقب النبی و الائمه علیهم السلام تألیف کرده باشد.

سید عبد الرضا بن عبد الصمد حسینی بحرانی

شیخ معاصر در امل الآمل به نقل از سلافه سید علی بن میرزا احمد می نویسد: وی از علما و فضلا و ادبا و از افراد شایسته بوده است و از وی ستایش نموده و ابیات نیکویی از وی ایراد کرده است (۱).

مؤلف گوید: بنابراین سید بحرانی از معاصران می باشد.

ملا عبد الرشید شوشتری

وی از فضلالی اوایل روزگار ما بوده است و در شوشتر به علم و فضل و پارسایی مشهور می باشد و من برخی از آثار و پاره ای از تحقیقات او را دیده ام.

سید نعمت الله شوشتری در تعلیقاتی که بر امل الآمل دارد می نویسد: عبد الرشید عالمی فاضل و محدثی فقیه و پرهیزکاری پارسا و از معاصران است. از آثار او شرحی است بر اوایل استبصار و تعلیقاتی و حواشی است بر کتابهای حدیث و فقه. ما نخست در شیراز و پس از آن در شوشتر به ملاقات او رسیدیم و دانشمندی خوش برخورد و باصفا

ص: ۱۴۷

بود و در فنون علوم با وی گفتگو می کردیم (۱).

شیخ ابو احمد عبد السلام بن حسین بن محمد بن عبد الله ادیب بصری

ابو احمد از مشایخ نجاشی بوده است و از ابو القاسم بن محمد خلال روایت می کرده است. یکی از فضلا گوید: ابو احمد از محمد بن عمران و ابو بکر دوری هم روایت داشته است.

مؤلف گوید: ترجمه مستقلی از او در کتابهای رجال ندیده ام. آری نجاشی در ذیل معرفی یعقوب بن اسحاق سکیت و دیگران از وی یاد می کند. و محمد بن عمران همان ابو عبد الله مرزبانی معروف است که استاد سید مرتضی و دیگر از اعلام آن روزگار بوده است.

یادآوری می شود که ابو احمد غیر از شیخ عبد السلام سراینده معروف به دیک الجن است، زیرا دیک الجن در روزگار هارون الرشید می زیسته و نام او به اصح اقوال ابو اسحاق ابراهیم بن اسحاق است نه عبد السلام و ما بزودی در باب القاب به نام و نشان او اشاره خواهیم کرد.

و گاهی اتفاق افتاده است که در نسب مترجم رعایت اختصار شده است و او را شیخ عبد السلام بن حسین ادیب بصری گفته اند، بنابراین نباید گمان کرد که آنان افراد مختلفی بوده اند.

ص: ۱۴۸

۱-۱- در تذکره شوشتر آمده است: نام پدرش ملا نور الدین طیب است و عبد الرشید مردی زاهد و منزوی بود. در آغاز حال به هندوستان رفت و در آنجا با پدر سید علی خان شارح صحیفه و دیگران آشنا شد و کمک مالی زیادی به او کردند به ایران بازگردید، تابستان را در شیراز و زمستان را در شوشتر به سر می برد و جمعی از دوستان از سرمایه او تجارت می کردند و منافع آن را به وی می دادند و او با آن مال گذران می کرد و حکایت خراب شدن خانه و تأخیر در آوردن نمک را در آنجا متذکر شده است و فرزندش داشته به نام ملا محسن که شاگرد فیض بوده و در جوانی در گذشته و از آثار او علاوه بر شرح استبصار، سوانح البال را نام برده است. در نابغه فقه و حدیث، از میان آثار او از مجالس الامامیه نام می برد و سال تولدش را ۱۰۷۹ هجری نوشته است-م.

منتجب الدین در فهرست گوید: وی فقیهی بس دیندار بود (۱).

شیخ عبد السلام بن محمد حرّ عاملی مشغری

شیخ معاصر در امل الآمل (۲) گوید: وی عموی مؤلف این کتاب و جدّ مادری او و دانشوری بزرگ مقام و بزرگوار و پارسایی عابد و پرهیزکاری فقیه و محدثی ثقه بوده و در روزگاری که می زیست در پارسایی و بندگی خدا همتایی نداشته است.

عبد السلام مراتب علمی را از پدرش محمد و از برادرش شیخ علی و از شیخ حسن بن شهید ثانی و از سید محمد بن ابی الحسن عاملی و دیگر از اعلام فرا گرفته است.

از آثار او رساله ای است به نام ارشاد المنصف البصیر الی طریق الجمع بین اخبار التعصیر و رساله ای در المقننات و رساله ای دیگر در جمعه و امثال این ها از رساله ها و تحقیقات ویژه ای که داشته است.

عبد السلام در فقه و عربیت مهارت داشته و من در سن ده سالگی نزد او به فراگیری از او پرداختم و از مراتب علمی او بهره ور گردیدم. تقریری بس نیکو و پسندیده داشت و از علوم جاری نکته های فراوانی آموخته بود. عبد السلام در سن هشتادسالگی نابینا شد و در همین دوران موفق به حفظ قرآن کریم گردید؛ پس از آن درحالی که بیش از نود سال از سنش گذشته بود در گذشت و من سوگنامه طویلی در رثای او سروده ام:

مضى طود حلم بحر علم لفقده تكاد الجبال الراسيات تززع

ففاضت بحار العلم يوم وفاته و فاضت عليه للمكارم أدمع

فمن ذا الذی یرد الریا بظبی التقی اذا عد یوما خاشعا متخشع

و من ذا الذی یحیی الیالی بعده و بالصوم و الاوراد من یتطوع

ص: ۱۴۹

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۸؛ فهرست منتجب الدین، ص ۱۳۸.

۲- ۲- همان مأخذ، ج ۱، ص ۱۰۷. [۱]

و من ذا الذی یبنی المعالی اذ عفت لهن رسوم دارسات و أربع

لقد کان فردا فی جمیع خصاله و کل مزایا الفضل فیہ تجمع

فیا لیت أن الموت یقبل فدیة او أن الردی بالخیل و الرجل یدفع

اذا لحمی عبد السّلام عصابه بها یحرس الثغر المخوف و یمنع

لئن سر فیک الشامتون جهاله و نعشک من فوق المناكب یرفع

فان لهم غیظا بسبطک کافلا لهم بغلیل حره لیس ینقع

-کوه بردباری و دریای دانش در گذشت و با فقدان او کوههای سر به آسمان کشیده، به لرزه در آمدند.

-در روز مرگ او، دریاها به خروش آمد و اشکها از دیدگان جاری گردید.

-در هنگامی که سخن از خاشعان به میان آید چه کسی جز او می تواند با جامه تقوا از ریاکاری جلوگیری نماید.

-چه کسی پس از او خواهد بود که شب و روزش را به روزه و عبادت بگذراند.

-چه کسی به جز او می تواند خانه های عظمت و بزرگی را پس از ویرانی بر بنایی عالی برقرار بدارد.

-او در داشتن تمام خویهای شایسته بی بدیل بود و از هر گونه فضیلتی برخوردار بود.

-ای کاش مرگ فدایی می پذیرفت و ای کاش می توانستم با پا و به کمک اسبها مرگ را از وی دور سازم.

-آری در قرقگاه عبد السّلام کسانی هستند و بستگانی وجود دارند بخوبی می توانند از دروازه های آن محافظت کنند و مانع از ورود هر عامل خطرناکی شوند.

-آنگاه که جنازه تو بر روی دوش مردم تشییع می شد مخالفان و ملامتگران که از حقیقت تو اطلاعی نداشتند از در گذشت تو اظهار خرسندی می کردند.

-با چشم کینه توزی به نواده تو می نگریستند در حالی که هرگز آتش کینه شان فرو نمی نشست.

و در ضمن سوگنامه طولانی تر در مرثیه او گفته ام:

آه مما جنت يد الموت في أكمل أهل العلى و خير الانام

زاهد عابد تقى نقى طاهر النفس عالم علام

كان بدرا قدتم في فلک التق وى فأزرى بكل بدر تمام

حلّ في ذروه المكارم لما أعجز الناس نيل ذاك المقام

كان يدعى عبد السلام فأضحى سيدا مالكا لدار السلام

كان بحرا في العلم و الفضل عذبا و هو طام يروى به كل ظام

ليت شعرى من للعلی بعد ما اغتالته قسرا حوادث الايام

من يجلى العلوم بعد خفاء و اشتباه منها على الافهام

من لعلم الحديث ان أعوز الناظر فيه مدارك الاحكام

من لعلم الفقه الذى اختلفت نحو حماه مسالك الافهام

من لعلم الاصول يبدى خفايا ه جميعا و من لعلم الكلام

من يزيل الاستار بالفكر منه عن محيا شرائع الاسلام

قد بكاه القرآن اذ فقد التالى آياته بجنح الظلام

و يكاد المحراب يرثيه و المنبر لو أحسنا فصيح الكلام

قدس الله روحه و سقاه من غمام الرضوان غيث السلام

-او پارسایی بود عبادت پیشه و پرهیزکار و پاک باطن.

-دانشوری بس دانا در فلک پرهیزکاری، ماه بدری بود که نور ماه شب چهارده را تحت الشعاع خود قرار داده بود.

-به پایه ای از فضیلت رسیده بود که دیگران از رسیدن بدان عاجز بودند.

-نامش عبد السلام بود و بزرگی بود که دارالسلام در اختیار درآورده بود.

-دریای خوشگوار فضیلت بود و دیگران از دریای خوشگوار او سیراب می گردیدند.

-ای کاش می دانستم پس از آنکه روزگار با حيله گری خود او را از ما گرفت، چه کسی می توانست مقام عالی او را احراز نماید.

-یا چه کسی پس از او نور علم را تجلی دهد و اشتباهات مردم را برطرف گرداند.

ص: ۱۵۱

-هرگاه مردم مدارک الاحکام (۱) را از دست بدهند چه کسی علم حدیث را احیا نماید.

-چه کسی علم فقه را با همه اختلافی که دارد توضیح و تشریح نماید، و مسالک الافهام (۲) از آن حمایت می نماید.

-چه کسی از عهده برآید تا مطالب پنهانی علم اصول و علم کلام را آشکارا بسازد

-چه کسی با اندیشه خویش پرده از مشکلات شرایع الاسلام (۳) برگیرد و غوامض آن را برطرف گرداند.

-قرآن کریم که در دل‌های شب به وسیله او تلاوت می شد در فقدان او گریست.

-محراب و منبر هم در فقدان او گریستند و با کلام فصیح در فقدان او نوحه سرایی کردند.

-خدای تعالی روح او را پاکیزه گرداند و او را از باران بخشش و سلامتی خویش سیراب سازد.

عبد السلام شعر کم و گزیده می گفت و پدر من برخی از آثار منظوم او را نقل می کرد و من در حال حاضر از آثار منظوم او سروده ای به خاطر ندارم و همگی مرویات او را به وسیله وی از مشایخ یادشده اش روایت می کنم.

سید نقیب اجل ابو طالب نقیب هاشمیا در واسط عبد السمیع هاشمی

واسطی

وی از بزرگان سادات علمای ما می باشد و فرزندى فاضل به نام عبد الرحمن بن عبد السمیع داشته که پیش از این به نام و نشان او اشاره شد.

از کتاب فرائد السمطین فی فضائل المرتضی و البتول و السبطین تألیف حمونینی که از علمای عامه بوده است برمی آید که عبد السمیع از شاذان بن جبرئیل قمی طبق قرائتی که

ص: ۱۵۲

۱-۱- اشاره به مدارک الاحکام سید محمد صاحب مدارک (متوفای سال ۱۰۰۹ هجری) است.

۲-۲- اشاره به مسالک الافهام شهید ثانی (زین الدین بن علی بن احمد جبعی عاملی، متوفای سال ۹۶۶ هجری) می باشد.

۳-۳- اشاره به شرایع الاسلام محقق حلی (متوفای سال ۶۷۶ هجری) است.

داشته، از وی روایت می کرده است. عبد المنعم بن یحیی بن ابراهیم زهری که از علمای عامه بوده، به طریق اجازه از وی روایت کرده است و حموینی یاد شده به وسیله زهری از نقیب هاشمی روایت می کرده است.

و پس از این ضمن معرفی شریف ابو تمّام محمد بن هبه الله بن عبد السمیع هاشمی خواهیم گفت که شریف ابو تمّام در حقیقت نواده عبد السمیع از فرزند دیگرش هبه الله است و پیش از این ضمن معرفی فرزندش عبد الرحمن تا حدی به چگونگی احوال عبد السمیع اشاره کردیم.

شیخ عبد السمیع اسدی

پس از این، از وی به عنوان شیخ عبد السمیع بن فیاض اسدی حلّی یاد خواهد شد.

شیخ عبد السمیع بن فیاض اسدی حلّی

وی فقیهی فاضل و عالمی متکلم و جلیل القدر و از شاگردان بزرگ ابن فهد حلّی بوده است.

در قزوین نسخه ای بسیار قدیمی از اثر او به نام تحفه الطالبین فی معرفه اصول الدّین را یافتیم که بسیار مفید و ارزنده بود. در آغاز این اثر آمده است کتاب تحفه الطالبین فی معرفه اصول الدّین از آثار شیخ فاضل امام عالم عامل کامل پیشوای فقها و متکلمان شیخ عبد السمیع بن فیاض اسدی - قدس الله سره و نور ضریحه - می باشد. اما در اصل کتاب از نویسنده و نام کتاب ذکری به میان نیامده است و ممکن است تحفه الطالبین از آثار برادرش عبد العلی بن شیخ فیاض حلّی باشد که پس از این به نام و نشان او اشاره خواهد شد (۱).

ص: ۱۵۳

۱-۱- در الذریعه، ج ۳، ص ۴۴۸ آمده است: عبد السمیع مؤلف تحفه الطالبین از علمای قرن دهم هجری بود. کتاب تحفه را در سال ۹۰۵ هجری نوشت و تنقیح الرائغ را در سال ۹۱۸ هجری استنساخ نمود. شرح حال عبد السمیع مؤلف الفوائد الباهره که شرح حالش به دنبال خواهد آمد و شاگرد ابن فهد بود، از علمای قرن نهم هجری است - م.

یکی از علما در رساله‌ی اسامی مشایخ می‌نویسد: از ایشان است شیخ عبد السمیع اسدی مؤلف الفوائد الباهره که مراتب علمی را از شیخ احمد بن فهد کسب کرده است.

مؤلف گوید: در سیستان به خط یکی از علما که فهرست کتابهایی را که در امامت تألیف شده است نوشته بود چنین یافتیم که الفوائد الباهره را به شیخ عبد السمیع اسدی نسبت داده بوده و در حقیقت مراد وی همین مترجم حاضر می‌باشد.

شیخ عبد السلام بن (رغبان) معروف به دیک الجن

وی سراینده‌ی شیعه و امامی مذهب بوده است.

ابن شهر آشوب در پایان معالم العلماء وی را در ردیف سرایندگان آورده است (۱).

مؤلف گوید: همواره به باده گساری می‌پرداخته است خدا او را بیامرزد.

شیخ بهائی در کشکول می‌نویسد: سراینده‌ی مشهور به دیک الجن نامش عبد السلام است و از سرایندگان شیعه است و به سال ۲۳۵ هجری در سن هفتاد و اندی در گذشته است.

دیک الجن، کنیز و غلامی در نهایت فریبایی داشت و علاقه‌ی شدیدی به آنها نشان می‌داد. در یکی از روزها متوجه شد که آن دو در زیر یک رختخواب در کنار یکدیگر آرمیده‌اند. از این عمل سخت ناراحت شد و هر دو را کشت و جسدشان را سوزانید و خاکستر آنها را با کمی خاک ممزوج نمود و از آن، دو کوزه‌ی شراب ساخت و هر گاه که به بزم باده گساری می‌نشست یکی از آن دو کوزه را در جانب راست و دیگری را در جانب چپ می‌گذارند. گاهی کوزه‌ی او را که از خاکستر کنیزک ساخته بود، می‌بوسید و می‌گفت:

ص: ۱۵۴

---

۱ - ۱ - در نسخه‌ی ای از معالم که به چاپ رسیده، آمده است: کنیه اش ابو محمد و نامش عبد السلام و نام پدرش رغبان و شهرتش دیک الجن است. در ریحانه، جلد دوم آمده است: اصلش از موته و موطنش حمص بوده و از شعرای عباسیان است و در سال ۲۳۵ یا ۲۳۶ هجری در گذشته است (رک: معالم العلماء، ص ۱۵۰) - م.

یا طلعه طلع الحمام علیها فجنی لها ثمر الردی بیدیه

رویت من دمها الثری و لطالما روی الهوی شفتی من شفتیه

-ای مظهر زیبایی و ای آنکه ستاره تاریک مرگ بر او طلوع کرد و با دست جنایتکار خود میوه او را چید.

-از خون او زمین را سیراب ساختم، با آنکه همواره لبانش به لبهایم طراوت می بخشید. و گاهی کوزه دیگر را که از خاکستر غلام ساخته شده بود، می بوسید و می گفت:

قبلته و به علی کرامه فلی الحشا و له الفؤاد بأسره

عهدی به میتا كأحسن نائم و الحزن یسفرح أدمعی فی حجره

-او را که مطلوب دل پسندم بود می بوسم و یقین دارم که او احشای من، و من دل او بوده ام.

-او را که مرده است بهترین آرمیده می دانم و اندوه من اشک چشم مرا در دامن او فرومی ریزد.

مؤلف گوید: دیک الجن غیر از عبد السلام بن حسین ادیب مصری است که از مشایخ نجاشی بوده است و پیش از این به نام و نشان او اشاره کردیم.

شیخ عبد الصمد بن احمد

از فرحه الغری سید عبد الکریم بن طاوس می توان دریافت که وی از حافظ، از ابو الفرج بن جوزی، از اسماعیل بن احمد سمرقندی، از ابو منصور، از عبد العزیز عکبری، از حسین، از نشوان، از ابو الحسن اشثانی، از ابو بکر بن ابی الدنیا روایت می کرده است و من این سند را از نسخه ای کهن که طبقات فراوانی را در آن نقل کرده است و هم اکنون در نزد من حاضر است نقل کرده ام، گفته است: خبر داد ما را عمر، از عبد الله، از پدرش، از هشام بن محمد، از ابو بکر بن عیاش گفت: از ابو حصین و اعمش و دیگران شنیدم، تا آخر حدیث...

شیخ عبد الصمد بن احمد بن عبد القادر بن ابی الجیش

وی از فضلا و علما و فقها و از مشایخ فاطمه دختر شیخ محمد بن احمد بن

عبد الله بن خادم عکبری بوده است که مشار الیها از مشایخ اجازه سید تاج الدین محمد بن معیه حسینی بشمار می آید و سید از مشایخ اجازه شهید اول-قدس الله ارواحهم- به حساب می آید، اما من به اثری از آثار شیخ عبد الصمد دست نیافتم.

شیخ ابو تراب عبد الصمد بن شیخ عز الدین حسین بن شیخ

شمس الدین محمد حارثی همدانی عاملی جبعی خراسانی هروی

ابو تراب فاضلی جلیل القدر و برادر شیخ بهائی است و از پدرش شیخ حسین روایت می کرده است و معظم له در اجازه واحده ای به او و برادرش شیخ بهائی اجازه داده است و در ذیل شرح حال شیخ بهائی به اجازه مزبور اشاره خواهد شد (۱).

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: شیخ عبد الصمد بن حسین بن عبد الصمد عاملی جبعی حارثی برادر شیخ بهائی است. وی فاضلی بزرگوار بود و به طوری که خود شیخ در آغاز کتاب صمدیه که در نحو است اشاره می کند برادرش شیخ بهائی این کتاب را به نام او تألیف کرده است.

مؤلف گوید: من پاره ای از تحقیقات ابو تراب را دیده ام. مثلاً تعلیقات او بر رساله فرائض خواجه نصیر طوسی را که بخشی از آن به خط شریف ابو تراب و بخش دیگر آن به خط فرزندش شیخ حسین بن عبد الصمد بوده در سیستان دیده ام و خط هر دو تن مشابه

ص: ۱۵۶

۱-۱- صورت این اجازه در مجلد اجازات بحار الانوار آمده است و این اجازه را بر پشت اجازه شهید ثانی- که به شیخ حسین داده است- مرقوم داشته و تاریخ آن در روز سه شنبه دوم ماه رجب سال ۹۷۱ هجری در مشهد مقدس رضوی بوده است. در فوائد الرضویه از خط پدرش نقل شده است: ابو تراب در روز سه شنبه نه روز باقی مانده از ماه محرم سال ۸۵۵ هجری متولد شده است و از آثار او حواشی است که بر اربعین برادرش شیخ بهائی مرقوم داشته است. در لؤلؤه می نویسد: ابو تراب در سال ۱۰۲۰ هجری که از مکه بازمی گشته در حوالی مدینه منوره در گذشته و جنازه او را به نجف اشرف حمل کرده اند (پایان). ظاهراً یکی از دو تاریخ یادشده اشتباه است مگر آنکه سال میلاد او را ۹۵۵ هجری بدانیم و در این صورت مدت عمرش ۶۵ سال بوده و ده سال هم زودتر از شیخ بهائی در گذشته است (ر ک: امل الآمل، ج ۱، ص ۱۰۹)-م.

خط شیخ بهائی بوده است.

یادآوری می شود که فرزندش شیخ حسین بن عبد الصمد نیز از دانشمندان آن روزگار بشمار می آمده و در هرات می زیسته و در همان جا منصب داوری را عهده دار بوده و فرزندان و نوادگان بسیاری داشته است که سلسله حسب و نسب آنها تا بدین زمان اتصال یافته و هم اکنون در آن شهر و برخی شهرهای دیگر وجود دارند و امور شرعی هرات را عهده دار می باشند (۱).

مؤلف گوید: پاره ای از تحقیقات شیخ حسین حاضر را که به خط خود او بوده است دیده ام، از جمله تحقیقاتی است که بر رساله مواریث خواجه نصیر الدین طوسی تدوین نموده است، و این شیخ حسین از نظر کمال و دیگر جهات شباهت زیادی به جدش شیخ حسین بن عبد الصمد داشته است.

شیخ حسین مانند افراد دیگر خانواده اش سراینده ای ماهر بوده و در علوم ریاضی استادی باکمال بشمار می آمده است و من منظومه ای پارسی در فن جبر و مقابله از او دیده ام.

سید عبد الصمد بن عبد القادر حسینی بحرانی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی عالمی فاضل و صالحی عابد و سراینده ای ادیب و بزرگواری ماهر و از معاصران است (۲).

ص: ۱۵۷

۱-۱- در اعیان الشیعه، ج ۸، ص ۱۶ [۱] آمده است: ظاهراً که آل مروه عاملیها منتسب به شیخ عبد الصمد برادر شیخ بهائی بوده باشند نه خود شیخ، زیرا شیخ بهائی اولادی نداشته است و علمای بزرگی از این خاندان به ظهور رسیده اند، از جمله شیخ عبد الصمد جد شیخ بهائی که استاد شهید ثانی بوده و دیگری شمس الدین محمد که از شاگردان شهید ثانی بوده است که در ورع و تقوا به کمال رسیده و شهید ثانی وی را در ردیف اولیاء الله بشمار می آورده و شهید او را برای امور شرعی به مصر گسیل داشته و در همان جا در گذشته است. دیگری شیخ نوری برادرزاده شیخ بهائی است که شیخ الاسلام هرات بوده و اشعاری به زبان پارسی سروده است. -م.

۲-۲) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۸. [۲]

منتجب الدین گوید: وی از فضلا بوده است.

شیخ عبد الصمد بن محمد تمیمی

وی از دانشمندان بزرگ اصحاب ما بوده است (۲).

از بشاره المصطفی می توان چنین برداشت کرد که عبد الصمد از ابو الحسین بن ابی الطیب بن سعید، از احمد بن قاسم هاشمی روایت می کرده و او از شیخ صدوق هم روایت داشته است. و از آن کتاب نیز استنباط می شود که فرزندش ابو الحسن علی و دو نواده اش ابو جعفر محمد بن ابی الحسن علی و ابو الحسن علی بن ابی الحسن علی و دیگر از خانواده اش از مشایخ اصحاب ما بوده اند و ما شرح حال هریک را در جای خود ذکر نموده ایم.

و فرزندش ابو الحسن علی و گروهی دیگر از اعلام از وی روایت می کرده اند و خود او از طریقه املاء و دیگر از طرق روایت، از جمعی از جمله ابو الحسن محمد بن قاسم فارسی، از ابو القاسم عبد الله بن احمد بن محمد بن عمر بن حفص زاهد، از محمد بن ابی اسماعیل علوی روایت کرده است بنابراین شیخ عبد الصمد هم درجه با شیخ مفید قدس سره - بوده است.

و بطوری که از بشاره المصطفی استنباط می شود: عبد الصمد بن محمد تمیمی (مترجم حاضر) از گروهی چند روایت می کرده است از آن جمله است شیخ صدوق، دیگر ابن سهل سعید بن ابی سعید است که از احمد بن محمد بن بطه روایت می کند. به همین ترتیب ابو سعید احمد بن محمد بن سعید مؤدب از ابو احمد محمد بن سلیمان بن فارس، ابو منصور اصباهان (۳) دیلمی شیرازی واعظ از محمد بن عیسی

ص: ۱۵۸

۱-۱- در فهرست منتجب الدین، ص ۱۳۹، وی را به عنوان فخر آور هشتجردی معرفی کرده است. (ر ک: امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۹؛ [۱] اعلام الشیعه، سده ۶ ص ۱۵۹).

۲-۲- اعلام الشیعه، سده ۵، ص ۱۰۵.

۳-۳- در بشاره المصطفی، [۲] چاپ ۱۳۸۳ ه (۱۹۶۳ م)، ص ۱۶۰ صباهان بن أسبوزن دیلمی شیرازی واعظ آمده است.

مکائی (۱)، ابو محمد عبد الله بن محمد بن عبد الله بن دینار از اسماعیل بن محمد صفار، در بغداد روایت می کند. همچنین ابراهیم بن احمد از محمد بن قیص عسبانی، ابو محمد عبد بن احمد شعرانی از ابو الحسن علی بن حسین بن یعقوب بن حرث کوفی، ابو الحسین بن ابی الطیب بن شعیب از احمد بن قاسم قرشی محمد بن عبد الله واعظ از حسن بن عبد الله بن شاذان عمانی، در مدینه السلام روایت می کند. علاوه بر این ها، ابو جعفر احمد بن عیسی عجلی از محمد بن احمد بن عبد الله بن زیاد عرزمی، ابو حسین محمد بن عبد الله بن محمد بن حملان القرار از ابو نعیم عبد الملک بن محمد بن عدی، ابو محمد عبد الله بن محمد بن عبد الله بن دینار از پدرش محمد بن عبد الله و محمد بن اسماعیل علوی، از احمد بن علی بن مهدی بن صدق سوقی، از پدرش، از حضرت رضا (ع) روایت می کند. این سند خالی از تأمل نمی باشد.

و باز از ایشان است ابراهیم بن احمد که از ابو بکر بن ابی داود روایت می کند.

ابو علی حسین بن علی بخاری و عبد الله بن محمد بن عبد الله بن احمد بن حرب که از عبد الله بن احمد بن حسین روایت می کند؛ همچنین ابو الحسین بن ابی طیب بن شعیب که از محمد بن فضیل، و نصر بن عبد الله بن حفص بن عبد الله قرشی عیسی از حماد بن سلمه و ابو الحسین بن ابو طیب بن سعید از احمد بن قاسم هاشمی روایت می کند. از همین جمله است ابو الحسن محمد بن قاسم فارسی که از ابو العباس محمد بن احمد دقاق و از عبد الله بن ابو حامد بن جعفر و از ابو القاسم عبد الله بن احمد بن محمد بن عمر بن حفص زاهد و از محمد بن ابو اسماعیل علوی و از مشایخ دیگر امثال ایشان روایت می کند.

از ایشان است ابو الحسین احمد بن محمد عطریبی که از حسین بن محمد بن هارون روایت می کند و ابو عبد الله حسین بن علی بن جعفر رازی از عبد الله بن محمد بن حیّان، ابو سهل بن محمد که از علی بن احمد بن منصور و ابو سعید محمد بن فضل واعظ که از ابو جعفر هاشمی در بغداد روایت می کند. همچنین از ایشان است سعید بن محمد بن

ص: ۱۵۹

فضل واعظ که از علی بن احمد گرگانی روایت می کند.

مؤلف گوید: حقیقت آن است که این شخص، غیر ابو سعید است که پیش از این شخص از او نام برده شده و اشتباه از ناحیه ناسخان است.

و نیز از ایشان است ابو سهل سعید بن جعفر بن ابی که از محمد بن احمد بن روایت می کند. ابو الحسن علی بن حسن بن احمد قطن بلخی که از محمد بن رمحه، ابو محمد عبد الله بن احمد بن محمد بن حسن صفار بخاری که از عبد الله بن محمد بن یعقوب و ابو بکر محمد بن عبد الله که از حسن بن سفیان روایت می کند. از همین جمله است ابو الحسین بن ابو طیب بن شعیب که از احمد بن ابو القاسم قرشی، ابو علی احمد بن ابو جعفر هیبلی (۱) که از محمد بن ابراهیم بن حسنویه و ابو نصر احمد بن محمد بن حسن کرینسی که از احمد بن خلیل بن خالد بن حرب روایت می کند.

مؤلف گوید: ممکن است کرینسی عربی کرمانشاه بوده باشد.

از ایشان است ابو الحسن محمد بن محمد بن اسحاق حربی مؤذن که از ابو القاسم عبید الله بن احمد بن عبد الله بلخی، ابو نصر احمد بن حسین بن مروان بن احمد که از موسی بن عباس جوینی، ابو الفضل محمد بن عبد الله بن علی سیستانی مروزی که از احمد بن عبد الله بن داود ابو الحسین احمد بن محمد بن عبّاد رازی که از ابو جعد جعفر بن محمد بن احمد رازی فقیه و از محمد بن احمد مدائنی روایت می کند. و بالاخره از ایشان است ابو سهل بشر بن احمد که از محمد بن عبد بن علی، ابراهیم بن احمد دهقانی که از ابو بکر بن ابی داود، ابو بکر محمد بن احمد بن یحیی فارسی از ابو بکر محمد بن عبد الله بن یزید رازی، و ابو علی عقبه که از احمد بن محمد مؤدّب، در بغداد روایت می کند و از ایشان است ابو علی احمد بن ابی جعفر بیهقی (۲)...

ص: ۱۶۰

۱-۱- بشاره المصطفی، [۱] محمد بن ابو القاسم طبری، چاپ ۱۳۸۳ ه. (۱۹۶۳ م.)، ص ۱۵۴، «بیهقی» آمده است.

۲-۲- این همان شخص است که پیش از این به عنوان هیبلی چاپ شده و در بشاره المصطفی ص ۱۵۴ و ۱۵۹ «بیهقی» آمده است.

منتجب الدین می نویسد که وی از فقها بوده است (۱).

شیخ عبد الصمد بن شیخ شمس الدین محمد بن علی بن حسین عاملی

حارثی همدانی جبعی

وی فاضلی عالم و سراینده ای بزرگوار و معروف پدر شیخ عز الدین حسین بن عبد الصمد، و جد شیخ بهائی است.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید وی فاضلی عالم بوده است و پیش از این، ضمن معرفی فرزندش، تمجیدی را که شهید ثانی از وی نموده است ذکر کردیم (۲).

مؤلف گوید مرادش تمجیدی است که در «اجازة شهید ثانی به شیخ عز الدین حسین بن عبد الصمد» در شرح حال وی آمده است: «الشیخ الصالح العالم المتقن المتفنن خلاصه الاخیار الشیخ عبد الصمد بن شیخ...».

در ضمن معرفی صهرشتی به نقل از خط شیخ بهائی در ضمن حواشی فهرست منتجب الدین اظهار داشته است که کتاب قبس المصباح صهرشتی را جدش شیخ عبد الصمد به خط خود استنساخ نموده است.

مؤلف گوید: من هم در هرات کتابهایی را به خط وی دیده ام، از جمله کتاب التحصین ابن فهد حلی است و خط وی چندان تعریفی نداشت و تاریخ استنساخ آن سال ۹۱۲ هجری بوده است.

و باز مجموعه ای تحقیقی را به خط این شیخ بزرگوار دیدم که تاریخ انجام برخی از آن تحقیقات سال ۸۹۳ هجری و تاریخ انجام برخی دیگر ۸۸۹ هجری بوده است و از تاریخ تألیف آن مجموعه چنین برمی آید که شیخ عبد الصمد معاصر با کفعمی معروف

ص: ۱۶۱

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۹؛ [۱] فهرست منتجب الدین، ص ۱۳۸؛ [۲] اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۵۹.

۲- ۲- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۰۹. [۳]

بوده است و در آن مجموعه، رساله ای در سوک بوده و اشعاری بسیار از خود او در آن مجموعه ضمیمه شده است (۱).

شیخ عبد العالی عاملی میسی

وی پدر شیخ علی میسی است که از علمای بنام بوده است و بزودی به شرح حال او اشاره خواهیم کرد.

شیخ معاصر در امل الآمل، ج ۱ ص ۱۱۰ گوید: وی دانشمندی فاضل بود و شیخ علی بن عبد العالی عاملی کرکی در اجازه ای که به فرزند او داده است در ضمن معرفی وی را چنین ستوده است: «المرحوم المبرور المقدس المتّوجّ المحبور الشیخ الاجل العالم الکامل تاج المله و الحق و الدّین عبد العالی المیسی (۲)».

مؤلف گوید: عبد العالی و فرزندش شیخ علی میسی و نواده فاضلش شیخ لطف الله بن عبد الکریم بن ابراهیم بن شیخ علی بن عبد العالی میسی معروف-به نام و نشانش اشاره خواهیم کرد- از دانشمندان بزرگ امامیه بوده اند.

شیخ حسین بن عبد العالی کرکی جد شیخ علی بن حسین بن عبد العالی

عاملی کرکی

(۳)

شیخ حسین مانند نواده اش شیخ علی از بزرگان فقها بوده است. از اجازه شیخ

ص: ۱۶۲

۱-۱- در اعیان الشیعه، ج ۸ ص ۱۷ [۱] آمده است: ابو تراب ضیاء الدّین عبد الصمد جدّ شیخ بهائی، نه روز از محرم مانده در سال ۸۵۵ هجری متولد شده است و بطوری که شاگردش اظهار داشته در نیمه ربیع الثانی ۹۳۵ هجری در سن ۸۰ سالگی در گذشته است و چهار فرزند پسر به نامهای علی، محمد، حسن، حسین و یک دختر به نام فاطمه داشته است و حسین که پدر شیخ بهائی است کوچکترین فرزندان او بشمار آمده است. از آثار او حاشیه ای است بر فرائض خواجه نصیر طوسی (ر ک: ترجمه ریاض، ج ۲، ص ۱۱۹) - [۲] م.

۲-۲- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۱۰. [۳]

۳-۳- در پانوشت مؤلف می نویسد: شرح حال شیخ حسین در این باب تناسبی نداشته است و باید آن را در حروف «ح» متذکر می شد، همان طور که ترجمه شیخ عز الدّین حسین بن عبد العالی کرکی را در-

نعمه الله بن خاتون عاملی به سید بن شدقم مدنی مشخص می شود که شیخ علی بن هلال جزائری استاد شیخ علی محقق کرکی، از شیخ حسین-شخصیت مورد بحث ما-و خود او از یکی از دو فرزند شهید اول از شهید-قدس سره-روایت می کرده است.

مؤلف گوید: عبارت اجازه شیخ نعمه الله خالی از تناقض و آشفتگی نبوده است زیرا ابن خاتون در آن اجازه می نویسد که شیخ علی بن هلال جزائری از جد شیخ ما شیخ حسین بن عبد العالی از یکی از دو فرزند شهید روایت می کرده است. بنابراین هرگاه مراد از جد، پدر پدر محقق کرکی باشد، خالی از اشکال نبوده است، زیرا شیخ حسین والد محقق کرکی است نه جد او هرچند در زبانهای ارباب علم و اجازه از محقق کرکی به عنوان «علی بن عبد العالی» تعبیر می شود، لیکن در حقیقت، و بطوری که در شرح حال محقق کرکی خواهیم گفت شیخ حسین والد او می باشد و جدش عبد العالی است و نسبتی که در این اجازه آمده است به عنوان جدات با توجه به اینکه ابن خاتون نسب شیخ علی محقق کرکی را در آن اجازه، به عنوان «علی بن الحسین بن عبد العالی کرکی» آورده است و هرگاه بگویید کلمه «شیخنا» در آن اجازه، اشاره به شیخ حسین است باز هم خالی از اشکال نمی باشد، زیرا شیخ و استاد علی بن هلال شیخ علی محقق است نه شیخ حسین، و اشاره به ما سبق نشده است.

و اگر بگوییم مراد وی از این جمله اشاره به ما سبق نمی باشد بلکه منظورش آن است که، شیخ علی بن هلال از جد شیخ حسین بن عبد العالی روایت می کرده، چنین فردی سابقه ذکر ندارد و نام جدیدی است و ارتباطی به ما قبل ندارد؛ گذشته از این با استبعادی که در کار است و با توجه به اینکه چنان مردی که به نام حسین خوانده شده باشد وجود ندارد، چرا نام جد محقق را که مورد نیاز بوده است ذکر نکرده زیرا صرفاً ذکر این نکته که علی بن هلال از جد محقق روایت می کرده، کافی نبوده است.

در عین حال باید گفت که هرگاه مراد از جد یاد شده شیخ حسین باشد، ایراد اخیر وارد نخواهد بود و ممکن است بگوییم اشتباه از سوی ناسخ به وجود آمده باشد و اصل

نسخه چنین بوده است، «جد شیخ ما شیخ عبد العالی بن الحسین»؛ بنابراین نام جدّ اعلاّی محقق کرکی حسین بوده است، همان طور که نام پدرش هم حسین می باشد و امثال آن از تغییراتی که در نسخه اتفاق افتاده است و یا بگوییم نسخه صحیح است و مراد وی از جدی که علی بن هلال از وی روایت می کرده، جد اعلاّی محقق کرکی باشد که نامش حسین بن عبد العالی است، بنابراین عبد العالی نام جد اعلا و ادنای محقق کرکی است. و یا گفته شود کلمه جد اشتباه ناسخ است و مراد از آن پسر اوست.

شیخ عبد العالی بن شیخ نور الدّین علی بن حسین بن عبد العالی عاملی

کرکی

(۱)

وی فاضلی عالم و فقیهی بزرگوار فرزند فقیه جلیل القدر شیخ علی کرکی شارح قواعد است. کرکی که پس از درگذشت پدرش پناه شیعه و اشاعه دهنده شریعه و رئیس امامیه و دایی سید داماد بود و بطوری که ذکر شد جد و پدرش از علما بوده اند.

شیخ معاصر در امل الآمل (ج ۱، ص ۱۱۰) می گوید: شیخ عبد العالی بن شیخ نور الدّین علی بن عبد العالی عاملی کرکی فاضلی فقیه و محقق و متکلم و محدثی پارسا و از بزرگان مشایخ است. از پدرش و از دیگر علمای روزگارش روایت می کرده است و امیر محمد باقر حسینی داماد از وی روایت می کرده است. رساله لطیفی راجع به قبله عموما و در باب قبله خراسان خصوصا تألیف کرده است و نسخه ای از آن در نزد ما موجود است (۲).

مؤلف گوید: بطوری که از خاتمه و سائل الشیعه شیخ معاصر برمی آید که شیخ یونس جزائری و قاضی معزّ الدّین حسین اصفهانی قاضی اصفهان و شیخ بهائی - قده - از وی روایت می کرده اند.

سید امیر مصطفی در رجال (۳) خود ذیل معرفی او می نویسد: فردی جلیل القدر و

ص: ۱۶۴

۱-۱- «زین الدّین» خ ل.

۲-۲- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۱۰. [۱]

۳-۳- نقد الرجال، ص ۱۸۸.

عظیم الشان و عالی مقام و پاکیزه سخن و کثیر الحافظه و از شاگردان پدرش بود؛ به خدمتش تشریف یافتیم.

مؤلف گوید که عبد العالی برادر فاضل دیگری داشته به نام شیخ حسن بن شیخ علی، مؤلف کتاب عمده المقال فی کفر اهل الضلال که نام و نشانش پیش از این ذکر است (۱).

سید داماد در حواشی فارسی کتاب شارع النجاه، شرح ارشاد را به دایی اش نسبت داده است، ممکن است مراد وی شیخ عبد العالی-شخص مورد بحث ما- بوده باشد و مؤید این احتمال آن است که به خط یکی از فضلا چنان یافتیم: شرح ارشاد عبد العالی تا کتاب نکاح آن تدوین شده است و پس از این در شرح حال شیخ عبد النبی بن سعد جزائری بدان اشاره خواهیم کرد. و از آثار او رساله ای است در عدم وجوب صلوات جمعه عینی در زمان غیبت و این اثر رساله مختصری است و نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد.

فاضل هندی در پشت کتاب شرح ارشاد شهید ثانی نوشته است که فرزند شیخ علی کرکی حواشی بر شرح ارشاد تدوین نموده است و من این حواشی را- که از شیخ عبد العالی بن شیخ علی بوده است- نزد فاضل هندی دیده ام.

و از آثار او حاشیه بر الفیه شهید است که نزد فاضل هندی دیده ام.

همان طور که اشاره کردیم عبد العالی دایی سید داماد یاد شده است، چه آنکه یکی از دو دختر شیخ علی کرکی به همسری میرزا سید حسن فرزند امیر سید حسین مجتهد و دیگری به ازدواج پدر سید داماد درآمده بود و از همین کریمه معظم، سید داماد متولد شد و بدین مناسبت است که امیر محمد باقر به عنوان داماد شهرت یافته است، بنابراین شهرت او داماد است نه آنکه خود میر محمد باقر داماد شیخ علی بوده باشد و حال آنکه برخی خود میر را داماد شیخ علی معرفی کرده اند با توجه بدانچه نوشته شد کلمه داماد از باب اضافه است نه از باب توصیف و به همین مناسبت است هر کجا سید داماد از شیخ علی کرکی نظریه ای یاد می کند وی را به عنوان جد قمام (مهرتر) یعنی جد مادری اش می ستاید و با توضیحی که دادیم برخلاف نظر برخی که امیر محمد باقر را داماد سلطان

ص: ۱۶۵

دانسته اند، وی داماد سلطان هم نبوده است.

یادآوری می شود که عبد العالی معاصر با میرزا مخدوم شریفی سنی مؤلف کتاب نواقض الروافض است و با یکدیگر مناظرات و مباحثاتی راجع به امامت و امثال آن داشته اند.

عبد العالی در سال ۹۹۳ هجری درگذشت و در ماده تاریخش گفته شد (ابن مقتدای شیعه (۱)) چنانچه در ماده تاریخ پدرش گفته شده بود (مقتدای شیعه ۹۴۰).

عبد العالی علاوه بر آثاری که از وی یاد کردیم بر تعدادی از کتابها و رساله ها حواشی نوشته، که از جمله تعلیقاتی است که بر رساله شیخ علی بن هلال کرکی عاملی شاگرد پدرش مرقوم داشته است؛ این حواشی بر بخش طهارت بوده که مطالب ارزشمندی را متذکر گردیده است و من آن رساله را همراه با همان تعلیقات در اردبیل در نسخه ای کهن دیده ام و در نزد ما نیز نسخه ای از آن رساله به انضمام همان تعلیقات موجود است.

از رساله فارسی شرح حال شیخ بهائی، تألیف [؟...؟] یکی از شاگردان شیخ بهائی چنین استنباط می شود پس از آنکه اسماعیل میرزای صفوی به جای پدرش شاه تهماسب به تخت سلطنت نشست و شهرهای ایران را به تصرف خود درآورد. به خاطر علاقه مندی به آیین تسنن، در صدد برآمد تا شیخ عبد العالی کرکی و امیر سید حسین کرکی را که در قزوین می زیستند مسموم کند. شیخ عبد العالی پس از اطلاع این موضوع، از قزوین به همدان رفت و از حيله گری او رهایی یافت، لیکن امیر سید حسین با تشویش خاطر و با ناراحتی در قزوین ماندگار شد تا هنگامی که امیر اسماعیل در قزوین مرد و به جایگاه اصلی خویش رسید (۲).

ص: ۱۶۶

۱-۱- در اعیان الشیعه، ج ۸، ص ۱۷ [۱] آمده است: شیخ عبد العالی - که او را به لقب تاج الدین ابو محمد معرفی کرده است - در شب جمعه ۱۹ ذی قعدة سال ۹۲۶ متولد و در سال ۹۹۳ ه. در گذشته است و در زاویه منسوب به حضرت سجاد (ع) در اصفهان مدفون شده است پس از سی سال، باقیمانده جسد او و شیخ فقیه علی بن هلال کرکی را به مشهد مقدس رضوی برده، و در دارالسیاده مبارکه مدفون ساختند - م.

۲-۲- میرزا معصوم در تاریخ سلاطین صفویه می نویسد: امیر اسماعیل زاده ۹۴۴ ه. در ۲۷-

ما به وقایعی که میان این سید و اسماعیل اتفاق افتاد، پیش از این در همین بخش در باب «ح» در شرح حال امیر سید حسین اشاره کرده ایم (۱).

مؤلف تاریخ عالم آرا (ج ۲، ص ۳۴۲)، ضمن صحبت از موضوع درگذشت سید حسین مجتهد که در اواخر سال ۱۰۰۱ هجری اتفاق افتاده می نویسد: جناب شیخ المحققین شیخ عبد العالی فرزند شیخ علی کرکی مجتهد مرتبه بلند اجتهاد یافته که جمیع علما به اجتهاد او اذعان کرده اند.

و در مجلد اول (ص ۱۱۸) می نویسد: شیخ عبد العالی مجتهد فرزند شیخ علی بن عبد العالی است در علوم معقول و منقول سرآمد روزگار، بسیار نیکو منظر و صاحب اخلاق بود و من حیث الاستقلال و الاستعداد بر مسند اجتهاد تمکن داشت و اکثر علمای عصر اذعان اجتهاد آن جناب می نمودند و اکثر اوقات در بلدة طيبة کاشان اقامت نموده به درس و افاده اشتغال می نمود و جمعی را به فیصله قضایای شرعی و اصلاح بین الناس می گماشت و به نفس شریف نیز گاهی اجرای احکام شریعت غزا متوجه فیصل قضایا می گشت و هرگاه به لشکرگاه شاه تهماسب وارد می شد شاه در تعظیم و توقیر آن جناب نهایت مبالغه می فرمودند و همیشه باب سعادت تابش، خواه در اردوی معلی و خواه در کاشان مرجع علما و دانشمندان عصر بود و اکثر علما در اصول و فروع به قول او عمل می نمودند و اجتهادات آن جناب به تصدیق اکثر علما مقرون بود و الحق ذات ملک صفاتش در آن حین آرایش ملک ایران و جهانیان بود.

شیخ عبد العباس بن عماره جزائری

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی عابدی فاضل و صالح و از شاگردان

ص: ۱۶۷

شیخ علی بن عبد العالی کرکی است (۱).

شیخ فرج الله در رجال خود گوید که عبد العباس بن عماره جزائری از ممدوحان و شاگردان شیخ علی بن عبد العالی کرکی است.

مؤلف گوید: فرزندش جار الله بن عبد العباس از وی روایت می کرده است و پیش از این به نام و نشان او اشاره کردیم (۲).

شیخ عز الدین عبد العزیز بن ابی کامل طرابلسی قاضی

شیخ معاصر در امل الآمل ج ۲، ص ۱۴۹ گوید: وی فاضلی عالم و محقق فقیه و پارسا بود. آثار او عبارتند: المهدب، الصلاح (۳)، الکامل، الاشراف، الموجز، و الجواهر.

عز الدین از ابو الصلاح حلبی و ابن براج و شیخ طوسی و سید مرتضی روایت کرده است.

مؤلف گوید: بطوری که در ترجمه شیخ ابو محمد عبد الله بن عبد الواحد و در معرفی افراد دیگر خواهیم گفت عز الدین از قاضی ابو الفتح کراچکی هم روایت می کرده و شیخ ابو محمد عبد الله بن محمد بن عمر طرابلسی و دیگران از وی روایت داشته اند. کتاب المهدب را سید بن طاوس در کتاب فتح الابواب فی الاستخارات به وی نسبت داده است.

مؤلف گوید: قاضی عز الدین (مترجم حاضر) غیر از قاضی عبد العزیز بن براج طرابلسی مشهور است هر چند دارای وجوه مشترکی هستند و حتی هم عصر می باشند؛ بعضی که دقت بیشتری نداشته اند قاضی عز الدین را همان ابن براج دانسته اند و بزودی به ترجمه ابن براج اشاره خواهیم کرد و در آنجا به پاره ای از آنچه مربوط به قاضی عز الدین است خواهیم پرداخت. طرابلسی به فتح طاء بی نقطه است.

از اجازه شیخ علی کرکی به شیخ علی میسی چنین استنباط می شود که شیخ

ص: ۱۶۸

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۹. [۱]

۲- ۲- رک: ریاض العلماء، ج ۱، ص ۱۰۲؛ و [۲] ترجمه آن، ج ۱، ص ۱۳۶.

۳- ۳- در پانویشت مؤلف می نویسد: کتاب الصلاح در نسخه مطبوعه از امل الآمل نیامده است و افندی در نسخه ای از امل که به خط خود تصحیح کرده است نام این کتاب را خط زده است. (امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۹؛ رک: اعلام الشیعه، سده ۵، ص ۱۰۶).

ابو محمد عبد الله بن عمر طرابلسی از قاضی عبد العزیز بن ابی کامل طرابلسی (مترجم حاضر) از شیخ ابو صلاح حلبی روایت می کرده، بنابراین شیخ عبد العزیز بن ابی کامل طرابلسی و عبد العزیز بن براج هر دو قاضی بوده اند و در ضمن معرفی ابن براج بدانچه وابسته به این مقام است اشاره خواهیم کرد.

شیخ صفی الدین عبد العزیز بن سرایا حلبی

وی فاضلی دانشمند و ادیبی بلیغ و سراینده ای ماهر و فصیحی بنام است (۱).

پس از این به یاری خدا گزارش مفصل احوال او را تحت عنوان شیخ صفی الدین عبد العزیز بن محاسن بن سرایا بن علی بن ابو القاسم حلبی سراینده قصیده بدیعیه و امثال آن ایراد خواهیم کرد.

شیخ صائن ابو القاسم عبد العزیز امامی نیشابوری

(۲)

منتجب الدین در فهرست گوید: در عصر خودش او بزرگ اصحاب و فقیه آنان بشمار می آمد و آثاری در اصول دین و اصول فقه دارد. خبر داد ما را به آثار او شیخ امام ابو الفتوح حسین بن علی خزاعی از پدرش از جدش از خود او رحمهم الله.

قاضی عبد العزیز بن براج

بعد از این به عنوان قاضی سعد الدین و یا عز الدین ابو القاسم عبد العزیز بن نحریر بن عبد العزیز بن براج طرابلسی شاگرد شیخ ابو جعفر طوسی و جانشین او ایراد خواهد شد.

ص: ۱۶۹

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۹. [۱]

۲- ۲- منتجب الدین او را این چنین معرفی کرده است شیخ صائن ابو القاسم عبد العزیز بن محمد بن عبد العزیز امامی نیشابوری (فهرست، ص ۱۱۳)، رک: امل الآمل، ج ۲، ص ۱۵۲؛ [۲] اعلام الشیعه، سده ۵، ص ۱۰۶.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی ادیب و حافظی جلیل القدر بوده است.

مراتب علمی را از پدرش و از شیخ زین العابدین بن سلیمان عاملی و امثال ایشان فرا گرفته است و در سال ۱۰۶۷ هجری در گذشته و از معاصران است (۱).

شیخ صفی الدین عبد العزیز بن محاسن بن سرایا بن علی بن ابو القاسم حلّی

وی فاضلی دانشمند و ادیبی بلیغ و سراینده ای توانا و فصیح و بنام است و در کتابهای تاریخ و شرح حال از وی به عنوان صفی الدین حلّی و صفی حلّی و ابن سرایای حلّی و ابن ابی سرایای حلّی یاد شده است.

همان طور که نوشتیم سراینده ای بنام و گوینده قصیده بدیعیّه مشهور و شاگرد محقق حلّی مؤلف کتاب شرایع و امثال او بوده است و سید تاج الدین بن معیه دیباجی از شاگردان او می باشد (۲).

شیخ معاصر در امل الآمل (۳) می نویسد شیخ صفی الدین عبد العزیز بن سرایا حلّی دانشمندی فاضل و سراینده ای منشی و ادیب بود و از شاگردان شیخ محقق نجم الدین جعفر بن حسن حلّی بشمار می آید و قصیده بدیعیّه او که یک صد و چهل و پنج بیت است مشتمل بر صد و پنجاه نوع از انواع بدیع می باشد و خود او هم آن قصیده را شرح کرده است.

ص: ۱۷۰

۱- ۱- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۱۱. [۱]

۲- ۲- در پانوش از الغدیر، ج ۶، ص ۴۳ [۲] نقل کرده است: درست نیست که صفی الدین از شاگردان محقق حلّی بوده باشد، زیرا محقق در سال ۶۷۶ هجری در گذشته و صفی الدین در سال ۶۷۷ یعنی یک سال پس از رحلت او به دنیا آمده است، بلکه حق آن است که صفی الدین محمد بن شیخ نجیب الدین حلّی از شاگردان محقق باشد. ما هم در رساله ای که یک سال پیش از این در شرح حال محقق نوشته ایم بدین موضوع اشاره کرده ایم بنابراین ابن معیه هم از شاگردان صفی الدین محمد خواهد بود- م.

۳- ۳- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۴۵. [۳]

از آثار او دیوان شعر صغیر و کبیر است و چکامه هایی محبوبکات الطرفین دارد که بیست و هشت چکامه بوده و بخوبی از عهده برآمده است (۱).

از اشعار اوست:

و لیس صدیقا من اذا قلت لفظه توهم من اثناء موقعها امرا

و لکنه من ان قطعت بیانه تیفته قصدا لمصلحه اخی

-دوست آن کسی نیست که هرگاه سخنی به او گفتی از شنیدن آن خیال باطلی در دل خود راه بدهد.- بلکه دوست آن کسی است که هرگاه از سخن گفتن او جلوگیری کردی یقین کند که جلوگیری کردن از او به سود او می باشد.

از سروده های اوست:

سوابقنا و النقع و السمر و الظبی و احسابنا و الحلم و البأس و الکبر

هبوب الصبا و اللیل و البرق و القضاء و شمس الضحی و الطود و النار و الجمر

ص: ۱۷۱

۱-۱- در اعیان الشیعه، ج ۸، ص ۱۹ [۱] آمده است: چکامه های محبوبکات الطرفین آن گروه از چکامه هایی است که حرف اول از مصراع اول با حرف آخر از مصراع دیگر برابر باشد، مثلا هرگاه حرف اول «الف» است و حرف آخر هم «الف» بوده باشد و به همین ترتیب تا به آخر چکامه؛ مثلا- خود صفی الدین گفته است: الوصال مخالفه الرقباء و اتتک تحت مدارع الظلماء تا آخر که بیست و نه چکامه را به همین کیفیت سروده است و هر قصیده هم مشتمل بر بیست و نه بیت شعر بوده است همان طور که او گفته است تسع و عشرون تسع و عشرون قد عدت قصائدها و مثلها عدد الایات فی النسق و این قصاید را صفی الدین در مدح ملک منصور پادشاه مارتین- که معروف به بنی ارتق بوده- سروده و آنها را ارتقیات خوانده است. پادشاهان ارتق مردم ترک زبان بودند و درعین حال از شعر عربی بسیار لذت می بردند. صفی الدین در سرودن این نوع از شعر منحصر به فرد نبوده است بلکه پیش از او ابو زید عبد الرحمن اندلسی و ابو عبد الله محمد و تری- که هر دو پیش از ولادت صفی الدین بوده اند- به سرودن این نوع شعر اقدام کرده اند و این بخش از شعر را بعدها روضه خوانده اند و اشعاری سروده اند. در زبان فارسی هم به این نوع شعر توجه شده است-م.

اگر از سابقه ما سؤال کنید خواهیم گفت سابقه ما در سیراب کردن تشنگان و در افسانه سرایی شب و در شکار خلاصه می شده و از مفاخر خاندان ما بردباری و چیرگی بر دشمن و بزرگ منشی بوده است و زش باد صبحگاهی و درآمد شب و جهش برق و داوری و خورشید روز و کوه سربه فلک کشیده و آتش و آتشدان است.

از اوست:

لا یمتطی المجد من لا یركب الخطرا و لا ینال العلی من قدم الحذرا

و من اراد العلی عفوا بلا تعب قضی و لم یقض من ادراكها و طرا

لا بدّ للشهد من نحل یمنّعه لا یجتنی النفع من لا یحمل الضرا

کسی که بر مرکب ناراحتی سوار نشود راه بزرگواری را نمی پیماید و کسی که از ناراحتی احتراز کند به مقام عالی نایل نمی آید و کسی که بدون زحمت طالب مقام عالی باشد به مقصود نمی رسد؛ غسل بدون نیش زنبور به دست نمی آید و سود بدون تحمل کردن زیان حاصل نمی گردد.

صفی الدین در ستایش از اهل بیت طاهرین چکامه های زیادی دارد از جمله

یا عتره المختار یا من بهم یفوز عبد یتولاهم

اعرف فی الناس بحبی لکم اذ یعرف الناس بسیماهم

ای خاندان پیمبر برگزیده شده و ای کسانی که هرگاه بنده ای آنان را دوست بدارد رستگار می شود در میان مردم به علاقه مندی به شما شناخته شده ام آری مردمان به سیمایشان شناخته می شوند.

از سروده های اوست:

فو الله ما اختار الإله محمدا حبیباً و بین العالمین له مثل

کذلک ما اختار النبى لنفسه علیاً وصیاً و هو لابنته بعلم

و صیره دون الانام اخاله و صنوا و فیهم من له دونه الفضل

به خدا سوگند خدای تعالی محمد را تنها حبیب خود قرار نداد و حال آنکه در میان مردم بی همتا نبود و همچنین پیمبر اکرم علی(ع) را برای وصایت خود برنگزید بدان خاطر که وی شوهر دخترش می باشد و او را از میان مردم به برادری خود انتخاب نکرد و

داماد خود قرار نداد و حال آنکه در میان افراد کسانی بودند که فضیلتشان کمتر از او بود پس گزینش خدا به جهت و گزینش پیمبر هم به سبب موضوع دیگری بوده است.

شیخ معاصر می نویسد: هنگامی که دیوان صفی الدین را مورد مطالعه قرار دادم در آنجا اشعار بسیاری دیدم که مطالع آنها را با عشق ورزیدن به مغ بچه و غلام امرد آغاز کرده بود و همچنین به اشعاری برخوردیم که به توصیف شراب پرداخته است. در حالی که از او به خاطر شعرش احساس ناراحتی می کردم ابیات زیر را در ضمن چکامه ای طولانی که در ستایش اهل بیت علیهم السلام سرودم؛ در نکوهش از او گفتم:

يا صاح طال تعجبي من شاعر يرضى التغزل في غلام امردا

لو يقرأ التوراه و الانجيل و الفرقان لم يبرح حراما سرمدا

و الغاده الحسنی تحلّ بلفظه مع انها احلی و اعذب موردا

و لقد عجت لمن تغزل جاهلا بالخمير و اختار الضلال علی الهدی

من ذا الذی یرضی الجنون لنفسه غرضا و یرضی بالفضیحه مقصدا

و من ابتغی نیل الحرام فقد غوی و المبتغی نیل الحلال قد اهتدی

هلاً تغزل و یحد فی غائط فالخمير اعظم مأثما و توعدا

أ تری جنونک علیه غائیه للفعل لا ترضی بربک مرشدا

مدح الملیحه و الوصی کلاهما حسن لمن انشا القریض و انشدا

هذا نعیم عاجل لذوی الهوی یرجی و ذا ذخر لنا ینجی غدا

ای دوست بسی در شگفتم از سراینده ای که حاضر می شود چکامه خودش را به ستایش از مغبچه ای آغاز کند و مرتکب حرام شود و حال آنکه اگر تورات و انجیل و قرآن را خوانده بود به چنین کار حرامی دست نمی زد و با ستایش از مغبچه ای زیبا منظر شعر خود را آلوده نمی کرد و به مضمونی زیباتر و شیرین تر از آن می پرداخت و باز از سراینده ای در شگفتم که در کمال نادانی شعر خود را با ستایش از شراب آغاز کرده و گمراهی را به جای هدایت برای خود برگزیده است. آری این عمل دلیل بر دیوانگی است و چه کسی دیوانگی را برای خود اختیار می نماید و تن به رسوایی می دهد و شکی نیست کسی که به راه حرام درآید گمراه است کسی که در راه حلال گام نهد به هدایت

رسیده است چرا چنین کسی از فضل آدمی ستایش می کند بلکه شراب گناهِش بزرگتر و وعده عذابش بیشتر است. آیا ممکن است کسی باشد که دیوانگی را علت غایی کار خود قرار بدهد! آری تو آن کسی هستی که دست به چنین کاری زدی و به ارشاد پروردگارت گردن نهاده؛ از طرف دیگر ستایش از نمکین روی و موی و نیایش از وصی برای هرکسی که شعر بسراید خوب است لیکن باید متوجه بود که ستایش از چنان ملیحه ای برای اهل هوا خوب است و ما فقط ستایش از مولی را وسیله عاقبت به خیر شدن در آخرت و رهایی از عذاب روز قیامت می دانیم.

مؤلف گوید: قصیده بدیعه به نام «الکافیه البدیعه» خوانده شده است (۱). و این قصیده را در ستایش از رسول اکرم (ص) سروده است و همان طور که گفته شد این قصیده مشتمل بر انواع صنایع بدیع است.

من شرح آن را در قصبه طسوج از متعلقات تبریز و در قزوین و در قسطنطنیه روم دیده ام و گروه دیگر از ادبا نیز این قصیده را شرح کرده اند.

یادآوری می شود که منظوم ساختن صنایع بدیع به دست این فاضل ابداع شده است و پس از او گروهی از ادبای خاصه و عامه این ابتکار را از او وام گرفتند و به منظوم ساختن صنایع بدیعه پرداختند و به شرح قصاید خویش اقدام نمودند (۲)؛ از آن جمله است کفعمی و نیز ابو سعید شعبان بن محمد قرشی و همچنین شیخ بدر الدین حسن بن مخزوم طحان.

ص: ۱۷۴

۱-۱- در اعیان الشیعه، ج ۸، آمده است: شرح قصیده که مطبوع است به «انوار الربیع فی انواع البدیع» موسوم می باشد. گویا سهو القلمی رخ داده باشد، زیرا این نام به شرح سید علیخان کبیر مربوط است که در شرح قصیده خودش می باشد که به طبع رسیده است و مؤلف اعیان در همین ترجمه مطالبی با همین نام از آن نقل می نماید. -م.

۲-۲- سید علیخان در انوار الربیع می نویسد: گمان من آن بود که نخستین کسی که به نظم انواع بدیع پرداخته است صفی الدین حلی است تا اینکه به شرح حال شیخ علی بن عثمان اربلی دست یافتم که لامیه ای در انواع بدیع سروده بود. دانستم صفی الدین اولین کسی نیست که به نظم انواع بدیع پرداخته باشد، زیرا اربلی در سال ۶۷۰ هجری وفات یافته و صفی الدین در سال ۶۷۷ هجری یعنی هفت سال پس از مرگ او متولد شده است و اما برای من مسلم نیست که نخستین کسی که به این -

کفعمی در فرج الکرب گوید: بدر الدین قصیده صفی حلّی را در ضمن بدیعیّه خویش تخمیس نموده است و از قراین ظاهری پیداست که بدر الدین از فضلائی شیعه بوده است (۱).

نسخه ای از دیوان صفی الدین در نزد ما موجود می باشد؛ این دیوان در مدح ملک منصور بوده است و همان نسخه ویژه کتابخانه ملک منصور استنساخ شده است و خط این شیخ جلیل بر پشت آن کتاب دیده می شود.

و از آثار صفی الدین حلّی منظومه ای است در علم عروض و من بخشی از آن منظومه را میان مجموعه ای که به خط یکی از علمای جبل عامل بوده است در شهر اردبیل دیده ام (۲).

مؤلف گوید: همان گونه که در آغاز این شرح حال نوشته ایم نسب صفی الدین به همان ترتیبی بوده است که به خط یکی از فضلا دیده ام و لیکن نسب نامه ای را که به خط شریف او بر پشت دیوان یاد شده اش دیده ام بدین شکل است عبد العزیز بن سرایا بن قاسم حلّی که در حله متولد شده و در سنسب یا سنکسب می زیسته است.

ص: ۱۷۵

۱-۱) - بدیعیه سرایان به افرادی که در بالا از آنها نام برده شده است منحصر نبوده اند، بلکه به نام گروهی از آنها در جلد سوم الذریعه و به نام ۳۵ تن از آنها در الغدیر در ضمن شرح حال مفصلی که از وی ذکر کرده، اشاره شده است، از جمله بدایع نگار مشهدی آن را به نام «بدایع الاسحار» شرح کرده است و اینجانب هم قصیده ای در ۱۶۰ بیت در مدح رسول [۱] کرم از دیگر قصاید بدیعیه اقتباس کرده ام و آن را «توریه» نامیده ام-م.

۲-۲) - دیوان صفی الدین به نام درر البحور فی مدایح الملک المنصور می باشد و علاوه بر آثاری که در این ترجمه یاد شده است اسامی آثار دیگر او العاقل الحالی و الخدمه الجلیلیه و رساله الدار و الرساله المهمله و الرساله الثومیه و امثال این ها از دیوانها و نوشته های دیگری که داشته است از قبیل الدر النفیس فی اجناس التجنیس. در الغدیر، ج ۶ آمده است: مورخان متفق القولند که صفی الدین در ۵ ربیع الآخر سال ۶۷۷ هجری متولد شده است و در سال ۷۵۰ یا ۷۵۲ هجری در بغداد وفات یافته است. در پانوش مؤلف می نویسد: در سال ۷۵۰ هجری در قاهره وفات یافته است-م.

مؤلف گوید ممکن است در این شرح نسب اختصاری به کار رفته باشد و قاسم جد اعلای او بوده باشد و یا لفظ ابو در ابو القاسم که در آغاز شرح حال آمده است زاید و از اضافات ناسخ بشمار بیاید.

از پاره ای از اشعار او که در دوران خردسالی سروده چنین استنباط می شود که او برادری هم داشته است و پس از آنکه از مصر باز گردیده و مورد توجه قرار گرفته است ابیاتی چند برای برادرش سروده است و همچنین از ابیات او برمی آید که دایی اش صفی بن محاسن از ارباب فضل و کمال بوده و او را در مسجدش کشتند و خونبهای او را بزور گرفتند.

مؤلف در پایان شرح حال صفی الدین می نویسد دانشمندان فن بدیع و کسانی که درباره علم بدیع آثاری به جای گذارده اند و یا در مطلق علم بلاغت صاحب اثر بوده اند گروه بسیاری از خاصه و عامه اند و نام جمعی از آنان را کفعمی در ضمن مطالبی که از ایشان نقل کرده، ایراد نموده است از جمله ابن مخزوم که همان شیخ بدر الدین حسن بن مخزوم طحان مؤلف بدیعه است که پیش از این به نام او اشاره شد؛ دیگری شیخ تقی الدین بن حجه است و ابن میثم هم از ایشان است و تجرید البلاغه از آثار او می باشد و دیگر شیخ مقداد است که تجرید البلاغه را به نام تجوید البراعه شرح کرده است و از ایشان است ابو سعید شعبان بن محمد قرشی مؤلف بدیعه عمیان که پیش از این به نامش اشاره شد و از ایشان است زکی الدین بن ابی الاصبغ که کتاب تحریر از آثار اوست و دیگری ابن منقذ که کتابی در این فن تألیف نموده است و دیگری ابن وشیق که کتاب العمده از آثار اوست و امثال ایشان.

قاضی سعد الدین یا عز الدین عز امیر المؤمنین ابو القاسم عبد العزیز بن

نحریر بن عبد العزیز بن براج طرابلسی

عالمی فاضل و فقیهی جلیل معروف به ابن براج است.

ابن براج بویژه در کتابهای شهید گاه به عنوان قاضی و گاه به عنوان قاضی بن براج خوانده شده است و اشهر در اختصار، بطوری که از اوایل فقه المعالم شیخ حسن استنباط می شود: قاضی سعد الدین بن براج است.

ابن براج از شاگردان سید مرتضی و شیخ طوسی و حتی از شاگردان شیخ مفید است. شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: قاضی سعد الدین عز امیر المؤمنین (۱) ابو القاسم عبد العزیز بن نحریر بن عبد العزیز بن براج، از موجهان اصحاب و فقهای ایشان است و در طرابلس منصب داوری داشته است و آثاری دارد، از جمله المهذب، المعتمد، الروضة، المقرب و عماد المحتاج فی مناسک الحاج و ما به توسط پدرمان، از پدرش از وی روایت می کنیم.

ابن شهر آشوب، در معالم العلماء می نویسد: ابو القاسم عبد العزیز بن نحریر بن عبد العزیز معروف به ابن براج، از شاگردان جوان سید مرتضی - رضی الله عنه - بوده، آثاری در اصول و فروع دارد، از جمله آثار فروع او الجواهر و المعالم و المنهاج و الکامل و روضه النفس در احکام عبادات خمس، المقرب، المهذب، التعریف و شرح جمل العلم و العمل سید مرتضی رحمه الله علیه (۲).

سید مصطفی در رجال خود از وی نام برده است و از او بزرگداشت نموده و گفته است، فقیه الشیعه و ملقب به قاضی که در طرابلس قضاوت داشته است (۳).

مؤلف گوید: از کلام استاد استناد - آئیده الله - در فهرست بحار برمی آید که قاضی عبد العزیز بن براج طرابلسی، از شاگردان قاضی ابو الفتح کراچکی است. به گمان من قاضی عبد العزیز بن ابی کامل طرابلسی که پیش از این ذکرش رفت باید شاگرد کراچکی بوده باشد، نه ابن براج. آری ابن براج و کراچکی با یکدیگر هم طراز بوده و در یک عصر می زیسته و عبد العزیز بن ابی کامل، از هر دو تن روایت کرده است.

در اجازه شیخ احمد بن نعمه الله عاملی به ملا عبد الله شوشتری و دیگر اجازات آمده است که امام دانشمند با دقت قاضی عز الدین عبد العزیز بن براج در شهرهای شام

ص: ۱۷۷

۱-۱- در فهرست منتجب الدین، ص ۱۰۷ [۱] قاضی سعد الدین عز المؤمنین ابو القاسم عبد العزیز بن نحریر بن عبد العزیز ابن البراج آمده است (ر ک: امل الآمل، ج ۲، ص ۱۵۲؛ [۲] اعلام الشیعه، سده ۵، ص ۱۰۷).

۲-۲- معالم العلماء، ص ۸۰. [۳]

۳-۳- نقد الرجال، ص ۱۸۹.

جانشینی شیخ ابو جعفر طوسی (ره) را به عهده داشته است و شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن حسن حلبی از وی روایت می کرده است.

یکی از علما می نویسد: ابن براج، شاگرد شیخ طوسی است و علت آنکه به طرابلسی ملقب شده، آن بوده است که قاضی شهر طرابلس - شهری است در ساحل شام - بوده است و مدت بیست سال به این کار اشتغال داشته و اصل او از آنجا نبوده است.

ابن براج امر قضاوت آن شهر را بدان جهت پذیرفته است تا از این راه از خود و دیگران دفع ضرر نماید و هم با کمال آسودگی به تألیف آثار خود پردازد و همین پذیرش موجب گرایش مردم آن سرزمین به آیین تشیع گردید.

بطوری که از خط شیخ بهائی از خط شهید اول نقل شده است ابن براج مدت بیست سال یا سی سال منصب قضا را در طرابلس در اختیار داشته است و شیخ طوسی از روزگاری که از محضر سید مرتضی استفاده می کرده هر ماه دوازده دینار و ابن براج هر ماه هشت دینار مستمری داشته و معمول سید آن بوده که هر ماهه به همگی شاگردان خویش مستمری می داده است.

مؤلف گوید ابن فهد نیز در آغاز المهدب می نویسد که ابن براج مدت بیست سال در شهر طرابلس صاحب منصب قضا بوده است.

یکی از فضلا اظهار داشته است که ابن براج در سالهای ۴۲۹ هجری از محضر سید مرتضی بهره مند می شده و تا روزگار وفات او از مدرس او استفاده می کرده است و پس از رحلت سید مرتضی به محضر شیخ طوسی حضور می یافته و مراتب کمال را از حضرت او بهره ور گردیده است و سال ۴۳۸ هجری به طرابلس بازگشته و در آنجا اقامت نموده تا در شب جمعه نهم شعبان سال ۴۸۱ هجری در سنّ بیش از هشتاد رحلت کرده است؛ مولد و منشأش مصر بوده است و آثار او بسیار و مشهور است.

مؤلف گوید: به گمان من پاره ای از احوال قاضی سعد الدّین عبد العزیز بن براج با پاره ای از احوال قاضی عز الدّین بن ابی کامل طرابلسی که پیش از این ذکرش رفت و بویژه در تلقب او به عز الدّین و همچنین برخی از تصانیف ابن براج به آثار قاضی عز الدّین مشتبّه گردیده است.

مؤلف گوید: ابن براج را به عز امیر المؤمنین ملقب ساخته اند و علت تلقب وی آن

بوده که در پیشگاه خلیفه عباسی یا یکی از خلفای مصر و شام از موقعیت عزت برخوردار بوده است و یکی از دو خلیفه او را بدان لقب موسوم ساخته اند.

از بعضی از تعلیقات او چنین استنباط می شود که ابن براج بر اثر عزتی که نزد خلیفه عباسی داشت به عنوان عز امیر المؤمنین شهرت پیدا کرد، بنابراین می توان گفت عز الدین تصحیف عز امیر المؤمنین بوده باشد.

همچنین از بعضی از مواضع برمی آید که نام پدر ابن براج جریر بوده است و همان طور که ذکر شد از بعضی دیگر چنین برمی آید که نام او نحیر می باشد.

و اما راجع به آثار او باید بگوییم کتاب الروضه را که در فقه تألیف کرده است همان روضه النفس در احکام عبادات است و الجواهر هم همان جواهر الفقه است و من نسخه ای از آن را در شهر ساری از شهرهای مازندران دیده ام و کتاب لطیفی است و نسخه دیگری از آن را در اصفهان در نزد فاضل هندی دیده ام.

ابن براج در این کتاب مسائل ارزنده و غریب نما (۱) و پاسخهای موجز و پرمعنا را که مورد انتخابش بوده یادآوری کرده است. این کتاب در فهرست بحار الانوار استاد استناد- ایده الله- نام برده شده است. و استاد ما بدان کتاب اعتماد داشته است و از آن در کتاب بحار نقل می نماید و در اول کتاب بحار الانوار (۲) فرموده است کتاب المذهب و کتاب الکامل و کتاب جواهر الفقه (۳) از شیخ پسندیده مرام صاحب منهاج عبد العزیز بن براج است.

پس از این مرقوم داشته است کتابهای شیخ جلیل ابن براج مانند نویسنده آنها در

ص: ۱۷۹

۱-۱- در اصل کتاب «المستعذبه» آمده یعنی مسائل به روانی آب و در این کتاب «المستغربه» آمده یعنی غریب نما و گویا اصل کتاب صحیح باشد.

۲-۲- بحار الانوار، ج ۱، ص ۲۰ و ۳۸. [۱]

۳-۳- کتاب الجواهر جزء کتب جوامع الفقهیه به طبع رسیده است و در آخر آن معنیات الفقهیه را متذکر شده است در جلد پنجم الذریعه آمده است: نسخه ای از آنکه گویا به خط ابن ادریس باشد موجود است و هم نسخه دیگری در کتابخانه شیخ محمد سماوی موجود بوده که قطب راوندی به خط خود اجازه ای برای فرزندش نصیر الدین حسین که پیش از ۵۷۵ هجری شهید شده است چنین می نویسد: کتاب الجواهر فی الفقه تألیف القاضی ابی القاسم عبد العزیز بن نحیر بن البراج الطرابلسی- رضی الله عنه--

نهایت ارزش و اعتبار است. پایان ملخصی از نظر مجلسی ره.

از چندین موضع از شرح ارشاد شهید اول از جمله در تعریف طهارت و در کتاب الشهاده و در کتاب الديات چنین استنباط می شود که قاضی ابن براج علاوه بر کتاب المهدب و کتاب الروضه کتاب دیگری هم به نام الموجز داشته است و از آن کتابها در شرح ارشاد نقل می نماید و در کتاب دیات می نویسد: ابن براج شاگرد شیخ طوسی و از مختصان او بوده است و ممکن است مراد شهید از اینکه ابن براج شاگرد شیخ طوسی است آن است که موجز از آثار ابن براج می باشد.

از اجازه شیخ علی کرکی به شیخ علی میسی و مواضع دیگر چنین استنباط می شود که شیخ ابو جعفر محمد بن محسن حلبی از قاضی عبد العزیز بن براج روایت می کرده و مراتبی از نظریات او را نقل می نموده است (۱).

و در آن اجازه در بزرگداشت ابن براج چنین فرموده است: الشيخ السعيد الفقيه الحبر العلامة عز الدين عبد العزيز بن براج قدس سره.

کلمه بَرّاج بنا بر مشهور به ضم باء يك نقطه و تشدید راء مهمله پس از آن الف و در آخرش جیم ضبط شده و از بعضی از فضلا نقل شده بَرّاج را به فتح باء خوانده است.

یادآوری می شود، شیخ نعمت الله بن خاتون عاملی در اجازه ای که به سید بن شدقم مدنی داده است می نویسد: فقیه عبد الله بن عمر عمری طرابلسی از قاضی عبد العزیز بن ابی کامل تحریر براج از قاضی ابو الفتح کراچکی همگی کتابهایش را روایت می کند.

همان طور که پیداست در کلام ابن خاتون، اشتباه و اختلاط و تلفیقی به وجود آمده است، برای اینکه ابن خاتون نسب قاضی ابن براج و نسب عز الدین عبد العزیز بن ابی کامل طرابلسی را که پیش از این نام بردیم در یکدیگر آمیخته، علاوه بر این لفظ «ابن» را از بین

ص: ۱۸۰

۱- ۱) - در پاورقی پیش نوشتیم که قطب راوندی به توسط شیخ ابو جعفر محمد بن محسن حلبی از ابن براج روایت می کرده است. - م.

نحریر و براج حذف نموده است و ممکن است این گونه اشتباه از ناحیه نسخه برداران به وجود آمده باشد، زیرا صدور چنین اشتباهی از مانند ابن خاتون نادرست است.

در پی آنچه آورده شد می‌گوییم شیخ علی کرکی در ضمن اجازه‌ای که به شیخ برهان الدین ابو اسحاق ابراهیم بن علی داده است در بزرگداشت از ابن براج می‌نویسد:

الشیخ السعید خلیفه الشیخ الامام ابی جعفر محمد بن المحسن الطوسی بالبلاد الشامیه عزّ الدین عبد العزیز بن نحریر البراج قدّس الله روحه.

در این تعریف نیز لفظ «ابن» از میان نحریر و براج از قلم ناسخ افتاده است. یکی از شاگردان شیخ علی کرکی که در رساله‌ای که به منظور ثبت اسامی مشایخ اصحاب ما تألیف کرده می‌نویسد: از ایشان است شیخ عبد العزیز بن براج طرابلسی و کتابهای ارزشمندی تألیف کرده است. از آن جمله است المهدب و الکامل و الموجز و الاشراف و الجواهر و او شاگرد شیخ محمد بن حسن طوسی است.

مؤلف گوید: در هیچ یک از مدارک دیده نشده است که کتاب الاشراف از آثار ابن براج بوده باشد و تنها همین فاضل در این رساله کتاب مزبور را به وی نسبت داده است و ممکن است در نسخه برداری تصحیفی رخ داده باشد و یا کتاب الاشراف همان کتاب الاشراف «با فا» باشد و آن هم از آثار شیخ مفید است و مؤلف رساله آن را از آثار ابن براج دانسته است.

ملا نظام الدین قرشی در نظام الاقوال می‌نویسد: ابو القاسم عبد العزیز بن براج از بزرگان اصحاب ما بوده است و در سال ۴۲۹ هجری به درس سید مرتضی حاضر می‌شده و پس از رحلت سید ما بقی مراتب علمی را از محضر شیخ طوسی بهره مند گردیده است.

برخی از علما از قبیل شهید اول در دروس و امثال آن از وی به قاضی تعبیر کرده‌اند و این تعبیر از آن جهت بوده است که ابن براج مدت بیست سال یا سی سال داوری طرابلس را عهده دار می‌شده و در شب جمعه نهم ماه شعبان سال ۴۸۱ هجری وفات یافته است و محمد بن علی بن حسن حلبی از او روایت می‌کرده و خود او از سید مرتضی و شیخ طوسی و محمد بن عثمان کراجکی و تقی بن نجم ابو الصلاح حلبی

روایت می کرده است.

شیخ شهید در یکی از یادداشت‌هایش که در بعضی از مجموعه‌هایش گرد آورده است ضمن معرفی شاگردان سید مرتضی می نویسد: از ایشان است ابو القاسم عبد العزیز بن نحریر بن براج. وی قاضی طرابلس بوده و منصب قضاوت از ناحیه قاضی جلال الملک - رحمه الله - به وی اعطا شده است و خود او استاد ابو الفتح صیداوی و ابن رزخ که از اصحاب ما می باشند بوده است.

مؤلف گوید: در نام پدر ابن براج اختلاف است مشهور آن است که نام پدرش نحریر بدون الف و لام و با نون ساکن (۱) در اول، پس از آن حای بی نقطه ساکن و سپس دو رای بی نقطه با فاصله یای دونقطه زیرین از ماده نحر العلم.

در جاهای دیگر الجریر یعنی با الف و لام تعریف و جیم مفتوح در اول پس از آن دو رای بی نقطه با فاصله یای ساکنه.

و خود به خط شیخ علی نواده شهید ثانی دیده ام که به نقل از خط شهید اول از یکی از مجموعه‌هایش و همان طوری هم که ما اشاره کردیم، نام او را نحر بدون الف و لام و با نون اول و حای بی نقطه ساکن و رای بی نقطه در آخر ضبط کرده است.

سید کمال الدین عبد العظیم حسنی ابهری

وی در قوه‌ده علیا می زیسته و شیخ منتجب الدین او را فقیهی صالح معرفی کرده است.

سید عماد الدین عبد العظیم بن حسین بن علی ابو شرف حسنی

وی نقابت و ریاست سادات قزوین را به عهده داشته است.

ص: ۱۸۲

---

۱ - ۱ - مراد از نون ساکن را ندانستیم چه ابتدای به ساکن جایز نیست و نحریر که به معنای ماهر و خردمند است به کسر نون ضبط شده است. - م.

منتجب الدین (۱) می نویسد: عماد الدین فقیهی فاضل و باصلاحیت بود. مردم گیلان به امامت او قایل بودند و با آنکه عماد الدین گروه بسیاری را تحت الحمایه خود داشت از گیلان گریخت (۲).

سید جلیل نبیل امیر عبد العظیم حسینی ساروی مازندرانی

وی فاضلی عالم و عاملی عابد و پرهیزکاری شایسته و پارسا و از معاصران است.

در همین اوقات در یکی از شهرهای مازندران در گذشته است و من به اثری از او دست نیافتم. آری تعلیقات او را بر کتابهای دیگران که در اختیار داشته است در شهر ساری دیده ام. در شهرهای مازندران مردم از برکات وجود او بهره ور می شدند و من او را ندیده ام.

سید عبد العظیم بن سید عباس

وی از شاگردان بزرگ شیخ بهائی (ره) بوده است و بطوری که سید هاشم بن سلیمان بحرانی معروف به علامه در آخر کتاب تفسیر الهادی و مصباح النادی خود می نویسد: در مشهد مقدس رضوی از وی به اخذ اجازه نایل آمده و بدین وسیله از وی روایت می کند و در توصیف از او گفته است: السید الفاضل التقی و السند الزکی.

ص: ۱۸۳

-
- ۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۵۳؛ [۱] فهرست منتجب الدین، ص ۱۴۰؛ [۲] اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۶۰.
  - ۲- ۲- در ضیافه الاخوان، ص ۲۲۶ آمده است: وی در اواخر قرن پنجم یا اوایل قرن ششم می زیسته است؛ پس از ایراد آنچه را که در بالا از فهرست منتجب الدین، ص ۱۲۲ نقل کردیم اظهار می دارد، چون وی عالمی زاهد و دلاوری سخاوتمند بوده مردم گیلان او را به امامت برگزیدند و پس از فصل مشبعی درباره زیدیهها می نویسد، علت فرار او- با آنکه مردم از او اطاعت می کردند و گروهی هم گرد او را فرا گرفته بودند- برای احتیاطی بوده که راضی نمی شده مردم اعتقاد خلاف واقع را در حق او داشته باشند و خود را از این راه به دشواری آخرت گرفتار بسازد و بالاخره آخرت را بر دنیا برتری داد. ر ک: امل الآمل، ج ۲، ص ۱۵۳؛ موارد الاتحاف، ج ۲، ص ۷۸؛ اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۵۹؛ معجم رجال الحدیث، ص ۱۰.

آقای رضی الدین محمد قزوینی در کتاب ضیافه الاخوان (۱) که در تاریخ علمای شیعه قزوین تألیف کرده است، می نویسد: وی از علمای قرن پنجم و از نوادگان حضرت جعفر بن ابی طالب است و به همین مناسبت ملقب به جعفری است. منتجب الدین در فهرست می نویسد: سید صدر الدین ابو القاسم عبد العظیم بن عبد الله فاضلی ثقه و فقیه بود.

شیخ جلیل عبد علی بن جمعه عروسی منتمی

معظم له در حویزه متولد شده و در شیراز می زیسته و فاضلی عالم و محدثی معروف و مؤلف تفسیر نور الثقلین و برخی آثار دیگر است.

شیخ معاصر در امل الآمل (۲) می نویسد: وی عالمی فاضل و فقیهی محدث و ثقه ای پرهیزکار و سراینده ای ادیب و جامع علوم و فنون و از معاصران است. کتاب نور الثقلین در تفسیر قرآن در چهار مجلد از آثار اوست. حویزی در تألیف این تفسیر بخوبی از عهده برآمده است و احادیث نبی اکرم و ائمه طاهرین -علیهم السّلام- را در ذیل تفسیر آیات از بسیاری از کتابهای حدیث ایراد کرده است و مطالب دیگران در ذیل تفسیر آیات نقل نموده است و من این تفسیر را به خط خود او دیدم و استنساخ نمودم (۳). و از آثار او شرح

ص: ۱۸۴

۱-۱- در ضیافه الاخوان، ص ۲۲۹، نام و نشان وی چنین ذکر شده است: عبد العظیم بن عبد الله بن علی بن عبد الله بن احمد بن حمزه جعفری قزوینی از نوادگان جعفر بن ابی طالب (ع) بوده پس از معرفی چند تن از اعلام که از نوادگان جعفر بن ابی طالب بوده اند اشاره کرده است. ر ک: فهرست منتجب الدین، ص ۱۱۶؛ امل الآمل، ج ۲، ص ۱۵۳؛ [۱] اعلام الشیعه، [۲] سده ۶، صص ۱۶۰، ۱۵۹.

۲-۲- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۵۴. [۳]

۳-۳- در روضات الجنات از کتاب مقامات سید نعمه الله جزائری نقل کرده است: به خاطر دارم آنگاه که در شیراز از محضر استاد مؤلف تفسیر نور الثقلین استفاده می کردم و او به تألیف آن تفسیر اشتغال داشت پس از آنکه از تألیف آن آسوده شد به شیخ عبد الله بن صالح یا سید ماجد بحرانی گفتم اگر تفسیر-

لامیه العجم و امثال آن است.

مؤلف گوید: صاحب نور الثقلین، مؤلف حواشی کتاب مغنی اللیب و شرح شواهد آن نمی باشد گرچه بعضی آنها را از آثار وی دانسته اند. آری حواشی و شواهد یادشده از آثار شیخ عبد علی بن ناصر بن رحمه بحرانی است که در بصره می زیسته و پس از این به نام و نشان او اشاره خواهد شد. گذشته از این به گمان من آنکه شرح لامیه العجم هم از دومی می باشد (۱).

سید نعمه الله شوشتری که از اعلام معاصر است و از شاگردان همین مترجم بشمار می آید چه آنکه در آغاز تحصیل در شیراز از درس وی بهره وری داشته است. در رساله منبع الحیات می نویسد: در مسجد جامع شیراز حضور داشتم در زمان حیات استاد مجتهد شیخ جعفر بحرانی و شیخ محدث که صاحب جوامع کلام بود و از هر در سخنی می گفت در مسأله جواز اخذ احکام از قرآن کریم با یکدیگر گفتگو می کردند تا سخن بدینجا رسید که فاضل مجتهد از شیخ عبد علی (مترجم حاضر) درباره معنای قل هو الله احد پرسید که

ص: ۱۸۵

۱- ۱) - «لامیه العجم» قصیده ای است به عربی و به روی لام و به تقلید از «لامیه العرب» ساخته و با این مطلع آغاز شده: اصالة الرأى صانتي عن الخطل حليه الفضل زانتي لدى الحطل این قصیده ساخته طبع مؤید الدین ابو اسماعیل حسین بن علی اصفهانی طغرائی از جمله فاضلان -

آیا فهمیدن معنای آن نیازی به حدیث دارد که باید معنای آن را از حدیث استفاده کرد یا نه؟ وی در پاسخ گفت: آری، فهمیدن معنای آن نیازمند به حدیث است، زیرا ما به معنای احادیث پی نمی‌بریم و نمی‌دانیم فرق میان احادیث و واحدیت چیست و امثال این‌ها.

مؤلف گوید: مراد وی از شیخ محدّث همان شیخ عبد علی مترجم حاضر است و از اینکه نوشته است وی «صاحب جوامع الکلم» است از باب نکوهش است نه آنکه وی کتابی به این نام داشته است (۱).

شیخ عبد علی بن حسین جزائری

شیخ معاصر در امل الآمل، ج ۲، ص ۱۵۴ گوید: وی از فضلا بوده است و کتاب المقله العبراء فی تظلم الزهراء از آثار اوست و کتاب ارزنده ای است و جز این آثار دیگری هم دارد.

ص: ۱۸۶

۱-۱) -در نابغه فقه و حدیث آمده است: محدث نوری نام مؤلف نور الثقلین را علی نوشته است و محدث قمی و علامه امین هم به تبع او نامش را علی ذکر کرده‌اند. آری محدث قمی در الکنی علی و در فوائد الرضویه عبد علی نوشته و در اعیان الشیعه عبد علی آمده است و صاحب نابغه فقه سال فوتش را به احتمال بین ۱۰۸۹ و ۱۰۹۷ هجری دانسته است -م.

مؤلف گوید: شیخ معاصر در کتاب الهداه (ج ۱، ص ۲۹) از این کتاب نام برده است و آن را در ردیف کتابهایی قرار داده که از آنها روایت نموده است.

مؤلف گوید: از این کتاب در بحار الانوار یاد نشده است.

شیخ عبد علی بن رحمه حویزی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: عبد علی از فضلا بوده و در شناخت علوم عربیت و عروض و امثال آنها مهارت داشته است و سراینده ای ادیب و نگارنده ای بلیغ بشمار می آمده و دیوان شعر خوبی دارد در آن دیوان از گروهی از بزرگان عصر ستایش و نکوهش کرده است (۱).

آثار او عبارت است از کلام الملوک ملوک الکلام در ادب و حاشیه ای بر تفسیر بیضاوی و شرح شواهد مطول و کتابی در نحو و کتابی در حکمت و کتابی در عروض و رساله ای در رمل و قطر الغمام در ادب و کتابی در موسیقی و سه دیوان شعر به تازی و پارسی و ترکی.

عبد علی مراتب علمی را از شیخ بهائی و دیگران کسب کرده است.

ابیات ذیل منتخبی از یکی از چکامه های اوست:

لمن العیس بنجد تترامی (۲) ترکتها شقق البین سهاما

کلما برقها ریح الصبا لبست من أحمر الدمع لثاما

یا بنی عذره هل من آخذ بدم المسفوک من حلّ الخیاما

قمر لو لم یر البدر دجی ما هوی البدر کمالا و تماما

ایها الظاعن عینی و فی مهجتی بریء ربعا و مقاما

عاقب الله بادهی صمم اذنی ان سمعت فیک ملاما

-این شتران تیرخورده در بیابان نجد که مرگ آنها را از یکدیگر جدا ساخته است-

ص: ۱۸۷

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۵۴. [۱]

۲- ۲- در اعیان الشیعه» [۲] عشیا تترامی» آمده است.

از آنچه کسی است؟

-شترانی که هرگاه باد صبحگاهی بوزد از اشک خونین آنها روبندی بر رویشان کشیده می شود.

-ای پوزش خواهان آیا از آنها که خیمه ها را واگذارند کسی هست که خونبهای آنها را بگیرد.

-ماه اگر در تاریکی شب صورت بدری به خود نگیرد به کمال نرسیده است.

-ای کسی که از چشم من دور می شوی و در دل من قرار نمی گیری.

-از خدا می خواهم که هرگاه گوش من ملامت ترا بشنود آن گوش به ناپسندترین کبری گرفتار گردد.

مؤلف گوید: پس از این به نام و نشان شیخ عبد علی بن ناصر بن رحمه بحرانی که به گمان من با مترجم حاضر یکی است، خواهد آمد.

همچنین در آنجا خواهد آمد که کتاب قطر الغمام در ادب با کتاب کلام الملوک در ادب یکی است و چنان که خواهیم گفت کتاب قطر الغمام در شرح کتاب کلام الملوک ملوک الکلام است و حقیقت هم همین است. بنابراین شیخ معاصر این کتاب را نام دو کتاب پنداشته است و اشتباه است.

شیخ عبد العلی مشهور به ابن مفلح عاملی میسی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: ابن مفلح فاضلی عالم و صالح بود و با اجازه ای که از شیخ محمد بن محمد بن مؤذن عاملی جزینی پسرعموی شهید اول داشت، از وی روایت می کرد. من اجازه شیخ محمد را که به ابن مفلح داده بوده به خط یکی از علمای خودمان دیده ام (۱).

مؤلف گوید: ممکن است ابن مفلح فرزند شیخ مفلح مؤلف شرح شرایع یا نواده او باشد لیکن این موضوع دور از حقیقت است.

ص: ۱۸۸

شیخ عبد العلی بن شیخ فیاض حلّی

وی فاضلی دانشمند بوده است؛ پاره ای از تحقیقات را که از وی نقل شده است دیده ام و در حال حاضر از چگونگی روزگار او اطلاعی ندارم و ظاهراً از متأخرین علما بوده باشد و ممکن است برادر شیخ عبد السمیع بن فیاض اسدی باشد که پیش از این به نام و نشان اشاره شد.

شیخ عبد علی قطیفی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی صالح بوده و کتابی دارد (۱).

مؤلف گوید: خود شیخ معاصر در کتاب الهداه فی النصوص و المعجزات می نویسد:

کتاب شیخ عبد علی قطیفی مطالع الانوار نام دارد و از آن نقل می کند.

ملا عبد العلی بن محمد معروف به حافظ صالح معلم صفوی تبریزی

وی فاضلی عالم و ادیب بود. از روزگار او اطلاعی ندارم، لیکن در قصبه طسوج تبریز از آثار او شرح تصریف زنجانی را که به پارسی نوشته بوده دیده ام. بنابراین وی از متأخران علما می باشد و ظاهراً وی از علمای امامیه بوده، بلکه از نوادگان شیخ صفی اردبیلی می باشد و در تبریز می زیسته است.

شیخ عبد العلی بن محمود خادم جاپلقی

وی دایی شیخ محمد بن علی بن خاتون عاملی است.

شیخ معاصر در امل الآمل ۲ می نویسد: جاپلقی فاضلی عالم و فقیه بود. او ألفیه شهید اول را به پیشنهاد سلطان حیدرآباد شرح کرده و من آن شرح را در کتابخانه آستانه مبارکه حضرت رضا-علیه السلام- دیده ام و امیر محمد باقر داماد از وی روایت

ص: ۱۸۹

می کرده است (۱).

مؤلف گوید: مراد از شیخ محمد بن علی بن خاتون همان اهل علمی است که شاگرد شیخ بهایی بود و اربعین او را به پارسی شرح کرده است و او نیز در حیدرآباد می زیسته است.

محتمل است شخص مورد بحث ما با عبد العلی که شرح زندگی اش در ذیل آورده می شود یکی باشد.

شیخ عبد العلی بن محمود بن زین العابدین

وی از دانشمندان بزرگ متأخر است و از آثار او کتاب تکمله الدرر فی حاشیه المختصر است که تعلیقه ای بر مختصر النافع محقق حلّی می باشد. و این حاشیه مفصل در دو مجلد تألیف شده است و مشتمل بر تحقیقات ارزنده می باشد و آن را به نام امیر کبیر جلیل سید ابراهیم تألیف کرده است و از آغاز تا انجام کتاب تکمیل یافته و در واقع حاشیه شیخ علی کرکی را بر آن کتاب که به اتمام آن توفیق نیافته به پایان رسانده است. برخلاف انتظار نسخه ای از این حاشیه را که در شهرک کوبنان (کوهبنان) کرمان دیده ام، از اول کتاب تا آخر کتاب اقرار را دارا بود و تاریخ کتابت نسخه آن سال ۹۷۶ هجری بوده است.

مؤلف گوید: بعید نیست که این شخص با جاپلّقی که پیش از این ذکر شده یکی باشد.

شیخ عبد علی بن ناصر بن رحمه بحرانی

(۲)

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: سید علی بن میرزا احمد در سلافه العصر فی

ص: ۱۹۰

۱- ۱- شرح الفیه از عبد العلی بن محمود خادم جاپلّقی، نسخه پرنستون ۲۸۳ سری جدید. شرح دیگری از همان جاپلّقی به فارسی، نسخه ها: گوهرشاد ۹۷۸/۱ (فهرست: ۳۱۴) آستان قدس ۲۴۸۴ (فهرست ۲: ۸۵). به نقل از مدرسی طباطبائی، حسین، مقدمه ای بر فقه شیعه، ترجمه محمد آصف فکرت، ص ۱۴۵. [۱]

۲- ۲- در نابغه فقه و حدیث می نویسد: شیخ عبد علی معروف به ابن رحمه است و مؤلف امل الآمل -

محاسن اعیان العصر از وی نام برده و او را به علم و فضل و ادب ستوده است و آثار ذیل را از تألیفات وی یاد کرده است: المعول فی شرح شواهد المطول و قطر الغمام فی شرح کلام الملوک ملوک الکلام و دیوان شعر عربی و شعر فارسی و ترکی هم دارد و اشعار منتخبی از او را یاد کرده است.

مؤلف گوید که وی -شخص مورد بحث ما- معاصر با شیخ عبد علی بن رحمه حویزی (۱) است که پیش از این از او نام برده شده است و به او ارتباطی ندارد و نمی توان آن دو شخص را فرد واحدی دانست.

باری شخصیت مورد بحث ما در بصره می زیسته و از گروهی از اعلام عرب و عجم بهره وری کرده است و از آنهاست ملا حسنعلی فرزند ملا عبد الله شوشتری معروف.

شیخ عبد علی آیتی در هوشمندی و کمال بوده و نیروی به کمالی در انشا و علوم عربی داشته است. از آثار او شرحی است بر مغنی اللیب ابن هشام و در آن شرح به

ص: ۱۹۱

۱- ۱) -مؤلف پیش از این ذیل احوال شیخ عبد علی حویزی می نویسد: به گمان من عبد علی حویزی همان عبد علی بن ناصر بن رحمه بحرانی است که مترجم فوق باشد؛ در اینجا می نویسد مترجم حاضر معاصر با حویزی بوده و اتحادی با او ندارد ممکن است شاید این اختلاف از آنجا ناشی شده باشد که شیخ حر عاملی از وی تحت دو عنوان یاد کرده یکی با عنوان حویزی و دیگری با عنوان بحرانی و شاید آنچه را پیش از این نوشته -که هر دو عنوان به شخص واحدی مربوط می شود- از خاطر برده باشد. مؤلف در پانوشت می نویسد: بلکه مترجم حاضر همان ابن رحمه پیشین است و در آنجا نوشته است قطر الغمام از آثار اوست و سه دیوان شعر به عربی و فارسی و ترکی دارد. و بعضی اظهار داشته اند لفظ «بحرانی» غلط است و صحیح آن «حویزای» است. در پانوشت امل الآمل طبع جدید هم مرقوم فرموده دلیل آن است که این دو عنوان یکی است و اینکه کلمه بحرانی خطاست آن است که صاحب سلافه که در بالا ذکر شد از وی در عداد علمای بحرین یاد نکرده بلکه نام او را در ردیف علمای عراق ذکر کرده است -م.

توضیح شواهد آن نیز پرداخته و تحقیقات ارزنده ای در آن ذکر نموده است و نسخه ای از آن در نزد ما موجود می باشد.

و دیگر احوال و آثار او را باید از سید نعمه الله حویزوی (شوشتری) که از معاصران است جویا شد. ان شاء الله تعالی.

شیخ عبد علی بن نجده

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی عالمی فاضل بوده و شهید اول به دو فرزندش اجازه داده و در ضمن آن از وی تجلیل کرده است.

مؤلف گوید: در یکی از مواضع عبد العالی به جای عبد علی آورده شده است و دو فرزندش شیخ شمس الدین محمد و شیخ...الدین (۱)...و پیش از این هم نام و نشان نواده اش شیخ جمال الدین احمد بن شیخ شمس الدین محمد بن شیخ عبد علی بن نجده ذکر شد و در آنجا نوشته ایم شیخ جمال الدین معاصر با فرزند شهید بوده و مطالب مناسب با آن مقام را یادآوری کرده ایم.

سید مرتضی جلال الدین عبد علی بن محمد بن ابو هاشم بن زکی الدین

یحیی بن محمد بن علی بن ابو هاشم حسینی

ما بقی نسب او در ضمن اجازه ای که در همین اثر آورده ایم ذکر خواهد شد.

ص: ۱۹۲

۱-۱- در اجازه شهید که صورت آن در اجازات بحار آورده شده و تاریخ آن ماه مبارک رمضان سال ۷۷۰ هجری بوده نام ابن نجده عبد العالی آمده است و از پدر شمس الدین چنین تعریف کرده است: الشیخ الامام الزاهد العابد تاج الدین ابی محمد عبد العالی بن نجده، و کتابهایی را که شمس الدین نزد شهید خوانده است نام برده و اجازه مفصلی از طرف خود که منتهی به شیعه و سنی می شده به وی داده و او را به عنوان شمس الدین ابو جعفر محمد معرفی کرده و او را کاملاً ستوده است. ظاهراً شهید به این فرزند اجازه داده که صورت آن در بحار [۱] آمده و در الذریعه اول هم به همان اکتفا نموده و در این اجازه نامی از برادرش که در بالا نام او معلوم نیست برده نشده و نظر به اینکه مجلد اول کتاب حاضر مفقود شده است، معلوم نیست مطالبی که مؤلف ذیل نواده ابن نجده نوشته چه بوده است-م.

جلال الدین فاضلی عالم و فقیهی محقق بود و روزگار او نزدیک به عصر شیخ علی بن هلال بوده است و جلال الدین از شاگردان سید حسن بن حمزه بن محسن حسینی موسوی نجفی است و من در شهر تبریز در پشت کتاب تحریر علامه به اجازه ای دست یافتم که سید حسن آن را به خط خود برای جلال الدین نوشته بود و در آن اجازه از وی تجلیل کرده است و خط و نسخه هر دو دارای قدمت زیادی هستند و برخی از مواضع آنها مندرس گردیده و ما با تخمین آنها را اصلاح کرده ایم و صورت اجازه این است:

الحمد لله واجب الوجود فی حقیقته، و مفیض الوجود علی کافه خلیقته، و رافع العلماء فی الشرق الی اعلی ذروته، و الباعث علی تحصیل العلم و طلبته، و المثیب علی نقله و روایت، و الصلاه علی اکمل بریته محمد و آله الطاهرین من عترته.

اما بعد: فان المولی السید الفاضل الکامل العالم العامل المحقق المدقق الورع جامع الفروع و الاصول مدرس المعقول و المنقول خلاصه اولاد الرسول شرف ذریه البتول السید المرتضی جلال الدنیا و الدین عبد علی بن المرحوم السعید محمد بن ابو هاشم بن زکی الدین یحیی بن محمد بن علی بن ابو هاشم (که بزرگ خاندان بوده است) ابن ابو الحسن محمد بن خالد زین الشرف بن غابان ابو المکارم بن محمد ابو الفتح (که نقابت کوفه را عهده دار می شده) بن عبد الله بن ابو الفتح محمد الاصغر (معروف به صخره) بن محمد الاشر (امیر کوفه) بن عبد الله الثالث بن علی بن ابو الحسن بن عبید الله الثانی بن علی ابو الحسن الاصغر بن عبد الله الاعرج بن الحسين الاصغر بن الامام زین العابدین بن الحسين بن علی بن ابی طالب مفترض الطاعه علی کافه الانام - علیهم السلام - که خدا سیادت و روزگار جلال الدین را پایدار بدارد و نعمتهای خویش را بر او فراوان بسازد.

کتاب تحریر الاحکام الشرعیه را که طبق آئین مذهب گروه اثنی عشریه امامیه تألیف شده از آغاز تا انجامش را نزد من قرائت کرد و بخوبی از عهده برآمد و شاهد بر فضیلت و فراوانی دانش او بود و در هنگام مباحثه مشکلات آن کتاب را که در آن پنهان بود از من می پرسید و به اندازه ای که فهمم اجازه می داد و از اساتیدم شنیده بودم به وی پاسخ می دادم و درعین حال بهره گیری من از او بیشتر از آن بود که او از من کامیاب می گردد به وی اجازه دادم تا همه آنچه را از معقول و منقول و کتابهای مشایخ و علمای ما را که در

اجازه مدخلیت دارد از من از شیخ بزرگوارم که پارسا تر و داناتر و پرهیزکارتر و عالم تر از دیگران است اعنی زین المله و الحق و الدینا و الدین علی بن حسن بن محمد استرآبادی طاب ثراه است از مشایخ او-رضوان الله علیهم اجمعین-روایت نماید.

از ایشان است سید امام مجتهدان رضی المله و الدین حسن بن عبد الله-بن محمد بن علی اعرج حسینی مکنی به ابو سعید، از استادش مولی امام اعظم فخر المله و الدین ابو طالب محمد، از پدرش جمال الحق و الدین ابو منصور حسن بن مطهر، مصنف این کتاب که خداوند ضریحش را از باران بخشایش شاداب فرماید گروهی از اعلام که بزرگشان و پیشواشان اعلم افقه نجم الدین ابو القاسم بن سعید، از گروهی افضل آنها شیخ نجیب الدین محمد بن نما است، از جماعتی که امثل ایشان ابو عبد الله محمد بن منصور بن ادريس است، از عربی بن مسافر عبادی از حسین بن رطبه و محمد بن طحال مقدادی، از شیخ ابو علی، از پدر بزرگوارش ابو جعفر محمد بن حسن طوسی روایت می کند.

و باز به او اجازه دادم تا این کتاب و همگی آنچه مداخله در روایت دارد از من از استاد و مولایم زین الدین علی بن حسن استرآبادی-رضی الله عنه-از استادش مولی و سید خاتمه مجتهدان جمال الدین محمد بن مولی سید عمید الدین ابو عبد الله عبد المطلب بن محمد اعرج حسینی حائری زیست و حلّی ولادت، از پیشوای پیشوایان ابو منصور حسن بن یوسف بن مطهر حلّی تا آخر سند به نحوی که در بالا ذکر شد از شیخ ابو جعفر طوسی-قدس الله روحه-روایت نماید و چنان که می دانیم هر روایتی طریق خاصی دارد که در محل خود ذکر شده است و در کتب متداوله و امثال آن در اختیار اعلام قرار گرفته است و با سند معین و راویان متعین از ائمه-علیهم السّلام-روایت شده است و با او که خدا روزگارش را دراز فرماید و کردارش را بپذیرد همان شرط را مقرر می دارم که با من مقرر شده است و بر اوست که احتیاط لازم را از دست ندهد و طلب رحمت برای من را از خاطر نبرد و مرا در مظان استجابت دعوات از برکات انفاس خویش محروم نسازد.

بدیهی است قرائت کتاب مزبور در چندین جلسه به وقوع پیوسته است و آخرین قرائت آن روز پنجشنبه غره ماه ربیع الثانی چهارمین ماه سال ۸۶۲ هجری بوده است پایان اجازه را این چنین خاتمه داده است.

و کتب العبد الفقير الى الله الغني حسن بن حمزه بن محسن الحسيني الموسوي النجفي که خدا من و او ديگر از مرد و زن مؤمن و مؤمنه و مسلم و مسلمة را بيامرزاد.

مؤلف گوید: آنچه را که در ظهر نسخهٔ تحریر به دست آوردم بدینجا پایان می پذیرد. پس از این در آخر همان نسخه در طرف دیگرش به خط همان سید چنین یافتم:

اعلام می دارم او که خدا روزگارش را دراز بدارد و سیادتش را پاینده و طایفهٔ شیعه را به پای مردی او بهره ور بسازد بحق محمد و خیر آله. قرائت این کتاب را از راه مباحثه و مذاکره در چندین جلسه بخوبی به پایان آورد و آخرین جلسه اش روز سه شنبه چهاردهم ماه مبارک رمضان سال ۸۳۶ هجری بوده و چنین امضا کرده است: و کتب العبد الفقير الى الله الغني الحسن بن حمزه بن محسن الحسيني الموسوي عفي الله عنهم.

و در طرف دیگر از همان نسخه به خط خود چنین مرقوم داشته است: اعلام می دارد او که خدای متعال سیادت و سعادت وی را پایدار بدارد و مسلمانها را از زندگی او برخوردار بسازد. این کتاب را از طریق خواندن و گفتگو کردن و درخواست توضیحات نمودن و بررسی کامل از مطالب آن نمودن به حدی که بهره گیری من از او بیشتر از کامیابی او از من بود. در جلسات متعددی به پایان آورد و آخرین جلسه اش غره ماه ربیع الثانی چهارمین ماه سال ۸۶۲ هجری بود؛ درود خدا بر سرور ما محمد و خاندان پاک نهاد او باد و چنین خاتمه داده است: و کتب العبد حسن بن حمزه بن محسن الحسيني الموسوي النجفي عفي الله عنهم.

از قرائن پیداست که سید جلال الدین کتاب تحریر را دو بار نزد سید حسن قرائت کرده باشد لیکن با فاصلهٔ بیست و شش سال که در میان دو قرائت وجود داشته این احتمال را مستبعد می شمارد و ممکن است قرائت کنندهٔ آخرین دیگری از سادات بوده باشد لیکن حسن نجار که کاتب نسخه است و نام او به دنبال خواهد آمد، نبوده است زیرا حسن کاتب سید نمی باشد.

در آخر همان نسخه چنین آمده است: فراغت از استنساخ آن در بیست و پنجم ربیع الآخر سال ۸۳۳ هجری به دست عبد، حسن بن علی بن حسن نجار اتفاق افتاد.

مؤلف گوید: همان طور ملاحظه می شود در چند جای از این اجازه لفظ «ابو فلان»

در محل جر آورده شده است و آوردن کلمه ابو در محل جر که باید «ابی» گفته می شد حاکی از آن است که این کلمه با همین لفظ نام شخصی بوده است؛ بنابراین در حالات سه گانه رفع و نصب و جر تغییری در آن ایجاد نمی شود و گروهی هم از دانشمندان علوم عربیت به صحت آن اعتراف کرده اند؛ از آن جمله نظریه ایشان راجع به ابو طالب است که آن را علم دانسته و تغییری در آن روا نداشته اند.

من خود در کتابخانه آستانه مقدسه رضویه-علی صاحبها آلا ف الثناء و التحیه- چندین قرآن به خط ائمه طاهرین-علیهم السلام- دیده ام که به خط کوفی مرقوم فرموده اند. از جمله قرآنی است به خط حضرت مولی علی علیه السلام که در پایان یکی از آنها مرقوم فرموده «کتبه علی بن ابو طالب» و در پایان نسخه دیگری مرقوم داشته اند «کتبه علی بن ابی طالب» از این دو مقدمه برمی آید که هر دو قسم رفع و جر درست است و عمل امام-علیه السلام- بهترین دلیل درستی ضبط مزبور است.

سید شریف عبد الغفار بن عبد الله حسینی واسطی

وی از دانشمندان عصر تلکبری بوده است.

و از سند دعای جوشن صغیر مذکور در کتاب کنوز النجاج طبرسی-قدس سره- چنین استنباط می شود شریف ابو محمد حسن بن احمد بن قاسم محمدی از وی روایت می کرده است.

ملا عبد الغفار بن محمد بن یحیی رشتی گیلانی

وی فاضلی دانشمند و حکیمی فقیه بود و تمایلی هم به تصوف داشت و از علمای زمان شاه عباس کبیر صفوی و از شاگردان سید داماد بوده و فرزند فاضلی داشته است به نام ملا ابو الفتوح.

عبد الغفار تحقیقات و رساله ها و آثار و تعلیقات و حواشی بر کتابهای منطق و حکمت و کلام و دیگر از علوم داشته است و من آنها را به خط خود او در شهر رشت در نزد یکی از نواد گانش دیده ام و آثار تدوین شده او عبارت است از رساله ای در

آداب مناظره و رساله ای به نام المسائل فی الحکمه به پارسی نوشته است، و حاشیه بر حاشیه قدیمه ملا جلال بر شرح تجرید می باشد. گویا این حاشیه به اتمام نرسیده است، و حاشیه بر صحیفه کامله سجادیه و حاشیه بر اوائل شرح شمسیه با حاشیه سید شریف که ناتمام مانده است و حاشیه بر شرح حکمه العین و حاشیه بر حاشیه خفیه بر الهیات شرح تجرید که ناتمام مانده است و حاشیه بر کتاب تقدیسات استادش سید داماد و حاشیه بر کتاب ایقاعات استادش سید داماد و حاشیه بر افق المبین سید داماد، و حاشیه بر الهیات شفا که ناتمام مانده است، و رساله در تحقیق معقولات ثانیه، و رساله در تحقیق علم الله تعالی به جزئیات، رساله در کیفیت آفرینش جدّه ما حوا-علیها السلام- و رساله مختصری در اصول دین به فارسی؛ ممکن است این رساله از فرزندش ابو الفتوح بوده باشد و مجموعه ای کشکول مانند شامل مطالب متنوع مفید در مورد بسیاری از علوم که خوب تألیف شده است.

رساله در گفتگوهای که میان ملا- مراد تفریسی و یکی از فضلاء آن عصر اتفاق افتاده است که گویا محقق داماد- قدس سره- بوده باشد. این گفتگوها راجع به پاره ای از مسائل حکمیه و فقهیه بوده که ملا- عبد الغفار آنها را در این رساله گرد آورده و به محاکمه فی مابین آنها پرداخت و حقیقت را بیان کرده است، و رساله مجالس قرائح الا-خوان و مائده طبائع الاصحاب در شرح پاره ای از مسائل و روایات و تفسیر برخی از آیات. این رساله در دوازده مجلس یا بیشتر تدوین شده است و رساله ای بس مفید و ارزنده است.

علاوه بر آنها تحقیقات متفرقه دیگری در مسائل حکمت و امثال آن دارد.

ملا عبد الغفور بن شاه مرتضی بن شاه محمود کاشانی

وی فاضلی عالم و فقیه و برادر ملا محسن کاشانی مشهور و معاصر است.

ملا عبد الغفور مراتب علمی را از دایی اش ملا نور الدین کاشانی و از سید ماجد بحرانی کبیر و از برادر ارجمندش ملا محسن کسب کرده است.

و از فرزندان او ملا محمد بن عبد الغفور ملقب به مؤمن است که فاضلی دانشمند است و هم اکنون در شهر اشرف مازندران به تدریس اشتغال دارد و مراتب علمی را از

عمویش ملا محسن فرا گرفته است.

سید جلیل امیر عبد القادر بن امیر صدر الدین محمد بن امیر محمد باقر بن

امیر عبد القادر هیبه الله حسینی استرآبادی

وی عالمی فاضل و کاملی صالح و متقی و مدققی محقق و پارسایی پرهیزکار و زاهدی جلیل القدر و با کمال و از معاصران است. تقریباً در سال ۱۰۹۰ هجری در استرآباد در گذشته است. به اثر مدوئی از او دست نیافتیم لیکن پاره ای از تحقیقات و تعلیقات او را بر حواشی کتابها دیده ام.

پدرش امیر صدر الدین محمد از علما و محققان و مدققان و فقها و محدثان و فضلا بشمار می آمده است.

ادیب فخر الدین عبد القاهر بن احمد بن علی قمی طبعی

شیخ منتجب الدین در فهرست او را به عنوان فاضل معرفی کرده است (۱).

شیخ ابو طالب عبد القاهر بن حمویه قمی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی عالمی جلیل القدر بود و شاذان بن جبرئیل قمی از وی روایت می کرده است (۲).

شیخ عبد القاهر بن حاج عبد بن رجب بن مخلص

وی اصلاً از مردم عبادہ (آبادان) بوده و در حویزه می زیسته.

شیخ معاصر در امل الآمل (۳) گوید: وی فاضلی عالم و متکلمی فقیه و ماهری جامع

ص: ۱۹۸

۱- ۱- فهرست منتجب الدین، ص ۱۳۰؛ [۱] امل الآمل، ج ۲، ص ۱۵۷؛ [۲] اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۶۰.

۲- ۲- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۵۸؛ اعلام الشیعه، سده ۶، صص ۱۶۱، ۱۶۰.

۳- ۳- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۵۶. [۳]

و جلیل القدر و سراینده ای عابد بود. دارای آثار چندی است، از جمله در علم کلام کتاب العقائد الدینیة عن البراهین العقلیة و کتاب المستمسکات القطعیة الیقینیة و در اصول صفو صفوه الاصول و نفی هفوه الفضول و در فروع کتاب ریاض الجنان و حدائق الغفران و رساله ای به نام نیلوفریه که ناتمام مانده است، و کتاب الفرائد الصافیة علی الفوائد الوافیة: که حاشیه ای است بر شرح جامی و کتاب رفع الغوایه [یا دفع الغوایه خ ل] بشرح الهدایه و کتاب خبر الزائر المبتلی بالبلاء فی طریق النجف و الکربلاء، و تعلیقاتی بر آیات الاحکام شیخ جواد (فاضل جواد) به نام سلوک مستأکد المرام [سلوک مسالک المرام، خ ل] فی مسلک مسالک الافهام و تعلیقاتی بر تفسیر بیضاوی، و دیوان شعر و امثال این ها از آثار دیگر. ابیاتی از یکی از چکامه های او:

عرب بشرع الهوی قتلی بهم یجب و کلما خطروا فی خاطری یجب

حکیت یا دمع مذ انفتحت عین دمی تلک الثغور و لکن فاتک الشنب

و فیک خدی مذ أصبحت منتشرا من فوکه البحر لکن درّه الحب

کسانی السقم ثوبا غزل مقلته فأحب لذیل قمیص منه ینسحب

-کشتن من طبق آیین عشق واجب می شود و هر خاطره ای که از آنها به خاطر می رسد به مرحله وقوع می پیوندند.

-ای اشک از آن هنگام که خون دیدگان مرا ریختی از آن دندانها و تیزی آنها به خاطر آوردم و لیکن تو از تیزی آنها بی خبر ماندی.

-گونه من از فراق تو حالت پراکندگی به خود گرفته است و در بالای آن دریایی است که گوهر آن حبابهای آن آب است.

-بیماری من جامه ای است که از بافته مژه های او بر اندام من پوشانیده شده است اینک پایین دامنی را دوست بدار که از آن مژه ها بافته شده و به زمین کشیده می شود.

در ضمن چکامه ای از دیوان مولی علی بن خلف (1) چنین ستایش کرده است:

ص: ۱۹۹

۱-۱- شاید منظورش علی بن خلف مشعشعی حاکم حویزه باشد که در مجلد سوم این کتاب شرح احوالش ذکر شده است و دیوانش به خیر جلیس و نعم انیس مرسوم می باشد. -م.

نظام هو الدر المنظم لفظه و معناه سحر للبيان يترجم

نعم لفظه كالآی تلقاه معجزا و معناه منه سحر هاروت يفهم

تكاد معاینه اللطیفه قبل أن تعلم بالالفاظ بالقصد تعلم

و کم فيه نثر بالثالی مرضع و فی وشی ألفاظ القریض مسهم

و کم بنت فکر قد ترقت ملاحه و رقت کلاما فاسترق متیم

-دیوانی که لفظ آن مانند گوهری به رشته کشیده شده است و معنای آن حقیقت سحر بیان را به زبان ترجمان ایراد می نماید.

-لفظ آن مانند آیه های معجزه آساست و معنای آن جادوگری هاروت را به یاد می آورد.

-معانی لطیف آن به سرحدی است که پیش از آنکه آنها را از الفاظ آن به دست بیاوری خود آنها را از طریق نیت حاصل می توانی کرد.

-نثرهای بسیاری در آن دیده می شود که به زیور گوهرها درآمده است و به الفاظ شعری آراسته گردیده است.

-چه بسیار دختر اندیشه ای در آن دیده می شود که از حسن و نمکینی ترقی کرده و کلام دقیقی عاشق پسند که آن را دلباخته آن در اختیار آورده است.

و در چکامه ای به رویه سلوک گفته است:

سفرت شمس خواط الاشواق فسرت شمس خواط العشاق

و تاللات تلك العيون أهله فكنوزها تزكو على الانفاق

-خورشیدهای خاطره های اشتیاق به حرکت درآمد و خورشیدهای خاطرات دلباختگان را شادمان ساخت.

-آن دیدگان بودند که ماههای شب اول هر ماه را منور ساختند و گنجینه های آنها بر اثر انفاق به دیگران رو به تزاید می گذارد و فناپذیر نمی باشد.

شیخ معاصر گوید: من او را در مشهد مقدس دیدار کردم (۱).

ص: ۲۰۰

وی فاضلی عالم و حکیمی محقق و اصولی متکلم و مدققی جامع و معاصر با شیخ بهائی و سید داماد بود و همواره با سید بزرگوار مناقشه می نمود.

آثار او: رساله اللوح المحفوظ، و رساله انموذج العلوم به نام اثنی عشریه.

این رساله را در کتابخانه آستانه حضرت عبد العظیم دیده ام. در این رساله مسائل دشوار چندی را در علوم مختلف مطرح کرده و در چگونگی آنها با سید داماد مناقشه نموده و در طی آنها در نکوهش و ستایش از سید داماد پرداخته است و از آنجا که مسائل مزبور در ضمن دوازده مسأله در تفسیر و کلام و اصول و حدیث و فقه و عربی و منطق و هیئت و الهی و طبیعی و هندسه و حساب بوده است به عنوان رساله اثنی عشریه موسوم گردیده است.

یادآوری می شود از نسخه ای که از آن رساله در کتابخانه حضرت عبد العظیم (ع) دیده ام چنین استنباط می شود که مؤلفش ملا- محمد کاظم بن عبد العلی آملی است که در تنکابن متولد شده است و تاریخ تألیف آن ۱۰۱۵ هجری در مشهد الرضا (ع) اتفاق افتاده است و حال آنکه در همین رساله آمده است که مؤلف آن را در روزگار شاه عباس کبیر تألیف کرده است.

نسخه ای دیگر از انموذج العلوم از همین مؤلف را در شهر هرات به نام عشره کامله دیدم که نام مؤلفش ملا عبد الكاظم بن عبد العلی تنکابنی بود و آن را برای امیر جلیل عبد الرحیم خان ملقب به خاقان النبی از امیران هند تألیف کرده است و می پندارم مؤلف، رساله انموذج را نخست در هند یا در ایران تألیف کرده باشد سپس آن را برای امیر مذکور

فرستاده و رساله مزبور را به نام وی توشیح کرده و عشره کامله نامیده باشد، زیرا مؤلف در این رساله از مسائل فقه و حدیث بحثی به میان نیاورده و از این نظر رعایت حال اهل سنت و جماعت را کرده باشد و از آن پس که مناسبت ایجاب کرد تا آن رساله را به پادشاه صفوی تقدیم بدارد نخست نام خود را تغییر داده و به عنوان محمد کاظم نوشته و پس از آن به تغییر دیباچه اقدام نموده است و نام سلطان را عوض کرده و مسائل فقه و حدیث را به آن افزوده باشد و طریقه حقه شیعه را اشاعه داده و آن را اثنی عشریه خوانده و یا برعکس نخست به نام شاه ایران نوشته پس از آن به نام امیر هند کرده و چنان و چنین انجام داده باشد.

باری، این کار در میان مصنفان معمول بوده و ما همین نحوه اتفاق را از علمای روزگار خویش مشاهده کرده ایم. از جمله همین قضیه را در این اواخر از استاد علامه شیروانی-قدس سره- به نظر آوردیم آنگاه که شاه سلیمان صفوی وی را از نجف اشرف به ایران دعوت کرد نسبت به پاره ای از تألیفات خویش همین رفتار را انجام داد. بالاخره با توجه به آنچه گفتیم می توانیم بسیاری از اشتباهات تاریخی را که از این قبیل بوده باشد برطرف سازیم.

پس از این در تبریز به نسخه ای از اثر فخرالدین رازی دست یافتیم که شخصیت مورد بحث ما با خط خود تعلیقاتی-که خالی از تحقیق و تدقیق نبوده- بر آن نوشته بوده.

در خاتمه باید بگویم پس از این در باب میم شرح حال دیگری از این شخصیت به عنوان ملا محمد کاظم بن عبد العلی ذکر خواهیم کرد و در آنجا پاره ای از مطالب مفید را که مناسب با آن شرح حال باشد متذکر خواهیم شد.

شیخ عبد کاظم کاظمی

وی از فضلا و علما و محدثان و فقهای روزگار شاه عباس صفوی و پادشاهان پس از او بود و از شاگردان شیخ حسین بن حسن عاملی مشغری بشمار می آید (۱). من در

ص: ۲۰۲

شهرک دهخوارقان تبریز بر پشت کتاب من لا- یحضره الفقیه اجازه ای به خط استاد یادشده اش برای او دیدم که در آنجا کمال بزرگداشت را از وی به عمل آورده بوده و مضمون اجازه اش این است:

کتاب من لا یحضره الفقیه که اثر تاج اخباریها محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی-قدس سره-باشد بر من عرضه داشت و به مذاکره و مباحثه و قرائت از آغاز تا انجام آن پرداخت و دقت تمام و تحقیق و تفتیش ما لا کلام در قرائت آن به کار برد الشیخ الاجل و الکهف الاظل عمده الفضلاء فی زمانه و صفوه العلماء فی اوانه الشیخ عبد الکاظم کاظمی- و فقه الله الله تعالی لمرضاته- و همچنین بخش مهمی از کتاب کافی رئیس محدثان محمد بن یعقوب کلینی-طاب ثراه- و بخشی از کتاب تهذیب الاحکام مرجع شریعه و رئیس شیعه شیخ طائفه حقه محمد بن حسن طوسی-طیب الله تعالی مرقده-را و این شیخ جلیل و مولای نبیل را از آنجائی که شایسته برای افاده و وفاکننده به و جاده (1) و سزاوار از برای اجازه دیدم به وی اجازه دادم تا آنچه را که بر من قرائت کرده است و یا مسموعات مرا که شنیده است روایت نماید و همان شرطی را با وی منعقد می سازم که مشایخ کرام و علمای اعلام و فقهای اهل بیت و محدثین ایشان علیهم الصلاه و السلام با من منعقد ساخته اند تا رعایت نماید چنان که مراتب یادشده را از نااهل

ص: ۲۰۳

۱- ۱) - شهید ثانی در شرح درایه می نویسد: و جاده به کسر و او مصدر و جد یجد است لیکن این کلمه از عربی که مورد وثوق در عربیت باشد شنیده نشده است و عبارت از آن است که شخصی کتاب یا روایتی را به خط یکی از معاصران دیده باشد و بدون آنکه آن کتاب را از وی شنیده یا اجازه داشته باشد بگوید به خط فلانی چنین یافتم و یا به خط او چنین قرائت کردم و این نحوه روایت سابقه زیادی دارد و در ردیف مرسلات است در عین حالی که احتمال اتصالی هم در آن احساس می شود-م.

محفوظ بدارد و آنچه را فراگرفته است به مستحقانش بذل نماید و امثال این ها از آنچه در اجازات من در ضمن اجازات اعلام که مراد آنها مفتخر داشته اند کاملاً رعایت نماید.

و من آن نیازمند به خدای بی نیاز حسین بن حسن عاملی مشغری محدث اهل بیت پیغمبر که خدا به حقیقت نبی و ولی و پیشوایان پس از ایشان تا هادی مهدی با این فقیر به لطف خفی خود رفتار فرماید و تاریخ آن اجازه اواخر ماه ربیع الاول از اوایل سده یازدهم از هجرت خاتم پیمبران و سید رسولان صلوات الله علیه و علیهم اجمعین در پایان مرقوم داشته این اجازه را در مشهد مقدس رضوی مرتضوی علی مشرفه الف الف الف صلاه و تحیه به کتابت و منصفه تحریر در آورده است.

مؤلف گوید: بدینجا اجازه معظم له را که به خط وی دیده ام پایان یافته است و من به اثری از تألیفات کاظمی دست نیافتم (۱).

سید غیاث الدین ابو المظفر عبد الکریم بن جمال الدین ابی الفضائل

احمد بن موسی بن جعفر بن محمد بن محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن

محمد بن طاوس العلوی الحسنی

باقیمانده از نسب شریفش که به حضرت امام مجتبی علیه السلام - منتهی می شود، در شرح حال پدر ارجمندهش ذکر شده است (۲) و من این نسب را از خط شریفش که بر پشت کتاب الفتن و الملاحم عمویش رضی الدین علی بن طاوس قدس سره - مرقوم داشته است در اینجا نقل کردم.

چنان که وی پیشوایی عالم و فاضل و علامه ای فقیه و کامل و جامعی بسیار آگاه و مؤلف کتاب فرحه الغری (۳) و آثاری دیگر است.

ص: ۲۰۴

۱- ۱- ظاهراً خود مجیز هم اثر مدوئی نداشته است و اجمالی از شرح حال او را در پاورقی قبل نقل کردیم - م.

۲- ۲- نسب وی در این کتاب حاضر نیامده است و جزء اجزای مفقود می باشد - م.

۳- ۳- این کتاب در ایران و عراق به طبع رسیده است و مشتمل بر دو مقدمه و پانزده باب می باشد و در آغاز آن به اجمال به شرح حال او اشاره شده است - م.

ابن طاوس سراینده ای منشی و ادیبی بلیغ بود. شهید ثانی در اجازه ای که به شیخ حسین بن عبد الصمد والد شیخ بهائی داده است از وی بخوبی یاد کرده از جمله می نویسد: وی صاحب مقامات و کرامات بوده است.

ابن طاوس فرزندی داشته به نام سید ابو الفضل محمد و در حال حاضر نمی دانم وی از علما بوده یا خیر و به خط خود مترجم که خط نسبتاً خوبی است در پشت کتاب فتن و ملاحم تألیف سید رضی الدین علی بن طاوس که به خط خود مؤلف بوده است چنین می نویسد: فرزند مبارک قدمم ابو الفضل محمد بن عبد الکریم پس از طلوع آفتاب روز دوشنبه سلخ محرم الحرام سال ۶۷۰ هجری در بغداد متولد شد خدا او را وسیله برکت قرار بدهد و این نام را جدش که خدا او را پایدار بدارد برای او مقرر داشته است و این نبشته تاریخ در باب المراتب اتفاق افتاده است.

و نیز به خط شریف شخصیت مورد بحث ما بر پشت همان کتاب چنین به دست آوردم:

مالک این کتاب که به خدای تعالی اتکا دارد عبد الکریم بن احمد بن موسی بن جعفر بن محمد بن محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن اسحاق بن الحسن بن محمد بن سلیمان بن داود بن حسن المثنی بن الحسن السبط بن علی بن ابی طالب - علیهم السلام - کتبه در تاریخ ۶۷۰، پایان.

و این بزرگوار بر پشت آن کتاب خطهای بسیاری نوشته است.

مؤلف گوید: این نسبی را که به خط او دیدم مخالف با نسبی است که پیش از این در معرفتی پدر بزرگوارش نوشتیم و همچنین مخالف است با نسبی که پس از این به مناسبت شرح حال عمویش رضی الدین علی خواهیم نوشت.

باز به خط شریف خود بر پشت همان کتاب چنین نوشته است: از خط سید شمس الدین فخار موسوی - قدس سره - این شعر که از ابن حجاج شاعر است نقل شده است:

جاءنی یوم جمعه شیخان رافضی و آخر عثمانی

روز جمعه دو پیرمرد رافضی و عثمانی نزد من آمدند تا آخر ابیات.

ابن طاوس فرزند فاضلی داشته به نام سید رضی الدین ابو القاسم علی بن سید غیاث الدین عبد الکریم و نام و نشان او پس از این ذکر می شود.

ابن طاوس از محضر گروهی از فضلاء عصرش استفاده کرده است و عده ای از علمای زمانش از وی کامیاب گردیده اند.

اینک اساتید او عبارتند از پدرش ابو الفضائل احمد و عمویش سید رضی الدین علی مؤلف اقبال و امثال ایشان.

ابن طاوس از مشایخ عامه هم استفاده کرده است. از شیخ حسین بن ایاز ادیب نحوی که از مشایخ علامه حلّی هم بوده است و علامه هم در بعضی از اجازاتش به نام وی اشاره کرده است و من اجازه ای که شیخ حسین به مترجم حاضر داده است در پشت مفصل زمخشری دیده ام و مترجم ما همین کتاب را نزد او خوانده است و علامه در یکی از اجازاتش به ابن زهره اظهار می دارد: حسین بن ایاز در علوم عربیه اعلم از دیگران بوده است.

ابن طاوس از محقق خواجه نصیر طوسی اجازه داشته است و بطوری که خود او در کتاب اجازاتش می نویسد: مراتب علمی را از شیخ ابو القاسم محقق حلّی مؤلف شرایع و سید عبد الحمید بن فخار موسوی حائری و شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید حلّی و دیگر از شیوخش فرا گرفته و از آنها به اخذ اجازه نایل آمده است.

از شاگردان او شیخ احمد بن داود حلّی مؤلف رجال معروف و شیخ علی بن حسین بن حماد لیشی واسطی را می توان نام برد.

بعضی از علما کتاب فرحه الغری او را تلخیص کرده و آن را الدلائل البرهانیة فی تصحیح الحضرة الغرویة نامیده اند و من این تلخیص را در تهران دیده و از چگونگی حال ملخصش اطلاعی ندارم.

علاوه بر آن بعضی از فضلاء کتاب حدّ الغری را تألیف نموده و من این کتاب را هم دیده ام و از حال مؤلفش اطلاعی ندارم و نمی دانم که آیا مترجم ما مقدم بر این مؤلف بوده است و یا مؤخر از او.

در پی مطالب یادشده می گویم: بر پشت کتاب المجدی که در انساب طالیها

تألیف شده و نسخه در کمال قدمت و از تألیفات شریف ابو الحسن علی بن محمد بن علی علوی عمری نسیابه می باشد، صورت اجازه ای که سید عبد الحمید فخار به وی داده بود، از خط وی چنین نقل شده است: قرائت کرد در نزد من سید امام علامه بارع پیشوای محقق مدقق با حسب و نسب فقیه کامل و نقیب طاهر غیاث الدین جلال الملّه پادشاه سیادت و مفتی فرقه ها علم الهدی دارنده دو حسب و نسب ابو المظفر عبد الکریم بن مولی سید سعید امام علامه فقیه اهل البیت جمال الدین ابو الفضائل احمد بن موسی بن جعفر بن محمد بن محمد بن طاوس علوی حسنی زاد الله فی شرفه و أحیا بفضائله ذکر سلفه از آغاز تا انجام المجدی را قرائتی پاکیزه از نقیصه که دلیل بر فضائل فراوان او و حاکی از ویژگیهایی بوده که خدا به وی ارزانی داشته است که بی نیاز از دلیل و حاکی از حلّ مشکلات است. و در آن موقع بود که مشکلات آن کتاب را از من می پرسید و از دقایق اشارات و حقایق معضلات آن سؤال می کرد من هم به همان اندازه که از فضیلت شنیده بودم و یا در آن اثنا به خاطر می رسید برای او توضیح می دادم و قبول و ردّ آن را برای وی بیان می کردم و به او و فرزند پاکیزه گوهر و مبارک پی و باعظمت وی رضی الدین ابو القاسم علی که خدا او را از زندگی دراز برخوردار سازد اجازه دادم.

تا از من از پدرم قدس الله روحه - به سند متصلی که در اجازه جامعه ای که برای او مسطور داشتم و صورت آن را در کتاب اجازاتش نگاشتم از مصنف المجدی - رحمه الله علیه - روایت نمایند.

و باز به آن دو اجازه دادم تا هر آنچه را که روایت آن صحیح است از آثار منظوم و منشور از محفوظ و منقول و متأول به حسب اختلافی که دارند از من روایت نمایند و احتیاط کامل را از دست ندهند.

در پایان این اجازه که از خط سید بن فخار نقل شده است می نویسد: این اجازه را از خط سید امام علامه شیخ الشرف نسابه اهل البیت جلال الدین عبد الحمید بن فخار موسوی - زید شرفه - در اینجا صورت برداری کردیم و این صورت خط که با اصل آن مقابله شده همگی آن درست است و در پایان آن چنین امضا شده است و کتب عبد الحمید بن فخار الموسوی الحائری فی تاریخه حامدا مصلیا مستغفرا.

مؤلف گوید: تحقیقات و تعلیقات چندی از شخصیت مورد بحث ما بر حواشی آن کتاب دیده ام و بر پشت آن از خط ایشان چنین نقل شده است: روایت نواده بزرگوارش ابو عبد الله جعفر بن ابی هاشم، از مؤلف این کتاب (المجدی) روایت شریف ابو تمام محمد بن هبه الله بن عبد السمیع هاشمی، از او روایت سید جلال الدین بن عبد الحمید بن عبد الله التقی حسنی نسابه، از او روایت سید شمس الدین فخار بن معد بن فخار موسوی نسابه، از او روایت سید جلال الدین بن عبد الحمید فرزند شمس الدین به قرائت بر او، از او روایت نیازمند به خدای تعالی عبد الکریم بن احمد بن طاوس حسنی به قرائت بر عبد الحمید، از پدرش از مؤلف المجدی و بر حواشی آن کتاب نیز مطالبی ایراد کرده است از جمله این کتاب را از همین جا از نسخه پدرم بر شیخ خود جلال الدین عبد الحمید بن فخار موسوی - ادام الله شرفه - قرائت کردم و خط جلال الدین عبد الحمید التقی استاد پدرش بر آن بوده است و چنین امضا کرده، و کتب عبد الکریم بن احمد بن طاوس در مشهد شریف کاظمین در غره ربیع الآخر سال ۶۸۲ هجری.

ابن داود در رجال (۱) خود می نویسد: سید و امام بزرگوار ما ابو المظفر غیاث الدین - قدس الله روحه - فقیهی نسابه و نحوی عروضی و زاهدی پارسا بود. ریاست سادات و نوامیس نبویه به عهده او نهاده شده بود و در عصر خود بی همتا بود.

سید استاد در حائر شریف حسینی - علیه السلام - متولد شده و در شهر حله رشد نموده و در بغداد مراتب علمی را به پایان آورده و در کاظمین رحلت نموده است. در ماه شعبان در سال ۶۴۸ هجری متولد شده و در ماه شوال سال ۶۹۳ هجری در سن ۴۵ سال و چند ماه و چند روزگی در گذشته است.

من و او از خردسالی با یکدیگر پرورش یافتیم و تا روزگار وفاتش مفارقتی فی مابین به وجود نیامد و چه پیش از او و چه پس از وی کسی را به اخلاق و آداب و خوش معاشرتی مانند او ندیدم. همچنین در هوشمندی و قوه حافظه برای او همتایی نیافتم، زیرا سید ما در قوه حافظه به سرحدی بود که هرچه را در ذهن می آورد هیچ گاه

ص: ۲۰۸

فراموش نمی کرد.

سید ما در مدت کوتاهی یعنی در سنین یازده سالگی قرآن را از حفظ کرد و در ظرف چهل روز در سن چهارده سالگی از نوشتن و حضور شخص معلم بی نیاز گردید و بالاخره مناقب و فضائل او بی نهایت است و آثاری دارد، از جمله الشمل المنظوم فی مصنفی العلوم. این اثری است که تألیف آن در اصحاب ما بی سابقه است و از آن جمله است کتاب فرحه الغری بصرحه القری و امثال این ها.

برخی اظهار داشته اند کتاب الاجازات نیز از آثار او بوده است. گمان می کنم برای این گوینده اشتباهی رخ داده باشد، زیرا کتاب اجازات از آثار عمویس سید رضی الدین علی بن طاوس است (۱).

استاد استناد-ایده الله- در آغاز بحار الانوار (۲) می نویسد: کتاب فرحه الغری از آثار سید بزرگوار غیاث الدین فقیه نسابه عبد الکریم بن احمد بن موسی بن جعفر بن محمد بن الطاوس است.

شیخ معاصر در امل الآمل (۳) پس از آنکه کلام ابن داود را که پیش از این نوشتیم نقل کرده است می نویسد: سید مذکور سراینده ای منشی و ادیب بود. من اجازه ای از او را که به خط خودش بوده و تاریخ آن سال ۶۸۶ هجری می باشد دیده ام.

مؤلف گوید: منظورش از آن اجازه، اجازه غیاث الدین به شیخ کمال الدین علی بن حسین بن حماد واسطی لیبی است و یا اجازه دیگری است که غیاث الدین برای فرد

ص: ۲۰۹

۱-۱- شاید مرادش از کتاب اجازات همان اجازاتی باشد که مؤلف بطوری که پیش از این گذشت در دو جا از آن در همین ترجمه یاد کرده است یکی در ذیل مشایخش که می نویسد الی غیر ذلک من شیوخه المذكوره فی کتاب اجازاته، دیگری ذیل اجازه سید عبد الحمید فخار که می نویسد بالسند المتصل المذكور فی الاجازه الجامعه التي سطرها له فی کتاب اجازاته و مؤلف الذریعه هم در مجلد اول از کتاب اجازات او نام برده است و از کتاب اجازات عمویس مستقلا اسم می برد و می نویسد کتاب الاجازات لکشف طرق المفازات و شرح مفصلی ذیل آن مرقوم داشته است-م.

۲-۲- بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۳. [۱]

۳-۳- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۵۸؛ [۲] اعلام الشیعه، [۳] سده ۷، ص ۹۱.

دیگری از علما نوشته باشد.

یادآوری می شود که مشایخ غیاث الدین از علمای خاصه و عامه فراوانند. از گروهی از آنها در سند منقولات خود در فرحه الغری نام برده است.

مشایخ خاصه او علاوه بر کسانی را که یاد کردیم، شیخ احمد بن محمد بن سعید و شیخ فقیه مفید محمد بن علی بن جهم حلّی ربعی و شیخ قاضی عالم فاضل مدرس پاک دامن ربیع بن محمد کوفی بوده و ممکن است این شخص از علمای عامه باشد.

باز می گویم: غیاث الدین در تألیف کتاب فرحه الغری گوی سبقت را از دیگران نبرده است. بلکه پیش از او سید ابو عبد الله محمد بن علی بن حسن بن عبد الرحمن حسنی به چنین اثری اقدام کرده است و کتابی که مشتمل بر حکایات و روایات بوده تألیف کرده است و سید رضی الدین علی بن طاوس عموی غیاث الدین در اواخر کتاب اقبال در ذیل بحث از مدفن حضرت مولی علی (ع) و دیگر از مطالب مربوط به آن از آن کتاب یاد می کند و ما هم بزودی در معرفی سید ابو عبد الله یاد شده بدان اشاره خواهیم کرد. شگفت اینجاست که چگونه سید عبد الکریم بدان کتاب دست نیافته و مطلبی از آن نقل نکرده است.

یکی از معاصران گوید: از آثار سید غیاث الدین کتاب تحریر الطاوسی در رجال است که مشتمل بر سه هزار بیت می باشد.

در حقیقت مؤلف رجال پدر او (احمد) است نه خود او و تحریر الطاوسی هم نام کتاب شیخ حسن بن شهید ثانی مؤلف معالم است که کتاب رجال جمال الدین احمد بن طاوس پدر غیاث الدین را از حشو و زوائد تهذیب نموده است. چنان که پیداست کتاب تحریر در فن رجال تألیف شده و همان اختیار کتاب رجال کشی می باشد.

به دنبال آنچه ذکر شد می گویم مطالب مفید و تحقیقات چندی از غیاث الدین بر پشت کتاب الفتن و الملاحم عموی رضی الدین علی بن طاوس دیده ام و خطش نسبتاً نیکو بوده است و کتاب الفتن یاد شده به خط عمویش بوده که کاملاً ناخواناست و از پاره ای از مطالب آن چنین استنباط می شود که غیاث الدین فرزندی داشته به نام ابو الفضل محمد بن عبد الکریم که در هنگام درآمدن آفتاب روز دوشنبه سلخ محرم الحرام سال ۶۷۰ هجری در بغداد متولد شده و جدش یعنی جمال الدین احمد او را بدین نام خوانده

است و از این عبارت کاملاً روشن می‌شود که پدر غیاث الدین و جدّ محمد تا آن تاریخ زنده بوده است (۱).

در اولین سند حدیث اوایل غوالی اللثالی ابن جمهور احساوی چنین آمده است:

از ابو العباس یعنی ابن فهد حلّی، از سید بهاء الدین علی بن عبد الحمید نسابه حسینی، از سید تاج الدین محمد بن معیه حسینی، از علی بن الحسین بن حماد، از سید عبد الکریم بن طاوس حسنی، از سید عالم محقق پسرعموی شمس الدین محمد بن سید اجل و پسرعموی عالم فاضل نسابه جلال الدین عبد الحمید بن محمد بن عبد الحمید بن تقی نسابه، از پدرش که ذکرش رفت، از پدرش سید سعید محدث عالم پارسای بارع (متفوق بر دیگران) عبد الحمید بن تقی نسابه یادشده، از سید شریف ابو الشمس علی بن احمد بن محمد بن عمیر علوی حسینی زیدی عیسوی، از ثقه ابو بکر عبد الله بن محمد بن احمد بن منصور، تا آخر رجال زیدیها...

مؤلف گوید: اکثر موارد یادشده از تناسب صحیحی برخوردار نمی‌باشد و ممکن است سهوی از سوی ناسخ باشد و باید با نسخه صحیحی مقابله شود (۲).

ص: ۲۱۱

۱-۱- این استظهار در هنگامی است که وفات سید احمد طاوس مورد اختلاف باشد که آیا پیش از ۶۷۰ در گذشته است یا پس از آن و حال آنکه ابن داود سال فوت او را ۶۷۳ و بعضی ۶۷۲ هجری نوشته اند-م.

۲-۲- غوالی اللثالی در این عصر در چهار مجلد به طبع رسیده است و سند مزبور در فوق با سندی که در اوایل فصل ثالث کتاب غوالی آمده برابر است، مؤلف تنها برخی از اوصافی را که در غوالی آمده در اینجا متذکر است و در نسخه مطبوع از ریاض [۱] فعلی عبد الکریم بن طاوس را حسنی نوشته است و در نسخه غوالی حسینی نوشته است و مشایخ دیگر زیدی را چنین نامبرده از ابو الحسین مبارک بن عبد الجبار بن احمد صوفی، از ابو الحسن علی بن احمد حربی قزوینی، از ابو بکر احمد بن ابراهیم حسن بن شاذان بزاز، از ابو القاسم عبد الله بن احمد بن عامر بن سلمان طائی از پدرش احمد، از امام علی بن موسی الرضا (ع) عن اب الامام موسی الکاظم عن ابیه الامام جعفر الصادق عن ابیه الامام محمد الباقر عن ابیه الامام علی زین العابدین عن ابیه الامام الحسین السبط الشهید عن ابیه الامام المفترض الطاعه علی سائر الانام علی بن ابی طالب-علیه و علیهم افضل الصلوات و السلام- تا آخر حدیث-م.

پیش از این گفتیم که سید غیاث الدین از گروه زیادی از اعلام شیعه و سنی روایت می کند. اینک مشایخ او را بطوری که خود او در مطاوی کتاب فرحه الغری نام برده است در ذیل ترجمه او ذکر می کنیم.

خبر داد مرا عبد الصمد بن احمد، از ابو الفرج بن جوزی گفت: به خط ابو الوفاء بن عقیل خواندم که وی گفته بود در کتابی دیدم از حسن بن حسین بن طحال مقدادی، تا به آخر... روایت کرده ابو عبد الله محمد بن علی بن حسن بن عبد الرحمن علوی حسینی در کتاب فضل الکوفه، تا به آخر...

محمد بن احمد بن داود قمی در کتابش گفته است: خبر داد ما را محمد بن علی بن فضل گفت خبر داد مرا علی بن حسین بن یعقوب به قرائتی که در بنی خزیمه بر او داشتیم.

گفت حدیث کرد برای ما جعفر بن احمد بن یوسف ازدی، گفت حدیث کرد برای ما علی بن بزرک جاحظ، گفت حدیث کرد برای ما عمرو بن الیسع، گفت سعد اسکاف پیش من آمد، تا به آخر...

و باز گفته است: حدیث کرد برای ما سلامه گفت خبر داد به ما محمد بن جعفر مؤدب از محمد بن احمد بن یحیی، تا به آخر...

فقیه محمد بن معد موسوی گفت در یکی از کتابهای کهن دیدم حدیث کرد برای ما ابو جعفر محمد بن عبد العزیز بن عامر دهان، گفت حدیث کرد برای ما علی بن عبد الله انباری از محمد بن احمد بن عیسی.

جعفر بن مبشر در نسخه ای کهن که در نزد من موجود می باشد گفته است: مدائنی روایت کرده است از ابو زکریا از ابو بکر همدانی. تا به آخر...

ابن بابویه روایت کرده است، گفت: حدیث کرد برای ما حسن بن محمد بن سعید هاشمی کوفی گفت: حدیث کرد برای ما فرات بن ابراهیم بن فرات کوفی، تا به آخر...

خبر داد به من ابو القاسم رضی الدین علی بن طاوس در ماه صفر در سال ۶۶۳ هجری، از سید محمد بن عبد الله بن زهره حسینی، از محمد بن حسن بن حارث علوی، از قطب راوندی، از ذو الفقار بن معبد، از شیخ مفید محمد بن نعمان. تا به آخر...

خبر داد به من وزیر نیکبخت خاتم دانشمندان نصیر الدین طوسی از پدرش از سید

امام فضل الله حسنی راوندی، از ذو الفقار بن معبد از طوسی. تا به آخر...

و باز از خط طوسی نقل می کنم: خبر داد مرا عبد الرحمن، از احمد بن ابی البرکات حنبلی حربی، از عبد العزیز بن اخضر حنبلی، از محمد بن ناصر السلامی حنبلی، گفت خبر داد مرا ابو الغنائم احمد بن میمون برسی، گفت: خبر داد به ما شریف ابو عبد الله محمد بن علی بن حسن بن علی بن حسین بن عبد الرحمن شجری، گفت: خبر داد به ما ابو عبد الله محمد بن عبد الله جعفی و ابو الحسن محمد بن حسن بن غزال وراق حارثی، تا به آخر...

خبر داد به من پدرم از فقیه محمد بن نما، از فقیه محمد بن ادريس، از عربی بن مسافر، از الیاس بن هشام حائری، از ابو علی از طوسی، از مفید. تا به آخر...

و به همین اسناد خبر داد به من فقیه نجیب الدین یحیی بن سعید که خدا احسان خود را شامل حال او گرداند، از محمد بن عبد الله بن زهره حسنی، از محمد بن حسن حسینی، از سعید بن هبه الله قطب راوندی، از ذو الفقار بن معبد از مفید. تا به آخر...

و خبر داد به من نجم الدین فقیه ابو القاسم جعفر بن سعید از حسن بن ذربی، از شاذان بن جبرئیل، از جعفر دوریستی، از جدش از جدش، از مفید، تا به آخر...

و سعید رضی الدین (۱) در کتاب لباب المره من کتاب ابن ابی قره عنانی. تا به آخر...

و خبر داد به من والدم، از فقیه محمد بن ابی غالب احمد، از سید فقیه صفی محمد بن معدّ موسوی.

و خبر داد به من عمویم رضی الدین علی بن طاوس، از سید صفی الدین بدون واسطه، از محمد بن معدّ موسوی، از احمد بن ابی المظفر محمد بن عبد الله بن جعفر بن

ص: ۲۱۳

۱-۱- در پانوشت آمده است: مؤلف در تعلیقه ای که به خط خود داشته چنین نوشته است: مراد از رضی الدین، یا رضی الدین آوی است و یا عمویش علی بن طاوس و مراد از ابن ابی قره، همان سیدی است که کفعمی در مصباح بسیاری از مطالب را از وی نقل کرده است. مترجم گوید: از ظاهر کتاب فرحه الغری که مطبوع است به دست می آید که مراد از رضی الدین عموی مترجم است، زیرا می نویسد: «و ذکر العم السعید...» و ممکن است در نسخه مؤلف «کلمه العم» از قلم افتاده و کتاب مزبور را در فرحه الغری المسره نوشته است و عنانی را که در بالا آمده قنانی با قاف ضبط کرده است و در الذریعه، مجلد ۱۸، کتاب مزبور را المستره نوشته است - م.

محمد طبق قرائتی که بر او داشت در خانه ای که در آن ساکن بود، در درب الدواب در کنار نهر معلی شرقی بغداد، در آخر روز پنجشنبه در هشتم صفر سال ۶۱۶ هجری.

خبر داد به من عبد الصمد بن احمد بن ابی الجیش حنبلی، از ابو الفرج بن جوزی حنبلی و عبد الکریم بن علی سندی.

و خبر داد به ما استاد ما عبد الحمید بن فخار، از برهان احمد بن علی غزنوی، همگی آنها از عبد الله بن احمد بن احمد بن خشاب حنبلی، گفت قرائت کردم بر ابو منصور محمد بن عبد الملک بن خیرون مقری در روز شنبه بیست و پنجم محرم سال ۵۳۱ هجری از اصل او که به خط عمویش بوده در روز جمعه شانزدهم شعبان سال ۴۸۴ هجری گفت خبر داد به شما ابو الفضل احمد بن حسن پس اقرار بدان نمود گفت: خبر داد به ما ابو علی حسن بن حسین بن عباس بن فضل بن روما در ماه رجب در سال ۴۲۸ هجری در حالی که بر او قرائت می کرد و من هم سماع می نمودم گفت: خبر داد به ما ابو بکر احمد بن نصر بن عبد الله بن فتح ذارع نهروانی در حالی که بر او قرائت می کرد و منهم به سماع آن اشتغال داشتم و تاریخ آن سال ۳۶۵ هجری بوده گفت خبر داد به ما حرب بن محمد مؤدب گفت حدیث کرد برای ما حسن بن جمهور عمی قصری گفت حدیث کرد برای من پدر من گفت حدیث کرد برای ما محمد بن حسین از محمد بن سنان تا به آخر...

خبر داد به من شیخ عبد الرحمن بن احمد خزّی، از عبد العزیز بن اخضر در سال ۶۰۴ هجری، از حافظ ابو الفضل بن ناصر، گفت خبر داد به ما محمد بن علی بن میمون هریسی که معروف است به ابی (۱) [...] گفت خبر داد به ما شریف ابو عبد الله محمد بن علی بن حسین بن علی بن حسین بن عبد الرحمن بصری بن قاسم بن محمد بطحائی بن قاسم بن حسن بن زید بن حسن بن علی بن ابی طالب حسنی، گفت خبر داد به من جعفر بن عیسی بن علی بن محمد جعفری، تا به آخر...

ثقفی در مقتل امیر المؤمنین علیه السلام می نویسد: حدیث کرد برای ما محمد گفت حدیث کرد برای ما حسن و نام این دو تن پیش از این ذکر شده است؛ گفت حدیث

ص: ۲۱۴

۱-۱- در اصل کتاب به جای هریسی برقی آورده شده و نوشته است معروف است به ابو العباس.

کرد برای ما ابراهیم ثقفی مؤلف کتاب مقتل، گفت حدیث کرد برای ما ابراهیم بن یحیی ثوری گفت خبر داد به ما صفوان بن مهران جمال، تا به آخر...

به همان سند از شریف ابو عبد الله گفت خبر داد به ما میمون بن علی بن حمید تا به آخر...

و همین حدیث را روایت کرده ام از عمویم از حسین بن ذریبی از محمد بن علی بن شهر آشوب از جدش از شیخ طوسی از مفید تا به آخر...

و خبر داد به من وزیر نصیر الدین، از پدرش از فضل الله از ذو الفقار از طوسی از مفید تا به آخر...

خبر داد به ما احمد بن محمد بن سعید، از عبد الله بن محمد بن خالد تا به آخر...

به سند اول از شریف ابو عبد الله گفت: خبر داد به ما ابو عبد الله محمد بن عبد الله بن حسین جعفری و محمد بن حسین بن غزال تا به آخر...

همین سند را سید صفی الدین محمد بن معد موسوی یادآوری کرده است. به سند دیگر از شریف ابو علی، گفت: خبر داد به ما ابو عبد الله محمد بن عبد الله جعفری تا به آخر...

و خبر داد به من عمویم و فقیه نجم الدین ابو القاسم بن سعید هر دو تن از حسن بن ذریبی، از محمد بن علی بن شهر آشوب از جدش از طوسی از مفید تا آخر...

و از طوسی از احمد بن محمد بن داود از محمد بن تمام تا به آخر...

به سند مزبور از طوسی از محمد بن احمد بن داود از محمد بن علی تا به آخر...

محمد بن احمد بن داود گفته است: خبر داد به ما حسن بن محمد بن علا از حمید بن زیاد تا به آخر...

ابو جعفر حسن بن محمد بن جعفر تمیمی معروف به ابن نجار در کتاب تاریخ کوفه که به المنصف موسوم است گفته است: خبر داد به ما ابو بکر دارمی، تا آخر...

محمد بن معد موسوی گفته است: در یکی از کتابهای حدیث دیدم. حدیث کرد برای ما ابو جعفر محمد بن عبد العزیز بن عامر دهان، گفت: خبر داد به ما علی بن عبد الله انباری تا به آخر...

خبر داد به من پدرم و عمویم از فقیه محمد بن نما از محمد بن ادریس از عربی بن

مسافر تا به آخر...

و خبر داد به من فقیه مقتدا نجیب الدین یحیی بن سعید از محمد بن ابو البرکات بن ابراهیم صنعانی، از حسین بن رطبه از ابو علی از طوسی از مفید، تا به آخر...

محمد بن احمد بن داود قمی در مزارش می نویسد: خبر داد مرا محمد بن علی کوفی تا به آخر...

فقیه صفی الدین بن معدّ اظهار داشته: در مزار فقیه ما ابو الحسن محمد بن علی بن فضل بن تمام بن سکین بن بندار بن داود بن مهر بن فرخ زاد بن آذرماه بن شهریار اصغر و جدش سکین را به واسطه موقعیتی که داشته است بدین نام خوانده اند. ابو الحسن محمد مؤلف مزار از اعیان ثقات بوده است و از اعتقادی صحیح برخوردار بوده و آثارش مورد توجه است. او که خدایش پیامرزا گفته است: این زیارت را (که در اصل کتاب آمده است) از کتابهای عموهایم -رحمهم الله- استنساخ کردم و همگی نسخه زیارت به خط عمویم حسین بن فضل بن تمام بوده است، گفته است: حدیث کرد برای من حسین بن محمد بن مصعب زارع و خبر داد به من ابو الحسن زید بن علی بن محمد بن یعقوب تا به آخر (۱)...

محمد بن جعفر مشهدی در مزار خود گوید: حدیث کرد برای ما و حسن بن محمد، از بعضی از روات از سعد بن عبد الله اشعری، تا آخر...

خبر داد به من فقیه ابو القاسم بن سعید، از سید شمس الدین فخار موسوی، از شاذان بن جبرئیل، از محمد بن ابو القاسم طبری، از ابو علی طوسی، از شیخ طوسی، از شیخ مفید تا به آخر...

از نسخه ای که در سال ۴۴۶ هجری بر جعفر بن محمد بن احمد دوریستی قرائت شده است نقل کرده ام: که به خط ابو یعلی جعفری داماد شیخ مفید و جانشین او در سال ۴۶۳ هجری چنین خواندم تا به آخر...

به خط شریف ابو یعلی داماد شیخ مفید در کتابش تا به آخر...

خبر داد به من فقیه مفید محمد بن علی بن جهم حلّی ربعی، از سید فقیه فخار بن

ص: ۲۱۶

علی موسوی، از عبد الحمید بن تقی نسابه جلیل القدر، از سید ابو الرضا فضل الله بن، احمد بن عبید الله حسینی جعفری، از ذو الفقار بن معبد ابو صمصام مروزی، از احمد بن علی بن احمد نجاشی گفت خبر داد به ما ابو الحسن احمد بن محمد بن موسی بن جراح جندی، گفت حدیث کرد ما را ابو علی بن همام به کتاب الانوار تا به آخر (۱)...

خبر داد به من پدرم و عمویم، از محمد بن نما، از محمد بن جعفر بن شاذان بن جبرئیل قمی، از فقیه عماد محمد بن ابو القاسم طبری تا به آخر...

به خط سید شریف فاضل ابو یعلی جعفری خواندم که برای من حدیث نقل کرد احمد بن محمد بن سهل تا به آخر...

خبر داد به ما شیخ مقتدا نجیب الدین یحیی بن سعید-ابقاء الله- از محمد بن عبد الله بن زهره، از محمد بن علی بن شهر آشوب، از جدش از طوسی.

و خبر داد مرا مقری عبد الصمد بن عبد القادر حنبلی، از حافظ از ابو الفرج بن جوزی حنبلی، از اسماعیل بن احمد سمرقندی، تا به آخر...

به استاد پیشین که منتهی به شریف ابو عبد الله می شود، گفت: خبر داد به ما محمد بن جعفر تمیمی نحوی، گفت: خبر داد به ما محمد بن علی بن شاذان، تا به آخر...

خبر داد به من عبد الصمد بن احمد بن عبد القادر، از محمد بن احمد بن ابو الحرب بن عبد الصمد برسی به طریق سماع، از ابو الفتح محمد بن عبد الباقي بن احمد بن سلمان معروف به نسیب بن بطی به اجازه سماعی از محمد بن فتوح اندلسی حمیدی، از ابو عمر یوسف بن عبد البر در کتاب استیعاب، تا به آخر...

خبر داد به من عبد الصمد بن احمد، از ابو الفرج جوزی در کتاب المنتظم؛ گفت:

خبر داد به من شیخ ابو بکر بن عبد الباقي، گفت: از ابو الغنائم بن برسی شنیدم، تا آخر...

غیاث الدین گوید: آنچه گفته شد ابراهیم بن علی بن محمد بن بکروس دینوری در

ص: ۲۱۷

۱-۱- در اصل کتاب آمده است: ابو علی در روز پنجشنبه یازده شب مانده از ماه جمادی الآخر سال ۳۳۶ هجری وفات یافته است و میلاد او در روز دوشنبه شش روز گذشته از ماه ذیحجه در سال ۲۵۸ هجری اتفاق افتاده است-م.

کتاب نهاییه الطلب و غایه المسئول فی مناقب آل الرسول متذکر شده است، تا آخر...

و یاقوت بن عبد الله که از اعیان علمای عامه است در کتاب معجم البلدان آن را متذکر شده است، تا آخر... همچنین صاحب الدار محمد بن علی شلمغانی هم آن را متذکر شده است.

از خط سید علی بن عرام حسینی نقل شده است، از سال میلاد سید پرسیدم، پاسخ داد در سال ۵۷۷ هجری متولد شده است. و در سال ۶۷۱ یا ۶۷۷ هجری درگذشته است.

وی گفته است: ریاض نویه کنیزک ابو نصر محمد بن ابو علی بن طوسی، تا به آخر...

به خط شیخ ابو عبد الله بن محمد بن برسی معروف به ابن طبرسی (۱). تا آخر...

و به دست ابو الحسن علوی و ابو القاسم بن اخی عاید و ابو بکر بن یسار، تا آخر...

پدرم خبر داد به من از استاد سعادت‌مندش شمس الدین فخار بن معد موسوی از محمد بن علی بن شهر آشوب، تا به آخر...

خبر داد به من پدرم، از سید فخار، از شاذان بن جبرئیل قمی، از فقیه محمد بن حسن، از علی بن علی بن عبد الصمد تمیمی، از پدرش، از سید ابو البرکات، از علی بن محمد بن علی قمی خزاز، گفت: خبر داد به ما محمد بن عبد الله بن مطلب شیبانی، گفت:

خبر داد به ما محمد بن حسین بن جعفر خثعمی، تا به آخر...

خبر داد به من عمویم و فقیه نجم الدین ابو القاسم بن سعید و فقیه مقتدا باقی مانده مشایخ نجیب الدین یحیی بن سعید-ادام الله برکاتهم- همگی آنها از فقیه محمد بن عبد الله بن زهره حسینی، از حسن علوی حسینی ساکن در مشهد کاظم-علیه السلام- [کاظمین] از قطب راوندی، از محمد بن علی بن حسن علوی، از طوسی از مفید، تا به آخر...

شریف ابو عبد الله محمد بن علی بن حسن بن علی بن حسین بن عبد الرحمن شجری

ص: ۲۱۸

۱-۱- در اصل کتاب آمده است: «وجد بخط ابی عبد الله محمد بن السری المعروف به ابن البرسی رحمه الله المجاور بمشهد الغری سلام الله علی صاحبه»؛ بنابراین کنیه محمد ابو عبد الله است نه آنکه محمد پسر ابو عبد الله باشد و نام پدرش سری است به معنای شریف و شهرتش ابن برسی است نه ابن طبرسی و ممکن است در صورتی که نام پدرش سری باشد ابن سری باشد نه ابن برسی و نه ابن طبرسی -م.

به سند مقدم گفته است: حدیث کرد برای من ابو الحسن محمد بن احمد بن عبد الله جوالیقی، گفت: خبر داد به ما ابو جعفر محمد بن محمد بن حسین بن هارون از طریق اجازه، تا به آخر...

فقیه صفی الدین محمد بن معدّ گفته است: به خط ابو یعلی محمد بن حمزه جعفری داماد شیخ مفید در کتابش دیدم، تا آخر...

محمد بن احمد بن داود قمی بر پشت کتاب مزارش اجازه ای به این مضمون نوشته است: این کتاب را که نخستین کتاب زیارات از تألیفات و روایات من است به محمد بن عبد الله بن عبد الرحمن بن سمیع - اعزه الله - اجازه دادم سپس این چنین امضا کرده است. و کتب محمد بن احمد بن داود قمی در ماه ربیع الآخر سال ۳۰۶ هجری (۱) تا به آخر...

خبر داد به من عبد الرحمن حربی حنبلی، از عبد العزیز اخضری، از محمد بن ناصر السلامی، از ابو الغنائم محمد بن علی بن میمون برسی، تا به آخر...

به خط پدرم خواندم از شهاب الدین بندار بن ملکدار قمی، شنیدم می گفت: حدیث کرد برای من کمال الدین شرف المعالی بن غیاث المعالی قمی، تا به آخر...

و همین حدیث را سید محمد بن شرفشاه حسینی از شهاب الدین بندار روایت کرده است تا به آخر...

از عمومیم از شیخ حسین عبد الکریم غروی و از پدرم شنیدم از شیخ حسین بن عبد الکریم غروی این حکایت را شنیدم تا به آخر...

در کتابی که از شیخ حسن بن حسین بن طحال مقدادی نقل شده است گفت: خبر داد به من پدرم از پدرش از جدش تا به آخر...

ابن طحال گفته است: پس از این به سید نقیب سعادت مند شمس الدین علی بن مختار خبر دادم تا به آخر...

مضمون این حکایت را قاضی عالم فاضل مدرس پاک دامن ربیع بن محمد کوفی،

ص: ۲۱۹

از قاضی زاهد علی بن زید همدانی (۱)، از عباس مذکور در سال ۶۸۸ هجری تا به آخر آن به ما خبر داد.

غیاث الدین گوید: از یکی از موثقان شنیدم از بعضی از فقها نقل می کرد: قاضی بن زید همدانی که از زیدیه‌های صالح و متعهد بود، در ماه رجب سال ۶۶۳ هجری در گذشته و در سهله مدفون گردیده است تا به آخر...

شیخ ابو ذرعه عبد الکریم بن اسحاق بن سهلویه

وی از مشایخ منتجب الدین بن بابویه بوده و از قرائت بر او استفاده می کرده (۲).

از بعضی از سندهای اربعین شیخ منتجب الدین برمی آید: ابن سهلویه از ابو القاسم عبد الرحمن بن حسن بن ملیک، از ابو سعد احمد بن محمد بن حفص مالینی حافظ، از ابو الحسن احمد بن علی بن محمد بن احمد الرفاء، از ابو عمرویه حسین بن محمد بن مورد و از مسیب بن واضح، از نقبه بن ولید، از ثور بن یزید، از خالد بن معدان، از معاذ بن جبل از رسول خدا-صلی الله علیه و آله-روایت می کند.

لیکن منتجب الدین در کتاب فهرست ترجمه ای برای او تدوین ننموده است و به همین مناسبت می توان گفت: وی از علمای عامه است.

سید حسیب نسیب نقیب غیاث الدین عبد الکریم بن عبد الحمید حسینی

نجفی

وی فاضلی عالم و بزرگوار بود و او پدر سید اجل نقیب النقباء بهاء الدین علی مؤلف آثار عدیده و استاد ابن فهد حلّی است.

و عبد الحمید از اکابر علما بوده و نواده اش بهاء الدین علی در کتاب الدر النضید

ص: ۲۲۰

۱-۱- در اصل کتاب در دو موضع از وی به عنوان علی بن بدر نام برده است-م.

۲-۲- در پیشگفتار فهرست منتجب الدین، ص ۳۱ [۱] می نویسد: عبد الکریم بن اسحاق بن سهلویه ابو ذرعه از مشایخ منتجب الدین است-م.

فی تعازی الامام الشہید مطالب بسیاری از وی نقل کرده است.

شیخ ابو الحسن عبد الکریم بن عبد اللہ بن نصر بزّاز

وی از بزرگان پیشینیان اصحاب ما بوده است و از کلینی روایت داشته و ابن عبدون از وی روایت می کرده و علمای رجال ترجمه مستقلی برای او منعقد نساخته اند لیکن شیخ طوسی در آخر استبصار و در کتاب فهرست ذیل ترجمه محمد بن یعقوب کلینی از وی نام برده است و خود شیخ تصریح کرده است که از طریق ابو عبد اللہ احمد بن عبدون از احمد بن ابراهیم صیمری و ابو الحسن عبد الکریم بن عبد اللہ بن نصر بزّاز در تفلیس و بغداد از ابو جعفر محمد بن یعقوب کلینی همگی آثار و روایات او را روایت می کرده است (۱).

مؤلف گوید: ظاهراً تفلیس و بغداد متعلق به بزّاز می باشد، یعنی عبد الکریم یا عبد اللہ در این دو شهر بزّازی داشته اند، نه آنکه ابن عبدون در این دو شهر از وی روایت کرده باشد و مؤید آن اینکه شیخ طوسی در آخر استبصار می نویسد: خبر داد به ما محمد بن عبدون از احمد بن ابی رافع و ابو الحسن عبد الکریم بن عبد اللہ بن نصر بزّاز در شوشتر و بغداد همگی آثار و احادیث کلینی را به طریق سماع و اجازه در بغداد در باب الکوفه و درب السلسله در سال ۳۲۷ هجری روایت کرده است.

سید عبد الکریم بن علی بن یحیی بن محمد بن علی بن عبد الحمید بن

عبد اللہ بن اسامه النسّابہ بن احمد بن علی بن محمد بن عمر بن یحیی بن الحلّی

النقیب بن احمد بن عمر بن یحیی بن الحسن بن زید الشہید بن علی بن الحسن

السبط بن علی بن ابی طالب علیہم السلام.

وی از علمای اصحاب ما بوده است و نسب او را بطوری که ذکر کردیم آن چنان است که در پشت کتاب الملاحم و الفتن سید رضی الدین علی بن طاوس حسنی دیده ام و این کتاب به خط خود ابن طاوس و از مملکات سید عبد الکریم یعنی شخصیت مورد

ص: ۲۲۱

بحث ما بوده است و صورت خطش بر پشت کتاب مزبور بدین مضمون است: این کتاب را عبد الکریم بن علی بن یحیی به بیع صحیح شرعی ابتیاع نموده و پس از آن به شرح نسب خود بطوری که نوشتیم، پرداخته و تاریخ آن یادداشت سال ۷۰۵ هجری بوده است.

یادآوری می شود پیش از این شرح حال سید غیاث الدین عبد الکریم بن عبد الحمید حسینی نجفی را نوشتیم. ممکن است سید عبد الکریم مورد بحث ما همان غیاث الدین یا یکی از بستگان او بوده باشد.

و همچنین پیش از این، نام و نسب سید جلال الدین عبد الحمید بن عبد الله التقی الحسینی نسابه و شرح حال سید جلال الدین عبد الحمید بن عبد الحمید علوی و شرح حال سید عبد الحمید حسینی نجفی و نزدیکان ایشان را ذکر کردیم و ظاهراً همگی آنها از نزدیکان او می باشند.

و پس از این نام و نشان سید علی بن عبد الکریم بن علی بن محمد بن علی بن عبد الحمید حسینی نجفی را متذکر خواهیم شد و محتمل است که بگوییم این شخص فرزند سید عبد الکریم مورد بحث ماست لیکن این احتمال خالی از اشکال نخواهد بود.

یادآوری می شود که شخصیت مورد بحث فرزند و نواده ای هم داشته است، لیکن در حال حاضر نمی دانم این دو تن از علما بوده اند یا خیر و من خود بر پشت کتاب الملاحم مذکور پس از خط یادشده که والدش نوشته بود چنین یافتیم: این کتاب در سال ۷۵۰ هجری در ملک فرزندش عبد الرحیم بن عبد الکریم بن محمد بن علی بن عبد الحمید نسابه قرار گرفت.

و نواده اش نوشته است: این کتاب به ملک فرزندش لطف الله بن عبد الحمید حسینی غفر له قرار یافت.

این دو خط نبشته، برای انتساب این دو تن به شخصیت مورد بحث ما خالی از اشکال نیست، زیرا عبد الرحیم برخی از انسایش را به اختصار ذکر نموده است.

در صورتی که نسبی را که عبد الرحیم ارائه داده است درست باشد، باید اسم یحیی که در آغاز معرفی شخصیت مورد بحث ما آمده است، درست نباشد و همچنین سید لطف الله در ذکر نسبش کمال اختصار را مرعی داشته است و تنها به نام جد اعلایش که

از مشاهیر بوده است اکتفا کرده و این نحوه اختصارنویسی بسیار دیده می شود چنان که در نسب انتساب خود را به طاوس و مطهر و نما که جد اعلیٰ یاد آور می شوند و می گویند: ابن طاوس و ابن مطهر و ابن نما. ممکن است سید لطف الله فرزند سید عبد الحمید مذکور بوده باشد چه آنکه به خط عبد الحمید چنین یافتیم که نواده و پدرش را خوار می خوانند و ممکن است نسبت جعفر خواری فرزند حضرت موسی بن جعفر - علیه السلام - به همین کلمه منتهی شده باشد.

شیخ ابو بصیر عبد الکریم بن محمد دیباجی معروف به سبط ابی الحجاج

بطوری که یکی از شاگردان شیخ علی کرکی که در رساله ای که به منظور اسامی مشایخ تألیف کرده است می نویسد: وی از مشایخ اصحاب ما و از شاگردان شریف است (۱).

مؤلف گوید: ممکن است مرادش از شریف، همان سید مرتضی بوده باشد.

شیخ عبد الله...

وی فاضلی دانشمند بوده و در فن رجال هم مهارتی داشته است. از چگونگی روزگار او اطلاعی ندارم و همین اندازه می دانم، کتابی در علم رجال تألیف کرده است. من پاره ای از تحقیقات را که از وی نقل شده است دیده ام و ظاهراً از علمای متاخر بوده است (۲). به نظر می آید که به احتمال بسیار ضعیف این شخص، همان ملا عبد الله شوشتری معروف بوده باشد.

شیخ عبد الله بن ابراهیم بن احمد بن حسن بن علی بغدادی

وی از بزرگان علما و ادبای اصحاب ما بوده است. خط او را در ضمن اجازه ای که در آخر کتاب الفصیح المنظوم تألیف ثعلب که نظم آن از ابن ابی الحدید معتزلی است،

ص: ۲۲۳

۱- ۱- اعلام الشیعه، سده ۵، ص ۱۰۷.

۲- ۲- مصنفی المقال فی مصنفی علم الرجال، ص ۲۳۷.

دیده ام و تاریخ آن اجازه ۷۰۴ هجری بوده است.

در آخر همان نسخه نیز خط ابن داود دیده می شود و تاریخ خط ابن داود، بطوری که پس از این، ذیل احوال سید رضی الدین ابو القاسم علی بن عبد الکریم بن طاوس حسنی خواهیم نوشت، ۷۰۱ هجری بوده است.

ممکن است این مترجم از علمای عامه بوده باشد.

سید زاهد مجد سیادت عبد الله بن احمد بن حمزه جعفری زینبی قزوینی

شیخ منتجب الدین، در فهرست (۱) گوید: وی در روزگار خود، بزرگ سادات و دانشوری پرهیزکار و فاضل بوده است و مراتب کلام و اصول را از شیخ جلیل ابو عبد الله حسین بن مظفر حمدانی فرا گرفته است.

شیخ عبد الله بن احمد خشاب

دانشوری بزرگوار و محدثی مورخ بود. کتاب تاریخ الائمه از آثار او می باشد.

استاد استناد در کتاب بحار این اثر را به وی نسبت داده است و در نقل تواریخ، آن را معتبر شمرده و اظهار داشته است: تاریخ ابن خشاب مشهور است و مورد استفاده مؤلف کشف الغمه قرار گرفته و اخبار آن معتبر است (۲).

تاریخ الائمه کتاب کوچکی است که مطالب آن، منحصر بوده به تاریخ ولادت و وفات و مدت عمر ائمه اطهار علیهم السلام.

مؤلف گوید: از چگونگی روزگار او اطلاعی ندارم (۳) و ممکن است مترجم حاضر

ص: ۲۲۴

۱- ۱- فهرست، منتجب الدین، ص ۱۱۴؛ [۱] امل الآمل؛ ضیافه الاخوان، ص ۲۳۸؛ اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۶۱.

۲- ۲- بحار الانوار، ج ۱، صص ۲۰ و ۳۹؛ اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۶۱.

۳- ۳- ابن خشاب در عصر روز جمعه سوم رمضان سال ۵۷۶ در گذشته است؛ (رک: معجم الادباء، ج ۱۲، ص ۵۲).

همان فقیهی باشد که به ابن خَشَّاب معروف است و از علمای امامیه می باشد.

شیخ ابو علی عبد الله بن احمد بن عبد الله بن يوسف هجری بحرانی

پس از این به عنوان شیخ ابو علی عبد النبی بن احمد بن عبد الله بن یوسف هجری بحرانی که از معاصران است خواهد آمد و هر دو عنوان به شخص واحدی مربوط است.

عبد الله بن ایوب عاملی جزینی

شیخ معاصر در بخش اول امل الآمل که ویژه احوال علمای جبل عامل است، می نویسد: وی فاضلی دانشور و سراینده ای ادیب بود (۱).

احمد بن محمد بن عیاش در کتاب مقتضب الاثر فی امامه الائمه الاثنی عشر (۲) علیهم السّلام ۵۴ می نویسد: وی پیوسته شرفیاب حضور مبارک حضرت رضا- علیه السّلام- می شد و در سوک آن حضرت چکامه ای خطاب به حضرت جواد- علیه السّلام عرض کرده است. برخی از آن چکامه، اشعار ذیل است:

یا ابن الوصی وصی اکرم مرسل أعنی النبی الصادق المصدوقا

لا یسبغنی فی شفاعتکم غدا أحد و لست بحبکم مسبوقا

یا ابن الثمانیه الأئمه غزبوا و أبا الثلاثة شرّقوا تشریقا

إن المشارق و المغارب أنتم جاء الكتاب بذلکم تصدیقا

-ای فرزند وصی بهترین رسولان یعنی آن پیمبر راست گوی تصدیق شده.

-روز قیامت جز شما، دیگری به شفاعت من اقدام نمی نماید و کسی در محبت شما بر من پیشی نگرفته است.

-ای فرزند هشت امامی که خورشید وجودشان غروب کرد و ای پدر سه

ص: ۲۲۵

۱-۱- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۱۱. [۱]

۲-۲- مقتضب الاثر، ص ۵۴. [۲]

بزرگواری که چون خورشید رخشانی خواهند درخشید.

-آری، شما مشرقها و مغربهایی هستید که قرآن وجود شما را تصدیق نموده است.

ابن شهر آشوب هم در ذکر سرایندگان اهل بیت از وی یاد می کند (۱).

مؤلف امل الآمل گوید: تا جایی که ما اطلاع داریم جزین به زای منقوط بوده است و نام قریه ای است از جبل عامل که شهید اول و گروهی از اعلام از آنجا برخاسته اند. در بعضی از نسخه ها جرین با یای بی نقطه ضبط شده است. بنابراین مشار الیه از قریه یاد شده نبوده است و از بخش علمای جبل عامل خارج خواهد بود (۲).

مؤلف گوید: ممکن نیست قریه جزین از روزگار حضرت رضا-علیه السلام- تا به حال معمور و آبادان مانده باشد (۳).

و ما نام و نشان این عالم را با آنکه از اصحاب حضرت رضا-علیه السلام- بوده است و تناسبی با این کتاب که ویژه اعلام پس از غیبت حضرت ولی عصر علیه السلام یا اعلام نزدیک به آن روزگار است ندارد با توجه به دو نکته یاد کرده ایم. یکی: آنکه از شیخ معاصر پیروی کرده ایم. و دیگر: آنکه این نکته را روشن کنیم وی از اعلام پیش از غیبت

ص: ۲۲۶

۱- ۱- معالم العلماء، ص ۱۵۲.

۲- ۲- در اعیان الشیعه، ج ۸، وی به عنوان خریبی بصری معرفی شده و آمده است: خریبی منسوب به خریبه به ضم خاء و فتح را و فتح با است که نام محلی بوده در بصره. زجاجی گفته: آن محل را از آن جهت خریبه گفته اند که مرزبان کاخی در آنجا بنا کرد و پس از آن خراب گردید و هنگامی که مسلمانان وارد بصره شدند در آنجا بناهایی ایجاد کردند و آن محل را خریبه نامیدند و هم گویند شهر بصره در کنار شهر کهنه ای که از شهرهای ایران بود که مثنی آنجا را بر اثر غارتگری خراب کرده بود واقع شده است و موقعی که اعراب به آنجا وارد شدند آن محل را خریبه نامیدند و جنگ جمل در آنجا اتفاق افتاده. بعضی خریبه را بصره کوچک خوانده اند و در انساب سمعانی گفته است: خریبه نام محل مشهوری بوده در بصره و هم گویند جزین نام دهکده بزرگی است در اصفهان؛ بعضی هم جرین را بر وزن حسین و با رای بی نقطه ضبط کرده اند تا آنجا که می نویسد: نظر صحیح تر آن است که وی از مردم خریب بصره است نه از جزین جبل عامل-م.

۳- ۳- از بیان مؤلف هم در بالا استفاده می شود وی از مردم جزین نمی باشد-م.

امام زمان-علیه السلام و عجل الله تعالی فرجه الشریف-می باشد.

مولی عبد الله شوشتری شهید مقتول

پس از این، به عنوان ملا شهاب الدین عبد الله بن ملا محمود شوشتری خراسانی مشهدی، مشهور به شهید ثالث-قدس سره- خواهد آمد.

شیخ عبد الله بن جابر عاملی

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: وی فاضلی دانشور و عابدی فقیه بود و از شاگردان شیخ علی بن عبد العالی عاملی کرکی روایت می کرده است (۱).

مؤلف گوید استاد استناد-قدس سره- در آغاز کتاب اربعین می نویسد: و نیز خبر داد به من شیخ جلیل عبد الله بن شیخ جابر عاملی، از جد پدری ام فاضل محدث مولانا کمال الدین درویش محمد بن شیخ حسن نطنزی، از شیخ نور الدین علی مروّج المذهب و این اجازه عالی ترین اسانید من است. مؤلف گوید: بعید نیست که پدر شیخ عبد الله که شیخ جابر است از علما باشد.

و باز استاد استناد-قدس سره- در یکی از اجازاتش که برای یکی از سادات از شاگردانش مرقوم داشته چنین نوشته است: از آن جمله اجازه ای است که شیخ جلیل صالح رضی عبد الله بن شیخ جابر عاملی پسر عمه مادر مادرم، از جد پدرم، از ناحیه مادرش عالم ثقه فقیه محدث کمال الدین مولانا درویش محمد بن شیخ حسن نطنزی- طهر الله ارماسهم- از شیخ علی کرکی تا به آخر سند...

مؤلف گوید: آری، این طریق همان سند عالی استاد استناد است. چنانچه خود من از بیان او-قدس سره- شنیده ام و به طوری که از آخر وسائل الشیعه شیخ معاصر به دست می آید: استاد استناد به توسط پدر بزرگوارش ملا محمد تقی-قدس سره- از شیخ عبد الله روایت می کرده است. ممکن است معظم له، گاهی بی واسطه و گاهی با واسطه از

ص: ۲۲۷

وی روایت نموده باشد.

شیخ ابو محمد عبد الله بن جعفر دوریستی

پس از این، به عنوان شیخ نجم الدین ابو محمد عبد الله بن جعفر بن ابی جعفر محمد بن موسی بن ابی عبد الله جعفر بن عبد الله بن جعفر بن محمد دوریستی خواهد آمد.

شیخ عبد الله بن جعفر بن ابی طالب طبرسی

وی از علمای امامیه بوده است و به طوری که ابن طاوس در کتاب کشف المحجبه تصریح کرده است، کتاب الدلائل در امامت از آثار او می باشد.

مؤلف گوید: بعید نیست که اصل نسخه کشف المحجبه چنین بوده است: کتاب الدلائل از عبد الله بن جعفر حمیری است و کتاب احتجاج از آثار احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی است. سپس سهوی در قلم ناسخ پیش آمده و عبارت را به طوری که مشاهده می شود، ایراد نموده است (۱).

شیخ فقیه نجم الدین ابو محمد عبد الله بن جعفر بن ابی جعفر محمد بن

موسی بن ابی عبد الله جعفر بن عبد الله بن جعفر بن محمد دوریستی رازی

وی فقیهی فاضل و بزرگواری معروف و یکی از علمای بزرگ است که به دوریستی معروف می باشند (۲).

ص: ۲۲۸

۱-۱- در الذریعه، ج ۸، [۱] آمده است: کتاب الدلائل از آثار ابو العباس عبد الله بن جعفر حمیری قمی شیخ قمی ها است و اکثر توقیعات که از ناحیه مقدسه صادر شده به خط او بوده است و قرب الاسناد از آثار او می باشد سال ۲۹۰ و اندی به کوفه وارد شد. ابن طاوس از او مطالبی نقل می کند و به فرزندش محمد توصیه کرده است تا از کتاب الدلائل غافل نماند. بنابراین همان طور که مؤلف در بالا نوشته است اشتباهی برای ناسخ به وجود آمده و حمیری قمی را طبرسی نوشته است -م.

۲-۲- در پانویشت به نقل از معجم الادباء، ج ۲، ص ۴۸۴ «دوریست» را به ضم دال و سکون واو و را و یاء مفتوحه و سین مهمله ضبط کرده است. در حال حاضر محل مزبور درست یا طرشت می باشد که -

شیخ منتجب الدین در فهرست ضمن معرفی او می نویسد: شیخ نجم الدین عبد الله بن جعفر بن محمد دوریستی از صلحای فقها بوده و از گذشتگانش که از مشایخ دوریست و از فقهای شیعه بوده اند، روایت می کرده است.

مؤلف گوید: کسی را که منتجب الدین معرفی کرده است و مترجم حاضر دارای عنوان واحدی بوده و تعددی در میان نیست؛ تنها به اختصار نسب اکتفا شده است.

شیخ محمد بن جعفر مشهدی در مزار کبیر گوید: خبر داد به من شیخ فقیه عالم ابو محمد عبد الله بن جعفر دوریستی - رحمه الله - از جدش، از شیخ مفید و ابن قولویه.

و از کتاب فرائد السمطین حموینی که از علمای عامه است، چنین استنباط می شود که شیخ ابو محمد جعفر بن ابی الفضل بن شعره، از شیخ نجم الدین عبد الله بن جعفر دوریستی روایت می کرده است. در بعضی از مواضع آن کتاب آمده است که شاذان بن جبرئیل، از جعفر بن محمد دوریستی، از پدرش، از جدش، از صدوق روایت می کرده و ۱۱۸ سال زندگی کرده است.

مؤلف گوید: مراد وی از صدوق، شیخ صدوق است که محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی بوده باشد. این سند بدون اشکال نمی باشد، زیرا عالمی که پیوسته از صدوق روایت می کرده، محمد پدر شیخ جعفر بن محمد دوریستی می باشد نه عبد الله مترجم حاضر. به طوری که خواهید دید قاضی نور الله تصریح کرده است که این دو نفر فرد واحدی بوده اند.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: شیخ نجم الدین عبد الله بن جعفر بن محمد دوریستی، عالمی فاضل، با صداقت و بزرگواری بود. از جدش ابو جعفر محمد بن موسی بن جعفر، از جدش ابو عبد الله [جعفر بن عبد الله بن] (۱) جعفر بن محمد دوریستی، از

ص: ۲۲۹

(۱- ۱) - در پاورقی آمده است عبارت بین دو قلاب از خط مؤلف اضافه شده است و در امل الآمل وجود ندارد.

شیخ مفید روایت می کرده است (۱).

پس از این، به نام و نشانی که منتجب الدین ذکر کرده اشاره نموده است.

مؤلف گوید: پیش از این نام شیخ ابو محمد عبد الله بن جعفر دوریستی را متذکر شدیم و پس از این هم از ترجمه شیخ ابو محمد عبد الله دوریستی یاد خواهیم کرد و در حقیقت هر سه عنوان مربوط به شخص واحدی است.

یادآوری می شود که آن دوریستی که شیخ معاصر از او یاد کرده، غیر از دوریستی است که منتجب الدین متذکر شده است. بلکه بیشتر چنین به نظر می رسد که دوریستی که شیخ معاصر متذکر گردیده نواده آن عالمی است که منتجب الدین یادآوری نموده است.

هرچند این دو تن در نام و کنیه و برخی ویژگیهای دیگر برابرند. زیرا برطبق نظر شیخ معاصر، دوریستی با شیخ طوسی هم طراز بوده است. و شیخ منتجب الدین سالهایی بسیار پس از شیخ طوسی نمی زیسته که بنویسد دوریستی از طریق جد ادنایش از جد اعلایش، از شیخ مفید روایت می کرده است.

پیش از این در شرح حال سید حیدر بن محمد حسینی (۲) مؤلف کتاب الغرر و الدرر نوشتیم که وی از شیخ عبد الله بن جعفر دوریستی و از شیخ امام عماد الدین علی فرزند قطب راوندی روایت می کرده و روایت سید حیدر از دوریستی دلیل آن است که دوریستی ذکر شده در امل الآمل و فهرست عنوان شخص واحدی است.

از فرح الغری سید عبد الکریم بن طاوس استنباط می شود که محمد بن مشهدی، از عبد الله بن جعفر دوریستی روایت می کرده است و دوریستی و شاذان بن جبرئیل هر دو معاصر بوده اند.

از اجازه شیخ حسین بن علی حماد لیشی واسطی به شیخ نجم الدین خضر بن محمد بن نعیم مطارآبادی برمی آید که شیخ محمد بن جعفر بن علی بن جعفر مشهدی

ص: ۲۳۰

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۵۹؛ [۱] فهرست، منتجب الدین، ص ۱۲۸؛ [۲] لسان المیزان، ج ۳، ص ۲۶۹؛ اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۶۲.

۲- ۲) - ر ک: ترجمه ریاض، ج ۲، ص ۲۵۵. [۳]

حائری، از شیخ جلیل ابو محمد عبد الله بن جعفر دوریستی، از جدش ابو محمد عبد الله، از جدش، از شیخ مفید روایت داشته است.

مؤلف گوید: مراد از ابو محمد عبد الله شخصیت مورد بحث ماست.

از آن اجازه نیز استنباط می شود که شیخ دوریستی از شیخ ابو علی فضل بن حسن طبرسی مؤلف تفسیر مجمع البیان اجازه داشته است.

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین ضمن صحبت از شهرک دوریستی می نویسد: از منتسبان به دوریست ابو محمد عبد الله بن جعفر بن محمد بن موسی بن جعفر دوریستی است که خود را از نوادگان حذیفه یمان می دانسته و او یکی از فقهای شیعه امامی است؛ در سال ۵۶۶ هجری به بغداد رفته و چندی را در آنجا زندگی کرده و اخباری را که از ائمه اهل بیت علیهم السلام روایت شده در بغداد، از جدش محمد بن موسی روایت کرده است؛ سپس به وطن اصلی اش که دوریست باشد، بازگشته و اندکی پس از ششصد هجری در گذشته است.

خود قاضی بار دیگر در بحث شمارش فقهای شیعه در همان کتاب، از وی به عنوان عبد الله بن جعفر بن محمد دوریستی نام برده و افزوده است که پیش از این ذیل احوال دوریست، از کتاب معجم البلدان بخشی از علم نسب و فضیلت و حسب او را متذکر شدیم و نیازی به تکرار نمی باشد.

مؤلف گوید: ترجمه جدش پس از این خواهد آمد.

شهید در یکی از سندهای اخبار اربعین خود می نویسد: ابن ادريس حلی از شیخ نجم الدین عبد الله بن جعفر بن محمد بن موسی بن جعفر بن محمد بن احمد بن عباس دوریستی، از پدرش، از جدش، از جدش جعفر بن محمد بن احمد، از شیخ مفید روایت می کرده است.

مؤلف گوید: پیش از این به معرفی از جعفر بن محمد دوریستی (۱) پرداختیم و ظاهراً وی فرزند این شیخ بوده است و همچنین به نام و نسب حسن بن جعفر بن محمد

ص: ۲۳۱

دوریستی (۱) اشاره نمودیم و درحقیقت وی برادر او بوده است.

محمد بن جعفر مشهدی در مزار خود گوید: اینک شیخ ابو محمد عبد الله دوریستی، از جدش، از پدرش، از شیخ صدوق روایت می کرده است جای تأمل است.

سید جلیل اصیل الدین عبد الله بن...حسینی دشتکی شیرازی خراسانی

(۲)

وی محدثی معروف و از بزرگان اوایل دولت صفویه در خراسان بوده است.

برادرزاده اش سید امیر جمال الدین عطاء الله بن فضل الله ملقب به امیر جمال حسینی مراتب قرائت و حدیث را از وی فراگرفته است.

امیر جمال از محدثان بنام هرات بوده است و کتاب روضه الاحباب فی سیر النبی و الآل و الاصحاب را که به پارسی تألیف کرده است. در همین کتاب از عمویش اصیل الدین نام برده و او را به فضل و کمال ستوده است؛ بدان کتاب مراجعه شود.

سید ابو الرضا عبد الله بن حسین بن علی حسینی مرعشی

منتجب الدین در فهرست گوید: وی دانشمندی پارسا بوده است (۳).

ملا عبد الله بن شهاب الدین حسین یزدی شه آبادی

وی فاضلی دانشور و علامه متکلم و فقیهی منطقی و جامعی کامل و معروف بوده است و حواشی محققانه ای بر تهذیب المنطق علامه تفتازانی تألیف کرده است که اینک به حاشیه ملا عبد الله معروف است و امثال آن از دیگر مؤلفات.

ملا عبد الله همدرس ملا احمد معروف به مقدس اردبیلی و ملا میرزا جان با غنوی

ص: ۲۳۲

۱- ۱- رک: ترجمه ریاض، ج ۲، ص ۲۰۴. [۱]

۲- ۲- از مجلد یازدهم الذریعه، ذیل «روضه الاحباب» استنباط می شود که نام پدر او اصیل الدین عبد الرحمن بوده است.

۳- ۳- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۰؛ فهرست، منتجب الدین، ص ۱۱۷؛ اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۶۳.

شیرازی سنتی مشهور بوده است و این سه تن فرزانه به همراه یکدیگر علوم عقلیه را از محضر ملا جلال الدین محمود شاگرد علامه دوانی کسب می کردند.

مشهور است که ملا عبد الله اطلاعی از علوم شرعیه نداشته است و بزودی در طی کلام مؤلف صاحب سلافه خواهد آمد که ملا عبد الله شرحی بر قواعد الفقه تألیف کرده است، هرچند انتساب این اثر هم به او قابل بحث است.

آری، ملا امین رازی که در هندوستان می زیسته، در کتاب فارسی خود موسوم به هفت اقلیم (۱) می نویسد: مهارتش در فنون علم فقه بغایتی بوده که می گفته اگر متوجه بدان علم کردم به توفیق الله تعالی، مسائل فقهی را با برهان دلایل عقلی، چنان مدلل سازم که مجال چون و چرا نماند.

مؤلف گوید: آنچه امین رازی در طی کلام خود آورده است گزافی بیش نیست، بویژه اگر مراد گوینده در همگی مسائل فرعیه باشد و چگونه ممکن است برای همگی آنها برهان آن چنانی آورد و حال آنکه وجه حسن و قبح برخی از آنها معلوم نمی باشد.

گذشته از این ممکن است مؤلف مزبور، ملا عبد الله شوشتی را با ملا عبد الله یزدی اشتباه کرده باشد.

ملا عبد الله مراتب علمی را از امیر غیاث الدین منصور شیرازی که از اعلام بنام است و بنیانگذار مدرسه معروفی در شیراز می باشد، استفاده کرده و به خاطر دارم که کامیابی ملا عبد الله از امیر مبرور نزدیک به روزگاری بوده است که وی به مقام صدارت نایل آمده است. ملاحظه شود (۲).

ص: ۲۳۳

۱- ۱- هفت اقلیم [۱] از تذکره های معروف است و در هند و ایران در قالب سه مجلد به طبع رسیده و مؤلف آن امین احمد رازی است که از مؤلفان اوایل قرن یازدهم هجری ۱۰۱۰ در گذشته و شرح حال ملا عبد الله را در ضمن اعلام سوم که کتابش بر اقلیم سبعة تقسیم کرده است- آورده است و عبارت فوق الذکر عین عبارت تذکره یاد شده است- م.

۲- ۲- فرصت الدوله در ضمن صحبت از مدارس شیراز می نویسد: مدرسه منصوریه در محله لب آب واقع گردیده و از آثار امیر [۲] صدر الدین محمود دشتکی است که سال ۸۸۳ هجری احداث کرده و به نام فرزندش امیر غیاث الدین نامگذاری کرده است. طرفی از آن را-

حسن بیگ روملو در احسن التواریخ می نویسد: قدوه محققان و افضل متأخران ملا عبد الله یزدی (۱) که در اواخر دولت شاه تهماسب صفوی در سال ۹۸۱ هجری در عراق عرب در گذشته، از شاگردان ملا جمال الدین محمود بوده و از آثار او حاشیه ای است بر حاشیه پیشین ملا جلال دوانی و شرحی بر تهذیب المنطق.

مؤلف گوید: ملا عبد الله تعلیقات متفرقه دیگری هم بر حاشیه پیشین ملا جلال دارد، از جمله حاشیه ای است بر بحث عدم که نسخه ای از آن در نزد برادرزاده ام موجود می باشد و حاشیه تدوین شده بر آنکه مشتمل بر نکات مفید و ارزنده ای است، نسخه ای از آن، در نزد ما موجود می باشد.

شیخ معاصر در امل الآمل: مولانا عبد الله بن حسین یزدی، فاضلی عالم و بزرگواری امامی مذهب است از آثار او حاشیه ای است بر حاشیه خطائی و حاشیه ای بر شرح شمسیه و امثال این ها. شیخ حسن بن شهید ثانی مؤلف معالم و سید محمد بن ابی الحسن عاملی (مؤلف مدارک) علوم عقلی را از وی فرا گرفته اند و او هم مراتب فقهی و اصولی را نزد آنها کسب کرده است.

مؤلف سلافه از او نام برده است و می نویسد: عبد الله بن حسین یزدی، استاد شیخ بهاء الدین و علامه روزگارش بود و در دانش و پرهیزکاری همتایی نداشت. آثار ارزنده بسیاری دارد، از جمله شرح قواعد در فقه و شرح العجالة و تهذیب در منطق و امثال این ها.

پایان آنچه در امل الآمل آمده است.

مؤلف گوید: آنچه را که شیخ معاصر ایراد کرده از جهاتی قابل توجه است. ۱- نام

ص: ۲۳۴

۱- ۱) - در کشف الظنون سال فوت ملا- عبد الله را ۱۰۱۵ نوشته است، گویا اشتباه بوده باشد؛ و ر ک: امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۰؛ سلافه، ص ۴۹۸-م.

پدرش تا به آخر که در اصل کتاب نیامده است (۱). ۲- اینکه نوشته است: ملا- عبد الله بر آن دو قرائت کرده است چگونه ممکن است ملا عبد الله مراتب علمی را از صاحب معالم و صاحب مدارک فراگرفته با آنکه ملا عبد الله همدرس ملا احمد اردبیلی و از شاگردان ملا جمال الدین محمود شیرازی بوده است. و صاحب معالم و مدارک از شاگردان ملا احمد اردبیلی بوده اند و خود ملا عبد الله هم استاد شیخ بهائی و از هم طرازان او می باشد و آن دو بزرگوار، از معاصران شیخ بهائی بوده اند و پس از او هم مدتی زندگی کرده اند؛ بنابراین، چگونه ممکن است ملا عبد الله از آنها استفاده کرده باشد. آری، هرگاه صحیح باشد ملا عبد الله مراتبی از علم را از آنها آموخته باشد همانا وی در فراگیری امور شرعی، از آنها بهره گرفته است، چنانچه آنها مراتب علوم عقلی از وی فراگرفته اند و نظیر این اشتباه که برای شیخ معاصر اتفاق افتاده، اشتباهی بوده که پیش از این ذیل ترجمه علامه حلی از او نقل کردیم که خواجه نصیر طوسی مراتب فقهی را از علامه و علامه هم مراتب عقلی را از خواجه کسب کرده (۲) و بعید نیست آن کسی که مراتب علمی را از آن دو آموخته است، ملا عبد الله شوشتری است که پیش از این از او نامبرده شده است. هرچند این احتمال هم بعید و قابل ملاحظه است.

۳- نسبت دادن شرح قواعد را که در فقه بوده است به وی و حال آنکه ظاهراً ملا عبد الله شرحی برای قواعد تألیف نکرده است، بلکه شرح مزبور از آثار ملا عبد الله شوشتری است (۳). ۴- نسبت دادن تهذیب المنطق را به وی و حال آنکه تهذیب از علامه

ص: ۲۳۵

-
- ۱- ۱- گویا نام پدر ملا عبد الله در نسخه امل الآمل حسن بوده است که مورد ایراد واقع شده است و حال آنکه در این نسخه و در نسخه مطبوعه حسین آمده است: چون نیست خواجه حافظ معذوردار ما را-م.
  - ۲- ۲) - اشتباهی که برای مؤلف امل الآمل به وجود آمده است آن است که وی قرائت طرفین را مطلق گذارده و عمل آنکه نظرش به قرائتی بوده که مؤلف احتمال داده است هرچند ما نظر او را مقیداً ترجمه کرده ایم-م.
  - ۳- ۳) - در روایات آمده است: بدیهی است استفاده کردن ملا عبد الله از دو فرزند شهید با آنکه از نظر طبقه مقدم بر آنها بوده است در خصوص علوم شرعیه است و این موضوع هم در هنگامی بود که آنان در نجف بوده اند و این طریق افاده و استفاده شبیه به افاده و استفاده علامه حلی و خواجه نصیر طوسی است -

تفتازانی است و ملا عبد الله حاشیه معروف را برای آن تدوین نموده است مگر اینکه بگوییم اشتباهی از ناسخ رخ داده است و یا گفته شود تهذیب معطوف بر عجاله بوده.

بنابراین لفظ شرح نیز بر تهذیب اطلاق می شود و مرادش از شرح تهذیب همان حاشیه مزبور است، لیکن شرح حقیقی نبوده چه آنکه این اثر به «حاشیه» شهرت دارد (۱) و همچنین الخاراه فی شرح العجاله حاشیه بر آن کتاب است نه آنکه شرح آن باشد و یا منظور شرح پارسی بوده است که بر آن کتاب نوشته است و منظورش از حاشیه شمسیه همان حاشیه ای است که بر حاشیه قدیم علامه دوانی بر شمسیه داشته است و همچنین بر حاشیه ای که میر سید شریف بر آن کتاب نوشته تعلیقه ای تدوین نموده است، و شرح العجاله همان حاشیه ای است بر حاشیه علامه دوانی بر تهذیب المنطق و حاشیه دوانی از آن جهت به العجاله موسوم گردیده است که در اوایل آن حاشیه در ضمن جمله ای چنین ایراد کرده است: «هذه عجاله نافع و غلاله رائعه»، حاشیه ای که با سرعت و در عین ارزندگی تدوین گردیده و چونان پیراهنی گرانبهاست که در زیر زره یا در زیر جامه می پوشند.

ملا عبد الله از تدوین حاشیه اش که بر تهذیب المنطق تدوین نموده است در صبحگاه روز چهارشنبه ۲۷ ماه ذیقعده سال ۹۶۷ هجری در مشهد مقدس غروی (نجف اشرف) فارغ شده است (۲).

و حاشیه ای که مولانا بر حاشیه خطائی (۳) داشته در ۱۷ ذیحجه سال ۹۶۲ هجری

ص: ۲۳۶

۱-۱) حاشیه ملا عبد الله هم اکنون معروف و به صورت های مختلفی به طبع رسیده و جمعی از اعلام هم حاشیه های ارزنده ای بر آن نوشته و حتی آن را به پارسی هم برگردانیده اند و از کتاب های مهم درسی طلاب و اهل علم و مورد توجه اکابر اعلام مدرسین می باشد-م.

۲-۲) -نسخه مطبوعی که در حال حاضر در اختیار دارم تاریخ اختتام ندارد و به «الحمد لله» ختم شده است.

۳-۳) -نظام الدین عثمان معروف به خطائی از ادبای آغاز قرن دهم هجری است. حاشیه او بر مطول-

در شیراز در مدرسه صدریه منصوریه که پیشتر ذکرش رفت به پایان آورده است.

علاوه بر آثار یادشده تألیفات دیگر نیز دارد از جمله آنهاست حاشیه بر حاشیه قدیمه ملا جلال دوانی که بر شرح جدید تجرید تدوین نموده است و من این حاشیه را در استرآباد دیده ام و نسخه ای قدیمی از آنکه مشتمل بر مطالب ارزنده ای است در نزد من موجود می باشد.

از آثار اوست: حاشیه ای بر حاشیه قدیم ملا جلال بر شرح مطالع و حاشیه ای که بر حاشیه سید شریف بر آن شرح داشته است و من آن را دیده ام.

از آثار اوست: شرح فارسی بر تهذیب المنطق علامه تفتازانی که پیش از این هم بدان اشاره شد و نسخه ای از آن در نزد ما موجود می باشد.

از اوست: حاشیه ای بر بحث موضوع از تهذیب المنطق و بر حاشیه علامه دوانی که پیشتر از او یاد شده است. این حاشیه را جداگانه تألیف کرده و رساله مستقلی قرار داده است و من آن را در همدان دیده ام و نسخه ای از آن نزد ما موجود است.

مؤلف هفت اقلیم حاشیه ای بر مختصر تلخیص از آثار مولانا نام برده است و حقیقت آن است که این حاشیه همان حاشیه ای است که بر حاشیه خطائی داشته است.

مؤلف در پایان شرح حال مولانا می نویسد: پیش از این مختصری از شرح حال او در ضمن احوال ملا احمد اردبیلی ذکر شد و در آینده هم بخشی از احوال او در بخش دوم این کتاب ذیل احوال ملا میرزا جان شیرازی سنی مشهور ذکر خواهد شد.

ملا عبد الله حسین شوشتری اصفهانی

معظم له فاضلی عالم و فقیهی محدث و پارسایی عابد و زاهدی پرهیزکار و معروف به ملا عبد الله شوشتری، یا ملا عبد الله قصاب است.

ملا عبد الله صاحب مدرسه ای است که در اصفهان به وی منسوب است و این مدرسه

را شاه عباس کبیر بنا کرده است و او را برای تدریس آن مدرسه تعیین نموده است.

ملا- عبد الله یعنی شخصیت مورد بحث ما غیر از ملا- عبد الله شوشتری است که در بخارا از پای درآمده و به شهید ثالث معروف است هرچند در بسیاری از امور این دو بزرگوار با یکدیگر مشتبه می شوند.

ملا عبد الله و فرزندش ملا حسن علی از دانشمندان بزرگ بوده و نوادگانی داشته که افرادی عالم و شایسته بوده اند و هم اکنون در قید حیات و معروفند خدای متعال امثال ایشان را زیاد فرماید.

ملا- عبد الله از مردم شوشتر بود؛ از آنجا به اصفهان آمده و روزگاری را در اصفهان زندگی کرد. سپس به مشهد مقدس رضوی رفته و چندی را به خاطر بیم از شاه عباس اول که حکایت دامنه داری دارد در روضه مقدسه رضویه پناهنده بوده است و در سفری که شاه عباس به مشهد مقدس مفتخر گردیده، ملا عبد الله به ملاقات وی دعوت شده و مورد توجه خاصه قرار گرفته است و حکایتی با وی دارد.

ملا عبد الله که از توجهات خاصه شاه عباس برخوردار بوده، وی را بر آن داشته است تا موقوفات معروف به چهارده معصوم را دایر نماید و هم در اصفهان مدرسه معروف به ملا عبد الله را بنیاد نهد.

شاه عباس طبق پیشنهاد او به احداث آن مدرسه اقدام نمود و پس از اتمام آن وی را به تدریس در آنجا دعوت نمود.

همچنین پیشنهاد دیگری کرد تا مدرسه ای را که بعداً به شیخ لطف الله موسوم گردیده در اصفهان بنا کند و تدریس آنجا را به شیخ لطف الله واگذار نماید.

ملا- عبد الله از گروهی از اعلام روایت می کرده است و بطوری که از آغاز اربعین استاد استناد استنباط می شود از جمله کسانی که ملا عبد الله از وی روایت داشته است ملا احمد اردبیلی بوده است و دیگری شیخ نعمه الله بن احمد بن محمد بن خاتون عاملی می باشد.

و جمعی هم اعم از اینکه در درس او حاضر می شده یا تنها به استجازه از او موفق آمده اند، از وی روایت داشته اند. از آن جمله فرزندش ملا حسن علی و سید امیر محمد قاسم قهپائی و سید میرزا رفیع الدین محمد قائی و ملا شریف الدین محمد رویدستی و

ملا عبد الله شاگردان فاضلی داشته است، مانند امیر مصطفی مؤلف رجال مشهور و ملا محمد تقی مجلسی و فرزندش ملا حسنعلی بن ملا عبد الله.

ملا عبد الله نماز جمعه را در عصر غیبت واجب عینی می دانسته و خود به اقامه جمعه و جماعت اقدام می کرده است هر چند فرزندش ملا حسنعلی نماز جمعه عینی را در عصر غیبت حرام می دانسته است (۲).

سید امیر مصطفی یادشده در رجال خود می نویسد: عبد الله بن حسین شوشتری -مدّ ظلّه العالی- شیخ و استاد ما امام علامه محقق مدقق جلیل القدر عظیم المنزله ای است که در زیرکی و محفوظات، یکتای روزگار و بی همتای زمانش بوده است و از همه مردم پرهیزکارتر بوده و من کسی را به وثاقت او ندیده ام. مناقب و فضائل و ویژگیهایش بی شمار است. روزها را روزه می گرفت و شبها را به عبادت به سر می برد و بیشتر مطالب مفید و تحقیقات این کتاب از برکات اوست. خدا او را از من به بهترین پاداش نیکوکاران نایل گرداند. آثار چندی دارد، از جمله شرح قواعد علامه حلّی (۳).

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: مولانا عبد الله بن حسین شوشتری از دانشمندان برجسته و فاضلان و ثقات ایشان بود. او از طریق شیخ نعمه الله بن احمد بن محمد بن خاتون عاملی از شیخ عبد العالی عاملی کرکی روایت می کرده است (۴) و در سال

۱۰۲۱

ص: ۲۳۹

۱- ۱- در کتاب الفردوس آمده است: سید شریف بن نور الله (متوفی به سال ۱۰۲۰ ه. ق.) از شاگردان ملا عبد الله شوشتری است- م.

۲- ۲- در روضات آمده است: ملا حسن علی رساله ای در حرمت عینی نماز جمعه تدوین نموده است- م.

۳- ۳- در ترجمه مقدمه ای بر فقه شیعه، ص ۱۱۲ [۱] آمده است: جامع الفوائد شرح قواعد علامه از عبد الله بن حسین شوشتری است- م.

۴- ۴- در پانویشت آمده است از خط مؤلف استنباط می شود که معظم له عبد العالی بوده و در امل الآمل علی بن عبد العالی ضبط شده است و نیز مؤلف در حاشیه این کتاب نوشته ملا عبد الله سال ۱۰۲۱ هجری در اصفهان در گذشت و جنازه او را به کربلا بردند. ر ک: امل الآمل، ج ۲، ص ۱۵۹؛ [۲] نقد الرجال، ص ۱۹۷- [۳] م.

هجری در گذشته است و پس از این به نقل کلام سید مصطفی که ترجمه شد پرداخته است.

مؤلف گوید: نام پدر ملا عبد الله را بطوری که از سید مصطفی و شیخ معاصر نقل کردیم در بعضی از مدارک هم دیده ایم لیکن در ضمن اجازه ای که در آخر اربعین شهید برای یکی از شاگردانش به خط شریفش نوشته است نام و نسب خود را چنین آورده است: عبد الله بن محمود بن سعد شوشتری (۱)، ممکن است یکی از دو نام محمود و سعد را از باب نسبت به جد حمل کنیم و بعید نیست که نام پدر او محمود بوده باشد و در تأیید مغایرت، یا آنچه را که ما توجیه کردیم می توان گفت: هرگاه نام پدر ملا عبد الله محمود بوده باشد بر سید مصطفی که از شاگردان مخصوص او بوده است ناشناخته نمی ماند و همچنین چگونه نام پدر او برد و خبرنگار فاضل پوشیده می ماند.

شرح قواعدش که سید مصطفی بدان اشاره کرده است، از بهترین و سودمندترین شروحي است که بر قواعد علامه نوشته شده است، زیرا ملا عبد الله در این شرح به نقل ادله حدیثیه و امثال آن پرداخته است، لیکن آغاز و انجام آن را تکمیل نکرده و علتش آن است که ملا عبد الله می خواسته شرح شیخ علی را تکمیل نماید و از آنجا که شرح شیخ علی از بحث زکات تا تجارت در نهایت اختصار بوده است. ملا عبد الله نخست همان مقدار را شرح کرده است و نظر به اینکه شرح محقق از بحث تفویض بضع ناتمام مانده است ملا عبد الله از آنجا به شرح قواعد پرداخته و مباحث لازمه را یکی بعد از دیگری شرح کرده تا به مبحث ظهار رسیده است در همین موقع اجل مهلتش نداده و از شرح ما بقی آن بازمانده است و بالاخره مجموعه تحقیقات او در ضمن پنج مجلد بزرگ تدوین شده است و در حال حاضر برخی از مجلدات آن در نزد عده ای از بازماندگانش موجود می باشد. ما نیز برخی از مجلدات آن را به خط پدرمان در اختیار داریم.

پس از این افزوده است فاضل هندی که از معاصران است شرح قواعد را که موسوم به کشف اللثام است نخست از کتاب نکاح تا آخر آن در چند مجلد تدوین نموده

ص: ۲۴۰

۱-۱- اعیان الشیعه، ج ۸، در صدر شرح حال ملا عبد الله نام پدر او را محسن نوشته است گمانم اشتباه مطبعی بوده باشد و یا او هم مانند مؤلف این کتاب به چنان نامی برخورد کرده باشد-م.

سپس به شرح کتاب حج و بعد از آن به شرح کتاب طهارت و صلوات پرداخته است.

ملا عبد الله علاوه بر شرح قواعد آثار دیگری نیز دارد از جمله: حاشیة الفیه (۱) شهید اول و ما نسخه ای از آن را در اختیار داریم و خود او نیز حواشی بسیاری بر آن تعلیق نموده است و از آثار او شرح الفیه شهید است که شرح دامنه داری است و نزدیک به ده هزار بیت را در خود دارد و مشتمل بر تحقیقات سودمندی می باشد و خود او نیز حواشی بسیاری بر آن نوشته است و خود او نیز در ضمن حواشی که بر آن شرح تعلیق کرده است آن شرح را از آثار خویش نام برده است و من آن شرح را دیده ام.

از آثار او شرحی است بر مختصر عضدی و از نوادگان او شنیده ام این حاشیه که به خط خود او بوده است، در نزد ایشان موجود می باشد.

از آثار او حاشیه یا شرحی است بر ارشاد علامه که من آن را دیده ام و مشتمل بر تحقیقات ارزنده ای می باشد و نسخه ای از آن در کتابخانه آستانه مبارکه رضویه موجود می باشد که مشتمل بر کتاب اجاره تا آخر ابواب حدود است.

بطوری که از برخی از منابع به دست می آید وی رساله ای به فارسی در وجوب نماز جمعه تألیف کرده است و همچنین رساله ای به فارسی راجع به عبادات تألیف نموده که دارای تحقیقات ارزنده ای است و نسخه ای از آن در نزد ما موجود می باشد و این رساله ویژه طهارت و صلوات و پاره ای از اعتقادات است که فراگیری آنها واجب می باشد. ملا عبد الله در اواسط ماه جمادی الثانیه سال ۱۰۱۰ در اصفهان از تألیف آن آسوده شده است.

علاوه بر آنچه گفته شد تعلیقات ارزنده ای بر تهذیب و استبصار شیخ طوسی دارد.

ملا عبد الله در کتابهای شرح احوال به تستری که معرب شوستر است شهرت دارد و بهمین مناسبت مؤلف می نویسد: تستری به ضم تا و سکون سین و فتح تای دوم منسوب به تستر است که عربی شوستر می باشد و شوستر شهر معروفی است نزدیک به حویزه که در روزگار خلیفه دوم فتح شده است (۲) و سیرین پدر ابن سیرین خوابگزار

ص: ۲۴۱

۱- ۱- ک: ترجمه مقدمه ای بر فقه شیعه، ص ۱۴۵.

۲- ۲- علاء الملک در تاریخ شوستر ضمن معرفی دارالمؤمنین شوستر اشعار ذیل را در تعریف از آن شهر نوشته است:-

معروف در آن کارزار شرکت داشته است و گاهی هم آن شهر را شوشتر یا شستر می گویند و به تازی برنمی گردانند.

بطوری که پیش از این اظهار شد شیخ معاصر در ضمن شرح احوال ملا عبد الله می نویسد: مولانا از شیخ نعمه الله بن احمد بن محمد بن خاتون عاملی روایت می کرده و من اجازه پدر و پسر یعنی نعمه الله و احمد را که هر دو تن به وی اجازه داده اند دیده ام بطوری که اجازه نعمه الله مختصر و اجازه فرزند مطول است و صورت هر دو اجازه در نزد من موجود می باشد. مناسب است هر دوی آنها را به اندازه ای که بدانها نیاز داریم به منظور اینکه شرح حال وی را کامل کرده باشیم در اینجا نقل می کنیم و از آنجا که اجازه فرزند مبسوطتر و پیش از اجازه پدرش به وی داده شده بر اجازه پدر مقدم می داریم و مضمون آن اجازه این است:

«از آنجا که برادر ارجمند و بزرگوار یکتا محقق مدقق مردمک چشم اصحاب یقین و دیده مردمک احباء راستین مولانا ملا عبد الله بن حسین شوشتری که خدا مقامش را عالی و آوازه اش را گرامی بدارد، از جمله کسانی است که از سهم بسزایی از دانش برخوردار گردیده و بخش بااهمیتی از آن را فرا گرفته است و دوری از وطن را اختیار نموده و هول و هراس دشت و دمن را بر خود هموار ساخته است و خدای متعال زیارت خانه خود و مرقد رسولش را روزی وی نموده و در عینا که جایگاه ما و از روستاهای شام است وارد شد از برادر و دوستش فقیر حقیر که به قصور و تقصیرش معترف است احمد بن نعمه الله بن احمد درخواست کرد تا به وی همان اجازه ای را بدهم که روایت آن به من اجازه داده شده است در پی آن خواسته درخواستش را اجابت نموده و فرمانش را امثال کردم هر چند که سایه اش دراز باد مرتبه اش عالی تر و موقعیتش محبوب تر است در

عین حال به وی اجازت دادم تا روایت کند از ناحیه من آنچه را که در روایت آن مجازم از اصول و فروع و معقول و منقول از آنچه را که دانشوران پیش از ما تصنیف کرده و پیش گذشتگان شایسته ما با آثار مختلفی که دارند آنها را به وجود آورده اند از آن جمله است کتابهای شیخ اجل امام شیخ الاسلام و مقتدای انام شیخ ابو جعفر محمد بن حسن طوسی قدس الله روحه الطاهره و رفع قدره فی الدنیا و الآخره طبق روایتی که از گروهی از نیکوکاران داشتم از آن جمله شیخ اجل یکتای دانا دل پدرم شیخ نعمه الله که روزگار عمرش دراز باد از پدرش شیخ امام و پیشوا عمده اخلاص کیشان و خلاصه محصلان شیخ شهاب الدین احمد از پدرش امام عالی مقام دریای متلاطم دانای عصر در معانی و بیان و بس شناسای الفاظ و ایقان شمس الدین محمد که خدا روحشان را پاکیزه و جایگاهشان را نورانی بگرداند از شیخ اجل جمال الدین احمد بن حاجی علی عیناثری.

پس از این به ذکر اسامی مشایخ پرداخته تا آنجا که گفته است بنابراین ملا عبد الله حرّسه الله به طرّقی که ذکر شد و دیگر از طریقه هایی که دارم می تواند کتابهای یادشده را روایت نماید و هم می تواند کتابهای دیگران از اصحاب ما را که فراوان بوده و تدوین شده اند در صورتی که دسترسی بدانها داشته باشد روایت کند.

گذشته از این به وی اجازه دادم تا آثار خود مرا از حواشی و تألیفات روایت کند و به هر طریقی که می پسندد و می خواهد و به هر کس که شایسته می داند و از وی درخواست می شود با توجه به شرایط روایت که در کتابهای روایت آمده است روایت نماید و از او می خواهم تا تعهدی را که از من گرفته اند که همواره پرهیزکار باشم و رعایت احتیاط را در مقام تقوا بنمایم و رضای حق تعالی را ایجاد کنم مراعات نماید و مرا در خلوتهایی که با خدا دارد و در تعقیب نمازها، بویژه در اماکن شریفه و مشاهد مکرمه اهل بیت طهارت علیهم السلام از خاطر نبرد و عذر کوتاهی مرا بپذیرد چه آنکه این تقصیر، اندکی از بسیار است و ناراحتیها و تشویشات و آشوبهای پی در پی شاهد حال و وسیله پذیرش اعتذار می باشد. درود خدا و رحمت حضرت حق تعالی بر او باد؛ سپس امضا کرده و می نویسد:

و کتب ذلک بیده الفانیه الجانیه احمد بن نعمه الله بن احمد بن خاتون تجاوز الله عن سیئاتهم و حشرهم فی زمره موالیهم و ساداتهم تاریخ این اجازه روز جمعه هفدهم

محرم الحرام سال ۹۸۸ هجری است خدا را بر این نعمت می ستایم و درود فراوان را بر روان محمد و آل محمد تقدیم می دارم و تقاضای عفو و اغماض دارم (۱).

و اجازه ای که شیخ نعمه الله پدر شیخ احمد به ملا عبد الله رحمه الله عليهم اجمعين داده است بدین مضمون است که پس از مقدماتی می نگارد از جمله کسانی که در راه تحصیل علم و اجازه قدم برداشته و به دریافت آن به دیدار ما شتافته مولای فاضل کامل صاحب مناقب و فواضل که با اخلاقی شایسته و خویی آراسته به جمع میان شریعت و حقیقت برخاسته مولانا ملا عبد الله بن عز الدین (۲) حسین شوشتری است که خدا احوالش را اصلاح فرماید و همانندش را در میان اقران زیاد گرداند به سماع روایت از من پرداخت و با شیرین بیانی به طرح پرسشهایی اقدام نمود تا اینکه از این بنده ضعیف درخواست کرد به وی اجازه دهم که کتابهای علما و روایتهای ائمه هدی صلوات الله عليهم اجمعين را روایت نماید. در قبول آن درخواست تعلق ورزیدم تا اینکه دعوتش را اجابت کردم.

اکنون می گویم روایت می کنم از استادم پیشوای امت و کاملترین پیشوایان و چراغ راه ملت پیشوای صاحب مآثر و مفاخر و فضائل و معالی ابو الحسن علی بن عبد العالی و همچنین از فقیه عدل و دانشمند شایسته والدیم ابو العباس احمد بن خاتون قدس الله روحهما و نور ضریحهما بمحمد و آله و این دو بزرگوار از جد اکمل افضلم محقق مدقق شمس الدین محمد بن خاتون روض الله مرقده روایت می کنند گذشته از اینکه هریک از آن دو دانشور مستقلا طرق دیگری هم دارند که به خط خود آنها تدوین شده و در حال حاضر فراوان و برخی از آنها در اطراف جهان علم و حدیث منتشر گردیده که در برخی از آنها مشترک و با بعضی از آنها مساوی بوده ایم و بخشی از آنها را فرزند نیکوکار و شایسته و کاملم که دارای خویی پسندیده و باطنی پاکیزه است و از خدا می خواهم تا مقامش را در دوجهان عالی و آوازه اش را در میان اقران زیاد فرماید و عمرش را

ص: ۲۴۴

۱- ۱- صورت کامل این اجازه در مجلد ۱۰۹ بحار طبع جدید و همچنین رونویس آنکه به خط مؤلف این کتاب بوده است گراور گردیده است. م.

۲- ۲- در بعضی از مدارک، عز الدین را لقب خود ملا عبد الله آورده است و در این اجازه ظاهرا لقب پدرش بوده باشد و ممکن است پدر و پسر هر دو ملقب به یک لقب بوده اند. م.

طولانی و سرانجامش را به محمد و آل طاهرینش به خیر بگرداند به دست خودش که سپیدی پیشانی روایت و گوهر گران بار طرق درایت و هدایت است پیش از این مرقوم داشته است و به همین مناسبت از یادآوری آنها خودداری کرده ام چه آنکه یادآوری دوباره آن در نزد ارباب اعتبار مذموم و ناپسند است بنابراین مولای مشار الیه که خدا خواسته های او را به آسانی روا بسازد و او را به مقصودی که دارد نایل گرداند درخور آن است که مراتب حدیث و شئون علمی دیگر را از من از دو شیخ بزرگوارم که به نام و موقعیشان اشاره شد روایت نماید و این سند عالی است تا آخر آنچه در سند فرزندم بدان اشاره شده است و منتهی به ائمه هدی و مصابیح دجی صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین می شود و همچنین مولای مشار الیه مجاز است مراتب اشاره شده را برای هر کسی که می خواهد و دوست دارد روایت نماید و همواره از خدا می خواهم تا در این راه موفق و پایدار باشد و شرایط روایت را به آن نحوی که ملحوظ در نزد ارباب درایت است رعایت فرماید و از او می خواهم تا مراد مشایخم را قدس الله ارواحهم در خلوت و جلوت از خاطر نبرد. و کتب العبد نعمه الله بن احمد بن محمد بن خاتون در اواسط ماه محرم الحرام آغاز سال ۹۸۸ هجری و بالاخره با درود و سلام و حمد پروردگار اجازه اش را پایان داده است (۱).

مؤلف پس از نقل دو صورت اجازه که به اختصار ترجمه شد می نویسد: پس از این به اجازه دیگری از شیخ نعمه الله برخوردارم که نام مجاز له از آن ساقط گردیده و احساس می کنم که آن اجازه را هم شیخ نعمه الله برای ملا عبد الله شخصیت مورد بحث ما- نوشته باشد و به همین مناسبت اجازه مذکور را در اینجا ذکر کرده ایم هرچند محتمل است برای دیگری نوشته باشد (۲).

ص: ۲۴۵

۱- ۱- صورت این اجازه در مجلد ۱۰۹ بحار الانوار آمده است و رونویس آن هم به خط مؤلف این کتاب در آخر همان مجلد گردآوری شده است-م.

۲- ۲- در الذریعه، ج ۱، ذیل اجازه شیخ نعمه الله آمده است: بطوری که مؤلف ریاض [۱] استظهار کرده است این اجازه را شیخ نعمه الله برای ملا عبد الله نوشته است و بخشی از آن را متذکر شده است و آغاز آن اجازه بطوری که از کشف الحجب استفاده می شود این است: الحمد لله المبین طریق الحق و موضح دلیله-م.

در بخشی از آن اجازه آمده است: از جمله کسانی که در راه خدا متحمل رنج سفر تحصیل علم گشته و راه کمال را بر خود هموار نموده تا احادیث شریعت را از مخازنش به دست آورد و برای تصحیح احادیثش از هر کجا که گمان دارد تحصیل نماید تا خود بر اثر کوشش زیاد مجموعه فنون و علامه احادیث و متون گردیده است برادر صالح (چنانچه نوشتیم نام مجاز له ساقط گردیده است) گذشته از اینکه خود او از هر جهت مهارتی در این راه به دست آورده است از من درخواست کرد تا آنچه از پیشینیان در این راه به دست آورده ام به وی اجازه دهم از آنجا که چاره منحصر گردیده خواسته او را اجابت کردم تا از این راه حق برادری را رعایت کرده باشم و در ضمن آن پذیرش آن نایل آمده و تمنای دعا کرده باشم و الا من از آن افرادی نیستم که دعوی برهانی در این راه داشته باشم یا خود را شایسته شرکت در مسابقه این میدان بدانم و نخستین سفارشی که به خود و او دارم پرهیزکاری است و اینکه در آشکار و نهان مواظب فرمان از الله تعالی بوده باشیم بنابراین از خدا درخواست کردم و به وی اجازه دادم که آنچه را خوانده و روایت کرده ام و به روایت کتابهای فقهای پیشین و علمای ماضین رضوان الله علیهم اجمعین موفق گردیده ام روایت نماید از ایشان است شیخ امام شهید شمس الدین ابو عبد الله محمد بن مکی (ره).

اینک من روایت می نمایم از دو شیخ امام و فاضلم شیخ معظم خاتم مجتهدان و رئیس محققان و پیشوای مدرسان صاحب مآثر و مفاخر ابو الحسن علی بن شیخ زاهد عابد حسین بن عبد العالی که خدا مقامش را عالی و جایش را در بهشت متعالی قرار بدهد (۱). و از وی می خواهم تا مرا در خلوتها و اوقات راز و نیاز و در تعقیب نمازها از خاطر نبرد و خود را از سهو نسیان دور بدارد و به نسخه های صحیح اعتماد داشته باشد و پیروی از هر آواز ننماید و گوش به هر گویایی ندهد و تنها حق را مقصود خود شناسد و با کمال اخلاص تقوا پیشه کند و به همان راهی قدم گذارد که مشایخ ما رضوان الله علیهم قدم گذاشته اند و اینک کار را به عهده او واگذاردم و از خدای بزرگ می خواهم ما و او را

ص: ۲۴۶

برای آنچه وسیله خرسندی اوست موفق بدارد و ما و او را در زمره پیمبر ما محمد و خاندان او قرار بدهد و ما و مشایخ ما را در حزب آن حضرت و شفاعت آن جناب در آورد، به جاه محمد صلی الله علیه و آله و ذریته سلام الله علیهم اجمعین.

در پایان می نویسد این است صورت خط شیخ جلیل نعمه الله بن احمد بن محمد بن خاتون عاملی که خدا او و همه مرد و زن مؤمن را بیامرزاد.

مؤلف پس از نقل اجازه یاد شده می نویسد: مؤلف صاحب تاریخ عالم آرا در مجلد دوم از آن کتاب چنین می نویسد (۱): ملا عبد الله شوشتری در روز جمعه بیست و چهارم شهر محرم الحرام سال ۱۰۲۱ هجری اندک عارضه ای بر او طاری گردید در روز شنبه میر محمد باقر داماد و شیخ لطف الله میسی عاملی که مدتی بود به خاطر مباحثات علمی و مسائل اجتهادی فی مابین غبار نقاری ارتفاع یافته بود به عیادت او رفتند. جناب مولانا با این هر دو بزرگوار معانقه کرده در کمال شکفتگی صحبت داشت. شب یکشنبه بیست و ششم قریب به صبح بعد از اقامه صلاه اللیل و نوافل بیرون آمده که ملاحظه وقت نماید، در بازگشتن از پای فتاده بی آنکه مهلت سخن گفتن یابد دعوت حق را اجابت نموده مرغ روحش از قفس بدن او پرواز نمود.

جناب مولانا در کمالات نفسانی و تقوی و پرهیزکاری و ترک مستلذات دنیا درجه عالی داشت از مآکول و مشروب به سد رمق قناعت نموده اکثر ایام صایم بوده و به شوربای بی گوشت افطار می کرد و قریب به سی سال در نجف اشرف و کربلای معلی ساکن گشته در خدمت مجتهد مغمور مولانا احمد اردبیلی به سر برده و در خدمتش به کسب فضائل و حل مسائل می پرداخت و گویند که از مولانای مذکور اجازه نماز جمعه و جماعت و تلقین مسائل اجتهادی یافته بود.

در روز وفاتش مردم به شدت نوحه سرائی می کردند و اعیان و اشراف، سعی می نمودند که به تیمن و تبرک دستی به زیر جنازه اش برسانند، ازدحام جمعیت میسر نمی شد. در جامع عتیق صفاهان به آب چاه غسل داده در همان جا میر محمد باقر داماد و

ص: ۲۴۷

سایر فضلا و علما نماز کردند، چند روز در مزار [فایض الانوار امامزاده واجب التعظیم و التبجیل] امام زاده اسماعیل علیه و آباءه التحیه بود. از آنجا به کربلای معلی منتقل شد (۱).

ارباب استعداد تاریخهای مرغوبه در سلک نظم کشیدند.

از جمله میرصحبتی تفریسی گوید «آه آه از مقتدای شیعیان»؛ دیگری گفته است:

«حیف از مقتدای ایران حیف».

شیخ محمود عرب جزائری گفته: «مات مجتهد الزمن».

مؤلف گوید: اینکه مؤلف عالم آرا نوشته است مولانا مدت سی سال از محضر مقدس اردبیلی استفاده کرده است و در ظرف این مدت هم در جوار حضرت سید الشهداء و حضرت مولا علی مرتضی علیهما السلام به سر برده است هر دو موضوع بی اساس است.

در مجلد اول آن کتاب می نویسد: در یکی از اوقات فی مابین مولا عبد الله و محقق

ص: ۲۴۸

۱ - ۱ - علامه ملا محمد تقی مجلسی در شرح مشیخه من لا یحضره الفقیه می نویسد: عبد الله بن حسین شوشتری - رضی الله تعالی عنه - در روزگار خودش استاد ما و استاد طایفه شیعه و علامه محقق و مدقق و زاهدی عابد و پرهیزکار بود و اکثر مطالب مفید این کتاب از افادات او می باشد در تحقیق اخبار و رجال و اصول مهارتی بسزا داشت و آثاری تألیف کرده است از جمله تتمیم شرح قواعد محقق کرکی است که در ضمن هفت مجلد تدوین نموده و مقام فضل و دانش و تحقیق و تدقیق او را از آن تتمیم می توان استفاده کرد ملا عبد الله نسبت به من به منزله پدری مهربان بود و در دهه اول از محرم الحرام در گذشت و روز وفات او به منزله روز عاشورا بود و نزدیک به صد هزار تن بر جنازه او نماز گزارند و من تا آن هنگام چنان اجتماعی را برای هیچ یک از فضلا ندیده بودم و در جوار اسماعیل بن زید بن حسن مدفون شد. پس از یک سال جنازه او را بدون آنکه تغییری در آن رخ داده باشد به کربلای معلی انتقال دادند. وی صاحب کرامات بود، برخی از آنها را خود دیده و جمعی از آنها را از دیگران شنیده ام. ملا عبد الله از شاگردان ملا احمد اردبیلی و شیخ احمد خاتون و پدر او بوده و از این پدر و پسر اجازه داشته و من هم به اخذ اجازه ای از او نایل آمده ام و می توان گفت حد اکثر انتشار حدیث و فقه از برکات او بوده است و دیگران بر اثر گرفتاریها آن چنان که باید رنجی در این راه تحمل نکردند و او پس از آنکه از کربلا آمد و در طول چهارده سالی که در اصفهان اقامت داشت به نشر حدیث پرداخت و طلاب علم در اوایل ورودش بیش از پنجاه تن نبودند و حال آنکه هنگام رحلت او عده فضلا متجاوز از هزار تن بوده اند. بالاخره مدایح او بیش از این است - م.

سید داماد مشاجره علمی اتفاق افتاد؛ در پی آن مشاجره سید داماد به او نوشت: «عزیز من جواب است این نه جنک است! رحم الله امرأ عرف قدره و لم يتعد طوره نهایت مرتبه بی حیائی است که نفوس معطله و هویات هیولانیه در برابر عقول مقدسه و جواهر قاده بلاف و گراف و دعوی بی معنی برخیزند این قدر شعور باید داشت که سخن من فهمیدن هنر است نه با من جدال کردن و بحث نام نهادن، چه معین است که ادراک مراتب عالیه و تسلط بر مطالب دقیقه کار هر قاصر المدرکی و پیشه هر قلیل البضاعتی نیست فلا محاله مجادله با من در مقامات علمیه از بابت قصور طبیعت خواهد بود نه از باب دقت طبع، مشتی خفاش همت که احساس محسوسات را عرش المعرفة دانش پندارند و اقصی الکمال هنر شمارند با زمره ملکوتیین که مسیر آفتاب تعلقشان بر مدارات انوار عالم قدسی باشد لاف تکافو زنند و دعوی مخاصمت کنند روا نبود و درخور نیفتد، ولیکن مشاکسه و هم با عقل و معارضه باطل با حق و کشاکش ظلمت با نور منکر بشوند، حادث و بدعتی است نه امر و نهی، و الی الله المشتکی و السلام علی من اتبع الهدی.

و اذا اتتك مذمتی من ناقص فهی الشهادة لی بأنی کامل

خاقانی آن کسان که طریق تو می روند زاغ اند و زاغ را روش کبک آرزوست

گیرم که مارچوبه کند تن به شکل مار کو زهر بهر دشمن و کو مهره بهر دوست

ملا عبد الله در پاسخ وی این جواب را نوشت:

جانا به زبان ما سخن می گویی، رحم الله امرأ عرف قدره، بدا حال کسی که من ارسل الیه را از نفوس معطله شمارد و دعوی اسلام کند (۱).

ص: ۲۴۹

۱-۱- در روضات [۱] ذیل احوال معظم له حکایات چندی از مراتب اخلاق و پاره ای از مناقب دیگر او ذکر شده است؛ از جمله می نویسد: به خط جدّم سید ابو القاسم جعفر در حاشیه اربعین ملا محمد باقر مجلسی چنین دیدم: مولای فاضل و تقی پرهیزکار ملا عبد الله شوشتری در مقام اندرز به فرزندش می گفت: پس از آنکه اساتید جبل عامل مرا در عمل برای خودم مجاز دیدند و اجتهاد مرا تصدیق کردند مرتکب مباح و مکروه نشدم، تا چه رسد به عمل حرام. و این موضوع را درباره خوردن و آشامیدن و خوابیدن و نکاح کردن یادآور شده است که آنها را با انگشتان خود یکی بعد از دیگر می شمرده است و کاملاً رعایت می کرده است-م.

ملا عبد الله بن حسين رستمدراری مازندرانی

رستمدراری فاضلی عالم بود و من از روزگار او اطلاعی ندارم. آری در تبریز به رساله اعتقادیه او که ترجمه اعتقادات شیخ صدوق (ره) می باشد دست یافتم. وی این کتاب را در تبریز بنا به پیشنهاد یکی از دوستانش تدوین نموده است (۱).

مؤلف گوید: یادآوری می شود شخصیت مورد بحث ما غیر از ملا عبد الله خراسانی شوشتری است که به شهید ثالث معروف بوده و در مشهد مقدس رضوی می زیسته و پس از این به شرح حالش اشاره خواهد شد.

ملا عبد الله بن ملا حسن شیرازی شولستانی نزیل شهر ساری

وی فاضلی عالم و فقیهی جلیل القدر و از معاصران است.

علوم نقلی و احادیث علوی را از ملا محمد تقی مجلسی و علوم عقلی را از ملا صدر الدین محمد شیرازی (ملا صدرا) رحمه الله علیهما فرا گرفته است و در همین روزگاران دل از خاکدان دنیا برداشته و به ریاض جنان عقبی راهی گردیده است از آثار او رساله ای درباره عقاید دینی همراه با ادله عقلی و رساله ای درباره اصول الدین همراه با ادله نقلی و شرحی بر رساله اعتقادات شیخ صدوق و شرحی دیگر به فارسی بر همان رساله موجود است که ما آنها را به انضمام تعلیقات و تحقیقات زیادی که بر کتابهای حدیث و امثال آنها داشته است در شهر ساری در نزد فرزندانش دیده ایم.

سید حسین نسیب شمس الدین جمال علویها ابو محمد عبد الله بن

جعفر بن محمد حسینی

وی از بزرگان سادات و از دانشمندان متأخر ما بوده است.

ص: ۲۵۰

۱-۱- در پانویشت الذریعه، ج ۱۸، ص ۳۱ نقل شده است نام آن کتاب زبده الفوائد فی ترجمه العقائد است و این کتاب را در سی و چهار باب تنظیم کرده است-م.

بطوری که از کتاب ابتلاء الاخیار فی مصائب الائمة الاطهار تألیف شیخ ابو علی عبد النبی بن احمد بن عبد الله بن یوسف هجری بحرانی که از معاصران است چنین استنباط می شود شمس الدین از طاهر بن عبد السید فقیهی مطرزی از خطیب علامه ابو المؤید موفق بن احمد مکی خوارزمی روایت می کرده است.

شیخ عبد الله بن حسن نسابه

فاضلی دانشور و بزرگوار بوده است از آثار او کتاب نزهه عیون المشتاقین (۱) است این کتاب را سید بن طاوس در فلاح السائل به وی نسبت داده است و من تا حال حاضر از چگونگی روزگار او اطلاعی بدست نیاورده ام و در کتاب های رجال اصحاب هم به نام و نشان او نرسیده ام.

ملا عبد الله خراسانی شهید

پس از این به عنوان ملا شهاب الدین عبد الله بن ملا محمد شوشتری خراسانی مشهدی مقتول و مشهور به شهید ثالث خواهد آمد.

ملا عبد الله بن حاج حسین بابا سمنانی

وی فاضلی عالم و جامعی طیب بود و از شاگردان میرداماد بشمار می رود.

در شهر اشرف مازندران کتاب تحفه العابدین او را دیده ام.

ص: ۲۵۱

۱-۱- در الذریعه، ج ۲۴ [۱] آمده است: کتاب نزهه عیون المشتاقین فی وصف الساده الغر المیامین در علم نسب شناسی از آثار ابو الغنائم شریف عبد الله بن حسن نسابه دمشقی است که احمد بن مهنا عبیدلی معاصر با حلّی در کتاب الانساب المشجر از آن نقل کرده است و می نویسد این کتاب از آثار ابو الغنائم عبد الله بن حسن قاضی بن محمد بن حسن بن حسین بن عیسی بن یحیی بن حسین بن زید بن علی بن حسین علیه السلام است و در این کتاب از ابو عبد الله حسین بن محمد طباطبائی روایت می کرده و ابن عساکر در تاریخ خود می نویسد: این کتاب که در علم نسب تألیف شده متجاوز از ده مجلد می باشد و ابن طاوس هم در فلاح السائل از آن نام می برد و مؤلف ریاض نام او را در همین مجلد در ردیف اعلام شیعه آورده است-م.

کتاب مزبور را که در اعمال سال و آداب صلوات و تعقیبات آن است به پارسی تألیف کرده و مشتمل بر یک مقدمه و پنج باب و یک خاتمه بوده و دارای مطالب ارزنده ای است.

و از آثار او کتابی است در ترجمه رساله فارسی افلاطون زمان حسام الدین ماچینی. این رساله درباره کیفیت تنباکو و آثار آن تألیف شده است. ملا عبد الله این رساله را از پارسی به تازی برگردانیده و شرحی برای آن نوشته و در ضمن به رد آن هم اقدام نموده است و بطوری که ملا عبد الله اظهار داشته است رساله حسام الدین همان رساله ای بوده که حکیم محمد مقیم بن حکیم محمد حسین سمنانی راجع به تنباکو به زبانی پارسی تألیف کرده است و حسام الدین آن رساله را سرقت نموده و به نام خود انتشار داده است و من ترجمه رساله مزبور را در سیستان به خط شریف ملا عبد الله که مترجم آن است دیده ام و نسخه ای از آن هم در نزد ما موجود است.

این رساله را ملا عبد الله بنا به پیشنهاد و درخواست سید اجل علی بن حسن بن شدقم حسینی مدنی به عربی ترجمه نموده و پس از فراغت از ترجمه اصل آن همان ترجمه را شرح کرده است و شرح و ترجمه آن را در سال ۱۰۲۰ هجری در مدینه منوره به پایان آورده است.

شارح در آغاز ترجمه خود فوائد بسیاری از امور طبّی را که ویژه سته ضروریه (۱) و دیگر از اموری که متناسب با آن بوده است بر اصل ترجمه خویش اضافه کرده و کلاً دارای مطالب باارزشی است.

مؤلف گوید باید گفت آنچه از متن نوشته حسام الدین و محمد مقیم سمنانی به دست می آید آن است که هر دو تن ادله ای اقامه کرده اند که توتون گیاه خوبی است

ص: ۲۵۲

۱-۱- در بحر الجواهر ذیل کلمه اسباب و با اشاره بدان ذیل سته ضروریه (شش امر لازم) آمده است: سته ضروریه یا اسباب عمومی ششگانه امر مهی است که بقای ذی حیات به وجود آنها بستگی دارد و اسباب سته عبارت است از: ۱- جنس هوایی که بر بدن احاطه دارد ۲- جنس خوراکی و آشامیدنی ۳- جنس استفراغ و احتساب ۴- جنس حرکت و سکون ۵- جنس خواب و بیداری ۶- جنس حرکات نفسانی. آب است و خوراک و خواب پس حرکت و استفراغ: هم نیز هوا را تو شش امر ضروری دان-م.

نهایت آنکه برای برخی از مزاجها سودمند و برای بعضی از مزاجها زیان آور است و تصمیم مترجم شارح بر آن بوده که در بسیاری از مواضع آن شرح کلام آن دو تن را مردود و ناپسند قلمداد نماید و من بعد از این به نکته باارزشی برخوردیم که مترجم به خط خود دلیلی برای نکوهیدگی تنباکو بر پشت همان ترجمه مرقوم داشته است که شایسته می دانم دلیل او را در اینجا ایراد کنم.

وی گوید بدیهی است روح جسم لطیفی است بخاری صاف و شفاف و این جسم لطیف از بخار خون لطیف به وجود می آید و جسمهای غلیظ و کدر مخصوصا جسمهایی که در آنها اندک تیرگی و حالت دود مانند وجود دارد بلاشک با جسم شفاف روح، مخالف و متضادند.

شکی نیست توتون خود جسمی کثیف و خشک است و دودی که از آن متصاعد می گردد خالی از همان اجزای خشک و کثیف نمی باشد به طوری که بخوبی می توان بیوست و کثافت آن را در نی قلیان و امثال آن احساس کرد مخصوصا هرگاه یک روز یا دو روز منفذ آن بسته باشد و قابل کشیدن نباشد که باید آن را تنقیه یا فراشی کرد، اکنون که با بستن نی قلیان استعمال کردن دود ایجاد مزاحمت خواهد کرد پس با مجاری خون و تنفس و رطوبات درونی که منفذی به بیرون ندارد چه معامله ای خواهد کرد و کسی که اندک اطلاعی از فن طبابت داشته باشد خواهد فهمید استعمال دخانیات به مجاری تنفسی آسیب جبران ناپذیری وارد خواهد کرد و هرگاه فردی این ناراحتی را کم و بیش در خود احساس کند بهتر آن است که گرد استعمال دخانیات نگردد و نفعی را که ممکن است از راه جلوگیری از رطوبات بارده در خود بیابد ناچیز انگارد زیرا زیانی را که بر اثر اضمحلال نیروها و قوای باطنی در خود ایجاد می کند بیشتر از نفعی است که در خود احساس می کند.

گذشته از این ممکن است رطوبات رقیقه از میان برود و به جای آن کثافتهایی که بر اثر کشیدن دخانیات تحجر یافته است جایگزین آنها شود و برای خارج ساختن آنها راهی جز استفاده از داروهای قوی از قبیل مسهلات قوی وجود نداشته باشد و به طوری که اطبا در کتابهای خود گفته اند استعمال این گونه مسهلات ناراحتی زیادی را به همراه

دارد و بسیار خطرناک است؛ بنابراین بهتر آن است که از استعمال دخانیات خودداری شود و ممکن است حکم به تحریم استعمال تنباکو و امثال آن به خاطر همان زیانی بوده است که بعضی از بزرگان متوجه آن بوده اند و دیگر آنکه فقهای گذشته و حال تصریح به جواز تناول آن نکرده اند بلکه استعمال دخانیات را مطلقاً یا در بعضی از مواضع ممنوع دانسته اند و هرگاه چنین احتمالی در کار باشد بهتر آن است که از استعمال آن احتراز کنند.

هرگاه کسی در مقام اعتراض بگوید تجربه ثابت کرده است که استعمال تنباکو زیانی ندارد خواهیم گفت تجربه نسبت به فرد واحد یا بیشتر دلیل بر آن نیست که بر همه بدن‌ها اثر واحد داشته باشد و به فرض آنکه چنان تجربه ای حکمفرما باشد نمی تواند با براهین عقلیه که به درستی آنها یقین داریم مقاومت نماید.

مؤلف گوید کلام شارح از جهات طبی و شرعی و عقلی خالی از نظر نبوده است از جمله وی مجاری تنفس را با نیهای قلیان و امثال آن مقایسه کرده است درست نیست زیرا دود تنباکو آن گونه که در نی قلیان و امثال آن سرایت می نماید در مجاری تنفس سرایت نمی کند.

دیگر آنکه وی در کلام خود گاهی تصریح به خطر و هنگامی تصریح به اولویت ترک استعمال دخانیات نموده و گاهی هم این امر بر او مشتبه گردیده است.

دیگر آنکه عدم تصریح فقها به جواز استعمال دخانیات دلیل بر حرمت آن نبوده است. گذشته از این کشیدن تنباکو غیر از خوردن آن است و حال آنکه شارح در کلام خود آورده است که فقها تصریح به جواز تناول دودها ننموده اند.

اعتراض دیگر آنکه هرگاه بعضی از فقها به حرمت تناول دخان تصریح کرده باشند باید دلیل آنها آیه شریفه و یحرم علیهم الخبائث و آیه دیگر الخبیثات للخبیثین و امثال این ها باشد و حال آنکه این دو آیه و امثال آن دلالتی بر خبیث بودن تنباکو ندارد و ما در کتاب وثیقه النجاه در چندین موضع از آن کتاب استفاده هایی که از آن آیات می شود و چگونگی مصادیق آنها را متعرض شده ایم.

ایراد دیگر راجع به بیان اعتراض و پاسخ اوست. باید گفت اعتراض وی وارد نیست؛ اولاً عدم ضرر نسبت به بعضی همان طور که دلیل بر حکم به جواز نمی شود

حاکی از مدح و نفع آن برای همگان نبوده است. همچنین زیان داشتن آن نسبت به بعضی دلیل بر آن نیست که به طور کلی مضر بوده و برای همگان سودمند نبوده باشد و هرگاه ادعا شود که تجربه بر ضرر آن صحه گذاشته است خواهیم گفت علاوه بر اینکه از کلامش نمی توان یک چنین استنباطی را داشت، ضرر آن هم تصریح نشده است و حتی غالب اوقات تجربه ای که از آن صحبت به میان آمده مقتضی عدم ضرر آن است.

آری ممکن است نسبت به مزاجهای صفاوی و مزاجهایی که در نهایت حرارت و خشکی می باشند مانند مزاج من که هم صفاوی و هم در کمال گرمی است زیان آور باشد و اما نسبت به مزاجهای بلغمی و مزاجهایی که سردی آنها و دیگر از طبایع سه گانه شان غالب می باشد کشیدن قلیان مانعی ندارد بلکه از دیگر ادویه که مانع از بلغم و رطوبت می شود مفیدتر خواهد بود و همچنین برای رطوبت معده و مغز و زکام و آب ریزی های دیگر از منقذهای ظاهری و امثال این ها مفید است و تجربه آن را ثابت کرده است و اما نسبت به مزاجهای سوداوی و دموی (خونین) گمان ندارم زیان آور باشد و بعید نیست که برای آنها هم مفید باشد.

ثانیا اینکه گفته است برفرضی که تجربه بی ضرر بودن کشیدن تنباکو را اثبات کند تاب مقاومت در مقابل براهین عقلی و قاطع را ندارد خواهیم گفت این موضوع هم ادعایی بیش نبوده است و ما حتی یک دلیل هم اعم از عقلی و وهمی برای اثبات آن بدست نیاوردیم بلکه دلیل نقلی ظنی هم برای درستی آن نداریم تا چه رسد که براهین قاطعه عقلی به طور کلی دلالت بر نادرستی آن بنماید و یا به طور کلی آن را مضر دانسته و دم از قدح و منع و خطر آن بنماید، بنابراین حجتی که وی آورده تباه بوده و خالی از تأمل نمی باشد.

آری خود مؤلف و شارح در مواضع معینه و امزجه خاصی استدلال بر زیان آن کرده اند که ما با آنها مخالفتی نداریم بلکه نظریه آنها را که ویژه آن مواضع بوده درست و بجا می دانیم و بالاخره تنباکو مانند سایر داروها و خوردنیها و آشامیدنیهای عادی است که گاهی زیان آور و زمانی سودمند می باشد و گمان من آن است که حد اکثر بلکه تمامی سخنان شارح و مؤلف متوجه به همین نکته ای بوده است که هم اکنون از وی یادآوری کردیم.

مؤلف پس از مطالب یادشده می نویسد: این گیاه را طبیبها طابق می نامند همان طور که مترجم در حاشیه ترجمه اش به نقل از استادش میرداماد از منهاج الادویه این نام را برای آن گیاه ذکر کرده است و خود او هم در متن ترجمه می نویسد: طبیبها این گیاه را طابق و حجازیها طابه و ایرانیها تنباکو و رومیها و ترکها تنن می نامند.

یادآوری می شود گروهی از معاصران و جمعی که نزدیک به عصر ما بوده اند رساله ها و تحقیقات چندی درباره حرمت توتون تألیف کرده اند و بعضی هم نغمه ای با تنبور ساز کردند و قهوه را در ردیف تنباکو قرار داده و آن را حرام دانسته اند و قهوه را در کتابهای طبیبهای متأخر به نام بن (۱) شهرت دارد و جمعی نیز با وی همراهی کرده و ما می توانیم نظریات آنها را از آثارشان که در این کتاب در ذیل معرفی آن افراد یادآور شده یا آنهایی را که متذکر نگردیده ایم استنباط کنیم و دامنه تحریم تا آنجا کشیده شده که فاضل علامه مولانا علی نقی کمره ای که شیخ الاسلام اصفهان بوده و ترجمه اش پس از این خواهد آمد رساله ای در حرمت قهوه نوشته است و چهارده دلیل برای اثبات نظریه خود اقامه نموده است که همگی آنها از خانه عنکبوت سست تر است و از چگونگی آن آگاه خواهید شد.

بازهم یادآوری می شود طبیبان ماهر راجع به چگونگی قهوه و توتون و همچنین

ص: ۲۵۶

۱-۱- آقا محمد علی کرمانشاهی در مقام الفضل [۱] ذیل سؤال ۱۱۷۲ که آیا حدیثی در نکوهش از تنباکو و قهوه رسیده است یا خیر، احادیث چندی را که در آنها استعمال این مواد شدیداً نکوهش شده نقل کرده است و در ذیل آنها می نویسد: سند همگی این احادیث ضعیف است و در احادیثی که از دود مذمت شده است مراد از دود چرس و بنگ بوده که هم کشیدن و هم خوردن آنها حرام است. پیغمبر اکرم فرموده کسی که بنگ بخورد چنان است که با مادرش هفتاد بار زنا کرده است؛ در مورد تنباکو باید گفت که در عصر پیغمبر و ائمه این ماده وجود نداشته است به همین جهت علما آن را در ردیف ما لا- نص فیہ قرار داده اند و رواج تنباکو در آغاز قرن یازدهم بوده است. منظور از قهوه که در اخبار آمده است شراب است، زیرا که در کتابهای لغت آن را به عنوان قهوه معرفی کرده اند و این دانه متعارف را که از آن قهوه می گیرند «حب البن» به فتح باء و تشدید نون گفته اند. ممکن است از آن جهت «حب اللب» را قهوه خوانده اند که مانند شراب در فتنانها می ریزند و در مجلسها می گردانند. خلاصه ظاهراً قهوه و قلیان مانند سیر و نان مورد احکام خمسه می شوند و از برای بعضی واجب و نزد برخی حرام یا سنت یا مکروه یا مباح می باشد-م.

راجع به نفع و ضرر و آغاز پیدایش آنها گفتاری دامنه دار دارند که ما آنها را مفصلاً در باب پنجم از کتاب ثمار المجالس و نثار العرائس خویش ذکر کرده ایم و هرکجا که لازم بوده است به ردّ گفتار ایشان پرداخته ایم.

و باید دانست میرزا فیاض برادر استاد فاضل ملا محمد باقر سبزواری قدّس سره رساله فارسی به طریق ظرافت درباره توتون تألیف نموده است و آن را به طرز احکام خمسّه واجب حرام مستحب مباح مکروه تدوین نموده و همه جا و به منظور رغبت قلیان کشان رعایت ظرافت را کرده است و در ضمن آن زمان و مکان و دیگر احوال را در نظر داشته و تا جایی که ممکن بوده است مراعات حکمتها و مصلحتها را در خصوص احکام مربوط به آن نموده است.

مؤلف گوید درحقیقت قلیان کشی با توجه به آیین شریعت مطهره از پنج قسم بیرون نبوده است بلکه همگی مأكولات و مشروبات و داروها و امثال این ها بیرون از احکام خمسّه نمی باشد و به همین خاطر لازم است انسان شرایط و حالتها و هرچه به دینها ماند در نظر بگیرد چه آنکه استعمال تنباکو برای کسی که مزاجش حار و صفراً غالب بر مزاج اوست و حالت تازه از استعمال تنباکو برای او ایجاد نمی شود بلاشک مضر بوده و بر او حرام است و برای کسی که مزاجش سرد و مرطوب و بلغم غالب بر مزاج او می باشد و مغز و معده اش در غایت رطوبت است و همواره گرفتار زکام و آب ریزی بلغمی است بسیار نافع می باشد و گاهی اگر احساس کند که حالت زکام و امثال آن به حال وی زیان دارد واجب خواهد بود اکنون حکم واجبی نسبت به او یا واجب مضیق است که داروی دیگری به جای آن در اختیار ندارد و یا واجب مخیر است که داروی دیگری برای رفع آن امراض در اختیار دارد، و بدین قیاس دیگر از احکام ثلاثه.

یادآوری می شود سیّد اجلّ فاضل ملا خلف بن سید عبد المطلب بن سید حیدر موسوی مشعشعی حویزاوی که والی حویزه بود به خط خود بر پشت همان نسخه ای که به خط ملا عبد الله در سیستان دیده بودم چنین نوشته است: نیازمندترین بندگان به رحمت خدا سید خلف بن سید عبد المطلب چنین گوید این رساله را به قرائت از شارحش عالم

فاضل ربانی ملا عبد الله سمنانی اطال الله بقاءه و اوصله رضاه سماع کردم و آن را رساله ای یافتیم که دارای مطالب مفید و تحقیقات ارزنده ای است و تحقیقات و ایراداتی را که در آن ذکر شده است پسندیده و استوار دیدم و از آنجا که تحقیقات وی را درباره طبیعت این دود مطابق با واقع یافتیم-هرچند خود هیچ گاه به کشیدن آن اقدام نکرده ام-بر خود لازم دیدم تا مطالب ارزنده ای را که در این کتاب آمده و برای افرادی که این مواد را استعمال می کنند مفید است اضافه نمایم زیرا به تجربه دریافته ام که استعمال تنباکو برای بعضی افراد سودمند و برای برخی دیگر زیان بخش است.

و آن الحاقیه این است که کسی که این گیاه را استعمال می کند از حد معمول زیادتر استعمال نکند و مانند بعضی که در کشیدن آن افراط می کنند از حد معمول تجاوز ننماید بلکه مزاج و طبیعت خویش را در نظر بگیرد و رطوبت و برودت آن را مد نظر داشته باشد به طوری که اگر رطوبت و برودت مزاجش زیاد شود بیشتر استعمال کند و اگر این رطوبت کاهش یابد از استعمال آن بکاهد و به نظر من هرگاه بخواهد زیاد استعمال کند در هرروزی سه بار استعمال نماید و فاصله هر بار تا بار دیگر چهار ساعت باشد و آنگاه که بخواهد کم استعمال نماید در هرروزی یک بار استعمال کند و خداست که از حقیقت همه منافع باخبر می باشد.

و اضافه می کند این تحدیدی را که بیان کردم تخمینی بوده است و صاحب دردی که می داند همین تحدید موافق با حال و مزاج اوست هرگاه بیشتر از آنچه ما تحدید کردیم موافق با حال او باشد می تواند مورد استفاده قرار بدهد.

یادآوری می شود نزاع طبی بلکه نزاع شرعی در صورتی است که کسی برای نخستین بار بخواهد به کشیدن قلیان اقدام نماید و یا هرگاه به کشیدن آن اقدام نموده هنوز اعتیاد کامل برای او حاصل نشده است لیکن هرگاه به کشیدن آن اعتیاد حاصل کرده باشد نمی تواند آن را ترک کند چرا که به طوری که مشاهده می شود ترک قلیان موجب می شود که تا به کسانی که آن را استعمال می کنند آسیب شدیدی وارد شود و حتی گاهی این کار به بیماریهای خطرناک یا صعب العلاج منجر می شود و همین مسأله را می توان در مورد مواد دیگر از قبیل توتون و افیون و تریاک و برش و امثال آنها نیز در نظر گرفت و برفرضی

که در بعضی از مواد یا نسبت به برخی از اشخاص ضرر اعتیاد در نظر گرفته شود مستلزم آن است که ترک اعتیاد زیانش زیادتر خواهد بود، به طوری که اگر معتادان را مورد ملاحظه قرار دهیم به این نتیجه خواهیم رسید و یقین خواهیم کرد که ترک آن موجب مرگ است و از این پس نظیر همین کلام را ذیل احوال شیخ علی نقی کمره ای ذکر خواهیم کرد و نظر مشروح خود را در باب پنجم کتاب ثمار المجالس و نثار العرائس بیان نموده ام (۱).

ص: ۲۵۹

۱-۱- روضات الجنات، ج ۵، ص ۱۹۴، [۱] ذیل احوال شیخ علی نقی کمره ای پس از آنکه بخش مهمی از آنچه را صاحب ریاض [۲] نقل کرده است ذکر نموده اظهار داشته است سید جزائری در انوار نعمانیه، آورده است که عده ای از علما از قبیل ملا علی نقی و طریحی و دیگران استعمال تنباکو را حرام می دانسته و جمعی عقیده به حلیت آن داشته؛ حتی ملا محمد تقی مجلسی در هنگام گرفتن روزه های مستحبی قلیان می کشیده و در روزه های واجب از استعمال آن خودداری می نموده و پس از لغزی به عربی در خصوص تنباکو ذکر نموده و پاسخ آن را به پارسی از یکی از فضلا نقل کرده و اینجانب هر دو را ذیل ترجمه آن ذکر کرده ام. راجع به قلیان اشعار زیادی هم گفته شده از جمله سراینده ای گفته: قلیان که بر سر آتش شهلا دارد هر لحظه به دست صنیعی جا دارد تو می کشی و آب در او می رقصد گویا نفست دم مسیحا دارد دوست با ذوق ما آقای محمد آقا شفیق اصفهانی هم ابیات شیوایی در این زمینه سروده است: بیار ای یار آن قلیان مشهور که شد چو بین تنش از دار منصور فراز عرش بهر آن فرشته سری از سرمه مژگان سرشته در آن، عطار تنباکو نهاده که حافظ برگش آغشته به باده بیاورده است موسی آتش از طور نهاده بر سرش چون حقه نور کشیده کوزه اش خیام بر دوش درونش می زند آب بقا نوش نی اش از پیر رومی فخر افلاک که با آن جان دمیده در تن خاک همان قلیان که هر دم گاه و بیگاه کشد از دل خروش قل هو الله شده دودش ضیاء چشم بینش از روشن چراغ آفرینش به من ده تا رهم از خودپرستی نینم غیر حق در ملک هستی -م.

سید عبد الله بن حسین حسینی بحرانی

شیخ معاصر در امل الآمل (۱) می نویسد: بحرانی عالمی فاضل و سراینده ای ماهر و از معاصران است صاحب سلافه در محاسن اعیان عصر از وی نام می برد و از او به بزرگی یاد می کند و اشعاری را از او نقل می نماید.

سید عبد الله بن محمد بن زهره حسینی

وی از بزرگان دانشمندان بوده است.

به طوری که از اجازه شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی که به سید بن شدقم مدنی داده است و از خط شیخ شهید نقل کرده است در سند بعضی از اخبار چنین آمده که ابن شهر آشوب و علی بن طاوس حسینی از وی روایت می کرده اند.

مؤلف گوید: در نام این عالم در حقیقت اشتباهی در نسخه رخ داده است، زیرا در نسخه آمده است عبد الله محمد بن زهره حسینی بنابراین یا کلمه (ابن) بین عبد الله و محمد حذف شده که ما نیز برطبق همین احتمال نام او را در صدر این قسمت به آن صورت ذکر کردیم و شرح حال او را به دنبال نام عبد الله ذکر کردیم لیکن در کتابهای رجال و اجازات عالمی را که در این درجه از نسب باشد بدین نام و نشان سراغ نداریم و یا لفظ (ابو) پیش از عبد الله از قلم افتاده است بنابراین نیازی به حذف لفظ (ابن) بین عبد الله و محمد نمی باشد لیکن باید گفت که اگر سیدی که در این درجه باشد همانا او ابو حامد است نه ابو عبد الله لیکن دفع این اشکال، آسان است برای اینکه ممکن است دو کنیه داشته باشد و یا آنکه لفظ «عبد الله» را زاید بدانیم و معتقد باشیم که ناسخان آن را اضافه کرده اند که در این صورت اشکالی باقی نمی ماند و کلام استوار است و اختلالی به وجود نمی آید و در عین حال هر دو عنوان به شخص واحدی مربوط خواهد بود و فرد مورد بحث بعینه همان سید محیی الدین ابو حامد محمد بن ابی القاسم عبد الله بن علی بن زهره حسینی حلبی اسحاقی نوعی بوده که در این درجه بشمار است.

ص: ۲۶۰

و یا محتمل است مترجم حاضر محمد بن عبد الله بن زهره حسینی است و ناسخان لفظ ابن را از قلم انداخته و قلبی در محمد و عبد الله به وجود آورده اند و بازگشت این احتمال هم به سید محیی الدین ابو حامد یاد شده خواهد بود.

شیخ تقی الدین عبد الله حلبی

وی فاضلی عالم و محدثی بزرگوار و از متأخران اصحاب ما می باشد.

از آثار او کتاب الدر الثمین فی اسرار انزع البطین را در شهر تیمجان گیلان دیده ام و این کتاب منتخبی از کتاب مشارق انوار الیقین فی حقایق اسرار امیر المؤمنین شیخ رجب بن محمد بن رجب بررسی می باشد که شیخ تقی الدین نکاتی مفید و مطالبی تحقیقی را بدان افزوده و تفسیر پانصد آیه از آیات قرآن که در فضل اهل بیت نازل شده است بدان ضمیمه کرده و کتابی بس پسندیده و لطیف است.

مؤلف گوید: بعید نیست مترجم حاضر همان تقی الدین بن عبد الله حلبی باشد که شرح حال او را در باب تاء از این کتاب یادآوری کردیم و اگر اشتباهی باشد از ناحیه ناسخ بوده است.

یادآوری می شود که مترجم حاضر غیر از شیخ ابو الصلاح تقی الدین حلبی است، زیرا علاوه بر عدم مساعدت نام مترجم با ابو الصلاح، شخص ابو الصلاح سالهای زیادی پیش از حافظ رجب می زیسته تا چه رسد به مترجم حاضر.

شیخ نصیر الدین ابو طالب عبد الله بن حمزه بن عبد الله بن حمزه بن

حسن بن علی بن نصیر طوسی شارحی مشهدی معروف به نصیر الدین طوسی

(۱)

وی از دانشمندان برجسته امامیه بوده و به طوری که پس از این خواهد آمد شیخ قطب الدین کیدری و دیگر از علمای ما از وی روایت کرده اند و او خود از جمعی از علما از جمله شیخ ابو الفتوح رازی روایت داشته است.

ص: ۲۶۱

---

۱ - ۱- در امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۱ [۱] به جای «حمزه»، «جعفر» آمده است؛ ر ک: فهرست منتجب الدین، ص ۱۲۵؛ اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۶۳.

و به خط یکی از فضلا دیدم که در مقام توصیف او گفته بود: الاجلّ الکبیر الامام العالم الزاهد الصدر ظهیر الاسلام الشیخ نصیر الدّین تا آخر نسب او که یادآوری شد.

در جایی از کتاب مباحث البهج، قطب الدّین کیدری او را چنین تعریف کرده است:

خبر داد به ما الشیخ الامام الاجل السعید نصیر الدّین ظهیر الاسلام ابو طالب عبد الله بن حمزه الطوسی قدّس الله روحه.

در شهر لاهیجان از شهرهای گیلان کتاب الوافی بکلام المثلث و النافی او را که کتاب مختصری بود دیدم و تاریخ کتابت آن نسخه ۶۷۹ هجری بود و در بعضی از مواضع کتاب او به نام الشافی للمثلث و النافی و الواسطه بینهما موسوم گردیده است و از قرینه پیداست هر دو نام به کتاب واحدی مربوط می شود و این کتاب به تحقیقاتی خاص درباره مسئله مشهوری در حکمت مربوط می شود.

شیخ منتجب الدّین در فهرست گوید: شیخ امام نصیر الدّین ابو طالب عبد الله بن حمزه بن عبد الله طوسی شارحی مشهدی از فقها و ثقات موجّهان بوده است (۱).

مؤلف گوید: ظاهراً آن کسی را که منتجب الدّین معرفی کرده است با مترجم حاضر یکی است.

شیخ معاصر در امل الآمل پس از آنکه شخصیت مورد بحث را با آن ویژگیهایی که برشمردیم معرفی کرده است می نویسد: وی فاضلی فقیه و صالح بود آثاری دارد که علامه حلّی آنها را از طریق پدرش از حسین بن رده از او روایت می کرده است. پس از این به ایراد آنچه ما از منتجب الدّین نقل کرده ایم پرداخته است.

مؤلف گوید: بر پشت نسخه ای از کتاب صحیفه الرضا علیه السّلام به خط شریف خود نوشته است این کتاب را که مشتمل بر اخبار روایت شده و معروف به الرضویات است قرائت کرد در نزد من امیر سید اجلّ امام عالم محترم کمال الدّین بهاء الاسلام مفخر سادات و تاج شریفان و کمک کار حاجیان و احرام بندگان المنتهی بن سید امام اجل سعید شهاب الدّین محمد بن تاج الدّین حسینی کیکی تغمدهما الله برحمته قرائتی که دلیل بر

ص: ۲۶۲

فضیلت و دانایی او بود و به وی اجازه دادم تا از طریق من از مشایخم رحمهم الله روایت نماید و این خط بنده ضعیف نیازمند به رحمت خدای تعالی عبد الله بن حمزه بن عبد الله بن مشهدی طوسی است در ماه ربیع الآخر سال ۵۷۸ هجری.

و از آثار این شیخ است کتاب ایجاز المطالب فی ابراز المذاهب است. این کتاب را سید جلال الدین محمد بن غیاث محمد در تلخیص کتاب حدیقه الشیعه ملا احمد اردبیلی به وی نسبت داده است و در آن تلخیص از آن کتاب مطالبی نقل نموده است (۱).

یادآوری می شود از آنجا که نصیر الدین با خواجه نصیر الدین طوسی دارای وجوه مشترک بسیاری است همواره شرح حال این دو بزرگوار با یکدیگر مشتبه گردیده است و همچنین شرح زندگی این شخصیت با شیخ نصیر الدین علی بن حمزه بن حسن طوسی که از خویشاوندان شخصیت حاضر بوده است و شرح حالش پس از این خواهد آمد مشتبه گردیده است و به همین علت است که در پاره ای از گزارشات که مربوط به احوال هر یک از این ها بوده خلط و غلط به وجود آمده است.

از جمله بعضی پنداشته اند قطب الدین کیدری از شاگردان خواجه نصیر الدین طوسی است و به طوری که در شرح احوال قطب الدین خواهیم نوشت وی از شاگردان فرد حاضر است.

شیخ نجم الدین ابو القاسم عبد الله بن حملات

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی جلیل القدر و از مشایخ ابن معیه می باشد (۲).

ص: ۲۶۳

۱- ۱- از ریحانه، جلد ۴ [۱] چنین استنباط می شود که محقق اردبیلی در حدیقه الشیعه از آن مطالبی نقل کرده است و حال آنکه در بالا آورده است که سید جلال الدین در تلخیص حدیقه محقق اردبیلی از آن مطالبی نقل کرده است و ممکن است هر دو تن از وی به نقل مطالبی پرداخته باشند و در کتاب مذکور کتاب الهادی الی النجاه را از آثار او نام برده است و می نویسد: در این کتاب حقیقت شیعه را اثبات نموده است-م.

۲- ۲) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۱.

مؤلف کتاب الصفین و از مشایخ اصحاب ما می باشد.

و بطوری که یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله اسامی مشایخ یاد کرده است پیداست که وی از مشایخ اصحاب ما بوده است و به همین اعتبار می توان گفت نام وی در کتابهای رجال هم آمده باشد و از پیشینیان اصحاب بشمار آید.

عبد الله بن حواله ازدی

شیخ معاصر در بخش اول از امل الآمل می نویسد: عبد الله افتخار مصاحبت رسول اکرم (ص) را به دست آورده است و به کنیه ابو حواله یا ابو محمد شناخته می شود عبد الله وارد اردن از سرزمین شام شده و بعضی گویند در دمشق می زیسته و سال ۵۸ هجرت در سن ۷۲ سالگی در گذشته است (۱).

بعضی گفته اند عبد الله اصلا از مردم اردن است و قول به صحت نزدیک تر همین قول است. حافظ که از علمای عامه است در کتاب تهذیب الاکمال فی الرجال او را به نیکی می ستاید (۲).

مؤلف گوید: از برداشتی که مزی از عبد الله نموده و شیخ معاصر به نقل آن پرداخته است نمی توان پی برد که وی از علمای امامیه بوده باشد و همچنین دلیل دیگری

ص: ۲۶۴

۱- ۱- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۱۳؛ [۱] استیعاب، ج ۳، ص ۸۹۴؛ تهذیب التهذیب، ج ۵، ص ۱۹۴.
۲- ۲- جزری در أسد الغابه، ج ۳، می نویسد: هیثم بن عدی، عبد الله بن حواله از مردم ازد و واقدی از مردم بنی عامر بن لؤی دانسته و قول هیثم به حقیقت نزدیک تر است و ممکن است اصلا ازدی بوده و حلیف بنی عامر هم بوده باشد عبد الله در اردن شام می زیست. به کنیه ابو حواله مشهور بود؛ پس از این به نقل خبری از او پرداخته رسول خدا خطاب به مسلمانان فرمود: شما پس از من به سه گروه تقسیم می شوید، شامی و عراقی و یمنی. ابو حواله پرسید مرا به همراهی کدام یک از آنها دعوت می کنید؛ فرمود به گروه شام ابو حواله به مصر رفت و در آنجا ربیعہ تحیبی از وی روایت می کرد و در شام در سال ۸۰ هجری در گذشت-م.

هم بر امامی بودن او نداریم بنابراین درخور آن نبوده که نامش در کتابی که ویژه علمای امامیه است ذکر شده باشد و ما که از او در این کتاب نام برده ایم به این خاطر بوده که اشاره بدان نکته کرده باشیم و گرنه دلیل قاطعی بر شیعه بودن او در دست نداریم. گذشته از این شرح حال او تناسبی هم با این کتاب ندارد زیرا ما این کتاب را تنها به بیان احوال علمای امامیه که پس از غیبت می زیسته اند اختصاص داده ایم.

شیخ (ملا) عبد الله بن خلیل

وی از فقهای متأخر ما بوده است و از قراین ظاهریه بدست می آید ملا عبد الله از دانشمندان روزگار شاه عباس اول صفوی بوده باشد چه آنکه من به رساله ای از او که در میراث تألیف شده بود دست یافتم که تاریخ تألیف آن ۱۰۰۶ هجری بود، هرچند به احتمال ضعیف ممکن است سال یادشده را تاریخ کتابت آن رساله دانست و از آثار او حاشیه ای است بر رساله الفرائض خواجه نصیر طوسی و یا به طوری که از مطالعه آن کتاب برمی آید حاشیه مزبور تعلیقه است بر رساله فرائض که از تألیفات خودش می باشد و از رساله نخستین که در میراث تألیف نموده است نسخه ای در نزد ما موجود می باشد (۱).

شیخ ابو محمد عبد الله دوریستی

پیش از این به عنوان شیخ نجم الدین عبد الله بن جعفر بن محمد بن موسی بن جعفر بن محمد بن احمد بن عباس دوریستی معرفی شده است.

ص: ۲۶۵

۱- مؤلف اعیان الشیعه (ج ۸) [۱] او را به عنوان عاملی معرفی کرده و می نویسد: در آغاز کتاب مواریث خود اظهار داشته است: موضوعی که بنده نیازمند به عفو پروردگارش عبد الله بن خلیل عاملی را به تألیف این کتاب وادار نمود حدیث رسول خدا (ص) است که فرموده علم مواریث و تقسیم ما ترک میت را بیاموزید و به دیگران هم فرادهید و در آخر آن رساله نیز خود را به عنوان عبد الله بن خلیل عاملی معرفی کرده است و در پایان آن رساله آمده است سال ۱۰۳۹ هجری حسن از مشق این کتاب که برای خود نسخه برداری کرده است آسوده خاطر گردید (پایان). مترجم گوید: در صورتی که تاریخ ۱۰۰۶ که در بالا آمده است تاریخ استنساخ آن رساله باشد پیداست که رساله مزبور در دو تاریخ استنساخ شده است-م.

دوریستی فقیهی محدث و دانشمندی معروف بوده است و من در آغاز کتاب امالی صدوق چنین یافتیم: مجلس اول که در روز جمعه دوازده شب مانده از ماه رجب سال ۳۶۷ هجری تنظیم یافته است بنا به روایتی است که برای من حدیث کرد دو پیشوای دانشمند ابو محمد عبد الله دوریستی و ابو الفضل شاذان بن جبرئیل -رضی الله عنهما- به نقل از شیخ فقیه ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی...

مؤلف گوید: این سند بیرون از غرابت نموده است، زیرا ظاهراً مراد از عبد الله دوریستی همان نجم الدین عبد الله بن جعفر بن محمد دوریستی می باشد و این بدان معناست که نجم الدین سالها پس از شیخ طوسی می زیسته بنابراین چگونه ممکن است از صدوق روایت نماید و شاذان بن جبرئیل هم با دو واسطه از شیخ طوسی روایت می کرده و با توجه به این موضوع چگونه ممکن است از صدوق روایت نماید. آری ممکن است دوریستی و شاذان از طریق واسطه های متعدد از شیخ صدوق روایت کرده باشند لیکن این احتمال با ظاهر عبارت آنچه در آغاز امالی صدوق آمده است منافات دارد، زیرا در آغاز کتاب مزبور می نویسد «قالا حدثنا الشيخ الفقيه» و ظاهر این عبارت حاکی از آن است که دوریستی و شاذان بدون واسطه از صدوق روایت کرده باشند.

گذشته از این، با احتمال بعیدی می توان گفت عبد الله و شاذان که در آغاز سند امالی آمده است از نیای عبد الله دوریستی و شاذان بن جبرئیل -که مورد بحث فعلی ما می باشند- بوده باشند نه آنکه خود این دو باشند.

و مؤید احتمال مزبور آن است که نسب دوریستی شخصیت مورد بحث ما را به شرح زیر بیان کرده اند شیخ نجم الدین ابو محمد عبد الله بن جعفر بن ابی جعفر محمد بن موسی بن ابی عبد الله جعفر بن عبد الله بن جعفر بن محمد دوریستی و با توجه به نسب معلوم می شود عبد الله جدّ اعلاى نجم الدین بوده و بنابراین بعید نیست عبد الله که جدّ اعلاى نجم الدین است از شیخ صدوق روایت کرده باشد و نجم الدین به توسط جدّش از جدش از شیخ مفید روایت می کرده است.

مؤلف گوید: مشهور از مورخان کلمه دوریستی را این چنین ضبط کرده اند به ضم دال بی نقطه و سکون واو و رای مکسور و یا و سین ساکن و تاء مکسور و یاء مشدد که

یای نسبت است و این ضبط بیرون از التقای ساکنین نمی باشد.

و یکی از فضلا کلمه دوریستی را این چنین ضبط کرده است به ضم دال بی نقطه و سکون واو و فتح را و یا و سکون سین بی نقطه و تایی مکسور و یای نسبت مشدد (۱).

در هر حال دوریست معرب ترشت به فتح تا و رای بی نقطه و سکون شین نقطه دار و تایی دونقطه در آخر آن نام روستائی است نزدیک به تهران ری که گروهی از علمای شیعه از آنجا برخاسته اند.

پیش از این به نام و نشان شیخ نجم الدین ابو محمد عبد الله بن جعفر بن ابی جعفر محمد بن موسی بن ابی عبد الله جعفر بن عبد الله بن جعفر بن محمد دوریستی اشاره کردیم و درحقیقت فرد مورد بحث و شخص پیشین فرد واحدی هستند.

سید عبد الله راوندی

وی از دانشمندان امامی مذهب بوده است.

سید بهاء الدین علی بن عبد الحمید نجفی در کتاب سرور اهل الایمان برخی از اخبار را به سند خود از وی روایت کرده است.

ممکن است گفته شود در نام و نشان این شخص چندین اشتباه رخ داده است یکی آنکه ظاهراً عبد الله هبه الله باشد و ناسخان کلمه هبه الله را به عبد الله تصحیف کرده باشند. دوم آنکه از قرینه پیداست که مراد از شخص حاضر قطب راوندی است و نام قطب، شیخ سعید بن هبه الله راوندی است نه هبه الله، درعین حال بسیار اتفاق افتاده است که دانشوران نام او را هبه الله ذکر کرده اند تا آنجا که سید بن طاوس در کتابهای خود پنداشته است که لقب او «سعید» و نامش «هبه الله» است و بعض دیگر هم همین رویه را پیشه گرفته اند و یا تغییری در نام او و پدرش داده و نام او را هبه الله بن سعید ذکر کرده اند، همان طور که همین تغییر را درباره الیاس بن هشام حائری اعمال کرده اند و در بعضی از اجازات از او

ص: ۲۶۷

۱-۱- در معجم البلدان این کلمه را به ضم دال و سکون واو و را و یای مفتوحه و سین ساکنه ضبط کرده است.

تحت عنوان هشام بن الیاس حائری یاد کرده اند. سوم آنکه سید راوندی همان سید ضیاء الدین ابو الرضا فضل الله بن علی راوندی است و قطب راوندی سید نبوده است.

مؤلف گوید: در عین حال و با توجه به اشتباهات یاد شده سید بن طاوس در کتاب کشف المحججه از کتاب المعجزات عبد الله راوندی مطالبی را ذکر نموده است و ایراد مطالب مزبور دلیل بر صحت قول سید بهاء الدین است که از وی با نام سید عبد الله راوندی یاد کرده است لیکن نقل سید بن طاوس دلیل بر صحت قول سید بهاء الدین نخواهد بود زیرا بطوری که مشهور است و ما هم پیش از این ذیل شرح حال قطب راوندی نوشته ایم کتاب المعجزات از آثار قطب راوندی است.

شیخ اجل عبد الله بن سعید بن متوج

وی فاضلی عالم و فقیهی بزرگوار و ادیب و سراینده ای بنام و از دانشمندان برجسته و فقیهان متأخر بوده است و به عنوان ابن متوج شناخته شده است هر چند عنوان یاد شده لقب مشهور فرزندش شیخ احمد فخر الدین می باشد.

ملا محمد سعید مرندی در کتاب تحفه الاخوان- که به پارسی تألیف کرده است- می نویسد: شیخ عبد الله از علوم عربی و ادبی اطلاع کاملی داشته است و اشعاری بسیار و سوگ نامه های چندی درباره ائمه طاهرین علیهم السلام سروده است و مرثی او بیست هزار بیت بوده و دو مجلد کتاب را دربر دارد و از آثار او کتاب المقاصد و کتاب کفایه الطالبین و کتاب الناسخ و المنسوخ در آیات شریفه است که به سبک امامیه و مرام ایشان تألیف شده است و همچنین کتاب النهایه در تفسیر پانصد آیه که مدار فقه بر آنها می باشد تألیف نموده است. این خلاصه ای بود از کلام مرندی که ما آن را ذکر کردیم (۱).

ملا عبد الله بن شاه منصور قزوینی

وی اصلاً از مردم قزوین بوده و در آنجا متولد شده است و در طوسی می زیسته

ص: ۲۶۸

۱-۱- در انوار البدرین آمده است: به آثاری از او دست نیافته ایم و تاریخ وفات و موضع دفن او را نمی دانیم-م.

است. شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی از فقها و محدثان بوده است و الفیة ابن مالک را به پارسی شرح کرده و رساله ای در اثبات امامت امیر المؤمنین علیه السلام به پارسی تألیف نموده و آن را غدیریه نامیده و از معاصران است (۱).

مؤلف گوید: مرد فاضلی که از معاصران باشد و به این نام خوانده شده باشد به غیر از ملا عبد الله مدرس شخص دیگری را سراغ نداریم.

وی در یکی از مدارس مشهد مقدس رضوی به تدریس می پرداخته و از شاگردان استاد استناد ما ایده الله تعالی بوده است و آنگاه که استاد ما افتخار مجاورت آستان مقدس رضوی را داشته است از محضر او بهره ور می شده و پس از آنکه علامه مجلسی از مشهد مقدس عازم اصفهان بوده است ملا عبد الله همراه ایشان به اصفهان آمده و در آنجا نیز بخشی از کتابهای فقه و حدیث را از وی فرا گرفته است و باید گفت ملا عبد الله از رتبه شایسته ای برخوردار نبوده است تا بتوان نام او را در رجال دانشمند ذکر کرد.

سید جمال الدین عبد الله بن شرفشاه حسینی

وی فاضلی عالم و بزرگوار بود و کفعمی در حواشی مصباح خود پاره ای از تحقیقات او را ذکر کرده است و من در حال حاضر از شرح حال او اطلاعی ندارم و به گمانم وی فرزند سید ابو علی شرفشاه بن عبد المطلب بن جعفر حسینی افطسی اصفهانی یا فرزند سید عزیز الدین شرفشاه بن محمد حسینی افطسی است که مزارش معروف و مدفون در نجف اشرف می باشد و محتمل است سید جمال الدین فرزند سید امام شرفشاه و مؤلف کتاب منهج الشیعه فی فضائل وصی خاتم الشریعه باشد و ما نام و نشان هریک از نام بردگان را در باب شین منقوط متذکر گردیده ایم و چنانچه می دانیم سید ابو علی شرفشاه و سید عز الدین شرفشاه از معاصران منتجب الدین مؤلف فهرست بوده و یا نزدیک به روزگار او می زیسته اند و از روزگار سید امام شرفشاه اطلاعی ندارم.

یادآوری می شود کفعمی در یکی از مجموعه هایش که به خط شریف او دیده ام

ص: ۲۶۹

کتاب الرساله السلطانيه الاحمديه في اثبات العصمه النبويه المحمديه را به سيد جلال الدين مترجم حاضر نسبت داده است و در تعريف او در همان مجموعه گفته است السيد الاعظم الاعلم خلاصه نوع بنى آدم السيد جلال الملّه و الحق و الدين ابو العز عبد الله بن السيد شرف الدين شرفشاه العلوى الحسينى رحمه الله تعالى.

و باز در حواشى كتاب البلد الامين گفته است: سيد بى همتا و دانشمند توانا جلال الدين عبد الله بن شرفشاه حسيني قدس الله سرّه با خوش گمانى كه به خدای تعالى داشته است مى گوید: هرگاه كفر به سرحدى برسد كه هيچ گونه فرمانبردارى سودمند به حال آن نباشد مقتضى عدالت و دادگرى آن است كه هيچ بخشى از بخشهاى نافرمانى هم زيانى به ايمان نخواهد داشت و هرگاه احساس برخلاف بشود كفر و نافرمانى بزرگتر از ايمان خواهد بود.

و همو مى گوید: هرگاه توحيد و يكتاشناسى به پايه اى برسد كه اساس كفر هفتادساله را از پى برمى اندازد پس چگونه توحيد هفتادساله نتواند نافرمانى يك ساعته را از پايه براندازد.

از قرآين ظاهره پيدا است كه سيد جلال الدين از مشايخ كفعمى مى باشد.

ملا عبد الله شوشترى

پيش از اين به عنوان عبد الله بن حسين شوشترى اصفهانى ذكر شده است.

ملا عبد الله شهيد

همان ملا شهاب الدين عبد الله بن ملا محمود بن سعيد شوشترى مشهدى خراسانى است كه به دست دژخيمان زمانش از پاي درآمده است و به عنوان شهيد ثالث شهرت پيدا کرده است و پس از اين به شرح احوال او اشاره خواهد شد.

شيخ عبد الله بن عباس رماحى

شيخ معاصر در امل الآمل مى نويسد: وى فاضلى شايسته و از معاصران است.

مؤلف گوید: در شهرهای رماحه مرد فاضلی را که به این نام معروف باشد نمی شناسم و شیخ معاصر خود می داند که چه مرقوم داشته است (۱).

سید زاهد ابو الفتح عبد الله بن عبد الکریم بن هوازن حسینی قشیری

(۲)

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: قشیری از دانشمندان روزگارش بوده و از مشایخ ابن معیه بشمار می آید.

مؤلف گوید: از این پس در باب فا ذیل شرح حال شیخ ابو علی طبرسی می نویسیم بطوری که از برخی از نسخه های صحیفه الرضا به دست می آید طبرسی از شیخ امام سید زاهد ابو الفتح عبد الله بن عبد الکریم بن هوازن روایت می کرده است و ظاهراً این شخص با فرد مورد بحث ما یکی باشد لیکن با نوشته شیخ معاصر که وی را از مشایخ ابن معیه معرفی کرده است در تناقض است، زیرا ابن معیه از مشایخ شهید اول است و این سید هرگاه بدون واسطه از مشایخ ابن معیه باشد بایستی با علامه و همتایان او هم درجه بوده باشد و چگونه ممکن است از مشایخ طبرسی برشمرده شود گذشته از این در آغاز سند صحیفه الرضا تاریخی که طبرسی از وی روایت می کرده است بدین شرح می باشد روز پنجشنبه آغاز ماه رجب سال ۵۲۹ هجری و شهید از اعلامی بوده که پس از سال هفتصد هجری می زیسته است.

و در بعضی از نسخه های صحیفه الرضا چنین آمده است: این صحیفه را در درون روضه مبارکه که مرقد شریف حضرت رضا علیه السلام در آن قرار گرفته است در آغاز ماه مبارک رمضان در سال ۵۰۱ هجری بر او قرائت کرده است و اظهار داشته برای من حدیث کرد شیخ جلیل عالم ابو الحسن علی بن محمد بن علی خاتمی نروزی به قرائتی که در سال ۴۵۲ هجری بر او داشته تا به آخر سند...

ص: ۲۷۱

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۱؛ [۱] اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۶۴.

۲- ۲- قشیری بر وزن زبیری منسوب به قشیر بن کعب بن ربیع است که مؤسس یکی از قبیله های عرب می باشد و گمان ندارم شخص حاضر فرزند عبد الکریم بن هوازن قشیری صاحب رساله قشیری که برای تنبیه صوفیان نوشته است بوده باشد، زیرا او از اعلام شافعی مذهبان بوده است-م.

فاضلی عالم و جامع کمالات بود کتابی به پارسی راجع به رحلت رسول اکرم (ص) تألیف کرده و جریان فتنه ها و آشوبهایی را که در هنگام رحلت آن حضرت به وقوع پیوسته است شرح داده و در ضمن آن به خبرهایی که مشتمل بر وصیتی بوده که رسول اکرم (ص) به حضرت مولی علیه السلام داشته پرداخته و در طی آن به خلافت آن حضرت پس از رحلت آن بزرگوار تصریح فرموده و دیگر از نصوص ویژه آنچه را در ضمن خطبه روز غدیر ایراد فرموده اشاره نموده است. و در همین کتاب خطبه عید غدیر را مفصل تر از آنچه مشهور است ذکر کرده و پس از آن به شرح آن خطبه پرداخته است و در همین کتاب به منازعه اصحاب رسول اکرم (ص) که در هنگام رحلت آن حضرت راجع به خلافت داشته اند و همچنین مشاجراتی را که پس از رحلت آن حضرت درباره خلافت اظهار کرده اند اشاره نموده است و روی هم رفته کتابی ارزنده و مفید است.

مؤلف گوید: من از چگونگی روزگار ملا عبد الله اطلاعی ندارم آری نسخه ای از کتاب مزبورش را در تبریز دیده ام و تاریخ کتابت آن ۱۰۲۷ هجری بوده است و می پندارم آن کتاب را در شهر حیدرآباد هند آن هم در روزگار پادشاهان قطب شاهی که معاصر با شاه تهماسب صفوی یا شاه عباس کبیر صفوی بوده اند تألیف کرده باشد.

شیخ ابو محمد عبد الله بن عبد الواحد

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی فقیه و صالح بود و از طریق عبد العزیز بن ابی کامل طرابلسی از عبد العزیز بن براج و محمد بن علی بن عثمان کراچکی همگی کتابهای آنها را روایت می کرده است (۲).

ص: ۲۷۲

۱-۱- در پانوشت آمده است: مؤلف در نسخه اصل عنوان ملا عبد الله بن عبد الله قزوینی را خط زده است و اصل ترجمه را باقی گذارده است و پس از آن به خط خود مرقوم داشته است لازم است این ترجمه را در جای ویژه خودش ذکر کنیم.

۲-۲- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۲. [۱]

مؤلف گوید: از اجازه ای که شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی به سید بن شدم مدنی داده است برمی آید که شاذان بن جبرئیل قمی از شیخ فقیه عبد الله بن عبد الواحد از قاضی عبد العزیز از ابو الصلاح حلبی روایت می کرده است و پیداست مراد وی از شیخ فقیه عبد الله بن عبد الواحد شخص مورد بحث ماست.

لیکن از ظاهر اجازه مزبور استنباط نمی شود که مراد از قاضی عبد العزیز کیست و ممکن است قاضی عبد العزیز یکی از دو تن ابن براج یا ابن ابی کامل طرابلسی باشد که پیش از این ذیل کلام شیخ معاصر نام برده شده اند هرچند ترتیب رجال و طبقه بندی آنها مقتضی آن است که مراد از قاضی ماضی ابن ابی کامل طرابلسی بوده باشد لیکن شیخ نعمه الله با آوردن (قاضی عبد العزیز) در اجازه خود امر را مشتبه کرده است، همان طور که ذیل شرح حال این دو تن عبد العزیز به این اشتباه اشاره کرده ایم.

یادآوری می شود از اربعین شهید استنباط می شود که شاذان بن جبرئیل قمی از شیخ ابو محمد عبد الله بن عبد الواحد (فرد مورد بحث ما) از قاضی عبد العزیز بن ابی کامل طرابلسی از قاضی ابو الفتح محمد بن علی بن عثمان کراچکی از شیخ مفید روایت می کرده است (۱).

شیخ عبد الله بن عبد الواحد عاملی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ عبد الله فاضلی صالح و از معاصران است سالیان زیادی را در نجف اشرف مجاورت داشته است (۲).

مؤلف گوید: شخصی را بدین نام و شهرت در این روزگاران نمی شناسم و او خود از آنچه مرقوم داشته است آگاه تر است.

شیخ عبد الله بن عثمان طرابلسی

در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی عالم و فقیه بود و به طوری که از طرق حدیثی

ص: ۲۷۳

۱- ۱- مؤلف پیش از این ذیل احوال طرابلسی نوشته است که وی از هر دو تن ابن براج و کراچکی روایت می کرده است-م.

۲- ۲) - امل الآمل، ج ۱، ص ۱۱۳.

ابن داود برمی آید از ابن براج روایت می کرده است (۱).

مؤلف گوید: ممکن است مراد از فرد حاضر همان شیخ ابو محمد عبد الله بن محمد بن عمر عمری طرابلسی باشد که پس از این به نام و نشان او اشاره خواهد شد و اختصاری در نسب یکی از این دو به کار رفته است.

سید جمال الدین عبد الله عجمی نحوی معروف به نقره کار

مؤلف شرح اللب در نحو و امثال آن از آثار دیگر می باشد.

سید جمال الدین از بزرگان دانشمندان و اکابر نحویها و ادیبان بوده است.

مشهور در میان مردم و ارباب اطلاع آن است که وی از علمای عامه بوده است و لیکن شیخ علی کرکی که در یکی از تعلیقاتش بر ذکرای (۲) شهید اول می نویسد: نقره کار از علمای شیعه می باشد و همین معنی ایجاب کرده که ما در این بخش از کتاب که ویژه اعلام شیعه است مفضیلاً از وی یاد کنیم و در بخش دوم از این کتاب که خاصه دیگران است به اجمالی از زندگی او اشاره نماییم.

مؤلف پس از این به شرح احوال او پرداخته است (۳).

سید نجم الدین ابو القاسم عبد الله بن علوی بن حمدان حلّی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی بزرگوار بوده و شهید اول به

ص: ۲۷۴

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۲. [۱]

۲- ۲- ذکری الشیعه، تألیف شهید اول (م ۷۸۶) چاپ تهران (۱۲۷۱). برای اطلاع از قدیمی ترین نسخه های آن ر ک: ترجمه مقدمه ای بر فقه شیعه، ص ۱۳۷.

۳- ۳- آنچه را که مؤلف در ش [۲] رح حال وی نوشته است در نسخه حاضر وجود ندارد و ما به خاطر کامل کردن شرح حال که منظور مؤلف بوده از چند اثری که حاضر داریم به اجمالی از احوال او می پردازیم. جمال الدین عبد الله بن محمد بن احمد حسینی نیشابوری حنفی معروف به نقره کار. سیوطی در بغیه الوعاه، ج ۲، ص ۲۲۶ می نویسد: سید جمال الدین عبد الله عجمی نقره کار؛ از احوال او اطلاعی ندارم جز اینکه در شرح شافیه آمده است: این شرح را بنا به پیشنهاد امیر جایی که نزدیک به هشتصد هجری -

توسط ابن معینه از وی روایت می کرده است (۱).

مؤلف گوید شهید اول در یکی از سندهای احادیث اربعینش می نویسد خبر داد مرا سید تاج الدین ابو عبد الله محمد بن عقبه گفت: خبر داد مرا شیخ سعید نجم الدین ابو القاسم عبد الله بن علوی بن حلّی گفت: خبر داد مرا شیخ سدید الدین ابو القاسم جعفر بن علی بن ملیک حلّی تا آخر سند.

مؤلف گوید: از ظاهر سیاق این سند استنباط می شود که نجم الدین ابو القاسم سید نبوده است.

سید زین الدین عبد الله بن علی

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی عالمی صالح بوده است (۲).

مؤلف گوید: ممکن است این شخص برادر ابن زهره باشد که ذیلا به نام و نشان

ص: ۲۷۵

۱-۱ - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۲.

۲-۲ - فهرست منتجب الدین، ص ۱۱۵؛ اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۶۵.

او اشاره می شود و یا مترجم حاضر همان سید ابو زید عبد الله بن علی کبابکی بن عبد الله بن عیسی بن زید بن علی کحی حسینی گرگانی باشد که پس از این به نام و نشان او اشاره خواهیم کرد. در عین حال هر دو احتمال از صواب دور است.

سید عالم جلیل جمال الدین ابو القاسم عبد الله بن علی بن زهره حسینی

حلبی

وی فاضلی دانشمند و برادر سید ابو المکارم حمزه بن زهره فقیه معروف و مؤلف الغنیه می باشد و خود او هم اثری به نام الغنیه داشته است و نسب او به حضرت صادق علیه السلام منتهی می شده و ما شرح نسب او را که به آن حضرت می رسد در ذیل شرح حال برادرش نگاشته ایم.

و فرزندش سید ابو حامد محیی الدین محمد بن ابی القاسم عبد الله نیز از بزرگان دانشمندان بوده است و دیگران که از این سلسله مبارکه و فروع شجره میمونه اند از دانشمندان بزرگ عصر خود بوده اند.

ابن شهر آشوب هم در معالم العلماء به رجال این سلسله اشاره کرده است (۱).

شیخ معاصر می نویسد (۲): جمال الدین عالمی فاضل و فقیهی محقق و ثقه بوده است.

فرزندش سید محیی الدین محمد و گروهی از اعلام همگی آثار او را از وی روایت کرده اند.

از آثار او التجرید فی فقه الغنیه عن الحجج و الادله، جواب المسائل القاهره و جواب سؤال ورد من مصر فی النبوه، و مسئله فی نفی التخلیط و کتاب التبیین لمسألتی الشفاعة و عصاه المسلمین و جواب المسائل البغدادیه و جواب سؤال من بعض الناس و جواب سائل سئل عن العقل و جواب سؤال ورد عن الاسماعیلیه و کتاب تبیین المحجه فی کون اجماع الامامیه حجه و مختصر فی واجبات التمتع بالعمره الی الحج، و مختصر

ص: ۲۷۶

۱-۱- در پانوشت آمده است: در معالم العلماء نامی از او آورده نشده است. آری چنین است لیکن از حمزه بن علی بن زهره نام برده و به چند فقره از آثار او اشاره کرده است.

۲-۲- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۲؛ اعلام الشیعه، سده ۱۶۵، ۶.

فی سیاق عمل المتمتع بالعمرة الى الحج و غيره.

مؤلف گوید: پیش از این از فهرست شیخ منتجب الدین از عالمی به نام سید زین الدین عبد الله بن علی یاد کردیم و نوشتیم هر گاه آن سید را با شخص مورد بحث ما فرد واحدی بدانیم احتمال نادرستی خواهد بود.

ملا نظام الدین قرشی در نظام الاقوال می نویسد: جمال الدین ابو القاسم عبد الله بن علی بن زهره حسینی که از فقها و ادبا و از مشایخ امامیه قدس الله ارواحهم می باشد در ماه ذیحجه سال ۵۳۱ هجری متولد شده است.

شیخ ابو محمد عبد الله بن علی بن عبد الله مقرئ طاهری

وی از مشایخ شیخ منتجب الدین بن بابویه می باشد و منتجب الدین در اصفهان به قرائت در پیش او پرداخته و از وی روایت می کند و خود او بطوری که از سند یکی از اخبار کتاب اربعین شیخ منتجب الدین استنباط می شود از احمد بن عبد الغفار از ابو سعید محمد بن علی بن عمرو بن مهدی حافظ از ابو سعید سالم بن بندار ارضی در باب ابو علی صراف از سلیمان بن احمد بن ابی صلاویه دمشقی ملطی از ظفر بن سمیدع از ابو زید انصاری از عوف بن ابی عثمان از سلمان فارسی روایت می کرده است.

شیخ منتجب الدین در فهرست شرح حالی برای او نیآورده است و به همین جهت ممکن است از علمای عامه بوده باشد.

سید ابو زید عبد الله بن علی کبابکی بن عبد الله بن عیسی بن زید بن علی

کحی حسینی گرگانی

وی فقیهی بزرگوار و فاضلی دانشور و معروف به سید ابو زید کبابکی است.

ابو زید از سید مرتضی و سید رضی روایت می کرده است و فرزندش سید منتهی بن ابی زید از وی روایت داشته است و ابن شهر آشوب از سید منتهی فرزند ابو زید روایت می کرده است.

و به زودی به پاره ای از مطالب راجع به ابو زید در ضمن معرفی فرزندش اشاره

خواهد شد و پیش از این نام و نشان زین الدین عبد الله بن علی را از فهرست شیخ منتجب الدین ذکر کردیم و نوشتیم ممکن است زین الدین و مترجم حاضر فرد واحدی باشند (۱).

شیخ عبد الله بن علی مطلبی

طبری امامی در کتاب دلائل الامامه از وی روایت می کرده است و خود او از محمد بن علی سمی روایت داشته و من در کتابهای رجال نامی از او نیافته ام.

شیخ فقیه عبد الله بن عمر طرابلسی

از این پس به عنوان شیخ فقیه ابو محمد عبد الله بن محمد بن عمر عمری طرابلسی از او یاد خواهد شد.

بنده خطاکار جانی عبد الله بن عیسی بیک بن محمد صالح بیک بن حاج

شاه ولی بیک بن حاج میر محمد بیک بن خضر شاه جیرانی اصفهانی

مؤلف این کتاب که خدا او را از سختیهای روز حساب رهایی بخشد «بمحمد و آله الساده القاده الانجاب (۲)».

اگر چه شایسته نیست مؤلف این کتاب نام خود را در دیوان علما ذکر کند و نام و نشان خویش را در ردیف فضلا ثبت نماید در عین حال هر مخدومی را خادمی است و از این راه است که وی خود را در ردیف خادمان علما در آورده است.

پدرم از فضلالی روزگارش بوده و شرح حال او را متذکر خواهم شد.

در سن شش سالگی در نهایت خردسالی به فرا گرفتن شاطیبه پرداختم و در سن هفت سالگی پدرم را از دست دادم و هفت ماه از دوران کودکی ام گذشته بوده که مادرم

ص: ۲۷۸

۱- ۱- اعلام الشیعه، سده ۵، ص ۱۰۸.

۲- ۲- در پانویشت آمده است: شرح حال مفصل مؤلف را در مقدمه جلد اول این کتاب ذکر کرده ایم و این جانب هم شرح حال کاملی در مقدمه ترجمه مجلد اول این کتاب تدوین نموده و مطالبی را به منظور جیرانی در ضمن معرفی او نوشته ام-م.

در گذشته است.

پس از مرگ پدرم برادر بزرگترم، فاضل جلیل القدر آ میرزا محمد جعفر مرا تحت تربیت خویش قرار داد و چندی را هم تحت کفالت دایی ام که مردی تهی از علم و کمال بود به سر بردم و مراتب علمی و مقدمات را از محضر برادرم و گروه بسیاری از دانشمندان آن عصر کسب کردم تا آنجا که موفق گردیدم که مراتب قرائت علوم دیگر را از جمعی از اساتید بزرگوار فرا بگیرم.

از جمله بخش مهمی از کتابهای اربعه حدیث و قواعد علامه را از استاد استناد زید برکاته فرا گرفتم و بخشی از تهذیب شیخ طوسی و شرح اشارات و بخشی از اوایل الهیات شفا و امثال آنها را از استاد فاضل -رضی الله عنه- و از علامه جلیل القدر میرزا علی نواب فرزند وزیر کبیر سید حسین حسینی مشهور به خلیفه سلطان بیازمودم و میرزای نواب علاوه بر آنکه استاد قرائتی من بوده از مشایخ روایت من هم بشمار می آید و شرح حال او را خواهم نگاشت.

همچنین بخشی از حاشیه جلالیه قدیم را که بر شرح تجرید بوده و نیز شطری از شرح اشارات را از استاد محقق قدس الله روحه و مقداری از تهذیب و شرح مختصر الاصول و شرح اشارات و اصول کافی و امثال آنها از کتابهای رایج را نزد استاد علامه رحمه الله علیه فرا گرفتم (۱).

سفرهای بسیاری داشتم به طوری که نیمی از روزگارم را در سفر گذراندم و به بسیاری از شهرهای ایران و روم، به دریا و صحرا، آذربایجان و خراسان و عراق و شیراز و قسطنطنیه و دیار شام و مصر رفت و آمد داشتم و گاه اتفاق افتاد که به بسیاری از شهرها چندین بار مسافرت کردم و تا امروز که سال ۱۱۰۶ هجری است و عمرم نزدیک به چهل سال است خدای متعال سه بار حج بیت الله و سه بار زیارت مرقد مقدس حضرت رضا

ص: ۲۷۹

۱-۱- پیش از این در شرح حال مؤلف نوشتیم روش صاحب ریاض [۱] یعنی مؤلف این اثر بدین ترتیب بوده است که از علامه مجلسی تعبیر به «استاد استناد» و از ملا محمد باقر محقق سبزواری تعبیر به «استاد فاضل» و از محقق آقا حسین خوانساری تعبیر به «استاد محقق» و از ملا میرزای شیروانی تعبیر به «استاد علامه» می نموده است -م.

عليهم السّلام و سه بار زيارت عتبات عاليات را نصييم فرموده است.

حتى بايد بگويم از اوان خردسالي اقدام به سفر کردن نموده ام، چنانچه در سن پنج سالگي و آنگاه که دايي بزرگترم وزارت کاشان را عهده دار بود همراه با جده ام-چرا که مادرم را در آن هنگام از دست داده بودم- به کاشان رفتم و مدت يك سال يا بيشر در آنجا ماندگار بودم.

يادآوری می شود که بخشی از دوران جوانی و عنفوان شباب را در زادگاه و مأوایم اصفهان به سر بردم. پس از آن سالهای چندی را در شهر تبریز سپری کردم و در آنجا با یکی از ثروتمندان خویشاوندم ازدواج کردم و همین ازدواج بود که گرفتاریها و ناراحتیهای زیادی برای من بوجود آورد.

پس از این به معرفی آثارش پرداخته است و می نویسد: از آثار مؤلف این کتاب رساله ای است در وجوب نماز جمعه؛ این رساله را در آغاز تکلیفش و به منظور ردّ بر رساله فاضل قزوینی (ملا خلیل) تألیف نموده و اضافه کرده که این رساله در اولین حج بیت الله همراه با کتابها و دیگر از آثارش که در آن سفر در اختیار داشته مفقود گردیده است. دیگری شرح فارسی بر شافیه ابن حاجب است که ناتمام بوده و همراه با کتابهایی که از دست داده مفقود گردیده است.

دیگری شرح بزرگی بر الفیه ابن مالک نوشته که ناتمام مانده است. مؤلف در این شرح در اکثر مسائل با ملا جامی مناقشاتی داشته است که شرح آن را در همان سفر از دست داده است.

شرح متوسط دیگری بر الفیه نوشته است؛ او این شرح را در اوایل بلوغش تدوین نموده است و این شرح نیز همراه با دیگر از کتابهایش به انضمام اموالی که همراه داشته و پاره ای از آثار و تعلیقات دیگرش در بازگشت از اولین سفر حجش که نزدیک به صد مجلد از کتاب بوده است از دست داده است.

مؤلف علاوه بر آنچه گذشت حاشیه هایی بر شرح مختصر الاصول و متعلقات آن دارد که ناتمام مانده است و همچنین حواشی ناتمامی بر تهذیب شیخ طوسی و مختلف علامه دارد که برخی از آنها را مستقلاً تدوین نموده است و پاره ای از آنها در حواشی

کتاب فرزندان برخی از ورثه باقی مانده است و حواشی بر من لا یحضر نوشته است که در اصل کتاب باقی بوده و تدوین نشده است و تعلیقاتی بر آیات الاحکام شیخ جواد کاظمی شاگرد شیخ بهائی و تعلیقاتی بر حاشیه قدیمه جلالیه دارد و تفسیری به پارسی برای سوره واقعه نوشته است در این تفسیر پاره ای از اخبار را که در تفسیر این سوره وارد شده است مرقوم داشته است.

از آثار او کتاب خطبه هاست. او این کتاب را بساتین الخطبا یا عونه الخطیب یا ریاض الاظهار یا ریاحین القدس نامیده و در ضمن آن را در سه مجلد تدوین نموده است.

مؤلف در این اثر نزدیک به هزار خطبه برای جمعه ها و عیدها اوقات دیگر که از منشئات خود او بوده است ذکر نموده است. این کتاب مشتمل بر یک مقدمه و یک خاتمه و دوازده باب می باشد. باب اول آن شامل دوازده فصل بوده است و ما بقی ابواب آن کتاب نیز مشتمل بر فصلهای چندی است و آداب خطیب و ایراد خطبه را در مقدمه این کتاب شرح داده است و در خاتمه آن کتاب ملحقاتی را ذکر کرده است و به نقل بسیاری از خطبه های کم نظیر و لطیف که از منشئات رسول اکرم (ص) و ائمه طاهرین علیهم السلام و علمای دیگر بوده پرداخته است.

و از آثار او کتاب روضه الشهداء است که مشتمل بر دوازده باب بوده و این کتاب را به سه زبان عربی و پارسی و ترکی تدوین نموده است.

و از آثار او حاشیه کتاب وافی ملا محسن فیض کاشانی است. و حاشیه بر الهیات شفای ابو علی سینا که به اتمام نرسیده است و حاشیه ای بر شرح اشارات و متعلقات آن ناتمام مانده است و حاشیه بر مقدمه اصولیه ملا محمد طاهر قمی از کتاب حجه الاسلام فی شرح تهذیب الاحکام و حاشیه بر صحیفه کامله سجاده و شرحی بر اختلافات وقوع شکل العروس از تحریر اقلیدس و شرحی بر مصادرات مقاله پنجم از تحریر اقلیدس و رساله فارسی در چگونگی رسم الخط ساعتها بر سطوح دوایری که برای آسمانها و نصف النهار و افق و امثال این ها ترسیم گردیده است.

از آثار او کتاب ثمار المجالس و نثار العرائس است، این کتاب که سبک کشکول شیخ بهائی تألیف و بر دوازده باب تدوین گردیده است. در این کتاب نوادر اشعار و

مسائل کم نظیر و حکایات بی مانند و اکثر لغاتی که مردم بدانها تکلم می کنند تدوین شده و در ضمن آن از نکات مفید و تفسیر برخی آیات و روایات دشوار و حل مشکلات متفرقه و امثال این ها صحبت به میان می آورد.

از آثار او کتاب وثیقه النجاه من ورطه الهلکات است. این کتاب در چندین مجلد بزرگ تألیف شده و مشتمل بر پنج قسم است. اول در الهیات، دوم در نبوات، سوم در امامیات، چهارم در معادیات، پنجم در فقهیات در بخش اول آن مقدمه ای در منطق و در بخش پنجم آن مقدمه ای در اصول الفقه به سبک معالم شیخ حسن رحمه الله تدوین گردیده است. از بخش اول این کتاب که مربوط به الهیات است با همگی ملتهای کفر و متدینان جهان گفتگو نموده ایم و ادله ای را برای اثبات نظریه خویش از کتابهای مورد اطمینانشان از قبیل تورات و انجیل و زبور و کتابهای آسمانی دیگر ذکر کرده ایم و در بخش سوم که در امامت بوده است با همگی ارباب مذاهب هفتاد و سه فرقه گفتگو کرده ایم.

از آثار او کتاب لسان الواعظین و جنان المتعظین است. این کتاب نیز در چندین مجلد بوده و اعمال سال و عبادات و ادعیه شریفه و مطالب مفید دیگر و علاوه بر همه این ها وقایع مربوط به بیشتر ایام ماهها و سال را هم ذکر کرده ایم.

و از آثار او کتاب الامان من النیران در تفسیر قرآن است. در این تفسیر اکثر اخباری را که از خاندان عصمت و طهارت علیهم السلام در ذیل آیات نقل شده است متذکر شده ایم.

و از آثار او همین کتاب موسوم به ریاض العلماء است که مشتمل بر دو قسم و دو مجلد یا مجلدات است که در احوال علمای خاصه و عامه تدوین گردیده است.

مؤلف علاوه بر آثار یادشده بر بیشتر از کتابهای متداوله و کتابهای دیگر که در علوم مختلف تألیف شده است تعلیقاتی تدوین نموده است که بر اثر فروش آنها یا دستبردی که به آنها زده شده است و یا با طی حادثه ای از دستش رفته و بجز اندکی از آنها اثر دیگری باقی نمانده است.

و هر گاه خدا مهلت بدهد در نظر دارم که آثار دیگری هم تألیف نمایم.

از جمله شرحی فارسی برای حدیث اربعین یادشده در خصال صدوق که فرموده

است «من حفظ علی امتی اربعین حدیثاً» و آن شرح مشتمل بر چهل حکم از احکام حلال و حرام است (۱).

ملا وجیه الدین عبد الله بن مولی علاء الدین فتح الله بن ملا رضی الدین

عبد الله بن شمس الدین اسحاق بن رضی الدین عبد الملک بن فتحان واعظ

وی اصلاً از مردم قم بوده است و در کاشان به دنیا آمده و فاضلی عالم و دانشوری فقیه و بزرگواری باکمال و از اجلة مشایخ ابن ابی جمهور احساوی بشمار می آید.

به طوری که ابن ابی جمهور در آغاز غوالی اللثالی می نویسد: وجیه الدین از پدرش و گاهی هم از جدش ملا رضی الدین عبد الملک بن شمس الدین اسحاق یاد شده روایت می کرده است.

ابن ابی جمهور در ستایش از او مبالغه کرده و در ضمن طریق هفتم می نویسد: عن المولی العالم العلامة المدقق محقق الحقائق و صاحب الطرائق سید الوعظ و امام الحفاظ شیخ مشایخ الاسلام و القائم بمراضی الملک العلام وجیه المله و الدین عبد الله بن المولی الفاضل الکامل علاء الدین فتح الله بن المولی العلی رضی الدین عبد الملک بن شمس الدین اسحاق بن رضی الدین عبد الملک بن محمد بن فتحان الواعظ القمی محتدا القاشانی مولدا و محتدا، بالآخره ابن ابی جمهور او را به عنوان دانشمند بسیار دانا و با دقت و محقق که از راههای دانش باخبر بوده است و سیادت واعظان و پیشوایی حافظان را به عهده داشته است و استادی استادان اسلام را دارا بوده و موجبات رضامندی خدا را به وجود آورده ستوده است. او اضافه کرده وجیه الدین از جدش سید فقیهان و دانشمندان رضی الدین عبد الملک بن شمس الدین اسحاق قمی روایت می کرده است.

ص: ۲۸۳

۱-۱ از کتابهایی که مؤلف در اینجا نام نبرده است صحیفه ثلثه علویه است و نام یک کتاب و شرح فارسی بر حدیث کذا در اینجا نام برده است که در نسخه فعلی از چگونگی آن یاد نشده است و محلش خالی می باشد و برای دیگر از خصوصیات مؤلف به مقدمه ترجمه جلد اول این کتاب مراجعه فرماید-م.

و در جای دیگر می نویسد: و خبر داد مرا مولای عالم واعظ وجیه الدّین عبد الله بن ملا علاء الدّین فتح الله بن عبد الملک بن فتحان واعظ که اصلا قمی بوده و در کاشان می زیسته از جدش عبد الملک روایت می کرده است (۱).

شیخ ابو محمد عبد الله بن محمد ابهری

از بشاره المصطفی تألیف محمد بن ابی القاسم طبری استنباط می شود: وی از مشایخ شیخ مفید بوده است و از علی بن احمد بن صباح روایت می کرده است.

مؤلف گوید ظاهرا علی بن صباح از عامه بوده است.

سید اجلّ عبد الله بن محمد بن ابی طالب حسینی حائری

وی فاضلی دانشمند و سراینده بود و من از اشعار او چکامه ای را در اردبیل دیدم که در سال ۷۵۰ هجری به خط یکی از شاگردانش بر کاغذی قدیمی نوشته شده بود. او این قصیده را در روزگار حیات وی نوشته بود.

یادآوری می شود که شخص حاضر غیر از سید ضیاء الدّین عبد الله بن محمّد بن علی بن محمد بن احمد بن علی اعرج حسینی می باشد و سید ضیاء الدّین برادر سید عبد الله بن عبد المطلب بن محمد اعرج حسینی و استاد شهید اول بوده است هر چند شخص حاضر از نظر نام و نام پدر و حسینی بودن همانند اوست و هم عصر او نیز بوده است.

سید اجلّ جمال الدّین عبد الله بن محمد حسینی عریضی خراسانی

وی از دانشمندان بزرگ و ادیبان بوده است و از علامه حلّی روایت می کرده و از مشایخ مشهور شهید اول و استاد او بوده است.

ص: ۲۸۴

۱-۱- بطوری که مشاهده می شود در این سند در سه موضع نام جدش را رضی الدّین عبد الملک ذکر کرده است و حال آنکه مؤلف در صدر ترجمه نام جدّ او را عبد الله نوشته است و ممکن است اشتباهی در استنساخ رخ داده باشد و در نسب پایین به اختصار برگزار شده است-م.

شهید در اجازه خود به شیخ زین الدین علی بن خازن حائری می نویسد: امّا در مورد معانی و بیان باید بگویم تمام کتاب الفوائد الغیثیه و شرح آن را که از سید مرتضی علامه بزرگ دانشمندان و ادیبان جمال الدین عبد الله بن محمد حسینی عریضی خراسانی بوده است نزد جمال الدین خوانده ام و من همگی مرویات و مفاضات او را از خود وی روایت می کنم و او خود از امام جلال الدین بن مطهر معروف به علامه روایت داشته و من کتاب المفتاح سکاکی را از جمال الدین روایت می کرده و او از سید یمنی طبق سندی که به سکاکی می رسانیده روایت می نموده. خدا ایشان و همگی علمای اسلام را بیامرزاد.

مؤلف گوید: الفوائد الغیثیه از آثار قاضی عضد الدین ایجی شافعی شارح مختصر الاصول می باشد و نسخه ای از آن در نزد ما موجود است و شرح آن را نیز دیده ام.

از کلام شهید برمی آید که سید جمال الدین آثاری دارد.

مؤلف گوید: بنا بر گفته شهید سید جمال الدین کتاب مفتاح سکاکی را بدون واسطه از سید یمنی روایت می کرده و او کتاب مزبور را با چند واسطه از سکاکی روایت داشته است و از آثار سید یمنی حاشیه بر کشاف و غیره است و از قراین ظاهر استنباط می شود که سید یمنی از اهل سنت و یا از علمای زیدیه بوده است.

شیخ عبد الله بن شیخ شرف الدین ابو عبد الله مقداد بن عبد الله بن محمد بن

حسین بن محمد

وی فاضلی دانشور و بزرگوار بود و فرزند شیخ مقداد مشهور است و همان کسی است که پدرش شیخ مقداد کتاب چهل حدیث را برای او تدوین نموده است.

ملا عبد الله بن ملا محمد تقی

فقیهی واعظ و دانشمندی شایسته بوده و در فن رجال مهارت داشته و بزرگواری محدث و پرهیزکار و برادر بزرگتر استاد استاد ما ائده الله تعالی بوده است.

ملا عبد الله در آغاز تحصیل، که مصادف با زندگی پدر ارجمندش بوده در اصفهان می زیسته است. علوم شرعی را از محضر پدرش و فنون نقلی را از مدرس استاد محقق

آقا حسین خوانساری فراگرفته و پس از آنکه پدرش وفات یافت چنین شد که به شهرهای هند رفت و در آنجا اقامت گزید و روزگار سختی را در آنجا گذراند و حکایاتی دارد که نقل آنها به درازا می کشد. مولانا با همه گرفتاریها و ناراحتیها در آن سرزمین به سر برد تا سرانجام در حدود سال ۱۰۸۴ هجری با اندوهی فراوان درگذشت، روح الله روحه.

ملا عبد الله آثاری دارد از آن جمله شرح تهذیب الاحکام شیخ طوسی که ناتمام مانده است و من این شرح را در مشهد مقدس رضوی دیده ام، این شرح خالی از مطالب تحقیقی و مفید نبوده است و در این شرح به گفتار استاد محقق که در شرح دروس داشته توجه خاصی نموده است.

و علاوه بر شرح مزبور آثار مفید و تعلیقات دیگری هم دارد.

ملا عبد الله چندین پسر داشته است که فاضل ترین و جامع ترین ایشان مولای فاضل مولانا محمد نصیر است که او هم مانند پدرش فاضلی دانشور و جامع بوده است و تألیفات و آثاری دارد، از آن جمله رساله در اثبات رؤیت جن، معظم له در این رساله اخبار بسیاری از طرق امامیه را در اثبات رؤیت جن و وقوع آن متذکر گردیده و ثابت کرده است هرگاه به حکم اخبار یادشده رؤیت جن واقع شده باشد محلی از برای جواز و احتمال آن باقی نمی ماند.

ملا محمد نصیر علاوه بر رساله مزبور تعلیقاتی بر بیشتر کتابهای فقهی و حدیثی و امثال این ها دارد از جمله تعلیقه ای است بر شرح لمعه شهید ثانی (۱).

مولانا عبد الله بن حاج محمد تونی بشروئی ساکن در مشهد مقدس

رضوی و معروف به ملا عبد الله تونی

شیخ معاصر می نویسد: ملا عبد الله فاضلی ماهر و فقیهی صالح و پارسایی عابد و

ص: ۲۸۶

۱- ۱- محدث نوری در فیض قدسی ذیل احوال ملا عبد الله مجلسی از مرآه الاحوال آقا محمد علی کرمانشاهی نقل کرده است ملا عبد الله دارای سه فرزند بوده است: ۱- فاضل علامه ملا محمد نصیر الدین ۲- مقدس عالم صالح ملا زین العابدین ۳- عالم زاهد متقی ملا محمد تقی - م.

از معاصران است. کتاب شرح ارشاد در فقه و رساله ای در اصول و رساله ای در باب جمعه و آثاری دیگر که شیخ معاصر در امل الآمل نام آنها را ذکر کرده از آثار او می باشد (۱).

مؤلف گوید: ملا- عبد الله یکی از اعلامی است که نماز جمعه را در روزگار غیبت جایز نمی دانسته و رساله جمعه را هم به همین منظور تألیف کرده است. ملا محمد گیلانی معاصر و معروف به سراب رساله ای در رد آن نوشته و بخوبی از عهده کار برآمده است. پس از آن رساله دیگری در رد پسر مولی احمد برادر ملا عبد الله مرقوم داشته است.

از آثار ملا عبد الله حاشیه معالم الاصول است که حاشیه ای پسندیده است و از آن جمله تعلیقاتی بر مدارک و حاشیه ای بر ارشاد علامه دارد و ظاهراً مراد از حاشیه ارشاد همان شرح ارشاد باشد که پیش از این از آن یاد شده است.

بطوری که از بعضی که محضر او را درک کرده اند شنیده ایم ملا عبد الله از همه مردم روزگارش پرهیزکارتر و پارسا تر بوده است و در پارسایی چون ملا احمد اردبیلی -رضی الله عنه- بشمار می آید و به طوری که در ضمن احوال برادرش ملا احمد نگاشتیم وی نیز در تقوا و پرهیزکاری برتر از مردم روزگارش بوده است.

ملا عبد الله نخست چندی را در اصفهان و در مدرسه ملا عبد الله شوشتری که از مدارس مشهور آن سرزمین است به سر برد. پس از آن به مشهد مقدس رضوی هجرت کرد و در آنجا نیز چندی افتخار مجاورت مرقد مطهر حضرت رضا علیه السلام را به دست آورد. پس از آن به عزم زیارت اعتاب مقدسه ائمه عراق علیهم السلام از مشهد بیرون آمده و از راه قزوین عازم عتبات عالیات گردید. در این سفر که برادرش ملا- احمد هم همراه او بود به ملاقات فاضلی به نام مرحوم ملا خلیل قزوینی رفت و به حسب سابقه دوستی و مودتی بین آنها برقرار بود پیشنهادی به او کرد که مدتی را هم در قزوین به سر برد سپس از قزوین عازم عتبات عالیات شد. او در مسیر کرمانشاه گذر کرد و در آن شهر وفات یافت و محتمل است وفات او پس از بازگشت از عتبات عالیات بوده باشد (۲).

ص: ۲۸۷

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۳.

۲- ۲- مؤلف سال وفات ملا- عبد الله را در اینجا ذکر نکرده است. لیکن در مجلد اول ذیل احوال برادرش ملا احمد می نویسد: ملا عبد الله در سال ۱۰۶۷ هجری یعنی شانزده سال پیش از وفات برادرش -

تونی به ضم تا و واو ساکن و نون آخر منسوب به تون که نام شهری است از شهرهای قهستان خراسان می باشد و در آنجا قلعه ملاحظه اسماعیلیه وجود دارد و من به آن شهر رفته ام و مردم آنجا می گفتند خواجه نصیر طوسی به فرمان پادشاه ملاحظه در آن قلعه زندانی بوده است. به احوال خواجه رجوع باید کرد بشروی به ضم با و شین نقطه دار ساکن و رای بی نقطه مفتوحه در آخر و واو منسوب به بشرویه به ضم با و شین ساکن و راء مضموم و یای مفتوحه در آخر قریه بزرگی است از متعلقات تون که واقع میان تون و طبس و در چهارده فرسخی تون می باشد من به این قریه رفته ام و مردم آن از برکات ملا عبد الله و برادرش ملا احمد همگی افرادی شایسته و پرهیزکار بوده و به بهترین وجهی زندگی می کردند.

سید عبد الله بن محمد بن حسین حسینی بحرانی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی از معاصران و فاضلی سراینده و ادیب بوده مؤلف سلافه از وی یاد کرده و ثنای او گفته و اشعاری را از او ذکر داده است (۱).

شیخ عبد الله بن محمد دعلجی ضبی

یکی از فضلا گفته است شیخ عبد الله از مشایخ نجاشی بوده است و از احمد بن علی روایت می کرده و این مطلب از رجال نجاشی در ضمن شرح حال علی بن علی بن رزین به دست می آید (۲).

مؤلف گوید: این مطلب که عبد الله از مشایخ رجال نجاشی بوده است و اینکه این

ص: ۲۸۸

۱- ۱) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۳؛ سلافه العصر، ص ۵۱۳.

۲- ۲) - در رجال نجاشی (ص ۲۱۲) آمده است: ابو محمد عبد الله بن محمد بن عبد الله حذاء دعلجی منسوب است به محلی در پشت باب الکوفه بغداد به نام دعالجه. ابو محمد فقیهی دانشمند بود و من باب مواریث را از وی فراگرفته ام و در ذیل احمد بن محمد دؤل قمی آمده است: احمد قمی صد مجلد کتاب داشته و ابو محمد عبد الله بن محمد دعلجی - رحمه الله - کتابهای او را از خود او نقل کرده است و احمد -

مطلب را می توان از شرح حال علی بن رزین استنباط کرد درست نیست و ما آنچه را به صواب نزدیک بود در شرح حال عثمان بن احمد واسطی ذکر کرده ایم.

شیخ عبد الله بن محمد صائغ

وی از مشایخ صدوق رحمه الله بوده و از احمد بن یحیی بن زکریا قطان روایت می کرده و ممکن است نام و نشان او در کتابهای رجال اصحاب خود ذکر شده است.

سید مرتضی و نیک بخت دانشور و پارسا ضیاء الدین عبد الله بن سید

مجد الدین بن ابی الفوارس المرتضی السعید محمد بن فخر الدین علی بن

عز الدین محمد بن علی بن احمد بن علی بن عبد الله بن ابی الحسن علی بن

عبید الله بن اعرج بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام معروف به

اعرج حسینی

در کتابهای انساب آمده است ابو الحسن علی بن عبید الله جد اعلای این سید بزرگوار بی اندازه از مقام عظمت برخوردار بود و ریاست عراق را به عهده داشت و مستجاب الدعوه بود و در کتابهای رجال از وی نام برده اند و او را بیش از حد ستوده اند و همین ابو الحسن از خواص بسیار نزدیک حضرت موسی بن جعفر و حضرت رضا علیهما السلام بوده است.

و سید علی بن عبد الحمید نجفی نیز نام و نشان سید ضیاء الدین را در رجال خود ذکر کرده است و نام او را در زمره نام دانشمندانی ذکر می کند که نزدیک به عصر علامه حلّی می زیسته اند و حتی از شاگردان او بشمار می آید و فقیهی بزرگوار و صاحب جاه و در کمال و علم برتر از دیگران بوده است و به سید ضیاء الدین اعرج معروف است و

برادر سید عمید الدین فقیه مشهور می باشد.

سید ضیاء الدین مانند برادرش خواهرزاده علامه حلّی بوده است و به طوری که خواهیم نوشت پدرش نیز از علما بوده است و هر دو برادر و جدشان از علما بوده اند و هر دو برادر خواهرزاده علامه حلّی و علامه دایی ایشان بوده است.

ضیاء الدین فرزند فاضلی داشته است به نام سید رضی الدین حسن بن عبد الله.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: سید ضیاء الدین عبد الله بن محمد بن علی بن اعرج حسینی عالمی فاضل و بزرگوار و از مشایخ شهید اول است و از علامه حلّی روایت می کند. آثاری دارد از جمله شرح تهذیب علامه حلّی و امثال آن (۱).

مؤلف گوید: از آثار او رساله ای است در اصول الدین که شیخ زین الدین قاضی در بعضی از آثارش از آن نقل کرده است.

ضیاء الدین علاوه بر علامه حلّی از گروهی دیگر از علما روایت می کند و جمعی هم از او روایت می نمایند؛ از جمله آنها سید بن نجم الدین است که بنا به تصریح شمس الدین شیخ محمد بن احمد بن محمد طهوی در ضمن اجازه خود به شیخ علی بن عبد العالی میسی، به اجازه ضیاء الدین به سید بن نجم الدین اشاره نموده است.

مراد از سید بن نجم الدین سید ادیب حسن بن ایوب مشهور به ابن نجم اطراوی عاملی است که از برادر او سید عمید الدین و از فخر الدین فرزند علامه حلّی نیز روایت می کرده است.

ملا نظام الدین قرشی در نظام الاقوال گوید: عبد الله بن محمد بن علی اعرج حسینی خواهرزاده علامه جمال الدین - قدس سره - سیدی فقیه و از مشایخ امامیه - رضوان الله علیهم - بوده و برادرش عبد المطلب مشهور به عمیدی نیز خواهرزاده علامه حلّی بوده است و هر دو تن از دایی شان علامه روایت می کرده اند. و حسن بن ایوب مشهور به ابن نجم الدین بن اعرج از هر دو برادر روایت داشته است.

مؤلف گوید: در یکی از مواضع دیده ام که برخی از اعلام اظهار داشته است

ص: ۲۹۰

ضیاء الدّین و برادرش عمید الدّین از شیخ فخر الدّین فرزند علامه که پسر دایی شان می باشد نیز روایت می کرده اند.

یادآوری می شود شرح تهذیب الاصول وی منیه اللیب فی شرح التهذیب نام داشته است و ظهر روز چهارشنبه پانزدهم ماه رجب سال ۷۴۰ هجری در جوار حضرت مولی علیه السّلام از تألیف آن آسوده گردیده است و این شرح غیر از شرح برادرش عمید الدّین بوده که آن هم بر تهذیب علامه است و شرح برادرش هم اکنون مشهور و مرجع تدریس و تدرّس اعلام می باشد و بعضی از علما هم حاشیه ای بر آن نوشته اند و ممکن است اسم و تاریخ تألیف که پیش از این ذکر شد مربوط به شرح برادر شخص حاضر یعنی عمید الدّین بوده باشد (۱).

جد اعلای سید ضیاء الدّین یعنی سید فخر الدّین علی بن اعرج حسینی عبیدلی هم از علما بوده است و به طوری که از کتابهای انساب برمی آید شجره ای هم دارد.

سید احمد بن علی بن حسین نسابه حسنی شاگرد سید تاج الدّین بن معیه در ضمن صحبت از اعقاب حسین اصغر بن علی بن حسین علی بن ابی طالب علیه السّلام می نویسد: نسل حسن بن جعفر حجه از ابو الحسن یحیی نسابه است و گفته می شود وی نخستین کسی است که کتابی به منظور نسب آل ابی طالب علیه السّلام گردآوری کرد.

نسل یحیی نسابه از هفت تن فرزندان پسری او می باشد که بعضی از آنها فرزندان زیادی

ص: ۲۹۱

۱-۱- الذریعه (ج ۲۳) [۱] آمده است: منیه اللیب اثر ضیاء الدّین عبد الله اعرج حلی است که برادرش عمید الدّین کوچکتر بوده است و این شرح از نظر عبارت و تاریخ از شرح برادرش عمید الدّین متفاوت بوده است. عمید الدّین شرح تهذیب را در روزگار زندگی علامه به پایان آورده و عنوان خاصی ندارد و شرح ضیاء الدّین که همان منیه اللیب باشد متداول است و نسخه های چندی از آن در کتابخانه ها وجود دارد و تاریخ فراغ آن ۲۵ رجب یا ظهر چهارشنبه ۱۵ رجب سال ۷۴۰ هجری بوده است و سال ۱۳۱۶ هجری در لکنهو طبع شده است و شهید اول تحقیقاتی از هر دو شرح به نام جامع البین فی فوائد الشرحین تهیه کرده و با رمز «ض،ع» مطالب را از یکدیگر مجزا ساخته است. بنابراین شرح ضیاء الدّین مشهور است نه آنچه مؤلف گفته است که شرح عمید الدّین مشهور باشد و نام و تاریخ هم مربوط به ضیاء الدّین است نه عمید الدّین - م.

داشتند و عده ای هم کم فرزند بودند و فرزندان او عبارتند از طاهر و علی و ابو العباس عبد الله و ابو اسحاق ابراهیم و ابو الحسن محمد الاکبر عالم و احمد بن اعرج و ابو عبد الله جعفر. از میان این عده، تعداد فرزندان ابو عبد الله جعفر اندک است و از ایشان است صالح و قاسم و محمد و عبد الله که فرزندان جعفرند و خود فرزند داشته اند و احمد اعرج فرزند یحیی نیز فرزندان کمی دارد. از ایشان است قاسم بن احمد یاد شده که فرزند داشته است و از فرزندان ابو الحسن محمد الاکبر بن یحیی ابو محمد حسن بن محمد است که همان دیدانی نسابه است که به ابن اخی طاهر معروف بوده و کتاب جدش یحیی بن حسن را روایت می نموده و شیخ شرف عیبدلی نسابه از وی روایت نموده و فرزندی نداشته است.

و تعداد فرزندان ابو اسحاق ابراهیم بن یحیی نیز اندک بوده است. از ایشان است اسحاق بن محمد بن ابراهیم که ذکرش رفت و فرزندان و برادرانی داشته است و فرزندان ابو العباس عبد الله بن یحیی در مدینه بوده اند و حد اکثر فرزندان او از نسل مسلم بن موسی بن عبد الله است که ذکرش رفت و از فرزندان اوست نجم الدین علی که نقیب مدینه است و فرزند حسن نقیب مدینه فرزند سلطان نقیب مدینه فرزند حسن بن عبد الملک بن ذؤیب بن عبد الله بن مسلم است که ذکرش رفت و فرزندی داشته است. از آن جمله ابو جعفر مسلم بن حبيب بن مسلم و او خود صاحب فرزندی بوده از جمله محمد بن هلال بن غیاث بن محمد نقیب مدینه فرزند حبيب بن مسلم یاد شده که او نیز فرزندی داشته است. از ایشان است عبد المنعم بن هانی بن یحیی بن ابی طالب بن محمد بن هانی بن حبيب بن مسلم بن حبيب بن مسلم بن عباس بن عبد الله که ذکرش رفت.

و اما علی بن یحیی ششمین فرزند یحیی نسل او متصل به حسن بن محمد معمر ابن احمد زایر بن علی است که ذکرش رفت؛ آنها گروهی بسیار بوده و در حایر شریف کربلای معلی مقیم بوده اند. حسن بن محمد از دو فرزند پسر به نام ابو محمد ابراهیم و ابو الحسن علی نوادگانی داشته است لیکن اعقاب ابو محمد ابراهیم اندکند و اما نوادگان ابو الحسن علی که از موجّهان حائر شریف بشمار بوده است به دستجات مختلف تقسیم شده اند. عده ای بنوعکه اند و از آنهاست یحیی بن علی بن حمزه بن علی یاد شده و عده ای بنو علون اند و از آنهاست علی علون بن فضائل بن حسن بن حسین بن ابو منصور

نقیب حائر ابن علی یادشده و جمعی بنو فوارس اند و او پسر علی یاد شده است. از ایشان است معد بن علی بن معد بن علی زعاوی بن ناصر بن فوارس یادشده و او جد مادری جامع این کتاب علی بن مهنا بن عقبه است و عده ای بنو عیلان اند و او علی بن فوارس بن ناصر بن فوارس یاد شده است و برخی بنو ثابت اند و او ابن الحسین بن محمد بن علی بن ناصر بن فوارس یاد شده است و گروهی بنو الاعرج اند و او علی بن سالم بن برکات بن محمد ابو الاعز بن ابی منصور حسن نقیب حائر یاد شده است.

از ایشان است شیخ ما عالم نسابه شاعر ادیب فخر الدین علی بن محمد بن علی اعرج یادشده و دو فرزندش سید جلیل عالم زاهد مجد الدین ابو الفوارس محمد و سید نسابه فاضل جمال الدین محمد فرزندش ابو الطیب محمد بن احمد بود که به سفری رفت و خبری از او در دست نیست و فرزندان سید مجد الدین ابو الفوارس محمد هفت تن بوده اند که دو تن آنها از ام ولدی به دنیا آمده از یکی از ایشان چندین دختر داشت و دیگری به سفری رفت و از او خبری نشد و پنج تن دیگر مادرشان دختر شیخ سدید الدین یوسف علی بن مطهر است

نقیب جلیل جلال الدین علی پدر سید نظام الدین سلیمان و پسرش نقیب مجد الدین ابو طالب علی و برادران و فرزندان او.

و سید عمید الدین ابو عبد الله عبد المطلب فاضل علامه محقق پیشوای سادات عراق پدر مولانا سید علامه جمال الدین ابو طالب محمد عمید سادات عراق و پیشوای ایشان و فرزندش مرتضای جلیل سعد الدین محمد و برادران و فرزندان و فاضل علامه ضیاء الدین عبد الله پدر استاد ما سید عالم محقق فخر الدین عبد الوهاب و فرزندش سید فاضل محقق جلال الدین مشهور به یاغی و فاضل علامه نظام الدین عبد الحمید پدر سید جلیل غیاث الدین عبد الکریم پدر رضی الدین حسین و شمس الدین محمد و فرزندان و بستگان ایشان کثرهم الله تعالی.

و اما طاهر بن یحیی هفتمین فرزند او بوده و فرزندان او از امارت مدینه مشرفه برخوردار گردیده اند و خود او هم جلالت قدر داشته به طوری که هر یک از برادرزادگان او را به عنوان اخی طاهر می شناخته اند.

از نسل طاهر شش فرزند پسر باقی ماند؛ ابو علی عبید الله که فرزندان وی امارت

مدینه را به عهده داشتند و ابو محمد حسن و حسین و ابو جعفر محمد و ابو یوسف یعقوب و یحیی که مبارک خوانده می شده است.

اما تعداد اعقاب یحیی بن مبارک بن طاهر و نیز تعداد اعقاب ابو یوسف یعقوب بن طاهر اندک بوده است.

و اما ابو جعفر محمد بن طاهر نوادگانی داشته است که از جمله آنها محمد بن بستام بن محیا بن عیاش بن ابی جعفر محمد است که ذکرش رفت و برادرانش مسلم و هضام و سلطان و طاهر بنو بستام هریک نوادگانی داشتند.

و اما حسین بن طاهر از نه فرزند نوادگانی داشته است؛ از ایشان است عبد الله ملقب به عرفه که فرزندانش به عنوان عرفات خوانده می شدند و گروهی از آنها در مدینه به سر می بردند و بعضی هم در حله اقامت داشتند که آنان بنو جلال بن محیا بن عبد الله بن محمد بن حسین بن ابراهیم بن علی بن محمد بن عبد الله عرفه یاد شده می باشند.

از فرزندان حسین بن طاهر بنو شقایق است و او محمد بن عبد الله بن حسن بن سلیمان بن حسن بن طاهر است که از دیرزمان در رمله اقامت داشتند و طاهر بن حسن که ذکرش رفت ممدوح ابو طیب متنبی بوده و وی در ضمن چکامه بایه او را چنین توصیف کرده است:

إذا علوی لم یکن مثل طاهر فما ذاک الا حجه للنواصب

هرگاه فردی علوی مانند طاهر وجود نمی داشت دلیلی برای ناصبها باقی نمی ماند لیکن فرزندی از او باقی نماند.

و نسل ابو علی عبید الله بن طاهر از سه فرزند ادامه پیدا کرد و آنان امیر ابو احمد قاسم و ابو جعفر مسلم که نامش محمد بوده است و ابو الحسن ابراهیم از فرزندان ابراهیم بن عبید الله بن طاهر که در حله می زیستند، حسن خریف بن علی بن محمد بن سعید بن عبد الله بن علی بن عبید الله بن مسلم بن ابراهیم یاد شده و فرزندان اوست.

و اما ابو جعفر مسلم بن عبید الله بن طاهر امیر شرافتمندی بود که به همگی خوبیها آراسته گردیده و در مصر می زیست و فرزندان اندک داشت از ایشان است حسن بن طاهر بن مسلم یاد شده تا به آخر.

سپس در پایان معرفی از علی الاصغر بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب

علیه السّلام اظهار داشته فرزندش یعنی ابن اشرف بن محمد بن جعفر بن هبه الله بن علی بن محمد بن علی بن ابی طالب المخمل که ابو مظفر محمد باشد سراینده نَسَبه و دارای خطی نیکو بوده است. شجره نامه ای را برای نقیب قطب الدّین محمدرسی شیرازی معروف به ابو زرعه تدوین کرده است که من اشتباهات آشکار و سهوهای ناپسندی در آن دیدم، از جمله آنچه را که از مجدی عمری نقل کرده است.

باری سید احمد در ادامه گفتارش اظهار می دارد که به گمان او سید نظام الدّین عبد الحمید بن سید مجد الدّین ابو الفوارس محمد بن اعرج حسینی عبیدلی بدون آنکه از او فرزندی باقی بماند در گذشته است و از این راه کسی که به خط او اعتماد داشته باشد به اشتباه خواهد افتاد و حال آنکه سید نظام الدّین فرزندی داشته به نام سید شرف الدّین عبد الرحمن و از او نسل وی به جا مانده است و در سال ۷۷۶ هجری که من از عراق خارج شدم او در قید حیات بود و سه فرزند پسر که از آن جمله است سید زاهد عالم نظام الدّین عبد الحمید که فرزندی داشت و ضیاء الدّین عبد الله که هنوز زنده است از وی باقی مانده بود.

شیخ عبد الله بن محمد بن طاهر

وی از علما و فضلا بوده است و به طوری که از کتاب النجوم سید بن طاوس به دست می آید کتاب لطائف المعارف از آثار او می باشد. سید در کتاب النجوم مطالبی را از آن نقل کرده است و من از شرح احوال او آگاه نیستم.

شیخ فقیه ابو محمّد عبد الله بن محمد بن عمر عمری طرابلسی

وی از دانشمندان بزرگ ما بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ فقیه عبد الله بن عمر عمری طرابلسی فاضلی بزرگوار بود. شاذان بن جبرئیل از وی روایت می کند و خود او از عبد العزیز بن ابی کامل طرابلسی روایت می کرده است (۱).

ص: ۲۹۵

مؤلف گوید: شیخ علی کرکی هم در اجازه ای که به شیخ علی میسی داده به این سند اشاره کرده است.

یادآوری می شود شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی در اجازه خود که به سید بن شدقم مدنی اظهار داشته است شاذان بن جبرئیل از فقیه عبد الله بن عمر عمری طرابلسی روایت می کرده و خود او از قاضی عبد العزیز بن ابی کامل تحریر براج از قاضی ابو الفتح کراجکی روایت داشته است.

مؤلف گوید: عاملی در ذکر نسب قاضی عبد العزیز اشتباه کرده است و نسب قاضی عبد العزیز بن براج را با قاضی عبد العزیز بن ابی کامل طرابلسی خلط کرده است و ما این گونه خلط را در شرح احوال این دو عالم بیان کرده ایم.

از اربعین شهید اول مشخص می شود شاذان بن جبرئیل قمی از ابو محمد عبد الله بن عمر طرابلسی - شخص مورد بحث ما - از قاضی عبد العزیز بن ابی کامل طرابلسی از قاضی ابو الفتح کراجکی از شیخ مفید روایت می کرده است و این سند قابل ملاحظه است و باید به اربعین شهید و امثال آن مراجعه کرد.

شیخ عبد الله بن محمد فقعانی عاملی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: فقعانی عالمی فاضل و عابدی زاهد و صالحی محقق بود. در درس گروهی از اساتید از جمله عمویم شیخ محمد حر عاملی با ما همدرس بوده و تا زمان حاضر در اصفهان اقامت دارد (۱).

مؤلف گوید: در اصفهان فاضلی بدین نام و نشان سراغ ندارم و شاید از افراد بنام نباشد و او خود داند چه مرقوم داشته است.

شیخ عماد الدین عبد الله بن محمد بن مکی

شیخ معاصر می نویسد: وی فاضلی باجلالت بود و از شاگردان علی بن عیسی

ص: ۲۹۶

اربلی بشمار می رود و اربلی روایت کتاب کشف الغمه خودش را به وی اجازت داده است. بعضی او را از فرزندان شهید اول بشمار آورده اند (۱).

مؤلف گوید: این پندار به جهاتی نادرست است؛ اولاً، فرزندان شهید سالها پس از او می زیستند و علی بن عیسی که ابن مکی از او روایت می کرده از شاگردان رضی الدین علی بن طاوس و امثال او بوده است. ثانیاً، کشف الغمه در سال ۶۸۷ هـ. تألیف شده و فرزند شهید نزدیک به سال هشتصد هجری زندگی می کرده است. ثالثاً، برای شهید فرزندی بدین نام و نشان سراغ نداریم.

شیخ ابو سعد عبد الله بن محمد بن هبه الله بن ابی عمرو

از بزرگان متأخران اصحاب ما بوده است از آثار او کتاب الانتصاف در فقه و سیره الشهد فی بعض استجازه الصلاه عن المیت که کتاب اخیر به وی نسبت داده شده است و از آن کتاب نقل شده است که وی مانند برخی علمای دیگر نماز استیجاری از میت را جایز نمی داند.

قاضی عبد الله بن محمود بن بلدجی

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: وی فاضلی بزرگوار بوده مراتب علمی را از سید غیاث الدین عبد الکریم بن طاوس کسب کرده و از او روایت می کرده است (۲).

مؤلف گوید: در اسم جد قاضی اختلاف است و چگونگی این اختلاف ضبط نشده است. به طوری که در نسخه شیخ معاصر (ابن بلدجی) و در اجازه ای که شهید به ابن خازن حائری داده است (ابن الرجی) و در اجازه شیخ حسین بن علی بن حماد واسطی که به شیخ نجم الدین خضر بن محمد بن نعیم مطارآبادی داده (ابن بلوجی) آمده است شهید در اجازه یادشده می نویسد کتاب نهج البلاغه را از عده زیادی از علما روایت می کنم از آن جمله از

ص: ۲۹۷

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۴.

۲- ۲- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۶۴. [۱]

سید تاج الدین بن معیّه به سند خود او که منتهی می شود به ابن الرّجی از سید علامه مرتضی نقیب موصل کمال الدّین حیدر قدّس الله روحه به همان سندی که مشهور است.

و شیخ حسین یادشده در اجازه ای که بدان اشاره شد چنین می نویسد: از آن جمله است کتاب نهج البلاغه سید رضی؛ این کتاب را از آغاز تا انجام نزد پدرم قرائت کردم و پدرم به من اجازه داد تا از طریق او از شیخ سعید علامه کمال الدّین میثم بن علی بحرانی به قرائتی که پدرم بر او داشت از شیخ قاضی عبد الله بن محمود بن بلدجی از سید کمال الدّین حیدر بن محمد بن زید از استادش محمد بن علی بن شهر آشوب سروی از منتهی بن ابی زید از پدرش از سید رضی مؤلف نهج البلاغه روایت نمایم.

مؤلف گوید: سید حیدر که در دو سند یادشده نام برده شده است مؤلف کتاب الغرر و الدرر است که استاد استناد ایده الله تعالی در بحار از آن نقل می کند و ما نسب او را آن چنان که تحقیق کرده ایم در ضمن شرح حالش نوشته ایم.

ملا شهاب الدّین عبد الله بن ملا محمود بن سعید شوشتری مشهدی

خراسانی مقتول

وی فاضلی عالم و متکلم و فقیهی جامع و مشهور به شهید ثالث است (۱).

شهید ثالث از دانشوران بزرگ روزگار شاه تهماسب صفوی و پادشاهان پس از او بوده است و از اعلام بنام آن عصر می باشد. به طوری که از سید نعمه الله شوشتری شنیده ام مشار الیه به ملا عبد الله حمامی یا قصاب معروف بوده است و من اجازه او را که به خط شریفش نوشته است دیده ام. این اجازه معظم را به خط خود بر پشت نسخه ای از کتاب اربعین شهید که آن نسخه هم اکنون نزد ما موجود می باشد مرقوم داشته و همین کتاب هم بر وی قرائت گردیده است و نسب خود را به همان نحوی که ما نوشتیم ذکر کرده و خطی نیکو داشته است.

ص: ۲۹۸

۱-۱- در شهداء الفضله آمده است ملا عبد الله را بغیر از شیخ بهائی دیگران شهید ثالث معرفی می کنند. تنها شیخ بهائی است که شهید ثالث را عنوان محقق کرکی قرار داده است-م.

در تاریخ عالم آرا آمده است ملا- عبد الله در شوشتر متولد شده، در آغاز کار در شیراز به تحصیل علوم عقلیه و نقلیه پرداخته، سپس از آنجا به شهرهای عربی مهاجرت کرده و به خدمت گروهی از فضلا و علمای جبل عامل رسیده و در اصول و احکام شرایع دینی و ارشاد طالبان هدایت به درجه کمال رسیده است. از آنجا به اردوی سلطان آمده و به صحبت وی رسیده و اجازه گرفته تا در مشهد مقدس رضوی افتخار مجاورت داشته باشد. در پی آن مدتی را در مجاورت آستان ملائکک پاسبان حضرت رضا(ع) به سر برد و به تدریس طلاب و هدایت و ارشاد خلائق و ترویج شریعت عزّا و امر به معروف و نهی از منکر پرداخت و در بعضی از جمعه ها هم به اندرز مردم اشتغال می ورزید و خلق بسیاری گرد او اجتماع می کردند و گروهی از برکت انفاس او به هدایت رسیدند و در نزد خرد و کلان معزز و محترم بود و شاه عباس در اوایل سلطنت و در اوقات مجاورت در مشهد مقدس رضوی از اندرزها و پیشنهادهای او استفاده می کرد و همواره در پیشگاه او محترم بود تا سال ۹۹۷ هجری که ازبکها بر مشهد مقدس استیلا یافتند و آن جناب را دستگیر کرده همراه خود به ماوراءالنهر بردند.

ملا- عبد الله در آنجا با علمای آن سامان همواره در مجالس مناظره و مباحثه شرکت می کرد و خود را از باب تقیه شافعی قلمداد می کرد، لیکن تقیه سودی به حال او نداشت و سرانجام بر اثر تعصب نابجا و دژخیمانۀ حنفی مذهببان و غلوی که در مرام بدفرجام خود داشتند جنابش را به وسیله خنجر و الماس و سلاحهای مشابه دیگر از پای درآوردند.

آنان به این هم اکتفا نکردند و جسد شریف او را در میدان بخارا به آتش کشیدند.

مؤلف گوید: به گمان من آنچه را مؤلف عالم آرا در صدر این ترجمه مرقوم داشته است با احوال ملا عبد الله شوشتری که پیش از این گذشت مشتبه شده باشد، زیرا شهادت مولانای شهید پیش از زمانی بوده که به مجلس صحبت شاه عباس صفوی برسد و بنابراین چگونه می توانسته است شاه را اندرز دهد.

میرزا بیگ منشی گنابادی که معاصر با شاه عباس کبیر صفوی بوده در تاریخ روضه صفویه چنین می نویسد: عبد الله خان پادشاه ازبک که در بخارا پادشاهی می کرد فرزندش عبد المؤمن خان حاکم بلخ را پس از اندک زمانی از آمدن عبد الله خان به هرات آن هم بنا

بر درخواست علی قلی خان پادشاه یا حاکم هرات به هرات به دنبال جنگی که با مرشد قلی خان داشت و غلبه مرشد قلی خان بر او و شاه عباس هرات را از دست او بیرون آورد به مشهد رضا علیه السلام فرستاد تا شهرهای خراسان را از تحت نفوذ امیران دولت شاه عباس بیرون آورد.

هنگامی که عبد المؤمن خان عازم مشهد مقدس رضوی شد آن شهر را بزور تحت اختیار درآورد و مردم آنجا را قتل عام نمود و در صفت امیر علیشیر قرار گرفت و دستور داد در حرم مطهر را شکستند و مردمی را که در آن روضه مبارکه متحصن شده بودند از پای درآورند و مولای جلیل خاتم مجتهدان ملا عبد الله شوشتری را که در حوالی روضه مبارکه متحصن بود دستگیر کرده نزد عبد المؤمن خان برده و گفتند این شخص رئیس رافضیهاست. خان یادشده جناب او را امان داده و از کشتنش صرف نظر کرده و او را به بخارا نزد پدرش عبد الله خان گسیل داشت.

ملا عبد الله پس از ورود به بخارا با علمای آن سرزمین درباره حقیقت مذهب به گفتگو برخاست و علمای آنجا از معارضه و مجادله با او عاجز گردیدند و به عبد الله خان گفتند بدیهی است که شما شک و شبهه ای در درستی مذهب خود ندارید؛ اکنون چه باعث شده که با این مرد به مناظره نشینیم و با وی به گفتگو پردازیم و ما چاره ای نداریم جز اینکه مخالف مذهب خود را از پای درآوریم و از مباحثه با او اجتناب کنیم تا مبادا اختلافی در میان عوام به وجود آید. بر اثر این پیشنهاد بود که به فرمان خان بی ایمان به وسیله کارد و خنجر و یا سلاحی مشابه آنها از پای درآمد.

پس از این اظهار داشته است به روایت دیگر ملا عبد الله به خودی خود از معارضه و مباحثه با حنفیها خودداری کرد و خود را از باب تقیه شافعی قلمداد کرد لیکن علمای بخارا این انتساب را نپذیرفتند و اظهار داشتند این سخن را از بیم جان به زبان می آورد و الا او رافضی است. به همین مناسبت او را کشتند و پس از آن جسدش را به آتش کشیدند و تعصب خود را نسبت به آن بزرگوار به سرحد کمال رسانیدند و برخلاف نص رسول اکرم (ص) که فرموده است لا- یعدّب بالنار الا- ربّ النار جز پروردگار آتش دیگری نمی تواند مردم را به شکنجه آتش گرفتار سازد چنان جنایتی را برادران مسلمان نسبت به

برادر خود روا داشتند؛ اللهم انتقم ممن يكون كذا و يفعل كذا و من يدعو الناس الي كذا.

می نویسد پیش از این گذشت مرتضی قلی خان حاکم مشهد مقدس رضوی ملا عبد الله را به خدمت شاه عباس گسیل داشت تا مصالحه ای برقرار سازد و سلطان محمد خدابنده را همچنان بر اریکه سلطنت باقی بگذارد و این فرستاده جواب نامه های خوانین را به همراه برد هرچند این سفارت سودی نداشت و مخالفان را از قصدی که داشتند منصرف نگردانید و همان هنگام بود که علی قلی خان شاملو همراه با گروهی از خوانین هرات قیام کرد و از مردم می خواست که شاه عباس را به سلطنت برگزینند و پدرش سلطان محمد را از سلطنت خلع کنند و به همین مناسبت نامه ای به مرتضی قلی خان فرستاد تا برای به سلطنت رسیدن شاه عباس از او قول مساعد بگیرد و پدرش را از سلطنت معزول بداند.

مؤلف گوید: شواهد پیدا است که مراد از ملا عبد الله که به سفارت برگمارده شد همان مولی عبد الله خراسانی مقتول که معروف به شهید می باشد و مؤید آن عبارت علمای ماوراءالنهر است می باشد.

حقیقت آن است که از آنجا که ملا عبد الله اصلا از مردم شوستر بوده و در مشهد مقدس رضوی می زیسته گاهی چنان اتفاق افتاده که ملا عبد الله شوستری شهید غیر از ملا عبد الله خراسانی شهید بوده باشد.

و از اجازه ای که شیخ محمد تقی بن مظفر قزوینی به شیخ شمس الدین محمد خلیفه بن دجله جزائری داده و ما هم در ضمن معرفی شیخ شمس الدین آن را یاد آور خواهیم شد وی از شیخ محمد تقی یاد شده از شیخ نظام الدین ابو الفتح عامر بن فیاض جزائری مشهدی از ملا عبد الله - شخص مورد بحث ما - از شیخ ابراهیم بن شیخ نور الدین علی بن عبد العالی میسی روایت می کرده است و شیخ محمد تقی در آن اجازه ملا عبد الله را این چنین توصیف نموده است: المولی الفاضل المجتهد الناسک الشهید السعید مولانا عبد الله بن مولانا محمود التستری الشهید ببخارا قدس الله روحه.

در محل دیگر از اجازه دیگری که صادر نموده است از وی این گونه تعریف کرده است: المولی الامام الکامل صدر الشهداء شهاب المله و الدین مولانا عبد الله التستری

در یکی از منابع و به طوری که از پایان نامه علمای ماوراءالنهر به اهالی مشهد مقدس رضوی و از قاضی نور الله در مجالس المؤمنین و اسکندر بیک منشی در تاریخ عالم آرا استنباط می شود ملا عبد الله در روزگار خودش بزرگ علما و رئیس ایشان در مشهد مقدس بوده است.

ملا عبد الله در مشهد رضوی کتابی در اثبات امامت و بیان بطلان مذاهب عامه تألیف نمود و آن را برای علمای ماوراءالنهر که از درباریان پادشاهان ازبک بودند ارسال داشت. پس از تألیف این کتاب بود که ملا محمد مشکک رستمداری که از علمای ما بشمار می آید در ضمن نامه مفصلی که به زبان پارسی مرقوم داشته است در این باب مطالبی را ذکر نموده و ما آن نامه را در ضمن احوال او متذکر شده ایم؛ علمای ماوراءالنهر به او پاسخ داده و این مکاتبه در همان سالی که عبد المؤمن خان ازبک، مشهد رضوی علیه السلام را محاصره کرده و بر آنجا و برخی دیگر از شهرهای خراسان استیلا یافته بود صورت گرفته است.

سرانجام ملا عبد الله زمانی به آنجا رسید که عبد المؤمن خان ازبک بر مشهد مقدس دست یافت و وارد آن شهر گردید ملا عبد الله را دستگیر کرده و او را به بخارا برده و چنانچه نوشتیم او را در بخارا شهید کردند.

برخی پنداشته ملا عبد الله از شاگردان ملا محمد مشکک رستمداری یاد شده است و این مطلب برای من مسلم نمی باشد بلکه گمان من آن است که ملا محمد شاگرد او می باشد.

باید گفت شیخ معاصر در امل الآمل عنوان ویژه ای را به او اختصاص نداده است بلکه در ضمن ذکر احوال سید کمال الدین حیدر بن محمد بن زید حسینی می نویسد خود من در کتاب امالی شیخ طوسی که به خط مولانا عبد الله شوشتری شهید بود چنین دیدم تا به آخر.

و از ظاهر آنچه وی اظهار داشته است استنباط می شود مراد وی از ملا عبد الله یاد شده شخص مورد بحث ما بوده باشد و پیش از این در شرح احوال ملا عبد الله شوشتری علت آن را ذکر کرده ایم.

یادآوری می شود ملا عبد الله که در آغاز این مدخل از او یاد شد و ملا عبد الله

خراسانی شهید و ملا عبد الله شهید و ملا عبد الله شوشتری شهید و ملا عبد الله شهید مشهدی و امثال این ها از تعبیرهای دیگر همگی به شخص واحدی مربوط می شود هرچند با توجه به تعبیرهای مذکور احتمال تناقض وجود دارد.

قابل توجه است که شیخ حسین بن عبد الصمد پدر شیخ بهائی شهدای اعلام را بدین ترتیب یاد کرده است شهید اول شیخ محمد بن مکی عاملی و شهید ثانی شیخ علی بن عبد العالی کرکی شارح قواعد و شهید ثالث شیخ زین الدین (مؤلف شرح لمعه) که به شهید ثانی معروف است. بنابراین ملا- عبد الله خراسانی یعنی شخص مورد بحث ما شهید رابع و قاضی نور الله شوشتری شهید خامس خواهد بود درعین حال برای من ثابت نشده است که شیخ علی کرکی از شهدا بوده باشد بلکه از قراین ظاهر به دست می آید که وی به مرگ طبیعی دار فانی را وداع گفته است (۱).

شیخ عبد الله بن مسیب مسلمی

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: شیخ عبد الله فاضلی فقیه و صالح بود و از شیخ محمد بن داود عاملی روایت می کرد و من اجازه ای را که شیخ محمد برای او مرقوم داشته است به خط او بر کتاب تحریر علامه دیده ام (۲).

مؤلف گوید: مرادش از شیخ محمد بن داود عاملی شیخ شمس الدین محمد بن محمد بن داود مؤذن عاملی جزینی پسرعموی شهید اول است که از شیخ ضیاء الدین علی فرزند شیخ شهید روایت می کرده و شیخ علی میسی و هم طرازان او از وی روایت می کرده اند.

سید ابو الفتح عبد الله بن موسی بن احمد بن الرضا علیه السلام

وی از مشایخ شیخ مفید ابو محمد عبد الرحمن بن احمد بن حسین حافظ واعظ

ص: ۳۰۳

۱- پیش از این از شهداء الفضیله نقل کردیم که شیخ بهائی هم شیخ علی کرکی را از شهدا نام برده است و او را شهید ثالث می داند.

۲- ۲) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۴. [۱]

نیشابوری مشهور می باشد و شیخ منتجب الدین با دو واسطه از وی روایت می کرده است.

از بعضی از حکایات منقوله در آخر اربعین منتجب الدین استفاده می شود که وی از ابو محمد جعفر بن احمد از احمد بن عمران از عبد الله بن جعفر نحوی از حارث بن محمد تمیمی از علی بن محمد روایت می کرده که دختر ابو الاسود دثلی را دیدم حکایتش طولانی است.

لیکن منتجب الدین در فهرست از وی نام نبرده است و من هم در کتابهای رجال به نام و نشان او دست نیافتم.

ممکن است گفته شود این گونه نسب که برای سید ابو الفتح آورده شده همراه با اختصار بوده است و در غیر این صورت با روزگار طولانی که از زمان او تا حضرت رضا علیه السلام سپری شده چگونه ممکن است با دو واسطه از فرزندان حضرت رضا علیه السلام بوده باشد.

شیخ عبد الله بن معمار

وی فاضلی عالم و متکلمی باشخصیت و از اعلام امامیه است از چگونگی روزگار او اطلاعی ندارم و از آثار او رساله مسبار العقیده در اصول الدین که از سبک پسندیده ای برخوردار بوده و تحقیقات فراوانی در آن آورده شده است این نسخه که دارای قدمت بسیار می باشد نزد من موجود می باشد.

و ممکن است شخص حاضر همان ابن المعمار مشهور باشد شیخ عبد الله رساله مذکور را بنا به پیشنهاد شیخ نظام الدین اسحاق به طرز زیبا و پسندیده ای تألیف کرده است و نسخه ای که در نزد ما موجود می باشد چندین جزء از آخرش را دارا نمی باشد.

شیخ معین الدین عبدکی استرآبادی

۱

منتجب الدین در فهرست گوید: وی مردی پاک دامن بود و افتخار مجاورت مرقد

ص: ۳۰۴

مطهر رسول اکرم(ص) را داشت.

مؤلف گوید: شیخ معاصر بدون دلیل نام این شخص را پس از اسم عبد الوهاب آورده است.

شیخ عبد اللطیف بن علی بن احمد بن ابی جامع عاملی

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: وی فاضلی عالم و محقق صالح و فقیه بوده مراتب علمی را از محضر شیخ بهائی و شیخ حسن بن شهید ثانی صاحب معالم و سید محمد بن علی بن ابی الحسن عاملی صاحب مدارک و دیگران فراگرفته و از آنها به اخذ اجازه نایل آمده است.

عبد اللطیف آثاری دارد از آن جمله کتاب الرجال که اثری لطیف و ارزنده است.

دیگری کتاب جامع الاخبار فی ایضاح الاستبصار و امثال این ها.

مؤلف گوید: وی از نوادگان ابن ابی جامع است و از آثار او رساله ای است در رد کلام شیخ حسن صاحب معالم که در مسأله اجتهاد و تقلید عنوان کرده و رساله مختصری است و نسخه ای از آن در نزد ما موجود می باشد ۱.

شیخ عبد اللطیف بن نعمه الله بن احمد بن محمد بن علی بن محمد بن

خاتون عاملی عیناثری.

وی از معاصران شهید ثانی بوده و من نسخه ای از استبصار را به خط شریف او در

اصفهان دیده ام و خط متوسطی داشته است و بر آن نسخه اجازه ای از پدرش که به سید حسن شدم مدنی داده است مرقوم گردیده و همین نسخه را سید حسن بر پدر او شیخ نعمه الله یادشده قرائت کرده است.

یادآوری می شود که شیخ عبد اللطیف و پدر و جدش از علمای مشهور بوده اند.

شیخ عبد اللطیف بن علی بن ابی جامع عاملی معروف به ابن ابی جامع

(۱)

وی از افاضل دانشمندان بوده است و نزدیک به زمان ما می زیسته و از بزرگترین شاگردان شیخ بهائی بشمار می آید و با شیخ علی نواده شهید ثانی گفتگو داشته و در الدر المنثور برخی از پرسشهای او را که راجع به عبارتی از کتاب نکاح شرح لمعه بوده همراه با پاسخ ذکر کرده است.

تجلی شیرازی در رساله حرمت نماز جمعه می نویسد: عبد اللطیف از اعلامی بوده که نماز جمعه نمی خوانده است.

سید علیخان حاکم حویزه در یکی از آثارش می نویسد: شیخ و استاد من که در فراگیری علوم مورد وثوق من بوده و در تحقیق و تدقیق مطالب مهارت داشته است شیخ عبد اللطیف بن مرحوم علی بن ابی جامع عاملی است که از شیخ بهائی (ره) روایت می کرده است.

مؤلف گوید: به گمان من پدر ملا علی رضا (تجلی سبزواری) نیز از علمای اصحاب بوده است (۲).

شیخ اجل حاکم ابو القاسم عبید الله بن عبد الله حسکانی

وی دانشمندی جامع و کثیر الروایه بود و از متکلمان فقها بشمار می آید و به حاکم حسکانی شهرت داشته است.

ص: ۳۰۶

۱-۱- در پاورقی می نویسد: در حاشیه این کتاب به خط مؤلف در شرح حال شخصیت حاضر آمده است که از بعضی از مدارک چنین استنباط می شود که شهرت معظم له «ابن ابی جائع» بوده است.

۲-۲- شرح حال ملا علی رضای تجلی را مؤلف در مجلد سوم آورده است-م.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی که در رساله ای به منظور ذکر اسامی مشایخ اصحاب ما تدوین کرده است می نویسد شیخ بزرگوار دانشمند ملقب به حسکانی مؤلف کتاب التنزیل و امثال آن می باشد.

ابن طاوس در اقبال می نویسد: وی از علمای عامه بوده است.

مؤلف گوید: بخشی از احوال او را در باب القاب ذکر کرده ایم (۱).

ابن شهر آشوب در معالم العلماء (۲) می نویسد: حاکم ابو القاسم عبید الله بن عبد الله حسکانی کتاب شواهد التنزیل لقواعد التفضیل که کتاب خوبی است و خصائص علی بن ابی طالب علیه السلام فی القرآن و مسئله فی تصحیح ردّ الشمس و ترغیم انف النواصب الشمس از آثار اوست.

مؤلف گوید: کتاب شواهد التنزیل او که کتاب ارزنده ای است همگی آن در بحار استاد استناد آمده است و هم اکنون هم خود آن کتاب در اصفهان نزد استاد و در کتابخانه مولی بهاء الدین محمد معروف به فاضل هندی موجود می باشد.

و حسکانی به فتح حاء بی نقطه و سکون سین بی نقطه و فتح کاف و بعد از آن الف و پس از آن همزه، «حسکاء» و یا پس از آن نون، «حسکان» منسوب به حسکان است که معرب آن حسن کامی باشد.

سید ناصر الدین عبد المطلب بن پادشاه حسینی جوزی حلی

(۳)

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی عظیم الشأن بوده و آثار او مشهور است و از ابن معینه روایت می کرده است (۴).

مؤلف گوید: پادشاه واژه ای ایرانی است که به معنای سلطان می باشد و در اینجا

ص: ۳۰۷

۱-۱- در باب کنی فقط از او نام برده است.

۲-۲- معالم العلماء، ص ۷۸. [۱]

۳-۳- در پاورقی می نویسد: مؤلف به خط خود شهرت او را «جوزی» نوشته است و در امل الآمل «حویزی» آمده است.

۴-۴- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۴؛ اعلام الشیعه، سده ۸، ص ۱۲۵.

نام پدر شخصیت حاضر می باشد و این کلمه با پای منقوط مفتوحه و الف و دال ساکن بی نقطه و شین منقوط مفتوحه و الف ساکن و در آخر آن هاء است و هرگاه این کلمه را به عربی برگردانند پا مبدل به با و دال آن مکسور خواهد بود.

و ممکن است جوزی به ضم جیم و سکون واو و زای منقوط منسوب باشد به فرحه الجوزه که ابن جوری عالم سنّی نامی منسوب بدانجا می باشد هرچند مشهور بدان محل را به فتح جیم ضبط کرده اند (۱).

شیخ ابو علی عبد محمد بن احمد بن عبد الله بن یوسف هجری

بحرانی از معاصران است.

پس از این به عنوان شیخ ابو علی عبد النبی بن احمد بن عبد الله بن یوسف هجری بحرانی معاصر خواهد آمد.

سید عمید الدّین ابو عبد الله عبد المطلب بن سید مجد الدّین ابو الفوارس

محمد بن سید فخر الدّین علی بن عزّ الدّین محمد بن احمد بن علی اعرج حسینی

عبیدلی

در شرح حال برادرش عبد الله بن محمد بقیه نسبش تا حضرت سید الشهداء (ع) و بخشی از آنچه مربوط به وی بوده ذکر شده است.

سید علی بن عبد الحمید در رجال از او با نام سید عمید الدّین ابو عبد الله عبد المطلب یاد کرده و او را از علمای معاصر علامه و شاگردان او دانسته است.

باری سید عمید الدّین فاضلی عالم و فقیهی بزرگوار و معروف به سید عمید الدّین و مؤلف شرح قواعد و شرح تهذیب در اصول و خواهرزاده علامه حلّی و برادر سید ضیاء الدّین عبد الله بن اعرج حسینی است و پدر و جدشان از اجلّه علما بوده اند و پس از

ص: ۳۰۸

۱-۱- در پاورقی از معجم البلدان نقل کرده است: امکانه چندی نامی نزدیک به این نام دارند. بنابراین ممکن است شخصیت حاضر به یکی از این امکانه منسوب بوده باشد (معجم البلدان، ج ۱، ص ۱۸۲-۱۸۴). [۱]

این شرح حال پدر و فرزندش سید جلال الدین محمد و برادرزاده اش سید رضی الدین حسن بن سید ضیاء الدین خواهد آمد.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله اسامی مشایخ می نویسد: از ایشان است شیخ عمیدی خواهرزاده علامه حلی و سند او به دایی اش شیخ جمال الدین ابن مطهر به شیخ فاضل نجم الدین ابو القاسم جعفر بن سعید منتهی می گردد و کتاب الفین بین الصدق و المین از آثار اوست. در این کتاب هزار دلیل برای اثبات امامت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام و هزار دلیل دیگر برای ابطال شبهه های مخالفان آورده است و در سال ۷۲۰ هجری در گذشته است (۱).

مؤلف گوید: کلام وی خالی از نظر نخواهد بود زیرا الفین از آثار دایی اش علامه حلی است نه از تألیفات خود او و انتساب کتاب الفین به وی نادرست است و ممکن است انتساب مزبور تتمه ای از ترجمه علامه باشد و یا سقطی در کلام واقع شده باشد و اشتباه از سوی ناسخ به وقوع پیوسته باشد.

یادآوری می شود گروهی از اعلام از وی روایت می کرده اند و بطوری که از اجازات استنباط می شود سید حسن بن ایوب از وی روایت داشته است.

باید گفت سید عمید الدین غیر از عمید الرؤسا که سید داماد و عده ای دیگر از شارحانی که صحیفه کامله را به پارسی شرح کرده اند اظهار داشته اند عمید الرؤسا همان کسی است که در آغاز صحیفه می گوید «حدثنا». برای اثبات این امر چند دلیل وجود دارد: نخست آنکه درجه عمید الرؤسا مقدم بر سید عمیدی بوده چرا که عمید الرؤسا شاگرد سید فخار بن معد موسوی است و سید فخار با درجاتی چند مقدم بر سید عمید الدین خواهرزاده علامه حلی بوده است. دوم آنکه به طوری که مشاهده می شود لقب این دو تن متفاوت است یکی عمید الرؤسا و دیگری عمید الدین. سوم آنکه اسم عمید الرؤسا هبه الله بن حامد بن احمد بن ایوب بن علی بن ایوب لغوی مشهور و مؤلف

ص: ۳۰۹

۱-۱- در پاورقی می نویسد این تاریخ درست نیست و مؤلف به نقل از شهید اول سال وفات او را ۷۵۴ هجری می نویسد. (و نیز ر ک: اعلام الشیعه، سده ۸، ص ۱۲۷).

القول في المسائل و مؤلف كتابي است در معنای کعب.

باری شهید ثانی در اجازه خود به شیخ حسین بن عبد الصمد آورده است: السيد الجليل الطاهر ذو المجدين المرتضى عميد الدين عبد المطلب بن سيد مجد الدين ابي الفوارس محمد بن علي اعرج حسيني عبيدلي.

ممکن است عبيدلي منسوب به عبيد الله باشد.

شیخ معاصر در امل الآمل (۱) می نویسد: سید عمید الدین عبد المطلب بن محمد بن علی بن اعرج حسینی دانشمندی است از مشایخ شهید اول. شهید در اجازه خود به این نجلده ضمن معرفی او می نویسد: مولای سعید امام مرتضی علم الهدی پیشوای اهل بیت در روزگارش عمید الحق و الدین و سپس می گوید شهید به وسیله عمید الدین از علامه روایت می کند. از آثار او شرح تهذیب الاصول و امثال آن است و ابن معیه به مناسبت روایتی که از او داشته است او را چنین معرفی کرده است: درّه الفخر و فریده الدهر مولانا الامام الربانی و پس از مبالغه در توصیف او اظهار داشته وی خواهرزاده علامه حلی است.

مؤلف گوید: از شیخ معاصر در شگفتم که چرا در اینجا و در شرح حال سید ضیاء الدین تصریح نکرده است که سید عمید الدین برادر سید ضیاء الدین است و هم اظهار نداشته است سید ضیاء الدین همانند سید عمید الدین خواهرزاده علامه حلی است با آنکه در اینجا مرقوم داشته است سید عمید الدین خواهرزاده علامه حلی است بلکه همین شگفتی را از شهید و ابن معیه دارم که چرا به سیادت عمید الدین تصریح نکرده اند.

از آثار سید عمید الدین رساله مختصری است در مناسخات میراث که در سال ۷۲۱ هجری در بغداد تألیف کرده است. و با تألیف آن مسأله مناسخات را که خواجه نصیر طوسی در رساله فرائض آورده تکمیل نموده است و دایمی اش علامه حلی بر پشت آن رساله نوشته است: «احسنت ایها الولد العزیز...» (۲)

و شیخ احمد بن حداد شاگرد علامه چکامه ای در ستایش از آن سروده است (۳). اول.

ص: ۳۱۰

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۴. [۱]

۲- ۲- مدرسی طباطبائی، حسین، مقدمه ای بر فقه شیعه ترجمه محمد آصف فکرت، ص ۱۳۱.

۳- ۳- اعلام الشیعه، [۲] سده ۸، ص ۱۱.

آن این است: «أنور زهر بدی فی روض بستان» و در آخر آن مرقوم داشته است: «و کتب مملوکه حقا احمد بن الحدّاد الحلّی» و تاریخ آن سال ۷۲۱ هجری است.

مؤلف گوید: ممکن است شرح تهذیب سید عمید الدّین موسوم به غنیه اللیب فی شرح التهذیب بوده باشد که سال ۷۴۰ هجری در جوار مقدس حضرت مولی علی علیه السّلام بنا به احتمالی که در شرح احوال برادرش یاد کردیم تألیف کرده است (۱).

یکی از فضلا حاشیه ای بر شرح سید عمید الدّین نگاشته است.

شرح مشهوری از آثار سید عمید الدّین - بر قواعد الاحکام دایی اش علامه حلّی در فقه - وجود دارد که مشتمل است بر مشکلات قواعد و ترددات و امثال این ها که پیش از این هم بدان اشاره شد.

در شگفتی که این شرح مشهور را شیخ معاصر به نام آن تصریح نکرده است و این شرح به نام کنز الفوائد فی حل مشکلات القواعد نامیده شده است و سید عمید این شرح را در برابر شرح دایی زاده اش شیخ فخر الدّین فرزند علامه که بر مشکلات قواعد و ترددات آن تألیف نموده تدوین کرده است و در اثنای شرح هریک به دیگری ایراد می نمایند.

سید عمید این شرح را پس از وفات علامه و برای فرزندش سید ابو طالب محمد تألیف نموده و فخر الدّین شرحش را در روزگار پدرش علامه تدوین کرده است.

و از آثار این سید، شرحی است بر شرح یاقوت ابن نوبخت که علامه شرحی بر آن نوشته است و در فن کلام بوده است سید این شرح را که بر شرح علامه بوده در روزگار حیات وی تدوین نموده است و نسخه ای بسیار کهن از آن در اختیار ما می باشد و این شرح در روزگار خود سید استنساخ شده است و از یکی از موثقان اهل بحرین شنیدم که

ص: ۳۱۱

۱- ۱- اعیان الشیعه به نقل از معجم الادب می نویسد: از آثار او کتاب نهاییه المأمول فی شرح تهذیب الوصول الی علم الاصول است که برای آن نام نهاییه المأمول را انتخاب کرده است) و در الذریعه، ج ۲۳ آمده است: این شرح را سید عمید الدّین در زندگی علامه به پایان آورده است و دارای عنوان خاصی که بدان معروف باشد نیست. این شرح با شرح برادرش ضیاء الدّین از نظر عبارت و مطلب و تاریخ متفاوت است و کتاب منیه اللیب که اثر برادرش بوده است به نام عمیدی شهرت پیدا کرده است - م.

نسخه ای از شرح شرح نیز در نزد او بوده و در همین اوقات که عربها به غارتگری بحرین پرداختند آن نسخه مفقود شده است. و به طوری که به خاطر دارم سید عمید شرحی بر مبادی الاصول علامه حلی (دایی شارح) تدوین کرده است (۱).

استاد استاد ایده الله تعالی در آغاز بحار (۲) می نویسد: کتاب کنز الفوائد فی حل مشکلات القواعد و کتاب تبصره الطالبین فی شرح نهج المسترشدین و امثال این ها از آثار سید جلیل عمید الدین عبد المطلب است. سپس مرقوم داشته سید عمید الدین از مشاهیر دانشوران است و ارباب اجازات از او به خوبی سپاسگزاری نموده اند و کتابهای او معمول و در نزد ارباب علم و معرفت معروف است لیکن ما کمتر بدانها مراجعه می کنیم.

مؤلف گوید: در یکی از مواضع به نقل از خط شهید آمده است که وی فرموده است شیخ ما عمید الدین عبد المطلب بن اعرج حسینی روز دوشنبه دهم شعبان سال ۷۵۴ هجری در گذشته است (۳).

یادآوری می شود سید عمید الدین از عده معدودی از قبیل پدرش مجد الدین محمد و جدش سید فخر الدین علی مذکور و دایی اش علامه حلی و دیگران روایت می کرده و شهید اول در اربعین خود و دیگران به سند او اشاره کرده اند.

و شیخ شهید در اجازه خود به ابن خازن حائری در مدح این سید و پسر دایی اش شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی آورده است: از آن جمله است مصنفات شیخی الامامین الافضالین الا-کملین المجتهدین منتهی افاضل المذهب فی زمانهما السید المرتضی عمید الدین و الشیخ الاعظم فخر الدین بن الامام الاعظم الحجه افضل المجتهدین جمال الدین ابی منصور الحسن بن الامام تا به آخر وی در این ستایش به مقام

ص: ۳۱۲

۱-۱- اعیان الشیعه، ج ۸، [۱] از معجم الادب نقل کرده است شرح مبادی سید عمید بنام غایه السئول فی شرح مبادی الوصول در اصول فقه است-م.

۲-۲- بحار الانوار، ج ۱، صص ۲۱، ۴۰. [۲]

۳-۳- و در الذریعه، ج ۲۳ ذیل منیه اللیب سید ضیاء الدین برادر عمید الدین آمده است: شهید در مجموعه اش به خط خود می نویسد سید عمید الدین سال ۶۸۱ هجری متولد شده و سال ۷۵۴ هجری رحلت کرده است بنابراین ۷۳ سال داشته است، رحمه الله علیه-م.

پیشوایی و فضیلت و کمال و اجتهاد هر دو تن اقرار کرده و آنها را بزرگ فضلای مذهب شیعه در روزگار خودشان معرفی کرده است.

یادآوری می شود سید عمید الدین شخصیت حاضر از جمعی از اعلام روایت می کرده است و جمع زیادی هم از او روایت داشته اند از آن جمله است شهید اول، به طوری که این مطلب از تألیفات او و همچنین از اجازاتی که برای دیگران صادر کرده است بویژه کتاب اربعین خود استفاده می شود وی در آغاز این کتاب در ضمن بیان ارزش جمع آوری چهل حدیث می نویسد: از آن جمله است آنچه را به من خبر داد استاد امام سعادت مند مرتضی علامه محقق فقیه اهل بیت علیهم السلام عمید المله و الدین ابو عبد الله عبد المطلب بن مولای سید فقیه مجد الدین ابو الفوارس محمد بن مولی سید علامه نسابه فخر الدین علی اعرج حسینی قدس الله روحه و این اجازه در آن هنگام بوده که وی افتخار مجاورت حائر شریف حضرت سید الشهداء علیه السلام را داشته و تاریخ آن ۱۹ رمضان سال ۷۵۱ هجری به حق روایتی که از دایی علامه اش داشته است.

به طوری که از اجازه صهیونی به شیخ علی میسی برمی آید سید بن نجم الدین نیز از سید عمید الدین اجازه داشته است و نیز از اجازه شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی به سید شدم مدنی چنین استنباط می شود که شیخ عبد الحمید نیلی و سید ادیب حسن بن ایوب مشهور به ابن نجم اطراوی عاملی از سید عمید الدین اجازه داشته اند و از اجازه مولی حاج حسین نیشابوری به ملا-نوروز علی تبریزی چنین استنباط می شود که حسن بن ایوب از سید عمید الدین اجازه روایتی داشته است و به گمانم حسن بن ایوب همان سید بن نجم باشد که پیش از این نامش ذکر گردید.

باز هم شهید در اربعین خود گوید: خبر داد ما را شیخ امام مرتضی ابو عبد الله عمید الدین در ماههای سال ۷۵۱ هجری در مشهد مقدس حائری گفت خبر داد به ما شیخ امام علامه جمال الدین حسن بن مطهر و پدرم بحق روایتی که هر دوی آنها از شیخ فقیه نجیب الدین یحیی بن سعید داشتند، گفت خبر داد به ما شیخ محیی الدین محمد، گفت خبر داد به ما شاذان، گفت خبر داد به ما دو شیخ ما ابو محمد عبد الله بن عبد الواحد و ابو محمد عبد الله بن عمر طرابلسی و هر دو اظهار داشتند خبر داد به ما قاضی

عبد العزیز بن ابی کامل طرابلسی و سید محیی الدین گفته است خبر داد به ما شیخ شریف فقیه عز الدین ابو الحارث محمد بن ابی الحسین حسنی از شیخ فقیه قطب الدین راوندی از ابو جعفر حلّی و هر دو تن از شیخ امام علامه ابو الفتح محمد بن علی بن عثمان کراچکی گفت خبر داد به ما شیخ ابو عبد الله مفید تا به آخر...

و نیز در اربعین خود گفته است: خبر داد به من شیخ امام سید مرتضی عمید الدین گفت خبر داد به ما پدرم از مفید الدین محمد بن جهیم گفت خبر داد به ما شمس الدین فخار از ابن عبد الحمید بن تقی از ابو الرضا فضل الله بن علی راوندی علوی حسنی از ذو الفقار علوی از شیخ ابو الحسین احمد بن علی بن احمد بن عباس نجاشی از شیخ ابو الفرج محمد بن یعقوب بن اسحاق بن ابو قره قنّانی کاتب گفت حدیث کرد مرا محمد بن جعفر بن حسین مخزومی، گفت حدیث کرد مرا محمد بن محمد بن حسین هارون ابو جعفر کمندی تا به آخر...

ملا- نظام الدین قرشی شاگرد شیخ بهائی در نظام الاقوال می نویسد: عبد المطلب بن محمد بن علی اعرج حسینی عمید الدین، خواهرزاده علامه قدّس سرّه از مشایخ امامیه ما قدس ارواحهم می باشد؛ عمید الدین سیدی فاضل و خوش گفتار بود شرح تهذیب الوصول الی علم الاصول دایمی اش علامه و حاشیه قواعد و امثال این ها از آثار او می باشد.

عمید الدین روز دوشنبه دهم شعبان سال ۷۵۴ هجری وفات یافته است و از دایمی علامه اش جمال الدین روایت می کرده و حسن بن ایوب از او روایت داشته.

از امور شگفت آور که در اجازه شیخ نعمه الله مذکور آمده آن است که سید عمید الدین شخصیت حاضر نواده علامه حلّی است با آنکه وی به طور قطعی خواهرزاده علامه است و علامه دایمی او می باشد آری عمید الدین نواده پدر علامه است که یوسف بن مطهر بوده باشد.

و از اجازه شیخ ابراهیم قطیفی به امیر معز الدین محمد بن امیر تقی الدین محمد اصفهانی برمی آید که شیخ علی بن هلال جزائری از کسی که به وی اعتماد داشته است از سید عبد المطلب، شخصیت حاضر روایت می کرده است.

مؤلف گوید: این نظریه قابل تأمل است چرا که اگر علی بن هلال با یک واسطه از

سید عمید الدین روایت نماید تعجبی ندارد. از کلام یکی از شاگردان شهید چنین استنباط می شود که نام و لقب عمید الدین چنین ذکر شده است: سید عمید الدین عبد الحمید بن اعرج حسینی و در ستایش از او و برادرش سید ضیاء الدین می نویسد امامین فاضلین عالمین زاهدین عابدین مجتهدین که شهرتشان ما را از توصیف آنها بی نیاز می سازد شیخ امام ذوالرئاستین سید شریف عمید الدین عبد الحمید و ضیاء الدین عبد الله بن اعرج حسینی و این هر دو برادر از دایی شان جمال الدین علامه ابن مطهر و از محضر فرزندش شیخ فخر الدین ابو طالب محمد بن مطهر کسب فیض کرده اند.

و باز در جای دیگر می گوید: سید عمید الدین و برادرش سید ضیاء الدین عبد الله مراتب علمی را از دایی شان علامه و از فرزند او فخر الدین فراگرفته اند و شهید اول مراتب علمی را از این دو برادر بزرگوار فراگرفته و از شیخ فخر الدین استفاده نموده است.

مؤلف گوید: اظهار نظر شاگرد شهید از سه جهت باطل است. ۱- اسم سید عمید الدین عبد المطلب است نه عبد الحمید ۲- این دو برادر از شاگردان فخر الدین فرزند علامه نبوده اند ۳- شهید از شاگردان فخر الدین بوده است نه اینکه تنها مراتب علمی را از آن دو برادر فراگرفته باشد.

و بطوری که از یکی از سندهای اربعین شهید استفاده می شود گاهی اتفاق افتاده سید عمید الدین از جدش امام نسابه فخر الدین ابو الحسن علی بن اعرج حسینی از سید امام نسابه جلال الدین ابو القاسم عبد الحمید بن فخار از پدرش از سید نسابه جلال الدین عبد الحمید بن تقی از فضل الله راوندی روایت می کرده است.

شیخ عبد المحسن بن محمد بن احمد بن غالب بن علیون صوری عاملی

شامی

وی از ادبا و سرایندگان شیعه امامی مذهب و ادیب معروفی است.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: وی فاضلی سراینده و ادیب بود ابن شهر آشوب نام او را در ردیف نام سرایندگان اهل بیت علیهم السلام آورده است و ابن خلکان نیز از

ص: ۳۱۵

وی یاد کرده و گوید شیخ عبدالمحسن یکی از فضیلابی بود که بخوبی از عهده سرایندگی برمی آمد و در اشعارش الفاضلی تازه و معانی پسندیده به کار می برد و از افراد نیکومقدار شام بود و دیوان شعری دارد که اشعار نغزی در آن به یادگار گذاشته است از آن جمله:

أ تری بثأر أم بدین علقته محاسنها بعینی

فی لحظها و قوامها ما فی المهند و الردینی

و بوجهها ماء الشبا ب خلیط نار الوجتین

بکرت علی و قالت اخ تر خصله من خصلتین

اما الفراق أو الصدو د فلیس عندی غیر ذین

فأجبتها و مدامعی تنهل فوق الوجتین

لا تفعلی ان حان ص دک او فراقک حان حینی

خوبیهای او که با چشم من دل بستگی پیدا کرده است آیا از آن نظر است که خونبهای قتل مرا که در فراق او از پای در آمده ام می دید یا خواسته است بدین وسیله دین خود را بپردازد. در پلکان چشم او و در اندام او همان چیزی مشاهده می شود که در نیزه هندی و ردینی (۱) به چشم می خورد در رخسار او آبی است که با آتش دو گونه اش درهم آمیخته گردیده است بامدادی با من ملاقات کرد و پیشنهاد نمود یکی از این دو کار را اختیار بنما یا در آتش مفارقت از من بسوز و یا به طور کلی از من اعراض کن و جز این دو کار پیشنهاد دیگری ندارم در هنگامی که می گریستم و اشک چشمم بر گونه هایم جاری می شد پاسخ او را دادم و گفتم چنین مکن که آرزومندم آن هنگام فرانسد که از تو اعراض کنم که اعراض از تو هم زمان با مرگ من است.

از اشعار اوست:

و أخ مسه نزولی بقرح مثل ما مسنی من الجوع قرح

بت ضیفا له کما حکم الده ر و فی حکمه علی الحرّ قرح

ص: ۳۱۶

۱-۱- ردینی به ضم را و فتح دال منسوب به ردینه است و او زنی بوده که در ساختن نیزه ها و راستی آنها مهارت ویژه ای داشته است-م.

فابتدا نى يقول و هو من السك ره و الهم طافح ليس يصحو

لم تغربت قلت قال رسول الله و القول منه نصح و نجح

سافروا تغنموا فقال و قد قال تمام الحديث صوموا تصحوا

چه بسا برادری که هر گاه به خانه او وارد می شوم احساس ناراحتی می کند آن چنان که من از گرسنگی دچار ناراحتی می شوم به حکم جبر زمانه و به عنوان میهمانی بر او وارد می شوم و از ورودم بر او همان احساس ناراحتی و دردمندی که به یک انسان آزاد دست می دهد، در من ایجاد می شود. از آنجا که از زیادی ثروتمندی مست لا یعقل گردیده است خطاب به من می گوید چرا به سفر می روی می گویم رسول خدا دستور داده است و سخن آن حضرت اندرز است و فرموده است مسافرت کنید تا غنیمی نصیب شما بشود. او در پاسخ من می گفت حدیث را با این جمله به پایان رسانیده است روزه بگیرید تا سالم بمانید (۱).

از اشعار اوست:

عندی حدائق شکر غرس نعمتکم قد مسها عطش فلیسق من غرسا

تدارکوها و فی اغصانها رمق فلن یعود اخضرار العودان یبسا

باغهای سپاسگزاری چندی در اختیار من است که نعمتهای شما در آنجا کاشته شده است؛ اینک از تشنگی بی تاب گردیده اند و چه کار بسیار بجایی است اگر آن کس که درختهای آن را کاشته است به آبیاری آنها اقدام نماید؛ آری تا رمقی در شاخه های آنها باقی است آنها را دریابید، زیرا چوبی که خشک شد دیگر باز سبز و شاداب نخواهد گردید.

ص: ۳۱۷

۱- ۱- عبد المحسن روزگار را به سختی و تهیدستی می گذرانید تا آنجا که گاهی پیش می آمد برای تأمین هزینه زندگی خویش عمامه اش را می فروخت و برادری ثروتمند به نام عبد الصمد داشت که به او هیچ گونه کمکی نمی کرد تا آنجا که عبد المحسن ناچار شد به خاطر بی توجهی برادرش نسبت به وی، او را چندین بار هجو نماید. از جمله اشعار هجائیة او از برادرش عبد الصمد اشعار بالا- بوده است. قابل توجه است که دو شعر زیر در نسخه مخطوط امل الآمل و [۱] دیگر از کتابها موجود است و در نسخه مطبوع نگاشته نشده است. (اعیان الشیعه، ج ۸؛ [۲] معالم العلماء ص ۱۵۱؛ امل الآمل، ج ۱، ص ۱۱۴). - [۳] م.

و از اشعار اوست:

عجبا لی و قد مررت علی قب رک کیف اهتدیت قصد الطریق

اترانی نسیت عهدک یوما صدقوا ما لمیت من صدیق

آنگاه که به قبر تو رسیدم با خود اندیشیدم که چگونه در میان این همه قبرها کنار قبر تو رسیدم، ممکن است بگویی این تعجب از آن است که پیمان دوستی را از خاطر برده ای و به این نتیجه می رسیم که گفته اند مرده دوستی ندارد.

تا بدینجا آنچه لازم بود از تاریخ ابن خلکان نقل کردیم و اشعار دیگری هم از وی نقل کرده است و از آثار او اشعار زیر را دیده ام.

بالذی الهم تع ذیبی ثنایاک العذابا

بالذی البس خ دیک من الورد نقابا

بالذی صوّر بالآس علی الورد حجابا

بالذی صیر حظی م نک هجرا و اجتنابا

ما الذی قالته عی ناک لقلبی فاجابا

سوگند به آن کسی که به دندانهای تو الهام کرد تا مرا شکنجه بدهند. سوگند به آن کسی که به گل دستور داد تا گونه های ترا بپوشانند و رنگ سرخی به آنها ارزانی بخشد؛ سوگند به آن کسی که گل آس را پرده گل سرخ قرار داد؛ سوگند به آن کسی که هجران و دوری تو را نصیب من ساخت، آنچه را که دیدگان تو به دل من گفت غیر از آن سخنی بوده است که دل من در پاسخ اظهارات تو ایراد کرده است.

مؤلف گوید: تا بدینجا آنچه را از امل الآمل ذکر کردیم به اتمام رسید و پس از این مطالبی را ذیل اقوال ذکر نموده است که در نسخه حاضر موجود نمی باشد (۱).

ص: ۳۱۸

۱- ۱- عبد المحسن یکی از سرایندگان بنام عصر خویش بوده است و تمایلی به گوشه گیری داشته و کمتر از شهر صور- زادگاهش- بیرون رفته است. به همین جهت احوال او بر مورخان پوشیده مانده است و همان طور که در پاورقی قبل تذکر دادیم در تهیدستی به سر می برده است. او با فاطمیهای مصر رابطه خاصی داشت و از دعوت آنها جانبداری می کرد. عبد المحسن سراینده ای حساس بود و بیم آن داشت هرگاه اقدام به سفر کند آن شور و حساسیت را از دست بدهد، او در اقسام

وی فاضلی عالم و فقیهی متکلم و محقق بود و من پاره ای از اجازات او را که به خط خودش بر پشت کتاب تنزیه الانبیاء سید مرتضی (ره) که برای یکی از شاگردانش نوشته است دیده ام و در آن اجازه از شیخ مجد الدین عبد الله بن محمود بن مودود بن محمود بن بدرحی روایت می کرده است. و ما آن اجازه را در شرح حال حسام الدین عبد الوهاب بن قلیچ ارسلان بن بای ارسلان بن بدر البدوی ذکر کرده ایم و تاریخ آن ۷۲۳ هجری در موصل بوده است و به طوری که از این اجازه به دست می آید سید عبد المطلب با دو واسطه از ابن شهر آشوب روایت می کرده است (۱).

یادآوری می شود سید عبد المطلب شخصیت حاضر غیر از سید عمید الدین عبد المطلب بن محمد اعرج حسینی خواهرزاده علامه حلّی است که پیش از این به چگونگی احوال او اشاره کردیم، هرچند دو تن معاصر یکدیگر بوده اند.

ص: ۳۱۹

وی فاضلی عالم و بزرگوار بود و از شاگردان سید داماد بشمار می آمد در اشرف مازندران کتاب غنیه المتعبدین را که از آثار وی بود دیده ام.

این کتاب در اعمال سال و مسائلی از این قبیل بود و بخصوص اعمال سه ماه با برکت رجب، شعبان، و رمضان در آن ذکر شده و کتاب بزرگی است و به زبان فارسی تألیف شده است و دارای مطالب مفیدی بوده و خود او برای مطالب دشوار اثرش حواشی ضمیمه نموده است.

ملا رضی الدین عبد الملک بن ملا شمس الدین اسحاق بن رضی الدین

عبد الملک بن محمد بن فتحان واعظ قمی

وی در اصل از مردم قم بوده و در کاشان متولد شده و همان جا می زیسته است.

رضی الدین از اجلّه علماء و فقها بوده و فرزندش ملا علاء الدین فتح الله از وی روایت می کرده و ابن ابی جمهور لحسوی گاهی به توسط نواده اش ملا وجیه الدین عبد الله از فرزندش ملا علاء الدین از وی روایت می کرده و زمانی به وسیله نواده اش ملا وجیه الدین عبد الله بن علاء الدین ملا فتح الله از او روایت می کرده است و خود رضی الدین از ابن فهد حلی از شیخ مقداد روایت داشته است و همچنین از ملا زین الدین علی استرآبادی از سید مرتضی ابو سعید حسن بن عبد الله بن محمد بن علی اعرج حسینی از شیخ فخر الدین فرزند علامه از خود علامه روایت می کرده و همچنین از ملا شرف الدین علی بن ملا تاج الدین حسن سرابشونی از پدرش از علامه روایت می کرده است. در بخش اول کتاب غوالی اللثالی ابن ابی جمهور یاد شده می توان به سند این روایات دست یافت و ابن جمهور وی را سید العلماء و الفقهاء معرفی کرده است.

مؤلف گوید: بزودی به شرح حال شیخ عبد الملک بن اسحاق بن عبد الملک قمی کاشانی اشاره خواهیم کرد و خواهیم گفت حقیقت آن است که این دو عنوان به شخص واحدی مربوط می شود.

شیخ عبد الملک بن اسحاق بن عبد الملک قمی کاشانی

در یکی از مسوداتم نوشته ام که عبد الملک فاضلی عالم و فقیه بوده و شاگردان بافضیلتی داشته است و تا به حال به اثری از او دست نیافته ام. به نظر من این شخص همان ملا رضی الدین عبد الملک بن شمس الدین اسحاق بن رضی الدین عبد الملک بن فتحان واعظ قمی کاشانی است که بنا بر آنچه از بخش اول غوالی اللثالی ابن جمهور استنباط می شود ابن جمهور احساوی از نواده اش ملا وجیه الدین عبد الله بن ملا علاء الدین فتح الله از وی روایت می کرده است.

شیخ ابو الغمر عبد الملک عاملی بعلبکی

شیخ معاصر در امل الآمل جلد اول صفحه ۱۱۶ می نویسد: وی فاضلی شاعر و ادیب بوده است و ابن شهر آشوب در معالم العلماء او را از شعرای اهل بیت دانسته است (۱).

مؤلف گوید: ممکن است بعلبکی برخلاف قاعده منسوب به بعلبک بوده باشد.

ملا عبد الملک بن فتحان کاشانی

پیش از این از او با عنوان ملا رضی الدین عبد الملک بن اسحاق یاد کردیم.

شیخ عبد الملک بن محمد ورامینی

شیخ منتجب الدین گوید: وی فاضلی شایسته و بس نیکوکار بود (۲).

ص: ۳۲۱

۱-۱- در اعیان الشیعه مجلد ۸ [۱] آمده است: از ادبا و شعرای فاضل بوده به مصر و شامات سفرها کرده و پادشاهان آن سرزمین را مدح گفته است. در این اثر اشعار چندی در مدح اهل بیت از وی نقل شده و آمده است که وی در سال ۵۰۵ و اندی در محل راس العین در گذشته است-م.

۲-۲) - امل الآمل، ج ۲ ص ۱۶۵؛ [۲] فهرست، منتجب الدین، ص ۱۳۷؛ اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۶۷.

شیخ ابو الفضل عبد الملك بن قذه حلبی

شیخ منتجب الدین گوید: وی از ثقات فقها بوده است (۱).

شیخ عبد الملك بن معافی

منتجب الدین گوید: وی فاضلی ثقه بود (۲).

شیخ عبد النبی بن احمد عاملی نباطی

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: وی فاضلی عالم و بزرگواری فقیه و از معاصران است و در حیدرآباد هند عهده دار سمت قضاوت بوده است (۳).

شیخ ابو علی عبد النبی بن احمد بن عبد الله بن یوسف هجری بحرانی

معاصر

وی از فضلا و صلحا و مقدسان روزگار ما در شهرهای بحرین بوده است و من در دشتستان کتاب جامع مصائب الانبیاء و فی مقتل النبی یحیی علیه السلام را که از آثار او می باشد دیده ام. کتابی نیکو و ارزنده بوده و حالات پیامبران را به طوری که اخبار ما حاکی از آنها می باشد ذکر کرده است و در ضمن آن به برخی از حوادثی که برای رسول خدا اتفاق افتاده و به شرح حال آن حضرت اشاره کرده است.

علت تألیف آن کتاب این بود که در میان مردم شهرت یافته است که سر حضرت

ص: ۳۲۲

۱-۱- در پانوشت فهرست منتجب الدین از تاریخ ابن عساکر نقل کرده که در آن تاریخ از وی با عنوان عبد المنعم بن عبیه حلبی، و در مجلد اول بحار از وی با عنوان عبد المنعم بن غیره حلبی و در جامع الروات مجلد اول از وی به عنوان عبد المنعم بن قذه یاد نموده است. (فهرست منتجب الدین ص ۱۲۷؛ امل الآمل، ج ۲ ص ۱۶۵؛ [۱] اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۶۷) - م.

۲-۲) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۵؛ [۲] فهرست منتجب الدین، ص ۱۳۷؛ اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۶۷.

۳-۳) - امل الآمل، ج ۱، ص ۱۱۶. [۳]

یحیی(ع) را با ااره بریدند و شیخ ناصر اوالی بحرانی در ضمن چکامه ای در سوک حضرت یحیی(ع) به دین موضوع اشاره کرده است با توجه به این شهرتی که دارد از شخصیت حاضر چگونگی آن را جويا شدند. شیخ عبد النبی این کتاب را تألیف کرد و بطلان آن را اثبات نمود و اشاره کرد کسی که سرش را با ااره بریدند زکریا بن آذن از آل عمران بوده است نه یحیی بن زکریا.

در دشتستان نیز به برخی از آثار او دست یافتیم، از جمله کتاب الابتلاء و الاختیار فی مصائب الائمة الاطهار که این کتاب را پس از کتاب جامع مصائب الانبیاء مذکور تألیف نموده است و احوال ائمه طاهرین علیهم السلام و فاطمه علیها السلام را ذکر کرده است و در طی آن به مقاتل هریک از ایشان به طوری که روایات ما از چگونگی آنها بحث می کند اشاره کرده است. مقتل ویژه حضرت سید الشهداء علیه السلام را طولانی مرقوم داشته است و گاهی هم از کتابهای غریبه که کمتر مدرک کتابهای مقتل واقع شده است مطالبی نقل کرده است.

یادآوری می شود به طوری که از مطاوی دو کتاب مزبور استنباط می شود شخصیت حاضر از خود گاهی به ابو علی عبد الله بن احمد تا به آخر نسبش تعبیر نموده است و گاهی خود را ابو علی عبد محمد بن احمد و زمانی ابو علی عبد النبی بن احمد- که ما هم در آغاز شرح حال حاضر بدان اشاره کردیم- معرفی نموده است و همان طور که می دانیم مردم او را به عنوان ابو علی عبد النبی بن احمد می شناسند و اینکه او خود را به نامهای مختلفی خوانده است و تقریباً همگی آنها مربوط به شخص واحد می باشد دلیلی بر تعدد صاحب اسامی نخواهد شد.

یادآوری می شود هجری(بفتح ها و جیم) منسوب به هجره است که همان بلاد بحرین و قطیف بلکه احسا بوده باشد.

شیخ عبد النبی بن شیخ سعد جزائری

وی فاضلی عالم و محقق فقیه و محدثی بزرگوار بوده است.

به طوری که از اجازه شیخ محمد بن جابر بن عباس نجفی به سید امیر مرتضی

ساروی مازندرانی برمی آید: شیخ عبد النبی مراتب علمی را از سید محمد بن علی بن ابی الحسن حسینی از شیخ عز الدین عبد الصمد حارثی فراگرفته است و نظیر همین موضوع هم از پایان مقدمه کتاب حجه الاسلام فی شرح تهذیب الاحکام که از آثار فاضل قمی می باشد به دست می آید (۱).

مؤلف گوید: از ظاهر آنچه در اجازه آمده است استنباط می شود مراد از سید محمد صاحب مدارک و مراد از شیخ عز الدین حسین بن عبد الصمد پدر شیخ بهائی است و مؤید این احتمال آن است که اسناد روایت در آن اجازه و کتاب مذکور منتهی به والد شیخ بهائی می شود، زیرا که والد شیخ بهائی از اساتید صاحب مدارک است لیکن احتمال مزبور از آن جهت مشکل است که ابن جابر در آن اجازه وی را شیخ عز الدین عبد الصمد نام برده است و حال آنکه پدر شیخ بهائی عز الدین حسین بن عبد الصمد می باشد.

و از برخی از مدارک چنین استنباط می شود شیخ عبد النبی معاصر با شیخ بهائی بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: شیخ عبد النبی جزائری عالمی محقق و جلیل القدر بود آثاری دارد از جمله شرح تهذیب و مراتب علمی را از شیخ علی بن عبد العالی عاملی کرکی کسب کرده است.

و در پایان وسائل الشیعه اظهار داشته است که به وسیله مولانا محمد باقر مجلسی از پدرش از شیخ جابر بن عباس نجفی از شیخ عبد النبی جزائری از شیخ علی بن عبد العالی روایت می کرده است، تا به آخر سند.

مؤلف گوید: شرح تهذیب او شرح مزجی بزرگی است بر تهذیب علامه که با اصل متن امتزاج یافته و نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد و در فن اصول فقه بوده

ص: ۳۲۴

۱- ۱- علاوه بر شیخ محمد بن جابر بعضی دیگر هم از او روایت داشته اند، از جمله شیخ جابر پدر شیخ محمد و سید شرف الدین علی پدر سید میرزا جزائری روایت می کرده اند. در الذریعه، مجلد اول [۱] آمده است: شیخ فضل بن محمد عباسی از شیخ عبد النبی جزائری اجازه داشته است و تاریخ آن اواخر شعبان سال ۱۰۲۰ هجری بوده است. و سید اسماعیل بن علی جزائری از شاگردان او بوده است-م.

و دارای مطالب بسیار مفیدی می باشد (۱).

مؤلف گوید: شیخ معاصر می نویسد که شیخ عبد النبی مراتب قرائت را از شیخ علی کرکی کسب کرده است و همان طور که می دانیم این اظهار نظر چندان دور از ذهن نبوده است زیرا شیخ علی سالها پیش از شیخ عبد النبی می زیسته است مگر آنکه عبارت وی را بر این معنی حمل کنیم که مراد از شیخ علی نواده محقق کرکی است که شیخ علی بن عبد العالی بن شیخ علی بن عبد العالی بوده باشد. لیکن ظاهر این احتمال درست نیست؛ گذشته از این از نظر من ثابت نشده است که محقق کرکی نواده ای به نام شیخ علی داشته باشد و هرگاه عبد النبی را نام دو تن از اعلام بدانیم - اگر چه احتمال ممکن است - در عین حال صحیح نیست که آنها را دو تن بدانیم (۲). از آثار او کتابی است در فن رجال، به نام جمع (مجمع) الرجال فی احوال الرجال و به گمانم این کتاب را دیده ام (۳).

ص: ۳۲۵

۱- ۱- در الذریعه، مجلد ۲۴، ذیل نهاییه التقریب فی شرح التهذیب، در اصول فقه آمده است: این شرح از عبد النبی جزائری است که شرح مزجی تهذیب الاصول علامه حلی بوده جز اینکه عبارات علامه را به عنوان قوله قوله متذکر گردیده است و نام کتاب هم در آخر آن یادآوری شده است و در ۲۱ جمادی الاولی سال ۱۰۱۰ هجری در کربلای معلی از تألیف جلد اول آن فراغت یافته است. سید حسن صدر در تکمله امل الآمل می نویسد: شیخ موسی مروه عاملی حاشیه ای بر نهاییه التقریب دارد که تاریخ کتابت بعضی از حواشی آن سال ۱۰۶۹ هجری بوده است - م.

۲- ۲- ایراد مؤلف بر صاحب امل الآمل آن است که شیخ عبد النبی شاگرد قرائتی محقق کرکی نبوده است. لیکن محتمل است سالها پیش که اواخر ایام محقق باشد از وی به اخذ اجازه نایل آمده باشد چنانچه سید میرزای جزائری در اجازه خود به علامه مجلسی - که در اجازات بحار ضبط گردیده و تاریخ آن ۱۰۷۴ می باشد - می نویسد: به وسیله پدرم شرف الدین علی از رئیس الاسلام و المسلمین و سلطان المحققین و المدققین شیخ عبد النبی بن سعد جزائری از شیخ افخم نور الدین علی بن عبد العالی کرکی روایت می کنم. در مصفی المقال، ص ۲۵۳ آمده است: بنا بر آنچه سید میرزای جزائری اظهار داشته، شیخ عبد النبی از محقق کرکی اجازه داشته است. فاصله وفات محقق کرکی و اواخر عمر شیخ عبد النبی نزدیک به هشتاد سال بوده است و ممکن است در کودکی از وی به اخذ اجازه نایل آمده باشد و در غیر این صورت احتمال اجازه از او مانند قرائت بر او درست نخواهد بود - م.

۳- ۳- کتاب رجال شیخ عبد النبی بنام حاوی الاقوال فی معرفه الرجال است که مرتب بر چهار -

لیکن در حال حاضر به خاطر ندارم آن کتاب را در کجا دیده ام. شیخ عبد النبی در تألیف این کتاب میان رجال ضعیف که محل اعتماد نبوده اند و رجال صحیحی که مورد اعتماد بوده اند و امثال این ها تفاوت گذارده و آنها را از یکدیگر مجزا ساخته است و رجال خود را به چند قسمت تقسیم کرده است.

و من نسخه ای از رجال امیر مصطفی را دیدم که حواشی بر آن ضمیمه شده بود؛ بعید نیست حواشی ضمیمه شده از شیخ عبد النبی یا از مولانا عنایت الله صاحب رجال بوده باشد و بزودی بحث مشروح این مطلب در شرح احوال ملا عنایت الله و سید امیر مصطفی خواهد آمد.

پس از این نسخه ای از تهذیب الحدیث دیدم که حواشی زیادی از شیخ عبد النبی به آن ضمیمه شده بود و گمان می کنم که همگی آن حواشی به خط خود شیخ باشد یا دیگری آنها را به خط خود نوشته و از شرح او که بر تهذیب داشته اقتباس کرده باشد.

شیخ عبد النبی علاوه بر حواشی یادشده تحقیقات و تقییدات و تعلیقات دیگری بر دیگر از کتابهای حدیث و رجال و امثال این ها دارد.

از آثار او کتاب الاقتصاد فی شرح الارشاد علامه (۱) حلی است. شیخ عبد النبی این کتاب را به پیشنهاد سید شمس الدین بن سید علی بن سید حسن بن شذقم مدنی در مدینه

ص: ۳۲۶

---

۱ - ۱) - الاقتصاد عبد النبی جزائری (م ۱۰۲۱) دو نسخه از آن در مجلس ۵۸۸۶ (فهرست، ج ۱۷، ص ۲۸۱) و کتابخانه آیه الله مرعشی (الذریعه، ج ۲، ص ۲۶۸) موجود است. (ر ک: مدرسی طباطبائی، حسین، مقدمه ای بر فقه شیعه، ترجمه محمد آصف فکرت ص ۱۱۲).

منوره تألیف نموده است و در آغاز آن به مطالب اصولیه اشاره کرده و شرح دامنه داری است که با متن امتزاج یافته و مشتمل بر مطالب مفید و تحقیقات ارزنده ای است و نسخه، ناقصی از آن در مشهد الرضا(ع) موجود می باشد و من آن نسخه را که جز اندکی از آغاز آنکه اوراقی چند از کتاب طهارت بیشتر نبوده است دیده ام.

آری در پشت همان نسخه به خط یکی از فضلا دیده ام که سال ۱۰۲۰ هجری از سید اسماعیل جزائری نقل کرده است این شرح تا آخر کتاب زکات به پایان رسیده است و حواشی مختصری هم که دارد منحصر به فتوا می باشد و توجهی به مراتب استدلالی آنها نشده است و این حواشی تا کتاب نکاح به اتمام رسیده است.

و به خط همان فاضل دیدم شیخ یحیی بن محمد مطوع اظهار داشته شرح ارشاد مزبور تا کتاب جهاد ادامه پیدا کرده است و بار دیگر نوشته منظور وی آن بوده که مانند محقق کرکی کتاب ارشاد را تا کتاب نکاح شرح نماید.

و به خط همان فاضل دیدم شیخ عبد النبی حاشیه ای بر تمام کتاب مختصر النافع تدوین کرده است و این حاشیه طولانی تر از حاشیه ای بوده که بر ارشاد داشته است. از آثار او کتاب مبسوطی است در امامت (۱) و بالاخره فاضل یادشده همه این مراتب را از سید اسماعیل مذکور نقل کرده است.

بر پشت همان نسخه از شرح ارشاد به خط یکی از فضلا دیدم از مناقب شیخ علامه ما مرحوم مقدس شیخ عبد النبی بن سعد جزائری مصنف این کتاب که خدا او را از دریای رحمتش سیراب سازد و در امور دینی کوششی تام و تمام داشت این بود هنگامی دو طایفه بزرگ از مردم قطیف که هریک از آنها متجاوز از دویست تن بودند راجع به مزارع و نخلستان و باغهایی که زیاده از ده هزار جریب زمین را در خود گرفته بود و تمام

ص: ۳۲۷

۱-۱- در روضات آمده است: کتاب امامت او که از پنج هزار بیت متجاوز نمی باشد نزد ما موجود است. او مطالب تحقیقی لازم را درباره امامت ذکر نموده و کتاب را بر چهار مقام تدوین کرده است: ۱- امامت چیست؟ ۲- امامت واجب است یا خیر؟ ۳- امام چه صفاتی دارد؟ ۴- چه کسی مصداق امامت است؟ او در ماه جمادی الاولی سال ۱۰۱۳ هجری از تألیف آن فارغ شده است-م.

آنها تحت نظر یکی از دو طایفه اداره می شد به حکومت نزد وی آمده و هرکدام دلیلی را اقامه کرده که با دلیل دیگر در تعارض بود. جزائری به نفع کسانی قضاوت کرد که زمینها در اختیارشان نبوده است و زمینهای مزبور را به توسط هجرس بن محمد جزائری از تصرف آنها- که مردی نیرومند بوده و مدت بیست سال آن زمینها را غاصبانه تصرف کرده بودند- بیرون آورده و در اختیار آن عده از مستضعفان قرار داد.

و این حکایت را سید صالح اسماعیل بن علی بن صالح بن فلجی که در عراق متولد شده و در الجزایر زندگی می کرد در سال ۱۰۲۳ هجری در محل نبویه نقل کرده است (۱).

شیخ عبد النبی بن علی بن احمد بن محمد عاملی نباطی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: عبد النبی برادر شیخ زین الدین شهید ثانی است و فاضلی فقیه و صالحی عابد و پرهیزکار و سراینده ای ادیب بوده است فرزندش شیخ حسن بن عبد النبی از وی روایت می کرده و خود او از برادرش و از شیخ علی بن عبد العالی عاملی میسی روایت داشته است و من این مراتب را از عده ای از جمله سید محمد بن محمد عینائی دخترزاده شیخ حسن یادشده شنیده ام (۲).

شیخ عبد الواحد

وی فاضلی عالم و از علمای متأخر است. تعلیقاتی بر شرح رساله درایه شهید ثانی دارد و ممکن است از علمای جبل عامل بوده باشد.

ص: ۳۲۸

۱-۱- در مصفی المقال، ص ۲۵۲ آمده است: از خط شاگردش که منقبتی را از شیخ خود نقل کرده و در سال ۱۰۲۳ هجری آن منقبت را که در بالا نقل شده است در پشت شرح ارشاد او نوشته است استنباط می شود که وفات او میان سال ۱۰۱۳ و ۱۰۲۳ هجری بوده است که ۱۰۱۳ تاریخ فراغ از کتاب امامت او بوده که پیش از این نوشتیم و در آغاز کتاب تنقیح المقال علامه ممقانی در پایان فرائد منسوب به شیخ بهائی چنین آمده است: شیخ عبد النبی جزائری در روز پنجشنبه ۱۸ جمادی الاولی سال ۱۰۲۱ هجری در قریه ای واقع میان اصفهان و شیراز وفات یافت و اکنون قبرش در شیراز می باشد-م.

۲-۲) - امل الآمل، ج ۱، ص ۱۱۶. [۱]

در امل الآمل گوید وی فاضلی صالح بوده از محضر عمویم رحمه الله و از دیگر از معاصران بهره برده است (۱).

شیخ امام ابو المحاسن قاضی فخر الاسلام شهید عبد الواحد بن

اسماعیل بن احمد بن محمد طبری رویانی

رویانی از علمای بنام حلب بوده و روزگارش را به تقیه سپری می کرده و به همین مناسبت او را از علمای شافعی مذهب دانسته اند (۲).

رویانی با باطنیها (۳) کاملاً مخالفت می کرد و آنان را مورد طعن و لعن خود قرار می داد و سرانجام به دست آنها از پای درآمد.

رویانی از مشایخ سید فضل الله راوندی و هم طرازان او بوده و با دو درجه یا چند درجه پس از شیخ مفید می زیسته درعین حال از بعضی از مدارک مشخص می شود رویانی از مشایخ شیخ مفید بوده است و اما اینکه از استاد شیخ مفید بوده، دور از حقیقت است (۴).

رویانی از تعداد کثیری از اعلام روایت می کرده است از آن جمله شیخ ابو عبد الله محمد بن حسن تمیمی بکری است و به طوری که از کتاب نوادر راوندی استنباط می شود شیخ بکری از سهل بن احمد دیباجی از محمد بن محمد بن اشعث روایت داشته است.

از ظاهر کتاب نوادر یادشده نیز مشخص می شود که رویانی از مشایخ قطب

ص: ۳۲۹

۱- ۱- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۱۷.

۲- ۲- شرح حال او را اسنوی و سبکی در طبقات الشافعیه نقل کرده اند-م.

۳- ۳- باطنیها پیروان حسن صباح که آنها را ملاحده نیز گویند می باشند گروه اسماعیلیه و قرامطه و مغرامیه را هم باطنی گفته اند-م.

۴- ۴- آری چنین است زیرا شیخ مفید سال ۴۱۳ هجری یعنی دو سال پیش از تولد عبد الواحد چنانچه پس از این خواهد آمد رحلت کرده است-م.

راوندی مؤلف کتاب النوادر می باشد.

مؤلف گوید از برخی از تحقیقات نوادر راوندی چنین استنباط می شود که قطب مغفورله از شخصیت حاضر از محمد بن حسن تمیمی از سهل بن احمد دیباجی از محمد بن محمد اشعث روایت می کرده است، تا به آخر سند.

یادآوری می شود در یکی از سندهای احادیث کتاب اربعین شیخ منتجب الدین چنین آمده است خبر داد ما را ابو النجیب سعید بن محمد بن ابی بکر حمّامی به قرائتی که بر او داشتیم، خبر داد ما را ابو القاسم عبد الرحمن بن ابی حاذم رقاب حدیث کرد ما را ابو معمر جعفر بن علی و زان.

(ح) (۱) و خبر داد به ما ابو سعید عبد الرحمن بن ابی القاسم حصری طبق قرائتی که بر او شده بود، خبر داد به ما ابو المحاسن عبد الواحد بن اسماعیل رویانی، گفتند خبر داد به ما ابو الحسن علی بن شجاع بن محمد مصقلی حافظ تا به آخر...

از این سندها چنین مشخص می شود که شیخ منتجب الدین مذکور گاهی با دو واسطه و زمانی با یک واسطه از ابو المحاسن روایت می کرده است و مؤید برای واسطه واحد او آن است که در محل دیگری از کتاب اربعین می گوید خبر داد به ما ابو الفتوح محمود بن محمد بن عبد الجبار که در اربعین یاد شده است و می نویسد وی از مردم هرمز دیاری ساری مازندران بوده و در گرگان می زیسته آنگاه که به ری آمد و ما به قرائت حدیث نزد او پرداختیم. گفت خبر داد به ما قاضی ابو المحاسن عبد الواحد بن اسماعیل بن احمد رویانی از لفظ خود که خبر داد به ما ابو محمد عبد الملک بن احمد فقاعی در ری، گفت خبر داد به ما ابو محمد عبد الله بن محمد بن سعد اصطخری انصاری حدیث کرد به ما محمد بن عبد الله بن آذران خیاط در شیراز حدیث کرد به ما ابراهیم بن سعید جوهری وصی مأمون الرشید خلیفه عباسی، تا آخر سند (۲).

ص: ۳۳۰

۱- ۱- علمای حدیث و درایه برای فاصله میان سندی و سند دیگر بجای فصل و امثال آن از لفظ حیلولة استفاده می کنند و رمز آن را حرف (ح) که اشاره به حیلولة است قرار می دهند-م.

۲- ۲- تقی الدین سبکی در طبقات الشافعیه پاره ای از شرح حال و تحقیقات او را نگاشته است و اشاره می کند وی یکی از پیشوایان مذهب بشمار می آید. او در ذی الحجه ۴۱۵ متولد شد و در-

قطب راوندی در بسیاری از سندهای کتابش (نوادری) از وی یاد کرده است و سید فضل الله راوندی شاگرد شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی هم بلاواسطه از وی روایت می کرده.

یکی از فضلا گوید: شیخ ابو محاسن نخستین دانشوری است که به الحاد گروه باطنیها فتوا داده است چه آنکه آنها می گفتند برای اینکه مردم هرچه بهتر به راه خدا واصل گردند بر آنهاست که در اسرع وقت معلمی برای خود اختیار نمایند و اعتقاد آن معلم این بوده که اظهار می داشته تنها وظیفه شاگردان آن است که از من اطاعت کنند و خطاب به آنان می گفته پس از اطاعت از من در اطاعت از دیگران معییرید، اگر خواستید از آنها اطاعت کنید و اگر نخواستید اطاعت نکنید.

زمانی که رویانی به قزوین رفت به الحاد باطنیها فتوا داد و به مردم قزوین سفارش نمود از باطنیها که مردم قزوین با آنان آمیزش داشتند اجتناب کنند و اضافه کرد اگر با آنان معاشرت کنید، از آنجا که ایشان مردم حيله گری هستند از راه خدعه گری و مکر میان شما ایجاد خلاف و فتنه خواهند کرد و حقیقت هم همان بود که رویانی به اطلاع آنان رسانیده بود و شدت اجتناب از آنان را تا آنجا اهمیت می داد که می گفت هرگاه پرنده ای از سوی باطنیها به سوی شما به پرواز درآمد آن را بکشید و زنده نگذارید.

هنگامی که رویانی از قزوین عازم رویان گردید به مجردی که وارد شهر رویان شد باطنیها به طوری که خوی دیرینه آنها بوده یکی از فدائیان خود را برگماشتند تا او را

به طور ناگهانی از پای در آوردند. تا بوده چنین بوده و تا هست چنین هست آری او پسندیده زیست و نیکبخت هم در گذشت.

ابن اثیر جزری در تاریخ کامل می نویسد: قاضی امام فخر الاسلام ابو المحاسن عبد الواحد بن احمد بن محمد رویانی طبری فقیه شافعی در سال ۴۱۵ هجری متولد شده و در ماه محرم سال ۵۰۲ هجری کشته شده است (۱).

رویانی حافظ مذهب بوده و اظهار می داشته هرگاه کتابهای شافعی سوخته شود می توانم همگی آنها را از حافظه خود املا نمایم (۲).

مؤلف گوید حقیقت آن است که رویانی در مرام خویش تقیه می کرده و همین تقیه او ایجاب کرده است که علمای عامه او را از فقهای شافعی بشمار آورند؛ خدا دانا است.

او همچنین گوید سید داماد در حواشی اختیار کشی می نویسد که رویانی منسوب به رویان به ضم راء و واو ساکنه و یای پیش از الف و نون پس از آن شهری است از شهرهای طبرستان.

فاضل وحید گفته است رویان از قزوین شانزده فرسخ فاصله دارد.

در قاموس آمده است که رویان نام محله ای است در ری و نام قریه ای است در حلب و نام شهری است در طبرستان و امام ابو المحاسن عبد الواحد بن اسماعیل و امثال او از رویان طبرستان بوده اند؛ پایان تحقیق میرداماد.

صاحب حمایه در کتاب تقویم البلدان (۳) می نویسد: رویان به ضم راء بی نقطه و

ص: ۳۳۲

۱-۱- سبکی در طبقات الشافعیه می نویسد: رویانی از آن پس که وارد رویان شد همواره به وظایف خویش می پرداخت تا در روز جمعه نزدیک بالا- آمدن آفتاب روز یازدهم محرم سال ۵۰۲ هجری در حالی که از املائی حدیث آسوده شده بود به دست ملاحظه و بر اثر حسدورزی آنان از پای درآمد-م.

۲-۲- سبکی می نویسد: مراد از کتابهای شافعی که وی در صورت فقدان آنها همه آنها را از حفظ املا می کرد منحصر به آثار خود شافعی نبوده است بلکه کتابهای اصحابش را نیز از حفظ داشته که می توانسته از حفظ املا نماید و آنچه گفته شد همان است که از اطلاق کلام استفاده می شود-م.

۳-۳- در کشف الظنون آمده است: کتاب تقویم البلدان تألیف عماد الدین اسماعیل ایوبی معروف به صاحب حمات است که سال ۷۳۲ هجری در گذشته و شرطی برای چگونگی تألیف آن ذکر کرده است.

سکون واو و بعد از آن یا و الف و نون؛ در مشترک (۱) آمده است: رویان شهر بزرگی است در کوههای طبرستان و حاکم نشینی بزرگ و نواحی زیادی دارد در لباب نیز رویان را همچنین ضبط کرده و گفته است: شهری است در نواحی طبرستان و گروهی از دانشمندان از آنجا برخاسته اند.

در عزیزی گفته است: نام رویان سارسان بوده و در کنار عقبه بزرگی واقع شده و فاصله میان آنجا و قزوین شانزده فرسخ بوده است و از رویان تا آنجا که به شهرهای جبل محدود می شود شش فرسخ بوده است؛ پایان مطالب تقویم البلدان.

شیخ ابو محمد عبد الواحد حبشی

وی از بزرگان علما و از شاگردان ذی مقدار شیخ قاضی ابو کامل عبد العزیز بن ابی کامل طرابلسی بوده کتاب کامل ابن براج را که در فقه بوده است بر ابو کامل قرائت کرده است و ابو کامل همان کتاب را نزد ابن براج که شاگرد شیخ طوسی بوده قرائت نموده است.

به طوری که از اجازه شیخ فخر الدین -فرزند علامه- به شیخ زین الدین علی بن شیخ عز الدین حسن بن احمد بن مظاهر به دست می آید شاذان بن جبرئیل قمی فقیه مشهور از شاگردان عبد الواحد شخصیت حاضر بوده است (۲).

شیخ عبد الواحد بن صفی نعمانی

وی فاضلی عالم و متکلم بوده است و از آثار او کتاب نهج السداد فی شرح رساله

ص: ۳۳۳

۱- ۱- کتاب مشترک از آثار یاقوت حموی به چاپ رسیده و گزیده ای از آن به قلم آقای محمد پروین گنابادی ترجمه شده و به چاپ رسیده است؛ وی در آنجا می نویسد: رویان نام سه جایگاه است: ۱- شهر بزرگی است در کوههای طبرستان که دارای نواحی است و قاضی ابو المحاسن عبد الواحد پسر اسماعیل از پیشوایان شافعی بدان منسوب است و مؤلف کتاب البحر در فقه شافعی است بسبب تعصب در مسجد جامع آمل طبرستان کشته شد و این واقعه در ماه رمضان سال ۵۰۰ هجری و به گفته سلفی در محرم سال ۵۰۲ روی داد و تولد وی به سال ۴۱۵ بوده است-م.

۲- ۲- اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۶۸.

واجب الاعتقاد می باشد و این کتاب را کفعمی در حواشی مصباح خود به وی نسبت داده است و رساله واجب الاعتقاد در اصول و بخشی از عبادات است که از آثار علامه حلی بوده و نعمانی آن را شرح کرده و نسخه کهنی از آن شرح در نزد ما موجود می باشد و من تا حال حاضر به چگونگی زندگی او دست پیدا نکرده ام و به گمان من عبد الواحد شاگرد شهید و یا شاگرد شاگردان بوده باشد و گمان می کنم که عبد الواحد از نوادگان نعمانی مؤلف کتاب الغیبه بوده باشد.

عبد الواحد تنها بحث اصول الدین رساله واجب الاعتقاد را شرح کرده و به شرح بحث عبادات آن رساله که در فروع بوده پرداخته است.

شیخ ابو الفضل عبد الواحد بن محمد یعی بن احمد طالقانی

وی از اکابر علما بوده است و گاهی در نسب او تخفیف داده می شود و او را عبد الواحد بن محمد معرفی می کنند و با دقتی که در شرح حال او می شود گمان تعدد نخواهد بود.

طالقانی از شیخ مفسر ابو سعد اسماعیل بن علی بن حسین سمان حافظ روایت می کرده و نواده اش شیخ ابو الفتح محمود بن عبد الکریم بن شیخ ابو الفضل عبد الواحد یاد شده از او روایت داشته است.

و بطوری که از نخستین سند کتاب اربعین شیخ منتجب الدین برمی آید شیخ منتجب الدین به توسط نواده یاد شده اش از وی روایت می کرده است لیکن منتجب الدین در فهرست از او یاد نکرده است. این امر قابل تأمل است.

یادآوری می شود منتجب الدین در طی بعضی از اسانیدش با دو واسطه از سید ابو طاهر محمد بن احمد جعفری از عبد الواحد بن محمد از حسین بن اسماعیل از عیسی بن ابی حرب از یحیی بن ابی بکر از جعفر بن زیاد از هلال صیرفی از ابن کثیر اسدی از عبد الله بن اسعد بن زراره از پدرش از رسول اکرم صلی الله علیه و آله روایت می کرده و این سند قابل تأمل است (۱).

ص: ۳۳۴

شیخ ابو عمر عبد الواحد بن محمد بن عبد الله بن محمد بن مهدی

وی از مشایخ شیخ طوسی بوده است و شیخ طوسی در بغداد در منزلش که واقع در درب زعفرانی بوده است در سال ۴۱۰ هجری از وی روایت می کرده است و به طوری که از امالی خود شیخ و از کتاب بشاره المصطفی محمد بن ابو القاسم طبری به دست می آید خود عبد الواحد از ابن عقده روایت داشته است.

و گاهی از شخصیت حاضر با عنوان ابو عمر عبد الواحد بن محمد بن مهدی یاد کرده اند بنابراین توهم تعدد نخواهد بود.

یادآوری می شود علامه حلی در اجازه بنی زهره، ابو عمر بن مهدی را که از مشایخ شیخ طوسی بوده است از علمای عامه برشمرده است و اضافه کرده عبد الواحد از ابن عقده روایت می کرده است.

و ظاهراً مراد علامه از ابو عمر بن مهدی شخصیت مورد بحث ما می باشد و از شرح حال ابن عقده در رجال شیخ برمی آید که ابن مهدی از مشایخ شیخ طوسی بوده است و این موضوع قابل ملاحظه و بیرون از تأمل نمی باشد.

پس از این خواهیم نوشت عمر بن عبد الواحد بن مهدی از مشایخ نجاشی می باشد و حقیقت آن است که عمر بن عبد الواحد با شخصیت حاضر یکی بوده باشد.

شیخ عبد الواحد بن محمد بن عبدوس نیشابوری

وی فاضلی عالم بود و اخبار بسیاری روایت می کرده و از مشایخ شیخ صدوق بشمار می رود و از علی بن محمد بن قتیبه نیشابوری روایت می کرده و برای پاره ای از مطالب دیگر به کتابهای رجال باید مراجعه کرد (۱).

ص: ۳۳۵

۱- ۱- علامه نوری (ره) در مستدرک [۱] ذیل مشایخ صدوق در شرح مشیخه می نویسد: صدوق درباره عبد الواحد بن محمد بن عبدوس گفته است وی از کسانی است که من همواره به او اعتماد دارم و با جمله «رضی الله عنه» اعتماد خود را نسبت به او اعلام داشته است و از صاحب مدارک نقل کرده است عبد الواحد اگر چه بالصرّاحه مورد وثوق واقع نشده است لیکن از مشایخ صدوق و از معتبرانی است که -

عبد الواحد بن محمد بن عبد الواحد تمیمی آمدی

وی فاضلی عامل و محدثی امامی و شیعه مذهب بود در عین حال در دیباچه کتاب غرر الحکم خود در حق حضرت مولی علیه السلام چنین نوشته است: علی کرم الله وجهه. ممکن است این جمله را از باب تقیه نوشته باشد و یا از تصرفات ناسخ باشد.

یادآوری می شود نسب او را بطوری که در سندی دیده ایم چنین است: قاضی سید ناصح الدین ابو الفتح عبد الواحد بن محمد بن محفوظ بن عبد الواحد تمیمی آمدی و مشهور آن است که وی از سادات نمی باشد.

و به طوری که از تاریخ اربل نقل خواهد شد نسبش چنین است ابو الفتح محمد بن عبد الواحد بن محمد بن عبد الواحد بن محمد بن عبد الواحد بن عبد الواحد آمدی قاضی و نسب وی در آغاز کتاب غرر الحکم این است محمد بن عبد الواحد بن محمد بن عبد الواحد تمیمی آمدی و بعید نیست که لفظ محفوظ از القاب جدش بوده باشد و لفظ «ابن» اشتباه ناسخ بوده باشد (۱).

خلاصه کلام آنکه جمعی از فضلا از جمله ابن شهر آشوب او را از جمله اجله علمای امامیه بر شمرده اند. وی در اوایل کتاب مناقب آنجا که به شمارش کتابهای شیعه و بیان اسانید آنها پرداخته است می گوید: آمدی روایت کردن کتاب غرر الحکم را به من اجازه داده است.

و همچنین استاد استناد ما در بحار الانوار (۲) به کتاب غرر الحکم و مؤلف آن متکی بوده و آمدی را یکی از امامی مذهببان معرفی کرده و از کتاب او در کتاب بحار نقل نموده

ص: ۳۳۶

۱-۱) - معالم، ابن شهر آشوب، ص ۸۱؛ پیش از تمیمی، الواحدی را هم اضافه کرده است - م.

۲-۲) - بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۶ و ۳۴.

است و در آغاز بحار چنین می گوید: کتاب غرر الحکم و درر الکلم تألیف شیخ عبد الواحد بن محمد بن عبد الواحد آمدی است و از سخن ابن شهر آشوب که از این پس از وی نقل خواهیم کرد استنباط می شود که آمدی مؤلف غرر الحکم از علمای ما بوده و به ابن شهر آشوب اجازه داده است تا از کتاب غرر الحکم او روایت نماید.

سپس استاد استناد به نقل کلام او از معالم العلماء که ما هم آن را نقل کردیم پرداخته است.

مؤلف گوید: مراد استاد از سخنی که از این پس از ابن شهر آشوب نقل می کند همان بخش از عبارت بوده است که ما پیش از این از مناقب ابن شهر آشوب نقل کردیم (۱).

قابل توجه است که شیخ علی بن محمد واسطی کتاب العیون و المحاسن را به سبک غرر الحکم تألیف نموده است با این تفاوت که کلمات بیشتری از آنچه آمدی در کتاب خود ذکر نموده گرد آورده است.

باری آمدی معاصر با ابن شهر آشوب و متأخر از شیخ طوسی بوده است به طوری که نوشتیم کتاب غرر الحکم و درر الکلم از آثار او می باشد.

آمدی در این کتاب کلمات قصار و سخنان زرین کوتاه حضرت مولی علیه السّلام را از حرف الف تا حرف یاء که آخرین حرف تهجی است گرد آورده است و در آغاز آن می نویسد: جاحظ معتزلی سنّی صد کلمه از کلمات قصار و بلیغ حضرت مولی علیه السّلام را گرد آورده است و من هزار برابر آن را در این کتاب تدوین کردم.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء می نویسد: عبد الواحد بن محمد بن عبد الواحد

ص: ۳۳۷

۱- ۱- در پاورقی آمده است: علامه مجلسی در بحار آنچه را ابن شهر آشوب در معالم العلماء ایراد نموده است- نه آنچه در مناقب گفته- نقل کرده است (پایان). می گوئیم در فصل اول بخش مصادر کتاب نام کتاب و نام مؤلف را اظهار داشته است و در بخش موثقی اشاره کرده که آمدی از علمای ما بوده و ابن شهر آشوب از وی اجازه داشته است، سپس به نقل کلام او از معالم پرداخته است. مؤلف گوید نقل از معالم به همان نحوی است که ما ذیلا- نقل خواهیم کرد چنانچه نقل کرده است و آنچه را به عنوان اجازه یاد کرده همان است که مؤلف از کتاب مناقب نقل کرده است پس ایرادی نخواهد بود، آری کلمه «سننقل» که علامه مجلسی نوشته است مناسب نبوده است-م.

آمدی تمیمی. کتاب او به نام غرر الحکم و درر الکلم است که ضرب المثلهای و سخنان حکیمانه حضرت مولی علی علیه السلام را در آن گرد آورده است (۱).

مؤلف گوید: گروهی دیگر از علما کلمات قصار آن حضرت را گرد آورده اند؛ از جمله آنها کلماتی است که سید رضی در آخر نهج البلاغه آورده است و از آنها کتاب الدر المکنون است که مختصری بیش نیست و به دست یکی از علما تدوین شده و نسخه ای از آن نزد ما موجود می باشد؛ از آن جمله نثر اللثالی است که به قطب راوندی منتسب می باشد و نسخه ای از آن نزد ما موجود است. دیگری اکسیر السعادتین که آن را اسعد بن عبد القاهر اصفهانی استاد سید بن طاوس گرد آورده و از آن جمله کتاب مختصری است که یکی از علما گرد آورده و نسخه ای از آن نزد ما موجود می باشد (۲).

ص: ۳۳۸

۱-۱- این کتاب را آقا جمال خوانساری به پیشنهاد سلطان حسین صفوی در قالب دو مجلد شرح کرده است و در روزگار ما به طبع رسیده است و اصل کتاب هم به نقل الذریعه، مجلد ۱۶ در هند به طبع رسیده است و به نقل الذریعه، مجلد ۵، [۱] علی بغدادی تکمله ای برای آن به نام الجواهر العلیه نوشته و منتخبی از آن به نام منتخب الجواهر تهیه کرده است و عبد الکریم قزوینی غرر و درر به ترتیب اسماء الحسنی تنظیم کرده و به ۹۹ باب تقسیم کرده است؛ بطوری که در الذریعه، جلد ۲۴ [۲] آمده است: خود مؤلف همان تنظیم را ترجمه کرده و اصل کتاب به نام نظم الغرر و نضد الدرر می باشد. در روضات الجنات [۳] آمده است: با شهرتی که کتاب غرر و درر پیدا کرده است در کتابهای هیچ یک از اعلام ما بدان درجه از اعتبار نرسیده است تا سند یکی از کتابها قرار گیرد و آن را مانند کتابهای دیگر مورد روایت و اجازه قرار دهند. -م.

۲-۲- در روضات آمده است: کلماتی که در غرر آمده است غیر از صد کلمه مشهور جاحظ و غیر از هزار کلمه است که ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه به عنوان تذیل بر کلماتی که سید رضی آورده تهیه کرده و همچنین غیر از کلماتی است که دیگر فضلا گرد آورده اند و قطب الدین کیدری در شرح نهج البلاغه از مؤلف کتاب منهاج نقل کرده است. از یکی از دانشمندان حجاز شنیدم در مصر به مجموعه ای برخوردیم که در بیست و اندی جلد راجع به کلمات حضرت مولا (ع) فراهم آمده بوده است. در الذریعه، مجلد ۱۶ [۴] نیز به چند کتاب دیگر که جامع کلمات قصار حضرت مولا (ع) بوده است اشاره کرده است از جمله کشاف العقول و الادیان، مثور الحکم ابن جوزی، قلائد الحکم ابو یوسف اسفراینی دستور الحکم قاضی قضاعی مؤلف شهاب -م.

مؤلف به مناسبت ضبط «آمد» می نویسد: آنچه را که از بعضی محققان شنیده ایم آن است که آمد به کسر میم نام ویژه دیار بکر است و دیار بکر نام عمومی همه آن سرزمین می باشد و من به خط مؤلف قاموس دیده ام که آمد را به کسر میم درست دانسته است.

در هر حال آمدی، یعنی شخصیت حاضر غیر از قاضی سیف الدین آمدی مؤلف الاحکام در اصول فقه و الافکار در علم کلام و امثال این ها است (۱).

و عموم مردم و حد اکثر اعلام «آمد» را به ضم میم می خوانند.

در تقویم البلدان می نویسد: «آمد» با الف ممدود و میم مکسور و دال بی نقطه آخر از شهرهای الجزیره و واقع میان دجله و فرات و از دیار بکر و از اقلیم چهارم است و شهرستان نخستین آمد از دیار بکر بوده که در طرف غربی دجله قرار گرفته است و درختان بسیار و کشت و زرع فراوان دارد و ابن حوقل می نویسد: «آمد» شهری است که دیوار و حصاری در کمال استواری دارد و از فراوانی کامل برخوردار می باشد و عزیزی گفته است آمد شهری است در کمال خوبی و حصار بزرگی از سنگهای سیاه که اسلحه و آتش بدان کارگر نمی باشد، اطراف آن را فرا گرفته است و آن حصار بر تمامی شهر و چشمه های آن احاطه دارد و باغها و مزارع فراوانی دارد (۲).

در یکی از کتابها به نقل از حاشیه شرح مواقف سید شریف چنین یافتیم که آمدی به شهرکی به نام حمید منسوب است و این نظر قابل تأمل است.

مؤلف گوید: پیش از این از شیخ فقیه ابو محمد عبد الله بن عبد الواحد نام برده ایم و نوشته ایم که ابو محمد از قاضی عبد العزیز روایت می کرده و شیخ شاذان از وی روایت داشته و ممکن است ابو محمد فرزند شخصیت حاضر بوده باشد برای چگونگی احوال

ص: ۳۳۹

۱-۱- ابو الحسن سیف الدین علی بن محمد آمدی از علمای قرن ششم شافعی مذهببان بوده است سال ۵۵۰ هجری متولد شده است و در همه فنون مهارت داشته و مورد حسادت علمای عصر خود قرار گرفته است ابکار الافکار در علم کلام و الاحکام در اصول فقه و دیگر کتب نافع از آثار او بوده است و در سوم صفر سال ۶۳۱ هجری در شهر شام در گذشته است و در جبل قاسیون مدفون گردیده است-م.

۲-۲- مستوفی در نزهة القلوب [۱] می نویسد: «آمد» از دیار بکر و از اقلیم چهارم است و بر کنار آب دجله واقع شده است و شهری متوسط است و حقوق دیوانی اش بیست و چهار هزار و سیصد دینار است-م.

ابو محمد بدانجا مراجعه شود.

یادآوری می شود اربلی که یکی از علمای اهل سنت است در تاریخ اربل ذیل معرفی از ابو عبد الله هبستی که او هم از آن مردم بوده است می نویسد: وی به سماع حدیث نایل آمده است و از جمله مسموعات او کتاب جواهر الکلام فی الحکم و الاحکام بوده که تألیف ابو الفتح عبد الواحد بن محمد بن عبد الواحد بن محمد بن عبد الواحد آمدی قاضی است و من طبقه سماع او را در جزوه ای دیده ام.

مؤلف گوید: ظاهراً جواهر الکلام کتاب دیگری غیر از غرر الحکم او می باشد (۱).

شیخ ابو عمر عبد الواحد بن مهدی

برخی از فضلا این شیخ را از مشایخ نجاشی برشمرده است و اظهار داشته او از ابو بکر احمد بن یعقوب بن شیشه روایت می کرده است.

مؤلف گوید: پیش از این شرح حال ابو عمر عبد الواحد بن محمد بن عبد الله بن محمد بن مهدی را که از مشایخ شیخ طوسی بوده است ذکر کرده و گفتیم وی از ابن عقده روایت می کرده است و حقیقت آن است که شخصیت حاضر و عالمی که پیش از این نام برده شده است متحداند.

ملا عبد الوحید واعظ گیلانی یا استرآبادی

(۲)

وی فاضلی عالم و متکلمی فقیه و مفسّری صوفی مشرب بوده آثار زیادی دارد که اکثر آنها به فارسی تألیف گردیده است و شمارش آنها نزدیک به پنجاه و یک کتاب

ص: ۳۴۰

۱- ۱- مؤلف سال وفات آمدی را در اینجا مرقوم نداشته است لیکن به طوری که در کشف الظنون ذیل غرر الحکم او آمده است: سال ۵۵۰ هجری وفات یافته است و در الذریعه و اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۶۹ و برخی از کتابهای دیگر سال وفات وی را ۵۱۰ هجری نوشته اند و چنانچه آمدی در سال ۵۱۰ وفات یافته باشد بایستی ابن شهر آشوب که در سال ۵۸۸ هجری وفات یافته است ۷۸ سال پیش از مرگش از آمدی مجاز بوده باشد و این موضوع اگر چه بعید نیست لیکن احتمال صحت آن بسیار اندک است-م.

۲- ۲- در مجلدات الذریعه به مناسبت آثار او از جمله در مجلد دوم ذیل اسامی انیس الواعظین -

می رسد. من از چگونگی روزگار او اطلاعی ندارم از ظاهر امر چنین برمی آید که واعظ گیلانی از دانشوران روزگار صفویه بوده است. اینک اسامی آثار او و فهرست آنها به شرح زیر است:

شرح کتاب باب حادی عشر علامه حلی به نام فتح الباب، منظومه شرح صد کلمه حضرت مولی، منظومه قرائت القراء، منظومه رساله الانوار القدسی فی استکمال نفس النبی، ممکن است این منظومه به زبان پارسی باشد، رساله اثبات الشوق فی المقدمات التعینی، رساله معراج السیما فی وصف العلم و العلماء، رساله مفتاح باب السعاده در شرح علم خدا، رساله ای در بیان حقیقت اسم الله تعالی به زبان پارسی به نام درّ گنج سعادت، رساله ای در تعریف اسم الله تعالی به نام ظهور گنج سعادت، کتاب سدره المنتهی فی مراتب العرفاء، رساله الشجره الطیبه در معنای کلمه توحید، رساله جنه النعیم در شناخت ذات خدا، رساله البرزخ الجامع در تعریف زمانها، رساله الآیات البینات فی خلق الله العالم الارض و السماوات، رساله نهر الحیوان فی بقاء العالم و الانسان، رساله سر العالمین در حقیقت دنیا و آخرت، این اسم را از کتاب غزالی اقتباس کرده است، رساله مرأه المروه فی آداب الاخوه، رساله سلوک الملوک فی تحقیق العدل، رساله الحق یقین در احوال مرگ و قیامت، رساله اعلی علیین در تعریف عبادت، رساله ای در علم کلام به فارسی و بنام سرمایه سعادت، رساله الفصل و الوصل در شناخت طهارت و نماز، رساله بصره التجاره در آداب زکات، رساله کاسر الشهوات در بیان روزه، رساله مقوی الدین در تحقیق حج، رساله عز الاسلام در بیان جهاد، رساله القطب الاعظم در امور حسبیه، رساله معیار الصلوات در اسرار نماز، رساله دیگری در اسرار زکات و روزه و حج و دیگر از عبادات، رساله دستور العمل در وظایف روزانه، رساله الحبل المتین در آداب دعا و داعی رساله خلاص الاستخلاص در حکمت گرفتاری و بیان انواع گرفتاریها، کتاب میزان العداله در فقه، رساله ای در اسرار قلب و احوال آن به نام آئینه غیب نما به زبان

پارسی، رساله الجهاد الاکبر در مجاهده با نفس، رساله دعائم الکفر و الايمان در شرح اصول کفر و ايمان و شعبه های آنها، رساله مبادئ السالکين در توبه و صبر و زهد و خوف و رجا، کتاب منازل السائرین در نیت ها و صدق و اخلاص، رساله مقاصد العارفين در فکر و ذکر و شکر و توکل و توحید، رساله مونس الوحید و مراد المرید در محبت و شوق و رضا، رساله مصباح الهدایه در شناخت حق و باطل، رساله اسرار التوحید در شرح اسم اعظم و شرح هویت حق تعالی، کتاب العروه الوثقی در فضائل ائمه الهدی، رساله کشف الغطاء در اسباب الضلال و الغرور، رساله انیس الواعظین در اندرزهای کوتاه، کتاب انیس الواعظین و سیط (میانه)، کتاب انیس الواعظین کبیر، کتاب اسرار القرآن در تفسیر فرقان، رساله در تحصیل تقوا به نام زاد راه نجات به زبان پارسی، رساله تهذیب الاخلاق در تزکیه نفس، رساله طب القلوب در معالجه بیماریهای روحی، رساله الحصن الحصین در دفع شر و سواس، رساله نثار السماع در تصوّف.

مولانا عبد الوهاب بن حسین بن سعد الله بن حسین استرآبادی

شیخ معاصر در امل الآمل (۱) گوید: وی در مشهد مقدس رضوی علی مشرفه السلام می زیسته و فاضلی جلیل القدر و محقق بوده است. کتابی در کلام تألیف نموده و از معاصران می باشد.

سید امیر عبد الوهاب حسینی تبریزی

وی فاضلی عالم و عاملی فقیه و کامل و جد سادات عبد الوهابیه تبریز است.

امیر عبد الوهاب صاحب کرامات و مقامات بوده و در روزگار شاه تهماسب صفوی می زیسته و در زندان پادشاه روم در یکی از شهرهای قسطنطنیه به شهادت رسیده است و حکایت آن طولانی است، خلاصه اش این است: آنگاه که شاه تهماسب صفوی وی را به منظور ایلچی گری به روم فرستاد، به مجردی که وارد شهرهای روم شد پادشاه

ص: ۳۴۲

روم وی را دستگیر نموده به زندان فرستاد و همچنان در زندان به سر می برد تا درگذشت.

برای تحقیقات بیشتر به تواریخ صفویه باید مراجعه کرد.

تاریخ عالم آرا می نویسد: حد اکثر سادات عظام عبد الوهابیه در تبریز به سر می بردند و برخی از آنها در این روزگار در یزد و کاشان و اصفهان زیست دارند و امیر عبد الوهاب نیای بزرگ ایشان که این سلسله به وی پیوند دارد سیدی جلیل القدر و بزرگ مقام بود و در پیشگاه پادشاهان روزگارش از عزت عظیمی برخوردار می شد و سمت دامادی سلطان یوسف میرزا بن حسن پادشاه را عهده دار بود. ممکن است سید امیر عبد الوهاب عبدالوهابی (۱) از اولاد سید امیر عبد الوهاب و از نوادگان سلطان یوسف بوده باشد. عبدالوهابی معاصر با شاه تهماسب بود و به خاطر قرابتی که اولاد وی با سلطان یوسف داشتند تولیت اوقاف بقعه حسن پادشاه که واقع در میدان صاحب آباد تبریز و مشهور به نصریه است بیشتر اوقات در اختیار این سلسله بوده و اکنون هم در دست فرزندان اوست.

و از این سلسله است سید [...] (۲) که سیدی جلیل القدر و رفیع مکان و دین داری پرهیزکار بوده است و ارتباط و خویشاوندی نزدیکی با دختران سلسله جهان شاهیه داشته است. این سید در فتنه رومیها و توجه آنان به آذربایجان و تبریز به عراق آمد و پس از آن مدت زمانی امور شرعی کاشان را عهده دار شد و در اواخر کار منصب قضاوت اصفهان را متعهد گردیده بود. این بود خلاصه ای از آنچه در بعضی از نسخه های تاریخ عالم آرا مرقوم داشته است (۳).

مؤلف گوید: به گمان من سید امیر عبدالوهابی که سادات وهابیه به وی می پیوندند آن سیدی نیست که در روزگار شاه تهماسب می زیسته و هنگامی که سلطان سلیم عثمانی به تبریز آمده همراه او به تبریز آمده و پس از آنکه شاه تهماسب او را از دست عثمانیها رهایی داده به عنوان سفارت و ایلچی گری به عثمانی فرستاده است؛ بلکه

ص: ۳۴۳

۱-۱- در تاریخ عالم آرا نام او را سید حسن بیگ نوشته است-م.

۲-۲- در همان تاریخ نام او را میر نعمت الله یاد کرده است-م.

۳-۳- در نسخه مطبوع عالم آرا نیز آنچه را مؤلف ایراد کرده است ایراد شده است-م.

بزرگ این خاندان که سادات عبد الوهابیه به وی می پیوندند، نیای اعلای ایشان بوده است که عبد الوهاب معاصر با شاه تهماسب هم نام با اوست. در عین حال باید تحقیق کرد.

خواندمیر در اواخر تاریخ حبیب السیر که به پارسی تألیف کرده است می نویسد:

سید امیر عبد الوهاب یکی از علمای روزگار شاه اسماعیل صفوی و پادشاهان آذربایجان بوده و در ردیف اجله سادات صاحب سعادت آذربایجان بشمار می آمده و در روزگار سلطان یعقوب به منصب شیخ الاسلامی برقرار بوده است و از فضائل و کمالات بهره کاملی داشته و عالمی متدین و متقی بوده و احکام شرعی را کاملاً اجرا می کرده است.

آنگاه که شاه اسماعیل صفوی ظهور کرد سید عبد الوهاب سخت بیمناک شد و از تبریز به هرات رفت و به خدمت سلطان حسین میرزا بایقرا در آمد، سلطان حسین و فرزندانش کمال بزرگداشت را از وی مبذول داشتند و او را در ورود به مجالس بر دیگر از سادات خراسان مقدم می داشتند و آب و زمین مناسبی در اختیار او گذاردند و او را به انعامات لایقه سرفراز نمودند و آنگاه که سلطان حسین در گذشت میر عبد الوهاب از سلطان بدیع میرزا فرزند سلطان حسین اجازه گرفت که به آذربایجان برود پس از اخذ اجازه از بدیع میرزا به مجردی که وارد تبریز شد مورد عنایت شاه اسماعیل قرار گرفت و از آنچه می هراسید ایمنی پیدا کرد و در سال ۹۲۱ هجری از سوی شاه اسماعیل به عنوان سفارت تعیین شد تا به جانب عثمانی رفته و با سلطان سلیم پادشاه عثمانی که در چالدران با شاه اسماعیل نبرد کرد و بر شاه اسماعیل پیروز گردید (۱) ملاقات کرده و اوامر شاه را به اطلاع او برساند، هنگامی که سید به دیدار او رسید سلطان سلیم از وی کمال احترام و اعزاز و اکرام را به جای آورد لیکن به او اجازه بازگشت نداد و سید به ناچار و درحالی که ناامید

ص: ۳۴۴

۱- ۱- تاریخ اصفهان و ری ذیل وقایع سال ۹۲۰ هجری می نویسد: سلطان سلیم با دویست هزار قشون و توپخانه به قصد تسخیر آذربایجان آمد و شاه اسماعیل با دوازده هزار لشکر از همدان حرکت کرد و جنگ معروف چالدران به وقوع پیوست و سرداران نامی شاه کشته شدند. شاه اسماعیل به درجزین رفت و شاه سلیم که نتوانست از تبریز نگه داری کند به روم بازگشت. شاه اسماعیل در سال ۹۳۰ در گذشت. تاریخش این است: از جهان رفت و ظل شدش تاریخ سایه تاریخ آفتاب شده

از بازگشتن بود در دیار عثمانی (ترکیه فعلی) باقی ماند و ظاهراً تا حال حاضر که سال ۹۳۰ هجری باشد در آن دیار زیست دارد و در آن بلاد با آسودگی خاطر اوقات می گذراند.

مؤلف گوید: سال ۹۳۰ مصادف با سال تألیف کتاب حیب السیر و درگذشت وفات شاه اسماعیل صفوی است.

و نیز گوید: مشهور آن است که سلطان سلیم در آغاز ملاقات با وی با کمال خوبی و احترام رفتار کرد، سپس دستور داد او را در میان چاه تاریکی زندانی کردند و همان جا بود تا وفات یافت و گویند پس از مرگ سلطان سلیم از زندان بیرون آمد.

سید محیی الدین ابوالمکارم عبد الوهاب بن ساجی

وی از اجلّه دانشورانی بوده است که نزدیک به روزگار علامه حلّی می زیسته و سید علی بن عبد الحمید نجفی در رجال خودش از وی نام برده است و او را در ردیف علمایی نام برده است که در آن روزگار می زیستند.

یادآوری می شود به خط شیخ علی نواده شهید ثانی به نقل از خط جدش شیخ حسن چنین یافتیم که ساجی را با سین و حاء بی نقطه با الف ساکنی که حد فاصل میان سین و حا بوده یعنی (ساحی) ضبط کرده و ممکن است ساحی منسوب به ساح که مخفف از ساحه الدار (سرسرا) است بوده باشد.

سید امیر عبد الوهاب بن علی حسینی استرآبادی

وی فاضلی عالم و جلیل القدر و از دانشورانی است که نخستین دولت صفویه و پیش از آنها را دریافته است و ملا علی بن حسن زواری مفسر معروف از وی روایت می کرده است و خود او هم از گروهی از اعلام روایت داشته است.

خواندمیر در پایان تاریخ حیب السیر در ذیل شرح حال فرزندش امیر عبد الحیّ استرآبادی می نویسد: پدر بزرگوارش امیر عبد الوهاب در مملکت گرگان از اکابر سادات بشمار می آمد و روزگار درازی را به منصب قضاوت و احتساب برقرار بود و اهتمام تمامی در فصل قضایا و انتظام امور رعیت به کار می برد.

آثار او عبارت است از شرح فصول نصیریة در اصول دین تألیف خواجه نصیر الدین طوسی قدس سره که شرحی است مزجی و در سال ۸۷۵ هجری از آن آسوده خاطر گردیده است (۱) و یکی از شاگردانش حاشیه لطیف و ارزنده ای بر آن شرح نوشته و تاریخ آن سنه ۸۸۴ هجری بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل (۲) گوید: امیر عبد الوهاب فاضلی متکلم بوده است شرح فصول النصیریة او را که در کلام است دیده ام.

مؤلف گوید: چند نسخه از آن شرح را در هرات دیده ام از جمله نسخه کهنی از آن شرح را مشاهده کردم که ممزوج با متن بود و ممکن است پاره ای از الحاقات در این نسخه وجود داشته باشد که در دیگر از نسخه ها آن الحاقات نبوده باشد و یکی از فضلا هم شرح رساله فخر الدین را به وی نسبت داده است.

و از آثار او حاشیه شرح هدایه اثیریة است که میرک شرح کرده است (۳)

و از آثار او شرح قصیده برده نبویه است که به پارسی شرح کرده است و من آن شرح را در استرآباد به خط امیر محمد باقر بن امیر عبد القادر دیده ام که وی آن نسخه را از نسخه اصل استنساخ نموده است و تاریخ استنساخ آن ۲۷ ماه محرم الحرام سال ۸۸۳ هجری بوده است.

مؤلف گوید: به گمان من سید مستنسخ از نوادگان امیر عبد الحی بن امیر عبد الوهاب که پیش از این نام برده شده بوده باشد، باز هم باید تحقیق کرد.

ص: ۳۴۶

۱- ۱- معروف است و روضات هم متعرض گردیده که شهید ثانی نخستین دانشور شیعه است که شرح مزجی را متداول ساخت و حال آنکه شهید ثانی در سال ۹۶۹ هجری به شهادت رسیده امیر عبد الوهاب ۹۴ سال پیش از او به شرح مزجی چنانچه در بالا آورده شده پرداخته است-م.

۲- ۲- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۶.

۳- ۳- شمس الدین محمد مبارک شاه هروی معروف به میرک بخاری از علمای قرن هشتم هجری بوده است. از آثار او شرح حکمه العین علی دبیران کاتبی است که سید شریف جرجانی هم حاشیه ای بر آن نوشته است و دیگر شرحی است بر هدایه اثیریة که بخشی از آن در حواشی شرح میدی به طبع رسیده است-م.

در اصفهان رساله ای در تنزیه الانبیاء دیدم که از آثار سید عبد الوهاب بن علی حسینی بوده است لکن در آن رساله وی را به عنوان استرآبادی معرفی نکرده است و به گمان من این رساله هم باید از آثار سید مترجم بوده باشد.

سید در این اثر تحت تأثیر تنزیه الانبیای سید مرتضی بوده است و گفتار او را نقل کرده است و این کتاب را بنا به پیشنهاد (سلطان) بدیع الزمان میرزا که گویا فرزند سلطان حسین میرزا بایقرا باشد تألیف نموده است. باید تحقیق شود.

مؤلف گوید: پیش از این شرح حال فرزندش سید امیر عبد الحی بن عبد الوهاب را نوشتیم و اظهار داشتیم وی از اکابر علمای روزگار شاه اسماعیل صفوی بوده است.

و از این پس به نام و نشان سید امیر محمد تقی بن ابی الحسن ظهیر حسینی استرآبادی اشاره خواهیم کرد بعید نیست امیر مبرور فرزند سید مترجم باشد. در عین حال قابل تحقیق و تأمل است.

صدر کبیر حسام الدین عبد الوهاب بن امیر کبیر قلیچ ارسلان بن بای

ارسلان بن بدر البدری

وی از فضلا و محققان علما و از شاگردان سید عبد المطلب بن مرتضی حسینی بوده است و من در شهر رشت از سرزمینهای گیلان به نسخه کهنی از تنزیه الانبیای سید مرتضی دست یافتم که به خط صدر مترجم نوشته شده است و همین کتاب را هم بر استادش سید عبد المطلب قرائت کرده است و سید به خط خود اجازه ای در پشت آن رساله برای وی به شرح زیر نوشته است:

همه این کتاب را در کمال درستی و گفتگوی از مشکلاتش همراه با توضیحات لازم در نزد من قرائت کرد. کاتب این رساله صدر کبیر دانشمند باکمال پیشوای قاریان و بافضیلتان، حسام الدین عبد الوهاب بن امیر کبیر قلیچ ارسلان بن بای ارسلان بن بدر البدری که خدا اقبال او را پایدار و آرزوهای دنیا و آخرت او را به محمد و خاندان پاک او روا بسازد و از آنجا که او را لایق هدایت و اهل توفیق و مورد اعتماد خود در صحت نقل اخبار و روایات یافتم به وی اجازه دادم تا از من روایت نماید به درستی آن روایتی که از شیخ

امام عالم مجد الدین عبد الله بن محمود بن مودود بن محمود بن بدرحی ره دارم از سید نسیب طاهر کمال الدین ابو الفتوح حیدر بن محمد بن زید بن عبد الله حسینی که خدا ما را از برکت او و برکت پدران پاکیزه گوهرش برخوردار گرداند از شیخ رشید الدین ابو جعفر محمد بن علی بن شهر آشوب سروی مازندرانی از ابو علی محمد بن فضل طبرسی از شیخ ابو جعفر طوسی از مؤلف این رساله (سید مرتضی) رحمه الله علیهم اجمعین.

و با او در خصوص این اجازه همان شرایطی را برقرار می سازم که ارباب اجازه برقرار ساخته اند و به او که خدا ما را از وی کامیاب گرداند سفارش می نمایم تا آنچه را که تحمل می نماید روایت کند و جانب درستی و احتیاط را کاملاً رعایت نماید و یادآوری می شود که صدر کبیر رساله مزبور را در ظرف مجالس چندی که آخرین آن روز پنجشنبه ۲۶ ربیع الاول سال ۷۲۳ هجری است در موصل - که خدا آنجا و دیگر از شهرهای مسلمانان را در امان خود نگهداری فرماید - اتفاق افتاده است و پایان اجازه را چنین امضا نموده است و کتب الفقیر الی الله تعالی عبد المطلب بن المرتضی الحسینی بهمان تاریخ که در بالا مرقوم شده است، حامداً مصلیاً مسلماً مستغفراً. پایان سخن مجیز رضی الله عنه.

مؤلف گوید: ظاهرًا سید مجیز غیر از سید عبد المطلب بن محمد اعرج حسینی خواهرزاده علامه حلّی بوده است هر چند هر دو معاصرند. یادآوری می شود اجازه مزبور بیرون از دو اشکال به شرح زیر نمی باشد: یکی آنکه طبرسی یادشده در این اجازه ابو علی فضل بن حسن طبرسی مشهور و مؤلف مجمع البیان است نه محمد بن فضل و اگر درستی کلام او را بر این حمل کنیم که مراد وی از محمد بن فضل فرزند مؤلف مجمع البیان است باز هم درست نیست زیرا کنیه فرزند مؤلف مجمع البیان ابو علی نبوده است. علاوه بر این ابن شهر آشوب از خود فضل روایت می کرده نه از فرزندش.

اشکال دوم: شیخ طبرسی مؤلف مجمع البیان به واسطه ابو علی فرزند شیخ طوسی یا به وسائط دیگر از شیخ روایت می کرده است و ما در کتابهای رجال در جایی ندیده ایم که ابن شهر آشوب بدون واسطه از شیخ روایت کرده باشد و با توجه به اشکال دوم اشکال اول تقویت می شود و ظاهرًا مراد از محمد بن فضل فرزند مؤلف مجمع البیان است و در صورتی که بخواهیم محمد بن فضل را شخص دیگری تصور کنیم علاوه بر آنکه

خالی از دقت نبوده است بینایان به سند احادیث این احتمال را نخواهند پذیرفت و به صحت آن رضایت خاطر ندارند.

عبید بن...زاکانی قزوینی

(۱)

وی سراینده ای نگارنده و کاتبی ظریف طبع و از افراد بنام و از دانشوران روزگار شاه تهماسب و پادشاهان پیش از او می باشد (۲) و از آنجا که هزل گویی و ظرافت سرایی بر دیگر از کمالات او برتری داشته است نامش از دیوان دانشوران بیرون رفته و در ردیف

ص: ۳۴۹

۱- ۱- نظام الدین عبید الله زاکانی قزوینی معروف به عبید زاکانی، شاعر و نویسنده بنام قرن هشتم هجری است، از زندگی او اطلاع کاملی در دست نیست. وی را از صدور و وزراء معرفی کرده اند و معاصر با جهان خاتون شاعر و سلمان ساوجی بوده و با هریک حکایات و مطایباتی داشته است. عبید چندی در شیراز می زیسته (در زمان شیخ ابو اسحاق اینجو) و با حافظ شیرازی معاصر و ممکن است معاشر هم بوده باشند. او چند تن از وزرا و پادشاهان را به این اسامی مدح گفته است: خواجه علاء الدین محمد مستوفی شیخ ابو اسحاق اینجو عمید الملک وزیر سلطان اویس جلایر و شاه شجاع کرمانی. اشعار جدی او بنام کلیات عبید در ۱۳۲۱ هـ ش در تهران به طبع رسیده است. کتابی به عربی بنام نوادر الامثال دارد که در امثال و حکم است و آن را بنام علاء الدین محمد خراسانی وزیر تألیف کرده. بهترین کتاب انتقادی عبید رساله اخلاق الاشراف است که در آن اخلاق بزرگان و اشراف عهد خود را به شدت انتقاد کرده است. ریش نامه؛ صد پند؛ رساله تعریفات یا ده فصل؛ رساله دلگشا؛ فال نامه بروج؛ فال نامه وحوش و طیور و قصیده موش و گربه مثنوی بنام عشاق نامه نیز دارد که جزء کلیات او به طبع رسیده است. مطایبات عبید زاکانی ابتدا بنام منتخب اللطائف در استانبول به طبع رسیده است. (براون، ادوارد، تاریخ ادبی ایران، ج ۳، ص ۳۱۲ تا ۳۴۰؛ آربری، آرتور جان، ادبیات کلاسیک فارسی، ترجمه دکتر اسد الله آزاد، ص ۲۸۸). -م.

۲- ۲- عباس اقبال آشتیانی مصحح کلیات عبید می نویسد: عبید بی تردید تا سال ۱۳۶۷/۷۶۸ میلادی حیات داشته، زیرا در آغاز آن سال زاکانی اثری در موضوع احکام نجومی بنام اشجار و اثمار تألیف علیشاه بن محمد خوارزمی معروف به علاء منجم بخاری را استنساخ کرده بود. از قضا این جلد دارای رقمی به خط اسحاق پسر عبید زاکانی است که در آن به تصریح مرقوم است که این کتاب در سال ۷۷۲ هجری ۱۳۷۱ میلادی «بحق الارث» به وی رسیده بود. سرانجام سال مرگ روایت شده او معین و تأیید شد-م.

سرایندگان ظریفه سرا قرار گرفته است.

عبید زاکانی آثاری به نظم و نثر دارد، از آن جمله کتاب هزلیات او که به فارسی سروده شده است و این اثر معروف است و بخشی از آن در نزد ما موجود می باشد.

دیگری کتاب مقامات اوست که این هم به پارسی تألیف شده است و با مقامات دیگر از فحول دانشمندان که به تازی نوشته اند برابری می نماید. نسخه ای از آن نیز نزد ما موجود است و از این کتاب به خوبی می توان به فضیلت و توانایی او در علوم مختلف و نیرویی که در آنها داشته است پی برد.

دیوان شعری هم دارد و دیگر احوال او را بایستی مورد تحقیق قرار داد.

زاکانی منسوب به زاکان است در رجال شیخ فرج الله در باب القاب آمده است:

زاکانی با زای نقطه دار و الف و کاف و الف و نون مکسور منسوب به زاکان است که قبیله ای از عرب بوده و در قزوین زیست داشته اند (۱).

ابو سعید عبید بن کثیر عامری

ابن شهر آشوب (۲) از آثار او این شماره از کتابها را متذکر گردیده است: المختار، الارح، الانوار، تفسیر غریب الصادقین علیهم السلام، مشافهه الاشراف و التخریج (التجریح) فی الشیصبان و ولده.

مؤلف گوید: عامری، به فتح عین، بی نقطه و سکون الف و کسر میم پس از آن راء بی نقطه منسوب به عامر است و بنی عامر قبیله ای بنام از اعرابند که هنوز باقی هستند و در

ص: ۳۵۰

۱- ۱- حمد الله مستوفی معاصر عبید در تاریخ گزیده می آورد که عبید از خاندان زاکانیان است که در اصل تیره ای بود از عرب بنی خفاجه که سالها پیش به مهاجرت به قزوین آمده و در آنجا ساکن شده اند. این خاندان به دو شعبه تقسیم شده بود، یکی شعبه ای که از علما بود؛ از جمله شرف الدین و پسرش رکن الدین و دیگری شعبه ای صاحب تشخیص و ثروت و از ارباب صدور [یعنی وزرا و اصحاب دیوان] از جمله صفی الدین که از ثروتمندان هم بوده و از آن جمله است صاحب معظم خواجه نظام الدین عبید الله که اشعار خوب و رسائل بی نظیر دارد-م.

۲- ۲) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۶؛ [۱] معالم العلماء ص ۸۲. [۲]

چگونگی حال آنها باید تحقیق شود.

شیخ عبید الله بن احمد بن یعقوب بن بواب مقرئ

برخی از فضلا وی را از مشایخ نجاشی برشمرده و اظهار داشته اند که شیخ عبید الله از محمد بن حسین بن حفص خثعمی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: بعید نیست که منظور از مترجم حاضر شیخ ابو طالب عبید الله بن احمد بن عبید الله بن محمد بن یعقوب بن نصر انباری باشد که شیخ طوسی به توسط مشایخش از وی روایت می کرده است؛ چنانچه گاهی به توسط تلعبری و هنگامی به توسط ابن عبدون و هنگامی به واسطه شیخ غضایری و امثال ایشان از وی روایت داشته است.

رجالیها در آثار خود از وی نام برده اند و نام و نشان این مرد در آثار رجالی معرکه آرایبی بر پا کرده است، به این معنی که گفتار این عده از دانشوران درباره نام و نامهای نیاکانش و همچنین در خصوص لقبش مختلف بوده است این است که در چگونگی آنها باید کمال ملاحظه را رعایت نمود.

در خاتمه باید گفت هرگاه ابو طالب عبید الله و مترجم حاضر متحد باشند به این اشکال می رسیم که ترجمه ای را که نجاشی از وی کرده است دلیل بر آن نیست که نجاشی از وی روایت می کرده است، بلکه دلیل برخلاف آن است (۱).

ص: ۳۵۱

۱-۱- در رجال نجاشی ص ۱۷۳، آمده است: ابو طالب عبید الله بن ابی زید احمد انباری که از ثقات محدثان اصحاب ما بوده است در آغاز از واقفیها بشمار می آمده و ابو غالب زراری گفته است من با انباری آشنائی داشتم و حد اکثر عمرش را به واقفیت گذرانیده است و با واقفیها آمیزش می کرده سپس به امامت ائمه اعتراف کرده و در عبادت و زهد بی نظیر بوده است و برای اینکه دیگران از عبادت او اطلاعی حاصل نکنند در ویرانه ها به عبادت به سر می برده و از نظر اصحاب ما مورد بی مهری بوده است چنانچه حاضر به سماع حدیث از او نبودند و پس از کتابهای چندی که از او نام برده است می نویسد سال ۳۵۶ هجری در گذشته و شیخ او را به عنوان عبد الله و عبید الله معرفی کرده است-م.

حسن ملقب به حسکا بن حسین بن حسن بن حسین بن علی بن حسین بن

موسی بن بابویه قمی رازی

وی فاضلی فقیه و بزرگوار و پدر شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست مشهور است.

موفق الدین از پدرش شیخ ابو محمد حسن ملقب به «حسکا» و از سید ابو طاهر مهدی بن علی بن امیرکا حسینی قزوینی به طریق قرائت روایت می کرده است.

بطوری که از برخی از سندهای اخبار اربعین شیخ منتجب الدین و مواضع دیگر از آثار او استفاده می شود فرزندش منتجب الدین از وی روایت داشته است.

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: پدرم موفق الدین ابو القاسم عبید الله بن حسن بن حسین بن بابویه قمی که در شهر ری می زیسته است از ثقات فقهای اصحاب ما بوده مراتب علمی و حدیثی را از پدرش شیخ امام شمس اسلام حسکا بن بابویه که فقیه روزگارش بوده است استفاده کرده است و همگی آنچه را که از مشایخش شیخ ابو جعفر طوسی و شیخ سالار و شیخ ابن بزّاج و سید ابن حمزه رحمهم الله بهره برده بوده به وی اجازه داده است (۱).

مؤلف گوید: ممکن است مراد از سید بن حمزه سید ابو یعلی محمد بن حسن بن حمزه جعفری شاگرد شیخ مفید و جانشین او باشد هرچند منتجب الدین در فهرست خود عنوان مستقلی برای او دایر ننموده است.

و سید دیگری را هم احتمال داده است که در نسخه مطبوع آورده نشده است (۲).

در باب حاء بی نقطه یادآوری شد که شیخ حسن بن علی دوریستی نزیل کاشان از شیخ رئیس عبید الله بن حسن بن حسین بن بابویه مترجم از پدرش حسن بن حسین یادشده از شیخ طوسی روایت می کرده است.

ص: ۳۵۲

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۷؛ [۱] فهرست منتجب الدین، ص ۱۱۱؛ [۲] اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۷۰.

۲- ۲- در فهرست، سید بهاء الدین ابو اکرم محمد بن حمزه حسینی را به عنوان حافظ و صالح معرفی کرده است ممکن است نامی که در بالا آورده نشده است همین بهاء الدین بوده باشد-م.

شیخ ابو الفضل عبید الله بن احمد بن علی مقرئ ابن الکوفی

وی از مشایخ سید امام ابو الحسین یحیی بن حسین بن اسماعیل حسنی نسابه حافظ بود.

آنگاه که عبید الله در شهر بغداد به خانه حافظ نسابه وارد شده بوده حافظ نسابه مراتب حدیث و قرائت را از وی فرا گرفته و همان جا به اخذ اجازه روایت از وی بهره وری یافته است و شیخ منتجب الدین بابویه نیز با دو واسطه از وی روایت داشته است.

بطوری که از برخی از اسناد حکایت‌های یادآوری شده در آخر کتاب اربعین منتجب الدین به دست می آید: شیخ عبید الله حافظ مترجم حاضر از ابو حفص عمر بن ابراهیم بن احمد کنانی مقرئ از ابو الحسین عمر بن حسن قاضی اشنانی از حسین بن حسن حرمی از محمد بن منصور طوسی از شیخ احمد بن حنبل روایت می کرده است.

و گاهی به توسط مشایخ خویش از اشنانی از اسحاق از محمد بن منصور از ابن حنبل روایت می نموده است.

درعین حال منتجب الدین در فهرست اعلام شیعه از وی نام نبرده است و به همین جهت احتمال داده می شود وی از علمای عامه بوده باشد. به هر تقدیر باید تأمل و ملاحظه کرد (۱).

حاکم ابو القاسم عبید الله بن عبد الله حسکانی اعور

وی پیشوایی فاضل و جلیل القدری کامل و معروف به حاکم حسکانی است.

گاهی هم او را حسکانی و هنگامی حاکم و باری هم ابو القاسم حسکانی گویند. بنابراین گمان تعدد به او نرود.

حاکم حسکانی از گروهی از اعلام روایت می کرده است؛ از آن جمله: ابو عبد الله شیرازی نیشابوری و محمد بن عبد الله بن احمد که از این پس به نام و نشان او اشاره می شود

ص: ۳۵۳

و ممکن است به عینه همان ابو عبد الله شیرازی بوده باشد گروهی نیز از وی روایت داشته اند، از آن جمله: سید ابو الحمد مهدی بن نزار حسینی استاد شیخ ابو علی طبرسی است.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء (۱) می نویسد: از آثار او: شواهد التنزیل لقواعد التفضیل است که کتاب خوبی است و دیگری خصائص علی بن ابی طالب فی القرآن و دیگری مسأله فی تصحیح ردّ الشمس و ترغیم النواصب الشمس ۱.

مؤلف گوید: ممکن است مراد از قواعد التفضیل برتری رسول اکرم (ص) بر دیگر از فرشتگان و پیمبران باشد و ممکن است مراد از آن تفضیل حضرت مولی علی علیه السلام و ائمه طاهرین بر دیگر از مردمان باشد به استثنای رسول اکرم (ص) و محتمل است منظور فضیلت حضرت مولی علی علیه السلام و ائمه طاهرین علیهم السّلام بوده باشد و احتمال اخیر به ظاهر نزدیک تر است. و اینکه گفته است «النواصب الشمس» باید گفت شمس به فتح شین نقطه دار و میم مفتوحه و سین بی نقطه جمع شامس و به معنای سرکشی و عصیبت است.

و حسکانی به فتح حاء بی نقطه و سین بی نقطه ساکن و کاف و الف ساکنه و نون آخر منسوب به حسکان است که با توجه به انساب معلوم می شود نام دهکده ای است و گاهی این کلمه را با همزه به جای نون بکار برده اند و گویند با ضبط اخیر منسوب به حسکاست که همان حسن بن حسین جدّ شیخ منتجب الدّین باشد و معمول آن است که در نسب حروفی اضافه می کنند و این احتمال درست نیست، بلکه حسکائی با همزه تصحیف حسکانی با نون بوده است، چه آنکه من نام این شیخ را در چندین جای از کتاب مجمع البیان طبرسی که به خط شیخ قطب الدّین کیدری بوده و آن را به حضور خواجه نصیر الدّین طوسی قرائت کرده است حسکانی با نون دیده ام (۲).

یادآوری می شود ممکن است شهرت شیخ عبید الله حسکانی به «حاکم» بدان

ص: ۳۵۴

۱- ۱- معالم العلماء، ص ۷۸؛ [۱] امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۷. [۲]

۲- ۲- در مجمع البیان مطبوع ذیل آیه «یا أَيُّهَا الرُّسُولُ بَلِّغْ...» پس از نقل خبری می نویسد: این خبر را سید ابو الحمد از حاکم ابو القاسم حسکانی به سند خود از ابن ابی عمیر در کتاب شواهد التنزیل لقواعد التفضیل و التأویل روایت کرده است-م.

جهت بوده که علمای حدیث در اصطلاح خود این لفظ را به کسی که -تا به آخر (۱)...

از آثار حاکم حسکانی به طوری که بیان خواهد شد کتاب دعاء الهداه الی اداء حق الموالاة است.

لازم به تذکر است که کتاب شواهد التنزیل وی کتاب معروفی است و در حال حاضر نسخه ای از آن کتاب در اختیار اولاد استاد استناد (مجلسی) و همچنین نسخه دیگری از آن در اصفهان در کتابخانه فاضل هندی می باشد.

و استاد استناد در آغاز بحار کتاب شواهد التنزیل را چنین تعریف کرده است: این کتاب از حاکم ابو القاسم عبید الله بن عبد الله حسکانی است. ابن شهر آشوب در کتاب معالم العلماء از حسکانی یاد کرده و این کتاب را به وی نسبت داده و از آن تمجید نموده است. پایان کلام استاد ایده الله تعالی.

سپس استاد معظم سلمه الله در فصل دوم مقدمه بحار می نویسد: کتاب شواهد کتاب ارزنده ای است و مشتمل بر آیاتی است که در شأن اهل بیت علیهم السلام نازل گردیده است و بسیار اتفاق افتاده است که طبرسی و دیگر از اعلام از آن کتاب روایاتی نقل کرده اند.

و باز او که خدایش سالم بدارد در ذیل کتاب تفسیر فرات بن ابراهیم می نویسد:

حاکم ابو القاسم حسکانی در شواهد التنزیل و امثال آن از وی روایت می کند.

مؤلف گوید: از اتفاقات شگفت آور آنکه سید حسین بن مساعد حائری در کتاب تحفه الابرار ابو القاسم حسکانی مترجم حاضر را از علمای اهل سنت بر شمرده است.

سپس کتابی را که درباره بالا رفتن امیر المؤمنین علی علیه السلام بر فراز شانه مبارک رسول خدا و شکستن بتها نوشته شده به وی نسبت داده است.

و همچنین سید جلیل ابن طاوس در کتاب اقبال، حاکم ابو القاسم را از علمای عامه بشمار آورده و در ضمن گفتگو از عمل روز غدیر می نویسد:

ص: ۳۵۵

---

۱ - ۱- ما بقی آنچه را مؤلف درباره حاکم نوشته است در نسخه حاضر نمی باشد در ریحانه [۱] اول می نویسد حاکم در اصطلاح اهل حدیث کسی را گویند که به تمامی احادیث و اخبار محیط بوده و همه آنها را با متن و سند آنها در حفظ داشته باشد (اگر باشد) -م.

در این فصل به پاره ای از آنچه علمای اهل سنت راجع به فضیلت روز غدیر روایت کرده و در کتابهای خود ایراد کرده اند اشاره نمائیم. سپس گفتار خود را در این فصل دنبال کرده تا آنجا که می نویسد: از آن جمله کتابی است که ابو سعد مسعود بن ناصر سیستانی که مخالف اهل بیت بوده است در کتاب الدرایه لحدیث الولایه یاد کرده است و از آن جمله است آنچه را که محمد بن جریر طبری مؤلف تاریخ کبیر در کتاب الرد علی الحرقوصیه نوشته است. و نیز از آن جمله است آنچه را که ابو القاسم عبید الله بن عبد الله حسکانی در کتابی به نام دعاء الهداه الی اداء حق الموالات نوشته است. و از آن جمله است آنکه در روزگارش نظیر نداشت، ابو العباس احمد بن سعید بن عقده حافظ، که او را خطیب بغدادی تزکیه کرده و به دانش او اعتراف کرده است در کتاب تاریخ بغداد خود می نویسد: وی کتابی به نام حدیث الولایه تصنیف کرده است.

این است آنچه را از اقبال ابن طاوس نقل کردیم و پوشیده نیست که سیاق کلام او حاکی از آن است که وی معتقد است حاکم ابو القاسم مترجم حاضر از علمای عامه است و ما مطالب یادشده را از ابن طاوس به آن جهت ایراد کردیم تا معلوم کنیم که کلام وی دلیل بر آن است که حاکم از سنیان بوده است و آشکارتر از آنچه از وی ایراد کردیم آن است که وی پس از پنج ورق در کتاب اقبال می نویسد: حاکم عبید الله بن عبد الله حسکانی که از بزرگان علمای اهل سنت است در کتاب دعاء الهداه الی اداء حق الموالات می نویسد: حدیث زیر را نزد ابو بکر بن محمد صیدلانی نقل کردم و او هم به صحت آن اقرار نموده و حدیث آن است که: خبر داد ابو محمد عبد الله بن احمد بن جعفر شیبانی از عبد الرحمن بن حسین اسدی از ابراهیم بن حسین کسایی از فضل بن دکین از سفیان بن سعید از منصور بن ربیع از حذیفه بن یمان گفت: رسول خدا (ص) خطاب به علی علیه السلام فرمود: من کنت مولاه فهذا علی مولاه تا به آخر حدیث.

و نیز از فحوای کلام سید در طرائف برمی آید که مؤلف کتاب شواهد التنزیل یعنی حسکانی از علمای اهل سنت بوده است (۱).

ص: ۳۵۶

یادآوری می شود که باب تقیه از نظر شیعه باب وسیعی است و تقیه کردن از مخالفانی که با آنها آمیزش داشتند به طور اختیار یا اضطرار شایع بوده است. به همین مناسبت بسیار اتفاق افتاده است که چگونگی عقیده و مرام گروهی از علما پوشیده مانده است تا آنجا که سنیان این عده را از بزرگان دانشوران خود بشمار آورده اند و آنها را از بزرگان اعلام خود می دانند و کسی که مهارت در این فن از رجال داشته باشد به درستی آن پی خواهد برد. مانند همین موضوع درباره شیخ بهایی که از دانشوران نزدیک به زمان است اتفاق افتاده است چنانچه اهل سنت و جماعت که با وی آمیزش داشته اند بدون شک و شبهه او را از دانشوران خود بشمار آورده اند با آنکه شیخ بهایی از نظر ما از بزرگترین علمای ما به حساب می آید.

و روشن تر از آنچه گفتیم درباره مؤلف این کتاب به وقوع پیوسته است چه آنکه علمای روم (ترکیه) بلکه عوام آنها و بیشتر اهل سنت از هندی و ازبک و امثال ایشان از آن گاه که وارد شهرهای ایشان شدم و با آنان به مدارا برخاسته و با آنها آمیزش کردم تا به حال همگی معتقدند که من از اهل سنت و جماعتم و این موضوع را امری قطعی قلمداد می نمایند. از طرف دیگر ایرانیان و شیعیان رومی (ترکیه) به تشیع من اعتقاد دارند و خدا را شکر که بر من منت نهاد و افتخار تشیع را نصیب من کرد.

قابل توجه است که می توانیم احتمال تسنن نامبردگان را این چنین توجیه کنیم که علمای اشاره شده اگر چه در واقع شیعه بوده اند و از آنجا که مردم جماعت آنان را سنی قلمداد می کرده اند و به نقل کلام آنها اعتماد می کردند اصحاب ما هم با آنها موافقت کرده و اینان را سنی خوانده و از این راه علیه سنیان اتمام حجت کرده اند.

یادآوری می شود شیخ ابو علی طبرسی گاهی از کتاب حاکم ابو اسحاق حسکانی مطالبی را ایراد کرده است و بعید نمی دانم ابو اسحاق حسکانی همان مترجم حاضر بوده باشد و به دو کنیه خوانده شده و یا از ناحیه ناسخان تصحیفی به وقوع پیوسته است.

باید بگوییم حسکانی مترجم حاضر از گروه زیادی از اعلام خاصه و عامه روایت می کرده است از آن جمله اند: محمد بن عبد الله بن احمد بن محمد از عبد العزيز بن يحيى بن احمد (که ممکن است جلودی باشد و باید تحقیق کرد) از عبد الرحمن بن فضل از جعفر بن حسین از محمد بن زید بن علی از پدرش از حضرت صادق علیه السلام و از ایشان است محمد بن قاسم بن احمد از ابو سعید محمد بن فضل بن محمد و ممکن است این دو تن از علمای عامه باشند.

یادآوری می شود در یکی از مواضع مجمع البیان سند حدیثی را به شرح زیر عنوان کرده است: حدیث کرد ما را سید مهدی بن نزار از ابو القاسم عبید الله حسکانی از محمد بن عبد الله بن احمد از محمد بن احمد بن محمد از عبد العزيز بن يحيى بن احمد از محمد بن عبد الرحمن بن فضل از جعفر بن حسین از محمد بن زید بن علی از پدرش از حضرت ابو جعفر باقر علیه السلام.

در یکی دیگر از مواضع آن کتاب آمده است: حدیث کرد ما را سید ابو الحمد مهدی بن نزار حسینی قاینی از حاکم ابو القاسم عبید الله بن عبد الله حسکانی از ابو نصر مفسر از عمویش ابو حامد تا به آخر...

در جای دیگر از آن کتاب آمده است: حدیث کرد ما را سید مهدی بن ابی الحرب از حاکم ابو القاسم عبید الله بن عبد الله حسکانی از ابو عبد الله شیرازی تا به آخر سند...

شیخ رئیس مفید حاکم عبید الله بن عبد الله سعد آبادی (سدآبادی)

وی فاضلی دانشور و متکلمی باکمال و جلیل القدر و از بزرگان پیشینیان اصحاب ما بشمار است.

از کتاب المجموع الرائق من ازهار الحدائق سید هبه الله بن ابی محمد حسن موسوی استفاده می شود که مترجم حاضر رساله ای به نام المقنعه در امامت تألیف کرده است (۱) و سید هبه الله همگی آن رساله را در مجموع الرائق استنساخ و ضمیمه نموده است

ص: ۳۵۸

و چنین مرقوم داشته باب پنجم در مقنع در امامت است و این رساله ای است که شیخ رئیس مفید عالم عبید الله بن عبد الله سدآبادی رحمه الله تعالی تألیف کرده و ما آن را در اینجا از کتاب جمل العلم و العمل سید کبیر و خلف سلف طاهر و ستاره درخشان علم الهدی ذوالمجدین مرتضی قدس الله روحه و نور ضریحه یافتیم، از نسخه ای که در آخر کتاب بوده و کاتب آن چنین نوشته است: خاتمه استنساخ این نسخه در ماه شوال سال ۵۸۱ هجری در مشهد مقابر قریش که بر ساکنش درود باد اتفاق افتاده است.

مؤلف گوید: ممکن است سقطی در عبارت مجموع الرائق واقع شده باشد زیرا به گمانم سید مرتضی متقدم بر این سید بوده است. آری، سید مرتضی هم رساله ای به نام المقنع در غیبت تألیف کرده است و ممکن است مرادش از المقنع که تألیف سید مرتضی است همین المقنع باشد که در غیبت تألیف شده است. علاوه بر این درست نیست سید مرتضی همگی المقنعه حاکم یادشده را در رساله جمل العلم و العمل آورده باشد و نسخی که از کتاب جمل العلم و العمل دیده ایم چنین رساله ای در آن آورده نشده است.

در هر حال در طی همین رساله که در مجموع الرائق آمده است می نویسد: رئیس ابو یحیی بن وزیر مغربی در ضمن اشعاری که حاکی از حال قوم بود و خود سروده بود چنین بیان کرد تا به آخر...

مؤلف گوید: مراد شرح حال اصحاب پیغمبر اکرم (ص) است که در واقعه سقیفه و شوری و امثال آن اتفاق افتاده است.

و باز در اثنای همان رساله گوید: خبر داد به من ابو الحسن بن زنجی لغوی بصری در بصره در سال ۴۳۳ هجری از ابو عبد الله نمیری از ابن درید ازدی و خبر داد مرا ابو الحسین علی بن مظفر علامه بندینجی در بصره از ابو احمد بن عبد الله بن سعید عسکری از ابن درید ازدی از ابو حاتم سیستانی از اصمعی از ابو عمرو بن العلاء که ابو ذویب هذلی گفت به اطلاع ما رسید که رسول خدا (ص) تا به آخر حدیث...

مؤید نظر ما آن است که سید مرتضی در سال ۳۵۵ هجری متولد شده و در سال ۴۳۳ هجری رحلت کرده است. بنابراین درست نیست که در آن سال از نمیری روایت

کرده باشد (۱) مگر آنکه بگوئیم تألیف رساله مزبور در اوقاتی پیش آمده که متصل به وفات او بوده است و تاریخ روایت او از ابو الحسن بن زنجی نیز در همان وقت بوده است هرچند در آن سال از نمیری روایت نکرده باشد. پس باید مراجعه کرد.

یادآوری می شود به طوری که از غرر و درر خود سید مرتضی استفاده می شود سید گاهی به توسط علی بن حسین کاتب و هنگامی به واسطه ابو عبد الله مرزبانی از ابن درید روایت می کرده است و این هم تأیید دیگری است بر درستی نظر ما، هرچند هم وسائط مختلف باشند.

مؤید دیگر آنکه ابن شهر آشوب و دیگران اظهار داشته اند که کتاب المقنع در غیبت را سید مرتضی برای وزیر یادشده تألیف کرده است.

به دنبال نظریه خود می گوید: سید مرتضی به بصره نرفته است، بویژه اوان در گذشتش هم به شهر بصره عزیمت نکرده بنابراین چگونه ممکن است از ابو الحسن زنجی و ابو الحسن بندینجی در بصره روایت کرده باشد و این موضوع دلیل بر آن است که شیخ عبد الله از آنها روایت کرده نه سید مرتضی، آری، از آنچه ایراد شد برمی آید که شیخ عبد الله معاصر با سید مرتضی بوده است.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء می نویسد: عبید الله بن عبد الله سدآبادی (۲) آثاری دارد از جمله عیون البلاغه فی انس الحاضر و نقله المسافر و المقنع فی الامامه (۳).

مؤلف گوید: بنابراین کتاب المقنع که در امامت تألیف شده است غیر از کتاب المقنع در غیبت است که از آثار سید مرتضی می باشد.

ص: ۳۶۰

۱-۱- در امل الآمل هم وفات سید مرتضی را ۴۳۳ هجری نوشته است. لیکن الذریعه ۲۲ ذیل المقنع حاکم می نویسد: سید مرتضی پس از سه سال از تاریخ ۴۳۳ که از ابو الحسن زنجی روایت داشته وفات یافته است. بنابراین ممکن است از نمیری روایت کرده باشد.

۲-۲- در پاورقی نوشته است در معالم العلماء ص ۷۸، [۱] استرآبادی آمده است و در نسخه مطبوعی که در اختیار ما می باشد سدآبادی آورده شده است. (امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۷؛ [۲] اعلام الشیعه، سده ۵، ص ۱۱۰).

۳-۳- در الذریعه ۲۲ کتاب السقیفه و الدار و الجمل و الصفین و النهروان و [۳] التاج الشرفی را که خود او در کتابهایش متعرض شده است یادآوری کرده است-م.

وی از بزرگان دانشوران روزگار شیخ مفید بوده است.

از کتاب العتیق که استاد استناد در اواخر مزار بحار از آن نقل می کند استفاده می شود:

که شیخ ابو القاسم عبید الله مترجم حاضر در آن کتاب گفته است به خط ابو علی محمد بن احمد بن جنید که بر پشت جزوی از کتابش که پس از مرگش به دستم آمد نوشته بود: چنین یافتم که حدیث کرد برای من ابو الوفا شیرازی گفت: در شهر کرمان در زندان ابو الیاس محبوس بودم و اوقات من در آنجا به تنگدستی هرچه تمام تر گذشت تا به آخر حکایت...

سید عبید الله بن علی بن ابراهیم بن حسن بن عبید الله بن عباس بن

امیر المؤمنین علیه السلام

وی از بزرگان علما و سادات بوده است.

شیخ رضی الدین علی برادر علامه حلی در کتاب العدد القویه لدفع المخاوف الیومیه اظهار داشته است: زبیر بن بکار گفته است حضرت عباس بن امیر المؤمنین علیه السلام فرزندی داشته به نام عبید الله که از علما بوده است و از نوادگان او عبید الله بن علی بن ابراهیم بن حسن بن عبید الله بن عباس بن امیر المؤمنین علیه السلام است و او دانشوری فاضل و بخشنده بود. مسافرتها در اطراف دنیا بسیار نموده است و کتابهایی را به نام جعفریه تألیف کرده است و در آن کتابها فقه اهل بیت را بیان کرده است.

ص: ۳۶۱

۱-۱- جزری در اللباب می نویسد: دارمی به فتح دال و سکون الف و کسر را و میم، منسوب است به دارم بن مالک بن حنظله بن زید منات بن تمیم، قبیله بزرگی است از تمیم و گروهی از علما و سرایندگان و دلاوران بدان قبیله موسومند و نصیبی به فتح نون و کسر صاد و سکون یاء و باء یک نقطه، منسوب است به نصیبین که نام شهر معروفی است از الجزیره و گروهی از علما بدان منسوبند و از سمعانی نقل کرده است علوی زاده ای را در مرو دیدم که می گفت من ابو النصیبی هستم و جدّ اعلاّی ما را از آن جهت نصیب گفتند که حقوق هاشمیها و علویها را از بیت المال درخواست می کرد و می گفت: این نصیبی و ما فعل نصیبی، «نصیبم که جاست و چه شد». و او را بدین مناسبت نصیبی گفتند. بنابراین او از نصیبین نبوده است-م.

سید عبید الله به بغداد رفت و چندی را در آنجا به سر برد و به نشر احادیث پرداخت و از آنجا به مصر رفت و سال ۳۱۲ هجری در مصر وفات یافت.

نظیر همین مطالب را هم خطیب بغدادی در تاریخ بغداد آورده است (۱).

رضی الدین گفته است: سید عبید الله در روزگار هارون الرشید وارد بغداد گردید و به مصاحبت وی رسید و از سوی او مورد توجه واقع شد و پس از او به مصاحبت مأمون پرداخت و فاضلی سراینده و فصیح بود تا بدانجا که علویها وی را سراینده ترین نوادگان ابو طالب می دانستند.

مؤلف گوید: سبط بن جوزی هم در کتاب تذکره خواص الامه بذکر خصائص الائمة از وی نام برده است.

مؤلف گوید: گفتار رضی الدین خالی از نظر نیست؛ زیرا مأمون تا چه رسد به هارون در حدود دوست هجرت می زیستند و با توجه به این موضوع چگونه ممکن است عبید الله در سال ۳۱۲ هجری در مصر در گذشته باشد و هرگاه احتمال داده شود عمری طولانی کرده تا به این سال رسیده است احتمال بعیدی است.

یادآوری می شود کتابهای جعفریه که منتسب به عبید الله است همان کتاب جعفریات و اشعثیات است که در میان اصحاب ما شهرت یافته و همانهایی است که استاد استناد در دیباچه بحار الانوار به عنوان نوادر سید فضل الله راوندی تعبیر کرده است.

و این تعبیر از نظر من از جهاتی چند باطل است و ما شرح نظرهای خود را در ضمن معرفی محمد بن محمد بن اشعث مؤلف کتاب اشعثیات ایراد کرده ایم. گذشته از این تعلیقاتی که مربوط به همین بخش از بحار بوده است نیز قابل توجه می باشد.

ص: ۳۶۲

۱- ۱- خطیب بغدادی در مجلد دهم تاریخ بغداد می نویسد: ابو علی عبید الله بن علی علوی در مصر می زیسته و همان جا به نشر حدیث می پرداخته است و به سند خود از ابو سعید بن یونس نقل کرده. ابو علی عبید الله از مردم بغداد بود به مصر رفت و آنجا ساکن شد. نخست از نشر حدیث امتناع ورزید و اخیراً به نشر آن اقدام نمود و من به توسط بغدادیها از وی روایت می کنم و کتابی به نام جعفریه داشت که فقه اهل بیت را در آن درج کرده بود و گویند احادیثی از ابراهیم بن منذر در اختیار داشته است. ابو علی، عمری طولانی کرده و در ماه رجب سال ۳۱۲ هجری وفات یافته است -م.

اکنون سخنی دیگر باقی می ماند که آیا کتاب جعفریه که سید عیید الله تألیف کرده است با کتاب جعفریات آن هم در صورتی که همان اشعثیات نباشد متحد است یا متعدد؟ حقیقت آن است که چنین احتمالی بی اساس است و جعفریه ارتباطی با جعفریات ندارد؛ زیرا علامه حلی در اجازه بنی زهره سند کتاب جعفریات و مؤلف آن را متذکر گردیده است و سید عبد الله از جمله روایت آن کتاب بشمار نیامده است تا چه رسد که مؤلف آن کتاب بوده باشد. ما پس از این مطالب مربوط به این بحث را ذیل معرفی محمد بن محمد بن اشعث مذکور اشاره خواهیم کرد ان شاء الله تعالی.

ابو عیسی عیید الله بن فضل بن محمد بن هلال تیهانی

نجاشی (۱) گفته است ابو عیسی در اصل از مردم کوفه بود و از آنجا به مصر رفت و ساکن آن شهر شد. آثاری دارد از جمله زهر الریاض که کتاب خوبی بوده و از فوائد بسیاری برخوردار است. خبر داد مرا ابو الفرج کاتب و گفت حدیث کرد برای ما هارون بن موسی گفت حدیث کرد برای ما ابو عیسی به کتابهایش.

مؤلف گوید: از ظاهر این سند پیداست که مراد از هارون بن موسی همان تلعبکبری است و هرگاه این احتمال درست باشد منافاتی نخواهد داشت که نجاشی بدون واسطه از او روایت می کرده است و اینک با واسطه ابو الفرج از وی روایت می نماید و با دقتی که خواهی کرد این موضوع را در ذیل احوال تلعبکبری ملاحظه خواهی داشت.

و منظور از ابو الفرج کاتب... (۲).

تیهانی به فتح تاء و تشدید یا و فتح ها و بعد از آن الف و نون و یاء نسبت منسوب

ص: ۳۶۳

۱- ۱- رجال نجاشی، ص ۱۶۸؛ امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۷. [۱]

۲- ۲- مؤلف (قدس سره) در مجلد ۵ صفحه ۲۹۲ ذیل احوال هارون بن موسی معروف به تلعبکبری که از فقها و روایت جلیل القدر و معاصر با شیخ صدوق و شیخ مفید و دیگران بوده و از کشی و کلینی و علی بن بابویه و دیگران روایت می کرده و مؤلف گروه بسیاری از مشایخ او را نام برده است می نویسد: از کسانی که از تلعبکبری روایت کرده اند شیخ ابو الفرج محمد بن ابی عمران موسی بن علی بن -

به ابو الهيثم بن تيهان است که از اصحاب رسول اکرم (ص) بوده است.

شیخ ابو الحسن عبید الله بن محمد بن احمد بن حسین بیهقی

وی فاضلی عالم و محدثی معروف و از بزرگان دانشوران امامیه است.

بطوری که از ذیل تفسیر سوره طه مجمع البیان و آنچه را که در ذیل نام جدش احمد بن حسین نوشتیم استفاده می شود: شیخ ابو علی طبرسی مؤلف مجمع البیان از وی روایت می کرده است و تاریخ روایت او ۵۱۸ هجری بوده است (۱).

پیش از این تحقیقی راجع به بیهق و معنای آن متذکر شدیم، بیاد داشته باش.

شیخ ابو القاسم عبید الله بن محمد بن احمد شبانی بزّاز

وی از بزرگان اصحاب ما بوده است و شیخ ابو عبد الله محمد بن محمد بن حسین برسی از وی روایت می کرده است و خود او از جد مادریش ابو طیب محمد بن حسین تیملی از علی بن عباس نحلی از جعفر بن محمد رمانی از حسن بن حسین عابد عری از حسین بن علوان از ابو حمزه ثمالی روایت می کرده است.

بنابراین شیخ ابو القاسم هم درجه با شیخ مفید بوده است.

سید عبید الله بن موسی بن احمد بن محمد بن احمد بن موسی بن جعفر بن

محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیهم السلام

وی از بزرگان دانشوران شیعه است و با چند پشت از نوادگان برازنده حضرت

ص: ۳۶۴

۱- ۱) - مجمع البیان، ج ۳، ص ۲۶۱؛ اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۷۰. و جدّ او احمد بن حسین بیهقی است که شرح احوال او در اعلام الشیعه، سده ۵، ص ۱۴ آمده است-م.

سید احمد بن موسی الکاظم علیه السلام معروف به شاه چراغ و مدفون در شیراز است (۱).

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی ثقة پرهیزگار و فاضلی محدث بود.

کتاب انساب آل الرسول و اولاد البتول و کتابی در حلال و حرام و کتاب الادیان و الملل از آثار اوست و ما به توسط گروهی از موثقان از شیخ مفید عبد الرحمن بن احمد

ص: ۳۶۵

۱-۱- نام حضرت شاه چراغ که موجب ارزندگی بیشتر این صفحه بود ما را بر آن داشت که به بخشی از شرح حال آن حضرت اشاره نمائیم. در شد الازار ذیل جامع عتیق و حوالی آن می نویسد: سید امیر احمد در روزگار مأمون و پس از رحلت برادرش حضرت رضا(ع) به شیراز آمد و همان جا در گذشت. وی در میان فرزندان موسی بن جعفر از دیگران سخاوتمندتر و مهربان تر بود. هزار تن غلام و کنیز در راه خدا آزاد کرد و بعضی گویند به شهادت رسید و مرقدش نامعلوم بود تا در روزگار امیر مقرب الدین مسعود ظاهر شد و او بارگاهی برای مرقد مطهرش بنیان کرد. گویند آنگاه که به جهتی قبرش نبش شد بدن او را صحیح و سالم یافتند و زرهی بر اندامش پوشیده بود و انگشتری در انگشت داشت که العزه لله احمد بن موسی بر نگین آن حک شده بود و از این نقش او را شناختند. پس از وی اتابک بارگاهی رفیع تر و بعد از او تاشی خاتون مادر شاه ابو اسحاق اینجو آن را در سال ۷۴۴ ه ق بنا کرد و املا- کی بر آن وقف نمود و مدرسه ای هم در کنار مرقد او ساخت. در آن کتاب ذیل احوال جمال حسین معبر می نویسد: وی معمولاً در روضه مبارکه شاهچراغ قرآن می خواند، پس از ازدواج با همسری، هنگامی که فرزند متولد گردید همسرش از او خواست تا چیزهایی را که او لازم دارد تهیه کند. وی که تهی دست بود به حرم حضرت شاه چراغ رفت. پس از چند سوره که تلاوت کرد خوابید، در خواب سید بزرگواری را مشاهده کرد دانست حضرت شاهچراغ است، تهی دستی خود را به عرض او رسانید، حضرت او را به اطاقی که در آن نزدیکی بود هدایت کرد و فرمود در آن حجره حضرت یوسف است به زیارت آن حضرت برو تا خدا از برکت آن حضرت امور تو را اصلاح فرماید. وی به آن حجره رفت، جوانی را در کمال زیبایی که نور چهره اش دیدگان را خیره می کرد دیدار نمود، سلام کرد جواب شنید، گفت از آنچه خدا به شما داده به من هم عطا کنید فرمود: دهانت را بگشا، دهان گشود. حضرت یوسف آب دهان مبارکش را در دهان او ریخت و همان باعث شد که در تعبیر رؤیا مهارت یافت و تعبیرهایی حیرت آور می کرد و از این راه گره کارش گشوده شد. فرصت الدوله در آثار عجم می نویسد: حضرت شاه چراغ پس از ورود به شیراز به امر قتلغ خان که دایی مأمون بود در محلی که فعلاً مدفون است به شهادت رسید و هم گویند پس از ورود در شیراز از خلق منزوی شد تا از دار دنیا رحلت کرد در ارشاد شیخ مفید و کتب دیگر هم شرح حالش آمده است-م.

نیشابوری کتابهای او را روایت می کنیم.

مؤلف گوید: بطوری که شایع است ظاهراً نام چند تن از اجداد او از سلسله نسب او ساقط شده است. در غیر این صورت چگونه ممکن است این سید بزرگوار با اندک فاصله ای که میان او و حضرت موسی بن جعفر علیه السلام وجود دارد از علمای متأخر از شیخ طوسی یا معاصر با او بوده باشد چنانچه مدار فهرست منتجب الدین بر آن است که علمای متأخر از شیخ یا معاصر با او را معرفی نماید.

سید اجل ابو الفتح عبید الله بن موسی بن علی الرضا علیه السلام

منتجب الدین گوید: وی فاضلی محدث بود.

مؤلف گوید: بدیهی است در سلسله نسب این بزرگوار نام گروهی از نیاکان وی ساقط گردیده است و چنانچه معمول بوده رعایت اختصار شده است. در غیر این صورت نمی تواند با یک واسطه که میان او و حضرت رضا علیه السلام موجود است از علمای متأخر از شیخ طوسی یا معاصر او بوده باشد (۱).

شیخ عثمان بن احمد واسطی

بعضی از فضلا او را از مشایخ نجاشی برشمرده و اظهار داشته اند که واسطی از احمد بن علی روایت می کرده است- باید فهمید احمد بن علی چه کسی است- و افزوده اند که ما نام و نشان واسطی را از ذیل ترجمه علی بن علی بن رزین از رجال نجاشی به دست می آوریم (۲).

مؤلف گوید: هرگاه واسطی شیخ روایی نجاشی باشد بایستی نجاشی بدون واسطه از وی روایت کرده باشد چنانچه ظاهر سیاق او حاکی از آن است که واسطی شیخ بلاواسطه نجاشی بوده است و شهادت مقام و اصطلاح علمای اعلام هم بر این است که

ص: ۳۶۶

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۸ فهرست منتجب الدین، ص ۱۱۸.

۲- ۲- رجال نجاشی، ص ۲۱۲؛ اعلام الشیعه، سده ۵، ص ۱۱۲.

روایت از شیخ باید بلاواسطه باشد. حال آنکه ما این موضوع را از ظاهر آن استفاده نمی کنیم بلکه از ظاهر آن خلاف آن به دست می آید، برای آنکه نجاشی در ترجمه پسر رزین می نویسد عثمان بن احمد واسطی و ابو محمد بن عبد الله بن محمد دعلجی گفتند:

حدیث کرد ما را احمد بن علی گفت حدیث کرد برای ما ابو القاسم اسماعیل بن علی بن علی گفت حدیث کرد ما را پدرم ابو الحسن علی بن علی بن رزین در بغداد در سال ۲۷۲ هجری از حضرت رضا علیه السلام تا آخر حدیث...

شیخ ابو عمر و عثمان دقاق

شیخ مفید با اجازه ای که داشته از وی روایت می کرده است.

و بطوری که از کتاب بشاره المصطفی محمد بن ابو القاسم طبری به دست می آید:

خود او از جعفر بن محمد بن مالک از احمد بن یحیی ازدی از فحول بن ابراهیم از ربیع بن منذر از پدرش از حضرت سجاد علیه السلام روایت می کرده است.

ظاهراً وی از علمای امامیه می باشد.

فقیه سدید الدین عثمان بن محمد هروی

شیخ منتجب الدین او را به عنوان صالح ستوده است (۱).

سید نقیب مرتضی ابو احمد عدنان بن سید اجل شریف ابو الحسن

الرضی محمد بن حسین موسوی بغدادی نقیب علویهای بغداد

وی فقیهی عالم و فاضلی بزرگوار و معروف به سید مرتضی ثانی و برادرزاده سید مرتضی علم الهدی پیشوای مشهور و جانشین اوست و ما بقی نسبش را که منتهی به حضرت موسی بن جعفر علیه السلام می شود در شرح حال عمویش ایراد خواهیم کرد (۲).

ص: ۳۶۷

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۸؛ [۱] فهرست منتجب الدین، ص ۱۳۴؛ اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۷۱.

۲- ۲) - قاضی نور الله شهید در مجالس المؤمنین پس از جملاتی از توصیف مقام او می نویسد:-

برخی از مورخان کتاب تبصره العوام را که در چگونگی عقاید ملل و ادیان بوده است و به پارسی تألیف شده و در اختیار همگان است به وی نسبت داده اند. حقیقت آن است که این انتساب درست نیست بلکه تبصره العوام از آثار سید ابو تراب مرتضی بن داعی بن قاسم حسنی رازی است که شیخ روایی شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست بوده است و خود سید ابو تراب مرتضی در آغاز آن کتاب و در اواسطش به نام و نسبش تصریح نموده است. از این گذشته سید ابو تراب در کتاب تبصره از امام فخر الدین رازی و از غزالی که پیش از فخر الدین می زیسته مطالبی ایراد کرده است. بنابراین چگونه ممکن است سید ابو تراب مرتضی با غزالی ملاقات کرده باشد و این معنی بحمد الله واضح است. گذشته از این به طوری که نوشتیم کتاب تبصره به پارسی تألیف شده است و خاندان سید مرتضی با لغت پارسی اصولاً آشنایی نداشته اند تا چنین کتابی را به پارسی تألیف کرده باشند.

علاوه بر این سید ابو تراب در کتاب تبصره مطالبی را که از غزالی نقل می کند به سبکی است که معلوم می شود غزالی پیش از او می زیسته و سید او را شافعی اشعری معرفی کرده است، حال آنکه در زبانهای متعصبان غزالی که صوفی امامی بوده اند چنان اشتها یافته است که غزالی از برکت این سید افتخار شیعه شدن را پیدا کرده و در سفر مکه همراه با او بوده است.

آری این احتمال از نظر مشایخ صوفیه امامیه صحیح است، زیرا آنان معتقدند غزالی به دست سید مرتضی شیعه شد و آنگاه که از هر طرف مورد ایراد قرار می گیرند که سید مرتضی علم الهدی سالها پیش از غزالی می زیسته و پاسخی ندارند برای فرار از این اشکال این توجیه ناوجیه را می آورند و [می گویند غزالی به دست سید ابو احمد عدنان پسر سید رضی شیعه شده است] و ما حقیقت مطلب را در بخش دوم این کتاب به مناسبت شرح حال غزالی بیشتر از آنچه احتمال می رود آشکار ساخته ایم.

از کسانی که این توجیه را پذیرفته اند قاضی نور الله شوشتری است که در

شیخ معاصر در امل الآمل (۲) می نویسد: سید مرتضی ابو احمد عدنان بن سید رضی محمد بن حسین موسوی، فاضلی جلیل القدر و بزرگوار بود و آنگاه که عمویش سید مرتضی علم الهدی در گذشت نقابت علویها به عهده او گذاشته شد.

ابو احمد بزرگواری عالیمقام بود و پادشاهان آل بویه از وی کمال احترام را داشتند و سرایندگان آن روزگار از قبیل ابن حجاج و مهیار دیلمی وی را به عظمت و بزرگی می ستودند و چکامه هایی در ستایش از او می سرودند و قاضی نور الله در مجالس المؤمنین از وی ثناگستری کرده است.

ص: ۳۶۹

۱-۱- قاضی نور الله در مجالس المؤمنین [۱] می نویسد: محمد بن ابو القاسم طوسی که از شاگردان غزالی بوده است در رساله محاکمات می نویسد: غزالی در راه مکه با شریف مرتضی ملاقات کرد و بالاخره پس از گفتگوهایی به دست وی به شرف مذهب شیعه مشرف گردید و در مراجعت از مکه و در پاسخ برادرش احمد که به وی اعتراض کرده بود: چرا شیعه شدی؟ گفت: دوست با ما عرض ایمان کرد و رفت پیر گبری را مسلمان کرد و رفت او از شهید اول نقل کرده است که معظم له ملاقات غزالی را که در سال ۴۵۰ متولد شده با سید مرتضی علم الهدی که سال ۴۳۰ در گذشته تکذیب نموده است. قاضی پس از این می نویسد: ممکن است ملاقات حجه الاسلام با شریف ابو احمد پسر میر رضی الدین واقع شده باشد که بعد از عموی خود میر مرتضی قدس سره شریف نقیب علویه بود و چون اکابر آن سلسله را شریف و نقیب می خواندند و عهد سید مرتضی با مؤلف محاکمات نزدیک بوده افتخار شیعه گری غزالی را به دست سید مرتضی علم الهدی مقرر دانسته و لقب مرتضی که متوجه به عم و برادرزاده بوده است موجب این نسبت گردیده است. در غزالی نامه جلال الدین همائی به نقلی تشیع غزالی را به سید مرتضی علوی که در ماوراءالنهر شهید شده است نسبت داده است. (مجالس المؤمنین، ص ۲۰۹؛ [۲] امل الآمل، ج ۲، ص ۱۶۸). -م.

۲-۲) -در پانوش می نویسد: سید عدنان در سال ۴۴۹ هجری وفات یافته و سال میلاد او معلوم نیست و درست آن است که شیخ طوسی سال ۴۴۸ هجری از بغداد به نجف اشرف رفت. در البدایه و النهایه می نویسد: سال ۴۴۹ خانه شیخ طوسی به دست یک عده از فرصت طلبان به یغما رفت و همان وقت هم آتش سوزی در بغداد به وقوع پیوست، خانه ها ویران و به دست چپاول گران افتاد. بنابراین در سال ۴۴۹ که خانه اش چپاول شده به نجف رفته است -م.

مؤلف گوید: مرادش از مهیار، جوان دانشور و سراینده ای بود که تحت نظر سید رضی تربیت می شده و در ترجمه سید رضی به چگونگی حال او اشاره می کنیم و مقصودش از ابن حجاج همان سراینده بغدادی معروف است.

یادآوری می شود قاضی نور الله در مجالس المؤمنین می نویسد: ابن حجاج شاعر بغدادی از ابو احمد ستایشها کرده است؛ لیکن از ستایشگری مهیار نامی نبرده است.

ابن اثیر در وقایع سال ۴۴۳ هجری به واقعه کرخیها با سنیهای بغداد اشاره کرده و اظهار داشته است این واقعه هنگامی به وقوع پیوست که مردم کرخ بر درهای خانه هاشان نوشته بودند: «محمد و علی خیر البشر». قائم بامر الله که خلیفه آن روزگار بود برای دفع فتنه عدنان بن رضی را که نقیب علویها بود به همراه ابو همام نقیب عباسیها بدان صوب گسیل داشت.

و در ضمن وقایع سال ۴۴۷ هجری به بخشی از حکایتیهای مربوط به سید عدنان اشاره کرده و به دنبال آنها می نویسد سرانجام محاربه کرخیها و سنیهای بغداد به آنجا کشید که مشهد کاظمین علیهما السلام ویران شد و طعمه آتش قرار گرفت و سرانجام رسوائیها از طرفین به وقوع پیوست. برای پی گیری از مطالب دیگر به کامل ابن اثیر و امثال آن مراجعه شود و پاره ای از قضایای دیگر را به سالهای دیگر از آن کتاب ملاحظه کنید.

ابن اثیر در محل دیگر از آن کتاب می نویسد: ابو احمد عدنان بن شریف رضی نقیب علویها در سال ۴۴۹ هجری در گذشته است.

مؤلف گوید: سال میلاد او را باید به دست آورد و سال وفات او مصادف با همان سالی بود که خانه شیخ طوسی در بغداد به یغما رفت و خود آن جناب از آن پس به نجف اشرف هجرت نمود (۱).

ص: ۳۷۰

۱-۱- در پاورقی می نویسد چنانچه در بالا نوشته شده سید عدنان در سال ۴۴۹ هجری وفات یافته و سال میلاد او معلوم نیست و درست آن است که شیخ طوسی سال ۴۴۸ هجری از بغداد به نجف اشرف رفت (پایان). در الزمیه می نویسد سال ۴۴۹ خانه شیخ طوسی به دست یک عده از فرصت طلبان به یغما رفت و همان وقت هم آتش سوزی در بغداد به وقوع پیوست خانه ها ویران و به دست چپاول گران افتاد بنابراین در سال ۴۴۹ که خانه اش چپاول شد به نجف رفته است-م.

وی شیخی جلیل و بزرگواری بنام و از اصحاب ما رضی الله عنهم می باشد و ابن ادريس حلّی و هم رتبه های او از وی روایت می کنند و خود او از شیخ محمد بن ابی القاسم علی طبری از شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی روایت می کرده است و همچنین شیخ علی بن یحیی خطّاط از وی روایت داشته است.

بطوری که از کتاب الیقین و جمال الاسبوع که هر دو از ابن طاووس اند استفاده می شود: ابن طاوس به توسط شیخ علی بن یحیی خیاط از وی روایت داشته است.

شهید اول در اجازه ای که به ابن خازن حائری داده است تصریح کرده که ابن ادريس حلّی از عربی بن مسافر روایت می کرده و خود او از الیاس بن هشام حائری از ابو علی فرزند شیخ طوسی روایت داشته است.

شیخ منتجب الدّین به مناسبت یادکرد از عربی بن مسافر می نویسد: شیخ عربی بن مسافر عبادی از فقهای صالح حلّه بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ عربی بن مسافر عبادی فاضلی جلیل و فقیهی دانشور بود و از شاگردان شیخ ابو علی طوسی از قبیل الیاس بن هشام و امثال او روایت می کرده است و صحیفه کامله سجّادیه را بهمان سندی که در آغاز آن صحیفه مبارکه آمده است از بهاء الشرف روایت می کرده است (۱).

پس از این شیخ معاصر به نقل کلام شیخ منتجب الدّین که یادآور شدیم پرداخته است.

مؤلف گوید: بنابراین بعید نیست که بگوئیم قائل «حدّثنا» که در آغاز صحیفه آمده است همین شیخ بوده باشد، چنانچه محتمل است قائل آن ابن سکون و عمید الرؤسا بوده باشد. و نیز گوید: شیخ یحیی بن سعید حلّی جدّ محقق حلّی نیز از وی روایت داشته است و شیخ بهایی در آغاز اربعین خود بدان سند اشاره کرده است.

ص: ۳۷۱

شیخ عربی از شیخ امین حسین بن احمد بن محمد بن علی بن طحال مقدادی روایت می کرده است و بطوری که محمد بن مشهدی در مزار کبیرش نقل کرده است خود شیخ محمد مشهدی از وی روایت داشته است و در آینده ذیل ترجمه برادرش محمد بن مسافر عبادی که در باب میم آورده شده است بدانچه گفته شد اشاره خواهیم کرد.

شیخ محمد بن جعفر مشهدی در مزار کبیرش می نویسد: حدیث کرد برای ما شیخ اجل فقیه عالم ابو محمد عربی بن مسافر عبادی رضی الله عنه در آن هنگام که در خانه او واقع در حله سیفیه در ماه ربیع الاول سند ۵۳۸ هجری به قرائت در نزد او پرداخته بودیم و همچنین حدیث کرد مرا شیخ عقیف ابو البقا هبه الله بن نما بن علی بن حمدون رحمه الله به طریق قرائت در حله سیفیه و آن دو تن گفتند حدیث کرد ما را شیخ امین صاحب تعین ابو عبد الله حسین بن احمد بن محمد بن علی بن طحال مقدادی رحمه الله در نجف اشرف در صنفه بزرگی که در بالاسر مرقد امام علیه السلام قرار داشته در دهه آخر ذیحجه سال ۵۳۹ هجری گفت حدیث کرد مرا شیخ اجل سعید مفید ابو علی حسن بن محمد طوسی در حرم مطهر حضرت مولی علی علیه السلام در همان صنفه در دهه آخر ذیقعدہ سال ۵۰۹ ه از پدرش شیخ نیکبخت شیخ طوسی رحمه الله علیه از محمد بن اسماعیل از محمد بن اشناس بزّاز از ابو الحسین محمد بن احمد بن یحیی قمی از محمد بن علی بن زنجویه قمی از ابو جعفر محمد بن عبد الله بن حمیری. گفته است ابو علی حسن بن اشناس گفته خبر داد ما را ابو المفضل محمد بن عبید الله شیبانی که ابو جعفر محمد بن عبد الله بن جعفر حمیری خبر داده به او و به وی اجازه داده همگی آنچه را روایت می کند تا به آخر...

پس از فاصله زیادی گفته است: ابو علی حسن بن اشناس گفت خبر داد ما را ابو محمد عبد الله بن محمد دعلجی گفت خبر داد به ما ابو الحسن حمزه بن محمد بن حسن بن شیبب گفت تعریف کرد برای ما ابو عبد الله احمد بن ابراهیم گفت شکایت کردم به ابو جعفر محمد بن عثمان حمیری تا به آخر...

شیخ بهایی در حواشی آغاز اربعین خود به مناسبت یاد کرده از عربی می نویسد: عبادی به فتح عین بی نقطه و باء مهمله مخففه منسوب به عباده است که نام یکی از قبیله هاست.

مؤلف گوید: از غرائب آنکه در یکی از اجازات امیر شرف الدین علی شولستانی

چنین دیدم که به جای لفظ عبادی(قیادی) با قاف و یای مفتوحه و الف در آخر دال مهمله به کار برده است.

شیخ عزّ الدّین آملی

وی عالمی فاضل و فقیهی محقق و مدقق و جامع علوم عقلی و نقلی بوده است و همراه با شیخ علی کرکی و شیخ ابراهیم قطیفی به درس شیخ علی بن هلال جزائری حضور می یافتند و آثاری پسندیده و ارزنده دارد.

ظاهراً وی مؤلف نفایس الفنون و امثال آن نبوده است، زیرا مؤلف نفایس نامش شمس الدّین محمد بن محمود فارسی آملی است که از علمای اهل سنت بوده و در روزگار اولجایتو می زیسته است.

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین از عزّ الدّین آملی نام می برد و قبرش در حال حاضر در توابع شهر ساری از شهرهای مازندران معروف می باشد و از علمای روزگار شاه تهماسب صفوی است.

آثار او شرح نهج البلاغه سید رضی و رساله حسنیه در اصول دین و فروع عبادات که به پارسی تألیف کرده است و این کتاب را به پیشنهاد آقا حسن مّ از وزرای مازندران تألیف نموده و کتابی خوب و ارزنده است و امثال این ها...

سید امام عزّ الدّین بن سید امام ضیاء الدّین ابو الرضا فضل الله حسنی

راوندی

شیخ منتجب الدّین گوید: وی فاضلی موثق بود کتاب حسیب النسب للحسیب النسیب و کتاب غنیه المستغنی و منیه المنتهی و کتاب مزن الحزن و کتاب غمام الغموم و کتاب نثر اللئالی لفخر المعالی و کتاب مجمع اللطائف و منبع الطرائف و کتاب طراز المذهب فی ابراز المذهب و تفسیر قرآن ناتمام از آثار او می باشد (۱).

ص: ۳۷۳

مؤلف گوید: پدر بزرگوار این سید جلیل سید ضیاء الدین ابو الرضا فضل الله بن علی بن عبید الله حسنی راوندی مشهور است که کتاب شهاب را شرح کرده است و آثار دیگری نیز دارد.

و از این پس عالمی به نام سید علی بن فضل الله حسنی راوندی خواهد آمد. بعید نیست که مترجم حاضر و این سید متحد باشند.

ظاهراً شیخ منتجب الدین مترجم حاضر را در این باب به عنوان لقب نام برده است و نامش علی است و یا مترجم حاضر برادر سید علی آینده می باشد.

و در تأیید احتمال اول که نام مترجم حاضر علی باشد آن است که ابن طاوس در کتاب المجتبی، کتاب نثر اللثالی را به سید علی بن فضل الله حسنی راوندی نسبت داده است و او را به نام علی یاد کرده است.

پیش از این هم نام برادر دیگرش در باب الف به عنوان سید کمال الدین ابو المحاسن احمد بن فضل الله یادآوری شده است.

سید عزیز حسینی جزائری

در امل الآمل (۱) گوید: وی عالمی فاضل و بزرگوار محقق و ماهر و مدرّس و از معاصران است و آثار بسیاری دارد.

مؤلف گوید: مرد فاضل مشهوری را به این اسم و رسم نمی شناسم و مؤلف امل الآمل خود بینا تر به آن چیزی است که نوشته است.

سید سند علاء الملک بن عبد القادر حسینی مرعشی

وی عالمی فاضل و محققى بادقت بود و از دانشوران پس از شهید ثانی بشمار است و آثار و تحقیقاتی دارد.

در تاریخ عالم آرا به دین خلاصه می نویسد: سید امیر علاء الملک مرعشی از

ص: ۳۷۴

سادات مرعشی قزوین است و در روزگار شاه تهماسب صفوی سمت صدارت شهرهای گیلان را به عهده داشت و جامع کمالات صوری و معنوی بود و در اصول فقه و رجال برتر از معاصرانش بود و مهارت ویژه در علم حدیث به دست آورده بود.

علاء الملک مردی نیکو گفتار و خوش برخورد بود و با همه طبایع سازگاری می نمود و همواره در حضور شاه تهماسب بار می یافته و بیش از دیگر از علما با وی هم صحبت می شد و با کمال تقوا و پرهیزگاری که داشت از جمال ظاهری هم سهم بسزایی برده بود و کمال ظرافت را داشت و با همگان انس می گرفت در یکی از نسخه های تاریخ عالم آرا آمده است که امیر علاء الملک مرعشی در پاره ای از وقتها به همراه خواجه افضل الدین محمد ترکه به قضاوت لشکری هم اقدام می کرد و شهرهای گیلان را مفتوح کرد و صدارت آنجا را عهده دار گردید و از آن پس روز بروز ترقیات چشم گیری نمود.

سید عزیز الله حسینی مدرس مقبره شیخ صفی در اردبیل

وی فاضلی عالم و متکلم بود و از علمای روزگار شاه تهماسب صفوی بشمار است. برای شرح حال او به کتابهای تاریخ مراجعه شود.

من از آثار او شرح رساله مختصر را که از آثار شیخ طوسی بود و در اصول الدین تألیف شده در اردبیل دیده ام و این شرح را سید عزیز الله بنا به پیشنهاد شاه تهماسب تألیف کرده است و ممکن است خود سید عزیز الله هم اصلاً از مردم اردبیل بوده باشد.

سید زاهد عزیزی بن عراقی حسینی

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی فاضلی فقیه و واعظ بود (۱).

مؤلف گوید: عراقی به کسر عین و راء بی نقطه مفتوحه و الف ساکنه و در آخر قاف منسوب به عراق است و عراق نام دو سرزمین است: عراق عرب و عراق عجم

ص: ۳۷۵

سید جلیل امیر جمال الدین عطاء الله بن فضل الله ملقب به امیر جمال

حسینی محدث دشتکی شیرازی هروی معروف به امیر جمال الدین محدث هروی.

وی فاضلی عالم و بزرگوار بود و از دانشوران اوائل دولت صفویه بشمار است.

من به خط یکی از فضلا دعایی را که از خط شریف او نقل کرده است دیده ام و همان فاضل او را این چنین ستوده است: السید السند العالم الكامل جمال المله و الدین عطاء الله الحسینی المحدث.

مؤلف گوید: در یکی از مواضع به فائده و تحقیقی برخوردیم که از کتاب روضه الاحباب امیر جمال الدین عطاء الله محدث دشتکی شیرازی که به پارسی تألیف کرده نقل نموده بود و از فاضل هندی شنیدم می گفت آثاری از امیر جمال در نزد من موجود است که آنها را به سبک شیعه تألیف کرده است و او که در روزگار سلطان حسین میرزا بایقرا در هرات می زیسته کمال تقیه را مراعات می نموده است. به همین مناسبت به تهمت تسنن دچار بوده است.

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین نام و نشان او را ایراد کرده و بی اندازه از وی تمجید نموده و او را از علمای امامیه برشمرده است و از تاریخ حبیب السیر نیز مدحتگری او را نسبت به وی یاد کرده و در طی آن نوشته و ابراز داشته است: این سید اجل امیر جمال الدین عطاء الله محدث دشتکی شیرازی محدثی دانشور و بزرگوار بود و در هرات می زیست و در مدرسه سلطانیه در زیر قبه ای که سلطان حسین بایقرا دفن شده تدریس می کرده است...

امیر جمال الدین مانند عمویش امیر سید اصیل الدین (1) در علم حدیث محدثی

ص: ۳۷۶

۱- ۱- در رجال حبیب السیر [۱] می نویسد: مولانا جمال الدین چند سالی را در مدرسه شریفه سلطانیه در زیر گنبدی که اکنون قبر سلطان حسین بایقرا در آنجا قرار دارد در خانقاه اخلاصیه به درس و افاده اشتغال داشت و هفته ای یک نوبت در مسجد جامع دارالسلطنه هرات به منبر می رفت و همگان را از بیانات خویش مستفید می کرد. عاقبت انزوا اختیار کرد و به عبادت اشتغال ورزید-م.

بی نظیر و در دیگر از علوم دینی و فنون یقینیه از محدثان دیگر برتر بوده است.

از آثار سید جمال الدین مترجم حاضر کتاب روضه الاحباب فی سیره النبی و الآل و الاصحاب مشهور در آفاق است.

امیر جمال الدین این کتاب را به خاطر امیر علی شیر سنّی تألیف کرده و به همین مناسبت کمال تقیه را در آن به کار برده است. نسخه ای از آن کتاب در نزد ما موجود می باشد و کتابی بزرگ است که به خوبی از عهده برآمده است و بدون شک از تحقیقات ارزنده ای برخوردار می باشد.

امیر عطاء الله مترجم حاضر برادرزاده سید سند امیر اصیل الدین عبد الله است که فاضلی بزرگوار و محدثی معروف در خراسان و هرات بوده است (۱).

میرزا بیک منشی گنابادی که معاصر با شاه عباس کبیر صفوی بوده است در تاریخش به نام الروضه الصفویه فی تواریخ احوال الدوله الصفویه که به پارسی تألیف شده است می نویسد: آنگاه که شاه اسماعیل صفوی بر سلطان شای بیک خان پادشاه اوزبک چیره شد گروهی از علما از قبیل شیخ الاسلام ملا احمد بن یحیی بن ملا سعد الدین تفتازانی و امیر نظام الدین عبد القادر مشهدی و سید غیاث الدین محمد بن امیر یوسف

ص: ۳۷۷

۱ - ۱ - سید امیر اصیل الدین عبد الحسین عموی امیر جمال الدین بود مؤلف مختصری از نام و نشان او را پیش از این متذکر شده است. رجال حیب السیر [۱] می نویسد: وی به صفت اصالت و وفور جلالت و قدم دودمان موصوف و معروف است و عالم زاهد و دیندار و از دیگر اعلام در این صفات برتر بوده است. در علم تفسیر و حدیث و انشاء و تألیف نظیر نداشته در روزگار سلطان ابو سعید از شیراز به هرات رفت مورد توجه قرار گرفت. هفته ای یک بار در مدرسه گوهرشاد منبر می رفت و در هر ماه ربیع الاول به مناسبت میلاد مسعود حضرت رسول اکرم مردم را از بیانات خود بهره ور می ساخت. از آثار او درج الدرر در سیره سید بشر و مزارات هرات وی در روزگار ما به طبع رسیده و به نام مقصد الاقبال سلطانیه موسوم می باشد و مقدمه فاضلانه ای از سوی فکری سلجوقی بر آن نوشته شده است. در آنجا می نویسد: اصیل الدین در عهد شاهرخ تیموری به هرات آمده و در تألیف مزارات هرات دقت کاملی داشته است و دوپست و نه تن از مزارات علما و مشایخ را در آن ایراد کرده است و آغاز تألیف آن به احتمالی سال ۸۶۲ هجری بوده است و از آثار او معراج الاعمال در اوراد و ادعیه است - م.

رازی که در آن هنگام امیر خراسان بود و مقام صدارت را عهده دار می شد تا اینکه به دست امیر خان الله باشی تهماسب میرزا در هرات به قتل رسید (۱). و قاضی صدر الدین محمد امامی و قاضی اختیار الدین حسین تربتی و امیر جمال الدین محدث در دارالاماره هرات اجتماع کردند و به مناسبت اینکه شنیده بودند شاه اسماعیل هرات را فتح کرده در انتظار مقدم او بودند و وسائل ورود او را به دارالاماره مهیا می کردند.

به دنبال این واقعه نقل کرده است طولی نکشید سیف الانام خواجه مظفر تبکجی فرستاده شاه اسماعیل وارد شد و از محقق عارف امیر عطاء الله درخواست کرد تا در برابر مردم به منبر رفته پس از ایراد خطبه و به جهت آسایش روحی مردم آنان را به پیروی از اهل بیت و بیزاری از دشمنان ایشان دعوت نماید. امیر عطاء الله پیشنهاد وی را پذیرفت و بر فراز منبر خطبه ای در نهایت فصاحت و بلاغت ایراد کرد و مناقب و مفاخر ائمه هدی علیهم السلام را همراه با القاب ویژه شاه اسماعیل گوشزد حاضران نمود.

مؤلف گوید ظاهراً امیر عطاء الله یادشده و امیر جمال الدین محدث که در شمارش اعلام مذکور آمده است متحد باشند، هرچند عبارت میرزا بیک نارسا بوده و متحمل اتحاد آن دو نمی شود بلکه موهم تعدد است.

دلیلی که می تواند اتحاد آن دو یادشده را تأیید نماید مطالبی است که خود او در ذیل زندانی شدن امیر خان حاکم هرات و الله باشی سلطان شاه تهماسب آورده و می نویسد شاه اسماعیل برای خلاصی سید جلیل فاضل امیر غیاث الدین محمد بن امیر یوسف رازی که صدارت شاه تهماسب را در خراسان به عهده داشت پیامی برای امیر جمال الدین عطاء الله محدث به هرات فرستاد تا با امیر خان ملاقات کرده و وسیله استخلاص آن سید را فراهم آورد. امیر حسب الامر به ملاقات او رفت و از وی شفاعت کرد لیکن التماس و شفاعت وی در دل سنگ امیر خان کمترین اثری نبخشید و امیر

ص: ۳۷۸

۱-۱- سید غیاث الدین از علمای قرن دهم هجری بوده شرح حال او مفصلاً در حیب السیر آمده است در هفتم صفر سال ۹۱۷ هجری برابر حسادتی که امیر خان الله باشی با وی داشت در سن ۵۶ سالگی به دست وی از پای درآمد تاریخش این است (و الله شهید هو یحیی الموتی) -م.

غیاث الدین یادشده به دست آن بدمست از پای درآمد (۱).

ملا عطاء الله رودسری گیلانی

وی پدر ملا محمد سعید است که از معاصران ما می باشد.

ملا عطاء الله فاضلی دانشور و متکلمی حکیم بود. نخست به رویه زیدیهها توجه داشت سپس مستبصر گردیده و به آئین امامیه رفتار کرد و از گروهی از فضلالی روزگارش از جمله قاضی معز الدین محمد، قاضی اصفهان و سید امیر ابو القاسم فندرسکی و ملا محسن علی بن ملا عبد الله شوشتری و دیگران بهره ور گردیده است.

آثار چندی تألیف کرده است از جمله: حاشیه بر حاشیه قدیم ملا جلال دوانی بر شرح تجرید و حاشیه بر جواهر و اعراض از شرح تجرید مذکور و حاشیه بر شرح حکمه العین و حاشیه بر شرح مطالع و امثال این ها...

رودسری منسوب به رودسر است که قصبه معروفی از توابع لاهیجان گیلان می باشد و من آنجا را دیده ام.

ص: ۳۷۹

۱-۱- حبیب السیر [۱] می نویسد: روز بعد از دستگیری امیر غیاث الدین، قدوه اولاد خیر البشر یعنی عالیجاه نقابت منقبت هدایت مرتبت امیر جمال الحق و الحقیقه و الدین عطاء الله سلمه الله و ابقاه نزد امیر خان رفته التماس مخلص امیر محمد فرمود و امیر خان سخن آن قدوه سادات زمن را به سمع قبول نشنود و با خواص خویش مشورت کرد، جازم شد که به صرصر بیداد شمع شبستان ولایت منطفی سازد و روز چهارشنبه هفتم رجب سال ۹۱۷ در نیمه روز قاسم مهردار وی را از پای درآورد و شب پنجشنبه جمعی از خیرخواهان جسد او را از امیر خان گرفته پس از غسل و دیگر از وظایف شرعی وی را در کوه مختار که مقبره آباء بزرگوارش بود دفن کردند. سرو بالای تو در خاک دریغ است دریغ زیر خاک آن بدن پاک دریغ است دریغ دامن پیرهن عمر تو ای یوسف عهد شده چون دامن گل چاک دریغ است دریغ و خواجه ضیاء الدین میرم رباعی زیر را در تاریخ شهادت وی سروده است. چون میر محمد خلف آل عبا زین دیر فنا رفت سوی دار بقا تاریخ شهادتش رقم کرد ضیا (و الله شهید هو یحیی الموتی)

وی فاضلی عالم و محدث بوده است و من از چگونگی روزگار او اطلاعی ندارم.

آری در شهر ساری از شهرهای مازندران از آثار او کتاب الاربعین فی فضائل امیر المؤمنین علیه السلام را دیده ام که آن را از اخبار مرویه اهل سنت و شیعه گرد آورده است و در پایان آن به پاره ای از داوریهای حضرت مولی علی علیه السلام پرداخته است و کتابی ارزنده و بافایده است و این کتاب را بنا به پیشنهاد سلطان شاه عبد الباقی و برای او تألیف کرده است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: سید عطاء الله بن فضل الله حسینی عالمی فاضل بوده و کتاب الاربعین و امثال آن از آثار او می باشد (۱).

مؤلف گوید: از نظر من بعید نیست که وی با سید جلیل امیر جمال الدین عطاء الله حسینی محدث شیرازی دشتکی هروی معروف به سید جمال الدین محدث هروی پیش یادشده متحد بوده باشد و بنابراین کمال الدین تصحیف جمال الدین بازهم قابل ملاحظه است.

سید امیر عطاء الله بن محمود حسینی

وی فاضلی دانشور و باجلالت بود. از چگونگی روزگار او اطلاعی ندارم و لیکن در شهر رشت از شهرهای گیلان به اثری از او در تفسیر آیه الکرسی برخوردارم و این اثر از تشیع او و نیروی فهمی که داشته و از کثرت اطلاعاتی که برخوردار بوده است حکایت دارد. بعید نیست که از دانشوران دولت صفویه بوده باشد، بلکه می توان گفت حسینی گفتن، از تصحیف جیلی بوده است. بنابراین مترجم حاضر بدون شبهه پدر ملا محمد سعید گیلانی معاصر خواهد بود و نیز ممکن است مترجم حاضر همان امیر جمال الدین سید عطاء الله محدث حسینی دشتکی شیرازی هروی پیش یادشده بوده باشد.

ص: ۳۸۰

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۰؛ [۱] اعیان الشیعه، ج ۴۱ ص ۲۰؛ [۲] اثبات الهداه، ج ۱، ص ۲۹.

شیخ عطیه از فقهای متأخر است و ملا محمود بن محمد بن علی لاهیجانی شاگرد شهید ثانی اجازه ای برای او نوشته و از وی مدح گسترگی کرده و گوید:

اشاره کرد به این نیازمند ناتوان شیخ بزرگوار و دانشمندان عالی مقدار باقی مانده پیشینیان نیکو کردار بلکه بخششی از بخشهای حضرت کردگار دانشور باجلالت و فاضلی بانبالت پرهیزکار از هر عیب پاک شیخ عطیه بن ابراهیم بن علی تا به وی اجازه دهم که متضمن مطالب و موضوعاتی باشد که مشایخ بزرگوار و دانشوران باعتبار به من اجازه داده اند و از آنجا که فرمان او ایجاب می کرد خواسته او را با آنکه موقعیتش از آن بالاتر بود اجابت نمودم و مطلوب او را آن چنان که موافق با خرسندی حق تعالی بود برآوردم و به وی که خدا سایه اش را برقرار بدارد اجازه دادم تا از من روایت کند همگی آنچه را که روایتش برای من تجویز شده است از کتابها و روایات به همان طریقه هایی که در حال حاضر از آنها یاد نکرده ام و تمامی آنها در محال مناسبتش یادآوری شده است از قبیل اجازه شیخ سعادت‌مند و محقق شهید خاتمه مجتهدان شیخ زین الدین بن علی بن احمد عاملی، مشهور به ابن الحجّه قدس الله روحه و نور ضریحه، که به شیخ فاضل عزّ الدین حسین بن عبد الصمد داده است و مانند اجازه ای که شیخ علی بن حسین کرکی معروف به ابن العالی مرقوم فرموده است و بالاخره کلام خود را تا آنجا دنبال نموده که می نویسد: و به وی که خدا روزگارش پایدار بدارد اجازه دادم تا از من روایت نماید. مرویات مرا از کتابهای معقول و منقول و احادیث و تفاسیر مؤالف و مخالف و کتابهای قرائت و عربیت که درستی آنها از نظر وی به حقیقت رسیده است و او از این پس برای هرکسی که می خواهد روایت نماید و این امانت را در اختیار هر یک از بندگان شایسته درآورد و شرایط اجازه را آن چنان که در نزد اهل حدیث و درایه معتبر است رعایت کند و از وقوع در هر گونه امری که از سوی آنان نهی شده است بپرهیزد و به همان راهی گام بردارد که ارباب اعتبار و راهروان بامقدار رفته اند و از او می خواهم تا در خلوتهایی که با خدای خود دارد از من خاطر ننماید و در تعقیب

نمازهایش از من فراموش نکند و آرزومندم خدای متعال مرا و او را برای فرمان برداری از خودش موفق بدارد و موجبات خرسندی خودش را برای ما فراهم فرماید.

سپس امضا کرده و می نویسد و کتب محمود بن محمد بن علی بن حمزه لاهیجانی روز سه شنبه دهم جمادی الآخره سال ۹۶۸ هجری.

سید نقیب ابو العباس عقیل بن حسین بن محمد بن علی بن اسحاق بن

عبد الله بن جعفر بن عبد الله بن جعفر بن محمد بن علی بن ابی طالب علیه السلام

منتجب الدین در فهرست گوید: ابو العباس فقیهی محدث بود و در روایت احادیث ید طولای داشت و آثار او عبارتند از کتاب الصلوات، کتاب مناسک الحج، کتاب الامالی و شیخ مفید عبد الرحمن نیشابوری شاگرد او بوده است.

مؤلف گوید: بنابراین ابو العباس همدرجه با سید مرتضی و شیخ طوسی و امثال ایشان بوده است.

و این سید از نوادگان بس دور محمد بن حنفیه رضی الله عنه است و از متأخران از شیخ طوسی بشمار نیاید (۱).

بالاخر از این از بشارت المصطفی محمد بن ابو القاسم طبری استفاده می شود که شریف ابو العباس مترجم حاضر از شیخ ابو علی حسن بن عباس بن محمد کرمانی خطیب در شهر شیراز در ماه مبارک رمضان سال ۳۸۶ هجری روایت می کرده و شیخ ابو سعید محمد بن احمد بن حسین نیشابوری در یکی از ماههای سال ۴۲۰ هجری از وی روایت داشته است.

سید عقیل بن محمد سمرقندی

منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی عالمی واعظ بود (۲).

ص: ۳۸۲

-
- ۱- ۱- فهرست منتجب الدین، ص ۱۱۲؛ امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۰؛ اعلام الشیعه، سده ۱۱۴، ۵.
  - ۲- ۲- فهرست منتجب الدین، ص ۱۳۵؛ امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۰؛ اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۷۴.

مؤلف گوید: بنابراین، سمرقندی از متأخران از شیخ طوسی است.

سمرقندی به فتح سین و میم و سکون رای بی نقطه می باشد (۱).

سید امیر علام

وی فاضلی عالم و بزرگوار معروف و همچو نامش علامه بوده و از فضلالی بنام شاگردان ملا احمد اردبیلی بشمار است.

امیر علام فوائد و افادات و تحقیقات و تعلیقات بسیاری بر کتابهایی که در فنون مختلفه نوشته شده است دارد و شایسته است که شرح حال او مورد ملاحظه و مطالعه قرار بگیرد.

دیری نباید که در ذیل معرفی ملا- میرزا محمد استرآبادی بنگاریم آنگاه که وفات ملا احمد اردبیلی در رسیده بود از وی پرسیدند پس از درگذشت شما از کدام یک از شاگردان تو مراتب علمی را فرابگیریم؟ در پاسخ گفت در شرعیات از امیر علام و در عقلیات از امیر فضل الله بهره وری نمائید.

شیخ علم بن سیف بن منصور

وی فاضلی دانشور و بزرگوار و از علمای متأخران از علامه حلی است و من در برخی از جاها چنان دیدم که نامش علی است و از این پس ترجمه او را به نام علی خواهیم نگاشت در عین حال آنچه در چندین موضع موجود است و در فهرست بحار هم مذکور گردیده است و ما از این پس به نقل آن خواهیم پرداخت همان است که نام و نشان او علم بن سیف بن منصور می باشد.

از آثار او کتاب کنز الفوائد است. این کتاب خلاصه ای است از کتاب تأویل الآیات

ص: ۳۸۳

۱-۱- در پاورقی به نقل از معجم البلدان می نویسد: سمرقند شهر معروفی است و آنجا را به عربی سمران گویند و قصبه سغد است که در طرف جنوب وادی سغد که از زمین مرتفع است واقع شده است-م.

الظاهره فی فضائل العتره الطاهره.وی در این تلخیص مطالبی را از اواسط تفسیر سوره بنی اسرائیل تا آخر قرآن آورده است و علتش آن بوده است که به غیر از همین اندازه از کتاب تأویل الآیات که از آثار ابن ماهیار، معاصر، کلینی بوده و تفسیر را در فضائل اهل بیت گرد آورده بدست او نرسیده است.

شیخ علم به این خلاصه اخبار بسیاری علاوه بر آنچه که در اصل کتاب موجود بوده ضمیمه کرده است و ضمائم خویش را از کتابهای متأخران و متقدمان و پاره ای از کتابهای غریبه بدان کتاب منضم ساخته است.

یادآوری می شود در نام این کتاب اختلاف است. استاد استناد ما به طوری که بدان اشاره شد آن کتاب را کنز جامع الفوائد خوانده است و خود در بعضی از جاها دیده ام نام کتاب مزبور کنز الفوائد و دافع المعاند آمده است و نیز خود در آغاز آن کتاب دیده ام نام کتاب جامع الفوائد و دافع المعاند است.

دیری نباید بار دیگر از مترجم حاضر به عنوان شیخ علی بن سیف بن منصور در ذیل سرگذشت سید شرف الدین علی حسینی استرآباد ان شاءالله ایراد خواهیم کرد. استاد استناد در اول بحار می نویسد: کتاب تأویل الآیات الظاهره فی فضائل العتره الطاهره تألیف سید شرف الدین علی حسینی استرآبادی است که در نجف اشرف می زیسته و شاگرد شیخ علی کرکی بوده است و کتاب کنز جامع الفوائد که خلاصه ای از کتاب تأویل الآیات بوده یا از خود اوست و یا از برخی از متأخران از اوست و در بعضی از نسخه ها دیدم که مؤلف آن علم بن سیف بن منصور می باشد.

یادآوری می شود مؤلف جامع الفوائد در آغاز کتابش می نویسد از آن پس که کتاب تأویل الآیات الظاهره فی فضائل العتره الطاهره را مورد مطالعه قرار دادم متوجه شدم که کتاب مزبور مشتمل بر پاره ای از آیاتی است که درباره بزرگداشت از عترت پیغمبر اکرم و افضلیت ایشان در قرآن کریم نازل شده است. به خاطر رسید کتابی از آن برگزینم که حجمش اندک و سودش بسیار باشد بدین مناسبت این کتاب را از آن اثر گرد آوردم و آن را به نام جامع الفوائد و دافع المعاند نامیدم و خالصا برای ذات خدای جبار- که شکستگیهای همگان را جبران می نماید- به خلاصه ای از آن اقدام کردم.

از ظاهر آنچه ایراد کردیم استفاده می شود که مؤلف جامع غیر از گردآورنده تأویل آیات می باشد.

گذشته از این به چندین نسخه از کتاب جامع الفوائد از جمله آنها نسخه ای در نجف اشرف بود که در آخر تصریح شده بود که این کتاب از آثار شیخ علی بن سیف بن منصور است و او این کتاب را در نجف اشرف در سال ۹۳۷ هجری در مشهد مقدس غروی (نجف) خلاصه کرده و به نام کنز الفوائد و دفع المعاند نامیده است و خدا است که از حقیقت هر چیزی خبردار می باشد.

مؤلف گوید: از تاریخ مذکور به دست می آید: که مؤلف کتاب تأویل آیات و مؤلف خلاصه آن نزدیک به روزگار یکدیگر بلکه معاصر یکدیگر بوده اند.

سید علوی بن اسماعیل حسینی بحرانی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی است شایسته و سراینده ای است ادیب و از معاصران است. مؤلف سلافه از وی یاد کرده و او را به دانش و فضیلت و کمال و ادب و طبع رساستوده و اشعاری از وی یاد آور شده است (۱).

شیخ زین الدین علی

وی از دانشمندان روزگار شاه اسماعیل صفوی بوده است.

خواندمیر در تاریخ حبیب السیر که تاریخ پارسی است می نویسد: شیخ زین الدین علی از علمای روزگار شاه اسماعیل صفوی بوده است (یعنی در سال ۹۳۰ هجری که سال درگذشت آن سلطان بوده پیشوای علمای عرب و جامع فضل و ادب بشمار

ص: ۳۸۵

۱- ۱- مؤلف انوار البدرین از وی یاد کرده و عبارات سلافه سید علیخان را متذکر شده و در پایان آن می نویسد: معمول سید صاحب سلافه و سید مؤلف تتمه امل آن بود که تنها به امور ادبی اعلام اشاره می کرده اند و از آثار آنان نامی نبرده اند و هرگاه آثار آنها را ذکر می کردند بهتر بود می دانستیم علاوه بر سراینده گی چه اثری هم داشتند. (سلافه العصر، ص ۵۲۷؛ امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۰) -م.

می آمده و به کمال دیانت و امانت موصوف بوده و به غایت تقوا و پرهیزکاری معروف.

شیخ زین الدین در سال ۹۲۸ هجری به هرات رفته و در آنجا مورد احترام دورش خان (درمش خان) الله باشی سام میرزا فرزند شاه اسماعیل قرار گرفت و او منصب شیخ الاسلامی و قضاوت هرات را به عهده وی برقرار کرد و از این راه بر اقران و امثال خود برتری یافت و پس از دو سال که کاملاً از عهده وظائف محوله به خودش برآمد عازم وطن مألوف گردید و به دیار عرب بازگشت.

مؤلف گوید: بعید نیست که مترجم حاضر همان شیخ علی عرب باشد که دیری نپاید به سرگذشت او اشاره نماییم و هرگاه بگوئیم زین الدین علی همان شیخ علی کرکی است از جهاتی این احتمال بس دور خواهد بود.

از جمله خود مؤلف حبیب السیر شیخ علی کرکی را با اندک فاصله پیش از زین الدین نام برده است هرچند از جهت دیگری محتمل است بدان جهت که در شرح حال سید نعمه الله حلّی خواهیم گفت که سید چندی را در هرات به مصاحبت شیخ زین الدین به سر برد و به اتفاق یکدیگر به دیار عرب رفتند.

ملا علی آملی

وی از اجله علما و فقها بوده است و از شیخ ابو الحسین محمد حلّی از شرف الدین مکی از شیخ مقداد روایت می کرده و ملا حسین بن عبد الحق الهی اردبیلی از وی روایت داشته است: به طوری که ملا الهی مذکور در اوائل حاشیه خود بر قواعد (علامه) می نویسد: از کسانی که مراتب علم شرعی را از وی آموخته ام عالم زاهد ملا علی آملی است.

مؤلف گوید: به گمانم می رسید در مطاوی این کتاب از مترجم حاضر به سبک دیگری یاد کرده باشم. باید ملا حظه بشود. درعین حال باید گفت مترجم حاضر به غیر از آملی مؤلف نفائس الفنون است. آری ممکن است مترجم یادشده شیخ عزّ الدین آملی معاصر با شیخ کرکی و همدرس با او در محضر شیخ علی بن هلال جزائری بوده باشد.

درعین حال احتمال همدرسی ملا علی با شیخ علی از این جهت نادرست است که ملا حسین الهی خود در روزگار شیخ علی کرکی در ردیف بزرگترین دانشوران

بشمار می آمده و چگونه ممکن است شاگرد عالمی باشد که وی همدرس با شیخ علی کرکی بوده است.

شیخ علی بن ابراهیم

وی از بزرگان دانشمندان متأخر بوده است و از آثار اوست در بحر المناقب که به پارسی تألیف کرده است و نسخه ای از آن در نزد ما موجود می باشد.

و از آثار او کتاب بحر المناقب است که به عربی تألیف شده و این کتاب را در آغاز در بحر المناقب از آثار خود برشمرده است و به طوری که به خاطر دارم در مشهد الرضا علیه السلام یا در طسوج از توابع تبریز آن کتاب را دیده باشم (۱).

مؤلف گوید به طوری که می دانیم علی بن ابراهیم مترجم حاضر غیر از علی بن ابراهیم مؤلف تفسیر است و قرائنی بر دو نیت این دو شخص در کار است.

شیخ نجم الدین ابو تراب علی بن ابراهیم بن ابی طالب ورامینی

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی فاضلی فقیه و واعظ بود (۲).

سید اجل شریف ابو الحسن علی بن ابراهیم عریضی علوی حسینی

وی از بزرگان دانشوران عصر خودش و از اعلام بنام آن زمان است و در درجه ابن ادريس بشمار می آید.

و سید اجل ورام بن ابی فراس مؤلف مجموعه ورام (۳) که از آثار مشهور است از

ص: ۳۸۷

۱-۱- در پانوشت مؤلف آمده است: علی بن ابراهیم ملقب به درویش برهان بوده و از اعلام قرن دهم هجری است در آغاز کتابی به عربی به نام بحر المناقب در فضائل حضرت مولی تألیف کرد. سپس همان را به پارسی مختصری به نام در بحر المناقب تألیف نمود و فاصله تألیف این دو کتاب از ۹۱۱ تا ۹۷۱ هجری بوده است.

۲-۲- فهرست منتجب الدین، ص ۱۳۱؛ امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۱؛ [۱] اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۷۷.

۳-۳- این کتاب در بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی ترجمه و در سال ۱۳۶۹ چاپ شده است.

وی روایت می کرده است و در آخر همان مجموعه می نویسد عریضی از علی بن علی بن نما از ابو محمد حسن بن علی بن حمزه اقساسی در خانه شریف علی بن جعفر بن علی مدائنی علوی روایت می کرده است (۱).

دیری نباید گزارش زندگی او را در شرح حال شیخ مجد الدین علی عریضی و سید ابو الحسن علی بن عریضی حسینی خواهیم نوشت.

شیخ زین الدین ابو الحسن علی بن شیخ حسام الدین ابراهیم بن حسن بن

ابراهیم بن ابی جمهور احساوی

وی فاضلی دانشور و بزرگوار و پدر شیخ محمد بن ابراهیم معروف به ابن ابی جمهور احساوی است و شیخ زین الدین و پدرش شیخ حسام الدین ابراهیم یادشده و فرزندش محمد از دانشوران به نام امامیه اند و فرزندش از وی روایت می کرده و در آغاز غوالی اللثالی می نویسد: پدرم حسام الدین از قاضی ناصر الدین بن نزار بن متوج بحرانی با سه واسطه از شیخ فخر الدین فرزند علامه حلّی روایت می کرده و وسائط سه گانه عبارتند از: قاضی ناصر الدین مشهور به ابن نزار از شیخ جمال الدین حسن مشهور به مطوع جروانی احساوی از شیخ شهاب الدین احمد بن فهد بن ادریس مصری احساوی از شیخ فخر الدین احمد بن عبد الله مشهور به ابن متوج بحرانی (۲).

و در مقام تعریف و توصیف از پدرش گوید طریق اول روایت می کنم از شیخ و استاد و پدر حقیقی نسبی و معنویم الشیخ الزاهد العابد العالم الكامل زین المله و الدین ابو الحسن علی بن الشیخ المولی الفاضل المتقی من بین انسابه و احزابه حسام الدین ابراهیم بن المرحوم حسن بن ابراهیم بن ابی جمهور احساوی تغمده الله برضوانه و اسکنه بحبوحه جناحه.

در جای دیگر از آن کتاب می نویسد: حدیث کرد مرا پدرم و استادم الشیخ العالم

ص: ۳۸۸

۱-۱- اعلام الشیعه، سده ۱۷۷، ۶.

۲-۲- شایسته است که قاضی ناصر الدین در ردیف وسائط نباشد بلکه قاضی با سه واسطه از فخر المحققین روایت می کرده است-م.

الزاهد الورع زين الدين ابو الحسن علي بن الشيخ العلامة المحقق المرحوم المغفور حسام الدين ابراهيم بن حسن بن ابي جمهور الاحساوي رضوان الله عليهم.

مؤلف گوید: بنابراین شیخ زين الدين ابو الحسن مترجم حاضر معاصر با علي بن هلال جزائري دانشور نامی است.

و باز فرزندش در آخر کتاب المجلی هم این چنین می نویسد: و به درستی روایت می کنم از پدرم شیخ زين الدين علي بن ابراهيم بن ابي جمهور تغمّده الله برحمته از استادش ناصر الدين بن نزار از شیخ زاهد جمال الدين حسن مشهور به مطوّع جروانی از شیخ شهاب الدين احمد بن فهد بن ادریس احساوی از استاد علامه اش فخر الدين احمد بن متوّج اوابلی از استادش فخر المحققين محمد بن حسن بن مطهر از پدرش شیخ علامه جمال المحققين حسن بن يوسف از پدرش ابو المظفر سدید بن يوسف بن مطهر حلّی و از شیخ کمال الدين میثم بحرانی و از شیخ نجم الدين بن سعید حلّی و از شیخ زين الدين علي بن سليمان بحرانی از شیخ کمال بن سعادت بحرانی از شیخ قاری نجیب الدين سوراوی از شیخ فقیه حسین بن هبه الله بن رطبه از شیخ فقیه عالم ابو علی حسن بن محمد طوسی از شیخ مفید محمد بن محمد بن نعمان از امام شیخ عالم عامل ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی و شیخ مفید و نیز روایت کرده از شیخ ابو القاسم جعفر بن قولویه از شیخ عالم محمد بن یعقوب کلینی...

سید علاء الدين یا جلال الدين ابو الحسن علی بن ابو ابراهيم محمد بن

علی بن حسن بن ابو المحاسن زهره بن ابو علی حسن بن ابو المحاسن زهره بن

ابو المواهب علی بن ابو سالم محمد بن ابو ابراهيم محمد نقیب بن ابو علی

احمد بن ابو جعفر محمد بن ابو عبد الله حسین بن ابي ابراهيم اسحاق مؤتمن بن

ابو عبد الله جعفر بن محمد الصادق علیه السلام.

(۱)

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین در ذیل معرفی از ابن زهره معروف نسب وی را

ص: ۳۸۹

۱- ۱- علامه در اجازهٔ ابناء زهره لقب وی را علاء الدين مرقوم داشته است-م.

این چنین ارائه داده است: سید علاء الدین ابو الحسن علی بن ابی ابراهیم محمد بن ابی علی حسن بن ابو المحاسن زهره بن ابو علی حسن بن ابو المحاسن زهره بن ابو المواهب علی بن ابو سالم محمد بن ابو ابراهیم محمد نقیب بن ابو علی احمد بن ابو جعفر محمد بن ابو عبد الله حسین بن ابو ابراهیم اسحاق مؤتمن بن ابو عبد الله جعفر صادق ابو جعفر محمد الباقر بن ابو الحسین علی زین العابدین بن ابی عبد الله الحسین السبط الشہید بن امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیهم السلام.

شیخ معاصر قدس سره در امل الآمل می نویسد: سید جلال الدین ابو الحسن علی بن ابراهیم بن محمد بن حسن بن زهره بن علی بن محمد بن احمد بن محمد بن حسین بن اسحاق مؤتمن بن جعفر الصادق علیه السلام.

وی دانشوری ثقه و بزرگواری بود از علامه حلّی استجازه کرده است و علامه برای او و پدرش و برادرش و دو فرزندش اجازه دامنه داری که مشتمل بر فوائد چندی است مرقوم فرموده است و از آنان کاملاً ثناگستری فرموده است (۱).

مؤلف گوید: ممکن است صاحب امل برخی از اسامی را بطور اختصار از نسب وی ساقط کرده باشد، یا اشتباهی از جانب ناسخ به وقوع پیوسته باشد زیرا نسبی را که ما برای ابن زهره نگاشتیم مطابق با نسبی است که علامه در اجازه ابناء زهره مرقوم داشته است.

یادآوری می شود در یکی از نسخه های امل الآمل و همچنان که در اجازه علامه آمده است لقب ابن زهره را (سید علاء الدین) و در بعض دیگر از نسخه های آن (سید جلال الدین) یادداشت کرده است و این اختلاف زبانی به سرگذشت مترجم حاضر ندارد.

اینک باید بگوئیم افرادی را که مؤلف امل به طور اشاره یاد کرده است فرزندش سید شرف الدین ابو عبد الله حسین و برادرش سید بدر الدین ابو عبد الله محمد بن ابراهیم و فرزندان برادرش (سید بدر الدین) یکی سید امین الدین یا عزّ الدین ابو طالب احمد و دیگری سید ابو محمد جمال الدین حسن می باشد.

ص: ۳۹۰

و قابل توجه است ستایشی را که علامه از فرزند مترجم و برادر و برادرزادگانش و نسبت به هریک از ایشان نموده است در محل خود یادآوری کرده ایم و آنچه را که از سید مترجم سپاسگزاری کرده است به شرح زیر می باشد.

علامه در اجازه کبیره اش پس از ایراد مقدمه ای که به لزوم مراعات آل پیغمبر و دوستی ایشان اشاره کرده است می نویسد: از جمله مهمترین وسیله های دوستی ایشان یکی آن است که فرمان ایشان را امتثال نمائیم و به رویه ایشان رفتار کنیم و از خواسته ایشان تجاوز نکنیم. در این هنگام به اطلاع ما رسید فرمانی از سوی مولای کبیر السید الجلیل الحسیب النسیب نسل العتره الطاهره و سلاله الانجم الزاهره المخصوص بالنفس القدسیه الربانیه الانسیه الجامع بین مکارم الاخلاق و طیب الاعراق افضل اهل عصره علی الاطلاق علاء المله و الحق و الدین ابی الحسن علی.

در این عبارات علامه قدس سره از وی به عنوان جلالیت و حسب و نسب یاد کرده و او را از خاندان پاکیزه گوهر اهل بیت رسول اکرم (ص) برشمرده و یادآوری کرده است که وی از نفس قدسی برخوردار بوده و مراتب انسانیت را دارا گردیده و از اخلاق پسندیده و خوی های حمیده بهره ور گشته و بر همگان برتری داشته است.

پس از آن نسب او را به طوری که ما نگاشتیم ادامه داده و به حضرت مولی علی علیه السلام پیوسته و به این شعر متمثل گردیده است.

نسب تضاءلت المناصب دونه فنهاره غسق لغره فجره

این بزرگوار از نسبی برخوردار است که منصبهای دیگر در برابر آن اعتباری ندارند و روز او آن قدر روشن است که نشانی از روشنایی بامداد روشن او می باشد.

سپس برای او دعا کرده و گوید: اُیّده الله تعالی بالعنایات الالهیه (۱) و ابده بالسعادات الربانیه و افاض علی المستفیدین من جزیل کماله کما اسبغ علیهم من مواضع

ص: ۳۹۱

۱- در پانوشت مجلد ۱۰۷ بحار ذیل همین اجازه از خود علامه حلّی نقل کرده است که لفظ عنایت را به جز از خدا از برای دیگری به کار نمی توان برد و معنای عنایت همان جودی است که به خاطر عوض و غرضی از شخص جواد ظاهر نگردد و این معنی هم منحصر به خداست و هرگاه کلمه عنایت را به بشر نسبت دهید محض شفقت و مهربانی بوده است و بس-م.

نواله. خدا او را به عنایتهای الهی خویش تأیید فرماید و از نیک بختیهای ربانی خود بهره ور سازد و از ابر کمال او بهره گیران را کامیاب فرماید.

چنانچه آنان را از عطیه های او برخوردار فرموده است.

باری او در نامه خود درخواست کرد تا برای او و دیگر از بستگانش اجازه ای صادر نمایم و همچنین مسائل دقیق و لطیف و مباحث مهم و شریف او را ایراد کرده و پاسخگو باشم، خواسته او را اجابت کردم و به فرمان او مبادرت نمودم و چنان می دانم سوء ادبی که در این خصوص از من صادر شده است در برابر احتراز از مخالفت او قابل بخشش است چه آنکه او معدن فضیلت و کان تحصیل و شرافت است و من در آنچه اظهار داشتم نیازمند به هیچ گونه دلیل و برهانی نخواهم بود. به همین مناسبت به وی که روزگارش دراز باد و به فرزند بزرگوار و باکرامتش شرف ملت و دین ابو عبد الله حسین و به برادرش امیر امجد تا به آخر اجازه (۱)...

سید علی بن ابی الحسن الموسوی العاملی الجبعی

دیری نباید که از وی به عنوان سید نور الدین علی بن حسین بن ابی الحسن حسینی موسوی عامل جبعی نام و نشانی به میان خواهد آمد.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: سید نور الدین از اعیان علما و فضیلتی روزگارش بوده است و با جلالت قدر می زیسته و از شاگردان شهید ثانی بشمار می آید و بزرگواری زاهد و عابد و فقیهی پرهیزکار بوده است (۲).

مؤلف گوید: امیر فیض الله تفریسی از وی روایت می کرده است و شیخ معاصر در اواخر وسائل الشیعه به اجازه او اشاره کرده است و فرزند خود او مؤلف مدارک از وی روایت داشته است و خود او از شهید ثانی روایت می کرده است و شیخ حسن بن شهید

ص: ۳۹۲

۱-۱- صورت اجازه کبیره علامه که به ابناء زهره داده است در مجلد ۱۰۷ بحار اجازات آورده شده است و تاریخ آن پانزدهم ماه شعبان سال ۷۲۳ هجری می باشد-م.

۲-۲- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۱۷.

ثانی از وی نیز اجازه داشته است.

و بطوری که از سند برخی از احراز که سید داماد قدس سرّه داشته و از ائمه معصومین روایت نموده است استفاده می شود سید داماد در ملاقاتی که با سید نور الدین در مشهد مقدس رضوی علیه السلام داشته است از وی به اخذ اجازه نایل آمده است.

محقق داماد در صدر احراز مذکوره می نویسد: از طریق دیگر روایت می کنم از سید ثقه ثبت که در فنون فقهی مورد توجه اعلام و در بخش حدیث بزرگ محدثان صاحب احترام است علی بن ابی الحسن عاملی رحمه الله تعالی علیه و این روایت در سال ۹۸۸ هجری در مشهد سیدنا و مولانا ابو الحسن الرضا صلوات الله و تسلیماته علیه در سناباد طوس اتفاق افتاده و روایت ما از او به طریق قرائت و سماع و اجازه بوده است و او از زین اصحاب متأخرین زین الدین احمد بن علی بن احمد بن محمد بن علی بن جمال الدین بن تقی الدین بن صالح بن شرف عاملی رفع الله درجته فی اعلی مقامات الشهداء و الصدیقین.

ظاهر مطلب از نظر من آن است که مترجم حاضر بدون شبهه پدر سید محمد صاحب مدارک است و خود او داماد شهید ثانی است، هر چند شیخ معاصر آیده الله به این موضوع اشاره نکرده است. بعید نیست سید داماد با وی ملاقات کرده باشد، زیرا هر دو معاصر با یکدیگر بوده اند. بویژه که روایت سید داماد از وی در آغاز عمر سید داماد بوده است و خود او در بخشی از کتابهایش تصریح کرده در او ان بلوغش به مشهد مقدس رضوی مشرف شده است.

یادآوری می کنم از قرائن ظاهری به دست می آید: مترجم حاضر همان سید نور الدین علی بن حسین بن ابی الحسن موسوی عاملی جبعی است که در آینده به نام و نشان او اشاره می شود، زیرا این بزرگوار با مترجم حاضر در بسیاری از آنچه یادآوری شد و همچنین در اتحاد عصر با یکدیگر متحد بوده اند و انتساب به جد هم شایع بوده است.

مع الاسف، شیخ معاصر به تعدد این دو شخص معتقد بوده است به همین جهت دو ترجمه از جهت آنها قرار داده است و ما از این پس در ترجمه سید نور الدین به تحقیق قول اشاره خواهیم کرد.

و چنانچه نوشتیم سید داماد در سند بعضی از ادعیه اش می نویسد این دعا را از سید ثقه ثبت که مرکون الیه در فقه و مأمون در حدیث است اعنی علی بن ابی الحسن عاملی رحمه الله تعالی در مشهد مولانا رضا علیه السّلام از شهید ثانی روایت می کنم...

شیخ ابو الفرج علی بن شیخ قطب الدّین ابو الحسین راوندی

دیری نباید که او را به عنوان شیخ ابو الفرج علی بن راوندی یاد کنیم.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی عالم و ثقه بود و شهید اول از او روایت می کند (۱).

مؤلف گوید: ممکن است اشتباهی از ناحیه شیخ معاصر رخ داده باشد، زیرا ابو الفرج مترجم حاضر از ابو جعفر محمد بن علی بن محسن حلبی از شیخ طوسی روایت می نماید و بطوری که شهید ثانی در اجازه ای که برای شیخ حسین بن عبد الصمد نوشته است اظهار می دارد شیخ اسعد بن عبد القاهر اصفهانی از شیخ ابو الفرج روایت داشته است پس چگونه ممکن است شهید اول از ابو الفرج روایت کرده باشد با آنکه خود شیخ معاصر می گوید ابو الفرج مترجم حاضر پسر شیخ قطب الدّین راوندی است و چنانچه می دانیم لا- اقل شهید اول هفت درجه پس از قطب راوندی می زیسته و با توجه به این اقل واسطه چگونه ممکن است شیخ شهید بدون واسطه از ابو الفرج روایت کرده باشد.

مگر اینکه مراد شیخ معاصر از قطب الدّین ابو الحسین راوندی قطب راوندی دیگری باشد و این احتمال هم خالی از تأمل نخواهد بود.

چنانچه نوشتیم دیری نگذرد که شخصی را به عنوان شیخ ابو الفرج علی بن راوندی یاد کنیم و حقیقت از نظر من آن است که مترجم حاضر و آن کس را که پس از این به عنوان مزبور یاد خواهیم کرد متحد خواهند بود.

و مؤید اینکه ابو الفرج فرزند قطب راوندی است آن است که ابن ابی جمهور لحساوی در آغاز غوالی اللّثالی می نویسد: شیخ محمد بن نما از شیخ ابو الفرج علی بن شیخ

ص: ۳۹۴

قطب الدین ابو الحسین راوندی از پدرش از سید مرتضی بن داعی روایت می کرده است.

سید ابو الحسن علی بن ابی الرضا علوی حائری

وی فاضلی عالم و ادیبی سراینده بود. کفعمی در مصباح خود چکامه ای را در بیان منازل دوازده گانه قهر از او نقل کرده است. اینک باید روزگارش را دریافت.

شیخ ابو الحسین علی بن ابی جید

دیری نگذرد از وی به عنوان شیخ ابو الحسین علی بن احمد بن محمد بن ابی جید طاهر اشعری قمی معروف به ابن ابی جید که شیخ، نجاشی و شیخ طوسی است نام خواهیم برد.

شیخ عز الدین علی بن ابی زید (ابی زید) بن ابی یعلی

منتجب الدین در فهرست گوید: وی صالحی پرهیزکار بود (۱).

فقیه صالح ابو الحسن علی بن ابی سعد بن ابو الفرج خیاط

منتجب الدین گوید: وی دانشوری پرهیزکار و واعظ بود (۲). کتاب الجامع در اخبار از آثار اوست و ما به توسط پدرمان آن کتاب را روایت می کنیم.

استاد استاد در اول بحار می نویسد: اشتباه است که کتاب جامع الاخبار را از آثار شیخ صدوق بدانند، برای آنکه مؤلف آن کتاب با پنج واسطه از صدوق روایت می کند و گاهی آن کتاب را از آثار مؤلف مکارم الاخلاق برشمرده اند و محتمل است اثر مزبور از آن علی بن ابی سعد بن خیاط باشد، چه آنکه منتجب الدین به طوری که در بالا هم ذکر شد این اثر را به وی نسبت داده است.

ص: ۳۹۵

۱- ۱- فهرست منتجب الدین، ص ۱۴۰؛ [۱] امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۱؛ [۲] اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۷۸.

۲- ۲- فهرست، ص ۱۲۱؛ همان کتاب، ج ۲، ص ۱۷۲؛ اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۷۸.

تا آنجا که مرقوم فرموده است و از یکی از مواضع آن کتاب به دست می آید مؤلفش محمد بن محمد شعیری است و از برخی از مواضع آن استفاده می شود مؤلف جامع الاخبار از شیخ جعفر بن دوریستی به واسطه روایت می کرده است.

مؤلف گوید: بنابراین مؤلف جامع الاخبار با سه واسطه از صدوق روایت می کرده است، برای اینکه جعفر دوریستی شاگرد مفید بوده است و مفید هم از شیخ صدوق روایت می کرده است. درعین حال این اظهاریه بیرون از تأمل نمی باشد.

یادآوری می شود از ظاهر قرائن استفاده می شود کتاب الجامع نامبرده غیر از کتاب جامع الاخبار مشهور می باشد و برای اثبات این موضوع بایستی به امور زیر توجه کرد.

۱- مؤلف آن در اثنای آن کتاب تصریح کرده است نامش محمد بن محمد می باشد.

۲- دیری نگذرد ذیل معرفی از شمس الدین محمد بن محمد بن حیدر شعیری خواهیم گفت با اختلافی که در کار است شمس الدین مؤلف جامع الاخبار می باشد.

۳- از مطاوی آن کتاب به دست می آید که جامع الاخبار از آثار متأخران از شیخ منتجب الدین و امثال او می باشد، درعین حال مطالب یادشده شایسته ملاحظه است و حقیقت حال را بزودی ذیل معرفی از شمس الدین محمد مذکور خواهی دانست و پیش از این هم راجع به جامع الاخبار مطالبی ارائه شده است.

یادآوری می شود از گفتار استاد استناد و دیگران استفاده می شود کتاب جامع الاخبار از آثار محمد بن محمد بن شعیری است با آنکه از نوشته خود مؤلف در آن کتاب نام و نشان آن چنانی که استاد و دیگری گفته است به دست نمی آید، بلکه آنچه از اصل کتاب استفاده می شود آن است که نامش محمد بن محمد بوده و این نام هم از اسامی مشترک است و ویژه شعیری نمی باشد.

شیخ ابو طاهر علی بن ابی سعد بن علی کاشانی

منتجب الدین گوید: وی فاضلی فقیه بود (۱).

ص: ۳۹۶

علی بن ابی سهل حاتم بن ابی حاتم قزوینی ابو الحسن

دیر نپاید که در محل خود از وی نام می بریم هر چند شیخ معاصر در امل الآمل (۱) نام و نشان او را در این محل ایراد نموده است.

سید علی بن ابی طالب حسینی آملی

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی فقیهی صالح بوده است (۲).

در اسناد برخی از احادیث کتاب اربعین شیخ منتجب الدین استفاده می شود که سید علی بن ابی طالب حسینی آملی به روایت املائی از سید ابو طالب یحیی بن حسین بن هارون حسینی هارونی روایت می کرده است و سید ابو الحسن علی بن محمد بن جعفر حسینی استرآبادی از هارونی روایت داشته است و شیخ منتجب الدین با دو واسطه از مترجم حاضر روایت نموده لیکن در اربعین مترجم را حسینی و در فهرست حسینی معرفی کرده است (۳).

شیخ رشید الدین علی بن ابی طالب خیاری رازی

شیخ منتجب الدین گوید: رشید الدین فقیهی فاضل بوده و اشعاری شیوا داشته است ۳.

مؤلف گوید: ممکن است خیاری منتسب به دهکده خاره قزوین بوده باشد.

شیخ شهاب الدین علی بن ابی طالب زحنی (زیمتی)

منتجب الدین وی را به عنوان فقاہت معرفی کرده است (۴).

ص: ۳۹۷

-
- ۱- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۷۲؛ رجال نجاشی، ص ۲۰۰؛ فهرست طوسی، ص ۹۸، رجال علامه، ص ۹۵.
  - ۲- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۷۳؛ فهرست منتجب الدین، ص ۱۳۱؛ اعلام الشیعہ، سده ۶، ص ۱۷۸.
  - ۳- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۷۳؛ [۱] فهرست، ص ۱۳۳؛ اعلام الشیعہ، سده ۶، ص ۱۷۸.
  - ۴- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۳؛ فهرست منتجب الدین، ص ۱۳۵؛ اعلام الشیعہ، سده ۶، ص ۱۷۹.

وی از مشایخ قطب راوندی بوده و از دوریستی روایت می کرده است.

قطب راوندی در قصص الانبیاء می نویسد: خبر داد به ما سید علی بن ابی طالب سیلقی از جعفر بن محمد بن عباس از پدرش از شیخ صدوق (۱)...

مؤلف گوید: مرادش از جعفر بن محمد همان دوریستی فقیه بنام است.

شیخ ابو الحسن علی بن ابی طالب بن محمد بن ابی طالب تمیمی مجاور

نجف اشرف

وی فاضلی عالم و محدثی فقیه و فرزانه ای جلیل القدر بود. فرزندش از وی روایت می کرده و خود او از سید محمد شرفشاه بن ابو الفتوح محمد بن حسین بن زیاد علوی حسنی افضسی نیشابوری روایت داشته است. بنابراین روزگارش نزدیک به روزگار ابن ادریس و متأخر از ابن شهر آشوب بوده است (۲).

در آغاز برخی از نسخه های عیون اخبار الرضا علیه السلام چنین آمده است: حدیث کرد مرا شیخ مؤتمن پدرم ابو الحسن علی بن ابی طالب بن محمد بن ابی طالب تمیمی مجاور (نجف اشرف) گفت: حدیث کرد برای ما امیر سید اوحد فقیه عالم عزّ الدّین سید الشّرف شرف السّاده ابو محمد شرفشاه بن ابی الفتوح محمد بن حسین بن زیاد علوی حسنی افضسی نیشابوری ادام الله رفعته در سالهای ۵۷۳ هجری در مشهد مولانا امیر المؤمنین علی بن ابی طالب صلوات الله علیه و آله در هنگام مجاورت او در آن آستان مقدس گفت: حدیث کرد مرا شیخ فقیه عالم ابو الحسن علی بن ابی الحسن علی بن عبد الصمد تمیمی رضی الله عنه: گفت حدیث کرد برای من شیخ سعید پدرم ابو الحسن علی بن عبد الصمد رضی الله عنه در خانه اش در نیشابور در یکی از ماههای سال ۵۴۱ گفت: حدیث کرد برای من

ص: ۳۹۸

۱-۱- اعلام الشیعه، سده ۶/ص ۱۷۸.

۲-۲- پیشین، سده ۶/ص ۱۷۹.

سید ابو البرکات علی بن حسین حسینی خوزی گفت: حدیث کرد مرا شیخ امام عالم اوحد ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی رضی الله عنه گفت:

الحمد لله...

مؤلف گوید: در بعضی نسخ دیگر همان را که در بالا نوشتیم و ایراد کردیم متذکر گردیده است، جز اینکه پس از جمله (هنگام مجاورتش در آستانه علوی) بلافاصله می نویسد: حدیث کرد ما را شیخ فقیه عالم ابو الحسن علی بن عبد الصمد رضی الله عنه در خانه اش در نیشابور در یکی از ماههای سال ۵۴۱ هجری گفت: حدیث کرد ما را سید امام زاهد ابو البرکات خوزی رضی الله عنه گفت: حدیث کرد برای ما شیخ امام عالم اوحد ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی...

مؤلف گوید: ظاهراً لفظ «ابو الحسن علی بن» از اسناد اول سقط شده است و همچنین واسط میان ابو الحسن علی بن عبد الصمد و میان صدوق به بند اسقاط گرفتار شده باشد، زیرا ابو الحسن والد به توسط سید ابو البرکات علی بن حسین حسینی خوزی از صدوق روایت می کرده است چنانچه به این سقط شده در سند دوم تصریح کرده است (۱) و سند دوم نیز از سقط بهره ای داشته است، زیرا از ابو الحسن تا ابو الحسن واسطه ای که وجود داشته سقط شده است.

دلیل بر سقطی که واقع شده و بدان اشاره کردیم آن است که در آغاز نسخه کهن و امثال آن از دیگر از نسخه های عیون اخبار الرضا که در قصبه دهخوارقان تبریز و دیگر از جاها دیده ام چنین آمده است: حدیث کرد مرا شیخ جلیل با توفیق پدرم ابو الحسن علی بن ابی طالب بن محمد بن ابی طالب تمیمی مجاور در مشهد مولانا امیر المؤمنین علی بن ابی طالب صلوات الله علیه گفت: حدیث کرد برای من امیر سید اوحد فقیه عالم

ص: ۳۹۹

---

۱ - ۱ - در آنچه پیش از این نوشتیم سقطی دیده نمی شود، مگر آنکه نسخه حاضر تصریح شده باشد. پس تأییدی که ذیلاً آورده است بی نتیجه خواهد بود. آری در سند اول از ابو البرکات توصیفی نشده و در سند دوم و تأیید آن توصیف شده و در سند اول نام و پدر و نسبش ذکر شده و در سند دوم و تأیید نام و نسب نیامده است - م.

عزّ الدّین رشید الشرف نجم الساده ابو محمد شرفشاه بن ابی الفتوح محمد بن حسین بن زیاده علوی حسینی افضسی نیشابوری ادام الله رفعتہ در یکی از ماههای سال ۵۷۳ هجری در مشهد مولانا امیر المؤمنین علی بن ابی طالب صلوات الله علیه آنگاه که در آنجا به شرف مجاورت مشرف گردیده بود گفت: حدیث کرد برای من شیخ فقیه عالم ابو الحسن علی بن علی بن عبد الصمد تمیمی رضی الله عنه گفت: حدیث کرد مرا شیخ سعید والد ابو الحسن علی بن عبد الصمد رضی الله عنه در خانه اش واقع در نیشابور در یکی از سالهای ۵۴۱ هجری گفت: حدیث کرد برای من سید امام زاهد ابو البرکات خوزی رضی الله عنه گفت: حدیث کرد برای ما شیخ امام عالم اوحد ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی...

شیخ ابو الحسن علی بن ابی عبد الله (علی بن عبد الله) بن علی هوشمی

(۱)

شیخ منتجب الدّین در فهرست گوید هوشمی فقیهی صالح و محدث بود در آغاز کار در ردیف زیدیهها بشمار می آمد سپس مستبصر گردید (۲).

شیخ صدر الدّین علی بن شیخ صدر الدّین بن ابو الفتوح حسین بن علی

منتجب الدّین در فهرست گوید: وی فقیهی دین دار بوده است (۳).

سید سراج الدّین علی بن ابو الفضل بن مدینج حسینی دیباجی

منتجب الدّین در فهرست گوید: وی فقیهی صالح بوده است (۴).

ص: ۴۰۰

۱-۱- در پاورقی می نویسد: هوشم یا هوسم از نواحی بلاد جبل است که در پشت طبرستان و دیلم واقع شده است.

۲-۲- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۴؛ [۱] فهرست منتجب الدّین، ص ۱۲۱؛ اعلام الشیعه، سده ۱۹۵، ۶.

۳-۳- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۷۴؛ [۲] همان فهرست، ص ۱۲۵.

۴-۴- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۷۴؛ [۳] همان فهرست، ص ۱۴۰؛ پیشین، سده ۶، ص ۱۷۹.

شیخ علی بن ابی القاسم بن ربیعہ مسکنی

منتجب الدین در فهرست گوید: وی فاضلی ثقه بوده است (۱).

شیخ علی بن ابی قره

وی پدر شیخ ابو الفرج محمد بن علی بن ابی قره است و مدتی نباید که وی را به عنوان علی بن محمد بن ابی قره معرفی نمائیم.

سید علی بن ابی المعالی بن حمزه علوی حسینی

منتجب الدین در فهرست گوید: وی فقیهی فاضل بوده است (۲).

شیخ علی بن احمد بن ابی جید

پس از این به عنوان شیخ ابو الحسین علی بن احمد بن محمد بن ابی جید طاهر قمی اشعری که استاد نجاشی و شیخ طوسی بوده است نام برده می شود.

شیخ ابو طالب علی بن احمد بزوفری

وی در ری می زیسته و به گفته منتجب الدین در فهرست فقیهی ثقه بوده است (۳).

شیخ ابو الحسن علی بن احمد گرگانی جوهری

وی سراینده ای بنام و فاضل بوده و به لقب جوهری شهرت داشته است (۴).

ص: ۴۰۱

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۴؛ [۱] همان فهرست، ص ۱۳۲؛ پیشین، سده ۱۷۹/۶.

۲- ۲- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۷۴؛ [۲] همان فهرست، ص ۱۳۱؛ پیشین، سده ۱۷۹/۶.

۳- ۳- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۷۴؛ فهرست منتجب الدین، ص ۱۳۳؛ [۳] اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۸۰، ص ۱۸۲.

۴- ۴- چند تن از علما و محدثان از شیعه و سنی به عنوان جوهری شهرت یافته اند و در کتابهای-

جوهری چکامه هایی در سوک حضرت سید الشهداء علیه السلام و ثناگستری هایی از اهل بیت علیهم السلام داشته است که بخشی از آنها را ابن شهر آشوب در مناقب خویش متذکر گردیده است.

شیخ معین علی بن احمد بن حسین بن محمد بن قاسم

وی از بزرگان علمای اصحاب ما بوده است و کتاب الرسائل الی المسائل در ادعیه و اعمال از آثار او می باشد. کفعمی بسیاری از مطالب را در مصباح و غیر از آن از آن کتاب نقل می کند.

یادآوری می شود پیش از این در باب الف از ابن طاوس نقل کردیم مؤلف این کتاب نامش معین احمد بن علی بن احمد بن حسین بن محمد بن قاسم است. لیکن بنا به تصریحی که کفعمی در فصل سی و چهارم از مصباح خود نموده است و چنانچه ما در اینجا نوشتیم نام و نسب او را معین علی بن احمد تا به آخر مرقوم داشته است.

شیخ علی بن احمد بن خاتون عاملی عینائی

وی فقیهی عالم و باجلالت بود و یکی از فضلائی است که به ابن خاتون مشهور می باشد.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: این خاتون فاضلی شایسته و عابدی دانشور و معاصر با شهید ثانی بوده است (۱).

مؤلف گوید: بزودی در یادکرد از شیخ علی بن احمد بن نعمه الله بن خاتون عاملی عینائی یادآوری کنیم حقیقت آن است که آن شخص و این مترجم متحدند.

و نیز یادآوری می کنم ظاهراً مترجم حاضر پدر نعمه الله بن علی بوده است که به سید حسن بن علی بن شدقم مدنی اجازه داده باشد.

شیخ ابو القاسم علی بن احمد کوفی

وی از پیشینیان دانشوران بشمار است و سال ۳۵۲ هجری وفات یافته و از آثار او کتاب الاخلاق است که از تحقیقات ارزنده ای برخوردار می باشد و در نزد ما موجود است و از کتابهای رجال اصحاب به دست می آید: که شیخ ابو القاسم در پایان عمر (که اجعل عواقب امورنا خیراً) در ردیف غالیها و آنان که قائل به جسمیت خدایند درآمده است و پس از این به عنوان شریف ابو القاسم علی بن احمد بن موسی بن محمد التقی الجواد علیه السلام کوفی معروف به ابو القاسم کوفی مؤلف کتاب تثبیت المعجزات و امثال آن یادآوری خواهد شد.

بنابراین و با توجه نظریه ای که علمای رجال درباره او داده اند سزاوار آن بود که نام و نشان وی را در بخش دوم از کتاب حاضر نام ببریم و از آنجا که غالی بودن وی از نظر من ثابت نشده است دو مرتبه به نگاشتن نام وی اقدام می کنم، یکی در بخش دوم و دیگری در این بخش.

شیخ ابو الحسن (ابو العباس) علی بن احمد بن عباس بن محمد بن عبد الله بن

ابراهیم بن محمد بن ابو یحیی عبد الله بن نجاشی بن غنیم بن سمعان اسدی کوفی

وی عالمی محدث و جلیل القدر بود و پدر شیخ ابو العباس احمد بن علی نجاشی

ص: ۴۰۳

مؤلف کتاب رجال معروف است و ما تا حال حاضر به اثری از آثار علی بن احمد پدر نجاشی معروف دست پیدا نکرده ایم. یادآوری می شود پدر نجاشی از شاگردان شیخ صدوق بوده و از او روایت می کرده است و فرزندش در کتاب رجال خود ذیل احوال صدوق به این معنی اشاره کرده است (۱).

بطوری که از مطاوی کتاب رجال فرزندش احمد به دست می آید پدرش علاوه بر شیخ صدوق از گروه دیگر هم که از آنهاست شیخ (۲) روایت می کرده است و شایسته است محال مزبور را مورد توجه و خود نجاشی به ایراد موضوعی در این خصوص نپرداخته است.

شگفت اینجاست که فرزندش احمد در رجال معروفش ترجمه ای برای او منعقد نساخته است.

همچنین شیخ طوسی و ابن شهر آشوب و علامه و ابن داود و میرزا محمد استرآبادی و امیر مصطفی ترجمه بخصوصی از وی نکرده اند (۳).

آری علامه حلی در پایان اجازه ابنای زهره آنجا که از علمای خاصه نام برده است می نویسد: ابو الحسن بن احمد بن علی نجاشی از مشایخ شیخ طوسی بوده است و حقیقت از نظر من آن است که مراد وی همین مترجم حاضر است که علامه نام او را ذکر نکرده و تنها به کنیه او اکتفا نموده است.

ص: ۴۰۴

۱-۱- نجاشی ذیل احوال صدوق می نویسد: برخی از آثار شیخ صدوق را نزد پدرم قرائت کردم و همگی آثار او را به من اجازه داد و اظهار داشت آثار او را هنگامی از وی فراگرفتم که در بغداد بود-م.

۲-۲- مراد از شیخ را ندانستیم. اگر شیخ طوسی باشد که شیخ مطلق لقب اوست شیخ طوسی هم درجه با صدوق نبوده که نجاشی از او به سماع حدیث رسیده باشد. آری شیخ از فرزندش روایت می کرده بنابراین درست نیست پدرش شاگرد او بوده باشد. ممکن است مراد شیخ مفید باشد. او را هم در اصطلاح شیخ مطلق نمی گویند-م.

۳-۳- شاید علت اینکه فرزندش نجاشی در رجال خود از وی یاد نکرده است این بود که نجاشی کتابش را ویژه علمایی قرار داده است که دارای کتابی بوده اند و پدرش اثری نداشته است و دیگران هم یا از این جهت و یا به علت عدم آگاهی از شرح حال او به نام و نشان او نپرداخته اند-م.

مؤلف گوید: در گذشته پاره ای از آنچه مربوط به مترجم حاضر بوده است در ذیل معرفی از فرزندش ابو العباس احمد بن علی متعرض شده ایم (۱).

شیخ جلیل علی بن احمد رمیلی

وی فاضلی عالم و فقیهی کامل و معروف به رمیلی است.

این شیخ از اصحاب باجلالت ما بوده و طبقه او متأخر از ابن السکون بلکه متأخر از ابن ادريس می باشد و اختلاف نسخه های مصباح کبیر و صغیر که هر دو از آثار شیخ طوسی می باشد به وی انتساب یافته است.

و من در قزوین به نسخه کهنی از مصباح صغیر دست یافتم که کلیه اختلافات نسخه های متعدد مصباح را در آن گرد آورده بود و در همدان به نسخه ای از مصباح کبیر و همچنین در قصبه بیان به نسخه دیگری برخورد کردم که همگی اختلافات نسخ را در آن گرد آورده بود و در پایان نسخه نوشته بود مقابله این نسخه با نسخه صحیحی که به خط علی بن احمد معروف به رمیلی است به پایان رسید و خود رمیلی اضافه کرده است نسخه حاضر را از خط علی بن محمد بن السکون رونویسی کردم و نسخه رونویسی خودم را در هفتم شعبان سال ۸۳۰ هجری در کربلای معلی که حائر شریف حسینی است مقابله نمودم و چنین امضا کرده است «کتبه الفقیر الی الله تعالی الحسن بن راشد».

و در آن نسخه است این کتاب با نسخه های متعدد تصحیح شده مقابله گردیده است و تاریخ مقابله سال ۹۷۱ هجری بوده است.

یکی از نسخه های مصباح به خط شیخ عالم فاضل محمد بن ادريس عجلی مؤلف کتاب سرائر است و در آخر آن چنین آمده است: بحمد الله از نقل و کتابت این نسخه آسوده شد محمد بن منصور بن احمد بن ادريس بن حسین بن قاسم بن عیسی عجلی در ماه جمادی الاولی سال ۵۷۰ هجری و این نسخه با اصلی که به خط مصنف رحمه الله

ص: ۴۰۵

۱-۱- شرح حال نجاشی در مجلد اول این کتاب آمده و مطلبی از پدر او نیست ممکن است در همان مجلدی بوده که مفقود شده است-م.

نگارش یافته است مقابله شد و کوشش فراوانی در تصحیح آن نمودم مگر آنچه از نظرم محو گردیده است. اینک خدا را گواه می گیرم که کسی نمی تواند کلمه ای از آن را تغییر بدهد و یا آنچه که از آن کتاب نیست بدان بیفزاید و به خدا سوگند می دهم که حرفی را تغییر ندهند و اعراب و امثال آن را تبدیل نمایند و خدا بیامرز آن کس را که به این کتاب می نگرد و بخشش خود را شامل حال او و دیگر از مؤمنان بگرداند سنه ۵۷۳ و کتب محمد بن ادریس عجللی و کاتبی به نام عماد الدین علی شریف قاری استرآبادی در همان سال آن را کتابت نموده است. و ما آنگاه که این نسخه را با نسخه اصل مقابله کردیم مختصر المصباح را که به خط عالم عابد پرهیزکار علی بن محمد بن محمد بن علی بن السکون حللی رحمه الله بود حاضر داشتیم و هرگاه نوشته باشیم به خطهما مراد ما ابن السکون و ابن ادریس است و آسودگی ما از مقابله آن در اوائل ماه محرم الحرام سال ۱۰۶۸ هجری بوده و کتبه الفقیر الی ربه الغنی احمد بن حاج محمد بشروی مشهور به تونی به حمد خدا و درود بر مصطفی و عترت طاهرین او (۱).

مؤلف گوید: بشروی با شین نقطه دار مضموم و راء بی نقطه مفتوح و در آخر و او منسوب به بشروی است که نام قصبه ای است واقع میان تون و طبس (۲).

شیخ علی بن احمد بن سماقه عاملی مشغری

شیخ معاصر گوید: وی فاضلی صالح بود و از شهید ثانی روایت می کرده.

کتابهای چندی به خط او در نزد ما موجود می باشد و حواشی ارزنده ای که دلالت بر مقام

ص: ۴۰۶

۱-۱- مصباح المتعجد با همان ویژگیهایی که مؤلف اشاره کرده است بحمد الله و المنة در روزگار ما به همت فاضل معظم آقای اسماعیل انصاری زنجانی و مقدمه ایشان و ضمیمه باب حادی عشر علامه حللی به طبع رسیده است و چنانچه مرحوم تونی نوشته است گاهی کلمه «بخطهما» را متذکر شده و هنگامی نوشته است: به خط ابن السکون فی الصغیر و کذا به خط ابن ادریس-م.

۲-۲- مؤلف ذیل احوال ملا عبد الله بشروی برادر ملا احمد که در بالا نام برده شده است بشروی را به ضم باء موحد و سکون شین معجمه و را و واو ضبط کرده است و در اینجا که به ضم شین نوشته شده گویا سقطی در عبارت رخ داده باشد-م.

فضیلت او دارند در آنها دیده می شود (۱).

شیخ زین الدین ابو الحسن علی بن احمد بن طراد مطار آبادی

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: وی فقیهی فاضل و علامه ای محقق بود و شهید اول به توسط او از علامه حلّی روایت می کرده است و از این پس هم ابن مطار آبادی نام برده خواهد شد او دانشوری بنام است و منتسب به جدش می باشد (۲).

مؤلف معاصر در ذیل ترجمه علی بن طراد گوید: شیخ زین الدین ابو الحسن علی بن طراد مطار آبادی فاضلی صالح و از شاگردان علامه حلّی بود و شهید از او روایت می کرده است و در اجازه ای که داده است از او ثناگستری نموده و چنین گوید: الشیخ الامام الفقیه المحقق و الحبر المدقق.

پیش از این از مترجم حاضر به نام علی بن احمد بن طراد نام بردیم و شهید اول هم در سندهای اربعین حدیث از وی نام برده است.

مؤلف گوید: مطار آبادی از ابن داود نیز روایت می کرده است و شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی در سند پاره ای از اخباری که به خط شهید بوده است سند او را به ابن داود متعرض شده است و خود شیخ نعمه الله آنها را در اجازه ای که برای سید بن شدقم مرقوم داشته متعرض گردیده است و در آینده نزدیکی خواهیم دید که همین سند در اجازه شیخ علی کرکی نیز آمده است.

شهید اول در اجازه ای که برای شیخ ابو الحسن علی بن خازن حائری نوشته است، اظهار می دارد آثار امام علامه را از طریق اجازه از عدّه دیگر از اعلام روایت می کنیم. از ایشان است شیخ فاضل محقق زین الدین علی بن طراد مطار آبادی شاگرد امام مشار الیه.

شیخ علی کرکی در اجازه خود به شیخ علی میسی می نویسد: شیخ سعادت مند و

ص: ۴۰۷

۱- ۱- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۱۷. [۱]

۲- ۲- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۷۵. [۲]

پیشوای فقیه و محقق زین الدین ابو الحسن علی بن طراد مطارآبادی از شیخ امام سلطان ادیان تقی الدین حسن بن داود از محقق حلّی روایت می کند. و نیز شیخ زین الدین مطارآبادی مترجم حاضر از شیخ امام علامه صفی الدین محمد بن معدّ از محقق روایت داشته است.

شهید اول در یکی از سندهای احادیث اربعین خود می نویسد: خبر داد مرا شیخ فقیه امام علامه محقق زین المله و الدین ابو الحسن علی بن احمد بن طراد مطارآبادی در ششم شهر ربیع الآخر سال ۷۵۴ در حله از استادش امام سعید جمال الدین علامه روایت می کرده تا به آخر سند...

مؤلف گوید: گاهی مطارآبادی با میم مفتوحه و طاء مهمله مفتوحه پس از آن الف و راء مهمله مفتوحه و الف دوم سپس باء موحده مفتوحه و الف سوم و بعد از آن دال بی نقطه و بقولی دال نقطه دار و گاهی الف بعد از راء مهمله ترک می گویند و به هرحالی که باشد منسوب به مطارآباد است.

شهید در اربعین خود گوید: خبر داد ما را شیخ فقیه عالم زین الدین ابو الحسن علی بن احمد بن طراد مطارآبادی در ششم ماه ربیع الآخر سال ۷۵۴ در حله گفته است:

خبر داد مرا شیخ امام عالم شیخ الاسلام خاتمه مجتهدان جمال الحق و الدین ابو منصور حسن بن مطهر حلّی قدس الله روحه گفت: خبر داد ما را دو سید بزرگوار امام ابو القاسم علی و امام جمال الدین ابو الفضل احمد که هر دو فرزندان طاووس اند و هر دو گفته اند خبر داد ما را سید محیی الدین محمد بن عبد الله بن زهره حسینی اسحاقی گفت: خبر داد مرا شریف فقیه عزّ الدین ابو الحارث محمد بن حسن علوی بغدادی: خبر داد ما را شیخ امام قطب الدین ابو الحسین راوندی از شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن محسن حلبی گفت: خبر داد به ما شیخ فقیه امام سعد الدین ابو القاسم عبد العزیز بن نحریر بن براج طرابلسی گفت: خبر داد به ما سید شریف مرتضی علم الهدی ابو القاسم علی بن حسین موسوی از شیخ مفید.

در جای دیگر از اربعین خود می گوید: خبر داد به ما شیخ زین الدین در تاریخی که در آغاز سند پیش آورده است گفت: خبر داد به ما شیخ امام علامه ابو عبد الله محمد بن

شیخ امام شیخ الطائفه نجیب الدین ابو احمد یحیی بن احمد بن سعید حلّی گفت: خبر داد به من پدرم گفت: خبر داد به ما سید امام محیی الدین ابو حامد محمد بن عبد الله بن زهره حسینی گفت: خبر داد به ما فقیه سدید الدین ابو الفضل شاذان بن جبرئیل قمی گفت: خبر داد به ما شیخ ابو محمد بن عبد الله بن عمر طرابلسی از قاضی عبد العزیز بن ابی کامل طرابلسی از شیخ فقیه محقق ابو الصلاح تقی بن نجم الدین حلبی از سید امام مرتضی علم الهدی از استادش ابو عبد الله مفید.

در جای دیگر از اربعین خود می نویسد: خبر داد به ما شیخ زین الدین یادشده گفت: خبر داد به ما شیخ فقیه ادیب تقی الدین ابو محمد حسن بن علی بن داود حلّی گفت: خبر داد به ما شیخ امام محقق نجم الدین جعفر بن حسن بن سعید و شیخ فقیه مفید الدین محمد بن جهیم گفتند: خبر داد به ما شیخ سید ابو علی فنّار گفت: خبر داد به ما سید نسابه عبد الحمید بن تقی از سید ابو الرضا فضل الله بن علی راوندی علوی حسنی از ذو الفقار بن معبد علوی از شیخ ابو الحسین احمد بن علی بن احمد بن عباس نجاشی اسدی از شیخ مفید تا به آخر سند...

ابو الحسن علی بن احمد طوسی

وی از بزرگان دانشوران پیشین ما می باشد و به طوری که از جمال الاسبوع سید بن طاوس در ذیل نمازهای روز پنجشنبه و وظایف آن به دست می آید و در بحار الانوار نیز به آن تصریح کرده است ابو الحسن طوسی از محمد بن علی رازی از محمد بن اسماعیل از عبد الرحمن بن ابی نجران روایت می کرده است و احمد بن محمد بن حسین از وی روایت داشته است.

مؤلف گوید: چنانچه نوشتیم این سند را در بحار از جمال الاسبوع یاد کرده است، لیکن در جمال الاسبوع به روایت احمد بن محمد بن حسین از وی اشاره نشده است.

یادآوری می شود که ابو الحسن طوسی هم درجه با ابن نوح و امثال او بوده است بلکه باید او را همدرجه با محمد بن احمد بن محمد بن سناد قرار داد.

و می پندارم پدرش احمد طوسی هم از علما و هم درجه با منتجب الدین و

امثال بوده است.

شیخ علی بن احمد عاملی حائینی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی دانشور بوده است (۱).

پدرش احمد اصلاً از مردم مدینه بود و از آنجا به جبل عامل آمده و شیخ علی در آنجا متولد گردیده است و فرزندان او به یادگار مانده است.

علی بن احمد بن ابی عبد الله برقی

وی محدثی جلیل القدر بود و شیخ صدوق از وی روایت می کرده است و خود او از پدرش از جدش روایت داشته است و ظاهراً احوال او از نظر مدح یا قدح در کتابهای رجال اصحاب ما وجود دارد.

سید ابو القاسم علی بن احمد بن عبد الله علوی محمدی مازندرانی

منتجب الدین در فهرست او را فقیه محدث معرفی کرده است (۲).

شریف علی بن احمد علوی

حسین بن عبید الله غضائری از وی روایت می کرده و خود او از محمد بن ابراهیم روایت داشته است و ظاهراً نام و نشان او در کتابهای رجال (۳) اصحاب آمده است.

بعید نیست شریف علوی همان شریف ابو القاسم علی بن احمد بن موسی بن محمد التقی الجواد علیه السّلام بوده باشد که معروف به ابو القاسم کوفی است و سرگذشت او در همین باب ایراد خواهد شد.

ص: ۴۱۰

۱-۱- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۱۷.

۲-۲- همان مأخذ، ج ۲، ص ۱۷۵: فهرست منتجب الدین، ص ۱۱۸؛ [۱] اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۸۱.

۳-۳- منهج المقال، ص ۲۲۵.

دیری نگذرد که نام و نشان او به عنوان شیخ علی بن احمد بن محمد فتحکردی ادیب نیشابوری یادآوری خواهد شد (۱).

شیخ عدل زین الدین علی بن احمد بن محمد

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی از ثقات فقها بوده و دایی شیخ فخر الدین ابو سعید خزاعی است (۲).

سید شرف الدین علی بن احمد بن محمد صیداوی

منتجب الدین در فهرست گوید: وی فقیهی دانشور بوده است (۳).

سید مولا اعلم افضل جمال المله و الدین علی بن احمد بن محمد بن

ابراهیم حسینی

وی در مشهد مقدس رضوی می زیسته و زادگاه و منشأش احسا بوده است و فاضلی جلیل و عالم و متکلمی فرزانه و باکمال بوده است. در تبریز به نسخه ای از کتاب غرر و درر سید مرتضی برخوردیم که حواشی بر آن نگاشته شده بود و از آن حواشی برمی آمد که

ص: ۴۱۱

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۵؛ [۱] معالم العلماء، ص ۷۱؛ بحار، ج ۱، ص ۴۲؛ [۲] اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۸۱.

۲- ۲- همان کتاب، ج ۲، ص ۱۷۵؛ [۳] فهرست منتجب الدین، ص ۱۳۹؛ [۴] اعلام الشیعه، [۵] سده ۶، ص ۱۸۱.

۳- ۳- همان کتاب، ج ۲، ص ۱۷۵؛ [۶] فهرست؛ ص ۱۲۳، اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۸۲؛ اعیان الشیعه، مجلد ۸، [۷] می نویسد: شیخ منتجب الدین در فهرست او را به عنوان عاملی معرفی نکرده است و مؤلف امل الآمل با آنکه مقید بوده همگی افرادی را که در فهرست آمده متذکر شود درعین حال از نام بردن او غفلت کرده است یا در نسخه ای که از فهرست داشته است نام او سقط شده است-م.

این سید در اوایل روزگار شاه تهماسب صفوی- که مصادف با ۹۵۹ هجری بوده است- می زیسته و برای چگونگی احوال و آثار او بایستی به تاریخهای صفویه مراجعه کرد.

احسائی منسوب به حسا و شهر معروفی است نزدیک به بصره که آنجا را احسا و حساء هم می گویند.

شیخ نور الدین علی بن احمد بن محمد بن ابی جامع عاملی

(۱)

وی یکی از شاگردان شهید ثانی بوده است و کتاب شرح لمعه را از خدمت

ص: ۴۱۲

۱-۱- سید صدر در تکمله امل الآمل می نویسد: شیخ نور الدین علی در دانش و فضیلت بر دیگران برتری داشته است و با آنکه نامش در اجازات و روایات زیاد برده شده مؤلف امل از وی نامی نبرده است. شیخ جواد محیی الدین در رساله ای که به منظور شرح حال آل ابی جامع نوشته است اظهار می دارد نخستین کسی که از این خاندان هجرت کرد شیخ علی مترجم حاضر بود و جدش به مناسبت اینکه در بلاد جبل عامل مسجد جامعی بنیان کرده بود او را ابو جامع می گفتند و خاندان او بدین نام شهرت پیدا کرد. علت مهاجرت شیخ علی آن بود که پس از شهادت شهید ثانی که وضع بلاد جبل رو به سختی گذارد و تقیه همه جای شیعه را فراگرفت شیخ علی نور الدین به اتفاق بستگانش از محل خود عزیمت کرد و به کربلا وارد شد. هم زمان با او سید محمد عاملی هم به کربلا آمد. شیخ علی عالم ثروتمندی بود و نیازی به مردم نداشت. یکی از ثروتمندان که جامعی در برابر ضریح مطهر ساخته و حرم حسینی را تعمیر کرده بود در هنگام مرگ این دو شخصیت را وصی خود قرار داد. خبر وصیت وی شهرت یافت و سلطان عثمانی به دستگیری این دو بزرگوار فرمان داد. سید محمد که در کربلا بود دستگیر شد و شیخ علی که در نجف بود مأمور برای دستگیری وی به نجف رفت و به وساطت سید حسین کمونه هر دو تن نجات یافتند. سید محمد به مکه رفت و شیخ علی عازم ایران گردید. به خواهش سید مطلب که عالم آنجا بود ماندگار شد. سپس به همراه او به حویزه رفت و همان جا اقامت گزید تا در گذشت. اعیان الشیعه مجلد ۸، می نویسد: خاندان شیخ علی علاقه زیادی به شرح لمعه داشتند و شیخ جواد محی الدین عمرش را در تدریس شرح لمعه به پایان رسانید و سال ۱۰۰۵ هجری در حویزه رحلت کرد. جنازه او را به نجف اشرف حمل کردند و پس از ۱۲ روز به نجف رسید و نخستین جنازه ای بود که از حویزه به نجف نقل داده شد. مؤلف اعیان می نویسد: سال در گذشت (۱۰۰۵ ه) با سال اجازة او (۱۰۱۵ ه) که صاحب تکمله نوشته است منافات دارد-م.

شارحش شهید ثانی بهره ور گردیده است. من نسخه ای از شرح لمعه را که به خط شریف ابن ابی جامع بوده که آن را در روزگار شارحش قدس سره استنساخ نموده و با نسخه اصل مقابله کرده است دیده ام. خطش متوسط بوده و پدرش شیخ احمد یادشده از علما و فقهای روزگارش بوده است که شرح حال او پیش از این یاد شد. مؤلف گوید: تاریخ نسخه ای که شیخ علی از نسخه اصل استنساخ نموده است ۹۶۰ هجری بوده است و پیداست که این نسخه شش سال پس از تاریخ اتمام شرح لمعه استنساخ شده است و من تا به حال به اثری از شیخ علی دست نیافته ام (۱).

شیخ ابو الحسن (ابو الحسین) علی بن احمد بن محمد بن ابی جَید طاهر

قمی اشعری

وی شیخی جلیل القدر و معروف به ابن ابی جَید است. به طوری که از مواضع چندی از رجال نجاشی و رجال شیخ و دیگر آثار او و همچنین تصریح جمعی از اصحاب استفاده می شود ابن ابی جَید استاد روایتی شیخ و نجاشی بوده است.

و چنانچه از رجال نجاشی و شیخ و دیگران به دست می آید: ابن ابی جَید از گروهی از اعلام از جمله محمد بن حسن بن ولید روایت می کرده است.

یادآوری می شود ابن ابی جَید را با تعبیرات دیگری هم معرفی کرده اند از قبیل: ابن ابی الجَید و ابو الحسین بن احمد قمی و ابو الحسین بن ابی جَید قمی و ابو الحسین علی بن احمد بن ابی الجَید و گاهی او را ابو الحسن و هنگامی ابو الحسین و گاهی ابو الحسین علی بن احمد بن ابی جَید و ابو الحسین علی بن احمد بن محمد بن ابی جَید و زمانی کنیه و نامهای نیاکان او را ساقط کرده و گفته اند علی بن احمد قمی و امثال این ها و بالاخره

ص: ۴۱۳

---

۱ - ۱ - تکمله امل الآمل می نویسد: از آثار او شرح قواعد علامه حلّی و رساله ای در تحقیق نماز جمعه در حال غیبت می باشد. نسخه شرح قواعد نور الدین علی بن احمد بن ابی جامع عاملی در فهرست نسخه های خطی کتابخانه غرب - همدان ۷۵ (فهرست: ۱۵۰) معرفی شده است به نقل از کتاب مقدمه ای بر فقه شیعه از مدرسی طباطبائی ترجمه محمد آصف فکرت، ص ۱۲۴ - م.

منظور از این یادآوری آن است که تعبیرات یادشده متوجه به شخص واحد بوده و گمان تعدد نمی رود.

میرزا محمد استرآبادی در باب کنی از رجال خود از وی نام برده و می نویسد: ابن ابی الجید نام و نشان علی بن احمد بن ابی الجید است و نجاشی در ذیل جعفر بن سلیمان از وی یاد کرده است و گاهی از او به علی بن احمد قمی تعبیر کرده اند و از ظاهر اصحاب استفاده می شود که به وی اعتماد داشته اند و طریق منتهی به وی را، حسن و صحیح دانسته اند.

و امیر مصطفی در باب عین از رجال خود می نویسد: ابو الحسین علی بن احمد بن محمد بن ابی جید: نجاشی در ذیل احوال حسین بن مختار از وی نام برده است و او از مشایخ شیخ و نجاشی بشمار است.

و در باب کنی گوید ابن ابی جید نامش علی بن احمد بن محمد بن ابی جید است.

مؤلف گوید: حقیقت آن است که ابن ابی جید از ثقات اعلامی است که محل وثوق بوده است. شیخ فخر الدین رماحی در کتاب جامع المقال در فائده هشتم در ذیل کسانی که از آنها بسیار روایت شده و مورد جرح و تعدیل قرار نگرفته اند می نویسد: این عدّه از روایت بسیارند از آن جمله است ابو الحسین علی بن ابی جید که شیخ طوسی روایات زیادی از وی نقل کرده است و بیشتر اوقات روایات او را بر روایت شیخ مفید مقدم می داشته است، زیرا که ابن ابی جید بدون واسطه از محمد بن حسن بن ولید روایت می کرده و شیخ مفید با واسطه از او روایت می کرده است.

مؤلف گوید: مشهور آن است که جید را بکسر جیم و سکون یا و دال بی نقطه آخر (به معنای گردن) استعمال کرده اند و گاهی هم آن را جید به فتح جیم و تشدید یاء مکسور و دال بی نقطه در آخر ضبط کرده اند.

ملا نظام الدین قرشی در نظام الاقوال گوید: ابو الحسین علی بن احمد بن محمد بن ابی جید، بسیار اتفاق افتاده است که شیخ طوسی در کتاب استبصار از وی روایت کرده است و او از مشایخ نجاشی هم بشمار است و ابن ابی جید از رجالی است که در کتابهای رجال از وی مدح و ذمی نشده است لیکن استاد ما دام ظلّه البهّی (شیخ بهائی ره)

اظهار داشته است: او و امثال او از مشایخی هستند که ما به حال آنها خوش بین بوده و عدالت ایشان مورد قبول ما می باشد و ما هم به پیروی از مشایخ متأخران حدیث این عدّه از روایت را صحیح می دانیم پایان کلام استاد.

ملا نظام گوید: از جمله ادله که دلیل بر صحت روایت اوست آن است که نجاشی طاب ثراه از وی روایت می کرده است چه آنکه بنا به تصریح او در ذیل معرفی از محمد بن عبد الله بن محمد بن بهلول از ضعفای روایت بدون واسطه روایت نمی نموده و چنانچه در ترجمه جعفر بن محمد بن مالک بن علی بن شاپور اظهار داشته و از روایت کردن ثقه از ضعیف به شگفت آمده آنجا که نوشته جعفر بن محمد در نقل حدیث از ضعفا بوده است و احمد بن حسین اظهار داشته وی وضع حدیث می کرده و از افراد مجهول روایت می نموده و از بعضی شنیده ایم که مردی فاسد العقیده بوده و مقید به نقل روایت صحیح نبوده است. اینک نمی دانم چگونه شیخ دانشور و ثقه ما ابو علی بن همّام و شیخ جلیل ثقه ما ابو غالب (احمد بن محمد بن سلیمان) زراری از وی روایت کرده اند پایان کلام نظام الدین در نظام الاقوال (۱).

ص: ۴۱۵

۱- ۱- مؤلف در پایان کلام نظام الدین مطلبی اظهار داشته که در نسخه مطبوع آورده نشده است. عنایت الله قهپایی در مجمع الرجال ذیل «لا ادری» نجاشی می نویسد: این جمله دلیل بر جلالت قدر نجاشی است و اضافه می کند که این جمله اشاره به آن دارد که جایز نیست شخص موثقی از شخص ضعیف روایت کند، زیرا روایت از او مصداق آیه شریفه نباء است که: *إِنْ جَاءَكُمُ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ*. در عین حال از کلی بودن آیه چند موضع استثنا شده است. یکی آنکه آنچه روایت شده باشد قطعی نباشد چنانچه این معنی از فرموده ائمه علیهم السلام ظاهر است که فرموده اند: *من بلغه من الثواب شیء من الخیر فعمل به کان له من الثواب ما بلغه و ان لم یکن الامر کما نقل الیه، یا راوی یا غیر او تصریح کند که مروی عنه ضعیف است و شهرت با او باشد. این هنگام روایت از او تأیید امر ثابتی است که از ناحیه دیگر حاصل شده باشد و احتمال صدق در میان باشد چه آنکه دروغگو گاهی هم راست می گوید یا بداند که او حریص در روایت است هر چند از غیر ثقه باشد. در عین حال بایستی در مواضع یاد شده ملاحظه روایت و راوی و مروی عنه و واقعه و امثال آن را نمود. مطالبی هم راجع به جعفر بن محمد در تنقیح المقال ممقانی آمده است که باید بدانجا مراجعه کرد، و نیز ر. ک. به: منهج المقال، ص ۳۹۷؛ نقد الرجال، صص ۲۳۷، ۴۰۲؛ جامع المقال، ص ۱۸۴-م.*

وی فاضلی دانشور و سراینده بود و نزدیک به زمان سید رضی می زیست و اندکی از او متأخر بود و زمخشری و می دانی معاصر با او بودند و می دانی کتاب السامی فی الاسامی را که به پارسی تألیف شده است به نام او به نگارش آورده است و در آغاز آن کتاب وی را به فضل و علم و ادب ستوده است.

من به خط یکی از علما ابیاتی را که وی در ستایش از نهج البلاغه سید رضی سروده است دیده ام و آن اشعار را در ذیل احوال سید رضی ایراد کرده ام.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء گوید: علی بن احمد فنجرودی ادیب نیشابوری، دارای آثاری از جمله تاج الاشعار، سلوه الشیعه است که حاوی اشعار حضرت مولی علی علیه السلام است (۱).

مؤلف گوید: در برخی از نسخه هایی که در نزد ما موجود می باشد فنجرودی بدون دال ضبط شده گویا دال از آن سقط شده باشد.

و از اینکه فنجرودی اشعاری از حضرت مولی علیه السلام گرد آورده است ظاهر می شود حضرت مولی علیه السلام سروده هایی داشته است و با توجه به اثری که فنجرودی از حضرت مولی علیه السلام گرد آورده است باطل می شود گمانی که پنداشته است حضرت مولی علیه السلام به غیر از شعر واحد اشعار دیگری سروده است و دیوان شعری که به آن حضرت نسبت داده شده است بی اساس و دروغ است. آری تنها اثر مزبور دلیل بر آن نیست که دیوان ویژه آن حضرت صحیح باشد و از سروده های خود آن حضرت باشد. لیکن ما می توانیم صحت آن را از موضع دیگر اثبات نمائیم.

استاد استناد ما ایده الله در فهرست بحار الانوار می نویسد: انتساب کتاب دیوان به حضرت مولی علی علیه السلام مشهور است و بسیاری از اشعاری که در آن دیوان آمده است در کتابهای دیگر هم روایت شده است، لیکن نمی توان همگی آن اشعار را از

ص: ۴۱۶

سروده های آن حضرت دانست و از معالم ابن شهر آشوب به دست می آید دیوان شعر مزبور تألیف علی بن احمد ادیب نیشابوری است که از علمای ما می باشد و نجاشی از جمله آثار عبد العزیز بن یحیی جلودی کتاب شعر علی علیه السلام را نام برده است.

مؤلف گوید: ممکن است هر دو تن فنجکردی و جلودی دیوانی به نام آن حضرت فراهم آورده باشند (۱).

یادآوری می شود جلودی از اعلامی است که پیش از شیخ مفید و سید مرتضی می زیسته است.

و نسخه هایی را که از دیوان مشهور دیده ایم گاهی از شیخ مفید و گاهی از سید مرتضی و بلکه گاهی از دیگرانی که متأخر از آنها بوده اند نقل کرده اند و آن دیوان از آثار فنجکردی مترجم حاضر است.

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین از وی نام برده است و او را از علمای امامیه به شمار آورده و می نویسد: علی بن احمد فنجکردی ادیب نحوی ادیبی فاضل و فرزانه ای مؤمن و کامل بود و با سرودن اشعاری در مدح اهل بیت علیهم السلام بر مخالفان اتمام حجت می کرد و از جمله ابیات او سروده های زیر است که راجع به قصه روز غدیر سروده است.

يوم الغدير سوى العیدین لی عید یوم یسرّ به السادات و الصید

فال امامه فیہ المرتضی و له فیها من الله تشریک و تمجید

یقول أحمد خیر المرسلین ضحی فی مجمع حضرتہ البیض و السود

فالحمد لله حمدا لا انقضاء له له الصنائع و اللطاف و الجود

-روز «غدیر» همچون روز اضحی و فطر عید است، روزی که بزرگان و خوردان همگان شاد و مسرورند.

ص: ۴۱۷

۱-۱- الذریعه، مجلد ۳، می نویسد: کتاب انوار العقول من اشعار وصی الرسول از قطب الدین کیدری است که دویست بیت از ابیات آن حضرت را در آن گردآوری کرده است و تاج الاشعار فنجکردی از مصادر کتاب او بوده است-م.

-علی مرتضی در آن روز به امامت برگزیده شد و خدا او را در پیشوایی امت شریک پیمبر قرار داد و از او تمجید گفت.

-با نص احمد بهترین رسولان به نيمروز[غدیر]در میان جمعی انبوه از سیاه و سفید.

-به سیاسگزاری از خدا پرداخت که همواره باقی است و همگی آثار و مهربانیها و بخششها از اوست.

باز درباره غدیر خم گفته است

لا تنکرنّ غدیر خمّ أنّه کالشمس فی اشراقها بل اظهر

ما کان معروفا باسناد الی خیر البرایا أحمد لا ینکر

فیه امامه حیدر و جماله و جلاله حتّی القیامه یدکر

اولی الانام بان یوالی المرتضی من یؤخذ الاحکام منه و یؤثر

-از چه رو غدیر خم را منکر شوی، با آنکه چون آفتاب رخشان، بل روشن تر از آن است؟

-حدیثی که با سند محکم از بهترین خلائق احمد به دست باشد، قابل انکار نباشد.

-از آن رو سالاری حیدر و کمال و جلال او تا به روز قیامت استوار است.

-آن کس که دستور و فرمان از رسول خدا گیرد، سزاوار است که مرتضی را سالار و سرور خود گیرد.

إذا ذکرت الغرّ من آل هاشم تنافرت عنک الکلاب الشارده

فقل لمن لامک فی حبه خانتک فی مولدک الوالده

-زادگان تابناک هاشم را که نام بری، سگهای ولگرد از تو متنفر شوند.

-هر که در مهر و ولایش زبان به نکوهش برآرد، انگیزه کارش خیانت مادر است.

محبت شه مردان معجز بی پدری که دست غیر گرفته است پای مادر او (۱)

ص: ۴۱۸

مؤلف گوید کلمه فنجکردی را به طوری که در نسخه کهن و صحیحی از کتاب السامی فی الاسامی می دانی دیده ام به فتح فا و سکون نون و جیم مفتوحه و گاف و راء و دال بی نقطه و یای آخر ضبط کرده و منسوب به فنجگرد است که گویا یکی از قرا بوده باشد (۱).

شیخ سدید الدین علی بن احمد معروف به سدید حلی

وی فاضلی دانشور و بزرگوار و از متقدمان بر شیخ شهید است و شهید صحیفه کامله سجادیه را از نسخه ای که به خط شریف وی بوده است نقل نموده و خود او آن را از خط شیخ علی بن السکون مشهور نقل کرده و با آن مقابله نموده است. بار دیگر نسخه خود را با نسخه ای که به خط ابن ادریس بوده است مقابله کرده و من تا حال حاضر به اثری از او دست نیافته ام.

شیخ ابو الحسن علی بن احمد بن محمد بن اصفهانی

بطوری که از برخی از سندهای اربعین منتجب الدین به دست می آید: وی از

ص: ۴۱۹

۱-۱) - در پاورقی می نویسد مؤلف پیش از این فنجکردی را با حای بی نقطه ضبط کرده و از معجم البلدان نقل کرده است فنجکردی با جیم مفتوح و کسر نون ضبط شده است: الانساب سمعانی می گوید: فنجکرد: به فتح فاء، سکون نون، ضم جیم یا سکون آن، و کسر کاف و سکون راء و بعد از آن دال مهمله، یکی از دهات نیشابور است - م.

مشایخ منتجب الدین بوده و آنگاه که منتجب الدین به اصفهان رفته مراتب قرائت را در خانه او از وی فراگرفته است و خود او از شیخ ابو صادق محمد بن احمد بن جعفر فقیه به قرائتی که بر او داشته از ابو بکر احمد بن محمود بن خرزاد قاضی، از جعفر بن محمد بن مروان قطن، از ابراهیم بن اسحاق صیفی، از عمرو بن ابی المقدام از ابو حمزه ثمالی (۱) روایت کرده است.

و از آنجا که منتجب الدین در فهرست از وی یاد نکرده است پنداشته می شود که وی از علمای عامه بوده است.

شیخ رضی الدین علی بن احمد مزیدی

دیری نباید به عنوان شیخ رضی الدین ابو الحسن علی بن شیخ جمال الدین احمد بن یحیی مزیدی حلی فقیه معروف به مزیدی از او یاد کنیم.

شریف ابو القاسم علی بن احمد بن موسی بن محمد التقی الجواد

علیه السلام علوی کوفی

وی به ابو القاسم علوی و ابو القاسم کوفی و امثال این ها شهرت داشته است.

ابو القاسم علوی و فرزندش ابو محمد ادیب از پیشینیان سادات دانشوران امامیه بوده و روزگار سفرای حضرت بقیه الله الاعظم را دریافته است.

ابو القاسم در آغاز کارش راست رو و نیکو رفتار بود و همان هنگام آثار استوار و ارزنده ای داشته و در پایان عمرش از راست روی به غالی گری گراییده است و وفاتش در باب کرم از نواحی فسای شیراز اتفاق افتاده و همان جا به خاک سپرده شده است.

ابو القاسم فرزندی داشته است به نام سید ابو محمد که از فضیلتی آن روزگار بوده است و نام و نشان او که پس از این از نجاشی نقل می شود قابل ملاحظه است. علمای رجال از سید ابو القاسم یاد کرده و همگی او را، ناشایست قلمداد نموده اند. آری او در

ص: ۴۲۰

هنگام راست روی کتابهای چندی طبق طریقه شیعه امامیه تألیف کرده که از آنهاست:

الإغاثه فی بدع الثلاثه که آن را کتاب الاستغاثه و کتاب البدع المحدثه هم می گویند.

شیخ یونس بیاضی در فهرست کتاب الصراط المستقیم تصریح کرده است که کتاب البدع از آثار ابو القاسم کوفی است، و اشتباه از کسی است که آن را از آثار ابن میثم بحرانی که از متأخران است بداند.

و شگفت از استاد استناد قدس سره است که او نیز در بحار پنداشته است کتاب الاغاثه از آثار ابن میثم بحرانی می باشد. چگونه ممکن است کتاب الاغاثه از آثار ابن میثم بحرانی باشد با آنکه سندهای این کتاب با درجه ابن میثم تطبیق نمی نماید، زیرا مؤلف الاغاثه از فلان [...] و کسی که هم پایه با اوست روایت می کند. از این گذشته ما از اینکه ابن میثم هم کتابی بنام الاغاثه داشته باشد انکاری نداریم، لیکن کتاب الاغاثه که در حال حاضر معروف و در اختیار ارباب تحقیق است از آثار ابن میثم نمی باشد و نظیر این اشتباه هم درباره کتاب دعائم الاسلام قاضی نعمان اسماعیلی پیش آمده است که برخی کتاب مزبور را به صدوق نسبت داده اند چه آنکه صدوق هم کتابی به نام الدعائم دارد. و گاهی هم با تأملی که در کار است کتاب الاستغاثه را از ابن میثم دانسته و کتاب الاغاثه را از سید ابو القاسم نام برده است (۱).

و از آثار ابن سید کتاب تثبیت المعجزات است که در این کتاب به معجزات همه پیمبران ویژه پیمبر اکرم (ص) پرداخته است و شیخ حسین بن عبد الوهاب که معاصر با سید مرتضی و رضی بوده است کتاب معروف خودش را که به نام عیون المعجزات می باشد به منظور تمیمی برای کتاب ابو القاسم کوفی نگارش داده است و به ایراد معجزاتی که از حضرت زهرا و ائمه معصومین علیهم السلام واقع گردیده پرداخته است.

یادآوری می شود استاد استناد و جمعی از علما معتقدند که عیون المعجزات از آثار

ص: ۴۲۱

---

۱ - ۱ - شیخ سلیمان بحرانی در رساله سلافه البهیه منضم به کشکول بحرانی ذیل آثار ابن میثم می نویسد: از آثار او کتاب الاستغاثه فی بدع الثلاثه است که مانند آن تألیف نشده است و نسخه صحیحی از آنکه در کمال کهنگی است در نزد من موجود می باشد - م.

سید مرتضی است و پیش از این ذیل نام حسین بن عبد الوهاب مذکور به بی اساسی این پندار اشاره کردیم.

در پی اینکه کتاب عیون المعجزات از آثار حسین بن عبد الوهاب است می نویسیم حسین بن عبد الوهاب در پایان کتاب عیون المعجزات می نویسد: تصمیم داشتم در آغاز این کتاب به پاره ای از معجزات حضرت سید مرسلین و خاتم نبیین صلی الله علیه و آله الطاهرین الطیبین پردازم. در همان هنگام به کتابی که آن را سید ابو القاسم علی بن احمد بن موسی بن محمد بن علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب صلوات الله علیهم اجمعین تألیف کرده و تثبیت المعجزات نامیده بود، دست یافتم. وی در آغاز آن کتاب، معجزات پیمبران و جانشینان ایشان را با ادله نظری و اندیشه دقیق و معتبر در ضمن کلامی آشکار و دلیلهای روشن - آن چنان که جای شبهه باقی نمی گذارد جز برای گمراه غافل و زورگو - به اثبات رسانیده است و پس از آن به نقل معجزات مشهور رسول خدا (ص) پرداخته است و اشاره کرده پس از این به ذکر معجزات ائمه طاهرین که بسیار است خواهیم پرداخت. برخلاف انتظار در کتاب وی اثری از بیان معجزات ائمه طاهرین نیافتم. به دنبال آن به تفحص از کتابهای او که نزد من و دیگر از برادران مؤمن و شیعه ام - که خدا توفیقات بهتری به ایشان کرم فرماید - بود، پرداختم. به کتابی که به دین منظور تألیف شده باشد دست پیدا نکردم. در عین حال از پای ننشستم و از خدا استمداد خواستم تا مرا به تهیه کتابی که ویژه براهین و معجزات ائمه طاهرین علیهم السّلام بوده باشد کمک فرماید تا به آخر...

قابل توجه است که نسب سید ابو القاسم به طوری که شیخ حسین بن عبد الوهاب مذکور در کتاب خود ابراز داشته است به حضرت جواد الائمه علیه السّلام منتهی می گردد و ابو القاسم از نوادگان آن حضرت است. در عین حال علامه حلی در کتاب خلاصه الرجال در بخش دوم آنکه ویژه ضعفای می باشد و پس از این هم به پاره ای از مراتب دیگر آن خواهی رسید می نویسد: این سید ادّعا می کرده است از فرزندان هارون بن موسی الکاظم است. ممکن است شیخ حسین بن عبد الوهاب که نزدیک به روزگار او می زیسته آشنایی بیشتری به نسب او داشته باشد.

یادآوری می شود به طوری که پیش از این هم اشاره شد علمای رجال به تمام قدرت از ابو القاسم نکوهش فراوانی به عمل آورده اند و نظریات آنها را دربارهٔ او ایراد خواهیم کرد. بنابراین جای آن نبود که نام و نشان او را در این بخش از کتاب حاضر ایراد کنیم. در عین حال دو موضوع مهم مرا بر آن داشت که از وی در این بخش از کتاب نام ببرم.

یکی آنکه شیخ حسین بن عبد الوهاب که از دیگران بینا تر به حال او بوده است و از چگونگی کتابش اطلاع کامل داشته و کتاب خودش را تتمیمی برای کتاب او قرار داده است به وی اعتماد داشته است.

دوم آثار وی همگی یا لا- اقل حد اکثر آنها نزد اصحاب ما معتبر بوده است. برای اینکه ابو القاسم در آغاز عمرش بر صراط مستقیم بوده و طریقی پسندیده داشته است و آثارش را در همان اوقات تألیف کرده است و همین موضوع هم ایجاب کرده علمای پیشین ما به وی اعتماد کنند و به کتابهایش ارجی بگذارند. چه آنکه ابو القاسم در برهه ای از زمان از پیشینیان دانشوران شیعه بشمار می آمده است.

باری به طوری که از لابلای آثار او و آثار دیگران به دست می آید: ابو القاسم از مشایخ چندی بهره وری داشته است؛ از آن جمله پدرش احمد بن موسی بوده است که شیخ حسین بن عبد الوهاب مذکور در کتاب عیون المعجزات روایت خود را که منتهی به پدر ابو القاسم می شود چنین ایراد کرده است.

از ابو الغنائم احمد بن منصور مصری (رض) از رئیس ابو القاسم علی بن عبید الله بن ابو نوح بصری از یحیی الطویل از ادیب ابو محمد بن ابو القاسم علی بن احمد کوفی از پدرش (احمد بن موسی) از ابو هاشم داود بن ابو القاسم جعفری. و به طوری که از لابلای آثار دیگران به دست می آید عدّه زیادی هم از وی روایت می کرده اند از جمله فرزندش سید ابو محمد ادیب یاد شده و شیخ حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی.

شیخ طوسی در فهرست در ضمن معرفی از شیخ حیدر به روایت کردن وی از ابو القاسم کوفی اشاره کرده است. دیگری تلّعبری و امثال ایشان...

علامه در بخش دوم از خلاصه (۱) می نویسد: ابو القاسم، علی بن احمد کوفی.

شیخ طوسی می نویسد: ابو القاسم دانشوری امامی و راست رو بوده و کتابهای ارزنده و استواری تألیف کرده است و کتابهایی هم که احساس غلو و اختلاط حقیقت با غیر از آنها می شود برنگاشته است و مقاله ای هم به وی منتسب می باشد. از نجاشی نقل کرده است که ابو القاسم از آل ابی طالب است و در آخر عمر کارش به غالی گری کشید و مذهب فاسدی را برای خود برگزید و کتابهای زیادی نگاشت که حد اکثر آنها دلیل بر تباهی مذهب او می باشد و در محلی به نام گرمی که فاصله آنجا تا شیراز بیست و اندی فرسخ بوده است در ماه جمادی الاولی سال ۳۵۲ هجری در گذشته است و غالیها برای او مراتب عالیه ای قائل می باشند.

از ابن غضائری نقل کرده است: ابو القاسم علی بن احمد کوفی مدعی علویها مردی بس دروغگو و غالی بود و مؤلف بدعت و مقاله است. کتابهای بسیاری از او دیده ام که هیچ کدام آنها قابل توجه نمی باشد.

علامه پس از بیان نظریات گفته است: ابو القاسم همان مخمس و مؤلف البدع المحدثه است و ادعا می کرده از فرزندان هارون بن کاظم علیه السلام است.

تخمیس از نظر غالیها عبارت است از سلمان فارسی، مقداد، عمّار، ابو ذر و عمرو بن امیه ضمیری به عقیده غالیها اینان افرادی هستند که کارهای مردم و امور عالم به عهده ایشان واگذار شده است و ابو القاسم را بدان جهت مخمس به کسر میم ثانی ستوده است که او هم همین عقیده را برگزیده است (۲).

مؤلف گوید: مرادش از گرمی همان آب گرم است که در نزدیک شهر فسا واقع شده است. از آثار ابو القاسم کوفی کتاب استظهار است. این کتاب را شیخ حسین بن

ص: ۴۲۴

۱-۱- خلاصه الاقوال، ص ۲۲۳.

۲-۲) - واقعا معقول است که ابو القاسم کوفی با آن همه کمالاتی که داشته است کارسازی جهان را به دست پنج نفری بداند که آنها خود را فدائی اسلام و اولاد پیغمبر دانسته اند و هرگاه چنین عقیده ای را می داشت بایستی آباء گرام خودش را که از هر جهت کامل بوده اند کارساز جهان بداند نه آنها را مگر آنکه معنی غالی غیر از آن باشد که به وی نسبت داده اند-م.

عبد الوهاب در کتاب عیون المعجزات به وی نسبت داده است و گاهی هم برخی از اخبار ائمه طاهرین علیهم السّلام را از آن کتاب نقل کرده است.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء (۱) گوید: ابو القاسم علی بن احمد کوفی از آثار او کتاب اصل الاوصیاء و کتابی در فقه به سبک کتاب المزنی است. ابو القاسم پس از روزگاری مرام مخمسه را برای خود برگزید و کتابهایی به آئین غالیها تألیف نمود و مقاله ای هم در این باب به وی منسوب است و از آثار او البدع المحدثه فی الاسلام بعد النبی (ص) می باشد. [مؤلف گوید: مراد ابن شهر آشوب از البدع المحدثه همان کتاب الاستغاثه مذکور است که بازهم بیرون از تأمل نیست]. و از آثار او کتاب الرد علی اهل التبديل و التحریف فیما وقع من اهل التالیف است.

مؤلف گوید: از آثار او کتابی است در اخلاق (و یا کتابی است در آداب و مکارم) که پس از این نام برده می شود و کتاب ارزنده ای است و نسخه کهنی از آن را در قطیف بحرین دیده ام و در آغاز آن گوید: مؤلف این اثر کتابهای زیادی در علوم و آداب و رسوم تألیف کرده است و نسخه ای از آن نیز در نزد ما موجود می باشد.

نجاشی در رجال خود می نویسد: علی بن احمد ابو القاسم کوفی از مردم کوفه بود و خود را از خاندان ابو طالب معرفی می کرد و در آخر عمرش به مرام غالیها گرائید و به تباهی مذهب علاقمند شد و کتابهای زیادی تألیف کرد و همگی آنها از فساد مذهب او گواهی می دهد.

از آن جمله است کتاب الانبیاء و کتاب الاوصیاء و کتاب البدع المحدثه و کتاب التبديل و التحریف و کتاب تحقیق اللسان فی وجوه البیان و کتاب الاستشهاد و کتاب تحقیق ما ألفه البلخی من المقالات و کتاب تقابل النظر و الاخبار و کتاب ادب النظر و التحقيق و کتاب تناقض احکام المذاهب الفاسده و کتاب الاصول فی تحقیق المقالات (و کتاب الابتداء) و کتاب وجوه الحکمه و کتاب معرفه ترتیب ظواهر الشریعه و کتاب التوحید و کتاب مختصر فی فضل التوبه و کتاب فی تثبیت تنزیه الانبیاء و کتاب مختصر فی

ص: ۴۲۵

الامامه و کتاب مختصر فی الارکان الاربعه و کتاب الفقه علی ترتیب المزنی و کتاب الآداب و مکارم الاخلاق و کتاب فساد اقابیل الاسماعیلیه و کتاب الرد علی من یقولہ بشر (ان)المعرفه من قبل الموجود و کتاب ابطال مذهب داود بن علی الاصبهانی و کتاب الرد علی الزیدیه و کتاب تحقیق وجوه المعرفه و کتاب ما تفرّد به امیر المؤمنین علیه السلام و کتاب الرساله فی تحقیق الدلاله و کتاب الرد علی اصحاب الاجتهاد فی الاحکام و کتاب فی الامامه و کتاب فساد الاختیار و رساله الی بعضی الرؤساء علی المشیئہ (الرد علی المثبتہ) و کتاب الدّاعی و المدّعی (الرّاعی و المرعی) کتاب الدّلائل و المعجزات و کتاب ماهیه النّفس و کتاب میزان القول و کتاب فی حکم الغیبه و کتاب الرد علی الاسماعیلیه فی المعاد و کتاب تفسیر القرآن؛ گویند این کتاب به انجام نرسیده است و کتاب فی النفس.

این تعداد آثار اوست که فرزندش ابو محمد تخریج کرده و فهرست داده است.

ابو القاسم در محلی که به نام گرمی که با قصبه فسا پنج فرسخ فاصله داشته و از شیراز بیست و اندی فرسخ دور بوده در ماه جمادی الاولی سال ۳۵۲ هجری در گذشته و قبرش در گرمی نزدیک به کاروانسرا و حمامی است که در اولین وهله از شیراز در آنجا وارد می شوند. و آخرین اثر او کتاب مناہج الاستدلال است.

ابو القاسم همان مردی است که غالباً برای او مراتب عالیہ ای قایل می باشند و شریف ابو محمد محمدی رحمه الله اظهار داشته که وی را درک کرده است پایان کلام نجاشی.

شیخ طوسی در فهرست می گوید: ابو القاسم علی بن احمد کوفی از امامی مذهببان و از راست روان بود و کتابهای زیاد و استواری تألیف کرده است. از آن جمله: کتاب الاوصیاء و کتابی در فقه به سبک کتاب المزنی. پس از این اختلاطی در مرام او به وجود آمد و مذهب مخمسه را اختیار کرد و کتابهایی به مرام غالباً تألیف نمود و مقاله ای را هم به وی نسبت دادند.

و در کتاب الرجال در «باب آنها که از ائمه طاهرین روایت نکرده اند»، می نویسد:

ابو القاسم علی بن احمد کوفی مخمّس است.

مؤلف گوید: مرادش آن است که وی قایل به تخمس بود و پیش از این معنای

تخمیس در کلام علامه در خلاصه بیان شد.

ابن داود در بخش دوم از رجال خود وی را از جمله ضعفا بشمار آورده و از رجال و فهرست شیخ نقل کرده است که: وی امامی مذهب و راست رو بود و کتابهای زیاد و استواری تألیف کرد. سپس خلطی در مرامش به وجود آمد و به آیین مخمسه گرایید و منظور از تخمیس آن است که غالبها می گویند پنج تن از برگزیدگانند که موظف شده اند امور جهان را به عهده بگیرند و آنان سلمان فارسی، مقداد، عمار، ابو ذر و عمرو بن امیه ضمیری است و کتابی در غلو و تخلیط تصنیف کرده و مقاله ای هم به وی منتسب می باشد و غضائری و نجاشی از وی نام برده اند و او را مدعی انتساب به علی علیه السلام می دانند و او را کذاب و غالی و بدعتگذار (۱) معرفی کرده و گفته است کتابهای زیاد و بی اساسی از او دیدم پایان کلام ابن داود.

ابن داود علاوه بر این بخش در فصلی که ویژه غلات قرار داده است و به آخر کتاب افزوده است مراتب یادشده را از غضائری نقل کرده است.

شیخ نور الدین علی بن احمد بن محمد بن علی بن جمال الدین بن

تقی الدین بن صالح (شاگرد علامه حلی) بن شرف عاملی جبعی نحاری

معروف به ابن الحجّه

وی فقیهی بزرگوار و علامه و پدر شهید ثانی است.

مشهور از مورخان نام او را علی نوشته اند و پیش از این به اختلاف در نام او اشاره کردیم و پس از این هم از این اختلاف گوشزد خواهیم نمود.

در شرح حال از فرزندش (شهید ثانی) نوشتیم که شهید ثانی همگی فنون عربیت و مراتب فقهی را تا سال ۹۲۵ هجری که پدرش وفات یافته است از وی فرا گرفته است.

سپس شهید ثانی در همان سال به قریه میس که از قرای جبل عامل بوده باشد هجرت

ص: ۴۲۷

۱-۱- ممکن است مراد از بدعتگذار که ابن داود او را (صاحب بدعه) یاد کرده است بدعتگذار اصلاحی باشد یا همان طور که پیش از این نوشتیم مؤلف البدع المحدثه باشد که همان الاغاثه یا الاستغاثه است-م.

کرده و به محضر شیخ علی بن عبد العالی میسی حضور پیدا می کرده است.

نام او را بطوری که ما نوشتیم و شیخ معاصر هم در امل الآمل نگاشته است، علی بوده است و لیکن از مواضع دیگر که به مطالعه ما رسیده است و خود او به خط خویش در پایان فهرست شیخ طوسی - که متعلق به شیخ حسین بن عبد الصمد پدر شیخ بهایی بوده - نوشته است و همچنین آنچه در آغاز اربعین شاگردش شیخ حسین مذکور آمده است نام خود شهید علی و لقبش زین الدّین بوده و نام پدرش احمد می باشد.

و مطلب تازه برخلاف انتظاری که از سند حرز سید داماد استفاده می شود آن است که نام شهید ثانی احمد و لقبش زین الدّین و نام پدرش علی بن احمد بن محمد است تا به آخر...

از این پس در باب میم در معرفی از شیخ نجم الدّین بن احمد تراکیشی عاملی مشغری خواهیم نوشت که وی از شاگردان شیخ علی بن احمد بن حجه یعنی پدر شهید ثانی می باشد و اضافه خواهیم کرد که شیخ علی پدر شهید ثانی نیز از شیخ علی بن عبد العالی میسی روایت می کرده و طبق اجازه ای که از شیخ علی میسی داشته است در سال ۹۲۴ هجری به شیخ نجم الدّین یاد شده اجازه داده است.

یادآوری می شود هیچ گونه منافاتی ندارد که شیخ علی و فرزندش شهید از شیخ علی میسی روایت کرده باشند.

و پیش از این ذیل معرفی از شهید ثانی علت انتساب او را به ابن الحجه و چرا او را به این نام شهرت داده اند ابراز نمودیم.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد شیخ نور الدّین علی بن احمد بن محمد عاملی معروف به ابن الحجه و پدر شهید ثانی فاضلی بزرگوار بوده است چنانچه پیش از این یادآوری شده است فرزندش روزگار درازی از مراتب علمی او بهره ور می شده و از شیخ علی میسی روایت می کرده است (۱).

ص: ۴۲۸

امیر نظام الدین میرزا احمد بن محمد معصوم بن سید نظام الدین احمد بن

ابراهیم بن سلام الله بن عماد الدین مسعود بن صدر الدین محمد بن سید امیر

غیاث الدین منصور بن امیر صدر الدین محمد شیرازی حسینی

بطوری که خود این بزرگوار در اوائل شرح صحیفه مبارکه تصریح کرده است نسب او منتهی می شود به سید محمد بن زید بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیهم السلام.

چه آنکه او در ذیل یادآوری از فرزندان زید بن علی می نویسد: نسب من به محمد بن زید یادشده منتهی می گردد. بنابراین من علی بن احمد و نسب خود را همچنان ادامه داده تا به امیر صدر الدین محمد شیرازی که ما در بالا ایراد کردیم می رسد سپس او سلمه الله تعالی گفته است: اوست امیر صدر الدین بن ابراهیم بن محمد بن اسحاق بن علی بن عربشاه بن امیر الله بن امیری بن حسن بن حسین بن علی بن زید اعظم بن علی بن محمد بن علی ابو الحسن نقیب نصیبین بن جعفر بن احمد سگین بن جعفر بن محمد بن زید الشهید بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیهم السلام.

سپس به این شعر معروف فرزددق پرداخته است (۱).

اولئک آبائی فجئنی بمثلهم اذا جمعنا یا جریر المجمع

در محافل آرم از آباء خود من این نشان گر تو هم داری نسب آباء خود را کن بیان

از یکی از مواضع ویژه از خط برخی از افاضل که تاریخ کتابت آن سال ۹۸۲

ص: ۴۲۹

۱-۱- ابو فراس همام بن غالب سراینده ای بنام و از مردم بنی تمیم است. حکایات او فراوان است و با جریر شاعر مشهور رقابتها داشته است. قصیده ای معروف دارد که در مدح حضرت سجاد(ع) گفته و او را در پیشگاه هشام معرفی کرده و مطلع آن این است. هذا الذی تعرف البطحاء وطأته و البیت يعرفه و الحلّ و الحرم فرزددق در سال ۱۱۰ هجری در بصره درگذشت خیر مرگ او که به رقیب اش جریر رسید پس از ناراحتی فراوان گفت من هم در اندک وقتی خواهم مرد و با فاصله کمی همان سال درگذشت-م.

هجری بوده است سلسله مبارکه وی بدین شرح ضبط شده است: امیر الدین محمد بن محمود بن سلام الله بن مسعود بن صدر اعظم حکما و علما محمد روح الله روحه المبرور بن غیاث المسلمین و غوث المؤمنین مرشد الخلق الی الحق منصور بن محمد بن منصور بن ابراهیم بن اسحاق بن ضیاء الحق و الدین علی بن عربشاه بن امیر آن بن سید امیری بن حسن بن حسین بن علی نصیبی نقیب نصیبین و مؤلف العمده بن زید اعثم بن علی بن محمد بن علی بن جعفر بن قدوه المتقین برهان ذوی الیقین [...] نصیر الدین ابی جعفر احمد السکین بن جعفر السید بن شجاع آل محمد الامام السید محمد بن [...] و الامام السعید الشہید خون بهاگیر آل محمد ابو الحسین زید الشہید بن الامام زین العابدین علیهما السلام.

سپس خود سید علیخان می نویسد: این گروه که نامشان مایه فتوح روح است نسب پدری من است و از سوی مادر، من فرزند قانتہ دختر غیاث الحکماء بن صدر الحکماء هستم که پیش از این در صدر نسب او را نام بردیم (۱).

مؤلف گوید: این سید از بزرگان از دانشوران ما بشمار است و در معقولات ید طولاً داشته است و برای چگونگی مراتب علمی او باید به گزارش احوال او پرداخت.

یادآوری می شود احمد سکین که او را احمد بن سکین هم گفته اند در روزگار حضرت مولا علی بن موسی الرضا علیه السلام می زیسته و در پیشگاه مبارک آن حضرت از نهایت قرب و منزلت برخوردار بوده است و حضرت رضا علیه السلام کتاب فقه الرضا را به خاطر او تویع و تصنیف فرموده است و این کتاب که به خط ولایت نقط آن حضرت تویع گردیده است هم اکنون در طائف مکه معظمه در ضمن کتابهایی که از سید علیخان

ص: ۴۳۰

۱- ۱- بطوری که خود سید علیخان در سلافه می نویسد: جد مادری اش محمد بن احمد منوفی است که در سال ۱۰۴۴ هجری در شام وفات یافته است و از پیشوایان شافعی مذهبان بوده است. از اشعار او است: عتبت علی دیری بافعاله التی اضاق بها صدی و اضمنی بها جسمی فقال أ لم تعلم بانّ حوادثی اذا اشکلت ردّت لمن کان ذا علم

مترجم حاضر باقی مانده است وجود دارد و این نسخه شریفه را مرکز دایره هستی به خط کوفی مرقوم فرموده است. تاریخ ترقیم آن سال دویست هجرت بوده است و اجازات علما و خطوطی که بر آن نگاشته اند دیده می شود. امیر غیاث الدین منصور مذکور در پاره ای از اجازه ها که به خط خود نوشته است از آن نسخه یاد می کند و همین کتاب را به بعضی از فضلا اجازه داده است و همین اجازه به خط خود میر غیاث الدین در ضمن برخی از کتابهای سید علیخان در حال حاضر در دست اولادش در شیراز موجود می باشد (۱).

باری سید علیخان مدنی از نوادگان باشخصیت امیر صدر الدین محمد شیرازی است که با چند واسطه به وی می رسد و امیر صدر الدین دشتکی شیرازی معاصر با علامه دوانی بوده است و بهتر از این به حالش باید رسید.

سید علیخان با ملاحظه که در شرح حالش می شود در مکه یا در مدینه متولد شده است (۲) سید علیخان پس از تولد و با فاصله ای که اتفاق افتاده بود به مکه مشرف شده و در آنجا مجاورت اختیار کرده است. سپس در آغاز کارش از آنجا به حیدرآباد هند رفت و مدتی طولانی را در آنجا به سر برد و از امیران آن سرزمین بشمار آمد. سلاطین آنجا از

ص: ۴۳۱

۱-۱- فقه الرضا در این عصر از سوی مؤتمر اسلامی امام رضا(ع) به طرز نوینی با مقدمه ای ارزنده راجع به چگونگی آن از نظرهای مختلفی به طبع رسیده است و اختلافات زیادی درباره آن کتاب و انتساب آن به حضرت رضا(ع) وجود دارد. علامه نوری شرح مفصلی در خاتمه مستدرک راجع به آن ایراد کرده و بعضی از علما به شدت هرچه تمام تر صحت آن را انکار کرده اند. علامه ملا صالح مازندرانی در ضمن اجازه ای که برای والد این حقیر مرقوم داشته در حیلولة که سند به حاج میرزا هاشم چهار سوقی رسیده می نویسد: آنگاه که علامه میرزا هاشم به نجف آمده بود و من و برادرم شیخ علی به اتفاق پدرم به عیادت ایشان رفته بودیم حاجی نوری وارد شد، پس از آنکه از سوی پدرم به علامه چهار سوقی معرفی شد. علامه صورت از او برگردانید و آنچه را که محدث نوری راجع به فقه الرضا در خاتمه مستدرک نوشته بوده کاملاً مورد انکار قرار داد. حاجی نوری در مقام اعتذار گفت من به نقل و جمع اقوال پرداخته ام-م.

۲-۲) - از کتابهای ترجمه و از مقدماتی که برای برخی از کتابهای او نوشته شده به دست می آید: سید علیخان در شب شنبه ۱۵ جمادی الاولی سال ۱۰۵۲ در مدینه منوره متولد شده است-م.

وی کمال احترام را می داشتند و از آن پس که اورنگ زیب پادشاه هند بر دیار هند استیلا پیدا کرد سید به دربار او راه یافت و از سرشناسان آن دولت به حساب آمد. پس از آن از دیار هند عازم بیت الحرام گردید و پس از انجام مناسک به ایران آمد (۱).

این سید در شرح صحیفه سجّادیّه از خود به عبارات مختلفی یاد کرده است.

از جمله خود را به عنوان علی صدر الدّین مدنی ابی احمد نظام الدّین حسینی حسنی معرفی کرده است. اینک باید با تأمل دقیقی به سرّ این موضوع رسید تا اشتباهی به وجود نیاید.

سید علیخان که خدا فضیلتهايش پایدار بدارد از بزرگان فضیلابی بوده که در روزگار ما زیست داشته است. و او که خدایش تندرست بدارد مراتب علمی را از گروهی از دانشوران فراگرفته است، از جمله از شیخ جعفر بن کمال الدّین بحرانی، از شیخ حسام الدّین حلّی و از شیخ بهایی بهره گرفته و خود او در سندی که به صحیفه سجّادیه منتهی می گردد در اول شرح صحیفه یاد شده به مراتب فراگیری خویش

ص: ۴۳۲

۱-۱- در مقدمه انوار الریبع (طبع جدید مکتبه عرفان) می نویسد: سید علیخان در شب شنبه ششم ماه شعبان سال ۱۰۶۶ هجری به دستور پدرش از مکه معظمه به حیدرآباد هند رفت و سال ۱۰۶۸ هجری بدانجا وارد شد و در آنجا در محضر جمعی از علما که از شاگردان پدرش بودند بهره ور گردید. در ظرف هجده سال که در حیدرآباد اقامت داشته از مناصب عالیه برخوردار بوده است و پس از وفات پدرش در سال ۱۰۸۶ و درگذشت عبد الله قطب شاه سلطان حیدرآباد متوجه شد که مخالفان در صدد آزار او می باشند. مخفیانه از حیدرآباد بیرون رفته و در برهان پور به دربار سلطان محمد اورنگ زیب بار یافت و از آزار دشمنان محفوظ ماند و مورد اکرام اورنگ زیب واقع شد و از سوی او سپهداری یکی از گردانهای نظامی را به عهده گرفت و به لقب سید علیخان ملقب گردید. همچنین به دیگر از شئون موظف گردید و تا سال ۱۱۱۴ هجری عهده دار مناصب ارزنده ای بود تا استعفا خواسته و با اجازه اورنگ زیب به اتفاق خانواده اش به مکه معظمه رفت و پس از زیارت حج و مرقد رسول اکرم و قبور ائمه بقیع و ائمه عراق علیهم السّلام برای زیارت مرقد مقدس رضوی عازم خراسان گردید. پس از آن در سال ۱۱۱۷ هجری عازم اصفهان شد و از آنجا که محل آسوده ای در اصفهان نداشت به شیراز رفته و در مدرسه منصوریه شیراز اقامت گزید و به تدریس و تألیف پرداخت-م.

اشاره کرده است (۱).

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: سید جلیل علی بن میرزا احمد بن معصوم حسینی از دانشوران معاصر است و عالمی فاضل و فرزانه ای ادیب و سراینده بوده است.

کتاب سلافه العصر فی محاسن اعیان العصر که اثری بس ارزنده است از آثار او می باشد.

وی در این اثر به گزارش زندگی اعلام عصر حاضر و کسانی که اندک فاصله ای با این روزگار داشته اند پرداخته و احوال و آثار و پاره ای از سروده های آنان را که به بخش مهمی از آنها در کتاب حاضر ایراد کرده ایم یادآوری کرده است (۲).

مؤلف گوید: از آثار او شرح رساله صمدیه در نحو است که از تألیفات شیخ بهایی (ره) می باشد. سید شرح دامنه دار و مشتمل بر تحقیقات ارزنده ای برای آن نوشته است و شرحی است که مانند آن در علم نحو تألیف نشده است؛ چنانچه اقوال و نظریه های همگی نحوها را از کتابهای زیادی که کمتر در دست عموم ادبا بوده است در آن گرد آورده است (۳).

و از آثار او شرح صحیفه کامله است - که پیش از این هم به نام آن اشاره کردیم -

ص: ۴۳۳

۱-۱- در مقدمه انوار الریع می نویسد: سید علیخان با مهارتی که در علوم مختلف داشته است از اساتید بسیاری استفاده کرده است، جز اینکه معدودی از اساتید او که نامشان در کتابهای تراجم آمده است از دیگران اطلاعی نداریم. از جمله از پدرش میرزا احمد و از شیخ جعفر بحرانی متوفی ۱۰۹۱ و از علامه مجلسی مؤلف بحار و از شیخ علی نواده صاحب معالم و از شیخ محمد بن علی شامی که در هند از مراتب فقه و نحو و بیان و حساب و نظم و نثر و فنون آداب از او استفاده کرده است و در کتاب سلافه از وی کمال بزرگداشت را به عمل آورده است و جمعی هم از او استفاده کرده اند: از جمله علامه مجلسی مؤلف بحار و سید امیر محمد حسین خاتون آبادی متوفی ۱۱۵۱ و شیخ باقر بن ملا محمد حسین مکی - م.

۲-۲- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۶؛ آثار الکرام ص ۲۸۶؛ تذکره شیخ علی حزین، ص ۱۰؛ به نقل از مصفی المقال فی مصنفی علم الرجال، ص ۲۶۹- م.

۳-۳- این شرح به نام الحدائق الندیه نامیده شده است و به طبع رسیده و مورد توجه ادبا می باشد. بطوری که در الغدیر و در مقدمات برخی از کتب مطبوع او آمده دو شرح کوچک و متوسط هم بر صمدیه نوشته است و بطوری که احتمال داده شده این دو شرح مفقود گردیده است - م.

سید این شرح را بنا به پیشنهاد شاه سلطان حسین صفوی تألیف کرده و شرحی است بس بزرگ و از بهترین شرحها و طولانی ترین آنها بشمار است. تحقیقات مهمی از کتابهای دیگر که کمتر در اختیار بوده است در آن گرد آورده و آن را به نام ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین نامیده است و در آغاز شرح هر دعائی از صحیفه مبارکه خطبه و دیباچه جداگانه که مشتمل بر کلمات ظریفی بوده ایراد کرده است و تحقیقات و فوائد ارزنده ای در ضمن شرح کلمات شریفه متذکر شده است و به طور مبسوط به گفتار خویش ادامه داده و به نقل گفتار دیگران از شارحان و تعلیقه نویسان پرداخته است. از میان شارحان به گفته شیخ بهایی ره اهمیت خاصی و تعصب ویژه ای نشان می داده و در بیشتر از علوم ویژه علوم عربیت بحثهای دامنه داری دارد.

در آن روزگار مولانا محمد حسین بن ملا حسن گیلانی به شرح صحیفه اقدام کرده و شرح بزرگی بر صحیفه نگاشته و تحقیقات سید مترجم را بدون آنکه از وی نامی به میان آورد در کتاب خود ایراد کرده است. هنگامی که سید علیخان شرح وی را از نظر مطالعه خود می گذراند و متوجه می شود که تحقیقات او را مولانای گیلانی در شرح خود ایراد کرده و به نام خویش به نگارش در آورده است به سختی آشفته خاطر می شود و از او بدگویی می نماید. مولانا که به آشفته خاطری و بدگویی او پی می برد بار دیگر به شرح صحیفه اقدام می نماید و در بسیاری از مواضع شرح و تحقیقات او را مورد ایراد و انکار قرار می دهد (۱).

صحیفه مبارکه همواره مورد توجه اعظام علما بوده است و گروه بسیاری آن صحیفه سنیه را مورد شرح و تعلیق قرار داده اند از جمله شرح سید داماد و شرح و تعالیق

ص: ۴۳۴

۱-۱- در ترجمه مجلد اول ریاض، ص ۱۶ [۱] آمده است: علامه آیه العظمی مرعشی نجفی در مقدمه صحیفه مطبوع مرقوم فرموده در سال ۱۳۵۳ هجری نسخه ای از صحیفه کامله را برای جوهری طنطاوی مؤلف تفسیر الجواهر و مفتی اسکندریه فرستادم. در پاسخ وصول آن پس از سپاسگزاری نوشته بود: گران است بر من که تا حال به چنین اثر خالد که مواریث نبوت و اهل بیت است دست نیافته ام و از من پرسید که آیا برای این اثر شرحی نوشته است؟ شرح صحیفه سید علیخان مترجم فوق را برای او فرستادم. در جواب وصول آن نوشته بود تصمیم دارم من هم شرحی برای صحیفه مبارکه بنویسم-م.

شیخ بهائی و شرح فارسی ملا بدیع هرنندی و شرح زواری و شرح ملا محسن کاشی و شرح ملا صالح روغنی قزوینی و شرح ناتمام استاد استناد قدس سره و تعلیقات پدر بزرگوارش ملا محمد تقی مجلسی و ترجمه فارسی آقا حسین خوانساری و شرحی که کفعمی لابلای حواشی مصباح و بلد الامین از آن نموده بلکه شرح مستقلی هم بر آن نگاشته است و شرح سید مترجم و شرح یادشده ملا حسین گیلانی و شرح گیلانی به سبک تفسیر مجمع البیان طبرسی تهیه شده چنانچه به یادآوری از لغات و اعراب و معانی کلمات و دیگر از امور مربوط به شرح پرداخته است (۱).

از آثار این سید شرح ارشاد در نحو و منظومه ای است در علم بدیع و شرحی که خود او بر آن نگاشته است (۲) و کتاب بزرگی در لغت به نام طراز اللغه و سید مترجم تا پایان عمر به تألیف این کتاب سرگرم بوده است و به اتمام نرسانیده است و بیش از نیمی از آن را تألیف نکرده که در همان هنگام دست مرگ گریانش را در شیراز گرفت و در ماه ذیقعده سال ۱۱۱۸ هجری در گذشت رحمه الله علیه (۳).

ص: ۴۳۵

۱-۱- در الذریعه مجلد ۱۳ با همان شرحهایی که مؤلف در اینجا نقل کرده است ۵۷ فقره شرح صحیفه را که از اوایل قرن دهم تا چهاردهم هجری تهیه شده نام برده است-م.

۲-۲- منظومه بدیع که بدیعه گفته می شود مشتمل بر صد و چهل و هفت بیت بود که در هریک از آنها ملترم نام صنعت بدیعی شده است و سال ۱۰۷۷ هجری از سرودن آنکه در ظرف دوازده شب اتفاق افتاده آماده گردیده است و همین منظومه را به نام انوار الربیع فی انواع البدیع شرح کرده است و سال ۱۰۹۳ هجری از شرح آن فارغ گردیده و خود در تاریخش گفته است: بعون الله تم الشرح نظما و نشرنا مخجلا در النظام و مسک ختامه و ز طاب نشر الی تاریخه (طیب الختام)

۳-۳- در مقدمه کتاب انوار الربیع می نویسد: سید علیخان در شهر شیراز در گذشته و در حرم مطهر حضرت سید احمد بن الامام موسی الکاظم علیه السلام که ملقب به شاه چراغ است دفن گردیده است. در تاریخ وفاتش اختلاف بسیاری است چنانچه بعضی سال وفات او را ۱۱۱۷ و دیگری ۱۱۲۷ و دیگری ۱۱۱۹ و سومی ۱۱۲۰ هجری یاد کرده است و قول اخیر به صحت نزدیک تر است. و چنانچه می بینم مؤلف ریاض ۱۱۱۸ [۱] نوشته است-م.

و از آثار او کتابی است در شرح گزارشهای صحابه و تابعان و دانشمندان، این کتاب به آخر نرسیده است و یک مجلد آنکه مشتمل بر احوال صحابه بوده است به پایان رسیده است (۱).

از آثار او رساله ای است در غلطهای قاموس که از طرف فیروزآبادی اتفاق افتاده است و رسالهٔ پسندیده ای است دیگری کتاب الکلم الطیب و الغیث الصیّب است که مشتمل بر دعاهای رسیده از رسول خدا و خاندان پاکیزه گوهر آن حضرت صلوات الله علیهم اجمعین می باشد و این اثر ناتمام مانده و خالی از فوائد و تحقیقات نمی باشد (۲).

شیخ علی بن احمد بن موسی عاملی نباطی

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: وی فاضلی دانشور و شایسته شخصیتی پارسا، مشهور و بزرگوار بوده که در نجف اشرف می زیسته و همان جا در گذشته است (۳).

شیخ از محضر شیخ محمد بن شیخ حسن (مؤلف معالم) و سید محمد بن ابی الحسن عاملی (مؤلف مدارک) استفاده کرده است و رسالهٔ اثنی عشریه صلات شیخ بهایی را شرح کرده است و آثار دیگری هم دارد ۳.

پوشیده نیست (۴) پیش از این سرگذشت شیخ ابو القاسم علی بن احمد کوفی را

ص: ۴۳۶

۱- نام این کتاب الدرجات الرفیعه فی طبقات الامامیه من الشیعه است که نام بردگان در آن را به دوازده طبقه تقسیم کرده است: ۱- صحابه ۲- تابعان ۳- محدثان ۴- علما ۵- حکما ۶- ادبا ۷- سادات صفوی ۸- پادشاهان ۹- امیران ۱۰- وزیران ۱۱- سرایندگان ۱۲- زنان. از این کتاب در سال ۱۳۸۲ هجری طبقه اول و بخشی از چهارم و اندکی از یازدهم همان اندازه که به دست آمده به طبع رسیده است-م.

۲- ۲) - برخی دیگر از آثار او که در این کتاب نیامده ۱- نغمه الاغان ۲- رساله فی المسلسله بالاباء ۳- سلوه الغریب سفرنامه اوست که سال ۱۰۶۷ به حیدرآباد هند رفته است ۴- ملحقات السلافه ۵- التذکره ۶- المخلات ۷- الزهره در نحو ۸- دیوان شعر ۹- نفثه المصدور ۱۰- محک العریض که جمعا ۲۲ مجلد کتاب و رساله است-م.

۳- ۳) - امل الآمل، ج ۱، ص ۱۱۸. [۱]

۴- ۴) - مطالبی که پس از جمله (پوشیده نیست) تا اول شرح حال شیخ ابو الحسن علی ترجمه-

نوشتیم و در آنجا آوردیم که وی در کتابهای رجال به غالی گری شهرت یافته است و از نظر مؤلفان رجال ناپسند است و کتاب اخلاق و امثال آن از آثار او می باشد بدیهی است شیخ بزرگوار حسین بن عبد الوهّاب که معاصر با سید مرتضی و سید رضی بوده است در یکی از مواضع کتاب عیون المعجزات خود می نویسد: از خطی که به ابن ابی عمران کرمانی شاگرد ابو القاسم علی بن احمد کوفی موسوی-رضی الله عنه-نسبت داده شده است چنین برمی آید که از ابو القاسم شنیده است توفیعاتی که از ناحیه مقدسه حضرت بقیه الله (عج) صادر می شده در اختیار عثمان بن عمرو عمری قرار می گرفته و او از سمت سفارت میان حضرت بقیه الله و شیعیان برخوردار بوده است تا به آخر...

و نیز حسین بن عبد الوهّاب در جای دیگر از کتابش می نویسد: ابو القاسم علی بن احمد کوفی رضی الله عنه در کتاب استشهاد گفته است: خبر دادند به ما گروهی از مشایخ ما که درک خدمت برخی از ائمه علیهم السلام را کرده بودند از مردمی که در حضرت علی بن محمد علیهما السلام حضور داشتند تا به آخر...

در جای دیگر از کتابش: در طّی سند حدیثی از ابو الغنائم احمد بن منصور مشتری (رض) در اهواز از رئیس ابو القاسم علی بن عبد الله بن ابی روح قصری از یحیی بن طویل از ادیب ابو محمد بن ابو القاسم علی بن احمد کوفی از پدرش از ابو هاشم جعفری تا به آخر...

شیخ ابو الحسن علی بن احمد نسوی

از فضلا و علما بوده است و از خصوصیات روزگارش بی اطلا-عم. ممکن است نسوی منسوب به نسا بوده باشد که شهرک معروفی است از شهرهای خراسان و کلمه

نساء بکسر نون ضبط شده است و این کلمه را در حال نسبت به فتح نون خوانده اند و گاهی هم منسوب بدان شهر را نسایی به الف بعد از همزه می خوانند.

شیخ علی بن احمد بن نعمه الله بن خاتون عاملی عینائی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی عالم و فقیهی ادیب و سراینده بود پیش از این پاره ای از مطالب را در ترجمه پیشین نوشتیم که ممکن است شخص حاضر با شخص مذکور متحد بوده باشند (۱).

مؤلف گوید: مرادش شیخ علی بن احمد بن خاتون عاملی عینائی است که پیش از این از وی نام برده شده است و حقیقت آن است که شخص گذشته و حال متحد باشند زیرا نسبت به جد، شایع است.

شیخ رضی الدین ابو الحسن علی بن شیخ سعید جمال الدین احمد بن

یحیی مزیدی حلّی فقیه معروف به مزیدی

به طوری که از آغاز اربعین شیخ بهایی به دست می آید: وی از بزرگان فقهای شیعه بوده و با شیخ فخر الدین فرزند علامه حلّی و هم طرازان او معاصر بوده است و از اساتید شهید اول ره بشمار است و از ابن داود و علامه حلّی روایت می کرده. در یکی از اجازات در وصف او چنین آمده است الشیخ الامام ملک الادباء و العلماء.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد شیخ رضی الدین ابو الحسن علی بن احمد بن یحیی مزیدی فاضلی فقیه بود. شهید اول از وی روایت می کند و خود او از علامه حلّی روایت می نماید (۲). مؤلف گوید: به طوری که یادآوری خواهد شد رضی الدین از شیخ جمال الدین محمد بن احمد بن صالح قسینی روایت می کند (۳).

ص: ۴۳۸

۱-۱- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۱۷. [۱]

۲-۲- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۶، ص ۲۰۴. [۲] اعلام الشیعه، سده ۸، ص ۱۳۴.

۳-۳- از کسانی که وی از ایشان نقل کرده است سید رضی الدین بن معیه است و این سند در اجازه ای -

شیخ معاصر در جای دیگر از آن کتاب نقل می کند: شیخ رضی الدین ابو الحسن علی مزیدی از فضلا و از شاگردان علامه حلّی بوده است و او پسر احمد بن یحیی حلّی معروف به مزیدی است که شیخ شهید از وی روایت داشته است و شهید در اجازه ای که صادر کرده او را چنین ستوده است (۱): الشیخ الامام العلامة ملک الادباء غرّه الفضلاء جمال الدین (۲).

ملا نظام الدین قرشی گفته است: علی بن احمد بن یحیی معروف به مزیدی، شیخ و پیشوایی است که ریاست ادبا و فضلا را به عهده داشته است، به لقب رضی الدین خوانده شده و به کنیه ابو الحسن مکنی بوده است. او از مشایخ امامیه رضوان الله علیهم بشمار می آید.

شیخ شهید از وی روایت می کرده و خود او از علامه جمال الدین و از شیخ تقی الدین بن داود رضی الله عنهما روایت می کرده است.

مؤلف گوید: برخی از کتابهای فقهیه را به خط شریف او دیده ام، از جمله در شهر تبریز برخی از مجلّعات تذکره الفقهی علامه حلّی را به خط او مشاهده کرده ام.

ظاهرا پدر او از علما و فقها بوده است.

شهید اول در اجازه خود به شیخ زین الدین علی بن خازن حائری اظهار می دارد:

آثار دو فرزند ابن طاوس (علی و احمد) را با روایت شده های دو فرزند سعید (محقق حلّی و یحیی بن سعید) از شیخ امام ملک الادباء و العلماء رضی الدین ابو الحسن علی بن

ص: ۴۳۹

۱- ۱) - جمله مزبور در اجازه شهید اول به شمس الدین ابو جعفر محمد بن نجده - که تاریخ دهم ماه رمضان سال ۷۷۰ هجری است و منضم به اجازات بحار می باشد - آورده شده است - م.

۲ - ۲) - جمال الدین لقب پدر علی مزیدی بوده است و لقب خود او چنانچه در این ترجمه آمده است رضی الدین بوده. بنابراین تقدیر چنین است: غرّه الفضلاء رضی الدین علی بن جمال الدین احمد و ممکن است سقطی در امل الآمل رخ داده باشد - م.

شیخ سعید جمال الدین احمد بن مزیدی-رضی الله عنه-از استادش امام جمال الدین محمد بن صالح قسینی از دیگر مشایخ روایت می‌کنم.

مؤلف گوید: از مترجم حاضر به گونه‌های چندی تعبیر شده است. گاهی از او به همان گونه که ما در آغاز ترجمه اش نوشتیم تعبیر کرده‌اند و هنگامی همان نحو که شهید در اجازه اش تعبیر کرده است وی را عنوان کرده‌اند. و گاهی به استناد بعضی از نسخه‌های اجازه وی لفظ ابن را بین نام و لقب او اضافه کرده‌اند و گاهی مانند شیخ معاصر که در جایی از آن کتاب وی را به عنوان شیخ رضی الدین ابو الحسن علی بن احمد بن یحیی مزیدی و در جای دیگر وی را به نام شیخ رضی الدین ابو الحسن علی بن مزیدی معرفی کرده‌اند.

و چنانچه می‌دانیم این گونه تعبیرات زیانی به وحدت شخص وارد نمی‌آورد.

یادآوری می‌شود از اجازه یادشده شهید اول به دست می‌آید که امام فخر الدین بوقی از مشایخ مزیدی بوده است. او در آنجا که می‌نویسد: کتاب نهج البلاغه را (که معجزه امام واجب الاطاعه حضرت امیر المؤمنین علیه السلام بوده است (۱)) از گروه زیادی که از آن جمله است شیخ رضی الدین مزیدی از استادش امام فخر الدین بوقی به استناد سند مشهوری که داشته است روایت می‌کنم.

و از بعضی از مواضع به دست می‌آید: که شیخ رضی الدین مترجم حاضر به توسط ابن داود از محقق حلّی روایت می‌کرده است.

و از اجازه شیخ علی کرکی به شیخ علی میسی استفاده می‌شود که شیخ رضی الدین ابو الحسن علی بن مزیدی مترجم حاضر از شیخ صفی الدین محمد بن معدّ از محقق حلّی نیز روایت داشته است.

شهید اول در احادیث اربعین خود به روایتی که از مزیدی مترجم حاضر داشته

ص: ۴۴۰

۱- عبارت موجود در پرانتز که ترجمه شد مربوط به خود شهید است که در اجازه ابن خازن فرموده است: «و رویت کتاب نهج البلاغه الذی هو معجز الامام المفترض الطاعه امیر المؤمنین علیه الصلاه و السلام.» و این اجازه منضم به اجازات بحار الانوار است-م.

است وی را چنین توصیف کرده است: خبر داد مرا شیخ فقیه علامه رضی الدین ابو الحسن علی بن احمد مزیدی گفت: خبر داد به من فقیه محمد بن احمد بن صالح تا به آخر... و نیز مزیدی به این سند از شیخ طوسی روایت می کند از فقیه محمد بن احمد بن صالح از نجیب الدین بن نما از پدرش هبه الله بن نما از حسین بن محمد بن احمد بن طحال از ابو علی فرزند شیخ طوسی از شیخ طوسی رحمه الله علیه اجمعین.

قابل توجه است که مزیدی در معنا همان اسدی است، چنانچه قاضی نور الله در چند یازدهم از کتاب مجالس المؤمنین آنجا که به تحقیق تشیع طائفه بنی اسد پرداخته اظهار می دارد: گروه بنی اسد از قدیم زمان شیعه آل محمد علیهم السلام بوده اند و به آنها مزیدی هم می گفته اند.

مؤلف گوید: مشهور آن است که مزیدی به فتح میم و کسر زای نقطه دار و سکون یا و دال بی نقطه در آخر است و گاهی آن را به فتح میم و سکون زا و فتح یا و دال بی نقطه در آخر ضبط کرده اند و در بعضی از مواضع هم مزیدی را به ضم میم دیده ام و برای چگونگی ضبط آن باید به کتابهای انساب و لغت مراجعه کرد (۱).

شیخ شرف الدین علی استرآبادی

دیری نباید به عنوان سید شرف الدین علی حسینی استرآبادی متوطن در نجف اشرف یادآوری بشود.

ملازین الدین علی استرآبادی

وی از فضلا و دانشوران بزرگوار بود.

به طوری که از آغاز غوالی اللثالی ابن ابی جمهور احسایی استفاده می شود:

ص: ۴۴۱

۱-۱- در پاورقی می نویسد: ظاهراً مزیدی به فتح میم و سکون زا منسوب به حله بنی مزید باشد که به فتح میم و سکون زا و فتح یا ضبط شده است و برای چگونگی ضبط و مطالب مربوط به حله به مجلد دوم معجم البلدان مراجعه شود-م.

استرآبادی از سید مرتضی ابو سعید حسن بن عبد الله بن محمد بن علی اعرج حسینی از شیخ فخر الدین فرزند علامه حلّی از علامه روایت می کرده است. و ملا رضی الدین عبد الملک بن شمس الدین اسحاق بن رضی الدین عبد الملک بن محمد بن فتحان واعظ قمی از وی روایت داشته است و ابن ابی جمهور در توصیف از او چنین گفته است:

المولی الاعظم الامجد الاکرم غزه العلماء زین المله و الدین علی الاسترآبادی.

مؤلف گوید: حقیقت آن است که مترجم حاضر با ملا زین الدین علی بن حسن (حسین) بن محمد استرآبادی که از این پس به گزارش حال او اشاره خواهد شد متحد بوده باشد، چه آنکه این دو تن در درجه و اسم و لقب و شهر یکسانند و همچنین مترجم حاضر با ملا زین الدین علی بن محمد استرآبادی که نام برده خواهد شد متحد می باشد.

ملا عماد الدین علی بن (...) استرآبادی

وی فاضلی دانشور و متکلمی منطقی و بنام است و از متأخرین امامیه بشمار می آید. ممکن است با ملاحظه ای که بشود از علمای اوائل دولت صفویه بوده باشد.

از آثار او حاشیه ای است بر شرح مطالع قطب رازی و متعلقات آن و همچنین حاشیه ای است بر شرح شمسیه وی.

ظاهراً مترجم حاضر همان مولا عماد الدین علی استرآبادی بوده باشد. در بخش دوم از وی نام می بریم. و هم ممکن است عماد الدین علی شریف قاری استرآباد باشد که به شرح حالش اشاره می کنیم. شریف قاری در روزگار پادشاهان صفویه می زیسته است و اتحاد وی با شخص اخیر به قاعده نزدیک تر و این معنی در ذیل گزارش احوال شریف قاری ایراد خواهد شد.

اسکندر بیگ در تاریخ عالم آرا می نویسد: ملا عماد الدین علی استرآبادی از مردم استرآباد است و در علم قرائت و تجوید کمال مهارت را داشته است و رساله های مختصر و مفصّلی در این باره تحریر نموده و در روزگار شاه تهماسب صفوی در زمره دانشوران بوده است و بی اندازه مورد احترام قرار می گرفته و نیازمندیهای اهل علم و بینوایان و مستحقان را به اطلاع شاه می رسانیده و مقبول پیشگاه او واقع می شده است و در میان

بزرگان و سرشناسان از دستجات مختلف معزز و محترم بوده است و طبقه قاریها از مراتب علمی او بهره ور می شدند.

مؤلف گوید: در شهر هرات خط شریف او را بر پشت برخی از کتابها دیده ام و صورت خط او این بوده: «من كتب العبد عماد الدین علی الشریف القاری الاسترآبادی» و خطش خالی از حسن نبوده است و این خط نوشته دلیل بر آن است که عماد الدین مترجم حاضر با عماد الدین بخش دوم متحد است. و رساله هایی که عماد الدین علی شریف قاری استرآبادی در فن قرائت تألیف کرده است عبارت است از رساله ای در قرائت عاصم این رساله را به فارسی و برای دختر شاه تهماسب صفوی تألیف کرده است و دیگری رساله التحفه الشاهیه است که به فارسی و برای شاه تهماسب صفوی نوشته است.

این رساله در بیان مخارج حروف و قواعد علم تجوید و اختلافاتی است که قاریهای دهگانه دربارهٔ سورهٔ فاتحه و اخلاص داشته اند.

شیخ زین الدین ابو الحسن علی بن بشاره عاملی شقراوی حنّاط

وی از اجلّه شاگردان شهید بوده است (۱) و به اتفاق عدّه ای کتاب علل الشرائع صدوق را نزد او خوانده است. شهید برای او و همان عدّه که شریک درس او بوده اند اجازه ای نوشته است و در آن اجازه از وی ستایش کرده و من آن اجازه را به خط شهید در پشت همان کتاب دیده ام. صورت اجازه چنین است:

«اکثر این کتاب را از قرائت من و بقیهٔ آن را که دیگری بر من قرائت کرده است سماع نمود (۲) شیخ اجلّ عالم عامل فاضل فقیه کامل زاهد عابد زین الدین ابو الحسن علی بن بشاره عاملی شقراوی حنّاط و سید شریف فقیه عالم فاضل محقق پرهیزکار شمس الدین ابو عبد الله محمد بن محمد بن زهره حسینی حلبی و شیخ صالح پرهیزگار متدین بدل عزّ الدین ابو محمّد حسن بن سلیمان بن محمّد حلّی متولدش در حلّه و

ص: ۴۴۳

۱-۱- اعلام الشیعه، سدهٔ ۸، ص ۱۳۵.

۲-۲- الذریعه، ج ۱، ص ۲۴۷. [۱]

زیستگاهش در جبل عامل و شیخ فقیه عالم عامل عزالدین ابو عبد الله حسین بن علی عاملی که اکثر این کتاب را سماع کرده است و شیخ فقیه زاهد عابد جمال الدین احمد بن ابراهیم بن حسین کردامی و فقیه عزالدین حسین بن محمد بن هلال کرکی و گروه زیاد دیگری و این کتاب را به استناد قرائتی که بر ایشان دارم از لفظ خود به آنها روایت کردم از شیخ سید مرتضی علامه عمید الدین ابو عبد الله عبد المطلب بن محمد بن علی بن اعرج حسینی و استاد خردمندم علامه محقق فخر الدین ابو طالب محمد بن مطهر و این هر دو بزرگوار از شیخ امام متبحر شیخ الاسلام مفتی فرقه ها جمال الدین ابو منصور حسن بن مطهر و برادرش شیخ امام رضی الدین علی بن مطهر و سید فخر الدین علی بن اعرج و همگی آنها از شیخ امام علامه نجم الدین ابو القاسم بن سعید و شیخ سدید الدین ابو المظفر یوسف بن مطهر و این هر دو تن از سید امام نسابه شمس الدین ابو علی فخار و شیخ فقیه نجیب الدین ابو ابراهیم محمد بن نما و هر دوی ایشان از شیخ فقیه علامه فخر الدین ابو عبد الله محمد بن ادريس از شیخ عربی بن مسافر عبادی و دیگری از الیاس بن هشام حائری و دیگری از ابو علی مفید بن شیخنا الامام ابو جعفر طوسی از پدرش از استاد امامش ابو عبد الله مفید از مصنف کتاب رضوان الله علیهم اجمعین و از گروهی از مشایخ و مشایخ مشایخ که در حال حاضر تقاضای شمارش آنها را ندارم به طرق مختلف صحیح و به ایشان اجازه دادم که کتاب مزبور را به این طریقها که صحیح است و اصل روایت هم صحت آن می باشد روایت نمایند و کتب محمد بن مکی روز چهارشنبه دوازده شب گذشته از شعبان سال ۷۵۷ هجری در حله در حالی که از خدا سپاس گذارم و به رسول او محمد و خاندان پاکیزه گوهر او درود می فرستم».

بار دیگر شهید به خط خود بر پشت همان نسخه چنین نوشته است:

«نیازمندترین بندگان خدا و محتاج به کرم خدای تعالی و بخشش و عفو از او و از پدر و مادرش نویسنده این حروف محمد بن محمد بن مکی که خدا او را یار و یاور باشد می گویم من و برادرم به نام علی و ملقب به ضیاء الدین به استناد اجازه ای که از پدرمان داشتیم و خط او قدس الله روحه در بالا دیده می شود از مشایخ او که در اینجا ذکر شده و دیگران به اجازه لفظی که چند مرتبه تکرار شده و ملاحظه شده و مربوط به همگی

کتابهای فقه و حدیث و دیگر از علوم بوده است به استناد اجازه ای که از مشایخش رضوان الله علیهم داشته است روایت می کنیم و این اجازه هم در ظهر چهارشنبه سه روز گذشته از ماه مبارک رمضان سال ۷۸۹ هجری حامدا مصليا نوشته شد».

شیخ ابو القاسم علی بن اسحاق معادی

به طوری که یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله اسامی مشایخ نوشته است وی از مشایخ اصحاب ما می باشد و از شیخ صدوق(ره) روایت می کند.

شیخ علی بن اسماعیل

وی از دانشوران اصحاب ما بوده است و ابو محمد حسن بن علی از وی روایت می کرده و خود او از یحیی بن کثیر روایت داشته است. بنابراین شیخ علی هم درجه با شیخ طوسی بود و من به ترجمه او بیشتر از آنچه نوشتم دست نیافته ام.

الحاج علی اصغر بن محمد یوسف قزوینی

وی فاضلی دانشور و متکلم و پارسایی شایسته بوده است. مراتب علمی را از فضلی قزوین که در روزگار وی بوده اند از قبیل ملا خلیل قزوینی و برادرش ملا محمد باقر و آقا رضی الدین محمد قزوینی استفاده کرده است.

آثار چندی تألیف کرده است؛ از جمله سفینه النجاه فارسی در اعمال سال و ادعیه و عبادات، کتاب بزرگی است که مشتمل بر فوائد ارزنده ای بوده و در چندین مجلد تألیف شده است. دیگری حاشیه بر حاشیه استادش ملا-خلیل قزوینی که بر عده الاصول شیخ طوسی تعلیق کرده است. این حاشیه نیز در ضمن چند جلد تألیف شده است.

دیگری فهرست اشعار کتاب مغنی اللیب ابن هشام دیگری رمزهای تفاسیر آیات که در کتب اربعه (کافی، من لا یحضر، تهذیب و استبصار) و دیگر از کتابهای حدیث.

در قزوین ملاقات او دست داد و مردی باشخصیت بود. چنانچه در اقوال و افعال محلی برای اعتراض باقی نگذارده بود.

حاج علی اصغر فرزند فاضلی داشته است به نام ملا محمد مهدی که مراتب علمی را از پدرش و اساتید پدرش فرا گرفته است. او هم نیز آثار چندی تألیف کرده است. از جمله کتاب عین الحیاه در این کتاب به نقل دعاهای مشهوره که ویژه وقت معینی نمی باشد و همچنین ادعیه ای که به نامهای مخصوصی خوانده شده اند و امثال این ها پرداخته است و در ضمن هر دعایی فضیلت آن را ترجمه کرده است کتاب الانتقاد در نحو شرح کتاب المجمل ملا خلیل قزوینی، در نحو شرح شواهد کتاب انتقاد مزبور رساله ای در تحقیق اینکه لفظ جلاله (الله) علم نبوده است. رساله غنیه الطلاب در تحقیق اباحه و تخییری که از صیغه و عاطف استفاده می شود. فهرست کافیه بدیعه صفی حلی.

رساله در مؤنثات سماعیه و احکام آنها. حواشی بر شرح عربی کتاب توحید کافی تألیف ملا خلیل قزوینی. حواشی بر کتاب مغنی اللیب ابن هشام و امثال این ها از فوائد و تحقیقات دیگر.

شیخ معاصر در امل الآمل برای هریک از پدر و پسر ترجمه ویژه ای ترتیب داده و نظیر آنچه را ما در ضمن نام برداری از آنها به میان آورده ایم ایراد کرده است با این تفاوت که پدر را این چنین معرفی نموده است: الحاج علی بن اصغر بن محمد یوسف (محمد بن یوسف) قزوینی (۱).

سید شاه مظفر الدین علی انجوی شیرازی

مؤلف تاریخ عالم آرا می نویسد وی از افاضل سلسله شاهیه در شیراز بوده است و در روزگار شاه تهماسب صفوی و پس از او می زیسته و در ناحیه شیراز به منصب شیخ الاسلامی برقرار بوده است و وکالت جلالیات شاه تهماسب را در اختیار داشته است. پس از وی در روزگار سلطنت شاه خدابنده صفوی به اتفاق وی از شیراز به لشکرگاه وی رفته و منصب قاضی عسگری وی را به عهده گرفته و از سوی او مورد عنایت و شفقت خاصی قرار گرفته است.

ص: ۴۴۶

شیخ ابو الحسن علی بن بلال مهلبی

از بشاره المصطفی محمد بن ابی القاسم طبری به دست می آید: وی از مشایخ شیخ مفید بوده و از محمد بن حسین بن حمید بن ربیع بلخی از سلیمان بن ربیع هندی از نصر بن مزاحم منقری روایت می کرده است.

در آن کتاب سند دیگری به این شرح آمده است: خبر داد مرا ابو علی از پدرش شیخ طوسی از شیخ مفید از ابو الحسن علی بن بلال مهلبی از محمد بن حسین بن حمید بن ربیع بلخی از سلیمان بن ربیع هندی از نصر بن مزاحم منقری و باز خبر داد مرا علی بن عبید الله بن اسد بن منصور اصفهانی از ابراهیم بن محمد بن هلال ثقفی از محمد بن علی از نصر بن مزاحم.

مؤلف گوید: از سند دوم استفاده می شود که علی بن عبید الله بن اسد منصور اصفهانی هم از مشایخ مفید بوده باشد. درعین حال خالی از تأمل نیست.

قاضی ابو الحسن علی بن بندار بن محمد هوشمی

شیخ منتجب الدین او را فاضل ثقه معرفی کرده است.

معنای هوشمی را در ترجمه پیشین یاد کردیم.

شیخ صدوق فخر الدین علی بن بوقی

وی از اجله دانشمندانی است که متأخر از محقق حلّی و ابن ابی الحدید معتزلی بوده است، و یکی از فضلاء سادات اصحاب ما در شرحی که برای قصائد العلویات ابن ابی الحدید نوشته از وی روایت کرده است، و او را به عنوان صدوق ستوده و بر او ترحم کرده است و باید به احوال او رسیدگی کرد.

سید شرف الدین ابو الحسن علی بن تاج الدین بنظمحمد حسنی کیشکی

منتجب الدین او را به پرهیزکاری و دین داری ستوده است.

مؤلف گوید: ممکن است کیشکی با شین نقطه دار بوده باشد، و کیشکی با سین

بی نقطه چندین مرتبه تکرار شده است.

شیخ معاصر نام برده را در این مقام متذکر شده است. و هرگاه چنین باشد بایستی پس از تاج الدین لفظ (ابن) ساقط شده باشد [\(۱\)](#).

امیر سید علی شوشتری

وی دانشوری بافضیلت و کاملی جامع و از بزرگان علمای ما می باشد. از آثار او کتاب المصباح فی اعمال السنه و الادعیه است که قابل ملاحظه و به پارسی تألیف کرده است.

از چگونگی روزگار او اطلاعی ندارم. به گمانم از علمای روزگار صفویه بوده باشد.

شیخ زین الدین علی تولینی نحاریری عاملی

وی از اجله فقها و علما بوده است و به طوری که از اجازه شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی - که برای سید بن شدقم مدنی نوشته است - برمی آید، از شیخ مقداد سیوری روایت می کرده است، و شیخ جمال الدین احمد بن حاج علی عینائی عاملی، از وی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: چنان می پندارم که در این کتاب با اندک تغییری از وی نام برده باشیم، زیرا مترجم با چنان توصیفی را در امل الآمل ندیدم.

کفعمی در یکی از مجموعه هایش از کتاب الکفایه فی الفقه تولینی، مطالبی نقل کرده است و ظاهراً مراد کفعمی از تولینی مؤلف کفایه همین شیخ مترجم است و بعضی دیگر از علما همین کتاب را به وی نسبت داده اند و پاره ای از فتواها را از وی نقل کرده اند [\(۲\)](#).

ص: ۴۴۸

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۷؛ فهرست منتخب الدین، ص ۱۳۴.

۲- ۲- در اعیان الشیعه مجلد ۸، [۱] می نویسد: در مجموعه کفعمی صورت اجازه ای که شیخ عز الدین حسن بن احمد بن محمد بن سلیمان بن فضل به یکی از شاگردانش داده ایراد شده است و در آن اجازه تنها فتاوی کفایه شیخ زین الدین علی تولینی را ویژه اجازه قرار داده است و ممکن است مراد شیخ عز الدین همان تولینی مورد بحث بوده باشد. رساله صلوات تولینی در کتابخانه رضویه وجود دارد و تاریخ کتابت آن ۹۱۷ هجری است - م.

شیخ زین الدین علی توابنی

از اجلمه علما و فقهای روزگار خود بوده است و به طوری که شیخ احمد بن نعمه الله بن خاتون در اجازه مولی عبد الله شوشتری نقل کرده است شیخ زین الدین، از شیخ جمال الدین احمد بن حاج علی عینائی عاملی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: به گمان من اشتباهی از سوی ناسخ به وجود آمده باشد، زیرا توابنی تصحیف (۱) تولینی است. بنابراین توابنی همان شیخ زین الدین علی تولینی نحاریری است که در ترجمه فوق نام او را از اجازه پدر شیخ احمد که به سید بن شدم مدنی داده است یاد کردیم.

سید شمس الدین بن علی بن ثابت بن عصیده سوراوی

امل الآمل گوید: وی فاضلی جلیل القدر و فقیه بود، علامه حلّی به توسط پدرش شیخ یوسف از وی روایت می کرده است (۲).
مؤلف گوید: شمس الدین، از شیخ محمد بن طحال مقدادی، از شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی، از پدرش شیخ طوسی روایت می کرده است.

شیخ علی بن جبیر

پس از این با عنوان شیخ علی بن سیف بن جبیر خواهد آمد.

سید تاج الدین علی بن سید عماد الدین ابو القاسم جعفر بن علی بن

عبد الله بن احمد جعفری دیسی به دهستان

منتجب الدین در فهرست (۳) گوید: وی از فضلا بود، و انواع علوم را از دانشوران

ص: ۴۴۹

۱- ۱- هرگاه توابنی همان تولینی باشد و تصحیفی رخ داده باشد چگونه در ترجمه تولینی نوشته است جمال الدین عینائی از وی روایت می کرده و در توابنی نوشته است توابنی از جمال الدین اجازه داشته است. اینک یا واقعا تصحیفی اتفاق افتاده است و یا اجازه طرفینی بوده است و شاید امر به لحاظ مؤلف اشاره به این معنی بوده باشد-م.

۲- ۲) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۷؛ اعلام الشیعه، سده ۷، ص ۱۰۲.

۳- ۳) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۷؛ [۱] فهرست منتجب الدین، ص ۱۱۶؛ [۲] اعلام الشیعه، [۳] سده ۶، ص ۱۸۲.

خوارزم فراگرفت، و بخشی از آثار امام فخر الدین رازی را از وی بیاموخت و منصب فتوای دهستان به عهده او واگذار شده، چنانچه پدرش سید عماد الدین جعفر از همین منصب برخوردار بود و برای تقیه رویه حنفیها را از خود ابراز می داشته است.

مؤلف گوید: پیش از این ترجمه پدرش سید عماد الدین ابو القاسم جعفر بن علی را متذکر شدیم و ممکن است دببسی، با دال مهمله مضموم بوده باشد.

سید اجل ابو جعفر علی بن جعفر بن حسین بن قدامه موسوی نیشابوری

خراسانی ملقب به رئیس خراسان

وی فاضلی عالم و بزرگوار و معروف به ابن قدامه بوده است، و پیداست که این شخص غیر از قاضی ابن قدامه است.

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین به نقل از تذکره دولتشاه می نویسد: ابو جعفر علی بن جعفر موسوی بزرگواری بوده که برای تعظیم و احترام او، در نامه هایی که صادر می شده است وی را رئیس خراسان می نوشتند و سلطان سنجر هم او را برادر خود می خوانده است.

و ادیب صابر که سراینده ای بنام، و از فضلائی سرایندگان خراسان بشمار است (۱)، در تهنیت اینکه سلطان وی را برادر خوانده این بیت را به فارسی سروده است.

اگرچه بهترین خلق عالم را پسر باشد بزرگی را پدر باشد برادر خواند سلطانش

ص: ۴۵۰

---

۱ - ۱ - دولتشاه در تذکره می نویسد: استاد شهاب الدین صابر دانشمندی فاضل و ماهر بود و در عهد سلطان سنجر می زیست. اصلش از بخارا بود و در خراسان نشو و نما یافت و با رشید و طواط معارض بود و به هجو یکدیگر می پرداختند. خاقانی به او اعتقاد داشت. او را شاعر استادی می دانست. ادیب صابر تحت نظر سید اجل بزرگوار ابو جعفر علی بن حسین که شرح حال فوق مربوط به اوست تربیت یافته. صابر در پیشگاه سلطان سنجر و ارکان دولت محترم بود. هنگامی که اتسز سلطان خوارزم سر به طغیان برآورد سلطان سنجر وی را فرستاد تا مستفسر احوال او باشد. اتسز یکی از فدائیان را فرستاد تا -

جایگاه سید ابو جعفر نیشابور بود و در خراسان زمینهای زراعی بسیار و رمه های زیادی داشت. و سیدی جلیل و محترم و باتدبیر بود و بی نهایت از ناموس خود جانبداری می کرد. ادیب صابر چکامه های بسیاری در ستایش از او سروده است.

مؤلف گوید: صاحب مجالس سه فقره چکامه که ادیب صابر در مدح او گفته ایراد نموده است و از بعضی از بیتهای چکامه او استفاده می شود که سید، عالمی باکمال و بافضیلت بوده است، درعین حال یادآوری می شود عبارتی که درباره او نقل کردیم و مطالبی را که از ضمن چکامه های یادشده به دست می آوریم دلیل بر تشیع او نبوده است و ما اثبات تشیع وی را به عهده خود قاضی نور الله می گذاریم (۱).

شریف علی بن جعفر بن علی مدائنی علوی

از بعضی از مواضع مجموعه ورام به دست می آید: که شریف علوی از مشاهیر اصحاب، بلکه از معاریف علمای ما بوده است و از معاصران او، ابن اقساسی سراینده فاضل است. بنابراین بایستی به چگونگی احوال او پرداخت.

شیخ جمال الدین ابو الحسن علی بن جعفر بن شعره حلّی جامعانی

وی از بزرگان فقهای اصحاب متأخرین ما بوده است و از ابن شهر آشوب روایت می کرده است. من اجازه ابن شهر آشوب را به خط خود مجیز- که در ضمن ورقه ای به کتاب مختلف علامه منضم شده بود- در ضمن کتابهای متعلق به شهید ثانی به شرح زیر دیده ام:

«الحمد لله وحده مناقب آل ابی طالب، مثالب النواصب، المخزون المکنون فی

ص: ۴۵۱

عیون الفنون، متشابه القرآن المختلف فيه، معالم العلماء، اعلام الطرائق فی الحدود و الحقائق، أسباب نزول القرآن، مائده الفائده، المثل فی الامثال (۱).

پس از نام بردن از کتابهای شیخ ابو جعفر طوسی (رض) النهایه در فقه و الجمل و العقود، و الایجاز، و مصباح النور، المصباح الکبیر، و عمل السنه که المصباح الصغیر است، المبسوط، تهذیب الاخبار، مسائل الخلاف، الاستبصار فی الفتیا و الاخبار.

و از کتابهای سید مرتضی، الغرر و الدرر، الفقه الملکی، الذخیره، الملخص، الشافی در امامت، جمل العلم و العمل، الذریعه الی اصول الشریعه. و از کتابهای شیخ مفید، الرساله المقنعه، المزار و مصابیح النور. و از کتابهای ابو جعفر بن بابویه کتاب النبوه، کتاب الخصال عیون الاخبار الرضویه و نیز از کتابهای ابو جعفر بن یعقوب کلینی، کتاب الکافی. می نویسد: از خدای تعالی درخواست کردم و به شیخ اجلّ فقیه جمال الدین شمس الفقهاء ابو الحسن علی بن جعفر بن شعره حلّی جامعانی - که خدا او را برای انجام نیکوکارها موفق بدارد - اجازه دادم تا همگی آنچه را که از کتابهای مشایخ - رضی الله عنهم - گرد آورده ام و همگی مسموعات و قرائتها و آثار و اشعار و هر کتابی از کتابهای مشایخ را که صحت آن از نظر من به ثبوت رسیده است روایت نماید و شرایط اجازه و روایت را به طوری که معمول است مراعات کند، «... کتب ذلک محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی به خط خودش در نیمه ماه جمادی الآخر سال ۵۸۱ هجری حامد الله تعالی مصلیا نبیه محمد و آله».

حکیم صدر الدین علی گیلانی هندی

مؤلف شرح قانون، فاضلی دانشور و جامع، و طبیبی ماهر و کامل، و از مردم گیلان بود. مراتب علمی را از علمای ایران فراگرفت، سپس به شهرهای هند سفر کرد و تا هنگام وفات در آنجا زیست داشت.

صدر الدین با سید امیر ابو القاسم فندرسکی حکیم و عارف مشهور معاصر بود.

ص: ۴۵۲

۱-۱ این عده از آثار که نام برده است از کتابهای خود ابن شهر آشوب است - م.

گویند: هنگامی که صدر الدین به شرح قانون اشتغال داشت. میر مزبور در هند با وی ملاقات کرد و پس از ملاقات اظهار داشت: من اعتقاد عظیمی به شیخ ابو علی سینا داشتم و از آن پس که با این حکیم ملاقات کردم. تغییری در اعتقادم به وجود آمد، برای اینکه آنگاه که کتاب شفا و قانون ابو علی را مطالعه می کردم موقعیت عجیبی از پورسینا در دل من ایجاد شده بود و آنگاه که حکیم صدر الدین علی را ملاقات کردم و متوجه شدم وی به شرح قانون او پرداخته است و برای شرح کتاب وی از کتابهای دیگر کمک گرفته است و با آنکه از اندیشه درست و تصرف کامل برخوردار نمی باشد و از معرفت صحیحی بهره وری نکرده است دانستم که شیخ هم مانند او چنان فردی بوده است، یعنی تنها به جمع و اخذ پرداخته و از اندیشه و فکر خود استفاده ای ننموده است (۱).

باری حکیم صدر الدین دارای آثاری است: از جمله شرح قانون شیخ ابو علی سینا که شرحی بزرگ و جامع است و من آن را دیده ام و چندین بار به مطالعه آن پرداخته ام و دیگر رساله فی الطب که به سبک سؤال و جواب تألیف شده است و رساله ارزنده ای است و دیگری الشفاء العاجل که در برابر براء الساعه محمد بن زکریای رازی تألیف کرده، و رساله خوب و پرفائده ای است.

شیخ ابو الحسن علی بن ابی سهل حاتم بن ابی حاتم بن ابی حاتم قزوینی

وی از بزرگان علمای امامیه بوده است که از معاصران صدوق بلکه از اعلام پیش از او می باشد.

نجاشی در رجال (۲) خویش می نویسد: ابو الحسن دانشوری ثقه بود و در عین حال از ضعفای روایت می کرد. بسیار استماع کرده بود و کتابهایی تألیف نمود. از جمله کتاب:

ص: ۴۵۳

۱- هرگاه چنین حکایتی درست باشد دلیل بر عدم اطلاع و کمال صدر الدین است و ارتباطی با شخص ابو علی سینا ندارد و مراد حکیم فندرسکی آن است که شأن قانون بالاتر از آن بوده که صدر الدین به شرح آن اقدام نماید و در غیر این صورت قیاس مع الفارق است و از مقام فندرسکی این گونه قیاس دور می باشد-م.

۲- ۲) - رجال نجاشی، ص ۲۰۰.

التوحيد و المعرفة، كتاب الوضوء، كتاب الاذان، كتاب القبلة، كتاب الوقت [الوقف]، كتاب الصلاة، كتاب السهو، كتاب يوم و ليله، كتاب الحج، كتاب الفرائض، كتاب مصابيح النور، كتاب البيان و الايضاح، كتاب موازين العدل، كتاب العلل، كتاب الصفوه في اسماء امير المؤمنين، كتاب صفات الانبياء، كتاب المعرفة، كتاب الرد على القرامطه، كتاب الرد على اهل البدع، كتاب حدود الدين، كتاب الصيام و ما به توسط عبد الله بن شاذان، از ابو الحسن علي بن حاتم، كتابهاى وى را روايت مى كنيم (۱).

شيخ طوسى در «فهرست» گويد: على بن حاتم قزوينى، كتابهاى بسيار و ارزنده اى دارد و همگى آنها مورد اعتماد است. آثار او به اندازه سى فقره كتاب است كه به سبك كتب فقهيه تأليف شده است، از جمله: كتاب الوضوء كتاب الصلاه كتاب الصوم [كتاب الزكاه] كتاب الحج و امثال اين ها و از آثار او كتاب عمل شهر رمضان و كتاب توحيد است و ما آثار و روايات او را به توسط احمد بن عبدون، از حسين بن على بن شيان قزوينى كه محمد بن عبدون سال ۳۹۰ (يا ۳۵۰ هـ)، از وى به سماع حديث رسيده است، از على بن حاتم قزوينى روايت مى كنيم.

علامه حلى در كتاب خلاصه الاقوال (۲) نظريه نجاشى و شيخ را درباره او متذكر شده است و كتابهاى او را به طور تفصيل ياد نكرده است.

مؤلف گويد: شيخ معاصر در امل الآمل (۳) دو بار از او ياد کرده است يك بار به همان كيفيت كه ما او را در اينجا نام برده ايم معرفى کرده است و همگى آنچه را از نجاشى و علامه ايراد كرديم متعرض شده است و بار ديگر وى را به عنوان على بن حاتم ذكر کرده است، و مى گويد: پيش از اين او را به عنوان ابن ابى سهل متعرض شديم، و از آثار او مختصر كتاب الزهد حسين بن سعيد در نزد ما موجود مى باشد.

ص: ۴۵۴

۱- ۱- فهرست طوسى، ص ۹۸. [۱]

۲- ۲- خلاصه الاقوال، ص ۹۵.

۳- ۳- امل الآمل، ج ۲، صص ۱۷۲، ۱۷۸.

شیخ ابو الحسن علی بن بلال بن ابی معاویه مهلبی

شیخ اجل فاضل، معروف به مهلبی، از مشایخ مفید ره از مشایخ و اعلامی است که در مرتبه او بوده اند. مؤلفان رجال در کتابهای خود از وی یاد کرده اند و او از احمد بن حسین بغدادی روایت می کرد و از نوادگان مهلب بن ابی صفره است.

در بعضی از نسخه های مجالس و امثال آن به جای بلال (هلال) آمده است. به گمان من این تبدیل از ناحیه بعضی از ناسخان اتفاق افتاده است. در عین حال پس از این هم وی را به عنوان علی بن هلال یاد خواهیم کرد.

شیخ در «فهرست» گوید (۱)...

شیخ ابو الحسن یا ابو القاسم علی بن حبشی بن قوتی بن محمد کاتب

وی از مشایخ ابن عبدون بوده است و مؤلفان رجال نام او را در کتابهای رجال آورده اند و در نسب او اختلاف کرده اند پس از این از عالمی به نام شیخ ابو الحسن علی بن حبشی کاتب یاد خواهد شد، و حقیقت آن است که هر دو متحدند.

شیخ در فهرست گوید: علی بن حبشی بن قوتی، از آثار او کتاب الهدایا است که ما آن را به توسط ابن عبدون از وی روایت می کنیم.

و شیخ در کتاب رجال گوید: علی بن حبشی بن قوتی کاتب خاصی، تلعبیری از وی روایت می کرده است، و سال ۳۳۲ هجری تا هنگام رحلتش از وی به سماع حدیث می رسیده و از او به اخذ اجازه موقف شده است.

ص: ۴۵۵

---

۱ - ۱ - مطلبی که مؤلف از شیخ نقل کرده است در نسخه مطبوع نیامده، در پانوشت می نویسد: شیخ طوسی در فهرست، ۹۶ گوید: از آثار او الغدیر است که ما به توسط ابن عبدون آن را از وی روایت می کنیم و دیگری المسح علی رجلین و کتابی در فضل عرب و دیگری در ایمان ابی طالب و امثال این ها از آثار دیگر - م.

میرزا محمد استرآبادی در رجال کبیر پس از آنکه کلام شیخ را از فهرست و رجالش نقل می کند می نویسد: شیخ در چندین موضع از فهرستش از جمله در باب:

حمید و مثل آن کنیه او را ابو القاسم نوشته است و در اسانید روایات نیز به این کنیه اشاره کرده، هرچند در پاره ای از آنها به اشتباه دچار شده است (۱).

شیخ ابو الحسن علی بن حبشی کاتب

وی از مشایخ مفید (ره) بوده است و از حسن بن علی زعفرانی، از اسحاق بن ابراهیم بن ابراهیم بن محمد ثقفی، از عبد الله بن محمد بن عثمان، از علی بن محمد بن ابی سعید، از فضیل بن جعد، از ابو اسحاق همدانی، از حضرت مولی علی علیه السلام روایت می کرده است. حقیقت از نظر من آن است که مترجم حاضر با مترجم پیش متحد بوده است، زیرا که ابن عبدون همدانیه با مفید می باشد.

ملا نظام الدین قرشی شاگرد شیخ بهایی در کتاب رجال نظام الاقوال می نویسد:

ابو القاسم علی بن حبشی بن قوتی بن محمد کاتب خاصی. تلکبری از وی روایت می کرده است، و سال ۳۳۲ هجری به سماع او رسیده است و تا روزگار وفاتش از وی بهره وری داشته و به اجازه ای از او موفق آمده است و شیخ صدوق و شیخ مفید و سید مرتضی و ابن عبدون نیز - با اجازه ای که از وی داشتند - از وی روایت می کردند و خود او از قاسم بن محمد و حسن بن علی بن عبد الکریم و عباس بن محمد بن حسین روایت می کرده است.

و در حاشیه همان کتاب می نویسد: شیخ طوسی در کتاب فهرست در ذیل ترجمه ابراهیم ثقفی، حبشی را با حاء بی نقطه و باء یک نقطه بدون یا (یعنی حبشی نگفته است) ضبط کرده است.

نیز در حاشیه همان کتاب می نویسد: شیخ طوسی در ذیل معرفی از حسین بن ابی غندر کنیه او را ابو القاسم نوشته است.

ص: ۴۵۶

سید امیر شرف الدین علی بن حجه الله بن شرف الدین علی بن عبد الله بن

حسین بن محمد بن عبد الملک بن حمزه بن عز الدین بن حسن بن داود بن

حمزه بن محمد بن محمود بن علی بن احمد بن مسلم بن شمس الدین محمد بن

قاسم بن اسماعیل بن احمد بن یحیی بن حسین بن قاسم الرشی بن ابو اسحاق

ابراهیم طباطبا بن ابراهیم بن اسماعیل دیباج کبیر بن ابو اسحاق ابراهیم بن الغمر

الفخر بن ابی علی حسن مثنی بن ابو محمد حسن مجتبی سبط شهید بن

ابی الحسنین امیر المؤمنین علی بن ابی طالب بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد

مناف صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین اللهم احشرنا معهم و اجعلنا ممن

فینسب الیهم فی الدنیا و الآخره.

اولئک آبائی فجئنی بمثلهم اذا جمعتنا یا جریر المجمع

نسب او را به طوری که نگاشتیم به خط مبارک خود او بر پشت یکی از کتابهایش دیدم. معظم له سید مؤید امیر جلیل نبیل معروف به امیر شرف الدین علی، اصلاً از مردم شولستان بوده و همان جا متولد شده و در نجف اشرف می زیسته و از سادات حسنی حسینی طباطبایی و معروف به شولستانی است.

شولستانی فاضلی عالم و فقیهی متکلم و محقق مدقق و پرهیزکاری پارسا و از دنیا گذشته پاکیزه باطن و فرزانه، باتقوا و باحقیقت و از بزرگان متأخران امامیه و از بهترین دانشمندان آن روزگار و پرهیزکارترین آنها بشمار می رفته و نزدیک به روزگار ما می زیسته است.

شولستانی علوم شرعی را از سید امیر فیض الله تفرشی و شیخ محمد نواده شهید ثانی فرا گرفته است و به طوری که از اجازات و از آثارش برمی آید از آن دو بزرگوار هم روایت داشته و از دیگر از فضلا بهره ور گردیده است. از آغاز اربعین استاد استناد چنین برمی آید: که استاد از امیر شرف الدین علی مترجم حاضر از سید امیر فیض الله از شیخ محمد نواده شهید ثانی روایت می کرده است. بنابراین می توان گفت شرف الدین گاهی از شیخ محمد بی واسطه و هنگامی با واسطه روایت می کرده است.

و از اربعین استاد به دست می آید: امیر شرف الدین علی مترجم حاضر از میرزا محمد استرآبادی مؤلف رجال روایت داشته است و از آخر وسائل الشیعه شیخ معاصر قدّه نیز همین معنی استفاده می شود.

شولستانی مراتب علوم عقلی را از فضلالی شیراز استفاده کرده است.

یادآوری می شود شیخ معاصر که پنداشته است نام شریف او شرف الدین است شرح حال او را در باب شین نقطه دار بدین شرح آورده است: سید امیر شرف الدین حسینی شولستانی عالمی فاضل و محدثی شاعر و ادیب بود ما به توسط مولانا محمد باقر مجلسی از وی روایت می کنیم (۱).

مؤلف گوید: علاوه بر مجلسی گروه دیگری هم از وی روایت کرده اند (۲).

قابل توجه است که روایتی که استاد استناد از شولستانی داشته است مربوط به اوایل حال مولاناست. یعنی آن هنگام که به اتفاق پدر ارجمندش به نجف اشرف مشرف شد در آنجا به ملاقات سید بزرگوار نائل گردید و از وی استجازه کرد و سید به او اجازه داد.

به طوری که فاضل قمی معاصر (ملا محمد طاهر) در آخر مقدمه کتاب حجه الاسلام فی شرح تهذیب الاحکام تصریح کرده است شولستانی از میرزا محمد

ص: ۴۵۸

۱-۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۳۰؛ مصنفی المقال فی مصنفی علم الرجال، ص ۲۷۲.

۲-۲- در الذریعه، مجلد اول نام چند تن از علما را که از وی اجازه داشته اند به شرح زیر نوشته است: شیخ سلیمان بن پیر احمد یا ناکی اصفهانی، تاریخ آن ۴ رجب ۱۰۵۴ ه؛ شیخ ابو محمد شرف الدین علی مازندرانی تاریخ ۱۰۶۳ ه؛ ملا محمد طبسی که اجازه مبسوطی است به تاریخ ۱۰۴۱ ه؛ ملا نور الدین محمد شیرازی اجازه مبسوطی است؛ سید امیر نظام الدین شاه محمود شولستانی تاریخ آن ۱۴ صفر ۱۰۵۳ ه. یکی از شاگردانش تاریخ آن ۲۲ شوال سال ۱۰۵۱ ه. اجازه ای که به مجلسی [۱] اول داده است تاریخ آن ۱۰۳۶ هجری بوده است. صورت این اجازه در اجازات بحار آمده است و در این اجازه از دو استادش میر فیض الله و شیخ محمد نواده شهید به عظمت زیادی یاد کرده و اجازه در کربلای معلی بوده است و در آخر آن به اجازه ای که از میرزا محمد استرآبادی مؤلف منهج المقال داشته اشاره نموده است. م.

استرآبادی صاحب رجال هم روایت می کرده است.

شولستانی اوقاتی را که در سرزمین ولایت آئین نجف اشرف می زیست تقریباً، با ملاحظه که باید بشود، در سال ۱۰۶۰ هجری درگذشت (۱). شولستانی در اواخر عمر به بیماری قولنج مبتلا گردید و به طوری که از آخر شرح اثنی عشریه شیخ حسن صاحب معالم که وی به شرح آن اقدام کرده است برمی آید این بیماری کاملاً بر او استیلا داشته است و خود او در آخر آن شرح چنین مرقوم داشته:

هنگامی به تألیف این شرح پرداختم که بر اثر استیلا بیماری قولنج کاملاً به ناتوانی بدن و دماغ (اندیشه) گرفتار شده بودم. این بیماری مدت شش یا هفت سال بر من مستولی گردیده بود و هر ماه دو یا سه بار در ظرف یک روز یا دو روز بر من غلبه می کرد و به حالی درمی آمدم که توانایی ایستادن و نشستن و به پهلو و پشت افتادن را نداشتم و هر بار که مرا به دست خود گرفتار می کرد راضی به مرگ می شدم و خدا به حسب مصلحتی که می دانست مرا از مرگ رهایی می داد.

شولستانی فرزند خلفی به نام سید امیر علی رضا داشت که از پارسایان اهل علم به شمار می آمد من در نخستین باری که در سنین پانزده سالگی یا شانزده سالگی به نجف اشرف مشرف شده بودم او را دیدم و شولستانی شرح اثنی عشریه یادشده را برای این فرزند تألیف کرده است.

یادآوری می شود جمعی از علما از مراتب علمی او بهره ور گردیده اند و عده ای از

ص: ۴۵۹

۱-۱- در روضات و فوائد الرضویه سال فوت او را ۱۰۶۰ نوشته اند. مرحوم سید حسن صدر در حاشیه ریاض که نسخه خطی آن را دیده ام می نویسد: شولستانی پس از سال ۱۰۶۰ وفات یافته است؛ زیرا اجازه ای از او به خط خودش که سال ۱۰۶۳ هجری بوده دیده شده است. بنابراین سال ترحیل او یا همان سال ۱۰۶۳ هجری است یا پس از آن و مرادش از اجازه مزبور اجازه ای است که در پانوشت قبل نوشتیم که به شیخ ابو محمد شرف الدین علی مازندرانی داده است و در چندین موضع از الذریعه استفاده می شود که پس از سال ۱۰۶۳ در گذشته، چنانچه در ذیل اجازه اش می نویسد: المتوفی بعد سنه ۱۰۶۳ و نظر هر دو بزرگوار به تاریخ اجازه ای است که به شیخ ابو محمد داده است-م.

فضلا هم از او روایت کرده اند (۱) و از انفاس شریفه او مستفیض گردیده اند.

از جمله ملا- حاج حسین نیشابوری است که او در اجازه خود به ملا نوروز علی تبریزی به استادی و شیخوخیت شولستانی تصریح کرده است. ملا حاج حسین این اجازه را در روزگار زندگی استادش شولستانی برای ملا نوروز علی صادر کرده است و تاریخ آن اواخر سال ۱۰۵۶ هجری بوده است و در آن اجازه به مناسبت نام برداری از استادش چنین می نویسد: عن شیخنا السید السند الجلیل الفاضل المحقق العابد الزاهد الورع الثقی الثقی المؤید بتأیید الله الامیر شرف الدین علی بن السید المرحوم المغفور المبرور حجه الله الحسنی الحسینی الشولستانی النجفی که نسبش حسنی و مولدش شولستان و وطنش نجف اشرف است که خدا با لطف و احسانش با این پدر و فرزند رفتار کند و مسلمانان را از زندگی آنان برخوردار سازد از استادش سید سند فاضل تا به آخر...

پس از آن به نام برداری از دو استادش امیر فیض الله و شیخ محمد سبط شهید ثانی به طوری که ما هم پیش از این یاد کردیم پرداخته است.

امیر شرف الدین رضی الله عنه کتابهای ارزنده ای داشته است که حدّ اکثر آنها به خط او بوده و یا به تصحیح وی رسیده است. هنگامی که در استرآباد بودم چنان پیش آمد که همگی کتابها و بیشتر و بلکه تمامی آثار او را از نظر ملاحظه خویش گذرانیدم و جملگی آنها را که به خط خودش بوده است یکی از مردم استرآباد از نوادگانش که در ارض غزّی (نجف اشرف) مجاور بوده اند خریداری کرده و به استرآباد آورده بود. در عین حال و با کمال تأسف حدّ اکثر آنها به صورت اوراق پراکنده ای درآمده بود که قابل امتیاز از یکدیگر و ارتباط باهم نبوده اند و همین اندازه از آن اوراق به دست می آید که امیر شرف الدین دارای مؤلفات عدیده در فنون کثیره بوده است و از آثار مرتّب او که به خط خودش دیده ام شرح رساله اثنی عشریه در صلوات است که از آثار شیخ حسن صاحب

ص: ۴۶۰

۱-۱- چند تن از اعلامی که از وی اجازه داشته اند در پانوشت پیشین یاد کردیم. از اجازه سید حسن صدر به مرحوم علامه تهرانى مؤلف الذریعه برمی آید: شیخ محمد بن جابر از سید شرف الدین علی شولستانی مترجم حاضر روایت می کرده است-

معالم بوده است و شولستانی همان رساله را به نام توضیح الاقوال و الأدله فی شرح الرساله الاثنی عشریه در ضمن دو مجلد شرح کرده است و آن شرح دامنه داری است که مشتمل بر وجوه استدلالات در مسائل صلوات و نقل اقوال و روایات و آیات بیش از آنچه احتمال داده شده می باشد. شولستانی نهایت تحقیق و دقت و تنقیح را در آن به کار برده است و بالاخره از فوائد ارزنده ای برخوردار است و نسخه ای از آن در نزد ما موجود می باشد با این تفاوت که در آخر آن آمده است که آن نسخه را به الفوائد الغریبه (۱) نامیده است زیرا تألیف این شرح در مجاورت آستانه مبارکه علوی علیه السّلام اتفاق افتاده است و ممکن است خود او نام آن شرح را تغییر داده باشد بلکه احتمال دارد اصل شرح را تغییر داده باشد و اضافات و الحاقاتی بدان افزوده باشد و تاریخ شرحی که نسخه ای از آن در نزد ما می باشد ۱۰۵۷ هجری است و از این شرح نهایت فضیلت و مهارت او ویژه در مسائل فقهی به دست می آید.

و از آثار او کنز المنافع فی شرح مختصر نافع محقق حلّی است که در فقه بوده است و این کتاب هم شرح بسیار مبسوطی است چنانچه کتاب طهارت آن را در ضمن یک جلد تدوین کرده و ظاهراً به اتمام نپرداخته بوده و تاریخ انجام همان مجلد هنگام ظهر روز یکشنبه ۲۲ ماه شوال سال ۱۰۶۰ می باشد و ممکن است در آخر عمرش به تألیف این شرح اقدام کرده باشد.

و از آثار او حاشیة ناتمامی است بر صحیفه کامله و کتابی است در دعاهای متفرقه و رساله فارسی در آداب حج (۲) و رساله در عصمت انبیا پیش از بعثت و پس از بعثت و همچنین عصمت ائمه علیهم السّلام پیش از امامت و پس از امامت و رساله مختصری درباره قبله مسجد کوفه و اموری که مناسب با آن است و همچنین درباره قبله عراق و

ص: ۴۶۱

۱- ۱- چهار نسخه از آن در کتابخانه آستان قدس رضوی، کتابخانه آیه الله مرعشی، کتابخانه مجلس و کتابخانه مدرسه شهید مطهری موجود است. به نقل از ترجمه مقدمه ای بر فقه شیعه، ص ۲۱۵- [۱] م.

۲- ۲- نسخه ای از آن در کتابخانه مجلس ۳۷۴۹/۱ (فهرست ۱۷۳۴: ۱۰) می باشد. به نقل از ترجمه مقدمه ای بر فقه شیعه ص ۲۳۶.

نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد رسالهٔ مزبور از تحقیقات ارزنده ای برخوردار است و استاد استناد ما اُیّده الله تعالی همگی آن رساله را در مجلد مزار بحار الانوار ایراد کرده است.

و از آثار او اجازه های مفصل و مختصری است که برای شاگردان و مستجیزان خویش صادر کرده است، از جمله اجازه ای است که برای شیخ نور الدّین محمد بن شیخ عماد الدّین محمود شیرازی مرقوم داشته است (۱).

و از آثار اوست شرحی فارسی بر الفیه شیخ شهید به نام کفایه الطالبین و رسالهٔ فارسی دیگر به نام الدّریه که رسالهٔ مختصری است در اصول الدّین و شرحی پارسی بر نصاب صبیان نوشته است و از قرائن پیداست که باید این سه اثر را در آغاز تحصیلش تدوین کرده باشد، زیرا نسخه آنها را که در استرآباد دیدم تاریخ تألیف آنها ۹۹۶ هجری بوده است (۲). در عین حال بعید نیست این آثار از دیگری باشد که شولستانی آنها را به خط خود نگاشته است. شولستانی علاوه بر تألیفات، تعلیقاتی هم داشته است، از جمله تعلیقه ای که بر استبصار مرقوم داشته است و از این تعلیقه در اوایل شرح اثنی عشریه مذکور نام برده است و ممکن است تعلیقهٔ تدوین شده ای بوده باشد.

شولستانی منسوب به شولستان شیراز است که شهرک معروفی واقع میان شیراز و بنادر آن سرزمین می باشد (۳).

ص: ۴۶۲

۱-۱- این اجازه را پیش از این در پانوش نگاشتیم، الذریعه اول می نویسد: در ریاض اجازهٔ مفصلی است که نامهای آثارش را در آن اجازه متذکر شده است (پایان). به طوری که از ترجمهٔ حاضر استفاده می شود تنها از آن اجازه به عنوان مفصل یاد کرده است و یادی از تألیفاتش - که در آن اجازه آمده - ننموده است - م.

۲-۲- در صورتی که کتابهای مزبور از آثار شولستانی بوده باشد و با توجه به اینکه تاریخ رحلت او ۱۰۶۳ هجری بوده باشد چنانچه پیش از این یادآوری شده است هر گاه سن او را در آن هنگام بیست سال بدانیم ۸۷ سال عمر کرده و به این ترتیب سال ۹۷۶ هجری متولد شده است - م.

۳-۳- بلوک شولستان از نواحی مختلف آب و هوای سرزمین فارس است. قصبهٔ آن نوبنجان یا نوبندگان بوده است. رساله ناصری می نویسد: این قصبه در سال چهارصد و اندی به وسیلهٔ ابو سعید -

یادآوری می شود: سلسله و پیوندان این سید، از سادات بنامی هستند که هم اکنون در شولستان فارس از موقعیت خاصی برخوردار می باشند و من جمعی از آنها را در شولستان دیده ام و در میان عموزادگان مترجم حاضر گروهی از فضلا وجود دارند که ما آنها را در طی ترجمه هایی از این کتاب نام می بریم.

علی بن حسن

وی از مشایخ کلینی و از جمله (عده من اصحابنا) است که کلینی به همین عنوان از آنها در کتاب کافی روایت می کند، چنانچه از ایشان از احمد بن محمد بن خالد برقی روایت نموده است و سند مزبور دلیل بر آن است که وی از علمای ما و از مشایخ کلینی است و روایتی که معظم له بدون واسطه از وی داشته است دلیل بر مدح عظیم و بلکه توثیق از او می باشد (۱).

ص: ۴۶۳

۱- ۱) - در فایده هفتم از مجم [۱] ع الرجال از علامه نقل کرده است: ثقها لاسلام کلینی گفته هرگاه بگویم عده ای از اصحاب ما از احمد بن محمد بن خالد برقی نقل کرده اند، مرادم علی بن ابراهیم و علی بن محمد بن عبد الله بن اذینه و احمد بن عبد الله امیه و علی بن الحسین است و هرگاه بگویم عده ای از اصحاب ما از احمد بن محمد بن عیسی روایت کرده اند، مرادم محمد بن یحیی و علی بن موسی کمندانی و -

یادآوری می شود علی بن حسن نام شخص معینی نبوده است بلکه ظاهراً جمعی بدین نام موسوم بوده اند که در کتابهای رجال نام برده شده اند و قول به ظاهرتر آن است که مراد از او علی بن حسن بن... است.

سید مجد الدین علی بن حسن بن ابراهیم حلبی (حسینی) عریضی

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: مجد الدین از مشایخ محقق حلّی است (۱).

مؤلف گوید: مجد الدین از معاصران ابن طاوس و امثال اوست.

از این پس عالمی را به نام شیخ مجد الدین علی بن عریضی از قول شیخ معاصر که می نویسد: «مجد الدین از مشایخ ابن شهر آشوب بوده است» ایراد خواهیم کرد. و نیز گزارشی از سید ابو الحسن علی عریضی حسینی خواهیم داشت که وی از مشایخ صدوق بوده و در آنجا خواهیم گفت که مراد از همگی آنها شخص واحد است.

شیخ زین الدین علی بن شیخ عزّ الدین حسن بن احمد بن مظاهر

وی از بزرگان باجلالت و از شاگردان شیخ فخر الدین فرزند علامه حلّی است و پدرش عزّ الدین هم از بزرگان علما بوده است. در ضمن مطالعات خویش به اجازه ای برخوردیم که فخر المحققین برای شیخ زین الدین علی مترجم حاضر مرقوم داشته است و در آن اجازه از زین الدین و پدرش عزّ الدین ستایش بسزایی نموده و در آغاز آن چنین نگاشته است: «قرء علی الشیخ المعظم الفاضل المکرم الفقیه المحقق المتکلم المدقق الامام العلامة زین الدین علی بن الفقیه العالم السید المرحوم عزّ الدین حسن بن احمد بن مظاهر ادام الله ایامه همگی کتاب قواعد الاحکام پدرم را».

ص: ۴۶۴

پس از آن در همان اجازه به ادامه دیگر از کتابها و آثار و ایراد طرق خویش پرداخته است.

مؤلف گوید: به گمانم مراد از مترجم حاضر همان ابن مظاهر واسطی و یا یکی از بستگان او می باشد.

سید زین الدین علی بن حسن حسینی

وی از علمای جلیل القدر ما بوده است و کفعمی در حواشی بلد الامین حدیثی را از خط او نقل کرده است که در آن دعایی را آورده است که در هنگام تناول کردن تربت حضرت سید الشهداء علیه السلام برای استشفای خواننده می شود.

ملا علی بن حسن زواری مفسر معروف به زواری

وی مؤلف تفسیر فارسی و دیگر از آثار معدود است.

زواری فاضلی دانشمند و مفسری فقیه و محدثی معروف است و از شاگردان سید غیاث الدین جمشید زواری مفسر است.

به طوری که از کتاب لوامع الانوار خود زواری به دست می آید: از سید امیر عبد الوهاب بن علی حسینی استرآبادی که در اوایل ظهور دولت صفویه شهرتی بسزا داشته روایت می کرده است. زواری علاوه بر سید غیاث الدین از محضر شیخ علی بن عبد العالی کرکی استفاده کرده و از اجلّه شاگردان او بشمار است، جز اینکه در آثارش تمایلی به تصوّف از خود نشان می داده است و از علمای دولت شاه اسماعیل و شاه تهماسب صفوی بوده است و ملا فتح الله کاشانی مفسر معروف و مؤلف تفسیرهای پارسی و تازی از شاگردان اوست. زواری به فتح زا و واو و پس از آن الف و بعد از آن راء بی نقطه منسوب به زواره است که نام چندین موضع بوده از آنهاست:

دهکده مشهوری نزدیک به اردستان و از آنهاست قصبه معروفی از حوالی اصفهان که واقع میان یزد و اصفهان می باشد. زواری آثار زیادی دارد که حدّ اکثر آنها آثار پسندیده ای است و من آنها را دیده ام از جمله: کتاب تفسیر فارسی معروف به تفسیر زواری و یا

ترجمه الخواص (۱) است. زواری این اثر را پس از تفسیر المواهب العلیه ملا حسین کاشفی و امثال آن از کتابهایی که در تفسیر پارسی بوده تألیف کرده است و اخبار معصومین علیهم السّلام را در آن ایراد نموده است.

و از آثار او شرح پارسی است بر نهج البلاغه و ترجمه پارسی کشف الغمّه علی بن عیسی اربلی به نام ترجمه المناقب. من این ترجمه را که برگردان بس خوبی است در شهر اصفهان و استرآباد و دیگر از شهرها دیده ام. زواری این ترجمه را در سال ۹۳۸ هجری بنا به پیشنهاد امیر قوام الدّین محمد تألیف نموده است.

از آثار دیگر او کتاب وسیله النجاه فی ترجمه الاعتقادات است که ترجمه پارسی رساله اعتقادات ابن بابویه است. این ترجمه را در شهر آمل مازندران و دیگر از جاها دیده ام. و از آثار او مجمع الهدی است که مشتمل بر چهل باب و در گزارش احوال پیمبران و ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین بوده که به پارسی تألیف کرده است و از تحقیقات شایسته ای برخوردار می باشد. اثر مزبور کتاب بزرگی است که آن را در تبریز و اردبیل دیده ام و در حال حاضر نسخه ای از آن در نزد من موجود می باشد. و از آثار او کتاب تحفه الدعوات در ادعیه اوقات سال است که به پارسی نوشته و من آن را در اردبیل دیده ام.

و دیگری لوامع الانوار الی معرفه الاثمه الاطهار است که به پارسی نوشته است.

این کتاب هم اکنون معروف و در اختیار همگان می باشد و نسخه ای از آن در نزد ما موجود می باشد. لوامع الانوار کتاب بزرگی است که آن را از کتاب احسن الکبار فی

ص: ۴۶۶

---

۱ - ۱ - الذریعه، ج ۴، [۱] ذیل ترجمه الخواص می نویسد: تفسیر بزرگی است از آثار ابو الحسن علی زواری که شاگرد محقق کرکی متوفی ۹۴۰ و استاد ملا فتح الله کاشانی متوفی ۹۸۸ هجری بوده است. این تفسیر مشتمل بر اخبار اهل بیت و متوجه آیاتی است که درباره اهل بیت نازل شده است و سال ۹۴۷ هجری از تألیف آن فارغ شده است ماده تاریخ آسودگی از آن این است. از فضل اله چون به اتمام رسید تاریخ وی از «فضل اله» است عیان زواری این اثر را پس از تفسیر المواهب العلیه ملا حسین کاشفی و امثال آن از کتابهایی که در تفسیر پارسی بوده تألیف کرده است و اخبار معصومین علیهم السّلام را در آن ایراد نموده است - م.

مناقب الائمة الاخيار که یکی از علمای ما به پارسی تألیف کرده تلخیص نموده است.

زواری این کتاب را به فرمان شاه تهماسب صفوی تلخیص نموده و پاره ای از مطالب و فوائد و اخبار ائمه معصومین را به آن افزوده و بر یک مقدمه در اصول الدین و چهارده باب در احوال سادات طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین تدوین کرده است و من هم اکنون نام مؤلف احسن الکبار را نمی دانم و نیز اطلاعی ندارم که کتاب احسن الکبار به پارسی تألیف شده است یا به تازی (۱).

زواری تفسیر حضرت امام حسن عسکری علیه السلام را به فرمان شاه تهماسب صفوی از عربی به پارسی برگردانیده است و من آن ترجمه را در قصبه لنگر از حوالی تربت جام دیده ام و نسخه ای از آن در نزد افراسیاب خان موجود می باشد (۲).

ص: ۴۶۷

۱-۱- الذریعه، ج ۱، ذیل احسن الکبار فی مناقب الائمة الاطهار علیهم السلام می نویسد: این کتاب که به فارسی تألیف شده است، اثر سید محمد بن ابی زیدین عربشاه حسینی علوی ورامینی است که در آن به ادله امامت ائمه طاهرین و احوال و فضائل و احتجاجات و معجزات و موالید و فیات و دیگر از حقایق مربوط به ایشان صلوات علیهم اجمعین پرداخته و در ضمن هفتاد و هشت باب تدوین کرده و سال ۷۴۰ هجری به تألیف آن اقدام نموده است. همین کتاب را ملا علی زواری به نام لوامع الانوار به پارسی تلخیص نموده و لواحق و اضافاتی بدان افزوده است-م.

۲-۲- مرحوم عبد الحمید مولوی که از فضیلت نویسندگان عصر حاضر بوده در آثار باستانی خراسان می نویسد: لنگر جایی است که از آن هرروزه به مردم طعام برسد و خانقاه را هم به همین جهت لنگر گفته اند؛ مانند لنگر جام. قریه لنگر در ۲۴ کیلومتری تربت جام واقع شده است و پیش از اینکه به نام لنگر خوانده شود خرگرد گفته می شد. خرابه های سابقی و گورستان آنجا در بالای تپه مشرف به قریه لنگر است و نهر آنجا در علیای آن قریه واقع شده است و دیگر از مطالب که باید بدان کتاب رجوع کرد از آثار مورد توجه محل لنگر مرقد سید علی بن نصر بن هارون بن ابو القاسم تبریزی معروف به قاسم انوار است که از عرفای بنام قرن نهم هجری می باشد (ف. خرگرد جام ۸۳۷ ه. ق. ۱۴۳۳/م). وی در طریقت مرید صدر الدین موسی بن شیخ صفی الدین اردبیلی بود و تحت تربیت وی ریاضتها کشید و از جانب او به قاسم الانوار ملقب شد و سپس نزد شیخ صدر الدین یمنی تلمیذ کرد و صحبت شاه نعمه الله ولی را نیز دریافت و در بلاد قزوین، گیلان، هرات، سمرقند و دیگر شهرهای خراسان به سیاحت پرداخت و در هرات به ارشاد خلق مشغول شد و چندان نفوذ یافت که شاهرخ میرزا تیموری از-

از آثار او ترجمه کتاب مکارم الاخلاق فرزند شیخ ابو علی طبرسی است که به پارسی برگردانیده و به نام مکارم الکرائم نامیده است و از قرینه پیداست که این کتاب را به خواهش شاه تهماسب صفوی ترجمه کرده باشد و من آن را در هرات دیده ام و می پندارم که نسخه ای از آن در نزد ما موجود بوده باشد.

از آثار او رساله مرآه الصفاء است که به پارسی نوشته و دامنه دار است و من بخشی از اواخر آن را که مشتمل بر خاتمه دامنه داری در زیارات پیمبر و حضرت فاطمه و ائمه اطهار علیهم السّلام و دیگر از مطالب مربوط به این بخش بوده است در شهر هرات دیده ام. ظاهراً ابواب پیش از آن هم در احوال اهل بیت علیهم السّلام و مناقب ایشان یا ویژه اعمال و ادعیه سالانه تألیف شده باشد.

از آثار او کتاب مفتاح النجاح در ترجمه کتاب عدّه الداعی ابن فهد حلّی است که علاوه بر ترجمه اصل کتاب برخی از دعاها را به آن افزوده است و من نسخه ای از آن را که بسیار پسندیده ترجمه شده بود در شهر فراء دیده ام.

و از آثار او ترجمه کتاب احتجاج شیخ طبرسی است که به پارسی ترجمه کرده و نسخه ای از آن در اصفهان موجود است که به نام شاه تهماسب ترجمه نموده است.

یادآوری می شود مفسّر زواری در کتاب لوامع الاسرار که پیش از این نام برده شد به پارسی نوشته است خواب غریبی را که برای خود او اتفاق افتاده است در آنجا ثبت کرده که دوست می دارم مضمون آن را در اینجا یادآوری کنم: دو سال پیش از آنکه شاه اسماعیل صفوی بر شهرهای خراسان استیلا پیدا کند در محافل عمومی سخن از این بود که گروه اوزبکیان ملعون تصمیم دارند به عراق حمله ور شوند و آنجا را چپاول کنند، از شنیدن این سخن بسی در چگونگی آن در اندیشه بودم و همان اوقات در هرات به سر می بردم تا اینکه شبی در رؤیا دیدم (۱)...

ملا علی بن حسن سبزواری

وی فاضلی عالم بوده کتاب خلاصه الروضه که به فارسی خلاصه کرده است تلخیصی از کتاب روضه الشهدای ملا حسین کاشفی است و من نسخه ای از آن را در تبریز دیده ام هرگاه بگوئیم مترجم حاضر همان فرزند ملا حسین است- که پس از این به شرح حالش اشاره می شود- به چند وجه احتمال بعیدی خواهد بود.

سید زین الدین علی بن حسن بن شدقم

طولی نکشد که شرح حال او را به عنوان سید زین الدین علی بن سید ابو المکارم بدر الدین حسن بن سید نور الدین علی بن حسن بن علی بن شدقم بن ضامن شمس الدین محمد تا به آخر نسبش یادآوری کنیم.

شیخ زین الدین علی بن حسن بن حسین بن حسن

که اصلاً کاشانی و مولدا و مسکنا سرانیوی یا سرابشروی بوده است.

وی دانشوری فاضل و فقیه و از معاصران شهید اول و از شاگردان پدرش حسن بن حسین یادشده که شاگرد علامه حلّی بوده است می باشد.

ص: ۴۶۹

من در قصبه دهخوارقان که از حوالی تبریز است نسخه ای از قواعد علامه را دیده ام که مترجم آن را بر پدرش قرائت کرده و او به خط شریفش اجازه ای برای او نوشته که صورتش این است: «قرائت کرد بر من فرزند اعزّ اکرم امجد فقیه زین الدّین علی که خدا او را باقی بدارد و به فرمان برداری از خودش تأیید فرماید و از هر چیزی که وسائل تقرّب او را به پیشگاهش فراهم سازد برخوردار گرداند و برای کارهای شایسته موفقش فرماید همگی جزء اول و دوّم قواعد الاحکام را از آغاز تا انجام قرائتی درست و پسندیده که گواه از کمال فطانت و شاهد بر خوبی قریحت او می باشد و در هنگام قرائت به بحث از مشکلات آن می پرداخت و امعان نظر در اصول آن می نمود و در تهیه فروع از اصول می کوشید و با مباحثه ای که در اطراف این کتاب دایر نموده خود را در ردیف مجتهدان و در زمره فقیهان و فاضلان که خدا آنها را پیشوای نیکوکاران و وارثان رسولان صلوات الله علیهم اجمعین قرار داده در آورده است و به وی اجازه دادم تا به توسط من این کتاب را از مصنفش - قدّس الله روحه - و دیگر از آثار او را که در سایر علوم عقلیه و نقلیه نوشته است روایت نماید و هم به وی اجازه دادم تا همگی آثار فقهای اصحاب متقدمین ما - رضوان الله علیهم اجمعین - از من از علامه مؤلف این کتاب از یادشدگان همگی روایات و اجازات آنها را که در علوم مختلف بوده است روایت نماید و برای هرکس که بخواهد و دوست بدارد و روایت کند که او شایستگی این مقام را دارد. کتبه والده بنده نیازمند به خدای تعالی حسن بن حسین بن حسن سراینوی مقیم کاشان در بیست و پنجم ربیع الاول سال ۷۶۳ هجری و او را به سند فوق مجاز ساختم درحالی که به حمد خدا مشغول و به درود بر پیمبرش مفتخر و از گناهانم خواهان آمرزشم». پایان آنچه را به خط پدرش دیدم.

و نیز به خط پدرش در آخر همان کتاب چنین یافتیم «فرزند عزیزتر از جان و نور چشمم زین الدّین علی که خدا به جاه محمد و آل محمد او را به آرزوهایش نایل سازد کتاب قواعد را بر من قرائت کرد قرائتی همراه با گفتگو و توجه به معانی و توضیح مطالب مشکله آن و آن قرائت در مجالس چندی اتفاق افتاد که آخرین مجلس آن سحر سه شنبه بیست ربیع الاول سال ۷۶۳ هجری بوده است. کتبه والده بنده حق تعالی حسن بن حسین بن سراینوی به خط خودش درحالی که به حمد خدا پرداخته و به درود بر پیمبر

اشتغال داشته و از گناهانش آمرزش طلبیده است».

و در پشت همان کتاب اجازه دیگری دیدم که یکی از فضلا برای او چنین نوشته بود «اعزّ اکرم زین المله و الدین علی که خدا عمر او را در زیر سایه پدرش طولانی فرماید قرائت این کتاب را همراه با بحث و شرح و فهم و ضبط در ظرف چند مجلس به پایان آورد که آخرین آنها بیست و چهارم محرم الحرام سال ۸۵۱ هجری بوده است. کتبه ناتوان ترین بندگان خدای تعالی و نیازمندترین ایشان به عفو و مغفرت و بخشش او عبد الملک بن اسحاق بن عبد الملک که در قم متولد شده و در کاشان زیست دارد که خدا او و پدر و مادرش و دیگر مرد و زن مؤمن را بیامرزاد و بر بهترین آفریدگانش محمد و آل محمد و خاندان پاکیزه گوهر او درود فرستد».

مؤلف گوید: در صورتی که اجازه اخیر مربوط به مترجم حاضر باشد مستلزم وجوه بی سابقه ای خواهد بود. یکی آنکه بعید است مجاز له (زین الدین علی سراینوی) از تاریخ اجازه قبلی تا تاریخ اجازه آخری که ۸۸ سال فاصله دارد باقی مانده باشد تا به اجازه از عبد الملک قمی نایل گردد. دیگر آنکه زین الدین با داشتن مراتب و بهره گیری از کلیه مسائل و مهمات کتاب قواعد چگونه ممکن است پس از صدسال تقریبی که از عمرش گذشته بار دیگر کتاب قواعد را که مشکلاتش را از پدرش آموخته از غیر پدرش فرابگیرد و سوم آنکه (۱)...ظاهرا زین الدین علی در اجازه آخری غیر از زین الدین علی در اجازه اولی است و ممکن است زین الدین علی در اجازه اخیری نواده زین الدین علی در اجازه اولی بوده باشد و یا در یکی از دو تاریخ اشتباهی رخ داده باشد.

یادآوری می شود زین الدین علی مترجم حاضر با شیخ شرف الدین علی بن شیخ تاج الدین حسن سرابشنوی که ذیلا نام برده می شود متحد است.

ملا شرف الدین علی بن شیخ تاج الدین حسن سرابشنوی

وی فاضلی عالم و جلیل القدر بود. به توسط پدرش تاج الدین از علامه حلی

ص: ۴۷۱

روایت می کند و به طوری که از غوالی اللثالی ابن جمهور لحساوی به دست می آید ملا رضی الدین عبد الملک بن شمس الدین اسحاق بن رضی الدین عبد الملک بن محمّد بن فتحان واعظ قمی از وی روایت می کرده است. ابن ابی جمهور در توصیف از او می نویسد: «المولی الاعلم الافضل شرف الدین علی» و در جای دیگر از غوالی اللثالی می نویسد: «المولی الاعلم الاعظم سیّد الفقهاء فی عصره».

شرف الدین علی

مؤلف گوید حقیقت آن است که مترجم حاضر با شیخ زین الدین علی بن حسن بن حسین بن حسن سرابشروی که ترجمه اش گذشت متحد بوده است، زیرا هر دو تن در درجه یکسانند و اختلاف در لقب، آسان است.

سرابشروی، به ضم سین بی نقطه و فتح راء بی نقطه پس از آن الف ساکن و فتح باء یک نقطه و سکون شین نقطه دار و فتح نون و واو آخر منسوب است به سرابشرو، یکی از دهکده های عراق.

شیخ علی بن حسن بن شاذان قمی

بطوری که از رساله اسامی مشایخ یکی از شاگردان محقق کرکی به دست می آید:

وی از مشایخ اصحاب ما بوده و از شیخ صدوق روایت می کرده است.

به نظر من بعید نیست علی بن شاذان همان شیخ ابو الحسن محمد بن احمد بن علی بن حسن بن شاذان قمی مؤلف کتاب ایضاح دفائن النواصب و کتاب مائه منقبه فی فضائل علی علیه السّلام بوده باشد که استاد قاضی ابو الفتح کراچکی بوده است پس نام برداری از او بطوری که در آغاز این ترجمه آمده اشتباهی از ناسخ بوده است.

و محتمل است مترجم حاضر جد شیخ ابو الحسن محمد مذکور بوده باشد و هرگاه این احتمال درست باشد مستلزم آن است که سبط شیخ علی در درجه عالمی باشد که از صدوق روایت می کند و چگونه ممکن است جدش از صدوق روایت کرده باشد و بالاخره بیرون از تأمل نمی باشد.

ابن ابی طالب علیه السلام.

بطوری که از خرایج به دست می آید: وی از مشایخ صدوق بوده است و خود او از ابو الحسین بن رجا روایت می کرده است. روایت از ابو الحسین دلیل بر موقعیت ویژه و عظیم او خواهد بود. برای چگونگی حال او باید به کتابهای رجال مراجعه کرد.

سید شمس الدین و یا زین الدین علی بن سید ابو المکارم بدر الدین

حسن بن سید نور الدین علی بن حسن بن علی بن شدقم بن ضامن بن

شمس الدین محمد بن عرمه بن ثویه بن بکیشه بن ابی عماره حمزه

(۱)

و باقی نسب او تا آنگاه که منتهی می شود به حضرت مولی علی علیه السلام در سرگذشت پدرش سید بدر الدین ابو المکارم علی حسینی مدنی که پیش از این بدو اشاره شده یاد گردیده است.

وی فقیهی جلیل القدر و مانند پدرش معروف به ابن شدقم است و پدرش نیز از اجله علما و دانشوران بوده است. سرگذشتش پیش از این ذکر شده است.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: سید زین الدین علی بن حسن بن شدقم فاضلی محقق و ادیبی سراینده بود سؤالاتی از شیخ بهایی ره نموده است (۲).

مؤلف گوید: شیخ بهایی (ره) در پاسخ سؤلهایی که وی از شیخ نموده است او را به عظمت ستوده است و فرموده و بعد: به تحقیق مشرف شدم به اطلاع پیدا کردن بر این سؤلهایی که ماههای آن از مشرق سیادت و شرافت و اقبال درخشندگی یافته است و انوار

ص: ۴۷۳

۱-۱- شدقم به معنای گشاد دهان و به معنای شیر هم آمده است و به معنی پرگو هم استعمال شده است. ابن اثیر می نویسد رسول خدا افزوده: بغضکم إلی الثرثارون المتشدقون آن را که پرگو و در سخنان خود بی احتیاطند مبعوض ترین افراد در نزد منند.

۲-۲- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۸. [۱]

آن از مطلع عزّت و فضیلت و افضال تابش کرده است و گفتار خود را تا آنجا دنبال نموده که گوید سؤالهای وی مشتمل بر مسائل دقیقه ای بوده است که از زیرکی او حکایت می کند و سؤالاتی را طرح کرده که دلیل بر فطرت تیزرأی اوست و جای هیچ شگفتی نیست، زیرا طراح این گونه مسائل عالی جناب سید اجل افضل و دوست یکتا و کامل ماست که خورشید آسمان فضائل و معالی است و سپیدی سیمای افاضل و اعالی است. وی دیباچه صحیفه شرف و جوانمردی و عنوان فخریه مروّت است. نسب پاکیزه گوهر نبوی را داراست و حسب آشکار علوی را هویداست. بزرگواری است که انتساب به حسینی را مبدا و منتهاست. زین الدّین و الدنیا علی بن حسن بن شدم که خدا همه گونه نعمت را بر او تمام کند و آنچه را که درخور همّت عالیّه او بوده باشد به وی اعطا فرماید و سؤالات او که گوهرهای گران بار بود هنگامی به دست من رسید و به مطالعه من درآمد که در وقت تا به آخر...

مؤلف گوید: بخشی از آغاز شرح ارشاد علامه که مقدمه اصولی برای آن شرح باشد در اختیار ما می باشد. در ابتدای آن چنین آمده است: این شرح را بنا به پیشنهاد سید علی بن حسن بن شدم تألیف نمودم و او را چنین ستوده است: «المولی الجلیل و السید الکبیر النبیل مستحقّ الثناء و التبجیل ذو النفس الطاهره الزکیه و الهّمه الباهره العلیه و الاخلاق الزاهره المرضیه المشتهر بحسن المکارم و الشّیم شمس الدّین السّید علی بن السید الفاجر الحسن بن شدم اطال الله بقاءه و رزقه ما یهواه و اعافه علی آخرته و دنياه».

خلاصه وی را به جلالت قدر و بزرگواری و فرزاندگی ستوده و او را شایان ستایش معرفی کرده که نفسی پاکیزه و همّتی آشکارا دارد. اخلاقش پسندیده و به خوبی و کرم مشهور است و برای او دعا کرده است خدا او را پایدار بدارد و آنچه می خواهد به وی اعطا فرماید و کمک کار دنیا و آخرت بوده باشد.

نویسنده در طی همان شرح می نویسد: از آثار او کتاب شرح تهذیب است. ممکن است شارح ارشاد پدر شیخ بهائی بوده باشد، و لیکن بعید است. یادآوری می شود ملا عبد الله بن حاج حسین بابا سمنانی شاگرد سید داماد بنا به پیشنهاد سید مترجم رساله فارسی حکیم محمد مقیم بن حکیم محمد حسین سمنانی را که درباره تنباکو تألیف کرده

و همچنین رساله افلاطون زمان حسام الدین را از پارسی به عربی برگردانیده و آن را شرح نموده و مشکلات آن را توضیح و موضوعاتی را که برخلاف می دانسته مردود و بی اعتبار جلوه داده است. پیش از این هم به این رساله اشاره شده (۱).

قاضی ابو القاسم علی بن قاضی ابو علی المحسن بن قاضی ابو القاسم

علی بن محمد بن ابی الفهم داود بن ابراهیم بن تمیم قحطانی تنوخی

وی فاضلی دانشور و جلیل القدری سراینده و ادیب و معروف به قاضی تنوخی و از یاران نزدیک سید مرتضی و ابو العلاء معری شاعر بلکه از شاگردان این دو دانشور بزرگ بوده است و از هر دو روایت می کرده و خطیب بغدادی و تبریزی از او روایت می کرده اند. او از نوادگان یشخب بن یعرب بن قحطان - که سرسلسله قبیله قحطانیه بوده است - می باشد.

قاضی ابو القاسم مترجم حاضر و پدرش ابو علی که مؤلف کتاب الفرج بعد الشده است جد و عموی اعلایش قاضی احمد بن محمد بن ابی الفهم و دیگر از پیوندها و

ص: ۴۷۵

---

۱ - ۱ - اعیان الشیعه، مجلد ۸، [۱] می نویسد: زین الدین علی بن شدمم سال ۹۱۵ هجری متولد شده است و در نهم رجب سال ۹۶۰ در سن ۴۵ سالگی وفات یافته است. نواده اش در تحفه الاذهان می نویسد: وی عالمی بخشنده بود و به حال خویشاوندان خود کاملاً می رسید و بزرگی پاک دامن و فقهی فاضل بود و از فنون مختلف اطلاع داشت و به واجبات و مندوبات اقبال تمام می نمود، پیوسته متوجه به عالم آخرت بود و به امور دنیوی نمی پرداخت تا آنجا که دست از نقابت کشید و در مسجد نبوی اعتکاف نمود، و تمام عمرش از مدینه به جای دیگر سفر نکرد مگر آنکه یک بار به مکه مشرف شد. آنگاه که سلطان برهان نظام شاه پادشاه دکن اوصاف او را شنید وی را به دکن دعوت کرد، او هم در سال ۹۵۵ هجری دعوت وی را پذیرفت و به دکن رفت، شاه با همه اعیان [۲] تا یک فرسخ به استقبال او رفت و او را با اکرام هرچه تمام تر به دکن وارد کرد و نهایت اعتقاد را به او داشت تا حدی که از وی خواست وارد خزینه سلطنتی شده دست مبارک بر آنچه در خزانه است بگذارد، او چنین کرد و از برکت دست او همه گونه درهای پیروزی بروی او باز شد. ابن شدمم پس از دو سال سنه ۹۵۷ هجری به وطن اصلی خویش بازگردید و عالمی صاحب کرامات بود. او در ۹ رجب سال ۹۶۰ در سن ۴۵ سالگی رحلت کرد - م.

خویشاوندانش و امثال ایشان بلکه حدّ اکثر بزرگان تنوخ از خاندان علم و فضل بوده اند و گزارش حال آنها در بخش دوم این کتاب بیان خواهد شد.

یادآوری می شود: حد اکثر علماء عامه، مترجم حاضر و دیگر از پیوندهای او را از علمای عامه برشمرده اند و برخی از اعلام شیعه به طوری که از برخی از اجازات اصحاب ما به دست می آید: بستگان مترجم به ویژه خود او را از اعلام شیعه نام برده اند و قاضی نور الله در مجالس المؤمنین بدون تردید او را از علمای شیعه نام برده است بلکه پدرش را هم از اعلام شیعه بشمار آورده است و برای هریک از ایشان گزارش ویژه ای تدوین نموده است. ما در این موضع و در بخش دوم این کتاب بدانچه وی نوشته است اشاره خواهیم کرد و از تاریخ ابن کثیر شامی نیز به دست می آید که ابو القاسم از اعلام شیعه بوده است.

درعین حال مؤلف الجواهر المضية فی طبقات الحنفیه تصریح کرده است که قاضی و دیگر از بستگانش از پیشوایان حنفی مذهب بوده اند و از این پس به یاری خدا به چگونگی حال آنها اشاره خواهد شد.

مجملاً- ما راه احتیاط را پیش گرفته ایم و گزارش حال او را در هر دو بخش از کتاب خود ایراد کرده ایم، چه آنکه ظاهراً از علمای شیعه بوده باشد و مؤید این احتمال آن است که ابن شهر آشوب در معالم العلماء قاضی ابو القاسم بن محمد تنوخی را در شمارش سرایندگانی قرار داده است که به مدح اهل بیت علیهم السلام تظاهر می کردند و از مخالفان باکی نداشتند (۱).

و ممکن است منظور از ابو القاسم بن محمد که ابن شهر آشوب یاد کرده است جلد تنوخی مترجم حاضر بوده باشد و هرگاه مراد وی خود مترجم حاضر باشد باید گفت برخی از اسامی از سلسله نسب او به خاطر اختصار حذف شده باشد. قاضی تنوخی همان دانشوری است که اظهار داشته سید مرتضی هشتاد هزار مجلد کتاب در کتابخانه اش داشته است و این تعداد از کتابها علاوه بر کتابهایی بوده است که امرای وقت از او

ص: ۴۷۶

گرفته اند و دیگر از احوال سید مرتضی را که قاضی متذکر گردیده است و ما در ضمن شرح حال سید مرتضی بدانها اشاره کرده ایم. یادآوری می شود: در شهر اردبیل به مجموعه ای دست یافتیم که به خط شیخ محمد بن علی بن حسن جباعی عاملی جد شیخ بهایی و شاگرد ابن فهد حلی نگاشته شده بود در آن مجموعه اییاتی از قاضی تنوخی - در مدح امیر المؤمنین و حضرت امام حسن مجتبی و حضرت سید الشهداء علیهم السلام که سروده بوده - ایراد کرده است و از این اشعار تشیع و صحت عقیده وی کاملاً هویدا می گردد.

قابل تذکر است ابن شهر آشوب در اواخر معالم العلماء قاضی ابو القاسم محمد تنوخی را از جمله سرایندگان نام برده است که در ستایش از اهل بیت علیهم السلام تظاهر می کردند و ظاهراً مراد ابن شهر آشوب از ابو القاسم محمد قاضی تنوخی مترجم حاضر بوده باشد، زیرا انتساب به جد از امور شایعه است و ممکن است مرادش جدّ وی قاضی ابو القاسم علی بن محمد بن ابی الفهم تنوخی مذکور باشد چنانچه از ظاهر عبارت نسبت به دست می آید. بنابراین باید گفت جدّش هم از علمای شیعه می باشد.

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین گوید: قاضی ابو القاسم علی بن محسن بن علی بن محمد بن ابی الفهم تنوخی فرزند قاضی ابو علی محسن است که پیش از این از او یاد شده.

ابن کثیر شامی در تاریخ خود گوید: ابو القاسم تنوخی از سرشناسان فضلائی روزگارش بوده است. سال ۳۶۵ هجری در بصره متولد شده و سال ۳۷۰ به سماع حدیث رسیده است و در روزگار خردسالی، شهادت او در پیش حاکمان قابل قبول بوده است و خود او امور داوری مدائن و دیگر از شهرها را هم عهده دار می شده و مردی با صداقت و با احتیاط بوده و تنها کاستگی او این بوده که تمایلی به مذهب اعتزال و رفض داشته است.

ابن خلکان در تاریخ خود گوید: آنچه از آثار قاضی تنوخی در اختیار ما درآمده است آن است که وی یار و مصاحب با ابو العلاء معری بوده و شعر زیادی حفظ داشته و چنانچه می دانیم خاندان تنوخی مردمی بزرگ و عظیم الشان و همگی آنها از ادبا و فضلا و ظرفا بشمار می آیند.

خطیب بغدادی در تاریخ بغداد گوید: قاضی تنوخی مترجم حاضر به فراگیری و تحصیل آن پرداخته و در روزگار جوانی شهادتش پذیرفته می شده و داوران او را به عدالت می شناخته و گواهی او را قبول می کردند و این کار تا پایان عمر او ادامه داشته و به صداقت و راستی و درستی معروف بوده است و داوری مدائن و حوالی آن را به عهده خود داشته است. علاوه بر آن داوری آذربایجان و نواحی آن را هم به عهده وی واگذار کرده بودند.

قاضی تنوخی در نیمه شعبان سال ۳۶۵ هجری در بصره متولد شده و در روز یکشنبه غره محرم الحرام سال ۴۴۷ هجری وفات یافت. پایان مطالب مجالس المؤمنین.

مؤلف کتاب الجواهر المضيئه در آن کتاب می نویسد: قاضی ابو القاسم مانند دیگر خویشاوندانش از دانشوران حنفی مذهب بود و خاندان او همگی از علما و شعرا بشمار می آمدند. قاضی در نیمه شعبان سال ۳۶۵ هجری متولد شد و در روز یکشنبه در آغاز محرم الحرام سال ۴۴۷ هجری وفات یافت. او با خطیب ابو زکریای تبریزی دوستی و اتحاد داشته است.

مؤلف گوید: از امور برخلاف انتظاری که برای سید قاضی نور الله در مجالس المؤمنین پیش آمده آن است که وی پنداشته یار همیشه همراه با سید مرتضی که پس از درگذشت سید مرتضی باقی مانده است جد مترجم حاضر، قاضی ابو القاسم علی بن محمد بن ابی الفهم تنوخی است و اظهار داشته است این شخص در سال ۲۷۸ در انطاکیه شام متولد شد و در سال ۴۰۲ هجری وفات یافت. چنانچه می دانیم این نظریه اشتباه در اشتباه و بر اشتباه و با اشتباه است و وجوه چندی که ذیلا ایراد می شود دلیل بر اشتباهات اوست.

اولا- مصاحب سید مرتضی نواده اوست که مترجم حاضر باشد و ما به شرح حال او می پردازیم. شبهه وی از آنجا بوده که مترجم حاضر در اسم و کنیه و لقب مشترک بوده اند. ثانيا سید مرتضی در سال ۴۳۶ هجری یا مثل آن در گذشته است و می دانیم که قاضی تنوخی که مصاحب سید مرتضی بوده پس از رحلت سید مرتضی زنده بوده و بخشی از احوال سید را پس از وفات او نقل کرده است، پس چگونه ممکن است در سال ۴۰۲ هجری وفات کرده باشد ثالثا مدت زندگی قاضی تنوخی بنا بر آنچه که قاضی

نور الله اظهار داشته است يك صد و بيست و چهار سال بوده است و اين مدت عمر بنا بر آن است كه مدت زيست او را پس از رحلت سيد مرتضى بشمار نياوريم، حال آنكه با اين تصور عمر او از يك صد و بيست و چهار سال هم تجاوز مي كند و به طوري كه مي دانيم هيچ يك از مورخان عمر يكي از سلسله داوران تنوخ و ديگر از افراد را تا روزگار ما به اين اندازه متذكر نشده است. رابعا قاضي تنوخي از ياران سيد مرتضى بوده است، نه از حاجيان او، حال آنكه او را از حاجبان سيد معرفي کرده است و اين گونه نظريه هم به اصطلاح «نخستين شيشه اي نيست كه در اسلام شكسته شده باشد» براي اينكه ديگري هم از مورخان قاضي تنوخي را حاجب سيد مرتضى معرفي کرده است و ممكن است اين دو تن، حاجب را تصحيف صاحب قرار داده باشند.

خامسا مؤلف الجواهر المضيئه و ديگران تصريح کرده اند كه وفات قاضي ابو القاسم علي بن محمد بن ابي الفهم در سال ۳۴۲ هجري اتفاق افتاده است و درست هم همين است كه وفات وي در آن سال به وقوع پيوسته باشد (۱).

باري مشهور آن است كه قاضي از علمای شيعه است ليكن علامه حلي در اواخر اجازه ابناء زهره مي نويسد: قاضي ابو القاسم تنوخي از دانشوران عامه و از رجال كوفه است كه از مشايخ شيخ طوسي بوده اند و در صورتی كه به نظريه علامه دقت كنيم خواهيم فهميد كه مراد وي مترجم حاضر است.

يادآوری مي شود: مشهور در زبانها بلكه مسطور در كتابها آن است كه تنوخي به فتح تاي دونقطه و ضم نون مخففه و ظاء نقطه دار در آخر ضبط شده است (۲). در كتاب الجواهر المضيئه مذکور نوشته است تنوخي منسوب به تنوخ است كه نام قبيله های

ص: ۴۷۹

۱- ۱- وجه ششم و مطلبي را كه مؤلف از كامل ابن اثير نقل کرده در مجلد حاضر كه مطبوع شده آورده نشده است-م.
۲- ۲- در پاورقي مي نويسد: مؤلف در حاشيه كتاب حاضر به خط خود ذيل ضبط كلمه تنوخ مي نويسد: برخی تنوخ را به فتح تا ضبط نکرده است و از جايی به دست می آید كه كلمه تنوخ را به ضم تا و نون ثبت نموده است.

چندی بوده که از دیرباز در بحرین اجتماع کرده بودند و سوگند بر کمک کاری به یکدیگر یاد کردند و از آن پس که در آن محل قصد اقامت نمودند تنوخ نامیده شدند و تنوخ به معنای اقامت است و گروهی از علما بدانجا منسوبند (۱).

در قاموس گفته: تنخ بالمکان تنوخا به معنای اقام و تنوخ قبیله ای هستند که در محلی اجتماع کردند و همان جا اقامت نمودند. یادآوری می شود: جوهری اشتباه کرده و کلمه تنوخ را از ماده (نوخ) دانسته و آن کلمه را در ذیل ماده (ن و خ) ایراد نموده است. فرزدق گوید:

إذا قال غاو من تنوخ قصیده بها جرب عدت علی مزورا

هرگاه گمراهی از مردم تنوخ چکامه بسراید در درون آن جربی وجود دارد که از راه تزویر بر من عود می کند. و این شعر در کتاب مفصل شاهد آورده شده است و ظاهراً فرزدق هم از مردم تنوخ بوده است (۲).

الشیخ تقهالاسلام ابو الفضل علی بن شیخ رضی الدین ابو نصر حسن بن

شیخ ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبرسی

وی دانشوری فاضل و فقیهی محدث و باجلالت و مؤلف مشکاه الانوار است. از سید سعید جلال الدین ابو علی بن حمزه موسوی چنانچه خود او در مشکاه الانوار اظهار داشته است و دیگر از اعلام روایت داشته است. علاوه بر مشکاه الانوار کتاب کنوز النجاج در ادعیه از آثار اوست ابن طاوس در کتاب المجتبی من الدعاء المجتبی و دیگر از آثارش و همچنین کفعمی در بسیاری از مواضع مصباح از آن نقل کرده اند.

مترجم حاضر نواده شیخ ابو علی طبرسی مؤلف مجمع البیان است و کتاب مشکاه

ص: ۴۸۰

۱-۱- در اللباب جزری پس از ضبطی که موافق با ضبط مؤلف بوده می نویسد: ابو العلاء معری ادیب نامی نیز از مردم تنوخ بوده است و سال ۴۴۹ هجری وفات یافته و ابو القاسم علی تنوخی و ابو زکریا خطیب تبریزی و گروهی دیگر از وی روایت کرده اند و ابو القاسم علی جد قاضی تنوخی را نیز یاد کرده و وفاتش را ۳۴۲ نوشته و او را حنفی مذهب و معتزلی یاد نموده است-م.

۲-۲- اعلام الشیعه، سده ۵، ص ۱۲۴.

را بدان منظور تألیف کرده است تا تتمیمی برای کتاب مکارم الاخلاق پدرش ابو نصر حسن بن فضل یادشده بوده باشد. بنابراین پیوند مترجم با جدش فضل طبرسی چنین خواهد بود: ابو الفضل علی بن رضی الدین ابو نصر حسن بن امین الدین ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبرسی. با توجه به اسامی مزبور که در پیوند او آوردیم موقعیتی باقی نمی ماند که بگوییم هرگاه نام و نشان وی را برخلاف آنچه ما آوردیم مشاهده کنیم باید گفت یا اشتباهی از ناحیه کاتب رخ داده است و یا اینکه ابو علی فضل بن حسن طبرسی جد او می باشد و ما آنچه در نام و نشان او آوردیم ثابت می کند که این نام و نشان مربوط به نواده صاحب مجمع البیان است که مؤلف کتاب مشکات الانوار بوده باشد، هرچند این موضوع در کتاب بحار الانوار بر استاد استناد ما پوشیده مانده است.

یادآوری می شود: شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی در رساله ای که به منظور معنای عدالت تألیف کرده است برخی از فتوهای شیخ ابو الفضل طبرسی را ایراد نموده و همچنین امیر سید حسین مجتهد در اواخر کتاب دفع المناواه عن التفضیل و المساوات برخی از تحقیقات را از ثقه الاسلام ابو الفضل طبرسی نقل نموده است و ظاهراً مراد ابن خاتون عاملی و سید مجتهد از ابو الفضل طبرسی مترجم حاضر بوده باشد. بنابراین ابو الفضل طبرسی آثار دیگری گذشته از آنچه ما نام بردیم داشته است.

آری این اشکال پیش می آید که جمله «ثقه الاسلام» لقب جدش مؤلف مجمع البیان است، درعین حال پاسخ این اشکال آسان است، زیرا محتمل است هر دو تن در صفت مزبور مشترک بوده باشند، گذشته از اینکه لقب جد او امین الدین است.

استاد استناد آئیده الله در آغاز بحار می نویسد: کتاب مشکات الانوار از آثار شیخ ابو علی طبرسی است که آن را به منظور تکمیل کتاب مکارم الاخلاق پدر بزرگوارش تألیف کرده است (۱).

سپس گفته است کتاب مشکات الانوار اثر ارزنده ای است که مشتمل بر اخباری بوده که در کتابهای دیگر نظیر آنها کمتر به چشم می خورد.

ص: ۴۸۱

مؤلف گوید: مؤلف مشکات الانوار در آغاز آن کتاب پس از آنکه می نویسد کتاب مکارم و کتاب الجامع از آثار پدرش بوده و ما هم بدانها در ذیل توجه پدرش اشاره کردیم و ناتمام مانده است چنین اظهار داشته است: گروهی از مؤمنان که تمایلی در کارهای شایسته داشتند از من درخواست کردند تا این کتاب را تألیف نمایم، بنا به درخواست ایشان و با تدوین این اثر وسیله تقرب خودم را به خدا ایجاد کردم و این کتاب را با احادیثی که حاضر داشتم تألیف نموده و به ترتیب و تبویب آن اقدام نمودم و در پایان هر بابی اوراقی را نانویس به جای گزاردم تا احادیثی که در آینده به دست می آورم بدان بیفزایم و این کتاب را به نام مشکات الانوار فی غرر الاخبار نامیدم.

مؤلف گوید: از مطاوی کتاب مشکات الانوار به دست می آید: که تا به آخر...

شیخ زین الدین علی بن حسن بن غلاله یا علا

وی صالحی فاضل و عالمی فقیه و از شاگردان شیخ مقداد عالم مشهور است و من مجموعه ای در اردبیل به خط مترجم حاضر دیدم که در آن مجموعه کتاب اربعین و رساله آداب حج شیخ مقداد را آورده و هر دوی آنها و دیگر از وسائل و فوائد را نزد شیخ مقداد خوانده است و شیخ مقداد به خط خود بر پشت کتاب الاربعین چنین نوشته است:

«این احادیث را شیخ صالح عالم فاضل زین الدین علی بن حسن بن غلاله به تمامی در نزد من قرائت کرد و به وی اجازه دادم تا آنها را از من از اساتیدم قدس الله ارواحهم روایت نماید و کتب المقداد بن عبد الله سیوری تجاوز الله عنه در ۲۵ جمادی الاولی سال ۸۲۲ هجری».

و به خط خود در پایان رساله آداب الحج که از تألیفات خود مقداد است چنین مرقوم داشته است: «این رساله را شیخ صالح فاضل عالم زین الدین علی بن حسن بن علا در نزد من قرائت کرد و به وی اجازه دادم تا آنها را از من روایت نماید و کتب المقداد بن عبد الله سیوری تجاوز الله عنه در دوم جمادی الاخری سال ۸۲۲ هجری».

و باز به خط خود در آخر فتوهای متفرقه که از علامه حلی نقل شده است و در آن مجموعه آمده چنین می نویسد: «فتوهای مزبور را به اطلاع من رسانید و به او اجازه دادم

تا آنها را به طرق خود من که منتهی به شیخ جمال الدین قدس الله روحه می شود روایت نماید و کتب المقداد بن عبد الله السیوری تجاوز الله عنه».

مؤلف گوید: رساله المقنعه را که در آداب حج بوده در شهر اردبیل دیدم و این رساله تألیف شیخ محمد بن شجاع انصاری است که معاصر با شیخ مقداد بوده و مترجم حاضر آن را به خط خود استنساخ نموده در پایان آن چنین نوشته است این است: «پایان کلام مصنف دامت فضائله که آن را بنده خدا علی بن حسن بن علالا در روز یکشنبه یازدهم شعبان سال ۸۲۲ هجری استنساخ نموده است».

مؤلف گوید: استبعادی ندارد رساله مزبور را شیخ زین الدین مترجم حاضر در نزد مؤلفش قرائت کرده باشد.

شیخ علی بن حسن بن علی

وی از مشایخ شیخ منتجب الدین بن بابویه بوده و منتجب الدین در کتاب اربعین از وی روایت می کند و او از شیخ عبد الرحمن بن احمد که همان مفید حافظ واعظ نیشابوری مشهور بوده باشد از محمد بن احمد از ابو القاسم جعفر بن عبد الله بن یعقوب از عبد الله بن محمد بن عبد الکریم از عمویش ابو ذرعه از حسن بن عبد الرحمن از عمرو بن جمیع بصری از ابن ابی لیلی از عیسی بن عبد الرحمن از پدرش از ابو لیلی انصاری از پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله روایت می کند.

در عین حال منتجب الدین در کتاب فهرست ترجمه ای برای او منعقد نساخته است مگر اینکه بگوییم مترجم حاضر همان شیخ ادیب موفق الدین علی بن ابی علی حسن بن علی بن عبد الله است که در آینده به نام و نشان او اشاره می شود.

سید مجد الدین علی بن حسن بن علی دستگردی

منتجب الدین در فهرست گوید وی فقیهی فاضل بوده است (۱).

ص: ۴۸۳

۱- ۱- فهرست منتجب الدین، ص ۱۲۴؛ [۱] امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۸؛ [۲] اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۸۳.

شیخ تاج الدین علی بن حسن بن علی طبری

وی از بزرگان اصحاب ما بوده است و از طبقه متأخر از علامه حلّی متأخر می باشد کفعمی در یکی از مجموعه هایش که به خط او دیده ام از وی نام می برد و کتاب شرح مبادی الاصول علامه را به وی نسبت داده است و بعید نیست که وی را با شیخ ابو الفضل علی بن حسن طبرسی مؤلف کتاب کنوز النجاح پیش یاد شده که کفعمی در مصباح خود از او نقل می کند متحد بدانیم لیکن این اتحاد خالی از اشکال نبوده و باید به چگونگی آن رسید.

ادیب موفق الدین علی بن ابی علی حسن بن علی بن عبد الله بن ماده

الاحنفی مقیم کاشان

منتجب الدین در فهرست او را با عنوان فاضل صالح نام برده است.

شیخ علی بن حسن بن علی بن محمد حرّ عاملی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی برادر مؤلف این کتاب (امل الآمل) است که فاضلی صالح و پارسایی عابد بود. مراتب علمی از پدرش و از من بهره برده و در راه مکه در حالی که پس از سه حج پی در پی انجام داده بود در سال ۱۰۷۸ هجری در گذشته است.

ملا زین الدین علی بن حسن (حسین) بن محمد استرآبادی

وی فاضلی بزرگوار و عالمی فرزانه و فقیهی خردمند و از متأخران فقهای اصحاب بوده و نزدیک به روزگار ابن فهد حلّی و از هم‌تایان او بوده است. به خط مبارک او اجازه ای بر پشت ارشاد علامه دیدم که مترجم حاضر آن را برای سید نظام الدین ترکه بن سید تاج الدین بن سید جلال الدین عبد الله بن ابی الحسین حسینی نوشته است و از این اجازه برمی آید که وی از گروهی از اعلام روایت می کرده است؛ از جمله سید

ص: ۴۸۴

مرتضی علی بن حسن حسینی و سید جمال الدین محمد بن عبد المطلب اعرج حسینی و سید رضی الدین حسن بن عبد الله بن محمد بن علی اعرج حسینی از سید عمید الدین و شیخ فخر الدین از علامه-قدس الله ارواحهم- و تاریخ آن اجازه روز جمعه ۱۴ ماه صفر سال ۸۲۷ هجری بوده است و من همگی آن اجازه را در سرگذشت شاگردش سید نظام الدین ترکه یادشده ایراد کردم.

شاگردش در حاشیه نسخه آن اجازه به خط خود نوشته است: مولانا زین الدین علی بن حسن استرآبادی در بامداد روز جمعه غزه ماه رجب سال ۸۰۷ هجری وفات یافته تغمده الله بسوابغ رحمته.

مؤلف گوید: این تاریخ کاملا اشتباه است و ممکن است لفظ «و عشرين» از قلم وی سقط شده باشد و یا این اجازه را در آخر عمرش نوشته باشد و یا عددی که از آن ساقط شده است بیشتر از عدد «عشرين» باشد. در تبریز نسخه ای از تحریر علامه را دیدم که آن را شاگرد ملا زین الدین مترجم حاضر که سید حسن بن حمزه بن محسن حسینی بوده باشد بر وی قرائت کرده و ملا زین الدین اجازه ای به خط خود بر پشت آن نسخه از جهت وی نوشته است و تاریخ آن روز پنج شنبه چهارم ربیع الاول سال ۸۲۰ هجری بوده است و خود ملا زین الدین تحقیقات و تعلیقات فراوانی بر آن نوشته است و ما همگی آن اجازه را در شرح حال سید حسن یادشده ایراد کرده ایم.

در قصبه دهخوارقان که از حوالی تبریز است به نسخه ای از رجال ابن داود دست یافتیم که ملا زین الدین بر نیم اول آن به خط شریف خود برای یکی از شاگردانش چنین مرقوم داشته: «از اول این کتاب بدینجا که خدا او را تأیید کند به خوبی در ظرف چند مجلس قرائت کرد و آخرین مجلس آن روز بیستم ماه جمادی الآخر سال ۸۲۷ هجری بوده و کتبه العبد الفقیر علی بن حسن بن محمد استرآبادی و صلی الله علی محمد و آله».

و بر نیم دیگر از رجال مزبور نوشته بود: «خدا او را تأیید کند و نیکبخت گرداند همگی نیم آخر را در چند مجلس قرائت کرد و آخرین مجلسش روز دوازدهم ماه رجب المرجب سال ۸۲۹ هجری بوده است و کتبه علی بن الحسین بن محمد استرآبادی».

مؤلف گوید: پیش از این به نام ملا زین الدین علی استرآبادی اشاره شد و پس از

این ملا زین الدین علی بن محمد استرآبادی خواهد آمد و حقیقت آن است که همگی یکی هستند.

شیخ اجل زین الدین ابو الحسن علی بن ابی محمد حسن بن شیخ

شمس الدین محمد بن حسن خازن حائری

وی فقیهی فاضل و عالمی کامل و معروف به ابن الخازن و شیخ زین الدین بن الخازن و گاهی هم، به اختصار، شیخ زین الدین علی بن خازن حائری معرفی شده است.

ابن خازن و پدر و بلکه جدش از افاضل دانشوران روزگارشان بوده اند. تاکنون به اثری از او دست پیدا نکرده ام. ابن خازن از شاگردان شهید اول بوده و شیخ شهید (ره) به وی اجازه داده و اجازه او را پس از این یادآوری خواهیم کرد.

ابن خازن، صحیفه کامله سجادیه را از شهید روایت کرده است و گذشته از صحیفه آثار دیگری را هم از شهید روایت داشته است. ابن فهد و دیگران از وی اجازه داشته اند و در شرح حال ابن فهد به اجازه ای که از وی داشته است اشاره کرده ایم.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ زین الدین علی بن خازن حائری فاضلی عابد و پارسا و از شاگردان شهید اول بوده است و احمد بن فهد حلی از وی روایت داشته است.

مؤلف گوید: اجازه ای را که شهید به وی داده است دیده ام و صورت این اجازه از خط امیر محمد شریف از خط ملا محمود بن محمد بن علی گیلانی از خط شیخ بهاء الدین محمد بن علی مشهور به ابن بهاء الدین عودی از خط ناصر الدین بویه ای از خط شهید اول (ره) نقل شده است (۱) و شهید در آن اجازه چنین گفته است: «و از آنجا که شیخ عالم پرهیزکار که تحصیل دانش را وجهه همت خود قرار داده و بار دانشها را به دوش کشیده و بر هم ردیفان خویش برتری یافته و از فضائل بهره ها برده و به ویژگیهایی از فهم و فراست رسیده زین الدین ابو الحسن علی بن مرحوم سعید صدر کبیر

ص: ۴۸۶

دانشور عَزَّ الدِّین ابو محمد حسن بن مرحوم مغفور سید امینان شمس الدِّین محمد خازن که خزینه داری حضرت شریفه مقدَّسه مطَّهره فرودگاه فرشتگان خدا و معدن خرسندی خدا که از بزرگترین بوستانهای بهشت بشمار است و آرامگاه سید آدمیان و پریان و پیشوای پرهیزکاران و بزرگ شهیدان در دنیا و آخرت ریحانه رسول خدا و نواده و فرزند آن سرور انبیا ابو عبد الله حسین فرزند بزرگ جهانیان امیر المؤمنین ابو الحسن علی بن ابو طالب صلوات الله علیهم اجمعین می باشد. از جمله دانشورانی است که در انتشار علوم عقلی و نقلی و ادبی و شرعی کوشش فراوانی کرده است. از بنده نیازمند به خدا محمد بن مکی که خدا او را مورد احسان و مهربانی خویش قرار بدهد استجازه کرد، پس از خیرخواهی از خدا به وی اجازه داده است تا همگی آنچه را برای او تجویز شده و روایت کرده است از آثار منشور و منظوم و آنچه قرائت شده و شنیده شده از مناوله و مجاز از آنچه راجع به قواعد و فوائد تألیف نموده است روایت نماید».

پس از این شهید اول اجازه خود را ادامه داده و به شمارش آثار خود و مشایخ خویش و پاره ای از آثار خاصه و عامه و طرق خود که بدانها منتهی می شود بدانچه در ترجمه شهید یادآوری کردیم پرداخته تا آنجا که فرموده است: «بنابراین مولانا زین الدِّین علی بن خازن که خدا برکات او را پایدار بدارد می تواند اگر بخواهد همگی آنچه مزبور شد به همین طریق یا طریقی دیگر که متجاوز از هزار طریق می شود روایت نماید و ضابطه در نقل روایت از نظر او چنین باشد که هرگاه سند روایت آن صحیح باشد با رعایت احتیاط تام و تمامی که مربوط به من و خود اوست آن را روایت کند. و از او می خواهم در حرم سبط شهید و مرقد مقدس آن حضرت در روزگار حیات و پس از وفاتم از من فراموش نکند و پاداش دعاهایی را که به شرف قبول نایل می گردد در بارگاه مشهور به حایر حسین علیه السَّلام که بر او آرام یافته در آن درود و سلام خدا باد هدیه روح من بنماید و این اجازه را بنده نیازمند به بخشش و کرم پروردگارش محمد بن محمد بن ابو حامد بن مکی در شهر دمشق- که در امان خدا باشد- در نیمه روز چهارشنبه دوازدهم ماه مبارک رمضان سال ۷۸۴ هجری در مشجرات مرقوم داشته است». تا اینجا

آنچه مناسب بود از صورت آن اجازه نقل کردیم (۱).

مؤلف گوید: نامهایی را که در آغاز سرگذشت ابن خازن یاد کردیم طبق نسبی است که ابن خازن در اجازه ابن فهد حلّی ایراد کرده است و تاریخ آن اجازه- که برای ابن فهد نوشته- ۷۹۱ هجری بوده است (۲).

شیخ زین الدّین علی بن حسن بن محمّد بن صالح بن اسماعیل جبّعی

عاملی کفعمی حارثی

وی فاضلی دانشور و بزرگوار و فقیه و پدر شیخ تقی الدّین ابراهیم بن علی کفعمی بنام و مؤلف مصباح معروف و پدر برادرش احمد بن علی است که او هم فاضلی بزرگوار بوده است و کفعمی یادشده از پدرش روایت می کرده، از جمله روایتی است که در حواشی مصباح از وی داشته و در آنجا از وی چنین توصیف نموده است: والدی الفقیه الاعظم الورع زین الاسلام و المسلمین علی قدّس الله سرّه. پیش از این سرگذشت دو فرزندش (ابراهیم و احمد) یادآوری شده است (۳). نسب علی کفعمی به وجه دیگر چنین آورده شده است علی بن حسن بن اسماعیل بن صالح لویزی جبّعی عاملی تا به آخر...

و ممکن است فرزند دیگرش احمد از وی روایت کرده باشد.

خود کفعمی در حواشی کتاب البلد الامین پس از یادآوری از روایتی که در دعای دفع علت (مرض) وارد شده می نویسد: پدرم شیخ زین الاسلام و المسلمین علی بن حسن بن محمد بن صالح جبّعی- که خدا خوابگاه او را آرام بدارد- اعتقاد زیادی به

ص: ۴۸۸

۱-۱- صورت اجازه شهید به ابن خازن در مجلد اجازات بحار آمده و در صدر آن اجازه، مجلسی می نویسد: این اجازه را از خط شیخ علی بن عبد العالی نقل کرده و اضافه نموده این اجازه را به خط بهاء الدّین عودی بعضی از علما دیده است که بهاء الدّین آن را به خط ناصر بویهبی که بر پشت قواعد نوشته است مطالعه کرده بوده است.

۲-۲- صورت اجازه ابن خازن به ابن فهد حلّی در مجلد اجازات بحار آمده و تاریخ در آن نیامده است.

۳-۳- شرح حال برادر کفعمی در بخشی بوده که مفقود شده است-م.

مضمون آن روایت داشت و هر روز مضمون آن روایت را در تعقیب نماز صبح چهل مرتبه متذکر می شد و از خواندن آن اظهار خستگی نمی کرد و علت مداومت بر مضمون روایت آن بود که با زن شرافتمندی از خاندان بزرگ ازدواج کرد، طولی نکشید ورمی سراپای آن زن را فراگرفت چنانکه یک ماه در بستر بیماری خوابید. پدرم از این پیش آمد سخت به وحشت افتاد، در همان اوقات به یاد آن روایت افتاد و به وی دستور داد تا به دعایی که در تعقیب نماز بامدادی ایراد می کنیم چهل مرتبه چهل روز مواظبت نماید. او هم به دستور عمل کرد و به یاری خدای تعالی از آن بیماری شفا یافت.

مؤلف گوید: مراد وی از مضمون روایت که پیش از آن نوشته این است: «کسی که احساس دردی در اعضای خود بنماید در تعقیب نماز صبح، چهل مرتبه به خواندن این دعا مواظبت نماید: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ، الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ حَسْبُنَا اللّٰهُ وَ نَعْمُ الْوَكِیْلُ تَبَارَكَ اللّٰهُ احْسِنِ الْخَالِقِیْنَ وَ لَا حَوْلَ وَ لَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِیِّ الْعَظِیْمِ» سی مرتبه (۱).

سپس دست بر محل درد بکشد، به یاری خدای تعالی از آن بیماری شفا پیدا کند (۲). برای چگونگی حدیث مزبور به اوایل مجلد دوم صلوات بحار مراجعه شود.

ص: ۴۸۹

۱-۱- در پاورقی نسخه مؤلف این تعلیقه آمده است: اینکه مرقوم داشته این دعا را سی مرتبه بخواند ممکن است سهوی رخ داده باشد. حق آن است که دعا را چهل مرتبه بخواند چنانچه سید اجل جمال العارفین ابن طاوس قدس سرّه در مهج الدعوات [۱] همین دعا را به عینه نقل کرده است: اقلّ طَلّاب و مشتغلین علی اکبر همدانی عفی عنه (پایان).

۲-۲- در نسخه خطی بلد الامین- که بسیار زیبا و مجدول است و خدای متعال روزی این فقیر فرموده است در تعقیب نماز بامدادی در متن آن نوشته شده: «تقول ثلاثین مره» و همان دعای فوق را مرقوم داشته است. در حاشیه آن کتاب می نویسد: در یکی از کتابهای اصحاب از امام صادق (ع) همان دعا را نقل کرده است که در تعقیب نماز صبح چهل مرتبه بخواند و این روایت با روایت اصل در دو موضوع اختلاف دارد، یکی آنکه این دعا را چهل مرتبه بخواند و دیگر آنکه ذکر «حسبنا الله و نعم الوکیل...» در دعائی که در اصل ایراد کرده ایم موجود نیست و حدیثی نقل کرده با این مضمون که مردی به دردی مبتلا گردید به طوری که اطبا از معالجه آن درمانده شدند، روزی در کتابی دید که حضرت صادق (ع) فرمود. هرکسی این دعا را چهل مرتبه بخواند درد او به درمان برسد. وی-

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی فقیه و بزرگوار بوده است (۱).

سید نور الدین علی بن سید زاهد حسین بن ابی الحسن حسینی موسوی

عاملی جبعی

وی پدر صاحب مدارک و از بزرگان فقها بوده و از شهید ثانی روایت می کرده است و به طوری که از اجازه شیخ محمد بن شیخ حسن فرزند شهید ثانی و سید محمد صاحب مدارک - که هر دو تن در ضمن اجازه مزبور را به ملا محمد امین استرآبادی هم داده اند - برمی آید، شیخ حسن فرزند شهید ثانی و سید محمد صاحب مدارک از وی روایت می کرده اند.

شیخ معاصر در امل الآمل (۲) گوید: سید نور الدین علی بن حسین بن ابی الحسن موسوی عاملی جبعی از شاگردان شهید ثانی و فاضلی دانشور و کاملی محقق بود. ابن عودی عاملی در تاریخش که در احوال شهید ثانی تدوین نموده است از وی بسیار تجلیل به عمل آورده و از او ستایش بسزایی انجام داده است (۳).

ص: ۴۹۰

۱- ۱) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۸.

۲- ۲) - همان مأخذ، ج ۱، ص ۱۱۹.

۳- ۳) - مراد از تاریخ مزبور همان بغیه المرید [۱] در شرح احوال شهید است که بهاء الدین بن عودی آن را تألیف کرده و بخشی از آن در الدر المنثور شیخ علی بن محمد نواده شهید آورده شده است. ابن عودی -

مؤلف گوید: سید محمد صاحب مدارک از پدرش روایت می کرده و در اجازه ای که به سید حسن بن علی بن شدقم داده و در دیگر از اجازه ها این معنی را متذکر گردیده و خود او از شهید ثانی روایت داشته است.

پیش از این در ضمن شرح حال از سید علی بن ابی الحسن الموسوی نوشتیم حقیقت این است که این بزرگوار با مترجم حاضر یکی هستند، زیرا بسیار اتفاق افتاده است که نام پدر از نام و نشان مترجمی ساقط گردیده است و نیزه این سید که گاهی به عنوان سید علی بن ابی الحسن الموسوی و هنگامی به عنوان سید علی بن الحسین بن ابی الحسن الموسوی شناخته شده است و به همین جهت گمان تعدد در حق او رفته و پنداشته شده که سید علی بن ابی الحسن مرد دیگری است که سید صاحب مدارک از وی روایت می کند (۱).

همین سید است که شهید ثانی داماد او بوده و پدر سید محمد صاحب مدارک می باشد و سید داماد در ملاقاتی که در مشهد مقدس رضوی با وی داشته از وی به اخذ اجازه نایل آمده است. بنابراین گمان تعدد و ایراد این دو عنوان در دو ترجمه چنانچه

ص: ۴۹۱

۱-۱) - سید حسن صدر در تکملة امل الآمل ص ۲۸۰ می نویسد: سید علی بن ابی الحسن الموسوی العاملی جبعی صاحب امل الآمل از وی به همین عنوان یاد کرده است و او جدّ اعلای ما و پدر سید محمد صاحب مدارک و جدّ ما سید نور الدین است و او را از آن رو با این عنوان یاد کرده است که به «ابن ابی الحسن» شهرت داشته که نسبت به جدّ اعلی است و الا خود مؤلف امل الآمل از وی به عنوان علی بن الحسین ابن ابی الحسن الموسوی الجبعی یاد کرده و نیز انتساب پدرش به جدّ اعلی هم شایع بوده و جای ایراد نیست. بنابراین محلی برای توهم تعدد باقی نمی ماند و اهل البیت ادری... و چون خبیر دیگری نمی تواند حقیقت را بیان کند-م.

شیخ معاصر بدین کار اقدام نموده است درست نبوده است. و از شیخ معاصر در شگفتی که در هیچ یک از دو ترجمه تصریح نکرده است که سید علی پدرزن شهید ثانی و پدر صاحب مدارک است. و در صورتی که سید علی غیر از دو تن یاد شده باشد ترجمه مستقلی برای سرگذشت او منعقد نساخته است. اما اشکالی که باقی می ماند ملاقاتی است که برای سید داماد با والد صاحب مدارک آن هم در مشهد مقدس رضوی اتفاق افتاده است، زیرا این ملاقات در تاریخی نقل نشده است و شنیده نشده است که والد صاحب مدارک به ایران مسافرت کرده باشد تا چه رسد که به مشهد الرضا علیه السلام مشرف شده باشد. بنابراین ملاقات سیدین بی اساس است و اگر ملاقاتی هم شده باشد در اوایل عمر سید داماد بوده است و تحقیق این موضوع را در شرح حال سید علی بن ابی الحسن الموسوی مذکور یاد کرده ایم.

به یاری خدا خواهیم نوشت که سید محمد صاحب مدارک و سید نور الدین علی که دو فرزند خلف این بزرگوارند مراتب علمی را از وی فرا گرفته اند.

شیخ ادیب مرشد الدین ابو الحسن علی بن حسین بن ابی الحسن واران

وی از شاگردان شیخ اجل حسن بن حسین بن علی دوریستی مقیم کاشان است (۱).

و اجازه ای که دوریستی برای او نوشته است به خط شریف دوریستی بر پشت نسخه کهنی از جلد اول کتاب مبسوط شیخ طوسی دیده ام و صورتش این است: «همه این مجلد را شیخ اجل عالم اوحد بارع مرشد الدین زین الاسلام جمال الادباء علی بن حسین بن ابی الحسن مکنی به ابو الحسن واران که خدا توفیق او را پایدار بدارد بر من قرائت کرد و من آن را برای او روایت کردم و به وی اجازه دادم تا کتاب مزبور را به توسط من از شیخ رئیس عبید الله بن حسن بن حسین بن بابویه از پدرش از مصنف این کتاب که خدا آنها و ما را بیامرزاد روایت نماید و این اجازه را حسن بن حسین بن علی دوریستی مقیم کاشان به خط خود در ماه شوال سال ۵۸۴ هجری نوشته است و خدا را از داشتن این توفیق

ص: ۴۹۲

سپاسگزار و بر پیمبر ما محمد و خاندان طاهرین او درود می فرستد. واراننی به فتح واو و الف ساکن و راء بی نقطه مفتوح و الف ساکن در آخر نون منسوب به واران است که، تا به آخر (۱)...

سید ابو الحسن علی بن حسین بن احمد بن علی بن ابراهیم بن محمد علوی

جوانی

وی از بزرگان سادات دانشوران بوده است و ابن طاوس در فلاح المسائل مطالبی از وی نقل کرده است و در اثنای نمازهای بین العشاءین (مغرب و عشا) می نویسد این حدیث را ابو الحسن علی تا به آخر نسبش که در صدر ترجمه یاد کردیم در نامه ای که به ما نوشته است از پدرش از جدش علی بن ابراهیم جوانی از سلمه بن سلیمان سراوی از عتیق بن احمد بن رباح از عمر بن سعد گرگانی از عثمان بن محمد بن صباح از داود بن سلیمان گرگانی از عمر بن سعید زهری از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده است تا به آخر حدیث...

از ظاهر کلام ابن طاوس برمی آید سید جوانی از مشایخ بوده است.

شیخ نجم الدین ابو القاسم علی بن حسین جاستی

منتجب الدین در فهرست گوید: وی فقیهی واعظ و صالح بود. شیخ معاصر پس از ایراد معرفی منتجب الدین اظهار داشته ممکن است مترجم حاضر همان علی بن حسین بن علی جاستی باشد که پس از این ذکر خواهد شد (۲).

ممکن است مترجم حاضر غیر از شخصی باشد که در آینده ذکر می شود، زیرا این

ص: ۴۹۳

۱-۱- معجم البلدان پنجم می نویسد: واران روستایی است در یک فرسخی تبریز که فقیه مظفر بن ابو الخیر بن اسماعیل واراننی از آنجا بوده در موصل از درس ابو المظفر محمد بن مهاجر و در بغداد از ابن فضلان استفاده کرده و هم مقرر دروس مدرسه بغداد بوده و آثاری تألیف نموده است-م.

۲-۲- فهرست منتجب الدین، ص ۱۳۷؛ امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۹؛ اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۸۵، سده ۷، ص ۱۰۵.

دو شخص از نظر کنیه با یکدیگر اختلاف دارند (۱).

جاستی به فتح جیم و سکون الف و سکون سین بی نقطه و تاء آخر منسوب است به جاست که یکی از روستاهای قم می باشد.

سید علی بن حسین بن حسان بن باقی قرشی

وی فاضلی دانشور و کامل و معروف به ابن باقی است و گاهی هم او را سید بن باقی می گویند کتاب اختیار المصباح شیخ طوسی قدس الله روحهما از آثار او می باشد کفعمی در مصباح خود از این کتاب بسیار نقل کرده است و گاهی از آن به اختیار المصباح نام می برد، چنانکه ما هم همین اسم را یاد کردیم و گاهی به «الاختیار» و هنگامی به «المصباح» و تعبیرهای مزبور متوجه به کتاب واحد است و گمان تعدد نمی رود. سید بن باقی در کتاب مزبور ویژه در جزء دوم آن به نام و نشان خود چنانچه ما در صدر این ترجمه نگاشتیم اشاره می کند.

این کتاب در نزد علمای بحرین اشتهار فراوانی دارد و این عده از دانشوران به دعاها و عملهایی که در آن آمده است عمل می نمایند.

استاد استناد آیده الله تعالی در بحار می نویسد: کتاب الاختیار تألیف سید علی بن حسین بن باقی رحمه الله است و این سید بن باقی در نهایت فضل و کمال بوده است لیکن حد اکثر مطالب کتابش را از مصباح شیخ رحمه الله اقتباس و اتخاذ نموده است (۲).

مؤلف گوید: نسخه های چندی از کتاب وی را دیده ام و در نزد ما هم نسخه ای از آن موجود می باشد و ما همگی آن نسخه ها را تطبیق کرده و هرچه از آنها مورد نیاز ما بوده است در کتاب لسان الواعظین و دیگر از آثارمان ایراد کرده ایم.

ص: ۴۹۴

۱-۱- کنیه مترجم حاضر ابو القاسم و کنیه آن دیگر ابو الحسن است. چنانچه می دانیم مؤلف در مواضع متعددی نوشته است اختلاف کنیه نسبت به شخص واحد دلیل بر تعدد نبوده زیرا ممکن است فرد واحدی دارای دو کنیه باشد بنابراین اختلاف کنیه دلیل بر تعدد مترجم حاضر یا آتی نبوده است و رافع احتمال مؤلف امل الآمل نمی باشد-م.

۲-۲- بحار الانوار، ج ۱، ص ۳۸، ۲۰. [۱]

و همین سید بن باقی معاصر با محقق حلّی و هم رتبه های او بوده است زیرا من در آخر برخی از نسخه های اختیار المصباح او چنین یافته ام سال ۶۵۳ هجری از تألیف آن آسوده شده است.

شیخ علی بن حسین خیاط

وی از مشایخ بزرگوار سید بن طاوس بوده است و به طوری که سید ابن طاوس در الدرر الرقیه اظهار داشته است: خیاط با خاء نقطه دار منسوب به خیاطت و دوزندگی است و در بعضی از جاهای دیگر حنّاط با حای بی نقطه و پس از آن نون مشدّد منسوب به گندم فروشی است (حنطه).

یادآوری می شود: ما سرگذشت این عالم را در این کتاب بار دیگر متذکر شده ایم و آنچه پیش از این یادشده با آنچه در اینجا آمده است اندک تفاوتی دارد.

سید علی حسینی مجاور مشهد مقدّس رضوی

شیخ فخر الدّین رماحی در کتاب المنتخب من المراثی و الخطب برخی از خوابهای معجزه آسا را که مربوط به سوگواری حضرت سید الشهداء علیه السّلام بوده از وی نقل کرده است و از قرائن ظاهره به دست می آید که وی از علما بوده است و ممکن است سید مترجم یکی از ساداتی باشد که پیش از این ذکر شده و یا یادآوری خواهد شد.

ملا غیاث الدّین علی بن کمال الدّین حسین طیب

وی فاضلی دانشور و بزرگوار خردمند و از شاگردان سید امیر حسین مجتهد عاملی است که صاحب جاهی بنام بوده است. من در قصبه خسروشاه از نواحی تبریز به رساله اعتقادات صدوق دست یافتم که میر مبرور به خط شریف خود در پشت آن رساله اجازه ای برای ملا غیاث الدّین مرقوم فرموده و در آن اجازه از وی به خوبی ستایش کرده است. تحقیقات چندی از خود میر مبرور در حواشی آن رساله به چشم می خورد و اجازه این است: «یقینی که به خدا

دارم همان یقین من است. سپاس خدا را که مراتب دانشوران را به عالی ترین درجه های تحقیق بالا برده و مرکب آنها را بر خونهای شهیدان برتری داده و درود و سلام بر درخششهای فهم و کمال و محال بروز راهبری در نشانه حق و روایت و جلالت و دقت آنان که از برکات وجودشان دیر نباید که آنچه از چشم پوشیده مانده از پس پرده دقیق هویدا گردد. و بعد، عالم عامل و فاضل کامل که مرجع افاضل و مجمع فواضل و سرچشمه کمالات و فضائل است آنکه از یک یک افراد ممتاز و با ویژگی که دارد همانند چشم بینای انسان است و در دو علم دین و بدن بر دیگران پیشی جسته غیث ملت و نگهبان حق و دین که پیوسته چون نامش از مقام عالی برخوردار گردیده فرزند مرحوم مغفور که تاج افتخار بر سر دارد و در پناه خدا در آرامگاه خویش سر به تیره تراب برده در زبانها معروف است آن چنان که دفع هرگونه اشتباه نموده است. کمال دنیا و دین حسین که کوشش مایه نیکبختی و بخشش موجب سعادت‌مندی است تا خورشید بدمد و برق صفحه آسمان را به جهش خویش منور گرداند به حقیقت حق و اهل آن. این کتاب ارزنده را از آغاز تا انجامش نزد من قرائت کرد قرائتی که از فراوانی فضیلت و کثرت دانش و شعله وری ذهن و استقامت طبع و تیزرایی او حکایت می کرد چنانکه از کم و زیاد و بزرگ و کوچک آن خودداری نکرد و از آن پس که از تمامیت آن آسوده خاطر گردید از من درخواست اجازه نمود و به او اجازه دادم تا کتاب مزبور را چنانچه می خواهد و برای هر کس که اراده دارد روایت نماید با آن شرایطی که در نقل روایت معتبر است و ارباب دانش در طرق خویش مقرر داشته و در سندهای خود تحریر کرده اند که برای من مسلم و از اساتید مذهب و پیشوایان این طریقه به استواری پیوسته است به طریقی که دارم از شیخ صدوق که راهی طریق حق گردیده و اخبار اهل بیت را با نقّادی کامل بررسی نموده و نیکوکاران راستگو را به طریقه ائمه اطهار راهنمایی کرده و مصنف این کتاب است که خدا او را از هرگونه ناراحتی پاکیزه بدارد و جایگاهش را مطهر بگرداند، اینک آنکه برای هرگونه خیری توفیق یافته کتاب مزبور را از من روایت نماید و در خلوت و جلوت از من خاطر نکند و در تعقیب نمازها و محالی که گمان اجابت است و او هم شایستگی برای آن را دارد فراموش ننماید که او عزیزتر و محبوب ترین افراد در نزد من می باشد و

این اجازه را حسین بن حسن حسینی (که خدا او را برای هر کاری که مورد خرسندی او بوده موفق بدارد و امروزش را از گذشته درست تر بدارد به حق پیمبر و ولی و عترت ایشان صلوات الله علیهم اجمعین) به دست خود مرقوم داشت و تاریخ آن نزدیک ظهر روز نهم ماه صفر سال ۹۸۷ هجری است که بر مهاجر آن بهترین درود و کامل ترین تحیت باد و این اجازه در آن هنگام صادر گردید که به حمد خدا مشغول و از نعمت او شاکر و بر پیمبر و خاندان او درود گو و از گناهان خویش آمرزش خواهم. پایان اجازه میر مبرور.

مؤلف گوید: دیر نباید دانشوری را به نام ملا- غیاث الدین علی طیب یادآوری نمائیم و خواهیم گفت حقیقت آن است که مترجم حاضر و آتی متحدند. اسکندر بیک در تاریخ عالم آرا گوید: حکیم غیاث الدین علی کاشی مردی صادق القول، راست گفتار و ساده لوح بود و در اکتساب علوم متداوله کما ینبغی کوشیده و در علم طب مرتبه کمال داشت و بعد از فوت او برادرش حکیم نور الدین به ملازمت اشرف (شاه تهماسب صفوی) فایز گشته در سلک حکما انتظام یافت و در معالجات مرض ید بیضا نموده، قولش در میانه حکماء قدوه و قانون بود و در خدمت شاه جنت مکان، اخلاص و راست گفتاری زیاده از اقران محل اعتماد بود (۱).

سید ابو طالب علی بن حسین حسینی

وی از اصحاب بزرگوار و از علمای عالی مقدار است کتاب امالی از آثار اوست و من تا حال حاضر از چگونگی روزگار او اطلاعی به دست نیاورده ام. آری سید بن طاوس در رساله الموسعه در ضمن بحث از قضای نمازهای فوت شده می نویسد: در کتاب امالی سید ابو طالب علی بن حسین حسینی در باب موسعه چنین نقل کرده است:

حدیث کرد ما را منصور بن رامس از علی بن عمر حافظ دارقطنی از احمد بن نصر بن

ص: ۴۹۷

۱- ۱- جملات فوق عین عبارات اسکندر بیک در تاریخ عالم آرا [۱] است که آنها را ذیل شرح حال از حکیم غیاث الدین به مناسبت یادآوری مستوفیان تحت عنوان «ذکر حکمای مسیحیه الانفاس» ایراد کرده است-م.

طالب حافظ از ابو ذهل عبيد بن عبد الغفار عسقلانی از ابو محمد سلیمان زاهد از قاسم بن معن از علاء بن مسیب بن رافع از عطاء بن ابی ریح از جابر بن عبد الله که گفت: مردی به عرض مبارک حضرت رسول اکرم (ص) تقدیم داشت، چگونه نماز فوت شده ام را قضا نمایم؟ فرمود با هر نماز مانند آن را قضا کن، باز معروض خاطر مبارک داشت آیا نماز قضا را پیش از ادا بخوانم یا پس از آن؟ فرمود نماز قضا را پیش از ادا بخوان.

مؤلف گوید: این حدیث صریح در مضمونی است که از ظاهر آن به دست می آید.

مؤلف گوید: کتاب امالی ابو طالب هم اکنون در اختیار ما می باشد و در اواخر مجلدی نگاشته شده است و طالبی در آغاز آن گفته است جزء اول منتخبی است از کتاب زاد المسافر تألیف ابو العلاء حسن بن احمد عطار همدانی و این نسخه در روزگار زندگی او منتخب گردیده و خود او بزرگی عالی مقام بوده است تا به اینجا آنچه را که می خواستیم از رساله سید بن طاوس ره ایراد کردیم (۱).

و پس از این سرگذشت سید ابو طالب هروی و سید صالح ابو طالب حسینی عصبی را در باب الکنی یاد خواهیم کرد و می نویسیم که او هم دارای کتابی است به نام امالی که نباید از آن غفلت داشت (۲).

سید ابو البرکات علی بن حسین حسینی خوزی

وی فاضلی دانشور و معروف به سید ابو البرکات خوزی است و از شیخ صدوق -رضی الله عنه- روایت می کند و ابو الحسن علی بن عبد الصمد تمیمی نیشابوری از وی روایت داشته است و قطب راوندی هم با دو واسطه از وی روایت می کرده است.

به طوری که از مناقب ابن شهر آشوب برمی آید ابن شهر آشوب هم با دو واسطه از وی روایت کرده است. بنابراین سید ابو البرکات در درجه شیخ مفید بوده است. بقیه شرح

ص: ۴۹۸

۱-۱- در پانوشت می نویسد: به گمان من ابو طالب حسینی از علمای زیدیه باشد و از اعلام امامیه نبوده است و سند حدیث بالا، سند عامی است و سند شیعی نمی باشد-م.

۲-۲- سید ابو طالب یحیی که از علمای زیدیه است کتاب امالی به نام تیسیر المطالب دارد که چاپ شده است-م.

حال او را باید به دست آورد.

مؤلف گوید: در آغاز اسناد برخی از نسخه های کهن عیون اخبار الرضا تألیف صدوق (ره) چنین آمده است حدیث کرد شیخ فقیه عالم ابو الحسن علی بن عبد الصمد تمیمی - رضی الله عنه - در خانه اش در نیشابور در سال ۵۴۱ هجری از سید امام زاهد ابو البرکات خوزی - رضی الله عنه - از شیخ امام عالم اوحد ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی فقیه، مصنف این کتاب تا به آخر...

شیخ معاصر در امل الآمل گوید شیخ ابو البرکات علی بن حسین نجوری (خوزی یا جوزی) حلی دانشوری باصلاحیت و محدث بوده و از ابو جعفر بن بابویه روایت می کرده است (۱).

مؤلف گوید: از عبارتی که از اوایل سند مذکور ارائه دادیم هویدا شد که ابو البرکات از سادات بوده است و عبارت صریح ابن شهر آشوب در مناقب و همچنین ظاهر عبارت قطب راوندی در قصص الانبیاء صریح در سیادت اوست و هم او از سادات حسینی است و در آغاز برخی از نسخه های امالی صدوق چنین آمده است: حدّثنی السید العالم ابو البرکات علی بن حسین حسینی خوزی. بنا بر این کلام شیخ معاصر خالی از نظر نبوده است و اما اینکه سید ابو البرکات از مردم حلّه باشد در جایی ندیده ام و خود او داناتر به نسبتی است که به وی داده است.

خوزی را با خای نقطه دار مضموم و سکون واو و زا ضبط کرده اند و برخی هم آن را با جیم مضموم و واو ساکن و زای نقطه دار ثبت نموده اند. بنا بر ضبط اول منسوب به خوزستان است که نام اقلیم معروفی است نزدیک به شیراز و از جمله شهرهای آن، شوشتر است و بنا بر ضبط دوّم منسوب به جوزه با ضم جیم که نام روستایی است در موصل و ممکن است روستای مزبور غیر از فرحهاالجوزه ای باشد که ابن جوزی عالم معروف عامه از آنجاست و ممکن است هر دو محل متحد بوده باشد.

و اما از صحّت نسبتی که در امل الآمل آمده است اطلاعی ندارم.

ص: ۴۹۹

ابی الخیر لیشی واسطی

کمال الدین از مشایخ سید تاج الدین محمد بن معیه بوده و خود او بنا به اظهار ابن ابی جمهور در غوالی اللثالی از سید عبد الکریم بن طاوس حلّی روایت می کرده و ابن ابی جمهور او را به عنوان فقیه عالم و فاضل معرفی کرده است. در برخی از نسخه های کتاب غوالی «جمال» را به جای «حماد» به کار برده است و این تبدیل از اشتباه ناسخان است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: کمال الدین فاضلی فقیه و زاهد و از مشایخ ابن معیه است و شیخ حسن (صاحب معالم) نقل کرده است سید غیاث الدین عبد الکریم بن طاوس به وی اجازه داده و در اجازه اش می نویسد: از خدای تعالی درخواست کردم و به برادرم عالم فاضل و صالح اوحد و حافظ متقن و فقیه محقق بارع مرتضی کمال الدین فخر الطائفه علی بن شیخ امام زاهد بازمانده مشایخ شرف الدین حسین بن حماد بن ابی الخیر نسبی لیث و واسطی مولد اجازه دادم تا از من روایت کند تا آخر...

مؤلف گوید: شیخ نجم الدین جعفر بن محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما حلّی از وی روایت می کرده است.

و حقیقت آن است که مترجم حاضر همان شیخ کمال الدین علی بن حماد واسطی است که در آینده به نام و نشان او اشاره می شود و اوست که صحیفه کامله را از شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید حلّی روایت می کرده و شیخ شهید صحیفه مبارکه را با یک یا چند واسطه از وی روایت داشته است.

کمال الدین فرزند اوحد و فاضلی داشته به نام شیخ حسین بن علی و ما سرگذشت او را با پاره ای از تحقیقاتش در محل خود یادآوری کرده ایم.

و مؤید اینکه شهید با یک واسطه از کمال الدین روایت می کرده آن است که شهید در یکی از اسانید احادیث اربعین خود می نویسد: خبر داد به ما در هنگام قرائت بر او سید شمس الدین ابو عبد الله محمد بن احمد بن ابی المعالی موسوی از شیخ امام فقیه صدوق زاهد کمال الدین ابو الحسن علی بن حسن بن حماد لیشی واسطی از شیخ فقیه صالح

شمس الدین ابو جعفر محمد بن احمد بن صالح قینی.

شیخ ابو الفرج علی بن حسین عبدانی راوندی

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: شیخ عالم جلیل از شیخ ابو علی طوسی روایت می کرده است (۱).

مؤلف گوید: ابو الفرج نیز از شیخ ابو علی از شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن محسن حلبی از شیخ ابو جعفر طوسی هم روایت می کرده است و شیخ ابو السعادات اسعد بن عبد القاهر بن اسعد اصفهانی از او روایت داشته است و این سند از کتاب الیقین ابن طاوس استفاده می شود و ابن طاوس در همان کتاب به توسط شیخ ابو السعادات یادشده از وی روایت می کرده است.

فقیه ابو الحسن علی بن حسین بن علی جاستی

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی فاضلی حافظ و ثقه بوده به ملاقات شیخ ابو علی طوسی و جدّ ما شمس الدین حسکا بن بابویه رسیده و آثار شیخ ابو جعفر - رحمهم الله - را از هر دو تن بهره ور گردیده است.

شیخ معاصر در امل الآمل پس از نقل کلام شیخ منتجب الدین اظهار می دارد ممکن است مترجم حاضر همان علی بن حسین جاستی باشد که پیش از این نام برده شده است (۲).

مؤلف گوید: شیخ منتجب الدین در سندهای پاره ای از حکایاتی که در اواخر کتاب الاربعین خود می نویسد خبر داد به ما از املائی که برای ما داشت شیخ فقیه متدین ابو الحسن علی بن حسین بن علی جاستی رحمه الله از سید رئیس عالم تاج الدین ابو جعفر محمد بن حسین بن محمد حسنی کیکی رحمه الله به املائی که در سال ۴۷۷ هجری داشته تا به آخر... مؤلف گوید: پیش از این گفتیم ممکن است مترجم حاضر جد یادشده پیشین

ص: ۵۰۱

۱-۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۹. [۱]

۲-۲- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۷۹؛ فهرست منتجب الدین، ص ۱۱۳؛ [۲] اعلام الشیعه، سده ۶، ص ۱۸۶.

باشد. یادآوری می شود به طوری که به خاطر دارم جاست یکی از روستاهای قم است که هم اکنون موجود می باشد.

شیخ ابو الحسن علی بن حسین شفیہنی

(۱)

وی شاعری شیوا گفتار و فاضلی دانشور بوده است و کتاب دیوانی دارد و چکامه ای از سروده های او که در ستایش از حضرت مولی علی علیه السلام سروده و صنعت تجنیس را در آن رعایت کرده است در نزد ما موجود می باشد و شهید شرحی بر

ص: ۵۰۲

۱-۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۹۰ [۱] می نویسد: شیخ علی شفیہنی حلّی فاضلی شاعر و ادیب بود. مدایح بسیاری در ستایش از حضرت امیر المؤمنین و ائمه طاهرین (ع) سروده است. اعیان الشیعه می نویسد: او سراینده ای شیواگو و نیرومند بود، چکامه های زیادی در مدایح حضرت مولی و ائمه (ع) سروده است و ما به هشت قصیده از آنها دست یافته ایم. از مجالس المؤمنین نقل کرده است علی بن حسین شفیہنی حلّی از سرایندگان و فضیلائی متأخر است. قصائد غرائی دارد، یکی از آنها را که در مدح حضرت مولی بوده است شهید اول شرح کرده است و هنگامی که وی متوجه می شود شهید به شرح قصیده او پرداخته است ده بیت شعر در ستایش از وی به منظور قدردانی از مقام مقدس شهید سروده و تقدیم حضور می دارد. مؤلف ریاض [۲] از وی در دو جا نام برده است (یکی در فوق ترجمه شد و دومی در مجلد چهارم به نام علی شفیہنی) مؤلف اعیان ظاهرا متوجه به دو شخص است که یکی از آنها ممکن است با ابن فهد حلّی معاصر باشد و دیگری با شهید، و حال آنکه هر دو شخص یکی است و قصیده ای که شیخ شهید به شرح آن اقدام کرده در ضمن ۳۸ بیت سروده شده و مطلع آن این است: یا روح قدس من اللّٰه البدیء بدا و روح انس علی عرش العلی بدا تمام قصیده در اعیان آمده و هشت بیت آن را امل الآمل یادآوری کرده و مؤلف هم در مجلد چهارم همان ابیات را بازنویس کرده است و دیگر از قصائدش که در اختیار علامه امین بوده در اعیان آورده شده است و در ذیل نسبت او می نویسد مترجم از مردم حلّه بوده نه از اهل جبل عامل و مؤلف ریاض و [۳] بعضی دیگر او را عاملی دانسته و همین معنی هم باعث شده صاحب روضات به اشتباه افتد و او را عاملی معرفی کند. مؤلف اعیان می نویسد بعضی گفته اند شفیہنی در حدود ۷۰۰ یا در سال ۷۰۰ هجری در گذشته است و پس از مطالبی اظهار داشته وی از فضیلائی قرن هشتم هجری می باشد و تاریخ صحیحی برای او نقل نکرده است-م.

آن نوشته است و ظاهراً شفیهنی منسوب به یکی از قریه های جبل عامل بوده و ممکن است کتاب دیگری هم داشته باشد.

شیخ علی بن حسین بن علی رازی

بطوری که از آغاز بشاره المصطفی به دست می آید: شیخ علی از مشایخ محمد بن ابو القاسم طبری بوده است و طبری در سال ۵۱۸ هجری در محل درب مسلخ گاه ری به املائی که از لفظ او داشته است از وی روایت می کرده و خود او از ابو عبد الله حسین بن محمد بن نصر حلوانی در غره ماه ربیع الآخر در سال ۴۸۱ هجری در خانه اش واقع در کرخ بغداد از املاء حفظی او روایت کرده و او از سید اجل سید مرتضی علم الهدی در بغداد در خانه اش واقع در مرکه زلزله در ماه رمضان سال ۴۲۹ هجری روایت نموده و او از ابو الحسن بن موسی از پدرش موسی بن محمد از پدرش محمد بن موسی از پدرش موسی بن ابراهیم از پدرش ابراهیم بن موسی از پدرش موسی بن جعفر الکاظم علیه السلام روایت می کرده است.

مؤلف گوید: از ظاهر امر پیداست که سادات یادشده پدران و نیاکان سید مرتضی بوده اند، لذا بایستی به جای ابو الحسن (ابو الحسین) گفته شود، مگر با دقتی که بشود لفظ (ابی) را مضاف به یاء متکلم بدانیم.

شیخ علی بن حسین بن احمد بن طحال مقدادی

وی فاضلی دانشور و بزرگوار بود و تا حال حاضر به اثری از او دست نیافته ام.

آری او همان بزرگواری است که به توسط پدرش معجزه ای که از روضه مقدسه علویه ظهور کرده بوده نقل کرده و آن را به همین سند اصحاب ما در کتابهای خود آورده اند و پدرش نیز از فضلا بوده و از شیخ ابو الحسن محمد فرزند شیخ طوسی به طوری که در سرگذشت شیخ ابو علی یادآوری شده است روایت می کرده. بنابراین مشار الیه تا حدی هم درجه با ابن شهر آشوب بوده است.

و گاهی نیز پدرش از جدش روایت می کرده و جدش از مجاوران روضه مبارکه

علویّه بوده و پاره ای از معجزات را نقل کرده است.

شیخ ابو الحسن علی بن حسین بن علی مسعودی هذلی

وی فاضلی دانشور و کاملی جامع و مورّخی است که نظریات او را اعلام خاصه و عامه پذیرفته اند و به عنوان مسعودی شناخته شده است و از پیشینیان اصحاب امامیه که در روزگار صدوق می زیسته بشمار است و کتاب مروج الذهب و دیگر آثار بسیاری که تألیف نموده است از او می باشد.

مسعودی مترجم غیر از مسعودی دیگری است که او هم امامی مذهب بوده و پیش از مسعودی مترجم حاضر می زیسته و همان کسی است که مؤلف کتاب التهاب نیران الاحزان و مثير اکتئاب الاشجان در این کتاب از وی روایت می کرده و نزدیک به روزگار ائمه طاهرین و یا در عصر ایشان علیهم السّلام می زیسته و نامش محمّد بن حامد بن محمّد مسعودی است و همچنین غیر از مسعودی عامی سنّی است که مقامات را شرح کرده است و همین شرح را مؤلف سگردان الملوک به مسعودی عامی نسبت داده است و من آن شرح را در قسطنطنیه دیده ام. علت تغایر مسعودی عامی با مترجم حاضر آن است که مسعودی شارح مقامات بدون شک از رجال عامه بوده و دیگر آنکه مسعودی شارح از متأخران است و از فقیه ابو العزّ احمد بن عبد الله عکبری در کتابش روایت می کند و سوم آنکه نامش شیخ محمد بن عبد الرحمن بن محمد بن ابی الحسین مسعودی است و خود او و پدر و جدش از علمای بنام عامه بوده اند (۱).

نجاشی در رجال خود گوید: ابو الحسن علی بن حسین بن علی مسعودی هذلی،

ص: ۵۰۴

۱- ۱- سیوطی در بغیه الوعاه می نویسد: مسعودی از مردم پنج ده و از فضلا و ادباء و از لغویهای شافعی مذهب بوده است، به بغداد و شام رفته و همه جا مورد توجه قرار گرفته و صلاح الدّین ایوبی به وی کمال محبت را داشته است و از این راه دنیای آبادی داشت و کتابخانه بی نظیری تهیه کرد و همگی آن را وقف خانقاه سیمساطی نمود و او را محدثی صوفی گفته اند. شرح مقامات حریری در دو مجلد از آثار اوست. او در شب سه شنبه اول ربیع الآخر سال ۵۲۲ متولد شد و در ۲۹ ربیع الاول سال ۵۸۴ در دمشق وفات یافت-م.

دارای آثاری است از جمله: کتاب المقالات فی اصول الدیانات و کتاب الزلف، کتاب الاستبصار، کتاب نشره الحیات، کتاب نشر الاسرار (بشر الابرار)، کتاب الصفوه فی الامامه، کتاب الهدایه الی تحقیق الولایه، کتاب المعالی فی الدرجات و الابانه فی اصول الدیانات و رساله فی اثبات الامامه لعلی بن ابی طالب علیه السلام، رساله الی بن صعوه المصیصی، اخبار الزمان من الامم الماضیه و الاخبار الخالیه و کتاب مروج الذهب و معادن الجوهر و کتاب الفهرست.

ابو المفضل شیانی اظهار داشته: که با مسعودی ملاقات کرده و از وی استجازه نموده است. مسعودی تا سال ۳۳۳ هجری زنده بوده است.

علامه حلّی پس از آنچه را که ما در نسبش یادآوری کردیم می نویسد: مسعودی کتابهایی در امامت و امثال آن دارد از آن جمله کتابی است در اثبات وصیت حضرت علی بن ابی طالب علیه السلام و همین عالم، مؤلف مروج الذهب است.

شهید ثانی در حواشی خلاصه علامه می نویسد: مسعودی در مروج الذهب به آثار زیر که از تألیفات خود اوست اشاره کرده است: الانتصار، الاستبصار اخبار الزمان کبیر، اخبار الزمان اوسط که بزرگتر از مروج الذهب بوده است، المقالات فی اصول الدیانات، القضایا و التجارات، النصره و مزاهر الاخبار و طرائف الآثار و حدائق الازهار فی اخبار آل محمد علیهم السلام و الواجب فی الاحکام اللوازم.

مؤلف گوید: تمام آنچه را از نجاشی و علامه و شهید ثانی نقل کردیم شیخ معاصر در امل الآمل ایراد کرده است (۱).

در حواشی شهید ثانی بر خلاصه علامه حلّی چنین یافتیم پس از آنکه می نویسد:

مسعودی تا سال ۳۳۳ هجری که نجاشی متذکر گردیده زنده بوده است یادآوری کرده که خود مسعودی در مروج الذهب اظهار داشته است: کتاب مروج الذهب را در سال ۳۰۲ هجری تصنیف نموده است (۲) و من از تاریخ وفات او اطلاعی ندارم و از کلام نجاشی هم

ص: ۵۰۵

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۸۰.

۲- ۲) - خود مسعودی در آغاز مروج الذهب می نویسد: شروع به این کتاب در سال ۳۳۲ که مصادف با خلافت المتقی لله بود اتفاق افتاده است- م.

به دست نمی آید که در آن سال در گذشته باشد. میرزا محمد استرآبادی در حواشی رجال خود به مناسبت جمله ای که در متن آمده (صاحب مروج الذهب) چنین می نویسد و کتاب تنبیه الاشراف او تا وقایع سال ۴۴۵ هجری را متضمن می باشد و همین احتمال هم از محمد بن معدّ موسوی موصلی نقل شده است (۱).

مؤلف گوید کتاب مروج الذهب کتابی ارزنده و مشتمل بر فوائد پراچی است، گرچه این کتاب در فن تاریخ تألیف شده است در عین حال مشتمل بر فوائد ارزنده دیگری هم می باشد و نسخه ای از آن در نزد ما موجود است (۲). و کتاب اثبات الوصیه لعلی علیه السلام را استاد استناد ما منضم به بحار فرموده و به آن کتاب اعتماد داشته و مطالبی از آن نقل کرده

ص: ۵۰۶

۱-۱- تنبیه الاشراف مسعودی به طبع رسیده است و به گفته خود او هفتمین کتابی است که در تاریخ و جغرافیا تألیف نموده است و تواریخ را همچنان ادامه داده است تا به روزگار خودش که زمان خلافت المطیع لله عباسی بوده است (۳۴۵ ه.ق. ۹۴۷/م). کتاب تنبیه را به یادآوری خلافت المطیع خاتمه داده و همان سال را که از عراق دور بوده و در مصر و شام می زیسته یادآوری کرده است. بنابراین سال ۴۴۵ هجری نقل شده از میرزا محمد استرآبادی نادرست و اشتباه ناسخ بوده، زیرا در تنقیح المقال و کتابهای دیگر ۳۴۵ آمده است و برخی همین سال را سال فوت او می دانند و جمعی از جمله علامه مجلسی - که پس از این اشاره می شود - سال ۳۳۳ هجری نوشته، مسلماً این سال تاریخ فوت او نیست و در اعیان به نقل از کشف الظنون سال فوت او را، ۳۴۶ هجری در مصر نوشته است و در طبقات الشافعیه می نویسد: وی از نوادگان عبد الله بن مسعود بوده و از مردم بغداد است و عقیده اعتزال داشته و سال ۳۴۵ یا ۳۴۶ وفات یافته است -م.

۲-۲- مروج الذهب کتابی است در تاریخ و جغرافیای اماکن و ذکر ملوک سلف و اخبار و مختصری در هیئت، تاریخ اتمام این کتاب به سال ۳۳۶ ه.ق است، ولی مؤلف قسمت اعظم این کتاب را در سال ۳۳۲ ه.ق نوشته است [قزوینی: یادداشتها ج ۷، ص ۷۸]. مروج الذهب بارها به طبع رسیده، چاپ اول همراه با ترجمه این کتاب توسط باربیه و پاوه دوکورتی در نه مجلد بین سالهای ۱۸۶۱ تا ۱۹۷۷ منتشر شده است. ترجمه جدید این اثر توسط شارل پلا انجام شده و تاکنون سه مجلد آن منتشر شده است. شبرنگر، آلویس مروج الذهب را به انگلیسی ترجمه کرده است (۱۸۴۱ م). اخیراً احمد شبول طی تحقیقی با عنوان

مسعودی و آثارش به بررسی او پرداخته است (d, ۹۷۹۱ krow sih dnu idu's luobhs)

است. ممکن است اثبات الوصیه همان رساله اثبات الامامه لعلی علیه السّلام باشد که نجاشی آن را از آثار مسعودی نقل کرده است، نیز ممکن است رساله علی حده ای بوده باشد.

مؤلف گوید: از آثار او کتاب الادعیه است که کفعمی در حواشی مصباح به وی نسبت داده است.

یکی از علمای مصر در کتاب الاهرام و الصنم که همان ابو الهول بوده باشد می نویسد: در کتاب مسعودی که مشتمل بر پیش آمدهای بی سابقه بوده است در ضمن حکایات و روایات او چنین خوانده ام که گویند ولید تا به آخر...

مؤلف الاهرام در جای دیگر از آن کتاب می نویسد: ابو الحسن علی مسعودی در کتاب الاستذکار لما مرّ من سؤالف الاعمار و در کتاب ذخائر العلوم فیما کان من سالف الدهور و در کتاب التنبیه و الاشراف تا به آخر... میرزا محمد استرآبادی در بحث اقوال از رجال خود (1) می نویسد: چنانچه شیخ طوسی در فهرست می نویسد مسعودی دارای کتابی است که موسی بن حسان آن را روایت کرده است و اضافه کرده است علی بن حسین بن علی که در نزد ما به مسعودی معروف است مؤلف مروج الذهب و امثال آن می باشد.

در مختصر ذهبی می نویسد: مسعودی همان عبد الرحمن بن عبد الله است و گویا مرادش از ابن عبد الله، عبد الله بن عتبه بن عبد الله بن مسعود هذلی مسعودی برادر ابو العمیس باشد که از بزرگان علماست. ابن نمیر گفته وی مورد وثوق بود و اخیرا اختلاطی در عقیده او ایجاد گردید و نسائی گفته باکی بر او نیست و مسعر گفته هیچ یک از دانشوران را به دانشمندی ابن مسعود نیافته ام و سال ۱۰۶ هجری در گذشته.

از تقریب ابن حجر و مختصر ذهبی به دست می آید: اهل سنت عالم دیگری به نام مسعودی دارند که عبد الرحمن بن عبد الله بن مسعود هذلی کوفی باشد. وی عالمی مورد وثوق و از اعلام طبقه ثانیه بوده و سال ۱۷۴ در گذشته و به سماع اندکی از پدرش نایل گردیده است.

ص: ۵۰۷

۱-۱- مرادش از رجال مزبور منهج المقال است که مرحوم وحید بهبهانی تعلیقه ای بر آن نوشته و همراه با اصل کتاب به طبع رسیده است-م.

مؤلف گوید: از بیان مؤلف منهج المقال برمی آید: که مسعودی دو تن بوده اند (۱).

استاد استاد ائده الله در بحار گوید: کتاب الوصیه و مروج الذهب از آثار شیخ علی بن حسین بن علی مسعودی است.

و در فصل دوم از بحار می نویسد: نجاشی در فهرست خود مسعودی را از راویان شیعه نام برده است و کتابهایی را از وی نام می برد از جمله کتاب اثبات الوصیه لعلی بن ابی طالب علیه السلام و کتاب مروج الذهب، مسعودی در سال ۳۳۳ هجری وفات یافته است (۲).

سید داماد در حاشیه ای که بر اختیار رجال کشی شیخ طوسی داشته می نویسد: شیخ بزرگوار «که ثقة ثبت» بود و عامه و خاصه او را «مأمون الحدیث» می دانند همان ابو الحسن علی بن حسین مسعودی هذلی رحمه الله تعالی است که در کتاب مروج الذهب چنین گفته است تا به آخر...

ممکن است مسعودی منسوب به یکی از اجدادش مسعود نام بوده باشد و هم ممکن است منسوب به مسعود صحابی پدر عبد الله بن مسعود بوده باشد هذلی به ضم هاء و ذال نقطه دار مفتوحه و در آخر لام منسوب به هذیل است که قبیله بنامی از تازیان بوده باشد.

مصیصی به فتح میم و صاد بی نقطه مکسور و یاء ساکنه و پس از آن صاد بی نقطه دیگر منسوب است به مصیص که شهر معروفی است از شهرهای روم واقع میان انطاکیه و روم که در ساحل دریای روم که به بحر الابیض معروف است بنیان گردیده و من آنجا را دیده ام.

شیخ اجل علی بن حسین بن محمد

وی از مشایخ سید فضل الله راوندی بوده است و سید مناجات طولانی حضرت

ص: ۵۰۸

۱-۱- مرادش از دو تن مسعودی همان دو تن عبد الرحمن است که در بالا ذکر شد، یکی عبد الرحمن بن عبد الله بن عتبه و دیگری عبد الرحمن بن عبد الله بن مسعود و در غیر این صورت با مترجم حاضر سه تن می شوند نه دو تن-م.
۲-۲- برای صحت سال درگذشت او به اعیان الشیعه، مجلد ۸ و [۱] مصفی المقال ص ۲۷۸، مراجعه کنید.

مولی علی علیه السلام را از وی روایت می کند و خود او از ابو الحسن علی بن محمد خلیدی از شیخ ابو الحسن علی بن نصر قطامی از احمد بن حسن بن احمد بن داود وثابی کاشانی از پدرش از علی بن محمد شیر کاشانی از مولانا حضرت امام حسن عسکری علیه السلام روایت می کرده است.

ممکن است با دقتی که به عمل بیاید نام و نشان مترجم در مطاوی این کتاب با اندک تفاوتی بیان شده باشد.

سید علی بن حسین بن محمد بن محمد مشهور به صائغ حسینی عاملی

جزینی

وی فقیهی فاضل و بزرگوار و معروف به ابن صائغ است و گاهی هم او را سید علی بن صائغ می گویند.

ابن صائغ از معاصران شیخ عبد الصمد عاملی پدر شیخ بهایی بوده و یکی از دانشوران است که نماز جمعه عینی را در روزگار غیبت واجب می دانسته و این معنی را به خوبی می توان از آثار او استفاده کرد. نظریه ای که در آن روزگار شیوع داشته همان وجوب عینی نماز جمعه بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: سید علی بن حسین صائغ حسینی عاملی جزینی فاضلی عابد و فقیهی محدث و محقق و از شاگردان شهید ثانی است، کتاب شرح شرایع از آثار اوست و من آن را به خط وی دیده ام و کتاب شرح ارشاد و امثال آن از آثار وی می باشد (۱).

شیخ حسن بن شهید ثانی و سید محمد بن علی بن ابی الحسن موسوی عاملی از شاگردان او بوده و از وی روایت می کرده اند (۲).

ص: ۵۰۹

۱- ۱- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۱۹. [۱]

۲- ۲- ابن عودی در رساله ب [۲] غیه المرید در شرح احوال شهید ذیل شاگردان او از جلالمت و فضل و علم و کمال و سیادت ابن صائغ سخن گفته و اضافه کرده مراتب علمی و قرائتی از علوم معقول و منقول را از شهید بهره ور گردیده و خصوصیت تام و تمامی با مقام شهید داشته است. شیخ علی نواده شهید در-

آنگاه که ابن صائغ رحلت کرد شیخ حسن (صاحب معالم) قدس سره چکامه ای در سوک او سرود رحمه الله علیهما (۱).

مؤلف گوید: به طوری که از آغاز اربعین استاد استناد به دست می آید ملا احمد

ص: ۵۱۰

۱- ۱) - امل الآمل، ج ۱، ص ۱۱۹ می نویسد: چکامه ای که شیخ حسن صاحب معالم در سوگ، ابن صائغ سروده مشتمل بر ۲۴ بیت بوده است و پیش از این هم ذیل احوال صاحب معالم متذکر گردیدیم و اکنون به بخشی از آن اکتفا می شود. داعی الغوايه بين العالمين دعا من شاب نجم الهدى من بعد ما سطعا و أصبحت سبل الأحكام مظلمه و كان من قبل فجر الحق قد طلعا و شتت الدهر منه كل ملتئم و فرقت نوب الأيام ما اجتماعا یا ثلمه بين اهل الحق هدد بها ركن و من أجلها قلب الهدى انصدعا مضى الهدى و التقى لما مضى و غدا باب الجهالة فى الآفاق متسعا لا يعلم الجاهل الناعى بما صنعا نعى معالم دين الله حيث نعى نعى الصلاح مع التقوى بذاك كما نعى الموده و الأخلاق و الورع لا خير فى مهجه لم تحترق أسفا منه و لا طرف عين بعده هجعا كيف السبيل إلى نهج السداد و قد بان الهدى و ابن خير المرسلين معا لقد فقدنا من الارشاد تبصره و من دروس بيان بعده لمعا تاريخ در گذشت ابن صائغ را مترجمان نوشته اند و سید صدر در تکمله می گوید: به تاریخ رحلت او -

اردبیلی قدس سره از ابن صائغ روایت می کرده است.

یادآوری می شود: نسب ابن صائغ را به طوری که در آغاز سرگذشتش نوشتیم موافق با همان نسبی است که خود او در اواخر مجلد اول از شرح ارشاد یادشده نوشته است. و این شرح از آغاز کتاب تا آخر کتاب صوم می باشد، و من آن را در قصبه دهخوارقان از نواحی تبریز دیده ام، شرحی نیکو و پسندیده است و آن را به نام مجمع البیان فی شرح ارشاد الاذهان موسوم گردانیده است و سال ۹۷۹ هجری به تألیف آن اقدام کرده و نسخه یادشده بر او قرائت شده است.

از برخی از مواضع استفاده می شود: ابن صائغ دو فقره شرح بر ارشاد داشته است یکی شرح صغیر و دیگر شرح کبیر و شرحی که بر شرایع نوشته است در چند مجلد بوده است. نسخه برخی از مجلداتش در نزد ما موجود است و شرح ارزنده ای می باشد.

مؤلف گوید: جزینی منسوب به جزین است، با زاء نقطه دار مشدد. پیش از این نوشتیم جزین نام قریه ای است در جبل عامل که شیخ شهید از آن قریه بوده است.

یادآوری می شود: پیش از این ذیل سرگذشت شهید ثانی خوابی را از شیخ محمد جانی نقل کردیم که دلیل بر سرانجام پسندیده این سید بوده است.

کلمه صائغ را در آثاری چندی با صاد بی نقطه و همزه و غین نقطه دار ضبط کرده اند و در بعضی از مواضع دیگر با نون و عین بی نقطه آورده اند (صانع).

سید علی بن عبد الحسین موسوی حلّی

وی در دهکده ای به نام بنشیا می زیسته و متکلمی فاضل و عالمی کامل و بزرگوار

بوده است. او از معاصران ابن جمهور لحساولی و شیخ علی کرکی و همتایان آنها بوده.

از آثار اوست کتاب: النور المنجی من الظلام فی حاشیه مسلک الافهام ابن جمهور مذکور.

و خود ابن جمهور در آغاز شرحی که بر رساله مسلک الافهام خود تدوین نموده و آن را به نام المجلی فی مرآه المجنی نامیده وی را به علم و فضل ستوده است.

ملا فخر الدین علی معروف به صفی بن ملا کمال الدین حسین کاشفی

واعظ بیهقی سیزواری

وی فاضلی کامل و شاعری شیواگفتار بود و مانند پدرش از بزرگان دانشوران بشمار می آمد و از علم جفر و حروف و اعداد و علوم غریبه باخبر بود جز اینکه پدرش از وی دانشمندتر و از علوم مختلف بهره ورتر بود.

فخر الدین از دانشوران روزگار شاه تهماسب صفوی بلکه از اعلام زمان شاه اسماعیل بشمار آمده است.

از آثار او کتاب لطائف الطوائف است که به پارسی تألیف کرده و مشتمل بر نظائر و افسانه های ظریفی است (۱) و نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد.

ص: ۵۱۲

۱-۱- این کتاب در روزگار ما به طبع رسیده است و آقای احمد گلچین معانی که از محققان نویسندگان عصر حاضر است مقدمه مفصلی در شرح حال ملا علی صفی و پاورقی های محققانه بر آن کتاب مرقوم داشته است. اکنون خلاصه ای از آن در اینجا آورده می شود. فخر الدین علی فرزند ملا حسین کاشفی که از سوی ملا حاجی به صفی الدین ملقب گردیده است و همان را هم تخلص خود قرار داده از عرفاء و ادبای باذوق قرن نهم هجری بوده است. او داماد محمد اکبر معروف به خواجه کلان فرزند سعد الدین کاشغری و از فقرای نقشبندیه است و پس از پدرش به وعظ و ارشاد می پرداخت و اشعاری نمکین می گفت. این رباعی از اوست: ای مانده ز بحر علم بر ساحل عین در بحر فراغت است و بر ساحل، شین بردار صفی نظر ز موج کونین آگاه ز بحر باش بین النفسین فخر الدین در مسجد جامع یترب منبر می رفت و با کمال درویش منشی رفتار می کرد و در سال-

و از آثار او کتاب انیس العارفین است. این کتاب را به پارسی تألیف کرده و در آن اندرزها و تفسیر آیات و اخبار و حکایات بی سابقه را ایراد نموده است. این کتاب را در روزگار شاه تهماسب یا شاه اسماعیل صفوی به نام یکی از سادات که حکومت خراسان را عهده دار بوده- و نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد که تهی از ارزش نیست- تألیف نموده است.

دیگر از آثار او حرز الامان من فتن الزمان است که در علم اسرار الحروف و خواص و منافع آنها و خواص آیات قرآن و آثار آن تألیف نموده است و من نسخه ای از آن را در شهرهای سیستان دیده ام. نسخه ای کامل و جامع و بی سابقه است.

و از آثار او رساله ای است در اختصار اسرار قاسمی تألیف پدرش که در علوم غریبه از شعبده و طلسمات و امثال این ها تألیف شده است. من اصل و اختصار آن را در یکی از شهرها دیده ام (۱).

یادآوری می شود: ملا علی صفی مانند پدرش شیعه بوده است و از چندین وجه می توان تشیع او را اثبات کرد.

از جمله خود ملا علی در آغاز کتاب حرز الامان یادشده به این خلاصه می نویسد:

گفتگوهای این کتاب از آنجا که از جمله علومی است که ارتباط با آل عبا و ائمه اثنی عشر

ص: ۵۱۳

۱- ۱) - این کتاب به نام کشف الاسرار بوده و در هندوستان به طبع رسیده است. اسرار قاسمی هم مکرر به چاپ رسیده است و در شرح اسرار علوم کیمیا صنعت اکسیر و کیمیا طلسمات همیما تسخیرات سیمیا خیال بافیها ریمیا شعبده بازی که از این علوم به رمز (کله سر) تعبیر کرده اند- م.

عليهم الصلاة والسلام دارد لاجرم مبنای مقالات و ابواب تدوین شده در آن را بر پنج باب و پنج مقاله که برابر با عدد آل عبا است قرار دادم و فصول آن را که در اثنای این کتاب مقرر گردیده است بر دوازده بنا که همتای با عدد ائمه دوازده گانه عليهم السلام می باشد معین ساختم (۱).

ص: ۵۱۴

۱-۱- در مقدمه کتاب لطائف الطوائف از تحفه سامی نقل کرده است روزی در اثنای وعظ، گفت: «تو نه رندی نه زاهدی حافظ- می ندانم ترا چه نام کنم» و اضافه کرد: «مذهب عاشق ز مذهبها جداست- عشق اسطرلاب اسرار خداست» و از ریحانه الادب [۱] نقل کرده است روزی در اثنای وعظ گفت که طرفدار هر کدام از سنی یا شیعه باشم مر دیگری را سخت و گران باشد، اینک من نه سنی هستم و نه شیعی، مذهب عاشق ز مذهبها جداست (پایان). از آنچه نقل شد استفاده می شود که تمایل سختی به تشیع داشت لیکن مقتضیات وقت اجازه تظاهر به تشیع را به وی نمی داده است، در همان مقدمه از فاضل محترم آقای محمد رضا جلالی نائینی نقل کرده در مقدمه کتاب مواهب علیه تألیف پدر ملا علی نوشته است مؤلف ریاض و روضات و دیگر از تذکره نویسان وی را شیعه می دانند، لیکن بر اثر ارتباط با نقش بندیها و هم دامادی با جامی که همگان سنی بوده اند تشیع وی را محرز نمی سازد، لیکن قرائنی از جمله باب اول و دوم و فصول مختلفه آنکه متضمن نکات ائمه معصومین عليهم السلام دلیل بر تشیع اوست و از علامه قزوینی نقل کرده مؤلف شیعه اثنا عشری خالص مخلص بی هیچ شائبه است و برای دوازده امام در اوائل کتاب فصلی مفید پرداخته و علامات ظهور حضرت قائم را در فصل مخصوص به آن حضرت ذکر کرده است، پس از آن به مقدمه حرز الامان که مؤلف در بالا متذکر شده است اشاره نموده تا آنجا که می نویسد: قرینه دیگر قصیده ای است که در مقدمه کتاب لطائف در مدح شاه محمد سلطان گفته است از جمله آن قصیده به سر شاه ولایت علی عالی اعلی بحق آل محمد به نور عترت احمد بزرگوار خدایا به حق جمله امامان که باد حضرت سلطان به آن برادر ارشد در همین کتاب لطائف به کلمات قدسیه دوازده امام عليهم السلام پرداخته است و در فصل دوازدهم به چهل علامت از علامات حضرت بقیه الله عجل الله تعالی فرجه اشاره نموده، از جمله در علامت دوم می نویسد: چون امام متولد شد هر دو کف دست بر زمین نهاد و سر به طرف آسمان بالا کرد و به زبان فصیح کلمه شهادت گفت در علامت ششم می نویسد چون امام متولد شد بر ذراع ایمن او نوشته بود «جاء الحق و زهق الباطل ان الباطل كان زهوقا». در علامت بیستم از فصل الخطاب خواجه پارسای نقشبندی نقل کرده همیشه ابری بر سر مهدی سایبان باشد و او را از تاب آفتاب نگه بدارد-م.

یادآوری می شود: علم اسرار حروف و اعداد از جمله علوم غریبه است، گروه بسیاری از علمای خاصه و عامه کتابهایی به پارسی و تازی درباره این علوم تألیف کرده اند و گروهی هم به استادی در این علوم شناخته شده اند.

ملا علی بن حسین مترجم حاضر در آغاز کتاب حرز الامان می نویسد: علم حروف از جمله علوم کلیه و مشتمل بر علوم فراوان و ارزنده است و منفعتها و سودهایی بر آن مترتب می باشد که پایانی برای آنها احساس نمی شود و فوائد بی نهایتی را دربر دارد و خاصیتهای مزبور از آن به دست می آید. و در بزرگواری حروف همین بس که حروف خزینه های نامهای مستور الهی و منبع معارف پنهان غیر متناهی است و گواه بر آن، نظریه شیخ شرف الدین ابو العباس بونی است وی در کتاب شمس المعارف گفته است حروف سرلوحه دانشها و حقایق نهایی حکمهاست سر اعظم از حروف ظاهر می گردد و کلام حق تعالی از آنها شنیده می شود، بنابراین آنها که از علم حروف بحث می کنند به دو دسته تقسیم می شوند دسته ای اهل حقیقتند و عدّه ای اهل خاصیت.

دسته نخستین که اهل حقیقتند از مرتبه عالی تر و بزرگتر برخوردارند و این عدّه از معانی حروف و ارواح و حقائق آنها گفتگو می کنند و علوم غامضه را از آنها استخراج می نمایند چه آنکه همگی معارف و علوم اعم از اینکه مربوط به حضرت الهیه یا منتسب به مراتب امکانیه بوده باشد و همچنین همگی مراتبی که حادث شود ممکن است از حروف، استنباط گردد، چنانچه برخی از اهل فن به همین ترتیب رفتار کرده اند و حروف اسم و لقب هرکسی را منشأ استخراج قرار داده و از این راه به حدّ اکثر پیش آمدهای آن شخص پی برده اند و از سوانح احوال او اطلاع یافته اند و بسیاری از دانشوران این طبقه کتابهایی در این خصوص تألیف کرده اند، از قبیل: جفر کبیر و جفر جامع و جفر خایبه و رساله هایی که متأخر آن تألیف کرده اند مانند سجنجل و محبوب و دائره سببیه و کشف المعاد در تفسیر ایجاد و کتاب الالفین و امثال این ها از کتابها و رساله های دیگر.

دسته دوم که اهل خاصیتند و بیشتر و هویداتر از دیگرانند از حیثت خواص حروف و کلمات و رقمها و شکلهای آنها به حسب وجود لفظی که طریق کلامی است و یا به حسب صورت آنها که صورتهای رقیه است که طریق کتابی گفته می شود گفتگو

می نمایند و غرض اصلی این دسته از حروفیها این است که هر گاه یکی از افراد در وقت معین و عدد معلوم و زمان خاصی فلان حروف یا فلان کلمه یا فلان آیه یا فلان سوره را مثلا چند مرتبه بخواند یا بنویسد یا با خود همراه داشته باشد یا در فلان موضع پنهان بسازد و یا در آب حل کرده و بیاشامد و یا در فلان محل بیاویزد خاصیتی چنین و یا سودی چنان خواهد داشت و سودهای مربوط به آن یا برای رسیدن به مراتب دنیوی و یا وصول به مدارج اخروی خواهد بود و حد اکثر افرادی که به علوم حروف توجه دارند نظرشان ادراک آثار و خواص حروف و کلمات و ارقام و اشکال آنهاست که می خواهند از این راه جلب نفع و یا دفع ضرر از خود و دیگران بنمایند.

بنابراین مطالبی را که در این رساله ایراد می کنیم از جمله مجرباتی است که اهل خاصیت به آنها توجه داشته اند.

پس از این می نویسد: از جمله بزرگان این فن که در هر دو رشته مهارت داشته اند نام بردگان زیراند:

ابو العباس شیخ شرف الدین احمد بن علی قرشی بونی مؤلف کتاب شمس المعارف اکبر و اصغر و تعلیقه کبری و صغری و اللمه النورانیه و اللمه الروحانیه و ختمات السور القرآنیه و الواح الذهب و امثال این ها از آثار تألیفاتی او و بالاخره کلیه تألیفات او اعم از اینکه در فن حروف یا مانند آن باشد معتبر و مورد اعتماد و وثوق ارباب فن بوده است، بویژه کتاب شمس المعارف و ختمات او که ما در این رساله از آنها بسیار نقل خواهیم کرد.

و از بزرگان این طایفه شیخ ابو عبد الله محمد بن محمد بن یعقوب بونی مغربی است که تیسیر المطالب از آثار او می باشد و این کتاب نیز از آثار ارزنده و معتبر در علم حروف است که ما در این باب از آن فراوان نقل خواهیم کرد.

و از ایشان است شیخ محیی الدین محمّد بن علی عربی مؤلف کتاب المدخل در علم حروف، محیی الدین از کاملان هر دو دسته اهل حقیقت و خاصیت است.

و از ایشان است شیخ تقی الدین عبد الله بن علی بن حسن تجیبی مؤلف کتاب اللمه فی حقایق الحروف و این کتاب در حقایق حروف و معانی آنها بوده و از جمله

کتابهای ارزنده این بخش از علوم بشمار می آید.

و از ایشان است شیخ ابو حامد محمد غزالی مؤلف السّر المصون و الجوهر المکنون در خواص حروف مرتبه الآحاد که در لوح مثلث مندرج است و این شخص نیز از بزرگان دو دسته حقیقت و خاصیت به حساب می آید.

و از ایشان است شیخ عقیف الدّین عبد الله بن اسعد یمنی یافعی مؤلف کتاب الدرّ النظیم فی منافع القرآن العظیم این کتاب درباره خواص اسماء حسنی ربانیه و آیات و سوره قرآنیّه تألیف شده است و در نهایت شرافت و عزّت و اعتبار بوده است و ما حدّ اکثر مطالب مقاله چهارم و پنجم کتاب حاضر را به مطالبی که در آن آورده شده است اختصاص داده ایم و یافعی نیز از اعظم دو دسته اهل حقیقت و خاصیت می باشد.

و از ایشان است شیخ محمد بن ابراهیم تمیمی کازرونی مؤلف کتاب خواص القرآن که این هم از کتابهای معتبره می باشد و یافعی در کتاب الدرّ النظیم از این کتاب فراوان نقل کرده است. ما نیز در مقاله چهارم و پنجم از کتاب خود خواص بسیاری از آیات شریفه را از آن نقل کرده ایم.

و از ایشان است شیخ فخر الدّین رازی مؤلف کتاب لوامع البیان در شرح اسماء الله الحسنی و صفات عالی و مرتبه او تعالی.

و از ایشان است مولانا یعقوب چرخی مؤلف رساله خواص اسماء الله.

و از کتاب های یادشده رساله ای است به نام سرّ الآیات که یکی از شاگردان ابن عباس تألیف کرده و اقوال او را در آن رساله گرد آورده است و ما بسیاری از مطالب آن را در کتاب خود ایراد کرده ایم.

و امثال این ها از کتابها و رساله های معتبر و فراوانی که از آثار حکمای متقدمین و دانشوران متأخرین بوده است که ما از فوائد و خواص آنها در کتاب خود نقل می نمائیم، مانند کتاب یعمادیوس حکیم و این کتاب عجیب و غریبی است که مشتمل بر تولدات حروف و حقایق و طبایع و خواص و منافع آنها می باشد و حکیم یعمادیوس از بزرگان شاگردان ارسطو معلّم نخستین است که از جمله حکیمان همراه اسکندر بشمار می آمده است.

و از آن رساله هاست کتاب الهیاکل و التماثل تألیف حکیم ابو بکر بن علی بن

وحشه معروف به ابن وحشه که در نزد علمای این فن از بهترین کتاب‌ها برشمرده شده است.

و از آنهاست رسالهٔ شیخ نجیب الدین حسین سگاکي در خواص الحروف از آن جمله نسخه‌ها و رساله‌های مختصر و معتبر سید حسین اخلاطی و شاگردان اوست ویژه شیخ کامل خواجه ضیاء الدین ترکه و سید حسین از بزرگان اهل حقیقت و خاصه است و از جمله آنها کتاب الدرہ المکنونه است که از آثار برخی از بزرگان این علم بوده است و این کتاب مشتمل بر خواص ارزندهٔ حروف است و اعتبار تمامی در پیش این طایفه دارد و از جمله آنها کتاب حلّ قواعد الجفر الکبیر است که از آثار یکی از شاگردان سید حسین اخلاطی یاد شده می‌باشد و از جمله آنها کتابهای پنجگانه پدر من است و آنها عبارتند از کتاب جواهر التفسیر و تفسیر المواهب العلیه و کتاب التحفه العلیه و کتاب المرصد الاسنی فی استخراج اسماء الحسنی و کتاب لوائح القمر و ما در این کتاب از کتابهای مفصله از آغاز تا انجامی که نام بردیم و دیگر از کتابها مطالبی نقل کرده ایم. پایان مختصری از کلام ملا علی (۱).

شیخ علی بن حسین بن علی رازی

وی از مشایخ محمد بن ابی القاسم طبری است و او با اجازهٔ لفظی که از وی داشته است در کتاب بشاره المصطفی از وی روایت می‌کند و تاریخ روایتش در محل درب مسلخ گاه ری در ماه ذیقعدہ سال ۵۱۸ هجری بوده است.

و خود او از ابو عبد الله حسین بن محمد بن نصر حلوانی در خانه اش در غرّهٔ ربیع الآخر در سال ۴۸۱ هجری در کرخ بغداد از املاء حفظی که روایت داشته است از سید مرتضی در خانه اش در بغداد در برکه زلزله در ماه رمضان سال ۴۲۹ هجری از

ص: ۵۱۸

۱-۱- در پایان مقال ملا علی شایسته است از ابو محمد محمود دهمدار متخلص به عیانی نام برد، این عالم هم کتابهای زیادی در علم حروف و جفر تألیف کرده است. معروف ترین آنها مفاتیح المغالیک است و مفتاح الاستخراج و سجنجل الاضماء و غیر این‌ها از آثار او می‌باشد-م.

ابو الحسن بن موسی از پدرش موسی بن محمد از پدرش محمد بن موسی از پدرش موسی بن ابراهیم از پدرش ابراهیم بن موسی از پدرش موسی بن جعفر الکاظم علیه السلام.

مؤلف گوید: می‌پندارم در نسب شیخ مترجم بلکه در نسب آن سید نیز اختلال و اشتباهی رخ داده باشد و نسخه مغلوپ بوده است و حقیقت آن است که چنین باشد: از مرتضی از پدرش حسین بن موسی از پدرش تا به آخر و هرگاه چنان باشد که اظهار شد با دقتی که به عمل می‌آید: خواهیم گفت سید مرتضی از پدرش روایت می‌کرده و نسب شیخ مترجم و نامش چنین است تا به آخر...

سید امیر شمس الدین علی حسینی خلخالی

وی فاضلی عالم و جامع کمالات و از اجله شاگردان شیخ بهایی بوده و از آثار او شرحی است بر خلاصه شیخ بهایی که در فن حساب تألیف کرده است و خلخالی این شرح را در روزگار زندگی شیخ تألیف کرده است. من آن شرح را در شهر بارفروش مازندران دیده‌ام.

شیخ اجل فخر الدین علی بن حسین منجم

وی از افاضل اعلام روزگار علامه حلّی بوده است و فرزندش شیخ شمس الدین محمد بن علی از شاگردان علامه حلّی بوده است. از این پس در ذیل سرگذشت شمس الدین یاد شده می‌نویسیم علامه در ضمن اجازه که به شمس الدین داده است از پدر او به این عبارت توصیف نموده است شمس الدین محمد بن المولی الامام المعظم افضل اهل زمانه السید فخر المله و الحق و الدین علی بن الحسین المنجم.

شیخ جلیل شهید زین الدین ابو الحسن علی بن حسین بن عبد العالی

عاملی کرکی

معظم له فقیهی مجتهد و بزرگواری دانشور و علامه بوده و به شیخ علانی ملقب

و به محقق ثانی شهرت دارد (۱) شیخ مذهب بود و مخرب آئین اهل نصب و صب قواعد علامه را شرح کرده و در روزگار شاه تهماسب صفوی دومین پادشاه صفوی می زیسته است.

محقق ثانی در پیشگاه وی کمال احترام و عظمت را داشته و در تمام شهرهای ایران نام او به عظمت و بزرگواری برده می شده.

محقق ثانی از شام به مصر رفت و به طوری که خواهد آمد از دانشوران مصر بهره یابی کرده و از آنجا به عراق عرب رفته و روزگار درازی در آنجا زیست داشت، پس از آن به ایران هجرت کرد و به صحبت شاه تهماسب رسید. تهماسب برای او مبالغ زیادی معین کرد و مقرر داشت هر ساله مبلغ هفتصد تومان به عنوان تیول در عراق عرب به وی پرداخت شود و فرمانی در این خصوص صادر کرد که از وی در آن فرمان در نهایت بزرگواری و عظمت نام برده است.

محقق ثانی در اجازه خود به شیخ علی بن عبد العالی میسی و فرزندش شیخ ابراهیم پاره ای از آثار خود را یادآوری نموده آنجا که می نویسد: به وی اجازه دادم تا آنچه را که خود تصنیف و تألیف نموده ام هر چند هم ناچیز باشد روایت نماید، از جمله شرحی که بر قواعد الاحکام نوشته ام که به طور تخمین پنج مجلد آن به پایان رسیده است از آن جمله کتاب النفخات است که آرزومندم خدای تعالی بار دیگر آنها را اعاده فرماید، از آن جمله رساله جعفریه و رساله خراجیه و رساله رضاعیه و رساله جمعه و امثال این ها از رساله های دیگر و از آن جمله برخی از حواشی مختلف الشیعه و حواشی شرایع الاسلام و حواشی کتاب ارشاد الازهان و امثال این ها از حواشی دیگر و به هر دو تن اجازه دادم تا به فتوای من که رأیم بر آن استقرار یافته و صحت مدرکش برای من به ثبوت رسیده است

ص: ۵۲۰

۱-۱- اعیان الشیعه، ج ۸، [۱] می نویسد: کرکی منسوب کرک نوح است که یکی از روستاهای بعلبک می باشد و محقق ثانی در برابر محقق حلّی جعفر بن سعید است و اضافه کرده در میان علمای شیعه محققین بسیاری بودند، درعین حال لقب محقق منحصر به این دو شخصیت بوده است، چنانچه لقب شهید با آن همه شهیدی که شیعه داشته است منحصر به محمد بن مکی شهید اول و زین الدین شهید ثانی است، چنانچه لقب علامه منحصر به علامه حلّی و لقب بحر العلوم مختص به سید مهدی طباطبائی نجفی بوده است-م.

عمل نمایند و برای هر کسی که بخواهند بازگو کنند از خدا می‌خواهم تا از لغزش من درگذرد و از من عفو فرماید تا آنجا که نوشته است تاریخ آن اجازه سال ۷۳۴ هجری در محل بغداد بوده و این تاریخ سه سال پیش از وفاتش اتفاق افتاده است (۱).

یادآوری می‌شود: شیخ حسین بن عبد الصمد پدر شیخ بهایی در یکی از رساله‌هایش می‌نویسد شیخ علی محقق کرکی شهید گردیده است و خود شیخ حسین به این نظریه که خالی از تأمل و دقت نبوده است دانایتر می‌باشد (۲).

محقق کرکی شاگردان زیادی از عرب و عجم، در جبل عامل و عراق و ایران داشت که نام و نشان آنها بدین خلاصه ایراد می‌شود.

سید امیر محمد بن ابی طالب استرآبادی حسینی موسوی این عالم کتاب جعفریه را شرح کرده است و کتاب نفحات اللاهوت محقق را به فارسی ترجمه کرده است.

دیگری سید شرف الدین علی استرآبادی نجفی که این بزرگوار هم رساله جعفریه

ص: ۵۲۱

۱-۱- صورت این اجازه در مجلد اجازات بحار آمده و تاریخ آن نه روز مانده از ماه جمادی الآخر سال ۹۳۴ هجری بوده است و سال ۷۳۴ که در بالا آمده است اشتباه از تسعمائه به سبعمائه می‌باشد. سال وفات او چنانچه خواهد آمد ۹۳۷ هجری است و پس از این به اختلافی که وجود دارد اشاره می‌شود-م.

۲-۲- درباره شهادت او اختلاف است. از قول شیخ حسین چنانچه در بالا آمده نقل شده که محقق به وسیله سمی که از سوی یکی از ارکان دولت به وی خورانیده شد به شهادت رسید. ابن عودی در رساله شهیدیه می‌نویسد: شیخ علی بن عبد العالی کرکی مترجم حاضر در ۱۲ ذیحجه سال ۹۴۵ هجری در نجف اشرف مسموم گردیده است. مؤلف تکمله اظهار داشته مؤید مسمومیت وی همان کینه‌ای بوده که گروهی از اعیان رجال دولت و حکما و قضات با وی داشته‌اند. روضات الجنات می‌نویسد: متأسفانه موضوع شهادت محقق از گفتار هیچ یک از اصحاب استفاده نمی‌شود و در هیچ یک از آثار مدونه بدان اشاره نشده است و هرگاه شهادت وی حقیقت می‌داشت باید نقل می‌شد و اگر نقل می‌شد باید شهرتی پیدا می‌کرد و اگر مشهور بود مستور نمی‌ماند. در پاسخ روضات اظهار شده است هرگاه هزار تن از مؤلفان شهادت او را انکار کنند اهمیت گفته هیچ یک از آنان به پایه وثاقت شیخ حسین بن عبد الصمد که در عصر خود به پایه زراره بن اعین و محمد بن مسلم بوده است نمی‌رسد و قول او که وی را از شهدا معرفی کرده است درست و بجا خواهد بود-م.

محقق را به نام الغریبه فی شرح الجعفریه شرح کرده و بعضی پنداشته اند این عالم مؤلف کتاب تأویل الآیات الظاهره فی فضائل العتره الطاهره است.

از شاگردان او شیخ علی بن عبد العالی میسی است که شهید ثانی به توسط این بزرگوار از محقق کرکی روایت می کرده بنابراین کسی که پنداشته است شهید بدون واسطه از محقق کرکی روایت می کرده پندار نادرستی بوده است ۱.

و از شاگردان او ملا کمال الدین درویش محمد بن شیخ حسن عاملی است که بنا به تصریح استاد استناد ما در اربعینش ملا کمال الدین جد مادری پدرش ملا محمد تقی مجلسی (ره) می باشد از آخر وسائل الشیعه شیخ معاصر قدس سره استفاده می شود که شیخ علی کرکی از شیخ شمس الدین محمد بن خاتون روایت می کرده است و همچنین شیخ عبد النبی جزائری از شیخ علی کرکی روایت داشته است و این هر دو احتمال خالی از تأمل نخواهد بود.

محقق کرکی از گروهی از علمای روزگار از قبیل علی بن هلال جزائری روایت می کرده است و عدّه معدودی هم از وی روایت داشته اند از جمله شیخ زین الدین الفقعی است و به طوری که از اجازه شیخ محیی الدین احمد بن تاج الدین که به ملا محمود بن محمد بن علی گیلانی برمی آید فقعی از محقق کرکی اجازه داشته است (۱).

ص: ۵۲۲

۱- ۱ و ۲) - ابن عودی در شهیدیه می نویسد: در سال ۹۴۲ هجری شیخ زین الدین فقعی در خواب دید در روستای بَصّه که واقع در ساحل دریا می باشد با گروهی همراه بود، در آن حال مرد صاحب هیتی که کوزه آبی در دست داشت وارد شد، سر کوزه را باز کرد شهید ثانی کوزه را دم دهان گرفت و آن شخص هم کوزه را در دست گرفته بود، شهید از آن کوزه آب می آشامید فقعی می پرسد این مرد کی است؟ در جواب می گویند شیخ علی بن عبد العالی کرکی است. در ذیل همین رؤیا اظهار می دارد: شیخ ما شهید ثانی بواسطه از شیخ علی کرکی روایت می کرده است و در پاورقی ذیل همین موضوع نوشته است: به گمانم شیخ شهید با محقق کرکی ملاقات کرده باشد و از وی اجازه گرفته است و ملاقاتش در اوائل سنش اتفاق افتاده باشد و اجازه را به خط او در شرح جعفریه دیده ام و تاریخ آن سوم رجب سال ۹۳۴ هجری بوده است. در آن سال شیخ شهید به مسافرت هم نرفته بود و ممکن است اجازه مربوط به زین الدین عاملی دیگری باشد-م.

دیگری شیخ احمد بن محمد بن ابی جامع عاملی مشهور به ابن ابی جامع است که محقق کرکی اجازه ای برای او نوشته است و ما بخشی از آن را در سرگذشت شیخ احمد یادشده نوشته ایم و تاریخ آن سال ۹۲۸ هجری در نجف اشرف بوده است.

دیگری شیخ علی منشار است، دیگر شیخ نعمه الله شیخ جمال الدین ابو العباس احمد بن شیخ شمس الدین محمد بن خاتون عاملی، دیگری شیخ جمال الدین ابو العباس احمد پدر شیخ نعمه الله است و شیخ نعمه الله در اجازه ای که برای سید ابن شدقم نوشته است تصریح کرده که پدرش از محقق کرکی اجازه داشته است.

دیگری شیخ ابراهیم بن علی بن یوسف بن یوسف بن علی خوانساری اصفهانی که محقق مبرور به وی اجازه داده است و ما اجازه محقق را در ضمن سرگذشت شیخ ابراهیم بن علی بن یوسف یادشده متذکر شده ایم (۱).

یکی از افاضل شاگردان شیخ علی کرکی مترجم حاضر در رساله ذکر اسامی مشایخ ما (۲) چنین نوشته است: از ایشان است شیخ اجل عالی قدر شیخ الاسلام و

ص: ۵۲۳

۱-۱- در الذریعه [۱] اول گذشته از افرادی که مؤلف در بالا- نام برده است به جمعی دیگر اشاره نموده است که از محقق اجازه داشته اند، از جمله نظام الدین احمد بن معین الدین خوانساری مشهور به میرک این اجازه را در سال ۹۳۷ در کاشان برای او نوشته است. دیگری شیخ زین الدین بابا شیخ علی بن شیخ میر حبیب الله جزردانی تاریخ آن ۱۱ صفر سال ۹۲۸ هجری بوده است، دیگری ابو المجد حسن بن ترکی عزیزی، دیگری شیخ عز الدین حسین بن شمس الدین محمد حرّ عاملی تاریخش ۱۶ رمضان سال ۹۰۳ هجری بوده است دیگری کمال الدین درویش محمد جدّ مادری ملا محمد تقی مجلسی تاریخش ۹۳۹ هجری است، دیگری شیخ عبد العلی بن نور الدین احمد استرآبادی که در ۲۶ رمضان سال ۹۲۹ در نجف اشرف نوشته شده، دیگری شیخ نور الدین ابو القاسم علی بن عبد الصمد عاملی عموی شیخ بهائی که در پنجم ماه رجب سال ۹۳۵ در نجف اشرف نوشته است، دیگری شیخ علی بن هلال کرکی تاریخش ۹۳۴ هجری بوده است، دیگری قاضی صفی الدین عیسی تاریخ آن ۹۳۷ هجری بوده و در اصفهان نوشته شده، دیگری شرف الدین قاسم بن عذاقه تاریخ آن نهم جمادی الثانیه سال ۹۳۲ هجری است، دیگری شرف الدین یحیی بن حسین بحرانی که در یزد نیابت از او داشته، تاریخ آن ۹۳۲ هجری است-م.

۲-۲) - مؤلف در این کتاب از رساله مزبور بسیار نقل کرده است و همه جا او را به عنوان یکی از افاضل معرفی می کند. پیش از این در مجلد دوم ذیل احوال شیخ حسین بن مفلح نوشت: شیخ حسین -

المسلمین شیخ علی بن عبد العالی کرکی که مؤلف تعلیقات ارزنده و تصنیفهای نمکین بوده است، از جمله آثار او شرح قواعد است که شش جلد آن تا بحث تفویض نکاح به پایان رسیده است و شرح گران بهایی است که پیش از وی دیگری به چنان شرحی اقدام نموده است و مشکلات قواعد را همراه با دقتهای ارزنده ای که در آن به کار برده حل کرده است و نظریات علامه را با عبارات لطیفی به هم پیوسته، آن چنان که گفتارش به درازا نه که ملالت آورد و نه مختصر آورده که خواننده از مطالعه آن بهره مند نگردد و همگی الفاظ آن را که مورد اجماع اعلام یا محل اختلاف و ایراد ایشان بوده شرح کرده است و از آثار اوست: شرح ارشاد و شرح شرایع و کتاب نفحات اللاهوت فی لعن الجبت و الطاغوت و رساله های دیگری هم دارد از قبیل رساله جمعه و سبحة و خراجیه و خیاریه و مواتیه (۱) و جعفریه و رضاعیه و شرح الفیه و غیر این ها.

من روزگار چندی از لطائف انفاس او بهره بردم و از خرمن فیض او کامیاب گردیدم. خدا او را در بهشت برین خویش جای دهد و استاد او علی بن هلال جزائری بوده که پیش از این نام برده شده است.

محقق کرکی در سال ۹۳۷ هجری در سن هفتاد و اندی سال در نجف اشرف در گذشت قدس الله روحه.

مؤلف گوید: نسخه رساله در کمال نارسایی بوده است. خواندمیر که از معاصران است در اواخر تاریخ حبیب السیر آنجا که دانشوران دولت شاه اسماعیل صفوی را برشمرده چنین می نگارد.

شیخ علاء الدین علی بن عبد العالی علو مرتبه آن نقطه دایره تقوا و طهارت در

ص: ۵۲۴

۱- ۱) - در پانوشت می نویسد: مؤلف در نسخه خط خود چنین نوشته: رساله خیاریه مربوط به پاره ای از اقسام خیار بوده و رساله مواتیه منسوب به موات است. م.

تحصیل علم و فقاہت به مثابه ای است که در مذهب علیّه امامیه نزدیک به سرحدّ اجتهاد رسیده از غایت علوم عقلی و نقلی معتقد احکام اسلام و مرجع علمای واجب الاحترام گردیده فصاحت بیان و طلاقت لسان آن حضرت از درجه توصیف بلندتر است و نهایت دین داری و پرهیزکاری اش نزد اکابر و اصاغر بشر امری مقرر. از جمله مؤلفات بلاغت سماتش حاشیة الفیه و رسالہ جعفریه در میان طوایف انام مشهور است و در تاریخ مذکور (۹۳۰) حدود بغداد و نجف از طلعت خورشید خاصیتش فایض النور.

مؤلف گوید: کلام خواندمیر بیرون از تأمل نمی باشد زیرا نام شریف آن جناب شیخ علی بن عبد العالی است نه علاء الدّین عبد العالی (۱).

یادآوری می شود: شیخ علی کرکی غیر از شیخ زین الدّین علی است که در روزگار دورمش خان سالار میرزا به هرات رفت و در آنجا سالیان چندی به سمت داوری برقرار بود، سپس به اتفاق سید نعمت الله حلّی از هرات به عربستان کوچ کرد و دلیل بر غیریت آن است که خواندمیر برای شیخ زین الدّین علی ترجمه مستقلی ایراد نموده است. به آن کتاب مراجعه شود (۲).

ملا- نظام الدّین در نظام الاقوال گوید: علی بن حسین بن عبد العالی کرکی عاملی که کنیة او ابو الحسن بوده-خدای تعالی جایگاه او را از ابر رحمتش سیراب سازد و او را با ائمه کرام علیهم السّلام محشور فرماید- از مشایخ متأخرین ما-رضوان الله علیهم- نادره زمان

ص: ۵۲۵

۱- عبارات بالا عین جملاتی است که در حیب السیر آمده و در آن کتاب چنانچه نوشتیم وی را به عنوان علاء الدّین علی بن عبد العالی معرفی کرده است. گویا نسخه مؤلف خالی از نام علی بوده است و این کتابها را اضافه داشته: رساله غیبت حاشیة قواعد، حاشیة ارشاد علامه حلّی، حاشیة مختصر النافع و شرایع و غیر این ها-م.

۲- ۲) - به مناسبت شیخ زین الدّین علی می نویسد: قدوه اشراف علمای عرب و جامع اصناف فضل و ادب است. آن جناب در ماههای سال ۹۲۸ به هرات رفت و منظور نظر نواب نامدار قرار گرفت و به منصب شیخ اسلامی منصوب گردید. پس از دو سال به دیار عرب رفت و ذیل سید نعمه الله حلّی نوشته که در سلک اجامه سادات علما انتظام دارد. در اواخر سال ۹۲۹ به هرات رفت، چند گاهی در مصاحبت شیخ زین الدّین علی به سر برد و همراه آن جناب روی به عربستان آورد-م.

و بی نظیر دوران بوده است. آثاری ارزنده دارد از جمله: شرح القواعد (۱) و حواشی شرایع و نافع و ارشاد و مختلف و جعفریه و خراجیه و عقود و غیر از این ها از آثار دیگر قدس سره.

احمد بن محمد بن خاتون از وی، و خود او از علی بن هلال جزائری روایت می کرده است.

مؤلف گوید: شیخ عبد العالی فرزند محقق کرکی نیز حواشی بر مختصر النافع دارد که تا آخر کتاب صلوات تدوین کرده است. بنابراین حواشی مزبور غیر از حواشی خود محقق است و حواشی شیخ علی کرکی که تا آخر کتاب النافع بر حاشیه آن کتاب مرقوم داشته است در نزد ملا ذو الفقار موجود می باشد.

یادآوری می شود از یکی از تاریخهای پارسی به دست می آید: شیخ علی کرکی بعد از گذشت ده سال از سلطنت شاه اسماعیل صفوی به ایران آمد پس از غلبه این سلطان بر شاهی بک خان ازبک همراه وی به هرات رفت.

محقق کرکی از پارساترین اعلام روزگار خود بود تا آنجا که وصیت کرده بود همگی نمازها و روزه هایش را قضا کنند و با آنکه به حج بیت الله مشرف شده بود - چنانچه در سرگذشت علامه (۲) به زیارت حج و وصیت نماز و روزه او اشاره کرده ایم - وصیت کرده بود تا از طرف او حج بیت الله را قضا نمایند.

ص: ۵۲۶

۱- ۱- شرح قواعد محقق کرکی به نام جامع المقاصد به طبع رسیده است. در فوائد الرضویه از صاحب جواهر الکلام نقل کرده است کسی که کتاب جامع المقاصد و وسائل و جواهر را داشته به کتاب دیگری در فقه نیازمند نخواهد بود، برای آنکه با داشتن آنها از عهده واجبی که بر فقیه در مسائل فرعی لازم است برآمده است - م.

۲- ۲- مؤلف در جلد دوم ذیل احوال علامه می نویسد: علامه حلّی پارساترین و پرهیزکارترین مردم روزگارش بود و نمونه زهدش بطوری که امیر سید حسین مجتهد در رساله نفحات قدسیه می نویسد: علامه - رضی الله عنه - وصیت کرد تا همگی نمازها و روزه ها را که در مدت عمرش خوانده و گرفته است و همچنین حج بیت الله را از طرف او قضا نمایند، با آنکه به حج بیت الله رفته بود باز همچنین وصیتی کرد و نظیر همین موضوع را هم درباره شیخ علی کرکی نقل کرده اند، زیرا اطمینان نداشتند اعمالی که از آنها به وقوع پیوسته درست و بجا اتفاق افتاده باشد - م.

استاد استناد اُتیده اللّٰه تعالیٰ در آغاز بحار می نویسد: کتاب شرح قواعد و رساله قاطعه اللّٰجاج فی تحقیق حلّ خراج و کتاب اسرار اللّٰهوت فی وجوب لعن الجبت و الطاغوت و دیگر از رساله ها و مسئله ها و اجازات که از آثار افضل محققان مروّج مذهب ائمه طاهرین نور الدّین علی بن عبد العالی کرکی - اجزل اللّٰه تشریفه - پس از این اظهار داشته است: شیخ مروّج مذهب نور الدّین - حشره اللّٰه مع الائمة الطاهرین - حقوق زیادی برایمان و مؤمنان دارد تا آنجا که اگر کسی بخواهد شکرانه حقوق او را ادا کند از اندکی از آن برنیاید و آثاری که از او به ظهور رسیده است در کمال ارزندگی و استواری می باشد.

شیخ معاصر در امل الآمل (۱) می نویسد: شیخ جلیل و بزرگوار علی بن عبد العالی عاملی کرکی دانشوری ثقه و عالمی بافضیلت و بزرگواری عظیم الشان و محقق بود که مشهورتر از آن است که توصیف گردد. آثارش فراوان و مشهور است از آن جمله: شرح قواعد که در شش مجلد تدوین شده و تا مبحث تفویض نکاح را شرح کرده است و جعفریه و رساله رضاع و رساله خراج و رساله اقسام الارضین و رساله صیغ العقود و الايقاعات و رساله به نام نفحات اللّٰهوت فی لعن الجبت و الطاغوت و شرح شرایع و رساله جمعه و شرح الفیه و حاشیه ارشاد و حاشیه مختلف و رساله سجود بر خاک و رساله سبحة و رساله جنائز و رساله احکام سلام و نجمیه و منصوریه و رساله در تعریف طهارت و غیر از این ها.

فضلائی روزگارش از قبیل شیخ علی بن عبد العالی عاملی میسی از وی روایت می کرده اند و من اجازه او را که با خط خوبی نوشته بود دیده ام.

سید مصطفی تفریشی در کتاب رجال خود از وی چنین یاد کرده است: شیخ طائفه و علامه روزگار صاحب تحقیق و تدقیق که دانشش فراوان و کلامش خالی از هرگونه سهو و نسیان بود، آثاری پسندیده دارد و از اجلائی اعلام شیعه است. کتابهایی دارد از جمله: شرح قواعد علامه حلّی (۲).

ص: ۵۲۷

۱-۱- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۲۱.

۲-۲- نقد الرجال، ص ۲۳۸.

محقق در سال ۹۳۷ هجری در سنین هفتاد و اندی سال در گذشته است محقق از شیخ شمس الدین محمد بن داود از فرزند شهید از شهید روایت می کرده است و شهید ثانی در یکی از اجازاتش از وی چنین برداشت کرده است.

الشیخ الامام المحقق المنقح نادره الزمان و یتیمه الدوران و به توسط شیخ علی بن هلال جزائری از ابن فهد حلّی روایت می کرده است و شیخ علی بن هلال در ضمن چکامه ای از وی ستایش نموده و چکامه در مجالس المؤمنین آورده شده است (۱).

مؤلف گوید: از آثار او حاشیه دیگری است بر الفیه شهید که نسخه ای از آن در نزد ما می باشد و این نسخه در روزگار خود او نوشته شده است و در این حاشیه تصریح کرده است که شرحی هم بر الفیه نوشته است و فتوهای بسیاری هم دارد و ما برخی از آنها را که به خط یکی از شاگردانش بوده است در اختیار داریم. این فتواها در روزگار زندگی اش نوشته شده است و همچنین حاشیه او که بر الفیه شهید داشته و رساله عقود و ایقاعات مزبور را که هر دوی آنها به خط همان شاگردش بوده و در روزگار زندگی اش نوشته شده در نزد ما موجود می باشد (۲).

از آثار او کتاب المطاعن المحرمیه است. این کتاب را فرزندش شیخ حسن در

ص: ۵۲۸

۱-۱- در مجالس المؤمنین [۱] می نویسد: شیخ اجل علی بن هلال جزائری که افضل مشایخ کامل محقق علی بن عبد العالی و شیخ زین الدین علی بن محمد طائی که این جمله مجتهد ایشان بوده اند و شیخ زین الدین علی مذکور را قصیده ای است که قبل از نیل ملازمت شیخ و در اظهار شوق عزم به صحبت فایض البرکه او گفته و قصیده این است: معاقره الاوطان ذل و باطل و لا سیما ان فارشتها الغوائل ترحل عن دار الهوان و لا تکن الی العجز سیالا فما ساد مایل تا به آخر قصیده از ظاهر بیان قاضی نور الله به دست می آید که قصیده از آثار شیخ زین الدین طائی است نه شیخ علی جزائری-م.

۲-۲- سید عبد الحسین خاتون آبادی در وقایع السنین می نویسد: سال ۹۳۷ هجری محقق کرکی از تألیف کتاب العقود فارغ شده است-م.

کتاب عمده المقال فی کفر اهل ضلال به وی نسبت داده است و همچنین شیخ معاصر همین کتاب را در رساله اثنا عشریه که در ردّ صوفیه تألیف کرده است به وی انتساب داده است. هرچند در امل الامل از آن نام نبرده است و در آن رساله گوید شیخ علی در کتاب المطاعن المحرمیه اخبار زیادی در ردّ صوفیه و نکوهش و کفر آنها ایراد کرده است و چندین وجه عقلی برای چگونگی حال آنها آورده است.

و از آثار او رساله نجمیه در کلام است و رساله ای در عدالت و رساله ای در غیبت و جواب اسئله کثیره و اجازات زیادی از بزرگ و کوچک و رساله حجیه.

این رساله را همراه با شرحی که برخی از علمای معاصرش بر آن داشته است دیده ام و این رساله را صدر کبیر آقا میرزا رفیع الدین محمد در کتاب ردّ شرعه التسمیه داماد به وی نسبت داده است و در آن کتاب از وی مطالبی بسیار نقل کرده است.

از آثار او حاشیه ای است که بر تحریر علامه در فقه داشته و شیخ حسن در فروع معالم از آن نقل می کند و در حواشی فروع معالم تصریح می کند که این مطلب از حاشیه تحریر محقق کرکی نقل شده است.

از آثار او رساله حج (مناسک حج) است که من نسخه ای از آن را در اصفهان در ضمن مجموعه در نزد امیر شرف الدین دیده ام.

به طوری که خود محقق در بحث نماز جمعه شرح قواعد تصریح کرده است رساله جمعه را در آنجا ایراد کرده است و اضافه نموده هرکسی بخواهد می تواند آن را از شرح مزبور مجزا بسازد، زیرا در حقیقت رساله مستقلی است و محقق در این رساله اظهار داشته است نماز جمعه در روزگار غیبت واجب تخییری است و یا به طور کلی واجب تخییری می باشد. آری انعقاد آن منوط به وجود مجتهد جامع شرایط است که خود نماز جمعه را به پای بدارد، زیرا مجتهد است که سمت نیابت امام علیه السلام را بر مردم دارد.

از تاریخ جهان آرا استفاده می شود شیخ علی در نجف اشرف در روز هیجدهم ذیحجه که مصادف با روز غدیر بوده است در سال ۹۴۰ هجری در روزگار شاه تهماسب

صفوی بدرود زندگی گفته و ماده تاریخش «مقتدای شیعه» می باشد (۱).

محقق کرکی مراتب روایت را از گروهی از علمای عامه فرا گرفته است و خود در بعضی از اجازاتش به این معنی تصریح کرده است. از جمله در اجازه ای که برای ملا- برهان الدین ابو اسحاق ابراهیم بن زین الدین ابو الحسن علی خوانساری اصفهانی به طوری که به خط شریفش بر پشت کتاب کشف الغمّه علی بن عیسی اربلی که همان کتاب را ملا برهان الدین مذکور نزد او قرائت کرده است چنین مرقوم داشته است.

امّا بسیاری از کتاب های حدیثی و فقهی اهل سنت را از مشایخ خود- رضوان الله علیهم- و از مشایخ اهل سنت روایت می کنم؛ بویژه صحاح سته و جامع صحیح بخاری و صحیح ابو الحسین بن حجاج قشیری نیشابوری را، به این معنی که کتابهای مزبور را از اصحاب خود از راه اجازه و آنها را از مشایخ اهل سنت از طریق قرائت و مناو له و سماع از بعضی از ایشان و با اخذ اجازه نسبت به بعض دیگر روایت می کنم. اینک باید اشاره

ص: ۵۳۰

۱-۱- در باره سال وفات محقق کرکی اختلافی است. نظر غالب و قول صحیح آن است که محقق مبرور در سال ۹۴۰ در گذشته و ماده تاریخش چنان که در بالا آمده «مقتدای شیعه» بود و اینجانب چنین تضمین کرده ام: عالم فاضل محقق شیخ علی پاک دین آنکه بودی شیعیان را مقتدائی مستطاب چون از این دنیا به عقبی گوی سبقت را ربود در فراقش گشت گریان جملگی از شیخ و شاب سال ترحیل اش ز قول قائلی گفتم بگو «مقتدای شیعه» شد تاریخ فوت آن جناب پیش از این نوشتیم در این سال از تألیف رساله عقودش فارغ شده است و در سال ۹۳۶ به اتفاق سید محسن رضوی به مشهد مقدس رضوی رفته و سید مقداری از قواعد علامه را در آنجا از وی استفاده کرده و سال ۹۳۷ ه. ق. محقق اجازه ای بر پشت قواعد برای او نوشته است و هرگاه در نجف اشرف رحلت کرده باشد چگونه ممکن است در مدت اندکی از خراسان به نجف اشرف رفته باشد؟ گذشته از این زمانی که شاه تهماسب برای او نوشته است سال ۹۳۹ هجری بوده است. روز وفات او را وقایع السنین که مطالب مذکور را از آن نقل کردیم دوشنبه و بعضی روز شنبه نوشته و عمر او را بعضی هفتاد و اندی و بعضی شصت و اندی نوشته اند. و روضات در ذیل احوال شهید سال فوت او را ۱۲ ذیحجه سال ۹۴۵ و در ذیل احوال خودش ۹۴۰ نوشته است-م.

کنم که صحیح بخاری را از عده ای از اعلام سنت استفاده کرده ام، از ایشان است شیخ اجل علامه ابو یحیی زکریا انصاری و او مجموعه ای را از طریق مناوله که مقرون به اجازه هم بود در اختیار من گذارد و او در حالی به من اجازه داد که از همگی علمای زمان خویش روایت می کرد و از ایشان است پیشوای حافظان و محقق زمان ابو الفضل احمد بن علی بن حجر از عالم پاک دامن ابو محمد عبد الله بن محمد بن محمد بن سلیمان نیشابوری به سماعی که از حد اکثر آن کتاب داشت و مطابق با اجازه معموله از عالم باوفا ابو ابراهیم بن محمد طبری، از ابو القاسم عبد الرحمن بن ابی حرقی که اندکی از آن کتاب را سماع نموده، از ابو الحسن علی بن حمید بن عمار طرابلسی، از ابو مکتوم عیسی بن حافظ ابو ذر عبد بن احمد هروی، از ابو مال، از ابو العباس احمد بن ابی طالب بن ابی النعم نعمه بن حسن بن علی بن بیان صالحی حصار معروف به ابن شحنه که همگی آن کتاب را سماع کرده است، از ام محمد ست الوزراء وزیره دختر عمر بن اسعد بن منجا تنوخیه که همگی آن را بجز از اندکی از آن را که با اجازه جبران نموده است، از ابو عبد الله حسین بن ابی بکر مبارک بن محمد بن یحیی زبیدی، از ابو الوقت عبد الاول بن عیسی بن شعیب شجری هروی که جمیع آن را سماع کرده است، از ابو الحسن عبد الرحمن بن محمد بن مظفر بن داود داودی از ابو محمد عبد الله بن حمویه، از ابو عبد الله محمد بن یوسف بن مطر بن صالح بن بشر فربری، از مؤلف آن حافظ ناقد ابو عبد الله محمد بن اسماعیل بخاری.

اما صحیح مسلم را باید بگویم برخی از این کتاب را در نزد شیخ علامه عبد الرحمن بن ابانہ انصاری در دوازدهم ماه شعبان سال ۹۵۰ هجری در مصر از وی فرا گرفته ام و باقی آن را به طور مناوله که مقرون به اجازه بوده است استفاده نموده ام و او دارای سندی عالی و مشهوری نسبت به صحیح مسلم داشته و همگی آن را به غیر از چند موضعی از آن در جامع اموی دمشق از علامه شیخ علاء الدین بصری بهره برده و او آن کتاب و همگی مرویاتش را به من اجازه داده است، همچنین حد اکثر مسند فقه رئیس اعظم محمد بن ادريس شافعی مطلبی را از وی سماع کرده ام و موطأ امام عالم مالک بن انس را که در مدینه منوره اقامت داشته است با چند طریق از مشایخ شیعه و سنی روایت کرده ام و مسند امام محدث جلیل احمد بن حنبل و مسند ابو یعلی و سنن بیهقی و دارقطنی

و غیر این ها از آثار مشهور دیگر را از آنها روایت داشته ام. بدیهی است این اجازه مشتمل بر مواضع و مدارکی است که هرگاه نیازمند به آن بوده باشی بدان مراجعه خواهی کرد. آن مقداری که موضع نیاز ما بود از آن اجازه مزبور نقل شد.

مؤلف گوید: محقق کرکی در پیشگاه شاه تهماسب از موقعیت ویژه ای برخوردار بود و مشاخره و تیول و دیگر از اعطاها را در شهرهای عراق عرب در اختیار او درآورده بود و حکومت شرعی همگی شهرهای ایران را به عهده او گذارده بود و در این باب فرمان بی سابقه ای برای او صادر کرده و در آن فرمان کمال ادب را نسبت به او مراعات کرده است، از آنجا که فرمان مزبور مشتمل بر مطالب ارزنده ای بوده است بر آن شدم که صورت آن حکم را در این کتاب ایراد نمایم، آغاز آن فرمان با «بسم الله الرحمن الرحيم» شروع شده است (۱).

حسن بیگ روملو که معاصر با شیخ علی کرکی بوده است در تاریخ خود می نویسد: امیر جمال الدین محمد که صدراعظم دولت شاه اسماعیل و شاه تهماسب صفوی بود با آن جناب مقرر کرده بود که نخست شرح تجرید را به وی بیاموزد و محقق هم قواعد علامه را به وی فرادهد شیخ علی برابر با قراردادی که فی مابین منعقد شده بود دو درس از تجرید را از وی فراگرفت سپس صدر کبیر خود را به بیماری زد و حاضر نشد که قواعد را از محقق فرا بگیرد و از این راه با وی حيله گری نمود.

روملو پس از اشاره به حيله گری وی اظهار داشته است پس از خواجه نصیر الدین تا حال حاضر از هیچ یک از بزرگان نشنیده ایم به اندازه شیخ علی کرکی در به اهتزاز درآوردن پرچم مذهب حق جعفری و آئین ائمه اثنی عشر رنج برده باشد. او بود که از بدکاران جلوگیری به عمل آورد و به قلع و قمع قوانین بدعتگری آنها پرداخت و کارهای

ص: ۵۳۲

۱-۱- فرمانی که به منظور سیور غال و دیگر از امور از سوی شاه تهماسب صادر شده است و پس از این فرمان مزبور را که مفصل است و مؤلف ایراد می کند سرآغاز آن به «یا محمد یا علی» شروع شده و فرمانی که مربوط به معرفی شیخ محقق است و با «بسمله» آغاز شده است در اینجا نیامده و ما از این پس در پاورقی فرمان مزبور از روضات الجنات نقل خواهیم کرد-م.

ناپسند را از پای درآورد و خمره های شراب را شکست و ساقی و ساغر را از اعتبار انداخت و حدود و تعزیرات را اجرا نمود و به اقامه واجبات و محافظت اوقات جمعه و جماعات اقدام نمود و احکام روزه و نماز و تفحص از احوال ائمه علیهم السّلام را رواج داد و مؤذنان را به اذان اعلامی شیعه تشویق کرد و از شرارت تباه کاران و آزاررسانندگان جلوگیری نموده و به تنبیه فاسقان و فاجران تا حدی که مقدر بود قیام نمود و قدمهای خیری برداشت و عموم مردم را به یادگیری شرایع و احکام اسلامی تشویق نمود و آنها را به انجام رسانیدن دستورات الهی موظف داشت.

و در جای دیگر از آن تاریخ گوید: شیخ علی بن عبد العالی مجتهد در روز شنبه هیجدهم ماه ذیحجه سال ۹۴۰ هجری در سال دهم سلطنت شاه تهماسب وفات یافت و کلمه «مقتدای شیعه» ماده تاریخ وفات او می باشد (۱).

از آثار اوست حاشیه ای بر قواعد و رساله جعفریه و شرح حاشیه بر ارشاد (۲) و حاشیه شرایع و شرح لمعه.

از آثار او حواشی و تعلیقات و رساله عدالت و رساله غیبت که ممکن است مربوط به غیبت مؤمنان بوده باشد و به طوری که نقل شده رساله کزیه هم از آثار او می باشد و حاشیه بر تحریر فقه علامه و حاشیه بر مختصر النافع محقق و این دو حاشیه ناتمام مانده است و رساله حجیه و رساله ای در تعقیبات.

یادآوری می شود: که انتساب شرح لمعه به محقق کرکی درست نبوده است. شرح لمعه از آثار شهید ثانی است و جز روملو از مورخان دیگر کسی شرح لمعه را به محقق کرکی نسبت نداده است. ممکن است محقق کرکی هم حاشیه شرح مانندی به طریق قوله

ص: ۵۳۳

۱- ۱- شیخ محمد سماوی در ماده تاریخ محقق گوید: و شیخنا النور المروج الزکی و الماجد الصدر علی الکرکی قد حلّ روضا فی الثری مروضا و جاء فی تاریخه (نیل مضی)

۲- ۲- در پاورقی می نویسد: مؤلف به خط خود نوشته است که شرح ارشاد از فرزندش شیخ عبد العالی و حاشیه بر ارشاد از خود محقق است-م.

قوله بر لمعه شهید داشته باشد. شکفت اینجاست با آنکه روملو معاصر با محقق بوده است چگونه این شرح را به وی نسبت داده و این موضوع بر او مشتبه مانده است (۱).

پیش از این از روملو نقل کردیم. از آثار محقق، شرح و حاشیه بر ارشاد است و این جمله از باب عطف تفسیری است، زیرا ما در آثار محقق شرح دیگری به غیر حاشیه ارشاد برای وی سراغ نداریم و ممکن است شرح ارشاد شهید ثانی را به خطا به محقق ثانی نسبت داده باشد.

در جای دیگر از آن تاریخ گوید: امیر نعمه الله حلی از شاگردان شیخ علی کرکی بود سپس از وی اعراض کرد و به شیخ ابراهیم قطیفی که با شیخ علی کرکی خصومت داشت پیوست و با جمعی از دانشوران آن عصر از قبیل ملا حسین اردبیلی و ملا حسین قاضی مسافر و دیگران که با شیخ علی کدورتی داشتند قرار گذارد تا در حضور شاه تهماسب راجع به نماز جمعه با وی مباحثه نماید و آنان هم از وی پشتیبانی نمایند و گذشته از ایشان با گروهی از امرا که با شیخ علی عداوت باطنی داشتند همین قرارداد را در میان گذارد که خوشبختانه به مقصود خود نرسید و این گفتگو جامه عمل به خود نپوشید.

و از پیش آمدهای برخلاف انتظار که در آن هنگام به وقوع پیوست آن بود که یکی از اشرار و بدکرداران نامه ای مشتمل بر انواع دروغ و بهتان نسبت به شیخ نوشته و آن را در دارالاماره شاه تهماسب که واقع در صاحب آباد تبریز در کنار زاویه نصیریه بود با خط ناآشنایی که معلوم نبود نویسنده آنچه شخصی بوده انداخته و همه گونه کارهای زشت را به شیخ مبرور نسبت دادند که به خواست حضرت پروردگار نامه بهتان آمیز و دیگر از دشمنیهای مخالفان اندک اثری در وجود سلطان نکرد بلکه با جدیت و کوشش فراوانی درصدد برآمدند تا نویسنده آن نامه را بازشناسی نمایند و بالاخره به این نتیجه رسیدند که امیر نعمه الله از چگونگی آن اطلاع داشته است، به همین مناسبت میان شیخ و امیر

ص: ۵۳۴

۱-۱-۱-روضات می نویسد: ظاهراً حواشی لمعه شهید اول را مؤلف تاریخ مذکور شرح بر آن پنداشته و ممکن است شرح مزبور را با کتاب نفحات او اشتباه کرده باشد، زیرا محقق در یکی از اجازات خود می نویسد: از جمله آثار من اللمع موسوم به نفحات اللاهوت می باشد-م.

نعمه الله کدورتی پیش آمد و به فرمان سلطان، امیر نعمه الله را نفی بلد کرده و به بغداد رفت و از کدورات دیگر بین شیخ و نعمه الله را که در سرگذشت سید نعمه الله ذکر کرده ام و از اتفاقات آن بود که فاصله مرگ شیخ کرکی و امیر نعمه الله که در بغداد پیش آمده بیش از ده روز نبوده است.

و از جمله کرامتهایی که در شأن شیخ محقق اتفاق افتاده آن بود که محمود بیک مهرداد که از سرسخت ترین دشمنان شیخ علی بود در هنگام عصر روز جمعه ای که در میدان صاحب آباد در حضور شاه تهماسب به چوگان بازی مشغول بود، شیخ علی از فرصت استفاده کرد و در آن هنگام که دعا مستجاب است برای دفع شرارت و فتنه توزی و تباه کاری او به دعای سیفی و دعای انتصاف مظلوم از ظالم که منسوب به حضرت سید الشهداء علیه السلام است اشتغال ورزید. هنوز دعای ثانی (انتصاف ظالم از مظلوم) را به اتمام نرسانیده بود و جمله «قرب اجله و ایتم ولده» را بر زبان داشت که محمود بیک هنگامی که سرگرم چوگان بازی بود از اسب سرنگون شد و بلافاصله به مالک دوزخ پیوست (۱).

مؤلف گوید: در یکی از تاریخهای پارسی آن روزگار دیده ام که محمود بیک تصمیم گرفته بود در عصر روز آن جمعه پس از فراغت از چوگان بازی شاه تهماسب - که خود او هم به آن بازی اشتغال داشت - به خانه شیخ علی رفته و شیخ مبرور را با شمشیر از پای درآورد و پیش از این هم برای عملی کردن اندیشه شوم خودش با چند تن از امیران که کینه باطنی با شیخ داشتند قرارداد قتل شیخ را گذارده بود، لیکن اتفاق چنان بود که وقتی محمود از بازی آسوده خاطر و عازم خانه شیخ شد دست اسب محمود در

ص: ۵۳۵

۱-۱- دعایی که جمله مزبور «قرب اجله و ایتم ولده» در آن آمده در مهج الدعوات ذیل قنوتات ائمه علیهم السلام از حضرت موسی بن جعفر روایت کرده که آن حضرت این دعا را در قنوت می خوانده است و در ذیل ادعیه گزیده ای از حضرت امام علی النقی الهادی (ع) همین دعا را با اندک تغییری و با داشتن همان جمله روایت کرده که آن حضرت آن دعا را خواند و پس از سه روز متوکل عباسی به دست منتصر از پای درآمد و چنانچه در این کتاب اصل دعا منسوب به حضرت سید الشهداء است و امام هادی هم فرموده این دعا از گنجینه های پدران ماست که به ارث به ما رسیده و از هر اسلحه ای برای دفع دشمن استوارتر است - م.

چاهی که سر راه بود فرورفت و راکب و مرکب در آن فرورفتند و سر و گردن محمود شکست و بلافاصله مرد، خدا می داند.

مؤلف گوید: در یکی از مواضع چنین یافتیم علت منازعه و ناراحتی امیر غیاث الدین منصور از شیخ علی آن بود که وقتی شیخ تصمیم گرفت تا تغییری در قبله شهرهای ایران بدهد و هم زمان امیر منصور در شیراز بود امیر منصور از تصمیمی که شیخ گرفته بود که سرانجام قبله شیراز را هم تغییر خواهد داد ناراحت شد و حاضر نبود قبله شهری که وی در آن زیست دارد به دست شیخ علی تغییر پیدا کند و نمی خواست جز خود او دیگری در امور دینی شهر شیراز مداخله داشته باشد، زیرا مداخله شیخ در تغییر قبله شیراز دلیل بر آن بود که امیر از چگونگی قبله شهر خود اطلاعی ندارد، به همین خاطر در صدد ممانعت برآمد و حاضر نشد که دیگران از بی اطلاعی قبله شهرش باخبر شوند و چنین استناد کرد که تعیین قبله منوط به دایره هندیه (۱) است این دایره هم مربوط به دانشمندان ریاضیدان است نه مربوط به فقها.

هنگامی که شیخ علی از ممانعت وی خبردار شد این آیه را مرقوم داشته و برای او ارسال داشت: سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ (مِنَ النَّاسِ) مَا وَلَاهُمْ عَنْ قِبَلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ «مردمی که بد و خوب خود را تمیز نمی دهند می گویند چه باعث شد که از قبله ای که به سوی آن توجه کرده بودند روی برگردانیدند در پاسخ آنان بگو خاور و باختر جهان در دست اختیار خداست هر کسی را که بخواهد به راه راست هدایت و راهنمایی می فرماید.»

پس از آنکه توفیق شیخ علی به دست امیر منصور رسید این آیه را در پاسخ شیخ علی گسیل داشت: وَلَئِنْ أَتَيْتَ الذِّينَ أُوْتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبَلَتَكَ وَمَا أَنتَ بِتَابِعٍ قِبَلَتِهِمْ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبَلَةَ بَعْضٍ وَلَئِنْ اْتَبَعَتْ اَهْوَاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّكَ إِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ «هر گاه هر گونه معجزه برای اهل کتاب بنمایی آنان از قبله تو پیروی نمی نمایند و تو هم از قبله آنان پیروی نخواهی کرد چنانچه برخی تابع قبله دیگری

ص: ۵۳۶

نمی شود و هرگاه با وجود حقیقتی که در اختیار تو قرار گرفته است از خواسته های نفسانی آنان پیروی نمایی همانا تو از ستمکاران خواهی بود.»

پس از آنکه شیخ علی برای دومین بار به ایران آمد، امیر غیاث الدین منصور عهده دار مقام صدارت گردیده بود و همان نزاع و کدورت قبلی بین ایشان برقرار بود و عربهایی که همراه شیخ علی آمده بودند در اطراف پراکنده گردیده و به فیصله کارها و امور شرعی می پرداختند و بدون اندک توفیقی به کار خود ادامه می دادند و به دیوان صدارت و دستورهای آن اعتنایی نمی کردند. این بی توجهی و بی تفاوتی نزاع بین شیخ و سید را هرچه بیشتر روزافزون و نائز اختلاف را شعله ورتر می ساخت تا سرانجام به مناقشه در حضور شاه تهماسب منتهی گردید و سلطان جانب شیخ علی را مراعات کرده و امیر غیاث الدین منصور را از مقام صدارت عزل کرد و به شیراز بازگشت.

امیر غیاث الدین پس از مراجعه به شیراز نامه های شفقت آمیز و خلعتهای فاخری برای شیخ فرستاد و از مخالفتی که با وی کرده بود پوزش خواست. شیخ هم پوزش او را پذیرفت و حکومت شرعی همگی حوالی فارس را به عهده او برگزار کرد و عزل و نصب داورهای آن خطه را به عهده او واگذار نمود و او را از استقلال تامی برخوردار ساخت (۱).

ص: ۵۳۷

۱-۱- از هنگامی که شیخ علی از سوی شاه اسماعیل و شاه تهماسب مورد توجه عام و خاص قرار گرفت همواره مورد حسادت جمعی از علماء و امرا قرار گرفت و پیش از این مؤلف به برخی از آنها اشاره کرد، از جمله امیر سید نعمه الله حلی و امیر غیاث الدین منصور و محمود بیک مهرداد و شیخ ابراهیم قطیفی هم به نوشته اعیان الشیعه، ج ۸، که از معاصرین وی بود در اخذ تیول شاه تهماسب که مقرر برای محقق قرار داد وی را مورد عیب جوئی و نکوهش قرار داده بود درعین حال شیخ علی از وظیفه خود دست بردار نبود و به عزل و نصب می پرداخت و احکام الهی را چنانچه مؤلف نقل کرده است رواج می داد و با اهل سنت به شدت مبارزه می کرد که شیخ یوسف در لؤلؤ البحرین از شدت مبارزه او اظهار ناراحتی کرده است و با فرمانی که شاه تهماسب در اختیار او گزارده بود از اقامه دین و ترویج احکام هیچ گونه دریغ نمی داشت. و از شرح غوالی اللثالی سید نعمت الله جزائری نقل کرده است که شیخ علی در روزگار شاه تهماسب به اصفهان و از آنجا به قزوین رفت. شاه تهماسب دست او را از هر جهت باز-

بدیهی است بنا بر مشهور کرکی به فتح کاف و راء بی نقطه و پس از آن کاف و در آخر آن یا که نسبت به کرک با حرکت کاف و راء دارد، روستایی بزرگ بلکه شهرکی است در جبل عامل از شهرهای شام که آنجا را کرک نوح گویند. درعین حال بنا به ضبط امیر شرف الدین علی شولستانی آن کلمه را به فتح کاف اولی و سکون راء بی نقطه و کاف آخر ضبط کرده و این ضبط بیرون از تأمل نخواهد بود (۱).

و صورت فرمانی که شاه تهماسب در خصوص زمینها و دیگر از تیولها در اختیار

ص: ۵۳۸

۱- ۱) - از مجلد چهارم معجم البلدان استفاده می شود که کلمه «کرک» نام دو محل بوده است، یکی به سکون را که نام قریه ای است در اصل جبل عامل که حافظ ابو بکر محمد بن عبد الغنی بن نقطه ضبط کرده است و از آنجاست ابو الرضا احمد بن طارق نسان کرکی به سکون و دیگری کرک به فتح راست و شاید تأمل مؤلف در بالا- اشاره به امتیاز این دو محل بوده باشد. یاقوت پس از ضبط دو محل می نویسد: ابو الرضا سال ۵۲۹ هجری متولد شد. وی ثروتمندی بخیل بود و غلام کنیزی نداشت و نان خوری از سفره او بهره مند نمی شد و حتی به خود هم سخت می گرفت. وی به سماع جمعی از محدثان رسیده و برای سماع حدیث به شهرهایی از جمله مصر رفت و در حدیث مورد وثوق بود و هرچه را می نوشت در کمال استواری بود جز اینکه محدثی خبیث الاعتقاد و رافضی بود. وی در ۱۶ ذیحجه سال ۵۹۲ در گذشت و چند روزی جسدش در خانه ماند و کسی از مرگ او اطلاع نیافت به طوری که گفته اند موش دهان و گوش او را خورده بود-م.

شیخ جلیل (محقق کرکی) به پارسی صادر کرده است به عین الفاظش در زیر باز نوشته می شود.

«یا محمد یا علی»

فرمان همایون شرف نفاذ یافت، آنکه چون از بدو طلوع تابشیر صبح دولت ابد پیوند و ظهور رایات سعادت آیات شوکت ارجمند که بدون توافق آن رقم سعادت‌مندی دست قضا بر صحیفه احوال سعدا نمی کشد، اعلاء اعلام شریعت غزّاء نبوی را که آثار ظلام جهالت افزای عالم و عالمیان از ظهور خورشید تأثیر آن زوال پذیر شود از مستمّدات ارکان سلطنت و قواعد کامکاری می دانیم و احیای مراسم شرع سید المرسلین و اظهار طریقه ائمه حقّه معصومین که چون صبح صادق، غبار ظلمت آثار بدع مخالفان مرتفع گرداند از جمله مقدمات ظهور آفتاب معدلت گستری و دین پروری صاحب الامر می شماریم و بی شائبه منشأ حصول این امتیت و مناظ وصول به دین نیست متابعت و انقیاد و پیروی علماء دین است که به دستیاری دانشوری و دین گستری [...] و حفظ شرع سید المرسلین نموده به واسطه هدایت و ارشادشان کافه انام از مضیق ضلالت و گمراهی به ساحت اهتداء تواند رسید و از یمن افادات کثیرالبرکاتشان کدورت و تیرگی جهل از صحایف خواطر اهل تقلید زدوده شود.

سیما در این زمان کثیر الفیضان که عالی شأنی که به مرتبه ائمه هدی علیهم السلام و الثناء اختصاص دارد و متعالی رتبت خاتم المجتهدین وارث علوم سید المرسلین حارس دین امیر المؤمنین قبله الاتقیاء المخلصین قدوه العلماء الراسخین حجه الاسلام و المسلمین هادی الخلائق الی الطریق المبین ناصب اعلام الشرع المتین متبوع اعظم الولاة فی الاوان مقتدی کافه اهل الزمان مبین الحلال و الحرام نایب الامام علیه السلام [...] کاسمه العالی علیا عالیا که به قوت قدسیّت، ایضاح مشکلات قواعد ملت و شرایع حقّه نموده علماء رفیع المکان اقطار و امصار روی عجز بر آستانه علومش نهاده به استفاده علوم (...) و انوار مشکات فیض آثارش سرافرازند (۱) و اکابر و اشراف روزگار،

ص: ۵۳۹

۱-۱- در تکمله امل الآمل می نویسد: در مدت اندکی بیشتر از چهارصد تن مجتهد را تربیت کرد و حقوقی که بر اهل ایمان داشت بیشتر از آن است که از شکر آن بر آیند و در علم، محقق ثانی بوده و-

سر اطاعت و انقیاد از اوامر و نواهی آن هدایت پناه نییچیده پیروی و اعظامش را موجب نجات می دانند همگی همت بلند و نیت ارجمند، مصروف اعتلا نشان و ارتقاء مکان و ازدیاد مراتب آن عالی شان است.

مقرر فرمودیم که سادات عظام و اکابر و اشراف فخام و امرا و وزرا و سائر ارکان دولت عالی صفات مومی الیه را مقتدا و پیشوای خود دانسته در جمیع امور اطاعت و انقیاد به تقدیم رسانده آنچه امر نماید مأمور و آنچه نهی نماید منهی بوده، هر کس را از متصدیان امور شرعیه ممالک محروسه و عساکر منصوره عزل نماید معزول و هر که را نصب نماید منصوب دانسته در عزل و نصب مزبورین به سند دیگر محتاج ندانند و هر کس را عزل نماید مادام که از جانب آن متعالی منقبت، منصوب نشود نصب نکند.

و همچنین مرقوم فرمودیم که چون مزرعه کیسیسه و دوالیب که در اراضی آنجا واقع است در نهر نجف اشرف و نهر جدید موسوم به راقبه از شتوی و صیفی و مزرعه شویحیات و ام زینب از اعمال دار الزید به حدودها المذکوره فی الوثیقه الملیه مع اراضی مزرعه ام [...] و اراضی کاهن الوعد رماحیه که احیا کرده مومی الیه است بر مشار الیه وقف صحیح شرعی فرمودیم و بعد از آن بر اولاد او ما تعاقبوا و تناسلوا به موجبی که در وقفیه مسطور است.

و حکم جهان مطاع صادر شده که بر افاضت پناه مومی الیه مسلم و مرفوع القلم دانسته از حشو جمیع حوزه عراق عرب به صیغه مفروزی وقفی افاضت دستگاه مومی الیه نموده داخل جمع و خرج حوزی نمایند و در مفروزیات بلا مبلغ به رقبه دانسته و در بسته مفروزی وقفی قدس صفات مومی الیه شناسند چنانچه اگر حکمی در باب استرداد و افراد و تبدیل و تغییر سیورغالایت و مسلمات و مفروزیات واقع شود از آن جناب شناسند و مبلغ ده تومان تبریزی از دار الضرب حله که عوض قبر جا [...] هست و حله

که به مبلغ هشتصد تومان در وجه سیورغال خالی [...]مشار الیه مقرر بود به واسطه تعذر نقل، به رضا و رغبت ترک کرده در وجه سیورغال آن عالی منقبت مقرر است، مذکورات را به همان دستور قرار دانسته اصلاً تغییر و تبدیل به قواعد آن راه ندهند، مادام که وجه مذکور از دار الضرب به وکلاء مومی الیه واصل نشود یک دینار به احدی ندهند و آن وجه را بر جمیع حوالات و مطالبات مقدم دارند.

و چون در این ولا- التماس نمود که موضع مسلسل که عوض سعیدتر، که مبلغ هفتاد و دو تومان در وجه سیورغال آن قدسی مرتبت مقرّر بوده تغییر داده عوض آن موضع بر قانیه و توابع، سیما حاجی وجیه که مالیه آن به مبلغ هفتاد تومان مقرّر است همان افاضت دستگاه شفقت فرمایم، ایجاباً مسئله فرمودیم که موضع یرقانیه و توابع که در وجه سیورغال خاتم المجتهدین مومی الیه از ابتدای ایلان ایل مقرّر دانسته به وکلاء مشار الیه دهد و تمامی محصولات آن را در سنه مذکوره به گماشتگان او جواب گویند و چیزی قاصر و منکسر نگردانند و به هیچ عذر موقوف ندارند.

و چون به موجب حکم فردوس مکان علیین آشیان دوازده خانه وار از طایفه زید که از رعایا شوکیات اند مالا و وجوها [...] آن افاضت دستگاه مسلم است به همان دستور مقرر دانسته مضمون حکم مذکور را که در این باب صادر شده، معتبر شناخته از آن تجاوز نمایند.

مستوفیان گرام و عمال و دیوانیان باید که تمامی مزبورات را از نتیجه اخراجات حکمی و غیر حکمی به مراسم و رسمی که باشد سیما ساوری (1) ده یک و ده یک و نیم و حزنک و رسم المهر و رسم الوزاره و رسم الصداره و حق الکیل و حیازه و امثال آن از مطالبات به همه ابواب سوی و مستثنی دانند.

متصدیان اشغال دیوانی عراق عرب، حسب المسطور مقرر دانسته قلم و قدم کوتاه و کشیده داشته [...] و مساحت و باز دیدن آن سرکار مدخل نماید و به علت تفاوت و قرض غلبه و رسول داروغگی و سایر شناقص اصلاً طلب نکنند و در سیرغو و سورغوی

ص: ۵۴۱

۱-۱- به گمانم همان مساوی باشد که برهان قاطع آن را به معنای باج و خراج آورده است-م.

آخر کار مدخل نساژند و جریمه نگیرند و اگر جریمه صادر شود گذارند که گماشتگان مومی الیه رفع نمایند و اگر سهوا از بابت اخراجات سیما مذکورات فوق یا بعد از این سانح شود چیزی بر آن سرکار حواله نمایند تحصیل داران نطلبند و تن را به دیوان آورند محسوب است.

و چون الوس حولانی که مزارع و رومس یرقانیه اند به زراعت و حواشی آنجا قیام نمایند هیچ آفریده ایشان را تکلیف بردن به محلی دیگر نمایند و گذارند که به زراعت و حواشی آنجا قیام نمایند ما لوجهات الوس مزبوره را بر شیخ الاسلام مومی الیه مسلم و حرّ و مرفوع القلم دانسته به دستور سایر محال سیورغال مومی الیه عمل نمایند.

و چون حکم جهان مطاع صادر شده که چنانچه ارباب دوشلکات دیوان اعلی از گرفتن دوشلکات آن سرکار ممنوع اند ارباب دوشلکات عراق عرب نیز خود را ممنوع شناسند و بهیچ عذر و بهانه در آنجا مدخل نساژند.

چون هدایت پناه مومی الیه جهت هدایت خلائیق احیانا از نجف اشرف متوجه بعضی از ممالک محروسه می شوند سیما رماحیه و جوایز در ذهاب رایات را کمال تعظیم به تقدیم رسانیده و سرکار مومی الیه و متعلقان او را در غیبت به دستور حضور برقرار دانسته از حوالات و مطالبات مستثنی شناسند.

و چون در پایه سریر فلک مسیر که مجمع اکابر و اشراف و امرا و حکام و اعیان ممالک محروسه است کائنا من کان ملازمت مقتدی الانام مومی الیه نموده مشار الیه بدون احدی نرفته حکام عراق عرب، حفظ این قاعده مرعی داشته وظایف ملازمت به تقدیم رسانیده طمع استقبال و رفتن شیخ الاسلام مومی الیه به دیدن ایشان نمایند فکیف که تکلیف حضور مجلس خود نمایند و در جمیع ابواب به نوعی رعایت ادب نمایند که مزیدی بر آن متصور نباشد.

و مقرر است که آنچه از مقرری سنوات سابقه از دار الضرب باقی مانده باشد بلا تعلل رسانیده و سکه مدینه المؤمنین حله را نزد وکلاء عالی رتبت مومی الیه[...] بی حضور ایشان سکه نمایند و از مخالفت محترز باشند.

و چون حسب الحکم جمیع محصولات یرقانیه و توابع عن حصر ارباب و دیوان در وجه قدس صفات مومی الیه مقرر است حسب المسطور مقرر دانسته عوض تخم، طلب نمایند و در عهده دانند و به سند به قبض بهر عبارت و تاریخ که باشد مستند نگردند و تقدّم و تأخّر تاریخ را اصلاً معوّل علیه نشمرند و افاضت پناه مومی الیه را در عدم تمکین حکم نقیض و تعذیر هر کس که مخالفت این حکم نماید مرخص دانسته نهایت امداد نمایند و از مخالفت که موجب مؤاخذات است اندیشه نمایند، احکام مذکوره را به همان دستور مقرر دانسته از مضامین حکم جهان مطاع که به تاریخ شهر محرم سنه ستّ و ثلاثین و تسعمائه صادر شده در جمیع این ابواب به تمامی قیود درنگذرند و از آن عدول نجویند و خلاف کننده را ملعون و مطرود دانسته به مقتضی آیه کریمه «أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ» از مردودان این دودمان شمرند در این ابواب قدغن دانسته تقصیر نمایند و در عهده شناسند.

و هر ساله در این باب [...] آنچه دلشان مجدد نطلبند و شکر و شکایت و کلا و گماشتگان ایشان را عظیم مؤثر شمرند به تاریخ شهر ذی حجه الحرام سنه ۹۳۹ (۱).

و در کنار این رقم، توّاب، شاه تهماسب انار الله برهانه به خط شریف خود به طریق

ص: ۵۴۳

۱-۱-۱-روضات الجنات [۱] ذیل احوال شیخ علی می نویسد: در یکی از مدارک [۲] نوشته است شاه تهماسب به منظور ترقی و حفظ موقعیت محقق ثانی فرمان زیر را که به خط خود نوشته بود صادر کرد. بسم الله الرحمن الرحيم چون از مؤدای حقیقت انتهای کلام امام صادق (ع) که انظروا الی من کان منکم قد روی حدیثنا و نظر فی حلالنا و حرامنا و عرف احکامنا فارضوا به حکما فانی قد جعلته حاکما فاذا یحکم فمن لم یقبله منه فانما بحکم الله استخفّ و علینا ردّ و هو رادّ علی الله و هو علی حدّ الشریک لایح و واضح است که مخالفت حکم مجتهدین که حافظان شرع سید المرسلین اند با شریک در یک درجه است پس هر که مخالفت خاتم المجتهدین وارث علوم سید المرسلین نایب الائمة المعصومین لا زال کاسمه العلیّ علیا علیا کند و در مقام متابعت نباشد بی شائبه ملعون و مردود و در این آستان ملائک ایشان مطرود است و به سیاسات عظیمه و تأدیبات بلیغه مؤاخذه خواهد شد. کتبه تهماسب بن شاه اسماعیل الصفوی الموسوی پیش از این مؤلف به این فرمان اشاره کرده است لکن چنان وانموده که فرمان سیورغال است و حال آنکه فرمان سیورغال چنانچه پیش از این همگی آن در اینجا آمده است با «یا محمد یا علی» آغاز شده است - م.

داراب (۱) شهادت، باین عبارت نوشته که: احکام مسطورہ را و جمیع احکام، کہ دربارہ مقتدی الانام مومی الیہ صادر شدہ ممضی و منفذ دانستہ خلاف کنندہ را ملعون و مطرود دانند «کتبہ تہماسب».

خدا را شکر با کمال بی بضاعتی و بی استطاعتی موفق شدم مجلد سوم ریاض العلماء را از تازی به پارسی برگردانم و از خدای تعالی آرزو مندم اینجانب را کہ ریزہ خوار خوان احسان ائمہ طاہرین علیہم السّلام و یژہ ذات با برکات حضرت مولی امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیہما السّلام می باشد برای ترجمہ مجلدات دیگرش موفق بدارد شب چهارشنبه سلخ ربیع الاول سال ۱۴۰۷ ہجری مطابق با ۱۱۵۱ میلاد مسعود حضرت بقیہ اللہ عج در جوار روضہ رضویہ و انا الحقیر محمد باقر ساعدی ابن العلم الحججہ الشیخ حسین المقدس دامت برکاتہ

ص: ۵۴۴

۱-۱- معنی کلمہ داراب را در اینجا ندانستم جز اینکه داراب در لغت بمعنای فرّ و شکوہ است و ممکن است چنین گفته نواب تہماسب صفوی با فر و شکوہی کہ داشت فرمان مزبور را ہمراہ با دیگر فرمانہا کہ برای محقق مبرور صادر کردہ است صحت آن را گواہی کردہ است-م.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللَّهُمَّ سَهِّلْ وَ تَمِّمْ

اکنون که به یاری خدای تعالی ترجمه مجلد سوم ریاض العلماء به پایان رسیده است در هنگام ترجمه آن به مطالبی دست یافته ایم که شایسته است آنها را در پایان این مجلد یادآوری نماییم؛ منه التوفیق و علیه التکلان.

۱- این مجلد از حرف «ش» که نخستین مدخل آن «شاذان» باشد آغاز گردیده و به حرف «ع» که آخرین مدخل آن «علی بن الحسین» یعنی محقق کرکی باشد پایان پذیرفته است؛ به طوری که در پاورقی آمده است در نسخه مؤلف حروف «ش، ص، ض، ط و ظ» در نسخه مؤلف موجود نبوده و تنها در حرف «ش» سرگذشت صدر کبیر سید شریف استرآبادی و در حرف «ظ» احوال ابو الاسود ظالم بن عمرو معروف به ابو الاسود دثلی را مؤلف مبرور ایراد فرموده است و ما بقی را فاضل ارجمند جناب آقای حاج سید احمد حسینی دامت برکاته از کتاب امل الآمل که تعلیقاتی از مؤلف به آن اضافه شده است تحت عنوان «اقول» ضمیمه نموده اند.

۲- مؤلف قدس سره در ذیل احوال سید عبد الحمید و امثال او به مناسبت مطلبی که از علامه مجلسی نقل کرده است جمله «قدس الله روحه» را در یادکرد از استاد استنادش ذکر نموده است و هر گاه این جمله دلیل بر رحلت علامه مجلسی باشد باید

ص: ۵۴۵

گفت مؤلف این مجلد را پس از سال ۱۱۱۰ یا ۱۱۱۱ که سال رحلت آن بزرگوار بوده است تدوین و تألیف کرده است و باز در ذیل احوال عبد الرزاق دانکوثی که فاصله زیادی با شرح حال سید عبد الحمید ندارد و امثال آن از محال دیگر می نویسد استاد استناد ما آئده الله تعالی چنین اظهار داشته است.

و باز ذیل احوال حاکم حسکانی (۱) می نویسد کتاب شواهد حسکانی هم اکنون در اختیار اولاد مجلسی می باشد و چنین مرقوم داشته است: «و هو الآن موجود عند اولاد الاستاد الاستاد رحمه الله» و از این جمله پیداست که کتابهای مجلسی در میان اولادش تقسیم شده است و این تقسیم بایستی پس از رحلت او باشد و بالاخره از این قرینه و قرینه پیش مشخص می شود که مجلد حاضر پس از وفات مجلسی تدوین شده باشد.

۳- این نکته هم قابل توجه خواهد بود که صاحب ریاض آتشی مزاج بوده است به طوری که خود او در همین مجلد، ذیل احوال ملا عبد الله بن حاج حسین باباسمنانی که به اعتراض از او برخاسته است می نویسد «کما فی الامزجه الصفرایه الحاره الیابسه فی الغایه کمثل مزاج انا».

۴- در همین مجلد در ذیل احوال حاکم حسکانی که پیش از این نام برده شد و اشاره به اینکه سید بن طاوس نام او را در بین اعلام اهل سنت جا داده است و توجه به اینکه باب تقیه از نظر شیعیان باب واسعی است تا آنجا که سنیان جمعی از اعلام شیعه را از خود دانسته اند و نمونه ای را هم برای اظهار نابجای آنها نقل کرده است می نویسد آشکارتر از همه آنها پیشامدی است که برای خود من اتفاق افتاده است. علمای روم (ترکیه فعلی) و عوام ایشان بلکه اکثریت اهل سنت هند و ازبکستان و دیگران از آن هنگام که با آنها رفت و آمد داشته و با آنها به مدارا رفتار کرده ام تا به حال هم مرا با جزمی قاطع از خود می دانند و معتقداند که از آنها بشمار می آیم. از طرف دیگر ایرانیان و گروهی از شیعیان روم یقین دارند که من از شیعیانم و الحمد لله و المنه.

ص: ۵۴۶

۵- شهرهایی را که مؤلف برای تهیه این مجلد و دیگر مجلدات بدانها مسافرت کرده به شرح زیر است: ۱- آمل ۲- اردبیل ۳- استرآباد ۴- اوردباد ۵- بشرویه ۶- تبریز ۷- تون ۸- تهران ۹- دشتستان ۱۰- دهخوارقان ۱۱- رشت ۱۲- ری ۱۳- سیستان ۱۴- طسوج ۱۵- قزوین ۱۶- قطیف ۱۷- کهبنان یا کوهبنان کرمان ۱۸- لنگر تربت جام ۱۹- نجف اشرف ۲۰- همدان.

۶- مدارکی که در این مجلد مورد استفاده مؤلف قرار گرفته است در آخر به صورت فهرست آمده است.

۷- برخی از کتابهای دیگران که مؤلف در ذیل احوال یادشدگان در این مجلد نام برده است.

۱- اختیار المصباح سید بن باقی ۲- الاخلاق شیخ ابو القاسم علی بن احمد کوفی ۳- اربعین شهید اول ۴- الاغراب فی الاعراب از مؤلفش نام نبرده است و احتمال داده از قطب راوندی باشد ۵- امالی سید ابو طالب علی حسنی ۶- انیس العارفین ملا علی صفی سزواری ۷- برخی از فتوهای محقق کرکی ۸- بغض مثالب النواصب نصیر الدین عبد الجلیل قزوینی ۹- حاشیه الفیه شهید اول از محقق کرکی ۱۰- حاشیه الفیه شهید اول از ملا عبد الله شوشتری ۱۱- حاشیه بر حاشیه میر سید شریف جرجانی از امیر نظام الدین عبد الحی جرجانی ۱۲- حاشیه ملا عبد الله یزدی بر حاشیه قدیمه جلالیه ۱۳- حاشیه ملا عبد الله یزدی بر حاشیه ملا جلال بر شرح جدید تجرید ۱۴- حاشیه ملا عبد الله یزدی بر حاشیه ملا جلال که رساله مستقلی است ۱۵- حاشیه تصورات ۱۶- ترجمه رساله تنباکوئییه از ملا عبد الله بن حاج حسین باباسمنانی که به عربی ترجمه کرده است ۱۷- در بحر المناقب از شیخ علی بن ابراهیم ۱۸- الدر المکنون فی کلمات قصار، مؤلفش را ذکر نکرده است ۱۹- دیوان صفی الدین حلّی ۲۰- رساله تحقیق قبله امیر شرف الدین علی شولستانی ۲۱- رساله عدم وجوب صلوات جمعه از شیخ عبد العالی فرزند محقق کرکی ۲۲- رساله شیخ علی بن هلال کرکی به انضمام حواشی شیخ عبد العالی کرکی ۲۳- رساله فارسی در عبادات ملا عبد الله شوشتری ۲۴- رساله مواریث شیخ ملا عبد الله شوشتری ۲۵- رساله شیخ عبد اللطیف بن علی عاملی در رد مسئله اجتهاد و تقلید شیخ حسن

صاحب معالم ۲۶-رسالة قبله كوفه از امير شرف الدين على شولستاني كه همه آن در مزار بحار آورده شده است ۲۷-رسالة عقود و ايقاعات محقق كركي (۱) ۲۸-شرح شمسيه قطب رازي ۲۹-شرح فارسي ملا عبد الله يزدي بر تهذيب المنطق ۳۰-شرح مغنى اللبيب شيخ عبد على بحراني ۳۱-شرح قواعد ملا عبد الله شوشتری (۲) ۳۲-شرح تهذيب الاصول علامه از شيخ عبد النبي جزائري ۳۳-شرح رساله واجب الاعتقاد علامه از شيخ عبد الواحد نعماني ۳۴-شرح اثني عشرية صاحب معالم از سيد امير شرف الدين على شولستاني ۳۵-شرح شرايع ابن صائغ عاملي ۳۶-الفوائد الغياثيه قاضي عضد ايجي شافعي ۳۷-لوامع الانوار زواري ۳۸-لطائف الطرائف ملا على صفى سبزواري ۳۹-مختصر الاوائل ابو هلال عسكري از عبد الرحمن بن عتايقي ۴۰-مجمع الهدى در قصص انبيا و ائمه از ابو الحسن على بن زواري مفسر ۴۱-مقامات عبيد زاكاني ۴۲-مكارم الكرائم زواري در ترجمه مكارم الاخلاق ۴۳-مسابر العقيدة در اصول الدين از شيخ عبد الله بن معمار ۴۴-هزليات عبيد زاكاني ۴۵-نثر اللثالي در كلمات قصار حضرت مولی منسوب به قطب راوندى.

۸-در اين مجلد چهارصد و پنجاه تن را عنوان کرده است از اين گروه جمعی معروف اند كه به نامشان اشاره می شود ۱-امير شرف الدين شولستاني ۲-شاذان قمی ۳-صفی الدين حلی ۴-ظالم بن عمرو ابو الاسود دثلی ۵-عبد الحميد بن فخار موسوی ۶-عبد الرحمن عتايقي ۷-عبد الرحمن كثير عزه ۸-عبد الرزاق لاهيجاني ۹-عبد العالي ميسي ۱۰-عبد العالي كركي ۱۱-عبد العلی حویزی ۱۲-عبد الكريم بن طاوس ۱۳-عبد الله افندی مؤلف كتاب ۱۴-عبد الله بن زهره ۱۵-عبد الله تقی حلبی ۱۶-عبد الله تونی ۱۷-عبد الله شوشتری ۱۸-عبد الله شهيد ۱۹-عبد الله قشیری ۲۰-عبد المطلب اعرجی عبیدلی ۲۱-عبد النبي جزائري ۲۲-عبد الواحد آمدی ۲۳-عبید زاكاني

ص: ۵۴۸

-
- ۱- ۱-بطوری كه مؤلف وقایع السنين اظهار داشته است: محقق كركي در سال ۹۳۷ هجری از تألیف آن فارغ شده است.
۲- ۲) -بطوری كه افندی اظهار داشته بعضی از مجلدات شرح قواعد شوشتری به دستخط پدرش بوده است.-م.

۲۴- عربی بن مسافر ۲۵- علی بن حسین محقق کرکی. ۲۶- علی بن حمّاد لیثی ۲۷- علی بن خازن حائری ۲۸- علی بن شدم
مدنی ۲۹- علی تنوخی ۳۰- علی صفی سبزواری ۳۱- علی مطارآبادی.

شب جمعه ۲/ ۱۴۰۷/۱ بید المترجم محمد باقر ساعدی ایده الله تعالی.

ص: ۵۴۹

اجازات: اجازات مترجم این کتاب که صورت و شرح حال مشایخ را در کتاب کشف المفازات نوشته ام به ترتیبی است که در مقدمه ترجمه جلد اول این کتاب آورده ام از آن جمله اولین اجازه ای است که والدین حجه الاسلام و المسلمین، مرحوم مغفور آقا شیخ حسین مقدس (قدس سرّه) متوفی ۱۷ ربیع الاول سال ۱۴۰۸ به اینجانب مرحمت فرموده است و تاریخ آن ۱۳۷۳ ه.ق و اجازه حضرت آیه الله العظمی السید محمد رضا گلپایگانی دامت برکاته و تاریخ آن ۱۹ ربیع الاول ۱۴۰۸ ه.ق است. اجازه آیه الله العظمی حاج سید کاظم مرعشی دام ظلّه. اجازه آیه الله الشیخ محمد حسین سیبویه حائری دام ظلّه تاریخ ۲ ذیحجه ۱۴۱۵. اجازه حضرت ثقه الاسلام و المسلمین آقای حاج سید عزیز الله امامت کاشانی دام ظلّه تاریخ ۱۴۱۵.

آثار تألیفی: در همان مقدمه به نام آنها اشاره شده است و برخی از آنها که به طبع رسیده از ۲۴ مجلد مطبوع ذیل تاریخ علمای خراسان، ترجمه منیه المرید شهید ثانی، ترجمه حقایق فیض، ترجمه مصباح الشریعه، ترجمه ارشاد مفید، ترجمه عیون اخبار الرضا، ترجمه روضات الجنات در ۸ مجلد، ترجمه کشکول شیخ بهائی در ۴ مجلد، ترجمه سفینه البحار محدث قمی که دو جزئیش طبع شده است ترجمه تفسیر صافی که یک جزء آن طبع شده است و کتابهای تحت طبع، شرح عرفان الحق، مشارق الانوار، شرح حال محقق حلی و ترجمه نفس الرحمن محدث نوری در دو مجلد، ترجمه المجلی ابن ابی جمهور احسائی در ۵ مجلد، ترجمه شمس المعارف کبری در ۴ جلد، ترجمه جامع الاسرار در ۲ مجلد، فوائح الجمال نجم الدین کبری، تحفه البرره مجد الدین بغدادی که به طبع رسیده، شرح و جیزه علامه مجلسی رجال فارسی ترجمه فضائل الخمسه فیروزآبادی در ۳ جلد.

و انا الحقیر محمد باقر ساعدی

آیات الاحکام، شیخ جواد کاظمی، ۱۹۹

آیات الباهره فی فضل العتره الطاهره، سید شرف الدین نجفی، ۲۰

الف

انباء النحات، علی بن یوسف شیبانی، ۵۴

ابتلاء الاختیار فی مصائب الائمہ الاطهار، عبد النبی بن احمد بحرانی، ۲۵۱

اجازات، عبد الکریم بن احمد... ابن طاوس علوی حسنی، ۲۰۶

اجازات، علی بن حجه الله شولستانی، ۴۶۲

اجازه ابراهیم قطیفی به امیر معز الدین محمد اصفهانی، ۳۱۴

اجازه ابن خازن به ابن فهد حلی، ۴۸۸

اجازه احمد بن نعمه الله بن خاتون عاملی به ملا عبد الله بن حسین شوشتری، ۸۰، ۴۴۹، ۲۴۳

اجازه حاج حسین نیشابوری به ملا نوروز تبریزی، ۴۶۰، ۳۱۳، ۱۰۸

اجازه حسن بن حسین سراینوی به زین الدین علی بن حسن بن حسین بن حسن سراینوی کاشانی، ۴۷۰

اجازه حسن دوریستی به مرشد الدین ابو الحسن علی بن... حسین وارانلی، ۴۹۲

اجازه حسن بن حمزه بن محسن حسینی موسوی نجفی به عبد علی بن محمد...

بن ابی هاشم حسینی، ۱۹۳

اجازه شیخ حسن بن شهید ثانی به ملا محمد امین استرآبادی، ۴۹۰

اجازه سید امیر حسین مجتهد عاملی به مولی

غياث الدين علي بن كمال الدين حسين طيب، ٤٩٥

اجازة شيخ حسين بن اياز اديب نحوي به عبد الكريم بن احمد... ابن طاوس علوي حسني، ٢٠٦

اجازة حسين بن حسن عاملي مشغري به شيخ عبد الكاظم كاظمي، ٢٠٣

اجازة حسين بن حماد ليثي به شيخ نجم الدين خضر مطار آبادي، ٢٩٧، ٢٣٠

اجازة خلف بن عبد المطلب بن حيدر موسوي مشعشي حوزاوي به ملا عبد الله بابا سمناني، ٢٥٧

اجازة شاذان بن عبد الرحمن بن عبد السميع، ١٢٧، ١٢٦، ١٢٤

اجازة شولستاني به علامة مجلسي، ٤٥٨

اجازة شولستاني به شيخ نور الدين محمد بن شيخ عماد الدين محمود شيرازي، ٤٦٢

اجازة شهيد اول به ابن خازن حائري، ٢٨٥، ٤٨٦، ٤٣٩، ٤٠٧، ٣١٢، ٢٩٧

اجازة شهيد اول به ابن نجده، ٣١٠، ١٩٢، ٤٣٩

اجازة شهيد به زين الدين ابو الحسن علي بن بشاره عاملي شقراوي حنط، ٤٤٣، ٤٤٤

اجازة شهيد ثاني به حسين بن عبد الصمد، ٣١٠، ٢٠٥، ١٦١

اجازة صهيوني به شيخ علي ميسي

اجازة عبد الحميد فخار موسوي به عبد الكريم بن احمد... ابن طاوس علوي حسني، ٢٠٧

اجازة عبد العظيم بن سيد عباس به سيد هاشم بن سليمان بحراني، ١٨٣

اجازة عبد الكريم بن احمد... ابن طاوس علوي حسني به كمال الدين علي بن حسين بن حماد واسطي ليثي، ٢٠٩

اجازة عبد الله بن ابراهيم بن احمد بن حسن بن علي بغدادي به ثعلب، ٢٢٣

اجازة عبد الله بن حمزه بن عبد الله مشهدي طوسي به شهاب الدين محمد بن تاج الدين حسيني كيلي، ٢٦٣، ٢٦٢

اجازة مولي شهاب الدين عبد الله بن مولي محمود بن سعيد شوشتری مشهدي به بعضی شاگردانش، ٢٩٨

اجازة عبد المطلب بن مرتضى حسيني به عبد الوهاب بن امير كبير قليچ ارسلان، ٣٤٧، ٣١٩

اجازة عربى بن مسافر عبادى حلى به محمد بن جعفر مشهدى، ٣٧٢

اجازة علامه حلى به محمد بن على منجم، ٥١٩

اجازة علامه حلى به بنى زهره، ٣٣٥، ٣٨٩، ٤٧٩، ٤٠٤، ٣٩٢

ص: ٥٥٢

اجازة على بن حسين بن عبد العالی عاملی کرکی به شیخ علی بن عبد العالی میسی، ۵۲۲

اجازة على بن حسين بن عبد العالی عاملی کرکی به ابراهیم بن علی بن یوسف خوانساری اصفهانی، ۵۲۳، ۵۳۰

اجازة شیخ علی کرکی به شیخ علی میسی، ۱۶۸، ۱۸۰، ۲۹۶، ۴۰۷، ۴۴۰

اجازة على بن عبد العالی میسی به علی بن احمد نحاری (ابن الحجه)، ۴۲۸

اجازة علی بن محمد نیلی به ابن فهد حلی، ۴۳۹

اجازة فخر المحققین به زین الدین علی بن عز الدین حسن بن احمد بن مظاهر، ۳۳۳

اجازة امیر فیض الله تفرشی به شولستانی، ۴۵۷

اجازة شیخ محمد بن داود عاملی به عبد الله بن مسیب عاملی، ۳۰۳

اجازة شیخ محمد بن جابر بن عباس نجفی به سید امیر مرتضی ساروی مازندرانی، ۳۲۳

اجازة شیخ محمد تقی بن مظفر قزوینی به شیخ شمس الدین محمد خلیفه جزائری، ۳۰۱

اجازة شیخ محمد سبط شهید ثانی به شولستانی، ۴۵۷

اجازة شیخ محمد سبط شهید ثانی به ملا محمد امین استرآبادی، ۹۵

اجازة محمد بن محمد بن مؤذن عاملی جزینی به ابن مفلح، ۱۸۸

اجازة محمود بن محمد لاهیجانی به شیخ عطیه بن ابراهیم بن علی، ۳۸۱

اجازة محیی الدین بن احمد بن تاج الدین به محمود بن محمد بن علی گیلانی، ۵۲۲

اجازة نعمه الله بن خاتون به سید حسن بن علی بن شدقم مدنی، ۱۱۱، ۱۶۳، ۱۸۰، ۴۰۷، ۴۴۸، ۲۶۰، ۲۷۳، ۲۹۶، ۳۱۳، ۵۲۳

احتجاج طبرسی، ۲۲۸

احسن التواریخ، حسن بیك روملو، ۲۴، ۲۳۴

احسن الکبار فی مناقب الائمة الاخیار، ۴۶۷

احکام فی اصول فقه، سیف الدین آمدی، ۳۳۹

اخبار النبي، ابو سعيد سيراقي، ٤٤

اختصار كفعمي، ٤١

اختيار رجال كشي، ٥٠٨، ٣٣٢، ٤٠

اختيار حقايق الخلل في دقايق الحيل، ابن عتايقي، ١٣١، ١٣٠

اربعين حسين بن عبد الصمد، ٤٢٨

اربعين شهيد اول، ٢٩٨، ٢٩٦، ٢٧٥، ٢٣١، ٥٠٠، ٤٤٠، ٤٠٨، ٣١٥، ٣١٤، ٣١٢

ص: ٥٥٣

اربعين شيخ بهائي، ٤٣٨،

اربعين علامه مجلسي، ٤٥٨، ٢٣٨، ١١١، ٥١٠،

اربعين منتجب الدين، ١٤٢، ١٢٠، ١١٩، ٣٥٢، ٣٣٤، ٣٣٠، ٣٠٤، ٢٧٧، ٢٢٠، ٥٠١، ٤٨٣، ٤١٩، ٣٩٧، ٣٥٣،

ارتشاف في النحو، ٦٩،

ارشاد علامه، ٤٨٤، ١٤٢، ١١٣،

اسامي مشايخ الشيعة-رساله في اسماء مشايخ الشيعة

استبصار، ٤١٤، ٣٠٥، ٢٢١،

استغاثه، ابن ميثم، ٤٢١،

اسرار الامامه، حسن بن علي طبرسي، ٦٧،

اعلام الوري، طبرسي، ٩٢،

الاغاثه، ٤٢١،

اقبال، سيد بن طاوس، ٣٥٦، ٣٥٥، ٣٠٧،

اقبال، كفعمي، ١٣٤،

امالي، شيخ صدوق، ٤٩٩، ٢٦٦،

امل الآمل، اكثر صفحات

انساب، احمد بن علي بن حسين حسني نسابه، ٩٥،

انوار العدديه، ٧٣،

انوار المضيئه، علي بن عبد الكريم بن عبد الحميد، ١٠٥،

الاهرام و الصنم المسمى بابي الهول، ٥٠٧،

الاوائل، ابو هلال عسكري، ١٣١،

ب

بحار الانوار، ٣١٢، ٢٢٤، ٢٠٩، ١٧، ١٧٩، ١٧، ٤١٦، ٤٠٩، ٣٩٥، ٣٦٢، ٣٦١، ٣٣٦، ٥٢٧، ٥٠٨، ٤٩٤، ٤٨١

بشاره المصطفى، محمد بن ابو القاسم طبري، ٣٨٢، ٣٦٧، ٣٣٥، ٢٨٤، ١٥٨، ١٨، ٥١٨، ٥٠٣، ٤٤٧

بغية الوعاه، سيوطي، ٤٩، ٤٢

بلد الامين، كفعمي، ٤٦٥، ٢٧٠، ١٣٤، ١٣١

ت

تأويل الآيات الظاهره فى فضائل العتره الطاهره، ٣٨٤

تاريخ اربيل، ٣٤٠، ٣٣٦

تاريخ بغداد، خطيب، ٤٧٨، ٣٦٢

تاريخ، ابن خلدون، ١٣٧

تاريخ ابن خلكان، ٤٧٧، ١٣٦، ١٣٥

تاريخ حبيب السير، خواندمير، ٣٤٤، ١١٤، ٣٤٥

تاريخ جهان آرا، قاضى احمد غفارى قزوينى

تاريخ عالم آرا، ٢٩٩، ٢٤٨، ٢٤٧، ١٦٧، ٤٤٦، ٣٧٥، ٣٧٤، ٣٤٣، ٣٠٢

تبصرة سيد ابو تراب، ٣٦٨

تبصرة علامه حلى، ١٤٢

تمتات، ابن طاوس، ١٤٣

ص: ٥٥٤

تجويد البراعه فى شرح تجربه البلاغه، ١٧٦

تحرير الاحكام الشرعيه على مذهب طائفه اثنى عشرية، ١٩٣

تحصين، ابن فهد حلى، ١٦١

تحفه الابرار، حسن بن على طبرسى، ٦٣

تحفه الابرار، حسين بن ساعد حائرى، ٣٥٥

تحفه الاخوان، محمد سعيد مرندى، ٢٦٨

تحفه سامى، ٨٣

تدوين، رافعى، ٣٤

تذكرة دولتشاه، ٤٥٠

تذكرة خواص الامه بذكر خصائص الأئمه، ٣٦٢

ترجمه اعتقادات ابن بابويه، زوارى، ٤٦٦

ترجمه فصل الخطاب فى فضائل الآل و الاصحاب، ١٤٠

ترجمه كشف الغمه، اربلى، ٤٦٦

ترجمه صحيفه كامله، خوانسارى، ٤٣٥

تعليقات امل الآمل، شوشترى، ١١٢

تعليقات ذكرى الشيعه، كركى، ٢٧٤

تفسير الهادى، بخرانى، ١٨٣

تقريب، ابن حجر عسقلانى، ٥٠٧، ٦٠، ٥٩

تقويم البلدان، اسماعيل ايوبى، صاحب حمات، ٣٣٩، ٣٣٣، ٣٣٢، ١٤٥

تنزيه الانبياء، سيد مرتضى، ٣٤٧، ٣١٩

تنزيه الانبياء، سيد عبد الوهاب بن علي حسيني، ٣٤٧

توضيح الحجج الواردة لدفع شبه الاعور، نجم الدين خضر جبرودي، ٧٢

ج

جامع الاخبار، ٣٩٦

جامع المقال، رماحي، ٤١٤

جمال الاسبوع، ابن طاوس، ٣٧١، ٤٠٩

جمل العلم و العمل، ٣٥٩

جواهر المضيئه في طبقات الحنفية، ٤٧٩

ح

حاشية اختيار رجال كشي، سيد داماد، ٥٠٨

حاشية امل الآمل، سيد نعمه الله جزائري

حاشية امل الآمل، صاحب رياض (كتاب حاضر)

حاشية شرح عوامل جرجاني، ملا داود، ٤٤

حاشية شرح جامي، ملا سلطان عابد محمد، ٧٥

حاشية قواعد علامه، ٣٨٦

حجه الاسلام في شرح تهذيب الاحكام، فاضل قمي، ٣٢٤، ٢٠

حواشي شارع النجاه، داماد، ١٦٥

حيات القلوب، قطب الدين اشكوري لاهيجي، ٦٠

خ

خلاصه الاقوال، علامه، ٥٠٥، ٤٥٤، ٤٢٤

خلاصه الرجال، علامه حلي، ١١١

د

الدر النضيد في تعازي امام الشهيد، ١٠٤

درّ بحر المناقب، علي بن ابراهيم، ٣٨٧

در المنثور، ٣٠٦

دعائم، قاضي نعمان اسماعيلي، ٤٢١

دفع المناواه عن التفضيل و المساوات، سيد حسين مجتهد عاملي، ١٤٠، ٤٨١

دلائل الامامه، طبري، ٢٧٨

دلائل البرهانيه في تصحيح الحضرة الغرويّه (خلاصه فرجه الغري)، ٢٠٦

ذ

ذكر اسامي مشايخ الشيعة - رساله في اسماء مشايخ الشيعة

ر

ربيع الابرار، ٦١

رجال ابن داود، ٢٠٨

رجال سيد علي بن عبد الحميد حسيني نجفي، ١١٠

رجال شيخ طوسي، ٥٩

رجال شيخ فرج الله حويزي، ٣٥٠

رجال ميرزا محمد، ٤٤

رجال مير مصطفى تفريشي، ٣٢٦، ٤١٤

رجال نجاشي، ٥٠٤، ٤٥٣، ٤٢٥، ٢٨٨، ٣٤

رجال الكبير، ميرزا محمد استرآبادى، ٢٠، ٤١٤، ٤٥٦

ردّ كتاب زكرياى رازى، ابو حاتم احمد بن حمدان رازى، ٦٩

رساله فى اسماء مشايخ الشيعة، ٢٢٣، ١٥٤، ٥٢٣، ٤٤٥، ٣٠٩، ٣٠٧، ٢٦٤

رساله عروض و قافيه، عبد القاهر جرجانى، ٧٧

الرشاد فى شرح الارشاد، امير شمس الدين محمد بن امير شرف الدين جرجانى، ٧١

الركنى فى تقويه كلام النحوى، ركن الدين على حديثى، ٤٢

روضه الاحباب فى سير النبى و الآل و الاصحاب، امير جمال الدين عطاء الله حسيني، ٢٣٢

روضه الشهداءى، كاشفى، ٤٦٩

روضه الصفويه، ميرزا بيك منشى، ٣٧٧

روضه العارفين، سيد هاشم بحراني، ٦٠

روضه الفضائل، ٦٢

س

السامى فى اسامى، مى داني، ٤١٦

سرائر، محمد بن ادريس عجلي، ٤٠٥

سرور اهل الايمان، سيد بهاء الدين على بن عبد الحميد نجفى، ٢٦٧

سعادات، سيد بن طاوس، ١٤٣

ص: ٥٥٦

سعد السعود، سيد بن طاوس، ۱۴۷

سلافه العصر في محاسن اعيان العصر، سيد علي خان مدني، ۲۳۴، ۲۳۳، ۱۹۰، ۴۳۳، ۲۶۰

سلطان المفرج عن اهل الايمان، ۱۳۱

سند حرز، سيد داماد، ۴۲۸

ش

شرايع محقق حلي، ۱۴۲

شرح اثني عشرية شيخ بهائي، علي شولستاني، ۴۶۱

شرح اربعين شيخ بهائي، محمد بن علي بن خاتون عاملي، ۱۹۰

شرح ارشاد شهيد اول، ۱۸۰

شرح ارشاد النحو، ۵۲

شرح اشارات خواجه، ۱۴۴

شرح تجريد، خواجه نصير الدين طوسي، ۱۳۴

شرح حال شيخ بهائي، ۱۶۶

شرح حكمه العين، ۱۱۶

شرح ديوان حضرت امير المؤمنين (ع)، ۶۲

شرح ديوان ميدي

شرح شافيه، جاربردي، ۴۷

شرح صحيفه كامله، مولي بديع هرندي، ۴۳۵

شرح صحيفه كامله، شيخ بهائي، ۴۳۵

شرح صحيفه كامله، سيد داماد، ۴۳۴

شرح صحیفہ کاملہ، زواری، ۴۳۴

شرح صحیفہ کاملہ، علامہ مجلسی، ۴۳۵

شرح صحیفہ کاملہ، کفعمی، ۴۳۵

شرح صحیفہ کاملہ، ملا محسن فیض کاشانی، ۴۳۵

شرح صحیفہ کاملہ، مولی محمد صالح روغنی، ۴۳۵

شرح صحیفہ کاملہ، محمد حسین گیلانی، ۴۳۴

شرح عوامل ملا داود بن عبد الباقي ترکستانی، ۶۲

شرح عوامل جرجانی، ۷۵

شرح عوامل کبیر جرجانی، مولی داود بن عبد الباقي ترکستانی، ۶۲

شرح قصائد العلویات، ابن ابی الحدید، ۴۴۷

شرح قصیدۃ البردۃ النبویہ، زواری، ۳۴۶

شرح کافیہ، جاربردی، ۴۷

شرح الکتاب، ۶۷

شرح لمعہ، ۴۱۳، ۳۰۶

شرح مصباح النحو، ۵۸

شرح مفتاح، ملا داود، ۶۳

شرح مواقف، ۳۳۹

شرح نہج البلاغہ، ابن ابی الحدید، ۵۸، ۱۳۳، ۱۱۲

ص: ۵۵۷

شرح نهج البلاغه، ابن ميثم، ۱۲۹، ۶۰

شرح نهج البلاغه، زواری، ۴۶۶

شرح نهج البلاغه، راوندی، ۱۳۳

شرح نهج البلاغه، ابن عتایقی حلی، ۹۰، ۱۲۹

شرح نهج البلاغه، قاضی عبد الجبار، ۹۰، ۱۳۳

شرح نهج البلاغه، قطب الدین کیدری، ۱۳۱

ص

صحیفه الرضا، ۲۶۲، ۲۷۱، ۱۳۹

صحیفه کامله سجادیه، ۴۳۲، ۴۲۹، ۳۰۹، ۴۸۶

ض

ضیافه الاخوان، آقا رضی قزوینی، ۹۷، ۱۸۴

ط

طبقات الادباء، ۴۱

طبقات النحات، سیوطی، ۶۱، ۴۱

طرائف، ۳۵۶

ع

العدد القویه لدفع المخاوف الیومیه، ۳۶۱

عمده المقال فی کفر اهل الضلال، حسن بن شیخ علی کرکی، ۱۶۵

عیون اخبار الرضا، ۴۹۹، ۳۸۹

عیون المعجزات، حسین بن عبد الوهاب، ۴۳۷

غ

غور و درر، حيدر بن محمد حسيني، ٢٣٠، ٢٩٨

غور و درر، سيد مرتضى، ٤١١

غويه في شرح الجعفريه، ٢١

غوالي اللثالي، ابن جمهور احسائي، ٢١١، ٤٤١، ٣٩٤، ٣٨٨، ٣٢١، ٣٢٠، ٢٨٣، ٥٠٠

ف

فائق، زمخشري، ٦٧

فتح الابواب في الاستخارات، سيد بن طاوس، ١٦٨

فتن و ملاحم، سيد بن طاوس، ٢١٠، ٢٠٥

فرائد السمطين في فضائل المرتضى و البتول و السبطين، ١٢٠، ١٠٧، ١٠٦، ٢٦، ٢٢٩، ١٥٢، ١٢٧، ١٢٤، ١٢١

فرج الكرب، كفعمي، ١٧٥

فرحه الغري، عبد الكريم بن طاوس، ١٠٨، ١١٨

فصل الخطاب في فضائل الآل، خواجه

ص: ٥٥٨

محمد پارسا، ۱۴۰

فصیح المنظوم، ثعلب، ۲۲۳

فقه الرضا، ۴۳۰

فقه المعالم، شیخ حسن، ۱۷۶

فلاح السائل، ابن طاوس، ۲۵۱

فوائد الغیاثیه، قاضی عضد الدین ایجی، ۸۵

فهرست شیخ طوسی، ۴۲۳، ۲۲۱، ۳۴، ۴۵۶، ۴۵۴، ۴۲۸، ۴۲۵

فهرست شیخ منتجب الدین، اکثر صفحات

ق

القارع، ابو علی عنانی، ۵۹

قاموس، فیروز آبادی، ۴۸۰، ۴۳۶، ۳۶

قبس المصباح، صهرشتی، ۱۶۱

قصص الانبیاء، قطب راوندی، ۴۹۹

قواعد علامه، ۵۲۴، ۴۷۰

ک

کامل، ابن اثیر، ۳۳۲

کشف الغمه، ۵۳۰، ۲۹۷

کشف اللثام عن قواعد الاحکام، فاضل هندی، ۲۴۰

کشف المحججه، ابن طاوس، ۲۶۸، ۲۲۸

کشکول، شیخ بهائی، ۱۵۴

كنز الفوائد، كراچكى، ٢١

كنوز النجاح، طبرسى، ١٩٦

ل

لباب، ٣٣٣

لباب المره، ٢١٣

لوامع الانوار، زوارى، ٤٦٥

م

ما نزل من القرآن فى اهل البيت، ابن حجام، ٢١

مباحج البهج، قطب الدين كيدرى، ٢٦٢

مجالس المؤمنين، ٣٠٢، ٢٣١، ٩٩، ٩٧، ٤٥٠، ٤٤١، ٤١٧، ٣٧٦، ٣٧٣، ٣٧٠، ٤٧٧، ٤٧٦، ٤٥٥، ٤٥١

المجدى فى انساب الطالبين، ٢٠٧، ٢٠٦، ٢٠٨

المجلى، ابن جمهور احساوى، ٥١٢، ٧٣، ٦٥

مجمع البيان، طبرسى، ٣٥٨، ٣٥٤، ٣٤٨، ٤٨٠، ٣٦٤

مجموع الدعوات، محمد بن هارون بن موسى تلعبى، ١٠٩

مجموع الرائق من ازهار الحدائق، سيد هبه الله موسى، ٣٥٩، ٣٥٨

مجموعه ورام، ٣٨٧

مجموعه الغرائب، ١٣١، ١٣٠

مختصر ذهبى، ٥٠٧، ٦٠

مختصر البصائر، حسن بن سليمان بن خالد، ١٠٩

مختصر نزاهه الالباء فى طبقات الادباء، كفعمى، ٤٥

مزار، شيخ طوسي، ١٠٧

مزار بحار الانوار، ١٠٨

ص: ٥٥٩

مزار كبير، محمد بن جعفر مشهدي، ٢١٦، ٣٧٢، ٢٣٢، ٢٢٩

مصباح محيي السنه، ٢١٥

مصباح كبير شيخ طوسي، ١٤٣

مصباح كفعمي، ٤٠٥، ٤٠٢، ١٣١، ١٣٠، ٥٠٧، ٤٩٤، ٤٨٤

مصباح النادي، بحراني، ١٨٣

معالم العلماء، ابن شهر آشوب، ١٠١، ٣٦، ٣٢١، ٣٠٧، ٢٧٦، ١٧٧، ١٥٤، ١٢٣، ٤١٦، ٣٦٠، ٣٥٤، ٣٣٧

معجم البلدان، ياقوت، ٢٣١، ٢١٨

مفتاح العلوم سكاكي، ٢٨٥

مقتضب الاثر في امامه الائمة اثني عشر، ٢٢٥

مقتل امير المؤمنين، ثقفى، ٢١٤

مقنع في الغيبه، سيد مرتضى، ٣٦٠، ٣٥٩

مكارم الاخلاق، طبرسي، ٤٦٨، ٣٩٥

مناقب، ابن شهر آشوب، ٩٣، ٩١، ٦٥، ٢٦، ٤٩٩، ٤٩٨، ٣٣٦، ١٠١

مناقب ابو بكر حضرمي، ٦٢

منبع الحيات، جزائري (١)، ١٨٥

منتخب من المراثي و الخطب بعض المعجزات من المنامات المتعلقة بعزاء الحسين، ٤٩٥

من لا يحضره الفقيه، ٢٠٣

منهج الفاضلين، حموي، ٦٤

منهج المقال، استرآبادي، ٥٠٧

مهج الدعوات، ابن طاوس، ٩٣

المهمات، ابن طاوس، ۱۴۳

ن

نجاح، ابن طاوس، ۱۴۳

نجوم، سید بن طاوس، ۲۹۵

نظام الاقوال فی الرجال، ۳۱۴، ۲۹۰، ۲۷۷، ۵۲۵، ۴۵۶، ۴۳۹، ۴۱۵، ۴۱۴

نقد الرجال، تفرشی، ۵۲۷، ۱۷۷، ۱۶۴

نقض الفضائح، عبد الجلیل قزوینی، ۹۹، ۹۶

نوادر، راوندی، ۳۳۱، ۳۳۰، ۳۲۹

نواقض الروافض، میرزا مخدوم شریفی، ۱۶۶

نهج البلاغه، سید رضی، ۳۳۸، ۲۹۸، ۲۹۷

و

وسائل الشیعه، ۵۲۲، ۴۵۸، ۳۹۲، ۳۲۴، ۲۲۷

ی

الیقین، ابن طاوس، ۳۷۱

ص: ۵۶۰

۱- ۱- در کتاب نابغه فقه و حدیث که شرح حال سید نعمه الله-ره- و از آثار فاضل معاصر جناب آقای سید محمد جزائری است مرقوم داشته این کتاب در اثبات جواز تقلید میت ابتداء است که بیشتر از فقها و مجتهدان آن را ممنوع می دانند و این کتاب در عین اختصار مطالب مفید بسیاری را دربر دارد و صاحب ریاض از این کتاب تعریف نموده و تاریخ تألیف آن دوشنبه ۶ جمادی الثانی سال ۱۱۰۰ هجری است و در سال ۱۳۴۵ ه.ق در ۸۷ صفحه در بصره چاپ شده است.

سرشناسه: افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ۱۰۶۶ - ۱۱۳۰ ق.

عنوان قراردادی: [ریاض العلماء و حیاض الفضلاء. فارسی]

عنوان و نام پدیدآور: ریاض العلماء و حیاض الفضلاء جلد چهارم/ تالیف عبدالله افندی اصفهانی؛ ترجمه محمدباقر ساعدی.

مشخصات نشر: مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۸۹ -

مشخصات ظاهری: ج. ۶.

شابک: ۵۲۰۰۰ ریال: ج. ۱ (چاپ دوم): ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۲۹۰-۱؛ دوره: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۳۴۹-۶؛ ۴۲۰۰۰ ریال: ج. ۶،

چاپ اول: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۰۴۴؛ ۱۱۴۰۰۰ ریال: ج. ۷: ۹۷۸-۶۰۰-۰۶-۰۳۳-۴

وضعیت فهرست نویسی: فاپا (چاپ دوم/برون سپاری)

یادداشت: نام ناشر از سال ۱۳۷۲ به بنیاد پژوهشهای اسلامی تغییر یافته است

یادداشت: چاپ دوم.

یادداشت: ج. ۶ (چاپ اول: ۱۳۸۶).

یادداشت: ج. ۷ (چاپ اول: ۱۳۹۴).

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ۱۰۶۶؟ - ۱۱۳۰ ق. -- سرگذشتنامه

موضوع: شیعه -- سرگذشتنامه و کتابشناسی

شناسه افزوده: ساعدی خراسانی، محمدباقر، ۱۳۰۶ -، مترجم

شناسه افزوده: بنیاد پژوهش های اسلامی

رده بندی کنگره: BP۵۵/۲/الف ۷/۹۰۴۱۷ ۱۳۸۹

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۹۹۶

شماره کتابشناسی ملی : م ۶۶-۵۳۹

ص : ۱

اشاره

رياض العلماء و حياض الفضلاء جلد چهارم

تالیف عبدالله افندی اصفهانی؛ ترجمه محمدباقر ساعدی

ص: ۲

تأليف:

ميرزا عبد الله افندی اصفهانی

ترجمة محمد باقر ساعدی

ص: ۳

عنوان صفحه

مقدمه ۱۳

علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی ۲۱

علی بن حسین موسوی، شریف مرتضی ۳۲

علی بن حسین واعظ غزنوی ۹۵

علی حسینی، زین الدین ۹۶

علی حسینی مشهدی ۹۶

علی حسینی استرآبادی نجفی ۹۷

علی حسینی استرآبادی، میر کلان ۹۷

علی بن حسین بن محمد ۱۰۰

علی بن حماد بن عبید الله عبدی بصری ۱۰۱

علی بن حلی (طی) ۱۰۲

علی بن حماد واسطی ۱۰۳

علی بن حمد بن سعد واعظ ۱۰۴

علی بن حمزه طبرسی قمی ۱۰۴

علی بن حمزه بن حسن طوسی ۱۰۵

عنوان صفحه

علی بن حیدر علی قمی ۱۰۶

علی بن خازن حائری ۱۰۷

علی بن خالد مراغی ۱۰۷

علی خطیب ۱۰۸

علی بن خلف بن عبد المطلب حویزی ۱۰۸

علی دانیالی جهرمی ۱۱۴

علی بن دقاق قمی ۱۱۵

علی بن دقماق حسینی ۱۱۶

علی بن راوندی، ابو الفرج ۱۱۷

علی بن طی، أبو القاسم ۱۱۷

علی بن طی فقعیانی عاملی ۱۱۸

علی بن عبد الجبار بن عبد الله مقری رازی ۱۱۹

علی بن عبد الجبار بن فضل الله بن مسکن ۱۱۹

علی بن عبد الجبار بن محمد طوسی ۱۱۹

علی بن عبد الجلیل بیاضی ۱۲۰

علی بن عبد الجلیل نیلی، ظہیر الدین ۱۲۰

علی بن عبدانی بن حسین راوندی ۱۲۱

علی بن عبد الحسین بن سلطان موسوی حسینی ۱۲۱

علی بن عبد الحمید حسینی نسابہ ۱۲۱

علی بن عبد الحمید حسینی نجفی ۱۲۲

علی بن عبد الحمید بن معد نسابہ ۱۲۳

علی بن عبد الحمید نیلی ۱۲۵

علی بن عبد الرحمن، ابو الحسن ۱۲۸

علی بن عبد الرحمن بن عیسیٰ قنانی کاتب ۱۲۸

علی رضا شیرازی تجلی ۱۲۹

علی بن شاہ محمود انجوی شیرازی ۱۳۱

علی بن زرینکم زینوآبادی ۱۳۱

علی بن زہرہ حسینی حلبی ۱۳۲

علی بن زہرہ عاملی جبعی ۱۳۳

علی بن زید حسینی آبی ۱۳۳

علی بن زیرک قمی ۱۳۳

علی بن زین الدین عاملی جبعی ۱۳۳

علی بن سعد بن ابو الفرج خیاط ۱۳۴

علی بن قطب الدین سعید راوندی ۱۳۵

علی بن سکون ۱۳۶

علی بن سلیمان بحرانی ۱۳۶

علی بن سلیمان بحرانی ۱۳۸

علی بن سلیمان حسینی ۱۳۹

علی بن سودون عاملی ۱۳۹

علی بن سیف النبی بن منتهی مرعشی ۱۳۹

علی بن سیف بن منصور ۱۳۹

علی بن شاه محمود بافقی ۱۴۰

علی بن شبل بن أسد وکیل ۱۴۰

علی شولستانی، میر شرف الدین ۱۴۲

علی بن شهر آشوب مازندرانی ۱۴۲

علی بن شهینفه حلی ۱۴۳

علی شیفتگی، شرف الدین ۱۴۴

علی بن صائغ ۱۴۵

علی صبح عاملی یزدی ۱۴۵

علی بن طاوس حسنی، رضی الدین ۱۴۶

علی طیب، غیاث الدین ۱۴۶

علی بن طراد مطار آبادی ۱۴۷

علی بن عبد الصمد تمیمی سیزواری ۱۴۷

علی بن عبد الصمد نیشابوری ۱۴۷

علی بن عبد الصمد کردوچینی ۱۴۷

علی بن عبد الصمد بن محمد سیزواری ۱۴۷

علی بن عبد الصمد حارثی همدانی، عموی شیخ بهائی ۱۵۱

علی بن عبد العالی کرکی عاملی ۱۵۲

علی بن عبد العالی میسی ۱۵۲

علی بن عبد العالی میسی، ابن مفلح ۱۵۲

علی بن عبد العزیز بن محمد امامی ۱۵۹

علی بن عبد العزیز جرجانی ۱۵۹

علی بن عبد العزیز نیشابوری ۱۵۹

علی بن عبد الکریم بن طاوس حسنی ۱۵۹

علی بن عبد الکریم بن عبد الحمید نجفی ۱۶۰

علی بن عبد الکریم بن علی حسینی ۱۶۸

علی بن عیان الدّین عبد الکریم حسینی ۱۷۲

علی بن عبد اللہ، ابو الحسن ۱۷۳

علی بن عبد اللہ بن ابی منصور رازی ۱۷۳

علی بن عبد اللہ بن احمد جعفری ۱۷۳

علی بن عبد اللہ زیادی ۱۷۴

علی بن عبد اللہ بن علی قزوینی ۱۷۴

علی بن عبد اللہ بن وصیف ناشی اصغر حلاء ۱۷۵

علی بن عبد المجید حسینی نجفی ۱۷۵

علی بن عبد المطلب قمی ۱۷۵

علی بن عبد اللہ وراق ۱۷۵

علی بن عبد الواحد نهدی حمیری ۱۷۶

علی بن عبد الواحد نهدی ۱۷۷

علی بن عبید اللہ بن بابویہ، منتجب الدین ۱۷۸

علی عراقی ۱۸۹

علی بن عرفہ حسینی ۱۸۹

علی بن عریضی ۱۹۰

علی بن عریضی حسینی ۱۹۰

علی بن علوان کاملی بعلبکی ۱۹۱

علی بن علی بن ابی طالب ۱۹۲

علی معروف به عرب ۱۹۲

علی بن علی قاری استرآبادی ۱۹۲

علی بن علی بن حسن مزرعانی ۱۹۴

علی بن علی موسوی عاملی ۱۹۴

علی بن علی بن طی عاملی ۲۰۰

علی بن علی بن عبد الصمد تمیمی ۲۰۲

علی بن رضی الدین علی بن طاوس حلّی ۲۰۳

علی بن علی بن نما حلّی ۲۰۷

علی بن عیسیٰ اربلی ۲۰۸

علی فراهانی کمره ای ۲۲۰

علی بن فخر الدین هاشمی عاملی ۲۲۱

علی بن فرج سوراوی ۲۲۱

علی بن فاضل مازندرانی ۲۲۱

علی بن فضل بن حسن طبرسی ۲۲۳

علی بن فضل الله حسنی راوندی ۲۲۳

علی بن فضل الله بن حسن راوندی ۲۲۵

علی قوعی حلبی ۲۲۶

علی فومنی گیلانی ۲۲۶

علی بن قاسم بن رضا حسینی محدث ۲۲۶

علی بن ابی القاسم شعرانی عریضی ۲۲۷

علی کاشی حلّی ۲۲۷

علی قلبی بن محمد خلخالی ۲۲۹

علی قلی نطنزی ۲۲۹

علی بن کامل بن رضوان ۲۳۰

علی کرکی ۲۳۰

علی بن محسن شریحی ۲۳۰

علی بن محسن تنوخی ۲۳۰

علی بن محمد ۲۳۱

علی بن محمد بن ابو الحسن بن عبد الصمد ۲۳۱

علی بن محمد بن ابی قره ۲۳۲

علی بن محمد بن ابی نزار شرفیه واسطی ۲۳۲

علی بن محمد امامی ۲۳۳

علی بن محمد خزاعی رازی ۲۳۵

علی بن محمد بن احمد سیبی قسینی ۲۳۵

علی بن محمد اعرج حسینی عیدلی ۲۳۵

علی بن محمد بن اسماعیل محمدی ۲۳۶

ص: ۷

علی بن محمد استرآبادی ۲۳۷

علی بن محمد بساط بغدادی ۲۳۷

علی بن محمد بن بندار ۲۳۸

علی بن محمد بن بهدل اصفهانی ۲۳۸

علی بن محمد جزری عاملی شامی ۲۳۹

علی بن محمد بن جعفر استرآبادی ۲۳۹

علی بن محمد بن جمهور ۲۳۹

علی بن محمد جوسقی قزوینی ۲۴۰

علی بن محمد بن حبیب کاتب ۲۴۰

علی بن محمد جاستی ۲۴۰

علی بن محمد بن حسام ۲۴۱

علی بن محمد بن حسن ابن بابویه قمی ۲۴۱

علی بن محمد بن زهره حلبی ۲۴۱

علی بن محمد حسینی خجندی ۲۴۲

علی بن محمد بن خازن کربلا ۲۴۲

علی بن محمد بن حسن تهامی کاتب ۲۴۲

علی بن محمد بن حسن عاملی ۲۴۵

علی بن محمد حر عاملی ۲۴۶

علی بن محمد ابن مطهر ۲۴۷

علی بن محمد بن دقماق شریف حسینی ۲۴۷

علی بن محمد بن شاکر مؤدب ۲۵۱

علی بن محمد بن حمدان حمدانی ۲۵۱

علی بن محمد بن حیدر بن بابویه ۲۵۲

علی بن محمد آوی ۲۵۲

علی بن محمد رازی متکلم ۲۵۷

علی بن محمد راشدی ۲۵۷

علی بن محمد رهقی ۲۵۷

علی بن محمد بن زبیر قرشی کوفی ۲۵۷

علی بن محمد زوزنی ۲۵۸

علی بن محمد بن زهره حلبی ۲۵۹

علی بن محمد بن سندی ۲۵۹

علی بن محمد بن شاکر مؤدب ۲۵۹

علی بن محمد بن عبد الحمید نیلی ۲۵۹

علی بن محمد بن عبد الله بحرانی ۲۶۱

علی بن محمد بن عبد الله بن اذینه ۲۶۲

علی بن محمد عدوی شمشاطی ۲۶۳

علی بن محمد بن عز الشرف حسینی ۲۶۴

علی بن محمد بن علان کلینی ۲۶۴

علی بن محمد بن علقمی وزیر ۲۶۸

علی بن محمد بن علی الباقر علیه السلام ۲۶۹

علی بن محمد علوی رازی ۲۷۱

علی بن محمد بن علی علوی رازی ۲۷۲

علی بن محمد علوی عمری، ابن صوفی ۲۷۲

علی بن محمد بن مکی عاملی جزینی ۲۷۲

علی باقی، زین الدین ۲۷۳

علی بن محمد بن حسین بن عبد الصمد تمیمی ۲۷۴

علی بن محمد فصیحی نحوی ۲۷۷

علی بن محمد بن علی خزاز رازی ۲۸۱

علی بن محمد بن علی شعیری ۲۸۴

علی بن محمد بن علی طبری آملی ۲۸۵

علی بن محمد بن علی کاشانی ۲۸۶

علی بن محمد ابو الغنائم نسابه، ابن صوفی ۲۸۷

علی بن محمد بن علی طوسی ۲۹۱

علی بن محمد بن علی علوی شعرانی ۲۹۱

علی بن محمد کاشانی ۲۹۱

علی بن محمد عمری ۲۹۲

علی بن محمد بن علی بن عبد الصمد تیمی ۲۹۲

علی بن محمد بن فرج ۲۹۳

علی بن محمد کاشی ۲۹۳

علی بن محمد قرشی ۲۹۳

علی بن محمد بن قولویه ۲۹۴

علی بن محمد کاتب ۲۹۴

علی بن محمد متطبب ۲۹۴

علی بن محمد بن متیل ۲۹۴

علی بن محمد فزاری ۲۹۵

علی بن محمد بن محمد سکونی ۲۹۶

علی بن محمد لویزانی ۲۹۶

علی بن محمد، صائن الدین ترکه ۲۹۷

علی بن محمد بن محمد بن نعمان ۲۹۸

علی بن محمد بن سکون حلی ۲۹۸

علی بن محمد نظام الدین ۳۰۲

علی بن محمد بن معالی عاملی ۳۰۲

علی بن محمد مدائنی ۳۰۳

علی بن محمد مذکر ۳۰۳

علی بن محمد بن مکی عاملی ۳۰۳

علی بن محمد بن مکی، ضیاء الدین عاملی ۳۱۱

علی بن محمد لیثی واسطی ۳۱۲

علی بن محمد نیشابوری ۳۱۴

علی بن محمد وشنیزی ۳۱۴

علی بن محمد بن یحیی مذکر ۳۱۵

علی بن محمد هجری بحرانی ۳۱۵

علی بن محمود عاملی مشغری ۳۱۵

علی بن محمد بن یونس عاملی بیاضی ۳۱۶

علی بن محمد بن یوسف ۳۲۳

علی بن محمد بن یوسف بن ثابت ۳۲۴

علی بن محمد بن یوسف حرانی ۳۲۴

علی بن محمد بن یوسف فارسی، ابن خالویه ۳۲۴

علی بن محمود حمصی ۳۲۶

علی بن مراد ۳۲۶

علی بن مرتضی ۳۲۷

علی بن مزیدی ۳۲۷

علی بن مطهر حلّی ۳۲۷

علی بن مظاہر واسطی ۳۲۸

علی بن مقرب ۳۲۸

علی مکی، مجد الدین ۳۳۰

علی منشار عاملی ۳۳۱

علی بن منصور حلبی ۳۳۳

علی بن منصور بن حسین مزیدی ۳۳۴

علی بن منصور بن محمد حسینی شیرازی ۳۳۴

علی بن موسی ۳۳۴

علی بن موسی کنندی کمیدانی ۳۳۵

علی نقی بن محمد هاشم طغائی فراهانی ۳۳۶

علی بن وصیف ناشی بغدادی ۳۴۴

علی بن هبه الله بن دعوی دار ۳۴۵

علی بن هبه الله دعوی دار، ظهیر الدین ۳۴۶

علی بن هبه الله بن رائقه موصلی ۳۴۶

علی بن هبه الله بن عثمان موصلی ۳۴۷

علی بن هلال بن معاویه مهلبی ۳۴۷

علی بن هلال بن عیسی ۳۴۷

علی بن هلال جزائری کرکی ۳۴۸

علی بن هلال عاملی کرکی ۳۵۲

علی همدانی صوفی ۳۵۴

علی بن هیصم ۳۵۵

علی بن یحیی حافظ ۳۵۵

علی بن یحیی خیاط ۳۵۶

علی بن یحیی بن علی خیاط سوراوی ۳۵۷

علی یزدی، شرف الدین ۳۵۸

علی بن یونس عاملی بیاضی ۳۶۲

علی بن یوسف ۳۶۲

علی بن یوسف بن جبیر فاضل ۳۶۳

علی بن یوسف بن جعفر کلینی ۳۶۴

علی بن یوسف بن حسن ۳۶۴

علی بن یوسف بن عبد الجلیل ۳۶۵

علی بن یوسف بن عبد الجلیل نیلی ۳۶۵

علی بن یوسف بن مطهر حلی ۳۶۶

علی بن یونس بیاضی ۳۶۸

عماد الدّین استرآبادی ۳۶۸

عماد الدّین بن یونس ۳۶۹

عماد مازندرانی کلباری ۳۶۹

عمر بن ابراهیم حسینی ۳۷۰

عمر بن ابراهیم آوسی ۳۷۰

عمر بن أحمد بن منصور صفار نیشابوری ۳۷۰

عمر بن اسکندر، شرف الدّین ۳۷۱

عمر بن محمد ۳۷۱

عمار بن محمد بن حمدان حمدانی ۳۷۲

عمار بن یاسر ۳۷۲

عمیر بن یحیی بن داود ۳۷۲

عنایت الله بسطامی، بایزید ۳۷۲

عنایت الله بن محمد مؤمن بن محمد باقر اصفهانی ۳۷۳

شاه نعمت الله نقیب اصفهانی ۳۷۳

عنایت الله بن علی بن محمود قهپائی ۳۷۴

عوض شوشتری کرمانی ۳۷۶

عیداد بن جعفر دیلمی ۳۷۷

عیسی، قاضی ۳۷۷

عیسی بن حسن بن شجاع نجفی ۳۷۸

عیسی خان اردبیلی ۳۷۸

عیسی بن محمد جزائری ۳۷۸

عیسی بن محمد صالح بیک ۳۷۹

عیسی بن محمد بن علی اربلی ۳۸۲

غازی بن أحمد بن أبی منصور سامانی ۳۸۳

غانم عصمی هروی شیعی ۳۸۴

غنیمه بن هبه الله ۳۸۴

فادشاه بن محمد علوی راوندی ۳۸۵

فتح الله بن عبد الملك بن فتحان واعظ قمی ۳۸۵

فتح بن محمد بن آزاد مسکنی ۳۸۶

فرزدق بن غالب، ابو فراس ۳۸۶

فتح الله شیرازی حسینی ۳۸۷

فضل الله کاشانی ۳۹۰

فتح الله بن هیبه الله سلامی شاهی ۳۹۱

ص: ۱۰

فتح الله بن شكر الله ٣٩٢

فخار بن معد بن فخار موسوی حائری ٣٩٤

فخر آور بن محمد بن فخر آور قمی ٤٠٩

فخر الدین ماوراءالنهری قمی ٤٠٩

فخر الدین بن محمد علی طریحی نجفی ٤١٠

فخر الدین مشهدی خراسانی ٤١٦

فرات بن ابراهیم کوفی ٤١٧

فرج الله بن محمد بن درویش حویزی ٤١٨

فرج الله بن سلمان بن محمد جزائری ٤٢١

فضل بن حسن بن فضل طبرسی ٤٢١

فضل بن دکین ٤٤٦

فضل بن... ٤٤٨

فضل الله استرآبادی ٤٤٨

فضل الله استرآبادی نجفی ٤٤٨

فضل الله عذار شهید ٤٤٩

فضل الله استرآبادی ٤٥٠

فضل الله بن محمد کیا حسینی استرآبادی ٤٥٠

فضل الله بن حسین، أبو الرضا مرعشی ٤٥١

فضل الله بن علی، أبو الرضا راوندی ٤٥١

فضل الله بن محمد ٤٦٦

فضل الله بن محمود فارسی ۴۶۶

فضل الله بن يحيى طیبی ۴۶۸

فولاد خراسانی ۴۷۱

فیروز نهاوندی، أبو لؤلؤ ۴۷۱

فیض الله ۴۸۱

فیض الله، استاد اردبیلی ۴۸۱

فیض الله طباطبائی ۴۸۱

فیض الله بن عبد القاهر حسینی نفرشی ۴۸۲

فیاض بن هدايه الله حسینی ۴۸۶

قاسم بن حسین علاء الدین خلخالی ۴۸۷

قاضی بن کاشفا یزدی ۴۸۷

قریش بن سبیع بن مهنا علوی مدنی ۴۸۹

قاسم بن حسن بن محمد دیباجی حسنی ۴۹۰

قاسم بن عباد ۴۹۳

قاسم بن محمد کاظمی ۴۹۳

قاسم بن فضل بن عبد الواحد صیدلانی ۴۹۵

قاسم بن محمد بن قاسم حسنی شجری ۴۹۶

قاسم بن معیه حسنی ۴۹۶

قریش بن مهنا علوی ۴۹۶

قسوره بن علی بن حسین أبو حجر عجلی ۴۹۶

قطب الدّین رازی ۴۹۶

قطب الدّین کیدری ۴۹۶

قاضی خان صدر جهان ۴۹۶

قاضی جهان حسینی قزوینی ۴۹۷

قوام الدّین بن شمس الدّین محمد حصری ۵۰۰

کاشفا یزدی ۵۰۲

کتائب بن فضل الله بن کتائب حلبی ۵۰۲

کاکیس بن علی بن قاسم، أبو الوفا علوی ۵۰۲

کثیر بن عبد الله بن أحمد قرنی ۵۰۳

کثیر عزّت ۵۰۳

کرامت چشمی ۵۰۳

کردی بن عکبر بن کردی فارسی ۵۰۳

کلب علی ۵۰۴

کلب علی بن جواد کاظمی ۵۰۵

ص: ۱۱

کمال الدّین سعادت بحرانی ۵۰۵

کمیل بن جعفر، أبو جعفر شهید ۵۰۵

کمال الدّین حسین مازندرانی ۵۰۶

کمال الدّین بن نور الدّین بن کمال الدّین طیب ۵۰۶

کمیت بن زید بن حبیس اسدی ۵۰۶

کمیج ۵۱۱

کیکاوس بن دشمن زیار بن کیکاوس دیلمی ۵۱۱

لاچین بن عبد الله کرجی اصفهانی ۵۱۲

لاحق بن حبیب بن محمد صیدلانی ۵۱۳

لیبد بن أبی ربیعہ عامری ۵۱۳

لطف الله بن عبد الکریم عاملی میسی ۵۱۵

لطف الله حسینی خلیفه سلطانی ۵۲۰

لطف الله بن عطاء الله الشجری نیشابوری ۵۲۱

لطف الله بن عطاء الله حویزی ۵۲۱

لطف الله نیشابوری ۵۲۱

لنجر بن منوچهر کرساسف دیلمی ۵۲۷

لوط بن یحیی ازدی ۵۲۷

لیث اسدی ۵۲۸

لیث بحرانی ۵۲۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله و سلام على عباده الذين اصطفى

خدا را شکر که با کمال بی بضاعتی و ناداری، موفق شدم مجلّد اول و دوم و سوم ریاض العلماء و حیاض الفضلاء مرحوم افندی (قدس سرّه) را ترجمه کنم و اینک با توفیق حق تعالی و توجهات ائمه هدی صلوات الله عليهم اجمعین به ترجمه مجلد چهارم می پردازم و امیدوارم فیض روح القدسی باز مدد فرماید و این مجلد و مجلدات باقیه آن را ترجمه کنم.

این مجلد مشتمل بر باقیمانده اسامی اعلام حرف عین تا لام بعدها الیاء می باشد و ترجمه این مجلد به همان رویه ای است که در مجلدات پیشین رعایت شده اند هو الموفق و المعین. غره ماه مبارک رمضان سال ۱۴۰۷ هجری روز پنج شنبه مشهد مقدس و انا الحقیق محمد باقر ساعدی ابن العلم الحجه شیخ حسین مقدس (قدس سره).

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله و سلام على عباده الذين اصطفى محمد و آله ائمه الهدى.

در هنگامی که به ترجمه مجلد چهارم ریاض العلماء و حیاض الفضلاء اشتغال داشتم و به یاری خدای متعال و با کمال بی بضاعتی به ترجمه آن، توفیق یافتم به پاره ای از مطالب رسیدم که به گمان من تذکر آنها خالی از فائده نباشد.

۱- تاریخ نگارش: هرگاه تقسیم بندی کتاب حاضر به همان وضعی بوده که فعلا اصل آن به طبع رسیده است می توان گفت مولانا افندی (ره) در سال ۱۱۱۷ هجری به نوشتن این مجلد که چهارمین مجلد کتاب ریاض العلماء است اشتغال داشته است؛ چه آنکه در ذیل احوال سید علی بن سید خلف حویزی می نویسد: این سید بزرگوار در روزگار ما درگذشت و حکومت حویزه تا به امروز که سال ۱۱۱۷ ه.ق است از دست فرزندان او یکی بعد از دیگری گرفته شد...

۲- رویه: مؤلف حاضر تصمیم داشته در کتاب خود به شرح احوال علمای پس از غیبت صغرای حضرت ولی عصر (عج) پردازد و هرگاه به یادآوری علمای پیش از غیبت صغری می پرداخته به جهتی از جهات بوده است و همچنین هرگاه به شرح احوال برخی از افرادی که از موقعیت و شهرت همگانی برخوردار نبوده و یا از علما بشمار نمی آمده می پرداخته جهتی را در نظر گرفته است. برای نمونه به پاره ای از آن جهات اشاره می شود:

در ذیل احوال ملا عیسی خان اردبیلی ص ۳۷۸، می نویسد: این مرد از علمای بزرگ و رؤسا و مشاهیر نبوده است و به نام او از این جهت در کتاب حاضر اشاره

کرده ایم که وی کتابی در امامت تألیف کرده است.

در ذیل احوال فضل بن دکین ص ۴۴۶ می نویسد: فضل بن دکین از راویان پیشین است و شرح حال او تناسبی با کتاب ما و رویه ای را که در پیش گرفته ایم ندارد لیکن به خاطر پاره ای از مطالب که از شرح احوال او به دست می آید در اینجا از وی نام برده ایم.

در ذیل شرح حال ابو لؤلؤ ص ۴۷۵ می نویسد: ابو لؤلؤ اگر چه از علما و در ردیف متاخران پس از روزگار غیبت صغری نبوده است؛ اما به دو جهت در این کتاب از وی نام برده ایم، یکی آنکه علمای رجال از وی نام نبرده اند دوم آنکه خواستیم بگوییم که ثمره علم، عمل کردن به آن است.

در ذیل احوال شیخ کلب علی بن جواد کاظمی ص ۵۰۴ می نویسد: از این شخص در کتاب حاضر به پیروی از شیخ معاصر نام برده ایم و دیگر آنکه خواستیم بگوییم نام او شیخ احمد بن جواد است که به کلب علی، شهرت یافته است.

در ذیل شرح احوال کمیت ص ۵۱۱ می نویسد: اگر چه کمیت از اصحاب ائمه علیهم السّلام است و با وضع کتاب ما سازگاری ندارد، لیکن به خاطر پاره ای از مباحث شرح حال او را در اینجا ایراد کرده ایم.

در ذیل شرح حال ابو مخنف ص ۵۲۸ می نویسد: شرح حال ابو مخنف را با آنکه از روایت پیشین است به آن جهت متعرض شده ایم که فائده هایی از شرح حال او به دست می آید.

۳- زیارت عتبات: در ص ۴۱۰ ذیل احوال فخر الدین طریحی مؤلف مجمع البحرین می نویسد: در آغاز جوانی در سال ۱۰۸۰ ه.ق که برای اولین بار به زیارت عتبات مشرف شدم، در جامع کوفه به ملاقات فخر الدین نایل آمدم که به مناسبت ماه مبارک رمضان به اعتکاف پرداخته بود.

۴- شهرها: مؤلف برای تهیه شرح حالها و دیگر موضوعات مربوط به این کتاب، به شهرهای زیادی مسافرت کرده و نام شهرها در این مجلد به ترتیب زیر است.

ادرنه، اردبیل، استرآباد، ایروان، تبریز، خسروشاه (تبریز)، دهخوارقان، رشت، ساری، سیستان، عتبات عالیات، فراه، فومن، قسطنطنیه، کازرون، کاشان، هرات، همدان.

۵-مشاهیر: گروهی از اعلامی که در این مجلد، نام برده شده اند به شرح زیر است.

علی بن حسین بن بابویه (پدر شیخ صدوق)، علی بن حسین موسوی (سید مرتضی)، علی بن خازن حائری (ابن خازن)، علی بن خلف حویزی (سید علی خان)، علی رضا تجلی سبزواری، علی شولستانی (امیر شرف الدین)، علی بن طاوس (ابن طاوس)، علی بن طراد مطار آبادی، علی بن عبید الله رازی (شیخ منتجب الدین)، علی بن عیسی اربلی، علی بن محسن تنوخی، علی بن محمد تهامی، شیخ علی نواده شهید ثانی مؤلف (الدر المنثور)، علی بن محمد آوی (خواجه رشید الدین)، علی بن محمد (علقمی وزیر)، علی بن محمد (صائن الدین ترکه)، علی بن محمد (سکون حلّی)، علی بن وصیف ناشی بغدادی، علی بن هلال جزائری، علی یزدی (شرف الدین)، علی بن یوسف حلّی برادر علامه حلّی، عنایت الله قهپائی مؤلف مجمع الرجال، عیسی بن محمد پدر مؤلف این کتاب، فرزددق شاعر بنام، فخار بن معدّ موسوی، فخر الدین طریحی مؤلف مجمع البحرین فرات کوفی، فضل بن حسن طبرسی مؤلف مجمع البیان فضل الله راوندی، فیروز نهاوندی (ابو لؤلؤ)، فیض الله حسینی تفرشی، قاضی جهان قزوینی، کثیر عزت، کمیت اسدی شاعر معروف، لطف الله میسی که مسجد شیخ لطف الله در اصفهان به نام او می باشد، لوط بن یحیی معروف به ابو مخنف.

۶-کتاب های دیگران: مؤلف در ذیل احوال جمعی از بزرگان به نسخه هایی از کتاب آنان که در اختیار داشته است اشاره نموده و پیدا است که در یادآوری آنها نظری داشته است و به همین مناسبت ما هم اسامی آن کتابها را در اینجا یادآوری می کنیم.

انتصار سید مرتضی، انوار القرآن فی مصباح الایمان ملا علی بن مراد، الانوار الجلیّه شیخ علی بن هلال جزائری، اجازه شیخ علی بن هلال کرکی، اختیار رجال کشی شیخ طوسی، اسرار الامامه طبرسی یا طبری، الثاقب فی المناقب شیخ محمد بن علی گرگانی معاصر با ابن شهر آشوب، جامع التواریخ رشید الدین وزیر، الجواهر در نحو از شیخ طبرسی، الذخیره در اصول الفقه از سید مرتضی، رساله شرح العلم خواجه نصیر طوسی که اصل آن از ابو جعفر شیخ کمال الدین بحرانی است، رساله علی بن هلال کرکی که مؤلف چندین نسخه از آن را داشته است، رساله نماز جمعه

ملا عماد الدین بن یونس شاگرد ملا عبد الله شوشتری، رساله قضا و قدر شیخ عنایت الله بایزید ثانی، زوائد الفوائد سید علی فرزند سید بن طاوس، سرور اهل ایمان سید بهاء الدین نجفی، شرح دعای صنمی قریش ملا عیسی خان اردبیلی، شرح استبصار شیخ قاسم کاظمی که مؤلف دو مجلد زکات و صوم و حج آن را داشته است. عیون الحکم و المواعظ شیخ محمد لیثی واسطی، عنوان الشرف و عده السفر و عمدہ الحضر شیخ طبرسی، قبس المصباح صهرشتی، بخشی از این کتاب که به خط شیخ نور الدین علی بن عبد الصمد حارثی عموی شیخ بهائی (ره) بوده در اختیار مؤلف درآمده است. کفایه الاثر خزّاز قمی، کنوز النجاح در ادعیه از شیخ طبرسی، اللباب سید فضل الله راوندی یا قطب راوندی، منتهی الاصول در شرح فصول خواجه نصیر الدین طوسی از شیخ علی بیاضی، المجموع ابن دعیم لویزانی، مشکاه الیقین در اصول الدین، شیخ علی بن محمود حمصی، مفتاح الشفاء ملا فیض الله، مقتل عمر شیخ علی بن مظاهر واسطی، نثر اللئالی سید علی بن فضل الله راوندی یا شیخ طبرسی، نهج الایمان در مناقب و امامت از شیخ زین الدین علی بن جبیر.

منابع: مدارک این مجلد که مؤلف در ذیل احوال رجال و اعلام از آنها استفاده، کرده است عبارتند از:

اثبات الهداه شیخ حر عاملی، اجازه ابن مؤذن به شیخ علی میسی، اجازه امیر شرف الدین شولستانی، اجازه بصروی به سید مرتضی، اجازه حاج ملا حسین نیشابوری به ملا نوروز علی تبریزی، اجازه سید علی بن دقماق به شیخ قوام الدین عبد الله بن سیف، اجازه سید فضل الله راوندی به علاء الدین حاج علی بن یوسف، اجازه سید نعمه الله جزائری، اجازه شیخ احمد بیصانی به شیخ احمد ابی جامع، اجازه شیخ حسین واسطی به شیخ نجم الدین مطارآبادی، اجازه شیخ علی کرکی به ملا برهان الدین ابراهیم خوانساری، اجازه شیخ علی بن هلال کرکی به ملا محمد اصفهانی، اجازه شیخ فخر الدین به شیخ زین الدین علی بن عز الدین، اجازه شیخ محمد بن جابر نجفی به سید امیر مرتضی سروی، اجازه شیخ محمد بن شهید ثانی به ملا محمد امین استرآبادی، اجازه صاحب مدارک به ملا محمد امین استرآبادی، اجازه صاحب معالم، اجازه صهیونی به شیخ علی میسی، اجازه نعمه الله خاتون به سید بن شدقم، اجازه نیلی به ابن فهد حلّی، احسن التواریخ

حسن بیك روملو، اربعین شهید اول، اربعین شیخ بهائی، اربعین مجلسی ثانی، اربعین منتجب الدین، اسامی مشایخ شیخ یونس مفتی، الاستبصار قاضی ابو الفتح کراچکی، الاستیعاب ابن عبد البر، امان الاخطار سید بن طاوس، امالی شیخ طوسی، امل الآمل شیخ حرّ عاملی، المختصر محمّد ذهبی، انساب الانساب، سیّد احمد حسینی نسّابه، انساب السادات سید احمد حسینی که مختصری از عمده الطالب است، ایضاح الاشتباه علامه حلّی، بحار الانوار علامه مجلسی ثانی، بشاره المصطفی محمد بن ابی القاسم طبری، بغیه الوعاه سیوطی که مؤلف آن را به عنوان «طبقات اللغویین و النّجاه» نام برده است. البهجه، تاریخ ابن خلّکان، تاریخ ابن کثیر، تاریخ عالم آرا- اسکندریک ترکمان، تاریخ الملوک و الحکماء سیوطی، تاریخ یافعی، تذکره دولتشاه سمرقندی، التذکره صلاح الدین صفدی، تعلیقات سیّد جزائری بر امل الآمل، تفسیر ابو الفتوح رازی، تقویم البلدان تهذیب الانساب سید ابو الحسن محمد نسّابه، الثاقب فی المناقب شیخ محمد بن علی گرگانی، جامع الاصول ابن اثیر جزری، جامع المقال فخر الدین طریحی، الجامع یحیی بن سعید حلّی، جمال الاسبوع سید بن طاوس، جواهر المزیئه فی طبقات الحنفیه شیخ محیی الدین عبد القادر حنفی، حاشیه شهید ثانی بر ارشاد، حاشیه قواعد بر قاعدة از قواعد شهید اول میرزا قاضی الدین محمد یزدی، حاشیه میرداماد بر کتاب اختیار رجال کشی، حاشیه ملا محمد تقی مجلسی بر رجال امیر مصطفی، حجه الاسلام ملا محمد طاهر قمی، الحجه علی الذاهب الی تکفیر ابی طالب سید فخار موسوی، خرایج قطب راوندی، خلاصه الرجال علامه حلّی، الدرّه الباهره عن الاصداف الطاهره شهید اول یا قطب کیدری، الدر النضید فی تعازی الامام الشهد سید بهاء الدین نیلی، دفع المناواه سید حسین مجتهد کرکی، دمیة القصر باخرزی، دول الاسلامی محمد ذهبی، ذکری شهید اول، رجال سید علی بن عبد الحمید نیلی به نام جامع شتات الروات، رجال شیخ فرج الله حویزی، رجال میرزا محمد استرآبادی، رجال احمد نجاشی، رساله شرح حال شیخ بهائی از یکی از شاگردانش، رساله شیخ ابراهیم قطیفی در ردّ رساله شیخ علی کرکی، رساله وجوب نماز جمعه شهید ثانی، دفع البدعه فی حلّ المتعه سبط شیخ علی کرکی، روضه کافی ثقها لاسلام کلینی، ریاض الابرار فی مناقب الکزار سید فتح الله سلامی، زوائد الفوائد رضی الدین علی فرزند ابن طاوس، سلافه العصر سید علیخان

كبير، شرح اثني عشره صاحب معالم شيخ نجيب الدين علي عاملي، شرح شهاب قضاعي ابو الفتوح رازي، شرح صحيفه سجّاديه ميرداماد، الصراط المستقيم شيخ زين الدين بياضي، ضيافه الاخوان آقا رضی قزوینی، طبقات النحات همان بغيه الوعاہ سيوطي است، عتق كافي ثقتها لاسلام كليني، العدد القويه رضی الدين حلي، عمده الطالب في انساب ابی طالب ابن عنه نسابه، غايه المرام سيد هاشم بحراني، غوالي اللثالي ابن ابی جمهور احسائي، غيبت شيخ طوسي، فتح الابواب سيد بن طاوس، فرائد السمطين حمويني، فرج الكرب كفعمي، فرج المهموم في علماء النجوم ابن طاوس، فوائد ابو علي فرزند شيخ طوسي، فهرست شيخ طوسي، فهرست شيخ منتجب الدين، قصص الانبياء قطب راوندي، كامل همان تاريخ ابن اثير است، كشف الغمه علي بن عيسى اربلي، كشف اليقين سيد بن طاوس، كمال الدين و تمام النعمه شيخ صدوق، كنوز النجاج شيخ طبرسي، مجالس المؤمنين قاضي نور الله شهيد شوشتری، المجدی شريف ابو الحسن علوی، مجمع البحرين شيخ فخر الدين طريحي، المجموع تأليف يكي از اصحاب، مجموعہ شهيد اول، مجموعہ به خط شيخ يونس بياضي كه مشتمل بر آثار خود او بوده است، مختصر تاريخ ابن خلکان ابن اثير، مختصر عمده الطالب سيد احمد نسابه، مدينه المعاجز سيد هاشم بحراني، مزار كبير ابو جعفر محمد مشهدي، معالم العلماء ابن شهر آشوب، مقتل صغير سيد صفی الدين ابو جعفر محمد موسوي، مناقب ابن شهر آشوب، مناهج النهج قطب الدين كيدري، منهاج الصيلاح علامه حلي، مهج الدعوات سيد بن طاوس، المهذب البارع ابن فهد حلي، النجوم همان «فرج المهموم» سيد بن طاوس است، نزّه الكرام و لسان العوام سيد مجتبي بن داعي حسني رازي، نظام الاقوال ملا نظام قرشي، نهايه الآمال ملا نور الدين علي منعل قمي، وسائل الشيعه شيخ حر عاملي، اليقين سيد بن طاوس، و انا الحقيير محمد باقر ساعدي.

شیخ ابو الحسن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی

ابن بابویه دانشمندی باکمال و بزرگواری محدث و معروف به علی بن بابویه است. ابن بابویه پدر شیخ صدوق محمد می باشد و گاهی ابو الحسن معرفی شده است.

شیخ فخر الدین رماحی در جامع المقال آورده است: ابن بابویه در سال ۳۲۹ هجری در گذشت و در غیبت حضرت ولی عصر می زیست، بلکه روزگار حضرت امام حسن عسکری علیه السلام را هم درک کرده است.

استاد استناد در آغاز بحار الانوار می نویسد: کتاب الامامه و التبصره من الحیره از آثار شیخ اجل ابو الحسن علی بن حسین بن موسی بن بابویه پدر شیخ صدوق (طیب الله تربتهما) می باشد (۱). و اصل دیگری هم موجود است که ممکن است از آثار علی بن بابویه

ص: ۲۱

۱-*) در پاورقی ریاض [۱] از حاشیه نسخه مؤلف نقل کرده است و می نویسد: هر چند ابن شهر آشوب هم این کتاب را از آثار علی بن بابویه دانسته است، در عین حال انتساب این کتاب به وی خالی از دقت نمی باشد؛ برای اینکه آن چنان که از مطاوی این کتاب استفاده می شود، مؤلف امامت از هارون بن موسی از محمد بن علی روایت می کرده و ظاهراً مراد از هارون بن موسی همان تلعبیری است و هر گاه چنین باشد چگونه ممکن است ابن بابویه از وی روایت کرده باشد؟ با آنکه تلعبیری از مشایخ شیخ مفید به شمار می آید. گذشته از این مؤلف امامت، از حسن بن حمزه علوی روایت داشته که طبقه حسن بن حمزه پس از علی بن بابویه بوده است و از مشایخ شیخ مفید بشمار می آید؛ علاوه بر این حسن بن حمزه همان-

یا از قدمای هم عصر وی بوده باشد و از پاره ای قرائن استفاده می شود که اصل یادشده از آثار شیخ ثقه جلیل هارون بن موسی تلعکبری (رحمه الله علیه) است. در فصل دوم همان کتاب می نویسد: مؤلف کتاب امامت، از بزرگان محدثان و فقها و دانشوران ما بشمار می رود که اعلام شیعه فتوهای او را از جمله اخبار منقوله به حساب آورده اند و نسخه ای تصحیح شده و کهن در اختیار ما قرار گرفته است؛ اصل دیگری هم پیوست با آن می باشد که مشتمل بر اخبار ارزنده و استواری است که سندهای آن همگی معتبر و قابل توجه اند و از این اثر می توان به بزرگواری مؤلف آن پی برد.

مؤلف گوید: از آثار ابن بابویه رساله ای است که در آن رساله گفتگویی که با محمد بن مقاتل رازی (۱) در ری راجع به امامت حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام داشته است، نوشته شده و در نتیجه آن محمد بن مقاتل به افتخار تشیع نایل گردیده است.

و همین رساله به نام الکَرّ و الفرّ معروف است و من نسخه ای از آن را در کازرون در ضمن چند مجموعه دیده ام و رساله ارزنده ای است که محتوی همان مناظره می باشد و این رساله را یکی از شاگردان ابن بابویه گردآوری کرده است.

شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی (قدس سرّه) در یکی از یادداشتهای خود آورده است: ابن بابویه نخستین دانشوری است که مبتکر طرح اسانید و جمع بین نظائر و آوردن

ص: ۲۲

۱- (*) علامه تهرانی «قدس سرّه» در نوابغ الروات که ویژه اعلام قرن چهارم است در صفحه ۳۰۸ می نویسد: ابو عبد الله محمد بن مقاتل رازی دانشوری است که علی بن بابویه قمی متوفی ۳۲۹ هجری - که سال ستاره باران بود - با وی مناظره کرده است و در نتیجه آن گفتگو، محمد بن مقاتل به شرف تشیع مشرف گردیده است. همین گفتگو را یکی از اصحاب ما طبق روایت ابو الحسن علی بن احمد بن حسین طبری که از ثقات محدثان ما بوده است در رساله ای جداگانه، گرد آورده است و طبری اصل گفتگو را از ابو غیاث بن بسطام روایت کرده است - م.

هر خبر با قرینه آن بوده است. این ابتکار را در ضمن رساله ای برای فرزندش (شیخ صدوق) نوشته و اضافه کرده است که فقهای بعد از او به سبب ثقه بودن و پیشوایی او در علم و دین، در مسائلی که نصّی برای آنها وجود ندارد اقوال او را حجت شمرده و به آن رساله مراجعه می کرده اند.

مؤلف گوید: شهید اول در کتاب ذکری می نویسد که فقهای شیعه فتاوی خود را در صورت فقدان نصّ، از رساله علی بن بابویه اخذ می کنند، چون در علم و دین مورد اعتماد همه ایشان است.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی [شیخ یونس مفتی اصفهان-م] در رساله اسامی مشایخ می نویسد: شیخ علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی مؤلف رساله و دیگر آثار، از مشایخ است. و از جعفر بن عبد الله حمیری، از محمد بن علی بن عتبه از عبد الرحمن بن هاشم از ابو یحیی از حضرت صادق علیه السلام روایت می کرده و نیز از عبد الله بن جعفر از عباس بن معروف از عبد السلام بن سالم از محمد بن سلیمان از یونس بن ظبیان از جابر بن یزید جعفی از حضرت باقر علیه السلام روایت می کرده است. ابن بابویه از طرق متعدد و اسانید بسیار و با توجه به اختلافی که در طرق حدیث داشته، از ائمه طاهرین روایت می کرده است.

مؤلف گوید: در نسخه اسامی اشتباهات و غلطهای فراوانی دیده می شود.

علی بن بابویه معاصر با حسین بن منصور حلاج بوده است و در یکی از رساله هایی که در ردّ صوفیه تألیف شده است از کتاب الاقتصاد شیخ طوسی چنین نقل کرده است:

حلاج در روزگار علی بن بابویه به قم سفر کرد و ادعا نمود که وکیل حضرت صاحب الزمان (عج) است، ابن بابویه از وی دلیلی خواست و از آنجا که برای ادعای خود دلیلی نداشت از سوی او مورد اهانت قرار گرفت و ناچار از قم بیرون رفت و در آنجا نماند. حکایت حلاج را در مجلد دوم، ذیل شرح حال او خواهیم نگاشت.

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین بعد از حکایت مزبور می نویسد: از جمله توقیعات شریفه ای که حضرت امام حسن زکی عسکری علیه السلام به شیخ علی بن بابویه مرقوم فرموده است، توقیع ذیل است که به این مضمون صادر فرموده است:

«به نام خداوند بخشنده مهربان. ستایش خدای را که پروردگار جهانیان است.

سرانجام با پرهیزکاران است و بهشت از آن یکتاپرستان و دوزخ در خور بی دینان و دشمنی ویژه ستمگران و خدایی جز او بهترین آفریدگان نمی باشد و درود، بر بهترین آفریدگان او، محمد و بازماندگان پاکیزه گوهر او. اکنون ای شیخ من و محل اعتماد من، ای ابو الحسن علی بن حسین قمی که خدا تو را برای خوشنودیهای خود موفق بدارد و از پشت تو فرزندان شایسته ای به وجود آورد. تو را به پرهیزکاری و به پای داشتن نماز و پرداخت زکات سفارش می کنم، زیرا نماز از کسی که زکات را نپردازد پذیرفته نمی شود.

باز سفارش می کنم تا وسیله بخشش گناهان خویش را فراهم آوری و آتش خشم را خاموش سازی و از دیدار بستگان خویش غفلت نکنی و با دوستان خویش برابری داشته باشی و در انجام نیازهای آنان بکوشی و در راحتی و ناراحتی از آنها غفلت نکنی و از تحصیل دانش فراموشی نداشته باشی و ریشه نادانی را با فراگیری دانش از پای درآوری و در فراگیری امور دینی به فقاقت و فهم پردازی و در همه کارها پایدار باشی و به پیمان قرآن وفا کنی و با مردم خوش رفتاری نمایی و آنان را به کارهای پسندیده بخوانی و از کار ناپسند باز بداری، چون که خدا فرموده است: لا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِّنْ نَّجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصِدْقِهِ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ: «بیشتر رازهایی که دائر در میان مردم است بهره ای به حال آنها نخواهد داشت مگر آنکه دیگران را به پرداخت زکات بخوانند؛ یا آنها را به کارهای شایسته تشویق نمایند، یا سازشی در میان مردم برقرار سازند» (۱). از کارهای ناپسند احتراز نمایی و نماز شب بخوانی چه آنکه پیامبر اکرم حضرت علی علیه السلام را به نماز شب تشویق کرد و سه بار خطاب به آن حضرت فرموده است: البتّه از نماز شب غفلت نکنی؛ برای آنکه هر کسی نماز شب را ناچیز انگارد از ما خانواده نخواهد بود.

اینک به سفارش من رفتار کن و به همه شیعیان من دستور بده تا بدان عمل کنند. از شکیبایی و انتظار فرج خودداری مکن، آنجا که پیامبر اکرم (ص) فرموده است بهترین کارهای پیروان من انتظار فرج است و پیوسته شیعیان ما اندوهناک اند تا آنگاه که فرزندانم

ص: ۲۴

ظهور کند، همان بزرگواری که پیمبر به آمدن او مژده داده و فرموده است: اوست که روی زمین را پر از عدل و داد خواهد کرد پس از آنکه پر از ستمگری و نابسامانی شده باشد، اینک ای شیخ من شکبیا باش و همه شیعیان را به شکبیایی دعوت کن زیرا که زمین از آن خدا است و در اختیار هر یک از بندگان خود که بخواهد قرار می دهد و سرانجام با پرهیزکاران است. درود و رحمت خدا و برکات او بر تو باد و خدا برای ما کافی و بهترین و نیکوترین یاری کننده و خوب ترین مولی است».

مؤلف گوید: شهید اول یا قطب کیدری در کتاب الدرہ الباهره عن الاصداف الطاهره (۱) این توقع شریف را که از توقیعات حضرت امام حسن عسکری علیه السلام بوده، ایراد کرده است. سپس مؤلف می گوید: بدیهی است در بسیاری از اخبار اهل بیت عصمت علیهم السلام آمده است که نماز بدون پرداخت زکات مقبول پیشگاه حق متعال نخواهد بود، در عین حال در کتابهای فقهی هیچیک از اصحاب ما به عدم قبول آن فتوا نداده اند و ممکن است اخبار یادشده را حمل بر این معنی نموده باشند که مجزی بودن نماز غیر از مقبول بودن آن است و حقیقت هم آن است که اجزاء غیر از قبول است، بنابراین بعید نیست نماز بدون پرداخت زکات، مجزی باشد لیکن مقبول پیشگاه حق تعالی نباشد و ما حقیقت این مبحث و تحقیق مربوط به آن را در کتاب وثیقه النجاه که از آثار خود ما می باشد یادآوری نموده ایم و از خدا می خواهیم تا ما را به اتمام آن توفیق کرم فرماید.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء می نویسد: از آثار علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، کتابهای الوضوء؛ الصلوات؛ الجنائز؛ الامامه و التبصره من الحیره؛ الاملاء؛ المنطق؛ الاخوان؛ النساء و الولدان؛ الشرائع؛ الرساله می باشد که برای فرزندش محمد بن

ص: ۲۵

۱-*) تردید مؤلف از آن است که به درستی معلوم نیست کتاب مزبور از کدام یک از دو تن شهید یا قطب کیدری است. الذریعه هشت، ذیل الدرہ الباهره من الاصداف الطاهره می نویسد: مجلسی در کتاب بحار از آن نقل می کند و در فصل مأخذ بحار در آغاز آن اظهار می دارد این کتاب از آثار شیخ سعید محمد بن مکی شهید سال ۷۸۶ هجری است و مانند کتابهای دیگرش شهرتی ندارد وی در این کتاب به کلمات قصار پیمبر اکرم و ائمه طاهرين اکتفا نموده است و نسخه ای از آن در کتابخانه محیط طباطبائی موجود می باشد-م.

علی (شیخ صدوق) مرقوم داشته است. التفسیر؛ النکاح؛ مناسک؛ الحج؛ قرب الاسناد؛ التمییز؛ الطب؛ الموارث؛ الحج که ناتمام مانده و النوادر.

مؤلف گوید: پیش از این سخنی از کتاب الامامه و التبصره من الحیره به میان آمده، اما رساله ای که برای فرزندش نوشته است به گمان من همان رساله فقه رضوی است که اینک شهرت دارد، زیرا رساله مزبور به سبک فقه رضوی تألیف شده است و علت اشتباه آن است که هنگامی که دانستند مؤلف این کتاب علی بن موسی است تصور کردند که مراد از علی بن موسی، حضرت رضا علیه السلام است به همین مناسبت کتاب را از آثار حضرتش معرفی کردند و توجهی به این موضوع نداشتند که معمولاً حذف برخی از اسامی نسب، شایع است (۱).

و رساله علی بن بابویه که برای فرزندش تهیه کرده است، رساله ای است که شیخ صدوق در کتاب من لا یحضره الفقیه و دیگر آثارش از آن نقل می نماید و چنین می گوید: «پدرم در رساله ای که برای من مرقوم داشته است»، لیکن استاد استناد ما در آغاز بحار آنجا که به شمارش کتابهای امامیه پرداخته می نویسد: کتاب فقه رضوی (۲)...

مؤلف گوید: نام و نسب و شرح احوال ابن بابویه در کتابهای رجال اصحاب ما مفصلاً آورده شده است و ما که از او در این کتاب نام می بریم به خاطر پاره ای از یادداشتها و فوایدی است که کتابهای رجال آنها را متذکر نشده اند و ما آنها را در اینجا

ص: ۲۶

۱- (*) رساله فقه الرضا از سوی کنگره جهانی حضرت رضا (ع) با طرزی زیبا و سبکی دلنشین به طبع رسیده است و تحقیقات لازم را درباره چگونگی آنکه مقدمه آن کتاب جمعی از دانشمندان تدوین نموده اند و هم رساله جداگانه ای راجع به آن نوشته شده است-م.

۲- (***) علامه در آغاز بحار می نویسد: سید فاضل محدث قاضی امیر حسین (طاب ثراه) پس از آنکه به اصفهان آمد و با وی ملاقاتی دست داد، به من گفت در یکی از سالها که در مکه مکرمه مجاورت داشتم گروهی از حاجیان قمی به ملاقات من آمدند و کتابی کهن که در روزگار حضرت رضا (ع) نوشته شده بود همراه داشتند من آن کتاب را از آنها گرفته و استنساخ کرده و به تصحیح آن اقدام نمودم. پدرم که از چگونگی آن اطلاع پیدا کرد آن نسخه را از وی گرفته و به خط خود استنساخ فرمود-م.

مؤلف کتاب الثاقب فی المناقب در آخر آن کتاب آورده است که ابو جعفر محمد بن علی اسود گفته است: علی بن حسین بن موسی بن بابویه از من درخواست کرد تا از ابو القاسم روحی (یکی از نواب اربعه) درخواست کنم تا از حضرت بقیه الله (عج) بخواهد که فرزند پسری به وی اعطا بشود. ابو جعفر گوید: درخواست وی را پذیرفتم و با ابو القاسم روحی که ملاقات کردم جریان را به اطلاع او رسانیدم ابو القاسم خواسته ابن بابویه را به انهاء شریف و به عرض مبارک تقدیم داشت. پس از سه روز که با من ملاقات کرد اظهار داشت حضرت بقیه الله (عج) فرمود درخواست علی بن بابویه را به پیشگاه خدا عرضه داشته، بزودی خدای متعال فرزند مبارک قدمی به وی اعطا می فرماید و از ناحیه او و فرزندان او که از پشت او باشند به وی عنایاتی خواهد فرمود. طولی نکشید فرزندش ابو جعفر محمد بن علی فقیه به دنیا آمد و پس از او فرزندان دیگری به وجود آمدند.

احمد بن ابراهیم بن مخلد گفته است: هنگامی که در بغداد به حضور مشایخ رسیدم شیخ ابو الحسن علی بن محمد سمیری (ره) بدون سابقه آغاز سخن کرده گفت: خدا علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی را بیمارزد. مشایخ تاریخ آن روز را یادداشت کردند پس از اندکی خبر رسید که در همان روز علی بن بابویه رحلت کرده است.

قطب راوندی در اواخر کتاب الخرائج و الجرائح حدیث اول را با اندک تفاوتی نقل کرده می نویسد: ابن بابویه گفته است ابو جعفر محمد بن علی اسود گفت: پدر تو از من درخواست کرد از ابو القاسم روحی بخواهم تا در هنگام شرفیابی به حضور مقدس بقیه الله از حضرتش تقاضا کند تا از خدا بخواهد فرزند پسری به او عطا فرماید.

درخواست وی را به اطلاع ابو القاسم رسانیدم پس از سه روز که وی را ملاقات کردم گفت حضرت بقیه الله برای علی بن حسین دعا کرد و فرمود بزودی فرزند بابرکتی که سودمند به حال او می باشد به وی ارزانی می شود و پس از او فرزندان دیگری نیز به وی ارزانی خواهد شد. خود ابو جعفر گوید: از فرصت استفاده کرده از وی خواستم تا برای

من هم فرزند پسری تقاضا کند گفت چاره ای برای انجام نیاز تو نیست. آری نخست فرزندى برای علی بن حسین و سپس فرزندى هم به من ارزانی شد.

مؤلف گوید: دو خبر فوق را بدان جهت ایراد کردم تا اعلام کنم که این دو خبر مخالف با یکدیگر بوده و همچنین با روایاتی که در کتابهای رجال در شرح حال ابن بابویه ایراد شده است مخالفت دارد.

شیخ طوسی در کتاب غیبت، خبر آخری را از ابو عبد الله احمد بن ابراهیم بن مخلد نقل کرده و اضافه نموده است ابو الحسن سمري (رضی الله عنه) تاریخ درخواست وی را نیمه شعبان سال ۳۲۹ هجری یاد کرده است.

مؤلف گوید: گروه بسیاری از علی بن بابویه روایت کرده اند، از جمله فرزند ایشان شیخ صدوق و ابو الحسن عباس بن عمر بن عباس بن محمد بن عبد الملک فارسی دهقان کلوذانی کاتب، معروف به ابن ابی مروان و امثال ایشان از اعلام دیگر. و خود او از جمعی از بزرگان روایت داشته است. از جمله: سعد بن عبد الله حمیری و علی بن ابراهیم بن هاشم و محمد بن یحیی عطار و امثال ایشان از محدثان دیگر و مراتب روایتی او در نظام الاقوال و دیگر از کتابها آورده شده است.

شیخ طوسی در کتاب غیبت به نقل از اساتیدش از ابن نوح از مشایخ قم نقل کرده است: علی بن حسین بن موسی بن بابویه دختر عمویش محمد بن موسی بن بابویه را به همسری خویش اختیار کرده بود و از او فرزندى نداشت، به شیخ ابو القاسم حسین بن روح (رضی الله عنه) نامه نوشت و از او درخواست کرد در هنگام شرفیابی به پیشگاه مقدس حضرت بقیه الله از خدا بخواهد تا فرزندانى فقیه به وی ارزانی شود. توقیعی از مقام مقدس صادر گردید: از همسری که در حال حاضر در اختیاردارى فرزندى به تو ارزانی نخواهد شد ولی بزودی جاریه ای دیلمی در ملک تو درمی آید و از او دو فرزند فقیه نصیب تو خواهد شد.

ابن نوح گوید: ابو عبد الله حسین بن محمد بن سوره قمی (حفظه الله) به من گفت که ابو الحسن بن بابویه سه فرزند داشت. محمد و حسین که هر دو فقیهی ماهر و خوش حافظه بودند، چنان که مراتبی از علم و دانش و اطلاعاتی در خاطر داشتند که دیگر

مشایخ قم از آنها اطلاعی نداشته و خاطر نشان نکرده بودند. این دو یزرگوار برادر دیگری به نام حسن داشتند که فرزند متوسط علی بن حسین بود و همواره به زهد و عبادت اشتغال می ورزید و از رفت و آمد با مردم احتراز می کرد و از مراتب فقهی برخوردار نبود.

ابن سوره می نویسد: هرگاه ابو جعفر (محمد) و ابو عبد الله (حسین) دو فرزند علی بن حسین، مطلبی ایراد می کردند، حاضران از کثرت حافظه ایشان به شگفت می آمدند و می گفتند این موقعیت از آنجا برای شما به دست آمده است که بر اثر درخواست حضرت بقیه الله، به پدرتان ارزانی شده اید. و این موضوع زبانزد مردم قم می باشد.

شیخ طوسی بار دیگر در کتاب غیبت از گروهی از اعلام از حسین بن علی بن بابویه نقل کرده است که گفت: گروهی از همشهریهای قمی ما که در بغداد می زیستند در همان سالی که قرمطی ها بر حاجی ها حمله کردند و همان سال هم ستاره باران شد، برای من حکایت کردند: پدرم در ضمن نامه ای که برای شیخ ابو القاسم حسین بن روح (قدس الله روحه) نوشت، اظهار داشت که از مقام حضرت بقیه الله اجازه بگیرد تا امسال را به مکه مشرف شوم. توقیعی صادر شد: «امسال از رفتن به مکه خودداری کن.» بار دیگر به عرض رسانید رفتن به مکه نذر واجبی است و ممکن است از چنین نذری چشم پوشی کرد؟ توقیعی صادر شد هرگاه از رفتن به مکه چاره ای نداری با آخرین قافله عازم مکه شو! پدر من حسب الامر، همراه با آخرین قافله حرکت کرد و به این وسیله از کشته شدن رهایی یافت؛ حال آنکه قافله های پیشین به دست قرمطی ها از پای درآمدند.

باز شیخ طوسی در کتاب غیبت از عده ای از ابو عبد الله حسین بن علی بن بابویه نقل کرده است که گفت: جمعی از قمی ها از جمله احمد بن علی بن عمران صفار و علویه صفار و حسین بن احمد بن ادریس (رحمهم الله) اظهار داشتند: در آن سال که علی بن بابویه در گذشت وارد بغداد شدیم. ابو الحسن علی بن محمد سمیری احوال ابو الحسن علی بن حسین را از کسی که نزدیک او بود جویا شد. پاسخ داد: هنوز در قید حیات است و به کار خود اشتغال دارد، حتی همان روزی هم که وفات کرد احوال او را جویا شد. وی

گفت: به کار خود مشغول است. ابو الحسن گفت: خدا به شما اجر مرحمت کند هم اکنون علی بن بابویه درگذشت. قمی ها گفتند: تاریخ ساعت و روز و ماه را ضبط کردیم پس از هفده یا هیجده روز خبر رسید که ابن بابویه در همان ساعت که شیخ ابو الحسن (قدس الله روحه) اطلاع داده در گذشته است.

ابن بابویه (رضی الله عنه) گوید: محمد بن اسود گفت که علی بن حسین بن موسی بن بابویه گفت که پس از رحلت محمد بن عثمان عمری تصمیم گرفتم از ابو القاسم روحی درخواست کنم که از حضرت بقیه الله تقاضا کند تا از خدای متعال برای من فرزندی بخواهد. ابو القاسم تقاضای مرا به پیشگاه مبارک تقدیم داشت، پس از سه روز به اطلاع من رسانید مقام بقیه اللهی فرموده است از خدای متعال تمنای تو را درخواست کردم، مقرر شد فرزند بابرکتی و فرزندان دیگری به تو داده شود.

ابو جعفر محمد بن علی اسود گوید: از وی درخواست کردم همین تمنّا را برای من هم بنمایید، پاسخی نداد و گفت: راهی به انجام خواست تو نمی باشد. وی گفته است همان سال محمد بن علی به علی بن بابویه داده شد و پس از او فرزندان دیگری نیز به وی ارزانی گردید و من از داشتن فرزند محروم گردیدم.

ابن بابویه گوید: بسیار اتفاق افتاده هر گاه ابو جعفر محمد بن علی اسود مرا می دید که برای فراگیری حدیث به مجلس استادمان محمد بن حسن بن احمد بن ولید، رفت و آمد می کنم و برای فراگیری دانش و حفظ معلومات رغبت زیادی از خود نشان می دهم، می گفت: از جدیت تو شگفتی ندارم زیرا تو بر اثر درخواست امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) به دنیا آمده ای.

ملا نظام الدین قرشی در نظام الاقوال می نویسد: ابو الحسن علی بن حسین بن موسی قمی که در روزگار خودش بزرگ قمی ها و فقیه آنها و مورد وثوق ایشان بود، به عراق رفت و در آنجا با ابو القاسم حسین بن روح (رحمه الله) ملاقات کرد و مسائلی را از او پرسید. پس از آن نامه ای توسط علی بن جعفر بن اسود برای ابو القاسم ارسال داشت که در آن نامه اظهار داشته بود: نامه جوف را تقدیم حضور مبارک حضرت بقیه الله بنمایید و

در آن نامه تقاضای فرزندی کرده بود. حضرت بقیه الله ضمن توقیعی مرقوم فرموده بود، برای تو از خدای متعال تقاضای فرزندی کردیم و بزودی دو فرزند پسر نیکوکار به تو ارزانی خواهد شد طولی نکشید که ابو جعفر محمد مشهور به صدوق و ابو عبد الله حسین از کنیزکی متولد گردیدند.

ابن غضائری می گوید: از شیخ صدوق شنیدم که می گفت: من بنا به درخواست حضرت صاحب الامر علیه السلام به دنیا آمدم و از آن تولد به خود می بالید.

علی بن بابویه در سال ۳۲۹ هجری در گذشت و در قم مدفون گردید.

نجاشی گوید: گروهی از اصحاب ما گفته اند از مشایخ خود شنیدیم می گفتند: در محضر ابو الحسن علی بن محمد سمیری (ره) حضور داشتیم گفت: خدا علی بن حسین بن بابویه را بیامزد یکی از حاضران گفت او زنده است. در پاسخ گفت چنین نیست بلکه همین امروز وفات یافت آن روز را تاریخ برداشتند پس از اندکی خبر آمد که وی در همان روز در گذشته است. فرزندش از وی روایت می کند و او خود از سعد بن عبد الله حمیری و علی بن ابراهیم بن هاشم و محمد بن یحیی عطار روایت می نماید (۱).

قطب راوندی در پایان باب پانزدهم از کتاب الخرائج و الجرائح، آنجا که از معجزات حضرت بقیه الله گفتگو می کند می نویسد: از آن جمله علی بن حسین بن موسی بن بابویه است که دختر عمویش را به همسری خود در آورده بود و از این همسر فرزندی نداشت. نامه ای به ابو القاسم بن روح نوشت و از وی درخواست کرد از پیشگاه مقدس حضرت بقیه الله درخواست کند تا از خدای متعال بخواهد که فرزندان از همین همسر به وی ارزانی شود. توقیعی به افتخار وی صادر شد. «از این همسر که داری فرزندان به تو داده نمی شود. بزودی کنیزکی از مردم دیلم در ملک تو قرار می گیرد و از او دو فرزند فقیه نصیب تو خواهد شد». در پی این توقیع طولی نکشید محمد و حسین - که هر دو فقیه ماهری بودند - به وی ارزانی شد و برادر متوسطی هم داشتند که به پارسایی اشتغال می ورزید و از فقه و علم بهره چندانی نداشت.

ص: ۳۱

اشاره

اجل نقیب طاهر اوحدی صاحب مناقب حسین بن موسی بن محمد بن

موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی بن

ابی طالب علیه السلام

(۱)

سید اجل مرتضی حسین موسوی علم الهدی بزرگی است که در تمام مراتب علمی دست توانایی داشت و به اتفاق همگان در اصناف دانشهای معمولی بر دیگران مقدم بود.

سید مرتضی در بغداد متولد شده است. به گفته بعضی تولد او در ماه رجب سال ۴۳۳ هجری اتفاق افتاده است. ابن شهر آشوب در معالم العلماء می نویسد: سید مرتضی در سال ۳۵۵ هجری متولد شده و در ماه ربیع الاول سال ۴۳۳ هجری در گذشته است.

و این صحیح ترین قول است. و ممکن است کسی که سال میلاد سید را ۴۳۳ دانسته، سنه تولد او را با سال درگذشتش اشتباه کرده باشد.

دیگری گوید: درگذشت سید مرتضی در سال ۴۳۶ هجری اتفاق افتاده است. و از جامع المقال شیخ فخر الدین رماحی (طریحی) که از معاصران است، به دست می آید که سید مرتضی در سال ۴۲۶ هجری در گذشته است. با وجود این مدت عمرش هشتاد سال می باشد.

در عمده المطالب فی نسب آل ابی طالب آمده است: سید مرتضی در سال ۳۵۳ هجری متولد شد و در پنجم ربیع الاول سال ۴۳۶ وفات یافت و مدت هشتاد و چهار سال زندگی کرد.

علامه در خلاصه، به طوری که پس از این خواهد آمد، می نویسد: سید مرتضی در ماه رجب سال ۳۵۵ هجری متولد شد و در ماه ربیع الاول سال ۴۳۶ هجری درگذشت و

ص: ۳۲

۱- ۱- در پاورقی ریاض [۱] از حاشیه نسخه مؤلف نقل کرده است: در اربعین شهید، نسب وی چنین است سید ابو القاسم علی بن الحسین بن موسی بن محمد بن ابو ابراهیم موسی بن جعفر بن محمد بن حسین بن ابو طالب. ممکن است در این نسب اختصاری به کار رفته باشد.

هشتاد و یک سال عمر کرده است. این قول به نظر مؤلف به صحت نزدیک تر است، زیرا سید مرتضی به سید «ثمانینی» اشتها دارد.

بدیهی است سید مرتضی و دخترش - به همان بیانی که در باب اسامی زنان ایراد خواهد شد - و برادرش سید رضی و پدرشان سید حسین نقیب و برادرزاده اش سید عدنان بن محمد، معروف به سید مرتضی ثانی از اعلام بنام بوده اند.

سید مرتضی از گروه معدودی از علمای عامه و خاصه روایت کرده و مراتب علمی را نیز از ایشان آموخته است. همچنین بسیاری از شیعه و سنی از وی روایت کرده اند. سید مرتضی از علمای خاصه چون شیخ مفید، مراتب علمی را فرا گرفته است.

شیخ طوسی در فهرست (۱) در شرح حال کلینی می نویسد: سید مرتضی به توسط ابو الحسین احمد بن علی بن سعید کوفی از محمد بن یعقوب کلینی روایت می کرده است.

بزودی خواهیم گفت که شیخ طوسی در فهرست و کتاب رجال می نویسد: سید مرتضی از حسین بن علی بن بابویه برادر شیخ صدوق روایت داشته است. و به طوری که شیخ طوسی در رجال تصریح کرده است: سید مرتضی از تلّکبری هم روایت می کرده است.

و نیز سید مرتضی از مرزبانی از ابن درید و همچنین از ابو الحسین علی بن محمد کاتب روایت می کرده است، و نیز از ابو الحسن احمد بن حسین عطار از کلینی و از ابو العباس جوهری از ابو طالب عبید الله بن محمد انباری روایت داشته است. و نیز از ابو علی احمد بن زید بن دارا (رحمه الله) از ابو عبد الله حسین بن محمد بن جمعه در بصره و نیز از ابو التحف علی بن محمد بن ابراهیم مصری از اشعث بن مره و از احمد از ابراهیم از حضرت ابو عبد الله صادق علیه السلام روایت می کرده و نیز از نجیح بن یهودی صائغ حلبی از جبیر بن شقاوه روایت کرده است.

و از کسانی که از سید مرتضی روایت کرده اند سید ابو زید عبد الله بن علی کبابکی بن عبد الله بن عیسی بن زید بن علی کخی حسینی گرگانی است.

سید مرتضی فرزندی فاضل داشت و به طوری که خواهد آمد، روز وفات سید

ص: ۳۳

همین فرزند که گویا از دانشمندان بوده است، بر جنازه پدرش نماز گزارده و از او روایت می کرده است.

از علمای عامه که از وی روایت کرده اند خطیب بغدادی مؤلف تاریخ بغداد است.

علاوه بر او ابو الصلاح که شاگردش هم بوده است و شیخ ابو عبد الله جعفر دوریستی و قاضی ابن قدامه و شیخ محمد بن محمد بصروی و شیخ صدوق ابو منصور عکبری معدّل که نامش در اوائل صحیفه سجادیه آمده است و شیخ ابو غانم عصمی و دیگران از وی روایت داشته اند.

شهید اول در یکی از یادداشتهایش به اسامی شاگردان سید مرتضی اشاره کرده است. از جمله ایشان: ابو یعلی سلار بن عبد العزیز، ابو یعلی عباسی، ابو الصلاح تقی حلبی، ابو یعلی جعفری، ابو الفتح کراچکی، ابو القاسم عبد العزیز بن یحیی بن بزاج، ابن روح و هبه الله بن وراق طرابلسی را نام برده است.

سید هاشم بحرانی در مدینه المعجز می نویسد: سید مرتضی گاهی از شیخ ابو محمد حسن بن محمد بن محمد بن نصر و هنگامی از حسن بن ابی الحسن سودانی و زمانی از قاضی ابو الحسن علی بن قاضی طبرانی و نیز از ابو عبد الله مرزبانی، از شیخ ابو محمد بن حسن بن محمد بن نصر و گاه از احمد بن حسین شطار از کلینی روایت کرده است.

من خود به خط شیخ حسن بن شهید ثانی، بر پشت فهرست شیخ طوسی دیدم که مرقوم داشته بود: به خط شهید اول (ره) در یکی از یادداشتهایش اسامی شاگردان سید مرتضی را بدین شرح نوشته بود: ابو یعلی سلار بن عبد العزیز طبرستانی که گاهی هم به نیابت از سید تدریس می کرد و در علم فقه و کلام و دیگر علوم مهارت داشت.

ابو یعلی جعفری که جانشین شیخ مفید بود و در مدرسه او تدریس می کرد. و ابو یعلی هاشمی و عباسی و عمر.

ابو الفتح بن جندی گفته است: محضر سید را ادراک نمودم و از مراتب علمی او بهره گیری کردم؛ لیکن به اندازه ای ناتوان شده بود که نمی توانست بیش از اندازه ای که در توقع من بود به بیان مطالب بپردازد. و همان هنگام فراورده های علمی خویش را در کاغذ

و لوحی یادداشت می کرد و برای حاضران قرائت می نمود. دیگر ابو الصلاح تقی حلبی است که در پیشگاه سید موقعیت ویژه داشت، چنان که هرگاه از حلب استفتایی می شد می گفت: با وجود اینکه شیخ تقی در حلب هست باز هم از من استفتا می کنید. او کتابی دارد به نام مختصر ابی الصلاح که در شهر حلب شهرتی داشت و کتاب بزرگ دیگری به نام الکافی از آثار اوست (۱). دیگری ابو الفتح کراچکی است که از مردم مصر بوده و تلقین اولاد المؤمنین از آثار او می باشد و کتاب کنز الفوائد که به سبک کتاب العیون و المحاسن شیخ مفید تألیف کرده و کتاب التعجب و امثال این ها از آثار او می باشد و خزینه داری دار العلم رمله را به عهده داشته است. دیگری ابو القاسم عبد العزیز بن نحریر براج است که قاضی طرابلس بوده و قاضی جلال الملک (رحمه الله) او را منصوب کرده است. و او خود استاد ابو الفتح صیداوی بوده است. دیگری ابن روح است که از اصحاب ما و از شاگردان سید بشمار است. دیگری هبه الله بن وراق طرابلسی است که شاگرد سید هم بوده است.

مؤلف گوید: ابو یعلی سلار به عنوان دیلمی معروف است و از قول شهید که نوشته است «سلار از مردم طبرستان است» به دست می آید که طبرستان شامل دیلم هم می شود.

از ظاهر کلام شهید معلوم می شود که ابن روح از شاگردان ابن براج بوده باشد، حال آنکه ابن روح از شاگردان سید مرتضی است. بنابراین جمله «و هو ایضا من تلامذه السید» مربوط به ابن روح است که ابن روح هم مانند ابن براج از شاگردان سید مرتضی می باشد؛ در عین حال نیاز به تحقیق بیشتری دارد.

سید مرتضی برادر بزرگتر سید رضی محمد بن حسین است که نهج البلاغه را از کلمات گهربار حضرت مولی علی علیه السلام گرد آورده است و علاوه بر آن آثار دیگری هم دارد. بنابراین برخی از علمای عامه که نهج البلاغه را از آثار سید مرتضی دانسته خطا

ص: ۳۵

۱- (*) این کتاب در این روزگار به طبع رسیده است و مقدمه محققانه ای از سوی فاضل محقق جناب آقای استادی در آغاز آن ضمیمه شده است، حفظه الله تعالی -م.

کرده اند و به این موضوع اشاره خواهد شد. و همچنین در شرح حال سید رضی خواهیم گفت اینکه برخی از اعلام ما سید رضی را بزرگتر از سید مرتضی دانسته اند اشتباه می باشد.

مادر سید مرتضی و سید رضی، فاطمه دختر حسین بن احمد بن حسن باهر اصم است که حکومت دیلم را به عهده داشت و مراد ما از حسن باهر، حسن بن علی بن حسین بن علی بن عمر بن علی بن حسین بن زین العابدین علیه السلام است و ناصر که همان حاکم دیلم باشد، بزرگواری است که سید مرتضی المسائل الناصریات را به نام وی تألیف کرده است. پیش از آنکه سید این کتاب را تألیف کند ناصر کتابی در فقه تألیف کرده بود. سید مرتضی مسائل ناصریات را که مشتمل بر صد مسئله بوده به منظور تصحیح کتاب وی تألیف کرد و به نام المسائل الناصریات نامید.

پیش از این گفتیم ابن براج از شاگردان جوان سید مرتضی بوده است و همچنین ابن اعین ذریبی نیز از علما و از شاگردان جوان او بشمار است.

به خاطر اینکه چشمه دانش سید مرتضی همواره در جوشش بود و شاگردان بسیاری از مکتب او بهره گیری می کردند و خواهند گان راه حق را هدایت می کرد، به لقب علم الهدی شناخته شد. و موضوعی که زبانزد همه است، صدور توقیع از جانب حضرت صاحب الزمان برای سید مرتضی است، در ضمن مناظره ای که میان او و استادش شیخ مفید راجع به مسئله فقهیه پیش آمده بود و گفتگوی فی مابین را یکی از سفرای ناحیه مقدسه به عرض مبارک تقدیم داشتند و جواب از ناحیه مقدسه به این شرح صادر شد که حق با فرزندم علم الهدی است. و به همین مناسبت سید مرتضی به این لقب خوانده شد.

از نظر من این مطلب به ثبوت نرسیده است بلکه به طوری که پس از این به تفصیل خواهیم گفت، سید مرتضی روزگار غیبت صغری را درک ننموده است تا چنین توقیعی به افتخار او از ناحیه مقدسه صادر شده باشد، مگر اینکه بگوییم در عصر غیبت کبری هم توقیع صادر می شده چنان که برای شیخ مفید در عصر غیبت کبری توقیعی صادر شد. این موضوع هم خالی از تأمل و دقت نخواهد بود.

و بی اساس تر از آنچه گفته شد این است که در یکی از کتابهای متأخران آمده

گویند: پس از آنکه سید مرتضی کتاب تنزیه الانبیاء را در ردّ کتاب تخطئه الانبیاء ابو حامد غزالی شافعی، عالم بنام نوشته است، سید مرتضی از جانب حضرت بقیه الله به این لقب خوانده شد و در واقع لقب علم الهدایی صله همان کتاب بوده که حضرت بقیه الله به وی مرحمت داشته است که این موضوع به چند علت سهو و غلط است: یکی آنکه طبقه غزالی پس از سید مرتضی است و این معنی را از سال تولد و وفات هر دو به خوبی می توان دریافت. چه آنکه تولد غزالی سال ۴۵۰ هجری بوده است که هفده یا هیجده سال پس از رحلت سید مرتضی اتفاق افتاده است. ما از این موضوع در شرح حال غزالی بطور تفصیل سخن خواهیم گفت و می توان گفت آنچه زیانزد همگان است این است که غزالی در اواخر زندگی به مذهب تشیع گرایید، و این گرایش از برکت ملاقات او با سید مرتضی در سفر مکه معظمه، بوده است که این موضوع کاملاً بی اساس و غیر قابل توجه است. غزالی معاصر با سید مرتضی ثانی است که فرزند سید رضی و برادرزاده سید مرتضی است و بزودی در شرح حال غزالی از چگونگی آن اطلاع حاصل خواهد شد و تحقیقات لازم را در آنجا ارائه خواهیم داد.

در شرح حال شیخ ابو الفرج مظفر بن علی بن حسین حمدانی متذکر خواهیم شد که وی یکی از سفرای ناحیه مقدسه بوده است و در مجلس درس سید مرتضی و شیخ طوسی حضور می یافته لیکن کتابی را بر آنها قرائت نکرده است؛ هر چند که مراتب علمی را از شیخ مفید فرا گرفته بوده. هر گاه این موضوع صحت داشته باشد ممکن است صدور توقیعی که پیش از این اشاره شد، اتفاق افتاده باشد و مؤید آن اظهار نظر برخی از فضلاست که به خط خود مرقوم داشته اند. شیخ مفید و سید مرتضی یکی از سفرای ناحیه مقدسه را دریافته اند و ممکن است مراد از سفیر ناحیه مقدسه ابو الفرج حمدانی باشد که نام برده شده است. از آنچه بیان شد، وجه شهرت او به علم الهدی معلوم می گردد. لیکن شهید اول در کتاب اربعین در ضمن سند حدیث اظهار می دارد: در یکی از مواضع، از سید عالم صفی الدین محمد بن محمد بن معد موسوی در کاظمین نقل شده است که علت شهرت سید مرتضی به علم الهدی این بوده است که در سال ۴۲۰ هجری، وزیر ابو سعید محمد بن حسین بن عبد الرحیم بیمار شد. حضرت مولی علی علیه السلام را

در خواب دید خطاب به او فرمود به علم الهدی بگو سوره فاتحه را بر تو قرائت کند تا شفا یابی وزیر گوید: پرسیدم یا امیر المؤمنین علم الهدی کیست؟ فرمود: علی بن حسین موسوی. وزیر نامه ای به او نوشت و از وی تقاضا کرد که برای بهبود او سوره فاتحه را تلاوت کند. سید مرتضی گفت: خدا دانا است که هرگاه این شهرت را برای خود برگزینم موجب شکست من است. وزیر در پاسخ گفت: به خدا سوگند جز آنچه که حضرت امیر المؤمنین (ع) به من امر کرد، مطلب دیگری از خود ننویشم. هنگامی که القادر بالله از خواب او اطلاع پیدا کرد، در ضمن نامه ای به سید نوشت: ای علی بن الحسین لقبی را که جدت برای تو انتخاب کرده است بپذیر. سید پذیرفت و همه مردم از چگونگی آن اطلاع پیدا کردند و او را از آن تاریخ به بعد علم الهدی می گفتند. پایان آنچه شهید اول از قول سید صفی الدین نقل کرده است.

مؤلف گوید: ممکن است علم الهدی به تخفیف لام، به معنای پرچم هدایت و یا به معنای کوه سر به آسمان کشیده هدایت باشد و نیز ممکن است به تشدید لام خواند که فعل ماضی از باب تفعیل باشد و هدی مفعول آن بوده باشد. یعنی سید مرتضی کسی است که بابهای هدایت را بر مردم گشوده است بنابراین هر دو وجه ممکن است. هر چند وجه اول ظاهرتر و شهرت آن بیشتر است و به هر حال شهرت وی در اواخر زندگیش، به این لقب بوده است یعنی زمانی که بیش از سیزده سال از عمرش باقی نمانده بود و خدا از حقیقت حال باخبر است.

سید مرتضی به عنوان ذوالمجدین هم معروف است که مراد از آن مجید دنیا و آخرت است و او هم به راستی از بزرگواران دنیا و آخرت بوده است. شهرت او به مرتضی معلوم است هر چند هم سبب دیگری برای شهرت او به مرتضی در نظر می توان گرفت و سبب مزبور آن است که در میان نیاکانش مردی به این لقب شهرت داشته و سید هم بدان جهت به این شهرت خوانده شده است. علاوه بر سید صفی الدین گروهی از علمای عامه و خاصه، خواب وزیر و علت شهرت سید مرتضی را به علم الهدی، یادآوری کرده اند.

مؤلف گوید: سید مرتضی بر اثر بزرگواری و نامداری، مورد توجه دوست و

دشمن قرار گرفته است و همگان نام و آوازه او را در آثارشان ایراد کرده اند و گفتار او را در کتابهای خودشان متعرض گردیده اند و از او در کتابهای خود به بزرگی یاد کرده اند. او تا آن اندازه مورد توجه بوده است که گفتار شیعه را گفتار او قلمداد کرده اند و به طوری که پس از این به یادآوری از عبارات آنها اشاره خواهد شد، از مذاهب شیعه به گفتار مرتضی تعبیر می کرده اند.

فخر الدین رازی پیشوای بنام اهل سنت در یکی از کتابهایش پس از یادآوری از مراتب فضیلت سید مرتضی می نویسد: فضائل سید بسیار است و تنها گواه برای فضیلت او کتاب الدرر و الغرر اوست.

ابن اثیر جزری در جامع الاصول پس از یادآوری از سید مرتضی نسب او را همان طور که ما در آغاز شرح حال او متذکر شدیم، یادآوری کرده و می نویسد: ابو القاسم علی بن حسین بن موسی بن محمد بن ابراهیم بن موسی بن محمد بن ابراهیم بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام.

معظم له همان سید موسوی است که به مرتضی شهرت دارد و برادر سید رضی سراینده است. نقابت طالبیهای بغداد به عهده او برقرار شده بود و دانشوری بافضیلت و کامل و متکلمی فقیه بود، از مذاهب شیعه کمال اطلاع را داشت و آثار بسیاری از خود به جای گذارد. سید مرتضی از احمد بن سهل دیباجی و ابو عبد الله مرزبانی و دیگران روایت کرده و خطیب حافظ ابو بکر بغدادی از وی روایت داشته است.

سید مرتضی در سال ۳۵۵ هجری متولد شد و در سال ۴۳۶ هجری در بغداد درگذشت.

در جای دیگری از آن کتاب می نویسد: مروج سده چهارم هجری طبق نظریه فقهای شافعی، ابو حامد احمد بن طاهر اسفراینی، به نظر علمای حنفی، ابو بکر محمد بن موسی خوارزمی، به عقیده مالکی ابو محمد عبد الوهاب بن نصر، به نقل حنبلیها ابو عبد الله حسین بن علی بن حامد و به روایت دانشوران امامیه شریف مرتضی موسوی بوده است.

مؤلف کتاب عمده الطالب فی نسب آل ابی طالب، سید جمال الدین عنبه نسّابه در ضمن یادآوری از سید مرتضی می نویسد: ابو القاسم شریف اجل ذو المجدين و ملقب به

مرتضی علم الهدی، در فقه و کلام و حدیث و لغت و ادب و دیگر کمالات از مرتبه ای عالی برخوردار بود و او فرزند طاهر نقیب ذو المناقب ابو احمد حسین بن موسی ابرش، معروف به اصغر بن موسی بن ابی سبحة بن ابراهیم مرتضی بن موسی الکاظم علیه السلام است. مادرش فاطمه دختر ابو محمد حسن ناصر صغیر بن ابی الحسن احمد بن ابی محمد ناصر کبیر اطروش بن علی بن حسن بن علی الاصغر بن عمر الاشرف بن زین العابدین (علیه السلام) است. سید مرتضی به بخالت معروف بود و هنگامی که در گذشت ثروتی فراوان و کتابخانه ای مشتمل بر هشتاد هزار مجلد کتاب که مانند آن را نشنیده ام، از خود باقی گذارد. آری در میان همه دانشورانی که به گردآوری کتاب می پرداختند، قاضی فاضل عبد الرحمن شیبانی بر همگان برتری داشت و کتابخانه او مشتمل بر صد و چهل هزار مجلد کتاب بوده است و در حالی که کتابخانه مستنصر بالله در مستنصریه هشتاد هزار مجلد کتاب داشته است.

مؤلف گوید: بخیل قلمداد کردن سید مرتضی نسبت بی اساسی است که منافی با مقام عظیم الشان وی بوده است و ثروت هنگفتی که داشته است دلیل بر بخل ورزی او نمی باشد، بلکه ثروتمندی او به حکم آیه و روایت و آنچه که از آثار به دست آورده ایم، دلیل بر سخاوتمندی بسیار است. بزودی خلاف این نسبت را که بخل ورزی سید باشد، بیان خواهیم کرد. از مشاخره ای که برای همه شاگردانش مقزّر داشته بود و دهی که برای تهیه کاغذ فقیهان وقف کرده بود، بی اساسی این مطالب را ثابت می نماید و امثال این ها و قرائن دیگر دلیل بر سخاوتمندی اوست. و به طوری که در شرح حال برادرش سید رضی خواهیم نگاشت، سید رضی از سید مرتضی سخاوتمندتر بوده است. در یکی از منابع خواننده ام کتابهای کتابخانه مأمون عباسی بالغ بر صد هزار مجلد بوده است. با این حال از کلام قاضی تنوخی، که بزودی از چگونگی آن اطلاع حاصل می شود، معلوم می شود که عدد آثار خود سید و کتابهایی را که بر اساتیدش خوانده است و آنچه که نگهداری کرده محفوظاتش، به خصوص هشتاد هزار مجلد می باشد؛ با توجه به گفته قاضی کتابهای کتابخانه او بیشتر از هشتاد هزار مجلد بوده است و مؤید این احتمال آن است که یکی از فضلا نقل کرده است: کتابهای سید، علاوه بر کتابهای نفیسی را که به خلیفه و وزراء و

دیگران اهدا کرده است، هشتاد هزار مجلد بوده است.

شیخ معاصر در پایان امل الآمل (۱) می نویسد: پیش از این یادآوری شد که کتابهای سید مرتضی بیشتر از هشتاد هزار مجلد بوده که اعم از مؤلفات و مرویات خود اوست؛ ظاهراً بیشتر آنها کتابهای مکرر و کتابهای علمای عامه می باشد.

مؤلف گوید: اظهار نظر مؤلف امل الآمل اگر چه نظریه پیشین ما را تأیید می کند اما در عین حال مطالبی را که پیش از این راجع به کتابهای سید ایراد کرده است و ما هم عبارات او را در اینجا نقل می کنیم گویای آن نیست که کتابهای سید متجاوز از هشتاد هزار مجلد بوده باشد. خدا دانا است.

به طوری که به خط یکی از افاضل دانشوران دیده ام چنین نوشته بود، قاضی تنوخی که یار همیشگی سید بوده می نویسد: سید مرتضی سال ۳۵۵ هجری متولد شد و پس از درگذشتش هشتاد هزار مجلد از مقروآت و مصنفات و محفوظات و کتابهای دیگر از خود باقی گذارد. علاوه بر آنها ثروت و ملکهایی که از اندازه بیرون بود به جای نهاد.

کتابی به نام الثمانین تألیف کرد و هرچه که در اختیار داشت به عدد هشتاد منتهی می شد و هشتاد و یک سال عمر کرد و به همین مناسبت به «ثمانینی» معروف شده است.

سید در مراتب علمی و دیگر فنون، به عالی ترین مقام نایل آمده بود. نقابت سادات در شرق و غرب و امیر حاج و حرمین را برعهده داشته و به پشتیبانی از ستمدیدگان اقدام می نمود و کارهای داوری را به انجام می رسانید و مدت سی سال در این مناصب عالیه برقرار بود. تاریخ گزینش او برای این مناصب روز شنبه سوم صفر سال ۴۰۶ هجری بود و پس از سی سال ریاست عامه، در ۲۵ ربیع الاول سال ۴۳۶ هجری درگذشت و شب همان روز در خانه خودش مدفون گردید. پس از آن به جوار جد بزرگوارش حضرت امام حسین علیه السلام نقل داده شد و در آرامگاه موسویها مدفون گردید.

مادرش مادر برادرش رضی، فاطمه دختر ناصر بوده است و هنگامی که رحلت کرد سید مرتضی چکامه معروفی در سوک او سرود. از آن جمله:

ص: ۴۱

لو كان مثلك كل ام بره غنى البنون بها عن الآباء

كان ارتكاضى فى حشاك مسيبا ركض العليل عليك فى احشائى

-هرگاه همه مادران نیکوکار مانند تو باشند، فرزندان ایشان با وجود آنها، از پدران خویش بی نیاز می گردند.

-آنگاه که تو بیمار گردیدی بیماری تو ایجاب کرد تا در درون خود احساس ناراحتی و اضطرابی نمایم، آن چنان که بیمار در خویش احساس ناراحتی می نماید.

به خط شیخ بهایی (ره) به نقل از دستخط شهید اول (ره) چنین آورده شده است:

سید در همه علوم معموله آن روزگار تدریس می کرد. در یکی از خشک سالی ها مردی یهودی برای تهیه خوراک خود چاره ای اندیشید. روزی در مجلس درس سید مرتضی حاضر شد و اجازه خواست که نزد او درس نجوم بخواند و سید اجازه داد و او را پذیرفت حسب الامر سید مقررى روزانه برای او تعیین شد. یهودی هر روز سر درس حاضر می شد و پس از اندک زمانی اسلام اختیار کرد.

سید انسان لاغراندامی بود و همراه با برادرش سید رضی که هر دو خردسال بودند به درس ابن نباته مؤلف خطبه ها حضور پیدا می کردند.

در یکی از روزها شیخ مفید به مجلس درس سید وارد شد، سید بخاطر احترام مقام والای شیخ مفید، از محل خویش برخاست و او را به جای خود نشانید و خود با کمال فروتنی در برابر او قرار گرفت. شیخ مفید از وی درخواست کرد تا در حضور او به تدریس اشتغال ورزد سید به درس گفتن پرداخت. شیخ مفید از طرح گفتار او به شگفت آمد.

سید دهی را برای تهیه کاغذ فقها وقف کرده بود.

حکایت رؤیایی که شیخ مفید دیده بود مشهور است که حضرت فاطمه زهرا علیها السلام به اتفاق حسنین به خانه شیخ وارد شد و به او فرمود این دو فرزند را تعلیم بده. فردای آن شب فاطمه دختر ناصر همراه با سید رضی و سید مرتضی به خانه شیخ آمد و اظهار داشت: این دو فرزند را تعلیم بده.

مؤلف گوید: این پیش آمد در بسیاری از کتابهای دوست و دشمن آمده است. ابن ابی الحدید معتزلی هم در شرح نهج البلاغه به این حکایت اشاره کرده است. و مشروح

این روایت را یکی از فضلا به نقل از خط بعضی علما چنین گفته است: خبر داد به من فخار بن محمد بن (معد بن فخار بن معد) علوی موسوی رضی الله عنه، گفت: ابو عبد الله محمد بن محمد بن نعمان فقیه امامی در رؤیا مشاهده کرد که فاطمه دختر رسول خدا (ص) همراه با دو فرزند خردسال خود حضرت امام حسن و امام حسین در مسجد کرخ بغداد بر او وارد شدند و آن دو بزرگوار را به وی تسلیم کرده فرمود به این دو فرزند من، علم فقه بیاموز. شیخ مفید حیرت زده از خواب برخاست و در اندیشه آن خواب بود. فردای آن شب فاطمه دختر ناصر در حالی که کنیزان گرد او اجتماع کرده بودند، به اتفاق فرزندان خردسال خود محمد رضی و علی مرتضی در همان مسجد به حضور شیخ رسیدند.

شیخ مفید به منظور احترام آن خاتون از جا برخاست. فاطمه خطاب به شیخ گفت: این دو کودک فرزندان من اند؛ نزد تو آورده ام تا به آنها فقه بیاموزی.

ابو عبد الله مفید گریست و حکایت خواب را به اطلاع وی رسانید و به تعلیم و فراگیری آنان اقدام کرد و خدای متعال درهای علوم و فضائل را به روی ایشان گشود تا شهره آفاقی پیدا کرده و تا دنیا برقرار است آثار این دو برادر ارجمنند باقی و برقرار خواهد بود

شیخ احمد بن ابی طالب طبرسی (ره) در اواخر کتاب احتجاج می نویسد:

احتجاجی است که سید اجل علم الهدی مرتضی ابو القاسم علی رضی الله عنه و ارضاه، با ابو العلاء معری دهری داشته و پاسخ سؤالش به رمز برگذار شده است و بطور مرموز به شرح زیر پاسخ داده است.

در یکی از اوقات ابو العلاء معری به حضور رسید مرتضی شرفیاب گردید. خطاب به جناب سید گفت: عقیده شما درباره «کل» چیست؟ سید گفت: عقیده تو درباره «جزء» چیست؟ ابو العلاء پرسید: درباره «شعری» چه می گویی؟ سید سؤال کرد: نظر تو راجع به «تدویر» چیست؟ ابو العلاء سؤال کرد: در «عدم تناهی» چه می گویی؟ سید پرسید:

نظر تو در «تحیز» و ناعوره (۱) چیست؟ ابو العلاء سؤال کرد: درباره «هفت» چه می گویی؟

ص: ۴۳

---

۱ - ۱- در حاشیه نسخه مؤلف آمده است: الناعوره الدولاب، ناعوره به معنای دولاب و چرخ است و این کلمه را برای فلک دوّار، استعاره آورده اند.

سید سؤال کرد: درباره زائد بڑی که افزون بر هفت است چه نظر داری؟ ابو العلاء پرسید: راجع به «چهار» چه می گویی؟ سید پاسخ داد: درباره «یک و دو» چه می گویی؟ ابو العلاء سؤال کرد: راجع به وتر (المؤثر (۱)) چه اظهار نظر می کنی؟ سید پرسید: درباره «سبعه واحده ناری» چه جوابی داری؟ ابو العلاء پرسید: راجع به «نحسین» چه خواهی گفت؟ سید سؤال کرد: درباره «سعدین» چه نظریه ای ایراد خواهی کرد؟

در این حال بود که ابو العلاء از پاسخ های رمزی سید به حیرت زدگی درآمد. سید بلافاصله اظهار داشت: «الا- کل ملحد ملهد» هر ملحدی ستمکار است.

ابو العلاء گفت: این جمله را از آیه شریفه یا بُنَّیْ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشُّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ: «برای خدا انباز مگیر که انبازگیری برای خدا ستمی بزرگ است.» اقتباس کرده ای و به دنبال این سخن ابو العلاء از محل خود برخاست و بیرون رفت.

به مجردی که ابو العلاء از محضر سید بیرون رفت، سید مرتضی (رضی الله عنه) گفت: این مرد از حضور ما رفت و پس از این ما را نمی بیند.

حاضران که از این پرسش و پاسخ مطلبی نفهمیده بودند سؤال کردند: منظور از این رموز و اشارات چه بود؟

سید فرمود: ابو العلاء از من پرسید عقیده تو درباره «کل» چیست؟ باید گفت «کل» از نظر او قدیم است و مرادش عالمی است که آن را عالم کبیر نامیده است. نظریه مرا از آن جهت درخواست کرد که می خواست پاسخ دهم قدیم است من پرسیدم: درباره «جزء» چه می گویی؟ چه آنکه جزء از نظر آنها محدث است که منشأ آن عالم کبیر می باشد و «جزء» از نظر آنها عالم صغیر است و نظر من آن بود هرگاه عالم صغیر محدث باشد عالم کبیر هم که وی بدان اشاره کرده باید محدث باشد زیرا بنا به عقیده او عالم صغیر از جنس عالم کبیر است و ممکن نیست شیء واحد و جنس واحد مرکب از قدیم و حادث بوده باشد. به همین جهت پاسخ مرا که شنید ساکت ماند و جوابی نداد.

ص: ۴۴

۱-۱- در حاشیه مؤلف آمده است: ممکن است در نسخه ای که «وتر» آمده مراد از آن ستاره زحل باشد که طاق است و بالای آن ستاره، سیاره دیگری نیست یعنی آخرین ستاره سیاره می باشد.

اما مراد او از شعری آن بود که شعری از ستارگان سیاره نیست بلکه آن قدیم است. گفتم: هرگاه چنین است عقیده تو در «تدویر» چیست؟ منظورم دوران فلک بود که هرگاه فلک در دوران بوده باشد منافاتی با سیاره بودن شعری نخواهد داشت. و اما اینکه پرسید عدم تناهی چیست؟ مراد وی آن است که عالم غیر متناهی و قدیم است. گفتم:

هرگاه «تَحْزِز» و «تَدْوِیر» را بپذیری دلیل بر تناهی عالم نخواهد بود.

مرادش از هفت ستارگان هفتگانه سیارات است که از نظر آنها دارای احکامی است. گفتم: این عقیده باطل است زیرا با زاید بزی که دارای احکام ویژه است تناسبی ندارد. این احکام منوط به ستارگان هفتگانه زحل و مشتری و مریخ و شمس و زهره و عطارد و قمر نمی باشد. مراد وی از چهار طبایع چهارگانه است. گفتم در طبیعت واحده ناریه چه می گویی؟ حال آنکه از این طبیعت واحده حیوانی پدید می آید دارای پوستی که با دستها لمس می شود و چون پوست آن را در آتش افکنند چربی هایش مشتعل شده خود پوست سالم می ماند چون خداوند آن حیوان را به طبیعت آتش آفریده است و آتش، آتش را نمی سوزاند.

همچنین از برف که طبیعت واحده است کرمهای مختلفی به وجود می آید.

همچنین آب دریا که دارای دو گونه طبیعت است ماهیها و قورباغه ها و مارها و سنگ پشت ها و دیگر از آبزیستان از آن به وجود می آید. حال آنکه عقیده ابو العلاء آن بوده است که همواره حیوان از طبایع چهارگانه به وجود می آید بدیهی است عقیده او با آنچه ما گفتیم متناقض خواهد بود و مراد او از «مؤثر» ستاره زحل است. منظور من از این که راجع به مؤثر چه می گویی این بود که همه مؤثرات از نظر او مؤثرات اند بنابراین هرگاه مؤثر قدیم بوده باشد چگونه چیزی در او تأثیر خواهد کرد.

سؤال او درباره «نحسین» اشاره به آن بود که نحسین از سیارات نمی باشد. آری هرگاه با یکدیگر اجتماع کنند از اجتماع آنها سعد به وجود می آید. گفتم درباره «سعدین» چه خواهی گفت آن گاه که از اجتماع آنها نحس به وجود بیاید.

آری این گونه حکم را خدای متعال بیهوده ساخته است تا ناظر به احکام متوجه باشد که پیش آمدها مربوط به مسخرات نبوده و آنها افاعیل اصلی نمی باشند.

علت آن است که انسان مشاهده می کند هرگاه انگبین و شکر با یکدیگر گرد آیند از اجتماع آنها حنظل (هندوانه ابو جهل) و علقم (مطلق تلخی) به وجود نمی آید و همچنین هرگاه حنظل و علقم به یکدیگر آمیخته شوند شیره و شکر حاصل نمی شود و این نمونه بیهوده گویی و یاوه سرایی آنها است.

اما اینکه گفتم «الا کل ملحد ملهد» مرادم آن بود که هر مشرکی ستمکار است چون در لغت «الحد الرجل» به معنای برگشتن از دین و «الهد» به معنای ستمگری است.

ابو العلاء از نظر من اطلاع یافته و مرا با رمزی که اظهار داشت از چگونگی نظر خویش با خبر ساخت و این آیه را قرائت کرد «يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ» تا به آخر آیه.

گویند هنگامی که ابو العلاء تصمیم گرفت از عراق بیرون برود چگونگی احوال سید و شناختی که از مراتب او بدست آورده بود از وی پرسیده شد در پاسخ گفت:

یا سائلی عنه لما جئت أسأله (۱) الا هو الرجل العاری عن العار

لو جئته لرأیت الناس فی رجل و الدهر فی ساعه و الارض فی دار

ای کسی که چگونگی مراتب علمی سید را از من سؤال می کنی در پاسخ تو می گویم: او مردی است که دامنش از هرگونه ننگی پاکیزه است.

هرگاه به ملاقات او رسیدی خواهی دید همه مردم در مردی گرد آمده اند و همگی روزگار در ساعتی و تمامی روی زمین در خانه ای قرار گرفته است (۲).

مؤلف گوید: پاره ای از جملات این پرسش و پاسخ خالی از اجمال نبوده است و نسخه ها هم مختلف بوده و ما جاهای اشکال را بیان می کنیم (۳).

بزودی در شرح حال معری خواهیم گفت که در یکی از روزها که معری به ملاقات سید رفته بود و سخن از متنبی (شاعر نامی عرب) به میان آمد. معری در حضور سید از وی بدگویی کرد چنانکه سید از یاوه سرایی وی نسبت به متنبی ناراحت شده

ص: ۴۶

۱- (*) عبارت صحیح این است (فیما جئت تسأله) -م.

۲- (۱) -احتجاج، ج ۲، ص ۳۲۹.

۳- (***) در اصل کتاب مواضع اشکال آورده نشده است -م.

دستور داد او را از مجلس بیرون کردند و خود سید پس از اخراج وی علت بیرون کردن او را توضیح داد.

سخن ابن اثیر در مختصر تاریخ ابن خلکان در مورد سید مرتضی

ابن اثیر در مختصر تاریخ ابن خلکان که هر دو تن از علمای عامه اند می نویسد:

سید مرتضی نقیب طالبی ها و پیشوای علم کلام و ادب و سراینده‌ی بوده است. او برادر شریف رضی می باشد و آثاری در مذهب شیعه و مقاله ای در اصول الدین و دیوان شعر بزرگی دارد و اضافه کرده است: علما درباره کتاب نهج البلاغه اختلاف کرده اند که آیا نهج البلاغه را که از گفتار علی بن ابی طالب علیه السلام است سید مرتضی گرد آورده است یا برادرش سید رضی. بعضی هم اظهار داشته نهج البلاغه از گفتار علی بن ابی طالب علیه السلام نمی باشد بلکه کسی که آنها را گرد آورده به وی نسبت داده است. خدا داناست.

از آثار سید مرتضی کتابی است به نام الغرر و الدرر و این کتاب مشتمل بر مجالس چندی است که سید فنون معانی ادب را املا کرده است. و راجع به نحو و لغت سخن گفته و این کتاب نشانه فضیلت و وفور دانش و اطلاعات عمومی او است.

سید مرتضی سال ۳۵۵ هجری متولد شده است و در روز یکشنبه ۲۵ ربیع الاول سال ۴۳۶ هجری در بغداد در گذشته و شب همان روز در خانه خود مدفون گردیده است اخبار و اشعار و مآثر و آثار سید دلیل بر آن است که فرعی از اصول خاندان عصمت بوده و از آن بیت جلیل بشمار می آید.

مؤلف گوید: اختلاف مذکور که آیا کتاب نهج البلاغه از آثار سید مرتضی یا سید رضی است، بی پایه است. و بطور یقین باید گفت کتاب نهج البلاغه از آثار سید رضی برادر سید مرتضی است زیرا بطور متواتر و قولی که جملگی برآند، اعلام شیعه کتاب نهج البلاغه را از آثار سید رضی برشمرده اند. و کتاب نهج البلاغه به همان شکلی که در حال حاضر در دست انتفاع ما قرار گرفته است داخل در اجازات علمای امامیه بوده و در همگی کتابهای رجال هم به این انتساب اعتراف شده است. گذشته از این در آغاز همان کتاب می نویسد: پیش از تألیف نهج البلاغه به تألیف کتاب خصائص الائمه اقدام کرده است و همگی ارباب بصیرت بالبداهه می دانند که کتاب خصائص الائمه از آثار سید

رضی است دلایل دیگر هم ثابت می کند کتاب نهج البلاغه از آثار سید رضی می باشد.

دیگر آنکه اختلاف مردم در اینکه آیا خطبه های نهج البلاغه از منشئات حضرت مولا علیه السلام یا سید رضی آنها را به دروغ به آن حضرت نسبت داده است، اختلاف بی اساسی است که بر پایه دروغ قرار گرفته زیرا موقعیت و مقام دین داری سید رضی بالاتر از آن است که خطبه هایی انشا کرده و به دروغ به جدش نسبت داده باشد و نیازی هم به چنین انتسابی نبوده است؛ زیرا مقام عظیم حضرت مولی و فصاحت آن بزرگوار که دوست و دشمن بر آن اقرار دارند. خطبه های فصیح و بلیغ آن جناب که در آثار دیگران آمده است، بی نیاز از آن است که سید رضی را بر آن دارد که خطبه هایی را به نام آن حضرت جعل کند. گذشته از این شیعه کذب در روایت و حدیث را هرچند هم نیازمند به آن باشد تجویز نمی کند تا گفتار دروغین را جزء روایات اساسی خویش قرار ندهد.

آری برخی از عامه که از مشایخ گوینده حاضر بشمار می آید به جهاتی که خود می پندارد، اخباری جعل می کنند و آنها را سرلوحه مقصود خود قرار می دهند آنچه ما را به این حقیقت رهبری می کند که نهج البلاغه از منشئات سید رضی نبوده است و دامن او از لوث چنین نسبتی منزّه است آن است که حداکثر خطبه های نهج البلاغه بلکه همگی آنها در کتابهای معتبر عامه به ویژه در کتابهایی که چندین سال پیش از تولد سید رضی تألیف شده است موجود می باشد و حداکثر لغات غیر معمولی آن را لغوی ها در آثار خود آورده اند و به توضیح و تفسیر آنها پرداخته اند. از قبیل لفظ شقشقه که در کتاب قاموس فیروزآبادی لغوی سنی شافعی و در نهاییه ابن اثیر جزری حنبلی آمده است و به تفسیر آن اشاره کرده اند (۱).

ص: ۴۸

۱-*) فیروزآبادی در کتاب قاموس در باب القاب اوله الشین ذیل کلمه (شقه) می نویسد: شقشقه به کسر شین چیزی است مانند شش که شتر در هنگام هیجان و مستی از دهان خود بیرون می آورد. پس از این نوشته است «الخطبه الشقشقیه العلویه» تا آنجا که در جواب ابن عباس که درخواست کرد به خطبه ادامه دهد فرمود: «تلک شقشقه هدرت ثم قرت». و ابن اثیر جزری در جلد دوم النهایه در باب الشین مع القاف ذیل کلمه «شقشوق» حدیثی از حضرت مولا علی علیه السلام نقل کرده است که فرمود: «ان الخطب من شقاشق الشیطان» و معنای شقشقه را تقریباً به نحوی که از قاموس نقل کردیم نوشته و معنای -

ابن ابی الحدید سنی که در پیروی از اهل سنت تعصب ویژه ای داشت و در میان علمای سنی دقت خاصی به تتبع کتاب های شیعه و سنی داشته و از حقیقت مرام هر دو دسته باخبر بوده است، راجع به نهج البلاغه در اوایل شرح مفصلی که برای آن نوشته است چنین گفته است....

ملا عنایت الله در رجال خود می نویسد...

اینک به اصل مقصود خویش که یادآوری زندگی سید مرتضی (رضی الله عنه) بوده باشد باز گردیم و بگوییم شریف ابو الحسن علی بن محمد بن علوی عمری نسابه معروف به ابن صوفی - که از بزرگان و معاریف علمای امامیه است و شرح حال او پس از این خواهد آمد - در کتاب المجدی فی انساب الطالبین به مناسبت یادآوری از پدران و نیاکان سید مرتضی و سید رضی (رضی الله عنه) چنین می نویسد: ابو احمد حسین و ابو عبد الله احمد دو فرزند ابو الحسن موسی بن محمد اعرج بن موسی ملقب به ابو سجه بن ابراهیم بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین علیهم السلام می باشند و این بیت از بزرگترین بیوت منتسب به حضرت کاظم موسی بن جعفر علیه السلام در این روزگار می باشد.

ابو احمد حسین چهار فرزند به نام های زینب و علی و محمد و خدیجه داشت.

علی که همان شریف اجل مرتضی علم الهدی ابو القاسم بوده باشد نقیب نقیبان و فقیه صاحب نظر و مصنف و یادگار دانشوران و یکتای فاضلان بود. به ملاقات وی رسیده بودم و مرد فصیحی بود که از زیادی هوشمندی شعله وری داشت سال ۴۲۵ هجری که در بغداد به حضورش رسیدم از من پرسید از چه راه آمده ای؟ در پاسخ گفتم دست از راه بدار به مجردی که دیده ام به باروهای بغداد افتاد راه را در اندک فاصله ای به پایان رسانیدم. سید از سخن من اظهار خرسندی کرد و خوش آمد گفت. و از سخن اندک من دریافت که چه گفتم سپس خود به کلمات شایسته و آراسته پرداخت و من همچنان ساکت بودم.

پس از آنکه به سخنان خود پایان داد پوزش خواستم. پرسید از چه پوزش

می خواهی؟ گفتم از اینکه از بدویان نمی باشم تا آراسته سخن بگویم و سخن پسندیده را از ناپسند تمیز دهم آن هم در چنین مجلسی که فضلا و دانشوران گرد آمده اند. آری سخنی برخلاف انتظار از من صادر شد و اشتباهی که از هیئت مجلس دامن گیر من گردیده بود. سید پوزش مرا به خوبی پذیرفت و در چشم و دل او جای پیدا کردم و مرا به اخلاق کریمه و طبیعت شایسته خود مورد التفات قرار داد. سید در آخر سال ۴۳۷ هجری در بغداد در گذشت و فرزند و نوادگانی داشت و هنگام درگذشت عمرش از هشتاد سال تجاوز کرده بود.

و در ضمن نسب ناصر اصم جدّ مادری سید مرتضی مطالبی را ایراد کرده است که ما پیش از این آنها را به تفصیل آورده ایم. به آنجا مراجعه شود.

سیوطی در طبقات اللغویین و النحات (بغیه الوعاه) می نویسد: ابو القاسم علی بن حسین بن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب (علیهم السلام) نقیب علویها و ملقب به مرتضی علم الهدی و برادر سید رضی است. یاقوت به نقل از ابو القاسم طوسی گوید: سید مرتضی در بسیاری از علوم یکتا بوده است و همگان به فضیلت او در کلام و فقه و اصول الفقه و ادب از نحو و صرف و شعر و معانی و لغت و امثال آن است اعتراف کرده اند.

از جمله تألیفات اوست: الغرر؛ الذخیره فی الاصول؛ الذریعه فی اصول الفقه؛ الشیب و الشباب؛ تتبع الایات التی تکلم علیها ابن جنی؛ النقص علی ابن جنی فی الخطابه؛ المحکم؛ البرق؛ طیف الخیال و دیوان شعر و امثال این ها. سید مرتضی سال ۳۵۵ هجری متولد شده و در سنه ۴۳۶ هجری در گذشت (۱).

پیش از این در شرح حال قاضی عبد العزیز بن براج نوشتیم که سید مرتضی برای همه شاگردانش مشاخره تعیین کرده بود. از جمله برای شیخ طوسی در روزگاری که بدرس او حاضر می شد هر ماه دوازده دینار و برای ابن براج در هر ماه هیجده دینار شهریه پرداخت می کرد.

ص: ۵۰

از مشایخ خویش شنیده ایم قریه هایی که سید در اختیار داشت عبارت از هشتاد قریه بوده است که در میان بغداد و کربلا واقع شده بوده و همگی آنها در نهایت آبادانی بوده لیکن در حال حاضر اثری از آنها باقی نمانده است.

در توصیف آبادانی قریه های سید گفته اند که در مسیر میان بغداد و کربلا نهر بزرگی بود و در دو طرف آن نهر، قریه هایی تا فرات وجود داشت و زورق هایی در آن نهر به حرکت درمی آمدند. هنگام رسیدن میوه ها زورق ها از میوه هایی که در دو طرف نهر ریخته شده بود مملو می شد. مردم هم بدون هیچ گونه ممانعتی از میوه های درختهایی که در دو طرف نهر کاشته شده بودند استفاده می کردند.

سید مرتضی شاگردان بسیاری داشت که همگی آنها از مشاهیر دانشمندان بوده اند از قبیل شیخ طوسی و قاضی ابو الفتح کراجکی و ابو الصلاح حلبی و قاضی عبد العزیز بن براج طرابلسی و قاضی عز الدین عبد العزیز بن ابی کامل طرابلسی و بصری و صهرشتی و سلار و سید ابو یعلی محمد بن حمزه علوی.

مؤلف گوید: در شهر اردبیل به نسخه کهنی از کتاب الغرر و الدرر سید مرتضی که در سال ۵۴۵ هجری کتابت شده بود دست یافتیم که بر پشت نسخه به خط یکی از فضلا چنین نوشته بود: قاضی ابو منصور محمد بن محمد بن احمد عکبری گفته از سید مرتضی شنیدم می گفت: من در سال ۳۵۵ هجری متولد شدم و برادرم رضی در سال ۳۵۹ هجری متولد شد و سید رضی در سال ۴۰۵ هجری در گذشت و هنگامی که سید رضی وفات یافت چنان اندوه و غم، دل سید مرتضی را فرا گرفته بود که مانند آن هنگام هیچ گاه وی را اندوهناک مشاهده نکرده بودند. به دنبال در گذشت سید رضی سید مرتضی با پای پیاده به تربت حضرت موسی بن جعفر علیه السلام مشرف شد و همان وقت هم فخر الملک همراه با دو فرزندش اعز و اشرف با پای پیاده برای تشییع جنازه رضی رفتند و پس از آنکه در خانه سید رضی بر جنازه او نماز گذاردند وی را در همان جا دفن کردند و سلیمان بن فهد در سوک او ایباتی گفت. از آن جمله:

عذیری من حادث قد طرق أمان الهدی و أحیا الفلق

-اندوهناکی من از پیش آمد ناگواری است که دل مرا جریحه دار کرده و آن مردن

هدایت است و باقی ماندن سپیده دم. تا به آخر دوازده بیتی که در سوک او سروده و در پشت همان نسخه ثبت شده است.

در همان یادداشت اظهار داشته است: سید مرتضی علم الهدی در سال ۴۳۶ هجری وفات یافته و در پشت مرقد مبارک حضرت سید الشهداء علیه السّلام مدفون گردیده. در آن یادداشت خلف الحسین (رضی الله عنه) نوشته شده است، هرگاه به جای علیه السّلام رضی الله عنه نوشته باشد، ممکن است مرادش از حسین، پدر سید مرتضی بوده باشد. حال آنکه در این روزگار مرقد سید مرتضی در پشت مرقد مبارک حضرت سید الشهداء علیه السّلام معروف است. و در پایان همان نسخه از الغرر و الدرر نوشته: این آخرین املائی سید مرتضی است که پس از آن به کار حج بیت الله پرداخته است. تا اینجا خلاصه ای از آنچه در آن مکتوب آمده است خاتمه یافته است.

سید نسابه ابو الحسن محمد بن محمد بن علی بن حسن حسینی موسوی که از نوادگان عموی سید مرتضی است در کتاب تهذیب الانساب و نهاییه الاعقاب در بحث نیاکان سید مرتضی سخن به میان آورده است چنین می نویسد: بازماندگان مرتضی ابراهیم بن موسی الکاظم علیه السلام سه تن بوده اند. ۱- موسی ثانی فرزند ابراهیم بن موسی الکاظم (علیه السلام) که عقبی از او باقی بوده است. ۲- اسماعیل بن ابراهیم بن موسی که عقبی از او باقی می باشد. ۳- جعفر بن ابراهیم بن موسی، عقب او در ترمذ در محل ارمنیه است. و از فرزندان موسای ثانی گروهی به وجود آمده اند از قبیل ابو جعفر محمد اعرج و ابو المحسن ابراهیم عسکری که دارای فرزند بوده است و ابو عبد الله احمد.

این بزرگوار هم فرزند داشته است و ابو عبد الله حسین و عبید الله بن موسی. این بزرگوار هم فرزند داشته است و عیسی که دارای فرزند بوده است و داود که عقب او در ری بوده و نوادگانی هم داشته است و علی بن موسی.

و از ابو المحسن عسکری پنج فرزند به وجود آمده ابو طالب محسن صاحب جره از سرزمین شیراز که فرزند داشته است و ابو عبد الله حزه دارای فرزند بوده است و ابو عبد الله اسحاق این سید هم فرزند داشته است و ابو جعفر محمد ریحان دارای فرزند

بوده است و قاسم اشجّ فرزنداناش در طبرستان بوده اند.

اما ابو طالب محسن، نواده اش ابو اسحاق ابراهیم بن حسین بن علی بن محسن است که ابو الفوارس ملک بن ابی شجاع عضد الدوله او را شریف بزرگوار خوانده است و نقابت طالبی ها را همراه با مناصب دیگر به عهده او گذارده بود و او خود را نقیب النقباء می خوانده است.

ابو عبد الله حسین حزفه دارای فرزندی است به نام ابو العباس احمد بن حسین ممتع فلاح که دارای نوادگانی بوده است که فرزندان ابو عبد الله اسحاق در آبه بوده اند و فرزندان ابو جعفر محمد ریحانی در ابهر می زیستند. فرزندان قاسم اشج در طبرستان بوده اند و ابو عبد الله احمد اکبر فرزند موسی ثانی. از سه فرزند نوادگان او به وجود آمده اند، ابو اسحاق ابراهیم که فرزند داشته، ابو عبد الله حسین که دارای فرزند بوده است و علی که او هم فرزند داشته است.

ابو اسحاق ابراهیم کسی که از او باقی مانده و عقب او به وی متصل می شده، ابو احمد محمد بن ابراهیم ازرق است که ریاست بغداد و مقام شیخوخت آنجا را دارا بود و فرزند دارد. و ابو عبد الله حسین بن احمد نوادگانش از ابو محمد قاسم بن حسین بن احمد است که دارای فرزند بوده است و علی بن حسین اسود مادرش لطفه اسود است که فرزند هم داشته است و علی بن احمد از فرزندش ابو الحسن احمد بن حمزه بن وصی بن علی است که فرزندان داشته است و علی بن علی اسود دلال فرزند داشته است و فرزند ابو جعفر محمد اعرج منحصر به واحد بوده است که او موسی بن محمد است که از او ابو عبد الله احمد بن موسی و او پس از بازگشت از شیراز اعمی بوده و در گذشته و فرزند داشته است و برادرش ابو احمد حسین بن موسی که سیدی بزرگوار و پاکیزه گوهری عالی مقدار و صاحب مناقب است.

ابو احمد دارای دو فرزند پسر بود یکی ابو القاسم علی مرتضی بن حسین است که شریفی بزرگوار و ذوالمجدین بوده و برادرش سید جلیل القدر رضی ذو الحسین نقیب است و هر دو تن فرزندان و نوادگانی داشتند.

و موسی بن محمد نیز فرزندی به نام ابو طالب محسن بن موسی داشته که عقبش از

این فرزند بوده است و ابو الحسن جعفر بن موسی دارای فرزند بوده است. و اما ابو عبد الله حسین اکبر که عقب او تا به آخر آن است که مؤلف تهذیب الانساب آورده است.

مؤلف گوید: منظورم از نقل کلام مؤلف تهذیب، این است که بگویم نسب سید از صحیح ترین نسبهاست. و در ضمن آن اعتراف شده است که وی از خاندان رسول اکرم (ص) است و بیتی که از او باقی مانده است در هر بابی بر بیوتات مکرمین دیگر برتری دارد.

و گفته است: زبانزد دانشمندان است که عامه در روزگار خلفا متوجه شدند مذاهب فرعی دستخوش تشمت و تفرق قرار گرفته و اختلاف آراء و تفرقه هواها بر عقاید مردم حکمفرماست. چنان که ضبط همه آنها از عهد بزرگان بیرون است. برای هر یک از صحابه و تابعین و دیگران که به پیروی از آنها قدم برمی دارند، تا روزگار مخالفان مذهب ویژه بوده است و در مسائل شرعی فرعی و احکام دینی عملیه اعتقادی ویژه نسبت به خود ابراز می دارند و بالاخره در صدد برآمدن تا تقلیلی در مذاهب ایجاد کنند و به تحلیل آنها پردازند.

به دنبال این اندیشه تصمیم گرفتند تا از میان مذاهب مختلفه به چند مذهب اکتفا کنند و مردم را به پذیرفتن آنها تشویق نمایند و این تصمیم را از آنجا برای خود برگزیدند که دیدند چنین اختلافی در میان ترسایان به وجود آمده بود؛ زیرا پس از آنکه عیسی از انظار ایشان غایب گردید و اختلاف مذهبی در میان آنان به ظهور رسید و انجیلهای متعددی در دست آنها قرار گرفت و اقوال مختلفی در میان ایشان حکمفرما شد، چاره را در آن دیدند که از میان آن همه انجیل که در دست مردم قرار گرفته به چهار انجیل متی و مرقس و لوقا و یوحنا اکتفا نمایند و انجیل دیگر را از اعتبار و اهمیت ساقط نمایند. بدین ترتیب اندیشه خود را جامه عمل پوشانیدند و در نتیجه آن به تأسیس فروعی که بر پایه ظن و گمان و تمایلات نفسانی و استحسان برقرار بود پرداختند؛ ما چگونگی آنها را در بخش دوم از کتاب خود که موسوم به وثیقه النجاه است توضیح داده ایم. و نیز آنها را در یکی از رساله های خود که در رد کافران گمراه تألیف کرده ایم، بیان کرده ایم.

پس از آنکه این موضوع زبانزد عام و خاص گردید و نگرانی در مردم به وجود آمد رؤسا و عقلای آن مردم چنین تصمیم گرفتند که برای تثبیت مرامهای مختلف از هر

گروهی که به مذهب خاصی گرویده اند پولهای هنگفتی در حدود هزارها هزار درهم و دینار، بازخواست نمایند حنفیها و شافعیها و مالکیها و حنبلیها که گروهی فراوان بوده و قادر به پرداخت آن مال بودند، با پرداخت آن مقدار به تثبیت وام خود اقدام کردند و از شیعه هم که آن روز به نام جعفری خوانده می شد همان مبلغ را تقاضا نمودند؛ از آنجا که شیعه قادر به پرداخت چنان مالی نبودند از پرداخت آن اظهار عجز و ناتوانی کردند.

در آن روزگار که ریاست شیعه به عهده سید مرتضی برقرار شده بود و امامی مذهببان به وی اعتماد داشتند، تصمیم گرفت و کوشش بی نهایتی کرد تا بتواند مبلغی را که از سوی آنها پیشنهاد شده بود فراهم آورد؛ اما از آنجا که شیعه تهی دست بود و یا اراده حق تعالی به تثبیت مرام شیعه تعلق نگرفته بود سید از کوشش خود نتیجه ای نگرفت و حتی با سران شیعه تماس گرفت تا نیمی از آن مال را ایشان پردازند و نیم دیگر آن را خود سید از مال خویش پرداخت نماید؛ باز هم سران شیعه از پرداخت آن مبلغ عاجز گردیدند و به همین جهت مذهب شیعه در میان مذاهب دیگر به تثبیت نرسید و مذاهب چهارگانه رسمیت پیدا کرد و مذاهب دیگر از درجه اعتبار ساقط گردید.

آری شیعه به همان نحوی که همواره عمل می کرده، کارهای مذهبی را طبق احادیث و اخباری که از ائمه طاهرین رسیده است به پایان می برد و عامه اجتهاد تثبیت شده در مذهب را تجویز کرده و اجتهاد از مذهب دیگر را تجویز نمی نمودند؛ حتی تلفیق مذهبی با مذهب دیگر و اخذ پاره ای از مذاهب چهارگانه دیگر را هم جایز نمی شمردند و در این باب پافشاری زیادی به کار می بردند. ما تحقیقات دامنه داری را که راجع به این موضوع به عمل آمده، در بخش سوم از کتاب وثیقه النجاه نوشته ایم.

این موضوع که رئیس مذهبی حق تخطی از مذهب خود را ندارد و هر مذهبی تنها می تواند حق اجتهاد در مذهب خود داشته باشد تا امروز به حال خود باقی است و کسی هم تا به حال اقدام برخلافی نکرده است.

محبی الدین عربی صوفی بنام و معاصر با فخر الدین رازی، در عمل به فروع با این دستوری که همه گونه پافشاری از سوی سران پیشین برای ابقای آن شده بود به مخالفت برخاست و با نیروی صفایی که در خویش احساس می نمود قدرت مخالفت را به خود

داد. چنان که در عمل کردن به فروع، گاهی به رأی یکی از پیشوایان چهارگانه و هنگامی به دستور دیگری و زمانی هم به تلفیق همگی اقوال آنها می پرداخت و گاهی هم اتفاق می افتاد که خود با داشتن قدرت ممیزه به استنباط پاره ای از مسایل پردازد و رأی منفرد و به خصوصی داشته باشد که با هیچیک از آرا و اقایل پیشوایان چهارگانه تطبیق ننماید. ما چگونگی رفتار او را در خصوص عمل به فروع در ذیل شرح حالش ذکر کرده ایم.

تا اینجا به پاره ای از گزارش زندگی سید اشاره شد اکنون وقت آن است که به شرح آثار او پردازیم.

آثار سید مرتضی

بدیهی است آثار سید فراوان است و برخی از آنها را در ضمن شرح حال او که پیش از این گذشت از قبیل کتاب الثمانین و المسائل الناصریات یاد کرده ایم. و اینک به دیگر آثار او که در اختیار ما می باشد می پردازیم. آثار سید به اندازه ای است که تحقیق از چگونگی آنها برای ما دشوار خواهد بود. ابتدا به نام کتابهای او به طوری که در بعضی از مواضع معتبر دیده ایم اشاره می نماییم. از جمله اجازة سید مرتضی به شیخ ابو الحسن محمد بن محمد بصروی، فقیه معروف به بصروی است که به خط خود برای او نوشته است و صورت اجازة را که شیخ بصروی به خط خود مرقوم داشته است. ما آنچه را که به خط هر دو مشاهده کرده ایم در اینجا ذکر می نماییم (۱).

بیان فهرست کتابهای سید اجل مرتضی علم الهدی ذو المجدین ابو القاسم علی بن حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب صلوات الله علیهم اجمعین و قدس الله روحه الزکیه تفسیر سوره الحمد و مائه و خمس و عشرين آیه من سوره البقره، تفسیر قوله تعالی لیس علی الذین آمنوا و عملوا الصالحات جناح فیما طعموا، معنی قوله تعالی قل تعالوا اتل ما حرّم ربکم علیکم، مسئله فی الرد علی من تعلق بقوله تعالی و لقد کرّمنا بنی آدم در این کتاب سید گفته بعضی از دانشوران را که اظهار داشته اند فرشتگان برتر از پیمبران

ص: ۵۶

۱- ۱- در حاشیة نسخه مؤلف آمده است: اصلی که کتابهای سید را از آن استنساخ کرده ایم در کمال نارسایی بود و ما باید آن را با نسخه اصلی که در نجف اشرف موجود است مقابله نماییم.

می باشند مردود ساخته است، المسائل المحمدیات. این کتاب عبارت از پنج مسئله به این شرح است. ۱- و لقد بَوَّأنا لِبِرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ. ۲- مقصود از جمله «امانتی اذیتها» که در هنگام استلام حجر می گویند چیست. ۳- مقصود از روایتی که از رسول خدا (ص) نقل کرده اند که فرمود «ان القلوب اجناد مجتده» دلها لشکرهای گرد آمده اند چیست (۱) ۴- مراد از آیه اَنْبِئُونِي بِاَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ چیست. ۵- مراد از آیه فَتَلَقَى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ بِكَلِمَاتٍ چیست.

از آثار او المسائل المبادریات که عبارت از بیست و چهار مسئله می باشد.

۱- مسئله عن قوله تعالى «فَسئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» ۲- الفرق بين المعرفة و العلم ۳- ما الشبهه و ضدها ۴- آیه وَ يَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ ۵- فی ما يجب فيه الخمس ۶- آیه عَنِ الْيَمِينِ وَ عَنِ الشَّمَالِ عَزِيزَ ۷- آیه إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ وَ لِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ ۸- آیه وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ قِيلَ لَهُمْ

ص: ۵۷

۱- (*) ممکن است حدیث مزبور همان حدیثی باشد که فرموده است: الارواح جنود مجنده فما تعارف منها ایتلف و ما تناكر منها اختلف، در مجمع البحرین می نویسد: معنای مجنده گرد آمده شده است و معنای حدیث اطلاع دادن از به وجود آمدن ارواح است که پیش از اجساد آفریده شده اند یعنی آنگاه که ارواح آفریده شدند در همان هنگام در میان آنها ائتلاف و اختلاف به وجود آمد و به مثابه لشکریانی بود که در برابر یکدیگر صف آرایی می نمایند و مراد از تقابل ارواح، سعادت و شقاوتی است که در آنها ایجاد شده است و به همین نسبت اجسادی که در دنیا به وجود می آید و ارواح در آنها قرار می گیرد. به همان نسبت که در عالم ارواح با یکدیگر اختلاف و ائتلاف داشته اند در دنیا هم همان گونه ائتلاف و اختلاف را دارا خواهند شد. این است که می بینیم نیکوکاران با نیکوکاران و بدکاران با بدکاران به یکدیگر می پیوندند (کند هم جنس با هم جنس پرواز- کبوتر با کبوتر باز با باز). از شیخ مفید نقل شده است ارواح که موجودات بسیطاند «مجرد» از نظر جنس با یکدیگر برابرند و از جهت عوارض با یکدیگر مخالف اند بنابراین ارواحی که در رأی و خواسته با یکدیگر موافق باشند در میانشان الفتی وجود دارد و ارواحی که در رأی و خواسته با یکدیگر موافق نباشند الفتی باهم ندارند و این معنی را ما به خوبی در میان افراد احساس می کنیم بعضی دیگر اظهار داشته مراد از ائتلاف و اختلاف، الفت و مخالفتی بوده که ارواح در عالم ذر با یکدیگر داشته اند. شیخ مفید این سخن را انکار کرده است به این دلیل که علم انسانی به پیش آمدهها منحصر به هنگامی است که در این عالم وجود پیدا کند. بنابراین از عالم ذر اطلاعی نداشته تا به الفت و کلفت خود با دیگران پی برده باشد. مؤلف مجمع پس از بیان شیخ اظهار داشته است: بیان اخیر شیخ بیرون از دقت و تأمل نمی باشد-م.

آمَنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا- أُنُومُنْ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ ۙ ۹- قول العالم عليه السَّلام «من كانت له حقيقه ثانيه لم يقم على شبهه هامده...» ۱۰- قول العالم «يا مفضل من دان الله بغير سماع من صادق اكرمه الله البتّه...» ۱۱- ليله القدر و ما روى فى تنزل الامر ۱۲- آيه وَ لَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ ۙ ۱۳- ما معنى الامام فى اللغه و الشرع ۱۴- هل التأويل ينسخ التنزيل ام لا؟ ۱۵- قول العالم عليه السَّلام «على الاسلام يتناكحون و يتوارثون و على الايمان يثابون» ۱۶- [...] ۱۷. قول العالم عليه السَّلام «ان الانبياء عليهم السلام لم يورثوا درهما و لا ديناراً و انما ورثوا احاديث من احاديثهم» خبرى است طولانى ۱۸- قول امير المؤمنين عليه السلام «ان الناس آلوا بعد رسول الله صلى الله عليه و آله الى ثلاثه» ۱۹- الولايه ما هى و هل هى قول و عمل ام قول بلا عمل ۲۰- قول النبى (ص) «انى مخلف فيكم ما ان تمسيكتم بهما لن تضلوا كتاب الله و عترتى» ۲۱- آيه «الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ» ۲۲- ما روى عن العالم عليه السَّلام «ان الله عزّ و جلّ اوحى الى آدم انى قد قضيت بنوتك و استكملت ايامك فاعمل الى الاسم الاكبر و آيات علم النبوه فاجعل عند ابنك شيث» خبرى است طولانى خدا خطاب به آدم (ع) فرمود پيمبرى و روزهاى توبه پايان رسيد اينك اسم اكبر و نشانه هاى پيمبرى را در اختيار فرزندت شيث قرار بده! ۲۳- آيه «أَوْ مَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ» ۲۴- آيه «أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيْتِهِ مِنْ رَبِّهِ».

از آثار او كتاب الملخص است كه ناتمام مانده؛ ديگرى الذخيره در اصول فقه است (نسخه اى از اين كتاب در نزد ما بوده كه مفقود شده است)؛ كتاب جمل العلم و العمل (۱)، المسائل الموصليات كه سه مسئله بوده است ۱- مسئله فى احكام الاعتماد

ص: ۵۸

۱- (*) اين كتاب در دو بخش اعتقادات و عبادات تأليف شده و به طبع رسیده است. بخش عبادات آن از طهارات شروع شده است و به كتاب زكات و مسائل آن پايان يافته است و در خاتمه آن مرقوم فرموده است: آنچه در نظر داشتيم تا اينجا به پايان رسيد و كسى كه بيش از اين بخواهد از اصول الدين بهره گيرى نمايد به كتاب ذخيره ما مراجعه نمايد و اگر زيادتر از آن بخواهد به كتاب ملخص مراجعه كند و اگر كامل تر از آن را تقاضا كند به كتاب المصباح مراجعه نمايد و اگر طالب مختصر بوده باشد همين كتاب كافي به حال او خواهد بود. كتاب حاضر را گروهى از فقهاء شرح كرده اند از جمله شيخ طوسى بخش عقائد آن را به نام التمهيد شرح كرده است-م.

۲- مسئله فی الوعید ۳- مسئله فی القیاس؛ از آثار او رساله ای است در ردّ بر یحیی بن عدی نصرانی راجع به منتهای و غیر منتهای و رساله دیگری در ردّ او که به دلیل موحدان در حدوث اجسام بیان کرده است رساله دیگری در ردّ او راجع به طبیعت ممکن.

المسائل المصریه الاولی که از پنج رساله تشکیل یافته است ۱- آیا علمهایی که برای انسان خردمند حاصل می شود در هنگامی است که به درک مدرکات می رسد و راه دریافت آنها ادراک است یا عادت ۲- آیا آن راهی که می توان فهمید افعالی که از ما به ظهور می رسد همان علم هم ایجاب می کند که آتش سوزان است یا نه ۳- آیا همه دلایل مستند به علوم ضروریه می شود یا دلایل بر دو بخش اند؟ ۴- آیا درست است که کارهای خردمندان به خاطر دواعی و صوارف است و به همان جهت هم دست از کار می کشد و ممکن است انسان خردمند از نفس داعی و صارف اطلاعی نداشته باشد؟ ۵- گفتگو درباره تضاد سیاهی و سپیدی؛ المسائل المصریه دوم که برای نه گونه سؤال ترتیب یافته است.

المسائل الرملیات هفت گونه مسئله است ۱- مسئله فی الصنعه و الصانع ۲- مسئله فی الجوهر و تسمیته جوهر فی العدم ۴- مسئله فی عصمه الرسول علیه السّلام فی السهو ۵- مسئله فی الانسان ۶- مسئله فی المتواترین ۷- مسئله فی رؤیه الهلال و مسئله فی الطلاق و الایلاء.

المسائل الطبریّه که دویست و هفت مسئله بوده است.

کتاب تقریب الاصول که آن را برای اعزّ، فرزند فخر الملک تألیف نموده است دیگری مسئله فی کونه عالما و مسئله در اراده و دیگری هم در اراده.

از آثار او المسائل الموصلیه الثانیه؛ دیگری المسائل المیافاریقه (المیافاریقیات) که به صد مسئله پاسخ گفته است. المسائل البرمکیه؛ پاسخ پنج پرسش بوده و همان المسائل الطوسیّه است. المسائل التّبانیّه؛ که از سه مسئله گواهی می دهد: مسئله در تذکر و مسئله راجع به آیه «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ» و مسئله در توبه.

کتاب الموضح عن جمله اعجاز القرآن؛ این کتاب به نام الصرفه معروف است.

کتاب تنزیه الانبیاء علیهم السّلام؛ کتاب جواز الولایه من جهه الظالمین؛ کتاب الشافی فی

الامامه؛ کتاب المقنع فی الغیبه؛ کتاب مسائل الخلاف فی الاصول؛ ناتمام مانده. کتاب فی التأكيد؛ کتاب فی دلیل الخطاب؛ المسائل الطرابلسیه الاولى؛ که به هفده پرسش جواب گفته است. المسائل الثانيه الطرابلسیه؛ که به ده پرسش پاسخ داده است. المسائل الثالثه الطرابلسیه، که به بیست و سه سؤال جواب داده است. المسائل الرابعه الطرابلسیه، که بیست و پنج جواب بوده است. المسائل الحلیه الاولى؛ که جواب سه سؤال است.

الثانيه؛ که آن هم پاسخ سه سؤال است. الثالثه که پاسخ سی و سه مسئله می باشد.

المسائل الدمشقيه؛ که همان الناصريه است. مسئله فی الولایه من قبل الظالمین، مسئله فی الامامه؛ مسئله فی دلیل الصفات؛ جواب الکراجکی فی فساد العدد المسائل الواسطیه؛ که پاسخ صد سؤال است. المسائل المستخرجات؛ که شرح مسائل الخلاف در فقه است که ناتمام مانده است. کتاب المصباح فی الفقه، که ناتمام مانده؛ مسئله فی نکاح المتعه؛ کتاب الشیب و الشباب؛ کتاب الطیف و الخیال؛ کتاب البروق؛ کتاب الانتصار؛ این کتاب را هنگامی تألیف کرده بود که شیعه گرد او اجتماع کرده بودند. کتاب الغرر و الفوائد (۱)؛ تفسیر قصیده میمیه از سروده های خودش؛ تفسیر خطبه شقشقیه؛ تفسیر قصیده بائیه سید (۲)؛ و الحمد لله رب العالمین و صلواته و سلامه علی محمد و آله الطاهرین.

صورت خط بصروی؛ که در آن از سید مرتضی درخواست کرده که فهرست کتابهای او را که تألیف کرده است به وی اجازه بدهد.

به نام خداوند بخشاینده مهربان. خادم سید اجل مرتضی ذو المجدین که خدا او را پایدار بدارد و تأیید او را ادامه دهد و نعمتش را بر او افزون بسازد و به مقام رفیع و عالی قدری او بیفزاید و دشمنان و حاسدانش را نابود سازد. از جناب او تمنا دارد تا فهرست کتابهای خود را به وی اجازت فرماید و آنچه از نظر او به صحت پیوسته یا به

ص: ۶۰

۱- ۱- مؤلف در حاشیه کتاب به خط خود مرقوم داشته است: کتاب الغرر و الفوائد همان کتاب الغرر و الدرر مشهور است که به نام غرر الفوائد و درر القلائد خوانده شده است.

۲- ۲- همچنین در حاشیه نسخه مؤلف آمده است: مراد از سید، سید حمیری است و این نسخه مشهور است و من آن را دیده ام.

صحت پیوسته خواهد شد به اجازه مفتخر گرداند و از رأی عالی آرزومند است وی را از این عطیه محروم نگرداند ان شاء الله تعالی. سید در جواب وی به خط خویش مرقوم داشته: به ابو الحسن محمد بن محمد بن بصروی - که خدا به وی توفیق نیکو ارزانی فرماید - اجازه دادم تا همگی کتابها و تصنیفها و امالی و نظم و نثر مرا از آثاری که در این اوراق آمده و یا آنهایی را که ممکن است از این پس به لباس تحریر در آورم رؤیت نماید. سپس امضا کرده است: «و کتب علی بن الحسین الموسوی در ماه شعبان سال ۴۱۷ هجری» پایان آنچه را از صورت استجازه بصروی و اجازه سید مرتضی که به وی داده است.

مؤلف گوید: آثار سید مرتضی منحصر به آنهایی که یادآوری شد نبوده است، بلکه پس از اجازه مزبور به تألیف آثار دیگری پرداخته است از آن جمله کتاب الفصول است که آن را از کتاب العیون و المحاسن استادش شیخ مفید استخراج و انتخاب کرده است و این کتاب هم اکنون معروف است هر چند استاد استناد ما دام ظلّه العالی در کتاب بحار الانوار کتاب الفصول را به عینه همان المحاسن و العیون معرفی کرده است که در ذکر نام کتابهای شیخ مفید می نویسد: و کتاب العیون و المحاسن که مشتهر به فصول است.

لیکن به طوری که نوشتیم کتاب الفصول، منتخبی از العیون و المحاسن است و ما برای نظریه خود ادله چندی را متذکر می شویم. ۱- گواهی آغاز فصول بلکه تا به آخر آن کتاب ثابت می کند که کتاب حاضر از آثار سید مرتضی است و بیشترین مطالب آورده شده در آن گواه بر آن است که الفصول انتخاب شده از العیون و المحاسن است. ۲- سبط شیخ علی کرکی عاملی در رساله دفع البدعه فی حلّ المتعه از هر دو کتاب العیون و المحاسن و الفصول مطالبی را نقل کرده است و چنین نوشته است: شیخ مفید در العیون و سید مرتضی در الفصول المختاره چنین گفته است (۱).

ص: ۶۱

۱-*) در الذریعه شانزدهم ذیل الفصول المختاره می نویسد: این کتاب را سید مرتضی از العیون و المحاسن شیخ مفید انتخاب کرده است و کتاب مزبور در اختیار حاجی نوری بوده است. تا آنجا که می نویسد سئلت ایدک الله ان اجمع لك فصولا من کتاب شیخنا محمد بن محمد بن نعمان (مفید) فی المجالس و نکتا من کتابه المعروف به العیون و المحاسن پایان این جمله به طوری که مؤلف هم در بالا اشاره کرد دلیل بر آن است که الفصول غیر از العیون و المحاسن می باشد - م.

و در جای دیگر از همان رساله اظهار داشته است: و از فصولی که سید امام به حق پیوسته، مربی دانشوران، ذو الحسین شریف مرتضی علم الهدی از کتاب مجالس و کتاب العیون و المحاسن شیخ مفید انتخاب نموده و امثال این ها از گفتار کرکی، دلالت دارد بر مغایرت فصول با عیون (۱).

مؤلف گوید: و من خود در شهر اردبیل به نسخه ای از اصل فصول دست یافتم که آن را یکی از فضلا بر فاضل دیگری قرائت کرده بود و خط آن فاضل بر آن کتاب به چشم می خورد. آری از عبارت ابن شهر آشوب در معالم العلماء ذیل شرح حال شیخ مفید، احتمال آن دارد که الفصول از آثار شیخ مفید باشد چه آنکه در ذیل شمارش آثار مفید می نویسد: از آثار او الفصول من العیون و المحاسن و همچنین همین احتمال از عبارت رجال نجاشی به دست می آید (۲).

در عین حال آنچه از دیباچه برخی از نسخه های الفصول آشکار می شود و صراحت هم دارد آن است که الفصول از آثار سید مرتضی است و شگفت این است که اصحاب رجال اصولا کتاب الفصول را به سید مرتضی نسبت نداده و از آثار او بشمار نیاورده اند. همچنین در اجازه ای که برای بصروی مرقوم داشته و پیش از این یادآوری شد به نام آن کتاب اشاره ای نشده است. گذشته از آنچه که یادآوری کردیم، از کسانی که به مغایرت الفصول با العیون تصریح کرده است سید حسین مجتهد کرکی است که در کتاب دفع المناواه عن التفضیل و المساوات به مغایرت آن دو کتاب اشاره نموده است.

و از آثار سید مرتضی کتاب المسائل الفخریه است. این کتاب را شیخ زین الدین بیاضی در کتاب الصراط المستقیم به وی نسبت داده و گفته است این کتاب از آثار سید

ص: ۶۲

۱- ۱- دلیل سوم در اصل مطبوع آورده نشده است-م.

۲- (*) در الذریعه شانزدهم الفصول من العیون و المحاسن [۱] می نویسد: این کتاب از آثار شیخ ابو عبد الله مفید حارثی است که نجاشی در فهرست کتابهایش پس از یادآوری از العیون و المحاسن، کتاب مزبور را جزو آثار مفید نام برده است و از این جهت چنین نتیجه می گیریم که شیخ مفید پس از تألیف العیون و المحاسن که اکنون موجود است کتاب الفصول المختاره را از آن کتاب انتخاب کرده باشد. لیکن تا به امروز از کتاب الفصول اثری نیافته ایم-م.

مرتضی (ره) است.

دیگری کتاب الرساله است که شیخ بیاضی در همان کتاب آن را از آثار سید برشمرده است.

دیگری الصرفه فی الاعجاز است. این کتاب را شارح بدیعیه صفی الدین حلّی که از امامیه بوده است به وی نسبت داده است (۱).

و از آثار او کتاب تنبیه الغافلین عن فضائل الطالبین است که آن را سید حسین مجتهد در کتاب دفع المناواه از آثار او برشمرده است و در آن کتاب از این اثر مطالبی را ایراد کرده است.

و اما کتاب الغرر و الدرر که به نام غرر الفوائد و درر القلائد موسوم می باشد از کتابهای بنام اوست و شهرت آن کتاب هویداتر از آن است که در اینجا از آن یادآوری شود و در بعضی از نسخه های آن الحاقات زیادی در آخر آن به چشم می خورد (۲).

کتاب غرر از کتابهایی است که مشتمل بر فوایدی ارزنده بوده و مطالب عدیده ای در آن گنجانیده شده است و من نسخه ای از آن را همراه با همان الحاقات در شهر ایروان دیده ام.

و از آثار او کتاب المسائل الاربلیه است، این کتاب را شیخ حسین بن علی بن حمّاد واسطی در اجازه خود به شیخ نجم الدین خضر بن محمد بن نعیم مطارآبادی، به وی نسبت داده است.

ممکن است اشتباهی از ناسخ رخ داده باشد. در این کتاب از المسائل الناصریه و

ص: ۶۳

۱-*) پیش از این در فهرست کتابهای سید از کتاب الموضح عن جهه الاعجاز القرآن یاد کرده و اشاره نموده است که این کتاب معروف به صرفه است. ممکن است کتاب مزبور همین کتاب باشد و ممکن است کتاب مستقل دیگری به نام الصرفه تألیف کرده باشد-م.

۲-**) پیش از این در فهرست آثار سید به این کتاب اشاره شده است. این کتاب در مصر به طبع رسیده است. در الذریعه شانزدهم می نویسد: غرر سید کتابی است در محاضرات و ادب و تفسیر آیات و شرح احادیث و امثال این ها که در مجالس عدیده املا می کرده، گویند: سید در راه حجاز مطالب کتاب را بر شاگردانی که همراهش بوده اند در هر منزلی که وارد می شده املا می کرده و آنها آنچه را از وی می شنیدند به ترتیب مجالس در آن کتاب گرد می آوردند-م.

الموصلیه الاربلیه یاد کرده است، بنابراین الاربلیه تصحیف الرملیه یا الرسیه خواهد بود.

و در آن اجازه اظهار شده است که مجموع ابیات دیوانهای سید مرتضی و سید رضی بیست و سه هزار بیت می باشد.

مؤلف گوید: آنچه از نوشته علامه و شیخ طوسی و امثال ایشان بدست می آید و بزودی به نظریه آنها اشاره خواهد شد، آن است که دیوان خود سید مرتضی متجاوز از بیست هزار بیت داشته است بنابراین باید گفت: مجموع اشعار هر دو برادر سید مرتضی و سید رضی حداقل پنجاه هزار بیت بوده باشد بویژه اشعار سید رضی که از مشاهیر سرایندگان بوده است.

علامه حلّی در خلاصه می نویسد: ابو القاسم مرتضی ذو المجدین علم الهدی علی بن حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسن بن علی بن ابی طالب علیهم السّلام در علوم بسیاری که دارا بوده است بی نظیر بوده و همگان اعتراف به فضیلت او کرده اند. در بسیاری از علوم از قبیل علم کلام و فقه و اصول فقه و لغت و ادب از نحو و شعر و لغت بر دیگران پیشی داشته است و دیوان شعری دارد که متجاوز از بیست هزار بیت می باشد.

سید در ماه ربیع الاول سال ۴۳۶ هجری در گذشته و در ماه رجب سال ۳۵۵ متولد گردیده است. در روز رحلت هشتاد سال و هشت ماه و چند روز عمر کرده بود خدا روی او را سپید کند. پسرش در خانه خود او بر جنازه پدرش نماز گذارده و در همان جا او را دفن کردند و ابو الحسن نجاشی (۱) همراه با شریف ابو یعلی محمد بن حسن جعفری و سلار بن عبد العزیز دیلمی کارهای مربوط به غسل او را به عهده گرفتند.

سید آثار بسیاری دارد که ما آنها را در کتاب کبیر خویش یادآوری کرده ایم و از روزی که این آثار به دست او تألیف شده تا به امروز که سال ۶۹۳ هجری است همواره تالیفات او مورد استفاده شیعه قرار گرفته است و او معلّم اعلام شیعه بود؛ قدس الله روحه و جزاه الله عن اجداده خیرا.

ص: ۶۴

از شهید ثانی (ره) نقل شده است: وی در حواشی خلاصه نوشته است ابو القاسم تنوخی که یار همیشگی سید بوده است اظهار داشته است: آنگاه که کتابهای سید را شمارش کردیم مجموع آنها هشتاد هزار مجلد بود که در میان آنها مصنفات و مقروآت وی به حساب درمی آمده است.

ثعالبی در تیمیه الدهر می نویسد: کتابهای سید را علاوه بر آنچه که به رؤسا و وزراء اهدا کرده بود تقویم کردیم، سی هزار دینار بهای آنها بود.

بار دیگر شهید ثانی در حاشیه خلاصه ذیل جمله «و دفن فیها» اظهار داشته است:

پس از آنکه سید را در خانه خود دفن کردند جنازه اش را به کربلا حمل کرده و در جوار جدش حضرت سید الشهداء علیه السلام مدفون ساختند (۱).

و مؤلف تنزیه ذوی العقول فی انساب آل الرسول از وی یاد کرده است.

از آثار او رساله ای است در پاسخ سؤالات مردم ری. از این کتاب استاد استناد ما (ایده الله تعالی) در باب البدا از کتاب توحید البحار یاد کرده است و ممکن است این رساله جزء رساله های یادشده او بوده باشد.

مؤلف گوید: از اشعار سید دو بیت زیر است که به وی نسبت داده اند و این دو بیت را در ثناگستری از نگین عقیق گفته است:

من کان یعتقد الولاء لحیدر و یحب آل محمد تحقیقا

فلیبس الحجر العقیق فانه حجر لآل محمد مخلوقا

- کسی که به ولایت حضرت مولی معتقد است و آل محمد را حقیقتا دوست می دارد.

- انگستری عقیق که سنگی است که برای آل محمد آفریده شده است، در انگشت می نماید.

ص: ۶۵

۱- (*) شیخ محمد سماوی در مجانی الطف به مناسبت اعلامی که در جوار حضرت سید الشهداء مدفون گردیده اند می گوید: و نجله الآخر اعنی المرتضی و من له فی فضله فصل القضاء دعاه ربه فلبی و احتضر و معها تاریخه (لقد قبر ۴۳۶) و در همان تاریخ آمده که پدر و برادرش سید رضی هم در آنجا مدفون گردیده اند-م.

گویند سید مرتضی در هنگام رحلتش این دو بیت را تذکره می کرد:

لان كان حظي عاقني عن سعادتي فان رجائي واثق بحليم

و ان كنت من زاد التقيه و التقى فقيرا فقدا مسيت ضيف كريم

-هرگاه نصیب من مرا از نیک بختی ام بازبدارد، ما یوس نمی شوم زیرا به خدای بردبار امیدوارم.

-هرگاه از توشه تقوا دستم تهی است بازهم میهمان خدای کریم می باشم (۱).

نجاشی در رجال خود می نویسد: ابو القاسم مرتضی علی بن حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیهم السّلام مراتبی از علم را فرا گرفته بود که هیچیک از بزرگان روزگار او به پایه او نرسیده بودند و به سماع حداکثر از احادیث رسیده بود و متکلمی سراینده و ادیبی عالی مقام در علم و دین و دنیا بود و کتابهایی تألیف کرده است از قبیل تفسیر سوره حمد و بخشی از تفسیر سوره بقره و تفسیر آیه شریفه قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ و بیان مطالبی مربوط به آیه «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ» و تفسیر آیه لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا و کتاب الموضح عن جملة اعجاز القرآن که معروف به کتاب الصرفه است و کتاب الملخص در اصول الدّین و کتاب الذخیره و کتاب جمل العلم و العمل و کتاب تقریب الاصول و الردّ علی یحیی بن عدی و ایضا الرد علی یحیی که به دلیل موخّردان در حدوث اجسام ایراد کرده است و ردّ دیگری بر او راجع به مسئله ای که آن را به نام طبیعه المسلمین نامیده است و مسئله فی کونه تعالی عالما و مسئله فی اراده و مسئله دیگری در اراده و کتاب تنزیه الانبیاء و الائمه علیهم السّلام و مسئله در توبه و مسئله در ولایت از سوی سلطان و کتاب الشافی در امامت و کتاب

ص: ۶۶

۱-*) ممکن است سید مرتضی مضمون فوق را از این دو شعر اقتباس کرده باشد که می گویند حضرت مولی این دو شعر را بر کفن سلمان مرقوم فرموده: وفدت علی الکریم بغیر زاد و بالحسنات و القلب السلیم فحمل الزاد اقبح کل شیء اذا کان الوفود علی الکریم

المقنع فی الغیبه و کتاب الخلاف در اصول فقه و مسئله فی التأكيد و مسئله فی دلیل الخطاب و المصباح فی الفقه و شرح مسائل الخلاف و مسئله فی المتعه و المسائل المحمدیات که جواب پنج سؤال بوده است و المسائل البادرانیات که پاسخ بیست و چهار مسئله بوده است و المسائل الموصلیات که جواب سه مسئله در وعید و قیاس و الاعتماد بوده است و المسائل المصریات الاوائل که پاسخ پنج سؤال بوده است و المسائل المصریات الثانیه و المسائل الرملیات که پاسخ هفت مسئله بوده است و المسائل التبانیه که پاسخ سه سؤالی بوده است که سلطان از او داشته است و کتاب الغرر و کتاب الودیعه (الوعید) و کتاب الذریعه و تفسیر قصیده خود او و کتاب مسائل انفرادات الامامیه و ما ظنّ انفرادها به.

سید مرتضی پنج روز باقی مانده از ماه ربیع الاول سال ۴۳۶ هجری درگذشت و فرزندش در خانه او بر وی نماز گذارد و همان جا مدفون گردید و پس از آن جنازه او را به کربلا برده و در جوار حضرت سید الشهداء علیه السلام به خاک سپرده شد و من به همراه شریف ابو یعلی محمد بن حسن جعفری و سلار بن عبد العزیز بدن او را غسل دادیم.

مؤلف گوید: از سوره بقره یک صد و بیست و پنج آیه آن را تفسیر کرده است.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء (۱) سید مرتضی و برادرش سید رضی (قدّس سرهما) را در طبقات الشعراء از جمله بزرگانی نام برده است که به ستایش اهل بیت علیهم السلام پرداخته اند و در همان کتاب اظهار داشته شریف ابو القاسم علی بن حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر علیهم السلام، الاجل المرتضی علم الهدی در همگی دانشها بر دیگران برتری داشت. وی در ماه رجب سال ۳۵۵ هجری متولد شد و در ماه ربیع الاول سال ۴۳۳ هجری درگذشت و هشتاد سال و هشت ماه و چند روز زیست کرد و به رضوان الله خرامید.

دیوان شعری دارد که برگزیده اشعارش می باشد و مشتمل بر زیاده از بیست هزار بیت بوده است. دیگری الشافی در امامت که کتاب پسندیده ای است؛ دیگری الملخص

ص: ۶۷

که کتاب خوبی است و ناتمام مانده است؛ دیگری الذخیره در اصول و جمل العلم و العمل؛ و الغرر و الدرر که کتاب ارزنده ای است؛ و تکمله الغرر؛ و التنزیه فی عصمه الانبیاء؛ و المسائل الموصلیه الاولى که پاسخ سه مسئله است. در وعید و قیاس و اعتماد.

و مسائل اهل الموصل الثانیه، و مسائلهم الثالثه، و المقنع فی الغیبه این کتاب را بنا به پیشنهاد وزیر مغربی تألیف کرده است و مسائل الخلاف فی اصول الفقه؛ که ناتمام مانده است و ما تفردت به الامامیه من المسائل الفقهیه؛ و مسائل مفردات فی اصول الفقه، المصباح فی الفقه ناتمام مانده و المسائل الطرابلسیه الاولیه، و المسائل الطرابلسیه الاخریه، المسائل الناصریه فی الفقه؛ المسائل الجرجانیه، المسائل الحلبیه الاولیه، و مسائل هم الاخریه، و المسائل الدیلمیه فی الفقه؛ و المسائل الطوسیّه که ناتمام مانده و المسائل الصیداویّه، المسائل التبانیات، الذریعه الی اصول الشریعه که کتاب مرغوبی است (۱) و الموضح عن وجه اعجاز القرآن؛ و اوصاف طیف الخیال؛ و المرموق فی اوصاف البروق، و الشیب و الشباب، و تتبع الابیات التي تكلم عليها ابن جنی فی ابیات المعانی للمتنبی، و النقض علی ابن جنی فی الحکایه و المحکی، تفسیر القصیده المذهبیه عن الحمیری، الفقه الملکی، مختصر الفرائض فی نفی الرؤیه و ابطال القول بالعدد، الرساله الباهره فی العتره الطاهره، المسائل السلاریه، مسائل آیات و مسائل میافارقین (۲)(۳) که شصت و پنج مسئله است و المسائل الرازیه؛ که چهارده مسئله است و مسائل مفردات فی فنون شتی؛ که به اندازه صد مسئله متفرق است و المنع من تفضیل الملائکه علی الانبیاء علیهم السلام؛ و نقض مقاله یحیی بن عدی انصاری المنطقی فیما لا یتناهی؛ و جواب الملاحظه فی قدم العالم فی اقوال المنجمین؛ و انکاح امیر المؤمنین علیه السلام ابنته من

ص: ۶۸

۱- ۱- در حاشیه نسخه مؤلف آمده است: ابن ابی الحدید معتزلی کتابی به نام الاعتبار بر الذریعه در اصول سید مرتضی در سه مجلد نوشته است.

۲- ۲- در حاشیه نسخه مؤلف می نویسد: میافارقین شهری است در الجزیره.

۳- (*) در معجم البلدان آمده: میافارقین به فتح میم و تشدید یا و سپس فا و الف و راء و قاف مکسور، یکی از شهرهای معروف دیار بکر است که میانبت هم می گویند چه آنکه او نخستین بانی آن شهر است؛ پس از آن شرح مفصلی راجع به آن نوشته است-م.

عمر؛ و تتمه انواع الاعراض من جمع ابی رشید نیشابوری؛ و الخطبه المقمصه؛ و الحدود و الحقائق؛ و انقاذ البشر من القضاء و القدر (۱).

مؤلف گوید: پیش از این راجع به میلاد سید مرتضی تحقیقی به عمل آمد و اما قوله (۲)... و باز گوید: شهید در بحث قضاء فائده از شرح ارشاد، رساله المسائل الرسیه را به سید مرتضی نسبت داده است و از آن رساله نقل کرده است که: واجب است فائده را بر حاضره مقدم داشت و همچنین در توضیح محض.

و نیز در بحث تتمیم و امثال آن کتاب شرح رساله را از آثار او نام برده است. ممکن است مراد از شرح مزبور کتاب (۳)... یا شرح رساله المقنعه مفید باشد.

ابن داود در رجال خود می نویسد: سید از همگی اعلام روزگارش برتر بوده و سید فقهاء روزگارش بشمار می آمده است. مقام فضیلت و آثارش مشهور است و در ماه ربیع الاول سال ۴۳۶ در گذشته است (۴).

استاد استناد (أئده الله تعالی) در اول بحار می نویسد: کتاب الدرر و الغرر و کتاب تنزیه الانبیاء، کتاب الشافی، کتاب شرح قصیده الحمیری، کتاب جمل العلم و العمل، کتاب الانتصار، کتاب الذریعه؛ کتاب المقنع فی الغیبه، کتاب منقذ البشر من اسرار القضاء و القدر اجوبه المسائل المختلفه از سید مرتضی علم الهدی ابو القاسم علی بن الحسین الموسوی (نور الله ضریحه) می باشد و کتاب عیون المعجزات به وی نسبت داده شده (۵) است و انتساب آن کتاب از نظر من به صحت نیوسته است. آری، کتاب مزبور اثر ارزنده ای است و نسخه کهنی از آن در اختیار ما می باشد و ممکن است از آثار یکی از

ص: ۶۹

۱- ۱- معالم العلماء، ص ۶۹. [۱]

۲- ۲- در اصل مطبوع آورده نشده است گویا مرادش سال فوت سید باشد که همگان سال فوت او را ۴۳۶ هجری نوشته اند و ابن شهر آشوب ۴۳۳ نقل کرده است- م.

۳- ۳- (*) در اصل مطبوع آورده نشده است- م.

۴- ۳- رجال ابن داود، ص ۲۴۰.

۵- ۴- در حاشیه نسخه مؤلف می نویسد: سید هاشم بحرانی در کتاب حلیه الابرار و امثال آن تصریح کرده است که کتاب عیون المعجزات از آثار سید مرتضی است.

پیشینیان محدثان بوده باشد. سید مرتضی از ابو علی محمد بن همام و از محمد بن علی بن ابراهیم روایت می کرده است (۱).

مؤلف گوید: آنچه در کتاب دفع المناواه عن التفضیل و المساوات سید حسین مجتهد دیده ام این است که کتاب عیون المعجزات را به قطب راوندی نسبت داده است، لیکن این انتساب درست نیست زیرا در آن کتاب از محمد بن علی بن ابراهیم روایت کرده است و هرگاه مراد از محمد بن علی فرزند صاحب تفسیر معروف باشد که معاصر با کلینی بوده است، درست نیست که عیون المعجزات از آثار قطب راوندی بوده باشد.

بنابراین باید گفت مراد از محمد بن علی بن ابراهیم همان کسی است که شیخ منتجب الدین در فهرست از وی یاد کرده و نوشته است: وی فقیهی صالح و از متأخران شیخ طوسی یا از معاصران است. حقیقت آن است که عیون المعجزات منتسب به قطب الدین، غیر از عیون المعجزات منتسب به سید مرتضی است و عیون المعجزات قطب راوندی از جمله ملحقات کتاب الخرائج و الجرائح قطب الدین راوندی می باشد.

پیش از این در شرح حسین بن عبد الوهاب نوشتیم که کتاب عیون المعجزات از آثار او می باشد و او از معاصران سید مرتضی و سید رضی بشمار آمده است و در برخی از مشایخ با ایشان شریک بوده است. از ظاهر بیان استاد استناد به دست می آید که مراد وی از کتاب عیون المعجزات همین کتاب است لیکن اشکالی که باقی می ماند آنست که مؤلف عیون در این کتاب از ابو علی بن همام و از محمد بن علی بن ابراهیم روایت می نماید. من خود به نسخه کهن و صحیحی از عیون المعجزات در شهرهای مختلف دست یافتم و از آغاز تا انجام آنها ورق بینی نمودم. در هیچ نسخه ای از عیون ندیدم که مؤلف از ابو علی بن همام و محمد بن علی با واسطه روایت کرده باشد، بلکه همه جا از کتابشان - یعنی بدون واسطه - روایت کرده است. گذشته از این شخصی را که مؤلف عیون از وی روایت می کند ابو علی حسن بن همام است و ابو علی بن همام که مشهور است و از قدما بشمار می آید، ابو علی محمد بن همام می باشد.

ص: ۷۰

شیخ معاصر در امل الآمل پس از ایراد کلام ابن شهر آشوب که پیش از این یادآوری شد و همچنین پس از نقل کلام ابن داود که قبلاً ایراد گردید، اضافه کرده شیخ بهائی در توضیح المقاصد از نظر سال وفات سید مرتضی که ۴۳۶ بوده است با ابن داود موافقت نموده است؛ هرچند با کلام ابن شهر آشوب که سال وفات او را ۴۳۳ هجری تعیین نموده مخالفت کرده است. او می نویسد شیخ طوسی در کتاب فهرست از وی نام می برده و او را به وثاقت ستوده و از وی ثناگستری به عمل آورده است و نام سی و هشت فقره از آثار او را متعرض شده است. همچنین نجاشی و علامه از وی یاد کرده اند جز اینکه علامه آثار او را نام نبرده است و ابن شهر آشوب بر آثاری که شیخ و نجاشی به او نسبت داده اند، کتبی را افزوده است و ما در کتاب حاضر (امل الآمل) به آنچه ابن شهر آشوب یادآوری کرده است بسنده نموده ایم.

پس از این امل الآمل به نقل قول شهید ثانی پرداخته و می نویسد: شهید ثانی در حواشی خلاصه از ابو القاسم تنوخی یار و هم صحبت سید مرتضی نقل کرده است که گفت: آنگاه که سید در گذشت به شمارش کتابهای او پرداختیم و به این نتیجه رسیدیم که کتابهای وی از تألیفات و محفوظات و مقروئاتش هشتاد هزار مجلد تقویم می شود.

مؤلف تنزیه ذوی العقول فی انساب آل الرسول و همچنین ثعالبی در یتیمه الدهر می نویسد: کتابهای سید علاوه بر آنچه که بخش عظیمی از اهدائات او را به رؤسا و وزراء تشکیل می داده به سی هزار دینار تقویم می شده است.

و از آثار او رساله المحکم و المتشابه است که همگی مطالب آن از تفسیر نعمانی نقل شده است.

ابن خلکان ضمن شرح حال سید می نویسد: وی بازمانده طالبیها و پیشوای علم کلام و ادب و شعر بوده است و تألیفاتی طبق مذهب شیعه داشته است و مقاله ای در اصول الدین تألیف کرده و دیوان شعر بزرگی ترتیب داده است. هرگاه خیال سرایندگی در سر می پرورانیده به خوبی از عهده برمی آمده و از آثار او کتاب الغرر و الدرر است (۱) که

ص: ۷۱

۱-۱- در حاشیه نسخه مؤلف می نویسد: که به خط خود نوشته است از جمله نسخه هایی که از غرر-

مشمول بر فنون ارزنده ای بوده و از نحو و لغت و امثال این ها گفتگو کرده است. او پیشوای مطلق پیشوایان عراق بوده و سخن درباره او از سوی موافق و مخالف بسیار است؛ در عین حال دانشوران در گرفتاریها به وی رجوع داشته و بزرگان عراق از سفره احسان او بهره ور گردیده و محافل ادبی به وی مفتخر بودند و مدارس علمی از وجود او استفاده می نمودند. دیگران هم از مؤانست او مستفید می شدند. لطائف گفتار و شیوایی اشعار او زبانزد عوام و خواص است. از اشعار او است:

ضن عنی بالنزر اذ أنا یقظان و اعطی کثیره فی المنام

و التقینا کما اشتھینا و لا ب سوی أن ذاک فی الاحلام

و اذا کانت الملاقاه لیلا فاللیالی خیر من الایام

-آنگاه که بیدار بودم از کمترین توجهی نسبت به من خودداری می ورزید هرچند در خواب بیشتر از آنچه می پنداشتم به من ارزانی داشت و آنچه را که در نظر داشتیم کاملاً از وی استفاده نمودیم.

-آری عیبی نیست هرگاه آنچه را از وی بهره گرفته ایم در خواب بوده باشد.

-هرگاه ملاقات ما در شب اتفاق بیفتد شکی نیست که شبها از روزها بهتر خواهد بود.

و از گفتار نغز اوست:

بینی و بین عواذلی فی الحبّ أطراف الرماح

انا خارجی فی الهوی لا حکم الا للملاح

-حاکم بین من و ملامت کنندگان من در علاقه مندی به محبوب، جز نیزه ها چیز دیگری نیست.

-آری من در عشق و شور از خارجیانم و حکومت بر ما در دست زیبارویان است.

پایان کلام ابن خلکان (۱).

و من نسخه ای از دیوان شعرش را که بر او قرائت شده بود و خط خود او هم به چشم می خورد دیده و همان نسخه را که کمتر از ده هزار بیت بود در ظرف ده روز استنساخ کردم. به گمان من این نسخه منتخبی از دیوان او می باشد.

باخرزی در دمیه القصر (۲) از وی یاد کرده است و به ثناگستری از او پرداخته است.

در ضمن چکامه ای که سروده است:

و قد علم المغرور بالدهر أنه وراء سرور المرء فی الدهر غمه

و ما المرء الا نهب یوم و ليله تخب به شهب الفناء و دهمه

و کان بعیدا عن منازعه الردی فألقته فی کف المنیه أمه

ألا انّ خیر الزاد ما سدّ فاقه و خیر تلادی الذی لا أجمه

و ان الطوی بالعزّ احسن بالفتی اذا کان من کسب المذلّه طعمه

-کسی که فریفته روزگار شده است باید بداند که خوشحالی اندوهی در پی دارد.

-آدمی است که شبانه روز در دست غارتگر روزگار قرار می گیرد و شهابهای روشن فنا و نابودی او را فریب می دهد.

-او که همیشه خود را از کنکاش با مرگ دور می پنداشت، برخلاف انتظار به

ص: ۷۳

چنگال مرگ گرفتار شد.

-بهترین توشه، توشه ای است که از بیچارگی جلوگیری کند و بهترین زادگاه، زادگاه آرامش بخش است.

-شخص بافتوت هرگاه رخسار خود را به گرسنگی روسپید نگه بدارد بهتر از آن است که در سر سفره خواری قرار گیرد.

باز در ضمن چکامه ای گفته است:

جزعت لو خطاب المشیب و انما بلغ الشباب مدى الکمال فنورا

و الشیب ان فکرت فیه مورد لا بد یورده الفتی ان عمرا

یبیض بعد سواده الشعر الذی لو لم یزره الشیب و اراه الثری

-ناراحتی من آن هنگامی بود که گام در جاده پیری گذاردم؛ چه آنکه پیش از این به کمال جوانی و نورانیت آن رسیده بودم.

-بدیهی است که پیری از هر راهی که باشد وارد می شود و جوان هم اگر دوره جوانی را به پایان برساند به مرحله فرتوتی می رسد.

-پیری است که موی سیاه را سپید می کند و در صورتی که به پیری نرسد زمین او را در خود فرومی برد (۱).

سید احمد بن علی بن حسین حسینی نسابه شاگرد سید محمد بن قاسم بن معینه حسنی نسابه در کتاب عمده الطالب فی نسب آل ابی طالب و در مختصر آن ذیل شرح حال فرزندان حضرت موسی بن جعفر علیه السلام و نوادگان آن حضرت می نویسد: عقب ابراهیم مرتضی بن موسی الکاظم از موسی ابو سجه و جعفر است و هم گفته اند از اسماعیل بن ابراهیم مرتضی نیز نوادگانی داشته است (۲). در عین حال عقب ابراهیم و عدد

ص: ۷۴

۱-۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۸۲.

۲- (*) در عمده الطالب از ابو نصر سخاوی نقل شده است اولاد ابراهیم مرتضی منحصر است به موسی ابو سیحه و جعفر و کسی که ادعا کند که از فرزندان دیگری می باشد (اسماعیل بن ابراهیم) مدعی و دروغگو و باطل است -م.

نوادگان ابراهیم از موسی ابو سبحة بوده است. و بیت موسویان منسوب به ابو سبحة است. عقب موسی از هشت تن پسر بوده است که چهار تن از آنها کم اولاد و چهار تن دیگرش کثیر الاولاد می باشند. و آنان عبارت اند از: محمد اعرج بن ابی سبحة و احمد اکبر و ابراهیم عسکری و حسن قطیفی. از فرزندان محمد اعرج یادشده شریف نقیب طاهر ذو المناقب ابو احمد حسین بن موسی ابرش بن محمد اعرج؛ همچنین دو فرزندش سید بزرگوار و دانشمند نقیب طاهر امیر الحاج مرتضی علم الهدی ذو الحسین ابو القاسم علی و رضی ذو المجدین ابو الحسن محمد (سید رضی) که نسب هر دو برادر منقرض شده است و عمویشان ابو عبد الله احمد بن موسی ابرش، جد سادات موسوی بغداد است.

مؤلف گوید: اینکه اظهار داشته نسبت سید مرتضی و سید رضی منقرض شده درست نیست مگر اینکه بگوییم پس از آنکه فرزندان از ایشان به وجود آمد سلسله شان منقرض شده است.

و در ذیل یادآوری از عقب عمر اشرف بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب علیهم السلام (۱) می نویسد: ابو الحسن علی ادیب مخل (مجل) بن ناصر، بزرگوار بود که با عبد الله بن معتز به مجادله برخاسته و زیدیه را هجو کرده است. از فرزندان او الناصر للحق است که ابو عبد الله حسین بن حسن بن حسین مفقود بن ابو الحسن علی ادیب می باشد و از ایشان است ابو عبد الله محمد اطروش بن ابی الحسن علی ادیب نام برده شده و عقبی از این شخص باقی نمانده و از ایشان است نقیب البطحه علی بن زید بن

ص: ۷۵

۱-*) در عمده الطالب می نویسد: ابو علی عمر اشرف محدثی فاضل بود و امور صدقات حضرت علی (ع) را به عهده گرفته بود و برادر زید شهید و بزرگتر از او بود. عقب او در عراق اندک بوده است و او را به جهت تمیز از عمر اطرف، عموی پدرش عمر اشرف می گفتند زیرا نسب او از دو سو به حضرت مولی و حضرت زهرا (ع) می رسیده؛ لیکن عمر اطرف از یک طرف تنها به حضرت مولی منتهی شده است و نسب او تنها از فرزندش علی اصغر بوده است که بزرگوار بود محدث بوده است. از مجدی نقل شده است که مادر عمر اشرف و زید به نام حیرا خوانده شده است و شصت و پنج سال عمر کرده و رحلت نموده است - م.

ابی طالب بن محمد اطروش که باقیمانده دارد.

و از ایشان است ابو طالب علی مجلّد در بغداد (۱) بن ابی حرب محمد اصم بن محمد اطروش که دارای بازماندگانی است. و دیگری ابو الحسین احمد بن ناصر است و از بازماندگان او بریق است که ابو القاسم ناصر بن حسین ناصر صغیر بن احمد یاد شده است. و از ایشان است فاطمه دختر ناصر صغیر که به وی اشاره شده است و او مادر سید مرتضی و سید رضی، فرزندان نقیب ابو احمد موسوی است.

مؤلف گوید: آنچه را پیش از این ذیل ترجمه ناصر الحق از کلام مؤلف مجدی به نگارش در آوردم، در مواضع چندی با آنچه که این سید نسابه ایراد کرده است مخالفت دارد؛ بنابراین در نگارشهای این دو نسابه باید دقت کرد.

و به مناسبت یادآوری از نوادگان حسین اصغر بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیهم السّلام می نویسد: از اعقاب اوست ابو الحسن علی بن ابراهیم بن علی الصالح و از فرزندان ابو الحسن، استاد ما عالم فاضل شیخ الشرف ابو الحسین محمد بن ابی جعفر محمد بن ابی الحسن علی الحور ابن حسن بن علی یاد شده است. وی در نسب شناسی مهارت کامل داشت و در روزگار خود ریاست فن نسب شناسی منحصر به وی بوده است. او استاد استاد ما ابو الحسن عمری و استاد سید مرتضی و سید رضی موسوی بوده و آثار بسیاری در فن نسب شناسی دارد و نزدیک به صدسال زیست کرد و سال ۴۳۵ در گذشت و نسلش منقرض گردید.

شهید در اربعین و [دانشمندی] در کتاب دیگری گوید: علت شهرت سید مرتضی به لقب علم الهدی آن بود که محمد بن حسین بن عبد الرحیم وزیر قادر بالله عباسی در سال ۴۲۰ هجری به بیماری سختی دچار شد، به دنبال آن حضرت مولی علی علیه السلام را در خواب دید خطاب به وی فرمود به علم الهدی بگو برای شفای تو دعا کند.

محمد وزیر گوید: از مقام ولایت علیه السّلام پرسیدم علم الهدی کیست؟ فرمود علی بن حسین موسوی. وزیر پس از بیداری عریضه ای به حضور سید تقدیم داشته و از

ص: ۷۶

۱- (*) ممکن است در بغداد آن روز به وظیفه جلّادی (تازیانه زنی) می پرداخته-م.

جنابش درخواست دعا کرد تا عافیت او را از خدا بخواهد و در عنوان آن نامه لقبی را که در خواب شنیده بود اضافه کرد. سید به مجردی که نامه را ملاحظه کرد و لقب مزبور را دید به منظور شکسته نفسی از پذیرش آن امتناع ورزید و در پاسخ نامه وزیر نوشت: خدا را، خدا را دربارۀ من مراعات کنید و مرا به چنان لقبی از پای میفکنید. وزیر در پاسخ توقیع سید مرقوم داشت: این لقب را از خود به نگارش درنیاوردم بلکه لقبی بوده که حضرت علی علیه السلام در خوابی که دیده بودم ترا بدان لقب مفتخر داشته است. طولی نکشید خدای متعال وزیر را بر اثر دعای سید بهبودی ارزانی فرمود در ملاقاتی که وزیر با قادر بالله داشت جریان رؤیا و اینکه سید از پذیرش آن لقب امتناع می ورزد به اطلاع وی رسانید قادر بالله در دیداری که با سید مرتضی داشت خطاب به وی گفت لقبی را که جدّت به تو ارزانی داشته است بپذیر. از آن به بعد دستور صادر شد تا لقب مزبور را در ردیف القاب او درآورند و از آن زمان به بعد به این لقب شهرت یافت.

کلام سید امیر مصطفی در مورد سید مرتضی

سید امیر مصطفی در رجال خود فرموده است (۱)...

شیخ طوسی در فهرست می نویسد: ابو القاسم مرتضی اجل علم الهدی (که خداوند به وی طول عمر عطا فرماید و از برکت وجود او اسلام و اسلامیان را پشتیبانی نماید) علی بن حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب (صلوات الله علیهم اجمعین، یکتایی است در علوم کثیره و همگان بر فضیلت او اعتراف کرده اند؛ در همگی علوم از قبیل علم کلام و علم فقه و اصول الفقه و ادب و نحو و شعر و معانی شعر و لغت و امثال این ها بر دیگران مقدم است. دیوان شعرش متجاوز از بیست هزار بیت می باشد و علاوه بر دیوان شعر آثار دیگری هم دارد و پرسشهایی هم از شهرها از وی می شده و فهرست آثار او که معروف است مشتمل بر همگی آنها می باشد. ما در این فهرست به کتابهای بزرگ و با عنوان او

ص: ۷۷

۱-*) در نسخه مطبوع آنچه را سید مصطفی در نقد الرجال آورده است ایراد ننموده. آری وی در آن کتاب مطالبی را که نجاشی در رجال متعرض شده و آنچه را شیخ در فهرست و در رجال آورده و در همین کتاب ترجمه می شود متذکر گردیده است-م.

اشاره می کنیم از جمله کتاب الشافی فی الامامه و این کتاب بر رد کتاب الامامه المغنی عبد الجبار بن احمد است. اثر سید بزرگوار از جمله آثاری است که در امامت مانند آن تألیف نشده است. دیگری الملخص فی الاصول که ناتمام مانده است. کتاب الذخیره فی الاصول تمام شده است. کتاب الجمل العلم و العمل تمام شده. کتاب الغرر و الدرر و کتاب التنزیه؛ مسائل الموصلیه الاولیه الثلاثه؛ که عبارت است از مسئله وعید و مسئله قیاس و ابطال آن و مسئله اعتماد و مسائل اهل الموصل ثانیه و ثالثه، المقنع در غیبت (۱) و مسائل خلاف در فقه که ناتمام مانده؛ و مسائل الانفرادات در فقه، مسائل الخلاف در اصول فقه که ناتمام است؛ مسائل مفردات در اصول فقه؛ و الصرفه فی اعجاز قرآن؛ المصباح در فقه که ناتمام است؛ مسائل الطرابلسیه الاولی؛ مسائل الطرابلسیه الاخیره؛ مسائل الحلبیه الاولی؛ مسائلهم الاخیره؛ مسائل اهل مصر قدیما فی اللطیف؛ مسائل الاخیره؛ مسائل الدیلمیه؛ مسائل الناصریه در فقه؛ مسائل الجرجانیه؛ مسائل الطوسیّه که ناتمام است؛ دیوان شعر؛ کتاب البرق؛ کتاب الطیف و الخیال و الشیب و الشباب؛ کتاب تتبع الابیات التي تكلم عليها ابن جنّي فی ابیات المعانی للمتنبی؛ کتاب فی النقض علی ابن جنی فی الحکایه و المحکمی؛ تفسیر قصیده السید الحمیری المذهب (۲)؛ مسائل مفردات؛ که عبارت از صد مسئله در فنون مختلفه است؛ مسائل کبیره فی مضرّه القول بالرؤیه؛

ص: ۷۸

-
- ۱- (*) این رساله همراه با رساله های دیگر به نام کلمات المحققین به طبع رسیده است و در آخر آن به مناسبت اینکه مرقوم داشته جمله مقنعه فی هذه المسأله به نام مقنعه یا المقنع معرفی شده است-م.
- ۲- (***) در پاورقی فهرست شیخ می نویسد: چکامه مزبور قصیده بایه است از سید حمیری که در ستایش حضرت مولی علیه السلام سروده است و نزدیک به صد و هفت بیت می باشد و مطلع آن این است: هلا وقفت علی المكان المشعب بین الطویل فاللوی من کلب و ممکن است به مناسبت این بیت که در آن چکامه گفته است به قصیده مذهب معروف شده باشد. فثنی الاعنه نحو و عث فاجتلی ملساء تبرق کاللعین المذهب این قصیده به عنوان (القصیده الذهبیه) همراه با شرحش در مصر به طبع رسیده است.

ابطال القول بالعدد؛ و کتاب الصرفه (۱) (۲)؛ کتاب الذریعه فی اصول الفقه؛ المسائل الصیداویه.

سید در ماه ربیع الاول سال ۴۳۶ هجری در گذشته و در ماه رجب سال ۳۵۵ هجری متولد شده است و در روز وفات هشتاد سال و هشت ماه داشت. خدا او را روسپید گرداند و من بیشتر این کتابها را در نزد او قرائت کردم و کتابهای دیگری را که بر او قرائت می شد، شنیدم (۳).

شیخ طوسی (ره) باز در کتاب رجال خود ضمن ذکر نام آن هایی که از ائمه علیهم السلام روایتی نقل نکرده اند و معاصر با ایشان نبوده اند می نویسد: ابو القاسم علی بن الحسین الموسوی ملقب به مرتضی ذو المجدین و علم الهدی ادام الله تائیده در ادب و فضیلت از همگی معاصرانش برتر بوده و متکلمی فقیه و جامع همه دانشها بشمار می آید، خدا عمر او را زیاد کند. وی از تلّعبری و حسین بن علی بن بابویه و از مشایخ دیگر ما روایت می کرده و آثار بسیاری دارد که ما بخشی از آنها را در فهرست یاد کرده ایم و حدّ اکثر آثارش را از وی سماع نموده و به قرائت آنها بر وی رسیده ایم (۴).

ص: ۷۹

۱-۱- در حاشیه نسخه مؤلف می نویسد: در بعضی از نسخه های فهرست، مانند نسخه ای که در اختیار میرزا محمد استرآبادی بوده است در رجال کبیر خود لفظ «و کتاب الصرفه» را بعد از «و ابطال القول بالعدد» افزوده و حال آنکه اشتباه است و همان کتاب الصرفه فی اعجاز القرآن است. [۱]

۲- (*) پیش از این اشاره شد که بعضی ها کتاب الصرفه را جزو آثار سید قرار داده اند. لیکن در نسخه رجال کبیر استرآبادی چاپ نجف که فعلا در اختیار داریم از کتاب الصرفه نام نبرده است-م.

۳- ۲) -فهرست طوسی، ص ۹۸.

۴- (***) در پاورقی فهرست شیخ طوسی می نویسد: به طوری که می دانیم شیخ طوسی کتاب رجال را پیش از کتاب فهرست تألیف کرده است، به همین مناسبت در بسیاری موارد به رجال ارجاع می دهد و از قرائن به دست می آید که کتاب رجال را در روزگار سید تألیف کرده باشد. چنانچه در فوق ملاحظه می شود پس از معرفی وی می نویسد (ادام الله تعالی ایامه یا تأئیده) و از این قرینه استفاده می شود که فهرست را هم در حال حیات وی تألیف کرده باشد و پس از وفات تاریخ وفات او را بدان کتاب الحاق کرده باشد و مؤید آن همین است که در بعضی نسخه های فهرست آمده است طول الله عمره، ما هم در این کتاب آن را از نسخه بدل یاد کردیم-م.

مؤلف گوید: در یکی از مواضع چنین یافتیم سید مرتضی علم الهدی ابو القاسم مرتضی سید اجل اوحد طاهر ثمانینی ذو المجدین. قاضی ابو القاسم تنوخی که یار و مصاحب سید مرتضی بوده است اظهار داشته سید در سال ۳۵۵ هجری متولد شده است و موقعیت فضل و علم وی بالاتر از آن است که به حدّ وصف درآید. او پس از درگذشتش هشتاد هزار مجلد از مقررات و مصنفات و محفوظاتش علاوه بر اموال و املاک که از توصیف بیرون است باقی گذارد و کتابی به نام الثمانین تألیف نموده و از هر چیز هشتاد قسم از آن را دارا بود و هشتاد و یک سال هم عمر کرد، به همین جهت او را ثمانینی می گفتند و چنانکه می دانیم در علم و دیگر فنون به عالی ترین مرتبه نایل گردید و نقابت سادات شرق و غرب را به عهده گرفت و به منصب امارت حاج و حرمین شریفین مکه و مدینه برگزیده شده و به مظالم عباد و احقاق حقوق ایشان می پرداخت؛ مقام قاضی القضاتی را دارا گردید و مدت سی سال با کمال لیاقت در این مناصب باقی ماند.

او آغاز تصدی این امور را از سال ۴۰۶ هجری متعهد شد و در روز ۲۵ ربیع الاول سال ۴۳۶ هجری درگذشت و شب آن روز در خانه اش مدفون گردید؛ سپس به جوار جد بزرگوارش حضرت امام حسین علیه السلام انتقال داده شد و در آرامگاه موسویها مدفون گردید. مادر او و برادرش سید رضی، دختر ناصر بود و هنگامی که این مادر بزرگوار وفات یافت سید چکامه مشهوری در سوک او گفت. از آن جمله است:

لو كان مثلک کل أم بره غنی البنون بها عن الآباء

کان ارتکاضی فی حشاک مسیبا رکض العلیل علیک فی احشاء

تا آخر چکامه.

مؤلف گوید: شیخ فخر الدین رماحی (طریحی) در کتاب مجمع البحرین که در فن لغت و واژه شناسی تألیف کرده است در ذیل کلمه «رضا» می نویسد: مرتضی لقب علی بن حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب علیهم السلام ذو المجدین علم الهدی است. وی در علوم بسیاری یکتا بوده و همگان بر فضیلت او اعتراف کرده اند و در علم کلام و فقه و اصول الفقه و ادب و

نحو و شعر و لغت بر دیگران مقدم بوده است. دیوان شعری دارد که متجاوز از بیست هزار بیت می باشد. در جامع الاصول (۱) به مناسبت یادآوری از او می نویسد: وی نقابت سادات بغداد را به عهده داشت و عالمی بزرگوار و متکلمی فقیه و باخبر از مذاهب شیعه بود و آثار بسیاری از خود باقی گذارده است.

سید در ماه ربیع الاول سال ۴۳۶ درگذشت و در رجب سال ۳۵۵ هجری متولد گردید؛ روز وفات عمرش هشتاد سال و هشت ماه و چند روز بوده است و فرزندش در خانه او بر وی نماز گذارد و همان جا دفن شد.

ابو القاسم تنوخی یار و مصاحب وی گفته است آنگاه که سید درگذشت کتابهای او را به شمارش درآوردیم که هشتاد هزار مجلد از مصنفات و محفوظات و مقروآت به شماره درآمد.

ثعالبی در نقلی که از او در یتیمه الدهر نموده می نویسد: کتابهای سید را علاوه بر آنچه که به وزراء و رؤسا داده و بخش عظیمی از کتابهای او بوده، به مبلغ سی هزار دینار برآورد کردند.

قاضی نور الله شوشتری در مجالس المؤمنین از یکی از علمای اعلام نقل کرده است: سید اجل اوحد طاهر ثمانینی ذو المجدین مرتضی علم الهدی علی بن الحسین الموسوی در سال ۳۵۵ هجری متولد شد. موقعیت فضیلت و مرتبه دانش او بالاتر از این است که به حکایت درآید و مشهورتر از آن است که به روایت گراید. پس از درگذشتش هشتاد هزار مجلد از مقروآت و مصنفات و محفوظاتش را باقی گذارد و به همین نسبت از اموال و املاک و اولاد آن قدر به جای نهاد که از توصیف بیرون است. او کتابی به نام الثمانین تألیف نمود و از هر چیز هشتاد بخش داشت و هشتاد و یک سال زیست کرد، به همین جهت به «ثمانینی» شهرت یافت.

یافعی در تاریخ خود می نویسد: شریف مرتضی ابو القاسم علی بن الحسین بن

ص: ۸۱

۱- (*) در مجمع البحرین نام این کتاب مجامع الاصول آمده است و گویا اشتباه مطبعی باشد. جامع الاصول از آثار ابن اثیر جزری است-م.

موسی الحسینی الموسوی، نقیب سادات و پیشوای علم کلام و ادب و شعر بوده است.

وی آثاری طبق مذاهب شیعه و مقاله ای در اصول دین و دیوان شعر مهمی دارد.

پس از معرفی سید اضافه کرده است: مردم درباره کتاب نهج البلاغه که گفتارهای علی بن ابی طالب علیه السلام در آن گردآوری شده است اختلاف کرده اند و ندانسته اند که آیا آن کتاب گردآوری سید مرتضی است یا جمع آوری شده به دست برادرش رضی می باشد؛ بعضی هم پنداشته که کتاب مزبور مجموعه کلام علی علیه السلام نمی باشد بلکه یکی از دو برادر کلمات مزبور را انشا کرده و به آن حضرت نسبت داده است. از حقیقت این اختلاف خدا باخبر است (۱).

و از آثار مرتضی، کتابی است به نام الدرر و الغرر این کتاب مشتمل بر مجالس چندی است که آنها را سید املا کرده و در فنون ادبی و نحو و لغت و امثال این ها می باشد.

از این کتاب دانشوری و کمال اطلاع او از علوم دیگر بخوبی ظاهر می گردد. و ابن بسام اندلسی در اواخر کتاب ذخیره اظهار داشته است: این بزرگوار پیشوای پیشوایان عراق و مرجع اختلاف و افتراق آن مردم بوده است و علمای آن سرزمین در گرفتاری ها به وی پناهنده می شدند و بزرگان آنجا از عطایای او بهره ور می گردیدند. صاحب مدرسه ها و یاور در ماندگان بود. ویژگیهای او همه جا را فرا گرفته و سفرهای او نقل محافل بوده است و خدا هم از آثار و مآثر او خرسند است. آثار دینی و تصنیفات او که مربوط به احکام مسلمانان بوده است، بهترین گواهی است که وی فرعی از اصول و بزرگی از اهل بیت رسول می باشد.

ابن کثیر شامی در تاریخ خود نوشته است: شریف موسوی ملقب به مرتضی ذوالمجدین بزرگتر از برادرش رضی ذو الحسین و نقیب سادات بوده است و مرام امامی

ص: ۸۲

۱-*) هرگاه چنین احتمال ناروایی درست باشد پیداست پایه فصاحت و بلاغت یکی از دو برادر به اندازه ای بود که با نداشتن مرتبه ولایت و امامت چنان سخنانی که دون کلام خالق و فوق کلام مخلوق است ایراد نماید و امام با داشتن ولایت کلیه توانائی ایراد چنان سخنانی نداشته است. زهی اندیشه اندیشمندان بی کفایت و بدباطن-م.

مذهبان و معتزلیان را داشته و در هر دو مرام با مخالفان مبارزه می کرده و در پیشگاه او از هر گونه مرامی سخنی به میان می آمده و آثاری در اصول و فروع شیعه به یادگار گزارده است.

مؤلف گوید: بارها در مطاوی این کتاب یادآوری شده است که علمای عامه در اصول دین تفاوتی میان مذهب شیعه و مذهب معتزله نگذارده و هر دو را در این ویژگی برابر می دانند؛ حال آنکه تفاوت میان این دو مذهب از نظر اصول دین بی نهایت است و قابل مقایسه نمی باشد و همین عدم تفاوت ایجاب کرده که مورّخان عامه، دانشوران شیعه را معتزلی الاصول بدانند.

و اما آنچه از کلام یافعی به اطلاع رسید این است که وی نخست در اینکه نهج البلاغه از کدام یک از دو برادر است و پس از آن احتمال اینکه نهج البلاغه از اختراعات و منشئات یکی از آن دو می باشد، نکته بی اساس و ناخردمندانه گفته است زیرا نه تنها شاگردان سید رضی بلکه همه دانشوران شیعه امامیه آن را از گردآورده های سید رضی می دانند و بخصوص علمای شیعه در اجازه های خود از آن نام برده اند، بالاتر از آن علمای بزرگ عامه به پیروی از پیشینیان خود گردآوری آن کتاب را به سید رضی انتساب داده اند و انتساب مزبور از روزگار ما که سال ۱۱۰۸ هجری است تا زمان خود سید رضی متواتر بوده است تا چه رسد به روزگار یافعی که سالها پس از سید رضی بوده است؛ ما هم در آن انتساب و درستی آن هیچ گونه شک و شبهه ای نداریم و اهل البیت ادری بما فیه.

همچنان که احتمال اینکه نهج البلاغه از آثار سید مرتضی بوده باشد بی اساس است، احتمال اینکه اصل نهج البلاغه از منشئات یکی از آن دو برادر بوده باشد باز هم جز یاوه گوئی چیز دیگری نخواهد بود؛ زیرا مآخذ خطبه ها و کلمات موجود در آن در کتابهای شیعه و سنی موجود می باشد، حال آنکه سید رضی (قدس سره) در کتاب نهج البلاغه گزیده هائی از خطابه های آن حضرت را بیش نیاورده است و اصل خطبه ها و پاره ای از زیادی ها که سید رضی آنها را اسقاط نموده، در کتابهای دانشوران پیشین بر سید رضی، از عامه و خاصه موجود می باشد و در این خصوص ابن ابی الحدید معتزلی

در شرحی که بر نهج البلاغه نوشته است مطالب ارزنده ای ایراد نموده است.

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین از سید مرتضی یاد کرده و او را بیش از اندازه ستوده است (۱) و گفته است: سید مرتضی چندی از آغاز زندگیش را به امیر الحاجی گذرانید سپس از این منصب استعفا کرد. پس از این به نقل کلام یافعی پرداخته و سپس گوید:

و اما آنکه نقل نموده که بعضی گفته اند که خطب نهج البلاغه از حضرت امیر علیه السلام نیست و واضح آن یکی از دو برادر است اصلی ندارد چه هیچ کسی غیر یافعی در هیچ کتاب این سخن را در تمام خطب این کتاب مستطاب نگفته بلکه آنچه تا غایت به نظر رسیده است آن است که بعضی از جاهلان اهل سنت در خصوص خطبه شقشقیه مشهور و متواتر این تهمت را کرده اند و شارح نهج البلاغه علی بن عبد الحمید معتزلی که در مسئله امامت همفکر و موافق با ایشان است این خطبه را از آن حضرت دانسته است.

مؤلف گوید: پیش از این گذشت و در آینده هم ذیل شرح حال سید رضی خواهد آمد که برخی از عامه در انتساب نهج البلاغه به حضرت مولی علیه السلام همان سخن را گفته که یافعی گفته است. یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله اسامی مشایخ اصحاب ما گوید:

از ایشان است سید مرتضی صاحب الاماره و الاستیلاء ذو المجدین الشریفین

ص: ۸۴

۱-*) از جمله چنین مرقوم داشته است: شریف عراق و مجتهد علی الاطلاق و مرجع فضلالی آفاق بود رهنمایی که در معارج هدایت و مدارج ولایت علامت قدر و انشراح صدرش به مرتبه ای ظاهر گردید که از جد ولایت پناه خود لقب علم الهدی به او رسیده صاحب دولتی که مجاوران مدارس و صوامع نواله روزی از خوان احسان او می خوردند و مسافران مراحل مسائل نوشته تحقیق وار معانی تدقیق از خوشه چینی خرمن فضل او می بردند طالبان راه ایمان و سالکان مسالک ایقان، در مدرسه شرع و محکمه عقل استفتاح از رأی روشن او می نمودند و آئینه مشکلات خود را به صیقل هدایت می زدودند مدتی مدید به امارت حج که امور اسلام و صنو مرتبه خلیفه و امام است لوای ریاست دین و دنیا برافراخته و در حجر یمانی که مقام رکن امانی است مراسم اسلام بجا آورده و در عرفات عرفان قدم صدق نهاده و روی بر صفا و مروه مروت آورده تا به آخر-م.

ابو القاسم علی بن حسین بن احمد موسوی که روایت می کند از شیخ مفید و عبد الله مرزبانی و آثار ارزنده ای در اصول الدین و فقه و علوم عربیه و اصول الفقه و اشعار دارد از آن جمله است الشافی در امامت که بی مانند است و کتاب تنزیه الانبیاء و الاولیاء و الرد علی الغزالی و المصباح فی العلم و العمل و المکمل و الذریعه فی اصول الشریعه و المسائل الناصریه و کتاب الانتصار (۱) و کتاب غرر الفوائد و درر القلائد در ضمن چندین مجلس و به منظور بیان اخبار و آثار و احوال معمران گردآوری شده است.

مؤلف گوید: در اصل نسخه رساله اسامی پاره ای نادرستی ها و برگردانها دیده می شود و ظاهر آن است که در جمله «و الرد علی الغزالی» که عطف بر ما قبل بوده از قبیل اشتباه نسخه بوده باشد و هرگاه درست باشد، باید گفت مؤلف رساله در انتساب کتاب مزبور به سید مرتضی از بعضی بی خبران پیروی کرده است زیرا غزالی در عصر سید مرتضی نبوده تا چه رسد که پیش از او بوده باشد و سید ردی بر او نوشته باشد و ما پس از این در بخش دوم این کتاب ذیل شرح حال غزالی به چگونگی آن خواهیم پرداخت.

در چندجا از احوال سید مرتضی نامی از اجداد سید مرتضی سخن به میان آمد ولی در هیچ کجا نام احمد آورده نشده و از اشتباهاتی که در نسخه اسامی آمده است آن است که جد سید را احمد معرفی کرده است (۲).

سید مرتضی فرزندی داشته به نام ابو عبد الله حسین بن مرتضی موسوی که به قول ابن اثیر در کتاب کامل در ضمن پیش آمدهای سال ۴۴۳ هجری می نویسد: معظم له در این

ص: ۸۵

۱- (*) کتاب انتصار در فقه بوده که درباره منفرات شیعه و انتصار ایشان و طبق تقاضائی بود که از سوی وزیر عمید شده است و کتاب مسائل ناصریه دویست و هفت مسئله است که از فقه ناصری انتخاب شده است و سید آنها را شرح کرده و موارد اختلاف و اتفاق را متذکر شده و اصل این کتاب از ابو محمد حسن جد مادریش بوده است و در آغاز آن مختصری به نیای مادریش اشاره کرده است و این هر دو رساله ضمن رساله های اعلام دیگر در کتاب جوامع فقهیه به طبع رسیده است-م.

۲- (***) آری جد مادری سید مرتضی احمد بوده است ممکن است اختلاطی میان نسب مادری و پدری به وجود آمده باشد-

سال در گذشته است و از آنجا که به غیر از آنچه ایراد کردم به شرح حال دیگر او نرسیده ام و همچنین به یقین نمی دانم که مشار الیه در زمره علما بوده است یا نه، همین دو علت باعث شد که ترجمه مستقلی برای او ترتیب ندادم ولی ممکن است منصب نقابت سادات را عهده دار گردیده باشد.

سید هاشم بحرانی مشهور به علامه در آغاز کتاب معالم الزلفی می نویسد: مؤلف عمده [عمده المطالب] اظهار داشته است: در یکی از تاریخها نوشته شده هنگامی که سید مرتضی در گذشت کتابخانه او مشتمل بر هشتاد هزار مجلد کتاب بود و از صاحب اسماعیل بن عباد نقل شده است کتابخانه او هفتصد بار شتر بوده است.

و از شیخ رافعی نقل کرده است که کتابخانه سید دارای صد و چهارده هزار مجلد بوده است و کتابخانه قاضی عبد الرحمن شیبانی در میان گردآورندگان از همه بیشتر بوده است که دارای صد و چهل هزار مجلد کتاب بوده است.

سید هاشم در پایان کلام خود گوید: آن کتاب ها و آن علم ها و آن دانشوران کجایند.

حموینی که از علمای عامه است در کتاب فرائد السمطین از استادش عبد الحمید بن فخار موسوی به سند متصل به هشام بن محمد از پدرش نقل کرده است که گفت: طرماع و هشام مرادی و محمد بن عبد الله حمیری که از سرایندگان عرب بودند در بار معاویه حضور داشتند معاویه بدره زری در برابرشان گذارد و خطاب به آنان گفت ای سرایندگان عرب هر یک از شما چکامه ای در ستایش علی بن ابی طالب بسزائید و حق مطلب را آن چنانکه هست در چکامه خود بگویید از نسل صخر بن حرب نباشم هر گاه یکی از شما حقیقت ستایش علی علیه السلام را آن چنان که هست بگوید و این بدره زر را به او ندهم.

به دنبال این پیشنهاد طرماع از جا برخاست و چکامه ای در حق حضرت مولا گفت.

چکامه ای به جا بود لیکن معاویه گفت بنشین که خدا از نیت تو باخبر است و از ارتباط تو با علی علیه السلام اطلاع دارد. سپس هشام مرادی از جا برخاست و حقایقی را درباره علی علیه السلام به زبان آورد معاویه به او گفت تو هم در کنار یارت آرام بگیر که خدا از نیت هر دو شما و از توجهی که به علی علیه السلام دارید باخبر است. در این موقع

عمرو بن عاص خطاب به محمد بن عبد الله حمیری که ارتباط ویژه ای با او داشت گفت ای محمد تو سخنی درباره علی بگو و حقیقت علی را آن چنان که هست ایراد کن. محمد به معاویه گفت: سوگند یاد کرده ای که بدره زر را به کسی بدهی که حقیقت علی علیه السلام را در چکامه خویش هویدا بسازد؟ معاویه گفت: آری از نسل صخر بن حرب نباشم هرگاه کسی حقیقت علی را در چکامه ای بسراید و این بدره را به او ندهم.

محمد بن عبد الله که یکی از نیاکان سید مرتضی (قدس سره) بود این ابیات را سرود:

بحق محمد قولوا بحق فان الافک من شیم اللثام

أبعد محمد بأبی و أمی رسول الله ذی الشرف التهام

ألیس علی أعلم خلق ربی و أشرف عند تحصیل الکلام

ولایته هی الایمان حقا فذرنی من اباطیل الانام

و طاعه ربنا فیها و فیها شفاء للقلوب من السقام

علی امامنا بأبی و أمی ابو الحسن المطهر من اثم

امام هدی مهیب البأس حبر به عرف الحلال من الحرام

فلو انی قتلت النفس حبا له ما کان فیها من اثم

یحل النار قوما أبغضوه و ان صلوا و صاموا ألف عام

فلا و الله لا ترکوا صلاه بغير ولایه العدل الامام

أمیر المؤمنین بک اعتصامی و بعدک بالائمه لی اعتصامی

فهذا القول لی دین و هذا الی لقیاک یا ربی کلامی

اشعار فوق را در ضمن ابیات زیر ترجمه کرده ام:

به حق گویا شو ای دل نی به باطل که باطل شیوه مردان حق نیست

پس از احمد که جان مادر و باب فدایش باد چون او ذو سبق نیست

علی اعلم ز جمله خلق عالم چو او اشرف ز جمله ما خلق نیست

ولای او بود ایمان باللّه اباطیل دگرها جز ملق نیست

ولایت طاعت حق است و جز آن ترا داروی شافی بی قلق نیست

علی که مادر و بابم فدایش امامت را جز او کس مستحق نیست

ص: ۸۷

امامی رهبر و جبری مسلم چو او صاحب عطا و ذو نسق نیست

حرام حق به او گردیده ظاهر حلالش هم جز او اندر ورق نیست

اگر در راه او از کف دهم جان خلاف گفته رب الفلق نیست

یحل النار قوما ابغضوه صلوات و صوم اینجا جز رهق نیست

نماز و روزه تو بی ولایتش به غیر از خواری و غیر از رفق نیست

ولایت نیست غیر از آب رحمت جلالت جز کدورت یا رفق نیست

امیرا بر تو باشد اعتصامم که جز تو هیچ کس را خود رمق نیست

پس از تو اعتصامم بر امامان امامانی که جز ایشان احق نیست

مرا اینست آئین تا قیامت کزین بهتر مرا قولی ادق نیست

دل ساعد به حبّ اوست زنده و را جز حبّ او اندر نمق نیست

معاویه پس از شنیدن ابیات او اظهار داشت آری تو در آنچه سرودی از آنها به راستی و درستی نزدیک تر می باشی.

یکی از فضلا در حاشیه کتاب فرائد السمطين ذیل اشعار یادشده می نویسد: بدیهی است محمد بن عبد الله از مردم حمیر است و سید مرتضی از سادات اهل بیت است بنابراین چگونه ممکن است محمد بن عبد الله از نیاکان سید مرتضی (ره) بوده باشد مگر اینکه گفته شود محمد بن عبد الله از نیای مادری او بوده باشد. خدا داناست.

مؤلف گوید: محمد بن عبد الله شاعر یادشده در فوق غیر از محمد بن عبد الله است که در کتاب رجال اصحاب به نام و نشان او اشاره شده است و همچنین نمی توان او را همان حمیری دانست که کتاب قرب الاسناد از آثار او می باشد زیرا مؤلف قرب الاسناد از روایت حضرت بقیه الله است.

مؤلف گوید: پیش از این ذیل یادآوری از سید ابو القاسم علی بن احمد بن موسی بن محمد بن علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسين بن علی بن ابی طالب علیهم السلام پاره ای از مطالبی که مربوط به سید مرتضی بوده است ذکر کردیم. از جمله نوشتیم و ممکن است کتاب تثبیت المعجزات از آثار این سید باشد نه از سید مرتضی.

در یکی از مواضع دیدم که از املاء یکی از مشایخ نقل کرده است به خط شیخ

شهید دیده شده که از کتاب معتبری چنین نقل شده است: از یکی از شاگردان سید مرتضی سؤال شد چرا سید مرتضی راضی شد تا او را به لقب علم الهدی که لقب ویژه حضرت مولی علی علیه السلام می باشد بنامند؟ وی گفت سید به این لقب راضی نبوده و آن را هم برای خود اختیار نکرده بود بلکه وزیر محمد بن حسین بن عبد الرحیم در سال ۴۲۰ هجری که در مقام وزارت برقرار بود بیمار شد حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام را در خواب دید که خطاب به او می فرماید به علم الهدی بگو تا سوره مبارکه فاتحه را بر تو بخواند تا از این بیماری بهبودی پیدا کنی! وزیر پرسید یا امیر المؤمنین علم الهدی کیست؟ فرمود علی بن الحسین الموسوی. بنا به فرمان حضرت مولی علی علیه السلام نامه ای تحت عنوان مزبور برای او نوشت؛ سید به مجردی که عنوان نامه را ملاحظه کرد گفت: خدا را در حق من رعایت کنید و مرا به چنین لقبی مخوانید چنانکه هرگاه آن را بپذیرم موجبات شناعة و بی اعتباری مرا به وجود خواهد آورد. وزیر در پاسخ به اطلاع رسانید به خدا سوگند من این لقب را از پیش خود ننوشتم بلکه حضرت امیر المؤمنین علیه السلام به من دستور داد تا آن لقب را برای تو بنگارم و هم اکنون هم نامه ای به خلیفه القادر بالله خواهم نگاشت و جریان خوابم را به اطلاع او خواهم رسانید.

به دنبال آن، نامه ای برای خلیفه نوشت خلیفه که از جریان خواب خبردار گردید نامه ای به سید مرقوم داشت که گوارای تو باد لقبی که جدت علیه السلام برای تو تعیین کرده است. این موضوع در اندک وقتی گوشزد مردم شد و از آن به بعد در نامه هایی که برای سید ارسال می شد عنوان نامه را به همین لقب مزین می داشتند.

ملا نظام قرشی در نظام الاقوال می نویسد: علی بن حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر الصادق علیه السلام که به کنیه ابو القاسم مشهور و به مرتضی و علم الهدی ملقب است، در همه علوم یکتای بی همتا بود و همگان به فضیلت او اعتراف کرده اند. در علوم متفرق از قبیل کلام و فقه و اصول فقه و ادب و نحو و شعر و لغت و فنون دیگر بر معاصران خویش برتری داشته است. دیوان شعری دارد که متجاوز از صد و بیست هزار بیت می باشد و علاوه بر آن آثار بسیاری از خود به یادگار

گذارده است از قبیل انتصار در حدیث و الشافی در امامت در نقض کتاب الکافی عبد الجبار.

سپس از شیخ طوسی نقل کرده است کتاب شافی کتابی است که مانند آن در فن امامت تألیف نشده است.

و از آثار او کتاب الملخص در اصول؛ الذریعه در اصول؛ المقنعه در فقه و امثال این ها از آثار دیگر که نقل همگی آنها به درازا می کشد و با اختصار کتاب تناسبی ندارد.

پس از این نوشته است: شیخ طوسی در کتاب فهرست از وی نام برده و اضافه کرده است اکثر این کتابها را نزد وی خوانده ام و ما بقی آنها را در فرصتهائی که به دست می آمده در ضمن قرائتی که بر او می شده است سماع کرده ام.

و علامه حلّی (طاب ثراه) نوشته: علمای امامیه از روزگار سید تا این زمان که سال ۶۹۳ هجری است از کتابهای او استفاده می کنند و او رکن عظیم و معلم ایشان بوده است قدس الله روحه و جزاه عن اجداده خیرا.

مؤلف جامع الاصول که از علمای عامه است وی را از مجددین قرن چهارم شیعه می داند از آن پس که حضرت رضا علیه السلام از مجددین قرن دوم شیعه بشمار آورده است. یافعی که از اعلام عامه است می نویسد: سید مرتضی کتابی دارد به نام غرر و درر که مشتمل بر فنی از معانی ادب بوده و در آن ها گفتگو از نحو و لغت و امثال این ها کرده است و این کتاب دلالت می کند که سید از فضیلت بسیاری برخوردار بوده و اطلاعات بسیاری از علوم داشته است.

پس از این مرقوم داشته است: سید (قدس سره) در ماه رجب سال ۳۵۵ هجری متولد شده و پنج روز باقی مانده از ماه ربیع الاول سال ۴۳۶ هجری وفات یافته و روزی که رحلت کرده است هشتاد سال و هشت ماه و چند روز داشته است و از شاگردان او شیخ طوسی و سلار و ابو الصلاح بوده تلعبکبری و حسین بن علی بن بابویه از وی روایت می کرده اند. پایان کلام مؤلف نظام الاقوال.

مؤلف گوید کلام نظام الاقوال از جهات چندی بیرون از نظر نخواهد بود:

۱- نسب سید را به طرزی که نقل کرده است برخلاف آبا و اجداد او بوده که پیش

از این از منابع متعددی نقل کردیم ۲- کتاب انتصار در حدیث نبوده بلکه در فقه است؛ آن هم برای بیان مسائلی که امامیه منفرد در آنها بوده است و مورد استفاده اعلام می باشد و نسخه ای از آن هم در نزد ما موجود است. ۳- نام کتاب عبد الجبار، المغنی بوده نه الکافی ۴- کتاب الملخص و الذریعه در فن اصول فقه است نه در اصول الدین ۵- کتاب المقنعه در فقه است و از آثار شیخ مفید می باشد و همان کتابی است که متن تهذیب الحدیث شیخ طوسی را تشکیل می دهد. کتاب سید مرتضی بنام المقنعه و در غیبت است و ما نسخه ای از آن را دیده ایم. ۶- تاریخ میلاد و وفات سید را با آنچه راجع به تاریخ برادرش سید رضی نوشته است مقایسه نمائیم به اختلاف برخورد خواهیم کرد بویژه که اظهار داشته است سید رضی چهار سال بزرگتر از برادرش سید مرتضی بوده است ۷- تلعهکبری و حسین بن علی بن بابویه از وی روایت نمی کرده اند؛ بلکه سید از ایشان روایت می کرده است. مگر اینکه بگوییم اشتباهی از ناسخ به وجود آمده است و یا آنکه از عبارت چیزی ساقط شده باشد تا ارتباط صحیحی در میان عبارت به وجود بیاید. به عنوان مثال شیخ مفید یا دیگر از افرادی که سید از آنها بهره گیری داشته است ساقط گردیده است.

از شهید ثانی نقل شده است که به خط خود بر پشت خلاصه علامه مرقوم فرموده:

سید مرتضی در پیش خاصه و عامه از احترام خاصی برخوردار بوده است.

گویند قاضی عبد الجبار هنگامی که به کتاب جمل العلم و العمل سید مرتضی دست پیدا کرد اظهار داشت هرگاه سید مرتضی به غیر از همین کتاب مختصر اثر دیگری هم نمی داشت بر دیگر اعلام برتری پیدا کرده بود.

ابو الحسین همراه با سید به کسب ادب می پرداخت و به او احترام می کرد.

سیف آمدی گفته: در مطالعات خویش به نظریه ای بس ارجمند در باب عصمت از ابن خطیب برخورد کردم و از استواری و ارزندگی آن به شگفت آمدم تا اینکه به کتاب تنزیه الانبیاء سید مرتضی دست یافتم دیدم آنچه که در کتاب آمدی مطالعه کرده ام، از نظریات سید مرتضی گرفته است.

از ارموی نقل شده است وی سید مرتضی را بر حضرت امام هادی علیه السلام برتری می داد. کسی که این اظهار نظر را از وی شنیده به وی گفته؛ چگونه سید را بر آن

حضرت برتری می دهی حال آنکه امام هادی امام معصوم است و سید معصوم نمی باشد! ارموی پرسید عصمت چیست؟ در پاسخ گفتند چنین و چنان است و خود سید هم اعتراف دارد که امام هادی برتر از او می باشد ارموی گفت چنین نیست او اظهار تأدب می کند.

شیخ ابو جعفر محمد بن یحیی بن مبارک بن غسانی حمصی گفته است: به هیچ دانشوری از اعلام خاصه برنخوردم مگر اینکه نسبت به سید اظهار کوچکی می کرد و به کسی نرسیدم که از وی نکوهش کند مگر اینکه او را از طائفه خود می انگاشته است.

شیخ ما عز الدین احمد بن مقبل می گفته: هرگاه انسانی سوگند یاد کند که سید مرتضی در فنون عربی داناتر از عرب بوده است از نظر من در چنان سوگندی گناهکار نبوده است.

از یکی از مشایخ ادبای مصر شنیدم که گفته بود: به خدا سوگند از کتاب غرر سید مرتضی مسائلی را استفاده کردم که آنها را در کتاب سیبویه و دیگر از کتابهای نحو به دست نیاورده بودم.

معمول خواجه نصیر طوسی (قدس سرّه القدوسی) در درس آن بود که هرگاه نام سید را به زبان می آورد «صلوات الله علیه» می گفت و به قاضیها و مدرسانی که در درسش حضور داشتند توجه کرده می گفت چگونه بر سید درود فرستاده نشود؟

پیش از این در ذیل احوال پدر سید مرتضی نوشتیم که ابو العلامی معری در چکامه ای که در سوک پدر سید گفته و در دیوان سقط آورده شده است از سید مرتضی و سید رضی نام برده و از آن دو بزرگوار ستایش کرده و ابیاتی که در آن چکامه بوده و حاکی از ستایش ایشان است این بیت است:

ابقیت فینا کوکبین سناهما فی الصبح و الظلماء لیس یخاف

دو کوکب پس از خود نهادی بجای که از نورشان بیمی از لیله نیست

و پس از ستایش فراوانی که از آنها کرده است می گوید:

ساوی الرضی المرتضی و تقاسما خطط العلی بتناصف و تصاف

سید رضی و سید مرتضی با یکدیگر برابرند و مراتب عظمت و بزرگواری را

با کمال صدق و صفا در میان خویش تقسیم نموده و هریک نیم صحیح آن را در اختیار گرفته است.

یکی از دانشوران هم زمان در شرح ابیات مطول به مناسبتی می نویسد: دیگر کمالات ابو القاسم مرتضی علی بن الحسین دانشمند ثمانینی ذو المجدین به اندازه ای است که نیازی به بیان ندارد و دوست و دشمن به کمالات او اعتراف دارند.

گویند محمد بن حسین بن عبد الرحیم وزیر قادر عباسی، به بیماری سختی دچار شد چنانکه طیبیان از معالجه او لاعلاج ماندند. او حضرت امیر المؤمنین علیه السلام را در خواب دید که به وی دستور می دهد تا از سید مرتضی بخواهد برای بهبودی او دعا کند و حضرت مولی در رؤیا از وی به علم الهدی یاد کرد و پس از آنکه بهبودی یافت جریان خواب را به اطلاع قادر عباسی رسانید و لقب علم الهدائی را در ردیف القاب او قرار دادند با آنکه سید محض شکسته نفسی از پذیرفتن آن لقب استنکاف می ورزید.

و می نویسد: سید مرتضی پس از برادرش سید رضی نقابت سادات و امیر الحاجی را عهده دار گردید و ولادت او در سال ۳۵۵ هجری بوده است و پنج روز باقی مانده از ماه ربیع الاول سال ۴۳۶ هجری در گذشت. او و پدر و برادرش در دولت بویه (آل بویه) از مناصب عالیه برخوردار بودند و بهاء الدوله دیلمی پدرش حسین را به لقب الطاهر الاوحد و ذو المناقب ملقب ساخت.

سید نعمت الله جزائری شوشتری که از دانشوران هم زمان ما است، در آخر یکی از اجازاتش که به خط او دیده ام چنین نوشته است: به اسانید نحویه خویش که منتهی به ابو الحسن نحوی می شود. همین موضوع را که ذیلا- یادآوری می کنیم، مؤلف ایضاح هم متذکر شده است: چنین روایت می کنیم ابو الحسن نحوی گفت که در یکی از روزها به حضور سید مرتضی شرفیاب شدم، ابیاتی را سروده بود و از آنجا که در بحر شعر متوقف گردیده بود آن ابیات را در اختیار من گذارد و گفت این ابیات را به برادرم رضی تسلیم کن و به او بگو آنها را به پایان برساند ابیات این است:

سری طیف سلمی طارقا فاستفزنی سحیرا و صحبى فی الفلاه وقود

فلما انتهینا للخیال الذی سری اذا الارض قفرا و المزار بعید

فقلت لعینی عاودی النوم و اهجعی لعلّ خیالا طارقا سيعود

-خیال سلمی شب هنگام از من دور شد و مرا در سحرگاهی تنها گذارد در حالی که یاران من در بیابان به خواب رفته بودند.

-آنگاه که در بیابان خالی از آب و گیاه بودم و با خیال سرگرم بودم.

-خطاب به دیدگانم گفتم اینک بخواهید و آرام گیرید ممکن است خیالی که مرا تنها گذارده است دوباره باز گردد.

ایات را از سید گرفتم و به حضور سید رضی بردم به مجردی که آن ایات را قرائت کرد کاغذ و مرکب طلبیده این دو شعر را مرقوم داشت:

فردت جوابا و الدموع بواذر و قد آن للشمل المشت ورود

فهیئات عن ذکری حیب تعرضت لنا دون لقیاه مهامه بید

-درحالی که اشک از دیدگانش جاری بود در پاسخ من گفت اینک آن هنگامی رسیده است که با سرعت هرچه تمام تر جدایی در میان ما به وجود بیاید.

-چه بسا دور است که از دوست یاد کند. چه آنکه ملاقات با او در بیابان دورافتاده ای است.

آن دو شعر را نزد سید مرتضی بردم به مجردی که قرائت کرد عمامه به زمین زد و گفت: چقدر گران است بر من که فراست بی نهایت برادرم پس از یک هفته او را از پای درخواهد آورد. آری هنوز هفته به پایان نرسیده بود که سید رضی به جوار رحمت خدا پیوست علیهما الرحمه و الرضوان.

سید رضی (قدّس سرّه) خطاب به راضی بالله خلیفه عباسی گفته است:

مهلا امیر المؤمنین فأننا فی دوحه العلیاء لا نتفرق

ما بیننا یوم الفخار تفاوت الكل منّا فی السیاده معرق

الا الخلافه میزتک فأننی انا عاطل منها و انت مطوق

-آرام باش ای امیر که ما همگی شاخه های درخت تناوری هستیم و از یکدیگر جدایی نداریم.

-روزگاری که پای بالندگی به میان بیاید تفاوتی در اصل سیادت ما نمی باشد.

-آری تنها امتیاز میان ما و تو در آن است که تو طوق خلافت به گردن افکنده ای و گردن من از قلاده خلافت آسوده است.

و در یکی از سالها که سید رضی از رفتن به حج اعراض کرده بود و شاهد بازگشت حاجیان از سفر حج بود گفته است:

عارضاً بی ركب الحجاز اسائله متی عهده بایام جمعی

و استملا حدیث من سکن ال نخیف و لا تکتباه الا بدمعی

فاتی ان اری الدیار بطرفی فلعلی اری الدیار بسمعی

-هنگامی که قافله حاجیان از سفر حج باز می گردیدند از روزگاری که همراه ایشان به سفر حج می رفتم پرسیدم.

و از آن دو نفر احوال ساکنان مسجد خیف را جویا شدم پاسخ مرا با آب دیدگانم به نگارش در آوردند.

-آری آن سال که از رفتن به حج بازمانده بودم دیار یاران را به دیده خویش ندیدم لیکن در انتظار بودم که چگونگی حال آنها را با چشم گوشم مشاهده نمایم. پایان آنچه به خط سید نعمت الله مطالعه کردم.

علی بن حسین واعظ غزنوی

وی از بزرگان دانشوران امامیه بغداد بود و هم زمان با مستظهر بالله عباسی و ابن جوزی معروف می زیسته و به گمان من از دانشوران هم زمان شیخ ابو علی طبرسی هم بوده باشد.

ابن کثیر شامی در تاریخ خود می نویسد: وی گوینده ای نیکوبیان بود و به خوبی از عهده تصرفات کلامی برمی آمد و سخنانش اثر ویژه ای در شنوندگان به جای می گذارد و گروهی بسیار از امراء و وزراء و خرد و کلان در مجلس اندرز او حضور می یافتند و مقبول مردم آن روزگار بوده است و همسر مستظهر خلیفه عباسی خانقاهی در باب الکرخ بغداد برای او بنا کرد و موقوفات زیادی برای آن مقرر داشت و از این راه وجاهت بی حدی به دست آورد.

ابن جوزی در کتابهایش بسیاری از مقالات و عظم او را نقل کرده است. از جمله گفته است: روزی از او شنیدم که می گفت حزمه حزن خیر من اعدال اعمال؛ «هرگاه کسی از راه اندوهناکی هوشیار گردد بهتر از آن است که کارهایش را طبق رویه معینی به انجام برساند».

باز گوید: از آنجا که واعظ غزنوی شیعه بود مورد اتهام گروهی از عامه قرار گرفته بود و به همین مناسبت وی را از وعظ بازمی داشتند لیکن طولی نکشید به وی اجازه دادند و سلطان مسعود در اعظام او می کوشید و به مجلس اندرزش حضور پیدا می کرد.

چون سلطان مسعود در گذشت مخالفان به اهانت و آزار او پرداختند و در همان ایام بیمار شد و در ماه محرم سال ۵۴۸ هجری در گذشت، و در رباطی که مأوای او بود مدفون گردید (۱).

سید زین الدین علی حسینی

وی از بزرگان سادات دانشمندان بود. و فرزندش سید شمس الدین محمد از وی روایت می کرد. او خود از سید بدر الدین حسن بن نجم الدین بن ایوب حسینی، برخی از طرق استخاره با تسبیح را به توسط وی از شهید اول روایت می کرده است. و دور نیست این شخص با دانشوری که ذیلا آورده می شود یکی بوده باشد.

سید علی حسینی مجاور در مشهد مقدس رضوی

وی از بزرگان اصحاب ما بوده است. استاد استناد ما در بحار الانوار در آخر باب ثواب گریه بر حضرت سید الشهداء علیه السلام حکایتی از وی نقل می کند که مشتمل بر ظهور معجزه ای است از آن حضرت نسبت به کسی که ثواب گریستن بر آن حضرت را انکار می کرده؛ حکایت خواب آن منکر را بعضی از اصحاب ما به نقل استاد استناد در

ص: ۹۶

۱- (*) مجالس المؤمنین؛ [۱] قاضی نور الله شوشتری. تهران: کتابفروشی اسلامیة، چاپ سوم، ۱۳۶۵، ج ۱ ص ۵۴۷.

یکی از آثارش متعرض شده است. از روزگار و چگونگی احوال آن اطلاعی ندارم.

مؤلف گوید: در هرات در کتابهای ملا محمد رضی مدرس هروی (رحمه الله تعالی) بخشی از کتاب اقصی الهمه فی معرفه الائمه را که به پارسی تألیف شده بود مشاهده کردم که از آثار سید علی حسینی بود و در آن بخش به احوال پیمبر اکرم و فاطمه و ائمه و مناقب و معجزات ایشان علیهم السلام پرداخته بود. دور نیست کتاب مزبور از آثار مترجم حاضر بوده باشد و احتمال هم دارد از آثار دیگری بوده باشد.

و دور نیست مترجم حاضر با سید زین الدین یادشده یکی باشد.

سید شرف الدین علی حسینی استرآبادی نجفی و متوطن در نجف

اشرف

وی فاضلی جلیل و هوشمندی نبیل بود. از شاگردان شیخ اجل نور الدین علی بن عبد العالی کرکی که دانشمندی بنام و مؤلف شرح قواعد (۱) و دیگر آثار می باشد، بشمار می آید.

سید شرف الدین نیز از بزرگان دانشوران بوده و آثاری دارد. از جمله: کتاب الغرویه فی شرح الجعفریه استادش محقق کرکی است. دیگری کتاب تأویل الآیات الظاهره الباهره فی فضائل العتره الطاهره می باشد.

کتاب تأویل الآیات از کتابهای معروف است لیکن در مورد مؤلف آن اختلاف است. عقیده ما در خصوص مؤلف آن همان است که استاد استناد ما (ایده الله تعالی) در فهرست اوایل بحار ایراد کرده است.

معظم له مرقوم می فرماید: کتاب تأویل الآیات الظاهره فی فضائل العتره الطاهره از آثار سید فاضل، عالم هوشمند پاکیزه گوهر، شرف الدین علی حسینی استرآبادی است که در نجف اشرف متوطن بود و کتاب الغرویه فی شرح الجعفریه از آثار او می باشد و شاگرد

ص: ۹۷

۱-*) این کتاب همراه با مقدمه و پاورقیهای ارزنده از سوی مدرسه امام مهدی (ع) در قم در دو مجلد به طبع رسیده است-م.

شیخ اجل نور الدین علی بن عبد العالی کرکی است.

سپس اضافه فرمود: اکثر مطالب کتاب تأویل الآیات از تفسیر شیخ بزرگوار محمد بن عباس بن علی بن مروان بن ماهیار اقتباس شده است و نجاشی پس از آنکه به وثاقت ابن ماهیار اشاره کرده است می نویسد: از آثار او کتاب ما نزل من القرآن فی اهل البیت است ابن ماهیار معاصر با کلینی بوده است.

و کتاب جامع الفوائد نیز از آثار مترجم حاضر می باشد که مختصری از کتاب تأویل الآیات خود او می باشد و یا یکی از متأخران پس از او به اختصار آن اقدام نموده است. من در یکی از نسخه ها به اظهار نظری رسیدم که دلیل بر آن بود کتاب جامع الفوائد از آثار شیخ علم الدین بن سیف بن منصور می باشد.

در فصل دوم از بحار می نویسد: گروهی از متأخران از کتاب تأویل الآیات و کتاب کنز جامع الفوائد روایت می کنند و مؤلف این دو فقره کتاب در نهایت فضیلت و دیانت بوده است. پایان کلام استاد که مقامش در دنیا و آخرت زیاد باد.

ممکن است بعضی احتمال بدهند مترجم حاضر همان سید امیر شرف الدین شولستانی است که در نجف اشرف می زیسته است.

مؤلف گوید: البتّه این پندار نابجا است، زیرا سید امیر شرف الدین از مردم شولستان بود، نه از مردم استرآباد، گذشته از این امیر شرف الدین - به طوری که در شرح حال او گذشت - سالها پس از او می زیسته است. امیر شرف الدین تقریباً هم عصر ما بوده است.

گذشته از این کلام استاد استناد خالی از دقت نمی باشد زیرا از ظاهر کلام استاد به دست می آید که تأویل الآیات از آثار کسی است که سالهای زیاد پیش از سید مترجم می زیسته است، حال آنکه نظر من این است که تأویل الآیات از آثار دانشوری است که از متأخران علامه حلّی بشمار می آید.

شیخ معاصر در امل الآمل نخست در باب الشین آن کتاب می نویسد: شیخ شرف الدین بن علی نجفی فاضلی دانشور و محدثی صالح بود. کتاب الآیات الباهره فی فضل العتره الطاهره از آثار او می باشد.

گاهی این کتاب را از آثار کراجکی برشمرده اند لیکن این احتمال درست نیست زیرا مؤلف الآیات الباهره در اثر خود از کشف الغمه و از آثار علامه نقل کرده است.

آری کتاب مزبور دارای دو نسخه بوده است، در یکی از آن دو زیاداتی به چشم می خورد که مؤلف در آن از کثر الفوائد کراجکی مطالبی را نقل کرده است. همچنین در آن از کتاب ما نزل من القرآن فی اهل البيت عليهم السلام از آثار محمد بن عباس معروف به ابن حجام، که از ثقات دانشوران بشمار می آید، نقل کرده است.

و در باب عین بی نقطه می نویسد: شیخ شرف الدین علی استرآبادی از فقهای علماء بوده است و کتاب شرح الجعفریه شیخ علی بن عبد العالی از آثار او می باشد و شیخ شرف الدین مذکور از شاگردان شیخ علی بوده است و من شرح یادشده را در کتابخانه آستان مقدس حضرت رضا علیه السلام دیده ام.

مؤلف گوید: از ظاهر کلام شیخ معاصر برمی آید که وی شرف الدین بن علی نجفی و شیخ شرف الدین علی استرآبادی را، عنوان دو تن از علما قرار داده است.

و باز در آغاز کتاب اثبات الهداه فی النصوص و المعجزات اظهار داشته است:

کتاب الآیات الباهره فی فضل العتره الطاهره از آثار شیخ شرف الدین علی نجفی است و گاهی هم آن را به دیگری انتساب داده اند.

مؤلف گوید: از ادله ای که تأیید می کند کتاب الآیات الباهره از آثار کراجکی نمی باشد آن است که نسخه کهنی را در تبریز دیده ام که در آن از کتابهای شیخ ابن شهر آشوب و شیخ حسن بن ابی الحسن دیلمی یعنی مؤلف ارشاد القلوب روایت می کرده است. هرچند در آن کتاب از شیخ مفید و سید مرتضی و شیخ طوسی هم روایت می کرده است، گرچه ممکن است از خود این اعلام روایت نکرده باشد بلکه از کتابهایشان روایت نموده باشد.

به دنبال آنچه از کلام شیخ معاصر نقل کردیم به جهات چندی که بیرون از تأمل نمی باشد می رسیم: ۱- نام مؤلف الآیات الباهره را شرف الدین نوشته است. ۲- نام پدرش را علی دانسته است. ۳- او را سید معرفی نکرده است. ۴- او را استرآبادی دانسته است.

۵- نام کتاب را که غرویه بوده متعرض نشده است. ۶- در اصل مطبوع آورده نشده است.

۷- مؤلف کتاب ما نزل من القرآن فی اهل البیت را ابن حجام معرفی کرده است و حال آن که مؤلف آن ابن ماهیار است و ممکن است هر دو عنوان مربوط به شخص واحد بوده باشد.

در تأیید کلام استاد استناد می‌گوییم: در شهر اردبیل نسخه‌ای از کتاب الغرویه فی شرح الجعفریه را دیدم که از آن نسخه استفاده می‌شد. کتاب مزبور از آثار سید امیر شرف الدین شاگرد شیخ علی کرکی است و این شرح را در روزگار زندگی مؤلف تألیف نموده است که ما در باب شین نقطه دار به این موضوع اشاره کردیم و همچنین پاره‌ای از مطالب مربوط به این بخش را در ذیل شرح حال شیخ علم بن سیف بن منصور تذکر داده ایم.

سید امیر عماد الدین علی حسینی استرآبادی مشهور به میر کلان

وی فاضلی دانشور و فقیهی معروف و صاحب کرامات و مقامات بود. او از بزرگان دانشوران سادات استرآباد و از خویشاوندان امیر فخر الدین سَمَاکِی و جدّ سید امیر دوست محمد رئیس کتابخانه مشهد مقدس رضوی علیه السّلام می‌باشد.

امیر عماد الدین در مذهب تشیّع، تعصب ویژه‌ای داشت و معاصر با سلطان شاه اسماعیل ثانی سنی بود. بسیار اتفاق افتاده که امیر عماد الدین در مراتب مذهب شیعه با شاه معارضه و مکابره می‌کرد تا سرانجام به امر آن سلطان به شهادت رسید. در تواریخ صفویه حکایت‌های عجیبی از آنها ذکر شده است.

اسکندریک در تاریخ عالم آرا (۱)...

شیخ علی بن حسین بن محمد

وی از مشایخ سید فضل الله راوندی بود و سید، مناجات مفصل حضرت مولا

ص: ۱۰۰

۱- (*) ظاهراً تاریخ عالم آرا مربوط به دوران چهل و اند سال شاه عباس اول است و در اصل مطبوع آنچه در آن کتاب نوشته شده آورده نشده است-م.

علی علیه السّلام را از وی روایت می کند. این مناجات طولانی همان مناجاتی است که در آغاز آن چنین آمده است: اللهم صلّ علی محمد و آل محمد و ارحمنی اذا انقطع عن الدنیا اثری... (۱) و همین مناجات را مرتضی سعید عز الدّین از سید فضل الله روایت کرده است.

در آغاز یکی از نسخه های آن مناجات دیدم که این سند آمده بود:

از امام سعید تاج الدّین محمد بن محمد بن شعیری (رحمه الله) روایت شده است، گفت: خبر داد به من مرتضی سعید عز الدّین مرتضی، از سید امام ضیاء الدّین فضل الله (رضی الله عنه) از علی بن حسن بن محمد (کتابت مناجات امیر المؤمنین علی علیه السّلام) را روایت کرده، گفت: خبر داد به من ابو الحسن علی بن محمد خلیدی، گفت: خبر داد به من شیخ ابو الحسن علی بن نصر قظامی (رضی الله عنه) گفت: خبر داد به من احمد بن حسن بن احمد بن داود وثابی کاشانی، از پدرش، از علی بن محمد بن شیر کاشانی، از مولانا ابو محمّد حسن عسکری علیه السّلام در سال ۲۶۰ تا آخر حدیث...

شیخ ابو الحسن علی بن حمّاد بن عبید الله عبیدی (عدوی) اخباری بصری

وی از سرایندگان عرب و معروف به ابن حمّاد شاعر و از پیشینیان سرایندگان و علماء بوده است و در کتابهای رجال نام و نشان آورده شده است.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء ذیل شرح حال سرایندگان اهل بیت علیهم السّلام که تظاهر به ارادتمندی ایشان می کرده، از یکی از راستگویان نقل کرده است که می گفت:

شعر عبیدی را فراگیرید که به دین حق تعالی استوار بوده است؛ گویند یک بیت شعر به نام دیگری نسروده و هر چه گفته در ستایش از اهل البیت بوده است.

مؤلف گوید: از ظاهر عبارت وی پیداست که مراد وی از بعضی از صادقین یکی از ائمه اطهار علیهم السّلام است بنابراین ابن حمّاد از اصحاب ائمه بشمار می آید و در ردیف کسانی نیست که کتاب حاضر را به خاطر آنها تهیه و تألیف کرده ایم. لیکن این احتمال از آن نظر که ابن شهر آشوب پس از نام صادقین «علیهم السّلام» را نیاورده است، خالی از

ص: ۱۰۱

تأمل نخواهد بود. ممکن است مراد ابن شهر آشوب از بعض الصادقین، یکی از دانشوران موثق بهم امامیه بوده باشد و در این صورت ابن حماد از افرادی خواهد بود که در ردیف اشخاصی قرار می گیرد که این کتاب صرفاً برای ذکر شرح حال آنان تألیف شده است.

علامه در ایضاح الاشتباه در علم رجال از خط سید صفی الدین بن معد نقل کرده است ابن حماد شاعر، سراینده اشعاری است که در آغاز کار در مشاهد شریفه و امثال آنها خوانده می شود (۱).

مؤلف گوید: ابن حماد به گروهی از شعرا گفته می شود که شناخته شده ترین آنها دو تن اند، ۱- شیخ محمد بن حماد که از متأخران است، ۲- ابن حمادی که از پیشینیان بشمار می آید. بسیار اتفاق افتاده است که شرح حال و عنوان این دو تن بر دیگری مشتبه گردیده است تا آنجا که گروهی از معروف ترین دانشوران هم یکی از دو تن را با دیگری اشتباه نموده اند.

بالاخره ابن حمادی که متقدم بر دیگران می باشد مترجم حاضر است. لیکن از کتاب المجدی، که در نسب شناسی تألیف شده و از آثار سید ابو الحسن علی بن محمد صوفی از فضلالی هم زمان با سید مرتضی می باشد، معلوم می شود که سید ابو الحسن از برخی از اشعار ابن حماد شاعر که در امامت بوده است با یک واسطه روایت می کرده است. بنابراین ابن حماد همدرجه با صدوق بوده است و از این پس، در باب «ابن» از کنی و القاب- اگر خدا بخواهد- تحقیق لازم را انجام خواهیم داد.

شیخ زین الدین ابو القاسم علی بن حلی (طی)

وی فاضلی دانشور و فقیه بود و شیخ محمد بن محمد بن مؤذن جزینی عموزاده شهید اول (ره) از او روایت می کرده است.

از اجازه شیخ محمد بن محمد مؤذن مشار الیه به شیخ علی بن عبد العالی میسی

ص: ۱۰۲

۱- (*) در ایضاح الاشتباه نوشته است ابن حماد سراینده اشعاری است که از ناحیه مقدسه در مشاهده مشرفه و امثال آنها به وسیله آنها ستایشگری می نمایند-م.

معلوم می شود که خود ابن طمی از شیخ شمس الدین محمد عریضی، از سید حسن بن نجم الدین، از سید عمید الدین بن اعرج حسینی روایت می کرده است (۱).

شیخ کمال الدین علی بن حماد ماهر واسطی

وی فاضلی دانشور و سراینده ای ماهر از بزرگان دانشوران ما و از مشایخ اجازه ایشان است و صحیفه کامله سجّادیه و دیگر کتابها را از شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید حلّی روایت می کرده و شیخ شهید با یک واسطه از وی روایت داشته است.

پیش از این نام و نشان شیخ کمال الدین ابو الحسن علی بن شیخ شرف الدین حسین بن حماد بن ابی الخیر لیثی واسطی را نام بردیم و در آنجا بیان کردیم حقیقت آن است که کمال الدین ابو الحسن و مترجم حاضر یکی هستند.

و پیش از این یادآوری شد که شیخ حسین بن شیخ کمال الدین ابی الحسن علی بن جمال الدین حماد بن ابی الحسین لیثی واسطی پدر یا جدّ مترجم حاضر است.

از اجازه شیخ حسین بن علی فرزند مترجم حاضر، به شیخ نجم الدین خضر بن محمد بن نعیم مطار آبادی استفاده می شود که شیخ کمال الدین از گروهی از علمای خاصه و عامه روایت می کرده است؛ از جمله ایشان شیخ کمال الدین میثم بن علی بحرانی، شارح نهج البلاغه است که در سال ۶۸۷ هجری به وی اجازه داده است تا کل آثار و مقروآت و مسموعاتش و همچنین استجازه هائی را که در دیگر علوم داشته از وی روایت نماید و از ایشان است شیخ نجم الدین محفوظ بن وشاح حلّی که سال ۶۸۲ هجری به وی اجازه داده است و از ایشان است شیخ نجم الدین جعفر بن محمد بن هبه الله بن نما ربعی و از ایشان است شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید حلّی رحمه الله علیهم اجمعین و از

ص: ۱۰۳

۱- (*) صورت این اجازه در مجلد اجازات بحار آورده شده است و تاریخ آن ۱۱ محرم الحرام سال ۸۸۴ هجری است و در صدر اجازه پس از مقدمه ای که اخذ اجازه را واجب تلقی کرده و به بزرگداشت فاضل میسی پرداخته می نویسد: و اجزت له ان یروی عنی عن الشیخ الفاضل زین الدین ابو القاسم علی بن طمی و سپس از آن به نام مشایخ او به همان صورت که مؤلف در بالا ایراد نموده اشاره کرده است-م.

اعلام عامه گروهی را در آن اجازه یاد کرده است.

مؤلف گوید: در یکی از مجموعه‌هایی که در اختیار من می‌باشد به قصاید غزائی از علی بن حمّاد برمی‌خوریم که از حضرت مولی علی علیه السّلام ستایش و از دشمنان آن حضرت نکوهش نموده است و از ظاهر آن پیداست که مراد از علی بن حمّاد همین شیخ واسطی مترجم حاضر می‌باشد.

شیخ ابو تراب علی بن حمد بن سعد واعظ

شیخ منتجب الدّین در فهرست او را به عنوان یکی از اعیان فقها معرفی کرده است.

شیخ علی بن حمزه طبرسی قمی

وی از بزرگان متأخران و از فقهای اصحاب بوده است و گاهی شهید ثانی پاره‌ای از فتوهای او را در حاشیه ارشاد نقل کرده است. حقیقت از نظر من آن است که وی با شیخ علی بن حمزه بن حسن طوسی که پس از این به نام او اشاره خواهد شد یکی می‌باشد و کاتبان، کلمه طوسی را به طبرسی تصحیف کرده‌اند. همچنین ممکن است مترجم حاضر با شیخ عماد الدّین طبری متحد بوده باشد زیرا فتوهای او هم در کتابهای فقها نقل شده است. از جمله شهید ثانی در رساله وجوب نماز جمعه تصریح کرده است که وی از جمله اعلامی است که قائل به وجوب عینی نماز جمعه در عصر غیبت بوده است و کتاب نهج العرفان الی سبیل الایمان را به وی نسبت داده است.

در تعقیب آنچه ذکر شد، به این نتیجه می‌رسیم که در باب القاب هم خواهیم گفت: شیخ عماد الدّین طبرسی و به احتمالی عینا همان عماد الدّین طبری است یعنی شیخ عماد الدّین ابو جعفر محمد بن ابو القاسم علی بن محمد بن علی طبری عاملی کحی معروف به عمی مؤلف بشاره المصطفی. بزودی در باب القاب خواهد آمد که شیخ عماد الدّین طبری و شیخ عماد الدّین طبرسی و شیخ عماد الدّین بن ابی حمزه و شیخ عماد الدّین طوسی و شیخ عماد طوسی اسامی اعلامی است که مشترک بوده و در ذیل هریک از آنها مطالبی که لازم است ارائه خواهد شد.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: وی فاضلی بزرگوار بود و آثاری دارد که آنها را علی بن یحیی خیاط روایت می کند (۱).

مؤلف گوید: گاهی گویند علی بن حمزه مترجم حاضر همان طبرسی است نه طوسی و مترجم حاضر همان بزرگواری است که فقهای متأخر فتوهای او را در کتاب های فقهی یادآوری کرده اند. از جمله شهید ثانی نظریات او را در حاشیه ارشاد متذکر شده است.

و دیگر آنکه طبرسی (بفتح طا و سکون ب) برگردانیده شده (تفرش) است که نام ناحیه معروفی است نزدیک به شهر قم و گروهی از دانشمندان از آن ناحیه بوده اند. به گمان من طبرسی به طور کلی منسوب به تفرش یاد شده است نه منتسب به طبرس که از شهرهای مازندران می باشد و گواه این مطلب کلام مؤلف تاریخ قم است که پیش از این ذیل احوال ابو منصور احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی مؤلف کتاب الاحتجاج، بدان اشاره کردیم اینک بدانجا مراجعه کنید (۲).

ص: ۱۰۵

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۸۶.

۲- (*) مؤلف ذیل احوال کتاب الاحتجاج پس از پاره ای مطالب ذیل کلمه طبرسی و طبری می نویسد: مؤلف تاریخ قم که معاصر با ابن عمید بوده است در تاریخ مزبور می نویسد: (طبر) معرب (تبر) است و ناحیه معروفی است در اطراف قم که مشتمل بر دهکده ها و مزارع بسیاری است و این طبرسی (احمد) و دیگر اعلام که به عنوان طبرسی معروفند از مردم همین ناحیه بوده اند. سپس از گفتار شهید ثانی گواه آورده که وی در حاشیه ارشاد، برخی از فتواها را به شیخ علی بن حمزه طبرسی قمی نسبت داده است یعنی از کلمه قمی برمی آید که وی از مردم تفرش قم بوده است و اضافه کرده دور نیست همچنان که مؤلف تاریخ قم گفته است، این عده، از مردم تفرش بوده اند و حاجتی نیست که طبری و طبرسی را از باب تغییر در نسب بدانیم. برای تحقیق در این موضوع می توان از تعلیقات مرحوم بهمنیار که در پایان تاریخ بیهق آورده است استفاده کرد-م.

باز گوید: بزودی نام و نشان شیخ اجل فقیه عماد الدین ابو جعفر محمد بن علی بن حمزه بن محمد بن علی طوسی مشهدی مشهور به ابن حمزه و ابو جعفر ثانی و ابو جعفر متأخر مؤلف کتاب الوسيله در فقه در ضمن شرح حالش بیان خواهد شد. و دور نیست نصیر الدین علی، مترجم حاضر پدر ابن حمزه مشار الیه بوده باشد.

ظاهراً نصیر الدین طوسی یعنی مترجم حاضر، غیر از خواجه نصیر الدین طوسی حکیم بنام است و همچنین غیر از نصیر الدین عبد الله بن حمزه بن عبد الله بن حمزه بن حسن بن علی طوسی مشهدی است که استاد قطب الدین کیدری است؛ همچنین با مراجعه به مدارک معلوم می شود که وی از خویشاوندان او بوده است.

ملا نور الدین علی بن حیدر علی قمی

وی فاضلی دانشور بود. و کتاب نهاییه الآمال فی ترتیب خلاصه الاقوال فی علم الرجال از او است. وی در این کتاب، رجال علامه را به ترتیب کتاب رجال فاضل استرآبادی تدوین نموده است و من نسخه ای از آن را در هرات و نسخه دیگری را در محل دیگری دیده ام. مؤلف در آغاز این کتاب تعهد کرده است که در پایان این کتاب به یادآوری گروهی از متقدمان که علامه به ذکر آنها پرداخته است و همچنین به یادآوری از فضیلتی نامداری که در طبقه علامه بوده اند و آنان که متأخرتر از وی بوده اند اشاره نماید، لیکن موفق نشده آنچه را که تصمیم داشته است از سواد به بیاض بیاورد و به اصطلاح پاک نویسی کند زیرا در اواخر یکی از نسخه های آن کتاب دیده ام که چنین مرقوم داشته است: تعهدی که در آغاز این کتاب بر خود مقرر داشته بودم که در خاتمه به یادآوری از مشایخ و فضیلتی هم زمان خویش پردازم و به این کتاب ملحق نمایم میسر نشد سبب آن این بوده است که دسترسی به کتابهای پیشینیان نداشته و گذشته از این به تألیفی دست پیدا نکردم که متکفل احوال آنها بوده باشد، بنابراین چاره منحصر به آن بوده که احوال آنان را از متفرقاتی که از کلام قوم به دست می آورم، تهیه نمایم و از خلاف آمد عادت، تا حال که سال ۹۷۴ هجری است به جز سی و اندی اسم، به نام دیگری دسترسی پیدا نکرده ام و خدا نهایت

هر چیزی است (۱).

شیخ زین الدین علی بن خازن حائری

پیش از این به عنوان شیخ زین الدین ابو الحسن علی بن عز الدین ابو محمد بن حسن بن شیخ شمس الدین محمد خازن حائری، فقیه معروف به ابن خازن و شاگرد شهید اول نام برده شده است.

شیخ ابو الحسن علی بن خالد مراغی

وی از مشایخ شیخ مفید بوده است و خود او از ابو القاسم علی بن حسن کوفی (۲) و از ابو بکر محمد بن صالح سیلقلی و از ابو الحسن علی بن عباس و از قاسم بن دلّال استفاده کرده است و این مراتب را از بشاره المصطفی محمد بن ابو القاسم طبری می توان مشخص کرد و ممکن است کسانی که وی از آنها روایت می کرده است از علمای عامه بوده باشند.

و گاهی از مترجم حاضر به ابو الحسن بن خالد مراغی تعبیر کرده اند و تعبیر آنان از وی به چنان نشانی، دلیل بر تعدد وی نمی باشد.

ص: ۱۰۷

۱- (*) همین مطالب را در الذریعه، ج ۲۴ [۱] متذکر شده است و از قرائن پیدا است که از اعظام قرن دهم هجری بوده و در الذریعه وی را به نام منعل معرفی کرده است و در فهرست تحقیق مصادر کتاب ضیافه الاخوان مطبوع کتاب رجال قم را که از مصادر ضیافه الاخوان بوده از آثار او نام برده است و اضافه می کند تذکره مشایخ قم تألیف نور الدین علی منعل در مطبعه حکمت به تحقیق مدرسی طباطبائی به طبع رسیده است-م.

۲- (۱) -در حاشیه نسخه مؤلف می نویسد: از بعضی از مواضع به دست می آید که او ابو القاسم حسن بن علی کوفی بوده است و از بعضی دیگر استفاده می شود وی حسن بن علی بن حسن کوفی که از اسماعیل بن محمد مزنی و او از جعفر بن مروان غزال روایت داشته است و ممکن است مراد از حسن بن علی کوفی همان حسن بن علی بن نعمان کوفی بوده است که در کتابهای رجال نام برده شده است.

وی از دانشوران هم عصر سلطان شاه تهماسب صفوی بوده و تا روزگار شاه اسماعیل ثانی سنی صفوی و بلکه پس از او هم زنده بوده است.

خطیب با امیر سید حسین مجتهد عاملی کرکی هم زمان بوده و همراه وی با دیگر دانشوران آزار پادشاه سنی را متحمل شد. ما چگونگی آزاری را که آنان از سوی آن پادشاه بر خود هموار ساخته بودند در ذیل شرح حال سید حسین مذکور نیز متذکر شده ایم.

سید جلیل علی بن سید خلف بن سید عبدالمطلب بن حیدر بن سید

محسن بن سید محمد ملقب به مهدی بن فلاح بن محمد بن احمد بن علی بن

احمد بن رضا بن ابراهیم بن هبه الله بن طیب (طیب) بن احمد بن محمد بن

قاسم بن ابی الطحان بن غیاث بن احمد ورع کریم بن امام موسی بن جعفر

الکاظم (صلوات الله علیهما) موسوی حسینی مشعشعی حویزی، حاکم

حویزه و معروف به سید علی خان، والی حویزه (هویزه)

سید علیخان و پدرش سید خلف از بزرگان دانشوران بوده اند و هر دو تمایلی به تصوف از خود نشان می دادند و شرح حال پدرش پیش از این آورده شده است. او هم عصر با شیخ بهائی بوده است. سید علیخان از شاگردان شیخ عبد اللطیف بن علی بن ابی جامع می باشد. و او خود در یکی از آثارش نوشته است که شیخ عبد اللطیف از شاگردان شیخ بهائی بوده است. سید علیخان در روزگار ما در گذشته و فرزندان دختر و پسر زیادی از او بجای ماند. فرزندان او یکی بعد از دیگری تاکنون که سال ۱۱۱۷ هجری است به حکومت حویزه برقرار بوده اند و یکی از فرزندانش تا حدی که مناسب با استعداد او بوده است، به فراگرفتن دانش اشتغال ورزیده است.

و جمعی از فرزندان و نوادگان و خویشاوندانش در زدو خوردی که میان عربهای سرزمین حویزه و یکی از فرزندانش که هم اکنون حاکم حویزه است اتفاق افتاده،

به شهادت رسیده اند.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی دانشور و سراینده ای ادیب و بزرگوار بود. و آثاری در اصول و امامت و امثال این ها دارد. از جمله آثار او النور المبین در حدیث است که در چهار مجلد تدوین شده دیگری تفسیر قرآن است که آن هم در چهار مجلد تدوین شده است. دیگری خیر المقال در شرح قصیده مقصوده خود اوست که این نیز در چهار مجلد به تحریر درآمده و مراتبی از ادب و نبوت و امامت را در آن جمع آوری کرده است. دیگری نکت البیان؛ دیگری دیوان شعر که اشعار خوبی را از آثار طبع خود در آن گرد آورده است و همچنین اشعار نغزی به پارسی سروده است و امثال این ها از آثار دیگر او می باشد.

سید علیخان از اعلام معاصر ما می باشد و سید علیخان کبیر در کتاب سلافه العصر از وی به عظمت یاد کرده و اشعاری از طبع آزاده او متذکر شده است. از سراینندگان معاصرش که بعضی از همشهریان خود او بوده اند، چکامه هائی در ستایش از او سروده اند. از اشعار اوست که در ضمن چکامه ای سروده است:

و لو لا حسام المرتضى أصبح الوری و ما فیهم من یعبد الله مسلما

و أبناء الغر الکرام الاولی بهم انار من الاسلام ما کان مظلما

و أقسم لو قال الانام بحبهم لما خلق الربّ الکریم جهنما

و ما منهم الا امام مسود حسام سطا بحر طما عارض هما

-هرگاه شمشیر حضرت مرتضی علی علیه السلام وجود نمی داشت، مسلمانی پیدا نمی شد که خدا را عبادت نماید. فرزندان پاکیزه گوهر او بودند که با اشاعه احکام نورانی اسلام همه تیرگیها را نابود ساختند.

-سوگند یاد می کنم هرگاه مردمان از محبت و ولایت اهل بیت دم می زدند، پروردگار کریم دوزخ را نمی آفرید.

-امامان از فرزندان او، آنهایی هستند که روی تیغ آخته را سیاه کرده و دریای خروشان را از موج انداخته و یا هر دوی آنها با نیروی الهی به معارضه برخاسته اند.

از قصائد اوست:

ص: ۱۰۹

فافرغ الى مدح الامين فأنما لامانه البلد الامين أمين

و أخيه وارث علمه و وزيره و نصيره في الحرب و هي زبون

و بنيه أقمار الهدى لولا هم لم يعلم المفروض و المسنون

-با فراغت خاطر به ستایش از پیغمبر اکرم(ص) اقدام کن. آن پیمبری که با صفت امانتداری الهی، سرزمین مکه را در امان خود نگهداری کرد.

-و برادر او وارث و وزیر او بود و او را در زدو خوردی که با دشمنان خود داشت و درحالی که در دست او خوار و ذلیل بودند یاری کرد.

-فرزندان پاکیزه گوهر او ماههای هدایت هستند که هرگاه وجود آنها در میان نبود فرمان واجب و مستحب او شناخته نمی شد.

و باز در چکامه ای گفته است:

و صیرت خیر المرسلین وسیلتی و ألزمت نفسي صمتها و وقارها

و عترته خیر الانام و فخرهم ابت أن یشق العالمون غبارها

-بهترین فرستادگان خویش را وسیله ای برای من قرار دادی و من بر خویشتن لازم دیدم که در برابر این وسیله سکوت کنم و کمال بزرگداشت را مراعات نمایم.

-بازماندگان او که بهترین مردم و موجب مباهات ایشان هستند به مرتبه ای نایل گردیده اند که جهانیان به گرد آنها نمی رسند.

باز فرموده است:

و صیر و سیلتک المصطفی ال امین أبا القاسم المؤمن

و صنو الرسول و من قد علا علی كتفه یوم كسر الوثن

و بضعته و امامی الشهد من بعد ذکری امامی الحسن

و بالعتره الغرّ أرجو النج اه فحبهم لی او فی الجنن

-حضرت پیغمبر مصطفی(ص) را که امین خدا و ابو القاسم مؤتمن است وسیله خود قرار بده.

-همچنین داماد آن حضرت را که در روز فروریختن بتها از خانه کعبه، بر شانه آن وجود مبارک قدم نهاد.

ص: ۱۱۰

-به همین نسبت پارهٔ تنش حضرت صدیقه کبری فاطمه زهرا(علیها آلف التحیه و الثناء) و همچنین دو امام شهید حضرت امام حسن مجتبی و حضرت امام حسین سید الشهداء علیهم صلوات الله الملك الاعلی را.

-من آرزومندم از برکت خاندان پاک گوهر او از لغزش دنیا و عذاب آخرت رهایی یابم و امیدوارم از دوستی و ولایت ایشان محروم نگردم چه آنکه ولایت ایشان بهترین سپرها و نگهدارندهٔ هر گونه خطرها و ناراحتیها است.

مؤلف گوید: از آثار سید علیخان مجموعه ای است مشتمل بر مطالب ارزنده ای که آنها را در کتابهای چهارگانه خود که در پیش یادشده، ایراد کرده است. خود سید مطالب یادشده را به انضمام مطالب ارزندهٔ دیگر، در آن مجموعه گرد آورده و به عنوان هدیه و ره آورد برای شیخ علی سبط شهید ثانی به اصفهان ارسال داشته است و من آن مجموعه را که دارای فوائد پسندیده و ارزنده ای بوده است در ضمن کتابهای شیخ علی (قدس سره) دیده ام.

و اما کتاب النور المبین را به منظور اثبات النص بر امامت حضرت مولا- علی علیه السلام تدوین و تألیف نموده است. آغاز تألیف آن در ماه ذیحجه سال ۱۰۸۲ هجری بوده است و در ماه ربیع الاول سال ۱۰۸۳ هجری، پایان یافته است.

و کتاب خیر المقال او در شرح چکامه هایی بوده است که خود در ستایش از پیمبر اکرم و اهل بیت طاهرین او سروده است. آغاز شروع این شرح، نیمهٔ ماه ربیع الاول ۱۰۸۷ هجری و پس از تألیف کتاب نور المبین است. و تاریخ فراغت آن در غره ماه شوال همان سال بوده است. این اثر که مشتمل بر ۱۰۶۳ بیت (۱) می باشد در چهار مجلد تدوین شده است. کتاب نکت البیان او مشتمل بر چندین باب است: باب اول در تفسیر آیات

ص: ۱۱۱

۱-*) در قصص العلماء نوشته است هر بیت عبارت از پنجاه حرف است و طریق تعیین ابیات کتاب آن است که نخست حروف یک سطر را که از چند بیت تشکیل شده به نظر آورده سپس سطور صفحه را شمرده حاصل سطر در عدد بیت ضرب شده و در حاصل سطور همه کتاب ضرب کرده عدد ابیات بدست می آید-م.

قرآن و بیان پاره ای از غفلتها که برای مفسران اتفاق افتاده است. باب دوم در شرح احادیث مشکلی که علماء به شرح آنها پرداخته یا نپرداخته اند. از جمله: شرح اسماء الحسنی است؛ باب سوم در بیان گفتگوهایی که با علمای پیشین و هم زمان خود راجع به مسائل مختلفی داشته است و ابواب دیگر آن کتاب مربوط به گفتار کوتاه و اندرزهایی است که از سوی پیمبران و ائمه طاهرین و فضلا و صوفیه در اختیار او درآمده است و همچنین مطالبی که در فنون ادبی از شاعران بزرگ به دست آورده و ایراداتی که بر آنها گرفته و پشتیبانی هایی که از ایشان نموده است. به دنبال این مطالب به یادآوری از فنون شعر از غزل و ستایش و فخر آرائی و سوک سرائی و دیگر از حکایات دلنشین پرداخته است و مدت پنج ماه از سال ۱۰۸۴ هجری به تألیف این کتاب اشتغال ورزیده است. اما تفسیر قرآن او به نام منتخب التفاسیر خوانده شده است و سبک او در تفسیر قرآن چنین بوده است که نخست گفتار مفسرانی را که آثار تفسیریشان را در اختیار داشته، از قبیل تفسیر نیشابوری و تفسیر کشاف و تفسیر قاضی بیضاوی و تفسیر مجمع البیان و تفسیر عیاشی و تفسیر علی بن ابراهیم را مورد نظر قرار داده است؛ سپس به تحقیقاتی از خود در رد نظریه های آنان و یا موضوعاتی را که آنان به آنها برخورد نکرده اند پرداخته است. آغاز شروع این تفسیر در ماه جمادی الآخره سال ۱۰۸۶ بوده است و به طوری که از ابتدای همان رساله به دست می آید: در ماه ربیع الاول سال ۱۰۸۷ هجری به تفسیر سوره الرحمن رسیده است و من در حال حاضر نمی دانم به انجام ما بقی آن توفیق خواهم یافت یا خیر.

به گمان من اکثر تحقیقات سید نعمه الله شوشتری که از اعلام معاصر است، از آثار این سید عالی مقام اقتباس شده باشد (۱).

ص: ۱۱۲

۱-*) سید نعمت الله با این بزرگوار ارتباط بسیاری داشت حتی در فتنه حسین پاشای یاغی مدت دو ماه در هویزه در خانه سید علیخان مهمان بود و سید هم کمال پذیرائی را از وی به عمل آورد و درخواست کرد تا در هویزه ماندگار شود؛ لیکن سید درخواست او را اجابت نکرد. خود سید نعمت الله در نور حب از انوار نعمانیه از وی کمال بزرگداشت را به عمل آورده، آنجا که گوید: وی عالمی شاعر و ادیبی صالح و پاکدامنی پارسا بود و حکومت دیار عرب از قبیل هویزه و دیگر از شهرهای آن نواحی را-

و اما دیوان او به نام خیر الجلیس و نعم الانیس موسوم می باشد.

بدیهی است جد اعلای سید علیخان، محمد بن فلاح (ملقب به مهدی) از شاگردان شیخ احمد بن فهد حلّی بوده است و ابن فهد رساله ای به نام او تألیف کرده است و در آن رساله سفارش هایی برای او کرده است. از جمله در آن رساله تذکر داده است که بزودی شاه اسماعیل صفوی ظهور خواهد کرد و این شخص همان کسی است که حضرت امیر المؤمنین علیه السلام در جنگ صفین پس از شهادت عمّار یاسر، پاره ای از پیش آمدهای آینده را اطلاع داده است از جمله، خروج چنگیز خان و ظهور شاه اسماعیل صفوی سرسلسله صفویان و همین معنی ایجاب کرد که ابن فهد مردم را به اطاعت از والیان هویزه که روزگار آن سلطان را ادراک می کردند دعوت نماید زیرا سلطان مزبور همان کسی بوده است که حضرت مولی از ظهور او خبر داده و همان کسی است

ص: ۱۱۳

که بر مخالفان چیره می شود و آئین حق جعفری را اشاعه می دهد و ما شرح آن روایت و چگونگی آن رساله را در ترجمه جاماسب نامه که به پارسی نوشته ایم ایراد کرده ایم و کسی که خواهان تفصیل آن باشد بدانجا مراجعه نماید.

باز می گوید: سید محمد بن فلاح ملقب به مهدی و جد اعلای سید مترجم در علوم غریبه مهارت داشته است و مراتب این دسته از علوم را از استادش ابن فهد حلّی فرا گرفته است.

سید محمد، قیام کرد و بر شهرهای هویزه و نواحی آن استیلا پیدا کرد و آن سرزمین ها را به تصرف خویش درآورد و پس از او والی گری آن سرزمین ها در اختیار فرزندانش درآمد و هم اکنون نوادگان او حکومت هویزه و نواحی آن را در اختیار خویش دارند.

حکایت ها و افسانه های سید محمد فراوان و پاره ای از آنها در میان مردم مشهور است. گاهی سید محمد را نسبت به غلو داده تا آنجا که به وی نسبت بی دینی و بی اعتنائی به ضروریات دین داده و حتی گفته اند که وی ادعای الوهیت می کرده است. و می گویند این پیش آمد مربوط به اواخر حال او نبوده بلکه به مجردی که ظهور کرده این خلاف کاری ها از سوی وی انجام گرفته است (۱).

شیخ شهاب الدین علی دانیالی نسوی برای جهرمی

شهاب الدین از دانشوران هم عصر سلطان شاه تهماسب صفوی بلکه از اکابر اعلام پیش از او بود. شهاب الدین از مشایخ صوفیه و دانشمندی شاعر بوده و کتاب جواهر الادراج و زواهر الابراج از آثار او می باشد. وی این کتاب را که مشتمل است بر

ص: ۱۱۴

۱-*) مؤلف سال وفات سید علیخان را متذکر نشده است چنانچه در پاورقی پیش از انوار نعمانیه نقل کردیم، سال وفات او را، ۱۰۵۲ یا ۱۰۵۸ ضبط کرده که مسلماً هیچ کدام درست نیست زیرا تاریخ آخرین تألیف او که همان تفسیری است که سید از وی یاد کرده، ۱۰۸۷ هجری بوده که در این سال زنده بوده است و ممکن است ۱۰۸۵ بوده که به سال وفات نزدیک تر است و اشتباهی رخ داده است-م.

پاره ای از احادیث صحیحه نبویه که از ائمه طاهرین نقل شده است تألیف کرده و احادیث صحیحه را به حدیث محبت آل پیغمبر(ص) برگذار نموده است. و در این اثر چهل و هفت حدیث را تذکر داده است و خود او شرح فارسی بسیار خوبی هم بر آن نوشته است.

شهاب الدین از شاگردان علامه دوانی و امیر غیاث الدین منصور شیرازی بوده است. و جدش شیخ رکن الدین دانیال هم که قبرش در فسای شیراز می باشد از مشایخ صوفیه روزگار خود بوده است.

هنگامی که شهاب الدین در جهرم فارس می زیست گرفتار گفتگوی گروهی از مردم جهرم از حکومت ها و دیگر افراد بود و همین گرفتاری موجب شد تا شهاب الدین از شهر جهرم فرار کند و از چنگال ناهلان رهایی یابد. سپس برای دومین بار به جهرم بازگشت و احادیث یادشده و شرح آنها را در آنجا به اتمام رسانید.

و از جمله کسانی که افتخار ارادتمندی او را در فسا یافته بودند امیر جلال الدین احمد و امیر شمس الدین شهریار بودند.

برای شرح احوال شهاب الدین باید به کتابهای تاریخ و تذکره ها مراجعه کرد. شیخ جمال الدین بن شیخ محمد که شاگرد شیخ شهاب الدین می باشد، شرح حدیث آخر منضم به کتاب اربعین او را که حدیث محبت اهل بیت علیهم السّلام است از کتاب بیرون نویسی کرده و رساله ای فارسی به نام سلطان شاه تهماسب تدوین نموده است و در پایان آن چکامه مفصلی در ستایش از رسول اکرم و جانشین به حق آن حضرت (صلوات الله علیهما) و اندرز به مؤمنان و مخلصان را به آن افزوده است و من آن شرح را در هرات دیده ام.

شیخ علی بن دقاق قمی

وی از دانشوران بزرگ هم عصر شیخ طوسی (ره) بوده است و به طوری که از مهج الدعوات سید بن طاوس برمی آید فرزندش محمد بن علی از وی روایت می کرده است و خود او از محمد بن احمد بن علی بن حسن بن شاذان قمی از شیخ صدوق روایت داشته است.

وی از اجله علمای و سادات روزگار خود بوده است و از آثار او کتاب نزهه العشاق در علم ادب است و کفعمی در کتاب فرج الکرب و فرح القلب از آن کتاب مطالبی را نقل کرده است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: سید علی بن دقماق حسینی فاضلی شایسته بود و با دو واسطه از شهید اول روایت می کرده است.

مؤلف گوید: در اسم پدر مترجم حاضر اختلاف کرده اند و به حق نام پدرش دقماق (به ضم دال و سکون قاف و در آخر آن میم و الف و قاف) معرب طخماق می باشد و دقمان تصحیف دقماق است.

مؤلف گوید: در ضمن یکی از سندهای اربعین شیخ بهائی چنین آمده است:

روایت شده است از شیخ محمد بن مؤذن، از سید اجل سند علی بن دقاق حسینی، از شیخ محمد بن شجاع قطان، از شیخ جلیل فاضل مقداد بن عبد الله سیوری حلی.

ظاهراً علی بن دقاق حسینی همان علی بن دقماق حسینی مترجم حاضر است که به اشتباه ناسخان، دقماق دقاق نوشته شده است.

و از اجازه ابن مؤذن جزینی، پسر عموی شهید اول که به شیخ علی بن عبد العالی میسی داده است معلوم می شود که ابن مؤذن یاد شده از سید علی بن دقماق روایت می کرده و او از استادش شیخ محمد بن شجاع قطان از شیخ مقداد، از شهید اول (قدس سره) روایت داشته است و به حق دقاق حسینی و دقماق حسینی و دقاق هر سه نام یک شخص است و سخن در آن است که این کلمه بی سابقه را چگونه باید ضبط صحیح نمود، زیرا در نسخه امل الآمل دقمان و در اربعین شیخ بهائی دقاق و در اجازه ابن مؤذن دقماق، که معرب طخماق است آورده شده است.

از این پس در ترجمه سید علی بن محمد بن دقماق شریف حسینی خواهد آمد که حقیقت آن است که مترجم حاضر و آتی هر دو یک شخص واحد هستند و در ضمن آن خواهیم فهمید که اختلاف نسخه ها در کلمه «دقماق» از تصرفات

اشتباهی ناسخان بوده است.

شیخ ابو الفرج علی بن راوندی

وی از بزرگان دانشوران بوده است.

شیخ نعمت الله بن خاتون عاملی در اجازه ای که برای سید بن شدقم نوشته است از خط شهید حکایت کرده است که در ذیل سند حدیث علی نوشته است: ابن نمای حلی، از ابو الفرج علی بن راوندی، از مرتضی بن داعی حسینی، از ابو عبد الله جعفر بن محمد بن احمد دوریستی از پدرش، از شیخ صدوق روایت کرده است.

مؤلف گوید: به گمان من شیخ ابو الفرج مترجم حاضر ظاهرا فرزند شیخ ابو الرضا فضل الله بن علی راوندی است که پیش از این به نام و نشان او به عنوان شیخ ابو الفرج علی بن ابی الحسین راوندی اشاره شده است. بنابراین هر دو عنوان متوجه شخص واحدی است.

شیخ ابو القاسم علی بن طی

شیخ معاصر در بخش دوم از امل الآمل می نویسد: ابن طی از فضلا بوده و محمد بن محمد بن داود عاملی از وی روایت می کرده است (۱).

مؤلف گوید: ممکن است مراد از شیخ ابو القاسم همان ابن طی، فقیه معروف بوده باشد که از شیخ شمس الدین عریضی روایت می کرده.

یادآوری می شود کسی که ابن طی از وی روایت می کرده و در صدر ترجمه به نام او اشاره شده، همان شیخ محمد بن مؤذن جزینی است که پسر عموی شهید اول می باشد

ص: ۱۱۷

۱-*) شیخ محمد بن حرّ عاملی متوفی ۱۱۰۴ هجری کتاب امل الآمل را به طوری که خود در آغاز بخش اول می نویسد به دو بخش تقسیم نموده است، بخش اول مربوط به علمای جبل عامل و بخش دوم را اختصاص به دیگر اعلام داده است. در آغاز، هر دو بخش را به نام امل الآمل فی علماء جبل عامل نامیده و اظهار داشته ممکن است بخش اول را به نام اول و بخش دوم را به نام دوم نامید-م.

و حقیقت از نظر من آن است که مترجم حاضر همان شیخ علی بن طی فقحانی عاملی است که در ذیل به نام و نشان او اشاره خواهد شد. بنابراین مناسب آن بوده که شرح حال او را در بخش اول امل الآمل که ویژه علمای جبل عامل بوده است ایراد نماید.

یادآوری می شود از این پس شرح حال شیخ بزرگوار ابو القاسم علی بن علی بن جمال الدین محمد بن طی را متذکر خواهیم شد و خواهیم گفت که شیخ ابو القاسم با مترجم حاضر و شیخ علی فقحانی یکی هستند و همچنین شیخ اجل محمد بن علی بن علی بن محمد بن طی یاد شده که فرزند سید بن طاوس در کتاب زوائد الفوائد مطالبی را از خط او نقل می کند، از اجداد عالی مترجم حاضر است و من خود مجموعه ای را به خط شریفش دیده ام که از جمله آن، قواعد شهید بوده است که وی فوائد و تعلیقاتی را بر آن نگاشته و تاریخ کتابت آن ۸۴۷ هجری بوده است.

شیخ علی بن طی فقحانی عاملی

وی از بزرگان علمای عصر و فقهای دهر بوده است.

فقحانی از شیخ شمس الدین محمد عریضی، از سید حسن بن ایوب، از سید عمید الدین، از علامه حلی روایت می کرده است و به طوری که از یکی از اجازات امیر شرف الدین شولستانی و همچنین از اجازه ملا حاج حسین نیشابوری به ملا نوروز علی تبریزی استفاده می شود که شیخ شمس الدین محمد بن مؤذن جزینی، عموزاده شهید اول از وی روایت می کرده است و حقیقت از نظر من آن است که شیخ علی فقحانی همان شیخ ابو القاسم علی بن طی یاد شده می باشد.

چنانکه مشهور است فقحانی (با فاء مفتوحه و قاف ساکن و پس از آن عین بی نقطه مفتوحه و الف ساکن و در آخر نون) منسوب به فقحان است که یکی از دهکده های جبل عامل می باشد؛ در عین حال به خط امیر شرف الدین علی شولستانی در یکی از اجازاتش که برای شیخ فاضل تقی علی بن طی نوشته است، وی را عنقانی عاملی (یعنی با عین بی نقطه و سکون نون و پس از آن قاف و الف و نون و یای نسبت) معرفی کرده است.

شیخ ابو الحسن علی بن عبد الجبار بن عبد الله بن علی مقرئ رازی

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی فقیهی صالح است.

مؤلف گوید: حقیقت آن است که وی فرزند شیخ مفید ابو الوفا عبد الجبار است که شیخ ابو الفتوح رازی، مفسر نامی از وی روایت می کرده است و شیخ منتجب الدین توسط ابو الفتوح از وی روایت داشته است. بنابراین شیخ ابو الحسن علی هم طبقه با ابو الفتوح رازی بوده است.

در طی مطالعات خویش، به خط شیخ مفید ابو الوفا عبد الجبار یاد شده چنین یافتیم که بر پشت تبیان شیخ طوسی مرقوم داشته بود: جزء هفتم تفسیر تبیان را تا سوره لقمان فرزندم ابو القاسم علی بن عبد الجبار بر من قرائت کرد و به وی اجازه دادم تا تفسیر مزبور را از من و از مصنفش شیخ سعید ابو جعفر محمد بن حسن بن علی الطوسی رحمه الله علیه بهر طریقی که بخواهد و دوست داشته باشد روایت نماید و در هنگام قرائت او سید موفق ابو الفضل داعی بن علی بن حسن حسینی، که خدا هر دو را توفیق همیشگی ارزانی فرماید، به سماع تفسیر مزبور نایل آمده است.

مؤلف گوید: حقیقت آن است که مراد وی از فرزند مزبور مترجم حاضر است و اختلاف در کنیه قابل سهل انگاری است.

علی بن عبد الجبار بن فضل الله بن مسکنی

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی فقیهی صالح بود.

مؤلف گوید: پیش از این نام و نشان پدرش قاضی عبد الجبار را نوشتیم که از علما بوده است.

قاضی جمال الدین علی بن عبد الجبار بن محمد طوسی

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی از ثقات علما و موجهان بود. و در کاشان می زیسته است.

شیخ معاصر در امل الآمل پس از مطالب یادشده اظهار داشته است: کنیه جمال الدین ابو الفتح بوده و شاذان بن جبرئیل از وی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: ترجمه حال پدرش عبد الجبار طوسی و فرزندش قاضی رکن الدین عبد الجبار بن علی را که از علما هم بوده است نگاشته ایم و همچنین پیش از این ذیل ترجمه قاضی زین الدین ابو علی عبد الجبار بن حسین بن عبد الجبار طوسی نوشتیم که وی برادرزاده علی بن عبد الجبار طوسی است و ظاهر آن است که مراد از علی بن عبد الجبار مترجم حاضر بوده باشد.

یادآوری می شود از اجازه شیخ محمد سبط شهید ثانی به ملا محمد امین استرآبادی به دست می آید که قاضی جمال الدین علی بن عبد الجبار طوسی به توسط پدرش از شیخ طوسی روایت می کرده و شیخ فقیه ادیب لغوی متکلم راشد بن ابراهیم بحرانی از وی روایت داشته است.

شیخ زین الدین علی بن عبد الجلیل بیاضی

وی از اعلام متکلمان بود و در دار النقباه ری می زیسته است.

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: بیاضی دانشوری پرهیزکار بود و با مخالفان مناظره می کرد و آثاری در اصول الدین تألیف کرده است از آن جمله است:

الاعتصام فی علم الکلام؛ الحدود و مسائل المعدوم و الاحوال. من این آثار را دیده ام و بخشی از آنها را بر وی قرائت کرده ام.

شیخ ظهیر الدین علی بن عبد الجلیل نیلی

از این پس به عنوان شیخ ظهیر الدین علی بن یوسف بن عبد الجلیل نیلی خواهد آمد وی از شاگردان شیخ فخر الدین فرزند علامه حلّی بوده و فاضلی دانشور و فقیهی متکلم و بزرگوار است. از آثار او کتاب منتهی السؤل فی شرح الفصول می باشد که شرحی است بر کتاب الفصول خواجه نصیر الدین طوسی که در اصول الدین تألیف نموده و نسخه کهنی از آن شرح در نزد ما موجود می باشد.

نیلی به کسر نون است...

شیخ ابو الفرج علی بن عبدانی بن حسین راوندی

وی فقیهی فاضل و از برجستگان علمای شیعه بوده است و از کتاب الیقین سید بن طاوس برمی آید که شیخ ابو السعادات اسعد بن عبد القاهر اصفهانی از وی روایت می کرده است و خود او از شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن محسن حلّی شاگرد شیخ طوسی، از شیخ طوسی روایت داشته است. بنابراین شیخ ابو الفرج، مترجم حاضر هم طبقه با شیخ طبرسی و همتایان او می باشد.

مؤلف گوید: پیش از این به نام و نشان شیخ ابو الفرج علی بن حسین عبدانی راوندی اشاره کردیم و شخص یادشده همین مترجم حاضر است؛ اگر اشتباهی رخ داده باشد مربوط به کاتب است.

سید حبیب نسیب علی بن عبد الحسین بن سلطان موسوی حسینی

وی فاضلی دانشور و بزرگواری عظیم الشان و فقیهی محدث بوده است و از پاره ای از تحقیقاتی که کفعمی بر کتاب کشف الغمه داشته است به دست می آید که مشار الیه از معاصران او بوده است زیرا به دنبال نام او «دام ظلّه» نوشته است و کفعمی در همان تعلیقات، کتاب دفع الملامه عن علی علیه السلام فی ترک الامامه را به وی نسبت داده و از آن نقل کرده است.

مؤلف گوید: کفعمی در کتاب فرج الكرب می نویسد که وی معاصر با او بوده است و فی مابینشان نامه های نظم و نثر ردّ و بدل می شده و کفعمی در همان کتاب از وی و از کتاب دفع الملامه اش در ضمن ابیاتی یاد کرده است.

سید بهاء الدّین علی بن عبد الحمید حسینی نسابه

بهاء الدّین معاصر شهید اول و از مشایخ حسن بن سلیمان حلّی شاگرد شهید بوده است و حسن بن سلیمان شاگرد شهید می نویسد: برای من سید جلیل بهاء الدّین علی بن

عبد الحمید حسینی دام فضله به سند خود از ابو عمرو کثی روایت کرد.

پس از این، سید نقیب حسیب مرتضی ابو الحسین بهاء الدین علی بن سید عبد الکریم بن عبد الحمید حسینی نجفی نسابه استاد ابن فهد حلّی را متذکر خواهیم شد.

از قرائن پیدا است که وی جدّ سید زین الدین است که ذیلا ایراد می شود.

سید اجل زین الدین علی بن عبد الحمید حسینی نجفی

از این پس به عنوان سید علی بن عبد الکریم بن علی بن محمد بن علی بن عبد الحمید حسینی نجفی، شارح المصباح الصغیر خواهد آمد که فاضلی عالم و فقیهی محدث بوده است و آثار و تألیفاتی دارد. از جمله شرح مختصر مصباح المتهجد شیخ طوسی و شرح درایه اصول الحدیث و حواشی و تعلیقاتی بر خلاصه الرجال علامه حلّی و امثال این ها.

مؤلف گوید: شرح درایه الحدیث از آثار او بشمار نمی آید برای آنکه تألیف درایه الحدیث در میان شیعه از مستحدثات شهید ثانی بوده است و شهید هم سالها پس از او می زیسته است.

و حقیقت آن است که مترجم حاضر همان سید بهاء الدین ابو الحسین علی بن عبد الکریم بن عبد الحمید حسینی نجفی است که در آینده به نام و شرح حال او اشاره خواهد شد که استاد ابن فهد حلّی بوده است پس باید دقت کرد. و نسبت به جد هم شایع است.

یادآوری می شود شیخ ابراهیم قطیفی کتاب شرح مختصر النافع را به وی نسبت داده است و در رساله ای که در رساله شیخ علی کرکی که در حلّ خراج تألیف کرده بود می نویسد: سید فاضل کامل عالم عامل علی بن عبد الحمید حسینی (قدّس الله سرّه) در شرحی که برای نافع نوشته کاملاً از عهده برآمده است و ظاهراً آنچه مرقوم داشته است، از گفته استادش فخر المحققین بوده. او چنین یادآوری کرده است: گویند عراق مفتوح العنوه است که به دست مسلمانان فتح شده است بنابراین متعلق به همه مسلمانان خواهد بود چنانکه سرزمین مزبور به فروش نمی رسد و وقف نمی شود و بخشیده نمی شود و در ملک دیگری در نمی آید زیرا حضرت امام حسن و امام حسین

عليهما السلام همراه لشکر مسلمانان بودند و به اجازه حضرت علی علیه السلام فتح شد و هم گویند عراق مفتوح العنوه نبوده است زیرا مفتوح العنوه به سرزمینی گفته می شود که در حضور امام یا نایب خاص او و یا به اذن امام فتح شود و چنانکه می دانیم هیچیک از آنها وجود نداشته است و حضور امام حسن و امام حسین علیهما السلام در فتح عراق به حقیقت نبیوسته است بنابراین مفتوح العنوه نخواهد بود و امام(ع) هر امریه ای که اراده فرماید درباره آن صادر می فرماید؛ علامه حلی هم همین نظریه را در خصوص فتح عراق ایراد کرده است.

پایان آنچه شیخ ابراهیم قطیفی از شرح نافع سید علی بن عبد الحمید نقل کرده است.

مؤلف گوید: ممکن است علی بن عبد الحمید حسینی که قطیفی نظریه او را ایراد کرده است، مترجم حاضر باشد هر چند هم محتمل است شرح نافع از آثار سید علی بن عبد الحمید باشد که بزودی به شرح حالش اشاره می شود.

پس از چندی به مطلبی برخوردیم که حکایتی را در شأن میمنه کتاب مختصر نافع محقق حلی، از خط شیخ حسن بن شهید ثانی نقل نموده و ناقل آن حکایت را از کتاب رجال سید علی بن عبد الحمید یادآوری کرده و او همان حکایت را از استادش شیخ فخر الدین نقل کرده است.

سید علم الدین مرتضی علی بن سید نسابه جلال الدین عبد الحمید بن سید

نسابه شیخ الشرف فخار بن معد بن فخار بن احمد بن محمد بن ابی الغنائم محمد

حسینی موسوی حائری

فاضلی دانشور و کاملی بنام است و از پدرش سید عبد الحمید روایت می کرده است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: سید علم الدین مرتضی علی بن عبد الحمید بن فخار بن معد موسوی فاضلی فقیه بوده است. ابن معینه از او، از پدرش، از جدش فخار، روایت می کرده است و کتاب الانوار المضيئه در احوال حضرت مهدی(بقیه الله) از آثار او می باشد.

مؤلف گوید: به گمان من مترجم حاضر همان سید جلیل بهاء الدین علی بن عبد الحمید حسینی است که شیخ حسن بن سلیمان شاگرد شهید اول از وی روایت می کرده و در کتاب خویش بدان اشاره نموده است؛ علت اتحاد مزبور از چندین جهت است یکی آنکه سید مرتضی نسابه بهاء الدین علی بن عبد الکریم بن عبد الحمید حسنی نجفی است که ترجمه حالش خواهد آمد دیگری در اصل مطبوع نیامده است.

استاد استاد در فهرست بحار می نویسد: کتاب غیبت، منتخبی از کتاب الانوار المصیئه است که از آثار سید علی بن عبد الحمید حسنی است و کتاب دیگری نیز از کتاب السلطان المفرج عن اهل الایمان تألیف سید یادشده استخراج و انتخاب شده است.

مؤلف گوید: از ظاهر کلام مجلسی که نوشته است «از آثار سید علی بن عبد الحمید» می باشد دلیل بر آن است که اصل الانوار از آثار بوده است نه آنکه کتاب غیبت از آثار او بوده باشد مرادش از «تألیف سید مذکور» آن است که کتاب السلطان المفرج عن اهل الایمان از آثار سید است نه آنکه منتخبش هم از آثار او می باشد.

سید احمد بن علی بن حسین حسینی نسابه شاگرد سید تاج الدین بن معینه حسنی نسابه در کتاب الانساب ذیل نوادگان حضرت موسی بن جعفر علیه السلام می نویسد:

عقب محمد عابد بن موسی الکاظم علیه السلام منحصر به ابراهیم مجاب بوده است و عقب سید ابراهیم منحصر به سه فرزند است، محمد حائری و احمد قصری و علی که در سیرجان کرمان بوده است.

مؤلف انساب گفته است: استاد ما سید تاج الدین (رضی الله عنه) اظهار داشته است که نوادگان سید محمد حائری سه تن بوده اند و فرزندان او عبارت اند از حسین شتتی و علی و احمد و ابو علی حسن و عقب حسین شتتی از ابو الغنائم محمد و میمون شیخی قصیر است و نوادگان ابی الغنائم آل شتتی و آل فخار است و از ایشان است. استاد ما علم الدین مرتضی علی بن شیخنا جلال الدین عبد الحمید بن شیخنا شمس الدین فخار بن معد بن فخار بن احمد بن محمد بن ابی الغنائم یادشده و او هم، فرزند داشته است و آل نزار بنو نزار بن علی بن فخار بن احمد یادشده و آل ابی الحمد که حسین بن علی بن فخار بن احمد مذکور بوده باشد.

شهید اول در یکی از سندهای احادیث اربعین خود می نویسد: روایت می کنم از سید تاج الدین ابو عبد الله محمد بن قاسم بن معیه، از استادش سید جلیل نسابه علم الدین مرتضی علی بن عبد الحمید بن فخار موسوی، از پدرش از جدش از سید جلیل نسابه جلال الدین ابو علی عبد الحمید بن تقی حسینی، از سید امام ضیاء الدین ابو الرضا فضل الله بن علی حسینی راوندی، از سید ابو القمقام ذو الفقار بن محمد بن معدّ حسنی، از شیخ جلیل صدوق ابو العباس احمد بن علی بن احمد بن عباس نجاشی کوفی، از شیخ ابو عبد الله احمد بن عبدون حافظ معروف به ابن حاشر...

مؤلف گوید: از این سند فائده هایی به دست می آید.

در این مقام سخن دیگر آن است که شهید ثانی در یکی از سندهایش که منتهی به صحیفه کامله می شود مرقوم داشته: از سید بن معیه از گروهی، از جمله علم الدین مرتضی علی بن عبد الحمید بن محمد، از پدرش عبد الحمید، از فخار بن معدّ.

اشکالی که در سند شهید ثانی به چشم می خورد و سخنی که باقی است آن است که نخست شهید ثانی جدّ سید علم الدین مترجم حاضر را محمد معرفی کرده است و دیگر آنکه از ظاهر کلامش استفاده می شود که فخار از اجداد علم الدین نبوده است و ممکن است مراد شهید ثانی علم الدین دیگری باشد، زیرا که وی را به سیادت نستوده است لیکن من عالم دیگری را به این نام و نشان که در این درجه بوده باشد سراغ ندارم.

شیخ نظام الدین ابو القاسم علی بن عبد الحمید نیلی

از این پس به عنوان علی بن محمد بن عبد الحمید نیلی که ابن فهد حلّی از وی روایت می کرده است نام برده خواهد شد و از یکی از اجازات استاد استناد به دست می آید که علی بن عبد الحمید از سید هم روایت می کرده است (۱).

در شهر اردبیل به نسخه ای از مختلف علامه دست یافتم که نیمی از آن کتاب را

ص: ۱۲۵

۱- (*) معلوم نیست مراد از سید کدام عالم است و از قرینه پیدا است که مراد وی سید رضی الدین بن معبد حسینی است که پس از این طبق وعده مؤلف یادآوری خواهد شد-م.

دارا بود که همین بخش از آن کتاب را شیخ نظام الدین به خط خود استنساخ کرده و در آخر آن چنین مرقوم داشته بود: از تعلیق این مقدار از کتاب که برای خود داشته آسوده خاطر گردید. العبد علی بن محمد بن عبد الحمید نیلی سال ۷۶۱ هجری.

و شیخ علی کرکی که بر پشت همان نسخه به خط خود نوشته بود این مجلد و دو مجلد بعد از آنکه مشتمل بر همگی مختلف الشیعه است، به خط شیخ امام عز الدین عبد الحمید نیلی است و ظاهراً مرادش مترجم حاضر بوده باشد، زیرا نسبت به جد شایع است و تعدد لقب هم متعارف و لفظ «علی بن» از قلم شیخ علی (قدس سره) افتاده است.

از آغاز غوالی اللثالی ابن جمهور احسائی و منابع دیگر معلوم می شود که ابن فهد هم از مترجم حاضر روایت می کرده است و در همان کتاب در ضمن معرفی از او چنین اظهار داشته است: از ابن فهد، از شیخ امام فاضل دانشور و فقیه پارسا نظام الدین علی بن عبد الحمید نیلی، از فخر الدین فرزند علامه.

و به طوری که از اجازه ابن فهد برمی آید شیخ علی بن محمد بن عبد الحمید نیلی از گروهی دیگر از اعلام از جمله سید رضی الدین بن معبد حسینی و سید شمس الدین محمد بن ابی المعالی حسینی روایت می کرده است.

و از اجازه ای که صهیونی به شیخ علی میسی دانشور بنام داده است استفاده می شود که شیخ عز الدین بن عشره هم از شیخ نظام الدین علی بن عبد الحمید نیلی مترجم حاضر، از شیخ فخر الدین بن علامه روایت داشته است.

و از اسانید اربعین استاد استناد (قدس سره) به دست می آید که شیخ علی بن عبد الحمید مترجم حاضر از شهید اول هم روایت می کرده است.

و روایت نیلی از شهید دور از حقیقت نمی باشد، زیرا که اتفاق افتاده است دانشورانی که در یک درجه باشند از یکدیگر روایت می کرده اند.

شیخ فرج الله در کتاب رجال خود در باب القاب می نویسد: نیلی (به کسر نون و سکون یاء و کسر لام) منسوب به نیل است که نیل فروش باشد و بنا به ضبط اول منسوب به نیل است که نام چند محل می باشد از جمله نام دو دهکده است در کوفه و نام شهری

است واقع در میان بغداد و واسط و رود نیل که یکی از رودهای چهارگانه است سیحون و جیحون و فرات و نیل باشد.

و نیل نام رنگ مشهوری است، که از عصاره برگ درخت عظیم می گیرند به این طریق که برگ مزبور را در آب گرم ریخته به حال خود می گذارند. پس از آنکه ته نشین کرد آب را از روی آن برداشته ته مانده را خشک می کنند و این همان رنگ نیلی معروف است.

شگفت اینجاست که برای مترجم حاضر و دیگر دانشورانی که به نیلی معروفند، ترجمه و شرح حالی نقل نکرده اند.

در قاموس گوید: نیل به کسر نون رود مصر است و در کوفه نیز نهری است به نام نیل (۱).

مطریزی در کتاب المغرب گوید: نیل نام رودی است در مصر و همچنین نام رودی است در کوفه.

سید داماد (قدس سره) در حاشیه کتاب اختیار رجال کشی مرقوم داشته است: در کوفه نهری است به نام نیل و این نهر را به واسطه آنکه از میان دهکده ای به نام نیل می گذرد نیل گفته اند.

مؤلف گوید: بنا به تصریح برخی از اعلام و مورخان، مترجم حاضر و دیگر دانشورانی که به نام نیلی شناخته شده اند، منتسب به قریه ای هستند به این نام که نزدیک به کوفه و در اطراف شهر حله واقع شده است. بنابراین گمان برخی که اظهار داشته نیلی منسوب به نیل مصر است، بی اساس می باشد.

ص: ۱۲۷

۱-*) در قاموس می نویسد: نیل (رنگ مخصوص) طبعاً سرد است و در آغاز کار از هرگونه ورمی جلوگیری می کند و هرگاه به اندازه چهار جو از آن را با آب مخلوط کنند و بیاشامند از فشار خون و شدت ورمها مانع می شود و از شورش عشق پیش از رسوخ در باطن عاشق، ممانعت می کند و از کلف و بهق (سپیدی هائی که در پوست بدن ظاهر می گردد) جلوگیری می کند و خون حیض را قطع می نماید و از ریزش موی سر جلوگیری می کند و از سوزش آتش می کاهد و یک درهم از آنکه همراه با گلاب آشامیده شود مانع وحشت و اندوه و سنگ کوب قلب می شود-م.

شیخ منتجب الدین گوید: وی دانشوری صنعت کار بوده است و کتاب فضائل اهل بیت از آثار او می باشد.

مؤلف گوید: بنابراین وی از معاصران شیخ طوسی یا از متأخران او می باشد.

شیخ ابو الحسن علی بن عبد الرحمن بن عیسی بن عروه جراح قنانی کاتب

وی از بزرگان دانشوران بوده که هم زمان با شیخ صدوق می زیسته است بنابراین اتحادی با مترجم پیشین ندارد.

اصحاب رجال در کتابهای خود از وی نام برده اند و ابو الفرج محمد بن علی بن یعقوب بن اسحاق بن ابی قره کاتب قنانی از وی روایت می کرده است.

نجاشی در رجال خود گفته است (۱)...

ابن طاوس در جمال الاسبوع چنین نوشته است: علی بن عبد الرحمن بن عیسی، گفت: حدیث کرد ما را حسین بن سلیمان بن منصور، گفت حدیث کرد برای ما احمد بن حامد بن یحیی قنانی، گفت حدیث کرد برای ما محمد بن جعفر، گفت حدیث کرد برای ما احمد بن سهیل وراق، گفت حدیث کرد برای ما عبد الله بن داود، گفت حدیث کرد برای ما ثابت بن حماد از مختاری در آمل، از انس بن مالک، از پیغمبر اکرم (ص) تا به آخر حدیث...

و در چندین موضع از همان کتاب سند حدیث چنین ارائه شده است علی بن عبد الرحمن بن عیسی قنانی گفت حدیث کرد ما را حسین بن سلیمان بن منصور قنانی،

ص: ۱۲۸

۱-*) در نسخه مطبوع این کتاب، گفته نجاشی را ایراد نکرده است او در رجال خود می نویسد: ابو الحسن علی بن عبد الرحمن بن عیسی بن عروه بن جراح قنانی کاتب، مردی پاکیزه اعتقاد و کثیر الحدیث و صحیح الروایه بوده است. ما بخشی از کتابهای او را در خانه ابو طالب بن مبهم که شیخی از بزرگان اصحاب رحمهم الله بوده است خریداری کردیم و خود او آثاری داشته است از جمله کتاب نوادر الاخبار و کتاب طرق خبر الولاية و امثال این ها و سال ۴۱۳ هجری در گذشته است -م.

گفت حدیث کرد برای ما محمد بن حامد بن یحیی قنانی، گفت حدیث کرد برای ما محمد بن سری (سدی) بن سهل بزاز، گفت حدیث کرد برای ما علی بن داود قنطری، گفت حدیث کرد برای ما عبد الرحمن بن بشیر، گفت حدیث کرد برای ما ابو مورد، از سلیمان بن هشام، از ابن عمرو ابو هریره، از پیغمبر اکرم (ص) تا آخر حدیث...

ملا علی رضا شیرازی مشهور به تجلی

وی فاضلی سراینده و از معاصران است، شعر پارسی را نیکو می سروده و تجلی تخلص می کرده است.

تجلی در آغاز کار مراتب علمی را از استاد محقق (آقا حسین خوانساری) فرا گرفته است، سپس به دیار هند رفته و در مراجعت از هندوستان به بلاد ایروان (۱) آمده و در اصفهان اقامت گزیده و کارش بالا گرفته است و در روزگار پادشاه زمان ما مورد توجه خاصه وی قرار گرفت تا آنجا که به تدریس مدرسه مادر (۲) انتخاب شد سپس به جهاتی که جای یادآوری آن نمی باشد، از تدریس در آن مدرسه استعفا کرده و منزل شد و به حج بیت الله رهسپار شد. پس از مراجعت از حج به شیراز رفت و در آنجا رحل

ص: ۱۲۹

۱-*) بلاد ایروان اشتباه است و مراد ایران است و در نسخه مطبوعه ایروان آورده شده است که اشتباه چاپی است-م.
۲-**) در آثار ملی اصفهان می نویسد: مدرسه مادر یا مدرسه مادر شاه همان مدرسه چهارباغ است که از بهترین مدارس بنا شده در ایران می باشد. این مدرسه از بناهای شاه سلطان حسین صفوی است که سال ۱۱۱۹ به اتمام رسیده است و به آن مدرسه سلطانی هم گفته اند و از آنجا که مادر شاه سلطان حسین سرای فتحیه و بازارچه بلند را وقف این مدرسه کرده که منافع آن به مصرف طلاب این مدرسه برسد، آن را مدرسه مادر شاه گفته اند و هرگاه تجلی سال ۱۰۸۵ هجری فوت کرده باشد باید در حدود ۳۴ سال پیش از بنیاد آن مدرسه، در گذشته باشد بنابراین در سال او اختلاف است و با توجه به سال بنیاد مدرسه مزبور و سالهای یادشده در الذریعه و امثال آن، ۱۰۸۵ یا ۱۰۹۵ درست نیست مگر اینکه مراد از مدرسه ما در مدرسه دیگری باشد. ضمناً معلوم می شود مراد از «سلطان ما» که مؤلف اظهار داشته است، شاه سلطان حسین می باشد-م.

اقامت افکند و اندک زمانی زیست کرد و همان جا در سال ۱۰۸۵ هجری درگذشت.

حکایات و افسانه های بی سابقه او زیاد است خدای متعال ما و او و دیگر مؤمنان را بیامرزاد.

از آثار او رساله ای است در منع از نماز جمعه در روزگار غیبت که به پارسی تألیف کرده و در پایان آن پاره ای از ملحقات را که در ردّ بر رساله ملا محمد باقر خراسانی (محقق سبزواری) بوده، که نماز جمعه را واجب عینی می دانسته، و به پارسی تألیف شده، اضافه نموده است و در حقیقت ملحقات مزبور رساله دیگری بوده است که در منع از نماز جمعه تألیف نموده است.

و ملا محمد گیلانی معروف به ملا محمد سراب رساله ای در ردّ رساله ملا علی رضا مترجم حاضر، به پارسی تألیف کرده و ادله او را با نیروی هرچه تمام تر رد کرده است.

و از آثار او تفسیر قران کریم است که به پارسی نوشته است و تفسیر مهم و بی سابقه ای می باشد و دیوان شعر ارزنده ای به پارسی تهیه کرده و رساله ای در امامت به نام سفینه النجاه که رساله مفصلی است در هند تألیف نموده است (۱).

ص: ۱۳۰

۱-*) از آثار او معراج الخیال می باشد که مثنوی مختصری است و در هند به طبع رسیده و حاشیه ای به پارسی بر حاشیه ملا عبد الله نوشته است که همراه با آن به طبع رسیده و مورد استفاده طلاب منطق می باشد شرح حال و بخشی از آثار نظمی او در تذکره ها آورده شده است از جمله نصرآبادی که معاصر با او بود می نویسد: ملا علی رضا تجلی از کدخدازادگان اردکان شیراز بوده و به زیور فضائل نفسانی و کمالات روحانی آراسته بود. در مجلسی که به سخن می پرداخته فحول علما قدرت دم زدن نداشته اند. وی مردی پرهیزکار و محترز از منهیات شرعی بوده است. روزی به من می گفت برفرضی که آشامیدن شراب مباح باشد ارتکاب آن از مثل ما جماعت هم نامناسب بود. در اوائل تحصیل به اصفهان آمده از محضر آقا حسین خوانساری بهره ور می شد. پس از آن به هند رفته و به تعلیم ابراهیم خان فرزند علی مراد خان اشتغال ورزید و مورد توجه وی و دیگر از امیران هند قرار گرفت. در مراجعت از هند به ایران آمد در سال ۱۰۷۲ شاه عباس ثانی یکی از محال اردکان را در اختیار او گذارده و او بیشتر از اوقات را به همراه شاه عباس می گذرانید و اخیرا در اصفهان ماندگار شده و به بحث و تدریس می پردازد از اشعار اوست: از اضطراب کار مهیا نمی شود سیل از دویدن است که دریا نمی شود

و از آنجا که مترجم حاضر در شهرهای ایران و هند از اهمیت ویژه ای برخوردار می باشد نام او را در این کتاب آورده ام، در غیر این صورت باید از او در ردیف سراینندگان یاد می کردیم و انصاف آن است که وی ملک الشعرا می بود و ریاست این گروه را برعهده می داشت زیرا سروده هایش از لطیف ترین و جالب ترین اشعار است.

سید اجل قاضی شاه مظفر الدین علی بن شاه محمود انجوی شیرازی

وی فاضلی دانشور و بزرگوار بود و برادر صدر کبیر امیر ابو الولی شیرازی انجوی است و برادر فاضل دیگری هم به نام شاه ابو محمد داشته که در باب کنی از وی یاد خواهیم کرد و همگی این برادران از دانشوران روزگار شاه تهماسب صفوی بوده اند.

قاضی مظفر الدین مترجم حاضر، از فضیلتی دار الملک شیراز بشمار می آمده است و در روزگار شاه تهماسب منصب شیخ الاسلامی شیراز را عهده دار گردیده و وکالت املاک شخصی شاه را متعهد می شد که پس از چندی به اتفاق شاه محمد خدابنده صفوی از شیراز به قزوین که در آن هنگام دار السلطنه و پایتخت بوده است رفته و در آنجا به منصب قاضی عسکری می پرداخته است.

مؤلف تاریخ عالم آرا مراتب مزبور را متذکر شده و اشاره کرده شاه مظفر الدین در پیشگاه سلطان محمد صفوی از موقعیت خاصی برخوردار بود و سلطان هم شفقت خاصی نسبت به وی اظهار می داشت.

رئیس بدر الدین علی بن زرینکم زینوآبادی

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی صالحی دین دار بود.

وی پدر ارجمند سید عز الدین ابو المکارم حمزه بن علی معروف به ابن زهره حلبی است.

علی بن زهره که پدر عز الدین است از بزرگان دانشوران حلب بوده است و از پدرش زهره حلبی یاد شده، روایت می کرده و فرزندش سید عز الدین از وی روایت داشته است و سند روایت مزبور را یکی از فضلا به خط خود از قول شیخ سدید الدین یوسف پدر علامه حلبی مرقوم داشته است و شیخ محمد بن جعفر مشهدی هم در مزار کبیرش به سند مزبور تصریح نموده است.

کفعمی در اواخر کتاب فرج الكرب و فرح القلب می نویسد: سید عالم علی بن زهره حسینی (طاب ثراه) کتابی در تغایر به نام آداب النفس تألیف کرده است.

مؤلف گوید: مراد از تغایر صنعتی است که در اصطلاح علمای بدیع شهرت داشته و آن را برخی از بدیعیها به نام تلطیف خوانده اند.

تغایر صنعتی است که ناظم یا ناثر با لطافت خاصی از چیزی ک ناپسند است ستایش کند و یا از چیزی ک ستایش شده است نکوهش نماید چنانچه حضرت مولی علی علیه السلام بهمین روش از دنیا ستایش و نکوهش فرموده است و همچنین امثله دیگر (۱).

ص: ۱۳۲

۱-*) در ابداع البدائع می نویسد: تغایر صنعتی است که متکلم بر وجه لطیفی مدح کند آنچه را که نزد عموم نکوهیده است یا مدح کند آنچه را که در نزد دیگران ستوده است و بعضی این صنعت را دو قسم کرده اند. تحسین ما یستقبح و تقبیح ما یستحسن. سپس به شواهدی از ابیات عربی پرداخته و پس از آن از فارسی شاهد آورده از جمله شرف جهان قزوینی گفته است: هست صد منت به جان از غیبت بدگو مرا چون به این تقریب می آرد بیاد او مرا خاقانی گفته است: زر چیست جز آتش فشرده خاکی بیمار بلکه مرده لعل ار چه شراره ای است خوشرنگ خونی است فسرده در دل سنگ مرد از پی لعل و زر نپوید طفل است که سرخ و زرد جوید

بدیهی است سید علی بن زهره مترجم حاضر و پدرش زهره و فرزندانش یحیی و حمزه و دیگر خاندانش، همگی از بزرگان دانشوران حلب بوده اند.

شیخ علی بن زهره عاملی جبعی

وی در امل الآمل گوید: علی بن زهره فاضلی عالم و شایسته بوده است و به طوری که از رساله ابن العودی معلوم می شود ابن زهره از شاگردان شهید ثانی می باشد.

قاضی تاج الدین علی بن زید حسینی آبی

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی از فقها بوده است.

شیخ واعظ ابو الحسن علی بن زیرک قمی

منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی فاضلی فقیه و محدثی کثیر الروایه بود مراتب فقهی را از فقیه امیر کابن ابی اللحیم در قزوین فرا گرفته است.

شیخ معاصر در امل الآمل پس از نقل کلام منتجب الدین می نویسد: شیخ ابو الحسن به رشید الدین ملقب بود و از حسین بن علی زینوآبادی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: مرادش از حسین زینوآبادی یادشده شیخ ابو عبد الله حسین بن علی بن ابی سهل زینوآبادی است که سید بن زهره به واسطه حسن بن حسین بن حاجب از وی روایت می کرده است.

شیخ علی بن زین الدین بن محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی عاملی

جبعی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی سراینده و ادیبی معاصر بود و مراتب علمی را از عمویش و دیگران فرا گرفته است و تا این تاریخ در اصفهان زیست دارد (۱).

ص: ۱۳۳

۱- (*) سید صدر (قدس سره) در تکمله می نویسد: شیخ علی که از نوادگان شهید ثانی است کتاب-

مؤلف گوید: شخص فاضلی را به دین نام و نشان در شهر اصفهان که معاصر با ما باشد نشناخته ام و گویا مراد شیخ معاصر از مترجم حاضر شیخ علی معروف به شیخ علی کوچک یا شیخ علی (صغیر) بوده باشد لیکن شیخ علی کوچک دارای این درجه و مقام نبوده است که شیخ معاصر وی را بدانها ستوده است. آری شیخ معاصر آشناتر به آن چیزی است که مرقوم داشته است.

شیخ علی بن سعد بن ابی الفرج خیاط

(۱)

وی فاضلی عالم و محدثی پرهیزکار و اندرزگو بود. به خط کهن یکی از فضلا که از فهرست شیخ محمد بن علی حمدانی قزوینی نقل کرده بود، نام او را به طرزی که ما نوشتیم نوشته است و او را به فضل و علم و وعظ و پرهیزکاری و عبادت ستوده و اضافه کرده کتاب جامع الاخبار از آثار او می باشد.

لیکن آنچه را که وی اظهار داشته، دو گونه اشکال دارد. ۱- جامع الاخبار از آثار محمد بن محمد شعیری است و خود او در فصل تقلیم اظفار (ناخن گرفتن) به نام خویش اشاره کرده است و ما حقیقت این موضوع را در ذیل ترجمه اش خواهیم نوشت مگر اینکه بگوئیم ممکن است مترجم حاضر هم کتابی به نام جامع الاخبار داشته باشد و مؤید

ص: ۱۳۴

۱- ۱) - کلمه خیاط (دوزنده) و حناط (حنوطفروش) با یکدیگر اشتباه می شود بهمین مناسبت در پاورقی از نسخه مؤلف که به خط او بوده نقل کرده ممکن است خیاط با خاء نقطه دار و یای تحتانی باشد نه حناط با حاء بی نقطه و نون بعد از آن.

این احتمال آن است که در ترجمه شعیری خواهیم نگاشت که نسخه های جامع الاخبار متعدد است و ممکن است یکی از آنها از آثار مترجم حاضر بوده باشد.

اشکال دوم: حمدانی یادشده مؤلف فهرستی نمی باشد و ما کتابی به این نام از وی سراغ نداریم آری او راوی کتاب رجال فهرست شیخ منتجب الدین می باشد؛ در عین حال ممکن است او هم کتاب فهرستی داشته باشد، پس مطالب مربوط به آن را در محل خودش یادآور خواهیم شد در انتظار باش.

در هر حال مترجم حاضر علی بن یحیی خیاط که شاگرد ابن ادریس باشد نخواهد بود.

شیخ امام عماد الدین ابو الفرج علی بن شیخ امام قطب الدین ابی الحسین

سعید بن هبه الله راوندی

شیخ منتجب الدین در فهرست نوشته است وی فقیهی موثق بود.

مؤلف گوید: ما بقی نسب او را در شرح حال پدرش یاد کردیم.

عماد الدین فرزند فاضلی داشته است به نام شیخ برهان الدین ابو الفضائل محمد بن شیخ عماد الدین علی و دو برادر بافضیلت هم داشته است به نام شیخ امام ظهیر الدین ابو الفضل محمد بن قطب راوندی و شیخ امام شهید نصیر الدین ابو عبد الله حسین بن قطب راوندی.

ابن جمهور لحساوی در آغاز غوالی اللثالی می نویسد: اینجا طریق دیگری است و طریق مزبور آن است که روایت می کند شیخ محمد بن نما از شیخ ابو الفرج علی بن شیخ قطب الدین ابی الحسین راوندی، از پدرش از سید مرتضی بن داعی، از جعفر دوریستی، از شیخ صدوق.

مؤلف گوید: مراد ابن ابی جمهور از شیخ ابو الفرج مترجم حاضر است و پیش از این ذیل شرح حال سید حیدر بن محمد حسینی مؤلف کتاب غرر الدرر یادآوری شد که سید حیدر، از شیخ علی بن سعید بن هبه الله راوندی روایت می کرده است و مراد از شیخ علی راوندی مترجم حاضر است.

و از فتح الابواب ابن طاوس به دست می آید که شیخ محمد بن نما و شیخ اسعد بن عبد القاهر نیز از شیخ عماد الدین علی (که مترجم حاضر است) روایت می کرده اند و او از پدرش قطب راوندی روایت داشته است و ابن طاوس هم به واسطه آن دو از وی روایت می نماید.

شیخ جلیل علی بن سکون

پس از این از او به عنوان شیخ ابو الحسن علی بن محمد بن محمد بن محمد بن علی بن محمد بن محمد سکون حلّی که معروف به ابن سکون است یادآوری خواهد شد.

شیخ جمال الدین یا شیخ کمال الدین علی بن سلیمان بحرانی

وی فاضل کامل صمدانی و حکیم عالم ربانی و استاد میثم بحرانی و از معاصران خواجه نصیر طوسی است.

علامه حلّی در خلاصه گفته است معظم له از علوم عقلیه و نقلیه باخبر بوده و از قواعد حکما اطلاع دقیق داشته و آثار برجسته ای تألیف نموده است (۱)(۲).

شیخ حسن (صاحب معالم) در اجازه اش می نویسد: از آثار او که مشاهده کرده ام یکی مفتاح الخیر است که در شرح دیباچه رساله الطیر شیخ ابو علی سینا بوده است.

دیگری شرح بر قصیده ابن سینا است که درباره نفس و حالات آن سروده است. از این

ص: ۱۳۶

۱-۱- توصیفی را که مؤلف از خلاصه الاقوال علامه درباره شیخ علی نموده است در خلاصه موجود نمی باشد و ممکن است در اجازه ابناء زهره از وی چنین توصیفی کرده باشد.

۲-*) آری در اوائل اجازه ابناء زهره مرقوم فرموده است و من ذلك جميع ما صنّفه الشيخ السعيد جمال الدین علی بن سلیمان بحرانی (قدس الله روحه و نور ضریحه) و رواه و قرأه و اجیز روایتی عنی عن ولده الحسین عنه (ره) و هذا الشيخ کان عالما بالعلوم العقلیه عارفا بقواعد الحكماء له مصنّفات جیده در انوار البدرین نوشته علامه حلّی در رساله مجزائی که همراه با اجازه ابناء زهره نوشته است او را عارف به قواعد حکما ستوده است و از او به توسط فرزندش حسین روایت نموده است-م.

شرح به خوبی می توان فهمید مترجم حاضر مصداق جملاتی است که علامه حلّی در حق او مرقوم داشته است بلکه بالاتر از آن هم استفاده می شود.

شیخ معاصر در امل الآمل پس از نقل کلام علامه و شیخ حسن صاحب معالم اظهار داشته است: علامه حلّی به توسط فرزندش حسین بن علی بن سلیمان، از پدرش علی بن سلیمان همگی آثار او را روایت کرده است.

مؤلف گوید: گاهی علامه حلّی از کمال الدّین بن میثم بحرانی و نیز از شیخ علی بن سلیمان روایت می کرده است. به طوری که از آغاز غوالی اللّثالی ابن ابی جمهور احسائی به دست می آید، شیخ علی بن سلیمان از شیخ کمال الدّین بن سعادت بحرانی روایت می کرده (۱).

باز اظهار داشته است: در کتابخانه موقوفه قسطنطنیه روم شرح قصیده ابن سینا را که از آثار شیخ علی بوده است دیده ام و از تراوشات افکار او معلوم می شود که شیخ علی در همان پایه از دانش بوده که علامه او را توصیف نموده است.

شیخ حسن (قدس سره) نوشته است: قصیده مزبور همان قصیده ابن سینا است و شرح مزبور به نام المنهج المستقیم علی طریقه الحکیم موسوم می باشد.

مطلع قصیده ابن سینا این است:

هبط الیک من المحل الاریف و رقاء ذات تعزّز و تمنّع

شیخ ابو علی حدّ اکثر مطالب حکمت را در این قصیده مندرج ساخته است و گروهی دیگر علاوه بر شیخ علی از حکمای عامه و خاصه آن قصیده را شرح کرده اند

ص: ۱۳۷

۱-*) شیخ سلیمان ماحوزی در فهرست علماء بحرین می نویسد: شیخ سعید نحیر شیخ علی بن سلیمان سزاوی که منسوب به سزه یکی از قراء بحرین می باشد، از شاگردان کمال الدّین ابو جعفر احمد بن علی بن سعید بن سعادت بحرانی است و در جای دیگر از آن فهرست نوشته است. درباره موقیعت علمی کمال الدّین ابو جعفر همین بس که مانند حکیم محقق جمال الدّین علی بن سلیمان بحرانی شاگرد او می باشد. در انوار البدرین می نویسد: شیخ علی بن سلیمان استاد ابن میثم بحرانی است و قبرش در سزه بحرین است. از جمله آثارش الاشارات در حکمت است و شرح رساله قصیده روح ابن سینا که از آثار اوست در نزد ما موجود می باشد و شرحش دقیق و نیکو عبارت است-م.

و ما در ضمن دو بخش از کتاب حاضر به بخشی از آن شروح اشاره خواهیم کرد (۱).

شیخ علی رساله العلم و دیگر مسائل تابعه آن را که از آثار استادش شیخ کمال الدین ابو جعفر احمد بن علی بن سعید بن سعادت بحرانی بوده است، برای خواجه نصیر طوسی ارسال داشت و به وی التماس کرد تا آن رساله را شرح کند و به توضیح مسائل مشکله آن اقدام نماید خواجه نصیر درخواست وی را پذیرفت و رساله علم را تشریح کرده برای او بازپس فرستاد و پاره ای از موارد آن را مورد انتقاد قرار داد و حق مطلب را آن چنان که باید ادا کرد. شیخ علی همان رساله و شرح را در ضمن رساله مستقلی گرد آورد که در حال حاضر معروف است و نسخه های چندی از آن در اختیار ما می باشد و شیخ علی بن سلیمان در پایان آن رساله مفرده، خود را این چنین معرفی کرده است: شیخ کمال الدین ابو الحسن علی بن سلیمان بحرانی، و این معرفی دلیل بر مغایرت این شخص و مترجم حاضر نمی باشد.

خواجه نصیر در آغاز شرح رساله العلم در ستایش از علی بن سلیمان چنین نوشته است: أتانی کتاب من الجناب الکریم السیدی السنندی العالمی العاملی الفاضلی المفضل المصدقی المحققى الجمالی الکرمالی ادام الله جماله و قدس کماله الى الداعی الضعیف محمد الطوسی المحروم اللهیف.

شیخ علی بن سلیمان بحرانی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی فقیه و بزرگواری شایسته و از معاصران بشمار می آید.

مؤلف گوید: ظاهراً این مترجم غیر از شیخ علی بن سلیمان یادشده می باشد و این که شیخ معاصر وی را به فضیلت و فقاہت و بزرگواری ستوده است، به عهده خود او

ص: ۱۳۸

۱-*) همین قصیده را حکیم متأله حاج ملا هادی سبزواری (قدس سره) ترجمه و شرح کرده و در کتاب اسرار الحکم که از آثار آن حکیم است آورده شده است-م.

می باشد زیرا من او را نمی شناسم و از چگونگی حال او اطلاعی ندارم (۱).

سید علی بن سلیمان حسینی

وی از دانشوران روزگارش بوده است و من اجازه او را که برای یکی از شاگردانش که بر پشت کتاب الغره در منطق، تألیف فرزند سید شریف نوشته است، دیده ام و تاریخ آن اجازه سال ۹۷۵ هجری بوده است. بنابراین مشار الیه از دانشوران دولت صفویه بوده است پس احوال او را از تواریخ صفویه به دست آورید.

شیخ علی بن سودون عاملی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فقیهی فاضل و شایسته و پارسا بوده و از مراتب عربیت بهره وافیه داشت و از معاصران است. در اولین حجی که در سال ۱۰۵۷ هجری اتفاق افتاده بود همراه ما بود و دو سال پس از آن به دست مخالفان به شهادت رسید رحمه الله علیه.

سید قوام الدین علی بن سیف النبی بن منتهی حسینی مرعشی

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی صالحی دین دار بوده است.

شیخ علی بن سیف بن منصور

وی از بزرگان دانشوران متأخر بوده است.

پیش از این از دانشوری به نام شیخ علم بن سیف بن منصور یادآوری شده، مناسب است این دو تن به یکدیگر اشتباه نشوند.

ص: ۱۳۹

۱-*) ممکن است مراد از وی شیخ علی بن سلیمان شاگرد شیخ بهائی و معروف به ام الحدیث باشد و آثار چندی دارد و در سال ۱۰۶۴ هجری وفات یافته و شرح حال او در لؤلؤه البحرین و انوار البدرین آمده است-م.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی صالح و پارسائی معاصر بود آثار چندی دارد از جمله منهاج الفلاح، راجع به اعمال سال و کتاب مجمع المسائل، در فقه که کتاب طهارت و صلوات آن به پایان رسیده است و جامع فروع و ادله و اقوال و احادیث شریفه بوده است.

مؤلف گوید: کتاب منهاج الفلاح را که در اعمال سال می باشد، به پارسی تألیف نموده است و کتابی معروف و مورد استفاده همگان است و در آن کتاب از کتابهای چندی، از جمله مجمع الدعوات که ممکن است از آثار تلّعبری باشد نقل نموده است.

ملا بافقی پس از شیخ بهائی می زیسته است، زیرا او در کتاب منهاج الفلاح خود که در اعمال سال تدوین شده است، از مفتاح الفلاح شیخ بهائی نقل کرده است.

بافقی (به فتح باء یک نقطه و الف ساکن و فا و قاف) منسوب به بافق است که از قصبه های کرمان بشمار می آید و هم اکنون آباد و معروف است (۱).

شیخ ابو القاسم علی بن شبل بن اسد وکیل

وی از بزرگان علماء و معروف به ابو القاسم بن شبل و ابن شبل وکیل می باشد و از

ص: ۱۴۰

۱-*) در فرهنگ معین می نویسد: بافق یکی از بخشهای شهرستان یزد واقع در مشرق آن شهرستان و مرکز آن قصبه بافق که در صد کیلومتری شهر یزد واقع شده است و از اعمال کرمان به حساب می آید. سراینده معروف کمال الدین وحشی بافقی از مردم آن سرزمین است در اواخر روزگار شاه اسماعیل صفوی در بافق متولد شد و از آنجا به یزد رفته و چون اکثر اوقات در یزد می گذرانیده به یزدی شهرت پیدا کرده بود و گاهی او را به مناسبت اینکه بافق از اعمال کرمان است کرمانی هم گفته اند مثنوی شیرین و فرهاد و ناظر و منظور و خلد برین و دیوان شعر از آثار اوست و شاعری نغزگفتار و شوریده حال بوده و سال ۹۹۱ هجری در گذشته است ترکیب بندهای او معروف است. از اوست: هر آن دل را که سوزی نیست دل نیست دل افسرده غیر از آب و گل نیست -

بزرگان مشایخ نجاشی و شیخ طوسی بشمار است و از ظفر بن حمدون که در تعدیل وی اختلاف است روایت می کرده است.

علمای رجال در کتابهای خود عنوان خاصی برای او مقرر نداشته اند لیکن نجاشی در ضمن نام برداری از ظفر بن حمدون اظهار داشته است: کتاب شرح حال ابو ذر را که از آثار ابن حمدون بوده است نزد ابو القاسم علی بن شبل بن اسد قرائت کرده است ۱.

شیخ طوسی در فهرست در ضمن معرفی ابراهیم بن اسحاق احمری می نویسد:

خبر داد به من کتابها و روایت های او را ابو القاسم علی بن شبل بن اسد و کیل، گفت اطلاع داد به من از آنها ظفر بن حمدون بن شداد بادرانی ۲.

شیخ طوسی در رجال خود در باب آنهایی که از ائمه علیهم السلام روایت نکرده اند، در ضمن یادآوری از ظفر بن حمدون می نویسد: خبر داد از او به ما و ابن شبل و کیل ۳.

بار دیگر شیخ طوسی در کتاب امالی در ضمن سند حدیثی اظهار داشته است: این حدیث بر ابو القاسم بن شبل قرائت می شد و من هم سماع می کردم. در جای دیگر از همان کتاب می نویسد: این حدیث در خانه ابو القاسم بن شبل بن اسد و کیل واقع در محل ربض بغداد در باب محول در ماه صفر سال ۴۱۰ هجری بر ابو القاسم قرائت می شد و من هم آن را سماع می کردم. وی گفت: حدیث کرد ما را ظفر بن حمدون بن احمد بن

شداد بادرائی در محل بدرای در ماه ربیع الآخر در سال ۳۴۷ هجری و باز ابو القاسم گفته حدیث کرد ما را ظفر بن حمدون بن احمد، از ابراهیم بن اسحاق احمر...

مؤلف گوید: پیداست که ابن شبل و کیل و ابو القاسم بن شبل که شیخ در کلام خود آورده است، شخص واحدی بوده است. و ظاهراً کلمه و کیل صفت پدرش شبل است و احتمال دارد شبل از وکلای ناحیه مقدسه حضرت ولی عصر (عج) بوده باشد. در عین حال در کتابهای رجال نام و نشانی از وی نمی باشد تا اطلاعی از چگونگی زندگی او داشته باشیم.

یادآوری می شود علامه حلی در پایان اجازه ابنا زهره ابن شبل، مترجم حاضر را در ردیف مشایخ شیخ طوسی نام برده است. ملا- نظام الدین قرشی در نظام الاقوال می نویسد: ابو القاسم علی بن شبل بن اسد و کیل از اعلامی است که علمای رجال در کتابهای خود از وی نام نبرده اند. و تنها شیخ طوسی در فهرست خویش در معرفی ابراهیم بن اسحاق احمر از وی یاد کرده است و شیخ از او روایت می کرده و خود او از ظفر بن حمدون روایت می نمود و همین سند هم در معرفی ظفر، یاد شده است.

سید امیر شرف الدین علی شولستانی نجفی

پیش از این به عنوان سید امیر شرف الدین علی بن حجه الله بن شرف الدین علی بن عبد الله بن حسین بن محمد بن عبد الملک تا به آخر نسبش، یادآوری شده است.

شیخ علی بن شهر آشوب بن ابی نصر بن ابو الجیش سروی مازندرانی

وی فاضلی دانشور و کثیر الروایه و پدر ابن شهر آشوب فقیه معروف است.

و به طوری که فرزندش ابن شهر آشوب در کتاب المناقب اظهار داشته است:

پدرش علی از شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی و از شیخ مفید ابو الوفا عبد الجبار بن علی مقری رازی روایت می کرده است و هر دوی ایشان از شیخ طوسی روایت داشته اند.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ علی بن شهر آشوب فاضلی دانشور بود

و فرزندش محمد از وی روایت می کرده و فقیهی محدث بوده است.

مؤلف گوید: به طوری که از پاره ای از مواضع از جمله اجازه شیخ حسین بن علی بن حماد لیشی واسطی به شیخ نجم الدین خضر بن محمد بن نعیم مطارآبادی و از اجازات دیگر برمی آید علی بن شهر آشوب از پدرش شهر آشوب روایت می کرده است.

شیخ علی بن شهیفته حلّی

وی فاضلی دانشور و شاعر بشمار می آمده و ممکن است از معاصران ابن فهد حلّی بوده باشد.

هفت فقره چکامه او را که در سوگ حضرت امام حسین علیه السلام سروده بود، ضمن مجموعه ای در اردبیل دیده ام و آن مجموعه به خط شیخ محمد بن علی بن حسن جباعی عاملی شاگرد ابن فهد یاد شده بوده است.

ممکن است با توجه به معنای شهیفته این کلمه منتسب به مادر بوده باشد.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: شیخ علی شهیفتینی (شهیفتنی) حلّی شاعری ادیب و بافضیلت بوده و مدایح بسیاری در ستایش از امیر المؤمنین و دیگر از ائمه طاهرین علیهم السلام سروده است از آن جمله:

یا روح أنس من الله البداء بدا و روح قدس علی العرش العلیّ بدا

یا عله الخلق یا من لا یقارب خی ر المرسلین سواه مشبه أبدا

یا من به کمل الدّین الحنیف و للا یمان من بعد و هن میله عضدا

یا صاحب النّص فی خم و من رفع ال نبی منه علی رغم العدی عضدا

أنت الذی اختارک الهادی البشیر أخوا و ما سواک ارتضی من بینهم أحدا

أنت الذی عجبت فیک الملائک فی بدر و من بعدها اذ شاهدوا أحدا

مولای دونکها بکرا منقحه ما جاورت غیر مغنی حله بلدا

دقت فراق لذی علم و ینکر مع ناها البلید و لا عقب علی البلدا

-ای روح دلنشین که از سوی خدا بر جهانیان ارزانی گردیده ای و ای روح پاکیزه که بر عرش خدای بزرگ ظاهر شده ای.

-ای کسی که علت اصلی آفرینش موجودات جهان هستی بوده و ای کسی که جز تو دیگری شباهت به بهترین رسولان نداشته و جز تو دیگری همتای او نبوده است.

-و ای کسی که دین اسلام به ولایت تو به کمال رسیده و ایمان به خدا پس از آن که از سوی مخالفان رو به سستی نهاده، به محبت تو سر بر استواری برداشته.

-ای کسی که در روز غدیر خم ولایت تو تصریح شد و ای کسی که پیغمبر در آن روز برخلاف انتظار مخالفان بازوی تو را به دست گرفت و تو را بر فراز دست خود بالا برد.

-و ای کسی که پیغمبر تو را برای برادری خویش برگزید و حاضر نشد از میان دیگران برادری برای خود اختیار نماید.

-تو آن کسی هستی که فرشتگان را در روز جنگ بدر به شگفتی درآوردی و همچنین از زورمندی تو در روز جنگ احد به تعجب درآمدند.

-ای آقای من قصیده بکری در ستایش تو سرودم که در شهر حله جز برای تو برای دیگری سزاوار نیست و جز تو از دیگری اظهار بی نیازی ندارد.

-آری دانشمند می داند چه گفتم و به غیر از انسان کندذهن و ناشایست کسی حقیقت آن را انکار نمی نماید (۱).

ملا شرف الدین علی شیفتگی

وی از بزرگان دانشوران روزگار خود بوده و آغاز دولت شاه اسماعیل اول صفوی را هم دریافته است.

از تاریخ حسن بیگ روملو استفاده می شود که ملا شرف الدین از شاگردان ملا محیی الدین و ملا قوام الدین گلباری بوده است و از آثار او تفسیر آیات الاحکام و شرح محرر است.

ممکن است محرر از آثار ابن فهد یا شافعی باشد.

ص: ۱۴۴

و از آثار او شرح ارشاد است که شاید مراد ارشاد علامه حلی باشد.

ملا شرف الدین سال ۹۰۷ هجری یعنی یک سال پس از جلوس شاه اسماعیل صفوی در گذشته است (۱).

مؤلف گوید: ملا قوام الدین یاد شده استاد امیر صدر الدین محمد شیرازی است که صدر الدین فن کلام و دیگر علوم را از وی استفاده کرده است و ممکن است قوام الدین پدر ملا همام الدین باشد که استاد علامه دوانی می باشد.

سید علی بن صائغ

پیش از این از وی به عنوان سید علی بن حسین بن محمد بن محمد بن محمد حسینی مشهور به صائغ جزینی عاملی نام برده ایم.

شیخ اجل شیخ علی صبح عاملی ساکن در شهر یزد

وی از فقیهان روزگار شیخ بهائی است و در هنگام جهاننداری شاه عباس کبیر صفوی می زیسته است و گروهی از دانشوران از محضر او استفاده کرده اند از آن جمله ملا محمد باقر بن ملا زین العابدین بن امیر علی کوهبنانی است.

و ملا محمد باقر در یکی از رساله هایش از وی به کمال فضیلت و دانشمندی و فقاہت و پرهیزکاری توصیف کرده است و از قرائن پیدا است ملا محمد باقر در شهر یزد منصب شیخ الاسلامی را برعهده داشته و حکایتی با شاه عباس داشته که نقل محافل است.

و من در کتاب امل الآمل به شرح حال او دست نیافتم و ممکن است در مواضع

ص: ۱۴۵

۱-*) به طوری که از تاریخ سلاطین صفویه به دست می آید: شاه اسماعیل صفوی در اوائل سال ۹۰۶ هجری که مطابق با «مذهبنما حق» بوده قیام کرده و سال ۹۰۷ در قزوین به تخت سلطنت جلوس کرده است بنابراین مراد مؤلف از جلوس وی که ملا شرف الدین یک سال پس از آن در گذشته است قیام وی بوده نه جلوس بر تخت سلطنت-م.

دیگر از این کتاب به طرز دیگری یادآوری شده باشد (۱).

سید رضی الدین علی بن طاوس حسنی

از این پس به عنوان سید رضی الدین ابو القاسم یا ابو موسی یا ابو الحسن علی بن سید سعد الدین ابو ابراهیم موسی بن جعفر بن محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن محمد ملقب به طاوس تا آخر نسبش ذیل ترجمه مؤلف اقبال و امثال آن از کتاب های دیگر خواهد آمد.

ملا غیاث الدین علی طیب

وی دانشوری بافضیلت بوده و از طیب های ماهر روزگار شاه اسماعیل اول صفوی و شاه تهماسب صفوی بشمار می آید.

کتاب کشف الاسرار در بیان خواص ادویه مفرده و مرکبه از آثار اوست و این کتاب را که کتابی بزرگ و پرفائده است بنا به پیشنهاد شاه اسماعیل تألیف کرده است و به طوری که خود در آغاز این کتاب اظهار داشته پیش از آن کتاب دیگری در ادویه مفرده تألیف نموده است.

پیش از این به نام ملا غیاث الدین علی بن کمال الدین حسین طیب که شاگرد امیر سید حسین مجتهد بوده اشاره کردیم و حقیقت آن است که مترجم حاضر همان ملا غیاث الدین یاد شده است.

حسن بیگ در تاریخ خود از وی یاد کرده و از او بی اندازه تمجید نموده و اظهار داشته: ملا- غیاث الدین از کمال علم و معرفت برخوردار بوده و چنین گفته: در سال ۹۸۲

ص: ۱۴۶

۱-*) در تکمله امل الآمل از وی نام برده است و نام پدرش را صبیح ثبت کرده و اظهار داشته از بلاد جبل عامل کوچ کرده و در یزد ساکن شده و در روزگار شاه عباس شیخ الاسلام یزد بوده و گروهی از علما از وی استفاده کرده اند و از فقهای است که در احکام شرع مورد توجه خواص و عوام بوده و معاصر با شیخ بهائی است-م.

هجری شاه تهماسب به بیماری سختی دچار شد چنانکه کار سلطنت مختل گردید و امرای دولت و ارکان مملکت به مشقت افتادند ملا غیاث الدین به معالجه او اقدام نمود و شاه تهماسب از این بیماری مهلک رهائی پیدا کرد و پس از دو سال به همان بیماری درگذشت.

شیخ زین الدین ابو الحسن علی بن طراد مطارآبادی

پیش از این با عنوان شیخ زین الدین ابو الحسن علی بن احمد بن طراد مطارآبادی از او یاد شده است.

شیخ علی بن عبد الصمد تمیمی سبزواری

از این پس به عنوان شیخ ابو الحسن علی بن عبد الصمد نیشابوری سبزواری تمیمی خواهد آمد و احتمال تعدد هم دارد.

شیخ ابو الحسن علی بن عبد الصمد نیشابوری تمیمی

به عنوان شیخ ابو الحسن علی بن عبد الصمد بن محمد بن [...] نیشابوری تمیمی سبزواری یادآوری خواهد شد.

شیخ بهاء الرؤساء ابو الحسن علی بن عبد الصمد بن محمد کردوچینی

منتجب الدین در فهرست گوید: وی فقیهی شایسته بوده است.

شیخ ابو الحسن علی بن عبد الصمد بن محمد نیشابوری تمیمی سبزواری

وی دانشوری بافضیلت و محدثی معروف بوده و به توسط سید ابو البرکات علی بن حسین علوی خوزی از شیخ صدوق روایت می کرده.

از کتاب مناقب ابن شهر آشوب و قصص الانبیاء قطب راوندی و از آغاز سند برخی از نسخه های غیبت و عیون اخبار الرضا صدوق و چندین موضع دیگر معلوم

ص: ۱۴۷

می شود که این شهر آشوب توسط یکی از دو فرزندانش محمد و علی از مترجم حاضر روایت داشته است و پس از این هم ضمن شرح حال از دو فرزندش به روایت مزبور اشاره خواهد شد.

بنابراین شیخ ابو الحسن مترجم حاضر، همدرجه با شیخ طوسی و سید مرتضی بوده است و برای دیگر احوال او از مصادر دیگر باید استفاده کرد (۱).

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ ابو الحسن علی بن عبد الصمد نیشابوری تمیمی عالمی بافضیلت بود و ابن شهر آشوب از وی روایت داشته و دور نیست این شخص با تمیمی سبزواری پیش یادشده متحد باشد بلکه ظاهر هم همین است (۲).

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: شیخ علی بن عبد الصمد تمیمی سبزواری فقیهی دین دار و از ثقات علماء و از شاگردان شیخ ابو جعفر بوده است.

از نظر من حقیقت آن است که مترجم حاضر با تمیمی سبزواری متحد می باشد.

به طوری که قبلاً گفتیم از کلام شیخ معاصر به دست می آید که ابن شهر آشوب از علی بن عبد الصمد بدون واسطه روایت می کرده و حال آنکه چنین نیست بلکه ابن شهر آشوب به توسط یکی از دو فرزندش از وی روایت داشته و ممکن است اشتباه شیخ معاصر از آن جهت بوده که نام یکی از دو فرزندش شیخ ابو الحسن علی بن ابی الحسن علی بن عبد الصمد می باشد. و علی بن عبد الصمد هم به این فرزند اطلاق می شده و هم ممکن است نسخه برداران لفظ یکی از دو علی را اسقاط کرده و موجبات اشتباه شیخ معاصر را فراهم کرده باشند.

شیخ ابو الحسن سه فرزند دانشور و بافضیلت به نامهای محمد و علی و حسین داشته و نواده ای فاضل به نام شیخ علی بن محمد و دیگری به نام شیخ امام رکن الدین

ص: ۱۴۸

۱-۱- در نسخه مؤلف آمده است: پس از این به ترجمه شیخ سعید علی بن محمد بن محمد بن علی بن حسین بن عبد الصمد تمیمی اشاره خواهد شد.

۲-۲- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۹۲. [۱]

محمد بن حسین داشته که به چگونگی حال آنها به طور مستقل اشاره خواهیم کرد.

مؤلف گوید: در کتاب مهج الدعوات ابن طاوس و دیگر کتاب ها ذیل سند حرز معروف حضرت جواد الائمه علیه السلام چنین دیدم: شیخ علی بن عبد الصمد گفته است که خبر داد به ما شیخ فقیه ابو جعفر محمد بن ابی الحسن رحمه الله عموی پدرم، گفت خبر داد به ما ابو عبد الله جعفر بن محمد بن احمد بن عباس دوریستی، گفت خبر داد به ما پدرم، از فقیه ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه، و خبر داد به من جدم، گفت خبر داد به ما پدرم فقیه ابو الحسن رحمه الله، گفت خبر دادند به ما گروهی از اصحاب ما رحمهم الله که از ایشان است سید ابو البرکات و شیخ ابو القاسم علی بن محمد معاذی و ابو بکر محمد بن علی معمری (عمری) و ابو جعفر محمد بن ابراهیم بن عبد الله مدائنی، همگی گفتند خبر داد به ما ابو جعفر محمد بن علی بن حسین قمی رحمه الله (صدوق بن بابویه)، گفت خبر داد به من پدرم گفت خبر داد به من علی بن ابراهیم بن هاشم از جدش، گفت خبر داد به من ابو نصر همدانی، گفت خبر داد به من حکیمه دختر حضرت محمد بن علی بن موسی بن جعفر یعنی حضرت جواد علیهم السلام تا به آخر حدیث.

و محتمل است بلکه ظاهراً علی بن عبد الصمد در سند ابن طاوس مترجم حاضر باشد نه فرزندش علی بن ابی الحسن علی بن عبد الصمد زیرا به طور اختصار از فرزندش تعبیر به علی بن عبد الصمد شده است.

یادآوری می شود شیخ حاضر از بزرگان اصحاب ما است و یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله اسامی مشایخ در ذیل شرح حال عده ای از مشایخ ما می نویسد: از ایشان است شیخ علی بن عبد الصمد که روایت می کند از فقیه ابو جعفر محمد بن علی بن عبد الصمد، از جعفر بن احمد بن عباس دوریستی، از پدرش محمد (احمد) یاد شده، از ابو جعفر محمد بن عبدویه (بابویه) قمی و نیز روایت می کند، از شیخ حسن بن علی بن یقظین، از پدرش.

مؤلف گوید: نسخه رساله نارسا و مشتمل بر پاره ای از تحریفات است و گذشته از این، کلام او از وجوهی چند بیرون از نظر نمی باشد. وجه اول...

ابن طاوس در مهج در اسناد حرز حضرت صادق علیه السلام چنین نوشته است:

علی بن عبد الصمد از عموی پدرش محمد بن علی بن عبد الصمد، از جعفر بن محمد دوریستی، از پدرش از صدوق محمد بن بابویه و گفت خبر داد مرا جدم، از پدرش علی بن عبد الصمد، از محمد بن ابراهیم کاشی مجاور در مشهد رضوی، از صدوق از پدرش. این سند بیرون از تأمل نمی باشد...

و باز در مهج ذیل سند حرز حضرت فاطمه زهرا (علیهما السلام) گفته است:

علی بن محمد بن عبد الصمد، از جدش از فقیه ابو الحسن از سید ابو البرکات علی بن حسین حسنی از صدوق محمد بن بابویه از حسن بن محمد بن سعید از فرات بن ابراهیم...

از کتاب بشاره المصطفی تألیف محمد بن ابی القاسم طبری نسب مترجم حاضر چنین به دست می آید: شیخ ابو الحسن بن عبد الصمد بن محمد تمیمی و نیز استفاده می شود معظّم له از پدرش عبد الصمد روایت می کرده و فرزندش ابو جعفر بن علی بن محمد از وی روایت داشته است و ابو القاسم طبری یادشده به توسط فرزندش محمد یادشده از وی روایت می کرده است.

و از کتاب فرائد السمطین حموینی عامی معاصر با علامه، از نسب او به نوعی یاد کرده است که ما هم آن را در ضمن ترجمه احوال فرزند مترجم حاضر و نواده اش حسین بن محمد ایراد کرده و اظهار نظر لازم را نموده ایم.

ابن طاوس در کتاب مهج در ذیل سند حرز حضرت امام صادق (علیه السلام) چنین نقل کرده است: شیخ علی بن عبد الصمد رحمه الله گفته است حدیث کرد مرا شیخ فقیه عموی پدرم ابو جعفر محمد بن علی بن عبد الصمد رحمه الله، گفته است حدیث کرد مرا شیخ ابو عبد الله جعفر بن محمد بن احمد بن عباس دوریستی، گفت خبر داد به من پدرم، گفت خبر داد به ما شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی و باز حدیث کرد مرا جدم گفت خبر داد به من پدر فقیهم ابو الحسن علی بن عبد الصمد رحمه الله، گفت خبر داد به من ابو جعفر محمد بن ابراهیم بن نبال کاشی مجاور در مشهد رضوی علی ساکنه الصلاه و السلام، گفت خبر داد به من شیخ ابو جعفر صدوق از پدرش...

محمد حارثی همدانی جباعی عاملی جبعی عموی شیخ بهائی (ره)

وی دانشوری بافضیلت و بزرگواری فقیه و شاعر بوده است و مانند برادرش حسین بن عبد الصمد از شاگردان شهید ثانی بوده و خود به شاگردی وی در منظومه الفیه شهید که اثر طبع خویش بوده، اشاره کرده است.

و من به جز همان منظومه که به نام الدرہ الصفیہ فی نظم الالفیہ باشد به آثار دیگر او دست نیافته ام و آن منظومه را در شهر ساری مازندران دیده ام.

علاوه بر آن بخشی از کتاب قبس المصباح صهرشتی که به خط شریف شیخ نور الدین می باشد و تاریخ آن ۹۲۰ هجری است در نزد من موجود است که در آخر آن نوشته است: این بخش را ابو القاسم علی بن عبد الصمد جباعی به خط خود نسخه برداری کرده؛ از تاریخ یادشده معلوم می شود که این بخش از قبس المصباح را در اوائل عمرش نسخه برداری کرده است. و من اجازه ای را که شیخ علی کرکی به خط خود بر پشت رساله جعفریه برای وی نوشته است دیده ام و صورت آن این است: «و بعد بخشی از این رساله را که به نام جعفریه موسوم و درباره نماز تدوین شده است شایسته بافضیلت، شیخ نور الدین بن شیخ فاضل عمده الاخیار ضیاء الدین عبد الصمد بن مرحوم مقدس پیشوای بزرگان جهان شیخ شمس الدین محمد جبعی که خدا توفیق او را پایدار بدارد و به راه راست برقرار فرماید بر من قرائت کرده و اکثر آن را هم به سماع بهره برده است و به او اجازه دادم تا این کتاب را از من روایت کند و به فتوهای آنکه رأی من بر آنها استقرار یافته و مورد اطمینان بوده عمل نماید اینک معظم له هرگونه که بخواهد اثر مزبور را روایت نماید و توفیق او را از خدا خواهانم. و این حروف و اجازه را مؤلف رساله مزبور نیازمند به خدا علی بن عبد العالی به خط خود در مشهد مقدس غروی در پنجم ماه رجب سال ۹۳۵ هجری مرقوم داشته است».

و من نیز رساله السجود بر تربت حسینیہ را که از آثار شیخ علی کرکی بوده و مترجم حاضر آن را به خط خود مرقوم داشته و در روزگار حیات مؤلف پایان یافته است

دیده ام و چنین امضا شده است: این رساله را علی بن عبد الصمد بن محمد جبعی در سال ۹۳۵ هجری به خط خود مرقوم داشته است.

و از این تاریخ استفاده می شود که شیخ علی دو سال پس از تألیف اصل رساله به نسخه برداری از آن اقدام کرده است.

شیخ علی بن عبد العالی کرکی عاملی

پیش از این با عنوان شیخ زین الدین ابو الحسن علی بن حسین بن عبد العالی عاملی کرکی یادآوری شده است.

شیخ علی بن عبد العالی میسی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: میسی فاضلی صالح و پارسائی پرهیزکار و از علمای معاصر بشمار می رود و این مترجم با شیخ علی میسی که پس از این نام برده می شود ارتباطی ندارد (۱).

مؤلف گوید: این گونه اوصاف که برای میسی نقل شده است به عهده شیخ معاصر است.

شیخ نور الدین علی بن عبد العالی میسی عاملی مشهور به ابن مفلح

(۲)

شهید ثانی در ضمن اجازه ای که برای شیخ حسین عبد الصمد (پدر شیخ بهائی ره) نوشته اظهار می دارد: کتاب های شهید را به طرق چندی از جمعی از مشایخ روایت می کنم عالی ترین طریق آن از شیخ امام اعظم بلکه پدر عظیم الشان، بزرگ فضیلتی زمان و تربیت کننده دانشوران اعیان، شیخ بزرگوار بافضیلت، محقق پارسا و پرهیزکار

ص: ۱۵۲

۱-۱- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۲۳.

۲-۲- مؤلف در حاشیه این کتاب به خط خود نوشته است: از بعضی از اجازات معلوم می شود که وی با لقب و کنیه زین الدین ابو القاسم معرفی شده.

باتقوا، نور الدین علی بن عبد العالی میسی عاملی که خدا جایگاه او را در بهشت، رفیع گرداند و او را با دوستانش محشور فرماید به حقیقت روایتی که از استادش امام سعید پسر عموی شهید شمس الدین محمد بن محمد بن داود مشهور به ابن مؤذن جزینی داشته است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ نور الدین علی بن عبد العالی میسی عاملی فاضلی دانشور و متبحری محقق و مدقق جامع و کاملی ثقه و پارسائی عابد و پرهیزکاری بزرگوار و عظیم الشأن و یکتای روزگارش بوده است.

شیخ بزرگوار ما شهید ثانی بدون واسطه از وی روایت می کرده است و همچنین به توسط سید حسن بن جعفر بن فخر الدین حسن بن نجم الدین اعرج حسینی، از وی روایت داشته است. و شهید ثانی در یکی از اجازاتش از او یاد کرده می نویسد: استاد ما امام بزرگوار، بلکه پدر معظم شیخ فضلالی دوران و مربی دانشوران اعیان، شیخ باجلالت، محقق عابد و زاهد پرهیزکار باتقوا، نور الدین علی بن عبد العالی میسی.

شیخ علی بن عبد العالی عاملی به وی اجازه داده و در ضمن اجازه از وی چنین برداشت کرده است: سید ما شیخ اجل، دانشور بافضیلت و کامل و دانای دانایان و مرجع دانشوران دوران، دارای کمالات نفسانی و جامع بهترین صفات کامله عالیه، آنکه با برجستگیهایی که دارد به مراتب عالیه نایل گردیده و با داشتن صفات ارزنده بر مرکب راهوار نشسته و طی مراتب بزرگواری نموده است. زین الحق و المله و الدین ابو القاسم علی بن عبد العالی میسی (۱).

پس از تعریف هایی که مناسب با شخصیت او بوده است. اظهار می دارد: شیخ علی میسی از من استجازه کرد و به وی اجازه دادم.

از آثار او شرح رساله صیغ العقود و الایقاعات و شرح الجعفریه و رساله های

ص: ۱۵۳

۱- (*) پیش از این در پاورقی نقل کردیم مؤلف در حاشیه این کتاب اظهار داشته است در یکی از اجازات لقب و کنیه او زین الدین ابو القاسم آمده است و ممکن است مرادش از بعضی از اجازات، اجازه محقق کرکی (اجازه فوق) باشد چنانچه می بینیم او را زین الدین ابو القاسم یاد کرده است-م.

چندی است. او سال ۹۳۳ (۱) هجری در گذشته است (۲).

مؤلف گوید: شیخ نور الدین و پدرش (عبد العالی) و فرزندش شیخ ابراهیم از فضلالی بنام بوده اند. از جمله نواده های او شیخ لطف الله بن عبد الکریم فقیه و فاضل مشهور است که مدرسه و مسجد شیخ لطف الله اصفهان به وی منسوب می باشد و ما شرح حال فرزندش را پیش از این یاد کرده ایم و شرح حال شیخ لطف الله را با پاره ای از مطالب که مربوط به این مقام است، از این پس خواهیم نوشت و فرزندان و نوادگانش که از پدر و دخترش بوده اند هم اکنون در اصفهان هستند و امور اوقاف مدرسه و مسجد مزبور را عهده دار می باشند.

و فرزندش شیخ ابراهیم و گروه دیگر از علما، از مترجم حاضر روایت کرده اند.

از جمله شیخ محیی الدین بن احمد بن تاج الدین میسی عاملی.

و از اجازه شیخ نعمه الله فرزند شیخ جمال الدین ابو العباس احمد به سید بن شدقم مدنی استفاده می شود که پدرش شیخ جمال الدین ابو العباس احمد بن شیخ شمس الدین محمد بن خاتون عاملی از مترجم حاضر روایت داشته است.

و همچنین از آخر رجال کبیر میرزا محمد استرآبادی و از اجازه صاحب مدارک به ملا محمد امین استرآبادی و از دیگر اجازات از قبیل اجازه شیخ نعمه الله بن خاتون به سید بن شدقم مدنی، برمی آید که شیخ علی میسی با سند عالی از شیخ شمس الدین محمد بن داود مؤذن جزینی پسر عموی شهید اول روایت داشته است.

مؤلف گوید: اجازه ای را که شیخ علی میسی از شیخ شمس الدین محمد بن مؤذن مشار الیه داشته دیده ام و صورت آن اجازه این است: «از کسانی که به دانش و استعداد موسوم گردیده و از بهترین مراتب آن سهم بسزائی یافته است، شیخ شایسته محقق زین الدین علی فرزند شیخ صالح عبد العالی مشهور به ابن مفلح میسی که فضیلتش فراوان و همتایش در میان دانشوران بسیار باد، از این بنده التماس کرد تا به وی اجازه ای دهم که

ص: ۱۵۴

۱- ۱- مؤلف در پایان شرح حال میسی می نویسد علی بن عبد العالی سال ۹۳۸ هجری در گذشته است.

۲- ۲- امل الآمل، ج ۷۱ ص ۱۲۳. [۱]

متضمن اجازات و قرائت های من باشد که از مشایخم بهره برده ام؛ زیرا او متوجه به این معنی است که رکن اعظم در درایت، روایت است و من بنا به درخواست او از خدا خواستم و به وی اجازه دادم تا روایت کند از من، از استاد من شیخ زین الدین ابو القاسم علی بن حلی (کذا) از شیخ شمس الدین محمد عریضی، از استادش سید حسن بن نجم الدین، از استادش سید عمید الدین (۱)...»

و تاریخ این اجازه یازدهم ماه محرم الحرام سال ۸۸۴ هجری می باشد (۲).

و همچنین شیخ محمد بن احمد بن محمد صهیونی اجازه مختصری به وی داده و من آن اجازه را دیده ام و تاریخ آن ۸۷۹ هجری بوده است (۳).

و از آثار او شرح قواعد علامه است و چنانکه در ترجمه نواده اش شیخ لطف الله اشاره خواهیم کرد محتمل است شرح مزبور از دیگری بوده باشد.

شیخ علی کرکی در ذیل باقی مانده عبارتی که شیخ معاصر آن را نقل کرده چنین اظهار داشته است: ابو القاسم علی بن مرحوم مبرور مقدس المتوج المحبور (خرسند شده از فیوضات حق تعالی)، شیخ اجل، دانشور باکمال، تاج الحق و الدین عبد العالی عاملی میسی که خدای متعال مردم را از برکات انفاس او بهره مند گرداند و تا روز رستاخیز ایشان را از علوم او برخوردار بسازد، به محمد و خاندان پاکیزه گوهر او که چراغ های راه های تاریک و مصادر نعمتهای حضرت باری تعالی بوده و شرایع و احکام الهی را همه جا در پناه خویش نگهداری کرده اند.

باری نامه ای از سوی او به این ناتوان که به درماندگی و کوتاهی خود اعتراف دارد و نویسنده این اجازه است رسید. نامه او را که از هر گونه عظمت و بزرگواری برخوردار است و شایسته هر نوع احترام می باشد پذیرا گردیدم، در آن نامه درخواست کرده بود تا به

ص: ۱۵۵

۱- (*) در اجازه مزبور که منضم به اجازات بحار می باشد علی بن طی با طاء مؤلف آمده است-م.

۲- (***) صورت این اجازه در مجلد اجازات بحار آورده شده است-م.

۳- (***) صورت این اجازه نیز در مجلد اجازات بحار مرقوم گردیده و تاریخ آن روز هشتم ذی قعدة سال ۸۷۹ هجری می باشد-م.

ترتیبی که میان علمای عقلی و نقلی معمول است، اجازه عمومی از همه گونه علمی که در اختیار دارم و با تفاوتی که در آنها مشهود است، به فرزند نیک بختش فاضل بی همتا ظهیر الدین ابو اسحاق ابراهیم که خدا او را در زیر سایه پدر بزرگوارش روزگاری دراز برقرار بدارد اجازه بدهم. از آن نامه شریف به دست می آمد که خود او هم با مقام ارزنده ای که دارد همین گونه تقاضا را برای خود کرده است و من با آنکه می بایست از تقاضای او به خاطر بزرگواری که دارد منصرف گردم و خواسته او را اجابت نکنم، وجوب متابعت و پذیرش از فرمان او، مرا از مخالفت کردن بازمی داشت. این بود که از خدا خواستم و به وی که روزهایش دراز باد و به فرزند نیک بختش که خدا دیدگان او را به برقراری او روشن بدارد، اجازه (لفظی و کتبی صریح بدون کنایه) دادم تا هر آنچه را که از ناحیه من به صحت رسیده است؛ از علوم اسلامی که اجازه روایت آنها از معقول و منقول، مداخله ای در آن دارد، از قبیل اصول فقه و کلام و فقه و حدیث و تفسیر و لغت و نحو و صرف و دیگر علوم ادبی که در اختیار من در آمده روایت نمایند. به حقیقت روایتی که از بسیاری از مشایخ عصر که در مجالس آنها قرار گرفته و از انفس آنها بهره برده ام دارا می باشم و همچنین اتصالی که با ایشان به دست آورده ام از انواع درایت، از سماع و قرائت و مناو له و اجازه و همچنین به ایشان اجازه دادم آثار مرا از تصنیف و تألیف در عین حالی که اندک است از قبیل آنچه از شرح قواعد الاحکام به تألیف پیوسته است روایت نمایند.

پس از این آثار خود را به طریقی که ما در شرح حال محقق کرکی یادآوری کرده ایم، متذکر شده است و به دنبال آن به طرق خود که منتهی به کتابهای شیعه و کتابهای سنی می شود به اندازه ای که مناسب بوده اشاره کرده پس از آن اظهار داشته است:

«اذن کلی و عمومی دادم تا کتابهای یاد شده را به همان شرطی که در نزد دانشوران معمول است و هر آنچه را که صحت آن از نظر ایشان (پدر و پسر) ثابت شده، روایت نمایند خدا نعمتهای خویش را از راه روایت و تألیفی که انجام می دهند بر ایشان فراوان سازد زیرا ایشان همه گونه اختیار را در نقل روایت دارند. و از بزرگواریهای آقای خودمان شیخ بزرگوار درخواست دارم این ناتوان بینوا را از خاطر نبرند و در خلوتها و

در تعقیب نمازها، از دعاهای خود فراموش نکنند و مخصوصاً از خدا بخواهند که سرانجام من به خوبی برگزار شود و به آرزوهای خویش که آنها را ذخیره روز قیامت خود قرار داده ام نایل گردم و همراهِ شب وحشت قیرم بوده و موجبات خرسندی آن هنگام را فراهم آورده و از تنهایی، که دور از بستگان و دوستانم می باشم رهائی بخشد و مرا به خرسندی خدا مژده دهد و به درجات عالیهِ آن سرا و خدمتکاری محمد و آل محمد صلوات الله علیه و علیهم برساند». تاریخ این اجازه در سال ۹۳۴ هجری در شهر بغداد بوده است (۱).

از تاریخ یادشده معلوم می شود که این اجازه را شیخ علی کرکی سه سال پیش از رحلتش مرقوم داشته است.

مؤلف گوید: شیخ علی میسی از شیخ شمس الدین محمد بن داود مؤذن جزینی، یعنی پسر عموی شهید، چنانچه پس از این اشاره خواهد شد نیز روایت می کرده است.

شیخ جعفر بن کمال بحرانی در یکی از اجازه هایش می نویسد: پس از این ذیل ترجمه شیخ نجم الدین بن احمد شراکیشی عاملی خواهیم نوشت که پدر شهید ثانی هم از شیخ علی میسی روایت می کرده است.

و به این ترتیب برای بعضی از فضلا اشتباهی رخ داده که شهید ثانی از شیخ علی کرکی روایت می کرده، حال آنکه چنان نیست، بلکه شهید ثانی از شیخ علی میسی روایت داشته است چنانکه خود شهید در پایان رساله کشف الریبه عن احکام الغیبه، آنگاه که رساله را با نقل دوازده روایت به انجام می رساند، می نویسد: حدیث اول خبر داد به ما، شیخ سعید مبرور مغفور علی بن عبد العالی میسی (قدس سرّه و نور الله قبره) به اجازه ای که از استادش مرحوم مغفور شمس الدین محمد بن مؤذن جزینی، از شیخ ضیاء الدین فرزند امام علامه محقق شیخ شمس الدین ابو عبد الله شهید محمد بن مکی، از پدرش، از سید عمید الدین عبد المطلب و شیخ فخر الدین فرزند شیخ امام فاضل علامه، زنده کننده

ص: ۱۵۷

۱- (*) صورت این اجازه در مجلد اجازات بحار آورده شده است و در آن تاریخ اجازه را چنین مرقوم داشته است نه روز باقی مانده از ماه جمادی الآخره سال ۹۳۴ هجری-م.

مذهب. جمال الدین حسن بن یوسف بن مطهر، از پدرش از جد نیک بختش سدید الدین یوسف بن علی بن مطهر و از شیخ محقق نجم الدین جعفر بن حسن بن سعید حلّی، از سید محی الدین ابو حامد محمد بن ابو القاسم عبد الله بن علی بن زهره حلبی، از شریف فقیه عزّ الدین ابو الحارث محمد بن حسن حسینی بغدادی، از شیخ قطب الدین ابو الحسین سعید بن هبه الله راوندی، از شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن محسن حلبی، از شیخ فقیه ابو الفتح محمد بن علی کراجکی، گفت خبر داد مرا ابو عبد الله حسن بن محمد صیرفی بغدادی، گفت خبر داد به من قاضی ابو بکر محمد بن عمر جعابی، گفت خبر داد به من ابو محمد قاسم بن محمد بن جعفر که از فرزندان عمر بن علی علیه السلام است، گفت خبر داد به من پدرم از پدرش، از پدرانش، از حضرت امیر المؤمنین علیه السلام تا آخر حدیث.

مؤلف گوید: از اجازه سید محمد صاحب مدارک به سید حسن بن علی بن شدم مدنی برمی آید که شیخ علی بن عبد العالی میسی مترجم حاضر جدّ او بوده، چنان که شهید ثانی هم جدّ او بشمار می آید و ظاهراً شیخ علی جدّ پدری او از ناحیه مادر است. چنان که شهید ثانی، جد خود او از ناحیه مادر می باشد و هویداست که انتساب صاحب مدارک به شیخ علی میسی بیرون از ملاحظه نبوده است و ممکن است اشتباهی از ناحیه کاتب بوده باشد.

میسی بفتح میم و سکون یا و سین بی نقطه و در آخر یا منسوب به میس است که یکی از قریه های جبل عامل می باشد.

در هرات ضمن مجموعه ای، به خط شیخ حسین بن عبد الصمد پدر شیخ بهائی دیدم چنین نوشته بود: شیخ امام، علامه پرهیزکار، شیخ علی بن عبد العالی میسی (اعلی الله نفسه الزکیه) در نیمه شب چهارشنبه در گذشت و در شب پنج شنبه بیست و پنجم یا بیست و ششم جمادی الاولی سال ۹۳۸ هجری، در کوه صدیق نبی مدفون گردید و پیش از مرگ و پس از مرگ کرامات بسیاری از او دیده شده و او از اعلامی است که روزگار او را ادراک نموده و به دیدارش رسیده ام لیکن بر اثر پیری و از کارافتادگی از محضر او بهره ور نشدم.

فقیه علی بن عبد العزیز بن محمد امامی

منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی محدثی صالح بود.

مؤلف گوید: ممکن است امامی بودن منسوب به مذهب امامیه یا امثال آن باشد.

قاضی ابو الحسن علی بن عبد العزیز جرجانی (گرگانی)

وی شاعری معروف و بافضیلت بوده است.

شیخ ابو الفتوح رازی در کتاب شرح شهاب قاضی قضاعی ابیات ارزنده بسیاری درباره اهمیت قناعت از وی نقل کرده است و تنها به آنچه وی یادآوری کرده اکتفا نمی شود و ممکن است از عامه بوده باشد.

شیخ علی بن عبد العزیز نیشابوری

وی از پیشینیان دانشوران بوده و کتابی داشته و ابن طاوس برخی از اخبار را از نسخه عتیقه ای از آن کتاب، در کتاب نجوم (فرج المهموم) نقل کرده است و از کتاب سید برمی آید که مترجم حاضر، از علی بن احمد، از ابراهیم بن فضل از ابان بن تغلب روایت می کرده و ممکن است با واسطه از علی بن احمد روایت کرده باشد.

سید رضی الدین ابو القاسم علی بن سید غیاث الدین ابو المظفر

عبد الکریم بن جمال الدین احمد بن طاوس حسنی

وی فاضلی جلیل و بزرگوار و فرزند مؤلف کتاب فرحه الغری (سید غیاث الدین عبد الکریم) و نواده (سید احمد بن طاوس) مؤلف دو کتاب الملاذ و البشری بوده. این سید به نام عموی پدریش رضی الدین ابو القاسم علی، مؤلف کتاب اقبال و پسر عمویش نامیده شده است و هم لقب با آن دو نفر بوده و از کنیه آنها هم استفاده کرده و در هنگامی که آن دو تن زنده بوده اند از نام و لقب و کنیه ایشان بهره ور گردیده است. این گونه نام و نشان گذاری در میان عجم بی سابقه است، لیکن در عرب به ویژه در روزگاران پیش

معمول بوده است.

در پشت نسخه ای از کتاب المجدی فی انساب طالبین تألیف سید ابو الحسن علی بن محمد بن علی علوی عمری نسابه، اجازه ای از سید عبد الحمید بن فخر موسوی دیدم که سید آن اجازه را برای مترجم حاضر و پدر او سید عبد الکریم یادشده مرقوم داشته و چنین نوشته بود: و اجزت له و لولده السید المبارک المعظم رضی الدین ابی القاسم علی امتعه الله بطول حیاته.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: سید رضی الدین ابو القاسم علی بن غیاث الدین عبد الکریم بن احمد بن موسی بن طاوس حسنی وی فاضلی صدوق بوده است و شهید اول به توسط ابن معیه از وی روایت می کرده و خود او از پدرش روایت داشته (۱).

مؤلف گوید: در مشهد مقدس رضوی در آخر نسخه الفصیح المنظوم ثعلب که در فن لغت بوده و ابن ابی الحدید معتزلی آن را منظوم ساخته مشاهده کردم که ابن داود (ره) به خط خود چنین نوشته بود: این کتاب را به منظور تصحیح لازم با نسخه ای که به خط مصنف نوشته شده بود، به اتفاق نقیب طاهر علامه مالک این بنده رضی المله و الحق و الدین جلال اسلام و مسلمین ابو القاسم علی بن مولانا طاهر سعید امام غیاث الحق و الدین عبد الکریم بن طاوس علوی حسنی که خدا او را یاری فرماید و بر فضائل او بیفزاید، مقابله نمودم. سپس چنین امضا کرده است این جمله را بنده واقعی او حسن بن علی بن داود که خدا او را بیامرزاد، در سیزدهم ماه مبارک رمضان سال ۷۰۱ هجری نوشته و به حمد خدا و درود بر پیمبر مصطفی پرداخته و از او تعالی درخواست آمرزش دارد.

سید مرتضی نقیب حسیب نسابه کامل سعادت مند بهاء الدین ابو الحسین

غیاث الدین علی بن عبد الکریم بن عبد الحمید حسینی نجفی

(۲)

وی فقیهی شاعر و توانا و دانشوری بافضیلت و کامل بود و از مقامات و کرامات

ص: ۱۶۰

۱-۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۹۳. [۱]

۲-۲- از این پس به عنوان سید اجلّ تحریر علی بن عبد الکریم بن علی بن محمد بن علی بن عبد الحمید حسینی نجفی شارح المصباح الصغیر خواهد آمد.

بهره وافی داشت و گاهی او را به عنوان سید علی بن عبد الحمید معرفی می کنند و نام پدرش را به منظور اختصار از نسب او اسقاط می نمایند و چنان وانمود می شود که این دو جمله عنوان برای دو شخص است حال آنکه چنین نیست.

ابن ابی جمهور در غوالی اللئالی می نویسد: ابو العباس (ابن فهد حلی) اظهار داشته است: خبر داد به من مولی سید سعید امام بهاء الدّین علی بن عبد الحمید نَسابه حسینی، گفت خبر داد به من سید امام علامه نَسابه تاج الدّین محمد بن معیه حسنی، مترجم حاضر از جمعی از جمله شیخ مقری حافظ پسندیده و حاج عمره گزار شمس الحق و الدّین محمد بن قارون و دیگری روایت می کرده است.

بهاء الدّین از معاصران شهید اول بود و استاد شیخ حسن بن سلیمان شاگرد شهید بوده و شیخ حسن از وی روایت می کرده و همچنین استاد ابن فهد حلی بوده است و خود او سمت شاگردی شیخ فخر الدّین فرزند علامه حلی را داشته و چنان که نوشتیم معاصر شهید هم بوده است.

بهاء الدّین از فضیلت عصر و بزرگان روزگارش بوده و همچنین جدش سید عبد الحمید از افراد بنام بشمار می آمده و به طوری که از کتاب الدرّ النضید فی تعازی الامام الشّهِید برمی آید، نواده اش از وی روایت می کرده است. بلکه گذشته از او پدرش عبد الکریم نیز از وی روایت داشته است و ابن فهد نیز در کتاب المهدب البارع فی شرح مختصر الشرائع به این سند تصریح کرده است. و استاد استناد در فهرست بحار از وی یاد کرده و او را این چنین می ستاید: سید نقیب حسیب بهاء الدّین علی بن عبد الکریم بن عبد الحمید حسینی نجفی استاد شیخ ابن فهد قدس الله روحهما.

به طوری که شیخ حسن بن سلیمان بن خالد حلی شاگرد شیخ شهید در المختصر می نویسد، از مترجم حاضر روایت می کرده و در سند حدیثی می نویسد: از احادیثی که روایت کرد برای من و من هم روایت از او می کنم حدیثی است که روایت کرده سید جلیل سعید موفق، مورد وثوق بهاء الدّین علی بن سعید عبد الکریم بن عبد الحمید حسینی به سند خود از ابو سعید بن سهل، به سند خود از حضرت ابو جعفر محمد بن علی....

شیخ حسن در کتاب المختصر از وی به عنوان بهاء الدّین علی بن عبد الحمید

حسینی نام می برد و نام پدرش را به منظور اختصار از نسب او ساقط می کند و در آن کتاب از وی کاملاً ستایش می نماید. همچنین ابن فهد در بحث وظیفه نوروز از کتاب المهدب از وی مطالبی ایراد کرده است و مرقوم داشت: از آنچه درباره فضیلت نوروز رسیده است و نظریه ما را در خصوص اهمیت نوروز تأیید و تقویت می کند، موضوعی است که آن را مولی سید مرتضی علامه بهاء الدین علی بن عبد الحمید نسابه دامت فضائله به اطلاع ما رسانیده است.

مؤلف گوید: ممکن است سید عبد الحمید جدّ مترجم حاضر، همان سید جلال عبد الحمید بن عبد الله تقی حسینی نسابه بوده باشد که سید شمس الدین فخار بن معدّ بن فخار موسوی نسابه، از وی روایت می کرده است. بنابراین پدران او از فضلا و دانشمندان وقت خود بوده اند.

یادآوری می شود گروهی از متأخران دانشمندان به مترجم حاضر و آثار او توجه خاصی مبذول داشته اند از آن جمله امیر محمد مؤمن استرآبادی است که مجاورت بیت الله داشته و از معاصران ما بشمار می آید. وی در کتاب الرخصه از وی نام می برد و به طوری که به خاطر دارم مطالبی را از خط او یا از کتابش ایراد نموده است.

مترجم حاضر آثاری دارد؛ از جمله کتاب الغیبه است که آن را استاد استناد در مزار بحار و شیخ معاصر در فهرست کتاب الهداه فی النصوص و المعجزات (۱) از وی دانسته اند آری استاد استناد در فهرست بحار و همچنین شیخ معاصر در امل الآمل از کتاب مزبور نامی نبرده اند.

استاد استناد در بحار می گوید: کتاب الانوار المضيئه [فی الحکم الشرعیه المستنبطه من الآیات الالهیه... همین کتاب را شیخ زین الدین بن فروخ نجفی در رساله ارزنده ای خلاصه کرده است] و کتاب السلطان المفرّج عن اهل الايمان و کتاب الدر النضید فی تعازی الامام الشهید [در این کتاب بسیاری اتفاق افتاده است که مؤلف، از جدش سید عبد الحمید روایت کرده، لیکن معلوم نیست از خود او روایت کرده یا از

ص: ۱۶۲

کتابش [و از آثار او کتاب سرور اهل الایمان است و همه این آثار از سید نقیب حسیب بهاء الدین علی بن عبد الکریم بن عبد الحمید حسینی نجفی استاد شیخ ابن فهد حلّی قدّس الله روحهما می باشد (۱)].

و در فصل دوم اظهار داشته است: از کتابهای سید بهاء الدین علی بن عبد الحمید در دو کتابش (الانوار المضيئه و السلطان المفرج) که مشتمل بر اخبار بی سابقه ای در رجعت و احوال حضرت ولی عصر (عج) می باشد و کتاب سوم (الدر النضید) متضمن فضائل ائمه طاهرین علیهم السّلام و چگونگی شهادت حضرت سید الشهداء و یاران نیک بخت آن حضرت (علیهم السّلام) و یادآوری از قیام مختار و خون بهاگیری او و پاره ای از احوال او می باشد و کتاب چهارم (سرور اهل الایمان) مشتمل بر اخبار نادره و بی سابقه است.

و سید یادشده از دانشوران نقیبان و نجیبان بوده است (۲).

شیخ معاصر در کتاب الهداه اظهار نظر بی سابقه ای نموده است. نخست کتاب غیبت را جزو کتابهایی که از شیعه دیده است نام برده و آن را منتخبی از کتاب انوار مضيئه علی بن عبد الحمید حسینی می داند و سپس این کتاب را ضمن کتابهایی که از شیعه ندیده است و با واسطه از آنها روایت کرده یکی از آنها کتاب غیبت سید علی بن عبد الحمید را نام می برد. در عین حال ممکن است اظهار نظر ما خالی از تأمل نبوده باشد (۳).

مؤلف گوید: کتابهای چهارگانه ای را که پیش از این نام بردیم، استاد استناد در فهرست بحار به وی نسبت داده و از آنها که مورد اعتمادش بوده نقل کرده است.

و از آثار او کتاب بیان الجزاف من کلام صاحب الکشاف است. این کتاب را یکی از علما در یکی از آثارش به وی نسبت داده و از آن هم نقل نموده است.

دیگری کتاب الانصاف فی الردّ علی صاحب الکشاف است، این کتاب را

ص: ۱۶۳

۱-۱- بحار الانوار و [۱] مطالبی که در بالا در میان دو قوس قرار گرفته در بحار [۲] موجود نمی باشد.

۲-۲- بحار الانوار، ج ۱، ص ۳۴.

۳-۳- اثبات الهداه، ج ۱، ص ۳۱.

سید حسین مجتهد در کتاب دفع المناواه به وی نسبت داده و از آن هم نقل نموده و به گمان من این کتاب بی کم و کاست عین کتاب بیان الجزاف است.

و از آثار او کتاب ایضاح المصباح لاهل الصلاح است و ظاهراً که این کتاب بی کم و زیاد همان شرح کتاب المصباح الصغیر است و درباره مؤلف کتاب المصباح، سخنی است که پس از این ایراد خواهد شد.

یادآوری می شود در نزد ما نسخه ای از کتاب سرور اهل الایمان فی علائم ظهور صاحب الزمان موجود می باشد و از دیباچه و دیگر مواضع آن کتاب معلوم می شود که کتاب مزبور از آثار خود او نبوده است هرچند مؤلف کتاب مزبور اخبار آن کتاب را از خط سید مترجم نقل کرده است. آنجا که مؤلف کتاب یادشده در دیباچه آن می نویسد: و بعد اخباری که در این کتاب آمده آنهایی است که از خط سید کامل سعید سید علی بن عبد الحمید از کتاب غیبت نقل شده است و من این کتاب را به همان ترتیبی مقّرر داشتم که از خط او استفاده کرده ام و آن را به نام سرور اهل الایمان فی علائم ظهور صاحب الزمان نامیدم. و امیدوارم آن روز که کودکان از شدت ناراحتی آن پیر می شوند، ترازوی حسنات عمل هر دوی ما بر جانب دیگرش برتری پیدا کند. اینک با یاری و پشتیبانی خدا می گویم که در آغاز خط او چنین یافتیم از آنچه از نظر من به صحت پیوسته است روایتی است که شیخ سعید ابو عبد الله محمد مفید رحمه الله به سند خود که منتهی به جابر می شود از حضرت صادق علیه السلام روایت نموده است تا آخر حدیث.

مؤلف گوید: از صراحت کلام مؤلف سرور اهل الایمان به دست می آید: که کتاب غیبت از آثار سید بهاء الدین نبوده است در عین حال بعید هم نیست که کتاب غیبت از آثار سید مترجم بوده و هم محتمل است از آثار شیخ مفید بشمار بیاید، به ویژه که سبک نگارش آن با دیگر نگارشهای شیخ مفید تطبیق می نماید و هم ممکن است از آثار دیگری غیر از مترجم و شیخ مفید بوده باشد.

مؤلف گوید: سید مترجم در آخر کتاب الدر النضید فی تعازی الامام الشهدی خوایی را نقل کرده است که شایسته می دانم در اینجا ایراد نمایم.

وی در مقدمه آن رؤیا می نویسد: از این رؤیا که ذیلاً آورده می شود بدون شبهه بر

من آشکار است که کتابم در پیشگاه خدا و رسول و ائمه طاهرين مورد قبول واقع شده است. آنگاه که تصمیم داشتم پاره ای از قصیده هایی را که متضمن ابواب و فصول این کتاب بوده و تناسبی با اخباری داشته که با وضع این کتاب سازگاری می نموده و بیرون از اضافات بوده در این کتاب گردآوری نمایم، از اتفاقات پاره ای از آنها در اختیار من بوده و بخشی از آنها از اختیار من خارج بوده حتی پاره ای از آنها در دست یکی از اصحاب مؤمن و از موالی حضرات معصومین بوده. بالاخره برای اینکه اندیشه ام را جامه عمل پوشانم یکی از غلامانم را برای گرفتن آن قصیده نزد آن شخص گسیل داشتم غلام در راه با وی ملاقات کرده جریان را به اطلاع او رسانید او با شتاب به طرف منزل من حرکت کرد به مجردی که وارد منزل شد خود را روی زانوی من افکنده دست مرا می بوسید و می گفت به حق جدّ بزرگوارت حضرت امام حسین علیه السّلام از خدا بخواه تا مرا بیامرزد و قرض مرا ادا کند. پرسیدم چه اتفاق افتاده است؟ در پاسخ گفت: در خانه خود در رختخواب خوابیده بودم در خواب دیدم گوینده ای خطاب به من گفت از جای برخیز و درخواست فرزندم علی بن عبد الحمید را اجابت کن و قصیده هائی که در نزد تو است به وی تسلیم نما در آن حال، به خاطر رسیدن آن گوینده یا حضرت امیر المؤمنین و یا حضرت امام حسین علیهما السّلام می باشد به دنبال این رؤیا وحشت زده از خواب برخاستم و با خود گفتم این خواب، از خواب های شیطانی نمی باشد. این بود که بلافاصله از خانه خارج شده تا پس از عرض سلام، فرمان شما را اجابت نمایم در راه با غلام شما ملاقات کرده گفت آقای من، مرا به حضور شما گسیل داشته است. پرسیدم برای چه کاری؟ گفت: از شما می خواهد تا قصیده هایی که نزد شما است به ایشان تحویل نمائی دانستم که همان وقت هنگامی است که دعوت شما اجابت شود و شما هم انسان مستجاب الدعوه می باشی این است که از شما می خواهم تا از خدا بخواهید قرض مرا ادا فرماید و عمل مرا بپذیرد.

سید بهاء الدّین در اثنای کتاب الدر النضید می نویسد: و من از استاد خودم ابو الحسن علوی عمری (رحمه الله تعالی) روایت می کنم.

مؤلف گوید: از قرینه پیدا است که سید بهاء الدّین با وسائط چندی از وی روایت

می کرده است. برای آنکه از ظاهر عبارت استفاده می شود که منظور از ابو الحسن علوی، مؤلف کتاب المجدی و امثال آن است و مؤلف مزبور هم از معاصران سید مرتضی (ره) بوده است و محتمل است مراد وی، دانشور دیگری غیر از المجدی باشد.

در پشت نسخه ای از کتاب مجالس المؤمنین سید قاضی نور الله شوشتری (رضوان الله تعالی علیه) به خط یکی از فضلا به فوائد و یادداشتهایی ارزنده دست یافتم که فاضل مزبور، آنها را از شرح المصباح الصغیر نقل کرده بود. در ضمن همان یادداشتهای آمده است که شرح یادشده از آثار سید علی بن عبد الکریم بن علی بن محمد بن علی بن عبد الحمید حسینی (ره) می باشد و در جای دیگری از آن یادداشتهای آمده است که آنچه یادداشت شد از کتاب ایضاح المصباح لاهل الصلاح نقل شده است و جامع آن کتاب سید فاضل کامل علی بن عبد الکریم است...

و ملا محمد تقی بن محمد رضا رازی در رساله نوروذیه، تصریح کرده است که شرح المصباح الصغیر از آثار سید علی بن عبد الحمید نسابه نجفی است.

مؤلف گوید: بعید نیست، سیدی که فاضل مزبور در یادداشتهای خود نام برده است، همان سید بهاء الدین علی بن عبد الکریم مترجم حاضر بوده باشد که ما این شرح حال را به خاطر او نوشته ایم و چنانکه می دانیم حذف برخی از اسامی در نسب افراد، معمول است و از این پس در ترجمه او به یاری خدا، به آنچه حذف شده است اشاره خواهیم کرد.

آری از کتاب الدر النضید یادشده معلوم می شود که سید عبد الحمید جدّ اوسط مترجم حاضر بوده است و گذشته از این باید گفت که کتاب شرح المصباح الصغیر و کتاب ایضاح المصباح لاهل الصلاح کتاب واحدی بوده است که ارباب تاریخ و تذکره آن را به دو عنوان نام می برند.

یادآوری می شود ابن ابی جمهور احساوی در اوائل غوالی اللثالی از ابن فهد حلّی نقل کرده است. گفت خبر داد به من سید بهاء الدین علی بن عبد الحمید گفت روایت کرد برای من خطیب واعظ استاد و شاعر، یحیی بن نجل کوفی که از گویندگان زیدیه بود از

صالح بن عبد الله یمنی هنگامی که صالح وارد کوفه شده بود و خود یحیی گفته من او را در سال ۷۳۴ هجری در کوفه ملاقات کردم، از پدرش عبد الله یمنی که از معمران بوده و سلمان فارسی را دریافته بوده، از رسول خدا (ص) روایت کرده که آن حضرت فرمود:

حَبِّ الدنیا رأس کل خطیئه و رأس العبادہ حسن الظن بالله؛ علاقه مندی به دنیا اساس هر گونه خطاکاری و پایه اساسی عبادت خوش گمانی به خدا است.

مؤلف گوید: برخی از مواضع صدر حدیث مزبور یعنی «حَبِّ الدنیا» را جداگانه ضبط می کنند و لفظ رأس را تصحیف می نمایند و می گویند لفظ «الدنیا» کلمه مستقل است و لفظ رأس نیز کلمه مستقلی است به معنای اساس (۱). این گونه تصحیف را به فاضل قزوینی نسبت داده اند، زیرا خوی و آئین او این بود که اخبار را تصحیف می کرده و احتمال تصحیف اگر چه طوری است که لفظ حدیث می تواند متحمل آن بشود، لیکن قرینه آخر حدیث تناسبی با تصحیف یادشده ندارد. پیش از این نام و نشان سید اجلّ زین الدین علی بن عبد الحمید حسینی نجفی را یادآوری کردیم و ظاهراً مترجم حاضر با شخص پیشین یکی می باشد و مؤید اتحاد مزبور آن است که به خط یکی از فضلا در پشت الدر النضید فی تعازی الامام الشہید چنین نوشته بود: این کتاب اثر مولای امام، دانشمند عامل و فاضل کامل پارسای عابد نسابه محقق رکن شریعه و پشتیوار شیعه پیشوای فقیهان رهبر دانشوران و رئیس فاضلان نقیب نقیبان و سید پیشوایان اهل ایمان و شرافتمندان مفخر آل هاشم و بنی عبد مناف صاحب فضائل بی پایان و آثار ائمه انس و جان بهاء الحق و الدین علی بن سید حسیب نسیب نقیب غیاث الدین عبد الکریم بن عبد الحمید حسینی نجفی تغمده الله برحمته و اسکنه بحبوحه جنّته به محمد و خاندان معصوم او آمین یا رب العالمین.

ص: ۱۶۷

۱-*) مرحوم مروج (ره) در هدایه المحدثین ذیل بحث تصحیف می نویسد: ابو بکر صولی که از اعلام اهل سنت است حدیث من صام رمضان و اتبعه مستأمن شوال را به شیئا تصحیف کرده و همچنین حدیث الدنیا رأس کل خطیئه را به الدینار، اس کل خطیئه تصحیف نموده یعنی پول، اساس هر گونه خطاکاری است-م.

وی از بزرگان دانشمندان امامیه و از فقها و فضلاى ایشان و عالمی کامل بوده است.

از آثار او کتاب ایضاح المصباح لاهل الصلاح است و این کتاب بی کم و کاست همان شرحی است که معظّم له بر کتاب المصباح الصغیر شیخ طوسی نوشته است بنابراین جا ندارد بین این دو کتاب تغایری به وجود آورد.

و من خود به خط یکی از فضلا یادداشتی دیدم که از آن کتاب گرد آورده و آنها را بر پشت کتاب مجالس المؤمنین قاضی نور الله ضبط کرده بود (۱).

و پیش از این گذشت که محتمل است مترجم حاضر با سید بهاء الدین علی بن سید عبد الکریم بن سید عبد الحمید یادشده متحد بوده باشد.

استاد استناد (ایده الله تعالی) حکایت کرده است که یکی از فضلاى شوشتر شرح مصباح صغیر او را به اصفهان آورد و استاد آن شرح را مورد مطالعه قرار داد و به طوری که اظهار داشته مشتمل بر فوائد و تحقیقات ارزنده ای نبوده و تنها به بیان ترکیب الفاظ و مطالبی که در خور عربیت و امثال این ها بوده پرداخته است. گذشته از این حداکثر مطالب یادشده در آن، از کمال درستی برخوردار نبوده است!

مؤلف گوید: پیش از این گذشت که خود من بر پشت کتاب مجالس المؤمنین پاره ای از اقوال و اخبار را که از آن شرح نقل شده است دیده ام.

یادآوری می شود پیش از این نام و نشان سید عبد الکریم بن علی بن یحیی بن محمد بن عبد الحمید بن عبد الله بن اسامه بن احمد بن علی بن محمد بن عمر بن یحیی بن حسین نقیب بن احمد بن عمر بن یحیی بن حسین بن زید شهید بن علی بن حسین سبط بن

ص: ۱۶۸

۱- ۱- آنچه از مجلسی نقل شده است در مقدمه بحار موجود نمی باشد ممکن است از یکی از اجازات مجلسی استفاده شده باشد.

علی بن ابی طالب علیه السلام را متذکر شدیم و بعید نیست این شخص را جدّ این سید بنامیم، زیرا اختلاف برخی از اسامی در نسب، امر ساده ای است.

یادآوری می شود سید علی بن عبد الحمید کتابی در رجال تألیف کرده است و در تألیف آن سید جلال الدّین بن اعرج با وی همکاری داشته است و تتمه ای بر آن افزوده و در این تتمیم به نام و نشان علمائی که در روزگار علامه می زیسته و یا اندکی پس از او بوده اند اشاره نموده و نام سید علی بن عبد الحمید مترجم حاضر را در تتمه کتاب رجال مذکور ایراد کرده و او را به عنوان سیدنا النقیب بهاء الدّین علی بن عبد الحمید معرّفی کرده است.

شیخ علی سبط شهید ثانی (ره) بر پشت کتاب رجال کبیر میرزا محمد- که این کتاب هم به خط سبط مزبور بوده است- فائده ای به خط خود نوشته و به پاره ای از احوال سید علی بن عبد الحمید، مترجم حاضر، اشاره کرده و در ضمن آن به بخشی از آنچه که مربوط به کتاب رجال او بوده و از خط جدش شیخ حسن فرزند شهید ثانی (ره) بهره برداری نموده، پرداخته است و از آنجا که فائده یادشده مشتمل بر فوائد ارزنده ای می باشد، سزاوار آن است که قسمتی از آن را در این ترجمه و ما بقی تحقیقاتش را در جاهای دیگری از کتاب حاضر که اولین قسمت کتاب را در بر دارد متذکر شویم و بالاخره همه آن را در محال متعدد ایراد نمائیم.

شیخ علی نام برده اظهار می دارد: جد محققم شیخ حسن قدس الله روحه (صاحب معالم) به خط خود می نویسد: در کتاب سید علی بن عبد الحمید که در فن رجال نویسی تألیف شده و به خط سید جمال الدّین بن اعرج بوده در بخش تتمه آنکه متضمن یادآوری گروهی از اصحاب متأخرین بوده و کتابهای رجال پیشین از نام و نشان ایشان تهی بوده است. و علت اینکه کتاب رجال مزبور به خط سید جمال الدّین نوشته شده است بنا به اظهار مؤلف به این شرح است که وی از مردم کناره گیری می کرده و به همین سبب اطلاعی از احوال و چگونگی رفتار آنها نداشته و در عین حال می خواسته تا کتابش مشتمل بر یادآوری از همگی علمای اصحاب که چگونگی احوال آنها در اختیار او قرار گرفته، بوده باشد. زیرا نویسندگان کتابهای رجال که پیش از علامه جمال الدّین بن

مطهر و ابن داود و دیگران می زیسته اند تنها به مطالبی اکتفا کرده اند که مربوط به معرفی از افراد بوده و به جز مواردی که به سهل انگاری برگذار شده است، مطالب دیگری نداشته و کتاب خلاصه و ایضاح الاشتباه هم در بعضی از مواضع به بخشی از امور دیگر پرداخته و کتاب ابن داود و نجاشی و فهرست شیخ نیز به جز مواضع معدودی به مطالب دیگر اشاره نداشته است.

باری سبک بهاء الدین در تألیف کتاب رجال این است که در هر بابی نخست تمام مطالب علامه را که در خلاصه ایراد کرده است می آورد سپس آنچه را که شیخ در فهرست یا ابن داود یا نجاشی یادآوری کرده اند ایراد می نماید و به پاره ای از مناقشاتی که با ابن داود داشته می پردازد؛ هرچند پاره ای از مناقشاتش بارد و بی اعتبار است؛ گذشته از این اضافاتی را که به نظر خودش از فهرست یا نجاشی به دست آورده حداکثر آنها در بخش دوم از خلاصه آمده و او آنها را در بخش آخر کتاب خود آورده است.

و از آنجا که فهرست شیخ و رجال نجاشی به دو دسته تقسیم نشده بلکه هر دو دسته مقبول و غیر مقبول را مجتمعا ذکر کرده اند، او با بی توجهی به این موضوع چنان پنداشته که همگی آنها زائد است و در بخش اول آورده و سپس اکثر آنها را در قسمت دوم اعاده نموده است.

و ما این مطالب را در اینجا بدان جهت نوشتیم تا کسانی که نام این رجال را می شنوند اشتیاقی به مطالعه آن در خود احساس نمایند. و منظور ما آن بوده که به معرفی کسانی که پس از شیخ جمال الدین (علامه حلّی) و ابن داود می زیسته اند پردازیم چه آن که بنا به اظهار مؤلف رجال، خود از شاگردان فخر الدین بوده و اواخر روزگار او را ادراک نموده است.

یادآوری می شود مؤلف رجال در شناخت متأخران به نظریات سید جمال الدین اعرج توجه و اعتماد داشته است و چنین اظهار نموده که در میان معاصران با کسی برخورد نکرده است که از احوال متأخران و راستای زندگیشان اطلاع داشته و قابل اعتماد باشند و تنها کسی که برای این منظور در نظر گرفته، سید جمال الدین بوده و از وی خواسته تا شرح احوال آنها را جداگانه مرقوم بدارد.

و من می خواستم که اسامی مزبور محفوظ و معلوم بماند، زیرا به جز این کتاب، این گونه اطلاعات را از کتاب های دیگر نمی توان به دست آورد گذشته از این، دیگری هم به تهیه آن اطلاعات پرداخته و طولی نمی کشد اطلاعات مزبور رو به کهنگی خواهند گذاشت با آنکه اصحاب ما اهتمام زیادی به حفظ اسامی علما و تدوین آثار آنان داشته اند.

مؤلف گوید: شیخ حسن (قدس سره) در آن فائده به اسامی آن یادشدگان که جمعا بیست و شش نفر بوده اند پرداخته و ما ترجمه هریک از آنها را در محل مناسب از این کتاب از همان فائده نقل کرده ایم و به طوری که خواهیم نگاشت او هم خود را در ردیف آنان نام برده است و در پایان اظهار داشته این است آنچه را که وی مرقوم داشته و اضافه کرده مطالبی را که ایراد کردیم در محل خود به ترتیب حروف ایراد کرده است و ما مختصری از آن را در اینجا جداگانه متعرض شده و ترتیبی را که او در نظر داشته رعایت نموده و به حال خود باقی گذاریم. پس از این شیخ حسن رحمه الله اظهار داشته که این مقدار برای شناخت اجمالی نامبردگان کافی است و ما بقی آن موکول به خود مؤلف است و از قرینه پیداست که به ما بقی آنها دست پیدا نکرده است.

مؤلف گوید: شیخ حسن (ره) در همان فائده به شرح حال ابن فهد و ابن متوج بحرانی از همان کتاب پرداخته است و شرح حال آنها را به همان طرزى بیان کرده است که ما آن را در شرح حال ایشان بیان نموده ایم.

شیخ علی به دنبال آنچه متذکر شده است می نویسد: جد من در ذیل نام علی بن عبد الحمید نوشته است وی مؤلف این کتاب است. و در زیر نوشته سید جمال الدین چنین یادآوری کرده است: العبد الفقير جامع الكتاب.

سپس به معرفی آثار او که فراوان است و همه آنها از متانت خاصی برخوردار می باشد می پردازد، از جمله آنها: الانوار الالهيه فى الحکمه الشرعیه است و یادآوری کرده کتاب مزبور مشتمل بر پنج مجلد بوده است جلد اول آن در علم کلام است. در این مجلد به ادله ای که طائفه اثنی عشریه بدان معتقدند پرداخته و در ضمن آن، عقائد مخالفان را با دلیل های نقلی و براهین عقلی ابطال کرده و به تحقیقات ارزنده ای که همگی آنها مستند به

قرآن کریم است می پردازد. در جلد دوم آن به بیان ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه و عام و خاص و مطلق و مقید و دیگر مطالب پرداخته و مجلد سوم و چهارم آن کتاب در فقه آل محمد علیهم السّلام است و فهرست مجلدات مزبور را هم تدوین نموده است.

و من مجلد اول آن کتاب را در کتابخانه نجف اشرف دیده ام و کتاب بی سابقه ای بوده. در آغاز آن، فهرست کتاب را به طرز جالبی نگاشته است و از ویژگیهایی که خود او به آن آگاهی داده و من هم آن را در مجلدی که دیده ام احساس نموده ام، آن است که وی آیات قرآن را که به رنگ قرمز مجزا کرده با تفسیر آنها ممزوج ساخته و هریک از آنها را به منظور حکمی که مورد نظر و استدلالش بوده است ایراد کرده است و جالب اینجا است هرگاه آیات قرآن را از محلی که ایراد کرده ساقط بنمایند مطالب کاملاً به یکدیگر ارتباط پیدا می کنند و نظری که از آوردن آنها در کار بوده است به دست می آید و تغییر و تبدیلی در آنها به وجود نمی آید. تا به اینجا فائده ای که شیخ حسن تدوین کرده پایان می یابد.

در پایان آن شیخ علی سبط شهید اظهار می دارد که مجلد پنجم این کتاب را خریداری کردم و این مجلد مشتمل بر اسرار قرآن و قصه هایی است که در آن آمده به انضمام تحقیقات دیگر.

و این مجلد به خط شریف خود او (رحمه الله) بوده و من آنچه را که جدم مرقوم داشته بدون کم و زیاد در اینجا ایراد کردم و میرزا محمد (رحمه الله) کتاب رجال کبیرش را به سبک سید علی بن عبد الحمید تألیف نموده و به طوری که از تحقیقات جدم (رحمه الله) به دست می آید، کتاب رجال وی در کتابخانه نجف اشرف بوده و میرزا محمد هم کتاب رجال خود را در نجف اشرف علی مشرفه الصلوات و السّلام تألیف کرده است.

سید حسیب نسیب علی بن عیان الدّین ابو مظفر عبد الکریم بن علی بن

محمّد حسینی

وی فاضلی عالم و کامل بود. کفعمی کتاب جامع شتات الاخبار را در حواشی مصباح خود به وی نسبت داده و از آن کتاب در مصباحش مطالبی را نقل کرده است و من از چگونگی روزگارش اطلاعی ندارم.

ص: ۱۷۲

وی فاضلی عالم و محدث بوده و از پدرش روایت می کرده و از چگونگی روزگارش اطلاعی ندارم.

سید هبه الله بن ابو محمد حسن موسوی در کتاب المجموع الرائق من ازهار الحدائق از کتابی که به خط سید بن طاوس بوده و در کتابخانه یکی از نوادگان ابن طاوس وجود داشته در سند حدیث پاره ای از ملاحم و اتفاقات که از حضرت مولی علی علیه السلام نقل شده، او را چنین توصیف کرده است: الشیخ الامام الزاهد العابد...

و ممکن است مترجم حاضر همان شیخ ابو الحسن علی بن عبد الله بن ابی منصور باشد که ذیلاً نام برده می شود و به حقیقت نزدیک تر آن است که مترجم حاضر از مشایخ صدوق یا شیخ مفید بوده باشد و در آینده هم به این حقیقت اشاره خواهد شد.

شیخ ابو الحسن علی بن عبد الله بن ابی منصور رازی

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی فقیهی محدث و صالح بود. (۱)

مؤلف گوید: از نظر من چنان است که این شخص با محدث بالا شیخ ابو الحسن علی بن عبد الله یاد شده یکی بوده باشد.

سید زاهد تاج الدین علی بن عبد الله بن احمد بن حمزه جعفری

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی دانشمندی متعبد بوده است.

ص: ۱۷۳

۱-*) کلمه صالح اگر چه به معنای شایسته است و در این کتاب هم تحت عنوان اشخاص بسیار آورده شده است در عین حال آن را برای عدالت تقریبی و صلاحیت فردی بکار می برند شهید ثانی در درایه در باب الفاظ مستعمله در جرح و تعدیل راوی می نویسد صالح از امور نسبی است و به کسی گفته می شود که از دیگری صلاحیتش بیشتر باشد چنانچه موثق نسبت به ضعیف و حسن نسبت بمادونش که موثق است صلاحیتش زیادتر است-م.

مؤلف گوید: شاید وی از نوادگان سید ابو طالب حمزه بن محمد بن احمد بن عبد الله جعفری، یا از اسباط سید شریف ابو یعلی حمزه بن محمد جعفری بوده باشد. پس باید دقت کرد.

شیخ حاکم ابو منصور علی بن عبد الله زیادی

(۱)

وی فاضلی کامل و دانشوری جامع فضائل بوده و از علمای معاصر ابو علی فرزند شیخ طوسی و همپایه وی بشمار می آید و از دوریستی روایت می کرده است.

و من طریق روایت او را در یکی از کتاب ها چنین دیده ام خبر داد به ما حاکم رئیس امام مجد الحکام ابو منصور علی بن عبد الله زیادی (ادام الله جماله) و حدیث مشار الیه را در خانه خودش در روز یکشنبه دوم ماه مبارک رمضان سال ۵۰۸ هجری املا کرد و گفت خبر داد به ما شیخ امام ابو عبد الله جعفر بن محمد دوریستی به املائی که در اواخر ماه ذی حجه سال ۴۷۴ هجری برای او اتفاق افتاده، گفت خبر داد به ما ابو محمد بن احمد (رضی الله عنه) گفت خبر داد به ما شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی تا به آخر...

سید عالم تاج الدین ابو تراب علی بن عبد الله بن علی بن احمد

قزوینی

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی فاضلی متبحر و پارسا بوده و به اندازه ده هزار بیت در مدایح اهل بیت پیغمبر و در فنون دیگر سروده است و سالها از محضر سید امام ضیاء الدین ابو الرضا فضل الله بن علی راوندی (رحمهم الله) استفاده کرده است.

ص: ۱۷۴

۱-*) حاکم به محدثی می گویند که به تمامی اخبار و احادیث محیط بوده و همگی آنها را با متن و سند در حفظ داشته باشد-م.

شیخ ابو الحسن علی بن عبد الله بن وصیف ناشی اصغر حلاء متکلم بغدادی

وی فاضلی کامل و شاعری ادیب و معاصر با شیخ مفید و امثال او بوده است (۱) ممکن است این دانشمند از مشایخ شیخ صدوق بوده باشد.

سید اجل زین الدین علی بن عبد المجید حسینی نجفی

(۲)

وی فاضلی دانشور و فقیه و از آثار او کتاب شرح مصباح المتهجد شیخ طوسی است و گاهی قاضی نور الله شوشتری برخی از اخبار را از آن کتاب در مجالس المؤمنین نقل می کند و من بیش از آنچه نوشتم به دیگر احوال او دست نیافته ام.

برای چگونگی ویژگیهای او به کتاب مجالس المؤمنین و امثال آن مراجعه شود.

یادآوری می شود علاوه بر سید مترجم، یکی دیگر از دانشوران بر کتاب مصباح شرحی مرقوم داشته که در ترجمه های این کتاب به آن اشاره می شود.

شیخ رشید الدین علی بن عبد المطلب قمی

منتجب الدین در فهرست می گوید: وی واعظی فقیه بود.

شیخ علی بن عبد الله وراق

وی از مشایخ صدوق رضی الله عنه بوده و از احمد بن یحیی بن زکریا قطان روایت

ص: ۱۷۵

۱- او از شاعران سخن پرور و از معروفین است در مدایح اهل بیت چکامه های بسیاری سروده است و متکلمی توانا بوده و آثار زیادی دارد و از بزرگان شیعه بوده و سال ۳۲۵ هجری به کوفه رفته و اشعار خود را در جامع کوفه می خوانده و سال ۳۶۶ هجری در گذشته برای سایر از ویژگیهایش به جلد ۳/۳۶۹ و فیات الاعیان مراجعه بشود.

۲- مترجم مزبور سید علی بن عبد الحمید حسینی نجفی است که مکرر در این کتاب نام برده شده است.

می کرده و ممکن است مدح یا قدح (ستایش یا نکوهش) از او در کتابهای رجال آورده شده باشد (۱).

شیخ علی بن عبد الواحد بن علی بن جعفر نهدی حمیری

وی از بزرگان پیشینیان اصحاب ما بوده و از معاصران صدوق و امثال او بشمار می رود بلکه پیش از او می زیسته.

از آثار مشهور او کتابی است که به منظور اعمال ماهها تدوین نموده است.

وی از گروهی از اعلام از آن جمله از عبد الله بن محمد ثعالبی و محمد بن موسی قزوینی از علی بن حاتم روایت می کرده و همچنین از عبد الله بن حسین فارسی از محمد بن علی بن معمر و از ابو بکر احمد بن یعقوب فارسی و اسحاق بن حسن بصری از احمد بن هوذه روایت می کرده است.

و در یکی از مواضع اقبال چنین آمده است: ما از کتاب عمل شهر رمضان تألیف علی بن عبد الواحد نهدی به اسناد خود تا ابو المفضل چنین روایت کرده ایم و اضافه کرده آنچه را مرقوم داشتیم از اصل کتاب او بوده و چنین گفته است خبر داد به ما حسن بن خلیل بن فرحان در احمدآباد، گفت خبر داد به ما عبد الملک بن نهیک.

این سند از کتاب اقبال سید بن طاوس و کتاب زوائد الفوائد فرزندش استفاده می شود و من نام و نشان او را در کتابهای رجال ندیده ام.

سید بن طاوس در کتاب اقبال از کتاب وی بسیار نقل کرده است و می نویسد من این مطلب را از اصل آن گرفته ام که در روزگار زندگی مؤلفش نسخه برداری شده است.

در جای دیگر گفته است: علی بن عبد الواحد در کتاب عمل شهر رمضان چنین روایت کرده است.

مؤلف گوید: ممکن است این کتاب غیر از کتابی باشد که در آغاز ترجمه او

ص: ۱۷۶

معرفی کردیم، زیرا این کتاب ویژه اعمال ماه رمضان است و آن در عمل ماههای سال است.

و در جای دیگر از اقبال می نویسد: کتب شهر رمضان. ممکن است این جمله اشتباهی از ناسخ بوده باشد و باید چنین نوشته می شد: کتاب عمل شهر رمضان و هم ممکن است مترجم حاضر کتابهای چندی ویژه اعمال رمضان تألیف کرده باشد.

از یکی از مواضع اقبال به دست می آید که ابوالمفضل شیبانی به اسناد خود از کتاب علی بن عبد الواحد نهدی روایت می کرده و از این سند به این نتیجه می رسیم که ابن عبد الواحد از متقدمین علماء بوده و سالها پیش از ابوالمفضل می زیسته است.

در بعضی از مواضع مترجم حاضر را علی بن عبد الواحد نهدی و در جای دیگر علی بن عبد الواحد نام برده است. این دو نام متوجه به شخص واحدی است.

ظاهراً محمد بن موسی قزوینی یا محمد بن ابی عمران موسی بن علی بن عبدویه همان ابو الفرج قزوینی کاتب بوده باشد.

مشهور آن است که نهدی به کسر نون و سکون ها و دال بی نقطه در آخر منسوب به نهاد است و او (۱)...

علامه حلّی در ایضاح الاشتباه ذیل ترجمه... می نویسد.

شیخ علی بن عبد الواحد نهدی

در ترجمه پیش، وی را به عنوان شیخ علی بن عبد الواحد بن علی بن جعفر نهدی حمیری نام بردیم.

ص: ۱۷۷

۱-۱- در لباب، ج ۳، ص ۳۳۶ [۱] می نویسد: نهدی به فتح نون و سکون ها و در آخر دال بی نقطه منسوب است به نهاد بن زید بن لیث بن سود بن اسلم بن الحاف بن قضاعه جمعی به این قبیله پیوسته اند از جمله ابو عثمان عبد الرحمن نهدی است که اسلام آورد و به ملاقات پیغمبر نرسید و سال ۱۳۰ هجری در گذشت و هم منسوب است به نهاد بن مرهبه بن دعام بن مالک بن معاویه-م.

حافظ نیک بخت موفق الاسلام بزرگ حافظان و رئیس ناقلان سید پیشوایان و

مشایخ عظام خادم حدیث رسول خدا(ص) عبید الله بن شیخ ابو محمد حسن

معروف به حسکا رازی بن حسین بن حسن بن حسین بن علی بن حسین بن

موسی بن بابویه

وی دریای دانشی بوده که هیچ گاه فرو نمی نشست و او شیخ سعادت مند و بافضیلت دانشور فقیه و محدث کامل شیخ اصحاب امامیه و معروف به شیخ منتجب الدین و مؤلف فهرست (۱) و جدش به حسن کا معروف بوده است. برای آنکه کا، مخفف از کیا بفتح کاف و فتح یا و الف آخر و کیا لفظی است که طبق معمول مردم دار المرز در مقام تعظیم و بزرگداشت به کار می رود چنانکه می گویند «کیا بزرگ امید» و ظاهرا این لفظ به معنای مدبر و کدخدا می باشد و رومی ها هم لفظ «کها» را از «کیا» گرفته اند.

منتجب الدین معاصر با ابن شهر آشوب بوده و از شیخ طبرسی و شیخ ابو الفتوح رازی و بسیاری دیگر از اعلام روایت می کرده و اسامی مشایخ خود را در فهرست در ضمن تراجم علما و همچنین در اسناد اربعین (چهل حدیث) از عامه و خاصه و همچنین در اسناد حکایاتی که در آخر آن یادآوری کرده متعرض شده است.

منتجب الدین از نوادگان برادر شیخ صدوق است و شیخ صدوق عموی اعلائی او بشمار می رود.

شهید ثانی در کتاب اجازات خود ضمن اجازه منتهی به وی می نویسد: و به او اجازه دادم تا همه آنچه را که علی بن عبد الله بن حسن بن حسین بن حسن بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه روایت کرده است از من روایت نماید و همچنین همه مطالب

ص: ۱۷۸

۱- ۱- مؤلف در حاشیه این نسخه به نقل از غایه المرام سید هاشم بحرانی می نویسد: گاهی از منتجب الدین به ابو عبد الله علی بن بابویه قمی مؤلف کتاب الاربعین عن اربعین شیخا عن اربعین صحابیا تعبیر کرده اند.

کتاب فهرست او را که به منظور گردآوری اسامی دانشوران متأخر از شیخ ابو جعفر طوسی نوشته شده است، روایت نماید. و اضافه کرده منتجب الدین دانشوری بوده که مطالب را به خوبی ضبط می کرده و از مشایخ عدیده روایات بسیاری نقل نموده است.

مؤلف گوید: کتاب فهرست منتجب الدین منحصر به اعلام متأخر از شیخ طوسی نبوده بلکه به نام و نشان برخی از علمائی که معاصر با شیخ بوده اند، نیز اشاره کرده است بنابراین دلیلی ندارد که شهید ثانی فهرست او را منحصر به اعلام متأخر از شیخ طوسی قرار دهد گرچه مشهور هم همین است. در عین حال، حقیقت همان است که ما گفتیم و به خوبی این موضوع از تتبع فهرست او آشکار می شود گرچه خود او هم در آغاز فهرستش آنچه را شهید اظهار داشته تصریح نموده است (۱).

رافعی شافعی که از مورخان و افراد سرشناس عامه و از شاگردان شیخ مترجم بوده در کتاب التدریس فی تاریخ قزوین بنا به نقلی که آقا رضی قزوینی در کتاب ضیافه الاخوان (۲) از آن تاریخ نموده است ذیل ترجمه شیخ علی بن عبید الله بن حسن بن حسین بن بابویه مترجم حاضر می نویسد: وی بزرگی بوده که از بحر بی کران علم حدیث از سماع و ضبط و حفظ و جمع، کمال سیرائی را داشته است چنانکه هر موضوع ارزنده ای را که به دست می آورده یادداشت می کرده و با هر شایسته ای که روبرو می شده از سماع او بهره گیری می کرده و در آن روزگاران کمتر دانشوری به پایه جمع و سماع او می رسیده است.

پس از آن به یادآوری از مشایخ او و اجازاتی که آنان در سال ۵۲۲ یا ۵۲۳ هجری

ص: ۱۷۹

۱- (*) منتجب الدین در آغاز فهرست می نویسد: آنگاه که در مجلس عالی ابو القاسم یحیی و توصیف بسزائی از وی نموده حضور داشتم سخن از اربعین ابو سعید محمد نیشابوری به میان و در ضمن گفتگویی از فهرست شیخ طوسی بود که اسامی اعلام را درج کرده و پس از او فهرستی آن چنانی تألیف نشده به دنبال آن تصمیم گرفتم فهرستی از اسامی اعلام متأخر از شیخ و معاصران او گرد آورم. بنابراین خود منتجب الدین سخنی از معاصران شیخ هم داشته است-م.

۲- (۱) -مراتب یادشده در ضیافه الاخوان، ص ۲۷، ذیل نام برداری ابو جعفر بن امیر کا قزوینی آورده شده است-م.

به وی داده اند پرداخته و به دنبال آن به بخشی از آثار او از جمله کتاب اربعین اشاره کرده و اضافه نموده است که من در سال ۵۸۴ هجری در شهر ری به قرائت بر او توفیق یافته ام.

و پس از ذکر پاره ای از احوال او اظهار داشته است: منتجب الدین سال ۵۰۴ هجری متولد شده است و پس از سال ۵۸۵ هجری در گذشته است (۱).

و در پایان شرح حال او می نویسد: از اینکه به تفصیل احوال او در این تاریخ پرداختم به خاطر آن بوده است که از نوشته ها و تعلیقات او بسیار استفاده کردم و خواستم به این سبب قسمتی از حق او را ادا کرده باشم.

و باز رافعی در التدوین ذیل احوال شیخ منتجب الدین می نویسد: وی به تشیع نسبت داده می شد و پدرانش که از مردم قم بوده اند نیز به مذهب تشیع منتسب بوده اند و من گمان می کنم که وی از شیعیان نبوده است، زیرا او به تتبع احوال صحابه می پرداخته و راویان آثار آنها را بر دیگران برتری می داده و در احترام خلفای راشدین مبالغه می نموده.

آقا رضی در ضیافه الاخوان اظهار داشته: از نظریه رافعی استفاده می شود که منتجب الدین از او و از امثال او کاملاً تقيه می کرده است و آثار خود را که حاکی از عقیده صحیحش بوده پنهان می داشته و مؤید آن این است که رافعی در ضمن شمارش آثار او اظهار داشته است: منتجب الدین سرگرم تألیف تاریخ مهمی بوده لیکن توفیق به دست نیاورده که آن تاریخ را از سواد به بیاض انتقال بدهد و پاکنویس کند و من گمان می کنم با فرارسیدن مرگ او آن مسوده مفقود شده باشد.

ممکن است مراد رافعی از تاریخ مذکور همان کتابی باشد که در احوال علمای شیعه گرد آورده باشد یا تاریخ دیگری نظیر آن باشد که رافعی مؤلف التدوین از هیچیک از آنها اطلاعی حاصل نکرده است (۲).

ص: ۱۸۰

۱- (*) فاضل معاصر در ص ۵ مقدمه فهرست می نویسد تاریخ وفات منتجب الدین معلوم نیست و تا سال ۶۰۰ هجری زنده بوده است و به نقل از ابن غزال سال ۶۰۰ هجری به اجازه عمومی از وی نایل گردیده است-م.

۲- (۱) - ضیافه الاخوان، ص ۲۷.

مؤلف گوید: ظاهرًا تاریخ کبیری که رافعی اظهار داشته هیچیک از دو کتابی که آقا رضی پنداشته نبوده است، زیرا فهرست شیخ منتجب الدین رساله مختصری بیش نیست و با توجه به اختصار آن نمی توان آن را مؤید پنهان داشتن آثار وی به حساب آورد آری به طوری که پس از این خواهیم نگاشت از عبارت آخر اربعین وی می توان به تأیید اندکی دست پیدا کرد.

اما تشیع شیخ منتجب الدین ظاهرتر از خورشید جهان افروز و هویداتر از دیروز است و اینکه مؤلف التدوین نوشته «من او را دورتر از مرام تشیع می دانم» خدا به او نزدیک تر از ریسمان گردن است. آری او به فرموده ائمه طاهرین رفتار می کرده که فرموده «التقیه دینی و دین آبائی» تقیه رویه من و نیاکان من است پس چگونه ممکن است شیخ منتجب الدین شیعه نباشد و حال آنکه او و نیاکانش از دانشوران بنام امامیه بوده اند و همچنین دیگر بستگان او از بزرگان این مذهب مقدس بشمار می آیند و خود رافعی هم در ضمن شرح حال او اظهار داشته است: اصل او از مردم قم است و مردم قم از دیرباز از شیعیان بوده و به تشیع شهرت دارند.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: شیخ بزرگوار منتجب الدین علی بن عبید الله بن حسن بن حسین بن بابویه قمی، فاضلی دانشور و ثقة ای صدوق و محدثی حافظ و راویه ای علامه بوده است. کتاب فهرست او که به منظور معرفی مشایخ معاصر با شیخ طوسی و متأخران او تا روزگار خودش تألیف شده است مورد توجه بوده است و ما همه آنچه را راجع به معاصران و متأخران نوشته است در این کتاب (امل الآمل) آورده ایم و همین کتاب را محمد بن محمد بن علی حمدانی قزوینی از وی روایت کرده؛ لیکن این کتاب با همگی ارزشی که دارد، مشتمل بر اسامی اندکی از اعلام بوده است، از این گذشته در اسامی رجال تشویش و آشفتگی زیادی بکار رفته تا آنجا که اسامی بسیاری را در غیر باب ویژه خود یادآوری کرده است. من در تألیف این کتاب به سبک ابن داود و میرزا محمد، ترتیب ارزنده ای بکار بردم و کتاب مزبور را به ترتیب کتاب رجال تدوین نمودم و دیگر اسامی را که در آن کتاب نیامده است از آثار متأخران از او و از اجازات ایشان و آنچه از دانشمندان شنیده بودم و امثال این ها را به آن افزودم.

و از آثار او کتاب الاربعین عن الاربعین من الاربعین فی فضائل امیر المؤمنین علیه السلام و امثال این ها (۱).

مؤلف گوید: آن آشفستگی که شیخ معاصر اظهار داشته است بیشتر از حد معمول نبوده است بلکه فهرست منتجب الدین هم مانند کتابهای رجال که پیش از ابن طاوس تألیف شده است نامرتب بوده است و ممکن است علت نامرتبی و آشفستگی آن همان است که پیش از این هم اشاره شد، به خاطر آن بوده که منتجب الدین این کتاب را در روزگار تقیه و در آخر عمر تدوین کرده و فرصت نیافته تا مبیضه کند و ترتیب لازم را در آن مراعات نماید.

در عین حال نمی توان گفت فهرست مزبور همان تاریخی باشد که پیش از این به آن اشاره شد و یا کتابی باشد که در آخر عمر تألیف کرده است آن طور که خود او در آخر فهرست می گوید، این کتاب را به پیشنهاد سید اجل مرتضی عز الدین یحیی بن محمد بن علی بن مطهر نقیب طالبیهای عراق تألیف نموده و ما هم این موضوع را در ذیل ترجمه عز الدین متذکر خواهیم شد. و باز خود او در آغاز همان فهرست می نویسد: سید ابو القاسم یحیی که فهرست بنا به پیشنهاد او تألیف شده، کتاب الاربعین عن الاربعین فی فضائل امیر المؤمنین (صلوات الله و سلامه علیه) را که تصنیف شیخ اصحاب ابو سعید محمد بن احمد بن حسن نیشابوری (قدس الله روحه و نور ضریحه) و مورد علاقه آن سید بوده، به مطالعه وی رسانید و در ضمن آن خطاب به وی گفت که شیخ موفق سعادت مند ابو جعفر محمد بن حسن بن علی طوسی (رفع الله منزلته) کتابی در اسامی مشایخ شیعه و مصنفین ایشان ترتیب داده است و پس از او عالم دیگر به این کار ستوده اقدام نکرده است، من گفتم هر گاه خدای متعال مرگ مرا به تأخیر بیندازد و به آرزویم برساند اسامی مشایخ شیعه را که در اختیار دارم و همچنین مصنفان ایشان را، از آنهایی که پس از شیخ می زیسته یا معاصر با او بوده اند به آن کتاب بیفزایم و نیز کتاب حدیث الاربعین عن الاربعین من الاربعین فی فضائل امیر المؤمنین صلوات الله و سلامه علیه را گرد آورم تا

ص: ۱۸۲

همگان از آن بهره ور گردند، تا از این راه به حضرت علیا و پیشگاه باکرم حضرت والا خدمتی کرده باشم.

پس از آنکه از پیشگاه آن سید بزرگوار بیرون رفتم، نخست به گردآوری اسامی اعلامی که حاضر داشتم پرداختم و پس از آن به تدوین اربعین اقدام نمودم و از خدا می خواهم تا مرا در اتمام آن کمک و مساعدت فرماید چه آنکه حضرت او تعالی بر آسان کردن هر کاری توانا است و این کتاب را به اقتدا از شیخ ابو جعفر، به حروف الفبا ترتیب دادم تا به آسانی بتوانند به مطالب آن دسترسی پیدا کنند. توفیق از خداست.

به طوری که در نسخه های چندی از آخر فهرست منتجب الدین استفاده کرده ام وی می نویسد: کتاب اربعین حدیثا فی فضائل علی علیه السّلام و چهارده حکایت از معجزات حضرت مولی علیه السّلام را به آن الحاق کرده است. و در حقیقت این کتاب غیر از کتاب اربعین او می باشد که از پاره ای از اشارات در آینده به این اختلاف خواهیم رسید.

سید محمد بن محمد بن حسن حسینی عاملی معروف به ابن قاسم در کتاب الاثنی عشریه فی المواعظ العددیه می نویسد: شیخ منتجب الدین کتابی در فضائل علی بن ابی طالب علیه السّلام گرد آورده و حکایات ارزنده ای در مناقب آن حضرت به آخر آن افزوده است - هر چند مناقب آن حضرت از اندازه بیرون است - من حکایت یازدهمین آن را با حذف سند در اینجا می آورم...

مؤلف گوید: ممکن است مراد وی از کتاب مزبور همان اربعین عن الاربعین من الاربعین بوده باشد.

و نیز گوید: کتاب فهرست منتجب الدین که به نام آن اشاره شد کتابی مشهور و متداول در میان مردم است و من در تبریز کتاب مزبور را به خط یکی از فضلا (که ممکن است ملا محمد رضا مشهدی شاگرد شیخ بهائی ره بوده باشد) دیده ام. این نسخه از نسخه پدر شیخ بهائی (شیخ حسین بن عبد الصمد) استنساخ گردیده و نسخه پدر شیخ بهائی با چند نسخه دیگر، از جمله با نسخه شهید اول مقابله گردیده که با نسخه های مشهور

در آخر برخی از نسخه های آن ده قاعده بلکه ده حکایت دیده ام.

و کتاب اربعین او نیز مشهور است و من نسخه ای از آن را در اردبیل به خط شیخ محمد بن علی مشهور به جبائی دیده ام و او نسخه خودش را از خط شهید ثانی استنساخ کرده و شهید ثانی نسخه خویش را از خط شهید اول استنساخ نموده و شهید نسخه متعلقه به خویش را از خط شیخ برهان الدین محمد بن محمد بن علی حمدانی شاگرد مؤلف (منتجب الدین) استنساخ کرده و او از خط مؤلف نسخه برداری کرده است. و این کتاب مشتمل بر چهل حدیث است که از چهل شیخ از چهل صحابی از چهل کتاب تهیه شده است و در آخر کتاب چهارده حکایت بی سابقه در شأن حضرت مولی علیه السلام و معجزات آن حضرت ضمیمه نموده است و در آخر اربعین پیش از ایراد حکایات یادشده چنین نوشته است از یمن بخشش و کرم خدای عز و جل چنان مقرر شد که به آسانی از کتاب الاربعین عن الاربعین من الاربعین فی مناقب امیر المؤمنین علیه السلام آسوده خاطر گردیده و به آنچه وعده داده بودم وفا کنم و هرگاه خدای متعال کارهای مرا آسان فرماید و مهلت دهد و مرگم را به تأخیر افکند، به کتاب فهرست علمای شیعه مطالبی بیفزایم که در هنگام تألیف، به آنها دست نیافته بودم تا به یاری خدا کتاب بزرگ و ارزنده ای باشد و همچنین به آنچه پیش از این گذشت یعنی کتاب حاضر الاربعین عن الاربعین من الاربعین مع الاربعین اضافاتی در مناقب امیر المؤمنین (علیه السلام) بیفزایم و اینک به نقل حکایت های لطیف و ارزنده ای در مناقب آن حضرت (علیه السلام) می پردازیم.

مؤلف گوید: منظور منتجب الدین از آنچه به آن دسترسی پیدا نکردم، اسامی علماء و احوال و آثار آن عده از بزرگانی باشد که معاصر با شیخ و متأخر از او بوده اند تا

ص: ۱۸۴

۱-*) کتاب فهرست در قدیم به ضمیمه امل الآمل و بحار الانوار و گاهی مستقلا به طبع رسیده و همراه با کتاب فیض القدسی مرحوم حاجی نوری در مجلد ۱۰۵ بحار الانوار طبع جدید مطبوع گردیده است و اخیرا بطور مستقل همراه با پاورقیهای ارزنده و تحقیقات فراوان و شرح حال مفصل شیخ منتجب الدین به قلم محققانه آقا سید عبد العزیز طباطبائی به طبع رسیده است-م.

روزگار خود مؤلف، چنانچه اصل فهرست هم به همین منظور تدوین گردیده است، و ممکن است مراد وی معرفی اعلامی باشد که پیش از شیخ می زیسته اند و شاید به تألیف چنین کتابی دست پیدا کرده باشد و بعید نیست کتاب یادشده همان اثری باشد که رافعی بنا بر آنچه اظهار شد، به وی نسبت داده است.

استاد استناد در آغاز بحار می نویسد: کتاب فهرست و کتاب الاربعین عن الاربعین من الاربعین از آثار شیخ منتجب الدین علی بن عبید الله بن حسن بن حسین بن بابویه (رضی الله عنهم) می باشد (۱).

و در فصل دوم می نویسد: شیخ منتجب الدین از ثقات بنام و از محدثان است کتاب فهرست او در نهایت اشتهار است و او از نوادگان حسین بن بابویه بوده و شیخ صدوق عموی اعلای او می باشد. شهید ثانی در کتاب اجازه پس از آنکه آنچه را که ما نوشته ایم ایراد کرده، اضافه می نماید اربعین او مشتمل بر اخبار بی سابقه و لطیفی است (۲).

مؤلف گوید: کتاب منتجب الدین را گروهی از علماء روایت کرده اند و همچنین بعضی از علماء آن را به خط خود استنساخ نموده اند از جمله نسخه ای است که به خط سید امام غیاث الدین بن طاوس حسنی از خواجه نصیر الدین طوسی از محمد بن محمد بن علی حمدانی قزوینی از خط مصنف و نیز به خط شیخ امام سدید الدین یوسف بن مطهر پدر علامه حلّی و همچنین به خط شهید ثانی دیده شده است. که وی آن را از خط شهید اول و او از خط.... (۳)

ص: ۱۸۵

۱- ۱- بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۸. [۱]

۲- ۲- بحار الانوار، ج ۱، ص ۳۵.

۳- ۳- مؤلف در حاشیه کتاب حاضر به خط خود نوشته است در آغاز کتاب اربعین خطهایی از علما درج شده است از جمله چنین آمده است این کتاب چهل حدیث است که از چهل شیخ از چهل صحابی که همگی آنها مسند است و در فضائل حضرت امیر(ع) وارد شده است و آنها را شیخ سعادت مند بزرگ اصحاب شیعه منتجب الدین موفق الاسلام سید حافظان و بزرگ ناقلان، خادم حدیث رسول ابو الحسن علی بن عبید الله بن حسن بن حسین بن بابویه (قدس الله روحه و روح اسلافه) گرد آورده است و نیازمند به بخشش پروردگارش، محمد بن محمد بن علی حمدانی قزوینی از او روایت کرده است (پایان). ما پس از -

و از آثار منتجب الدین رساله ای است در مسئله قضاء صلوات. رساله یادشده از بهترین رساله هایی است که در موضوع قضای صلوات تدوین شده است. و من این رساله را در اصفهان در نزد فاضل هندی دیده ام.

یادآوری می شود، مشهور بر زبانها و ضبط شده در کتابها آن است که به آخر کلمه فهرس تائی می افزایند لیکن فیروزآبادی در قاموس گفته است: فهرست با تاء الحاقی استعمال عامیانه است و درست آن فهرس بدون تاء است. و ما در این کتاب به پیروی از فیروزآبادی کلمه فهرست را بدون تا به کار می بریم، هرچند بسیاری از دانشمندان بزرگ آن را با تا می نگارند.

در یکی از مواضع دیدم که فهرست، واژه ای است یونانی و به معنای محمل به کار رفته است و عرب آن کلمه را از یونانی گرفته و با تغییری که در آن داده (یعنی تاء را حذف کرده) به صورت «فهرس» به کار برده است، که اگر بخواهیم کلمه مزبور را با توجه به اتحاد لغت روم و عرب به صورت فهرست به کار ببریم دور از قاعده خواهد بود.

یادآوری می شود که شیخ منتجب الدین از مشایخ بسیاری روایت می کرده که این مشایخ متجاوز از صد تن بوده اند (۱) چنان که شمارش و نام بردن همه آنها در این ترجمه دشوار است و تعیین و تثبیت همه آنها مربوط به آن است که دقت کاملی در مرویات و کتابهای او به کار ببریم به ویژه تفحص کاملی در کتاب فهرست و کتاب اربعین و دیگر مواضع متفرقه بنمائیم و صاحبان بصیرت به آنچه ما گفتیم به خوبی آگاه و از چگونگی نظریه ما بااطلاع خواهند بود. در عین حال، نخست اسامی مشایخ او را که در آغاز اسانید کتاب اربعین و حکایاتی که در ذیل آن کتاب بدان افزوده است، یادآوری می کنیم پس از

ص: ۱۸۶

۱- (*) فاضل معاصر در ص ۱۹ مقدمه ای که برای فهرست منتجب الدین تدوین کرده در ذیل مشایخ وی نام ۱۴۶ تن از مشایخ او را با اشاراتی به مأخذ نام آنها یادآوری کرده است و در ذیل عنوان (تلامذته) به نام چهار تن از شاگردان بسیاری که داشته اشاره نموده است-م.

آن نام مشایخ او را که در کتاب فهرست علماء آمده و در اربعین از آنها یاد نکرده است متذکر می شویم.

اینک به نام چهل و شش تن از مشایخ او که در اربعین آمده است می پردازیم:

۱- سید زاهد ابو الحسن علی بن قاسم بن رضا علوی حسنی که علاوه بر روایت از مراتب قرائت او هم استفاده کرده است ۲- سید مرتضی سعید، اشرف الدین ابو الفضل محمد بن علی بن محمد بن مطهر ۳- شیخ فقیه الدین ابو الحسن علی بن حسین بن علی جاستی که از املاء حدیثش استفاده کرده است ۴- سید ابو تراب مرتضی بن داعی بن قاسم حسنی ۵- برادرش سید ابو حرب مجتبی بن داعی بن قاسم حسنی ۶- سید ابو محمد شمس الشرف بن علی بن عبد الله سیلقی که بر او قرائت حدیث کرده است. ۷- سید ابو علی شرف بن عبد المطلب بن جعفر حسینی افسسی اصفهانی که در اصفهان به قرائت از او پرداخته است ۸- ابو العلی زید بن علی بن منصور بن علی راوندی ادیب که از قرائت او استفاده کرده است. ۹- ابن سعد یحیی بن طاهر بن حسین مؤدب زاهد ۱۰- ابو علی تیمان بن حیدر بن حسین بن ابو عدی کاتب بیع که بر او قرائت کرده است ۱۱- علی بن حسن بن علی ۱۲- ابو علی حسن بن علی بن ابی طالب فرزادی (معروف به هموسه) که بر او قرائت حدیث کرده است ۱۳- ابو المحاسن مسعود بن علی بن منصور ادیب ۱۴- ابو الحسین زید بن حسن بن محمد بیهقی هنگامی که به ری آمده بود منتجب الدین در نزد او به قرائت حدیث پرداخته است ۱۵- شیخ امام سعید موفق الدین ابو القاسم عبید الله بن حسن بن حسین بن بابویه پدر منتجب الدین مترجم حاضر ۱۶- قاضی القضاة عماد الدین ابو محمد حسن بن محمد بن احمد استرآبادی که بر او قرائت کرده است ۱۷- ابو منصور عبد الرحیم بن مظفر بن عبد الرحیم حمدونی که بر او قرائت حدیث کرده است. این هفده تن که یاد کرده شد از بزرگان علمای شیعه بوده اند.

و در شمار مشایخ او است: ۱- ابو الفتوح محمود بن عبد الکریم بن عبد الواحد بن محمد بن احمد طالقانی شاهد، که بر او قرائت حدیث کرده است ۲- ابو الفتوح محمود بن محمد بن عبد الجبار مذکر هرمز دیاری سروی گرگانی که هنگام ورود به ری، منتجب الدین بر او قرائت کرده است ۳- ابو الفتوح سعد بن سعید بن مسعود بزّاز حنفی که

از لفظ او استفاده کرده است (۱) ۴- ابو النجیب سعید بن محمد بن ابو بکر حمّامی که بر او قرائت حدیث نموده است ۵- ابو سعید عبد الرحمن بن ابو القاسم حصری که بر او قرائت کرده است ۶- ابو عبد الله حسن بن ابو طیب عباس بن علی بن حسن رستمی که در اصفهان از او استفاده کرده است ۷- احمد بن حسن بن بابا اذوئی که بر او قرائت کرده است ۸- ابو محمد عبد الله بن علی بن عبد الله مقرئ طاهری که در اصفهان به قرائت از او پرداخته است ۹- محمد بن حامد بن ابو القاسم طویل قصاب که در اصفهان از قرائت او بهره وری داشته است ۱۰- ابو حفص عمر بن احمد بن منصور صفّار نیشابوری هنگام ورود او در ری از وی بهره وری داشته است ۱۱- ابو محمد سهل بن عبد الرحمن بن محمد سراج نیشابوری زاهد که هنگام ورود او به ری از وی استفاده کرده است ۱۲- ابو سعید محمد بن هیشم بن محمد که در خانه او واقع در اصفهان از وی استفاده کرده است ۱۳- ابو ذرعه عبد الکریم بن اسحاق بن سهلویه که بر او قرائت کرده است ۱۴- ابو الفضل جعفر بن اسحاق بن ابی طالب بن حربویه معلّم که بر او به قرائت حدیث پرداخته است ۱۵- ابو عبد الله محمد بن حمّویه بن محمد حموینی در ضمن نامه ای که به وی نگاشته است از وی بهره وری داشته است ۱۶- ابو عبد الرحمن احمد بن عبد الصمد بن حمویه خواهرزاده ابو عبد الله یادشده، در هنگامی که به ری آمده بوده از وی استفاده کرده است ۱۷- ابو شکر محمد بن عبد الله مستوفی اصفهانی در خانه او واقع در اصفهان، از وی روایت کرده است ۱۸- شیخ ابو سعد عبد الرحمن بن عبد الله بن عبد الرحمن حصری بصیر که بر او قرائت کرده است ۱۹- ابو الفتوح مبشّر بن احمد بن محمود صحاف در اصفهان از قرائت او بهره وری داشته است. ۲۰- ابو الفتح احمد بن عبد الوهّاب بن حسن بن حسن صرّاف بردینی در خانه او به قرائت از او پرداخته است ۲۱- ابو حاتم محمد بن عبد الرحمن بن عبد الله بن

ص: ۱۸۸

۱- (*) محقق طباطبائی در ص ۲۶ مقدمه فهرست منتجب الدّین می نویسد ابو الفتوح سعد بن زاذ حنفی رازی در سال ۵۵۲ ه. ق در قزوین حدیث می کرده و منتجب الدّین حدیث سوم کتاب اربعین را از وی روایت می کرده است؛ بنابراین مراد مؤلف که نوشته است از لفظ او استفاده می کرده یعنی آنچه را از او شنیده روایت کرده است نه آنکه بر وی قرائت کرده باشد-م.

حسین بن مخاطره ساوی بر او قرائت کرده است ۲۲- ابو الحسن علی بن احمد بن محمد لباد که در خانه او واقع در اصفهان از قرائت او استفاده کرده است ۲۳- ابو القاسم اسماعیل بن علی بن حسین حَمَیَمی که در اصفهان در خانه او از قرائت بر او استفاده کرده است ۲۴- ابو بکر محمد بن احمد بن عمر باغبان اصفهانی با او مکاتبه داشته ۲۵- ابو الحسن محمد بن رجا بن ابراهیم بن عمر بن یونس اصفهانی در اصفهان ۲۶- ابو المطهر قاسم بن فضل بن عبد الواحد صیدلانی که در اصفهان بر وی قرائت کرده است ۲۷- ابو غالب لا-حق بن حبیب بن محمد بن علی صیدلانی به عنوان قرائت ۲۸- ابو المطهر صیدلانی بر او قرائت کرده است ۲۹- ابو بکر محمد بن عبد الکریم بن محمد قلانسی معدل، از طریق اجازه.

مؤلف گوید: برخی از اسامی مشایخ او که بیست و نه تن بوده است، مضمون التشیع اند و دسته ای از آنها از نظر من مجهول الحال اند.

ملا علی عراقی

دانشوری بافضیلت و بزرگوار بوده و از علمایی است که در روزگار علی بن هلال جزائری و امثال او می زیسته است.

من در استرآباد از تألیفات او شرح دعای صنمی قریش (۱) را که به فارسی شرح نموده است دیده ام. وی این اثر را در سال ۸۷۸ ه. ق در قصبه گرگان به انجام رسانیده است.

سید فخر الله علی بن عرفه حسینی

شیخ معاصر در امل الآمل (۲) می نویسد: وی فاضلی صالح بود و ابن معیه از وی روایت می کرده است.

ص: ۱۸۹

۱- (*) این دعا در ص ۲۸۳ صحیفه علویه تألیف شیخ عبد الله سماهیجی آورده شده است-م.

۲- (۱) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۹۴.

شیخ معاصر در بخش دوم از امل الآمل (۱) می نویسد: وی فاضلی صالح بود و ابن شهر آشوب از او روایت می کرده است.

مؤلف گوید: مترجم حاضر غیر از سید جلیل نظام الشرف ابو الحسن عریضی است که در آینده در باب «کنی» از وی یاد خواهیم کرد و ممکن است هر دو عنوان مربوط به یک شخص بوده باشد. و به احتمال بعید، مترجم حاضر همان سید ابو الحسن علی بن عریضی حسینی است که در ذیل نام برده می شود و احتمال هم دارد مترجم حاضر همان سید مجد الدین علی بن حسن بن ابراهیم حلبی عریضی بوده باشد که از مشایخ محقق حلی است و پیش از این هم در احوال محقق حلی نام برده شده است.

مؤلف گوید: به نظر من مترجم حاضر از دانشوران جبل عامل بوده باشد چنان که شیخ شمس الدین محمد عریضی عاملی که در باب میم به نام و نشان وی خواهیم پرداخت از علمای جبل عامل است.

سید ابو الحسن علی بن عریضی حسینی

وی از بزرگان دانشوران و از پیشوایان فقیهان است.

از اجازه شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی به سید بن شدم مدنی معلوم می شود که سید ابو الحسن به توسط حسین بن رطبه از ابو علی فرزند شیخ طوسی روایت می کرده و محقق حلی به نقل از سند حدیثی که بر خط شهید اول نوشته شده است از وی روایت می کرده است.

محتمل است مترجم حاضر همان شیخ مجد الدین علی بن عریضی یادشده باشد از طرف دیگر، دوری طبقه ای که در میان این دو تن احساس می شود، مانع از این احتمال خواهد بود.

ص: ۱۹۰

یادآوری می شود که پیش از این در ذیل ترجمه محقق حلّی نوشتیم محقق از سید احمد بن یوسف بن احمد بن عریضی علوی حسینی روایت می کرده است و از قرینه پیداست مترجم حاضر غیر از سید احمد عریضی است و هر دو تن از مشایخ محقق حلّی بوده اند و احتمال هم دارد اشتباهی در یکی از دو نسبت اتفاق افتاده باشد بنابراین هر دو تن، یکی خواهند بود.

از این پیش در شرح حال سید مجد الدّین علی بن حسن بن ابراهیم حلبی عریضی یادآوری می شد که وی، از مشایخ محقق حلّی بوده است و این موضوع ایجاب می کند که سید مجد الدّین علی یادشده و مترجم حاضر یکی بوده باشد. و به حق باید گفت که هر دو همان شیخ مجد الدّین علی بن عریضی می باشند که از مشایخ ابن شهر آشوب بوده و در ترجمه پیش نام برده شده است. صحت این احتمال در صورتی است که نگویند ابن شهر آشوب و محقق حلّی معاصر می باشند زیرا در غیر این صورت احتمال وحدت نابجا خواهد بود.

مؤلف گوید: به نظر من، مترجم حاضر همان سید اجل شریف ابو الحسن علی بن ابراهیم عریضی علوی حسینی است که از مشایخ ورام بن ابی فراس است که پیش از این شرح حال او یادآوری شده است و به حق باید گفت شریف ابو الحسن علی و مترجم حاضر با شیخ مجد الدّین علی بن عریضی که در ترجمه پیش نام برده شده است یکی می باشند.

سید علی بن علوان حسینی کاملی بعلبکی

(۱)

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی صالح بوده و به طریق اجازه از شیخ بهائی روایت می کرده است (۲).

شیخ علی نواده شهید ثانی در کتاب الدر المنثور (۳) می نویسد: شیخ نجیب الدّین

ص: ۱۹۱

۱-۱- به خط مصنف این کتاب «کاملی» و در امل الآمل، «عاملی» آورده شده است.

۲-۲- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۲۴.

۳-۳- الدر المنثور، ج ۱، ص ۶.

علی بن محمد بن عیسی و سید نور الدین علی بن ابی الحسن حسینی موسوی از وی روایت می کرده اند و خود او دانشوری پارسا و پرهیزکار بوده است.

شیخ علی بن علی بن ابی طالب

منتجب الدین در فهرست گوید: وی فقیهی صالح بوده است.

مؤلف گوید: ممکن است مراد از مترجم حاضر، علی بن علی بن عبد الصمد تمیمی باشد که پس از این یادآوری خواهد شد، چه آنکه منتجب الدین نام و نشان او را هم متذکر گردیده است.

شیخ علی معروف به عرب

وی دانشوری بافضیلت و طبیعی منجم بوده و از علمای دولت صفویه بشمار می آید.

من در استرآباد رساله در آداب نکاح او را دیده ام. این رساله مشتمل بر اخبار و احکام طیبی و نجومی می باشد و خالی از غرابت و فائده نبوده و نسخه ای که به نظر من رسیده است، به خط ملا محمد حسین اردبیلی مشهور بوده که نزدیک به روزگار ما می زیسته است.

مؤلف در این رساله از کتاب النجاه که مشتمل بر احادیث شیعه بوده و از کتابهای مشهور و نامشهور دیگر استفاده کرده است و بعید نیست که مترجم حاضر همان شیخ زین الدین علی بوده باشد که در روزگار شاه اسماعیل صفوی می زیسته و در حکومت درمش خان لله باشی بهرام میرزا به هرات رفته که نام و نشانش را پیش از این یادآوری کردیم.

ملا عماد الدین علی بن عماد الدین علی شریف قاری استرآبادی

وی در استرآباد به دنیا آمده و در مازندران می زیسته و فاضلی دانشور و محدثی فقیه و قاری متکلم و پرهیزکاری باتقوا بوده و از دانشمندان و نیکوکاران بنام روزگار شاه تهماسب صفوی بوده است و تألیف های ویژه در فن قرائت داشته است. از جمله، رساله التحفه الشاهیه در فن قرائت است که به پارسی تألیف شده تحقیقاتی ارزنده و مطالبی پسندیده دارد و در اختیار همگان می باشد. این کتاب را مترجم حاضر به پیشنهاد شاه تهماسب

تألیف کرده و من نسخه های چندی از آن را دیده ام و در استرآباد نسخه ای از آن را به خط سید مؤید بافضیلت، امیر شرف الدین علی شولستانی که دانشوری بنام است دیده ام که تاریخ کتابت آن ۹۹۵ ه.ق بوده و ممکن است این کتاب را سید شولستانی در اوائل عمرش نسخه برداری کرده باشد.

و از تألیفات او رساله اثبات الواجب و رساله مختصری در اصول قرائت ابن کثیر است که از طریق شاطبی و به روایت بزّی و قبل، در اختیار قاری ها قرار گرفته است و من آن رساله را در شهر آمل مازندران دیده ام. رساله دیگری در قرائت نافع تألیف کرده که آن را قالون و ورش از نافع روایت کرده اند و رساله مختصری در اصول قرائت ابو عمرو به روایت دوری و سوسی از طریق شاطبی تألیف کرده است. و من این رساله را در آمل دیده ام. و رساله فارسی دیگری در قرائت عاصم، به طریق شاطبی تألیف کرده است. این رساله مشتمل بر یک مقدمه و سه باب و یک خاتمه بوده و آن را به خواهش همسر یا دختر شاه تهماسب صفوی تألیف کرده است. رساله فارسی دیگری در قرائت ابن کثیر به روایت بزّی و قبل از طریق شاطبی و التیسیر تألیف کرده است و من آن را در شهر آمل دیده ام. و ممکن است این رساله همان رساله پیشین بوده باشد.

و از آثار او ترجمه کتاب احتجاج شیخ طبرسی است به پارسی، و دیگری حاشیه نهج البلاغه سید رضی است.

یادآوری می شود که کتاب ترجمه احتجاج و حاشیه نهج البلاغه به نام ملا عماد الدین است و بیشتر رساله های یادشده به نام ملا عماد الدین علی بن علی شریف قاری استرآبادی می باشد که در استرآباد به دنیا آمده و در مازندران می زیسته و برخی از آنها به نام ملا عماد الدین استرآبادی مولدا و المازندرانی مسکنا که نام و نشان خواهد آمد و برخی از آنها به نام ملا عماد مازندرانی کلباری ثبت شده است و می توان گفت همه عنوان های یادشده مربوط به یک شخص است.

در یکی از نسخه های تاریخ عالم آرا آمده است که ملا- عماد الدین استرآبادی از مردم استرآباد و از علمای روزگار شاه تهماسب و بعد از اوست و مهارتی تمام در فن قرائت و تجوید داشته و رساله های مفصل و مختصری در این رشته تألیف کرده است و در

روزگار شاه تهماسب از دیگر علماء به وی نزدیک تر و موقعیتش از سایرین بیشتر بوده است و به همین مناسبت نیازمندی های اهل علم و بینوایان و مستحقان را به اطلاع تهماسب می رسانیده و مورد قبول واقع می شده و در میان اعظام و اعالی و محترمان آن روزگار معزز بوده است و طبقه قاریان از خدمت او استفاضه می کردند.

این بود خلاصه ای از آنچه در تاریخ عالم آرا آمده است.

شیخ علی بن حسن بن جعفر مزرعانی

وی از علمای روزگار شیخ علی بن هلال جزائری بوده است.

استاد استناد(قدّس سرّه)در باب فضیلت آب باران نیشان (1)در اواخر کتاب السماء و العالم بحار از خط مترجم،حدیث طریق استفاده کردن از آب نیشان رومی را از خط شهید اول ضمن حدیث مرسلی از حضرت صادق(علیه السلام)از رسول اکرم(ص) نقل کرده است.و نیز استاد استناد گفته است که تاریخ کتابت شیخ علی،که حدیث مزبور را از خط شهید،استنساخ نموده است،سال ۹۰۸ه.ق بوده است.و من تا به حال در محلی دیگر نام او را به دست نیاورده ام.

سید نور الدین علی بن حسن بن ابی الحسن الموسوی حسینی

عاملی جبعی مکی

معظم له دانشمندی بافضیلت و بزرگوار و برادر صاحب مدارک است.

ص: ۱۹۴

۱-*) نیشان یکی از ماههای رومی است که اسامی آنها را ابو نصر فراهی در نصاب الصبیان [۱]چنین آورده است: بدان ای گل که رویت چون بهار است شهور روم از این هشت و چار است دو تشرین و دو کانون و پس آنکه شباط و آزر و نیشان ایار است حزیران و تموز و آب و ایلول نگهدارش که از من یادگار است و طریقه استفاده از آب نیشان در اعمال ماههای رومی در کتاب مفاتیح الجنان مرحوم حاج شیخ عباس قمی آورده شده است-م.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی عالمی فاضل و ادیبی شاعر و منشی ای بزرگوار و عظیم الشان بود مراتب علمی را از پدر و دو برادرش سید محمد صاحب مدارک که برادر پدریش و شیخ حسن بن شهید ثانی که برادر مادریش بوده فراگرفته است.

از تألیفات او شرح المختصر النافع است که گفتاری طولانی همراه با استدلال در آن ایراد نموده و به پایان نرسیده است. دیگری کتاب الفوائد المکیه، و شرح الاثنی عشریه در صلوات که از آثار شیخ بهائی است و امثال این ها از رساله های دیگر (۱).

سید علی بن میرزا احمد در سلافه العصر از وی نام برده و در ستایش از او اظهار داشته است: کوه دانش سر به آسمان کشیده و بازوی دین حنیف و دارنده مهار تألیف و تصنیف، و ماهر در روایت و درایت و برافرازننده پرچم مکارم پنجگانه، فضیلتی که کسی به گرد آن نرسد، مرتبه درخشانی که ماه، آرزومند درخشندگی آن است، بخشندگی که ابر باران ریز از کرم او شرمسار است. و عظمتی که گردن روزگار در برابر آن خمیده است، و آوازه ای که گوش از شنیدن آن عاجز می باشد.

سید نور الدین در آغاز کار در شام به سر می برد و از کمال عزت برخوردار بود سپس به مکه معظمه رفت و در آنجا مجاور گردید و من او را در آن سرزمین ملاقات کردم که در آن هنگام عمرش از نودسالگی تجاوز کرده بود و در وضع بسیار مهمی می زیست که مردم از او کمک می خواستند و او به کمک خواهی از کسی نیازمند نمی شد [سیزده روز باقی مانده از ماه ذیحجه] (۲) در سال ۱۰۶۱ هجری در گذشته است (۳)*.

ص: ۱۹۵

۱- (*) سید حسن صدر در اجازه ای که به مؤلف الذریعه داده و اینجانب استنساخ نموده ام، از آثار او رساله الانیقه در تفسیر آیه، لا اسألکم علیه اجرا الا الموده و رساله غنیه المسافر و حواشی کتابهای فقه و حدیث و اجوبه مسائل را نام برده و شرح اثنی عشریه او را به نام الانوار البهیة و شرح مختصر نافع را به نام غرر الجامع اسم برده است و اضافه کرده: سید نور الدین از صاحب مدارک و صاحب معالم روایت می کرده و جمعی از جمله سید محمد مؤمن از وی روایت می کرده و سید نور الدین جد سید حسن صدر صاحب اجازه است-م.

۲- (۱) -در پاورقی می نویسد جملات اضافی در میان دو قوس از سلافه افزوده شده است.

۳- (۲) -و تاریخ وفات او را مؤلف سلافه و امل ۱۰۶۸ ه نوشته اند-.

سید ابو الحسن آثار نظمی دارد که دلیل بر طبع شیوای او می باشد و اشعار بسیاری در سلافه از او نقل کرده است از جمله در چکامه ای گفته است:

یا من مضوا بفؤادی عند ما رحلوا من بعد ما بسویدا القلب قد نزلوا

جاروا، علی مهجتی ظلما بلاسبب یا لیت شعری الی من فی الهوی عدلوا

فی ای شرع دمء العاشقین غدت هدرا و لیس لهم ثار اذا قتلوا

-ای کسانی که در دل من جای گرفتید، هنگامی که از کنار من کوچ کردید دل من هم همراه شما کوچ کرد.

-بدون جهت بر من ستم کردید و دل مرا رنجیده خاطر ساختید، ای کاش می دانستم به سوی چه کسی رهسپار شده و در عشق و سوز به جانب چه کسی روی آورده اید.

-و چه خوب بود اطلاع پیدا می کردم در کدام آئین خون عاشقان ریخته می شود و چرا هنگامی که کشته می شوند خون بهای آنها گرفته نمی شود.

و در ضمن چکامه ای، از یکی از امیران چنین ستایش نموده است:

لک المجد و الاجلال و الجود و العطا لک الفضل من نعمی لک الشکر واجب

سموت علی هام المجزه رفعه و دارت علی علیا علاک الکواکب

-بزرگواری و عظمت وجود و سخاوت مندی و نعمت های ویژه ای که خدا به تو داده است همه از آن تو است و بر تو لازم است که از نعمتهای خدا سپاس گزاری بنمائی.

-مقام رفیع تو تا آنجاست که قدم بر فراز کهکشان گذارده و ستارگان بر محور مقام عالی تو در گردش اند.

شیخ معاصر گوید: در دیار خود به ملاقات او رسیدم و در ایام خردسالی روزهای چندی را در شام به درس او حاضر می شدم و در مکه هم چند روزی در

حضورش بودم و او در آن هنگام بیشتر از بیست سال بود که به مجاورت مکه مکرمه مفتخر گردیده بود و موقعی که درگذشت، چکامه ای طولانی که هفتاد و شش بیت بود و همگی آنها را در یک روز سروده بودم در سوک او انشا کردم، آغاز آن چکامه و ابیاتی از آن به شرح زیر است:

علی مثلها شقت حشا و قلوب اذا شققت عند المصاب جیوب

لحا الله قلبا لا یدوب لفادح تکاد له صم الصخور تذوب

جری کلّ دمع یوم ذاک مرخما و ضاق فضاء الارض و هو رحیب

علی السید المولی الجلیل المعظم النبیل بعید قد بکی و قریب

خبا نور دین الله فارتد ظلمه اذا اغتاله بعد الطلوع مغیب

فکلّ جلیل بعد ذاک محقرّ و کلّ جمیل بعد ذاک معیب

و من ذا یقوم اللیل لله داعیا اذا عزّ داع فی الظلام منیب

و من ذا الذی یتستغفر الله فی الدجی و بیکی دما ان فارقته ذنوب

و من یجمع الدنیا مع الدّین و التقی مع الجاه انّ المکرمات ضروب

لتبک علیه للهدایه أعین و مدمعها منها علیه صیب

و تبک علیه للتصانیف مقله تقاطر منها مهجه و قلوب

و تبک علیه قدس الله روحه معالم دین فی حشا و لهیب

فضائل تزری بالفضائل رفعه فأعلی المعالی من سواه عیوب

-هر گاه گریبانها در هنگام اندوه دریده بشود، دلها در اندوه او از یکدیگر گسیخته می گردد.

-خدا آرامش ندهد به آن دلی که از پیش آمد ناراحت کننده ای که سنگهای سخت را آب می کند و به لرزه درمی آورد ذوب نگردد.

-روز رحلت او اشکها از چشم جاری می شد و فضای زمین با فراخی که داشت بر مردم تنگ شده بود.

-بر نور الدّین که سیدی بزرگوار و دانشمندی عالی تبار بود دور و نزدیک گریست.

-نور دین خدا خاموش گردید و بر اثر مرگ او، جهان را تیرگی فراگرفت چه آن که پس از طلوع نور او به حيله گری مرگ دچار گردید.

-بدیهی است هرگونه جلالتی پس از او ناچیز و هرگونه زیبایی پس از او زشت است.

-پس از درگذشت او چه کسی مانند او در دل شب بیدار می شود و خدا را می خواند، چه آنکه در چنان هنگامه ای خداخواهان اندکند.

-و چه کسی مانند او در تاریکی شب از خدا آمرزش می خواهد و برای آمرزش گناهان خویش، خون می گیرد.

-و چه کسی مانند او دین و دنیا و تقوا را گرد آورده و از همگی مقامات عالیه برخوردار گردیده است.

-چشمها برای از دست دادن راهنمایی او می گریند و اشک آنها جاری می گردد.

-دیدگان از آثاری که باید بنگارد و اکنون از دست رفته است گریه می کند.

-و قطره های اشک بر رخسار دلها جاری می شود. راه های دین و شعله وری درونی برای فقدان او زاری می نماید.

-فضیلت های او بی شمار است و یکی بر دیگری برتری پیدا می کند و در مرتبه رفیعی قرار گرفته است که عالی ترین مراتب فضیلت دیگران در برابر فضیلت های او مایه عیب و موجب بی اعتباری است (۱).

مؤلف گوید: سید نور الدین فرزندان و نوادگانی داشت که تا حال حاضر در مکه مکرمه زیست دارند و من در هر حجی که وارد سرزمین مکه می شدم با آنها ملاقات می کردم از جمله ایشان، سید علی معاصر است که در مکه ساکن بوده و از طلاب علم و از نیکوکاران است.

شیخ معاصر در امل الآمل در ذیل ترجمه سید علی معاصر می نویسد: سید علی بن سید نور الدین علی بن علی بن حسین بن ابی الحسن موسوی عاملی جبعی در مکه ساکن

ص: ۱۹۸

بود و فاضلی شایسته و شاعری ادیب بود (۱).

مؤلف گوید: گمان می‌کنم سید علی معاصر به غیر از صفت صلاح از صفت فضیلت و شعر و ادب برخوردار نبوده است به همین جهت ما شرح ویژه ای به غیر از آنچه شیخ معاصر ترتیب داده تدوین نکرده ایم (۲). مولانا فاضل قمی (ملا محمد طاهر) در آخر کتاب حجه الاسلام فی شرح تهذیب الاحکام می‌نویسد: من این کتابهای ارزنده یعنی کتب اربعه کافی، تهذیب، استبصار و من لا یحضره الفقیه را با اجازه ای که از سید جلیل نبیل فاضل کامل عامل عالم علامه فهامه تقی نقی رضی مرضی، سید نور الدین بن سید علی عاملی عاملهما الله بفضلله از دو برادرش (صاحب مدارک و صاحب معالم) داشته است روایت می‌کنم (۳).

از بیان فاضل قمی معلوم می‌شود که نامش نور الدین بوده و به حق باید گفت چنان که ما در آغاز ترجمه اش نوشتیم نامش علی است.

یادآوری می‌شود که کتاب الفوائد المکیه در ردّ کتاب الفوائد المدنیه ملا محمد امین استرآبادی است که در ردّ بر مجتهدان و فقیهان تدوین نموده و به اثبات طریقه علمای

ص: ۱۹۹

۱- ۱- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۲۸ و [۱] در اعیان الشیعه [۲] می‌نویسد در سال ۱۰۶۱ در مکه معظمه متولد شده و در ۱۸ ذیحجه سال ۱۱۱۹ هجری در مکه وفات یافته است.

۲- (*) در تکمله امل الآمل، ص ۳۰۷ می‌نویسد پدرش در سنین هفت سالگی او در گذشت و برادرش سید زین العابدین متکفل امور او گردید و از شاگردان پدرش از عامه و خاصه استفاده کرد تا به پایه علم و عمل و فضیلت رسید و مؤلف خلاصه الاثر او را در روح الادب معرفی کرده است-م.

۳- (***) ملا محمد طاهر قمی در اجازه ای که در سال ۱۰۸۶ ه. ق برای ملا محمد باقر مجلسی (مؤلف بحار) نوشته است، درباره کتب اربعه این دو رباعی را نگاشته است: دین را کتب اربعه چون جان باشد وین چار کتاب رکن ایمان باشد هنگام جهاد نفس این چار کتاب چارآینه صاحب عرفان باشد ای آنکه تو را غلط روی عادت و خو، است رو کن به رهی که منزل رحمت اوست می‌خوان کتب اربعه کز وی هر سطر راهی است که راست می‌رود تا در دوست -م.

اخباری پرداخته است.

و من از استاد‌های خود شنیده‌ام مترجم حاضر، جد مادریش شهید ثانی را در مکه معظمه در خواب دید که به وی دستور داد که کتاب الفوائد المکیه را در رد کتاب ملا محمد امین استرآبادی تألیف نماید و قصه رؤیائی که دیده است طولانی است.

یادآوری می‌شود که شیخ معاصر در شرح حال سید نور الدین که پیش از این ایراد شد نوشته است که صاحب مدارک برادر مادری سید نور الدین است. حال آنکه صاحب مدارک جد پدری و مادری اوست. خود شیخ معاصر در شرح حال صاحب مدارک می‌نویسد که شهید ثانی جد اوست و ممکن است لفظ «و امه» از قلم ناسخ افتاده باشد و اصل نسخه (و کان اخوه لایبیه و امه) بوده است.

و شرح مختصر النافع او آغاز و انجام ندارد و مقداری از آن شرح شده است (۱).

شیخ ابو القاسم علی بن علی بن جمال الدین محمد بن طیّ عاملی

وی فاضلی عالم و فقیهی مجتهد و شاعری معروف به ابن طی و یا ابو القاسم بن طی و مؤلف کتاب مسائل ابن طی و معاصر با ابن فهد و صاحب نظریه های معروف در فقه است.

ابی طیّ از گروهی از دانشمندان روزگارش از قبیل شیخ ابن حسام و شیخ ابن ابی جامع روایت می‌کرده است لیکن پیش از این ذیل احوال شیخ احمد بن محمد بن ابی جامع، مطلبی آمده است که منافی با سند مزبور است و باید به آنجا مراجعه کرد.

و گاهی از شیخ بن سلمان به واسطه ابن حسام روایت می‌کند و گاهی هم به وسیله شیخ ابو جامع یاد شده از شیخ اسماعیل رازانی شاگرد شهید اول روایت نموده است.

ص: ۲۰۰

۱- (*) سید نور الدین در اجازه ای که در سال ۱۰۵۱ ه. ق برای ملا محمد محسن نوشته و در اجازات بحار ضبط شده ذیل اسامی آثار خود می‌نویسد: از آن جمله است شرح مزجی بر مختصر النافع که در اوائل فقه بوده است و امید اتمام آن را دارم، هرگاه تاریخ مزبور درست ضبط شده باشد، در مقایسه با سال میلادش که ۱۰۶۱ بوده ده سال و اگر با ۱۰۶۸ که پیش از این یاد شده مقایسه شود ۱۹ سال پیش از تولدش بوده است - م.

در اردبیل در مجموعه ای که به خط شیخ محمد بن علی بن حسن جباعی نوشته شده و به خطوط افاضل مزین گردیده، چنین آمده است: شیخ ابو القاسم مترجم حاضر دانشوری بافضیلت و متفنن و ادیب و سخن آرا و خوش اخلاق بود و در سال ۸۵۵ ه.ق در گذشته است و در جای دیگر از آن مجموعه به خط جباعی چنین یادآوری شده است که شیخ امام عالم فاضل ابو القاسم علی بن علی بن محمد بن طی که خدا سایه بزرگواری او را مستدام بدارد و چشمه کمال را در سرزمین او نگهداری فرماید، به حق محمد که بهترین آفریدگان است و بر خاندان او، از کتاب المهدب شیخ، امام عالم عامل، فاضل فاضل میان حق و باطل، جمال الدین بن فهد (رحمه الله)، تمجید کرده و در ضمن آن به سوگواری وی پرداخته است.

سپس پانزده بیت از اشعار او را که در ستایش از کتاب المهدب و سوگواری او سروده است ایراد نموده و به خط خود یا به خط یکی از فضلا می نویسد: ابن طی سراینده اشعار یادشده در روز سه شنبه هفتم جمادی الاولی سال ۸۵۵ ه.ق در گذشته است.

مؤلف گوید: از اجازه شیخ احمد بن بیصانی به شیخ احمد بن شیخ محمد بن ابی جامع عاملی استفاده می شود که ابو القاسم بن طی یادشده از عربی روایت می کرده و شیخ شمس الدین محمد بن محمد بن داود مؤذن جزینی عاملی از ابن طی روایت داشته است و من پاره ای از تحقیقات و مسائل نقل شده از ابو القاسم بن طی مذکور را دیده ام که دلیل بر فضیلت و تبحر او در علم فقه بوده است.

از قرائن ظاهری بدست می آید که ابن طی از نوادگان شیخ محمد بن علی بن محمد بن طی می باشد که سید بن طاوس در کتاب زوائد الفوائد پاره ای از اخبار را از خط او نقل کرده است.

پیش از این شرح حال شیخ ابو القاسم علی بن طی و ترجمه اجمالی شیخ علی بن طی فقحانی عاملی را یادآور شدیم و از نظر من این دو تن همان شیخ ابو القاسم علی مترجم حاضر است و در معرفی این دو به این موضوع اشاره کردیم پیش از این هم به نام و نشان شیخ افضل بن محمد بن علی بن علی بن محمد بن طی اشاره نمودیم و ممکن است شیخ افضل نواده مترجم حاضر بوده باشد.

و از تألیفات ابن طی، رساله ای است در العقود و الایقات که در اختیار ملا ذو الفقار می باشد و نیز خط شریف او هم نزد وی موجود است.

از تألیفات او کتاب المسائل الفقهیه است که به سبک کتابهای فقهی تدوین شده و به مسائل ابن طی معروف می باشد و من نسخه ای از آن را دیده ام نسخه کهنی نیز از آن در اصفهان در نزد امیر صالح شیخ الاسلام موجود می باشد و تاریخ تألیف این کتاب سال ۸۲۴ ه. ق بوده است. در این کتاب، مسائل و تحقیقاتی از خود و مسائل و فتوایی از گروهی از علماء مانند سید عمید الدین و شیخ فخر الدین فرزند علامه و از کتاب المسائل شهید اول که معروف به مسائل ابن مکی است و از کتاب المسائل شیخ ادیب ابن نجم الدین اطراوی عاملی و امثال این ها از مؤلفین و مؤلفات و فتواها گرد آورده است.

شیخ رکن الدین ابو الحسن علی بن شیخ ابو الحسن علی بن عبد الصمد

تمیمی نیشابوری سبزواری

وی فاضلی عالم و محدث بود و از مناقب ابن شهر آشوب و دیگر کتابها معلوم می شود که ابن شهر آشوب از وی روایت می کرده و خود او توسط پدرش از سید ابو البرکات علی بن حسین حسینی خوزی از صدوق روایت می کرده است.

لیکن این سند محل تأمل است، مگر اینکه بگوئیم ابن شهر آشوب از پدر مترجم حاضر روایت می کرده نه از فرزند او.

شیخ مترجم دو برادر فاضل به نام شیخ محمد و شیخ حسین داشته است و نیز برادرزاده اش شیخ علی هم از علما بشمار می رفته است و فرزند برادر دیگرش شیخ حسین، که شیخ امام رکن الدین محمد بن حسین باشد از فقها بوده و پدرشان شیخ ابو الحسن علی از دانشوران بنام روزگار شیخ طوسی بوده است و نام و نشان بعضی از ایشان آمده و بعضی خواهد آمد.

به طوری که از کتاب قصص الانبیاء قطب راوندی معلوم می شود، خود قطب از رکن الدین ابو الحسن علی مترجم حاضر روایت می کرده است.

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: شیخ رکن الدین علی بن علی بن عبد الصمد

تمیمی نیشابوری از فقهای مورد وثوق بوده است. مراتب علمی را از پدرش و شیخ ابو علی فرزند شیخ ابو جعفر طوسی (رحمهم الله) بهره وری کرده است.

مؤلف گوید: شیخ رکن الدین به توسط شیخ مفید ابو الوفا عبد الجبار بن علی مقری رازی از شیخ طوسی روایت می کرده و شیخ نجیب الدین (حلی) در آخر کتاب الجامع به این سند تصریح کرده است.

سید رضی الدین ابو القاسم علی بن سید رضی الدین ابو القاسم علی بن

موسی بن جعفر بن محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن محمد بن محمد بن

طاوس حسنی حلی

نام و کنیه اش با پدر یکی بود و در حیات پدر به لقب وی معروف شد. این گونه نام گذاری و شهرت اگر چه از نظر عجم بی سابقه است لیکن در عرب فراوان بوده به ویژه در روزگاران پیشین، این گونه نام گذاری شیوع داشته است.

مشهور است که وی مؤلف زوائد الفوائد در ادعیه است (۱) و این کتاب را، مترجم حاضر به منظور متمیم کتابهای پدرش از قبیل اقبال و کتابهای دیگر که از سنخ ادعیه می باشد، تدوین نموده و بیشتر دعاهای آن را براساس اقبال تألیف کرد و من چندین نسخه از آن را دیده ام و نسخه صحیحی از آن کتاب در نزد ما موجود می باشد و دیباچه نسخه هایی که به رؤیت ما رسیده است، همراه با نوزده فصل از آغاز کتاب ساقط گردیده تا آنجا که معلوم نیست نام مؤلف چیست و نسخه از تالیفات کیست.

استاد استناد در کتاب بحار پس از معرفی کتابهای سید رضی الدین ابو القاسم علی بن طاوس چنین می نویسد: و کتاب زوائد الفوائد از فرزند شریف منیف جلیل القدر اوست که به نام پدرش موسوم و به کنیه او معروف است و بیشتر مطالب آن از اقبال تهیه شده است.

ص: ۲۰۳

۱- (*) قول غیر مشهور به طوری که الذریعه، ج ۱۲، ص ۵۹ از قول شیخ بهائی نقل کرده آن است که کتاب مزبور از پدرش، مؤلف اقبال بوده و بعضی با این نظریه موافقت کرده اند و ما بقی مطالب مربوط به الذریعه است-م.

شیخ بهائی (ره) در الحدیقه الیهالیه می نویسد: «زوائد الفوائد» با همین سبکی که دارد از ابن طاوس مؤلف اقبال است نه از فرزند او و همین نظریه هم از یکی از آثار شیخ رجب نواده ابن داود گرفته شده و ممکن است این اشتباه از آنجا باشد که پدر و فرزند در اسم و کنیه و لقب، مشترکند.

مؤلف گوید: ممکن است مترجم حاضر همان فرزندی باشد که سید بن طاوس، کتاب المحججه لثمره المهجه را به خاطر او تألیف کرده و سفارش های لازم را در آن کتاب به وی نموده است و محتمل است کتاب مزبور را برای فرزند دیگرش محمد، تألیف کرده باشد و پس از این در شرح حال پدر بزرگوارشان، به نام و نشان این دو برادر اشاره خواهیم کرد.

پدرشان (مؤلف اقبال) به این دو برادر و دو خواهر ایشان که حافظ حدیث بوده و کتاب امالی شیخ طوسی را به خط خود استنساخ نموده اند، اجازه داده است. از آنجا که محمد را بر علی مقدم داشته است هویدا می شود که محمد فرزند بزرگتر و علی فرزند کوچکتر سید بن طاوس بوده است.

گذشته از این سید بن طاوس (پدر مترجم حاضر) در باب عمل ذیحجه از کتاب اقبال تصریح کرده است که کتاب زوائد الفوائد از آثار خود او می باشد و با تصریحی که وی در آن کتاب نموده است مجالی برای نزاع باقی نخواهد ماند. لیکن اشکالی که بر جای ماند آن است که عبارات زوائد الفوائد تصریح می کند که کتاب مزبور از تألیفات پسر است نه پدر. پس چگونه ممکن است هر دو کتاب از یک مؤلف بوده باشد تا آنجا که بعضی سید بن طاوس را مورد اعتراض قرار داده اند که چرا در کتاب اقبال کتاب مزبور را از آثار خود نام برده است. برای رفع اعتراض چنین اظهار شده است که جمله مزبور از ملحقات کتاب اقبال بوده است نه از اصل آن.

و برخی چنین اظهار داشته اند همان طور که الفت پدری سبب شده تا فرزندش را مطابق عرف عرب به نام و کنیه و لقب خود اسم گذاری کند پدر هم طبق همان عرف کتاب خود را به اسم کتاب فرزندش موسوم کرد. پس پدر هم کتابی به نام زوائد الفوائد داشته است.

مؤلف گوید: برای برطرف شدن حیرت زدگی باید بگویم نام کتاب مزبور زوائد الفوائد نمی باشد، زیرا نسخه هایی که از آن کتاب هم اکنون در اختیار می باشد ناقص است چون نوزده فصل به غیر از دیباچه از اول آن ساقط گردیده است و این افتادگی اجزایی را تشکیل می دهد گذشته از این در اثنای کتاب و اواخر آن هم تصریحی به زوائد الفوائد که نام کتاب باشد نموده. آری در طی مطالب یادشده به نام مؤلف اشاره شده است و از نام کتاب در هیچ کجای آن یاد نشده است.

بر پشت نسخه ای که از آن کتاب که نسخه های دیگر از آن استنساخ شده، نام کتاب نوشته شده است و بر فرضی که در پشت نسخه مزبور چنان نامی آمده باشد از کجا معلوم، همان نامی باشد که مؤلف، آن را برای کتاب خویش انتخاب کرده باشد. در وجه تسمیه کتاب به نام مزبور چنین گفته شده است: اصحاب ما دعاهایی را از کتاب زوائد الفوائد نقل کرده اند و به همین نام هم تصریح نموده اند و همان دعا هم بدون کم و زیاد در آن کتاب موجود می باشد.

این نظریه هم مانند نظریه قبل، خالی از اعتبار است و خدا به حقیقت حال دانا است.

مؤلف گوید: اکنون پاره ای از کلمات زوائد الفوائد را در ذیل مطالب یادشده ایراد می نمائیم تا به بهره زیادتری نایل آئیم.

مؤلف کتاب در اواخر عمل شب نوزدهم ماه مبارک رمضان چنین نوشته است:

مولانا سید امام عالم عامل علامه محقق رکن اسلام و جمال عارفان مفخر عترت طاهره عماد شریعت و برترین سادات باقی مانده نقیبان سادات مفخر امیران حاج و احرام گزاران رضی الملّه و الحق و الدّین حجت عرب ابو القاسم علی بن امام پاکیزه گوهر پارسای مجاهد صاحب معجزات آشکار و خویهای پسندیده رضی الدّین علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن طاوس مؤلف و جامع این کتاب که خدا مقامش را عالی و او را به آرزوهای خود برساند گوید: از تصنیف پدرم (قدّس الله روحه) این گونه نقل کرده ام که شب نیمه شعبان...

و در یکی از مواضع آن کتاب آمده است: در تصانیف پدرم چنین یافتیم.

و در ضمن اعمال ماه صفر نوشته است پدرم به محضر هلاکو حضور یافت و از او برای مردم حله امان نامه گرفت و پس از فتح بغداد از سوی او به عنوان نقیب نقیبان برگزیده شد.

و در جای دیگر از آن کتاب گفته است: این مطلب را در کتاب اقبال تصنیف پدرم (قدس الله روحه) چنین یافتیم.

و لیکن برخلاف انتظار، در یکی از نسخه ها آمده است که سید بن طاوس در کتاب اقبال در ضمن اعمال ماه شوال چنین نوشته است: در کتاب الزوائد و الفوائد در بیان عمل ماه رمضان، روایت های صوم (روزه) را یادآوری کرده ایم. جز اینکه مضمون فوق در نسخه های کهن اقبال آورده نشده است.

از پیش آمده های بی سابقه آن است که نام فرزند عموی مترجم حاضر (احمد بن طاوس) هم سید رضی الدین ابو القاسم علی است و این نام گذاری به آئین عرب است که در روزگار خویش نام عموزادگان را مشترک و متحد قرار می دهند.

یادآوری می شود که علی بن طاوس پدر مترجم حاضر در آغاز کتاب کشف المحجبه لثمره المهجه که همان رساله وصیت نامه ای است که برای فرزند دیگرش سید جلال الدین محمد بن علی تألیف کرده سال ولادت سید محمد را، به طوری که در شرح حالش خواهیم گفت، نوشته است: سال ۶۴۹ ه. ق که تاریخ تألیف این کتاب است و سال عمرم به شصت و یک سالگی رسیده. و سال میلاد خود را به طوری که در شرح حال او خواهیم نگاشت چنین نوشته است:

فرزندم علی که خدا او را به درازی عمر، شرافت دهد و تحفه کرامت به او ارزانی فرماید، در این سال وارد سه سالگی شده است و میلاد او دو ساعت و شانزده دقیقه روز جمعه هشتم محرم سال ۶۴۷ ه. ق در مشهد مقدس مولانا (علی صلوات الله علیه) واقع شده است و هر دو فرزند گروگان من هستند در پیشگاه خدای متعال که آنها را در دست تسلیم حضرت پروردگاری او قرار داده ام. در ماه محرم سال مذکور که سنین عمرم به شصت و یک رسیده و امیدوار به مراحم ارحم الراحمین بوده ام به خاطر رسید کتابی تألیف کنم که رساله (نامه) ماندی از من به سوی فرزندم محمد و فرزند دیگرم علی و

کسان دیگری از بستگان یا دوستان بوده باشد که ممکن است از آن بهره مند بشوند و آرزومندم این اثر پیش از آنکه از دنیا به آخرت انتقال پیدا کنم و به آرزو نرسم در دست انتفاع ایشان قرار بگیرد و برای آنکه این اندیشه را صورت عمل بدهم از قرآن کریم تفأل زده به این نتیجه رسیدم که قرآن کریم با خواسته من موافقت می نماید. زیرا پیش از این هم شنیده و هم در تواریخ دیده بودم که پیمبران و اوصیای ایشان (صلوات الله علیهم) برای عزیزان خویش وصیت نامه ها و سفارش هایی مرقوم می داشتند از جمله رسول اکرم که بزرگترین فرستادگان الهی است به مولا و پدر ما علی علیه السلام سفارشهایی کرده بود و این دو بزرگوار هم برای جمعی از عزیزان خویش سفارشها و ابلاغ نامه هایی داشته اند و نیز حضرت مولی سفارشهای مشهوری برای فرزند عزیزش و خواص شیعیانش ابلاغ فرموده و نیز گروهی از متأخران به همین نسبت رساله هایی برای فرزندانشان مرقوم داشته و آنها را به مراد و مقصود خود در آن سفارشها، دلالت کرده اند.

از جمله محمد بن احمد صفوانی و علی بن حسین بن بابویه و محمد بن محمد بن نعمان که خدا آنها را از رحمت خود برخوردار بسازد، و دیگری مؤلف کتاب الوسیله الی نیل الفضیله است که نسبت به آنچه در آن کتاب اشاره کرده است کتاب ارزنده ای است رحمه الله علیه. و بالاخره به این نتیجه رسیدم که این راه همان راهی است که انبیا و اوصیا و علما در آن گام نهاده اند. این بود که فرمان خدای عزّ و جلّ را در پیروی و راهنمایی از دستور حضرتش امتثال کردم.

مؤلف گوید: از ظاهر عبارت یادشده به دست می آید که سید در این رساله هر دو فرزندش محمد و علی را مورد خطاب خویش قرار داده است و حال آنکه در سراسر این کتاب مورد خطابش به محمد بوده است و اضافه می شود که در آخر کتابش نارسائی موجود است که باید به نسخه صحیحی مراجعه کرد.

شیخ علی بن علی بن نما

وی از اصحاب بزرگوار ما و از خاندان، نما حلّی است.

به طوری که از مجموعه ورام بن ابی فراس به دست می آید: وی از ابو محمد

حسن بن علی بن حمزه اقساسی معروف به ابن اقساسی شاعر روایت داشته و سید اجلّ شریف ابو الحسن علی بن ابراهیم عریضی علوی حسینی از وی روایت می کرده است.

بنابراین ابن نما هم‌رتبه شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی بوده است. برای اینکه ورام یادشده به توسط عریضی مذکور از وی روایت می کرده است.

لیکن من نام شیخ علی را جز در مجموعه ورام در جای دیگر ندیده ام (۱).

وزیر کبیر و دانشمند خبیر بهاء الدّین ابو الحسن علی بن عیسی فخر الدّین

ابو الفتح اربلی

اربلی به عنوان ابن فخر شناخته شده است و از فضیلت‌های بسیاری برخوردار بوده و دانشور بزرگواری است که از امت اسلامی رفع اندوه و حیرت زدگی کرده و مؤلف کتاب کشف الغمّه فی معرفه الائمّه است. این کتاب در ضمن دو مجلد بزرگ، در احوال پیغمبر اکرم و فاطمه زهرا و ائمه طاهرین علیهم السّلام تدوین شده است.

به طوری که خود اربلی در کشف الغمه اظهار داشته است: از سید جلال الدّین عبد الحمید بن فخار موسوی روایت می کرده و معاصر با سید رضی الدّین علی بن طاوس حلّی بوده و از او و از دیگر دانشمندان عامه و خاصه نیز روایت می نمود، و این سند از کتاب کشف الغمه تألیف خود او نتیجه می شود.

فرزندش شیخ تاج الدّین محمد و نواده اش شیخ عیسی بن محمد بن علی بن عیسی اربلی که هر دو از فضلا بوده اند و گروه چندی از علما کتاب کشف الغمه را از وی روایت کرده اند.

اربلی در کتاب کشف الغمه در ضمن مناقب حضرت فاطمه زهرا علیها السّلام می نویسد: از کتاب الذریه الطاهره تصنیف ابو بشیر محمد بن احمد بن حماد انصاری معروف به «دولابی» احادیثی نقل کرده ام و این کتاب به خط شیخ ابن وضّاح حنبلی شهر آبائی نسخه برداری شده است و به من اجازه داده تا هر آنچه را از مشایخ خود روایت

ص: ۲۰۸

می کرده، که روایات بسیاری است، از وی روایت نمایم و سید جلال الدین عبد الحمید بن فخار موسوی حائری ادام الله شرفه به من اجازه داد تا آن کتاب را توسط وی از شیخ عبد العزیز بن اخضر محدث که در محرم سال ۶۱۰ ه. ق به وی اجازه داده است، روایت نمایم و او از شیخ برهان الدین ابو الحسین احمد بن علی غزنوی که در ربیع الاول سال ۶۱۴ ه. ق از وی اجازه داشته است روایت می کرده و هر دو تن از شیخ حافظ ابو الفضل محمد بن ناصر سلامی به سندی که داشته روایت کرده اند و سید جلال الدین در گذشته یعنی در ذیحجه سال ۶۷۶ ه. ق به من اجازه داد تا همگی روایات او و همچنین سندی را که منتهی به این کتاب بوده است روایت کنم.

مؤلف گوید: علی بن عیسی مترجم حاضر در کتاب کشف الغمه می نویسد: در سال ۶۷۰ ه. ق عهدنامه ای را که مأمون عباسی برای حضرت رضا (علیه السلام) تویع کرده بود از طوس برای من ارسال داشتند و خط مبارک آن حضرت (ع) را که بر پشت آن عهدنامه مرقوم فرموده بود دیده و به زیارت آن خط شریف مشرف گردیدم (۱).

باز گوید: در شهر واسط در سال ۶۷۰ ه. ق به زیارت خط مبارک آن حضرت (علیه السلام) مشرف شدم و این خط همان تویعی بوده که در پاسخ مأمون مرقوم داشته است (۲).

در جایی از کشف الغمه می نویسد: و از کتاب کفایه الطالب فی مناقب علی بن ابی طالب تألیف شیخ امام حافظ ابو عبد الله محمد بن یوسف بن محمد گنجی شافعی روایت کرده ام و در اربل در نزد او به قرائت حدیث پرداخته ام و قرائت مزبور در دو مجلس اتفاق افتاده است، مجلس دوم آن مصادف با روز پنجشنبه شانزدهم جمادی الآخره سال ۶۴۸ ه. ق بوده و به من اجازه داده است. خط اربلی که حاکی از قرائت بر گنجی می باشد، نزد من موجود است و در آن خط نبشته چنین آمده است: خیر

ص: ۲۰۹

۱- (*) صورت خط مأمون در ص ۳۳۳ و رقم شریف حضرت رضا علیه السلام در ص ۳۳۷ کشف الغمه آورده شده است و ما بقی مطالب، مرجوع به آن کتاب است-م.

۲- (***) این مکتوب در ص ۳۳۷ کشف الغمه آورده شده است-م.

داد مرا ابو عبد الله محمد بن يوسف بن محمد گنجی در اربل به قرائتی که بر وی داشتم و او گفته است خبر داد به من عبد اللطیف بن محمد بن علی قیصی در بغداد تا به آخر...

و در جای دیگر از آن کتاب در اواخر احوال حضرت امیر المؤمنین (علیه السلام) می نویسد: و از کتاب الذریه الطاهره تصنیف ابو بشر احمد بن محمد بن حمّاد انصاری معروف به دولابی، از نسخه ای که به خط ابن وضّاح حنبلی شهر آبائی بوده به من اجازه داده است تا همه آنچه را که از مشایخش روایت می کرده که روایت های بسیاری است، روایت نمایم. و سید جلال الدّین عبد الحمید بن فخر موسوی حائری (أدام الله شرفه) هم به من اجازه داد تا آن کتاب را به توسط او از شیخ عبد العزیز بن اخضر محدث که در محرم سال ۶۱۶ ه. ق به وی اجازه داده و همچنین به واسطه او از شیخ برهان الدّین ابو الحسین احمد بن علی غزنوی که در ربیع الاول سال ۶۱۴ ه. ق به وی اجازه داده است روایت نمایم و این هر دو تن از شیخ حافظ ابو الفضل محمد بن ناصر سلامی به سندی که داشته روایت می کرده اند.

و سید جلال الدّین در گذشته، یعنی در ماه ذیحجه سال ۶۷۶ ه. ق به من اجازه داد تا آنچه را در این کتاب از حضرت علیه السلام روایت کرده است روایت کنم...

از کتاب کشف الغمه استفاده می شود: اربلی با وزیر مؤید الدّین محمد بن علقمی که فاضلی شیعی و امامی مذهب و از افراد بنام است و همچنین با ابن ابی الحدید معتزلی و دیگران، معاصر بوده است.

گویند: علی بن عیسی مترجم حاضر وزارت یکی از آخرین خلیفه های عباسی را عهده دار بوده لیکن در تواریخ مشهور، سخنی از وزارت او گفته نشده است (۱).

در عین حال در یکی از اوقات در گذرگاهی با کمال اُبّهت و جلالت عبور می کرد. زنی که در آن گذرگاه بود، به مجردی که وی را دید از او روگردان شده و

ص: ۲۱۰

۱- (*) در الذریعه، ج ۱۸، ص ۴۷ ذیل کشف الغمه می نویسد: للشیخ الوزير گویا انتساب وزارت را به وی از باب شهرت دانسته است در روضات الجنات، ص ۳۹۷ هم وزارت او را کاملاً انکار کرده و نوشته است و قد یوصف فی بعض کلمات المتأخرین بالوزير و هو غلط کبیر-م.

صورت خویش را متوجه دیوار ساخت؛ وزیر که این حال را مشاهده کرد از وی پرسید چرا از من روگردان شدی؟ وی در پاسخ گفت برای اینکه نخواستم با کسی که شایسته آتش و عذاب رنج آور دوزخ است روبرو شوم. وی از شنیدن پاسخ او بی اندازه متأثر و دل آزرده گردید و همان روز به مجردی که بازگردید از وزارت استعفا کرد و ترک آن مقام گفت!

و این پیش آمد در کتابها ویژه تواریخ خلفا آمده است به آنها مراجعه شود.

به حق باید گفت این قصه را که به مترجم حاضر نسبت داده اند از جهت اشتراک اسمی است حال آنکه علی بن عیسی که وزارت خلفا را عهده دار می شده است، علی بن عیسی بن داود جراح است که وزیر المقتدر بالله هیجدهمین خلیفه عباسی می باشد (۱).

استاد استناد آیده الله تعالی در آغاز بحار می نویسد: کتاب کشف الغمه تألیف شیخ ثقه زکی علی بن عیسی اربلی است. پس از آن اظهار داشته است که کتاب کشف الغمه از مشهورترین کتابها است و مؤلف آن از علمای امامیه است که در سند اجازات از وی نام برده می شود.

فضل الله کاشی سنّی در آغاز کتابی که در ردّ کتاب نهج الحق علامه حلّی تألیف کرده است می نویسد: شیخ علی بن عیسی اربلی (رحمه الله تعالی علیه) در کتاب

ص: ۲۱۱

۱-*) محدث قمی در جلد اول فوائد الرضویه، ص ۳۱۷ می نویسد: علی بن عیسی اربلی غیر از ابو الحسن علی بن عیسی بغدادی است که وزیر المقتدر بالله بوده و عطیائی که او به بینویان می کرده زبانزد مردمان است و کتاب جامع الدعاء و معانی القرآن از آثار اوست و هزار و سی و اندی روز وزارت کرده و به قتل کسی اقدام ننموده و سجع انگشتریش «لله صنع خفی فی کل امر یخاف» بوده و همواره هزار و چهل و پنج تن از مردم از عطایای او بهره مند گردیدند. قشیری گفته است: روزی علی بن عیسی همراه گروه عظیمی از همراهان در مسیری می رفت، مردم از یکدیگر می پرسیدند این کیست؟ زنی که در سر راه ایستاده بود گفت: تا کی می گوئید این کیست، این شخص بنده ای است که از چشم خدا افتاده است و خدا او را به این کوبه ای که می نگرید گرفتار کرده است. علی بن عیسی به مجردی که این سخن را شنید به خانه بازگشت و از وزارت استعفا کرد و به مکه رفت و مجاورت بیت الله را اختیار نمود. سپس به حکایت او با علوی فقیری پرداخته که به آن کتاب باید مراجعه کرد-م.

کشف الغمه فی معرفه الائمه چنین نوشته است و اضافه کرده همگی امامی مذهببان بر این هستند که علی بن عیسی از بزرگان و بی نظیران شیعه و از دانشورانی است که کسی به گرد او نمی رسد و تاب همطرازی با آثار او را ندارد و نگارشهایی بیرون از شمار دارد و محل اعتماد است و هرگونه نقلی که کرده باشد قابل پذیرش می باشد.

در اینکه علی بن عیسی از اعلام شیعه است «قولی است که جملگی برآند». آری سید داماد (میرداماد) در کتاب شرعه التسمیه درباره او چنین نوشته است: «و الشیخ الناصر لدین الشیعه» علی بن عیسی دانشوری بوده است که از مرام شیعه پشتیبانی می کرده است و یکی از شاگردان میرداماد در حاشیه همان کتاب می نویسد: جمله مزبور، اشاره به آن است که میر مبرور در تشیع او، متوقف بوده است چه آنکه او از اعلام زیدیه بشمار می آید و بعضی از علما اظهار داشته اند که علی بن عیسی از مرام زیدی ها اعراض کرد و مستبصر شد.

لیکن صدر کبیر آمیرزا رفیع الدین، کتاب شرعه التسمیه سید داماد را مورد انتقاد قرار داده و در ردّ موضوع مزبور و دیگر مطالب آن، به خوبی از عهده برآمده است.

مؤلف گوید: به حق باید گفت، اربلی از اعلام شیعه امامی است و خود او در کتاب کشف الغمه به این حقیقت اعتراف کرده است آنجا که در ذیل احوال حضرت بقیه الله عیج می نویسد: علی بن عیسی که خدا از کرده های ناپسند او درگذرد گفته است:

اما اصحابنا الشیعه فلا یصحون: «اصحاب شیعه ما درست نمی دانند»...

آری در تبریز به نسخه ای به نام کشف الغمه دست یافتیم که از آثار علمای زیدیه بود و گویا همین تشابه در اسم کتاب موجب شده است که مترجم حاضر را زیدی بدانند.

شیخ معاصر در آخر وسائل الشیعه می نویسد: کتاب کشف الغمه فی معرفه الائمه تألیف شیخ صدوق (بسیار راستگو) بزرگوار علی بن عیسی بن ابی الفتح اربلی است.

و در امل الآمل گوید: شیخ بهاء الدین ابو الحسن علی بن عیسی بن ابی الفتح اربلی فاضلی دانشور و محدثی مورد وثوق و سراینده ای ادیب و منشی و دارای همه فضیلتها و نیکویی ها بوده است. آثار چندی دارد. از جمله: کشف الغمه فی معرفه الائمه که کتابی ارزنده و دارای فوائد و تحقیقات بسیاری است [در ۲۱ ماه مبارک رمضان مصادف با

شب قدر سال ۶۸۷ هجری بوده از تألیف آن فارغ شده است] (۱).

و از تألیفات او رساله الطیف و دیوان شعر و شمارشی از رساله های دیگر است.

اربلی، اشعار بسیاری در مدح ائمه اطهار علیهم السلام سروده و بخش عمده ای از آنها را در کشف الغمه متذکر گردیده است از جمله در ضمن چکامه ای گفته است:

والی امیر المؤمنین بعثتها مثل السفائن عمن فی تیار

تحکی الشَّهَام اذ قطعن مفازه و کأنَّها فی دقه الاوتار

تنحو بمقصدها اغرُّ شای الوری بزکاء اعراق و طیب نجار

حمّال ائقال و مسعف طالب و ملاذ ملهوف و موئل جار

شرف اقّر به الحسود و سودد شاد العلاء لیعرب و نزار

و مآثر شهد العد و بفضلها و الحق ابلج و السیوف عواری

یا را کبا یفلی الفلاه بجسره زیّافه کالکوکب السیّار

عزّج علی الارض الغرّی وقف به و الشم ثراه وزر خیر مزار

و قل السلام علیک یا مولی الوری و ابا الهداه السّاده الابرار

قصیده ای که مانند کشتی هایی در دریای مّواج فرو رفته باشند تقدیم حضور حضرت امیر المؤمنین علیه السلام گردید قصیده ای که در رسایی مانند تیرهایی است که بیابان را می پیماید و در دقت و نازکی مانند تارهایی می باشد محلی را در نظر دارد که اصیل ترین مردم عازم آنجا می باشند و او از این نظر بر همگان پیشی می گیرد. علی آن کسی بود که بارهای سنگین را بر دوش می کشید و نیازمندی نیازمندان را بر آورده می ساخت و پناه درماندگان و همسایگان بود علی از شرافتی برخوردار بود که مردم حسود و باشخصیت بر منزلت او غبطه می خوردند و او با مقامی که داشت بر یعرب و

ص: ۲۱۳

۱-*) در الذریعه، ج ۱۸ ص ۴۷ می نویسد: اربلی در سوم شعبان سال ۶۷۸ در بغداد از تألیف جلد اول و سال ۶۸۲ ه. ق از مجلد دوم آن آسوده خاطر شده است و گویا تاریخی که امل الآمل نقل کرده است به صحت نزدیک تر باشد زیرا در آخر نسخه مطبوع آمده است: این کتاب در ۲۱ ماه رمضان سال ۶۸۷ ه. ق به پایان رسیده است - م.

نزار برتری پیدا کرده بود. دشمنان به فضیلت علی گواهی دادند و حقیقت علی از هرگونه آشکاری آشکارتر و از هر شمشیر بیرون کشیده از غلاف، برنده تر بود. ای کسی که بر شتر عظیم الجثه و با کمال نخوت سوار شده و بیابانها را مانند ستاره سیاری درمی نوردی؛ آنگاه که به سرزمین نجف رسیدی توقف کن و خاک آنجا را توتیای چشم خود قرار داده و بهترین زیارتگاه را زیارت نما و بگو درود بر تو ای آقای مردمان و ای پدر پاکیزه گوهران بزرگوار و نیکوکاران و هدایت کنندگان.

و در چکامه دیگری گفته است:

سل عن علی مقامات عرفن به شدت عری الدین فی حلّ و مرتحل

مآثر صافحت شهب النجوم علا مشیده قد سمت قدرا علی زحل

کم من یدلک فینا یا ابا حسن یفوق نائلها صوب الحیا الهطل

از مقامات علی علیه السلام جو یا شو آن مقاماتی که به آن حضرت شناخته شده اند و پایه دین در سفر و حضر به توسط آنها برقرار بوده است مناقبی که از شهاب های آسمانی برتر بوده و از ستاره زحل که در دورترین نقطه آسمان قرار گرفته است قدم فراتر نهاده است. ای ابو الحسن چه بسیار عطیائی به ما ارزانی داشته ای که از باران ژاله سا هم بیشتر است و در ضمن قصیده ای که در ستایش از حضرت مجتبی (ع) دارد چنین گفته است:

الی الحسن بن فاطمه أثیرت بحق أنیق المدح الجیاد

أقرّ الحاسدون له بفضل عوارفه قلائد فی الهوادی

-بهترین ستایشها را بر پرهیجان ترین ناقه ها بار می کنم و به حضور مبارک حضرت امام حسن مجتبی فرزند پاکیزه گوهر حضرت زهرا علیها السلام تقدیم می دارم.

-حضرت امام حسن مجتبی همان بزرگوار امامی است که حسودان بر فضیلت او اقرار کرده اند و عطیای او را مانند بهترین گردن بندها زیور گردنهای خویش قرار داده اند.

و در ضمن قصیده ای که در مرثیه حضرت سید الشهداء (علیه السلام) سروده است می گوید:

ان فی الرزء بالحسین الشهید لعناء یؤدی بصبر الجلیل

ان رزء الحسین نجل علی هدّ رکنا ما کان بالمهدود

-شهادت حضرت سید الشهداء علیه السّلام و اندوهی که ما را در احاطه خود در آورده است رنجی است که جز با صبر و شکیبایی از راه دیگری جبران نمی شود.

-شهادت حضرت امام حسین فرزند حضرت مولی علی علیه السّلام رکن ایمان را که استوار بود از پای در آورد.

و در قصیده ای در ستایش از حضرت علی بن الحسین (علیهما السّلام) چنین گفته است:

مدیح علی بن الحسین فریضه علی لائئی من أخصّ عبیده

امام هدی فاق البریه کلها بآبائه خیر الوری و جدوده

-ستایش گری از حضرت علی بن الحسین علیه السّلام بر من واجب است برای این که من از مخصوص ترین بندگان او می باشم.

-علی بن الحسین (علیهما السّلام) پیشوای هدایت کننده ای است که از برکت پدران و نیاکان حضرتش که برترین مردمانند، بر همگان برتری یافته است.

و در قصیده ای که در ستایش حضرت امام محمد باقر علیه السّلام سروده است می گوید:

کم لی مدیح فیهم شایع و هذه تختصّ بالباقر

امام حق فاق فی فضله العالم من باد و من حاضر

-ستایش گری های من از اهل بیت پیغمبر (ص) همه جا را فرا گرفته است و این قصیده ویژه ستایش حضرت باقر علیه السّلام است.

-امام باقر بزرگواری است که در مقام فضیلت بر همه جهانیان از حاضر و غایب تفوق پیدا کرده است.

و در قصیده ای که در مدح حضرت صادق علیه السّلام سروده است می گوید:

مناقب الصادق مشهوره ینقلها عن صادق صادق

جری الی المجد کآبائه کما جری فی الحلبه السابق

-منقبتها و مراتب عظمت حضرت صادق علیه السّلام مشهور است و آنها را انسان راستگو از انسان راستگو نقل می نماید.

-امام صادق مانند پدران بزرگوارش آن چنان به سوی میدان بزرگواری روان می گردد که اسب تیزرو در میدان مسابقه و اسب دوانی به حرکت درمی آید.

در مدح از حضرت موسی بن جعفر علیهما السلام چنین سروده است:

مدائحی وقف علی کاظم فما علی العاذل و اللائم

و من کموسی او کآبائه او کعلی و الی القائم

-ستایشهای من ویژه حضرت امام کاظم موسی بن جعفر علیهما السلام است و از این راه از هیچ یاوه گو و ملامتگر باک ندارم.

-اینک می پرسم در میان مردم چه کسی مانند موسی و پدران او و چه کسی مانند علی و حضرت بقیه الله می باشد؟

و در ضمن ستایش از مقام مقدس حضرت رضا علیه السلام چنین گفته است:

و الثم الارض ان مررت علی مشهد خیر الوری علی بن موسی

و أبلغنه تحیه و سلاما کشدی المسک من علی بن عیسی

-هرگاه گذار تو به مشهد حضرت علی بن موسی علیهما السلام که بهترین آفریدگان خدای متعال است افتاد، خاک درگاه آن حضرت را توتیای چشم خود قرار بده.

-و از سوی علی بن عیسی، درود و سلام او را که چون مشکی خوش بو است تقدیم بدار.

در ستایش از حضرت جواد علیه السلام سروده است:

حماد حماد للمثنی حماد علی آلاء مولانا الجواد

امام هدی له شرف و مجد أقرّ به الموالی و المعاد

-ستایش کن ستایش کن و برای این دو ستایش هم ستایش کن که توفیق یافته ای تا از نعمتهای ارزنده حضرت جواد علیه السلام سپاسگزاری کنی.

-امامی که با راهنمایی های خویش مردم را به راه راست هدایت می فرماید و شرافت و ارجمندی آن حضرت تا آنجا است که دوست و دشمن به آن اقرار می نمایند.

و در ضمن قصیده ای در مدح حضرت امام هادی علیه السلام گفته است:

يا ائى هذا الرائح الغادى عرج على سيدنا الهادى

ص: ٢١٤

و قل سلام الله وقف على مستخرج من صلب أجواد

-ای مسافری که بامدادان عازم سفر می شوی هنگامی که به دربار ولایتمداری حضرت امام هادی علیه السلام شرف نزول پیدا کردی به عرض مبارک تقدیم مدار.

-و بگو سلام خدا منحصر بر آنهایی است که از بهترین صلب ها و رحم ها به وجود می آیند و در جلالت و مقام حضرت امام حسن عسکری علیه السلام گفته است:

عرج بسامرا و الثم ثری أرض الامام الحسن العسکری

علی ولی الله فی عصره و ابن خیار الله فی العصر

-به سامرا برو و خاک سرزمین آنجا را که متعلق به امام حسن عسکری علیه السلام است تویای چشم خود قرار بده.

-و بر ولی خدا که مقام ولایت را در عصر خویش منحصر به خود قرار داده و در هر روزگاری فرزند بهترین برگزیدگان خداست، درود بگو.

و در قصیده در مدح حضرت بقیه الله (عج) گفته است:

عدانی عن التشیب بالرشأ الاحوی و عن بانتي سلع و عن علمی حزوی

غرامی بناء عن عنانی و فکرتی تمثله للقلب فی السر و النجوی

من النفر العزّ الذین تملکو من الشرف العادی غایته القصوی

هم القوم من أصفاهم الودّ مخلصا تمسک فی آخره بالسبب الاقوی

هم القوم فاقوا العالمین ماثرا محاسنها تجلی و آیاتها تروی

-پس از تشیب و مغالزه به من وعده داد تا رشوه بهتری به من بدهد و از اینکه از کوه مدینه و کوه دهناء جدا گردیده ام ثروت بهتری در اختیار من بگذارد.

-در برابر پیشنهاد او عزیمت کردم تا از اندیشه خود بنیانی بر پای دارم که در دلها ایجاد سرور و فرحناکی بنماید.

-و این بنا از ناحیه کسانی باشد که بر اثر شرافتی که دارند و شرافت ایشان که آخر نقطه ارجمندی رسیده است پایه گذاری شود.

-آری آنان مردمی هستند که دوستی و مودت را با کمال خلوص دارا بوده و سرانجام هم به وسیله ای قوی تر منتهی می

گردد.

ص: ۲۱۷

-آنان مردمی هستند که با ویژگی هایی که دارند، بر همهٔ جهانیان برتری یافته اند و پسندیدگیهای ایشان، آن به آن، جلوه گری می نماید و نشان های ایشان زبانزد محافل است (۱).

مؤلف گوید: نسخه صحیح و کهنی از کشف الغمه به مطالعهٔ من رسید که پاره ای از تعلیقات کفعمی و بخشی از حواشی آقا میرزا ابراهیم همدانی در آن کتاب به چشم می خورد و اجازه ای که شیخ علی کرکی به یکی از شاگردانش داده که همهٔ آن کتاب را بر او خوانده و نشانه های «بلغاتش» که در پاره ای از مواضع آن کتاب ثبت کرده دیده می شد (۲).

این نسخه از نسخه ای به خط سید امجد سید حیدر بن محمد بن علی حسنی استنساخ شده است و تاریخ خط سید ۷۸۴ ه. ق بوده است و شاگرد یادشده نسخه ای را که به مطالعهٔ ما رسیده، از روی نسخه ای که به خط شیخ علی کرکی نوشته شده تصحیح نموده است و شیخ علی، نسخهٔ خویش را از نسخه ای که خط علامه حلی (ره) بر آن دیده می شده و تاریخ خط او ۷۰۶ ه. ق بوده است استنساخ کرده و علامه هم نسخهٔ خویش را از نسخهٔ اصل مصنف تصحیح نموده است.

مؤلف گوید: بزودی در ذیل ترجمه شیخ مجد الدین فضل بن یحیی بن مظفر بن طیبی کاتب که در واسط می زیسته، خواهیم نوشت که اربلی روایت کتاب کشف الغمه را به وی اجازه داده است و تاریخ آن اجازه ۶۹۱ ه. ق بوده است (۳).

از کتاب کشف الغمه به دست می آید که اربلی، معاصر با سید رضی الدین علی بن طاوس بوده و از ابن طاوس هم روایت می کرده است و همچنین هم زمان با وزیر فاضل مؤید الدین محمد بن علقمی بوده است.

ص: ۲۱۸

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۹۵.

۲- (*) در سابق معمول بوده کتابی را که با دیگری مقابله و تصحیح می کردند در هر کجا که متوقف می شدند و ما بقی را به آینده موکول می ساختند با رمز بلغ که جمع آن بلغات است نشان می دادند-م.

۳- (***) صورت این اجازه در ص ۴۴۵ مجلد اول کشف الغمه آورده شده است-م.

سید امیر حسین مجتهد در کتاب دفع المناواه عن التفضیل و المساوات نوشته است: علی بن عیسی اربلی در کتابی که در حال حاضر در اختیار من نمی باشد و گویا دوازده سال پیش از این آن را دیده ام و می پندارم همان کتاب الثاقب فی المناقب بوده باشد، چنین نوشته است: و حیث جعل الله نفس الرسول: «از آنجا که خدا، علی علیه السلام را نفس رسول قرار داده است». مؤلف گوید: در صورتی که نام کتاب همان باشد که سید حسین اظهار داشته است باید گفت کتاب مزبور غیر از کتاب کشف الغمه است زیرا سید حسین در کتاب دفع المناواه نخست از کشف الغمه نام برده است پس از آن از کتابی که خود آن را ثاقب المناقب پنداشته اسم آورده است (۱).

اربلی: منسوب به اربل است که یکی از شهرهای عراق و نزدیک به موصل می باشد.

در تقویم البلدان گفته است: اربل از اقلیم چهارم و پایتخت شهرزور می باشد و یاقوت در مشترک گوید: اربل به کسر همزه و سکون راء، بی نقطه و کسر باء یک نقطه با لام آخر. ابن سعید گفته است اربل، شهری است تازه بنیان و مرکز حکمرانی شهرهای شهرزور است.

یاقوت در المشترك گوید: اربل شهری است واقع در میان شهرها و از آنجا تا موصل، تقریباً دو روز راه است و همچنین اربل، نام شهر صیدا است که از شهرهای کنار دریای شام بشمار می آید. و از برخی از مردم آنجا نقل کرده است که اربل، شهر بزرگی بوده که بیشتر آن ویران گردیده است و قلعه ای داشته که بر فراز تل بلندی بنیان شده بود و گرداگرد آن را بارویی همراه با باروی شهر فرا گرفته است.

سرزمین اربل، مسطح است و رشته کوههای آن در امتداد، مسیر یک روز راه قرار گرفته است و قناتهای زیادی در اطراف آن احداث شده که دوتای آنها وارد شهر می شود و تا مسجد جامع و دار السلطنه امتداد دارد و شهر اربل میان شرق و جنوب

ص: ۲۱۹

۱-۱- در حاشیه نسخه مؤلف آمده است: نسخه ای از کتاب الثاقب فی المناقب در نزد ما موجود است و از تألیفات یکی از شاگردان محمد بن حسن است که نزدیک به عصر شیخ طوسی می زیسته است.

موصل واقع شده است.

مؤلف گوید: معروف آن است که اربلی به فتح همزه و سکون را بی نقطه و ضم با یک نقطه ضبط شده است و مؤلف جواهر المصیئه فی طبقات الحنفیه می نویسد: اربلی به کسر الف و سکون را و کسر با یک نقطه و آخر آن لام منسوب به اربل است که نام قلعه ای است در دو منزلی موصل و گروهی از علما به آنجا منسوب می باشند.

یکی از علما گوید: اربلی به کسر همزه و با، منسوب به اربل است که یکی از قریه های خوارزم می باشد.

مؤلف گوید: از قرائن پیدا است که علی بن عیسی مترجم حاضر، از همان شهری باشد که نزدیک به موصل است نه از شهری که در خوارزم بوده برای اینکه ما تا حال حاضر نشنیده ایم که اربل از قرای خوارزم بشمار بیاید.

شیخ یونس مفتی که یکی از شاگردان شیخ علی کرکی است در رساله اسامی مشایخ می نویسد: از ایشان است شیخ زین امه و ناشر مناقب ائمه علیهم السلام علی بن عیسی اربلی مؤلف کتاب کشف الغمه فی معرفه الائمة علیهم التحیه (۱).

شیخ علی فراهانی کمره ای مشهور به آقا شیخ و مقیم کاشان

وی متکلمی فقیه و فاضلی عالم و از معاصران و از شاگردان استاد محقق آقا

ص: ۲۲۰

۱-*) کشف الغمه در روزگار ما در دو مجلد به طبع رسیده است و شرح حالی از او در آغاز جلد اول ضمیمه شده است. در آنجا می نویسد: شیخ جمال الدین احمد حلّی خطاب به اربلی گفته است: الاقل لجامع هذا الكتاب يمينا لقد نلت اقصى المراد و اظهارت من فضل آل الرسول بتالیفه ما يسوء الاعادی در همان مقدمه سال فوت او را ۶۹۲ یا ۶۹۳ ه. ق نوشته است. فوائد الرضویه، ج ۱، ص ۳۱۷ می نویسد: قبر اربلی در بغداد در وسط عمارت کارپرداز خانه دولت ایران واقع شده است. ترجمه کشف الغمه را بنام ترجمه المناقب، علی زواری به فارسی برگردانیده، با مقدمه ابو الحسن شعرانی به تصحیح ابراهیم میانجی، کتابفروشی اسلامی در سال ۱۳۸۱ در تهران به طبع رسانیده است-م.

حسین خوانساری (قدس سره) می باشد و در روزگار ما در شهر کاشان در گذشت.

فراهانی، تألیفاتی دارد. از جمله: رساله فی اثبات الحدوث الزمانی للعالم. فراهانی در این رساله، هشتصد فقره حدیث که دلیل بر حدوث عالم است از اخبار ائمه معصومین گرد آورده است و آنگاه که به کاشان رفته بودم در ملاقاتی که با وی داشتم به چگونگی این تألیف اشاره نمود.

سید جلیل نور الدین علی بن سید فخر الدین هاشمی عاملی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی صالح و از شاگردان شهید ثانی می باشد (۱).

مؤلف گوید: شیخ حسن بن شهید ثانی و سید محمد صاحب مدارک نواده دختری شهید، از وی روایت می کرده اند.

شیخ علی بن فرج سوراوی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فقیهی فاضل بود و به توسط پدرش از علامه حلّی روایت می کرده است. پس از این هم از علی بن محمد بن فرج نام خواهیم برد.

مؤلف گوید: مرادش آن است که مترجم حاضر و آینده یکی هستند و حقیقت آن است که هر دو عنوان، مربوط به یک شخص می باشد.

شیخ فاضل پارسا و صالح، زین الدین علی بن فاضل مازندرانی

وی ناقل قصه جزیره خضرا است و تاریخی که حکایت مزبور را نقل کرده است در حدود ۶۹۹ ه. ق بوده و از معاصران علامه حلّی و امثال او می باشد. زین الدین در آن جزیره با سید شمس الدین محمد عالم که از فرزندان حضرت بقیه الله الاعظم بوده ملاقات کرده است. و سید شمس الدین به مردم آن جزیره قرآن و فقه و عربی و لغت

ص: ۲۲۱

فرامی داده است و فقهی که مردم از او فرامی گرفتند احادیثی بوده که مسئله به مسئله، از حضرت بقیه الله سؤال شده است.

مازندرانی، در آن جزیره دو رکعت نماز جمعه را به اقتدای با سید شمس الدین محمد عالم به جای آورده و پس از اتمام نماز به وی گفته: مولانا از قرائن ظاهری به دست می آید که شما نماز جمعه را واجب می دانید؟ در پاسخ گفت: آری برای آنکه شرایط وجوب آن حاصل است و به همین مناسبت بجای آوردن نماز جمعه واجب می باشد. با خود گفتم ممکن است امام، حاضر بوده باشد. در هنگامی دیگر از وی پرسیدم آیا امام حاضر است؟ در پاسخ گفت: نه، از وی پرسیدم آیا امام را دیده ای؟ در پاسخ گفت: من امام علیه السلام را ندیده ام و لیکن پدرم به عزّ حضور آن حضرت نایل گردیده است. و حدیث را ادامه داده تا آنجا که گفته است: احادیث بسیاری از سید شمس الدین نقل کرده ام و همگی آنها را در مجلدی گرد آورده ام و به جز از مؤمنانی که از نظر من عزیز بوده اند دیگران از آن کتاب خبردار نبوده اند و آن کتاب را به نام الفوائد الشمسیه نامیده ام (۱).

شیخ زین الدین در تعقیب آنچه ایراد کرده اظهار می دارد: هیچیک از علمای شیعه امامیه را در نزد ایشان ندیدم (۲). تا به آخر آنچه ذیل ترجمه شیخ جعفر بن اسماعیل حلی یادآوری کردیم (۳).

پس از این اظهار داشته است: سید شمس الدین نماز ظهر و عصر را با فاصله بجای می آورده از وی پرسیدم: آیا فاصله ای که میان نماز ظهر و عصر قرار می دهید به دستور

ص: ۲۲۲

۱- (*) حکایت جزیره خضرا در بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۱۵۹ ذکر شده است و مسائلی که از سید شمس الدین سؤال کرده متجاوز از نود مسئله بوده است. در پاورقی همان کتاب قصه مزبور را خیالی فرض کرده و همچنین پاره ای از نظرها را در پاورقیهای دیگر ذکر کرده است که العهده علیه-م.

۲- (***) در بحار، ج ۵۲، ص ۱۷۴ مضمون فوق را چنین یادآوری کرده است در آنجا به غیر از پنج تن از علمای شیعه که سید مرتضی و شیخ طوسی و کلینی و ابن بابویه و محقق حلی باشند از دیگران نامی به میان نمی آمد-م.

۳- (***) ترجمه شیخ جعفر حلی جزء مجلداتی بوده که مفقود شده است-م.

حضرت صاحب الامر است؟ در پاسخ گفت: چنین دستوری از مقام معظم حضرت ولی عصر به ما نرسیده است. لیکن جمع میان نماز ظهر و عصر برای آنهاست که مضطربند و تفرقه برای غیر ایشان و هر دو قسم یعنی جمع و فرق جایز می باشد.

شیخ زین الدین علی، مترجم حاضر گوید: تا حال حاضر مدت هشت سال و نیم است که از آن جزیره مفارقت کرده ام و سال ۶۰۹ ه. ق بود که با سید شمس الدین محمد ملاقات کردم.

شیخ امام علی بن شیخ ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبرسی

وی دانشوری بافضیلت و بزرگوار و مانند پدرش فقیهی عظیم الشان بوده است فرزند مؤلف مجمع البیان است و به همین جهت مؤلف کتاب مزبور کنیه خود را به نام او قرار داده است.

از بعضی اسانید دیوان امیر المؤمنین علی (علیه السلام) استفاده می شود: مترجم حاضر برخی از ابیات دیوان منسوب به حضرت مولی علیه السلام را روایت کرده است.

مترجم حاضر غیر از ابو نصر حسن بن فضل مؤلف کتاب مکارم الاخلاق است که فرزند دیگر شیخ طبرسی می باشد. و من تا حال حاضر به اثری از این مترجم دست نیافته ام.

سید علی بن فضل الله حسنی راوندی

وی دانشور بافضیلتی بوده است. بعضی از علماء از وی یاد کرده اند. و او و دیگر اعلام کتاب شرح الامالی را به وی نسبت داده اند و ابن طاوس در آخر کتاب المجتبی از وی یاد می کند و کتاب نثر الالافی را به وی نسبت می دهد و در همان کتاب، از کتاب وی نقل می کند.

و ظاهراً مترجم حاضر فرزند سید ضیاء الدین ابو الرضا فضل الله بن علی بن عیید الله حسینی راوندی دانشمند بنام و مؤلف شرح الشهاب و امثال آن است و ممکن است منظور از شرح الامالی شرح کتاب امالی شیخ طوسی یا فرزندش ابو علی یا شیخ صدوق

یا شیخ مفید باشد و احتمال دارد یکی از آنها بوده باشد.

مؤلف گوید: نسخه ای از کتاب نثر اللئالی در اختیار ما می باشد، کتاب مختصری است که مشتمل بر اخبار و جیزه (کلمات قصار) بوده که از رسول اکرم (ص) نقل شده است و ممکن است این اثر، همان کتابی باشد که سید بن طاوس در کتاب المجتبی به وی نسبت داده است. از آنجا که کتاب المجتبی کتاب دعا است، ممکن است نثر اللئالی که سید از آن نقل کرده است کتاب دعا باشد نه اخبار و جیزه نبوی (۱).

استاد استناد در کتاب بحار مطالب زیادی را از دعوات راوندی نقل کرده است.

ممکن است کتاب مزبور از این سید یا از پدر بزرگوارش بوده باشد و احتمال اخیر به درستی نزدیک تر می باشد (۲).

پیش از این، ترجمه سید امام عزّ الدین بن سید امام ضیاء الدین ابو الرضا فضل الله حسنی راوندی را یادآوری کردیم و در آنجا به وضوح نوشتیم که مترجم حاضر همان سید عزّ الدین است و در ذیل ترجمه برادر دیگرش سید کمال الدین ابو المحاسن احمد بن سید فضل الله یادآوری کردیم که شیخ علی بن علی بن عبد الصمد تمیمی به سید فضل الله و دو فرزندش سید احمد و سید علی مترجم حاضر، اجازه داده است.

کفعمی در حواشی اوآخر کتاب البلد الامین می نویسد: از کتاب اللالی که آن را سید سعادت مند علی بن فضل الله حسنی راوندی گرد آورده است...

مؤلف گوید: ظاهراً مراد از اللالی همان نثر اللئالی یاد شده است.

ص: ۲۲۴

۱- (*) کتاب نثر اللئالی بنا به پیشنهاد مرحوم آیه الله بروجردی (قدس سرّه) همراه با کتاب ابی الجعد طائی و کتاب طب اخوان بسطامی به طبع رسیده است و مشتمل بر کلمات قصار حضرت مولی علی علیه السلام است که از حرف الف تا یا به پایان آورده شده است و کتاب مزبور را به ابو علی طبرسی یا ابو الرضا راوندی نسبت داده است. و سید بن طاوس در آخر المجتبی که به ضمیمه مهج الدعوات به طبع رسیده دعائی برای ادای قرض از نثر اللئالی علی بن فضل الله راوندی نقل کرده است-م.

۲- (***) کتاب الدعوات که موسوم به سلوه الحزین است و مجلسی از آن بسیار نقل کرده است در عصر ما به نام قطب راوندی معروف به طبع رسیده است-م.

وی فاضلی عالم و محدثی بزرگوار و کامل بود. از تألیفات او کتاب نثر اللثالی در اخبار است که کفعمی در مصباح و ابن طاوس در المجتبی و امثال از آن نقل کرده است.

ظاهراً سید علی، فرزند سید ضیاء الدین ابو الرضا فضل الله بن علی بن عبید الله حسنی راوندی بنام است، بنابراین مترجم حاضر از سادات حسنی می باشد.

و نسخه ای از نثر اللثالی در نزد ما موجود می باشد و ممکن است همان نسخه از تألیفات او بوده باشد. آری نسخه مختصری بیش نبوده و مشتمل بر اندکی از اخبار است. در هر حال، کتاب نثر اللثالی ابن جمهور لحساوی معروف نمی باشد. در ترجمه شیخ ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبرسی آمده که نثر اللثالی از تألیفات او می باشد.

در ترجمه سید فضل الله راوندی آورده شده که وی در پشت کتاب الامالی شیخ صدوق نوشته است: شیخ فقیه علی بن علی بن عبد الصمد تمیمی کتاب الامالی را به او و دو فرزندش احمد و علی، اجازه داده است و صورت اجازه را که سال ۵۲۹ ه. ق مرقوم داشته از نیشابور برای او ارسال داشته است. پیش از این هم نام برادرش سید کمال الدین ابو المحاسن احمد را از فهرست شیخ منتجب الدین نقل کردیم و مترجم حاضر ما برادر دیگر احمد است.

و از شیخ منتجب الدین در شگفتم که چرا علی را در فهرست نام نبرده است.

ابن طاوس در اواخر کتاب المجتبی من الدعاء المجتبی گفته است: از کتاب نثر اللثالی که گردآوری سید علی بن فضل الله حسنی راوندی است از نسخه ای که خط او بر آن نگارش یافته در ضمن قضاء دیون گفته است: مردی آمد....

از مطالب یادشده به این نتیجه می رسیم که به حق باید گفت فضل الله بن علی حسنی راوندی، و اگر اشتباهی بوده از ناحیه ناسخ و غلط محض است. و در حقیقت مترجم حاضر همان شیخ ابو الفرج علی بن ابی الحسین راوندی است.

سید تاج الدین علی قوعی حلبی

وی از دانشمندان بزرگوار و از محدثانی است که با وسائط چندی پس از شهید می زیسته و از مشایخ حدیث بشمار می آید. در بعضی از مواضع طریق استخاره با تسبیح را به سبک دیگری که معروف نمی باشد از وی دیده ام که از سید شمس الدین محمد بن سید زین الدین علی حسینی از پدرش از سید کامل بدر الدین حسن بن نجم الدین بن ایوب حسینی از شهید روایت کرده است.

از ظاهر حال به دست می آید: سید تاج الدین مترجم حاضر از معاصران شیخ علی کرکی بوده است.

ملا علی فومنی گیلانی مقیم شیراز

وی دانشوری متکلم و بافضیلت بود. از تألیفات او رساله ای است در امتناع تخلف المعلول عن العله التامه این کتاب را به پارسی نگاشته است و من آن را در شهر رشت از شهرهای گیلان دیده ام.

و ممکن است آن هنگام که ما به شیراز رفته بودیم در مدرسه امام قلی خان شیراز تدریس می کرد. و از علمای امامیه معاصر بود. لیکن بعید است.

فومنی به ضم فا و سکون واو و کسر میم و نون مکسوره منسوب به فومن است که یکی از قصبه های رشت می باشد و اکنون معروف و آباد است و من بخشی از تألیفات او را در آنجا دیده ام به فهرست مراجعه شود.

سید زاهد ابو الحسن علی بن قاسم بن رضا حسینی محدث

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی فاضلی مورد وثوق بود.

منتجب الدین در یکی از سندهای کتاب اربعین نوشته است: خبر داد به ما سید ابو الحسن علی بن قاسم بن رضا علوی حسینی رحمه الله در قرائتی که بر او داشتیم گفت خبر داد به ما سید ابو الفضل ظفر بن داعی بن محمد علوی عمری آن گاه که در

ری بر ما

ص: ۲۲۶

وارد شده بود از لفظ خودش در روز چهارشنبه هفتم ماه ربیع الآخر سال ۴۹۹ ه.ق...

و در سند یکی از حکایت های کتاب اربعین یاد شده چنین آمده است: خبر داد به ما سید زاهد ابو الحسن علی بن قاسم بن رضا حسینی به قرائتی که بر او داشتیم. گفت خبر داد به ما سید ابو الفضل ظفر بن داعی بن مهدی علوی عمری استرآبادی.

در دو سندی که در اربعین آورده در یکی ابو الحسن و در دیگری ابو الحسن آمده است گویا ابو الحسن، اشتباه از ناسخ می باشد.

سید اجل علی بن ابی القاسم شعرانی عریضی حسینی جعفری

از سادات علمای متأخر ما می باشد. و من خط او را در آخر نضد القواعد الشهیدیه شیخ مقداد که تاریخ خط او ۹۷۴ ه بوده است دیده ام.

مولانا المدقق الفهامة نصیر الدین علی کاشی مشهور به حلّی

معظم له در حلّه می زیسته به همین مناسبت مشهور به حلّی گردیده است و پس از این به عنوان مولی نصیر الدین علی بن محمد بن علی کاشی که فاضلی عالم و معروف به مولی نصیر الدین کاشی است معرفی خواهد شد و به حقیقت می توان گفت مترجم حاضر، همان شیخ نصیر الدین علی بن محمد بن علی کاشی است. که پس از این، به شرح حال او اشاره خواهد شد.

نصیر الدین، از بزرگان متأخر و از متکلمان اصحاب ما و از فقهای بزرگ بشمار می رود و معاصر با قطب رازی و سید حیدر آملی و امثال ایشان بوده است.

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین می نویسد: نصیر الدین در کاشان به دنیا آمده است، و در حلّه، نشو و نما کرده و معاصر با قطب رازی است. و دانشمندی دقیق الطبع و خوش فهم بوده، و بر دیگر حکمای روزگار و فقهای معاصرش برتری داشته است. و همواره در حلّه و بغداد به فرادادن علوم دینی و معارف یقینی می پرداخته است.

از تألیفات او حاشیه ای است بر شرح تجرید اصفهانی، و این حاشیه از عالی ترین، مراتب دقت برخوردار بوده و در حقیقت، پایه استواری برای حاشیه سید شریف و بر آن

نصیر الدین در این شرح از بحث امامت تجاوز کرده و به دفع ایرادهای شارح پرداخته است.

و از آنجا که، قوشچی، شارح جدید، تجرید از عهده دفاع از ایرادهای وی برنیامده است. از ایراد جوابهای شارح قدیم و اعتراضات او، اعراض کرده و به جوابهای شارح مقاصد و ایرادهای او که نوعی پوشش و چشم پوشی بیش نبوده، اکتفا کرده است.

از تألیفات نصیر الدین، شرح طوابع قاضی بیضاوی است که مطالب ارزنده ای را در آن، ایراد نموده است. دیگر حاشیه شرح شمسیه که منحصر به اعتراضات و دفتهای لازم بوده است و سید شریف در حاشیه شرح شمسیه به دفع پاره ای از آنها اقدام نموده است.

و از آثار او تعلیقاتی است بر حاشیه شرح الاشارات و نیز رساله ای است مشتمل بر بیست اعتراض، که بر تعریف طهارت کتاب قواعد علامه حلی داشته و این رساله معروف و در اختیار همگان است.

سید حیدر بن علی آملی، در کتاب منبع الانوار آنگاه که به نقل اعتراضات، استدلالی ها پرداخته، که آنان از دسترسی به مرتبه تحقیق حال عاجزند، اظهار می دارد: این سخن را چندین مرتبه از عیلم عالم و حکیم فاضل نصیر الدین کاشی شنیده ام که می گفت: در ظرف هشتاد سال که از عمرم گذشته است به این نتیجه رسیده ام که جهان مصنوع، نیازمند به صانعی است، در عین حال تعیین عجوزان اهل کوفه از یقین من زیادتر است. اینک بر شما لازم است از کارهای شایسته اعراض نکنید و از طریقه ائمه معصومین (صلوات الله علیهم اجمعین) روگردان نشوید زیرا جز بیانات اهل بیت سخن دیگران بغیر از هوا و وسوسه چیزی نبوده است و سرانجام آنها به غیر از اندوه و ندامت چیز دیگری نخواهد بود. توفیق از خدای بی نیاز و معبود است.

مؤلف گوید: از ظاهر سخن سید حیدر به دست می آید، نصیر الدین متجاوز از

هشتاد سال عمر کرده است (۱).

مؤلف گوید: نصیر الدین، همان دانشوری است که طهارت را به طرز دیگری که بیرون از اصطلاحات فقها می باشد تعریف کرده است. مراد من از تعریفی که فقها کرده اند، همان تعریفی است که شهید اول در لمعه و شهید ثانی در شرح لمعه نموده اند و به همین مناسبت هم بیست گونه اعتراض، به تعریفی که علامه در القواعد برای طهارت داشته وارد آورده است.

ملا علی قلی بن محمد خلخالی اصفهانی

وی در فن نحو، مهارت داشته و فاضلی عالم و ادیبی شاعر و منشی و از معاصران است و در این اوقات، پس از مدت‌ها که به بیماری استسقاء دچار شده بود درگذشت.

ملا علی قلی تألیفاتی دارد. از جمله، حاشیه تفسیر بیضاوی و شرحی بر شافیه ابن حاجب در صرف. این شرح تا بحث وقف، بیش نبوده و در آنجا متوقف شده است.

علاوه بر این‌ها، تعلیقاتی بر حواشی کتابهای عربی و اصولی و امثال این‌ها تدوین نموده و از دانشوران بنام علوم ادبی بشمار می‌آید.

و ما، ترجمه او را در این کتاب، به پیروی از شهرتی که میان احباب دارد در این باب متذکر شدیم و در غیر این صورت راضی نبودیم از وی در این باب نام ببریم. و خدا دانای‌تر به صواب، و مرجع ما، در هر باب است.

ملا علی قلی نطنزی

وی فاضلی حکیم و صوفی اشراقی و از دانشورانی است که نزدیک به روزگار ما می‌زیسته و معاصرانش بر اثر گفتار حکمی و مرامهای صوفیه که ابراز می‌داشته، به تکفیر او پرداخته‌اند.

ص: ۲۲۹

۱- (*) ریحانه الادب، ج ۴، ص ۲۰۲ [۱] می‌نویسد: نصیر الدین در دهم رجب سال ۷۵۵ ه. ق و یا به قول شهید اول سال ۷۷۵ هجری در نجف اشرف درگذشته است - م.

و من در قصبهٔ دهخوارقان تبریز به رسالهٔ مختصری از آثار او دست یافتم که به تکفیر معاصرانش پاسخ داده بود و سبب تکفیر آنها از وی آن بوده که می گفتند، علی قلی، کلمهٔ هیولی را بر خدا اطلاق کرده است. او، این گفته را نسبت به خود افترا دانسته و از خود دفاع کرده است.

شیخ شمس الدین علی بن کامل بن رضوان

وی دانشوری متکلم و بافضیلت و از شاگردان سید محمد بن عبد الله بن علی بن حسن حسینی، است و از روزگار ایشان اطلاعی ندارم. آری در شهر اردبیل، به نسخه ای از کتاب فصول سید مرتضی، دست یافتم که با نسخهٔ اصل، مقابله شده و شیخ شمس الدین همان نسخه را نزد استادش سید محمد قرائت کرده و در بیشتر از مواضع آن نسخه «بلغات» بسیاری به خط وی دیده می شود.

شیخ علی کرکی

پیش از این به عنوان شیخ زین الدین علی بن حسین بن شیخ عبد العالی کرکی عاملی نام برده شده است.

شیخ بهاء الدین ابو الحسن علی بن محسن شریحی

منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی از نوادگان شریح قاضی و دانشمندی صالح است.

قاضی ابو القاسم علی بن قاضی ابو علی محسن بن قاضی ابو القاسم

علی بن محمد بن ابو الفهم داود بن ابراهیم بن تمیم قحطانی تنوخی

وی از داوران دانشمند و از بزرگان تنوخ و معروف به قاضی تنوخی است.

گروهی از اعلام، از جمله سید مستر شد بالله ابو الحسین یحیی بن حسین حسنی از وی روایت می کرده اند.

و خود او نیز از گروهی از علما، از جمله پدرش ابو علی محسن روایت داشته است.

شیخ منتجب الدین بن بابویه در ضمن سند یکی از حکایت‌های اربعین خود اظهار داشته است: قاضی تنوخی از ابو الفرج عبد الواحد بن نصر مخزومی معروف به «بیضا» روایت می کرده است.

مشهود است قاضی ابو القاسم تنوخی مترجم حاضر، مصاحب سید مرتضی (ره) بوده و ما پیش از این، ذیل احوال سید مرتضی به این موضوع اشاره کردیم. آری در یکی از مواضع به جای «صاحب» «حاجب» آورده از این کلمه، پیدا است، قاضی تنوخی، دربان سید مرتضی بوده است نه مصاحب وی.

قاضی تنوخی کتابی داشته است که ابن طاوس در کتاب النجوم از آن نقل می کند و می نویسد: قاضی تنوخی در آن کتاب اظهار داشته است: خبر داد به من ابو الحسن صوفی منجم. و نیز روایت کرده است از...

شیخ علی بن محمد

شیخ ابن عبدون که از مشایخ شیخ نجاشی و شیخ طوسی بوده است، از وی روایت می کرده و به نظر من مترجم حاضر همان ابو الحسن علی بن محمد بن زبیر قرشی کوفی است که در آینده به نام او اشاره می شود.

شیخ علی بن محمد بن ابو الحسن بن عبد الصمد

شیخ معاصر در امل الآمل (۱) می نویسد: وی فاضلی بزرگوار است.

و در آخر وسائل می نویسد: شیخ زکی (هوشمند) علی نیشابوری، از شیخ زاهد علی بن محمد بن ابو الحسن بن عبد الصمد قمی تمیمی از پدرش کتاب الکفایه فی النصوص را از مؤلف علی بن محمد خزّاز قمی روایت می کرده (۲).

ص: ۲۳۱

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۲۰۲، ۱۹۸. [۱]

۲- ۲- وسائل الشیعه، ج ۲۰، ص ۵۵.

مؤلف گوید: حق آن است که علی بن محمد «تمیمی» بوده است نه «قمی» و انتساب به قم اشتباه ناسخ است.

و باز مؤلف گوید: بزودی به نام شیخ علی بن محمد بن علی بن عبد الصمد تمیمی اشاره خواهیم کرد و از خود شیخ معاصر، نقل می کنیم که وی اظهار داشته: مترجم حاضر همان شیخ علی بن محمد تمیمی است که پس از این به نام او اشاره خواهد شد و به حق باید گفت که هر دو عنوان مربوط به یک شخص است. بنابراین مترجم حاضر نواده شیخ ابو الحسن علی بن عبد الصمد تمیمی نیشابوری سبزواری، عالم مشهور است که معاصر با ابن شهر آشوب و امثال او می باشد. و پدر مترجم هم از علما بوده و عمویش، شیخ ابو الحسن بن شیخ ابو الحسن علی و همچنین عموی دیگرش شیخ حسین بن شیخ ابو الحسن علی از دانشمندان مشهور بوده اند.

شیخ علی بن محمد بن محمد بن ابی قره پدر شیخ ابو الفرج محمد بن

علی بن ابی قره

وی از اصحاب بزرگوار ما بود. و فرزندش شیخ ابو الفرج از او روایت می کند. به طوری که از فلاح السائل ابن طاوس به دست می آید و ما هم این موضوع را در ترجمه فرزندش گفته ایم، از حسین بن علی بن ابی سفیان بزوفری مشهور روایت داشته است.

شیخ علی، از معاصران شیخ مفید (رض) بوده، و با ملاحظه کتابهای رجال، به دست می آید که شیخ مفید از وی روایت می کرده است.

شیخ کافی الدین ابو الحسن علی بن محمد بن ابی نزار شرفیه واسطی

وی از علمای بزرگ بوده و شیخ قطب الدین کیدری به توسط سید علاء الدین شهاب الاسلام حسین بن علی بن مهدی حسینی از وی روایت داشته است.

به طوری که از لابلائی کتاب مناہج النهج قطب الدین کیدری استفاده می شود: شیخ کافی الدین از شیخ فقیه رشید الدین ابو الفضل شاذان بن جبرئیل قمی روایت می کرده است.

قطب الدین در کتاب مناہج یاد شده، به مناسبت یادآوری او، در تعریف وی گفته

است:الشیخ الاجل العالم کافی الدین ابو الحسن علی بن محمد بن ابی نزار الشرفیه الواسطی.و اضافه کرده:سید علاء الدین مشار الیه در شهر موصل در تاریخ هفدهم شوال سال ۵۹۳ه.ق از وی روایت کرده است.

سید علی بن سید محمد معروف به امامی اصفهانی

وی از فضلالی معاصر بود.در آغاز کار از محضر استاد محقق، آقا حسین خوانساری استفاده می کرده.پس از آن،همراه پدرش به هند رفت و یا پیش از آن از هند به ایران آمده بود.پدرش مستوفی موقوفات عمومی بوده و در اصفهان به سر می برده و از این سمت معزول گردیده است.

سید علی تألیفاتی دارد.از جمله، کتاب بزرگی در فقه به نام التراجیح که چند مجلد بزرگ مشتمل بر سیصد هزار بیت بوده،تألیف کرد.واقوال همگی فقها و عبارات کتابهای آنان را در آن کتاب آورده که خالی از اهمیت نبوده است.از تألیفات او،ترجمه فارسی شفا و الاشارات شیخ الرئیس است و دیگری کتاب هشت بهشت که ترجمه فارسی کتابهای اصحاب امامیه می باشد،از قبیل:الخصال؛کمال الدین؛عیون اخبار الرضا و الامالی صدوق و امثال این ها (۱).

امامی،منسوب است به امام زاده زین العابدین که قبرش در محله باب الامام از محله های قدیم اصفهان واقع در شهر قدیم(کهنه)می باشد (۲).

ص:۲۳۳

۱-*) در دانشمندان اصفهان،ص ۴۳۶،ترجمه مصباح شیخ طوسی و مصباح کفعمی و مهج الدعوات ابن طاوس را از آثار او نام برده است و او را محقق فاضل معرفی نموده است و اضافه کرده میر ابو طالب امامی که از علمای روزگار تهماسب صفوی بوده تولیت امامزاده درب امام(امامزاده زین العابدین)را به عهده داشته و امامی مشهور گردیده و دانشمندی عالم و حکیم بوده و جد مترجم حاضر است-م.

۲-**) در آثار ملی اصفهان،ص ۷۶۵ شرح مفصلی از چگونگی ساختمان مقبره امامزاده زین العابدین ایراد کرده و نوشته علاوه بر این بزرگوار،امامزاده ابراهیم بطی که از فرزندان حسن مثنی بوده در آنجا می باشد-م.

و نظر به اینکه، مترجم حاضر، در ردیف مؤلفان بشمار می آید از وی در این کتاب نام برده ایم و در غیر این صورت، وی در مرتبه علمای اصحاب شمرده نمی شود.

مولای جلیل مولانا ذو الفقار که از معاصران است، نسب این سید بزرگوار را در حاشیه کتاب المجدی ابن صوفی که در انساب است، چنین یادآوری کرده است: سید علی امامی ابن سید محمد بن سید اسد الله بن سید ابو طالب بن اسد الله بن شاه حیدر بن عضد الدین بن امیر حاج بن شاه علی بن جلال الدین جعفر بن کمال الدین مرتضی بن عضد الدین یحیی بن قوام الدین جعفر بن شمس الدین محمد بن نظام الدین اشرف بن قوام الدین جعفر بن مجد الدین حسن بن وجیه الدین مسعود بن قوام الدین جعفر بن شمس الدین محمد بن ابو الحسن علی زین العابدین که به اصفهان آمد و در آنجا اقامت گزید و در همان جا هم وفات یافت و در محله سنبلان که همان چملان (۱) باشد

ص: ۲۳۴

۱-*) این محله به نامهای «چلمان، چلمون، چنبلان، چملان، سنبلان، سنبلستان، جمیلان» خوانده شده است. آثار ملی اصفهان، ص ۲۳۴ می نویسد: سنبلان به ضم سین و سکون نون و ضم با، محله بزرگی است در اصفهان. از یاقوت نقل کرده است سنبلان، تثنیه سنبل و محله ای است در اصفهان. از اخبار اصفهان ابو نعیم اصفهانی نقل کرده است که گاهی سنبلان را از دهات اصفهان و نیز گاهی از محله های آنجا نام برده است و ممکن است از دهات متصل به اصفهان بوده است. از تاریخ اصفهان و ری نقل کرده که سنبلان همان سنبلستان امروزی است. این محله در قدیم سنبلان و امروز سنبلستان گفته می شود و محل کنونی آن میان در دشت و درب امام است که در اصل چنبلان و یا چلمون و یا چلمان و یا جمیلان بوده و پس از تسلط اعراب، سنبلان خوانده شده است و اینکه یاقوت سنبلان را تثنیه سنبل گفته از نظر وزن بوده نه معنای لغوی آن سپس در پاورقی عده ای را که به نام سنبلانی معروف و منسوب به این محله بوده اند نام برده است. و در صفحه ۲۲۷ همان کتاب ذیل محله درب امام می نویسد: محله درب امام همان محله سنبلان است که از محلات قدیمی اصفهان بوده و بقعه امامزاده ابو الحسن زین العابدین علی بن نظام الدین احمد ابع در آن واقع شده است و شرح بقعه آن بزرگوار را در صفحه ۷۶۵ نوشته است و نام عده ای از درب امامیها را از جمله میر ابو طالب جد مترجم حاضر را ذکر کرده است-م.

ابن نظام الدّین احمد ابیح (ایج) بن شمس الدّین عیسی ملقب به رومی ابن جمال الدّین محمد بن علی عریضی بن جعفر بن محمد الصادق علیهما السّلام.

شیخ علی بن محمد بن شیخ ابو بکر احمد بن حسین بن احمد خزاعی

رازی نیشابوری

وی پدر شیخ ابو الفتوح مفسّر مشهور است. و از فضیله بزرگوار بشمار می رود و فرزندش شیخ ابو الفتوح از وی روایت می کرده و خود او از پدرش شیخ محمد بن احمد یاد شده از جدش شیخ ابو بکر احمد روایت داشته است.

به طوری که شیخ منتجب الدّین در ضمن ترجمه سید ابو المعالی اسماعیل بن حسن بن محمد حسینی نقیب نیشابور در فهرست و دیگران در مواضع دیگر یاد کرده اند، پدر ابو الفتوح از آن سید هم روایت می کرده است. و از فهرست به دست می آید که پدر ابو الفتوح علاوه بر یادشدگان از گروه دیگری از علما هم روایت داشته است.

شیخ علی بن محمد بن احمد بن صالح سیسی (سلیبی) قسینی

شیخ معاصر در امل الآمل نوشته است: قسینی عالمی فاضل و محقق صالح بود و از علی بن طاوس و از پدرش روایت داشته است (۱).

مؤلف گوید: شاید مراد از ضمیر «پدرش» پدر خود قسینی یا پدر علی بن طاوس باشد.

سید فخر الدّین علی بن سید عزّ الدّین محمد بن احمد بن علی بن اعرج

حسینی عبیدلی

وی فاضلی دانشور و فقیهی محدّث و بزرگوار بوده است. عبیدلی، جد سید ابو عبد الله عمید الدّین عبد المطلب بن سید مجد الدّین ابو الفوارس محمد بن فخر الدّین

ص: ۲۳۵

علی، و برادرش سید ضیاء الدین عبد الله، خاله زادگان علامه حلّی می باشد. و نواده اش سید عمید الدین یادشده از وی روایت می کرده و خود او از استاد نیک بختش سید جلال الدین، عبد الحمید بن سید نسابه علامه شمس الدین ابو علی فخر بن معدّ بن فخر بن احمد حسینی موسوی روایت داشته و گفته است: خبر داد به من اجلّ اوحد سید مجد الدین ابو المظفر یوسف بن هبه الله بن یحیی بن بوقی واسطی (اطال الله بقائه) به قرائتی که از او داشتیم در مشهد حضرت حسین بن علی (صلوات الله علیهما) گفت: خبر داد به من ابو جعفر هبه الله بن یحیی بن بوقی خبر داد به من شیخ ابو الحسن بصری، گفت: خبر داد به ما سعید بن ناصر بستقی (۱) در کرمان، گفت: خبر داد قاضی ابو محمد سمندی، گفت: خبر داد به من علی بن محمد سمان سگری، گفت: به عراق رفتم... خبر طولانی است.

مؤلف گوید: ممکن است عده ای را که نام بردیم از علمای عامه باشند، مگر این که سید مجد الدین ابو المظفر یوسف را استثنا کرد، برای اینکه سید جلال الدین با موقعیتی که دارد در توصیف او گفته است: «الاجل الاوحد» و هم در مقام دعا برای او اظهار داشته «اطال الله بقائه».

شهید اول در کتاب اربعین در ستایش از مترجم حاضر چنین گفته است: المولی السید العلامة النسابه فخر الدین علی.

سید جمال الساده، علی بن محمد بن اسماعیل محمدی

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی ثقه ای فاضل و متدین و سفیر امام علیه السلام بوده است.

مؤلف گوید: بعید نیست که یکی از سفیران حضرت صاحب علیه السلام تا روزگار شیخ طوسی زنده باشد و پیش از این هم یادآوری شد.

ص: ۲۳۶

۱-*) شاید همان بستیقی با غین است که یاقوت در مجلد اول معجم البلدان، ص ۴۱۹ و [۱] جزری در اول اللباب ص ۱۵۱، از آن نام برده اند و می نویسند یکی از قریه های نیشابور است-م.

محمدی، منسوب به محمد بن حنفیه یا دیگری است.

ملا زین الدین علی بن محمد استرآبادی

وی از دانشوران بزرگ و فقهای متأخر از شهید اول است و سید جعفر بن محمد ملحوس حسینی مؤلف تکمله الدروس از شاگردان او بوده و هم ممکن است به واسطه از شاگردان او باشد.

خود زین الدین (قدس سره) در آخر تکمله یادشده می نویسد: در این کتاب مطالبی را نقل می کنیم که به صحت پیوسته است و تحقیقات آن را توسط آخرین مجتهد، پیشوای دانشوران روزگار، مولا- زین الدین علی بن محمد استرآبادی که خدا آرامگاهش را از ابرهای رحمت خویش سیراب فرماید، از دانشمندان محقق به سندشان که به ائمه هدا علیهم السلام منتهی می شود استفاده کرده ایم.

مؤلف گوید: در حقیقت مترجم حاضر همان ملا- زین الدین علی بن حسن بن محمد استرآبادی یا ملا- زین الدین علی استرآبادی می باشد که پیش از این یادآوری شده اند برای اینکه هم درجه با یکدیگر بوده اند و به حذف اسم اب و جد از نسب هم شهرت دارد. دیگر آنکه سید جعفر یادشده در آخر کتاب تکمله اظهار داشته است: سال ۸۳۶ ه. ق از تألیف آن آسوده خاطر گردیده است (۱).

قاضی ابو الحسن علی بن محمد البساط البغدادی

وی از مشایخ قاضی ابو الفتح کراچکی است و کراچکی در سال ۴۱۰ ه. ق در رمله از وی روایت کرده است.

قاضی ابو الفتح کراچکی، در کتاب الاستبصار فی النص علی الائمة الاطهار سند

ص: ۲۳۷

۱-*) مراد مؤلف آن است به طوری که پیش از این در شرح حال ملا زین الدین در جلد سوم نوشته ایم نامبرده تا سال ۸۲۹ ه. ق زنده بوده است بنابراین مترجم حاضر و مولی زین الدین پیش یادشده یکی خواهند بود-م.

روایتی قاضی ابو الحسن را از قول او چنین نقل کرده است: خبر داد به من ابو عبد الله احمد بن محمد بن ایوب بغدادی جوهری حافظ از ابو جعفر محمد بن لاحق بن سابق بن قرین انباری، از جدش ابو النصر سابق بن سابق بن قرین انباری، گفت: خبر داد به من جدم ابو النصر سابق بن سابق بن قرین در سال ۲۷۸ ه. ق در خانه ما، که واقع در شهر انبار بوده، از ابو المنذر هشام بن محمد سائب کلبی از پدرش...

مؤلف گوید: به گمان من، راویان فوق ملا- زین الدین در جلد سوم از علمای عامه می باشند و خود ابو الحسن (مترجم حاضر) ممکن است از علمای خاصه باشد.

علی بن محمد بن بندار

وی از مشایخ کلینی است و کلینی در کتاب کافی به توسط او از گروه بسیاری، نقل کرده است.

مولای اجل مولانا محمد تقی مجلسی (ره) در حواشی رجال میر مصطفی از شیخ بهائی (ره) نقل کرده است که مترجم حاضر، ثقة جلیل القدر می باشد.

مؤلف گوید: همین که وی از مشایخ کلینی بوده در مدح و توفیق او کافی می باشد و همچنین روایات بسیاری که بدون واسطه از وی نقل نموده است دلیل بر وثوق کامل او خواهد بود. و ممکن است، توصیف شیخ بهائی از او متوجه به همان مطلبی است که ما فهمیده ایم.

نباید فراموش کرد گاهی مترجم حاضر به «ابن بندار» معرفی شده است.

شیخ ابو القاسم، علی بن محمد بن بهدل اصفهانی

وی فاضلی دانشور بود. من از روزگار او اطلاعی ندارم. کتاب تحفه الکبراء فی معجم الشعراء از تألیفات او است. ممکن است از شعرای امامی مذهب باشد.

و سید محمد بن محمد بن حسن حسینی عاملی مشهور به ابن قاسم در آخر الاثنی عشریه فی المواعظ العددیه از وی یاد می کند و پاره ای از اشعارش را که در مناجات سروده شده است متذکر می شود.

شیخ علی بن محمد جزری عاملی شامی

وی فاضلی سراینده و ادیب بوده است. باخرزی در کتاب دمیة القصر از وی نام برده و او را ستوده است. و اضافه کرده وی در تشیع، غلوی داشته و شیخ معاصر، در امل الآمل می نویسد: مدت یک سال کنار قبر معاویه زیست کرد تا...

جزری، به فتح جیم و زای نقطه دار و رای بی نقطه آخر منسوب به شهرهای الجزیره است که ابن اثیر جزری هم به آنجا نسبت داده شده است.

سید ابو الحسن علی بن محمد بن جعفر حسینی استرآبادی

شیخ منتجب الدین در سند برخی از احادیث اربعین خود می نویسد: سید ابو الحسن از مشاهیر سادات علما است. و شیخ ابو الحسین زید بن حسن بن محمد بیهقی از وی روایت می کرده است. و شیخ منتجب الدین بن بابویه به توسط شیخ ابو الحسین زید یادشده از وی روایت داشته است و خود او از پدرش سید محمد بن جعفر یادشده و از سید علی بن ابی طالب حسینی آملی روایت داشته است. لیکن منتجب الدین، در کتاب فهرست از وی نامی نبرده است.

شیخ شمس الدین علی بن محمد بن جمهور

وی فاضلی عالم و متکلمی فقیه و بزرگوار بوده و ممکن است مترجم حاضر همان ابن جمهور معروف، شیخ شمس الدین محمد بن علی بن ابراهیم بن حسن بن ابی جمهور احساوی باشد و ناسخان محمد بن علی را به علی بن محمد برگردانیده اند و محتمل است مترجم حاضر، پدر ابن جمهور باشد.

شیخ شمس الدین، دارای تألیفاتی است. از جمله: کتاب معین الفکر فی شرح الباب الحادی عشر در اصول الدین و کتاب معین المعین که شرح دامنه داری است بر شرح اول، و من نسخه ای از آن را دیده ام و بر پشت آن نسخه، چنین نوشته بود: کتاب معین المعین در اصول الدین تصنیف المولی الشیخ الفقیه العامل المحقق فی الفروع و الاصول

و المدقق فی المعقول و المنقول شمس الدنيا و الدین علی بن المرحوم محمد بن جمهور (قدس الله سره).

شیخ فاضل علی بن محمد جوسقی قزوینی

شیخ منتجب الدین در فهرست او را توثیق کرده است.

جوسقی ممکن است به فتح جیم و سکون واو و سین بی نقطه مفتوحه و در آخر قاف ضبط شده و منسوب است به جوسق که نام روستائی در قزوین (۱) است.

شیخ ابو الحسن علی بن محمد حبیب کاتب

وی از مشایخ شیخ مفید (ره) بوده است. محمد بن ابی القاسم طبری در بشارت المصطفی گوید: او از محسن بن علی زعفرانی روایت می کرده است. رجال نویس ها او را به طرق مختلفی معرفی کرده اند و ممکن است کسی که آنان معرفی کرده اند غیر از مترجم حاضر باشد.

شیخ رشید الدین علی بن محمد جاستی

منتجب الدین در کتاب فهرست او را به فقاقت ستوده است.

مؤلف گوید: ممکن است جاستی با حاء بی نقطه مفتوح و الف ساکن و سین بی نقطه مکسور و تاء کشیده در آخر، ضبط شده باشد.

ص: ۲۴۰

۱-*) در ضیافه الاخوان، ص ۲۶۰ می نویسد: جوسق، معرب کوشک است یعنی قصر (کاخ) و نام روستائی است در طرف شمال شهر و به محله ای که منتهی به آن می شود راه کوشک یا درب کوشک می گویند و این محله در بالای شهر واقع شده و به همین جهت از آب و هوای خوبی برخوردار است و صاحب بن عباد بنیانی در آنجا بر پا کرده که هرگاه به قزوین می رفته در آنجا ساکن می شده و آن محله را صاحب آباد گفته اند. اینک مترجم فوق یا منسوب به آن روستا است و یا به مناسبت اینکه در آن محله می زیسته به این عنوان مشهور شده است. بنابراین جوسق با واو مجهول و سکون سین خوانده شود بر وزن کوشک، به همین جهت مؤلف ضبط فوق را احتمالی دانسته است-م.

شیخ‌ظہیر الدین علی بن محمد بن حسام

وی از علمای متأخر اصحاب ما و از فقہای ایشان است و من تحقیقاتی را از جملہ: تحقیقی را کہ در (ردّ سلام) داشته است در پشت قواعد علامہ بہ خط شریف او دیدہ ام کہ آن نسخہ متعلق بہ فرزندان ملا محمد شفیع استرآبادی بود.

شیخ نجم الدین ابو الحسن علی بن محمد بن حسن بن حسین بن بابویہ

قمی

منتجب الدین در فہرست می نویسد: وی فقیہی فاضل بود.

مؤلف گوید: بہ خط یکی از فضلا بر پشت کتاب امالی صدوق چنین یافتہم: شیخ جلیل زاہد ابو مسعود بن عبد الجبار بن علی بن منصور نقاش رازی (آئیدہ اللہ و متّعہ بہ) از آغاز تا انجام این کتاب را بر من قرائت کرد و بہ سماع آن رسید، و نسخہ خودش را با جدّیت ہرچہ تمام تر با نسخہ من، مقابلہ و تصحیح کردہ است و امضا نمودہ «کتبہ علی بن محمد بن حسین قمی» و تاریخ آن نوشتہ کہ بہ خط علی بن محمد بودہ نیمہ محرم سال ۵۰۸ھ ق است، حامد اللہ تعالی و مصلّیا علی رسولہ محمد و آلہ الطاہرین و مسلّمًا.

مؤلف گوید: بعید نیست نویسنده مزبور همان مترجم حاضر باشد.

و شیخ نویسنده از خویشاوندان شیخ منتجب الدین و از بازماندگان ابن بابویہ است.

سید علاء الدین ابو الحسن علی بن محمد بن حسن بن زہرہ حسینی حلبی

وی از دانشوران بزرگ و از فقہای معاصر با شیخ فخر الدین فرزند علامہ و امثال او می باشد.

علاء الدین از فرزندان سید بن زہرہ، فقیہ بنام است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: سید علاء الدین ابو الحسن علی بن محمد بن

زهره حسینی حلبی، فاضلی فقیه و بزرگوار است و از شیخ طمان بن احمد عاملی روایت می کرده است (۱).

سید نور الدین علی بن محمد حسینی خجندی ساکن ری

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی فقیهی عالم و واعظی صالح است.

مؤلف گوید: خجندی، با خاء مضمومه و فتح جیم و سکون نون و دال بی نقطه، منسوب است به خجند که قصبه معروفی است از شهرهای خراسان (۲).

شیخ زین الدین علی بن محمد بن حسن بن محمد خازن کربلا

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی فقیه و بزرگوار و از شاگردان شهید اول بوده و از وی اجازه داشته است (۳).

علی بن محمد بن حسن بن محمد بن عبد العزیز کاتب تهامی عاملی شامی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی دانشور و سراینده ادیب و منشی بلیغ بوده و دیوان شعر ارزنده ای دارد (۴).

ابو الحسن باخرزی در دمیه القصر به مناسبت معرفی او می نویسد: اگر چه تهامی از مردم تهامه و منسوب به آن است در عین حال در شهر شام می زیسته تا از آنجا، قطع علاقه کرده و به مجاورت مکه مکرمه انتقال یافت. شعرش دقیق تر از دین فاسق و روان تر از اشک چشم عاشق است.

ص: ۲۴۲

۱-۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۲۰۰. [۱]

۲- (*) در پاورقی معجم البلدان، ج ۲، ص ۳۴۷ [۲] می نویسد: خجند شهر معروفی است در ماوراءالنهر که کنار سیحون بنیان شده و تا سمرقند ده روز راه است و شهر زیبایی است که در آن سرزمین شهری به زیبایی آن نمی باشد و میوه های خوبی در آنجا به عمل می آید-م.

۳-۲) - امل الآمل، ج ۲، ص ۱۹۹. [۳]

۴-۳) - همان کتاب، ج ۱، ص ۱۲۷.

دانشوری عالی همت بود و اندیشه حکومت بر مردم را در سر می پرورانید و با همین اندیشه به مصر رفت و بر آنجا استیلا پیدا کرد و زمام امور را به دست گرفت.

طولی نکشید به حیلۀ یکی از یارانش دچار شد و به زندان افتاد تا درگذشت (۱). تهامی، مدیحه هایی درباره اهل بیت علیهم السلام دارد. ابن خلکان در تاریخ خود از وی نام برده و از او ثناگستری نموده و از اشعار او، ابیات ذیل را متذکر شده است (۲):

قلت لخلّی و ثغورا لربا مبتسمات و ثغور الملاح

أیهما أحلی تری منظرا فقال لا أعلم کل اقاح

-به دوست خودم درحالی که، دندانها و سرنیزه ها لبخند می زدند.

-گفتم کدام یک از این دو زیبا منظر ترند؟ در پاسخ گفت: از این معنی اطلاعی ندارم. همین اندازه می دانم. هر دوی آنها خواهش ما را روا، نمی سازند.

و باز گفته است:

بین کریمین مجلس واسع و الوّد شیء یقرب الشاسع

و البیت ان ضاق عن ثمانیه متسع بالوداد للتاسع

-در میان دو شخص باکرامت و باارزش، محل وسیعی است و دوستی هم چیزی است که دور را نزدیک می سازد.

-و خانه هرگاه محل اجتماع هشت تن بیشتر نباشد، دوستی آنجا را، فراخی داده و نه تن را در آن، جای می دهد.

و باز گفته است:

و اذا جفاک الدهر و هو أبو الوری طرا، فلا تعتب علی أولاده

-روزگار که امور همه مردم را به عهده گرفته است هرگاه درصدد آزار تو، برآید با فرزندان آن، درشتی مکن.

و باز گفته است:

ص: ۲۴۳

۱-۱-۱-دمیه القصر، ص ۵۲.

۲-۲-وفیات الاعیان، ج ۳، ص ۶۰. [۱]

و ما عشقی له وحشا لائی کرهت الحسن و اخترت القیحا

و لکن عزت ان أهوی ملیحا و کل الناس یهون ملیحا

-علاقه مندی من به او، برخلاف انتظار نمی باشد برای اینکه من از زیبایی متنفرم و زشتی را بر زیبایی برتری می دهم.

-در عین حال، پس از این تصمیم دارم تا زیبا چهره را دوست بدارم، برای اینکه همه مردم، زیباچهرگان را دوست می دارند.

و در ضمن قصیده ای گفته است.

انی لا رحم حاسدی لحرّ، ما ضمت صدورهم من الاوغار

نظروا صنیع الله بی فعیونهم فی جته و قلوبهم فی النار

لا ذنب لی قد رمت کتم فضائلی فکانا برقت وجه نهار

ألا سعوا سعی الکرام فأدرکوا أو سلموا لمواقع الاقدار

-به آنها که نسبت به من حسدورزی می نمایند، مهربانی می کنم. زیرا دلهای ایشان از کینه های زیادی که علیه من دارند فروخته شده است.

-آنان احسان خدا را که نسبت به من ارزانی داشته است مشاهده می کنند از این است که چشمهایشان در بهشت است و دلهایشان در آتش.

-گناهی مرتکب نشده ام، تنها گناه من آن است، که: بخششهای خدا را نسبت به خود، پوشیده داشته ام، گوئیا از این راه، بر رخسار روز پرده ای افکنده ام.

-از این پیش آمد در شگفتم که چرا آنان، مانند نیک مردان، نمی کوشند تا حقیقت را به دست آورند، و چرا در برابر مقدرات الهی، سر تسلیم فرود نمی آورند. و امثال این ها، از سروده های دیگر، دیوان تهامی در حال حاضر، در نزد ما موجود است لیکن به آنچه، ابن خلکان اشاره کرده اکتفا نمودیم (۱). مؤلف گوید (۲)...

ص: ۲۴۴

۱-۱- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۲۸.

۲-۲- در وفيات الاعیان می نویسد: تهامی چهار روز مانده از ماه ربیع الآخر سال ۴۱۶ ه. ق در خزانة البنود که زندان قاهره است به زنجیر کشیده شد و در نهم جمادی الاولی همان سال بطور مخفیانه از پای درآمد و کشته شد.

عاملی جبعی اصفهانی

وی فاضلی فقیه و عالمی عامل و از معاصران است (قدس الله روحه) و باقیمانده نسب او را در شرح حال جدش شهید ثانی یادآوری کرده ایم.

شیخ علی در اواسط عمرش از جبل عامل به ایران آمد و در اصفهان ساکن شد و موقعیتی به دست آورد. گروهی از جمله برادر علامه ام (۱) از وی بهره مند می شدند. شیخ علی از علمای پارسا و زاهدان روزگار خود بشمار می آمد و در سال ۱۱۰۳ ه.ق که عمری به کمال داشت بلکه به سن نودسالگی رسیده بود، در اصفهان درگذشت.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی در علم و فضل و ثقه و تبخر و تحقیق و بزرگواری مشهورتر از آن است که از مراتب یادشده او سخنی به میان آید.

از تألیفات او، کتاب الدر المنظوم فی کلام المعصوم است که شرح کتاب کافی می باشد که کتاب عقل و علم آن به اتمام رسیده است. دیگری کتاب الدر المنثور من المأثور و غیر المأثور که دو مجلد از آن به اتمام رسیده است. و حاشیه شرح لمعه در دو مجلد؛ رساله رد صوفیه به نام السهام المارقه من أعراض الزنادقه؛ رساله فی الرد علی من بیح الغناء؛ حواشی الفوائد المدینه و امثال این ها از رساله های دیگر.

شیخ علی در اوائل جوانی از بلاد جبل عامل بیرون آمد و تا این وقت در اصفهان ساکن می باشد و بخشی از احوال خویش را در مجلد دوم الدر المنثور به مناسبت یاد از پدر و برادر و جدش [و جد پدریش] (۲) یادآوری کرده و به معرفی آثار پیشین خود که متذکر شدیم پرداخته است. در آنجا، می نویسد: در سال ۱۰۱۳ یا ۱۰۱۴ ه.ق متولد شده و پیش آمدهای دوران زندگی خویش را از سفرها و امثال آن متعرض گردیده است.

ص: ۲۴۵

۱-*) مراد از برادرش میرزا محمد جعفر است که مؤلف در شرح حال خود از وی نام برده و پاره ای از مراتب علمی را از وی فراگرفته است-م.

۲- ۱) -اضافه ما بین دو قوس در امل الآمل وجود ندارد.

مؤلف گوید: از تألیفات او حاشیه ای است بر صحیفهٔ کاملهٔ سجادیه و نیز تعلیقات زیادی بر بسیاری از کتاب‌ها دارد.

و کتاب الدر المنثور (۱) به بیان حلّ عبارت‌های مشکله و توضیح مسائل دور از ذهن و اخباری که نامفهوم بوده پرداخته و در ضمن آن از دیگر علوم متداوله هم بحث کرده و تحقیقات ارزنده ای را در آن ایراد نموده است. و حاشیهٔ شرح لمعهٔ وی ویژه مجلد دوم آن شرح بوده که ایرادهای وزیر، خلیفه سلطان را در حاشیه ای که بر آن، مجلد داشته، مردود ساخته است و متعرض حواشی او که در مجلد اول آن شرح، می باشد نشده. آری رسالهٔ منحصری، در دفع ایرادهائی که وی بر مجلد اول داشته است تألیف نموده و تصمیم گرفته پس از تألیف رساله مزبور به ایرادهائی که خلیفه سلطان، بر مجلد ثانی داشته است پردازد و حاشیه او همان اوقات منتشر شده و گروه بسیاری آن را نسخه برداری کرده اند، و نسخه برداریهای فراوان، موجب شده که تغییری در مجلد اول آن ندهد، و انصاف آن است که از عهدهٔ ایرادهای خلیفه سلطان بر نیامده و پاسخی بسزا نداده است.

و رسالهٔ ردّ الغناء را به منظور ردّ بر استاد فاضل، محقق سبزواری تألیف کرده و قصهٔ این دو عالم، طولانی است (۲).

شیخ علی بن محمد حرّ عاملی مشغری

شیخ معاصر، در امل الآمل می نویسد: وی جدّ مؤلف این کتاب امل الآمل است و او دانشوری بافضیلت و پارسائی خوش اخلاق و بزرگواری عالی مقام و سراینده ای ادیب و منشی بود. مراتب علمی را از شیخ حسن (صاحب معالم) و سید محمد (صاحب

ص: ۲۴۶

۱-*) این کتاب، در این زمان در ضمن دو مجلد به طبع رسیده است در آغاز مجلد اول به طریقی از روایت خود اشاره نموده پس از آن به توضیح احادیث و عبارات مشکله پرداخته در مجلد دوم علاوه بر شرح احادیث، بخشی از رساله بغیه المرید عودی را که در شرح حال شهید ثانی بوده به اضافه شرح حال صاحب معالم و شیخ محمد عاملی و شیخ زین الدین عاملی و شرح حال خود بدان افزوده است و همه آن قابل توجه است-م.

۲-**) بخشی از حکایت آنها را روضات الجنات ذیل احوال محقق سبزواری ایراد کرده است-م.

مدارک)، و دیگران فراگرفته است، و من به توسط پدرم از وی روایت می‌کنم. اشعاری دارد که در حال حاضر، آنها را در اختیار ندارم، در نجف اشرف مسموم شد و درگذشت (۱).

شیخ مفید امام شمس الدین ابو القاسم علی بن سعید امام محمد بن

حسین بن علی بن مطهر

وی از شاگردان بزرگ علامه حلی بود. و در قرائت من لا یحضره الفقیه شیخ صدوق، همدرس با شیخ فخر الدین فرزند علامه بوده است.

این شیخ و پدرش شیخ محمد بن حسین یادشده از دانشمندان فاضل بوده اند. این موضوع را شیخ فخر الدین در اجازه ای که به شیخ زین الدین علی بن شیخ عز الدین حسن بن احمد بن مظاهر داده آورده است.

مؤلف گوید: به گمان من شیخ شمس الدین از نوادگان علامه حلی می باشد.

سید اجل علی بن محمد بن دقماق شریف حسینی

وی از سادات بزرگوار و بافضیلت علمای متأخر است و من خط شریف او را که در نهایت ناخوانایی بوده در ضمن اجازه ای که برای یکی از شاگردانش بر پشت کتاب تحریر علامه نوشته است دیده ام. و صورت اجازه به این مضمون است:

«کتاب تحریر الاحکام الشرعیه فی مذهب الامامیه را که از تصانیف امام پیشوای بزرگوار و رئیس مقدم صاحب تحقیقات و حکمت ها جامع معقول و منقول و حاوی فروع و اصول جمال ملت و حق و دین، حسن بن مطهر قرائت کرد، بر من، شیخ اجل و کهف (پناهگاه) اظلل، صاحب قدر و محل، شیخ مشایخ مسلمانان و یاور فقیران و مسکینان، زبان حکیمان و متکلمان، حاوی فضائل و جامع کمالات جمال المله و الحق و الدین، عبد الله بن سیف الدین بن تائب که خدا بر کتفهای او را بر ما اعاده فرماید و ما را از

ص: ۲۴۷

دعای او برخوردار گرداند و کارهای او را به خوبی به پایان رساند. بحق محمد و آله.

و به وی اجازه دادم تا آن کتاب را روایت کند و فتوهای آن را نقل نماید و به فتوایی که اقرب و اشبه و اصح و اظهارند، عمل کند و هرگاه در مسئله ای به اشکالی رسید آن را متحمل دو فتوا بشناسد و به فتوای اول، عمل کند و هرگاه به اشکالی که مربوط به فتوا نبوده برخورد به کتاب دیگر یا به نظر دیگری مراجعه نماید. و همچنین به وی اجازه دادم تا به فتوایی که در آن کتاب و کتاب المختلف و کتاب القواعد و کتاب الارشاد و کتاب نهاییه که همه آنها از آثار جمال الدین علامه است آمده به رویه ای که در جای خود معمول است از من از شیخ امام فخر الدین، از پدرش جمال الدین روایت نماید. و کتبه علی بن محمد بن دقماق شریف حسینی در تاریخ ۲۵ جمادی الاولی سال ۸۰۶ ه. ق حامدا مصلیا علی نبیه.

و همچنین نقل از شرایع و مختصر را که در اجازه مزبور نیامده است به وی اجازه دادم و آثار شمس الدین شهید اول (قدس سره) که دروس، لمعه، شرح ارشاد، البیان، الذکری، القواعد و المسائل باشد و همچنین تمام مطالبی را که به خط خود نوشته و فتواها و آثاری که به وی منسوب است بتوسط شیخ جمال الدین احمد بن شیخ به وی اجازه دادم».

مؤلف گوید: تا به اینجا، آنچه را به خط شریف دقماق دیدم پایان یافته و باید بگویم، ظاهرا اجازه مزبور متضمن مطالب بیشتر بوده لکن محو شدن برخی از الفاظ ناخوانایی خط ما را از چگونگی آن محروم داشته است.

پیش از این به ترجمه سید علی بن دقماق و پاره ای از مطالب که لازم بوده اشاره کردیم و به حق باید گفت که مترجم حاضر همان نامبرده پیشین است. و بر پشت همان نسخه یکی از فضلا چنین نوشته است: سید علی بن محمد بن دقماق که خدا ما را از برکاتش منتفع گرداند و به عمرش بیفزاید، اجازه داده است به شیخ قوام الدین عبد الله بن سیف بن تائب که به جمیع تألیفات شیخ اجل شمس الدین بن مکی، شهید اول (قدس الله روحه و نور ضریحه) که عبارت از الدروس؛ شرح الارشاد و القواعد باشد و همچنین به همگی آنچه به خط او بوده و یا به وی انتساب دارد عمل نماید. و باز به وی اجازه داده

است تا به آنچه در القواعد؛ ارشاد الاذهان؛ المختلف؛ کتاب التحرير و کتاب نهایی الاحکام آمده و همگی آنها از آثار شیخ جمال الدین (قدس الله روحه و نور ضریحه) می باشد عمل نماید. و همچنین به وی اجازه داده است تا به کتاب مبادی الاصول و التهذیب و المنهاج که از آثار جمال الدین علامه حلی، در اصول فقه است عمل کند. و به او اجازه داده است تا به کتاب المختصر و الشرائع که از تألیفات شیخ ابو القاسم محقق حلی می باشد عمل نماید.

امّا آثار شمس الدین بن مکی (شهید اول) را توسط شیخ جمال الدین احمد بن عبقونی از مصنف آنها و آثار جمال الدین (علامه حلی) را به واسطه شیخ جمال الدین جعفر بن حسام، از سید حسن بن نجم الدین، از شیخ فخر الدین، از پدرش و کتابهای شیخ نجم الدین، ابو القاسم (محقق حلی) را به واسطه شیخ نجم الدین جعفر حسام، روایت می کرده است.

و همچنین به وی اجازه داده است تا به وسیله شیخ جمال الدین احمد بن سیف به مصباح شیخ طوسی عمل نماید. و به وی اجازه داده است تا به همه فتوای کتابهای یادشده عمل کند. و هرگاه در کتابهای یادشده به کلماتی از قبیل «علی اشکال و علی رأی و فیه نظر و فیه اشکال و الاصح و الاشبه و الاظهر و الاقرب و الاقوی و علی تردد» برخورد کرد متوجه باشد که همگی آنها فتوای مؤلفان آن کتابهاست و هرگاه در ضمن مسئله ای بگوید «فیه نظر» و یا «فیه تردد» و یا «فیه اشکال» و در هیچ یک از آنها حرف «واو» نیاورده باشد فتوای احتمالی بوده و او می تواند به هر یک از دو احتمال عمل کند.

در عین حال، بهتر آن است که به کتاب دیگری مراجعه نماید. و هرگاه در مسئله ای دو وجه را متعرض بشود به هر یک از آن دو که بخواهد می تواند عمل کند. و گفته است:

هرگاه مسئله ای در دو کتاب از کتابهای یادشده ایراد شده باشد و دو فتوای متقابل در آن مسئله وجود داشته باشد به هر یک از دو فتوا که بخواهد می تواند عمل کند، زیرا هر دو وجه نقل شده است. و هرگاه در مسئله ای دو احتمال یا بیشتر بوده باشد. به احتمال اول عمل کند و هرگاه دو احتمال یا احتمال هائی در مسئله وجود داشته باشد و وجوه احتمال را به تفصیل بیان نکرده باشد در عمل به هر یک از آنها مخیر خواهد بود.

و باز گوید: هرگاه مصنف گفته باشد: «شیخ گفته است» در صورتی که در کتابهای دیگر فتوایی برخلاف آن نباشد. به آن عمل کند.

و یکی از افاضل، ظاهراً خط خود شیخ قوام الدین عبد الله بن سیف می باشد، چنین نوشته است: به اطلاع من رسانید. هرگاه در ضمن مسئله ای به «علی رأی یا اشبه یا علی الاظهر یا علی الاقوی یا علی الاصح» برخورد کردی. باید بدانی کلمات مزبور حاکی از فتوا است.

و همچنین، رمز «علی اشکال یا علی تردد» دلیل بر فتوا است و هرگاه در مسئله ای دو احتمال باشد. به احتمال اول عمل باید کرد. و هرگاه در ضمن مسئله ای «فیه اشکال یا فیه نظر یا فیه تردد» آمده و هیچ یک از دو طرف مورد اشکال تقویت نشده باشد.

به کتاب دیگری مراجعه باید کرد و یا مخیر است به هر یک از آن ها و یا به فتوا عمل نماید.

هرگاه گفته باشد: در این مسئله، دو وجه است، مخیر است به هر یک از آن دو وجه که بخواهد عمل نماید. و این رویه را در همه کتابهای شیخ جمال الدین بن مطهر و تمامی کتاب های فخر الدین بن مطهر و کتابهای شیخ طوسی و کتابهای شیخ شمس الدین بن مکی، به کار ببندد.

و شیخ فاضل علی بن دقماق شریف ادام الله ایامه. همگی آنها را به من اجازه داده است. و اظهار کرده هرگاه به رمز «فیه اشکال» یا «فیه رأی» یا «فیه نظر» یا «فیه تردد» برخورد می کردم و جزمی حاصل نمی شد که در عمل به آن مسئله چگونه رفتار کنم، بهر طریق که خود می خواستم عمل می کردم. و هم او روایت متون این کتابها را به من اجازه داد. بدیهی است متن های یاد شده همگی فصیح و در کتابها هم نقل شده است. و سند روایتی او به توسط مشایخ بافضیلتش (تغمد هم الله برحمته) منتهی به شیخ شمس الدین بن مکی و شیخ جمال الدین (علامه حلّی) و فرزندش فخر الدین (رضوان الله علیهم اجمعین) و به همین ترتیب، شیخ علی بن حسن مطوع از شیخ فاضل عالم عامل محمد بن اسماعیل بن علی رزانی (ادام الله ایامه) اجازه داشته تا همگی کتابهای التحریر و القواعد و الارشاد و الشرائع و المختصر و الدروس را روایت نماید. و اضافه کرده است همه این متون از هر گونه خلافتی سالم است و صحت آنها محرز می باشد و همچنین جزم به

خلافی که در آنها واقع شده است. و آنچه به عنوان علی الاقوی و علی الاقرب و الاولی و همچنین جوهری که در ضمن تراجیح آمده و بالاخره همه مخالفت هائی که با دیگران داشته و یا اشکال هائی که در کار بوده بجا و به موقع می باشد و باید به آنچه مصنف قطع کرده عمل نمود.

و شیخ علی بن حسن مطوّع، اجازه داد تا به وسیله او از شیخ محمد بن اسماعیل به سندی که منتهی به مشایخ محققین و مجتهدین از مشایخ باعتبار جمال الدّین و جعفر بن سعید و شمس الدّین (رضوان الله علیهم اجمعین) می شود روایت نمایم.

و برای این، بنده ناتوان امیدوار به رحمت خدا و خوشنودی او عبد الله بن سیف بن بکول اجازه صادر شده است تا به آثار یک یک مشایخ که منتهی به مشایخ باعتبار می شود عمل کنم، رضوان الله علیهم و تغمدهم الله برحمته و صلّی الله علی محمد و آله الطاهرين.

شیخ علی بن محمد بن شاکر مؤدّب

وی فاضلی دانشور و محدّثی بزرگ بود.

در مجموعه یکی از اصحاب آمده است: مؤدّب کتابی دارد که در روز دوشنبه یازده شب مانده از ذیحجه سال ۴۵۷ ه. ق از تألیف آن فارغ شده است. و در همان مجموعه پاره ای از مطالب را از آن کتاب، نقل کرده است. و تاریخ نقل از آن کتاب سال ۶۴۷ ه. ق است. بنابراین شیخ علی مؤدّب نزدیک به روزگار شیخ طوسی می زیسته، بلکه هر دو تن معاصر یکدیگر بوده اند، به دیگر از احوالش باید رسیدگی کرد.

شیخ امام وجیه الدّین ابو طالب علی بن امام ناصر الدّین محمد بن حمدان

[بن محمد] حمدانی

منتجب الدّین در فهرست گوید: وی فقیهی پرهیزکار است.

مؤلف گوید: ممکن است مترجم حاضر، جد شیخ برهان الدّین محمد بن محمد بن علی حمدانی باشد که شاگرد شیخ منتجب الدّین مؤلف فهرست است.

و از قرینه ظاهری و طرز معرفی که منتجب الدّین از پدر صاحب ترجمه نموده

است استفاده می شود که امام ناصر الدین محمد از علما بوده چنانکه شیخ منتجب الدین در کتاب فهرست به این موضوع اشاره کرده و پس از این هم ترجمه او را به عنوان شیخ امام ناصر الدین ابو اسماعیل محمد بن حمدان بن محمد حمدانی، متذکر خواهیم شد.

شیخ علی بن محمد بن حیدر بن بابویه

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی فقیه بود و از ابو علی طوسی روایت می کرد.

مؤلف گوید: وی از فرزندان شیخ صدوق و از خویشاوندان شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست می باشد.

وزیر جلیل القدر خواجه رشید الدین علی بن محمد بن رشید آوی معروف

به خواجه رشید الدین وزیر سلطان غازان

وی صاحب (ربع رشیدی (۱)) و عمارت رشیدیه معروف و مؤلف تاریخ مشهور است.

ص: ۲۵۲

۱-*) فرهنگ معین، ج ۵، ص ۵۸۴ ذیل «ربع رشیدی» می نویسد: مجموعه ساختمانهایی که در اواخر قرن هفتم یا اوایل قرن هشتم ه.ق، به امر خواجه رشید الدین فضل الله ساخته و پرداخته شد و آن در آخر محله ششکلان تبریز که به محله باغ میشه منتهی می شود. در طرف چپ در دامنه کوه سرخاب در محلی بسیار باصفا واقع و از هر طرف محدود به باغها و انبوه اشجار است و از حیث آب و هوا بهترین نقطه تبریز بشمار می رود. عمارات عالی «ربع رشیدی» به قدری وسیع بود که خود محله را تشکیل می داد شامل عمارات متعدد از قبیل مدرسه و دارالشفاء و دار السیاده و مسجد و کتابخانه و ضراب خانه و خانقاه و دار الصنائع و کارخانه نساجی و کاغذسازی و گنبدی برای مدفن رشید الدین. و در صفحه ۵۹۴ همان کتاب گوید: [۱] رشید الدین در روزگار اولجایتو که به صدارت رسید در همان اوقات در سلطانیه - پایتخت جدید - ناحیه ای را آباد ساخت که به نام او «رشیدیه» نامیده شد دو سال بعد محله دیگری را در نزدیکی شهر غازانیه بنا نهاد و با صرف هزینه هنگفت رودخانه سرارود را به آنجا آورد. چنان که از این فرهنگ و منابع دیگر به دست می آید نام رشید الدین فضل الله است نه علی - م.

رشید الدین، در روزگار خود بی نظیر، و از فضیلتی آن زمان بشمار می آمد. و از شاگردان علامه حلی است. و علامه به خط شریف خود اجازه ای در پشت رساله الحساب خواجه نصیر الدین طوسی نوشته و همان رساله را رشید الدین بر علامه معظم له قرائت کرده و مضمون اجازه این است.

این کتاب را شیخ اجل اوحد (بزرگوار بی نظیر) فقیه کبیر، عالم فاضل زاهد پرهیزکار علامه، برترین متأخران و زبان متقدمان، محقق مدقق و مفخر افاضل خواجه رشید الملّه و الحقّ و الدّین، علی بن محمد رشید آوی ادام اللّٰه ایامه و احسن تأییده و اجزل من کلّ عارفه حظّه و مزیده و بلغه اللّٰه تعالی و ختم بالصالحات اعماله که خدا روزگار او را پایدار بدارد و از هرگونه معرفتی او را برخوردار بسازد و به آرزو برساند و سرانجام او را به کارهای پسندیده منتهی گرداند. بر من قرائت کرد و به خوبی از عهده قرائت آنکه شاهد بر علم و فضل و دلیل بر کمال و مقام علمی او بود برآمد و به او اجازه دادم تا این کتاب و دیگر آثار مولای اعظم سعید، خواجه نصیر الملّه و الحقّ و الدّین قدّس اللّٰه روحه را از من از او و برای هرکسی که بخواهد و دوست بدارد روایت نماید. و کتب حسن بن یوسف بن مطهر حلی در ماه رجب سال ۷۰۵ ه.ق.

مؤلف گوید: مترجم حاضر را به نام رشید الدین علی معرفی کردیم، لیکن به جهاتی که ذیلا نقل می کنیم او غیر از خواجه رشید الدین وزیر غازان خان یاد شده است.

جهت اول: هرگاه مترجم حاضر وزیر غازان خان بود چرا، علامه در اجازه ای که به او داده است وی را به وزارت معرفی نکرده است. هرچند به این اشکال به آسانی می توان پاسخ داد.

جهت دوم: روزگار سلطان غازان، پیش از تاریخ ۷۰۵ ه.ق است که اجازه در آن تاریخ، صادر شده است و علامه پس از روزگار غازان و در زمان پادشاهی سلطان محمد خدابنده بوده و خواجه رشید وزارت غازان را عهده دار بوده، هرچند این موضوع هم بیرون از اشتباه نمی باشد و چنان که خواهیم گفت، خواجه رشید، روزگار محمد

خدابنده را دریافته است (۱).

جهت سوم: از اینکه خواجه رشید الدین، کتاب الحساب خواجه نصیر الدین، را نزد علامه خوانده باشد چه در هنگام آمدن علامه به ایران و ارتباط یافتن با سلطان خدابنده و چه آن هنگامی که علامه در عراق عرب بوده است، صحیح نمی باشد. برای اینکه هر گاه بگوئیم خواجه رشید الدین تا آن تاریخ (۷۰۵) زنده بوده، اواخر عمر را می پیموده و درست نیست در چنان حالی به فراگیری کتاب الحساب در نزد علامه پرداخته باشد.

برای همین باید گفت، خواجه رشید الدین، مترجم حاضر، نواده خواجه رشید الدین، وزیر غازان بوده و یا ارتباطی با او نداشته است.

مؤلف گوید: از آثار خواجه رشید وزیر غازان خان کتاب جامع التواریخ است که معروف به تاریخ رشیدی بوده و اثر بزرگی است که به پارسی تألیف شده است (۲).

ص: ۲۵۴

۱- (*) در لب التواریخ، ص ۲۳۹ می نویسد: غازان خان نواده هولاکو در سال ۶۹۴ به سلطنت رسید و در سال ۶۹۷ ه. ق پس از آنکه خواجه صدر الدین را کشت خواجه رشید الدین فضل الله را به وزارت برگمارد و سال ۷۰۳ هجری در فشكل دره قزوین در گذشت. پس از او برادرش اولجایتو معروف به سلطان محمد خدابنده به سلطنت رسید و در پنجم ذیحجه سال ۷۰۳ در تبریز به تخت سلطنت نشست. او در تقویت دین اسلام می کوشید و دستور داد تا خطبه به نام ائمه طاهرین بخوانند و خواجه رشید الدین را به صدارت برگمارد و سال ۷۰۵ ه. ق شهر سلطانیه را بنا کرد و سال ۷۱۶ ه. ق در گذشت و در ابواب البر در سلطانیه که مقبره احدائی خود او بود دفن شد-م.

۲- (***) دکتر رضازاده شفق متوفی ۱۸ رجب سال ۱۳۹۱ ه در تاریخ ادبیات ایران ص ۳۳۰ می نویسد: جامع التواریخ یکی از تألیفات معروف تاریخی و محتوی بر وقایع تاریخ عالم خاصه تاریخ سلطنت مغول و تفصیل پادشاهی غازان می باشد مؤلفش رشید الدین فضل الله همدانی است که در نزد آباقا و غازان و اولجایتو مقرب بوده و منصب وزارت و حکومت داشته و تاریخ مزبور را در سال ۷۱۰ ه. ق به پایان آورده و جلد سومی هم در جغرافیا داشته که مفقود شده است. خواجه محقق معروف بوده و در علوم و فنون دیگر هم بصیرت کافی داشته و تألیفات مهمی در مسائل دینی و ادبی از خود به جای گذارده است و در سال ۷۱۸ ه. ق به سعایت حسودان و به امر سلطان ابو سعید در تبریز کشته شده است-م.

و کتاب زبده التواریخ که به پارسی تألیف شده، خلاصه و فشرده ای از جامع التواریخ می باشد و آن هم، کتاب بزرگ و ارزنده ای است. و نسخه ای از جامع التواریخ در نزد ما موجود می باشد.

رشید الدین، کتاب زبده التواریخ را به پیشنهاد، سلطان محمد خدا بنده تألیف و تلخیص نموده و در هر دو کتاب، تحقیقات ارزنده بسیاری، ایراد کرده است و به طوری که از لابلای جامع التواریخ برمی آید، رشید الدین، کتاب مزبور را در روزگار سلطان غازان تألیف نموده است.

و همچنین از آن تاریخ، استفاده می شود که کتاب مزبور از تألیفات رشید الدین طیب است و آن را به فرمان سلطان غازان تألیف کرده و تا سال ۷۰۴ ه. ق که غازان خان، در حدود قزوین مرده است، رشید الدین، به تألیف آن، اشتغال داشته است. بنابراین، مؤلف تاریخ یادشده، خواجه رشید الدین وزیر، نبوده است.

رشید الدین، اظهار داشته وی نخستین کسی است که سرگذشت چنگیز خان و سلسله او را به فرمان، سلطان غازان خان در این کتاب، گرد آورده است و در یکی از مواضع آن تاریخ می نویسد: نام این کتاب جامع التواریخ و در جای دیگر از آن کتاب، نوشته است نام آن، «تاریخ غازانی» است (۱).

ص: ۲۵۵

۱-*) الذریعه، ج ۳، ص ۲۶۹ [۱] ذیل تاریخ غازانی می نویسد: مؤلف این تاریخ، وزیر رشید الدین فضل الله بن عماد الدوله ابی الخیر بن علی همدانی است که در فاصله سالهای ۷۱۶ تا ۷۱۸ ه. ق شهید شده و سرگذشت پادشاهان مغول از چنگیز تا عصر شاه خدا بنده را که خود وزیر او بوده گرد آورده و در سه مجلد در لیدن به طبع رسیده است و نسخه گرانبها و مطلای آنکه همراه با تصویرهایی است و ده هزار دینار قیمت شده در خزانه شاهی تهران موجود می باشد تا آنجا که می نویسد: در تبریز آثار خیریه بسیاری از وی باقی بوده و نسبت به علماء و صلحا متواضع و کمک های شایانی به آنها می کرده و از هر گونه فنون برخوردار بوده ویژه در طبابت مهارت به کمالی داشته است و پنجاه تألیف از جمله تفسیر قرآن و ترجمه تورات و تاریخ غازانی از آثار او می باشد و برای ربع رشیدی موقوفاتی را تعیین کرده از جمله: هزار مجلد قرآن شریف که چهارصد مجلد آن به آب طلا نگاشته شده و شش مجلد آن به خط یاقوت مستعصمی بوده و شصت هزار مجلد کتب در فنون مختلفه به آنجا وقف کرده است و موقوفات دیگری -

و از بعضی از نسخه های تاریخ رشیدی به دست می آید که در سال ۷۰۵ هجری، تألیف آن به اتمام رسیده است.

از همه آنچه یادآوری کردیم، استفاده می شود در آن روزگار سه تن از سرشناسان به عنوان رشید الدین، شهرت داشته اند.

۱- رشید الدین آوی (مترجم حاضر) که شاگرد علامه حلی بوده و ظاهراً شیعه است.

۲- رشید الدین مؤلف تاریخ رشیدی که طیب بوده و ظاهراً سنی است.

۳- رشید الدین بنیانگذار ساختمان رشیدیه و ربع رشیدی که از معاصران وزیر، علیشاه (۱)، صاحب طاق مشهور است.

ص: ۲۵۶

۱- (*) فرهنگ معین، ج ۵، ص ۱۲۰۴ می نویسد: علیشاه گیلانی تبریزی در اصل دلال جواهرات بود و سوادى نداشت ولی قابل و کارآمد بود به دربار اولجایتو راه یافت و وزیر شد و در عصر ابو سعید هم وزیر بود و موجبات قتل خواجه رشید را فراهم آورد و پس از قتل وی شش سال وزارت کرد و بر اثر عدم اطلاع رشته امور مملکتی از یکدیگر گسیخت-م.

شیخ زین الدین ابو الحسن علی بن محمد رازی متکلم

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی در روزگار خود استاد دانشوران شیعه بود. و اشعاری نغز در ستایش از آل رسول (علیه و علیهم السلام) سروده و گفتگوهای مشهوری با مخالفان داشته است. از تألیفات او: مسائل فی المعدوم و الاحوال و کتاب الواضح و دقائق الحقائق را دیده ام و همه آنها را بر وی قرائت کرده ام.

شیخ علی بن محمد راشدی

از دانشمندان بزرگ بوده است. از روزگار او اطلاعی ندارم. آری، علامه حلّی در کتاب منهاج الصلاح از وی نام برده است.

شیخ ابو الحسن علی بن محمد رهقی قهب بن ولید

(۱)

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی از ثقات فقها بوده است. و کتاب الاصول الخمس و کتاب التیات از تألیفات او می باشد.

مؤلف گوید: ممکن است رهقی به فتح راء بی نقطه، ضبط شده باشد.

شیخ ابو الحسن علی بن محمد بن زبیر قرشی کوفی

وی، شیخ بزرگواری است که به نام ابن زبیر قرشی شهرت یافته است. شیخ مفید و ابن عبدون و تلّعکبری و دیگران از وی روایت کرده اند و اصحاب ما هم در کتاب های رجال از وی نام برده اند.

به گمان من، زبیر، نام جدّ اعلاّیش می باشد که زبیر بن عوام - کسی که بر امیر المؤمنین علی علیه السلام خروج کرد - بوده باشد. و در انتساب به وی رعایت

ص: ۲۵۷

۱- (*) در فهرست، طبع جدید، شماره ۲۷۴ به جای «قهب»، «قریب» و در پاورقی آن «قهر» آورده شده است - م.

اختصار در نسبت شده است.

و ممکن است، زیر نام اصلی پدر محمد، جدّ مترجم حاضر، بوده باشد. و هر گاه پنداشته شود که محمد فرزند زبیر بن عوّام تا آن روزگار زنده مانده باشد، پنداری فاسد و خیالی، بیش نخواهد بود.

در پایان باید گفت که گاهی از مترجم حاضر به ابو الحسن علی بن محمد قرشی و گاهی به عنوانی دیگر، تعبیر می کنند و تعبیرهای مختلف، مستلزم تعدد می باشد.

شیخ علی بن محمد زوزنی

(۱)

شیخ معاصر در امل الآمل وی را فاضلی صالح معرفی کرده است (۲).

ص: ۲۵۸

۱-*) معجم البلدان، ج ۳، ص ۱۵۸ [۱] می نویسد: زوزن به ضم یا فتح اول و سکون واو و زا و نون در آخر، شهر بزرگی بوده واقع در میان نیشابور و هرات و برخی آن را از نیشابور شمرده اند و آنجا را بر اثر وجود فضلائی که از آن سرزمین برخاسته اند، بصره کوچک خوانده اند و ابو الحسن بیهقی گفته است زوزن روستای بزرگی بوده و قصبه آن زوزن است و آن محل را بدان جهت زوزن گفته اند. هنگامی که مجوسیها آتشی را که می پرستیدند از آذربایجان به سیستان حمل می کردند و بار بر شتری بود موقعی که شتر حامل آن آتش به محل زوزن رسید، خوابید و از جا حرکت نکرد یکی از ساربانان به آن حیوان گفت «زوزن» یعنی از جای برخیز و شتاب کن برخلاف انتظار از جای برنخاست، ناچار در آنجا، آتشکده ای بنیان کردند زوزن مشتمل بر صد و چهارده آبادی بوده است اکنون به قول بیهقی کلمه زوزن را به ضم زا باید خواند هر چند دیگر مورخان به فتح زا، ضبط کرده اند. سپس به نام جمعی از منتسبان به زوزن پرداخته است. فرهنگ معین، ج ۵، ص ۶۶۰، می نویسد: زوزن شهری بود در خراسان، میان نیشابور و هرات و اکنون دهی است در ۶۶ کیلومتری جنوب غربی خواف و سکنه آن ۴۸۰ تن و شغل مردم آنجا، کشاورزی، گله داری، قالیچه و کرباس بافی و سپس به نام چند تن از سرشناسان آنجا اشاره کرده است از جمله ابو سهل زوزنی که از امرای سلطان محمود غزنوی بوده است در آتشکده آذر ص ۸۰ می نویسد عماد الدین از اکابر فصیحای زوزن و از معاصران سلطان سنجر و طغان شاه است. از اوست: شگفته چون گل نوروز روز عید آن ماه: به بنده خانه خرامید بامداد پگاه: ز جای جستم و سویس دویده بر پایش: چه بوسه ها که زدم لا اله الا الله-م.

۲-۱) - امل الآمل، ج ۲، ص ۲۰۰. [۲]

سید علاء الدین ابو الحسن علی بن محمد بن زهره حسینی حلبی

پیش از این از او به نام سید علاء الدین ابو الحسن علی بن محمد بن حسن بن زهره حسینی حلبی یاد کردیم.

شیخ علی بن محمد بن سندی

وی از پیشینیان اصحاب ما بوده است.

ابن طاوس در کتاب جمال الاسبوع می نویسد: شیخ علی از محمد بن حسن بن احمد بن ولید روایت می کرده است.

مؤلف گوید: بنابراین شیخ علی هم‌رتبه با شیخ صدوق بوده و من در کتاب های رجال به نام او دست نیافته ام.

علی بن محمد بن شاکر مؤدب

وی از مردم واسط و از اصحاب ما بشمار است.

واسطی، کتابی در اخبار و فضائل اهل بیت علیهم السلام تألیف کرده و تاریخ تألیف آن ۴۵۷ ه.ق بوده است.

از اواخر کتاب المجموع که تألیف یکی از اصحاب ما بوده و تاریخ آن ۶۴۷ ه.ق می باشد استفاده می شود که مؤلف مزبور، مطالبی را از کتاب واسطی نقل کرده است و با توجه به پاره ای از اشتباهات باید به همان کتاب مراجعه کرد.

شیخ نظام الدین علی بن محمد بن عبد الحمید نیلی

وی فاضلی دانشور و فقیه و معروف به نیلی است.

گاهی او را به عنوان شیخ نظام الدین نیلی و گاهی به اختصار وی را علی بن عبد الحمید نیلی معرفی کرده اند. او شاگرد شیخ فخر الدین فرزند علامه حلّی (قدس سره) و استاد ابن فهد حلّی است.

و من اجازه مختصر او را که در تاریخ ۷۹۱ ه. ق برای ابن فهد نوشته است دیده ام. نسب او را چنانکه نوشته ایم طبق سندی است که در ترجمه احوال او دیده ایم و لیکن در آخر همان اجازه نسب خود را محمد بن علی و عبد الحمید نوشته است و از همان اجازه استفاده می شود، نظام الدین به توسط شیخ فخر الدین از محقق حلّی و همچنین به واسطه سید سعید رضی الدین بن معبد حسینی از محقق حلّی و باز از سید سعید شمس الدین محمد بن ابو المعالی حسینی از دائش، سید سعید صفی الدین محمد بن ابی الرضا علوی از محقق حلّی روایت داشته است.

مؤلف گوید: در دو روایت نخستین، ویژه روایت اولی باید دقت کرد زیرا ثابت نشده است که شیخ فخر الدین بدون واسطه از محقق حلّی روایت کرده باشد و آنچه، معهود است و قولی است که جملگی برآند، آن است که شیخ فخر الدین به توسط پدرش علامه حلّی از وی روایت می کرده است و به همین نسبت هم، مترجم حاضر با یک واسطه از محقق حلّی روایت نمی کرده و تنها در این اجازه است که مترجم حاضر با یک واسطه از محقق، روایت داشته است، آری با دقتی که می توان کرد نظر به اینکه نیلی، نزدیک به عصر محقق بوده است ممکن است خود دانایتر، به سند روایتش بوده باشد و هم ممکن است اشتباهی از سوی ناسخ به وقوع پیوسته باشد.

در جایی چنان دیده ام که نیلی، به لقب رضی الدین، ملقب بوده است و محتمل است دارای دو لقب «نظام الدین و رضی الدین» بوده باشد.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ نظام الدین ابو القاسم علی بن عبد الحمید نیلی، فاضلی بزرگوار بود. و از شیخ فخر الدین محمد فرزند علامه حلّی روایت می کرده است (۱).

مؤلف گوید: پیش از این یادآوری کردیم شیخ معاصر، ذیل ترجمه پدر مترجم عبد الحمید نیلی نوشته است: ابن فهد حلّی از عبد الحمید یاد شده روایت می کرده حال آنکه چنین سندی اشتباه است، زیرا ابن فهد از فرزندش علی روایت داشته است نه

ص: ۲۶۰

از خود او. و ممکن است اشتباه وی از آن جهت باشد که وی، مستبعد می دانسته این فهد با یک واسطه از فخر الدین روایت کرده باشد به همین جهت ابراز داشته که این فهد از عبد الحمید روایت می کرده و از سوی دیگر اظهار کرده علی بن عبد الحمید از فخر الدین روایت می نموده با آنکه در ترجمه عبد الحمید اظهار نکرده که علی فرزند عبد الحمید است و به حق می توان گفت استبعادی ندارد هرگاه این فهد با یک واسطه از فخر الدین روایت کرده باشد، برای اینکه، شیخ علی کرکی در ضمن اجازه ای که به شیخ علی میسی داده است تصریح می کند که سند اجازه این فهد به دو طریق، به شیخ فخر الدین منتهی می شود یکی طریق عالی (۱) که از شیخ نظام الدین ابو القاسم علی بن عبد الحمید نیلی از شیخ فخر الدین روایت می کرده و دیگری سند غیر عالی که این فهد به توسط شیخ زین الدین علی بن خازن از شهید اول از شیخ فخر الدین روایت می کرده است، با توجه به این دو طریقی که این فهد دارد، جای اشکال و استبعاد نخواهد بود.

مؤلف گوید: پیش از این، ذیل ترجمه شیخ نظام الدین ابو القاسم علی بن عبد الحمید نیلی تحقیقات لازم را راجع به کلمه نیلی ایراد نمودیم.

شیخ علی بن محمد بن عبد الله بن احمد بحرانی

وی فاضلی دانشور و متکلم و از معاصران است و با عمر زیادی که کرده بود در روزگار ما در گذشت. از تألیفات او رساله منار السعادات فی اصول الاعتقادات است که آن را به پیشنهاد سلطان زمان ما شاه سلیمان صفوی حسینی تألیف کرده و همین کتاب را یکی از دانشوران معاصر به فرمان سلیمان صفوی به پارسی برگردانیده است.

و به طوری که به خاطر دارم کتاب بزرگ استدلالی در فقه تألیف کرده است.

ص: ۲۶۱

۱-*) طریق عالی، طریقی است که بی واسطه یا با یک واسطه، منتهی به شیخ اجازه ای بشود که مرکز اجازه مستجیزان بوده باشد-م.

وی از مشایخ کلینی و یکی از آن عدّه از اصحاب ما است که کلینی به توسط آنها از احمد بن محمد بن خالد برقی روایت می کرده است و علامه حلی در آخر کتاب الخلاصه به این موضوع اشاره نموده است (۱).

مؤلف گوید: به نظر من مترجم حاضر از آن گروه اعلام شیعه است که به تشیع وی تصریح شده است. و از اینکه کلینی بدون واسطه از وی روایت کرده است و نیز از مشایخ کلینی بشمار آمده دلیل بر مدح عظیم و کمال توثیق او می باشد. و قابل توجه است که مترجم حاضر غیر از ابن اذینه معروف می باشد، زیرا نام وی عمر بن محمد بن عبد الرحمن بن اذینه است که سالها پیش از او می زیسته و از ثقات راویان حضرت صادق علیه السلام بوده است (۲).

یادآوری می شود: گاهی اتفاق افتاده است ثقه الاسلام کلینی در اواخر کتاب روضه کافی از علی بن محمد بن عبد الله از ابراهیم بن اسحاق روایت می کند و از ظاهر آن استفاده می شود که مراد از علی بن محمد، مترجم حاضر باشد و احتمال آنکه از دیگری

ص: ۲۶۲

۱- (*) علامه در آخر کتاب الخلاصه ذیل فائده ثالثه از ثقه الاسلام کلینی نقل کرده است: هرگاه در کتاب حاضر سخن از این بود که ما به توسط عدّه ای از اصحاب از احمد بن محمد بن خالد برقی روایت می کنیم مراد ما از آن عدّه از اصحاب، علی بن ابراهیم و علی بن محمد بن عبد الله بن اذینه (مترجم حاضر) و احمد بن عبد الله بن ابیه و علی بن حسین (سعد آبادی) است - م.

۲- (***) نجاشی در رجال خود می نویسد: محمد بن محمد بن عبد الرحمن بن اذینه بن سلمه تا به آخر نسب او که منتهی به معد بن عدنان می شود، بزرگی از موجهان اصحاب بصری ما می باشد از حضرت صادق به مکاتبه روایت داشته و کتاب الفرائض از تألیفات اوست و ما به سند احمد بن محمد کتاب او را روایت می کنیم. کشی می نویسد: ابن اذینه از مردم کوفه بود و بر اثر بیماری که از مهدی عباسی داشت به یمن گریخت و همان جا در گذشت و به همین مناسبت کمتر از او روایت شده است نامش محمد است و بنام پدرش عمر شهرت پیدا کرده است. شیخ طوسی در فهرست نوشته است کتاب عمر بن اذینه در دو نسخه تدوین شده است و ما هر دو را از گروهی از اصحاب روایت می کنیم. علامه در بخش موثقان از خلاصه از وی نام برده است - م.

روایت کرده باشد نادرست است.

و بنابراین هرگاه در آغاز سندهای کلینی، علی بن محمد آورده شود پیداست که منظور از او، مترجم حاضر و یا علی بن محمد بن علان و یا علی بن محمد بن بندار می باشد و احتمال دیگران، بعید خواهد بود.

مؤلف گوید: پیش از این ذیل احوال احمد بن عبد الله بن امیه نوشتیم کلینی در کتاب عتق کافی اظهار داشته است: از جمله افرادی را که به عنوان عدّه یاد کرده است علی بن محمد بن عبد الله قمی است و از ظاهر بیان او استفاده می شود که علی قمی، با مترجم حاضر یکی است.

شیخ علی بن محمد عدوی شمشاطی

(۱)

وی دانشوری فاضل و محدثی بزرگوار و از پیشینیان اصحاب ما و کتاب البرهان فی النص علی امیر المؤمنین علیه السلام از تألیفات اوست و شیخ معاصر در کتاب الهداه فی النصوص و المعجزات از کتاب وی روایت می کند (۲).

شیخ علی شمشاطی در کتابهای رجال نام برده شده است (۳).

ص: ۲۶۳

۱- (*) معجم البلدان، ج ۳، ص ۳۶۲ [۱] می نویسد: شمشاط به کسر شین و سکون میم و طاء مؤلف در آخر، یکی از شهرهای روم است که در کنار نهر فرات بنیاد شده از طرف شرق به الویه و از طرف غرب به خرتبرت راه دارد و اینک از مضافات خرتبرت و جزء اقلیم پنجم است و شمشاط غیر از سمیساط است که آن هم در کنار نهر فرات ساخته شده و از بناهای شمشاط بن الیفز بن سام بن نوح می باشد گروهی از دانشوران به آنجا منسوب می باشند از جمله ابو الحسن علی شمشاطی است که شاعری ادیب بوده و در روزگار سیف الدوله حمدان می زیسته سپس چند بیتی را که وی در مدح علی بن محمد شمشاطی سروده است ایراد نموده-م.

۲- (۱) - اثبات الهداه، ج ۱، ص ۲۸. [۲]

۳- (***) آری نام او در رجال نجاشی آمده است و در بالا هم به پاره ای از آن اشاره شد. نجاشی، نسب او را این چنین یاد کرده است: ابو الحسن علی بن محمد بن عدی بن تغلب بن عدی بن عمرو بن عثمان بن تغلب بعد از این به نقل تألیفات او پرداخته و توضیحات لازم را راجع به آثار او از قول سلامه بن ذکاء یاد کرده و نام کتاب فوق او را البرهان فی النص الجلی علی امیر المؤمنین علی علیه السلام معرفی کرده و هم-

استاد استناد(مجلسی)ایده الله تعالی در بحار اظهار داشته است: کتاب البرهان فی النص علی امیر المؤمنین علیه السلام تألیف شیخ ابو الحسن علی بن محمد شمشاطی است.

و در فصل دوم بحار گوید: کتاب البرهان کتاب ارزنده ای است و در این کتاب، اخبار بی سابقه ای آورده شده است و مؤلف آن از فضیلتی بنام است. نجاشی گفته است که علی بن محمد عدوی شمشاطی شیخ «الجزیره» و فاضل و ادیب مردم آن سرزمین است، پس از این به یادآوری از تألیفات او پرداخته است. از جمله کتاب البرهان در ذیل تألیفات او یادآوری کرده است.

ابن اثیر در کتاب الکامل می نویسد: ابو القاسم علی بن شمیساطی در سال ۴۵۳ هجری در دمشق در گذشت و از فنون هندسه و ریاضیات که از علوم فلسفه بشمار است اطلاع داشته است.

مؤلف گوید: ممکن است مراد از ابو القاسم علی، مترجم حاضر باشد، یا دانشور دیگری باشد، زیرا این فرد پس از نجاشی می زیسته (۱).

سید علی بن محمد بن عزّ الشرف حسنی

منتجب الدین در فهرست او را به عنوان فقیهی صالح ستوده است.

علی بن محمد بن علان کلینی

وی از مشایخ محمد بن یعقوب کلینی و بنا به قول اصحّ، دائی کلینی است و به

ص: ۲۶۴

۱-*) زیرا نجاشی در سال ۴۵۰ هجری در گذشته و شمشاطی پیش از نجاشی بوده است و چنان که در پاورقی پیش نوشتیم نجاشی به توسط سلامه بن ذکاء تألیفات او را نقل کرده است-م.

عَلَّانِ کلینی معروف می باشد و کلینی در کتاب الکافی روایات زیادی به توسط او از گروهی از اعلام نقل کرده است.

عَلَّانِ کلینی از جمله عدّه ای از اصحاب است که کلینی به توسط سهل بن زیاد آدمی از آنها روایت داشته است و علامه حلّی هم در آخر الخلاصه همین عنوان را از خود کلینی نقل کرده (۱) است و به گمان من، اینکه وی از مشایخ کلینی بوده و ثقه الاسلام کلینی بدون واسطه روایات زیادی را از او نقل کرده است، دلیل بر مدح بلکه مشعر بر توثیق او می باشد و از اینکه وی را در ردیف عدّه ای از اصحاب ما نام برده است تصریح به آن است که وی از علمای شیعه می باشد.

یادآوری می شود که علمای رجال در کتابهای خود از علی بن محمد بن ابراهیم بن ابان رازی کلینی معروف به عَلَّانِ و همچنین از محمد بن ابراهیم معروف به عَلَّانِ کلینی نام برده اند و به حقیقت باید گفت علی بن محمد با مترجم حاضر یکی است و محمد بن ابراهیم، پدر وی می باشد.

موضوعی که قابل توجه است آن است که علمای رجال و دیگران، عَلَّانِ کلینی را دائی محمد بن یعقوب کلینی معرّفی کرده اند در عین حال در اینکه نام شخصی که به علان کلینی شهرت یافته چیست؟ سخن به اختلاف گفته اند. چنان که بعضی از علما اظهار داشته اند، عَلَّانِ لقب علی بن محمد بن ابراهیم بن ابان رازی کلینی است که پیش از این ذکر شد. دیگری گوید: عَلَّانِ، لقب علی بن محمد کلینی است که در آغاز ترجمه نام برده شده است و چنان که گفتم این شخص با مترجم حاضر یکی است. دیگری گفته:

عَلَّانِ، لقب محمد بن ابراهیم پیش یادشده است که اظهار داشتیم این شخص، پدر مترجم حاضر است. دیگری گفته: عَلَّانِ، لقب احمد بن ابراهیم کلینی است و به گمان من احمد بن ابراهیم برادر محمد بن ابراهیم و عموی مترجم حاضر است.

ص: ۲۶۵

۱-*) علامه حلّی در آخر خلاصه، ذیل فائده ثالثه از کلینی نقل کرده است هر گاه بگویم عدّه ای از اصحاب ما از سهل بن زیاد روایت کرده اند مراد ما، از آن عدّه، علی بن محمد بن علان و محمد بن ابی عبد الله و محمد بن حسن و محمد بن عقیل کلینی است-م.

بالاخره بر اثر اختلافی که اتفاق افتاده است معلوم نیست دائی محمد بن یعقوب کلینی (مؤلف کافی)، کدام یک از یادشدهگان است و همچنین کدام یک از آنان به علان، شهرت داشته است.

آری موضوعی که از کلام بیشتر رجالها و طبق تصریحی که امیر مصطفی در باب القاب از رجالش نقد الرجال نموده استفاده می شود که علان، لقب علی بن محمد بن ابراهیم بن ابان کلینی و احمد بن ابراهیم کلینی و محمد بن ابراهیم کلینی است (۱) و موضوعی که باقی مانده این است که دائی محمد بن یعقوب کیست.

آری آنچه به تحقیق برخی از علما رسیده است آن است که علان لقب ابراهیم بن ابان یادشده است و او هم، دائی محمد بن یعقوب کلینی می باشد و هر دو تن محمد بن ابراهیم و احمد بن ابراهیم برادر و پسر دایه‌های محمد بن یعقوب بوده و علی بن محمد بن ابراهیم نواده دائی او می باشد در عین حال قابل ملاحظه و تأمل است.

اشکالی که جلب توجه می کند، آن است که علی بن محمد بن ابراهیم بن ابان کلینی در روزگار غیبت صغرای حضرت بقیه الله (ع) می زیسته و افتخار و کالت آن حضرت را داشته است. با توجه به این موضوع، چگونه ممکن است محمد بن یعقوب کلینی از ابراهیم مزبور که جد علی بن محمد یاد شده است روایت کند.

یادآوری می شود امیر مصطفی در آخر کتاب رجال خود به نقل از خلاصه علامه حلی از وی یاد کرده است و او را از جمله اصحابی قرار داده که از سهل بن زیاد روایت می کرده و کلینی از ایشان روایت داشته است و از مترجم حاضر به طوری که ما در صدر این ترجمه معرفی کرده ایم یاد کرده و در حاشیه می نویسد: چنان که از کتابهای رجال بدست می آید لفظ «ابن» میان محمد و علان سهوا لقلم ناسخ است (۲).

ص: ۲۶۶

۱-*) در باب القاب مجمع الرجال، ج ۷، ص ۱۴۰ می نویسد علان لقب محمد و احمد فرزندان ابراهیم بن ابان رازی و همچنین لقب علی بن محمد و پدرش ابراهیم و جدش ابان می باشد-م.

۲-**) در پاورقی می نویسد: امیر مصطفی، مترجم حاضر را در ص ۴۱۰ نقد الرجال نام برده است و حاشیه مزبور در آنجا نمی باشد. آری در ص ۴۱۰ که مترجم حاضر را به عنوان لقب یاد کرده است چنان حاشیه ای وجود ندارد لیکن در ص ۴۱۶ ذیل فائده ثالثه حاشیه مزبور چنانچه ترجمه شد ایراد شده است-م.

ملا محمد استرآبادی، در آخر رجال کبیرش به نقل از خلاصه، به یادآوری عده ای از اعلام که کلینی از آنها روایت می کرده پرداخته، می نویسد: همه نسخه های خلاصه علی بن محمد بن علان را در ردیف آن عده از رجال قرار داده است لیکن در رجال استرآبادی علی بن محمد معروف به علان آمده است و ظاهراً علی بن محمد بن علان، همان علی بن محمد علان بوده باشد (۱).

شیخ محمد، نواده شهید ثانی در تعلیقاتی که بر رجال میرزا محمد یادشده تدوین نموده است در ضمن گفتگو از ترجمه محمد بن یعقوب کلینی (ره) به نقل از نجاشی نوشته است: مترجم حاضر، دائی علان کلینی رازی می باشد و پس از آن اظهار داشته: از مترجم مزبور در ذیل احمد بن ابراهیم علان کلینی نام بردیم و «علان» به تخفیف لام مفتوحه است. سپس مرقوم داشته است و پس از این به معرفی محمد بن ابراهیم علان کلینی خواهیم پرداخت.

ممکن است عبارت این چنین باشد در آینده به شرح حال علی بن محمد بن ابراهیم بن ابان رازی کلینی، معروف به علان که دانشور موثقی بوده اشاره خواهیم کرد. و ممکن است علان، ابراهیم باشد چنانکه جدم (شهید ثانی قدس سره) به این موضوع تصریح کرده، و محتمل است هرکسی که منتسب به ابراهیم که جدّ این خاندان است بوده، به لقب علان، ملقب گردیده باشد، چنان که محتمل است دائی محمد بن یعقوب که روایات بسیاری را از او نقل می کند علی بن (محمد علان) باشد. در کتاب کمال الدین و تمام النعمه صدوق در ضمن سندهای متعددی از سعد بن عبد الله، از علی بن محمد رازی معروف به علان کلینی، روایت شده است.

مؤلف گوید: تحقیقات بیشتر در این مقام را در حاشیه های کتابهای رجال ویژه رجال میرزا محمد استرآبادی و رجال میر مصطفی تفرشی ایراد کرده ایم که قابل ملاحظه می باشد **.

ص: ۲۶۷

۱- (*) منهج المقال ص ۴۰۱ و مراد میرزا آن است که علان، لقب محمد است نه آنکه اسم پدر او بوده باشد-م.

ابو جعفر، محمد بن علقمی

این وزیر دانشمند در اصل از مردم قم بوده و در بغداد به دنیا آمده و همان جا هم می زیسته است، از دانشمندان بزرگ شیعه و از معاصران علامه حلّی و دیگر از سرشناسان آن زمان بشمار است. پدرش وزیر مستعصم آخرین خلفای عباسی بود. و او یا پدرش به ابن علقمی شهرت داشته و ابن ابی الحدید معتزلی، کتاب شرح نهج البلاغه را به دستور پدرش، تألیف کرده است*.

به خاطر می رسد که پدر مترجم حاضر، از فضلا بوده و نام او در اجازات ثبت شده است. باین که به سمت وزارت برقرار بود برای انهدام دولت عباسی می کوشید و هلاکو را به آمدن به بغداد تشویق می کرد و به خاطر تعصبی که نسبت به شیعه از خود ابراز می نمود، او را به استیصال خلفای عباسی دعوت می کرد و ما بخشی از احوال او را ذیل گزارش زندگی خواجه نصیر الدین طوسی ایراد خواهیم کرد.

و ممکن است نهر ابن علقمی نزدیک به کوفه، منسوب به مترجم حاضر یا پدر او بوده باشد.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وزیر شرف الدین ابو القاسم علی بن وزیر مؤید الدین محمد بن علقمی عالمی بزرگوار و سراینده ای ادیب و از شاگردان محقق حلّی است (۱).

مؤلف گوید: بخشی از احوال او را در ضمن شرح حال خواجه نصیر الدین طوسی ایراد خواهیم کرد.

علقمی به فتح عین بی نقطه و سکون لام و فتح قاف و در آخر آن میم و منسوب به علقم است (۲).

سید اجل سید علی بن مولانا امام محمد بن علی الباقر علیه السلام

وی از فرزندان بزرگوار حضرت مولانا امام محمد بن علی باقر علیه السلام و از اکابر آن خاندان می باشد و به جهت بزرگواری و عظمتی که دارا می باشد نیازی ندارد تا در تعریف او سخن به درازا گفته شود. مرقد مبارکش در اطراف شهر کاشان و تا حال حاضر، مقبره او به «مشهد بارکرس» (بارکرسب، بالاکرس) معروف و قبه عظیمی بر فراز آن بنیان شده است (۳).

ص: ۲۶۹

۱-۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۲۰۱. [۱]

۲-*) معجم البلدان، ج ۴، ص ۱۴۷ [۲] می نویسد: علقماء به فتح عین و سکون لام و فتح قاف و در آخر میم و الف و همزه نام محلی است و علقم نام درخت حنظل (هندوانه ابو جهل) و الف ممدوده به مناسبت مؤنث بودن ارض است و باز می نویسد: علقمه به فتح اول و سکون لام و قاف مفتوح نام شهری است واقع در ساحل جزیره صقلیه. و علقمی یا منسوب به علقم که نام آن درخت می باشد و یا منسوب به شهر ساحلی صقلیه است-م.

۳-**) مشهد مزبور به نام مشهد قالی شوران و مشهد اردهال هم معروف است. گنجینه دانشمندان، ج ۶، ص ۲۴۴ می نویسد: در هفت فرسخی کاشان در منطقه اردهال، مزار کثیر البرکاتی به نام مشهد قالی شوران می باشد که متعلق است به امامزاده لازم التعظیم حضرت سلطان علی بن امام همام ابو جعفر محمد باقر علیه السلام و این بزرگوار از امامزادگان بلافصل و دارای کرامات ظاهره می باشد و در هر سال-

گروهی از دانشمندان دربارهٔ موقعیت او، فضیلت های فراوانی نقل کرده و همچنین دربارهٔ کرامت هایی که از مشهد او دیده شده حکایت هایی متذکر شده اند.

از جمله شیخ دانشور عبد الجلیل قزوینی شیعی که دانشوری بنام است و پیش از این، شرح احوالش یادآوری شد در کتاب مناقضات العامه و فضائحهم که به پارسی تألیف کرده است، به کرامات و فضائل وی اشاره نموده است.

یادآوری می شود که سید جلیل سید احمد، معروف به امام زاده احمد که مرقد مطهرش در «محلّه باغات» اصفهان است فرزند این سید جلیل می باشد (۱).

ص: ۲۷۰

۱-*) از بیان مؤلف و اشاره روضات الجنات و میزان الانساب چهار سوقی (رحمه الله علیهم) استفاده می شود که امامزاده احمد فرزند سید علی فرزند حضرت امام باقر(ع) می باشد چنان که روضات، ص ۳۵۷ ذیل احوال حضرت عبد العظیم(ع) می نویسد: مقبره فرزند جناب سید علی بن محمد باقر در اصفهان در محلّه باغات است که در کنار جادهٔ خواجه واقع شده است. لیکن ابو نعیم اصفهانی در کتاب اخبار اصفهان، ج ۱، ص ۸۰ وی را از فرزندان زید بن علی بن الحسین(ع) معرفی کرده و می نویسد: ابو طاهر احمد بن عیسی بن زید بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب(ع) در روزگار خلافت هارون الرشید که از وی می گریخت به اصفهان آمد و همان جا وفات یافت و در محلی که به نام «واذار» خوانده شده مدفون گردیده است هرگاه مدفون در «واذار» را همان مدفون در باغات بدانیم و واذار و باغات نام واحد باشد سید احمد نوادهٔ حضرت علی بن الحسین است جز اینکه در نام پدرش اختلاف است که آیا پدرش حضرت باقر(ع) بوده یا زید و اگر نام دو تن از امام زادگان بوده باید گفت مدفون در باغات غیر از مدفون در واذار است که با قرائتی که در دست دارند موافقت نمی نماید.

شرح حال سید مترجم در هیچ یک از کتابهای رجالی اصحاب ما، ایراد نشده است. و به مدح و قدح (ستایش و نکوهش) او پرداخته اند. شیخ طوسی در کتاب رجال (۱) می نویسد: علی بن محمد بن علی بن حسین (علیهم السلام) از اصحاب حضرت صادق علیه السلام بوده است و در بعضی از نسخه های رجال شیخ طوسی به این نسبت معرفی شده است. علی بن محمد بن علی بن حسین بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن ابی طالب علیهم السلام مدنی، که او از اصحاب حضرت صادق (ع) است.

مؤلف گوید: ظاهراً این نسبت، اشتباه ناسخ است و در حقیقت می باید نسبت اولی صحیح باشد، زیرا بنا به صحت نسبت دوم، بایستی سید مترجم نواده نواده امام صادق (ع) باشد و چگونه ممکن است روزگار آن حضرت را دریافته باشد تا از اصحاب آن جناب بشمار بیاید.

قابل توجه است که نامبرده نخستین، همان سید علی بن مولانا باقر علیه السلام باشد که به امامزاده مشهد بارکرس (بارکرسب، بالاکرس) شهرت دارد. و ما هم به خاطر همین گونه فوائد و تحقیقات، به شرح احوال آن بزرگوار در این کتاب اقدام کردیم هرچند شرح حال وی، تناسبی با سبک کتاب ما ندارد.

شریف علی بن محمد علوی رازی

شریف ابو القاسم علی بن محمد علوی رازی از پیشینیان بزرگ دانشوران بوده و از محمد بن احمد بن سنان زاهری از پدرش از جدش محمد بن سنان روایت می کرده است.

در کتاب بحار در ضمن نماز حضرت فاطمه علیها السلام به نقل از جمال الاسبوع ابن طاوس می نویسد: خبر داد علی بن محمد علوی رازی و ابو الفرج محمد بن موسی

ص: ۲۷۱

قزوینی و ابو عبد الله احمد بن محمد بن عبد الله بن عباس از ابو عیسی محمد بن احمد بن محمد بن سنان زاهری از پدرش از جدش محمد بن سنان از مفضل بن عمر.

مؤلف گوید: ظاهراً علی بن محمد علوی در سند فوق، غیر از علی بن محمد علوی است که پس از این آورده می شود و ممکن است با تغییر اندکی در کتابهای رجال موصوف بوده باشد.

از امالی شیخ طوسی استفاده می شود که حسین بن عبید الله غضائری از علی بن محمد علوی از عبد الله بن محمد روایت می کند. ممکن است مراد از علی بن محمد همان مترجم حاضر بوده باشد.

یادآوری می شود ظاهراً مترجم حاضر غیر از علی بن محمد بن علی علوی حسنی است که از اصحاب حضرت جواد علیه السلام بوده و اصحاب رجال از او نام برده اند.

شریف ابو القاسم علی بن محمد بن علی بن قاسم علوی رازی

وی از مشایخ اصحاب ما بوده و به طوری که از سید بن طاوس در جمال الاسبوع نقل شده و خود من دیده ام، شریف ابو القاسم از ابو عیسی محمد بن احمد بن محمد بن سنان زاهری از پدرش از پدرش (جدش) محمد بن سنان از مفضل بن عمر روایت می کرده و مترجم حاضر، همان یاد شده پیش است که به عنوان شریف علی بن محمد علوی رازی نام برده شد.

نجم الدین ابو الحسن علی بن محمد علوی عمری معروف به ابن صوفی

بعد از این به عنوان سید شریف اجلّ نجم الدین ابو الحسن علی بن محمد بن علی علوی عمری نسابه معروف به ابن صوفی خواهد آمد.

شیخ ضیاء الدین علی بن شهید ابو عبد الله محمد بن مکی بن محمد بن

حامد بن محمد عاملی جزینی

وی فاضلی فقیه و بزرگوار و معروف به شیخ ضیاء الدین، فرزند شهید اول

(رضی الله عنهما) است. پسر عمویش محمد بن محمد بن مؤذن جزینی از وی روایت می کرده و خود او هم از پدرش شهید و از شیخ فخر الدین فرزند علامه و بنا به گفته یکی از فضلا از سید تاج الدین بن معیه هم روایت داشته است.

سید جلیل امیر سید شریف زین الدین علی باقی

وی از دانشمندان بزرگ و امرای سترک بلکه از وزیران بنام اوائل دولت صفویه یعنی روزگار شاه تهماسب بوده است. و من در کتابهای تاریخ به چگونگی احوال او دست نیافته ام و می دانم که از نوادگان سید شریف جرجانی (گرگانی) است (۱).

ملا- قوامی شیرازی که معاصر و نایب او بوده، در پایان رساله فارسیش که درباره «الصکوک و القبالجات» تألیف کرده می نویسد: از جمله حاکمان شریعت سرزمین فارس عالی حضرت متعالی مرتبت سید نقیب عالیجاه امیر سید شریف باقی است که از

ص: ۲۷۳

۱-*) تذکره هفت اقلیم، ج ۱، ص ۲۳۰ می نویسد: امیر شریف باقی، فرزند امیر سید شریف ثانی بود چندگاه در زمان فرمان فرمائی شاه تهماسب به وزارت عراق عجم پرداخت و پس از آن رایت قضا و کلانتری شیراز برافراشت اما بنا بر عرض فساد و اغوای اهل عناد، میان او و ابراهیم خان والی فارس نزاعی به هم رسید به وزارت داراب جرد قانع گردید و در آنجا غزلی گفته به شیراز فرستاد این ابیات از آن جمله است: در موسم گل ساغر صهبا مزه دارد با آن گل رعنا می حمرا مزه دارد شیراز نمی خواهم و دارائی آنجا درویشی و جوکاری دارا مزه دارد دیگر نروی جانب شیراز شریفی هرچند که گل گشت مصلی مزه دارد ابراهیم خان از شعرا استمداد کرد تا پاسخ او را بدهند ملا عالمی گفت: از میوه شیراز چو محروم نشستی خرما بخور ای میر که خرما مزه دارد پس از چندی باز به مسند صدارت برقرار گردید و نخستین کاری که کرد ابراهیم خان را معزول و زندانی کرد و سپس خود از دنیا رحلت کرد. شریفی در مستلذات تکلفاتی داشت و برای یک سفره که می انداخت دوازده هزار دینار صرف می کرد و دو فرزند داشت یکی میرزا مخدوم و دیگری میرزا امیر. در تذکره یادشده نام پدرش را امیر سید شرف الدین علی نوشته است و حال آنکه از قرینه پیدا است شرح حال فوق مربوط به فرزندش می باشد و ممکن است نام او هم علی بوده باشد-م.

علو شان به درجه اعلی و رتبه قصوی رسید و ایالت شرعیه و حکومت ملیه و خدمت کلانتری و بزرگی فارس را به عهده داشت و در اواخر عمر به منصب وزارت تهماسب رسید و در لباس وکالت کبری به منصب وزارت عظمی برقرار بوده است و پس از این به چگونگی محکمه قضاوت او پرداخته از آن جمله نوشته است:

عالی ترین محکمه های شرع شریف و ارزنده ترین محفلهای دین منیف در دار الملک شیراز صانها الله عن الاعواز در زیر سایه عالی حضرت والی و حاکم آن سرزمین سید اعلم مطاع، اجل اعظم امجد که اطاعتش بر همگان واجب است قاضی القضاات شهرهای مأنوسه و والی الولاة ممالک محروسه، حاکم امور جماهیر انام علامه علمای اعلام، فهّامه حکمای عظام، برگزیده ممالک اسلام، آنکه وجود شریفش درس و فتوا را باهم گرد آورده و مسند افاده و قضاوت به احکام صادره از او مزین گردیده، زینت اسلام و مسلمین، آنکه چون نامش علی از شرف عالی بهره برده و به لقب باقی به شرافت خود بقا داده است. خدای متعال، سایه سیادت او را برقرار و افاده و احکامش را در مردم پایدار بدارد.

قوامی شیرازی پس از بیان مراتب یادشده اظهار داشته: این بنده کمترین نزدیک به چهل سال است در خدمت آن حضرت به سر می برم و چندی هم در محکمه عالی او به نیابت قضاوت و وکالت از آن جناب اشتغال داشتم.

شیخ سعادت‌مند علی بن محمد بن علی بن حسین بن عبد الصمد تمیمی

وی فاضلی بزرگوار بود و سید بن طاوس در کتاب امان الاخطار از وی نام برده و کتاب منیه الداعی و غنیه الواعی را به وی نسبت داده است و او از نوادگان شیخ ابو الحسن علی بن عبد الصمد نیشابوری تمیمی بوده و دو فرزندش علی و محمد از مشایخ ابن شهر آشوب می باشند.

یادآوری می شود، شیخ معاصر در جایی از امل الآمل می نویسد: شیخ علی بن محمد بن ابو الحسن بن عبد الصمد فاضلی بزرگوار است (۱).

ص: ۲۷۴

و در جای دیگر نوشته است: شیخ علی بن محمد بن علی بن عبد الصمد تمیمی فاضلی بزرگوار است و پیش از این، شیخ علی بن محمد بن ابو الحسن یادآوری شده است (۱).

و در جای دیگر از آن کتاب، به نقل از فهرست منتجب الدین نوشته است: شیخ علی بن عبد الصمد تمیمی سبزواری، فقیهی متدین و محل وثوق بوده و مراتب قرائت را از شیخ ابو جعفر (طوسی) رحمهم الله بهره گیری نموده است (۲).

و در محل دیگر از آن کتاب نوشته است: شیخ ابو الحسن علی بن عبد الصمد نیشابوری تمیمی فاضل دانشور است و ابن شهر آشوب از وی روایت می کند. و ممکن است این شخص، با تمیمی سبزواری پیش یادشده یکی باشد بلکه ظاهر هم اتحاد آنها است (۳).

و در جای دیگر از آن کتاب می نویسد: شیخ علی بن محمد نیشابوری فاضلی فقیه است (۴).

مؤلف گوید: به حق باید گفت این پنج تن که نام برده شده اند با دو تنی که ما در متن یاد کرده ایم یکی بوده اند، و ممکن است برخی از آنها غیر از دیگران باشد، و پیش از این، گزارش حال شیخ ابو الحسن علی بن عبد الصمد بن محمد نیشابوری تمیمی سبزواری را مرقوم داشتیم.

و خود شیخ معاصر در کتاب الهداه کتاب منیه الداعی و غنیه الواعی (۵) را به وی نسبت داده است و بالاخره همگی یکی خواهند بود.

به خاطر دارم کفعمی در کتابهای خود از این کتاب، بسیار نقل کرده است.

در آغاز سند یکی از نسخه های امالی شیخ صدوق چنین نوشته بود: مجلس اول

ص: ۲۷۵

۱-۱- همین کتاب، ج ۲، ص ۱۹۲.

۲-۲- امل الآمل، ج ۲، ص ۱۹۲. [۱]

۳-۳- همین کتاب، ج ۲، ص ۱۹۳.

۴-۴- همین کتاب، ج ۲، ص ۲۰۳.

۵-۵- اثبات الهداه، ج ۱، ص ۳۰. [۲]

در روز جمعه اتفاق افتاده که دوازده شب از ماه رجب باقی مانده و سال ۳۶۷ ه.ق بوده است و به دنبال آن می نویسد: کاتب نسخه ای که این نسخه از آن استنساخ شده علی بن محمد بن ابو الحسن بن عبد الصمد تمیمی است. او می گوید: حدیث کرد ما را به تمامی آنچه در این کتاب تدوین شده، شیخ فقیه عالم زاهد مفید پدرم (طیب الله ترابه و بؤاه جنته) به قرائتی که بر او داشتم و خط او از نظر من، حجت است و سال قرائتم ۵۳۳ هجری می باشد، گفت خبر داد به ما شیخ فقیه پدرم، گفت خبر داد مرا سید عالم ابو البرکات علی بن حسین خوزی و شیخ ابو بکر محمد بن احمد بن علی، گفتند خبر داد به ما شیخ فقیه جلیل ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (۱).

مؤلف گوید: از نظر من این شخص با مترجم حاضر یکی بوده است. مترجم حاضر در کتاب منیه الداعی از گروه بسیاری، نقل می کند و می گوید: خبر داد مرا فقیه ابو جعفر محمد بن حسن (رحمه الله) عموی پدرم، گفت خبر داد به ما ابو عبد الله جعفر بن محمد بن احمد بن عباس دوریستی، گفت خبر داد به من پدرم از شیخ فقیه ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه.

و خبر داد به من جدم، گفت خبر داد به من پدر فقیه ابو الحسن (رض) گفت خبر دادند به ما گروهی از اصحاب ما (رحمهم الله) که از ایشان است سید عالم ابو البرکات و شیخ ابو القاسم علی بن محمد غازی و ابو بکر محمد بن علی عمر و ابو جعفر محمد بن ابراهیم بن عبد الله مدائنی، همگی آنها گفتند: خبر داد به ما شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (قدس الله روحه) گفت خبر داد به من پدرم تا به آخر...

سید بن طاوس در مهج الدعوات دعاهاى بسیاری را از کتاب مترجم حاضر روایت می کند و از خلال مطالب آن استفاده می شود که مترجم حاضر از شیخ ثقفی روایت می کرده و او گفته خبر داد به ما محمد بن مظفر بن موسی بغدادی تا به آخر...

و خبر داد به من، جد امامم از شیخ ابو بکر عثمان بن اسماعیل بن احمد (بن) حاج

ص: ۲۷۶

۱-۱- نسخه خطی امالی صدوق [۱] هم اکنون در کتابخانه آیه الله عظمی مرعشی، موجود و به رقم (۳۴۴۰) شماره گذاری شده است و در آغاز آن همین سند آورده شده است.

امام احمد بن علی بن ابی صالح مقری به قرائتی که بر او داشتم تا به آخر...

و خبر داد به من جدم، گفت: خبر داد به من فقیه ابو الحسن (ره) گفت: خبر داد به ما سید ابو البرکات علی بن حسین خوزی، از شیخ صدوق.

و خبر داد به من شیخ فقیه جدم علی بن حسن بن عبد الصمد تمیمی گفت: خبر داد به من -علی بن عبد الصمد- پدر فقیهم ابو الحسن، گفت: خبر داد به من ابو القاسم علی بن محمد معالزی (محلّه ای است در نیشابور که به معالز بن مسلم منسوب بوده است)، گفت: خبر داد به من ابو جعفر محمد بن علی (صدوق) گفت: حدیث کرد برای من شیخ مدائنی از ثقفی گفت خبر داد به ما یوسف.

و خبر داد به من شیخ فقیه ابو جعفر محمد بن علی بن عبد الصمد (ره) عموی پدرم، گفت: خبر داد به من شیخ ابو عبد الله جعفر بن محمد بن احمد بن عباس دوریستی گفت: خبر داد به من پدرم از شیخ صدوق.

و خبر داد به من جدم به قرائتی که در سال ۵۲۹ ه.ق بر او می شد. و من هم به سماع آن می پرداختم گفت: خبر داد به من پدر فقیهم ابو الحسن گفت: به قرائتی که در سال ۴۱۴ ه.ق بر سید ابو البرکات علی بن حسین داشتم از شیخ صدوق.

و خبر دادند به من گروهی از اصحاب ما که خدا امثال ایشان را زیاده فرماید که از ایشان است جدم گفت: خبر داد به من پدر فقیهم ابو الحسن و همگی آنها از شیخ طوسی.

و خبر داد به من شیخ ابو عبد الله حسین بن احمد بن طحال مقدادی گفت: خبر داد به ما ابو محمد حسن بن حسین بن بابویه از شیخ طوسی.

شیخ علی بن محمد بن ابو الحسن علی بن زید استرآبادی معروف به

فصیحی نحوی

(۱)

وی از ادبای بزرگ امامیه و از افراد بنام ایشان و از معاصران سید مرتضی بلکه از

ص: ۲۷۷

۱-۱- سیوطی گفته علت شهرت او به این لقب از آن جهت بوده که همواره به تدریس فصیح ثعلب می پرداخته است.

هم عصران شیخ طوسی و امثال او می باشد.

سیوطی در کتاب طبقات النحات (۱) می نویسد: وی از شاگردان شیخ عبد القاهر جرجانی (گرگانی) (۲) و استاد ملک النحات (۳) بود و پس از خطیب تبریزی (۴) در مدرسه نظامیه بغداد مدرس بود و چون او را به تشیع متهم ساختند و حقیقت حال را از او پرسیدند در پاسخ گفت: نمی توانم مذهب خودم را انکار کنم و معتقدم که از فرق تا به قدم شیعه هستم بنابراین او را از تدریس در نظامیه معزول کردند و ابو منصور جوالیقی (۵) را به

ص: ۲۷۸

۱- ۱- بغیه الوعاه، ج ۲، ص ۱۹۷.

۲- (*) طبقات الشافعیه، ج ۳، ص ۲۴۲ می نویسد: ابو بکر عبد القاهر بن عبد الرحمن گرگانی از نحوهای بنام است وی اشعری مرام و شافعی مذهب بود مراتب ادب را در گرگان از محمد بن حسن فارسی خواهرزاده ابو علی فارسی فرا گرفته و پیشوائی بنام گردیده و ادیبی پرهیزکار و قانع بود، در یکی از اوقات در حال نماز بود، دزدی بر او وارد شد و به جمع کردن اشیاء منزل او پرداخت و او همچنان که متوجه بود نماز را ادامه می داد و به مدافعه با وی اقدام نمود و از تألیفات او المغنی در شرح ایضاح است که در سی مجلد تدوین شده و سال ۴۷۱ ه. ق وفات یافته است-م.

۳- (***) ابو نزار حسن بن صافی معروف به ملک النحات در بغداد متولد و شافعی مذهب بوده و مراتب نحو را از فصیحی فرا گرفته است و به خراسان و کرمان و غزنه مسافرت کرده و مردی کریم النفس بود. سیوطی در بغیه الوعاه، ج ۱، ص ۵۰۵ می نویسد: ملک النحات نسبت به علماء توهین می کرد و آنها را کلب تعبیر می نمود روزی یکی از حضار گفت بنابراین تو هم ملک النحات نیستی بلکه ملک الکلابی وی ناراحت شد و او را بیرون کرد و هرگاه کسی او را ملک النحات نمی خواند بر وی خشمناک می شد وی سال ۴۸۹ ه. ق متولد شد و سال ۵۶۸ ه. ق در نهم شوال در گذشته است-م.

۴- (***) در بغیه الوعاه، ج ۲، ص ۳۳۸ می نویسد: ابو زکریا یحیی بن علی معروف به خطیب تبریزی پیشوای نحو و لغت و ادب بوده مراتب نحو را از عبد القاهر جرجانی و حدیث را از خطیب بغدادی فرا گرفته و تدریس نظامیه بغداد را عهده دار می شده و نامش همه جا را فرا گرفته و باده گسار بوده و لباس حریر می پوشیده و عمامه زربفت بر سر می گذارده و با حال مستی تدریس می کرده و بسیار پرخور بوده و سال ۵۰۲ ه. ق سکنه کرده و در گذشته است-م.

۵- (***) ابو منصور موهوب بن احمد معروف به جوالیقی از اصحاب خطیب تبریزی و برخلاف او مردی متدین و خردمند و خوش خط بوده و در نظامیه تدریس می کرده و بیشتر اوقات جمله «لا ادری» ورد زبانش بوده و سال ۴۶۵ ه. ق در گذشته است-م.

جای او تعیین نمودند و از آن پس هر کس نزد او می آمد و از وی تقاضای تدریس می نمود می گفت: اکنون خانه ام کرایه ای و نانم خریدنی و شما هم با تماس گرفتن با من، خود را به رنج گرفتار نکنید و از کسی بهره گیری نمائید که اینک به جای من، تدریس می نماید فصیحی پس از آن، از مردم کناره گرفت و با آنان، مصاحبت نمود و گاهی که او را از گوشه گیری سرزنش می کردند با ابیات زیر به آنان پاسخ می داد:

اللّٰه احمد شاکرا فبلاؤه حسن جمیل

أصبحت مستورا معا فابین أنعمه أحول

خلوا من الاحزان خف ال ظهر یقنعنی القلیل

حرا فلا منّ لمخ لوق علیّ و لا سیبیل

لم یشقنی حرص علی ال دنیا و لا أمل طویل

سیان عندی ذو الغنی ال متلاف و الرجل البخیل

و نفیت بالیأس المنی عنی فطاب لی المقیل

و الناس کلّهم لمن خفّت مئونه خلیل

-خدا را شکرگزاری می نمایم و گرفتاری او را به خوبی می پذیرم.

-و درحالی که از نعمت های خدای متعال، کمال برخورداری را دارم، گوشه انزوا را برگزیده ام.

-و پشتم را از بار منت دیگران به آزار نیاورده و به اندکی قناعت کرده ام.

-آری آزادم و بار منت مخلوق را بر دوش خود هموار نمی کنم و راهی از جهت آنان به سوی خود باز نمی نمایم.

-آز و حرص و آرزوی دراز دل مرا، تیره نمی سازد.

-و ثروتمند و بخیل از نظر من یکسانند.

-از هرگونه آرزویی ناامیدم و به اندکی می سازم و از آن شادم.

-و می دانم که مردم با افراد سبکبار دوستند.

شیخ اجل ابو الفتوح رازی در تفسیر فارسیش در ذیل تفسیر آیه فَمَا اسْتَيْمَّتْكُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ: «بهر اندازه که از

زنان، متمتع و بهره مند می شوید حق آنها را

ص: ۲۷۹

پردازید» (۱). می نویسد: ابن سکره که از علمای اهل سنت است در نکوهش شیعه و اینکه نکاح متعه را حلال می دانند و هفتاد طلاق را که به یک بار گفته شود وسیله جدائی زن و مرد نمی دانند چنین سروده است:

یا من یری المتعه فی دینه حلاً و ان کانت بلا مهر

و لا یری سبعین تطلیقه تبین منه ربّه الخدر

من هاهنا طابت موالیدکم فاجتهدوا فی الحمد و الشکر

-ای کسی که متعه و عقد موقت را هرچند هم بدون کابین باشد در آئین خود درست می دانی.- لیکن هفتاد طلاق را که به توسط آنها مخدره پردگی را از شوهر خود جدا می گرداند صحیح نمی دانی.

-آری از اینجا پاکی و حلال زادگی شما پیدا است این است که باید همواره به سپاسگزاری و نیایش از حق تعالی پردازید.

شیخ ادیب، ابن ابو زید فصیحی از وی چنین پاسخ داده است:

بناتکم یا منکری متعه الاولی رأوها رضا فی دینهم غیر منکره

اماء و انتم ان معضتم لقولتی عبید لهم فیما یرون مسخره

و فعلی، سکر لاست کل مصوب لما قاله فی الطاهرین ابن سکره

-ای کسانی که متعه را نمی پذیرید و با آنهائی مخالف می نمائید که متعه را آئین خویش می دانند، باید بدانید دختران شما کنیزان آنها هستند.

-و اگر از سخن من ناراحت می شوید متوجه خواهید بود که خود شما هم بنده و مسخر دست آنها خواهید گردید.

-فعل من... کسی که سخن ابن سکره را که درباره پاکیزگان گفته است بپذیرد و قبول کند.

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین، از فصیحی نام برده و او را از علمای امامیه بشمار آورده و آنچه را که ما پیش از این یاد کردیم در شرح حال او ایراد کرده و اضافه

ص: ۲۸۰

می نماید، اعتراض ابن سکرّه و پاسخ فصیحی، مستلزم مقدمه ای است و آن این است که در مذهب امامیه و بیاناتی که از ائمه طاهرین علیهم السّلام وارد شده مقرر گردیده که عقد موقت یا (متعّه) عمل حلالی است و از روزگار حضرت رسول اکرم (ص) تا زمان ابو بکر و از زمان او تا اوائل خلافت عمر مستمرّ بوده و صحابه هم به آن عمل کرده اند (۱).

شیخ اجلّ اقدم ابو القاسم علی بن محمد بن علی خزّاز رازی قمی

وی فاضلی دانشور و متکلمی بزرگوار و فقیهی محدث و معروف و شاگرد صدوق و امثال او می باشد و به طوری که از کفایه الاثر وی استفاده می شود با یک واسطه از تلعبیری روایت می کرده و این روایت بی سابقه است.

شیخ معاصر در آخر وسائل الشیعه اظهار داشته که شیخ اجلّ محمد بن ابو الحسن بن عبد الصمد قمی از وی روایت می کرده و خود او از معاصران شیخ مفید و امثال او بوده و کتاب کفایه الاثر فی النصوص علی الائمة الاثنی عشر علیهم السّلام از تألیفات اوست و این کتاب به نام الکفایه هم موسوم می باشد و کتابی است که در اختیار همگان قرار گرفته و نسخه ای از آن در نزد ما موجود می باشد و مشتمل بر چهار جزء بوده و استاد استناد در بحار و شیخ معاصر در وسائل الشیعه از آن بسیار نقل کرده اند (۲).

یادآوری می شود، اصحاب رجال در کتابهای خود از وی نام برده اند. ابن شهر آشوب در معالم العلماء می نویسد: علی بن محمد بن علی خزّاز رازی که قمی هم گفته می شود تألیفاتی در کلام و فقه دارد و از کتاب احکام شرعی او که بر وفق مذهب امامیه تألیف کرده کتاب الکفایه فی النصوص است.

نجاشی در رجال خود گوید: ابو القاسم علی بن محمد بن علی خزّاز، از اصحاب

ص: ۲۸۱

۱- ۱- بغیه الوعاه، ص ۳۵۱ می نویسد: فصیحی در روز چهارشنبه ۱۳ ذیحجه سال ۵۱۶ هجری در بغداد وفات یافته است-م.
۲- (*) این کتاب در این روزگار به طبع رسیده و علامه سید عبد اللطیف کوه کمری در آغاز آن مقدمه عالمانه ای در شرح حال او و مشایخ و راویان و آثار او مرقوم داشته است-م.

مورد وثوق و از فقهای موجه ما می باشد و کتاب الايضاح فی اصول الدین که به سبک اهل بیت و مذهب متین ایشان برقرار می باشد تألیف کرده است (۱).

علامه حلّی در کتاب خلاصه الرجال (۲) بلکه در اجازه بنی زهره از وی یاد کرده و به توثیق او اعتراف نموده و از او سپاسگزاری کرده است.

از آن کتاب بدست می آید که ابو القاسم خزّاز از جماعتی از اعلام از جمله شیخ صدوق (ره) روایت می کرده و شیخ ابو المفضل محمد بن حسین قمی که در بغداد می زیسته و دیگر مشایخ از وی روایت داشته اند.

و در یکی از مواضع آمده است که کتاب کفایه الاثر به نام مقتضب الاثر فی النصوص علی الاثمه الاثنی عشر هم خوانده شده است و حقیقت این است که کتاب مقتضب الاثر تألیف ابن عیاش می باشد و مؤلف کفایه هم گاهی از آن کتاب، روایتی نقل نموده است و من به خط یکی از فضلا بر پشت کفایه چنان دیدم که این کتاب را گاهی کفایه و گاهی مقتضب الاثر فی النصوص علی الاثمه الاثنی عشر و حقیقت آن است که این احتمال نادرست است (۳).

و گاهی هم کتاب کفایه را کتاب مشکاه الانوار می نامند و این نام گذاری از نظر من، برخلاف حقیقت است و اضافه می شود مشکاه الانوار غیر از مشکاه الانوار نواده شیخ طبرسی و غیر از مشکاه الانوار کفعمی است که در ادعیه تألیف شده است.

و از امور برخلاف انتظار آن است که در یکی از مواضعی که دیده شد کتاب الباب المفتوح الی ما قیل فی النفس و الروح و کتاب مختصر المصباح و کتاب مختصر المختلف و کتاب مختصر مجمع البیان و رساله فی المنطق را به وی نسبت داده است و این انتساب برخلاف واقع است زیرا اکثر کتابهای یادشده در روزگاران درازی پس از

ص: ۲۸۲

۱-۱- رجال نجاشی، ص ۲۰۵.

۲-۲- خلاصه الاقوال، ص ۱۱۰.

۳-*) کتاب مقتضب الاثر به همین نام از تألیفات محدث علامه شیخ احمد بن عیاشی متوفی ۴۰۱ ه. ق به طبع رسیده و علامه صافی مقدمه عالمانه ای همراه با تعلیقات قیمه بر آن مرقوم داشته است. بحمد الله هر دو کتاب به طبع رسیده و تفاوت فی مابین ظاهر می گردد-م.

شیخ مترجم تألیف شده است بلکه از قرینه پیداست که مؤلف این کتاب ها، شیخ زین الدین بیاضی مؤلف کتاب الصراط المستقیم است.

استاد استناد (مجلسی) رحمه الله تعالی در آغاز بحار می نویسد: کتاب کفایه الاثر فی النصوص علی الاثمه الاثنی عشر تألیف شیخ سعادت مند علی بن محمد بن علی خزاز قمی است.

در فصل دوم آن کتاب اظهار داشته است: کتاب الکفایه کتاب ارزنده ای است که مانند آن در بحث امامت تألیف نشده است و این کتاب و مؤلفش در اجازه علامه و امثال آن نام برده شده است و این اثر بهترین دلیل بر فضیلت و وثاقت و دیانت علمی او می باشد و علامه هم در خلاصه از وی توثیق نموده و گفته است: وی از اصحاب مورد وثوق و از فقهای موجه ما می باشد. و ابن شهر آشوب در المعالم می نویسد: علی بن محمد بن علی خزاز رازی قمی، کتابهایی در کلام و فقه تألیف نموده است. و از جمله، آثار او: الکفایه فی النصوص است پایان بحار.

مؤلف گوید: از خلال مطالب کفایه الاثر استفاده می شود که، خزاز علاوه بر شیخ صدوق از گروه بسیاری از اعلام، روایت می کرده است. از قبیل: محمد بن عبد الله بن عبد المطلب شیبانی و ابو عبد الله احمد بن محمد بن عبد الله بن حسین بن عیاش جوهری (۱) و قاضی ابو الفرج معافی بن زکریا بغدادی و ابو عبد الله حسین بن محمد بن سعید بن علی خزاعی و ابو عبد الله احمد بن اسماعیل سلیمانی و ابو الحسن علی بن حسین بن محمد از ابو محمد هارون بن موسی تلعبیری و ابو الحسن محمد بن جعفر بن محمد تمیمی معروف به ابن نجار کوفی و علی بن حسین بن منده از تلعبیری (۲) و امثال ایشان.

یادآوری می شود، شرح حال خزاز بر اصحاب رجال پوشیده مانده است چنان که نجاشی در رجال خود نوشته است: ابو القاسم علی بن محمد بن علی خزاز فقیه، مؤلف

ص: ۲۸۳

-
- ۱- (*) جوهری، مؤلف مقتضب الاثر است که پیش از این یاد شده و مؤلف هم اظهار داشته خزاز گاهی از مقتضب الاثر نقل می کند و بالاخره کفایه الاثر غیر از مقتضب الاثر است-م.
  - ۲- (***) در آغاز ترجمه اظهار داشت از قرینه استفاده می شود خزاز با یک واسطه از تلعبیری روایت می نماید اینک سند فوق، حاکی از واسطه واحده است که به قول مؤلف برخلاف انتظار می باشد-م.

کتاب الايضاح. این کتاب در اصول الدین بوده و به طوری که پیش از این اشاره کردیم طبق مذهب اهل بیت علیهم السّلام تألیف شده است.

و شیخ طوسی در رجال خود، در باب آنها که از ائمه (بدون واسطه) روایت نکرده اند می نویسد: ابو الحسن علی بن احمد بن علی خزّاز، متکلمی بزرگوار بوده و در ری می زیسته.

علامه حلّی در خلاصه با دو عنوان از وی یاد می کند در عنوانی می نویسد: علی بن خزّاز رازی متکلمی بزرگوار بوده و کتابهایی در فن کلام داشته و انسی هم به فقه از خود ابراز می نموده و در ری اقامت داشته و همان جا هم در گذشته است. و در ذیل عنوان دیگری می نویسد: علی بن محمد بن علی خزّاز از اصحاب مورد وثوق ما و از فقهای موجه می باشد.

و علامه در کتاب ایضاح الاشتباه نوشته است: علی بن محمد بن علی خزّاز (با خای نقطه دار و دو زای نقطه دار) قمی.

و همین اختلافها در معرفی وی، ایجاب کرده است تا چگونگی احوال او بر علمای رجال پوشیده بماند و بپندارند که نامهای مزبور مربوط به سه تن از رجال است و به همین مناسبت در کتابهای خود در ذیل سه عنوان از او یاد می کنند. و به حق می توان گفت همگان یکی بوده و مؤید این اتحاد آن است که ابن شهر آشوب در معالم العلماء می نویسد: خزّاز را قمی هم گفته اند و کتاب الکفایه فی النصوص و الايضاح فی الاعتقادات را به وی نسبت داده اند.

شیخ امام رشید الدین ابو الحسن علی بن محمد بن علی شعیری

وی از دانشوران بزرگ اصحاب ما بوده و بعید نیست که شمس الدین همان کسی است که هرگاه او را فرزند شیخ شمس الدین محمد بن محمد بن حیدر شعیری بدانیم کتاب جامع الاخبار را به وی نسبت می دهیم و شرح حالش پس از این خواهد آمد.

شیخ رشید الدین مترجم حاضر از شاگردان شیخ عبد الرحیم بن احمد بن محمد بن محمد بن ابراهیم (بن) خالد شبیانی بوده و نهج البلاغه سید رضی را بر وی قرائت کرده و

من همان نسخه را که بر شیخ عبد الرحیم قرائت شده در اصفهان دیده ام و شیخ عبد الرحیم بر پشت همان نسخه به خط خود- که چندان نارسا هم نبوده- اجازه ای به این عبارت برای او نوشته است.

«همه این کتاب را شیخ امام رشید الدین ابو الحسن علی بن محمد بن علی شعیری (ادام الله سعاده) نزد من قرائت کرد و به خوبی از عهده برآمد و از معانی آن مطلع گردید و دور و نزدیک و کم و زیاد مقاصد آن را ادراک کرد و هم زمان با قرائت او، شیخ امام سید سدید الدین فخر الائمه محمد بن علی بن محمد طوسی به سماع وی می پرداخت و اینک شایسته است از حقایق آن بهره گیری نمایند و من آن کتاب را به این شرح از جهت ایشان روایت می کنم از شیخ ابو الفضل محمد بن یحیی ناطلی از ابو نصر عبد الکریم بن محمد هارونی دیباجی معروف به «سبط بشر حافی (1)» از مصنف نهج البلاغه، سید رضی (رضی الله عنه) و به هر دو تن اجازه دادم تا کتاب مزبور و کلیه آنچه را که از مشایخم (رحمهم الله) از مسموع و معقول و منقول روایت کرده ام، روایت نمایند.

و کتب ابو الفضل عبد الرحیم بن احمد بن محمد بن محمد بن ابراهیم بن خالد شیبانی معروف به ابن اخوه بغدادی در ماه جمادی الاولی سال ۵۴۶ ه. ق در کاشان و لله الحمد و صلواته علی محمد و آله».

شیخ سعید ابو القاسم علی بن محمد بن علی طبری آملی کحی

وی بزرگواری دانشور و فقیه بود و همواره به روایت اخبار می پرداخت و از

ص: ۲۸۵

۱- (*) ابو نصر بشر بن حارث حافی از عرفای بزرگ و بنام قرن سوم هجری است قشیری در رساله معروفش ص ۱۸ می نویسد: بشر حافی اصلاً از مردم مرو بوده و در بغداد می زیسته و همان جا در سال ۲۲۷ ه. ق در گذشته و علت توبه اش آن بوده در یکی از روزها در مسیر خود کاغذی که نام خدا بر آن نوشته بود و در روی زمین افتاده جلب نظر او را کرده آن کاغذ را که پامال شده بود برداشته و با ده درم عطر که همان وقت خریداری کرد آن را خوش بو کرده در شکاف دیواری قرار داد شب آن روز در خواب دید خطاب به وی گفت ای بشر نام مرا خوش بو کردی نامت را در دنیا و آخرت زنده خواهم گذارد و از-

فضلاى روزگارش بشمار مى آمد و او پدر شيخ امام عماد الدّين ابو جعفر محمد بن على طبرى مؤلف كتاب بشاره المصطفى مشهور است كه در كتاب مزبور از پدرش روايت مى كرده و او را به عنوان ابن الفقيه مى ستوده است.

شيخ مترجم معاصر با شيخ ابو على فرزند شيخ طوسى بوده و شيخ منتجب الدّين در فهرست و شيخ معاصر در امل الآمل ترجمه ويژه اى براى او نياورده اند.

شيخ ابو القاسم از گروهى از محدثان از جمله، از شيخ زاهد ابراهيم بن نصر گرگانى روايت مى كرده است.

فرزندش شيخ محمد بن ابو القاسم در بشاره المصطفى مى نويسد: به خط پدرم ابو القاسم ابن الفقيه (رحمه الله) چنين يافتم كه نوشته بود: خبر داد به ما ابو احمد عبد الله بن عدّى در گرگان، از ابو يعقوب صوفى، از عبد الرحمن انصارى، از اعمش بن سليمان تا به آخر...

عماد الدّين در چندين جا از بشاره المصطفى مى نويسد (و الدم ابو القاسم بن الفقيه)، از اين جمله استفاده مى شود كه جد عماد الدّين (محمد بن على) هم از فقها بوده است ليكن عماد الدّين از وي روايتى نداشته است و ممكن است لفظ (ابن) سهو القلم ناسخ بوده باشد.

در جاى ديگر از آن كتاب گفته است: در كتاب پدر فقيهم ابو القاسم بن محمد، چنين يافتم. از اين جمله معلوم مى شود كه پدرش هم صاحب كتاب بوده است.

شيخ رشيد ابو الحسين على بن محمد بن على كاشانى

وى از شاگردان شيخ حسين بن فادار بن حسين بوده و كتاب نهج البلاغه را بر او قرائت كرده است و من همان نسخه را كه بر وى قرائت شده است در اصفهان ديده ام و

شیخ حسین بن فادار اجازه ای با خط ناخوانا بر پشت آن کتاب به شرح زیر برای او نوشته است:

«شیخ جلیل ادیب فرزند رشیدم ابو الحسین علی بن محمد بن علی کاشانی (ادام الله توفيقه لما قر به من رضاه) کتاب نهج البلاغه را از آغازش و همچنین فصلی که به منظور کلمات حکمت آمیز آن حضرت و اندرزها و کلمات قصار (کوتاه) آن جناب تدوین شده و دیگر اغراض که موجبات تألیف این کتاب را فراهم آورده تا به آخر کتاب نزد من قرائت نمود و همین کتاب را که چندین مرتبه بر شیخ امام سعید ابو الحسین احمد بن عبد الله مهابادی (رحمه الله علیه) قرائت می شده سماع کرده است و نیز همان کتاب را در مجالس اجل سعید عمید العراق ابو طاهر احمد بن محمد بن علی بن مرزبان بر وی قرائت نموده و او هم نسخه خود را از اصلی استنساخ کرده که خط سید رضی (رضی الله عنه و جزاه الله فی اهل العلم) بر آن دیده می شود.

کتابه الحسین بن فادار بن حسین به خط خودش در ماه صفر سال [...]».

سید شریف اجل نجم الدین ابو الحسن علی بن ابو الغنائم محمد بن

علی بن محمد علوی عمری نسابه معروف به ابن الصوفی

وی فاضلی دانشور و بزرگی جلیل القدر و معاصر با سید مرتضی و سید رضی و امثال ایشان و از نوادگان عمر بن علی بن ابی طالب علیهما السلام و مؤلف کتاب المجدی در انساب طالبیها و از اعلام بنام علمای انساب می باشد.

از کتاب المجدی استفاده می شود: وی در سال ۴۲۵ ه. ق در بغداد به مجلس سید مرتضی وارد شده و به ملاقات او رسیده است و از همان کتاب برمی آید از گروهی از علماء از جمله، سید ابو الحسن محمد بن ابو جعفر محمد بن علی علوی عبیدلی که از نوادگان حسین اصغر و ملقب به شیخ الشرف است و از سید ابو عبد الله بن طباطبا نسابه روایت می کرده است.

و در اواخر المجدی پس از ایراد شرح حال پدر و اجدادش حسین نوشته است:

ابو الحسن علی به فراگیری علوم ویژه علم نسب شناسی پرداخت زیرا بر پایه این علم

نشأت یافته و در شجره بندی نسبت مهارت پیدا کرده و برای بهره بری کامل این فن با شیوخ بزرگی ملاقات نموده و او مصنف این کتاب است. اینک مصنف این کتاب ابو الحسن علی بن محمد بن علی بن محمد بن محمد بن احمد بن علی بن محمد صوفی بن یحیی بن عبد الله بن محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب علیه السلام، در بصره متولد شده و سال ۴۲۳ ه. ق از بصره به موصل رفته و در آنجا با زنی هاشمی که از خاندان قدیمی موصل بوده ازدواج نموده و ریاستی در آنجا داشته و بیت ابو عیسی هاشمی معروف بوده و در بنی مائده می زیسته اند و آن زن را که در اختیار در آورده مایه افتخار علی مغل بن محمد هاشمی عباسی است و از این زن، فرزندان به نام ابو علی محمد و ابو طالب هاشم و صفیه که فرزندان علی بن محمد بن علی صوفی نسابه است دارد و آنان اکنون در موصل هستند.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء می نویسد: نجم الدین ابو الحسن علی بن محمد علوی عمری معروف به ابن صوفی آثاری دارد. از جمله: الوسائل و العیون و الشافی و المجدی.

مؤلف گوید: کتاب المجدی کتاب ارزنده ای است در علم نسب شناسی و مشتمل بر تحقیقات فراوانی است و دو نسخه از آن در نزد ما موجود می باشد یکی از آن دو، نسخه ای قدیمی و با ارزش است و از نسخه ای که به خط سید غیاث الدین عبد الکریم بن طاوس می باشد، استنساخ شده است و صورت قرائتی که سید عبد الکریم بر سید عبد الحمید بن فخار موسوی حسینی داشته در آن نسخه نوشته شده و تحقیقاتی از سید عبد الکریم بر آن نسخه آورده شده است. و نسخه ای از آن نیز در اختیار ما می باشد.

ابن صوفی کتاب المجدی را برای نقیب مصر ابو الحسن مجد الدوله احمد بن نقیب النقباء ابو علی حمزه فخر الدوله بن حسن قاضی دمشق تألیف کرده است.

و از تألیفات او: کتاب المبسوط فی الانساب است که گروهی از اعلام از جمله ابن طاوس در الاقبال و جمعی از علمای نسب شناس آن را به وی نسبت داده و از آن نقل می کنند. از جمله شاگردش سید تاج الدین بن معیه در کتاب انساب خود از وی نقل می کند.

و از آثار او، کتاب المشجرات است که شاگردش در کتاب یادشده آن را به وی نسبت داده است و امثال این ها از آثار دیگر.

شاگرد او در اواخر کتاب الانساب آنجا که به یادآوری از اعقاب عمر اطرف بن علی بن ابی طالب علیه السلام پرداخته پس از ذکر نام نوادگان او می نویسد: محمد صوفی بن یحیی از پنج پسر، عقب به هم رسانیده است از آن جمله است علی ضریر، که عقب وی از نواده اش محمد ملقطه بن احمد کوفی بن علی ضریر مذکور است و نوادگانی داشت از جمله ابو عبد الله حسین بن ابی الطیب محمد بن ملقطه که از متکلمان و صاحب نظران بوده و نسب ائمه را در مصر به اثبات می رسانیده و چیزهایی را که دیگران می نوشته به نگارش نمی آورده است. و از ایشان است استاد ما، ابو الحسن علی بن ابو الغنائم محمد بن علی بن محمد بن ملقطه، و دانشوری است که در روزگار او، علم نسب شناسی منحصر به وی بوده است و پس از او هم، گفتارش برای دیگران حجت است. و این علم، مسخر در دست او بوده و اساتید بزرگی را در این راه دریافته است.

کتاب المبسوط و المجدی و الشافی و المشجر را تألیف کرده. او در بصره می زیست و از آنجا در سال ۴۲۳ ه. ق به موصل رفت و در آنجا ازدواج کرد و فرزندان از او پیدا شد. پدرش ابو الغنائم نیز از نسب شناسان بوده و نواده اش جعفر بن هاشم بن ابو الحسن هم از علمای انساب است و از جدش ابو الحسن عمری روایت می کرده و او استاد ابن کلبون نسابه بوده که شیخ سید عبد الحمید بن سید شمس الدین فخار بن معدّ موسوی که استاد فرزندش جلال الدین عبد الحمید شیخ فرزندش علم الدین مرتضی علی. استاد استاد ما سید سعید تاج الدین محمد بن معینه حسنی نسابه (رحمهم الله) و به همین طریق از شیخ ما (ابو الحسن) عمری روایت می شود.

از ایشان است حسن بن محمد صوفی که از فرزندان اوست یحیی (الهتّیان به درب الزرقاء بالكوفه) ابن ابو القاسم حسن نقیب المشهد بن ابی الطیب یحیی بن حسن بن محمد صوفی و از فرزندان اوست یحیی تا حال حاضر به بنی الصوفی معروفند و از ایشان است ابو البرکات مسلم ملقب به مأمون ابن حسین بن علی بن حمزه بن حسن بن محمد صوفی که به بازماندگان او بنو مأمون می گفتند.

و از ایشان است بنو غضائری و آنان فرزندان احمد غضائری می باشند که وی فرزند برکات بن مسلم بن فضل بن مسلم بن مأمون یادشده است و از ایشان است بنت حسن بنیاری از بریسماء، و آنان فرزندان حسن بن ابی منصور محمد بن حسن بن مسلم بن مأمون مذکور است که مردمی توانگر و سرزمین بنیاری در ملک ایشان بوده و املاک و ثروت زیادی در آنجا داشتند تا اینکه آنجا ویران و ثروت آنها هم نابود گردید و هنوز هم جمعی از ایشان باقی مانده اند.

و از ایشان است بنو فتح که فرزند علی بن حسن بن ابی طالب محمد بن حسن بن محمد صوفی بوده و جمعی از آنها در بریسماء و کوفه زیست دارند.

و از ایشان است بنو مصورج و او علی بن محمد بن علی بن فتح مذکور است.

و از ایشان است عبد الله بن محمد صوفی که از فرزندان بنت البن کوفه بوده است.

و از ایشان است شریف فاضل که در نسب شناسی و طب و شجاعت برتر از دیگران بوده و استاد استاد ما، عمری و استاد پدرش ابو الغنائم می باشد و او ابو علی عمر بن علی بن حسین بن عبد الله مذکور است که او را موضح النسابه می گفتند و در این باب مهارت ویژه داشت.

و از ایشان است حسین بن محمد صوفی و از نوادگان اوست هاشم بن یحیی بن حسین یادشده می باشد.

عمری گفته است: برای او و برادرانش محمد و عبد الله و سلیمان در مصر و شام باقی ماندگانی می باشد.

مؤلف گوید: ابن طاوس در کتاب اقبال می نویسد: علی بن محمد عمری (تغمده الله بغفرانه)، در روزگار خویش در فن نسب شناسی برترین علمای این رشته بوده است. و از کتاب المبسوط او که در نسب شناسی بوده مطالبی را ایراد کرده است.

ابن طاوس در ضمن دعای ام داود کتاب اقبال، از کتاب تشجیر تهذیب الانساب که از تألیفات شیخ الشرف بوده و از کتاب سرّ انساب العلویین تألیف ابو نصر سهل بن عبد الله بخاری نسابه مطالبی را ایراد کرده است.

از قرائن پیداست که کتاب تشجیر الانساب از امامیه و سرّ انساب العلویین از

شیخ عماد الدین، علی بن محمد بن علی طوسی

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی فقیهی واعظ بوده است.

سید عین الساده ابو الحسن علی بن محمد بن علی بن قاسم علوی شعرانی

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی صالحی دانشور بوده و به مشاهده حضرت بقیه الله (عج) افتخار یافته و احادیثی را از آن حضرت روایت کرده است.

مؤلف گوید: نظریه شیخ منتجب الدین، متوجه به دو معنی می باشد. یکی آنکه سید مترجم، از کسانی است که متقدم بر شیخ طوسی و بلکه پیش از صدوق می زیسته و تا روزگار شیخ طوسی هم زنده بوده و از کسانی است که حضرت بقیه الله را در غیبت صغری دریافته است لیکن باقی ماندنش تا روزگار شیخ طوسی بعید است.

دوم: مترجم حاضر پس از شیخ طوسی و یا معاصر با او بوده و حضرت بقیه الله را در غیبت کبری ملاقات کرده و در همان زمان هم از آن حضرت به افتخار روایت مشرف شده است.

گرچه این احتمال بارز است لیکن از این جهت اشکال به آن وارد است که در میان علماء مشهور است در غیبت کبری رؤیت، به خصوص - به این معنی که بیننده تعیین کند که آن کسی را که دیده امام زمان بوده - جایز نمی باشد. فتدبر.

شیخ نصیر الدین علی بن محمد بن علی کاشانی

در امل الآمل گوید: وی عالمی فاضل بوده و ابن معینه از (۲) او روایت می کرده و او

ص: ۲۹۱

۱- (*) سر السلسله العلویه در نجف اشرف به طبع رسیده و مقدمه ای به قلم سید محمد صادق بحر العلوم بر آن نوشته شده و مؤلف آن را معرفی کرده است و اظهار داشته از نسب شناسان قرن چهارم هجری می باشد - م.

۲- (***) ممکن است این کلی و ع [۱] ام را تخصیص داد و بهترین مصداق تخصیص آن علامه سید -

را به عنوان «پیشوای بس دانا و یگانه روزگار خود» ستوده است (۱).

مؤلف گوید: از نظر من، مترجم حاضر با ملا نصیر الدین علی بن محمد کاشانی حلّی که پس از این یادآوری می شود و با شیخ نصیر الدین علی کاشی معروف به حلّی و با شیخ نصیر الدین کاشی که در باب القاب یادآوری می شود، یکی می باشد. بنابراین گمان تعدد بی اساس خواهد بود.

سید علی بن عبد الحمید هم در کتاب رجال (۲) خود از وی یاد کرده و او را به عنوان شیخ نصیر الدین علی کاشی معرفی نموده و از دانشمندانی شمرده است که هم عصر با علامه حلّی بوده است.

سید علی بن محمد عمری

پیش از این به نام سید شریف اجلّ نجم الدین ابو الحسن علی بن ابو الغنائم محمد بن علی بن محمد بن... از او یاد کردیم.

شیخ علی بن محمد بن علی بن عبد الصمد تمیمی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی بزرگوار بود و پیش از این به احوال علی بن محمد بن ابو الحسن اشاره نمودیم (۳).

مؤلف گوید: ما، هم در آنجا گفتیم که وی با مترجم حاضر یکی است. شیخ

ص: ۲۹۲

۱-۱) - امل الآمل، ج ۲، ص ۲۰۲.

۲-*) شرح حال نیلی را مؤلف [۱] در این کتاب مفصلاً ایراد کرده است و نام رجالش جامع شتات الرواه می باشد-م.

۳-۲) - امل الآمل، ج ۲، ص ۲۰۲.

معاصر در فهرست کتاب الهداه کتاب منیه الداعی و غنیه الواعی را به شیخ مترجم نسبت داده است.

شیخ علی بن محمد بن فرج

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: وی فاضلی بزرگوار بود و پیش از این هم به عنوان ابن فرج یادآوری شده است (۱).

مؤلف گوید: پیش از این گفتیم و اکنون هم می گوئیم هر دو ترجمه مربوط به یک شخص است.

مولی نصیر الدین علی بن محمد کاشی

پیش از این به عنوان نصیر الدین علی بن محمد بن علی کاشانی یادآوری شده است و از غوالی اللثالی ابن جمهور احساوی استفاده می شود که ملا نصیر الدین از سید جلال الدین ابن دار الصخر روایت می کرده و سید ابو العز جلال الدین بن عبد الله بن شرفشاه حسینی از وی روایت داشته است.

بنابراین، مولانا نصیر الدین همدرجه با شیخ فخر الدین فرزند علامه بلکه همدرجه با خود علامه حلّی بوده است.

و پیش از این هم، ترجمه شیخ نصیر الدین علی بن محمد بن علی کاشی یادآوری شد و به حق باید گفت هر دو عنوان مربوط به یک شخص است.

سید جلال الدین در وصف شیخ نصیر الدین گفته است: شیخی الامام العلامه مولانا نصیر الدین علی بن محمد کاشی (قدّس الله نفسه).

شیخ ابو الحسن، علی بن محمد قرشی معروف به ابن زبیر

پیش از این به نام ابو الحسن علی بن محمد بن زبیر قرشی کوفی معروف به

ص: ۲۹۳

ابن زبیر از او یاد شد.

علی بن محمد بن قولویه

برادر او ابو القاسم جعفر بن محمد بن قولویه بیشتر از وی روایت می کرده و خود او از گروهی از جمله: ابو علی احمد بن ادريس اشعری روایت داشته است.

شیخ ابو الحسین علی بن محمد کاتب

وی از مشایخ شیخ مفید بوده و از حسن بن علی زعفرانی و از محمد بن علی بن عبد الکریم زعفرانی روایت می کرده و این هر دو تن از ابراهیم بن محمد ثقفی روایت داشته اند.

از بشاره المصطفی استفاده می شود که مترجم حاضر به توسط حسن بن علی بن عبد الکریم از اسحاق بن ابراهیم بن ثقفی روایت می کرده است. از قرینه به دست می آید که حسن بن علی بن عبد الکریم برادر محمد بن علی بن عبد الکریم یاد شده باشد. چنان که اسحاق بن ابراهیم فرزند ابراهیم ثقفی مذکور می باشد.

مراتب یادشده از امالی شیخ طوسی به دست می آید در عین حال در کتابهای رجال اصحاب به شرح حال او برنخوردیم و ممکن است با اندک تغییری در کتابهای ایشان ذکر شده باشد.

از الغرر و الدرر سید مرتضی به دست می آید که مترجم حاضر از مشایخ او بوده و از ابن درید، روایت داشته است.

شیخ جمال الدین علی بن محمد منتطب در قم

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی فاضلی ادیب و طیب است.

شیخ علی بن محمد بن متیل

وی از مشایخ شیخ صدوق بوده است، به نقل از خرائج و خود او از ابو جعفر

عمری روایت می کرده است و این گونه سند، دلیل بر نوعی از مدح است که چندین بار به آن اشاره کردیم. ر.ک: به کتابهای رجال.

مشهور در میان مورخان آن است که متیل با میم و تاء دونقطه و یا و لام ضبط شده است و در بعضی از مدارک «ثمیل» با ثای سه نقطه مقدم بر میم آورده شده است.

قاضی علی بن محمد فزاری

وی از اصحاب بزرگوار است و کتابی در دعا، تألیف کرده و سید رضی (قدس سره) قنوت (دعای دست) منتسب به یکی از ائمه طاهرین (علیهم السّلام) را از کتاب او روایت کرده است و خود او از علی بن ابو جعفر زاهد احمد بن عیسی علوی به قرائتی که بر وی داشته از او روایت می کند.

ابن طاوس در مهج الدعوات می نویسد: از جمله دعاها، دعائی است که آن را به خط رضی موسوی (رضی الله عنه) بدست آوردم و اینک آنچه را مرقوم داشته است می نگارم. در کتاب قاضی علی بن محمد فزاری (ایده الله) چنین یافتیم آن دعا را بر علی بن ابو جعفر زاهد احمد بن عیسی علوی (۱) قرائت کردم و او اظهار داشت: دعای مزبور از منشئات یکی از ائمه طاهرین (علیهم السّلام) است و من که به گفته او اطمینان داشتم دعای مزبور را در نیشابور از نسخه ابو الحسن احمد بن محمد بن کسر بن یسار بن قیراط بلخی استنساخ کردم و این دعا به دعای سامری معروف است (۲).

ص: ۲۹۵

۱-*) در نسخه مطبوع عبارت این چنین طبع شده است «قرأت علی ابی جعفر الزاهد» به این معنی که دعای مزبور بر پدر علی بن ابی جعفر قرائت شده است و از ظاهر امر چنان که در بالا هم اشاره شد، معلوم می شود که مترجم بر علی بن ابی جعفر قرائت کرده نه بر پدرش به همین مناسبت جمله را تصریح کرده و چنان که می بینید ترجمه شده است در نسخه مهج هم مانند متن اصل کتاب نوشته شده ممکن است از هر دو روایت کرده باشد-م.

۲-**) دعای مفصلی است که سی [۱]د بن طاوس در آخر مهج الدعوات ایراد نموده و مطالبی که در این کتاب ترجمه شده در آغاز آن آورده و چنان که پیش از این هم اشاره شد ممکن است قاضی علی بر-

مؤلف گوید: از سبک نوشته سید رضی به دست می آید که مترجم حاضر از معاصران، بلکه از مشایخ سید رضی بوده است.

و مطلب دیگری که از نقل سید بن طاوس استفاده می شود آن است که دعای مزبور را مترجم حاضر در نیشابور استنساخ کرده باشد.

شیخ علی بن محمد بن محمد بن علی بن محمد سکونی

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: وی فاضلی صالح و سراینده ای ادیب بود ۱.

مؤلف گوید: به حق می توان گفت مترجم حاضر همان ابن سکون مشهور، یعنی شیخ ابو الحسن علی بن محمد بن محمد بن علی بن محمد بن محمد سکونی که از دانشوران معروف عامه است بوده باشد.

شیخ علی بن محمد لویزانی معروف به ابن دعیم

وی از دانشوران بنام شیعه است و کتاب المجموع از تألیفات اوست و بخشی از آن در نزد ما می باشد و از دیگر احوال او اطلاعی نداریم.

ظاهراً لویزانی با همزه ای در آخر، ضبط شده باشد و ممکن است لویزای باشد، چنان که در شرح حال کفعمی به وجه ضبط آن اشاره شد، بنابراین مترجم حاضر از مردم جبل عامل است*.

وی از دانشوران بنام صوفیه و از حکمای متألهین می باشد و آل ترکه، خاندان فاضلی هستند که به مذهب تشیع معروف و در اصفهان و شهرهای دیگر می زیستند.

خواجه صائِن الدِّین یادشده، در روزگار، امیر تیمور گورکان می زیسته و از تألیفات او کتاب المفاحص فی الحکمه الالهیه است که به سبک بی سابقه ای علوم تصوف را در آن گرد آورده است و من نسخه کهنه ای از آن را در بارفروش (بابل) دیدم که اضافات و تغییراتی در آن دیده می شد و این نسخه دو سال پس از تألیف استنساخ شده و اصل نسخه در سال ۸۲۳ ه. ق. تألیف گردیده و در پایان آن چنین آمده است:

بار دیگر پیش آمد که درباره این کتاب با جناب اخوی متعنی الله بطول بقائه شرف المله و الدِّین شرف الدِّین علی یزدی با حضور گروهی از دوستان و عده ای از شاگردان و فرزندان، که خدا ما و ایشان را برای رسیدن به آخرین آرزوها توفیق کرامت فرماید (به محمد و خاندان او که بر همگی شان درود خدا) در سال ۸۲۸ ه. ق. مراجعه نمائیم و پاره ای از حقایق را که به خاطر رسیده است به آن بیفزائیم (۱).

مؤلف گوید: به گمان من خواجه صائِن الدِّین مترجم حاضر نواده و یا فرزند خواجه افضل الدِّین محمد ترکه باشد (۲).

ص: ۲۹۷

۱- (*) از آثار خواجه صائِن [۱] الدِّین کتاب التمهید فی شرح قواعد التوحید است که در سال ۱۳۱۵ ه. ق. همراه با حواشی میرزا محمد رضا قمشه ای به طبع رسیده اصل رساله که در وجود و به نام قواعد التوحید است، از آثار جدش محمد ترکه اصفهانی است که خواجه صائِن الدِّین شرح کرده است. در نسخه مطبوعی که در اختیار داریم حواشی خطی بسیاری دیده می شود که در ذیل پاره ای از آنها محمد رضا امضا شده یعنی قمشه ای و برخی از آنها محمد حسین رضوی امضا شده-م.

۲- (***) ریحانه، ج ۱، ص ۴۱۲ می نویسد: خواجه افضل الدِّین محمد ترکه اصفهانی یکی از اکابر قضات اصفهان بود و کتاب ملل و نحل شهرستانی را به نام تنقیح الادله و العلل فی ترجمه کتاب الملل -

شیخ ابو القاسم علی بن شیخ ابی عبد الله مفید محمد بن محمد بن نعمان

وی از اصحاب بزرگوار ما و فرزند شیخ مفید است و شیخ اجلّ حسین بن محمد بن حسن مؤلف کتاب نزهه الناظر و تنبیه الخاطر که آن را در کلمات پیمبر و ائمه طاهرین علیهم السّلام تألیف کرده، از وی روایت داشته است و در یکی از مواضع آن کتاب، به این سند اشاره کرده است. در عین حال اصحاب ما در کتابهای رجال از وی یاد ننموده اند.

شیخ ابو الحسن علی بن محمد بن محمد بن علی بن محمد بن محمد بن

سکون حلّی

وی فاضلی دانشور و عابدی پارسا و ادیبی نحوی و لغوی، شاعر، و کاملی فقیه،

ص: ۲۹۸

معروف به ابن سکون و از ثقات علمای ما بوده است.

به طوری که از آغاز نسخه های مشهور صحیفه کامله برمی آید و شیخ بهائی هم، اظهار داشته است، ابن سکون همان کسی است که لفظ «حدّثنا» را در اول صحیفه به کار برده است. لیکن از کلام شیخ بهائی (ره) چنین برمی آید: که ابن سکون، محمد بن سکون است.

مؤلف گوید: به گمان من، شیخ بهائی در اظهار نظر خود اشتباه کرده باشد زیرا محمد (پدر مترجم حاضر) گرچه از علماء و روات است لیکن عالمی که صحیفه مبارکه را روایت کرده فرزندش علی (مترجم حاضر) است و گروهی از علماء از جمله استاد استناد ما در تعلیقاتی که بر صحیفه داشته به این موضوع، اشاره نموده است.

یادآوری می شود که ابن سکون در طبقه عمید الرؤسا هبه الله بن حامد است که به قول سید داماد (قدس سره) در آغاز صحیفه کلمه «حدّثنا» را آورده است. و سید شمس الدین فخار بن معدّ موسوی شاگرد ابن ادریس صحیفه مبارکه را از ابن سکون و عمید الرؤسا روایت می کرده است.

و نسخه صحیفه ابن سکون با نسخه های مشهور، اختلافات زیادی دارد و علمای ما (قدس الله ارواحهم) همگی اختلاف های نسخه ها را به نقل از خط او که آن را، شیخ علی بن احمد معروف به سدیدی بدست آورده است، ضبط کرده اند.

همچنین، اختلافات میان نسخه های مصباح کبیر و صغیر شیخ طوسی را علمای ما از نسخه ای که به خط خود شیخ بوده ضبط نموده اند.

مشهور آن است که ابن سکون به فتح سین بی نقطه است و گاهی هم به ضم سین خوانده شده است.

یادآوری می شود که مترجم حاضر را در بعضی از مواضع به عنوان علی بن محمد بن علی بن سکون و گاهی علی بن سکون و تعبیرات دیگر از این قبیل نموده اند که همه آنها یکی است، زیرا تعبیرات یادشده از باب اختصار بوده و برخی از نامهای اجداد از میان حذف شده و جای تعدد نیست.

سیوطی در طبقات النحات می نویسد: ابو الحسن علی بن محمد بن محمد بن

علی بن سکون حلّی به گفته یاقوت، از نحو و لغت اطلاع کامل داشت خوب می فهمید و به خوبی مراتب ادبی را نقل می کرد و در تصحیح کتابها جدّیت زیادی داشت همیشه به موضوعاتی می پرداخت که دلش به آنها متوجه و عقلش از حقیقت آنها باخبر گردیده بود.

به خوبی شعر می گفت و نصیری بود و تألیفاتی داشت و در حدود ۶۰۶ هجری در گذشت (۱).

ابن نجار گفته: ابن سکون علم نحو را از ابن خشاب و لغت را از ابن عصار و فقه را به مذهب شیعه فراگرفت و بر دیگران برتری یافت و به تدریس اشتغال ورزید و مردی متدین و شب زنده دار (متهجد) و سخاوتمند و جوانمرد بود. به مدینه منوره رفت و مدتی در آنجا ماندگار شد و نامه نگار و منشی امیر آنجا بود. پس از آن به شام رفت و سلطان صلاح الدّین را مدح گفت. از اوست:

خذا من لذیذ العیش ما دقّ أو صفا و نفسکما عن باعث الهمّ فاصرفا

ألم تعلمنا أن الهموم قواتل و أحجی الوری من کان للنفس منصفا

خلیلی ان العیش بیضاء طفله اذا رشف الظمآن ریقتها اشتفی

ای دو دوست از عیش کامل برخوردار گردید و خود را از هرگونه اندوهی بازدارید مگر نمی دانید، اندوهها، کشنده اند و خردمندترین مردم کسی است که با نفس خود به انصاف رفتار کند ای دو دوست من، خوشگذرانی مانند کنیز سفیداندامی است که هرگاه احساس تشنگی کردی از آب دهانش ترا سیراب می سازد (۲).

مؤلف گوید: کلمه «نصیری» را که در شرح حال او ذکر کرده هرگاه مرادش فرقه نصیری باشد (۳)، بدون شک به وی تهمت زده است، زیرا نصیری ها گروهی از باطنیه اند که

ص: ۳۰۰

۱- ۱- معجم الادباء، ج ۱۵، ص ۷۵. [۱]

۲- ۲- بغیة الوعاه، ج ۲، ص ۱۹۹.

۳- (*) درباره «نصیری» و چگونگی پیدایش آنها اختلاف است. مرحوم میرور آیت الله حاج سید علی میبیدی (قدس سره) رساله ای در رد آنها به نام هدایه النصیریة مرقوم فرموده است. فرهنگ معین، ج ۶، ص ۲۱۲۷ می نویسد: این فرقه از پیروان عبد الله سبا هستند و بعضی آنان را از فرق زیدیه بشمار-

کافرنند. از طرف دیگر به طوری که از ابن نجار نقل کرده است ابن سکون، مردی متدین و متعهد بوده است تا به آخر...

ابن عصار همان دانشور واژه شناسی است که عمید الرؤسا مراتب واژه شناسی و لغت سازی را از وی فرا گرفته است.

یادآوری می شود پیش از این به نام شیخ علی بن محمد بن محمد بن علی بن محمد سکونی اشاره شد و در حقیقت مترجم حاضر با او یکی است. سید داماد (قدس سره) در شرح صحیفه پس از آنکه اظهار داشته: گوینده «حدّثنا» در آغاز صحیفه، ابن سکون است و پس از نقل صورت خط شهید اول بر پشت صحیفه - چنانکه در ترجمه عمید الرؤساء نوشته ایم - می نویسد: نسخه ای که به خط علی بن سکون (رحمه الله تعالی) می باشد که طریق اتصال به آن نسخه به این صورت است: خبر داد به ما ابو الحسن علی بن محمد بن اسماعیل بن اشناس بزاز طبق قرائتی که بر او کرده و به صحت آن اعتراف داشته است. گفت خبر داد به ما ابو الفضل محمد بن عبد الله بن عبد المطلب شیبانی تا به آخر...

و در نسخه دیگری طریق سند صحیفه این چنین است: خبر داد به ما شیخ اجلّ سید امام سعید ابو علی حسن بن محمد بن حسن طوسی تا آخر سند که در حاشیه آن نسخه آورده شده است.

مؤلف گوید: مراد از آنچه در حاشیه نوشته شده این است «ادام الله تأییده، در ماه جمادی دوم سال ۵۱۱ ه.ق، گفت خبر داد به ما شیخ جلیل ابو جعفر محمد بن حسن

طوسی. گفت خبر داد به ما حسین بن عبید الله غضائری. گفت خبر داد به ما ابو الفضل محمد بن عبید الله بن مطلب شیبانی در سال ۳۸۵ ه. ق. گفت خبر داد به ما شریف ابو عبد الله جعفر بن محمد بن جعفر بن حسن به سند خودش که ذکر شده است از ابن زیات تا آخر حدیث...».

مؤلف گوید: پیش از این ذیل شرح حال سید نجم الدین بهاء الشرف ابو الحسن محمد بن حسن بن احمد بن علی بن محمد بن عمر بن یحیی علوی راوی صحیفه کامله مطالبی را که لازم بود تذکر دادیم و پس از این در ترجمه سید بن معینه خواهیم گفت، قائل «حدثنا» در اول صحیفه محتمل است ابن سکون یا عمید الرؤسا باشد و هیچیک بر دیگری برتری ندارد و مرجحی که سید داماد (قدس سره) آورده مورد پسند نمی باشد، زیرا ابن سکون و عمید الرؤساء از یک طبقه، و هر دو از شاگردان ابن عصار لغوی می باشند.

شیخ نظام الدین علی بن محمد

وی از دانشوران اصحاب ما بود. و مصباح صغیر شیخ طوسی را خلاصه کرد. و خود او هم پاره ای از تحقیقات و اعمال و زیارات را از کتابهای مورد اطمینان، به آن افزوده است و من نسخه ای از آن را در اصفهان دیده ام.

بعضی اظهار داشته اند که نظام الدین (مترجم حاضر) همان نظام الدین قرشی ساوجی است که شاگرد شیخ بهائی است، لیکن این احتمال بعید می باشد.

علی بن محمد بن معالی عاملی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی صالح بود و از علوم عربیت و حسن خط بهره کاملی داشت و دانشوری ادیب و از شاگردان شیخ حسن بن شهید ثانی (صاحب معالم) بشمار می آمد (۱).

ص: ۳۰۲

وی از فقهای بزرگ اصحاب بود. و از قطب الدین سعید بن هبه الله راوندی روایت می کرد. و سید موسی پدر سید بن طاوس از وی روایت می کرد و سند این روایت در کتاب اقبال سید بن طاوس آمده است.

مترجم حاضر، غیر از علی بن محمد مدائنی عامی است که در کتابهای رجال به نام او اشاره شده است و محمد بن علی بن محبوب از وی روایت داشته است و از پیشینیان علماء بود. و مراد از این شخص، ابو الحسن علی بن محمد بن ابو سیف عبد الله مدائنی سنی است که کتاب المغازی و امثال آن از تألیفات او می باشد و سید مرتضی و دیگران از کتاب مزبور نقل می کنند.

علی بن محمد مذکر

پس از این به عنوان شیخ علی بن محمد بن یحیی مذکر خواهد آمد.

شیخ نجیب الدین علی بن شیخ شمس الدین محمد بن مکی بن عیسی ابی

الحسن بن جمال الدین عیسی شامی عاملی جبلی جبعی

(۱)

وی از دانشمندان بزرگ روزگار خود بود. و شرح مزجی (۲) بر رساله اثنی عشریه صلوات تألیف شیخ حسن بن شهید ثانی تدوین کرده که شرحی ارزنده و لطیف است. و ما

ص: ۳۰۳

۱ - مؤلف همه جا مترجم حاضر را به عنوان «جبلی» معرفی کرده است و در امل الآمل و اعیان الشیعه [۱] جبیلی بر وزن (رجیلی) آمده در اعیان ۹۵/۴۲ [۲] می نویسد: جبیلی منسوب است به جبیل با صیغه تصغیر، نام شهری است در جبل عامل و ممکن است منسوب به بنت جبیل در جبل عامل بوده باشد.

۲ - (*) شرح مزجی، شرح مخلوط با متن است که جز با نشانی و یا از قرینه امتیازی میان شرح و متن نمی توان داد و این گونه شرح در اعلام شیعه تا روزگار شهید ثانی سابقه نداشته و شهید ثانی از بزرگان ما نخستین کسی است که به این گونه شرح اقدام فرمود (ره) - م.

نسب او را همان طور نوشتیم که او خود در آغاز آن شرح مرقوم داشته؛ لیکن در پایان آن شرح، نسب خود را چنین نوشته است: نجیب الدین علی بن محمد بن مکی بن حسن بن جمال الدین بن عیسی جلی عاملی. و تاریخ تألیف آن شرح سال ۱۰۳۸ هجری است و من شرح مزبور را در مشهد مقدس رضوی علیه السلام دیده ام. در آغاز آن می نویسد:

شرحی برای این کتاب به غیر از حواشی چندی از شیخ بهائی در پاره ای از مواضع آن، نوشته نشده است.

مؤلف گوید: آری چنان است که وی اظهار داشته لیکن پس از او امیر شرف الدین علی شولستانی برای آن شرحی نوشته است.

شیخ نجیب الدین فرزند فاضلی داشت به نام شیخ محمد بن شیخ نجیب الدین علی که شرح حالش را پس از این، خواهیم نگاشت.

یادآوری می شود که مترجم حاضر گاهی به عنوان شیخ نجیب الدین بن محمد بن مکی و گاهی به عنوان شیخ نجیب الدین بن محمد بن مکی بن حسن عاملی معرفی می شود و از این دو عنوان، چنین پنداشته می شود که مربوط به دو شخص باشد و ما هم در باب نون هر دو عنوان را متعرض خواهیم شد.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: شیخ نجیب الدین علی بن محمد بن مکی عاملی جلی جعی، عالمی بافضیلت و فقیهی محدث و محققى بادقت و متکلمی سراینده و ادیبی منشی و بزرگوار بود.

مراتب علمی را از شیخ حسن (صاحب معالم) و سید محمد (صاحب مدارک) و شیخ بهاء الدین و دیگر از اعلام فرا گرفته است.

از تألیفات اوست شرح الرساله الاثنی عشریه از شیخ حسن صاحب معالم؛ گردآوری دیوان شیخ حسن و رحله سفرنامه منظومی است که پیش آمدهای سفر خویش را در ضمن دو هزار و پانصد بیت لطیف سروده است و رساله فی حساب الخطائین (۱).

ص: ۳۰۴

۱-*) فرهنگ معین، ج ۱، ص ۱۴۲۹ می نویسد: خطائین، تشبیه خطا است و طریقی است برای رسیدن به جواب مسائل حسابی به وسیله تخمین با اختیار دو مقدار در جهت اضافه و نقصان-م.

نجیب الدین اشعار نغزی می سروده و من او را پیش از بلوغ دیده ام و از مراتب علمی او استفاده ای ننموده ام و به توسط پدرش از جدش از شهید ثانی روایت می کرده و همچنین از مشایخ یادشده و دیگران.

نجیب الدین دانشوری خوش خط و باحافظه بود و اجازه ای برای فرزندش و همه معاصرانش صادر کرده است.

سید علی بن میرزا احمد در سلافه العصر از وی نام برده و گفته است، در مقام فضل به سرحد نجابت رسیده و در علم و ادب به آستانه شگفتی قرار گرفت. باغهای ادبش بشر را به باران بیان شاداب نمود و صدای دلنواز شکوفه های کلامش به همه گوشها رسید. و اوست که همگان را بر کنار سفره احسانش می خواند. آری این خوبیهای شایسته از نجیب، عجیب نمی باشد. نجیب الدین آثاری دارد که همگی آنها دلیل بر کثرت دانش و حاکی از کمال فرزاندگی اوست و مردم را به سبک خود می خواند و آنان را به رویه خویش دعوت می نماید نجیب الدین به سیاحت پرداخت و طول و عرض سرزمینهایی را که در نظر داشت به قدم همت خویش پیمود از جمله به حجاز و یمن و هند و عراق عجم و عرب مسافرت نمود و نتیجه سفر و گزارش مسافرتهای خویش را در الرحله که سفرنامه اوست به نظمی بس لطیف سرود و سبک الصادح و الباغم (۱) را در منظومه خویش پیگیری نمود و با لطافتی که در آن بکار برد بینی حاسد را به خاک مالید، من بر آن منظومه دست یافتم و دیدم به راستی زیبایی بر آن متوقف بوده و انواع زیبایی های لفظی و معنوی از آن هویدا می گردد و من در کتاب خویش بخشی از رقایق و دقایق ابیات او را ایراد می کنم.

شیخ معاصر گوید: سید علیخان پس از آن صد بیت از اشعار او را یادآوری کرده و من اندکی از آنها را در اینجا می آورم. از آن جمله:

یا امیر المؤمنین المرتضی لم ازل ارغب فی ان امدحک

ص: ۳۰۵

۱-*) الصادح و الباغم و الحازم و العازم نام منظومه ابن هباریه است که در ضمن هزار بیت به نظم درآمده و سبک کلیله و دمنه را در آن رعایت کرده و مناظره ناسک و فاتک و مفاخره حیوان را عنوان مطالب منظومه خویش قرار داده است-م.

غیر آئی لا اری لی فسحہ بعد ان رب البرایا مدحک

-ای امیر مؤمنان و ای برگزیده خدای جهانیان، همواره آرزو مندم از شما ستایش کنم.

-لیکن، هنگامی که خدای آدمیان از شما ستایش می کند من از جهت خود قابلیتی احساس نمی کنم که دم از ستایش شما بزنم.

و از آن جمله است:

مدحت جبالها عیون العین فاحفظ فؤادک یا نجیب الدین

فی هجرها دنیا تضيع و وصلها فيه اذا وصلت ضیاع الدین

-بندهای علاقه مندی به او، مردمک چشمها را به سوی خود کشیده اینک ای نجیب الدین از دل خود نگهداری کن.

-زیرا در دوری از او دنیا نابود می گردد و در وصل او، دین از میان می رود.

از اوست:

لی نفس اشکو الی الله منها هی اصل لکل ما أنا فيه

فمليح الخصال لا يرتضيني و قبيح الخصال لا أرتضيه

فالبرایا لذا و ذاک جمیعا لی خصوم من عاقل و سفیه

-نفسی دارم که از آن به خدا، شکوه می کنم و این نفس است که ریشه اساسی هر چیزی است که من در آن قرار گرفته ام.

-بنابراین آنکه از خوبیهای شایسته برخوردار گردیده است نسبت به من اظهار خرسندی نمی نماید و آنکه ناپسند است مورد خوشنودی من قرار نمی گیرد.

-این است که همه مردم از دانا و نادان به این جهت و آن جهت با من، دشمنی می نمایند.

از اوست:

یا ما رأینا و ما رأینا و کل شیء لها انقضاء

و الحکم لله فی البرایا کما به قد جرى القضاء

-ای مردم، چیزی ندیدیم، آری چیزی ندیدیم و همین اندازه می دانیم که برای هر

چیز پایانی است.

و به جز خدا دیگری فرمانده نمی باشد چنان که چرخ قضا هم به غیر از دست او به دست دیگری به حرکت در نمی آید.

از اوست:

کل امرئ بین امرئین بین الانام مقصّر

اما امرؤ متوکل او آخر متهور

-مردمان بر دو دسته اند.

-یا متوکل به خدایند و یا روگردان از او.

از سروده های او، ابیات زیر است که در سوگ استادش سید محمد (صاحب مدارک) گفته است:

جودی بدمع مستهل غزیر یا عین فالرزه جلیل خطیر

و ان رقی الدمع فسحی دما ففادح الرزه بهذا جدیر

دک لعمری جبل شامخ کادت له الشّم العوالی تسیر

طود علی بحر نهی یا له من أوحّد لیس له من نظیر

-مصیبت بس بزرگ و جگرسوز است و ای چشم برای چنین اندوهی بسیار گریه کن.

و هرگاه اشک چشمت کم شد به جای آن خون گریه کن. زیرا کسی را از دست داده ایم که شایسته چنان گریه ای می باشد.

-به جان خودم سوگند در این مصیبت بود که کوههای سر به آسمان کشیده و امکان رفیعه از پای در آمدند.

-آری او مانند کوهی بود که بر روی دریائی از عقل قرار گرفته و یکتای بی نظیری بود.

از اوست:

یا ربّ ما لی عمل صالح به أنال الفوز فی الآخره

الأولائی لبنی هاشم آل النبی، العتره الطاهره

-پروردگارا، کار شایسته ای نکرده ام که به آن وسیله رستگاری جهان دیگر را برای خود به وجود آورده باشم.

-تنها امیدم دوستی و ولایت خاندان پیمبر اکرم تست که از بازماندگان معصوم، هاشم بن عبد مناف می باشند.

از اوست:

یا من تحار البرایا فی وصف عزّ جلاله

حرّم علی النار وجهی بالمصطفی و بآله

-ای خدایی که موجودات در توصیف عزت و جلالت تو سرگردانند.

-به حقیقت محمد مصطفی و خاندان طاهرینش آتش دوزخ را بر من حرام کن.

از اوست، چکامه ای که در سوگ شیخ حسن (صاحب معالم) و سید محمد (صاحب مدارک) سروده است:

أسفا لفقدائمه لفواتهم أیدی الفضائل و العلی جذاء

هم غرّه کانت لجبهه دهرنا میمونه و ضاحه غرّاء

ان عدّ ذو فضل و علم زاخر فهم لعمری القاده العلماء

أو عدّ ذو کرم و فضل شامخ فهم لعمری الساده الکرماء

حبران ما لهما، و حقک، ثالث فاعلم بأنّ الثالث العنقاء

بحران ماؤهما فرات سائغ عذب و فیه رقه و صفاء

-در فقدان پیشوایانی اندوهناکم که در نبود آنها دستهای فضیلت‌های عالی مقامی قطع گردید.

-آنان سپیدی پیشانی روزگار ما بودند و وجودشان مایه ایمنی و برکت بود.

-و همگان از نور وجود آنها بهره مند می شدند. هرگاه قرار شود که صاحبان فضیلت و علم را به شماره آورند.

-آنان پیشوایان دانشمندانند و هرگاه مقرر شود مردم کریم را بشمارند، به جان خودم سوگند آنان، رهبران کریمانند.

-دو تن دانشمندی بودند که سومی نداشتند و سوم آنها، عنقا است (که معروف

الاسم و مجهول الجسم است).

-در دریای روان و مؤاجی بودند که آبشان خوشگوار و صاف است.

از اوست:

عله شیبی قبل ابانه هجر حبیبی فی المقال الصحیح

و یدعی العله فی هجره شیبی و فی ذلک دور صریح

-علت پیری و فرتوتی من، دوری از دوستم می باشد.

-و دوری وی علت پیری من است و این، دور صریح است (۱).

شیخ معاصر، می نویسد: رحله یا سفرنامه او را از نسخه ای که به خط او بود در اوائل جوانی، استنساخ کردم و بر پشت آن، اشعار چندی از سروده های خود نوشتم اینک به ایات زیر که از زمره آنها است اشاره می کنم.

یا رحله بدیعه فی فنّها کامله فی لطفها و حسنھا

بلیغه انیقه ظریفه لطیفه رشیکه شریفه

فهی کروض موق نظیر لیس له فی الحسن من نظیر

لست تری فی نظمها تکلفا کلا و لا فی سبکھا تعسفا

تفوق فی اللطف شذی النسیم و العنبر الفائح فی التسنیم

جامعه للوعظ و الامثال بارعه عدیمه المثل

ألّفھا افصح أهل دهره فهی علا عن کلّ أهل عصره

فیا له من کامل ممجد احرز اصناف العلی و السؤدد

سقی ثراه سحب الرضوان و کان مثواه لدی رضوان

ص: ۳۰۹

۱- (*) «دور» به فتح دال و سکون واو در اصطلاح فلاسفه توقف دو شیء بر یکدیگر است به طوری که نتیجه آن، توقف شیء

بر نفس باشد. دور بر دو قسم است ۱- دور مصرّح یا صریح همان توقف دو شیء بر یکدیگر است بدون آنکه واسطه ای در میان باشد چنانچه در شعر بالا، پیری متوقف بر هجر و هجر متوقف بر پیری است ۲- دور مضمّر که توقف یکی بر دیگری با واسطه باشد، ما بقی مطالب موكول به محل خود است-م.

فی جنّه الخلد مع الائمه أهل العلی و شفعاى الامه

عليهم السّلام ما دار الفلك و سبح الله مدى الدهر ملك

-چه سفرنامه خوب و بی سابقه ای است که جامع لطافت و زیبایی می باشد.

-دارای کلماتی بلیغ و ظریف و سراسر لطف و ارزندگی،مانند بوستان سرسبزی است که در زیبایی بی نظیر است.

-تکلفی در نظم و تعسفی در سبک در آن دیده نمی شود.

-در لطافت از نسیم سحری لطیف تر و در خوشبوئی از عنبر،بالا تر است.

-از کلیه اندرزاها برخوردار و در این رشته از سخن،بی مثال است.

-این سفرنامه را فصیح ترین مردم روزگار تألیف کرد و به همین مناسبت بر تمامی تألیف های روزگار،برتری دارد.

-آری مؤلف آن بزرگواری است که از همه مراتب عالیه بهره ور می باشد.

-جایگاه او از ابر خوشنودی حق سیراب و بهشت جاوید مقام او باد.

-آری در بهشت برین افتخار خدمت ائمه طاهرین که بزرگواران و شفیعان امت اند نصیب او خواهد گردید.

-تا فلک دائر است و فرشته تسبیح گو،سلام خدا بر ایشان باد.

مؤلف گوید:شیخ معاصر در آخر وسائل الشیعه آورده است:شیخ ابو عبد الله حسین بن حسن بن یوسف بن ظهیر الدّین عاملی،از شیخ نجیب الدّین مترجم حاضر روایت می کرده و شیخ معاصر به توسط شیخ ابو عبد الله از وی روایت داشته است.

یادآوری می شود مترجم حاضر با فرزند شهید که ذیلا نام برده می شود یکی نبوده است و در باب نون،از مترجم حاضر به عنوان شیخ نجیب الدّین بن محمد بن مکی عاملی جبلّی و به عنوان شیخ نجیب الدّین بن محمد بن مکی بن عیسی بن حسن عاملی یاد خواهیم کرد و بدون شک هر دو عنوان،مربوط به یک شخص است که همین مترجم حاضر می باشد.

قابل توجه است شیخ مترجم گاهی از پدرش از جدش از شیخ ابراهیم میسی از پدرش شیخ علی بن عبد العالی میسی،استاد شهید ثانی روایت می کرده و گاهی از پدرش

از جدّ مادریش شیخ محیی الدّین میسی از شیخ علی بن عبد العالی میسی یادشده، روایت داشته و گاهی از پدرش از سید نور الدّین عبد الحمید کرکی از شهید ثانی روایت می کرده است. گروهی از اعلام از نجیب الدّین روایت داشته اند. از جمله: سید حسین مفتی اصفهان است. و از آغاز شرح رساله الاثنی عشریه مذکور به دست می آید که مترجم حاضر از گروه دیگری از اعلام هم روایت داشته است. از جمله از شیخ حسن فرزند شهید ثانی و سید محمد (صاحب مدارک) و شیخ بهائی و دیگران روایت می کرده است.

علی بن شیخ شهید شمس الدّین محمد بن جمال الدّین ابو محمد مکی بن

محمد بن حامد عاملی جزّینی

شیخ ضیاء الدّین یا حسام الدّین یا رضی الدّین ابو القاسم فقیهی بزرگوار و معروف به شیخ ضیاء الدّین، فرزند شهید اول، از علمای بزرگ شیعه است. سید بن معیه در ضمن اجازه ای که به فرزند و دو برادر او داده است وی را هم در آن اجازه شریک نموده و پدرش شهید اول نیز به وی اجازه داده است.

این شیخ، معاصر با شیخ مقداد و امثال او می باشد.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ ضیاء الدّین علی بن محمد بن محمد بن مکی عاملی جزّینی فرزند شهید اول، فاضلی محقق و صالح و پرهیزکاری بزرگوار و مورد وثوق اهل اعتبار بود. از پدرش و از بعضی مشایخش روایت می کرده و شیخ محمد بن داود مؤذّن عاملی جزّینی از وی روایت داشته است (۱).

مؤلف گوید: شیخ محمد بن داود، نواده برادر شهید است بنابراین نواده عموی شیخ ضیاء الدّین مترجم حاضر هم می باشد.

و از یکی از رساله های ابن جمهور لحساوی یا دیگری که درباره مسئله اجتهاد، تحقیق کرده است برمی آید که شیخ ضیاء الدّین مترجم حاضر، شرحی بر قواعد نوشته است. ممکن است از قواعد یا قواعد الفقه علامه باشد و یا قواعد پدر خود که در اصول

ص: ۳۱۱

فقه بوده است.

در اردبیل مجموعه ای دیدم که مزین به خطوط علمای جبل عامل بود و از جمله آنها، خط مترجم حاضر بود. شیخ محمد بن علی بن حسن جباعی عاملی شاگرد ابن فهد در زیر خط مزبور که خط شیخ ضیاء الدین (مترجم حاضر) بوده، نوشته: صاحب این خط در سال ۸۵۶ ه. ق در گذشته است.

از اجازه صاحب مدارک به ملا محمد امین استرآبادی استفاده می شود که لقب شیخ مترجم، حسام الدین است و این لقب یا از باب تعدد لقب می باشد و یا حسام الدین، تصحیف ضیاء الدین بوده که به دست نسخه برداران چنان تصحیفی به عمل آمده است.

از اجازه شیخ نعمه الله بن خاتون به سید بن شدقم مدنی استفاده می شود که لقب مترجم حاضر، شیخ رضی الدین است و اختلاف القاب امر ساده ای است زیرا یا مبنی بر تعدد لقب بوده و یا برخی از القاب به جای مدح یا اوصافی به کار رفته که ارباب اجازات از خود نوشته اند نه آنکه لقب تعیین شده و شناخته شده برای این مترجم و امثال او بوده باشد. و مناسب است این گونه تحقیق را از خاطر نبری که در بسیاری از مواضع این کتاب سودمند به حال تو خواهد بود و خدا از حقیقت امر باخبرتر است.

شیخ علی بن محمد لثی واسطی

وی فاضلی بزرگوار و دانشوری کبیر و خردمند و از علمای بزرگ امامیه است و مؤلف کتاب عیون الحکم و المواعظ می باشد که استاد استناد علامه مجلسی در کتاب بحار از آن به العیون و المحاسن تعبیر کرده و منحصر به کلمات قصار حضرت مولی علی علیه السلام بوده که در اندرز و حکمت ایراد فرموده و همه مطالب غرر الحکم آمدی امامی را در بر دارد علاوه بر آن، آنچه را که آمدی به دست نیاورده او به آن افزوده است و این کلمات را از کتابهای مشهور و غیر مشهور گردآوری کرده است و کتابهای غیر مشهور از قبیل کتاب دستور الحکم و مآثور مکارم الشیم قاضی ابو عبد الله محمد بن سلامه بن جعفر بن علی قضاعی مؤلف کتاب الشهاب؛ دیگری کتاب مناقب الخطیب تألیف احمد بن مکی خوارزمی خطیب خوارزم؛ دیگری کتاب منشور الحکم؛ دیگری کتاب الفرائد و

ص: ۳۱۲

به طوری که خواهیم نوشت، کتاب مورد بحث منظور نظر استاد استناد بوده و اخبار چندی را در کتاب بحار از آن نقل کرده و من آن چنان که باید از روزگار او اطلاعی ندارم همین اندازه می توان گفت از متأخران است.

باید گفت کتاب مزبور که در بحار به عنوان العیون و المحاسن معرفی شده غیر از کتاب العیون و المحاسن شیخ مفید(قدس سره) است.

استاد استناد(رحمه الله تعالی) در اول بحار می نویسد: کتاب العیون و المحاسن تألیف شیخ علی بن محمد واسطی است که منحصر به کلمات حکمت آمیز حضرت مولی علی علیه السلام می باشد. پس هر گاه از چگونگی مؤلف آن اطلاعی نداشته باشیم زبانی به حال ما نخواهد داشت. و نسخه تصحیح شده کهنی از آن در نزد ما می باشد که مشتمل بر کتاب غرر الحکم بوده و کلمات حکمت آمیز دیگر را که در دست اختیار آمدی نبوده بدان افزوده است (۱).

مؤلف گوید: نسخه های چندی از آن کتاب را دیده ام و نسخه ای هم از آن در اختیار ما می باشد و مراد استاد(رحمه الله) از جهالتی که نسبت به مترجم ابراز کرده است جهالت به حال اوست نه جهالت نسبت به اسم او (۲).

یادآوری می شود: نام کتاب مزبور که مؤلف برای آن اختیار کرده است عیون الحکم و المواعظ و ذخیره المتعظ و الواعظ من کلام علی علیه السلام.

یادآوری می شود که کتاب عیون الحکم مشتمل بر سی باب است و نسخه هایی که به نظر ما رسیده بیش از بیست و نه باب که به ترتیب حروف الفبا تدوین شده، نداشته است و باب سی ام آنکه مشتمل بر کلمات مختصری از آن حضرت، در باب توحید و

ص: ۳۱۳

۱- ۱- بحار الانوار، ج ۱، ص ۳۴.

۲- (*) در بخش مصادر کتاب بحار، ص ۱۶ [۱] مرقوم داشته است: «کتاب العیون و المحاسن للشیخ علی بن محمد الواسطی» پیدا است که مرحوم مجلسی از نام او باخبر بوده لیکن از چگونگی احوال او اطلاعی نداشته است-م.

وصایا(سفارش ها) و نکوهش از دنیا و اندرزها و دعاها و نامه ها بوده ساقط شده است.

واسطی، منسوب به واسط است در تقویم البلدان گفته است: واسط از اقلیم سوم است و در دو طرف دجله عراق قرار گرفته است.

در انساب می نویسد: واسط به فتح واو و سکون الف و کسر سین بی نقطه و در آخر آن طاء بی نقطه. واسط نام دو قصبه است که در کنار دجله واقع شده و میان آنها، پلی است از کشتیها.

احمد بن یعقوب کاتب گوید: واسط را از آن جهت به این نام خوانده اند که از آنجا تا بصره پنجاه فرسخ راه و همچنین از آنجا تا کوفه و از آنجا تا اهواز و از آنجا تا بغداد پنجاه فرسخ راه می باشد.

در مشترک گوید: حجاج بن یوسف، نقشه شهر واسط را که واقع میان کوفه و بصره و در سرزمین کبکر بوده در سال ۸۴ هجری ریخته و سال ۸۶ هجری از بنیان آن فارغ شده و از دهات اطراف آن شلمغان است.

در لباب گفته است: شلمغان به فتح شین نقطه دار و سکون لام و فتح میم و غین نقطه دار و الف و نون در آخر، قریه واسط است که گروهی از دانشوران از آنجا برخاسته و بدان منسوب می باشند.

شیخ علی بن محمد نیشابوری

شیخ معاصر در امل الآمل وی را به فضیلت و فقه ستوده است (۱).

مؤلف گوید: به حق باید گفت مترجم حاضر همان شیخ سعید، علی بن محمد بن علی بن حسین بن عبد الصمد تمیمی است که شرح حالش پیش از این بیان شده است.

شیخ شمس الدین علی بن محمد و شنیزی مقیم کاشان

منتجب الدین در فهرست وی را دانشوری فاضل و فقیه معرفی کرده است.

ص: ۳۱۴

و شنیزی به کسر واو و سکون شین نقطه دار و کسر نون و سکون یا و زای نقطه دار در آخر، منسوب به و شنیزی است که ممکن است روستائی از روستاهای ری یا قم باشد (۱).

شیخ علی بن محمد بن یحیی مذكر

وی از مشایخ اصحاب بود و از صدوق و از محمد بن ابو القاسم تمیمی روایت می کرد. از کتاب فرائد السمطين حموینی چنین استفاده می شود که حاکم ابو عبد الله نیشابوری از وی روایت داشته و گاهی از او به علی بن محمد مذكر تعبیر شده است.

شیخ سعید علی بن محمد هجری بحرانی

وی از علمای بزرگ متأخرین است. کتاب کاملی در مقتل الحسین (صلوات الله و سلامه علیه) تألیف کرد. و شیخ ابو علی عبد النبی بن احمد بن عبد الله بن یوسف هجری بحرانی که از معاصران است از آن کتاب، در کتاب الابتلاء و الاختیار فی مصائب الائمة الاطهار نقل کرده و من از روزگار او اطلاعی ندارم.

شیخ علی بن محمود عاملی مشغری

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی دائی پدر مؤلف این کتاب (امل الآمل) می باشد. دانشوری فاضل و فقیهی صالح بود. و رساله ای به نام امتحان الافکار فی مسئله الدار؛ رساله فی القصر؛ رساله فی الدرایه؛ رساله فی العروض و رساله فی المنطق و امثال این ها از رساله های دیگر تألیف کرده است. من بخشی از کتابهای عربی و فقه و نظیر آنها را نزد وی قرائت کرده ام و از سوی او به اجازه عامه مفتخر شده ام. او مراتب علمی را از شیخ محمد بن حسن بن زین الدین عاملی و از شیخ محمد بن عاملی تبیینی و شیخ محمد بن

ص: ۳۱۵

۱-۱- در امل الآمل، ج ۲، ص ۲۰۳ کلمه و شنیزی [۱] و شنوی ضبط کرده که منسوب به و شنوه است که یکی از روستاهای قم می باشد.

علی حر فوشی عاملی و امیر فیض الله تفریشی در نجف اشرف و دیگر امکنه شریفه بهره مند شده است (۱).

مؤلف گوید: شیخ علی (مترجم حاضر) از سید نور الدین عاملی برادر (صاحب مدارک) روایت می کرده و این سند را می توان از آخر کتاب وسائل الشیعه شیخ معاصر استفاده کرد.

شیخ زین الدین ابو محمد علی بن محمد بن یونس عاملی عنجری نباطی

بیاضی

وی فاضلی عالم و فقیهی ادیب و سراینده ای جامع بوده و به شیخ زین الدین بیاضی معروف است و گاهی هم از او به شیخ علی بن یونس بیاضی مؤلف کتاب الصراط المستقیم و امثال آن یاد می شود. بنابراین گمان تغایر درست نیست.

بیاضی، معاصر با کفعمی بود. بلکه روزگار او نزدیک به روزگار شیخ ابن فهد حلّی می باشد. در عین حال استاد استناد در حاشیه فهرست بحار الانوار چنان که خواهد آمد نوشته است که شیخ بیاضی معاصر با شیخ حسن بن شهید ثانی مؤلف معالم، می باشد.

مؤلف گوید: بیان استاد دور از حقیقت است، زیرا کفعمی در مصباح و دیگر کتابهایش از کتابهای بیاضی نقل می کند و در یکی از مجموعه هایش که به خط او دیده ام چنین نوشته است: و از کتاب الصراط المستقیم الی مستحقّی التقدیم، تألیف شیخ اجلّ علامه، زین الدین علی بن یونس عنفجوری دام ظلّه. و در محل دیگری از همان مجموعه مرقوم داشته است: و از کتاب زبده البیان و انسان الانسان المنتزع من مجمع البیان که آن را پیشوای بس دانا، یکتای روزگار و بی نظیر زمان مهبط انوار جبروت و گشاینده اسرار ملکوت خلاصه ماء و طین و جامع کمالات متقدمین و متأخرین باقی مانده حجت های خدا بر عالمین شیخ زین المله و الحق و الدین علی بن یونس که خدا روزگار را از نورهای

ص: ۳۱۶

۱-۱- در امل الآمل، ج ۱، ص ۱۳۴، رساله الانکار فی مسأله الدار آمده است.

خورشیدش تهی نسازد و دلیل ها و دروسش را منور گرداند به محمد و آله تدوین کرده و گرد آورده است.

و نیز در هرات به خط شیخ حسین بن عبد الصمد پدر شیخ بهائی در پایان رساله تکلیفیه شهید که حواشی زیادی هم بر آن نوشته بود چنین دیدم: جدم (رحمه الله) به خط خود نوشته بود، شیخ علی بن محمد بن یونس بیاضی سال ۸۷۷ ه. ق وفات یافت و جد من نه سال پس از او درگذشت (۱).

مؤلف گوید: مراد از جدش، شیخ شمس الدین محمد بن علی جباعی، شاگرد شهید اول است. و باز شیخ حسین به خط خود بر آن رساله نوشته است: حواشی مزبور را شیخ ما (شهید ثانی) از شرح رساله ای که شیخ اجل تقی صالح، علی بن محمد بن یونس (رحمه الله تعالی) تدوین کرد، تلخیص نمود.

مؤلف گوید: در اصفهان در ضمن کتابهای سید احمد بحرانی که از معاصران است به مجموعه ای کهن دست یافتیم که همه آن به خط شیخ علی بن یونس بیاضی بود و خط متوسطی داشت و در آن مجموعه، تألیفات چندی از او همراه با بسیاری از تحقیقات وی به ضمیمه کتابها و اشعار و قصیده ها و رساله ها و خبرها و آثار متفرقه از تألیفات دیگران به چشم می خورد. از جمله، تألیفات او در آن مجموعه رساله مختصری در منطق بود. ظاهرا نام آن رساله الملحه باشد (۲) و این رساله، غیر از رساله اللمه است که شیخ معاصر به وی نسبت داده است.

با توجه به آنچه تا به حال نوشتیم، پیدا است که بیاضی، معاصر با کفعمی است و چگونه ممکن است معاصر با شیخ حسن صاحب معالم باشد. گذشته از این، به طوری که در شرح حال کفعمی نوشته ایم وی در قرن نهم و پیش از آن می زیسته و شیخ حسن تقریباً در هزار هجری بوده است.

ص: ۳۱۷

۱-۱- بیاضی، ۴ رمضان سال ۷۹۱ ه. ق در نباطیه متولد شده است و سال میلاد او را در مقدمه کتاب الصراط المستقیم که در سال ۱۳۸۴ ه. ق در تهران چاپ شده آورده است.

۲-*) به قرینه اللمه ممکن است نام کتاب الملحه باشد که در نسخه مطبوع الملحه ضبط شده است-م.

آنچه را که پیش از این در لقب او نوشتیم، مشهور میان علما است و ما گمان می‌کنیم نام او زین الدین است و استاد استناد آئیده الله در فهرست بحار چنان که پس از این ایراد می‌شود، شیخ نور الدین علی بن محمد بن یونس مرقوم داشته است.

مؤلف گوید: به نظر من بیاضی، عنوان دو تن از علما بوده یکی، مؤلف کتاب الصراط المستقیم و کتابهای دیگر و او پس از شیخ مقداد می‌زیسته زیرا بیاضی از کتابهای مقداد نقل می‌کند و معاصر با کفعمی است که وی از کتابهای او روایت می‌نماید. و دومی معاصر با شیخ حسن صاحب معالم است که با تأمل و دقت در این مقام به این موضوع می‌رسیم و ممکن است نام او علی بوده باشد تا به آخر (۱).

شیخ معاصر در امل الآمل می‌نویسد: شیخ زین الدین علی بن یونس عاملی نباطی بیاضی دانشوری فاضل و محققى بادقت و ثقه ای متکلم و سراینده ای ادیب و متبحر بود.

تألیفات چندی دارد. از جمله الصراط المستقیم الی مستحقى التقديم؛ رساله ای به نام الباب المفتوح الی ما قیل فی النفس و الروح؛ (۲) رساله ای در منطق به نام اللعنه؛ مختصر المختلف؛ مختصر مجمع البیان؛ مختصر الصحاح؛ رساله ای در کلام و رساله ای در امامت و امثال این ها (۳).

مؤلف گوید: از تألیفات او، شرح الرساله التکلیفیه شهید است که پیش از این نام برده شده.

ص: ۳۱۸

۱- (*) علامه آیه الله مرعشی (رحمه الله علیه) در مقدمه الصراط المستقیم می‌نویسد: جمعی از علما و ادبا به عنوان بیاضی شهرت یافته‌اند. از جمله علامه شعر و ادب ابو جعفر مسعود بغدادی متوفی ۴۶۸ ه. ق، دیگری علامه شیخ زین الدین علی رازی متوفی ۵۸۵ ه. ق، دیگری شاعر ادیب ملا محمد ابراهیم هندی از شعرای تیموری بوده، دیگری زین الدین علی (مترجم حاضر) و برای هر یک وجه اشتها بیاضی را مرقوم فرموده است-م.

۲- (***) در ضمن تألیفات او مرقوم فرموده کتاب الباب المفتوح در دو مبحث مرتب شده است یکی در مباحث نفس و دیگری در مباحث روح و همه این کتاب را مولانا علامه مجلسی (قدس سره) در مجلد ۱۴ بحار الانوار که با تألیف آن متنی بر فضلا و مذهب تشیع گذارده ایراد فرموده است-م.

۳- (۱) - امل الآمل، ج ۱، ص ۱۳۵. [۱]

یادآوری می شود که بیاضی در آغاز کتاب الصراط المستقیم به شرح اصول الدین پرداخته پس از آن به ادله امامت اقدام نمود و کتاب ارزنده ای است که بیشتر از دویست کتاب از کتابهای خاصه و عامه نقل نموده و مسئله امامت را بیشتر از آنچه انتظار می رود شرح داده و کتابی معروف و مورد توجه همگان می باشد (۱).

از تألیفات او کتاب نجد الفلاح و کتاب زبده البیان و کتاب منخل الفلاح می باشد.

این سه کتاب را کفعمی در کتاب المصباح به وی نسبت داده است و برخی از آنها را هم در کتاب فرج الکرب از آثار او دانسته است و از تألیفات او در فصل خطبه های المصباح

ص: ۳۱۹

۱-*) این کتاب در سه جزء و در یک مجلد در عصر ما به طبع رسیده است. در مقدمه آن کتاب، نخست به نام پنجاه و دو کتاب از کتابهایی که به آنها دسترسی پیدا کرده اشاره نموده پس از آن به نام ۲۳۰ کتاب که در خلال کتابها به نقل از آنها پرداخته اند و مورد استفاده مؤلف قرار گرفته اشاره کرده است؛ سپس به ترتیب ابواب آن اقدام نموده و بابهای کتاب مزبور هفده باب است. باب اول در اثبات واجب، باب دوم در ابطال جبر، باب سوم در اثبات پیمبر اکرم و صفات آن حضرت و ما بقی درباره امامت حضرات معصومین ویژه حضرت مولا امیر المؤمنین علی علیه السلام می باشد. در آغاز جزء اول، رساله ای از آیه الله مرعشی (رحمه الله علیه) که پیش از این هم اشاره شد ضمیمه گردیده و در آغاز جزء دوم آن رساله تفصیلی از مرحوم علامه آیه الله آقا بزرگ تهرانی مؤلف الذریعه ضمیمه شده است. آیه الله مرعشی ذیل شرح کتاب مزبور می نویسد: به جان خودم سوگند کتاب الصراط المستقیم از مهمترین کتابهایی است که در رشته امامت تألیف شده است و از صاحب روضات نقل کرده است: پس از کتاب الشافی سید مرتضی کتابی را به اهمیت این کتاب ندیده ام بلکه باید بگویم از جهاتی بر کتاب سید مرتضی برتری دارد و در جلالت این کتاب همین بس که مولانا علامه مجلسی آن را از مأخذ و مدارک کتاب بحار قرار داده و اعتماد کاملی به آن داشته است و علامه امین عاملی نسخه مخطوطی از آن کتاب را در کربلا به دست آورده که تاریخ کتابت آن ۱۰۹۹ ه. ق بوده و در پایان آن ابیاتی در وصف کتاب اضافه شده است. از جمله: هذا الكتاب مبشر بر شاد من یسلک طرائقه بغیر خلاف آنجا که گفته است: فهو الصراط المستقیم و منهج الله دین القویم لسالکیه کافی تألیف من شهدت له آرائه بکماله فی سائر الاوصاف

خطبه بلیغی را که از لطافت خاصی برخوردار است نام می برد (۱).

مؤلف گوید: به نظر من کتاب زبده البیان همان مختصر مجمع البیان است که پیش از این به نام آن اشاره شد (۲). بلکه کتاب منخل الفلاح هم همان کتاب نجد الفلاح است و این کتاب، بنا به تصریح کفعمی در کتاب فرج الکرب همان مختصر الصحاح است که مورد توجه کفعمی قرار گرفته و ابیات چندی در ستایش از آن سروده است.

استاد استناد (آئیده الله تعالی) در آغاز بحار می نویسد: کتاب الصراط المستقیم و رساله الباب المفتوح الی ما قیل فی النفس و الروح هر دوی آنها از تألیفات شیخ جلیل، نور الدین، علی بن محمد بن یونس بیاضی است (۳).

و در حاشیه همان کتاب، به نقل از یکی از کتابها، نوشته است: شیخ بیاضی (رض) معاصر با شیخ جلیل حسن بن شهید ثانی است (۴) (۵).

و در فصل دوم آن کتاب می نویسد: کتابهای بیاضی و حسن بن سلیمان شایسته اعتماد بود. و مؤلفان این کتابها از دانشوران عالی مقام اند و نهایت استواری و دقت از آنها ظاهر می گردد.

ص: ۳۲۰

۱- (*) کفعمی در المصباح، ص ۷۴۴ [۱] می نویسد: خطبه مجنسه از شیخ زین الدین علی بن یونس بیاضی (قدس الله سره بحظیره القدس سره) آغاز آن خطبه این است: الحمد لله الذی خلق وقوع الانسان فسواه و عدله و الجنان الحسان علی الاحسان وعده وعدله هناه بما اولاه فی اولیه و فی أخره اعدله، له تا آخر خطبه صنعت تجنیس را که یکی از صنایع بدیعیه می باشد به کار برده است-م.

۲- (***) پیش از این به نام زبده البیان و انسان الانسان، المنتزع من مجمع البیان یادآوری شده است-م.

۳- (۱) -بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۵. [۲]

۴- (۲) -این حاشیه در نسخه مطبوع، آورده نشده است.

۵- (***) در رساله شرح حال بیاضی، ص ۱۳، که مرحوم علامه تهرانی مرقوم فرموده پیش از این نوشتیم که در ضمیمه جزء دوم الصراط المستقیم که به طبع رسیده می نویسد: بیاضی معاصر با فاضل مقداد بوده و چنان که شاگردش شیخ حسن بن راشد حلی نوشته است فاضل مقداد سال ۸۲۶ هجری در گذشت ممکن است مراد از شیخ حسن بن شهید که مجلسی اظهار داشته همین شیخ حسن بن راشد باشد که تصحیف شده و مجلسی هم همان تصحیف شده را که در یکی از کتابها آمده نقل کرده باشد-م.

مؤلف گوید: در اصفهان به مجموعه ای دست یافتیم که بسیاری از آن یا همه آن به خط شیخ زین الدین بیاضی یاد شده که خط متوسطی داشت نوشته شده و بیشتر آن مجموعه، از آثار آن مرحوم بشمار می آمد. از جمله آنها رساله المنطق است که پیش از این، یاد کردیم و تاریخ تألیف آن رساله ۸۳۸ ه. ق است؛ دیگری المقام الاسنی فی تفسیر اسماء الله الحسنی که رساله ای ارزنده است و دیگری کتاب الکلمات النافعات فی تفسیر الباقیات الصالحات این کتاب، مشتمل بر توضیحاتی است مربوط به رساله ای که شهید اول درباره تفسیر کلمات چهارگانه (تسیحات اربع) مرقوم داشته است و دیگری کتاب فاتح الكنوز المحروزه فی ضمن الارجوزه شرح ارجوزه ای است در علم کلام که خود بیاضی سروده و شرح کرده است (۱). و دیگر الرساله الیونسیه فی شرح مقاله التکلیفیه شهید اول (قدس سره).

ص: ۳۲۱

۱- (*) ارجوزه مزبور به نام ذخیره الایمان موسوم است. علامه تهرانی در رساله شرح حال و در الذریعه، ج ۱۰، ص ۱۴، می نویسد: ذخیره الانام، ارجوزه ای است در علم کلام، سروده شیخ زین الدین ابو محمد علی، بیاضی عاملی که نزدیک به شصت بیت بوده و سال ۸۳۴ ه. ق به نظم آن پرداخته است. آغاز ارجوزه این است: الحمد لله علی اتمامه و الشکر لله علی انعامه و در آخر ارجوزه چنین گفته است: و هذه ارجوزه الضعیف علی اللاجی الی اللطیف و الرسل و الائمه الانجاب لیشفعوا فی موضع الحساب سمیتها ذخیره الایمان هدیة منی الی الاخوان و الحمد لله العلی الکافی علی الذی اولی و نعم الکافی و در رساله مزبور صفحه ۲۶، می نویسد: فاتح الكنوز المحروزه شرح همین ارجوزه است که مؤلف ریاض [۱] شرح مزبور را در ضمن مجموعه ای در اصفهان به دست آورده است و در الذریعه، ج ۱۰، ص ۱۵ می نویسد: نسخه ای از این ارجوزه را در ضمن مجموعه ای همراه با عصره المنجود در مکتبه همدانی در نجف اشرف دیده ام. عصره المنجود در علم کلام است و یکی از آثار بیاضی است و شرحی راجع به ضبط این اسم در رساله مزبور، ص ۲۶ مرقوم فرموده است-م.

عنفجوری با عین بی نقطه مفتوحه و سکون نون و فتح فا و ضم جیم و سکون واو و راء بی نقطه در آخر منسوب به عنفجور است که از قریه های جبل عامل می باشد (۱).

نباطی، پیش از این، تحقیق شده است (۲).

عنجری: به فتح عین مهمله و سکون نون و فتح جیم و راء مهمله در آخر، منسوب به عنجر است که یکی از قریه های جبل عامل می باشد (۳).

بیاضی: به فتح باء یک نقطه و فتح یا و الف ساکنه و در آخر ضاد نقطه دار، منسوب به بیاض است که نام قریه ای است در جبل عامل (۴).

یادآوری می شود در نواحی کرمان و یزد و شیراز، ناحیه ای به نام «انار بیاض»

ص: ۳۲۲

۱- (*) علامه مرعشی (رحمه الله علیه) در رساله منضم به جزء اول الصراط المستقیم مرقوم فرموده است: «عنفجور» نام قریه ای است نزدیک به «لبایا» از وابسته های «البقاع» سرزمین هائی که در راه شام است و اکنون آن قریه ویران شده و چشمه مزبور برقرار است و در پاورقی اعیان الشیعه، ج ۸، ص ۳۰۹ به این موضوع اشاره کرده است-م.

۲- (***) علامه تهرانی در صفحه ۱۱ رساله می نویسد: نباطی، منسوب به نبطیه است که یکی از قریه های جبل عامل و نزدیک به صیدا است. علامه مرعشی در رساله خویش مرقوم فرموده بیاضی در قریه نباطیه علیا از قریه های جبل عامل متولد شده و این قریه از قریه های بابرکتی است که گروهی از دانشوران شیعه از آنجا برخاسته اند.

۳- (***) عنجری به ضبط مزبور نسبتی است که مؤلف در آغاز شرح حال بیاضی ایراد کرده و عنفجوری نوشته کفعمی است که مؤلف آن را از وی نقل نموده است. علامه مرعشی در ص ۱۱ رساله می نویسد: کفعمی که معاصر با وی و راوی کتابهای اوست تنها کسی است که او را به عنوان عنفجوری معرفی کرده است-م.

۴- (***) در همان صفحه می نویسد: بیاضی منسوب به بیاض است که نام قریه ای در جبل عامل نزدیک به سواحل صور، در پاورقی همان صفحه از المنتظم ابو الفرج بن جوزی نقل کرده است وی ذیل وقایع سال ۴۵۹ ه. ق می نویسد در این روزها ابو سعید مستوفی ملقب به شرف الملک مقبره ابو حنیفه را بنیان کرد و قبرش را با آجر اندود نمود و قبه ای برای قبر او ساخت و مدرسه ای در برابر مقبره او احداث نمود و اهل علم را به تحصیل در آنجا دعوت نمود ابو جعفر بیاضی که برای دیدار قبر ابو حنیفه آمده بود درباره مدرسه مزبور بالبداهه گفت:-

موسوم است و مترجم حاضر به طور قطع از مردم آنجا نمی باشد.

قاضی ابو الحسن علی بن محمد بن یوسف

به طوری که یکی از حاشیه نویسان رجال نجاشی اظهار داشته است، وی از مشایخ نجاشی بوده و از ابراهیم بن عبد الصمد بن موسی بن محمد روایت می کرده است.

مؤلف گوید: مترجم حاضر همان شیخ ابو الحسن، علی بن محمد بن یوسف بن مهجور فارسی (شیرازی) معروف به ابن خالویه است که بزودی به شرح حال او اشاره خواهیم کرد و چنان که خواهیم نگاشت از عبارت نجاشی معلوم نمی شود که مترجم حاضر از مشایخ بلاواسطه نجاشی بوده باشد، بلکه عبارت از آن است که نجاشی با واسطه از او روایت کرده است.

ابن طاوس در جمال الاسبوع می نویسد: ابو الحسن علی بن محمد بن یوسف بزاز رحمه الله گفته است خبر داد به ما جعفر بن محمد بن مسرور گفت خبر داد به ما پدرم از سعد بن عبد الله تا به آخر سند.

ظاهراً این شخص همان مترجم حاضر می باشد.

ص: ۳۲۳

شیخ علی بن محمد بن یوسف بن ثابت

وی فاضلی دانشور است و کتاب لسان الحاضر و الندیم از تألیفات او می باشد و شیخ کفعمی در حواشی المصباح از کتاب او روایت می کند و ممکن است از متأخران باشد و نمی توان گفت مترجم حاضر با شیخ علی حرّانی که در ذیل نام برده می شود یکی می باشد.

شیخ علی بن محمد بن یوسف حرّانی

(۱)

وی از قدمای دانشمندان امامیه است.

از کتاب مهج الدعوات ابن طاوس استفاده می شود که او از شیخ ابو عبد الله محمد بن ابراهیم بن جعفر نعمانی کاتب، از ابو علی بن همام، از ابراهیم بن اسحاق نهاوندی، از ابو عبد الله حسین بن علی اهوازی، از پدرش، از علی بن مهزیار، از حضرت موسی بن جعفر الکاظم علیه السلام روایت می کرده و سید بن طاوس به روایت وی اعتماد داشته و از او در کتاب مزبور دعاهایی را نقل کرده است.

شیخ ابو الحسن علی بن محمد بن یوسف بن مهجور فارسی (شیرازی)

معروف به ابن خالویه

نجاشی در رجال خود می نویسد: وی از شیوخ اصحاب ما و محل وثوق اعلام

ص: ۳۲۴

۱-*) حرّان به تشدید را و نون شهری است از الجزیره و از دیار ربیعیه است و بزرگانی به آنجا منسوب اند معجم البلدان، ج ۲، ص ۲۳۵ [۱] می نویسد: حرّان، شهر بزرگی است از جزیره اقوی که در راه موصل و شام و روم واقع شده و به نام بهاران برادر حضرت ابراهیم که نخستین بنیان گذار آنجا است نامیده شده سپس به حرّان تبدیل یافته و نخستین شهری است که پس از طوفان نوح بنیان گردیده و صابئیها که حرانیها باشند در آنجا می زیستند و قبر ابراهیم امام عباسی که سال ۲۳۲ به دست مروان کشته شد در آنجا می باشد-م.

می باشد، حدیث فراوانی سماع کرده و من بیشتر کتابهای او را خریداری کردم.

از مؤلفات او: کتاب عمل رجب و کتاب عمل شعبان و کتاب عمل شهر رمضان است و ما کتابهای او را از گروهی از اصحاب روایت کرده ایم (۱).

مؤلف گوید: مترجم حاضر غیر از ابن خالویه نحوی ادیب امامی و شیعی معروف است زیرا نام ابن خالویه نحوی شیخ ابو عبد الله حسین بن احمد بن خالویه همدانی نحوی است که در حلب ساکن بوده و کتاب اللیس و کتاب الأل و امثال آن، از آثار وی می باشد.

یادآوری می شود که علامه حلی در کتاب الخلاصه از مترجم حاضر یاد کرده و می نویسد: ابو الحسن علی بن محمد بن یوسف بن مهجور فارسی معروف به ابن خالویه (با خای نقطه دار) از مشایخ اصحاب ما می باشد و مورد وثوق اعلام بود. و احادیث بسیاری سماع کرده است (۲).

از تعلیقاتی که شهید ثانی بر کتاب خلاصه داشته نقل شده می نویسد: نجاشی در کتاب رجال خود «مهجور» را بدون الف که در آخر آن باشد ضبط کرده است. و در کتاب الايضاح با الف یعنی «مهجورا» ضبط نموده است (۳).

یادآوری می شود، یکی از فضلا ابو الحسن علی بن محمد بن یوسف را از مشایخ نجاشی شمرده و اضافه کرده شیخ ابو الحسن از ابراهیم بن عبد الصمد بن موسی بن محمد روایت می کرده، از ظاهر کلام وی برمی آید منظور او از شیخ ابو الحسن همان ابن خالویه، مترجم حاضر است. از نظر من این کلام، خالی از دقت نمی باشد زیرا عبارت نجاشی که درباره شیخ ابو الحسن نوشته و ما هم عبارت وی را نقل کردیم بیش از این نیست که نجاشی بیشتر کتابهای او را خریداری کرده است و خریداری کتابهای او دلیل

ص: ۳۲۵

۱- ۱- رجال نجاشی، ص ۲۰۵.

۲- ۲- خلاصه الاقوال، ص ۱۰۱. [۱]

۳- (*) علامه در ایضاح الاشتباه می نویسد: علی بن محمد بن یوسف بن مهجور (با الف) و در بعضی از نسخه ها مهجور بدون الف ضبط شده و معروف به ابن خالویه است با خاء نقطه دار از مشایخ اصحاب ما بوده و مورد وثوق است-م.

بر آن نیست که ابو الحسن از مشایخ او بوده باشد، بلکه برخلاف آنچه آن فاضل مرقوم داشته دلالت می کند، چه آنکه خود نجاشی گفته است: «ما کتابهای او را به توسط گروهی از اصحاب خود روایت می کنیم».

پیش از این بخشی از آنچه را که مربوط به این مترجم بود، ضمن یادآوری از قاضی ابو الحسن علی بن محمد بن یوسف مشار الیه، ایراد کردیم.

شیخ جمال الدین علی بن محمود حمصی

(۱)

وی فاضلی دانشور و متکلمی با کمال بود از تألیفات او کتاب مشکاه الیقین فی اصول الدین است که من آن را در شهر بارفروش (بابل) دیده ام و نسخه ای از آن در نزد ما می باشد.

بعضی گفته اند که این کتاب از شیخ سدید الدین محمود بن علی حمصی است بدیهی است این انتساب ناشی از اشتباه نسخه بردار است.

شیخ جمال الدین، پدر شیخ سدید الدین محمود بن علی بن حسن حمصی رازی مشهور، استاد شیخ منتجب الدین و مؤلف کتاب التعلیق الوافی در فن کلام است که در باب میم از این بخش به شرح حال فرزند او طی گفتاری طولانی مربوط به این مقام پرداخته ایم.

در شرح حال فرزندش محمود نیز از او چنین تعریف شده است: «امام علامه مغفور سلطان دانشوران اسلام جمال المله و الدین علی بن محمود حمصی رازی».

مولی علی بن مراد

وی از دانشوران روزگار ما می باشد. از تألیفات او انوار القرآن فی مصباح الایمان تفسیر مختصری است برای توضیح برخی از مواضع مشکله قرآن مجید که مشتمل بر

ص: ۳۲۶

۱-*) برای چگونگی ضبط حمص و توجه به اینکه آیا مترجم از حمص شام است یا مراد از این انتساب موضوع دیگری است. ر ک: ریحانه الادب، ج ۱، ص ۳۴۶.

اخبار اهل بیت علیهم السّلام بوده است. این تفسیر جمع آوری همان تحقیقاتی است که پیش از این در حواشی قرآن کریم نوشته است. و تاریخ تألیف آن ۱۰۸۳ ه. ق است و نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد. در این تفسیر بیشتر از تفسیر صافی ملا محسن کاشانی نقل قول کرده است.

شیخ علی بن مرتضی

(۱)

وی دانشمندی فاضل و از نسب شناسان پیشین است از تألیفات او کتاب دیوان النسب است و این کتاب را ابن صوفی در المجدی و سید بن طاوس در کتاب النجوم به وی نسبت داده اند و از چگونگی احوال او اطلاعی ندارم و برای پاره ای از خصوصیات او به کتاب المجدی ابن صوفی که در انساب تألیف شده مراجعه نمائید.

شیخ رضی الدین ابو الحسن علی بن مزیدی

پیش از این به عنوان شیخ رضی الدین ابو الحسن علی بن شیخ سعید جمال الدین احمد بن یحیی مزیدی از او یاد شد.

شیخ رضی الدین علی بن مطهر حلّی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی دانشوری فاضل و از شاگردان محقق حلّی (ره) است و به عنوان شیخ زین الدین علی بن علی بن مطهر حلّی یادآوری خواهد شد (۲).

مؤلف گوید: مترجم حاضر از عموزادگان علامه حلّی است. بلکه به حقیقت می توان گفت وی برادر علامه حلّی است که شیخ فقیه رضی الدین علی بن شیخ سدید الدین یوسف بن علی بن مطهر حلّی باشد و پس از این به شرح احوال او خواهیم پرداخت.

ص: ۳۲۷

۱-۱- «السید» خ ل.

۲-۲- امل الآمل، ج ۲، ص ۲۰۴. [۱]

باز گوید: شایسته نیست وی را جدّ علامه حلّی بدانیم زیرا سدید الدّین بن مطهر پدر علامه اگر چه معاصر با محقق حلّی بوده اما از نظر رتبه مقدم بر محقق است بنابراین چگونه ممکن است جدّ علامه از شاگردان محقق بوده باشد.

در آخر نسخه ای از شرح محقق طوسی که بر کتاب المحصّل فخر رازی نوشته و به نام نقد المحصل معروف گردیده اجازه ای برای او دیده ام.

شیخ علی بن مظاهر واسطی

وی فاضلی دانشور و فقیهی بزرگوار و از شاگردان شیخ فخر الدّین فرزند علامه حلّی است.

از آثار او کتاب مقتل عمر است که سید هاشم بحرانی در کتاب معالم الزلفی پاره ای از اخبار را از او یا از کتابش نقل کرده و می نویسد: آنچه را که نقل کرده ام از خط شیخ فاضل علی بن مظاهر واسطی رحمه الله است به سند متصل از محمد بن علی همدانی...

مؤلف گوید: من هم در یکی از مواضع طریقه تفأل به قرآن مجید را به نقل از خط حسن بن راشد حلّی به نقل از خط شریف مترجم حاضر دیده ام و همان طریقه را در کتاب خویش موسوم به لسان الواعظین در بحث استخارات آن کتاب ایراد کرده ام. آری در آنجا مترجم حاضر را به عنوان واسطی معرفی ننموده است، جای نگرانی نمی باشد.

یادآوری می شود نسخه ای از کتاب مقتل عمر در اختیار ما می باشد که مؤلفش آن را به نام عقد الدرر و همچنین به نام الحدیقه الباصره و الخلافه الناظره نامیده است. لیکن باید گفت این کتاب از تألیفات واسطی نمی باشد زیرا در آن کتاب از رساله شیخ علی کرکی نقل می کند. حال آنکه علی بن مظاهر مترجم حاضر، سالهای زیادی پیش از شیخ علی می زیسته است.

امیر کبیر علی بن مقرب

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی دانشور و بزرگوار و سراینده ای

ادیب بود و دیوان بزرگی در کمال خوبی ترتیب داده است. از سروده های اوست:

یا باکیا لدمنه و مربع ابک علی آل النبی أودع

یکفیک ما عایت من مصابهم من أن تبکی طلالا بلعلع

تحبهم قلت و تبکی غیرهم انک فیما قلته لمدعی

یا لیت شعری من أنوح منهم و من له ینهل فیض أدمعی

أ للوصی حین فی محرابه عمم بالسیف و لَمَا یرکع

أم للبتول فاطم اذ دفعت عن ارثها الحق بأمر مجمع

أم للذی أردته فی محرابه جعدتهم بکاس سم منقع

و ان حزنی لقتیل کربلا لیس علی طول المدی بمقلع (۱)

-ای کسی که برای بنیان های ویران شده گریه می کنی، برای خاندان پیغمبر که گروگان های آن حضرت اند گریه کن.

-اندوه هایی که از ایشان مشاهده می نمائی برای تو کافی است و نیازی به گریستن برای آثار خراب شده نداری.

-چگونه اظهار می داری آنان را دوست می داری حال آنکه برای دیگران گریه می کنی و این کار برای ادعای نابجای تو کفایت می کند.

-ای کاش می دانستم برای کدام یک از ایشان نوحه سرائی نمایم و برای چه کسی اشک بریزم.

-آیا برای وصی پیغمبر که در محراب نماز، عمامه اش را به خون سرش رنگین کردند. بگریم.

-یا برای دختر پیغمبر که او را از حقیقت محروم ساختند.

ص: ۳۲۹

۱-*) اکنون که ترجمه اشعار فوق را می نگارم روز جمعه سوم ماه محرم الحرام سال ۱۴۰۸ هجری است که ۱۳۴۷ سال از واقعه هائله کربلا و تقریباً ۷۵۷ سال از روزگار سراینده اشعار گذشته رحمه الله علیه. اللهم العن قتله الحسین و اهل بینه و ارنا الطلعه الرشیده صاحب العصر و الزمان صلوات الله علیه و علی آبائه-م.

-یا برای آن بزرگواری که با، زهری که جعه در جامش ریخت، به شهادت رسید.

-آری اندوه من برای شهید کربلا است که برای همیشه، خرگاه اندوه و شهادت او برقرار می باشد.

شیخ معاصر گوید: این چکامه، طولانی است و برخی از چکامه هایش را در سال ۶۵۱ ه. ق سروده است (۱)(۲).

مؤلف گوید: چکامه های مرثی او که در سوک حضرت سید الشهداء سروده است، مشهور و در کتاب های مقاتل اصحاب ما نوشته شده است (۳).

مولی مجد الدین علی مکی

معظم له از اصحاب حضرت صادق علیه السلام بوده است و من در کتابهای رجال به شرح حال او دسترسی پیدا نکرده ام. آری به خط یکی از علماء توقیعی از آن حضرت مشاهده کردم که حضرت آن را در مقام معرفی وی به مردم آمل و ساری و اطراف آن مرقوم فرموده و برای آنها گسیل داشته است و این توقیع، حاکی از اهمیت او می باشد و ترجمه آن این است: بنام خداوند بخشاینده مهربان، ای مسلمانان و ای مؤمنان که خدا امثال شما را زیاد فرماید، بدانید، خدا شما را به نماز و روزه و زکات و حج و جهاد دعوت کرده است و فرمان داده تا به کار حلال پردازید و از انجام کار حرام اجتناب کنید و به دستور رسول خدا (ص) عمل کنید و فرمان خدا را نصب العین خویش قرار دهید تا موجبات نجات آخرت را برای خود فراهم آورید و از مؤمنان باشید و بر ما واجب است،

ص: ۳۳۰

۱-۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۲۰۴.

۲- (*) قصیده مزبور در اعیان الشیعه، ج ۸، ص ۳۴۷ آورده شده است و شرح حال مفصلی از او در آن کتاب ایراد کرده و نوشته است سال ۵۷۲ ه. ق در احساء بحرین متولد شده و سال وفات او را به قولی ۶۲۹ و به قولی ۶۲۱ ه. ق نوشته حال آنکه هیچ یک از این دو قول با تاریخ فوق که تاریخ پاره ای از قصائد اوست موافقتی ندارد-م.

۳- (***) اعیان الشیعه، ج ۸، ص ۳۴۷ [۱] می نویسد: دیوان شعر او به طبع رسیده و مدایح و مرثی او را که درباره اهل بیت (ع) سروده است از آن دیوان ساقط کرده اند-م.

اوامر و نواهی الهی را به شما فرادهیم و برای تبلیغ اوامر و نواهی او شخصی را تعیین کنیم اینک مولی الموالی مفخر الصلحاء و المعالی مولی مجد الدین علی مکی را برای تبلیغ اوامر و نواهی خدا و رسول برقرار نمودم و او را به شهر آمل و ساری و اطراف آنها گسیل داشتم. بنابراین آنچه را می گوید بپذیرید و وجود او را به فرمان من عزیز بدارید چنان که خدای تعالی فرموده است: **أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ (۱)**.

در پایان امضا فرموده و نوشته است: کتبه دهم شوال سال ۱۳۶ ه.ق.

مؤلف گوید: به نظر می آید این روایت درست نباشد زیرا سبک این توفیق با سبک روایات ائمه علیهم السلام و کلمات ایشان موافقت ندارد. چه آنکه در کتاب مورد اعتماد چنین مدائحی در عصر ائمه در شأن اصحاب و راویانشان سابقه نداشته و ویژه لفظ مولی در آن روزگار از ائمه طاهرین درباره اصحابشان صادر نشده است و این کلمه سالها پس از روزگار غیبت در میان اعلام عجم شهرت یافته است.

و ما نام او را در این کتاب که ویژه اعلام پس از غیبت حضرت بقیه الله است از آن جهت آوردیم، که چگونگی حال او را در کتابهای رجال به دست نیاورده، شاید از این راه به تحقیق احوال او دست پیدا کنیم و خدا از حقیقت احوال همگان باخبر است.

شیخ جلیل زین الدین علی معروف به منشار عاملی

وی از فضیلت بنام روزگار شاه تهماسب صفوی و پدر همسر شیخ بهائی است، کتابهای بسیاری در اختیار داشته که آنها را از هند آورده و به طوری که شنیدم کتابهای وی چهار هزار مجلد بوده است.

گویند که بیشتر عمرش را در سرزمین های هند سپری کرد. و پس از رحلت، کتابهای او در اختیار یگانه دختر او، همسر شیخ بهائی درآمد و آن کتابها در بخش کتابهایی بود که شیخ بهائی آنها را وقف کرد. پس از رحلت شیخ بهائی، بیشتر آنها به جهاتی چند از جمله بی توجهی متولی آنها نابود گردید. و این دختر معظمه فاضلی

ص: ۳۳۱

دانشور و فقیه و مدرس بود و ما شرح حال او را یادآوری کرده ایم.

در تاریخ عالم آرا می نویسد: شیخ علی منشار از علمای دولت شاه تهماسب صفوی و فاضلی فقیه و از دانشوران عرب زبان و از شاگردان شیخ علی کرکی بود و اظهار نظرش در مسائل شرعی و پاسخ فتواها در نزد شیخ علی کرکی، معتبر و محل وثوق و اطمینان وی بود و در انتظام امور شرعی و عرفی، رأیی صائب داشت و سرآمد اقران بود و در پیشگاه شاه تهماسب محترم و منصب شیخ الاسلامی و وکالت حلالیات اصفهان را تهماسب به عهده او برگذار کرده بود و او هم با کمال استقلال به وظایف خویش عمل می کرد. در تنظیم معاملات دینی و دنیوی، جدّیتی به کمال داشت و پس از مرگ شاه تهماسب زنده بود (۱).

مؤلف گوید: قصه رسیدن شیخ علی منشار به حضور شاه عباس کبیر و چگونگی تقرّبی که نزد او پیدا کرد معروف است و خلاصه آن این است که وی هرگاه می خواست به حضور شاه برسد از وی بزرگداشتی به عمل نمی آمد بلکه حاجبان و دربانان از ورود او به دربار ممانعت می کردند. شیخ علی تدبیری کرد و لباسهای فاخر و جبّه گران بهائی پوشید و خود را از هر جهت به لباس و عمامه ارزنده ای آراسته کرد و به جانب دربار روان شد حاجبان که او را با چنان آراستگی مشاهده کردند به وی اجازه داده وارد دربار شاه شد و در محل ویژه ای نشست، هنگام نهار که فرارسید سفره گسترده شد و انواع خوراکیها بر روی آن برای تناول آماده شد. شیخ علی آستین پیش آورده خطاب به آن گفت: بخور! سلطان که متوجه به حرکات او بود از کار او به شگفت آمد سبب این حرکت را از وی جویا شد. در پاسخ گفت: چندین بار به دربار آمدم و هر دفعه حاجبان از ورود من ممانعت می کردند و امروز که این لباس فاخر را پوشیدم و به دربار احترام را به عمل آورده و اجازه ورود به پیشگاه را به من دادند دانستم که رفع مانع و حضور در پیشگاه شاه به خاطر این لباس است. پس آستین باید از این غذا تناول کند نه من! شاه عباس از سخن او به شگفت آمد و او را مورد توجهات خاصه خویش قرار داد و به اعزاز

ص: ۳۳۲

۱- (*) شاه تهماسب در ۱۵ ماه صفر سال ۹۸۴ هجری وفات یافته است - م.

و اکرام او کوشید و مقام شیخ الاسلامی اصفهان را به عهده او برگزار نمود (۱).

یکی از شاگردان شیخ بهائی در رساله پاریسی که در شرح احوال شیخ بهائی گرد آورده است می نویسد: در روزگار شاه تهماسب صفوی، شیخ حسین پدر شیخ بهائی به اتفاق زن و فرزند از جبل عامل، عازم ایران شد و به اصفهان وارد گردید و آن هنگام شیخ علی مشهور به منشار شیخ الاسلام اصفهان بود و ورود شیخ را در اصفهان به اطلاع شاه رسانید و توصیه کرد تا او را به قزوین دعوت کند و پس از ورود به قزوین، وی را به مقام شیخ الاسلامی قزوین نامزد کرد.

و همان شاگرد در آن رساله در وصف شیخ علی چنین گفته است: شیخ مطاع و عالم فاضل فقیه مشهور در همه امکنه شیخ الاسلام و ملاذ المسلمین زین المله و الدنيا و الدین شیخ علی، مشهور به منشار.

شیخ ابو الحسن علی بن منصور بن شیخ ابی الصلاح تقی الدین بن

نجم الدین بن عبد الله حلبی

وی فاضلی دانشور و فقیهی بزرگوار و نواده ابو الصلاح حلبی دانشمند مشهور است.

شهید اول در بحث قضاء صلوات فائده (نماز قضا شده) کتاب شرح ارشاد، از وی یاد کرده است و قول به تضییق را به وی نسبت داده و اضافه کرده است: وی در این خصوص رساله دامنه داری تدوین کرده است. در این رساله به رد گفته شیخ ابو علی حسن بن طاهر صوری که اعتقاد به توسعه داشته پرداخته است. یادآوری می شود، شهید اول در شرح الارشاد از وی چنین نام برده است: الشیخ ابو الحسن علی بن منصور بن تقی حلبی. از قرینه پیداست مراد وی از این شخص، مترجم حاضر است.

ص: ۳۳۳

۱- (*) ظاهراً این حکایت در اولین ورود شیخ علی منشار به اصفهان که می خواست با شاه تهماسب ارتباط پیدا کند اتفاق افتاد نه در روزگار شاه عباس زیرا در روزگار شاه تهماسب مقام شیخ الاسلامی را دارا بوده است و گویا اشتباهی رخ داده باشد و نظیر همین حکایت را هم در مجالس المؤمنین برای ابن میثم بحرانی نقل کرده است-م.

شیخ علی بن منصور بن حسین مزیدی

وی فاضلی دانشور و بزرگوار بود و کتابهای بسیاری به خط شریف او دیده‌ام؛ از جمله، کتاب الاستبصار شیخ طوسی را در دو مجلد استنساخ نموده و من این نسخه را در قریه خسروشاه تبریز دیده‌ام و تاریخ کتابت آن، روز شنبه دهم صفر سال ۸۷۷ ه.ق است. کتاب دیگر عیون اخبار الرضا علیه السلام در یک مجلد است و من آن را در قصبه دهخوارقان تبریز دیده‌ام. دیگری مجلد پنجم تذکره الفقهاء علامه حلی است که در معاملات است و آن را در تبریز دیده‌ام.

مؤلف گوید: مترجم حاضر، غیر از علی بن مزیدی شاگرد علامه حلی است. اولاً نام او علی بن احمد بن یحیی حلی است. ثانیاً از تاریخ یادشده به دست می‌آید که مترجم حاضر در اوان سال ۸۷۷ هجری (مصادف با روزگار علی بن هلال جزائری) می‌زیسته و علی بن مزیدی معاصر با شهید اول بوده و شهید از وی روایت می‌کرده است. بنابراین چگونه ممکن است مترجم حاضر، معاصر با علامه و از شاگردان او بوده باشد.

آری ممکن است مترجم حاضر از خویشاوندان یا نوادگان علی مزیدی باشد.

سید سند نجیب علی بن منصور بن محمد حسینی شیرازی

وی از دانشمندان بزرگ روزگار شاه تهماسب صفوی بوده؛ از تألیفات او رساله الامامه است که آن را به نام شاه تهماسب تألیف کرده و من آن رساله را که از تحقیقات ارزنده‌ای برخوردار است دیده‌ام. این نسخه هم اکنون در نزد مولی بهاء الدین (فاضل) هندی در ضمن مجموعه‌ای که همراه با کتاب التحصین ابن طاوس می‌باشد موجود است. از قرینه پیدا است مترجم حاضر، از فرزندان امیر غیاث الدین منصور صدر کبیر می‌باشد.

علی بن موسی

به طوری که از سند حدیث «من بلغه شیء من الثواب» کتاب معانی الاخبار صدوق برمی‌آید، مترجم حاضر از مشایخ علی بن بابویه، پدر صدوق است.

یکی از معاصران در تعلیقۀ خود بر شرحی که پدرش بر دروس شهید نوشته چنین بیان کرده است که علی بن موسی از مشایخ صدوق است و هرگاه این احتمال درست باشد باید گفت که مترجم حاضر همان علی بن موسی کمیدانی است که در ذیل به شرح حال او اشاره می شود. حال آنکه این احتمال نادرستی است، زیرا به طوری که خواهید فهمید علی کمیدانی از مشایخ کلینی است و صدوق با واسطه از کلینی روایت می کرده و چگونه ممکن است مترجم حاضر با علی کمیدانی یکی باشد و صدوق بی واسطه از وی روایت کرده باشد.

گذشته از این، نظریه دانشمند معاصر کاملاً اشتباه است زیرا اظهار نظر او بر مبنای آن چیزی است که از حدیث «من بلغه شیء من الثواب» از کتاب ثواب الاعمال صدوق استفاده کرده است و آنچه را در آن کتاب دیده ایم آن است که پدر صدوق واسطه سند میان صدوق و علی بن موسی است و ما حقیقت این موضوع و دیگر مطالب مربوط را در تعلیقۀ ای که در ضمن این مبحث داشته ایم ایراد نمودیم. از جمله، هرگاه احتمال مزبور درست باشد دور نیست که مراد از مترجم همان علی بن موسی کمیدانی است؛ که این احتمال هم خالی از دقت نمی باشد.

پوشیده نیست روایاتی که صدوق از وی نقل کرده و یا پدرش بدون واسطه از او روایت نموده و اینکه مترجم حاضر از مشایخ صدوق یا پدر او است. دلیل بر مدح بلکه دلیل بر وثوق او می باشد.

یادآوری می شود که صحیح نیست بگویم مترجم حاضر، علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی پدر صدوق است و معمول این است که برای اختصار از وی به علی بن موسی تعبیر می نمایند؛ زیرا قطع نظر از سوء ادب، معمول صدوق نبوده که در کتابهای خود از پدرش به «ابی» تعبیر نماید. گذشته از این ثابت کردیم، که پدرش در این سند واسطه بوده است.

علی بن موسی کندی کمیدانی

وی از مشایخ کلینی و از آن عده ای است که کلینی به توسط آنها از احمد بن

محمد بن عیسی روایت داشته و در آغاز اخبار کافی به عنوان «عده ای از اصحاب ما» از احمد بن محمد بن عیسی از ایشان یاد کرده است، و ما به یاری خدا در باب القاب و امثال آن در همین بخش از رجال نجاشی و خلاصه علامه به نام آنها اشاره خواهیم کرد (۱).

یادآوری می شود، اینکه کلینی از وی روایت می کند و او از مشایخ وی بشمار می آید، دلیل بر نوعی مدح بلکه دلیل بر بخشی از توثیق است و همچنین دلیل بر مدح و توثیقی از کسان دیگر است که به عنوان «عده» خوانده شده اند.

قابل توجه است که لفظ «کمیدانی» در کتابهای رجال به چند صورت ضبط شده است بعضی آن را با نون بعد از میم، «کمندانی» ضبط کرده اند و بعضی به جای نون، یا آورده اند، «کمیدانی» و بعضی پس از یا، دال بی نقطه آورده، «کمیدانی» و بعضی با ذال نقطه دار ضبط کرده اند «کمیدانی».

مولی شیخ علی نقی بن شیخ ابو العلاء کمره ای محمد هاشم طغانی

فراهانی کمره ای شیرازی اصفهانی

وی فاضلی دانشور و عاملی متدین و متعصب در دین و سراینده ای فقیه و محدثی بزرگوار و پرهیزکاری پارسا و پاکدامنی عابد و مانند نامش از هر گونه نارسائی بری و پاکیزه بود.

مراتب دانش را از سید ماجد بحرانی کبیر (۲) و گروهی از فضلالی شیراز و

ص: ۳۳۶

۱- (*) علامه در فائده ثالثه از خلاصه می نویسد: شیخ کلینی در کتاب کافی در ضمن اخبار بسیاری مرقوم داشته است عده من اصحابنا عن احمد بن محمد بن عیسی و سپس اضافه کرده مراد من از این عده از اصحاب، محمد بن یحیی و علی بن موسی کمندانی و داود بن کوره و احمد بن ادریس و علی بن ابراهیم بن هاشم می باشد-م.

۲- (***) در انوار البدرین، ص ۸۵، شرح حال مفصلی از وی نقل کرده و او را در علوم، یکتای روزگار ستوده و اضافه کرده و در بزرگواری او همین بس که مانند ملا- محسن فیض کاشانی افتخار شاگردی او را دارد و نخستین کسی است که در شیراز به اشاعه علم حدیث پرداخت و سال ۱۰۲۸ ه. ق در گذشت و این بزرگوار به عنوان صادقی معروف است. دیگری سید ماجد بن سید محمد بحرانی که او-

حوزه های دیگر فراگرفته است.

مؤلف گوید: نام پدر او را به همان گونه که از برخی از مواضع به دست آورده بودیم نگاشتیم لیکن در آغاز رساله حدود العالم، نام پدر او علی بن یعلی بن ابی العلاء کمره ای ضبط شده است.

علی نقی در آغاز، در ناحیه کمره از محال فراهان می زیست؛ سپس در روزگار شاه صفی صفوی، امام قلی خان حاکم فارس که حاکم باشخصیتی بود، او را به شیراز دعوت کرد؛ و منصب داوری آنجا را به عهده او گذارد؛ پس از آنکه خلیفه سلطان وزیر اعظم وزارت شاه عباس دوم را به عهده گرفت وی را از شیراز به اصفهان طلبید و پس از آنکه آمیرزا قاضی شیخ الاسلام اصفهان معزول شد، کمره ای منصب شیخ الاسلامی را به عهده گرفت، و به همان منصب برقرار بود تا سال ۱۰۶۰ هجری که بدرود زندگی گفت.

کمره ای از علمایی است که نماز جمعه را در عصر غیبت حرام می دانست و همچنین به حرمت استعمال تن (تنباکو) عقیده داشته است.

از تألیفات او المقاصد العالیه فی الحکمه الیمانیه است که کتابی بزرگ و ارزنده، در علم کلام و حکمت حقه تألیف شده است.

دیگر رساله بزرگی به نام حدود العالم که کمال دقت را در آن به کار برده و مطالب آن را از کتاب المقاصد اتخاذ نموده و رساله جداگانه ای تدوین کرده و برای حدود عالم از ادله عقلیه و نقلیه استفاده نموده است. و من نسخه ای از آن را که از تحقیقات شایسته ای برخوردار بوده در اصفهان دیده ام و دیگری رساله ای است به نام الادعیه و الاحراز المنجیه عن المخاوف و الاذکار الدافعه للبلایا و المواعظ و النصائح؛ که این رساله را به پارسی و به درخواست شاه صفی در روزگاری که سلطان مراد عثمانی پادشاه روم (ترکیه) برای محاصره بغداد عزیمت کرده بود تألیف نموده. و دیگری رساله

حرمه شرب التتن می باشد که کتابی است معروف و متداول، و آن را در نیمه ماه ذیقعده سال ۱۰۴۸ ه.ق در شیراز تألیف کرده است.

دیگر رساله ای در حرمه نماز جمعه؛ رساله دیگر در مناسک الحاج و المعتمر که کتاب بزرگی است در پاسخ نوح افندی حنفی، مفتی شهرهای روم در روزگار سلطان مراد یاد شده، که راجع به مسئله «امامت» در دو مجلد تألیف کرده است. من این کتاب را به خط او که خط نسبتاً خوبی بود دیده ام. رساله نوح افندی را امیر شرف الدین علی شولستانی برای مترجم ارسال داشته و از وی درخواست کرده تا به رساله او پاسخ بدهد چه آنکه نوح افندی برای تقرب به سلطان، در سالی که سلطان مراد قصد عزیمت بغداد را داشت و می خواست آنجا را فتح کند، فتوا داد که مقاتله با شیعه واجب است و باید آنها را کشت و اموالشان را به یغما برد و زن و فرزندشان را اسیر کرد. و امثال این ها از آثار دیگر (۱).

شیخ علی نقی در شیراز فرزندان و نوادگانی از خود باقی گذارد که همگی به تحصیل علوم اشتغال داشتند و ما برخی از آنها را در شیراز و جمع دیگر آنها را در اصفهان ملاقات کردیم، برخی از آنها باقی ماندند و عده دیگری درگذشتند (۲).

ص: ۳۳۸

۱- (*) از آثار او کتاب دیوان غزلیات است که مشتمل بر ۳۷۱ غزل بوده و با مقدمه مفصلی درباره شرح حال او به قلم فاضل معاصر سید ابو القاسم سری به طبع رسیده است. از صفحه ۴۸ مقدمه به دست می آید که شیخ علی نقی سراینده دیوان غیر از شیخ زین الدین علی نقی مترجم حاضر است و سهوا آن دو را به یکدیگر ربط داده و سال فوت او را ۱۰۳۰ مرقوم داشته است. الذریعه، ج ۹، ص ۱۲۲۲ ذیل دیوان علی نقی کمره ای نوشته است علی نقی سال ۹۵۳ ه.ق متولد شده و به قول اصح سال ۱۰۶۰ درگذشت و سال ۱۰۳۱ درست نیست زیرا کتاب همم الثواقب را در سال ۱۰۴۴ برای شاه صفی نوشته است و دیوان او مشتمل بر ۵۳۰۰ بیت شعر می باشد و از آثار او مسار الشیعه است. تحقیق الذریعه در صورتی است که هر دو تن، یکی باشند در غیر این صورت اثری بر تحقیقات مزبور مترتب نخواهد بود-م.

۲- (***) در مقدمه دیوان، ص ۲۲، سه فرزند از شیخ علی نقی نام می برد یکی یوسف که در ماه رمضان سال ۹۸۵ ه ق درگذشته است. دیگری ابو العلاء که سال ۱۰۱۰ هجری متولد شده، سومی ابو الحسن جلال الدین محمد است که در ۱۸ محرم الحرام سال ۱۰۰۸ هجری متولد شده و این فرزند-

(تتمیه) شیخ علی نقی با شخصیتی که داشت، در رساله حرمه شرب التتن دوازده دلیل برای حرمت آن ایراد کرده است و از آنجا که دلیلهای یادشده از مثل او خالی از اهمیت نبوده، دوست داریم که آنها را در ذیل شرح حال او ایراد کنیم. یکی از دانشمندان معاصر در رساله فوائد خویش خلاصه ای از دلیل های او را که در رساله مزبور بیان نموده است متذکر گردیده و ضمن فائده ای چنین نوشته است: یکی از متأخران دانشمندان ما که استعمال تنباکو را حرام می دانسته رساله ای در این خصوص تدوین نموده و چندین وجه برای حرمت تنباکو استدلال نموده است:

وجه اول: تنباکو از جمله، خبائثی است که قرآن کریم استعمال آن را تحریم نموده است و خبیث آن چیزی است که طبع سالم از آن متنفر می باشد و باید پیش از آنکه به آن عادت کند و به وسوسه شیطان که دشمن انسان است به کشیدن آن ادامه دهد، از آن دوری کند و استعمال تنباکو از این قبیل است و ما بقی آن موکول به وجدان و انصاف می باشد.

وجه دوم: استعمال تنباکو، از وسوسه های شیطان می باشد و گواه بر آن، شدت علاقه ای است که یاوه سرایان و افراد نادان و فاسق نسبت به آن ابراز می دارند و در بیشتر اوقات در مجالس خوشگذرانی به آن می پردازند و به فسق و یاوه گوئی خویش می افزایند و در ضمن آن از استعمال ظرفهای طلا و نقره که به کار بستن آن را شرع اسلام حرام کرده است، ابائی ندارند و از این راه به تیره دلی و امثال آن گرفتار می شوند. استعمال تنباکو به ترتیب از ناحیه کافران و مشرکان فرنگی و سپس از مخالفان و پس از آن از سوی مستضعفان که شیطان، زشتی آن را از نظر ایشان محو کرده به وجود آمده و خدا فرموده:

لَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ (۱): «از گامهای شیطان، پیروی نکنید» و در حدیث قدسی فرموده: «و لا تسلكوا مسالك اعدائى لتكونوا اعدائى كما هم اعدائى:» «به راه های دشمنان من قدم نگذارید که مانند آنها از دشمنان من خواهید بود».

وجه سوم: قاعده ضرر منفی است: لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام بدیهی است کسی که به استعمال تنباکو ادامه دهد، موجبات زیان به خویش را فراهم آورده است. حضرت صادق (ع) زیان رسانیدن به خویش را علت حرمت قرار داده و فرموده است: ان الله خلق الخلق تا آنجا که فرموده و علم ما یضرهم فنهاهم و حرّمه علیهم ثم اباحه للمضطرّ بقدر البلغه: «خدای متعال آفریدگان را به وجود آورد و می دانست چه چیزی زیان به حال آنها دارد آنها را از انجام آن، نهی کرده و استعمال آن را بر ایشان حرام ساخته و سپس همان را به اندازه رفع احتیاج برای کسی که ناچار است مباح قرار داده است». و امثال این ها از ادلّه دیگر و باز فرموده است: انما الاسراف فیما اتلف المال و اضرّ بالبدن: «اسراف چیزی است که مال را تلف کند و به بدن آسیب رساند».

و چنان که می دانیم اسراف حرام است و از گناهان کبیره بشمار آمده و خدا هم فرموده است: وَ أَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَضْيَابُ النَّارِ: «اسراف کنندگان از دوزخیانند». (۲)

وجه چهارم: ثروت را جوری به باد فنا می دهد که سود قابل توجهی ندارد و می دانیم که از دست دادن مال، منهی عنه است چنان که حضرت ابو الحسن موسی بن جعفر علیه السّلام فرموده است: انّ الله نهی عن القیل و القال و اضاعه المال و کثره السّؤال: «خدای متعال از گفتگوهای بی اساس و نابود ساختن مال و پرسش بسیار، نهی فرموده است».

وجه پنجم: استعمال توتون و تنباکو موجبات تشبّه به بدکاران را فراهم می آورد.

پیش از این، حدیث قدسی را متذکر شدیم که فرموده است: «لا تسلكوا مسالك اعدائى

ص: ۳۴۰

۱- ۱- سورة بقره، آیه ۱۶۸. [۱]

۲- ۲- سورة غافر، آیه ۴۳. [۲]

فتکونوا اعدائی: «از رویه دشمنان من پیروی نکنید که از دشمنان من خواهید بود».

شهید اول در قواعد فرموده است: اصحاب ما معتقدند هر گاه کسی مایع حلالی را به عنوان همانندی با باده گسار بیاشامد مرتکب فعل حرام شده است؛ این حرمت از آن نیست که نیت انجام فعل حرام کرده است؛ بلکه به خاطر آن است که اعضا و جوارحش هم در ارتکاب آن شریک است.

و در احادیث هم وارد شده است با مردم بزهکار و بدعتگذار همنشینی نکنید چه ممکن است آدمی همانند آنها یا یکی از آنها بشمار بیاید و در احادیث صحیحه هم آمده که حرام است کسی خود را همانند انسانی قرار بدهد که مرتکب حرام می شود.

وجه ششم: دودی را استعمال می کند که مردم را از حال عادی بیرون می برد و نمونه ای از آتش دوزخ است، طبری در سوره «الرحمن» اظهار داشته که از جمله نشانه‌های روز قیامت، دود است و حدیثی در تأیید آن آورده است.

وجه هفتم: استعمال توتون، کار بی اساس و لغوی است و جوانمرد آزاده کسی است که دست از کار لغو بردارد و به حکم قرآن از آن اعراض نماید سپس به بیانی از ملا- احمد اردبیلی (ره) پرداخته تا آنجا که گفته است خدای متعال، خوراک دوزخیان را این چنین توصیف فرموده: غذائی است که فربهی نمی آورد و از گرسنگی هم جلوگیری نمی نماید؛ و این خود مؤید منظور ما می باشد.

وجه هشتم: طریق احتیاط است، و دقت در این راه که ارتباط با نظریه ما دارد، واجب است چه آنکه فرموده است: حلال بین و حرام بین و شبهات بین ذلک، فمن ترک الشبهات نجی من المحرمات و من اخذ بالشبهات ارتکب المحرمات و هلک من حیث لا- يعلم: «حلالی است آشکار و حرامی است آشکار و در این میان، امور شبهه ناک است که حلیت و حرمت آن معلوم نمی باشد اینک کسی که دست از امور شبهه ناک بردارد از انجام کارهای حرام، رهائی یافته است و کسی که دست آویز امور شبهه ناک شود، به ارتکاب محرمات دچار گردیده و از جایی که بی خبر است به هلاکت افتد. بدیهی است استعمال توتون و تنباکو با پلیدی آشکاری که دارد، حلال بین نبوده و باید از آن اجتناب نمود و امام علیه السلام هم فرموده: دع ما یریبک: «از هر چیزی که تو را به شک و شبهه

وجه نهم: از استعمال خاکستر و خوردن آن باید اجتناب کرد و بدون شک، استعمال توتون، همواره همراه با خاکستر است و ادامه کشیدن توتون، موجب ورود خاکستر به حلق می شود و نظر به اینکه خوردن خاک به قرینه نص و اجماعی که رسیده است حرام می باشد، خوردن خاکستر از خبائث مسلم و بطریق اولی حرام خواهد بود و تحریم استعمال دخان که مشتمل بر خاکستر بوده، در معنای خوردن خاک و خاکستر می باشد که در آب قلیان و نی آن موجود می باشد.

وجه دهم: استعمال تنباکو از امور تازه پیدایی است که پس از رسول خدا(ص) رایج شده است و فرموده است: شتر الامور محدثاتها: «بدترین چیزها، امور تازه پیداست». این روایت را صدوق در من لا یحضره الفقیه و دیگری هم نقل کرده است و بالاخره استعمال توتون با توجه به اینکه از امور مستحدثه است، بدعت بوده و چنان که فرموده است: کل بدعه ضلاله و کل ضلاله سبیلها الی النار: «هرگونه بدعتی، دلیل بر گمراهی است و سرانجام هرگونه بدعتی هم آتش است».

وجه یازدهم: همه مردم از شهری و روستائی، استعمال توتون را زشت و ناپسند می شمارند و حکیم سرایندگان هم به زشتی آن توجه داشته و اشعاری نقل کرده است. و پس از آن به روایتی که علامه در نهایه الاصول یادآوری کرده پرداخته و گوید: عنه علیه السلام انه قال ما رأی المسلمون حسنا فهو عند الله حسن و ما رءاه المسلمون قبیحا فهو عند الله قبیح: «هرآنچه را مسلمانان پسندند خدا هم می پسندد و هرآنچه را مسلمانان ناپسند انگارند خدا هم ناپسند می انگارد» (۱).

وجه دوازدهم: باید در کارها از افراد بینا و باتجربه پیروی کرد و یا با بینائی کاملی دست اندرکار شد چنان که فرموده است: فاعتبروا یا اولی الابصار.

بدیهی است همواره و تا هنگام ظهور حضرت بقیه الله امور آدمی رو به تنزل

ص: ۳۴۲

۱- (*) این حدیث کمک مؤثری به مصوبیها که حکم الله را تابع آراء مجتهدان می دانند می نماید و مخطئها تاب چنان استدلالی را ندارند-م.

می گذارد و پیوسته بدترین مردم بر او گمارده می شود چنان که امام صادق علیه السلام فرموده است: بعث الله الانبياء و الرسل في كل زمان يعبرون عنه الى خلقه و عباده و يدلونهم على مصالحهم: «خدای متعال، پیمبران و رسولان را در روزگاران برای آن برمی انگیزاند تا بندگان را براهی که شایسته به حال آنها می باشد هدایت نمایند». پس هرگاه استعمال توتون به مصلحت آنان باشد باید در همه زمانها، معمول می بود و حتی در گذشته بیشتر از حال حاضر، شهرت پیدا می کرد و از آنجا که از چگونگی آن اطلاعی نبوده و در گذشته ها شیوع نداشته، پیداست که از بدترین امور تازه پیدای آخر الزمان است (۱).

مؤلف پس از بیان فوایدی که متذکر شده می نویسد: بنده جانی عبد الله بن عیسی اصفهانی مؤلف این کتاب، می گوید که بر بینی ناقد پوشیده نیست، مطالبی را که کمره ای به عنوان ادله حرمت توتون آورده است خالی از اشتباه و اختلاط نبوده. سپس به ایرادهایی که بر هر یک از ادله او وارد بوده اشاره کرده است. پس از آن اظهار می دارد:

ادله یادشده تا هنگامی ارزنده است که استعمال توتون عادت نشده باشد زیرا پس از اعتیاد، ترک آن موجب زیان عظیمی می شود تا آنجا که ممکن است منتهی به هلاکت شود چنان که ما، همین موضوع را درباره معتادان توتون مشاهده کرده ایم و حلیت و حرمت آن قیاسی نبوده است؛ به این معنی هرگاه بگوئیم اعتیاد موجب حلیت استعمال توتون می شود به همین نسبت هم اعتیاد موجب حلیت باده گساری خواهد شد. این قیاس باطل و برخلاف قانون است و همچنین حصول ضرر فرض را نمی توان وسیله حرمت آن قرار داد زیرا به طوری که گفتیم ترک آن در صورت اعتیاد زیان بارتر از فعل آن است، چه آنکه بسیار دیده ایم آنهایی که معتاد به توتون بوده اند بر اثر ترک آن به ضرر مشکل تری رسیده اند؛ همچنان که دفع ضرر لازم است دفع اضرار هم لازم می باشد.

ص: ۳۴۳

۱-*) ترجمه روضات، ج ۵، ص ۱۹۴، پس از اشاره به ادله حرمت توتون و مطالب دیگر، لغزی را که یکی از فضلا درباره تنباکو به عربی ساخته و دیگری به پارسی پاسخ داده ایراد کرده است قابل توجه است-م.

و نظیر همین مطالب را ذیل احوال ملا عبد الله بن حاج حسین بابا سمنانی، شاگرد میرداماد که به مناسبت شرب قهوه و امثال آن اظهار داشته بود متذکر شده ایم. و نظر مفصل خویش را در این مسئله در باب پنجم از کتاب خود که به نام ثمار المجالس و نثار العرائس می باشد ارائه داده ایم.

ابو الحسن علی بن وصیف ناشی متکلم بغدادی

پیش از این به عنوان شیخ ابو الحسن علی بن عبد الله بن وصیف ناشی اصغر حلاء متکلم بغدادی یادآوری شده و فاضلی عالم و کاملی شاعر و ادیب و معاصر با شیخ مفید یا اندکی پیش از او بوده است.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء، آنجا که از سرایندگان اهل بیت علیه السلام که آشکارا به ستایشگری از ایشان پرداخته، اظهار داشته است: ابو الحسن علی بن وصیف ناشی متکلم بغدادی، از باب الطاق بوده؛ وی را به آتش سوزانیدند (۱).

ابن خلکان که از علمای عامه است در تاریخ معروف خود می نویسد: ابو الحسن علی بن عبد الله بن وصیف ناشی اصغر حلاء، از سرایندگان نغزگفتاری است که چکامه های زیادی در ستایش از اهل بیت علیهم السلام سروده و متکلمی بنام بود. مراتب علم کلام را از ابو سهل اسماعیل بن علی بن نوبخت متکلم فراگرفته و از بزرگان شیعه به شمار می آید. آثار بسیاری دارد و پدرش زیورهای شمشیر را که به دستۀ آن می آویختند می ساخت، بهمین مناسبت او را حلاء می گفتند (۲). از سروده های اوست:

إذا أنا عاتبت الملوک فانما أخطُّ بأفلامی علی الماء احرفا

و هبه ارعوی بعد العتاب أ لم تکن مودّته طبعاً فصارت تکلفا

ص: ۳۴۴

۱- ۱- معالم ص ۱۴۸، [۱] آنجا وی را به عنوان «ابو الحسن علی بن وصیف بن یوسف معرفی کرده است. م.

۲- ۲- در تاریخ ابن خلکان آمده، جدش وصیف، زرخرید و پدرش عبد الله عطار (عطرفروش یا داروفروش) بود و حلاء بفتح حاء بی نقطه و تشدید لام و پس از آن، الف و این لقب را از آنجا، ویژه او قرار دادند که زیورهایی از مس، می ساخت- م.

-هرگاه به پادشاهان عتاب می‌کنم و با آنها سخنی که برخلاف انتظارشان باشد به زبان می‌آورم چنان است که با قلم خویش نقش بر آب می‌کشم.

-و بر فرضی که با کمال ناراحتی، سر به زیر افکنم و سخنی نگویم از آن جهت می‌باشد که دوستی طبیعی مرا به تکلیف وادار می‌کند که رعایت آن را بنمایم.

علی بن وصیف به کوفه رفت، متنبی به مجلس او حضور پیدا می‌کرد و مطالبی را که از وی می‌شنید یادداشت می‌نمود. از جمله دو شعر زیر:

كأَنَّ سنان ذابله ضمير و ليس عن القلوب له ذهاب

و صارمه كبيعته بخم مقاصدها من الناس الرقاب

-گویا سرنیزه دقیق و نازک او مانند دل است که دلها به آن متوجه اند حال آنکه دلها به آن راهی ندارند.

-و تیغ تیز او که مانند بیعت او در خم غدیر از جهت او گرفته شد گردن‌های گردن‌کشان را از پرش خون آنها روشن می‌سازد متنبی هم دو شعر زیر در پاسخ او گفت:

كأن الهام في الهيجا عيون و قد طبعت سيوفك من رقاد

و قد صفت الاسنة من هموم فما يخطرن إلا في فؤاد

-سرها در روز جنگ مانند دیدگان بیدارند و شمشیرهای تو هم به خواب رفته اند.

-سرنیزه‌های تو از اندوهها ترتیب یافته و جز در دلها، در جای دیگری اثر نمی‌کند (۱).

قاضی تاج‌الدین ابو الحسن علی بن هبه الله بن دعوی دار قاضی قم

شیخ منتجب‌الدین در فهرست گوید: وی فقیهی موجه و باشخصیت بود.

مؤلف گوید: ظاهراً این مترجم، با قاضی ظهیر‌الدین که در ذیل آورده می‌شود یکی باشد. هرچند شیخ منتجب‌الدین وی را در ضمن دو عنوان یاد کرده است.

ص: ۳۴۵

شیخ منتجب الدین در باب میم فهرست نوشته است: وی در قم سمت داوری را داشته است.

چنان که نوشتیم ظاهراً این مترجم با تاج الدین که در بالا ذکر شد یکی می باشد و شیخ معاصر هم در امل الآمل این دو عنوان را یکی دانسته است (۱). آری منتجب الدین عنوان تاج الدین و ظهیر الدین را متوجه به دو شخص می داند و در فهرست نام آن را در دو جا یادآوری کرده است (۲).

علی بن هبه الله بن رائقه موصلی

فاضلی نوشته است: شیخ ابو الفرج محمد بن ابو عمران موسی بن علی بن عبدیه قزوینی کاتب، از وی روایت داشته است. سپس علی بن هبه را هم درجه با تلّعکبری دانسته؛ با آنکه شیخ ابو الفرج محمد مذکور را از مشایخ نجاشی نام برده، اظهار داشته نجاشی توسط ابو الفرج از علی بن هبه الله روایت می کرده است.

مؤلف گوید: بزودی از فهرست شیخ منتجب الدین شرح حال شیخ ابو الحسن علی بن هبه الله بن عثمان بن احمد بن ابراهیم بن رائقه موصلی را نقل خواهیم کرد.

ص: ۳۴۶

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۲۰۹.

۲-*) در فهرست منتجب الدین [۱] چند تن را به ترتیب به عنوان «دعویدار» قمی معرفی کرده است قاضی احمد بن حسین، تاج الدین ابو الحسن علی، علاء الدین اسعد بن علی، ظهیر الدین ابو المناقب علی، رکن الدین محمد بن سعد و ایشان همه از داوران و دانشمندان بوده اند. در پاورقی فهرست منتجب الدین ص ۱۱ [۲] می نویسد: آل دعویدار از خاندانهای اصیل علمی قم می باشند و علمای زیادی در قرن پنجم و ششم از این خاندان به ظهور رسیده اند و خلفا عن سلف مردمی عالم و زاهد و ارباب فتوا و تقوی بشمار آمده اند. از آن پاورقی استفاده می شود که ابو المناقب کنیه نبوده است بلکه نام وی است زیرا منتجب الدین وی را در حرف «میم» یاد کرده است لیکن این نظریه گمانی بیش نیست و در پانوشت صفحه ۱۱ همان کتاب اظهار داشته: ابو المناقب فرزند علی بن هبه الله و محمد بن اسعد نواده او می باشد-م.

حقیقت این شخص با مترجم حاضر یکی است و در صورت اتحاد، از معاصران شیخ طوسی یا متأخر از او بوده و این اشکال جلب نظر می کند که نجاشی چگونه از عالمی که معاصر با شیخ طوسی یا متأخر از اوست روایت کرده باشد؛ و هرگاه احتمال داده شود که شیخ مترجم، از اجداد شیخ علی بن هبه الله است احتمالی بس دور خواهد بود.

یادآوری می شود که شیخ محمد بن رستم بن جریر طبری امامی در کتاب دلائل الامامه از علی بن هبه الله از صدوق روایت می کرده است و ظاهراً علی بن هبه الله با مترجم حاضر یکی است.

شیخ ابو الحسن هبه الله بن عثمان بن احمد بن ابراهیم بن رائقه موصلی

شیخ منتجب الدین گفته است: وی بزرگی حافظ حدیث و پرهیزکاری ثقه است و تألیفاتی دارد از جمله، التمسک بحبل آل الرسول، الانوار فی تاریخ ائمه الاطهار الیقین فی اصول الدین. ما تألیفات او را از سید مرتضی بن داعی حسینی از مفید عبد الرحمن نیشابوری از او رحمهم الله روایت می کنیم.

مؤلف گوید: پیش از این پاره ای از مطالبی را که مربوط به احوال این شیخ بوده، یادآوری کرده ایم.

شیخ ابو الحسن علی بن هلال بن ابی معاویه مهلبی

از مشایخ مفید و همپایگان اوست.

پیش از این یادآوری شد که عنوان درست وی «علی بن بلال» با بقاء یک نقطه است و در کتابهای رجال هم با عنوان علی بن بلال معرفی شده و کلمه «هلال» اشتباه ناسخان است (۱).

شیخ علی بن هلال بن عیسی بن محمد بن فضل

وی از متکلمین بزرگ و از علمای متأخر اصحاب ما می باشد. از تألیفات او کتاب

ص: ۳۴۷

۱- (*) علامه مجلسی در وجیزه می نویسد: علی بن بلال مهلبی از ثقات امامیه است - م.

الانوار الجلیه لظلام الغلس من تلیس مؤلف المقتبس است که در ردّ کتاب المقتبس، تألیف یکی از متأخران عامه در زمان سلطان یوسف بن ایوب از پادشاهان دیار بکر، می باشد. کتاب المقتبس، در ردّ کتاب قیس الانوار فی نصره العتره الاطهار ابن زهره مؤلف الغنیه می باشد، که در امامت تألیف کرده است.

دو نسخه کهن و نو، از الانوار الجلیه در نزد ما موجود می باشد. از آخر نسخه کهن به دست می آید، که تاریخ تألیف آن سال ۸۷۴ ه. ق بوده است. با توجه به تاریخ مزبور می توان گفت مترجم همان علی بن هلال جزائری استاد شیخ علی کرکی است که پس از این به شرح حال او خواهیم پرداخت.

مؤلف گوید: به خط کهنی بر پشت کتاب الانوار الجلیه چنین نوشته بود: «تصنیف الشیخ الامام شیخ شیوخ الاسلام الاوحد الافرد الاعلم الاکمل الشیخ علی بن هلال بن عیسی بن محمد بن فضل قدس الله روحه و رضی عنه».

از خلال کتاب مشار الیه به دست می آید که علی بن هلال تألیف دیگری هم دارد؛ از جمله کتابهایی که در اصول فقه تألیف نموده است.

شیخ زین الدین ابو الحسن علی بن هلال جزائری کرکی

(۱)

وی فاضلی دانشور و فقیهی کامل و معروف و استاد شیخ علی کرکی، شیخ محمد بن احمد بن علی بن جمهور لحساوی مشهور، شیخ عز الدین آملی و هم پایگان ایشان از مشایخ، می باشد. او در جبل عامل می زیسته است.

دور نیست مترجم حاضر با علی بن هلال بن عیسی یکی باشد.

جزائری با سند عالی از شیخ مقداد سیوری از شهید روایت داشته است. از اجازه

ص: ۳۴۸

۱-*) از اجازه ای که شیخ علی کرکی به شیخ حسین عاملی داده و صورت آن در مجلدات بحار، ج ۱۰۸، ص ۵۴ آورده شده برمی آید: لقب علی بن هلال، رضی الدین و کنیه اش ابو جعفر است و در اجازات دیگر زین الدین ابو الحسن کما فی المتن آمده است و به قول مؤلف که مکرر اظهار داشته است ممکن است دو لقب و دو کنیه داشته باشد. م.

شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی به سید ابن شدقم معلوم می شود که جزائری علاوه بر شیخ مقداد، از ابن فهد حلّی و جدّ شیخ علی کرکی از یکی از دو فرزند شهید اول و امثال ایشان روایت می کرده است.

یادآوری می شود شیخ علی کرکی در کرک نوح و همچنین ابن جمهور لحساوی در ظرف یک ماه در کرک نوح اقامت داشته و از راه شام عازم سفر حج بوده، از محضر او مستفید گردیدند. مشهور است که شیخ ابراهیم بن سلیمان قطیفی نیز از شیخ علی بن هلال جزائری بهره برده است. لیکن از اجازه شیخ ابراهیم مذکور به شاگردش مولی شمس الدّین محمد بن حسن استرآبادی، استفاده می شود که شیخ ابراهیم قطیفی توسط شیخ ابراهیم بن حسن مشهور به ذراق (زبراق)، از شیخ علی بن هلال مترجم حاضر روایت می کرده است (۱).

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ زین الدّین علی بن هلال جزائری فاضلی متکلم و دانشور بود و کتاب الدّر الفرید فی التوحید از تألیفات او می باشد. و از شیخ احمد بن فهد روایت می کرده و شیخ علی بن عبد العالی عاملی کرکی از وی روایت داشته است و در یکی از اجازاتش از وی به نیکی یاد کرده و ستایش بسیاری از او نموده است؛ از جمله در ستایش از او می گوید: شیخ الاسلام و فقیه اهل البیت علیهم السلام فی زمانه (۲).

مؤلف گوید: در سیستان به خط یکی از علماء چنین دیدم: کتاب الدّر الفرید فی علم التوحید که از تحقیقات فراوانی برخوردار بوده، از تألیفات شیخ زین الدّین علی بن

ص: ۳۴۹

۱- (*) صورت اجازه های قطیفی که برای خلیفه شاه محمود، شیخ شمس الدّین محمد بن ترک، شیخ منصور فرزند شمس الدّین، شیخ شمس الدّین محمد استرآبادی و سید جمال الدّین فرزند سید نور الله شهید نوشته است، در مجلد اجازات بحار آمده و برخی از آنها مشتمل بر فوائد ارزنده ای است و تاریخ بعضی از آنها ۹۱۵ و تاریخ بعضی دیگر ۹۲۰ ه. ق می باشد در همگی اجازات یادشده توسط شیخ ابراهیم ذراق از علی بن هلال روایت داشته چنان که در اجازه شمس الدّین بن ترک می نویسد: و اجزت له ان یروی عنّی عن شیخی المحقق المدقق فاضل عصره و زبده دهره المعتمد علی الله الخلاق ابراهیم بن حسن ذراق عن زبده المتأخرین و زبده المتقین نور الدّین علی بن هلال-م.

۲- (۱) - امل الآمل، ج ۲، ص ۲۱۰. [۱]

محمد بن هلال جزائری می باشد، ممکن است لفظ «محمد» اشتباهی از آن عالم باشد و یا علی بن هلال از باب اختصار در نسب است (۱).

علی بن هلال علاوه بر الدر الفرید آثار دیگری هم دارد.

یادآوری می شود که شیخ علی کرکی مشار الیه در اجازه خود به شیخ علی میسی، از علی بن هلال چنین تعریف کرده است: «شیخنا الشیخ الامام شیخ الاسلام جامع المعقول و المنقول زین الدین ابو الحسن، علی بن هلال الجزائری احله الله تعالی محل الرضوان و رفع قدره الرفیع فی اعلی درجات الجنان و جزاه الله عنا خیر ما یجزی به ذو الاحسان (۲)».

از آغاز غوالی اللثالی ابن جمهور احساوی استفاده می شود که علی بن هلال

ص: ۳۵۰

۱- (*) علامه خوانساری در روضات (ترجمه ۱۶۴/۵) نظریه ذیل مطلب فوق ایراد کرده است-م.

۲- (***) صورت این اجازه که محقق کرکی برای شیخ میسی و فرزندش شیخ ابراهیم مرقوم داشته و تاریخ آن ۹۳۴ ه. ق در مجلد اجازات بحار، ج ۱۰۸، ص ۴۰ آورده شده است و باز برای توصیف او به مطالب زیر توجه شود: محقق کرکی در اجازه ای که برای قاضی صفی الدین عیسی مرقوم داشته و اجازه مفصلی است و تاریخ آن ۱۰۰۲ ه. ق است و صورت آن در مجلد ۱۰۸ صفحه ۶۹ بحار [۱] آورده شده می نویسد: «از کسانی که از وی استفاده کردم و سند روایتم به وی منتهی می شود و سالیانی از محضرش مستفیض گردیدم و بزرگترین و مشهورترین اساتیدم می باشند هو الشیخ الشیعه الامامیه فی زماننا غیر منازع شیخنا الشیخ الامام السعید علامه العلماء فی المعقول و المنقول، المعمر الاوحد الفاضل ملحق الاحفاد بالاجداد، قدوه اهل العصر قاطبه، زین المله و الحق و الدین ابو الحسن، علی بن هلال قدس الله نفسه الزکیه افاض علی مرقده المرحم الربانیه است. پس از این نوشته منطق و اصول و فقه و همگی کتاب قواعد الاحکام و بسیاری از کتاب مختلف علامه و شرح تهذیب الاصول را نزد او قرائت کردم و خود او تألیفاتی که در منطق و کلام و اصول دارد و اجازه کلی به من داد و من با آنکه اسانید بسیاری دارم از نظر جلالتی که دارد به سند او اکتفا می کنم». ترجمه روضات، ج ۵، ص ۱۶۵ [۲] می نویسد: گویا اجازه ای که شیخ حر اشاره کرده (پیش از این در متن ترجمه شد) همین اجازه باشد که من آن را در مجموعه ای دیده ام لیکن نام مستجیز از آن ساقط شده است. باید گفت ظاهر این است که مراد شیخ حر این اجازه نیست و نام مستجیز را در فوق نوشتیم-م.

مترجم حاضر، از شیخ جمال الدین حسن مشهور به ابن عشره از شهید اول روایت داشته است و در وصف او چنین گفته است: طریق ششم: از استادم که مرشد من و همه اصحاب که ما را به راههای درست هدایت می کرد، یعنی الشیخ الکامل الفاضل الزاهد العابد العلامه الشائع ذکره فی جمیع الاقطار و المعلوم فضله و علمه فی سائر الامصار زین الحق و المله و الدین علی بن هلال الجزائری (۱)، از شیخ جمال الدین حسن مشهور به ابن عشره، از شهید اول.

مؤلف گوید: مترجم حاضر غیر از شیخ علی بن هلال عاملی کرکی است که در ذیل به شرح حال او اشاره خواهیم کرد؛ زیرا شیخ علی بن هلال عاملی به طوری که از قرائن به دست می آید، متأخر از مترجم حاضر بوده هرچند در آغاز کار به گمان می رسد که هر دو تن یکی باشند.

از اجازه شیخ ابراهیم قطیفی (۲) که بدان اشاره شده، برمی آید که شیخ علی بن هلال جزائری از شیخ عز الدین بن عشرت از شیخ احمد بن فهد حلّی از شیخ علی بن یوسف نیلی و ظهیر الدین علی بن عبد الجلیل نیلی از شیخ سعادت مندشان شیخ فخر الدین از پدرش علامه حلّی روایت می کرده و گاهی بدون واسطه از شیخ احمد بن فهد روایت داشته و هنگامی شیخ علی بن هلال از کسی که مورد وثوقش بوده، از عبد المطلب بن اعرج حسینی از علامه حلّی از محمد بن نما و گاهی از ابن فهد از شیخ زین الدین علی بن

ص: ۳۵۱

۱- (*) زهد و تقوا و پارسائی علی بن هلال مورد توجه همگی اعلام بوده است. ترجمه روضات، ج ۵، ص ۱۶۶ می نویسد: سید نعمه الله جزائری در کتاب مقامات به مناسبت توضیحی که ذیل تسبیح حضرت زهرا (ع) ایراد کرده و مردم را به خشوع در عبادت و فروتنی در مقام عرض حاجت تشویق کرده می نویسد: یکی از موثقان نقل کرده شیخ عالم علی بن هلال جزائری در هنگام ذکر تسبیح حضرت زهرا صلوات الله علیها کمال تأنی و دقت را به کار می برد و بیش از یک ساعت به آن ذکر شریف اشتغال می ورزید. زیرا با هر لفظی که از آن تسبیح به زبان می آورد قطرات اشک از چشم او جاری می گردید.

۲- (***) ترجمه روضات، ج ۵، ص ۱۶۳ می نویسد: بعضی گویند از اجازه ای که ابراهیم قطیفی به امیر معز الدین محمد اصفهانی داده است برمی آید که قطیفی برادرزاده شیخ علی بن هلال است و با این خویشاوندی نزدیکی که دارد چرا تا به حال جایی ندیده ایم که قطیفی از عموی خود اخذ اجازه کرده باشد-م.

حسن خازن حائری از شهید اول از مشایخ خود از علامه حلّی روایت می کرده است.

مؤلف پس از ایراد مطالب مذکور اظهار داشته: به جهاتی که ذیلا آورده می شود نظر قطیفی خالی از اشتباه نبوده است.

۱- لقب ابن عشرت، جمال الدّین است نه عزّ الدّین هرچند پاسخ این احتمال آسان است زیرا ممکن است دارای دو لقب بوده باشد.

۲- روایت کردن علی بن هلال با واسطه از شیخ احمد بن فهد، خالی از غرابت و شگفتی نمی باشد.

۳- علی بن هلال اصولا از ابن عشرت روایت نکرده است.

۴- علی بن هلال با یک واسطه، آن هم به توسط کسی که به وی اطمینان داشته، چگونه ممکن است از سید عبد المطلب بن اعرج حسینی روایت کرده باشد.

۵- فلان عز الدّین بن عشرت از ابن فهد روایت نمی کند.

۶- ابن فهد از شیخ علی بن یوسف و شیخ علی بن عبد الجلیل نیلی روایت نکرده است.

۷- علامه بدون واسطه از محمد بن نما روایت نکرده بلکه به واسطه پدر خود یا عالمی که همدرجه با پدرش بوده از وی روایت کرده است.

۸- لقب علی بن یوسف نیلی، ظهیر الدّین است نه آنکه لقب علی بن عبد الجلیل، ظهیر الدّین باشد.

۹- لقب علی بن عبد الجلیل نظام الدّین است نه ظهیر الدّین.

۱۰- جد علی بن یوسف نیلی عبد الجلیل نیلی است، بنابراین نام و نسب او چنین است: ظهیر الدّین علی بن یوسف بن علی بن عبد الجلیل نیلی و نام و نسب نیلی دیگر، نظام الدّین ابو القاسم علی بن عبد الحمید نیلی است و من هیچ یک از علماء را به خاطر ندارم که نامش علی بن یوسف نیلی باشد، مگر ظهیر الدّین علی بن عبد الحمید نیلی مشار الیه.

شیخ علی بن هلال عاملی کرکی

وی فاضلی دانشور و فقیهی بزرگوار و از محققان علمای روزگار شاه تهماسب

صفوی بوده و در ایران می زیسته من اجازه ای را که برای شاگردش ملا ملک محمد بن سلطان حسین اصفهانی مرقوم داشته دیده ام و نسخه ای از آن در اختیار من می باشد. در آن اجازه علی بن هلال، از گروهی از علمای عصر خود روایت می کند. از جمله: سید تاج الدین حسن بن سید جعفر اطراوی عاملی، شیخ احمد بیقانی نباطی عاملی، شیخ احمد بن خاتون عاملی عینائی، شیخ ابراهیم بن سلیمان قطیفی و شیخ علی بن عبد العالی کرکی عاملی مشهور.

از آثار او رساله فی المسائل الفقهیه است در این رساله، مسائل فقهیه طهارت را که مورد نیاز همگان بوده، تدوین کرده و تحقیقات پسندیده ای در آن ایراد کرده است. و ما نسخه های چندی از این رساله را در اختیار داریم.

معظم له مسائل مزبور را از کتابهای اصحاب، التقاط کرده و در آن رساله از شهید ثانی مطالبی نقل می کند. در آغاز آن به نام خویش تصریح کرده و آن را به درخواست یکی از پادشاهان صفوی که ظاهراً سلطان شاه تهماسب صفوی باشد در سال ۹۶۹ هجری تألیف نموده است. و نسخه ای از آن را که دیده ام، به خط شاگردش امیرک اصفهانی است و تاریخ کتابت آن سال ۹۷۱ هجری، در حیات مؤلفش بوده است. یکی از فضلا در حاشیه آن نوشته است که شیخ علی بن هلال کرکی در روز دوشنبه ۱۳ ربیع الاول سال ۹۸۲ ه. ق در اصفهان در گذشته؛ بنابراین تاریخ تألیف آن رساله سه سال پس از شهادت شهید ثانی بوده و خود مؤلف هیجده سال پس از شهادت وی در گذشته است. شاگردش در آن نسخه از وی چنین یاد کرده است: الشیخ الفاضل العالم العامل النقی النقی البارع زین الاسلام و المسلمین علی بن هلال کرکی مدّ ظلّه السامی.

بر آن نسخه، حواشی و تعلیقات فراوانی وجود دارد که برخی از آن حواشی از مؤلف متن و پاره ای از آنها با رمز (عب لی مدّ ظلّه) نشان گذارده شده و ممکن است این رمز اشاره به شیخ عبد العالی بن شیخ علی بن عبد العالی کرکی مشهور بوده باشد.

علاوه بر حواشی یادشده، حواشی پراکنده دیگری از تحقیقات منقوله از کتابها و رساله های فقهیه، وجود دارد که پاره ای از آنها مطالب بی سابقه است. بسیار اتفاق افتاده است در حواشی مزبور پاسخ علامه حلی، به پرسشهای ابن حمزه را نقل کرده است.

و منظور از ابن حمزه دانشوری است که از متأخران بوده و در روزگار علامه بلکه شاگرد او می زیسته و چنان که می دانیم پیش از علامه نبوده است؛ همچنین در آن رساله به پاره ای از تحقیقات و مسائل پراکنده ای که از شیخ علی بن عبد العالی کرکی، سؤال شده پرداخته است.

مؤلف گوید: جای بسی شگفتی است که شیخ معاصر در امل الآمل با آنکه وی از اعلام بنام جبل عامل بوده، از وی یاد نکرده است (۱).

سید علی همدانی صوفی

وی دانشوری فاضل و از مشایخ بزرگ صوفیه و از پیشوایان ایشان است. از روزگار او اطلاعی ندارم و چنان که در مسوده خود یادداشت کرده ام، شیعه امامی است.

از تألیفات او: شرح القصیده المیمیه الفارصیه است که به پارسی شرح کرده و به خاطر می رسد که آن شرح را دیده باشم. قصیده مزبور چکامه خمیره ابن فارص، صوفی بنام است.

و از تألیفات او: رساله ای است در علم الاخلاق و ما یناسبه این رساله را به طریقه صوفیه و به پارسی تألیف کرده و مشتمل بر ده قاعده بود. و از تألیفات اوست کتاب الاسرار القطعیه؛ شرح اسماء الله الحسنی؛ شرح فصوص الحکم از ابن الولی که آن را حل الفصوص هم می گویند؛ شرح القصیده الخمریه التائیه لابن الفارص؛ کتاب نزه الارواح و امثال این ها از تألیفات دیگر (۲).

ص: ۳۵۴

۱-*) سید صدر در تکمله امل الآمل، از وی نام برده و می نویسد: از علمای بزرگ عصر شاه تهماسب صفوی بوده به اصفهان رفته و از رؤسا و مدرسان و مصنفان بوده و سال ۹۸۴ ه. ق در گذشته، سپس به مطالبی که در اینجا آورده شده اشاره کرده و اجازه ای را که به شاگردش داده نام برده و در آنجا شیخ احمد را بیضاوی نوشته که در اینجا بیقانی ضبط شده و در پایان نوشته طبقه مترجم معلوم است و جا ندارد به نوشته صاحب ریاض وی را علی بن هلال بن عیسی بن محمد بن فضل بدانیم-م.

۲-**) سید علی همدانی از عرفای بنام قرن هشتم هجری و به علی ثانی و امیر کبیر و گاهی به سیاه پوش و صوفی معروف گردیده و شرح حال او در تذکره های عرفانی به اجمال و تفصیل آورده شده و-

شیخ علی بن هیصم

وی از دانشوران و ادیبان بنام امامیه بوده و از روزگار او اطلاعی ندارم. جز اینکه ابن شهر آشوب در کتاب المناقب خطبه ای از او نقل کرده است که مشتمل بر اسامی ائمه اثنی عشر علیهم السّلام می باشد.

شیخ علی بن یحیی حافظ

وی فقیهی دانشور و بزرگوار و عالی مقام بوده و از عربی بن مسافر عبادی روایت داشته و سید بن طاوس با اجازه ای که از وی اخذ کرده از او روایت می کرده است. از قرائن به دست می آید که مترجم حاضر، همان شیخ ابو الحسن علی بن یحیی خیاط است که در ذیل به چگونگی احوال او اشاره می شود. این شیخ از ابن ادريس و ابن بطریق و

ص: ۳۵۵

حمدانی قزوینی روایت می کرده و سید محمد بن معدّ، موسوی از وی روایت داشته است.

ابن طاوس در کتاب الیقین می نویسد: خبر داد به من به کتاب تفسیر محمد بن عباس بن ماهیار، شیخ علی بن یحیی حافظ به اجازه ای که از او در ماه ربیع الاول سال ۶۰۹ ه. ق داشتیم از شیخ سعادت‌مند عربی بن مسافر از شاگردان ابو علی طوسی فرزند شیخ طوسی (۱).

شیخ ابو الحسن علی بن یحیی خیاط

شیخ معاصر، در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی بزرگوار است، علامه از پدرش از محمد بن معدّ از او از ابن ادريس و ابن بطریق و دیگران روایت می کند (۲).

مؤلف گوید: در شهر اردبیل، اجازه شیخ یوسف بن علوان به شیخ محمد بن زنجی را بر پشت کتاب السرائر ابن ادريس دیدم. در آن اجازه آمده بود که شیخ یوسف بن علوان یادشده، از مترجم حاضر روایت می کرده و از وی چنین توصیف نموده: «الشیخ ابو الحسن علی الشیخ العالم الراوی».

مؤلف گوید: به گمان من مترجم حاضر با شیخ علی بن یحیی حافظ یکی است؛ بلکه باید گفت کلمه (حافظ) تصحیف (خیاط) است.

پیش از این در ضمن ترجمه شیخ نصیر الدین علی بن حمزه بن حسن طوسی نوشتیم که مترجم حاضر همه تصانیف شیخ نصیر الدین را از وی روایت کرده است. و به طوری که در ترجمه شیخ علی بن نصر الله بن هارون که جدش به الکال حلی معروف است آمده، مترجم حاضر از وی روایت داشته است. سید بن طاوس از مترجم حاضر و او از عربی بن مسافر از محمد بن ابو القاسم طبری از فرزند شیخ طوسی روایت می کرده و این سند در کتاب جمال الاسبوع و کتابهای دیگر او آورده شده است. در نسخه جمال الاسبوع شهرت مترجم حاضر را (حنّاط) با حاء بی نقطه و نون ضبط کرده و

ص: ۳۵۶

۱- (*) یکی از شاگردان وی عماد الدین محمد بن ابو القاسم طبری است-م.

۲- (۱) - امل الآمل، ج ۲، ص ۲۱۰. [۱]

همچنین سید بن طاوس در کتاب فتح الابواب می نویسد: به خط شیخ علی بن یحیی حنّاط چنین یافتیم و ما به اجازه ای از او همه روایتهايش را نقل می کنیم. در جای دیگر از فتح الابواب می نویسد: به خط شیخ علی بن یحیی حنّاط (رحمه الله) چنین دیدم. و ما همگی روایتهايش را به توسط خود او روایت می کنیم و خط او در ضمن اجازه ای که در ماه ربیع الاول سال ۶۰۹ ه. ق مرقوم داشته است در نزد ما موجود می باشد.

مؤلف گوید: خیاط به فتح خاء نقطه دار و تشدید یا و پس از آن الف و طاء بی نقطه، صیغه نسبت به خیاطت (دوزندگی) است و احتمال دارد کلمه مزبور به فتح حاء بی نقطه و تشدید نون نسبت به حنطه (گندم فروشی) باشد. در عین حال خیاط، مشهورتر و حنّاط در جمال الاسبوع و امثال آن نیز ضبط شده است و نسبت نخستین (خیاط) در بعضی از سندهای احادیث اربعین شهید اول آورده شده است (۱).

در ذیل این ترجمه، گزارش حال شیخ فقیه علی بن یحیی بن علی خیاط سوراوی را متذکر خواهیم شد و از نظر من مترجم حاضر و سوراوی یکی خواهد بود.

شیخ فقیه علی بن یحیی بن علی خیاط سوراوی

وی از علمای بزرگ بود. به طوری از یکی از سندهای احادیث اربعین شهید استفاده می شود: سوراوی از شیخ فقیه عربی بن مسافر عبادی روایت می کرده و شیخ نجیب الدین ابو عبد الله محمد بن محمد بن نما حلی ربعی از وی روایت داشته است (۲).

و به حق باید گفت مترجم حاضر با شیخ ابو الحسن علی بن یحیی حنّاط یاد شده یکی است.

ص: ۳۵۷

۱- (*) و (***) اربعین شهید اول (قدس سره) در این روزگار به طبع رسیده و در سند حدیث سوم مرقوم فرموده است: خبر داد به من جلال الدین ابو محمد حسن در ماه ربیع الآخر سال ۷۵۲ در حله از پدرش نظام الدین احمد از جدش نجیب الدین ابو عبد الله محمد بن نما، از شیخ فقیه علی بن یحیی بن علی خیاط سوراوی از عربی بن مسافر تا آخر سند. بنابراین در این سند، خیاط آمده و نجیب الدین هم از وی روایت کرده است - م.

۲- (*) اربعین شهید اول (قدس سره) در این روزگار به طبع رسیده و در سند حدیث سوم مرقوم فرموده است: خبر داد به من جلال الدین ابو محمد حسن در ماه ربیع الآخر سال ۷۵۲ در حله از پدرش نظام الدین احمد از جدش نجیب الدین ابو عبد الله محمد بن نما، از شیخ فقیه علی بن یحیی بن علی خیاط سوراوی از عربی بن مسافر تا آخر سند. بنابراین در این سند، خیاط آمده و نجیب الدین هم از وی روایت کرده است - م.

وی فاضلی دانشور و ادیبی شاعر و منشی و در فن معما مهارتی به کمال داشت.

او در روزگار امیر تیمور گورکان بلکه پس از او هم می زیسته است (۱).

به گمان من، مترجم حاضر از دانشوران امامیه است و ما بقی احوال او را در بخش دوم که ویژه دیگران است ایراد خواهیم کرد.

شرف الدین تألیفاتی دارد از جمله، شرح قصیده البرده النبویه. کتاب کنه المراد فی علم الوفق و الاعداد که این کتاب را به پارسی تألیف کرده و من آن را دیده ام. کتاب دیگری هم در وفق و اعداد دارد که ملخصی از آن کتاب بشمار می آید؛ کتاب حل مطرز در فن معما و لغز که آن را به پارسی و به درخواست سلطان ابراهیم [بن شاهرخ بن تیمور] تألیف کرده و کتاب تاریخ ظفرنامه (۲) را به پارسی و با انشاء بسیار پسندیده در احوال امیر تیمور کورکان و فرزندان او و به پیشنهاد سلطان ابراهیم مذکور در سال ۸۲۸ ه. ق تألیف کرده است و رساله فارسی و مختصری به نام علم عقد الانامل تألیف نمود که من این کتاب را در فراه دیده ام و امثال این ها از تألیفات دیگر.

ص: ۳۵۸

-
- ۱- (*) شرح حال مفصلی از شرف الدین در ترجمه روضات، ج ۳، ص ۶۶۶، در پاورقی نوشته ام-م.
- ۲- (***) ریحانه، ج ۲، ص ۳۱۱ [۱] می نویسد: شرف الدین در نزد تیمور لنگ، مقرب بوده و ابراهیم بن شاهرخ بن تیمور هم نسبت به وی محبت بسیاری داشته و به اصرار او کتاب ظفرنامه تیموری را که حاوی احوال تاریخی خانواده تیموری و فتوحات امیر تیمور می باشد در ظرف چهار سال تألیف و در حدود سال ۸۳۰ ه. ق به اتمام آن موفق آمده دکتر رضازاده شفق در تاریخ ادبیات ایران می نویسد: ظفرنامه تاریخ مفصل تیمور که در ده جلد از ولادت تا وفات او تألیف شده و مؤلف آن شرف الدین علی یزدی که از ادبا و شعرای اوایل دوره تیموریان بوده و عمده شهرت او در زمان شاهرخ است و یک قسمت آن را از تاریخ ظفرنامه نظام الدین شامی که به فرمان تیمور در سال ۸۰۴ تألیف کرده استفاده نموده است. فرهنگ معین، ج ۵، ص ۱۱۱۴ می نویسد: شرف الدین حداکثر مطالب ظفرنامه را از کتاب شامی اخذ نموده و اشاره به مأخذ آن نکرده است در عین حال ظفرنامه یزدی بطور کلی ظفرنامه شامی را تحت الشعاع قرار داد و در کلکته و ایران به طبع رسیده و به فرانسه ترجمه شده و سپس به انگلیسی برگردانیده شده است-م.

مؤلف گوید: اکنون که سخن ما، به معما گرائید شایسته است پاره ای از آنچه را که مناسب با این مقام است یادآوری نمائیم.

از اساتید فن معما، امیر حسین معمایی معروف است که رساله های چندی در این باره تألیف کرده است (۲).

یادآوری می شود، این مرد از علمای بزرگ شیعه امامیه است لیکن مانند بسیاری از همگامان او به بلای تقیه گرفتار شده بود. وی در بسیاری از فنون و به خصوص در نامه نگاری و معما و لغز، مهارت داشته، بلکه فن معما را ابداع کرده است. یکی از متأخران عامه که در این فن، دستی داشته در رساله اش می نویسد: واضع و مدون اصلی این فن مولانا شرف الدین علی یزدی مؤلف تاریخ مشهور ظفرنامه است که چگونگی

ص: ۳۵۹

۱- (*) ریحانه، ج ۲، ص ۳۱۲ [۱] می نویسد: شرف الدین در سال ۸۳۰ یا ۸۵۰ یا ۸۵۶ در یزد وفات یافته است و از آثار او رساله مناظره و رساله منتخب است که هر دو در فن معما می باشد و در شعر، شرف تخلص می کرده از اوست: نگشاد در بروی شرف پیر میکده تا از دیار کون و مکان رخت برنست

۲- (***) روضات، ص ۲۶۰ می نویسد: امیر حسین بن محمد حسینی نیشابوری معروف به معمایی از شعرای بنام و عرفای عالیمقام بوده و اوقاتی که در هرات می زیسته از برکات انفاس جامی بهره مند و مستفید می بوده و کتاب ارزنده ای در فن معما به خواهش امیر علی شیرنواپی نوشته و در آن کتاب نام امیر و جامی را در ضمن ابیاتی که در روضات آمده است ایراد کرده است و پس از آن مؤلف روضات به مطالبی که در این کتاب آمده و در بالا ترجمه شد اشاره نموده است در الذریعه، ج ۲۱، ص ۲۷۰ [۲] می نویسد: معمیات از میر حسین معمائی می باشد و رساله ها و قطعات زیادی در معما دارد. از جمله دستور معما و در مجلد ۸ صفحه ۱۶۸ می نویسد: رساله دستور معما رساله ای است پارسی که آن را امیر حسین معمائی نیشابوری به نام امیر علی شیرنواپی متوفی ۹۰۶ ه. ق تألیف کرده و در آخر به تاریخ تألیفش که ۹۰۴ هجری بوده چنین اشاره کرده است: اگر از تو پرسند تاریخ او (به حج رفتن کعبه دین) بگو در الذریعه [۳] سال فوتش را ۹۰۴ و در ریحانه، ج ۴، ص ۴۸ سال فوتش ۹۰۴ یا ۹۱۲ که در هرات اتفاق افتاده نوشته است-م.

احوال امیر تیمور و جنگهای او را در آن تاریخ متذکر شده و در نزد او از تقرب خاصی برخوردار بوده است. و امیر هم به چشم عظمت و جلالت به وی می نگریسته ماده تاریخ انجام کتاب مذکورش «صنفت فی شیراز» می باشد (۱).

شرف الدین منشی بلیغ و سراینده ای فصیح بود و در فن انشاء و نگارندگی بر تمام منشیان عصرش برتری یافته و در فنون علمیه با دیگر اعلام همگامی می نموده. از تألیفات اوست: کنه المراد فی الوفق و الاعداد این کتاب، ارتباطی با فن معما ندارد و در فن معما، رساله دامنه داری به نام حلال مطرز در معما و لغز تألیف کرده. او سال ۸۳۰ ه. ق در گذشته است.

پس از او دانشوران پارسی زبان از سبک او پیروی کرده و دایره این فن، را توسعه داده و اندیشه و دقت کاملی در اصول و قوانین آن به کار بردند تا آنکه مولانا نور الدین عبد الرحمن جامی چندین رساله در این خصوص تدوین نموده و برخی از رساله ها را شرح کرد (۲).

تألیفات در این خصوص فراوان گردید تا اینکه مولانا امیر حسین معمایی نیشابوری بر حسب نبوغ ذاتی که داشت و بر اثر دقت نظر و تعمق کافی که در تهیه و تدوین معما دارا بود، سحر حلال می کرد و بر همگی اقرانش برتری پیدا کرده بود و در این رشته رساله ای تدوین نمود که به حد اعجاز می رسید و امور غریبه معما و لغز (چیست آن) را در آن به طوری ارائه داد که مولانا نور الدین عبد الرحمن جامی با همه عظمت و دقت نظری که داشت، هنگامی که از تألیف آن رساله اطلاع پیدا کرد، اظهار داشت: هرگاه پیش از آنکه رساله های چندی در معما تألیف کنم از وجود این رساله

ص: ۳۶۰

۱- (*) عبارت ماده تاریخ صحیح این است (صنفت فی شیراز ۸۲۸) و در اصل کتاب و همچنین در روضات که از این کتاب نقل کرده (صنفت فی شیراز با تاء کشیده) آورده است که صحیح نمی باشد و ما در ترجمه روضات، ج ۳، ص ۶۶۵، (صنفت) بدون تا نوشته ایم-م.

۲- (***) از آثار جامی در فن معما حلیه حلال یا رساله کبراست که در واقع شرحی بر حلال مطرز شرف الدین یزدی می باشد و رساله جامی در روزگار ما به اهتمام فاضل ارجمند آقای نجیب مایل هروی به طبع رسیده و مقدمه فاضلانه ای بر آن رساله مرقوم داشته است-م.

اطلاع حاصل می کردم، رساله ای در معما نمی نگاشتم؛ لیکن مع الاسف، رساله های مرا مسافران به اطراف انتقال دادند و اینک جای آن نیست از آنچه نوشته ام اعراض نمایم.

باری روز به روز موقعیت میر حسین معمایی بر اثر فن معما و دقت نظر و دیگر علوم که دارا بود، بالا گرفت تا آنجا که پادشاهان خراسان و وزیران و امیران و اعیان آن روزگار، فرزندان خود را نزد میر حسین گسیل می داشتند تا رساله اش را نزد او قرائت کنند و از مطالب آن اطلاع کافی به دست آورند. این سبک ادامه داشت تا سال ۹۱۲ ه. ق که میر حسین رحلت کرد. در گذشت او چهارده سال پس از مرگ جامی بود. پس از ایشان گروهی به وجود آمدند که در رشته معما بر دیگران برتری پیدا کردند و انظار عالیه ای از خود ارائه می دادند و ما هرگاه بخواهیم به شرح حال یک یک آنها اشاره نمائیم مجلد بزرگی متکفل احوال ایشان خواهد بود و من خود گروه ماهری را در این رشته دیدار کرده ام؛ از ایشان است ملا عشر هروی که رساله مولانا امیر حسین را بر او خواندم و او هم رساله مولانا را از وی فرا گرفته بود و یادداشتهایی بر آن نوشته بود.

از ایشان است مولانا محمد عینانی هروی شاگرد مولانا جامی که در مکه مکرمه اقامت داشت و از حافظه خوبی برخوردار و مرام پسندیده ای داشت. من رساله کبری (۱) مولانا جامی را که در فن معما بود و او در فرادادن این رساله مهارت ویژه ای داشت، نزد وی خواندم و پس از عمری طولانی که از هشتاد سال تجاوز کرده بود بعد از سال ۹۴۰ ه. ق در مکه در گذشت.

و از ایشان است مولانا عبد الوهاب نیشابوری وی آیتی از آیات خدای تعالی بود و موقعیتی داشت که هر کس دارای هر پایه و مایه از علم و کمال بود در برابر او به تقصیر خویش اعتراف می کرد. رساله میرمعمائی را شرح کرده و در کشف مشکلات آن ید بیضا نمود و به آخرین مرحله از مراحل آن نایل شد؛ و بر معمیات میر حسین اسامی را افزوده که میر مبرور با همه دقتی که داشته به آنها دست پیدا نکرده است. من در سال ۹۴۵ ه. ق

ص: ۳۶۱

۱-*) گویا مراد از این رساله همان رساله کبیر باشد که در پاورقی پیش نوشتیم شرح مانندی است برای «حلال مطرز» شیخ شرف الدین و به نام رحلیه حلال موسوم می باشد-م.

که برای دومین بار در نیشابور به ملاقات وی رسیدم بخشی از شرح او را نزد وی خواندم.

مؤلف گوید: واضع علم لغز در زبان عربی معلوم نیست. اما سابقه بسیاری دارد.

آری کسی که معما را اختراع نمود و رساله هایی به زبان عربی نوشت به گفته صاحب رساله مذکور... (۱)

شیخ زین الدین علی بن یونس عاملی نباطی بیاضی

شیخ زین الدین ابو محمد علی بن محمد بن یونس عاملی عنجری نباطی بیاضی مؤلف کتاب الصراط المستقیم و غیر آن.

شیخ علی بن یوسف

وی از دانشوران بزرگ روزگار شیخ مفید بوده و به طوری که از فلاح السائل ابن طاوس برمی آید، او از احمد بن محمد بن سلیمان زراری از ابو جعفر حسنی محمد

ص: ۳۶۲

۱-*) در روضات، ص ۲۶۱ [۱] می نویسد: خلیل بن احمد، نخستین کسی است که فن معما را وضع کرد و محتمل است ابو الاسود دلی نخستین فرد بوده باشد. باید اضافه کرد هرگاه ابو الاسود واضع این فن باشد ممکن است حضرت مولا علیه السلام مقدم بر او باشد زیرا این شعر که منسوب به آن حضرت است معمائی است بنام مبارک حضرت محمد الاخذ وعد موسی مرتین وضع اصل الطبائع تحت زین و سکه خان شطرنج فخرها و ادرج بین ذین المدرجین فذلک اسم من یهواه قلبی و قلب جمیع من فی الخافقین روضات [۲] در همان صفحه در باب بی ارزشی معما از جاحظ نقل کرده است کیسان مستمع ابو عبید، معمولش آن بود خلاف آنچه گفته می شد می شنید و خلاف آنچه می شنید می نوشت و خلاف آنچه را می نوشت می خواند در عین حال از همه مردم به فن معما ماهرتر بود و نظام با همه قدرتی که در انواع علوم داشت به کوچک ترین نکته معما هم دست پیدا نمی کرد و مطلبی هم از ملا محمد امین استرآبادی نقل کرده است-م.

بن حسین اشتر روایت می کرده. این مترجم غیر از افرادی است که در ذیل ترجمه می شوند.

شیخ زین الدین علی بن یوسف بن جبیر فاضل

وی به ابن جبیر و سبط بن جبیر معروف است. در یکی از مواضع از وی چنین توصیف شده است: «الشیخ المولی العلامه کشاف الحقائق و مبین الدقائق خاتمه المجتهدین و خلاصه الحکماء و المتکلمین جامع المعقول و المنقول محقق الفروع و الاصول زین المله و الدین علی بن یوسف بن جبیر».

وی از متأخرین علمای اصحاب و از بزرگان ایشان است. کتاب نهج الایمان فی المناقب و الامامه از تألیفات اوست و نسخه ای از آن در نزد ما موجود می باشد، تحقیقات ارزنده ای در این کتاب آورده شده و مشتمل بر چهل و هشت فصل است و به طوری که در آغاز آن تصریح کرده است، این کتاب را از هزار کتاب گرد آورده و در کتاب تأویل الآیات الباهره تألیف شیخ شرف الدین علی نجفی از این کتاب بسیار نقل شده است.

پیش از این ذیل احوال شیخ حسین بن جبیر نوشتیم که این کتاب را شیخ زین الدین بیاضی در کتاب الصراط المستقیم به شیخ حسین نسبت داده است و حقیقت حال را آن چنان که باید، تذکر داده ایم.

یادآوری می شود که سید هاشم بحرانی در کتاب غایه المرام کتاب النخب را به ابن جبیر نسبت داده است. باید گفت مراد وی، مترجم حاضر نیست بلکه منظورش، شیخ ابو عبد الله حسین بن جبیر است.

گاهی از مترجم حاضر به شیخ علی بن جبیر، تعبیر شده است و شرح حال او را متذکر شدیم. ممکن است این دو تن خویشاوند یکدیگر یا پسرعمو بوده باشند و به حق می توان گفت که شیخ زین الدین (مترجم حاضر) نواده شیخ ابو عبد الله حسین بن جبیر است زیرا او در کتاب نهج الایمان از کتاب نخب المناقب حسین بن جبیر بسیار نقل می کند و در آن کتاب، تصریح کرده است که شیخ ابو عبد الله در عین حالی که پسرعموی او می باشد، جد مادری او هم به حساب می آید، بلکه مترجم حاضر نواده دختری اوست و پسرعموی او هم می باشد.

منتجب الدین در فهرست گوید که وی فقیهی صالح بوده است.

شیخ علاء الدین حاج علی بن یوسف بن حسن

وی از شاگردان بزرگوار سید فضل الله راوندی است بر پشت نسخه ای از نهج البلاغه سید رضی (ره) اجازه ای از راوندی دیدم که برای حاج علی نوشته و مضمون آن این است:

شیخ امام علاء الدین جمال الحاج و الحرمین علی بن یوسف بن حسن (دام توفیقه) این مجلد را با کمال تحقیق و دقت نزد من قرائت کرد و به او اجازه دادم تا این کتاب را از من از گروهی از اعلام از مصنف آن رضی الله عنهم و عنا روایت نماید و کتب ابو الفضل راوندی حامدا.

مؤلف گوید: پاره ای از کلمات این اجازه بر اثر کهنگی از بین رفته بود به همین مناسبت بخشی از حروف آن بر من مشتبه شد؛ در عین حال با مرکب تازه نارسائی های آن را برطرف کردم. گمان می کنم امضاء پایان اجازه به جای ابو الفضل، فضل الله راوندی بوده که همان نارسائی و کهنگی خط موجب شده به جای فضل الله ابو الفضل دیده شود.

و نمی توان گفت کنیه فضل الله راوندی، ابو الفضل باشد. زیرا همگان او را به کنیه ابو الرضا شناخته اند. آری اگر بگوئیم، ابو الفضل راوندی غیر از فضل الله راوندی است احتمال نابجائی نبوده است و اگر بگوئیم مراد از فضل الله، قطب راوندی است و کنیه ابو الفضل هم مربوط به او می باشد درست نیست، زیرا قطب راوندی با چند واسطه از سید رضی روایت می کرده؛ گذشته از این به طوری که پیش تر در شرح حال قطب راوندی نوشتیم کنیه او ابو الحسن بوده نه ابو الفضل. علاوه بر این همین نسخه بار دیگر بر قطب راوندی قرائت شده است و قطب الدین به خط خود اجازه ای برای شیخ زین الدین ابو جعفر محمد بن عبد الحمید بن محمد معروف به شیخ زین الدین بر پشت آن نسخه نوشته است. ما این مراتب را در شرح حال شیخ زین الدین ایراد نموده ایم و قطب الدین

در همان اجازه با سه واسطه و گاهی با دو واسطه، نهج البلاغه را از سید رضی روایت کرده و خطش مغایر با خط ابو الفضل راوندی است.

همین نسخه هم بر شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید پسر عموی محقق حلّی قرائت شده و خط نجیب الدین در آنجا به چشم می خورد.

شیخ علی بن یوسف بن عبد الجلیل

این مترجم، همان شیخ ظهیر الدین علی بن یوسف بن عبد الجلیل نیلی، شاگرد شیخ فخر الدین فرزند علامه حلّی است که ذیلاً به شرح حالش اشاره خواهد شد.

وی دانشوری بافضیلت و باکمال بود. از چگونگی روزگار او اطلاعی ندارم. از تألیفات او کتاب منتهی السؤل است که کفعمی، این کتاب را به وی نسبت داده است و در فصل سی و دوم از مصباح در ضمن شرح اسماء حسنی، مطالبی از کتاب او نقل می نماید و در البلد الامین هم از آن کتاب مطالبی آورده است.

از نظر من این شخص با شیخ ظهیر الدین که در ذیل ترجمه می شود یکی است و حقیقت هم همین است.

شیخ ظهیر الدین علی بن یوسف بن عبد الجلیل نیلی

از متکلمان بزرگ امامیه و فقهای ایشان است.

از آغاز غوالی اللثالی ابن ابی جمهور احسوی استفاده می شود که ظهیر الدین از شیخ فخر الدین فرزند علامه حلّی روایت داشته و ابن فهد حلّی هم از ظهیر الدین روایت می کرده است. ابن ابی جمهور در معرفی از ظهیر الدین چنین گفته است: «الشیخ الامام الفاضل المتکلم ظهیر المله و الدین علی بن یوسف بن عبد الجلیل النیلی».

مؤلف گوید: از تألیفات او کتاب منتهی السؤل فی شرح الفصول است. کفعمی در بلد الامین به این کتاب تصریح کرده و در ضمن شرح معانی برخی از اسماء الحسنی و موضوعات دیگر آن کتاب، از تحقیقات او مطالبی را آورده است. تألیف مزبور شرحی است بر فصول خواجه نصیر الدین طوسی که در اصول الدین مرقوم فرموده است.

سدید الدین یوسف بن علی بن محمد بن مطهر حلّی

دانشوری نامی و فاضلی بزرگوار و برادر علامه حلّی معروف است. از آثار او کتاب العدد القویه لدفع المخاوف الیومیه می باشد. این کتاب را استاد استناد ایده الله تعالی در بحار الانوار به وی نسبت داده و بدان اعتماد داشته و به نقل از آن پرداخته است و در اول بحار چنین اظهار داشته است: کتاب العدد القویه لدفع المخاوف الیومیه تألیف شیخ فقیه رضی الدین علی بن یوسف بن مطهر حلّی است (۱).

و در فصل دوم از آن کتاب فرموده است: کتاب العدد کتاب ارزنده ای است که آن را به مناسبت اعمال روزهای هر ماه از سعد و نحس آنها، تألیف کرده است و نیمی از آن کتاب در اختیار ما می باشد. مؤلف آن به دانش و فضیلت شناخته شده است و در اجازات هم از او یاد کرده اند و او برادر علامه حلّی (قدس الله لطیفهما) می باشد (۲).

مؤلف گوید: ما هم نیمه آخری آن کتاب را که مربوط به مباحث روز پنجم ماه تا به آخر آن است در اختیار داریم و کتاب ارزنده و ظریفی است که مطالب، تازه ای در آن ایراد کرده است و به تناسب پیش آمدهای هر روزی از ماهها دعائی که در آن وارد شده است، میلاد پیمبر اکرم و ائمه طاهرین علیهم السلام و دیگران را متعرض شده است و اخبار و احادیث مربوط به آنها را ایراد نموده و پاره ای از آنها را از کتابهایی که کمتر در دسترس عموم بوده نقل کرده است و احوال ائمه و فضائل و ادله امامت ایشان را مفصلاً شرح داده است. مهمترین نسخه آنکه اینک برای استفاده همگان در دسترس قرار گرفته است، نسخه کهنی است از کتابهای نجف قلی بیک ناظر سابق که آن نسخه در روزگار مؤلفش (قدس الله روحه) نوشته شده است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی دانشوری فاضل و برادر علامه حلّی

ص: ۳۶۶

۱- ۱- بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۷. [۱]

۲- ۲- بحار الانوار، ج ۱، ص ۳۴.

است. برادرزاده اش فخر الدین محمد بن حسن بن یوسف و خواهرزاده اش سید عمید الدین عبد المطلب از وی روایت داشته اند و خود او از پدرش (سدید الدین یوسف) و محقق نجم الدین حلّی روایت می کرده است (۱).

مؤلف گوید: پیش از این به نام شیخ رضی الدین علی بن مطهر حلّی اشاره کردیم.

در حقیقت مترجم حاضر همان رضی الدین علی بن مطهر حلّی است. پس از این هم به نام شیخ قوام الدین محمد بن علی بن مطهر حلّی اشاره می نمائیم و خواهیم گفت که وی فرزند مترجم حاضر می باشد. از اجازات هم برمی آید که فخر الدین و عمید الدین از وی روایت داشته اند و خود او از پدرش سدید الدین و محقق حلّی روایت می کرده است.

از یکی از اجازات امیر شرف الدین علی شولستانی و همچنین از اجازه ملا حاج حسین نیشابوری به ملا نوروز علی تبریزی استفاده می شود که شیخ فخر الدین از عمویش شیخ رضی الدین علی روایت می کرده و عمویش از شیخ احمد بن مسعود اسدی حلّی از ابن ادريس روایت داشته است و ما دلیل صحت این سند را در ضمن ترجمه شیخ احمد یادشده متعرض شده ایم.

و به خط یکی از فضلا به نقل از خط شیخ سدید الدین یوسف پدر شیخ رضی الدین علی چنین دیده ام:

خدا را شکر که فرزند نیک پی ام ابو القاسم علی بن یوسف بن مطهر، که خدا او را از نمایی شایسته برخوردار گرداند، در بهترین وقت و خوش ترین زمان در شب یکشنبه یازدهم ماه شوال سال ۶۳۵ ه. ق در حله سیفیه متولد شد و همان شب مصادف بود با ششم حزیران سال ۱۵۴۹ یونانی.

برخی از حاضران که در هنگام ولادت او حضور داشتند چنین اظهار کرده اند که ولادت او چهار ساعت و هفت دقیقه و بیست ثانیه کم از شب باقی مانده اتفاق افتاده است و این اظهار نظر، اصلی است که پس از این به چگونگی آن خواهیم پرداخت و

ص: ۳۶۷

خلیفه آن روزگار، مستنصر بالله ابو جعفر منصور بوده که خدا دولتش را پایدار و مردم را در پناه امن و امان خود برقرار بدارد و درود و سلام بر سید و مولای ما محمد و خاندان پاک او باد (۱).

شهید اول در اربعین می نویسد: شیخ فخر الدین از پدرش علامه و عموی خود رضی الدین علی از پدرشان شیخ سدید الدین یوسف از فقیه احمد بن مسعود از فقیه محمد بن ادريس از عربی بن مسافر از الیاس بن هشام حائری از ابو علی فرزند شیخ طوسی از پدرش شیخ طوسی روایت می کرده است (۲).

ملا نظام الدین قرشی در نظام الاقوال می نویسد: علی بن یوسف بن علی بن مطهر حلّی (قدس سرّه) برادر علامه جمال الدین طاب ثراه، از مشایخ امامیه و فقیهی بزرگوار است. فخر المحققین برادرزاده اش از وی روایت داشت و او از پدر نیک بختش یوسف و از محقق جعفر بن سعید روایت می کرده است.

شیخ زین الدین علی بن یونس بیاضی

پیش از این به عنوان شیخ زین الدین ابو محمد علی بن محمد بن یونس عاملی عنحوری نباطی بیاضی از او یاد شد.

مولانا فاضل عماد الدین استرآبادی

وی در استرآباد متولد شده و در مازندران می زیسته است. دانشوری فقیه و محدث و متکلم و قاری و پرهیزکار و از دانشوران شایسته است که در شهرهای مازندران شهرت داشته و در روزگار پادشاهان صفوی زندگی می کرده از چگونگی روزگارش اطلاعی

ص: ۳۶۸

۱- (*) الذریعه، ج ۱۵، ص ۲۳۲ می نویسد: رضی الدین سال ۶۳۵ ه. ق متولد شده و در روزگار زندگی پدرش سدید الدین یوسف وفات یافته است- م.

۲- (***) سند مزبور در صدر حدیث بیست و ششم ص ۵۹ اربعین شهید(ره) که در این زمان به طبع رسید آورده شده است- م.

ندارم و ممکن است از دانشورانی باشد که نزدیک به زمان ما زندگی می کرده است.

از تألیفات او: رساله فی القراءه و رساله فی اثبات الواجب و امثال این ها از رساله های دیگر می باشد.

ممکن است مترجم حاضر همان ملا عماد مازندرانی کلباری مؤلف رساله فی حرمة التتن باشد که پس از این به نام او اشاره می شود. و ممکن است مترجم حاضر، ملا عماد الدّین علی بن عماد الدّین علی شریف استرآبادی باشد که در استرآباد متولد شده و در مازندران می زیست و قاری معروف بوده و شرح حال او پیش از این یاد شده است.

یادآوری می شود که مترجم حاضر، غیر از ملا احمد بن یحیی بن علی فارسی است زیرا وی از علمای عامه است و حواشی بر کتابهای منطقی دارد.

از جمله آنها حاشیه هایی است که بر شرح شمسیه؛ و حاشیه سید؛ حاشیه شرح مطالع و بر حواشی سید....

مولی عماد الدّین بن یونس

وی از شاگردان ملا عبد الله شوشتری (قدس سره) و از دانشمندان روزگار شاه صفی بلکه شاه عباس کبیر است.

وی رویه اخباریها را پیش گرفت و رساله مختصری در وجوب عینی نماز جمعه در روزگار غیبت تألیف کرده و نسخه ای از آن نزد ما می باشد.

مولی عماد مازندرانی کلباری

وی فاضلی دانشور و از متأخران است و در این روزگار می زیسته و رساله ای در حرمت تتن تألیف کرده که آن را دیده ام.

کلباری یکی از روستاهای شهر اشرف مازندران است. و از قرینه ظاهری استفاده می شود که مترجم حاضر غیر از ملا عماد الدّین استرآبادی است که در استرآباد متولد شده و در مازندران می زیسته و پیش از این هم به نام او اشاره کردیم.

سید ابو البرکات عمر بن ابراهیم حسینی

از علما و راویان پیشین بوده و از سعید بن محمد ثقفی از محمد بن علی علوی از محمد بن حسین سلمی از علی بن عباس از عتبات بن یعقوب از یونس بن ابو یعقوب از مردی از حضرت علی بن حسین علیهما السلام روایت می کرده و محمد بن ابو القاسم طبری امامی در کتاب بشاره المصطفی به این سند اشاره کرده و ممکن است مترجم حاضر از دانشوران خاصه بوده باشد.

عمر بن ابراهیم آوسی

از دانشوران بزرگ ما بود. کتاب زهر الکمام از آثار او می باشد و سید هاشم بحرانی در کتاب نزهه الابرار فی خلق الجنه و النار کتاب مزبور را به وی نسبت داده و اخباری را در کتاب خود از وی نقل کرده است و در توصیف او گوید: الشیخ العالم العامل العلامه.

من از ویژگیهای عصر او اطلاعی ندارم.

شیخ ابو حفص عمر بن احمد بن منصور صفار نیشابوری

وی از مشایخ شیخ منتجب الدین بن بابویه بوده و هنگامی که به ری رفته است شیخ منتجب الدین به قرائت نزد او پرداخته و از وی روایت می کرده است.

و به طوری که از پاره ای از سندهای احادیث الاربعین شیخ منتجب الدین یاد شده برمی آید، مترجم حاضر از ابو بکر احمد بن علی بن عبد الله بن خلف و ابو نصر عبد الله بن حسن بن هارون و زاق و اسماعیل بن عبد الله قلانسی از ابو سعید محمد بن موسی صیرفی در ضمن اجازه ای که به احمد بن خلف داده از محمد بن عبد الله صفار از احمد بن عباد واسطی از فحول بن ابراهیم از عبد الجبار بن عباس از عمار دهنی، از ابو زبیر از جابر (رضی الله عنه) روایت می کرده است.

و از اینکه منتجب الدین در کتاب فهرست از وی نام نبرده است به دست می آید که وی از علمای عامه می باشد.

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی فقیهی متعبد و پارسا بوده است.

عمر بن محمد

وی از مشایخ شیخ مفید و امثال اوست و به طوری که از مجالس شیخ مفید و امالی شیخ طوسی استفاده می شود، وی از علی بن عباس روایت می کرده و از دانشوران بزرگوار خاصه است. حقیقت امر از نظر من این است که وی همان عمر بن محمد بن عمر بن محمد بن سلیم بن براء بن سیار تمیمی بغدادی است که پدرش ابو بکر قاضی، معروف به جعابی است و فرزند او که به ابن جعابی معروف بوده استاد شیخ مفید می باشد. و پدرش محمد بن سلیم که معروف به جعابی بوده از مشایخ مفید و هم طرازان او می باشد و به طوری که در باب میم خواهیم گفت از مشایخ صدوق و تلعبیری است (۱).

ص: ۳۷۱

۱- (*) تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۲۶ می نویسد: ابو بکر محمد بن عمر بن محمد بن سالم تمیمی در ماه صفر سال ۲۸۴ ه. ق متولد شده و داوری موصل را عهده دار می شده و به ابن جعابی شهرت دارد و از گروه بسیاری از محدثان روایت می کرده و به صحبت عباس بن عقده رسیده و تألیفات زیادی در ابواب و شیوخ و تواریخ داشته و در یکی از کوجه های بصره می زیسته و در مذهب تشیع معروف بوده. دارقطنی و ابو نعیم اصفهانی و دیگران از وی روایت کرده اند و در حفظ حدیث به پایه ای بوده که محدثان را متحیر می ساخته از خود او نقل شده: در محل رقه دو صندوق کتاب داشتم که آنها را نزد مردی به امانت گذارده بودم به غلامم دستور دادم تا آنها را نزد من بیاورد غلام بازگشت و اظهار داشت همگی آنها سوخته و نابود شده اند. گفتم اندوهناک مباش در میان آنها دویست هزار حدیث بود که همگی آنها را با سند و متن در خاطر دارم در آخر عمر هیچ محدثی از نظر مراتب حدیثی به پایه او نمی رسید بلکه در این خصوص در دنیا همتائی نداشت و بسیاری از مطالب دیگر که درباره او ایراد کرده تا آنجا که نوشته است ابن جعابی در ماه رجب سال ۳۵۵ هجری در بغداد درگذشت و در جامع منصور بر جنازه او نماز گزاردند و در مقابر قریش مدفون گردید. در الکنی و الالقاب، ج ۱، ص ۲۳۴ [۱] می نویسد: جعابی از حفاظ حدیث و اجلاء اهل علم بود و شیخ مفید و تلعبیری از وی روایت کرده اند و پس از نقل آثار او می نویسد جعابی به کسر جیم به کسی می گویند که سازنده ترکش یا تیردان باشد-م.

شیخ امام عزیز الدین عمار بن امام ناصر الدین محمد بن حمدان حمدانی

منتجب الدین در فهرست می گوید: وی فاضلی فقیه و پرهیزکار بوده است.

مؤلف گوید: او یکی از دانشورانی است که به حمدانی مشهور می باشد.

شیخ ابو یقظان عمار بن یاسر رحمه الله

وی از مشایخ محمد بن ابو القاسم طبری، و فرزند خودش، شیخ ابو القاسم سعد بن عمار است. از بشاره المصطفی محمد بن ابو القاسم طبری یاد شده استفاده می شود که پدر و پسر از شیخ زاهد ابراهیم بن نصر گرگانی روایت داشته اند، بنابراین، مترجم حاضر هم درجه با شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی است. از اینکه طبری ذیل نام او جمله «سامحه الله» را آورده است، دلیل بر این است که وی در امور دین اندک مسامحه ای داشته است.

شیخ عمیر بن یحیی بن داود

برادرزاده اش شیخ ابو محمد حسن بن محمد بن یحیی بن داود فحّام که استاد شیخ نجاشی بوده، از وی روایت داشته است.

شیخ ابو محمد عنایت الله بسطامی مشهور به بایزید بسطامی ثانی

وی معاصر با شیخ بهائی بود. و در روزگار شاه عباس کبیر می زیست و از دانشمندان بزرگ آن زمان و از نوادگان بایزید بسطامی، سقا و صوفی معروف روزگار حضرت صادق علیه السلام بشمار است و خود این شیخ هم به تصوف تمایل داشته است. آثار پسندیده ای در بیشتر علوم از خود به جای گذارده. من همه یا پاره ای از آنها را دیده ام، از آن جمله، است: رساله ای در مسئله القضاء و القدر این رساله را به نام سید امیر مظفر که از بزرگان آن زمان بوده تألیف کرده و نسخه ای از آن نزد ما می باشد.

و جز آن، رساله ها و کتابهای دیگری هم دارد. از آنجا که نام او را در بسیاری از

تألیف هایش که به خط خود او بوده «عنایت الله بایزیدی بسطامی» دیده ایم شرح حال او را در باب باء یک نقطه ایراد کرده و احوال و آثار او را مفصلاً نگاشته ایم؛ بنابراین احتمال تعدد نخواهد بود.

آقا میرزا عنایت الله بن آقا محمد مؤمن بن محمد باقر اصفهانی

دائی مؤلف این کتاب فاضلی دانشور و بینائی ناقد و پارسائی پرهیزکار و عابد بود. وی از خاندان دولت و عزت و عالی جاهی بشمار می آمد. خدای متعال، محبت عظیمی از دانش در دل او القا کرد و در نتیجه از دل بستگی به دنیا اعراض نمود و به کسب دانش پرداخت و در اندک مدتی بر اقرانش برتری پیدا کرد.

عنایت الله از شاگردان وزیر کبیر خلیفه سلطان و دیگر علمای روزگارش بود و با پدر من و دیگر فضلا همدرس بود؛ لیکن در اوان جوانی و پیش از پدر من در گذشت و او را در نیافتم.

عنایت الله کتابهای ارزنده و فراوانی داشته و پاره ای از آنها را که به خط خود تعلیقه و تحقیق نموده دیده ام. از جمله آنها رساله الشافیه ابن حاجب است خدا از او خرسند باشد و او را خرسند سازد و بهشت را جایگاه او قرار دهد.

سید شاه نعمت الله نقیب اصفهانی

(۱)

تاریخ عالم آرا می نویسد: وی از علمای روزگار شاه تهماسب صفوی و پس از او بوده و از سادات اصفهان و نقیبان ایشان بشمار است. در روزگار تهماسب، سمت قاضی عسگری را عهده دار بوده و مردی کوشا و باهویت بود و در نهایت تقوا بسر می برد و علاقه خاصی به امور شریعت داشت. در زمان پادشاهی اسماعیل دوم صفوی که سنّی

ص: ۳۷۳

۱-*) در عالم آرا، ج ۱، ص ۱۴۹ نام او را عنایت الله، ثبت کرده و مطالب فوق را درباره او نگاشته است و در کتاب حاضر «نعمت الله» ضبط شده ظاهر آن است که در اصل مطبوع این کتاب اشتباهی رخ داده باشد-م.

بود، نیمی از صدارت را به عهده گرفت و در روزگار برادرش سلطان محمد خدابنده از صدارت معزول شد و به اصفهان بازگشت.

مؤلف گوید: ظاهراً وی از علمای بزرگ و مشهور نبوده است.

مولی شیخ زکی الدین عنایت الله بن شرف الدین علی بن محمود بن

شرف الدین علی قهپائی

وی در قهپا متولد شده و چنانچه از لقبش پیدا است دانشوری هوشمند و باذکاوت بوده و در نجف می زیسته و فاضلی دانشور و محقق است و در فن رجال مهارت داشته و به گفته خود، در حواشی ترتیب اختیار رجال کشی از شاگردان ملا احمد اردبیلی و چنان که در اثنای کتاب رجال خود تصریح نموده از شاگردان ملا عبد الله شوشتری بوده است و نسب او به طوری که نوشتیم، به همان نحوی است که خود وی به خط خویش نوشته است.

قهپائی، معاصر با امیر مصطفی، مؤلف رجال بوده و ما پاره ای از حکایات را که فی مابین این دو معاصر اتفاق افتاده است در شرح حال میر مصطفی ایراد کرده ایم. او از علمای دوران شاه عباس کبیر است.

از تاریخ اتمام ترتیب اختیار رجال کشی که به آن اشاره خواهیم کرد برمی آید که قهپائی در ماه محرم سال ۱۰۱۱ هجری در اصفهان از ترتیب آن آسوده خاطر گردیده است.

از تألیفات او کتاب رجال معروف است که کتابی بس ارزنده است و من نسخه ای از آن را در اصفهان و دیگری را در نجف اشرف در کتابخانه آستانه مبارکه حضرت مولانا علی علیه السلام دیده ام و خود مؤلف تعلیقات و تحقیقات چندی بر آن نوشته بود (۱).

ص: ۳۷۴

۱- (*) کتاب رجال مزبور که به نام مجمع الرجال موسوم است در ضمن هفت مجلد در عصر ما به طبع رسیده است و علامه بحاثه حاج سید ضیاء الدین علامه اصفهانی دام عمره حواشی و تعلیقات فراوانی با رمز (ض ع) بر آن مرقوم داشته است و در آغاز مجلد اول آن تقریظی از مرحوم علامه مؤلف -

و از تألیفات دیگر او کتاب ترتیب اختیار رجال کَشّی است که اصل آن (اختیار رجال کَشّی) از شیخ طوسی بوده و قهپائی کتاب اختیار را به طرز جالبی به حروف الفبا مرتب ساخته است و در ضمن به تحقیقات رجالی فراوانی اشاره کرده است.

یادآوری می شود که اصل کتاب رجال کَشّی مشتمل بر شناسائی احوال رجال خاصه و عامه بوده که شیخ طوسی آن را مختصر کرده و در اثر خویش که اختیار رجال کَشّی باشد به پاره ای از احوال خاصه پرداخته و احوال عامه را به طور کلی متذکر نشده است و این اثر هم کتابی مشهور و ارزنده است و نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد و نسخه ای از آن را که به خط شریف قهپائی بوده در شهر فراه دیده ام و خطش تا حدی پسندیده است.

قهپائی به ضم قاف و هاء ساکن و پای سه نقطه و الف و پس از آن یا، منسوب به قهپایه که عربی کوهپایه، یکی از روستاهای اصفهان می باشد.

ص: ۳۷۵

نسخه ای از ترتیب رجال کشی را به خط وی در فراه دیده ام و همچنین نسخه ای از آن را که خط مؤلف بر آن دیده می شود، در اصفهان مشاهده کرده ام. پاره ای از آن خط خورده و در عوض به برخی از مواضع آن الحاقاتی اضافه شده است و حواشی زیادی از مؤلف به رمز (ع) در آن به چشم می خورد.

قهپائی در آغاز ترتیب الرجال می نویسد: اصل کتاب رجال کشی مشتمل بر احوال خاصه و عامه بوده است که شیخ مفید آن را تلخیص نموده و به شرح احوال رجال خاصه اکتفا کرده است.

مؤلف گوید: ملخص رجال کشی، شیخ طوسی بوده نه شیخ مفید (۱).

و از تألیفات قهپائی ترتیب رجال نجاشی است که نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد و خود قهپائی حواشی ارزنده ای بر آن نوشته و با رمز «ع» مشخص کرده است.

ملا عوض شوشتری کرمانی

وی از دانشوران پارسا بوده و تا آخرین روز زندگیش که پس از ۱۱۰۰ هجری بوده در کرمان می زیسته و ملاقاتش دست نداد.

ملا عوض، نماز جمعه را در عصر غیبت واجب می دانست و خود در روز جمعه به اقامه نماز جمعه می پرداخت و رساله ای در این باره تألیف کرده. از تألیفات او رساله حق یقین فی اثبات الواجب و رساله های دیگر می باشد.

ص: ۳۷۶

۱- (*) علامه تهرانی در شرح حال قهپائی که به آخر مجلد چهارم مجمع الرجال ضمیمه شده، پس از نقل کلام صاحب ریاض که در بالا ترجمه شده می نویسد: مؤلف ریاض گفته است ملخص رجال کشی، شیخ مفید است و این موضوع را اعتراض بر قهپائی قرار داده و حال آنکه قهپائی در آغاز مجمع الرجال تصریح کرده است که ملخص شیخ طوسی است و لفظ مفید اشتباه کاتب است. آری قهپائی در آغاز مجمع چنین مرقوم داشته است: کتاب اختیار الرجال من کتاب الشیخ المقدم ابی عمرو محمد بن عمر بن عبد العزیز الکشی للشیخ الجلیل محمد بن الحسن الطوسی رحمهما الله تعالی المشهور بالکشی لانتخابه اياه منه-م.

علی بن خسرو دیلمی

وی از علمای بزرگوار ما بوده. یکی از علما، کتاب فهرست شیخ طوسی را در محل قراح ابی الشحم در مجالس چندی بر وی قرائت کرده و آخرین مجلس قرائت او روز سه شنبه شانزدهم جمادی اولی سال ۵۸۷ هجری در جانب شرقی بغداد اتفاق افتاده از وی روایت می کرده. از اوایل برخی از نسخه های فهرست شیخ طوسی استفاده می شود که مترجم حاضر از شیخ جمال الدین ابو عبد الله حسین بن هبه الله بن حسین معروف به ابن رطبه سوراوی، در سور مدینه در منزل او که به قرائت بر او پرداخته از ابو علی فرزند شیخ طوسی از خود شیخ مؤلف فهرست روایت داشته است.

در یکی از نسخه های فهرست به جای «عیداد» «عیلاد» بکار رفته است و «عیلاد» یا «عیداد» لفظ نامشهور و نامی نامتداول است، ممکن است اشتباه ناسخ بوده یا لفظ مذکور در میان دیلمیها متداول بوده است (۱).

مولی قاضی عیسی

وی از دانشوران متأخر است و از چگونگی روزگار او اطلاعی ندارم. آری در یکی از مواضع از وی چنین یاد شده است: «الفاضل العالم ذو الطبع النقاد و الفهم الوقاد جامع المعقول و المنقول حاوی الفروع و الاصول».

اوصاف مزبور را که دلیل بر علم و کمال و نقادی و شعله وری او در دانش و دارندگی معقول و منقول و فروع و اصول بوده یکی از فضلا به خط خود نوشته و من آن خط را در اردبیل دیده و می پندارم که مترجم حاضر در آنجا در اوایل روزگار صفویان

ص: ۳۷۷

۱- (*) ممکن است عیداد همان عیدداد باشد از قبیل خداداد یعنی کسی که در عید متولد شده و در آن روز به پدر و مادرش ارزانی شده است چنانچه خداداد نام کسی است که خدا او را به والدینش اعطا فرموده است و در میان دیلمیها این گونه نام متداول بوده است-م.

عده دار قضاوت بوده باشد.

شیخ عیسی بن حسن بن شجاع نجفی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی شاعر فاضلی بوده و مؤلف سلافه از وی نام برده و از او ستایش کرده و اشعاری از او آورده و از معاصران است (۱).

مولی عیسی خان اردبیلی

وی فاضلی دانشور و از معاصران است مراتب علمی را در اصفهان از استاد علامه ملا میرزا شیروانی و دیگران فرا گرفته پس از آن به هندوستان رفت و روزگار درازی نزدیک به بیست سال در آنجا زیست؛ سپس به اصفهان بازگشته و مدتی را هم در آنجا، به سر برد تا در آن سرزمین و در روزگار ما وفات یافته است.

از تألیفات او شرح فارسی و مبسوطی است بر دعای صنمی قریش که تحقیقات ارزنده ای در آن ایراد کرده و این کتاب را در هندوستان تألیف نموده و همان نسخه که به خط خود او بوده در نزد ما موجود می باشد. تعلیقات و تحقیقات دیگر نیز تهیه و تألیف نموده است.

مؤلف گوید: مترجم حاضر از علمای بزرگ و رؤسا و سرشناسان ایشان نمی باشد و از آنجا که در ردیف مؤلفان امامت بشمار می آید از وی در این کتاب نام برده ایم.

شیخ عیسی بن محمد جزائری

سید نعمه الله جزائری در تعلیقاتی که بر امل الآمل دارد مرقوم داشته است: وی عالمی فاضل و ثقه فقیه و محدث بود. کتاب شرح الجعفریه که کتابی بزرگ و پرفایده است از تألیفات او می باشد. وی مراتب علمی را در الجزائر و نجف اشرف فرا گرفت و

ص: ۳۷۸

به امامت جماعت و عبادت می پرداخت. هزینۀ زندگیش از حویات ملکه‌هایش که حلال و پاکیزه بود اداره می شد. من در خردسالی به عزم تحصیل علم نزد او رفتم و او را دیدار کردم؛ لیکن به بهره‌گیری از او توفیق نیافتم. او حدود ۱۰۶۰ ه. ق. وفات یافت.

آقا میرزا عیسی بن محمد صالح بیک بن حاج شاه ولی بیک بن حاج پیر

محمد بیک بن خضر شاه اصفهانی ساکن محله شیخ یوسف بنا

پدر مؤلف این کتاب عفی‌الله عنهما، از فضلا و دانشوران روزگارش بوده است.

در آغاز تحصیل از محضر ملا محمود بن میرزا علی اصفهانی شاگرد شیخ بهائی و سید داماد استفاده کرد پس از آن به درس وزیر کبیر خلیفه سلطان حضور یافت و با جمعی از فضلا از قبیل سید امیر عبد الرزاق کاشی همدرس بود. همان اوقات از درس مولای مرحوم مولانا محمد تقی مجلسی و ملا حسن علی بن ملا عبد الله شوشتری و سید میرزا رفیع الدین نائینی و استادین جلیلیں استاد محقق (آقا حسین خوانساری) و استاد فاضل محقق سبزواری و هم طرازان ایشان استفاده کرد و در بیشتر درسها با استاد علامه (ملا میرزای شیروانی) و استاد استناد (علامه مجلسی) و سید میرزا علاء الدین محمد گلستانه و ملا محمد صادق کرباسی همدانی شریک درس بود.

میرزا عیسی از خاندان عزت و دولت و عالی‌جاهی در دین و دنیا بشمار می‌رفت؛ پدرش محمد صالح بیک از خادمان مقرب شاه عباس کبیر صفوی و عمویش محمد علی بیک ناظر بیوتات سلطانی بود و در پیشگاه شاه عباس نهایت عزت و عظمت را داشت؛ همچنین در نزد شاه صفی و شاه عباس ثانی از موقعیت کاملی برخوردار بود. دختر عمویش در خانه وزیر کبیر سید میرزا مهدی بسر می‌برد.

میرزا عیسی پس از درگذشت پدرش درحالی که بیست سال از عمرش گذشته بود به تحصیل علم برخاست و در اندک زمان بر اقرانش برتری یافت و گوی سبقت را از دیگران ربود.

در هفت سالگی من، پدرم سنه ۱۰۷۴ ه. ق. در چهل سالگی در اصفهان بدرود زندگی گفت. پدرم مردی فاضل و دانشمند و بزرگوار و محقق و مدقق و پرهیزکار و در

علوم عقلی و نقلی و ادبی و ریاضی و طب و دیگر از دانشها مهارت داشت و در نهایت پرهیزکاری و تدبیر و شایستگی و اعراض از دنیا بسر می برد و با آنکه از ثروتمندان روزگارش بود حب جاه و مال او را به خود سرگرم نساخته بود؛ تا آنجا که وی را به منصب داوری و شیخ الاسلامی اصفهان نامزد کردند از پذیرش آن پوزش خواست. شب و روز بر او می گذشت و قلم از دستش نمی افتاد و با آنکه از ثروت خدادادی برخوردار بود و نیازی نداشت، کتابهای زیادی را به خط خود استنساخ می کرد و از برکت وجود او بیشتر خویشاوندان و غلامان و کنیزان و دوستان و مردم محله اش به تحصیل دانش اشتغال می ورزیدند تا آنجا که برخی از ظرفا گفته بودند: استر میرزا عیسی هم از فضلا بوده است. غلامی داشت که بر اثر تشویق او از مقام فضیلت برخوردار گردیده و به شرح تجرید و امثال آن می پرداخت.

پدرم، بیشتر شب را به عبادت و مطالعه و نگارش کتاب بسر می برد و از بسیاری از معاصرانش به ویژه از آنهایی که همدرس او بودند شنیدم که او در کوشش و مطالعه و حافظه و جدیت در تحصیل علم و اهتمام به نوشتن تصحیح کتابها و تصنیف و مباحثه و تدریس و مذاکره و قرائت بر اساتید و تشویق دیگران به قرائت، نظیر نداشته و به اندازه ای به قرائت اهتمام داشت که در اول و آخر شب خود به قرائت حدیث و امثال آن می پرداخت و دیگران را هم به قرائت وادار می نمود. قصه ها و حکایت های عجیب و غریب او بسیار است، خدا ما را به پیروی از او توفیق عطا فرماید.

میرزا عیسی پس از خود شش فرزند پسر و ثروت و زمین و روستا و لوازم زندگی و خانه ها و کتابهای فراوانی که نزدیک به هزار مجلد بوده باقی گذارد؛ لیکن بیشتر آن کتابها به جهاتی چند که شرح آنها به درازا می کشد از میان رفته است و از همه آن کتابها آثار مطالعه و تصحیح و تعلیقات و تحقیقاتی که بر آنها داشته نمودار بوده است و خطش در نهایت خوبی بود. و اقسام خطها را با تندنویسی که داشته است مرقوم می داشته.

و از تألیفات او شرح دروس شهید در فقه که ناتمام مانده و رساله ای در کیفیت تحلیف اهل الذمه و سائر الکفار، رساله ای در مسئله رؤیه الهلال قبل الزوال؛ و رساله در صلاه الجمعه؛ تعلیقاتی بر کلام الله المجید؛ تعلیقاتی بر کتابهای اربعه حدیث

(من لا یحضر، کافی، تهذیب، استبصار) و تعلیقاتی بر کتابهای فقهی و اصولی و عربی.

مؤلف گوید: محله شیخ یوسف بنا بیرون از شهر اصفهان و چسبیده به آن بوده است و عوام مردم آنجا را محله «شیخسن بنا» می گویند و شیخ یوسف از بزرگان مشایخ صوفیه است. گویند که نام او شیخ محمد بن یوسف بنا بوده است و به کار بنائی می پرداخته است، و فرزندان او نیز به همین شغل، اشتغال می ورزیده اند، و او تا آخر عمر در همین محله می زیسته و پس از درگذشت در همان جا مدفون شده است و آرامگاه وی هم اکنون مشهور است. آن محله هم به نام او شهرت یافته و من از چگونگی روزگار او اطلاعی ندارم. آری او پیش از ظهور صفویه بوده است.

از نوادگان او وزیر بزرگوار، میرزا شاه حسین اصفهانی است که سمت وزارت شاه اسماعیل صفوی را عهده دار بوده و مردی خردمند و کاملی با تدبیر و بزرگواری باجلالت بود. سرانجام به دست یکی از نوکران شاه اسماعیل به طور ناگهانی و به واسطه دشمنی که با او داشت از پای درآمد و حکایت کشتن او در افواه مردم مشهور و در کتابهای تاریخ مسطور است و منزل این وزیر در همان محله و متصل به آرامگاه شیخ یوسف بنا بوده است. از جمله منزل هایی که در آن محله بوده است خانه های عمومی من و خانه های میرزا یحیی و دیگران می باشد.

حسن بیگ در احسن التواریخ می نویسد: میرزا شاه حسین اصفهانی در آغاز جوانی در اصفهان به کار معماری و بنائی که شغل پدرانش بود می پرداخت؛ سپس بر اثر قابلیت که داشت به امور جزویه ویژه وزارت داروغه اصفهان که ملازم دورمش خان بود نامزد شد سپس طالعش یاری کرده و به خدمت شاه اسماعیل صفوی پرداخت و در این مدت خدمات شایسته ای از او به ظهور رسید که موجبات خرسندی شاه را فراهم آورد و به وزارت و وکالت سلطان منصوب شد. مردی در نهایت سخاوت بود تا آنجا که گاهی اتفاق می افتاد در یک روز، هزار تومان پول به نیازمندان می داد.

میرزا شاه در روز چهارشنبه ۲۸ جمادی الاولی سال ۹۲۹ هجری، یک سال پیش از وفات شاه اسماعیل، هنگامی که از دربار شاه صفوی عازم منزل خود بود به خنجر مهتر شاه قلی که مهتر رکاب خانه بود به طور ناگهانی از پای درآمد و مهتر نامبرده چنان

وانمود کرد که شاه دستور قتل او را صادر کرده است این بود که حاضران هم در قتل او به وی کمک کردند و علت دشمنی مهتر با وی آن بود که میرزا شاه، اموالی را که مربوط به سلطان بوده از وی بازپس گرفته بود (۱).

شیخ عیسی بن محمد بن شیخ بهاء الدین ابو الحسن، علی بن عیسی بن

فخر الدین بن ابو الفتح اربلی

وی از فضلا و شاعران بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی کتاب کشف الغمه را از جدش، علی بن عیسی اربلی که مؤلف آن کتاب است روایت می کند و جدش اجازه مشترکی به وی داده است (۲).

مؤلف گوید: شیخ تاج الدین محمد پدر مترجم حاضر از علما بوده و کتاب کشف الغمه را مانند فرزندش از پدرش روایت می کرده و ترجمه حال او را پس از این یادآور خواهیم شد.

ص: ۳۸۲

۱-*) در تاریخ اصفهان و ری، ص ۱۷۵ می نویسد: میرزا شاه حسین سال ۹۲۷ ه. ق به دست مهتر شاه قلی کشته شد و مهتر مزبور فرار کرد او را گرفته و قصاص کردند و مدرسه جنب هارونیه اصفهان از آثار میرزا شاه حسین است که به سعی دورمش خان ساخته شده است-م.

۲- ۱) - امل الآمل، ج ۲، ص ۲۱۲.

امیر فاضل غازی بن احمد بن ابی منصور سامانی

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: غازی پارسائی پرهیزکار و فقیه بود. تألیفاتی دارد از قبیل کتاب النور. کتاب المفاتیح؛ کتاب النیات. مراتب علمی را از شیخ ابو جعفر طوسی فراگرفت و در کوفه درگذشت.

مؤلف گوید: ممکن است سامانی منسوب به همان کسی باشد که پادشاهان سامانی به وی نسبت دارند؛ بلکه مترجم از فرزندان همین پادشاهان است (۱).

ص: ۳۸۳

۱-*) سامان یا سامان خدات جدّ پادشاهان سامانی است که از نجبای بلخ بوده و آئین زردشتی داشته و به دست اسد بن عبد الله حاکم خراسان، اسلام پذیرفته است. تاریخ بخارا، ص ۸۱ [۱] می نویسد: سامان از بلخ گریخت و به مرو آمده مورد اکرام اسد بن عبد الله قرار گرفت و ایمان آورد و اسد دشمنان او را مقهور ساخت و بلخ را که از وی گرفته بودند به وی بازپس داد و او را بدان سبب سامان خدات گفتند که دهی بنا کرد و آن را سامان نامید و به این نام معروف شد و چنانچه نوشتیم خدات به معنای خداوند و صاحب است سامان، علاقه خاصی به اسد بن عبد الله داشت تا جایی که نخستین فرزندش را اسد نام گذارد. و در صفحه ۲۶۳ همان کتاب می نویسد: سامان دهقانی بود که در شهر سامان نزدیک به ترمذ می زیست و پس از آنکه اسلام آورد اقبال به وی رو کرد و اولادش پس از شکست صفاریان به مقامات عالیه از سلطنت و امارت رسیدند سامان از دودمان بهرام چوبینه بود و نسبش به این واسطه به وی منتهی می شود. سامان بن حیثان بن طیغان بن نوشروان بن بهرام چوبینه در لب التواریخ، ص ۱۳۷ می نویسد: -

شیخ معاصر در امل الآمل می گوید: وی فقیهی راستگو و از متکلمان بود و از سید مرتضی روایت می کرده است (۱).

سید نجم الدین غنیمه بن هبه الله بن غنیمه الدعوی

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی فقیهی متدین بود.

ص: ۳۸۴

۱-۱) - امل الآمل، ج ۱، ص ۲۱۳.

سید فادشاه بن محمد علوی حسینی راوندی

شیخ منتجب الدین در فهرست می گوید: وی فقیهی بافضیلت بوده است (۱).

مؤلف گوید: ممکن است فادشاه با دال بی نقطه، عربی پادشاه بوده باشد.

مولی علاء الدین فتح الله بن مولی رضی الدین عبد الملک بن شمس الدین

اسحاق بن رضی الدین عبد الملک بن محمد بن فتحان واعظ قمی کاشانی

وی در کاشان متولد شده و در قم و کاشان می زیست. او و پدر و فرزندش ملا وجیه الدین عبد الله از علمای بزرگ امامیه بوده اند. و فرزندش وجیه الدین از پدرش

ص: ۳۸۵

۱-*) در پاورقی فهرست منتجب الدین، ص ۱۴۳ [۱] می نویسد: از منظومه عدّه الخلف استفاده می شود کنیه سید فادشاه ابو المعالی بوده است چنانچه می گوید: و سید الراوند ذو المقام ابو المعالی فادشاه السامی و از چکامه ای که سید فضل الله راوندی در سوگ قاضی زین الدین عبد الجبار طوسی متوفی ۵۲۹ ه. ق سروده و در صفحه ۴۶، آن دیوان آمده به دست می آید که فادشاه به لقب تاج الدین شناخته شده و در راوند می زیسته و سال ۵۱۹ هجری در گذشته آنجا که سید فضل الله گفته است: فی تسع عشره مات تاج الدین و اما منا فی التسع و العشرین خربت بتاج الدین راوندوها قاسان تخرّب بعد زین الدین

مترجم حاضر روایت می کرده است.

از آغاز کتاب غوالی اللثالی ابن جمهور لحساوی استفاده می شود که مترجم حاضر از پدرش رضی الدین عبد الملک روایت داشته و ابن جمهور وی را چنین ستوده است «المولی الفاضل الکامل».

شیخ فتح بن محمد بن آزاد مسکنی

منتجب الدین در فهرست او را فاضل فقیه یاد کرده است.

ابو فراس فرزدق بن غالب

شاعری ماهر و بنام است و در ضمن چکامه مشهوری که دارد، از حضرت علی بن الحسین بلکه از حضرت سید الشهداء علیهما السلام ستایش کرده است. ابن شهر آشوب در معالم العلماء وی را از اصحاب حضرت زین العابدین علیه السلام و از شاعرانی بشمار آورده است که تنها از اهل بیت عصمت علیهم السلام ستایش کرده اند (۱).

مؤلف گوید: از پاره ای اخبار که در شهادت حضرت سید الشهداء وارد شده چنین برمی آید آنگاه که حضرت امام حسین علیه السلام عازم کربلا بود، فرزدق به ملاقات آن حضرت شرفیاب شد و چکامه ای در مدح آن حضرت معروض داشت، حضرت عطیه فراوانی به وی مرحمت فرمود و در عین حال مورد توجه مقام والای امام علیه السلام قرار نگرفته بود.

از آن جمله خبری است که سید صفی الدین ابو جعفر محمد بن معدّ موسوی در کتاب مقتل الصغیر روایت نموده است.

و استاد استناد در کتاب بحار در ضمن احوال حضرت سید الشهداء علیه السلام از کتاب انس المجالس چنین روایت کرده است: آنگاه که مروان، فرزدق را از مدینه بیرون کرد نزد حضرت سید الشهداء علیه السلام آمده حضرت مبلغ چهارصد دینار پول به وی اعطا

ص: ۳۸۶

فرمود و در پاسخ کسی که گفته بود: «فرزدق سرایندهٔ بدکار و بی پروائی است»، فرمود:

ان خیر مالک ما وقت به عرضک: «بهترین ثروت تو ثروتی است که به وسیلهٔ آن از آبروی خودت نگهداری نمائی» و مؤید آن است که رسول اکرم (ص) کعب بن زهیر را مورد توجه قرار داد و فرمان داد تا با پرداخت عطیه به عباس بن مرداس دهان او را از یاهو سرائی ببندند و فرمود: اقطعوا لسانه: «به او عطیه دهید تا در نتیجه زبان یاهو گویش بریده شود».

مؤلف گوید: از ظاهر تقریر امام علیه السلام استفاده می شود که فرزدق از نظر آن حضرت ناپسند بوده است.

نجاشی در رجال خود گوید (۱)...

مشهور آن است که فرزدق، قصیده معروفش را در روزگار عبد الملک و در مقام ستایش از حضرت علی بن الحسین علیه السلام سروده است. و از کتاب المقتل الصغیر سید صفی الدین مذکور استفاده می شود که فرزدق چکامهٔ خود را در مدح حضرت امام حسین علیه السلام سروده است (۲).

سید شاه فتح الله کبیر شیرازی حسینی

نگارندهٔ حواشی بر حاشیه قدیمی جلالی است. وی فاضلی دانشور و متکلمی

ص: ۳۸۷

- ۱- (*) نجاشی دربارهٔ فرزدق مطلبی ارائه نکرده است تنها در ضمن احوال ابراهیم بن ابی البلاد می نویسد ابو البلاد مرد نایبانی و در عین حال راوی اشعار بود و فرزدق در حق او گفته است: «یا لهف نفسی علی عینیک من رجل» - م.
- ۲- (***) کشی در رجال خود می نویسد: ابو فراس فرزدق بن غالب سراینده ای بنام؛ سپس به سند خود نقل کرده است هشام بن عبد الملک در روزگار خلافت عبد الملک به حج بیت الله رفت در هنگام طواف خانه خدا تصمیم داشت استلام حجر نماید از ازدحام جمعیت قادر به استلام نبود شامیها او را بر کرسی نشانیدند و اطراف خانه طواف دادند در این حال حضرت علی بن الحسین که به پیراهن و ردائی آراسته و چهره اش از همگان زیباتر و بوی خوشش مشامها را روح تازه ای داده بود و اثر سجده بر پیشانی مبارکش ظاهر بود وارد حرم شده و به طواف پرداخت و هنگامی که به حجر نزدیک شد مردم از هیبت آن حضرت از کنار حجر دور شده تا حضرت با کمال آرامی به استلام حجر مشغول شد این پیش آمد بر هشام گران -

بزرگوار بود و در روزگار شاه طهماسب صفوی و بلکه در دولت شاه عباس کبیر از دانشوران شیراز بوده است.

شیرازی، از مشکلات و حقایق ارزنده حاشیه قدیمه جلال الدین دوانی که بر شرح تجرید داشته به خوبی برخوردار بوده و به این معنی هم شناخته شده است و خود حاشیه ای بسیار پسندیده بر حاشیه وی نگاشته که از تحقیقات فراوانی برخوردار می باشد، و من آن را دیده و مطالعه کرده ام.

مؤلف تاریخ عالم آرا و دیگران، سید شاه تقی الدین محمد شیرازی نسابه مشهور و

ص: ۳۸۸

فضلاى ديگر را از شاگردان او نام برده اند (۱).

سلسله سادات شاهيه در شيراز، از علمای مشهور و بيشر آنها از افراد بافضيلت می باشند. دانشوران ايشان تا نزديک روزگار ما باقى بوده اند و آخرين ايشان سيد شاه ابو الولی است که به اصفهان آمد و هم زمان استاد محقق (آقا حسين خوانساری) به تدریس حاشيه قديمه اشتغال می ورزید و ممکن است شاه ابو الولی غير از مترجم حاضر باشد.

سلسله شاهيه از تحقيقات دقيق حاشيه جلاليه، اطلاعات کاملی داشتند و معروف است که دقايق حاشيه قديمه و حلّ معانی مشکل آن، دست به دست به آنها رسیده و از لفظ و کتابت آن، کمال برخوردارى را داشته اند.

و گروهی از اين خاندان به فهم و فراست ویژه ای دست پیدا کرده اند؛ از جمله ايشان سيد شاه فتح الله مترجم حاضر است و از نوادگان او که از اين نعمت برخوردارى پیدا کرده، سيد شاه فتح الله شيرازى لارى است که در روزگار ما می زيسته و در اين

ص: ۳۸۹

۱- (*) عالم آرا، ج ۱، ص ۱۴۸ می نویسد: شاه تقی الدین محمد از سادات نسابه دار الملک شيراز است، بسيار فاضل و دانشمند و از تلامذه علامی شاه فتح الله شيرازى بود و با علامه العلمائى مولانا ميرزا جان شيروانی مباحثات نموده در معقولات و حکميات ترقی فاحش کرده بر مسند افاده و تدریس دار الفضل شيراز تمکن یافت و جمعی کثیر از فضلا و طلبه علوم به مدرس او حاضر گشته استفاده علوم می نمودند و از زمره دانشمندان عصر است - م.

اوقات با عمر درازی که یافته در اصفهان در گذشته است.

شاه فتح الله لاری در آغاز، منصب داوری شهر لار از شهرهای شیراز را به عهده داشت؛ سپس شاه سلیمان صفوی او را با توجه به مقدمه ای که شرح آن طولانی است به اصفهان طلبید و روزگار درازی در اصفهان زیست کرد سپس استعفای خود را به اطلاع شاه رسانید و به داوری شیراز نامزد شد لیکن مقدمات آن برای وی حاصل نشد و به شیراز هم نرفت تا در سال ۱۰۹۸ ه.ق در اصفهان در گذشت و حکایت حال او طولانی است.

شاه فتح الله، از دانش و فضیلت برخوردار بوده و مهارت تمامی در فن بدیع و نامه نگاری پارسی و تازی داشته. از تألیفات او کتابی تاریخی است که به پارسی و با قلم منشیانه در اواخر عمرش تألیف کرده و رساله ای در فن بدیع تألیف کرده که از ارزشمندی ویژه برخوردار بوده و در اصفهان به تدوین آن اقدام نموده است و رساله مبسوطی در امامت تألیف نموده. در این رساله، مناظراتی را که میان او و ملا عبد الرحیم لاری صحاف، که در مدینه منوره مجاور بوده و به تدریس می پرداخته، اتفاق افتاده نگارش داده است. حکایت حال او با ملای مزبور خالی از اهمیت نبوده و ما به مناسبت اینکه حکایت مزبور طولانی است از شرح آن خودداری کرده ایم.

شاه فتح الله این رساله را در اواسط حالش که عازم مکه مکرمه بوده است تألیف نموده است، گویند شاه فتح الله از علوم غریبه از قبیل سحر و وفق و اعداد و امثال اینها برخوردار کاملی داشته است لیکن صحت این نسبت از نظر من ثابت نشده است و همین نسبت بوده که دست او را از دنیا کوتاه کرده و نتوانسته هزینه زندگی خود را تهیه نماید..

مولی شاه فضل الله کاشانی

فاضلی عالم بوده مراتب علمی را از عمویش ملا محمد محسن کاشانی فرا گرفته و با رویه حکمت و تصوف و دیگر مزایایی که ملا محسن داشته مخالفت می کرده و به رد آنها می پرداخته و از تألیفات او کتاب رد الوافی است که در چهارده مجلد به عدد

ص: ۳۹۰

سید اجل امیر کمال الدین فتح الله بن هیبه الله بن عطاء الله حسنی حسینی

سلامی شاهی

وی از سادات بزرگوار علمای متأخرین و از معاصران دولت صفویه بشمار می آید و به گمان من در آخر عمر در هندوستان ساکن بوده است.

از تألیفات او ریاض الابرار فی مناقب الکرار است. این کتاب که به پارسی تألیف شده، جامع لطائف فضائل حضرت مولی امیر المؤمنین علیه السلام و تنی چند از اولاد طاهرین آن حضرت صلوات الله علیهم اجمعین و جوامع احوال ایشان است. مطالب این کتاب را از کتابهای اهل سنت که قوی ترین دلیل بر حقانیت اهل بیت است، گرد آورده و گاهی هم از کتابهای شیخ مفید؛ از کتاب الثاقب فی المناقب شیخ محمد بن علی گرگانی معاصر با ابن شهر آشوب و امثال ایشان، از اصحاب ما، نقل کرده است و من به نسخه ای از آن در اصفهان در نزد ملا محمد حسین معلم محبوس دست یافتم که تحقیقات ارزنده ای در آن به چشم می خورد که از کتابهایی که کمتر در اختیار دیگران بوده، نقل کرده است.

از جمله، مطالبی که در اثنای بحث از لزوم مراعات از سادات ایراد نموده، از کتاب الاربعین من الاربعین، که باید مؤلف آن مشخص شود، (۱) این حدیث را نقل کرده است: پیمبر اکرم (ص) فرمود: هر گاه یکی از فرزندان من بر کسی وارد شود و آن

ص: ۳۹۱

۱- (*) الذریعه، ج ۱، ص ۴۳۲، دو کتاب به این نام از شیخ مفید و شیخ منتجب الدین یاد کرده و از کتاب مذکور نیز نام برده است و اظهار داشته از مؤلف آن اطلاعی ندارم سپس از کتاب حاضر نقل کرده که مؤلف ریاض الابرار از کتاب مزبور حدیث استحباب قیام برای سادات را نقل نموده و اشاره کرده که مؤلف ریاض از مؤلف آن اظهار بی اطلاعی نموده و ظاهر آن است که کتاب یادشده غیر از کتاب مفید و منتجب الدین است و صاحب ریاض که خزیت فن رجال و کتاب شناس ماهر است ممکن نیست از دو کتاب مزبور بی اطلاع باشد بنابراین کتاب یادشده کتاب مفید و منتجب الدین نخواهد بود-م.

شخص، وی را احترام نکرده و در برابر او قیام نکند، بر من ستم کرده است و کسی که بر من ستم کند از منافقان است.

و از کتاب الاربعین سید علاء الدین از سلمان فارسی از رسول خدا(ص) نقل کرده است فرمود: کسی که یکی از فرزندان مرا ببیند و از جهت احترام از او کاملاً قیام ننماید خدا او را به درد بی درمانی گرفتار خواهد کرد.

مؤلف گوید: این دو خبر آشکارا دلالت دارند بر آنکه هرگاه سادات در مجلسی در آیند باید برای احترام آنها به پای خاست. از آنجا که کسی قائل به فرق نشده است، احساس می شود که مستحب است برای ورود دیگر مؤمنان هم قیام کرد؛ به ویژه هرگاه کسی که وارد می شود از علما بوده باشد. البته قیام برای سادات از اهمیت بیشتری برخوردار است و از این دو حدیث به دست می آید، آنها که قیام در مجالس را به منظور احترام از شخص وارد بدعت می شمارند، سخنی بی اساس و غیر قابل توجه است؛ گذشته از این عمومات هم مؤید آن است که در برابر سادات و مؤمنان و علما هم باید قیام کرد. ما حقیقت این موضوع را در کتاب العشره از وثیقه النجاه ایراد کرده ایم و آرزو مندیم به الطاف محمد و آل محمد آن کتاب به پایان برسد.

ممکن است لفظ سلامی در نسب مترجم حاضر منسوب به سید فلانی باشد که به لقب «سلام الله علیک» شهرت داشته؛ به این معنی که آن شخص در برابر مرقد مطهر رسول خدا(ص) قرار گرفته و به عرض رسانیده سلام الله علیک و حضرت رسول(ص) در پاسخ او فرموده است: السلام علیک یا ولدی. و از همین سلسله است میرزا رضی شیخ الاسلام کازرون.

مولی فتح الله بن شکر الله کاشانی شریف

وی فاضلی خردمند و دانشمندی کامل و بزرگوار و فقیهی متکلم و دانشور و از دانشمندان روزگار شاه طهماسب و دیگر پادشاهان صفویه و از شاگردان علی بن حسن زواری مفسر بنام است که توسط او از شیخ علی کرکی روایت می کرده است.

ملا فتح الله آثار ارزنده ای ویژه در تفسیر داشته و در این فن از مهارت کاملی

برخوردار بوده است. از تألیفات او است: شرح نهج البلاغه که آن را به پارسی و به نام تنبیه الغافلین و تذکره العارفين نامیده و کتاب معروفی است. من نسخه ای از آن را در اصفهان و شیراز و هرات و دیگر جاها دیده ام.

و نیز ترجمه کتاب الاحتجاج شیخ طبرسی است که به نام کشف الاحتجاج نامیده و به خواهش شاه تهماسب انجام گرفته و من آن را در شهر اردبیل در کتابخانه شیخ صفی دیده ام. از آثار دیگر او، کتاب تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین است که تفسیری بزرگ و مشهور و نزدیک به صد و هفتاد هزار بیت است که در ضمن پنج مجلد به فارسی تألیف شده است. ملا فتح الله در این تفسیر در ضمن آیاتی که به توضیح آنها پرداخته ادله ای را که لازم می دانسته یادآوری کرده و به نکات عربی و امثال آنها اشاره کرده و به خوبی از عهده برآمده است.

دیگر از تألیفات او، تفسیر خلاصه المنهج است که به پارسی نوشته و خلاصه ای از تفسیر منهج الصادقین است که معروف می باشد و در سه مجلد تدوین شده است (۱).

تفسیر دیگری به عربی به نام زبده التفاسیر تألیف نموده که تفسیر بزرگی مشتمل بر هشتاد هزار بیت بوده و در دو مجلد ضخیم تدوین شده است. به طوری که خود او در آغاز این تفسیر می نویسد: این تفسیر را پس از تألیف منهج و خلاصه آن، تألیف نموده است و من همین تفسیر که به خط شریف او بوده در اشرف مازندران در نزد ملا محمد که مدرس آنجا بوده است دیده ام. این کتاب در نیمه ماه ذی قعدة الحرام سال ۹۷۷ ه. ق به پایان رسیده است. در این تألیف اخبار اهل بیت علیهم السلام را آورده و بیشتر مطالب آن را از تفسیر کشف و تفسیر قاضی و تفسیر مجمع البیان و جوامع الجامع طبرسی استفاده نموده که مشتمل بر مطالب و تحقیقات ارزنده ای است (۲).

ص: ۳۹۳

۱- (*) نسخه ارزنده ای از این تفسیر در کتابخانه والد اینجانب دام عمره الشریف موجود است که سالیان درازی آن را با برخی از نسخه ها و تفاسیر دیگر مقابله و تصحیح فرموده است حفظ الله و ابقاه -م.

۲- (***) ریحانه، ج ۳، ص ۳۳۸، [۱] ترجمه قرآن شریف را از آثار او نام برده است و اضافه کرده ملا فتح الله در سال ۹۸۸ هجری وفات یافته و در تاریخ فوت او گفته اند: -

معد بن فخار بن محمد بن احمد بن محمد بن محمد بن حسین بن محمد

حائری بن ابراهیم المجاب بن محمد بن موسی الکاظم علیه السلام الحسینی

العلوی الموسوی الحائری

(۱)

وی دانشوری بس دانا و بنام و از فقهای اصحاب بشمار است، مترجم بزرگوار و فرزندش سید عبد الحمید بن فخار و نواده اش سید، علم الدین مرتضی بن عبد الحمید، از دانشوران بنام بوده اند و شرح حال ایشان را آورده ایم.

سید فخار، از شاگردان عمید الرؤساء و ابن ادريس بوده و از هر دو تن روایت می کرده و همچنین از شیخ شاذان بن جبرئیل قمی روایت داشته است.

سید فخار شاعر و دانشوری فقیه بود و در اردبیل در ضمن مجموعه ای پاره ای از سروده های نغز او را دیده ام و در همان شهر در کتابخانه آرامگاه شیخ صفی الدین اردبیلی، به نسخه ای از سرائر ابن ادريس استاد این مترجم دست یافتم که آن نسخه بر مترجم حاضر قرائت شده و در مواضع چندی به خط شریف او آثار تصحیح نمایان بود.

سید فخار، اخباری که سند آن به حضرت رضا علیه السلام منتهی می شود در خانه شیخ مقری که واقع در واسط بوده، از شیخ ابو طالب، عبد الرحمن بن محمد بن عبد السمیع هاشمی واسطی که واقع در واسط بوده و ما هم پیش از این به شرح حال او پرداختیم از وی روایت می کند. و تاریخ آنها ماه ذیحجه سال ۶۱۴ ه. ق بوده و شهید اول اظهار داشته است: من اجازه شیخ مقری را که به خط خود او بوده و برای سید

ص: ۳۹۴

۱-*) به طوری که مؤلف از شیخ بهائی نقل می کند (فخار) به کسر فاء و خای نقطه دار بر وزن رجال ضبط شده است-م.

نوشته است دیده ام. از لابلاي كتاب الرّد على الذاهب الى تكفير ابي طالب برمي آيد كه سيد فخر، از مشايخ چندي استفاده کرده است، از آن جمله است شيخ اجل (۱)...

شيخ معاصر در امل الآمل مي نويسد: سيد شمس الدين فخر بن معدّ بن فخر موسوي حائري، دانشوري اديب و محدث بود، تأليفاتي از او باقي مانده است. از جمله، كتاب الرّد على الذاهب الى تكفير ابي طالب كه كتاب بسيار ارزنده اي است (۲) و امثال آن از تأليفهاي ديگر، محقق حلّي از وي روايت مي كند و خود او از ابن ادريس حلّي (۳) و از شاذان بن جبرئيل قمي و ديگران روايت داشته است (۴).

مؤلف گوید: از نظر من كتاب الروضه في الفضائل والمعجزات هم از تأليفات اين سيد مي باشد و كسي كه اين كتاب را، به شيخ صدوق نسبت بدهد و از آثار او برشمارد اشتباه کرده است زيرا تاريخ برخي از سندهاي آن كتاب، ۶۵۱ ه. ق بوده؛ گذشته از اين گاهي با واسطه از شيخ ابو الفضل شاذان بن جبرئيل قمي روايت مي نمايد.

كتاب الرّد على الذاهب همان كتاب ايمان ابي طالب (۵) است كه استاد استناد قدّس سرّه در فهرست بحار الانوار آن را به وي نسبت داده و مورد اعتمادش بوده و در

ص: ۳۹۵

۱- (*) مشايخ وي كه در آن كتاب آمده و مؤلف در اينجا نام نبرده است پدرش معد بن فخر و ابن ادريس حلّي و شيخ ابو الفضل حلّي احدب و شاذان قمي و سيد عبد الحميد نسّابه و ابن معيّه و نصر حائري و سيد يحيى علوي بصري و محمد بن علي فويقي و عميد الرؤساء هبه الله و شيخ ابو الفرج بن جوزي و جمعي ديگر كه در اين كتاب نيامده است ابن زهره حلبّي و ابن بطريق و قاضي ابو الفتح واسطي و امثال ايشان كه مؤلف هم به جمعي از اين ها ضمن سند روايتي اشاره خواهد كرد-م.

۲- (***) خود مؤلف در ص ۱۴ مي نويسد: وقد سميت كتابي هذا (الحجه على الذاهب الى تكفير ابي طالب)-م.

۳- (۱) -در نسخه مؤلف به خط خود او چنين آمده بنا به تصريح شيخ نعمه الله بن خاتون عاملي در اجازه اي كه براي سيد بن شدقم مدني مرقوم داشته است-م.

۴- (۲) -امل الآمل، ج ۲، ص ۲۱۴. [۱]

۵- (۳) -در نسخه مؤلف آمده كتاب ايمان ابي طالب همان كتاب الحجه على الذاهب الى تكفير ابي طالب بوده است.

کتاب بحار از آن نقل نموده و چنین گفته است: کتاب ایمان ابی طالب تألیف سید فاضل نیک بخت شمس الدین فخار بن معدّ موسوی قدس الله روحه می باشد (۱).

و در فصل دوم مرقوم داشته است: سید فخار، از راویها و مشایخ بزرگ می باشد و بزودی در اجازه های اصحاب ما به نام وی اشاره خواهد شد (۲).

در حاشیه نسخه کهنی از کتاب المجدی فی انساب الطالبین تألیف شریف ابو الحسن علی بن محمد بن علی علوی عمری نسابه که در نزد من موجود است یکی از فضلا چنین نوشته است: در کتاب المقباس فی فضائل بنی العباس تألیف شیخ الشرف فخار بن معدّ موسوی نسابه آمده است که مستکفی بالله گفته: در خردسالی در خواب دیدم که گویا امور خلافت به عهده من واگذار شده است و من در جانب شرقی دجله توقف کرده بودم؛ در آن حال مردی را دیدم که در روی آب راه می رود و از جانب غربی دجله به جانب شرقی آن در حرکت است. از دیدن او و اینکه در روی آب، حرکت می کند به هراس افتادم، هنگامی که نزدیک من رسید به وی سلام کرده پرسیدم شما کیستید؟ فرمود: من علی بن ابی طالبم برای زیارت حضرت ابو عبد الله علیه السلام می روم و تو بزودی امور خلافت را عهده دار خواهی شد. اینک به ذریه من احسان کن و از خواب بیدار شدم.

مؤلف گوید: از ظاهر حال پیدا است که کتاب مزبور از آثار سید مترجم می باشد و این اشکال به وجود می آید که چگونه مانند این سید جلیل به خود اجازه داده است در فضائل بنی العباس که پایه دین و دولت آنها بر کفر و گمراهی و قیاس برقرار بوده کتابی

ص: ۳۹۶

۱-۱- بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۸. [۱]

۲- (*) علامه در اجازه کبیره اش در چندین جا از وی نام می برد و مشایخ او را متذکر می شود و شهید در اجازه ابن خازن مرقوم داشته است و مصنفات السید النسابه العلامة شمس الدین ابی علی فخار و مرویاته و باز در اجازه شمس الدین بن نجده نوشته و مصنفات و مرویات السید السعید العلامة امام الادباء و النسب و الفقهاء شمس الدین ابی علی فخار بن معدّ موسوی (رضی الله عنه). شهید ثانی و فرزندش شیخ حسن صاحب معالم همین جملات را در اجازه خود ایراد کرده اند-م.

تألیف نماید و هرگاه بگوئیم این کتاب از تألیفات جد اوست بازهم خالی از اشکال نخواهد بود مگر اینکه بگوئیم این کتاب را، سید مترجم برای تقیه نگاشته است؛ زیرا سید در روزگار عباسی ها می زیسته و هنوز سلسله آنها، منقطع نگردیده و در روزگار خواجه نصیر طوسی رشته خلافت آنها از یکدیگر گسیخته شده است. و به همین مناسبت اظهار داشته ایم که سید مترجم کتاب مزبور را به عنوان تقیه یا به جهت صحیح و شرعی دیگر تألیف کرده باشد؛ چنان که محقق طوسی کتاب اخلاق ناصری را به همین مناسبت تألیف نموده و با توجه به این احتمال انتساب کتاب مزبور به وی یا به جدش بلا اشکال می باشد.

گروه دیگری از علما از قبیل فرزندش سید عبد الحمید که استاد سید عبد الکریم بن طاوس مؤلف فرحه الغری است از وی روایت کرده اند.

از یکی از مواضع کتاب فرائد السمطین حموینی استفاده می شود که او از سید جلال الدین عبد الحمید از پدرش سید فخار بن معد مترجم حاضر از شیخ عالم محدث ابو القاسم، علی بن منصور خازن حائری، به املائی که داشته از شیخ حافظ ابو القاسم، ذاکر بن کامل خفاف در سال ۵۸۲ ه. ق در بغداد از شیخ ابو سعید احمد بن عبد الجبار بن احمد صیرفی از قاضی ابو القاسم علی بن محسن تنوخی از شیخ ابو عبد الله محمد بن عمران مرزبانی روایت می کرده است و ظاهراً همگی نام بردگان در این سند، از اعلام شیعه اند.

و در سندی آمده است که ذاکر بن کامل یادشده از ابو عبد الله حسین بن عبد الملک بن حسین حلال از شیخ زکی ابو احمد حمزه بن فضاله بن محمد هروی در هرات از شیخ ابو اسحاق ابراهیم بن محمد بن عبد الله بن داود بن علی بن عبد الله رازی بخاری در شهر بخارا در سال ۹۷ ه. ق [در خانه او و در ماه صفر از ابو الحسن علی بن محمد بن مهرویه روایت داشته است.

در یکی از مجموعه های بعضی از مشایخ خویش پاره ای از اخبار را به نقل از خط سید مترجم نقل کرده و نسب او را در آن مجموعه چنین ایراد نموده است: سید فقیه نسابه ادیب شمس الدین ابو علی فخار بن معد بن فخار بن احمد بن محمد بن محمد بن

حسین مشیثی بن محمد بن ابراهیم بن محمد بن موسی الکاظم علیه السّلام. و در آخر برخی از نسخه های کتاب ایمان ابی طالب که اثر خود سید مترجم است، نسب او را به همان نحو که در عنوان این شرح حال نوشته ایم یادآوری کرده است (۱).

یادآوری می شود در بحرین، خط سید مترجم و اجازه و بلغات او را که نشان تصحیح فلان کلمه و پایان کار است، در کتاب المتعه شیخ فلان سعدی دیده ام و خط شریف او متوسط بوده است.

سید مترجم از شیخ شاذان بن جبرئیل قمی روایت می کرده است و از یکی از سندهای شهید ثانی که منتهی به صحیفه سجادیه می شود بدست می آید که سید مترجم از شیخ محمد بن محمد بن هارون معروف به ابن الکاال روایت داشته است. و از اجازه شیخ علی کرکی به شیخ علی میسی استفاده می شود که گروهی از علماء از قبیل، شیخ سدید الدّین یوسف پدر علاّمه حلّی، سید علی بن طاوس؛ سید احمد بن طاوس، محقق حلّی؛ شیخ نجیب الدّین یحیی بن سعید از مترجم حاضر روایت داشته اند؛ همچنین از روایت شهید ثانی که منتهی به صحیفه سجادیه می شده و اجازات دیگر به دست می آید که فرزندش سید عبد الحمید بن فخار از وی روایت می کرده است.

و از کتاب کهنی که تألیف یکی از شاگردان عبد الحمید فرزند سید فخار است به دست می آید: که سید فخار، از شیخ تاج الدّین حسن بن علی بن دربی روایت می کرده و فرزندش سید عبد الحمید از وی روایت داشته است.

و از اوائل شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید معتزلی استفاده می شود که ابن ابی الحدید هم از سید مترجم روایت می کرده است.

سید مترجم از جمعی دیگر نیز روایت داشته است. از جمله ایشان است

ص: ۳۹۸

۱-*) در مقدمه کتاب ایمان ابی طالب نسب او با این توضیح آمده است: ابو علی فخار بن معد بن فخار بن احمد بن محمد بن محمد مکنی به ابو الغنائم بن حسین شیتی ابن محمد حائری بن ابراهیم مجاب بن محمد عابد بن امام موسی الکاظم بن امام جعفر الصادق بن امام محمد باقر بن امام علی سجاد بن امام حسین الشهید بن امام علی امیر المؤمنین بن ابی طالب بن عبد المطلب بن هاشم صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین-م.

سید جلال الدین عبد الحمید بن عبد الله تقی حسنی نسابه. من روایت سید مترجم را از خط سید عبد الکریم بن طاوس که بر پشت کتاب المجدی ذکر شده نوشته بود، استفاده کردم.

سید مترجم، نواده فاضلی داشته به نام سید علم الدین المرتضی علی بن عبد الحمید بن فخار که پیش از این به شرح حال او اشاره کرده ایم.

در یکی از مجموعه ها به خط یکی از فضلا به نقل از خط سید مترجم شمس الدین فخار بن معد رحمة الله چنین آمده که شیخ ما عمید الرؤسا بن ایوب لغوی اطال الله بقائه، در یکی از ماههای سال ۵۹۳ ه. ق اظهار داشت که صاحب بن عبّاد در یکی از سفرهایش وارد خوزستان شد اشعار زیر را برای شیخ ابو هلال عسکری ارسال داشت (۱).

و لما أیتم أن تزوروا و قلم ضعفنا فما نقوی علی الوخذان

أتیناکم من بعد أرض نزورکم فکم منزل بکر لنا و عوان

سألکم هل من قری لنزلیکم ببذل حدیث لا غلاء جفان

-از دیدار ما خودداری کردید و اظهار داشتید ضعف و ناراحتی مانع از دیدار شما شده است.

-ما از سرزمین دور و دست نخورده ای به دیدار شما آمدیم و خواستیم که ما را در منزل خود جای دهید و از ما دلجوئی به عمل آورید.

-از مطالبی که از وی شنیده ام آن است که عرب می پندارد هرگاه پای آدمی از

ص: ۳۹۹

۱- (*) ابو هلال حسن بن عبد الله از ادبا و لغویهای قرن چهارم هجری و کتاب فروق اللغات او به طبع رسیده و کتاب الاوائل او معروف می باشد. الکنی و الالقب، ج ۱، ص ۱۷۴ [۱] می نویسد: صاحب بن عبّاد علاقه زیادی به ملاقات او داشت و راهی برای ملاقات او نداشت تا اینکه از مؤید الدوله اجازه گرفت تا به عسکر مکرّم که از شهرهای اهواز بود برود و از طرف او مأذون گردید، هنگامی که وارد آنجا گردید توقع داشت که ابو هلال به دیدار او بیاید برخلاف انتظار ابو هلال به دیدار او نرفت صاحب ناراحت شد اشعاری را که مؤلف از وی نقل کرده برای او ارسال داشت ابو هلال این بیت را برای او فرستاد. اهمّ بامر الحزم لو استطیعه و قد حیل بین العیر و النزوان صاحب گفت اگر متوجه بودم، ابیاتی به این روی برای او نگفته بودم. ابو هلال سال پس از ۳۹۵ ه. ق در گذشته است -م.

زیادی راه رفتن احساس خستگی نماید به مجردی که به یاد محبوب ترین افراد بیفتند خستگی از پای او برطرف می شود. و کثیر عزت سراینده بنام عرب هم گفته است:

إذا مذلت رجلی ذکرت ابن مصعب فان قلت عبد الله، أجلي فتورها

-هرگاه پایم اظهار خستگی نماید به مجردی که بیاد عبد الله بن مصعب می افتم، خستگی و فتور آن را از خاطر می برم.

شیخ اجلّ رضی الدّین عمید الرؤسا بن ایوب (اطال الله بقائه) به من گفت: معمول عرب آن است که هرگاه یکی از دو نفر دوست، جامه دیگری را پاره کند، برای همیشه با یکدیگر دوست شده و ابراز دشمنی نمی نماید؛ سپس برای شاهد بیان خود، شعری از سحلم بنده بنی خشخاش اسدی ایراد کرد (۱).

ص: ۴۰۰

۱- (*) سید فخار تنها راوی اشعار و پاره ای از کلمات نبوده بلکه چنان که پیش از این نوشتیم خود هم شاعر زبردستی بوده است در بحار، ج ۱۰۷، ص ۱۹ [۱] نوشته است سه بیت زیر را شهید اول خود به سید فخار نسبت داده است: ساغسل اشعاری الحسان و اهجر القوافی و اقلی ما حییت القوافیا و الوی عن الآداب عنفی و اعتذر لها بعد حبّی جانب القوم قالیا فانی اری الآداب یا ام مالک تزیّد الفتی مما یروم تنائیا در فوائد الرضویه، ج ۱، ص ۳۴۷ می نویسد: سید فخار این دو شعر را در سوگ پدرش معدّ گفته است: ابا جعفر اما ثویت فقد ثوی بمثواک علم الدّین و الحزم و الفهم سیبکیک حل المشکل الصعب حلّه بشجو و یبکیک البلاغه و العلم از اشعار او ابیاتی است خطاب به فخر الدّین احمد پسر وزیر قمی که درخواست کرده از مالیاتی که به او تعلق گرفته بکاهد. انی امت بما بین الوصی ابی و بین والدک المقداد فی النسب ولی اواصر اخری هنّ معرفتی بالفقه و النحو و التاریخ و الادب ولی خراج ثقیل لا اقوم به الا بعید مشقات تبرّج بی کن شافعی عند مولانا ابیک اکن لک الشفیع غدا فی الحشر عند ابی

ملا- نظام الدین قرشی در نظام الاقوال گفته است: شمس الدین ابو علی فخار بن معدّ موسوی، سیدی نیکبخت و علامه ای برگزیده و پیشوای ادیبان و نسب شناسان و فقیهان بوده و از اصحاب امامیه ما، (رضوان الله علیهم) بشمار است و محقق سعید جعفر بن سعید (حلی) از وی روایت می کرده و خود او از محمد بن ادریس و ابن شهر آشوب و شاذان بن جبرئیل قمی روایت داشته است و سال ۳۳۰ ه. ق در گذشته است.

مؤلف گوید: صحیح آن است که به جای ۳۳۰ ه ۶۳۰ ه گفته شود (۱).

بدیهی است نسب سید مترجم به طوری که در آغاز این ترجمه، مشاهده می شود مطابق با خط کهنی بوده که بر پشت کتاب الحجه علی الذاهب الی تکفیر ابی طالب که از آثار سید فخار بوده و بدان هم اشاره کرده ایم دیده ایم و در یکی از مواضع هم آمده که نام جد اعلایش «معدّ» است به جای «احمد».

شیخ بهائی در حواشی اربعین آنگاه که از وی نام برده است می نویسد: «فخار» به کسر فا و خاء نقطه دار با رای آخر (بر وزن ثمار) و «معدّ» با میم مفتوحه و عین بی نقطه و دال بی نقطه و مشدّد ضبط شده است.

مؤلف گوید: مشهور آن است که فخّار به فتح فا و تشدید خاء نقطه دار و در آخر آن الف و راء بی نقطه است و اسم علمی از اصل فخر یا کار فخّاران و کوره پزان و معد به ضم میم است و ممکن است نظریه شیخ بهائی بهتر و صحیح تر باشد (۲).

بدیهی است سید فخار بن معدّ در کتاب الحجه (الزّد) علی الذاهب الی تکفیر ابی طالب (۳) مشایخ چندی از اصحاب ما را نام برده که در اینجا به ایشان اشاره می شود.

ص: ۴۰۱

۱- (*) در مقدمه کتاب الحجه فخار آمده است که سید فخار به نقل از نواده اش علم الدین مرتضی علی بن عبد الحمید بن فخار در ۱۷ مبارک رمضان سال ۶۳۰ ه. ق وفات یافته است-م.

۲- (***) روضات الجنات طبع قدیم، ج ۲، ص ۱۵۹ می نویسد: فخار به فتح فا و تخفیف خاء نقطه دار و در آخر راء و معد با فتح میم و سکون عین مخففه بر وزن مرد است-م.

۳- (***) کتاب مزبور به نام الحجه علی الذاهب الی تکفیر ابی طالب تألیف شده و سال ۱۳۵۱ ه. ق در نجف اشرف به طبع رسیده است و در آغاز آن، ترجمه ای از مؤلف و در پایان آن استدراک و مطالب-

از آن جمله خبر داد به ما شیخ سعادت‌مند ما ابو عبد الله محمد بن ادريس (رض) در ماه ربيع الاول در سال ۵۹۳ ه.ق از شريف ابو الحسن على بن ابراهيم علوى عريضى از حسن بن طحال مقدادى از شيخ مفيد ابو على حسن بن محمد طوسى از پدرش شيخ طوسى ...

ص: ۴۰۲

و در جای دیگر می گوید:خبر داد به من شیخ ابو الفضل بن حسین حلّی احدب (رحمه الله) به قرائتی که بر او داشتم در سال ۵۹۸ه.ق از شریف ابو الفتح محمد بن محمد بن جعفریه علوی حسینی حائری در سال ۵۷۱ه.ق از شریف ابو الحسن محمد بن حسن بن احمد (احمد بن حسن) علوی حسینی از ابو عبد الله محمد بن احمد بن شهریار خازن از پدرش ابو نصر احمد بن شهریار خازن از ابو الحسن محمد بن شاذان از شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی از ابو علی از حسین بن احمد مالکی...

در جای دیگر آورده است:خبر داد به من شیخ فقیه ابو الفضل شاذان بن جبرئیل بن اسماعیل قمی (رحمه الله) در واسط در سال ۵۹۳ه.ق از عبد الله بن عمر طرابلسی از قاضی عبد العزیز بن ابی کامل از شیخ فقیه ابو الفتح محمد بن علی بن عثمان کراچکی رحمه الله از حسن بن محمد بن علی صیرفی بغدادی به قرائتی که از وی داشته از نقل عامه...

کراچکی گفته است:خبر داد به ما ابو الحسن طاهر بن موسی بن جعفر حسینی از مزاحم بن عبد الوارث بصری.

کراچکی بار دیگر گفته است:خبر داد مرا،قاضی ابو الحسن،محمد بن علی موضح اودی از عمر بن محمد بن یوسف در سال ۳۶۷ه.ق در بصره.

و گاهی کراچکی این چنین روایت کرده است:حدیث کرد ما را شیخ فقیه ابو الحسن محمد بن احمد بن علی بن حسین بن شاذان قمی (رض) از قاضی ابو الحسین محمد بن عثمان بن عبد الله نصیبی در خانه اش از جعفر بن محمد علوی از عبد الله بن احمد از محمد بن زیاد از مفضل بن عمر...

در جای دیگر گفته است:به سند خود از کراچکی گفت خبر داد به من، استادم ابو عبد الله حسین بن عبید الله بن علی معروف به ابن واسطی (رض) از ابو محمد هارون بن موسی تلّعکبری از ابو علی بن همام از ابو الحسن،علی بن محمد قمی اشعری.

در جای دیگر گفته است:خبر داد به من سید امام ابو علی عبد الحمید بن عبد الله تقی علوی حسینی نسابه (ره) از شریف نسابه محدّث ابو علی عمر بن حسین بن عبد الله بن

محمد صوفی بن یحیی بن عبد الله بن عمر بن امیر المؤمنین علیه السلام و همین شریف ابو علی، معروف به موضح بود و محدثی ثقه و جماع احادیث بوده و او را ابن اللین می گفته و از مردم کوفه و بنام است.

و ابو علی موضح یادشده گفته است: خبر داد به ما ابو القاسم حسن سکونی از احمد بن محمد بن سعید از زبیر بن بکار...

و باز ابو علی یادشده گفته است: خبر داد به من ابو الحسن محمد بن حسن علوی حسینی از عبد العزیز بن یحیی جلودی از احمد بن محمد عطّار تا (۱)...

و گفته است: شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن بابویه روایت کرده تا...

در جای دیگر گفته است: خبر داد به من ابو الفرج عبد الرحمن جوزی واعظ به سند خود (۲).

مؤلف گوید: ابو الفرج جوزی از علمای عامه و حنبلی مذهب بوده است.

در جای دیگر گفته است: خبر داد به من سید صالح نقیب ابو منصور حسن بن معیه علوی حسنی (رض) از شیخ فقیه ابو محمد عبد الله بن جعفر بن محمد دوریستی (ره) از جدش، از پدرش، از پدرش، از پدرش...

ص: ۴۰۴

۱-*) در ذیل همان سند می نویسد: ابو علی موضح گفته حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام سه شعر زیر را در سوگ پدرش فرموده است: ابا طالب عصمه المستجیر و غیث المحول و نور الظلم لقد هدّ فقدک اهل الحفاظ فصلی علیک ولی النعم و لقاک ربک رضوانه فقد کنت للمصطفی خیر عم سید مرقوم فرموده: هرگاه ابو طالب کافر بود حضرت مولی برای او سوگواری نمی کرد و از خدا درخواست نمی نمود تا او را در رضوان خود جای بدهد بلکه از وی بیزاری می جست. چنانچه ابراهیم از عمویش که کافر بود تبری داشت چنانچه قرآن خبر داده است فلما تبین انه عدو لله تبرّء منه آنگاه که دشمنی او نسبت به خدا ثابت شد ابراهیم از وی بیزار گردید-م.

۲-**) سید در الحجه، ص ۶۷ می نویسد: ابو الفرج، ابو طالب را کافر می دانست و به این معنی معتقد بود و من در واسط عراق در سال ۵۹۱ ه. ق به توسط او از واقدی روایت می کنم-م.

در جای دیگر اظهار داشته است: خبر داد به سند خودش از ابو الفرج اصفهانی (۱)، از ابو محمد هارون بن موسی تلّکبری از ابو الحسن محمد بن علی معمر کوفی...

در جای دیگر گفته: خبر داد به من ابو الفتوح نصر بن علی بن منصور خازن نحوی حائری (رض) در سال ۵۹۹ ه. ق در مدینه السّلام از شیخ ابو القاسم ذاکر بن کامل بن ابی غالب به قرائتی که در ماه ربیع الاول سال ۵۹۱ ه. ق بر وی داشت و من هم سماع می کردم به اجازه از ابو الحسن علی بن احمد حداد از ابو نعیم احمد بن عبد الله حافظ از ابو بکر احمد بن فارس معبدی در بغداد...

در جای دیگر گفته است: خبر داد به من سید نقیب ابو جعفر یحیی بن محمد بن ابی زید علوی حسینی نقیب بصری در سال ۶۰۴ ه. ق در مدینه السّلام از پدرش ابو طالب محمد بن محمد بن ابی زید نقیب، حسن بصری از تاج الشرف (۲) محمد بن محمد بن ابی الغنائم معروف به ابن سخطه علوی حسنی بصری نقیب از (۳) شریف شیخ امام عالم ابو الحسن علی بن محمد صوفی علوی عمری نسابه شجری معروف از ابو عبد الله حسین بن احمد بصری از ابو الحسن یحیی بن محمد حقیقی مدنی که او را در سال ۸۸۰ ه. ق در مدینه دیده ام از پدرش از ابو علی بن همّام (رضی) از جعفر بن محمد فزاری از عمران بن معافی از صفوان بن یحیی از عاصم بن حمید از ابو بصیر از حضرت باقر علیه السّلام.

در جای دیگر اظهار داشته: خبر داد به من سید عبد الحمید بن تقی حسینی به قرائتی که در سال ۵۹۴ ه. ق بر وی داشتم از شریف نسابه ابو تمام هبه الله بن عبد السمیع بن عبد الصمد هاشمی عباسی از شریف ابو عبد الله بن جعفر بن هاشم بن

ص: ۴۰۵

۱-۱- در حاشیة نسخه مؤلف آمده است: ابو الفرج گاهی به توسط ابو بشر احمد بن ابراهیم از هارون بن عیسی هاشمی و هنگامی به توسط او از محمد بن حماد روایت می کرده است.

۲-۲- در حاشیة نسخه مؤلف آمده است: در جایی آمده است که تاج الشرف به ابن سخطه علوی حسینی بصری معروف بوده است.

۳-۳- و نیز در حاشیة نسخه مؤلف آمده است: در جایی آمده، برادرم سید عالم نسابه فقیه ابو الحسن علی بن محمد بن صوفی علوی عمری.

علی بن محمد صوفی از جدش، از ابو الحسن علی بن محمد بن صوفی علوی عمری نسابه فاضل عالم معروف از شریف فاضل محدث ابو محمد حسن بن محمد بن یحیی بن حسن بن جعفر بن عبید الله بن حسین بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیهما السلام و محمد شریف محدث معروف به دندانانی از جدش یحیی بن حسن شریف عالم ناسب مدنی در حدیث مرفوعی نقل کرده رسول خدا (ص) تا آخر.

در جای دیگر اظهار داشته است: خبر داد به ما شیخ ما، عبد الحمید بن تقی حسینی به سند خود که منتهی به شریف نسابه فاضل، ابو الحسن علی بن محمد بن صوفی علوی عمری می شود از ابو علی حسن بن دانیال بصری (ره) از ابو علی ارجائی و این محدث، عالمی بود که در بصره بر ما وارد شد و احادیث زیادی در حفظ داشت از ابو العباس مبرّد...

در جای دیگر گفته است: به قرائتی که بر شیخ خود عمید الرؤساء بن ایوب لغوی گفته است: خبر داد به ما، شیخ ابو الحسن علی بن عبد الرحیم سلمی لغوی بغدادی از شیخ امام ابو محمد، عبد الله بن علی بن محمد مقری از ابو منصور، محمد بن احمد بن احمد بن حسین بن عبد الله عکروائی از ابو صلت بن احمد بن حسین بن خاقان از ابو بکر محمد بن حسن بن درید ازدی در حدیث مرفوع از رسول خدا (ص) فرمود...

در جای دیگر فرمود: حکایت کرد شیخ ابو الحسن علی بن ابو المجد واعظ واسطی در ماه رمضان سال ۵۹۹ ه. ق در واسط از پدرش ابو المجد واعظ گفت: ابیات ابو طالب را روایت می کنم (۱)...

ص: ۴۰۶

۱- (*) سید فخار در الحجّه، ص ۵۳ سند مزبور را به نحوی که ذکر شد روایت کرده تا آنجا که می نویسد: ابو المجد گفته ابیات ابو طالب را به قافیه زیر روایت می کردم که یکی از آنها این بیت است: بكف الذی قام فی جنبه الی الصائن الصادق المتقی در یکی از شبها در رؤیا به حضور مبارک رسول خدا (ص) شرفیاب گردیدم در کنار آن حضرت، پیرمرد با بهتی را مشاهده کردم که دیدار او دل را به طیش می آورد نزدیک شده سلام کردم جواب داده به آن پیرمرد اشاره کرده فرمود: به این بزرگوار که عموی من است نزدیک شده به وی سلام کن پرسیدم ایشان کدام یک از عموهای شما می باشد؟ فرمود: عمویم ابو طالب است پیش رفته سلام کردم و گفتم ای -

در جای دیگر گوید: مردی از مردم قوهستان (قوسان-الحجه) گفته است در سال ۵۹۹ ه. ق با ابوالمجد واعظ در واسط ملاقات و او به سند خود از مأمون روایت کرد (۱).

در جای دیگر گوید: خبر داد به من شیخ حافظ ابو الفرج عبد الرحمن بن محمد بن جوزی محدث بغدادی که خود ابو طالب را کافر می دانست و معتقد به کفر او بود در واسط عراق در سال ۵۹۱ ه. ق به سند خود از واقدی.

در جای دیگر گوید: خبر داد به من شیخ ما عمید الرؤساء بن ایوب لغوی گفت:

سید عبد الحمید بن تقی حسینی نسابه در کتاب کهنی از نسخه های کامل مبرد به من نشان داد...

در جای دیگر گفت: خبر دادند به من مشایخ ابو عبد الله محمد بن ادريس و ابو الفضل شاذان بن جبرئیل و ابو العز محمد بن علی بن عفریقی رضوان الله عليهم اجمعین به سند خودشان که منتهی به شیخ مفید می شود...

در جای دیگر گوید: پدرم معد بن فخار بن احمد علوی موسوی (رض) (۲) خبر

ص: ۴۰۷

۱- (*) سید در الحجه، ص ۵۴ می نویسد: مأمون اظهار داشته است به خدا سوگند ابو طالب با این بیت شعر که ذیلا آورده می شود و سروده خود او است به پیغمبر اکرم (ص) ایمان آورده است. نصرنا الرسول رسول الملک بیت تلا لا کلمع البروق و در پاورقی همان صفحه می نویسد: همین روایت را ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه، ج ۳، ص ۳۱۴ ایراد کرده است. در همان صفحه به جای قوهستان که در بالا آمده قوسان ضبط شده است-م.

۲- (***) شهید ثانی در شرح درایه الحدیث خویش در بخش اجازه ی از تحمل حدیث از شیخ جمال الدین احمد بن صالح سبتی (رضی الله عنه) روایت کرده: سید فخار موسوی آنگاه که همراه پدرش به سفر حج می رفت اظهار داشته: در راه پدر من مرا در برابر سید قرار داد به خاطر دارم خطاب به من -

داد به من، از نقیب ابو یعلی محمد بن علی بن حمزه بن اقلیسی (اقساسی) علوی حسینی و او در آن هنگام، عهده دار کارهای نقابت حیره بود به سند خود از واقدی روایت می کرد.

در جای دیگر گفته است: قرائت کردم بر شیخ خود عمید الرؤساء ابو منصور هبه الله بن حامد بن احمد بن ایوب کاتب لغوی گفت: قرائت کردم بر شیخ ابو الحسن علی بن عبد الرحیم سلمی لغوی بغدادی از شیخ ابو منصور موهوب بن احمد بن حصن جوالیقی لغوی بغدادی از شیخ ابو زکریا یحیی بن علی خطیب تبریزی لغوی از شیخ ابو القاسم عبد الله بن زبیر...

در جای دیگر گفته: خبر داد به من شریف نقیب ابو طالب محمد بن حسن بن محمد بن معینه علوی حسینی (اصلح الله شأنه) در سال ۵۹۹ از شیخ سلار بن حبیش بغدادی (ره) و من سلار را که مرد نیکوکار و شایسته بود دیده ام از امیر ابو الفوارس بن صیفی، سراینده بنام و معروف به حیص و بیص. گفت در مجلس وزیر یحیی بن هبیره حضور یافتم و هم زمان گروهی از دانشمندان و ارباب دانش همراه من بودند. از آن جمله: شیخ ابو محمد بن خشاب نحوی لغوی و شیخ ابو الفرج بن جوزی و دیگران در حضور وزیر، سخن از شعر ابو طالب بن عبد المطلب به میان آمد، وزیر اظهار داشت:

اشعار ابو طالب در کمال شیوایی سروده شده است و هرگاه این اشعار، همراه با ایمان به خدا و رسول او بود به شیوایی آن بیشتر افزوده می شد.

ابو الفوارس گوید: از شنیدن این سخن که ناراحت گردیدم به خدا سوگند محض تقرب به حق تعالی به پاسخ او پرداختم و گفتم (۱)... سید فخار با این سند، کتاب خود را به

ص: ۴۰۸

۱- (*) پاسخ او را سید فخار در صفحه ۱۱۷ چنین نقل کرده: مولانا از کجا دانستی که ابو طالب ایمان به خدا و رسول نداشته است در پاسخ گفت هرگاه ایمان می داشت اظهار می کرد و ایمانش را پوشیده نمی نمود. گفتم هرگاه اظهار می نمود پیمبر اکرم (ص) یاوری نمی داشت. وی ساکت مانده و پاسخی نداد در برابر رسمانه مرا قطع کرد.-

پایان آورده است.

مؤلف گوید: از قرائن استفاده می شود که سید فخار، گاهی بدون واسطه از ابن جوزی و گاهی به واسطه مردی که از معاصران او بوده است از ابن جوزی روایت داشته است و ابن جوزی از دانشوران بنامی است که عمر زیادی کرده است.

سید شمس الساده فخر آور بن محمد بن فخر آور قمی

منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی فاضل فقیهی بود و من او را در حیره (۱) دیده بودم و کتاب الکیما و کتاب دیگری در منطق از تألیفات او می باشد.

مؤلف گوید: پس از این به یادآوری از سید محمد بن فخر آور بن خلیفه خواهیم پرداخت و ظاهراً سید محمد فرزند سید مترجم است.

مولای فاضل فخر الدین ماوراءالنهری قمی نزیل قم

وی عالمی بزرگوار و ادیب بود. در آغاز کار به لباس اهل سنت درآمده و از بلاد ماوراءالنهر به ایران سفر کرد و مستبصر شد. به جامعه حق شیعه آراسته گردید و در قم، ساکن شد و همان جا زیست؛ تا در اوائل روزگار ما یا در اواخر پادشاهی شاه عباس دوم درگذشت.

فخر الدین علوم ادبیه و امثال آن را از گروهی از فضلاى ماوراءالنهر فراگرفت و علوم دینی را از دانشوران قم استفاده نمود. به گمان من در آن سرزمین، ولایت آئین از

ص: ۴۰۹

۱-*) در پاورقی فهرست منتجب الدین می نویسد: در نسخه (جنزه) است که عربی گنجه و شهری است در آخرین نقطه آذربایجان و نزدیک شیروان و نظامی گنجوی از آنجا می باشد-م.

ملا محمد طاهر قمی بهره ور شده باشد.

از تألیفات او کتاب شرح توحید مفضل است که در سال ۱۰۶۵ ه.ق به درخواست حاج نذرعلی تألیف کرده و من آن را در اردبیل دیده ام. دیگری شرح حدیث الغمامه است که یکی از معجزات حضرت مولی علی علیه السلام می باشد و این شرح را به پیشنهاد مرتضی قلی خان متولی اردبیل به پارسی تألیف کرد و من این شرح را در اردبیل و در قصبه دهخوارقان از مضافات تبریز دیده ام.

شیخ فخر الدین محمد بن علی بن احمد بن طریح رماحی نجفی

معروف به شیخ فخر الدین طریحی

(۱)

وی فاضلی دانشور و عاملی بزرگوار و خردمندی کامل عیار و مبارک بود، او، که خدایش رحمت کناد، از معاصرین است. ما در آغاز جوانی در مسجد جامع کوفه، در نخستین سالی که به زیارت ائمه عراق که تقریباً سال ۱۰۸۰ ه.ق بود، دیدار او را دریافتیم. او در آن هنگام که مصادف با ماه رمضان بود، در مسجد کوفه معتکف بود؛ لیکن ملاقات و همنشینی او برای ما اتفاق نیفتاد.

فخر الدین از همه مردم روزگارش پارسا تر و پرهیزکارتر بود و نمونه پرهیزکاری او آنکه جامه هایی را که با ابریشم دوخته شده بود نمی پوشید و جامه اش را با نخ پنبه ای می دوخت.

فخر الدین و فرزندش شیخ صفی الدین و برادرزادگان و خویشاوندانش همگی از

ص: ۴۱۰

۱- (*) ماضی النجف، ج ۲، ص ۴۲۷ می نویسد: آل طریحی از خاندان مشهور علمی نجف اشرف بوده و نسبشان به حبیب بن مظاهر اسدی منتهی می شود و منازلشان در همان محلی است که مربوط به بنی اسد بوده است و از عربهای اصیلی بشمار می آیند که همواره خون تشیع و ولایت اهل بیت (ع) سراپای آنها را فرا گرفته بوده و محله آل طریح معروف است. گویند زن خفاجی که پدر طریح باشد هفت فرزند را پی در پی سقط کرد و هنگامی که به طریح آبستن بودند پدرش نذر کرد هرگاه این فرزند متولد بشود و بماند نام او را طریح بگذارد به همین مناسبت موقعی که فرزندش متولد شد بنا به نذری که کرده بود او را به این نام نامید و خاندانش به این نام شهرت یافتند طریح بر وزن زبیر، مصغر طرح است یعنی افکنده شده کوچک-م.

دانشوران فاضل و نیکوکاران شایسته و باعتبار بوده اند. فخر الدین رحمه الله با دقتی که باید کرد، تقریباً در سال ۱۰۸۵ هجری در گذشته (۱) و از عمر طولانی برخوردار بوده است.

گروهی از دانشوران روزگار ما از قبیل استاد استناد علامه مجلسی (قدس سره)، و سید هاشم بن سلیمان بحرانی معروف به علامه از وی روایت می کرده اند و بحرینی در تألیفات خود از کتاب او مجمع البحرین همواره نقل می کند و او را به آخرین مرتبه پارسائی می ستاید (۲).

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی زاهد و پرهیزکاری عالم و فقیهی شاعر (۳) و بزرگوار بود. کتابهای چندی تألیف کرده است. از جمله، مجمع البحرین

ص: ۴۱۱

۱- (*) ماضی النجف، ج ۲، ص ۴۵۷ می نویسد: شیخ فخر الدین در رماحیه در سال ۱۰۸۷ ه. ق وفات یافت و جنازه او را به نجف اشرف حمل کردند و در پشت نجف دفن شد و روز وفات او روز مهمی بود که بزرگتر از آن را مردم ندیده بودند زیرا مردم بسیاری در نماز بر او شرکت کردند و دوست و دشمن در مرگ او می گریستند و قبر او هم اکنون در خانه حاج عبود عبادی واقع در محله «براق» مقابل مسجد آل طریحی، مزار مردم است و این آیه را ماده تاریخ او یافته اند (و یطوف علیهم ولدان مخلدون- ۱۰۸۷) و شیخ محمد کاظمی هم ابیاتی در ماده تاریخ او گفته است. از جمله: لا فخر حیث تضيف (اصحاب الکساء) ارخ (وطیدا بعد فخر الدین) این مصراع ۱۰۸۱ بوده و چون پنج تن به ضمیمه جبرئیل که شش تن می شوند به آن اضافه شود ۱۰۸۷ خواهد بود. ابیات مزبور را در مقدمه ضوابط الاسماء طریحی آورده و در عین حال سال وفات او را ۱۰۸۵ ضبط کرده چنانچه در روضات و مستدرک و تنقیح المقال همین تاریخ را نوشته اند. و الله اعلم- م.

۲- (***) علاوه بر ایشان، فرزندش صفی الدین و برادرزاده اش شیخ حسام الدین و سید نعمه الله جزائری و شیخ محمد امین کاظمی و شیخ محمد بن عبد الرحمن محدث حلّی و شیخ عنایه الله مشهدی از وی روایت داشته اند- م.

۳- (***) در مقدمه ضوابط الاسماء می نویسد: طریحی اشعاری سروده و حداکثر آنها در مرثی و مدایح اهل بیت (ع) بوده از آن جمله است: طوبی لمن اضحی هواکم قصده والی محبتکم اشاره رمزه فی قربکم نیل المسره و المنی و جنابکم منتزه المنتزه قلبی یهیم بحبکم تفریطه فی مثلکم و الله غایه عجزه

المقتل، الفخریه در فقه. المنتخب فی الزیاره و الخطب و دیوان شعر و دیگر از رساله ها و از معاصران ما می باشد.

مؤلف گوید: از تألیفات او کتاب غریب الحدیث الخاصه است این کتاب را پیش از مجمع البحرین تألیف کرده است و دیگر کتاب جامع المقال فیما یتعلق باحوال الحدیث و الرجال کتاب ارزنده ای است که تحقیقات فراوانی در مشترکات الرجال و امثال آن دارد و شیخ محمد امین کاظمی بر این کتاب حاشیه یا شرح، نوشته و قابل ملاحظه می باشد و در آغاز این کتاب، خود را فخر الدین بن محمد علی، معرفی کرده است. فلاحظ (۱).

از تألیفات او شرح الرساله الاثنی عشریه فی الصلاه است که اثنی عشریه شیخ حسن بن شهید ثانی صاحب معالم را شرح کرده است.

بدیهی است کتاب مجمع البحرین از بهترین کتابهاست که فخر الدین با تألیف این کتاب به تفسیر لغتهای غریب القرآن و لغتهای غریب الحدیث که مربوط به خاصه است پرداخته و این گونه تألیف در میان عامه که برای لغات حدیث خود اقدام نموده اند بسیار است و در میان امامیه، در چنان تألیفی، هیچ عالمی بر فخر الدین پیش دستی نداشته است. در عین حال وی در تهیه لغات حدیث و امثال آن به ایراد همه لغتها نپرداخته است.

فخر الدین، در آغاز که به ایران آمد و عازم زیارت مرقد مطهر حضرت رضا (ع) بود، به تألیف این کتاب پرداخت و خود و فرزندش حواشی زیادی بر آن نگاشتند**. آری

ص: ۴۱۲

۱-*) مصفی المقال، ص ۳۵۰ می نویسد: «نام پدر طریحی، محمد علی (اسم مرکب است) بنابراین لفظ ابن میان محمد و علی (محمد بن علی) چنانچه در امل الآمل آمد زیاد خواهد بود و تصحیفی است که از ناحیه او به وجود آمده است». مؤلف این کتاب هم به پیروی از امل الآمل وی را فخر الدین بن محمد بن علی معرفی کرده است و گویا امر به (لاحظ) اشاره به آن است که شاید نام پدرش، محمد علی بوده باشد-م.

پیش از وی، صغانی یکی از علمای عامه، کتابی به نام مجمع البحرین فی اللغه تألیف نمود و در این کتاب لغات صحاح جوهری را با کتابی که پیش از این در فن لغت ترتیب داده و آن را کتاب التکمله و الذیل و الصله نامیده و در واقع تکمله و تمیمی بر صحاح بوده، گرد آورده است.*

مؤلف پس از این، اظهار داشته است: به کتاب المنتخب فی الزیاره و الخطب که شیخ معاصر یاد کرده است دست نیافته ام بلکه کتاب مزبور، همان کتاب المقتل است که طریحی آن را کتاب المنتخب فی جمع المراثی و الخطب نامیده و شیخ معاصر، خود به آنچه ابراز کرده داناتر است.

و از آثار او رساله مختصری است در مسئله تقلید المجتهد المیت فخر الدین در این رساله به نقل هفت دلیل که یکی از مشایخ روزگارش راجع به جواز تقلید مجتهد میت ایراد کرده، پرداخته سپس به دفع آنها اقدام نموده و پاسخ داده است. من این رساله را در مجموعه بیاض مانندی در هرات در نزد ملا باقر رمال دیده و خالی از تحقیقات نمی باشد ۱.

یادآوری می شود: شیخ صفی الدین فرزند شیخ فخر الدین مترجم حاضر در یکی از اجازات خود تألیفات پدر خود را به تفصیل زیر یادآوری کرده است (۱). کتاب جامع المقال فی تمییز المشتربات من الرجال کتابی است که مانند آن تألیف نشده است و نیازمندی محدثان را برمی آورد (۲). دیگر الفخریه الکبری که جامع فتوهای مربوط به طهارت و نماز بوده و دارای متن استواری است. دیگر الفخریه الصغری است که مختصری از الفخریه الکبری می باشد. دیگر الضیاء اللامع فی شرح مختصر الشرائع دیگری شرح رساله الشیخ حسن بن شهید ثانی است. دیگر حاشیه معتبر محقق دیگری اللمع فی شرح الجمع.

دیگری اثنی عشره الاصول. دیگری فوائد الاصول. دیگری شرح المبادئ الاصولیه علامه حلی. دیگری الاحتجاج فی مسائل الاحتیاج، دیگری کشف غوامض القرآن.

دیگری کتاب غریب القرآن. دیگری کتاب جواهر المطالب فی فضائل علی بن ابی طالب.

دیگری کتاب الكنز المذخور فی عمل الساعات و الايام و الشهور. دیگری کتابهای سه گانه کبیر و صغیر و اوسط در مرآتی حضرت سید الشهداء علیه السلام که از کتابهای مشهور است و متأخران آنها را از شهری به شهری می برند. دیگری تحفه الوارد و عقال الشارد.

ص: ۴۱۴

۱- (*) ماضی النجف، ج ۲، ص ۴۴۳ می نویسد: شیخ صفی الدین از پدرش روایت می کرده و سه اجازه از وی داشته است یکی اجازه ای بوده که در سال ۱۰۷۲ ه. ق بر پشت کتاب من لا - یحضر الفقیه که به خط پدرش محمد علی بوده برای او نوشته دیگری اجازه ای بوده که سال ۱۰۷۶ ه. ق بر پشت مجلد سوم همان کتاب از جهت او نوشته و سومی اجازه ای بوده که در اواخر ماه صفر سال ۱۰۷۷ ه. ق برای او مرقوم داشته است و جمعی هم از خود صفی الدین اجازه داشته اند از جمله شیخ عبد الواحد بورانی نجفی و شیخ ابو الحسن فتونی عاملی نجفی.

۲- (***) در ماضی النجف، ج ۲، ص ۴۵۶ می نویسد: شیخ محمد امین کاظمی تعلیق ای بر آن نوشته است و مؤلف در سال ۱۰۵۳ ه. ق از تألیف آن فارغ شده است (پایان). خود محمد امین در آغاز هدایه المحدثین می نویسد: کتاب جامع المقال را، که از تألیفات استاد جلیل القدر ما که در اخلاق یگانه روزگار بود، مورد نظر قرار داده در باب دوازدهم آن اشتباهات بسیاری دیدم به منظور تقرب به حق تعالی به اصلاح آنها پرداختم سپس به تألیف این کتاب (هدایه...) اقدام نمودم و به شرحی که پیش از این بر آن نوشته بودم اکتفا نمودم و در این کتاب به آنها اشاره نکردم و مطالب دیگر را به کتاب حاضر افزودم - م.

دیگری مجمع الشتات. دیگری مجمع البحرین کتاب ارزنده ای است که نیازمندان به کتابهای لغت را ویژه لغت هایی که مربوط به کتاب و سنت است از کتاب صحاح و قاموس بی نیاز می سازد و این کتاب از نظر شهرت همگانی مانند خورشید در چهارمین فلک است (۱) دیگری النکت اللطیفه فی شرح الصحیفه السجادیه. دیگری مستطرفات نهج البلاغه دیگری عواطف الاستبصار شیخ طوسی. دیگری جامعه الفوائد. این کتاب در ردّ ملا محمد امین بوده که اجتهاد و تقلید را باطل می دانسته. و از آنها است ترتیب خلاصه علامه و امثال این ها از تألیفات دیگر.

مؤلف گوید: فرزند مترجم حاضر (صدر الدین) شرحی بر رساله پدرش الفخریه که به آن اشاره شد تألیف کرده به نام الرياض الزهریه فی شرح الفخریه و حاشیه های بسیاری بر مجمع البحرین پدرش دارد (۲). من کتاب ترتیب خلاصه علامه او را در اصفهان دیده ام (۳).

ص: ۴۱۵

۱- (*) پیش از این از آخر مجمع البحرین نقل کردیم که مؤلف سال ۱۰۹۹ ه. ق از تألیف آن فارغ شده است در ماضی النجف، ج ۲، ص ۴۵۵ نوشته سال ۱۰۷۹ ه. ق به اتمام رسیده است و در ذیل احوال صفی الدین فرزند وی صفحه ۴۴۳ گفته است: سال ۱۰۷۷ خود فخر الدین اجازه ای بر پشت مجمع البحرین برای او نوشته است چنان که می بینیم این تواریخ مناسب با یکدیگر نبوده است در الذریعه، ج ۲۰، ص ۱۰۷۹ هم نوشته است - م.

۲- (***) در ماضی النجف، ج ۲، ص ۴۴۴ می نویسد: شرح فخریه را در روزگار حیات پدرش تألیف کرده و از تألیفات اوست مطارح النظر فی شرح الباب الحادی عشر که سال ۱۰۷۷ ه. ق به پایان آورده و دیگری هدایه المسترشدین فی ردّ الطبیعیین و دیگر رساله ای در میزان المقادیر الشرعیه؛ دیگر مستدرکی بر مجمع البحرین و حواشی بر آن و درباره مجمع البحرین گفته است: فی کل حرف من مؤلفک الجزاء غدا یسرک فقت الاواخر و الاوائل یا ابا لله درک

۳- (***) کتاب مزبور به نام ضوابط الاسماء و اللواحق به طبع رسیده و مقدمه مفصلی راجع به اهمیت این رساله و شرح حال مؤلف (قدس سره). از سوی محمد کاظم طریحی که ناشر و محقق آن است ضمیمه شده است - م.

فاضلی دانشمند و حکیم مسلک و از معاصران است. علوم عقلی و امثال آن را از ملا شمس الدین محمد گیلانی مشهور که از فرزندان بنام بوده فرا گرفته است و علوم نقلی را از ملا قاضی سلطان محمود شیرازی مشهدی که در مشهد مقدس رضوی می زیسته و در پایان زندگی به داوری اشتغال داشته استفاده کرده است. این سید در همین اوقات و تقریباً سال ۱۰۹۷ ه. ق وفات یافته است.

آن گاه که شیخ علی نواده شیخ زین الدین عاملی (شهید ثانی) به عتبه علیه حضرت رضا علیه السلام مشرف گردید، سید میرزا به ملاقات وی رفت و از وی استجازه کرد. به وی اجازه داد و من آن اجازه را که به خط شیخ علی (ره) بود دیده ام.

سید، کتابهای بسیار خوب و تصحیح شده و قدیمی که همه آنها به خط مؤلفین آن بود در اختیار داشت. این کتابها از کتب مورد اعتماد و محل استفاده دیگران بود و برخی از آنها هم در دست دیگران نبوده و من بسیاری از آنها را در نزد خود او دیده ام.

سید میرزا فرزندان فاضل و با شخصیت داشت. از جمله آنها سید میرزا معز الدین محمد است. که طبعی وقاد و ذهنی نقاد داشت و از شعور و فهم و زیرکی و متانت برخوردار بود. بلکه آیتی در ذکاوت بود. برخلاف انتظار ملاقات او دست نداد زیرا در اوائل حالش به اصفهان آمد و من آن اوقات، روزگار خردسالی را طی می کردم و او در آن زمان در حضور استاد محقق آقا حسین خوانساری (ره) به فراگیری حواشی قدیمه و امثال آن از کتابهای عقلی می پرداخت پس از آن به شهرهای هند رفت و همان جا تا هنگامی که درگذشت اقامت داشت. او با همه موقعیتهای علمی که داشت، مورد بی مهری پدر و عاق او قرار گرفته بود تا حدی که هیچ یک از فرزندانش به اندازه او مورد کینه توزی و بی مهری پدرش نبود. شنیدم پدر وی در اواخر عمرش نسبت به وی انقلاب حال پیدا کرد و او را مورد عطف و مهربانی خویش قرار داد و او هم متقابلاً پاره ای از تحفه ها و کتابها را از هند به مشهد مقدس برای او گسیل نمود و از وی درخواست کرد تا از کرده ناپسند وی درگذرد و گویند، سید میرزا هم از وی درگذشت.

و من از افرادی که از چگونگی حال او اطلاع داشتند علت عاق بودن او را جویا شدم، اظهار داشتند: معز الدین بر اثر فهم و علم و کمالی که داشت به خود می بالید و برای پدرش ارزشی قائل نبود و هم سبب دیگری برای بی مهری او نسبت به فرزندش نقل کرده اند.

از تألیفات سید میرزا حاشیه ای است بر شرح لمعه. آنچه از این تعلیقه تدوین شده است مربوط به اوائل شرح لمعه و تعداد هزار بیت است و ما بقی آنکه بر اصل شرح مزبور نگاشته شده در حواشی آن باقی است.

دیگر از تألیفات او، رساله ای است در تفسیر سوره التوحید؛ شرح رساله هیئت فارسی علامه قوشچی که به پارسی شرح کرده و ناتمام مانده است. شرح کافی ابن حاجب که آن هم پارسی و ناتمام است. دیگر رساله ای است در تاریخ وفات علما و مشاهیر و مدت عمر ایشان که رساله مختصری است نزدیک به دویست بیت؛ گذشته از این ها، تحقیقات و تعلیقات متفرقه دیگر دارد که بر حواشی بیشتر کتابها نگاشته و من آنها را در نزد او دیده ام.

از تألیفات فرزندش، معز الدین تا آنجا که من اطلاع یافته ام: حاشیه ای است بر حاشیه قدیمه جلالیه که بر شرح جدید التجرید نگاشته و از قرینه پیداست که به اتمام نرسیده است. دیگر حاشیه شرح اشارات. دیگر رساله انموذج العلوم.

شیخ فرات بن ابراهیم کوفی

وی از پیشینیان دانشوران اصحاب و راویان ایشان می باشد و تفسیر او معروف است.

استاد استناد ایده الله تعالی در آغاز بحار می نویسد: کتاب تفسیر شیخ فرات بن ابراهیم کوفی در عین حالی که از اصحاب ما ستایش و نکوهشی نسبت به وی نرسیده است لیکن از آنجا که خبرهای موجود در آن موافق با احادیث معتبری است که در اختیار ما در آمده و به خوبی ضبط گردیده است ایجاب می کند که ما به مؤلف آن وثوق داشته و نسبت به وی خوش گمان باشیم.

و گاهی شیخ صدوق اخباری را از کتاب او به توسط حسن بن محمد بن سعید هاشمی روایت کرده است. همچنین حاکم ابو القاسم حسکانی در شواهد التنزیل و دیگر تألیفاتش از آن نقل کرده است (۱).

شیخ فرج الله بن محمد بن درویش بن محمد بن حسن بن حماد بن اکبر

حویزی

حویزی از بزرگانی است که به فضل و دانش، شهرت یافته لیکن چنان که گفته اند بدان پایه، اعتبار نداشته و از معاصران ما بشمار می آید.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی محقق و شاعری ادیب و استاد و از معاصران است. تألیفات بسیاری دارد. از جمله، کتاب الرجال در دو مجلد. المرقعه در یک مجلد. کتاب بزرگی در فن کلام که مشتمل بر چگونگی هفتاد و سه فرقه از امت پیغمبر اکرم (ص) می باشد. کتاب الغایه در منطق و کلام. کتاب الصفوه در اصول؛ تذکره العنوان کتاب بی سابقه ای است، برخی از مطالب آن را با مرکب سیاه و برخی از آن را با جوهر قرمز نوشته که به طول و عرض و درازا و پهنا خوانده می شود و مجموع آنها، علوم معموله است و هر سطری که با جوهر قرمز نگاشته است، یکی از علوم نحو و منطق و عروض از آن به دست می آید. دیگری شرح تشریح الافلاک شیخ بهائی (ره). دیگری منظومه در معانی و بیان؛ تفسیر؛ تاریخ کبیر؛ دیوان شعری بزرگ و رساله ای در حساب و امثال این ها و از آثار نظمی اوست:

احسن الی من قد اساء فعاله لو کنت توجس من إساءته العطب

و انظر الی صنع النخیل فأنها ترمی الحجاره و هی ترمی بالرطب

-به کسی که بدکردار است نیکی کن و از اینکه از بدکرداری او احساس ناراحتی می کنی متأثر مباش.

-برای آسایش خاطر خود به نخل متوجه باش که به وی سنگ می زنند و آن

ص: ۴۱۸

درخت در برابر آن، خرماى تازه به آنها مى دهد.

علت اینکه حویزی رساله خود را تذکره العنوان نامیده آن بوده که شنید یکی از علمای عامه کتابی به نام عنوان الشرف تألیف کرده بود که آن کتاب که به وضع خاصی تألیف شده و مشتمل بر نحو و منطق و عروض و فقه شافعی و تاریخ می باشد.

شیخ فرج الله و جمعی که حاضر بودند از چنان تألیفی به شگفت آمدند و شیخ فرج الله پیش از آنکه آن کتاب را ببیند رساله ای همانند آن تألیف نمود و به مناسبت اینکه یادآور آن کتاب باشد، رساله خود را تذکره العنوان نامید.

مؤلف گوید: از تألیفات شیخ فرج الله شرح خلاصه الحساب شیخ بهائی (ره) و قید الغایه می باشد که شرح کتاب الغایه پیش یاد شده است و شرح دامنه داری است.

و کتاب رجال او که در نهایت بزرگی است، مشتمل بر دو بخش است: بخش اول در احوال رجال خاصه و بخش دوم مربوط به رجال عامه است. کتابش را به سبک کتاب ما، ریاض تألیف نموده؛ لیکن هرگونه رطب و یابس و درست و نادرستی که بر قلمش جاری گردیده مرقوم داشته و در ضمن آنها به طوری که شنیده ام به شرح حال همگی علما از معاصران و غیر معاصرانش پرداخته و تا حال حاضر، توفیق مطالعه اش برای ما دست نداده است (۱).

و کتاب الغایه او به روش تجرید محقق طوسی تألیف شده است. و کتاب الصفوه را به سبک الزبیده فی الاصول شیخ بهائی تألیف کرده است. منظومه که در معانی و بیان تألیف شده و تا آنجا که ما اطلاع داریم شیخ فرج الله کتاب مختصر شرح تلخیص المفتاح علامه تفتازانی را به نظم در آورده و بر اصل کتاب چیزی نیفزوده و چیزی هم نکاسته است، تنها ترتیب و تقدیم و تأخیر و امثال این ها را به کار برده. ممکن است مراد از منظومه

ص: ۴۱۹

۱- (*) مصفی المقال، ص ۳۵۴ می نویسد: سید عبد الله شبر در کتاب جامع المعارف نوشته کتاب رجال حویزی که نامش ایجاز المقال است مشتمل بر یک هزار و هشتاد بیت بوده کتاب مهمی است و دلیل بر کثرت اطلاع مؤلف می باشد و پیدا است که این کتاب نزد او بوده و بنا به اظهار مؤلف الغدیر در تبریز هم موجود است و سال وفاتش را ۱۱۱۴ ه. ق نوشته است - م.

معانی و بیان که شیخ معاصر اظهار داشته است، همین منظومه مختصر التلخیص بوده باشد. تا آنجا که اطلاع دارم پیش از شیخ فرج الله، شیخ محمد بن محمد مکی اصل تلخیص المفتاح را به نام غایه الايضاح فی نظم تلخیص المفتاح به نظم کشیده (۱) و پس از او شیخ فرج الله مختصر تفتازانی را که شرح تلخیص المفتاح است منظوم کرده است.

و راجع به تذکره عنوان الشرف باید گفت، اصل این کتاب که همان عنوان الشرف باشد. از تألیفات شیخ [....] بوده و نسخه ای از آنکه نسخه متوسطی است در نزد ما موجود می باشد. این نسخه مشتمل بر پنج گونه از علوم معموله است. نحو، تاریخ، عروض، قوافی، علم فقه شافعی مهمترین علم یادشده در آن کتاب است؛ لیکن از علم منطق - که شیخ معاصر اظهار داشته است - در این نسخه گفتگویی به میان نیامده (۲).

ص: ۴۲۰

۱- (*) کشف الظنون، ج ۱، ص ۴۷۸ [۱] چند منظومه از تلخیص المفتاح را نام می برد از جمله منظومه زین الدین ابو العز طاهر بن حسن حلبی متوفی ۸۰۸ ه. ق به نام التخلیص فی نظم التلخیص که مشتمل بر دو هزار و پانصد بیت است. دیگری منظومه شهاب الدین احمد قلجی متوفی ۸۹۲. دیگری منظومه زین الدین عبد الرحمن عینی. دیگری منظومه شیخ جلال الدین عبد الرحمن سیوطی متوفی ۹۱۱ ه. ق است که منظومه را به نام مفتاح التلخیص یا عقود الجمان فی المعانی و البیان نامیده و همان منظومه را به نام حل عقود الجمان شرح کرده و منظومه و شرح آن به طبع رسیده است - م.

۲- (***) نظیر همین رساله را مرحوم میرزا احمد وقار شیرازی فرزند بزرگ وصال و متوفی ۱۲۹۸ ه. ق که فرزانه ای عالم و ادیب بوده است به رشته تألیف در آورده است. فارس نامه ناصری، ص ۶۶ [۲] ذیل احوال وقار می نویسد: از تألیفات او تاریخ چهارده تن یعنی چهارده معصوم است و محتوی بر هشت علم است و آن کتاب به طریق جداول تقویمی نوشته شده و در هر جدولی علمی است به ترتیب رسمی که خوانده شده علم تاریخ است و از حروف و کلمات هر جدول علمی دیگر بیرون آید در صرف و نحو و معانی و هیئت و نجوم و حکمت و منطق و عروض و قافیه و صفحه ای از آن کتاب در فارس نامه ناصری تیمنا نگاشته شده آری نمونه آن در آن کتاب آمده است. از اشعار مرحوم وقار چند بیتی به طور نمونه ذکر می شود: ای که گوئی پای بست عشقم و سرمست یار یا دم از مستی مزین یا نامی از هستی میار برگ درویشی نسازی لاف بی خویشی مزین تاب رسوائی نداری تخم مشتاقی مکار در کشف الظنون، ج ۲، ص ۱۱۷۵ [۳] می نویسد: عنوان الشرف تألیف شرف الدین یمنی متوفی ۸۳۷ ه. ق بوده که کتاب کوچک و بدیع الوصف است و شرحی برای آن مرقوم داشته است - م.

شیخ فرج الله بن سلمان بن محمد بن حارث جزائری

سید نعمه الله جزائری در تعلیقات امل الآمل شیخ معاصر می نویسد: شیخ فرج الله دانشوری فاضل و فقیه و محدثی ثقه و پارسائی از دنیا گذشته و پرهیزکاری باکرامت بود.

در میان مردم از بزرگواری خاصی برخوردار گردیده و از گفتار و کردار او پیروی می نمایند، سلاطین به دیدار او می شتابند و از دعای او تبرک می جویند. من او را که پیرمرد سالخورده ای بود ملاقات کردم و از وی درخواست دعا نمودم. او سال ۱۰۶۰ و اندی در گذشت.

شیخ شهید امام امین الدین ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبرسی

مشهدی

(۱)

وی فاضلی دانشور و مفسری فقیه و محدثی بزرگوار و ثقه ای باکمال و خردمند و مؤلف دو تفسیر به نام مجمع البیان لعلوم القرآن و جوامع الجامع و تألیفات دیگر می باشد.

او یکی از دانشورانی است که به طبرسی، مشهور است و شهرتش به این عنوان زیادتز از دیگران می باشد.

طبرسی، معاصر با مؤلف کشف بوده و آنگاه که از تألیف مجمع البیان فراغت یافت، کتاب کشف در اختیارش درآمد، کتاب مزبور را پسندیده و به دنبال آن به تفسیر جوامع الجامع اشتغال ورزید و همه مطالب کشف و تحقیقاتی که خود در مجمع البیان ایراد کرده در این کتاب متذکر شده است.

به طوری که طبرسی در آغاز مجمع البیان متذکر گردیده است، مناقشات و گفتگوهای راجع به مطالب عربی با شیخ طوسی داشته است که در کتاب مجمع البیان به

ص: ۴۲۱

۱-*) مراد از شهید را نفهمیدم زیرا در کتابهایی که حاضر دارم در هیچیک از آنها به شهادت او اشاره نشده است ممکن است «الشهیر» بوده که به لفظ «الشهید» تصحیف شده باشد و یا به جهتی است که مؤلف پس از این اشاره خواهد کرد-م.

آنها اشاره نموده است (۱).

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین اظهار داشته است: طبرسی علاوه بر مجمع البیان تألیفات دیگری در فقه و کلام داشته است.

طبرسی از مجتهدان و علمای بزرگ ما بوده و اصحاب ما، فتواهای او را در کتابهای فقهی و کلامی نقل کرده اند. از آن جمله، طبرسی در مسئله رضاع، عقیده دارد که در نشر حرمت، نیازی به آن نیست که دایه، کودک بیگانه را از شیر که از شوهر واحد آبستن شده است شیر داده باشد و همین نظریه در لمعه (۲) شهید اول و امثال آن ایراد شده است.

و از جمله نظریات او این است که گناهان همه کبیره اند و گناه صغیره به طور کلی وجود ندارد. این نظریه دور از حقیقت است و ما چگونگی گناهان را در کتاب خویش که موسوم به وثیقه النجاه می باشد توضیح داده ایم.

شیخ علی کرکی، در اجازه ای که برای ملا برهان الدین ابو اسحاق ابراهیم بن زین الدین ابو الحسن علی خوانساری اصفهانی نوشته است، نام طبرسی (مترجم حاضر) را امین الدین ابو الفضل طبرسی مؤلف مجمع البیان مرقوم داشته و از این راه راه سهو القلمی برای او رخ داده است (۳).

گذشته از این گروهی از علماء نام او را ابو علی محمد بن فضل طبرسی معرفی

ص: ۴۲۲

۱- (*) طبرسی در آغاز مقدمه مجمع البیان پس از توصیف و تعریف از التبیان شیخ طوسی. به یک سلسله از اشتباهاتی که ویژه نحو بوده و رعایت حسن ترتیب نشده و در این راه امتیازی بین صلاح و فساد قائل نشده و الفاظی که قاصر از مراد بوده در آن تفسیر آورده اشاره کرده و افزوده است همین امور موجب شده که تفسیر تبیان آن چنان که باید از موقعیت ارزنده ای برخوردار نباشد-م.

۲- (***) مرحوم طبرسی در مسأله رضاع عقیده دارد که در نشر حرمت اتحاد شوهر لازم نیست مثلاً- اگر دایه از شیر یک شوهر، پسربچه ای را شیر دهد و بعد از شیر شوهر بعدی دختر بچه ای را شیر دهد این دو با یکدیگر محرم می شوند. (ر ک: اللعه الدمشقیه، ج ۵، ص ۱۶۵).

۳- (***) در الذریعه، ج ۱، ص ۲۱۲ [۱] می نویسد: این اجازه را شیخ علی کرکی برای برهان الدین، بر پشت کتاب کشف الغمه در نجف اشرف مرقوم داشته است و تاریخ آن ۹۲۴ ه. ق می باشد-م.

کرده اند که پس از این ذیل احوال محمد بن فضل مذکور به این موضوع اشاره خواهیم کرد.

ملا نظام الدّین قرشی در نظام الاقوال می نویسد: ابو علی شیخ امام امین الدّین فضل بن حسن بن فضل طبرسی، ثقه فاضل و دینداری با عنوان بوده است و تألیفاتی دارد.

از جمله، مجمع البیان در تفسیر قرآن در ده مجلد و تفسیر الوسیط در چهار مجلد و تفسیر دیگری به نام جوامع الجامع و اعلام الوری باعلام الهدی در فضیلت ائمه هدی علیهم السّلام و تاج الموالد و الآداب الدینیة للخزانه المعینیة و غنیة العابد و منیة الزاهد.

ابن بابویه (منتجب الدّین) در فهرست خود می نویسد: به دیدار طبرسی رسیده ام و پاره ای از تألیفاتش را بر وی قرائت کرده ام و در مشهد مقدس رضوی علی ساکنه السّلام در گذشته و همان جا مدفون شده است.

مؤلف گوید: از بیان ملا نظام الدّین استفاده می شود که تفسیر الوسیط غیر از جوامع الجامع بوده گذشته از این، منتجب الدّین در فهرست از تفسیر جوامع الجامع نامی نبرده است.

در اعلام الوری چنین آمده است: در کتاب اخبار ابو هاشم جعفری تألیف شیخ ابو عبد الله احمد بن محمد بن عیاش که همه آن کتاب را سید ابو طالب محمد بن حسین حسینی قصبی گرگانی به من اجازه داده است، اظهار نموده که پدرم سید ابو عبد الله حسین بن حسن قصبی، گفته است که خبر داد به من ابو الحسین طاهر بن محمد جعفری از ابو علی احمد بن محمد بن یحیی العطار...

بدیهی است که طبرسی و فرزندش رضی الدّین ابو نصر حسن بن فضل مؤلف مکارم الاخلاق، و نواده اش ابو الفضل علی بن حسن مؤلف مشکاه الانوار، و دیگر سلسله و بستگان او از علمای بزرگ بوده اند و من چنان می دانم که شیخ احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی مؤلف کتاب الاحتجاج هم از خویشاوندان مترجم حاضر بوده است.

گروهی از فضلالی دانشور، از جمله فرزندش حسن یاد شده و ابن شهر آشوب و شیخ منتجب الدّین از وی روایت کرده اند؛ قطب الدّین راوندی هم از وی روایت داشته است، چنان که قطب الدّین در کتاب قصص الانبیاء اظهار داشته است، به توسط طبرسی

از شیخ جعفر بن محمد دوریستی از شیخ مفید روایت کرده است و از مناقب ابن شهر آشوب به دست می آید که طبرسی از شیخ ابو علی بن شیخ طوسی و از ابو الوفا عبد الجبار بن علی مقری رازی روایت می کرده و این هر دو تن از شیخ طوسی روایت داشته اند. شریف اجل شرفشاه بن محمد بن زیاره الافطسی و شیخ ابو محمد عبد الله بن جعفر دوریستی و ابو الفضل شاذان بن جبرئیل قمی و ابو عبد الله محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی سرور نیز از وی روایت می کرده اند و به این سندها در اجازه شیخ حسین بن علی بن حماد لیشی واسطی به شیخ نجم الدین خضر بن محمد بن نعیم مطار آبادی، اشاره شده است.

مؤلف گوید: طبرسی مترجم حاضر در کتاب اعلام الوری از سید محمد بن حسین حسینی گرگانی نیز روایت کرده است.

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: طبرسی ثقه ای فاضل و دیندار و معنون بوده، تألیفاتی دارد. از جمله، مجمع البیان فی تفسیر القرآن در ده مجلد که در نیمه ذیقعه سال ۵۳۶ ه. ق از تألیف آن آسوده شده است (۱). الوسیط در تفسیر چهار مجلد الوجیز در یک مجلد، اعلام الوری باعلام الهدی در دو مجلد، تاج الموالد و الآداب الدینیه للخرانه المعینیه و غنیه العابد و منیه الزاهد. من به دیدار او رسیدم و برخی از تألیفاتش را بر وی قرائت کردم.

مؤلف گوید: طبرسی، کتاب اعلام الوری را برای اسپهبد اجل شرف الدین تألیف کرده است و ممکن است این شخص، در آن روزگار پادشاهی طبرستان را عهده دار می شده و ممکن است مراد منتجب الدین از تفسیر الوسیط همان تفسیر جوامع الجامع مشهور باشد و منظور از الوجیز کتاب الکاف الشاف عن الکشاف باشد و احتمال دارد الوجیز کتاب دیگری از او بشمار بیاید.

گاهی احساس می شود که الکاف الشاف عن الکشاف همان کتاب جوامع الجامع

ص: ۴۲۴

۱-*) در آخر مجلد دهم که آخرین جلد مجمع است روز پنجشنبه در سال و ماه یادشده تاریخ اتمام کتاب مزبور را مرقوم داشته است-م.

باشد چه آنکه در آغاز آن گفته است: این کتاب از کتاب الکشاف خلاصه شده است و به حقیقت باید گفت کتاب مزبور غیر از جوامع الجامع است.

شهید اول در اجازه ابن خازن حائری، می نویسد: کتاب مجمع البیان در تفسیر قرآن از تألیفات امام امین الدین ابو علی فضل طبرسی است و کتابی است که تفسیر دیگری به اهمیت آن نمی رسد. ما این کتاب را از گروهی از مشایخ، از جمله، مشایخی که به نامشان اشاره کردیم از شیخ جمال الدین بن مطهر به سند خودش که منتهی به این کتاب می شود روایت می کنیم؛ همچنین تفسیر دیگرش جامع الجوامع و کتاب الکاف الشاف من کتاب الکشاف از دیگر تألیفات او بشمار می آید.

ابن شهر آشوب در باب «کنی» از معالم العلماء با آنکه شاگرد وی بوده، پنداشته است که کنیه او، نام اوست و چنین پنداری از وی برخلاف انتظار است. او می نویسد:

استاد من ابو علی طبرسی، تألیفاتی دارد. از جمله، مجمع البیان فی معانی القرآن که کتاب خوبی است؛ دیگری الکاف الشاف من کتاب الکشاف؛ النور المبین؛ الفائق کتاب پسندیده ای است؛ اعلام الوری بأعلام الهدی و الأداب الدینیة للخزانة المعینیة (۱).

مؤلف گوید: از اینکه ابن شهر آشوب، کتاب جوامع الجامع را نام نبرده بدست می آید که به نظر او کتاب الکاف الشاف همان جوامع الجامع باشد با آنکه الکاف الشاف غیر از جوامع الجامع است؛ هرچند بنا بر تصریحی که خود طبرسی در آغاز آن نموده است مطالب کشاف را در آن ایراد نموده، در عین حال می توان آن را همان تفسیر الوسیط دانست و کتاب الوسیط هم همان جوامع الجامع است.

امیر سید مصطفی تفریسی در رجال خود آنجا که از وی یاد می کند می نویسد:

طبرسی، ثقة فاضل و متدینی معنون و از بزرگان طائفه شیعه است و آثار پسندیده ای دارد.

از جمله، کتاب مجمع البیان فی تفسیر القرآن در ده مجلد و الوسیط در تفسیر چهار مجلد و الوجیز یک مجلد.

ص: ۴۲۵

۱- ۱- معالم العلماء، ص ۱۳۵، [۱] معلوم نیست در نام طبرسی، اشتباهی برای ابن شهر آشوب رخ داده باشد زیرا نگفته است نام او ابو علی است و شاید محض احترام به کنیه او اکتفا کرده باشد-م.

طبرسی در سال ۵۲۳ ه. ق از مشهد رضوی به سبزوار رفت و سال ۵۴۸ ه. ق در همان جا درگذشت (۱).

مؤلف گوید: از پیش آمدهای برخلاف انتظار آن است که سید رضی الدین بن طاوس کتابی به نام ربیع الشیعه تألیف نموده و این کتاب در همگی مطالب و ابواب و ترتیب بدون کم و زیاد موافق با کتاب اعلام الوری بوده و تنها تفاوتی که در میان است اختلافی است که در دیباچه آن به نظر می رسد (۲).

به دنبال آنچه مرقوم داشته می نویسد: گاهی اتفاق افتاده کتاب جامع الاخبار را به مترجم حاضر نسبت داده اند و گاهی آن را از تألیفات فرزندش می دانند. این انتساب نابجا

ص: ۴۲۶

۱-۱- نقد الرجال، ص ۲۶۶.

۲-*) در الذریعه، ج ۲، ص ۲۴۰ [۱] ذیل اعلام الوری پس از شرح مطالب مربوط به آن می نویسد: از پیش آمدهای بی سابقه آنکه کتاب ربیع الشیعه که منسوب به سید بن طاوس متوفی ۶۶۴ ه. ق می باشد بدون کم و زیاد با کتاب اعلام الوری مطابق بوده و به نام سید و به اسم مزبور شهرت یافته. با آنکه تألیف آن با سبک سید و آثار او هیچ گونه موافقتی ندارد بلکه از آن طبرسی است. یکی از مشایخ چنین احتمال داده شبهه انتساب از آنجا ناشی شده است که سید بن طاوس هنگامی که کتاب مزبور را برای شاگردان خود قرائت می کرده مطابق معمول به حمد خدا و درود بر محمد مصطفی و خاندان او می پرداخته و پس از آن به تمجید از کتاب مزبور پرداخته و اظهار داشته: ان هذا الكتاب ربیع الشیعه یعنی این کتاب بهار شیعه است نه آنکه موسوم به این نام باشد و کسی که تقریرات سید را یادداشت می کرده چنین نوشته است (سید امام و دیگر القابی که ویژه آن بزرگوار بوده) می گوید که این کتاب موسوم به ربیع الشیعه است و سپس به ما بقی مطالب آن کتاب بی کم و کاست پرداخته و پس از او هر کس که آن نسخه را مطالعه و مشاهده کرده پنداشته است که کتاب مزبور از تألیفات سید بن طاوس است و شیخ ما، محدث نوری در مستدرک الوسائل احتمال دیگری داده موقعی که کتاب مزبور به دست سید رسیده بدون آنکه از اسم کتاب یا اسم مؤلفش اطلاعی به دست آورد در مدح از کتاب مزبور گفته: «این کتاب ربیع شیعه و بهار اوست» و از آنجا که جمله مزبور به خط سید بوده پنداشته اند که کتاب از آن او و موسوم بدان نام است. در الذریعه، ج ۱۰، ص ۷۵ [۲] ذیل ربیع الشیعه به همین شبهه اشاره کرده و اضافه کرده مجلسی نوشته است نظر به اینکه مطالب ربیع الشیعه موافق با اعلام الوری بوده در کتاب بحار از آن نقل نکرده ایم-م.

است زیرا چنان که پس از این ذیل احوال محمد بن محمد شعیری خواهیم نوشت، کتاب جامع از تألیفات شعیری است و از آثار مترجم حاضر و فرزند او و دیگران نمی باشد.

تاریخ وفات او را نوشتیم و به خط یکی از فضلاء شاگردان ملا عبد الله خراسانی شهید ثانی که بر پشت جوامع الجامع مرقوم داشته چنین آمده است: طبرسی در سال ۵۰۲ ه. ق در سن نودسالگی در گذشته و در دهه ۴۷۰ ه. ق متولد شده است. با تأملی که در این تاریخ می شود خواهیم فهمید که نویسنده کاملاً اشتباه کرده است (۱).

پیش از این ذیل احوال شیخ ابو منصور احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی نوشتیم احتمال می رود کتاب الموطّف فی المختلف بین ائمه السلف از مترجم حاضر، فضل بن حسن باشد و کتاب مزبور، تلخیصی از کتاب الخلاف شیخ طوسی بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل شرح حال طبرسی را از شیخ منتجب الدین و ابن شهر آشوب و سید مصطفی به طوری که ما نقل کردیم ایراد نموده و گفته است: جوامع الجامع از تألیفات اوست و از جمله روایات او صحیفه الرضا علیه السلام می باشد.

مؤلف گوید: نسخه ای از مجمع البیان را به خط شیخ قطب الدین کیدری دیدم که آن را خود او بر خواجه نصیر الدین طوسی قرائت کرده و بر پشت آن به خط خود نوشته است این کتاب، تألیف شیخ امام اجل سعید شهید است و او بنابراین قول در ردیف شهدا است (۲). و ما پیش از این اشاره کردیم، ظاهراً تفسیر و سیط همان جوامع الجامع است.

ص: ۴۲۷

۱-*) همین تاریخ را هم روضات الجنات نقل کرده و احتمال داده که لفظ خمسین از آن ساقط شده باشد یعنی ۵۵۲ ه. ق و در ضمن حکایت بیرون آمدنش از قبر که پس از این اشاره می شود اظهار داشته در هنگام این واقعه در سن شصت سالگی بوده و سی سال هم پس از آن تا سن نودسالگی زندگی کرده و در گذشته است و در صورتی که احتمال روضات درست باشد باز هم با تاریخی که سید مصطفی نقل کرده (۵۴۸) و تاریخ بیهق که پس از این در پاورقی نقل خواهیم کرد موافقت ندارد-م.

۲-**) پیش از این اشاره شد در بسیاری از کتابها که به شرح حال طبرسی پرداخته اند اشاره ای به شهادت وی نکرده اند و اگر هم اشاره ای شده بر طبق نوشته فوق از کیدری است. در مستدرک، ج ۳، ص ۴۸۷ پس از نقل کلام مؤلف این کتاب آمده: صاحب ریاض و [۱] دیگران چگونگی شهادت او را ایراد ننموده اند و ممکن است مسموم شده باشد، به همین مناسبت شهادت او در میان نویسندگان شهرت پیدا-

در آغاز نسخه ای که در نهایت قدمت بود، حدیث وصیت پیغمبر اکرم (ص) خطاب به ابو ذر را که در مکارم الاخلاق فرزند طبرسی (مترجم حاضر) و کتابهای دیگر آمده و با نسخه های معمولی تفاوت دارد، چنان دیده ام مولای من؛ پدرم فضل بن حسن در ذیل این وصیت اظهار داشته است: خبر داد به من به این وصیت شیخ مفید ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله مقری رازی و شیخ اجل حسن بن حسین بن حسن بن بابویه (رض) به اجازه ای که از او داشتم گفته است املا کرد بر ما شیخ اجل ابو جعفر محمد بن حسن طوسی (قدس سره) از شیخ عالم حسین بن فتح واعظ گرگانی در مشهد مقدس رضوی علیه السلام از شیخ امام ابو علی حسن بن محمد طوسی از ابو جعفر (قدس سره) از گروهی از اصحاب از ابو المفضل محمد بن عبد الله بن محمد بن مطلب شیبانی تا به آخر سند و حدیثش طولانی است.

مؤلف گوید: از مناقب ابن شهر آشوب استفاده می شود که طبرسی از ابو علی بن شیخ طوسی و شیخ ابو الوفا عبد الجبار بن علی مقری بدون واسطه روایت می کرده و این هر دو تن از شیخ طوسی روایت داشته اند و هر گاه با واسطه هم روایت کرده باشد منافاتی نخواهد داشت.

ظاهراً عبد الجبار بن علی و عبد الجبار بن عبد الله یکی هستند که در یکی از آن دو اسم پدر حذف شده و انتساب به جد داده شده باشد و این گونه انتساب هم، شایع می باشد. در عین حال شیخ معاصر در امل الآمل این دو شخص را متعدد پنداشته است.

مؤلف گوید: حسن بن حسین بن حسن بن بابویه که در سند مزبور آمده است. جد شیخ منتجب الدین است و پدرش حسین همان دانشوری است که صهرشتی از وی روایت می کرده است.

ابن شهر آشوب در کتاب المناقب می نویسد: خبر داد مرا طبرسی به مجمع البیان لعلوم القرآن و به کتاب اعلام الوری و اعلام الهدی.

مؤلف گوید: از پیش آمدهای برخلاف انتظار اینکه، سید رضی الدین علی بن طاوس کتاب ربیع الشیعه را به سبک اعلام الوری تألیف نموده و در تمامی ابواب و فصول و مطالب با اعلام الوری یکی بوده و به طور کلی تفاوتی در میان این دو کتاب وجود ندارد. در آینده نزدیکی ذیل احوال سید بن طاوس به این معنی اشاره خواهیم کرد (۱).

طبرسی در روز پنجشنبه نیمه ماه ذیقعده سال ۵۳۴ ه. ق از تألیف آن فارغ شده و وفات او به طوری است که امیر مصطفی یادشده نقل کرده است با این تفاوت که وفات او در شب عید قربان اتفاق افتاده و جنازه او به مشهد مقدس رضوی انتقال داده شده است. و قبر او هم اکنون در محلی که به «قتلگاه» موسوم بوده، یعنی مقتل الرضا علیه السلام، معروف می باشد و نام او بر لوح قبرش نوشته شده است (۲).

ص: ۴۲۹

۱- (*) پیش از این، مضامین فوق یادآوری شده و ما هم به پاره ای از آنچه لازم می دانستیم از الذریعه ایراد کردیم-م.
۲- (***) ابو الحسن بیهقی در تاریخ بیهق، ص ۲۴۲ [۱] مطالبی در شرح حال مترجم حاضر نوشته است که شایسته است در اینجا ایراد بشود: «امام سعید ابو علی فضل بن حسن طبرسی، (طبرسی منزلی است واقع در میان کاشان و اصفهان) و اصل ایشان از آنجا بوده است و ایشان در مشهد مقدس متوطن بوده و مرقدشان در آنجا نزدیک به مسجد قتلگاه است و از اقارب نقبای آل زبارة بودند رحمهم الله و این امام در نحو فرید عصر بوده و با تاج القراء اختلاف داشته و در علوم دیگر به درجه افادت رسیده و سال ۵۲۳ ه. ق به سبزوار آمد و در آنجا متوطن شد و تدریس مدرسه دروازه عراق را به عهده گرفت. او را اشعار بسیار است که در آغاز تحصیل گفته است و ما در کتاب وشاح برخی از آنها را آورده ایم از آن جمله این ابیات است: الهی بحق المصطفی و وصیه و سبطیه و السجاد ذی الثنات و باقر علم الانبیاء و جعفر و موسی نجی الله فی الخلوات و بالطهر مولانا الرضا و محمد تلاه علی خیره الخیرات و بالحسن الهادی و بالقائم الذی یقوم علی اسم الله بالبرکات انلنی الهی ما رجوت بحبهم و بدّل خطیاتی بهم حسنات -

استاد استناد(أئده الله) در بحار می نویسد: رساله صحیفه الرضا(ع) مستند به شیخ ما ابو علی طبرسی(ره) است که سند آن منتهی به حضرت رضا علیه السلام می باشد (۱). سپس گفته است کتاب صحیفه الرضا(ع) از کتابهای مشهور در میان خاصه و عامه است. این رساله را سید جلیل علی بن طاوس به سند خود که منتهی به شیخ طبرسی(رضی الله عنه) می شود روایت کرده است و من در نسخه های کهن سندهای آن را که به شیخ طبرسی و از او به حضرت رضا(ع) منتهی می شود، دیده ام.

زمخشری در کتاب ربیع الابرار می نویسد: یحیی بن حسین حسینی در ضمن سند صحیفه الرضا(ع) اظهار داشته است: هرگاه این سند را بر دیوانه ای بخوانند، بهبودی پیدا خواهد کرد.

نجاشی در ضمن یادآوری از عبد الله بن احمد بن عامر طائی و پدرش احمد که راوی این رساله بوده از این صحیفه تمجید کرده و سند خود را به آن منتهی نموده است.

بالاخره صحیفه مزبور، از اصول مشهوره و مورد توجه اعلام بوده است (۲).

مؤلف گوید: از گفته نجاشی - که عبد الله بن احمد راوی صحیفه است - معلوم می شود که طبرسی، راوی رساله صحیفه است نه جامع آن.

از یکی از مواضع و مدارک استفاده می شود که صحیفه الرضا(ع) خبر طولانی بوده است که آن حضرت به منظور بیان اصول و فروع شیعه ایراد فرموده است و از آن پس در اختیار اعلام قرار گرفته و من هم آن را دیده ام و بغیر از صحیفه الرضا علیه السلام

ص: ۴۳۰

۱-۱) - بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۱.

۲-۲) - بحار الانوار، ج ۱، ص ۳۰.

بوده که اکنون معروف می باشد (۱).

از تألیفات طبرسی کتاب نثر اللالی است که به وی نسبت داده اند و من، نسخه های متعددی از آن را در اصفهان و مازندران دیده ام، رساله مختصری است که آن را به ترتیب الفبا گردآورده و سخنان گرانقدر حضرت مولی علیه السلام را به سبک غر و درر آمدی تهیه نموده و نسخه ای هم در نزد ما می باشد**. به گمان من رساله مزبور گردآوری سید علی بن فضل الله حسنی راوندی می باشد و بزودی در شرح حال او به این رساله اشاره خواهیم کرد.

در هر حال رساله مزبور غیر از نثر اللالی (۲) بوده که مربوط به اخبار و فتاوی می باشد و شیخ بن جمهور احساوی آن را تألیف کرده است.

از تألیفات طبرسی، کتاب کنوز النجاح است که کفعمی در متن المصباح و حواشی آن و همچنین سید رضی الدین علی بن طاوس در کتاب امان الاخطار و مهج الدعوات به وی نسبت داده اند. سید به خصوص در کتاب المهج تصریح کرده که کتاب کنوز النجاح تألیف فقیه ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبرسی (رض) می باشد.

و از آثار او کتاب معارج السئول است که آن را سید حسین مجتهد در رساله اللمعه فی مسئله الجمع به وی منسوب ساخته است.

دیگر رساله حقائق الامور در اخبار است و من بخشی از آن را در شهر اردبیل دیده ام و یکی از علما بر روی آن نوشته: این بخش از کتاب طبرسی است و گویا مرادش طبرسی مترجم حاضر بوده باشد.

ص: ۴۳۱

۱- * و * (رساله نثر اللالی به ضمیمه کتاب ابو الجعد احمد بن عامر طائی و کتاب الطب ابو عتاب نیشابوری و بنا به پیشنهاد و اجازه مرحوم مبرور آیه الله العظمی آقای حاج آقا حسین بروجردی (قدس سره) و با مقدمه ای که مربوط به هر سه کتاب بوده طبق تقریر ایشان به طبع رسیده است و از همان مقدمه به دست می آید که صحیفه الرضا که در بالا بدان اشاره کرده است همان کتاب ابی الجعد است نه صحیفه الرضای مشهور-م.

۲- ۱) نام درست آن غوالی اللالی است که تألیف ابن جمهور می باشد و مؤلف هم تحقیقات بسیاری، از آن را در این کتاب نقل کرده است.

دیگری، کتاب عدّه السفر و عمدہ الحضر است که کفعمی در حواشی مصباح خود آن را به وی نسبت داده و من بر چندین نسخه از آن دست یافته ام و نسخه ای از آن هم در دست ما می باشد.

از تألیفات او کتاب المشکلات است که سید حسین مجتهد در کتاب دفع المناواه آن را از آثار وی نام می برد.

دیگری کتاب المجموع فی الآداب می باشد که فرزندش در کتاب مکارم الاخلاق و نواده اش در مشکاه الانوار پاره ای از اخبار را از آن نقل می کنند و از قرینه پیدا است که کتاب مزبور غیر از کتاب الآداب الدینیه للخزانه المعینیه بوده است.

از تألیفات او، کتاب مشکاه الانوار است که سید حسین مجتهد در کتاب دفع المناواه به وی نسبت داده است و ظاهراً کتاب مزبور غیر از کتاب مشکاه الانوار بوده که از آثار نواده اش می باشد. زیرا مشکاه الانوار مترجم حاضر در اخبار است و مشکاه الانوار نواده اش در دعا است (۱). و ممکن است اصولاً برای سید حسین اشتباهی پیش آمده و کتاب مزبور را که از تألیفات نواده طبرسی بوده به خود او نسبت داده است.

گاهی، کتاب مکارم الاخلاق را به وی نسبت داده اند؛ این نسبت هم نادرست است زیرا کتاب یادشده تألیف فرزندش ابو نصر حسن می باشد و حقیقت را ذیل شرح حال او تذکر داده ایم.

همچنین کتاب الاحتجاج را از تألیفات مترجم حاضر بر شمرده اند؛ این نسبت هم نادرست است زیرا کتاب مزبور از تألیفات ابو منصور احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی است که شرح حال او را نوشته ایم.

از باب دهم کتاب مکارم الاخلاق فرزند طبرسی استفاده می شود که پدرش مجموعه هایی که مشتمل بر دعاها بوده، تألیف کرده است. با توجه به این موضوع، به دست می آید که طبرسی گذشته از الآداب الدینیه و غنیه العابد، که نام هر دو کتاب پیش از این آورده شده است، کتابهای دیگری هم در دعا تألیف نموده است. خود ابو نصر در

ص: ۴۳۲

۱- (*) ممکن است برعکس باشد کتاب نواده اش در اخبار و کتاب خودش در دعا باشد-م.

مکارم الاخلاق گاهی از مجموع پدرش و گاهی از مجموع فی الآداب و یا از کتاب الآداب او نقل می کند. ممکن است مراد وی از الآداب همان کتاب الآداب الدینیه للخزانه المعینیه باشد که پیش از این یاد شد.

از تألیفات دیگر او الوافی فی تفسیر القرآن است؛ این کتاب را یکی از فضلا در کتاب خود به وی نسبت داده است و می پندارم این کتاب همان کتاب الکاف الشاف من کتاب الکشاف باشد که پیش از این یاد شده است. همان فاضل در کتاب خود شرح الموالید را از تألیفات وی شمرده و ظاهرا کتاب مزبور، همان تاج الموالید است که پیش از این بدان اشاره شده است و شرح الموالید تصحیف تاج الموالید می باشد.

از کتابهایی که بدو منسوب می باشد کتاب العمده فی الفرائض و النوافل است که به پارسی تألیف شده است و من نسخه ای از آن را در طسوج تبریز دیده ام؛ لیکن در اصل کتاب تصریح نشده است که کتاب مزبور از تألیفات طبرسی بوده باشد.

و از کتابهای منسوب به وی کتاب اسرار الائمه است. گاهی هم از آن به کتاب اسرار الامامه تعبیر نموده اند، چنانچه سید حسین مجتهد در رساله اللمعه که پیش از این نام برده شده می نویسد: ثقها لاسلام امین المذهب، طبرسی در اسرار الامامه چنین گفته است....

مؤلف گوید: نسخه ای از اسرار الامامه طبرسی که منسوب به وی بوده و کتاب بزرگی است در نزد من موجود می باشد. این کتاب از شیخ حسن بن علی طبرسی است (۱).

و نسخه مختصر دیگری هم به همین نام موجود است که گمان ندارم از تألیفات طبرسی بشمار بیاید بلکه از تألیفات یکی از علمای متأخر از طبرسی خواهد بود.

بدیهی است امیر سید حسین مجتهد مذکور در رساله دفع المناواه عن التفضیل و المساوات از کتاب مزبور گاهی به عنوان کتاب اسرار الامامه و گاهی به نام اسرار الائمه و زمانی به عنوان اسرار الاسرار یاد کرده و گاهی هم طبرسی را مؤلف آن کتاب معرفی نموده

ص: ۴۳۳

۱- (*) چنانچه مؤلف اشاره می کند معظم له مؤلف کامل بهائی و تحفه الابرار و کتابهای دیگر است که معاصر با خواجه نصیر طوسی (ره) بوده است-م.

است. از نظر من همه این نامها مربوط به یک کتاب است و احتمال تعدد هم خواهد داشت.

من بخشی از اسرار الامامه را در شهر رشت گیلان دیده‌ام. این بخش مشتمل بر احوال حکما و مطالب دیگر است و همچنین، نسخه کاملی از آن را در کتابخانه حضرت شیخ صفی‌الدین دیده‌ام؛ لیکن در آن نسخه تصریح نکرده است که کتاب مزبور از تألیفات طبرسی بوده باشد، بلکه از دیباچه کتاب و مطاوی آن به دست می‌آید که کتاب مزبور از مؤلف دیگری است. ظاهراً کتاب مزبور از تألیفات شیخ حسن بن علی بن محمد بن علی بن حسن طبرسی مؤلف کتاب کامل السقیفه و کتاب تحفه الابرار و دیگر کتابها است.

و اشتباه از آنجا است که هر دو مؤلف را به عنوان طبرسی معرفی کرده اند (۱).

و ممکن است کتاب شیخ ابو علی طبرسی به نام اسرار الامامه و کتاب شیخ حسن بن علی طبرسی که معاصر با خواجه نصیر طوسی بوده به عنوان اسرار الاثمه خوانده شده باشد و یا برعکس.

پیش از این، ذیل شرح حال شیخ احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی نوشتیم که گاهی اتفاق افتاده کتاب الاحتجاج را به شیخ ابو علی فضل بن حسن طبرسی مترجم حاضر نسبت داده‌اند. به حقیقت باید گفت این انتساب نابجا است. همین معنی را هم ذیل احوال حسن بن فضل، فرزند مترجم حاضر متذکر شده ایم.

طبرسی منسوب به طبرستان است و پیش از این ذیل احوال ابو منصور احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی به چگونگی تحقیق آن اشاره کرده ایم.

مؤلف گوید: در آغاز برخی از نسخه‌های صحیفه الرضا (ع) چنین آمده است: خبر داد به ما شیخ امام اجل عالم زاهد امین الدین، ثقه الاسلام امین الرؤساء ابو علی فضل بن حسن طبرسی (اطال الله بقائه) در روز پنجشنبه غره ماه رجب سال ۵۲۹ ه. ق. گفت خبر داد به ما شیخ امام سید زاهد ابو الفتح عبد الله بن عبد الکریم (۲). در بعضی از

ص: ۴۳۴

۱- (*) هر چند شیخ حسن بیشتر اوقات به عنوان عماد الدین طبری معرفی می‌شود-م.

۲- (***) در نسخه ابی الجعد که در پاورقی پس از این اشاره می‌شود اضافه شده است «بن هوازن قشیری ادا الله عزّه»-م.

نسخه های صحیفه آمده است صحیفه مبارکه را شیخ طبرسی در ماه مبارک سال ۵۰۱ ه.ق در درون قبه مبارکه که مرقد مطهر حضرت رضا علیه السلام در آنجا موجود است، بر امام ابو الفتح قرائت کرده و از وی به اخذ اجازه نایل شده است. گفت خبر داد به ما، شیخ بزرگوار دانشور ابو الحسن علی بن محمد بن علی حاتمی زوزنی بنا به قرائتی که در سال ۴۵۲ ه.ق بر او شده است... (۱)

بدیهی است برای صحیفه الرضا(ع) و روایات منتهی به آن، به غیر از طریق شیخ طبرسی، طرق چندی از خاصه و عامه رسیده است که ما در این مقام برای تتمیم مرام به چند طریق از آنها اشاره می نمائیم. از جمله طریقی بوده که در شهر اردبیل در نسخه ای از این صحیفه مبارکه دیده ام و در آغاز آن چنین آمده است: شیخ امام اجل عالم نور المله و الدین ظهیر الاسلام و المسلمین ابو احمد انا لیک عادل مروزی، گفته است: قرائت کرد

ص: ۴۳۵

۱-*) مؤلف پیش از این اظهار داشت صحیفه الرضا [۱] خبر مفصلی است که حضرت رضا(ع) محض بیان اصول و فروع اسلام تویق فرموده و به غیر از صحیفه مشهور است و ما هم در پاورقی مرقوم داشتیم همان صحیفه به نام «کتاب ابی الجعد» احمد بن عامر طائی که از اصحاب حضرت رضا(ع) بوده به امر مرحوم آیه الله بروجردی(ره) به طبع رسیده و در آغاز آن همان سندی را که مؤلف در اینجا به بخشی از آن اشاره کرده آورده شده است که ما در این پاورقی محض تیمن و تبرک به ما بقی آن اشاره کرده و ترجمه می نمائیم: «گفت خبر داد به ما ابو الحسن احمد بن هارون زوزنی. گفت خبر داد به ما ابو نصر محمد بن عبد الله بن محمد حفده عباس بن حمزه نیشابوری در سال ۳۳۷ ه.ق گفت خبر داد به ما ابو القاسم عبد الله بن احمد بن عامر طائی در بصره. گفت خبر داد به من پدرم در سال ۲۶۰ ه.ق. گفت خبر داد به من حضرت علی بن موسی الرضا(ع) در سال ۱۹۴ ه.ق فرمود خبر داد به من پدرم حضرت موسی بن جعفر. فرمود خبر داد به من پدرم جعفر بن محمد گفت خبر داد به من پدرم محمد بن علی. فرمود خبر داد به من پدرم علی بن الحسن فرمود خبر داد به من پدرم حسین بن علی فرمود خبر داد به من پدرم علی بن ابی طالب(ع) فرمود رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده است خبر داد به من جبرئیل(ع) از پروردگار تعالی، عز و جل که می فرماید (لا اله الا الله حصنی فمن دخل حصنی امن من عذابی). پس از آن به بیان احادیث دیگر پرداخته است. آری این همان سندی است که مؤلف بحار [۲] از قول زمخشری نقل کرده هرگاه بر مجنون خوانده شود بهبودی پیدا خواهد کرد-م.

بر ما، شیخ قاضی امام اجل اعزّ امجد ازهد مفتی شرق و غرب، یادگار گذشتگان و استاد بازماندگان، برگزیده ملت و دین و نوربخش اسلام و مسلمین ارث بر پیمبران و مرسلین ابو بکر محمود بن علی بن محمد سرخسی در مسجد صلاحی سناد تاج نیشابور (عمرها الله) بامداد پنج شنبه چهارم ربیع الاول سال ۶۱۰ ه. ق. گفت خبر داد به ما، شیخ امام اجل سید زاهد، ضیاء الدین حجه الله علی خلقه ابو محمد فضل بن محمد بن ابراهیم زیاوی حسینی تغمده الله بغفرانه و اسکنه الله اعلی جنانه فی شهور سال ۵۴۷ ه. ق. به قرائتی که بر او داشت. گفت خبر داد به ما، ابو المحاسن احمد بن عبد الرحمن بیدی. گفت خبر داد به ما، پدرم ابو لیبید عبد الرحمن بن احمد بن محمد بن لیبید. گفت خبر داد به ما، استاد امام ابو القاسم حسن بن محمد بن حبیب (رضی الله عنه) در سال ۴۰۵ ه. ق. در خانه خودش در نیشابور، گفت خبر داد به ما، ابو بکر محمد بن عبد الله بن محمد حافد عباس بن حمزه در سال ۳۳۷ ه. ق. گفت خبر داد به ما، ابو القاسم عبد الله بن احمد بن عامر طائی در بصره. گفت خبر داد به من، پدرم در سال ۲۶۰ ه. ق. گفت حدیث کرد برای ما، حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام پیشوای پرهیزکاران و برگزیده نوادگان سید رسولان، آنچه را که ایراد کرده در تألیف موسوم به صحیفه اهل بیت علیهم السلام در سال ۱۹۴ ه. ق. فرمود: حدیث کرد برای من، پدرم موسی بن جعفر (ع) تا آخر.

و در سند دیگر چنین آمده است: و بعد فقیر و نیازمند به خدای کریم بی نیاز طاهر بن محمد راونیزی غفر الله له و لوالدیه و احسن فی الدارین الیهما و الیه. می گوید:

خبر داد به من، صحیفه بابرکت و همراه با تیمن را که موسوم به صحیفه الرضا علیه السلام می باشد، به اجازه عامه ای که داشت استاد و مخدومم بزرگ ارباب هدایت و رهبر اصحاب تقوا باقی مانده اولیای کرام، قطب دایره های محققان، شیخ سعد الحق و المله و الدین یوسف بن شیخ بزرگ و ماه منیر جانشین قطب ها شیخ فخر الحق و المله و الدین عبد الواحد حمودی قدس الله سرهما و اکثر برهما. گفت خبر داد به من با اجازه ای که داشت شیخ و مخدوم و عمو و استادم و کسی که در همگی امور دینی مورد اعتمادم بود شیخ غیاث الحق و الدین هبه الله حموی تغمده الله بغفرانه، طبق اجازه عامه ای که داشت از سید و جدش شیخ الاسلام و المسلمین سلطان المحدثین (به کسر دال) و المحدثین

(به فتح دال) شیخ صدر الحق و المله و الدین ابراهیم حموی قدس سره. گفت خبر داد به ما شیخ مسند (کسی که سند روایات به او منتهی می شود) شرف الدین ابو الفضل احمد بن هبه الله دمشقی به قرائتی که داشت و من هم در روز چهارشنبه یازدهم ربیع الاول سال ۶۹۵ ه.ق در خانقاه شمیاطی به سماع قرائت او نایل آمدم. به خاطر دارم آن روز کسی به وی گفت، خبر داده است به تو، شیخ ابو روح عبد المعز بن محمد هروی به روایت خودش از شیخ ابو القاسم، زاهر بن طاهر شحامی با اجازه ای که داشت. گفته است خبر داد به ما ابو علی حسن بن احمد سکاکی. گفت، خبر داد به ما، امام ابو القاسم بن حیب.

گفت خبر داد به ما، ابو بکر محمد بن عبد الله بن محمد نیشابوری حفید. گفت خبر داد به ما ابو القاسم عبد الله بن احمد بن عامر طائی در بصره. گفت خبر داد پدرم سال ۲۶۰ ه.ق.

گفت خبر داد به من حضرت امام علی بن موسی در سال ۱۹۴ ه.ق فرمود خبر داد به من پدر بزرگوارم تا به آخر.

در سند دیگر آمده است: خبر داد قاضی مرشد از کیلو، ابو منصور عبد الرحیم بن ابو سعید مظفر بن عبد الرحیم حمدونی. گفت خبر داد به ما، قاضی امام فخر الاسلام ابو المحاسن عبد الواحد بن اسماعیل رویانی به قرائتی که بر او شد. گفت خبر داد به ما شیخ عالم، ابو الفضل محمد بن عبد الرحمن بن محمد حریضی نیشابوری در ری آن گاه که به قصد رفتن مکه به ری آمده بود. گفت، خبر داد به ما استاد امام، ابو القاسم، حسن بن محمد بن حیب، مفسر مفتی. گفت، خبر داد به ما، ابو بکر محمد بن عبد الله بن محمد بن حفده عباس بن حمزه در سال ۳۳۹ ه.ق. گفت، خبر داد به ما، ابو القاسم عبد الله بن احمد بن عامر طائی در بصره. گفت، خبر داد به من پدرم در سال ۲۶۰ ه.ق. گفت، خبر داد به من حضرت علی بن موسی الرضا علیهما السلام در سال ۱۹۴ ه.ق.

و به سند دیگر، خبر داد به ما، شیخ فقیه ابو علی، حسن بن علی بن ابی طالب فرزندی معروف به «جاموسه» در سال ۵۲۷ ه.ق. گفت، خبر داد به ما، قاضی زکی کبیر ابو الفضل عبد الجبار بن حسین بن محمد زبربری. گفت، خبر داد به ما، شیخ جلیل علی بن احمد بن علی بن امیرک طریقی. گفت، خبر داد به ما، شریف ابو علی حسن بن محمد بن یحیی بن محمد بن احمد بن عبد الله بن موسی بن حسن بن علی بن ابی طالب علیهم السلام. آنگاه که

در مسجد الحرام در «قبه الشرايين» نزول کرده بود در روز دوشنبه بیست و هفت ذیحجه سال ۳۹۴ ه.ق. گفت، خبر داد به ما، احمد بن عبد الله بن حمدونه ابو نصر بغدادی بمزلهه رود . گفت: خبر داد به ما، ابو القاسم عبد الله بن مروود بن احمد بن عامر عامری طائی در بصره. گفت، خبر داد به من، پدرم سال ۲۶۰ ه.ق. گفت، خبر داد به من، ابو الحسن حضرت علی بن موسی الرضا علیهما السلام. فرمود، خبر داد به من پدر بزرگوارم تا به آخر.

مؤلف گوید: از ظاهر این سند به دست می آید که همگی رجال آن، از اهل سنت می باشند، مگر اندکی از آنها که با دقتی که به عمل آید هویدا (۱) خواهد شد.

در نسخه، طریقهای چندی از خاصه و عامه برای صحیفه به شرح زیر دیده ام. از جمله، شیخ امام اجل عالم عماد الدین جمال الاسلام و المسلمین ابو المعالی محمد بن محمد بن حسین مرزبانی قمی (مد الله فی عمره). گفت، خبر داد به من به این صحیفه از آغاز تا انجامش و با اضافه ای که در آخرش بود شیخ امام نجم الدین شیخ الاسلام ابو المعالی حسن بن عبد الله بن احمد بزّاز. گفت، خبر داد به من به آن صحیفه شیخ امام رکن الدین علی بن حسن بن عباس صندلی. گفت: خبر داد به من ابو القاسم یعقوب بن احمد. گفت، خبر داد به ما ابو بکر محمد بن عبد الله بن محمد حفده العباس بن حمزه.

گفت، خبر داد به ما ابو القاسم عبد الله بن احمد بن عامر طائی در بصره. گفت، خبر داد به من پدرم در سال ۲۹۴ ه.ق (۲). فرمود خبر داد به من پدر بزرگوارم....

از جمله، خبر داد به ما، شیخ فاضل عالم کامل قطب سالکان مؤید اسلام و مسلمانان مولانا عبد العلی بن عبد الحمید بن محمد سبزواری و او روایت می کرده از تاج الدین ابراهیم بن قصاب (کاسه گر) طبسی گیلکی از استادش شیخ کامل مولانا

ص: ۴۳۸

۱- (*) در سندهای گذشته صحیفه مبارکه از عبد الله بن احمد روایت شده است و در اینجا از احمد بن عبد الله روایت کرده گذشته از این پدر عبد الله، احمد است و در اینجا پدر او را به عنوان (مروود) معرفی نموده است-م.

۲- ۱) - در سندهای قبلی ۱۹۴ ه ضبط شده است و گویا همین تاریخ درست باشد.

تاج الدین علی ترکه کرمانی از استادش غیاث الدین هبه الله بن یوسف از جدش صدر الدین بن ابراهیم بن محمد بن مؤید حموی از ابن عساکر از ابو روح صوفی هروی از جان بن طمان. گفت، خیر داد به ما، محمد بن عبد الله بن محمد نیشابوری گفت، خیر داد به ما، ابو القاسم، عبد الله بن احمد بن عامر طائی در بصره. گفت خیر داد به من، پدرم، گفت خیر داد به من، حضرت علی بن موسی الرضا علیهما السلام در سال ۱۹۴ ه.ق (۱).

استاد استناد ایده الله تعالی در اول بحار می نویسد: کتاب اعلام الوری بأعلام الهدی و رساله الآداب الدینیة و تفسیر مجمع البیان و تفسیر جامع الجوامع همگی آنها از شیخ امین الدین ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبرسی است که همگی بزرگان بر بزرگواری و فضیلت و وثاقت او اعتراف کرده اند.

و در فصل دوم از آن کتاب فرموده است: مؤلف کتاب اعلام الوری مشهورتر از آن است که نیازمند به توصیف بوده باشد و آن کتاب به خط مؤلفش در نزد من می باشد و رساله الآداب او نیز معروف است و فرزند او در کتاب المکارم مطالبی را از آن نقل کرده است و تفسیر بزرگ و کوچک وی نیز مشهور و نیازی به توصیف ندارد.

مؤلف گوید: کتاب الجواهر در علم نحو را نیز به او نسبت داده اند و نسخه ای از آن در نزد ما موجود می باشد (۲) و ممکن است این کتاب از تألیفات شیخ شمس الدین طبرسی نحوی باشد که کفعمی در کتاب البلد الامین پاره ای از تحقیقات نحویه را از آن نقل کرده است.

ص: ۴۳۹

-
- ۱- (*) این صحیفه مبارکه در این عصر به طور مرغوبی همراه با مقدمات عالمانه با تحقیق محمد مهدی نجف به طبع رسیده است و همچنین دوست ارجمند و فاضل جناب آقای حاج علاء الدین حجازی (دام عمره) آن را ترجمه کرده است-م.
  - ۲- (***) ممکن است کتاب مزبور، خلاصه ای از کتاب المقتصد باشد که آن را عبد القاهر جرجانی به منظور شرح ایضاح ابو علی فارسی از شرح سی جلدی خود که بر ایضاح نوشته تلخیص کرده و به نام المقتصد نامیده و همین شرح را به طوری که تاریخ بیهق، ص ۲۴۳، [۱] اشاره کرده تلخیص و اختیار نموده است و به خوبی از عهد آن برآمده و به نوشته این کتاب به نام الجواهر یا به نام دیگر نامیده باشد-م.

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین می نویسد: عمده المفسرین امین الدین ثقه الاسلام ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبرسی از نحاریر علماء تفسیر است. تفسیر کبیر او که مسمی به مجمع البیان است در جامعیت او در فنون فضل و کمال بیانی کافی و دلیلی وافی است، معاصر صاحب کشف بوده و بعد از فراغ از تفسیر کبیر خود، چون تفسیر کشف به نظر او رسیده و آن را پسندیده، تفسیری دیگر، مختصر که جامع فوائد تفسیر کبیر خود و لطائف کشف باشد در سلک تألیف کشیده و آن را جوامع نام نهاده. این تفسیر در میان مردم متداول و مشهور و معتبر و منظور است و تفسیری ثالث، اخصر [از آن دو] نیز دارد و او را مصنفات در فقه و کلام است. از کتاب لمعه دمشقیه در مبحث رضاع، ظاهر می شود که مجتهد نیز بوده. قبر شریفش در موضع مطهر غسلگاه (۱) که جسد مطهر حضرت رضا (ع) را در آنجا غسل داده اند [در مشهد مقدس رضوی واقع است و فقیر به شرف زیارت او رسیده و از میامن روح شریفش مقتبس گردیده.

مؤلف گوید: طبرسی (قدس سره) با زمخشری مؤلف کشف معاصر بوده است لیکن در هنگامی که به تألیف مجمع البیان اشتغال می ورزیده از تفسیر کشف اطلاعی نداشته است و چنان که قاضی نور الله اظهار داشته پس از دسترسی به کتاب وی به تألیف جوامع الجامع پرداخته است.

بدیهی است، مجتهد بودن طبرسی (قدس سره) از امور آشکاری است که نیازی به هیچ گونه، گواهی ندارد بخصوص که اجتهاد او را می توان از موضع واحدی به دست

ص: ۴۴۰

۱-*) مؤلف پیش از این نوشت، مرقد شریف طبرسی در محل قتلگاه واقع شده که مقتل حضرت رضا (ع) بوده لیکن قتلگاه بدان جهت بوده که مردم بسیاری در آن محل به دست عبد الله از بک از پای درآمدند. در اینجا محل مزبور را به عنوان غسلگاه خوانده که جسد مطهر حضرت رضا (ع) را در آنجا غسل داده اند. اینجانب در هشتمین پیشوای شیعه، ص ۱۰۳ نوشته ام مقبره وی در حاشیه خیابان طبرسی واقع شده و چند سال پیش از ۱۳۸۶ که سال تألیف کتاب مزبور بوده به همت مرحوم حاج میرزا علی کازرونی یزدی متوفی ۱۳۸۷ ه. ق که از تجار نیکوکار مشهد بوده به صورت بسیار آبرومندی بنیان شده. در این اوقات بر اثر تسطیح اطراف صحنین که باغ رضوان، خراب شد مقبره وی نیز رو به ویرانی گذارد و هم اکنون صورت مرقد معتبری برای وی ساخته اند که مزار زوار و مجاور مشهد مقدس می باشد-م.

آورد. گذشته از این، دسته های مختلف دوست و دشمن به رتبه اجتهاد او بلکه بالاتر از آن اعتراف کرده اند.

در یکی از نسخه های مکارم الاخلاق فرزند طبرسی مترجم حاضر دیدم که در ذیل فصل سفارش نبی اکرم (ص) به نقل از پایان کتاب امالی شیخ طوسی (ره) چنین نوشته بود: مولای من (پدرم) فضل بن حسن، که خدا عمرش را طولانی فرماید، می گوید: این اوراق که متضمن سفارش رسول خدا (ص) به ابو ذر غفاری است سفارشهایی است که خبر داد آنها را به من شیخ مفید ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله مقری رازی و شیخ اجل حسن بن حسین بن بابویه (رضی الله عنهما) به اجازه ای که از آنها داشتم گفتند: املا کرد (۱) بر ما (خبر داد به ما) شیخ اجل ابو جعفر محمد بن حسن طوسی (قدس الله روحه). و خبر داد به من به همین سفارشها، شیخ عالم حسین بن فتح واعظ گرگانی در مشهد رضا علیه السلام. گفت، خبر داد به من شیخ امام ابو علی حسن بن محمد طوسی. گفت، خبر داد به من پدرم شیخ ابو جعفر (قدس الله روحه). گفت، خبر دادند به ما گروهی از اصحاب از ابو الفضل محمد بن عبد الله بن محمد بن مطالب شیبانی تا به آخر.

[شیخ یونس مفتی اصفهان] که یکی از شاگردان شیخ علی کرکی است در رساله اسامی مشایخ اصحاب ما دو یا چند مرتبه از شیخ طبرسی به طور اختصار نام برده است، چنان که گاهی می نویسد: از ایشان است شیخ فقیه ابو منصور محمد طبرسی مؤلف اعلام الوری و تألیفات دیگر و گاهی متصل به آن نوشته است: از ایشان است شیخ ابو علی فضل بن حسن ابو الفضل طبرسی، مفتی - که بر دیگر از معاصرانش برتری داشته - مؤلف کتاب مجمع البیان، جمع الجوامع، الجمع الکافی؛ الاحتجاج و مکارم الاخلاق. و سومین بار با فاصله ای که پیش آمده است می نویسد: شیخ فقیه ابو علی فضل بن حسن طبرسی، مؤلف کتاب کنوز النجاج.

ص: ۴۴۱

۱-*) املاء حدیث آن است که شیخ حدیث، حدیث یا کلامی را برای دیگری ایراد می نماید تا آن را به نگارش در آورد و شیخ حدیث را بهمین مناسبت، مملی و نویسنده را که طالب القا و املاء حدیث باشد مستمع می خوانند-م.

مؤلف گوید: درباره نویسنده اسامی مشایخ باید همان مثل همگانی را گفت که در میان عوام مردم ایرانی، شهرت دارد که: «حسن و حسین هر سه دختران معاویه اند» و بالاخره ایرادهایی به شرح زیر بر وی وارد است:

۱- ابو منصور، کنیه شیخ احمد بن ابو طالب طبرسی است نه کنیه محمد.

۲- شیخ ابو منصور، طبرسی است نه طوسی (۱).

۳- کتاب اعلام الوری از تألیفات ابو منصور نمی باشد بلکه از آثار شیخ ابو علی طبرسی است.

۴- جمع الجوامع، نام کتاب تفسیر شیخ ابو علی نبوده است. بلکه نام آن جوامع الجامع می باشد.

۵- کتاب الجميع در ردیف آثار ابو علی طبرسی نام برده نشده است.

۶- کتاب الکافی از تألیفات ابو علی طبرسی نمی باشد بلکه از آثار ابو منصور، احمد بن ابی طالب طبرسی یاد شده بوده است.

۷- کتاب الاحتجاج از تألیفات ابو علی طبرسی نیست بلکه آن هم از مؤلفات شیخ ابو منصور احمد بن ابو طالب طبرسی یاد شده می باشد.

۸- کتاب مکارم الاخلاق هم از آثار ابو علی نبوده است بلکه از تألیفات فرزندش، حسن بن فضل است.

۹- باید گفت کتاب کنوز النجاح اگر چه از تألیفات شیخ ابو علی است، ولی مؤلف اسامی مشایخ هرگاه معتقد بوده است که مؤلف کتاب کنوز النجاح همان ابو علی پیش یاد شده است شایسته نبود دوبار به یادآوری نام او پردازد و کتابهای پیش یاد شده را به وی نسبت بدهد و بار دیگر او را به عنوان مؤلف کنوز النجاح یاد کند. هرگاه معتقد بوده مؤلف کنوز النجاح غیر از مؤلف کتابهای یاد شده است، عدم تناسب آن از ایراد پیش که در همین بخش آمده است نامناسب تر است.

ص: ۴۴۲

۱- (*) در نسخه مطبوع ریاض که مشاهده می شود (طبرسی) آمده نه طوسی و گویا طوسی بوده چنان که مؤلف اظهار داشته و تصحیح شده است -م.

۱۰- شیخ ابو علی که دوبار به نام او اشاره کرده است، طبرسی است نه طوسی (۱).

۱۱- نام جد شیخ ابو علی طبرسی، فضل است نه ابو الفضل با آنکه مؤلف اسامی، وی را به عنوان ابو الفضل معرفی کرده است.

۱۲- مؤلف کتاب کنوز النجاح طبرسی است نه طوسی.

آری اشتباهات مؤلف اسامی بیشتر از آن است که در این کتاب به آن اشاره نمائیم، هرچند در کتاب حاضر به پاره ای از آنها پرداخته ایم.

بدیهی است کتاب کنوز النجاح که کتاب ارزنده ای است در ادعیه وارد شده و نسخه ای از آن در اختیار ما، می باشد و من به نسخه کهنی از آنکه مشتمل بر تحقیقات و دعاها و اعمال دیگر بوده و طبرسی آن را گرد آورده است دست یافته ام و از جمله آن، بخشی از کتاب او تا به آخر (۲).

طبرسی، به فتح طاء بی نقطه و باء مفتوحه و راء ساکن و سین بی نقطه در آخر، منسوب است به طبرستان که از شهرهای مازندران بوده و گاهی هم معنای عمومی از آن استفاده می شده است که شهرهای گیلان را هم در بر می گرفته چه آن مردم هم در به کار بردن (طبر) با مازندرانها مشترک اند. و از کلمات شگفت آور آنکه گاهی اتفاق افتاده است طبرسی را عربی، تفرشی گفته و او را به قصبه ای که از ناحیه تفرش، از توابع قم بوده است نسبت داده اند و به حقیقت باید گفت: این سخن، گمانی بیش نبوده است و دلیلی برای درستی آن در اختیار نمی باشد و مؤید نظریه ما، آنکه ملا محمد صالح

ص: ۴۴۳

۱- (*) در نسخه مطبوع، طبرسی آمده نه طوسی و گویا تصحیح شده باشد-م.

۲- (***) از آثار او کتاب الشواهد است. ترجمه روضات، ج ۶، ص ۳۰۷ می نویسد: طبرسی در تفسیر مجمع البیان ذیل آیه یا أَيْهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ، شواهد را از کتابهای خود نام برده است. لیکن باید گفت کتاب مزبور از طبرسی نبود و در ذیل همان آیه پس از نقل حدیثی می نویسد: و هذا الخبر بعینه قد حدثناه السيد ابو الحمد عز الحاکم ابو القاسم الحسکانی باسناده عن ابن ابی عمیر فی کتاب شواهد التنزیل پس شواهد از کتابهای حسکانی است نه از طبرسی در الذریعه، ج ۱۴، ص ۲۴۲ می نویسد: کتاب شواهد التنزیل از ابو القاسم عبید الله بن عبد الله حاکم حسکانی است و ما در ترجمه روضات به این معنی متوجه نبودیم-م.

مازندرانی در شرح اصول کافی آنجا که به معرفی خویش پرداخته خود را طبرسی خوانده است.

مؤلف گوید: از پیش آمده‌های شگفت آور مترجم حاضر بلکه از کرامت های منحصر به او قدس الله روحه القدوسی، که زبانزد خاص و عام است آنکه مترجم به سکنه مبتلا گردید، بستگان او پنداشتند معظم له وفات یافته به همین مناسبت وی را غسل داده و کفن کرده به خاک سپردند و از کنار قبر او باز گشتند، وی در قبر، افاقه حاصل کرده بهبودی یافت و از آنجا که از بیرون آمدن از قبر در مانده شده و فریادرسی برای خود احساس نمی کرد و کمک کاری هم برای بیرون آمدنش از قبر نمی دید، نذر کرد هرگاه از این گرفتاری رهایی پیدا کند تفسیری برای قرآن کریم تألیف نماید، در آن حال (نباش و قبر کنی) که تصمیم داشت قبر او را نبش کند و کفن او را به یغما ببرد به حفر قبر او پرداخت، به مجردی که قبرش را حفر کرد و به بیرون آوردن کفن او پرداخت، طبرسی دست او را گرفت، نباش، حیرت زده شد و بیم عظیمی در دل او به وجود آمد، سپس با وی به سخن پرداخت، اضطراب و نگرانی نباش زیادتر شد، طبرسی گفت: بیمناک مباح که من زنده ام و جریان من آن است که من سکنه کرده بودم، بستگان من پنداشتند که من مرده ام مرا دفن کردند سپس از قبر برخاست و دل نباش، اطمینان حاصل کرد و از آنجا که طبرسی، قادر به راه رفتن نبوده و ناتوانی مفزطی، سرپای او را فرا گرفته بود از او درخواست کرد تا او را به پشت بگیرد و به خانه اش برساند. نباش او را به خانه برد و طبرسی، خلعتی به او داد و مبلغ قابل توجهی به وی اعطا کرد و نباش توبه کرد و از آن کار ناپسند دست برداشت و عاقبت به خیر شد. طبرسی پس از این پیش آمد به نذر خود وفا کرد و به تألیف کتاب مجمع البیان پرداخت، تا خدای تعالی او را به اتمام آن توفیق داد (۱).

ص: ۴۴۴

۱-۱- در حاشیه نسخه مؤلف این تعلیقه نوشته شده است این حکایت را به ملا فتح الله کاشانی مؤلف تفسیر کبیر فارسی که قبرش در همدان است نسبت داده اند و من این حکایت را از مردم همدان شنیده ام (علی اکبر همدانی).

از جمله مقامات طبرسی که در یکی از خواب‌ها برای او اتفاق افتاده است (۱) و خود او در کتاب مجمع البیان در ذیل آیه ۱۷ سوره طه، وَ مَا تَلَمَّكَ بِیْمِیْنَتِكَ یا مُوسَى یا سوره دیگری ایراد نموده است گفتگوئی است که وی در رؤیا با حضرت موسی (ع) در حضور حضرت رسول اکرم (ص) داشته است. او می‌گوید: در رؤیا حضور حضرت رسول اکرم (ص) شرفیاب شده که در آن رؤیا حضرت موسی (ع) هم، همراه آن حضرت بود، موسی (ع) پرسید، مراد شما از این حدیث چیست که فرموده اید علماء امتی کانیباء بنی اسرائیل: «دانشمندان پیروان من، مانند پیمبران بنی اسرائیل اند» و اضافه کرد چگونه فرموده اید دانشمندان امت شما مانند پیمبران بنی اسرائیل اند با آنکه پیمبران بنی اسرائیل از عالی‌ترین مقام برخوردارند و از علوم بسیاری بهره‌مند گردیده‌اند. اینک از حدیثی که ایراد کرده اید کدام دسته از علما را اراده فرموده اید؟ در این هنگام بود که به حضور مبارک

ص: ۴۴۵

۱- (*) مستدرک، ج ۳، ص ۴۸۷، پس از آنکه حکایت مزبور را از کتاب ریاض نقل کرده اظهار داشته است: با آنکه حکایت مزبور شهرت همگانی دارد در عین حال در کتاب دیگری که پیش از ریاض تألیف شده است ندیده‌ام و گاهی هم حکایت مزبور را به عالم جلیل القدر ملا فتح الله کاشانی مؤلف تفسیر منهج الصادقین و خلاصه المنهج و شرح نهج البلاغه و متوفی ۹۸۸ هـ. ق نسبت داده‌اند. در فوائد الرضویه، ج ۲، ص ۳۴۵ و ۳۵۱ حکایت مزبور را به هر دو نسبت داده‌اند و شرح مفصل آن را به طوری که در بالا ترجمه کردیم ذیل احوال شیخ طبرسی نقل کرده است. روضات الجنات، ج ۲، ص ۵۱۴ پس از نقل حکایت مزبور اظهار داشته حکایت مزبور را به ملا فتح الله نسبت داده‌اند که پس از بیرون آمدن از قبر به تفسیر منهج الصادقین پرداخته و اضافه کرده هرگاه نسبت حکایت مزبور به شیخ طبرسی درست باشد شیخ مزبور در آن هنگام شصت سال عمر داشته است و پس از آن مدت سی سال عمر کرده است. و در ظرف این مدت به تفسیر کلام الله اشتغال ورزیده است در قصص العلماء نظیر حکایت مزبور را به آقا هادی فرزند ملا صالح مازندرانی نسبت داده است که پس از آن به حسب نذری که کرده بود به ترجمه کلام الله مجید پرداخته است. اعیان الشیعه، ج ۴۲ می‌نویسد: حکایت مزبور اصولاً درست نیست زیرا هرگاه مرده در قبر افاقه پیدا کند از تاریکی و وحشت زنده نمی‌ماند گذشته از این هرگاه چنان واقعه‌ای برای او اتفاق افتاده بود می‌باید در آغاز مجمع البیان که می‌گویند کتاب مزبور را به همان جهت نوشته است یادآوری می‌کرده‌م.

رسول خدا(ص) شرفیاب شدم حضرت رسول به سوی من اشاره کرده فرمود:

این شخص یکی از همان دانشمندان است موسی(ع) پس از آنکه آن سخن را از پیمبر اکرم(ص) شنید به جانب من توجه کرده نام و نشان مرا سؤال کرده چگونگی حال خودم را به عرض او تقدیم داشتم. موسی گفت: من از فلان مطلب سؤال می کنم و تو فلان مطلب را پاسخ می دهی و به گفتاری طولانی می پردازی! در پاسخ موسی(ع) گفتم: خدای متعال با جمله ما تلک بيمينک يا موسى، از عصای تو سؤال کرد؛ چرا در پاسخ حضرت او به گفتاری طولانی پرداختی که چوب دستی، عصای من است که بر آن تکیه می کنم و گوسفندان را حفاظت می نمایم و امور دیگر هم بر آن مترتب می باشد. و همین اندازه کافی بود که در پاسخ حضرت او، می گفتم، عصای من است. حضرت موسی علیه السلام در جواب وی فرمود: آری خوب گفتمی و پاسخی به جا دادی سپس نسبت به من، مهربانی کرد و گفت راست فرموده است رسول خدا(ص) که: علمای امت من مانند پیمبران بنی اسرائیل می باشند.

شیخ حافظ ابو نعیم فضل بن دکین

وی از محدثان بزرگ و از دانشمندان پیشین خاصه بوده و به حافظ ابو نعیم، شهرت داشت و غیر از حافظ ابو نعیم اصفهانی مؤلف کتاب حلیه الاولیاء می باشد؛ چه آنکه نام مؤلف مزبور را احمد بن عبید الله بن احمد بن اسحاق بن موسی بن مهران اصفهانی است.

فضل بن دکین در میان دانشوران شیعه و سنی، مورد وثوق و اطمینان بوده و از هر دو دسته، روایت می کرده در عین حال، علمای رجال از اصحاب ما در کتابهای خود به طور کلی از وی نام نبرده اند و ممکن است از عامه باشد.

پس از این در بخش دوم کتاب، در ذیل احوال حافظ ابو نعیم اصفهانی یاد شده خواهیم نوشت، گروه دیگری از علما به کنیه ابو نعیم مشهور می باشند و این تذکر برای رفع اشتباه بوده است.

شهید ثانی در یکی از تعلیقاتی که بر کتاب خلاصه علامه دارد به نقل از خط او چنین نوشته است: فضل بن دکین، به ضم دال بی نقطه و فتح کاف و سکون یاء پیش از

نون، و اضافه کرده: علامه از وی که دانشوری مشهور و از علمای حدیث می باشد نام نبرده است.

در کتاب التهذیب در باب فرض الصوم به سند خود از محمد بن عبید بن عتبّه از ابو نعیم فضل بن دکین از عبد السلام بن حرب از ایوب سیستانی از ابو قلابه از ابو هریره روایت کرده است تا به آخر.

مؤلف گوید: از روایت مزبور به دست می آید که کنیه او ابو نعیم بوده است.

شیخ فرج الله حویزای در رجال خود می نویسد: از گفته برخی از اصحاب استفاده می شود کنیه او ابو الفضل بوده است.

بدیهی است، از عبارت شهید ثانی، کاملاً استفاده نمی شود که فضل بن دکین از علمای اصحاب ما بوده باشد و همچنین روایتی که شیخ طوسی در التهذیب از وی نقل کرده است دلیل بر آن نبوده که وی از راویان اصحاب ما بوده باشد. در عین حال از گواهی گروهی از علمای ما، که نوشته اند حافظ ابو نعیم از اصحاب ما می باشد و پنداشته اند که وی حافظ ابو نعیم اصفهانی مؤلف حلیه الاولیاء و دیگر از کتابها است، دور نیست که مراد مترجم حاضر بوده باشد.

شیخ فرج الله یاد شده در باب کنیه از رجال خود می نویسد: لفظ «نعیم» که در کنیه این شخص آمده بدون لام و مکبر است (نعیم بر وزن کریم) نه آنکه مصغر (و بر وزن حسین) بوده باشد.

بدیهی است توصیفی که به عنوان «حافظ» از او شده است بنا به گفته بعضی از دانشمندان بوده است (۱). و کلمه «الفضل» با الف و لام بنا بر آن است که در کتابها به همین

ص: ۴۴۷

۱-*) در ریحانه الادب، ج ۱، ص ۲۹۹ [۱] می نویسد: حافظ به کسی می گویند که کتاب و سنت را حفظ کرده و یا کسی است که تمامی شنیده های خود را روایت کرده باشد و هر آنچه را که محل حاجت باشد در خاطر داشته باشد و یا کسی است که صد هزار حدیث را با متن و سند از حفظ داشته باشد و در اصطلاح «درایه» به کسی که حافظ سیصد هزار حدیث با متن و سند باشد او را حجت و کسی که حافظ همگی مراتب باشد او را حاکم خوانده اند-م.

ضبط آورده شده است.

از خبری که شیخ طوسی در التهذیب از مترجم حاضر روایت کرده است به دست می آید که وی از روایت پیشین بوده بنابراین در ردیف اعلامی بشمار نمی آید که ما این کتاب را به خاطر شرح حال آنها تألیف کرده ایم. ما به طور طفیلی به نام برداری از او پرداخته و در ضمن به ایراد پاره ای از تحقیقات که یادآوری از آنها تناسب با کتاب داشته اشاره نموده ایم.

باز هم باید گفت «ابو نعیم» کنیه گروهی از علمای خاصه و عامه است بنابراین باید غفلت نکرد و به اشتباه دچار نشد.

المولی الجلیل فضل بن....

وی از علمای بزرگ و بدون شک از معاصران علامه حلّی بوده است و من از آثار او به شرح المختصر النافع محقق (قدس سره) که در فقه است دست یافته ام و باید به دیگر احوال او پرداخت. ان شاء الله تعالی.

مولی فضل الله استرآبادی

وی از علمای متأخر و از ارباب معقول بشمار می آید. سید امیر فخر الدین سماکی، در حاشیه شرح الهدایه الاثیریّه میبیدی به طوری که خود در آن حاشیه تصریح نموده تحقیقاتی از وی ایراد کرده است.

امیر فضل الله استرآبادی نجفی

وی فاضلی دانشور و بزرگوار و از دانشمندان روزگار شاه تهماسب صفوی بوده، مؤلف نواقض الروافض در کتاب مزبور از وی یاد کرده و به مناسبت گرایشی که فضل الله به تشیع داشت از او به شدت نکوهش نموده است. من به تألیفات او دست نیافته ام و برای دیگر احوال او به تاریخهای صفویه مراجعه شود.

از نظر من مترجم حاضر، همان سید امیر فضل الله استرآبادی است که پس از این به شرح حال او می پردازیم.

امیر غیاث الدین منصور شیرازی در رساله ای که در ردّ کلام علامه دوانی تألیف کرده به مناسبت ایرادی که دوانی بر پدر امیر غیاث الدین (سید سند) راجع به دو مسئله (هیولی و نفس) وارد آورده، از یکی از تعلیقات علامه مذکور نقل کرده و گفته است: در یکی از شبها در رؤیا دید که الاغی بسته علفی را به نظر آورد و به سوی آن روان شد پیش از آنکه به بسته علف برسد به سنگی برخورد کرد و پایش شکست، دوانی رؤیای خود را به اطلاع معبر توانائی به نام ملا- فضل الله استرآبادی رسانید، وی تعبیر کرده و گفت: برای شکار از کوهی بالا- می رفتی و از آنجا افتاده و پایت شکسته است. و حکایت آن چنان بوده که معبر اظهار داشت.

مؤلف گوید: از قرینه پیدا است مترجم حاضر با همین معبر، یکی است، لیکن این احتمال دور از حقیقت است برای اینکه مترجم حاضر سید است و معبر یادشده عام است و گذشته از این، علامه دوانی پیش از امیر فضل الله می زیسته و چگونه رؤیای خود را به اطلاع او رسانیده باشد.

شیخ فضل الله عذار شهید

وی از برجستگان دانشمندان روزگار شاه تهماسب صفوی و از نیکوکاران و پرهیزکاران ایشان بوده و در مشهد مقدس رضوی (ع) می زیسته و از محل اوقاف آستانه مبارکه، حقوقی دریافت می کرد و در نهایت تقوا و پرهیزکاری بود و از عدول اعلام بشمار می آمد.

شیخ فضل الله در مسجد جامع (گوهرشاد) مشهد مقدس به امامت جماعت می پرداخت و گروه بسیاری به وی اقتدا می کردند و از هر جهت شایستگی داشت.

در تاریخ عالم آرا می نویسد: شیخ فضل الله در حمله ای که ازبکها به آن آستان مبارک نموده همراه با دیگران از صلحا و اتقیای آن روضه مبارکه در آغاز پادشاهی شاه عباس کبیر به شهادت رسید (۱).

ص: ۴۴۹

۱- (*) در تاریخ عالم آرا، وی را به عنوان عرب معرفی کرده است و در شهداء الفضیله، ص ۱۶۷-

وی فاضلی دانشور و متکلمی فقیه و محقق بوده و به طوری که در خاطر دارم از شاگردان برجسته ملا احمد اردبیلی می باشد و ممکن است با همنامهای خود یکی بوده باشد.

از تألیفات او تا آنجا که به آنها دسترسی یافته ام تعلیقاتی است بر الهیات شرح جدید تجرید و تعلیقاتی که بر آیات الاحکام ملا احمد اردبیلی یاد شده و امثال این ها تهیه و تألیف نموده است.

مؤلف گوید: در شرح حال مولانا میرزا محمد استرآبادی خواهیم نگاشت، آنگاه که ملا احمد اردبیلی در حال احتضار بود از وی پرسیدند پس از شما از کدام یک از شاگردان شما بهره گیری داشته باشیم؟ در پاسخ گفت در مسائل عقلی از امیر فضل الله و در مسائل شرعی از امیر علام استفاده نمایند. و سپس می نویسد: به حقیقت باید گفت از نظر من مترجم حاضر با امیر فضل الله پیش یادشده و امیر فضل الله که به شرح حال او می پردازیم یکی بوده است.

سید حسین نسیب جلیل امیر فضل الله بن سید محمد کباحسینی استرآبادی

وی فاضلی عالم و متکلمی فقیه و از معاصران شیخ علی کرکی و از دانشوران روزگار شاه تهماسب صفوی بوده و به حق باید گفت وی با دو تن گذشته یکی است.

در شهرهای مازندران به صورت سؤالی دست یافتم که سید مترجم از شیخ علی کرکی پرسیده است رسول خدا (ص) پیش از آنکه مبعوث شود به آئین کدام یک از پیمبران بیش از خود عمل می کرده است؛ ممکن است از این سؤال استفاده شود که میر فضل الله، از شاگردان شیخ علی کرکی است.

از تألیفات او رساله ای است به نام حل المغالطات. من این رساله را در شهر رشت از شهرهای گیلان دیده ام. رساله دیگر حل شبهه علی کلمه التوحید که رساله مختصری است و من آن را در همدان دیده ام. بلکه ممکن است قسمتی از رساله ای باشد که ذیلا به آن اشاره می شود و امثال این ها از تحقیقات و رساله های دیگر.

ظاهرا مترجم حاضر همان سید امیر فضل الله استرآبادی باشد که از شاگردان ملا احمد اردبیلی (قدس سره) بوده است. لیکن فاصله زیاد روزگار شیخ علی کرکی و مولانا اردبیلی (قدهما) این احتمال را بیرون از تأمل نمی گذارد.

از تألیفات او الرساله التهلیلیه است که رساله مختصری است و به منظور تفسیر کلمه توحید، تألیف شده و من آن را در رشت و دیگر از محال دیده ام. از آنجا که در دیباچه آن هنگام درود بر پیغمبر اکرم (ص) لفظ اصحاب را آورده، پیداست که مؤلف آن غیر از ایشان است.

سید ضیاء الدین ابو الرضا فضل الله بن حسین بن ابی الرضا عبید الله بن

حسین بن علی حسینی مرعشی

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی دانشوری واعظ و فقیهی صالح بود.

احتمال می رود مترجم حاضر با بزرگواری که پس از این نام می بریم یکی باشد با آنکه منتجب الدین به طوری که اشاره می شود بار دیگر از وی نام برده است.

سید امام کبیر ضیاء الدین ابو الرضا فضل الله بن علی بن حسین بن

عبید الله بن محمد بن عبید الله بن محمد بن عبید الله بن محمد بن عبد الله بن حسن

سیلق بن علی بن محمد سیلق بن حسن بن جعفر بن حسن مثنی بن حسن بن

علی بن ابی طالب علیهما السلام حسنی راوندی کاشانی .

(۱)

وی فاضلی دانشور و کاملی شاعر و ادیبی بزرگوار و بنام و از شاگردان شیخ

ص: ۴۵۱

۱-۱- در پاورقی می نویسد: مؤلف در حاشیه کتاب حاضر نوشته است راوند یکی از قریه های کاشان است و خود او در شهر کاشان می زیسته است.

ابو علی فرزند شیخ طوسی و هم طرازان او و از معاصران قطب راوندی است.

او و فرزندانش سید کمال الدین ابو المحاسن احمد و سید علی و سید تاج الدین ابو الفضل محمد و جد مادریش شیخ حسین بن احمد بن حسین که ذکرشان گذشته و خواهد آمد، از علمای بزرگ امامیه اند و پیش از این هم به نام فرزند دیگرش سید عز الدین، با اختلافی که در او بود اشاره شد.

منتجب الدین در فهرست گوید: وی علامه روزگارش بود و با نسب عالی، کمال حسب و فضل را دارا بوده و استاد پیشوایان زمانش بشمار می آمد و تألیفاتی دارد از جمله ضوء الشهاب فی شرح الشهاب، مقارنه الطینه فی مقارنه النیه، الاربعین فی الاحادیث، نظم العروض للقلب المروض، الحماسه، ذوات الحواسی، الموجز الکافی فی علم العروض و القوافی، ترجمه العلوی للطب الرضوی و التفسیر کتاب اخیر را دیده ام و بعضی از کتابهای او را بر وی قرائت کرده ام.

مؤلف گوید: از آنجا که این بزرگوار به ترجمه طب الرضوی پرداخته هویدا می شود که کتاب مزبور مورد اعتماد وی بوده است. من بخشی از اوائل این ترجمه را در نسخه ای قدیمی از بیاضی دیده ام.

شیخ معاصر در امل الآمل آنچه را که ما از منتجب الدین نقل کردیم ایراد نموده اظهار می دارد: از کتابهای ابو الرضا، الکافی فی التفسیر است و این کتاب را علامه حلی در اجازه خود به بنی زهره یادآوری نموده است (۱).

شیخ معاصر گوید: ممکن است که کتاب الکافی فی التفسیر که متذکر شده ایم همان کتاب التفسیر باشد که شیخ منتجب الدین یاد نموده است، از تألیفات او کتاب النوادر و کتاب ادعیه السرّ است که نسخه ای از هر دوی آنها نزد ما موجود می باشد و امثال

ص: ۴۵۲

۱- (*) در اجازه مزبور که منضم به اجازات بحار است در طبع جدید، ج ۱۰۷، ص ۱۳۵، می نویسد: و من ذلك كتاب الكافي في التفسير املاء السيد الامام ضياء الدين ابي الرضا فضل الله الحسيني عني، عن والدي عن السيد صفى الدين سعد الموسوي عنه، بنابراین سید صفی از اعلامی است که از سید ابو الرضا روایت می کرده است-م.

این ها از تألیفات دیگر ابو الرضا از شیخ ابو علی طوسی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: به حقیقت باید گفت که کتاب الکافی همان تفسیری است که شیخ منتجب الدین از آن یاد کرده است. و کتاب ترجمه العلوی للطب الرضوی ترجمه پارسی رساله الذهبیه که حضرت رضا علیه السلام آن را برای مأمون عباسی تویع فرموده و به بخشهای مهمی از امور طبی و داروها پرداخته است. چنان که گفته شد ترجمه مزبور دلیل بر آن است که رساله مزبور مورد توجه سید بود و انتساب آن رساله را به آن وجود مبارک درست و به جاست و آن رساله معروفی است.

و استاد استناد ما (آئیده الله) در کتاب بحار از دو کتاب النوادر و ادعیه السّر یاد کرده و به آنها اعتماد نموده و به نقل از آنها پرداخته است و همچنین از تألیفات دیگر او در کتاب بحار یاد نموده است؛ لیکن کلام استاد در کتاب مزبور خالی از تشویش و اضطراب نمی باشد برای اینکه در آغاز بحار می نویسد: کتاب الخرائج و الجرائح از تألیفات شیخ امام قطب الدین ابو الحسین سعید بن هبه الله بن حسن راوندی است و به طوری که از برخی از اسانید کتاب قصص الانبیاء برمی آید و شهرت هم دارد کتاب قصص نیز از آثار قطب الدین می باشد و بعید نیست که کتاب قصص از تألیفات فضل الله بن علی بن عبید الله حسنی راوندی باشد و می توان این احتمال را از یکی از اسانید سید بن طاوس استفاده کرد. خود او نیز در رساله النجوم کتاب فلاح السائل به این موضوع اشاره کرده است و این احتمال زیانی به چگونگی نقل از آن کتاب را نخواهد داشت، برای آنکه کتاب مزبور، ویژه حکایات انبیا بوده و بیشتر اخبار آن از کتابهای شیخ صدوق استفاده شده است. کتاب فقه القرآن نیز از تألیفات قطب الدین است و کتاب ضوء الشهاب که شرح شهاب الاخبار بوده از تألیفات فضل الله (رحمه الله) می باشد و کتاب الدعوات، کتاب اللباب، کتاب شرح نهج البلاغه و کتاب اسباب النزول نیز از آثار سید ابو الرضا می باشد (۱).

و پس از فاصله زیادی می نویسد: و کتاب النوادر و کتاب ادعیه السّر از تألیفات

ص: ۴۵۳

سید جلیل فضل الله بن علی بن عبید الله حسنی راوندی است (۱).

و در فصل دوم اول بحار نوشته است: انتساب کتاب الخرائج و فقه القرآن به مؤلف آنها معلوم است. او از فضیله اصحاب ما و محل وثوق همگان می باشد و هر دو کتاب در فهرستهای علما نام برده شده است و اصحاب ما از هر دوی آنها نقل کرده اند.

ما به نسخه کهنی از کتاب الدعاء دست یافتیم که دعاهای مختصری از اصول معتبره در آن گرد آمده بود و کار ما را نسبت به سند دعا آسان می نمود. پیش از این هم به چگونگی کتاب القصص اشاره شد و ما نسخه ای را که در اختیار داشتیم با نسخه ای که خط شهید ثانی بر آن بود مقابله و تصحیح نمودیم. و کتاب ضوء الشهاب، کتاب ارزنده ای است مشتمل بر تحقیقات باارزشی؛ که مانند آن در کتابهای خاصه و عامه دیده نمی شود.

کتاب اللباب هم مشتمل بر پاره ای از تحقیقات می باشد. شرح النهج مشهور و متداول و مرجع بیشتر شارحان است. و کتاب اسباب النزول هم از فوائد بسیاری برخوردار می باشد (۲).

و باز در فصل دوم با فاصله زیادی می نویسد: مؤلف کتاب النوادر یکی از فضیله بزرگوار است و شیخ منتجب الدین در فهرست وی را علامه زمان معرفی کرده و به دیگر مطالب که پیش از این نگاشتیم اشاره نموده است.

استاد (ایده الله تعالی) پس از این می نویسد: بیشتر کتاب النوادر از کتاب موسی بن اسماعیل بن موسی بن جعفر، اقتباس شده است و کتابی است که سهل بن احمد دیاجی از محمد بن محمد بن اشعث از موسی بن اسماعیل روایت نموده است. نجاشی سهل بن احمد را ممدوح دانسته و ابن غضائری پس از آنکه از وی نکوهش کرده اظهار داشته است: باکی نیست هرگاه به روایاتی از اشعثیات که از ناحیه او نقل شده است عمل نمائیم و همچنین دیگر روایات را که هم سطح با اشعثیات باشد و دیگری نقل کرده باشد؛ لیکن نجاشی ابن اشعث را توثیق نموده و اضافه کرده: ابن اشعث نسخه ای را از موسی بن اسماعیل روایت می کند. شیخ صدوق در کتاب المجالس سند دیگری به شرح زیر از

ص: ۴۵۴

۱-۱- بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۸.

۲-۲- بحار الانوار، ج ۱، ص ۳۰. [۱]

کتاب وی نقل کرده و می نویسد: حدیث کرد برای ما، حسین بن احمد بن ادریس از پدرش از احمد بن محمد بن عیسی از محمد بن یحیی خزاز از موسی بن اسماعیل. با توجه به این گونه قرائن به احادیث سهل می توان عمل کرد و ما از این پس همگی ادعیه السّر را در محل خود ایراد خواهیم کرد (۱).

مؤلف گوید: از پایان مطالبی که استاد در فصل اول برای سید ابو الرضا مرقوم داشته به دست می آید که وی کتاب الدعوات و کتابهای پس از آن را، از تألیفات ابو الرضا دانسته است؛ حال آنکه همگی آنها از تألیفات قطب راوندی است. هر گاه بگوئیم مراد استاد آن است که کتابهای یادشده از قطب الدّین است و ضمیر «له» که در عبارت مجلسی آمده است اشاره به قطب راوندی است، خواهیم گفت علاوه بر اینکه احتمال بعیدی است. درست نبوده کتاب ضوء الشهبان را که از تألیفات سید فضل الله می باشد در میان کتابهای سید و قطب راوندی ایراد نماید. در هر حال انتظار نمی رفت علامه استاد، کتابهای سید را به تفریق نام ببرد، چنان که برخی از آنها را در محلی که نقل کرده ایراد نماید و سپس با فاصله زیادی به برخی دیگر اشاره نماید.

ممکن است از بیان مجلسی به این احتمال رسید که وی قایل به تعدد کتابهای مزبور بوده است، زیرا در قسمت اول فضل الله را به عنوان سید معرفی ننموده اما در قسمت دوم وی را به عنوان سید ستوده است (۲). باید گفت: توجه به احتمال «دفع فاسد به افسد»، در قسمت اول او را حسنی خوانده و در ضمن اعتراف به سیادت وی نموده است؛ گذشته از این به طور قطع و یقین هر دو نام مربوط به یک شخص است و تعددی در کار نمی باشد.

از مطالبی که پیش از این ذیل ترجمه قطب راوندی از کفعمی یاد کردیم هویدا

ص: ۴۵۵

۱- (*) همگی ادعیه السّر در جلد ۹۵ صفحه ۳۰۶ تا ۳۲۴ بحار الانوار آورده و در آخر سند آن را متذکر شده است از جمله سندی است که از صدر الدّین ابراهیم از بدر الدّین محمد از فخر الدّین محمد ابهری از سید ابو الرضا مترجم حاضر روایت شده است-م.

۲- (***) در نسخه مطبوع کتاب حاضر، در قسمت دوم چنان که می بینید، لفظ سید آورده نشده است، و فقط (فضل الله رحمه الله) آمده است. در بحار ج ۱، ص ۱۲ [۱] هم (فضل الله) آورده شده است-م.

شد، که کتاب نوادر المعجزات از آثار قطب راوندی است و از تألیفات سید فضل الله راوندی نمی باشد؛ گذشته از این از کلام سید حسین مجتهد در کتاب دفع المناواه و همچنین از بیان صدر کبیر، آقا میرزا رفیع الدین محمد در کتاب رد شرعه التسمیه للسید الداماد هم برمی آید که کتاب نوادر المعجزات از تألیفات قطب راوندی است. مگر اینکه بگوئیم کتاب نوادر غیر از کتاب نوادر المعجزات می باشد.

استاد از رساله نجوم و فلاح السائل سید بن طاوس نقل کرد که وی در هر دو کتاب. از کتاب قصص الانبیاء تألیف سید فضل الله راوندی نام برده است. خواهیم گفت:

این تصریح، با تصریحی که وی در مهج الدعوات نموده و کتاب مزبور را از آثار قطب راوندی معرفی می کند، مغایرت دارد و ما تحقیق مربوط به این مقام را در ذیل ترجمه قطب راوندی نموده ایم.

قابل توجه است: که شیخ طبرسی در کتاب کنوز النجاح نسب سید فضل الله را این گونه آورده است: سید فضل الله بن علی بن عبد الله بن محمد حسنی راوندی.

از تألیفات سید فضل الله، کتاب سنه الاربعین فی سنه الاربعین است و این کتاب را سید بن طاوس در کتاب کشف الیقین به وی نسبت داده و برخی از اخبار را از آن نقل کرده است. و می توان گفت که کتاب اللباب که استاد از آثار او نام برده همان کتابی است که نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد. و کتاب مختصری است و اخبار کوتاهی را که از رسول اکرم (ص) روایت شده به سبک کتاب الشهاب قاضی قضاعی گرد آورده است و ما پیش از این، ذیل احوال قطب راوندی یاد آور شدیم کتاب اللباب که خلاصه ای از فصول عبد الوهاب بوده از تألیفات قطب راوندی می باشد.

کتاب ضوء الشهاب سید فضل الله، غیر از کتاب ضیاء الشهاب قطب راوندی است که این هم شرح الشهاب مزبور می باشد (۱).

پیش از این ذیل احوال علاء الدین حاج علی بن یوسف بن حسن نوشتیم که احتمال

ص: ۴۵۶

۱-*) از آثار او به طوری که مؤلف پس از این نقل می کند تعلیقات بسیاری است که بر کتاب الغرر و الدرر سید مرتضی (ره) تدوین نموده است-م.

دارد حاجی مزبور کتاب نهج البلاغه را نزد سید فضل الله قرائت کرده باشد. ما در همان ترجمه، صورت اجازه ای را نقل کردیم که سید فضل الله به خط خود برای او نوشته و گفتار مبسوطی در آن ایراد نموده است و خط سید به طوری که معمول علماء است ناخوانا بوده. از آن اجازه استفاده می شود سید فضل الله کتاب نهج البلاغه را از جمعی از علماء و با یک واسطه از سید رضی (ره) نقل کرده است.

در همان اجازه نسب سید فضل الله که به خط شریف اوست این چنین آورده شده است: فضل الله بن حسین بن علی بن عبید الله بن محمد بن عبید الله بن محمد بن علی بن حسن بن جعفر بن حسن بن محمد بن حسن بن علی بن ابی طالب علیهم السلام، ابو الرضا راوندی.

مؤلف گوید: پاره ای از کلمات در این اجازه، محو شده و ما به اندازه ای که می فهمیدیم آنها را اصلاح کردیم و در عین حال ممکن است بخشی از اشتباهات در آن بوده باشد. از جمله، دو کلمه «حسین بن» بوده که پس از فضل الله آمده است (۱).

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین می نویسد: سید قاضی ابو الرضا، فضل الله بن علی علوی حسینی (۲) کاشانی از سادات بزرگوار کاشان و از زمره بزرگان و فضیلتی آن سامان بوده است. پس از آن به نقل کلام سمعانی از کتاب الانساب، که در بخش دیگر به چگونگی آن اشاره می شود، پرداخته و می نویسد: سمعانی در کتاب الانساب در ذیل انساب کاشان آورده است که در کاشان به دیدار سید فاضل، ابو الرضا، فضل الله بن علی حسینی، رسیدم و احادیث و قطعاتی از اشعار او را یادداشت کردم. پیش از ملاقات وی به در خانه اش رسیدم کوبه در را به حرکت آورده و اندکی آرام گرفتم تا از خانه بیرون

ص: ۴۵۷

۱- (*) از نسبی که در اجازه مزبور آورده شده به دست می آید که نام پدر فضل الله، حسین است حال آنکه دیگران و مؤلف این کتاب در صدر ترجمه سید نام پدر او را علی و نام جدش را حسین یاد کرده است پس اشتباه از آنجا است که حسین را مقدم بر علی داشته است - م.

۲- (***) سید فضل الله از سادات حسینی است، در اینجا به طوری که مؤلف نقل کرده و در اصل کتاب مجالس المؤمنین که مکرر به طبع رسیده است (حسینی) آورده شده است - م.

بیاید و به ملاقاتش برسم، در آن حال دیدم بر سردر خانه اش آیه شریفه *إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً* با گچ نوشته شده بود، پس از ورود به خانه او و در ضمن گفتگوهائی که فی مابین اتفاق افتاد خود ابو الرضا علوی کاشانی، ابیات زیر را که ساخته طبع نقاد او بود به خط خویش نوشته و به من داد.

هل لك يا مغرور من زاجر فترعوى عن جهلك الغامر

امس تقضى و غدا لم يجى و اليوم يمضى لمحه الباصر

فذلك العمر كذا ينقضى ما اشبه الماضى بالغابر

-ای کسی که به خود می بالی آیا به دیدار دیگری شتافته ای که تو را از غرور و خودخواهی بازدارد و از منجلاب نادانی که در آن فرو رفته ای رهائی بخشد.

-آری دیروز سپری شد و فردا هنوز نیامده، (۱) امروز هم در یک چشم به هم زدن سپری می شود.

-آری این عمر است که سپری می شود و چقدر گذشته شبیه به آینده می باشد.

قاضی پس از ایراد اشعار سید، به بیان سخنانی طولانی پرداخته و به گفتار قطب المحیی که در کتاب تخمین الاعمار ایراد کرده اشاره نموده (۲) و مجملات اشعار را با مطالبی که بیان داشته توضیح داده است.

گاهی اتفاق افتاده است. حموینی در فرائد السمطین با یک واسطه از قاضی

ص: ۴۵۸

۱- (*) بیت دوم ممکن است از این شعر معروف اقتباس شده باشد. ما فات مضی و ما سیأتیک فاین قم فاغتنم الفرصه بین العدمین و مراد از عدمین گذشته و آینده است-م.

۲- (***) تخمین الاعمار نام کتاب نیست بلکه مکتوبی است که قطب محیی، مرقوم فرموده و در آغاز آن می نویسد: من عبد الله قطب الی الاخوان الالهین و سائر المسلمین... و این مکتوب در مکاتیب عبد الله قطب تحت مکتوب شماره ۱۴۵ همان مکاتیب که به همت آقای حاج سید محمد جعفر باقری با طرز بسیار مرغوب و با فهرستها و تعلیقات به طبع رسیده، آورده شده است. ریحانه، ج ۳، ص ۳۰۸ [۱] می نویسد: قطب الدین شیخ عبد الله معروف به قطب بن محیی مقیم شیراز از مشایخ بزرگ بود و در اواخر قرن نهم می زیسته سال وفاتش معلوم نیست-م.

فخر الدین محمد بن خالد حنفی ابهری از سید فضل الله (مترجم حاضر) به اجازه ای که سید مترجم از سید ابو الصمصام ذو الفقار بن محمد بن معبد حسنی مروزی داشته از شیخ طوسی روایت می کرده است.

سید فضل الله از گروهی دیگر از اعلام هم روایت داشته است: از ایشان است شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن محسن مقری و سید مرتضی بن داعی حسنی رازی.

و شیخ امام تاج الدین محمد بن محمد شعیری از سید فضل الله (مترجم حاضر) مناجات طولانی حضرت مولی علی علیه السلام را روایت می کرده و خود سید همان مناجات را از علی بن حسین بن محمد از ابو الحسن علی بن محمد خلیدی روایت داشته است (۱).

ص: ۴۵۹

۱-*) مناجات مزبور به نام المناجات الالهیات در سال ۹۰۸ ه.ق به خط بسیار شیوای عبد الحق سبزواری نوشته شده است و محسن نامی به ترجمه آن پرداخته و در پایان ترجمه سه بیت شعر عربی و پارسی که ساخته طبع او بوده ضمیمه شده است و ما به سه بیت پارسی او اکتفا می کنیم. هرکس که بخواند این مناجات حاصل شودش مراد و حاجات پس کاتب اصل و ترجمان را باید که دعا کند، مکافات کو را غرض کتابت این است ز اخوان صفا گه مجازات نسخه مزبور با خصوصیات که داشته و آقای فخر الدین نصیری امینی که از خاندان خواجه نصیر الدین طوسی است با مقدمه و شرح حال مختصری از سید ابو الرضا و فرزندش عز الدین به طبع آن اقدام نموده و در دو نسخه و با دو روایت در اختیار ارباب دعا قرار گرفته است نسخه اول که به خط شیوای عبد الحق است به روایت سید ابو الرضا است و نسخه دوم که به خط دیگری است به روایت فرزندش عز الدین است اینک روایت نسخه اول به شرح زیر است. سید ابو الرضا فضل الله از ابو الحسن علی بن یحیی راوندی از علی بن حسن از علی بن محمد و ثعابی معروف به اعز از امام معصوم ابو محمد حسن العسکری از پدران بزرگوارش در سال ۲۶۰ ه.ق از حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام و مناجات پس از بسمله با جمله صلوات آغاز شده و پس از آن فرموده «و ارحمنی اذا انقطع من الدنيا اثری» تا به آخر نسخه دوم به روایت فرزندش عز الدین علی است که همان سند را با اندک تفاوتی ایراد کرده چنانچه نسخه عز الدین هم با نسخه عبد الحق اندک تفاوتی دارد-م.

و گروه دیگری از علماء از سید مترجم روایت کرده اند از جمله آنها: پدر خواجه نصیر الدین طوسی است که شهید اول در کتاب اربعین (۱) و همچنین شیخ بهائی در آغاز اربعین خود به آن سند اشاره کرده اند. و از ایشان است شیخ برهان الدین محمد بن محمد بن علی حمدانی قزوینی که در شهر ری می زیسته است و از آخر الخلاصه علامه حلی (۲) و از اجازه ملا میرزا محمد استرآبادی به ملا- محمد امین استرآبادی و همچنین از اجازه شیخ علی کرکی به ملا- برهان الدین ابو اسحاق ابراهیم بن زین الدین ابو الحسن علی و از دیگر مواضع به دست می آید که برهان الدین حمدانی از مترجم حاضر روایت داشته است.

از کسانی که از سید مترجم روایت کرده است. سید ناصر الدین، ابو المعالی محمد بن عزّ الدین ابو عبد الله حسین بن منتهی بن حسین حسینی مرعشی است (۳).

ص: ۴۶۰

۱- (*) شهید اول در ذیل حدیث بیست و سوم کتاب اربعین، ص ۵۱، می نویسد: از شیخ امام جمال الدین از امام سعید خواجه نصیر الدین ابو جعفر محمد بن محمد بن حسن طوسی از پدرش از امام فضل الله راوندی-م.

۲- (***) علامه حلی (ره) در آخر خلاصه ذیل فایده عاشره که به طرق خود اشاره کرده است می نویسد: طریق ما به شیخ طوسی به این شرح است از پدرم از سید احمد بن یوسف بن احمد عریضی علوی حسینی از برهان الدین محمد بن محمد بن علی حمدانی قزوینی ساکن ری از سید فضل الله ابو علی حسینی راوندی و همین سند را هم در ذیل طریق ابن بابویه متذکر شده است که بوسیله پدرش از سید احمد عریضی از برهان الدین از سید ابو الرضا روایت کرده است و در هر دو سند، سید ابو الرضا حسینی نوشته شده است گویا اشتباه کاتب باشد و نیز شهید اول در کتاب اربعین، ص ۳۸ ذیل حدیث یازدهم به روایت برهان الدین از ابو الرضا اشاره نموده است و ممکن است بواسطه منتجب الدین هم از ابو الرضا روایت کرده باشد کما فی ذیل الصفحه المذكوره-م.

۳- (***) از کسانی که از سید مترجم روایت داشته به نقل علامه در اجازه ابن زهره بحار، ص ۱۲۱، ج ۱۰۷، نجم الدین عبد الله بن جعفر دوریستی و دیگری شیخ نصیر الدین راشد بن ابراهیم بن اسحاق بن محمد بحرانی متوفی ۶۰۵ ه. ق به نقل از اجازه علامه بحار، ص ۱۲۹، ج ۱۰۷، ذیل حدیث ششم [۱] اربعین شهید، ص ۲۹، به سندی که در آن کتاب آمده از حضرت صادق (ع) روایت کرده است فرموده-

سید مترجم از گروهی از اعلام روایت داشته است. از آن جمله، قاضی عماد الدین ابو محمد حسن استرآبادی قاضی ری و دیگری سید نجم الدین حمزه بن ابو الاعزّ حسینی، که هر دو از قاضی بن قدامه روایت داشته اند و او کتاب الغرر و الدرر سید مرتضی را از خود او روایت می کرده است. از ایشان است مکی بن احمد مخطی که از ابو غانم عصمی هروی از سید مرتضی روایت می کرده است.

و از ایشان است شیخ ابو نصر قاری که از ابو منصور عکبری از سید مرتضی روایت می کرده و من این سند را به خط شریف سید در ضمن اجازه ای که برای شاگردش سید ناصر الدین ابو المعالی محمد پیش یادشده نوشته است دیده ام و خطش متوسط بود.

سید فضل الله تعلیقات بسیاری بر کتاب الغرر و الدرر سید مرتضی مرقوم داشته است.

سید فضل الله از سید مجتبی بن داعی حسنی از شیخ طوسی و از سید عماد الدین ابو الصمصام ذو الفقار بن معبد حسینی مروزی از شیخ طوسی روایت می کرده است. از سند حدیث یادشده در اوّل اربعین شهید اول (۱) چنین استفاده می شود که سید فضل الله از سگری (۲) از سعید بن ابو سعید عتار از شیخ ابو الحسن حافظ یمانی از ابو الحسن علی بن

ص: ۴۶۱

۱- (*) شهید در آغاز اربعین، ص ۱۸، ذیل سند اثر حفظ چهل حدیث سند فوق را از سید عمید الدین از علامه از پدرش از سید فخار از سید عز الدین از ابو المکارم بن زهره از شیخ ابو علی حسن بن طارق از سید ابو الرضا راوندی مترجم حاضر روایت کرده، سند منتهی به حضرت رضا (ع) شده که از رسول خدا (ص) نقل فرموده من حفظ علی امتی اربعین حدیثا ینتفعون بها بعثه الله یوم القیامه فقیها عالما-م.

۲- (***) نام سگری، عبد الواحد است. علامه در اجازه ابن زهره، بحار، ج ۱۰۷، ص ۱۳۴، ذیل سند صحیح بخاری می نویسد: سید فضل الله از ابو المظفر عبد ا [۱] لواحد بن محمد بن محمد بن شیده سگری در-

محمد بن مهرویه قزوینی از داود بن سلیمان قزوینی قاری از حضرت ابو الحسن الرضا علیه السلام روایت داشته است.

مؤلف گوید: ممکن است افراد یادشده در این سند از علمای عامه باشند و احتمال دارد این سند از جمله سندهای صحیفه الرضا باشد که از طریق عامه روایت شده است.

از پایان کتاب الجامع شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید حلّی به دست می آید که ابن شهر آشوب از ابو الرضا فضل الله بن علی حسینی روایت می کرده و خود او از ابو علی بن شیخ طوسی و از شیخ عبد الجبار مقرئ و هر دوی آنها از شیخ طوسی (ره) روایت کرده اند.

شهاد اول در یکی از سندهای اربعین خود می نویسد: سید جلال الدین عبد الحمید بن تقی از سید امام ضیاء الدین راوندی از سید شرف الساده مرتضی بن داعی حسنی رازی از شیخ فقیه علامه ابو عبد الله جعفر بن محمد بن احمد بن عباس دوریستی از پدرش از شیخ صدوق ابو جعفر بن بابویه روایت کرده است (۱).

بر پشت نسخه ای از امالی صدوق، یکی از فضلا صورت خط سید مترجم را چنین یادداشت کرده است: ابو الرضا فضل الله بن علی حسنی راوندی می گوید خبر داد به من به این کتاب، شیخ فقیه علی بن عبد الصمد تمیمی به اجازه ای که در ماه ربیع الآخر سال ۵۲۹ ه. ق از نیشابور برای من نوشته و همچنین به دو فرزندم احمد و علی اجازه داده است.

وی در آن اجازه اظهار داشته است: خبر داد به من پدرم شیخ فقیه زاهد ابو الحسن علی بن عبد الصمد از سید عالم ابو البرکات علی بن حسین خوزی رحمه الله از املاکنده اش.

ص: ۴۶۲

۱- (*) سند مزبور را شهید اول در ذیل حدیث هشتم کتاب اربعین، ص ۳۲ ایراد کرده است و همچنین در ذیل حدیث پنجم از صفحه ۲۷ همان کتاب می نویسد: سید جلال الدین مزبور از ابو الرضا فضل الله از سید ابو الصمصام ذو الفقار روایت کرده است-م.

مؤلف گوید: طبق این سند سید مترجم با سه واسطه از شیخ صدوق رحمه الله تعالی روایت داشته است (۱).

از مناقب ابن شهر آشوب به دست می آید که سید فضل الله از ابو علی فرزند شیخ طوسی و از ابو الوفا عبد الجبار بن علی مقری رازی از شیخ طوسی روایت می کرده است.

و خود سید هم از مشایخ ابن شهر آشوب می باشد. لیکن ابن شهر آشوب در مناقب می نویسد: خبر داد به ما، ابو الرضا فضل الله بن علی بن حسین کاشانی و از آنجا که وی را به عنوان سیادت، نستوده است و جد او را به نام حسین معرفی کرده و عبید الله نگفته است، ما را به این گمان وامی دارد که این سید شخص دیگری غیر از مترجم حاضر بوده باشد لیکن از نظر من هر دو نام مربوط به یک شخص است و رفع این گونه مسامحات به آسانی برگذار می شود.

پیش از این پاره ای از مطالب مربوط به این مقام را ذیل احوال فرزندش سید کمال الدین ابو المحاسن احمد (۲) و ذیل ترجمه قطب راوندی نگارش داده، از جمله شرح

ص: ۴۶۳

۱- (*) علامه حلی (ره) در اجازه بنی زهره، بحار، ص ۱۳۳، ۱۳۲، ۱۳۱، ۱۲۲ و ۱۳۵ [۱] این بزرگان را به ترتیب زیر از مشایخ سید فضل الله مترجم حاضر نام برده است ابو جعفر محمد بن علی بن حسن مقری نیشابوری و ابو الفتح بن فضل اخشیدی و ابو عبد الله بن حسین بن عبد الملك الحلال و سید ابو تراب سید مرتضی بن داعی و شیخ عبد الرحیم و ابو عبد الله محمد بن احمد بن حافظ نظنزی و شیخ ابو علی فضل بن حسن طبرسی مؤلف مجمع البیان و شیخ ابو علی حسن بن احمد بن حسن حداد و ابو عبد الله النافع و ابو عبد الله محمد بن فضل فزاری صاعدی-م.

۲- (***) در اعیان الشیعه، ج ۸، ص ۴۰۸، [۲] آمده است: عماد کاتب پس از توصیف زیادی که از سید فضل الله نموده و او را از فضائلی که داشته به ابن مقله و صابی و ابن عمید و صاحب بن عباد تشبیه کرده اظهار داشته است وی در فنون مختلفه تألیفاتی دارد و واعظی بوده که مورد توجه عموم مردم قرار گرفته بود در خردسالی من که بر اثر گرفتاری زیادی به کاشان رفته بودم و برادرم که کوچکتر از من بود نیز همراه من بود پدرم ما را تحت نظر یکی از کاشانیها قرار داد مدت یک سال آنجا ماندگار شدم و به مدرسه مجدییه رفت و آمد داشتیم و سید ابو الرضا در آن مدرسه وعظ می کرد و مردم از هر طرف پای منبر او گرد می آمدند پس از یک سال به اصفهان رفتم و از آنجا به بغداد عزیمت کردم پس از سالها که به-

پاره ای از تألیفات این سید و تحقیقی راجع به نسبت به راوند و تحقیقی مربوط به مرقد او نوشته ایم.

گاهی اتفاق افتاده است که مترجم حاضر را با سید ضیاء الدین ابو الرضا فضل الله بن حسین بن ابی الرضا عبید الله بن حسین بن علی حسینی مرعشی که پیش از این یادآوری شد یکی دانسته اند؛ لیکن این احتمال دور از صحت بوده و این گونه اشتباهات معاصران نسبت به منتجب الدین، به پایه ای است که عقل سالم از پذیرش آن خودداری می نماید.

مؤلف گوید: در ضمن تحقیقاتی که به عمل می آوردم به خط ملا عبد الله شولستانی شیرازی که از معاصران است و در شهر ساری مازندران زیست دارد، سند ادعیه سرّ را چنین یافتیم: خبر داد به ما، سید امام ضیاء الدین تاج الاسلام ابو الرضا فضل الله بن علی حسینی راوندی (نور الله ضریحه) گفت: به خط شیخ صالح محمد بن احمد بن محمد بن حسین بن مهرویه کرمندی (رحمه الله) چنین خواندم که گفت: خبر داد به من شیخ خطیب احمد (رضی الله عنه) (۱) گفت به خط احمد بن ابراهیم بن محمد بن ابان چنین یافتیم که گفت: خبر داد به من، احمد بن محمد بن عمر بن یونس یمانی گفت:

خبر داد به من محمد بن ابراهیم اصبحی گفت: خبر داد به من، ابو الخطیب بن سلیمان

ص: ۴۶۴

۱- ۱) - در نسخه مؤلف آمده است: ممکن است احمد خطیب، پدر محمد باشد.

(رضی الله تعالی عنهم) گفت: خبر داد به من ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیهم السلام فرموده: امیر المؤمنین صلوات الله علیه فرموده است رسول خدا (ص) دعای سرّی داشت که هرگاه به مشکلی برمی خورد آن را می خواند تا آخر (۱).

سید احمد بن علی بن حسین حسینی نسابه شاگرد محمد بن قاسم بن معینه حسینی نسابه در کتاب انساب السادات که مؤلف کتاب عمده الطالب فی نسب آل ابی طالب می باشد و کتاب اول مختصر و منتخب کتاب ثانی است آنجا که به یادآوری از نوادگان جعفر بن حسن مثنی بن حسن بن علی بن ابی طالب علیهما السلام پرداخته است می گوید:

جعفر از دیگر برادرانش بزرگتر بود و نوادگان او از فرزندش حسن است که از شرکت در جنگ فخر خودداری کرد و از سه فرزند دیگرش به نامهای عبد الله و جعفر غدار و محمد سیلق بوده و فرزندان محمد سیلق را سیلقیون گویند که در ایران می زیسته اند و نسب آنها منتهی به عبد الله بن حسن سیلق بن علی بن محمد سیلق یاد شده می شود و این عده از سادات در قزوین و مراغه و همدان و راوند و کاشان زندگی می کنند. از نوادگان اوست سید عالم فاضل ضیاء الدین ابو الرضا فضل الله راوندی بن علی بن عبد الله بن محمد بن عبد الله بن محمد بن عبد الله بن محمد بن عیید الله. نوادگان این بزرگوار در کاشان زندگی می کنند؛ از ایشان است سید تاج الدین ابو صبره بن کمال الدین ابو الفضل بن احمد بن محمد بن ابو الرضا. سید مترجم دارای دو پسر بوده یکی رکن الدین محمد و دیگری عز الدین علی. رکن الدین محمد دارای دو پسر به نام مرتضی و لطیف بوده و دو دختر هم داشته است. یکی از آنها به همسری سلطان سعید جمال الدین ابو الفوارس شاه شجاع بن امیر محمد بن مظفر درآمد و از او فرزندی به نام زین العابدین داشت (۲).

ص: ۴۶۵

۱- (*) در بحار، ج ۹۵، ص ۳۲۵ [۱] به نقل از فتح الابواب سید بن طاوس سند را تا ابو اسحاق ثقفی رسانیده و منتهی به احمد یمانی نموده و از او به امام باقر و به ترتیب به حضرت رسول منتهی ساخته است - م.

۲- (***) در لب التواریخ، طبع جدید ص ۲۷۲، لقب او جلال الدین نوشته شده وی از پادشاهان آل مظفر بوده است. در تاریخ جهان آرا ص ۲۲۳ آمده است: در ۲۲ جمادی الآخر سال ۳۳ متولد شد پس از -

مؤلف گوید: فرزندان و نوادگان سید فضل الله همگی از دانشمندان بوده اند و ما شرح حال هریک را در این کتاب ایراد کرده ایم.

ملا فضل الله بن محمد

وی فاضلی فقیه و از افراد بنام علمای متأخر بوده است. از تألیفات او رساله ای است در نجاست شراب که این رساله را به منظور ردّ بر ملا احمد اردبیلی به نگارش آورده است زیرا از کلام ملا احمد چنان استفاده شده که وی شراب را نجس نمی دانسته و من آن رساله را در شهر ساری مازندران دیده ام.

ممکن است ملا فضل الله از معاصران ملا احمد اردبیلی بوده باشد بلکه از قرینه پیداست، مترجم حاضر همان سید امیر فضل الله استرآبادی شاگرد خود ملا احمد اردبیلی است.

شیخ اجل فضل الله بن محمود فارسی

وی فاضلی فقیه و دانشمندی کامل و خردمندی نبیه و از معاصران شیخ طوسی و فرزندش و امثال ایشان است. از تألیفات او کتاب ریاض الجنان است که در اخبار گرد آورده است.

ص: ۴۶۶

استاد استناد(قدس سره) در اوائل بحار الانوار در فصل اول می نویسد: کتاب ریاض الجنان تألیف شیخ فضل الله بن محمود فارسی است (۱).

و در فصل دوم آن کتاب نوشته است: کتاب ریاض الجنان مشتمل بر اخبار غریبی است که در مناقب آورده شده و ما پاره ای از آنها را که موافق با کتابهای معتبر بوده است نقل کرده ایم (۲).

مؤلف گوید: به خط استاد استناد مشار الیه در ضمن پاره ای از تحقیقاتی که بر یکی از کتابهای رجال داشته چنین نوشته است: کتاب ریاض الجنان از تألیفات فضل الله بن محمود فارسی است و از یکی از سندهایش به دست می آید که وی شاگرد شیخ ابو عبد الله جعفر بن محمد بن احمد دوریستی است؛ و در آن کتاب، از اصبع بن نباته نقل کرده است گفت: از مولایم امیر المؤمنین علی علیه السلام شنیدم می فرمود کسی که به صورت دشمن ما، که از ناصبها و معتزلیها و خارجیها و قدریها و مخالف با مذهب امامیه و دیگران باشد، بخندد و او را از این راه شاد کام بسازد، خدای متعال تا چهل سال اطاعت او را نپذیرد.

ممکن است بر صحت این حدیث اشکال گرفت و گفت: مذهب معتزله پس از شهادت حضرت مولی علی علیه السلام به وجود آمده است، بنابراین چگونه ممکن است این خبر از آن حضرت صادر شده باشد.

پاسخ این اشکال را به چند صورت می توان ایراد کرد:

۱- قبول نداریم که مذهب معتزله پس از آن حضرت به وجود آمده باشد، بلکه این مذهب در اواخر عمر آن حضرت به وجود آمد و هرگاه شرح حال واصل بن عطا را که نخستین پیشوای معتزله است مورد دقت قرار دهیم، خواهیم دید که مذهب یادشده در اواخر روزگار حضرت مولی علی علیه السلام به وجود آمده است.

۲- ممکن است آن حضرت علیه السلام از راه معجزه به پیدایش آن خبر داده باشد.

۳- ...

ص: ۴۶۷

۱- ۱- بحار الانوار، ج ۱، ص ۲۱. [۱]

۲- ۲) - بحار الانوار، ج ۱، ص ۴۰.

فاضلی دانشور و بزرگوار بود.

شیخ معاصر در امل الآمل می گوید: وی کتاب کشف الغمه علی بن عیسی اربلی را به خط خود نوشته و در حضور مؤلف نسخه خود را با اصل آن مقابله کرده و به سماع از او رسیده و به روایت آن پرداخته. در سال ۶۹۱ ه. ق از وی اجازه داشته و گروهی از علماء که دوازده تن می باشند، به سماع از شیخ مجد الدین رسیده که نام هر یک را در محل خود متذکر شده ایم (۱).

مؤلف گوید: در نسخه کهنی از کشف الغمه آمده است که فضل یادشده در اول محرم سال ۶۹۹ ه. ق صورت خط مأمون را که به منظور ولایتعهدی حضرت رضا علیه السلام نوشته است و خطی را که حضرت رضا علیه السلام بر پشت آن تویق فرموده است، با خط حضرت رضا و مأمون، مقابله کرده است. و استاد استناد در بحار مجلد احوال حضرت رضا علیه السلام، به این موضوع اشاره کرده است (۲).

مؤلف پس از مطالب یادشده می نویسد: در اول رساله الجزیره الخضراء در احوال حضرت بقیه الله (عج) چنین نوشته است: و بعد در خزانه کتب امیر المؤمنین علیه السلام به خط شیخ امام فاضل و عالم عامل فضل بن شیخ یحیی بن علی طیبی کوفی (قدس الله روحه) پس از حمد خدا می نویسد: نیازمند به بخشش خدای سبحان فضل بن

ص: ۴۶۸

۱- ۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۲۱۸.

۲- (*) بحار، ج ۴۹، ص ۱۵۴ [۱] علامه مجلسی در ضمن بیانی می نویسد: اخباری را که از کشف الغمه نقل کردیم از نسخه کهنی است که به تصحیح علما رسیده و به اجازات علمای کرام موشح گردیده. در این موضع که به نقل عهدنامه مأمون رسیدیم مطالبی به نگارش آمده که حاشیه آن چنین نوشته بود بنده نیازمند به خدای تعالی فضل بن یحیی (عفی الله عنه) می گوید: تویق مبارک حضرت رضا (ع) را که در اینجا آمده با اصل نوشته امام (ع) حرف به حرف مقابله کردم و کلماتی را که در این کتاب سقط شده است به آن افزودم سپس تاریخ مقابله را چنین یادآوری کرده است: روز سه شنبه اول محرم سال ۶۹۹ ه. ق در واسط و الحمد لله علی ذلک و له المنه-م.

یحیی بن علی طیبی امامی کوفی (عفی الله عنه) می گوید: در کربلای معلی در نیمه شعبان سال ۶۹۹ ه. ق از دو شیخ فاضل عالم عامل شیخ شمس الدین بن نجیح حلّی و شیخ جلال الدین عبد الله بن حوام حلّی (قدس الله روحیهما و نور ضریحیهما) شنیدم که می گفتند: در آستان مقدس سامرا با شیخ صالح پرهیزکار شیخ زین الدین علی بن فاضل مازندرانی که مجاور مشهد مقدس حضرت مولی علی علیه السلام بود ملاقات کردند و حکایتی را که در بحر ابیض و در جزیره خضراء برای او اتفاق افتاده بود جویا گردیدند.

پس از آنکه من از حکایت مزبور خبردار شدم شوق لقاء او در دل من افتاد و از خدا خواستم تا وسیله ملاقات او را برای من فراهم آورد تا حکایت را بدون واسطه از خود او بشنوم. در تعقیب این اندیشه به سامرا رفتم برخلاف انتظار در اوائل ماه شوال سال مذکور، شیخ زین الدین به حلّه رفته بود تا از آنجا به نجف اشرف عزیمت کرده و ماندگار شود. در همان هنگام که من در حلّه بودم سید حسیب فخر الدین بن علی موسوی آمدن او را به من اطلاع داد، سرور فراوانی در قلبم ظاهر شد چنان که قادر به خودداری نبودم؛ بلافاصله از جای برخاستم و عازم خدمت او گردیدم. شیخ زین الدین به خانه سید فخر الدین وارد شده بود و خانه سید در آخر شهر حلّه جا معین، نزدیک به مقام حضرت صادق علیه السلام بود. موقعی که به خانه وی رسیدم متوجه شدم که شیخ زین الدین مشغول نماز ظهر و عصر است در انتظار نشستم تا وی از نماز فارغ شود، سید فخر الدین از وی اجازه گرفت تا به حضور برسم، به اطاقی که در آن نشسته بود وارد شدم، زین الدین از جا برخاست و مرا در جای خود نشانید و خوش آمد گفت؛ با او به گفتگو پرداختم و از کلماتی که فی مابین ردوبدل می شد دانستم که شخص فاضل و باتقوائی است. از او درخواست کردم تا حکایت جزیره خضراء را که از آن دو عالم حلّی شنیده بودم برای من ایراد نماید. شیخ زین الدین تمام قصه را از آغاز تا انجام برای من نقل کرد. ملاقات من با او در روز چهارشنبه یازدهم شوال سال ۶۹۹ ه. ق بود و عباراتی را که از او شنیدم نقل می کنم و هرگاه تغییراتی در عبارات دیده شود بیرون از معانی مزبور نمی باشد.

شیخ زین الدین گفت: سالها در دمشق شام زندگی می کردم و فن تجوید قرآن مجید را از شیخ زین الدین علی اندلسی مالکی که عالم فاضلی بود و از قرائتهای هفتگانه کمال

اطلاع را داشت بهره گیری می نمودم؛ در ضمن آن علم اصول و عربیت و لغت را نیز از او می آموختم، تا آنکه اتفاق افتاد وی به دیار مصر سفر کند. از آنجا که محبت بین ما بی اندازه بود، بر من گران آمد که از وی دور شوم و او هم متقابلاً از مفارقت من ناراحت بود، ناچار من و گروه دیگری که به درس او حاضر می شدند همراه وی به جانب مصر عزیمت کردیم و از مصر به شهرهای اندلس رفتیم تا به آخر حکایت (۱).

مؤلف گوید: در حقیقت باید گفت که فضل بن یحیی راوی این حکایت، همان مترجم حاضر است و از رساله جزیره خضرا بدست می آید که شیخ فضل بن یحیی، شیخ زین الدین را در حله ملاقات کرده و حکایت مزبور را بدون واسطه از وی نقل کرده است و اظهار داشته: شیخ زین الدین احوال برادرش شیخ صلاح الدین و پدرش شیخ یحیی را که با آنها سابقه آشنائی داشته جويا شده و من آن هنگام در شهر واسط می زیستم و به درس شیخ عالم عامل شیخ ابو اسحاق، ابراهیم بن محمد واسطی امامی تغمد الله برحمته و حشره فی زمره ائمه...

مؤلف گوید: در پایان نسخه کهنی از کشف الغمه که صحیح و اعراب دار بود و در مشهد مقدس حضرت رضا علیه السلام و نزدیک به روزگار مؤلف نسخه برداری شده بود چنین یافتیم که شیخ فضل (مترجم حاضر) آن را بروی قرائت کرده و از اربلی، مؤلف آن کتاب هم اجازه داشته؛ ولی اصل عبارات اجازه از شیخ فضل بوده و مؤلف (اربلی) در آخر این مضمون را مرقوم فرموده: آری آنچه را شیخ فضل نوشته صحیح است و به وی اجازه

ص: ۴۷۰

۱-*) - مجلسی در بحار، ج ۵۲، ص ۱۵۹ قصه جزیره خضرا را با مقدماتی که در بالا - ترجمه شد ایراد کرده است و باب جداگانه ای در بخش آنها که به حضور بقیه الله شرفیاب شده اند مقرر داشته و در آغاز آن می نویسد: رساله جزیره الخضراء که به دست من آمد دوست داشتم پاره ای از مطالب را که در آن آمده است و مربوط به حضرت بقیه الله می باشد در این کتاب متذکر شوم و از آنجا که در اصول معتبره به آن برخورد نکرده ام باب مستقلی برای آن مقرر داشتم در پایان قصه مفصل جزیره الخضراء می نویسد: شیخ زین الدین گفته در آن جزیره از علمای شیعه به غیر از سید مرتضی و شیخ طوسی و شیخ کلینی و ابن بابویه و محقق حلی از دیگران نامی به میان نمی آمد - م.

دادم آنچه را که در این کتاب یادشده روایت نماید و امضا کرده «کتب علی بن عیسی حامدا مصلیاً». تاریخ قرائت و اجازه ماه ربیع الآخر سال ۶۹۲ ه. ق است و شیخ فضل نسب خود را در آنجا چنین یادداشت کرده است: مجد الدین فضل بن یحیی بن علی بن طیبی (۱).

ملا فولاد خراسانی

وی فاضلی دانشور و متکلمی بزرگوار بود و فرزند او ملا محمد مؤمن مشهدی، از افراد مشهور است که از طالبان علم بشمار می آید. فرزند مذکور، حکایات بی سابقه ای دارد که زبازرد مردمان است و پس از آنکه از سوی سلطان عصر در قلعه بحرین زندانی شد در این اوقات از زندان آزاد گردیده و در راه درگذشت.

من در مشهد مقدس رضوی چندین مجموعه به خط مترجم حاضر دیدم که دلیل بر کمال دانشوری و فضیلت و مهارت او در علوم بود؛ و لیکن پرهیزکاری و شایستگی و علاقه مندی او به عبادت از علمش مشهورتر است. درباره او و فرزندش می توان گفت یخرج المیت من الحی خدا از ما و از ایشان درگذرد.

ابو لؤلؤ فیروز ملقب به بابا شجاع الدین

وی از مردم نهاوند است و در همان جا متولد شده و پس از آن به مدینه رفته است.

ابو لؤلؤ آزادشده مغیره بن شعبه و قاتل خلیفه دوم است و چگونگی قتل او مشهور و در کتابهای اصحاب، مسطور است و در مجلد الفتن بحار الانوار استاد استناد (قدس سره) آورده شده است.

و یکی از علمای متأخر رساله ای درباره چگونگی آن، تألیف کرده که این رساله در ضمن مجموعه ای گرد آمده که نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد و ما هم کیفیت قتل او را در کتاب لسان الواعظین ایراد کرده ایم و اینک به پاره ای از آنچه می دانیم می پردازیم:

ص: ۴۷۱

۱- (*) صورت این اجازه و مطالبی که مترجم حاضر مرقوم داشته در آخر مجلد دوم کشف الغمه [۱] به طبع رسیده است - م.

میرزا مخدوم شریفی سنی معاصر با شاه اسماعیل ثانی سنی در کتاب نواقض الروافض آنجا که به شمارش عادات ناپسند شیعه امامیه پرداخته است «عید بابا شجاع الدین» را از ناپسندترین عادات آنان برشمرده و اضافه کرده است: کاشانیها می پندارند که ابو لؤلؤ خلیفه را کشته و به کاشان فرار کرده و در آنجا پنهان شده است و کاشانیها به مناسبت این که شیعه بودند وی را در پناه خود نگه داری کردند و تا آخر عمر در آنجا زندگی می کرده تا در گذشته و در بیرون شهر کاشان دفن شده است و او را به عنوان «بابا شجاع الدین» می خوانند و علت نام گذاری او را چنان وانمود کرده اند کسی که دشمن اسلام را بکشد «شجاع الدین» نامیده می شود. «بابا» در واژه پارسی به معنای والد عربی است و گاهی به کسی می گویند که کار ارزنده ای از او سر بزند. انصاف آن است که بزرگان آن مردم با آن که می دانستند خلیفه به دست وی به قتل نرسیده این نسبت نادرست را به وی داده اند تا از این راه پیشگامی خود را در «رفض» ثابت کرده و هرچه بیشتر در نزد سلطان غازی شاه اسماعیل ماضی صفوی تقرب پیدا کنند؛ علاوه بر این، نظر دیگری دارند و می خواهند به مشتبهات نفسانی خود برسند؛ چنان که این موضوع را در برگزاری عزاداری حسین علیه السلام که از سوی شیعیان منعقد می شود تذکر خواهیم داد و می گوئیم آنان این گونه مجالس را برای مشتبهات نفسانی خود و امور دیگر بر پا می دارند.

تا آنجا که می نویسد: کاشان شهری است از عراق عجم و واقع میان قم و اصفهان، معمول کاشانیها آن است که روز بیست و ششم ذیحجه (۱) که مصادف با قتل خلیفه است در محلی اجتماع می کنند و از خمیر، شکل انسانی ترتیب می دهند و شکم آن را پر از شیره قرمز رنگ می کنند و آن را به نام «وی» می خوانند، اطراف آن را می گیرند و با شدت هرچه تمام تر از این سو به آن سو می کشانند و نی و دف و دیگر آلات لهو می نوازند و فریاد می کنند و هلله می کشند و با فریاد بلند به نکوهش آن می پردازند و این کار را از بامداد تا شب ادامه می دهند نزدیک غروب آفتاب که می خواهند به خانه هاشان باز گردند یکی از آنها با کارد یا خنجری که در دست دارد به شکم آن شکل خمیری می زند

ص: ۴۷۲

و شیرها بیرون می ریزد که آن را می آشامند و وانمود می کنند که خون وی را آشامیده اند.

خلیفه در کاشان، مانند صدیق در سبزوار است. ملا حیرتی گفته است (۱):

خوارم اندر ولایت قزوین چون عمر در ولایت کاشان

ملای روم و بحر العلوم، در مثنوی معنوی فرموده است:

سبزوار است این جهان بی مدار هم چو بوبکریم در وی خوار و زار

علی علیه السلام در عمان مانند عمر است در کاشان...

مؤلف گوید: سید قاضی نور الله در کتاب مصائب النواصب به خوبی از عهده پاسخ ملا مخدوم برآمده به آنجا مراجعه شود.

باز گوید: در حال حاضر، کاری که میرزا مخدوم به کاشانیها نسبت داده متروک شده است؛ لیکن عقیده مردم کاشان که در عصر ما، زندگی می کنند همانند عقیده های گذشتگانشان می باشد.

و راجع به نکوهش مردم عمان از حضرت وصی نبی الرحمن علی علیه السلام،

ص: ۴۷۳

۱-*) ملا حیرتی نامش معلوم نیست و از مردم قزوین می باشد و به تخلصش که حیرتی است معرفی شده و از شاعران دوره صفویه و در روزگار شاه اسماعیل اول بوده است. آتشکده آذر، ص ۲۲۹ می نویسد: حیرتی در قزوین به سراجی (زین سازی) اشتغال داشته است و به سیاحت خراسان و عراق پرداخته اشعار کمی از او باقی مانده از آن جمله: عید آمد و افزود غم را غم دیگر ماتم زده را عید بود ماتم دیگر در تذکره سام میرزا، ص ۲۳۱ می نویسد: مولانا حیرتی قزوینی از شعرای قزوین است و کم کسی به رتبه شاعری او می رسد. از اوست: مه من شام عید از گوشه ای بنمود ابرو را فلک چندین چراغ افروخت تا پیدا کند او را از اوست: خوش ساعتی که یار گذر در چمن کند گل را به ناله چیند و در پیرهن کند نصرآبادی صفحه ۴۷۰ می نویسد: ملا حیرتی این شعر را در ماده تاریخ وفات شاه اسماعیل صفوی که ۹۳۰ بوده گفته است: شاه و شاه و شاه می گفتند بهر ماتمش من همان الفاظ را تاریخ فوتش یافتم

باید بگویم که این گونه توهین را نسبت به آن حضرت در اولین سفر حج در شهر عمان، که خدا دیار ایشان را منهدم گرداند، دیده‌ام. من در شب بیست و یکم ماه مبارک رمضان که مصادف با شب شهادت حضرت مولی علی علیه السلام بود در عمان بودم و دیدم که مردم آنجا از اول شب تا بامداد به نواختن دف و نی پرداختند و فردای آن شب را عید گرفتند، خدا آنها را نیامرزاد.

و مردمان سبزوار به همان عقیده نخستین خویش پایدارند و هنوز هم از عقایدی که درباره آن سه تن دارند دست نکشیده‌اند و مانند استرآبادیها در گذشته و حال به عقیده خویش پایبند می‌باشند.

میرزا مخدوم اظهار داشت: روز بیست و ششم ذیحجه روزی است که خلیفه دوم کشته شد و همین روز را گروهی از علمای امامیه و شیخ مفید در رساله مسار الشیعه و شیخ بهائی در رساله ایضاح المقاصد و ابن ادریس در السرائر روز قتل او برشمرده‌اند.

عده ای از اصحاب اظهار داشته‌اند روز نهم ربیع الاول، روز قتل خلیفه است و روایات چندی در تأیید این قول وارد شده است. اعمالی هم برای انجام دادن در آن روز رسیده که هم اکنون معمول می‌باشد و ما شرح این موضوع را در کتاب لسان الواعظین ایراد کرده‌ایم. کسی که می‌خواهد از چگونگی آن روز و عملی که مناسب با آن است اطلاع پیدا نماید به آن کتاب مراجعه کند.

از جمله مطالبی که در آن کتاب آورده‌ایم آن است که کفعمی در کتاب المصباح اظهار می‌دارد: مؤلف مسار الشیعه گفته است اگر کسی در روز نهم ربیع الاول، چیزی در راه خدا انفاق کند، گناه او آمرزیده می‌شود. در این روز مستحب است از دوستان پذیرائی به عمل آورند و آنها را خوش بو نمایند و هزینه منزل را توسعه بدهند و لباس نو بپوشند و به شکر خدا و عبادت او پردازند و آن روزی است که اندوهها زدوده می‌شوند (۱). در

ص: ۴۷۴

۱-*) مرحوم مجلسی در زاد المعاد ذیل اعمال ماه ربیع مطالبی نقل کرده و حدیث معتبری از احمد بن اسحاق قمی راجع به نهم ربیع و اعمال آن و دیگر از خصوصیات آن روز دارد ایراد نموده قابل توجه است-م.

روایتی آمده است که آن روز را به روزه به سر نبرند. گروه زیادی از شیعیان اظهار داشته اند در آن روز خلیفه به قتل رسیده است؛ لیکن این قول اعتباری ندارد. و محمد بن ادریس در کتاب سرائر اظهار داشته است: کسی که بیندارد، خلیفه در روز نهم ربیع الاول کشته شده است مرتکب خطا شده و برخلاف اجماعی که مورخان و ارباب سیر در روز تاریخ قتل او دارند اقدام نموده است.

شیخ مفید هم گفته است: در تاریخها آورده شده که خلیفه در روز دوشنبه، چهار روز مانده از ماه ذیحجه، در سال بیست و سوم هجرت کشته شد و مؤلف کتاب الغره؛ المعجم؛ الطبقات؛ مسار الشیعه و ابن طاوس به تاریخ مزبور توجه داشته اند و به اجماع شیعه و سنی وی در تاریخ یادشده از پای درآمده است.

مؤلف گوید: مطالبی را که کفعمی راجع به فضیلت انفاق در روز قتل خلیفه از مسار الشیعه نقل کرده است، در نسخه هایی که از آن کتاب دیده ایم نیامده است، او خود به آنچه نوشته است داناتر می باشد (۱).

و ما شرح حال ابو لؤلؤ را با آنکه از علماء نبوده و از طبقه رجال متأخر از زمان غیبت حضرت بقیه الله بشمار نمی آید به دو جهت متذکر شده ایم. اول: آنکه در هیچ یک از کتابهای رجال ما به شرح حال او نپرداخته اند و تنها به فضیلتی که از بعضی جهات داشته است اکتفا کرده اند. دوم: آنکه میوه دانش به کار بستن آن است. کار او از همه کارها کامل تر و تمام تر و ارزنده تر بوده است و خدای متعال پاداش نیکو به وی مرحمت فرماید.

از پیش آمدهای بی سابقه ای که مناسب است در اینجا یادآوری شود حکایت

ص: ۴۷۵

۱-*) مطالب مزبور را کفعمی در مصباح، ص ۵۱۰ در ذیل فصل چهل و دوم که مربوط به ماههای دوازده گانه است ایراد نموده است و در مسار الشیعه که به طبع رسیده به مناسبت بیست و نهم روز ذیحجه می نویسد: در سال ۲۳ ه. ق عمر بن خطاب درگذشت و مطلب دیگری ندارد و شیخ بهائی در توضیح المقاصد که آن هم مطبوع شده ذیل روز بیست و ششم ماه ذیحجه می نویسد: در این روز عمر بن خطاب به دست ابو لؤلؤ از پای در آمد و بقولی روز نهم ربیع الاول روز قتل عمر سعد قاتل حضرت سید الشهداء است-م.

عیسی بن عبد الله مشئوم است که به بدقدمی مشهور بوده و به طولیس مغنی معروف می باشد وی در خنیاگری و غناخوانی شهرت بسزائی داشته و در اغانی هم به ترجمه مفصل او پرداخته است.

در کتاب الجواهر المزیئه فی طبقات الحنفیه آمده: طولیس در نزد عرب ویژه در نزد عموم مردم به شومی و بدقدمی معروف بود تا آنجا که ضرب المثل گردیده و می گفتند: اشأم من طولیس (۱)؛ یعنی فلان کس بدقدم تر از طولیس است. علت بدقدمی او این بوده است که در روز رحلت رسول خدا (ص) متولد شده و در روز مرگ ابو بکر از شیر باز گرفته شده است؛ در روز قتل خلیفه دوم ختنه شده و در همان روز هم به بلوغ رسیده است؛ در روز قتل عثمان ازدواج کرده و در روز شهادت حضرت مولی علی علیه السلام فرزندش متولد گردیده است؛ به همین مناسبت وی را مشئوم گفته اند.

طولیس در سال ۶۲ هجرت در محل «سویدا» واقع در دومنزلی مدینه مرد و جنازه اش را از آنجا به مدینه آوردند.

ابن عبد البر در کتاب الاستیعاب اظهار داشته است: گویند ابو لؤلؤ برادر مادری ابو الزناد عبد الله بن ذکوان مکنی به ابو عبد الرحمن بوده و ابو الزناد عالم مردم مدینه بشمار می آمده و در علم حساب و فرائض (تعیین ارث وارثان) و فن نحو و شعر و حدیث و فقه، مهارت داشته است. احمد بن حنبل گوید: ابو الزناد عالم تر از ربیعیه بوده است و مالک ربیعیه را بر ابو الزناد از نظر علم برتری می داده است.

ذهبی در کتاب المختصر که در فن رجال تألیف کرده است می نویسد:

ابو عبد الرحمن عبد الله بن ذکوان که امام ابو الزناد مدنی باشد، آزادشده بنی امیه است و

ص: ۴۷۶

۱-*) در مجمع الامثال می دانی در باب خاء می نویسد: اخنت من طویس و در باب شین عبارت فوق را ایراد کرده است و در آنجا طویس که مصغّر طاوس است نقل کرده است و او را به عنوان ابو عبد المنعم یاد می کند و می نویسد: وی نخستین کسی است که در اسلام و در مدینه به خنیاگری پرداخت و خنیاگری را از اسیران ایرانی فراگرفت. سپس حکایت میلاد و دیگر آثارش را که در بالا ذکر کرده است ایراد نموده و پاره ای از مطالب دیگر را راجع به او متذکر شده است-م.

ذکوان برادر ابو لؤلؤ قاتل خلیفه است و او مردی موثق بوده و روایات را به خوبی ثبت می کرده، مالک و لیث و سفیانان از وی روایت می کرده اند در ماه رمضان سال ۱۳۱ هجری به مرگ مفاجات (سکته) در گذشته است.

شیخ طوسی که از اصحاب بزرگوار ما می باشد در رجال، ابو الزناد عبد الله بن ذکوان را از اصحاب حضرت علی بن الحسین علیهما السلام بر شمرده است (۱).

ابن عبد البر در کتاب الاستیعاب درباره پدر عبد الله که ذکوان مذکور برادر فیروز، مترجم حاضر باشد می گوید: ذکوان آزاد شده بنی امیه (با تصغیر) است که او را طحمان (به فتح طاء بی نقطه و سکون حاء بی نقطه و میم و پس از آن الف و نون) هم می گفته اند و به گمان من همان کسی است که حبیب بن ابی ثابت اعور بن یحیی اسدی کوفی، تابعی که فقیهی بنام بوده از وی روایت داشته است.

به طوری که از کتابهای رجال اصحاب ما، استفاده می شود، حبیب مذکور از اصحاب حضرت امیر المؤمنین و حضرت امام حسن و حضرت امام حسین و حضرت علی بن الحسین و حضرت امام محمد باقر و بلکه حضرت امام جعفر صادق علیهم السلام بوده است (۲).

و علمای اصحاب رجال تنها مطلبی را که درباره مغیره بن شعبه اظهار داشته اند آن است که وی از اصحاب رسول خدا (ص) بوده است و سخن دیگری درباره او نگفته اند و بنا به گفته ایشان، مجهول الحال است؛ لیکن در میان شیعه معروف است که مغیره بن شعبه از مخالفان بلکه از ناصبها و منافقان بوده است و سید بزرگوار مجتبی بن داعی حسنی رازی در کتاب نزهه الکرام و لسان العوام که به پارسی تألیف کرده است، او را ناصبی و منافق خوانده و یکی از ده تن که «مبشرة بالنار» هستند معرفی نموده؛ و آنها کسانی بودند که در جنگ صفین، علیه حضرت مولی علی علیه السلام با معاویه همکاری داشتند و نام آنها از این قرار است: ابو هریره دوسی و ابو الدرداء و نعمان بن بشیر و

ص: ۴۷۷

۱- ۱- رجال شیخ طوسی، ص ۹۶.

۲- ۲- رجال شیخ طوسی، ص ۱۷۲، ۱۱۶، ۸۷، ۳۹.

ابو امامه باهلی و انس بن مالک و عبد الله بن عمر و عبد الله بن خالد بن ولید و مغیره بن شعبه و عمرو بن عاص و فرزندش عبد الله بن عمرو بن عاص. در آن جنگ پرچم گمراهی در دست عبد الله بن عمرو و عاص بود و مردم را در آن گیرودار به نبرد با حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام تحریص و تشویق می نمود.

و سید بزرگوار در همان کتاب، قصه زناهی او را در روزگار خلافت دومی نقل کرده است و از آنجا که از دوستان وی بوده حد شرعی را بر وی جاری نکرده است (۱).

مؤلف گوید: عده ای از صحابه و تابعان، به نام فیروز، موسوم بوده اند:

۱- ابو عبد الله فیروز دیلمی حمیری که به کنیه ابو عبد الرحمن هم خوانده می شده.

اصحاب رجال ما به طور کلی از او سخنی به میان نیاورده اند. او اصلاً ایرانی بود و به

ص: ۴۷۸

۱- (*) جزری در کتاب أسد الغابه، ج ۴، ص ۴۰۶، [۱] می نویسد: ابو عبد الله یا ابو عیسی مغیره بن شعبه در سال جنگ خندق، اسلام اختیار کرد و در صلح حدیبیه هم شرکت داشت و با عروه بن مسعود راجع به صلح حدیبیه گفتگویی کرد و رسول خدا او را ابو عیسی و خلیفه دوم او را ابو عبد الله خواند و مرد خردمندی بود و از چهار تن داهیه دار عرب بشمار می آمد. گویند سیصد یا هزار زن را در حصار و امان خود قرار داد و خلیفه والی گری بصره را به عهده او واگذار نمود تا آن هنگام که به زناکاری شناخته شد و از حکومت بصره معزول گردید و پس از چندی به والی گری کوفه رسید و تا روزگار قتل خلیفه به همان سمت باقی بود و عثمان او را به والی گری آنجا منصوب کرد سپس او را عزل کرد. جنگ یمامه و فتوح شام را دریافت و در یرموک چشم خود را از دست داد و در جنگ قادسیه و فتح نهاوند نیز شرکت داشت، در میسره نعمان بن مقرن بود و در فتح همدان و دیگر از فتوحات هم حاضر بود. پس از قتل عثمان از کار کناره گیری نمود و در عین حال در قصه حکمین حضور یافت و پس از آنکه حضرت امام حسن، از امور کوفه برکنار شد معاویه عبد الله بن عمرو عاص را به حکومت کوفه برگماشت مغیره گفت: ای معاویه! عمرو عاص را به حکومت مصر و مغرب برگماشتی و فرزندش را در کوفه قرار دادی اکنون خودت را در میان دو فک شیر قرار داده ای. معاویه عبد الله را از حکومت کوفه معزول کرد و مغیره را به حکومت کوفه برقرار نمود و همچنان به والی گری کوفه برقرار بود تا سال پنجاه هجری در کوفه مرد و مصقله بن هبیره کنار قبر او آمد و گفت: به خدا سوگند ای مغیره با دشمنان در کمال دشمنی بودی و با دوستان در کمال دوستی -م.

مناسبت اینکه در حمیر وارد شده بود او را حمیری خواندند. و بعضی هم گفته اند که این گونه از ایرانیها به گروه بنی ضبّه نسبت داده می شوند. فیروز مورد بحث از جمله وafdانی بود که به شرف لقای رسول خدا(ص) مفتخر گردید و اسود کذاب را که به دروغ خود را پیمبر معرفی کرد از پای درآورد. قتل اسود کذاب در سال رحلت رسول اکرم و اندکی پیش از رحلت آن حضرت بود. بعضی هم گفته اند که قتل وی در روزگار خلافت ابو بکر اتفاق افتاده است و خود فیروز در روزگار خلافت عثمان، وفات یافته و دو فرزندش به نام ضحاک و عبد الله بن فیروز دیلمی از وی روایت کرده اند..

۲- فیروز بن کعب ازدی کوفی از اصحاب حضرت صادق علیه السلام بوده است؛ لیکن شیخ طوسی در کتاب رجال و دیگران در کتابهایشان از وی توثیق ننموده اند بنابراین از افراد مجهول الحال است.

۳- فیروز بن عبد الله داعی همدانی آزادشده خلیفه دوم است، وی اسلام و جاهلیت را ادراک نموده و جد زکریا بن ابی زائده بن میمون بن فیروز همدانی کوفی است و ابو زائده پدر زکریا و جد یحیی بن زکریا بن ابی زائده است که نام او کنیه اش می باشد.

۴- ابو اللؤلؤ فیروز نهاوندی ملقب به بابا شجاع الدین است که مترجم حاضر و مراد ما در این مقام می باشد، بنابراین جای اشتباه نیست که وی را یکی از سه تن یادشده بدانیم.

بدیهی است فیروز نهاوندی که خلیفه را از پای درآورده است از بزرگان اسلام و از مجاهدان بلکه از پیروان خالص الولای حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام می باشد و به گفتار دیگران که به نکوهش از وی پرداخته اند اعتنائی نخواهد شد زیرا هر سخنی که آنها درباره او گفته اند از دشمنی و کینه توزی زیادی است که با وی داشته اند و به پاره ای از آنها اشاره خواهد شد.

بدیهی است ذکوان برادر فیروز از اصحاب حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام و برادرزاده اش ابو الزناد عبد الله بن ذکوان از دانشمندان مدینه و از بزرگان شیعه و از برجستگان اصحاب حضرت علی بن الحسین علیهم السلام بوده و عامه و خاصه از او به بزرگی یاد می کنند چنان که ابن عبد البر در کتاب الاستیعاب و ذهبی در کتاب المختصر و

بدون شک بهترین دلیل اینکه خود فیروز هم از شیعیان می باشد این است که برادر و برادرزاده اش از برجستگان اصحاب حضرت مولی علی علیه السلام می باشند و با تحقیقی که ما کرده ایم به گفته ذهبی عامی در کتاب دول الاسلام که فیروز را بنده مغیره بن شعبه معرفی کرده است، توجهی نخواهد شد؛ همچنین به نوشته سیوطی در تاریخ الملوک و الحکماء که ابو لؤلؤ را بنده مغیره و آسیاب ساز معرفی کرده اعتنائی نخواهیم کرد. به دنبال این موضوع از ابن عباس روایت کرده است که ابو لؤلؤ مجوسی بوده و از عمر بن میمون نقل می کرده، پس از آنکه خلیفه به خنجر ابو لؤلؤ زخم کاری پیدا کرد گفت: از خدا سپاس گزارم که مرگ مرا به دست مرد مسلمانی مقدر نمود. پیداست این گونه کلام و امثال آن از شدت تعصب بوده و حقیقتی ندارد (۱).

مطلبی که باقی مانده آن است که پیغمبر اکرم (ص) دستور داده بود کلیه کافران را از مکه و مدینه اخراج نمایند تا چه رسد که آنها را از مسجد مکه و مدینه اخراج کنند، این فرمان را علمای عامه یادآور گردیده و به درستی خبری که در این باره رسیده است اعتراف نموده اند و هر دو خلیفه هم به این دستور عمل کردند اینک خطاب به متعصبان می گوئیم که هرگاه ابو لؤلؤ در هنگامی که خلیفه را از پای درآورد نصرانی یا مجوسی واقعی بود چرا خلیفه به وی اجازه داد تا وارد مدینه رسول خدا (ص) شود و از ورود او به مسجد جلوگیری نماید؟ اکنون که چنین عملی از خلیفه صادر شده است یا از آن نظر است که مبالغتی در امور دینی نداشته و یا فیروز را به مدینه راه داده تا آشکارا به مخالفت با رسول خدا (ص) قیام نماید و یا کفر ابو لؤلؤ که زبازد متعصبان است درست نیست؛ از آنجا که بیش از دو احتمال در اینجا وجود ندارد. خواهیم گفت که احتمال اول

ص: ۴۸۰

۱-*) ابن جوزی در صفه الصفوه، ج ۱، ص ۱۱۰ پس از آنکه شرح جریان قتل خلیفه را بیان کرده و اضافه کرده که فیروز علاوه بر وی سیزده تن دیگر را از پای درآورد و در آخر هم خود را کشت در پاسخ ابن عباس که اظهار داشت غلام مغیره تو را از پای درآورد گفت: الحمد لله الذی لم يجعل میتی بید رجل یدعی الاسلام که در بالا هم ترجمه شد-م.

درست نیست و کسی هم قائل به آن نمی باشد به حکم انحصار احتمال، مستلزم آن است که نصرانی بودن یا مجوسی بودن او و امثال این ها که به فیروز نسبت داده اند، نادرست باشد و این معنی هم بحمد الله آشکار است.

و بفرض از همه آنچه نوشته ایم قطع نظر کنیم، می گوئیم فیروز هم مانند دیگر مسلمانان و اکثر صحابه پیغمبر اکرم (ص)، در آغاز کار از مجوسیان شهرهای نهاوند یا از ترسایان بوده سپس به دین اسلام مشرف گردیده است و تنها غیر مسلمان بودن او موجبات نابسامانی باطنی او را ایجاد نمی کند زیرا چنانکه دیگران هم گفته اند، خلفا هم پیش از پذیرش اسلام، غیر مسلمان بوده اند.

ملا فیض الله

وی در روزگار ما می زیست و کتاب مفتاح الشفاء را در ادویه و ادعیه و هرچه مناسب با آن بوده است، به پارسی تألیف کرده و به نام فتحعلی خان تدوین نموده است.

نسخه ای از آن کتاب که خالی از فائده نمی باشد نزد ما موجود است و ما به شرح حال او بیش از این دست پیدا نکرده ایم.

سید امیر فیض الله استاد ملا احمد اردبیلی

به طوری که از بعضی مطلعان شنیده ام، ملا احمد اردبیلی از وی روایت می کرده و در عصر او می زیسته و برای تحقیق این موضوع می باید به اجازات ملا احمد اردبیلی (قدس سره) مراجعه کرد.

سید اجل امیر فیض الله طباطبائی

(۱)

وی از سادات بزرگوار علما و هم درجه با ملا محمد تقی مجلسی و از جمله

ص: ۴۸۱

۱-*) از اجازة مجلسی که پس از این اشاره می شود به دست می آید که نام پدر وی سید غیاث الدین محمد قهپائی است-م.

مشایخ فرزند بزرگوارش استاد استناد مجلسی (قدس سرهما) بوده و استاد در اجازه خود به ملا حاجی ابو تراب، به اجازه ای که از وی داشته اشاره نموده است (۱). خود سید امیر فیض الله از سید حسین بن سید حیدر حسینی کرکی مفتی اصفهان روایت می کرده و گمان نکنید که مترجم حاضر با امیر فیض الله تفرشی که ذیلا خواهیم نگاشت یکی بوده باشد.

سید سند امیر فیض الله بن عبد الغافر حسینی تفرشی نجفی شاگرد

ملا احمد اردبیلی

وی دانشوری باعمل و بزرگوار و پارسائی از دنیا گذشته و پرهیزکاری پاک دامن و موقفی معروف بوده و در نجف اشرف می زیسته و شاگرد ملا احمد اردبیلی و استاد امیر شرف الدین علی شولستانی نجفی مشهور بود. او و پدرش از علمای بزرگ می باشند.

امیر مصطفی تفرشی در رجال خود به مناسبت یادآوری از او می نویسد: سیدنا الطاهر، کثیر العلم، عظیم الحلم، متکلم فقیه ثقه عین و بالاخره وی را به پاکی و کثرت دانش و بردباری و تکلم و فقاقت و وثوق ستوده و او را از اعیان دانشوران معرفی کرده است و اضافه نموده امیر فیض الله در تفرش متولد شده و در مشهد مقدس رضوی به تحصیل علم پرداخته و اکنون در آستانه مقدسه حضرت مولی علی علیه السلام (نجف اشرف) به سر می برد و از اخلاق پسندیده و آرامش خاطر برخوردار بوده و همگی ویژگیهای مردم شایسته و دانشوران پرهیزکار را داشته است و تألیفاتی دارد. از آن جمله:

ص: ۴۸۲

۱- (*) علامه مجلسی در اجازه مفصلی که برای یکی از اعلام مشهد نوشته و منضم به مجلد ۱۱۰ صفحه ۱۶۰ بحار [۱] نموده و تاریخ آن آخر شعبان سال ۱۰۸۵ ه. ق در مشهد مقدس بوده در ضمن سندی چنین نوشته است: و منها ما اخبرنی به جم غفیر من الافاضل الکرام منهم والدی العلامه و المولی محمد شریف الروید شتی و السید الفاضل الامیر فیض الله بن السید غیاث الدین محمد قهپائی طیب الله ارواحهم عن السید الحسیب النسب الفاضل الکامل السید حسین بن السید حیدر الکرکی المفتی باصفهان طاب ثراه در همان اجازه به توسط سید شرف الدین علی شولستانی از امیر فیض الله روایت کرده است در این اجازه نام مجازله آورده نشده و ممکن است همان ملا حاجی ابو تراب باشد که مؤلف نام برده است یا دیگری-م.

مؤلف گوید: منظورش از الاثنی عشریه همان رساله اثنی عشریه شیخ حسن بن شهید ثانی است که در صلوات تألیف شده و علاوه بر شرح مزبور تعلیقاتی بر حواشی رساله یادشده مرقوم داشته است. و تعلیقاتی هم بر آیات الاحکام ملا احمد اردبیلی و تعلیقاتی بر الهیات شرح التجرید الجدید نوشته و فوائد و تحقیقات متفرقه دیگر از جمله در تحقیق مسائل اصول فقه تدوین نموده است و ما همه آنها را در مقام القسم الخامس از کتاب خویش که موسوم به وسیله النجاه است ایراد کرده ایم.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: امیر فیض الله بن عبد القاهر حسینی تفرشی، فاضلی محدث و بزرگوار بود. تألیفاتی دارد. از جمله شرح المختلف؛ کتاب فی الاصول، دائی پدرم شیخ علی بن محمود عاملی روایت این دو کتاب را از خود او به ما اجازه داده است و دائی ما در نجف اشرف از قرائت او استفاده کرد و از او اجازه داشته است و مقام فضیلت و دانش و شایستگی و عبادت او را به نیکی می ستوده است؛ سپس شیخ معاصر، مطالب امیر مصطفی را به همان گونه که ما بیان کردیم، ایراد نموده است و اضافه کرده امیر فیض الله از شیخ محمد بن حسن بن شهید روایت می کرده است (۲).

باز شیخ معاصر در آخر وسائل الشیعه نوشته است: امیر فیض الله گاهی از شیخ محمد مذکور از پدرش (شیخ حسن) از حسین بن عبد الصمد (والد شیخ بهائی) از شهید ثانی و گاهی از سید علی بن ابی الحسن عاملی از شهید ثانی روایت داشته است (۳).

مؤلف گوید: بدیهی است اظهار نظر شیخ معاصر، بیرون از تأمل نخواهد بود زیرا بعید است امیر فیض الله گاهی با سه واسطه و گاهی با یک واسطه از شهید ثانی روایت داشته باشد و ظاهراً مراد از سید علی بن ابی الحسن پدر صاحب مدارک است.

ص: ۴۸۳

۱- ۱- نقد الرجال، ص ۲۶۹. و در حاشیه همان کتاب نوشته است، امیر فیض الله در ماه رمضان در سال ۱۰۲۵ هجری رحلت کرده و در مشهد مقدس غروی (نجف اشرف) مدفون شده است.

۲- ۲) - امل الآمل، ج ۲، ص ۲۱۸.

۳- ۳) - وسائل الشیعه، ج ۲، ص ۵۳. [۱]

و اضافه کرده است از اجازه شیخ محمد بن جابر بن عباس نجفی به سید امیر مرتضی سروی به دست می آید که سید امیر فیض الله مترجم حاضر از خود شیخ حسن بدون واسطه فرزندش شیخ محمد و یا شخص دیگری روایت داشته است و همچنین از پایان مقدمه کتاب حجه الاسلام فی شرح تهذیب الاحکام فاضل قمی و همچنین از اجازه ملا حاج حسین نیشابوری به ملا نوروز علی تبریزی استفاده می شود که میر فیض الله گاهی از خود شیخ حسن بلاواسطه و گاهی به توسط فرزندش شیخ محمد از وی روایت می کرده است.

شرح مختلف علامه را که به خط شاگردش امیر شرف الدین علی شولستانی یاد شده بود در استرآباد دیدم این شرح به نام منهاج الشریعه فی بیان المسائل المذكوره فی مختلف الشیعه خوانده شده و کتابی بس ارزنده و سراسر تحقیقات است و از ظاهر آن پیداست که به انجام نرسیده است.

و از آثار او، رساله الاربعین حدیثا است و من آن را به خط شریفش که خط متوسطی بوده دیده ام؛ تاریخ تألیف آن ۱۰۱۳ ه.ق و مشتمل بر اقوال و اخباری بوده که در نکوهش از مخالفان اهل حق رسیده و آنها را از کتب اربعه کافی، من لا یحضر، تهذیب، استبصار و دیگر کتابها که در اختیار است استفاده نموده است.

ملا حاج حسین نیشابوری شاگرد امیر شرف الدین شولستانی یاد شده، در اجازه ای که به ملا نوروز علی تبریزی داده به مناسبت یادآوری از مترجم حاضر می نویسد: سید سند فاضل و محقق عابد زاهد تقی نقی تیزرای امیر فیض الله بن سید بزرگوار فاضل امیر عبد القاهر حسینی تفرشی (رفع الله مکانه فی جنته و جمع بینه و بین ائمه) از شیخ بزرگوار سعادت مند شیخ حسن بن شیخ زین الدین از شیخ حسین بن عبد الصمد از شهید ثانی پدر شیخ حسن یاد شده و صاحب معالم و نیز امیر فیض الله از سید بزرگوار سید ابو الحسن علی بن حسین عاملی پدر صاحب مدارک (رض) از شهید ثانی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: در کلام صاحب اجازه اشکال است زیرا هر گاه به ظاهر کلام وی اکتفا نمائیم دو اشکال وجود دارد. اول: آنکه امیر فیض الله از صاحب مدارک از شهید ثانی روایت کرده است و حال آنکه بنا بر آنچه در احوال وی خواهد آمد صاحب

مدارک بی واسطه از شهید ثانی روایت نموده است بلکه با یک واسطه از وی روایت داشته است. دوم آنکه نام صاحب مدارک سید محمد است و نام پدرش سید ابو الحسن علی است که پیش از این هم یادآوری شد (۱).

مگر اینکه بگوئیم لفظ «والد» از میان کلمه عاملی و صاحب مدارک از کلام ناسخان افتاده است و به این وسیله، هر دو اشکال برطرف خواهد شد؛ در عین حال اشکال دیگری باقی می ماند و آن این است که امیر فیض الله به خاطر بعد درجه با واسطه از پدر صاحب مدارک روایت داشته است و ممکن است افتادگی دیگری هم در نوشته ناسخان به وجود آمده باشد با این توضیح که امیر فیض الله به توسط صاحب مدارک از پدرش از شهید ثانی روایت داشته چنان که صاحب معالم یعنی شیخ حسن به توسط شیخ حسین بن عبد الصمد از شهید ثانی روایت می کرده و در اسانید اربعین استاد استناد (قدس سره) آمده که امیر فیض الله مترجم حاضر از شیخ محمد از پدرش شیخ حسن از پدرش شهید ثانی روایت می کرده و گاهی هم از سید ابو الحسن علی عاملی از شهید ثانی روایت داشته و ممکن است مراد وی پدر صاحب مدارک بوده باشد (۲).

ص: ۴۸۵

۱-*) به طوری که مشاهده می شود و در اصل کتاب هم که ما ترجمه کردیم در اجازه نیشابوری آمده. امیر فیض الله از سید جلیل سید ابو الحسن علی پدر صاحب مدارک از شهید ثانی روایت می کرده. هرگاه نسخه حاضر را تصحیح نکرده باشند یعنی (ابو الحسن علی پدر) را به آن اضافه نموده باشند، اشکال مؤلف وارد است و اگر به همین ترتیب حاضر بوده اشکال وارد نیست و احتمالات بعدی مؤلف مورد توجه خواهد بود-م.

۲-**) در روضات الجنات، ج ۲، ص ۵۱۵ آمده: «امیر فیض الله از شاگردان مخصوص مقدس اردبیلی بوده و از پاره ای از اسرار و کرامات آن بزرگوار باخبر بوده. از یکی از تألیفات سید جزائری به دست می آید که امیر فیض الله کتابی در رجال شیعه نظیر نقد الرجال همشهری اش امیر مصطفی تألیف کرده است. از اجازه فاضل محدث امیر محمد باقر خاتون آبادی که شاگرد مجلسی بوده استفاده می شود که سید امیر شرف الدین شولستانی شاگرد امیر فیض الله از وی روایت می کرده است.» سید جزائری در کتاب انوار نعمانیه حکایت تشرف مقدس اردبیلی را به حضور مبارک بقیه الله از امیر فیض الله که خود شاهد جریان تشرف بوده است نقل کرده است اللهم ارزقنا شرف لقاء تراب مقدمه علیه السلام-م.

وی از دانشوران روزگار شاه صفی بن شاه عباس کبیر صفوی بود. از تألیفات او رساله ای را در معرفت و تصوف که به پارسی نوشته بود دیده ام و از آن رساله به دست می آید که تمایلی به تصوف داشته است.

از همان رساله استفاده می شود که مترجم حاضر از علمای روزگار خود در انواع علوم بهره گیری داشته است. از آن جمله از سید فاضل امیر الدین شاه میرحسینی تبریزی که فقیهی قاری بود، ملا شیخ محمد قاری شاگرد شیخ سیف الدین اعمی مکی ملقب به شاطبی ثانی، شیخ ابو الحسن سنباطی مصری مقری، سید امیر محمد علی بن امیر سید ولی حسینی اصفهانی که دائیش بوده و امامت مسجد عتیق اصفهان را عهده دار می شده و از شاگردان شیخ بهائی است و از سید داماد، شیخ محمد سبط شهید ثانی، میرزا محمد استرآبادی، ملا عبد الله شوشتری، امیر ابو القاسم فندرسکی استرآبادی، ملا سلطان حسین یزدی و ملا حسین تبریزی و دیگر علما و فضیای اصفهان.

و در مشهد الرضا علیه السلام فنون تصوف و مراتب تعریف را از امیر سید قاسم خراسانی صوفی و از ملا باباجان که از شاگردان شیخ بهائی (قدس سره) بوده است بهره یابی کرده است.

ملا قاسم بن حسین علاء الدین خلخالی

وی فاضلی دانشور و جامع فنون و از علمای اواخر دولت شاه تهماسب صفوی و کسان پس از او بوده و من نسخه ای از کتاب نهایی الاصول علامه را که تصحیح کرده و با نسخه اصل در نجف اشرف مقابله نموده دیده ام که تاریخ مقابله آن روز جمعه بیست و هفتم ماه صفر سال ۹۸۷ ه. ق بوده است. بر حواشی آن، تحقیقاتی را از خویشتن افزوده که دلیل بر نیروی فضیلت و دانش او بوده. به دیگر تألیفات او دست پیدا نکرده ام.

میرزا قاضی بن میرزا کاشفا یزدی

پس از این هم از او به عنوان آقا میرزا قاضی الدین محمد بن میرزا کاشف الدین محمد اردکانی یزدی که شیخ الاسلام اصفهان باشد، یاد خواهد شد.

وی رساله ای در چگونگی چوب چینی که همان عود معروف باشد تألیف و به خواص و منافع آن اشاره کرده که براستی بیرون از فائده نمی باشد و این رساله به پارسی تألیف گردیده و در آخر آن، برخی از آثار قهوه (۱) را متذکر شده و این کتاب را به نام

ص: ۴۸۷

۱-*) در المنجد می نویسد: قهوه نام شراب است و این مایع را به آن جهت قهوه خوانده اند که اشتها به طعام را از باده گسار دور می کند. و ممکن است مراد از قهوه همان قهوه معمولی باشد-م.

از تألیفات او حاشیه ای است بر قاعده ای از قواعد شهید اول که حاشیه دامنه داری است و آن قاعده این است که می گوید: لو صلی ما عدا العشاء بطهاره ثم احدث و صلی... (۱) و نسخه ای از این حاشیه در اختیار ما می باشد.

باید گفت که آمیرزا کاشفا (پدر مترجم حاضر) هم شخص بافضیلتی بوده؛ بویژه در علم طب و ریاضی مهارتی داشته و گفته اند بیشتر مردم یزد و اردکان در آن روزگار علاقه زیادی به علم ریاضی داشته اند و حتی صنعتگران و بازاریها هم به ریاضی علاقه نشان می دادند و شاید اکنون هم به همان علاقه باقی باشند.

در شهر هرات به رساله ای پارسی از آثار میرزا کاشفا دست یافتم که درباره عمل به «الربع المجیب» بود و فوائد ارزنده ای را در این علم یادآوری کرده و مخصوصا در این رساله به رد کلام خواجه عبد القادر گیلانی در خصوص پاره ای از اعمال که در «الربع المجیب» اضافه کرده پرداخته است. زیرا خواجه عبد القادر در الربع پاره ای از اعمال اسطرلابی را متذکر شده و پس از آن اظهار داشته این ها همان اعمالی است که می توان در «الربع» به کار برد؛ و لیکن در «الربع» نمی توان از عمل تسویه البیوت و مطالع البروج هبله [کذا] و خط استواء و طالع تحویل سال و موالید و امثال آنها را استفاده کرد. میرزا کاشفا پس از نقل کلام او می نویسد: و از آنجا که من از صناعت «الربع» اطلاع دارم حداکثر اعمال اسطرلابی را می توان در ربع به کار برد، به همین جهت در خط ربع دونیم دایره اضافه کرده ام یکی از آنها داخل در اجزاء ساعت و دیگری خارج از آن است؛ به این معنی که هر نیم دایره را به شش قسم کرده و بر هر بخشی دو برج را مرقوم داشته ام به طوری که اول هر قسم برج آخر، بخشی از برج دیگر باشد و آن را «الربع المخترع» نامیده ام و از همین ربع، اعمالی را که او گفته است به آسان ترین وجهی می توان استفاده کرد. و اما دایره ای که خارج از اجزا می باشد مخصوص به عمل تسویه البیوت است که

ص: ۴۸۸

۱-*) قاعده مزبور بیست و هشتمین قاعده از قواعد شهید است که شرح آن در صفحه ۱۷ آن کتاب ایراد شده است-م.

آن را «المنطقه» می گویند و اما دایره داخله به خاطر طالع زمان و اعمال دیگر است که پس از این شرح هریک از آنها در محل مناسب ذکر خواهد شد و این دایره (منطقه البلد) نامیده می شود.

میرزا کاشفا در دیباچه همان رساله می نویسد: همه اعمال نجومی را که می توان از اسطرلاب بدست آورد؛ می توان از ربع هم استعمال نمود؛ لیکن استعمال آنها از اسطرلاب آسان تر است بر کسی که اطلاع از علوم ریاضیه داشته باشد. بهمین مناسبت بود که هیچ یک از علمای ریاضی در خصوص «ربع» تألیف نکرده اند و اگر هم در این باره تألیفی کرده اند مشهور نبود. اگر به طریقه ای که خواجه عبد القادر عمل کرده است عمل بنمایند نصف دایره ای که منقسم به دو ربع شده است کافی خواهد بود.

به همین مناسبت گروهی از دوستان از من درخواست کردند تا رساله ای در استعمال اعمال اسطرلابیه از ربع، ترتیب دهم و دو نصف دایره ای را که خواجه عبد القادر بر آن افزوده است الحاق نمایم و اگر احتیاجی به الحاق باشد. نیازی به بیشتر از دو ربع نخواهد داشت چنان که ما هم در این ربع که به نام «الربع الصائب» نامیده ایم به کار برده ایم.

مؤلف گوید: اینکه میرزا کاشفا اظهار داشته است در زمان او تألیفی در عمل «الربع المجیب» اشتهار نداشته، جای بسی شگفتی است چه آنکه من رساله های زیادی به فارسی و عربی، مطول و مختصر در بسیاری از شهرها دیده ام که همه آنها مشهور بوده است؛ به خصوص در این باب رساله هائی در شهرهای روم از قبیل قسطنطنیه و دیگر جاها مشاهده کرده ام.

سید سعید فقیه ابو محمد قریش بن سبیح بن مهنا بن سبیح علوی حسینی

مدنی

وی فقیهی فاضل و دانشوری بزرگوار و محدث بوده و گاهی برای اختصار از وی به قریش بن مهنا علوی تعبیر می کنند و بهمین مناسبت احتمال تعدد داده شده است.

از تألیفات او کتاب «فضل العقیق و التخم به» است. این کتاب را سید بن طاوس

ص: ۴۸۹

در کتاب فلاح السائل و کتاب امان الاخطار به وی نسبت داده و از آن کتاب روایت نموده اند؛ همچنین سید حسین بن مساعد حائری در کتاب تحفه الابرار، کتاب المختار من کتاب الطبقات ابن سعد و همچنین المختار من کتاب الاستیعاب ابن عبد البر را، به مترجم حاضر سید قریش بن سبیع بن مهنا حسینی مدنی نسبت داده و از تألیفات دیگر او نام برده اند؛ در عین حال از نتیجه کلام او چنین برمی آید که معتقد است سید قریش از علمای عامه می باشد. زیرا سید حسین مذکور در اول کتاب یاد شده و همچنین در آخر آن، در ضمن فهرست کتابها می نویسد که همه آنها از تألیفات عامه است.

بدیهی است سید قریش از اجداد سید مهنا بن سنان حسینی مدنی، معاصر با علامه و فرزندش شیخ فخر الدین می باشد.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ ابو محمد قریش بن سبیع بن مهنا بن سبیع دانشوری بزرگوار بوده و سید فخر بن معد از وی روایت داشته است (۱).

مؤلف گوید: مترجم حاضر از حسین بن رطبه سوراوی از ابو علی طوسی از پدرش شیخ طوسی روایت می کرده. ظاهراً مترجم حاضر کسی است که شیخ معاصر به نام او پرداخته است، اما کلام شیخ معاصر خالی از دقت نبوده و صواب آن بود که شیخ را به سید مبدل می ساخت.

باید گفت که ابن طاوس در کتاب اقبال از کتاب المرشد صدوق که به خط فقیه قریش بن سبیع است روایت نموده است.

سید جلال الدین ابو جعفر قاسم بن حسن (حسین) بن محمد بن حسن بن

معیه بن سعید دیباجی حسینی

فقیهی فاضل و دانشوری بزرگوار و عالی مقام و شاگرد عمید الرؤسا و ابن سکون بوده و صحیفه شریفه کامله را از هر دوی آنها روایت می کرده است و او پدر سید نسابه تاج الدین ابو عبد الله محمد بن قاسم می باشد و تاج الدین، صحیفه موسومه را از پدرش از

ص: ۴۹۰

دائش سید تاج الدین ابو عبد الله جعفر بن محمد بن معیہ روایت داشته و این سند هم از برخی از سندهای شهید ثانی که منتهی به صحیفه می شود به دست می آید و ابو عبد الله جعفر، دائی مترجم حاضر است نه دائی فرزندش محمد بن قاسم. سید قاسم و فرزندش و دیگر بستگانش همگی از دانشمندان و فقیهان بوده اند. و خود مترجم حاضر از معاصران علامه حلی بلکه از معاصران پدرش سدید الدین یوسف است. من نسخه ای از صحیفه کامله را در شهر ادرنه از شهرهای روم دیدم که این نسخه از نسخه یکی از علمای جبل عامل استنساخ شده بود و بر آن به خط کهنی چنین نوشته بود «صورت آنچه بر اصل نسخه صحیفه که به خط ابن سکون و عمید الرؤسا رحمه الله تعالی بوده به این کیفیت است که این صحیفه، را سید اجل نقیب اوحد عالم جلال الدین عماد الاسلام ابو جعفر قاسم بن حسن بن محمد بن حسن بن معیہ (ادام الله علوه) به سرحد کمال و با مهارت تمام قرائت کرد و من هم آن صحیفه را از سید بهاء الشرف ابو الحسن محمد بن حسن بن احمد از دیگر از رجال آنکه در پشت این ورقه آمده است روایت کرده و به او هم اجازه می دهم تا آنچه را که به توقیف و تحدید من رسیده است روایت نماید و الحمد لله وحده».

مؤلف گوید: نسب مترجم به طوری که در آغاز این ترجمه نوشته ام، به همان ترتیبی است که بر پشت آن نسخه و دیگر منابع دیده ام و گاهی به طور اختصار، از وی به عنوان قاسم بن معیہ و امثال این ها یاد کرده اند و ثابت است که همگی عناوین متوجه به یک شخص می باشد.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: سید ابو جعفر قاسم بن حسین بن معیہ حسنی، فاضلی صدوق بود و فرزندش رحمه الله از وی روایت می کرده (۱).

مؤلف گوید: و خود او از دائش تاج الدین ابو عبد الله جعفر بن محمد بن معیہ روایت داشته است.

باز گوید: شیخ معاصر، انتساب او را به طور اختصار ایراد کرده است و انتساب

ص: ۴۹۱

به جد هم در میان مورخان شایع است و اما اینکه نام پدرش را (حسین) نوشته است اشتباه است.

و فرزند مشار الیه، سید نسابه تاج الدین ابو عبد الله محمد بن قاسم حسینی دیباجی استاد شهید اول (ره) بوده (۱) و پدر و فرزند به عنوان ابن معینه شهرت دارند. مشهور آن است که کلمه «معینه» را به ضم میم و فتح عین بی نقطه و تشدید یا و هاء آخر ضبط کرده اند.

مؤلف گوید: از آنچه که از اجازه پشت نسخه صحیفه کامله نقل کردیم، برمی آید که سید بن معینه، صحیفه را از ابن سکون و از عمید الرؤساء و آن دو تن از سید بهاء الدین یاد شده روایت کرده اند و قائل (حدثنا) که در اول صحیفه آمده است، همین دو تن بوده بنابراین، محلی برای نزاع باقی نخواهد ماند.

از یکی از سندهای کتاب الاربعین من الاربعین شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست استفاده می شود که سید بن طاوس از ابن معینه روایت می کرده و ابن معینه از شیخ منتجب الدین مذکور روایت داشته است (۲). ممکن است مراد از ابن معینه، مترجم حاضر باشد و گمان ندارم مراد وی پدرش حسن یا فرزندش تاج الدین باشد زیرا به یقین نمی دانیم پدر مترجم از علما بوده باشد.

و من در شهر اردبیل به نسخه بسیار کهنی از صحیفه کامله دست یافتیم که بر آن به خط شیخ شهید شمس الدین محمد بن مکی چنین آمده بود. «صورت آنچه بر اصل این صحیفه و نسخه ای که به خط ابن سکون و به خط عمید الرؤساء رحمه الله تعالی بوده چنین است که قرائت کرده این صحیفه مبارکه را سید اجل نقیب اوحد عالم جلال الدین

ص: ۴۹۲

۱-*) شهید اول در سال ۷۵۳ ه. ق در شهر حله از وی روایت داشته است و در ذیل حدیث پنجم اربعین خود ص ۲۶ به این سند اشاره کرده و ابن معینه هم در آن سند از علم الدین علی بن عبد الحمید موسوی روایت می کرده-م.

۲-**) این سند در اربعین منتجب الدین نیامده است و عبارت هم صحیح ادا نشده است و مراد از آن فهمیده نمی شود و مفهوم ظاهری آن این است که منتجب الدین از سید بن طاوس از ابن معینه از شیخ منتجب الدین روایت کرده و چگونه چنین سندی را شیخ منتجب الدین در کتاب خود آورده باشد و جز این مطلب دیگری فهمیده نمی شود و بالاخره درست نیست-م.

عماد الاسلام ابو جعفر قاسم بن حسن بن محمد بن حسن بن معیة (ادام الله علوه) بر من، قرائتی در کمال پسندیدگی و درستی و به وی روایت آن را بنا به روایتی که از سید بهاء الشرف ابو الحسن محمد بن حسن بن احمد از دیگر رجال خود که در پشت این ورقه آمده داشته ام به اندازه ای در عهده توقیف و تحدید من بوده است اجازه کرده ام و کتب هبه الله بن حامد بن احمد بن ایوب بن علی بن ایوب در ماه ربیع الآخر سال ۶۳۰ ه. ق و الحمد لله الرحمن الرحیم و صلاته و تسلیمه علی رسوله سیدنا محمد المصطفی و آله الغر الماهیم (۱)» پایان آنچه را بر پشت آن صحیفه به دست آوردم.

و بر پشت همان نسخه به خط شریفش نوشته است: «این است صورت آنچه را که بر اصلی که به خط سید [...] الدین علی بن احمد حلی نوشته شده و من آن را نقل کردم».

سید عز الدین قاسم بن عبّاد

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی فاضلی ثقه بود و تألیفاتی در نظم و نثر دارد.

شیخ قاسم بن محمد کاظمی ساکن نجف اشرف

وی شیخی بزرگوار و فقیهی محدث و دانشوری بافضیلت و پارسائی از دنیا گذشته و پرهیزکاری پاک دامن و مردی مبارک پی و از معاصران است و من در نجف اشرف به صحبت او رسیده ام و از علمای بزرگ و اتقیای سترک بود. آن گاه که به شرف دیدارش رسیدم، نور تقوی و بزرگواری از چهره اش می درخشید و مصداق فرموده خدا بود که در سوره فتح آیه ۲۹ می فرماید: سِمْأَهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ: «در چهره شان آثار سجده نمایان است». آن بزرگوار که درود خدا بر روانش باد در سرزمین نجف اشرف در

ص: ۴۹۳

۱-*) لهامیم جمع لهموم است و مردم پسندیده و اسبهای خوب عربی را لهامیم می گویند و در حدیث مجاهدان همراه با مولی علی علیه السلام آمده است که انتم لهامیم العرب شما سادات و بزرگان عرب می باشید-م.

سال ۱۱۰۰ ه. ق درگذشت و در آن ارض طیبه مدفون گردید (۱).

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ قاسم کاظمی دانشوری پارسا و فاضلی زاهد و از معاصران است شرح الاستبصار که جامع احادیث و اقوال فقها است از تألیفات او می باشد (۲).

مؤلف گوید: هرگاه دقتی به عمل آید، مترجم حاضر شرح استبصار را به پایان نرسانیده است و دو مجلد از جمله مجلدات آن کتاب در نزد ما می باشد و آن دو مجلد هم، مربوط به شرح کتاب زکات و صوم و حج بوده که شرحی در نهایت بزرگی و امتیاز است. به گمانم کتابی هم در فقه، تألیف کرده باشد. و او خود در یکی از اجازاتش

ص: ۴۹۴

۱- (*) فوائد الرضویه، ج ۱، ص ۳۵۵، سبب مجاورت او را در نجف اشرف از فرزندش شیخ ابراهیم که بر پشت کتاب مزار جامع ابواب استبصار پدر بزرگوارش نوشته است نقل کرده مکررا از وی می شنیدم می فرمود علت مجاورت من در سرزمین نجف آن بود که قرض زیادی داشتم و چاره ای برای پرداخت آن در اختیارم نبود و می ترسیدم گرفتار ظلمه شوم و مشغول الذمه بمانم خواستم برای تهیه پرداخت قروضم به ایران عزیمت کنم، شبی که فردای آن عازم سفر بودم برای تجدید عهد به حرم مطهر حضرت مولی شرفیاب گردیدم با دل اندوهناک به عرض رسانیدم اینک عازم ایرانم و شکی نیست مردم آنجا خواهند گفت چرا دست از دامن ائمه کشیدی و به ما توسل جستی. از حرم بیرون آمده به امیدی که بخوابم و سحرگاه عازم ایران بشوم در خواب مرد باهویت و بزرگواری که حاج علی خوانده می شد و با او آشنائی داشتم به روی من صیحه زد و خیره و غضبناک بر من نگریست گفتم حاج علی با لطفی که به من داشتی چرا این گونه خشمناک به من می نگری؟ در این حال صدای وحشتناکی از بالای منار به گوش من رسید ای غافل، درگاه حضرت مولی علی علیه السلام درگاهی است که پادشاهان بزرگ جبین ارادت بر آن می ساینند و تو می خواهی از آنجا به جای دیگر مسافرت کنی. در تعقیب این خواب، عزم رحیلم بدل به اقامت شد و از مسافرت به ایران منصرف گردیدم و هنوز سال به پایان نرسیده بود که قرضم ادا شد و آرامش در ظاهر و باطن من ایجاد گردید. در همان صفحه در ذیل شرح استبصار می نویسد: این احقر در مشهد مقدس به یک قطعه از شرح استبصار دست یافتم که مشتمل بر کتاب وصیت و فرائض و کتاب مفصلی بوده و در آخر کتاب وصایا نوشته بود: شرح کتاب وصیت استبصار در روز سه شنبه بیستم ذی قعدة الحرام سال ۱۰۹۷ ه. ق به املاء جامعش قاسم بن محمد کاظمی به پایان رسیده است-م.

۲- (۱) - امل الآمل، ج ۲، ص ۲۱۹.

تصریح کرده که تألیفات چندی دارد از جمله کتاب الجامع الکبیر است که گویا همان شرح استبصار یاد شده باشد و از آن اجازه استفاده می شود که مشایخی در سناباد طوس (مشهد مقدس) و مکه و طائف و قم و نجف اشرف داشته است. از جمله ایشان: سید نور الدین علی بن حسین بن ابو الحسن حسینی برادر صاحب مدارک می باشد.

شیخ ابو المطهر قاسم بن فضل بن عبد الواحد صیدلانی

وی از اساتید شیخ منتجب الدین بن بابویه بوده و شیخ منتجب الدین در اصفهان به قرائت از او پرداخته است و خود او به ابو المطهر صیدلانی شهرت داشته و از ابو عبد الله قاسم بن فضل بن احمد ثقفی از ابو الحسن علی بن محمد بن احمد بن میله زاهد از ابو عمرو بن ممسک از ابو امیه از علی بن خادم از علی بن صالح از حکیم بن جبیر از جمیع بن عمیر از ابن عمر روایت داشته است (۱).

و از سند برخی از احادیث کتاب الاربعین شیخ منتجب الدین یاد شده استفاده می شود که ابو المطهر صیدلانی مترجم حاضر از ابو منصور محمد بن علی بن عبد الرزاق صیدلانی از ابو الحسن علی بن محمد بن احمد بن میله یاد شده از ابو عبد الله محمد بن عبد الله بن احمد بن اسید از ابو غالب علی بن احمد بن نصر از عبد السلام بن صالح از علی بن هاشم بن برید از پدرش از ابو سعید تمیمی از ابو ثابت آزاد شده ابو ذر، از ام سلمه از پیغمبر اکرم (ص) روایت می کرده است **.

لیکن منتجب الدین در فهرست ترجمه ای برای او منعقد نساخته است و از اینجا به گمان می رسد که صیدلانی از مشایخ عامه او بوده است.

ص: ۴۹۵

۱- * و * (**) سند اول ذیل حدیث سی و نهم اربعین منتجب الدین، ص ۷۲ آورده شده و روایت کرده رسول خدا (ص) در میان اصحابش اخوت برقرار کرد و هنگامی که علی (ع) رسید عرض کرد در میان اصحاب اخوت برقرار فرمودی و اخوتی میان من و یکی از اصحاب مقرر نداشتی. فرمود: تو در دنیا و آخرت برادر من می باشی. سند دوم در ذیل حدیث چهارم آمده ام سلمه گفت از رسول خدا (ص) شنیدم می فرمود علی با قرآن است و قرآن با اوست و هیچ گاه افتراقی در میان ایشان به وجود نمی آید تا کنار حوض کوثر به من برسند-م.

سید شمس الدین قاسم بن محمد بن قاسم حسنی شجری

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی عالمی فقیه و شایسته بود.

سید قاسم بن معیبه حسنی

پیش از این به عنوان سید جلال الدین، ابو جعفر قاسم بن حسن بن محمد بن حسن بن معیبه بن سعید دیباجی حسنی آمده است.

قریش بن مهنا علوی

[پیش از این به عنوان قریش بن سبیع بن مهنا بن سبیع علوی یادآوری شده است.]

الاجل ابو حارث قسوره بن علی بن حسین بن محمد بن احمد بن ابو حجر

عجلی

منتجب الدین در فهرست گوید: وی از فضلا و دانشوران بوده است و طبع شیوائی داشته و منظوماتی از او در اختیار می باشد.

ملا قطب الدین رازی

به عنوان قطب الدین محمد بن محمد بویه رازی خواهد آمد.

شیخ قطب الدین کیدری

قطب الدین محمد بن حسن بن حسین بن محمد بن حسین بن حسن و امثال این ها از اختلافات دیگر که در محل خودش ایراد خواهد شد.

قاضی خان (غازی خان) صدر

به فضل و کمال شهرت داشته و باغی که احداث کرده تا به حال در اصفهان معروف است. قاضی صدر جهان هم فاضلی دانشور و محقق بوده است و قاضی خان

بلکه قاضی صدر جهان نیز از علمای دوره شاه عباس کبیر بلکه شاه صفی بشمار می آید و ممکن است در روزگار یکی از این دو تن، از مقام صدارت برخوردار گردیده باشد.

قاضی خان فوائد و افادات و تحقیقات علمی هم داشته است و برای چگونگی آنها از کتابهای تاریخ صفویه باید استفاده کرد. به گمان من، قاضی خان صدر همان کسی است که سلطان عصر، او را به اتفاق قاضی معز و دیگران برای اعلام جهاد به روم گسیل داشته بود.

وزیر قاضی جهان حسینی قزوینی

حسن بیگ روملو در احسن التواریخ می نویسد: وی از علمای بزرگ و از سادات سیفی قزوین و از فضیلت بنام و وزیران باعتبار دوره صفویه بشمار است. در سال ۹۳۰ ه. ق که شاه تهماسب صفوی به تخت جلوس کرد و دستور داد جلال الدین محمد را بسوزانند، قاضی جهان یادشده را به وزارت دیوان اعلی بر گمارد و همان سال امیر قوام الدین اصفهانی را در انجام امور صدارت، مشارک و همراه و همراز با امیر جمال الدین استرآبادی مقرر و موظف ساخت.

و باز در همان کتاب گفته است (۱): در سال ۹۶۰ ه. ق که نزدیک به اواخر پادشاهی شاه تهماسب بود، قاضی جهان که سمت وزارت داشت در گذشت و او از

ص: ۴۹۷

۱-۱- در نسخه مؤلف به خط خویش نوشته است: حسن روملو در شرح حال قاضی جهان به دو گونه سخن، برخلاف مطلب خود پرداخته است در آغاز شرح حال وی اظهار داشته است قاضی جهان وزیر شاه تهماسب بود و پس از سوزانیدن جلال الدین محمد این سمت را به عهده گرفت. بار دیگر می نویسد: قاضی جهان در آغاز کار وزیر میرزا شاه حسین بود و در امور وزارت با جلال الدین محمد مشارکت داشت و پس از سوختن خواجه جلال الدین بطور مستقل به منصب وزارت میرزا شاه حسین رسید و ممکن است بگویند از عبارات وی چنین به دست می آید: پس از آنکه جلال الدین محمد، سوخته شد قاضی جهان رسماً به وزارت شاه تهماسب رسید و مستقلاً بر اریکه وزارت برقرار شد لیکن از کلام او بر نمی آید که قاضی جهان وزارت مستقل شاه تهماسب را عهده دار شده باشد-م.

سادات سیفی قزوین بشمار می آمد و در دولت صفویه وزیری به جامعیت کمالات او نبود. پس از این در فضل و فهم و زیرکی و هوشمندی او سخن به مبالغه گفته تا آنجا که گفته است: در خوش فهمی و عالی فطرتی به مرتبه ای بود که هرگاه در مجلس شاه تهماسب در هریک از علوم مباحثه و مناظره پیش می آمد وی به سخن می آمد و در آن مباحثه شرکت می کرد و وجوه قابل توجهی در هر مسئله ایراد می کرد و نکات پسندیده ای را اظهار می داشت و خطش در کمال خوبی و انشائی در کمال لطافت داشت و عباراتی تهذیب شده از زوائد، بیان می کرد و تقریری دل پسند داشت. او به پایه ای رسیده بود که مضامین دشوار و مطالب مشکل را با کوتاه ترین عبارت و ساده ترین بیانی همراه با استعارات لطیفه، با سرعت و بدون اندک تأملی پاسخ می داد و هیچ یک از ارباب انشاء و نگارش در این خصوص به پایه او نمی رسیدند، فصحا و بلغا از همتائی با او در مانده می شدند و گواه بر این برازندگی، احکام و ارقامی است که در هر موضوع نگارش داده است و هم اکنون در اختیار مردمان است. قاضی جهان در نزد ارباب علم و کمال از مقامی عالی برخوردار بود و همواره در انجام حوائج مردم می کوشید و در میان رعیت به اجرای فرامین عادلانه می پرداخت و از خدای متعال کمال خوف و خشیت را داشت و با همگان به خوبی سلوک می کرد، نیکو رفتار بود و با وجود موقعیت ویژه ای که داشت در کمال فروتنی بود، با همه شکسته نفسی می کرد و فروتنی و رعایت آداب اخلاقی، جبلّی و فطری او بود و مصداق التواضع لا یزید فی العبد إلا رفعه: «فروتنی موجب رفعت آدمی می شود»، بشمار می آمد و همواره در صدد فرصتی بود که بتواند به نیازمندیهای مردم برسد و هرگاه فرصتی دست نمی داد از آنها دلجوئی به عمل می آورد و به آینده موکول می ساخت. هرگاه به جهتی از وفای به عهد بازمی ماند، مردم متضرر و شکسته خاطر و اندوهناک می شدند.

قاضی جهان در آغاز کار ملازم قاضی محمد کاشانی بود و پس از آن به اتفاق خواجه جلال الدّین محمد به وزارت میرزا شاه حسین منصوب شد و پس از آنکه خواجه جلال الدّین محمد تبریزی سوخته شد، مستقلاً به وزارت میرزا شاه حسین رسید و در منازعه ای که میان طائفه تکلو و استاجلو از طوائف قزلباش اتفاق افتاد و به جنگ

و خونریزی رسید، قاضی جهان به گیلان رفت و آنجا توسط مظفر سلطان پسر حسام الدین که امارت آن خطه را عهده دار بود، زندانی شد. از آنجا که مظفر سلطان کمال عداوت را با او داشت از هیچ گونه آزار و اهانت نسبت به وی دریغ نمی ورزید و به مناسبت عداوتی که فیما بین قاضی جهان و سلسله نوربخشیه برقرار بود و مظفر سلطان خود را از مریدان آن سلسله می دانست، به آزار بیش از حد او پرداخت تا به تقدیر خدای متعال، مظفر سلطان مرد و قاضی جهان از زندان بیرون آمد و از گیلان بیرون رفت و وزارت شاه تهماسب به اتفاق امیر سعد الدین عنایت خوزانی به عهده او برگزار شد. امیر سعد الدین همواره در بی حرمتی قاضی جهان می کوشید و از هیچ گونه اهانتی نسبت به وی خودداری نمی کرد تا اینکه مرد (۱)، و قاضی جهان به وزارت مستقلی نایل آمد و پانزده سال مستقلا وزارت کرد و کارها بر وفق مرادش بود تا عمرش از شصت گذشته به هفتاد و یا هشتاد سالگی رسید و ناتوانی و فرتوتی او را از اینکه مستقلا بر اریکه وزارت باقی باشد مانع شد؛ به همین مناسبت ترک وزارت گفته و از امور دیوانی کناره گیری کرد و با اجازه از شاه گوشه انزوا اختیار کرد و به عبادت و دعا اشتغال ورزید.

از آنجا که مورد اهانت و آزار مردم عصرش واقع گردید از استعفای خودش پشیمان شد؛ لیکن پشیمانی به حال او سودی نداشت ناچار به قزوین رفت و در آنجا مدت چندی را به سر برد. در آن موقع به گوش شاه تهماسب رسید که قاضی جهان بعضی از قریه ها و محالی را که موقوفه بوده در تحت اختیار در آورده است و آنها را تملک

ص: ۴۹۹

۱- (*) عالم آرای عباسی، ج ۱، ص ۱۶۰ [۱] آمده: میر عنایت الله به انجام پاره ای از کارهایی که مناسب طبع شاهانه نبود می پرداخت از جمله با پسر باسلیق بیک که از زمره پیشخدمتان بود عشق ورزی می کرد. شاه بر وی غضبناک شده دستور داد او و مظفر سلطان یاغی را که در گیلان دست به یاغی گری زده در قفس آهنین نموده از میان دو مناره مسجد حسن پاشا واقع در صاحب آباد تبریز آویختند و سوزاندند. تاریخ مرگ او سال ۹۴۲ ه. ق است یکی از ظرفا در تاریخ واقعه او گفته است: خواجه عنایت که همی زد مدام لاف خردمندی و فکر دقیق بدعملی کرد ز منصب فتاد گفتمش ای بر غم و محنت رفیق از غم عشق که و تاریخ چیست گفت (ز عشق پسر باسلیق)

نموده، سلطان دستور داد تا آنها را به ناشایست ترین وضعی از وی بازگیرند و اجره المثل ایام تصرفات او را که مبلغ زیادی بوده مطالبه نمایند. قاضی جهان که از این موضوع اطلاع پیدا کرد پیش از آنکه فرمان شاهی صادر گردد به دربار شاه تهماسب رفت، پیری و فوتوتی و ناتوانی او شاه را به رقت آورده از فرمان خویش صرف نظر کرد و تغییر رأی داد و مبلغی هم از سیورغات را در اختیارش در آورد و او را مرخص کرد. او به قزوین بازگشت و همان جا بود تا در سال ۹۶۰ ه. ق در زنجان رود درگذشت و در بقعه امامزاده شاه زاده حسین (ع) مدفون گردید در تاریخ فوتش گفته شده (۱).

به گاهی چو آحاد قاضی جهان بیابی ز تاریخ مرگش نشان

پایان گزیده احسن التواریخ.

مؤلف گوید: پیش از این، شرح احوال فرزندش میرزا شرف جهان را در باب شین نقطه دار نوشتیم و اشاره کردیم که او هم از فضیلتی روزگارش بوده و در زندگی پدرش به نیابت از او امور وزارت را عهده دار می شده پس از آن به وکالت شاه تهماسب صفوی برگزیده شده است.

ملا قوام الدین بن ملا شمس الدین محمد بن احمد حصری

وی مانند پدرش در علوم ریاضی مهارت داشته است و من در اردبیل از تألیفات او رساله الجعفریه را که در مسائل مشکل حساب بوده و به پارسی و به نام

ص: ۵۰۰

۱-۱- حروف ابجد را به سه بخش بلکه چهار بخش تقسیم کرده اند. آحاد، عشرات، مآت، الوف. گفته است: یکان یکان شمر ابجد حروف تا حطی پس آنگه از کل من عشر عشر تا سعفص پس آنگه از قرشت تا ضظغ شمر صد صد دل از حساب جمل شد تمام و مستخلص بنابراین آحاد «قاضی جهان» ا-ج-ه-ا بوده که هر گاه آنها استثنا شود «نقیض» باقی می ماند که گفته ام: چون ز نقض عهد دنیا خسته شد لاجرم تاریخ فوتش شد «نقیض» -م.

سلطان شاه جعفر تألیف کرده است، دیده ام. ممکن است سلطان جعفر از سوی شاه تهماسب صفوی حکومت فارس را به عهده داشته است و رساله مزبور از تحقیقات ارزنده ای برخوردار بوده و مطالب خوبی دارد.

ص: ۵۰۱

آمیرزا کاشفا یزدی

همان میرزا کاشف الدین محمد اردکانی یزدی است که ذیل احوال فرزندش آمیرزا قاضی شیخ الاسلام اصفهان، بخشی از احوالش را نوشتیم.

شیخ نظام الدین کتاب بن فضل الله بن کتاب حلبی

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی فقیهی متدین و پرهیزکار بود.

سید ابو الوفا کاکیس بن علی بن ابی القاسم بن محمد بن احمد

حافظ خیر الدین بن محمد بن محمد بن محمد بن محمد بن یحیی بن محمد

طاهر (در حجاز) بن جعفر بن محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب

صلوات الله علیه

این سید بزرگوار به سید ابو الوفا مشهور است و نام او را به طریقی که بعضی از علما نوشته اند، یاد کردیم و احتمالاً پیش از این به نام (برنجش) خوانده می شد. به طوری که مؤلف کتاب البهجه اظهار داشته وی از کردها بوده است و نسب او آن چنان که ما نوشته ایم به وی نرسیده است و با توجه به کتابها، معلوم می شود که از علماء بوده است.

منتجب الدین در فهرست گفته است: وی فقیهی صالح و دین داری مورد وثوق بوده است.

کثیر عزت

(۱)

وی شاعری معروف است و ابن شهر آشوب در کتاب معالم العلماء او را در ردیف سراینندگان پرهیزکار که به ستایش از اهل بیت علیهم السّلام پرداخته اند نام می برد. اضافه می کند هنگامی که در گذشت حضرت امام باقر (ع) جنازه او را در حالی که عرق از جبین مبارکش می ریخت به دوش گرفته و از اصحاب آن حضرت بشمار است (۲) مؤلف گوید: کثیر به ضم کاف ... (۳)

ابو سعد کرامت جشمی

ابن شهر آشوب در معالم العلماء (۴) می نویسد: از تألیفات او جلاء الابصار فی متون الاخبار و رساله الابلیس الی المجبره می باشد.

شیخ کردی بن عکبر بن کردی فارسی مقیم حلب

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی فقیهی مورد وثوق و صالح و از

ص: ۵۰۳

۱-۱- در وفیات الاعیان، ج ۴، ص ۱۰۶ [۱] گفته است ابو صخر کثیر بن عبد الرحمن خزاعی یکی از عاشق پیشگان بنام عرب است و در این باره اشعار بسیاری گفته است و در سال ۱۰۵ ه. ق در مدینه وفات یافته است.

۲- (*) معالم العلماء، ص ۱۵۲ در این کتاب نوشته از اصحاب حضرت باقر (ع) است و در نسخه مطبوع نوشته از اصحاب حضرت صادق (ع) است که اشتباه چاپی است - م.

۳- ۲) - «کثیر» به ضم کاف و فتح ثا و تشدید یاء و «عزه» به فتح عین و تشدید زاء نام محبوبه ای بوده است که کثیر در اشعار خود به نام او غزل سرائی داشت و عشق ورزی می کرده است.

۴- ۳) - معالم العلماء ص ۹۳. [۲]

شاگردان شیخ موفق ابو جعفر محمد بن حسن طوسی بوده و مکاتبات و سؤالات و جوابهایی در میان ایشان رد و بدل می شده است.

شیخ کلب علی

از فضلا و فقها بوده و از روزگار او اطلاعی ندارم و از متأخران است. در قصبه دهخوارقان تبریز رساله ای از او که در نماز جمعه نوشته است دیده ام و این شخص غیر از شخص کلب علی کاظمی است که هم اکنون به نام او اشاره می شود.

شیخ کلب علی بن جواد کاظمی

شیخ احمد بن جواد معروف به شیخ کلب علی کاظمی.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضلی دانشور و باصلاحیت و ادیبی معاصر است (۱).

مؤلف گوید: از ظاهر کلام وی استفاده می شود مراد از مترجم حاضر همان کسی است که در بغداد می زیسته و از دوستان ما هم می باشد و در این اوقات در طاعون عمومی بغداد در گذشته است و لیکن در خور اوصافی نبود که شیخ معاصر ایده الله به آنها اشاره کرده است آری کتابهای خوبی در اختیار داشته که برخی از آنها کم نظیر است و هرگاه مقرر شود مانند این شخص را در ردیف علمای خاصه بشمار بیاوریم بیشتر طلبه این زمان در ردیف دانشوران خواهند بود و شکی نیست شرح حال چنین فردی،

ص: ۵۰۴

۱-*) اکنون که روز سه شنبه ۱۷ ربیع الاول سال ۱۴۰۸ ه.ق و مصادف با میلاد مسعود حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و ترجمه ریاض به اینجا رسیده است پدرم مرحوم مبرور حجه الاسلام و المسلمین آقا شیخ حسین مقدس (قدس سره) که سالها به خدمت اهل علم و سادات می پرداخته وفات یافت و در جوار حضرت رضا علیه السلام مدفون گردید محض ترویج روح آن مرحوم و ارضای خاطر شریفش که نامی از وی باقی باشد این جملات را در اینجا به نگارش آوردم (محمد باقر ساعدی).

مناسب با نظری که شیخ معاصر، در تألیف کتاب امل الآمل داشته نخواهد بود. ما هم به پیروی از شیخ معاصر، به یادآوری او پرداختیم و خواستیم به این وسیله دیگران را از حقیقت حال برخوردار بسازیم، علاوه بر این می‌گوییم نام او شیخ احمد بن جواد است و به کلب علی شهرت داشته و خود او در نامه‌ای که به من نوشته است تا آن را در یکی از مجموعه‌هایم یادآوری نمایم، به نام و شهرت خود به طوری که نوشتیم تصریح کرده است.

شیخ کلب علی

وی فاضلی دانشور و فقیه و از دانشوران متأخر است که نزدیک به روزگار ما می‌زیسته است.

در قصبه دهخوارقان تبریز به رساله او که توضیح وجوب صلاه الجمعه فی زمن الغیبه که رساله مختصری است و از فوائد ارزنده‌ای برخوردار می‌باشد دست یافته‌ام.

کمال الدین سعادت بحرانی

شیخ کمال الدین ابو جعفر احمد بن علی بن سعید بن سعادت بحرانی مؤلف رساله العلم، در باب الف یادآوری شده است.

شیخ شهید ابو جعفر کمیل بن جعفر

وی از علمای بنام بوده و از ابراهیم بن حسن از عبد الله بن سعید طائی از رشید بن رشید از یزید بن ابی حبيب از حسن از ثوبان از حضرت مولی علی علیه السلام روایت داشته است.

ابو بکر قاضی از وی روایت می‌کرده و به طوری که از برخی از کتاب اربعین شیخ منتجب الدین استفاده می‌شود منتجب الدین با دو واسطه از وی روایت کرده است (۱). و از

ص: ۵۰۵

۱- (*) سند مزبور ذیل حدیث سی و یکم ص ۶۱ آورده شده است از سند مزبور استفاده می‌شود که -

او در کتاب فهرست نام نبرده است و به همین مناسبت می توان گفت که وی از مشایخ عامه است.

ملا کمال الدین حسین مازندرانی مشهور به مولانا حسینی

وی فاضلی دانشور و از شاگردان شیخ بهائی است، بر پشت شرح رساله الدرایه شهید ثانی، اجازه ای از شیخ بهائی که به خط شریف خود برای او نوشته بود دیدم و در آن اجازه در ضمن توصیف از او چنین مرقوم داشته بود: اجزت للاخ الاعز الافضل الزکی الذکی الالمعی اللوذعی.

حکیم کمال الدین بن نور الدین بن کمال الدین طیب

وی فاضلی دانشور و طبیبی ماهر و جامع کمالات و از فضلاء و طبیبان روزگار شاه تهماسب صفوی بود. از تألیفات او کتاب طب است که به پارسی و برای سلطان مذکور نوشته است و بقیه گزارش زندگی او را از تاریخهای صفویه باید بدست آورد.

کمیت بن زید بن حبیب بن مخالد بن وهبیه أبوالمستهل اسدی

وی شاعری امامی مذهب و بنام و از مادحان اهل بیت علیهم السّلام از پیشینیان بزرگ و معاصر با چند تن از ائمه صلوات علیهم از جمله معاصر با حضرت امام باقر علیه السلام بوده است.

یکی از شارحان مقامات حریری در آخر مقامه پنجم در ذیل شعری از کمیت که این جمله از آن است «و لا حاکها کمیت» می نویسد: سه تن از سرایندگان به نام کمیت خوانده شده اند ۱- ابوالمستهل کمیت بن زید بن حبیب بن مخالد بن وهبیه کوفی

۲- کمیت بن معروف بن [...] مخضرم (۱) ۳- کمیت بن ثعلبه از مردم جاهلی است و کمیت بن زید مترجم حاضر، اسلامی است و سروده هایش از دیگر همانمان او زیادتر و مفصل تر بوده است (۲) تا آنجا که شعرهای او ضرب المثل شده است. و گفته اند «اطول من شعر الکمیت» و صاحب بن عباد هم به این ضرب المثل اشاره کرده و گوید:

قد طال قریبک یا اخی فکانه شعر الکمیت

ای برادر نزدیکی تو مانند شعر کمیت به درازا کشیده.

آری طولانی بودن شعر کمیت ایجاب کرده است که حریری از او یاد کند. از میان سه تن کمیت نام قریحه کمیت بن معروف از دو تن دیگر بهتر بوده است (۳).

ص: ۵۰۷

۱- (*) مخضرم بر وزن مدحرج اسم مفعول از باب دحرج و به ضم میم و فتح خاء و سکون ضاد و فتح را، به کسی می گویند که روزگار جاهلیت و اسلام را ادراک کرده باشد و گروهی از سرشناسان عرب به عنوان مخضرمی شهرت پیدا کرده اند-م.
۲- (***) ریحانه، ج ۱، ص ۶۸ می نویسد: اشعار کمیت از پنج هزار بیت متجاوز است و به مناسبت اینکه قصیده های غرائی در مدح اهل بیت و هاشمیان سروده است به نام هاشمیات، معروف می باشد-م.

۳- (***) مرزبانی در معجم الشعراء [۱] می نویسد: ابو ایوب کمیت بن معروف بن کمیت بن ثعلبه اسدی از مخضرمیهاست و از کمیت بن ثعلبه و کمیت بن زید، قریحه بهتر و بیشتری داشته است و چند شعری از او نقل کرده است از جمله: الا ان خیر الودّ و دّ تطوعت به النفس لا و دّ ائی و هو معتب و کمیت بن ثعلبه از مردم قعر بوده و اشعاری که درباره سالم بن داره گفته است و او را از مخضرمین خواننده یعنی ادراک جاهلیت و اسلام نموده است و حال آنکه شارح مقامات او را جاهلی خوانده است. درباره مترجم حاضر می نویسد: وی شاعری سرخ گون بود و در کوفه ساکن، و شعرش از دو تن دیگر بیشتر و تشیعش معروف و از اهل بیت پیغمبر اکرم (ص) ستایشگری می نموده از اوست خطاب به بنی امیه: فقل لبنی امیه حیث حلّوا و ان خفت المهند و القطیعا اجاع الله من اشبعتموه و اشبع من بجزورکم اجیعا گویند هنگامی که این قصیده را حضرت باقر (ع) شنید برای او دعا کرد-م.

مؤلف گوید: ممکن است مراد شارح مقامات از کمیت بن زید اسلامی همان مترجم حاضر بوده باشد. ابن شهر آشوب در معالم العلماء وی را در ردیف شاعرانی قرار داده است که اشعار خود را ویژه اهل بیت قرار داده است و اضافه کرده وی از اصحاب حضرت امام باقر علیه السلام بوده و در روایت آمده آن حضرت علیه السلام دستهای مبارک به طرف بالا- دراز کرده فرمود «اللهم اغفر لی و للکمیت اللهم اغفر للکمیت».

پروردگارا من و کمیت را بیامرز پروردگارا کمیت را بیامرز.

استاد ابو بکر خوارزمی نقلی که صفدی در کتاب التذکره از وی نموده در ضمن نامه ای که برای گروهی از شیعیان نیشابور به منظور تسلیت مرقوم داشته و همراه محمد بن ابراهیم والی نیشابور به سوی آنان گسیل داشته است می نویسد: همین بس که سرایندگان جاهلی، اشعاری در نکوهش از حضرت امیر المؤمنین علیه السلام سروده و به معارضه با اشعار مسلمانان برخاسته و اشعارشان دست به دست می گشته و راویانی از قبیل واقدی و وهب بن منبه تمیمی و کلبی و شرقی بن قطامی و هیثم بن عدی و دآب بن کنانی آنها را روایت کرده اند. برخی از شاعران که در مناقب وصی و معجزات نبی (ص) سخن گفته اند زبان خود را از دست دادند (زبان شان بریده شد) و دیوانهایشان را طعمه آتش قرار دادند از قبیل عبد الله بن عمار برقی و کمیت بن زید اسدی؛ همچنین قبر منصور بن زبیرقان نمری و دعل بن علی را ویران کردند و با آنکه از دوستی مروان بن ابی حفصه یمامی و علی بن جهم سامی برخوردار بودند به دوستی وی ترتیب اثری نداده و به کار شنیع خود پرداختند و این کار را نسبت به قبر این دو تن از آن جهت انجام دادند که پیوسته به نکوهش از فلان و بهمان می پرداختند و ناراحتی ها را برای خود می پذیرفتند و کار به آنجا کشید که هارون بن خیزران و جعفر متوکل علی الشیطان نه متوکل علی الرحمن، عطیه ها و صله های خود را به کسانی می دادند که به نکوهش از آل ابی طالب اشتغال می ورزیدند و از مذهب ناصبها پیروی می کردند. از قبیل عبد الله بن مصعب زبیری و وهب بن وهب بختری و از شاعران مروان بن ابی حفصه اموی و از ادبا عبد الملک بن قریب اصمعی و نکوهش کنندگان از آل محمد در روزگار جعفر از قبیل بکار بن عبد الله زبیری و ابو السمط بن ابی الجنوب اموی و ابن ابی الشوارب عبشمی.

مؤلف گوید: از نوشته خوارزمی به دست می آید که کمیت نام مترجم حاضر است. ابن اثیر در کتاب الکامل در ضمن وقایع سال ۱۲۶ هـ ق می نویسد: در این سال کمیت بن زید، شاعری اسدی در گذشت. او در سال ۶۰ هـ ق متولد شد و به قولی در همان سال مالک بن دینار صوفی در گذشت.

مؤلفان رجال در کتابهای خود از وی به عظمت یاد کرده اند و در ستایش وی مبالغه نموده اند چنان که علامه حلّی در کتاب الخلاصه نوشته است کمیت بن زید اسدی رحمه الله مشکور است (۱).

شیخ طوسی در رجال می نویسد: کمیت بن زید اسدی از اصحاب حضرت امام محمد باقر و امام جعفر صادق علیهما السلام بوده است و در ضمن اصحاب حضرت صادق (ع) می نویسد: ابوالمستهل کمیت بن زید اسدی از مردم کوفه است و برادرش ورد بن زید در روزگار حضرت صادق (ع) در گذشته است (۲).

کشی در رجال در ضمن یادآوری از کمیت بن زید حدیثی از حمدویه و ابراهیم نقل کرده است (۳).

قطب راوندی در الخرائج و الجرائح می نویسد: همه درندگان در برابر خانواده عصمت، اظهار کوچکی و ذلت می کنند و مطیع اوامر ایشان می باشند. از جمله آنگاه که

ص: ۵۰۹

۱- (*) علامه در بخش اول از خلاصه که به یادآوری اشخاصی پرداخته که به حدیث آنها اعتماد داشته از وی نام برده است -

۴

۲- (۱) - رجال شیخ طوسی، صص ۲۷۸، ۱۳۴.

۳- (***) کشی علاوه بر حدیث مزبور که به توسط ورد برادر کمیت از حضرت باقر (ع) روایت کرده می نویسد: در یکی از روزها کمیت شرفیاب حضور حضرت صادق (ع) گردیده این شعر را انشاء کرد: اخلص الله فی هوی فما اعرف نزعاً و ما تطیش سهامی امام (ع) فرمود: به جای «اعرف» اعرق بگو، در روایت دیگر نقل کرده است در یکی از روزها کمیت به حضور حضرت باقر (ع) شرفیاب شد و چکامه ای را که به این مصراع آغاز شده من لقلب متیم مستهام، به عرض مبارک تقدیم داشت پس از پایان چکامه امام باقر خطاب به کمیت فرمود مادامی که در مدح ما خانواده شعر می سرائی از سوی روح قدس تأیید خواهی شد - م.

کمیت از دست دشمنان فرار می کرد و متواری بود در یکی از شب های تاریک که تصمیم داشت خود را از چنگال دژخیمان برهاند و مخالفان، گذرگاهها را گرفته بودند تا او را به هر وسیله ممکن دستگیر نمایند موقع بیرون آمدن از کمینگاه که خواست از راهی که در نظر دارد به فرار ادامه دهد، شیری در مقابلش ظاهر شد و او را از رفتن به آن راه، ممانعت کرد، کمیت به طرف دیگر متوجه شد و بازهم از رفتن او ممانعت به عمل آورد و چنان وانمود کرد که به دنبال او به حرکت خود ادامه بدهد و آن شیر وی را به راهی راهنمایی کرد که در نتیجه از چنگال دشمنان رهائی یافت.

شیخ رضی الدین علی برادر علامه حلّی در کتاب العدد القویه لدفع المخاوف الیومیه به مناسبت یادآوری حدیث غدیر می نویسد: کمیت گفته است:

نفی عن عینک الارق الهجوعا و هم یجتري عنها الدموعا

لدى الرحمن تشفع بالمثانی و کان لنا أبو حسن شفیعا

و یوم الدوح دوح غدیر خمّ ابان له الولاية لو أطيعا

و لکنّ الرجال تدفعوها فلم أر مثلك خطرا مضیعا

-خواب از چشم تو رفت و می خواست اشک بریزد آری ای چشم.

-در پیشگاه خدای بخشنده با در دست داشتن دو نشانه بی خوابی و گریه به شفاعت من می پردازی و حضرت مولا ابو الحسن علیه السلام از ما شفاعت می کند.

-روز غدیر روز سختی بود، همان روزی بود که کمال ولایت حضرت مولی علیه السلام آشکارا گردید. هرگاه از وی پیروی می کردند.

-لیکن صد حیف که گروهی از ظهور ولایت او جلوگیری به عمل آوردند و من ندیده ام که حقی را مانند حق تو(ای علی) ضایع کرده باشند.

رضی الدین گوید: پس از آنکه اشعار مزبور را قرائت کرد به من گفت: حکایت بی سابقه ای برای این ابیات به خاطر دارم و قصه این است که یکی از دوستان من گفت:

در یکی از شبها که به خواندن این اشعار می پرداختم و با اندیشه ای که مرا به خود متوجه کرده بود، خوابیدم حضرت مولا علی علیه السلام را در خواب دیدم، خطاب به من فرمود: ابیات کمیت را برای من قرائت کن، به فرموده آن حضرت، به خواندن آن ابیات

پرداختم در پایان حضرت مولا علی علیه السلام فرمود: به جای مصراع و لکن الرجال تدفعوها چنین بگو.

فلم ار مثل ذاك اليوم يوما و لم ار مثله حقا اضیعا

مانند آن روز را به خاطر ندارم که چنان حقی را از میان ببرند.

مؤلف گوید: از آنجاکه کمیت از اصحاب ائمه طاهرین علیهم السّلام بوده است و با سبکی که ما، در تألیف این کتاب در نظر داشتیم تناسبی نداشته است اما در عین حال شرح حال او را به طفیل پاره ای از مطالب که در کتابهای رجال آورده نشده است ایراد کرده ایم.

باید اضافه کرد که گوینده خواب، معلوم نشده است.

شیخ کمیح

وی بافضیلتی دانشور و بزرگوار و از علمای بزرگ اصحاب ما می باشد و به طوری که از مناقب ابن شهر آشوب استفاده می شود، مترجم حاضر از قاضی ابن براج از شیخ مفید روایت می کرده و دو فرزندش ابو جعفر و ابو القاسم از وی روایت داشته اند و ابن شهر آشوب از آن دو تن روایت می کرده است.

امیر کیکاووس بن دشمن زیار بن کیکاووس دیلمی طبری

شیخ منتجب الدّین در فهرست گوید: وی پارسائی بافضیلت بود، کتابهایی در نجوم و در اوقات صلوات داشته است و من هم از او اجازه داشته ام.

مؤلف گوید: همه نامهای یادشده پارسی اند و معنای اسم اول.... (۱)

ص: ۵۱۱

۱-*) در برهان قاطع می نویسد: کیکاووس به معنای عادل و اصیل و نجیب است چه آنکه (کی) به معنای عادل و کاووس به معنای اصیل و نجیب هم آمده است و نام یکی از چهار پسر کیقباد می باشد. در فهرست طبع جدید، ص ۱۴۸، می نویسد: امیر شهید کیکاووس بن دشمن زیار و در اینجا (دسمن بن یار) آورده شده است. شهداء الفضیله وی را در ردیف شهیدان نام برده و نام پدرش را دشمن یار نوشته است و از ایجاز المقال نقل کرده است که نام پدرش دشمنش با دو شین نقطه دار است-م.

مولی لاجین بن عبد الله گرجی اصفهانی

وی عابدی پارسا و فاضل و از معاصران است در جامع عباسی اصفهان به تدریس می پرداخت و همچنان به آن سمت باقی بود تا تقریباً در آغاز زندگی ما در سال ۱۰۷۹ ه.ق درگذشت.

وی اصلاً از مردم گرجستان و از آزادشدگان شاه عباس کبیر صفوی بود و خدمات بیوتات شاهی را عهده دار می شد و همچنان به کار خود ادامه می داد تا روزگار شاه صفی صفوی فرارسید. آن گاه که محاصره قلعه ایروان اتفاق افتاد وی در آن کارزار شرکت داشت و جراحی هم بر سرش وارد شد؛ در عین حال خدای متعال او را برای فراگیری علوم و معارف، توفیق داد و از محضر گروهی از علما از جمله، مولای فاضل قدسی مولانا محمد تقی مجلسی و سید آ میرزا رفیع الدین محمد کاشی بهره ور شد و با پدر من رحمه الله در درسهای اساتید شرکت می کرد.

وی فرزند خلفی داشت به نام ملا محمد که از علما بود و به جای پدرش تدریس می کرد و امامت جماعت آنجا را عهده دار می شد.

رساله زبده المعارف در اصول الدین کتاب بزرگی است و به پارسی تألیف شده، از آثار ملا لاجین می باشد که برای شاه عباس کبیر نوشته است و من در شهر آمل مازندران آن را دیده ام و ممکن است کتاب مزبور از تألیفات همنامش بوده باشد.

شیخ ابو غالب لاحق بن حبيب بن محمد بن علی صیدلانی

از مشایخ شیخ منتجب الدین بن بابویه بوده و به قرائتی که بر وی داشته از او روایت می کرده است و منتجب الدین سند روایتی خویش را از وی در سند یکی از روایات کتاب الاربعین چنین یاد کرده است: ابو غالب لاحق بن حبيب به قرائتی که بر وی داشتم از ابو منصور محمد بن علی بن عبد الرزاق صیدلانی از ابو الحسن علی بن محمد بن احمد بن میله از ابو عبد الله محمد بن عبد الله بن احمد بن اسید از ابو غالب علی بن احمد بن نصر از عبد السلام بن صالح از علی بن هاشم بن برید از ابو سعید تیمی (تمیمی) از ابو ثابت آزادشده ابو ذر از ام سلمه رضی الله عنها (۱).

در عین حال در کتاب فهرست از وی یاد نکرده است پیدا است که وی از مشایخ عامه او می باشد.

لبید بن ابی ربیعہ بن مالک بن کلاب عامری

شاعری نغزگفتار و بنامی است که روزگار اسلام را هم ادراک نموده و رسول خدا (ص) درباره او فرموده است: «بهترین کلمه ای که گوینده شما لبید گفته است همین بیت شعر است:

الا کل شیء ما خلا الله باطل و کل نعیم لا محاله زائل

هرچه باشد جز خدا باطل است هر نعیمی لا محاله زائل است

مؤلف گوید: با توجه به آنچه هم اکنون خواهیم نوشت به دست می آید، لبید نام دو تن از شاعران عرب بوده است. زیرا در یکی از مواضع دیده ام لبید

ص: ۵۱۳

۱-*) سند مزبور در ذیل حدیث چهلیم از کتاب الاربعین، ص ۷۲، آورده شده است و از آن سند استفاده می شود که منتجب الدین حدیث مزبور را علاوه بر ابو غالب از ابو المطهر صیدلانی هم روایت می کرده و در ذیل آن سند از ام سلمه روایت کرده ام سلمه گفته است: از رسول خدا (ص) شنیدم می فرمود علی مع القرآن و القرآن معه لن یفترقا حتی یردا علی الحوض - م.

در روزگار نعمان بن منذر پادشاه عرب در کاخ خورنق می زیسته است. آن کاخ را، سنّمَار، بنّای معروف، برای او بنا کرده بود و حکایتی دارد و آن حکایت این است (۱)...

ص: ۵۱۴

۱-*) در برهان قاطع [۱] می نویسد: خورنق بر وزن فرزدق، معرب خورنه است و آن عمارتی بوده بسیار عالی که نعمان بن منذر جهت بهرام گور ساخته بود و عجمان یک قصر آن را خورنگه نام کردند یعنی جای طعام خوردن (مهمان خانه) و دیگری را که سه گنبد متداخل بوده و عبادتگاه بود دیر نامیدند؛ چه آنکه به زبان پهلوی گنبد را دیر می گویند در قاموس می نویسد: سنّمَار به کسر سین و نون و میم مشدد به چند معنا آمده است از جمله ماه و مردی که شب را نخوابد و به معنای دزد هم به کار رفته است و نام بنّائی است که کاخی برای نعمان بن امرؤ القیس بنا کرد و پس از آنکه کاخ به اتمام رسید نعمان دستور داد وی را از بالای کاخ به زیر افکندند تا مانند آن کاخ برای دیگری بنیان ننماید و یا نام غلام احیحه است که کاخ (اطمه) را برای او بنیان کرد و پس از آنکه ساختمان آن کاخ به پایان رسید احیحه به وی گفت کاخ استواری بنا کردی؟ گفت آری لیکن سنگی را در آن بکار برده ام که اگر آن سنگ از آن محل بیرون آورده شود این کاخ به کلی ویران خواهد شد نعمان محل آن سنگ را از وی جویا شده سنّمَار محلش را به وی نشان داد احیحه دستور داد وی را از روی کاخ بزیر افکنده بلافاصله جان تسلیم کرد مرگ او ضرب المثلی شد که پاداش نیکی بدی است. مجمع الامثال ذیل اجزاء سنّمَار می نویسد: سنّمَار از مردم روم بود که خورنق را در پشت کوفه برای نعمان بن امرؤ القیس بنا کرد و او را از بالای کاخ بزیر افکند تا چنان کاخی برای دیگری بنیان نکند و وجه دوم را هم بیان کرده است و از این دو کتاب به دست می آید صاحب کاخ، نعمان بن امرؤ القیس بوده است نه نعمان بن منذر زیرا نعمان بن منذر نزدیک به روزگار رسول خدا و به امر انوشیروان به پادشاهی حیره رسید و به دستور خسرو پرویز زیر پای فیلان انداخته شد و کشته شده است. خاقانی گفته است: از اسب پیاده شو بر نطح زمین رخ نه زیر پی پیلش بین شه مات شده نعمان و نعمان بن امرؤ القیس جدوی بوده که خورنق و سدیر دو کاخ شکوهمند را بنیان نموده و او را رب الخورنق و السدیر گویند. نام سنّمَار و ضرب المثل او در اشعار عربی آورده شده است از جمله: جز ابنوه ابا الغیلان عن کبر و حسن فعل کما یجزی سنّمَار دیگری گفته: جز انا بنو سعد بحسن فعالنا جزاء سنّمَار بما کان یفعل

وی فاضلی پرهیزکار و عابدی از دنیا گذشته بود در آن روزگار مردم گفتار و کردار او را می پذیرفتند و دانشوری عامل و کاملی فقیه و بزرگواری بنام و همان کسی است که شاه عباس کبیر مسجد و مدرسه معروف اصفهان را که در برابر عمارت عالی قاپو در میدان نقش جهان واقع شده برای او بنیان کرد و آن مسجد و مدرسه هم اکنون به نام او شهرت دارد؛ علاوه بر این ها وظیفه ها و حقوق هایی هم برای او برقرار داشته است (۱).

۱- (*) مسجد شیخ لطف الله از مهمترین بناهای روحانی قرن یازدهم اصفهان است در کتاب آثار ملی اصفهان، ص ۶۹۳ شرح مفصلی راجع به ساختمان آن نقل کرده است و می نویسد: این مسجد در میدان شاه اصفهان و مواجه با عمارت عالی قاپو واقع گردیده و پیش از آن مسجد قدیمی بوده که به امر شاه عباس به صورتی که فعلا هم موجود می باشد درآمده است در سال ۱۰۱۲ ه. ق. ساختمان این مسجد شروع شده و پس از شانزده سال در سنه ۱۰۲۸ ه. ق. پایان یافته است و به مناسبت اینکه شیخ لطف الله میسی در آن مسجد اقامه جماعت می کرده است به نام وی شهرت پیدا کرده و ابهت و شکوه این مسجد و دیگر خصوصیات آن موجب حیرت باستان شناسان شده است. شکل گنبد آن با هیچ یک از اشکال منطبق نمی باشد و این مسجد یکی از شاهکارهای بی نظیر معماری است در صفحه ۷۰۱ می نویسد: می گویند این مسجد را شاه عباس جهت ملا عبد الله شوشتری ساخت و پس از اتمام چون مشار الیه امام جماعت مسجد جامع و مدرس مدرسه ملا عبد الله بود امامت را به شیخ لطف الله محول نمود و پس از شروع به ساختمان مسجد شاه این مسجد مخصوص شاه و نزدیکانش گردید. در صفحه ۱۰۵ می نویسد: «برج ساعت» این برج در قسمت جنوبی مسجد شیخ لطف الله و تقریباً محاذی عالی قاپو ساخته شده است و برای سرگرمی شاه عباس دوم بنیان گردیده در درون آن ماشینهای میکانیکی قرار داشت که ساعات شبانه روز را نشان می داد هر وقت این ساعت زنگ می زد فوجی از مجسمه ها و حیوانات گوناگون بیرون می آمدند و مانند سربازان به تمرین نظامی می پرداختند این ساعت را صنعتگران اروپایی که در دربار شاه عباس دوم اقامت داشته ساخته بودند. در صفحه ۴۰ می نویسد: مدرسه شیخ لطف الله، این مدرسه در سال ۱۰۱۵ دایر و طلبه نشین بود و شیخ لطف الله در آن مدرسه تدریس می کرده و ممکن است همان -

شیخ لطف الله از دانشمندان پارسا و فقیهان عابد و شایسته روزگار بود و او و پدرش (قابل ملاحظه است (۱)) و فرزندش شیخ جعفر و جد ادنا و اعلایش یعنی شیخ علی میسی از فقهای بنام امامیه بوده اند.

شیخ لطف الله چند فرزند پسر و دختر داشت و بزرگترین آنها شیخ جعفر یادشده بوده که نماز جمعه را در عصر غیبت واجب عینی می دانسته و خود هم در مسجد یادشده به اقامه نماز جمعه می پرداخته و به اقامه آن، مواظبت می کرده و در همسایگی همان مسجد (مسجد شیخ لطف الله) به سر می برده است.

شیخ لطف الله از بزرگانی بوده که از مراتب عالیه دنیا و آخرت استفاده کرده و در نزد شاه عباس از اهمیت ویژه ای برخوردار بوده است.

شیخ لطف الله دو دختر داشت یکی از آنها را آمیرزا حبیب الله صدر معروف، به همسری خود در آورد و از او وزیر باجلالت آمیرزا مهدی و برادرش آمیرزا علی رضا شیخ الاسلام اصفهان به وجود آمد و دختر دیگرش به همسری آمیرزا محمد مؤمن عقیلی استرآبادی در آمد و فرزندان ذکوری از وی به وجود آمدند که در روزگار ما معروف

ص: ۵۱۶

۱-*) مؤلف در مجلد سوم این کتاب، ذیل اسامی عبد الکریم از وی نام نبرده است و در اینجا هم با جمله «فلاحظ» وانمود کرده که به چگونگی احوال او واقف نگردیده و یا از فقهای بنام نبوده است در تکمله امل الآمل، ص ۲۶۷ می نویسد: شیخ عبد الکریم از علمای قرن دهم هجری بوده و مراتب علمی را از پدرش شیخ ابراهیم فرا گرفته است و از وی به اخذ اجازه نایل آمده است و در آن اجازه به عنوان فاضل کامل تقی معرفی گردیده است و پدرش اجازه عملی و روائی به وی داده و صورت اجازه را علامه مجلسی در آخرین مجلد بحار الانوار، ج ۱۰۸، ص ۱۸۰، ایراد نموده و تاریخ آن اوایل ماه مبارک رمضان سال ۹۷۵ ه.ق و در هنگامی بوده که پدر و پسر در نجف اشرف به سر می بردند و نسخه ای از الروضه البهیة که سال ۹۸۵ ه.ق به خط خود استنساخ کرده و همچنین جزء پنجم مسالک الافهام را که به خط او بوده و سال ۹۸۴ ه.ق از استنساخ آن فارغ شده است دیده ام وی پدر شیخ لطف الله است که به نام او اشاره خواهیم کرد یعنی مترجم حاضر-م.

می باشند و پس از این به نام ایشان اشاره خواهیم کرد از جمله آنها، سید میرزا محمد رحیم عقیلی است که در باب میم خواهد آمد.

از آنچه در شرح حال شیخ جعفر یاد شده نوشته ایم و پس از این هم از تاریخ عالم آرا نقل خواهیم کرد استفاده می شود که مترجم حاضر نواده شیخ علی میسی است و از پاره ای از یادداشتهای او که به آن اشاره خواهد شد به دست می آید که شیخ علی مؤلف شرح قواعد علامه حلّی، جد مترجم حاضر است و این احتمال بیرون از اشکال نمی باشد زیرا شارح قواعد، همان شیخ علی کرکی است و چگونه می تواند جد مترجم حاضر باشد مگر اینکه احتمال بدهیم شیخ علی کرکی جد مادری او باشد؛ یا آنکه شیخ علی میسی هم شرحی بر قواعد علامه داشته و بالاخره احتمال اینکه شیخ علی کرکی جد مترجم حاضر باشد سهو القلمی است که اتفاق افتاده است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی عالمی فاضل و صالحی فقیه و متبحری محقق و بزرگواری عالی مقام و شاعری ادیب [\(۱\)](#) و معاصر با شیخ بهائی بوده و شیخ بهائی

ص: ۵۱۷

۱-*) از آثار نظمی او شانزده بیتی است که در آثار ملی اصفهان، ص ۷۰۹، ۷۰۲ آورده شده و از آنجا که متضمن توسل به اهل بیت علیهم السّلام بوده است همگی آنها را در اینجا ایراد می نمائیم اللهم بمحمد و آله اذفع عنا بلايا ناما وقع منها و ما لم يقع. الهی بحق الهاشمی محمد حبیبک طه شافع العرصات بحق علی نفسه و وصیه ابی ولده و الصهر ذی الحسرات و فاطمه الزهراء قره عینه مجسمه الاحزان و العبرات و مسموم اولاد الزنا الحسن الذی رمی الکبد الحری جفا قطعات و مقتول اولاد البغایا بکربلا ال حسین شهید الله فی الفلوات و زین عباد الله ذی الحزن و البکاء علی ابی الاوصاب و الزفرات و باقر علم الاولین محمد شبیه رسول الله ذی الدرجات و مظهر دین الصدق و الحق جعفر و مظهره فی الجهر و الخلوات و موسی شهید الاشقیاء و نجله علی الرضا المسموم فی العنابات و معدن تقوی الجواد و ابنه محمد المحبور بالنعما -

وی را به علم و فضل و فقاہت می شناخته و مردم را در پیروی از احکام شرع به وی ارجاع می داده است (۱).

مؤلف گوید: از آثار او رساله ای است در مسائل چندی از فقه که با فقهای عصرش که به اعتقاد او برخلاف واقع فتوا داده اند گفتگو داشته است از جمله آن اعتراضات مربوط به مسئله حکم عرق شیرۀ متنجس است و این رساله خالی از فایده و تحقیق نبوده است و من بخشی از آن را در استرآباد دیده ام. از تألیفات او رساله است در تحقیق مسئله الوصیه بالمال از ارشاد علامه و من این رساله را به خط او در قریه خسروشاه تبریز دیده ام. وی در این رساله تحقیقات ارزنده ای را ایراد کرده است و تعلیقات زیادی هم بر آن نوشته است.

در اصفهان نسخه ای از شرح قواعد شیخ علی جد او را دیده ام و این نسخه به خط شیخ لطف اللہ مترجم حاضر بوده که تعلیقات بسیاری هم به خط خود بر آن مرقوم داشته است؛ علاوه بر این ها تحقیقات و تألیفات دیگری هم داشته که من همه آنها را به خط او دیده ام.

از تاریخ عالم آرا استفاده می شود که شیخ لطف اللہ در اوائل سال ۱۰۳۲ ه.ق.

تقریباً پنج سال پیش از وفات شاه عباس در گذشته است و وفات او اندکی پیش از آنکه شاه عباس، بغداد را فتح کند اتفاق افتاده است.

اسکندر بیگ مؤلف تاریخ عالم آرا در تاریخ وفاتش گفته است*.

ص: ۵۱۸

شیخ لطف الله رفت از دار دهر رخت بریست از جهان بی مدار

عزم عقبی کرد از دنیای دون شد جنانش مأمن دار القرار

سال تاریخش همی جستم ز عقل گفتم با من نکته ای آن پیر کار

چون «دو لام» از نام او ساقط کنی سال تاریخ وفاتش زان شمار *

در عالم آرا می نویسد: شیخ لطف الله نواده شیخ ابراهیم میسی از علمای دوره شاه تهماسب و شاه عباس کبیر صفوی است و جدش شیخ ابراهیم از دانشمندان بنام و از متبحران فقها و از فضلائی باکمال بوده است. شیخ لطف الله در قریه میس که یکی از قریه های جبل عامل بوده متولد شده است. در آغاز جوانی به زیارت مرقد

ص: ۵۱۹

مطهر حضرت رضا علیه السلام مشرف شد و چندی را در آن سرزمین ولایت آئین زیست کرد و در ظرف این مدت به فراگیری علوم پرداخت و مراتب فقه را از خدمت ملا- عبد الله شوشتری و دیگر دانشوران آن عتبه مقدسه استفاده کرد و در ردیف مدرسان آستانه متبرکه آن حضرت قرار گرفت و در روزگار شاه عباس کبیر علاوه بر تدریسی که به عهده داشت به سمت خادمی آستانه مبارکه نایل آمد و حقوقی از اوقاف روضه مبارکه به وی داده می شد. آنگاه که از بکها به آستانه مبارکه حمله ور شده از هجوم آنها رهائی یافته به قزوین رهسپار شد و چندی در آنجا ماندگار شد و به تدریس پرداخت تا آنکه به درخواست شاه از قزوین به اصفهان انتقال یافته و در کنار مسجدی که واقع در میدان نقش جهان بوده و آن را شاه عباس بنیان کرده و به نام «شیخ لطف الله» مشهور گردیده اقامت گزید و در همان مسجد به اقامه جماعت می پرداخت و به تدریس فقه و حدیث اشتغال می ورزید. او با لباس کهنه که شیوه فقیران است به سر می برد و به خدمت صالحان و نیکوکاران اقدام می کرد و حقوقی از اوقاف آن مسجد در اختیار او گذارده می شد.

مؤلف گوید: اگر مراد مؤلف تاریخ عالم آرا از ملا عبد الله شوشتری پدر ملا حسن علی باشد اشتباه کرده است؛ زیرا مترجم حاضر مراتب فقه را از او فرانگرفته است و اگر مرادش ملا- عبد الله شوشتری باشد که در بخارا به شهادت رسیده است و ترجمه حال او را پیش از این نوشتیم درست است و از قرینه هم پیدا است که مراد مؤلف عالم آرا ملا عبد الله شهید است.

سید جلیل میرزا لطف الله حسینی حسنی مرعشی خلیفه سلطانی

وی دانشوری عامل و پرهیزکاری متقی و زاهدی محدث و حکیمی متکلم و فقیه و از دانشوران روزگار صفویه و از نوادگان وزیر کبیر سید حسین حسینی مشهور به خلیفه سلطان و داماد شاه عباس کبیر است.

تألیفات ارزنده ای از او باقی است از جمله: حاشیه فقیه، حاشیه کافی، حاشیه تفسیر بیضاوی، شرح نهج البلاغه، شرح صحیفه کامله، شرح دعای سمات و شرح دعای ندبه.

سید لطف الله نزدیک به زمان ما در گذشته و جنازه او را به عراق عرب برده و در نجف اشرف در جوار جد بزرگوارش دفن کردند.

خانه خلیفه سلطان، خانه بزرگوار و پارسائی و پرهیزکاری بود و از شریف ترین خانه های سادات بزرگوار اصفهان و دیگر محال آن است.

سید لطف الله بن عطاء الله بن احمد حسنی شجری نیشابوری

منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی فاضلی متبحر بود و دیوانی دارد مشتمل بر ده هزار بیت، او را دیده ام و در نیشابور کتابهای چندی را بر وی قرائت کرده ام. او از شیخ ابو علی بن شیخ ابو جعفر طوسی رحمه الله روایت می کرده است.

شیخ لطف الله بن عطاء الله حویزی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی عالمی فاضل و متبحر و از معاصران است کتاب شرح الشرائع و کتابهای دیگر از تألیفات او می باشد (۱).

شیخ لطف الله نیشابوری

وی فاضلی دانشور و فقیهی متکلم و شاعری نغزگفتار و نگارنده ای خردمند و از علمای متأخر از علامه حلی (قدس سره) و معاصر با امیر تیمور گورکان بوده است.

در شهر ساری مازندران مجلد اول کتاب غایه المطلوب فی الواجب و المندوب را که از تألیفات او بوده است دیده ام. نسخه مزبور به خط شریف او و در کمال کهنگی بود و کتاب بزرگی مشتمل بر فوائد و تحقیقات بسیار است. در این کتاب بحث مفصّلی از امامت شامل یک مقدمه و دو باب و یک خاتمه است. مقدمه کتاب در فضیلت علم و تحصیل است. باب اول آن مربوط به واجب عقلی و ویژگیهای آن و مشتمل بر چند

ص: ۵۲۱

مقصد بوده. باب دوم آن در واجب نقلی و امور مستحبی است و مشتمل بر کتابها و مراصد است. در خاتمه از ادعیه مهم و دیگر فوائد بحث کرده است. این کتاب را بنا به درخواست شیخ شهاب الدین ابو صلاح الدین جزینی تألیف نموده است (۱).

کتاب مزبور از بهترین کتابها و پرفایده ترین آثاری است که در مسائل مهم کلام و فقه و امثال این ها تألیف شده است. از این کتاب بدست می آید که مؤلف آن در نهایت فضل بوده و در علوم عقلی و نقلی تبصری به کمال داشته است. در فصل معاد اظهار داشته است که معاصر با شیخ علاء الدین بیاضی مؤلف کتاب الباب المفتوح الی ما قیل فی النفس و الروح می باشد.

مؤلف گوید: از آنچه تا حال حاضر بدست آورده ایم کتاب الباب المفتوح الی ما قیل فی النفس و الروح از تألیفات شیخ زین الدین علی بن یونس بیاضی نباطی عاملی مؤلف کتاب صراط المستقیم در امامت است.

قابل توجه است که در اصل کتاب به نام مؤلف و نیشابوری بودن او اشاره نشده است. آری بر پشت آن کتاب به خط کهنی چنین نوشته است. صدر کبیر امیر رفیع الدین محمد در رد شرعه التسمیه سید داماد (قدس سره) می نویسد: کتاب غایه المطلوب در علم کلام از تألیفات شیخ لطف الله نیشابوری است.

شیخ لطف الله مترجم حاضر در بحث امامت کتاب غایه المطلوب می نویسد: احیاء اموات که به دست حضرت مولا علی علیه السلام انجام گرفته است از جمله اموری است که روایتهای بسیاری بیرون از شماره و اشاره درباره آن وارد شده است. از جمله رازی در اربعین ضمن حدیث اول گفته است: حدیث کرد برای من (۲) سید اجل امام جمال الدین عز الاسلام فخر العتره شرف آل الرسول ابو محمد ابراهیم بن علی بن محمد

ص: ۵۲۲

۱-۱- در نسخه بدل، شهاب الدین بن صلاح الدین آمده است.

۲-*) در حاشیه مؤلف آمده است: ظاهر آن است که قائل «حدثنی» در آغاز حدیث، منتجب الدین رازی است که در اربعین روایت کرده است (فلاحظ). لیکن در اربعین رازی، چنین سندی آورده نشده است.

علوی حسینی موسوی در کازران «حماها الله» در نوزدهم ماه رجب سال ۵۷۱ ه. ق از شیخ عارف، شهریار بن تاج الدین فارسی از قاضی ابو القاسم احمد بن طاهر نوری از شیخ امام شرف العارفین ابو المختار حسن بن عبد الوهاب از ابو التحف علی بن محمد بن ابراهیم مصری از اشعث بن محمد بن قره از مثنی بن سعید از ابن کیسان کوفی خزاز از ابو طیب قواصیری از عبد الله بن سلمه منتجی از سفاره الاصدید بغدادی عطار از عبد المنعم بن طیب قدوری از علاء بن وهب از وزیر محمد بن سایلویه از ابن حمزه از ابن فتح مغازلی از ابو جعفر میثم تمّار گفت در برابر مولانا امیر المؤمنین علی بن ابی طالب صلوات الله علیه حضور داشتم...

دولتشاه در کتاب تذکره که به پارسی تألیف کرده است، در ضمن شرح حال ملا- لطف الله نیشابوری مترجم حاضر می نویسد: وی فاضلی دانشور بود و در روزگار خود در سرایندگی و دیگر کمالات از همگی اقرانش برتر بود کمتر اتفاق افتاده است اساتید سخن سرا بتوانند در اشعار خود به پایه او، صنایع شعری به کار برند.

گویند او در انواع علوم و فضائل به مرتبه کمال نایل آمده است و گذشته از فضائل و کمالات از مرتبه ولایت هم نصیبی داشته و به امور دنیوی کم التفات بودی و از این سبب است که گویند مولانا ضعیف طالع بوده است. گروهی که با وی مصاحب و معاشر بوده اند، اعتراف کرده اند که مولانا در حقیقت کم طالع بود از آن جمله عالم ربانی امیر عز الدین طاهر نیشابوری که از علمای بزرگ و اولیای سترک بوده و همگان او را به عنوان صداقت و راستگوئی شناخته و محل اعتماد ایشان است فرمودند که من با مولانا لطف الله شریک درس بودیم، روزی در قریه قوشنقان نیشابور با مولانا به باغی رفتیم تا جامه شوئیم مولانا دستار سالوی نو داشت چون جامه ها شسته شد، دستار مولانا بر آفتاب انداختیم تا خشک شود؛ در اثنای این حال به قدرت رب العالمین گردباد تندی پیدا شد و دستار مولانا را در ربود و به هوا برد و خاک در چشمهای ما ریخت، چون چشم باز کردیم، دستار مولانا را دیدیم که باد نزدیک به کره هوا رسانیده بود و بعد از آن از چشم ما ناپدید شد و ندیدیم که باد آن دستار را به کدام طرف انداخت. مولانا را گفتم عجب حالتی دست داد، مولانا گفت: یک نوبت دیگر بدین نوع دستار مرا باد برده بود و

بحسب الحال این قطعه بر خواند (۱):

طالعی دارم آنکه از پی آب گر روم سوی بحر بر گردد

ور به دوزخ روم پی آتش آتش از یخ فسرده تر گردد

ور به کوه التماس سنک کنم سنک نایاب چون گهر گردد

ور سلامی برم به نزد کسی هر دو گوشش به حکم کر گردد

ور شوم باد را وزیدن من باد مانده شجر گردد

این چنین حالهاش پیش آید هر که را روزگار بر گردد

و این رباعی را هم در این معنی گفته است.

فریاد ز دست فلک بی سر و بن کاندرا بر من نه نو بماند نه کهن

با این همه هم هیچ نیارم گفت گر زین بترم کند که گوید که مکن

خصوصت فلک به ارباب فضل نه امروز است بلکه این حال با فقیران پریشان مال حالت مستمر و پیشه دیرینه اوست و شیخ آذری علیه الرحمه (۲) در جواهر الاسرار گوید که

ص: ۵۲۴

۱- (*) در تذکره دولتشاه طبع ملک الکتاب، ص ۱۳۸، این دو بیت را اضافه دارد. اسب تازی اگر سوار شوم زیر رانم روان چو خر گردد با همه نیز شکر باید کرد که مبادا کزین بتر گردد گویا این بیت هم که معروف است از همان قطعه باشد و یا دیگری به آن طرز سروده است: در زمانه چو بخت بر گردد اسب نر در طویله خر گردد تا آخر...

۲- (***) حمزه بن علی متخلص به آذری شاعری عارف پیشه و از دنیا گذشته و از باریافتگان شاه نعمه الله ولی بوده پدرش از جمله سربداران بود و خود او از جوانی به سرایندگی پرداخت اشعاری نغم می گفته و دوبار به حج بیت الله رفته و یک سال هم در مکه مجاورت داشته و اخیرا از مردم برکنار شده، ۸۲ سال عمر کرده و سال ۸۶۶ ه. ق در گذشته مرقدش در اسفراین است. اوحدی در تاریخش گفته است: دریغا آذری شیخ زمانه که مصباح وجودش گشته بی ضوء چو او مانند خسرو بود در شعر از آن تاریخ موتش گشت (خسرو)

به اعتقاد من این رباعی را که مولانا لطف الله در «مراعات النظیر» گفته ممتنع الجواب است.

گل داد پریر درع فیروزه به باد دی جوشن لعل لاله بر خاک افتاد

داد آب چمن،خنجر مینا امروز یاقوت سنان آتش نیلوفر داد

چهار روز و چهار سلاح چهار رنگ و چهار جوهر و چهار عنصر و چهار گل.

گویند مولانا: سلیمی را بدین رباعی امتحان کردند، مدت یک سال درین تفکر کرد نتوانست که جواب گوید. به عجز اعتراف نمود. این رباعی ملمع از مولانا است:

در مرو پریر، لاله آتش انگیخت نیلوفر دی به بلخ در آب گریخت

در خاک نشابور گل امروز شگفت فردا بهری باد سمن خواهد بیخت

و مولانا لطف الله را قصاید غزا در منقبت نبی و ولی و ائمه معصومین علیهم السلام است و این قصیده در مذمت دنیا گوید:

بنازد عقل و دین و دل به مهر سرور غالب امیر المؤمنین حیدر علی بن ابی طالب

و این قصیده در مذمت دنیا گوید:

حجاب ره آمد جهان و مدارش زره تا نیندازدت بر مدارش

تا آخر قصیده و مولانا پایان آن را به مدح حضرت مولا امیر المؤمنین علیه السلام خاتمه داده است (۱) دولتشاه پس از این گوید: ظهور مولانا لطف الله در زمان خاقان کبیر صاحب قران و قطب دائرة زمان امیر تیمور گورکان انار الله برهانه بوده به مدح شاهزاده ایرانشاه بن امیر تیمور گورکان انار الله برهانه قصائد غزا دارد از آن جمله، مطلع ترجیعی این است:

وقت سحر زنده چو مرغان به چنگک چنگک بنما به روز کین به جوانان جنکک جنکک

و در این قصیده داد سخن داده و میران شاه آن را رعایت کردی و زر دادی و

ص: ۵۲۵

۱-*) دو بیت آخر آن قصیده که در مدح حضرت مولا علی (ع) سروده است چنین است: قبول خرد گر بدی رد نکردی شه اولیا صاحب ذوالفقارش سلام خداوند دادار داور برو باد و اولاد و آل و تبارش

مولانا به اندک فرصتی آن مال را برانداختی و به فلاکت می گرویدی و در آخر عمر و نهایت پیری، مولانا، از شهر نیشابور به ده اسفریس که به قدمگاه امام رضا علیه السلام مشهور است نقل فرمود و باغی داشت در آنجا به سر می برد و با مردم کم اختلاط کردی.

روزی جمعی از عزیزان به زیارت مولانا رفتند دیدند که در حجره بسته است- چندان که در زدند کسی جواب نداد گمان بردند که مولانا عمدا جواب نمی دهد یکی از آن مردم، به سر بام آمد، دید که سر به سجده نهاده، فرود آمد و درش را بگشود تا عزیزان در آیند، مولانا سر بر نمی داشت یکی، سر مولانا را از سجده گاه برداشت دید که مرغ روح پرفتوحش از قفس تن پرواز کرده، یاران چون باران، اشک خونین در فراق آن در دریای وحدت ریختند. مولانا، را بعد از شرایط اسلام در قدمگاه (۱) امام معصوم امام رضا علیه التحیه و الدعاء دفن کردند و در دست مبارک مولانا این رباعی بر کاغذی نوشته یافتند.

دیشب ز سر صدق و صفای دل من در میکده روح فزای دل من

جامی به من آورد که بستان و بنوش گفتم نخورم گفت برای دل من

پیش آمد در گذشت او در سال ۸۱۰ هجری اتفاق افتاده است و در آن هنگام بی نهایت پیر و فرتوت شده بود رحمه الله تعالی علیه.

دولتشاه در ذیل شرح حال ملا- لطف الله نیشابوری مترجم حاضر به شرح حال، امیر تیمور خان پرداخته تا آنجا که گفته است، و از مشایخ طریقت و از علما و فضلا و

ص: ۵۲۶

۱- (*) قدمگاه در دهکده ای در ۲۴ کیلومتری مشرق نیشابور سر راه شوسه عمومی تهران-مشهد قرار گرفته است و در محل بالای ده واقع در میان باغی می باشد که درختان کهن چندی در آنجا جلب توجه می کند قدمگاه گنبدی دارد و در زیر آن حرمی است که اطراف آن را با کاشیهای زیبایی زینت داده اند و نزدیک به در حرم، سنگ سیاه رنگی که نشان دو قدم بر روی آن برداشته شده است به چشم می خورد و مردم آن را زیارت می کنند و آنها را اثر قدم مبارک حضرت رضا(ع) می دانند و به زبان دل می گویند: در زمینی که نشان کف پای تو بود به یقین سجده صاحب نظران خواهد بود و نظیر همین دو اثر در حرم امامزاده محروق نیشابور دیده می شود-م.

شعرا که در روزگار صاحبقرانی، ظهور کرده اند. سلطان السادات و العلماء و الظرفاء، علی الثانی امیر سید علی همدانی بوده که در کبر سن وفات کرده و به ختلان، مدفون است و از علما سید فاضل محقق امیر سید شریف گرگانی و مولانا فاضل سعد الحق و الدین تفتازانی و از شعرا مولانا بساطی سمرقندی و خواجه عصمت الله بخاری و وحید زمان مولانا لطف الله بوده، رحمه الله عليهم اجمعين.

امیر زاهد لنجر بن منوچهر (بن) گرشاسب دیلمی و برادرش امیر

لیالوا گوش

منتجب الدین در فهرست می نویسد: این دو برادر از فقها و صلحای زمان خود بوده اند.

مؤلف گوید: اسامی مزبور عجمی است.

شیخ ابو مخنف لوط بن یحیی ازدی

ابن شهر آشوب در معالم العلماء می نویسد: پدرش از اصحاب حضرت امیر المؤمنین علی و حضرت امام حسن و حضرت امام حسین علیهم السّلام بوده است و خود او کتابهای بسیاری در تاریخ از قبیل مقتل الحسین علیه السّلام، مقتل محمد بن ابی بکر، مقتل عثمان، الجمل و الصّفین و الخطبه الزهراء علیها السّلام تألیف کرده است.

و نجاشی هم گفته است.... (۱)

مؤلف گوید: کتاب مقتل الحسین کتاب مشهوری است و تا حال حاضر هم

ص: ۵۲۷

۱- (*) در رجال نجاشی، ص ۴۲ و مجمع الرجال، ج ۵، ص ۸۰ نوشته است: ابو مخنف لوط بن یحیی بن سعید بن مخنف بن سالم ازدی غامدی بزرگ مورخان کوفه و موجه در نزد همگان بود برخی گفته از اصحاب حضرت امام باقر و حضرت امام صادق علیهما السّلام بوده لیکن صحیح نیست سپس به نام کتابهای او پرداخته است. شیخ طوسی هم در فهرست به نقل از مجمع الرجال می نویسد: پدرش از اصحاب حضرت امیر (ع) بود و خود او آن حضرت را در نیافته است و کتابهای تاریخی بسیاری تألیف نموده است-م.

متداول می باشد (۱) لیکن مدح و توثیقی از کتابهای رجال دیده نمی شود.

مشهور آن است که، مخنف به فتح میم و سکون خاء نقطه دار و فتح و در آخر فا ضبط شده است و هم این کلمه را با میم مضموم خوانده اند.

و ما شرح حال ابو مخنف را با آنکه از راویان قدیمی است بدان جهت نقل کرده ایم که به پاره ای از مطالب در ذیل شرح حال او اشاره شده است.

شیخ ابو المظفر لیث اسدی ساکن در زنجان

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: وی، فقیهی باصلاحیت بود و در نظم و نثر مهارت داشت و کتابهای چندی تألیف نموده از جمله کتاب الطهاره و کتاب الایمان و کتاب الامالی در مناقب اهل بیت علیهم السّلام و کتاب روایات الاشج (۲) ما کتابهای او را به توسط ثقات علما از شیخ مفید عبد الرحمن بن احمد نیشابوری از او روایت می کنیم.

شیخ اجل لیث بحرانی

وی، از دانشوران متأخر علمای بحرین بوده است و شیخ عبد الرحیم بن حسین بحرانی در کتاب جوامع السعادات فی فنون الدعوات از وی یاد کرده است و او را به عنوان شیخ جلیل نبیل ستوده و کتاب النهج القویم فی مناجاه الرب العظیم را به وی نسبت داده است و برخی از دعاها را از او نقل می کند و باید به احوال او پرداخت.

و من نام این عالم را در ردیف نامهای علمای بحرین که آنها را شیخ معاصر

ص: ۵۲۸

۱- ۱- کتاب مقتل الحسین که مشهور و معروف است تألیف ابو مخنف نبود برای آنکه در آن کتاب به وقایع و اسانید مدخوله متأخره اشاره شده است. و این کتاب همراه با مجلد دهم بحار به طبع رسیده است.

۲- (*) در پاورقی فهرست منتجب الدین ص ۱۵۰ [۱] می نویسد: ابو الدنیا ابو عمرو عثمان بلوی مغربی معروف به اشج در سال ۳۲۷ ه. ق در گذشته و ادعا کرده است در روزگار ابو بکر متولد شده و در روز صفین رکاب مرکب حضرت مولی علی علیه السلام را گرفته است و احادیثی از آن حضرت روایت نموده است- م.

به بیاری خدا و حسن توفیق از سوی حق تعالی موفق گردیدم، مجلد چهارم کتاب عظیم ریاض العلماء و حیاض الفضلا را ترجمه نمایم و در روز دوشنبه اول ماه ربیع الثانی سال ۱۴۰۸ ه.ق مطابق با دوم آذرماه سال ۱۳۶۶ شمسی به پایان برسانم و ما بقی مجلدات آن را بیاری حق تعالی ترجمه کنم. و از آنجا که امروز مصادف با چهاردهمین

ص: ۵۲۹

۱-*) رساله مزبور همراه با فهرست آل بویه و علماء البحرین و جواهر البحرین فی علماء البحرین به تحقیق فاضل معظم جناب آقای سید احمد حسینی دامت برکاته به طبع رسیده است. در مقدمه آن مرقوم فرموده است رساله علمای بحرین مشتمل بر سی و چهار ترجمه مختصر است مربوط به علمای بحرین که محدث فقیه شیخ سلیمان ماحوزی بحرانی به درخواست مؤلف این کتاب (علامه افندی) که در سفر بحرین به ملاقات او رفته است گرد آورده و مؤلف در ضمن احوال بحرینی ها از آن استفاده کرده است. پس از آن به تألیف کتاب جواهر البحرین پرداخته و هر سه رساله به خط میرزای افندی در مجموعه ای که بسیاری از آن به خط افندی بوده آورده شده است. و از آنجا که مؤلف، شرح حال شیخ سلیمان را در این کتاب متذکر نشده است پاره ای از شرح حال را وی به طوری که در مقدمه رسائل سه گانه آمده است، به اختصار ایراد می نمائیم: ابو الحسن شمس الدین سلیمان بن عبد الله ماحوزی ستری بحرانی در شب نیمه رمضان سال ۱۰۷۵ ه.ق متولد شده است در سن هفت سالگی به حفظ قرآن مجید موفق گردید و از علمای بحرین به اخذ علوم متداوله پرداخته و او را در حفظ و دقت و سرعت انتقال ستوده اند و اعجوبه زمان معرفی کرده اند و به قدس و تقوا شهرت داشته و به عنوان محقق بحرانی معروف بوده است، از علامه مجلسی و سید هاشم و شیخ احمد خطی اجازه روایت داشته است و عده ای از جمله مؤلف الحدائق از وی روایت کرده اند و با آنکه بیش از چهل و پنج سال عمر نکرده است کتابها و رساله ها و حاشیه ها و شروح در علوم متفرقه از وی نام برده است. در فن نظم نیز قدرتی بسزا داشته است دیوان او را سید علی بحرانی که شاگرد وی بوده است گرد آورده و در آن مقدمه چکامه ای از او با قافیه «خال» که ۲۲ بیت بوده است ایراد کرده و هریک از کلمه «خال» متضمن معنای بخصوصی است که اجمالی از معانی آنها را در اعیان الشیعه، ج ۷، ص ۳۰۶ متذکر شده است. ماحوزی در هفدهم رجب سال ۱۱۲۱ ه.ق وفات یافته و جنازه او را به قریه «دونج» برده و در جوار قبر شیخ میثم بن معلی جد شیخ میثم بحرانی به خاک سپرده اند-م.

روز درگذشت حجه الاسلام و المسلمین آقای آقا شیخ حسین مقدس رضوان الله تعالی علیه والد اینجانب بوده که ترجمه این مجلد همراه با درگذشت ایشان اتفاق افتاده است محض یادبود و ادای پاره ای از حقوق ایشان نام آن مرحوم را در اینجا آورده و آرزومندم این اثر ناچیز در باطن، مرضی خاطر ایشان قرار بگیرد.

مشهد مقدس رضوی. محمد باقر ساعدی

ص: ۵۳۰

آیات الاحکام، مقدس اردبیلی، ۴۸۳

الف

اثبات الهداه، شیخ حر عاملی، ۱۶۲، ۹۹، ۲۹۳، ۲۷۵، ۳۶۲، ۱۶۳

اثنی عشریه، شیخ بهائی، ۱۹۵

اثنی عشریه فی المواعظ العدديه، ابن قاسم، ۲۳۸، ۱۸۳

اجازة ابراهيم بن سليمان قطيفي به خليفه شاه محمود، ۳۴۹

اجازة ابراهيم بن سليمان قطيفي به سيد جمال الدين فرزند سيد نور الله شهيد، ۳۴۹

اجازة ابراهيم بن سليمان قطيفي به مولى شمس الدين محمد بن حسن استرآبادى، ۳۴۹

اجازة ابراهيم بن سليمان قطيفي به شيخ شمس الدين محمد بن ترك، ۳۴۹

اجازة ابراهيم بن سليمان قطيفي به شيخ منصور، ۳۴۹

اجازة ابراهيم بن سليمان قطيفي به امير معز الدين محمد اصفهاني، ۳۵۱

اجازة ابن فهد، ۱۲۶

اجازة ابن مؤذن جزينى به شيخ على ميسى، ۱۵۷، ۱۱۶

اجازة شيخ احمد بيسانى به شيخ احمد بن شيخ احمد بن شيخ محمد بن ابى جامع عاملى، ۲۰۱

اجازة امير شرف الدين شولستانى، ۳۶۷

اجازة سيد جلال الدين بن عبد الحميد بن فخار موسى حائرى به اربلى، ۲۰۹، ۲۱۰

اجازة حسين بن على حماد ليثى واسطى به

شیخ نجم الدین خضر بن محمد بن نعیم مطار آبادی، ۴۲۴، ۱۴۳، ۱۰۳، ۶۳

اجازة حسین بن فادار به علی بن محمد بن علی کاشانی، ۲۸۷

اجازة ملا حاج حسین نیشابوری به ملا نوروز تبریزی، ۴۸۴، ۳۶۷، ۱۱۸

اجازة شهید اول به ابن خازن، ۳۶۹، ۲۴۲، ۴۲۵

اجازة شهید اول به فرزندش علی بن محمد بن مکی عاملی جزینی، ۳۱۱

اجازة شهید ثانی، ۱۸۵، ۱۷۸

اجازة شهید ثانی به حسین بن عبد الصمد (پدر شیخ بهائی)، ۱۵۲

اجازة صاحب مدارک به ملا محمد امین استرآبادی، ۳۱۲، ۱۵۴

اجازة صاحب مدارک به حسن بن علی بن شدقم، ۱۵۸

اجازة صاحب معالم، ۱۳۶

اجازة صفی الدین طریحی به ابو الحسن فتونی عاملی نجفی، ۴۱۴

اجازة صفی الدین طریحی به عبد الواحد بورانی نجفی، ۴۱۴

اجازة صهیونی به شیخ علی میسی، ۱۲۶، ۱۵۵

اجازة عبد الحمید بن فخار موسوی به علی بن سید غیاث الدین عبد الکریم بن جمال الدین، احمد بن طاوس حسنی، ۱۶۰

اجازة عبد الرحیم بن احمد شیبانی (ابن اخوه) به علی بن محمد شعیری، ۲۸۵

اجازة علامه حلی به بنی زهره، ۲۸۲، ۱۴۲، ۴۶۱، ۴۶۰، ۴۵۲

اجازة علامه حلی به علی بن محمد رشید الدین آوی، ۲۵۳

اجازة شیخ علی (نواده شهید ثانی) به سید میرزا فخر الدین مشهدی خراسانی، ۴۱۶

اجازة سید علی بن سلیمان حسینی برای یکی از شاگردانش، ۱۳۹

اجازة علی بن عیسی اربلی به شیخ مجد الدین فضل بن یحیی بن مظفر بن طیبی، ۴۷۱، ۴۷۰، ۲۱۸

اجازة علی بن محمد بن دقماق شریف حسینی به عبد اللہ بن سیف الدین بن تائب، ۲۴۸، ۲۴۷

اجازة علی بن محمد بن عبد الحمید نیلی به ابن فهد حلّی، ۲۵۹

اجازة علی بن هلال عاملی کرکی به ملا ملک محمد بن سلطان حسین اصفهانی، ۳۵۳

اجازة علی بن یحیی خیاط (ابو الحسن) به سید بن طاوس، ۳۵۵

اجازة شیخ علی کرکی به شیخ حسین

ص: ۵۳۲

اجازة شيخ علي كركي به شيخ علي ميسي، ۳۹۸، ۳۵۰، ۱۵۵، ۱۵۳

اجازة شيخ علي كركي به علي بن عبد الصمد (عموي شيخ بهائي)، ۱۵۱

اجازة شيخ علي كركي به فرزند شيخ علي ميسي، ۳۵۰

اجازة شيخ علي كركي به ملا برهان الدين ابو اسحاق ابراهيم بن زيد الدين ابو الحسن علي خوانساري اصفهاني، ۴۶۰، ۴۲۲

اجازة شيخ علي كركي به ملا برهان الدين محمد بن محمد بن علي حمداني قزويني، ۴۶۰

اجازة فخر الدين طريحي به صفي الدين طريحي (فرزندش)، ۴۱۴

اجازة شيخ فخر الدين (فرزند علامه حلي) به شيخ زين الدين علي بن حسن بن احمد بن مظاهر، ۲۴۷

اجازة سيد فضل الله راوندي به حاج علي بن يوسف بن حسن، ۳۶۴

اجازة محمد بن احمد بن حماد انصاري، ابو بشير (معروف به دولابي) به اربلي، ۲۰۸

اجازة شيخ محمد بن جابر بن عباس نجفي به سيد امير مرتضي سروى، ۴۸۴

اجازة شمس الدين محمد بن داود مؤذن جزيني به علي ميسي، ۱۵۷، ۱۵۴

اجازة محمد بن حسين بن عبد الصمد (شيخ بهائي) به ملا كمال الدين حسين مازندراني مشهور به مولا حسيني، ۵۰۶

اجازة محمد بن حسين بن عبد الصمد (شيخ بهائي) به سيد علي بن علوان حسيني كاملي بعلبكي، ۱۹۱

اجازة محمد بن مكّي (شهيد اول) به محمد بن مؤذن جزيني، ۱۵۷

اجازة محمد بن يوسف بن محمد گنجي شافعي به اربلي، ۲۰۹

اجازة ملا ميرزا محمد استرآبادي به ملا محمد امين استرآبادي، ۴۶۰

اجازة محمد باقر مجلسي به ملا حاجي ابو تراب، ۴۸۲

اجازة شيخ محمد سبط به ملا محمد امير استرآبادي، ۱۲۰

اجازة سيد مرتضي به شاگردش سيد ناصر الدين ابو المعالي محمد، ۴۶۱

اجازة مقرى به فخار بن معد بن فخار موسى، ٣٩٤

اجازة شيخ نعمه الله بن خاتون عاملى به سيد بن شدم مدنى، ٣١٢، ١٩٠، ١٥٤، ٣٤٩

اجازة شيخ يوسف بن علوان به شيخ

ص: ٥٣٣

محمد بن زنجي، ٣٥٦

احتجاج طبرسي، ٤٣٢، ٤٢٣، ١٩٣، ٤٣

احسن التواريخ، حسن بيك روملو، ١٤٤، ٤٩٧، ٣٨١، ١٤٦

اختيار رجال كشي، ٣٧٥، ١٢٧

اخلاق ناصري، ٣٩٧

اربعين، رازي، ٥٢٢

اربعين، شهيد اول، ٢٣٦، ١٢٥، ٣٧، ٧٦، ٣٦٨، ٤٦٢، ٤٦١، ٤٦٠، ٣٥٧

اربعين، شيخ بهائي، ٤٦٠، ٤٠١، ١١٦

اربعين، محمد باقر مجلسي، ١٢٦

اربعين، سيد علاء الدين، ٣٩٢

اربعين، منتجب الدين ٢٢٧، ٢٢٦، ١٨٢، ٤٩٥، ٤٩٢، ٣٩١، ٣٧٠، ٢٣٩، ٢٣١، ٥١٣، ٥٠٥

ارشاد الاذهان، ٥١٨، ٢٥٠، ٢٤٩

ارشاد القلوب ديلمي، ٩٩

اسامي، مشايخ الشيعة-رساله في اسماء مشايخ الشيعة

استبصار، ٤٣٤، ١٩٩

استيعاب، ابن عبد البر، ٤٩٠، ٤٧٧، ٤٧٦

اسرار الامامه، حسن طبرسي، ٤٣٤، ٤٣٣

الاطهار، ابن زهره، ٣٤٨

اعلام الوري، ٤٢٣

اغاني، ابو الفرج، ٤٧٦

اقبال، سيد بن طاوس، ١٧٧، ١٧٦، ١٥٩، ١٤٩، ٢٩٠، ٢٨٨، ٢٠٦، ٢٠٤، ٢٠٣

الاقتصاد، شيخ طوسي، ٢٣

اقصى الهمه فى معرفه الائمه، سيد على حسيني، ٩٧

الآل، ٣٢٥

الفیه شهيد، ١٥١

الليس، ٣٢٥

الامامه و التبصره من الحيره، ٢٦، ٢١

امان الاخطار، سيد بن طاوس، ٢٧٤، ٤٩٠، ٤٣١

امالى، شيخ صدوق، ٢٧٥، ٢٤١، ٢٢٥، ٤٦٢، ٢٧٦

امالى، شيخ طوسي، ٢٧٢، ٢٠٤، ١٤١، ٢٩٤

امل الآمل، اكثر صفحات

الانساب، ٢٨٩

انساب، سمعاني، ٤٥٧، ٣١٤

انساب السادات، محمد بن قاسم بن معيه حسني نسابه، ٤٦٥، ١٢٤

الانوار الجليه، ٣٤٨

ايضاح الاشتباه، علامه، ١٧٠، ١٠٢، ٩٣، ٢٨٤، ١٧٧

ايضاح المقاصد، ٤٧٤

ب

الباب المفتوح الى ما قيل فى النفس و

ص: ٥٣٤

تخطئه الانبياء، غزالي شافعي، ٣٧

التدوين في تاريخ قزوين، ١٨٠، ١٧٩، ١٨١

تذكرة دولتشاهي، ٥٢٣، ٥٢٤

التذكرة، صفي الدين صفدي، ٥٠٨

تذكرة الفقهاء، علامه حلي، ٣٣٤

تشجير الانساب، ٢٩٠

تعليقات امل الآمل، جزايري، ٤٢١

تعليقات رجال استرآبادي، ٢٦٧

تعليقات خلاصه، شهيد ثاني، ٣٢٥، ٤٤٦

تعليقات كشف الغمه، كفعمي، ٢١٨، ١٢١

تعليقة دروس شهيد، ٣٣٥

التعجب كراچكي، ٣٥

تفسير قاضي، ٣٩٣

تفسير كشاف، ٣٩٣

تقويم البلدان، ٣١٤، ٢١٩

تكملة امل الآمل، ١٣٣

تكملة الدروس، سيد جعفر بن محمد ملحوس حسيني، ٢٣٧

تلقيين اولاد المؤمنين، كراچكي، ٣٥

تنزيه الانبياء، سيد مرتضي، ٣٧

تنزيه ذوى العقول فى انساب آل الرسول، ٦٥

تهذيب الانساب و نهايه الاعقاب، ٥٢، ٥٤

تهذيب علامه حلى، ٤٤٧، ٢٤٩، ١٩٩، ٤٤٨

ث

ثمار المجالس و نثار العرائس، افندى، ٣٤٢

الثاقب فى المناقب، شيخ محمد بن على گرگانى، ٢٧، ٢١٩

ج

الجامع، يحيى بن سعيد حلى، ٢٠٣، ٤٦٢

جامع الاخبار، شعيرى، ١٣٤، ٤٢٦

جامع الاسرار و منبع الانوار، سيد حيدر بن على آملى، ٢٢٨

جامع الاصول، ابن أثير جزرى، ٣٩

جامع التواريخ (تاريخ رشيدى)، ٢٥٤، ٢٥٥

جامع الفوائد، علم الدين بن سيف بن منصور، ٩٨

جامع المقال، رماحى، ٢١، ٣٢، ٤١٢

جامع شتات الرواه (رجال سيد على بن عبد الحميد)، ١٢٣، ٢٩٢

جزيره الخضراء، ٤٦٠، ٤٦٨

جماع الاسبوع، سيد بن طاوس، ١٢٨، ٣٥٧، ٣٥٦، ٣٢٣، ٢٧٢، ٢٧١، ٢٥٩

جوامع السعادات فى فنون الدعوات، عبد الرحيم بن حسين بحراني، ٥٢٨

جواهر المضيئه فى طبقات الحنفيه، ٢٢٠، ٤٧٦

ح

حاشیة شهید ثانی بر ارشاد، ۱۰۴

حاشیة شهید ثانی بر خلاصه، ۶۴، ۶۵

حاشیة ملا محمد تقی مجلسی بر رجال میر مصطفی، ۲۳۸

حجہ الاسلام فی شرح تہذیب الاحکام، ۱۹۹

الحجہ علی الذاہب الی تکفیر ابی طالب، ۴۰۷، ۴۰۶، ۴۰۱، ۳۹۵

حدوث العالم، افندی، ۳۳۷

حدیقه الہلالیہ، ۲۰۴

الحساب، خواجه نصیر الدین، ۲۵۴

خ

الخرائج و الجرائح، قطب راوندی، ۲۷، ۵۰۹، ۲۹۴، ۷۰، ۳۱

خلاصہ الاقوال - خلاصہ الرجال

خلاصہ الرجال، علامہ حلّی، ۹۱، ۶۴، ۳۲، ۲۶۶، ۲۶۵، ۲۶۲، ۱۷۰، ۱۳۶، ۱۰۶، ۳۳۶، ۳۲۵، ۲۸۴، ۲۸۳، ۲۸۲، ۲۶۷،

ص: ۵۳۶

۴۴۶،۴۶۰،۵۰۹

خلاف، شیخ طوسی، ۴۲۷،

د

الدر المثور، ۱۹۱

الدرایه، شهید ثانی، ۵۰۶

الدره الباهره من اصداف الطاهره، ۲۵

الدروس الشرعیه، ۳۳۵، ۲۴۸، ۲۵۰

دفع المناواه، سید حسین مجتهد کرکی، ۴۳۳، ۴۳۲، ۲۱۹، ۱۶۴، ۷۰، ۶۳، ۴۵۶

دلایل الامامه، طبری، ۳۴۷

دمیه القصر، باخرزی، ۲۴۲

دول الاسلام، ذهبی، ۴۸۰

دیوان ابو العلاء معری، ۹۲

ذ

الذریه الطاهره، محمد بن احمد بن حماد انصاری، ۲۰۸، ۲۱۰

الذکرى، شهید اول، ۲۴۸، ۲۳، ۲۲

ر

ربیع الشیعہ، ۴۳۰، ۴۲۹، ۴۲۶

رجال ابن داود، ۱۸۱

رجال شیخ طوسی، ۲۷۱، ۱۴۱، ۷۹، ۲۸۴، ۵۰۹

رجال قهپائی، ۴۹

رجال كشي، ٥٠٩

رجال مير مصطفى تفرشي - نقد الرجال

رجال ميرزا محمد استرآبادي، ١٥٤، ١٠٦، ١٨١، ١٧٢، ١٦٩

رجال نجاشي، ١٧٠، ١٢٨، ٦٦، ٣١، ٣٢٥، ٣٢٤، ٣٢٣، ٢٨٣، ٢٨٢، ٢٨١، ٥٢٧، ٣٨٧، ٣٣٦

الرخصه، امير محمد مؤمن استرآبادي، ١٦٢

رد رسالة تجلي شيرازي، ملا محمد گيلاني، ١٣١، ١٣٠

رد رسالة ملا محمد باقر خراساني (محقق سبزواري)، ١٣٠

رد شرعه التسميه، امير رفيع الدين محمد صدر كبير، ٤٥٦، ٥٢٢

رد نهج الحق الحق علامه حلي، فضل الله كاشي، ٢١١

رسالة ابن العودي، ١٣٣

رساله السجود، شيخ علي كركي، ١٥١

رساله اي فارسي به نام شاه تهماسب، جمال الدين بن شيخ محمد، ١١٥

رساله في اسامي مشايخ الشيعة، ٢٣٨٥، ٤٤٣، ٤٤٢، ٤٤١، ٢٢٠، ١٤٩

رساله ملا محمد باقر كوهبناني، ١٤٥

رساله نوروزيه، ملا محمد تقى رازي، ١٦٦

ص: ٥٣٧

زبده التواريخ، ۲۵۵

زوائد الفوائد، رضی الدین علی فرزند سید بن طاوس، ۲۰۶، ۲۰۵، ۲۰۴، ۲۰۳، ۱۷۶

السرائر، ابن ادريس، ۴۷۴، ۳۹۴، ۳۵۶

سرّ انساب العلویین، ۲۹۰

سلافه العصر، سید علی خان کبیر، ۱۰۹، ۳۰۵، ۱۹۵، ۱۳۴

الشافیه، ابن حاجب، ۳۷۳

شرايع، محقق حلّی، ۲۵۰، ۲۴۹، ۲۴۸

شرح احوال شیخ بهائی، ۳۳۳

شرح ارشاد البیان، ۲۴۸

شرح ارشاد، شهید اول، ۲۴۹، ۲۴۸

شرح تجرید، قوشچی، ۲۲۸

شرح تهذیب الاصول، ۳۵۰

شرح الجعفریه، شرف الدین علی استرآبادی، ۹۹

شرح درایه الحدیث شهید ثانی، ۱۲۲

شرح شمسیه، ۲۲۸

شرح شهاب قضاعی، ابو الفتوح رازی، ۱۵۹

شرح قواعد الاحکام کرکی، ۱۵۶، ۹۸

شرح لمعه، ٢٢٩

شرح مختصر النافع، شيخ ابراهيم قطيفي، ١٢٣، ١٢٢

شرح مصباح المتعجب، ١٧٥

شرح مقامات حريري، ٥٠٦

شرح نهج البلاغه ابن ابى الحديد، ٤٢، ٨٤، ٣٩٨، ٢٦٨

شرح نهج البلاغه ابن ميثم، ١٠٣

شرح نهج البلاغه سيد رضى، ٨٢، ٨٣، ٢٦٨، ٨٤

شرح نهج البلاغه، على بن عبد الحميد معتزلي، ٨٤

شرعه التسميه، ميرداماد، ٢١٢

الشهاب، قاضى ابو عبد الله محمد بن سلامه قضاعى، ٣١٢

ص

صحيفه الرضا، ٤٣٦، ٤٣٥، ٤٣٤، ٤٣٠، ٤٦٢، ٤٣٩

صحيفه سجديه، ٣٠١، ٢٩٩، ٢٤٦، ١٠٣، ٤٩٢، ٤٩١، ٤٩٠، ٣٩٨، ٣٠٢

الصراط المستقيم، زين الدين بياضى، ٢٨٣، ٣٦٣

ط

طبقات ابن سعد، ٤٩٠، ٤٧٥

ص: ٥٣٨

عالم آراى عباسى، ٣٣٢، ١٩٤، ١٩٣، ٥١٨، ٥١٧، ٤٩٩، ٤٤٩، ٣٨٩، ٣٧٣، ٥٢٠، ٥١٩

العدد القويه لدفع المخاوف اليوميه، ٥١٠

عمده الطالب فى نسب آل ابى طالب، ٤٦٥

عيون اخبار الرضا، ٣٣٤

غايه المرام، سيد هاشم بحراني، ٣٦٣

غور الحكم آمدى، ٣١٤، ٣١٢

الغرر و الدرر، سيد حيدر بن محمد حسيني، ١٣٥

الغرر و الدرر، سيد مرتضى، ٤٦١، ٢٩٤

الغره، ٤٧٥، ١٣٩

الغنيه، ابن زهره، ٣٤٨

غوالى اللثالى، ٢٩٣، ١٦٦، ١٦١، ١٣٥، ٣٨٦، ٣٦٥، ٣٥٠

غيبه، شيخ طوسى، ١٦٤، ١٢٤، ٢٩، ٢٨

فائده، شيخ حسن، ١٧٢، ١٧١

فتح الابواب، سيد بن طاوس، ١٣٦، ٤٦٥، ٣٥٧

فرائد السمطين، حموينى، ١٥٠، ٨٦، ٨٨، ٤٥٨، ٣١٥

فرائد و القلائد، اسفراينى، ٣١٢

فرج الكرب، كفعمى، ١٣٢، ١٢١، ١١٦، ٣٢٠، ٣١٩

فرج المهموم فى معرفه الحلال و الحرام من عمل النجوم، ٤٥٦، ٤٣١، ٣٢٧، ١٥٩

فرحه الغرى، عبد الكريم بن طاوس، ١٥٩، ٣٩٧

الفصول، شيخ مفيد، ٦٢، ٦١

فصول، خواجه نصير الدين، ٣٦٥

الفصيح المنظوم، ثعلب، ١٦٠

فضائل امير المؤمنين، على بن عبد العزيز نيشابورى، ١٥٩

فقه الرضا، ٢٦

فلاح السائل، ابن طاوس، ٣٦٢، ٢٣٢، ٤٩٠، ٤٥٦، ٤٣١

فهرست شيخ طوسى، ٧٧، ٧١، ٣٤، ٣٣، ٥٢٧، ١٧٠، ١٤٢، ١٤١

فهرست، محمد بن على حمدانى قزوينى، ١٣٥، ١٣٤

فهرست منتجب الدين، اكثر صفحات

ق

قبس المصباح صهرشتى، ١٥١

قرب الاسناد، حميرى، ٣٥٠، ٢٢٨، ٨٨

قصص الانبياء راوندى، ٤٢٣، ٢٠٢، ١٤٧

ص: ٥٣٩

٤٥٣،٣٤١،٤٨٨

قواعد، شهيد اول، ٢٥٠، ٢٤٩، ٢٤٨، ٣٤١، ٤٨٨

قواعد، علامه، ٣٥٠، ٣١١، ٢٢٩، ٢٢٨، ٥١٧

ك

كافي، كليني، ٢٦٥، ٢٦٣، ٢٦٢، ١٩٩، ٢٦٦، ٤٤٤

كامل، ابن اثير، ٥٠٩، ٢٦٤

كمال الدين و تمام النعمه، صدوق، ٢٦٧

كشاف، ٤٢١

كشف الغمه، ٤٧١، ٤٧٠، ٤٦٨، ١٢١، ٩٩

كفايه الطالب في مناقب علي بن ابي طالب، محمد بن يوسف بن محمد گنجي شافعي، ٢٠٩

الكفايه في النصوص، علي بن محمد خزاز قمي، ٢٣١

كنز الفوائد كراچكي، ٩٩، ٣٥

كنوز النجاح، شيخ طبرسي، ٤٤٣، ٤٤٢

ل

لباب، ٣١٤

لسان الواعظين، ٤٧٤، ٤٧٢، ٣٢٨

لمعه شهيد اول، ٢٤٨، ٢٢٠

اللمعه في مسئله الجمع، ٤٣٣، ٤٣١

م

ما نزل من القرآن في اهل البيت (ع)، ابن حجام، ١٠٠، ٩٩

مبادئ الاصول، علامه حلي، ٢٤٩

مجالس المؤمنين، قاضي نور الله شوشتری، ١٧٥، ١٦٨، ١٦٦، ٩٦، ٨٤، ٨١، ٢٣، ٤٥٧، ٤٥٤، ٤٤٠، ٤٢٢، ٢٨٠، ٢٢٧

مجامع الاصول (جامع الاصول)، ٨١، ٩٠

المجتبى من دعاء المجتبى، سيد بن طاوس، ٢٢٣، ٢٢٤

المجدي في انساب الطالبين، ١٦٦، ١٠٢، ٣٩٩، ٣٩٦، ٣٢٧، ٢٨٨، ٢٨٧، ٢٣٤

مجمع البحرين، طريحي، ٨٠، ٤١١

مجمع البيان، طبرسي، ٢٢٣، ٣٩٣

مجمع الرجال، ٢٦٦

المجموع، تاليف يكي از اصحاب ما، ٢٥٩

المجموع الرائق من ازهار الحدائق، ١٧٣

سيد هبه الله موسوي، ١٧٣

مختصر، محقق حلي، ٢٤٨، ٢٤٩، ٢٥٠

مختصر، ذهبي، ٤٧٦

مختصر البصائر، حسن بن سليمان بن خالد حلي، ١٦١

مختصر تاريخ ابن خلكان، ٤٧

مختلف علامه، ٢٤٩، ٣٥٠

المحججه لثمره المهججه، ٢٠٤، ٢٠٦

ص: ٥٤٠

مدینه المعاجز، سید هاشم بحرانی، ۳۴

المرشد، صدوق، ۴۹

مزار کبیر، شیخ محمد بن جعفر مشهدی، ۱۳۲

المسائل، اطراوی عاملی، ۲۰۲

المسائل، شهید اول، ۲۴۸، ۲۰۲

المسائل الناصریات، ۳۵

مسار الشیعہ، ۴۷۵، ۴۷۴

مشترک، ۳۱۴، ۲۱۹

مشکاه الانوار، کفعمی، ۴۳۲، ۴۲۳، ۲۸۲

مصائب النواصب، ۴۷۳

مصباح، شیخ طوسی، ۲۹۹، ۲۴۹

مصباح صغیر، ۲۹۹، ۱۶۸، ۱۶۴

مصباح کبیر، ۲۹۹

مصباح کفعمی، ۳۲۰، ۳۱۹، ۳۱۶، ۱۷۲، ۴۷۴، ۴۳۲، ۴۳۱، ۳۶۵، ۳۲۴

معالم، شیخ حسن، ۱۶۹، ۱۳۶

معالم الزلفی، ۳۲۸، ۸۶

معالم العلماء، ۲۸۳، ۱۰۱، ۶۷، ۳۲، ۲۵، ۵۰۳، ۴۲۵، ۳۸۶، ۳۴۴، ۲۸۸، ۲۸۴، ۵۰۸، ۵۲۷

المعجم، ۴۷۵

المغرب مطرزی، ۱۲۷

مفتاح الفلاح، شیخ بهائی، ۱۴۰

المقتبس، ٣٤٨،

مكارم الاخلاق، ٤٣٣، ٤٣٢، ٤٢٨، ٢٢٣، ٤٤١

الملاذ، احمد بن طاوس، ١٥٩،

مناقب، ابن شهر آشوب، ٣٥٥، ٢٠٢، ١٤٧، ٥١١، ٤٦٧، ٤٦٣، ٤٢٨، ٤٢٤

مناقب الخطيب، ٣١٢،

مناقضات العامه و فضائحهم، عبد الجليل قزويني، ٢٧٠،

مناهج النهج، قطب الدين كيدري، ٢٣٢،

منشور الحكم، ٣١٢،

من لا يحضره الفقيه، ٣٤٢، ٢٤٧، ١٩٩، ٢٥،

مناهج الصلاح، علامه حلي، ٢٥٧، ٢٤٩،

منهج المقال استرآبادي، ٢٦٧،

مهج الدعوات، سيد بن طاوس، ١٤٩، ٤٥٦، ٤٣١، ٣٢٤، ٢٩٥، ٢٧٦، ١٥٠،

المهذب، ابن فهد، ١٩٩، ١٦٢، ١٦١،

ن

نظام الاقوال، قرشي، ٣٦٨، ٩٠، ٨٩، ٣٠، ٤٢٣، ٤٠١،

النجاه، ١٩٢،

النجوم، سيد بن طاوس - فرج المهموم نزهه الكرام و لسان العوام، سيد مجتبي بن داعي حسني رازي، ٤٧٧،

نزهه الناظر و تنبيهه الخاطر، ٢٩٨،

نضد القواعد الشهيديه، شيخ مقداد، ٢٢٧،

نقد الرجال، مير مصطفى نفرشي، ٧٧،

۲۳۸،۲۶۶،۲۶۷،۴۲۵،۴۸۲،۴۸۳

نقد المحصل، ۳۲۸،

نواقض الروافض، ۴۴۸،۴۷۲،

نهايه الاحكام، ۲۴۹،

نهايه الاصول، ۳۴۲،۴۸۷،

نهج الايمان، ۳۶۳،

نهج البلاغه، سيد رضی، ۴۹، ۴۸، ۴۷، ۳۵، ۲۸۵، ۲۸۴، ۱۹۳، ۸۴، ۸۳، ۸۲، ۳۶۳، ۲۸۶،

نهج الحق، علامه حلی، ۲۱۱،

و

وسائل الشيعه، ۴۸۳، ۳۱۶، ۲۸۱، ۲۳۱،

وثيقه النجاه، افندی، ۴۲۲، ۳۹۲، ۵۵،

الوسيله الى نيل الفضيله، ۲۰۷،

وسيله النجاه، ۴۸۳،

ی

یادداشتهای ابو علی فرزند شیخ طوسی، ۲۲،

یادداشتهای شهید اول، ۳۴،

یتیمه الدهر ثعالبی، ۶۵، ۸۱،

اليقين، سيد بن طاوس، ۳۵۶، ۱۲۱،

ص: ۵۴۲

سرشناسه: افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ۱۰۶۶ - ۱۱۳۰ ق.

عنوان قراردادی: [ریاض العلماء و حیاض الفضلاء. فارسی]

عنوان و نام پدیدآور: ریاض العلماء و حیاض الفضلاء / تالیف عبدالله افندی اصفهانی؛ ترجمه محمدباقر ساعدی.

مشخصات نشر: مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۸۹ -

مشخصات ظاهری: ج.

شابک: ۵۲۰۰۰ ریال: ج. ۱ (چاپ دوم): ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۲۹۰-۱؛ دوره: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۳۴۹-۶؛ ۴۲۰۰۰ ریال: ج. ۶،

چاپ اول: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۰۴۴؛ ۱۱۴۰۰۰ ریال: ج. ۷: ۹۷۸-۶۰۰-۰۶-۰۳۳-۴

وضعیت فهرست نویسی: فاپا (چاپ دوم/برون سپاری)

یادداشت: نام ناشر از سال ۱۳۷۲ به بنیاد پژوهشهای اسلامی تغییر یافته است

یادداشت: چاپ دوم.

یادداشت: ج. ۶ (چاپ اول: ۱۳۸۶).

یادداشت: ج. ۷ (چاپ اول: ۱۳۹۴).

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ۱۰۶۶؟ - ۱۱۳۰ ق. -- سرگذشتنامه

موضوع: شیعه -- سرگذشتنامه و کتابشناسی

شناسه افزوده: ساعدی خراسانی، محمدباقر، ۱۳۰۶ -، مترجم

شناسه افزوده: بنیاد پژوهش های اسلامی

رده بندی کنگره: BP۵۵/۲/الف ۷/۹۰۴۱۷ ۱۳۸۹

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۹۹۶

شماره کتابشناسی ملی : م ۶۶-۵۳۹

ص: ۱

اشاره

بسم الله الرحمن الرحيم

ص: ٢

رياض العلم، وحياض الفضلاء

جلد پنجم

تالیف: میرزا عبداللہ افندی اصفہانی

ترجمہ: محمد باقر ساعدی

ص: ۳

فهرست مطالب

صفحه	عنوان	صفحه	عنوان
۲۸	محسن بن محمد مؤمن استرآبادی	۱۹	مقدمه مترجم
۲۸	محفوظ بن وشاح بن محمد	۲۱	ماجد بن علی بن مرتضی بحرانی
۳۳	محمد معزالدین	۲۲	ماجد بن محمد بحرانی
۳۳	محمد رفیع الدین	۲۳	ماجد بن هاشم بن علی بن مرتضی بحرانی
	محمد بن ابراهیم بن جعفر، ابو عبدالله کاتب	۲۵	مانکدیم بن اسماعیل بن عقیل علوی
۳۳	نعمانی	۲۵	مؤید بن ابی علی مقری مسکنی
۳۵	محمد بن ابراهیم شیرازی، صدرالدین	۲۵	مؤید بن صالح
۳۶	محمد بن ابراهیم بن زهره حسینی حلبی	۲۶	مؤید بن مسعود بن عبدالکریم
۳۷	محمد بن ابی جعفر بن امیرکا مصدری	۲۶	مجتبی بن امیرة بن سیف النبی جعفری زینبی
۳۸	محمد بن ابی الحسن بن هموسه ورامینی	۲۶	مجتبی بن حمزة بن زید
۳۸	محمد بن ابی الحسن بن عبدالصمد قمی	۲۶	مجتبی بن داعی بن قاسم حسنی
	محمد بن ابی عمران موسی، ابو الفرج کاتب	۲۷	مجتبی بن محمد حسنی کلینی
۳۸	قزوینی	۲۷	مجمع بن محمد بن احمد مسکنی
۳۸	محمد بن ابی غالب، نجیب الدین	۲۷	محسن بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی
۳۹	محمد بن ابی القاسم بن محمد طبری آملی	۲۸	محسن بن محمد دیباجی

محمدبن ابی نصر قمی، زین الدین	۴۰	محمدبن اسماعیل بن محمد حسینی
محمدبن ابی هاشم حسینی مرعشی	۴۰	مامطیری
محمدبن احمدبن ابی المعالی علوی موسوی	۴۰	محمدبن اسماعیل حسینی مشهدی
محمدبن احمد اردستانی	۴۰	محمدبن امیر کابن ابی الفضل جعفری
محمدبن احمد بصروی	۴۱	قوسینی
محمدبن احمدبن ادریس	۴۱	محمدامین استرابادی
محمدبن احمدبن جنید، ابو علی	۴۲	محمدامین بن محمدعلی کاظمی
محمدبن احمدبن حسین خباز بلدی	۴۴	محمدآوی، شمس الدین
محمدبن احمدبن حسین نیشابوری، ابو سعید	۴۷	محمدبن ایرانشاه بن ابی زید حسینی
محمدبن احمد حسینی گیلانی	۴۸	محمدبن ایرانشاه بن فخرامین حسینی
محمدبن احمدبن داودبن علی، ابوالحسن	۴۸	دیباچی
محمدبن احمدبن شهریار خازن	۴۹	محمدبن بادالنجار حسینی
محمدبن احمدبن صالح سیبی قسینی	۴۹	محمدباقر استرابادی، طالبان
محمدبن احمد صهیونی عاملی	۵۰	محمدباقر بن غازی قزوینی
محمدبن احمدبن عباس بن فاخر دوریستی	۵۰	محمدباقر بن محمدتقی مجلسی
محمدبن احمدبن علی بن شاذان کوفی	۵۱	محمدباقر بن محمد حسینی استرابادی،
محمدبن احمد فتال فارسی	۵۲	داماد
محمدبن احمدبن محمد حسینی	۵۴	محمدباقر بن معزالدین حسینی رضوی
محمدبن احمدبن محمد حنائی عاملی	۵۴	محمدباقر بن محمد مؤمن خراسانی
محمدبن احمدبن محمد حسینی عاملی	۵۵	سبزواری
محمدبن ابی العباس احمد اموی ایبوردی	۵۵	محمدبن بشیر علوی حسینی
محمدبن احمدبن محمد وزیری	۵۶	محمد بویهی رازی
محمدبن ادریس عجلی حلی	۵۷	محمدبن محمدبن حسین حسینی کیسکی
محمد حسینی استرابادی، جمال الدین	۶۰	محمدتقی بن ابی الحسن حسینی استرابادی
محمدبن اسعدبن حسین حسینی	۶۱	محمدتقی دهخوارقانی
محمدبن اسکندر بن دریس	۶۱	محمدتقی بن عبدالوهاب استرابادی
محمدبن اسماعیل بن حسن هرقلی	۶۱	محمدتقی بن مجلسی اصفهانی

۱۳۵	محمد بن حسن فتال نیشابوری	۸۵	محمد جبعی عاملی
۱۳۶	محمد بن حسن، رضی الدین قزوینی	۸۵	محمد بن جعفر بن امیر کاکهلانی سروی
۱۳۸	محمد بن حسن بن منصور نقاش موصلی	۸۶	محمد بن جعفر حائری
۱۳۸	محمد بن حسن بن مطهر حلی، فخرالدین	۸۶	محمد بن جعفر بن ربیع مسکنی
۱۴۲	محمد بن حسین موسوی، شریف رضی	۸۶	محمد بن جعفر بن ناحلی
۱۵۲	محمد بن حسین بن ابی الحسین قزوینی	۸۷	محمد بن جعفر مشهدی
۱۵۲	محمد بن حسین بن احمد بن طحال	۸۸	محمد بن جعفر بن هبة الله بن نما
۱۵۳	محمد بن حسین بن اعرابی عجلی	۸۸	محمد بن ابی جمهور احسانی
۱۵۳	محمد بن حسین حر عاملی	۹۲	محمد بن جهیم اسدی
۱۵۴	محمد بن حسین بن حسن عاملی میسی	۹۳	محمد بن جویر مدنی
۱۵۴	محمد بن حسین بن حسن موسوی عاملی	۹۴	محمد بن حارث جزائری
۱۵۴	محمد بن حسین دیناری آبی	۹۴	محمد بن حسام عاملی عینائی
۱۵۴	محمد بن حسین سبعی احسانی	۹۴	محمد بن حسن بن ابی الرضا علوی بغدادی
۱۵۴	محمد بن حسین شوهانی	۹۴	محمد بن حسن استرابادی، رضی الدین
۱۵۴	محمد بن حسین بن عبد الجبار طوسی	۹۷	محمد بن حسن بن حسولة قمی
۱۵۵	محمد بن حسین، بهاء الدین عاملی	۹۷	محمد بن حسن بن حسین زغینی
۱۷۰	محمد بن حسین بن عبد الصمد تمیمی	۹۷	محمد بن حسن بن حسین مرکب
۱۷۱	محمد بن حسین بن عمید	۹۷	محمد بن حسن حسینی مرعشی
۱۷۵	محمد بن حسین محتسب	۹۷	محمد بن حسن بن درید ازدی
۱۷۵	محمد بن حسین، أبو المعالی حمدانی	۱۰۴	محمد بن حسن رازی، مختص الدین
۱۷۶	محمد بن حسین بن محمد جعفری محدث	۱۰۴	محمد بن حسن بن زین الدین عاملی
۱۷۶	محمد بن حسین جعفری	۱۱۰	محمد بن حسن شوهانی
۱۷۶	محمد بن حسین بن محمد الحسنی الکیسکی	۱۱۰	محمد بن حسن طوسی، والد نصیر الدین
۱۷۶	محمد بن حسین بن محمد بن قریب	۱۱۰	درویش محمد بن حسن عاملی
۱۷۷	محمد بن حسین بن منتهی حسینی	۱۱۱	محمد بن حسن بن علی حلبی
۱۷۷	محمد بن حسین بن منیر	۱۱۱	محمد بن حسن بن علی بغدادی علوی
۱۷۷	محمد بن حسین بن موسی موسوی	۱۱۲	محمد بن حسن بن علی حر عاملی

١٨٥	محمد بن سعيد، صفى الدين	١٧٧	محمد حسيني حلي، أبو الغنائم
١٨٦	محمد بن سعيد دورقي	١٧٨	محمد بن حماد جزائري
١٨٦	محمد بن سعيد بن هبة الله راوندي	١٧٨	محمد بن حمدان بن محمد حمداني
١٨٦	محمد بن سليمان حمداني، أبو زكريا	١٧٨	محمد بن حمزة حسيني، أبو الكرم
١٨٦	محمد بن سماقة عاملي مشغري	١٧٨	محمد بن حيدر حداد
	محمد بن سيف النبي بن منتهى حسيني	١٧٩	محمد بن حيدر بن مرعش حسيني
١٨٦	مرعشي	١٧٩	محمد بن حيدر بن نجم الدين عاملي
١٨٧	محمد شاه بن قاسم حسني وراميني		محمد بن حيدر بن نور الدين علي موسوي
١٨٧	محمد بن شجاع قطان	١٧٩	عاملي
١٨٧	محمد بن شرف حسيني جزائري	١٧٩	محمد بن خاتون عاملي عينائي
	محمد بن شرف شاه بن زيارة الحسيني	١٨٠	محمد بن داود العاملي جزيني
١٨٨	نيشابوري	١٨٠	محمد بن رستم طبري كبير
	محمد شفيق بن رفيع الدين محمد واعظ	١٨١	محمد بن رضابن أبي طاهر حسني
١٨٨	قزويني	١٨١	محمد رضا حسيني
١٨٩	محمد بن شمس الشرف حسيني سليقي	١٨٢	محمد بن رضا القمي
	محمد صالح بن أحمد مازندراني،	١٨٢	محمد رويدشتي، شرف الدين
١٨٩	حسام الدين		محمد زمان بن محمد جعفر رضوي
١٩٠	محمد بن صالح سبيبي قسيني	١٨٣	مشهدى
١٩٠	محمد صالح حسيني ترمذي كشفى	١٨٣	محمد بن زهرة، أبو حامد حسيني حلي
١٩٠	محمد صالح بن محمد باقر قزويني روغني	١٨٤	محمد بن زيد بن علي فارسي
	محمد طاهر بن محمد حسين شيرازي	١٨٤	محمد بن زين بن داعي حسيني
١٩١	قمي		محمد بن زين الدين بن علي عاملي
١٩٢	محمد بن طحال مقدادي حائري	١٨٤	مشغري
١٩٢	محمد بن عابد جزائري	١٨٤	محمد بن زين العابدين عاملي نباطي
١٩٢	محمد بن عبد الحسين بن أبي شبانة بحراني	١٨٥	محمد بن زين العرب حسيني قمي
١٩٣	محمد بن عبد الرحمن بن قبة رازي	١٨٥	محمد بن سعد بن محمد اسدي
١٩٣	محمد بن عبد الصمد نيسابوري	١٨٥	محمد بن سعد بن هبة الله بن دعويدار

۲۰۹	محمد بن علی رازی، نصیرالدین	۱۹۳	محمد بن عبدالعزیز بن ابی طالب قمی
۲۱۰	محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی	۱۹۳	محمد بن عبدالعلی بن نجدة
۲۱۴	محمد بن علی بن طاووس حسنی	۱۹۴	محمد بن عبدالکریم، جمال الدین
۲۱۴	محمد بن علی بن ظفر حمدانی	۱۹۴	محمد بن عبدالکریم وزیری
۲۱۵	محمد بن علی العاملی تبینی	۱۹۵	محمد بن عبدالله رضوی
۲۱۵	محمد بن علی بن أحمد حرفوشی عاملی	۱۹۵	محمد بن عبدالله سعی احسانی
	محمد علی بن أحمد بن موسی عاملی	۱۹۵	محمد بن عبدالله بن زهرة حسینی حلبی
۲۲۱	نباطی	۱۹۵	محمد بن عبدالمطلب بن ابی طالب حسینی
۳۲۱	محمد بن علی بن حسن عودی عاملی	۱۹۵	محمد بن عبدالوهاب بن عیسی سمان
	محمد بن علی بن الحسین بن ابی الحسن	۱۹۵	محمد بن علی بن ابراهیم، أبو جعفر
۲۲۳	موسوی عاملی		محمد بن علی بن ابراهیم بن ابی جمهور
۲۲۸	محمد بن علی حسینی عاملی	۱۹۶	احسانی
۲۲۸	محمد بن علی بن خاتون عاملی	۱۹۶	محمد بن علی بن ابراهیم استرآبادی
۲۳۰	محمد بن علی الشحوری عاملی	۱۹۸	محمد بن علی بن ابی الحسین راوندی
۲۳۰	محمد بن علی بن العقیق عاملی تبینی	۱۹۸	محمد بن علی بن اعرج حسینی
۲۳۰	محمد بن علی بن محمد حر عاملی	۱۹۹	محمد بن علی امامی
۲۳۵	محمد بن علی بن عبدالجبار طوسی	۱۹۹	محمد بن علی، مجدالدین
۲۳۵	محمد بن علی بن عبدالصمد نيسابوری	۱۹۹	محمد بن علی بن حسن حلبی
۲۳۶	محمد بن علی بن عبدالله جعفری	۲۰۰	محمد بن علی بن حسن دستجردی
۲۳۶	محمد بن علی بن عثمان کراچکی	۲۰۰	محمد بن علی بن حسن مقری نيسابوری
۲۴۰	محمد بن علی بن عیسی اربلی	۲۰۰	محمد بن علی حسنی خجندی
۲۴۰	محمد بن علی بن غنی	۲۰۰	محمد بن علی بن حسین حسنی
۲۴۰	محمد بن علی فتال نيسابوری	۲۰۰	محمد بن علی بن بابویه قمی
۲۴۱	محمد بن علی بن قاسم مرکب	۲۰۶	محمد بن علی حلوانی
۲۴۱	محمد بن علی کاشی	۲۰۶	محمد بن علی حمدانی قزوینی
۲۴۱	محمد بن علی بن محسن حلبی	۲۰۷	محمد بن علی بن حمزة طوسی مشهدی
۲۴۱	محمد بن علی بن محمد استرآبادی	۲۰۸	محمد بن علی الشریف دیلمی لاهیجی

۲۵۲	محمد بن قاسم برزهی	۲۴۲	محمد بن علی بن محمد اعرج حسینی
۲۵۲	محمد بن قاسم طوسی	۲۴۲	محمد بن علی بن محمد بن جهیم
۲۵۲	محمد بن قاسم بن العباد نقیب حسنی	۲۴۲	محمد بن علی بن محمد بن رضا «ع»
۲۵۲	محمد بن قاسم بن معیة حسنی دیباجی	۲۴۲	محمد بن علی بن محمد، أبو عقیل عباسی
۲۵۴	محمد کاظم طالقانی قزوینی	۲۴۲	محمد بن علی بن محمد طبری
۲۵۵	محمد بن کوفی هاشمی حارثی	۲۴۲	محمد بن علی بن محمد بن مطهر
۲۵۵	محمد بن ماجد بحرانی	۲۴۳	محمد بن علی بن محمد نحوی
۲۵۵	محمد مؤمن استرآبادی	۲۴۳	محمد بن علی بن مطهر حلی
۲۵۶	محمد مؤمن بن شاه قاسم سبزواری	۲۴۳	محمد بن علی بن مروان، ابن جحام
۲۵۶	محمد بن مؤمن شیرازی	۲۴۳	محمد بن علی مکی
۲۵۷	محمد مؤمن بن محمد زمان طالقانی	۲۴۳	محمد بن علی بن هارون اسدی جزائری
۲۵۷	محمد بن مجتبی بن محمد حسنی کلینی	۲۴۴	محمد بن عمار بن محمد حمدانی
۲۵۷	محمد بن محفوظ بن وشاح بن محمد	۲۴۴	محمد بن عمر طرابلسی
۲۵۸	محمد بن محمد بن ابراهیم قاننی	۲۴۴	محمد بن عمران مرزبانی
۲۵۸	محمد بن محمد بن ابی جعفر بن بابویه	۲۴۵	محمد بن علی بن محمود عاملی شامی
۲۵۸	محمد بن محمد بن ابی الحسن موسوی		محمد بن علی بن محیی الدین موسوی
۲۵۸	محمد بن محمد بن أحمد کوفی هاشمی	۲۴۸	عاملی
۲۵۸	محمد بن محمد آوی علوی حسینی	۲۴۹	محمد بن علی عاملی جبیلی
۲۵۹	محمد بن محمد بن ایوب مفید کاشانی	۲۴۹	محمد بن علی بن هبة الله عاملی طبرانی
۲۵۹	محمد بن محمد بحرانی، قوام الدین	۲۵۰	محمد بن غزال مصری کوفی
۲۶۰	محمد بن محمد بصری	۲۵۰	محمد فاضل بن محمد مهدی مشهدی
	محمد بن محمد بن حسن، نصیر الدین	۲۵۰	محمد بن فتح الله قزوینی
۲۶۱	طوسی	۲۵۱	محمد بن فخر آور بن خلیفة
۲۷۰	محمد بن محمد بن قاسم حسینی عاملی	۲۵۱	محمد بن فرج نجفی
۲۷۴	محمد بن محمد بن حسن ابن مطهر حلی	۲۵۱	محمد بن فضل طبرسی
۲۷۴	محمد بن محمد بن حسین حر عاملی	۲۵۱	محمد بن فضل الله بن علی حسنی راوندی
۲۷۶	محمد بن محمد بن حسین بن مرزبان قمی	۲۵۲	محمد بن فضل علوی حسنی

۲۹۷	محمد معصوم حسینی قزوینی	۲۷۶	محمد بن محمد بن حیدر شعیری
۲۹۸	محمد معصوم بن أبو تراب طوسی	۲۷۷	محمد بن محمد بویه رازی
	محمد معصوم بن محمد مهدی موسوی	۲۸۳	محمد بن محمد صادق قزوینی
۲۹۸	العاملی	۲۸۳	محمد بن محمد بن عبدالله
۲۹۸	محمد بن معن جزائری	۲۸۴	محمد بن محمد بن عبدالله عریضی
۲۹۸	محمد بن مفضل بن اشرف جعفری	۲۸۴	محمد بن محمد بن علی حمدانی قزوینی
۲۹۸	محمد بن مکی العاملی الجبلی	۲۸۵	محمد بن محمد بن علی بن ظفر حمدانی
۲۹۸	محمد بن مکی عاملی شامی	۲۸۵	محمد بن محمد کاذری
۲۹۹	محمد بن مکی عاملی، الشہید الاول	۲۸۵	محمد بن محمد کوفی
	محمد بن کمال الدین موسی حسینی	۲۸۶	محمد بن محمد بن مانکدیم حسینی قمی
۳۱۰	موسی	۲۸۶	محمد بن محمد بن داوود مؤذن عاملی
۳۱۰	محمد بن موسی بن جعفر دوریستی	۲۸۷	محمد بن محمد بن زین بن داعی حسینی
	محمد مهدی بن میرزا حبیب الله موسوی	۲۸۷	محمد بن محمد شوشو
۳۱۰	عاملی کرکی	۲۸۷	محمد بن محمد بن محسن موسوی
۳۱۱	محمد مهدی بن علی اصغر قزوینی	۲۸۷	محمد بن محمد بن مساعد عاملی جزینی
	محمد مهدی بن محمد باقر حسینی	۲۸۷	محمد بن محمد بن مطهر حلی
۳۱۱	مشهدی	۲۸۸	محمد بن محمد بن نعمان
۳۱۲	محمد بن مهدی ورشیدی	۲۹۳	محمد بن محمد بن مکی جزینی عاملی
۳۱۲	محمد نائینی، رفیع الدین	۲۹۳	محمد بن محمد بن یحیی حلی
۳۱۳	محمد بن ناصر بن محمد دیوانی	۲۹۴	محمد بن محمد نیسابوری، ابن جعفرک
۳۱۳	محمد بن ناصر الدین عاملی کرکی		محمد بن مرتضی بن حمزة حسینی
۳۱۳	محمد بن نجدة، ابن عبدالعلی	۲۹۴	الموسوی
	محمد بن نجم الدین بن محمد حسینی	۲۹۴	محمد بن مرتضی، محسن کاشانی
۳۱۳	عاملی	۲۹۶	محمد بن مسافر عبادی
۳۱۴	محمد نسابه، تقی الدین	۲۹۷	محمد بن مسعود تمیمی، الشیخ الصائن
۳۱۴	محمد بن نصار حویزی	۲۹۷	محمد بن مظفر بن هبة الله حمدی
۳۱۴	محمد بن نظام الدین استرآبادی	۲۹۷	محمد بن معد بن علی، صفی الدین علوی

٣٢٨	محمود بن محمد بن علي لاهيجي	٣١٤	محمد بن نما حلي، نجيب الدين
٣٢٨	محمود بن محمد طالقاني		محمد هادي بن معين الدين محمود
٣٢٩	محمود بن مير علي ميمندي مشهدي	٣١٥	شيرازي
٣٢٩	محمود بن يحيى شيباني حلي	٣١٦	محمد بن هارون الكال
٣٣١	محيي الدين بن أحمد بن تاج الدين عاملي	٣١٦	محمد بن هاني مغربي اندلسي
٣٣١	محيي الدين بن خاتون عاملي عينائي	٣١٩	محمد بن هبة الله بن جعفر وراق طرابلسي
	محيي الدين بن محمود بن أحمد بن طريح		محمد بن نجيب الدين بن يحيى بن سعيد
٣٣١	النجفي	٣٢٠	حلي
٣٣٢	مختارين محمد بن مختارين ماويه	٣٢٠	محمد بن يحيى بن كرم
٣٣٢	مرتضى بن ابراهيم حسيني مازندراني	٣٢٠	محمد بن يوسف بحراني خطي
٣٣٢	مرتضى بن أبي الحسن حسيني	٣٢١	محمد بن يوسف بن پهلوان صفر قزويني
٣٣٢	مرتضى بن حسين بن أحمد علوي شجري	٣٢١	محمد بن يعقوب بن اسحاق كليني رازي
٣٣٣	مرتضى بن حمزة بن أبي صادق موسوي	٣٢٢	محمود بن أبي احمد بن محمد استرابادي
٣٣٣	مرتضى بن داعي بن قاسم حسني	٣٢٣	محمود بن أبي المحاسن بن أميرك
٣٣٣	مرتضى بن عبد الحميد بن فخار	٣٢٣	محمود بن أبي منصور مسكني
٣٣٣	مرتضى بن عبد الله بن علي جعفري	٣٢٣	محمود بن اسكندر بن دريس
	مرتضى بن محمد بن تاج الدين حسني	٣٢٤	محمود بن امير الحاج عاملي
٣٣٤	كيسكي	٣٢٤	محمود بن أميرك رازي، نصره الدين
٣٣٤	مرتضى بن محمد حسني مامطيري	٣٢٤	محمود بن حسن بن علوية وراميني
٣٣٤	مرتضى بن منتهي بن حسين حسيني مرعشي	٣٢٤	محمود بن حسين بن ابي الحسين قزويني
٣٣٤	مرزبان بن حسين بن محمد، أبو القاسم		محمود بن حسين بن سندي بن شاهك،
٣٣٥	مساعدين بديع حويزي	٣٢٤	كشاجم
٣٣٥	مسافرين حسين بن اعرابي عجلي	٣٣٠	محمود بن علي بن أبي القاسم
٣٣٥	مسعود بن أحمد صوابي	٣٣٥	محمود بن علي بن حسن حمصي رازي
٣٣٥	مسعود بن صارم الدين اسكندر بن دريس	٣٢٧	سلطان محمود بن غلامعلي طبسي
٣٣٥	مسعود بن اوحدا الدين حسين قزويني	٣٢٨	محمود بن فتح الله حسيني كاظمي
٣٣٦	مسعود بن عبد الكريم، صفى الدين	٣٢٨	محمود بن محمد بن عبد الجبار طوسي

فهرست مطالب		۱۳
۳۳۶	مسعود بن علی جزائری	۳۴۵
۳۳۶	مسعود بن علی صوابی	۳۴۶
۳۳۶	مسعود بن محمد بن فضل	۳۴۶
۳۳۷	مسعود بن محمد متکلم	۳۴۶
۳۳۷	مصطفی بن حسین تفریسی	۳۴۷
۳۳۸	مصطفی بن عبدالواحد بن سیار حویزی	۳۴۷
۳۳۸	مصطفی بن یوسف زنانی عاملی	۳۴۷
۳۳۸	مطهر بن علی بن ابی الفضل محمد دیباجی	۳۴۸
۳۳۹	مظفر بن طاهر بن محمد حلبی	مهدی بن المرتضی بن محمد حسنی
۳۳۹	مظفر بن علی بن حسین حمدانی	۳۴۸
۳۳۹	مظفر بن هبة الله بن حمدان حمدی	مهدی بن مفضل بن اشرف جعفری نسابة
۳۴۰	معین الدین مصری	۳۴۸
۳۴۰	مفضل بن اشرف جعفری النسابة	مهدی بن هادی بن أحمد علوی
۳۴۰	مفلح بن حسین صیمری	۳۴۸
۳۴۱	مفلح بن علی العاملی کونینی	مهدی بن صالح، تاج الدین
۳۴۲	مقداد بن عبدالله سیوری حلّی	۳۴۸
۳۴۳	مکی جبیلی	مهنا بن ستان بن عبدالوهاب حسینی مدنی
۳۴۴	مکی بن علی بن أحمد مخلطی	۳۵۰
۳۴۴	مکی بن علی بن ابی زید حمامی	مهیار بن مرزویه دیلمی بغدادی
مکی بن محمد بن حامد عاملی، پدر شهید اول	۳۴۴	۳۵۶
منتخب بن حسین سروی	۳۴۴	میشم بن علی بن میثم بحرانی
منتهی بن ابی زید بن کبابکی حسینی	۳۴۵	۳۵۹
گرگانی	۳۴۵	ناصر بن علی جهضمی
منتهی بن حسین بن علی حسینی مرعشی	۳۴۵	۳۵۹
منتهی بن محمد بن تاج الدین حسینی	۳۴۹	ناصر بن أحمد
الکیسکی	۳۴۵	ناصر الدین مشهور به ابن نزار
		ناصر الدین بن عبدالمطلب بن پادشاه
		۳۶۰
		حسینی جزائری
		۳۶۰
		ناصر الدین بن نجم الدین
		۳۶۱
		الناصر للحق، امام الزیدیه
		۳۶۳
		ناصر بن خسرو علوی
		۳۶۵
		ناصر بن ابراهیم بویهی احسانی عاملی
		۳۶۹
		ناصر بن ابی جعفر امامی
		۳۶۹
		ناصر بن علی بن أحمد بن حمدان حمدانی

٣٨١	نصير	٣٦٩	ناصر بن قاسم، نجيب الدين
٣٨١	نصير الدين كاشي	٣٦٩	ناصر بن أحمد بن متوج بحراني
	نعمة الله بن احمد بن محمد بن خاتون	٣٧٠	ناصر بن حسين بن اعرابي
٣٨٢	عاملي عينائي		ناصر بن الداعي بن ناصر بن شرفشاه
٣٨٥	نعمة الله بن الحسين عاملي	٣٧١	شجري
٣٨٥	نعمة الله حلبي	٣٧١	ناصر بن رضا بن محمد علوي حسيني
٣٨٨	نعمة الله بن عبدالله حسيني جزائري	٣٧١	ناصر بن سليمان بحراني
٣٩٤	نعمة الله بن علي بن أحمد بن خاتون عاملي	٣٧٢	ناصر بن متوج بحراني
٣٩٥	نوح بن أحمد بن حسين علوي حسيني	٣٧٢	نجف بن سيف نجفي حلبي
	نور الدين بن علي بن حسين موسوي	٣٧٢	نجم الدين بن احمد تراكيشي عاملي
٣٩٥	عاملي	٣٧٣	نجم الدين حسيني جزائري
	نور الدين بن فخر الدين بن عبدالحميد	٣٧٣	نجم الدين بن محمد حسيني جزائري
٣٩٥	كركي	٣٧٣	نجم الدين بن محمد حسيني سكيكي
٣٩٥	نوروز علي بن محمد تبريزي قزويني	٣٧٤	نجيب الدين بن محمد بن مكي عاملي الجبلي
٣٩٧	نور الله بن محمد شاه شوشري	٣٧٤	نجيب الدين بن محمد بن مكي عاملي
٤٠٤	نور الله بن شريف تستري، قاضي نور الله	٣٧٤	نجيب الدين بن نما حلبي
٤١٧	نعمان بن محمد، قاضي أبو حنيفة مصري	٣٧٤	نظام الدين
٤٢٢	نجم الدين عاملي	٣٧٥	نجيب الدين بن مذكي استرآبادي
٤٢٢	نعمة الله بن خاتون عاملي	٣٧٥	نجيب الدين اسوراوي
٤٢٣	نور الله قاساني	٣٧٥	نظام الدين بن قرشي ساوجي
٤٢٣	نور الله بن محمد حسيني مرعشي	٣٧٧	نصير بن أبي البركات
	الوائق بالله بن أحمد بن حسين حسيني	٣٧٧	نصير بن عصام بن مغيرة فهري، قرقارة
٤٢٤	جيلي	٣٧٨	نصير بن حسن مرغيناني
٤٢٤	وثاب بن سعد بن علي حلبي	٣٧٩	نصير بن علي جهضمي
٤٢٤	ورام بن أبي فراس حمداني	٣٧٩	نصر الله بن نصر زنجاني
٤٢٩	وزير بن محمد بن مرداس رواسي	٣٧٩	نصير بن يعقوب دينوري
٤٢٩	وشاح بن محمد بن حسن بن عتيبة	٣٧٩	نصر الله همذاني

۴۳۰	هبة الله بن نعمة الله الحسيني رضوى	۴۵۸	هبة الله بن عثمان بن احمد بن رائقة موصلی
	و هسودان بن دشمن و نان بن مردافكن	۴۵۸	هبة الله بن شجرى
۴۳۱	ديلمى	۴۵۸	هبة الله بن محمد بن هبة سوسى قزوینى
۴۳۲	هادى بن أبى سليمان بن زيد حسينى موردى	۴۵۸	هبة الله بن ناصر بن حسين بن نصر
۴۳۲	هادى بن حسين بن هادى حسنى شجرى	۴۵۹	هبة الله بن نافع حلوى
۴۳۲	هادى بن داعى حسنى سروى	۴۵۹	هبة الله بن نما حلى
۴۳۲	هادى بن محمد باقر حسينى	۴۵۹	هبة الله بن ناصر بن نصير
۴۳۳	هادى بن معين الدين محمود	۴۶۰	هبة الله بن نما بن على حلى
۴۳۳	هارون بن حسن بن على بن حسن طبرى	۴۶۱	هزارا سيف بن محمد بن عزيزى
۴۳۴	هارون بن موسى تلعبكرى	۴۶۱	هشام بن الياص حائرى
۴۴۰	هارون دنبلى	۴۶۲	هبة الله بن على بن محمد علوى، ابن شجرى
۴۴۱	هارون بن يحيى بن على صائم	۴۷۰	فرزدق بن همام بن غالب
۴۴۱	هاشم بن سليمان بحراني توبلى	۴۷۱	هلال بن سعد بن أبى البدر
۴۴۸	هاشم بن محمد	۴۷۲	هلال بن محمد حفار
۴۴۹	هبة الله بن حسن موسوى	۴۷۲	هلال بن محمد بن جعفر حفار
۴۵۱	هبة الله، أبو القاسم	۴۷۳	هبة الله حسينى، شاهمير
۴۵۱	هبة الله بن احمد بن هبة الله اسدى اصفهانى	۴۷۴	يحيى بن أبو طى أحمد بن طائى حلى
	هبة الله بن حامد بن احمد حلى،	۴۷۶	يحيى بن احمد، عماد الدين
۴۵۱	عميد الرؤساء	۴۷۷	يحيى بن حسن قرشى
۴۵۴	هبة الله بن حسن بن حسين بن بابويه	۴۷۸	يار على طهرانى، حكيم خيرى
۴۵۵	هبة الله بن حسن راوندى	۴۷۹	يحيى بن حسين بن هارون حسينى هروى
۴۵۵	هبة الله بن حمدان بن محمد حمدانى قزوینى	۴۸۰	يحيى بن قاسم علوى
۴۵۵	هبة الله بن داوود بن محمد اصفهانى	۴۸۱	يحيى بن احمد بن سعيد هذلى حلى
۴۵۶	هبة الله بن دعويدار	۴۹۰	يحيى بن جعفر بن عبدالصمد عاملى كركى
۴۵۶	هبة الله بن وراق طرابلسى	۴۹۱	يحيى اكبر بن حسن بن سعيد حلى
۴۵۶	هبة الله بن رطبة سوراوى	۴۹۲	يحيى بن حسين بن عشيرة بحراني يزدى
۴۵۷	هبة الله بن سعيد راوندى	۴۹۳	يحيى بن حسين بن على بحراني

٥٣٧	يحيى احساوى	٤٩٤	يحيى يزدى
٥٣٧	يحيى مفتى بحراني	٤٩٤	يحيى بن حسين علوى نيشابورى
٥٣٧	يعقوب بن ابراهيم بيهقى	٤٩٥	يحيى بن طاهر بن حسين مؤدب زاهد سمان
٥٣٩	يعقوب بن اسحاق سكيت	٤٩٥	يحيى بن زياد بن عبدالله فراء كوفى
٥٤٧	يعقوب بن احمد بن سعيد	٥٠٣	يحيى بن على بن محمد حسنى رقى
٥٤٧	يعقوب بن سفيان امام	٥٠٤	يحيى بن على بن محمد مقرى استرآبادى
٥٤٧	يعقوب بن محمد بن داوود همدانى	٥٠٤	يحيى بن على بن زهرة حسينى حلبى
٥٤٨	يوحنا بن اسرائيل ذمى مصرى	٥٠٥	يحيى بن حسن بن بطريق حلى اسدى
٥٤٨	يوسف بن أبوالحسن حسينى	٥١٠	يحيى بن زيد بن على الشهيد
٥٤٨	يوسف بن احمد بن خاتون عاملى عينائى	٥٢٢	يحيى بن اسماعيل حسنى نسابه
٥٤٩	يوسف بن حاتم شامى عاملى	٥٢٢	يحيى بن جرير تكريتى
٥٥١	يوسف جبلى	٥٢٤	يحيى بن حسين بن اسماعيل حسينى نسابه
٥٥١	يوسف بن حسن بحرینى بلاذرى	٥٢٦	يحيى بن حسين حسنى، المسترشد بالله
٥٥٣	يوسف بن حسين	٥٢٦	يحيى بن محمد بن حسن جوانى طبرى
٥٥٣	يوسف بن حسين بن محمد نصير طبرى	٥٢٦	يحيى بن محمد ارزنى الغوى
٥٥٣	يوسف بن حماد، جلال الدين	٥٢٧	يحيى بن فخر الدين محمد بن مطهر حلى
٥٥٤	يوسف بن حماد، جمال الدين	٥٢٨	يحيى بن محمد حسينى قمى
٥٥٤	يوسف العريضى، جمال الدين	٥٢٨	يحيى بن محمد مرتضى نقيب طالبى ها
٥٥٤	يوسف بن ساوس	٥٣١	يحيى بن محمد بن عليان خازن
٥٥٥	يوسف بن علوان فقيه حلى	٥٣١	يحيى بن محمد بن نصر، عميد الرؤساء
٥٥٥	يوسف بن حسين بن أبى قطيفى	٥٣٢	يحيى بن سعيد حلى، نجيب الدين
٥٥٦	يوسف بن زين الدين على بن مطهر حلى	٥٣٢	يحيى بن محمد بن يحيى سوراوى
٥٦٠	يوسف بن محمد بحرینى حوزى	٥٣٢	يحيى بن محمد بن فرج سوراوى
٥٦٠	يوسف بن محمد بناء جزائرى	٥٣٣	يحيى بن كثير
٥٦١	يوسف بن مطهر حلى، سيد الدين	٥٣٣	يحيى بن مظفر طبيى
٥٦١	يوسف بن ناصر بن حماد حسينى	٥٣٣	يحيى بن ظفر بن محمد داعى عمرى استرآبادى
٥٦١	يونس جزائرى	٥٣٤	يحيى بن سلام بن حسين بن محمد حصكفى

۱۷		فهرست مطالب	
۵۶۲	یوسف علی گرگانی هندی	۵۶۲	یونس مفتی اصفهان
۵۶۳	یوسف بن محمد، ابن خوارزمی	۵۶۲	یونس موسوی سقطی شامی
۵۶۵	فهرست مدارك مؤلف	۵۶۲	یوسف، امیر

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله و سلام على عباده الذين اصطفى محمد واله ائمه الهدى

شكر خدا را كه ز حسن القضاء به ترجمه مجلد چهارم رياض العلماء موفق گرديم و اينك با همه ناتوانى و با عنايت حضرت پروردگار جلت عظمته به ترجمه مجلد پنجم آن كتاب مى پردازم و از او تعالى توفيق اتمام آن را آرزومندم.

به طوري كه در آغاز ترجمه مجلد اول نگاهشته ام از اين مجلد، حرف ميم آن مفقود شده است و براى اين كه تا حدى نقصان آن جبران شود محقق معظم جناب آقاى سيد احمد اشكوري دام عزه آن نقيصه را از باب ميم امل الآمل به اضافه تحقيقاتى كه مؤلف اين كتاب (ره) به اصل امل الآمل داشته جبران نموده و اين جانب هم به همان طرز كه در حال حاضر به طبع رسيده است به ترجمه آن پرداخته ام و مطالبى كه از مؤلف اين كتاب در اصل نسخه عربى ذيل جمله «اقول» آورده شده به عنوان (مؤلف گوید) ترجمه کرده ام و مانند مجلدات قبل پاورقيها را (با علامت عدد) ترجمه کرده و مطالبى را كه خود بدست آورده (با علامت *) در ذيل هر شرح حال افزوده ام.

شب دوشنبه هشتم ربيع الثانى ميلاد مسعود حضرت امام حسن عسكرى عليه السلام ۱۴۰۸ هـ در مشهد مقدس و انا الحقير محمدباقر ساعدى ابن المغفور المبرور حجه الاسلام و المسلمين شيخ حسين مقدس (قدس سره)

سید ماجد بن علی بن مرتضی بحرانی

وی فاضلی بزرگوار و سرایندهای ادیب بوده است. از تألیفات او، رساله ای است در «اصول». با شیخ بهاء الدین محمد عاملی ملاقات کرده و دوستی داشته و شیخ از وی ستایش بی اندازه می نموده است. مؤلف گوید: و از آثار اوست رساله الیوسفی در علم کلام و رساله ای در تحقیق معنای قول رسول الله (صلی الله علیه و آله) من عرف نفسه فقد عرف ربه و سید امیر احمد داماد سید داماد رساله ای در رد رساله مزبور نوشته که من آن را دیده ام.

او تعلیقاتی هم بر کتابهای حدیث دارد.

و سید ماجد در شیراز به سر می برده و در همانجا در گذشته و مقبره او در حرم مطهر حضرت سید احمد بن موسی مشهور به شاه چراغ است و من به زیارت مرقد او در آن حرم محترم رفته ام. او از اعلامی است که نماز جمعه را واجب می دانسته و به آن نماز مواظبت می کرده است.

ص: ۲۱

۱- در پاورقی می نویسد: همگی حرف میم در این مجلد از دو بخش کتاب امل الآمل استفاده کرده ایم و تعلیقاتی که افندی (مؤلف) این کتاب بر امل الآمل داشته در اصل این کتاب و یا در حاشیه آن به عنوان (اقول) یا در حاشیه) چنین گفته است، ایراد کرده ایم.

وی فاضلی دانشور و بزرگوار بود.

نخست به داوری شیراز و پس از آن به داوری اصفهان، منصوب گردید (۱) و سرایندهای ادیب و منشی بود.

از آثار او شرح نهج البلاغه است که ناتمام مانده (۲) است.

او از معاصران می باشد.

وقتی ابیاتی برای او سرودم که برخی از آنها چنین است:

قصدت فتی فریده فی المعالی

حماه ظل للآمال قصدا

ولم أطلب لنفسی بل لشخص

عزیز فی الکمال أراه فردا

دعوتک لاکتساب الاجر أرجو

اجابه ماجد، کم حاز مجدا

و مثلک من تناط به الأمانی

ویرضی بالندی و الجود و فدا

یهزک هزه الهندی شعر

یدکر جودک المأمول وعدا

أما تبغی مدى الأيام شکری

أما ترضی بهذا الحر عبدا

- به سوی جوانی آهنگ نمودم که در مراتب عالیه بی همتا بوده و مقصود همه آرزوهای آرزومندان است.

- در این راه طالب خواسته خودم نبودم؛ بلکه به دیدار شخصی نیازمند می شدم که در کمال، یکتا به شمار می آمد.

- از آن جهت به آهنگ تو بر آمدم تا اجری به دست آورم و امیدوارم ماجد شما که از بزرگواری برخوردار می باشد، درخواست مرا اجابت نماید.

- آری، مانند تو است که آرزوها به وجود او بستگی دارد و مردم از جود و بخشش او خرسند می گردند.

ص: ۲۲

۱- مؤلف در تعلیقات امل الآمل می نویسد: سید ماجد در آغاز کار، نائب الصدر اصفهان بوده است؛ لیکن داوری شیراز را به عهده نداشته و برادرزاده سید ماجد یاد شده است.

۲- در تعلیقات امل الآمل می نویسد: از تألیفات او شرح دعای یا من اظهر الجمیل است که به طور مبسوط و به فارسی تألیف کرده است.

- شعر است که تو را مانند شمشیر به حرکت می آورد و بخشش تو را که وعده ای برآورده شده است یاد می کند.

- آرزومندم همواره سپاسگزاری مرا بپذیری و این آزاد را به بندگی خویش قبول کنی. هنگامی که در گذشت، این دو بیت را در سوک او سرودم:

قضى نجبه القاضى الذى لم يكن له

نظير برغمى أن قضى نجبه القاضى

جميع البرايا قد رضوا بقضائه

وناهيك أن الله أيضاً به راضى

□ قاضی بی نظیر در گذشت. آری، خلاف انتظار من، او از دنیا چشم پوشید.

همه مردم از داوری او خرسند بودند و به همین نسبت هم خدا از او خرسند می باشد.

سید ابوعلی ماجدبن هاشم بن علی بن مرتضی بن علی بن ماجد حسینی بحرانی

وی فاضلی شاعر و ادیب و در علم و عمل بزرگواری بی مانند به شمار می آمد و دیوان شعر ارزنده ای دارد که من آن را دیده ام.

مؤلف السلافه (۱) از وی یاد کرده و او را بزرگتر از آن دانسته که زبان یارای توصیف کردن او را داشته باشد و یا کسی بتواند با ستودن او متنی بر وی بگذارد. او کوه سر بر آسمان کشیده ای است که بخار متصاعد از رسیدن به قله رفیع آن سر شرم و حیا به زیر می افکند و اخلاق نیکوی او بر نسیمهای سحری پرتوی پیدا می کند. ذاتش پسندیده و وجودش بر پیکره پرهیز کاری برقرار و از هر گونه وقار و عظمت برخوردار می باشد و بزرگواری و ادب را با یکدیگر گرد آورده است. پس از ستایش بسیاری که از وی نموده است، می نویسد: سید ماجد در سال ۱۰۲۸ ه. ق در گذشته و اشعار بسیاری از وی نقل کرده است (۲).

ص: ۲۳

۱- سلافه العصر، ص ۵۰.

۲- از قرائنی که در اختیار است، می توان گفت مترجم حاضر بلاشک همان مترجم گذشته است و شرح حال این سید جلیل را به اجمال و تفصیل در کتابهای پس از او نوشته اند و همگان او را به عظمت و جلالت و علم و کمال ستوده اند و او را به عنوان صادقی معرفی کرده اند. شیخ سلیمان ماحوزی در فهرست رجال بحرین که در آخر ترجمه جلد چهارم این کتاب در صفحه ۷۳ نام بردیم، می نویسد: سید ابوعلی ماجد بن هاشم صادقی عریضی در علوم، یکتای زمان و در هوشمندی و ذکاوت

و قوه حافظه نادره دوران بود و نخستین دانشوری است که علم حدیث را در شیراز رواج داد و در فقه مهارت داشت. کتاب سلاسل الحديد و رساله الیوسفیه و رساله مقدمه الواجب و امثال اینها از تألیفات او می باشد و محدث نامی ملا محسن کاشانی مؤلف الوافی از شاگردان ارجمند اوست و در صفحه ۸۶ می نویسد: احمد عسکری شاطری مؤلف الدرہ النقیه در فن رجال نیز از شاگردان او به شمار می رود. لؤلؤه البحرین صفحه ۱۳۵ می نویسد: محدث فیض در آغاز کتاب الوافی می نویسد: اصول اربعه (کتب اربعه) را از استادم و از آن که در علوم شرعیه به وی استناد و اعتماد دارم، سید ماجد بن هاشم صادقی بحرانی از شیخ بهائی روایت می کنم؛ سپس نوشته است: سید ماجد از مردم جد حفص «یکی از قریه های بحرین می باشد و سیدی محقق و مدقق و شاعری ادیب و در آراستگی تألیف و تصنیف و دقت نظر بی نظیر است و شعر را بخوبی می سروده و خطبه بلیغی در نماز جمعه ایراد کرده که همه دلها را به خود متوجه ساخته و با ابوالبحر جعفر خطی که از مشاهیر آن روزگار بوده معاشرت و مصاحبت داشته و نخستین کسی است که در شیراز به نشر علم حدیث پرداخته است. در سال ۱۰۲۷ ه. ق در شیراز در گذشته و در حرم مطهر حضرت احمد بن موسی علیهما السلام دفن شده و شیخ محمد مقابی و شیخ محمد مقشاعی که از علمای بحرین اند، از شاگردان او می باشند. در انوار البدرین صفحه ۸۶ به جمعی از شاگردان او اشاره کرده است. سپس می نویسد: در یکی از سالها سید ماجد در شهر اصفهان به ملاقات شیخ بهائی رسید. شیخ از حضور او به شگفت آمد و همان وقت یکی از حاضران سؤالی از سید کرد. سید محض احترام شیخ بهائی پاسخ کوتاهی داد. شیخ این شعر را که از ابن بابک است خواند: حمامه جرعه حومه الجندل اسجعی فأت بمر آمن سعاد و مسمع سید به پاسخ طولانی پرداخت و شیخ از پاسخ او اظهار خرسندی کرد و شیخ بهائی در همان محضر از وی استجازه کرد. وی به درخواست او اجازه مفصلی برایش نوشت و از او در آن اجازه کمال بزرگداشت را نمود. اجازه ای هم برای احمد بن جعفر بحرانی که شاگردش بوده مرقوم داشته است. گویند در خردسالی به چشم زخم مبتلا گردید و در نتیجه آن یکی از دیدگانش را از دست داد. شب هنگامی پدرش رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را در خواب دید. پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) فرمود: برای فرزندت ناراحت مباش؛ اگر او بصرش را از دست داد، به بصیرتش افزوده شد. فرزندی داشت به نام عبدالرؤف که فاضلی شاعر بود و در شیراز می زیست. در ترجمه روضات، ج ۷، ص ۲۳ می نویسد: گویند هنگامی که ملا محسن فیض برای فراگیری فن حدیث عازم حضور سید شد، با قرآن تفأل زد. این آیه آمد: فلولا نفر من کل طائفه .... پس از آن از دیوان حضرت تفأل زد، این دو شعر آمد: . تغرب عن الأوطان فی طلب العلی وسافر ففی الأسفار خمس فوائد تفرج هم و اکتساب معیشه و علم و آداب و صحبه (ماجد) روضات پس از این اظهار داشته تفأل مزبور کرامتی برای اولیای حق اثبات می کند - م.

مؤلف امل الآمل گوید: ظاهره مترجم حاضر همان سید ماجدین علی پیش یاد شده است.

ص: ۲۴

*سید امام رضی الدین مانگدیم (۱) بن اسماعیل بن عقیل بن عبدالله بن حسن بن جعفر بن محمد بن عبدالله بن محمد بن حسن بن حسین بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیهم السلام منتجب الدین گفته است: وی فاضلی ثقه و فقیه بوده است.

ادیب مؤیدالدین بن ابی علی مقرئ مسکنی

منتجب الدین نوشته است: وی فاضل صالحی بود.

رضی الدین مؤیدبن صالح

رضی الدین مؤیدبن صالح (۲)

منتجب الدین او را فاضل معرفی کرده است.

ص: ۲۵

-
- ۱- در تعلیقات امل الآمل آمده است: سلسله این سید، بسیار است و همه آنها به طوری که از محتوای این کتاب به دست می آید، اهل علم و دانش بوده اند.
  - ۲- در تعلیقات امل الآمل نوشته است: پس از این، شرح حال برادر بزرگوارش تاج الدین مهذب بن صالح یادآوری خواهد شد.

قاضی صفی الدین مؤید بن مسعود بن عبدالکریم (۱)

منتجب الدین در فهرست او را به عنوان عادل ستوده است.

منتجب الدین از او در باب میم یادآوری کرده است و ممکن است مترجم حاضر

در این کتاب به طرز دیگری یادآوری شده باشد.

سید بدر الدین مجتبی بن امیره بن سیف النبی جعفری زینبی

منتجب الدین می نویسد: وی فقیهی واعظ بود و به شهادت رسید.

سید مجدالدین ابوهاشم مجتبی بن حمزه بن زید بن مهدی بن حمزه بن محمد بن عبدالله بن علی بن حسن بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام

سید مجدالدین ابوهاشم مجتبی بن حمزه بن زید بن مهدی بن حمزه بن محمد بن عبدالله بن علی بن حسن بن حسین بن حسن بن علی بن ابی طالب علیه السلام

منتجب الدین گفته است: ابوهاشم فاضلی محدث و ثقه بوده و از شیخ طوسی روایت داشته است.

سید اصیل شیخ الساده ابو حرب مجتبی بن داعی بن قاسم حسنی

منتجب الدین می گوید: ابو حرب، محدثی دانشور و باصلاحیت بود.

وی را ملاقات و مراتب قرائت را از او استفاده کردم و همگی مرویات شیخ مفید عبدالرحمن نیشابوری را برای من روایت نمود. این بزرگوار هم از شیخ طوسی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: ابو حرب، از دوریستی هم روایت داشته است و قطب الدین راوندی از او از پدرش از شیخ صدوق روایت می کرده و این سند را در کتاب قصص الانبیاء متذکر شده است.

ص: ۲۶

شیخ عزالدین مجتبی بن محمد حسنی کلینی منتجب الدین گفته است: عزالدین دانشور فاضلی بود و شعر را نیکو می سرود.

ادیب فاضل مجمع بن محمد بن احمد مسکنی

منتجب الدین گفته است: وی فاضل برازنده ای بود و تألیفات او عبارت است از: شرح الألفاظ؛ شرح الفصیح (۱)؛ دیوان النظم و دیوان النثر. شیخ بهاء الدین ابو محمد طاهر بن احمد قزوینی نحوی از جماعتی از ثقات علما تألیفات او را روایت می کرده و به ما هم آثار او را اجازه داده است.

شیخ عدل محسن بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی

منتجب الدین گفته است: وی عموی شیخ مفید عبدالرحمان نیشابوری می باشد و ثقیهای حافظ و واعظ است.

تألیفات او عبارت است از الامالی در حدیث، کتاب السیر؛

کتاب اعجاز القران، و کتاب بیان من کنت مولاه و ما کتابهای او را توسط شیخ

امام سعید جمال الدین ابو الفتوح خزاعی از پدرش از جدش از وی روایت می کنیم.

مؤلف گوید: به خط ملا محمد رضا مشهدی شاگرد شیخ بهائی در ضمن ترجمه مترجم حاضر در حاشیه فهرست شیخ منتجب الدین که گویا از خط شیخ بهائی نقل کرده چنین نوشته بود: جد ابو الفتوح رازی در سال ۴۰۸ ه. ق تمام تألیفات و مرویات او را از وی روایت کرده و خود او بسیاری از مطالب کتاب امالی قاضی عبدالجبار بن احمد مقری را از وی بهره وری داشته است.

محتمل است این حاشیه مربوط به ترجمه شیخ ابوالفرج مظفر بن علی بن حسین حمدانی باشد؛ لیکن قول اول به حقیقت نزدیکتر است؛ برای این که ابو الفرج تألیفی به نام امالی ندارد (۲).

ص: ۲۷

۱- مؤلف در تعلیقات أمل الآمل می نویسد: مراد از شرح فصیح کتاب فصیح ثعلب است.

۲- در پاورقی ۱۵۶ فهرست منتجب الدین طبع جدید می نویسد که رافعی در التدوین گفته است: وی از علمای امامیه بوده و از شیخ مفید ابو عبدالله محمد بن نعمان استفاده کرده، از کتاب الايضاح در امامت و کتاب غیبت که از تألیفات مفید بوده از وی بهره برده و سال ۴۰۸ ه. ق تمام روایات و تألیفات شیخ مفید را از او استفاده و استجازه نموده و بسیاری از امالی قاضی عبدالجبار را از خود او سماع نموده است. بنابر این، مطالب التدوین همان موضوعی است که مؤلف در بالا به آن اشاره نموده و شاید امر به تأمل مؤلف متوجه این حاشیه باشد. م.

منتجب الدین نوشته است: وی فقیه صالحی بود.

مولانا محسن بن محمد مؤمن استرآبادی

وی فاضلی محقق و پارسایی عابد و از معاصران است.

استرآبادی نزدیک به هشتاد سال عمر کرد و اخیراً به منظور مجاورت آستان قدس رضوی (ع) عازم مشهد شد و در آنجا در سال ۱۰۸۹ ه. ق وفات یافت.

شیخ شمس الدین محفوظ بن وشاح بن محمد

وی دانشمندی فاضل و ادیب و شاعری بزرگوار و از دانشمندان سرشناس روزگارش به شمار می آمد. (۱)

آنگاه که وفات یافت؛ حسن بن علی بن داوود، چکامه ای در سوک او سرود که ابیات چندی از آن را در ضمن شرح حال ابن داوود ایراد کردیم.

شمس الدین با نجم الدین جعفر بن سعید معروف به محقق حلی، مکاتبات و مراسلات نظمی و نثری داشت که بخشی از آن را شیخ حسن صاحب معالم در اجازه خودش آورده و او را به عنوان یکی از دانشمندان سرشناس روزگارش معرفی کرده (۲) و اضافه نموده

ص: ۲۸

۱- مؤلف در تعلیقات امل الآمل نوشته است: شرح حال فرزندش سدید الدین سالم بن محفوظ بن عزیزه بن وشاح سوراوی پیش از این گذشته است.

۲- اجازه مفصلی است که صورت آن در بحار، ج ۱۰۹ ص ۲ تا ۷۹ آورده شده و تمام آنچه از مؤلف امل الآمل در این جا نقل شده در آن اجازه ثبت گردیده است - م. مؤلف امل الآمل در این جا نقل شده در آن اجازه ثبت گردیده است - م.

است که در یکی از مجموعه های شهید اول به خط خود او مطالبی را که تناسبی با بحث حاضر دارد دیده ام، از جمله، ابیاتی بوده که در ضمن نامه ای به شیخ محقق نجم الدین بن سعید نگاشته که پاره ای از آنها به شرح زیر است:

أغیب عنک و أشواقی تجاذبنی

إلی لقائک جذب المغرم العانی

إلی لقاء حبیب مثل بدر دجی

و قد رماه بإعراض و هجران

و از آن جمله است:

قلبی و شخصک مقرونان فی قرن

عند انتباهی و بعد النوم یغشانی

حللت فیه محل الروح من جسدی

فأنت ذکرای فی سری و اعلانی

لولا المخافه من کره و من ملل

الطال نحوک تردادی و اتبانی

یا جعفر بن سعید یا إمام هدی

یا واحد الدهر یا من ماله ثانی

إنی بحبک مغری غیر مکرث

بمن یلوم و فی حبیک یلحان

فأنت سید أهل الفضل کلهم

لم یختلف ابدأ فی فضلک اثنان(1)

و از آن جمله است:

فی قلبك العلم مخزون بأجمعه

تهدی به من ضلال كل حیران

و فوك فيه لسان حشوه حكم

یروی به من زلال كل ظمان

و فخرک الراسخ الراسی و زنت به

رضوی فزاد علی رضوی و ثهلان (۲)

و حسن أخلاقك اللاتی فضلت بها

كل البریه من قاص و من دانی .

ص: ۲۹

۱- در حاشیه نسخه مؤلف آمده است: بهتر آن بود بجای «لم یختلف» «لا یمتری» و به جای «ابدأه لفظ «قط» می آورد؛ زیرا «ابدا» برای ماضی استعمال نشده است پایان برخلاف انتظار نسخه هایی که از بحار وروضات و امثال اینها دیده ایم، همگی مانند بالا آورده شده است.

۲- در معجم البلدان، ج ۲، ص ۸۸ و ج ۳، ص ۵۰ نوشته است: ثهلان، نام کوهی است در شهرهای بنی نمیر که مسیر دو شبانه روز درازی آن است و رضوی کوهی است که از ینبع مسیر یک روز و از مدینه مسیر هفت منزل فاصله دارد.

تغنی عن المآثرات الباقیات و من

یحصی جواهر أجمال و کثبان

یامن علا درج العلیاء مرتقیه

أنت الکبیر العظیم القدر و الشان (۱)

- از کنار تو دور می شوم حال آن که اشتیاقهای پی در پی مرا مانند گرفتار و رنجیده خاطری به دیدار تو سوق می دهد.
- و به یاد دوستی دعوت می کند که مانند ماه شب چهارده، جهان را روشن ساخته است؛ لیکن صد حیف روزگار بین او و ارادتمندش جدایی به وجود آورده است.
- دل من و شخص تو به یکدیگر پیوسته است و در خواب و بیداری از اندیشه تو بیرون نمی باشم.
- تو در کالبد من بمنزله روحی و در آشکار و نهان ورد زبان من خواهی بود.
- هرگاه بیم آن نبود که از رفت و آمد بی نهایت من رنجیده خاطر می شدی، همواره در نزد تو بودم.
- ای جعفر بن سعید و ای پیشوای هدایت یافتگان وای یکتای روزگار که مانندی نداری.
- . همانا من فریفته تو می باشم و از سرزنش مخالفان و آنها که مرا در علاقه مندی به تو ملامت می کنند، باکی ندارم.
- آری تو بزرگ همه ارباب فضیلتی و کسی را در این ویژگی همتای تو نمی دانم.
- در دل تو همه دانشها، گرد آورده شده است؛ به همین سبب می توانی هر آدم حیرت زده و گمراهی را رهبری کنی.
- در میان دهان تو زبانی است که سراسر آن را پند و اندرز فرا گرفته و همه گونه دانش را در بر دارد. تو با چنان زبانی که داری می توانی تمام تشنگان را سیراب سازی.
- مقام عظمت و بزرگواری پایدار تو به اندازه ای است که اگر کوه رضوی و پهلان با آن برابر بشود، از هر دو برتر خواهد بود.
- و در اخلاق به پایه ای می باشی که هیچ یک از افراد از وضع و شریف باتو .

ص: ۳۰

برابری نخواهند کرد.

- از آثار دیگران بی نیازی و به شمارش گوهرهای کوهها و ریگها که آنان ارائه می دهند، نیازی احساس نمی کنی. ای کسی که به مراتب عالیه قدم گذاردهای، تو همان بزرگوار گرانقدر می باشی.

محقق در پاسخ وی ابیات زیر را سرود و برای او ارسال داشت:

لقد وافت قصائدك العوالی

تهز معاطف اللفظ الرشیق

فضضت ختامهن فخلت أنى

بهن عن مسك عبیق

و جال الطرف منها فى ریاض

محسین بناظر الزهر الأنیق

فكم أبصرت من لفظ بدیع

بدل به على المعنى الدقیق

و كم شاهدت من علم خفى

یقرب مطلب الفضل السحیق

شربت بها كؤوسا من معان

غنیت بشریهن عن الرحیق

و لكنى حملت بها حقوق

أخاف لثقلهن عن العقوق

فسر بابا الفضائل بی رویده

فلمست أطق كفران الحقوق

و حمل ما أطيع به نهوضاً

فإن الرفق أنسب بالصدیق

فقد صیرتنی لعلاک رقا

ببرک بل ارق من الرقیق

- چکامه های گرانبهای تو از مراتب عالیه ای برخوردار گردیده و با الفاظ آراسته ای که دارد، توجه همگان را به خود جلب کرده است.

- به مجردی که نامه تو رسید، مهر از سرگلابدان حقایق آن برداشتم، بوی مشکش همه جا را فراگرفت.

- و دیدگانم در باغهایی به جولان در آمد که از شکوفه های زیبای خود همه جا را آرایش کامل بخشیده بود.

- در آن باغها، لفظهای تازه و بسیاری دیدم که هر یک از آنها از معانی دقیقی حکایت می کرد.

- و چه بسیار علم نهفته در آن مشاهده کردم که فضل سائیده شده را به حقیقت نزدیک می ساخت.

ص: ۳۱

- جامه‌هایی از معانی آن نوشیدم و از شراب رحیق بی نیاز گردیدم.

- و با توجه به آنها حقوقی بر گردنم استوار گردید که بیم دارم هر گاه به حق آنها

نرسم، به نفرین آنها گرفتار گردم.

- این است که از تو می‌خواهم که با من مدارا کنی، چه آن که تاب کفران حقوق راندارم. - و نمی‌توانم در زیر بار حقوق بمانم و گرانی آنها را تحمل نمایم.

- آری، هر چه بیشتر باید دوست را مراعات کرد.

در تعقیب ابیات مزبور، مطالبی به نثر مرقوم داشته است که پاره‌ای از آنها این است: تعجب این جاست که او با آن همه مهربانی که با دوستان خود دارد، چگونه حاضر شده است بار سنگینی بر روی دوش من بگذارد؛ آن هم باری که مردان بزرگ، از حمل آن درمانده شوند، بلکه کوه‌های گرانبار از حمل آن عاجز گردند تا به جایی که مرا اسیر بار خود قرار داد و در میدان گفت و گوی او، حیرت زده و ناتوان ساخت. اکنون نمی‌توانم آن همه نیکی را مقابله به مثل نمایم و آن همه فضیلت او را پاسخ بسزا دهم و می‌پندارم با کرم ذاتی و شرافتی که دارد، آن نامه را برای من ناقابل گسیل داشته و با او با چنان طینت پاک و اندیشه دقیقی که دارد، مراتب دوستی را از صفحات چهره من خوانده و آثار محبت را از چشم من مشاهده نموده و به این اندازه اکتفا ننموده، بلکه ایمان را همراه با بیان ساخته و به بیان تنها هم بر گزار نکرده، بلکه بیان را با عیان همدست نموده است و دریایی را به حرکت در آورده که جز گوهر گرانبها چیز دیگری نمی‌بخشد و دامنی که جز فقر اثر دیگری از آن ترشح نمی‌کند و من از بخشش او آرزومندم که به همین اندازه نیکی اکتفا نماید تا بیاری خدا بتوانم شکرانه واجب او را بر آورده سازم.

مؤلف امل‌الآمل پس از این مرقوم داشته است شیخ محمود بن یحیی در سوک شمس‌الدین چکامه‌ای سروده است که پاره‌ای از ابیات او را در ضمن شرح حال وی

خواهیم نگاشت و همچنین سید صفی‌الدین محمد بن حسن بن ابی‌الرضا علوی در سوک

او چکامه‌ای گفته است که به بخشی از آن در ذیل شرح حالش اشاره خواهیم کرد (۱) د:

ص: ۳۲

۱- ابن داوود مؤلف رجال نیز چکامه‌ای در سوک او دارد. روضات ج ۲، ص ۵۵، می‌نویسد:

فاضل بزرگواری بوده و از شیخ بهائی روایت داشته است. (۱)

میرزا رفیع الدین محمد

وی از علمای بزرگ روزگارش بود و سال ۱۰۸۰ ه. ق وفات یافته و تعلیقهای

بر کتاب کافی و تألیفات دیگر دارد. مؤلف سلافه (۲) از وی نام برده است.

و مؤلف گوید: هرگاه منظور شیخ معاصر از مترجم حاضر میرزا رفیع الدین پدر خلیفه سلطان باشد، پیداست که وی بر کافی حاشیه ای ننوشته است و اگر منظورش میرزا رفیع الدین نائینی باشد، پس از این به شرح حال او اشاره خواهد کرد و تناسبی ندارد که بار دیگر از وی، نام ببرد و از آثار رفیع الدین رساله الشجره الالهیه در اصول الدین می باشد و حاشیه کافی او از آغاز تا کتاب توحید به انجام رسیده است.

محمدبن ابراهیم بن جعفر

ابوعبدالله کاتب نعمانی معروف به ابن ابی زینب. (۳)

علامه حلی در رجال ص ۱۶۲ می نویسد: وی از اصحاب ما، به شمار است و

فرزندش محمدبن محفوظ و کمال الدین حماد واسطی از وی روایت می کرده و خود او از سید فخاربن معد موسوی روایت می کرده و از شاگردان محقق حلی به شمار می آید و قصیده ای در سوک محقق سروده است و از تألیفات او کتاب غرر الدلائل فی شرح قصائد سبع علویات ابن ابی الحدید را می توان نام برد-م.

ص: ۳۳

۱- در تعلیقات امل الآمل نوشته است: ممکن است مراد از معزالدین محمد، قاضی معز مشهور بوده باشد.

۲- سلافه العصر، ص ۴۹۹.

۳- در نسخه های کتاب حاضر به عنوان ابن ابی زینب و در رجال علامه و رجال نجاشی به عنوان ابن زینب معرفی شده است.

دانشوری عالی مقام بوده و موقعیت بی اندازه ای داشته و از عقیده صحیحی برخوردار گردیده و احادیث بسیاری نقل کرده است، او به بغداد و سپس به شام رفته و در آنجا در گذشته است.

نجاشی در رجال از وی یاد کرده است و این کتابها را که از تألیفات او می باشد نام می برد، کتاب الغیبه، کتاب الفرائض و کتاب الرد علی الاسماعیلیه خود من مشاهده کردم که کتاب غیبت (تألیف محمد بن ابراهیم بن نعمانی در مشهد عتیقه) بر ابو الحسن محمد بن علی شجاعی (کاتب) قرائت می شد، چه آن که خود ابو الحسن همان کتاب را بر مؤلفش قرائت کرده بود و ابو عبدالله حسین بن محمد فرزند شجاعی، کتاب مزبور و دیگر کتابهایش را به دست من سپرد و نسخه ای هم که بر خود نعمانی قرائت شده بود، نزد من موجود می باشد. (۱)

نعمانی از شاگردان محمد بن یعقوب کلینی بوده و از تألیفات او تفسیر قرآن کریم است که بخشی از آن را دیده ام و کتاب غیبت او که کتاب ارزنده و پسندیده و جامعی می باشد؛ به مطالعه من رسیده است.

مؤلف گوید: کتاب تفسیر نعمانی را استاد استناد در بحار نام برده و نوشته است: تفسیر مزبور همان تفسیری است که حضرت صادق علیه السلام از مولا امیرالمؤمنین علیه السلام روایت فرموده و مشتمل بر انواعی از آیات قرآن مجید میباشد که الفاظ آن شرح شده است و محمد بن ابراهیم نعمانی آن را روایت کرده و همه آن تفسیر در کتاب قرآن بحار آورده شده است.

مؤلف گوید: بنابر این، تمام تفسیر مزبور در کتاب بحار موجود می باشد. (۲)

افندی پس از این اظهار داشته است: استاد استناد در فهرست بحار از کتاب غیبت .

ص: ۳۴

۱- رجال نجاشی، ص ۲۹۷ و زیاداتی که در بالا- در میان دو هلال مشاهده می شود از رجال مزبور است. و وزیر ابوالقاسم حسین مغربی فرزند فاطمه است که دختر وی می باشد و آثاری دارد، از جمله خصائص القرآن و در نیمه ماه مبارک رمضان سال ۴۱۸ ه. ق وفات یافته است.

۲- بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۵.

نعمانی یاد و مطالبی را از آن کتاب، در بحار نقل نموده است. (۱)

شیخ مفید (ره) در کتاب ارشاد پس از آن که نصوص بر امامت حضرت بقیه الله علیه السلام را یادآوری کرده است، اظهار می دارد: روایات راجع به نصوص امامت آن حضرت، فراوان است و بسیاری از آنها را اصحاب حدیث که از مفاخر شیعه به شمار می آیند در کتابهای خود گرد آورده اند؛ از جمله کسانی که به شرح و تفصیل آنها اقدام نموده ابو عبدالله محمد بن ابراهیم نعمانی است که در کتابی که به این منظور یعنی غیبت حضرت بقیه الله تألیف نموده، اشاره کرده است. (۲)

ملاصدرا الدین محمد بن ابراهیم شیرازی

معظم له فاضلی از فضلی روزگار ما می باشد.

مؤلف السلافه به نام او اشاره کرده و گفته است: صدر الدین در روزگار خودش دانشور بنامی در حکمت بود و گذشته از این، از علوم و فنون دیگر هم بدرستی و در کمال استواری برخوردار بوده است و تصنیفهای بسیاری دارد از جمله شرح کافی که در دو مجلد تدوین نموده و در دهه پنجم از سده حاضر (۱۰۵۰) وفات یافته است. (۳)

مؤلف گوید: از ظاهر کلام شیخ معاصر استفاده می شود که مراد وی از مترجم حاضر مولانا صدرالدین محمد شیرازی شاگرد سید داماد است. صدرالدین در فن حکمت و معارف الهی مردی نیرومند و دلاوری بی مانند بود و تألیفات بسیاری دارد از جمله شرح حکمه الاشراق علامه شیرازی و کتاب الاسفار در حکمت که در نهایت بسط و دقت نوشته شده و کتاب الشواهد الربوبیه که این هم در فن حکمت تألیف شده است. (۴)

ص: ۳۵

۱- بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۴.

۲- ارشاد مفید، ص ۳۲۹ و همچنین ص ۶۷۸ ترجمه ارشاد مفید این جانب مترجم کتاب حاضر.

۳- سلافه العصر، ص ۴۹۹.

۴- مقام عظیم این حکیم متأله که جهان حکمت و معرفت را به خود اختصاص داده است، بالاتر از آن است که به این مختصر که در اینجا آمده است بسنده شود و محتمل است مؤلف این کتاب در بخش حاضر که مفقود شده، بیش از این مرقوم داشته است. در هر حال، بزرگان پس از او شرح حالش را در کتابهای رجال و تراجم به تفصیل و اجمال نگاشته اند؛ از جمله ابو عبدالله زنجانی رساله ای به نام الفیلوسوف الفارسی الکبیر « نوشته و جمعی از خاورشناسان تحقیقاتی درباره زندگی او داشته اند و کتابی در این روزگار به نام صدر الدین شیرازی از سوی آنها به طبع رسیده است و خلاصه ای از آن چه را از مدارک حاضر به دست آورده ایم، محض ادای پاره ای از حقوق او به نگارش می آوریم. ملاصدرا روز نهم ماه جمادی الاولی سال ۹۸۰ هجری متولد شد. پدرش مرد تاجر پیشه ای بود. مقدمات علمی را در شیراز فراگرفت. پدرش می خواست در کار تجارت، مهارت پیدا کند و چندی هم طبق دلخواه پدر به تجارت پرداخت؛ لیکن پس از مرگ پدرش راهی اصفهان شد و نخست در مدرسه خواجه به حضور شیخ بهائی رسید و پس از او به محضر محقق داماد و بعد از او به درس میرفندرسکی

حضور پیدا کرد و مراتب فقه و اصول و دیگر از کمالات را بخصوص فن حکمت را از این اساتید عظیم الشان فراگرفت. خود مدرسی بزرگ و مؤسس حکمت متعالیه شده صدرالمتألهین بر اثر نبوغ خدادادی که داشت، مورد توجه و تعجب همگان قرار گرفت و موقعیت خاصی از نظر استادانش داشت، بویژه میرداماد علاقه مخصوص نسبت به او نشان می داد تا آنجا که درباره او گفته است: جاهت صدرا گرفته باج از گردون داده است به فضل تو خراج افلاطون در مسند تحقیق نیامد چون تو یکسرز گریبان طبیعت بیرون صدرا نزدیک به پنجاه کتاب و رساله در حکمت و فنون دیگر تألیف کرده است. تألیفات مشهور او که به طبع هم رسیده است: المبدء و المعاد؛ الشواهد الربوبیه؛ اسرار الایات المشاعر؛ شرح الهدایه الاثیریة؛ مفاتیح الغیب؛ تفسیر القرآن الکریم و شرح الکافی علامه خوانساری مؤلف روضات الجنات در آن کتاب ذیل احوال صدرالمتألهین مرقوم داشته است: این شرح از نظر من بهترین و ارزنده ترین شرحی است که بر احادیث اهل بیت نوشته شده است و فایده اش از همه بیشتر و موقعیتش از همه بالاتر است و در آغاز آن نوشته است که از شیخ بهائی و میرداماد روایت می کرده و این شرح همراه با مفاتیح الغیب خود او به طبع رسیده است. اثر مهم صدرالمتألهین، کتاب الأسفار الاربعه که همواره مورد توجه استادان عظام بوده و به خواندن و دانستن حقایق آن بر یکدیگر مباحث می کردند. مرحوم علامه شیخ محمدرضا مظفر (ره) در مقدمه ای که بر اسفار نوشته است می گوید: از استاد محقق مرحوم شیخ محمد حسین اصفهانی شنیدم می فرمود: هرگاه بدانم کسی وجود دارد که اسرار کتاب اسفار را آن چنان که باید می فهمد، برای شاگردی شد رحال می کنم اگرچه در اقصی نقاط جهان بوده باشد (رحمه الله علیهما) صدرالمتألهین گذشته از همگی مراتبی که داشت، از طبع شعر هم برخوردار بود و این رباعی از او است: آنان که ره دوست گزیدند همه در کوی شهادت آرمیدند همه در معرکه دو کون فتح از عشق است هر چند سپاه او شهیدند همه صدرالمتألهین هفت سفر پیاده به حج بیت الله مشرف شد و آخرین سفر که به بصره رسید و مصادف با سال ۱۰۵۰ ه. ق بود روح پرفتوحش به ریاض جنان خرامید. نورالله مضجعه الشریف و محقق فیض و لاهیجانی از شاگردان او هستند - م.

سیدبدرالدین ابو عبدالله محمد بن ابراهیم بن محمد بن زهره حسینی حلبی

وی از علمای سادات و سادات علما و از شاگردان علامه حلی است.

ص: ۳۶

مؤلف گوید: مشارالیه برادر سید جلال الدین ابوالحسن علی بن ابراهیم است که علامه به وی و این برادر و فرزندانش اجازه روایت داده است و از شیخ معاصر در شگفتم که چرا در ذیل مترجم حاضر به آن اجازه اشاره نکرده است؛ هر چند ذیل احوال برادرش به آن اشاره نموده و پیش از این هم به نسب وی اشاره کردیم .

شیخ زین الدین محمد بن ابی جعفر بن فقیه امیر کا المصدری بزجه، از ولایت قزوین

منتجب الدین در فهرست گوید: وی فقیهی صالح و شهید است. (۱).

ص: ۳۷

۱- ضیافه الاخوان ، ص ۳۰۷ می نویسد: محمد بن ابی جعفر بن امیر کا بن ابی اللحیم قزوینی، شیخ علی بن عبیدالله بن بابویه (منتجب الدین) در وصف او گفته است: وی فقیهی صالح بود و (شهید المشایخ) یعنی با مشایخی دیدار داشته و از آنها استفاده کرده است، به طوری که مشهود است مؤلف ضیافه الاخوان مطالب دیگر را که در صدر عنوان آمده متذکر نشده و از شهادت او سخنی نگفته و جمله (شهید المشایخ) را ذیل نام او ایراد کرده و در شهداء الفضیله نام او به عنوان شهید آورده نشده است. آری، در صفحه ۲۰۴ ذیل احوال شیخ خلیفه بن ابی اللحیم عموی پدر مترجم حاضر می نویسد: شیخ خلیفه از علمای اواسط قرن پنجم تا اواخر ششم بوده و از صلحای علما به شمار می آمده و به دست ملاحده سماعیلی که در آن روزگار دست به قتل و غارت زده و به خصوص با قزوینیها عداوت بی سابقه ای داشتند، به قتل رسیده است و به مناسبت شهادت، او به شهادت گروه دیگری از علمای قزوین اشاره کرده است و در ذیل احوال ابوجعفر پدر مترجم حاضر صفحه ۲۳ می نویسد: وی به ابوجعفر بن امیر کا مشهور بوده و از نام او اطلاعی ندارم و از علمای اواخر قرن پنجم تا اوایل ششم بوده است. در کتاب التدوین از وی یاد کرده است و ابوجعفر را کنیه فرزندش محمد، مترجم حاضر دانسته و ابوجعفر عالمی شایسته و با اعتبار بوده است؛ سپس با چند دلیل که آورده به اشتباهات مؤلف التدوین اشاره نموده است.

شیخ افضل الدین محمد بن ابی الحسن بن هموسه ورامینی

منتجب الدین گوید: وی فاضلی فقیه و واعظ است.

شیخ محمد بن ابی الحسن بن عبدالصمد قمی

وی به نقل منتجب الدین، فاضل صالحی بوده است.

محمد بن ابی عمران موسی بن علی بن عبد ربه ابوالفرج قزوینی

*محمد بن ابی عمران موسی بن علی بن عبد ربه ابوالفرج قزوینی کاتب (۱)

وی ثقه ای صحیح الروایه و واضح الطریقه بوده که علامه و نجاشی او را به این وصف ستوده‌اند. نجاشی کتابهای زیر را از تألیفات او یادآوری کرده است: کتاب الموجز المختصر من الفاظ سید البشر؛ کتاب الرد علی الاسماعیلیه؛ کتاب الطرائف؛ کتاب الموفور و کتاب قرب الاسناد. من این شیخ را دریافتم لیکن به سماع از او موفق نگردیدم. (۲)

شیخ فقیه نجیب الدین محمد بن ابی غالب

وی دانشوری فاضل و فقیهی بزرگوار بود. شهید ثانی در آغاز شرح الارشاد از وی نام برده و اضافه کرده که وی در کتاب المنهج الاقصد برای طهارت تعریف خاصی

ص: ۳۸

۱- در تعلیقات أمل الآمل نوشته است: یادآوری از محمد بن ابی عمران در این محل، تناسبی نداشته است.

۲- رجال علامه، ص ۱۶۴ و رجال نجاشی، ص ۳۱۰.

نموده است؛ سپس تعریف او را متذکر گردیده و ایرادهای لازم را بر تعریف او یادآوری نموده است.

شیخ امام عمادالدین ابو جعفر محمد بن ابی القاسم بن محمد بن علیطبری آملی کجی (جی)

منتجب الدین گوید: وی از ثقات فقها بوده و مراتب علمی را از شیخ ابوعلی بن شیخ ابو جعفر طوسی فراگرفته و تألیفاتی دارد، از جمله کتاب الفرج فی الأوقات و المخرج بالبینات و شرح مسائل الذریعه. شیخ امام قطب الدین ابوالحسن راوندی از شاگردان او بوده (۱) است و ما به توسط او از وی روایت می کنیم.

و نامش ابو القاسم علی است و او ثقه‌های بزرگوار و محدث بود و از آثار او بشاره المصطفی لشیعیه المرتضی در هفده جزء و کتاب الزهد و التقوا و تألیفات دیگر.

ابن شهر آشوب گفته است: محمد بن ابی القاسم طبری البشارت از تألیفات او می باشد. (۲)

مؤلف گوید: عمادالدین مشهور به عمی و معروف به طبری است و در یکی از مدارک از وی با عنوان شیخ سعید محمد بن قاسم طبری تعریف شده است، عربی بن مسافر از وی روایت می کرده و خود او از شیخ ابوعلی فرزند شیخ طوسی روایت داشته است. از ظاهر عبارت پیداست که سهو القلمی برای ناسخ رخ داده باشد. (۳) سید بن طاووس در کتاب الیقین با اجازه ای که از حسین بن احمد سوراوی و شیخ علی بن یحیی حافظ داشته، از آنها به نقل روایت پرداخته و خود ایشان به توسط عربی بن مسافر از

ص: ۳۹

۱- در این که آیا قطب الدین شاگرد طبری بوده است یا برعکس شرحی در ترجمه روضات الجنات، ج ۷، ص ۱۸۹ آورده شده است. م.

۲- معالم العلماء، ص ۱۱۹ در آنجا از وی چنین عنوان شده است (محمد بن قاسم کجی طبری).

۳- ممکن است که سهو القلم از آنجا باشد که نام پدرش را قاسم دانسته است و حال آن که نام پدرش علی و کنیه اش ابوالقاسم است.

عمادالدین روایت می کرده اند و شاذان بن جبرئیل قمی از وی روایت داشته است.

استاد استناد در فهرست بحار می نویسد: کتاب بشاره المصطفی از کتابهای مشهور است و بسیاری از علمای ما از آن روایت کرده اند. مؤلف آن از بزرگان محدثان است و در بسیاری از اسانید که منتهی به شیخ الطائفه می شود نام او آورده شده است و او از شیخ ابوعلی، همه کتابها و روایتها را روایت کرده است. (۱)

مؤلف گوید: مجلد دوم کتاب مختصر المصباح در نزد ما می باشد و پاره ای از تحقیقات به اصل آن پیونده داده شده و از ذیل پاره ای از تحقیقات به دست می آید که آنها از تألیفات طبری مترجم حاضر بوده و ممکن است کتاب مزبور، همان کتابی باشد که به عنوان کتاب الزهد و تقوی شناخته شده است و هم می توان، کتاب مزبور را یکی از کتابهایی که در متن امل الآمل نام برده شده است دانست.

شیخ زین الدین محمدبن ابی نصر قمی

منتجب الدین گوید: وی ادیبی فاضل و طیب بود.

سید جمال الدین ابو غالب محمدبن ابی هاشم حسینی مرعشی

منتجب الدین او را شایسته ای بس دیندار معرفی کرده است.

سید شمس الدین محمدبن احمدبن ابی المعالی علوی موسوی

سید شمس الدین محمدبن احمدبن ابی المعالی علوی موسوی فاضل فقیهی بود و شهید اول از او روایت می کرده است.

شیخ ابو عبدالله محمد بن احمد اردستانی

منتجب الدین گوید: وی فاضل متبحری است و از تألیفات او کتاب صناعه الشعر

می باشد.

ص: ۴۰

وی از فضیلتی فقها بوده و اقوال و آرای او را در کتابهای استدلالی ایراد کرده اند؛ از جمله در کتاب مدارک در بحث طهارت آب چاه، به نظریه او اشاره کرده و او را از متقدمان معرفی نموده است.

مؤلف گوید: شیخ معاصر در باب (گنای از کتاب امل الآمل مترجم حاضر را از معالم ابن شهر آشوب یاد کرده است. (۱) و از قرائن پیدا است مراد وی از شخص مشارالیه، مترجم حاضر است که از شاگردان سید مرتضی به شمار می آید و مشهور در نسب او این است: ابوالحسن محمد بن محمد بصروی. بنابر این نام پدرش را که شیخ معاصر احمد نوشته است یا اشتباهی است که از ناحیه او به وجود آمده و یا از سوی صاحب مدارک بوده (۲) و یا سهوالقلم کاتب مدارک می باشد.

ای و پس از این بار دیگر شیخ معاصر مترجم حاضر را این چنین یاد کرده است: شیخ ابوالحسن محمدبن محمد بصروی. از این که سه بار از مترجم حاضر در سه محل یاد کرده است، استفاده می شود که شیخ معاصر قائل به تعدد بوده و به حق باید گفت هر سه عنوان مربوط به یک شخص است و چند وجه را می توان دلیل بر اتحاد عناوین مزبوره آورد. بویژه که کتاب المفید از تألیفات او می باشد.

شیخ محمدبن احمدبن ادريس

پس از این به عنوان محمد بن ادريس ترجمه خواهد شد، برای این که به نام جدش

ص: ۴۱

۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۳۵۲ می نویسد: ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۱۳۶ نوشته است: ابوالحسن بصروی، کتاب المفید از تألیفات او می باشد - م.

۲- در کتاب مدارک در آغاز بحث از «ماء البئر» چنین آمده است: و رابعها الطهاره تا آن جا که نوشته است وذهب الیه (الشیخ ابو الحسن محمد بن محمد البصری من المتقدمین) بنابر این نام پدرش را محمد نوشته است و سهو القلم از مؤلف مدارک نبوده است . م.

ابوعلی محمدبن احمدبن جنید

ابن شهر آشوب در معالم العلماء (۱) گوید: وی قائل به قیاس بوده و آثار ذیل از تألیفات او می باشد: تهذیب الشیعه لاحکام الشریعه در بیست جزء این اجزاء مشتمل بر عدد کتابهای فقهی است؛ المختصر الاحمدی (۲)؛ النوادر؛ سیبل الفلاح لاهل النجاح؛ الیقین (نور الیقین)؛ بصیره العارفین؛ تبصره العارف و نقض الزائف؛ الا یقاد در رد مؤیده (مرتده)؛ حدائق القدس در بیان احکامی که خود آنها را اختیار کرده است؛ تنبیه الساهی بالعلم الالهی؛ استخراج المواد من مختلف الخطاب؛ الشهب المحرقه للابالس المشرقه (باللسن المشرقه) که در این کتاب نظرات ابو القاسم بقال متوسط زیدی را مورد انتقاد قرار داده است و الافهام لاصول الاحکام؛ ازاله الران عن قلوب الاخوان در غیبت و فرش الطور؛ ینوع النشور (قدس الطور و ینوع النور)، در این کتاب به معنای صلوات و درود بر پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و خاندان او علیهم السلام پرداخته است و الفسخ علی من اجاز النسخ؛ تفسیح العرب فی الغاتھا و اشاراتھا الی مرادھا؛ کتاب فی معنی الاشارات الی ما یکره العوام و غیرهم من الأسباب؛ الارتیاع فی تحریم الفقاع (القناع) و الافصاح و الايضاح للفرائض و الموارث.

علامه حلی در الخلاصه نوشته است: ابوعلی محمد بن احمد بن جنید کاتب اسکافی بزرگ امامیه بوده و تألیفات پسندیده ای دارد. در میان اصحاب ما به وجاهت و

ص: ۴۲

۱- معالم العلماء، ص ۹۷-۹۸.

۲- در امل الآمل می نویسد: المختصر الاحمدی للفقہ المحمدی از ابوالحسن جنیدی است. در تعالیق مؤلف بر امل الآمل اظهار داشته ممکن است کتاب مختصر، مجملی از کتاب تهذیب الشیعه خود ابن جنید بوده باشد و مؤید آن آن است که ابن طاووس در الاقبال کتاب مختصر کتاب تهذیب الشیعه لاحکام الشریعه را به محمدبن جنید نسبت داده است و از ظاهرش پیداست که منظور وی شیخ مترجم است؛ جز این که نام پدرش را ذکر نکرده و مختصر الاحمدی در اختیار شیخ حسن صاحب معالم بوده و از آن نقل کرده است.

وثاقت شهرت دارد و دانشوری بزرگوار به شمار می آید. آثار زیادی دارد و من رأیهای برخلاف او را در کتابهایم ایراد کرده ام. شیخ طوسی نوشته است: این جنید قائل به قیاس بود(۱) و به همین مناسبت از کتابهای او دست برداشتم و به آنها توجهی ننمودم. (۲)

علامه در کتاب الايضاح به ثنای وی پرداخته و اضافه کرده است: نظرهای برخلاف و اقوال او را در کتاب مختلف الشيعه یادآوری کرده ام. شیخ محمد بن شیخ حسن بن شهید ثانی در حاشیه هایی که بر رجال میرزا محمد داشته می نویسد: ممکن است کسی اظهار بدارد گفتار علامه بیرون از غرایب نیست، زیرا شیخ طوسی اظهار داشته ابن جنید عمل به قیاس می کرد. نجاشی که او را از ثقات اصحاب نام برده می گوید: وی عمل به قیاس می کرده است و این دو نظریه دلیل بر آن است که گفتار ابن جنید اساس صحیحی نداشته است، چه آن که اصحاب ما می گویند عمل نکردن به قیاس از امور ضروری است و کسی که قائل به قیاس باشد، از اعتقاد صحیح برخوردار نیست و به همین مناسبت باید گفت ابن جنید در بند فسق و دیگر امور نابه جا بوده است و با توجه به این موضوع نمی توان او را در شمار دانشوران مورد وثوق قرار داد، چه آن که فساد عقیده با مورد وثوق بودن او تناسبی نخواهد داشت و سزاوار نیست اقوال او را در کتاب المختلف ایراد نماید. این است که باید در این موضوع، دقت لازم را به عمل آورد.

نجاشی هم از ابن جنید یاد کرده و او را به وثاقت ستوده و ثنا گفته است و کتابهایی را از او نام برده از جمله: تهذیب الشيعه لاحکام الشریعه، و به یاد آوری از کتابهای دیگر او که نزدیک به چهل کتاب و رساله می باشد، پرداخته و اضافه کرده است: از شیوخ مورد وثوق خویش شنیدم که می گفتند وی قائل به قیاس بوده است و همه آنها را با اجازه ای که داشتند به من اجازه دادند (۳).

ص: ۴۳

۱- مؤلف در تعالیک امل الآمل گوید: در الفوائد المدنیه که حواشی تمهید القواعد است نوشته است که از اصحاب ما، ابن جنید قائل به قیاس بوده و به طوری که اظهار شده از این قول دست برداشت.

۲- رجال علامه، ص ۱۴۵.

۳- رجال نجاشی، ص ۲۹۹-۳۰۲.

به طوری که پیش از این یادآوری شد، شیخ طوسی در کتاب فهرست از وی یاد کرده است و بخشی از کتابهای او را نام می برد و می گوید: ما به توسط محمدبن محمدبن نعمان (شیخ مفید) از احمدبن عبدون از وی روایت می کنیم. (۱)

شیخ ابوبکر محمدبن احمدبن حسین بن حمدان معروف به خباز بلدی

وی از مردم قریه «بلد» است که در موصل بوده و فاضلی دانشور و سرایندهای ادیب می باشد و از مذهب شیعه پیروی می کرده از پاره ای از اشعارش پیداست که پیرو مرام شیعه بوده است، از آن جمله:

و حمائم نیهنی

و اللیل داجی المشرقین

شبهتهن وقد بکین

و ماذرفن دموع عین

بنساء آل محمد

لما بکین علی الحسین

- آن شب که تاریکی خاور و باختر عالم را فراگرفته بود کبوتران که می گریستند.

ص: ۴۴

۱- فهرست شیخ طوسی، ص ۱۳۴ - مجمع الرجال، ج ۵، ص ۱۲۸. نجاشی می نویسد از یکی از مشایخ شنیده ام که مالی و شمشیری متعلق به حضرت بقیه الله (ع) در دست او بود و راجع به آنها و صینی به جاریه اش کرده بود؛ لیکن آنها از دست رفت. شیخ طوسی در آخر شرح حال او نوشته ما کتابهای او را توسط شیخ مفید و ابن عبدون از وی روایت می کنیم. از متن فوق استفاده می شود که شیخ طوسی به توسط شیخ مفید از ابن عبدون از وی روایت داشته، ممکن است به واسطه و بی واسطه از وی روایت می کرده و یا کلمه (عن) در اصل کتاب حاضر زائد بوده باشد. روضات الجنات در ضمن شرح حال او راجع به قیاسی بودن اسکافی مفصلاً مطالبی نقل کرده است و ثابت کرده که قیاسی بودن او مستلزم آن نیست که کتابهایش مورد بی مهری قرار بگیرد، زیرا قیاسی را که او معمول خود قرار داده قیاسی باشد که مورد توجه شیعه و اعلام او قرار گرفته باشد. معجم البلدان، ج ۱، ص ۱۸۱ می نویسد: اسکاف بکسر همزه و سکون سین همان اسکاف بنی الجنید است که رؤسای آن ناحیه اند و مردمی بزرگ و با کرم بوده اند و ناحیه مزبور به نام ایشان شهرت یافته و آن ناحیه اسکاف علیاست که از نواحی نهروان به شمار است و از سوی شرق میان بغداد و واسط واقع شده و در نهروان اسکان سفلی هم وجود دارد و این دو ناحیه بر اثر ویرانی نهروان از میان رفت الکنی و الالقاب، ج ۲، ص ۲۲ وفات او را سال ۳۸۱ ه. ق نوشته است. م.

- و نمی توانستند از گریه خودداری کنند، مرا از خواب بیدار کردند.

- و من در آن هنگام ایشان را به زنان آل محمد که بر حسین می گریستند، تشبیه کردم.

از اوست:

جحدت ولاء مولانا علی

وقدمت الدعی علی الوصی

متی ما قلت إن السیف أمضی

من اللحظات فی قلب الشجی

لقد فعلت جفونک فی فؤادی

کفعل ی زید فی آل النبی

- ولایت حضرت مولانا علی علیه السلام را انکار کردی و معاویه را بر وصی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مقدم داشتی.

. از آن زمان که گفתי نفوذ شمشیر در دل رنجیده و شکسته بیشتر از نفوذ

نگاههاست.

به همان وقت پلکهای تو در دل من همان کاری را انجام داد که یزید با خاندان

پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) انجام داده بود.

از ابیات اوست:

أنا إن رمت سلوه

عنک یاقره عینی

فأنا أكفر بمن

س ره قتل الحسین

لک صولات علی قل

بی بقدر کالردینی

مثل ص ولات علی

یوم بدر و حنین

- هرگاه ای نور چشم من، مرا به فراموش کردن از تو نسبت بدهند.

- باید بگویم من از کسی که از قتل امام حسین علیه السلام خرسند می شود، متنفر و بیزارم.

- تو با اندامی مانند نیزه «ردینی»^(۱)، بر من هجوم می آوری.

- مانند هجوم آوردنهای علی علیه السلام در روز جنگ بدر و حنین ..

ص: ۴۵

۱- ردینی منسوب به ردینه است و ردینه زنی بود که به آراستن نیزه ها شهرت داشت - م.

از اوست:

أنا في قبضه الغرام أسير

بين سيف محارب وردینی

فكأن الهوى فتى علوی

ظن أنى وليت قتل الحسين

و كأنى يزيد بين يديه

فهو يختار أوجع القتلتين

- من در دست عشق مانند اسیری هستم که در برابر شمشیر جنگجو و نیزه ردینی
قرار گرفته باشد.

□ گویا عشق مانند جوان علوی است که می پندارد من حسین علیه السلام را به
شهادت رسانیده ام.

- و من در دست او مانند یزید می باشم که دردناکترین دو قتل را برای من اختیار
می نماید.

از اوست:

إلى بعين الصفح عن زللى

لا تتركنى عن ذنبى على وجل

هذا فؤادى لم يملكه غيركم

إلا الوصى أمير المؤمنين على

- به دیده عفو به من بنگر و از لغزش من در گذر و مرا با بیمناسی که دارم به حالت
گناهکاری و امگذار.

- آری این دل من است که جز شما دیگر نمی تواند آن را در تملک خود در آورد و
به غیر از امیرالمؤمنین علی علیه السلام دیگری مالک آن نمی باشد.

از اوست:

تظن بأئنی أهوی حبیبه

سواک علی القطیعه والبعاد

جحدت اذا موالاتی علیه

و قلت بأئنی مولی زیاد

- می پنداری که من به غیر از تو دوست دیگری برای خویش اختیار کرده باشم و
از تو دوری اختیار کرده باشم.

- و از دوستی علی علیه السلام اعراض کرده و خود را آزاد شده زیاد بدانم.

آنچه را تا به حال در این جا در شرح حال خباز مترجم حاضر نوشتم، برابر با یادداشتی است که به خط شیخ حسن بن شهید
عاملی دیده ام؛ همچنین مطابق با پاره ای از

ص: ۴۶

مطالب است که در یتیمه الدهر ثعالبی که مشتمل بر احوال شاعران صاحب بن عباد بوده است (۱)

شیخ مفید ابوسعید محمد بن احمد بن حسین نیشابوری

از اعیان ثقات و حافظان حدیث بوده و تألیفاتی داشته است. از جمله: الروضه الزاهره

فی تفسیر فاطمه الزهراء: الفرق بین المقامین و تشبیه علی علیه السلام بادی القرنین؛ کتاب الاربعین عن الاربعین فی فضائل امیر المؤمنین (۲) کتاب منی الطالب فی ایمان ابی طالب و کتاب المولی. منتجب الدین گوید: ما کتابهای او را توسط شیخ امام جمال الدین ابو الفتوح رازی خزاعی نواده او از پدرش از او که جد ابو الفتوح است، روایت می کنیم.

ابن شهر آشوب گوید: از تألیفات اوست کتاب التفهیم فی بیان التقسیم و الرساله

الواضحه فی بطلان دعوی الناصبه و ما لا بد من معرفته. (۳)

ص: ۴۷

۱- ثعالبی در یتیمه الدهر، ج ۲، ص ۲۰۸ می نویسد: «بلد» از بلاد جزیره است که موصل در آن احداث شده و ابوبکر مترجم حاضر از برجستگان آن سرزمین می باشد. بلدی مردی درس نخوانده است و در عین حال اشعار او نمکین و مشتمل بر سروده های نغز می باشد و مقطعات وی خالی از معنای پسندیده و یا ضرب المثل نبوده است. بلدی حافظ قرآن بود و گاهی هم از آیات قرآن اقتباس می کرد. چنان که می گوید: الا إن إخوانی الذین عهدتهم أفاعی رمال لا تقصر فی لسعی ظننت بهم خبره فلما بلوتهم نزلت بواد منهم غیر ذی زرع بلدی شاعری شیعه بود و در اشعار خود مطالبی می آورد که از علاقه مندی او به مذهب تشیع حکایت می کند. م.

۲- منتجب الدین در آغاز کتاب فهرست می نویسد: در یکی از اوقات که به مجلس سید ابوالقاسم یحیی حضور یافتم کتاب الاربعین عن الاربعین فی فضائل امیر المؤمنین (ع) که مورد توجه او قرار گرفته به مطالعه من رسانید به اطلاع رسانیدم کتابی خواهم نوشت به نام الاربعین عن الاربعین من الاربعین فی فضائل امیر المؤمنین این کتاب در این روزگار به طبع رسیده است.

۴

۳- معالم العلماء ص ۱۱۶.

وی دانشوری فاضل و محقق مدقق و از معاصران است رساله الجمعہ و حواشی چندی بر کتابهای حدیث از تألیفات او می باشد.

مؤلف گوید: به گمان من، مترجم حاضر همان سید محمدی است که من او را به سمت شیخ الاسلامی تبریز برگزیدم. بنابراین تناسبی نداشته که نام او در این کتاب امل الآمل آورده شود.

ابوالحسن محمد بن احمد بن داوود بن علی

وی بزرگ طائفه شیعه و عالم ایشان بوده و در روزگار خود شیخ قمیها و فقیه ایشان به شمار می آمده است. ابو عبدالله حسین بن عبید الله اظهار داشته است: عالمی به پایه حفظ و فقه و معرفت حدیث مانند او ندیده ام و مادرش دختر سلامه بن محمد ارزنی بوده. او به بغداد رفته و چندی را در آنجا به سر برده و به تألیف کتابها اشتغال ورزیده است؛ از آن جمله: کتاب المزار^(۱)؛ کتاب الذخائر؛ کتاب البیان عن حقیقه الصیام؛ کتاب الرد علی المظهر، الرخصه فی المسکر و کتاب الممدوحین و المذمومین؛ کتاب الرساله فی عمل السلطان؛ کتاب العلل؛ کتاب فی عمل شهر رمضان؛ کتاب صلوه الفرج و ادعیتها؛ کتاب السبحه؛ کتاب الحدیثین المختلفین و کتاب الرد علی بن قولویه فی الصیام.^(۲)

نجاشی پس از بیان مطالب فوق اظهار می دارد گروهی از اصحاب ما، از جمله ابو العباس بن نوح و محمد بن محمد و حسین بن عبید الله کتابهای وی را به ما خبر دادند و

ص: ۴۸

۱- مؤلف در تعلیقات امل الآمل گوید: این کتاب همان کتاب الزیارات و الفضائل است که ابن طاووس در کتاب اقبال به وی نسبت داده است.

۲- از تعلیقات مؤلف نقل شده ردی که بر ابن قولویه نموده است مربوط به آن است که ابن قولویه بنا به نقل سید بن طاووس اظهار داشته است ماه رمضان از سی روز کمتر نمی شود.

ابوالحسن بن داوود سال ۳۷۸ ه. ق در بغداد در گذشت و در مقابر قریش دفن شد (۱).

علاوه بر نجاشی، علامه حلی هم از وی نام برده و از او بزرگداشت به عمل آورده

است و شیخ طوسی نیز از وی یاد کرده و برخی از کتابهایش را متذکر شده است. (۲)

شیخ محمد بن احمد بن شهریار، خزانه دار آستان مقدس علوی علیه السلام

منتجب الدین گوید: وی فقیه صالحی بود.

مؤلف گوید: مترجم حاضر، در اوائل سند صحیفه نام برده شده است و چنین گفته است: خبر داد به ما شیخ سعید ابوعبدالله محمد بن احمد بن شهریار خزانه دار مولانا امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام در ماه ربیع الاول سال ۵۱۶ ه. ق طبق قرائتی که بر او می شد و من هم به سماع آن می پرداختم، گفت: این صحیفه را از شیخ صدوق ابو منصور محمد بن محمد بن احمد بن عبدالعزیز عکبری معدل (ره)....

و در اوائل سند کتاب سلیم بن قیس آمده است: خبر داد به من شیخ مقرئ ابوعبدالله محمد بن کمال از سید جلیل نظام الشرف ابو الحسن عریضی از ابن شهریار خازن از شیخ ابوجعفر، از قرینه پیدا است مراد از ابن شهریار خازن، مترجم حاضر بوده باشد.

شیخ شمس الدین محمد بن احمد بن صالح سببی نسینی شاگرد فخار بن معد

وی فاضل صالح و بزرگواری بود از پدرش و از فخار بن معد و دیگران روایت می کرده است.

ص: ۴۹

۱- در مجمع الرجال، ج ۵، ص ۱۳۵، بنقل از نجاشی سال وفات او را ۳۶۸ یاد کرده است، همچنین علامه هم سال وفات او را ۳۶۸ ه. ق مرقوم داشته است - تنزیه القمیین، ص ۴۳ می نویسد: محمد بن داوود استاد شیخ مفید و دیگران اعلام قم بوده و بزرگواری عالم و بافضیلت است و کتابهای زیادی دارد. م.

۲- رجال علامه، ص ۱۶۲ و فهرست طوسی، ص ۱۳۶.

مؤلف گوید: پس از این شرح حال شیخ محمد بن صالح سینی سینی خواهد آمد و خواهد گفت وی از ابن طاووس روایت می کرده و ممکن است این شخص، همان شیخ جمال الدین محمد بن صالح باشد.

شیخ محمد بن احمد صهیونی عاملی

شیخ محمد بن احمد صهیونی (۱) عاملی

صهیونی فاضلی عالم و پرهیزکاری محقق بود، اجازه ای را که وی در سال ۸۷۹

ه. ق برای شیخ علی بن عبدالعالی عاملی میسی نوشته است، دیده ام.

مؤلف گوید: در اجازه شیخ زین الدین (شهید ثانی) به حسین بن عبدالصمد او را چنین معرفی نموده: شیخ عالم شمس الدین محمد بن احمد بن محمد شهید در آن اجازه

به واسطه علی بن عبدالعالی میسی از وی روایت می کرده است. (۲)

و به خط یکی از فضلالی شاگردان شیخ بهائی که بر آن اجازه نوشته است چنین دیدم که صهیون یکی از منزلهای عرب است.

شیخ جلیل محمد بن احمد بن عباس بن فاخر دوریستی

وی فقیه دانشور و فاضل بود. فرزندش جعفر از او و از ابوجعفر بن بابویه روایت می کند.

مؤلف گوید: از آغاز برخی از نسخه های تفسیر مولانا عسکری علیه السلام استفاده می شود که مترجم حاضر از ابو جعفر بن بابویه روایت می کرده و فرزندش جعفر از وی روایت داشته است. بنابر این، جعفر توسط پدرش از ابوجعفر روایت می کرده به همین مناسبت لفظ (واو) که در بالا آمده و از ابوجعفر اشتباهی است که از ناحیه ناسخ

ص: ۵۰

۱- صهیونی منسوب به صهیون است که قلعه باروداری بوده در دامنه کوه و سالها در دست فرنگیان بود تا سال ۵۸۴ ه. ق به توسط صلاح الدین ایوبی از دست آنها بیرون آمد.

۲- در همان اجازه که صورتش در اجازات بحار آمده می نویسد: صهیونی از شیخ عز الدین حسن بن عشرت روایت می کرده و شیخ جمال الدین احمد خاتون از صهیونی روایت داشته است. م.

به وقوع پیوسته است.

شیخ بزرگوار فقیه ابوالحسن محمدبن احمدبن علی بن حسین (حسن) بن شاذان کوفی (قمی)

وی فاضل بزرگوار بود و کتاب مناقب امیر المؤمنین علی علیه السلام که مشتمل بر صد منقبت از مناقب آن حضرت که از طریق عامه روایت کرده از تألیفات او

می باشد (۱)

کراچکی از وی روایت می کرده و خود او از ابن بابویه روایت داشته است و کتاب

مناقب اش در نزد ما موجود می باشد (۲)

ص: ۵۱

۱- کتاب مزبور به نام مأه منقبه در این روزگار از سوی مدرسه الامام المهدی به طبع رسیده و در آغاز آن شرح حال مفصلی از مؤلف و نام ۶۷ تن از مشایخ او همراه مطالبی مربوط به اصل کتاب ایراد شده است - م.

۲- روضات الجنات، ج ۲، ص ۵۷۳ پس از آن که وی را معرفی کرده و احادیث چندی از کتاب مأه منقبه ذکر نموده می نویسد. از ذیل احوال ابن شاذان به این نتایج می رسیم که ابن شاذان خواهر زاده ابن قولویه، محدث بنام است. دیگر آن که ابن قولویه از پدر شیخ صدوق و ابن شاذان از خود صدوق روایت داشته است. دیگر آن که ابوالفتح کراچکی در مکه مکرمه به ملاقات ابن شاذان رسیده و پیداست که ابن شاذان بیشتر اوقاتش را در مکه مکرمه به سر می برده است. دیگر آن که پدر ابن شاذان از جمله علما و محدثان بوده و ابن شاذان از وی روایت می کرده است. دیگر آن که کتاب ایضاح لدقائق النواصب از تألیفات اوست و در این کتاب به کشف فضایح آنها پرداخته و کتابهای دیگر در فقه و اصول و کلام هم داشته و اظهار کرده از امل الآمل به دست می آید که ابن شاذان از مردم کوفه بوده است و از عربهای کوفه به شمار می آید؛ جز این که در قم ساکن گردیده؛ مانند بسیاری از اعلام که در سرزمین ایران ساکن می شدند و موطن اصلی را فرائض قرار داده و خود را به نام محلی که در آن می زیستند می خواندند و ابوالفتح کراچکی در مسجد الحرام برابر با مستجار در سال ۴۱۲ ه. ق به ملاقات وی رسیده و به نقل حدیث از وی پرداخته است. مؤلف الذریعه در النابس، ص ۱۵۰ می نویسد: ابن شاذان یا خواهرزاده ابن قولویه و یا ابن قولویه دانی پدرش میباشد و بستان الکرام از تألیفات اوست. پیش از این نوشتیم در مقدمه مأه منقبه ۶۷ تن از مشایخ او را نام برده است - م.

مؤلف گوید: شیخ معاصر در فهرست کتاب الهداه(۱)، کتاب ایضاح دفائن النواصب را به وی نسبت داده است و قاضی ابوالفتح کراچکی در رساله الاستبصار فی النص علی الائمه الاطهار تصریح کرده است که کتاب مزبور از تألیفات ابن شاذان است.

و در فهرست بحار آمده که ابن شاذان استاد ابوالفتح کراچکی است و کراچکی در کتاب کنز الفوائد از او بسیار ستایش نموده و ابن شهر آشوب هم در معالم العلماء(۲) از وی نام برده است. (۳)

شیخ شهید محمد بن احمد فارسی فتال

وی از ثقات بزرگوار بوده و کتاب روضه الواعظین و بصیره المتعظین از تألیفات اوست.

منتجب الدین گفته است: شیخ شهید محمد بن احمد فارسی مؤلف کتاب روضه الواعظین است.

مؤلف گوید: فتال در آغاز روضه الواعظین می نویسد: از آن جا که اخبار این کتاب متواتر است، نیازی به یاد آوری سندهای آنها نمی باشد.

و در پایان برخی از نسخه های کتاب مزبور چنین دیده ام: کتاب روضه الواعظین و بصیره المتعظین از تألیفات شیخ بزرگوار و متکلم، فقیه و دانشمند پارسا و پرهیزکار که به سعادت شهادت نایل آمده شیخ محمد بن احمد بن علی فتال، معروف به ابن الفارسی می باشد.

احوال این دانشمند بر علمای رجال پوشیده مانده است. چنان که خواهیم نوشت ابن شهر آشوب مؤلف التفسیر و روضه الواعظین را یکی دانسته است و از کلام شیخ

ص: ۵۲

۱- اثبات الهداه، ج ۱، ص ۳۱.

۲- معالم العلماء، ص ۱۱۷.

۳- بحار الانوار، ج ۱، ص ۴۴.

منتجب الدین در فهرست که معاصر با ابن شهر آشوب بوده، استفاده می شود که دو کتاب مزبور از دو تن از علما می باشد.

ابن داوود در رجالش می نویسد: محمد بن احمد بن علی فتال نیشابوری معروف به ابن الفارسی (لم جنخ) (۱) متکلمی بزرگوار و فقیهی دانشور و زاهد و پرهیزکار بود.

ابوالمحسن عبدالرزاق ملقب به شهاب الاسلام که ریاست نیشابور را عهده دار بود، وی را به شهادت رسانید. (۲)

ارباب رجالی که پس از ابن داوود می زیسته اند، اظهار داشته اند که شیخ فتال در روزگار شیخ طوسی نمی زیسته تا این که در کتاب رجال وی از او یاد شده باشد.

بلکه سالها پس از او می زیسته است، زیرا منتجب الدین در فهرست خود مقید بوده است افرادی را در آنجا نام ببرد که پس از شیخ طوسی زیست داشته اند.

از معالم العلماء ابن شهر آشوب و اجازه علامه هم استفاده می شود که فتال پس از شیخ طوسی زندگی می کرده است.

و همچنین از کلام ابن داوود به دست می آید: نام وی محمد بن احمد بن علی فتال نیشابوری فارسی است به خلاف دیگر آن که او را این چنین معرفی نکرده اند و علامه حلی در یکی از اجازاتش او را محمد بن علی بن احمد فارسی نام برده است. (۳).

ص: ۵۳

۱- (لم جنخ) در کتابهای رجال اشاره به آن است که مترجم حاضر یا دیگری که این رمز ذیل نامه او آمده است، یکی از ائمه را درک نکرده و شیخ طوسی در رجال خود از وی نام برده است. م.

۲- رجال ابن داوود، ص ۲۹۵.

۳- روضات الجنات، ج ۲، ص ۵۹۱ وی را چنین معرفی کرده است: ابو علی محمد بن حسن بن علی بن احمد بن علی حافظ و واعظ فارسی نیشابوری ملقب به فتال و مؤلف کتاب روضه الواعظین پس از تحقیقات لازم در پایان شرح حال او می نویسد: جهت شهرت او به فتال در هیچ یک از کتابهای رجال و تراجم ندیده ام و گویا به مناسبت زبان آرایبی او در اندرز و بیان جالبی که داشته او را به این نام خوانده اند، زیرا فتال صیغه مبالغه فتل است که یکی از نامهای بلبل می باشد و در قاموس فتل را آواز بلبل گفته است و در روزگار ما خطیب سخن آرا را بلبل می گویند، چنان که واعظ قزوینی را بلبل عراق خوانده اند.

۴

منتجب الدین گفته است: وی فاضل ثقه ای بوده است و کتاب الرضا علیه السلام از تألیفات او می باشد.

مؤلف گوید: ممکن است کتاب الرضا همان رساله اصول الدین باشد که آن حضرت علیه السلام برای مأمون مرقوم فرموده و به رساله معروف می باشد.

شیخ محمد بن احمد بن محمد بن حسین بن علی بن ابراهیم حنائی عاملی

وی فاضلی عالم و بزرگواری ادیب و شاعری منشی بود و در بعلبک به سمت داوری منصوب گردیده و کتابی را که تاریخ آن ۱۰۳۰ ه. ق بوده به خط وی دیده ام و در آن کتاب: انشای جالبی که خود ایراد کرده به چشم می خورد و خط او در نهایت خوبی و شیوایی بوده.

یکی از منشآت او را که به رویه برخی از اشراف مرقوم داشته است، دیده ام.

این انشا هم در نهایت زیبایی و استواری بوده است. از اشعار اوست:

آل بیت النبی یا عنصر المجا

د و شمس الفخار و الأنساب

یا کرام النفوس و الأصل و الفر

ع و بیض الوجوه و الأحساب

حبکم شرعتی و منهاج قربی

و اعتمادی لکرب یوم الحساب

رحمه الله تلوها برکات

تصطفیکم کسح جفن السحاب

- ای خاندان پیغمبر و ای ریشه بزرگواری و ای خورشید افتخار و نسبها.

- ای صاحبان کرم و ای کسانی که ریشه و شاخه همه گونه خیراتی بوده اید و ای سپید چهرگانی که نسبهای قبیله ها به شما می برازند.

□ محبت و ولایت شما آبشخور من و نردبان قرب من است و در روز قیامت و سختی آن به شما بستگی دارم.

- رحمت و برکات خدا شما را برگزیده و مانند بارانی که از ابر می بارد، همواره بر شما ریزش دارد.

از سروده های اوست:

ص: ۵۴

مسائل دور شیب رأسی و هجرها

و کل أتى عن حاله فى الهوى نیتی

فأقسم لولا الهجر ماشاب مفرقی

وتقسم لولا الشیب ما کرهت قربی

- سپیدی مو و دوری از محبوبه، مسائلی است که مرا به خود متوجه ساخته و هر یک از آنها که برای من اتفاق می افتد، مطابق با نیت درونی من بوده و مرا از آنها اطلاع می دهد.

- سوگند یاد می کنم که هر گاه هجران و دوری او در میان نبود، موی سرم سپید نمی شد و او هم سوگند یاد کرده است هر گاه پای پیرمردی من در میان نبود، از من دوری نمی کرد.

سید محمدبن احمدبن محمد حسینی عاملی

وی فاضلی دانشور و فقیهی صالح و بزرگواری معاصر با شیخ بهائی بود؛ در کشمیر می زیست و همانجا در گذشت.

شیخ جمال الدین ابوالمظفر محمد بن ابی العباس احمدبن محمدبن ابی العباس احمد اموی ابیوردی

وی فاضلی دانشور و سرایندهای ادیب و منشی شیعه مذهب بود، دیوان شعری داشت به نام نجدیات و دیوان دیگری به نام عراقیات از اشعار اوست:

و مائه الحجلین تملأ مسمعی

حدیثا مریبه و هی عف ضمیرها

لها نظره تهدی الی القلب سکره

كأن بعینها كؤوساً تديرها

- خبر حيله گونه ای که یکی از دو کبک در دل داشت گوش مرا پر کرد.

- و با نگاهی دل مرا از خود بی خود ساخته و مست لایعقل نمود، آن چنان که گویا در میان دیدگان او جامههایی از شراب بود که به اطراف می گردانید. و در ضمن چکامهای گفته است:

و ظلام الشباب أحسن عندی

من مشیب یظلنی بضیاء

و لذكرى ذاك الزمان حيازي

مى طوى بالزفه الصعداء

كلما أوقدت على القلب ناره

شرق العين يا أميم بماء

ص: ٥٥

- تاریکی جوانی به نظر من بهتر از سایه روشن پیری است که مرا در سایه خود قرار می دهد.

. آن زمان را که از دل پر درد ناله می زنم، همان وقت را برای خود بر می گزینم.

- و متوجه بوده هر گاه دل مرا آتش می زند، دیدگان من از اشک چشمم درخشندگی خاصی پیدا می کند.

ابن خلکان از ابیوردی یاد کرده و او را به عظمت ستوده و اظهار داشته است: ابیوردی دیوان خود را به چند بخش تقسیم نموده برخی از آن، عراقیات و برخی دیگر از آن، نجدیات و دسته دیگر از آن وجدیات است و تألیفات بسیاری هم داشته است. از جمله: تاریخ ابیورد؛ کتاب المختلف و المؤتلف؛ طبقات کل فن و ما اختلف و أتلف فی انساب العرب و در لغت هم آثار بی مانندی تألیف کرده است و سال ۵۰۷ ه. ق. وفات یافته (۱)

شیخ بهاء الدین محمدبن احمدبن محمد وزیری

منتجب الدین گوید: وی فقیه عادل و صالح بوده است .

ص: ۵۶

۱- در همه نسخه های امل الآمل وفات او سال ۵۰۷ ه. ق. نوشته شده و در وفیات چنین آمده است: ابیوردی در روز پنجشنبه ۲۰ ربیع الاول سال ۵۵۷ ه. ق در فاصله ظهر و عصر که در اصفهان مسموم شده بود، در گذشت و در جامع عتیق آنجا بر وی نماز گزارده شد. در اعیان الشیعه، ج ۴۳، ص ۲۶۱ می نویسد: ابیوردی در کوفن ابیورد متولد شد و از نوادگان معاویه اصغر بود و از مذهب تشیع امتناعی نداشته و گفته است: فجدی و هو عنبسه بن صخر بریگی من بزید و من زیاد ابیوردی پس از تحصیل علم به رؤسای زمان از جمله نظام الملک پیوست و سال ۴۹۸ ه. ق تولیت مدرسه نظامیه را به عهده گرفت و پس از چندی که مورد نفرت امرای بغداد قرار گرفت، به اصفهان رفت و طولی نکشید به حله رفت و مورد استقبال گرم سیف الدوله واقع شد و سرانجام به دست (خطیر) که یکی از ارکان حکومتی محمدشاه سلجوقی بود مسموم گردید، و نام سیزده مجلد از تألیفات او را یاد کرده است - م.

شیخ محمد بن ادريس عجلي حلي (۱)

وی تألیفاتی دارد، از جمله: کتاب السرائر این کتاب را در حله دیده ام .

منتجب الدین گوید: استاد ما شیخ سدید الدین محمود حمصی (رفع الله درجته) گفته است: ابن ادريس استواری در کارش نداشته است، به همین جهت به کتاب او اعتماد نمی باشد.

لیکن علمای متأخر او را بزرگ دانسته و بر کتاب او و احادیثی که از کتابهای متقدمان در آخر کتاب سرائرش ایراد نموده اعتماد کرده اند. (۱)

ابن ادريس از دایی اش ابو علی طوسی فرزند شیخ طوسی، بواسطه و بدون واسطه روایت می کرده و همچنین با واسطه (۲) از شیخ ابو جعفر طوسی که جد مادری اش می باشد، روایت داشته است و مادر مادرش، که فاضل شایسته ای بوده است، دختر مسعود ورام می باشد.

سید مصطفی از ابن داوود نقل کرده است: ابن ادريس بزرگ فقهای حله بود و از علوم معموله با کمال استواری بهره ور گردیده و آثار بسیاری تألیف نموده است.

لیکن به طور کلی از اخبار اهل بیت اعراض کرده و به همین مناسبت ابن داوود در ردیف ضعفا

ص: ۵۷

۱- اخبار مزبور در پایان سرائر به عنوان «مستطرفات السرائر» آورده شده و آخرین باب از ابواب کتاب السرائر را تشکیل می دهد و به نام باب النوادر موسوم گردیده است و اخبار طریفه ای از برخی از اصول اربعماه و دیگر از کتابها را ایراد کرده و همین مستطرفات هم جداگانه از سوی مدرسه المهدی به طبع رسیده است . م.

۲- در تعلیقات امل الآمل آمده است: چنان که از استاد استناد ایده الله تعالی شنیدم اظهار می داشت ابن ادريس بدون واسطه از ابوعلی طوسی روایت نکرده و همین موضوع را هم استاد معظم له به طور مبسوط در آغاز شرح صحیفه کامله بیان فرموده است.

از وی نام برده است .

سید مصطفی پس از ایراد مطالب مزبور اظهار داشته است: هرگاه ابن داوود در باب موثقان از وی یاد کرده بود، شایسته تر بود؛ زیرا مشهور آن است که ابن ادریس به خبر واحد عمل نمی کرده و این موضوع، ایجاب نمی کند که ابن ادریس به طور کلی از اخبار اهل بیت اعراض کرده باشد و هرگاه عدم توجه به خبر واحد مستلزم ضعف وی باشد، بایستی سید مرتضی و دیگران هم که به خبر واحد عمل نکرده اند، در ردیف ضعفا بوده باشند.^(۱)

و در نسخه ای که از ابن داوود در اختیار من می باشد، نام او را در بخش ممدوحان و مذمومان ندیده ام.

و از تألیفات او السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی است که پیش از این یاد کردیم و التعليقات که کتاب بزرگی است و حواشی و ایراداتی بر تبیان شیخ طوسی دارد و من آن را به خط خود او در شیراز دیده ام^(۲) و علامه و دیگر دانشوران ما، اقوال او را در کتابهای استدلالی نقل نموده و حداکثر آنها را پذیرفته اند.

مؤلف گوید: گروهی از فضلا از وی روایت کرده اند، از جمله شیخ نجیب الدین بن نما حلی و سید شمس الدین فخار بن معد موسوی و سید محمد بن عبدالله بن زهره حسینی حلبی و از یکی از سندهای صحیفه کامله این سندها استفاده می شود و خود او هم از جمعی از علما از جمله عربی بن مسافر عبادی روایت داشته است.

شیخ احمد بن نعمه الله عاملی در اجازه ملا عبدالله شوشتری در تعریف از .

ص: ۵۸

۱- (۱) نقد الرجال، ص ۲۹۱.

۲- در تعليقات أمل الآمل آمده است: کتاب تعليقات را به خط خود او در شیراز در نزد امیر محمد شریف که مستوفی نواحی شیراز بوده در کتابخانه موقوفه مدرسه او دیده ام و همچنین بخشی از آن تعليقات را در اصفهان مشاهده کرده ام.

ابن ادريس نوشته است: الشيخ الاجل الاوحد المحقق المنقب شمس الدين محمد بن ادريس....

ابن ادريس از هبه الله بن رطبه سوراوی هم روايت می کرده است.

از یکی از سندهای صحیفه کامله استفاده می شود که این ادريس صحیفه را بدون واسطه از ابوعلی پسر شیخ طوسی و او از پدرش روايت می کرده است و از بعض سندهای دیگر آن به دست می آید که ابن ادريس صحیفه را از شیخ عماد محمد بن ابوالقاسم طبری از ابوعلی طوسی از پدرش شیخ طوسی روايت داشته است و منافاتی میان این دو سند وجود ندارد.

ابن شهر آشوب و شاذان بن جبرئیل قمی هم رتبه بوده اند و هر دو تن صحیفه مبارکه را از عماد طبری یاد شده روايت کرده اند.

تاریخ روايت ابن ادريس که صحیفه را بدون واسطه از ابوعلی بن شیخ طوسی روايت کرده است، جمادی الاخره سال ۵۱۱ هـ. ق است.

و از تألیفات او رساله ای است در معنی الناصب.

این رساله را شیخ علی کرکی در رساله رفع البدعه فی حل المتعه به وی نسبت داده و از آن، روايتی نقل کرده است.

من نسخه های زیادی از کتاب السرائر را دیده ام.

بهترین آنها، نسخه ای است که در کتابهای مرحوم آقا میرزا فخر مشهدی موجود بوده و نسخه کهن و صحیحی است که نزدیک به روزگار مؤلف، بلکه در زمان خود او نوشته شده است و نیز بخش دیگر از این کتاب را که آن هم در روزگار مؤلف نوشته شده است، در کتابخانه شیخ صفی در اردبیل دیده ام.

این بخش بر سید فخار بن معد موسوی شاگرد ابن ادريس قرائت شده و رمز

بلغات» در آن بخش به چشم می خورد و اجازه ای هم به خط یوسف بن علوان که به شیخ محمد زنگی (زنگباری) داده و تاریخ آن که جمادی الاخره سال ۶۲۸ هـ. ق بوده، بر آن دیده می شود و شیخ یوسف در این اجازه از علی بن یحیی خیاط که از ابن ادريس اجازه داشته، روايت می کرده است.

و تاریخ تألیف السرائر به طوری که از کتاب «الصلح» سرائر به دست می آید،

سال ۵۸۷ هـ. ق بوده است و من نسخه کهنی از آن را در شهر اشرف از شهرهای

کتاب شرح تهذیب الاصول از تألیفات او می باشد و مولانا محمد امین استرآبادی

ص: ۶۰

۱- شرح حال ابن ادریس در کلیه کتابهای رجال و تراجم آمده است و شیعه و سنی او را به عظمت نام برده اند. از جمله لسان المیزان، ج ۵، ص ۶۵ می نویسد: محمد بن ادریس عجللی فقیه شیعه و پیشوای آنان است و تألیفاتی در فقه امامیه دارد و در آن روزگار در میان فقهای شیعه همتایی نداشته و ۵۹۷ ه. ق در گذشته است و لؤلؤه البحرین، ص ۲۷۶ می نویسد: ابن ادریس فقیه اصولی و مجتهد صرف بود و نخستین دانشوری است که باب طعنه و نکوهش شیخ طوسی را به روی دیگران گشود و حال آن که در روزگار شیخ و تا مدتها بعد از او دانشمندان از رویه شیخ پیروی می کردند و هنگامی که نوبت به وی رسید، از شیخ پیروی نکرد و خود مستقلاً به فتوا پرداخت و علامه و دیگران به نکوهش او برخاستند. پس از نقل مطالب امل الآمل، می نویسد: به حق باید گفت مرتبه فضیلت و عالی مقامی ابن ادریس جای بی نمی باشد و اشتباهی که از او سر زده باشد، مستلزم نکوهش او نخواهد بود و چه بسیار افرادی بوده اند که این گونه اشتباهات از آنها به ظهور رسیده است؛ ویژه نظریه ای که وی درباره عمل به خبر واحد اظهار داشته است و علامه و محقق که پایه گذار نکوهش از او بوده اند، به بسیاری از اقوال او عمل کرده اند و شهید ثانی در اجازهای او را شیخ علامه و محقق و شهید اول در اجازهای وی را شیخ علما و رئیس مذهب معرفی کرده اند. در این دو اجازیه لقب ابن ادریس، فخر الدین آورده شده است. قاضی نورالله در ستایش از ابن ادریس گفته است فخر الدین ابو عبدالله محمد بن ادریس عجللی در اشتعال فهم و بلند پروازی از فخرالدین رازی پیشی و در علم فقه و نکته طرازی از محمد بن ادریس شافعی در پیش است. شیخ یوسف نوشته است از تألیفات او رساله ای است در پاسخ از پرسشهایی که از او شده است روضات الجنات، ج ۲، ص ۵۹۸ شرح حال او را یادآوری کرده و در ضمن آن به تحقیقاتی راجع به خبر واحد و عمل به آن پرداخته است. ابن ادریس علاوه بر اعلامی که در متن اشاره شد، از برخی دیگر هم روایت داشته است از جمله شریف ابوالحسن علی عریضی و سید ابوالکارم حمزه بن زهره و فقیه عبدالله بن جعفر دوریستی و سید عز الدین شرفشاه افطسی در بحارالانوار، ج ۱۰۷، ص ۱۹، از خط شهید اول نقل کرده است شیخ امام ابو عبدالله محمد بن ادریس امامی عجللی گفته است سال ۵۵۸ هجری به بلوغ رسیدم و اضافه کرده ابن ادریس سال ۵۷۸ ه. ق در گذشته است. در روضات الجنات، ج ۲، ص ۵۹۹ می نویسد: در منتهی المقال آمده است: مشهور آن است که ابن ادریس در جوانی وفات یافت و به مناسبت توهینی که به شیخ طوسی نموده عمرش به کمال نرسیده است و به نقل شهید اول که سال ۵۵۸ ه. ق وفات یافته، ۳۵ سال داشته است و کفعمی در وفیات العلماء از خط فرزندش نقل کرده است: پدرم در روز جمعه هنگام ظهر هجدهم شوال سال ۵۹۸ ه. ق در گذشته، بنابر این، ۵۵ ساله بوده است. آری، تاریخ رحلت او بین سال ۵۹۷ تا ۵۹۸ هجری است و سالی که شهید نقل کرده درست نیست؛ زیرا چنان که در متن آمده در سال ۵۸۷ به تألیف سر اثر پرداخته است. در پانوش لؤلؤه البحرین نوشته است مرقد ابن ادریس در محله جامعین حله می باشد که به همت جمعی از خیرخواهان، ساخته شده است

در کتاب الفوائد المدنيه از وی، نام برده است.

سید مجدالدین ابوالفضل محمدبن اسعدبن حسین حسینی

منتجب الدین گوید: وی فقیه عالمی است .

امیر زاهد شمس الدین محمدبن امیر زاهد اسکندربن در بیس

منتجب الدین گوید: شمس الدین، فقیه صالحی است.

مؤلف گوید: شمس الدین دو برادر دیگر به نام امیر زاهد تاج الدین محمود و امیر

زاهد بهاء الدین مسعود داشته است که ترجمه ایشان پس از این ایراد خواهد شد و

پدرشان هم از علما بوده و پیش از این نام برده شده است.

شیخ محمد بن اسماعیل بن حسن بن ابی الحسین بن علی هرقلی

هرقلی فاضلی دانشور و از شاگردان علامه حلی است. کتاب مختلف علامه را به خط او دیده ام و از آن بر می آید که هرقلی

کتاب مزبور را در روزگار مؤلفش استنساخ کرده و آن را نزد خود علامه یا فرزندش فخر المحققین قرائت کرده است.

سید ابو جعفر محمدبن اسماعیل بن محمد حسینی مامطیری

سید ابو جعفر محمدبن اسماعیل بن محمد حسینی مامطیری منتجب الدین گوید: وی فقیهی فاضل و ثقه بود و نهاییه شیخ

طوسی را از حفظ داشت.

سید ابو البرکات محمد بن اسماعیل حسینی مشهدی

منتجب الدین گوید: وی فقیهی محدث و ثقه بوده و از شیخ امام محیی الدین حسین بن مظفر حمدانی استفاده کرده است.

پیش از این گذشت که ابو البرکات کتابهای حسین بن مظفر را از خود او روایت کرده است.

مؤلف گوید: به خط یکی از اعلام دیدم که بر پشت کتاب الامالی صدوق نوشته بود: خبر داد به من سید عالم ابو البرکات محمد بن اسماعیل بن فضل حسینی (ره) از شیخ

مفید ابو الحسن علی بن عبدالصمد تمیمی در قرائتی که بر او داشتم، گفت: این کتاب الامالی را در سال ۴۱۷ ه. ق بر سید عالم ابو البرکات علی بن حسین جوینی و شیخ ابوبکر محمد بن احمد معمری قرائت کردم.

گفت: همین الامالی را بر شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه (مؤلف کتاب) (رض) قرائت کردم و او در آخر ماه ذی قعدة سال ۵۳۲ ه. ق به دو فرزندم احمد و علی (حفظهما الله) اجازه داد و از قصص الانبیاء راوندی استفاده می شود که راوندی به توسط این سید از علی بن عبدالصمد (تمیمی) روایت داشته است.

سید نجم الدین محمد بن امیر کا بن ابی الفضل جعفری قوسینی

منتجب الدین گفته است: قوسینی از فضلا بوده و کتاب مقتل الحسین علیه السلام

از تألیفات اوست و اشعار نغزی می سروده است.

مولانا محمد امین استرآبادی

فاضل محقق و ماهر متکلم و فقیهی محدث و ثقه ای بزرگوار بود و تألیفاتی دارد، از جمله کتاب الفوائد المدنیة. در این کتاب به شرح اصول الکافی پرداخته است (۱) و از

ص: ۶۲

۱- در تعلیقات امل الآمل آمده است: این شرح به پایان نرسیده، لیکن تعلیقاتی تا آخر کتاب مرقوم داشته است.

تألیفات او دیگر شرح تهذیب الحدیث و کتابی است در رد مباحثی که فاضلان در حواشی شرح جدید تجرید ابراز داشته اند.

منظور از فاضلان، ملاجلال دوانی و میر صدرالدین (شیرازی) است.

دیگر کتاب فوائد دقائق العلوم العربیه و حقائقها الخفیه است.

از تألیفات او که دیده ام شرح التهذیب است که ناتمام مانده و شرح الاستبصار است که آن هم به پایان نرسیده و رساله ای در البداء، و جواب مسائل شیخنا الشیخ حسین الظهیری العاملی و رساله فی طهاره الخمر و نجاستها و رسالهای فارسی در مسائل متفرقه به نام دانش نامه شاهی و تألیفات دیگر می باشد.

ما از شیخ خود شیخ زین الدین بن محمد بن حسن عاملی از او روایت می کنیم و او از سید محمد بن علی بن ابی الحسن موسوی عاملی روایت می کرده است. و مؤلف سلافه العصر فی محاسن اعیان العصر از وی یاد کرده و او را به بزرگواری ستوده و اضافه کرده وی در مکه مکرمه مجاورت داشته و همانجا در سال ۱۰۳۶ ه.ق در گذشته است. (۱)

مؤلف گوید: محمد امین، کتاب الفوائد المدنیه را در آغاز کار به منظور حواشی بر تمهید القواعد شیخ زین الدین تألیف کرده بود، لیکن فوائد بسیار ارزنده ای به آن افزود و این کتاب را در مکه معظمه تألیف کرد و از آنجا که مسائل مذکور در آن را در مدینه مشرفه تدوین کرده است، به نام الفوائد المدنیه نامیده و در ضمن آن به بیانی از شیخ بهائی که معاصر با وی بوده پرداخته است. پس از این، کتاب مزبور را تغییر داده و آن را به صورت کتاب جداگانه در آورده است و من نسخه نخستین آن را در بار فروش مازندران دیده ام.

و شرح الاستبصار را که به نام الفوائد المکیه موسوم داشته است تا باب دهم آن - که باب آب قلیل است که همراه با نجاست باشد. به اتمام رسانیده و به اتمام مابقی آن .

ص: ۶۳

۱- در سلافه العصر، ص ۴۹۹ و در اعیان الشیعه، ج ۴۳، ص ۳۳۳ می نویسد: محمد امین در سال ۱۰۲۳ وفات یافته و این تاریخ با تاریخ رساله طهاره الخمر که سال ۱۰۳۴ بوده و در بالا متذکر شده است، موافقت ندارد.

موفق نگردیده است؛ لیکن تعلیقاتی که بر آن کتاب داشته است تا آخر کتاب می باشد و نسخه ای از استبصار که به خط و حواشی خود او می باشد، در نزد ما موجود است.

ملا محمد امین، رساله طهاره الخمر و نجاستها را برای شاه صفی صفوی در مکه مکرمه تألیف کرده و در سال ۱۰۳۴ هجری برای وی ارسال داشته است.

محمد امین این رساله را به منظور رد بر رساله سید احمد، داماد سید داماد تألیف نموده که رساله مستقلی است.

کتاب فوائد الدقایق او رساله دانشنامه شاهی نبوده است؛ زیرا رساله مزبور به پارسی تألیف شده و مشتمل بر چهل مسأله در مطالب مربوط به علوم مختلفه است و آن کتاب را پس از تألیف، به شاه صفی هدیه داده است.

از تألیفات او فوائد و تعلیقاتی است که بر اصول کافی نوشته و آنها را فاضل قزوینی گردآوری کرده است و حاشیه مستقلی می باشد. از دیگر آثار او رساله ای است در رد مطالبی که ملاجلال دوانی و امیر صدرالدین محمد شیرازی مرقوم داشته اند و نیز حواشی است که بر تجرید داشته و رساله الفوائد و الدقائق العربیه که ممکن است این رساله همان رساله ای باشد که به نام آئین نامه شاهی نام گذاری کرده است. (۱)م.

ص: ۶۴

۱- لؤلؤه البحرين، ص ۱۱۷ می نویسد: ملا- محمد امین فاضلی محقق و بادقت بود و در فن کلام و حدیث مهارت ویژه ای داشت و از اخباریهای متعصب بود و نخستین کسی است که به نکوهش از مجتهدان پرداخت و فرقه شیعه را به دو دسته تقسیم کرد: اخباری و مجتهد و در الفوائد المدنیه مجتهدان را هدف نکوهش خود قرار داده و گاهی آنها را به تخریب دین نسبت داده است. شیخ یوسف نظرهای او را تصدیق کرده است و در عین حال اظهار می دارد این گونه نظرها همراه با فساد عظیمی است. از سلافه العصر استفاده می شود: ملا محمد امین داماد میرزا محمد استرآبادی بوده است و وفات او را سال ۱۰۳۶ه. ق نوشته است؛ لیکن شیخ یوسف اظهار می دارد این تاریخ درست نیست. در روضات، ج ۱، ص ۳۳ می نویسد: ملا محمد امین در آغاز کار در زمره مجتهدان بود و با ذهن وقاد و فهم نقادی که داشت، صاحب مدارک و معالم به وی اجازه دادند. سپس به نکوهش از او پرداخته است و پاره ای از مطالب او را که در الفوائد المدنیه و کتابهای دیگرش آورده ایراد نموده و از آئینه شاهی نقل کرده که میرزا محمد استرآبادی او را به طریقه اخباریها تشویق و فوایدش را مورد پسند قرار داده است. م.

وی فاضلی فقیه و صالحی بزرگوار و از معاصران است: تألیفاتی دارد، از جمله جامع المقال فیما یتعلق بالحديث و الرجال و هدایه المحدثین الی طریق المحدثین و کتابهای دیگر.

مؤلف گوید: هدایه المحدثین کتابی است که به منظور امتیاز رجالی که در کتابهای اربعه محمدین ثلاثه (محمد بن یعقوب کلینی و محمد بن علی بن بابویه قمی و محمد بن حسن شیخ طوسی) آمده تألیف کرده است. (۱)

شیخ شمس الدین محمد آوی

وی، فاضلی بزرگوار و از مشایخ شهید اول است. (۲)

سید زین الدین محمد بن ایرانشاه بن ابی زید حسینی

منتجب الدین وی را فقیه صالح معرفی کرده است.

ص: ۶۵

۱- هدایه المحدثین معروف به مشترکات رجالی است و شرح حال مؤلف آن چنان که باید معروف نمی باشد. مصفی المقال، ص ۸۴ می نویسد: شیخ محمد بن محمدعلی بن فرج الله کاظمی شاگرد شیخ فخرالدین طریحی و شارح کتاب جامع المقال او می باشد و کتاب هدایه را پس از آن تألیف کرده و این کتاب به نام مشترکات کاظمی است و سال ۱۰۸۵ ه. ق که سال وفات استادش طریحی است، به تألیف آن پرداخته و تا سال ۱۱۱۸ ه. ق که تاریخ یکی از مملکاتش می باشد، زنده بوده است. کتاب هدایه به تحقیق سید مهدی رجائی به طبع رسیده، در آخر آن می گوید: این کتاب در اول ماه شعبان سال ۱۰۸۸ ه. ق به دست مؤلف آن پایان یافته است. در الذریعه، ج ۲۵، ص ۱۹۰ می نویسد: هدایه المحدثین که در تمیز مشترکات رجال است، سال ۱۰۸۵ ه. ق به پایان رسیده و خود مؤلف با رمز (ام) حواشی بر آن نگاشته و کتاب را به سه بخش تقسیم کرده است: ۱] مشترکات در اسم ۲] مشترکات در اسم و پدر ۳- مشترکات در کنیه و نسبت و لقب. نسخه ای از آن را که سال فراغش اول شعبان سال ۱۰۸۸ ه. ق است، در نزد شیخ عبدالله ممقانی دیده ام.

۲- ممکن است مترجم مزبور همان محمد بن محمد حسینی آوی باشد که پس از این ترجمه خواهد شد.

سید جمال الدین محمد بن ایرانشاه بن فخر امین بن ناصر حسینی دیباجی

منتجب الدین گوید: وی از فقهاست.

سید زین الدین محمد بن بادالنجار (باکالینجار) حسینی

منتجب الدین گوید: وی فقیه و متکلم بود.

سید امیر محمدباقر استرآبادی مشهور به طالبان

وی فاضل دانشور و باصلاحیت و بزرگوار و از شاگردان شیخ بهائی است و زبده الاصول شیخ بهائی را شرح کرده و کتابهای دیگری هم دارد.

مؤلف گوید: مترجم حاضر فرزند سید امیر فخرالدین احمد حسینی موسوی است که در پیشگاه شاه عباس کبیر از موقعیت ویژه ای برخوردار بود و زبده الاصول شیخ بهائی را در روزگار زندگی شیخ شرح کرده و به نام خلاصه الوصول فی شرح زبده الاصول موسوم داشته است و شرح مزجی مخلوط با متن می باشد و من این شرح را به خط خود او در استرآباد در نزد فرزندش دیده ام و تاریخ اتمام آن در فرح آباد مازندران در روز چهارشنبه بیست و پنجم ماه جمادی الاولی سال ۱۰۲۹ ه. ق است و در عصر جمعه بیست و هفتم از سال ۱۰۲۶ ه. ق از سواد به بیاض آورده و پاکنویس کرده است و در اواخر سلطنت شاه عباس کبیر در سن کهنسالی در گذشته است (۱)

ص: ۶۶

۱- نام او را در کتاب تذکره باقریه که ویژه اعلام باقر نام است آورده ایم و در آنجا از نسخه ریاض که در کتابخانه ملک تهران است و این در مجلد اول، ص ۱۱۸، اشاره به آن شده است، نوشته ایم. طالبان سبب شد تا شیخ جواد کاظمی را که در استرآباد اقامت داشته بر اثر پیش آمدی که اتفاق افتاده بود از آنجا بیرون کردند. کاظمی به شاه عباس شکایت برد و از آنجا که شاه عباس، ارادت خاصی به طالبان داشت، به سخن کاظمی اعتنایی نکرد و دستور داد وی را از کشور ایران بیرون کنند و کاظمی با ناراحتی از ایران به کاظمین رفت. ظاهر آن است که در تاریخ بالا اشتباهی رخ داده است؛ به این معنا که اتمام آن سال ۱۰۲۶ و پاکنویس آن سال ۱۰۲۹ ه. ق بوده باشد و یا اتمام و پاکنویس آن هر دو در یک سال اتفاق افتاده باشد. م.

وی فاضلی دانشور و متکلمی بزرگوار بود و بر حاشیه عده برادرش حاشیه ای نگاشته است و رساله الجمععه و منتخبی از کتاب عقل و توحید و حجت و معیشت به نام الفهرس از تألیفات اوست.

مولانا، در مدرسه التفاتیه قزوین تدریس می کرد و در محله خودش به اقامت نماز جماعت اشتغال می ورزید و هرگاه برادرش در نزد او بود به وی اقتدا می کرد.

مؤلف گوید: از تألیفات او کتاب اختصار من لا يحضره الفقيه است. در این کتاب

به یاد آوری از اخبار نادره آن کتاب پرداخته است.

مولانا الجلیل محمدباقر بن مولانا محمدتقی مجلسی

معظم له دانشوری فاضل و ماهر و محقق مدقق و علامه فهامه و فقیهی متکلم و محدثی در کمال وثوق و دارای همه گونه محاسن و فضائل و بزرگواری عالی مقام است (اطال الله بقائه).

مولانا تألیفاتی بسیار و پرفایده ای دارد، از جمله: کتاب بحار الانوار فی اخبار الائمه الاطهار، در این کتاب، به جز اندکی از کتب اربعه و نهج البلاغه (۱) همه حدیثهای کتب احادیث را گرد آورده است. در این کتاب به ترتیب پسندیده و سبک جالبی پرداخته و مشکلات آنها را توضیح داده و در ضمن بیست و پنج مجلد به پایان آورده است. (۲)

ص: ۶۷

۱- از تعلیقات مؤلف نقل کرده است. اخیراً رأی مجلسی تغییر کرد و همه نهج البلاغه را در کتاب بحار الانوار ایراد کرده است.

۲- محدث نوری در فیض القدسی می نویسد: بحار الانوار در بیست و شش مجلد تنظیم شده است و در ذیل هر مجلدی به توضیحی پرداخته است؛ از جمله می نویسد: در آغاز مجلد اول به تدارک کتاب و توضیح و توثیق و رموزی که در این کتاب به کار برده و مطالب دیگر در مجلد دوم همگی توحید مفضل و رساله اهلیجه و شرح آنها را یادآوری کرده است. در مجلد ششم به شرح احوال سلمان و ابوذر و دیگر از اصحاب اشاره نموده؛ مجلد چهاردهم آن از اهم مجلدات است و به گفته یکی از علمای اهل سنت ما با مطالعه این کتاب به مقام علمی او واقف گردیدیم» و کتاب المزار از مجلدات بحار را که سال ۱۰۸۱ ه.ق به حج میرفته، تدوین کرده است. در مجلد هیجدهم رساله ازاحه العله فی معرفه القبله شیخ شاذان بن جبرئیل قمی را ضمیمه و در مجلد نوزدهم همگی تفسیر نعمانی را منضم ساخته است. مجلد بیست و پنجم در اجازات و همگی فهرست منتجب الدین است و مطالب دیگر تاریخی را که به آن منضم نموده است - م.

کتاب جلاء العیون؛ کتاب حیات القلوب؛ کتاب عین الحیات، کتاب مشکاه الانوار فی فضل قرائت القرآن که به پارسی تألیف کرده و کتاب حلیه المتقین؛ کتاب تحفه الزائر؛ کتاب ملاذ الأخیار فی شرح تهذیب الاخبار(۱)؛ کتاب مرأه العقول فی شرح الکافی(۲) و کتاب الفوائد الطریفه فی شرح الصحیفه الشریفه(۳)، رساله الرجعه، رساله اختیار الساعات، جوابات المسائل الطوسیة؛ شرح روضه الکافی(۴)، رساله المقادیر؛ رساله الرجال؛ رساله الاعتقادات؛ رساله مناسک الحج؛ رساله السهو و الشک و دیگر کتابها.

مجلسی از معاصران است و ما همگی آثار او و دیگر اعلام را با اجازه از او روایت می کنیم.

مؤلف گوید: مجلسی، امور عقلی را از مولانا آقاحسین و مراتب نقلی را از پدر بزرگوارش تقی مجلسی (ره) فرا گرفته است و از تألیفات اوست: ترجمه زیارت الجامعه با رساله صیغ النکاح به فارسی و رساله شرح خطبه الرضا علیه السلام فی التوحید به فارسی و رساله مفصلی در تعقیب نمازها و دیگر مطالب مربوط به آنها به نام مقباس المصاییح تعلیقاتی بر من لا یحضره الفقیه؛ الاستبصار، کتاب شرح اربعین حدیث؛ این کتاب، مشتمل بر فوائد ارزنده ای است؛ شرح توحید المفضل؛ شرح وصیه امیر المؤمنین علی علیه السلام الی الاشر(۵)

ص: ۶۸

- ۱- در تعلیقات آمده است: به اتمام نرسیده است و تعلیقاتی تا آخر کتاب دارد.
- ۲- در تعلیقات آمده است: به اتمام نرسیده است و تعلیقاتی تا آخر کتاب دارد.
- ۳- در تعلیقات آمده است: به اتمام نرسیده است و تعلیقاتی تا آخر صحیفه دارد.
- ۴- (۴) تتمه است از شرح کافی و شرح مستقلی نمی باشد.
- ۵- شرح حال این بزرگوار بیشتر از آن است که به این مقدار اکتفا بشود. بدیهی است مؤلف در اصل ریاض شرح حال مفصلی از استاد بزرگوارش نقل کرده؛ لیکن صد حیف که این بخش از کتاب مفقود گردیده است. شرح حال این بزرگوار در کتابهای تراجم به تفصیل و اجمال آورده شده است و مرحوم محدث نوری در الفیض القدسی شرح احوال کاملی از وی مرقوم داشته و فاضل ارجمند آقای سید مصلح الدین مهدوی دو مجلد مفصل در شرح احوال او مرقوم داشته و فاضل ارجمند آقای عبدالرحیم ربانی شیرازی در آغاز مجلد اول بحار طبع جدید آن که در ۱۱۰ مجلد چاپ شده است، شرح حال مفصلی از وی و دیگر از اعلام ایراد کرده و این جانب هم در تذکره باقریه به شرح حال مفصل وی پرداخته ام. اینک خلاصه ای از احوال او که تناسبی با ترجمه این کتاب دارد. نامش محمدباقر و شهرتش علامه مجلسی و مجلسی» تخلص جدش ملامقصود علی بوده که خاندان او به این لقب شهرت یافته اند. پدرش ملا محمدتقی وجد امجدش ملامقصود علی وجده مادرش دختر ملاکمال الدین درویش محمد عاملی است که نامش در اجازات آمده است و از اجدادش حافظ ابونعیم اصفهانی محدث بنام است. ملا محمدتقی گوید: در یکی از شبها پس از نماز شب، حال خوشی پیدا کردم و احساس نمودم که هر دعایی در این حال بکنم، به اجابت می رسد. در این حال، صدای محمدباقر که کودک گهواره ای بود، بلند شد. برای او دعا نمودم که مروج شریعت و ناشر احکام رسولان گردد. باری بر اثر دعای پدرش به همان مقامی رسید که پدر بزرگوارش اراده کرده بود و علامه روزگار و فهامه عالی مقدر گردید و او را براستی علامه نامیدند. چنان که پیش از این هم اشاره کردیم یکی از

علمای اهل سنت گفته پس از آن که کتاب سماء و عالمش را مطالعه کردم، دانستم علامه است و مافوق او در علم متصور نمی باشد. علامه در معقول هم استاد بود و به تدریس معقول هم می پرداخته است. قصص العلماء نوشته: در یکی از روزها که به طرح مذهب دهریها می پرداخت، یکی از شاگردان از مدرس بیرون رفته و گفت: حق با دهریهاست و حاضر نشد به رد آنها - که علامه می خواست به بیان آن بپردازد - گوش دهد و علامه از آن پس تدریس معقول را ترک گفت. مجلسی در روزگار خود امام محدثان و پیشوای اعلام آن زمان بود و امامت جمعه و جماعت را عهده دار می شد و مردی کریم و مرجع عوام و خواص بود و در سال ۱۰۹۰ ه. ق از طرف شاه سلیمان صفوی به مقام شیخ الاسلامی رسید و در روزگار شاه سلطان حسین که به بی کفایتی معروف بود، مجلسی کارهای مملکتی را عهده دار می شد و دست ستمکاران و غارتگران را کوتاه ساخت و آن هنگام بود که بت هندیان را که در پنهانی در اصفهان معبود ایشان بود از پای درآورد. مجلسی مجدد قرن یازدهم شیعه بود. مجلسی حقوق زیادی بر شیعیان دارد. روضات از حدائق المقریین شش گونه حق مهم او را یاد کرده است: ۱- شرح کتب اربعه ۲- تکمیل احادیث کتب اربعه ۳- تألیفات پارسی که مورد توجه همگان بود ۴- اقامه نماز جمعه و جماعت ۵ فتواها و پاسخ مسألهها ۶- انجام حوایج نیازمندان. مجلسی اخباری صرف نبوده، بلکه میان اخبار و اصول را جمع می کرده و به سیر و سلوک هم می پرداخته و اربعینها به جای آورده است. از مشایخ زیادی استفاده کرده و هزارتن از وی بهره برده و به اجازه از او مفتخر آمده اند. معروفترین آنها سید نعمت الله جزایری و میرزا عبدالله افندی مؤلف این کتاب و مؤلف جامع الروات و شیخ حر عاملی و سید علی خان کبیر و ملا محمد سراب و شیخ عبدالله مؤلف عوالم اند. مجلسی به مکه مشرف شده و در آنجا از میرزا محمد استرآبادی استجازه کرده و به مشهد هم آمده است و کتاب اربعین را در آنجا به اتمام رسانیده و به برخی هم اجازه داده است. مجلسی در سال ۱۰۳۷ ه. ق در اصفهان متولد شد و به دستور پدرش همواره او را در حال طهارت شیر می داده و پس از هفتاد و سه سال در سنه ۱۱۱۰ ه. ق وفات یافت و بعضی سال وفات او را سنه ۱۱۱۱ ه. ق نوشته اند و هنگام وفاتش شب بیست و هفتم ماه رمضان بوده است. سرایندهای گفته است. ماه رمضان که بیست و هفتش کم شد تاریخ وفات باقر اعلم شد و بالاخره طبق هر دو سال، ماده تاریخها سروده اند. تأثیر گفته است: به فوتش رقم کلک تأثیر زد دل خلق از فوت آخند) سوخت مرقدش در دالان مسجد جمعه اصفهان واقع و پناهگاه مردم آن سامان است و از زیارت مرقدش بهرهها برده و کرامتها دیده اند. این جانب هم به کرات به عتبه عالییه او مشرف شده ام؛ رضوان الله تعالی علیه - م.

دانشوری بافضیلت و بزرگواری حکیم و متکلم و در عقلیات مهارتی به کمال داشت و معاصر شیخ بهائی بود و به عربی و پارسی اشعاری نغم می سرود و از دایی اش

ص: ۶۹

شیخ عبدالعالی بن علی بن عبد‌العالی کرکی که با اجازه‌ای که داشته روایت می‌کرده است. همچنین از شیخ حسین بن عبدالصمد عاملی با اجازه‌ای که داشته روایت می‌کرده و من هر دو اجازه را دیده‌ام. (۱) سید داماد، دختر زاده شیخ علی بن عبد‌العالی عاملی کرکی است.

ص: ۷۰

۱- صورت هر دو اجازه، در مجلد اجازات بحار، ج ۱۰۹، ص ۸۴-۸۷، تاریخ اجازه شیخ حسین سال ۹۸۳ ه. ق است - م.

سید علی بن میرزا احمد در کتاب سلافه العصر از او یاد کرده و پس از توصیف بسیار از وی می نویسد: از تألیفات او در حکمت، کتاب القیسات (۱): الصراط المستقیم؛ الجبل المتین؛ و در فقه شارع النجاه و حواشی بر الکافی؛ حواشی بر الفقیه؛ حواشی بر الصحیفه الکامله؛ رساله ای در النهی عن تسمیه المهدی علیه السلام (۲) که کتابهای دیگر است او در سال ۱۰۴۱ در گذشته (۳)

از تألیفات او کتاب عیون المسائل است که ناتمام مانده " (۴). و کتاب نبراس الضیاء؛ کتاب خلسه الملکوت (۵) کتاب تقویم الایمان؛ کتاب الافق المبین؛ کتاب الرواشح السماویه؛ کتاب السبع الشداده (۶)؛ کتاب ضوابط الرضاع (۷)، کتاب الإیماضات و التشریفات؛ کتاب شرح الاستبصار و تألیفات دیگر از کتابها و رساله ها و پاسخهای مسائل و شعرها.

مؤلف گوید: از تألیفات او شرح رجال الکشی است که نسخه ای از آن شرح در نزد ما موجود می باشد، کتاب الحکمه الیمانیه گمان می کنم این کتاب، مستقل نباشد و رساله .

ص: ۷۱

۱- در تعلیقات أمل الآمل آمده است: میرداماد بر بسیاری از تألیفاتش حواشی زیادی مرقوم داشته است.

۲- در تعلیقات امل الآمل آمده است: نام این رساله شرعه التسمیه است

۳- در تذکره باقریه نوشته ایم: میر مبرور سال ۱۰۴۱ ه. ق به اتفاق شاه صفی به اعتاب عالیات رفت و به نوشته ریاض الجنه در اثنای راه بیمار شد و به امر شاه صفی محفه او را منزل به منزل روی دوش می بردند. در منزل ذی الکفل بدرود زندگی گفت. جنازه او را به نجف اشرف برده، شاه صفی که پیش از وفات میر مبرور به عتبه علیه علویه مشرف شده بود با سپاهیان به استقبال جنازه وی آمده و پس از تشریفات لازم جنازه او را در نجف اشرف مدفون ساختند. ملا عبدالله متخلص به امانی در تاریخش گفته است: محمدباقر داماد کزوی عروس فضل و دانش بود دلشاد خرد از ماتمش گریان شد و گفت عروس علم و دین را مرده داماد)

۴- در تعلیقات آمده است: این کتاب در فقه و تا اواسط کتاب و بحث جماعت تألیف شده است.

۵- در تعلیقات آمده است: این کتاب به نام صحیفه القدس والخلسه الملکوتیه تألیف شده است.

۶- در تعلیقات آمده است: کتاب کتاب ضوابط در هفت مقاله و مشتمل بر مسائل مفصلی است از اصول فقه و خود فقه و حواشی بسیاری بر آن مرقوم داشته است.

۷- در تعلیقات آمده است: در ۲۷ ماه شعبان سال ۱۰۲۸ ه ق از تألیف آن آسوده شده است.

الخطب الجمعه و الاعیاد و الاستسقا و امثال اینها؛ رساله اجوبت مسائل که از وی سؤال شده است.

از آثار او کتاب الجذوات فی الحکمه و خواص الحروف است که کتاب را به درخواست شاه عباس کبیر به فارسی تألیف کرده است.

و علت تألیف این کتاب آن بوده است که ملامظفر منجم هنگامی که به منظور سفارت به هندوستان رفته بود در بازگشت از سفر رساله ای از یکی از فضلاء هند به ایران آورد که در آن راجع به حکمت احراق کوه در هنگامی که موسی با خدا سخن می گفته و کوه طعمه آتش قرار نگرفته بحث شده بود و میر مبرور کتاب الجذوات را پیرامون آن تألیف نمود.

از تألیفات او رساله الایام و الیالی الاربعه و اعمالها است که آن را به فارسی تألیف کرده است (۱) و رساله ای در خلق افعال و جبر و تفویض به نام الایقظات که کتاب بزرگی است مشتمل بر ادله عقلیه و آیات و روایات و رساله اختلاف الزوجین قبل الدخول فی قدر المهر و حاشیه ای بر مختلف علامه، این حاشیه که بر کتاب طهارت بوده ناقص مانده است، رساله حل عشرين من الاعضالات فی فنون العلوم من الرياضی و الالهی و الطبیعی و الفقه و غیرها؛ رساله تحقیق حقیقه القیاسات المنطقیه و کیفیه انتاجها ظاهر ناتمام مانده است و تعلیقات و براهین علی المجسطی که من آنها را در لاهیجان دیده ام و تعلیقات هیئت فارسی که آن را به خط خود او در لاهیجان دیده ام و رساله أن الیوم الشرعی من طلوع الشمس لا یطلع الفجر و پاسخ استفتائات بسیاری که از وی شده است.

میر مبرور در آغاز نبراس الضیا در ضمن تحقیق معنای بداء ادله بسیاری برای امامت آورده است و ضمن آن به دیگر مسائل اشاره کرده است که از فواید .

ص: ۷۲

۱- این کتاب به نام اربعه ایام معروف می باشد. در فوائد الرضویه، ج ۲، ص ۴۲۲ می نویسد: در این رساله زیارت جوادیه معروف را برای حضرت امام رضا (ع) به اختلاف جزئی نقل کرده است و فرموده که این زیارت از مولای ما امام کل عاکف و باد، ابی جعفر الثانی محمد بن علی الجواد علیه الصلوه و التسلیم مروی است و در اعمال روز دحو الارض ۲۵ ذی قعدہ فرموده که زیارت حضرت امام رضا (ع) در این روز، افضل اعمال مستحبه و اکداداب مسنونہ است و همچنین زیارت آن حضرت در روز اول ماه رجب الفرد نیز به غایت مؤکد و محثوث علیه است - م.

ارزنده ای برخوردار می باشد.

رساله فی شرح حدیث اقل هو الله ثلث القران و ان مولانا علیا علیه السلام بمنزله قل هو الله این رساله را در پاسخ یکی از دوستانش مرقوم داشته است. و کتاب محجه الاستقامه فی الامامه این رساله مشتمل بر اخبار عامه و خاصه و ادله عقلی و نقلیه بوده و ناتمام مانده است.

میر مبرور بر هر یک از تصنیفات خود حواشی بسیاری مرقوم داشته است تا آنجا که پاره ای از حواشی او برابر با اصل کتاب یا بیشتر از آن بوده است.

و بر بسیاری از کتابها که در فنون مختلف بوده تعلیقات زیادی نوشته است و همچنین فوائد متفرق بسیاری در علوم چندی داشته است.

حواشی بر منطق شرح المختصر و حاشیه سید داشته است و کتاب تشویق الحق در منطق این دو رساله را در رساله السبع الشدادش به خود نسبت داده است و رساله مختصری در تصحیح برهان المناسبه علی تناهی الابعاد؛ شرح خطبه البیان(۱) و حاشیه ای بر ن

ص: ۷۳

۱- در الذریعه، ج ۷، ص ۲۰۰ می نویسد: خطبه البیان از خطبه های مشهور و منسوب به حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام است و نسخه های زیادی از آن خطبه به زیاده و نقصان در اختیار می باشد و تمامترین آنها همان نسخه ای است که مشتمل بر پانصد بیت بوده و هر بیت عبارت از پنجاه حرف است. در روایتی آمده این خطبه را حضرت مولا در کوفه و دیگری را در بصره انشا فرموده است و این خطبه را سید رضی در نهج البلاغه و ابن شهر آشوب در مناقب در شماره خطبه های مشهور آن حضرت نیاورده اند. آری، ابن شهر آشوب در مناقب خطبه افتخار را که در نهج البلاغه نیاورده است، ایراد کرده و ممکن است خطبه البیان همان خطبه افتخار باشد که در آغاز آن نزدیک به هفتاد خصلت از خصلتهای خود را به عنوان (انا کذا انا کذا) متذکر شده است و جمعی از علما هم از قبیل بررسی در مشارق الانوار و قاضی سعید در شرح حدیث غمامه آورده و مؤلف الزام الناصب در کتاب خویش به نسخه ای از آن اشاره کرده و شروح چندی هم بر آن نوشته شده است. از جمله آنها شرحی است که سید ابوالقاسم راز شیرازی که از رجال بنام عرفان است، مرقوم فرموده که به ضمیمه انوار جاریه به طبع رسیده و شرح منظوم و منثور است و به نام معالم التأویل و التبیان موسوم گردیده. در آغاز آن می گوید: امیر عرب شمس هدی شاه جان کرده یکی خطبه ز عرفان بیان مخزن وحی آن شه ملک یقین خطبه بیان کرده چه خطبه گزین

حاشیه خضری میر مبرور از اوست. بیش از هشتاد سال زیست کرد و در منزل واقع میان کربلا و نجف در محل «برمجون» در گذشت و بنا به وصیت خودش در نجف اشرف مدفون گردید.

مؤلف گوید: به مناسبت این که دختر شیخ علی کرکی همسر پدر سید مبرور بوده وی را داماد خوانده اند و هنگامی که میر مبرور متولد شده است، به عنوان پدرش او را هم داماد گفته اند.

میر مبرور، علوم عقلی و نقلیه را از گروهی از علما فرا گرفته و از جماعتی از فقها روایت می کرده است؛ از جمله، به طوری که از سند حرز مشهورش (۱) استفاده می شود، از .

ص: ۷۴

۱- در روضات، ج ۱، ص ۱۱۵ ذیل مشایخ میر داماد می نویسد: و از سید نور الدین علی بن ابو الحسن الموسوی که خود در سند حرز مزبور اظهار داشته است این حرز را به طریق دیگر از سید ثقه ثبت که در فقه و حدیث مورد توجه بوده است اعنی علی بن ابی الحسن عاملی در مشهد مولانا الرضا در سناباد طوس از زین الدین شهید ثانی (ره) به کیفیت زیر روایت می کنیم و حرز آن است: اودعت نفسی و اهلی و مالی و ولدی فی ارض، الله سقفا و محمد حیطانها و علی بابها و الحسن و الحسین و الائمه المعصومین و الملائکه حرسها و الله محیط بها و الله من ورائهم محیط بل هو قرآن مجید فی لوح محفوظ. و همین حرز را فوائد الرضویه، ج ۲، ص ۴۲۴ به طرز دیگری نقل می کند که محض بهره گیری مطلعان، آن را هم یادآوری می نمایم به خط میر مبرور دیده شده. سال ۱۰۱۱ ه. ق که در دارالایمان قم و حرم اهل بیت رسول (صلی الله علیه و آله) مشرف بودم، در یکی از روزها که اندکی از روز باقی بود و به تعقیب نماز عصر اشتغال داشتم، حالت خلسه ای برای من پیش آمد. در آن حال، نور تابناکی به صورت انسانی که به پهلوی راست خوابیده و نور ساطعی که دارای عظمت و جلال بود پشت سر او مشاهده کردم. به قلبم الهام شد که باید آن نور به پهلو خوابیده امیر المؤمنین علی (ع) و آن دیگر رسول خدا باشد. در آن هنگام هم چنان که به دو زانوی ادب در برابر نور ساطع علوی قرار گرفته، مورد توجه بی نهایت حضرتش بودم حرز حارز) را به طوری که شنیده و محفوظ داشتم و در بالا آورده شد) به عرض مبارک تقدیم داشتم. حضرت مولا فرمود: حرز مزبور را این چنین قرائت کن: محمد رسول الله صلی الله علیه و آله امامی و فاطمه بنت رسول الله صلوات الله علیها فوق رأسی و امیر المؤمنین علی بن ابی طالب وصی رسول الله صلوات الله وسلامه عن یمینی و الحسن و الحسین و علی و محمد و جعفر و موسی و علی و محمد و علی و الحسن و الحجه المنتظر ائمتی صلوات الله وسلامه علیهم عن شمالی و ابوذر و سلمان و المقداد و حذیفه و عمار و اصحاب رسول الله صلی الله علیه و اله رضی الله تعالی عنهم من ورائی و الملائکه علیهم السلام حولی و الله تعالی شأنه و تقدست اسمائه محیط بی و حافظی و حفیظی و الله من ورائهم محیط بل هو قرآن مجید فی لوح محفوظ فالله خیر حافظا و هو ارحم الراحمین . هنگامی که حضرت مولی علیه السلام از قرائت آن فارغ شد، به من فرمود: (حرز) را قرائت کن، به امر آن حضرت به قرائت حرز پرداختم و آن حضرت همراهی می فرمود تا پس از چند دفعه به خاطر سپردم و از آن حال که برای همیشه از چنین دیداری محروم گردیده به خود آمدم. گفتیم حرز مزبور را سید داماد در مشهد روایت کرده و از قرینه پیدا است که مدتی را در مشهد مقدس رضوی (ع) می زیسته چنان که در تاریخ عالم آرا اول ۱۴۶ می نویسد: در آغاز کار در مشهد مقدس به سر می برده و در خدمت مدرسان و افاضل سرکار فیض آثار اکتساب علوم نموده در اندک زمانی ترقی عظیم

سیدعلی بن ابی الحسن العاملی در مشهد رضا روایت داشته است .

و دامادش سید امیر احمد بن زین العابدین علوی به دستور شاه صفی اشعار عربی و فارسی او را، در دیوانی گردآوری کرد. تخلص او «اشراق» بود و من آن دیوان را در شهر ساری دیده ام. (۱) ت

ص: ۷۵

۱- اینجانب در تذکره باقریه نوشته ام: میر مبرور در نظم و نثر دست توانایی داشت و انواع شعر را از غزل و قصیده و رباعی و دیگر از اقسام آن بخوبی می سرود و به عربی و پارسی شعر می گفت و اشراق تخلص می کرد و تذکره نویسان او را به عنوان (اشراق) یاد می کنند و دیوان شعر و مثنوی به نام مشرق الانوار در جواب مخزن الاسرار نظامی سروده که ذیلا برخی از اشعار او را یاد می کنیم. از غزلهای اوست: هنوز از ناله ام بنیاد جان نابود می گردد هنوز از آه من شبها جهان پردود می گردد هنوز از بس هجوم درد و غم در سینه تنگم همه شب تا سحر راه نفس مسدود می گردد بلای عشق، طرح دوستی افکند و می دانم که آخر دشمن این جان غم فرسود می گردد ز غمزه چند بر هستی ماناوک زنی زخمی که این صحرا پر از پیکان زهرآلود می گردد نگویم دل در این ویرانه تن دشمنی دارم که هر روزم از آن بنیاد جان نابود می گردد از زلف خویش زنجیری بیا بر گردن شب نه که باز امشب به رگم من فلک خوش رود می گردد به طنز (اشراق) را گویی که خوشنودی ز ما، یا نه بلی از چون تو خونخواری کسی خوشنود می گردد از رباعیات اوست: - ای ختم رسل، فضل و شرف مایه توست تو اصلی و هر دو کون پیرایه توست گر سایه بود تو را که خود نور تویی وین نیز اعظم فلک سایه توست ای در ولایت تو را کعبه صدف معراج تو دوش فخر عالم ز شرف از مولد تو قبله عالم کعبه است و زمرقد توست قبله کعبه نجف این مستزاد را در قبال رباعی ابوعلی سینا گفته است: تجهیل من ای عزیز آسان نبود بی از شبها محکم تر از ایمان من ایمان نبود بعد از حضرات مجموع علوم ابن سینا دانم با فقه و حدیث وینها هم ظاهر است و پنهان نبود جز بر جهلات

و همچنین نسخه ای از قبسات (۱) را به خط او در شهر بار فروش دیده ام که تاریخ فراغ از تألیف آن سال ۱۰۳۴ ه. ق بوده و همراه با آن نسخه مختصر دیگری مربوط به حدوث و قدم عالم، مشاهده کرده ام.

و از تألیفات اوست : شرح الصحیفه السجادیه ؛ کتاب التقدیسات؛ حاشیه المختلف علامه حلی و حاشیه رجال الکشی و نسخه ای از آن در نزد ما موجود می باشد و حاشیه رجال الشیخ؛ حاشیه رجال النجاشی که در کتاب شارع النجاه به این دو تألیف اشاره شده است و رساله مختصری در حدوث العالم. این رساله را در پاسخ پرسش شاگردش سید امیر منصور بن محمد تألیف کرده است. و کتاب الصراط المستقیم فی ربط الحادث م.

ص: ۷۶

۱- سید داماد (قده) راجع به کتاب قبسات فرموده است: کرده ام از ابر خالص ده قبس تا که شد عقل مضاعف مقتبس عقل و روح و جان به هم بگداختم تا کتاب ده قبس پرداختم نسخه کردش فیض فیاض حکیم تاشفایابد از آن، قلب سلیم در کتاب ده قبس بین صبح و شام عالم انوار عقلی والسلام و این رباعی را هم درباره آن کتاب فرموده است: تسخیر ممالک معانی کردم پیری ز خرد وام جوانی کردم تا بوم و بر زمین عقل از قبسات رشک طبقات آسمانی کردم امیر مبرور در ۱۷ ربیع المولود سال ۱۰۳۴ ه. ق به تألیف آن پرداخته و ۱۶ شعبان همان سال از تألیف آن فارغ شده است و نسخه ای از آن که به خط و حواشی ملاصدرا بوده در نزد صاحب روضات موجود بوده است و در این عصر هم به وضع آبرومندی به طبع رسیده است . م.

بالتقدیم کتاب بزرگی است مشتمل بر بسیاری از مسائل حکمی که ناتمام مانده و آن را برای شاه عباس تألیف کرده است (۱).

از تألیفات او کتاب شارع النجاه است که بخش طهارت آن به پایان رسیده است و این کتاب را به فارسی و به درخواست محمدرضا چلیپی تبریزی اسلامبولی اصفهانی تألیف کرده و کتابی است که از فایده های جالب توجهی برخوردار می باشد.

و من حواشی تدوین شده او را که بر کافی داشته است در شهر اردبیل دیده ام و حواشی مزبور تا واسط کتاب توحید ایراد شده است. (۲) و از یکی از ثقات شنیدم که حواشی مزبور را مخلیل قزوینی تا آخر کتاب کافی تدوین کرده است.

والرواشح السماویه که پس از این به نامش اشاره می شود، شرحی بر کافی بوده؛ لیکن به جز شرح مقدمات و شرح دیباچه آن به شرح دیگر مطالب آن توفیق حاصل نکرده است (۳).

حواشی کتاب الفقیه او هم تدوین شده است و گویند یکی از شاگردانش آن را تدوین کرده است و من آنها را در مشهد مقدس رضوی نزد حکیم محسنادیده ام. برخی از علما رساله الجنه الواقیه (۴) را که در دعا بوده و مشهور هم می باشد، به وی نسبت .

ص: ۷۷

۱- درباره الصراط المستقیم فرموده: پای برهان آهنین خواهی به راه از صراط مستقیم ما بخواه

۲- کتاب تعلیقات کافی همراه با شرح حال آن بزرگوار به قلم فاضل ارجمند جناب آقای سید مهدی رجائی تا آخر کتاب توحید و بخشی از کتاب الحج به طبع رسیده است - م.

۳- کتاب الرواشح هم به طبع رسیده است و مشتمل بر سی و نه راشحه می باشد. راشحه اول آن در شرح و توضیح مقدمه و دیباچه کتاب کافی است و رواشح پس از آن مربوط به فن درایه الحدیث می باشد. پس از این از رواشح نام نمیرد. آری، پیش از این گذشته است . م.

۴- در الذریعه، ج ۵، ص ۱۶۲، ذیل الجنه الواقیه و الجنه الباقیه شرح مفصلی راجع به این رساله مرقوم داشته است، از جمله می نویسد: دلیلی در دست ندارم که رساله مزبور از تألیفات میرداماد بوده باشد و حال آن که در بعضی از مواضع، رساله مزبور را به وی نسبت داده اند. آری، هنگامی که این مختصر به دست میر داماد رسید، آن را پسندیده و به خط خود استنساخ کرده و به هیچ مؤلفی نسبت نداده است. و در پایان آن به نام خویش امضا نموده و هنگامی که همان نسخه به دست دیگران افتاده و آن را در حالی که به خط و امضای میر مبرور بوده و مولفش هم تعیین نشده، پنداشته اند که رساله مزبور از آن میرداماد است و از نسخه مزبور سال ۱۰۷۶ ه. ق استنساخی شده و پس از آن خط میر را نقل کرده (من العبد المفتقر الی رحمه ربه ابن محمد، امیر محمدباقر الداماد الحسینی) و چندین ترجمه هم از این رساله موجود است؛ از جمله ترجمه خود میرداماد و ما در مجلد چهارم الذریعه، ص ۶۵ رفع استبعاد کرده ایم؛ زیرا میر با علاقه ای که به آن نشان میداده، ممکن است محض استفاده دیگران به ترجمه آن پرداخته باشد؛ پایان. نسخه خطی از این کتاب در نزد حقیر موجود است - م.

داده اند و بر پشت نسخه ای از آن نوشته شده که این رساله از تألیفات سید داماد است. به گمان من انتساب رساله مزبور به مترجم حاضر نادرست باشد.

از تألیفات او رساله فی طهاره الماء مع ملاقات النجاسه اذا لم تتعد است که در آغاز جوانی تألیف کرده است و رساله مختصری در مسئله علم الواجب تعالی؛ رساله مختصری در حقیقه القدره و الاراده که در پاسخ سؤالی که در بیت المقدس از وی شده تألیف نموده است.

و از تعلیقات اوست: تعلیقاتی بر حاشیه خضری، تعلیقاتی بر طبیعیات الشفا و من این تعلیقه را به خط خود او دیده ام و تعلیقاتی بر الهیات الشفا؛ تعلیقاتی بر رجال شیخ طوسی؛ تعلیقاتی بر رجال نجاشی و از تألیفات اوست رساله السدره المنتهی در تفسیر سوره حمد و جمعه و منافقون و من آنها را در رشت دیده ام و گویا ناتمام مانده است و رساله ای است در اشتباهات شیخ بهائی که آن را هم در رشت دیده ام (۱).

ص: ۷۸

۱- شرح حال میر مبرور را مفصلاً در تذکره باقریه نوشته ایم. اکنون به پاره ای از آن به منظور تکمیل شرح حال وی اشاره می کنیم: پدرش میر شمس الدین محمد از سادات بزرگوار استرآباد بود و افتخار دامادی شیخ علی محقق کرکی را داشت. در یکی از شبها شیخ علی شرفیاب حضور حضرت مولی علیه السلام گردید. خطاب به او فرمود: دخترت را به همسری میر مبرور در آور تا از او فرزندی به وجود آید که وارث علوم پیمبران باشد. شیخ حسب الامر، یکی از دخترانش را به ازدواج او در آورد؛ لیکن طولی نکشید آن معظمه در گذشت. شیخ از فوت او و این که چرا اثری از او باقی نماند، متأثر گردید. پس از چندی بار دیگر حضرت مولی علیه السلام را در خواب دید؛ فرمود: منظور ما فلان دخترت بود. شیخ همان دختر را به حباله نکاح او در آورد و میر مبرور از او متولد شد. بنابر این، کلمه (داماد) که لقب مشهور این خانواده است، به خاطر آن است که سید شمس الدین داماد شیخ محقق بوده است، نه آن که خود میر مبرور داماد شاه عباس باشد تا او را به این مناسبت داماد گفته باشند. همه مورخان از وی به بزرگی یاد کرده اند و در ستایش از او گفته اند: عقلی اش از قیاس عقل برون نقلی اش از قیاس نقل فزون میر مبرور در اوان کودکی در مشهد مقدس رضوی به سر می برده و از برکت آستان مقدس رضوی به مراتب عالیه نایل آمده است و چنان که در این کتاب آمده از دایی اش شیخ عبدالعلی کرکی و شیخ حسین بن عبدالصمد والد شیخ بهائی و از سید نورالدین علی عاملی اجازه روایت داشته و به سید احمد عاملی که داماد و شاگردش بوده اجازه داده است و سال اجازه اش ۱۰۱۹ ه. ق می باشد و همچنین در سال ۱۰۳۸ ه. ق به سید حسین مفتی کرکی اجازه داده و صورت هر دو اجازه در مجلدات اجازات بحار آورده شده است. میر مبرور حافظه زیادی داشت و همواره به مطالعه و مباحثه و کتابت اشتغال می ورزید و خود را در مراتب عقلی مشارک با ابوعلی و فارابی می دانست و از فارابی به (شریکنا فی التعلیم و از ابوعلی به (شریکنا السالف) تعبیر می کرد و بزرگان از شاگردانش او را معلم ثالث می خواندند (ارسطو، فارابی، میرداماد). در یکی از روزها که صدرالمتألهین به مدرس میر حضور یافته و هنوز میراجل به مدرس نیامده بود، یکی از تاجرها که در مدرس حاضر بود، از صدرا پرسید: میرافضل است یا فلان و فلان؟ صدرا در جواب او میر داماد را بر همه برتری می داد تا رسید به فارابی؛ صدرا در پاسخ ساکت مانده در این حال که میر پشت در اطاق ایستاده و به گفت و گوی آنها گوش می داد؛ فرمود: صدرا

مترس و بگو میر افضل است. میر میرور موقعیت عمومی هم داشت و مرجع حوایج مردم بود. میر میرور شاگردان زیادی داشت از جمله صدرالمتألهین، سید نظام الدین احمد، میرزا محمد قاسم گیلانی، قطب الدین لاهیجی و ملا افضل قاینی. او به بیت المقدس و حجاز و شیراز و قزوین و قم و کاشان و مشهد مسافرت کرده و آخرین سفرش عتبات عالیات بوده است که سال ۱۰۴۱ بوده و قبل از تشرف به اعتاب عالیہ چنانچه نوشتیم دز خان بر مجون در گذشت، میر میرور در زهد و تقوا بی نظیر بود و قدرت خلع روح از بدن خود را داشت و رساله خلعیہ او در سلافہ العصر آمده و روضات هم به آن اشاره کرده است. نامہ هایی بین او و شیخ بهائی و ملا عبد اللہ شوشتری رد و بدل شدہ کہ در کتابها آمده و ما هم در تذکرہ باقریہ یاد کردہ ایم و حکایتی از اتحاد او با شیخ بهائی کہ در حضور شاه عباس اتفاق افتادہ در روضات مرقوم داشته است. سال میلاد او حدود ۹۵۸ یا ۹۶۳ ه. ق بوده و پس از ۷۸ یا ۸۳ سال در سنہ ۱۰۴۱ در گذشتہ و شرح حال خاندان و شاگردانش را در تذکرہ باقریہ نوشته ایم - م.

*سید میرزا محمدباقر بن معزالدین حسینی رضوی نجفی الاصل و طوسی المولد و المسکن

وی فاضلی محقق و متکلمی سراینده بوده از تألیفات او شرح الاربعین حدیثا

ص: ۷۹

و حاشیه ای بر حاشیه القدیمه و دیگر کتابهاست. او از معاصران است .

مولانا محمدباقر بن محمد مؤمن خراسانی سبزواری

وی از علما و فضلا و محققان و متکلمان و حکیمان و فقها و محدثان بزرگوار و

از معاصران است.

تألیفات چندی از او به یادگار مانده است، از آن جمله شرح الارشاد که ناتمام مانده (۱) کتابی در فقه (۲) و رساله فی تحریم الغناء و رساله فی الصوم و الصلوه. این رساله را به فارسی تألیف کرده است (۳) و رساله فی الغسل؛ رساله فی تحدید النهار شرعا و کتاب بزرگی در ادعیه المأثوره (۴) و رساله فی صلوه الجمعة به عربی و دیگری به فارسی و دیگر کتابها. (۵)

ص: ۸۰

-
- ۱- در تعلیقات امل الآمل آمده است: این شرح به نام ذخیره المعاد فی شرح الارشاد و تا آخر کتاب حج است.
  - ۲- در تعلیقات امل الآمل آمده است: این کتاب به نام الکفایه و مشتمل بر ابواب فقه بوده و حدود و دیات و قصاص را ندارد و نزدیک به سی هزار بیت که هر بیتی پنجاه حرف است می باشد.
  - ۳- در تعالیق امل الآمل آمده است: این کتاب به نام مقاله المختصره موسوم است.
  - ۴- در تعالیق امل الآمل آمده است: این کتاب، فارسی و به نام المفاتیح است و نسخه ای از این کتاب که همان مفاتیح النجاح باشد در کتابخانه مرحوم والد این جانب موجود می باشد . م.
  - ۵- سال ۱۰۹۰ ه ق فوت شد و جنازه او را به مشهد رضوی حمل کرده، در مدرسه میرزا جعفر دفن کردند، نک، الکنی والألقاب، ج ۳، ص ۱۳۳.

مؤلف گوید: از آثار او حواشی است بر شرح بخش طبیعی و الهی اشارات و حواشی بر الهیات شفا و بخشی از این دو حواشی را نزد او (قده) خواننده ام (۱) و از تألیفات .

ص: ۸۱

۱- مؤلف ریاض از شاگردان محقق سبزواری است و از او به «استاد فاضل» تعبیر می نماید. شرح حال محقق سبزواری را در تذکره باقریه نوشته ام و خلاصه ای از آن را در این جا ایراد می نمایم و محقق سبزواری در سال ۱۰۱۷ ه. ق. در قریه نامن سبزواری متولد شد. مقدمات علوم را در خراسان فراگرفت. سپس به اصفهان و به درس شیخ بهائی و میرفندرسکی و قاضی معز حضور یافت و مراتب معقول و منقول را از ایشان آموخت و اشتیاری تمام یافت و به منصب شیخ الاسلامی نایل گردید و از شیخ بهائی و محمدتقی مجلسی و سید حسین عاملی و سید حیدر حسینی و سید نورالدین موسوی و سید شرف الدین شولستانی به اخذ اجازه مفتخر گردید و او را به عنوان (محقق سبزواری یا فاضل سبزواری) شناختند و مورد توجه شاه عباس قرار گرفت. در مجالس خصوصی که به عنوان فتوا منعقد می شد، حضور می یافت و امضایش معتبر بود و خلیفه سلطان، وزیر ارجمند شاه عباس علاقه خاصی به وی داشت و تدریس مدرسه ملا عبدالله شوشتری را به عهده او برقرار کرد و امامت جمعه و جماعت و شیخ الاسلامی از سوی وی به عهده او گذارده شد و ملا محسن فیض که نهایت دوستی را با او داشت، شاه عباس را تشویق کرد تا در هر فرصتی محقق را به کار شیخ الاسلامی وادار کند. محقق سبزواری در بسیاری از عقاید و آرا با مرحوم فیض همعقیده بود و نماز جمعه را در عصر غیبت واجب می دانست و برای اثبات عقیده خود دو کتاب به پارسی و تازی در وجوب نماز جمعه تألیف کرد و شیخ علی نواده صاحب معالم با او مخالفت می کرده و مطالبی که علیه او اظهار داشته در کتاب روضات آورده شده و صاحب روضات از او کمال جانبداری را کرده است و محقق را دانشمندی فاضل و عالی مقام معرفی کرده و اظهار داشته شایسته است درباره او بگویم (الله اعلم حیث يجعل رسالته). از آثار خیریه این بزرگوار تعمیر مدرسه سمیعیه مشهد مقدس است و علاوه بر تعمیر کتب، املا-کی هم بر آن مدرسه وقف کرد و خودش هم در آن جا به تدریس می پرداخت. این مدرسه در حال حاضر بر اثر تسطیح اطراف حرم شریف از میان رفته است. از آثار او که در متن این کتاب نیامده رساله خلافیه و شرح زبده شیخ بهائی و روضه الانوار است که کتاب بزرگی می باشد در اخلاق و آداب و به طبع هم رسیده است. محقق علاوه بر تحقیقات علمی گاهی هم طبع آزمایی می کرده و این رباعی از اوست: در عالم تن چه مانده ای بی مایه پایی بردار و بگذر از نه پایه از مشرق جان بر تو نتابد نوری تا از پی تن همی روی چون سایه محقق سال ۱۰۶۳ ه. ق به مکه مکرمه مشرف شده و در آنجا مدت یکسال مجاورت اختیار کرده است. گروهی از اعلام، افتخار شاگردی او را داشتند؛ از جمله آقا حسین محقق خوانساری که داماد او هم بوده است. دیگری حاج محمد گیلانی و دیگری ملا محمد سراب و دیگری ملاعبدالله افندی، مؤلف کتاب حاضر، محقق سبزواری در سن ۷۳ سالگی در سنه ۱۰۹۰ ه. ق در اصفهان درگذشت و جنازه او را بنا به وصیت خود او به مشهد مقدس حمل کردند و در سرداب واقع در مدرسه میرزا جعفر در مقبره شیخ حر عاملی و فرزندش و ملا میرزای شیروانی به خاک سپردند. سن او را بنا بر این که سال ۱۰۱۷ ه. ق متولد شده، ۸۳ سال نوشتیم و بنا به نوشته مؤلف، سال ۱۰۱۸ متولد شده است - م.

او شرحی است که بر المجسطی نوشته و ناتمام مانده است و رساله اختیار الساعات .

محقق سبزواری در سن ۷۲ سالگی در سال ۱۰۹۰ در گذشته است.

محمد بن بشیر علوی حسینی

وی از فضلا و علما و از شاگردان سید رضی الدین علی بن موسی بن طاووس

حسنی (مؤلف اقبال) است.

شیخ قطب الدین محمد بویه رازی

از فضایی عصر خویش بوده و تألیفاتی دارد و به عنوان محمد بن محمد رازی بویه خواهد آمد.

سید امام شهاب الدین محمد بن تاج الدین محمد بن سید تاج الدین حسین بن محمد حسنی کیسکی

منتجب الدین گفته: وی از علما و پارسایان و اندرزگویان روزگار خود بوده

است.

مؤلف گوید: پس از این به نام سید رئیس تاج الدین محمد بن حسین پدر مترجم حاضر و دو فرزندش سید عمادالدین

مرتضی و کمال الدین منتهی و نواده اش سید صدرالدین مهدی بن سید عمادالدین مرتضی یاد شده، اشاره خواهیم کرد.

ص: ۸۲

سید محمدتقی بن ابی الحسن الحسینی استرآبادی

وی از فضلا و دانشوران و فقیهی بزرگوار از شاگردان شیخ بهائی و امیر محمدباقر داماد به شمار می آید و تألیفاتی دارد؛ از آن جمله کتاب تذکره العابدین که از کتابهای استدلالی است و کتاب طهارت آن به پایان رسیده است و رساله وجوب صلوه الجمه و رساله فی شرح خطبه الشرایع و کتابهای دیگر .

مؤلف گوید: از تألیفات او منهاج الصواب فی شرح خلاصه الحساب است. این کتاب را در زندگی شیخ بهائی تألیف کرده است و رساله فی تحقیق معنی الترتیب الحکمی فی الغسل الارتماسی. این دو کتاب را در استرآباد دیده ام و شرح زبده شیخ بهائی به نام مرقاه الوصول الی علم الأصول، شرح ممزوج با متن و کتاب مبسوطی است که آن را در روزگار شیخ بهائی تألیف کرده است؛ نسخه ای از آن را در شهر لاهیجان از شهرهای گیلان دیده ام و شیخ بهائی هم اجازه ای بر آن نگاشته است.

حاج محمدتقی دهخوارقانی

وی در دهخوارقان متولد شده و از فضلا و علما بوده و در بسیاری از فنون

مهارت داشته و به کار طبابت می پرداخته و از شاگردان ملا خلیل قزوینی و برادرش ملا محمدباقر بوده است و تألیفات چندی دارد، از آن جمله حواشی بر حواشی عده؛ کتاب الکشکول؛ منظومه عربی در منطق و کتابی در طب؛ کتابی به نام مقامات و دیوان شعری به پارسی و سال ۱۰۹۳ ه. ق در گذشته است.

مولانا محمدتقی بن عبدالوهاب استرآبادی

*مولانا محمدتقی بن عبدالوهاب استرآبادی ساکن مشهد مقدس رضوی علی مشرفه السلام.

وی از فضلا و علما و متکلمان بزرگوار بوده و در شاعری هم مهارت داشته و از معاصران به شمار می آید.

تألیفاتی دارد؛ از جمله، «شرح الفصوص للفارابی». این شرح را به پارسی نوشته

که ناتمام مانده است. و رساله ای در اخلاق و کتابهای دیگر و در سال ۱۰۵۸ ه. ق وفات یافته است.

مولانا الاجل محمدتقی بن مجلسی اصفهانی نظری عاملی

معظم له فاضلی دانشور و محقق متبحر و پارسایی عابد و ثقیل متکلم و فقیه بود. تألیفاتی دارد، از آن جمله شرح الصحیفه و حدیقه المتقین که به پارسی تألیف کرده و شرح من لا یحضره الفقیه فارسی (۱) و شرح دیگری به عربی (۲) و رساله فی رضاع و کتابهای دیگر. او از معاصران است.

مؤلف گوید: از آثار او رساله مختصر فارسی است که در حقوق الوالدین تألیف کرده و من آن را به خط او در شهر بار فروش دیده ام و تاریخ فراغت از آن ماه ذی حجه سال ۱۰۴۶ ه. ق. است. و شرحی بر حدیث همام در اوصاف مؤمن به پارسی نوشته و تقریباً در سال ۱۰۷۰ ه. ق وفات یافته است (۳)

ص: ۸۴

۱- این کتاب به نام لوامع صاحب قرانی یا اللوامع القدسیه است که سال ۱۰۶۶ ه. ق از شرح آن فارغ شده است و این کتاب را پس از روضه المتقین تألیف کرده و هنگامی که کتاب روضه به اطلاع شاه عباس رسید، از وی درخواست کرد آن را به پارسی هم شرح کند و بالاخره نیمی از من لا یحضر را به پارسی شرح کرد. م.

۲- به نام روضه المتقین است که در این روزگار در ضمن چهارده مجلد از سوی بنیاد فرهنگ اسلامی و به سرمایه مرحوم حاج محمد حسین کوشان پور به طبع رسیده است و مجلد چهاردهم آن شرح مشیخه است و در ذیل احوال شیخ بهائی به پاره ای از احوال او پرداخته و رؤیایی که برای او اتفاق افتاده متذکر گردیده و در صفحه ۴۱۹ تشریف خود را به حضور مبارک حضرت بقیه الله راجع به صحیفه سجاده یادآوری کرده و قابل توجه است - م.

۳- شرح احوال و آثار او را اعلام پس از او به تفصیل و اجمال یاد کرده اند. این بزرگوار از اعیان علما و اکابر محدثان قرن یازدهم هجری است. روضات، ج ۱، ص ۱۲۹ می نویسد: معظم له از همه معاصرینش در فهم حدیث برتر و در احیای مراسم آن بر همگان مقدم بوده و از رجال حدیث کمال اطلاع را داشته و در تقوا و احتیاط و عدالت بی نظیر بوده است: سال ۱۰۰۳ ه. ق متولد شده و در کرامات و خوارق عادات شهرت داشته و از شیخ بهائی و ملاعبدالله شوشتری و امیر اسحاق استرآبادی روایت می کرده و امامت جمعه و جماعت به عهده او برقرار گردیده و در فتوا شدید الاحتیاط بوده است. ظواهر کتاب را حجت نمی دانسته و به اخبار اهل بیت علیهم السلام علاقه زیادی نشان می داده است. سالی پس از فراگیری مراتب علمی به نجف اشرف رفت و در آنجا عزم ماندگاری داشت. شب آن روز در رؤیا به حضور حضرت مولی علی (ع) شرفیاب شده مورد ملاحظت قرار گرفت. حضرت مولی خطاب به او گفت: در نجف ماندگار مشو و هر چه زودتر به اصفهان مراجعت کن که وجود تو در آنجا نافعتر است؛ زیرا امسال شاه عباس می میرد و شاه صفی به جای او برقرار می گردد و آشوب زیادی برپا می شود؛ چون خدا می خواهد در چنین پیش آمدهایی مایه برکت و آسایش مردم بوده باشی. مجلسی به امر مبارک آن حضرت مراجعت می کند و پیش آمد به همان نحو که حضرت مولی فرموده است اتفاق می افتد و جمعی از قبیل آقا حسین خوانساری و فرزند ارجمندش علامه مجلسی و سید عبدالحسین خاتون آبادی و دیگران از وی استفاده و استجازه کرده اند و صورت

اجازه ملا عبداللہ شوشتری و امیر شرف الدین شولستانی و ملا حسن علی شوشتری کہ بہ وی دادہ اند و برخی از اجازاتی کہ خود او برای دیگران مرقوم داشتہ در مجلد ۱۱۰ بحار الانوار طبع جدید آورده شدہ است و مجلسی در سن ۶۷ یا ۶۸ در سال ۱۰۷۰ ہ. ق در گذشتہ و در مقبرہ خانوادگی اش واقع در دالان مسجد جامع اصفہان مدفون شدہ است و (افسر شرع اوفتاد و بی سر و پا گشت شرع) و مسجد و منبر از صفا افتاد) و (صاحب علم رفت از عالم) و (قدس اللہ روحہ الشریف) مواد تاریخیہ سال رحلت او می باشد - م.

وی از فضلا و جد شیخ حسین بن عبدالصمد عاملی است و شهید ثانی در اجازه ای که برای نواده اش شیخ حسین نوشته از او تجلیل کرده است.

مؤلف گوید: استاد استناد برخی از اخبار بحار را از خط او نقل کرده است. (۱)

ابوجعفر محمد بن جعفر بن امیر کا کهلانی سروی

ابن شهر آشوب می نویسد: وی تألیفات چندی دارد، از جمله المجالس و

ص: ۸۵

۱- برخی از فوایدی را که مجلسی از شمس الدین محمد جبعی نقل کرده در اول مجلد ۱۰۷ بحار الانوار آورده شده است و قابل ترجمه می باشد. م.

شیخ محمد بن جعفر حائری

وی از فضیلتی بزرگوار بوده و کتاب ما اتفاق من الأخبار فی فضل الائمة الاطهار از

تألیفات او می باشد.

مؤلف گوید: فاضل کاشانی (ملا محسن فیض) در اواسط کتاب الایمان و الکفر از کتاب الوافی در باب کتمان، از ابوعبدالله محمد بن جعفر حائری روایتی نقل کرده و کتاب عمل مساجد الکوفه را به وی نسبت داده است و ممکن است مراد وی، مترجم حاضر باشد.

شیخ محمد بن جعفر بن ربیعہ مسکنی

منتجب الدین گوید: وی پیشوای لغویهاست.

شیخ نجیب الدین ابوابراهیم محمد بن جعفر بن محمد بن نما حلی

وی از محققان و دانشوران و فقهایی بزرگوار و از مشایخ محقق حلی و صاحب

تألیفات می باشد (۲)

ص: ۸۶

۱- مجموع السروی مجلدات یعنی این کتاب مشتمل بر چندین مجلد است و شاید در اصل مطبوع هم مجلدات بوده که به صورت مجلدان به طبع رسیده است؛ چنان که در همین طبع به جای کهلانی؛ لهلانی بالام ضبط شده است. (معالم العلماء، ص ۱۱۷؛ نیز طبع اقبال، ص ۱۰۴)

۲- در پانوشت اعیان الشیعه آمده است: محمد بن نما در ۴ ذی حجه سال ۶۳۶ ه. ق در حله در گذشت و جنازه او به کربلا حمل و در آنجا به خاک سپرده شد. آری، در اعیان، ج ۹، ص ۲۰۳ چنان که نقل کردیم، سال وفات او را ۶۳۶ ذکر کرده و از حوادث سال ۶۴۵ ه. ق وفات او را در ماه مزبور نوشته است. فوائد الرضویه، ج ۲، ص ۴۵۰ می نویسد: ابن نما از مشایخ شیخ یوسف والد علامه حلی و محقق حلی است و پدر شیخ جعفر مؤلف مثیر الاحزان مقتل معروف می باشد و جد شیخ اجل ابو محمد حسن بن احمد بن نماست که از مشایخ شهید اول بوده، در حدود ماه ذیحجه سال ۶۴۵ ه. ق آنگاه که از زیارت غدیر از نجف اشرف باز می گشته، در حله وفات یافته است. در تکمله أمل الآمل آمده است: شیخ محمد بن صالح قسینی که شاگرد وی بوده در ضمن اجازه ای که برای ابن طومان مرقوم داشته او را به فقاقت و شیخ طائفه و رئیس بلا مدافع شیعه ستوده است و اضافه کرده به خط شیخ فقیه فاضل علی بن فضل الله بن هیکل حلی شاگرد ابن فهد حلی در ضمن حوادث سال ۶۳۶ ه. ق چنین یافتیم. در این سال شیخ فقیه عالم نجیب الدین محمد بن جعفر حلی (مترجم حاضر) خانه هایی در جوار مشهد

منسوب به صاحب الزمان در حله سیفیه برای ساکن شدن محصلان ساخت و گروهی از فقها در آنها به سر می بردند و به تدریس و اخذ علوم می پرداختند؛ و باز بدون فاصله در پیش آمدهای سال ۶۴۵ ه. ق می نویسد: در این سال در چهارم ذی حجه شیخ امام فقیه دانشور مفتی نجیب الدین محمدبن جعفر در سن هشتاد سالگی درگذشت و همان روز جنازه او را به کربلا برده، دفن کردند و روز درگذشت او روز بزرگی بود و مردم به سوک نشستند و ابن علقمی هم سوگواری کرد. م.

وی از فضلا و محدثان و اعلامی است که به صداقت و درستی شهرت دارد و تألیفاتی به یادگار گذارده و از شاذان بن جبرئیل قمی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: ممکن است مترجم حاضر همان محمد بن مشهدی باشد که در فهرست بحار^(۱) از او یاد شده و کتاب المزار الکبیر^(۲) را به وی نسبت داده و گفته ابن طاووس را گواه نظریه خود آورده که وی به آن کتاب اعتماد داشته و استاد استناد در کتاب بحار آن را به نام کتاب المزار الکبیر نامیده است و ممکن است محمد بن مشهدی غیر از مترجم حاضر بوده باشد.

و به خاطر می رسد که شهید اول بدون واسطه از وی نقل روایت کرده است؛ لیکن

ص: ۸۷

۱- بحار الانوار، ج ۱، ص ۳۵.

۲- در مجلد سوم مستدرک الوسائل شرح مفصلی در چگونگی کتاب مزبور ایراد نموده و پس از نقل جملاتی از آغاز کتاب نوشته است: این کتاب را که مشتمل بر فنون زیارات بوده است به خواهش ابوالقاسم هبه الله بن سلیمان تألیف کرده ام - م.

این اندیشه بیرون از اشکال نمی باشد؛ زیرا شهید متأخر از ابن طاووس است و چگونه می شود که شهید، بدون واسطه از محمد بن مشهدی روایت کرده باشد.

مؤلف گوید: خود مترجم حاضر در المزار الکبیر کتاب بغیه الطالب فی ایضاح المناسک را از آثار خود یاد کرده (۱) و علاوه بر شاذان قمی از خواجه نصیر هم در این کتاب روایت کرده است. (۲) فرزندش جعفر بن محمد از وی روایت داشته است.

شیخ محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما

وی از فضلا بوده و از پدرش روایت می کرده و جد نجیب الدین محمد بن نما پیش

یاد شده می باشد (۳).

شیخ محمد بن ابی جمهور احسائی

شیخ محمد بن ابی جمهور احسائی (۴)

وی از علما و فضلا بوده و روایات زیادی نقل کرده است. از تألیفات او

ص: ۸۸

۱- در کتابهای دیگر ایضاح المناسک را تألیف مستقلاً قرار داده اند . م.

۲- در الذریعه، ج ۲۰، ص ۳۲۴ ذیل مزار محمد بن مشهدی می نویسد: وی همان شیخ محمد بن جعفر بن علی بن جعفر مشهدی است که از شاذان بن جبرئیل قمی و با دو واسطه از شیخ مفید که سند عالی است، روایت داشته است. پس از آن می نویسد: پانزده تن از ثقات علما را که محمد مشهدی از آنها روایت می کرده به این اسامی در کتاب مزار نام برده است ۱- شاذان بن جبرئیل ۲- ابو عبدالله حسین بن رطبه ۳- ابو محمد عبدالله دوریستی ۴- شیخ ابو الفتح قیم مسجد جامع کوفه ۵- شیخ مسلم معروف به ابن أخت زیدی ۶- ابو المکارم حمزه بن زهره حلبی ۷- سید عبدالحمید علوی که سال ۵۸۰ ه. ق از وی روایت داشته است ۸- ابوالبقاء هبه الله بن هبه ۹- ابو الخیر سعد بن ابوالحسن فراء ۱۰- شریف ابوجعفر محمد معروف به ابن الحمد ۱۱- عماد الدین طبری ۱۲- ابوالفتح محمد جعفریه ۱۳- عربی بن مسافر ۱۴- هبه الله بن نما ۱۵- ابو عبدالله محمد بن علی بن شهر آشوب - م.

۳- در صورتی که مترجم حاضر جد نجیب الدین باشد نسب نجیب الدین به این طریق خواهد بود محمد بن جعفر بن محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما حلی و این نسب را می توان از امل الآمل، ریاض، ج ۱، ص ۵۴ ذیل نام شیخ نجم الدین جعفر بن نما استفاده کرد - م.

۴- در تعلیقات امل الآمل آمده است: گاهی ابن ابی جمهور را به عنوان لحساوی بالام و گاهی حساوی بدون لام ضبط کرده اند (پایان). در کتاب انوار البدین که شرح علمای بحرین و احساست، وی را احسائی نام برده است لیکن مؤلف در این کتاب هر کجا که از وی مطلبی نقل کرده است، وی را الحساوی نوشته است.

غوالی اللثالی (۱)، کتاب الاحادیث الفقهیه علی مذهب الامامیه (۲)، کتاب معین المعین (۳)؛ شرح الباب الحادی عشر؛ کتاب زاد المسافرین فی اصول الدین (۴) و مناظراتی که با مخالفان داشته است از قبیل مناظره الهروی؛ رساله العمل باخبار اصحابناه (۵) و کتابهای دیگر. -

ص: ۸۹

۱- در تعلیقات أمل الآمل آمده است: نام این کتاب غوالی اللیالی الحدیثه علی مذهب الامامیه است که آن را در سال ۸۹۷ ه. ق تألیف کرده است و مؤلف الفوائد المدنیه در فصل نهم آن به سال تألیف اشاره کرده است. این کتاب اکنون در چهار مجلد همراه با تحقیقات عالم ارجمند آقای حاج آقا مجتبی عراقی و رساله الردود و النقود آیه الله العظمی المرعشی به طبع رسیده و سید جلیل سید نعمت الله جزائری (ره) آن را به نام الجواهر الغوالی فی شرح غوالی اللثالی یا مدینه الحدیث شرح کرده است. فوائد الرضویه، ج ۲، ص ۳۸۰ می نویسد: مشهور میان اهل علم آن است که این کتاب الغوالی با غین نقطه دار می خوانند؛ لیکن استاد ما محدث نوری آن را با عین بی نقطه می دانسته و از شیخ محسن خنفر که از رجال علم رجال بوده است آن را با عین مهمله می خوانند و من هم با تفحص زیادی که کردم و از اجازاتی که به خطوط علما بوده به دست آوردم، مسلم است که گفته خنفر به صحت نزدیکتر است و مؤید آن این است که سید نعمه الله جزائری نام شرح خود را که بر این کتاب نوشته الغوالی با غین معجمه آورده که در شرح غوالی با عین بی نقطه است. م.

۲- در تعالیق امل الآمل آمده است: ممکن است این کتاب به نام نشر اللثالی یا کتاب دیگری باشد.

۳- در تعالیق امل الآمل آمده است: کتاب بسیار بزرگی است و من آن را در مازندران دیده ام.

۴- در تعالیق امل الآمل آمده است: خود ابن جمهور این کتاب را به نام کشف البراهین شرح کرده است و بعضی از علما کتاب مزبور را به وی نسبت داده اند. قاضی نورالله در مجالس المؤمنین گوید: ابن ابی جمهور رساله زادالمسافر را که در اصول دین است در راه تألیف کرده و همان سال که ۸۷۸ ه. ق بوده به زیارت مشهد مقدس به خراسان آمده به پیشنهاد میر محمد محسن رضوی به نام کشف البراهین شرح کرده است.

۵- مناظره وی با فاضل هروی در نامه دانشوران و مجلسی از آن در مجالس المؤمنین قاضی آورده شده است. در تعلیقات أمل الآمل آمده است: ممکن است رساله مزبور همان کاشف الحال عن أحوال الاستدلال باشد و محتمل است کتاب دیگری باشد، زیرا رساله کاشف الحال را که به خط امیر محمدباقر بن امیر عبدالقادر بوده و در استرآباد دیده ام در کیفیت سلوک به استدلال بر تکلیفهای شرعیه بوده است، یعنی چگونه باید برای تکالیف شرعیه استدلال کرد. م.

مؤلف امل الآمل پس از ایراد مطالب بالا- می نویسد: پس از این وی را به عنوان محمد بن علی بن ابراهیم بن ابی جمهور معرفی خواهیم کرد و این نسبت اصح از نسبت فوق است که در بالا نوشتیم.

مؤلف گوید: همین نسب را خود ابن ابی جمهور در پایان رساله کاشف الحال و کتابهای دیگرش آورده است و خود او در اوائل کتاب غوالی اللئالی در آغاز اجازه اش چنین نوشته است: از شیخ و استاد و پدر حقیقی و نسبییم شیخ زاهد عالم عابد زین المله و الدین ابو الحسن علی بن شیخ مولای فاضل حسام الدین ابراهیم بن مرحوم حسن بن ابراهیم بن ابی جمهور احساوی .... و از تألیفات اوست رساله موضح الدرایه و شرحها و رساله مرآه و رساله مسلک الافهام فی علم الکلام، در این رساله به گردآوری گفته های متکلمان و حکما و صوفیه و اشعریه و معتزله پرداخته و خود حاشیه بسیاری بر آن نوشته است. دیگر کتاب المجلی المرأه المنجی است و این کتاب شرحی است که او بر کتاب مسلک الافهام خود نوشته و حاشیه هایی را که نخست بر مسلک الافهام نگاشته ، در حواشی این شرح نقل کرده است . و علاوه بر حواشی خود که به آن شرح اضافه کرده است، حواشی را که سید علی بن عبدالحسین موسوی حلی بر آن نوشته و آنها را به نام المنجی من الکلام فی حاشیه (۱)... نامیده ایراد نموده است.

و تاریخ شروع تألیف المجلی به طوری که خود او در آغاز آن کتاب یادآوری کرده .

ص: ۹۰

۱- از عبارتی که خود ابن ابی جمهور در صفحه ۲ کتاب المجلی مرقوم داشته است چنین بر می آید: هنگامی که این کتاب شیوع پیدا کرد و طالبان حکمت و کلام به فراگیری آن پرداختند، گروهی از اصحاب، حواشی بر آن تدوین نمودند، از جمله یکی از سادات بزرگوار که از برجستگان فضلا به شمار می آمد و حواشی را که خود بر آن کتاب نوشته بود به نام النور المنجی من الظلام فی حاشیه المسلک الافهام موسوم ساخت - م.

سال ۸۹۴ ه. ق است که در هنگام مراجعت وی از مکه مکرمه در نجف اشرف به تألیف آن پرداخته و تاریخ اتمامش به طوری که خود در انجام آن کتاب اظهار داشته است، در اواخر ماه جمادی الاخره سال ۸۹۵ ه. ق در نجف اشرف اتفاق افتاده و کتاب مفصلی است که در آن به گردآوری راههای حکما و متکلمان و صوفیه اقدام نموده و در بحث امامت داد سخن داده و بخوبی از عهده بر آمده است. (۱)

و از تألیفات او معین الفکر فی شرح الباب الحادی عشر و باز شرحی که در نهایت بسط و تفصیل است بر آن مرقوم داشته و به نام معین معین الفکر تألیف نموده است و من آن را در شهر ساری دیده ام (۲).

ص: ۹۱

۱- این کتاب در سال ۱۳۱۹ ه. ق به همت حاج شیخ احمد شیرازی به طبع رسیده و در صفحه ۲۶۱ مباحثه ای که میان او با یکی از واصلی ها در موقعی که وی در نجد بوده اتفاق افتاده ایراد کرده، مورد توجه است و در صفحه ۵۲۵ به طریق روایتی خویش که تفصیل آن را در آغاز الغوالی ایراد کرده، اشاره نموده است و بالاخره کتابی است مملو از حقایق و مشحون به معارف و شایسته است که طالبان حکمت و معرفت کمال قدردانی را از آن بنمایند. این کتاب را در ضمن پنج مجلد ترجمه کرده ام منه التوفیق - م.

۲- شرح حال این بزرگوار در کتابهای رجال و تراجم به تفصیل و اجمال نگاشته شده است، از جمله در مجالس المؤمنین، ص ۲۴۲ می نویسد: صیت فضایل او در میان جمهور، مشهور و در سلک مجتهدان امامیه مذکور است. مولد شریفش لحصا و فنون کمالات او بیرون از حد احصاست (از قرار سجعی که سید قاضی ایراد کرده لحصا را با صاد مضبوط می دانسته و حال آن که دیگران لحسا را با سین ضبط کرده اند). ابن ابی جمهور در دیار خود به تحصیل کمالات پرداخت و در اندک وقتی بر دیگران برتری پیدا کرد. سپس به عراق عرب رفته در خدمت علمای آن سرزمین و بخصوص از خدمت شرف الدین حسن بن عبدالکریم فتال کمال بهره وری را به دست آورد و در سال ۸۷۷ ه. ق از راه شام عازم بیت الله شد و در مسیر خود مدت یکماه در کرک نوح به خدمت علی بن هلال جزائری رسید و به استفاده از او بهره مند شد. در مراجعت از مکه مکرمه به دیار خود رفت. پس از چند روز اقامت، بار دیگر به قصد زیارت ائمه عراق به بغداد رفت و پس از زیارت ائمه عراق، به عزم عتبه بوسی حضرت علی بن موسی الرضا عازم مشهد مقدس شد و در طی راه به تألیف رساله زادالمسافرین که در اصول دین است، اشتغال ورزید و در مشهد مقدس به صحبت سید نقیب سید محسن رضوی قمی رسید و در سال ۸۷۸ ه. ق بنا به پیشنهاد آن سید جلیل شرحی بر آن رساله به نام کشف البراهین تألیف نمود و در منزل او با فاضل هروی که از علمای اهل سنت بود، به مباحثه پرداخت و شرح مباحثه او در سه مجلس اتفاق افتاد که حاصل یکی از مجالسش را سید قاضی در مجالس المؤمنین ایراد کرده است. ابن ابی جمهور سه بار به مشهد مقدس مسافرت کرد و آخرین سفرش سال ۸۹۶ ه. ق بوده و به اتمام کتاب المجلی موفق گردیده است. در لؤلؤه البحرين، ص ۱۶۶ می نویسد: وی فاضلی مجتهد و متکلم بود. در کتاب غوالی اللئالی بخش مهمی از احادیث را نقل کرده؛ جز این که اخبار درست و نادرست را به یکدیگر پیوسته و از احادیث عامه هم استفاده نموده است و به همین مناسبت برخی از مشایخ ما به آن کتاب توجهی نداشته اند (پایان). یکی از کسانی که به کتاب غوالی بی توجهی کرده شیخ حر عاملی است؛ لیکن ثقه الاسلام نوری در خاتمه مستدرک از وی کمال بزرگداشت را به جای

آورده و او را توثیق و از وی کاملاً- جانبداری کرده و کتابهای او را صحیح دانسته و اکثر مطالب او را در کتاب مستدرک متذکر شده است. در انوار البدرین، ص ۳۹۹ نوشته است: از تألیفات او الغوالی العمادیه و شرح الفیه شهید اول و اجازه ای که به سید محسن رضوی داده است و کتاب غوالی را هم تحفه خزانه این بزرگوار نموده و در آغاز آن به طرق هفت گانه اجازات خود اشاره کرده است - م.

از علما و فقهای صدوق و از شاعران بزرگ و ادبا بوده و از مشایخ محقق حلی از

قبیل فخار بن معد و دیگران روایت می کرده است.

علامه حلی گفته است: وی از فقها به شمار می رود و از علم کلام و علم اصول اطلاع داشته و شهید اول در یکی از اسانیدش او را به عنوان محمد بن علی بن محمد بن جهیم معرفی کرده است و بیرون از دقت نمی باشد.

مؤلف گوید: به طوری که از دیباچه رجال ابن داوود به دست می آید، ابن داوود از او روایت داشته است. بنابر این، ابن جهیم از معاصران محقق حلی می باشد و در ذیل احوال یحیی بن سعید خواهیم نوشت که محقق حلی در پاسخ خواجه نصیر الدین که کدامیک از اصحاب شما در کلام و اصول اعلم از دیگران می باشد، پاسخ داد: پدر علامه حلی (شیخ یوسف) و شیخ مفید الدین محمد بن جهیم، در این دو فن اعلم

از فضلی بزرگوار است و المسائل المدنیات الاولى و الثانيه و الثالثه که برای

ص: ۹۳

۱- در رساله ای که در شرح احوال محقق حلی تهیه کرده ایم، ذیل معاصران او می نویسیم: مفید الدین محمد بن علی بن جهیم اسدی یکی از بزرگان دانشوران و فقهای قرن هفتم هجری بوده است. برخی او را استاد محقق حلی و بعضی وی را شاگرد او دانسته، لیکن مدرک صحیحی برای این دو نسبت وجود ندارد. از اجازه ابن فهد حلی به دست می آید: محقق حلی از وی روایت می کرده و روضات می نویسد: ذیل احوال استادش محقق حلی به درجه فضیلت وی اشاره کردیم و او از برخی از مشایخ استادش از قبیل سید فخار روایت داشته است. بنابر این، مفید الدین شاگرد محقق است نه شیخ اجازه او و حال آن که مؤلف روضات، ذیل احوال محقق از اجازه علامه نقل کرده است، مفید الدین یکی از مشایخ بزرگ، محقق است و ریحانه الادب، ج ۵، ص ۲۹۸، به همین مناسبت وی را شاگرد محقق خوانده است و از آنجا که محقق وی را در ردیف پدر علامه حلی قرار داده و او را اعلم به علم کلام و اصول معرفی کرده، پیداست که وی از معاصران، محقق بوده نه از شاگردان او و ممکن است چنان که از اجازه ابن فهد به دست می آید و از مشایخ محقق بوده باشد. سید تاج الدین بن معیه روایت کرده است که پدرم قاسم بن حسین حکایت کرده معمر بن غوث سنسی، دو مرتبه به حله سیفیه وارد شد؛ یکی در زمان قدیم که از تاریخش اطلاعی ندارم و دیگری دو سال پیش از فتح بغداد. پدرم گفت: در آن سال که نامبرده به حله وارد شد، من هشت ساله بودم؛ معمر به خانه مفید الدین بن جهیم نزول کرد و مردم به دیدن او می رفتند؛ از آن جمله دایی من تاج الدین بن معیه به دیدار او رفت و من هم همراه او بودم. معمر پیر مردی بلند اندام بود و بازوانی درشت داشت و بر اسب نجیب می نشست؛ چند روزی در حله ماند و به طوری که حکایت می کردند، یکی از ندیمان حضرت عسکری بود و هنگام ولادت حضرت ولی عصر (عج) شرف حضور داشت. پدرم می گوید: پس از چند روز که از حله خارج شده بوده، شیخ مفید الدین گفت: معمر از موضوعی به من اطلاع داد که از ابراز آن ممنوع می باشم. برخی گفتند: معمر از زوال خلافت عباسیها خبر داده بود، چنان که دو سال از این قضیه نگذشته بود که بغداد به تصرف هولاکو درآمد و مستعصم کشته شد و ملک عباسیها رو به زوال گذارد. م.

شیخ حسن بن شهید ثانی نوشته و شیخ حسن از آنها پاسخ داده است، از تألیفات او می باشد.

شیخ حسن در پاسخ اولین مسائل مدنیات از او چنین توصیف کرده است: المولی الأجل الأوحده الطاهر الفاضل العالم العامل ذا النفس الشریفه القدسیه و الاخلاق الجمیله المرضیه شمس السیاده و الدین السید محمد الشهیر بابن جویبر.

شیخ محمد بن حارث جزائری

وی از فضلا و علماو شعرا و صدوقی محقق و از شاگردان شیخ علی بن

عبدالعالی عاملی کرکی است.

شیخ محمد بن حسام عاملی عینائی

وی از فضلا و از مشایخ بزرگ بوده از پدرش از عمویش جعفر بن حسام از سید حسن بن ایوب حسینی از شهید روایت می کرده است.

مترجم حاضر به نام جدش حسام، شناخته شده است و نسب او چنین است:

محمد بن زین الدین بن حسام.

سید جلیل صفی الدین محمد بن حسن بن ابی الرضا علوی بغدادی

وی از فضلا و فقها و ادبا و شعرای باصلاحیت بوده و ابن معیه و شهید از وی روایت می کرده اند. از سروده های او چکامه ای است که در سوک شیخ محفوظ بن وشاح سروده است و ابیاتی از آن آورده می شود:

مصائب أصاب القلب منه وجیب

و صابت لجفن العین فیه غروب

یعز علینا فقد مولی لفقده

غدت زهره الأيام و هی شحوب

وطاب له فی الناس ذکر و محتد

کما طاب منه مشهد و مغیب

ألا لیت شمس الدین بالشمس یفتدی

فيصبح فينا طالعه و يغيب

فمن ذا يحل المشكلات و من إذا

رمى غرض المعنى الدقيق يصيب

ص: ٩٤

- الغماء عنا و من له

نوال إذا ضن الغمام يصبوب

جنح الليل بعدك خاشع

ولا صام في حر الهجير هنيب

في الطرس من كف كاتب

براع عن السمر الطوال ينوب

سح الغمام ولاشدا ال ح مام و لا هبت صبا و جنوب

لی بر ما وارد شد که از شنیدن آن دل به لرزه افتاد و دیدگان از زیادی خود را از کف داد. است بر ما از دست دادن بزرگی که شکوفه های روزگار بر اثر فقدان او را از کف داده است. که مردم از یاد و اصالت او خرسند بودند؛ چنان که شاهد و غایب از وی ش به جای آن که شمس الدین محفوظ از میان ما می رفت، خورشید از میان ، او طلوع می کرد، خورشید غروب مینمود. او چه کسی مشکلات را حل می کند و چه کسی معانی دقیق را توضیح کسی اندوه و تیرگی را از دل ما می زداید و چه کسی آن هنگام که ابر آسمان خودداری بورزد، بر ما باران مهر و وفا می بارد. پس از تو دیگری نیست که در شب تاریک از جا برخیزد و به تهجد و خشوع قیام کند و خواهنده ای نیست که در روزهای گرم و پرحرارت روزه بگیرد. تو، نویسنده ای نخواهد بود که با قلم توانای خود حکایتهای شب را بر پس از تو ابر نمی بارد و کبوتر آواز نمی خواند و باد صبا و جنوب و نسیم وزد.

می الدین محمدبن حسن استرابادی

ضلا و علما و محققان و مدققان بود. تألیفاتی دارد؛ از جمله شرح الکافیه

ص: ۹۵

این شرح را در نجف اشرف تألیف کرده است؛ شرح الشافیه؛ و شرح قصائد ابن ابی الحدید و کتابهای دیگر.

رضی الدین سال ۶۸۳ ه. ق از تألیف شرح الکافیة فارغ شد و به طوری که قاضی نورالله در مجالس المؤمنین گفته است در سال ۶۸۶ ه. ق در گذشته است.

مؤلف گوید: نسخه کهنی از شرح کافیه وی را دیده ام که از خط او نقل شده است:

در ماه جمادی اولی سال ۶۸۸ ه. ق از شرح آن آسوده خاطر شده است.

سیوطی در طبقات النحاه می نویسد: الرضی، پیشوای مشهور و مؤلف شرح الکافیة ابن حاجب است که در بیشتر کتابهای نحو مانند آن، تألیف نشده و از نظر جمع و تحقیق به پایه آن نرسیده و بحثهای فراوانی در آن کتاب با نحوهای داشته و آرای زیادی در آن گرد آورده و عقاید منحصر به فردی و ویژه مسائل نحوی از خود ابراز داشته است (۱). لقب رضی نجم الاثمه می باشد (۲) و من از نام او و همچنین از شرح حال او اطلاعی ندارم؛ تنها می دانم سال ۶۸۳ ه. ق از شرح کافیه فراغت یافته است.

مؤلف گوید: یکی از فضایی که پس از او می زیسته اظهار داشته است به خط

خود شیخ رضی در آخر کتابش چنین یافتیم: خدای متعال به فیض فضل و نعمتهای بی شمارش به من توفیق داد و وسایل کارم را آن چنان فراهم آورد که در اولین دهه از ماه

جمادی الاولی در حضرت مقدسه به اتمام این کتاب پرداختم، و درود خدا بر محمد و خاندان باکرم او باد و امضا کرده است محمدبن حسن استرآبادی. من از سیوطی در شگفتم که چگونه اظهار داشته است به نام شیخ رضی دست نیافتم؛ زیرا نام او در بیشتر نسخه های شرح کافیه، همان طور که از نسخه قدیمه یاد کردیم، آورده شده است..

ص: ۹۶

- ۱- این کتاب در سال ۱۲۹۸ ه. ق به طبع رسیده و حواشی از میر سید شریف جرجانی به آن افزوده گردیده است - م.
- ۲- اعیان الشیعه، ج ۹، ص ۱۵۲ می نویسد: نخستین کسی که شیخ رضی را به لقب نجم الدین ملقب ساخت، سید شریف جرجانی بود و اضافه کرده است سبب این که از شرح حال او اظهار بی اطلاعی شده است، آن است که در روزگار او کسی به ترجمه احوالش اقدام نکرده و پس از ابوحنیف و ابن هشام شرح کافیه اش به دیار مصر رسیده است. و مطالب دیگر را باید از آن مجلد استفاده کرد. م.

پس از این از سیوطی نقل کرده است: دوست قدیمی ما شمس الدین بن عزم در مکه به اطلاع ما رسانید شیخ رضی در سال ۶۸۴ ه. ق یا ۶۸۶ ه. ق در گذشته و شک در سنه وفاتش از ماست و شرح الشافیه هم از تألیفات او می باشد.

شیخ فقیه محمد بن حسن بن حسوله بن صالحان قمی خطیب

وی از فضلالی بزرگ بوده و شاذان بن جبرئیل از وی روایت می کرده است.

شیخ محمد بن حسن بن حسین زغینی

منتجب الدین گوید: وی فقیه شایسته ای بوده است.

شیخ ابو جعفر محمد بن حسن بن حسین مرکب

منتجب الدین گوید: وی عالمی فقیه و متدین بوده است.

سید مجدالدین محمد بن حسن حسینی مرعشی

منتجب الدین گوید: وی دانشوری شایسته است. ما

شیخ ابوبکر محمد بن حسن بن درید (۱) از وی

وی دانشوری فاضل و ادیبی سراینده و نحوی و لغوی بود. تألیفاتی دارد، از جمله

آنها کتاب بزرگی در لغت به نام الجمهره (۲) و دیوان شعر.

ص: ۹۷

۱- درید به ضم دال و فتح از درد، به معنای کسی است که دندانهایش ریخته باشد و کوچک مردی است که به این گرفتاری مبتلا گردیده باشد و درید تصغیر ترخیم ادرد است که اصل ادیرد بوده است - م.

۲- جمهره به فتح جیم و سکون میم مصدر بوده، به معنای جمع کردن و گرد آمدن آمده است و مراد آن می باشد که این کتاب جامع لغات است. سیوطی از بعضی از ادبا نقل کرده است ابن درید کتاب جمهره را در سال ۲۹۷ ه. ق از لغاتی که خود در خاطر داشت گردآوری کرد و برای گردآوری آنها از هیچ کتاب لغتی استفاده نکرد؛ تنها در گردآوری باب همزه و لفیف از کتابهای دیگران بهره گرفت و ادیبی گفته است ابن درید کتاب جمهره را نخست در فارس و سپس در بصره و بغداد از حفظ املا نمود و به همین مناسبت نسخه های آن مختلف است و تنها نسخه مورد اعتماد نسخه عبیدالله بن احمد است که از چند نسخه گرد آورده و بر خود او قرائت کرده است و چنین کتابی که دلیل بر موقعیت علمی اوست، مورد طعن برخی از فضلا قرار گرفته تا آن جا که او را هدف تیر طعن خود قرار داده اند؛ چنانچه درباره او گفته شده است: ابن درید بقره و فیه عی و شره یدعی به من حمقه وضع کتاب الجمهره وهو کتاب العین ال الا أنه قد غیره گویند این ابیات طعن آمیز را نقطویه

نحوی گفته و ابن درید پاسخ داده است: أفت على النحو و اربابه قد صار من أربابه نبطويه أحرقه الله بنصف اسمه و صير الباقي
صراخا عليه

ابن شهر آشوب وی را از شعرای اهل بیت علیهم السلام که از تعریف و تمدیح آنان باکی نداشته اند، نام برده است. از اشعار اوست:

إذا زجرت لجوجا زدته علقه

النفس منه فی تمادیهها

فعد علیه اذا ما نفسه جمحت

باللین منک فإن اللین یتیهها

- هرگاه انسان لجوجی را از کاری که انجام می دهد، باز داری، بیشتر به آن کار علاقه مند می شود و نفس اماره هم او را هر چه بیشتر به آن کار تشویق می نماید.

- در چنین موقعیتی که نفس اماره او را امان نمی دهد، با آرامی به وی نزدیک شده و او را از آن کار ناپسند باز بدار که نرمی و آرامی تو او را به اطاعت دعوت می نماید. از اوست :

أهوی النبی محمده و وصیه

و ابنیه و ابنته البتول الطاهره

أهل العباء فإننی ب ولائهم

أرجو السلامه و النجا فی الآخره

ارجو بذاک رضی المهیمن وحده

یوم الوقوف علی ظهور الساهره

- محمد و جانشین او و دو فرزندان و دختر مکرمه اش بتول طاهره را دوست می دارم.

- اینان اهل کسایند و من با دوستی ایشان آرزومندم در آخرت به سلامت بگذرم و

از گرفتاری آن روز، رهایی یابم.

- و از این راه جلب رضایت خدای متعال را می نمایم و از روز قیامت که پشتها

خمیده و خواب از چشمها دور گردیده در امان خواهم ماند.

ابن درید قطعه هایی محبوبه که الطرفین انشا کرده و قصیده در مقصور و ممدود سروده و از آثار نظمی او مقصوره مشهور اوست که چکامه ای طولانی است و بیشتر از دویست بیت بوده و کلمات حکمت آمیز و آداب ارزنده ای در آن ایراد نموده است؛ از آن جمله ابیات زیر است (۱)

إذا ذوی الغصن الرطیب فاعلما

أن قصاراه نفاذ و ت وی

رضیت قسرا و علی القسر رضی

من کان ذاسخط علی صرف القضا

ان الجدیدین اذا ما استولیا

علی جدید أدنیاه للبلی

خیر النفوس السائلات جهره

علی ظباه المرهفات والقنا

و الحمد خیر ما اتخذت جنه

و أنفس الأذخار من بعد التقی

و الناس کالنبت فمنهم رائق

غصن نضیر عوده ممر الجنی

و منه ما تقتحم العین فإن

ذقت جناه انسان عذبه فی اللهأ .

۱- در اعیان الشیعه، ج ۹، ص ۱۵۶ طبع جدید می نویسد: قصیده مقصوره از چکامه های معروف دنیاست؛ زیرا از سبک ویژه ای برخوردار بوده، مشتمل بر قضایای تاریخی می باشد. این چکامه را ابن درید در مدح امیر ابوالعباس اسماعیل و پدرش عبدالله بن میکال که در آن روزگار کارگذاری شیراز را عهده دار بوده سروده و از سوی آنها در برابر چکامه مزبور ده هزار درهم جایزه گرفته و بر این قصیده شروح زیادی نوشته شده است. شیخ محمدرضا نحوی آن را تخمیس نموده و در تخمیس آن از سید مهدی بحرالعلوم یاد کرده و از وی مدح نموده و سید در قبال تمجیدی که از وی نموده هزار تومان به وی جایزه داده و همین قصیده همراه با شرحی که شده، در سال ۱۳۰۰ ه. ق در مطبعه جوانب به طبع رسیده است. قصیده محبوکه الاطراف قصیده ای است که صدر مصراع اول با هر حرفی که شروع شده عجز آن هم به همان حرف تمام شده باشد و همچنین صدر و عجز مصراع دوم و به همین ترتیب تا آخر - م.

و الشيخ أن قومته من زيغه
لم يقم التثقيف منه ما التوى
كذلك الغصن يسير عطفه ل
دن شديد غمزه اذا عسا
من ظلم الناس تحاموا ظلمه
وعز فيهم جانباه و احتمی
لا ينفع اللب ب لاجدو لا
يحطك الجهل اذا الجدعلا
من لم يعظه الدهر لم ينفعه ما
راح به الواعظ يوماً أوغدا
من لم تفده عبره أيامه
كان العمى أولى به من الهدى
من لم يقف عند انتهاء قدره
تقاصرت عنه فسيحات الخطى
و الناس ألف منهم كواحد
وواحد كالألف إن أمر عنى
و اللوم للحر مقيم رادع
و العبد لا يردعه إلا العصا

هنگامی که شاخه سرسبز، خشک شود، سرانجام آن به نابودی خواهد کشید.

- و هرگاه مغلوب گردیدی باید ناراحت نباشی، بلکه باید بدانی مغلوب کسی است که بر قضای روزگار غضبناک شود.

- هر گاه شب و روز بر چیز تازه ای استیلا پیدا کند، او را برای گرفتاری دیگری نزدیک می سازد.

- بهترین نفسهایی که آشکارا به سیلان پرداخته اند، نفس هایی است که با آهوان الاغرمیان در آمیخته و با نیزه ها هم آواز گردیده است.

- ستایش خدای متعال بهترین سپر نگه دارست و نفیسترین ذخیره ها؛ پس از حمد خدا پرهیزکاری است.

- مردم مانند گیاه اند؛ برخی از ایشان شاخه های سرسبز و خرم دارند و از ظاهر آراسته برخوردارند؛ لیکن میوه آنها تلخ است.

- و بعضی از آنها ظاهری ناآراسته دارند، ولی میوه آنها لذتبخش و شیرین است.

- هرگاه اندام کمانی پیرمرد را راست کنی، از فرتوتی و ناتوانی او جلوگیری نخواهی کرد.

- همچنین هرگاه شاخه خشکیده کمان شده را راست کنی، از خشکیدگی او ممانعت نتوانی کرد.

□ کسی که بر مردم ستم کند، مردم بناچار ستمگری او را بر خود هموار می کنند و به این خاطر که چاره ای ندارند، از وی حمایت می نمایند.

- خردمندی بدون کوشش ارزشی ندارد و هرگاه کوشش آدمی به سر حد کمال برسد، نادانی او از درجه اعتبار ساقط می گردد.

□ کسی که از گذشت روزگار اندرز نپذیرد، اندرز امروز و فردای اندرز دهنده سودمند به حال او نمی باشد.

- کسی که عبرتهای روزگار سودمند به حال او نباشد، ناینایی او از بینایی او سودمندتر به حال او خواهد بود.

□ کسی که به پایه ای برسد و از آن تجاوز نماید، گامهای خطا از او دوری نخواهد کرد و به خطاکاری گرفتار خواهد شد.

- مردم اگر هزار تن اند، مانند یک تن اند و هرگاه پیش آمدی اتفاق افتد، یک تن آنها مانند هزار تن است. انسان آزاد با اندک سرزندی از پای می افتد و بنده را جز چوبدستی از پای نمی افکند.

عبدالرحمن بن محمد انباری در کتاب طبقات الأدباء از وی یاد کرده و می نویسد: ابن درید به فراگیری علم نحو پرداخت و برای تحصیل مراتب آن علم به درس ابو حاتم سیستانی و ابوالفضل ریاشی و عبدالرحمن برادر اصمعی حاضر می شد و از علمای بزرگ نحو به شمار می آمد و در واژه شناسی و انساب و اشعار عرب از دیگران برتر بود و کسی به پایه او نمی رسید و ابوسعید سیرافی و ابوعبدالله مرزبانی از شاگردان او بشمارند. ابن درید شاعری بود که به سرودن اشعار توجه ویژه داشت. او سروده های زیادی دارد و مقصوره او که از جمله آثار نظمی اوست، مشهور است و همچنین چکامه دیگرش که لغات مقصور و ممدود را به یکدیگر پیوسته است، مشهور می باشد.

و محمد بن رزق اسدی گفته است: مشهور آن است که ابن درید داناترین شاعران و سراینده ترین دانشوران است و از تألیفات او الجمهره در لغت؛ کتاب الاشتقاق؛ کتاب الانواء؛ کتاب الخیل که بزرگ است و کتاب الخیل که کوچک است و کتاب الملاحن؛ کتاب ادب الکتاب؛ کتاب المجتبی؛ کتاب المقتنی و کتابهای دیگر است. و حمزه بن

یوسف گفته است: از ابوالحسن دارقطنی چگونگی حال ابن درید را جویا شدم؛ در پاسخ گفت: درباره او سخنانی می گویند. ابن شاذان از وی نام برده، می نویسد: در سال ۳۲۱ ه. ق وفات یافته (۱) و اضافه کرده او و ابوهاشم جبائی در یک روز وفات یافتند و مردم گفتند علم لغت و کلام به مرگ ابن درید و ابوهاشم از جهان رخت بریست و جحظه در سوک او اشعاری گفته است.

مؤلف امل الآمل گوید: مراد دارقطنی آن است که وی را به تشیع نسبت می دهند. و سید مرتضی در کتاب الدرر و الغرر به توسط علی بن حسین کاتب، مطالب زیادی از ابن درید نقل کرده و همچنین به توسط ابوعبدالله مرزبانی مطالبی از وی نقل نموده است.

مراد وی از ابن درید، محمد بن حسن بن علی بن عبدالله بن سعید بن درید می باشد. (۲)

و قاضی نورالله در مجالس المؤمنین از وی یاد و ستایش کرده است.

ابن خلکان هم از او یاد کرده و نسب او را به قحطان رسانیده و به تمجید از او پرداخته است. ثناگستری که مسعودی و دیگران از وی داشته اند ایراد نموده و اضافه کرده است: چکامه مقصوره او مورد توجه گروه بسیاری از ادبا قرار گرفته و چندین شرح بر آن نوشته شده و کتابهای پیش یاد شده او را نام برده و این کتابها را از تألیفات او برشمرده است السرج و اللجام؛ المقتبس؛ زوار العرب؛ اللغات؛ السلاح؛ غریب القرآن و الوشاح و شعر بخوبی می گفته.

از اشعار نمکین اوست:

غراء لوجلت الخدود شعاعها

للمشمس عند طلوعها لم تشرق

غصن علی دعص تأود فوکه

قمر تألق تحت لیل مطبق

لو قیل للحسن احتکم لم یعدھا

أو قیل خاطب غیرھا لم ینطق

ص: ۱۰۲

۱- به خط یکی از علما دیده شده ابن درید در سال ۲۳۸ ه. ق متولد شده است.

۲- دیگری از ادبا هم به نام ابن درید شهرت داشته است. سیوطی در ص ۴۱۵ بغیه الوعات می نویسد: ابوبکر یحیی بن

محمد بن درید اسدی از فقها و ادبا و لغویها و فضلائی عهد خود بوده و داوری شهر بسط از غرناطه را به عهده داشته است و از ابوالولید باجی روایت می کرده و ابومحمد بن عطیه از وی روایت داشته است . م.

فكأنها من فرعها في مغرب

و كأنها من وجهها في مشرق

تبدو فيرمق بالعيون ضياؤها

الويل حل بمقله لم يطبق

- ماه رخساری که پرتو جمالش در هنگام تابیدن از آفتاب برتر باشد و خورشید رخشان را از تابش باز بدارد.

- روی تابان و موی پریشان او مانند شاخ سبز و خرمی است که بر فراز تلی بچمد و بر فراز آن ماه تابانی بدرخشد.

اگر به حسن و زیبایی بگویم یکی از خوبان را که خود انتخاب کرده ای نام بر، از وی نگذرد و اگر بگویم با دیگری سخن بگو دم برنیورد.

هنگامی که به مویش می نگریم، گویا شب تار است و چون به رویش نظاره کنیم، گویا خورشیدی است که نقاب از چهره بر گرفته و تابان شده است.

موقعی که نقاب از چهره بر گیرد، چشمها از روشنی او خیره گردد و وای بر آن چشمی که خیرگی کند و او را نظاره نماید.

مؤلف گوید: از هری مؤلف تهذیب اللغه در بغداد با ابن درید ملاقات کرده؛ لیکن از او دانشی فرانہ گرفته است.

تنها یک قصیده از وی روایت کرده و در عین حال در کتاب تهذیبش از وی ایرادها گرفته و نکوهش ها کرده است.

در قصبه دهخوارقان تبریز، شرح ارزنده ای که بر قصیده مقصور ابن درید نوشته شده دیدم؛ لیکن از شارح آن اطلاعی به دست نیاوردم و تاریخ آن شرح ۸۱۵ ه. ق بود و همان قصیده را سیرافی که شاگرد ابن درید است شرح کرده و به گمانم شرح مزبور همان شرح مزجی باشد که سیرافی به آن قصیده نوشته است و تاریخ مزبور تاریخ نسخه برداری از آن شرح می باشد و ممکن است شرح یاد شده شرح سیرافی نباشد؛ زیرا شرحهای زیادی بر آن نوشته شده است. (۱).

ص: ۱۰۳

۱- شرح حال ابن درید در کتب تاریخ و ترجمه به تفصیل و اجمال آورده شده است و مناسب است شرح حال او را به طوری که علامه صدر در کتاب تأسیس الشیعه، ص ۱۵۷ ایراد کرده تکمیل کنیم. ابن درید در سال ۲۲۳ ه. ق در بصره متولد شد و همان جا به تکمیل مراتب علمی پرداخت و پس از آن که زنگباریها بصره را در اختیار گرفتند، به اتفاق عمویش به عمان رفت و دوازده سال در آن جا زیست سپس به بصره بازگشت و مدتی در آن جا ماندگار شد. پس از آن به شیراز رفت و به امرای بنی میکال که شیعه بودند پیوست و ناظر دیوان آنها شد و اوامر مملکتی تحت نظارت او صادر می گردید و به توفیق او می

رسید و به عالیترین مرتبه نایل آمد و هدایا و جوایزی از کارگذارانی که از آنها ستایش می کرد به وی می رسید و همه آنها را به مصارف خیر می رسانید و اندوخته ای گرد نمی آورد. پس از آن که بنی میکال از امارت خلع گردیدند و به خراسان رفتند؛ سال ۳۰۸ ه. ق ابن درید به بغداد رفت و تا آخر عمر در آنجا زیست و در آغاز که به بغداد وارد شد، به وزیر علی بن فرات که از شیعیان بود پیوست و تحت حمایت آن وزیر قرار گرفت و به معرفی او با المقتدر عباسی ارتباط پیدا کرد و خلیفه ماهیانه پنجاه دینار به وی می داد. ابن درید مدت شصت سال بر اریکه تدریس برقرار بود و ۹۸ سال عمر کرد و در ماه شعبان سنه ۳۲۱ ه. ق درگذشت. مؤلف این کتاب در باب کنی نوشته است: روز چهارشنبه دوازده شب مانده از ماه شعبان سال ۳۲۱ ه. ق او و ابوهاشم جبائی وفات یافتند و مردم گفتند: از این پس دانشوران لغت و کلام از جهان رخت بریستند. ابن درید در تربت عباسیها واقع در شرق بغداد مدفون گردید. کتاب الجمهره اش در شش مجلد تدوین گردیده است . م.

منتجب الدین گوید: وی از فضلا و صلحا بوده است .

شیخ محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی بن علی بن احمد عاملی

وی از علما و فضلا و محققان و مدققان و متبحران و جامع مراتب علمی بوده و دانشوری کامل و پرهیز کاری مورد وثوق و فقیهی محدث و متکلم و حافظ حدیث به شمار است و سرایندهای ادیب و منشی بزرگوار و نیکو تقریر بوده است مراتب علمی را از پدرش و از سید محمد بن علی بن ابی الحسن موسوی عاملی و از میرزا احمد محمد بن علی استرآبادی و علمای دیگر آن روزگار فرا گرفته است و تألیفات بسیاری دارد؛ از جمله شرح تهذیب الاحکام؛ شرح الاستبصار در سه مجلد در طهارت و صلاه؛ حاشیه بر شرح لمعه در دو مجلد از آغاز تا کتاب صلح؛ حاشیه معالم؛ حاشیه

ص: ۱۰۴

اصول الکافی؛ حاشیه الفقیه (۱) حاشیه المختلف؛ شرح الاثنی عشریه پدرش (۲)؛ حاشیه المدارک؛ حاشیه المطول؛ روضه الخواطر و نزهه النواظر در سه مجلد (۳)، رساله فی تزکیه الراوی؛ رساله التسلیم در صلاه؛ رساله للتسیح و الفاتحه فیما عدا الأولیین و ترجیح التسیح، کتاب مشتمل علی مسائل و احادیث؛ کتاب مشتمل علی مسائل جمعها من کتب شی؛ حاشیه کتاب الرجال لمیرزا محمد؛ دیوان شعر؛ رساله ای به نام تحفه الدهر فی مناظره الغنی و الفقر و دیگر کتابها.

او اشعار خوب و نغزی می سروده است.

مؤلف امل الآمل می گوید: من از عمویم شیخ علی بن محمد بن علی حر عاملی و از دایی پدرم، شیخ علی بن محمود عاملی و از فرزندش شیخ زین الدین و دیگر اعلام، از وی روایت می کنم.

و فرزندش شیخ علی در مجلد دوم کتاب الدر المنثور از وی نام برده و می نویسد:

پدرم دانشوری عامل و فاضلی کامل و پرهیزکاری عادل و پاکیزه‌های هوشمند و پارسایی پاکدامن و زاهدی پسندیده و از دنیا و اهل آن گریزان بوده و از امور شبهه ناک دوری می ورزیده و حافظه قوی و هوشمندی و اندیشه و دقتی به کمال داشت و کارهای او با قصد قربت به انجام می رسید و همه عمرش را در تصنیف و عبادت و تدریس و افاده و استفاده به پایان رسانید.

پس از این ضمن گفتاری طولانی به مدح او پرداخته و به استادان او و همچنین به انتقال او به کربلا و مکه و دیگر احوال او و تألیفاتی که پیش از این نام آنها را متذکر شده ایم و به پاره ای از اشعار او اشاره نموده است (۴) از جمله آنها چکامه ای است

::

ص: ۱۰۵

۱- در پاورقی از مؤلف نقل کرده است که این حاشیه را در کاشان دیده ام تا اواخر کتاب صوم است.

۲- ایضا: این شرح را در استرآباد در هنگامی که علی بیگ آنجا را فتح کرده بود دیده ام و حواشی به خط شارح بر آن نوشته شده بود.

۳- مؤلف گوید: مجلد اول این کتاب را به خط خود او در تبریز دیده و آن همان نزهه النواظر فی اخبار الاوائل و الاواخر است که مشتمل بر احوال انبیا و ائمه و ملوک و دیگران بوده و از فواید ارزنده برخوردار می باشد و در آن کتاب به نقل روایات و احادیث پرداخته است.

۴- مترجم حاضر، فرزند صاحب معالم است و فرزندش در الدر المنثور، ج ۲، ص ۲۱۰ می نویسد: پدرم پس از وفات پدرش صاحب معالم و سید محمد، صاحب مدارک، مدتی را به مطالعه و تدریس گذراند. پس از آن به مکه رفت و پنج سال مجاورت بیت الله اختیار نمود و با میرزا محمد استرآبادی که در آن اوقات در مکه بود، ملاقاتها داشت و با او به مقابله حدیث می پرداخت و کتاب رجال او را تهذیب و تبویب کرد. سپس به جبل عامل آمد و پس از چندی از آن جا به عراق رفت و مدتی در کربلا مجاورت داشت و گروه عرب و عجم از او استفاده می کردند و همان جا علاوه بر تدریس به تصنیف هم می پرداخت و کتابهایی در آن جا تألیف کرد. در یکی از روزها که در پشت بام به نماز ایستاده بود، یکی از دشمنان وی را

هدف تیر قرار داد؛ لیکن از شر او در امان ماند. در نتیجه از عراق، عازم مکه شد و پس از چندی باز به عراق رفت و پس از مدتی به سببی عازم مکه شد و این بار همان جا ماندگار گشت تا اجل موعود در رسید. در اوقاتی هم که در جیل عامل بود، به دمشق می رفت و با فضلالی عامه و خاصه ارتباط داشت و با آنها بخوبی رفتار می کرد و به درس آنها حاضر می شد؛ از جمله به درس شیخ شرف الدین دمشقی که گروه بسیاری به درس او می رفتند حاضر می شد و مورد تشویق و تأیید قرار می گرفت و با فضلالی عصرش مراسلات و مکاشفات داشت و دانشوری محتاط بود. گویند هنگامی به اطلاع او رسید یکی از فروشندگان عراق زکات و سهم امام خویش را نمی پردازد. به همین سبب، هر چیزی که می خرید، نخست زکات آن را خارج می کرد و از امراء عراق و امثال آن وجوهی نمی گرفت و جوایزی را که برایش می فرستادند، باز می گردانید. مشهور است هنگامی که به طواف خانه خدا مشغول بود، مردی یکی از گلهای تابستانی را که در مکه و اطراف آن وجود ندارد و فصل چنان گلی هم نبود، به وی داد. پدرم از او پرسید: این گل را از کجا آوردی؟ گفت: از این خرابات. پس از این پاسخ، پدرم او را ندید - م.

که در سوک سید محمد بن ابی الحسن عاملی و دیگری که در مدح او گفته است یادآوری نمود. و این دو بیت از قصیده ای است که برای یکی از فضلا سروده است:

یا خلیلی باللطیف الخیر

و بود أضحی لکم فی الضمیر

خصصا بالثنا إمامه جلیلا

و خلیه أضحی عدیم النظیر

- ای دو دوست من، سوگند به خدای مهربان که از حال همه ما کاملا با خبر است و سوگند به دوستی که از شما در دل من افتاده است.

- (تا گوید) اختصاص یافته اند به مدح کردن از پیشوای بزرگ و دوست سترک بی همتا.

ص: ۱۰۶

و این دو بیت هم از یکی از چکامه های اوست : مالفؤادی مدی بقائی

قد صار وقفه علی العناء

و مالجسمی حلیف سقم

بدا به الیأس من شفائی

- چه کنم با دلی که در مدت زندگانی اش همگام با درد و رنج است .

- و چه چاره سازم برای جسمی که پیوسته بیمار است و از بهبودی مأیوس می باشد.

باری فرزندش چندین قصیده طولانی از وی ایراد کرده است، از جمله همین دو قصیده، و دو قصیده ای که پیش از آن یاد شد (۱)

مؤلف امل الآمل گوید: از اشعار او قصیده ای است که در سوک حضرت سیدالشهدا علیه السلام سروده است و من آن قصیده را به خط خود او دیده ام؛ از آن جمله اشعار زیر است:

کیف ترقی دموع أهل الولاء

و الحسین الشهید فی کربلاء

جده المصطفی الأمين علی ال

و حی من الله خاتم الانبیاء

و أبوه أخوالنبی علی

آیه الله سید الأوصیاء

أمه البضعة البتول أخوه

صفوه الأولیاء و الأصفیاء

یالها من مصیبه أصبح ال

دین بها فی مذله و شقاء

لیت شعری ما عذر عبد محب

جامدالدمع ساكن الأحشاء

و ابن بنت النبی أضحی ذبیحا

مستهامه مرمللا بالدماء

و حریم الوصی فی أسر ذل

فاقدات الآباء والأبناء .

ص: ۱۰۷

۱- فرزندش در الدر المنثور، ج ۲، ص ۲۱۴ می نویسد: از آثار پدرم کتابی است که بسیاری از اشعار خود را که مشتمل بر مواعظ و الغاز و مراسیل و جواب اشعاری بود که به دیگران داده است و این کتاب نزد من بود و در ضمن کتابهای دیگر که از دستم رفته مفقود شده است. خوب شعر می گفته و در سرودن اشعار سریع بوده و معانی دقیق و الفاظ رشیقی را در آنها به کار می برده است. اکنون فقط قسمتی از اشعارش را در اختیار دارم. او کتابی نیز دارد که در آن، اشعار خود و دیگران و اشعاری را که فیما بین او و معاصرانش رد و بدل می شد، گرد آورده است - م.

و على خير العباد أسير

فى قيود العدى حليف العناء

مثل هذا جزاء نصح نبى

كل عن نعتة لسان الثناء

أسس السابقون بيعه غدر

و بنى اللاحقون شربناء

حرفوا بدلوا أضاعوا أقاموا

بدعاً بالعناد و الشحناء

و استبدوا بامرہ نصبوها

شر كاللائمه النجباء

منعوا فاطم البتول تراثا

من أبيها بفساد الآراء

يا بنى الوحى لا يخفف وجدا

نالنا من شماته الأعداء

غير ذى الأمر نور و حى له

حججه الله كاشف الغماء

لهف نفسى على زمان أرى فى

ه مزيه لدوله الأشقياء

أترى يسمح الزمان بهذا

و يحوز الراجون خير رجاء

- چگونه اشک چشم دوستان اهل بیت خشک شود، با آن که حضرت امام حسین (ع) در کربلا به شهادت رسیده است.

□ جد او خاتم انبیا و محمد مصطفی و امین وحی حضرت پروردگار بود.

- و پدرش علی علیه السلام می باشد که برادر رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) بود. آیت و نشان کامل جلال و جمال خدا و بزرگ همه اوصیاست.

- مادرش حضرت بتول عذرا است که پاره تن پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) است و برادرش حضرت امام حسن مجتبی (ع) است که خلاصه اوصیا و برگزیده اصفیا می باشد.

- آری، از شهادت حضرت سیدالشهدا علیه السلام اندوهی به وجود آمد که در نتیجه آن دین اسلام را ذلیل و تیره دلان را همواره بر اسلام مسلط کرد.

- ای کاش می دانستم چه عذری دارد آن دوستی که در این اندوه نمی گیرد و آرامش خاطر دارد. فرزند دختر پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در حالی به تیر ستمگری دشمنان از پای در آمد که در خون خویش دست و پا می زد.

- و پرده گیان وصی پیغمبر در حالی که پدران و فرزندان خود را از دست داده بودند، به ذلت اسیری گرفتار گردیدند.

- و حضرت سجاد که بهترین بندگان خدا بود به زنجیر اسارت دشمنان در آمد

و پابند رنج و اندوه قرار گرفت.

- آری، این کارها که دشمنان انجام دادند، پاداش رنجهایی بود که پیمبر برای هدایت آنان بر خود هموار کرده بود.

□ آن پیمبری که زبان از ستایش او درمانده و عاجز است.

- پیشینیان از این دشمنان، بیعت حيله گری برای خویش گرفتند و پیوستگان به ایشان هم ناپسندترین بناها را بنیان نمودند.

- آری، کتاب خدا را تغییر دادند و حق وصی خدا را نادیده گرفتند و بدعتهایی را که همراه با خشم و عداوت بود بر پای داشتند.

- و کاری را به انجام آوردند که نسبت به پیشوایان بانجابت حق، مخالفت صریح داشت.

و بارای فاسدی که صادر کردند، ارث فاطمه زهرا علیها السلام را که از پدرش می برد، از دستش باز گرفتند.

ای خاندان وحی، شماتتی که از دشمنان دیده ایم، تخفیفی نخواهد داشت و جز حضرت ولی عصر که نور وحی خدا و حجت او و نابودکننده اندوههاست، کس دیگری دست ستمگران و شماتت آنان را کوتاه نخواهد کرد.

و چه حالی خواهم داشت آنگاه که آن حضرت ظهور کند و پایه دولت ستمکاران را از بیخ و بن براندازد.

آیا آن روزگار را خواهم دید و آیا آرزومندان به بهترین آرزوهای خود خواهند رسید.

به خط سید حسین بن محمد بن علی بن ابی الحسن عاملی چنین دیدم که دایی زاده ام شیخ محمد بن حسن بن زین الدین عاملی در دهم ذی قعدة الحرام سال ۱۰۳۰ ه. ق در مکه مکرمه وفات یافت. (۱).

ص: ۱۰۹

۱- در پاورقی نقل کرده است آنچه در بالا از خط سیدحسین یادآوری کرده است در امل الآمل نبوده؛ لیکن در نسخه ای که به خط میرزای افندی تصحیح شده جملات مزبور آورده شده است. در الدر المنثور، ج ۲، ص ۲۲۲ می نویسد: شیخ حسن

صاحب معالم (پدر مترجم حاضر) به خط خود نوشته است فخر الدین ابوجعفر محمد در ظهر روز دوشنبه دهم ماه شعبان سال ۹۸۱ ه. ق متولد شد و من در شب پنجشنبه نهم ماه رجب سال ۹۸۱ ه. ق که در کربلای معلی بودم، این دو بیت را در ماده تاریخ میلاد او گفته ام: أحمد ربی اللہ إذ جاءنی محمد من فیض عماء تأریخه لازال مثل اسمہ بچودہ یسعدہ اللہ در همان کتاب، ص ۲۱۳ می نویسد: یکی از اصحاب پدرم به وی گفت: طولی نخواهد کشید سلطان شما را به ملاقات خویش دعوت خواهد کرد وی از آن به بعد همواره می گفت: پروردگارا، هر گاه مقرر است چنین پیش آمدی اتفاق افتد و مرگ بهتر است برای من، مرگ مرا مقدر بفرما. پس از چندی اظهار داشت: دعای من مستجاب شده و طولی نخواهد کشید رحلت خواهم کرد و همین طور شد و شیخ حسین مشغری که از مصاحبان پدرم بود و در مکه به استفاده از او می پرداخت، به خط خود بر شرح استبصار پدرم که هم اکنون نسخه اش در نزد من موجود می باشد، نوشته است: مؤلف این کتاب، شیخ سعید حمید بقیه العلماء الماضین و خلف الکماء الراسخین شیخ محمد (مترجم حاضر) در شب دوشنبه ۱۲ ماه ذی قعدة الحرام سال ۱۰۳۰ ه. ق در مکه مکرمه درگذشت و چند روز پیش از وفات هم از مرگ خود خیر دار بود و پس از درگذشت جنازه او را به قبرستان معلی برده نزدیک به قبر مطهر حضرت خدیجه الکبری دفن کردیم و از همسرش دختر سید محمد بن ابو الحسن که ام ولدش بوده نقل کرده است تمام آن شبی که رحلت کرده بود، آواز قرآن به گوش می رسید و مدت عمرش پنجاه سال و سه ماه بوده است - م.

شیخ محمدبن حسن شوهانی

وی دانشوری پرهیز کار و از مشایخ ابن شهر آشوب است. مؤلف گوید: شوهانی از ابو علی فرزند شیخ طوسی و از ابوالوفا عبدالجبار بن علی مقری رازی و هر دو تن از شیخ طوسی روایت کرده اند و این سند از کتاب المناقب ابن شهر آشوب استفاده می شود.

شیخ محمدبن حسن طوسی

پدر محقق خواجه نصیر طوسی است که دانشور بزرگوار بود و فرزندش

خواجه نصیر الدین از وی روایت داشته است.

شیخ درویش محمدبن حسن عاملی

وی از فضلا و صلحا و زهاد و از مشایخ بزرگوار می باشد و از شیخ علی بن

ص: ۱۱۰

عبدالعالی عاملی کر کی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: حق آن بود که شیخ معاصر، وی را در باب دال بی نقطه ترجمه کرده بود. (۱)

و او جد مادری استاد استناد قدس سره است و به واسطه پدرش از او از شیخ علی کر کی روایت کرده است. (۲)

شیخ ابو جعفر محمد بن حسن بن علی حلبی

وی از محققان و مدققان و فضلا و صلحا و پارسایان بوده، از شیخ طوسی و ابن

براج روایت داشته است.

سید عزالدین أبو الحارث محمد بن حسن بن علی علوی بغدادی

از دانشوران روزگارش بوده و از قطب راوندی روایت می کرده است.

مؤلف گوید: سید محیی الدین ابو حامد محمد بن عبد الله بن زهره حسینی حلبی از

وی روایت داشته است.

ص: ۱۱۱

۱- مؤلف (ره) در مجلد دوم صفحه ۲۷۱ مطالب مربوط به درویش محمد را ایراد کرده است و در آنجا هم به این اعتراض اشاره نموده، حق آن بود مؤلف امل الآمل در باب سیم از وی نام نبرده بود و تغایری در میان نمی باشد و این نام مرکب است. آری، با ملا درویش محمد استرآبادی که شرح حالش را پس از این بیان کرده است، ارتباطی ندارد. تکمله امل الآمل، ج ۱، ص ۲۰۳ می نویسد: سید خاتون آبادی در مناقب الفضلاء نوشته است: مادر ملا محمد تقی مجلسی، دختر مترجم حاضر است و در نظرت مدفون شده و قبه ای دارد که مزار مردم می باشد و از محدث بحرانی نقل کرده که درویش محمد نخستین دانشوری است که در روزگار صفویه به نشر احادیث اهل بیت اقدام کرده و از مرآت الاحوال نقل کرده است درویش محمد شاگرد شهید ثانی است. سید صدر گوید: نظر به این که بیشتر از ۲۹ سال فاصله در گذشت کرکی و شهید ثانی نبود، منافاتی ندارد که وی از محقق کرکی روایت کرده باشد - م.

۲- مؤلف گوید از پایان وسائل الشیعه به دست می آید که مولانا محمد باقر مجلسی از پدرش از قاضی ابو الشرف اصفهانی و شیخ عبدالله بن جابر عاملی از مولانا درویش محمد عاملی از شیخ نورالدین محقق کرکی روایت می کرده است . م.

محمدبن حسن بن علی بن محمدبن حسین حر عاملی مشغری(۱)

مؤلف کتاب امل الآمل می باشد.

وی در شب جمعه هشتم ماه رجب سال ۱۰۳۳ ه. ق در قریه مشغرا متولد شده و در آنجا به درس پدر و عمویش شیخ محمد حر و جد مادری اش شیخ عبدالسلام بن محمد حر و دایی پدرش شیخ علی بن محمود و دیگران حضور یافته و در قریه جبع از عمویش از شیخ زین الدین بن محمد بن حسن بن زین الدین و از شیخ حسین ظهیری و دیگران استفاده کرده است.

شیخ حر عاملی مدت چهل سال در بلاد جبل عامل می زیست و از آنجا دو بار به حج بیت الله و به عراق عرب و زیارت ائمه طاهرین مشرف گردید و به طوس عزیمت کرد و پس از زیارت مرقد شریف حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام مجاورت اختیار کرد (۲) و تا این هنگام مدت ۲۴ سال است که افتخار مجاورت آستان قدس رضوی را دارد و از آنجا هم دو بار به حج بیت الله رفته و دو بار هم به زیارت ائمه عراق علیهم السلام مشرف گردیده است.

شیخ حر عاملی تألیفاتی دارد، از جمله الجواهر السنیه فی الأحادیث القدسیه که نخستین کتابی است که در این خصوص گرد آوری کرده است و پیش از او محدث دیگری به تألیف چنین کتابی اقدام ننموده است. (۳)

الصحیفه الشافیه در این کتاب بخشی از ادعیه حضرت علی بن الحسین علیه السلام

ص: ۱۱۲

- ۱- مشعر بفتح میم و سکون شین و غین مفتوحه یکی از قرای دمشق از ناحیه بقاع است.
- ۲- در تعلیقات می نویسد: به طوری که خود شیخ معاصر در آخر امل الآمل نوشته است که آغاز مجاورت او در شهر مقدس رضوی سال ۱۰۷۳ ه. ق بوده است. بنابراین، موضوع فوق را در سال ۱۰۹۷ ه. ق مرقوم داشته است.
- ۳- در تعلیقات امل الآمل آمده است: این کتاب نزدیک به شش هزار بیت است.

را که در صحیفه کامله آورده نشده، گرد آورده است. (۱)

کتاب تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه این کتاب در شش مجلد تهیه گردیده و مشتمل بر همه احادیث احکام شرعی است که در کتب اربعه و دیگر کتابهای معتبر که بیشتر از هفتاد مجلد بوده تألیف شده و سندها و نام کتابها در آن ایراد شده و ترتیب جالبی در آن به کار رفته و در ضمن آن وجه جمع احادیث را به طور اختصار متعرض گردیده و به قدری که ممکن بوده برای هر مسأله باب ویژه ای در نظر گرفته شده است. (۲)

کتاب هدایه الامه الی احکام الائمه علیهم السلام این کتاب در سه مجلد صغیر تألیف گردیده و منتخبی از کتاب وسائل است که سندها و مکررات آن حذف شده است و هر مطلبی از آن ضمن دوازده مطلب گرد آمده و از اول فقه تا آخر آن می باشد. کتاب فهرست وسائل الشیعه این کتاب مشتمل بر عنوان بابها و عدد احادیث هر باب است و متضمن مضمون احادیث میباشد و در یک مجلد تدوین شده و به مناسبت این که مشتمل بر همه روایاتی بود که از فتوهای ائمه طاهرین علیهم السلام تهیه گردیده به نام من لایحضره الامام (۳) نامیده شده و کتاب الفوائد الطوسیه مجلدی از آن که مشتمل بر صد فایده و مطالب متفرقه دیگری است، به پایان رسیده است. (۴)

کتاب اثبات الهداه بالنصوص والمعجزات.

این کتاب در دو مجلد تدوین شده و مشتمل بر بیست هزار حدیث و نزدیک به هفتاد هزار سند می باشد که از همه کتابهای خاصه و عامه به دست آمده است و از ترتیب و تهذیب جالبی برخوردار می باشد و تا حد .

ص: ۱۱۳

۱- ایضا این کتاب نزدیک به سه هزار بیت است.

۲- ایضا این کتاب نزدیک به صد و پنجاه هزار بیت است. کتاب مزبور به نام (وسائل الشیعه) معروف است و چندین مرتبه به طبع رسیده و در الذریعه، ج ۴، ص ۳۵۲ شرح مفصلی برای این کتاب مرقوم داشته و مرحوم محدث نوری کتاب مستدرک الوسائل را به منظور استدراکهای آن گرد آورده است. این کتاب هم به طبع رسیده است . م.

۳- در حاشیه مخطوط آمده این کتاب نزدیک به چهارده هزار بیت است.

۴- ایضا این کتاب نزدیک به پانزده هزار بیت می باشد.

امکان از احادیث مکرر خودداری شده و به نام کتابهایی که مرجع کتاب مزبور بوده اشاره شده و هر بابی از آن کتاب از فصلهایی تشکیل یافته و در هر فصلی، احادیثی که با آن فصل متناسب بوده ایراد گردیده است.

این کتاب از صد و چهل و دو کتاب از کتابهای خاصه و بیست و چهار کتاب از کتابهای عامه به دست آمده و این عدد، از کتابهایی است که بدون واسطه از آنها نقل شده است و از پنجاه کتاب از کتابهای خاصه و دویست و بیست و سه کتاب از کتابهای عامه که در کتابهای سابق به نام آنها اشاره کرده اند با واسطه نقل کرده ایم؛ بنابراین، مجموع کتابهایی که مورد نظر بوده چهار صد و سی و نه کتاب است. گذشته از این، از آنهایی که تحت شماره کتابهای مزبور نبوده است، نقل کرده ایم و در اصل کتاب به نام آنها اشاره کرده ایم. (۱)

از تألیفات او کتاب امل الآمل است که در احوال علمای جبل عامل تألیف شده و به شرح احوال علمای متأخر هم پرداخته است. (۲)

از تألیفات او رساله ای است به نام الايقاظ من الهجعه بالبرهان علی الرجعه این کتاب دارای دوازده باب و مشتمل بر بیشتر از ششصد حدیث و شصت و چهار آیه از قرآن کریم و همراه با ادله بسیار و متضمن عبارتهای متقدمین و متأخرین علما و پاسخ شبهه ها و دیگر مطالب می باشد.

و رساله ای در رد صوفیه، مشتمل بر دوازده باب و دوازده فصل و در این بابها و فصلها نزدیک به هزار حدیث در رد آنها به طور عموم و خصوص که مربوط به هر یک از ویژه گیهای آنان است آورده شده است. .

ص: ۱۱۴

۱- این کتاب نزدیک به چهل هزار بیت بوده است.

۲- کتاب مزبور مجزا و جز کتب دیگر به طبع رسیده است. در آغاز آن می نویسد: این کتاب در دو بخش تنظیم یافته است و به نام امل الآمل فی علماء جبل عامل موسوم می باشد و اگر بخواهی می توانی آن را به نام تذکره المتبحرین فی العلماء المتأخرین بنامی و می توانی بخش اول را به نام اول و بخش دوم را به نام دوم موسوم بسازی. این کتاب با تحقیقات فاضل معظم جناب آقای سید احمد حسینی به طرز پسندیده ای به طبع رسیده و در آغاز آن شرح حال کاملی از شیخ حر عاملی آمده است . م.

و از تألیفات اوست رساله خلق الکافر و ما یناسبه، رساله ای است در نام گذاری حضرت مهدی علیه السلام به نام کشف التعمیه فی حکم التسمیه، رساله الجمعه که این رساله پاسخ ایرادهایی است که بر اقوال شهید ثانی در رساله جمعه اش اظهار شده است، رساله ای در اجماع به نام نزهه الاسماع فی حکم الاجماع؛ رساله تواتر القرآن؛ رساله الرجال و رساله أحوال الصحابه و رساله تنزیه المعصوم عن السهو و النسیان، و رسالهای در واجبات و محرمات که تصریح به آنها شده و منصوص اند به نام بدایه الهدایه که از آغاز تا انجام آن فقه بوده.

و در نهایت اختصار تألیف شده و در پایان آن گفته است: بنابر آنچه در این کتاب آمده واجبات شرعی هزار و پانصد و سی و پنج و محرمات آن هزار و چهارصد و چهل و هشت بخش بوده است. (۱)

پس از تألیفات او کتاب الفصول المهمه فی اصول الأئمه علیهم السلام است. این کتاب مشتمل بر قواعد کلیه ای است که راجع به اصول الدین و فروع الدین و اصول فقه و اصول طب و دیگر نوادر است.

این کتاب بیشتر از هزار باب است و از هر بابی، هزار باب دیگر گشوده می شود. (۲)

از تألیفات او کتاب العربیه العلویه و اللغه المرویه (۳) و دیگر اجازات متعدده مختصر و مطولی است که برای معاصران مرقوم داشته و همچنین رساله ای است که در احوال خود و رساله ای که به منظور وصیت به فرزندش مرقوم داشته است. از تألیفات او، دیوان شعر است که نزدیک به بیست هزار بیت بوده و اکثر اشعار آن در مدح رسول اکرم و ائمه طاهرین علیهم السلام سروده شده است و در این دیوان منظومه مواریث، منظومه در زکات و منظومه در هندسه، منظومه در تاریخ النبی (صلی الله علیه و آله) و الأئمه علیهم السلام آورده شده است. (۴).

ص: ۱۱۵

۱- در پاورقی نوشته نزدیک به دو هزار بیت است.

۲- ایضاً نزدیک به دوازده هزار بیت است.

۳- ایضا این کتاب را در آخر عمرش تألیف و پیش از اتمام آن رحلت کرده است. (۴) منظومه هایی که در دیوان وی آمده به طور انفراد هم در نسخه های بسیاری گرد آمده است.

در کتاب الفوائد الطوسیه نیز رساله های مفصلی که به اندازه ده رساله می شود،

آورده شده و مناسب است که هریک از آنها را مستقلاً تهیه کنم و تصمیم گرفته ام هر گاه خدای متعال مرگ مرا به تأخیر بیندازد، برای کتاب وسائل الشیعه شرحی بنویسم که مشتمل باشد بر بیان آنچه از احادیث استفاده می شود و نیز تحقیقات متفرقی که در کتابهای استدلال آمده است از ضبط اقوال و انتقاد، از دلیلهایی که آورده شده و مطالب مهم دیگر به آن بیفزایم و این کتاب را به نام تحریر وسائل الشیعه و تحبیر مسائل الشریعه بنامم.

و این کتاب را پس از تألیف کتاب وسائل الشیعه تدوین نمودم و مقدمه ای برای آن تنظیم کردم و به شرح مقدمه عبادات و همچنین از کتاب طهارت تا بحث آب مضاف را توضیح دادم. (۱)

و علی بن میرزا احمد در کتاب سلافه العصر از وی نام برده است و گوید: پرچم

برافراشته دانش که هیچیک از دانشوران به پایه او نمی رسد؛ سخن آرای بافضیلتی است که کلام از تعریف او عاجز است و تحقیقات او همه را به خود متوجه ساخته و به هر سرزمینی که رسیده است مانند باران آنجا را سیراب گردانیده است. تألیفات او سپیدی پیشانی روزگار است و کلمات او در سطرها نقش گوهرهای گرانبهار را دارد و او اینک در ایران زندگی می کند و زبان حالش به این شعر مترنم است.

أنا ابن الذی لم یخزنی فی حیاة

ولم أخزه لما تغیب فی الرجم

- من پسر آن کسی هستم که در زندگی اش گنجینه ای چون من نداشت و من هم از

آن هنگام که او در خاک خوابید، چون او گنجینه ای نداشتم.

بافضیلتی که آثار گذشتگانش را زنده کرد و گذشتگان و آیندگان را به آب خوشگوار دانش خویش سیراب ساخت و اشعار نغزی که در جلوه گری بی انباز و در آرایش از توصیف بی نیاز است، دارد.

از سروده های او بغیر از ابیاتی که در معنای حدیث قدسی گفته است، شعر دیگری به خاطر ندارم (۲) و ابیات این است..

ص: ۱۱۶

۱- مطالبی که در میان قلاب قرار گرفته از نسخه خطی میرزای افندی استفاده شده است.

۲- عبارت میان دو قلاب در سلافه العصر وجود ندارد.

فضل الفتى بالبذل و الإحسان

و الجو خير الوصف للإنسان

أو ليس إبراهيم لما أصبحت

أمواله وقفه على الضيفان

حتى إذا أفنى اللهى أخذ ابنه

فسخابه للذبح و القربان

ثم ابتغى النمرود إحراقه

فسخا بمهجته على النيران

بالمال جاد و بابه و بنفسه

و بقلبه للواحدالديان

أضحى خليل الله جل جلاله

ناهيك فضه خله الرحمان

صح الحديث به فيالك ربه

تعلو بأخمصها على التيجان

- فضیلت جوانمرد در سخاوت‌مندی و بخشندگی بهترین صفت انسان است.

- مگر نه این است که حضرت ابراهیم علیه السلام همه ثروتش را به مصرف میهمانان رسانید.

- و هنگامی که ثروتش به پایان رسید، فرزندش اسماعیل را به قربانگاه برد.

- پس از آن نمرود آتشی افروخت و آن حضرت خود را برای سوختن آماده ساخت .

- آری، ابراهیم با دادن مال و جان و فرزند و فدا کردن خواسته خود در راه خدا که کاملاً دلش را متوجه به او ساخته بود.

- به مقامی رسید که خدا او را خلیل خویش قرار داد و فضیلتی بهتر از آن نیست که آدمی با سخاوت‌مندی به مقام خلت الهی

نایل بیاید.

- آری، حدیث مزبور حدیث صحیحی است و چه مرتبه ای بهتر از آن مرتبه که میتوان با کف دست سخاوتمندانه بر تاجهای پادشاهان برتری پیدا کرد.

مؤلف سلافه العصر گوید: حدیث مزبور را ابو الحسن مسعودی در کتاب اخبار الزمان چنین نقل کرده است: خدای متعال به حضرت ابراهیم علیه السلام وحی کرد: ای ابراهیم! از آن جا که ثروت را در اختیار میهمانان گذاردی و فرزندت را برای قربانی به قربانگاه بردی و خودت را در آتش نمرودی گرفتار دیدی و دلت را به خدای رحمان متوجه گردانیدی ما تو را خلیل خویش قرار دادیم. (۱)

***

(۱) در پانوشت سلافه ص ۳۶۷ می نویسد: با کوششی که در کتاب اخبار الزمان طبع شده به عمل آوردیم، حدیث مزبور را در آن کتاب ندیدیم. آری، خود شیخ حر عاملی این حدیث را در صفحه ۲۶ کتاب الجواهر السنیه یادآوری کرده است - م.

ص: ۱۱۷

مؤلف سلافه پس از این از مترجم حاضر تمجید بسیار کرده است.

این جای آن دارد به پاره ای از اشعار وی که در دیوانش آمده است اشاره کنم؛ از جمله آنها، چکامه ای است متجاوز از چهارصد بیت که در مدح نبی اکرم و ائمه طاهرين صلوات الله عليهم اجمعين سروده است.

كيف تحظى بمجدك الأوصياء

وبه قد توسل الأنبياء

ما لخلق سوى النبي و سبطي

ه السعيدين هذه العلياء

فبكم آدم استغاث و قد مس

سته بعدالمسره الضراء

- با تمجیدی که می کنی نمی توانی به مقام اوصیای حق نایل گردی و حال آن که پیمبران هم به این کار اقدام کردند و سودی نبردند.

- آری، بجز پیمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و دو نواده نیکبختش کس دیگری به این مقام عالی نرسیده است.

□ حضرت آدم پس از آن همه شادمانی که در بهشت داشت، از مقامش فرود آمد و

دست توسل به دامن شما دراز کرد.

از اشعار او چکامه های محبوبکات الاطراف (1) است که در مدح ائمه طاهرين عليهم السلام سروده.

اکنون پاره ای از چکامه ای که به قافیه همزه سروده شده است:

أغير أمير المؤمنين الذي به

تجمع شمل الدين بعد تناء

أبانت به الأيام كل عجيبه

فنيران بأس في بحور عطاء

- آیا بجز از امیر المؤمنین علی علیه السلام کس دیگری وجود دارد که پس از آن همه رنجی که تحمل کرده باز هم امور دینی را تحت نظر خود داشته باشد.

- روزگار گرفتاریهای شگفت آوری برای او ایجاد کرد و آتشیهای ناراحتی را در دریاها عطا و بخشش بیافروزند. م.

ص: ۱۱۸

۱- قصایدی است که در آن حرف صدر هر بیت آن با عجز بیت دیگر آن مساوی باشد - م.

چکامه های مزبور بیست و نه قصیده است که به همین سبک سروده شده و از سروده های او قصیده محبوکه الاطراف است:

فإن تخف في الوصف من إشراف

فد بمدح الساده الأشراف

فخر لهاشمی أو منافی

فضل سمم مراتب الآلاف

فعلمهم للجهل شاف کافی

و فضلهم على الأنام وافی

فاقوا الوری منتعلا وحافی

فضل به العدو ذو اعتراف

فهاها محبوکه الاطراف

فن غریب ماقفاه قاف

- هرگاه از اسراف کردن در ستایشگری بیم داری، برای آن که از این بیم رهایی پیدا کرده باشی به تمجید از بزرگان اشراف پرداز.

به آنهایی که مایه افتخار آل هاشم و عبد مناف بوده اند و آنهایی که به هزاران مرتبه بر دیگران برتری پیدا کرده اند.

- دانش آنها برای نابودی نادانی کافی است و فضیلت آنها برتر از همه جهانیان است.

-چه با کفش باشند و چه پابرهنه، (چه براریکه خلافت بنشینند و چه از بی اعتباری مردم گوشه انزوا گزینند، بر همگان برتری دارند و این فضیلتی است که دشمن هم به آن اعتراف کرده است. این چکامه محبوکه الاطراف است و فن بی سابقه ای است که قافیه سازان دیگر، مانند آن را نسروده اند.

از اشعار اوست:

إن سر الصدیق عندی مصون

لیس یدریه غیر سمعی و قلبی

لم أكن مطلعاً لسانی علیه

قط، فضلاً عن صاحب و محب

حکمه أننی أخلده فی السج

جن أعنی الفؤاد من غیر ذنب

لست أخفی سری و هذا هو الوا

جب عندی إخفاء أسرار صحبی

- سر دوستم را در نزد خود نگه می دارم و بجز چشم و دلم دیگری از آن خبر ندارد.

- زبانم هم از آن اطلاع پیدا نمی کند تا چه رسد که رفیق و محبم از آن خبردار گردد.

ص: ۱۱۹

- آری، سر او را بدون آن که مرتکب گناهی شده باشد در زندان دلم محبوس کرده ام.

- وقتی که بر من لازم است اسرار خودم را از دیگران پنهان بدارم، پنهان داشتن اسرار دوستانم را هم بر خود واجب می شمارم.

از اشعار او چکامه طولانی است که مدح را با غزل آمیخته است:

لئن طاب لی ذکر الحباب إنی

أری مدح أهل البيت أحلی و أطیبا

فهن سلین العلم و الحلم فی الصبا

و هم و هبونا العلم و الحلم فی الصبی

هواهن لی داء هو اهم وُه

ومن یکک ذا داء یرد متطبیا

لئن کان ذاک الحسن یعجب ناظرا

فإننا رأینا ذلک الفضل أعجبا

- هرگاه یاد دوستان موجبات شادی قلبی مرا فراهم می آورد، خواهم دانست که

مدیحه سرایی خاندان پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) شیرینتر و گواراتر است.

- اینان اند که در خردسالی دانشی را که دارا بودند از دیگران گرفتند و خود دانش و

بردباری را به ما فرادادند.

- عشق به ایشان درد و دو است و کسی که دواى درد را داشته باشد به طیب نیازمند نیست.

- هرگاه و جاهت ایشان، بیننده را به شگفتی وادار کند، ما خود این فضیلت را شگفت آورتر از فضایل دیگر می دانیم.

قصیده دیگری نیز به همین سبک گفته است:

سعدی بسعدی فإذا ما نأت

سعدى فلا مطمع فى السعد

و فضل أهل البيت مع حسنها

كلاهما جازا عن الحد

و تلك دنيانا و هم دينا

وما من الأمرين من بد

وحبها من أعظم الغى وال

حب لهم من أعظم الرشد

بل حبها عار و حبى لهم

مجد، و ليس العار كالمجد

- شادى من دسترسى به سعدى است و هرگاه سعدى از من دور باشد، چشم طمعى به شاد کامى و نيكبختى ندارم.

ص: ۱۲۰

- آری، فضیلت اهل بیت و زیبایی سعدی هر دو از حد گذشته اند.

- او دنیای ماست و اینان دین ما می باشند و بر ما لازم است که دین و دنیا را دارا باشیم.

- حب دنیا (سعدی) از بزرگترین گمراهیها و دوستی اهل بیت از بزرگترین هدایت هاست.

- علاقه مندی من به دنیا مایه ننگ و علاقه مندی من به اهل بیت دلیل بزرگواری است و چنان که می دانیم، ننگ همانند نام نیست.

از اشعار اوست:

کم حازم لیس له مطمع

إلا من الله کما قد یجب

لأجل هذا قدغدا رزقه

جمیعه من حیث لا یحتسب

- چه بسیار احتیاط کاری که چشم طمع به دیگران ندارد و تنها چشم طمعش به خدا می باشد.

- و بر اوست که تنها به او متوجه باشد و به همین مناسبت است که حق تعالی روزی او را از محلی که امیدوار نمی باشد، مقرر می فرماید.

از ابیات اوست:

کم من حریص رماه الحرص فی شعب

منها إلى أشعب الطماع ینشعب(۱)

فی کل شیء من الدنیاله طمع

فرزقه کله من حیث یحتسب .

۱- ترجمه روضات الجنات، ج ۳، ص ۶۱۲ می نویسد: ابوالعلاء اشعب بن جمیر از مردم مدینه است و به اشعب طماع معروف می باشد. غلام عبدالله زبیر و خواننده ظریفی بوده و عایشه دختر عثمان امور او و ابن ابی الزناد را عهده دار می شده و خود او می گفته است: من و ابن ابی الزناد در یک جا تربیت شدیم؛ من در بالا بودم و او در زیر و سرانجام ما به آن جا رسید که می بینید. اشعب در آزمندی شهرت داشت و ضرب المثل بود که می گفتند (هو اطمع من اشعب) فلانی از اشعب هم آزمندتر است. از او پرسیدند: طمع تو تا چه اندازه است؟ در پاسخ می گفت: تا آنجاست که هر گاه عروسی را به خانه شوهر ببرند، من طمع دارم او را به خانه من بیاورند و هر گاه کسی با دیگری در گوشی می کرد، طمع داشتم که درباره من توصیه بکند و هر گاه در تشییع جنازهای شرکت می کردم و دو نفر از بستگان او آهسته صحبت می کردند، با خود می گفتم لابد این مرده درباره من وصیتی کرده است و هر گاه کسی دست در جیبش می برد، طمع داشتم که پولی به من بدهد. مردی را دید دهانش می جنبد به طمع آن که چیزی می خورد، مسافتی راه با او همراه شد تا از آن چه می خورد چیزی به او بدهد معلوم شد وی سقز می جود. مردی را دید طبقی برای غذا خوردن می سازد. گفت چه خوب است دسته ای هم برای آن بسازی. پرسید برای چه؟ در پاسخ گفت: تا در میان آن غذایی بریزند و برای من بیاورند و دیگر از حکایات آزمندی او - م.

چه بسا آزمندی که آزمندی او راههایی برای او گشوده است تا آنجا که بعضی از آن راهها به اشعب طماع می رسد.

- چنین آدمی در همه چیز چشم طمع دارد و روزی چنین آدمی از محلی است که خود گمان می برد که از جایی که گمان ندارد.

از سروده های اوست:

سترت وجها بكف خضيب

إذا رأنتی من خوف عین الرقیب

کیف نحظی بالاجتماع و قدعا

ین کل إذ ذاک کف الخضیب (۱)

و بودی لو کان ذاک الذی لا

ح من الورد فی الخدود نصیبی

ذلک الهجر فی الصبی کان خیرا

من وصال سخت به فی مشیبی (۲)

- به مجردی که مرا دید - برای این که از رقیب من بیمناک بود - رخسار خود را به دست حنا شده خویش پوشید.

- چگونه می توانیم از حظ اجتماعی خود بهره مند گردیم و حال آن که هر کسی چنان حالی کف الخضیب» را مشاهده کرده است.

- سوگند به دوستی ام که اگر از گل رخسار او بهره مند گردم، چنین و چنان خواهد شد..

- ۱- فرهنگ معین، ج ۶، ص ۱۵۸۳ می نویسد: «کف الخضیب»، ستاره سرخ رنگی است در جانب شمال. منجمان قدیم معتقد بودند هنگامی که آن ستاره به دایره نصف النهار برسد، هنگام اجابت دعاست انوری) بر استقامت حال تو بر بسیط زمین بر آسمان کف کف الخضیب کرده دعا - م.
- ۲- دو شعر آخر از دیوان مؤلف الحاق شده است . م.

- آری، هر گاه دوری از محبوبه در خردسالی برای من اتفاق افتاده بود، بهتر از آن بود که در پیری به وصال او برسم.

از اشعار اوست:

و لما التقیناعانقتنی غزاله

بدیعه وصف من حسان الولائد

و لم اجتهد فی الضم منفرده به

و لکننی قلدت ذات القلائد

- در هنگام ملاقات آهو و شی زیبا چهره که از بهترین تولد یافتگان بود با من معانقه کرد و مرا در کنار گرفت.

- کوشش من منحصر در آن نبود که بتنهایی در میان دو دست قرار گرفته ام؛ بلکه احساس من در آن بود که گردنبندهایی را که گردن او را زیور داده است، به گردن خود در آورده ام.

از اشعار اوست:

سترت محاسنها الحسان بلؤلؤء

و بجوهر و بفضه و بعسجد

هیئات ذاک الستر أظهر حسنها

حتی لقد فتننت أمام المسجد

- زیباییهایی از حد افزون خویش را به مروارید و گوهر و نقره و طلا پوشانیده بود.

- بر خلاف انتظار، جواهرات مزبور بیشتر به ارزندگی و زیبایی او افزود تا آنجا که

امام مسجد را هم مفتون خویش ساخت.

از سروده های اوست:

و ذات خال خدا مشرق

نورا، کرکن الحجر الأسود

کعبه محسن و لها برقع

من الحرير المحض و المسجد

قد أكسبت كل امرئ فتنه

حتى إمام الحی و المسجد

کم هام إذ شاهدها جاهل

بل هام فیها عالم المشهد

- زیبا صنم خالداری که گونه درخشنده او مانند رکنی بود که حجرالاسود در آن قرار گرفته است.

- او کعبه زیبایی بود و روپوشی از ابریشم خالص و طلا بافت بر رخسار خود افکنده بود.

ص: ۱۲۳

- هر کسی حتی امام قبیله و امام مسجد را هم مفتون خویش می ساخت.

- تنها انسان نادان و بی اطلاع از حقیقت زیبایی، سرگردان او نمی شد، بلکه دانای به حقیقت زیبایی هم متحیر و سرگردان او می گردید.

تنها نه من به خال لبش مبتلا شدم بر هر که بنگری به همین درد مبتلاست از ابیات اوست:

أبخلت یاسلمی برد سلام

و فتنت شیخ مشائخ الإسلام

- ای سلمی، از پاسخ سلام خودداری کردی و شیخی از شیوخ الاسلام را مفتون خودساختی.

از اشارات اوست.

یا سلیمی سلبت لو تعلمینا

قلب شیخ الإسلام و المسلمینا

ظالم طرفک الضعیف و إنا

لضعاف القوی فلا تظلمینا

- ای سلیمی، هر گاه متوجه باشی دل شیخ الاسلام و دیگر مسلمانان را از عشوه و ناز خود ربودی.

- دیدگان ضعیف تو، ستمکار و نیروهای بدنی ما ناتوان است. بنابراین، ما را به چشم ستمکار خویش گرفتار مکن و شکنجه مده.

از اوست:

فتکت سلیمی و المحاسن قد بدت

بشیخ شیوخ المسلمین و لم ترعی

تحصنت منی یا سلیمی مع الهوی

بحصنین مجدی ذی التقدس و الشرع

- ای سلیمی، مرتکب کار عظیمی شدی و در آن حال که خویهای تو برای شیخی
از شیخهای مسلمانان هویدا گردیده بود.

- رعایت هیچ موقعیتی را نموده و مرا با عشقی که به تو پیدا کرده بودم، در زندان
تقدس و شرع محبوس ساختی.

از اوست:

لا تکن قانع من الدین بالدو

ن وخذ فی عبادہ المعبود

و اجتهد فی جهاد نفسک و ابدل

فی رضی الله غایه المجهود

ص: ۱۲۴

- از فراگیری دین به اندکی قناعت مکن و به بندگی معبود اشتغال بورز.

- در جهاد با نفس جدیت کن و تا حدی که ممکن است خرسندی خدا را به دست آور.

و در ضمن چکامه ای از اهل بیت علیهم السلام مدح کرده، گوید:

وما حاز أجناس الجناس و سائر ال

م حاسن من فن البدیع سوی شعری

و دیوان شعری فی مدیحهم لما

حوی من فنون السحر من کتب السحر

- به غیر از شعر من، اشعار سراینندگان دیگر جامع اجناس جناس و حاوی محسنات فن بدیع نبوده است.

- و دیوان شعر من که در مدیح اهل بیت علیهم السلام گرد آمده است، انواع سحر

حلال را از کتابهای سحر، در پرتو خود قرار داده است.

و در ضمن چکامه ای که در مدح اهل بیت علیهم السلام سروده است، چنین

می گوید:

و فی کل بیت قلته ألف نکته

تحسنه من فضلهم و تجیده

و غیری اذا ما قال شعره محافظ

علی وزنه من غیر معنی یفیده

- در هر بیتی که سروده ام، هزار نکته باریکتر از مو وجود دارد و این حسن را از آنجا به دست آورده است که سروده های

من در مدح اهل بیت علیهم السلام می باشد که هم شایسته است و هم پسندیده.

- و سراینده دیگر هر گاه شعری بسراید، کوشش می کند که وزن شعر را رعایت کند، لیکن به معنای ارزنده ای دقت نمی

نماید.

و در چکامه ای گفته است:

قلما فاخروا سواهم و حاشا

ذهبا أن يفاخر الفخارا

و أرى قولنا الأئمه خير

من فلان و من فلان عارا

إنما سبقهم لبكرو عمرو

مثل ما يسبق الجواد الحمارا

إنى ذو براعه و اقتدار

جاوز الحد فى الأنام اشتهارا

و اذا رمت وصف أدنى علاهم

لا أرى لى براعه و اقتدرا

ص: ١٢٥

- کمتر پیش آمده است که مردم بتوانند به غیر از ائمه طاهرین علیهم السلام به دیگران ببالند و اتفاق نیفتاده که طلا به سوفا ر ببالد و گوهر به خر مهره مباحات نماید.
- آنچه در باره ائمه علیهم السلام گفته به جا و مایه آبرومندی ماست، به خلاف آنچه که در باره فلان و بهمان سروده که وسیله ننگ و عار برای ما می باشد.
- ائمه طاهرین در میدان مسابقه بر عمرو و بکر پیشی می گیرند، آن چنان که اسب نجیب و تندرو در آن میدان بر الاغ پیشی می گیرد.
- من دانشمند بانفوذی هستم و شهرتم در میان مردم از اندازه بیرون است.
- و در عین حال، هر گاه بخواهم به اندک وصفی از آنها دهان بگشایم، از هر گونه دانشی تهی است و از هر گونه اقتداری در مانده ام.
- و در قصیده ای که مشتمل بر هشتاد بیت بوده و تهی از حرف الف است، در مدح

اهل بیت علیهم السلام گفته است:

ولیی علی حیث کنت ولیه

و مخلصه بل عبد عبد لعبده

العمرک قلبی مغرم بمحبتی

له طول عمری ثم بعدی لولده

و هم مهجتی هم منیتی هم ذخیرتی

و قلبی بحبهم مصیب لرشده

و کل کبیر منهم شمس منبر

و کل صغیر منهم شمس مهده

و کل گمی منهم لیث حربه

و کل کریم منهم غیث و هده

بذلت له جهدی بمدح مهذب

بلیغ و مثلی حسبہ بذل جهده

و کلفت فکری حذف حرف مقدم

علی کل حرف عند مدحی لمجده

- علی علیه السلام ولی من و مولای صاحب اقتدار من است. هرگاه من هم دوست او باشم و اظهار اخلاص کیشی نمایم، آری، من بنده بنده او می باشم.

- به جان تو سوگند در تمام عمرم دلم فریفته محبت اوست و پس از او دلداده فرزندانم هستم.

- اینان پاره دل من و آرزوی من و ذخیره فردای قیامت من اند و دلم بر اثر علاقه مندی من به آنها به پایه رشد و هدایت خویش نایل آمده است.

- بزرگ آنها خورشید منبر و کوچک آنها، خورشید گهواره است.

ص: ۱۲۶

- دلاور آنها شیر بیشه جنگ است و بخشنده ایشان مانند بارانی است که در گرمای شبانه می بارد.

- کوشش خود را در مدح او که پاکیزه از هر گونه نارواگویی است به کار بردم و ابیات بلیغی سرودم و همچو منی سزاوار است در مدیحه سرایی او بکوشد.

- اندیشه خود را به کار بردم تا در مدیحه سرایی او چکامه ای بر ایتم که از اولین حرف یعنی حرف الف تهی باشد.

از اشعار اوست:

علمی و شعری اقتتلا و اصطلاحا

فخضع الشعر لعلمی راغما

فالعلم بأبی أن أعدشاعره

و الشعر یرضی أن أعدعالما

- دانش و سرایندگی من به مبارزه برخاستند و سرانجام به آنجا رسید که شعر من در برابر دانشم افتادگی و خضوع نمود.

- دانش امتناع می ورزد از این که من سراینده باشم و سرایندگی من خرسند است که من دانشمند باشم.

و در چکامه ای گفته است: حسن شعری مازال یرضی ولا- ینکر لی أن أعد فی العلماء و علومی غزیره لیس ترضی أبدا أن أَعفی الشعراء

- سروده پسندیده من همواره خرسند است و انکاری ندارد که در ردیف

دانشمندان قرار بگیرم..

- و دانشهای فراوان من هیچگاه راضی نمی شوند که نام من در میان سرایندگان به

زبان آورده شود.

از اشعار اوست:

حذار من فتنه الحسنائو ناظرها

ولاترح بفؤاد منه مکلوم

فقلبها صخره مع ضعف قوتها

و طرفها ظالم فی زی مظلوم

- از آشوب زنان صاحب جمال و چشم جادو گر آنها در حذر باش و به دلی که از

دل بستگی به آنها جریحه دار شده است، توجه مکن.

ص: ۱۲۷

- آری، دل آنها در عین حالی که ضعیف اندام اند مانند سنگ سخت و چشم آنها با آن که مظلوم و محجوب می باشد، ستمکار است.

و از اشعار اوست:

الحی الله من لا یغلب النفس و الهوی

إذ اطلباما لیس یحسن فی العقل

تمکن منه حب دنیادنیه

فأورده شر الموارد بالجهل

و ألجأء حب الجاه منه إلى الردی

فعانی العناء الصعب فی المطلب السهل

□ خدا لعنت کند کسی را که بر نفس و هوای آن پیروز نگردد، هنگامی ملعون خدا

باشد که چیزی را که برخلاف عقل است از وی بخواهند و او انجام دهد و آنها را از پای در نیاورد.

- آری، نفس است که نشأه علاقه مندی به دنیای بی اعتبار را ایجاد می کند و او را به

پست ترین پرتگاههای نادانی می افکند.

- و حب جاه و مقام است که او را به زشت ترین بیچارگی دچار می سازد و در نتیجه آن از راهنمایی به ظاهر آسانی که نفس به او می نماید، به مشکلترین رنجها مبتلا می گردد.

از اندرزهای اوست:

یا صاحب الجاه کن علی حذر

لا تک ممن یغتر بالجاه

فإن عز الدنیا کذلکها

لا عز إلا بطاعه الله

- ای جاه طلب، بر حذر باش از این که به جاه و مقام، مغرور گردی.

- زیرا عزت دنیا برابر با ذلت آن است و عزت و ارجمندی منحصر به اطاعت از خداست .

و در ضمن ابیاتی گفته است:

أما تبغی مدی الأيام شکری

أما ترضی بهذا الحر عبدا

آیا در تمام روزها به شکر من نمی پردازی و آیا به جای این آزادی به بندگی راضی نمیشوی.

و در ضمن چکامه ای که در مدح اهل بیت علیهم السلام سروده است می گوید:

أنا الحر لکن برهم یسترقنی

وبالبر والإحسان یستعبد الح

ص: ۱۲۸

من آزادم و لکن بر ایشان کرده در بندم بلی آزاد از احسان همی گردد به جان بنده

و در چکامه ای گفته است:

أنا الحر لکن کرق ل خود

سلبتنی سکینه ووقارا

کل حسن من الحرائر لا بل

من إماء يستعبد الأحرارا

و هوی المجد و الملاح و أهل ال

بیت فی القلب لم يدع لی قرارا

در عین حالی که آزادم، مانند بردهای هستم که آرامش و وقارش را از دست داده است.

- هر نوع زیبایی از آن آزادان است. در عین حال، برخی از کنیزان افراد آزاد را برده خود می سازند،

- دل بستگی به بزرگواری و صاحب جمال آن ملیح آرامش را از دل من برده است . باز گفته است:

سادتی إنی لعبدکم ق

من و إنی ادعی مجازا بحر

- ای بزرگان، من برده بنده شمایم و مرا به طریق مجاز، حر (آزاد) خوانده اند.

و در چکامه ای دیگری گفته است:

خلیلی مالی و الزمان معاندی

بتکسیر آمالی الصحاح بلاجبر

زمان یرینا فی القضا یا غرائبہ

و کل قضاء منه جور علی الحر

- ای دوستان، نمی دانم چرا روزگار با من دشمنی می کند و بدون آن که در صدد

جبران بر آید، استوانه آرزوهای درست مرا می شکنند.

- روزگار در پیش آمدها امور بی سابقه ای را به نظر ما می آورد و هرگونه پیش آمدی

که اتفاق می افتد، به زیان انسان آزاد است.

در چکامه دیگری گفته است:

و لکنما یقضی من المدح واجبہ

علیه و فرضا عبدک المخلص الحر

- بنده اخلاص کیش شما، حر عاملی، مدحی که بر خود واجب می دانسته به انجام

آورده است.

و در چکامه ای گفته است:

ص: ۱۲۹

و الجوارى الحور الحسن جوار

مقبلات بالأنس بعد النفار

عاد قلبى رقا و ليس عجيبه

كل حرق لتلك الجوارى

- کنیزکان حوروشی که چهره ای بس زیبا و دلفریب داشتند، پس از آن که از کنار

ما کوچ کردند دوباره بازگشتند و انس و علاقه را از سر گرفتند.

- بار دیگر دل من بردگی به آنها را ابراز کرد و این کار که از دل من سر زد،

هیچ گونه شگفتی همراه نداشت؛ زیرا تمام آزادمردان، برده چنین کنیزکانی می باشند.

باز گفته است:

و إني له عبدو عبد لعبدہ

وحاشاه أن ينسى غدا عبده الحرا

ولم يسب قلب الحر كالجور و العلى

و حب بنى الحوراء فاطمه الزهرا

- من بنده او و برده برده او هستم و گمان ندارم فردای قیامت از بنده حرش

فراموش نماید.

- آرامش دل حر به حور و بهشت نمی باشد؛ بلکه آرامش دل او به محبت فاطمه

زهرا (ع) است.

باز گفته است:

أنأحر، عبد لهم فإذا ما

شرفونى بالعتق عدت رقیقا

أنا عبد لهم فلو أعتقوني

ألف عتق ماصرت يوما عتيقا

- من که حرم، بنده ایشان می باشم و در صورتی که مرا آزاد کنند، باز هم بنده ایشان خواهم بود.

از ابیات اوست:

أنا حر لذي سواهم و عبد

لهم ما حيت بل عبد عبد

- من در پیش دیگران حرم و تا زنده باشم بنده ایشان، بلکه بنده برده ایشانم. در قصیده ای گفته است:

و نبي الهدى و كل النبي

ن بل الله مادح الابرار

مدح عبد حر حقير لذي

مدح النبيين ساده الاحرار

- پیمبر راهنما و همگی پیمبران، بلکه خدای متعال مدیحه سرای نیکوکاران اند.

ص: ۱۳۰

- اکنون مدیحه سرایی این بنده حر در برابر مدیحه سرایی پیمبران که بزرگ آزاد مردان اند، ناچیز و پست است.

و در ضمن چکامه ای طولانی گفته است:

طال لیلی و لم أجد لی علی السها

دمعینا سوی اقتراح الأمانی

فکأنی فی عرض تسعین لما

حلت الشمس اول المیزان

لیت أنى فیما یساوی تمام ال

میل عرضه و الشمس فی السرطان

- شب من به درازا کشید و برای بیدار خوابی خویش همرازی جز آرزوها به دست نیاوردم.

- گویا من در آن حال در نود درجه خورشید در برج میزان قرار گرفته بودم.

- ای کاش در آن هنگام مساوی با تمام میل عرضی واقع شده بودم که خورشید در آن موقع در برج سرطان قرار می گرفت.

در اشاره به برخی از کتابها گفته است:

غاده قدغدت لها حکمه ال

عین و أضحت عن غیرها فی انتفاء

بین الحاظها کتاب الإشارا

ت و فی ریقها کتاب الشفاء

□ عادتى که برای او ظاهر گردید، حکمت العین (تألیف کاتبی) بود و از غیر آن

اعراض کرد.

- در میان پلکهای او کتاب اشارات (بوعلی) و در آب دهن او کتاب شفای بوعلی سینا ست.

و به همین مناسبت گفته است:

فروی لحظها کتاب الاشارا

ت و کم قد روی عن الغزالی

و کتاب الشفاء عن ریقهایر

ویه حیث یروی بذاک الزلال

- پلکهای او از کتاب اشارات بوعلی سینا حکایت می کند و گاهی هم از غزالی

روایت می نماید.

- و آب دهان او از کتاب شفا دم می زند و از آب خوشگوار خبر می دهد. باز گفته است:

ص: ۱۳۱

مطول الفرع علی متنها

و خصرها مختصر النافع

- اندامی رسا دارد که بر متن سراپای او قرار گرفته است و متن آن حاکی از کتاب مطول تفتازانی است و میان او در نازکی و باریکی مختصر نافع محقق حلی را به یاد می آورد.

باز گفته است:

لاحت محاسن برق مبسمها

و حتی نسیت محاسن البرقی

- برق درخشنده لبهای او آنچنان درخشندگی داشت که کتاب محاسن برقی را از خاطر برده.

باز گفته است:

أ ارغب عن وصل من وصله

دواء لقلبی و عقلی و دینی

کتاب المحاسن فی وجهه

و یتلوه فیہ کتاب العیون

- آیا دوری کنم از کسی که اتصال به او داروی دل و عقل و دین من است..

- کتاب محاسن برقی از چهره او نمایان است و کتاب عیون اخبار الرضا (ع) از

دیدگان او هویدا می باشد.

از اوست:

کأن قلبی إذ غدا طائره

مضطربا للغم لما هجم

ملامه فی اذنی عاشق

أو عربی فی بلاد العجم

- گویا دل من پرنده ای است که از هجوم اندوهناکی مضطرب و پریشان حال

گردیده.

- و یا مانند سرزندی است که در گوشهای عاشق است و یا عربی است که در شهرهای عجم بی کس و کار مانده باشد.

پیش از این ذیل تألیفات مترجم حاضر اشاره ای به صحیفه ثانیه شد که وی دعاهایی را که در صحیفه کامله نیامده است، گردآوری کرده است. مؤلف می گوید: پیش از ایشان هم جمعی از علما به گردآوری ادعیه امام سجاد علیه السلام اشتغال ورزیدند و ما برخی از نسخه های کهن آنها را در اختیار داریم و از جمله کسانی که دست به این کار

ص: ۱۳۲

زد سید ابو القاسم زید بن اسحاق جعفری است که شیخ منتجب الدین به توسط پدر خودش از وی روایت می کند.

و دیگری سید ابو ابراهیم ناصر بن رضابن محمد بن عبدالله علوی حسینی بوده که از شاگردان شیخ طوسی به شمار می آید و شیخ منتجب الدین یاد شده با یک واسطه از او روایت داشته است.

و در آینده ذیل احوال شیخ نعمت الله بن حسین عاملی یاد آور خواهیم شد آغاز تألیف کتاب امل الآمل در سال ۱۰۹۶ ه. ق است و همین تاریخ هم از فواید آن کتاب استفاده می شود و به طوری که خود او در آخر کتاب نوشته است در اول جمادی ثانیه سال ۱۰۹۷ ه. ق از تألیف آن فارغ شده است. و در پایان همان کتاب خوابی را که دیده و در نتیجه به تألیف این کتاب پرداخته نقل نموده است. (۱)

شیخ معاصر بر پشت کتاب امل الآمل می نویسد: عدد علمایی که در بخش اول این .

ص: ۱۳۳

۱- مترجم حاضر در فائده نهم که در آخر جلد دوم ایراد کرده می نویسد: سال ۱۰۷۳ ه. ق که به مشهد مقدس رضوی مشرف گردیدم و تصمیم گرفتم مجاورت اختیار کنم در خواب دیدم مردی که آثار صلاح از او هویدا بود خطاب به من گفت چرا کتابی به نام امل الآمل در احوال علمای جبل عامل تألیف نمی کنی؟ در پاسخ گفتم همگی آنها را نمی شناسم و از تألیفات و دیگر از احوال ایشان اطلاعی ندارم: در پاسخ گفتم می توانی تتبع کنی و احوال آنها را از منابع آنها بدست آوری پس از آن که از خواب بیدار شدم از این رؤیا به شگفت آمدم و با خود گفتم بعید است که این خواب از وسوسه های شیطانی باشد و تا آن هنگام هم چنین فکری به خاطر نگذشته بود در عین حال به خوابی که دیده بودم از نظر این که رؤیا حجت شرعی ندارد ترتیب اثری به آن ندادم به همین مناسبت مدت بیست و چهار سال از این خواب گذشت و بر اثر اشتغالات دیگری که داشتم به تهیه و تنظیم کتاب مزبور اهتمامی نداشتم پس از آن به مناسبتهای زیادی که در آغاز این کتاب به آنها اشاره شده است به تألیف آن پرداختم (پایان). از اظهار نظر مؤلف این کتاب که سال تألیف آن را ۱۰۹۶ ه. ق مرقوم داشته چنان بر می آید که از ضمیمه کردن ۲۴ سال تأخیر به سنه ۱۰۷۳ که مترجم حاضر در بالا به آن اشاره کرده چنین بدست آورده که سال تألیف آن ۱۰۹۶ ه است و با این سال را از آنجا بدست آورده که خود مترجم حاضر ذیل احوال شیخ نعمت الله عاملی به آن اشاره نموده است . م .

کتاب در ارتباط با احوال علمای جبل عامل ترجمه شده است، دوست ونه تن و شمارش تألیفات آنها سیصد و نود و اندی می باشد. بخش دوم که مربوط به علمای دیگر است هزار و صد و ده تن و شمارش تألیفات ایشان یکهزار و پانصد و بیست و هفت مجلد است (۱)

ص: ۱۳۴

۱- پیش از این اشاره کردیم محقق فاضل، شرح حال مفصلی از شیخ مترجم و مشایخ و راویها و شاگردان او را در مقدمه امل الآمل مرقوم داشته اینک ما هم محض تتمیم ترجمه حاضر به پاره ای از شرح حال وی اشاره می کنیم. ترجمه روضات، ج ۷، ص ۳۵۱ می نویسد: شیخ حر در مسیر خود که عازم مشهد مقدس بود وارد اصفهان شد و در آنجا با بسیاری از علما ملاقات کرد؛ از جمله با علامه مجلسی ارتباط کاملی به وجود آورد و از او اجازه روایت گرفت او اظهار داشته است که وی آخرین عالمی است که به من اجازه روایتی داده و مجلسی هم متقابلاً از وی اجازه روایت گرفته و از اجازات مجلسی نقل کرده است. آنگاه که در اصفهان بود به مجلس شاه سلیمان وارد شد. پیش از آن که اجازه جلوس بگیرد بر مسندی که نزدیک مسند شاه بود قرار گرفت. شاه سلیمان که این قدرت را از او دید و پیش از این هم که از موقعیت علمی او اطلاع یافته بود به جانب او توجه کرده گفت شیخنا فرق میان حر و خر چقدر است؟ وی بلافاصله پاسخ داد: یک مسند! و آنگاه که وارد مشهد شد، منزلی برای خود تهیه کرد و مردم به طور کلی وجود او را مغتنم شمرده، منصب شیخ الاسلامی به عهده او واگذار شد و طولی نکشید از دانشمندان خراسان به شمار آمد. در مقدمه امل الآمل از کتاب روح الجنان شیخ محمد جزائری نقل شده است که وی در مشهد مقدس به تدریس کتاب وسائل الشیعه می پرداخت و گروه بسیاری از علما به درس او حاضر می شدند. در آنجا نام بیست و سه تن از شاگردان و راویهایش یاد شده است. خلاصه الاثر، ج ۳، ص ۴۳۲ می نویسد: شیخ حر عاملی سال ۱۰۸۷ یا ۱۰۸۸ به مکه معظمه رفت و همان سال شهرت یافت که رافضیها خانه خدا را ملوث کرده اند. به همین مناسبت گروهی از ترکها تصمیم گرفتند تا رافضیها را به قتل بیاورند. شیخ مترجم که از آن واقعه اطلاع پیدا کرد، بیمناک شد و به سید موسی که یکی از اشراف مکه بود، پناهنده گشت و از او درخواست کرد که وی را به یکی از نواحی یمن روانه کند. او هم با یکی از بستگانش وی را به آنجا فرستاد: مؤلف لؤلؤه، ص ۸۰ می نویسد: تألیفات شیخ حر اگر چه زیاد است، لیکن اکثر آنها خالی از تحقیق است و باید آنها را تهذیب و تنقیح کرد و همچنین اعلامی که آثار بسیاری دارند از قبیل علامه نیازمند به تحقیق است به همین مناسبت برخی از متأخران شهید اول را از نظر دقتی که در تألیفاتش داشته برتر از علامه دانسته و همچنین تألیفات شهید ثانی را بر دیگران برتریداده اند. مؤلف روضات پس از آن که کلام شیخ یوسف را از لؤلؤه نقل کرده به سبب عدم تهذیب و تحقیق آنها اشاره کرده است. تکمله امل الآمل، ص ۳۲۷ می نویسد: شیخ حر عاملی یکی از محمدین ثلاث اواخر است که جوامعی در حدیث داشته اند و آنها ملامحسن فیض مؤلف الوافی و مجلسی مؤلف البحار و مترجم حاضر الوسائل می باشند. فوائد الرضویه، ج ۲، ص ۴۷۶ می نویسد: برادرش شیخ احمد در در الملوک نوشته: شیخ حر برادر بزرگتر من است. در روز ۲۱ رمضان سال ۱۱۰۴ ه. ق در مشهد مقدس وفات یافت و من در مسجد بالاسر مبارک بر جنازه اش نماز گذاردم و در ایوان حجره نزدیک به مدرسه میرزا جعفر مدفون گردید. وی ۷۲ سال عمر داشت و فرزندش محمدرضا در ۱۳ شعبان سال ۱۱۱۰ ه. ق وفات یافت و در همان مقبره مدفون گردید. در آن مقبره ملا محمدباقر محقق سبزواری و ملا میرزا شیروانی هم مدفون هستند - م.

*محمد بن حسن فتال (۱) فارسی نیشابوری

ابن شهر آشوب (۲) می نویسد:

از تألیفات او التویر فی معانی التفسیر و روضه الواعظین و بصیره المتعظین بود و پیش از این هم به نام ابن احمد فتال فارسی اشاره کردیم.

مؤلف گوید: ابن شهر آشوب در المناقب می نویسد: فتال نیشابوری از کتاب التویر فی معانی التفسیر و روضه الواعظین و بصیره المعظین که از تألیفات خود اوست به من اطلاع داد.

و از این عبارت، به دست می آید که ابن شهر آشوب بدون واسطه از وی روایت می کرده و نیز در المناقب تصریح کرده که محمد بن حسن بن فتال نیشابوری بدون واسطه از شیخ طوسی به قرائت و سماع و مناو له و اجازه، بیشتر کتابها و روایتهای شیخ را با احتمالی که از مناقب به دست می آید، روایت کرده است.

در مناقب می نویسد: مترجم حاضر توسط پدرش از سید مرتضی روایت می کرده

و اضافه کرده است که هنگامی که پدر فتال در محضر سید مرتضی به قرائت می پرداخته وی شاهد و سامع قرائت پدرش در محضر سید بوده است.

و شیخ زین الدین بیاضی هم در کتاب الصراط المستقیم تصریح کرده که روضه الواعظین از تألیفات فتال نیشابوری است. (۱)

المولی الجلیل رضی الدین محمدبن حسن قزوینی

وی از فضلا و علما و محققان بوده و در علوم معموله، مهارت داشته است و از متکلمان و معاصران به شمار می آید.

رضی الدین تألیفاتی دارد، از جمله لسان الخواص که کتاب ارزنده ای است و رساله القبله؛ رساله شیر و شکر؛ رساله المقادیر؛ و رساله التهجد، تاریخ علمای قزوین به نام ضیافه الاخوان و هدیه الخلان، کتاب کحل الابصار (۲)، رساله النوروز و کتاب

ص: ۱۳۶

۱- راجع به کتاب روضه الواعظین اندک اختلافی وجود دارد. علامه مجلسی در فصل مصادر کتاب بحار می نویسد: کتاب مزبور از تألیفات شیخ محمد بن علی بن احمد فارسی است و کسی که کتاب مزبور را به شیخ مفید نسبت بدهد اشتباه کرده است و ابن شهر آشوب در مناقب و منتجب الدین در فهرست و علامه (ره) در رساله اجازه و دیگران کتاب مزبور را از آثار فتال نام برده اند و علامه سند خود را به این کتاب متصل ساخته است و نام مؤلفش را به طوری که ما نوشتیم ضبط کرده است و این شهر آشوب نام مؤلفش را محمدبن حسن بن علی فتال فارسی مذکور داشته و افزوده که مؤلف روضه و تفسیر یک شخص است و در معالم العلماء هم به یکی بودن مؤلف آن دو کتاب اشاره کرده است و از فهرست منتجب الدین بر می آید که مؤلف آن دو کتاب، دو تن بوده اند. آنجا که نوشته است محمدبن علی فتال نیشابوری مؤلف تفسیر در کمال و ثوق است و با فاصله بسیاری می نویسد شیخ شهید محمدبن احمد فارسی مؤلف روضه الواعظین. و ابن داوود در کتاب رجال می نویسد محمد بن احمد بن علی فتال نیشابوری معروف به ابن فارسی شیخ طوسی در رجال از وی نام برده و متکلمی جلیل القدر و فقیهی عالم و زاهد و پرهیزکار بوده و ابوالمحاسن عبدالرزاق رئیس نیشابور لعنه الله وی را شهید کرده است. از کلام ابن داوود بر می آید که نام پدرش احمد بوده و نامی از او در رجال شیخ نیست؛ بلکه وی سالهای زیادی پس از شیخ می زیسته است -

۴.

۲- در تعلیقات أمل الآمل آمده است: و آن حاشیه ای است بر حاشیه الخضری.

مؤلف گوید: آقا رضی، از شاگردان ملا-خلیل قزوینی و دیگر اعلام بوده و در گی مهارت کامل داشته و دیوان شعری به پارسی تهیه دیده. در روزگار ما در سال ه. ق در گذشته است.

کتاب لسان الخواص او در شرح الفاظی است که خواص علما در میان خود داشته، ضمناً در مسائلی که مربوط به آن الفاظ است تحقیق کرده و الفاظ مزبور را ف ابجد، ترتیب داده و باب الف آن به اتمام رسیده است. و از تألیفات او کتاب شیر و شکر است که مشتمل بر چندین فصل بوده است و در بل از آن کتاب، از چهل مسأله گفت و گو کرده و فصل اول آن به اتمام رسیده بر این کتاب از مسائل متفرقه بحث نموده و به حل مشکلاتی که در انواع علوم به سر رسیده است پرداخته و در ضمن آنها عبارات مشکل را که به پارسی و عربی ح داده است.

از تألیفات او رساله المولودیه است. در این رساله با تحقیقاتی که انجام داده و له رأی استادش ملا خلیل قزوینی بوده و در کافی هم یادآور شده، ثابت کرده که ریف رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) در دوازدهم ماه ربیع الاول اتفاق افتاده است [\(۱\)ل](#)

ص: ۱۳۷

۱- در ترجمه روضات، ج ۷، ص ۳۶۲، شرح حال آقارضی را از منیه المرتاد محدث نیشابوری، می نویسد: مولای نحریر و محقق بی نظیر رضی الدین دارای تحقیقات ارزنده و دقتی قابل ده و کسی که بخواهد به مراتب علمی و پایه تحقیقات او برسد شایسته است کتاب لسان الخواص الاخوان او را مورد مطالعه قرار بدهد و اضافه کرده مولانا از اسطوانه های مستحکم حدیث (پایان). کتاب ضیافه الاخوان و هدایه الخلائین او که در تاریخ روات و علمای قزوین بوده در این به تحقیق فاضل ارجمند آقای سید احمد حسینی دام عمره به طبع رسیده و در آغاز آن به و از شرح حال او پرداخته است و می نویسد: محدث نیشابوری کوشش کرده تا آقارضی را در جباریها به شمار آورد؛ لیکن دلیل محکمی که مثبت ادعای او باشد به دست نداده و از تألیفات او بطلال الرمل؛ الرساله العیاریه: الفراسه و الوقتیه را علاوه بر آنچه در اصل این کتاب نام برده است. در مرآبادی، ص ۱۷۲ می نویسد: آقا رضی قزوینی در کمال آرام و آهستگی و در نهایت بی تعلقی و وارستگی است. وی محبوب القلوب خلایق و یگانه زمان و وحید دوران است. بندگان ضیاء، دفتر نویس که خود قزوینی است چنین سروده است: رضی و واعظ و مخلیل و سبزی کار دلم فریفته این چهار قزوینی است و منتخبی از اشعار او را نقل کرده است؛ از جمله: از نعمت حق نعمت عمده دان نه خوان رنگین را نمک بشناس گر شناسی از هم تلخ و شیرین را عهد او چون جناق بستن بود مطلب از بستنش شکستن بود اکسیر عمر ناقص مآشد غم و ملال کرد از برای ما نفسی را هزار سال

وی از صلحا و فضلا و ثقات اهل علم بوده و از شیخ ابوعلی فرزندی شیخ طوسی

روایت داشته است .

شیخ فخر الدین محمد بن حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حلی

وی فاضلی محقق و ثقیل بزرگوار است. از پدرش علامه حلی و اعلام دیگر آن روزگار روایت داشته است. از تألیفات او شرح قواعد است که به نام ایضاح الفوائد فی حل مشکلات القواعد، شرح خطبه قواعد به نام ایضاح القلوب، و الفخریه فی النیه ، حاشیه الارشاد(۱)، الکافیة الوافیة در علم کلام و تألیفات دیگر. شهید اول از او روایت داشته و در یکی از اجازاتش از وی ثناگستری بی اندازه کرده است.

سید مصطفی می نویسد: فخر المحققین از بزرگان طایفه شیعه و از ثقات فقهای ایشان به شمار است و بزرگواری عالیمقام و بلند منزلت و از نظر عالیقدری و بلند مرتبه ای و دانشوری به پایه ای است که نیاز به یادآوری ندارد. از پدرش روایت می کرده و شیخ شهید از وی روایت داشته و کتابهای ارزنده ای تألیف کرده است از جمله آنها کتاب الايضاح است(۱).

ص: ۱۳۸

۱- در تعلیقات أمل الآمل آمده است: ممکن است حاشیه ارشاد و شرح ارشاد فخر المحققین یک کتاب باشد.

مؤلف گوید: فخر المحققین در ۲۲ ماه جمادی دوم سال ۶۸۲ هجری متولد شده

و در بیست و پنجم همان ماه در سال ۷۷۱ ه. ق در گذشته است. (۱)

به خط یکی از علما دیدم فخر المحققین، کتاب تهذیب شیخ طوسی را دوبار در مشهد مقدس غروی (نجف اشرف) و یکبار در راه حج قرائت کرده و در مسجد الحرام از قرائت آن فارغ شده است.

از تألیفات او، رساله ارشاد المسترشدین فی اصول الدین است و من این رساله را در استرآباد دیده ام.

رساله مختصری در توضیح قول اصحاب در باب زکات که گفته اند: شرط الضمان امکان الاداء و الاسلام. فخر المحققین این رساله را در هشتم ماه محرم در سال ۷۵۷ ه. ق برای فرزندش یحیی تألیف کرده است.

از تألیفات او شرح تهذیب الاصول است که به غایه السؤل فی شرح تهذیب الاصول موسوم می باشد. من این شرح را در ساری و شهرهای دیگر دیده ام.

یکی از فضلا، کتاب المسائل الفخریه را به وی نسبت داده و ممکن است این کتاب، همان مسائلی باشد که سید مهنا از وی پرسیده است. نیز الرساله الفخریه و رساله اللمعه را از تألیفات او دانسته است و ممکن است رساله الفخریه (۲) همان رساله واجب الاعتقاد کبیر باشد و رساله اللمعه همان رساله اللمعه فی النیه باشد که در متن امل الآمل به نام الفخریه خوانده شده است و احتمال دارد رساله دیگری باشد.

نظر به این که علامه حلی در آخر قواعد فرزندش توصیه کرده است تا هر یک از تصنیفهای او را که ناتمام مانده است به اتمام برساند، دور نیست خدای متعال وی را.

ص: ۱۳۹

۱- تولد فخرالمحققین در ۳۴ سالگی علامه حلی بوده است؛ زیرا علامه در سال ۶۴۸ ه. ق متولد شده و چهل و پنج سال پس از رحلت پدرش وفات یافته است (رحمه الله علیهما).

۲- رساله الفخریه که در نیت می باشد، ضمن کتاب کلمات المحققین به طبع رسیده و این کتاب را فخر المحققین بنا به درخواست حاجی فخرالدین حیدر بیهقی تألیف کرده و به خاطر لقب او به این اسم نامیده است. - م.

برای اتمام آن تصانیف توفیق داده باشد. بنابر این، فخر المحققین علاوه بر تألیفات یاد شده آثار دیگری هم داشته است.

و از تألیفات او فتوهای متفرقه و پاسخ استفتائات عدیده و تعلیقاتی است که بر کتابهای دیگران داشته است.

و از تألیفات او کتاب تحصیل النجاه است. این کتاب را شیخ زین الدین بیاضی در دیباجه الصراط المستقیم به وی نسبت داده است.

و از تألیفات اوست رساله واجب الاعتقاد. این رساله را مولانا جلال الدین محمد بن مولانا شمس الدین محمد استرآبادی شرح کرده است و در آغاز آن شرح نوشته است این رساله به نام واجب الاعتقاد شهرت دارد و گمانم آن است که رساله واجب الاعتقاد از آثار علامه حلی باشد؛ چنان که خود علامه در پاسخ سؤلهای سید مهنابن سنان مدنی به آن اشاره کرده است و در کتاب خلاصه هم به مناسبت تألیفات خویش از آن نام می برد و پیش از این هم، ذیل احوال و آثار علامه به آن اشاره شد.

لیکن رساله ای را که شیخ محمد استرآبادی شرح و تصریح کرده که از تألیفات شیخ فخرالدین است و به نام آن رساله پرداخته است، پیداست که غیر از رساله واجب الاعتقاد علامه باشد و رساله دیگری است که فخرالدین به تألیف آن اقدام نموده و مؤید آن این است که بعضی از علما رساله واجب الاعتقاد الکبیر را به فخرالدین نسبت داده اند.

فخرالدین دو فرزند دانشمند و فاضل داشته است به نام شیخ ظهیر الدین محمد بن شیخ فخرالدین محمد و شیخ یحیی بن شیخ فخرالدین.

شرح حال شیخ ظهیر الدین پس از این ذکر خواهد شد.

در مجموعه ای که به خط فضلالی جبل عامل نگارش یافته بود و در شهر اردبیل به مطالعه ما رسید به خط شیخ محمد بن علی بن حسن جباعی تعلیقاتی از شیخ فخرالدین محمد دست یافتم که بر شرایع یا مختصر النافع محقق حلی نگاشته بود. در پایان آن چنین آمده بود، تعلیقات مزبور را فخرالدین محمد بن مطهر در دهم رمضان سال ۷۵۲ ه. ق در شهر حله به نگارش آورده است.

از تألیفات او شرح خطبه القواعد که آن را برای شیخ فخرالدین حیدر بن

محمد بن حسن بن مطهر حلّی، فخر الدین شرف الدین علی بن ابی علی محمد بن ابراهیم بیهقی تألیف کرده و به همین مناسبت به فخریه شهرت یافته و این نام به خاطر نام بیهقی است که فخر الدین بوده نه به جهت شهرت خودش که فخر المحققین یا فخر الدین است.

مؤلف قاموس در اجازه ای که برای این حلوانی بر پشت کتاب التکمله و الذیل نوشته چنین اظهار کرده: از شیخ و مولای خودم علامه الدین بحر العلوم فخر الدین ابوطالب محمد بن شیخ امام اعظم برهان علماء الامم جمال الدین ابو منصور حسن بن یوسف بن مطهر حتی به روایتی که از پدرش از صنعانی مؤلف کتاب التکمله داشته است (۱).

ص: ۱۴۱

۱- شرح حال فخر المحققین بیش از اینها می باشد که در نسخه مفقوده مؤلف موجود بوده و ما به خلاصه ای که در ترجمه روضات الجنات، ج ۷، ص ۲۴۸، آمده است اکتفا می کنیم. فخر المحققین لقب شایسته ای بوده که به وی داده شده و پدرش علامه کمال علاقه مندی را به وی داشته و از وی در حیات و ممات درخواست دعا می کرده و در مقام دعای برای فرزندش فخر المحققین جمله (جعلنی الله فداه و من کل سوء وقاه) را به کار می برده و شهید اول که شاگرد او بوده وی را سلطان العلماء و منتهی الفضلاء و النبلاء معرفی کرده است. علامه کتاب الفین و برخی از کتابهای دیگرش را به نام وی تألیف نموده و از تألیفات او شرح نهج المسترشدين؛ شرح مبادئ الاصول و تهذیب الاصول که همگی آنها از تألیفات پدرش می باشد، حافظ ابرو که از مورخان شافعی بوده وی را همواره با پدرش در دربار شاه خدابنده دیده و او را جوانی زیرک و بافطانت و آماده برای هر گونه دانش و اخلاق پسندیده یافته است. فخر المحققین در نزد پدرش تربیت یافته و در دهمین سال از عمرش به اجتهاد رسیده است. گویند در یکی از شبها فخر الدین، پدرش علامه را در خواب دید. پرسید: در آن جهان بر تو چه گذشت؟ در پاسخ گفت: کتاب الفین و زیارت حضرت سیدالشهدا کمک کار بود و الا- از فتوهای خود سودی نبردم. مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۴۵۹ می نویسد: فخر المحققین از عمویش علی بن یوسف و از پدر بزرگوارش روایت می کرده است و از جمله شاگردان او سید حیدر آملی مؤلف الکشکول و جامع الاسرار و تألیفات دیگر است که شرح حالش را در مجلد دوم صفحه ۲۱۸ بیان کرده و سال ۷۶۱ ه. ق از وی روایت کرده و فخرالدین در ضمن توصیف بجایی که از او نموده وی را جامع بین علم و عمل و شرف آل رسول و مفخر اولاد بتول ستوده و به اجتهاد و الفتای او تصریح کرده و صورت اجازه ای که به سید مهناش شهید اول و زین الدین علی بن مظاهر داده، در مجلد ۱۰۷ صفحه ۱۸۱ بحار الانوار آورده شده است.

ابوالحسن شریف رضی موسوی محمدبن حسین (۱)

کتاب نهج البلاغه ، حقائق التأویل ، تلخیص البیان من مجازات القرآن، معانی القرآن که مانند آن تألیف نشده است و مجازات الآثار النبویه و خصائص الاثمه از تألیفات او می باشد و به طوری که ابن شهر آشوب اظهار داشته و دیوان اشعار او در ضمن چهار مجلد تدوین گردیده است.

نجاشی به یاد آوری از او پرداخته و نوشته است: محمدبن حسین بن موسی بن محمدبن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر علیه السلام (۲) ابوالحسن رضی، نقیب علویهای بغداد و برادر سید مرتضی سراینده توانایی بود.

پاره ای از تألیفات وی از این قرار است: حقایق التنزیل، مجازات القران ، خصائص الاثمه، نهج البلاغه، الزیادات فی شعرابی تمام، تعلیق خلاف الفقهاء، مجازات الآثار النبویه، تعلیقه فی الايضاح لابی علی ، الجید من شعرابی تمام (۳)، مختار شعرابی اسحاق الصابی و مادر بینه و بین ابی اسحاق من الرسائل و سال ۴۰۶ هـ. ق وفات یافت. (۴)

سید مصطفی او را نام برده و عبارت نجاشی را نقل کرده و اضافه نموده است وثاقت و بزرگواری او مشهورتر از آن است که به توصیف آورده شود. شیخ طوسی از وی روایت می کرده است.

باخرزی در دمیه القصر و ثعالبی در یتیمه الدهر و ابن ابی الحدید در شرح

ص: ۱۴۲

۱- در همگی نسخه های کتاب حاضر نام پدرش حسین آورده شده و در معالم العلما او را چنین معرفی کرده است: ابوالحسن محمد بن حسن بن محمد بن حسین.

۲- نجاشی نسب او را تا حضرت مولی علی علیه السلام متذکر شده است.

۳- نجاشی، کتاب مزبور را چنین نام برده است کتاب الجید من شعر ابن الحجاج و کتاب الزیادات فی شعر ابن الحجاج

۴- رجال نجاشی، ص ۳۱۰-۳۱۱.

نهج البلاغه و دیگران از وی یاد کرده و او را به عظمت ستوده اند. (۱)

مؤلف عمده الطالب به مناسبت یادآوری از او می نویسد: ابوالحسن ذوالحسین نقیب النقباء فضایل او همه جا را فرا گرفته و رفتار پسندیده او همگان را به خود متوجه نموده است.

در بغداد هیبت و عظمت ویژه ای داشت و به پرهیزکاری و پاکدامنی و پارسایی معروف بود و پیوسته بستگان خویش را مراعات می کرد و چندین بار به نقابت علویها گمارده شد و سمت امیر الحاجی و دیوان مظالم را عهده دار بود و یکی از دانشوران روزگارش به شمار می رفت و از بزرگان دانشوران بهره گیری نمود.

پاره ای از تألیفات او از این قرار است: المتشابه فی القرآن، مجازات الاثار النبویه، نهج البلاغه، تلخیص البیان عن مجازات القرآن، الخصایص، سیره والده الطاهر، انتخاب شعر ابن الحجاج به نام الحسن من شعر الحسین، اخبار قضات بغداد، سه مجلد رسائل نامه ها و دیوان شعر سید رضی در میان شاعران علوی از همگان سراینده تر بود؛ زیرا شاعران علوی هرگاه نغم می سرودند، سروده هاشان اندک بود و اگر بسیار می گفتند نغم نمی سرودند؛ لیکن سید رضی هم نغم می سروده و هم بسیار.

(۲)

ایات زیر برگزیده از یکی از چکامه های اوست:

کم مقام علی الهوان و عندی

مقول صارم و أنف حمی

و إباء محلق بی عن الضی

م کما زاغ طائر وحشی

أی عذر إلی المجد إن ذل

الغلام فی غمده مشرفی

قد یدل العزیز ما لم یشمر

الانطلاق و قد یضام الأبوی

أرتضی بالأذی ولم یقف العز

م مضاء و لم تعز المطی

- چه بسیار اتفاق افتاده است که با خواری و توهین روبه رو شده و در عین حالی .

-
- ۱- در روزگار ما کتابی به نام کاخ دلاویز بتوسط یکی از فضلا در شرح حال او تألیف شده است.
  - ۲- در پاورقی می نویسد: آنچه را از عمده الطالب نقل کردیم از نسخه مخطوط أمل الآمل است و به صفحه ۲۰۷ تا ۲۱۱ عمده الطالب مراجعه شود. آری در امل الآمل منضم به منهج المقال هم زیادتی فوق آورده نشده است. آورده نشده است.

که زبان گویایی چون شمشیر داشته شکیبایی ورزیده و زیر بار ننگ دیگران نرفته ام.

- و از دشمن بدگو و بدسرشت مانند پرنده ای وحشی دوری گزیده ام .

چه عذری و چه ننگی در پیشگاه بزرگواری دارد غلامی که در غلاف خود شمشیر برانی داشته باشد.

- آری، عزیزی خوار می شود که همت گمارد تا از زیر بار ننگ بیرون بیاید و از دیدار نامردمان خودداری کند.

□ آزار را بر خود می خرم و از عزمی که دارم که با لثیمان روبه رو نشوم دست برنمیگذارم و مرکبم را برای دیدار آنان به رنج نمی افکنم.

از سروده های اوست:

رمت المعالی فامتنعن و لم یزل

أبدا یمانع عاشق معشوق

فصبرت حتی نلتهن ولم أقل

أبدا دواء التارک التطلق

- تصمیم گرفتم تا به مراتب عالیه نائل بیایم. بر خلاف انتظار، همواره به این نتیجه رسیدم که عاشق از دسترسی به دامن معشوق ممنوع می باشد.

- در عین حال شکیبایی ورزیدم تا به آن مراتب نایل گردیدم و هیچ گاه نگفتم که داروی محروم، دست برداشتن از درد است .

از اوست: اشتر العز بمابی

ع فما العز بغال

بالقصار الصفر إن شیئ

ت أو السمر الطوال

لیس بالمغبون عقلا

من شری عزا بمال

إنما يدر الخالما

ل لحاجات الرجال

و الفتى من جعل الأم

وال أثمان المعالى

- عزت را به هر گونه هایی که شایسته است برای خود تحصیل کن که تهیه آن به هر وسیله ای که باشد، گران نیست؛ اگر بخواهی اندک زر یا به افسانه های دراز به دست می آید.

- از نظر عقل زیانی نبرده است کسی که عزت را با ثروت معامله کرده باشد.

ص: ۱۴۴

- زیرا معمول مردم آن است که ثروت را برای روز نیازمندی ذخیره می کنند.

- و جوانمرد آن کسی است که ثروتها را بهایی برای تحصیل مراتب عالیه قرار بدهد.

از اوست:

حذفت فضول العیش حتی رددتها

إلی دون ما یرضی به المتعفف

و أملت أن أمضی خفیفه إلی العلی

إذا شئتم أن تلحقوا فتخففوا

- از زیاده روی در هزینه زندگی کاستم تا به آنجا رسیدم که انسان پاکدامن به کمتر از آن راضی نمی شود.

- آرزومندم که با اندک مؤنه ای به مراتب عالیه نایل گردم و شما هم هرگاه بخواهید به آن مراتب نایل گردید، از مؤنه خویش بکاهید.

از اوست:

الاتنکری حسن صبری

إن أوجع الدهر ضربا

فالعبد أصبر جسما

و الحر أصبر قلبا

- از این که در برابر شکنجه روزگار شکیبایی می ورزم و بخوبی از عهده بر می آیم به چشم انکار به من نگاه نکن.

- زیرا بدن بنده برای تحمل رنج شکیباتر و دل آزاد برای پذیرش ناراحتیها آماده تر می باشد.

از اوست:

لاتحسییه و إن أسأت به

یرضی الوشاه و یقبل العذلا

لو کنت أنت و أنت مهجته

و اشی هواکک إلیه ما قبلا

- هر چند با او بدرفتاری می کنی، لیکن نپنداری که او ناراحت می شود؛ زیرا او به گفتار سخن چینان خرسند می شود و از رویه ملامت گران استقبال می نماید.

هرگاه تو پاره دل او بودی باز هم از سخن چینی دست برنمیداشتی و با هر چیزی که به سوی او روی می آورد به ملامت وی برمی خاستی.

از اوست :

ص: ۱۴۵

و من حذری لا أسأل الركب عنهم

و أعلق و جدی باقیات کما هیا

و من یسأل الركبان عن کل غائب

فلا بد أن یلقى بشیرا و ناعیا

- از آنجا که همواره جانب احتیاط را رعایت می کردم و حاضر نبودم زیر بار منت دیگران بروم، احوال آنها را از قافله سالاران نمی پرسیدم و پیوسته علاقه های دوستی فیمابین را در دل خودم هم چنان که بود پایدار می داشتم.

- آری، کسی که تصمیم دارد احوال هر غایبی را بپرسد، ناچار است که با بشیر یا حدی خوان قافله روبه رو شود؛ یعنی مناعت طبع من تا این اندازه هم اجازه نمیداد که برای احوال پرسى از علاقه مندانم با بشیر قافله و حدی خوان آن روبه رو شوم.

از اوست:

یا قادحه با الزناد

قم فافتدح بفؤادی

نار الغضادون نار ال

قلوب و الأكباد

- ای کسی که با آتش زنه، آتش می افروزی آماده باش و در دل من آتش افروزی کن.

- و متوجه باش که آتش درخت غضا (درختی است بیابانی که تنه و شاخه های از درختهای دیگر سخت تر و آتش آن مدتها باقی می ماند) با همه قدرتی که دارد، زودتر از آتش دلها فرو می نشیند و خاموش می شود.

ابن ابی الحدید (۱) می نویسد: سید رضی، بزرگواری پاکدامن و شرافتمند و عالی همت بود؛ چنان که از هیچ کسی صله و جایزه نمی پذیرفت تا آنجا که از پذیرش جایزه های پدرش هم خودداری می کرد و در عین حال، همواره اندیشه او وی را به وصول مراتب عالیه و سرپرستی کارهای مهمی که دلش را پیوسته به جوش می آورد.

- و در سروده های خود به آن اشاره کرده است.

- وادار می کرد لیکن روزگار هیچ گونه مساعدتی با وی نکرد و از رنج و ناراحتی ذوب می شد تا آنکه به آرزو نرسیده در گذشت. (۲) و به دنبال آنچه نوشته است اشعاری را .

۱- شرح ابن ابی الحدید، ج ۱، ص ۳۳ - ۳۴.

۲- آری، وصول به مراتب عالیہ شایسته مقام او بوده است و او می بایست رهبری مردم را می گرفت که هم یادگار گرانبهای اهل بیت علیهم السلام به شمار می آمد و هم از مراتب علمی کمال برخوردار را داشت پس از روی هوای نفس ذوب نشد، بلکه از این که ناهلان روی کار بودند ذوب گردید و با دل دردناک جهان را وداع گفت. در عین حال، خدا داناست. عمده الطالب، ص ۲۰۸ می نویسد: سید رضی در بزرگی به فراگیری قرآن پرداخت و معلمی که قرآن کریم را به وی می آموخت، خانه ای در اختیار او در آورد که در آنجا ساکن شود؛ وی نپذیرفت و گفت: من جایزه پدرم را نمی پذیرم، چگونه خانه تو را قبول کنم؟ گفت حق من از پدرت والاتر است و بالاخره پس از اصرار زیاد قبول کرد. م.

یادآوری کرده که حاکی از خواسته های قلبی او می باشد.

ابن خلکان گفته است: ابوالفتح جنی در یکی از مجموعه ها (یادداشت هایش) می نویسد: سید رضی در حالی که در کمال خردسالی بود و به ده سالگی نرسیده بود، به درس ابن سیرافی حاضر می شد و علم نحو را از وی فرا می گرفت.

در یکی از روزها که سید رضی و گروهی از اعلام حضور داشتند، طبق معمول، سیرافی خطاب به سید رضی گفت: هرگاه بگوییم رأیت عمر، علامت نصب آن چیست؟ سید رضی در پاسخ گفت: بغض علی علیه السلام. سیرافی و حاضران از حضور ذهنی او به شگفت آمدند. (۱)

سید رضی (ره) در سال ۴۰۴ ه. ق بدرود زندگی گفت.

را در پی درگذشت او برادر ارجمندش سید مرتضی (ره) ابیاتی در سوک او سرود. از آن جمله ابیات ذیل است. (۲)

یا للرجال الفجعه جذمت یدی

و وددتها ذهب علی برأسی

ما زلت أحذر وردها حتی أتت

فحسوتها فی بعض ما أنا حاس

رادیتها فلقیت منها صخره

صماء من جبل أشم راس

و منعتهای دمی فلما لم تجد

دمعا تحذر أوقدت أنفاسی

و مصیبه و لجت علی سرج الهدی

: آل النبی حفائر الأرماس .

ص: ۱۴۷

۱- وفيات الاعیان، ج ۴، ص ۴۵.

۲- عمده الطالب، ص ۲۱۱ می نویسد: سید مرتضی از مرگ برادرش بسختی اندوهناک شده بود، چنان که از شدت ناراحتی نمی توانست بر جنازه برادرش نماز بگذارد. م.

ثلموا بها بعد التمام كأنما

ثلموا بجذع الأنف يوم عطاس

- ای مردم! اندوهی به من رسید که دستهای مرا خشک کرد و از کار انداخت و من در انتظار بودم که ای کاش سرم را بریده بود و به کلی از کار افتاده بودم.

همواره از آن گریزان بودم و بر خلاف انتظار مرا به درماندگی خویش دچار ساخت.

- ناچار آن را به دوش کشیدم و آن را سنگ گرانباری یافتم که از کوه عظیم سر به آسمان کشیده شده کنده بودند.

- دیده ام را در این اندوه از گریه بازداشتم و هنگامی که با ممانعت من روبرو شد، اندرون مرا به آتش کشید.

- اندوهی بر من رسید که آل پیمبر را که چراغهای هدایت اند در آرامگاههایشان به اندوه در آورد.

- و این خاندان را همان گونه ناراحت ساخت که در روز عطاس (۱) از شدت آن بسی ناراحتی دیده بودند.

مؤلف گوید: کتاب حقائق التأویل سید رضی، تفسیر بسیار خوبی است و من مجلدات آن را در کتابخانه حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام دیده ام و کتاب بی مانندی است و از این کتاب مراتب علمی او ویژه در علوم عربیت و کلام بخوبی ظاهر می گردد.

و کتاب مجازات النبویه او را در شهر ری در زاویه مبارکه حضرت عبدالعظیم علیه السلام در نزد مدرس دیده ام.

و از آثار او دیوان اشعار اوست که در ضمن چهار مجلد و به پایداری ابوالحکیم جرنی گردآوری شده است..

ص: ۱۴۸

۱- در کتاب ایام العرب روزی به این نام دیده نشد. یوم عماس که نام سومین روز قادسیه بوده است. نوشته شده و آن روز بر اثر جنگ میان ایران و عرب گویا از شدت کارزار روز مانند شب بوده است؛ چه عماس تاریکی شب را گفته اند. م.

کتاب خصائص الائمه عليهم السلام در اردبیل دیده ام.

این کتاب به سه هزار بیت می رسد و کلمات زرین و بلیغ حضرت مولی علی علیه السلام را در آن گرد آورده است.

سید رضی در سال ۳۵۹ ه. ق متولد شده و ۴۷ سال عمر داشته است و در یکی

از کتابها آمده که سال ۴۰۴ هجری در گذشته است. (۱)

برادرش سید مرتضی قصیده‌های مشهور در سوک او سروده؛ از آن جمله این بیت

است که پیش از این هم ذکر شده:

یا للرجال لفجعه جذمت یدی

و وددت لو ذهب علی براسی

شهید ثانی (ره) در رساله منیه المرید فی آداب المفید و المستفید می نویسد: گویند سید رضی موسوی (قدس الله روحه) بزرگواری عالی همت و بلند طبع بود؛ چنان که متحمل منت کسی نمی شد و در این باره حکایت‌هایی با خلیفه عباسی دارد.

ویژه آن گاه که فرزند او متولد شده بود و خلیفه می خواست از این راه و با پرداخت هدیه هایی جلب توجه او را کرده باشد و از آن جمله در یکی از روزها یکی از مشایخش به او گفت: به طوری که شنیده ام خانه ای که در آن زیست داری کو چک است و مناسب با حال تو نمی باشد. من خانه وسیعی دارم که شایسته تو می باشد؛ آن را به تو بخشیدم و از تو می خواهم آن را از من پذیری و به آن خانه انتقال پیدا کنی. سید رضی از پذیرش آن امتناع ورزید.

استاد، آن سخن را مکرر کرد. سید گفت: ای استاد، من بخشش پدرم را نمی پذیرم تا چه رسد که بخشش دیگری را قبول کنم.

استاد گفت: حقی که من بر گردن تو دارم بزرگتر و والا-تر از حقی است که پدرت نسبت به تو دارد؛ زیرا من پدر روحانی توأم و او پدر جسمانی تو می باشد. سید رضی در برابر این سخن، بی جواب ماند و خانه او را پذیرفت ..

ص: ۱۴۹

۱- در ص ۲۱۰ عمده الطالب می نویسد: سید رضی سال ۱۳۵۹ ه. ق متولد شده و در روز یکشنبه ششم محرم الحرام سال ۴۰۶ ه. ق درگذشت. به طوری که مؤلف اظهار داشته است سید رضی ۴۷ سال عمر کرده وفات او در سال ۴۰۶ ه. ق اتفاق افتاده است؛ زیرا در سال ۴۰۴ ه. ق عمر او ۴۵ سال خواهد بود. در امل الآمل سال وفات او را ۴۰۳ نوشته است. م.

این است که یکی از فضلا گفته است:

من علم العلم کان خیر أب

ذاک أبوالروح لا أبوالنطف

- کسی که به دیگری دانش می آموزد، بهترین پدر است از برای او و چنین کسی پدر روح است نه پدر نطفه ها.

در کتاب کهنسال یکی از دانشمندان چنین خواندم که خلیفه الطالع بالله بیشتر از القادر بالله علاقه مند به سیدرضی بود و سید هم به طالع بالله بیشتر اظهار علاقه مندی می کرد.

سید رضی (ره) ایات زیر را در مدح قادر بالله گفته است:

عظفاً أمير المؤمنين فإننا

فی دوحه العلیاء لانتفرق

ما بیننا یوم الفخار تفاوت

أبدا کلانا فی العلاء معرق

إلا الخلافه میزتک وإنی

أنا عاطل منها و أنت مطوق

- امیر مؤمنان متوجه است که ما و او شاخه های درخت تناوری هستیم که بر اساس استواری برقرار گردیده و تفاوتی در میان ما نمی باشد.

- و حتی آن روز که قرار است به تفاخر بپردازیم، باز هم با وصول به عالترین مراتب از یکدیگر جدایی نخواهیم داشت.

- و تنها خلافت است که موجبات امتیاز من و تو را به وجود آورده است؛ زیرا من سریر خلافت برقرار نمی باشم و تو طوق خلافت را به گردن افکنده ای.

سید رضی بابت آخری گویا تعریضی به خلیفه داشته است.

قادر بالله هم که از چگونگی نظریه او اطلاع یافته در پاسخ گفته است: آری، برخلاف انتظارشریف، ماییم که طوق خلافت را به گردن افکنده ایم.

۱- ابوالحسن یا ابواسحق از دانشوران اواخر قرن چهارم هجری و در آیین صابئیها ثابت قدم بوده و در روزگار عضدالدوله دیلمی میزیسته و تاریخ تاج المأثر را که به تاریخ تاجی هم معروف است در شرح حال خاندان آل بویه نوشته و مورد توجه سید مرتضی و سید رضی هم بوده است و در ۱۲ شوال سال ۳۸۴ ه. ق در گذشته و سید رضی و سید مرتضی قصیده ای در سوک او گفته اند.م.

از روزها قادر بالله مجلسی ترتیب داد و ابواحمد طاهر موسوی و فرزندش ابوالقاسم مرتضی و گروهی از داوران و گواهان و فقیهان را به حضور خواند.

پس از آن که مجلس رسمیت، به خود گرفت، قادر ابیاتی از سید رضی که آغاز آنها با این شعر شروع می شود و پیش از این هم به پاره ای از آن اشاره کردیم ایراد کرد:

مامقامی علی الهوان و عندی

مقول ص ارم و أنف حمی

سپس خطاب به ابواحمد طاهر، پدر سید رضی گفت: از فرزندت بپرس از هنگامی که با ما رابطه دارد چه ناراحتی و ذلتی احساس کرده و از ما، چه ستمی به وی رسیده و در خلافت ما، چگونه خواری در خود احساس نموده که خلاف آنها را از خلیفه مصر مشاهده نکرده است.

قادر بالله به دنبال اظهار بی توقعی به خدمتهایی که به سید رضی نموده اشاره کرده و گفت: چگونه از ما اظهار ناراحتی و ذلت می کند، حال آن که سمت نقابت و تولیت دیوان مظالم را به عهده او واگذار کردیم و منصب جانشینی خویش را در مکه و مدینه در دست او در آوردیم و مقام امیر الحاجی را به وی تفویض کردیم.

سید رضی انکار کرد که شعر مزبور از سروده های او باشد.

در پی انکار وی، خلیفه از او درخواست کرد تا از انساب خلفای مصری نکوهش کند.

سید رضی از هجای آنان خودداری کرد.

خلیفه هم متقابلاً، سیدرضی را از سمت نقابت خلع کرد و محمد بن عمر النهر شاسبی را به سمت نقابت برگزید.

مؤلف گوید: پیش آمد مزبور را در جای دیگر بیشتر از آن یافته ام.

از شیخ علی در رساله الخراجیه نوشته است سی ولایت در اختیار سید رضی بود.

یکی از علما گفته است: سید رضی، نخست در خانه اش دفن شد. پس از مدتی،

جنازه او را به حایر شریف حضرت سیدالشهدا علیه السلام برده و در کنار پدر و برادرش سید مرتضی (ره) دفن کردند.

مؤلف گوید: ممکن است اشتباهی برای این عالم، اتفاق افتاده است؛ زیرا سید مرتضی پس از سیدرضی در گذشته و علاوه بر این، شهرت همگانی ندارد که جنازه

سید رضی را به کربلای معلی انتقال داده باشند (۱)

از تفسیر حقائق التأویل که از تألیفات سید رضی است به دست می آید که سید رضی (ره) علم نحو را از ابوعلی فارسی هم فراگرفته است و از وی در این کتاب نام می برد و او را به استادی می ستاید و کمال بزرگداشت را از او می نماید.

شیخ قطب الدین محمد بن حسین بن ابی الحسین قزوینی

منتجب الدین او را فقیه باصلاحیتی معرفی کرده است.

مؤلف گوید: قطب الدین، دو برادر فاضل به نام شیخ جلال الدین محمد و شیخ جمال الدین مسعود فرزندان حسین بن ابی الحسین داشته است و پس از این به نام ایشان اشاره خواهد شد و پدرشان هم از دانشوران روزگار خود بوده و ترجمه حالش پیش از این گذشته است.

شیخ محمد بن حسین بن احمد بن طحال

منتجب الدین اظهار داشته وی فقیه باصلاحیتی بوده است .

مؤلف گوید: این شخص همان شیخ محمد بن طحال مقدادی حائری است که در آینده به نام او اشاره خواهد شد.

ص: ۱۵۲

۱- عمده الطالب، ص ۲۱۰ می نویسد: پس از آن که سید رضی (ره) در گذشت، نخست جنازه او را در خانه اش دفن کردند. سپس آن را به کربلا برده و در کنار پدرش دفن کردند و قبر او آشکارا و معروف است. مرحوم شیخ محمد سماوی در صفحه ۶۵ مجالی اللطف به همین مناسبت در تاریخ او گفته است و نجله الرضی من قد عرفا بالعز والابافاق الخلفا قضی ببغداد و فی الکرخ قبر و نقلوه بعد أرخ (قد اقر) تاریخ او را ۴۰۵ ه. ق یاد کرده است. در روضات راجع به چگونگی مدفن او مطالبی ایراد شده است - م.

منتجب الدین می نویسد: وی فاضل شایسته ای بوده است.

مؤلف گوید: بزودی به ترجمه حال برادرش شیخ اجل زین الدین مسافر بن حسین اشاره خواهیم کرد.

شیخ محمد بن حسین حر عاملی مشغری

جد پدری مؤلف امل الآمل است.

وی فاضلی دانشور و عالمی فقیه و جلیل القدر و عالی مقام بوده است. در علوم شرعی از همه معاصرانش برتر بوده و پدرش شیخ محمد بن محمد حر در علوم عقلی بر همه معاصرانش برتری داشته است.

شهید ثانی، دختر شیخ محمد را به همسری خود در آورد و او مراتب علمی را از شهید فراگرفت و از او به طوری که ابن عودی در ذیل شاگردان شهید یاد کرده به اخذ اجازه نایل آمده است. (۱)

ص: ۱۵۳

۱- در رساله ابن عودی منضم به الدر المنثور، ج ۲، ص ۱۹۱ ذیل اصحاب شهید می نویسد: از اصحاب اوست شیخ جلیل عالم فاضل شیخ محمد بن شیخ محمد حر ابقاه الله تعالی پدرزن شهید که در روزگار زندگی شهید در مشغرفات یافته است. شیخ محمد، نخستین دانشوری است که به اجتهاد شهید اقرار کرده و از مخلصان او به شمار است و کتابهای چندی را نزد او خوانده و شرایع دینی را از او فراگرفته و به اجازه عامه از او نایل آمده و نسبت به او خصوصیت و محبت صادق و علاقه تام و تمامی نشان داده است. امل الآمل، ج ۱، ص ۱۵۴ طبع جدید می نویسد: به خط وی چنین دیدم از طریق اهل بیت علیهم السلام نقل شده است: کسی که تصمیم دارد رقعہ حاجتی برای کسی بنویسد، پیش از آن که به نوشتن حاجت خود پردازد، با قلم بدون مرکب این دعا را در آغاز آن نامه بنگارد: بسم الله الرحمن الرحيم ان الله وعد الصابرين المخرج مما يكرهون والرزق من حيث لا يحتسبون، جعلنا الله و اياكم من الذين الاخوف عليهم ولا هم يحزنون. سپس به عرض حاجت خود پردازد خدای متعال حاجت او را روا می سازد. م.

شیخ محمد بن حسین بن حسن بن ابراهیم بن علی بن عبدالعالی عاملی میسی

فاضلی عالم و محقق باصلاحیت و عابد و از معاصران است و تا حال حاضر در کربلای معلی زیست دارد.

سید محمد بن حسین بن حسن موسوی عاملی کرکی

برادر میرزا حبیب الله پیش یاد شده است. وی عالمی فاضل و بزرگواری فقیه و ساکن در اصفهان بوده است.

ادیب محمد بن حسین دیناری آبی

منتجب الدین گوید: وی از فضلا و دانشوران است کتاب المنتخب و کتاب ندبه الوالد علی الولد از تألیفات اوست.

این کتاب را دیده ام و بر خود او قرائت کرده و از او روایت می کنم.

سید محمد بن حسین حسینی سبعی احسائی

از علما و فضلا و معاصران است و کتابی در حدیث تألیف کرده است.

شیخ پاکدامن ابو جعفر محمد بن حسین شوهانی

منتجب الدین گفته: وی در مشهد مقدس می زیسته و از فقها و از افراد باصلاحیت و مورد وثوق بوده است.

مؤلف گوید: پیش از این به نام شیخ محمد بن حسن شوهانی که استاد ابن شهر آشوب بوده اشاره شد و به حق می توانم بگویم این شخص و عالم یاد شده یکی هستند.

قاضی شرف الدین ابوالفضل محمد بن حسین بن عبدالجبار طوسی

در کاشان می زیسته و منتجب الدین می گوید: وی از فضلا و فقها باصلاحیت های تفسیر همراه با حبل المتین به طبع رسیده تا آخر سوره حمد است و قسمتی هم به طور خلاصه در تفسیر سوره حمد به انضمام مفتاح الفلاح طبع شده است.

مورد وثوق بوده است .

شیخ جلیل بهاء الدین محمد بن حسین بن عبدالصمد حارثی عاملی جبعی

منسوب به حارث همدانی است که از اصحاب خاص حضرت مولی علی علیه السلام می باشد.

شیخ بهائی (ره) از فقها و علما و فضلا و محققان و مدققان به شمار می آید و دانشوری بزرگوار و عالیمقام است و تألیفاتی پسندیده همراه با عبارات گزیده دارد و از همه گونه خوبیها برخوردار گردیده است و بالاخره در این صفات به پایه ای نایل آمده که احتیاجی به یاد آوری ندارد و فضیلت‌های او بیشتر از آن است که به شمارش در آید.

شیخ بهائی از استادی ویژه ای برخوردار بوده و تبحری بسزا داشت.

کامل و سرایندهای ادیب و منشی و مورد اعتماد همگان بود و در روزگار خودش در فقه و حدیث و معانی و بیان و ریاضی و فنون دیگر همتایی نداشت.

تألیفات شیخ بهائی فراوان است؛ از آن جمله است کتاب الحبل المتین فی احکام احکام الدین، در این کتاب به گردآوری حدیثهای صحیح و حسن و موثق پرداخته و آنها را با توضیحات بالطافتی شرح کرده و کتاب طهارت و صلاه آن به آخر رسیده و مابقی کتابهای آن نانویس مانده و در همین بخش تألیف شده و هزار و اندی حدیث را برای اثبات منظور خویش ایراد نموده است.

و دیگری مشرق الشمسین و اکسیر السعادتین.

در این کتاب، آیات احکام را گرد آورده و به شرح آنها پرداخته و در ضمن به نقل احادیث صحاح اقدام کرده و به شرح آنها اشاره نموده و تنها کتاب طهارت آن به اتمام رسیده و نزدیک چهارصد حدیث در آن گرد آورده است. (۱)

دیگری کتاب العروه الوثقی در تفسیر قرآن که تنها تفسیر سوره فاتحه اش به اتمام رسیده است. (۲) دیگری الحدیقه الهلالیه در

ص: ۱۵۵

۱- این کتاب همراه با حبل المتین و رساله ارثیه و رساله کربیه و عروه الوثقی و وجیزه در درایه به طبع رسیده است - م.

۲- در تعلیقات امل الآمل آمده است: اندکی هم از سوره بقره را شرح کرده است. آنچه از این

شرح دعای هلال(۱)، حاشیه الشرح العضدی علی مختصر الاصول، الزبده فی الاصول، الغزالزبده(۲)، رساله الموارث(۳)، رساله الدرایه(۴)، رساله ذبائح أهل الكتاب و رساله اثنی عشریه رساله بی سابقه ای است که راجع به نماز نگاشته است و رساله الطهاره. این رساله هم بی سابقه بوده است، رساله الزکات، رساله الصوم، رساله حج. این سه رساله هم از تألیفات ویژه اوست و الخلاصه فی الحساب(۵) الکشکول(۶) کتاب بزرگی است، المخلات، الجامع العباسی(۷) در مسائل عملیه که به پارسی تألیف کرده و ناتمام مانده است، الصمدیه در نحو کتاب ارزنده ای است(۸) و التهذیب در نحو، بحر الحساب، توضیح

ص: ۱۵۶

- ۱- در تعلیقات آمده است: شرح دعای مزبور شرح مستقلی نبوده است؛ بلکه بخشی از کتاب حدائق الصالحین است که پس از این نام برده می شود.
- ۲- در تعلیقات می نویسد: این لغز در سال ۱۰۲۱ ه. ق در مشهد مقدس رضوی به خاطر رسید و تاریخ و نام آن لفظ «رضوی» است. مترجم گوید: این ماده تاریخ ۱۰۱۶ ه. ق می باشد.
- ۳- در تعلیقات می نویسد: ظاهر رساله موارث از اجزای کتاب جبل المتین بوده که پیش از آن که در اصل کتاب جبل المتین به بحث از موارث پردازد، آن را تألیف کرده است.
- ۴- همان رساله وجیزه است که همراه با جبل المتین و درایه شهید و مجزا هم به طبع رسیده است.
- ۵- خلاصه الحساب از تألیفات معروف شیخ بهائی است که بارها به طبع رسیده و مدتها جزو کتابهای درسی بوده است و عده ای از شاگردان شیخ و دیگران بر آن شرحها و حواشی نوشته اند - م.
- ۶- کتاب کشکول پس از مخلات که آن هم مشتمل بر متفرقات است و به فارسی هم به نام توبره) ترجمه شده است، تألیف شده و این جانب تمام آن را به پارسی ترجمه کرده ام و چند بار هم بحمدالله به طبع رسیده است . م.
- ۷- در تعلیقات أمل الآمل می نویسد: این کتاب تا آخر کتاب حج و عمره به پایان رسیده و کتاب را برای شاه عباس تألیف کرده و باقی مانده آن را شاگردش ملا نظام الدین قرشی ساوجی به اتمام رسانیده است.
- ۸- صمدیه را برای برادرش شیخ عبدالصمد تألیف کرده و از کتابهای درسی است و سید علیخان مدنی دو شرح برای آن نوشته است.

المقاصد فيما اتفق في أيام السنه، حاشيه الفقيه (۱)، جواب مسائل الشيخ صالح الجزائري که پاسخ بیست و دو سؤالی است که شیخ جزائری از شیخ بهائی نموده است، جواب ثلاث مسائل اخر عجيبه ، جواب المسائل المدنیات ، شرح الفرائض النصیریه للمحقق الطوسی که ناتمام مانده است. و رساله فی نسبه اعظم الجبال الی قطر الارض، تفسیری به نام عین الحیاه ، تشریح الافلاک، رساله الکر (۲) و رساله عربی در اسطرلاب به نام الصحیفه، رساله فارسی در اسطرلاب به نام التحفه الحاتمیه (۳) و شرح صحیفه سجادیه به نام حدائق الصالحین، حاشیه بیضاوی که ناتمام مانده "، حاشیه مطول که ناتمام مانده (۴)، شرح الأربعین حدیثا، رساله القبله ، کتاب سوانح الحجاز که پیش آمدهای سفر حجاز را در آن کتاب به پارسی سروده است. و مفتاح الفلاح (۵)، حواشی الکشاف، حاشیه الخلاصه در رجال، حاشیه الاثنی عشریه شیخ حسن صاحب معالم، حاشیه القواعد الشهیدیه و رساله القصر و التخییر فی السفر، رساله ان انوار سائر الکواکب مستفاده من الشمس ، رساله حل اشکالی عطارد و القمر، رساله احکام سجود التلاوه ، رساله استحباب السوره و وجوبها، شرح

ص: ۱۵۷

- ۱- در تعلیقات می نویسد: نزدیک به سه جزو است و کتاب طهارت آن ناتمام مانده است.
- ۲- در تعلیقات أمل الآمل می نویسد: ممکن است شیخ بهائی دو رساله در کر تألیف کرده باشد؛ یکی به سبک رساله اثنی عشریه خودش و دیگری به سبک دیگر و نیز به طوری که به یاد داریم، رساله سومی هم در کر داشته باشد.
- ۳- رساله تحفه حاتمیه را که در اسطرلاب است برای میرزا حاتم بیگ اعتمادالدوله اردوبادی وزیر شاه عباس که سال ۱۰۹۰ ه. ق در گذشته تألیف کرده است . م.
- ۴- در تعلیقات أمل الآمل می نویسد: از حواشی مزبور به دست می آید که شرح دیگری برای تفسیر بیضاوی نوشته و ناتمام مانده و حواشی مزبور تا بخشی از سوره بقره بوده است و علاوه بر آن حواشی دیگری تا آخر کتاب بیضاوی دارد که من آن را به خط یکی از شاگردانش دیده ام. این حاشیه در کتابخانه استان قدس رضوی موجود می باشد.
- ۵- کتاب مفتاح الفلاح در ادعیه و تعقیبات و همراه با توضیحاتی است که به طبع رسیده و در آخر آن بخشی از تفسیر سوره فاتحه ضمیمه شده و مولانا محمدتقی مجلسی راجع به این کتاب، رؤیائی را نقل کرده است . م.

از این کتاب در الحدیقه الهلالیه نام برده است و حواشی الزبده، حواشی تشریح الافلاک، حواشی شرح التذکره و رساله ها و جوابهای سئوالات دیگر که تألیف نموده است.

شیخ بهائی سروده های پسندیده فراوانی به تازی و پارسی دارد (۲) که توسط خود شیخ گرد نیامده، لیکن فرزندم محمدرضا حر، سروده های او را گردآوری کرده و دیوان ارزنده ای تشکیل داده است. ری

ص: ۱۵۸

۱- در تعلیقات أمل الآمل می نویسد: مراد از شرح الرومی شرح قاضی زاده رومی است که بر ملخص فخر رازی نوشته است و من کتاب مزبور را دیده ام؛ لیکن حاشیه بر آن، شرح است نه آن که شرح مستقلی بر شرح رومی باشد. م.

۲- شیخ بهائی که در همگی فنون معمول روزگارش استاد بوده و همگان به مهارت عمومی او اعتراف کرده اند، در سرایندگی هم مقامی عالی داشته و پا به پای بزرگان از سرایندگان قدم بر می داشته و تخلص (بهائی) داشته و سه مثنوی و چندین غزل و رباعی در کشکول خود و کتابهای دیگر از وی به یادگار است و مثنوی نان و حلوا و شیر و شکر اور معروف است. مرحوم سعید نفیسی در رساله (شرح حال شیخ بهائی) می نویسد تا بحال ۲۵۵۳ بیت از اشعار شیخ بهائی به دست ما رسیده است. از غزلیات اوست: آنان که شمع آرزو در بزم عشق افروختند از تلخی جان کندنم از عاشقی واسوختند دی مفتیان شهر را تعلیم کردم مسأله و امروز اهل میکده رندی ز من آموختند چون رشته ایمان من بگسسته دیدند اهل کفر یک رشته از زنار خود در خرقة من دوختند یارب چه فرخ طالع اند آنان که در بازار عشق دردی خریدند و غم دنیا و دین بفروختند در گوش اهل مدرسه یارب بهائی شب چه گفت کامروز آن بیچارگان اوراق خود را سوختند رباعی فرخنده شبی بود که آن دلبر مست آمد ز پی غارت دل تیغ به دست غارت زده ام دید و خجل گشت دمی با من ز پی رفع خجالت بنشست ایضا و در میکده دوش زاهدی دیدم مست تسبیح بگردن و صراحی بر دست گفتم ز چه در میکده جا کردی گفت از میکده هم به سوی حق راهی هست ایضا ای چرخ تو با مردم نادان باری هر لحظه بر اهل فضل غم میباری پیوسته از تو بر دل من بار غمی است گویا که ز اهل دانشم پنداری

سید علی بن میرزا احمد (سید علی خان کبیر شارح صحیفه) در کتاب سلافه العصر فی محاسن اعیان العصر در مقام ستایش از او گفته است: وی پرچم برافراخته دانشمندان و سید دانشوران اسلام و دریای دانشی بوده که امواج فضایل آن متلاطم است و بزرگ اندیشی است که فضیلت او همگان را به خود متوجه نموده کوه معارفی است که سرسختانه در برابر هر بادی پایدار مانده و فرسخها فضای دانش را فراگرفته است.

بر اسب راهواری از دانش برنشسته که هیچ اسب راهواری به گرد آن نمی رسد و ماه شب چهارده ای است که هیچگاه در محاق قرار نمی گیرد و چله ای است که خواهندگان از هر کجا که باشد پهلوی شتران را بشدت می کوبند تا برای فراگیری دانش به جانب وی کوچ نمایند و قبله ای است که دلها به فطرت خویش سر تعظیم به سوی او فرود می آورند.

او دانای بشر و مجدد شیعه در آغاز قرن یازدهم است.

ریاست مذهب و ملت به وی منتهی گردیده و پنه برهان و ادله به کف با کفایت او شیده شده فنون علوم را به اجماع جمع کرده و صنوف دانش را در برابر گوشها و چشمهای حیرت زده گرد آورده است. از هر فنی بهره ها برده و از هر نهری سیراب گردیده در گفتار بر همگان مقدم است و سخن در راستای حقیقت ایراد نماید و دهان به لاطائل نگشاید.

در میان گذشتگان و معاصران همتایی ندارد، چون ملت محمدی که ختم ادیان است و از دیگر آئینها برتر، با آن که در این قرن به وجود آمده بر همگان افسر است.

و کل وصف قلت فی غیره

فإنه تجربه الخاطر

- ستایشی که از دیگران کرده در برابر خاطراتی است که از آنها داشته ام لیکن آنچه در حق شیخ گفته ام، موافق با حقیقت است که بر قلم جاری گردیده است.

شیخ بهائی در هنگام غروب آفتاب روز چهارشنبه سه روز مانده از ماه ذیحجه در

سال ۹۵۳ ه. ق در شهر بعلبک متولد شد. (۱) در خردسالی همراه پدرش به ایران آمده و در آن سرزمین تحت نظر پدر و دیگر اکابر آن روزگار به مراتب عالیه دانش نایل شده و همگان به موقعیت او اعتراف کرده اند.

پس از آن که مبانی علمی و مبادی فقهاتی را بیشتر از آن چه در انتظار معاصران بوده پیمود، به سمت شیخ الاسلامی منصوب گردید و امور شریعت مطهره علی صاحبها الصلوه و السلام به او تفویض گردید. مدتی نیاید که شیخ بهائی به فقر و سیاحت توجه کرد و نسیم انزوا از منصب و مقام از سوی حقیقت وزید و راه طریقت را پیش گرفت و ترک مال و منصب گفت و آنچه متناسب باطن و حالش بود از برای خویش برگزید و عازم زیارت بیت الله و زیارت قبر پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و اهل بیت گرامی اش علیهم افضل الصلوه و التحیه و السلام گردید.

سی سال از عمر خویش را به سیاحت گذراند و از خوبی دنیا و خوشی آخرت برخوردار شد. (۲) در این مدت، با بسیاری از ارباب فضل و حال، ملاقات کرد و از مصاحبت ایشان به آن اندازه که نسبت به دیگران محال می نماید بهره کافی برد.

سپس به ایران بازگشت و باران دانش از ابر کمال او زمین دلها را سبز و خرم ساخت و به تألیف و تصنیف پرداخت و تحقیقات او آویزه گوشها گردید.

سید پس از آن چه نقل کردیم در ضمن فقرات بسیاری از وی ثنا گفته و اظهار داشته است که وی در سال ۱۰۳۱ ه. ق بدرود حیات گفت (۳)، از بعضی از استادان .

ص: ۱۶۰

۱- در روز و ماه ولادت شیخ و محل ولادت او اختلاف کرده اند؛ چنان که بعضی روز ولادتش را پنجشنبه و بسیاری چهارشنبه و ماه ولادتش را بسیاری ذیحجه و برخی محرم نوشته اند. محل ولادتش را بسیاری بعلبک و برخی عربستان و ابوالمعالی طالوی شهر قزوین گفته است. از همه اقوال مختلفه قول سید علی خان که در بالا آمده است به صحت نزدیکتر است؛ زیرا وی نزدیکترین فرد به زمان او و آگاهترین شخص به احوالش می باشد. م.

۲- سعید نفیسی در رساله احوال شیخ بهائی ذیل مراحل زندگی ص ۳۱ راجع به سفرهای سی ساله شیخ بهائی تحقیقاتی کرده که قابل توجه است - م.

۳- سلافه العصر ص ۲۸ می نویسد: شیخ بهائی دوازده روز از شوال گذشته در سال ۱۰۳۱ هجری در اصفهان وفات یافت و جنازه او را پیش از دفن به مشهد مقدس بردند و در خانه خودش که نزدیک به پایین پای مبارک بود، دفن کردند. مؤلف عالم آرا، ج ۳۱، ص ۹۶۷ می نویسد: پس از آن که شیخ بهائی آوازی از مقبره نزدیک بابا رکن الدین شنید، انزوا اختیار کرد و بالاخره در ۴ شوال سال ۱۰۳۰ ه. ق بیمار شد و پس از هفت روز بیماری روز هشتم که مصادف با روز سه شنبه ۱۲ شوال آن سال بود درگذشت و در میدان نقش جهان که جمعیت از حد گذشته بود بر جنازه او نماز گذاردند و طبق وصیتی که کرده بود جنازه او را به مشهد مقدس رضوی انتقال داده و در خانه ای که نزدیک پایین پای مبارک بود و در آن اوقات که افتخار مجاورت را داشت و تدریس می کرد در آن جا اقامت می گزید، دفن کردند (رضوان الله تعالی علیه) - م.

شنیدیم شیخ بهائی سال ۱۰۳۵ ه. ق در گذشته و بخشی از تألیفات پیشین او را یادآوری کرده اند.

پیش از این، ذیل شرح حال شیخ ابراهیم بن ابراهیم عاملی، ابیات چندی را که در سوک شیخ بهایی گفته است ایراد کردیم.

سید مصطفی در نقدالرجال می نویسد: وی بزرگواری صاحب جاه و عالی مقام بود و حافظه ای فوق العاده داشت.

در کثرت علوم و فضیلت بسیار و علو مقام و اطلاع از فنون اسلام، دانشوری را به مرتبه او نیافته ام و او از نظر اطلاع از فنون متفرقه مانند شخص واحدی بود که در یک فن بخصوص کمال تبحر را داشته باشد و کتابهای ارزنده ای دارد.

شیخ بهائی ابیاتی چند در سوک پدرش سروده که پیش از این آنها را نقل کردیم و از سروده های او چکامه ای است در مدح حضرت ولی عصر (عج) که بخشی از آن را می آوریم (۱):

خليفة رب العالمين و ظله

على ساكنى الغبراء من كل ديار

إمام هدى لا ذالزمان بظله

و ألقى إليه الدهر مقود خوار م.

ص: ۱۶۱

۱- این چکامه که مشتمل بر ۶۳ بیت می باشد به نام «وسيله الفوز و الأمان فى مدح صاحب الزمان» موسوم و همگی آن در کَشکول خود شیخ ثبت شده و همین قصیده را شیخ احمد منینی شرح کرده و در آخر کتاب کَشکول طبع بولاق به طبع رسیده به نام منن الرحمن و همین قصیده را مرحوم شیخ جعفر نقدی متوفی ۱۳۷۰ ه که از دانشمندان عصر حاضر است شرح مفصلی نموده و به طبع رسانده است . م.

علوم الوری فی جنب أبحر علمه

کرفه کف أو کغمسه منقار

إمام الوری طود النهی منبع الهدی

و صاحب سر الله فی هذه الدار

و منه العقول العشر تبغی کمالها

ولیس علیها فی التعلم من عار

- امام زمان، خلیفه پروردگار جهان و سایه بلند پایه ای است که بر سر ساکنان زمین از هر طبقه که باشند افکنده شده است.

- پیشوای هدایتی است که روزگار به سایه او پناهنده شده است و مردم روزگار، افسار اسب ناتوان روزگار را در اختیار او در آورده اند.

- دانشهای مردمان در برابر دریاهای دانش او مانند آن است که کسی در کنار دریا قرار بگیرد و بخواهد با کفی از آب پهناور و بی اندازه آن سیراب گردد و یا مانند پرنده ای است که بخواهد نوک خود را در آب فرو ببرد.

□ امام زمان در این روزگار، پیشوای مردمان و کوه سر به آسمان کشیده خرد و سرچشمه هدایت و صاحب سر خدا است.

- بزرگ آفریده ای است که عقلهای دهگانه، کمال خود را از او به دست می آورند و در فراگیری از حضرت او هیچ گونه ننگی در خود احساس نمی نمایند و در ضمن چکامه دیگری در مدح آن حضرت (عج) معروض داشته است:

صاحب العصر الإمام المنتظر

من بما یأباه لایجری القدر حجه

الله علی کل البشر خیر أهل الأرض فی کل الخصال شمس أوج المجد مصباح الظلام صفوه الرحمن من بین الانام الإمام بن الإمام بن الإمام قطب أفلاک المعالی و الکمال ذو اقتدار آن یثأ قلب الطباع صیر الإظلام طبعاً للشعاع و ارتدی الإمكان رد الامتناع قدره موهوبه من ذی الجلال

□ حضرت ولی عصر یا امام منتظر عجل الله تعالی فرجه، بزرگ آفریده ای است که

اگر به امر حضرت پروردگار، اراده فرماید. چرخ مقدرات از حرکت باز می ماند.

- آری، او حجت بالغه الهی بر همگی افراد بشر است و در تمامی خویهای

پسندیده بهترین مردم روی زمین است.

ص: ۱۶۲

□ خورشید تابانی است که در والاترین اوج بزرگواری قرار گرفته و چراغ تاریکیها و برگزیده خدای بخشنده است از میان مردمان.

□ امام است و فرزند امام و فرزند فرزند امام و قطب فلکهای مراتب علو و کمال است.

- صاحب اقتداری است که اگر بخواهد ماهیات عالم را منقلب می سازد و به تاریکیهای طبیعت روشنایی کرم می فرماید.

- و بر اندام امکان لباس امتناع می پوشاند. آری، این توانایی را خدا به او کرامت فرموده است.

از اوست(۱):

فی یثرب و الغری و الزوراء

فی طوس و کربلا و سامراء

الی أربعه وعشره هم ثقتی

فی الحشر و هم حصنی من أعدائی

- در سرزمین مدینه و نجف و بغداد و طوس (مشهد) و کربلا و سامرا.

- چهارده نور پاک وجود دارند که در روز قیامت پناهگاه من می باشند و ایشان اند

که مرا از آتش کینه دشمنان نگهداری می فرمایند.

این دو بیت بدون نقطه از اوست:

و اها لصد وصالکم علله

و عدلکم و صدکم علله

کم حصل صدکم و ما أمله

کم أمل و صلکم و ما حصله

- وصال شما برای ما دست نمی دهد و نرسیدن شما مانع از آن است که به عهد خود وفا کنید. چه بسیار اتفاق افتاده است که بر خلاف آرزوی من عاملی مانع از دسترسی به شما گردیده است.

و چه بسیار آرزومند بوده ام به شما دسترسی پیدا کنم و به آرزو نرسیده ام.

۱- در تواریخ شرح حال از این گونه شعر که شیخ مبرور سروده است به عنوان دو بیتی یاد کرده اند و مراد از آن همان رباعی مصطلح است که در میان سرایندگان پارسیگو معمول است و بر وزن لاحول و لاقوه الا بالله) می آید - م.

از دوبیتیها و رباعیات اوست:

إن جئت أقص قصه الشوق إليك

إن جئت إلى طوس فبالله عليك

قبل عنى ضريح مولای و قل

قدمات بهائك بالشوق إليك

- هنگامی که به ملاقات تو رسیدم، قصه اشتیاقم را برای تو بیان خواهم کرد و هرگاه عازم طوس شدی به حقی که خدای متعال بر تو دارد.

- از سوی من ضريح مقدس مولایم حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام را ببوس و معروض بدار که بهائی از اشتیاقی که به حضرت شما داشت جان تسلیم کرد.

در مقام مناجات گفته است:

یارب انی مذنب خاطئ

مقصر فی صالحات القرب

و لیس لی من عمل صالح

أرجوه فی الحشر لدفع الكرب

غیر اعتقادی حب خیر الوری

و آله، و المرء مع من أحب

- پروردگارا بنده ای هستم گناهکار و خطاکار و کوتاهی کننده در کارهای شایسته ای که موجبات تقرب به تو را ایجاد می نماید.

- عمل شایسته ای ندارم که آرزومند باشم در روز قیامت از هر گونه ناراحتی مرا در پناه خودت نگهداری فرمایی.

آری تنها عمل شایسته ام از محبت محمد و آل محمد است که وسیله نجات من می باشد و به یقین میدانم، آدمی با کسی که دوستدار اوست، محشور می شود.

شیخ مبرور، چکامه ای در مدح شیخ محمد بن شیخ محمد حر که از شاگردانش بوده و پس از این به شرح حالش اشاره می شود، سروده از آن جمله است:

فولت و قدبل الندی شمله لها

كما بل كف الحر فی الفاقه الندی

کریم إذا ما جئته یوم حاجه

فلا مانعا یلفی و لا قائلا غدا

بریک بهاء فی ذکاء و عفه

بها نال أعلى رتبه العز مفردا

توحد فی حوز المکارم و العلی

لذا صار نظمی فی معالیه أوحدا

الیهتک یابن الحر نظم مرصع

بجوهر لفظ فی مدیحک نضدا

و لا برحت أزهار فضلک تجتنی

ولا زلت مفضالا مطاعا مسددا

محمد بن حسین، بهاء الدین عاملی

ص: ۱۶۴

- در حالی باز گردید که باران روپوش جامه اش را تر کرده بود، آن چنان که در هنگام ناداری کف باکفایت انسان آزاد تهیدست را تر می کند.

- ممدوح من شخص باکرامتی است که هرگاه در هنگام نیاز مندی به حضور او بار پیدا کنی با مانعی برخورد نمی کنی و کسی را نمی بینی که بگوید برای عرض حاجت فردا به این جا بیا.

- آری، اوست که روشنی آفتاب ایجاد می نماید و هم اوست که از کمال پاکدامنی برخوردار می باشد و بثنهایی و با اتکا به نفس به عالیترین مراتب عزت نایل آمده است.

- در کلیه خوبیها و مراتب عالیه، یکتا و بی نظیر است و به همین مناسبت هم، سروده من که در مدح اوست، بی همتا و بی نظیر می باشد.

- ای فرزند حر با شعر من که به گوهر مدیح تو آراسته گردیده است شعر زرینی است که به مبارک باد تو آمده است.

- آرزومندم همواره دلها از شکوفه های فضیلت تو برخوردار گردد و پیوسته در فضل و کمال، موفق و مطاع مردمان باشی.

و در ضمن چکامه دیگری در مدح او گفته است:

محمد الحر ذاک الذی

حوی کل فضل بأصل أصیل

ومدحی و إن قل فی لفظه

ولکنه لیس معنی قلیل

- محمد حر آن کسی است که با گوهر ثابتی که دارد همه فضیلتها را دارا می باشد.

- ستایشی که از او به جای می آورد اگر چه با الفاظ اندکی آمده است، لیکن معنی و

حقیقتی که در آن نهفته می باشد، اندک نخواهد بود.

و مؤلف گوید:

بهاء الدین محمد بن حسین بن عبدالصمد بن شمس الدین محمد بن علی جباعی بن حسین حارثی

بهاء الدین در روزگار شاه تهماسب صفوی و شاه پس از او، همراه پدرش به ایران آمد و دوران ترقی او مصادف با روزگار

شاه عباس اول بود و در همان

زمان هم به منصب شیخ الاسلامی اصفهان برگزیده شد.

سپس از این منصب استعفا داد و به درخواست شاه عباس به اقامه نماز جمعه و جماعت مشغول شد.

شیخ بهائی فرزند پسر نداشت و تنها دختری به جای گذارد که در روزگار ما نواده دختری او وجود دارد.

همسر شیخ بهائی، دختر شیخ علی منشار است که زنی خردمند و بافضیلت بود و شنیدم که پس از رحلت شیخ بهائی زنده بود و زنها به محضرش حاضر می شدند و از مراتب کمال او بهره می بردند.

پدر و جد و جد پدری اش همگان از فضلا و دانشمندان بوده اند و پیش از این به ترجمه احوالشان اشاره کردیم.

پدرش به شیخ مبرور و برادرش عبدالصمد اجازه داده و اجازه مزبور را بر پشت اجازه شیخ زین الدین (شهید ثانی ره) که برای خود او نوشته مرقوم داشته است. خلاصه اجازه مزبور این است:

خدا را آن چنان که شایسته جناب اوست، سپاس می گذاریم و بر محمد (صلی الله علیه و آله) و خاندان او درود می فرستیم. اما بعد به فرزندم بهاء الدین محمد و فرزند دیگرم ابوتراب عبدالصمد، که خدای متعال نگهدار هر دو باشد، بعد از آن که فرزند اکبرم، بخش مهمی از علوم عقلیه و نقلیه را قرائت کرد، اجازه دادم تا همه طرقی را که در این اجازه اجازه شهید) آمده روایت کنند و همچنین به ایشان اجازه دادم تا همه روایتهایی را که از طرق عامه و خاصه در اختیار من در آمده است و کلیه نظم و نثری را که خود تألیف کرده و به نظم در آورده ام روایت نمایند؛ مشروط بر آن که احتیاط در روایت را نادیده نگیرند و به شرایط مقرر در نزد اهل روایت و درایت عمل نمایند و از خدا می خواهم آنان را به آرزویشان نایل گرداند و وضع دنیا و آخرت ایشان را اصلاح فرماید که او بخشنده و کریم است. مضمون این اجازه را پدر خطاکار و گناهکار نیازمند به رحمت خدای بی نیاز ایشان حسین بن عبدالصمد جبائی و فقه الله لمراضیه و جعل مستقبله خیرا من ماضیه به زبان خویش بیان کرد و به قلم خود نگاشت.

تاریخ این اجازه روز سه شنبه دوم ماه رجب المرجب سال ۹۷۱ ه. ق در مشهد مقدس رضوی علی مشرفه و علی آبائه و ابنائه

مؤلف گوید: شیخ بهائی در یکی از یادداشتهایش نوشته است کتاب کلیات قانون و برخی از کتابهای دیگر را نزد ملا عبدالله یزدی خوانده است.

شیخ بهائی بر کتابهای بسیاری که در علوم متفرقه تألیف گردیده تعلیقاتی نوشته و نیز فواید و یادداشتهای متفرق و پاسخ استفتائات چندی به عربی و فارسی نگاشته که برخی از آنها را به خط خود او دیده ام.

شیخ بهائی بر هر یک از تألیفات خود، حواشی بسیاری تدوین نموده مخصوصاً به برخی از آنها توجه کاملی نشان می داده و حواشی فراوانی بر آنها نوشته که در پاره ای حواشی بیشتر از خود متن بوده است.

از تألیفات او رساله ای است در رد الادله الأربعة عشر علی وجوب قرائت السوره بعد الحمد. سبب تألیف این رساله، آن بود که یکی از معاصرانش رسالهای تدوین کرد مشتمل بر چهارده دلیل و توسط آنها اثبات نمود که واجب است در نماز پس از سوره مبارکه حمد، سوره ای خوانده شود. شیخ که با نظریه وی مخالف بود رساله مزبور را در رد آن رساله نوشته است. من این رساله را در کاشان دیده ام.

از تألیفات اوست رساله ای که در پاسخ پرسش خان احمد خان، سرپرست و حاکم گیلان به طور مختصر مرقوم داشته است و نسخه ای از آن در اختیار من می باشد.

از تألیفات او شرح الفیه ابن مالک است که به فارسی نوشته و من این شرح را در تبریز در نزد حاج مقیم تبریزی دیده ام و به گمانم اشتراک اسمی موجب انتساب شرح مزبور به شیخ می باشد و الا از او نیست.

از تألیفات او حاشیه ای است بر حاشیه مولانا عبدالله یزدی استادش که بر شرح مولانا جلال الدین محمد دوانی بر تهذیب المنطق تفتازانی نوشته است.

و از تألیفات او رساله فارسی است در تحقیق عقاید شیعه در فروع و اصول که مفصلاً و در عین حال.

ص: ۱۶۷

به اختصار مرقوم داشته و در ضمن آن به پرسشهای شاه عباس کبیر پاسخ داده است. (۱)

و از تألیفات او رساله فارسی است مربوط به مسائل گر و مساحت و احکام آن.

این رساله را به خواهش شاه تهماسب صفوی و به نام التحفه تدوین کرده است.

من آن را به خط یکی از فضلالی روزگارش در استرآباد دیده ام و این رساله غیر از رساله الکر است که به عربی و به نام سلطان یاد شده تألیف نموده است.

از تألیفات او رساله ای است در شرح گفتاری که قاضی بیضاوی در تفسیر آیه شریفه فسحقا لاصحاب السعیر ایراد کرده است.

از تألیفات او رساله ای است در نفس و روح که من آن را در بار فروش و جاهای دیگر دیده ام.

از تألیفات او رساله ای است در حل عبارتی که در بحث وضو از القواعد به این الفاظ آمده: ولو كان الاخلال من طهارتين اعداد اربعا و در ضمن خود بر آن رساله حواشی مرقوم داشته است.

دیگری در حال عبارت القواعد که در بحث میاه به این الفاظ مرقوم داشته است الأول فی المطلق و المراد به ما يستحق اطلاق اسم الماء علیه.

از تألیفات او تعلیقاتی است بر رساله اسطرلاب فارسی محقق طوسی و از آنهاست کتاب صحیح بهائی. گویا این کتاب جبل المتین است و از آنهاست رساله مختصری در اثبات وجود صاحب الزمان علیه السلام و من این رساله را در رشت دیده ام.

و از تألیفات او کتاب تأویل الآیات است که آیات قرآن کریم را از آغاز تا آخر به سبکی که نزدیک به سبک صوفیه است تأویل نموده است و کتاب مختصری است و من آن را در کتابخانه آستان مقدس حضرت رضا علیه السلام دیده ام و بر پشت آن نوشته بود: این کتاب، تألیف شیخ بهائی است. «خدا داناست و ممکن است تأویل الآیات همان

ص: ۱۶۸

۱- دو نسخه مترجم از این رساله در فهرست کتابهای آستان قدس رضوی آمده که مترجم یکی از آن دو، ملا ادهم خلخالی است و مترجم دیگر معلوم نیست - م.

تفسیر عین الحیاه باشد که در متن امل الآمل آورده شده است.

و از تألیفات او حاشیه ای است بر القواعد الشهیدیه که ناتمام مانده و من آن را در اردبیل دیده ام.

و دیگر حاشیه ای است بر حاشیه الخطائیه و بنا به آن چه که از یکی از فضلا به خاطر دارم، تعلیقات مزبور، شرحی است که بر حاشیه خطائی نوشته، لیکن به اتمام نرسیده است.

به خط یکی از فضلا دیدم از خط خود شیخ نقل کرده که سال ۹۵۱ ه. ق متولد شده است و همان فاضل اظهار داشته شیخ بهائی در سال ۱۰۳۰ ه. ق در اصفهان وفات یافته و در مشهد مقدس رضوی در خانه خودش واقع در پایین پای ضریح مقدس حضرت رضا علیه السلام مدفون گردیده است و مدت عمرش ۷۹ سال و یا به قولی ۷۶ سال می باشد (۱).

ص: ۱۶۹

۱- در سال وفات شیخ بهائی (ره) اندک اختلافی وجود دارد. از جمله: اقوال نادرست یکی ۹۳۰، ۱۰۲۹، ۱۰۳۲ و ۱۰۴۰ می باشد و قول درست ۱۰۳۰ و ۱۰۳۱ می باشد و قول ۱۰۳۰ به حقیقت نزدیکتر است؛ زیرا این تاریخ مؤلف عالم آرا که در روزگار او بوده و پیش از این هم به آن اشاره شد و محمدقاسم منجم مؤلف تنبیهات می آورد و در باب رجعت مریخ در عقرب می نویسد: در سال ۱۰۳۰ ه. ق مریخ در برج عقرب راجع شد و ستاره مشتری در کمال ضعف بود. به خاطر رسید که شخص سرشناسی از علما از دنیا می رود و نظر به این که در این روزگار دانشمندی را به پایه شیخ بهائی نشان نداشتیم، یقین کردم که شیخ بهائی رحلت خواهد کرد و چنان شد که پنداشتم پس از پنج ماه که از این قضیه گذشت، شیخ بهائی بیمار شد و به فاصله یک هفته در گذشت و از کسانی که به وفات وی در این سال اشاره کرده است، مولانا محمدتقی مجلسی است. در روضه المتقین، ج ۱۴، ص ۴۳۵ می نویسد: شیخ بهائی در ماه شوال سال ۱۰۳۰ ه. ق در اصفهان در گذشت تا آنجا که می نویسد: شش ماه پیش از وفاتش صدایی از قبر بابا رکن الدین به گوشش رسید و من و جمعی همراه او بودیم و من نزدیکتر از دیگران به او بودم. خطاب به ما گفت: آیا صدایی را که من شنیدم، شما هم شنیدید؟ اظهار بی اطلاعی کردیم. شیخ گریست و بالأخره گفت: مرا برای آمادگی به مرگ دعوت کردند و تقریباً پس از شش ماه که از این قضیه گذشت وفات یافت و من همگی طلاب و فضلا و مردم دیگر که نزدیک به پنجاه هزار تن بودند، بر جنازه او نماز گذاردیم. پس از درگذشت شیخ چکامه ها و ماده تاریخها در فوت او سروده شد؛ از جمله میرزا ابوطالب اعتمادالدوله گفته است: رفت چون شیخ ز دار فانی گشت ایوان جنانش مأوای دوستی جست ز من تاریخش گفتمش (شیخ بهاء الدین وای) ملک حمزه سیستانی گفته است: ای فلک از توسؤالی دارم فضل را مرتبه و آیین کو گوهر دانش و فرهنگ چه شد زبده گوهر ماء و طین کو خردم گفت که تا چند زنی دم بیهوده که آن و این کو یک سخن گویم و جانم سوزد بی بها (شیخ بهاء الدین) کو دیگری گفته است: بهاء الدین محمد شدمه شوال از عالم) و از ظاهر ماده تاریخهای مزبور و امثال آنها پیداست که اختلاف در نقل اقوال به سبب همین گونه ماده تاریخها بوده است. باری، مقام و موقعیت شیخ مبرور والاتر از آن است که در صفحات معدودی به شرح حال او بسنده شود. این است که برخی از دانشمندان، رساله مجزایی در گزارش زندگی او تدوین نموده اند؛ از جمله مظفر الدین علی شاگرد خود شیخ بهائی و ابوالمعالی کرباسی و سعید نفیسی محقق معاصر ما رساله ای به نام (احوال و اشعار فارسی شیخ

بهائی) که به طبع هم رسیده است و دیگر شیخ اجازه ما مرحوم معلم حبیب آبادی اصفهانی (ره) رساله ای به نام (رشحات سمائی) در زندگی او تألیف کرده است. پیش از این مرقوم شد شیخ بهائی مدتی از زندگی خود را به مسافرت برگزار کرده و با بزرگانی از طبقات شریعت و طریقت ملاقات کرده و در بیت المقدس به تدریس اشتغال ورزیده است. ابن ابو اللطف که از ورود او اطلاع یافت، بالاخره در بخشی از علم هیئت و هندسه از محضر او بهره مند گردید. در دمشق با حافظ حسین کربلائی مؤلف (روضات الجنات) ملاقات کرد و در همان جا با حسن بورینی که از علمای بنام بود و شیخ را نمی شناخت، به گفت و گو پرداخت و بالاخره بورینی به مقام شیخ پی برد و اظهار داشت: هر گاه (بهائی حارثی که آوازه اش گوشها را به خود متوجه نموده وجود داشته باشد؛ تو همان شخص خواهی بود و در حلب به درس شیخ عمر عرضی حضور یافت و پس از مباحثاتی مورد شتم وی قرار گرفت و بالاخره در مجلس دیگر معارفه حاصل شد و شیخ عمر عذرخواهی کرد. شیخ بهائی از علوم غریبه اطلاع داشت و به همین مناسبت، پاره ای از اعمال و برخی از کتابهای مربوط به این رشته را به وی نسبت داده اند؛ از جمله کتاب اسرار قاسمی را که در این فن شهرت تمام دارد، از تألیفات او شمرده اند. با آن که از قاسم نامی است که در نیرنجات و جادوگری کار می کرده است، برخی از کارهای محیر العقول در احوال او نوشته اند که ما در ترجمه روضات الجنات، ج ۷، ص ۴۳۹ به آنها اشاره کرده ایم و در صفحه ۳۰۶ همان مجلد نیز به بخشی از احوال و آثار و شاگردان و حکایات او اشاره شده است. در مطلع الشمس، ج ۲، ص ۳۲۳ نقل شده است که سال ۱۰۰۸ ه. ق که شاه عباس به مشهد آمده بوده در یکی از شبها که سر شمعها را با مقراض می گرفت، شیخ بهائی که حضور داشت بالبداهه گفت: پیوسته بود ملایک علیین پروانه شمع روضه خلد آیین مقراض به احتیاط زن ای خادم ترسم به بری شهپر جبرئیل امین و در همین مجلد صفحه ۱۵۷ مقبره قدیمی شیخ را شرح داده و در این زمان به طرز باشکوهی مقبره او تغییر یافته است و از بیوتات آستانه مبارکه می باشد. شیخ بهائی مراتب علوم فقه و اصول و معقول را از ریاضی و طب از پدرش و ملا عبدالله یزدی و ملاعلی مذهب و ملا افضل قاینی و ملا محمدباقر یزدی و حکیم عماد الدین محمود فراگرفته و شاگردان دانشمندی از قبیل ملاصدرا و ملا محسن فیض و شیخ جواد کاظمی و سید ماجد بحرانی و ملا خلیل غازی و ملاصالح مازندرانی و مولانا محمدتقی مجلسی و ملا نظام قرشی و محقق سبزواری و میرزا رفیع نائینی و شیخ علی بحرانی معروف به امام الحدیث و عنایت الله قهپائی مؤلف مجمع الرجال و ملاحسنعلی شوشتری فرزند ملا عبدالله و جمعی دیگر که هر یک در زمان خود صاحب عنوان و موقعیت بوده اند. جمعی از شاگردان و دیگر از اعلام از وی اجازه داشته اند؛ از جمله ملاصفی الدین محمدقمی است که شیخ بهائی در سال ۱۰۲۵ ه. ق در قم به وی اجازه داده و صورت اجازه در مجلد ۱۰۹ صفحه ۱۴۶ بحار الانوار آمده و دیگر سید اجل بحرانی است که در آن مجلد به نامش اشاره شده است. دیگر شیخ لطف الله عاملی میسی و فرزندش قوام الدین جعفر است که صورت اجازه مشترک این پدر و پسر در همان مجله آورده شده و تاریخ آن ۱۰۲۰ ه. ق است. دیگری ملا شریف الدین محمد رویدشتی است که صورت اجازه اش در همان مجلد آمده و تاریخ آن ۱۰۲۲ ه. ق است. دیگری اجازه امیر شرف الدین حسین است که صورتش در همان مجلد آورده شده و تاریخ آن ۱۰۳۰ هجری است. دیگر سید حسین کرکی است که چندین اجازه روایتی از او داشته است. دیگری سلطان العلماء سید حسین صاحب حواشی لمعه است. اعیان الشیعه، ج ۹، ص ۲۳۹ طبع جدید از وی نقل کرده است که شیخ بهائی تمایل زیادی به رویه تصوف داشته و دانشمندی با انصاف بوده است و مدت چهل سال در سفر و حضر با او همراه بودم و سالی که شاه عباس با پای پیاده به مشهد رفت، شیخ مبرور همراه او بود و من هم در خدمتش بودم و در سال ۱۰۳۰ که از مکه معظمه همراه وی به اصفهان آمدم، در گذشت. میر داماد و شیخ بهائی کمال دوستی و صداقت را با یکدیگر داشته اند و شیخ مبرور کمال علاقه مندی را به او نشان می داده تا آن جا که ملاصدرا

پس از آن که مراتبی از حکمت و فلسفه را از وی فراگرفته به او دستور می دهد برای تکمیل مراتب فلسفه در درس میرداماد حضور پیدا کند. شیخ بهائی با هر دسته از علما و ادبا و متصوفه و بالأخره با سنی و شیعه ارتباط داشت و این معنا ایجاب می کرد او را از خود بدانند. آری، شیخ مبرور با استواری که در مذهب جعفری داشت، با همگان آمیزش می کرد. چون قلم پرگار یک پا در شریعت استوار پای دیگر سیر هفتاد و دو ملت می کند فوائدالرضویه، ج ۲، ص ۵۰۲ می نویسد: قاضی معز الدین محمد که قاضی بنام اصفهان و از معاصران شیخ بهائی بود، در خواب دید یکی از ائمه طاهرین علیه السلام خطاب به وی فرمود: «کتاب مفتاح الفلاح را استنساخ کن و به دستورهای آن عمل نما» پس از آن از خواب برخاست و از هر یک از علما چگونگی کتاب مزبور را سؤال کرد، اظهار بی اطلاعی نمودند. در آن هنگام شیخ بهائی همراه با شاه عباس به یکی از نواحی رفته و در گنج آن کتاب را تألیف کرده به اتمام رسانیده بود. در بازگشت قاضی معزالدین از چگونگی کتابی به آن نام سؤال کرد. شیخ بهائی گفت: در این سفر به تألیف چنان کتابی پرداخته ام، لیکن کسی از آن اطلاعی ندارد و استنساخ نشده است، از کجا فهمیده ای؟ وی جریان خواب را به اطلاع رسانید و به استنساخ آن پرداخت - م.

شیخ اجل امام تاج الدین محمد بن شیخ امام جمال الدین ابو الفتوح حسین بن علی بن عبدالصمد تمیمی

منتجب الدین گوید: وی در سبزوار می زیسته و فقیهی متدین بوده است.

ص: ۱۷۰

ابوالفضل محمد بن حسین بن عمید وی از فضلا و علما و سرایندگان بزرگ و ادیب بوده و صاحب اسماعیل بن عباد

ص: ۱۷۱

از شاگردان او به شمار می آید.

شیخ طوسی در فهرست می نویسد: ابن عمید مراتب علمی را از محضر احمد بن اسماعیل بن سمکه قمی فرا گرفته است و او از فضلا و ادبا و دانشمندان و از اصحاب

ص: ۱۷۲

احمد بن ابی عبدالله برقی به شمار می رود. او از کسانی است که فن ادب را از وی فرا گرفته است

از اشعار ابن عمید است (۱):

قامت تظللنی من الشمس

نفس أعز علی من نفسی

قامت تظللنی و من عجب

شمس تظللنی من الشمس

□ کسی که از خود من عزیزتر بود از جای برخاست و مرا در سایه خود قرار داد و

از تابش آفتاب محفوظ داشت.

- و شگفت اینجا بود که خورشیدی مرا از تابش خورشید نگه داری کرد.

از اوست:

آخ الرجال من الأبا

عدو الاقارب لا تقارب

إن الأقارب كالعقا

رب بل أضر من العقارب

- با بیگانگان دوستی و اخوت برقرار کن و از نزدیکان دوری گزین.

- زیرا نزدیکان مانند کژدمها بلکه زیان آورتر از آنها می باشند.

کسی به او مرگی برای نوشتن اهدا کرده بود در مقام تشکر از او گفت: .

ص: ۱۷۳

۱- در پاورقی از تعلیقات نقل کرده است عبارت بالا که از فهرست شیخ طوسی صفحه ۳۱ نقل شده است توصیفی است که شیخ از احمد بن اسماعیل نموده، نه آن که به طوری که وانمود می شود از ابن عمید توصیف کرده باشد. آنچه شیخ درباره

احمد می نویسد آن است که ابو علی احمد بن اسماعیل بن سمکه بن عبد الله بجلی از عربهای مقیم قم و از فضلا و ادبا و علما به شمار می آمد و ابوالفضل محمد بن حسین بن عمید از محضر او استفاده کرده است و کتاب های چندی دارد که بی نظیر است و از کتابهای او کتاب (العباسی) است که کتاب بزرگی است و متضمن ده هزار ورق می باشد که گزارشهای دولت عباسی را کاملا مرقوم داشته است و رساله ای هم در ضمن قصیده ای که دویست ورقه را در بر دارد، برای ابن عمید نوشته و رساله های بسیاری در فنون مختلفه تألیف کرده است و پدرش اسماعیل از شاگردان جوان، احمد برقی بوده است. نجاشی سمکه را لقب احمد نوشته، نه آن که پدر اسماعیل باشد - م.

یاسیدی و عمادی

أمددتنی بمداد

کمسکینک جمیعا

من ناظری و فؤادی

او کاللیالی اللواتی

رمیننا بالبعاد

- ای دوست مورد اعتماد من، مرگبی برای من ارسال داشتی.

- که از سیاهی مانند دیده و دل من بود که هر دو جایگاه تو می باشند (یعنی تو در دل و دیده من جای داری)

□ یا از سیاهی مانند شبهایی بوده که موجبات دوری ما را فراهم آورده است.

ابن خلکان و ثعالبی (۱) و دیگر از مترجمان و مورخان از او کمال بزرگداشت را به عمل آورده و صاحب بن عباد- به طوری که پیش از این یادآور شده - از او ستایش نموده و متنبی و شعرای دیگر از وی مدح کرده اند؛ از جمله متنبی در چکامه ای گفته است:

من مخبر الأعراب أتى بعدهم

لا قیت رسطالیس و الإسکندرا

و رأیت کل الفاضلین کائما

رد الإله زمانهم و الأعصرا

نسقوا لنا نسق الحساب مقدمه

و أتى فذلک إذ أتیت مؤخرًا

چه کسی به گذشتگان عربها خواهد گفت که من پس از ایشان به ملاقات ارسطو و اسکندر نایل آمدم.

- آری، هر دو فاضل را دیدار کردم و به دنبال دیدار ایشان، چندان پنداشتم که روزگار اسکندر و ارسطو دوباره بازگشته است.

- آری، آنها که پیش از این می زیستند، طریقه حساب را ابداع کردند و مجموع آن در وجود تو ای ابن عمید گرد آمده است. (۲).

ص: ۱۷۴

۱- وفیات الاعیان، ج ۴، ص ۱۸۹-۱۹۵؛ یتیمه الدهر، ج ۳، ص ۱۵۸-۱۸۵.

۲- ابن عمید از وزرا و منشیان بنام شیعه است. در تأسیس الشیعه و رجال شیخ و نجاشی عنوان ویژه دارد. ابن خلکان می نویسد: عمید لقب پدرش ابو عبدالله حسین است که معمول خراسانیان می باشد. هر کسی را به لقبی ملقب می سازند. و مردی فاضل و ادیب و منشی بود و فرزندش ابو الفضل محمد بن عمید در سال ۳۲۸ ه. ق پس از وفات ابوعلی قمی به وزارت رکن الدوله دیلمی رسید و در علوم فلسفه و نجوم مهارت داشت و از ادب و ترسل و نامه نگاری کسی به پایه او نمی رسید و او را جاحظ ثانی می گفتند و از ریاست و بزرگ منشی کمال بهره برداری را داشت و صاحب بن عباد یکی از مصاحبان و منادمان او به شمار آمد و بر اثر مصاحبتی که فرزند عباد با وی داشت، او را به صاحب ملقب ساختند و در انشاء دست توانایی داشت؛ چنان که گفته اند: انشاء به عبدالحمید آغاز کرد و به ابن عمید پایان پذیرفت. او را استاد هم می خوانند. هنگامی که صاحب از سفر بغداد بازگشت، ابن عمید از وی پرسید: بغداد را چگونه شهری یافتی؟ در پاسخ گفت: «بغداد فی البلاد کالاستاد فی العباد، موقعیت بغداد در میان شهرهای دیگر مانند موقعیت استاد (ابن عمید) در میان بندگان است.» ابن عمید سیاستمداری توانا بود و کاملاً از امور مملکتی بر می آمد و حقوق آن را انجام می داد و در گاهش به روی دانشمندان بویژه سرایندگان باز بود و به صلوات ارزنده نایل می آمدند. متنبی در چکامه ای که چند بیت آن در بالا آمده است از سوی او به سه هزار دینار مفتخر گردید. گویند ابو حیان توحیدی بر اثر تفری که از ابن عمید و صاحب بن عباد داشت، کتابی در نکوهش این دو شخصیت تألیف کرد و تا جایی که در امکانش بود از مقام ایشان کاست و آن، کتاب منحوسی است که در هر خانه ای باشد، شیرازه آن خانه را به باد فنا می دهد. ابن عمید به بیماری نقرس و قولنج مبتلا بود و در ماه صفر یا محرم سال ۳۶۰ ه. ق در گذشت (رحمه الله علیه) - م.

منتجب الدین گوید: وی از اعیان ثقات به شمار می آید و کتاب رامش افزای آل محمد که در ده مجلد تدوین شده است، از تألیفات او می باشد و من آن را دیده ام و پاره ای از مطالب آن را بر وی قرائت کرده ام. (۱)

شیخ امام ناصر الدین أبو المعالی حمدانی محمد بن حسین بن محمد

منتجب الدین گوید: وی دانشمندی بس پرهیزکار بود.

ص: ۱۷۵

۱- در تعلیقات امل الآمل می نویسد: «رامش افزا» کلمه ای فارسی است و به همین مناسبت اصل کتاب هم باید فارسی باشد. رامش مخفف آرامش است؛ یعنی کتابی است که بر آرامش اهل بیت علیهم السلام می افزاید.

سید محمدبن حسین بن محمد جعفری محدث

وی به نوشته منتجب الدین، فاضل پرهیز کاری بود.

شریف محمد بن حسین بن محمد جعفری

منتجب الدین گوید: وی فقیه شایسته ای بوده است. محتمل است شریف محمد همان سید محمد محدث فوق الذکر باشد.

سید تاج الدین محمدبن حسین بن محمد حسنی کیسکی

منتجب الدین گوید: وی از سادات موجه شهر ری و از فقهای آن سامان است، اشعار نغزی داشته و خطبه های تازه انشا می کرده، آثار او را پدرم برای من نقل کرده است.

مؤلف گوید: پیش از این ترجمه نواده اش سید امام شهاب الدین محمدبن سید تاج الدین بن سید رئیس محمدبن تاج الدین محمدبن حسین بن محمد حسنی کیسکی ذکر شد و پس از این به ترجمه دو نواده اش به نام سید عمادالدین مرتضی و سید کمال الدین منتهی فرزندان سید امام شهاب الدین محمد و همچنین به ترجمه فرزند سید مرتضی به نام سید صدر الدین مهدی بن مرتضی اشاره خواهد شد.

شیخ قاضی جمال الدین محمدبن حسین بن محمدبن قریب قاضی کاشان

منتجب الدین گوید: وی از فضلا و فقهاست و نهج البلاغه را از حفظ می نگاشت و از تألیفات او رساله العبقه است. این رساله را به منظور شرح قول سید رضی (ره)، آن جا که گوید: علیه مسح من العلم الالهی و فیه عقبه من الکلام النبوی (۱) تألیف کرده است.

ص: ۱۷۶

۱- یعنی سخن حضرت مولی نمونه ای از علم خدا بود و بوی سخن رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) از آن استشمام می شد. کمال الدین میثم بحرانی در شرح نهج البلاغه ج ۱، ص ۱۰۲ توضیحات لازمی برای جملات فوق ایراد کرده است - م.

سید ناصر الدین محمد بن حسین بن منتهی حسینی

منتجب الدین گوید: وی واعظی باصلاحیت و دانشور بوده و قضاوت شهر قم را

عهده دار می شد.

شیخ محمدبن حسین بن منیر

منتجب الدین گوید: وی فقیه مورد وثوق بود و کتاب الادنی از تألیفات او می باشد.

سید ابوالحسن محمدبن حسین بن موسی موسوی

ابن شهر آشوب از وی به عنوان محمدبن حسین یاد کرده و پیش از این به نام او اشاره شد.

سید ابو الغنائم محمد حسینی حلی

از فضلالی معاصر است، سید علی خان در کتاب سلافه العصر از وی نام برده و به بزرگداشت او پرداخته و اشعاری از او یادداشت نموده است. (۱)

ص: ۱۷۷

۱- سلافه العصر، ص ۵۳۷ می نویسد: سید ابوالغنائم در روزگار اکبرشاه هندی به هندوستان رفت و به خدمت اکبرشاه رسید و مورد توجه او قرار گرفت و همواره از موقعیتهای شایسته برخوردار بود تا آنگاه که اکبرشاه هدف وسوسه شیطان قرار گرفت و در سرزمین هند ادعای خدایی کرد و (اناربکم الاعلی) گفت و اظهار کرد هر کسی که اذان می گوید و جمله (الله اکبر) را به زبان می آورد، مرا در نظر می گیرد. سید که از این موضوع اطلاع پیدا کرد، غیرت اسلام، وی را از ماندن در دیار او ممانعت کرد و از موقعیت خویش استعفا داد. از اوست: أنا الذی شهدت بالمعجزات له أقلامه و حروف الخط و النقط أخذت فی کل فن من عجائبه حتی تعجب منی الفن و النمط یسطو علی البحر سطر من تموجه للناظرین و بدر لیس ینتقط

وی از معاصران و از علما و فضیلاست (۱).

شیخ امام ناصر الدین ابو اسماعیل محمد بن حمدان بن محمد حمدانی

از رؤسای اصحاب و پیشوایان قزوین بوده است. منتجب الدین می نویسد: وی دانشمندی واعظ بود و کتاب الفصول فی ذم اعداء الاصول از تألیفات او می باشد و مناظراتی با ملاحده داشته است.

سید بهاء الدین ابو الکریم محمد بن حمزه حسینی

منتجب الدین گوید: از حفاظ باصلاحیت بوده است.

ابن شهر آشوب می نویسد: کتاب المجالس از تألیفات سید محمد بن حمزه حسینی می باشد و به طوری که گفته می شود، کتابهای او را سه بار شتر حمل می کرده است.

شیخ صالح محمد بن حیدر حداد

منتجب الدین گوید: وی متدینی به کمال رسیده بود. (۲).

ص: ۱۷۸

۱- اعیان الشیعه، ج ۴۴، ص ۲۹۱ می نویسد: ابوالحسن محمد بن حماد حویزی مشهور به ابن حماد از معاصران علامه مجلسی است. حدود سال ۱۰۳۰ در حله در گذشت و همان جا مدفون شد. از قراین پیداست مراد سید امینی از ابو الحسن، مترجم حاضر است.

۲- در پاورقی می نویسد: این ترجمه به شرح زیر با ترجمه شیخ تاج الدین محمود بن حسین بن علویه ورامینی که پس از این اشاره خواهد شد، این چنین، اختلاط پیدا کرده است (محمد بن حیدر حداد بن شیخ تاج الدین محمود). علامه رشتی در تعلیقه خود پس از آن که هر دو ترجمه را مستقلاً یادآوری کرده اضافه می کند به گمان من کلمه (بن) میان حداد و شیخ (دین) بوده که دال آن از قلم ناسخ ساقط و در نتیجه (بن) باقی مانده و هر دو ترجمه اختلاط حاصل کرده است و به همین مناسبت هر دو ترجمه مربوط به یک شخص است.

سید جلال الدین محمد بن حیدر بن مرعش حسینی مرعشی

منتجب الدین گوید: وی دانشمندی باصلاحیت بوده است.

سید محمد بن حیدر بن نجم الدین عاملی

وی از فضلا و صلحا و ادبا و سرایندگان معاصر می باشد و در مکه مکرمه ساکن بوده است.

سید محمد بن حیدر بن نورالدین علی بن علی بن ابی الحسن موسوی عاملی جبعی

وی از فضلا و علما و مدققان معاصر است و در بسیاری از علوم عقلی و نقلی، مهارت داشت.

شیخ محمد بن خاتون عاملی عینائی

از فضیله شایسته و از فقهای معاصر بوده و در جبل عامل وفات یافته است .

شیخ شمس الدین محمد بن خاتون عاملی عینائی

وی دانشوری بزرگ و از مشایخ بنام است. از شیخ علی بن عبدالعالی عاملی

کر کی روایت می کرده و شهید ثانی از فرزندش احمد از وی روایت می نماید. و مؤلف گوید: نواده اش احمد بن نعمت الله در اجازه ای که به ملا عبدالله شوشتری داده از جدش چنین توصیف کرده است: الامام البحر القمقام علامه ابناء عصره فی البیان و المعانی فهامه رؤساء دهره فی الالفاظ و المعانی (۱) شمس الدین از شیخ جمال الدین

ص: ۱۷۹

۱- صورت این اجازه در اجازات بحار ج ۱۰۹، ص ۹۳، آورده شده و تاریخ آن ۱۷ محرم الحرام سال ۹۸۸ ه. ق است - م.

احمدبن حاج علی عاملی عینائی روایت می کرده است و از اجازه ای که شیخ نعمت الله بن احمدبن محمدبن خاتون عاملی نواده شمس الدین برای ملاعبده الله شوشتری، مرقوم داشته است چنان بر می آید که شیخ نعمت الله بدون واسطه از شیخ علی کرکی روایت می کرده است. بنا بر این، چنین نتیجه می گیریم که نواده و جد، هر دو از شیخ علی بدون واسطه روایت داشته اند و این معنا بدون هر گونه ملاحظه ای بعید است. (۱)

شیخ محمدبن داوود عاملی جزینی

همان محمدبن محمدبن داوود است که در محل خودش به شرح احوال او اشاره خواهد شد.

محمدبن رستم طبری کبیر

ابن شهر آشوب (۲) گوید: وی از فضیلتی متدین و غیر از طبری مؤلف تاریخ است و

از تألیفات او المسترشد فی الامامه، دلائل الامامه و الفاضح (یا: الواضح) می باشد.

مؤلف گوید: علمای عامه در آثار خود از وی نام برده اند و به مناسبت تشیعی که داشته است، وی را مورد نکوهش قرار داده اند و مؤلف امل الآمل در اثبات الهداه کتاب مناقب فاطمه و ولدها را به وی نسبت داده و در کتاب خود از آن نقل کرده و از آن کتاب در این جا نام نبرده است. (۳)

ص: ۱۸۰

۱- صورت این اجازه در مجلد اجازات بحار، ج ۱۰۹، ص ۹۴ آورده شده و تاریخ آن اواسط ماه محرم سال ۹۸۸ ه. ق است. در این اجازه می نویسد: من از ابوالحسن علی بن عبدالعالی و پدرم احمدبن خاتون روایت و هر دو تن از جدم، شمس الدین محمدبن خاتون روایت دارند. از این اجازه استفاده می شود که علی بن عبدالعالی از شمس الدین روایت می کرده و حال آن که در ابتدای ترجمه آمده که شمس الدین از علی بن عبدالعالی روایت می کرده است. آری، اعتراض مؤلف در صورتی صحیح است که شمس الدین از وی روایت کرده باشد، نه برعکس - م.

۲- معالم العلماء، ص ۱۰۶.

۳- شیخ طوسی در فهرست می نویسد: ابوجعفر محمد بن جریر بن رستم طبری کبیر از دانشمندان متدین و غیر از ابو جعفر طبری مؤلف تاریخ است؛ زیرا او از علمای سنت بوده، از آثار طبری شیعه کتاب المسترشد می باشد. نجاشی می نویسد: ابو جعفر محمد بن جریر بن رستم طبری آملی از بزرگان اصحاب ما بوده، دانشی فراوان داشته و دانشوری نیکو سخن و ثقه ای در حدیث به شمار می آمده و کتاب المسترشد فی الامامه از تألیفات اوست. ابن حجر عسقلانی در لسان المیزان، ج ۵، ص ۱۰۳ می نویسد: ابو جعفر محمد بن جریر بن رستم طبری از رافضیان است و تألیفاتی دارد؛ از جمله الرواه عن اهل البیت. عبدالعزیز کتانی وی را نسبت به رفض داده است و ابو الحسن بن بابویه در تاریخ ری می نویسد: وی از مردم آمل و از متکلمان بزرگ بوده که به آیین معتزلیها رفتار می کرده و تألیفاتی دارد و این که نوشته اند محمد بن جریر طبری گفته است در وضو به مسح دو پا اکتفا می شود، مراد همین رافضی است؛ زیرا عقیده آنها این است که در هنگام وضو، دو پا را مسح می کنند و مانند

سنی ها نمی شوند. مؤلف در باب کنی از وی یاد کرده و می نویسد: ابو جعفر طبری شیعه از ابو جعفر محمد تلعکبری روایت داشته است و کتاب دلائل الامامه از تألیفات او می باشد. در فوائد الرضویه، ج ۲، ص ۴۴۷ می نویسد: دو تن ابو جعفر طبری شیعه و سنی به یکدیگر اشتباه می شوند؛ از جمله بعضی گفته اند: دایی ابوبکر خوارزمی ابو جعفر طبری سنی است و بعضی گفته اند دایی او ابو جعفر شیعی است و دلیلشان آن است که ابوبکر خوارزمی می گفته است: بأمل مولدی و بنو جریر فأخوالی و یحکی المرء خاله فهما أنا رافضی عن تراث وغیری رافضی عن کلاله

منتجب الدین گوید: وی، از دانشمندان مورد وثوق است.

امیر کبیر سید محمدرضا حسینی

ملقب به منشی الممالک، از علما و فضلاء معاصر و محدثی بزرگوار بود. از

تألیفات او کتاب کشف الآیات می باشد. که به طرز بی سابقه ای تألیف کرده است (۱) دیگری

ص: ۱۸۱

۱- الذریعه، ج ۱۸، ص ۳ می نویسد: کشف الآیات تألیف میرزا محمدرضا بن عبدالحسین نصیری طوسی است که در روز سه شنبه ماه ربیع الثانی سال ۱۰۶۷ ه. ق از تألیف آن آسوده شده و در ماده تاریخش گفته است: نام این نسخه و سال تاریخ کشف آیات کلام قدس است و چگونگی تدوین آن را در همین مجلد یادآور شده و اظهار می دارد که مؤلف مزبور تا سال ۱۰۷۳ ه. ق زنده بوده است. م.

تفسیر القرآن، تفسیر بزرگی است که بیشتر از سی مجلد بوده و مطالب آن را به زبان پارسی و تازی گرد آورده و احادیث مناسب با هر آیه و یا هر موضوع را جمع آوری کرده و به ترجمه آنها پرداخته (۱) و خود او ساکن اصفهان بوده است.

مؤلف گوید: مترجم حاضر از فرزندان و نوادگان خواجه نصیر الدین طوسی است و سید نبوده و مؤلف امل الآمل او را اشتباه سید قلمداد نموده و نسب او چنین است: محمدرضابن عبدالحسین بن ادهم بن بهرام نصیری واقعه نویس. مراتب علمی را از سید امیر شرف الدین علی شولستانی استفاده کرده است.

مولانا محمد بن رضا القمی

وی از فضلالی معاصر است و از تألیفات او شرح منظومه را می توان نام برد در معانی بیان که صد بیت بوده و آن را به نام نجاج المطالب موسوم داشته است .

شیخ شریف الدین محمد رویدشتی

وی فاضلی عالیمقام و بزرگوار و از شاگردان شیخ بهائی می باشد (۲)

ص: ۱۸۲

۱- الذریعه، ج ۴، ص ۲۳۶ می نویسد: تفسیر الائمه لهدایه الامه تألیف مفسر محدث محمدرضابن عبدالحسین نصیری طوسی است که ساکن اصفهان بوده است. سپس تحقیقاتی راجع به این تفسیر در متن و پاورقی مجلد مزبور ایراد کرده است؛ به آن جا مراجعه شود. از تعلیقات امل الآمل نقل کرده است: کتاب وی به نام تفسیر الائمه لهدایه الامه بوده و در ضمن هیجده مجلد تدوین گردیده و نیز کتابی در لغات فارسی و ترکی و عربی تدوین کرده است - م.

۲- سعید نفیسی در شرح حال شیخ بهائی (ره) وی را مولانا محمد شریف بن شمس الدین محمد رویدشتی معرفی کرده است و می نویسد: در سال ۱۰۸۷ ه. ق وفات یافته است (پایان). فرزندش ملا محمد شریف از علما و مشایخ اجازه بوده و علامه مجلسی توسط او از پدرش شیخ محمد از شیخ

وی از علما و فضلا و فقہا و حکما و متکلمان عصر خود بوده و تألیفاتی دارد؛ از جمله شرح القواعد^(۱) و شیخ زین الدین بن محمد بن حسن بن شهید ثانی از شاگردان او بوده و او را به فضل و دانش می ستوده است.

مؤلف سلافه العصر از وی یاد می کند و به تمجید از او می پردازد و می نویسد: وی از بزرگان عصر خود بوده و سال ۱۰۴۱ هـ. ق در گذشته^(۲) است.

سید محیی الدین محمد بن زهره ابو حامد حسینی حلبی اسحاقی

وی فاضلی فقیه و علامه بود و شهید اول به توسط حسن بن نما از وی روایت داشته است و پس از این، محمد بن عبدالله بن علی بن زهره را یادآوری خواهیم کرد.^(۳)

مؤلف گوید: از اجازه شیخ احمد بن نعمه الله بن خاتون عاملی به ملا عبدالله شوشتری به دست می آید که حسن بن نما به توسط نجیب الدین یحیی بن سعید حلّی از او بهائی روایت داشته و دخترش حمیده زن فاضلی بوده بخصوص در فن رجال مهارت داشته است و حواشی بر کتابهای حدیث مرقوم نموده و مورد توجه پدرش شیخ محمد واقع شده و او را علامتته با دو تا می گفته و سال ۱۰۸۷ هـ. ق در گذشته است . م.

ص: ۱۸۳

۱- از تعلیقات امل الآمل نقل شده است: شرح مزبور تا اواسط کتاب الصلوه بود و ممکن است رساله ای هم در وجوب نماز جمعه تألیف کرده باشد.

۲- سلافه العصر، ص ۴۹۱، فوائد الرضویه، ج ۲، ص ۵۳۸ می نویسد: محمد زمان در سال ۱۰۴۱ هـ. ق وفات یافته و یکی از شاگردانش در ماده تاریخ او گفته است: انظروا لآفاق السماء فأرخوا تحت لروح محمد أبو أبها مراد جمله «فتحت أبواب السماء» است که عددش ۱۰۳۳ می باشد و «ح» که به آن اضافه شود ۱۰۴۱ خواهد شد - م.

۳- از تعلیقات امل الآمل نقل شده است: مؤید این که محمد بن عبدالله و مترجم حاضر، شخص واحد می باشد، آن است که او هم از ابن شهر آشوب روایت داشته است.

روایت می کرده و ممکن است حسن بن نما هم بدون واسطه از ابن زهره روایت کرده باشد.

چنان که از آن اجازه به دست می آید ابن زهره از شریف عزالدین أبو الحارث محمدبن حسن علوی بغدادی روایت داشته است.

شیخ جلیل محمدبن زیدبن علی فارسی

منتجب الدین گوید: وی از فقهای مورد وثوق بوده و کتاب الوصایا و کتاب الغیبه از تألیفات اوست و شیخ مفید عبدالرحمن نیشابوری از شاگردان اوست .

سید محمدبن زین بن داعی حسینی

وی فاضلی شایسته بوده و از پدرش از جدش از شیخ طوسی و سید مرتضی و معاصران ایشان روایت می کرده است.

شیخ شمس الدین محمدبن زین الدین بن علی بن شمال عاملی مشغری

وی جدایی (مؤلف أمل الآمل) شیخ علی بن محمود عاملی و فاضلی فقیه و صالح و سرایندهای ادیب است.

شیخ علی بن ابراهیم عاملی کفعمی از شاگردان او می باشد و به طوری که خود کفعمی در یکی از کتابهای فقهی اظهار داشته، در ۸۴۸ ه. ق مراتب علمی را از او فرا گرفته است. (۱)

شیخ محمدبن زین العابدین بن محمدبن احمدبن سلیمان عاملی نباطی

وی از فضلا و سرایندهگان و ادبا بوده و مراتب علمی را از پدرش و از پدرم (شیخ حسن والد مؤلف أمل الآمل) و عمویم شیخ محمد حر فرا گرفته است.

ص: ۱۸۴

۱- در فوائد الرضویه ج ۲، ص ۵۳۸ تاریخ مزبور را ۸۴۶ هم نوشته و در أمل الآمل منضم به منهج المقال ۸۴۸ و در أمل الآمل طبع جدید ۸۹۸ و در نسخه دیگر ۹۴۸ ه. ق نوشته است . م.

سید ناصر الدین محمدبن زین العرب حسینی قمی

منتجب الدین گوید: وی از فضلا و صلحا بوده است.

اجل مجدالدین محمدبن سعد بن محمد اسدی

منتجب الدین گوید: وی فاضلی پرهیزکار بوده است.

قاضی رکن الدین محمدبن سعدبن هبه الله بن دعوبدار

منتجب الدین گوید: وی فاضل فقیه و متدینی بوده و اشعار نغزی می گفته است .

مؤلف گوید: پیش از این ترجمه قاضی علاء الدین اسعدبن علی بن هبه الله بن دعوبدار ذکر شده و از نظر من، دور نیست که همزه در آغاز نام علاء الدین اسعد از اضافات ناسخان است و یا ساقط شدن همزه از نام پدر محمد، مترجم حاضر از قلم ناسخان باشد.

و بالأخره قاضی علاءالدین اسعد، پدر قاضی زین الدین (رکن الدین) مترجم حاضر می باشد و ممکن است علاء الدین اسعد و رکن الدین محمد ارتباط پدر و فرزندی با یکدیگر نداشته باشند؛ در عین حال علاءالدین هم از این سلسله به شمار آید. در نسب علاء الدین، اسم (علی) اضافه شده و در نسب مترجم حاضر، این اسم آورده نشده است و کسانی که از نسب شناسی اطلاع دارند، به این گونه کم و زیاد توجهی نمی کنند.

شیخ صفی الدین محمد بن سعید

از فضلاء بزرگوار و از شاگردان محقق حلی (ره) می باشد(۱)

ص: ۱۸۵

۱- در رساله شرح حال محقق نوشته ایم: وی، فرزند یحیی بن سعید، عموزاده محقق حلی است و شیخ اجازه ابن معیه و علی مزیدی و علی مطار آبادی بوده و به طوری که از اجازه شهید اول و ثانی استفاده می شود، خود او از محقق حلی روایت داشته است . م.

شیخ محمد بن سعید دورقی

وی پارسایی بافضیلت و عابد و از فقهای معاصر است. کتابی در فقه تألیف کرده؛ لیکن به اتمام آن توفیق حاصل ننموده است، علاوه بر آن، رساله ها و یادداشتها و خطبه هایی دارد.

وی در سبزووار از محضر آخوند محمدباقر خراسانی (محقق سبزواری) استفاده کرده است .

شیخ امام ظهیرالدین ابوالفضل محمدبن شیخ امام قطب الدین ابوالحسین سعیدبن هبه الله راوندی

منتجب الدین گوید: وی از فقهای مورد وثوق و از عدول علما به شمار است.

ابوزکریا محمدبن سلیمان حمدانی

وی اهل طوس بوده و چنان که علامه در اجازه خود نقل کرده از ابوجعفر بن بابویه روایت می کرده است و در رجال خلاصه وی را از مشایخ شیخ طوسی معرفی می کند.

شیخ محمد بن سماقه عاملی مشغری

وی از فضلا و صلحا و ادبا و خطبا بوده است. مؤلف امل الآمل گوید: وی از

شاگردان پدرم و عمویم و جدم و دایی پدرم می باشد.

سید نظام الدین محمد بن سیف النبی بن منتهی حسینی مرعشی

منتجب الدین گوید: وی دینداری صالح بود. مؤلف گوید: پیش از این به نام پدرش سید معین الدین سیف النبی بن منتهی و نام برادرش سید قوام الدین علی بن سیف النبی اشاره شد.

منتجب الدین گوید: وی از فضلا بوده و تألیفاتی در نظم و نثر از خود باقی گذارده است.

شیخ شمس الدین محمدبن شجاع قطان

شیخ شمس الدین محمدبن شجاع قطان وی فاضلی شایسته بوده و از مقدادبن عبدالله سیوری روایت داشته است. (۱)

سید میرزا محمدبن شرف حسینی جزائری

وی از فضلالی معاصر و دانشوری فقیه و محدثی حافظ و عابد و از شاگردان شیخ محمدبن علی خاتون عاملی است که در حیدرآباد می زیسته، کتاب بزرگی در حدیث جمع آوری کرده و احادیث کتابهای اربعه و کتابهای دیگر را در آن ایراد نموده است و ما آن کتاب را از وی روایت می کنیم. (۲)

ص: ۱۸۷

۱- فوائد الرضویه می نویسد: کتاب معالم الدین فی فقه آل یس تألیف اوست و به این قطان شهرت دارد و فتاوی او در کتابهای اصحاب نقل می شود و علی بن دقماق از او روایت می کند. م.

۲- وی از سادات موسوی و مشتهر به سید میرزا جزائری است و نامش در کتابها موجود می باشد. ترجمه روضات ج ۷، ص ۳۳۹، می نویسد: وی مؤلف کتاب جوامع الکلم است که کتابهای احادیث شیعه را از اول ابواب اصول تا آخر حج در آن گرد آورده و احادیث صحیح از غیر صحیح را مجزا ساخته و حواشی و تحقیقاتی به آن افزوده است و جمعی از او روایت کرده اند، از قبیل شیخ ابو محمد احمدبن اسماعیل جزائری و سید نعمت الله جزائری، سید نعمت الله در کتاب مقاماتش می نویسد: استاد ما «سید میرزا» معتقد بود در احکام شرع، مکروهی وجود ندارد و نهی را به طور کلی مفید تحریم می داند و بالأخره سید در کتاب مزبور به تحقیقات لازم پرداخته است و در آخر می نویسد: سید میرزا از عده ای از اعلام روایت می کرده است از جمله پدرش سید شرف الدین علی که از شیخ عبدالنبی جزائری مؤلف حاوی در رجال روایت می کرده، و دیگری سید امیر فیض الله تفریشی و سید میرزا محمد استرآبادی (پایان). سید میرزا از مشایخ اجازه علامه مجلسی است و صورت اجازه ای که به وی داده در مجلد اجازات بحار، ج ۱۱۰، ص ۱۳۵ نوشته شده و تاریخ آن غره جمادی الثانیه سال ۱۰۷۴ ه. ق است و در آن اجازه مرقوم داشته پدرم سید اوحده شریف امجد شرف الدین علی در هنگامی که خردسال بودم به من اجازه داد و او از شیخ عبدالنبی جزائری و او از محقق کرکی علی بن عبدالعالی روایت داشته و در همان اجازه نوشته است. از سید اجل سید نورالدین بن ابی الحسن علی بن حسین عاملی هم روایت می کرده است. م.

شیخ شمس الدین محمد بن شرفشاه بن محمد بن زیاره الحسینی نیشابوری مقیم جبل کبیر

منتجب الدین گوید: وی دانشوری باکفایت و از فقهای اصحاب به شمار است.

مؤلف گوید: در استرabad در ضمن کتابهای وقفی که در اختیار فتح علی بیک قرار داشته به مجموعه ای دست یافتم که مشتمل بر چند رساله بوده، از جمله آنها رساله حل الشکوک فی التصور و التصدیق بود، در پشت آن رساله چنین نوشته بود.

رساله حل الشکوک فی التصور و التصدیق، تحقیقاتی است که از املاء استاد ملک الساده افضل المتأخرین سراج الدین محمد بن شرفشاه الحسینی (رحمه الله رحمه واسعه) در این رساله گرد آمده است.

ممکن است مؤلف همین رساله مترجم حاضر باشد.

از طرفی لقب مؤلف رساله، سراج الدین و لقب مترجم حاضر، شمس الدین است و این اختلاف در لقب خواننده را به اشتباه دچار می سازد که آیا مترجم حاضر، مؤلف آن رساله می باشد یا دیگری این تألیف را تهیه کرده است.

این رساله به خط نجلی نیشابوری است که سال ۶۹۳ ه. ق به کتابت آن پرداخته است و نظر به این که کاتب، نیشابوری و شاگرد مؤلف است، معلوم می شود که مؤلف رساله باید همان مترجم حاضر باشد.

میرزا محمد شفیع بن رفیع الدین محمد واعظ قزوینی

وی فاضلی دانشور و پارسایی باکفایت بود. پس از پدرش امور وعظ و خطابه

جامع قزوین را به عهده گرفت و به اتمام ابواب الجنان پدرش همت گماشت. این دانشور، از معاصران می باشد.

سید ابو شجاع محمدبن شمس الشرف بن ابی شجاع علی بن عبدالله حسینی سلیقی

منتجب الدین گوید: وی دانشوری پارسا و محدث بود.

مولانا حسام الدین محمد صالح بن احمد مازندرانی

وی از فضلا و علما و محققان بوده تألیفاتی دارد، از جمله شرح کافی؛ کتابی ارزنده و پسندیده است و شرح الفقیه؛ شرح المعالم؛ حاشیه شرح اللمعه و کتابهای دیگر.

مؤلف گوید: بخشی از اصول کافی را نزد او قرائت کرده و به سماع آن رسیده ام.

ملا محمد صالح افتخار دامادی مولانا محمد تقی مجلسی را داشته و به شرح کافی اقدام نموده، لیکن به غیر از اصول و روضه آن را شرح نکرده و باقیمانده آن را به تعلیقه برگذار نموده است (۱) و از آثار او شرح زبده شیخ بهائی می باشد.

ص: ۱۸۹

۱- شرح اصول کافی مزبور را از بهترین شرحها برشمرده اند که حد افراط و تفریط را نپیموده و شرحی بر فروع کافی نوشته است. از آقا باقر بهبهانی نقل شده است که پس از آن که ملا صالح از نوشتن شرح اصول کافی آسوده خاطر شد، تصمیم گرفت تا فروع کافی را شرح کند. یکی از معاصرانش گفت محتمل است به مرتبه اجتهاد نرسیده باشی، به این احتمال از نوشتن شرح فروع کافی خودداری کرد: با آن که ملا صالح از قواعد اجتهادی کاملا باخبر بود و پایه علمی او از شرح اصول کافی پیدا است. معالم را در آغاز جوانی شرح کرده است. مرحوم محدث قمی در فوائد الرضویه، ج ۲، ص ۵۴۳ می نویسد: محدث نوری اظهار داشته میر حامد حسین (ره) از لکهنو برای من نوشته که مجلدی از شرح فروع کافی ملا صالح را به دست آورده و مقرر شده استنساخ کرده برای من ارسال بدارد، لیکن اجل مهلتش نداد. و در همین مجلد شرحی از آغاز حال و ناداری او و ازدواجی که با صبیبه عالمه ملا محمد تقی مجلسی که استادش هم بوده ایراد کرده است. آخوند ملا صالح در سال ۱۰۸۶ ه در گذشته و در مقبره مجلسی دفن شده است. محل قبرش معین و مزار عموم مردم است. میرزا قاسم زاهد در ماده تاریخش گفته است: هاتفی گفت به تاریخ که (آه: صالح دین محمد شده فوت) - م.

شیخ محمد بن صالح سببی قسینی

وی فرزند احمد بن صالح است که پیش از این به نام او اشاره شد و از ابن طاووس روایت می کرده است.

مؤلف گوید: قسینی، از رضی الدین علی بن طاووس و جمال الدین احمد بن طاووس و شیخ ابوالقاسم نجم الدین جعفر بن سعید (محقق حلی) و پسر عمویش

نجیب الدین یحیی بن سعید روایت داشته است.

امیر محمد صالح حسینی ترمذی کشفی

وی فاضلی محقق و محدث بود. کتاب المناقب المرتضویه فی الامامه از تألیفات اوست که به پارسی نوشته و بخوبی از عهده برآمده و جامع مناقب حضرت مولی علی علیه السلام است. او از معاصران شیخ بهائی به شمار می رود.

مولانا محمد صالح بن محمد باقر قزوینی معروف به روغنی

وی دانشوری بافضیلت و باکمال بود. کتابها و رساله های چندی تألیف کرده است؛ از جمله ترجمه عیون اخبار الرضا؛ ترجمه نهج البلاغه؛ ترجمه الصحیفه السجادیه؛ مقامات؛ شرح فارسی دعای سمات؛ رساله فی اکل آدم من الشجره و شرح بعض اشعار المثنوی الرومیه (۱).

ص: ۱۹۰

۱- ریحانه الادب، ج ۲، ص ۱۰۱ می نویسد: روغنی در روزگار شاه عباس ثانی و شاه سلیمان صفوی می زیسته و معاصر با حرعاملی و مجلسی بوده و از شاگردان میرداماد است. ترجمه عیون اخبار الرضا (ع) را در مشهد مقدس در سال ۱۰۷۵ ه. ق تألیف کرده و به نام برکات المشهد المقدس نامیده و از تألیفات او ترجمه توحید مفضل است که در سال ۱۰۸۰ تألیف کرده است. دیگری ترجمه عهدنامه مالک اشتر و ترجمه محاضرات راغب و ترجمه نهج البلاغه که شرحی بر آن می باشد، در تبریز چاپ شده و به ملاصالح برغانی نسبت داده شده که اشتباه است - م.

وی از دانشوران بنام معاصر است.

دانشمندی محقق و در کمال دقت و وثوق و متکلمی محدث و بزرگوار و عالیمقام بود.

تالیفاتی دارد، از جمله کتاب شرح تهذیب الحدیث، کتاب حکمه العارفین فی رد شبه المخالفین، کتاب الاربعین فی فضائل امیر المؤمنین و امامه الأئمه الطاهرین علیهم السلام، رساله الجمعه، رساله الفوائد الدینیة فی الرد علی الحکماء و الصوفیه، کتاب حجه الاسلام (۱) و دیگر کتابها و رساله ها که تألیف نموده و ما هم از او روایت می نماییم.

و مؤلف گوید: از تألیفات او کتاب بهجه الدارین فی الجبر و التفویض و الامر بین الأمرین؛ رساله وسیله النجاه گویا به پارسی تألیف شده باشد؛ رساله فی القرائه الاحسن من قرائات القرآن؛ رساله فرحه الدارین فی تحقیق معنی العداله؛ رساله فی معنی الصلوه به فارسی؛ رساله فی ذم الدنیا به فارسی، این دو کتاب رساله مختصری است و قصیده موسوم به مونس الأبرار فی فضائل علی علیه السلام به فارسی، شرح آن قصیده موسوم به تحفه الأبرار الأخیار فی شرح مونس الأبرار به فارسی؛ کتاب توضیح المشربین و تنقیح المذهبین (۲).

ص: ۱۹۱

۱- از تعلیقات نقل شده حجه الاسلام همان شرح تهذیب الاحکام که پیش از این یاد شده و کتاب، علی حده نمی باشد.
۲- ملا محمدطاهر از علمای روزگار شاه سلیمان و شاه عباس دوم بود. اصل او از شیراز است و در نجف اشرف به مراتب علمی رسیده و در قم زیست داشته و از مشایخ علامه مجلسی و شیخ حر عاملی بوده و در فقه و حدیث و کلام و وعظ تبحر داشته و منصب شیخ الاسلامی قم را عهده دار می شده و نفوذ فوق العاده داشته و نماز جمعه می خوانده و با کسانی که نماز جمعه را نمی خوانده اند، با انکار شدیدی روبرو می شده و با برخی از علما در مقام جدل بر می آمده است؛ چنان که با مرحوم فیض به مجادله پرداخت و پس از آن که متوجه شد حق با فیض بوده از قم به کاشان رفت و با جمله «یا محسن قد اتاک المسیئ» عذرخواهی کرد و با صوفی نماها کاملاً مخالفت می نمود و عبارات دائره در السنه آنها را بدعت منکره می شمرد. در سال ۱۰۹۸ هجری وفات یافت و در مقبره شیخان قم پشت مرقد زکریابن آدم مدفون شد. از تألیفات پارسی او سه رساله به نامهای معالجه النفس که در بالا به نام (ذم الدنیا) یاد شده است و رساله مباحثه النفس و رساله تنبیه الراقدین و رساله زکات و رساله الصلوه و تحفه عباسی به همت مرحوم مغفور سید جلال الدین محدث ارموی به طبع رسیده است. محمدطاهر از سیدنورالدین عاملی روایت داشته و صورت اجازه ای که به مجلسی داده در بحار، ج ۱۱۰، ص ۱۲۹ یادداشت شده است و تاریخ آن ۷ ذیقعد سال ۱۰۸۶ هجری است؛ رحمه الله علیه - م.

شیخ محمد بن طحال مقدادی حائری

وی از فضیلتی فقها بوده و علی بن ثابت بن عصبیه از وی روایت داشته است.

مؤلف گوید: ظاهراً مترجم حاضر، همان شیخ محمد بن حسین بن احمد بن طحال است که پیش از این به نام او اشاره شده است و می بینم که هنگام معرفی از شخصی برخی از اسامی اجداد او را ذکر نمی نمایند.

مترجم حاضر، از شیخ ابوعلی فرزند شیخ طوسی روایت می کرده و عربی بن مسافر عبادی استاد ابن ادریس از وی روایت داشته است.

شیخ محمد بن عابد جزائری

وی از فضیلت و دانشوران معاصر است.

شیخ محمد بن عبدالحسین بن ابراهیم بن ابی شبانه حسینی بحرانی

شیخ (۱) محمد بن عبدالحسین بن ابراهیم بن ابی شبانه حسینی بحرانی

وی از فضیلت و علما و سرایندگان و ادبای بزرگ معاصر است.

مؤلف سلافه العصر از وی، یاد کرده و از او تمجیدی بسزا نموده و پاره ای از آثار

نظم و نثر او را متعرض گردیده است. (۲)

ص: ۱۹۲

۱- در این جا و در امل الآمل از وی به عنوان شیخ یاد کرده و در سلافه وی را به عنوان سید نوشته است و ممکن است مراد از شیخ، استاد باشد نه شیخ اصطلاحی که به غیر سید اطلاق می شود . م.

۲- سلافه العصر، ص ۵۰۵ می نویسد: سید ابو عبدالله محمد بن عبدالله شبانه بحرانی مسافرتی به هند داشت و با پدر من در آن جا ملاقات کرد و مورد اکرام وی قرار گرفت و از سوی وی نزد سلطان هند معرفی شد و پس از آن که به پاره ای از مقاصد خود رسید، به وطن خویش بازگشت و به مراتب عالیه از جمله شیخ الاسلامی نایل گردید و این در اصفهان زیست دارد و به وظایف خویش اشتغال می ورزد و سال ۱۰۷۰ ه. ق نامه ای به من نوشت و صورت نامه اش را ذکر کرده و پس از قصاید چندی که از او نقل کرده به نام فرزندش سید عبدالله و پاره ای از اشعار او پرداخته است . م.

شیخ ابو جعفر محمد بن عبدالرحمن بن قبه رازی

وی از فقها و متکلمان عالیمقام علمای امامیه است و تألیفات چندی دارد؛ از آنهاست کتاب الانصاف که شیخ مفید در کتاب العیون و المحاسن از آن، نقل می نماید. (۱)

شیخ جلیل محمد بن عبدالصمد نیشابوری

وی از علما و فضلا بزرگوار و از مشایخ ابن شهر آشوب می باشد.

شیخ فقیه محمد بن عبدالعزیز بن ابی طالب قمی

منتجب الدین او را فقیه پرهیز کار معرفی کرده است.

مؤلف گوید: ممکن است مترجم حاضر، همان دانشمندی باشد که شاذان بن جبرئیل قمی از وی روایت می کرده که پیش از این هم به آن اشاره شد و خود او از حاکم الدین ابو عبدالله محمد بن احمد بن علی بصری روایت داشته است .

شیخ محمد بن عبدالعلی بن نجده

ابن نجده از شیخ شهید اول روایت می کرده و از او اجازه گرفته و شهید در اجازه

ص: ۱۹۳

۱- در پاورقی امل الآمل طبع جدید نوشته وی از علمای قرن چهارم هجری است و حسن بن حمزه علوی و تلعبکبری از وی روایت می کنند . م.

او به این خلاصه مرقوم داشته است: برادری که او را برای رضای خدا برگزیده ام، شیخ امام عامل علامه پرهیزکار که دارای همت عالی و فکری اندیشمند بوده است .

شمس الملّه و الحق و الدین ابو جعفر محمد بن شیخ امام زاهد عابد تاج الدین ابو محمد عبدالعلی بن نجده است که خدا نیکبختی دنیا و آخرت به وی ارزانی فرماید، از کسانی است که برای تهیه لذتهای نفسانیه اقبال کرده و از اقران خود پیشی گرفته و به تمام معنا برای تحصیل مقامات عالیّه کوشش نموده و بیداری روزها را به شب زنده داری شبها پیوند داده و از این راه به آرزوهای دیرین خویش نایل آمده و با عظمتی که دریافته از اعلام علما به شمار آمده و کتابهای چندی از جمله، قواعد الاحکام را نزد من قرائت کرده است.

در تمجید از او سخن به درازا کشانیده و کتابهایی را که نزد او خوانده به تفصیل یاد کرده و کتابهای خود و دیگران را که از وی سماع نموده متعرض گردیده است. سپس به او اجازه داده تا تألیفات و مرویات خود و کتابهای متقدمان را روایت کند. (۱)

مؤلف گوید: پیش از این، ترجمه حال پدرش شیخ عبدالعلی بن نجده را یاد کردیم و پس از این مؤلف امل الآمل مترجم حاضر را به عنوان شیخ شمس الدین محمد بن نجده مشهور به ابن عبدالعلی نام می برد و از ظاهر آن پیداست که دلیلی برای تکرار نام او نخواهد بود.

شیخ جمال الدین محمد بن عبدالکریم

منتجب الدین گوید: وی فقیه و واعظ بوده است.

قاضی محمد بن عبدالکریم وزیر

منتجب الدین گوید: وی از عدول فقها بوده است.

ص: ۱۹۴

۱- اجازه مفصلی است و صورت آن در اجازات بحار ۱۹۳/۱۰۷، آورده شده است و تاریخ آن دهم ماه مبارک رمضان سال ۷۷۰ هجری می باشد. م.

سید جمال الدین ابو الفتوح محمد بن عبدالله رضوی

منتجب الدین گوید: وی فقیهی شایسته است.

سید محمد بن عبدالله سبعی احسائی

وی از فضلا و علما و بزرگان و پارسایان و فقهای معاصر است.

سید محیی الدین ابو حامد محمد بن ابی القاسم عبدالله بن علی بن زهره حسینی حلبی

ابن زهره از دانشوران بزرگ است.

محقق حلی از وی روایت می کرده و خود او از پدرش و از ابن شهر آشوب روایت داشته است.

مؤلف گوید: معظم له برادر زاده سید ابو المکارم معروف به ابن زهره و مؤلف کتاب غنیه النزوع می باشد و از شاذان بن جبرئیل روایت می کرده است.

پیش از این ذیل ترجمه عمویش سید ابو المکارم حمزه بن علی بن زهره نوشتیم که مترجم حاضر یعنی برادرزاده وی از او روایت می کرده و معاصر با ابن ادریس و شاذان بن جبرئیل قمی بوده است.

سید محمد بن عبدالمطلب بن ابی طالب حسینی

منتجب الدین گوید: وی از عدول فقهاست.

فقیه قاضی ابو النجم محمد بن عبدالوهاب بن عیسی سمان

منتجب الدین گوید: وی از فقهای پرهیزکار و حافظان حدیث بود و تألیفاتی دارد.

شیخ زین الدین ابو جعفر محمد بن علی بن ابراهیم

منتجب الدین گوید: وی، فقیهی شایسته است.

شیخ محمد بن علی بن ابراهیم بن ابی جمهور احسائی (۱)

شیخ محمد بن علی بن ابراهیم بن ابی جمهور احسائی

وی از فضلا و محدثان است و کتابهایی دارد. پیش از این از وی به عنوان محمد بن جمهور یاد کردیم و آنچه در این جا در نسب او نوشتیم به صحت نزدیکتر است و در همان جا به آثار تألیفی او اشاره نمودیم. (۲)

ابن ابی جمهور از شیخ ابو هلال جزائری از ابن فهد روایت می کرده و در کرک نوح به اخذ اجازه از او نایل آمده و مؤلف مجالس المؤمنین به ترجمه احوال او پرداخته است.

میرزا محمد بن علی بن ابراهیم استرآبادی

وی دانشوری با فضیلت و محقق دقیق النظر و عابدی پرهیزکار و مورد وثوق بود و در فن حدیث و رجال مهارتی بسزا داشت و کتاب الرجال الکبیر و المتوسط و الصغیر از تألیفات ارزنده اوست که در فن رجال، بهتر و جامعتر از آن تألیف نشده است. آری، در این کتاب به شرح احوال متأخران پرداخته. (۳)

و از تألیفات دیگر او شرح آیات الاحکام،

ص: ۱۹۶

۱- در پاورقی از حاشیه امل الآمل نقل کرده نام و نسب او را چنان که در بالا نوشته است در پشت یکی از کتابهایش دیده ام.
۲- در آنجا مرقوم داشته از آثار او کتاب المجلی است و همان وقت که به ترجمه احوال او می پرداختم، به خاطر رسیدن حد توانایی به ترجمه و شرح اجمال المجلی اقدام کنم. با توفیق خدا به این کار مهم اقدام کرده و به یاری او تعالی بخش اول آن را به حسب تجزیه خویش همراه با شرح حال مفصل او در ۲۰ شعبان ۱۴۰۸ هجری به پایان آوردم. امید است برای ترجمه مابقی آن هم موفق گردم - م

۳- در مصفی المقال می نویسد: سید میرزا محمد استرآبادی حسینی مؤلف کتب ثلاثه در رجال ۱- کبیر به نام منهج المقال ۲ و سیط به نام تلخیص المقال ۳- صغیر به نام الوجیز. از این سه کتاب، کتاب سوم را بخاطر ندارم از عالمی شنیده باشم که آن را دیده باشد. آری، در فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی چنین آمده که مؤلف در سال ۱۰۱۶ در مکه مکرمه از تألیف آن فارغ شده و نسخه ای از آن در آن کتابخانه موجود می باشد و همچنین در فهرست کتابخانه حاج سید علی ایروانی در تبریز آمده است که نسخه ای از آن موجود می باشد. باری، کتاب منهج المقال به طبع رسیده و کتاب تلخیص المقال اش معروف و مشهور است (پایان). کتاب منهج المقال همراه با حواشی و تحقیقات فراوان استاد اکبر آقا باقر بهبهانی به طبع رسیده و امل الآمل هم به انضمام این کتاب به حلیه طبع در آمده است. این کتاب مشتمل بر سه مجلد است: جلد اول از حرف الف تا سین در سال ۹۸۴ ه. ق به پایان رسیده و جلد دوم آن از حرف سین تا میم در سال ۹۸۵ به اتمام رسیده و جلد سوم از حرف میم تا به آخر و مشتمل بر فواید دهگانه است و در جلد ششم الذریعه، ص ۲۲۵، چند حاشیه بر آن را یادآور شده است. م.

حاشیه التهذیب و رساله های ارزنده دیگری است.

ما به توسط استادمان، شیخ زین الدین بن محمد بن حسن بن شهید ثانی از پدرش از

او و همچنین به توسط استاد از مولانا محمد امین از وی روایت می کنیم.

مؤلف سلافه العصر به یاد آوری از او پرداخته و از وی تمجید نموده و بیشتر تألیفات او را متعرض گردیده و نوشته که او در سال ۱۰۲۶ ه. ق در مکه معظمه در گذشته است. (۱)

سید مصطفی تفرشی در نقد الرجال می نویسد: محمد بن علی بن گیل استرآبادی فقیه متکلم و از ثقات طایفه شیعه و عابدان و پارسایان ایشان است.

در فن رجال و درایه و روایت و تفسیر، تحقیقات ارزنده ای دارد.

پیش از این افتخار مجاورت عتبه علیه غرویه (نجف اشرف) را داشت و اکنون از مجاوران بیت الله الحرام و ناسکان آنجا به شمار است.

تألیفات پسندیده دارد؛ از جمله کتاب الرجال را به ترتیب خوبی تدوین کرده و مشتمل بر اسامی همه رجال حدیث می باشد (۲) و کلیه اقوال علما را که مربوط به مدح یا ذم بوده در آن گرد آورده؛ مگر اندکی از آنها را که مورد توجه قرار نداده است؛ از .

ص: ۱۹۷

۱- در سلافه العصر، ص ۴۹۹ می نویسد: سید استرآبادی ۱۳ ذیقعده سال ۱۰۲۸ ه. ق در مکه درگذشت - م.

۲- در حاشیه نسخه مؤلف آمده است: به طوری که در ریاض العلماء تحقیق کرده ایم، میرزای استرآبادی نام همگی رجال حدیث را در کتاب خود ایراد نکرده است و در خاتمه خواهیم گفت عدد ابیات رجال وی بیشتر از هفت هزار بیت و عدد تألیفات آنها زیاده از شش هزار بیت و عدد کتاب و رساله هایی که در آن آمده ششصد فقره کتاب و رساله است.

آن جمله است کتاب آیات الاحکام . (۱)

مؤلف گوید: میرزای استرآبادی از جمعی از دانشمندان بهره گیری داشته؛ از جمله آنها مولانا احمد اردبیلی و شیخ ابراهیم بن علی بن عبدالعالی میسی که خود در آخر مقدمه کتاب حجه الاسلام فی شرح تهذیب الاحکام فاضل قمی به استادی میسی نسبت به خودش تصریح کرده است (۲) و من شاگردی او را نسبت به ملااحمد اردبیلی از یکی از فضلا استماع کرده ام.

یکی از فضلا اظهار می داشت: روزی از ملااحمد که آخرین دوران زندگی را می پیمود و میرزای استرآبادی در نجف اشرف در خدمت او بود، پرسیدند: پس از شما کدام یک از شاگردان شایستگی جانشینی شما را دارد؟ وی پاسخ داد: در امور عقلی، امیر فضل الله و در امور نقلی امیر علام کارهای مربوط به مرا انجام خواهند داد.

میرزای استرآبادی از این که ملااحمد وی را در ردیف آنان قرار نداده بسختی ناراحت و غمزده شد. این بود که پس از درگذشت مولانا، در نجف اشرف ماندگار نشد و به مکه مکرّمه رفت و مجاورت اختیار کرد.

شیخ برهان الدین محمدبن علی بن ابی الحسین ابو الفضائل راوندی

وی از فضلا و دانشمندان بود و منتجب الدین او را به عنوان فاضل و عالم معرفی کرده است.

سید مجدالدین ابو الفوارس محمدبن علی بن اعرج حسینی

پدر سید ضیاء الدین عبد الله و سید عمید الدین عبد المطلب دانشمندی بافضیلت

ص: ۱۹۸

۱- نقد الرجال، ص ۳۲۴.

۲- در آخر منهج المقال ذیل فائده عاشره که بحث از طرق روایتی کرده اظهار می دارد انتساب ما از نظر روایت به طرق متعددی به علامه حلی اتصال پیدا می کند و کوتاهترین طریق روایت ما از ناحیه شیخ سعید ابراهیم بن علی بن عبدالعالی میسی است که منتهی به علامه حلی می شود و از او به مشایخ بزرگوار شیعه منتهی می گردد . م.

و محقق بوده، ابن معیه از او روایت داشته است.

قاضی ابو جعفر محمد بن علی امامی بساریه

منتجب الدین گوید: وی فقیهی پرهیزکار است.

قاضی مجدالدین محمد بن علی بساریه

منتجب الدین گوید: وی فقیهی شایسته و واعظ بود و محتمل است قاضی

مجدالدین همان قاضی ابو جعفر مترجم پیش باشد.

شیخ محمد بن علی بن حسن حلبی

حلبی فاضلی استاد و از مشایخ ابن شهر آشوب به شمار است و ممکن است مترجم حاضر، همان محمد بن علی بن محسن حلبی باشد که پس از این به ترجمه او اشاره خواهد شد. (۱)

مؤلف گوید: کنیه او ابو جعفر است و از مناقب ابن شهر آشوب به دست می آید که وی از ابو علی فرزند شیخ طوسی و از ابوالوفا عبدالجبارین علی مقری رازی روایت می کرده و هر دو از شیخ طوسی روایت داشته اند.

ممکن است مترجم حاضر همان ابو جعفر محمد بن علی بن حسن باشد که ذیلاً ذکر می شود، زیرا روزگار ابن شهر آشوب و شیخ منتجب الدین که هر دو از وی روایت داشته اند، نزدیک است. از طرف دیگر، به مناسبت این که مترجم حاضر، به عنوان حلبی و ابو جعفر که ذیلاً یاد آور می شود به عنوان نیشابوری شناخته شده اند، این

ص: ۱۹۹

۱- بعضی این احتمال را سخت بعید دانسته اند؛ زیرا مترجم حاضر از مشایخ ابن شهر آشوب است و ابن محسن از اعلامی است که روزگار صدوق را دریافته است و پس از این هم به این معنا اشاره می شود. ممکن است بگوییم در نسخه اصلی امل الآمل ابن الحسن بود که بدل به محسن شده است. در این صورت احتمال به جایی خواهد بود - م.

احتمال را تضعیف می نماید.

قطب راوندی از مترجم روایت می کرده و خود او از قاضی ابن براج از شیخ طوسی روایت داشته است و از آغاز خرایج راوندی استفاده می شود که ابو جعفر مترجم حاضر بدون واسطه هم از شیخ طوسی روایت می کرده است.

شیخ شرف الدین محمد بن علی بن حسن بن علی دستگردی مقیم قریه زیناباد

منتجب الدین وی را فقیه فاضل معرفی کرده است.

شیخ امام قطب الدین محمد بن علی بن حسن مقری نیشابوری

منتجب الدین گوید: قطب الدین، از اعیان ثقات به شمار می آید و استاد سید امام ابوالرضا راوندی و شیخ امام ابوالحسین راوندی بوده و تألیفاتی دارد؛ از جمله التعلیق ، الحدود، الموجز فی النحو و ما به وسیله امام ابوالرضا فضل الله بن علی حسنی راوندی، از وی روایت می کنیم.

سید علاء الدین محمد بن علی حسنی خجندی

منتجب الدین گوید: وی دانشمند با فضیلتی بوده و تألیفاتی در نظم و نثر دارد.

سید ابو الغیث محمد بن علی بن حسین حسنی منتجب الدین می نویسد: وی فقیه فاضلی بوده است.

ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی

معروف به شیخ صدوق؛ وی بزرگواری است که حافظ حدیث بوده و نسبت به احوال رجال بینایی کاملی داشت و ناقد اخبار بود و از نظر حافظه و دانش در میان قمیها بی مانند بود و نزدیک به سیصد تألیف داشت، شیخ طوسی و نجاشی و علامه حلی او را

ص: ۲۰۰

به اوصاف یاد شده ستوده اند و نجاشی و علامه به بخشی از تألیفات او اشاره کرده اند که ذکر همه آنها به طول می انجامد.

من در این جا به آن تعداد از تألیفات او که دست یافته ام، اشاره می کنم:

کتاب من لا- يحضره الفقيه (۱)، کتاب عیون اخبار الرضا (۲) کتاب معانی الاخبار، کتاب حقوق الإخوان له ولاییه، کتاب الخصال و کتاب الروضه فی الفضائل، این کتاب را به وی نسبت داده اند، کتاب اکمال الدین و اتمام النعمه و کتاب الامالی که به نام المجالس هم خوانده می شود، کتاب علل الشرایع و الاحکام و الأسباب، کتاب ثواب الاعمال، کتاب .

ص: ۲۰۱

۱- شیخ صدوق (ره) در آغاز من لا يحضر می نویسد: آنگاه که قضا و قدر مرا به قصبه ایلاق بلخ رهنمون کرد، حالت تنهایی در خود احساس کردم و چندی را به این حال به سر بردم تا این که شریف الدین ابو عبدالله معروف به نعمت در آنجا وارد شد. از ورود او که سیلی بزرگوار و متدین و متقی بود، خوشحال گردیده با او انس پیدا کردم. در یکی از روزها در خلال گفت و گو سخن از محمد زکریای رازی به میان آمد که کتابی در طب به نام من لا يحضره الطیب تألیف کرده که کافی و کامل است و از من درخواست کرد تا کتابی در امور دینی که متکفل همگی آثار من باشد که در این باره تألیف کرده ام تهیه نمایم و به اسم من لا- يحضره الفقيه موسوم دارم تا به آخر. کتاب مزبور یکی از کتب اربعه شیعه است و به قول علامه بحر العلوم، این کتاب در اعتبار و اشتهار مانند خورشید در رابعه النهار است و از آن هنگام که تألیف شده همواره مورد توجه اعلام کبار بوده و حواشی و تحقیقاتی درباره آن نوشته شده و مرحوم مولانا محمد تقی مجلسی دو شرح پارسی و عربی بر آن نوشته است. شرح پارسی آن به نام لوامع صاحب قرانی است که بخشی از آن به طبع رسیده و شرح عربی آن به نام روضه المتقین در چهارده مجلد طبع شده و در مجلد چهاردهمی به شرح رجال کتاب فقیه پرداخته است. مستدرک، ج ۳، ص ۷۱۷ می نویسد: در کتاب فقیه پنج هزار و نهصد و شصت و سه حدیث آورده شده است و در همان کتاب از ص ۵۴۷ تا ۷۱۰ به ذکر طرق او پرداخته و سیصد و هشتاد و پنج طریق از طرق او را متعرض شده است و مشایخ او دویست و شصت تن بوده اند و کتاب فقیه در این روزگار به سبک شیوایی با تعلیق فاضل معاصر آقای علی اکبر غفاری به طبع رسیده و مجملی از شرح حال او را متذکر گردیده و یکی از کرامات او را یادآوری کرده و شرحی از نسخ خطی آن از جمله دو نسخه خطی که در کتابخانه والد این جانب بوده مرقوم داشته است حفظه الله تعالی - م.

۲- عیون اخبار الرضا را این جانب ترجمه کرده ام که به طبع رسیده است - م.

عقاب الاعمال، کتاب التوحید، کتاب صفات الشیعه، کتاب الاعتقادات، کتاب فضائل رجب، کتاب فضائل شهر رمضان و دیگر تألیفاتش که به مطالعه ما نرسیده است.

ما، در کتاب الفوائد الطوسیه به مطالب و تحقیقاتی که بر توثیق او دلالت دارد،

پرداخته ایم و ابن طاووس هم در کتاب کشف المحججه از وی توثیق نموده است. (۱)

مؤلف گوید: ابن بابویه سال ۳۵۵ ه. ق وارد بغداد شد. در حالی که در آغاز جوانی بود؛ شیوخ شیعه از فرصت استفاده کرده به سماع از او پرداختند. پس از بازگشت از بغداد در ری ساکن شد و به افاده حدیث و تربیت محدثان اشتغال ورزید تا سال ۳۸۱ ه. ق درگذشت و در آنجا مدفون گردید (۲) و در ماده تاریخش گفته شده (کله شفاء) (۳)

از تألیفات شیخ صدوق، کتاب مدینه العلم است که بنا به اظهار ابن شهر آشوب

در معالم العلماء، در ده جزو تدوین شده است؛ حال آن که من لا یحضره الفقیه بیش .

ص: ۲۰۲

۱- کشف المحججه، صص ۱۲۲-۱۲۳.

۲- شیخ صدوق و برادر بزرگوارش به دعای حضرت ولی عصر (عج) متولد شده اند و شرح این واقعه را شیخ طوسی و دیگر از اعلام روایت کرده اند. مزار شیخ صدوق که در حال حاضر به ابن بابویه معروف است در باغ طغرلیه که از بناهای ناصرالدین شاه و نزدیک به برج طغرل است واقع شده و قبه رفیعی دارد و مزار عموم مردم است. ترجمه روضات، ج ۷، ص ۶۹ می نویسد: حدود سال ۱۲۳۸ هبر اثر باران شدیدی که قبر ابن بابویه را خراب کرده بود تصمیم گرفتند مقبره او را نوسازی کنند به این منظور به حفر اطراف قبر پرداخته تا به سردابه ابن بابویه رسیده بدن او را تر و تازه یافتند و حتی اثر حنا هم پس از سالهای متمادی هنوز بر سر انگشتانش دیده می شد این خبر شیوع پیدا کرد و مردم به زیارت بدن او می شتافتند در همان وقت فتحعلیشاه قاجار از جریان اطلاع پیدا کرد خود با امنای دولت به مزار ابن بابویه آمد و پس از آن که جمعی از علما بدیدار بدن او شتافتند حقیقت این واقعه برای وی مسلم شد و دستور داد مرقد او را به جالب ترین طرز عمران و کاشی کاری کنند و این واقعه از کرامات آن محدث بزرگوار است. بنا به قولی که شیخ صدوق ۸۰ سال عمر کرده باشد سال ۳۰۱ ه. ق متولد شده است . م.

۳- ماده تاریخ فقط کلمه (شفاء) است که ۳۸۱ می باشد و کلمه کله اضافه است و شاید چنین بوده ماده تاریخ او کلمه (شفاء) است که به صورت (کله شفاء) نوشته شده و اگر همزه آخر هم حساب شود ۳۸۲ خواهد بود لیکن درست نیست -م.

از چهار جزو نیست.

شیخ بهائی (ره) در حواشی خویش می نویسد: از ظاهر کلام ابن شهر آشوب به دست می آید که کتاب مدینه العلم از کتاب من لا یحضره الفقیه بزرگتر بوده و شیخ طوسی هم در فهرست به این موضوع اشاره کرده است.

بنابر این، گفتار بعضی از اصحاب که اظهار داشته اند مدینه العلم بزرگتر از من لا یحضر نمی باشد، قابل توجه نخواهد بود.

مؤلف گوید: برخی گفته اند کلیه احادیثی که در مدینه العلم آورده شده .

بدون کم و زیاد، همان احادیثی است که در من لا یحضر و کتابهای دیگرش آورده شده است، این سخن علاوه بر آن که مدعی بدون دلیل است با استدلال علامه حلی هم موافق نمی باشد، زیرا وی در کتاب المنتهی حدیثی را از کتاب صلوات نقل کرده است که در من لا یحضر و کتابهای دیگرش وجود ندارد.

به طوری که از ظاهر کتاب وصول الاخبار الی علم درایه الاخبار شیخ حسین بن عبدالصمد پدر شیخ بهائی (ره) استفاده می شود، کتاب مزبور در عصر او موجود بود، زیرا او در ضمن کتب اصول می نویسد: در روزگار ما کتابهای اصول حدیث مرکب از پنج کتاب اند؛ اول آنها کتاب مدینه العلم سپس من لا یحضر.

این کتاب همچنین در روزگار علامه هم وجود داشته چنان که در المنتهی، به طوری که نوشتیم، حدیثی در باب صلوات نقل کرده و از سبک کلام شیخ بهائی (ره) استفاده می شود که شیخ بهائی آن را ندیده است و ممکن است پدرش در یکی از سفرها آن را از دست داده باشد.

از شیخ معاصر شنیده ایم هنگامی که وی در جبل عامل زیست داشته کتاب مزبور را دیده است.

من خود در دیار مازندران پاره ای از اخبار آن کتاب را که بر پشت کتابی نوشته و گویا به خط شاگرد شیخ بهائی یا شاگرد شاگردش بوده است، دیده ام. (۱).

ص: ۲۰۳

۱- ترجمه روضات، ج ۷، ص ۶۵ می نویسد: در حال حاضر اثری از کتاب مدینه العلم نمی باشد و پس از روزگار علامه و شهید اول علما با جدیتی که داشتند بدان دست نیافتند و وجود آن هم در نزد پدر شیخ بهائی غیر ممکن است؛ زیرا اگر وجود می داشت مرحوم فیض و مجلسی و حر عاملی از آن استفاده کرده بودند. اکنون یا کتاب مزبور مانند عنقا معروف الاسم و مجهول الجسم است یا مهم نبوده است - م.

از آثار او که در دست مطالعه ما قرار گرفته کتاب مختصری است در فقه به نام الهدایه و کتاب مختصر دیگری در این خصوص به نام المقنع و رساله مجلسه مع رکن الدوله الدیلمی فی الامامه ، کتاب دعائم الاسلام به طوری که از ظاهر بحار الانوار استاد استناد بر می آید، این کتاب را استاد به وی نسبت داده است و معانی الاخبار از کتابهای مشهور او می باشد و ممکن است از قلم ناسخ افتاده باشد؛ زیرا در غیر این صورت چگونه مؤلف امل الآمل از وجود آن بی اطلاع مانده است. (۱)

استاد استناد، در بحار الانوار اظهار می دارد، کتاب جامع الاخبار را از تألیفات او برشمرده اند و به گمان من، کتاب مزبور از تألیفات دیگری است و من آنچنان که باید از مؤلف آن اطلاعی ندارم.

مؤلف گوید: در میان نسخه های جامع الاخبار اختلاف بسیاری است؛ چنان که برخی از نسخه های آن را که در استرآباد دیده ام، بی اندازه مبسوط و مفصل است و برخی دیگر از آن که در دسترس همگان می باشد، مختصر است و مؤلف آن، که استاد استناد از شناخت آن، اظهار بی اطلاعی کرده است، به گفته مؤلف امل الآمل، شیخ شمس الدین محمدبن محمدبن حیدر شعیری می باشد.

باز استاد استناد در فهرست بحار می گوید: کتاب التمیص از تألیفات یکی از پیشینیان روزگار شیخ صدوق می باشد و محتمل است از تألیفات شیخ صدوق باشد؛ .

ص: ۲۰۴

۱- کتاب المقنع والهدایه که می توان گفت رساله عملیه و فتوایی است با مقدمه ارزنده ای به طبع رسیده و در آخر آن مجلس نود و سیم از مجالس او که در روز جمعه ۱۲ شعبان سال ۱۳۶۸ ه. ق به منظور چگونگی دین امامیه منعقد شده ضمیمه گردیده است. مجلسی در فصل دوم مقدمات بحار می نویسد: کتاب هدایه صدوق در عین حالی که مشهور است، به شهرت کتابهای دیگر او نمی رسد و در همان فصل به مناسبت کتاب دعائم الاسلام می نویسد: کتاب دعائم الاسلام در نزد ما موجود می باشد، احتمال دارد از تألیفات صدوق نباشد، بلکه از دیگری است. شیخ طوسی و نجاشی کتاب مزبور را در ردیف کتابهای او نام برده اند و تحقیق منوط به این کتاب را باید از مستدرک استفاده کرد. در امل الآمل منضم به منهج المقال و همچنین امل الآمل طبع جدید کتاب معانی الاخبار در ردیف کتابهای صدوق آورده شده و گویا او نسخه ای که در اختیار صاحب ریاض بوده نام آن کتاب افتاده باشد. م.

لیکن احتمال بعیدی است.

مؤلف گوید: احتمال بعید به آن سبب است که در کتب رجال در ردیف تألیفات صدوق، نامی از آن برده نشده است، با آن که شیخ طوسی و نجاشی که مؤلف رجال اند، نزدیک به روزگار او می زیستند.

باز گوید: دلیل آن که جامع الاخبار مشهور از آثار صدوق نمی باشد آن است که مؤلفش در بحث تقلیم أظفار (ناخن گیری) می نویسد: قال محمد بن محمد مؤلف هذا الكتاب قال ابي في وصيته الى: قلم أظفارك؛ یعنی محمد بن محمد که مؤلف این کتاب است چنین گفته است: پدرم در ضمن وصیت و سفارشی که برای من مرقوم داشت نوشته بود ناخن هایت را بگیر.

از این عبارت پیداست که شیخ صدوق، مؤلف جامع الاخبار نمی باشد؛ زیرا نام

پدر صدوق، علی است نه محمد، گذشته از این، مؤلف جامع الاخبار از کتاب فضائل الشیعه صدوق نقل می کند و از این جا پیداست که وی متأخر از صدوق بوده است.

گاهی امیر سید حسین بن حسن عاملی در کتاب دفع المناواه عن التفضیل و المساواه از کتاب روضه الغراء^(۱) نقل کرده و نیز در آن کتاب از بشاره المصطفی لشیعه المرتضی مطالبی نقل کرده و آن را به صدوق نسبت داده است، به گمانم از مؤلف .

ص: ۲۰۵

۱- ترجمه روضات ج ۷، ص ۶۴، آن جا که به نام بخشی از کتابهای صدوق می پردازد، می نویسد: کتاب روضه از آثار ابن بابویه نبوده است؛ زیرا سبک آن، اصولاً شباهتی به هیچ یک از تألیفات صدوق ندارد و اسانید آن هم اسانید صدوق و مراسیل آن هم طراز با مراسیل کتابهای دیگر وی نمی باشد به همین مناسبت علامه مجلسی با آن که از این کتاب دو نسخه مختلف داشته و آنها را در کتاب پنداشته برای یکی رمز (فض) و برای دیگری رمز (بل) قرار داده در عین حال آن را از تألیفات صدوق نام نبرده است. انتساب این کتاب مساوی با انتساب مجموع الرائق است که آن را به صدوق نسبت داده اند و از تألیفات او نمی باشد. در الذریعه، ج ۱۱، ص ۲۸۳ می نویسد: کتاب روضه از آثار صدوق نیست؛ زیرا اولین حدیثش را در سال ۶۵۷ ه. ق در جامع واسط روایت کرده و دیگر مطالب که بدان کتاب مراجعه شود - م.

آن خبردار نبوده است. (۱)

شیخ محمد بن علی حلوانی

وی عالمی ادیب و عابد بود و از شاگردان سید مرتضی و سیدرضی به شمار است .

مؤلف گوید: به طوری که از کتاب قصص الانبیاء راوندی به دست می آید، حلوانی از مشایخ سید ابو الصمصام ذوالفقار بن محمد بن معبد حسینی است که سید، استاد مولانا قطب الدین راوندی است و از المناقب شیخ ابن شهر آشوب استفاده می شود که سید از مشایخ وی بوده و هر دو توسط سید از حلوانی روایت داشته اند.

شیخ برهان الدین محمد بن علی حمدانی (قزوینی)

وی از فضلالی بزرگوار و مورد وثوق اعلام روزگارش بوده و تألیفاتی دارد؛ از جمله کتاب تخصیص البراهین و نقص المسئله فی الامامه فی کتاب الأربعین فخر رازی و کتابهای دیگر .

علامه حلی توسط پدرش از وی روایت می کرده و خود او از شیخ منتجب الدین روایت داشته است.

پس از این هم به عنوان محمد بن محمد بن علی یادآوری می شود.

مؤلف گوید: از اجازه شهید ثانی به حسین بن عبدالصمد پدر شیخ بهائی استفاده می شود که علامه حلی از پدرش از سید احمد بن یوسف عریضی از حمدانی روایت داشته است. بنابراین، علامه با دو واسطه از وی روایت می کرده است.

از قراین ظاهری به دست می آید مترجم حاضر غیر از برهان الدین محمد بن محمد بن علی است که در آینده یادآوری می شود؛ زیرا وی مقدم بر شیخ منتجب الدین بوده است و با مترجم حاضر اتحادی ندارد. (۲)

ص: ۲۰۶

۱- مؤلف این کتاب، عماد الدین ابو جعفر محمد بن علی طبری آملی است که شرح حالش در اوایل این مجلد آورده شده و در الذریعه، ج ۳، ص ۱۱۷ ذیل بشارت المصطفی مطالبی را ایراد کرده است . م.

۲- ضیافه الاخوان، ص ۳۱۷، می نویسد: برهان الدین محمد بن محمد بن علی حمدانی قزوینی . علامه حلی در یکی از فواید کتاب خلاصه به مناسبت سندش که منتهی به شیخ طوسی می شود، اظهار داشته است: از پدرم از سید احمد بن یوسف بن احمد بن عریضی علوی حسینی از برهان الدین محمد بن محمد بن علی حمدانی قزوینی مقیم ری از سید فضل الله راوندی از سید ابو صمصام از شیخ طوسی روایت می کنم و شیخ شهید هم در اربعین حدیثی را به همان سند از حضرت صادق (ع) روایت کرده است. بعید نیست شیخ برهان الدین همان محمد بن محمد بن علی بن محمد قزوینی باشد که مؤلف التدوین) می نویسد: در سال ۵۵۸ ه. ق به اتفاق پدرم قاضی عطاء الله بن علی به سماع حدیث او رسیدم - م.

وی فقیهی عالم و واعظ بود. منتجب الدین پاره ای از تألیفات او را به این اسامی

نام برده است: الوسیله (۱)، الواسطه، الرائع فی الشرایع، المعجزات و مسائل فی الفقه.

مؤلف گوید: عمادالدین را به عنوان ابو جعفر متأخر معرفی کرده اند و یکی از علما در کتاب خود نوشته است عمادالدین، شاگرد شیخ طوسی بوده و کتاب التنبیه را علاوه بر کتابهای دیگر به وی نسبت داده است.

مؤلف گوید: در این که عمادالدین، از شاگردان شیخ طوسی باشد، جای تأمل است. دانشمندان درباره مؤلف الوسیله اختلاف کرده اند و شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید حتی از دانشورانی است که در کتاب نزّه الناظر تصریح کرده است که کتاب الوسیله از تألیفات شیخ ابو جعفر محمد بن علی طوسی می باشد.

عمادالدین در میان فقها، شهرت دارد و اقوال او را در کتابهای فقه یاد کرده اند. مؤلف اسرار الائمّه در همین کتاب می نویسد: عمادالدین طوسی کتابی در معجزات ائمه تألیف کرده است. از ظاهر کلامش چنان بر می آید که مراد وی مترجم حاضر است.

ص: ۲۰۷

۱- بعضی از بزرگان وسیله و واسطه را نام یک کتاب می دانند. ترجمه روضات، ج ۷، ص ۱۹۰ می نویسد: از آغاز وسیله استفاده می شود که وسیله کتاب مستقلی است به نام الوسیله الی نیل الفضیله و متضمن همه بابهای فقه و مشتمل بر تحقیقات ارزنده و در ترتیب و تهذیب از بهترین متون فقه به شمار است و دارای هشت هزار بیت می باشد - م.

شیخ زین الدین در رساله الجمععه و کتابهای دیگرش کتاب نهج العرفان الی هدایه الایمان را به عمادالدین طبرسی نسبت داده و از آن هم نقل کرده است و از ظاهر بیان زین الدین، استفاده می شود مراد از عماد طبرسی، مترجم حاضر است .

بنابر این، کلمه طبرسی را باید اشتباهی دانست که از سوی کاتب، انجام گرفته و درست آن است که طوسی باشد، زیرا دانشمندی را به عنوان عمادالدین طبرسی به خاطر ندارم.

ملاعلی رضای تجلی سبزواری در یکی از یادداشت‌هایش که به منظور رد بر ملا آقا رضی قزوینی تدوین کرده است، اظهار می دارد: الوسيله از تألیفات ابویعلی محمد بن حسن بن حمزه جعفری؛ از ظاهر پیداست مؤلف الوسيله ابویعلی نبوده است؛ بلکه متأخر از او می باشد و نام مؤلف آن، حسن بن حمزه است و مشاهیر اصحاب رجال از او نام نبرده اند.

آری، در رساله ای که یکی از شاگردان شیخ حسین بن مفلح صیمری به منظور گردآوری گروهی از مشایخ شیعه تدوین کرده است، می نویسد: از ایشان است شیخ حسن بن حمزه و از تألیفات اوست کتاب الواسطه، کتاب الوسيله، کتاب التعمیم و کتاب التنبیه .

گفتیم کتاب الوسيله از تألیفات ابویعلی نیست و دلیل آن که کتاب مزبور از تألیفات ابویعلی نمی باشد، آن است که نجاشی در ضمن آثار ابویعلی کتاب مزبور را در ردیف کتابهای ابویعلی محمد بن حسن بن حمزه نام نبرده است.

مؤید دیگرش آن که در وسیله آمده است که: (رمی از نظر ابویعلی واجب است) و عبارت به طوری ادا شده است که معمول مصنفان نبوده است؛ یعنی درست نیست که مؤلف کتاب از خود چنان نام ببرد و بالاخره از جهاتی، خالی از دقت نمی باشد.

مولانا قطب الدین محمد بن علی شریف دیلمی لاهیجی

وی فاضلی دانشور و بزرگوار بود.

تألیفاتی دارد؛ از جمله آنها رساله فی العالم المثالی و کتابها و رساله های دیگر و از معاصرین است.

مؤلف گوید: مترجم حاضر به عنوان شیخ قطب صوفی مشهور است و تشیع او

ثابت نمی باشد و کتابی هم در تاریخ تألیف کرده است . (۱)

اجل نصیر الدین محمدبن علی رازی مقیم ورامین

منتجب الدین او را به عنوان فاضل معرفی کرده است .

ص: ۲۰۹

۱- مؤلف که در تشیع قطب لاهیجی، مشکوک است یا از آن نظر است که وی را به دیگری اشتباه کرده است و یا به صرف این که متمایل به مرام تصوف بوده او را شیعه ندانسته و حال آن که تصوف هیچ گونه منافاتی با مذهب شیعه ندارد. چه بسیار بزرگانی بوده اند که مرام تصوف واقعی را رویه خویش قرار داده و صدق و صفا و ورد و وفا و فقر و فنا را به معنای واقعی آن برگزیده اند. گذشته از این، مرحوم قطب لاهیجی در کتاب محبوب القلوب که بخشی از آن به طبع رسیده و مؤلف به عنوان (تاریخ) از آن یاد کرده در بخش سوم به شرح احوال ائمه طاهریین علیهم السلام پرداخته و از حضرت مولی به عظمت یاد کرده و گاهی هم از حضرت صادق روایاتی نقل کرده و بالأخره در روزگار خود فخر شیعه و شیخ الاسلام شریعه بوده است. الذریعه ، ج ۲۰، ص ۱۴۱ ذیل محبوب القلوب می نویسد: کتابی است ملمع که از نظم و نثر فارسی و عربی تشکیل یافته و بر یک مقدمه در حقیقت فلسفه و سه مقاله، اولی در احوال حکمای قبل از اسلام، دومی حکمای اسلامی، سومی احوال ائمه اطهار و برخی از مشایخ و خاتمه آن در شرح حال نواب اربعه و کلینی و علی بن بابویه و صدوق و مفید و خواجه نصیر طوسی و شریف رضی و مرتضی و محقق حلّی و علامه حلّی و سیدبن طاووس و شیخ بهائی و میرداماد و عده ای از مشایخ صوفیه می باشد و در همین بخش هم به شرح احوال خود اشاره نموده است و کسی که سنی باشد به نواب اربعه و دیگر از اعلام شیعه توجهی ندارد. باری، قطب الدین محمدبن علی بن عبدالوهاب بن پيله لاهیجی اشکوری از شاگردان میر محمدباقر محقق داماد است. جدش پيله (پيله در لغت گیلانیان به معنای بزرگ است) از فقها و صلحای زمانش بوده و در نحو و صرف و تفسیر و معانی و بیان مهارت داشته است. وی در روزگار شاه تهماسب صفوی همراه با خانواده اش به قزوین آمد و به پیشنهاد تهماسب به لاهیجان رفت و در آنجا فرزندش عبدالوهاب با دختر سید علی بن سید محمد یمنی ازدواج کرد و شیخ علی که پدر قطب الدین است، متولد شد. سید عبدالوهاب در خردسالی فرزندش علی در گذشت. مادرش به تربیت او همت گماشت تا جامع معقول و منقول و شیخ الاسلام وقت گردید و آوازه اش در همه ایران پیچید تا این که در اثنای نماز صبح، سگته کرد و در گذشت. پس از او شیخ جلال الدین برادر بزرگتر از قطب الدین که سه سال از وی بزرگتر بود، عهده دار امور پدرش گردید و سه سال پس از پدرش زنده بود. بعد از در گذشت وی امور مربوطه به عهده قطب الدین گذاشته شد. دیگر از تألیفات قطب الدین (ثمره الفؤاد) است. الذریعه ، ج ۵، ص ۱۵ می نویسد: قطب الدین در این کتاب اسرار احکام را متذکر شده است و همگی اسرار عبادات و معاملات را تا آخر آیات شرح داده و در خاتمه آن فرقه ناجیه امامیه را از میان همه فرق اسلامی تعیین کرده است، و این جانب سالها پیش کتاب کوچکی را که کشکول وار تنظیم شده بود، در اختیار یکی از نوادگانش که از فضیلتی اعلام این عصر است، دیده ام . قطب الدین در طی مطالبی که در محبوب القلوب ایراد کرده به پاره ای از اشعار خود پرداخته است؛ از جمله: بدر خلق چه گردی پی مطلب مطلب ز در خلق که چون پانثوی در بدری از در غیب بهر در که در آیی یابی که دری بر تو چه بندند گشایند دری - م.

ابن شهر آشوب، دانشوری با فضیلت و مورد وثوق و محدثی محقق بود. از فن رجال و اخبار کاملاً با اطلاع بود و ادیبی سراینده و جامع خوبیها به شمار می آمد و تألیفاتی دارد؛ از جمله آنها مناقب آل ابی طالب؛ کتاب مثالب النواصب (۱) و کتاب المخزون المکنون فی عیون الفنون؛ کتاب أعلام الطرائق فی الحدود و الحقائق؛ کتاب فائده الفائده؛ کتاب المقال فی الأمثال؛ کتاب الاسباب و النزول علی مذهب آل الرسول (۲) کتاب الحاوی؛ کتاب الاوصاف؛ کتاب المنهاج و کتابهای دیگر (۳).

ص: ۲۱۰

۱- در پاورقی از تعلیقات مؤلف نقل کرده است شیخ لطف الله نیشابوری در بحث مطاعن از کتاب غایه المطلوب فی الواجب و المندوب در نسخه ای که به گمان من به خط اوست، می نویسد: کتاب مطالب القواصب فی مثالب النواصب از تألیفات شیخ رشیدالدین بن شهر آشوب مازندرانی رحمه الله است.

۲- در تعلیقات می نویسد: ابن شهر آشوب در مناقب به نام این کتاب اشاره کرده و مؤلف امل الآمل در کتاب الهداه، کتاب البرهان فی اسباب نزول القرآن را به وی نسبت داده است و ممکن است البرهان غیر از کتاب اسباب و نزول باشد. مولانا استاد در بحار، کتاب بیان التنزیل را به وی نسبت داده است. از ظاهر آن پیداست که بیان التنزیل همان کتاب اسباب و نزول باشد.

۳- معالم العلماء، ص ۱۱۹، این کتاب به منزله تجمیعی است که بر کتاب فهرست شیخ و رجال نجاشی نوشته شده است و در ایران و عراق به طبع رسیده است. در چاپ ایران که به همت عباس اقبال به طبع رسیده مقدمه ای بر آن نگاشته و سال فوت او را ۵۸۸ ه. ق یاد کرده است. م.

ابن شهر آشوب، تألیفات یاد شده را در کتاب معالم العلماء متذکر شده و ما مؤلف امل الآمل) در این کتاب، آنچه را که وی در آن کتاب آورده است ایراد نموده ایم و چنان که پیداست مطالب زیادتری از فهرست شیخ و رجال نجاشی ندارد؛ مگر اندکی و خود او اظهار داشته است نام ششصد کتاب را در این کتاب (معالم العلماء) که در فهرست شیخ نیامده ایراد کرده ام. از ظاهر آن پیداست که اکثر کتابهای مزبور از متقدمان می باشد.

سید مصطفی در نقدالرجال، ص ۳۲۳ وی، را شیخ طایفه شیعه و فقیه ایشان و سرایندهای بلیغ و منشئی ادیب معرفی کرده و اضافه می نماید: محمد بن عبدالله بن زهره از او روایت می کرده (۱) و خود او از محمد و علی، فرزندان عبدالصمد، روایت داشته است و تألیفاتی دارد؛ از جمله کتاب الرجال و انساب آل ابی طالب.

ابن شهر آشوب، علاوه بر دو فرزند عبدالصمد، از جدش شهر آشوب از شیخ طوسی هم روایت می کرده و من کتاب متشابه القرآن او را دیده ام.

مؤلف گوید: ابن شهر آشوب معاصر با شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست و سید ابو المکارم مؤلف الغنیه و احمد غزالی و زمخشری بوده و به طوری که خود او در کتاب المناقب تصریح کرده از احمد غزالی و زمخشری روایت داشته و توسط احمد از برادرش محمد غزالی هم روایت می کرده است.

در اوایل سندهای کتاب سلیم بن قیس هلالی چنین آمده است: خبر داد به من، شیخ فقیه ابو عبدالله محمد بن علی بن شهر آشوب به قرائتی که بر او داشتم در سال .

ص: ۲۱۱

۱- در تعلیقات مؤلف آمده از ظاهر آنچه مرقوم داشته است به دست می آید مراد از محمد بن عبدالله سید محیی الدین ابو حامد محمد بن زهره حلبی اسحاقی است و به همین ترتیب در اجازه ای که احمد بن نعمه الله بن خاتون عاملی به ملا عبدالله شوشتری داده است اشاره شده و گویا تعریفی که در بالا از او شده به انتساب به جدش باشد.

۵۶۷ ه. ق در حله جامعین از جدش شهر آشوب از شیخ سعادت‌مند، ابوجعفر، محمد بن حسن طوسی (رض).

ممکن است گوینده «اخبرنی» ابن ادریس باشد.

پیش از این در شرح حال سید کمال الدین حیدر بن محمد بن زید بن محمد بن عبدالله حسینی که شاگرد ابن شهر آشوب می باشد نوشتیم که وی از ابن شهر آشوب اجازه داشته و تاریخ اجازه او سال ۵۷۰ ه. ق است.

ابن شهر آشوب، فرزانه ای است که روایات بسیاری نقل کرده است و به طوری که از مناقب او استفاده می شود از گروه زیادی از علمای خاصه و عامه روایت می کرده و در قریه ای از توابع شهر بارفروش مازندران که در حال حاضر آن جا را مشهد کنجی زور می نامند، بدرود حیات گفته و مقبره او در آنجا معروف است و مردم به زیارت آن می روند. (۱)

ابن شهر آشوب در مناقب اظهار داشته است که اکثر سندهای ما که به کتابهای اصحاب منتهی می شود از شیخ ابو جعفر طوسی است و ما این سند را از ابوالفضل داعی بن علی حسینی سروی و ابوالرضا فضل الله بن علی بن حسین کاشانی و .

ص: ۲۱۲

۱- صفدی در الوافی بالوفیات، ج ۴، ص ۱۶۴ می نویسد: ابن شهر آشوب، یکی از اعلام شیعه است. در هشت سالگی به حفظ قرآن پرداخت و به مرتبه ای از دانش رسید که مردم از شهرها برای فراگیری علوم به سوی او حرکت می کردند و در علم قرآن و غریب و نحو استاد بوده و در روزگار المقتفی در بغداد منبر می رفت و المقتفی که از سخنان او به شگفت می آمد، به وی خلعت می داد. ابن شهر آشوب، دانشمندی زیبا چهره و راستگو و خوش برخورد و از دانش فراوانی برخوردار بوده و به عبادت و تهجد اقبال فراوانی داشت و پیوسته با وضو بود و این طی در تاریخش او را به عظمت ستوده است و پس از نام برداری از تألیفاتش از جمله الفصول در علم نحو، می نویسد: ابن شهر آشوب در سن ۹۹ سال و دو ماه و اندی در سال ۵۸۸ ه. ق در شهر حلب در گذشت. علامه تهرانی در الثقات العیون، ص ۲۷۴ می نویسد: ابن شهر آشوب در نیمه شب جمعه ۱۲ شعبان سال ۵۸۸ ه. در حلب در گذشت و در دامنه کوه جوشن نزدیک به مشهد الحسین دفن شد. بعضی در گذشت او را در ۲۲ شعبان سال مزبور نوشته اند و بالأخره همگان مدفن او را در حلب نوشته اند و گویا قبر پدر او دربار فروش مازندران باشد و یا جد او در آن جا مدفون است؛ والله العالم - م.

عبدالجلیل بن عیسی بن عبدالوہاب رازی و ابو الفتوح احمد بن علی رازی و محمد و علی فرزند علی بن عبدالصمد نیشابوری و محمد بن حسن شوهانی و ابوعلی فضل بن حسن بن فضل طبرسی و ابو جعفر محمد بن علی بن حسن حلبی و مسعود بن علی عوایی و حسین بن احمد طحال مقدادی و پدرم علی بن شهر آشوب سروری روایت می کنم و همگی ایشان از شیخ ابوعلی حسن بن محمد بن حسن طوسی از ابوالوفا عبدالجبار بن علی مقری رازی از شیخ طوسی روایت داشته اند و همچنین توسط منتهی بن ابی زید بن کبابکی حسینی گرگانی و محمد بن حسن فتال نیشابوری و جدم شهر آشوب طبق سماع و قرائت و مناو له و اجازه ای که نسبت به بسیاری از کتابهای شیخ و روایات او داشته اند، از شیخ طوسی روایت کرده ام.

در آن کتاب اظهار داشته است، سند کتابهای شریف مرتضی و شریف رضی و روایات ایشان را از سید ابو الصمصام ذوالفقار بن معبد حسینی مروزی از ابو عبدالله محمد بن علی حلوانی از هر دوشان روایت می کنم و همچنین طبق روایتی که از سید منتهی از پدرش ابوزید و از محمد بن علی فتال فارسی از پدرش حسن دارم و این هر دو از سید مرتضی روایت می کرده اند و منتهی و فتال را به سماعی که پدرشان از سید مرتضی داشته اند و به قرائت از او رسیده اند روایت می کنم. همچنین به سماعی که از قاضی حسن استر آبادی از ابوالمعافی بن قدامه از سید داشته اند روایت می نمایم و نیز به طریق صحیحی که شیخ ابو جعفر طوسی از وی داشته است روایت می نمایم و نیز سید منتهی از پدرش از شریف رضی روایت داشته است.

سندهای کتاب شیخ مفید را از ناحیه ابو جعفر و ابوالقاسم، فرزندان کمیح از پدرشان از ابن براج از شیخ مفید و همچنین از طریق ابو جعفر طوسی از شیخ مفید روایت می کنم.

سندهای کتب ابو جعفر بن بابویه را از محمد و علی فرزندان علی بن عبدالصمد از پدرشان از ابوالبرکات علی بن حسین حسینی خوزی از وی و همچنین از روایات ابو جعفر طوسی روایت می کنم.

سندهای کتب ابن شاذان و ابن فضال و ابن ولید و ابن حاشر و علی بن ابراهیم و

حسن بن حمزه و کلینی و صفوان و عبدکی و فلکی (کذا) و دیگر اعلام را به همان سندی نقل می‌کنم که ابوجعفر طوسی در فهرست یاد کرده است و کتابهای التئور فی معانی التفسیر و روضه الواعظین و بصیره المتعظین فتال را از خود او و کتاب مجمع البیان لعلوم القرآن و کتاب اعلام الوری و اعلام الهدی طبرسی را از خود او روایت می‌نمایم و ابو الفتوح کتاب روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن را به من اجازه داده است و ابوالحسن بیهقی کتاب حلیه الاشراف را به مناووله (۱) در اختیار من در آورد و آمدی به من اجازه داد تا غرر الحکم را روایت کنم و کتاب الاحتجاج ابو طالب طبرسی را به خط او یافتیم.

و مؤلف گوید: در ترجمه ابوطالب طبرسی نوشتیم که وی از مشایخ ابن شهر آشوب است و نظر به این که ابوطالب، کتاب مزبور را به خصوص به وی اجازه نداده است به این جمله تعبیر کرده است که: «کتاب مزبور را یافتیم».

شیخ جلال الدین محمدبن علی بن طاووس حسنی

وی از فضلالی نیکوکار و از پارسایان روزگارش بود و از محقق حلی روایت می‌کرده است.

مؤلف گوید: ظاهر وی فرزند ابن طاووس مؤلف الاقبال می‌باشد.

شیخ امام برهان الدین ابو حارث محمدبن ابی الخیر علی بن ابوسلیمان ظفر حمدانی

منتجب الدین می‌نویسد: برهان الدین دانشمندی باصلاحیت و مفسر و واعظ بود.

ص: ۲۱۴

۱- مناووله یکی از اقسام طرق تحمل حدیث است؛ به این معنا که شیخ حدیث، کتاب خود یا کتاب دیگری را به عنوان تملیک یا عاریه در اختیار طالب حدیث در آورد تا آن را با مالک شود یا به استنساخ از آن اقدام کند و به او اجازه دهد تا آن کتاب را روایت نماید. ابوالحسن زیدبن محمد بیهقی از فضلالی بنام بیهقی بوده و سال ۵۱۷ ه. ق وفات یافته است . م.

تألیفاتی دارد؛ از جمله کتاب مفتاح التفسیر، دلائل القرآن، عین الاصول و شرح الشهاب.

شیخ محمد بن علی عاملی تبینی

وی دانشمندی بافضیلت و فقیه و صالحی زاهد و عابد و پرهیزکار بود. دایی پدرم شیخ علی بن محمود عاملی از شاگردان اوست و خود او از شاگردان شیخ بهائی می باشد.

شیخ محمد بن علی بن احمد حرفوشی حریری عاملی کرکی شامی

شیخ محمد بن علی بن احمد (۱) حرفوشی حریری عاملی کرکی شامی

حرفوشی، دانشمندی فاضل و ادیب و استاد و محقق و مدقق و سراینده و منشی و حافظ بود. در روزگار خودش در علوم عربیت کم نظیر بود. در مکه مکرمه بخشی از کتابهای فقه و حدیث را از سید نورالدین علی بن علی بن ابی الحسن موسوی عاملی استفاده کرده و علاوه بر او از گروهی از ارباب فضیلت از خاصه و عامه هم بهره وری داشته است.

و حرفوشی تألیفات زیاد و مفیدی دارد؛ از جمله کتاب اللالی السنیة فی شرح الأجرومیة در دو مجلد و کتاب مختلف النحاء ناتمام مانده و شرح الزبده و شرح التهذیب فی النحو و شرح الصمدیه فی النحو و شرح القطر للفاکهی و شرح الکافجی علی قواعد الاعراب و کتاب طرائف النظام و لطائف الانسجام فی محاسن الاشعار و شرح قواعد الشهد و رساله الخال و دیوان شعر و رساله های دیگر.

مؤلف امل الآمل گوید: او را در ظرف چند مدت در جبل عامل دیده ام و پس از آن به اصفهان عزیمت کرد و هنگامی که در گذشت، در سوک او چکامه دامنه داری سرودم

ص: ۲۱۵

۱- روضات الجنات، نام جدش را محمد ضبط کرده و دیگران چنان که در بالا هم آمده احمد نوشته اند. ریحانه، ج ۱، ص ۳۱۹ می نویسد: حرفوشی منسوب به آل حرفوش است که از امرای بعلبک بوده و همگی شیعه دوازده امامی و در بعلبک و دیگر از شهرها مساجدی تأسیس کرده و به علما احترام می گذاردند و جداعلاشان، حرفوش است که از قبیله خزاعه بوده است. م.

كه، ابيات زير پاره اى از آن است :

أقم مأتما للمجد قد ذهب المجد

وجد بقلب السود و الحزن و الوجد

و بانء عن الدنيا المحاسن كلها

و حال بها لون الضحى فهو مسود

سائله ما الخطب و راعك و وقعه

و كادت لها الشم الشوامخ تنهد

وما للبحار الزاخرات تلاطمت

و أمواجهأ أيد و ساحلهاخذ

فقلت: نعى الناعى إلينا محمدا

فذاب أسى من نعيه الحجر الصلد

مضى فائق الأوصاف مكتمل العلى

و من هو فى طرق السرى العلم الفرد

فكم قلم ملقى من الحزن صامت

فما عنده للسائلين له رد

وطالب علم كان مغتبطه به

كمغتنم للوصل فاجأه الصد

لقد أظلمت طرق المباحث بعده

وكان كبدر التمقارنه السعد

فأهل المعالى يلطمون خدودهم

وقد قل فی ذا الرزء أن یلطم الخد

لرزء الحریری استبان علی العلی

أسی لم یکن لولا المصاب به یبدو

- بزرگواری از میان رفت برای از دست دادن آن، مجلس سوگواری سراپا کن و با دل تیره و اندوهناک که مصیبت زده است در سوک او گریان باش.

- با مرگ حرفوشی همگی خوبیها از میان رفت و رنگ سپیدروز مبدل به سیاهی شد.

- کسی که می پرسد چه پیش آمدی اتفاق افتاده است که کوههای سر به آسمان کشیده از هم پاشیده.

- و چه شده که دریاهاى خروشان به تلاطم در آمده است. آن دریاهاىی که موجهای آن دستها و ساحلهای آن گونه ها است.

- در پاسخ، گفتم: این ناراحتیها بر اثر خبر مرگ محمد است که از شنیدن خبر مرگ او سنگ سخت مانند آهن آب شده است.

- کسی را از دست دادیم که در صفتهای منحصر به فرد بر دیگران برتری داشته و به مراتب عالیه نایل آمده و در راه های شرافتمندی یکتای زمان بوده است.

- در مرگ او قلمهای اندوهناک از نوشتن بازماند و خواهند نتوانست آن را به

نوشتن وادار نماید.

- و چه بسیار عالمی که از صفات او غبطه می خورد و مانند کسی بود که به مجردی که به وصال می رسد، او را از وصال یار باز بدارند.

- با درگذشت او راههای گفتگوهای علمی مسدود گردید؛ حال آن که او ماه شب چهارده ای بود که ستاره سعدی قرین او باشد.

- مردم عالیمقام در مرگ او لطمه به رخسار خود می زنند و کم اتفاق افتاده در مصیبتی لطمه به صورت وارد آورند.

□ مرگ حریری موجب شد که مرتبه عالی علم که تا پیش از آن، دچار اندوهناکی نشده بود، آثار اندوهناکی را در چهره خود بروز بدهد.

سید علی بن میرزا احمد در کتاب سلافه العصر از وی نام برده و به این خلاصه به ستایش از او پرداخته است: حرفوشی نشان نورانی دانش و پرچم برافراخته بینش بود.

کعبه فضل و رکن فضیلت به شمار می آمد و فانوس فضیلتها و چراغ راهها بود.

بامداد و شامگاه دانشمندان را روشن می ساخت و شرق و غرب دانش را با بینایی کامل پی سپر کرده و پشت سر می انداخت و با شمشیر برای کمال خویش پشت بد اندیش را به لرزه در می آورد.

نقاب از چهره مشکلات می گشود و ناهمواریها را هموار می کرد و زمام اختیار آنها را در دست می گرفت و اقسام علوم را با قلم توانای خویش در کتابهای تالیفی خود ایراد می نمود و آنها را به گوهرهای فنون مزین می فرمود.

به این کیفیت و با جملات شیوای دیگر از وی ستایش کرده تا آنجا که نوشته است حرفوشی در ماه ربیع دوم سال ۱۰۵۹ ه. ق بدرود حیات گفته است.

و پاره ای از تألیفات او را که پیش از این یادآور شدیم ایراد کرده و به نقل بخش مهمی از اشعار او پرداخته از جمله ابیات زیر از یکی از چکامه های اوست. (۱)

خلیکی عوجا علی رامه

لأنظر سلعا و تلک الدیارا .

ص: ۲۱۷

دمشقی سروده است . م .

و عیج بی علی ربع من قد نأی

لأسكب فيه الدموع الغزارا

فهل ناشدلی وادی العقیق

عن القلب إنی عدمت القرارا

ای دو دوست من مرا کنار آن گودال آب ببرید تا آن درخت و آن دیار را ببینم.

- مرا نزدیک آثار خانه هایی که از من دور است ببرید تا آن جا بگریم.

- آیا کسی هست که مرا به وادی عقیق هدایت کند که اکنون آرامش را از کف

داده ام؟

أنا مذ قیل لی بأنک تشکو

ضر حماک زاد بی التبریح

أنت روحی و کیف یقی سلیمما

جسد لم تصح فیه الروح

- از هنگامی که به من گفتند از ناراحتی تب، متأذی گردیده ای، من هم آرامش خود را از دست داده ام.

- تو روح من می باشی و جسد بی روح چگونه سالم خواهد ماند.

از سروده های اوست:

و شحرور ذاک الخال لم یجف روضه ال

محیاو من عنها یمیل إلی الهجر

و لکنه خاف اقتناص جوارح ال

لحاظ فوقی عائذ بحمی الثغر

- مرغک آن خال از بوستان سبز و خرم گونه زیبای او دوری نمی کند و چه کسی هست که بتواند از آن دوری بگزیند.

- آری، بیمناک است که مبادا به دام دیدگان دچار شود؛ از این رو به دندانها پناهنده گردیده است.

در ستایش از شیخ محمد جواد کاظمی گفته است:

جری فی حله العلیاء شوطا

بسعی ماعدا سنن السداد

ففاق السابقین إلى المعالی

وما هذا بیدع من جواد

- به میدان اسب دوانی آمد و گرداگرد آن حرکت کرد و چنان هی بر مرکب می زد و

اسب دانش را به جولان می آورد که تا آن گاه بی سابقه بود.

- و به این ترتیب بر هم طرازان خویش پیشی گرفت و این گونه تفوق از مانند جواد

دور و بر خلاف انتظار خواهد بود.

ص: ۲۱۸

الابدع أن أضحي الجهول يزدرى

مكانتى ويدعى الترفعا

و الشمس أعلى رفعه و قد غدا

من فوقها كيوان أعلى مطالعا

به تازگی ندارد هر گاه انسان نادانی موقعیت مرا ناچیز بشمارد و نسبت به من اظهار

سربلندی بنماید.

- زیرا خورشید عالی مرتبه است؛ حال آن که ستاره زحل از آن بالاتر طلوع می کند.

از اوست:

عش بالجهاله فالجهو

الله المقام الفاخر

و أخوالفطانه و النبا

هه منه كل ساخر

هذا اقتضاء زماننا

و لكل شيء آخر

- به نادانی برگذار کن که نادانی مقامی بس عالی است.

- زیرا کسی که دارای زیرکی و دانشمندی باشد، همواره مسخره مردم است.

- آری، اقتضای زمان ما چنین است و برای هر چیزی پایانی است.

يروم ولاه الجور نصره على العدى

و هيهات يلقى النصر غير مصيب

و كيف يروم النصر من كان خلفه

-حاکمان جور همواره آرزومندند که به دشمنان خود دست پیدا کنند و چگونه ممکن است افراد ناشایست به مقصود خود نایل آیند.

- و چگونه ممکن است کسی که پشت سر او تیرهای دعای سنگدلان قرار گرفته به یاری خود برسد.

از ابیات اوست:

بروحی خالا قد تأرج نشده

و ضاع فهام القلب فیه غراما

سعی لائذا بالثغر من نار خده

فمن شام برقا منه أومض قاما

- جانم فدای خاکی که بوی خوش آن، مشامها را بیهوش کرده و دلها را به تپش درآورده است.

- از نار گونه اش به دندان پناه برده و از جهش برق آن از جا برخاسته است.

از اوست :

فی ثغر من أهواه کنز محاسن

فيه لباغیه النفیس الفائق

فی الثغر در و العذار زمرد

و الخد تبر و الشفاه شقائق

- در دندان (یا رخسار) کسی که دل بسته او می باشم، گنجینه ای از خوبیهایی است که با هر چیز ارزنده برابری می نماید.

- در دندانش در و در گونه اش زمرد و در صورتش طلا و در لبهایش، شقایق است.

باز گفته است:

فی الوجه إن فکرت روض ملاحه

أضحت تدل علی هواه الأنفس

فالخورد و العذار بنفسج

و الصدغ آس و اللواظ نرجس

- هرگاه درباره رخساری که دل مرا ربوده است اندیشه کنی، بوستانی از ملاحظت

خواهی دید تا آن جا که بهترین چیزها را به دام هوا و عشق خود گرفتار کرده است.

- و دلیل بر آن، این است که رخسارش گل است و گونه اش بنفشه و شقیقه اش، آس و دیدگانش، نرگس.

مؤلف امل الآمل گوید: من ابیات یاد شده را از خط او یادداشت کردم. (۱).

ص: ۲۲۰

۱- خلاصه الاثر، ج ۴، ص ۴۹ می نویسد: حرفوشی حریری از لغویها و نحوینها و ادبا و سرایندگان بنام است و در فضل و دانش برگزیده مردم روزگارش بوده و آثاری دارد (که پیش از این ذکر شد. وی در دمشق مراتب علمی را فرا گرفته و به درس عمادی که مفتی آن دیار بوده حاضر می شده و عمادی به بزرگواری و فضیلت او اعتراف می کرده است. در یکی از اوقات، ملا یوسف فتحی از وی درخواست کرد تا به درس او حاضر شود. حرفوشی چند روزی به درس او حاضر شد و پس از آن از

حضور به درس خودداری کرد. فتحی سبب غیبت او را پرسید. در پاسخ او گفته شد: وی از حضور به درس تو شکستی برای خود احساس می نماید و همین موضوع ایجاب کرد تا وی را از دمشق اخراج کردند. گذشته از این فتحی هم در نزد قاضیها سعایت کرد که وی رافضی است. حرفوشی که خود را در مقابل عمل انجام شده یافت، از دمشق فرار کرده به حلب و پس از چندی به ایران رفت. شاه عباس مقدم او را گرامی داشت و ریاست علمیه آن روز را به عهده او واگذار نمود. حرفوشی در دمشق به انزوا می گذرانید و عنوان ویژه ای نداشت و به حریرفروشی اشتغال می ورزید و در عین حال، محصلان زیادی در دکان او اجتماع می کردند و به فراگرفتن علوم می پرداختند و چیزی از تدریس مانع او نمی شد. سپس به بخشی از اشعار او اشاره کرده و از بدیعی نقل کرده است حرفوشی پیشوای علوم عربی بود و دست کمی از سیبویه و خلیل نداشت و کتاب نهج النجاه شاهد عادل بر مراتب ادبی اوست. حرفوشی در ماه ربیع دوم در سال ۱۰۵۹ ه. ق در ایران درگذشت. سید حسن صدر در تکمله، ص ۳۵۱ می نویسد: حرفوشی در مکه مکرمه از درس جد ما علامه سید نورالدین استفاده می کرده و کتابهای خاصه و عامه را از محضر او فراگرفته و در مسجد شام با معمر مغربی ملاقات کرده و به توسط او از حضرت مولی امیر المؤمنین علی علیه السلام تحمل روایت نموده و ما شرح این موضوع را در کتاب بغیة الوعات فی طبقات مشایخ الاجازات ایراد کرده و طرق اتصال خودم را به روایت از حرفوشی متذکر گردیده ام. سید صدر در اجازه ای که برای علامه تهرانی مرقوم داشته و این جانب به استنساخ آن موفق گردیده و در ضمن فایده اولی از فوایدی که در آخر اجازه آمده است، ذیل سند عالی می نویسد: از سید صدرالدین از سید صالح از سید محمد از سید هاشم احسائی از حرفوشی از علی بن عثمان همدانی معروف به ابن ابی الدنیا معمر مغربی از امیر المؤمنین علی علیه السلام روایت می نمایم - م.

الشیخ محمدعلی بن احمد بن موسی عاملی نباطی

وی دانشوری صالح و از معاصرین است و اکنون در اصفهان ساکن است.

شیخ بهاء الدین محمد بن علی بن حسن عودی عاملی جزینی

وی از شاگردان شیخ شهید ثانی و دانشوری صالح و ادیبی سراینده است. رساله ای در احوال استادش شهید تألیف کرده و ما بخشی از آن را دیده و پاره ای از مطالب آن را در این کتاب (امل الآمل) نقل کرده ایم.

از سروده های او چکامه ای است در سوک شهید ثانی که برخی از ابیات آن به شرح

زیر است:

هذی المنازل و الآثار و الطلل

مخبرات بأن القوم قد رحلوا

ساروا و قد بعدت عنا منازلهم

فالآن لاعوض عنهم و لا بديل

ص: ۲۲۱

فسرت شرقا وغربا فى تطلبهم
و كلما جئت ربع قيل لى رحلوا
فحين أيقنت أن الذكر منقطع
و أنه ليس لى فى وصلهم أمل
رجعت و العين عبرى و الفؤاد شجى
و الحزن بى نازل و الصبر مرتحل
و عانيت عيني الأصحاب فى وجل
و العين منهم بميل الحزن تكتحل
فقلت مالكم لاخاب فألكم
قد حال حالكم و الضر مشتمل
هل نا لكم غير بعد الإلف عن وطن
قالوا: فجعنا بزین الدين يا رجل
أتى من الروم لا أهلا بمقدمه
ناع نعاہ فنار الحزن تشتعل
فصار حزنى أنيسى و البكاسكى
و النوح دأبى و دمع العين ينهمل
لهفى له نازح الأوطان منجدلا
فوق الصعيد عليه الترب مشتمل
أشكو إلى الله رزاء ليس يشبهه
إلا مصاب الألى فى كربلا قتلوا

- این منزلها و نشانه های باقی مانده از مردمی خبر می دهد که کوچ کرده اند. - آری، در گذشتند و جایگاههایشان از ما دور افتاد و این هم بدلی ندارند.

- شرق و غرب جهان را زیر پا گذاردم و به هر مکانی که رسیدم و از احوال آنها جويا شدم پاسخ شنیدم که کوچ کردند.

- هنگامی که یقین کردم سخنی از آنها در میان نمی باشد و آرزویی هم در به دست آوردن آنان وجود ندارد.

- با چشم اشکبار و با اندوهی که سراپای مرا گرفته بود و با ناشکیبایی باز گردیدم .

- در بازگشت به یاران خود رسیدم. آنها هم بیمناک گردیده و دیدگانشان با میل اندوه سورمه کشیده شده.

- از آنها که هیچگاه زبانی نبیند.

- پرسیدم آیا به غیر از دوری از وطن ناراحتی دیگری دارید؟ در پاسخ گفتند: آری، به رحلت زین الدین (شهید ثانی) اندوهناک گردیده ایم.

- از روم کسی آمد که ای کاش نیامده بود. رحلت او را به ما اطلاع داد و آتش اندوه را در دل ما شعله ور ساخت .

- آنجا بود که اندوه یار من شد و گریه مرا امان نداد و نوحه و زاری دست به دامن

گردید و اشک چشم خشک نشد.

- وای بر من، از رحلت بزرگواری که دور از وطن در گذشت و سر به خاک قبر سپرد و در زیر خاک پنهان گردید.

- به خدا سوگند به اندوه بی سابقه ای دچار شدم و مصیبتی جز اندوه آن بزرگواری که در کربلا شهید شده اند همتای اندوه رحلت شهید ثانی نمی باشد (۱).

سیدمحمدبن علی بن حسین بن ابی الحسن موسوی عاملی جبعی

وی دانشمندی بافضیلت و متبحر و ماهر و محققى بادقت و پارسایی عابد و پرهیزکار و فقیهی محدث و کاملی جامع فنون و علوم و بزرگواری عالی مقام و والاتبار بود.

مراتب علمی را از پدرش و مولانا احمد مقدس اردبیلی (ره) و شاگردان جد مادری اش (شهید ثانی) فرا گرفته و همدرس با دایی اش شیخ حسن (صاحب معالم) بوده و هر یک از این دو بزرگوار به دیگری در نماز اقتدا می کرده و به درس هم حضور می یافته

ص: ۲۲۳

۱- مرید من الکشف عن أحوال الشيخ زين الدين الشهيد نام دارد. اصل این کتاب از دست رفته و بخشی از آن در الدر المنثور، ج ۲، ص ۱۴۹ به طبع رسیده است. این رساله مشتمل بر یک مقدمه و ده فصل و یک خاتمه بوده که تنها مقدمه و فصل اول و دوم و بخشی از فصل سوم و پاره ای از مطالب متفرقه در آن کتاب به طبع رسیده و قصیده ای که در سوک شهید گفته بیست و هفت بیت بوده که در آن رساله آمده که در این جا دوازده بیت آن انتخاب گردیده است. به طوری که خود او در آغاز آن رساله می نویسد: در دهم ربیع الاول سال ۹۴۵ ه. ق به خدمت شهید رسیده و تا دهم ذیقعده سال ۹۶۲ ه. ق مدت ۱۷ سال همواره از خدمت وی استفاده می کرده و می نویسد: در آغاز ورودم به خدمت شهید، متوجه شدم که وی شبانه برای رفع نیازمندی خانواده اش هیمه بر الاغ بار می کرد و به خانه می آورد و بامدادان پس از آن که نماز صبح را در مسجد ادا می کرد، مابقی روز را به تدریس برگزار می فرموده و نماز عشا را به جماعت ادا می فرمود و خود نیازهای خانواده اش را برآورده می ساخت و بار منزل خودش را بدوش کسی تحمیل نمی کرد. در تکمله أمل الآمل، ص ۳۵۲، وی را تمجید بسزایی نموده و او را اصولی و محدث و متقی و عالم به تاریخ و رجال و علوم معقول و منقول معرفی کرده است - م.

و من گروهی از شاگردان ایشان را دیده ام.

از تألیفات او کتاب مدارک الافهام فی شرح شرایع الاسلام است که کتاب عبادات آن در ضمن سه مجلد تدوین شده و سال ۹۹۸ ه. ق پایان پذیرفته است (۱) و این شرح از بهترین کتابهای استدلال به شمار می آید. و حاشیه الاستبصار و حاشیه التهذیب و حاشیه علی الفیه الشهدید و شرح المختصر النافع و کتابهای دیگر.

معظم له با آن که تألیفاتش اندک بوده در عین حال تحقیقات بسیار کرده و حداکثر مطالبی را که در میان متأخران در اصول و فقه شیوع داشته مورد اعتراض قرار داده، چنان که دایی اش شیخ حسن این کار را انجام داده است.

سید مصطفی در رجال اش از وی نام برده و می نویسد: معظم له، سیدی است از

سادات دانشوران ما و شیخی است از مشایخ ما و فقیهی از فقهای ما و کتابهایی تألیف کرده است (۲).

ص: ۲۲۴

۱- همان طور که مرقوم فرموده کتاب مدارک از بهترین کتابهای استدلالی است و در روزگار زندگی مقدس اردبیلی به نجف رسیده و مورد توجه فضلا و شخص مقدس قرار گرفته و مکرر به طبع رسیده است و فعلا مطبوع آن در سه مجلد تدوین شده است. پایان مجلد اول آن ظهر روز شنبه ۱۳ ذی قعدة سال ۹۸۹ ه. ق و پایان مجلد دوم ۲۴ محرم سال ۹۹۵ ه. ق و پایان مجلد سوم روز پنجشنبه ۲۵ ذی حجه سال ۹۹۸ ه. ق است در الذریعه، ج ۶، ص ۱۹۶ بیست و یک حاشیه که از سوی علمای اعلام بر آن نگاشته شده نام برده است؛ از جمله آنها حاشیه، وحید بهبهانی است که حواشی محققانه بر آن مرقوم داشته و همراه با مدارک به طبع رسیده و در آغاز آن کشف المدارک ملا رفیع الدین گیلانی به طبع رسیده است. در ظهر صفحه اول کتاب مطبوع می نویسد: وحید بهبهانی گفته است در یکی از شبها سید سند صاحب مدارک را در خواب دیدم. خطاب به وی گفتم نسبت به پاره ای از کلمات شما مطالبی به نظرم رسیده است. بیم آن دارم با نوشتن آنها (مرادش حواشی مدارک است) توهینی به شما وارد آورده باشم. هرگاه از آن چه نوشته ام اظهار خرسندی می فرمایید به حال خودش باقی باشد و هرگاه از نوشتن آنها خرسند نمی باشید آنها را محو نمایم؟ صاحب مدارک اظهار رضایت کرد و آثار انبساط و سرور از وجناتش ظاهر بوده و حاشیه وی چنان که خود او نوشته است از اول طهارت تا آخر کتاب صلوات است - م.

۲- نقدالرجال، ص ۳۲۱.

هنگامی که صاحب مدارک ، بدرود زندگی گفت، شاگردش شیخ محمد بن حسن بن زین الدین عاملی در ضمن چکامه مفصلی اظهار دردمندی کرد که ابیات ذیل نموداری از آن به شمار می آید(۱)

صحبت الشجی مادمت فی العمر باقیا

و طلقت أيام الهنا و الليالیا

و عینی تجافی صفو عیشی کما غدا

یناظر منی ناظر السحب باکیا

وقد قل عندی کل ما کنت واجده

بفقد الذی أشجی الهدی و الموالیا

فتی زانه فی الدهر فضل و سؤدد

إلی أن غدا فوق السماکین راقیا

هو السید المولی الذی تم بدره

فأضحی إلی نهج الکرامات هادیا

و للفقہ وح یترک الصلد ذائبه

کما سال دمع الحق یحکی الفوادیا

- تا عمرم باقی است اندوهناکم و شب و روز شادمانی را از دست داده ام. - و عیشم منغضگردیده، مانند ابر آسمانی می گریم.

- و آنچه را یافته بودم از دست دادم و بر اثر اندوه کسی که هدایت و دوستان را غمناک ساخته است، از پای درآمدم.

- جوان مردی را در نظر دارم که مقام فضیلت و سیادت او همه روی زمین را فرا گرفته و از این جا فراتر رفته به بالاتر از ستاره سماکین (دو ستاره است در برج سنبله به نام سماک اغرل و سماک رامح) رسیده است.

- او بزرگواری بود که ماه شب چهارده اش به کمال رسید و خلق را به راه راست هدایت کرد.

□ علم فقه در سوک او آنچنان سوگوار است که سنک سخت را آب می کند و چون چشمی که حاکی از دل سوزان اوست،

می‌گیرد.

پیش از این، ذیل احوال شیخ نجیب الدین علی بن محمد نوشتیم وی چکامه ای در سوک صاحب مدارک سروده است و ابیاتی از آن را در آنجا نقل کردیم و همچنین ذیل .

ص: ۲۲۵

۱- قصیده مزبور در ضمن ۲۷ بیت سروده شده و همه آن در الدر المنثور، ج ۲۱، ص ۲۱۴ آورده شده است - م.

نامبرداری از شیخ حسن جانینی نوشتیم که وی قصیده ای در رثای او گفته و ابیاتی از آن

رایادآوری کردیم.

به خط سید حسین فرزند صاحب مدارک بر پشت کتاب مدارک که خط خود مؤلف هم بود، در چند موضع از آن چنین نوشته بود: پدر محققم، مؤلف این کتاب در شب دهم ربیع اول سال ۱۰۰۹ ه. ق در قریه جبع در گذشت (۱)

مؤلف گوید: صاحب مدارک، از شیخ حسین بن عبدالصمد حارثی پدر شیخ بهائی روایت می کرده است. بطوری که از یکی از اجازات شیخ جعفر بن کمال بحرانی به دست می آید، صاحب مدارک از سید نورالدین علی بن سید فخرالدین هاشمی از شهید ثانی روایت می کرده است.

ص: ۲۲۶

۱- در الدر المنثور، ج ۲، ص ۱۹۹ می نویسد: هنگامی که سید صاحب مدارک در گذشت شیخ حسن صاحب معالم بر لوح قبر صاحب مدارک نوشت: «من المؤمنین رجال صدقوا ما عاهدوا الله علیه فمنهم من قضی نحبه و منهم من ینتظر و ما بدلوا تبدیلا» و ابیاتی در سوک او سروده و بر لوح قبرش نوشت؛ از جمله این ابیات: لهفی لرهن ضریح صار کالعلم للجود و المجد و المعروف و الکریم قد کان للددین شمس یتضاء به محمد ذوالمزابطاهر الشیم سقی ثراه و هناه الکرامه و الرریحان و الروح طراباری الم در تکمله امل الآمل می نویسد: بعضی گفته اند صاحب مدارک در سال ۹۴۶ ه. ق متولد شده و بنابر این، عمر او در هنگامی که به درود حیات گفته، ۶۲ سال بوده است. دیگری گفته عمر او در هنگام وفات پنجاه سال بوده است. بطوری که همه نوشته اند صاحب مدارک و صاحب معالم تقارب سنی داشته اند دو سال پس از وفات او صاحب معالم به همان اندازه که تفاوت سنی داشته وفات یافته است، بنابر این هرگاه صاحب معالم در سال ۹۵۹ ه. ق متولد شده باشد چنان که این سال را از شهید ثانی نقل کرده اند، صاحب مدارک که در سال ۹۴۶ ه. ق متولد شده با صاحب معالم سه سال تفاوت سنی داشته است، یعنی صاحب مدارک سه سال جلوتر از صاحب معالم متولد شده و عمرش ۶۳ سال بوده است و اگر عمر او را پنجاه سال بدانیم، چنان که بعضی احتمال داده است سال ۸۹۶ به دنیا آمده است اشتباه محض است. در فوائد الرضویه، ج ۲، ص ۵۵۹ می نویسد: بعضی گفته اند صاحب مدارک در شب هجدهم ربیع الاول سال ۱۰۰۹ ه. ق وفات یافته است.

صاحب مدارک در ظهر روز پنج شنبه ۲۴ صفر سال ۹۹۷ ه. ق در کربلای معلی از شرح الفیه شهید فارغ شده است و من آن شرح را در بار فروش در ضمن کتابهای مولانا محمد قاسم و دیگر آن دیده ام.

صاحب مدارک از علمایی است که نماز جمعه را واجب می دانسته و به طوری که

خود او در مدارک و کتابهای دیگرش تصریح کرده در عصر غیبت، قائل به وجوب عینی نماز جمعه بوده است. (۱).

ص: ۲۲۷

۱- تکمله أمل الآمل، ص ۳۵۴ می نویسد: از آثار او کتاب غایه المرام فی شرح مختصر شرائع الاسلام است که پیش از این به نام شرح مختصر النافع یادآوری شده است. این شرح از اول کتاب نکاح تا آخر کتاب نذر است که در ظهر پنج شنبه ۱۹ ماه رجب سال ۱۰۰۷ ه. ق به پایان رسیده است و سبب آن که این بخش از کتاب مختصر را اختیار نموده آن است که هنگامی که مقدس اردبیلی (ره) شرح ارشاد را می نوشت، اجزای آن را به شاگردانش می داد تا استنساخ کنند. از میان شاگردانش یکی از آنها بسیار بدخط بود. همین بخش از شرح ارشاد در اختیار او قرار گرفت و به مناسبت بدخطی قابل استفاده نبود. پس از رحلت مقدس مبرور برخی از ارباب فضل از صاحب مدارک درخواست کردند. همان بخش از ارشاد را به قلم خود شرح کند و شرح مقدس را تکمیل نماید. سید پذیرفت؛ لیکن برای این که نسبت به استادش مقدس مرحوم اظهار ادب کرده باشد و شرحش متمم شرح استادش نباشد، به همان بخش از شرح مختصر پرداخت؛ رحمه الله علیهم أجمعین در همان کتاب می نویسد: مشهور است که شرح شواهد ابن الناظم از صاحب مدارک است. این احتمال نابه جا است؛ بلکه شرح مزبور از سید محمد بن علی عاملی شاگرد صاحب مدارک است که قضاوت مشهد مقدس رضوی را به عهده داشته است. از کتابهای مشهوری که به صاحب مدارک نسبت داده شده شرح العلویات السبع ابن ابی الحدید است و حال آن که این انتساب بی اساس است؛ بلکه شرح مزبور به طوری که از کشف الظنون به دست می آید، از تألیفات سید محمد بن حسن بن ابی الرضا علوی می باشد. در همان کتاب می نویسد: از فرزندان صاحب مدارک که به مقام علمی نایل آمده اند، یکی سیدحسین است که در مشهد مقدس رضوی سمت شیخ الاسلامی را عهده دار می شد. دیگری سید نجم الدین است که صاحب معالم اجازه کبیره اش را که در میان اجازات بی نظیر می باشد، برای وی مرقوم داشته است، (پایان). صورت این اجازه برای او و دو فرزندش سید ابو عبدالله محمد و سید ابوالصلاح علی مرقوم گردیده و در آغاز مجلد ۱۰۹ بحار الانوار آورده شده است. م.

وی در کشمیر ساکن بوده و از علما و فضلا و فقها و نحوین و سرایندگان باصلاحیت روزگار ما به شمار است.

شیخ محمد بن علی بن خاتون عاملی عینائی

عینائی در حیدرآباد هند می زیسته و بزرگی دانشمند و با فضیلت و ماهر و محقق و ادیب و بزرگوار و بلند مقام و جامع فنون علم بوده است و تألیفاتی دارد؛ از جمله شرح الارشاد و ترجمه کتاب الاربعین شیخ بهائی و کتابهای دیگر.

عینائی در روزگار ما در گذشت و من او را ندیده ام. او در روزگار شیخ بهائی می زیسته است. شیخ بهائی در پشت نسخه ترجمه اربعینش انشای لطیفی دایر بر تمجید از او و ترجمه اش مرقوم داشته و تاریخ آن ۱۰۲۷ ه. ق است (۱).

مؤلف گوید: عینائی از شاگردان شیخ بهائی است و بزودی ترجمه حال دایی اش شیخ عبدعلی بن محمود جاپلقی را در بخش دوم کتاب امل الآمل خواهیم نگاشت.

از تألیفات او «ترجمه الاربعین» است که به نام ترجمه قطب شاهی موسوم گردیده

و برای عبدالله قطب شاه ترجمه نموده است.

دیگری حواشی است که بر الجامع العباسی شیخ بهائی تألیف کرده و این حواشی را یکی از شاگردانش در حیدرآباد در کتاب مستقلی گرد آورده است و شرح مبسوط و مفیدی بر آن کتاب می باشد.

ص: ۲۲۸

۱- تقریض ارزنده ای است که شیخ بهائی بر آن کتاب نوشته است. این ترجمه را عینائی برای سلطان محمد قطب شاه پادشاه شیعه هند نوشته و به نام ترجمه قطب شاهی موسوم داشته و صورت تقریض شیخ بهائی با خصوصیات دیگر در مجلد دهم اعیان الشیعه ص ۱۰ طبع جدید آورده شده؛ لیکن تاریخ تقریض شیخ در یک جا ۱۰۲۹ و در پایان تقریض ۱۰۲۲ نوشته شده و در این جا ۱۰۲۷ مرقوم شده است و ممکن است همان ۱۰۲۲ درست باشد - م.

گذشته از اینها، حواشی و یادداشتهای و تعلیقات بسیاری در انواع کتابها که در علوم عدیده تألیف شده به جای گذارده است؛ از جمله تعلیقاتی که بر تحریر الفقه علامه (ره) تنظیم نموده است و من آن تعلیقات را به خط خود او که بر تحریر نوشته است دیده ام و بر آن نسخه اجازه ای از شیخ حسین بن مفلح که برای یکی از فضلا نوشته است به چشم می خورد.

از تألیفات او کتاب توضیح اخلاق عبدالله شاهی است که شرح فارسی بر اخلاق ناصری خواجه نصیر طوسی می باشد؛ چنان که از اسم آن پیداست، این کتاب را بنا به درخواست عبدالله قطب شاه در حیدرآباد نوشته است و من آن را در تبریز دیده ام.

در یکی از مواضع آمده کتاب المناقب از تألیفات شیخ محمد خاتون عاملی می باشد و بخشی از اخبار را از آن نقل کرده و احتمال دارد مراد وی همین مترجم حاضر باشد و امکان دارد دیگری باشد که پیش از مترجم حاضر نام برده شده است. (۱)

ص: ۲۲۹

۱- نزهه الخواطر، ج ۵، ص ۳۴۸ می نویسد: امیر فاضل محمدبن علی خاتون عاملی از علمای شیعه و از فضلای مشهور قرن یازدهم به شمار می آید. در جبل عامل متولد شده. او از شاگردان شیخ بهائی و دیگر علما بوده. به هند آمده و به حیدرآباد رفته و دیوان انشا را به عهده گرفته و از سوی محمد قطب شاه به عنوان سفارت در سال ۱۰۲۴ ه. ق به دربار شاه عباس حضور یافته و چندین سال در ایران ماندگار شده است. سپس به حیدرآباد باز گردیده و عبدالله قطب شاه او را در سال ۱۰۳۸ ه وکیل تام الاختیار خود قرار داده و امور دولتی را به طور کلی در اختیار او در آورده و او در عین حالی که به کارهای مهم دولتی اشتغال می ورزید به درس و افاده می پرداخت و علوم عدیده ای را تدریس می کرده و هر روز پس از طلوع فجر به تدریس می پرداخته و روز سه شنبه علما و شعرا به حضور وی می رسیده و تمام روز را به مذاکرات علمی و ادبی به پایان می رسانیده است. اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۱۰ طبع جدید می نویسد: وی، خواهرزاده شیخ بهائی است و وزارت قطب شاهی را که شیعه بوده اند به عهده داشته و قبرش در حیدرآباد معروف و مزار عامه است و در جنب کاخ شاهی (قدیر جنگ بهادر) واقع گردیده و از سوی محمد قطب شاه سمت دیوان انشا را داشته و از سوی عبدالله قطب شاه به لقب پیشوا و لقب میر جمله که از مهمترین القاب آن دولت بوده ملقب گردیده و همه روز ملازم قصر شاهی بوده و در اوقات رسمی هم شرکت می کرده است. (تولی مسجد) حیدرآباد از آثار خیریه اوست. سال فوتش به تحقیق معلوم نمی باشد. ظاهر آن است که در عصر عبدالله قطب شاه در گذشت و ترجمه اربعین شیخ بهائی را در هند نگاشت و در هنگام سفارت به اطلاع شیخ رسانید و چنان که نوشتیم شیخ بهائی در سال ۱۰۲۲ ه. ق تقریضی بر آن مرقوم فرمود- م.

شیخ محمد بن علی شحوری عاملی

شحوری، از فضلا و علما و صلحا و عابدان بود.

کتاب تحفه الطالب فی مناقب علی بن ابی طالب علیه السلام از تألیفات اوست.

این کتاب را در حیدرآباد هند تألیف کرده و نسخه ای از آن به خط مؤلف در نزد ما موجود است.

شیخ محمد بن علی بن عقیق عاملی تبینی

وی از فضلائی باصلاحیت معاصر است.

شیخ جلیل محمدبن علی بن محمدبن حسین حر عاملی مشغری جبعی

وی عمومی مؤلف (أمل الآمل) است. دانشمندی فاضل و ماهر و محقق مدقق و حافظی جامع علوم و پارسایی سراینده و منشی ادیب و از ثقات علماست.

بخشی از کتابهای عربی و فقه و دیگر علوم را نزد او خوانده ام و سال ۱۰۸۱ هـ. ق در گذشته است. از تألیفات او رساله ای است به نام الرحله (سفرنامه) که اتفاقات سفرهای خویش را در آن مرقوم داشته و دارای حاشیه ها و یادداشتهای پرفایده ای است.

همچنین دیوان شعری دارد که در تمام اشعار او یک شعر نامناسب و مبتذل ندیده ام و مادرش دختر شیخ حسن فرزند شهید ثانی است و چکامه هایی در مدیحه نبی اکرم (صلی الله علیه و آله) و ائمه طاهرین علیهم السلام سروده است.

سید علی بن میرزا احمد در کتاب سلافه العصر فی محاسن اعیان العصر در حق او بر این خلاصه گفته است: آزادی که شعر را در بند رقیب خویش در آورده است.

و چکیده ادب به شمار می رود. عصای کلام را در اختیار خویش گرفته است و هر کجا که آن را

بخواند، به آهنگ او قیام می کند.

شعر سحرآمیزش، عقول را پریشان ساخته و بیان دل انگیزش همه را به خود متوجه گردانیده است. شعرش نازکتر از باریک
میانی و مست کننده تر از شراب ارغوانی است.

خواننده پلک سیاه را به وجد می آورد و شنونده دلدار پناه را به سماع می کشاند.

از جمله اشعار او دو بیت زیر می باشد که به نام خویش توریه کرده است (۱)

قلت لما أحييت في هجو دهر

بذل الجهد في احتفاظ الجهول

كيف لا أشتكى صروف زمان

ترك الحر في زوايا الخمول

. آن گاه که به نکوهش از روزگار می پرداختم و او می کوشید تا انسان بس نادان را در حراست خود آورد.

- با خود گفتم چگونه از پیش آمدهای روزگار شکوه نکنم، حال آن که روزگار انسان آزاد را در گوشه انزوا نشانده است.

از اوست:

یراکم بعین الشوق قلبی علی النوی

فیحسده ط رفی فتنهل أدمعی

و یحسد قلبی مسمعی عند ذکرکم

فتذکو حرارات الجوی بین أضلعی

- دل من با دیده مشتاق به شما نگران می شود و چشمم حسادت می ورزد و اشکم

جاری می گردد.

- گوشم وصف شما را می شنود و دلم حسادت می کند. این شوری را که در

درون من است، بیشتر کنید و آتش آن را شعله ورتر سازید.

از اوست:

و کم غلت الأحشاء متى حراره

من الدهر لافات الردى هامه الدهر

تقدمنى بالمال قوم أجلهم

لدى مقامه قدر فاضله الظفر .

ص: ۲۳۱

۱- توریه یکی از صنایع معنوی بدیع شمرده می شود و عبارت از آن است که لفظی را در نظم یا نثر بیاورند که دارای دو معنای قریب و بعید باشد و معنای بعید آن را اراده کنند، چنان که در این شعر، معنای قریب آن آزاد و معنای بعید آن شخصی است که به این نام خوانده شده است . م.

- دلم از حرارتی که روزگار در من به وجود آورده، به غلیان آمده است .

- زیرا او افراد ثروتمند را بر من مقدم می دارد. کسانی را برتر از من به حساب می آورد که موقعیت مهمترین آنها از نظر من به اندازه ناخنی است که گرفته شده، دور

انداخته می شود.

از اوست:

یا دهر کم تحتسی منک الوری غصص

و کم تراعی لأهل اللؤم من ذمم

بحکمه الله لکن الطباع تری

فی رفعه الذل صدع غیر ملتئم

- ای روزگار، چه بسیار مردم از دست تو جرعه های ناراحتی آشامیده اند و چه بسیار افراد ملامت زده را مورد سرزنش قرار داده ای.

- آری، آن چه اتفاق افتاده به حسب حکمت الهی بوده است؛ لیکن طبایع آدمها چنان می بینند که شکافی که میان افراد پست فطرت و شریف واقع شده است قابل التیام نیست.

جای آن دارد در پایان آنچه از کتاب مزبور نقل کردیم، بگوئیم مؤلف سلافه در وصف این شخص کوتاهی کرده؛ زیرا وی را تنها به سرایندگی و ادب معرفی نموده است و متوجه نبوده که وی جامع خوبیها و فضیلتها و دانشها می باشد و عذرش آن که از احوال او اطلاعی نداشته است و من خود چکامه ای در مدح و چکامه دیگری در سوک او گفته ام که هر دوی آنها در ضمن اشعار دیگرم مفقود شده و از میان رفته است.

در یکی از اوقات این دو بیت را سروده و برای او ارسال داشتم

أنت فخر لولدک الغر فی یو

م فخار بل أنت فخر أییکا

و کمالی فخر بانک عمی

ک فخر بانی ابن أخیکا

- روزی که پای افتخار در میان بیاید، تو مایه مباهات فرزندان خود، بلکه موجب افتخار پدر خود می باشی.

- کمال من در این است که تو عمومی من می باشی و افتخار تو به این است که من برادر زاده تو می باشم.

ص: ۲۳۲

ایات زیر از سروده های اوست و در آن پنج استخدام به کار برده است (۱)

ما رنحت صادحات الأيک فی الشجر

إلا وناحت لنوحی أنجم السحر

یاساکنی البان أزررت منکم مرچه

تلک القدود علی اغصانه النضر

و حقکم ماجری ذکر العقیق ضحی

إلا و أسبلته فی الخد کالمطر

ولا ذکرت الغضا إلا و أجهه

بین الضلوع لکم مور من الفکر

أفینتم العین سقما عندما حرمت

إلیکم بالنوی رغم من النظر

تروی الغزاله عنکم فی الجمال کما

سلبتم النفر عنها حکم مقتدر

- صدای پرندگان، شاخه های به هم پیچیده درخت را به حرکت در می آورد؛ مگر آن هنگام که ستارگان سحری از نوحه گری من به ناله دربیابند؟

- ای کسانی که در کنار درخت (بان) زیست دارید، بدانید خارهایی که بر شاخه های تر و تازه آن روییده، نخوت و خودخواهی شما را از میان برده است.

- به حقی که شما بر من دارید، هیچگاه از عقیق، سخن به میان نیاوردم؛ مگر این که بلافاصله اشک چشمم مانند باران بر رخسار من جاری گردیده.

- از درخت (غضا) یاد نمی کنم، مگر آن که شعله آن در درون من اندیشه اضطراب آوری ایجاد می کند.

- چشم بیمار را از منزلگاه خود محروم ساختید و او را از دیدار خود ممنوع گردانیدید؛ همچنان که خورشید از دیدار روی

شما سیراب می گردد.

- آهوی خوشخرام را به حکم اقتداری که دارید، از دیدار خویش محروم می گردانید.

از آیات اوست:

تنبه فأوقات الصبی عمر ساعه

وعما قلیل سوف تسلبها قسرا .

ص: ۲۳۳

۱- استخدام یکی از صنایع معنوی بدیع است؛ به این معنا که کلمه ای در نثر یا نظم به کار ببرند که دارای معنای خاصی باشد و ضمیر مربوط به آن، اشاره به معنای دیگر باشد؛ چنان که در شعر سوم مراد از عقیق، سنگ مخصوصی است و مراد از ضمیر اسبلته که بازگشت به آن دارد، اشک چشم است - م.

و ما المرء إلا ضيف طيف لاهله

يقيم قليلا ثم يغدو لهم ذكرا

و إن بنى الدنيا و إن طال مكثهم

بها أو علوا فوق هام السهي قدرا

كر كب أناخوا مستظلين برهه

و حثوا المطايا نحو منزله أخرى

- متوجه باش روزگار خردسالی مانند یک ساعت از عمر است که بزودی زوال پیدا می کند.

- آدمی در میان کسان خود، جز میهمان خیالی برای کسانش بیش نخواهد بود که اندکی در میان آنها زیست دارد. سپس از میان آنها رخت برمی بندد.

- مردم دنیا هر چند در دنیا زیاد بمانند و یا بر فراز ستاره سها قرار بگیرند.

- مانند قافله ای هستند که اندکی در زیر سایه جای می گیرند؛ سپس با سرعت

تمامی مرکبهای خود را برای منزل دیگری به جلو می رانند.

از ابیات اوست:

إن كان حبي للوصي و رهطه

رفض، كما زعم الجهول الخائض

فالله و الروح الأمين و أحمد

أملاك السماء روافض

- هر گاه دوستی که نسبت به وصی پیغمبر و خاندان او ابراز می دارم چنان که نادان

بی اعتبار رفض شمرده است.

- باید بگویم که خدا و جبرئیل و پیغمبر اکرم و همگی فرشتگان آسمان رافضی

خواهند بود.

از ابیات اوست:

يا عتره المختار حبكم

مازجه الباطن و الظاهر

تالله لا يطوى على حبكم

إلا فؤاد طيب طاهر

ولا يناويكم سوى فاجر

ضمته فى أرحامها عاهر

فمنكم يمتاز أهل الورى

و يستبين البر و الفاجر

- ای خاندان پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) محبت شما باطن و ظاهر مرا با خویش ممزوج کرده است.

- به خدا سوگند به غیر از دل پاک، چیز دیگری شاهراه محبت شما را نمی پیماید.

ص: ۲۳۴

- و به غیر از موجود بدعملی که از نطفه زناست، دیگری با شما نمی ستیزد.

- پایه اساسی مردم به ولایت شما امتیاز پیدا می کند و نیکو کار و بدکار بدان وسیله نمودار می گردد.

در مقام مناجات گفته است:

إلهی شاب فی التفريط رأسی

و أوهنت الذنوب العظم منی

فجد یا رب و ارحم ضعف حالی

و وقفنی لما یرضیک عنی

- پروردگارا موی سرم در کوتاهی از فرمان تو سپید گردید و بزهدکاریهای من، استخوان مرا سست کرد.

- این پروردگارا مرا ببخش و به ناتوانی من ترحم کن و مرا به کاری که مورد خرسندی تو باشد، موفق بدار.

از ابیات اوست:

أین الألی نامت عیونهم

عتی و عینی شغفها السهر

طالت ثوهم فاستشاط لها

فی القلب نار شبها الفکر

گذشتگان که دیدگانشان از من پوشیده شده است کجایند و نمی بینند که چگونه اشتباه کاری بر چشم من استیلا پیدا کرده است.

جایگاه آنها دور است و آتشی که شباهت به اندیشه دارد، از آنها در دل افروخته می باشد.

قاضی ناج الدین محمدبن علی بن عبدالجبار طوسی

منتجب الدین گوید: وی فقیهی دیندار و مورد وثوق است.

شیخ محمد بن علی بن عبدالصمد نیشابوری

وی فاضل بزرگواری است که از مشایخ ابن شهر آشوب می باشد.

مؤلف گوید: شیخ محمد، برادر علی و حسین فرزندان علی بن عبدالصمد نیشابوری هستند که از مشایخ قطب راوندی هم می باشد و او از ابوعلی بن شیخ طوسی و

ص: ۲۳۵

از ابوالوفا عبدالجبار بن علی مقری رازی روایت می کرده است که هر دوی آنها از شیخ طوسی روایت می کرده اند.

در مناقب آمده است شیخ محمد از پدرش از ابوالبرکات علی بن حسین حسینی خوزی از صدوق روایت داشته است.

سید محمد بن علی بن عبدالله جعفری

منتجب الدین گوید: وی عالم شایسته ای است.

مؤلف گوید: پس از این به ترجمه سید کمال الدین مرتضی بن عبدالله بن علی جعفری که در کاشان می زیسته خواهیم پرداخت .

شیخ ابوالفتح محمد بن علی بن عثمان کراچی

شیخ ابوالفتح محمد بن علی بن عثمان کراچی (۱)

از علما و فضلا و متکلمان و فقیهان و محدثان بوده است و دانشمندی بزرگوار و مورد وثوق می باشد، تألیفاتی دارد؛ از آن جمله کنز الفوائد (۲)؛ معدن الجواهر و ریاضه الخواطر؛ الاستنصار فی النص علی الائمه الاطهار؛ رساله فی تفضیل امیر المؤمنین علیه السلام؛ الکر والفر فی الامامه؛ الإبانة عن المماثلة فی الاستدلال بین طریق النبوه و الامامه؛ رساله فی حق الوالدین (۳) و معونه الفارض فی استخراج سهام الفرائض .

منتجب الدین به مناسبت یادآوری از او می نویسد: کراچی از فقهای اصحاب ما و از شاگردان سید مرتضی و شیخ ابو جعفر طوسی است و تألیفاتی دارد؛ از جمله آنها التعجب والنوادر و ما به توسط پدرمان از پدرش از وی روایت می کنیم.

ص: ۲۳۶

۱- کراچک به نوشته معجم البلدان و اللباب جزری، قریه ای است در باب واسط - م.

۲- کنز الفوائد از تألیفهای معروف اوست و مشتمل بر تحقیقات ارزنده ای پیرامون مطالب متفرقه می باشد. در این کتاب برخی از رساله های او از جمله مسح الرجلین؛ البیان؛ الاعلام والبرهان ضمیمه شده و در آخر آن، کتاب التعجب وی به طبع رسیده و کتاب معدن الجواهر او نیز طبع شده است.

۳- رساله مزبور را این جانب به نام حقوق پدر و مادر ترجمه کرده و در آغاز آن ترجمه ای از مؤلف ضمیمه نموده ام و سال ۱۳۹۷ ه. ق به طبع رسیده است . م.

ابن شهر آشوب در طی نامبرداری از او می نویسد: از تألیفات او اخبار الاحاد؛ التعجب فی الامامه کتاب ارزنده ای است؛ مسئله فی المسح؛ مسئله فی کتابه النبی صلی الله علیه و آله و سلم؛ المنهاج فی معرفه مناسک الحاج؛ المزار؛ مختصر زیاره ابراهیم الخلیل علیه السلام و شرح جمل العلم سید مرتضی؛ الوزیری؛ شرح الاستبصار فی النص علی الائمه الاطهار؛ المشجر؛ معارضه الأضداد باتفاق الاعداد الاستظراف فی ذکر ما ورد من الفقه فی الانصاف؛ کتاب التلقین لاولاد المؤمنین و جواب رساله الاخوین .

ابن طاووس در اواخر کتاب الدرر الوقیه کتاب الفهرست را به کراچکی نسبت داده است. کراچکی از شیخ مفید و معاصران او روایت می کرده است (۱).

مؤلف گوید: وی در رمله بیضا (۲) می زیسته و احمد بن نعمه الله عاملی در اجازه ای که به ملا عبدالله شوشتری داده از وی به امام حبر علامه عماد المذهب یاد کرده است. کراچکی با فقیه معروف قاضی ابن براج معاصر بوده است .

و در بحار می نویسد: همگی ارباب اجازات، سند خود را به وی منتهی می سازند و

از اجازات به دست می آید که وی، استاد ابن براج بوده است. .

ص: ۲۳۷

۱- مشایخ روایی کراچکی عبارت اند از شیخ مفید و سید مرتضی و س ر و أبو عبدالله حسین واسطی و ابن شاذان قمی و شیخ ابوالرجا محمد بن علی بلدی. ترجمه روضات، ج ۷، ص ۱۴۵ می نویسد: در کنز الفوائد و تألیفات دیگر کراچکی ندیده ام که وی به روایت از سید مرتضی اعتراف کرده باشد و همچنین به روایت از شیخ طوسی و بلکه از شیخ در روایات خود نامی نبرده است تا چه رسد که از او روایت کرده باشد و از شیخ مفید هم روایت داشته و به سماع او نرسیده است و کسانی که از وی روایت داشته اند قاضی ابن براج و شیخ ابو محمد عبدالرحمن نیشابوری و دیگری شیخ محمد بن علی حلبی و به احتمالی هم ابو محمد ریحان حبشی بوده اند. م.

۲- معجم البلدان، ج ۳، ص ۶۹ شرح مفصلی راجع به رمله نوشته و آن را از مضافات فلسطین نام می برد که به دست خلفای بنی امیه ساخته شده و سال ۵۸۳ ه بامر صلاح الدین ایوبی خراب شده و ابوالحسن تهامی شاعر که در آن جا می زیسته در مرگ فرزندش گفته است: اری الرمله البیضاء بعدک اظلمت: فدهری لیل لیس یفضی الی فجر - م.

یکی از فضلا اظهار داشته است: کراچکی از شاگردان واسطی بود و در روز جمعه هشتم ربیع آخر سال ۴۴۹ هـ. ق در صور درگذشت (۱).

مؤلف گوید: ممکن است مراد از واسطی، ابو عبدالله حسین بن عبید الله بن علی واسطی باشد (۲).

در بحار کتاب النصوص و رساله فی تفضیل امیر المؤمنین علیه السلام و رساله الی ولده را به وی نسبت داده است.

ابن طاووس در الاقبال کتابی را به وی نسبت داده که در آن آمده است ماه مبارک رمضان همواره سی روز تمام می باشد و نقصی در آن متصور نیست و جعفر بن قولویه هم ماه مبارک رمضان را سی روز تمام می دانسته است.

پس از این به کتاب دیگر او به نام الکافی فی الاستدلال دست یافتیم که برخلاف آن کس که می گوید ماه مبارک رمضان سی روز تمام است و ناقص نمی شود، اقدام کرده و از نظریه پیشین خود که ماه را سی روز تمام می دانسته پوزش خواسته و اضافه کرده است که ممکن است ماه رمضان ناقص و سی روز تمام نباشد.

کراچکی در تغییر فتوا در خصوص تمام و ناقص بودن ماه مبارک رمضان از استادش پیروی کرد که او هم تغییر رأی داد و دو کتاب راجع به تغییر رأی خویش تألیف نمود..

ص: ۲۳۸

۱- ترجمه روضات، ج ۷، ص ۱۴۸ می نویسد: تا به حال تاریخ در گذشت کراچکی را در هیچ یک از تذکرهها و تواریخ شیعه ندیده ام. از تاریخ مرآة الجنان یافعی مورخ مشهور نقل شده است که ابوالفتح کراچکی که از رؤسای شیعه و صاحب تألیفاتی است، در سال ۴۴۹ هـ. ق در گذشته است (پایان). در مجلد چهارم الوافی بالوفیات می نویسد: ابوالفتح محمد بن علی کراچکی شیخ الشیعه در ماه ربیع الاول سال ۴۴۹ هـ. ق در صور بدرود زندگی گفت و از فحول رافضیهاست و با بزرگان علما از قبیل سید مرتضی ملاقات کرده و بخشی از کتابهای او را نام برده است.

۲- ترجمه روضات، ج ۷، ص ۱۴۵ می نویسد: ابو عبدالله حسین واسطی بیشتر روایاتش را از هارون تلعکبری نقل می کرده و ابن طاووس در رساله «قضا و قرائت» قول به مواسعه را از وی نقل کرده است. احتمال دارد مراد از ابو عبدالله واسطی، ابو عبدالله حسین بن عبید الله غضائری پدر شیخ احمد رجالی باشد که از مشایخ شیخ طوسی و نجاشی به شمار است. م.

و گاهی پیش آمده است که کتاب تأویل الایات الظاهره فی فضائل العتره الطاهره را به کراچکی نسبت داده اند؛ لیکن این انتساب درست نیست و ما پیش از این ذیل احوال سید شرف الدین علی حسینی استرآبادی نجفی تحقیقات لازم را ایراد کرده ایم.

از تألیفات او کتاب روضه العابدین است. این کتاب را کفعمی در المصباح و بعضی از علما در الجنه الواقیه و الجنه الباقیه به کراچکی نسبت داده اند.

از تألیفات او کتاب البرهان است که کفعمی در حواشی المصباح آن کتاب را به وی نسبت داده و از آن نقل کرده است. (۱)

استاد استناد در فهرست بحار الانوار کتاب جواهر المطالب فی فضائل مولانا علی بن ابیطالب علیه السلام را به وی نسبت داده و از آن نقل کرده است و چنان که می دانیم کتاب مزبور غیر از کتاب معدن الجواهر است که از آثار او بوده و پیش از این هم از آن یاد کردیم و در فصل دوم از بحار گوید: کتاب جواهر المطالب کتاب ارزنده ای است و از آثار تألیفی یکی از علمای ما می باشد و مطالب آن را از کتابهای معتبر شیعه و سنی فراگرفته است.

شیخ شهید ثانی (ره) کتاب تهذیب المسترشدین را که در فقه بوده در رساله الجمعیه به وی نسبت داده و وجوب نماز جمعیه را از آن نقل کرده و همچنین فرزندش شیخ حسن، کتاب مزبور را از تألیفات او بر شمرده و در کتاب فقه المعالم از آن نقل نموده است. .

ص: ۲۳۹

۱- کتاب البرهان در صحت طول عمر حضرت امام زمان (عج) تألیف شده؛ زیرا طولانی بودن عمر آن حضرت در آن زمان که سال ۴۲۷ بوده و مدت ۲۷۲ سال می شده و تا این زمان ۱۴۰۸ ه است، ۱۱۵۳ می باشد و مورد انکار مخالفان است و بالأخره در تعقیب تحقیقاتی که نموده به یاد آوری از معمران پرداخته است از جمله از معمر مغربی و معمر مشرقی یاد کرده که روزگار حضرت مولی علیه السلام را دریافته اند و تا زمان کراچکی زنده بوده اند. پیش از این اشاره کردیم کتاب مزبور به همراه کنز الفوائد به طبع رسیده است . م.

شیخ جلیل تاج الدین محمد بن علی بن عیسی بن ابی الفتح اربلی

وی از فضلا و سرایندگان و ادبای روزگار خود می باشد. کتاب کشف الغمه را از پدرش روایت می کند و از پدرش اجازه داشته است و من آن اجازه را که به خط یکی از علما است، دیده ام.

شیخ شمس الدین محمد بن علی بن غنی

وی از فضلا بزرگوار بوده و محمد بن قاسم بن معه از وی روایت داشته و خود او نیز از این معیه روایت می کرده است .

شیخ محمد بن علی فتال نیشابوری مؤلف تفسیر

فتال از نظر اعلام شیعه در کمال وثوق بوده است. شیخ منتجب الدین می نویسد:
گروهی از علمای موثق، تفسیر او را به من اجازه داده اند.

مؤلف گوید: از ظاهر استفاده می شود - پیش از این هم گذشت - که مترجم حاضر با مؤلف روضه الواعظین یکی هستند و به احتمال بعیدی هم می توان گفت مترجم حاضر غیر از مؤلف روضه الواعظین است و هر دو تن تفسیر داشته اند.

جمعی از علما از جمله ابن شهر آشوب به اتحاد این دو تن، اشاره کرده اند و ممکن است همین احتمال هم به حقیقت نزدیکتر باشد؛ زیرا به طوری که پیش از این ابراز داشتیم، فتال نیشابوری، استاد شیخ ابن شهر آشوب بوده و ابن شهر آشوب به چگونگی احوال او داناتر بوده است. منتجب الدین هم در روزگار او می زیسته؛ لیکن با واسطه از وی روایت می کرده است.

شیخ منتجب الدین در فهرست پس از چهار ورقه از ترجمه ای که گذشت، در آخر باب میم می نویسد: شیخ شهید محمد بن احمد فارسی، مؤلف روضه الواعظین.

از ترجمه اخیر، استفاده می شود، منتجب الدین معتقد بوده که مؤلف روضه الواعظین دو تن بوده اند و یا ابن شهر آشوب و شیخ منتجب الدین نزدیک به روزگار یکدیگر می زیسته و این

احتمال به وقوع پیوسته است.

شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن قاسم مرکب

منتجب الدین می نویسد: ابوجعفر، از ثقات فقها بوده است و تألیفاتی دارد؛ از جمله کتاب المعتمد فی المعتقد؛ العبادات الدینیه و کتاب السنه و البدعه و ما به واسطه سید صفی مرتضی بن داعی حسینی کتابهای وی را از او روایت می کنیم.

شیخ جمال الدین ابوجعفر محمد بن علی کاشی

و فاضل بزرگواری بوده و از محقق حلی روایت می کرده است.

شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن محسن حلبی

منتجب الدین گوید: حلبی از فقهای شایسته است. روزگار شیخ ابو جعفر طوسی را دریافته از او و از ابن براج روایت می کرده و سید امام ابوالرضا راوندی و شیخ امام قطب الدین ابوالحسین راوندی شاگرد او بوده اند.

و مؤلف گوید: از کتاب الیقین ابن طاووس به دست می آید شیخ ابو جعفر حلبی از شیخ طوسی روایت می کرده و شیخ ابوالفرج علی بن عبدانی از وی روایت داشته است.

شیخ زین الدین در اواخر رساله الغیبه در اثنای سند حدیث از شیخ قطب الدین ابو الحسن سعید بن هبه الله راوندی از شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن محسن حلبی از شیخ فقیه ابوالفتح محمد بن علی کراجکی تا به آخر سند.

قطب راوندی در اول الخرائج و الجرائح می نویسد: گروهی از اعلام از جمله

شیخ ابوجعفر محمد بن علی بن محسن حلبی از شیخ ابو جعفر طوسی تا به آخر سند.

قاضی فخر الدین محمد بن علی بن محمد استرآبادی

منتجب الدین گوید: وی قاضی ری است.

سید مجدالدین ابوالفوارس محمدبن فخرالدین علی بن عزالدینمحمدبن اعرج حسینی

وی فاضل بزرگوار است. ابن معیه از وی روایت می کرده و پیش از این، ابن

علی اعرج نام برده شده است.

شیخ مفیدالدین محمد بن علی بن محمدبن جهیم

وی از فضلا بوده و پیش از این، ابن جهیم یاد شده است.

سید ابو جعفر محمد بن علی بن محمدبن رضا علیه السلام

منتجب الدین وی را دانشمندی مورد وثوق معرفی کرده است.

مؤلف گوید: چنان که متعارف است از این نسبت اسامی بسیاری از قلم افتاده

است.

سید ابو عقیل محمدبن علی بن محمد علوی عباسی

منتجب الدین گوید: وی واعظی صالح است.

شیخ اجل محمدبن علی بن محمدبن علی طبری

به عنوان ابن ابی القاسم نام برده شده است.

سید اجل مرتضی نقیب النقباء ابوالفضل محمدبن علی بن محمدبن مطهر

منتجب الدین گوید: وی از فضلا و فقها بوده و روایات بسیاری نقل می کرده است

و من کتابهای چندی از احادیث را نزد او قرائت کرده ام.

مؤلف گوید: مطهر که جد اعلاهی مترجم حاضر است، سید اجل مرتضی ذوالفخرین ابوالحسن مطهر بن ابی القاسم علی بن ابی

الفضل محمد حسنی دیباجی است

ص: ۲۴۲

و ترجمه سید مرتضی مطهر یاد شده و ترجمه فرزندش سید اجل مرتضی ابوالقاسم عزالدین یحیی بن محمد بن علی ایراد خواهد شد.

شیخ محمد بن علی بن محمد نحوی

منتجب الدین می گوید: وی از دانشوران مورد وثوق بوده است و شیخ مفید عبدالرحمن نیشابوری از شاگردان او می باشد.

شیخ قوام الدین محمد بن علی بن مطهر حلّی

وی از فضیلتی روزگارش بوده است. محمد بن قاسم معروف به ابن معیه از وی روایت می کرده و او نیز از وی روایت داشته است.

مؤلف گوید: ظاهره شیخ قوام الدین، عموزاده علامه حلّی است؛ یعنی مترجم حاضر فرزند شیخ رضی الدین علی بن شیخ سدید الدین یوسف بن علی بن مطهر حتی می باشد.

ابن حجام محمد بن علی بن مروان

ابن شهر آشوب می گوید: ابن حجام تألیفاتی دارد؛ از آن جمله است کتابهای تأویل ما نزل فی النبی و آله علیهم السلام؛ تأویل ما نزل فی شیعته؛ تأویل ما نزل فی اعدائهم؛ التفسیر الکبیر؛ الناسخ والمنسوخ؛ قرائه امیر المؤمنین علیه السلام؛ قرائه اهل البیت علیهم السلام؛ الاصول؛ الاواخر؛ الاوائل و المقنع فی الفقه.

محمد بن علی مکی

ابن شهر آشوب گوید: از تألیفات اوست: الرد علی من طعن علی علیه السلام فی فضله و امامته و امر الحکمین.

شیخ محمد بن علی بن هارون بن یحیی صائم مظاهری اسدی جزائری

وی از فضیلتی و فقها بوده و در روزگار شهید ثانی (ره) می زیسته و یک سال پس از

شهادت شهید بدرود حیات گفته و از او و از شاگردانش استفاده نموده است .

شیخ امام عزالدین ابو فراس محمد بن عمار بن محمد حمدانی

منتجب الدین او را عالم و صالح معرفی کرده است.

شیخ ابو عبدالله محمد بن عمر طرابلسی

وی از فضلا و افراد شایسته و ادبا بوده و از ابن براج روایت می کرده است .

ابوعبدالله محمد بن عمران مرزبانی

ابن شهر آشوب می نویسد: از تألیفات او کتاب مانزل من القرآن فی علی بن ابیطالب علیه السلام است.

ابن خلکان گوید: ابوعبدالله محمد بن عمران بن موسی بن سعد بن عبیدالله کاتب مرزبانی؛ اصل وی از خراسان بوده و در بغداد به دنیا آمده است و تألیفات او مشهور می باشد. (۱) مجموعه های بی سابقه ای گرد آورده و آداب بسیاری را نقل می کرده و اخبار و

ص: ۲۴۴

۱- از تألیفات او کتاب معجم الشعراء است که مشتمل بر پاره ای از احوال و اشعار پنج هزار تن از سرایندگان عرب است و در ضمن هزار ورقه تألیف گردیده است. در حال حاضر بخشی از مجلد ثانی آن به طبع رسیده است و از جلد اول آن اطلاعی در دست نیست و این کتاب همواره از منابع اصلی و مهم ادبا و نویسندگان و مورخان می باشد. تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۱۳۵ می نویسد: مرزبانی از ابوالقاسم بغوی و ابن درید و نبطویه و ابن انباری و دیگران روایت می کرده و کتابهای بسیاری درباره طبقات سرایندگان متقدم و متأخر تألیف نموده و حداکثر کتابهایش را به اجازه تدوین نموده و سماعی نبوده است. ابوعلی فارسی گفته است که مرزبانی از محاسن دنیاست و عضدالدوله دیلمی در کنار خانه او می ایستاده تا از خانه بیرون بیاید و احوال او را بپرسد. ده هزار ورقه تألیف نمود و سه هزار ورقه آن را پانویس کرد. پنجاه لحاف و روپوش همواره آماده داشت تا از سرایندگان که شب در خانه او می خوابیدند پذیرایی به عمل آورد. مرزبانی معتزلی بود و کتابی در اخبار معتزلیها تألیف کرد و به قول خطیب بغدادی تنها عیب مرزبانی، مذهب تشیع او بود. مرزبانی سال ۲۹۶ ه. ق متولد شد و در سن ۸۸ سالگی در شب جمعه دوم شوال سال ۳۸۴ ه. ق در بغداد در گذشت و ابوبکر خوارزمی بر جنازه اش نماز گذارد و در خانه خودش مدفون گردید - م.

پیش آمده‌های تاریخی زیادی به خاطر داشته است. آری، تألیفات او بسیار و در حدیث مورد وثوق بوده و تمایلی به تشیع داشته و سال ۳۸۴ ه. ق بدرود زندگی گفته است .

سید مرتضی (ره) در کتاب الدرر و الغرر مطالب بسیاری از او نقل کرده است.

شیخ محمد بن علی بن محمود بن یوسف بن محمد بن ابراهیم عاملی شامی

وی از معاصران و از فضلای ماهر و از محققان و مدققان و ادبا و سرایندگان به شمار می رود و در فنون عربی و امثال آن بر بسیاری از دانشوران روزگارش برتری داشته است. اشعاری نغز می سروده و معانی و مضامین بکر و بی سابقه ای در آنها ایراد می کرده است.

سید علی بن میرزا احمد که شاگرد او بوده و در کتاب سلافه العصر او را به این خلاصه ستوده است: دریای پهناوری است که همواره متلاطم است و ماه بدری است که در آسمان عظمت می درخشد. از همت عالی برخوردار است و به انوار علومش تاریکیهای نادانی را بر طرف می سازد. ارزنده ترین لباسهای گرانبها را بر اندام خویش می آراید و در شریفترین مکانها قرار می گیرد. آب زلال دانشهایش در نهرهای دلهای دانشوران جاری و راویان کلمات شیوای او از آب روان آنها تشنگان علم و ادب را سیراب می سازند.

مدارس علوم را پس از اندراس، تجدید کرد و باغهای معرفت و کمال را به آب و جد و جلال خویش شاداب گردانید تا آنجا که گوید چرخ ادب بر مدار او می گردد و گرداگرد او به حرکت در می آید و به ورود حقایق و صدور دقایق می پردازد.

گوهرهای دانش را به رشته انتظام می دهد و سحر حلال از قلم سحارش محافل را به خود متوجه کرده و بدرستی سوگند یاد می کنم که پس از مهیار دیلمی و سید رضی هیچ سراینده ای به پایه او نرسیده و شعری که محافل را روشن کند، بهتر از او نگفته است. اگر

از دقتش گویم، بازار دقیقی را شکسته و اگر از جزالتش سخن برانم، کوه عقیق را از پای انداخته است و هرگاهی از انسجامش لب بگشایم، بارانی است که چمنها و دمنها را سیراب می گرداند و اگر از سهولت آن باز گویم، راهی است که ابوطیب برای خویش برگزیده است.

و از این قبیل ثناگستریها در ضمن فقرات زیادی در حق او گفته تا آنجا که می نویسد: فقه و نحو و بیان و حساب را از او فرا گرفته ام.

پس از این به بخش مهمی از اشعار شیوا و چکامه های فرای او پرداخته است که از جمله ابیات زیر قابل ذکر می باشد :

لا یتهمنی العاذلون علی البکا

کم عبره موهتها بینانی

آلیت لافتق العذول مسامعی

یوما و لآخاط الکرى أجفانی

- سرزنش کنندگان مرا به گریستن ملامت نکنند؛ چه بسیار اشکهایی که از نوک انگشتان من جاری گردید.

- سوگند یاد می کنم که سخن ملامتگران گوش مرا نیاززده و خواب هم چشم مرا

به خود متوجه نساخته است.

از ابیات اوست:

سلبت أسالیب الصبابة من یدی

صبری و أغرت ناجذی بینانی

- صبر و شکیبایی روشهای عشق و شور را از کف من ربود و دندان من به انگشتان

من در آویخت؛ آنها را گزید و ناراحت ساخت.

از اوست: یا أخوا البدر رونقا و سناء

و شقیق المها و ترب الغزاله

ساعدا الحظ یوم بعتك روحی

- ای دوستی که زیبایی چهره و فریبایی تو ماه شب چهارده را رونق و نوربخشیده وای کسی که در فرار کردن از دست دلستان به خودت، همراه و هم سال با گاو و وحشی و آهوان بیابانی میباشی.

- از آن روز که روحم را به تو فروختم مرا مساعدت کن تا از دیدار تو کمال لذت

را بیرم. به دیدگان تو سوگند که من معامله ای را که با تو انجام داده ام اقاله نخواهم کرد و پس نخواهم گرفت.

از اوست:

یا خلیلی دعانی و الهوی

ینی عبدالهوی لو تعلمان

و قزاری الخل و جد و بکا

فابکیانی قبل أن لاتبکیان

- ای دو دوست من مرا به عشق و شورم باز گذارید که اگر متوجه باشید، من بنده

عشق و شورم.

- آخرین مرحله دوستی خوشحالی و گریه است این پیش از آن که مرا از گریه بازدارید، بگریانید.

از اوست:

أین من أودعوا هواهم بقلبی

وصلو انارهم علی کل هضب

به کجا هستند آنهایی که عشق خودشان را در دل ما برقرار کردند و گروگان

گذارند و کجایند آنها که آتش درون خود را بر هر بارانی شعله ور ساختند.

از اوست:

کلمافوقوا إلی الركب سهمما

طاش عن صاحبی و حل بجنبی

یشتکی ما اشتکیت من ألم البی

من کلا نا دامی الحشی و القلب

- هرگاه قافله را هدف تیر قرار بدهند، از دوست من می گذرد و به پهلوی من وارد

می شود.

در آن حال هر دوی ما از درد می نالیم و دل و اندرون هر دوی ما خونین است. از اوست:

أرقت و صحبى بالفلاة هجود

وقدمتفرع للظلام وجید

و أبعدت فى المرمى فقال لى الهوى

رویدک یا شامی این ترید؟

أهدا، و لما یبعد العهد بیننا

بلى كل شیء لا ینال بعید

- در شب بس تاریک دوستان من در بیابان بیدار بودند و من به خواب رفته بودم. - در گذرگاه تیراندازی از آنان دور شدم.
در آن حال، عشق و شور خطاب به من

ص: ۲۴۷

گفت: ای شامی، آرام باش کجا می روی؟!

- آیا قرارداد فیما بین این بود؛ حال آن که از آن قرارداد مدتی نگذشته است؟ آری،

هر چیزی که بدست نیاید، به نظر دور خواهد آمد.

از اوست:

غادر تمونی للخطوب دریئه

تغدو علی صروفها و تروح

ما حرکت قلبی الریاح إلیکم

إلا کما یتحرک المذبوح

- وسایل پیش آمدهای ناراحت کننده را که شب و روز بر من وارد می شود، از راه

حیله گری برای من به وجود آوردید.

- و در آن حال دل من مانند حیوان کشته شده به سوی شما در حرکت بود.

مؤلف امل الآمل می گوید: عاملی حداکثر مطالع غزلیات خود را با تعریف از امردان و توصیف از شراب آغاز کرده است و من در تعریض به وی و صفی حلی که شرح حال او را در جلد دوم این کتاب ایراد کرده‌ام، ابیاتی سروده ام (۱)؛ هر چند کلماتی که مترجم حاضر و عبدالعزیز بن ابی السرایا معروف به صفی حلی و امثال ایشان راجع به شراب و امردان گفته اند، محمول به ظاهر نیست؛ در عین حال، اظهار چنان کلماتی از چنان افرادی شایسته نمی باشد.

سید محمدبن علی بن محیی الدین موسوی عاملی

وی عالمی فاضل و ادیبی ماهر و سرایندهای محقق بود و از فنون عربی و فقه و

امثال اینها اطلاعاتی به کمال داشت و از معاصران است و امور قضایی مشهد مقدس رضوی را عهده دار می شد و از شاگردان سید بدرالدین حسینی عاملی مدرس و

ص: ۲۴۸

۱- در جلد دوم امل الآمل ص ۱۵۱ در ضمن مدیحه سرایی از اهل بیت چنین گفته است: یاصاح طال تعجیبی من شاعر یرضی التغزل فی غلام أمردا لو یقرأ التوراه و الإنجیل و ال قرآن لم یرح و اما سرمدا تا به آخر.

سید حسین بن محمد بن علی بن ابی الحسن موسوی (شیخ الاسلام) فرزند صاحب مدارک و دیگران بوده است.

از تألیفات او شرح شواهد است. در این کتاب به شرح شواهدی پرداخته که بدرالدین بن مالک فرزند ابن مالک در شرح بر کتاب پدرش ایراد نموده است.

شرح شواهد، کتاب بزرگی است و از تحقیقات ارزنده ای برخوردار می باشد و نظریات عینی را که در خصوص شواهد و امثال آن داشته است، مورد نقض و ایراد قرار داده (۱) و گاهی هم شعر می سروده است؛ لیکن در حال حاضر از اشعار او چیزی در اختیار ندارم.

شیخ محمد بن نجیب الدین علی بن محمد بن مکی عاملی جیلی

وی فاضلی شایسته و از معاصران است. مراتب علمی را از پدرش و از مشایخ دیگر ما فرا گرفته است.

شیخ محمد بن علی بن هبه الله عاملی طبرانی

وی فاضلی شایسته و از فقهای معاصر است.

ص: ۲۴۹

۱- اعیان الشیعه، طبع جدید، ج ۱۰، ص ۷، ذیل کتابهای صاحب مدارک می نویسد: مشهور آن است که شرح شواهد شرح ابن ناظم از تألیفات صاحب مدارک است و همین شرح هم در سال ۱۳۴۴ که در نجف اشرف به طبع رسیده است، به نام صاحب مدارک طبع شده است و حال آن که این نسبت کاملاً برخاست؛ بلکه شرح مزبور تألیف مترجم حاضر است که هم نام با صاحب مدارک بوده و در مشهد مقدس رضوی به سمت داوری می پرداخته و آنچه مایه اشتباه شده آن است که وی در آغاز کتاب خود را محمد بن علی موسوی معرفی کرده است و از آنجا که وی از نظر نام و نام پدر و نام شهر با صاحب مدارک مشارک بوده و صاحب مدارک هم شهرت داشته کتاب به نام صاحب مدارک خوانده شده است؛ با آن که وی در آغاز آن می نویسد: من این شرح را به امر استادم نوشتم و دیگر آن که سال ۱۰۵۷ ه. ق در مشهد مقدس به اتمام آن توفیق یافته و صاحب مدارک به مشهد نرفته است و از مشایخ او شخصی را به نام بدرالدین که در فوق به آن اشاره شد نمی شناسیم و صاحب مدارک چهل و هشت سال پیش از تألیف کتاب در گذشته و مؤلف از شاگردان فرزند صاحب مدارک بوده است.

وی از بهترین دانشوران روزگارش بوده و ابن معیه از وی روایت می کرده است.

مولانا محمد فاضل بن محمد مهدی مشهدی

وی مانند اسمش فاضلی شایسته و سرایندهای معاصر است. دو فقره ارجوزه مرا

که در موارث سروده ام، شرح کرده است.

مولانا رفیع الدین محمدبن فتح الله قزوینی

از علما و فضلا و سراینندگان نغز گو و از شاگردان مولانا خلیل قزوینی به شمار است. در قزوین به وعظ و خطابه اشتغال می ورزید و کتاب ابواب الجنان فی المواعظ را که به پارسی تألیف کرده در رشته خود بی نظیر است و دیوان شعری هم دارد و در ماه رمضان سال ۱۰۸۰ ه. ق بدرود زندگی گفته است. (۱)

ص: ۲۵۰

۱- آذر بیگدلی در تذکره، ص ۲۳۴ می نویسد: میرزا رفیع الدین محمد متخلص به (واعظ) از اعظام قزوین و در مراسم پند و اندرز تحریر و تقریر سر آمد اهل روزگار خود بوده و کتاب (أبواب جنان) بر این مطلب شاهی است صادق و در مراسم نظم دیوانی قریب به سه چهار هزار بیت ترتیب داده است. این شعر از اوست: آن قدر فیضی که من از بی زبانی دیده ام ترسم آخر شکر خاموشی کند گویا مرا ریاض العارفين، ص ۲۳۷ می نویسد: واعظ، با سلطان حسین صفوی معاصر بود. در اوایل جلوس او در گذشت. وقایع السنین، ص ۵۳۴ می نویسد: واعظ قزوینی در ۲۳ رمضان سال ۱۰۸۸ ه. ق در گذشت. تذکره نصر آبادی، ص ۱۷۱ می نویسد: واعظ قزوینی نامش میرزا رفیع و نواده ملافتح الله واعظ قزوینی است. جلد اول ابواب الجنان او را مطالعه کرده ام و کتاب مزبور، خوانندگان را از کتابهای دیگر مستغنی می سازد. ابیاتی از او در غزل و مثنوی ایراد کرده و این رباعی را از وی نگارش داده است: آن را که نه آتش خرد خاموش است هر شام و سحر دیگ سخا در جوش است هر عیب که با شدت سخا می پوشد گردید چو کاسه سرنگون سرپوش است

سید محمدبن فخر آور بن خلیفه

منتجب الدین او را محدث صالح معرفی کرده است .

شیخ محمد بن فرج نجفی

وی دانشمندی بافضیلت و پارسا و از دنیا گذشته و سراینده و ادیب و از معاصران

است. ریحانه الادب، ج ۴، ص ۲۷۰ می نویسد: واعظ تصمیم داشت کتابش را در ضمن هشت مجلد به عدد ابواب بهشت تألیف نماید. جلد اول را در عهد شاه عباس ثانی و دوم را در زمان شاه سلیمان به پایان آورد و به اتمام بقیه آن توفیق پیدا نکرد و فرزندش ملا محمد که او هم واعظ دانشمندی بود. به اتمام آن اقدام نمود- م.

شیخ ابو علی محمدبن فضل طبرسی

وی از علما و صلحا و پارسایان روزگار خودش بود.

ابن شهر آشوب به توسط او از شاگردان شیخ طوسی روایت داشته است.

مؤلف گوید: چنان به نظر می رسد که اشتباهی در نام شیخ ابو علی طبرسی اتفاق افتاده باشد و منظور وی ابوعلی فضل بن حسن بن فضل طبرسی مؤلف مجمع البیان است که از مشایخ ابن شهر آشوب به شمار می رود و ممکن است مترجم حاضر فرزند شیخ ابوعلی طبرسی مذکور باشد و منافاتی ندارد که پدر و فرزند در کنیه، مشترک باشند و یا مترجم حاضر عموی شیخ ابوعلی طبرسی مذکور باشد.

سید تاج الدین ابوالفضل محمدبن سید امام ضیاء الدین ابوالرضا فضل الله بن علی حسنی راوندی

منتجب الدین او را فقیه فاضل معرفی کرده است.

ص: ۲۵۱

سید شمس الدین محمدبن فضل علوی حسنی

وی فاضل بزرگوار است که کتاب کشف الغمه را از مؤلفش علی بن عیسی روایت می کرده و از او اجازه داشته است.

شیخ زین الدین محمدبن قاسم برزهی (۱)

شیخ زین الدین محمدبن قاسم برزهی

وی فقیهی فاضل بوده و اقوال و نظرهای او را در کتابهای استدلالی ایراد کرده اند.

محمدبن قاسم طوسی

ابن شهر آشوب گوید: کتاب الملاحم والفتن و ما اصاب السلف و یصیب الخلف من المحن از تألیفات او می باشد.

سید فخر الدین ابو حرب محمد بن قاسم بن عباد نقیب حسنی

منتجب الدین او را به عنوان فاضل ستوده است.

سید تاج الدین ابو عبدالله محمد بن قاسم بن معیه حسنی دیباجی

وی از فضلا و علما و سرشناسان و از سرایندگان و ادیبان بوده و شهید اول از وی روایت می کرده و در یکی از اجازاتش وی را اعجوبه روزگار نام برده که از همگی فضیلتها و ارزشها برخوردار بوده است.

شهید ثانی در اجازه ای که به شیخ حسین بن عبدالصمد داده می نویسد: اجازه ای را که وی برای شهید اول محمدبن مکی و دو فرزندش محمد و علی و خواهرشان

ص: ۲۵۲

۱- فوائد الرضویه ، ج ۲، ص ۵۹۰ می نویسد: برزه قریه ای است از مضافات بیهق و هم روستایی است در آذربایجان و هم قریه ای است در غوطه دمشق که مشهد خلیل الرحمن در آنجا است - م.

ام الحسن فاطمه معروف به ست المشایخ نوشته است به خط خود او دیده ام (۱)

گفتیم ابن معیه از سرایندگان بوده است. ابیات ذیل را هنگامی که به چگونگی حال برخی از علویها پی برد که از نسب عالی برخوردار هستند، سروده است و در ضمن به پاره ای از اعمال ناشایست اقدام می نماید.

یعز علی أسلافکم یابنی العلی

اذا نال من أعراضکم شتم شاتم

بنو الکم مجد الحیاه فما لکم

أساتم الی تلك العظام الرمام

اری الف بان لایقوم بهادم

فکیف بیان خلفه الف هادم

- ای فرزندان علی بر گذشتگان شما گران است، هر گاه ببیند آبروی شما به وسیله

شماتت گران به خطر می افتد.

□ خاندان پاکیزه گوهر شما بودند که برای آسایش دنیا و آخرت شما زندگی ارزنده ای فراهم ساختند.

اکنون شایسته نیست نسبت به بستگان خود که در دل خاک خوابیده اند، بی احترامی و بدکرداری بنمایند.

- می بینم که هزار بنای آباد در برابر ویران کننده تاب مقاومت نمی نماید تا چه رسد

به بنایی که هزار تن ویران کننده به دنبال آن باشد.

از ابیات اوست:

ملک عنان الفضل حتی اطاعنی

و ذلت منه الجامح المتصعبا

و ضاربت عن نیل المعالی و حوزها

بسیفی ابطال الرجال فما بنا

و اجریت فی مضماری کل بلاغه

جوادی فحاز السبق فیهم و ما کبا

و لکن دهری جامح عم ماری

و نجمی فی برج السعاده قد خبا

و من غلب الأيام فیما یرومه

تیقن أن الدهر یمسی مغلبا .

ص: ۲۵۳

۱- فوائد الرضویه ، ج ۲، ص ۱۹۱ می نویسد: ابن معیه در ۸ ربیع الاخر سال ۷۷۶ هـ. ق در حله وفات یافت. جنازه او را به نجف اشرف برده دفن کردند. از شهید اول روایت کرده ابن معیه چندین بار به من اجازه داد و سال ۷۷۶ هـ پیش از وفاتش به من و فرزندانم اجازه داد و خطش در نزد من موجود می باشد. م.

- دهانه اسب فضیلت را در اختیار گرفتم تا آنجا که سر به فرمان من در آورد و بدین وسیله بود که اسب سرکش را زیر بار خویش در آورده و رام کردم.

- و با شمشیر دانش و بینش خود با دلاوران نبرد کردم و خود را به عالیترین مراتب کمال نایل ساختم.

- و در میدان بلاغت، اسب کمالات خویش را به جولان در آورده، بر همگان پیشی گرفتم.

- لیکن اسب روزگار با من سرکشی کرد و از منظوری که داشتم جلوگیری نمود و ستاره نیک بختی ام افول نمود.

- آری، کسی که در رسیدن به مقصودش با روزها به نبرد پردازد، می فهمد که روزگار بر او چیره می شود و روز او را به شب تار مبدل می سازد.

من این ابیات و ابیات پیش از آن را به خط شیخ بن شهید ثانی قدس سرهما دیده ام. (۱)

مؤلف گوید: ابن معیه از سید عبدالکریم بن طاووس روایت می کرده است.

مولانا محمد کاظم طالقانی

وی در اصل از مردم طالقان بوده و در قزوین می زیسته و از فضیلتی معاصر است و در مدرسه نواب قزوین تدریس می کرده و در ماه محرم سال ۱۰۹۴ ه. ق بدرود حیات گفته است (۲)

ص: ۲۵۴

۱- فوائدالرضویه، ج ۲، ص ۵۹۱ می نویسد: از شاگردان او مؤلف عمده الطالب است که مدت ۱۲ سال ملازم او بوده است و مراتب علمی را از وی فراگرفته است و کتاب معرفه الرجال در نهاییه الطالب و امثال اینها از آثار او می باشد و از سی تن از علما روایت داشته و حکایتی از پدرش نقل کرده که دو بار با معمر سننسی ملاقات کرده و معمر از اصحاب جوان حضرت امام حسن عسکری علیه السلام بوده و هنگام ولادت حضرت بقیه الله را ادراک نموده و از انقراض دولت بنی عباس خبر داده است. م.

۲- انوار البدرین، ص ۱۳۳ می نویسد: وی از فقها و مجتهدان و از بزرگان دانشوران بود. کتاب الروضه الصفویه از تألیفات اوست. در سن ۷۰ سالگی حدود ۱۱۰۵ ه. ق وفات یافته است. م.

شیخ جلال الدین محمد بن کوفی هاشمی حارثی

وی از فضلا بوده و ابن معیه از وی روایت داشته است .

شیخ محمد بن ماجد بحرانی

وی از علما و فضلا و هوشمندان بود. ذهنی وقاد و شعله ور از دانش داشت و جامع فنون و سر آینده ای ادیب و منشی و از معاصران به شمار می رود.

سید جلیل امیر محمد مؤمن استرآبادی

وی در مکه مکرمه می زیست و دانشوری فاضل و فقیهی محدث و صالحی عابد بود و به درجه شهادت نایل آمد و رساله ای در رجعت تألیف کرده و از معاصران است.

مؤلف گوید: امیر محمد، داماد مولانا محمد امین استرآبادی است و در سال ۱۰۸۷ ه. ق در مسجدالحرام به اتهام تغوط در مقام حنفی به شهادت رسید و من او را در سفر اول حج بیت الله دیده ام.

در لاهیجان رساله ای در المقادیر و الاوزان از امیر محمد مؤمن بن علی حسینی دیده ام که آن را برای سلطان محمد قطب شاه تألیف کرده بود و اظهار می داشتند که این رساله از سید مترجم است و ممکن است سالی که در مکه بوده قطب شاه به دیدار وی رسیده و از وی تقاضا کرده است تا این رساله را تألیف نماید.

بحق باید گفت این رساله از تألیفات سید مترجم نمی باشد و از تحقیقات او تعلیقاتی است که بر کتاب المدارک فراهم آورده است و من آنها را به خط خود او دیده ام(۱)

ص: ۲۵۵

۱- شهداء الفضیله، ص ۱۹۹ می نویسد: سید علامه محمد مؤمن بن دوست محمد حسینی استرآبادی در مکه می زیست و از مراتب فضیلت کاملاً برخوردار بود و از سید نورالدین علی بن حسین عاملی و از سید زین العابدین که او هم در مکه شهید شده روایت می کرده است و شیخ احمد بحرانی و علامه مجلسی از وی روایت داشته اند و رساله اثبات الرجعه و رساله العروض از تألیفات اوست و سال ۱۰۸۸ در مکه مکرمه شهید شد. علت شهادت او همان اتهام بوده است و به دنبال آن آشوبی در مکه ایجاد گردید و بالاخره به حکم قاضی و دیگر از اشراف که مرتکب عمل را شیعه دانسته دستور داده شد که همگی مردم شیعه که در مکه مجاورت دارند از جمله سید مترجم با چهار تن دیگر از شیعیان که در مسجدالحرام بودند دستگیر شده و به شهادت رسیدند و همان سال هم شیخ حر در مکه بود نخست او و همراهانش مخفی شده و سرانجام به همراهی سید موسی که از اشراف مکه بود به یمن رفته از کشته شدن نجات یافت - م.

وی در مشهد مقدس می زیست و از فضلا و علما و محققان و متکلمان و فقها و محدثان و پارسایان روزگار ما به شمار می آمد.

تفسیر القرآن؛ حواشی شرح اللمعه و تألیفات دیگر از آثار او می باشد. (۱)

شیخ محمدبن مؤمن شیرازی

منتجب الدین گوید: وی از اعیان ثقات بوده است. کتاب نزول القرآن فی شأن امیر المؤمنین علیه السلام از تألیفات اوست و ما این کتاب را به توسط سید ابوالبرکات مشهدی از وی روایت می کنیم.

ابن شهر آشوب، نام او و کتابش را یادآوری کرده است. (۲)

ابن طاووس در طرائف می نویسد: محمد مؤمن شیرازی از علمای چهار مذهب است و تفسیر قرآنی دارد که آن را از دوازده تفسیر برگزیده است.

ممکن است مترجم حاضر غیر از این شخص باشد.

مؤلف گوید: از تألیفات او کتاب الاعتقاد است. این کتاب را فاضل دانشور مولانا

ص: ۲۵۶

-
- ۱- فوائد الرضویه، ج ۲، ص ۵۹۵ می نویسد: محمد مؤمن پدر محقق سبزواری است - م.
  - ۲- معالم العلماء، ص ۱۱۸ وی را چنین معرفی کرده است: ابوبکر محمدبن مؤمن شیرازی گرامی

محمد طاهر قمی در کتاب الاربعین به وی نسبت داده است و مؤلف امل الآمل هم همان کتاب را در فهرست کتاب الهداه به وی منسوب داشته است.

ابن شهر آشوب در کتاب المناقب می نویسد: ابوبکر محمد بن مؤمن شیرازی به من اجازه داد تا از کتاب منزل من القرآن فی علی که از تألیفات خود او می باشد، روایت نمایم.

وی در این کتاب بیشتر احادیثش را به ابو العز بن کلاس عکبری و ابو الحسن عاصمی خوارزمی و یحیی بن سعدون قرطبی و امثال ایشان مستند می کند.

و از این که ابن شهر آشوب کتاب او را در ردیف کتابهای عامه قرار داده، فهمیده می شود که از علمای عامه بوده است؛ مگر این که بگوییم وی شیعه است و نظر به این که حداکثر مطالب تفسیرش را از احادیث عامه استفاده کرده است به تسنن مشهور شده و ابن شهر آشوب هم او را به آنان ملحق ساخته است.

از گفتار دیگران از جمله مولانا محمد طاهر در کتاب الاربعین به دست می آید که وی از علمای تسنن است.

مولانا امیر محمد مؤمن بن محمد زمان

در اصل از مردم طالقان بوده و در قزوین می زیسته است.

از فضلا و علما و محققان به شمار می رود و حواشی بر مغنی اللیب و رساله فی اکل آدم من الشجره و تفسیر سوره ملک را تألیف کرده و آخری را به سلطان عصرش اهدا نموده است.

وی از معاصران می باشد.

سید شمس الدین محمد بن مجتبی بن محمد حسنی کلینی

منتجب الدین او را به فضیلت و دانش ستوده است.

قاضی تاج الدین ابوعلی محمد بن محفوظ بن وشاح بن محمد

وی از فضلا و صلحاو ادبای بنام است و محمد بن قاسم بن معه از وی

روایت داشته است (۱)

شیخ سعید ابو الحسن محمدبن محمدبن ابراهیم قاننی

منتجب الدین گوید: وی مؤلف کتاب السابقی فی اعتقادات اهل البیت علیهم السلام می باشد.

شیخ قطب الدین محمدبن محمدبن ابی جعفر بن بابویه

ابن محمد رازی

سید صفی الدین محمدبن محمدبن ابی الحسن موسوی

وی از فقها و فضیلت بزرگوار بوده است و از مشایخ ابن معیه می باشد.

شیخ جلال الدین محمدبن محمدبن احمد کوفی هاشمی حارثی

وی عالمی باصلاحیت و فضیلت بوده و از شاگردان محقق حلی و از مشایخ ابن معیه به شمار است.

مؤلف گوید: بحق باید گفت وی همان شیخ جلال الدین محمدبن کوفی می باشد که پیش از این نام برده شده است.

سید رضی الدین محمد بن محمد آوی علوی حسینی

وی از فضلا و فقهای بزرگوار بوده؛ از پدرش محمد از جدش محمد از جدش زین (۲)

ص: ۲۵۸

۱- روضات الجنات، ج ۲، ص ۵۵۰ می نویسد: تاج الدین از پدرش محفوظ بن وشاح که شرح حالش گذشته روایت می کرده است و در اعیان الشیعه، ج ۱۰، ص ۴۷ می نویسد: صفی الدین حتی قصیده ای در سوک او سروده و آن قصیده در دیوان صفی موجود میباشد - م.

۲- در نسخه حاضر و نسخه امل الآمل طبع جدید، جد او را (زین) نوشته است؛ لیکن در نسخه امل منضم به منهج المقال و فوائد الرضویه، ج ۲، ص ۶۲۲ نام جد وی زید آمده است و صحیح هم زیدبن داعی است - م.

از جد پدریش فقیه داعی از ابوالصلاح و ابن براج و سر و شیخ طوسی روایت داشته و از ابن طاووس هم روایت می کرده است.

مؤلف گوید: مترجم حاضر از همه مردم پارسا تر و بی توجه تر به دنیا بود و کتابهایی تألیف کرده است از آن جمله کتابهایی در دعا بوده که سید بن طاووس از آنها نقل می کرده و از وی کمال بزرگداشت را می نموده است.

به طوری که علامه حلی در کتاب منهاج الصلاح به مناسبت استخاره با تسبیح یا ریگ نقل کرده پدرش سدید الدین یوسف از مترجم حاضر روایت می کرده است. (۱)

شیخ ادیب محمدبن محمدبن ایوب مفید کاشانی

منتجب الدین وی را به فضیلت ستوده است.

شیخ فقیه قوام الدین محمد بن محمد بحرانی

وی از فضلا و ادبا و دانشوری شایسته بوده و از سید فضل الله راوندی

ص: ۲۵۹

۱- در فوائد الرضویه، ج ۲، ص ۶۲۵ می نویسد: از مجموعه شهید به دست آمده که آوی در شب جمعه ۴ صفر سال ۶۵۴ ه. ق وفات یافته است. در آن کتاب ص ۶۲۶ می نویسد: آوی منسوب به آوه است که در مجاورت ساوه واقع شده و هر دوی آنها از توابع قم می باشند. مردم آوه افتخار تشیع را داشتند و با ساکنان ساوه از این نقطه نظر، مخالفت می نمودند و یکی از شعرا در دو بیت زیر به شدت منافرت ایشان اشاره کرده و گوید: وقائله أتبغض اهل آوه و هم اعلام نظم و الکتابه فقلت: إلیک عنی إن مثلی یعادى کل من عادى الصحابه فاصله میان دو قریه نهر بزرگی بوده و اتابک شیرگیر برای آسودگی عبور کنندگان پل هفتاد دهنه بر روی آن بنیان کرد و فاصله میان این پل و بلده ساوه سرزمینی بود که هر گاه باران می بارید خاک آن به صورت گل چسبناکی در می آمد که رفت و آمد افراد را بسیار مشکل می ساخت به همین مناسبت جاده سنگی به مقدار ده فرسخ فیما بین ایجاد گردید - م.

روایت داشته است.

شیخ ابو الحسن محمد بن محمد بصروی

وی از فقها و فضلا بوده و اقوال او را در کتابهای استدلالی ایراد کرده اند؛ چنان که در کتاب المدارک ذیل مسأله آب چاه و مباحث دیگر به نقل اقوال او پرداخته و او را از قدمای اصحاب نام برده و در فقه المعالم و کتابهای دیگر به اقوال او اشاره شده است.

کتاب المفید فی التکلیف از تألیفات او می باشد و ابوالفضل شاذان بن جبرئیل به توسط

پدرش از وی روایت می کند و پیش از این گذشت که شریف معروف به ابن الشریف اکمل بحرانی از وی روایت داشته است.

مؤلف گوید: پیش از این ترجمه شیخ ابوالحسن محمد بن احمد بصروی یادآوری شد و پس از این هم در باب القاب به عنوان ابو الحسن بصروی یادآوری می شود و چنان که می دانیم همگی این نامها متوجه به شخص واحد است که مترجم حاضر باشد؛ هر چند مؤلف امل الآمل اسامی مزبور را متوجه به چند شخص می داند. فاضلی اظهار داشته است وی شاگرد سید مرتضی و اعلام دیگر آن روزگار بوده است و از تألیفات او کتاب المعتمد است و دیوان شعری هم دارد.

سید مرتضی تألیفات خود را به وی اجازه داده است و صورت اجازه او را دیده ام.

بصری پس از آن که تألیفات سید را کاملا نوشته؛ از سید به شرح زیر تقاضای اجازه کرده است.

بسم الله الرحمن الرحيم؛ خادم سید اجل مرتضی ذوالمجدین که خدا عمرش را طولانی بدارد و تأیید و نعمت و مقام رفیع او را پایدار فرماید و دشمنان و حاسدان او را از پای درآورد از مقام معظم او چنین تقاضا دارد که تألیفات خودش را که در این فهرست آمده و همچنین آنچه را صلاح می داند و از صحت آن با اطلاع است و تألیفاتی را که پس از این به نگارش می آورد به من اجازه بدهد و آرزومندم مشمول رأی عالی قرار بگیرم و از این نعمت برخوردار گردم؛ انشاء الله.

سید در پاسخ تقاضای وی نوشت:

ص: ۲۶۰

به ابوالحسن محمدبن محمد بصروی که خدا توفیقات او را نیکو گرداند اجازه دادم تا همگی کتابها و تصنیفها و امالی و نظم و نثر مرا از آنچه در این اوراق آورده است و از آنچه ممکن است در آینده به تألیف آن موفق گردم روایت نماید و کتب علی بن حسین موسوی تاریخ آن شعبان سال ۴۱۷ ه. ق.

محقق خواجه نصیر الدین محمدبن محمدبن حسن طوسی

بزرگواری دانشمند است که در علوم متداوله مهارت کامل داشته و در علم کلام، ممارستی تمام و در عقلیات محقق بنام بوده است.

تألیفاتی دارد؛ از جمله تجرید الاعتقاد به التذکره فی الهیئه ب تحریر کتاب اقلیدس؛ تحریر المجسطی؛ شرح الاشارات الفصول النصیریة، الفرائض النصیریة؛ آداب المتعلمین؛ رساله الاسطرلاب؛ رساله الجواهر؛ نقد المحصل؛ رساله المعینیه.

این رساله در هیئت به فارسی تألیف شده و همین رساله را به فارسی شرح کرده است و رساله خلق الاعمال و شرح رساله العلم میثم بحرانی و تألیفات دیگر.

علامه حلی (ره) از وی روایت می کرده و در اجازه کبیره اش می نویسد: این بزرگوار در علوم عقلی و نقلیه از دانشمندان روزگارش برتر و عالی مقام تر بود و تألیفات فراوانی در علوم حکمیه و احکام شرعیه طبق مذهب امامیه تألیف کرده است و در اخلاق و نیکو رفتاری و ویژگی های دیگر بزرگوارترین دانشمندی است که دیده ایم.

خدای متعال آرامگاه او را نورانی گرداند و من الهیات شفای ابوعلی بن سینا و بخشی از تذکره خود او را که در هیئت تألیف کرده از محضرش استفاده می‌کردم و همواره با وی مصاحب بودم تا اجلش فرا رسید (قدس الله روحه).

از ابیات اوست:

كاعدا ما و لم یكن من خلل

والأمر بحاله إذا ما متنا

یاطول فنائنا و تبقى الدنيا

لا الرسم بقى لنا و لا اسم المعنى

- ما نبودیم و خللی هم از نابودی ما در عالم ایجاد نشد و به همین نسبت هنگامی که بمیریم چرخ روزگار به حال خود می‌چرخد.

- چقدر نابودی ما به درازا می‌کشد و دنیا به جای خود برقرار است که از اسم و رسم ما اثری باقی نخواهد ماند. (۱)

از ابیات اوست:

ما للمثال الذی مازال مشتهرا

للمنطقیین فی الشرطی تسدید

أما رأوا وجه من اهوی و طرته ال

شمس طالقه و اللیل موجود

- چه مثالی است که در میان منطقیها وجود دارد و در قضیه شرطیه باستواری هرچه تمامتر ایراد می‌کنند.

- و می‌گویند ان کانت الشمس طالعه فالنهار موجود ای کاش رخسار و گیسوی کسی که مرا فریفته خود ساخته است دیده بودند و چنین مثال می‌آوردند که الشمس طالعه و اللیل موجوده (۲)ل

ص: ۲۶۲

۱- دریغا که بی ما بسی روزگار بروید گل و بشکفد نوبهار بسی تیر و دیمه و اردیبهشت بیاید که ما خاک باشیم و خشت بسی می‌وزد مشکبو باها که ما رفته باشیم از یادها بسی بهمن و آذر و فرودین که از ما نماند نشان بر زمین

۲- خواجه نصیر طوسی به هر دو زبان عربی و پارسی شعر می‌گفته و مانند دیگر ویژگیهایی که داشته بخوبی از عهده بر می‌آید

آید و دیوان کوچکی که مشتمل بر غزلیات و رباعیات بوده به نام او به چاپ رسیده است. از غزلیات اوست: غمت گفتم مرا در سینه کم نیست به خنده گفت دل خوش دار غم نیست رقیبان را ز کوی خود برون کن که سگک را جای در بیت الحرم نیست دل و جان رفت و باشد نیم جانی نکو تا بنگری آن نیز هم نیست از او بوسی به جانی میخریدم به صد جان گفت (طوسی) هیچ کم نیست از رباعیات اوست موجود به حق واحد اول باشد باقی همه موهوم و مخیل باشد هر چیز جز او که آید اندر نظرت نقش دو یمین چشم احوال باشد از اوست در ظلمت حیرت از گرفتار شوی خواهی که ز موت جهل بیدار شوی در صدق، طلب نجات زیرا که به صدق شایسته فیض نور انوار شوی در مدح حکیم بابا افضل کاشی گفته است: گر عرض دهد سپهر اعلا فضل فضلا و فضل افضل از هر ملکی به جای تسبیح آواز برآید افضل افضل

مؤلف گوید: بعضی اظهار داشته اند طوسی منسوب به شهر طوس مشهور نمی باشد؛ بلکه طوسی یکی از روستاهای قم بوده که ویران شده است.

به طوری که یکی از علما اظهار کرده است خواجه نصیر مراتب علمی را از میثم بحرانی و ابوالسعادات اسعدبن قاهر استفاده کرده است.

هرگاه بگوییم مراد از میثم ابن میثم شارح نهج البلاغه است، درست نیست؛ مگر این که بگوییم میثم مزبور جد ابن میثم مذکور است.

ان خواجه نصیر، وزیر هولاکو خان مغول، به قولی صدارت مسلمانان را عهده دار بود و به مقام وزارت او سیدبن طاووس در آغاز کتاب فرحه الغری و به مقام صدارت او علامه حلی در احوال یحیی بن سعید و دیگران اشاره کرده است.

خواجه نصیر از شیخ برهان الدین محمدبن محمدبن علی حمدانی که به نامش اشاره می شود روایت می کرده و مراتب علمی را از فریدالدین نیشابوری فراگرفته است .

و در سال ۶۷۲ ه. ق در سن هفتاد و پنج سال و هفت ماه در بغداد در گذشته و در قبه

ص: ۲۶۳

کاظمیه علی صاحبها الاف الثناء و التحیه مدفون شده و بعضی مدفن او را در نجف اشرف و بعضی در کربلای معلا گفته است.

در جامع التواریخ چنین می نویسد: خواجه نصیر وصیت کرد تا پس از مرگ، وی را در جوار حضرت موسی بن جعفر علیه السلام دفن کنند و هنگامی که در آن محل مبارک به حفر قبر او پرداختند، قبر آماده ای ظاهر گردید.

پس از کاوش معلوم شد گوری بوده که ناصر خلیفه عباسی آن را برای خود ترتیب داده و وصیت کرده که وی را در آنجا دفن کنند.

پس از مرگ او فرزندش به وصیت پدر رفتار نکرده و در جای دیگر او را دفن کرده اند.

از پیش آمدهای بی سابقه آن که تاریخ اتمام آن قبر در روز شنبه یازدهم ماه جمادی اول سال ۵۹۷ ه. ق است که در همان تاریخ و همان روز هم خواجه (ره) متولد شده است.

مدت عمر خواجه ۷۵ سال و ۷ ماه است و در آخرین ساعت روز دوشنبه هیجدهم ماه ذیحجه الحرام سال ۶۷۲ ه. ق در بغداد وفات یافت و در اولین ساعت از روز در طالع حوت متولد گردیده . (۱)

در یکی از کتابها دیدم خواجه نصیر در آغاز کار، علوم عقلی را در طوس از محضر دایی اش استفاده کرده پس از آن به نیشابور رفته و به درس فریدالدین داماد و قطب الدین مصری و فضلالی دیگر حضور یافته و اشارات ابوعلی سینا را از فریدالدین فراگرفته و او آن کتاب را از صدر الدین سرخسی و او از افضل (الدین) فیلافی (غیلانی)، ا

ص: ۲۶۴

۱- در ماده تاریخ وفات او گفته اند: نصیر ملت و دین پادشاه کشور و فضل یگانه ای که چو او مادر زمانه نژاد به سال ششصد و هفتاد و دو به ذیحجه به روز هجدهم اندر گذشت در بغداد شیخ محمدعلی سماوی در صدا الفؤاد گوید: و کالوزیر الجهبذ المحقق فخر الوری فی مغرب و مشرق بحر العلوم الزاخر القدوسی محمدبن الحسن بن الطوسی ناصر سیدیه لم یدعهما أرخ نصیرالدین کان معهما

جیلانی) و او از ابوالعباس لوکری و او از بهمنیار و او از شیخ ابوعلی سینا آموخته است.

و در یکی از کتابها دیدم علوم شرعی را از پدرش و او از فضل الله راوندی و او از سید مرتضی فرا گرفته است.

چنان که نوشتیم خواجه از محضر مولانا فریدالدین و فضلالی دیگر استفاده کرده است و خود او در رساله ای که راجع به اشکالی که مربوط به علت تامه بوده و بر حکما ایراد کرده اند و به سبک آنان آن رساله را به نگارش آورده است می نویسد: در این مبحث استاد امام فریدالدین محمد داماد نیشابوری رحمه الله بر ایشان اعتراض کرده است.

و چنان که در ترجمه او نوشتیم، از شیخ اسعد بن عبدالقاهر بن اسعد اصفهانی هم استفاده نموده است.

از تألیفات خواجه، کتاب اساس الاقتباس در منطق است که به فارسی و در کمال بسط و تحقیق نگاشته و من این کتاب را در تهران دیده ام. (۱)

دیگر اخلاق ناصری است. این کتاب را به پارسی تألیف کرده و مشهور است و آن روزگار که در قلعه الموت تحت نظر قرمطیها محبوس بوده است به نگارش آورده است و من نسخه ای از آن را در شهر آمل مازندران دیده ام و تاریخ کتابت آن در سال ۶۸۶ ه. ق است که نزدیک به روزگار درگذشت مؤلف (قده) به انجام پیوسته است. (۲)

از تألیفات او رساله ای است در نجوم به نام سی فصل که به عربی نگاشته و رساله دیگری به همین عنوان در زبان پارسی گرد

ص: ۲۶۵

۱- این کتاب در روزگار ما به طبع رسیده است - م.

۲- این کتاب مکرر به طبع رسیده است و به انضمام مکارم الاخلاق طبرسی هم به طبع رسیده و ترجمه ای است از تهذیب الاخلاق و تطهیر الاغراق ابن مسکویه که خواجه درباره آن گفته است بنفسی کتابا حاز کل فضیله: و صار لتحمیل البریه ضامنا و دو مقاله یکی در تدبیر منزل و دیگری در سیاست مدن به آن افزوده است. این کتاب را خواجه در هنگامی که در حبس قهستان به سر می برده برای ناصر الدین عبدالرحیم که امیر قهستان بوده نوشته است و پس از سالها دیباچه آن را به مناسبت پاره ای از کلمات تقیه آمیز که مطبوع طبعش نبوده تغییر داده و به وضعی است که فعلا در اختیار ما می باشد و همین کتاب را به نام توضیح الاخلاق خلاصه کرده اند و عبدالرحمن برهان پوری برای عالمگیر شاه هندی شرح نموده است - م.

آورده و رساله ای هم در رمل به نام الثمره و الشجره تألیف کرده است.

از تألیفات او رساله ای است در اثبات العقول المجرده که رساله مختصری است که در اواخر عمر به نگارش در آورده و همین رساله را فاضل دوانی شرح کرده و به رد آن اقدام نموده است.

و از تألیفات او تحریر کتابهای معروفی است که در علوم ریاضی تدوین شده است (۱) و از آن جمله است پاسخ پرسشهای کمال الدین نخجوانی که درباره بحث دور از وی سؤال کرده است.

و رساله فی استعمال حال النبی و حقیقه کلامه تعالی و المعجزه و تشریح بدن الانسان رساله ای است مختصر که به فارسی نوشته است .

و دیگری رساله معیار الاشعار در علم عروض و قوافی و صنعت شعر که به پارسی تألیف کرده است.

دیگری قواعد العقائد در فن کلام و دیگری منطق التجرید کتاب جداگانه ای است و مانند تجرید الکلام به اختصار و عبارات موجز اکتفا نموده است و برای همین کتاب علامه حلی (۲) (ره) و فضلالی دیگر شرح بخصوصی نوشته اند.

دیگری کتاب التلخیص فی علم الکلام است که سید زین العابدین بن عبدالحی موسوی در رساله ای موسوم به الرساله الالهیه که در علم اصول الدین بوده و برای محمد قلی قطب شاه تألیف کرده به آن اشاره نموده است.

دیگری رساله المبدء و المعاد است که به پارسی تألیف نموده و تحقیقات خود را به سبک و مذاق حکما ایراد کرده است.

دیگر رساله مختصری است در اصول الاعتقادات من این رساله را به خط امیر محمدباقر استرآبادی در استرآباد دیده ام .

ص: ۲۶۶

۱- از قبیل تحریر هندسه اقلیدس؛ تحریر اکرمالاناوس؛ تحریر الکره المتحرکه؛ تحریر کتاب المساکن؛ تحریر المجسطی و تحریر المطالع -م.

۲- شرح علامه حلی به نام الجوهر النضید به طبع رسیده است . م.

از تألیفات او جواب رساله الکاتبی القزوی فی التوحید است و همچنین رساله دیگری است که در پاسخ از جواب کاتبی داده است و هر دو تن در ضمن مراسلاتی که فیما بین رد و بدل می شده از یکدیگر بی نهایت بزرگداشت کرده اند.

دیگری جواب الاسئله الکاتبی است که متجاوز از هفت مسأله از مسائل مشکل علم حکمت است و خواجه آنها را پاسخ داده و در ضمن این پاسخ و پرسش هر یک از دو دانشور کمال احترام را به یکدیگر گذاشته و دیباچه هر دو مکاتبه به پارسی نگاشته شده است.

دیگر جواب اسئله صدر الدین محمد بن اسحاق؛ رساله فی العله التامه و الاشکال الواردة علی الحکماء فی هذه المسئله و کتاب نقد التنزیل فی المنطق است .

دیگر رساله تنسوق نامه ایلخانی است.

این کتاب را درباره گوهرها و معدنها و عطرها و فوایدی که بر آنها مترتب است و اقسام آنها برای هولاکو خان تألیف نموده و رساله بی سابقه ای است و من نسخه ای از آن را به خط امیر محمدباقر بن امیر عبدالقادر در استرآباد دیده ام. (۱)

و دیگری رساله اوصاف الاشراف است که به پارسی و در کیفیت سلوک الی الله تعالی و به سبک آثار صوفیان برای خواجه بهاء الملک صاحب دیوان جوینی تألیف کرده است (۲)

ص: ۲۶۷

۱- این کتاب به نام تنسوخ نامه ایلخانی در روزگار ما به طبع رسیده و مرحوم استاد سید محمدتقی مدرس رضوی مقدمه و تعلیقاتی بر آن نوشته و شرح حال مختصری از خواجه در آغاز آن مرقوم داشته و خود آن مرحوم هم کتاب مفصلی در شرح حال خواجه تألیف کرده و به طبع رسیده است. در مقدمه آن کتاب می نویسد: تنسوق معرب تنسوخ است و به معنای پارچه نازک و نفیسی است که تن را زینت میدهد و چنان که در بالا- هم آورده شده است. خواجه این رساله را به تقاضای هولاکو خان تألیف کرده است.

۲- این رساله در عین حالی که موجز است از بهترین رساله های سلوکی به شمار می آید. خواجه این اثر گرانقدر را پس از تألیف اخلاق ناصری به نگارش آورده و در شش باب از آغاز سلوک که ایمان به خداست شروع کرده و به فنای فی الله پایان داده و هر بابی را در ضمن شش فصل تدوین نموده و مکرر به طبع رسیده است؛ از جمله سال ۱۳۰۶ خورشیدی به خط میرزا حسین خان سیفی عمادالکتاب که از استادان بنام است در برلین آلمان به طبع رسیده و همان چاپ به طرز بسیار مرغوب و ارزنده ای از سوی انتشارات یساولی افست شده است. و در پایان آن، نامه ای که صدر الدین قونوی به خواجه نوشته و پاسخی که خواجه داده به آن ضمیمه شده است - م.

از تألیفات اوست رساله تحریر ثمره بطلمیوس در علم نجوم و ستاره شناسی و رساله فی الامامه. این رساله را بعضی از فضلا به وی نسبت داده اند و رساله فی بقاء النفس بعد خراب البدن رساله مختصری است که برای مؤیدالدوله تألیف کرده است و نیز رساله فی اقل ما یجب ان یعتقد.

از تألیفات او رساله فارسی است در جبر و اختیار و قضا و قدر ممکن است رساله مزبور غیر از رساله خلق الاعمال باشد که شیخ حر در امل الآمل به آن اشاره کرده است و از قراین ظاهری به دست می آید که یکی از آن دو ترجمه دیگری باشد.

از تألیفات او کتاب زیج ایلخانی است که آن را در آغاز (رصدخانه) مراغه به پارسی تألیف کرده و در روزگار هولاکو تألیف نموده و در زمان فرزندش اباقاخان به اتمام آن پرداخته است. (۱).

ص: ۲۶۸

۱- ترتیب و تشکیل رصدخانه یکی از آثار مهم خواجه و از فصول ارزنده زندگی خواجه است و هر کسی که به شرح احوال او پرداخته این فصل از زندگی او را به تفصیل و اجمال ایراد کرده است؛ ریحانه الادب، ج ۱، ص ۴۱۹ می نویسد: هنگامی که خواجه تصمیم گرفت رصدخانه ای ایجاد کند تا حرکات ثوابت و سیار را مورد نظر قرار بدهد با هولاکو برای تشکیل آن مشورت نمود. هولاکو به جهاتی نپذیرفت و بالأخره با مقدمه ای که خواجه به وجود آورد و شرح آن را در آن کتاب نوشته است هولاکو را به ترتیب آن وادار کرد و بدین ترتیب در سال ۶۵۷ ه. ق به احمد مراغی معمار معروف آن روزگار دستور داد تا بر فراز قله بلندی که در شمال غربی مراغه موجود است و اکنون به زبان ترکی آنجا را رصد داغی (کوه رصد) می نامند، ساختمان وسیع و باشکوهی در کمال آراستگی تأسیس کند و صنوف دقایق حکمت و صناعت را در اصول نجوم و هیئت به کار برد و خود هولاکو و پس از او فرزندش اباقاخان اموال بی شماری برای مصارف این کار بر خزینه و عمال دولتی حواله دادند و اوقاف سرتاسر کشور را برای تأمین مخارج رصدخانه در تحت اختیار خواجه گذاشتند که عشر آن را در تشکیل رصدخانه به مصرف برساند و بنا به درخواست خواجه گروه دیگری از اعلام را که در این رشته استاد بودند از اطراف به حضور خواست؛ از جمله مؤیدالدین عرضی از دمشق و نجم الدین دبیران از قزوین و فخرالدین اخلاطی از تفلیس و فخر الدین مراغی از موصل و قطب الدین شیرازی و محیی الدین مغربی و فریدالدین علی و یکی از دانشمندان چینی که در آن حال در ایران بود به کار رصدبندی پرداختند. در سال ۶۶۰ ه. ق التهای رصدی به اتمام رسید و نظریات خود را در زیجی که به نام زیج ایلخانی است وارد ساختند و زیج شناسان اروپایی هم این زیج را مورد استفاده قرار دادند؛ لیکن افسوس که مدت سی سال دوره زحلی را لازم دارد به اتمام نرسید و خواجه در شانزدهمین سال تأسیس آن بدرود زندگی گفت و رصدخانه متروک ماند و غیاث الدین جمشید به تکمیل آن زیج اقدام کرد و زیج خاقانی را تألیف نمود. خواجه در مراغه مدرسه ای بنیان کرد و کتابخانه ای که مشتمل بر چهارصد هزار کتاب بود دایر نمود؛ رحمه الله تعالی علیه - م.

و از تألیفات اوست رساله اثبات العقل المجرد که رساله مختصری است که در اواخر عمر تألیف کرده است و رساله علم الحساب و من این رساله را که از تحقیقات ارزنده ای برخوردار می باشد در رشت دیده ام و العله و المعلول رساله مختصری است و کتاب تعدیل المعیار فی نقد تنزیل الافکار در منطق، کتاب مبسوطی است و متن آن از اثیر الدین مفضل بن عمر (ابهر) [\(۱\)](#) است و رساله آغاز و انجام به فارسی و رساله مقنعه .

این رساله بسیار مختصر است و در واجبات اولیه تألیف شده و من آن را در اردبیل دیده ام.

و بعضی از علما رساله مدخل منظوم فی التقویم را که به ابیات پارسی سروده شده است به وی نسبت داده اند [\(۲\)](#) ن

ص: ۲۶۹

۱- کشف الظنون، ج ۱، ص ۴۹۴ می نویسد: ابهری در این رساله تنزیل الافکار به پاره ای از نظرهای منطقی و فلسفی خود اشاره کرده و بخشی از فصول مشهور آن را مردود شناخته و یکی از فضلا به شرح آن اقدام کرده و به رد نظرهای آن پرداخته و آن را به نام تعدیل المعیار نامیده است. ابهری در سال ۶۶۵ ه. ق از فن منطق آن فارغ شده است. مؤلف کشف الظنون یا نمی دانسته شارح آن کیست و یا نخواستہ از خواجه مرحوم نام برده باشد. م.

۲- رساله کوچکی است و چنان که از نامش پیداست به پارسی سروده شده و همراه با بیست باب ملا مظفر به طبع رسیده. در آغاز آن چنین گفته است: مرد باکس سخن ادا نکند تا به نام حق ابتدا نکند مالک لم یزل قدیم کریم صانع بی بدل حکیم و علیم تا گوید: کردم آغاز مدخل منظوم یاد کردم در او بسی ز علوم بهر تشریف خویش اول این کردم از مدحت جلال الدین

و رساله الزبده فی الهیئه و رساله دیگری در هیئت و ممکن است این رساله غیر از رساله معینیه باشد و کتاب جامع الحسنات و رساله اجوبه سئوالات الشیخ صدر الدین و رساله رد ایراد الکاتبی علی الحکماء و رساله اثبات الواجب و رساله الامامه و ترجمه کتاب زبده الحقایق شیخ علاءالدوله، انتساب این کتاب به خواجه بی اشکال نیست. (۱)

و شرح قصه سلامان و ابدال (۲) و شرح المواضع المشکله من القواعد و العقائد و رساله فی اثبات العقل.

سید محمدبن محمدبن حسن بن قاسم حسینی عاملی عینائی جزینی

وی از فضلا و صلحا و ادبا و سرایندگان و پارسایان و عابدان بوده است. تألیفاتی

ص: ۲۷۰

۱- اولاً معلوم نیست خواجه طوسی، زبده الحقایق را ترجمه کرده باشد و بر فرضی که به قلم این بزرگوار ترجمه شده باشد، زبده الحقایق عین القضاة همدانی است؛ زیرا علاءالدوله کتابی به این نام ندارد. گذشته از این معلوم نیست از برای زبده الحقایق ترجمه شده باشد و بعضی تمهیدات عین القضاة را ترجمه زبده می دانند و مسلماً ترجمه آن نیست؛ زیرا کتاب زبده دارای صد فصل بوده و تمهیدات ده تمهید است. بالآخره ترجمه مزبور را قاضی نورالله شهید در مجالس المؤمنین به خواجه طوسی نسبت داده است و العهده علیه - م.

۲- سلامان و ابدال از قصه های مهیج و پر مغزی است که به نثر و نظم در کتاب ها نوشته شده و اصل آن از افسانه های یونانی است که حسین بن اسحاق به عربی برگردانیده و این قصه را ابوعلی سینا در رساله حی بن یقظان به دو صورت ایراد کرده است و ابوعلی سینا در نمط تاسع اشارات در باب مقامات عارفان پس از آن که اشاره می کند عارفان در دنیا، درجات بخصوصی منحصر به خود دارند می گوید: قصه سلامان و ابدال از جمله افسانه هایی است که می تواند مطلب ما را ثابت کند. آری، سلامان مثلی است که برای تو و ابدال مثلی است برای درجه عرفانی تو آورده می شود. بنابراین قصه اش برای ابوعلی معلوم بوده است که مطلب خود را بر آن حمل کرده است و ملا عبدالرحمن جامی هم این قصه را به نظم آورده و هر چه بیشتر به تهییج آن افزوده در آغاز گوید: ای به یادت تازه جان عاشقان ز آب لطف تر زبان عاشقان تا به آخر-م

دارد، از جمله: الاثنا عشرية في المواعظ العددية (1) و كتاب الحقائق و كتاب ادب النفس و كتاب المنظوم الفصيح و المنشور الصحيح و فوائد العلماء و فوائد الحكماء.

مادر مادرش دختر شیخ زین الدین شهید ثانی می باشد و از اشعار اوست:

ويحكى انفس دعى

م اعشت ذل الطمع

و ارضى بما جرى به

حكم القضاء اقتنعى إى

اياك و الميل إلى

شيطانك المبتدع

و اقتصدى و اقتصرى

كى ترتوى و تشبعى

أين السلاطين الألى

من حمير و تبع

شادوا الحصون فوق كل

كل شاهق مرتفع

لم يبق من ديارهم

غير رسوم خشع

كفى بذاك واعظا

و زاجره لمن يعى

حسبك نفسى اقبلى

نصیحی و لاتضییعی

ای نفس از دل طمع

خرسند شو بر مآوقع

خود را رها کن دائما

آماده شو بهر قضا .

ص: ۲۷۱

۱- در تعلیقات مؤلف آمده است: اثنی عشریه کتاب بزرگی است و این همان کتاب در قزوین موجود است و از آن کتاب استفاده می شود مؤلف تمایل زیادی به صوفیه داشته است. در عین حال، کتاب خوبی است چنان که مملو از اخبار و دیگر مطالب بود و به سبک بی سابقه ای تدوین شده است و مؤلف آن پس از روزگار شیخ بهائی می زیسته و از کتابهای شیخ مطالبی یاد می کند. مؤلف در سال ۱۰۶۸ ه. ق از تألیف آن فارغ شده است و همین کتاب را خود مؤلف، منتخب و ملخص کرده است و اصل آن در سال ۱۳۲۲ ه. ق در ایران به طبع رسیده است.

بگریز از شیطان دون

وز نفس خود را کن رها

شو مقتصد بر آب و نان

و زهرچه دارد اقتضا

کو پادشاهان جهان

کو تبع و کو حمیرا

کو کاخهای مرتفع

اندر فراز کوهها

برجا نماند آثارشان

غیر از سرابی و هبا

واعظ تو را خود این بس است

داری توار گوشی بیا

اندرز ما را گوش کن

ای نفس مملو از هوا

از چکامه های اوست:

الله بعد أيامی بأکناف الحمی

و الدهر طلق المجتلی عذب الجننا

اذشرتی و صبوتی مافتت

فی فتیات الحی میلا و هوی

من کل نجلاء اللحاظ غاده

ترمى حواليك بأحداق المها

و كل هيفاء تريك إن بدت

قضيب بان فووقه شمس ضحى

و كل غيداء إذا التفتت

أغضى لها من غيد ظبي الفلا

حتى إذا شيبتي تصرمت

و ريق العمر تولى و انتضى

أعرض عنى الغايات ريبه

به و عرضن بصدى و جفا

فحالفى يانفس أرباب التقى

وخالفى نهج الضلال و العمى

والمرء لايجزى بغير سعيه

إذ ليس للإنسان إلا ما سعى

و اعلم بأن كل من فوق الثرى

لابد من مصيره الى البلى

و كل إلى الله الأمور تسترح

وعد إلى مدح الحبيب المجتبى

الماجد المبعوث فينا رحمه

محمد الهادى النبى المصطفى

و اثن على أخيه و ابن عمه

قسیم دار الخلد حقا ولظی

و الحسن المسموم ظلما و الحسی

ن السید السبط شهید کربلا

فهم منار الحق للخلق فما

أفلح من ناواهم و من شنا

- برای خدا آن گاه که در اطراف قبیله بودم روزگار را چنان یافتم که هر میوه

شیرینی را که بخواهد به دست خویش می چیند.

ص: ۲۷۲

- و همان هنگام بود که مشاهده کردم عشق و شوری نمی توانم در میان دختران جوان به وجود آورم.
- و از نزدیک شاهد بودم که از هر طرف هدف تیرهای مژگان آن زیباچشمان قرار می گیرم.
- به هر کمر باریکی می گذشتم می دیدم بر فراز آن شاخه خورشیدی می درخشد.
- و گردنهایی به چشم می خورد که مانند گردنهای آهو اطراف درخت غضا پیچیده بود.
- به این حال به سر بردم تا محبوبم از کنار من رفت و چنان بود که عمرم به سر آمد.
- زنان آوازه خوان از من اعراض کردند و مرا به جفای دوری خویش مبتلا ساختند.
- ای نفس با پرهیزکاران دوست باش و از گمراهان پرهیز.
- آدمی پاداشی که می بیند در خور کار و کوششی است که انجام داده است.
- بدیهی است هر کسی که در این جهان زیست دارد از روبه رو شدن با هر نوع گرفتاری چاره نخواهد داشت.
- این برای آرامش دل خویش کارهای خود را به عهده خدا واگذار کن و به ستایش از دوست برگزیده خدا عنان سرایندگی را متوجه ساز.
- آن بزرگواری که با داشتن همه گونه رحمت و مهربانی در میان ما برانگیخته شد؛ یعنی محمد مصطفی (صلی الله علیه و آله) که مردم را به حقیقت هدایت می نماید.
- و پس از او به ستایش از برادر و پسر عمویش که تقسیم کردن بهشت و دوزخ را به عهده دارد.
- و بر نواده اش حضرت امام حسن مجتبی (ع) که به ستم ستمگران مسموم گردید و به نواده دیگرش حضرت امام حسین (ع) که سید اسباط است و در کربلا به شهادت رسیده است.
- آری اینان نشانه های انوار حق تعالی می باشند که بر فراز آسمان آفریدگان میدرخشند و شکی نیست هر کسی از نور جمال و کمال ایشان بهره مند نشود به

بیچارگی دنیا و آخرت گرفتار خواهد شد.

در وحدت و انزوا گفته است:

أحی لا ترکن إلی أحد

حتى یواریک ضیق الرمس

وعش فریده من الأنام ففی ال

و بعد عن الإنس غایه الأنس

- دوست من تا زنده هستی کسی را تکیه گاه خود قرار مده.

- و از مردم دوری گزین که انس واقعی در دوری از آنها می باشد.

دلا خو کن به تنهایی که از تنها بلا خیزد سعادت آن کسی دارد که از تنها پرهیزد.

شیخ ظهیر الدین محمدبن محمدبن حسن بن یوسف بن مطهر حلی

وی از فضلا و موجهان فقها بوده و ابن معیه از وی روایت می کرده و خود او به توسط پدرش از جدش علامه حلی روایت داشته است.

مؤلف گوید: شیخ حر عاملی بار دیگر مترجم حاضر را به عنوان شیخ ظهیر الدین محمدبن محمدبن مطهر یاد می کند. بنابر این، دلیلی ندارد در این جا از وی نام ببرد.

مترجم برادری داشته است به نام شیخ یحیی بن شیخ فخر الدین محمد.

شیخ محمد بن محمد بن حسین حر عاملی مشغری

وی عموی پدری مؤلف أمل الآمل بود و از علما و فضلا و محققان با دقت و استادان علوم عربیت و امثال اینها به شمار است و سرایندهای منشی و ادیب و یکتای روزگارش در دانش و حافظه بوده و بخوبی شعر می گفته مراتب علمی را از پدرش و شیخ بهائی و صاحب معالم و صاحب مدارک و دیگران فرا گرفته و شیخ بهائی در ضمن دو چکامه از وی مدح گفته است که ابیاتی پیش از این از هر دوی آنها ذیل احوال شیخ بهائی آوردیم و خود او هم در قصیده ای از مقام شیخ تمجید کرده که اکنون حاضر ندارم و پس از درگذشت وی شیخ حسن بن شهید ثانی چکامه ای در سوک او سروده که در شرح حال شیخ حسن ذکر شده است.

از تألیفات اوست نظم تلخیص المفتاح؛ رساله فی الاصول؛ رساله فی العروض که

من این رساله را به خط خود او دیده ام.

شیخ محمد در سال ۹۸۰ ه. ق وفات یافت. از اشعار او ابیاتی است که پیش از این در ترجمه شیخ حسن نقل کردیم. پاره ای از آنها به شرح زیر است. (۱)

جفا الکرى من مقلتی الجفون

وفاض من آماق عینی عیون

و شبت النار بأحشائی فاز

ددت إلی أشجان قلبی شجون

فلم أجد فی کل شیء بدا

من عجب قد أعجب المعجبون

أعجب من قوم باهوائهم

المقتضى عقلهم ینقضون

یوحدون الله لکنهم

بالله مع توحیدهم مشرکون

إذ نزهوا الشیطان عن کل ما

کان قبیحا بئسما یحکمون

و نسبوا کل قبیح إلی

رب السماوات و لا یستحون

ضلت مساعیهم وهم یحسبون

أنهم فی صنعهم یحسنون

إن ألزموا الحق اجابوا بما

أجاب من غي به الكافرون

أباؤنا من قبل كانوا كذا

إلا على آثارهم مقتدون

- خواب از چشمم رفت و دیدگانم گریان شد.

- آتش اندوه سراپای وجود مرا شعله ور ساخت.

- و هیچ امری را شکفت آمیز تر از گفته مردمی ندیدم که به عقل ناقص خود حکومت می کنند.

- و در حالی که خدا را یکتا می دانند در توحید او مشکوک مانده .

- می گویند شیطان از هر گونه پلیدی منزّه است و هرگونه کار قبیحی را به خدا

نسبت می دهند.

- و گمان می کنند با این عملی که انجام داده اند کار پسندیده ای را مرتکب شده اند و هر گاه از آنها برای اثبات نظریه خود دلیلی بخواهی همان پاسخی را می دهند که مردم کافر اظهار داشته اند. .

ص: ۲۷۵

۱- در شرح حال شیخ حسن به ابیات مزبور اشاره نشده است - م.

- ما به راهی رفته ایم که پدران ما پیموده اند.

آیات طولانی است و در رد اقوال نادرست این عده از افراد سروده شده است.

به خط او چنین یافتیم: از طریق اهل بیت علیهم السلام نقل شده است کسی که بخواهد نامه حاجتی به کسی مرقوم بدارد پیش از آن که به نوشتن آن نامه پردازد جملات زیر را با قلم تنها بدون آن که آلوده به مرکب بشود بر فراز آن نامه بنگارد:

«بسم الله الرحمن الرحيم أن الله وعد الصابرين المخرج مما يكرهون و الرزق من حيث لا يحتسبون، جعلنا الله وایاکم من الذين لا خوف عليهم ولا هم يحزنون» سپس به اظهار حاجت خود پردازد که انشاء الله تعالی بر آورده خواهد شد. (1)

الأجل عماد الدين محمدبن محمدبن حسين بن مرزبان قمي

منتجب الدين او را فاضل ثقة ای معرفی کرده است.

شيخ شمس الدين محمدبن محمدبن حيدر شعيري

منتجب الدين او را دانشمند باصلاحیت معرفی کرده است.

مؤلف امل الآمل گفته کتاب جامع الاخبار را به وی نسبت داده اند. و خود او در فصل تقلیم اظفار (ناخن گیری به نام خویش اشاره کرده است.

و مؤلف گوید: همانطور که مرقوم داشته است در فصل تقلیم اظفار در نسخه کوچکی که از جامع الاخبار در اختیار ما می باشد و به وی نسبت داده اند، نام او آمده است؛ لیکن در نسخه بزرگ از آن کتاب، نامی از خود نبرده است و نامی هم که در باب شصت و چهارم از آن کتاب می باشد بیش از «محمدبن محمد» عنوان دیگری ندارد و از این معرفی به دست نمی آید که مرادش مترجم حاضر باشد.

ص: ۲۷۶

۱- در کتاب امل الآمل طبع جدید و همچنین در امل الآمل منضم به کتاب منهج المقال جملات مزبور آورده نشده است. در پاورقی می نویسد: جملات مزبور از نسخه امل الآمل ضمیمه شده است که به خط افندی تصحیح گردیده است. م.

گذشته از این، شیخ محمد بن علی حمدانی قزوینی در کتاب فهرست العلماء می نویسد: کتاب جامع الاخبار تألیف شیخ علی بن سعد بن ابی الفرج خیاط است و او را به عنوان پرهیزکار و دانشمند واعظی ستوده است و من این مطالب را به خط کهن یکی از فضلا دیده ام.

خود مؤلف امل الآمل هم در کتاب فصوص به این موضوع اشاره کرده است.

پیش از این ذیل احوال فضل بن حسن بن فضل طبرسی مؤلف مکارم الاخلاق نوشتیم که کتاب جامع الاخبار را به وی نسبت داده اند؛ لیکن تفاوت زیادی میان نسخه طبرسی و نسخه منسوب به شعیری دیده می شود.

استاد استاد (ره) در فهرست بحار می نویسد: کسی که کتاب جامع الاخبار را به صدوق (ره) نسبت بدهد اشتباه کرده است؛ زیرا مؤلف آن با پنج واسطه از صدوق روایت می کند و گاهی آن را به مؤلف مکارم الاخلاق نسبت داده اند و محتمل است کتاب مزبور از تألیفات علی بن ابی سعد خیاط باشد؛ چه آن که شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد:

فقیه صالح ابو الحسن علی بن ابی سعد بن ابی الفرج خیاط، دانشمند پرهیزکار و واعظ بود و کتاب الجامع فی الاخبار از تألیفات اوست و از یکی از مواضع آن کتاب به دست می آید نام مؤلفش محمد بن محمد شعیری است و از بخش دیگر آن کتاب استفاده می شود که محمد شعیری با واسطه از شیخ جعفر بن محمد دوریستی روایت داشته است. (۱)

شیخ قطب الدین محمد بن محمد رازی بویه

وی فاضل بزرگوار و محقق و از شاگردان علامه حلی است و شهید اول از او روایت می کند و به طوری که شهید ثانی در یکی از اجازات و دیگری در تحقیقات دیگرش می نویسد: از نوادگان ابو جعفر بن بابویه است. (۲)

ص: ۲۷۷

۱- بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۳.

۲- شهید ثانی در آغاز اجازه ای که به شیخ حسین عبدالصمد داده و صورت آن در مجلد اجازات بحار، ج ۱۰۸ ص ۱۴۶ ذکر شده است مرقوم فرموده است: الامام العلامة سلطان المحققین و المدققین قطب الدین محمد بن محمد بن ابی جعفر بن بابویه الرازی انارالله برهانه و اعلى فی الجنان شأنه. در حاشیه اصل اجازات بحار به امضای (م ق ر) که همراه با طبع جدید بحار گر اور شده است، می نویسد: به خط یکی از فضلا شهید اول به خط خود در آخر کتاب قواعد علامه که قطب الدین به خط خود استنساخ کرده و بر علامه قرائت نموده و در پاورقی هم اشاره می شود) نوشته است یکی از فضلا می نویسد نام و نسب او را بهمان کیفیت که ضبط شد به خط خود او دیدم. شهید گوید از نوشته او بر می آید که قطب الدین از بازماندگان شیخ صدوق ابن بابویه است. در مجالس المؤمنین می نویسد: نسب شریفش بر وجهی که عمده المجتهدین شیخ علی بن عبدالعالی (قده) در اجازتی که برای عم بزرگوار این خاکسار نوشته به آن اشعار نمود به سلسله شریفه سلاطین آل بویه منتهی می شود.

قاضی نورالله در کتاب مجالس المؤمنین صورت اجازه علامه را که بر پشت القواعد (۱) از جهت او مرقوم فرموده است ایراد کرده و خلاصه آن این است:

بیشتر این کتاب را شیخ عالم فقیه فاضل محقق مدقق زبده علما و افاضل قطب الملکه و الحق و الدین محمد بن محمد رازی (ادام الله ایامه) با تحقیق و دقت تمام قرائت کرد و مشکلات و شبهات آن را از من جو یا شد.

با بیان شافی پاسخ او را ایراد نمودم و به او اجازه دادم تا این کتاب و همه تألیفات و روایات و اجازات مرا که از اعلام داشته ام و تمامی کتابهای گذشتگان را به طریقی که متصل به آنها می شود روایت نماید و به هر کس که می خواهد طبق شروطی که در اجازه معتبر است اجازه دهد که او شایسته این کار است و خدا سرانجام او را نیکو فرماید.

سپس اجازه را امضا کرده و می نویسد: و کتب العبد الفقیر إلى الله حسن بن یوسف بن المطهر الحتی مصنف کتاب قواعد و تاریخ آن سوم شعبان سال ۷۱۳ هـ. ق در ناحیه ورامین بوده (۲) و الحمد لله وحده و صلی الله علی سیدنا محمد و آله الطاهرین. م

ص: ۲۷۸

-
- ۱- در پاورقی از تعلیقات نقل کرده بویهی کتاب القواعد را به خط خود نوشت و همان کتاب را نزد علامه قرائت کرد - م.
  - ۲- از حسن اتفاق خود بویهی هم از مردم ورامین است. در تاریخ تهران ص ۵۶ می نویسد: ورامین پس از خرابی ری بدست مغول آباد شد و مردم از ری به آن کوچ کردند و دانشورانی از آنجا به ظهور رسیده اند. از آن جمله مترجم حاضر است. مؤلف مجالس المؤمنین می نویسد: آن که چرخ اعلم زمانش خواند دهر علامه جهانش خواند هر چه در دهر نقش دانایی است دل او را بر آن توانایی است عقلی اش از قیاس عقل برون نقلی اش از اساس نقل فزون او چو ابر کرم به فرق جهان زیر کان چون صدف گشاده دهان تا آنجا که نوشته است مولد و منشأ او دارالمؤمنین ورامین ری است . م.

مؤلف مجالس المؤمنین پس از نقل اجازه می نویسد: بویهی (در روز دوازدهم ماه ذیقعده) سال ۷۶۶ ه. ق در دمشق درگذشت.

سید مصطفی در رجال خود می نویسد: محمد بن محمد بن ابی جعفر بن بابویه رازی معروف به قطب الدین از موجهان و سرشناسان طایفه شیعه، دانشمندی بزرگوار و عالی مقام و از شاگردان امام علامه حلی است و احادیث را از وی روایت می کند و شیخ شهید هم از وی روایت دارد و تألیفاتی به نگارش آورده است؛ از جمله آن کتاب المحاکمات که دلیل آشکار و برهان قاطعی بر کمال فضیلت و فراوانی دانش او بوده است.

شیخ حسن در اجازه خود آنجا که به روایت از وی اشاره کرده می نویسد: شیخ امام علامه ملک علمای محققین قطب المله و الدین محمد بن محمد رازی مؤلف شرح مطالع و شرح شمسیه. (۱)

و از تألیفات اوست: حاشیه الکشاف (۲) و حاشیه دیگری بر الکشاف (۳) و شرح .

ص: ۲۷۹

۱- در تعالیق امل الآمل آمده است: این کتاب به نام القواعد المنطقیه فی شرح الرساله الشمسیه است که به اسم وزیر شرف الدین محمد تألیف نموده است (پایان). اصل این کتاب از نجم الدین کاتبی شاگرد خواجه نصیر طوسی است که به نام خواجه شمس الدین صاحب دیوان نوشته است و بویهی آن را برای شرف الدین مزبور مرقوم داشته و چنان که گوید: نامش تحریر القواعد المنطقیه فی شرح الرساله الشمسیه است و بارها به طبع رسیده است - م.

۲- در تعالیق امل الآمل آمده است: حاشیه کشاف به نام تحفه الأشراف است.

۳- در تعالیق امل الآمل آمده است: حاشیه دیگر که مختصرتر از حاشیه اول است به نام بحر الاصداف فی حاشیه الکشاف است.

القواعد و شرح المفتاح و رساله تحقیق الکلیات و رساله التصور و التصدیق (۱) و پیش از این به نام محمد بویه اشاره کردیم.

مؤلف گوید: از خط شهید ثانی چنین نقل شده است.

به خط شهید اول چنان یافتیم که سال ۷۶۶ ه. ق در دمشق با وی مصاحبه ای اتفاق افتاد.

او را دریای بی پایانی مشاهده کردم و همان هنگام به من اجازه داد تا روایات او را نقل کنم و در همان سال درگذشت و در محل صالحیه دفن شد و گروه بسیاری از سرشناسان دمشق به نماز او حاضر شدند و پس از چندی جنازه او را به محل دیگری نقل دادند. (۲)

از مدارک دیگر استفاده می شود، قطب الدین بویه از شاگردان ملاقطب الدین شیرازی بوده و علوم عقلی را از او فرا می گرفته و ملاجلال الدین محمد دوانی در ضمن اجازه ای که برای قاضی امیر حسین میبیدی نوشته به این موضوع اشاره کرده است و علامه دوانی در همان اجازه می نویسد: سید شریف جرجانی مراتب عقلی را از قطب رازی و او از قطب شیرازی و او از خواجه نصیر طوسی فرا گرفته است.

شهید ثانی در اجازه ای که برای شیخ حسین بن عبدالصمد مرقوم داشته وی را چنین ستوده است الشيخ الامام العلامة ملک العلماء سلطان المحققین و اکمل المدققین قطب المله و الدین محمد بن

محمد الرازی صاحب شرح المطالع و الشمسیه و غیرهما (۳)

گویند: بویه پس از درگذشت سلطان ابوسعید و شهادت وزیر خواجه .

ص: ۲۸۰

۱- در تعالیق امل الآمل آمده است: رساله مزبور مفقود شده و به گمانم در یکی از مؤلفاتش از قبیل شرح مطالع یا غیر آن به گم شدن آن تصریح کرده باشد. در تاریخ تهران، ص ۵۶ می نویسد: این رساله در کتابخانه خدیویه مصر موجود می باشد.

۲- همین مضمون را شهید اول در آغاز اجازه ای که برای این خازن مرقوم داشته و صورت آن در مجلد اجازات بحار، ج ۱۰۷، ص ۱۸۶ ذکر شده اشاره می نماید و می نویسد: در سال ۷۶۸ در دمشق وی را ملاقات کردم و از وی اجازه داشته است و حال آن که همگان وفات او را در سال ۷۶۶ نوشته اند. م.

۳- شهید در این اجازه که در اجازات بحار، ج ۱۰۸، ص ۱۴۶ آورده شده در دو جا از بویه نقل می کند یکی در آغاز اجازه دیگری به مناسبت نقل از مشایخ شهید اول - م.

غیاث الدین (محمد) به شام هجرت کرد و در شهر دمشق بود که شیخ شهید باوی ملاقات نمود و از خود شهید نقل کرده اند قواعد الاحکام علامه را که نزد او قرائت کرده است به خط خود او دیدم و در آخر آن جملاتی آورده بود که دلالت می کرد بر این که وی از نوادگان شیخ صدوق (ره) است.

به خط یکی از فضلا که بر پشت نسخه بسیار کهنی از شرح شمسیه نوشته بود به این مضمون مشاهده کردم شارح این کتاب، محمد یا محمود بن محمد علامه قطب الدین ابو عبدالله رازی معروف به قطب تحتانی^(۱) یکی از پیشوایان علوم معقول است.

نخست در شهرهای خود (ایران) به علوم عقلیه پرداخت و پس از تکمیل آنها به علوم شرعیه اشتغال ورزید و به درس عضد الدین ایجی حاضر شد و امور شرعی را از وی فرا گرفت.

سپس به دمشق رفت و به فرادادن امور عقلی پرداخت و همان جا بود تا وفات کرد.

سبکی به نام او اشاره کرده است و او را پیشوایی نام برده که در معقولات مهارت ویژه ای داشته و نام و آوازه او همه جا را به خود متوجه کرده است. سال ۷۶۳ ه. ق وارد دمشق شد؛ با وی به مباحثه نشستیم و او را در حکمت و منطق، پیشوایی یافتیم و همچنین از تفسیر و معانی بیان و نحو اطلاع کافی داشت و از افزونی هوش مانند آتشی شعله ور بود (شعله الذکاء)^(۲)

و ابن کثیر گفته است: قطب الدین یکی از متکلمانی است که از فن منطق و فلسفه کمال آگاهی را دارد. اوقاتی که به دمشق وارد شده بود، با وی مصاحبت کرده عبارات ناراحت شده بود اظهار داشت: از مقاصد شرعی و قوانین منطقی اطلاعی نداری و مطلب به جهاتی پایان پیدا کرد. م. ه

ص: ۲۸۱

۱- سیوطی در بغیه الوعات، ص ۳۸۹ می نویسد: قطب الدین محمد بن محمد رازی در مدرسه ظاهریه تحصیل می کرده است. در همان مدرسه طلبه دیگری به نام قطب در حجره فوقانی می زیست. برای امتیاز میان آنها چون قطب رازی در حجره پایین زندگی می کرد، او را قطب تحتانی گفتند. در این کتاب و کشف الظنون نام او را محمود نوشته اند و دیگران حتی سبکی نام او را محمد نوشته است. م.

۲- سبکی در طبقات الشافعیه، ج ۶، ص ۳۱ پس از ایراد مطالب یاد شده می نویسد: قطب الدین در سن ۷۴ سالگی در سنه مزبور در گذشت. سیوطی در بغیه الوعات، ص ۳۸۹ می نویسد: در ملاقاتی که میان قطب الدین و سبکی اتفاق افتاد، قطب الدین از سبکی پرسید: غرض از حدیث (کل مولود یولد علی الفطره) چیست؟ وی پاسخ داد: قطب الدین کلام او را نقض کرد و به تحقیق آن پرداخت. سبکی که

لطیفی از وی استماع کردم و هر چه را که در حق او می گفتند در نزد او یافتیم. او دانشمندی ثروتمند بود و در ماه ذیقعدہ سال ۷۶۶هـ. ق درگذشت و در دامنه کوه قاسیون دفن شد (رحمه الله تعالی) و از تألیفات او ست حواشی کشاف که تا سوره (طه) ادامه دارد و شرح المطالع (۱) و الشمسیه و شرح الاشارات و کتابهای دیگر.

در شرح مطالع گفته است: اسناد و ایقاع و کلمات دیگر از قبیل اثبات و ایجاب الفاظ و عباراتی هستند که تأثیری در نفس ندارند و کاری انجام نمی دهند و تنها دلالت بر اعتراف و قبول می نمایند و من در تحقیق این مسأله رساله نوشته ام.

محقق شریف اظهار داشته این رساله در بعضی از سفرها از دست حاملش مفقود شده است و تا به حال هم اثری از آن دیده نشده است.

پیش از این نوشتیم یکی از تألیفات او شرح مفتاح است و تا به حال حسب اطلاعی که داریم شرح مفتاح از تألیفات قطب الدین شیرازی است که معروف به شارح علامه می باشد و من آن شرح را که نسخه بسیار کهنی بود دیده ام و بر شرحی که قطب الدین رازی بر مفتاح نوشته باشد واقف نشدم و گویا اشتباهی پیش آمده است.

شهید اول در تألیفاتش، فتوهای بسیاری از او نقل کرده است و احتمال دارد علاوه بر حواشی قواعد کتاب مستقلی در فقه تألیف کرده باشد.

از تألیفات او رساله ای است در تحقیق المحصورات الاربع و من این رساله را در رشت دیده ام و اظهار می شود رساله مزبور همان است که مؤلف امل الآمل به عنوان رساله فی تحقیق الکلیات نام برده است.

از قراین پیداست این دو رساله مغایر با یکدیگر

ص: ۲۸۲

۱- مطالع الانوار تألیف سراج الدین محمود ارموی متوفی ۶۸۲هـ. قی بوده که قطب الدین شرح مفصلی به نام لوامع الاسرار بر آن نوشته و به شرح مطالع معروف شده و همواره مورد استفاده دانشمندان بوده و در ردیف کتابهای درسی نهایی قرار گرفته و حواشی بسیاری بر آن نوشته شده و تفصیل آنها در کشف الظنون، ج ۲، ص ۱۷۱۵ ذکر شده است - م.

می باشد و خود او هم در بحث محصورات شرح مطالع به آن رساله اشاره کرده است. (۱).

امیر صدرالدین محمدبن محمد صادق قزوینی

وی از فضلا و علمای معاصر است. شرح تشریح الافلاک شیخ بهائی از تألیفات او

می باشد.

مؤلف گوید: امیر صدرالدین از شاگردان آقارضی قزوینی است و حاشیه بر حاشیه العده ملاخلیل قزوینی را نگارش داده و رساله های دیگری از جمله رساله ای در صلوه الجمعه تألیف کرده و در آن رساله نظرهای ملاخلیل را پاسخ گفته است.

شیخ ابوعلی محمدبن محمد بن عبدالله

ابن شهر آشوب می نویسد: از تألیفات او کتاب اخبار عیون بنی هاشم؛ فضائل

ص: ۲۸۳

۱- روضات الجنات در باب قاف مجلد دوم پس از آن که وی را به علم و دانش و فهم و دیگر اوصاف ستوده مرقوم داشته است گروهی از قاصران که به ظواهر کلمات اشخاص بسنده کرده اند وی را از خواص علمای ما دانسته اند با آن که از ما نیست و بالأخره ادله ای را اقامه نموده که ما ترجمه آنها را در ترجمه روضات، ج ۶، ص ۳۷۳ ایراد کرده ایم. مؤلف مستدرک، ج ۳، ص ۴۴۷ ذیل مشایخ شهید و یازدهمین آنها به شرح احوال وی پرداخته است و سپس به نقل مطالب روضات که وی را از اعلام امامیه ندانسته اشاره کرده و سی و هفت موضع از بیانات صاحب روضات را مورد انتقاد قرار داده و آنها را پاسخ داده است و در ضمن انتقاد ششم که صاحب روضات نوشته قطب الدین به طور کلی ستایشی از ائمه طاهرين نکرده این رباعی را به همین کیفیت (که شاید در نسخه اشتباه شده) از وی نقل نموده است: و روز حب طلب ساقی کوثر کش و ز کوثر کثرت می وحدت در کش لا- یظماً اصلاً ابداً شاربها رمزی است در این می ار توانی در کش و در پایان می نویسد مؤلف روضات نوشته سعد تفتازانی از شاگردان قطب بوده و گویا مراد از قطب، قطب الدین رازی اما می باشد. در این جا وی را امامی معرفی کرده و در شرح حالش او را از ربه امامیه خارج دانسته است. مؤلف روضات و محدث نوری هر دو از بزرگان محققان اند و هر یک نظر ارزنده ای دارند و باید نظرشان را ایراد کنند و جای هیچ گونه بحثی از نظر امثال ما نمی باشد - م.

اهل بیت رسول الله صلی الله علیه و آله و فضل قریش و کافه العرب می باشد.

شیخ شمس الدین محمدبن محمدبن عبدالله عریضی

وی از دانشوران صالح بوده و به توسط سید حسن بن نجم الدین از فرزند علامه

حلی (شیخ فخر الدین) روایت می کرده است.

شیخ برهان الدین محمدبن محمدبن علی حمدانی قزوینی نزیل ری

وی از ثقات فضلا بوده، از شیخ منتجب الدین روایت می کرده و محقق طوسی خواجه نصیر الدین از وی روایت داشته است
(۱).

مؤلف گوید: به خط یکی از فضلا دیدم فهرست العلماء از تألیفات اوست. ظاهره فهرست مزبور از استادش منتجب الدین است
و همین معنی موجب اشتباه آن فاضل شده است.

در اردبیل بر پشت نسخه کهنی از کتاب شرح اللمع ابن جنی تألیف أبو الحسن علی بن حسین نحوی با قولی اصفهانی (۲)
دست یافتم.

یکی از فضلا به خط خود نوشته بود: مولای امام علامه برهان الدین حجه الاسلام ملک الأئمه والعلماء محمد بن محمد
حمدانی قزوینی (حرس الله ظلّه) ابیات زیر را در مدح این کتاب سروده است:

ص: ۲۸۴

۱- ضیافه الاخوان، ص ۳۱۷ می نویسد: علامه حلی در ذیل یکی از فواید کتاب خلاصه الرجال سند خود را از شیخ طوسی
چنین روایت کرده است: پدرم از سید احمد عریضی از برهان الدین محمد حمدانی قزوینی نزیل ری از سید فضل الله راوندی
از ابو صمصام حسینی از شیخ طوسی و شهید اول هم در اربعین همان سند را نقل کرده و روایتی از امام صادق (ع) نقل کرده
است و در آخر می نویسد: ممکن است مشارالیه همان محمدبن محمدبن علی قزوینی باشد که مؤلف التدوین می نویسد: سال
۵۵۸هـ. ق او همراه با پدرم قاضی عطاء الله بن علی به سماع حدیث رسیده اند. م.

۲- ریحانه، ج ۱، ص ۲۴۵ می نویسد: ابو الحسن علی معروف به جامع العلوم با جامع با قولی اصفهانی در ادبیات استادان
زمانش بوده است کتابهایی تألیف کرده از جمله شرح اللمع و تا سال ۵۳۵هـ. ق زنده بوده است. م.

شرح کتاب اللمع

فی النحو أقصى الطمع

لم یر مثله ع

ین و لما یسمع

فیه فصول فصلت

بجوهر مرصع

خذه تنل ما تبغی

و ماسواه فدع

جامعه لاتنسه

بالخیر تنفع ماتعی

- شرح کتاب اللمع در نحو نهایت آرزوی هر کسی است که دوستدار علم نحو باشد.

- هیچ چشمه ای به شادابی آن دیده و شنیده نشده است.

- فصلهایی در آن تدوین شده است که هر یک از آنها به گوهر گرانبهایی آراسته گردیده است.

- تنها به همین شرح اشتغال بورز و از شرحها و کتابهای دیگر پرداز.

- از شارح آن خاطر مکن تا در نتیجه بتوانی از منافع آنها سودمند گردی.

محمدبن محمدبن علی بن ظفر حمدانی

منتجب الدین گوید: وی از فضلا و فقها بوده و از سید فضل الله بن علی راوندی روایت داشته است.

شیخ قطب الدین محمد بن محمد کاذری (۱)

شیخ قطب الدین محمد بن محمد کاذری

منتجب الدین می نویسد: وی از فقها بود و در شهر سبزوار می زیست.

وی از دانشمندان بزرگوار بوده است. شیخ حسن و محققان دیگر نوشته اند که

ص: ۲۸۵

۱- در بعضی از نسخه ها (کازری و کازرانی) آمده است و در نسخه ای که از انساب سمعانی نقل کرده است به فتح کاف و سکون زا و ضم راء و در آخرش نون ضبط کرده و اضافه نموده منسوب به کازرون است که یکی از شهرهای فارس می باشد.

شهید اول به توسط او از محقق حلی روایت داشته است.

سید مجدالدین محمدبن محمدبن مانکدیم حسینی قمی نسابه

منتجب الدین گوید: وی از ثقات فضلا بوده و کتاب الانساب از تألیفات اوست.

شیخ محمدبن محمدبن داوود مؤذن عاملی جزینی

وی از علما و فضلا و بزرگواری خردمند و سراینده بوده است و به طوری که شهید ثانی در یکی از اجازاتش می نویسد: ابن مؤذن از شیخ ضیاء الدین علی بن شهید محمد مکی عاملی از پدرش روایت می کرده و او پسر عموی شهید اول است. (۱)

کتابی را به خط او دیدم که مشتمل بر رسائل چندی بوده از آن جمله عین العبره فی غبن العتره از احمدبن طاووس و رساله ماقیل فی من عانق محبوبته مرتدیا بالسیف از سید مرتضی و رساله های دیگر.

در آن کتاب، حدیثی را به خط او دیدم به این مضمون که مردی به حضرت مولا امیر المؤمنین علی علیه السلام عرض کرد دعای جامع و مختصری به من تعلیم فرما، حضرت مولا علیه السلام خطاب به او فرمود بگو: «الحمد لله علی کل نعمه و اسئل الله من کل خیر و اعوذ بالله من کل شر و استغفر الله من کل ذنب: از خدا در برابر نعمتهایی که به من ارزانی داشته است سپاسگزارم و از او می خواهم که هر گونه خیری را به من اعطا کند و از هر گونه شری به وی پناهنده می شوم و از هر گونه گناهی که مرتکب شده ام از وی آمرزش می طلبم».

مؤلف گوید: پیش از این گذشت که شیخ علی میسی از وی روایت داشته است و از بعضی ارباب تحقیق شنیده ام ابن مؤذن، جد مادری شیخ بهائی است و صاحب مقامات و کرامات به شمار می رود.

و چنان که از یکی از اجازات به دست می آید ابن مؤذن از شیخ ابو القاسم بن طئی

ص: ۲۸۶

۱- در لؤلؤه البحرين می نویسد: ممکن است این مؤذن از ناحیه برادران مادری شهید با وی نسبت عموزادگی داشته باشد؛ زیرا جد شهید نامش احمد و جد ابن مؤذن نامش محمد است - م.

هم روایت می کرده و به توسط شیخ ابن عشرت کرکی از ابن فهد روایت داشته است؛ لیکن روایت وی از ابن عشرت درست نیست؛ زیرا این دو تن مؤخر از او بوده اند.

سید رضی الدین محمدبن محمدبن محمدبن زین بن داعی حسینی

سید رضی الدین محمدبن محمدبن محمدبن زین بن داعی حسینی (۱).

وی فاضل بزرگواری بوده و به ترتیب پدرانیش از شیخ طوسی و سید مرتضی و سلار و ابن براج و ابوالصلاح روایت می کرده است و پیش از این به عنوان ابن محمد آوی به نام او اشاره شد.

شیخ تاج الدین محمدبن محمدبن محمد مشهور به شوشو

وی در کاشان می زیسته و به قول منتجب الدین فاضل فقیهی بوده است.

سید صفی الدین محمدبن محمدبن محسن موسوی

وی فقیه عالمی بوده و ابن معیه از او روایت داشته است.

شیخ محمدبن محمدبن مساعد بن عیاش عاملی جزینی

وی از فضلا و قاریهای باصلاحیت است.

کتاب مقتل الحسین علیه السلام و کتاب الأدعیه المأثوره از تألیفات اوست و از معاصران شهید ثانی به شمار می آید.

شیخ ظهیر الدین محمدبن محمدبن مطهر حلی

وی فقیه فاضلی بوده و ابن معیه از وی روایت می کرده و او پسر شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی است که در حیات پدرش در گذشته است.

مؤلف گوید: پیش از این از وی، به عنوان شیخ ظهیر الدین محمدبن محمدبن حسن بن یوسف بن مطهر نام برده است و سببی نداشت دوباره نام برده بشود.

ص: ۲۸۷

کنیه اش ابو عبدالله و لقبش مفید و شهرتش ابن معلم است (۱).

شیخ مفید از مشایخ بزرگوار شیعه و از رؤسا و استادان ایشان است.

مقام فضیلت و دانش او مشهورتر از آن است که به توصیف در آید و در روزگاری که می زیست از دانشوران دیگر موثق تر و داناتر بود و به گفته علامه حلی (۲) نزدیک به دو بیست تألیف داشته است.

شیخ طوسی و نجاشی او را توثیق نموده و بخشی از تألیفات او را نام برده اند که یاد آوری از آنها به درازا می کشد (۳).

مؤلف گوید: به خط یکی از علما دیدم شیخ مفید چهل و پنج سال پیش از رحلت شیخ صدوق به دنیا آمده و سی و دو سال پس از درگذشت وی رحلت کرده است.

بنابر این، مدت عمر او هفتاد و هفت سال می باشد و تاریخ درگذشت او شب جمعه سوم رمضان سال ۴۱۳ ه. ق و میلادش یازدهم ذی قعدة سال ۳۳۳ ه. ق و یا ۳۳۸ و یا ۳۳۶ ه. ق است و سید مرتضی در میدان شناس بر جنازه او گزارد و با آن که آن میدان بسیار بزرگ بود، گروهی از نماز گزاران از نماز گزاردن بر جنازه او محروم ماندند.

پس از نماز، جنازه او را در منزلش دفن کردند.

سپس جنازه اش را به آستان مقدس کاظمیه انتقال داده و نزدیک به پایین پای شریف حضرت جواد الائمه علیه السلام در کنار استادش ابوالقاسم جعفر بن قولویه (رحمه الله علیهما) دفن کردند.

ص: ۲۸۸

۱- در این روزگار و پیش از این هم به عنوان شیخ مفید شناخته شده و گویا در عصر خود به عنوان ابن معلم شهرت داشته است؛ چنان که از برخی کتابها استفاده می شود از وی به ابن معلم یاد کرده است.

۲- رجال العلامة، ص ۱۴۷.

۳- از کتابهای او کتاب المزار می باشد که از سوی مدرسه الامام المهدی در قم به طبع رسیده است - م.

شیخ قطب الدین محمد لاهیجی در کتاب ترجمه المحبوب آنجا که به شرح حال شیخ مفید (ره) می پردازد، می نویسد: از مولانا الحجه صاحب الامر سلام الله علیه روایت شده است ابیات زیر را در سوک شیخ مفید ایراد فرموده و همان ابیات را که بر لوح قبرش نگاشته بود، مشاهده کردند (نورالله مرقده و روح نفسه).

الاصوت الناعی بفقدک إنه

یوم علی آل الرسول عظیم

إن كنت قد غیبت فی جدث الثری

فالعلم و التوحید فیک مقیم

و القائم المهدی یفرح کلما

تلیت علیک من الدروس علوم

-خاموش باد صدای آن کسی که خبر درگذشت تو را اعلام کرد.

آری، روز مرگ تو روز بس ناگواری بر خاندان پیمبر بود.

-وقتی که تو در خاک خفتی و از دیگران پنهان شدی، تنها تو به آرامگاه خویش تغنودی؛ بلکه دانش و توحید هم همراه تو به خاک غنودند.

-قائم مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) اظهار شادمانی می کرد آن گاه که بر اریکه تدریس می نشست و تشنگان دانش را از رشایق بیانات خویش سیراب می ساختی. (۱)

در مجموعه ورام می نویسد: شیخ مفید در اصل از مردم «عکبراء» بوده در روزگار کودکی از آنجا به بغداد منتقل شده و در محضر ابوعبدالله معروف به جعلی به فراگیری علم پرداخته و پس از او به حضور علی بن عیسی رمانی رسیده و مناظره فیما بین اتفاق افتاده که در همان مجموعه متعرض شده است.

رمانی از مفید پرسید: مراتب علمی را از چه کسی فرامی گیری؟ در پاسخ گفت: از ابو عبدالله جعلی رمانی نامه سر به مهری برای جعلی نوشت و آن را به وی داد تا به جعلی تسلیم نماید. هنگامی که شیخ مفید نامه را به جعلی تسلیم کرد، مهر از سرنامه بر گرفت و به قرائت پرداخت و می خندید. پس از آن که از خواندن نامه فارغ شد، به مفید .

ص: ۲۸۹

۱- ممکن است کسی بگوید از کجا معلوم ابیات مزبور را امام زمان علیه السلام فرموده باشد. در کتاب فوائد الرضویه، ج ۲،

ص ۶۳۳ می نویسد: اشکال در علم به این که اشعار از آن جناب است، مثل اشکال در توقعات است که از جانب آن حضرت برای او صادر می شده و جوابش همان جواب است . م.

گفت: ماجرای که میان تو و او اتفاق افتاده مرقوم داشته و تو را «مفید» خوانده است.

در کتاب مفتاح القلوب حکایت مزبور را به وجه دیگری ایراد کرده است و قصه مناظره را درباره مسأله « این روایت است و آن در ایت» که مشهور است به مجلس قاضی عبد الجبار و به مناظره با او نسبت داده و اضافه کرده است هنگامی که جریان مناظره به اطلاع عضدالدوله دیلمی رسید، شیخ مفید را احضار کرد و ماجرا را پرسید؛ شیخ مفید چگونگی مناظره را برای او نقل کرد.

سلطان وی را بی اندازه احترام کرد و مرکوب مخصوصی همراه با قلاده و دهانه طلا و جبه و عمامه گرانبهایی به ضمیمه صد دینار از دینارهای خلیفی و بنده ای به وی اعطا نمود و دستور داد هر روز ده من نان و ده من گوشت به وی داده شود (۱)..

ص: ۲۹۰

۱- هر دو حکایت در مجالس المؤمنین نقل شده است و ما حکایت اول را از مجموعه ورام ج ۲، ص ۳۰۲ به منظور تنبه و متمیم ایراد می کنیم، می نویسد: شیخ ابو عبدالله محمد بن محمد بن نعمان (رضی الله عنه) از مردم عکبرا از محلی به نام سویقه بن البصری است که همراه پدرش به بغداد رفت و در درب ریاح به محضر ابو عبدالله معروف به جعل حاضر می شد. پس از او در باب خراسان به درس ابویاسر آزاد شده ابوالجیش حاضر می شد. در یکی از روزها ابویاسر به وی گفت: چرا به درس کلام علی بن عیسی رمانی حاضر نمیشوی؟ گفت: او را نمی شناسم و با او الفتی ندارم ابویاسر کسی را با من همراه کرد تا مرا به مجلس او هدایت نماید. وارد مجلس شدم؛ مجلس مملو از اهل علم بود. در آخر مجلس نشستم و هر وقت یکی از حاضران بیرون می رفت، به جای او قرار می گرفتم. در این موقع کسی وارد شد و گفت: یکی از بصریها اجازه ورود می خواهد. اجازه داده وی را اکرام کرد. مرد بصری پرسید: درباره حدیث غدیر و غار چه می گویی؟ پاسخ داد: خبر غار درایت است و حدیث غدیر روایت. مرد بصری که جوابی نداشت؛ بیرون رفت. من پیش رفتم، گفتم: ای شیخ، سئوالی دارم. گفت: بگو. پرسیدم: درباره قاتل امام عادل چه می گویی؟ گفت: کافر است. سپس اظهار داشت: فاسق است. پرسیدم: در حق امیر المؤمنین علی بن ابی طالب چه می گویی؟ گفت: امام است. پرسیدم: درباره جنگ جمل و طلحه و زبیر چه می گویی؟ گفت: توبه کردند. گفتم: خبر جمل درایت است و خبر تو به آنها روایت. پرسیدم: مگر هنگامی که آن بصری سئوال کرد، حاضر بودی؟ گفتم: آری. گفت: روایت به روایت و درایت به درایت. سپس از من پرسید: شهرت چیست؟ گفتم: ابن معلم. پرسید: شاگرد کیستی؟ گفتم: ابو عبدالله جعل. سپس نامه ای برای جعل نوشت و جریانی را که در بالا ترجمه کردیم در آن نامه شرح داد و مرا به لقب مفید « ملقب داشت - م.

در شرح حال شیخ ابو الفرج مظفر بن علی بن حسین حمدانی خواهیم نوشت وی از سفرای حضرت ولی عصر (عج) و از شاگردان شیخ مفید است.

از کتاب احتجاج استفاده می شود که توقیعات و مکاتبات زیادی از سوی حضرت ولی عصر (عج) برای مفید صادر می شده است. و من در اردبیل پاره ای از آن توقیعات را به خط شاگرد شیخ مقداد دیده ام.

از تألیفات او که به دست ما رسیده است کتاب اوائل المقالات و کتاب الارشاد (۱) و کتاب المجالس (۲) و کتاب النصوص و کتاب الاختصاص و رساله مسار الشیعه و کتاب المقنعه (۳) و کتاب العیون و المحاسن و کتاب الفصول می باشد، به طوری که استاد اظهار داشته است (۴).

شیخ لطف الله نیشابوری در فصل احوال پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) از کتاب موسوم به .

ص: ۲۹۱

۱- کتاب ارشاد را این جانب در سال ۱۳۸۲ ه به پارسی ترجمه کردم که همراه با مختصری از احوال او و به انضمام اصل کتاب به طبع رسیده است . م.

۲- کتاب المجالس همان کتاب امالی است که مشتمل بر چهل و دو مجلس می باشد و از سوی فاضل معظم، جناب آقای حاج علی اکبر غفاری به طبع رسیده و مقدمه مفصلی در شرح حال شیخ مفید مرقوم داشته و نام ۱۹۴ کتاب از تألیفات او و ۶۱ تن از مشایخ او را نقل کرده و شانزده تن از شاگردان او را اسم برده است . هم.

۳- رساله مقنعه را شیخ طوسی در روزگار حیات شیخ مفید شرح کرده و به تهذیب الاحکام شهرت یافته است - م.

۴- از ظاهر کلام مؤلف استفاده می شود که الفصول غیر از کتاب العیون و المحاسن است و حال آن که استاد مجلسی در مصادر کتاب بحار الانوار می نویسد: کتاب العیون و المحاسن که مشهور به فصول است. از کتابهای او که به طبع رسیده ارشاد، اوائل المقالات ؛ الجمل ؛ مسار الشیعه ؛ مقنعه ؛ امالی را می توان نام برد. م.

غایه المطلوب آنجا که به ایراد ادله عصمت انبیا پرداخته اظهار می دارد کسی که می خواهد به ادله عصمت آنان دست پیدا کند از کتاب تنزیه الانبیاء و الأئمه علیهم السلام تألیف سید مرتضی و شیخ شمس الدین مفید (رحمه الله تعالی) و کتابهای دیگر که در این خصوص تألیف شده است، استفاده کند.

بدیهی است ما در کتابهای شیخ مفید به کتابی به نام تنزیه الانبیاء دست نیافتیم و ممکن است شمس الدین مفید غیر از شیخ مفید مترجم حاضر باشد و یا مراد مؤلف مزبور، دسته ای از مطالبی باشد که شیخ مفید در کتابهایش راجع به عصمت رهبران توحیدی بحث کرده، نه آن که کتابی به آن نام تألیف کرده باشد.

استاد در فهرست بحار ذیل کتاب الاختصاص می نویسد: کتاب لطیفی است که مشتمل بر احوال اصحاب پیغمبر و ائمه طاهرین بوده و اخبار ارزنده ای در آن ایراد کرده است و من مطالبی را که نقل کرده ام از نسخه کهنی است که در عنوان آن مرقوم شده است کتاب مستخرج من کتاب الاختصاص تصنیف ابی علی احمد بن حسین بن عمران (رحمه الله) و پس از خطبه آن کتاب چنین نوشته است: محمد بن محمد بن نعمان گفته است خبر داد مرا ابو غالب احمد بن محمد زراری و جعفر بن محمد بن قولویه تا آخر سند و همچنین تا آخر کتاب به مشایخ شیخ مفید آغاز شده است و از قراین ظاهری پیداست که کتاب الاختصاص از تألیفات شیخ مفید است. (۱)

از تألیفات او کتاب التبصره است که آن را یکی از فضلا در رساله شرح الاسم .

ص: ۲۹۲

۱- الذریعه، ج ۱، ص ۳۵۸، راجع به اختصاص شرح مبسوطی مرقوم داشته است از جمله می نویسد: کتاب مزبور انتخاب شده ای از اختصاص ابو علی احمد بن عمران است که معاصر با صدوق بوده است که شیخ مفید در کتاب العیون و المحاسن منتخب خویش را مندرج ساخته است و ظاهراً کتاب مزبور بعینه همان کتاب العیون و المحاسن است که نخست منتخب از اختصاص را متذکر شده سپس به مطالب دیگر پرداخته است و نسخی از آن را ارائه داده از جمله نسخه ای است که در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود می باشد و از کتاب کشف الحجب نقل کرده کتاب اختصاص تألیف جعفر بن حسین مؤمن است و اضافه کرده مراد وی ابو محمد جعفر قمی متوفی ۳۴۰ ه. ق است که نجاشی به نام او اشاره کرده و کتاب مزبور را از تألیفات او نام نبرده است - م.

الاعظم به وی نسبت داده و از تألیفات او کتاب حدائق الرياض است که ابن طاووس در اقبال و کتابهای دیگرش از آن بسیار نقل کرده و این کتاب به سبک رساله مسار الشیعه تألیف شده است و بزرگتر از آن می باشد.

و از تألیفات او رساله ای است که برای فرزندش تألیف کرده و این رساله را نجیب الدین یحیی بن سعید حتی در کتاب نزهه الناظر فی الجمع بین الأشباه والنظائر به وی نسبت داده است. (۱)

شیخ رضی الدین ابوطالب محمدبن محمدبن مکی بن محمدبن حامد جزینی عاملی

وی دانشوری بافضیلت و بزرگوار بوده و از پدرش شهید اول که یادش خواهد آمد و از ابن معیه و دیگران روایت می کرده است.

شهید ثانی در اجازه شیخ حسین بن عبدالصمد عاملی به مناسبت یادآوری از سید تاج الدین بن معیه می نویسد: اجازه ای را که این سید بزرگوار به شهید اول شمس الدین محمدبن مکی و دو فرزندش محمد و علی و خواهرشان ام الحسن فاطمه معروف به ست المشایخ داده است به خط آن سید (ره) دیده ام.

مؤلف گوید: ممکن است مترجم حاضر همان دانشوری باشد که تلخیص المفتاح علامه تفتازانی را منظوم ساخته است. شاید هم یکی از ادبای عامه آن را به نظم در آورده باشد (۲).

شیخ صفی الدین محمدبن نجیب الدین محمدبن یحیی بن سعید حلی

وی از علما و فضلا بوده و ابن معیه از وی روایت داشته است.

ص: ۲۹۳

۱- فوائد الرضویه، ج ۲، ص ۶۳۳ می نویسد: فرزندش ابوالقاسم علی متوفی ۴۶۱ ه. ق است که شیخ مفید رساله مزبور را که در فقه بوده برای او نوشته و به اتمام آن توفیق حاصل ننموده است. م.

۲- الذریعه، ج ۱۶، ص ۱۰ می نویسد: نام این منظومه غایه الايضاح فی نظم تلخیص المفتاح است - م.

مؤلف گوید: یادآوری مترجم حاضر در این جا موردی نداشته است.

شیخ فاضل ابو جعفر محمد بن محمد نیشابوری معروف به ابن جعفرک

شیخ فاضل ابو جعفر محمد بن محمد نیشابوری معروف به ابن جعفرک (۱).

منتجب الدین می نویسد: وی ادیب دانشور و پرهیزکاری است.

سید فخر الدین محمد بن مرتضی بن حمزه بن ابی صادق حسینی موسوی

منتجب الدین او را به عنوان واعظ معرفی کرده است.

المولی الجلیل محمد بن مرتضی مشهور به محسن کاشانی

وی دانشوری بافضیلت بود و در فن حکمت و کلام مهارت داشت و در حدیث و فقه، محقق بنام است و در سرایندگی و ادبیات از عنوان ویژه ای برخوردار داشت و تألیفات پسندیده ای دارد و از معاصران به شمار می آید. تألیفات او فراوان است (۲)؛ از آن جمله است الوافی.

در این کتاب، احادیث کتب اربعه را گرد آورده و حدیثهای مشکل آنها را شرح کرده و در ذیل توضیح آنها به پاره ای از طریق صوفیه تمایل داشته است و همین گونه تمایل را در کتابهای دیگرش ابراز داشته است و کتاب سفینه النجات فی طریقه العمل و تفسیرهای سه گانه (بزرگ و کوچک و متوسط) (۳) و کتاب عین الیقین؛ کتاب

ص: ۲۹۴

۱- در تعالیق امل الآمل آمده است: کاف جعفر در واژه پارسی برای تصغیر به کار می رود.

۲- ایضا: تألیفات وی دویست و چهارده کتاب و رساله به شمار رفته است و اضافه می کنیم کتاب وافی در گذشته چاپ شده و در روزگار ما هم گر اور شده و حواشی رفیع الدین نائینی و ملا مراد تقریشی و سلطان العلماء و حواشی دیگر به آن افزوده شده و به تصحیح علامه شعرانی (ره) در آمده و در ضمن سه مجلد بزرگ رحلی به زیور طبع مزین گردیده است . م.

۳- در تعالیق امل الآمل آمده است: کتاب. کبیرش به نام الصافی و صغیرش اصفی و از اسم متوسطش اطلاعی ندارم گویا اشتباهی برای مؤلف امل الآمل رخ داده باشد، چنین نیست؛ بلکه کتاب متوسطش اصفی است که طبع شده و ملخصی از صافی است و کتاب صغیرش مصفی است که ملخص از اصفی باشد. این جانب یک سوم از تفسیر صافی را ترجمه کرده ام و جزو اول آن که ترجمه مقدمات و سوره حمد و هشتاد و شش آیه از سوره بقره باشد به طبع رسیده است . م.

حق الیقین؛ کتاب علم الیقین؛ کتاب الاصول الاصلیه؛ رساله الجمعه؛ ترجمه الصلاه؛ الكلمات الطریفه؛ رساله فی التفقه (۱)؛ رساله فی نفی التقليد؛ النخبه؛ مفاتیح الشرایع؛ منهاج النجاه و کتاب معتصم الشیعه فی احکام الشریعه که در این کتاب اقوال فقها و استدلالهای لازم را ایراد کرده است و کتاب صلوات آن به اتمام رسیده است و کتاب المحجه البیضاء فی احیاء الأحياء؛ کتاب میزان القیامه؛ کتاب مرأه الاخره؛ کتاب تسهیل السبیل بالمحجه این کتاب، گزیده ای است از کتاب کشف المحجه ابن طاووس است؛ کتاب نقد الاصول الفقهیة؛ کتاب خلاصه الاذکار؛ کتاب ترجمه العقاید؛ کتاب مرآه الصواب؛ کتاب النخبه الصغری؛ کتاب النخبه الکبری؛ کتاب جهاز الاموات؛ کتاب الضوابط الخمس فی احکام الشک و السهو و النسیان؛ رساله ولایه عقد البکر؛ کتاب الاحجار الشداد و السیوف الحداد فی کسر الجواهر و الأفراد. این کتاب، مشتمل بر

بیست دلیل در ابطال جزء لا یتجزی است و کتاب الانتخبات لمصنفات العلماء؛ کتاب اغنیه الانام فی معرفه الساعات و الايام؛ کتاب مدرک الساعات و رساله فی فهرست مؤلفاته. در این رساله نام بیست و چهار کتاب از تألیفاتش را متذکر شده است (۲) و کتابهای دیگر (۳).

ص: ۲۹۵

۱- در تعالیک امل الآمل آمده است: کتاب عربی مبسوطی است به نام الشهاب الثاقب و دیگری به نام ابواب الجنان است که به فارسی نوشته است. م.

۲- از کتاب معتصم الشیعه تا به این جا در نسخه امل الآمل منضم به منهج المقال ذکر شده است. در پاورقی امل الآمل، ج ۲، ص ۳۰۶ می نویسد: این اسامی را از نسخه کتابخانه آیه الله حکیم (ره) اضافه کردیم - م.

۳- بخش فراوانی از کتابهای فیض به طبع رسیده از جمله آنها کتاب الحقایق است که مکرر طبع شده و نسخه مخطوطی از آن در اختیار این جانب می باشد. این کتاب را فیض مرحوم در سال ۱۰۹۰ هـ در سن ۸۳ سالگی به پایان رسانیده و این جانب همین کتاب را در سال ۱۳۸۱ هـ. ق ترجمه کرده و به ضمیمه شرح حال مؤلف و اجازه ای که از مرحوم علامه تهرانی مؤلف الذریعه دارم به طبع رسیده و اخیره بخش آخر آن به نام اخلاق حسنه مجزا شده طبع گردیده است. شرح احوال این بزرگوار در کتابهای تراجم و تذکره به اجمال و تفصیل آورده شده است و ما مختصری از آن را که در آغاز ترجمه حقایق آورده ایم در این جا نقل می کنیم. مترجم بزرگوار چنان که پیش از این نوشته شد، نامش محمد است؛ لیکن به ملا محسن فیض شهرت یافته است. خاندانش از ارباب علم و حدیث بوده اند. پس از آن که به درس صدر المتألهین حاضر شد و مولانا به شایستگی او پی برد دخترش را به ازدواج او در آورد و به لقب فیض او را ملقب ساخت و محمد علم الهدی از این معظمه به وجود آمد. فیض مقدمات را از پدرش فراگرفت و به درس سید ماجد بحرانی و صدر المتألهین هم حضور پیدا کرد. و از شیخ بهائی و ملا خلیل به اخذ اجازه نایل آمد و ملا محمدباقر مجلسی و سید نعمه الله جزائری و محمد مؤمن برادرزاده اش و ملا لطف الله شیرازی از شاگردان او بوده اند و به مجلسی و عده ای از بستگانش اجازه داده و صورت اجازه ای که به ملا محمدباقر مجلسی داده در مجلد اجازات بحار، ج ۱۱۰، ص ۱۲۴ ذکر شده است. فیض در عرفان و حکمت و فقه ماهر بوده و جامع کمالات است و اشعاری نغز و ابیاتی پرمغز می سروده و دیوان اشعارش به طبع رسیده و فیض، تخلص می کرده است. از اوست: سالک راه حق بیانور هدی زماطلب نور بصیرت از در عترت مصطفی طلب هست سفینه نجات عترت و ناخدا خدا دست در این سفینه

زن دامن ناخدا طلب دم بدمم به گوش هوش میفکنند این سروش معرفت ار طلب کنی از برکات ما طلب مفلس بینوا بیا از بر
ما بیر نوا صاحب مدعا بیا از درمادعا طلب مولانا فیض در سال ۱۰۰۷ ه. ق در کاشان متولد شد و در سن ۸۴ سالگی سال
۱۰۹۱ وفات یافت و مقبره اش در کاشان مزار عامه می باشد - م.

سید میرزا علی بن احمد در کتاب السلافه (۱) از وی نام برده و کمال تمجید را از او نموده است.

مؤلف گوید: از تألیفات او کتاب المحاکمه بین العلماء و الصوفیه است که آن را به پارسی تألیف کرده است.

شیخ محمد بن مسافر عبادی

وی از فضلا و فقها بوده و الیاس بن هشام حائری از او روایت داشته است .

ص: ۲۹۶

۱- سلافه العصر، ص ۴۹۹.

مؤلف گوید: گاهی گمان می رود، زین الدین مسافر بن حسین بن اعرابی عجللی که در آینده به نام او اشاره می شود پدر مترجم است؛ لیکن این احتمال بیرون از دقت نمی باشد؛ زیرا مترجم، عبادی است و او عجللی می باشد.

شیخ الصائغ محمد بن مسعود تمیمی

منتجب الدین او را ادیبی باصلاحیت معرفی کرده است.

شیخ ناصح الدین ابو جعفر محمد بن مظفر بن هبه الله بن حمدان حمدی

منتجب الدین وی را فقیه باصلاحیتی معرفی کرده است.

سید صفی الدین ابو جعفر محمد بن معد بن علی بن رافع بن ابی الفضائل معد بن علی بن حمزه بن احمد بن حمزه بن علی بن احمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی الکاظم علیه السلام

*سید صفی الدین ابو جعفر محمد بن معد بن علی بن رافع بن ابی الفضائل معد بن علی بن حمزه بن احمد بن حمزه بن علی بن احمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی الکاظم علیه السلام

وی از علما و فضلا و صلحا و نیکوکاران و محدثان بوده و از محمد بن محمد بن علی حمدانی قزوینی از شیخ منتجب الدین علی بن عبید الله بن حسن بن حسین بن بابویه روایت می کرده و علامه به توسط پدرش همگی تألیفات و مرویاتش را از او روایت داشته است.

مؤلف گوید: این بزرگوار از ابن ادریس و ابن بطریق هم روایت می کرده است.

مولانا محمد معصوم حسینی قزوینی

وی از فضلالی معاصر است و در فنون عربیت و ریاضی و حکمت و احادیث مهارت داشته و رساله ای به نام الوجیز در مسائل توحید و حواشی بر تعلیقات میرزا رفیعا نائینی (۱) و رساله در ریاضی تألیف کرده و سال ۱۰۹۲ ه. ق ناگهانی در گذشته است.

ص: ۲۹۷

۱- در تعالیق امل الآمل آمده است: منظور تعلیقاتی است که میرزا رفیعا بر اصول کافی داشته است - م.

مولانا محمد معصوم بن ابوتراب علی بن عبدالله طوسی

وی از فقها و محدثان و فضیلتی معاصر و در فنون عربی مهارت داشته است.

سید میرزا محمد معصوم بن میرزا محمد مهدی بن میرزا حبیب الله موسوی عاملی کرکی

وی دانشوری بافضیلت و محقق عالی مقام و شیخ الاسلام اصفهان بود و سال ۱۰۹۵ ه. ق درگذشت.

مؤلف گوید: محمد معصوم پس از آن که به مقام شیخ الاسلامی برگزیده شد، پیش از آن که شروع به کار کند درگذشت.

شیخ محمد بن معن جزائری

وی در هند می زیست و فاضلی دانشور و بزرگوار و از رجال معاصر بود.

سید محمد بن مفضل بن اشرف جعفری

منتجب الدین می نویسد: وی از علما و پارسایان است.

مؤلف گوید: پس از این به ترجمه والدش سید مفضل بن اشرف اشاره خواهد شد.

شیخ شمس الدین محمد بن مکی عاملی جبلی

وی از علما و فضلا و افراد باصلاحیت بود و به توسط پدرش از شهید ثانی روایت داشته است.

شیخ محمد بن مکی عاملی شامی

وی از فضلا و محققان و در روزگار خودش دانشوری بنام بوده است و شهید ثانی از شاگردان او بوده و از تألیفات او الموجز النفیسی؛ غایه القصد فی معرفه الفصد و

در شام می زیسته این دو کتاب را نزد او خوانده و ابن عودی، مراتب به اش نقل کرده است وید: ممکن است الموجز همان کتابی است که در طب نوشته شده است؛ مان موجزر ابن النفیس باشد که در طب بوده و مشهور است و شهید ثانی دوی خوانده و مؤلف امل الآمل اشتباه کرده و آن را به ابن مکی نسبت

سس الدین ابو عبدالله شهید محمد بن مکی عاملی جزینی وار، دانشوری ماهر و فقیهی محدث و دقیق و مورد وثوق بود و
تبحری

جامع فنون عقلیات و نقلیات به شمار می آمد. از دنیا چشم می پوشید و ایی توجه ویژه داشت. دانشوری پرهیز کار و سرایندهای ادیب و منشی و نظیر دوران بود. شیخ فخر الدین محمد فرزند علامه حلی روایت می کرده و گذشته از باری از علماء عامه و خاصه روایت داشته است و به نقل شیخ حسن خود او در یکی اجازاتش نوشته است: تألیفات عامه را تقریباً از چهل تن روایت کرده است.

ی در رساله منضم به الدر المنثور از قول شهید نقل می کند: سال ۹۳۷ ه. ق به دمشق درس شیخ فاضل محقق فیلسوف شمس الدین محمد بن مکی حاضر شدم و کتاب یو غایه القصد را که هر دو از تألیفات شیخ مذکور در طب است و فصول فرغانی در کمه الاشراف سهروردی را از وی بهره بردم و این استاد در ماه جمادی الاولی سال درگذشت - م. ق امل الآمل آمده است: فخر المحققین به شیخ شهید اجازه داده و نسخه ای از آن که از لی کرده ام در نزد من موجود می باشد. صورت اجازه ای که فخر الدین به وی داده و بر نوشته است در مجلد اجازات بحار، ج ۱۰۷ ص ۱۷۷ ایراد شده و تاریخ آن ۶ شوال ، اتفاق افتاده است . م.

ص: ۲۹۹

شهید اول تألیفاتی دارد؛ از جمله کتاب الذکری است که کتاب طهارت و صلوات آن در ضمن یک مجلد به اتمام رسیده و کتاب الدروس الشرعیه فی فقه الامامیه که حداکثر کتابهای فقهی آن به اتمام رسیده است و در عین حال ناتمام می باشد.

و کتاب غایه المراد فی شرح نکت الارشاد (۱) و کتاب جامع البین من فوائد الشرعین در این کتاب میان شرح تهذیب الاصول سید عمیدالدین و سید ضیاء الدین، جمع کرده و من آن را به خط شهید ثانی دیده ام و کتاب البیان فی الفقه ناتمام مانده است و رساله الباقیات الصالحات؛ اللعنه الدمشقیه در فقه؛ الاربعون حدیثا (۲)؛ الالفیه فی فقه الصلوٰه الیومیه؛ رساله فی قصر من سافر بقصد الافطار و التقصیر؛ التفلیه؛ خلاصه الاعتبار فی الحج و الاعتمار؛ القواعد؛ رساله التکلیف و اجازه مبسوطی در کمال ارزندگی که برای فرزند علی بن نجده مرقوم داشته است و من آن را به خط خود او دیده ام (۳) و اجازات دیگر و کتاب المزار و کتابهای دیگر.

سید مصطفی نفرشی در رجال خود، جناب شهید را به عنوان شیخ طایفه و علامه زمان و صاحب تحقیق و تدقیق و مورد وثوق و سخن آرا و آراسته تألیف ستوده و کتابهای البیان والدروس و القواعد را از تألیفات او نام برده و اضافه کرده که وی از فخر المحققین محمدبن حسن علامه روایت کرده است (۴). شهید، خوب شعر می گفته است. دو بیت زیر.

ص: ۳۰۰

۱- در تعالیق امل الآمل آمده است: استاد استناد در بحار کتاب نکت الارشاد را به شهید نسبت داده است و حقیقت آن است که این کتاب با کتاب مرقوم در بالا یکی است - م.

۲- کتاب اربعون حدیثا جزء کتابهایی است که مؤلف از آن بسیار نقل می کند و در این روزگار از سوی مدرسه امام مهدی همراه با شرح حال تا اندازه مبسوطی از شهید به طبع رسیده است.

۳- صورت این اجازه مبسوط که برای شیخ شمس الدین أبو جعفر محمدبن نجده مرقوم داشته است در مجلد اجازات بحار، ج ۱۰۷، ص ۱۹۳ مرقوم گردیده و تاریخ آن ۱۰ رمضان ۷۷۰ ه. ق است. در همین مجلد اجازه ای که برای ابن خازن مرقوم داشته و تاریخ آن ۱۲ رمضان ۷۸۴ ه. ق است آورده شده است و نیز طریق روایت او که منتهی به قرائت قران و شاطیبه میشود ذکر شده است. م.

۴- نقد الرجال، ص ۳۳۴.

از او می باشد و ممکن است سروده دیگری باشد :

غنینا بنا عن کل من لایریدنا

وإن کثرت أوصافه و نعوته

و من صد عنا حسبہ الصد و القلا

و من فاتنا یکفیه أنا نفوته

- از هر کسی که از ما اظهار بی نیازی می کند بی نیاز می باشیم و به اوصاف و خویهای او توجهی نداریم.

- کسی که از ما دوری می کند، دوری او کافی برای خود او خواهد بود و کسی که ما را از دست بدهد، ما هم او را از دست خواهیم داد.

از اوست: عظمت مصیبه عبدک المسکین

فی نومه عن مهر حورالعین

الأولیاء تمتعوا بک فی الدجی

بتهجد و تخشع و حنین

فطردتنی عن قرع بابک دونهم

أثری لعظم جرائمی سبقونی

أوجدتهم لم یذنبوا فرحمتهم

أم أذنبوا فعفوت عنهم دونی

إن لم یکن للعفو عندک موضع

للمذنبین فأین حسن ظنونی

- مصیبت بنده بیچاره تو که در خواب فرورفته است از کابین حوریه گرانتر است.

- دوستان تو که در تاریکی شب به عبادت و خشوع و ناله می پردازند، از همه گونه فیوضات تو بهره مند می شوند.

- برخلاف انتظار مرا از درگاه خودت دور کرده و آنها را به بارگاه خویش خواندی آیا سنگینی گناهان من ایجاب کرده است که آنها بر من پیشی گرفته اند.

- آنها را که مورد عفو خود قرار دادی از آن جهت بوده که مرتکب گناهی نشدند و یا گناهکار بوده اند؛ از آنها در گذشتی و از من چشم پوشی نمودی.

- هرگاه گناهکاران در پیشگاه تو محلی برای چشم پوشی از آنها ندارند، پس چگونه از خوش گمانی خود بهره مند خواهیم گردید.

شهادت در سال ۷۸۶ ه. ق به عدد ابجدی «بسم الله الرحمن الرحيم» در ۱۹ ماه جمادی الاولی به این شرح شهادت شد.

نخست او را با شمشیر از پای درآوردند.

سپس جنازه او را به دار آویختند.

پس از آن سنگسار و بعد از آن سوزانیدند و این پیش آمد ناگوار

ص: ۳۰۱

در دمشق در دولت «بیدر» و سلطنت «برقوق» و به فتوای قاضی برهان الدین مالکی و عباد بن جماعه شافعی و پس از آن که یک سال تمام در قلعه دمشق زندانی بود، اتفاق افتاد.

در این مدت که در زندان به سر می برده کتاب اللمعه الدمشقیه را در ظرف هفت روز تألیف کرده و از کتابهای فقهی به غیر از المختصر النافع محقق حلی کتاب دیگری را حاضر نداشته است.

سبب شهادت در زندانی شدن او را چنین نوشته اند: یکی از دشمنان شهید که به جهاتی آتش کینه تیزی او را در دل می افروخته است نامه ای از مقالات شیعه و دیگران که از نظر عامه مورد انکار بوده به نگارش در آورد و گروه بسیاری گواهی خود را علیه شیعه در آن نامه، امضا کردند و گواهی آنان در نزد قاضی صیدا به ثبوت رسید.

سپس آن گواهی را به اطلاع قاضی شام رسانید و در نتیجه، آن شهید بزرگوار را مدت یک سال در شام به زندان افکندند.

پس از یک سال قاضی شافعی به توبه او و قاضی مالکی به قتل او فتوا داد.

شهید از پذیرش توبه امتناع داشت؛ زیرا بیم آن داشت هرگاه توبه کند، گناه او به ثبوت برسد.

این بود که از راه تقیه در آمد و آنچه را به وی نسبت داده بودند انکار کرد.

در پاسخ گفتند: آنچه را اظهار داشته اند به ثبوت رسیده و حکم قاضی نقض نمی شود و انکار تو هم سودی به حال تو نخواهد داشت.

رای مالکی بر اثر هواخواهانی که داشت به مرحله اجرا گذارده شد. نخست او را شهید کردند؛ پس از آن به دار آویختند و سنگسار کردند و در آخر جنازه شریفش را سوزانیدند (قدس الله روحه).

ما این پیشامد ناگوار را به طوری که نوشتیم از یکی از مشایخ شنیده و به خط یکی

از آنها دیده ایم و او نوشته بود من این واقعه را به خط مقداد شاگرد شهید دیده ام (۱)م.

ص: ۳۰۲

۱- قصه شهادت شهید که به خط ابو عبدالله مقداد سیوری بوده در مجلد اجازات بحار، ج ۱۰۷، ص ۱۸۴ در ضمن فائدهای ایراد شده است و به پاره ای از اختلافات آن با آنچه در بالا نوشته شده اشاره می کنیم. سخن چین تقی الدین خیامی و نامه نگار یوسف بن یحیی بوده در نامه نوشته بود که ابن مکی به امور شیعه علیه اهل سنت فتوا داده است. هفتاد نفر این موضوع را امضا کردند. گذشته از این عده هزار تن دیگر هم آن نامه را امضا نمودند. ابن جماعه قاضی مالکی را به شهادت وی تشویق و تهدید نمود مالکی پس از آن که دو رکعت نماز گذارد شهادت شهید را به مرحله اجرا گذارد و محمد ترمذی که تاجر فاجری بود به سوختن جسد شهید اقدام نمود. فرزند شهید پشت اجازه ای که والدش به ابن خازن داده نوشته است:

شمس الدین ابو عبدالله محمد بن محمد بن حامد در روز پنجشنبه ۹ جمادی الاولی سال ۷۸۶ ه کشته و سوخته شد - م.

مؤلف گوید: شهید، سه فرزند فاضل و فقیه داشته و آنها عبارت اند از شیخ جمال الدین ابو منصور حسن و شیخ ضیاء الدین ابوالقاسم علی و شیخ رضی الدین محمد و از قراین ظاهری بدست می آید که جمال الدین منصور از دو برادر دیگر کوچکتر بوده و دختر فاضلی هم داشته به نام ام الحسن فاطمه مشهور به ست المشایخ و همسر فاضلی هم داشته به نام ام علی و شرح حال ابو منصور و ابوالقاسم پیش از این ذکر شده است و شرح حال رضی الدین محمد خواهد آمد و پیش از این به مناسبت شرح حال شیخ شمس الدین محمد بن محمد بن داوود مؤذن عاملی جزینی مرقوم افتاد که وی (۱).

ص: ۳۰۳

۱- روضات الجنات، ج ۲، ص ۶۱۸، ذیل احوال شهید می نویسد: ام علی همسر شهید، زن فقیه و فاضلی بود و شهید از او تمجید می کرد و به زنها دستور می داد تا در امور خود به وی مراجعه نمایند و همین طور ام الحسن فاطمه دختر شهید که به ست المشایخ معروف بوده زنی شایسته و فقیه و فاضل بوده و شهید به زنها دستور می داد تا به وی اقتدا کنند و در مسائل حیض و واجبات نماز به وی مراجعه نمایند و از ابن معینه حسنی حلی که استاد پدر و دو برادرش بوده اجازه روایتی داشته است. در ذیل احوال رضی الدین ابوطالب محمد می نویسد: به نظر من شیخ ضیاء الدین علی از برادرش ابوطالب که هر دو فرزند شهید می باشند برتر و فاضلتر است، زیرا این مؤذن که مورد اعتماد همه دانشوران بود از وی روایت داشته است. گذشته از این، مؤلف امل الآمل ضیاء الدین را به فضل و تحقیق و صلاحیت و بزرگواری ستوده و این مراتب را برای برادرش ابوطالب متذکر نشده است. آقای محمدرضا شمس الدین رساله ای به نام حیات الامام الشهید تألیف کرده و به طبع رسیده است. از آنجا وثیقه ای از دختر شهید گراور نموده که ترکه خودش را که در جزین داشته و از پدرش شهید به او رسیده به دو برادرش ضیاء الدین علی و ابوطالب محمد بخشیده و در مقابل کتاب تهذیب شیخ و مصباح او و من لا یحضر و کتاب ذکری پدرش و قرآنی که علی بن مؤید به شهید هدیه کرده آن دو برادر به وی واگذار نمایند . م.

عموزاده شهید است.

جمعی از علما از جمله فرزندان سه گانه و دختر و همسرش از وی روایت داشته اند و از کسانی که شهید از آنها روایت داشته سید عمیدالدین اعرج حسینی و شیخ جلال الدین أبو محمد حسن بن نما و شیخ رضی الدین ابوالحسن علی بن شیخ جمال الدین احمد مزیدی است.^(۱)

از تألیفات او رساله التکلیف است که آن را در بلده حضرت عبدالعظیم علیه السلام شهر ری دیده ام.

در آخر آن رساله به یاد آوری از اخباری که درباره آداب و سنن و امثال اینها آمده است پرداخته و نسخه کهنی از آن را در شهر اردبیل دیده ام و به عنوان مقاله التکلیفیه از آن نام برده شده است و رساله مبسوط و پر فائده و مشتمل بر مسائلی است که متعلق به تکلیف شرعی است و اخبار تازه ای را از کتابهایی که کمتر مورد استفاده همگان قرار گرفته است و همچنین کتابهایی که مشهور است ایراد نموده است.

از تألیفات او حواشی قواعد است که از آغاز تا انجام آن کتاب است و آن را به نام حواشی نجاریه موسوم ساخته است.

از تألیفات او رساله مختصره فی العقائد؛ شرح مبادی الاصول که کتاب مبادی علامه حلی را شرح کرده و من بخشی از آن را در رشت دیده ام.

سید محمود بن فتح الله کاظمی در رساله الخمس کتاب المعبر فی الفقه را به شهید .

ص: ۳۰۴

۱- مشایخ شهید علاوه بر آنهایی که در بالا ذکر شده است پدرش جمال الدین مکی و شیخ اسدالدین صائغ و سید ضیاء الدین اعرج و قطب الدین رازی و سید علاء الدین بن زهره و سید ابوطالب بن زهره و سید مهنا مدنی و شیخ جلال الدین حارثی و شیخ محمد بن جعفر مشهدی و شیخ احمد کوفی و سید جلال الدین فخار موسوی و سید علاء الدین بن زهره و شیخ ابراهیم جعبری و شیخ ابراهیم بن جماعه و کتابهای سنیها را از چهل تن از آنها روایت کرده است. شاگردانش علاوه بر فرزندان سید بدر الدین اعرج و شیخ زین الدین بن خازن حائری و شیخ مقداد سیوری و شیخ محمد بن نجده و شیخ حسن بن سلیمان حلی و شیخ عبدالرحمان عتایقی و دیگران بوده اند . م.

نسبت داده است و این انتساب از حقیقت دور است و به گمانم با معتبر محقق اشتباه کرده باشد.

از تألیفات او منظومه مختصری است راجع به مقدار آبی که هنگام افتادن حیوان یا چیز دیگری در چاه باید کشید، نسخه ای از این منظومه در اختیار ما می باشد که از مجموعه ای که در اردبیل به خط شیخ احمد بن علی بن حسن جباعی عاملی بوده و از نسخه ای که به خط شیخ شمس الدین محمد بن عبدالعالی شاگرد شهید نوشته شده است استنساخ کردم.

برخی از اعلام حاشیه شرایع را به وی نسبت داده است و ممکن است مؤلف مجالس المؤمنین این کتاب را به وی نسبت داده باشد. (۱)

و از تألیفات او رساله مختصری است در الوصیه باربع وعشرین خصیله. من این رساله را در اردبیل و جاهای دیگر دیده ام.

و از تألیفات اوست رساله الایجاز المفید. این رساله را نواده شیخ علی کرکی در رساله دفع البدعه فی حل المتعه به وی نسبت داده و پاره ای از اخبار را از آن نقل کرده است. و یکی از فضلا کتاب شرح القواعد علامه حلی و کتاب تقریب المبادی و کتاب التهذیب در اصول را به وی نسبت داده است و گویا انتساب کتاب آخری به وی نادرست باشد.

مولای فاضل استاد در اوائل بحار الانوار کتاب الاستدراک و کتاب الدرہ الباهره من الاصداف الطاهره را به وی نسبت داده و اضافه کرده است کتاب آخری که از خط شهید (ره) نقل شده است نزد من موجود می باشد.

مؤلف گوید: به گمان من این دو کتاب از تألیفات شهید نیست.

و نیز مولای فاضل در همان کتاب، کتاب اللوامع را به وی نسبت داده است و به گمان من، کتاب مزبور از تألیفات شیخ مقداد است. .

ص: ۳۰۵

۱- و در مجالس المؤمنین به غیر از لمعه از کتابهای دیگر او نام نبرده است . م.

از تألیفات او فتوایی است که در پاسخ سئوالات عزالدین حسن بن نجم الدین اطراوی راجع به مسائل فقهی و امثال آن ایراد نموده و نسخه ای از آن در نزد ما موجود می باشد.

از تألیفات او شرحی است بر چکامه ابو الحسن علی بن حسین شفیہنی که در مدح از حضرت مولی علی علیه السلام سروده است. (۱)

شیخ محمد بن علی بن حسن جباعی شاگرد ابن فهد وجد شیخ بهائی در مجموعه ای که به خط اوست و در اردبیل موجود است می نویسد: به خط ابن راشد چنین دیدم که شیخ صالح عابد زاهد عزالدین حسن بن سلیمان حتی به خط خود نوشته است شیخ فقیه عالم صالح ابو عبدالله محمد بن مکی بر اثر ارادتی که به ائمه طاهرین علیهم السلام داشت، شهید شد. پس از آن که نزدیک به یک سال در قلعه دمشق زندانی شد، به شهادت رسید.

سپس جسد او را که (رضوان خدا بر او و امثال او باد) سوزانیدند و شهادت او در روز پنج شنبه ۹ جمادی الاولی سال ۷۸۶ ه. ق اتفاق افتاد. (۲)

گویند به خط شهید ثانی (ره) دیده شده وی به خط رضی الدین ابوطالب فرزند شهید چنان یافته است که خود شهید به خط خویش بر پشت کتاب ذکری مرقوم داشته .

ص: ۳۰۶

۱- مختصری از شرح حال شفیہنی را مؤلف در مجلد سوم این کتاب مرقوم داشته است و مؤلف امل الآمل در جلد دوم وی را به عنوان حتی یاد کرده و چند بیت از قصیده مزبور را نقل نموده است. از اعیان الشیعه ج ۸، ص ۱۹۱ به دست می آید که وی از مردم حله بوده و به همین مناسبت او را در جلد دوم یاد کرده و مؤلف روضات که او را عاملی پنداشته به وی ایراد کرده که چرا از او در ذیل عاملیها نام برده است. آری، قصیده او ۳۸ بیت است که همگی آنها را در اعیان الشیعه آورده و قصیدهای مجنس است که الفاظ همجنس را در مدح حضرت مولی به کار برده و همین قصیده را سعید شهید شرح کرده است. گویند پس از آن که ناظم قصیده اطلاع پیدا کرد که قصیده وی مورد توجه شهید واقع شده تا آنجا که به شرح آن اقدام نموده است به منظور سپاس گذاری و افتخاری که به دست آورده بود، ده بیت شعر در ستایش از شهید مبرور سرود و تقدیم کرد. م.

۲- پاره ای از فوائد را در مجلد ۱۰۷ بحار الانوار که محمد بن علی جبائی به خط خود از خط شهید استنساخ کرده یادآوری نموده است. م.

است در سال ۷۳۴ ه. ق متولد شده و در رجبه القلعه واقع در سوق الحمايل دمشق در روز پنج شنبه هفدهم ماه جمادی الاولی سال ۷۸۶ ه. ق پس از آن که یک سال و اندی کم در زندان به سر برده در همان قلعه به شهادت رسیده است و پس از آن او را به ثلاثه بروج انتقال داده اند.

از خود شهید نقل شده است روزها به تدریس کتابهای مخالفان می پرداخت و آنها را به محصلانشان می آموخت و بر اثر شدت تقیه ای که در میان بود فرصتی به دست نمی آورد تا کتابهای شیعه را تدریس نماید.

در عین حال، شب هنگام در فاصله میان نماز مغرب و عشا در محل خلوت خانه که در زیر زمین ساخته بود، با کمال خوف و بیم حقایق شیعه را برای گروهی از شاگردانش تدریس می کرد.

برقوق پادشاه شام و قاتل جناب شهید، معاصر با امیر تیمور گورکان بود.

پس از آن که تیمور بر عراق عرب دست یافت، رسولی را نزد برفوق فرستاد.

برقوق از آمدن وی ناراحت شد.

او را زندانی کرد و کشت.

به دنبال گشتن وی تیمور به شهرهایی که تحت نظر او بود توجه کرده بر همگی آنها دست پیدا کرد و بر شهرهای حلب و شام مستولی شد.

قاضی نورالله شوشتری شهید در مجالس المؤمنین می نویسد: ابن جماعه که قاضی دمشق است در روزگار جوانی در مجالس مدرسان همدرس با شهید بود.

آنگاه که مشاهده کرد وی با نبوغ و استعداد خدادادی که دارد بر اقران و امثال خودش پیشی می گیرد، آتش حسد از دوزخ درونش زبانه کشید و او را به رفض نسبت داد و در تعقیب آن، حکم قتل وی را از والی شام گرفت و او را در قلعه دمشق واقع در کنار سوق الفرس ظهر روز ۱۹ جمادی الاولی سال ۷۸۶ ه. ق به شهادت رسانید و جنازه او را به دار آویخت و در عصر همان روز از دار به زیر آورده به آتش کشید (رحمه الله علیه) و (لعنه الله علیه (۱)).

ص: ۳۰۷

۱- در مجالس المؤمنین می نویسد: هنگامی که جلاد برای کشتن شهید اقدام می کرد، ابن جماعه حضور پیدا کرده به یاد دوران تحصیلی خود با شهید افتاد. خاطره آن زمان وی را که خود در شهادت او پافشاری داشت به گریه در آورد. شهید که او را گریان دید، فرمود: ما کذبت امک اذ سمتک باین جماعه. مادرت دروغ نگفته که تو را ابن جماعت نامیده است. فهم من هذا الکلام ما فهم - م.

پیش از این از مؤلف امل الآمل نقل کردیم که شهید مبرور، اللمه الدمشقیه را در ظرف هفت روز در زندان، تألیف کرد. ممکن است کتاب مزبور در زندان تألیف نشده باشد؛ زیرا تألیف در زندان با مراسله ای که علی بن مؤید کارگذار خراسان با شهید داشته و پاسخی که جناب شهید به وسیله پیام آور او به وی داده و لمعه را برای آرامش قلبی او تألیف کرده است تناسبی ندارد.

از قرائنی که نظریه ما را در این باره تأیید می کند، آن است که وی نام کتاب لمعه را در ضمن اجازه ای که برای علی بن حسن خازن نوشته و تاریخ آن سال ۷۸۴ ه. ق دو سال پیش از شهادتش بوده، آورده است (۱).

علی بن مؤید، کارگزار خراسان از اعلام شیعه به شمار می آمد. در یکی از اوقات نامه ای به حضور شهید ارسال داشت و از او درخواست کرد تا به خراسان (۲) سفر کند.

آن نامه را همراه با شمس الدین محمد آوی که از دانشوران مورد توجهش بود، به شام ارسال داشت.

شهید از رفتن به خراسان امتناع ورزید و پوزش خواست و در نتیجه کتاب اللمه را تألیف کرد و همراه او برای علی بن مؤید ارسال فرمود و کسی از آن رساله، نسخه برداری نکرد.

شهید ثانی (ره) در شرح لمعه آنجا که شهید اول مرقوم داشته است اجابه لالتماس بعض الدیانین: «برای این که خواسته یکی از متدینان را پاسخ گفته باشم» می نویسد: ه

ص: ۳۰۸

۱- شهید در اجازه مزبور که در مجلد بحار، ج ۱۰۷، ص ۱۸۶ ذکر شده است می نویسد: (و من ذلک کتاب اللمه الدمشقیه مختصر لطیف فی الفقه) - م.

۲- خراسان = خور آسان با خورسان در وجه تسمیه این بخش وسیع از کشور ایران گفته اند خورسان» به معنای آفتاب مانند. دیگری گفته خور به معنای خورشید و سان به معنای محل و به مناسبت این که این سرزمین در مشرق ایران واقع شده است آن جا را «خور آسان» گفته اند، یعنی محل بر آمدن آفتاب خاقانی گفته است: به خراسان شوم انشاء الله چون خور آسان شوم انشاء الله

مراد از این بعض، شمس الدین محمد آوی است که از یاران و نزدیکان سلطان علی بن مؤید، کارگزار خراسان و دیار اطراف آن می باشد.

وی همچنان به امور خراسان و اطراف آن می پرداخت.

آن گاه که تیمور بر شهرهای خراسان استیلا پیدا کرد، علی بن مؤید بناچار با او همراهی کرد تا حدود سال ۷۹۵ ه. ق یعنی ۹ سال پس از شهادت شهید در گذشت.

علی بن مؤید به مصنف (شهید اول) علاقه تام و تمامی داشت و آنگاه که شهید در عراق می زیست با همه دوری راهی که بود، با وی مکاتبه داشت و وقتی هم که به شام رفت، همچنان مکاتبه برقرار بود تا آن که در اواخر عمر شهید در ضمن مکاتبه ارزنده ای که مشتمل بر انواع مهربانی و احترام بود برای او مرقوم داشت و از وی درخواست کرد تا از شام به خراسان بیاید.

شهید از رفتن به خراسان پوزش خواست و کتاب لمعه را در شهر دمشق برای او تألیف کرد و به طوری که فرزند مبرور شهید ابوطالب محمد اظهار داشته است شهید این کتاب را در ظرف هفت روز بی کم و کاست در شهر دمشق تألیف کرده است.

شمس الدین نسخه اصل را که به خط شهید بود در اختیار خود در آورد و از آنجا که سخت پابند آن بود نسخه مزبور را در اختیار کسی در نمی آورد که استنساخ شود.

آری، یکی از طلبه ها در حالی که نسخه شهید در دست دیگری قرار داشت که مبادا آن نسخه به زمین گزارده شود و نسبت به آن بی احترامی بشود، به استنساخ آن پرداخت و پیش از آن که نسخه استنساخ شده با اصل آن مقابله شود شمس الدین محمد به مسافرت رفت و نسخه های دیگر که از نسخه دوم استنساخ می شد با پاره ای از اشتباهات همراه بود.

سپس مصنف (ره) به اندازه ای که ممکن بود به اصلاح آنها پرداخت و نظر به این که به طور کلی با نسخه اصل مقابله نشده پاره ای از الفاظ، مخالف با نسخه اصل بود و تألیف آن در سال ۷۸۲ ه. ق اتفاق افتاده است.

از شهید مبرور نقل شده آنگاه که بر مقرر تدریس و ریاست برقرار بود، همواره علمای اهل سنت که با وی الفت داشته و طرف صحبت او بودند، حاضر در مجلسش می شدند و کمتر اتفاق می افتاد وقت فارغی برای کارهای شخصی و مذهبی خویش داشته باشد.

خود او گفته است هنگامی که به تألیف کتاب لمعه پرداختم، بیمناک بودم

مبادا یکی از آنها حضور پیدا کند و مرا سرگرم تألیف آن مشاهده نماید. بر خلاف آن چه می پنداشتم از آغاز که به تألیف این کتاب پرداختم تا هنگامی که از تألیف آن آسوده خاطر شدم، یکی از آنها به مجلس من حضور پیدا نکرد. آری، این پیش آمد یکی از الطاف خفیه الهی و در ضمن کرامتی برای آن شهید مظلوم است (قدس الله روحه و نور ضریحه) (۱).

مؤلف گوید: آنچه را شهید ثانی در آغاز شرح لمعه بیان کرد دلیل بر آن است که شهید لمعه را در زندان تألیف نکرده است.

سید شمس الدین محمدبن سید کمال الدین موسی حسینی موسوی

وی از علمای پرهیزکار و پارسایان بزرگوار و محدثان و فقها و جامع فضایل بوده است.

از پدرش روایت می کرده و محمد بن علی بن ابراهیم بن ابی جمهور احسائی در کتاب غوالی اللثالی از وی روایت می نماید.

شیخ ابو جعفر محمد بن موسی بن جعفر بن محمد دوریستی

وی از فضلا و فقها و بزرگواران بود و به توسط جدش جعفر بن محمد از شیخ مفید روایت داشته است.

سید میرزا محمد مهدی بن میرزا حبیب الله موسوی عاملی کرکی

وی از علما و فضلا و بزرگواران عالی مقام بوده و در اصفهان به عنوان

ص: ۳۱۰

۱- محمدرضا شمس الدین در رساله شرح احوال شهید می نویسد: از آثار کهنی که تا به حال هم در جزین موجود است خانه یا مقام شهید اول است که در این روزگار در کنار جاده قرار گرفته و سنگی برای ابقای آن در محل خانه او قرار داده‌اند و نظر به این که جسد مبارک شهید را سوزانیدند و خاکسترش را به باد دادند از محل قبر او اطلاعی نداریم و بعضی گفته‌اند خاکستر او را گرد آوردند و در شام دفن کردند و یکی از ادبای معروف نجف اشرف اظهار داشته قبر او را که نامش بر لوح قبرش نوشته شده در شام دیده است. در جزین مسجدی به نام مسجد شهید بوده که بعدها به صورت کنیسه درآمده و به طوری که نقل شده نصرانیان آن جا را به مناسبت نام شهید احترام می گذارند- م.

اعتمادالدوله ملقب گردیده است.

مؤلف گوید: میرزا مهدی نخست به مقام صدارت نایل آمد.

سپس به وزارت رسید و پس از آن معزول گردید و سال هزار و هشتاد هجری در اصفهان در گذشت (۱).

مولانا محمدمهدی بن علی اصغر قزوینی

وی از فضلا و علما و محققان و علمای شایسته معاصر است.

وی تألیفاتی دارد، از جمله کتاب عین الحیوه.

این کتاب به منظور ادعیه وارده گرد آمده است و فضیلت هر دعایی را به پارسی برگردانیده و کتاب الانتقاد در نحو؛ شرح الجمل؛ مولانا خلیل قزوینی؛ شرح شواهد الانتقاد؛ رساله التحقيق فی ان لفظ الجلاله لیس علما؛ رساله غنیه الطالب فی الاباحه و التغییر المستفاد من الصیغه و العاطف؛ فهرس الکافیه البدیعیه صفی حلی رساله فی المؤنثات السماعیه و احکامها؛ حواش علی الشرح العربی لکتاب التوحید مولانا خلیل قزوینی و حواش علی مغنی اللیب.

من اسم این کتابها را از خط خود او و همچنین از یادداشتهای عده ای از معاصران قزوینی در این جا نقل کرده ام.

سید میرزا محمدمهدی بن میرزا محمدباقر حسینی مشهدی

وی از فضلالی محقق و بزرگوار و مؤلف کتاب نجاه المسلمین در اصول و از معاصران است.

مؤلف گوید: کتاب مزبور در فن اصول فقه است که به منظور رد کتابی است که

ص: ۳۱۱

۱- خاتون آبادی در ص ۵۳۰ وقایع السنین و الاعوام می نویسد: از معتمدی مسموع شد که میرزا مهدی در اوایل ذیحجه سال ۱۰۸۰ پس از نه سال که در مقام وزارت برقرار بود معزول گردید و شیخ علی خان زنگنه به وزارت رسید و در صفحه پس از آن نوشته است که میرزا مهدی سال ۱۰۸۱ ه. ق از وزارت معزول گردید و در سال ۱۰۸۲ ه در گذشت و نام فرزندش میرزا محمد معصوم پیش از این یادآوری شد - م.

میرزا محمد ابراهیم نیشابوری بر رساله شیخ محمد حر مؤلف امل الآمل است که به رد برخی از مسائل اصولیه پرداخته است.

شیخ محمد بن مهدی الورشیدی

منتجب الدین او را فقیه و حافظ معرفی کرده است.

مولانا میرزا رفیع الدین محمد نائینی

وی فاضلی دانشور و بزرگوار و عالیمقام و از حکما و متکلمان است.

تألیفاتی دارد، از جمله شرح الکافی و از معاصران است و ما به توسط مولانا محمدباقر مجلسی از وی روایت می کنیم.

مؤلف گوید: میرزا رفیع در اصفهان وفات یافت و همانجا به خاک سپرده شد و پادشاه زمان قبله عالی بر فراز مرقد او بنیان کرد.

از تألیفات او حواشی بر المختلف علامه است که ناتمام مانده و رسالهای فارسی به نام الشجره الالهیه فی اصول الدین و رساله مختصری فی مسئله التشکیک بالاولویه و الاقدمیه و نحوهما فی الجمل (۱).

ص: ۳۱۲

۱- ترجمه روضات، ج ۷، ص ۳۳۲ می نویسد: رفیع الدین محمد بن سید حیدر مشهور به میرزا رفیعا از مردم نائین از توابع اصفهان و از بزرگان روزگار شاه صفی صفوی است. کتاب شجره الهی را به نام او نوشته و سال ۱۰۴۷ ه. ق از تألیف آن آسوده شده است و رساله الثمره تلخیص ما شجره است و شرح ناتمامی هم بر اصول کافی نوشته است. میرزا رفیعا یکی از مشایخ علامه مجلسی است و در هفتم شوال سال ۱۰۸۸ یا ۱۰۸۲ ه در سن ۸۵ سالگی در اصفهان درگذشت و در تخت پولاد آنجا مدفون شد و به امر شاه سلیمان صفوی قبه عالی بر فراز مرقد او بنیان کردند که تا به حال باقی است. زندگی نامه علامه مجلسی، ج ۲، ص ۴۱۲ می نویسد: رفیعا از شاگردان میرداماد و شیخ بهائی و ملا عبدالله شوشتری و میرفندرسکی و اعلام دیگر بوده و مراتب فقه و حکمت را از آنها استفاده کرده تا حکیمی نامدار و فقیهی عالی مقدار گردیده. جامع الرواه، ج ۱، ص ۳۲۱ ذیل رفیع الدین توصیف زیادی از وی نموده و اضافه کرده فنون خبر را از مولانا عبدالله فرا گرفته و نه فقره از تألیفات او را نام برده است و می نویسد: در ماه شوال ۱۰۷۹ ه در گذشته است. وقایع السنین ذیل وقایع هزار و هفتاد و هشت می نویسد: امسال که دومین سال جلوس شاه سلیمان صفوی است، ملا محمدباقر محقق سبزواری در حضور علما و اکابر خطبه طولانی انشاد کرد و از جمله فضیلتی معمر مسن میرزا رفیعا نائینی بود. و ذیل سال ۱۰۸۰ می نویسد: فوت سید سند فاضل محقق مدقق العلامة الفهامه فرید دهره و قرین عصره استادی و استنادی میرزا رفیعا نائینی قدس الله روحه. تاریخ وفات او را بین ۱۰۷۹ تا ۱۰۸۸ نوشته اند و گویا قول خاتون آبادی که شاگردش بود به صحت نزدیکتر باشد؛ هر چند مصراع (مقام رفیع مقام رفیع) را که بر لوح قبرش حک شده و مطابق با ۱۰۸۲ ه. ق می باشد و بیشتر هم به آن متوجه اند درست تر گفته اند. م.

شیخ مجدالدین محمد بن ناصر بن محمد دیوانی (راوی)

منتجب الدین او را به فضیلت ستوده است.

سید محمد بن ناصر الدین عاملی کرکی

وی از فضیلت شایسته است، از حسن خط بهره مند بوده و از شاگردان شهید ثانی به شمار می رود.

شیخ شمس الدین محمد بن نجمه مشهور به ابن عبدالعلی

وی از فضلا و دانشوران شایسته و از شاگردان شهید اول است.

مؤلف گوید: پیش از این، مؤلف امل الآمل وی را به عنوان شیخ محمد بن عبدالعلی بن نجمه نام برده است و جهتی ندارد بدون آن که اشاره کرده باشد که پیش از این به نام او پرداخته ایم دوباره به یادآوری او پردازد.

سید محمد بن نجم الدین بن محمد حسینی عاملی

وی فاضلی شایسته و دانشور فقیهی بود. شیخ حسن بن شهید ثانی به او و پدر و

برادرش علی، اجازه داده است. (۱)

ص: ۳۱۳

۱- اجازه مبسوطی است و صورت آن در آغاز مجلد ۱۰۹ کتاب اجازات بحار آورده شده است و در ابتدای آن می نویسد: و قد التمس من هذا الضعيف الاجازه له و لولديه السعيدين الموفقين ان شاء الله تعالى السيد ابي عبدالله محمد و السيد ابي الصلاح علي يعني سيد نجم الدين بن محمد درخواست کرد تا به او و دو فرزندش ابوعبدالله محمد مترجم حاضر و برادرش ابوصلاح علی اجازه دهم تا به آخر - م.

سید تقی الدین محمد نسابه

وی فاضل محققى است. سال ۱۰۱۹ هـ. ق وفات یافته و سید علی بن میرزا احمد در کتاب السلافه از وی یاد کرده و از مراتب علمى او تمجید نموده است.

همچنین مولانا محمد امین در الفوائد المدینه از او نام برده است و می نویسد که مراتب قرائت را از وی فراگرفته و او را چنین ستوده است: اعظم العلماء المحققین وحید عصره و فرید دهره السید السند و العلامه الأوحد سید العلماء المحققین و قدوه الاتقیاء المقدسین الشاه تقی الدین محمد التسابه .

شیخ محمد بن نزار حویزی

وی از فضلا و علمای بزرگوار و از شاگردان شیخ بهائی است.

از تألیفات او کتابی است در اصول و رساله های دیگر .

مؤلف گوید: از تألیفات او شرح مبسوطی است بر الفیه شهید و نیز حاشیه الفیه شهید و من آن حاشیه را در ضمن کتابهای وزیر دشت دیده و حواشی او را بر آن کتاب مشاهده کرده ام.

شیخ محمد بن نظام الدین استرابادی

وی فاضل فقیه و مدققى است.

شرح الفیه شهید و کتابهای دیگر از تألیفات او می باشد.

شیخ نجیب الدین ابوالبراهیم محمد بن نما حلی

وی از دانشمندان و علمای روزگارش بوده و تألیفاتی دارد. از ابن ادریس روایت

می کرده و محقق جعفر بن حسن حتی از او روایت داشته است.^(۱)

مؤلف گوید: ابن طاووس مؤلف کتاب مهج الدعوات و کتابهای دیگر از این شیخ بدون واسطه روایت داشته و در کتابهای ادعیه اش به روایت از او تصریح نموده و همچنین سدید الدین بن مطهر حتی پدر علامه از وی بدون واسطه روایت می کرده است.

مولانا محمدهادی بن معین الدین محمود وزیر فارس بن غیاث الدین شیرازی

وی فاضل باکمال و آیتی در هوشمندی و ادب بود. سال ۱۰۴۱ ه. ق در گذشت.

و سید علی در سلافه از وی نام برده و تمجید بسزایی از او نموده است.^(۲)

مؤلف گوید: محمدهادی پس از آن که پدرش از وزارت عزل شد، در روزگار او به وزارت منصوب گردید و او هم مانند پدرش از وزارت معزول شد و اواخر عمرش به وزارت کرمان رسید و از این مقام هم معزول گردید. به دنبال عزل از مقام وزارت، دستور رسید که وی را به زنجیر کشیده زندانی کنند و در زندان به سر می برد تا در روزگار ما، در گذشت و جنازه او از زندان تشییع شد سرانجام وزارت بین و از او زار شو بیزار].

مولانا محمدهادی یادداشت ها و تعلیقات و حواشی و رساله هایی تألیف کرده از

ص: ۳۱۵

۱- عبارتی که در اصل کتاب آمده این است: ویروی عن المحقق جعفر بن الحسن الحتی عنه؛ یعنی ابن نما از محقق جعفر بن حسن از ابن ادریس روایت می کرده و همین عبارت در امل الآمل منضم به منهج المقال و امل الآمل طبع جدید و فوائد الرضویه و اعیان الشیعه هم آمده است و ظاهر آن است که ابن نما با آن که استاد محقق بوده بتوسط محقق از ابن ادریس روایت می کرده است. بدیهی است این معنا درست نیست و باید کلمه (عن) زیادی باشد و معنای واقعی همان است که در بالا- ترجمه کردیم. در رساله شرح حال محقق نوشتیم ابو جعفر نجیب الدین محمد بن جعفر معروف به ابن نما حتی از اکابر مشایخ قرن هفتم ه است و تألیفاتی دارد. سال ۶۴۵ ه. ق در روز عید غدیر هنگامی که از نجف اشرف باز می گشته در حدود ۸۰ سالگی در گذشته و در کربلا مدفون است.

۲- در پاورقی نوشته نامش محمد شیرازی معروف به آصف شیرازی است. در سلافه سال وفاتش را ۱۰۸۱ ه. ق ضبط کرده است.

جمله حاشیه بر بخش الهی و طبیعی شرح اشارات؛ رساله فی شبهه الاستلزام و جوابها؛ تعلیقاتی بر شرح المطالع؛ تعلیقاتی بر مختصر تلخیص المفتاح و تعلیقاتی بر تفسیر البیضاوی.

شیخ ابو عبدالله محمد بن هارون که پدرش به الکل مشهور است.

وی فاضل فقیه و بزرگوار صالحی بود و تألیفاتی دارد؛ از جمله مختصر التبیان فی تفسیر القرآن؛ کتاب متشابه القرآن؛ کتاب اللحن الخفی و اللحن الجلی و کتابهای دیگر (۱).

شیخ ابوالقاسم محمد بن هانی مغربی اندلسی

وی فاضل سراینده و ادیب و از اعتقاد صحیح (تشیع) برخوردار بود و سال ۳۶۲ ه. ق وفات یافت. او ابیات فراوانی در مدح حضرت مولا امیرالمؤمنین علیه السلام سروده است و دیوان شعر ارزنده ای دارد و معاصر با متنبی بوده و ابن شهر آشوب وی را از سراینندگان اهل بیت نام می برد و او را به غلو نسبت داده اند (یعنی حضرت مولی را بیش از آنچه که آنها خیال می کرده اند ستوده است. غالی آنهاپی هستند که دشمن علی علیه السلام را ستایش کرده اند نه آنها که حضرت مولی علی علیه السلام را به حق ستوده اند) (۲). گویند هنگامی که متنبی عازم مصر بود، شنید که کسی این

ص: ۳۱۶

۱- فوائد الرضویه ، ج ۲، ص ۶۵۶ می نویسد: وی از مشایخ محمد بن مشهدی مؤلف مزار کبیر است - م.
۲- شرح حال مفصل و ابیات زیادی در اعیان الشیعه از او نوشته است. ابن خلکان در ج ۴، ص ۵۰ و فیات الاعیان می نویسد: ابوالقاسم یا ابوالحسن محمد بن ثانی سراینده بنام از نوادگان مهلب ازدی است. پدرش هانی از روستاهای مهدیه آفریقا و سرایندهای ادیب بود و به اندلس آمد. فرزندش محمد در اشبیلیه متولد شد و همان جا نشأت گرفت و به فراگیری دانش پرداخت تا ادیبی فرزانه شد و به سرودن شعر پرداخت و مهارت قابل بدست آورد و اشعار و اخبار عرب را به خاطر سپرد و به امیر اشبیلیه اتصال پیدا کرد و به مذهب فلاسفه متهم شد تا آنجا که امیر را هم به همان مرام متهم ساختند. امیر از او درخواست کرد برای آرامش دل مردم چندی را از اشبیلیه دور باشد. ابن ثانی که در آن هنگام ۲۷ ساله بود، به پیشنهاد امیر از اشبیلیه خارج شده و به عدوه المغرب رفت و جوهر قائد را مدح گفته به مسیله رفت و در آنجا از جعفر و یحیی یکی از فرزندان علی که والی آن سرزمین بود، ستایش گری نمود. مقدم او را گرامی داشتند و کمال احسان و نیکی به او نمودند. در این موقع، آوازه او به گوش المعز رسید. وی را به حضور طلبد و بالاخره (در اکرام نکرد اکراهی) و هنگامی که المعز عازم مصر شد، ابن ثانی از وی مشایعت کرد و عازم مغرب زمین گردید که زن و فرزندش را از آن جا همراه خود آورده به المعز ملحق شود. موقعی که به برقه رسید، شخصی از مردم آنجا وی را به میهمانی دعوت کرد و چند روز در منزل او پذیرایی شد. در یکی از مجالس انس بر وی شوریدند و او را کشتند و گویند با حال مستی از خانه او بیرون رفت؛ شب هنگام خوابید و فردا صبح بیدار نشد و سبب مرگش را ندانستند و هم گویند او را خفه کردند. مرگ او صبح روز چهارشنبه هفت روز از رجب مانده در سال ۳۶۲ ه در سن ۳۶ سالگی یا چهل و دو سالگی اتفاق افتاد. خبر مرگ او در مصر به اطلاع المعز رسید. بسی متاسف شد و گفت: میخواستیم به وجود این مرد بر سر ایندگان مشرق زمین مباحث کنیم؛ لیکن مقدر نبود. ابن هانی چکامه ای در ۸۵ بیت

برای المعز گفته است. دیوانش از بهترین دیوانها و در مغرب زمین، سرایندهای به پایه او نمی رسیده و همان موقعیت را در مغرب زمین داشته که متنبی در مشرق زمین به دست آورده بوده است و هر دو تن معاصر یکدیگر بوده اند . م.

شعر را می خواند:

تقدم خطی وتأخر خطی

فإن الشباب مشى القهقري (۱)

گامی به پیش و گامی به پس گذار که جوانی به قهقرا می رود.

متنبی گفت: ابن هانی راه مغرب را به روی ما بست و بازگردید (۲).

أبني عدی أين فخر قدیمکم

أم أين حلم كالجبال رزین

نازعتم حق الوصی و دونه

حرم و حجر مانع و حجون

ناضلتموه علی الخلافه التی

ردت و فیکم حدها المسنون

حرفتموها عن أبی السبطين عن

زمع و لیس عن الهجان هجین

لو تقون الله لم یطمح لها

طرف و لم یشمخ لهاعرنین

ص: ۳۱۷

۱- دیوان ابن هانی، ص ۲۰.

۲- معالم العلماء، ص ۱۴۸.

لكنكم كنتم كأهل العجل لم

يحفظ لموسى فيهم هارون

لو تسألون القبر يوم ضر حتم

الأجاب أن محمدا محزون

ماذا تريد من الكتاب نواصب

وله ظهور دونها و بطون

هی بغیه أضللتموها فارجعوا

فی آل یاسین ثوت یاسین

ردوا إلیهم حکمهم فعلیهم

ن زل الكتاب و بین التبین

البیت بیت الله و هو معظم

و النور نور الله و هو مبین

و الستر ستر الغیب و هو محجب

و السر سر الوحی و هو مصون (1)

- ای بنی عدی، فخر پیشین شما؛ بلکه بردباری شما که مانند کوه آرامی است کجاست؟

- با حقی که وصی پیغمبر داشت با وی به نزاع پرداختید و حال آن که در کنار آن نزاع با حرم و حجر اسماعیل و نزاع با حجون (کوهی است در مکه) است که شما را از نزاع با حضرت او باز می داشته.

- با او به خلافتی نزاع کردید که از او باز داشته و دندان خود را برای به دست آوردن آن نیز کرده اید.

- با شتاب هر چه تمامتر و با فرومایگی رشته خلافت را از علی علیه السلام به سوی دیگران باز گردانیدید. آری، از فرومایگان جز فرومایگی انتظار دیگری نمی توان داشت.

- هرگاه از خدا می ترسیدید، نظری به خلافت نداشتید و علاقه مندی به آن را در سر می پرورانیدید و بوی نخوت را استشمام

نمی کردید.

- آری، شما مانند همان گوساله پرستانی هستید که موقعیت حضرت موسی (علیه السلام) را نسبت به حضرت هارون رعایت نکردند.

- و هر گاه آن روز که پیمبر را به خاک می سپردید، از قبرش چگونگی حال او را جویا می شدید، در پاسخ شما می فرمود: از عملی که با وصی او انجام داده اید، اندوهناک است .

ص: ۳۱۸

۱- دیوان ابن هانی، ص ۳۵۵.

ناصبیها از قرآن چه می خواهند و چه بهره ای می برند از کتابی که دارای ظاهر و باطن است.

- کتاب خدا بهترین امید مردم است و شما مردم را از آن گمراه کردید. اکنون اگر راست می گوئید، حق آل یس را به آنها باز گردانید.

- آری، حق کسانی را به آنها باز گردانید که کتاب خدا در حق آنها نازل شده و آنها هم مبین احکام او می باشند.

- خانه، خانه محترم خداست و نور هم نور حق تعالی می باشد که همواره درخشان است.

- پوشش، پوشش غیبی است که او در پس آن پرده از دیدگان غایب است و سر هم سر وحی الهی است که از اختیار نامردان محفوظ مانده است.

از اوست در تشویق به سعی و کوشش:

ولم أجد الإنسان إلا ابن سعيه

فمن كان أسعى كان بالمجد أجدرا

و بالهمه العلياء يرقى إلى العلى

فمن كان أعلى همه كان أظهرا

ولم يتأخر من أراد لمن يريد تقدما

ولم يتقدم من أراد لمن يريد تأخرا (1)

□ انسان در گرو کوشش خود می باشد و کسی که از کوشش بیشتر برخوردار باشد، از بزرگواری زیادتری استفاده خواهد کرد.

به همت عالی موجبات ترقیات به مراتب عالیه را فراهم می سازد و کسی که همتش عالیتز باشد، ترقی اش فراوانتر خواهد بود.

- و کسی که تصمیم دارد تا بر دیگری پیشی بگیرد، دنبال نخواهد ماند و کسی که بخواهد از دیگران باز بماند، دنبال خواهد ماند.

شیخ ابو عبدالله محمد بن هبه الله بن جعفر وراق طرابلسی

منتجب الدین گوید: ابو عبدالله فقیهی مورد وثوق بود و از شاگردان شیخ طوسی

۱- در دیوان ابن هانی، ص ۱۴۴. «من یرید» آمده است.

به شمار می رود و کتابها و تصنیفهای شیخ را خدمت او قرائت کرده و خود هم کتابهایی تألیف نموده است؛ از جمله کتاب الزهد؛ کتاب النیات؛ کتاب الفرج و ما کتابهای او را به توسط احمد بن محمد الشاهد العدل(۱) از او روایت می کنیم.

ابن شهر آشوب گفته است: ابو عبدالله، محمد بن هبه الله طرابلسی کتابهایی دارد؛ از جمله الواسطه بین النفی و الاثبات؛ مالا یسع المکلف اهماله ؛ عمل یوم و ليله ؛ الزهرهفی

أحكام الحج و العمره ؛ الانوار؛ الاصول و الفصول و المسائل الصیداویه (۲). و مؤلف گوید: یکی از فضلا اظهار داشته است که ابو عبدالله از شاگردان قاضی ابوالقاسم ابن براج و شیخ طوسی بوده است و تألیفاتی دارد و در بیست و هفت ماه صفر سال ۴۸۴ هجری در گذشته است.

شیخ صفی الدین محمد بن نجیب الدین بن یحیی بن سعید

وی فاضل بزرگواری بوده و ابن معیه از وی روایت داشته است. پیش از این از وی به عنوان محمد بن نجیب الدین محمد بن یحیی نام برده ایم.

شیخ مهذب الدین محمد بن یحیی بن کرم

وی فاضل بزرگواری بوده و تألیفاتی دارد و علامه حلی به توسط پدرش از وی روایت داشته است.

شیخ محمد بن یوسف بحرینی

وی در بحرین می زیسته و در خط (بضم خاء) قطیف متولد شده. او از فضلا به شمار می رود و در اکثر علوم، فقه و کلام و ریاضی مهارت داشته و ادیب شاعری بوده

ص: ۳۲۰

۱- مراد آن است که وی با مرتبه عدالتی که داشته است به درستی و صحت اقوال و افعال دیگران گواهی میداده است . م.

۲- معالم العلماء، ص ۱۳۴.

و حواشی بسیار و تحقیقات ارزنده ای داشته و رساله ای در نجوم تألیف کرده است و از معاصران می باشد.

مولانا محمد یوسف بن پهلوان صفر قزوینی

وی از شاگردان مولا خلیل قزوینی است و فاضلی دانشمند و معاصر به حساب می آید.

مولانا در یکی از مدارس قزوین به تدریس می پرداخته و کتابی در آداب الحج و کتاب مبسوط دیگری در وضع المسجد الحرام و رساله مختصری در مناسک الحج تألیف کرده است.

ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق لینی رازی

کلینی در روزگار خودش در شهر ری پیشوای اصحاب ما بود و از موجهان آن روزگار به شمار است و از دیگران نسبت به فنون حدیث موثقتر و از آنها احادیث شیعه را بهتر ثبت و ضبط می کرد. شیخ طوسی نوشته است کلینی در سال ۳۲۸ هـ. ق در بغداد وفات یافت و نجاشی می نویسد: شیخ کلینی در سال ۳۲۹ هـ. ق در سال تناثر نجوم

ستاره باران در گذشت و ابو قیراط محمد بن جعفر حسینی بر جنازه او نماز گذارد و در مقبره‌های واقع در باب الکوفه مدفون گردید. علامه حلی در کتاب الخلاصه از ابن عبدون نقل کرده است که مرقد او را در صراط الطائی مشاهده کردم. بر لوح آن، نام او و پدرش حک شده بود و از تألیفاتش روضه کافی است (۱).

ص: ۳۲۱

۱- شرح حال ثقه الاسلام کلینی والایتر از آن است که در کتاب حاضر به این مختصر اکتفا بشود. گر چه مؤلف در اصل کتاب حاضر که مفقود شده به بیشتر از آن پرداخته است و ما تا حدی که مناسب با وضع حاضر است به مابقی شرح حالش اشاره می کنیم. نخست می گوئیم همگی از اعلام شیعه و سنی او را به عظمت یاد کرده اند و او را به جلال و معرفت به اخبار و وثاقت و امانت و از ائمه امامیه و مجدد آغاز ماه سوم و فاضل کبیر و فقیه شیعه و رئیس فضلالی بی نظیر و مؤید من عندالله و مقبول طوائف انام و علم الاعلام ستوده اند و لقب معروفش که از دیگر اوصافش مشهور می باشد ثقه الاسلام است. وی از مردم کلین (بضم کاف و فتح لام) بوده و کلین یکی از قرای فشاپویه ری بوده و در ۳۸ کیلومتری جنوب غربی شهر ری واقع شده است و جمعی از اعلام از آن سرزمین ظهور کرده اند؛ از جمله علان دانی کلینی و پدرش یعقوب که در آن جا مدفون گردیده است. نجاشی می نویسد: ابو جعفر محمد بن یعقوب کلینی در روزگار خودش از علمای موجه بوده و در ضبط احادیث و وثاقت و امانت بیشتر از دیگران به حساب می آمد و کتاب ارزنده کافی را که به کلینی معروف و به (الکافی) موسوم است در مدت بیست سال تألیف کرده است. سپس به نام برداری کتابهای کافی که سی کتاب بوده و مجموع کتاب کافی را تشکیل می دهد پرداخته است و اضافه می کند علاوه بر کتاب مزبور، کتابهای دیگری را هم از قبیل الرد علی القرامطه؛ رسائل الأئمه علیهم السلام؛ تعبیر الرؤیا الرجال وما قیل فی الأئمه علیهم السلام من الشعر تألیف نموده است و می نویسد: در اوقاتی که به مسجد معروف به مسجد لؤلؤی که مسجد نبطویه نحوی باشد می رفتم تا از صاحب مسجد قرآن فرا بگیرم، جمعی از اصحاب ما کتاب کافی را از ابوالحسین احمد بن احمد کوفی فرا می گرفتند. تا آنجا که نوشته است:

ابوجعفر کلینی در سال ۳۲۹ ه. ق در سال ستاره باران در گذشت و ابو قیراط محمد بن جعفر حسینی بر جنازه او نماز گذارده در بغداد مدفون شد. شیخ طوسی سال وفات او را در کتاب رجال ۳۲۹ ه. ق و در فهرست ۳۲۸ ه. ق مرقوم داشته است. ترجمه روضات، ج ۷، ص ۴۵ می نویسد: مرقد کلینی در طرف شرقی بغداد معروف و مزار خواص و عوام است و در تکیه مولویه دارای شبکه مخصوصی است که در جانب چپ جسر بغداد واقع شده است. از روضه الواعظین بحرانی نقل کرده است که یکی از استناداران بغداد در گذرگاه خود از کنار قبر کلینی عبور کرد. پرسید: این قبر کیست؟ گفتند: قبر یکی از شیعیان است. دستور داد قبر او را خراب کردند. پس از خرابی جسد او را تر و تازه و پیچیده در کفن یافتند. حاکم مزبور که چنان انتظاری نداشت دستور داد قبر او را پوشانیده و بر فراز آن قبه ای بنا کرد که تا حال حاضر آن قبه و بارگاه باقی است. مشایخ او بسیارند و ۳۶ تن از مشایخ او را نام برده اند از جمله ابو العباس بن عقده و علی بن ابراهیم قمی و علی بن محمد معروف به علان کلینی دایی اش و محمد صفار مؤلف بصائر الدرجات وعده کانی که اشاره به جمعی از مشایخ او می باشد، معروف است و شاگردان و راویان از او بسیارند. افراد بنام آنها عبارت اند از: ابو غالب زراری و ابن قولویه و ابو عبدالله نعمانی و ابو عبدالله صفوانی که شاگرد مخصوصش بوده و کتاب کافی را استنساخ می کرده است و ابو المفضل شیبانی و ابن ماجلیویه و ابو محمد تلعبیری. کتاب کافی از کتابهای چهارگانه شیعه است. در روضات نوشته کتاب کافی به عرض حضرت بقیه الله رسید؛ فرمود: کاف لشیعتنا. شروح و تعلیقات بسیاری بر آن نگاشته شده است از جمله مرات العقول مجلسی که در چندین مجلد به طبع رسیده و دیگری شرح ملا صالح مازندرانی که در چندین مجلد به طبع رسیده است و شرح صدر المتألهین. عدد احادیث این کتاب را شانزده هزار و صد و نه حدیث تخمین زده اند و شیخ نوری (قده) در فائده چهارم خاتمه مستدرک شرح مفصلی راجع به اعتبار کافی مرقوم داشته است. از کتابهای او که به طبع رسیده فروع کافی را می توان نام برد که با اصول آن در ضمن هفت مجلد طبع شده است - م.

قاضی صفی الدین محمود بن ابی احمد بن محمد استرآبادی

منتجب الدین وی را به عنوان (عادل) ستوده است.

ص: ۳۲۲

شیخ سدید الدین محمودبن ابوالمحاسن بن امیرک

منتجب الدین او را عالمی فاضل معرفی کرده است.

شیخ ادیب سدید الدین محمودبن ابی منصور مسکنی

منتجب الدین وی را فقیهی صالح معرفی کرده است.

امیر زاهد تاج الدین محمودبن اسکندر بن در بیس

منتجب الدین او را فقیهی صالح گفته است.

مؤلف گوید: امیر محمود، نواده در بیس بن عکبر و رشیدی خرقانی، از بازماندگان امیر مالک بن حارث اشتر نخعی است و از ظاهر فهمیده می شود که مترجم حاضر، غیر از شیخ سدید الدین محمودبن ابوالمحاسن بن امیرک است که در بالا به نام او اشاره شد.

امیر زاهد، دو برادر دانشور به نام امیر بهاء الدین مسعود و امیر زاهد شمس الدین محمد داشته و پدرشان هم از دانشوران بوده است (۱)

ص: ۳۲۳

۱- لسان المیزان، ج ۱، ص ۳۸۸ می نویسد: صارم الدین اسکندر بن در بیس فقیه زاهدی است که به لباس امیران آراسته می شد و کتابهایی به آیین امامیه تألیف می کرد-م .

شیخ محمود مشهور به ابن امیر الحاج عاملی

وی از علما و پرهیزکاران با فضیلت بوده و از شاگردان شهید اول روایت می کرده و محمد بن علی بن ابراهیم بن جمهور احسائی در کتاب غوالی اللثالی به نام او اشاره کرده است (۱).

شیخ نصره الدین محمودبن امیرک رازی

منتجب الدین او را به عنوان متکلم معرفی کرده است.

شیخ تاج الدین محمودبن حسن بن علویه ورامینی

منتجب الدین گوید: وی فقیهی صالح بوده است.

شیخ جلال الدین محمودبن حسین بن ابی الحسین قزوینی

منتجب الدین وی را به فقاہت و صلاحیت ستوده است.

مؤلف گوید: جلال الدین، دو تن برادر دانشور داشته است به نام شیخ قطب محمدبن حسین بن ابی الحسین که پیش از این به نام او اشاره شده است و دیگری شیخ جمال الدین مسعود که در آینده به نام او اشاره می شود و نام پدرش شیخ امام اوحدالدین حسین بن ابی الحسن قزوینی پیش از این آورده شد.

ابوالفتوح محمودبن حسین بن سندی بن شاهک معروف به کشاجم

ابن شهر آشوب در ضمن سرایندگانی که آشکارا به مدح اهل بیت علیهم السلام

ص: ۳۲۴

۱- ابن ابی جمهور در آغاز غوالی، ج ۱، ص ۷ ذیل طریق دوم از طرق روایی خویش می نویسد: عن الشيخ العالم التقى الورع محمود المشهور بابن امیر الحاج العاملی از شیخ حسن بن عشرت از استادش خاتمه مجتهدان شمس ملت و دین محمدبن مکی مشهور به شهید... - م.

می پرداخته اند، از وی نام برده و او را شاعر، ستاره شناس و متکلم معرفی کرده است (۱).

شیخ جلیل محمودبن علی بن ابی القاسم

وی از فضلا و دانشوران بوده است و کتاب کشف الغمه را از مؤلفش ابوالحسن علی بن عیسی روایت می کرده و از او اجازه داشته است.

شیخ امام سدید الدین محمودبن علی بن حسن حمصی رازی

منتجب الدین می نویسد: سدیدالدین در روزگار خودش در فن اصول و کلام علامه زمان و در پرهیزکاری و وثاقت یگانه دوران بود و تألیفاتی دارد؛ از جمله التعليق الكبير؛ التعليق الصغير؛ المنقذ من التقليد و المرشد الی التوحید موسوم به التعليق العراقي؛

ص: ۳۲۵

۱- ابوالفتح یا ابوالفتوح یا ابو نصر کشاجم از سرایندگان و افراد با کمال قرن چهارم هجری است. جدش سندی بن شاهک همان کسی است که به دستور هارون، حضرت موسی بن جعفر را در زندان و تحت نظر خود قرار داده بود و عمه پدرش دختر سندی بوده که از ارادتمندان آن حضرت به شمار است و اوقاتی که حضرت موسی بن جعفر در زندان سندی به سر می برده خدمتکاری آن حضرت را به عهده داشته است. کشاجم دانشوری کاتب و شاعر و منجم و ادیب و جامع و متکلم بوده و در این فنون مهارت داشته و حرف اول هر یک از این علوم را گرفته و کشاجم را که رمز حروف مزبور بود لقب معروف او قرار داده اند، کشاجم در رملهای واقع در چهار فرسخی بیت المقدس می زیسته و به همین مناسبت او را رملی هم گفته اند. اعیان الشیعه، ج ۱۰، ص ۱۰۳ می نویسد: پدرش از مردم سیستان بود و در آنجا مکتب‌داری می کرده و خود کشاجم در بلخ متولد شده است. تألیفات چندی از او نام برده اند، از جمله ادب الندیم؛ والرسائل؛ المصاید و المطارد؛ دیوان. دیوان شعر او را ابوبکر حمدونی به ترتیب حروف گرد آورده و الثغر الباسم من شعر کشاجم نامیده است. ابیات چندی از او در اعیان آورده است؛ از جمله: آل النبی فضلتهم فضل النجوم الزاهره و بهرتم أعداءکم بالمأثرات السائره و لکم مع الشرف البلاغ و العلوم الوافره کشاجم سال ۳۵۰ ه. ق در گذشته است. م.

المصادر في اصول الفقه ؛ التبيين و التنقيح في التحسين و التقبيح ؛ بدایه الهدایه ؛ نقض الموجز تألیف نجیب ابو المکارم (۱).
منتجب الدین اظهار داشته است که سالها به درس او حضور پیدا می کردم و بیشتر کتابهای مزبور را همراه باقراآت کسانی که آنها را بر وی قراآت می کردند سماع کرده ام.

شهید ثانی به توسط شاگردانش از وی روایت کرده است (۲).

از اشعار او دو بیت زیر است که به خط شیخ حسن دیده ام و او یادآور شده است به خط شیخ شهید ثانی چنان یافتیم که دو بیت زیر از ابیات شیخ سدید الدین حمصی است:

قد كنت أبكى و داری منك دانیه

فحق لي ذاك إذ شطت بك الدار

أبكي لذكرك سر آثم أعلنه

فلي بكاءن: إعلان و اسرار

. هنگامی که خانه ام نزدیک به خانه تو بود، از فراق تو می گریستم. بنابر این، سزاوار است هر گاه از کنار تو دور باشم، بیش از پیش به گریه خود تداوم بخشم.

- نخست به یاد تو پنهانی می گریستم و سپس آشکارا در فرقت تو گریان می شدم.

این دو گونه گریه دارم: یکی آشکارا و دیگری نهان.

مؤلف گوید: بنا به اظهار بعضی از علما از قراین پیداست که مترجم حاضر از مردم حمص است که یکی از شهرهای شام می باشد و خود او در آغاز کتاب التعلیق العراقي به مجملی از احوال خود اشاره کرده و کتاب مزبور کتاب بزرگی است در فن کلام که در نجف اشرف تألیف نموده است (۳)

ص: ۳۲۶

۱- از تعلیقات امل الآمل نقل کرده است که منظور از نجیب ابو المکارم، سیدبن زهره نمی باشد؛ زیرا نجیب ابن زهره سالها پس از او می زیسته است.

۲- ایضا ممکن است شهید ثانی با وسایط چندی از وی روایت داشته است؛ زیرا روزگار شهید سالها پس از حمصی بوده است.

۳- * اعیان الشیعه، ج ۱۰، ص ۱۰۵ می نویسد: نسخه ای از تعلیق عراقی در نجف اشرف در کتابخانه علامه سماوی (ره) موجود است و تاریخ اتمام آن سال ۵۸۱ ه. ق می باشد و همان کتاب را ابوالمظفر محمد حسینی. جحدی از آغاز تا انجام بر

وی قرائت کرده و مؤلف، نحوه قرائت او را در نهم شعبان سال ۵۸۳ به خط خود مرقوم داشته است. در آغاز آن آمده است سالی که از حجاز به عراق آمدم، علمای آن سرزمین از من استقبال کردند و شیخ ورام مؤلف مجموعه مرا به خانه خود ضیافت نمود و از من خواستند تا در حله، ماندگار شوم. بالأخره اراده آنان را با گرفتاریهایی که در منزل خویش داشتم، اجابت نمودم و پس از چند روزی از من درخواست کردند تا مطالبی راجع به اصول الدین با آنها در میان گذارم نخست به اجمالی از مسائل بسنده کردم. اخیراً که به مهمات اصول الدین برخوردم ناچار شدم به مطالب مبسوطی بپردازم و بالأخره کتاب مزبور به التعليق العراقی یا المنقذ من التقليد موسوم گردید. م.

و از تألیفات او رساله ای است در فناء النفس بعد الموت ثم رجوعها اما للعذاب او الثواب. این کتاب را یکی از اصحاب ما در رساله الحشریه به وی نسبت داده است و یکی از فضلا از خط شیخ بهائی نقل کرده است: به خط فاضلی دیده ام که سدیدالدین حمصی که از مجتهدان اصحاب ما می باشد منسوب به حمصی است که یکی از قریه های ری می باشد و اکنون ویران شده است .

از تألیفات او رساله مشکاه یقین فی اصول الدین است. من این رساله را در یکی از قریه های بار فروش مازندران دیده ام. بر پشت آن نوشته بود: این رساله از تألیفات جمال الدین علی بن محمود حمصی است. شاید این مؤلف، فرزند حمصی باشد.

در تبریز فهرست منتجب الدین به مطالعه من رسید. در پشت آن، ملا-محمد رضا مشهدی، شاگرد شیخ بهائی می نویسد: حمصی و منتجب الدین مؤلف فهرست معاصر بوده اند.

شیخ ورام بن ابی فراس حتی مؤلف کتاب تنبیه الخاطر و نزهه النواظر معروف به مجموعه ورام از شاگردان او بوده است و در ضمن شرح حال او به این موضوع اشاره خواهیم کرد.

مولانا سلطان محمودبن غلامعلی طبسی

مولانا سلطان محمودبن غلامعلی طبسی (۱) از فضلا و فقها و بزرگواران و معاصران بوده و در علوم عربی مهارت داشته

ص: ۳۲۷

۱- از تعلیقه امل الآمل نقل کرده است: سببی نداشته است مترجم حاضر را در باب سوم ایراد نماید؛ زیرا سلطان جزو اسم اوست و کلمه مرکب از سلطان و محمود است

و در مشهد به قضاوت می پرداخته است. مختصر شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید و رساله اثبات الواجب و رساله العروض و کتابهای دیگر از تألیفات او می باشد.

سید جلیل محمودبن فتح الله حسینی کاظمی نجفی

وی فاضلی صالح و از معاصران است. رساله الرجعه و رساله ای در این که بدن ائمه علیهم السلام در قبرهایشان سالم است، از تألیفات اوست.

مؤلف گوید: از تألیفات اوست رساله الخمس وما يتعلق به. وی از شاگردان شیخ جواد است و تقریباً در سال ۱۰۸۵ ه. ق وفات یافته است.

خطیر الدین محمودبن محمدبن حسین بن عبدالجبار طوسی

منتجب الدین او را به دانشوری و صلاحیت ستوده است.

مؤلف گوید: پیش از این، ترجمه پدرش قاضی شرف الدین أبو الفضل، محمدبن حسین یادآوری شد و چنان که می دانیم، اینان خانواده بزرگی از علم و فضل بوده و نامشان در طی مطالب کتاب فهرست آورده شده است.

مولانا محمودبن محمدبن علی لاهیجی گیلانی

فاضل دانشوری است از شاگردان شهید ثانی و از او اجازه داشته است.

مؤلف گوید: در بخش اول گذشت که شیخ محیی الدین، احمدبن تاج الدین عاملی هم به وی اجازه داده است.

قاضی بهاء الدین محمودبن محمدبن محمد طالقانی

منتجب الدین او را به عنوان عالم عادل ستوده است.

مولانا حاجی محمود بن میر علی میمندی مشہدی

فاضل دانشور و شایسته پرهیزکار و مورد وثوق و راستگو و سراینده معاصر است. رساله های چندی در دعا تألیف کرده است از جمله حدائق الاحباب؛ القول الثابت؛ الكلم الطیب؛ و سلاح المؤمن؛ المقام الامین؛ حیات القلوب فی معرفه الله؛ اشرف العقائد فی معرفه الله و ترجمه الصلوه و شعر به تازی و پارسی می سروده است (۱).

مؤلف گوید: دیوان شعر و نیز کتابهای دیگری ترتیب داده است.

شیخ مہذب الدین محمود بن یحیی بن محمد بن سالم شیبانی حلی

وی فقیہی دانشور و صالح و سرایندهای ادیب و منشی بلیغ بود. ابن معیہ از وی، روایت می کرده است و از ابیات او چکامه زیر است که در سوک شیخ محفوظ بن وشاح سروده است.

عز العزاء فلات حین عزاء

من بعد فرقه سید الشعراء

العالم الحبر الامام المرتضی

علم الشریعه قدوه العلماء

أکذا المنون تهدأ طواد الحجی

و یفیض منها بحر کل عطاء

مال الفتاوی لارد جوابها

مال الدعای غطیت بغطاء

ماذاک إلا حین مات فقیدنا

شمس المعالی أوحده الفضلاء

ذهب الذی کنا نصول بعزه

ولسانه الماضي علی الأعداء

من للفتاوی المشکلات یحلها

و بينها بالكشف و الإمضاء

من للكلام يبين من أسراره

معنى حقيقه خالق الأشياء

من ذا العلم النحو و اللغه التي

جاءت غرائبها عن الفصحاء

من للعروض يبين من أسراره ال

خافى و من للشعر و الشعراء

ص: ٣٢٩

١- در اعيان الشيعة «الحر» آمله است.

ما خلت قیل یحط فی قعر الثری

أن البدور تغیب فی الغبراء

أیموت محفوظ و أبقى بعده

غدر لعمرک موته و بقائی

مولای شمس الدین یا فخر العلی

مالی أنادی لاتجیب ندائی

- اندوه، گرانبار است و پس از درگذشت بزرگ سرایندگان جایی برای شکیبایی باقی نمی ماند.

- آری، او بزرگ دانشوران و پیشوای برگزیده و پرچم برافراشته شریعت و رهبر دانشمندان بود.

□ مرگهاست که کوههای سر به آسمان کشیده را به لرزه می آورد و حال آن که دریاها عطا و بخشش از آنها روان می گردد.

. چه شده است که فتواها بدون جواب مانده و چه شده است دعویها در پس پرده قرار گرفته است.

- آری، این پیش آمد از آن هنگام بوده که شمس المعالی و یکتای فضلا را از دست داده ایم.

- شخصی از میان ما رفت که بر اثر بزرگواری و تیغ بران زبان او بر دشمنان چیره می شدیم.

. چه کسی می تواند فتوا بدهد و مشکلات را حل کند و چه کسی به کشف و امضای آنها می پردازد؟

- چه کسی اسرار علم کلام را افشا می نماید و چه کسی حقیقت آفریدگار موجودات را ابراز می کند؟

. چه کسی به حقیقت علم نحو و لغت که فصیحی از اعلام آنها را در اختیار در آورده اند، دست پیدا می کند؟

- چه کسی اسرار پنهان مانده علم عروض را هویدا می سازد و چه کسی از شعر و شعرا جانبداری می نماید؟

- پیش از آن که وی در آرامگاه خویش آرام بگیرد، گمان نمی کردم ماه شب چهارده در دل خاک پنهان شود.

□ محفوظ می‌میرد و چه بسیار شکفت است که من پس از او زنده بمانم.

- ای شمس الدین و ای مایه افتخار بزرگواری، چه شده است تو را می‌خوانم و پاسخ مرا نمی‌دهی؟

شیخ محیی الدین بن احمد بن تاج الدین عاملی میسی

وی از علما و فضلا و پارسایان و از شاگردان شهید ثانی است .

شیخ محیی الدین بن خاتون عاملی عینائی

شیخ محیی الدین بن خاتون عاملی عینائی وی از فضلا و از شایستگان معاصر است (۱)

شیخ محیی الدین بن عبداللطیف بن ابی جامع عاملی

وی از فضلا و علما و پارسایان و پرهیزکاران بوده و به توسط پدرش از شیخ بهائی روایت داشته است (۲)

شیخ فقیه محیی الدین بن محمود بن احمد بن طریح نجفی

وی عالم و فاضل و محقق و عابد و صالح و ادیب و شاعر بوده و رساله های

ص: ۳۳۱

۱- تکمله أمل الآمل، ص ۳۹۷ می‌نویسد: محیی الدین از شیوخ اجازه بود و برخی از اجازات او در مجلد اجازه بحار آمده است؛ از جمله اجازه ای که برای ملا محمود لاهیجانی شاگرد شهید ثانی نوشته و تاریخ آن اواخر ربیع الثانی سال ۹۵۴ ه. ق می‌باشد و در حائر شریف مرقوم داشته و در آن اجازه آمده که وی از شیخ شهاب الدین أحمد بن خاتون فقحانی روایت می‌کرده است - م.

۲- محیی الدین جد شیخ محی الدین بن حسین آل ابی جامع است در تکمله أمل الآمل، ص ۳۹۷ می‌نویسد: محیی الدین به توسط پدرش حسین از پدرش محیی الدین از پدرش عبداللطیف از پدرش نور الدین علی از پدرش شهاب الدین احمد از محقق کرکی روایت می‌کرده و کتاب سیبویه را به خط خود استنساخ کرده و حواشی بسیاری بر آن نوشته است. سال استنساخش ۱۵ ذی‌قعدة ۱۱۱۶ و سال اتمامش ۱۱۱۹ ه. ق بوده است - م.

چندی تألیف کرده و مرثیه هایی در سوک حضرت امام حسین علیه السلام سروده و دیوان شعری تهیه نموده و از معاصران است (۱).

شیخ فقیه مختارین محمدبن مختارین ماویه (بابویه)

منتجب الدین، وی را به زهد و وعظ ستوده است.

سید امیر مرتضی بن ابراهیم حسینی مازندرانی

وی از علما و فضلا و بزرگواران باصلاحیت است. کتابی تألیف کرده و از معاصران به شمار می آید.

مؤلف گوید: مترجم حاضر، همان امیر مرتضی ساکن در شهر ساری مازندران می باشد و رساله ای در نماز جمعه تألیف کرده است.

سید مرتضی بن ابی الحسن بن حسین (حسن) بن زید حسینی

منتجب الدین، او را به عنوان عالمی محدث نام برده است.

سید زاهد مرتضی بن حسین بن احمد علوی حسینی شجری

منتجب الدین گوید: وی فاضل عادل بوده است.

ص: ۳۳۲

۱- ماضی النجف، ج ۲، ص ۴۶۷ می نویسد: وی یکی از دانشوران و ادبا بوده و از معاصران شیخ طریحی مؤلف مجمع البحرین است و در طبقه او به شمار می آید و ممکن است از عموزادگان شیخ طریحی باشد در نظم و نثر مهارت داشته و شعر او در حد متوسط بوده و ایاتی از او نقل کرده است. از اوست درباره فانوس: كأنما الفانوس فی حله حمراء من نسج رفیع دقیق و الشمعه البیضاء فی وسطه ذات اعتدال مثل سهم رفیق سال ۱۹۳۰ در نجف در گذشت و در وادی السلام مدفون گردید. اعیان الشیعه وفات او را ۱۰۳۰ ه. ق نوشته است و ظاهر آبه صحت نزدیک می باشد - م.

سید جمال الدین مرتضی بن حمزه بن ابی صادق حسینی موسوی

منتجب الدین او را عالم واعظی معرفی کرده است.

سید اصیل مقدم السادات مرتضی بن داعی بن قاسم حسنی

منتجب الدین گوید: وی محدثی دانشور و باصلاحیت بود. دیدارش دست داد و به قرائت بر او مفتخر گردیدم و همگی روایات مفید عبدالرحمن نیشابوری را به من اجازه داد.

مؤلف گوید: سید مرتضی از شیخ ابوجعفر محمد بن علی بن قاسم مرکب روایت داشت و پیش از این هم به نام او اشاره کردیم و همچنین ذیل یاد آوری از سید ابوالخیر داعی بن رضابن محمد علوی حسنی متذکر شدیم که شیخ منتجب الدین به توسط سید اصیل مرتضی بن مجتبی بن محمد علوی عمری از وی روایت می کرده و از قرینه پیداست مرتضی بن مجتبی همان مترجم حاضر است و اختصار در نسب چنان که از بالا پیداست در میان علما شهرت داشته و همین که منتجب الدین از وی تحت عنوان خاصی یاد نکرده است، دلیل بر اتحاد هر دو شخص می باشد(۱).

سید مرتضی بن عبدالحمید بن فخار

وی فقیه محدثی است. از پدرش از جدش روایت می کرده و شهید اول به واسطه سید تاج الدین بن معیه از وی روایت داشته است.

سید کمال الدین مرتضی بن عبدالله بن علی جعفری

ساکن کاشان منتجب الدین، او را دانشور باصلاحیتی معرفی کرده است.

ص: ۳۳۳

۱- * سید مرتضی داعی ملقب به صفی الدین است و کتاب تبصره العوام او معروف و با کتاب قصص العلماء به طبع رسیده است و احتمال دارد همین سید، موجبات استبصار محمد غزالی را ایجاد کرده باشد - م.

مؤلف گوید: نام عمویش سید محمد بن علی بن عبد الله جعفری بوده و به طوری که منتجب الدین در فهرست تصریح کرده است یادآوری شده است.

سید عزالدین مرتضی بن محمد بن تاج الدین بن محمد حسنی کیسکی

منتجب الدین او را دانشوری پرهیزگار و واعظ معرفی کرده است.

سید علاء الدین مرتضی بن محمد حسنی مامطیری

سید علاء الدین مرتضی بن محمد حسنی مامطیری (۱).^(۱)

منتجب الدین، او را فقیهی فاضل معرفی کرده است. ممکن است مترجم حاضر با سید عز الدین یکی باشد.

مؤلف گوید: ظاهره مترجم حاضر با وی یکی نیست. بویژه هر گاه عنوان مامطیری که در بعضی از نسخه های امل الآمل آمده است، مربوط به سید علاء الدین باشد. گذشته از این، منتجب الدین سید علاء الدین را در باب عین، نام برده است و ممکن است کلمه (ابن) از میان علاء الدین و مرتضی، ساقط شده باشد؛ به این معنا که علاء الدین نام باشد، نه لقب.

سید امام کمال الدین مرتضی بن منتهی بن حسین بن علی حسینی مرعشی

منتجب الدین گوید: وی از دانشورانی است که در فن مناظره و وعظ، مهارت داشته است و تألیفاتی دارد؛ از جمله شرح الذریعه و التعلیق. دیدار وی دست داد و از او روایت می کنم.

شیخ ابو القاسم مرزبان بن حسین بن محمد فاضل

بزرگواری است. از جعفر بن محمد دوریستی روایت می کرده است.

ص: ۳۳۴

۱- اللباب، ج ۳، ص ۱۵۵ می نویسد: مامطیر بفتح میم ثانی شهرکی است در ناحیه آمل طبرستان و دانشمندانی از آن جا ظهور کرده و بعضی مامطیر بابل فعلی خوانده اند - م.

شیخ مساعدين بديع حویزی

وی از فضلا و فقهای معاصر است. کتاب مناسک الحاج و کتابهای دیگر از تألیفات او می باشد.

شیخ اجل زین الدین مسافر بن حسین بن اعرابی عجلی

فاضل باصلاحیتی است و به طوری که از فهرست استفاده می شود، وی برادر شهاب الدین محمد بن حسین بن اعرابی عجلی است که دانشور بزرگوار بوده و پیش از این به نام او اشاره کردیم. نام این مترجم را در کتاب حاضر امل الآمل ندیدم (۱).

شیخ مسعود بن احمد صوابی

منتجب الدین گوید: وی متکلم متبحری بوده است.

مؤلف گوید: به گمانم مترجم حاضر همان شیخ مسعود بن علی صوابی باشد که پس از این به نام او اشاره می شود.

امیر زاهد بهاء الدین مسعود بن امیر زاهد صارم الدین اسکندری در بیس

منتجب الدین، او را فقیه صالحی معرفی کرده است.

شیخ جمال الدین مسعود بن شیخ امام اوحد الدین حسین بن ابوالحسین

قزوینی منتجب الدین او را فقیه صالحی معرفی کرده است.

مؤلف گوید: پدرش از علمای بزرگ است و نام او پیش از این تذکر داده شده است و دو برادر دانشور دیگر داشته است به نام شیخ جلال الدین محمود و شیخ

ص: ۳۳۵

۱- این ترجمه را افندی در نسخه از امل الآمل که خود تصحیح نموده است به آن افزوده است.

قطب الدین محمد فرزندان شیخ امام اوحدالدین حسین بن ابی الحسین و ترجمه آنها پیش از این یادآوری شده است .

قاضی صفی الدین مسعودین عبدالکریم

منتجب الدین او را به عنوان عدل یاد کرده است .

شیخ مسعودبن علی جزائری

وی از دانشمندان بنام روزگار خودش بوده و به توسط شاگردان علی بن عبدالعالی کرکی از وی روایت داشته است.

شیخ مسعودبن علی صوابی

وی فقیه شایسته و بزرگواری است و از مشایخ ابن شهر آشوب به شمار می آید.

مؤلف گوید: ابن شهر آشوب در کتاب المناقب به استادی وی اعتراف کرده است و می نویسد: شیخ مسعود از شیخ ابوعلی فرزند شیخ طوسی و از شیخ ابوالوفا عبدالجبارین علی مقری از شیخ طوسی روایت داشته است.

قطب راوندی، در قصص الانبیاء می نویسد: خبر داد به ما شیخ ابوالمحاسن مسعودبن علی بن محمد از علی بن عبدالصمد از علی بن حسین از شیخ صدوق. مراد وی از ابوالمحاسن مسعود همین مترجم حاضر است بنابراین ابوالمحاسن همان شیخ مسعودبن احمد صوابی است که پیش از این، نام برده شد و در نسب او رعایت اختصار شده است و بر اثر اشتباهی که برای ناسخ اتفاق افتاده لفظ احمد به جای محمد به کار رفته است.

شیخ مسعودبن محمدبن فضل

منتجب الدین گفته است: وی فقیه صالحی است.

ص: ۳۳۶

منتجب الدین اظهار داشته است: وی دانشمند پرهیزکاری است.

سید جلیل مصطفی بن حسین قریشی

وی از دانشوران و محققان مورد وثوق و از افاضل است کتاب الرجال از تألیفات اوست و از مولانا عبدالله شوشتری روایت داشته و از شاگردان او به شمار است) و همچنین از شیخ عبدالعالی بن علی بن عبدالعالی عاملی کرکی از پدرش روایت می کرده و نام او را در کتابش یادآوری کرده است و به جز از تنی چند از علمای متأخر از شیخ طوسی از دیگران نام نبرده است (۱)

ص: ۳۳۷

۱- در ترجمه روضات، ج ۸، ص ۱۱ می نویسد: امیر مصطفی مؤلف نقد الرجال از بزرگان شاگردان ملا عبدالله شوشتری و معاصر با میرزا محمد رجالی استرآبادی بوده است. کتاب نقد الرجال از بهترین و جامع ترین کتابی است که در فن رجال تدوین شده و از همه گونه تحقیقات و تدقیقات برخوردار می باشد و کمال لطف سلیقه را در آن به کار برده است و تا به حال به شرح حال ویژه او که در کتابهای تراجم تدوین شده باشد دست نیافتیم تنها در امل الآمل به شرح او پرداخته است. پس از مطالبی را که در بالا- ترجمه کردیم آورده می نویسد: بر خلاف انتظار متأخران از علما را بیشتر از کتابهای رجال دیگر نام برده و از قرائن پیدا است به خلاف سایر رجالیها تصمیم داشته نام متأخران از علما را در کتاب خود متذکر بشود پس از این می نویسد: تا به حال به روایت علما از او دست نیافته ام می پندارم میر میرور از عموزادگان سید فیض الله تفرشی فقیه متکلم رجالی باشد و ممکن است نام برده در فن رجال و امثال آن، استاد مبرور باشد در این که میرمیرور در فن رجال بر دیگران پیش قدم است (قولی است که جملگی بر آنند) و همگی به کمال وثاقت و عدالت و نهایت ضبط و جلالت او اعتراف داشته اند و مؤید نظرات مزبور آن است که وی تحت نظر ملاعبدالله شوشتری مقدس نامی تربیت شده است. علامه تهرانی در مصفی المقال، ص ۴۶۰ می نویسد: تاریخ اجازه ای که ملاعبدالله به وی داده است ۱۰۱۹ ه. ق است و اصل اجازه به خط وی در پشت کتاب کافی موجود است و تا سال ۱۰۴۴ ه. ق زنده بوده است (پایان). کتاب نقد الرجال در سال ۱۳۱۸ ه. ق به همت میرزا عبدالغفار منجم باشی به طبع رسیده و با نسخه اصل که به خط مؤلف بوده و با زحمت زیاد به دست آورده مقابله شد و سال ۱۰۱۵ ه. ق از تألیف آن فارغ شده است و در آخر آن از خط مؤلف نقل می کند میر محمد مؤمن استرآبادی رباعی ذیل را در وفات بندگان استادی میرزا ابراهیم سروده است. می سوزد دل که بار جانی رفته آن مایه عیش و شادمانی رفته فرخ سمی خلیل و علامه جلیل یعنی همدان همدانی رفته ۱- از تعلیقه سید میرزا نقل کرده است: این ترجمه در بعضی از نسخه های امل الآمل وجود ندارد و در نسخه مطبوعه دورتر از محل مناسب آورده شده است و در حاشیه همان کتاب نوشته است این ترجمه در نسخه چهارم آن چنان که باید طبق ترتیب کتاب آورده نشده است و ممکن است از نسخه شیخ حر ساقط گردیده باشد.

شیخ مصطفی بن عبدالواحد بن سيار حویزی

وی عالم باصلاحیتی است، کتاب وسائل الشیعه را از آغاز تا انجام و دیگر از کتابهای حدیث را نزد من خوانده است و از حویزه قطع علاقه کرده و به مجاورت حضرت رضا علیه السلام افتخار داشته است .

شیخ مصطفی بن یوسف زناتی عاملی شامی

وی از فضلا بوده و از علوم عربیت اطلاع به کمال داشته و شعر می سروده و ادیبی منشی و از معاصران است.

شیخ مرتضی ذوالفخرین ابوالحسن مطهر بن ابوالقاسم علی بن ابوالفضل محمد حسنی دیباجی

منتجب الدین، اظهار داشته است: وی از سادات بزرگوار عراق و از سرشناسان بوده و سرآمد ایشان است منصب نقابت و ریاست در آن روزگار منحصر به وی بوده و از فنون علمیه برخوردار داشته و خطبه های ارزنده ای ایراد می کرده و رساله های شایسته ای دارد در سفر حج از محضر شیخ طوسی کمال بهره وری را داشته است و ما به

ص: ۳۳۸

توسط سید نجیب بزرگوار ابو محمد حسن موسوی از وی روایت می نمائیم.

مؤلف گوید: پیش از این، شرح حال نواده اش سیداجل مرتضی نقیب نقیبان شرف الدین ابوالفضل محمدبن علی بن محمدبن مطهر ایراد شده و پس از این، هم ترجمه فرزند نواده اش سید اجل مرتضی ابوالقاسم عزالدین، یحیی بن محمدبن علی یادآوری خواهد شد.

شیخ مظفر بن طاهر بن محمد حلبی

منتجب الدین، او را فقیه نامیده است.

شیخ ثقه ابوالفرج مظفر بن علی بن حسین حمدانی

منتجب الدین گوید: وی از ثقات اعیان و از سفیران حضرت بقیه الله صاحب الزمان عجل الله تعالی فرجه الشریف می باشد حمدانی روزگار شیخ مفید ابو عبدالله محمدبن محمدبن نعمان حارثی بغدادی را دریافته و در مجلس درس سید مرتضی و شیخ موفق ابو جعفر طوسی حضور پیدا می کرده و مراتب قرائت را از شیخ مفید فرا گرفته و به قرائت برسد و شیخ نپرداخته و تألیفاتی دارد، از جمله کتاب الغیبه و کتاب السنه و کتاب الزاهر فی الأخبار و کتاب المنهاج و کتاب الفرائض و ما به توسط پدرمان و او از پدرش تألیفات مزبور را از او روایت می نمائیم.

مؤلف گوید: از کتاب قبس المصباح صهر شتی استفاده می شود گروهی از محدثان نزد او به قرائت حدیث می پرداخته و او مراتب حدیث را از مفید نقل می کرده و از این بیان، به دست می آید مظفر حمدانی علاوه بر آن که افتخار سفارت باب الله الاعظم را داشته است به نقل حدیث هم طبق روایتی که از مفید داشته است اقدام می نمود.

شیخ مظفر بن هبه الله بن حمدانی حمدی

منتجب الدین، او را فقیه متدینی معرفی کرده است.

مؤلف گوید: ترجمه فرزندش شیخ ناصح الدین ابی جعفر محمد بن مظفر (در صفحه ۲۹۷) گذشت.

بوده اقوالی را از او در کتابهای استدلالی نقل کرده اند(۱).

سید مفضل بن اشرف جعفری نسابه

منتجب الدین، او را فاضل محدثی نام برده است .

شیخ مفلح بن حسین صیمری

شیخ مفلح بن حسین صیمری (۲)

وی، فاضل علامه و فقیه بوده و تألیفاتی دارد، از جمله شرح الشرایع؛ شرح الموجز؛ مختصر الصحاح: منتخب الخلاف و رساله جواهر الکلمات فی العقود و الايقاعات از همین رساله می توان به پایه علم و فضل و احتیاط او پی برد. و او از معاصران شیخ علی بن عبدالعالی کرکی است. و مؤلف گوید: از تألیفات او کتاب التنبیه فی غرائب من لا يحضره الفقیه است و به طوری که یکی از علما در کتاب تحفه الاخوان به پارسی تألیف کرده است می نویسد:

شیخ مفلح، در شهر هرمز در گذشت و در همان جا مدفون گردید(۳).

ص: ۳۴۰

۱- در حاشیه برخی از نسخه های مخطوط آمده نامش «سالم» است و پیش از این یادآوری شده است لیکن ما در حرف سین، به سالم نام برخورد نکرده ایم آری در آن جا به نامبرداری از شیخ معین الدین أبو المکارم سعد معروف به تجیب دست پیدا می کنیم.

۲- چنان که در بالا مشاهده می کنید نام پدر مفلح، حسین آمده است لیکن به نقلی که مؤلف عیان الشیعه، ج ۱۰، ص ۱۳۳ از شیخ آقابرگ یاد کرده است نام او حسن می باشد. از تعلیقات امل الآمل نقل کرده است صیمره بر وزن هیمنه شهری است نزدیک به دینور و ناحیه ای در بصره در دهانه نهر معقل مردم آن جا شخصی را به نام عاصم و پس از او فرزندش را می پرستیدند و حکایاتی دارند.

۳- در ترجمه روضات، ج ۸، ص ۱۲ می نویسد: شیخ مفلح از معاصران شیخ علی کرکی و هم طبقه با علی بن هلال جزائری و از شاگردان ابن فهد حلی است کتاب التنبیه او را دیده ام در این کتاب فتوهای بر خلاف اجماع و مسائل متروکه ای که متأخران فقها به آنها توجهی نداشته ایراد کرده و مطالب مهم و چشم گیری در آن تدوین نموده که دیگران به آنها توجهی نداشته و در عین حال موجب برخورداری فقها می باشد. انوار البدرین، ص ۷۴ می نویسد: صیمری از مردم صیمر بوده و به بحرین انتقال پیدا کرده و در قریه سلماباد ساکن گردیده است و در شرح موجز ید بیضا کرده و کتاب الزام الناصب بخلافه علی بن ابیطالب از تألیفات او می باشد و رساله در تکفیر ابن قرقور که از اعیان بحرین بود و بر اثر بی توجهی همه ضروریات مذهب اسلام را مرتد شده مرقوم داشته است و چکامه های نمکینی دارد که بخشی از آنها را شیخ طریحی در مجالس خود

ایراد نموده است وی از رؤسای طائفه شیعه است و نظریات او در کتابهای استدلالی مشهور میباشد شرح شرایع او به نام غایه المرام در دو مجلد تدوین شده است. آنگاه که بر اثر ستمگری برخی ستمگران از بحرین بیرون رفت درباره مفارقت از دوستان خویش ابیاتی سروده از جمله: وما أسفی علی البحرین لکن الإخوان بهالی مؤمنینا دخلنا کارهین لها فلما أَلفناها خرجنا کارهینا

در پشت کتاب جواهر الکلمات که کتاب کهنی بود و جزء کتابخانه آستانه مقدسه رضویه می باشد نوشته بود این کتاب از تألیفات شهید ثانی است و ممکن است دو کتاب به این نام تألیف شده باشد.

شیخ مفلح

فرزند فاضلی داشته به نام شیخ حسین که پیش از این نام برده شده است (۱).

شیخ مفلح بن علی عاملی کونینی وی از علما و محققان و فقها و شایستگان و پارسایان بوده حاشیه شرایع و رساله های دیگر از تألیفات او می باشد، شیخ حسن جانینی از شاگردان اوست و خود او از شاگردان شیخ حسن بن شهید ثانی می باشد.

ص: ۳۴۱

۱- حدود سال ۹۰۰ ه. ق در سلماباد درگذشت.

وی از علما و فضلا و متکلمان و محققان و مدققان است تألیفاتی دارد، از جمله شرح نهج المسترشدين فی اصول الدین؛ کنز العرفان فی فقه القرآن؛ التنقیح الرائع فی شرح مختصر الشرایع؛ شرح الباب الحادی عشر و شرح مبادی الاصول و کتابهای دیگر

فاضل مقداد از شهید اول محمد بن مکی عاملی روایت می کرده و سال ۷۹۲ ه. ق

از شرح نهج المسترشدين آسوده گردیده است (۱)

مؤلف گوید: فاضل مقداد همان شرف الدین ابو عبدالله است و فرزندش عبدالله از دانشوران می باشد و سیور یکی از قریه های حله و از نواحی آنجا است (۲).

به طوری که از یکی از اجازات استفاده می شود شیخ سیف الدین شغرابی از او روایت داشته است.

از تألیفات او اللوامع الالهیه در علم کلام است که کتاب بسیار ارزنده و مشتمل بر فوائد بی شمار (۳) است و خود او در آغاز کتاب النضد می نویسد: پس از آن که از تألیف

ص: ۳۴۲

۱- شرح مزبور سال ۱۳۰۳ ه. ق در بمبئی به طبع رسیده است و به طوری که خود او در آغاز آن شرح می نویسد: نامش ارشاد الطالبین الی نهج المسترشدين میباشد و از کتابهای کلامی علامه حلی است و در آخر آن از خط شارح نقل کرده است در ظهر پنجشنبه ۲۱ شعبان سال ۷۹۲ ه. ق از تدوین آن فراغت حاصل کرده است.

۲- ترجمه روضات، ج ۸، ص ۱۶ مینویسد: از فهرست شیخ حسین والد شیخ بهائی (ره) به دست می آید «سیور» به ضم سین یکی از دیهات حله است و هم ممکن است سیور» جمع سیر باشد که عبارت از پوست آتش داده ای است که برای زین اسب و امثال آن به کار برده می شود و می توان گفت یکی از افراد سلسله او سازنده یا فروشنده چنان پوستی بوده است چنانچه در قاموس هم به این معنا اشاره کرده و ممکن است نام شهری باشد در جانب شرقی جند به فتح جیم و نون از شهرهای یمن - م.

۳- در ترجمه روضات، ج ۸، ص ۱۴ می نویسد: کتاب لوامع از بهترین کتابهایی است که در فن کلام تدوین شده و طرز جالبی در آن به کار رفته است و نظم به خصوصی را رعایت نموده است و مشتمل بر چهار هزار بیت بوده و مطالب را جوری در آن ایراد کرده که جای تأسفی برای کسی باقی نگذارده تا بگوید ای کاش فلان مطلب را در آن ایراد کرده بود و از آنان که به شرح حال او پرداخته اند در شگفتم که چرا از کتاب لوامع و نضد القواعد با همه ارجی که دارند نام نبرده اند. م.

اللوامع الالهيه في علم الكلام آسوده خاطر شدم به تأليف كتابي در علم فروع دست زدم و كتاب نضد القواعد را به سبك القواعد شهيد گرد آورده است و فوائد ارزنده ديگري به آن افزوده است من اين كتاب را در مشهدالرضا عليه السلام در نزد يكي از علما و در اردبيل و تبريز ديده ام و در تهران هم نزد ميرزا ابراهيم شيخ الاسلام مشاهده كردم و به نظر مي رسد كه اين نسخه به خط مؤلف باشد.

از تأليفات او شرح الفصول خواجه نصيرالدين طوسي است و نسخه كهنی از آن كه به نام الانوار الجليله للفصول النصيريه است در نزد ما موجود می باشد و اين شرح را فاضل مقداد بنا به تقاضای جلال الدين تدوين نموده است. و از تأليفات او رساله ای است في وجوب مراعاة العدالة في من يأخذ حجه النيا به من اين رساله مختصر را در كاشان ديده ام.

از تأليفات او رساله اربعين حديثا است اين رساله را برای فرزندش عبدالله گرد آورده و من آن را در شهر اردبيل ديده ام و خط و اجازه او در آن كتاب آورده شده و تاريخ تأليفش روز جمعه ۱۱ جمادى الاولى سال ۷۹۴ ه. ق است.

و رساله ای در آداب الحج تأليف کرده و من آن را در اردبيل ديده ام و خط و اجازه او در آن آمده است و تاريخ تأليف آن دهم ذیحجه سال ۷۷۹ هجری است و از تأليفات او كتاب تجويد البراعه في اصول البلاغه است اين كتاب را خود او در كنز العرفان (۱) از آثار

ص: ۳۴۳

۱- الذريعه، ج ۱۸، ص ۱۵۹ ذيل كنز العرفان می نویسد: شيخ امام شرف المله و الدين ابی عبدالله مقداد بن جلال الدين عبدالله سيوری حتی شاگرد شهيد اول و شارح باب حادی عشر در ۲۶ جمادى دوم سال ۸۲۶ ه. ق وفات یافته است. ترجمه روضات، ج ۸، ص ۱۶ می نویسد: به احتمال قوی می توان گفت بقعه ای كه در بيابان شهر دان بغداد واقع شده و مردم آنجا آن را مقبره مقداد می خوانند مدفن همين بزرگوار است كه در همانجا درگذشت و وصيت کرده او را سر راه زائران عتبات عالیات دفن کنند و همان كتاب نوشته زين الدين على علالا شاگرد وی بوده و سال ۸۲۲ ه. ق از وی به اخذ اجازه نایل آمده و على بن هلال جزائری به سند عالی از شيخ مقداد روايت داشته است . م.

خویش نام می برد و کفعمی از آن نقل می کند. علاوه بر کتابهای یاد شده فتوهای متفرقی هم دارد.

شیخ مکی جبیلی

از شاگردان شهید ثانی است و فاضل از دنیا گذشته و پارسا بوده و به طوری که گذشت فرزندش محمد از وی روایت داشته است.

شیخ مکی بن علی بن احمد مخلطی

وی، از فضلا بوده است و فضل الله بن علی راوندی از وی روایت داشته است .

قاضی نجم الدین مکی بن علی بن ابی زید حمامی

منتجب الدین، او را پرهیزکاری عادل یاد کرده است.

شیخ مکی بن محمد بن حامد عاملی جزینی پدر شهید اول

وی در روزگار خودش از فضلالی مشایخ و از اساتید بنام اجازه است و پیش از این ذیل نامبرداری از طمان بن احمد به نام او اشاره شده.

مؤلف گوید: پیش از این گفته ایم، شهید اول در یکی از اجازاتش: یادآور شده است پدرش جمال الدین ابو محمد مکی، از شاگردان شیخ علامه فاضل نجم الدین طومان بوده و در سفری که وی به حجاز رفته و تا هنگامی که در مدینه در گذشته همواره با او در رفت و آمد بوده است.

سید شرف الدین منتجب بن حسین سروی

منتجب الدین گوید: وی فقیه فاضلی از شاگردان شیخ محقق رشیدالدین

عبدالجلیل رازی است .

سید منتهی بن ابی زید بن کیابکی حسینی کجی گرگانی

وی از علما و فقها است و به توسط پدرش از سید مرتضی و سید رضی روایت می کرده و همچنین از شیخ طوسی هم روایت داشته است .

مؤلف گوید: به طوری که از عبارت المناقب به دست می آید، سید منتهی از شیخ طوسی به طریق سماع و قرائت و مناو له و اجازه حداکثر کتابها و روایات او را بهره وری نموده است و باز به تصریح مؤلف مناقب، سید منتهی از پدرش ابوزید از سید مرتضی و سید رضی روایت داشته است.

خاندان سید منتهی از علمای بزرگ بوده پیش از این از فرزندش سید کمال الدین مرتضی بن منتهی نام برده شد و پس از این هم ترجمه نواده اش سید تاج الدین منتهی بن سید کمال الدین مرتضی خواهد آمد و نیز ترجمه نواده نواده اش سید ناصر الدین محمد بن حسین بن سید تاج الدین منتهی بن سید کمال الدین مرتضی حسینی مرعشی یادآوری شده است.

چنان که از مناقب استفاده می شود ابن شهر آشوب از مترجم حاضر روایت داشته است.

سید زاهد منتهی بن حسین بن علی حسینی مرعشی

منتجب الدین او را دانشمند پرهیزکاری معرفی کرده است.

کمال الدین منتهی بن محمد بن تاج الدین بن محمد حسینی کیسکی

منتجب الدین، او را دانشمند فاضل و واعظ یاد کرده است.

سید تاج الدین منتهی بن مرتضی بن منتهی بن حسین حسینی مرعشی

وی، فاضل مبرز بود و در فن مناظره مهارت داشت از تألیفات او

مسائل اصولیه است که در ضمن گفتگویی که با شیخ امام سدید الدین محمود حمصی داشته تدوین کرده است.

وزیر سعید ذوالمعالی زین الکفاه ابوسعید منصور بن حسین آبی

منتجب الدین گوید: وی فاضل دانشور و فقیه بوده و به خوبی از عهده سر ایندگی بر می آمد و مراتب علمی را از شیخ موفق ابو جعفر طوسی فرا گرفته و شیخ مفید عبدالرحمن نیشابوری از وی روایت داشته است.

سید، ملقب به میرک موسی بن امیر محمد اکبر حسینی تونی

سید، ملقب به میرک موسی بن امیر محمد اکبر حسینی تونی سید، ملقب به میرک (۱) موسی بن امیر محمد اکبر حسینی تونی ساکن مشهد وی دانشور فاضل و متکلم و فقیه و مدرس بزرگوار و از معاصران است از تألیفات او رساله ای است در «زکوه» که به پارسی تألیف کرده و همچنین برخوردی را که ابن بابویه با رکن الدوله دیلمی داشته به پارسی شرح کرده و حواشی متفرق زیاد و کتابهای دیگر هم دارد، مؤلف گوید: وی در ماه رمضان سال ۱۰۹۸ ه. ق در گذشته و حواشی و تعلیقاتی بر کتاب الاحتجاج طبرسی و بر تفسیر الصافی مولانا محسن کاشی دارد.

امیر موسی بن علی بن حرفوشی عاملی

امیر موسی بن علی بن حرفوشی عاملی (۲) وی فاضل سراینده و ادیب بود. از اشعار اوست:

كأن رأس جيوش الضد ليس له

علم بأن بلادی موطن الأسد

و من مهابه سیفی فی القلوب

غدت أم العدو لغير الموت لم تلد

ص: ۳۴۶

۱- در حاشیه از نسخه مؤلف آمده است: شایسته نبود مؤلف امل الآمل وی را در این جا نام برد زیرا میرک جزء نام اوست یعنی (میر موسی) نه موسی تنها.

۲- مترجم حاضر را اعیان الشیعه چنین معرفی کرده است امیر موسی بن علی بن موسی حرفوشی بعلبکی و امل الآمل او را به مناسبت این که شام به معنای عامش شامل بر جبل عامل هم می شود او را عاملی گفته است وی در سال ۱۰۰۱ یا ۱۰۰۲ در قلعه دمشق خفه شد.

فليرقبوا صدمه متي معوده

أن لا تقلها الأعداء في البلد

ألست نجل علي وهو من عرفوا

منه المخافه في الأحشاء و الكبد

و أني أنا موسى منه قد ورثت كفي

سيوفا تذيب الأمن في الخلد

- پیداست که رئیس مخالفان از این معنی بی خبر است که شهرهای من مملو از شیرها است.

- دل‌های مادران از بیم شمشیر من به پایه ای رسیده که یقین دارند فرزندانشان را جز برای مرگ از جهت دیگری نمی‌زایند.

□ دشمنان بدانند که در شهرها آرامشگاهی برای آنان وجود ندارد و باید همواره در انتظار صدمه رسانیدن من به آنها باشند.

- مگر من از نسل علی نمیباشم و علی کسی است که هرگاه به حقیقت او برسند دل‌هاشان از بیم او به لرزه می‌آید.

- و دست من که موسی هستم شمشیر داری و تیغ آکندگی را از او به ارث برده است و با تیغ‌های آکنده خویش ایمنی را در دل آنها آب می‌کند.

موفق خازن بن شهریار وی دانشور بزرگواری بوده است.

سید جلیل ابوجعفر مهدی بن ابی‌الحرب حسینی مرعشی

وی از علما و فضلا و فقها و از پرهیزکاران است به طوری که از کتاب الاحتجاج و کتابهای دیگر استفاده می‌شود ابوجعفر از شیخ ابوعلی بن محمد بن حسن طوسی از پدرش شیخ طوسی و همچنین از جعفر بن محمد بن احمد دوریستی از پدرش محمد از محمد بن علی بن حسین بن بابویه روایت داشته است.

سید زاهد ابوطاهر مهدی بن علی بن امیر کا حسینی قزوینی

منتجب الدین، او را محدث صالحی معرفی کرده است.

سید مهدی بن علی بن امیر کا حسنی

منتجب الدین، او را به فقاہت معرفی کرده است.

مؤلف امل الآمل گوید دور نیست این مترجم همان مترجم پیشین باشد که منتجب الدین نخست مترجم پیشین را نام برده است و پس از نامبرداری از افرادی چندی سیزده تن) دوباره به نام او اشاره کرد و علتش فراموشی بوده است.

سید صدرالدین مهدی بن مرتضی بن محمد بن تاج الدین حسنی کیسکی

منتجب الدین، وی را عالم واعظ معرفی کرده است.

سید مهدی بن مفضل بن اشرف جعفری نسابه

منتجب الدین وی را به فضیلت یاد کرده است.

شریف مهدی بن هادی بن احمد علوی

منتجب الدین، او را فقیه متدینی معرفی کرده است.

الاجل تاج الدین مہذب بن صالح

منتجب الدین، او را به فضیلت نام برده است.

سید نجم الدین مہنا بن سنان بن عبدالوہاب حسینی مدنی

وی از فضلا و فقہا و محققان بوده، سؤالاتی از علامہ حلی داشته و علامہ پاسخ او را ایراد فرموده است و از تألیفات او کتاب المعجزات است کہ به سبک الخرایج و الجرائح راوندی تدوین کرده و مطالب بیشتری از آنچه در خرایج آمده در آن تدوین نموده است.

مؤلف گوید: علاوه بر مسائلی کہ از علامہ سؤال کرده سؤالاتی ہم از شیخ

فخرالدین فرزند علامه حلی داشته و او به پاسخ آنها اقدام نموده است و من این سئوالات و پاسخ آنها را دیده ام و نیز کتاب احوال الأئمه او را دیده ام این کتاب را مهنا به سبک الخرائج و الجرائح تألیف کرده و بزرگ تر از کتاب راوندی است و احادیث چندی که در الخرائج وجود ندارد در آن ایراد کرده است و من نسخه ای از آن را به خط وی در مشهد مقدس دیده ام و ممکن است کتاب مزبور تألیف او نباشد بلکه تألیف دیگری است و او به خط خود، آن کتاب را استنساخ کرده است. ان علامه حلی در ضمن پاسخ هائی که به پرسشهای او داده به وی اجازه هم داده است و به گمانم فخر المحققین هم به او اجازه داده باشد(۱). این به پاره ای از اجازه علامه که به وی داده است اشاره می شود.

بنده نیازمند به خدای تعالی حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حتی می گوید: از آنجا که امثال فرمان کسی که اطاعت او واجب و مخالفتش حرام و دوستیش واجب می باشد از امور لازمه و واجبات حتمی است و این معنی از ناحیه رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) و حضرت مولی علی علیه السلام به ثبوت رسیده و خدا هم مودت خاندان رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) را اجر رسالت پیمبر (صلی الله علیه و آله) قرار داده و وسیله ای از برای حصول نجات روز قیامت و استحقاق ثواب و خلاصی از عذاب آن روز مقرر فرموده است و تحقق این موضوع از ناحیه سید بزرگوار ما که حسبی شریف و نسبی غطریف دارد یعنی نقیب بزرگوار برگزیده آل طه و پس که علم و عمل را جامع و وقار و حلم را دارا است نجم المله والدین مهنا بن سنان بن عبدالوهاب حسینی که خدا او را مورد احسان خویش قرار بدهد و برکات خویش را بر او فراوان گرداند، از من درخواست کرد تا به وی اجازه روایت دهم و به پاسخ سئوالات او اقدام نمایم و از این ناحیه در نظر داشت تا مرا به خطابه‌های ارزنده خود خرسند و شیرین کام بسازد، این بود با سرعت هر چه تمامتر خواسته او را اجابت کرده و فرمان او را امثال نمودم و در ضمن تقاضای از حق تعالی به وی اعز الله

ص: ۳۴۹

۱- صورت اجازه مختصری که فخر المحققین به سید مهنا داده در مجلد اجازات بحار، ج ۱۰۷، ص ۱۵۰ آورده شده است -

افضاله و ادام اقباله اجازه دادم تا همگی تصنیفات و روایات و اجازات و منقولات و کتابهای پیشینیان را که تدریس کرده ام به سند خود که متصل به آنها می شود روایت نماید ویژه کتابهای شیخ مفید محمد بن محمد بن نعمان رحمه الله را از من از پدرم و همچنین از شیخ نجم الدین ابوالقاسم جعفر بن سعید و از سید جمال الدین احمد بن طاووس و دیگران از شیخ یحیی بن محمد بن یحیی بن فرج سوراوی از شیخ هبه الله بن رطبه از مفید ابوعلی حسن بن شیخ ابوجعفر محمد بن حسن طوسی از پدرش شیخ طوسی و به همین سند از پدرم و از شیخ ابوالقاسم» تا به آخر اجازه (۱).

المولی الجلیل مہیار بن مرزویہ ابوالحسن دیلمی بغدادی

المولی الجلیل مہیار بن مرزویہ ابوالحسن (۲) دیلمی بغدادی

وی از فضلا و سرایندگان و ادبا بوده و از سرایندگانی به شمار می آید که آشکارا به ستایش از اهل بیت علیهم السلام می پرداخته و از شاگردان شریف رضی است و در اشعار خود فصاحت عرب و مضامین لطیف عجم را گرد آورده است.

ص: ۳۵۰

۱- صورت این اجازه که در ذیحجه سال ۷۱۹هـ. ق در حله نوشته شده است همگی آن در مجلد اجازات بحار، ج ۱۰۷، ص ۱۴۳ آورده شده است و نیز صورت اجازه دیگری که علامه برای سید مہنانوشته است در همان مجلد، صفحه ۱۴۷، یادآوری شده است در این اجازه به بخش مهمی از کتابهای خود اشاره کرده است در خاتمه مستدرک ج ۳، ص ۴۴ به نام و نسب سید مہتا اشاره کرده و می نویسد: نسب او منتهی به حسین اصغر می شود و توصیفی که علامه از وی نموده تذکر داده و نوشته است مسائلی را که وی از علامه داشته است صدو هفتاد و چهار مسئله بوده و به مسائل مدنیات موسوم می باشد و هنگامی بوده که سید برای زیارت ائمه طاهرین به عتبات آمده بود و در صفحه ۳۷۶ همان مجلد اظهار می دارد مسائل مزبور به خط سید حیدر آملی در نزد من موجود میباشد که بر فخر المحققین قرائت کرده و سال ۷۶۱هـ. ق به وی اجازه داده تا آنها را روایت کند و مورد عمل قرار بدهد و خود فخر هم همان مسائل را بر پدرش خوانده و از وی روایت کرده است و حکایتی هم در همان مجلد، صفحه ۴۴۶ که برای سید اتفاق افتاده نقل کرده است و اجازه ای هم علامه در سال ۷۲۰ به سید داده و کتاب احسن الخلال را هم از تألیفات او شمرده اند - م.

۲- در دیوان مہیار؛ معالم العلماء؛ وفيات؛ «ابوالحسن» آمده است.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء (۱) می نویسد: در یکی از اوقات ابو القاسم بن برهان خطاب به وی گفت: با پذیرفتن دین اسلام از گوشه ای از دوزخ به گوشه دیگر آن در افتادی. مهیار پرسید چگونه؟! بی پاسخ داد: زیرا گبر بودی اسلام آوردی و اینک با سروده های خود از پیشینیان بدگوئی می کنی! مهیار در پاسخ گفت: چنان نیست بلکه من از کسانی نکوهش می کنم که خدا و رسول از آنها نکوهش کرده است.

مهیار ابیات فراوانی در ستایش از اهل بیت علیهم السلام سروده و دیوان بزرگی دارد و یکی از علما گفته ابیاتی را که مهیار از سروده های دیگران برگزیده است بهتر و ارزنده تر از منتخبات سید رضی است و در ابیات سید رضی، شعری که مورد ایراد دیگران باشد دیده نمی شود.

از اشعار اوست که در ضمن چکامه ای سروده است.

حملوها یوم السقیفه أوزا

را تخف الجبال و هی ثقال

ثم جاؤوا من بعدها یستقیلو

نو هیهات عثره لا ثقال

و حال الأحمار و الله یدری

کیف کانت یوم الغدیر الحال (۲)

- در روز ثقیفه گناهی را مرتکب شدند که کوههای به آن سنگینی از ارتکاب آنها عاجز بودند.

- پس از آن از در عذرخواهی در آمدند با آن که لغزش آنها قابل پذیرش نبود.

این جا بود که خواستند با معجزهای ریاکاری خود بر عمل ناپسند خویش روپوش بگذارند. و حال آن که چگونه می توان، حقیقت روز غدیر را با چنان معجزهای ریاکارانه مخفی و پوشیده داشت.

از چکامه های اوست:

أبا حسن إن أنکروا الحق فضله

علی أنه و الله إنکار عارف

فألسعی للیین أحمص بازل

وَأَسْمَتُ لِلنَّعْلِ إِصْبِحَ خَاصِفٌ

ص: ٣٥١

١- معالم العلماء، ص ١٤٨.

٢- در ديوان مهيار، ج ٣، ص ١٦، «كيف كانت يوم الغدير تحال».

و إلا كما كنت ابن عم و والدا

و صنوا و صهره كان لم يقارف

أخصك بالتفضيل إلا لعلمه

بعجزهم عن بعض تلك المواقف

- ای ابوالحسن هر گاه حق تو را انکار کردند به خدا سوگند یقین دارم انکار آنها همانند انکار انسان دانائی بوده.

- و اگر انگشت، سختی پذیر برای مرگ نمی کوشید و اگر انگشت پاره دوز دست به کفش پاره نمی آزید.

. و اگر تو پسر عموی رسولخدا و پدر سبطین و همسر دختر پیغمبر و داماد آن جناب نبودی.

- باز هم تو را بر دیگران برتری می دادم زیرا میدانم آنها به اندکی از مراتب عالیه تو دست پیدا نکرده اند. از چکامه های اوست:

و اما وسیدهم علی قوله

تشجی العدو و تبهج المتوالیا

لقد ابنتی شرفالهم لو رامه

زحل باغ کان عنه نائیا

وهب الغدیر أبوا علیه قبوله

بغیه فکم عدوا سواه مساعیا

بدره و أحده أختها من بعدها

و حنین وقار بهن فصالیا

والصخره الصماء أخفی تحتها

ماء و غیر یدیه لم یک ساقیا

و تدبروا خبر اليهود بخبیر

و ارضوا بمرحب و هو خصم قاضيا

و تفكروا في أمر عمر أولا

و تفكروا في أمر عمر ثانيا

أسدان كانا من فريسه سيفه

و لقلما اهابا سواه مناويا (۱)

- بزرگ آنها، از سخنی دم میزد که دشمن را ناراحت و دوست را خرسند می ساخت.

. آنها را به پایه ای از شرافت رسانید که دست ستاره زحل به دامن آن نمی رسد. . در عین حال با دشمنی که داشتند روز غدیر را نپذیرفتند و حال آن که برای

ص: ۳۵۲

۱- دیوان مهیار، ج ۴، ص ۲۰۰.

کارهای دیگر دامن به کمر می زدند.

- آری آنها بودند که از پیش آمدهای بدر و احد و حنین خاطر کرده بودند.

- هرگاه آب آشامیدنی در زیر سنگ سختی پنهان باشد جز دست توانای علی علیه السلام دست دیگری نمی تواند آن آب را از زیر آن سنگ بیرون بیاورد.

- درباره یهودیان خیبر اندیشه کردند و برای نبرد با آنها به مرحب خیبری راضی شدند. - نخست درباره عمرو بن عبدود اندیشه کردند و بار دیگر درباره عمروعاص.

- این هر دو تن، شیرانی بودند که طعمه شمشیر او می شدند و کم اتفاق می افتاد که از دیگری جز او بهراسند.

از چکامه های اوست:

أبوهم و أمهم من علم

ت فأنقص مدیحهم أو زد

أری الدین من بعد یوم الحسین

علی له الموت بالمرصد

سیعلم من فاطم خصمه

بأی نکال غدا یرتدی

و من ساء أحمدیا سبطه

فبأی بقتلک ماذا یدی

فداک نفسی و من لی بذی

کولو أن مولی بعبد فدی

و لیت سبقت فکنت الشهید

أمامک یا صاحب المشهد

أنا العبد والاکم عقده

إذا القول بالقلب لم يعقد

و فيكم ولأئى و دینی معا

و ان كان فى فارس مولدى (۱)

- پدر و مادر آنها را که می شناسی اکنون به اختیار تو است می خواهی بیشتر از آنها ستایشگری بنما یا کمتر.
پس از شهادت حضرت امام حسین (علیه السلام) دین اسلام را تا آنجا رنجور دیدم که آماده برای جان دادن بود.
- بزودی آنها که فاطمه دشمن آنها است خواهند دید که به چه شکنجه ای دچار خواهند شد.

ص: ۳۵۳

۱- دیوان مهیار، ج ۱، ص ۳۰۰.

- و همچنین آنها که تو را شهید کردند خواهند دید که چگونه پیمبر با آنها رفتار خواهد کرد.

- جانم فدای تو و با آن که ارزشی ندارم و بندهای بیش نیستم باز هم می خواهم فدائی شما باشم.

. و چه خوب بود متوجه می شدم، بنده هم لیاقت دارد تا فدائی آقایش باشد. ای کاش بر دیگران پیشی می گرفتم و در رکاب شما به منصب شهادت نایل می آمدم.

- من بنده ای هستم که حلقه ولایت شما را بر گردن دل خود افکنده ام. - هر چند در ایران متولد شده ام باز هم دین و ولایت من شما هستید. از ابیات اوست:

أيها العاتب ماذا

ك و ما أعرف ذنبي

أتظن الدمع دينا

تتقاضاه بعثبي

إن تكن أنكرت حفظي

الك و ارتبت بحبي

فبعين الله ي اظا

لم عینای قلبی (۱) - ای کسی که با من درستی می کنی که این کار چیست؟ و حال آن که من خود را گناهکار نمی دانم.

□ مگر گریه کردن هم گناه است و موجبات عتاب را ایجاد می کند.

□ اگر می گوئی در نگه داشت تو نمی کوشم و از سوی دیگر علاقه مند به من می باشی باید بدانی.

- سوگند به دیدگان خدا به من ستم میکنی زیرا دیدگان و دل من گواهی میدهد که تو را دوست می دارم و فریفته تو می باشم.

از اندرزهای اوست:

يلحى على البخل الشحيح بماله

أفلا تكون بماء وجهك أبخلا

أكرم يديك عن السؤال فإنما

قدر الحياه أقل من أن تسألا

ص: ٣٥٤

١- ديوان مهيار، ج ١، ص ٨-٩.

ولقد أضم إلي فضل قناعتي

و أبيت مشتلا بها متزلا

و إذا امرؤ أفنى الليالي حسره

وأمانيا أفنيتها تو كلا (۱)

□ مالدار به ثروت خود که آن را به مصرف نمی رساند بخل می ورزد و تو چرا به ریختن اشک چشمت بخل نمی ورزی و آن را در پیش آن و این می ریزی.

- بیا و دست از سؤال و تگدی بردار و ارزش دو روزه زندگی کمتر از آن است که دست گدائی در خانه این و آن دراز کنی.

- با لباس قناعتی که بر اندام خود گرد آورده ام مورد دشمنی دیگران واقع شده ام و هیچگونه احساس ناراحتی در خود نمی کنم.

- زیرا معتقدم هر گاه کسی تمام شب و روز خود را به آرزو و اندوه سپری کند من آنها را به توکل بر خدا به پایان می رسانم.

ابن خلکان گفته است: مهیار بن مرزویه کاتب ایرانی دیلمی، سراینده ای بنام است گفتار پسندیده ای داشته و بر مردم روزگارش از این نقطه نظر برتری پیدا کرده است و دیوان شعر بزرگی که مشتمل بر چهار مجلد بوده گرد آورده است... خطیب بغدادی هم در تاریخ بغداد از وی ثناگستری نموده است...

ابوالحسن باخرزی در دمیه القصر می گوید: مهیار سراینده ای است که در مناسک فضیلت حج، مشاعر آن است و کاتبی است که در زیر هر یک از کلماتش کعبهای نهفته است و در هیچ یک از چکامه هایش محلی را برای اعتراض باقی نگذارده و آنچنان چکامه های خویش را آراسته است که در دلها جای گرفته و با توجه به آنها گناه روزگار گناهکار را پذیرا گشته است.

ابن خلکان وفات او را سال ۴۲۷ ه. ق ضبط نموده است (۲)

ص: ۳۵۵

۱- دیوان مهیار، ج ۳، ص ۱۳۸

۲- ابن خلکان در وفیات الاعیان، ج ۴، ص ۴۴۱ می نویسد: مهیار در آغاز گبر بود و به دست شریف رضی مؤلف نهج البلاغه اسلام اختیار کرد و او در شعر استاد وی بود و مهیار چکامه های خود را به سبک چکامه های سید رضی می سرود و همگان از او به بزرگی و توانائی در شعر یاد کرده اند. دیوان او مشهور است و نیازی به نمونه هائی از اشعار او نیست آری از این شعر

ش که در ضمن قصیده ای است بی اندازه به تعجب می آیم. منا انتم من ظاعنین و خلفوا قلوبا أبت أن تعرف الصبر عنهم مهیار در شب یکشنبه پنجم جمادی الاخر سال ۴۲۸ ه. ق درگذشت و همان سال هم شیخ الرئیس حکیم مشهور وفات یافت بعضی از تاریخها وفات او را سال ۴۲۶ ه. ق ضبط کرده لیکن قول اولی به درستی نزدیکتر است و فرزندى داشت به نام حسین، مهیار به کسر میم و مرزویه به فتح میم و سکون را و فتح زا و فتح هر دو فارسی است و معنای آن را نمی دانم - آری مه به معنای بزرگ است یعنی یار بزرگ و ویه در پارسی به معنای صاحب است و مرز به معنای سر حد یعنی سرحد دار. خطیب در تاریخ بغداد، ج ۱۳، ص ۲۷۶ می نویسد: مهیار در روزهای جمعه به جامع منصور حضور پیدا می کرد و جمعی از ادبا گرد او اجتماع می کردند و به قرائت دیوان شعر او می پرداختند و مقدر نشده بود که از مطالب علمی او استفاده کرده باشم - م.

وی از علما و فضلا و مدققان بوده و در علم کلام مهارت به سزایی داشته است. از تألیفات او است: شرح نهج البلاغه بزرگ و متوسط و کوچک است و دیگر شرح المأه کلمه و رساله در الامامه و رساله در کلام و رساله در العلم و کتابهای دیگر. سید عبدالکریم بن احمد بن طاووس و دانشوران دیگر از وی روایت می کنند.

مؤلف گوید: برخی از فضلا میثم را به کسر میم ضبط کرده است (۱).

ابن میثم، شاگرد علی بن سلیمان بحرانی و شاگرد شیخ ابوالسعادات اسعد بن عبدالقاهر بن اسعد اصفهانی است. و شرح کبیرش را که بر نهج البلاغه تألیف کرده به نام علاء الدین خواجه عطاء الملک جوینی تدوین نموده است. و المأه کلمه، صد کلمه از کلمات قصار حضرت مولی علی علیه السلام است که جاحظ آنها را انتخاب نموده و ابن میثم شرح مبسوطی بر آن مرقوم داشته و من آن را در استرآباد جزء کتابهای

ص: ۳۵۶

۱- در انوار البدرین، ص ۶۷ می نویسد: هر کسی که به نام میثم نامیده شد از قبیل میثم تمار باید میم آن را به کسر ضبط کرد تنها مترجم حاضر و جدش میثم بن علا را باید به فتح میم ضبط نمود - م.

و از تألیفات او که یکی از فضلا آن را به وی نسبت داده کتاب القواعد فی علم الکلام است و ممکن است همان کتابی باشد که در متن امل الآمل به نام رساله فی الکلام یادآوری شده است. و همان فاضل کتاب استقصاء النظر فی امامه الأئمه الاثنی عشر و کتاب الاستغاثه را به وی نسبت داده است (۲). و کتابهای دیگر به گمان من این دو کتاب از تألیفات او نباشد.

از تألیفات او کتاب منهج یا مناهج الأفهام در علم کلام است و من بخشی از آنرا دیده ام و به گمانم همان کتابی باشد که در متن حاضر به عنوان رساله فی الکلام یادآوری شده است.

به خط یکی از علما دیدم، شیخ حکیم مفیدالدین، میثم بحرانی، نهج البلاغه را شرح کرده و کتاب المعراج السماوی از تألیفات او می باشد ممکن است حکیم مفیدالدین همان، مترجم حاضر باشد. لیکن مشکل آن است که فاضل اشاره شده قبلا کمال الدین، میثم بحرانی را نام برده و شرح نهج البلاغه را به وی نسبت داده است و به دنبال او از

حکیم مفیدالدین نام می برد (۳)

ص: ۳۵۷

-
- ۱- شرح صد کلمه به سه قسمت متفاوت به تصحیح و مقدمه مرحوم محدث ارموی به طبع رسیده است . م.
  - ۲- الذریعه، ج ۲، ص ۲۸ می نویسد: الاستغاثه با الاغاثه تألیف شریف ابوالقاسم علی بن احمد کوفی علوی متوفی ۳۵۲ ه. ق و جمعی از مشایخ، کتاب مذکور را به وی نسبت داده اند و مؤلفش از علی بن ابراهیم قمی روایت می کرده و طبق نظریه ایشان، کتاب مزبور از تألیفات ابن میثم نمی باشد و همین کتاب در روزگار ما ترجمه شده است - م.
  - ۳- شرح نهج البلاغه را ابن میثم در نیمه شب شنبه ۶ رمضان سال ۶۷۷ ه. ق به پایان آورده و این شرح در سال ۱۲۷۶ ه. ق به طبع رسیده و والد این جانب مرحوم شیخ حسین مقدس (فدیه) همین نسخه منطبعه را در مدت ۱۳ ماه از ۲۳ / ۱۳۶۱ / ۲۴ تا سلخ جمادی الاولی ۱۳۶۲ ه. ق به تنهایی و تحمل رنج فراوان با نسخه های چاپ ایران و مصر مقابله و تصحیح نموده و ضمنا پاره ای از مطالب آن را با شروع دیگر تطبیق فرموده و لغات مشکل آن را از کتابهای لغت توضیح داده و نسخه صحیحی است که این جانب افتخار نگهداری آن را انشاء الله تعالی دارم و چنان که خود در پشت همان نسخه توضیح داده و نسخه دیگر از آن را هم به همان تعب و تنهایی تصحیح کرده اند (رضوان الله علیه و علی شارحه) - م.

شارح قصیده بدیعیه صفی الدین بن سرایا حتی در آخر شرح مزبور آن جا که کتابهائی را که در علم بدیع تألیف شده یاد آوری می نماید کتاب التجرید را به شیخ میثم

بحرانی نسبت می دهد و ممکن است مراد وی، مترجم حاضر باشد(۱).

ص: ۳۵۸

۱- مرحوم شیخ سلیمان بحرانی رساله ای به نام السلافه البهیه فی الترجمه المیمیه در شرح حال ابن میثم نگاشته و این رساله در مجلد اول کشکول شیخ یوسف بحرانی آورده شده است در آن رساله وی را به عالم ربانی و عارف بحرانی و دیگر از اوصاف که شایسته مقام او بوده ستوده و اضافه کرده وی بزرگواری صاحب کرامت است و می نویسد: خواجه نصیر طوسی به تبحر او در حکمت و کلام گواهی داده و سید شریف تحقیقات او را در کتابهای خود متعرض گردیده و سید صدرالدین از کتاب المعراج السماوی او مطالبی نقل کرده است و از تألیفات او شرح اشارات شیخ علی بحرانی و بحرالخضم و رساله فی رد الوحی و الالهام را نام می برد و می نویسد: در سال ۶۷۹ ه. ق وفات یافته است. انوار البدرین می نویسد: مرقد او در هنتای ماحوز مزار اهل معنی و کمال است - م.

شیخ ناصر بن علی جهضمی

شیخ ناصر بن علی جهضمی (۱)

از پیشینیان اصحاب بزرگوار ما می باشد و کتاب تاریخ آل رسول الله از تألیفات اوست، این کتاب را شیخ حسن بن شیخ علی کرکی در کتاب عمده المقال فی کفر اهل الضلال به وی نسبت داده است.

شیخ ناصر بن احمد

وی ذهن نقادی داشته و به طوری که یکی از شاگردهای شیخ علی کرکی در رساله اسامی مشایخ می نویسد: وی از مشایخ اصحاب ما بوده است و به گمان من مترجم حاضر از دانشوران متأخر از شیخ فخرالدین فرزند علامه حلی و اعلامی که نزدیک به روزگار او بوده اند به شمار است (۲).

ص: ۳۵۹

۱- جهضمی به فتح جیم و ضاد نقطه دار با هاء ساکن و میم و یاء آخر منسوب به جهاضمه است که محله ای است در بصره و سمعانی هم این گونه آن را معرفی کرده است لیکن حقیقت همین است محله مزبور جایگاهی بوده که جهاضمه در آنجا ساکن گردیده اند و آن محله به نام ایشان شهرت یافته است . م.

۲- امل الآمل، ج ۲، ص ۳۳۳ می نویسد: ناصر بن احمد بن عبدالله بن متوج بحرانی: از فضلا و محققان و فقها بوده حافظه عجیبی داشته چنان که هیچ مطلبی را فراموش نمی کرده و بعضی از علما در اجازه خود از وی یاد کرده است - م.

قاضی ناصر الدین، مشهور به ابن نزار

وی از علمای بزرگوار امامیه است و از شیخ جمال الدین حسن مشهور به مطوع جروانی احساوی روایت می کرده و شیخ زین الدین ابوالحسن علی بن حسام الدین ابراهیم بن حسن بن ابراهیم بن ابی جمهور احساوی پدر ابن ابی جمهور احساوی از وی روایت داشته است و چنان که از آغاز غوالی اللثالی ابن ابی جمهور به دست می آید قاضی ناصر الدین در طبقه ابن فهد حلّی بوده است.

و ابن ابی جمهور در همان کتاب در وصف او چنین گفته است: **الشیخ العالم النحریر قاضی قضاء الاسلام ناصر الدین، مشهور به ابن نزار در جای دیگر از همان کتاب، گفته است: عن شیخه الشیخ الزاهد الفقیه قاضی قضاء الاسلام ناصر الدین بن نزار عن شیخه و استاده الشیخ حسن، الشهیر بالمطوع الجروانی الاحساوی.**

سید ناصر الدین بن عبدالمطلب بن پادشاه حسینی جزائری

وی از دانشوران بزرگوار است که نزدیک به روزگار علامه حلّی می زیسته و سید علی بن عبدالحمید در کتاب رجال اش از وی یاد کرده و او را در شمار دانشوران آن روزگار خوانده است.

سید معظم عزالدین بن نجم الدین

سید معظم عزالدین بن نجم الدین (۱)

از علماء بزرگ متأخر است، سئوالاتی از شهید اول داشته است که شهید (ره) به پاسخ او پرداخته و سئوالات مزبور دلیل بر کمال فضیلت اوست، ظاهر آ نام او غیر از آن است که در بالا مرقوم شده است و نسخه کهنی از آن سئوال و جوابها نزد ما موجود می باشد و پسر عموی شهید که گویا شیخ ضیاء الدین جزینی باشد مطالبی به خط خود بر

ص: ۳۶۰

۱- به قرینه ظاهر که نام او را در ذیل ناصرها آورده است ممکن است نامش ناصر بوده باشد یعنی عزالدین ناصر بن نجم الدین - م.

پشت آن کتاب مرقوم داشته است.

الناصر للحق امام الزیدیه

ابن شهر آشوب در باب نون از معالم العلماء (۱) نام و نسب او را به شرح زیر ایراد کرده است ابو محمد، حسن بن حسین بن علی بن حسین بن علی بن عمر بن علی بن الحسن بن السجاد بن الحسن بن علی بن ابیطالب علیهم السلام.

الناصر کتابهای زیادی تألیف کرده از جمله الظلامه الفاطمیه است.

مؤلف گوید: الناصر للحق لقب اوست و نام و نسب او را که ابن شهر آشوب متذکر شده است به همان مقیاسی است که سید مرتضی (ره) در المسائل الناصریات ایراد کرده است و در بحث القاب به آنها اشاره می شود (۲).

از ظاهر کلام سید بر می آید که از وی نکوهش کرده باشد. لیکن شیخ بهائی و دیگران اظهار داشته که وی راضی به امامت نبوده است و او را از سادات بزرگوار و از فضیلتی شیعه نام برده است.

الناصر در روزگار صدوق بلکه در روزگار مفید و اعلام دیگر می زیسته و ابوالفضل شیبانی از وی روایت داشته است و سند روایت او را محمد بن ابوالقاسم طبری در کتاب بشاره المصطفی متذکر گردیده است.

و از تألیفات او کتاب تفسیر القرآن است که در برخی از تفسیرهای زیدیه، فوائد بسیاری از آن نقل شده است. سید مرتضی در آغاز کتاب المسائل الناصریات می نویسد: من به استواری علوم الناصر الکبیر که در فضیلت برتر از دیگران است سزاوارتر می باشم زیرا او جد مادری من است چه آن که مادرم فاطمه، دختر ابو محمد حسن بن احمد بن حسین سردار لشکر پدرش الناصر الکبیر ابو محمد حسن بن حسین بن علی بن عمر بن علی السجاد زین العابدین بن الحسن السید الشهد بن امیر المؤمنین (صلوات الله علیه و

ص: ۳۶۱

۱- معالم العلماء، ص ۱۲۶.

۲- در پاورقی از النوابع الروات، ص ۹۲ نقل کرده الناصر سال ۳۰۴ در آمل طبرستان در گذشت.

الطاهرین من عقبه علیهم السلام و الرحمه) بوده است الناصر اصل من و شاخه ای از شاخه های بارور خاندان من می باشد و نسبی است که سرپای آن را فضیلت و نجابت و ریاست فراگرفته است.

و ابو محمد حسن، ملقب به ناصر بن ابو الحسین احمد است که من او را بارها ملاقات کرده ام و سال ۳۶۸ ه. ق در گذشته است. وی، مرد نیکو کار و دانشمند و دیندار و پاک طینت و خوش نیت و خوش اخلاق و نیک نفس بود و در روزگار معز الدوله و دیگران باکمال جلال و عظمت می زیست و موقعیت ویژه ای از نظر وی داشت و خاله زاده بختیار عزالدوله بود چه آن که پدرش ابو الحسین احمد با «کنز حجیر» که دختر سهلان سالم دیلمی که خاله بختیار و خواهر زن معزالدوله بوده ازدواج کرده است و مادرش در دیلم از خانواده های باشخصیت می باشد و به بزرگواری معروف اند.

در سال ۳۶۲ ه. ق که پدرم از نقابت علویها کناره گرفت ابو محمد ناصر که جد نزدیک من بود نقابت علویها را در مدینه السلام (بغداد) عهده دار شد و ابو الحسین احمد بن حسین، سپهسالار لشکر پدرش بوده و مرد فاضل و دلاوری است. و پیش آمدهای مشهوری دارد که یادآوری از آنها موجب تطویل است.

و ابو محمد ناصر کبیر، حسین بن علی است که فضیلت و دانشوری و پارسائی و فقاقت او از خورشید روشن تر است و او بود که در سرزمین دیلم، پرچم اسلام را به اهتزاز در آورد و مردم آن سرزمین را که سالها به گمراهی به سر می بردند هدایت کرد و از جهالت رهائی یافتند، خویهای پسندیده او بیشتر از آن است که به شماره درآید و یا پوشیده باشد و کسی که خواهان چگونگیهای آن باشد به تواریخ مربوط به آل ناصر رجوع نماید.

و ابو الحسین: دانشور فاضلی است. و حسین بن علی، ریاستش مشهور و بر دیگران پیشی داشته است. علی بن عمر اشرف، دانشمند و راوی حدیث است. و عمر بن علی بن حسین، ملقب به اشرف، سیدی بزرگوار و والامقام بوده و در

دولت اموی و عباسی، موقعیت ویژه ای داشته و دانشمند و راوی حدیث می باشد.

ابوالجارود زیادبن منذر گوید: کسی از حضرت باقر علیه السلام پرسید کدام یک از برادران خود را از دیگری دوست تر می دارید و مقام فضیلتش از دیگران زیادتر است؟ حضرت باقر علیه السلام در پاسخ او فرمود: عبدالله، دست من است که به وسیله آن به کار می پردازم عبدالله برادر پدری و مادری آن حضرت بوده و عمر، چشم من است که به وسیله آن می بینم و زید زبان من است که با آن گفتگو می نمایم. و حسین انسان بردباری است که با کمال آرامش و احتیاط در روی زمین راه می رود و از آن مردم به شمار می آید که هرگاه ستیزه گران با وی روبرو بشوند به جای آن که بر آنها پرخاش کند در مقابل حرفهای نامناسب آنها به آنها سلام می گوید. (پایان کلام سید مرتضی).

ناصر خسرو اصفهانی بلخی

سید الحکماء ابومعین ناصر بن خسرو بن حارث بن علی بن حسن بن محمد بن علی بن موسی الرضا علیهم السلام (۱)، سید حکیم علوی حسینی موسوی رضوی معروف به ناصر خسرو اصفهانی بلخی

ناصر خسرو از مشاهیر حکما و فقهای روزگار خلفای اموی عباسی و از معاصران فارابی حکیم ملقب به معلم ثانی است.

در چگونگی حال ناصر خسرو، سخن به اختلاف گفته شده است چنان که بعضی او را تکفیر کرده و به الحاد نسبت داده اند و برخی او را بیشتر از حد امکان ستوده اند و بالاتر از آن گفته اند که درباره حکمای الهی ابراز داشته اند و به مناسبت این گونه اختلاف که درباره او نقل شده است ما نام او را در هر دو بخش از کتاب حاضر متذکر شده و

ص: ۳۶۳

۱- در النابس، ص ۱۹۸، به جای علی، عیسی و پس از حسن چنین آمده است: موسی بن محمد الجواد بن محمد بن علی الرضا - بعضی چنان که در مقدمه اخوان الاخوان وی آمده می نویسد: نسبت رضوی و اضافت علوی به نام او پایه استواری ندارد و از خاندان محتشمی است که کارهای دولتی داشته، چنان که خود او گفته است: من از پاک فرزند آزاد گانم نگفتم که شاپور بن اردشیرم. ممکن است مراد از فرزند آزادگان، اهل بیت باشد که به راستی آزادگان دنیا و آخرت می باشند. م.

۱- شرح حال این حکیم بزرگوار در کتابهای تذکره و تاریخ و گاهی در مقدمه برخی از کتابهای چاپ شده اش آورده شده است و ما در این جا به اندازه ای که شرح حالش را تکمیل کرده باشیم ایراد می نمایم. ناصر خسرو در سال ۳۹۴ ه. ق در غبادیان بلخ به دنیا آمده و در کودکی پدرش را از دست داده است و در دربار ملوک و امرا راه داشته و در شهر مرو به سمت دبیری اشتغال می ورزیده و از خوردسالی به خواندن تاریخ رغبت داشته و در علوم عقلی و نقلی تبحر پیدا کرده قرآن کریم و چکامه های عربی را محفوظ بوده و فلسفه یونانی را می خوانده و از آثار فارابی و ابوعلی بهره برده و از برخورد با اساتید دیگر شهرها برخوردار می شده و طب و موسیقی و ریاضیات و علوم غریبه را به خوبی فرا گرفته، سال ۴۳۷ ه. ق در سن ۴۳ سالگی بر اثر خوابی که دیده بود عازم سفر شد و در این سفر که هفت سال طول کشید و سال ۴۴۴ ه. ق به انجام رسید شهرهای بسیاری سیاحت کرد و با بزرگانی برخورد داشته که آنها را در سفرنامه معروفش ثبت نموده ناصر خسرو سه سال در مصر ماندگار شد و به دلالت یکی از نقبای فاطمی به مرام اسماعیلی گرائید و از سوی المستنصر مأمور تبلیغ آئین اسماعیلی گردید و به لقب (حجت) ملقب گردید در بازگشت به بلخ طبق دستوری که داشت به تبلیغ پرداخت لیکن با مخالفت علمای حنفی و شافعی و امرای سلجوقی مواجه گردید ناچار از آنجا بیرون آمده و به مازندران و نیشابور رفت و آنجا هم دوام نیاورده و از آنجا به یمکان رفته و مدت ۱۵ سال در دره یمکان به سر برده و پیروانی داشته و در سال ۴۸۱ ه. ق در همان جا بدرود زندگانی گفته و به خاک سپرده شده شرح حال خودش را در رساله ای که مشتمل بر حقایق ارزنده ای است ایراد فرموده و این رساله در ریاض السیاحه آورده شده و قابل توجه است در تذکره الشعرا و کتابهای دیگر آمده است که ناصر خسرو مراتب سیر و سلوک را از شیخ ابوالحسن خرقانی فرا گرفته و مدتی نزد او به ریاضت پرداخته است از قرائنی که در دست است ناصر خسرو به دیدار او نرسیده زیرا در هنگام وفات شیخ که سال ۴۲۵ ه. ق بوده سی و یک سال داشته و در چند سالگی از غبادیان به ایران آمده و در خرقان به دیدار شیخ رسیده، گذشته از این در سفرنامه می نویسد: سال ۴۳۷ که عازم سفر شدم در قومس به زیارت قبر شیخ بایزید بسطامی رفتم و خرقانی دوازده سال پیش از این سفر در گذشته هرگاه شیخ سمت استادی او را داشته بایستی به زیارت قبر او هم که تا بسطام فاصله ندارد می رفته و از او در سفرنامه خود یاد می کرده است. ناصر خسرو شیعه پاک طینتی بوده و در اشعار خود به این حقیقت اشاره کرده است. از جمله: اسلام ردائی ز رسول است و امامان مرعرت او حافظ این شهره ردایند از او است: گویند که پیغمبر ما امت و دین را چون رفت ز عالم به فلان داد و به بهمان پیغمبری ای بی خردان ملک الهی است از ملکت قیصر به و از ملک سلیمان هرگز ملکی ملک به بیگانه نداده است شو نامه شاهان جهان یکسر بر خوان با دختر و داماد و نبیره به جهان در میراث به بیگانه دهد هیچ مسلمان تألیفات او زیاد است. از جمله: دیوان؛ سفر نامه؛ جامع الحکمتین؛ وجه دین؛ و زادالمسافر که به چاپ رسیده است و تأویلات این کتاب را آنگاه که در دست ملاحظه گرفتار بود به آئین آنها نوشته و تقیه کرده و همین کتاب موجب شده او را ملحد بخوانند - م.

بویهی، فاضل و عالم و فقیه و شاعری بنام است و منزلت و مقام بزرگی داشته و از دانشورانی است که پس از شهید اول می زیسته است.

یکی از فضلالی شاگردان ملا-محمد امین استرآبادی که از علمای جبل عامل است در رساله ای که تألیف کرده پس از بیان مطالبی می نویسد: موضوعی که متناسب با بیان فعلی است آن است که شیخ فاضل ادیب ناصر بویهی که نیاکان او آستانه مبارکه حضرت مولی علی علیه السلام را بنیان کرده و آرامگاهی در نجف اشرف به نام «مقبره السلاطین» ساخته اند چکامه ای در ستایش یکی از نیاکانم شیخ ظهیرالدین بن حسام عینائی سروده و حکایتی با او دارد که در حال حاضر جای یادآوری آن نیست. و این چکامه را هنگامی سروده است که ظهیرالدین وی را از حضور به درس ممانعت کرده و او هم در مقام عتاب بر آمده خطاب به وی چکامه ای سروده که این بیت از آن چکامه است:

وما کل من أدلی من البئر دلوه

بساق و لا من صفح الکتب فاضل

. هر کسی که دلوی به چاه انداخت ساقی نیست و هر کسی که کتابهائی را ورق زد فاضل نمی باشد.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: بویهی در جوانی به جبل عامل رفت و تا آخر

عمر در عیناذا زیست داشت و همان جا هم در گذشت. بویه، در عیناذا به تحصیل پرداخته و از شاگردان شیخ ظهیر الدین عاملی می باشد. بویه، فاضل محقق و بادقت و ادیب و سراینده و فقیه بوده و رساله ارزنده ای در فن حساب دارد که آن را به خط او دیده ام و حاشیه ای بر القواعد علامه تدوین کرده که آن را به خط او دیده ام. گذشته از اینها، حواشی و تحقیقات بسیاری بر کتابهای فقه و اصول داشته است. از سرودهای او ابیات زیر است:

إذا رمقت عیناک ماقد کتبه

وقد غیبتنی عند ذاک المقابر

فخذ عظه مما رأیت فانه

إلی منزل صرنا، به أنت صابر

- پس از مرگ من که تألیفات مرا مورد نظر قرار میدهی باید بدانی که سرانجام آنها هم به همان جایی می رسد که تو در انتظار آن می باشی.

از ابیات اوست:

أقیما فما فی الظاعنین سوا کما

لقلبی حبیب لیت قلبی فداکما

ولا تمنعانی من تعلل ساعه

فیوشک أتى بعدها لا أراکما

فما حسن أن أبتغی الوصل منکما

وأن تقطعا جبل الوصال کلاکما

و أن تأبیا إلا جفای فإننی

إلی الله أشکو رقتی و جفاکما

- در کنار من اقامت گزینید که جز شما که جانم فدایتان باد مسافران دیگری خواهان دل من نمی باشد.

- مرا از اندک شکیبائی که می ورزید محروم مکنید زیرا ممکن است پس از این به دیدار شما نایل نیایم.

- از من شایسته نیست که خواهان وصل شما باشم حال آن که آن هر دوی شما ریسمان وصال را پاره می کنید.
- و هر گاه جز آزار رسانیدن به من نظر دیگری ندارید، از نازک دلی خود و آزار شما به خدا شکوه می کنم.
- کتابهای چندی که به خط او بوده و تاریخ کتابت برخی از آنها ۸۵۲ ه. ق می باشد در نزد ما موجود است.

ص: ۳۶۶

به خط یکی از علما و به نقلی که از خط شهید ثانی داشت چنین نوشته بود، شیخ امام محقق ناصر بن ابراهیم بویهی نسب، در احسا، نشو و نما یافت و در جبل عامل به عمرش خاتمه داده شده است. وی، از علمای بزرگ و محقق بافضیلت بوده از زادگاه خویش به بلاد شام رفته و به تحصیل دانش پرداخته و در سال ۸۵۲ ه. ق که مصادف با طاعون بوده در گذشته است.

وی از بازماندگان سلسله آل بویه است که پادشاهانی بنامند و بر کشور ایران و عراق، حکومت می کردند و صاحب بن عباد از وزیران این سلسله بوده و پس از آن که آستانه مقدسه حضرت صاحب ولایت الهیه مولی علی علیه السلام طعمه آتش بدسیرتان قرار گرفت (۱) آل بویه، به ساختمان آن مقام مقدس اقدام نمودند و برای دفن خود در برابر ضریح مطهر آن حضرت مقبرهای بنیان نمودند که به (قبور السلاطین) موسوم می باشد.

در آخر می نویسد: هرگاه مترجم حاضر، در کتابهای خود کلمه بویهی را به کار می برد مرادش آن است که وی از خاندان آل بویه می باشد. تا به این جا گفته برخی از علما و در ضمن آن گفته شیخ معاصر ما به پایان می رسد.

مؤلف گوید: در کتابخانه شیخ صفی الدین در اردبیل کتاب الذکری شهید اول را به خط مترجم دیده و تحقیقاتی هم در ضمن کتابت آن به خط خویش بر آن افزوده است و

ص: ۳۶۷

۱- ماضی النجف و حاضرها، ج ۱، ص ۴۰ می نویسد: بارگاه حضرت مولی علی علیه السلام پنج مرتبه بنیان شده است تا آن جا که نوشته است یکی از آنها به مساعدت عضدالدوله دیلمی بوده که از بهترین بنیانها به شمار می آمده وی برای بنیان روضه مبارکه اموال بسیاری به مصرف رسانید و استادان ماهری برای بنای آن از اطراف استخدام نمود و قریب یک سال خود و لشکریانش برای سرکشی به آنجا حاضر می شد تا سال ۳۳۸ ه. ق که به بهترین طرز به پایان رسید و دیوارهای آن را با چوب کاج که مزین به نقش هایی بوده پوشانیده شد همین بنا با همه اهمیتی که داشت طعمه آتش قرار گرفت و قرآنی که به خط مقدس حضرت مولی بوده و در سه مجلد تدوین شده در این آتش سوزی طعمه حریق قرار گرفت و مجلدی از آن که اطرافش سوخته و جزو قرآن باقی مانده تا سال ۱۰۹۵ موجود بوده است و پس از عضدالدوله دیگر از بویهیان به مرمت آن روضه پرداختند و خود عضدالدوله وصیت کرد تا وی را در روضه مبارکه دفن کنند رحمه الله علیه - م.

تاریخ کتابت آن سال ۸۵۱ ه. ق است بویهی در آخر نسخه ای که به خط اوست می نویسد: به پایان رسید مقابله این نسخه با نسخه شیخ جمال الدین احمد بن نجار که از شاگردان مخصوص شیخ شهید محمد بن مکی است و همان نسخه را جمال الدین در خدمت شهید قرائت کرده و تعلیقاتی از خود شهید تا نماز مسافر به آن افزوده است و از آنجا تا آخر کتاب بر شهید قرائت نشده است (پایان).

مؤلف گوید: بویهی به ضم باء یک نقطه و واو ساکن و پس از آن یاء و هاء منسوب است به آل بویه و آل بویه همان پادشاهانی هستند که پیش از این به آنها اشاره شد و ما چگونگی این نسبت و حقیقت آن را در ضمن شرح حال قطب راوندی ایراد کرده ایم (۱).

در ضمن مجموعه ای که از کتابهای شهید ثانی بود دو اجازه مختصر علامه که به سید مهتابن سنان مدنی داده و همچنین اجازه دیگری از شیخ فخرالدین که برای او صادر کرده است مشاهده کردم که آن اجازات از شیخ ناصر بن ابراهیم لحساوی فاضل محقق نقل شده و در پایان آن می نویسد: فقیر ناصر بن ابراهیم بیاع بویهی عفی الله عنه می گوید: اجازه داده است به من همگی تألیفاتی که متضمن اجازه می باشد به سندهای یاد شده شیخ عالم عامل جمال المله و الحق و الدین احمد بن حاج علی عینائی عاملی از استاد فقیهش علامه زین الدین بن حسام عاملی عینائی از استادش سید علامه نجم الدین بن اعرج حسینی از استادش امام فاضل سید عمیدالدین عبدالمطلب بن اعرج حسینی و استاد دیگرش شیخ فخر الدین محمد بن حسن بن مطهر (رحمهم الله جميعا) تا به آخر و تاریخ این اجازه شب سیزدهم شوال سال ۸۵۲ ه. ق است.

در آخر نسخه ای از حواشی نجاریه علی قواعد العلامة چنین آمده است: کاتب این کتاب، شیخ امام فاضل محقق ناصر بن ابراهیم است که نسب او به آل بویه منتهی می شود و در احساء رشد کرده و پایان کارش در عامل بوده است وی از علمای بزرگ و از

ص: ۳۶۸

۱- در ذیل احوال قطب راوندی به این موضوع اشاره نکرده است و اگر مطلبی هم ابراز داشته است در شرح حال قطب رازی است و نظر به این که مجلد حرف میم از این کتاب مفقود گردیده است نمی دانیم مؤلف چه مطالبی را یادآور شده است - م.

محققان فضلا به شمار است از دیار خویش به بلاد شام هجرت کرد و به تحصیل دانش پرداخت و در سال طاعون به اجل محترم در گذشت.

قاضی ناصر الدین ناصر بن ابی جعفر امامی شیخ

منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی فقیه موجه است.

شیخ امام نظام الدین ابوالمعالی ناصر بن ابوطالب علی بن احمد بن حمدان حمدانی

شیخ امام نظام الدین ابوالمعالی منتجب الدین در فهرست گوید: وی فقیه مورد وثوق می باشد.

مؤلف گوید: وی از دانشمندی است که به حمدانی شهرت یافته است.

ادیب نجیب الدین ابوالقاسم ناصر بن قاسم

منتجب الدین در فهرست گوید: وی از دانشمندان صالح است.

شیخ شهاب الدین (یا: جمال الدین) ناصر بن شیخ جمال الدین احمد بن شیخ عبدالله بن سعید بن متوج بحرانی

دانشمند بزرگوار و باکمال و یکی از بزرگانی است که به این متوج معروف می باشد و به طوری که پیش از این یادآوری کردیم، پدر و جدش از فقهای بنام بوده اند و در شرح حال پدرش نوشتیم که او از شاگردان شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی است بنابر این فرزندش مترجم حاضر، همدرجه با شیخ مقداد و هم سلکان او می باشد.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: شیخ ناصر بن احمد بن عبدالله بن متوج بحرانی، ذهن وقادی داشت و دانشمندی بافضیلت و محقق فقیه و حافظ حدیث بود. گویند موضوعی را که به خاطر می سپارده فراموش نمی کرده است یکی از علما در اجازه ای که صادر کرده از وی نام می برد.

مؤلف گوید: شیخ معاصر که او را به حافظه و هوشمندی ستوده است به همان مقیاسی است که در شرح حال پدرش - پیش از این یادآوری کردیم به آن اشاره کرده است و هرگاه فرزند هم مانند پدر دارای چنان حافظه ای باشد امر شگفت آوری نمی باشد زیرا فرزند نمونه باطن پدر خویش می باشد و هرگاه از چنین حافظه و هوشمندی برخوردار نبود اشتباهی است که از ناحیه شیخ معاصر رخ داده است.

در قریه طسوج تبریز، به بخشی از رساله فی الفقه دست یافتیم که مشتمل بر مبحث امر به معروف و نهی از منکر بود و از جمله مباحث آن، بحث سلام بود و اظهار شده که این رساله از تألیفات جمال بن متوج است و به گمان من این شخص، مترجم حاضر باشد ولیکن به حق باید گفت رساله مزبور از تألیفات پدرش می باشد. زیرا به طوری که برخی از مسائل یاد شده از وسیله را مطالعه کرده ام شیخ جمال الدین بن متوج است و بدون شک، کتاب الوسيله از تألیفات پدر مترجم حاضر، شیخ جمال الدین احمد بن شیخ عبدالله می باشد و شرح این موضوع را در ترجمه پدرش نوشته ایم (۱) و در آینده ذیل ترجمه شیخ بزرگوار سعادت مند ناصر الدین ابو عبدالله ناصر بن متوج بحرانی به پاره ای از مطالبی که مربوط به مترجم حاضر است ایراد خواهیم کرد.

الاجل ضیاء الدین ناصر بن حسین بن اعرابی

منتجب الدین در فهرست، او را به عنوان فاضل فقیه و صالح معرفی کرده است.

ص: ۳۷۰

۱- انوارالبدین، ص ۷۲ به نقل از شیخ سلیمان ماحوزی می نویسد: ناصر در هوشمندی یکتای زمان بود ذهنی شعله زا و صلاحیتی به کمال داشت و تألیفات او را ندیده ام و قبرش در جزیره اکل در جوار مزار صالح پیغمبر میباشد مؤلف انوار می نویسد: همه مورخان او را به بزرگواری و عظمت ستوده اند بویژه شاگرد فاضلش شیخ احمد سبعی احسائی زیاد از حد از وی ستایش کرده است و اشاره نموده که شرحی بر مشکلات القواعد نوشته است و از تألیفات او تفسیری بر قرآن کریم و رساله الناسخ و المنسوخ بوده و اشعار بسیاری در سوک حضرت سیدالشهدا علیه السلام سروده است و اشعار دیگری هم دارد و شیخ احمد بن فهد حلی و شیخ احمد بن فهد احسائی از شاگردان او بوده اند. م.

سید زین الساده ناصر بن داعی بن ناصر بن شرفشاه علوی حسنی شجری

منتجب الدین در فهرست، وی را فقیه صالح و واعظ معرفی نموده است.

سید ابو ابراهیم ناصر بن رضابن محمد بن عبدالله علوی حسینی

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی، فقیه صالح و محدث بود و از شاگردان شیخ طوسی به شمار است. و کتاب مناقب آل الرسول علیهم السلام و کتاب ادعیه زین العابدین علی بن الحسین علیه السلام و کتاب ماجری بینه و بین احد من الفضلاء من المکاتبات و المطایبات از تألیفات او می باشد و ما، تألیفات او را به توسط ادیب صالح ابو الحسن بن سعدویه قمی از وی، روایت می کنیم.

شیخ ناصر بن سلیمان بحرانی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی دانشوری بافضیلت و ادیب و شاعر بود و مؤلف سلافه العصر از وی به دانش و فضیلت و ادب و شعر یاد کرده و اشعاری از او آورده و از معاصران است (۱).

ص: ۳۷۱

۱- در امل الآمل طبع جدید و انوار البدرین و سلافه العصر از وی به عنوان سید یاد کرده اند آری در امل الآمل منضم به منهج المقال وی را به عنوان شیخ معرفی کرده است. سید کبیر در سلافه، ص ۵۱۴ می نویسد: سید ناصر بن سلیمان قارونی بحرانی از خاندان باشخصیتی است که جعفر خطی شاعر بحرین در حق ایشان گفته است: آل قارون لا کبا بکم الی دهر لا ازلمتم رؤس الرؤس و پس از مدح بسیاری که از سید ناصر کرده می نویسد: استاد علامه ما شیخ جعفر بن کمال الدین بحرانی گفت در یکی از روزها در مسجد سدره یکی از مساجد جد حفص که مدرس علم و مجمع فضلا بوده حضور داشتم در آن روز سید حسین بن عبدالرؤف که بزرگ آن سرزمین بوده در آنجا حاضر بود و سید ناصر در کنار او نشسته بود یکی از مدرسان کتاب القواعد را می خواند برادر زاده سید حسین وارد شد دست سید ناصر را گرفته حرکت داد خود به جای او نشست سید ناصر بلافاصله کلمات توهین آمیزی همراه با بلاغت نوشته در برابر او انداخت و از مجلس بیرون رفت. از اشعار اوست: آیا من یغالی فی القریب و یشتی قرابه إنسان بألف أباعد تعالی فانی لیتنی لا قریب لی أبیعک منهم کل ألف بواحد

شیخ جلیل سعید ناصر الدین ابو عبدالله ناصر بن متوج بحرانی

وی از دانشمندان بزرگ و از متأخران اصحاب ما می باشد و از خاندان ابن متوج بحرانی بنام است و از رساله استخارات که یکی از شاگردان ناصر الدین مترجم حاضر تألیف کرده است، بزرگواری و احاطه علمی او به دست می آید و پاره ای از استخارات بی سابقه را از او نقل کرده است.

و به گمان من مترجم حاضر همان شیخ شهاب الدین ناصر بن شیخ جمال الدین احمد است که پیش از این از وی نام بردیم و اشتباه از ناحیه ناسخان اتفاق افتاده است. و باید او را این چنین معرفی کرد ناصر بن ابی عبدالله زیرا ناصر الدین ابی عبدالله بدون آن که لفظ (ابن) که بدل از کلمه (ناصر الدین) باشد غلط است و به احتمالی هم می توان این شخص را فرزند یاد شده پیش از این قرار داد در عین حال باز هم لفظ (ابن) لازم است.

شیخ نجف بن سیف نجفی

وی دانشور کامل و عالمی بود در نجف متولد شده و در شهر حله می زیسته و از متأخران علما به شمار می آید کتاب تحفه الأبرار حسن طبرسی را که پارسی بوده به عربی برگردانیده است و من ترجمه عربی آن را دیده ام.

شیخ نجم الدین ابن احمد تراکیشی عاملی مشغری

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی عالم فاضل و فقیه بزرگواری است که از شاگردان شیخ علی بن احمد بن حجت عاملی جبعی پدر شهید ثانی به شمار است و از او

اجازه داشته و من اجازه او را به خط وی دیده ام و در آن اجازه از وی ثناگستری کرده و به وی اجازه داده تا به توسط او همگی کتابهای محقق و علامه و دیگران را به طرقي که معروف است از شيخ علي بن عبدالعالي عاملي ميسي روايت نمايد و تاريخ اجازه سال ۹۲۴ ه. ق است.

سيد نجم الدين حسيني جزائري

شيخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضل عالم و محقق پرهيزکار و زاهدي در کمال وثوق بوده است و تعليقاتی بر تهذيب الحديث و حواشی بر کتابهای نحوی داشته است (۱).

سيد نجم الدين بن محمد حسيني جزائري

وی فاضل صالح و دانشوری معاصر است. رساله ای در سهو و احکام آن به نام تحفه الملوک فی احکام الشکوک و شرح ارجوزه فی النحو شيخ حسين عاملي و رساله فی الکلام و کتابهای دیگر (۲).

سيد نجم الدين بن محمد حسيني موسوي عاملي سبكي

فاضل عالمی است و از شيخ حسن بن شهيد ثانی روايت می کرده.

شيخ معاصر در امل الآمل می نویسد: سيد نجم الدين بن محمد حسيني عاملي فاضل بزرگوار و فقيه محدثی بود، شيخ حسن بن شهيد ثانی به او و دو فرزندش محمد و علي اجازه داده و از وی چنین توصيف کرده است: «السيد الأجل الفاضل الاوحد الطاهر الورع الناسك خلاصه العلماء الأبرار و سلاله النجباء الاطهار» وی از فضلاي بزرگوارى است که علم حديث را وجهه همت خود قرار داده و با کوشش خویش به مطالب ارزنده

ص: ۳۷۳

۱- این ترجمه به خط مؤلف است و در امل الآمل آورده نشده است.

۲- این ترجمه از امل الآمل ج ۲، ص ۳۳۴ اضافه شده است

آن نایل آمده است (۱)

مؤلف گوید: از تألیفات او شرح رساله الاثنی عشریه شیخ حسن است که در نماز تألیف کرده و این شرح را سید امیر شرف الدین علی شولستانی در شرحی که بر آن رساله نوشته به وی نسبت داده است و از تألیفات او رساله ای است مشتمل بر اخبار ائمه علیهم السلام و من بخشی از آخر آن رساله را دیده ام و تاریخ آن نزدیک به هزار (ه. ق) است.

شیخ نجیب الدین بن محمد بن مکی عاملی جبلّی

ترجمه او را پیش از این در باب عین بی نقطه به نام او به این شرح نوشته ایم شیخ نجیب الدین علی بن شیخ شمس الدین محمد بن مکی بن عیسی بن حسن بن جمال الدین بن عیسی شامی عاملی جبلّی جبعی.

شیخ نجیب الدین بن محمد بن مکی بن عیسی بن حسن عاملی

این مترجم همان مترجم پیش است که نام برده شده است.

شیخ نجیب الدین بن نما حلی

پیش از این به نام نجیب الدین محمد بن نما حلی یادآوری شده است .

شیخ نظام الدین فاضل

فقیه کاملی است. به خط یکی از فضلا دیده ام ابن فهد حلی از شاگردان

ص: ۳۷۴

۱- این اجازه که به عنوان اجازه کبیر است همگی آن در آغاز مجلد ۱۰۹ کتاب اجازات بحار الانوار آورده شده است و تحقیقات زیادی در آن ایراد کرده است در صفحه پنج همین مجلد در پاورقی آن سید نجم الدین مترجم فوق را سید نجم الدین جزائری پنداشته است و او را به همین عنوان از فوائد الرضویه، ج ۲، ص ۶۹۲ نقل کرده و حال آن که در کتاب فوائد الرضویه از سید نجم الدین فوق نام نبرده و تنها به ذکر سید نجم الدین جزائری بسنده نموده است . م.

اوست و او شاگرد شیخ فخرالدین فرزند علامه می باشد و من به تألیف او دست پیدا نکرده ام.

شیخ نجیب الدین بن مذکی استرآبادی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی از فضلا است علامه حلی به توسط پدرش از علی بن ثابت بن عسیده از وی روایت می کند.

شیخ نجیب الدین سوراوی

پیش از این به عنوان نجیب الدین محمد یادآوری شده است.

المولی الفاضل الکامل نظام الدین بن قرشی ساوه ای

ساکن عبدالعظیم وی از شاگردان با جلال شیخ بهائی بوده و در سفر و حضر با وی همراهی داشته و از مخصوصان بسیار نزدیک او بوده است و پس از درگذشت شیخ بهائی در پیشگاه شاه عباس صفوی موقعیت ویژه ای پیدا کرده و در مدرسه حضرت عبدالعظیم در شهر ری به تدریس می پرداخته است و پس از اندکی که از مرگ شاه عباس گذشت در سن چهل سالگی به درود زندگی گفته است.

نظام الدین دانشوری نقاد بوده و از علم رجال و فقه و حدیث و کلام و اصول و ریاضی و علوم دیگر کمال اطلاع و برخورداری را پیدا کرده و با سن کمی که داشته است به مرتبه بزرگی از دانش رسیده و معاصر با امیر مصطفی تفریسی مؤلف رجال است.

از تألیفات او اکمال تتمه جامع عباسی شیخ بهائی است که شیخ مبرور آن کتاب را تا بحث تجارت به پایان آورده و نظر به این که به اتمام آن موفق نشده است نظام الدین به درخواست شاه عباس آن کتاب را به سبکی که شیخ بهائی گرد آورده به اتمام رسانیده است و از تألیفات او شرح رساله الفخریه در اصول الدین است که شیخ فخرالدین فرزند علامه آن را تألیف نموده است. نظام الدین آن رساله را با قلم ارزنده خویش در ضمن شرح لطیفی به درخواست صدر کبیر آمیرزا رفیع الدین محمد تدوین کرده است.

ص: ۳۷۵

از تألیفات او کتاب نظام الأقوال فی علم الرجال است. کتاب بزرگی است و مشتمل بر تحقیقات گرانبھائی در علم رجال بوده (۱) و دیگری کتاب الصحیح العباسی است که کتاب دامنه داری می باشد در این کتاب اخبار صحیح را از کتب اربعه مشهور و کتابهای حدیث که محل اعتماد بوده و مشهور در میان محدثان می باشد گرد آورده و مشکلات آنها را شرح داده و در ضمن مسائل فقهی به ادله آنها پرداخته است و نظر به این که مطالبی را که در آن گرد آورده مفصل و از حد معمول بیشتر بوده و نمی توانسته به همان سبک به پایان بیاورد و پیش از آن که به اتمام آن پردازد دست از تألیف آن کشیده و کتاب دیگری به همین نام، تألیف کرده و به ذکر اخبار و شرح مطالب مشکل آنها و هرچه تناسب با آن تألیف داشته پرداخته است.

ص: ۳۷۶

۱- در الذریعه، ج ۲۴، ص ۱۹۱ می نویسد: نظام الأقوال فی معرفه الرجال تألیف نظام الدین محمدبن حسین ساوه ای است که در زاویه حضرت عبدالعظیم علیه السلام در شهر می زیسته و شاگرد شیخ بهائی بوده و پس از شاه عباس صفوی متوفی ۱۳۰۸ ه. ق به اندک فاصله ای در گذشت در این کتاب به اسامی راویانی که محمدبن ثلاثه در کتب اربعه از آنها روایت کرده اند و در حق آنها ثقه یا عالم یا فاضل گفته اند پرداخته است و این کتاب را بر یک مقدمه و دو قسم و یک خاتمه تدوین نموده از بخش اول آن در دهم ماه صفر سال ۱۰۲۱ ه. ق و از بخش دوم آن در ماه صفر سال ۱۰۲۲ ه. ق آسوده شده و هر دو بخش آن را به ترتیب حروف تهجی گرد آورده و در مقدمه آن به پاره ای از اصطلاحات اشاره کرده و طرق خود را متعرض گردیده و در خاتمه به یاد آوری از دوازده فائده پرداخته است نسخه ای از آن که حداکثرش به خط مؤلف بوده در کتابخانه سیدصدر و نسخه ای از آن در کتابخانه فاضل معظم آقای حاج سید احمد روضاتی موجود می باشد. فوائد الرضویه، ج ۲، ص ۶۹۳ از تکمله سید صدر نقل کرده است نظام الدین محمدبن حسین قرشی ساوهای فاضل فقیه و محدثی است پدرش از ارادتمندان شیخ بهائی بوده و پس از آن که در گذشت شیخ بهائی امور نظام الدین را به عهده گرفت و کاملاً از او نگهداری کرد و از تربیت او آنی فروگذار نداشت و او هم همه جا همراه شیخ بود و پس از رحلت شیخ در پیش شاه عباس موقعیت خاصی به دست آورد و پس از آن که ملا خلیل قزوینی از تدریس مدرسه عبدالعظیم معزول گردید نظام الدین تدریس آن جا را عهده دار شد و در آن حال کمتر از چهل سال از عمر او گذشته بود و در چهل سالگی که مدرس آن مدرسه بود در گذشت و از تألیفات او زینہ المجالس و رساله وجوب نماز جمعه و تعلیقات دیگر است و فرزندی به نام ملا محسن داشته که مدرس هم بوده است . م.

وی از فقهای بزرگ روزگار علامه یا پس از او بوده و سید علی بن عبدالحمید در تتمه رجال اش در طبقه علامه از وی، یاد کرده است و من نام او را در کتابهای دیگر غیر از رجال مزبور ندیده ام.

شیخ ابونعیم ترین عصام بن مغیره فهری معروف به قاره

به طوری که از کتابهای رجال و کتابهای دیگر به دست می آید ابونعیم از مشایخ ابوالمفضل شیبانی و همدرجه با صدوق است.

از یکی از مواضع، استفاده می شود که وی از علمای شیعه است لیکن از چگونگی حال او اطلاعی ندارم و تنها روایت ابوالفضل شیبانی از او توثیق و تعدیل او را ثابت نمی کند بلکه دلیل بر مدح او هم نمی باشد. زیرا به طوری که مشهور است ابوالمفضل هم وضع مرتبی نداشته است.

به راستی در مواضع زیادی به نام مترجم حاضر برخورده ام بلکه در بخشی از روایات هم از وی نام برده شده است.

شیخ فرج الله در رجال اش می نویسد: نصر به فتح نون و سکون صاد و راء بی نقطه . میرزا محمد استرآبادی در تلخیصش از وی یاد کرده است و عصام به کسر عین و صاد بی نقطه و الف و میم آخر، مغیره به ضم میم و غین نقطه دار مفتوح و یاء ساکن و در آخر، را و ها و فهری (۱) به کسر فا و سکونها و کسر را و در آخر بای نسبت و ابونعیم با واو و بعد از با معروف به قرقاره به فتح قاف و راء ساکن و بعد از آن، قاف و الف و راء و ها، ابوالمفضل شیبانی از وی روایت می کرده و پیداست که از اصحاب ما می باشد. و میرزای استرآبادی در بخش کنی می نویسد: ابونعیم نصر بن عصام بن مغیره

ص: ۳۷۷

۱- فهر و فهره به کسر فا در اصطلاح اطبا به سنگ دقیقی گفته می شود که با آن دارو می ساینند سنگ داروسای) - م.

فهری معروف به قرقاره، ابو المفضل شیبانی به توسط او از ابو سعید مراغی از احمد بن اسحاق بن یونس روایت داشته است که دلیل بر تشیع او می باشد.

و در تعلیقه ای که میرزا بر تلخیصش نوشته است چنین یادآوری می کند: ابو نعیم نصر بن عصام بن مغیره فهری معروف به قرقاره ابو المفضل شیبانی از وی روایت می کرده و او از ابوسعید یحیی که چگونگی حال او معلوم نمی باشد روایت داشته است.

و مؤلف گوید: آری آنچه را که شیخ فرج الله از بخش نای رجال کبیر میرزا که به منهج المقال فی تحقیق احوال الرجال موسوم است نقل کرده، ما هم در باب مزبور آن کتاب دیده ایم لیکن در آن کتاب چنان آمده است ابوالمفضل شیبانی به توسط وی از ابوسعید مراغی از احمد بن اسحاق، موضوعی را روایت کرده که دلیل و مؤنس به تشیع او می باشد و در رجال شیخ فرج الله چنین نقل شده است: (أحمد بن اسحاق یونس بتشیعه) و حق آن است که چنین نوشته شود (ما یؤنس بتشیعه) و اشتباه از ناحیه کاتب است.

اضافه می شود که نام کتاب کبیر میرزا چنان که نوشتیم منهج المقال است و تلخیص آن رجال و سبط می باشد و تا آنجا که ما می دانیم نامی از ابونعیم در باب نون و در باب کنی آورده نشده است. و این که می نویسد: در تعلیقه تلخیص چنان آمده است هر گاه مرادش از تعلیق زننده خود مؤلف باشد چنان که از ظاهر بیان شیخ فرج الله استفاده می شود باید گفت در نسخه های تلخیص که در اختیار ما قرار گرفته چنان موضوعی ایراد نگردیده است و در رجال کبیر هم در باب نون از او یادآوری نموده آری بطوری که گفتیم در باب (گنی) به نام او اشاره کرده است.

شیخ امام نصر بن حسن مرغینانی

شیخ امام نصر بن حسن مرغینانی^(۱) وی از دانشمندان و فضلا و سرایندگان است از روزگار او اطلاعی ندارم، آری

ص: ۳۷۸

۱- مرغینان به فتح میم و سکون را و غین مکسور یکی از شهرهای معروف فرغانه است و دانشورانی از آن جا برخاسته اند در آداب المتعلمین منضم به جامع المقدمات از وی نام نبرده است و ضمنا آداب المتعلمین از خواجه نصیر طوسی نمی باشد به فصل توکل همان کتاب مراجعه شود - م.

محقق طوسی در رساله آداب المتعلمین از وی نام می برد و پاره ای از اشعار را در باب تعلیم و امثال آن از او یادآور می شود و ظاهر آن است که از اعلام شیعه باشد.

شیخ نصر بن علی جهضمی

وی از دانشمندان است کتاب الموالد از تألیفات اوست این کتاب را سیدبن طاووس در اوائل کتاب اقبال به وی نسبت داده و مطالبی را از او نقل کرده است و در ذیل اسامی علمای امامیه از وی نام می برد و برای چگونگی احوال او به کتاب دیگر باید مراجعه کرد. در عین حال، خود سید در کتاب المهج تصریح می کند که وی، از مخالفان مورد وثوق است و کتاب الموالد الأئمه علیهم السلام از تألیفات او می باشد.

شیخ ادب نصر الله بن نصر زنجانی

شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: زنجانی فاضل متبحری است و المقامات الطیبه؛ المقامات الحکمیة؛ الرساله السعیدیة و کتاب الجواهر در علم نحو از تألیفات او می باشد.

شیخ نصر بن یعقوب دینوری

وی از دانشمندان است کتاب جامع الدعوات از تألیفات اوست (۱) و سیدبن طاووس در کتاب اقبال برخی از اخبار را از آن کتاب نقل کرده است و ممکن است از علمای خاصه باشد.

مولی نصر الله همدانی معروف به آخوند نصرا

وی از فضلا و علما و بزرگواران و فقها بوده و جامع علوم معموله به شمار می آمده از محضر گروهی از اعلام از جمله میرداماد استفاده می کرده و در همدان تدریس

ص: ۳۷۹

۱- از این کتاب در الذریعه پنجم نام نبرده است . م.

داشته و جمعی از فضلا از درس او مستفید می شده اند و تعلیقات و تحقیقات و تألیفاتی داشته است.

در تبریز به نسخه ای از منتهی المطلب علامه حلی در فقه دست یافتم که آخوند صدرا تحقیقاتی به خط خود بر آن نوشته بود و ممکن است اصل نسخه هم به خط خود او نوشته باشد و به طوری که اطلاع پیدا کرده ام کتابخانه مفصلی ترتیب داده که همگی آنها کتابهای با ارزشی بود و تحقیقاتی به خط خود بر آنها نوشته است.

همدانی، منسوب به همدان است در تقویم البلدان می نویسد: همدان از اقلیم چهارم از بلاد جبل یعنی عراق عجم است و شهر همدان و توابع آن را ماه البصره می خوانند. و در انساب می نویسد: همدان به فتح ها و میم و بعد از آن دال و الف و نون، ابن حوقل گفته همدان در حد وسط عراق عجم قرار گرفته است و از همدان تا حلوان که ابتدای عراق است شصت و هفت فرسخ می باشد و شهر بزرگی است که دارای چهار دروازه بوده آب زیادی دارد و باغهای فراوان و کشت و زرع بسیار، احمد کاتب گفته است و قم در طرف شرقی همدان واقع شده است و پنج منزل از یکدیگر فاصله دارند. و در انساب گفته است: همدان از شهرهای عراق عجم است و در سر راه حاجیان و قافله ها قرار گرفته و یکی از فضیلات همدان گفته است: همدان لی بلد أقول بفضله

لکنه من أقبح البلدان

صبیانه فی القبح مثل شیوخه

وشیوخه فی العقل کالصبيان(۱)

ص: ۳۸۰

۱- در معجم البلدان، ج ۵، ص ۴۱۷ شرح مفصلی راجع به همدان و بنیان آن و اشعاری که در مدح و ذم آن سروده است ایراد کرده از جمله می نویسد: اشعاری درباره سردی هوای آنجا سروده شده است و پس از آن دو شعر مزبور را که از بدیع الزمان همدانی بوده ایراد کرده و به دنبال چهار بیت شعر از ابو العلامه محمد وزیر همدانی ذکر کرده که دو شعر فوق با اندک تغییری اقتباس نموده است. آقای دکتر مهدی درخشان دو مجلد کتاب به نام بزرگان و سخن سرایان همدان درباره دانشوران همدان از قدیم و جدید تألیف کرده و در مقدمه آن مطالبی مربوط به همدان نوشته و در همان کتاب ج ۱، ص ۱۶۷ ذیل شرح حال بدیع الزمان همدانی می نویسد: بدیع الزمان همواره از همدان به صاحب بن عباد شکایت می کرد و به همان دو شعر اشاره می کند و اضافه می نماید بدیع الزمان با در نظر گرفتن حروف همدان گفته است: الهاء هم و المیم محد والذال ذل و الألف آفه و النون ندم لقاطنیها نعوذ بالله من ذی المخافه همدان در عربی همدان با ذال می نویسد و می خوانند - م.

- همدان شهر من است و از آن به خوبی یاد می‌کنم در عین حال از بدترین شهرها است. داستان

- زیرا کودکان آن شهر از نظر زشتی مانند پیرمردانند و پیرمردان آن از نظر خردمندی مانند کودکان آن می‌باشند.

مؤلف گوید: در شرح حال سید میرزا ابراهیم بن حسین همدانی پاره‌ای از اشعار پارسی این گوینده را نوشتم و آورده‌ام که وی از دانشمندان بنام روزگارش بوده و در تاریخ و شعر و انشا نظیر نداشته است.

مولی نصیر

وی از فضلا و علما و متکلمان بود از روزگارش اطلاعی ندارم آری در شهر تنکابن از شهرهای گیلان، به رساله فارسی در اصول پنجگانه به نام اصول الدین از تألیفات او دست یافتیم که مشتمل بر یک مقدمه و پنج باب و یک خاتمه بود و تحقیقات ارزنده‌ای را در آن گرد آورده و ممکن است این شخص همان ملانصیر همدانی باشد که شاگرد میرداماد است و غیر آنخوند نصر الله همدانی می‌باشد.

مولی نصیر الدین کاشی

مولی نصیر الدین کاشی (۱)

وی فاضل دانشور بزرگوار و از علمائی است که پیش از شیخ علی کرکی می‌زیسته و شیخ ابن جمهور احساوی در رساله‌ای که به منظور مناظره با فاضل هروی سنی در امامت تألیف کرده از وی نام برده و او را از بزرگان دانشوران امامیه معرفی کرده است.

ص: ۳۸۱

۱- در حاشیه نسخه مؤلف آمده است: این شخص همان ملانصیر الدین علی حلی کاشی است که اصلاً از مردم کاشان بود و در شهر حله می‌زیسته و من می‌گویم مترجم فوق علی بن محمد بن علی کاشانی است که شرح حالش در مجلد چهارم یادآوری شده است.

شیخ اجل نعمه الله بن شیخ شهاب الدین ابوالعباس احمد بن شیخ شمس الدین محمد بن خاتون عاملی عینائی

وی از علمای امامیه و فقهای بزرگوار و یکی از فقهای است که به ابن خاتون، معروف می باشد و او و پدر و جد و بستگان دیگرش از خانواده علم بوده و ما ترجمه هر یک از آنها را در این کتاب در محال مناسب ایراد کرده ایم.

فرزندش شیخ جمال الدین احمد و ملا عبدالله شوشتری از وی روایت داشته اند و اجازه مختصری برای ملا عبدالله مرقوم داشته و مابخشی از آن اجازه را، در ضمن ترجمه ملا عبدالله ایراد نموده ایم (۱).

از کسانی که از وی روایت داشته اند سید حسن بن علی بن شدقم حسینی مدنی است که شیخ نعمه الله اجازه مبسوطی برای او مرقوم داشته است و ما بخشی از آن را در ضمن شرح حال سید حسن یاد شده ایراد کرده ایم.

و گروه دیگری از علما از وی روایت داشته اند و خود او هم از گروه بسیاری از فضلا روایت می کرده است و او و فرزند و پدر و جد اولیش و پدر جد و جد اعلایش از دانشوران بنامند و ترجمه برخی از آنها ذکر شده و برخی دیگر از آنها را پس از این یاد خواهیم کرد.

شیخ معاصر در امل الآمل (۲) می نویسد: شیخ نعمه الله بن احمد بن محمد بن خاتون عاملی عینائی، عالم دانشمند و بزرگوار و ادیب شاعر و از شاگردان شیخ علی بن عبد العالی کرکی است.

مؤلف گوید: هرگاه مراد شیخ معاصر، از شیخ نعمه الله مترجم حاضر باشد گفتار وی بیرون از اشکال نمی باشد زیرا پیش از این در ضمن ترجمه سید حسن بن علی بن

ص: ۳۸۲

۱- صورت این اجازه در اجازات بحار، ج ۱۰۹، ص ۹۶ آورده شده است و تاریخ آن اواسط محرم سال ۹۸۸ ه. ق می باشد.

۲- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۸۹.

حسن بن علی بن شدقم مدنی نوشتیم که شیخ معاصر و دیگران اظهار داشته اند شیخ نعمه الله بن أحمد بن خاتون عاملی از شهید ثانی روایت داشته است بنابراین از قرینه ظاهری استفاده می شود که شیخ نعمه الله شاگرد شیخ علی کرکی نبوده است زیرا شخص شهید ثانی با یک یا دو واسطه از شیخ علی کرکی روایت داشته است. و هر گاه چنین باشد باید گفت مراد شیخ معاصر شخص دیگری به این نام بوده که شیخ معاصر مستقلا از وی نام نبرده است در عین حال به خاطر می رسد که شیخ نعمه الله عمر طولانی داشته است و با این احتمال، اشکالی باقی نخواهد ماند و خود شیخ نعمت الله در اجازه ای که به سیدبن شدقم داده تصریح کرده است که گاهی بدون واسطه و هنگامی به واسطه شیخ جمال الدین ابو العباس احمد بن شیخ شمس الدین محمدبن خاتون عاملی از شیخ علی کرکی روایت داشته است و همچنین از پدرش جمال الدین احمد روایت کرده است.

مؤلف گوید: پیش از این در ضمن ترجمه ملا عبدالله شوشتری نوشتیم که وی از شیخ احمد بن نعمت الله بن أحمد فرزند مترجم حاضر روایت داشته است (۱). و شیخ احمد در آن اجازه به نام عده ای از مشایخ خود و مشایخ پدرش اشاره کرده است و به مناسبت یاد آوری از مشایخش می نویسد: و اجلهم الشيخ الأجل الفرد العلم الوالد الشيخ نعمه الله خرق الله العاده بطول عمره که خدا عمری طولانی به وی ارزانی داشته است از پدرش الشيخ الامام الرحله القدوه عمده المخلصین و زبده المحصلین الشيخ شهاب الدین احمد از پدرش تا به آخر و خود شیخ نعمت الله در اجازه ملا عبدالله شوشتری که در ضمن شرح حالش یادآوری شده است می نویسد: فاقول انی اروی عن شیخی امامی الامه و اکملی الأئمه و سراجی المله الامام ذوالمآثر و المفاخر و الفضائل و المعانی ابوالحسن علی بن عبدالعالی و الفقیه النسبیه البذل الصالح والدی ابوالعباس احمدبن خاتون قدس الله روحیها و نور ضریحیها بمحمد و اله و این هر دو تن از جد اکمل افضل، محقق مدقق، شمس الدین محمدبن خاتون (روضه الله مرقده) روایت کرده اند و گذشته از این،

ص: ۳۸۳

۱- صورت این اجازه در اجازات بحار، ج ۱۰۹، ص ۸۸ آورده شده است و تاریخ آن ۱۷ محرم سال ۹۸۸ ه. ق است - م.

هر یک از این دو تن هم روایت ویژه ای داشته اند که مشتمل بر طرق متعدده ای بوده و به خط خودشان تدوین گردیده و مشهور است پاره ای از آنها که به یاری خدا در دست اختیار ما قرار گرفته است از طرق عالی برخوردار بوده و برخی از آنها از طرق سافل بهره مند گردیده است. و فرزند نیکوکار و شایسته ام که از خوی پسندیده و اخلاق حمیده برخوردار دارد به ضبط آنها پرداخته است (۱).

از ظاهر کلام نعمت الله استفاده می شود مرادش از شیخ ابوالحسن علی بن عبدالعالی محقق کرکی نبوده بلکه منظورش شیخ علی میسی است. زیرا مقتضی درجه روائی حکایت از آن دارد که شیخ علی میسی باشد و هرگاه این احتمال پابرجا باشد شیخ معاصر اشتباه کرده که شیخ علی کرکی را به جای شیخ علی میسی معرفی نموده است.

مگر این که بگوئیم شیخ نعمت الله از عمر طولانی برخوردار بود چنان که فرزندش در اجازه خود نوشته است «خرق الله العاده بطول عمره» و این جمله، نظریه ما را که

طولانی بودن عمر او باشد تأیید می نماید و در این صورت از شیخ علی کرکی اجازه داشته است. با توجه به آنچه گفته شد اجازه داشتن شیخ نعمت الله از شهید ثانی، خالی از نظر و اشکال نخواهد بود.

شیخ نعمت الله رساله مختصری در معنای عدالت مرقوم داشته است که نسخه ای از آن، در اختیار ما می باشد.

از اجازه ای که شیخ نعمت الله برای سیدبن شدقم یاد شده در پشت کتاب استبصار مرقوم داشته است استفاده می شود که شیخ نعمت الله از گروه بسیاری از اعلام روایت داشته است که مهمترین ایشان شیخ امام علامه خاتمه مجتهدان و اعلم مدرسان ابو الحسن علی بن فقیه عارف عز الدین حسین بن مقدس مرحوم عبدالباقی «اعلی الله فی الفرادیس مقامه» است که از استادش ابوالحسن علی بن هلال جزائری روایت کرده است.

ص: ۳۸۴

۱- مرادش اجازه ای است که شیخ احمد فرزند شیخ نعمت الله به ملاعبده الله شوشتری داده است و پیش از این نوشتیم، صورت آن در مجلد اجازات بحار ضبط شده است . م.

شیخ معاصر، در آخر وسائل الشیعه تصریح کرده است که شیخ نعمت الله بن احمد بن محمد بن خاتون عاملی از شیخ علی بن عبدالعالی عاملی کرکی و از فقیه ابوالعباس احمد بن خاتون عاملی از شیخ شمس الدین محمد بن خاتون عاملی روایت داشته و ملا عبدالله شوشتری از وی روایت کرده است (۱).

شیخ نعمه الله بن حسین عاملی

شیخ معاصر در امل الآمل نوشته: وی فاضل باصلاحیتی است و از محضر گروهی از دانشوران عرب و عجم استفاده کرده و کتابهای حدیث مشهور را به خط خود استنساخ نموده و به قرائت آنها پرداخته و از معاصران به شمار می آید در آغاز تألیف کتاب امل الآمل که سال ۱۰۹۶ هـ. ق می باشد در گذشته است.

سید صدر کبیر امیر نعمه الله حلی

وی از فضلالی حله بوده و در روزگار شاه تهماسب صفوی به مشارکت سید صدر امیر قوام الدین حسین عهده دار امور صدارت می شده و پس از درگذشت امیر قوام الدین با سید امیر غیاث الدین منصور که فاضل بنام است به امور صدارت می پرداخته و پس از آن که با شیخ علی کرکی (محقق کرکی) به مخالفت برخاسته و با شیخ ابراهیم قطیفی که اظهار دشمنی با شیخ علی می کرده موافقت نموده از مقام صدارت عزل شده و امیر غیاث الدین منصور مستقلاً به امور صدارت موظف گردیده و به طوری که از تاریخ عالم آرا بر می آید امیر غیاث الدین هم با شیخ علی کرکی به مخالفت برخاسته او هم به خاطر مخالفت با وی از صدارت عزل شده است و ما پیش از این در ذیل شرح حال امیر غیاث الدین تفصیل این پیش آمد را ایراد کرده ایم.

ص: ۳۸۵

۱- سید صدر در تکمله امل الآمل، ص ۴۱۷ می نویسد: اجازه ای را که محقق کرکی برای پدر شیخ نعمت الله و خود او و برادرش شیخ زین الدین جعفر نوشته است و تاریخ آن ۱۳۲ هـ. ق بوده است دیده ام -م.

حسن بیگ روملو در احسن التواریخ می نویسد: امیر نعمت الله حلی از سادات بزرگوار حله بود از فضائل و کمالات برخوردار و در علوم مربوط به اجتهاد استاد و مهارت کامل داشت و برخی او را از مجتهدان به شمار آورده اند و خود هم مدعی این مقام بود و لیکن علمای بنام اعترافی به مقام اجتهاد او نداشتند، امیر نعمت الله دانشوری تیز ذهن و فهمیده و هوشمند بود و فطرت عالی داشت تا آن جا که هیچ یک از علما هر چند هم در مراتب فضیلت بالاتر از او بودند تاب مباحثه و مناظره با او را نداشتند و گاهی پیش آمد که از مقدمات آن اطلاعی نداشت با علمای زمان به مناظره و مباحثه برمی خاست و با نیروی ذهنی و سلیقه خاصی که داشت با آنان در می افتاد که هیچیک از حاضران نمی پنداشت که وی از آن علم اطلاعی نداشته باشد بلکه مهارت او در آن علم بر آنها آشکارا می شد.

نعمت الله از شاگردان شیخ علی کرکی بود و از برکت مصاحبت او به این پایه از کمال رسیده بود در عین حال با او مناظره می کرد و نعمتی که از او برخوردار شده بود کفران نمود و حقوقی را که از ناحیه او دریافته بود، مبدل به عقوق ساخت و به خدمت شیخ ابراهیم قطینی که در نجف اشرف می زیست و از مخالفان شیخ علی بود اتصال پیدا کرد و برخلاف نظریه شیخ با وی ارتباط ایجاد نمود و پاره ای از مسائل فقهیه را از او فرا می گرفته و گاهی از دربار شاه تهماسب که دست اندرکار آنجا بود نامه ای به شیخ ابراهیم می نوشت و او را به پاره ای از کارها که موجبات بی اعتباری شیخ علی را در برداشت تشویق می نمود در عین حال از مخالفت های خود نتیجه ای نمی گرفت و زیانی به مقام شیخ علی وارد نمی آمد بلکه همه گونه زیانهای دنیوی و اخروی عائد خود او می شد.

امیر نعمت الله همواره در نظر داشت در حضور شاه تهماسب راجع به صحت نماز جمعه در غیبت امام و نبودن نائب خاص گفتگو کند چه آن که شیخ علی اعتقاد داشت نماز جمعه با وجود مجتهد جامع الشرائط در عصر غیبت صحیح است و برای این منظور گروهی از علما و فقها را که نظر خوبی با شیخ علی نداشتند همداستان نمود از قبیل قاضی مسافر و ملاحسین اردبیلی و گروهی از امرا و ارکان دولت که با شیخ علی کدورت و دشمنی داشتند مانند محمودبیگ آبدار و ملک بیگ خوئی و دیگران که از وی

پشتیبانی می کردند و به حمایت او برمی خاستند و از شیخ علی سعایت می نمودند و بالاخره با وی موافقت کردند که از هیچ گونه کمکی نسبت به وی دریغ نوزند. لیکن

چنان مجلسی منعقد نشد و چنان مناظره در حضور سلطان به وقوع نپیوست و آن تدبیر ثمری نبخشید. و در یکی از آن روزها، تنی از اشرار نامه ای مشتمل بر انواع کذب و بهتان نسبت به شیخ علی کرکی نوشت و آن را در خانه سلطان در تبریز واقع در میدان صاحب آباد افکند این نامه که مجهول بود و از نویسنده اش اطلاعی بدست نمی آمد به عرض شاه رسید، سلطان به مضمون آن نامه، توجهی نکرد بلکه دستور مؤکد صادر کرد تا کاتب آن را به دست آورند و پس از جدیت فراوان معلوم شد امیر نعمت الله از چگونگی آن نامه با اطلاع است. و بدنبال این جریان، نزاع فیما بین شیخ علی و امیر نعمت الله بی اندازه بالا گرفت تا آنجا که سلطان دستور داد وی را تبعید کنند و به یکی از افراد امر کرد تا او را از معسکر سلطان به بغداد روانه کند و سلطان به محمد خان تکلو که حاکم بغداد بود توفیق کرد که قدغن کند از این که با شیخ ابراهیم و دشمنان دیگر شیخ علی مراوده نماید مبادا علیه شیخ علی، تصمیم بر خلافی بگیرند و در ضمن به حاکم بغداد تذکر داد همواره متعرض احوال امیر نعمت الله باشد و اعمال و رفتار او را تحت نظر دقیق خویش قرار بدهد.

هنگامی که تهماسب تصمیم گرفت تا به سوی بغداد عزیمت نماید. شیخ علی اندکی پیش از او و با رخصت قبلی عازم عراق عرب شد و از اتفاقات، شیخ علی و امیر نعمت الله با ده روز فاصله وفات یافتند. و مؤلف گوید: پیش از این ذیل ترجمه شیخ علی کرکی به پاره ای از احوال امیر نعمت الله اشاره کردیم.

خواند میر در آخر کتاب تاریخ حیب السیر در طی شمارش علمایی که در روزگار شاه اسماعیل صفوی در سال ۹۳۰ ه. ق که مصادف با درگذشت او بوده است زیست داشته اند می نویسد: از جمله علمای روزگار وی سید نعمت الله حلی است و او از جمله سادات و علمای حله است و در سال ۹۲۹ ه. ق به منظور مصاحبت با شیخ زین الدین

علی به هرات آمد و پس از برهه ای از زمان به اتفاق یکدیگر به بلاد عرب هجرت کردند.

مؤلف گوید: به طوری که در شرح حال شیخ علی کرکی نوشته ایم شیخ زین الدین علی غیر از شیخ علی کرکی است (۱).

سید نعمه الله بن عبدالله حسینی موسوی جزائری شوشتری

وی فقیه محدث و ادیب متکلم و مدرس زیرک و مجلس آرا و از معاصران است و هم اکنون از طرف سلطان، عهده دار منصب شیخ الاسلامی شوشتری می باشد و از شاگردان علامه خوانساری و استاد استناد «ره» بلکه از شاگردان پدر بزرگوارش ملامحمدتقی مجلسی به شمار می آید. و مراتب قرائت و حدیث را از شیخ جعفر بحرانی مجتهد و شیخ عبدالعلی حویز اوی ساکن شیراز و علامه خوانساری استاد محقق فرا گرفته است.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: سید نعمت الله بن عبدالله حسینی جزائری، فاضل دانشور و محقق. علامه بزرگوار و مدرس و از معاصران است تألیفاتی دارد، از جمله شرح تهذیب یعنی تهذیب الحدیث شیخ طوسی؛ حواشی الاستبصار بلکه شرح استبصار در چند مجلد و حواشی الجامی (۲)؛ شرح الصحیفه؛ شرح تهذیب النحو؛ منتهی المطلب در نحو و یک مجلد کتاب در حدیث به نام الفوائد النعمانیه که به نام خودش نعمت الله موسوم گردیده است و کتاب دیگری در حدیث به نام غرائب الاخبار

ص: ۳۸۸

۱- در رجال حبيب السیر، ص ۲۵۳ می نویسد: شیخ زین الدین علی، قدوه اشراف علمای عرب و جامع اصناف فضل و ادب است به کمال امانت و دیانت موصوف و به غایت تقوا و پرهیزکاری معروف سال ۹۲۸ ه. ق به هرات آمد و مورد توجه نواب (در مشخان) قرار گرفت و به منصب شیخ الاسلامی و قاضی القضاتی نامزد شد و مدت دو سال به لوازم آن منصب پرداخت پس از آن تمایل به وطن مألوف خویش گردید و عازم دیار عرب شد. م.

۲- حواشی مزبور به نوشته نابغه فقه و حدیث تا آخر مبحث اسم در یک مجلد تدوین شده و از بهترین حواشی شرح ملا عبدالرحمن جامی است که بر کتاب کافیه نوشته که همراه شرح مزبور مکرر به طبع رسیده است و تازگی هم گراور شده است. م.

فی نوادر الاثار و کتاب الانوار النعمانیه فی معرفه النشأه الانسانیه (۱) و کتابی در فقه به نام هدیة المؤمنین و حواشی مغنی اللیب و کتابهای دیگر.

و مؤلف گوید: از تألیفات او کتاب نوادر الاخبار در یک مجلد است و کتابی در حل المشکلات من المسائل الحکمیة و الکلامیة و الفقهیة و علوم دیگر این کتاب در ضمن دو مجلد تدوین شده است و دارای تحقیقات بسیار ارزنده ای می باشد و من آن را به خط خود او دیده ام و تفسیر قرآن تحقیقاتی درباره آیات شریفه در حواشی قرآن کریم مرقوم داشته که نزدیک به هفتاد هزار بیت می باشد و به نام (۲)... موسوم می باشد. و شرح نهج البلاغه که در حواشی آن مرقوم فرموده است و شرح صحیفه که بر حواشی صحیفه مبارکه مرقوم داشته است و از تألیفات او کتابی است که حواشی ابن ابی جمهور را که بر کتاب غوالی اللثالی خودش داشته، در آن گرد آورده و خود سید نعمت الله هم تحقیقاتی بر آن افزوده است و کتاب شرح التهذیب به نام غایه المرام فی شرح تهذیب الاحکام در هشت مجلد و شرح الاستبصار به نام کشف الاسرار فی شرح الاستبصار در سه مجلد و شرح توحید الصدوق به نام انس الوحید فی شرح کتاب التوحید این شرح، مشتمل بر تحقیقات ارزنده ای است و متأخر از تألیفات دیگر او می باشد و پیش از او، امیر محمدعلی، نایب الصداره در قم به شرح آن اقدام نموده است و کتاب الانوار النعمانیه در دو مجلد است.

از تألیفات او رساله منبع الحیات فی حجیه قول المجتهدین من الاموات رساله دامنه داری است در این رساله به توضیح دو اصل پرداخته است: اول تحقیق در مسأله قول میت مانند میت است، دوم راجع به تحقیق قول علما که نوشته اند رعیت بر دو قسم

ص: ۳۸۹

۱- کتاب مهمی است که در چهار مجلد در این روزگار به طبع رسیده و شرح حال مؤلف به قلم خود او در مجلد چهارم آن تدوین گردیده قابل توجه می باشد - م.

۲- چنانچه از حاشیه ای که خود سید نعمت الله بر امل الآمل داشته و پس از این اشاره می کند بر می آید: این تفسیر به عقود المرجان فی حواشی القرآن موسوم می باشد. شرحی در نابغه فقه و حدیث راجع به این تفسیر مرقوم داشته مراجعه شود - م.

است ۱- مجتهد ۲- مقلد. و در ذیل این دو بخش دلائل زیادی که شهید ثانی در رساله‌های که به منظور همین مسئله تألیف کرده ایراد نموده و همچنین نظریه ای که شیخ حسن

صاحب معالم) فرزند شهید در همین مسأله داشته متذکر شده و نیز نظریه هایی که دیگران در این خصوص داشته اند یادآوری کرده سپس به رد آنها اقدام کرده و ده مسئله که مربوط به این باب بوده یادآوری کرده است.

سید نعمه الله در حدود سال ۱۱۰۱ ه. ق وفات یافته است.

شیخ فرج الله در رجالش می نویسد: نعمه الله حسینی جزائری، ما دست تربیت بر او داشتیم (۱) و او دانشمند بزرگوار و مدرس است تألیفاتی دارد، از جمله شرح التهذیب؛ حواشی الاستبصار؛ حواشی الجامی و در این هنگام که ماه ذیقعد و سال ۱۰۹۹ ه. ق است که به تألیف این کتاب اشتغال داریم او هم به شرح عقاید ابن بابویه مشغول می باشد.

مؤلف گوید: از ظاهر کلام فرج الله به دست می آید که مراد وی از سید نعمه الله مترجم حاضر باشد که هنگام اشتغال وی به تألیف رجال او هم به شرح عقاید می پرداخته

باز مؤلف می گوید: سید نعمت الله حواشی به خط خود بر امل الآمل مرقوم فرموده و به مناسبت شرح حال خود که در آن کتاب آمده می نویسد: نیازمند به خدای بی نیاز نعمه الله حسینی عفی الله تعالی می گوید: مؤلف یعنی صاحب امل الآمل بر تألیفات دیگر من اطلاع پیدا نکرده است زیرا تألیف کتاب امل الآمل مقارن با آن تألیفها و بلکه پیش از بیشتر از آنها می باشد. تألیفات مزبور به این شرح است تهذیب که وی نام برده است در هشت مجلد؛ شرح الاستبصار در سه مجلد؛

ص: ۳۹۰

۱- نابغه فقه و حدیث، ص ۶ در پاورقی می نویسد: از این که شیخ فرج الله مؤلف رجال مرقوم داشته است که ما دست تربیت بر او داشتیم مقصود او معلوم نشد و گویا ادعای بدون دلیل است زیرا که جد اعلی (سید نعمت الله) در هیچ یک از مؤلفات خود نام او را نبرده است و هیچیک از مورخان نیز او را جزء استادان او ننوشته اند. م.

شرح غوالی اللثالی در دو مجلد؛ شرح التوحید صدوق در یک مجلد؛ شرح عیون الاخبار در یک مجلد؛ قاطعه اللجاج شرح کتاب الاحتجاج در یک مجلد؛ کتاب الانوار النعمانیة در دو مجلد؛ کتاب نوادر الاخبار در دو مجلد؛ کتاب شرح الصحیفه در یک مجلد؛ کتاب الشجون فی حکم الفرار من الطاعون در یک مجلد؛ کتاب منبع الحیاه فی اعتبار قول المجتهد من الاموات در یک مجلد؛ کتاب النور المبین فی قصص الانبیاء و المرسلین (1) در یک مجلد؛ کتاب ریاض الابرار فی مناقب الائمة الاطهار در سه مجلد؛ کتاب عقود المرجان فی حواشی القرآن که به سبک شگفت آوری تدوین شده است؛ کتاب مقامات النجاه در یک مجلد؛ کتاب زهر الربیع در دو مجلد؛ کتاب حاشیه مدونه بر شرحی که جامی بر کافیه نوشته است؛ حاشیه مدونه بر مغنی اللیب؟ کتاب شرح تهذیب النحو شیخ بهائی طاب ثراه و کتاب الهدیه فی فقه الامامیمو حواشی دیگر.

سید نعمت الله پس از نامبرداری از تألیفاتش اضافه می کند. اولین باری که با مؤلف امل الآمل ملاقات حاصل شد، در اصفهان بود، پس از آن در مشهد مقدس رضوی به ملاقات یکدیگر رسیدیم و در فنون مختلف علمی با هم به گفتگو پرداختیم، بعد از آن در بصره تلاقی دست داد، پس از آن، در راه مکه ملاقات اتفاق افتاده و همراه یکدیگر وارد حرم شدیم و آن روز او را با هیئت پسندیده و خضوع و خشوع مشاهده کردم.

و شخصی را که مؤلف مزبور پیش از من، یاد کرده است. برادر من است و من و او به مشارکت یکدیگر به تحصیل می پرداختیم و او از من بزرگسال تر بود، خدا مرقدش را خوشبو گرداند. و ما، در حویزه الجزائر و در بصره و در شیراز و در اصفهان در یک جا درس می خواندیم و پیوسته با هم بودیم، تا خدا سرانجام او را به نیکبختی به پایان آورد و این کلمات را در سال ۱۱۰۱ ه. ق که سی سال از

ص: ۳۹۱

۱- کتاب قصص الانبیای سید جزائری در روزگار ما به طبع رسیده است. این کتاب را مؤلف بزرگوار به طوری که در آغاز قصص الانبیاء می نویسد: پس از کتاب ریاض الابرار تألیف کرده و تاریخ اتمام آن اوائل ماه شعبان ۱۱۱۰ ه. ق در شوشتر بوده است.

مؤلف گوید: همگی تألیفات سید را در شوشتر در نزد نوادگانش دیده ام و به جز از تألیفاتی که خود یادآوری کرده است کتابها و تحقیقات دیگر هم داشته است از جمله حواشی شرح نهج البلاغه و حواشی صحیفه سجادیه که این هر دو حاشیه را به همان سبکی گرد آورده است که حواشی قرآن را تدوین نموده و از آن جمله است شرحی که بر ملحقات صحیفه نگاشته است.

سید، کتابهای ارزنده و زیادی از خود باقی گذارد که به یاری خدا همگی آنها را در شوشتر دیده و از آنها بهره ور گردیدم (۲)

ص: ۳۹۲

۱- از عبارت فوق به دست می آید که مؤلف امل الآمل شرح حال برادرش را پیش از شرح وی مرقوم داشته است و حال آن که در دو نسخه چاپی که در اختیار بنده می باشد از برادر وی یاد نکرده است. آری از سید نجم الدین محمد که همنام با برادر سید نعمت الله می باشد اسم برده است. این است که فاضل معاصر جناب آقای سید محمد جزائری دام عمره در نابغه فقه و حدیث، ص ۲۳۴ می نویسد: سید نجم الدین جزائری برادر سید نعمت الله دانشمندی عالی قدر و از پارسایان روزگار و شریک درس سید نعمت الله و برادر مهین او بوده است. در امل الآمل خطی درباره او نوشته: «فاضل عالم محقق ورع زاهد ثقة و ای ثقة» تعلیقاتی بر تهذیب الحدیث و حواشی بر کتابهای نحو دارد. اما این ترجمه از نسخه های چاپی مختلف کتاب امل الآمل افتاده است و سپس همان چه را که در بالا ترجمه شد اضافه کرده و می نویسد: سید نجم الدین در سال ۱۰۷۹ ه. ق وفات یافته و کتابهایی را استنساخ نموده از جمله مطول تفتازانی که در منصوریه شیراز در سال ۱۰۶۸ از کتابت آن فارغ شده و همان سال اربعین شیخ بهائی را نزد شیخ صالح بحرانی خوانده و از او اجازه روایتی گرفته است. م.

۲- در نابغه فقه و حدیث می نویسد: سید نعمت الله کتابخانه ای که مشتمل بر چهار پنج هزار کتاب بوده ترتیب داده و همگی آنها مورد استفاده و مطالعه وی قرار گرفته و با خط مبارک خود در پشت هر نسخه ای نام کتاب و مؤلف و تملک خود را نوشته و حواشی و تعلیقات سودمندی بر آنها مرقوم داشته است و بسیاری از کتابهای مطوله را از قبیل قاموس و کتب اربعه و تفسیر بیضاوی و امثال آنها را به خط خود کتابت نموده است. شرح حال این سید جلیل القدر در کتابهای تاریخ و تذکره علما به تفصیل و اجمال آورده شده است مهمترین آنها کتاب نابغه فقه و حدیث تألیف فاضل معظم جناب آقای سید محمد جزائری دام عمره است که پاره ای از تحقیقات او را در چند پاورقی آوردیم. نخست خود او به بخش مهمی از گزارش پر آشوب زندگی خویش در انوار نعمانیه، ج ۴، ص ۳۰۲ پرداخته و از سنه ۱۰۵۰ که سال تولدش بوده تا ۳۹ سال پس از آن که ۱۰۸۹ ه. ق باشد و کتاب انوار را به اتمام رسانیده مرقوم داشته است نواده ارجمندش سید عبدالله در حاشیه کبیره - که جناب فاضل ارجمند حجه الاسلام حاج سید محمد علی روضاتی دام ظلّه کتابت نموده و برای این جانب ارسال فرموده - ذیل مشایخ پدر بزرگوارش مرحوم سید نورالدین می نویسد: سید نعمت الله در سال ۱۰۵۰ در قریه صباغیه الجزائر متولد شده از آغاز عمر همواره طالب علم و دانش بوده و حتی در سفرها هم از مطالعه فروگذاری ننموده نخست در الجزائر از علمای آن سرزمین به کسب فضائل پرداخت بعد از آن به حویزه رفت و به دروس اعلام آنجا حاضر می شد بعد از آن به اتفاق برادرش نجم الدین

و جمعی از خویشاوندانش به شیراز هجرت کرد در آن جا به درس صدرالمآلهین و شاه ابوالولی حضور یافت و مراتب عقلی را فراگرفت و هم در آن جا به فراگیری پارهای از علوم نقلی موفق گردید بعد از آن به اصفهان هجرت کرد و در آنجا به دروس میرزا رفیع نائینی و محقق سبزواری و ملا محمدباقر مجلسی حاضر می شد و در نزد مرحوم مجلسی اعتبار کاملی به دست آورد و سالیانی چند شبانه روز ملتمس حضور آن جناب بوده و تحت نظر مجلسی در کار تألیف بحار و مرآة العقول مداخله داشت و مجلسی از هیچ گونه بزرگداشتی نسبت به او فرو گذاری ننموده. سید پس از این به الجزائر رفت تا سال ۱۰۷۸ ه. ق که فتنه ای در آن جا به وقوع پیوست مردم از الجزائر بیرون می رفته از جمله سید همراه با برادرش به حویزه رفت. سید علیخان والی حویزه که مرد دانشور بزرگواری بود مقدم او را گرامی داشت و از وی درخواست کرد تا در حویزه بماند لیکن سید بر اثر آشوبهای اعراب نپذیرفت و عازم شوشتر شد و در آنجا اقامت گزید و به نشر علوم شرعی پرداخت و مردم را به ساختمان مسجدها و انعقاد جماعات و جمعاعات تشویق و امور حسبه را به عهده گرفت بعد از این به یاد آوری برخی از تألیفاتش پرداخته و نسبش را که به دوازده واسطه به حضرت موسی بن جعفر (علیه السلام) منتهی می شود تذکر داده و به جمعی از مشایخ روایت او از قبیل علامه محمدباقر مجلسی و امیر شرف علی شولستانی و سید امیر فیض الله طباطبائی و شیخ عبدعلی حویزی و سید میرزا جزائری و سید هاشم احساوی و آقا حسین خوانساری و شیخ حسین عاملی اشاره نموده و نوشته است سید در قریه جایدرد شب جمعه ۲۳ شوال ۱۱۱۲ ه. ق وفات یافته است. در این کتاب چنان که ملاحظه می شود سال وفات او را حدود ۱۱۰۱ ه. ق نوشته و ظاهره درست نیست و علتش را در صفحه ۲۲۷ در نابغه فقه و حدیث متذکر شده است در این کتاب نام پنجاه و دو مجلد کتاب و رساله و حواشی تألیفات سید را با خصوصیات که داشته یادآوری کرده است. وی که بیست و سه تن از مشایخ و اساتید او را نام برده که برخی در اصل کتاب و برخی در پاورقی آن یادآور شده است و به شرح حال آنها پرداخته است. شاگردان سید بسیارند و خود به عنوان مدرس شهرت داشته و گروهی از شاگردان و جمعی که از وی استجازه کرده اند با شرح اجمالی هر یک از آنها متذکر شده است. سید نعمت الله چهار فرزند به نامهای سید نورالدین و سید حبیب الله و سید شفیع و سید جمال الدین داشته است فرزند بزرگوارش سید نور الدین خلف الصدق آن جناب است که سادات نوری جزائری به وی منتسب اند و شرح حالش در این کتاب آورده شده است . م.

باز می‌گوییم: به طوری که از یکی از موثقان شنیده‌ام از تألیفات او کتاب شرح اعتقادات صدوق (ره) است و پیش از او شیخ مفید شاگرد صدوق آن را شرح کرده است.

ص: ۳۹۳

شیخ جلیل نعمت الله بن علی بن احمد بن محمد بن علی بن خاتون عاملی

وی دانشمند فقیه و عالم کامل و یکی از دانشورانی است که به این خاتون عاملی معروف می باشد و از پدرش و از شیخ علی کرکی روایت کرده است.

این شیخ به سید حسن بن علی بن شدقم مدنی اجازه داده و معاصر با سید محمد صاحب مدارک و بلکه در روزگار شیخ حسین بن عبدالصمد پدر شیخ بهائی (ره) می زیسته و ممکن است همان عالمی باشد که از شهید ثانی روایت داشته است.

و محتمل است مترجم حاضر با شیخ نعمت الله بن شیخ شهاب الدین ابوالعباس احمد که پیش از این یادآوری شد متحد باشد لیکن احتمال بعیدی است.

نسب او را به طوری که در بالا ایراد کردیم، طبق تصریح خود اوست که در اجازه سید بن شدیم به آن اشاره کرده. بنابراین از سلسله شیخ نعمت الله پیش یاد شده است و یا به احتمالی خود او می باشد.

پیش از این به نام شیخ علی بن احمد بن خاتون عاملی عینائی که معاصر با شهید ثانی بوده اشاره کردیم. ممکن است شیخ علی، پدر مترجم حاضر باشد.

سید نوح بن احمد بن حسین علوی حسینی شیخ منتجب الدین در فهرست، او را فاضل دینداری معرفی کرده است .

سید نور الدین بن علی بن حسین بن ابی الحسن موسوی عاملی جبعی

شرح حال وی، پیش از این به عنوان سید نورالدین علی بن علی بن حسین بن ابوالحسن موسوی عاملی جبعی برادر صاحب مدارک یاد آوری شده است.

سید نورالدین بن سید فخر الدین بن عبدالحمید عاملی کرکی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی از فضلالی روزگارش بوده ابن عودی او را از شاگردان شهید ثانی برشمرده و از وی ثناجوئی نموده است (۱).

ملانورالدین نوروز علی بن ملارضی الدین محمد

وی در قزوین متولد شده و در تبریز می زیسته و فاضل عالم و فقیه و محدث و کامل جامع و در تبریز به وعظ و ارشاد اشتغال داشته و نزدیک به زمان ما بلکه در آغاز زندگی ما وفات یافته است.

نورالدین، از شاگردان مولای فاضل عالم مولانا حاج حسین نیشابوری که در بیت الله الحرام بوده می باشد و ملا محمد یوسف دهخوار قانی تبریزی بلکه فرزندش

ص: ۳۹۵

۱- ابن عودی در بغیه المرید، ج ۲، ص ۱۵۱ ذیل شاگردان شهید ثانی می نویسد: السید الجلیل الکبیر المعظم خلاصه الاخبار و عمده الأبرار و زین الافاضل و عمده الأوان و نادره الزمان صاحب الشیم المرضیه و الاخلاق السنیة السید نورالدین و الدین ابن المرحوم السید فخر الدین عبدالحمید الکرکی در حال حاضر در دمشق به سر می برد و از دانشورانی است که ویژگی خاصی با شهید داشته و از نخستین افرادی به شمار می آید که به ملازمت شهید رسیده و بسیاری از مراتب علم فقه و امثال آن را از وی استفاده کرده و از او به اخذ اجازه نایل آمده و مورد اطمینان کامل آن جناب بوده است - م.

آمیرزا عبدالحق، دختر نورالدین را به همسری خویش اختیار کرده است.

نورالدین تمایلی به مرام تصوف داشت.

ملاحاج حسین، اجازه طولانی برای او نوشته و من آن اجازه را به خط استادش دیده ام و تاریخ آن ۱۰۵۶ ه. ق در مکه معظمه بوده از جمله در آن اجازه می نویسد: چنان به دست آوردم که مولای عالم فاضل کامل عامل ورع تقی تیز رای و باهوش نور ملت و حق و دین مولانا نوروز علی بن مغفور مبرور سعید رضی الدین تبریزی عاملهما الله بلطفه الخفی الجلی آغاز جوانیش را در تحصیل علوم عقلی و نقلی، صرف کرده و خود را به تهذیب اخلاق نفسانی آراسته و به پرهیزکاری و جوانمردی و نیکوکاری پیراسته و باقی مانده از عمرش را به ارشاد مردم و هدایت ایشان پرداخته و احادیث نبویه و آثار امامیه را با بیان خویش انتشار داده و مردم را به پیروی از شریعت غرای مصطفویه و ملت بیضای اثناعشریه دعوت کرده و او که خدایش توفیق داده و از نتیجه زحماتش در دنیا و آخرت سودمند گردیده پس از آن که اصول و روضه کافی و مقصداری از عبارات کتاب تهذیب الاحکام و اندکی از استبصار را نزد من خوانده و بالاخره به اتمام کتب اربعه موفق گردید و هم زمان از من درخواست کرد که به وی اجازه دهم من هم با اعتراف به عجز و قصوری که در اکتساب علوم معموله و بلکه همه علوم در خود احساس می کردم خواسته او را اجابت کردم و از آنجا که وی را شایسته آن میدانستم به وی اجازه دادم تا روایاتی که از مشایخ روزگارم داشتم و از انفاس آنها استفاده کرده و به قرائت و یا سماع پرداخته و یا اجازه ای از ایشان در خصوص تألیفات خود ایشان و یا تألیفات دیگران از علمای گذشته و سلف صالح داشته روایت نماید تا به آخر اجازه.

مؤلف گوید: حداکثر کتابهای مترجم حاضر را در ضمن کتابهای ملامحمد یوسف دهخوارقانی که پیش از این نام برده شد دیده ام و همگی آنها کتابهای ارزنده ای بود که به خط خود تصحیح و ضبط کرده و از همگی آنچه مرقوم داشته آثار فضیلت و دانشوری او نمودار است. و از تألیفات خود او کتاب زادالسالکین است که ملخصی از کتاب احیاء العلوم غزالی است که همراه با بخشی از فوائدی که از اخبار امامیه و مطالب

و آثار ایشان به دست آورده تدوین نموده است.

و از تألیفات او، کتاب الاکسیر به پارسی است که مشتمل بر چهار جزء بوده و درباره اصول الدین و عبادات و علم الاخلاق و امثال اینها نگارش داده است و از تألیفات او، کتاب المأین در اعمال سالیانه و مواعظ و اخلاق و مطالب دیگر که ناتمام مانده و رساله ای هم در وجوب نماز جمعه تألیف کرده که ناتمام مانده است. ۱ و رساله ای در طب تألیف نموده که به اتمام نرسیده و رساله ای در امتیاز میان اخبار صحیح و ضعیف و جعلی آنها که از طرق عامه در مواعظ و مطالب دیگر نقل کرده اند، تدوین نموده که اندکی از آن به اتمام رسیده است.

و از تألیفات او، رساله ای است پارسی راجع به اختیار ساعات که به سبک ستاره شناسان تألیف نموده است و به نام آمیرزا صادق وزیر آذربایجان موشح کرده. و امثال اینها از تحقیقات و رساله ها و تعلیقات و من همه آنها را به خط شریف او در قصبه دهخوارقان تبریز در ضمن کتابهای ملا محمد یوسف یاد شده که دامادش بوده است دیده ام (قدس سره).

مرتضی حسینی مرعشی تستری (شوشتری)

سید کامل مؤید ضیاء الدین نورالله بن محمد شاه بن مبارزالدین منده بن حسین بن نجم الدین محمود بن احمد بن حسین بن محمد بن ابوالمفاخر بن علی بن احمد بن ابو طالب بن ابراهیم بن یحیی بن حسین بن محمد بن ابوعلی بن حمزه بن علی بن حمزه بن علی المرعشی بن عبدالله بن محمد ملقب به سلیق بن حسن بن حسین اصغر بن امام علی سجاد زین العابدین بن امام شهید مظلوم حسین بن امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب مرتضی حسینی مرعشی تستری (شوشتری) وی از دانشمندان بزرگوار و اولیای مقدس ذی مقدار بوده و در فن ریاضی، مهارت داشته و روزگار سلطنت سلطان غازی شاه اسماعیل صفوی سر سلسله صفویه را دریافته است.

به گمان من، سید مترجم یکی از نیاکان قاضی نورالله حسینی مرعشی شوشتری

باشد. سید قاضی نورالله در مجالس المؤمنین از وی نام برده احوال و مدایح او را در ضمن کلام طولانی یاد کرده است و متعرض نشده که وی از نیاکان او باشد (۱).

قاضی در کتاب مجالس پس از آن که بی اندازه از فضیلت و دانش و پرهیزکاری و تدین و عمل شایسته او توصیف کرده و نسب او را به طوری که در آغاز این ترجمه آوردیم ایراد نموده به این شعر متمثل می شود.

نسب تضاءلت المناسب دونه

و البدر من فخره فی بهجه و ضیاء

- نسبی است که نسبهای دیگر در برابر آن اعتباری ندارد و ماه شب چهارده به آن نسب می بالد و شادمانه نورافشانی می کند.

قاضی می نویسد: سید نجم الدین چهارمین جد مترجم حاضر، از فضلالی صاحب کمال بوده از آمل مازندران برای زیارت ائمه به بغداد رفت پس از آن جا به شوشتر عزیمت نمود و به صحبت سید اجل امیر عضدالملله حسنی که در آن هنگام نقیب الساده شوشتر و مقتدای مردم آنجا بود نایل گردید در نتیجه این ملاقات سید عضدالملله، انوار فضل و نجابت و آثار رشد و نقابت را از جبین او احساس کرد او را به باقی ماندن در شوشتر تشویق نمود و در ضمن دخترش را به حباله همسری سید نجم الدین در آورد و پس از آن که سید عضد در گذشت از آنجا که فرزندش منحصر به همان دختر بود همگی ضیاع و عقار و مایملک سید عضد که در شوشتر بود به حکم وارث بالاستحقاق در اختیار وی در آمد.

پس از درگذشت سید نجم الدین محمود، احوال اهالی شوشتر رو به اختلال گذارد و شقاوت مردان بر آنها استیلا پیدا کردند و بر آنان چیره گردیده و موجبات نفاق و دوئیت را به وجود آوردند و درهای محنت و پیش آمدهای ناگوار و فساد را به روی آنها گشودند و چراغهای علم و دانش را که به وسیله این خاندان افروخته شده بود خاموش گردانیدند.

ص: ۳۹۸

۱- قاضی نورالله در مجالس المؤمنین ذیل احوال شیخ محمد لاهیجی می نویسد: اقوی أدله ایمان شیخ بزرگوار نزد این خاکسار آن است که جد بزرگوارم نورالله (نورالله مرقده) در دار الملک شیراز با او صحبت داشته و او را از اهل ایمان می دانسته مؤلف پس از این می گوید سید نورالله در شیراز به صحبت شیخ محمد لاهیجی شارح گلشن راز رسیده است. م.

مدتها این واقعه نابهنگام به کار خود ادامه می داد تا این که بار دیگر خدای متعال این سلسله را تقویت و پشتیبانی کرد و سید ضیاء الدین نورالله مترجم حاضر را برای پی گیری از علم و دانش موفق داشت او در عنفوان جوانی همراه برادر بزرگترش سید زین الدین علی که تصمیم داشت از راه شیراز به هندوستان برود عازم شیراز شد و در آنجا اقامت گزید و به تحصیل معارف یقینیه و کسب علوم دینیه اشتغال ورزید و به درس ملا قوام الدین کربالی و دانشوران دیگر آن سرزمین که همگی از شاگردان برجسته سید شریف جرجانی بودند حضور پیدا کرد و در اندک وقتی بر فضیلتی آن سرزمین برتری پیدا کرد و پس از آن که از همه گونه فضایل و کمالات معمول آن عصر برخوردار گردید به شوشتر رفت همزمان با ورود او، همگی استان خوزستان تحت تصرف پادشاهان مشعشی قرار گرفته و مردم آنجا، مؤمن بوده و ارباب خلاف و عدوان از آن سرزمین رانده گردیده به همین مناسبت سید ضیاء الدین در آن جا که جایگاه اصلیش بود ماندگار شد و با دختر صاحب اعظم خواجه حسین شوشتری که از خاندان عزت و عالی رفعت بود ازدواج کرد و در مجلس نقابت و مسند هدایت برقرار گردید و با براهین آشکاری که داشت ریشه ستمگران و مفسده جوین را از بن برانداخت و خود مرجع بزرگان و شرافتمندان و مأمین بیمناکان و مستضعفان قرار گرفت.

و از هر گونه توفیقی برخوردار گردید و مهمترین توفیقی که هر چه بیشتر به عزت و اعتبار روحانی او افزود اتصال و ارتباطی بود که با غوث المتألهین جناب سید محمد ملقب به نوربخش (قدس سره (۱)) به دست آورد و از سوی حضرتش به تلقین ذکر و فکر و

ص: ۳۹۹

۱- قاضی نورالله در مجالس المؤمنین می نویسد: غوث المتأخرین و سیدالعارفین سید محمد نوربخش نسب شریفش به هفده واسطه به حضرت موسی بن جعفر (علیه السلام) می رسد پدرش در قطیف متولد شد به عزم زیارت مرقد حضرت رضا (علیه السلام) به مشهد آمد و از آنجا به قاین رفت و تأهل اختیار کرد فرزند ارجمندش در سال ۷۹۵ ه. ق در آنجا متولد گردید و در خردسالی قرآن را از حفظ کرد و در اندک مدتی از مراتب علمی بهره مند گردید و به حلقه ارادتمندان خواجه اسحاق ختلائی که مرد سیدعلی همدانی بود در آمد و خواجه به موجب خوابی که دیده بود او را به لقب نوربخش ملقب ساخت و طولی نکشید که خواجه اسحاق آخرین خرقه سید علی همدانی را به دست خود بر اندام او راست و به مسند ارشاد نشست و امور خانقاه از طرف خواجه به عهده او برقرار گردید و خواجه گفت: «آرد بیختم و آرد بیز آویختم» و فقرا را به او ارجاع داد و خود با او بیعت کرد و گفت اگر چه او به ظاهر مرید است اما در حقیقت پیر ما است و آن روز دوازده نفر از مریدان خواجه با وی بیعت کردند تنها سید عبدالله برزش آبادی با وی بیعت نکرد و پرسید آیا خواجه با او بیعت کرد؟ گفتند: آری، گفت: «ما از خواجه برگشتیم» طولی نکشید خواجه و برادرش و سید محمد از طرف شاهرخ گرفتار شدند خواجه و برادرش به قتل رسیدند و سید نجات یافت و در ۱۴ ربیع الاول در سن ۷۳ سالگی در سنه ۸۸۹ هجری رحلت کرد و در باغی که در قریه سولقان ری داشت مدفون گردید - م.

توبه افتخار پیدا کرد و پیش از ایشان هم در شهر شیراز با شیخ شمس الدین، محمد الاهیجی شارح گلشن راز (۱) ملاقات کرده بود و از ایشان و از مشایخ دیگر بهره های

ص: ۴۰۰

۱- قاضی نورالله در مجالس المؤمنین می نویسد: شیخ فاضل و موحد کامل شمس الدین محمد بن یحیی بن علی گیلانی لاهیجانی اعظم و اکمل خلفای حضرت سید محمد نوربخش است و مورد افتخار همه سلاسل می باشد و شرح سلسله خودش را در شرح گلشن راز ایراد نموده و مورد احترام میرصدرالدین شیرازی و علامه دوانی هم بوده و علامه پیش از ورود به حضرتش کفشهای او را می بوسیده و به دیده ارادت می مالیده است و قصیده ای از ملا بنائی که در مدح او گفته ذکر کرده است و شرح گلشن راز او دلیل بر علو شأن او می باشد و از شروع دیگری که بر آن نوشته شده است به مراتب بهتر است. هنگامی که این شرح را به پایان رسانید به خدمت جامی در هرات فرستاد. جامی این رباعی را گفته برای او ارسال نمود. ای فقر تو نوربخش ارباب نیاز خرم زبهار خاطرت گلشن راز یکره نظری بر مس قلبم انداز شاید که برم ره به حقیقت ز مجاز الاهیجی همواره لباس سیاه می پوشید و اظهار می داشت پیوسته عزادار حضرت امام حسین (علیه السلام) می باشم. لاهیجی شعر می گفت و اسیری تخلص می کرد دیوان بزرگی دارد که در این عصر به طبع رسیده شرح گلشن رازش در قدیم چاپ شده است و در روزگار ما با مقدمه ارزنده آقای کیوان سمیعی که از افاضل بنام عصر حاضرند مطبوع شده است و در سال ۹۱۲ ه. ق درگذشت و قبرش در یکی از غرفات خانقاه نوریه بوده که اکنون اثر قبرش موجود می باشد و مثنوی اسرار الشهود هم از تألیفات اوست - م.

بسیاری برد و از فیض خدمت ایشان کامیاب شد. و به طوری که رویه حداکثر این سلسله علیه است به امور جسمانی علاقه نشان نمی داده و تا پیش از مرگ طبیعی به زندگی دنیا علاقه مند نبودند و به همین جهت بود که پادشاهان مشعشعی با ارادت خاصی که به آنها داشتند آنها را به صدارت دعوت می کردند زیر بار گفته و دعوت ایشان قرار نمی گرفتند آنگاه که نوبت سلطنت به سلطان سید علی بن سلطان محسن مشعشعی رسید بی اندازه از وی درخواست کرد که امور صدارت را به عهده داشته باشد نپذیرفت و بالاخره قاضی عبدالله بن خواجه حسین شوشتری مشار الیه را که شاگرد مترجم حاضر و به منزله فرزند معنوی او به شمار می آمد به مقام صدارت برگمارد و از این نقطه نظر خاطر مترجم از تشویش و سوسه تکالیف ایشان آسوده گردید.

آنگاه که سید نورالله به سن نود سالگی رسیده بود و نیروی ظاهری و باطنی او رو به ضعف و سستی گزارده بود شاه اسماعیل صفوی به منظور تسخیر استان خوزستان قیام کرد و سلطان سیدعلی، والی خوزستان را کشت و حویزه را در حوزه پهناور خویش در آورد و همه سلسله مشعشعیه را از پای در آورد بلافاصله عازم شوشتر شد برخلاف انتظار وی سید نورالله که بر اثر پیرمردی و فرسودگی و ناتوانی نتوانست از سلطان، استقبال به عمل آورد یکی از مفسده جویان شوشتر به قاضی محمد کاشی که مقام صدارت شاه اسماعیل را داشت (۱) گفت: سید نورالله هیچ گونه بیماری ندارد و خود را به بیماری زده است و غرضش آن بوده که از سلطان، استقبال به عمل نیاورد و در ضمن رابطه ای که میان او و پادشاهان مشعشعی برقرار است مراعات کند. از آنجا که قاضی محمد، مردی ستمکار و بدفطرت و بدباطن بود سعایتی که نسبت به سید نورالله شده پذیرفته و به آزار سلسله نوریه پرداخته و بدون دستور سلطان به مؤاخذه ایشان اقدام نمود.

ص: ۴۰۱

۱- قاضی محمد کارگذار بدکرداری بود تاریخ جهان آرا ص ۲۷۲ می نویسد: قاضی محمد کاشی که صدارت را با ایالت جمع کرده و حکومت یزد و کاشان و شیراز را به عهده داشت و قبایح اعمال او آشکار گردیده در ماه صفر سال ۹۱۵ ه. ق در کوشک به قتل رسید. م.

از اتفاقات، هنگامی که سلطان وارد شوستر گردید، دستور اکید صادر کرد تا مردم شوستر، شبها درهای خانه خود را نبندند و سلطان خود در هر شب به همراه دو یا سه تن از اصحاب مخصوصش به خانه ها وارد می شد و از چگونگی مذهب و مرام آنها جويا می شد و هر گاه از یکی از آنها می پرسید چه مذهبی داری؟ در پاسخ می گفت مذهب من، مذهب سید نورالله است و نمی گفت مذهب من، مذهب شیعه است به همین مناسبت سلطان در صدد برآمد که به تشخیص احوال سید بپردازد. در آن حال یکی از امیران او که خدمت سید رسیده به اطلاع وی رسانید، سید وضع احوالش نامرتب است و به شدت بیمار می باشد سلطان دستور داد وی را در محفه ای گذارده به حضور بیاورند و هنگامی که به حضور سلطان رسید سلطان از حقیقت اوضاع او و از کوششی که در راه به ثمر رسیدن مذهب حق ائمه معصومین علیهم السلام بر خود هموار ساخته بود خبردار گردید او را مورد اکرام و احترام خویش قرار داد و زمین ها و باغهایی که پیش از آن در اختیارش بود در دست او قرار داد و از قاضی محمد که در ظرف چند روز به آزار او پرداخته و به عداوت او اقدام کرده بود، انتقام گرفت و به موجب کلام ائمه هدی علیهم السلام که فرمود: «نحن بنو عبدالمطلب ماعادانا بیت الا و قد خرب و ماعارانا کلب الا و قد جرب: هیچ خانه ای نسبت به ما فرزندان عبدالمطلب آزاری وارد نمی آورد جز این که ویران می گردد و هیچ سگی بر ما پارس نمی زند مگر این که به بیماری گری مبتلا میشود (۱)» به گرفتاری آنها اقدام کرد و آنان که به غضب پروردگار جبار و سلطان قهار

ص: ۴۰۲

۱- در حاشیه نسخه مؤلف آمده است که حدیث مزبور را از حضرت صادق (علیه السلام) چنین روایت کرده است: «نحن اهل البیت لانقاس بسائر الناس ماعادانا بیت الا خرب و لانبیح کلب الا و جربه و اضافه کرده حدیث مزبور به شرح یاد شده در اوائل نگارستان نقل شده است. در تاریخ نگارستان، ص ۴۰ ذیل (نکته) می نویسد: عن الصادق (علیه السلام) «نحن اهل البیت لا یقاس کسائر الناس من عادانا اندفع و علینا من هو انقلع» و در ترجمه آن نوشته خواجه عبدالله انصاری ترجمه این کلام معجز نظام به دو کلمه کرده که هر که را خواهند که براندازند با امامش در اندازند معروف است با آل علی هر که در افتاد ورافتاد -

دچار شده بودند به نتیجه اعمال خود رسیدند و زود باشد که ستمگران بدانند کدام یک از ستمدیدگان پیروز خواهد شد.

از جمله تألیفات مشهور، این سید بزرگوار مأه باب فی الاسطرلاب است. کتابی است در کمال ارزندگی که حکما و اعیان و بزرگان توجه دقیقی به آن دارند و دیگری کتاب شرح الزیج الجدید در این کتاب، مطالب ارزنده ای که در اختیار دیگران نبوده ایراد کرده و به صنایع گرانقدری اشاره نموده است. و کتابی هم در علم طب، تألیف نموده و داروهائی که در آن تجویز کرده و بیماریهائی را که اسم برده موافق با آب و هوای خوزستان است.

و رساله ای در تفسیر آیه شریفه «و اذ قلنا للملائکه اسجدوا لادم فسجدوا الا ابلیس ابی و استکبر و کان من الکافرین» (بقره آیه ۳۴) این رساله را به پیشنهاد یکی از سرشناسان خوزستان تألیف کرده و حقایق و دقایقی را در آن آورده است.

سید در سال [...] وفات یافته (۱)، پایان خلاصه ای از مجالس المؤمنین.

مؤلف گوید: میرزا بیک منشی در تاریخش می نویسد: شاه اسماعیل صفوی سرسلسله صفویان در آغاز کارش، قاضی فاضل ضیاء الدین نورالله انسی را همراه با شیخ محیی الدین مشهور به شیخ زاده لاهیجی را به عنوان سفارت به سوی شاهی بیک خان پادشاه ماوراء النهر و خراسان فرستاد و سفارت آنان پس از آن بود که شاهی بیک بر تمام آن سرزمین تسلط پیدا کرده و به کرمان هم که در تصرف شاه اسماعیل بوده دست یافته و به چپاول پرداخته است. پس از آن که سفیران مزبور بازگردیدند شاهی بیک نامه توهین آمیز در کمال بی ادبی همراه امیر کمال الدین حسین ابیوردی برای شاه اسماعیل گسیل داشت، سلطان صفوی از جسارت، شاه افغان، به سختی ناراحت شده و به عزم کارزار با آن بدکردار عازم بلاد مرو شاهجان گردیده با وی به کارزار پرداخت تا آن که او را کشته و همدستانش را بیچاره ساخت و بر همگی شهرهای خراسان و بخشی از

ص: ۴۰۳

۱- در نسخه حاضر سال وفات او را نقل نکرده است در مجالس المؤمنین هم نوشته است ضیاء الدین نورالله در مرو در گذشت و سال وفات او را نوشته است . م. ریاض العلماء و حیاض الفضلاء

سرزمین های ماوراء النهر استیلا پیدا کرد.

از ظاهر کلام میرزاییک استفاده می شود مراد وی از قاضی فاضل ضیاء الدین نورالله مترجم حاضر باشد(۱)

سید جلیل اوایه ضیاء الدین قاضی نور الله بن سید شریف الدین حسینی مرعشی تستری (شوشتری)

مشهور به امیر(۲) ساکن در سرزمین هند و مؤلف کتاب مجالس المؤمنین و کتابهای دیگر که همگی در کمال خوبی و ارزندگی و مشتمل بر فواید ارزنده ای می باشد.

سید، فاضل دانشمند و دیندار و باصلاحیت و علامه فقیه و محدث و با اطلاع از سیر و تواریخ و جامع فضائل و ناقد در هر علم و سراینده و منشی و عالی قدر بود، از عهده سرایندگی به خوبی بر می آمد و به پارسی و تازی شعر می سرود و اشعار و چکامه هایی در مدح ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین دارد. و به گمانم دیوان شعری هم ترتیب داده باشد(۳)

ص: ۴۰۴

۱- تاریخ جهان آرا، ص ۲۷۳ می نویسد: در ۱۲ ذیحجه سال ۹۱۶ ه. ق که لشکر ازبک بعضی از محال کرمان را به تصرف در آورده بود شاه اسماعیل قاضی نورالله انسی برادرزاده قاضی عیسی صدر را همراه با شیخ زاده لاهیجی به نزد (شیبک = شاه بیک) فرستاد... از نوشته مؤلف تاریخ بر می آید که قاضی نورالله انسی غیر از مترجم حاضر است و قاضی عیسی به نوشته همان تاریخ از سرشناسان پادشاهان آق قویونلو بوده که پس از مرگ یعقوب بیک در ۱۳ ربیع الاول ۸۹۶ ه. ق به دست صوفی به دار کشیده شد. م.

۲- در حاشیه نسخه مؤلف آمده است: قاضی نورالله در آغاز شرحی که بر دعای صباح و مساء حضرت مولی علیه السلام مرقوم داشته خود را به عنوان «امیر» معرفی کرده است - م.

۳- همان طور که قاضی مبرور در علوم معموله ویژه در علم کلام مهارت داشته در اقسام شعر هم از طبع توانائی برخوردار بوده و نوری که متخذ از نام خودش نورالله است تخلص می کرده غزل زیر در ریاض العارفین از او آورده شده است: عشق تو نهالی است که خواری ثمر اوست من خاری از آن بادیهام کاین شجر اوست بر مائده عشق اگر روزه گشائی هشدار که صد گونه بلا ما حضر اوست وه کاین شب هجران تو بر ما چه دراز است گوئی که مگر صبح قیامت سحر اوست فرهاد صفت این همه جان کندن (نوری) در کوه ملامت به هوای کمر اوست از ایات اوست: ای در سر زلف تو صد فتنه به خواب اندر در عشق تو خواب من نقشی است بر آب اندر در ش رع محبت زان فضل است تیمم را کز دامن پاکان هست گردی به تراب اندر نجوم السماء، ص ۱۲ می نویسد: راقم الحروف بسیاری از اشعار آبدار آن سلاله الاخبار به نظر رسیده و چند بیت در جواب قصیده سید حسن غزنوی سروده ایراد کرده است: شکر خدا که نور الهی است رهبرم و نار شوق اوست فروزنده گوهرم اندر حسب خلاصه معنی و صورتم و اندر نسب سلاله زهرای حیدرم دارای دهر سبط رسولم بود پدر بانوی شهر دختر کسری است مادرم هان ای فلک چو این پدرانم یکی بیار یاسر به سبز گرنه و از آذری برم شکر خدا که چون حسن غزنوی نیم یعنی نه عاق والد و نه ننگ مادرم با دم زبان بریده چون آن ناخلف اگر مدح مخالفان علی بر زبان برم

قاضی مبرور (قدس سره) از علمای بزرگوار روزگار پادشاهان صفوی است و در آغاز کارش در زادگاهش، شهرستان شوشتر که آن را به زبان عربی تستر می گویند و از شهرهای استان خوزستان است میزیسته. (ستر) به ضم تاء دو نقطه و سین بی نقطه ساکن و تاء دو نقطه مفتوح و رای ساکن، عربی شوشتر است که از شهرهای معروف اهواز استان خوزستان می باشد و در همان جا قبر براء بن مالک مورد توجه است (۱).

قاضی مبرور در شوشتر به درس ملا عبدالوحید شوشتری حاضر می شد پس از آن به هندوستان رفت و منصب قضاوت و داوری آنجا را عهده دار گردید. قاضی مبرور، در

ص: ۴۰۵

۱- در اسد الغابه ج ۱، ص ۱۷۲، می نویسد: براء بن مالک برادر انس بن مالک است همگی جنگها را به غیر از جنگ بدر در حضور رسول خدا بود و مردی بسیار دلاور است در جنگ یمامه به کمک مسلمانان بر بالای حدیقه که مسیلمه در آن بود قرار گرفت و یک تنه جنگید تا در حدیقه باز شد و مسیلمه کشته شد و خود او هشتاد و اندی جراحت پیدا کرد. در جنگ شوشتر دلاوری کرد و مرزبان شیر صدا را کشت و خود او در سال ۲۰ه. ق به دست هرمان از پای درآمد - م. .

مذهب تشیع، تعصب ویژه ای داشت و در همگی علوم معموله، به خصوص در مسئله امامت آثار ارزنده ای تألیف کرده و حقیقت را بالصراحه آشکارا ساخته و به زبان فصیح همراه با درستی به تقریر و تحریر آن پرداخته و لباس نظم و نثر را بر اندام آن آراسته است و در اعلائی کلمه الله « کوشش بی نهایت داشته و به امامت عترت پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) از هیچ گونه تظاهری دریغ نورزیده است تا در این راه، به دست ستمگران در شهر لاهور هندوستان، شربت شهادت نوشیده و به خاطر حمایت از مذهب شیعه و تألیف کتاب احقاق الحق که پس از این به آن اشاره می شود به قتل رسیده و قصه آن مشهور است.

قاضی مبرور در روزگار شیخ بهائی (ره) می زیسته و مانند او، تمایلی به مرام تصوف از خود نشان می داده و به صوفیان به چشم التفات می نگریسته (۱) و او نخستین دانشوری است که آشکارا در شهرهای هند به ترویج مذهب تشیع، می پرداخته است.

پدر قاضی مبرور هم از علمای بزرگ بوده و خود او در بعضی از تألیفاتش، مطالبی از تحقیقات پدرش را یادآوری کرده است.

و من تا به حال به دست نیآورده ام قاضی مبرور، علم حدیث را از چه کسی فرا گرفته است همین اندازه می دانم وی معاصر با میرزا مخدوم شریفی مؤلف نواقص الروافض می باشد.

قاضی مبرور، فهرست پاره ای از تألیفات خود را در پشت کتاب مجالس المؤمنین ایراد کرده و ما نام آنها را به طوری که وی فهرست داده است یاد می کنیم.

حاشیه تفسیر بیضاوی؛ شرح تهذیب الحدیث؛ حاشیه بر شرح هدایت در حکمت؛ حاشیه بر شرح الشمسیه در منطق؛ حاشیه بر شرح کافیه ابن حاجب ملاجیمی؛ حاشیه بر حاشیه تهذیب المنطق ملاجلال؛ حاشیه دیگری بر تفسیر بیضاوی به حاشیه بر شرح تهذیب الاصول؛ حاشیه بر حاشیه قدیم؛ حاشیه بر حاشیه شرح تجرید؛ حاشیه بر الهیات شرح تجرید؛ حاشیه بر شرح چغمینی؛ حاشیه بر قواعد علامه؛ حاشیه بر مختلف علامه؛ شرحی بر اثبات الواجب القدیم مولانا جلال؛ حاشیه بر اثبات الواجب الجدید مولانا

ص: ۴۰۶

۱- راجع به تصوف وی مطالبی در نجوم السماء ایراد کرده است و العلم عند الله - م.

جلال؛ ردی بر حاشیه چلبی بر شرح التجرید اصفهانی؛ حاشیه بر بحث عذاب قبر از شرح العقائد؛ شرحی بر حاشیه التشکیک از جمله حواشی قدیمه؛ نورالعین؛ ذکر الالقیمی [کذا]؛ کشف العوار؛ دافعه الشقاق؛ نهابه الاقدام؛ أنس الوحید؛ رفیع القدر؟ حل العقال؛ بحر الغدیر: اللعنه فی صلوه الجمعہ(۱)، عدہ الامراء؛ تحفه العقول؛ موائد الانعام؛ حاشیه علی رساله اجوبه فاخره؛ بحشره کامله؛ سبعة سیاره؛ تفسیر آیه «ائما المشرکون نجس»؛ رساله فی بحث التجدید؛ رساله فی الادعیه، رساله ارزنده ای است؛ الرساله الجلالیه؛ رساله فی بیان انواع کم؛ رساله فی امر العصمه؛ رساله فی ان الوجود لا مسئله له؛ جواب اسئله السید حسن؛ رساله فی اثبات تشیع سید محمد نوربخش؛ دیوان القصائد؛ رساله فی رد شبهات الشیطان؛ رساله فی رد مقدمات ترجمه الصواعق؛ حاشیه علی تحریر الاقلیدس؛ حاشیه علی الخلاصه(۲)؛ رساله الانموذج، شرح خطبه العضدی القزوینی؛ حاشیه علی بحث اعراض شرح التجرید؛ حاشیه علی المطول؛ رساله فی رد ایرادات شرح مبحث حدوث العالم من انموذج علامه الدوانی؛ حاشیه علی شرح الچغمینی(۳)؛ حاشیه علی حاشیه الخطائی؛ حاشیه علی التهذیب(۴)، سحاب المطیر؛ نظر السلیم: تفسیر آیه الرؤیا؛

ص: ۴۰۷

۱- در حاشیه نسخه مؤلف آمده است: به طوری که مشاهده کرده ایم خود مؤلف (ره) حواشی زیادی بر آن کتاب مرقوم داشته است.

۲- در حاشیه نسخه مؤلف آمده است: ممکن است مراد از خلاصه؛ خلاصه الرجال، علامه باشد. م.

۳- در حاشیه نسخه مؤلف آمده است: پیش از این در آغاز فهرست مؤلفاتش حاشیه بر شرح چغمینی را نام برده است ممکن است این حاشیه، حاشیه دیگری باشد که بر آن کتاب نوشته است چنان که بر بیضاوی در حاشیه تدوین کرده است و هم ممکن است تکرار آن اشتباهی از ناسخ باشد و یا به طوری که اظهار شده شروح بسیاری بر رساله چغمینی نوشته شده از جمله شرح قاضی زاده رومی است که هم اکنون هم به شرح چغمینی مشهور می باشد بنابراین یکی از آن در حاشیه، حاشیه ای است بر شرح مشهور و حاشیه دیگر بر شرح دیگر است. م.

۴- در حاشیه نسخه مؤلف آمده است: مراد از تهذیب یا تهذیب الحدیث است و یا تهذیب الاصول علامه حلی - م.

گوهر شاهوار به فارسی؛ خیرات حسان؛ رساله فی نجاسه الخمر؛ رساله فی مسئله الکفارہ؛ رساله فی غسل الجمعة؛ رساله شرح مختصر العصدی؛ رساله فی رد رساله تصحیح ایمان فرعون؛ رساله فی رد رساله الکاشی؛ رساله فی رکنیه السجدتین؛ رساله متعلقه بتعریف الماضي؛ حاشیه علی رساله تحقیق کلام البدخشی؛ حاشیه علی شرح خطبه المواقف؛ رساله فی مسئله لبس الحریر؛ شرح علی رباعی الشیخ ابی سعید ابی الخیر؛ رساله گل و سنبل به فارسی؛ دیوان اشعار؛ کتابی در منشآت؛ رساله فی رد شبهه فی تحقیق العلم الالهی؛ رساله فی رد ما کتب بعضهم فی نفی عصمه الأنبیاء؛ حاشیه علی شرح التجرید؛

شرح علی جواهر حاشیه قدیم؛ رساله فی رد ما الف تلمیذین همام فی بیان اقتداء الجمعة بالشفعویه؛ رساله متعلقه بقول العلامه الحلّی فی آخر کتاب الشهادات من قواعد و هو قوله اذا زادالشاهد فی شهادته او نقص قبل الحکم و کتاب احقاق الحق.

مؤلف گوید: کتاب احقاق الحق کتاب بسیار ارزنده و بزرگی است که از تحقیقات فراوانی برخوردار می باشد، این کتاب را قاضی مبرور در هندوستان در جواب رد برخی از متأخران عامه که بر کتاب نهج الحق علامه حلّی راجع به مسئله امامت داشته تألیف نموده و همین کتاب یکی از علت هایی بوده که موجبات شهادت این بزرگوار را فراهم آورده است کتاب مزبور از کتابهای معروف و مورد توجه دانشوران پس از او می باشد(۱)

ص: ۴۰۸

۱- الذریعه، ج ۱، ص ۳۹۰ می نویسد: احقاق الحق فی نفس ابطال الباطل تألیف علامه سعید قاضی نورالله شهید پس از بیان نسب او و اضافه کردن به این که شمس الدین محمدشاه که یکی از اجداد اوست قبرش در شوشتر مزار عامه مردم می باشد و دیگر آن که جد دیگرش امیر نجم الدین محمود نخستین کسی بود از این خانواده که از آمل مازندران به شوشتر هجرت نمود می نویسد: قاضی مبرور در سال ۱۰۱۹ ه. ق در روزگار جهانگیر پادشاه هند به خاطر تألیف همین کتاب، شهید شد و مرقدش در آکره هند مزار عموم مردم است وی این کتاب را در مدت هفت ماه تألیف کرده و تاریخ اتمام آن در آخر ماه ربیع الاول سال ۱۰۱۴ ه. ق در شهر آکره بود و بهترین کتابی است که در باب امامت تألیف شده است. قاضی در این کتاب به رد کلام قاضی فضل بن روزبهان که کتاب نهج الحق علامه را مورد ایراد قرار داده است پرداخته و چند بار در ایران به طبع رسیده و در مصر هم با اسقاط پاره ای از مطالبش طبع شده است و شیخ محمد حسن نجفی هم کتاب دلائل الصدق را به منظور تتمیم آن در مجلد بزرگی تألیف نموده است - م.

قاضی مبرور علاوه بر تألیفات یاد شده آثار دیگری هم دارد که در آن فهرست آورده نشده است از جمله کتاب مصائب النواصب این کتاب در رد کتاب نواقض الروافض میرزا مخدوم شریفی سنی است که معاصر با او بوده و به پارسی، تألیف کرده و امامیه را تخطئه نموده است. قاضی مزبور کتاب مزبور را به نام شاه عباس کبیر صفوی تألیف کرده و کتاب مشهوری است و در پایان آن اظهار می دارد این کتاب در ظرف هفده شبانه روز در ماه رجب در سال ۹۹۵ ه. ق به دست مؤلفش خاتمه یافته است. و دیگری کتاب الصوارم المهرقه است که در رد الصواعق المحرقة ابن حجر عسقلانی است که در رد امامیه و حقیقت مرام عامه تألیف نموده و از کتابهای معروف او می باشد این کتاب، غیر از رساله رد مقدمات ترجمه الصواعق است که پیش از این نام برده شده است.

و از تألیفات او کتاب المجموعه است که مانند الکشکول شیخ بهائی و به سبک آن تألیف کرده و من این مجموعه را که به خط خود او بوده در مشهد مقدس رضوی علیه السلام دیده ام.

از تألیفات او کتاب انس الوحید فی تفسیر آیه العدل و التوحید است و ممکن است کتاب مزبور، همان رساله انس الوحید باشد که پیش از این ذکر شده است. قاضی در این رساله به مدافعه از مؤلف الکشاف برخاسته اند و ایرادهای علامه تفتازانی و فخر رازی در تفسیر کبیرش پاسخ داده و نسخه ای از آن در نزد ما می باشد.

از تألیفات او رساله ای است در تفسیر آیه «فمن یرد الله أن یهدیه، یشرح صدره للاسلام» این آیه در سوره انعام می باشد. قاضی مبرور در این رساله به رد نظرات نیشابوری که در تفسیرش ذیل آیه مزبور ایراد کرده پرداخته است و در این نسخه و نسخه پیش از آن، حواشی بسیاری از خود الحاق نموده و نسخه ای از آن نیز در نزد ما موجود می باشد.

یکی از علما کتاب مثالب النواصب را به وی نسبت داده است و به پندار من آن کتاب، از تألیفات دیگری است بلکه همان کتاب مصائب النواصب است و اشتباه از سوی

آن عالم است و ممکن است از آثار ابن شهر آشوب باشد(۱)

از تألیفات او رساله المسحیه است که رساله مبسوطی می باشد. در این رساله به ادله شیعه و سنی راجع به غسل و مسح رجلین اشاره کرده و ما این رساله را در اشرف مازندران نزد مدرس دیده ایم.

از تألیفات او رساله ای است در یاد آوری از آنهایی که به جعل حدیث اقدام می کرده و احوال آنها را نگاشته است و من این رساله را دیده ام و در حال حاضر به خاطر ندارم در کجا آن را دیده باشم.

از تألیفات او کتاب مجالس المؤمنین است که به پارسی تألیف نموده کتابی است بزرگ و معروف در آن کتاب به یاد آوری گروهی از علمای شیعه و راویان ایشان و همچنین به نامبرداری از پادشاهان و امیران و صوفی ها و دسته ای از سرایندگان شیعه از روزگار گذشته تا زمان خودش پرداخته و سال ۹۹۰ ه. ق از تألیف آن آسوده گردیده است (۲) قاضی مبرور در ضمن شرح احوالی که برای سلسله های مختلف ایراد نموده طریق افراط و تفریط پیموده است و همین کتاب و علتی که موجبات تألیف آن را فراهم آورده است اموری بود که ما را بر آن داشت تا به تألیف این کتاب ریاض العلماء اقدام نمائیم.

علت این که قاضی مبرور به تألیف این کتاب اشتغال ورزیده آن بوده که مخالفان

ص: ۴۱۰

۱- الذریعه ، ج ۱۵، ص ۷۶ ذیل مثالب النواصب می نویسد: این کتاب از رشیدالدین بن شهر آشوب است و در کتاب معالم العلماء از آن نام برده است و به طوری که در ریاض العلماء نقل کرده نام این کتاب در یکی از اجزاتی که به خط ابن شهر آشوب بوده آمده است و همان کتاب است که در بشارات الشیعه به نام الصوالب و النواصب و موسوم به منهج الهدایه و معراج الدرایه پاره ای از رموز را از قبیل العجل و السامری از آن نقل کرده است و در انساب النواصب از مثالب النواصب ابن شهر آشوب مطالبی نقل شده است و در ذیل کتاب مزبور می نویسد: مثالب النواصب همان مصائب النواصب قاضی نورالله شوشتری است که در رد نواقض الروافض میر مخدوم شیرازی است - م.

۲- این جمله زیادی است و با تاریخی که در ذیل نقل کرده است موافقت ندارد - م.

ما مذهب شیعه را تازه احداث می دانسته و به زبان طعنه اظهار می داشتند این مذهب در آغاز ظهور دولت صفویه و همراه با قیام شاه اسماعیل صفوی و امثال اینها از گفته های بی اساس دیگر به وجود آمده است و ما هم در دیباچه این کتاب به بخشی از آنها اشاره نموده ایم و تاریخ اتمام مجالس المؤمنین روز پنجشنبه ۲۳ ذیقعده سال ۱۰۱۰ ه. ق می باشد و آغاز شروع به آن در روز افتتاح رجب سال ۹۹۸ ه. ق در شهر لاهور «صینت عن آفات الدهور» اتفاق افتاده است و من تاریخ آغاز و انجام آن را از خط خود او که در آخر کتاب مجالس المؤمنین مرقوم داشته است نقل کرده ام.

از تألیفات او کتابی است در فضیلت روز عید بابا شجاع الدین و این رساله را سید میرزا محمدرضا در تفسیرش به نقل از سید ماجد بحرانی که از نواده او میر سید شوشتری نقل کرده به وی نسبت داده و همگی آن رساله را در آن تفسیر، ایراد نموده است. و از تألیفات او کتاب النور الانور الأزهر فی تنویر خفایا رساله القضاء و القدر علامه حلی است، این کتاب را در هرات دیده ام و کتاب بسیار ارزنده ای است این کتاب را قاضی مبرور در رد رساله یکی از علمای اهل سنت هند که معاصر با وی بوده و در روزگار او مرده مرقوم داشته است. عالم مزبور رساله خود را در رد رساله استقصاء النظر فی مسئله القضاء و القدر که از تألیفات علامه حلی است تدوین نموده و قاضی مزبور رساله النور الانور را در رد رساله آن عالم نگاشته است.

از تألیفات او رساله ای در علم اسطرلاب است که به فارسی تألیف کرده و مشتمل بر صد باب بوده و فوائد ارزنده ای در آن آورده است و من این رساله را در شهرک فراه دیده ام. و در دیباچه آن نام مؤلف چنین آمده است نورالله بن محمد حسینی مرعشی.

مؤلف گوید: مرعشی، منسوب به جد اعلای اوست که علی ملقب به مرعش ابن عبدالله بن محمد ملقب به سلیق بن حسن بن حسین اصغر بن امام زین العابدین علیه السلام باشد و منسوب به بلده مرعش نمی باشد.

سادات مرعشی، سلسله معروفی است و تا حال حاضر موجود می باشند. مرعش به فتح میم و سکون راء بی نقطه و عین مکسور بی نقطه و شین نقطه دار در آخر. از رجال ابن داوود، ضبط مزبور در ذیل ترجمه حسن بن محمد بن حمزه حسینی طبری استفاده

می شود لیکن معروف آن است که مرعش را به فتح عین می خوانند.

در تقویم البلدان به نقل از اللباب می نویسد: مرعش به فتح میم و سکون راء بی نقطه و فتح عین بی نقطه و در آخر آن شین نقطه دار یکی از قلعه هایی است که در شمال شام واقع شده و از اقلیم چهارم به شمار می آید. در اللباب گفته مرعش یکی از شهرهای شام است. ابن حوقل گفته: حدث و مرعش نام دو شهر آبادی است که آبها و کشتها و درختهای فراوان دارد و هر دو شهر از سرحدات شام به شمار می آید. عزیزی گوید: فاصله میان حدث و مرعش و انطاکیه هفتاد و هشت فرسخ است.

مؤلف گوید: به نظر من و به طوری که از کتابهای انساب سادات استفاده می شود.

مرعشی منسوب به سادات مرعش است و منسوب به جد اعلای آنها مرعش است تلمیذ سید تاج الدین بن معیه در کتاب انساب آنجا که به یاد آوری از فرزندان حسین اصغر بن علی بن الحسین بن علی بن ابیطالب علیه السلام پرداخته می نویسد: عقب ابو محمد حسن بن حسین اصغر، به محمد سلیق منتهی می شود و علی مرعش بن عبدالله بن محمد بن حسن یاد شده از فرزندان اوست و نوادگانسان در شهرهای عجم بسیار است و در ضمن فرزند محمد سلیق گفته است از فرزندان علی مرعش ابو عبدالله حسین مامطیری بن علی مرعش است.

و تستری منسوب به تستر است در تقویم البلدان می نویسد: تستر از اقلیم سوم و از شهرهای اهواز می باشد. در اللباب می نویسد: ستر به ضم تا و سکون سین بی نقطه و فتح تاء دوم و در آخر آن راء بی نقطه همان شهری است که عموم مردم آن را ششتر می گویند در شوشتر نهر بزرگی است که شاپور پادشاه ایرانی سد بزرگی به اندازه یک فرسخ در آن احداث کرده که آب آن بالا آمده و بلندترین زمین آنجا را مشروب می سازد. در لباب گفته شوشتر شهری است از شهرهای اهواز خوزستان و قبر براء بن مالک در آنجا است. در عزیزی گفته است: شوشتر در وسط شهرها قرار گرفته است و از آنجا تا جندی شاپور هشت فرسخ راه می باشد و از شهرهای اهواز نیست و فاصله آن را قبیلها در اختیار آورده اند و گفته اند شوشتر از شهرهای کهن است و در روی زمین شهری به قدمت آن وجود ندارد.

جندی شاپور هم از اقلیم سوم و از شهرهای اهواز است در لباب می نویسد: به ضم جیم و سکون نون و فتح دال بی نقطه و بعد از آن با و شاپور (سابور) به فتح سین بی نقطه و الف و با و واو و راء مهمله شهر محصورى و پر برکت است و قبر یعقوب صفار پادشاه ایرانی در آنجا است در لباب گوید: جندی شاپور از شهرهای معروف خوزستان است ابن حوقل گفته جندی شاپور شهر پربرکتی است و نخلهای خرما و کشت زارها و آبهای فراوانی دارد. در عزیزی گوید: از آنجا تا شوش شش فرسخ راه است.

سوس (شوش) هم از اقلیم سوم از شهرهای خوزستان است. در مشترک گوید:

سوس، به ضم سین بی نقطه و سکون و او و سین بی نقطه در آخر. ابوریحان گفته: سوس یا شوش، شهری است از خوزستان، باغهای زیادی در آن، احداث گردیده است. در مشترک گوید: شوش از شهرهای کهن خوزستان است و قبر دانیال نبی در آنجا می باشد و اضافه کرده است، سوس نام شهری است در اقصای بلاد مغرب و همچنین بلده ای است در افریقا که سوس ادنی باشد و فاصله سوس اقصی و ادنی سه ماه راه است و آن را (سوسه) گویند.

خوزستان یا خوز به ضم خاء نقطه دار و واو و زای نقطه دار سرزمین پهناوری است مشتمل بر شهرهای زیاد و واقع میان بصره و فارس و جمع کثیری به نام خوزی معروف می باشند از جانب غرب، روستای واسط و دود الرامی اطراف آن را فراگرفته است و از طرف جنوب از اقلیم عبادان از دریا تا مهرویان و از آنجا تا دورق و تا حدود فارس اطراف آن را احاطه نموده است و از جهت شرقی که متصل به جهت جنوب است تا حدود فارس بر آن احاطه دارد و از شرق شمالی به حدود اصفهان و بلاد جبل محدود می شود و حد فاصل میان آن و فارس و بلاد جبل و اصفهان نهر گوارائی وجود دارد و جهت شمالی خوزستان را حدود صم و کرجه و جبال اللوز و بلاد جبل تا اصفهان فراگرفته است. خوزستان در سرزمین مسطحی واقع شده که کوهی در آن وجود ندارد و آبها و نه‌های بسیاری در آن جاری می گردد و آبهای سرزمین خوزستان از طرف حصون مهدی به دریا سرازیر می شود و در آن آبها به جهت اتصالی که با دریا دارد جزر و مد اتفاق می افتد.

مؤلف گوید: تستر معرب شوستر است که آن را به زبان پارسی شستر هم می گویند که کلمه اختصاری شوستر باشد، از عبارت مؤلف التقویم خلاف آن ظاهر می گردد (۱)

مؤلف گوید: در شهر فراه رساله مأه باب فی الاسطراب که به پارسی تألیف شده است دیده ام و آن را از تألیفات امیر نورالله بن محمد حسینی شوشتی معرفی کرده و به گمانم مؤلف آن، مترجم حاضر قاضی نورالله شوشتی است و یا کتاب مزبور، تألیف یکی از نیاکان او باشد. رساله مزبور دامنه دار و تحقیقات جامعی در آن آورده شده است.

ص: ۴۱۴

۱- قاضی مبرور در مجالس المؤمنین ذیل نامبرداری از شهرها شرح مفصلی برای شوستر مرقوم داشته است از جمله می نویسد: بعضی گفته اند تستر نام یکی از مردم بنی عجل است که آنجا را فتح کرد و به این نام موسوم گردید لیکن این نظریه بی اساس است و چنان که در بالا هم گفته شد تستر معرب شوستر است و نام آن شوش است که به معنی خوب می باشد و چون آب و هوای آن در کمال خوبی بوده کلمه «تر» که علامت افعال تفضیل پارسی است بر آن اضافه کردند و شوستر یعنی خوب تر نامیده شد و نخستین شهری که پس از طوفان نوح بنیاد شد شهر شوستر است و بانی اولی آن معلوم نیست قبر براء بن مالک در آنجا است و سهل بن عبدالله عارف نامی از آن سرزمین است پس از آن که نوشته است شاپور ذوالاکتاف قیصر روم را به ساختمان شوش وادار کرد و برادر بک تیمور ملک که اراده قتل و غارت مردم آنجا را داشت شکمش به وضع عجیبی درید می نویسد: مردم شوستر از روزگار امویه و عباسیه معتزلی مرام بودند و سرانجام به مساعی جمیله سید نورالله مرعشی که در این کتاب به نام او اشاره شد به آئین جعفری گرائیدند. در وصف شوستر گفته شده: حبذا شهر شوستر کزوی هرچه جز اعتدال مهجور است معتدل عالمی که همچو بهشت از آفت بهمن و خ زان دور است دلگشا روضه ای که همچو سپهر ساختش بر مشاعل نور است در نظر ساکن سوادش را هر طرف صد بهشت و صد حور است از فلک ط الب مرادش را هر نفس صد هزار منشور است در تذکره شوستر، ص ۱۲ می نویسد: مسجد جامع آن از قدیمترین آثار تاریخی آن است که دوران خلفای عباسی ساخته شده است و قدیم ترین مزارات آن مزار براء بن مالک است و از مزارات آنجا بقعه امام زاده عبدالله و دیگر بقعه عسری مسقطی و خانه سهل بن عبدالله عارف هنوز باقی است - م.

استاد استناد ایده الله تعالى در آغاز بحار می نویسد: کتاب احقاق الحق و کتاب مصائب النواصب و کتاب الصوارم المهرقه فی دفع الصواعق المحرقة و کتابهای دیگر از تألیفات سید اجل شهید قاضی نورالله شوشتری (رفع الله درجه) می باشد.

پس از این اظهار داشته است: سید رشید شوشتری «حشره الله مع الشهداء الاولین» کوشش فراوانی در پاری دین مبین نمود و شبهه های مخالفان را با مساعی جمیله خویش برطرف ساخت و تألیف های او معروف می باشد ما اخبار آنها را از مأخذ و مدارک آنها نقل کرده ایم.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: قاضی نورالله شوشتری، فاضل دانشمند و محقق علامه و محدث بود. تألیفاتی دارد از جمله احقاق الحق کتاب بزرگی است در

جواب کتابی که در رد نهج الحق علامه حلی نوشته شده است و کتاب الصوارم المهرقه فی جواب الصواعق المحرقة و کتاب مصائب النواصب و رساله ای در نجاست آب قلیل به ملاقات نجاست و حاشیه بر شرح مختصر عضدی؛ حاشیه بر تفسیر بیضاوی؛ مجموعه ای مانند کشکول و کتابهای دیگر. قاضی مبرور معاصر با شیخ بهائی بود و در هندوستان بر اثر تألیف احقاق الحق به شهادت رسید (۱)

ص: ۴۱۵

۱- شرح حال قاضی مبرور در کتابها و تذکره های پس از او نوشته شده و در شهداء الفضیله نام او در ردیف شهدای بنام شیعه آورده شده است اینک به منظور تیمم شرح حال او به پاره ای از آنچه در کتابهای مورد مطالعه قرار گرفته است اشاره می شود و مرحوم استاد محدث ارموی (ره) کتاب فیض الامه فی ترجمه القاضی نورالله را در شرح حال قاضی تألیف کرده است. قاضی نورالله در سال ۹۵۶ ه. ق در شوشتر در خانواده علم و کمال متولد شد و در سن ۲۳ سالگی در ۹۷۹ به عزم زیارت مرقد شریف حضرت رضا (علیه السلام) به مشهد رفته و قصد اقامت کرده و از درس ملا عبدالواحد استفاده نموده و پس از دوازده سال بر اثر گرفتاریهایی که برای او پیش آمده در سال ۹۹۲ ه. ق وارد هندوستان شده و مورد توجه بی نهایت محمد اکبر پادشاه هند قرار گرفته است و به وسیله حکیم ابوالفتح به ملازمت اکبر شاه رسید و آن هنگام که شیخ معین قاضی لاهور پیر فرتوت شده بود قاضی مبرور به جای او به سمت قضاوت نامزد گردید در عین حال همیشه اوقات به تقیه بر گذار می کرد و به اکبر شاه گفته بود من به هر یک از مذاهب اربعه که مقتضی بدانم فتوا می دهم و خود هم اهل نظر و اجتهاد می باشم در عین حال از مذاهب اربعه هم بیرون نخواهم بود مدتی را به این منوال گذرانید تا این که اکبر شاه مرد و پسرش جهانگیر به جای او نشست برخی از علمای مخالف در پیش جهانگیر از وی سعایت کردند که او شیعه است و قضاوت به آئین شیعه می نماید برای اثبات نظریه آنها شخصی را بر گماردند تا خود را شیعه قلمداد کرده و به خانه قاضی رفت و آمد کند او هم به عنوان شاگردی با وی در رفت و آمد بود تا این که کتاب مجالس المؤمنین او را گرفته و به علمای سنی نشان داد آنها هم کتاب را به جهانگیر نشان داده و فرمان قتل او را از وی باز گرفتند و او هم سیاست وی را به عهده آنان واگذار کرد گفتند بایستی با دره خاردار سزایش را داد و او را با آن دره زدند تا در ۲۶ ربیع الاخر از سال ۱۰۱۹ در سن ۶۳ سالگی به حسب تواریخ یاد شده در اکبر آباد به شهادت رسید و مرقدش در آنجا مزار شیعیان می باشد این قطعه در تاریخ فوتش سروده شده است: سر

اکابر آفاق میر نورالله سپهر فضل وحید زمانه پاک سرشت به نیمه شب بیست و شش از ربیع آخر از این خرابه روان شد به
سوی قصر بهشت چو دل ز فکر طلب کرد سال تاریخش خرد به صفحه دهر « افضل العباد » نوشت

مؤلف گوید: قاضی نورالله در ضمن شرح حال ابن ابی عقیل می نویسد: سید امیر معز الدین محمد اصفهانی صدر اعظم رساله ای در عدم نجاسه آب قلیل به ملاقات با نجاست تألیف کرده و از این راه نظر ابن ابی عقیل را تأیید نموده است و کلام علامه را که در مختلف ایراد کرده رد نموده و قاضی آن گاه که به مطالعه مختلف می پرداخت و رساله سید صدر را دیده، رساله علیحدهای در رد رساله وی به نگاشت.

قابل گفتگو است، کسی که بر کتاب نهج الحق علامه حلی، ردیه نوشته است فضل بن روزبهان اصفهانی است و به طوری که اظهار شده است وی از مردم اصفهان نمی باشد لیکن در اصفهان، میزیسته، فضل بن روزبهان در روزگاری که شاه اسماعیل صفوی قیام کرده بلکه اندکی پس از او زندگی می کرده و هم گفته اند فضل بن روزبهان اندکی پس از دولت شاه خدابنده که علامه کتاب نهج الحق را برای او تألیف کرده زیست داشته است و این نظریه خطا است زیرا قاضی نورالله در چند موضع از احقاق الحق اظهار می کند وی روزگار زیادی پس از شاه خدابنده زندگی می کرده و متأخر از آن زمان بوده است از جمله می نویسد: فضل بن روزبهان کتاب ردیه را به تلافی کشتاری که شاه

اسماعیل پس از قیامش از مردم اصفهان نموده است تألیف کرده است دیگر آن که پاره ای از ایرادها را که فضل بن روزبهان در بحث رؤیت خدا متذکر شده است از شرح جدید تجرید استفاده کرده و چنان که می دانیم شارح شرح جدید در عصر میرزا الغ نواده امیر تیمور زیست داشته و او هم نزدیک به روزگار قیام شاه اسماعیل صفوی بوده است. و مؤلف گوید: یکی از نوادگان قاضی میرور، علی بن سید علاء الدوله ابن سید ضیاء الدین نورالله حسینی شوشتری مرعشی است که در هندوستان ساکن بوده و ممکن است تا حال حاضر هم در قید حیات باشد. و من در شهر هرات در ضمن کتابهای مولا رضی مدرس به شرح صحیفه کامله به نام ریاض العارفین دست یافتم، شرح دامنه داری است که ملاشاه محمدبن مولا محمد شیرازی دارابی صحیفه را به شرح ممزوج با متن شرح کرده و این سید از شاگردان او بوده است هنگامی که ملاشاه محمد به هندوستان رفته شرح مزبور را که بدون دیباچه بوده در اختیار این سید در آورده و او دیباچه ای برای آن نوشته است.

و ظاهره مراد از مولی شاه محمد مذکور همان ملاشاه محمد شیرازی از معاصران است و هم اکنون در شیراز ساکن است و نزدیک به روزگار ما از هندوستان بازگشته است و این سید در مدح او توصیف مبالغه آمیزی نموده است و او را بیش از اندازه به علم و فضل ستوده است، حال آن که ما او را به آن پایه از فضیلت و علم نمی شناسیم.

قاضی ابوحنیفه نعمان بن ابوعبدالله محمد بن منصور بن احمد بن حیون

وی مؤلف کتاب دعائم الاسلام (۱) و کتابهای دیگر است نسخه ای از آن کتاب که در دو مجلد و از کهن ترین نسخه ها می باشد نزد ما موجود است.

دانشمندان در مذهب او اختلاف کرده اند. بعضی او را اسماعیلی و جمعی شیعه اثنی عشری و عده ای وی را مالکی معرفی کرده اند. و به نظر من، وی شیعه اثنی عشری

ص: ۴۱۷

۱- این کتاب در روزگار ما در ضمن دو مجلد با مقدمه ای که در ابتدای جلد اول ایراد شده به طبع رسیده است - م.

است. و ما که او را در بخش اول کتاب حاضر نام برده ایم به آن جهت است که استاد استناد (ایده الله تعالی) او را از اصحاب ما قلمداد کرده است.

ابن شهر آشوب در یکی از جاهای کتاب المناقب کتاب شرح الاخبار را به وی نسبت داده و در همان محل هم به نقل از آن کتاب پرداخته است. و در معالم العلما هم به انتساب مزبور، تصریح نموده است. لیکن این انتساب از نظر من درست نیست زیرا خود ابن شهر آشوب در چند موضع دیگر از کتاب مناقب، تصریح کرده که شرح الاخبار از تألیفات ابن فیاض است که از اصحاب ما می باشد. و تازه تر آن که خود ابن شهر آشوب، در کتاب معالم العلما کتاب شرح الاخبار را در ضمن کتابهایی نام برده که مؤلف آنها شناخته نگردیده است. و از تألیفات قاضی نعمان مترجم حاضر، کتاب مختصر الاثار است من این کتاب را در خطه لار در ضمن مجموعه کهنی که مشتمل بر صحیفه ابن اشناس بزاز است دیده ام و در آن مجموعه دعاهاى بسیاری به چشم می خورد که از کتاب مختصر الاثار قاضی نعمان نقل شده است و نسخه ای از همان ادعیه نزد ما موجود می باشد و از طی آنها به دست می آید که مختصر الاثار به سبک کتاب دعائم الاسلام تألیف شده است و نیز استفاده می شود که قاضی نعمان احادیث و فقه اهل بیت علیهم السلام را تا ابواب آخر فقه متعرض گردیده است.

علاوه بر آن، نیمه آخر کتاب دعائم الاسلام که در ضمن نسخه کهنی است در نزد ما موجود میباشد و در حواشی آن، تحقیقات ارزنده ای از کتاب مختصر الاثار خود او افزوده شده است.

قابل توجه است که اصل کتاب الآثار النبویه از خود قاضی نعمان مترجم حاضر است که در فقه بوده و همان، کتاب را مختصر کرده و به نام مختصر الاثار موسوم ساخته است.

ابن خلکان در تاریخش می نویسد: قاضی نعمان یکی از پیشوایان فضلا است که پیوسته انگشت نمای ارباب فضل بوده و امیر مختار مسیحی در تاریخ خود از وی نام می برد و او را دانشور و فقیه و متدین و بی نهایت بزرگوار معرفی کرده است و
تألیفات

چندی را به وی نسبت داده از جمله کتاب اختلاف اصول المذهب و کتابهای دیگر پایان). قاضی نعمان، نخست مالکی مذهب بود سپس به مذهب امامیه گرائید و کتاب ابتداء الدعوه عبیدی ها را تألیف نمود و کتاب الاختیار در فقه و الاقتصار (الافتقار) در فقه از تألیفات اوست. ابن زولاق در کتاب اخبار مصر در ضمن ترجمه ابو الحسن علی بن نعمان می نویسد: پدرش، نعمان بن محمد قاضی، فضیلتی بی نهایت داشت و از معانی و لطائف قرآن برخوردار بود و مبانی فقه را به خوبی می دانست و از اختلاف انظار فقها و لغت و شعر و اطلاع از گزارش های ارباب کمال خبر دار بود و دانشوری خردمند و با انصاف به شمار می رفت و هزاران ورق کتاب در تأیید علوم اهل بیت به بهترین و نمکین ترین الفاظ و عبارات تألیف کرده و نوشته های خویش را که دائر در اطراف علوم آنان بوده به لباس فریبای سجع آراسته است و در مناقب و مثالب هم کتاب ارزنده ای نگاشته است و کتابی هم به منظور رد مخالفان تألیف نموده و با این سلسله از تألیفات به رد نظریات آنان پرداخته است از قبیل رد بر ابوحنیفه و شافعی و مالک و ابن سیرج و دیگری کتاب اختلاف الفقها است در این کتاب از اهل بیت علیهم السلام حمایت و پشتیبانی نموده و قصیده ای هم در علم فقه به نام المنتخبه سروده است. ابوحنیفه نعمان مترجم حاضر ملازم صحبت (المعز لدین الله خلیفه فاطمی ابوتیمم معد بن منصور بوده و همراه او از افریقای غربی به مصر آمده و در ماه رجب سال ۳۶۳ ه. ق وفات یافته است و فرزندان با شخصیت داشته که همگی مردم نجیب و بافضیلت بوده اند.

شیخ معاصر در امل الآمل بیش از آنچه ابن خلکان در شرح حال مترجم آورده مطلب دیگری ایراد ننموده است. .

ابن شهر آشوب در معالم العلما گوید: قاضی، نعمان بن محمد، امامی مذهب نبوده است و کتابهای پسندیده ای داشته از جمله شرح الاخبار فی فضائل الائمة الاطهار از این کتاب به مناقب ائمه طاهرین علیهم السلام تا حضرت صادق علیه السلام پرداخته است و کتاب الاتفاق و الافتراق؛ المناقب و المثالب؛ الأمامه؛ اصول المذاهب؛ الدوله؛ الايضاح

مؤلف گوید: این کثیر شامی هم در تاریخ خود به همان مطالبی اشاره کرده است که ما از تاریخ ابن خلکان نقل کرده ایم.

استاد استاد در بحار می نویسد: کتاب دعائم الاسلام تألیف قاضی نعمان بن محمد است و کسی که آن کتاب را به شیخ صدوق نسبت داده باشد اشتباه کرده است و کتاب المناقب و المثالب هم از تألیفات اوست.

و در فصل دوم می نویسد: حداکثر معاصران ما پنداشته اند که کتاب دعائم الاسلام از تألیفات شیخ صدوق می باشد و ما با تحقیقاتی که به عمل آورده ایم به این نتیجه رسیده ایم که کتاب مزبور از تألیفات ابو حنیفه نعمان بن محمد بن منصور است که در روزگار دولت اسماعیلی در مصر، منصب قضاوت را عهده دار می شد و او در آغاز، مالکی مشرب بود سپس از آن مرام دست برداشت و به آئین امامیه گرائید و حداکثر اخبار این کتاب، موافق با اخباری است که در کتابهای مشهور ما آمده است. در عین حال بر اثر بیمی که از اسماعیلی ها داشته از ائمه پس از حضرت صادق علیه السلام خبری نقل ننموده و کسی که با نظر عمیق به این کتاب متوجه باشد خواهد فهمید که قاضی نعمان، حقیقت را در زیر پرده تقیه ابراز داشته است. و اخبار آن کتاب، شایسته است که مورد تأیید و تأکید ما قرار بگیرد (۱). ابن خلکان گفته است: وی یکی از فضیلتی انگشت نما است. مؤلف گوید: استاد پس از این به بیان مطالبی پرداخته که ما پیش از این از ابن خلکان نقل کردیم تا آنجا که وی حامی اهل بیت علیهم السلام بوده است. سپس می نویسد: ابن خلکان، بسیاری از فضائل و احوال او را متذکر گردیده و یافعی و دیگران هم به شرح احوال و آثار او پرداخته اند. ابن شهر آشوب در کتاب معالم العلماء نوشته است: قاضی نعمان بن محمد، و مطالب کتاب مزبور را ادامه داده تا به آخر آنچه ما پیش از این از ابن شهر آشوب نقل کردیم سپس نوشته است کتاب المناقب و المثالب او هم کتاب ارزنده ای است که از

ص: ۴۲۰

۱- در مستدرک، ج ۳، ص ۳۱۳ ذیل کتاب دعائم الاسلام مطالب مفصلی راجع به آن و مؤلفش ایراد کرده و در ضمن آن به پاره ای از پاسخها که نقادان ابراز داشته اند اشاره نموده و پس از آن به معرفی از کتاب دیگرش شرح الاخبار پرداخته است.

تحقیقات خوبی برخوردار می باشد (پایان خلاصه کلام استاد استناد).

مؤلف گوید: آخرین نتیجه ای که از کلام ابن خلکان و امثال او به دست می آید این است که قاضی نعمان، پس از آن که از مرام مالکیها دست برداشته به سلک امامیها در آمده است و از این تغییر مرامی که داده است استفاده نمی شود که وی اثنی عشری باشد، حال آن که مراد ما از امامی بودن او اثنی عشری بودن اوست. زیرا امامی قلمداد کردن او، مسلکی است که همگی مذاهب شیعه و طرق مختلفه او را فرا می گیرد بنابراین چگونه می توان فهمید که وی از اصحاب ما باشد و چگونه با چنین احتمالی از خلفای اسماعیلی تقیه می کرده و این معنی، مجرد ادعا و احتمالی بیش نخواهد بود و دلیلی نمی توان اقامه نمود که وی در حقیقت اسماعیلی نبوده باشد. گذشته از این، چنان که پیش از این گفتیم ابن شهر آشوب در معالم العلماء تصریح کرده است که وی اصولاً امامی مذهب نمی باشد^(۱).

قاضی ابن خلکان و ابن کثیر در تاریخشان نوشته اند، قاضی نعمان چند فرزند داشت از آنها ابوالحسن علی بن نعمان و ابوعبدالله محمد بن نعمان است که هر دو تن پس از درگذشت او به منصب افضی القضاة مغرب و مصر و شام و حرمین شریفین مکه و مدینه نایل آمده و کرسی خطابه و امامت جمعه و جماعت و سمت احتساب آن شهرها را عهده دار می شدند. از اخبار مصر ابن زولاق نقل شده است. هیچیک از داوران مصر را به عظمت محمد بن نعمان یاد شده ندیده ام و همچنین نشنیده ام قاضی در عراق به پایه عظمت او رسیده باشد و این مرتبه را از آنجا به دست آورد که استحقاق آن را داشت و به زیور علم و پاکدامنی و پابرجا داشتن حقیقت و تدین آراسته بود. و هنگامی که بیمار شد فرزندش عبدالعزیز بن محمد را در دورترین سرزمین مصر به نیابت از خود برقرار ساخت و عبدالعزیز هم در نزد عزیز اسماعیلی موقعیت

ص: ۴۲۱

۱- مرادش آن است که وی اثنی عشری نبوده است نه آن که به طور کلی امامی بودن او را نفی کرده باشد روضات الجنات در شرح حال او ذیل امامی بودن او مطالبی را ایراد کرده است و مستدرک الوسائل هم پس از ایراد بیان مؤلف روضات مطالبی را متذکر شده است . م.

بی نهایتی داشت تا آنجا که عزیز اسماعیلی، عبدالعزیز را در کنار خود بر فراز منبر می نشانید(۱).

شیخ نجم الدین عاملی

وی از علما و فقها بود و از علمای متأخر از شیخ بهائی یا از معاصران او به شمار است. از تألیفات او شرحی است بر رساله الاثنی عشریه در صلوات تألیف شیخ حسن بن شهید ثانی. این شرح را سید امیر شرف الدین علی شولستانی در شرحی که به آن رساله داشته به وی نسبت داده است. و ممکن است همان عالمی باشد که با اندک تغییری در امل الآمل از وی یاد کرده است.

از قرینه پیداست مترجم حاضر همان سید نجم الدین بن محمد حسینی عاملی باشد که شیخ حسن بن شهید ثانی به وی اجازه داده است (۲).

شیخ نعمت الله بن خاتون عاملی

پیش از این مترجم حاضر را به عنوان شیخ نعمت الله بن علی بن شیخ شهاب الدین ابوالعباس احمد بن محمد بن علی بن خاتون عاملی عینائی نام برده ایم و نوشته ایم که از شیخ علی کرکی و دیگری روایت داشته است.

ص: ۴۲۲

-
- ۱- شرح حال فرزندان و نوادگان او را در وفیات الاعیان، ج ۵، صص ۴۱۷-۴۲۰ ایراد کرده است. از جمله نوشته است پدر قاضی نعمان، ابو عبدالله محمد، اخبار ارزنده بسیاری به خاطر داشت و صد و چهار سال عمر کرد و در سنه ۳۵۱ ه. ق وفات یافت و فرزندش قاضی نعمان بر جنازه اش نماز گزارد و در باب سلم یکی از ابواب قیروان به خاک سپرده شد. م.
  - ۲- امل الآمل ج ۱، ص ۱۸۸ می نویسد: سید نجم الدین، فاضل بزرگوار و فقیه محدث بود شیخ حسن بن شهید ثانی به او و دو فرزندش محمد و علی اجازه داده و از همگی بزرگداشت نموده و مترجم را به عنوان سید اجل و فاضل او حد و پرهیز کار ستوده و از علمائی شمرده که فن حدیث را وجهه همت خود قرار داده است اجازه اش که نسبی طولانی است در آغاز مجلد ۱۰۹ بحار الانوار آمده است. م.

وی از فضلا و فقها و علمای بزرگ بوده و دائی ملا- محسن کاشانی دانشمند مشهور و معاصر است و پیدر ملانورالله هم از دانشمندان روزگارش بوده و حواشی و تحقیقات ارزنده ای دارد.

امیر نور الله بن محمد حسینی مرعشی

وی از ریاضیدانهای عصر خودش بوده و از تألیفات او رساله ای است در «علم اسطرلاب» که آن را به پارسی در ضمن صد باب تألیف کرده است و من آن رساله را که از تحقیقات زیادی برخوردار بود در شهر فراه دیده ام. و دور نیست مترجم حاضر همان قاضی نورالله شوشتری مرعشی مشهور باشد که شرح حالش گذشت.

ص: ۴۲۳

سید واثق بالله بن احمد بن حسین حسینی جیلی

وی فقیه شایسته ای است که در فن مناظره مهارت داشته و از زیدی ها به شمار است. منتجب الدین گوید: وی، فن قرائت را از شیخ محقق رشیدالدین عبدالجلیل فراگرفته و به همت او مستبصر شده است.

شیخ وثاب بن سعد بن علی حلبی منتجب الدین وی را ادیب دین دار و فقیه معرفی کرده است.

شیخ امیر زاهد ابوالحسن ورام بن ابی فراس بن ورام بن حمدان بن عیسی بن ابونجم بن ورام بن حمدان بن خولان بن ابراهیم بن مالک بن حارث اشتر نخعی

که از یاران حضرت مولی علی علیه السلام است.

وی پیشوائی بزرگ و فقیه و محدث بنام و مؤلف کتابی است در حدیث و اندرز به نام مجموعه ورام در حله می زیسته و شاگرد شیخ سدید الدین محمود حمصی عالم بنام و مؤلف التعلیق العراقی است.

پیش از این ذیل احوال ابن ادريس نوشتیم که مادر مادر وی دختر مسعود ورام

است. پیدا است که نام ورام مسعود بوده و لقبش ورام است و ممکن است ورام اسمش باشد و لقبش مسعود باشد.

ورام از گروهی از فضلاء روایت می کرده از جمله از شیخ معری محمدبن محمدبن هارون معروف به ابن کمال. و به طوری که از کتاب معروفش مجموعه ورام که پیش از این نام برده شد به دست می آید از سید اجل شریف ابو الحسن علی بن ابراهیم عریضی علوی حسینی هم روایت داشته است.

از کتابهای سیدبن طاووس به دست می آید ورام جد او بوده است. برخی چنان پنداشته اند که ورام جد پدری سیدبن طاووس است. حال آن که این پندار بیرون از اشکال نمی باشد برای آن که هرگاه ورام سید باشد چنان که از ظاهر کلام قاضی نورالله استفاده می شود نسب او را به طوری که در بالا- نگاشتیم درست نبوده است. زیرا نیاکان سیدبن طاووس معروف و مطبوع است و ورام یکی از آنها به شمار نمی آید. و به حق باید گفت: ورام جد مادری اوست چنان که خود سید هم در کتاب «امان الأخطار» به آن تصریح کرده است (۱).

در برخی از کتابها دیده‌ام ورام، دائی سید است و این هم اشتباه است و از همان بخش از آثار به دست می آید که ورام شهید شد.

شهید اول در شرح الارشاد در ضمن گفتگوی از نماز فوت شده می نویسد: از دانشمندانی که قول به مضایقه را پذیرفته و از آن حمایت نموده است شیخ زاهد ابوالحسن ورام بن ابوفراس (رض) است و او برای اثبات مدعای خویش رساله ارزنده ای که مشتمل بر مقاصد عالیه می باشد تألیف نموده است.

ص: ۴۲۵

۱- جد مادری ابن طاووس مؤلف و محدث ورام بن ابی فراس النخعی (م ۲ محرم ۶۰۵ در حله) بوده است. نک: منتجب الدین صص ۱۹۵ ۱۹۶ ش ۵۲۲، ابن اثیر، کامل، ج ۱۲، ص ۲۸۲، ابن الساعی، الجامع المختصر فی عنوان التواریخ و عیون السیر، ج ۹ تحقیق مصطفی جواد، بغداد ۱۳۵۳ صص ۲۷۱-۲۷۲، روضات، ج ۸، صص ۱۷۷-۱۷۹، انوار الساطعه صص ۱۹۷-۱۹۸ (به نقل از کلبرگ، کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او، ص ۱۹).

مؤلف گوید: از کلام قاضی نورالله در مجالس المؤمنین بر می آید که ورام و پدرش از سادات بوده اند. آنجا که در ذیل احوال شیخ مفید نوشته است: امیر و رام بن امیر ابوفراس، اشتباه وی از اینجا است که دیده است و رام جد سیدبن طاووس می باشد و پنداشته وی جد پدری سیدبن طاووس است و حال آن که خود سید در کتاب البهجه لثمره المهجه می نویسد: جد صالحم ورام بن ابی فراس قدس الله روحه از حمصی نقل کرده است (به حق باید گفت برای امامیه مفتی باقی نیست که به طور قطع به تواند اظهارنظر کند بلکه همگی علمای شیعه به نقل اقوال و انظار دیگران می پردازند).

مؤلف گوید: از این کلام به دست می آید سیدبن طاووس بدون واسطه از جدش ورام روایت می کرده و به همین نسبت هم ورام بدون واسطه از شیخ سدید الدین محمود حمصی روایت داشته است.

شیخ منتجب الدین در فهرست گوید: امیر زاهد ابوالحسن ورام بن ابی فراس در حله می زیست و از نوادگان مالک بن حارث اشتر نخعی مصاحب حضرت مولی علی علیه السلام بوده و دانشور فقیه و باصلاحیت است او را در حله دیدار کردم و چنان بود که احوالش را شنیده بودم. وی از استاد ما امام سدید الدین محمود حمصی (رحمه الله) در حله روایت کرده و مراعات حال آن را نموده اند.

شیخ معاصر در امل الآمل پس از آن که مطالب شیخ منتجب الدین را ایراد کرده می نویسد: این شیخ، دانشوری است بزرگوار و جد مادری سیدبن طاووس می باشد کتاب تنبیه الخاطر و نزهه الناظر که کتاب ارزنده ای است از تألیفات اوست هر چند در این کتاب به مطالب بی اصلی هم اشاره نموده است. شهید اول به توسط محمدبن جعفر مشهدی از وی روایت داشته است.

مؤلف گوید: هر گاه مراد شیخ معاصر این است که شهید اول با یک واسطه از وی روایت کرده باشد بیرون از اشتباه نبوده است. زیرا هر گاه شیخ منتجب الدین به دیدار او رسیده و جد مادری سید رضی الدین علی بن طاووس باشد و از سدیدالدین حمصی (رض) روایت کرده باشد چگونه ممکن است شیخ شهید با آن که به سالها پس از او می زیسته به توسط شیخ محمد بن جعفر مشهدی از وی روایت داشته باشد. از سوی

دیگر شهید اول از جمله اعلامی است که از فرزند علامه حلی و همتایان او روایت کرده است بنابراین بایستی ورام همدرجه با علامه و اقران او بوده باشد.

پیداست که تنبیه الخاطر مزبور دارای دو جزء و در ضمن دو مجلد گرد آمده و در حال حاضر به نام مجموعه ورام شهرت دارد (۱) و هرگاه بپنداریم دو کتاب به دو نام بوده اشتباه است و همین اشتباه را حسن بن سلیمان شاگرد شهید اول در رساله الرجعه نسبت به آن کتاب مرتکب شده است.

آری از اجازه شهید ثانی که برای شیخ حسین بن عبدالصمد صادر کرده است به دست می آید که ورام کتابهای دیگری هم تألیف کرده است. و کتاب مجموعه او با آن که مشتمل بر پاره ای از امور بی اساس است در عین حال مورد توجه اصحاب ما بوده و در اجازات خود از آن، به عنوان سند، نام برده اند. و استاد استناد ما به آن کتاب اعتماد داشته و مطالبی از آن در کتاب بحارالانوار ایراد کرده و گفته است: کتاب تنبیه الخاطر و نزهه الناظر تألیف شیخ زاهد ورام بن عیسی بن ابونجم بن ورام بن حمدان بن خولان بن ابراهیم بن مالک اشتر است و در اجازات مورد استناد اعلام بوده و شیخ منتجب الدین در فهرست از او نام می برد تا به آخر آنچه نوشتیم. و سیدبن طاووس هم از وی ستایش می نماید.

در فصل دوم کتاب بحار می نویسد: کتاب تنبیه الخاطر و مؤلفش در اجازات علما مشهوراند و از آنجا که کتاب مزبور، محض برای یادآوری از اندرز و کلمات حکیمانه بوده دقتی در سند روایات و مطالب آن نداشته است و اخبار امامیه را با آثار مخالفان توأم ساخته است و به همین مناسبت است که ما از همگی آن کتاب نقل ننموده ایم بلکه به مطالبی از آن که مورد اطمینان ما بوده است اکتفا کرده ایم. زیرا ما از برکات ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین) نیازی به اخبار مخالفان نداریم (پایان).

در پشت یکی از نسخه های مجموعه ورام دیدم که دو شعر زیر را یکی از

ص: ۴۲۷

۱- کتاب مزبور به نام تنبیه الخاطر و نزهه النواظر یا مجموعه ورام در دو جزء در ضمن یک مجلد در روزگار ما به طبع رسیده است. م.

سرایندگان در مدح آن کتاب، سروده است.

ورام بحر لا یجاء بمثله

فی کل بحر منه سبعة أبحر

حلف الزمان بأن یجیء بمثله

حنث یمینک یا زمان فکفر

- مجموعه ورام دریای بی مانندی است و از هر دریای از آن، هفت دریا به وجود آمده است.

- روزگار سوگند یاد کرد که مانند آن را ایجاد خواهد نمود باید به آن بگویم سوگندت را بشکن و کفاره آن را پرداز .

به نظر من چنان است که سر اینده مزبور شخص ورام را در این دو بیت مورد نظر داشته است نه کتاب او را و یا از آغاز در نظر گرفته تا از کتاب او تمجید نماید لیکن ضرورت شعری وی را بر آن داشته است که به جای مجموعه ورام خود ورام را بیاورد. گذشته از این گاهی کلمه (زمان) را مؤنث به کار می برند و برای اثبات تأیید آن از شعر مشهور استمداد می نمایند و در این صورت (کاف) در یمینک را باید مکسور بخوانیم و یاء (کفری) هم یاء مخاطبه مؤنث است نه یای مطلق که برای اطلاق شعر آورده می شود.

ابن طاووس در فلاح السائل می نویسد: جدم ورام بن ابی فراس از جمله بزرگانی است که شایسته است از عمل او تبعیت نمایند. او وصیت کرده بود پس از درگذشتش خاتم عقیقی که اسامی مبارکه ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین بر روی آن حک شده است در میان دهان او گذارده شود. من هم به پیروی از او خاتمی تهیه کرده و بر روی آن چنین حک کردم. الله ربی و محمد نبی و نام ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین یکی بعد از دیگری نوشته و اضافه کردم، هم ائمتی و وسیلتی و وصیت کردم پس از مرگم آن را در میان دهانم بگذارند تا پاسخ فرشتگان را در قبرم به آسانی بگویم انشاء الله تعالی. و من در کتاب ربیع الابرار زمخشری در باب لباس و محلی دیدم از یکی از مردگان نقل کرده وی وصیت کرده بود بر روی خاتمی شهادت لا اله الا الله را حک کنند .

و آن را در هنگام مرگش در دهانش بگذارند(۱)

ص: ۴۲۸

۱- فلاح، ص ۷۲، ۷۵، بحار، ج ۸۲، ص ۵۱، روضات، ج ۴، ص ۳۳۷، المستدرک، ج ۲، ص ۴۷۷، یوسف بحرانی که این قصه را نقل کرده (الکشکول، ج ۲، نجف ۱۳۸۱، ص ۱۴۸) افزوده است که ابن طاووس برای این رسم به حدیثی استناد نمی کرده بلکه از جد خود اطاعت می کرده است (به نقل از گلبرگ، کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او، ص ۴۱).

استاد استناد در باب دفن از کتاب طهارت بحارالانوار پس از آن که کلام سید را نقل کرده اظهار می دارد. گذاردن چنان خاتمی در دهان میت خالی از اشکال نمی باشد و من علمای دیگر را سراغ ندارم که متعرض چنان وصیتی شده باشند.

در ذیل قول او گفته است «ویبعد ان یقال انه» نوشته است ممکن است ورام برای اثبات وصیت خویش سندی به دست آورده که مورد اطمینان او بوده و به مجرد استحسان عقلی به آن وصیت اقدام ننموده است. و ممکن است اشکال استاد از جهت اسراف و تشریح بلکه بدعت باشد.

مؤلف گوید: نسخه ای که از مجموعه ورام در حال حاضر متداول می باشد در ضمن دو مجلد کوچکی تدوین شده است و نسخه بزرگتری که مشتمل بر دو مجلد بزرگ باشد موجود می باشد و به طوری که اظهار شده است آن نسخه در اختیار امیر محمدعلی مدرس اردبیلی در اصفهان و در نزد فرزندان آ میرزا یوسف برادر اعتمادالدوله می باشد.

ابن اثیر در اواخر کتاب تاریخ الکامل در ضمن پیش آمدهای سال ششصد و پنجاه هجری می نویسد: در دوم محرم این سال ابو الحسین ورام بن ابی فراس زاهد در حله سیفیه که از مردم آن سرزمین بود و عالم باصلاحیتی است در گذشته است.

شیخ افضل الدین وزیر بن محمدبن مرداس رواسی شیخ منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی فقیه فاضل و باصلاحیت بود.

شیخ وشاح بن محمدبن حسن بن عتیبه به طوری که از برخی از مدارک به دست می آید وی از علما بوده است و من در

بخشی از کتابهای شهید ثانی، کتاب مختلف علامه را به خط مترجم حاضر دیده ام و تاریخ کتابت آن، سال ۷۱۸ ه. ق بوده و تاریخ تألیف مختلف ۷۰۸ ه. ق است.

ممکن است مترجم حاضر پدر شیخ شمس الدین، محفوظبن وشاح بن محمد حتی باشد که معاصر با ابن داوود و علامه حلی است.

سید ولی بن نعمت الله حسینی رضوی موسوی حائری

وی فاضل محدث و بزرگوار معروف و مؤلف کتابهای چندی در مناقب اهل بیت علیهم السلام و از متأخران اصحاب به شمار است از روزگار او اطلاعی ندارم همین اندازه می دانم که از متأخران علما است و ممکن است در روزگار ظهور سلسله صفویه زیست داشته است.

شیخ معاصر در امل الآمل نوشته است: وی، دانشمند فاضل و شایسته و محدث بود. کتاب مجمع البحرین فی فضائل السبطین؛ کتاب کنز المطالب فی فضائل علی بن ابیطالب؛ کتاب منهاج الیقین فی فضائل علی امیر المؤمنین و کتابهای دیگر از تألیفات او می باشد.

در کتاب اثبات الهداه می نویسد: کتاب کنز المطالب فی مناقب علی بن ابیطالب از تألیفات سید ولی بن نعمت الله حسینی رضوی است پس از اندک فاصله در همان کتاب نوشته است: کتاب منهاج الحق و الیقین فی فضائل امیر المؤمنین از سید ولی بن نعمت الله حسینی است و پس از فاصله ای می نویسد: کتاب مجمع البحرین فی مناقب السبطین تألیف سید ولی بن نعمت الله حسینی رضوی است (۱).

مؤلف گوید: از تألیفات اوست در المطالب و غرر المناقب فی فضائل علی بن ابیطالب من این کتاب را در تبریز دیده ام. دیگری رساله انوار السرائر و مصباح الزائر که به فارسی در احوال ائمه طاهرین و زیارات ایشان تألیف کرده و من آن رساله را که مختصری بیش نیست در استرآباد دیده ام.

ص: ۴۳۰

نسخه ای از کتاب منهاج الحق یادشده او نزد ما موجود می باشد لیکن این کتاب که نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد به نام منهاج الحق و الیقین فی تفضیل علی امیر المؤمنین علی سائر الانبیاء و المرسلین است در این کتاب، اخباری را که در خصوص فضیلت آن حضرت بوده از طرق عامه و خاصه نقل کرده چنان که همین رویه را در تألیفات دیگرش مراعات نموده و به درخواست مولانا خواجه علی آملی تألیف کرده است.

و رساله مختصری در برتری حضرت مولا- علیه السلام بر پیمبران علیهم السلام تألیف نموده که نسخه ای از آن در نزد ما موجود می باشد و این رساله را هم به درخواست خواجه علی آملی یاد شده تألیف نموده و به پندار من هر دو تألیف مزبور متحد است و اشکال اینجا است که رساله مزبور مشتمل بر اسماء کتاب منهاج نبوده و تنها به رساله تفضیل علی علی الانبیاء اکتفا نموده است. مگر این که بگوییم اسمی که برای کتاب مزبور آورده شده در اصل کتاب موجود نبوده و بر پشت آن نوشته شده با عنوان آن کتاب است.

امیر زاهد سیف الدین وهسودان بن دشمن و نان (زیار) بن مردافکن

دیلمی منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی فاضل باصلاحیتی است و کتاب التواریخ، کتاب النجوم؟ کتاب معرفه الجهات از تألیفات او می باشد.

مؤلف گوید: اسامی مزبور نام های ایرانی است.

سید ابوطاهر هادی بن ابی سلیمان بن زید حسینی موردی منتجب الدین در فهرست گوید: وی، دانشوری پارسا بود.

سید ابوطالب هادی بن حسین بن هادی حسنی شجری منتجب الدین گوید: وی شایسته ای فقیه و محدث است .

سید ناصر الدین هادی بن داعی حسنی سروی

منتجب الدین گوید: وی دانشمند پارسا بوده است. بنابراین از علمای بزرگ به شمار نمی آید.

سید هادی بن محمدباقر حسینی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فاضل ادیب و سراینده و از معاصران است. و مؤلف گوید: در روزگار حاضر به چنان فرد معروفی که دارای ویژگی‌هایی آن چنانی باشد دست نیافتیم به عهده خود او .

ص: ۴۳۲

پیش از این در باب میم از مترجم حاضر به عنوان آمیرزا محمد هادی بن آمیرزا معین الدین محمد بن غیاث الدین شیرازی وزیر فارس و معروف به آصف شیر از یاد کردیم.

شیخ ضیاء الدین ابو محمد هارون بن نجم الدین حسن بن امیر

شمس الدین علی بن حسن طبری

وی فقیه فاضل و عالم محقق و مدقق و از شاگردان علامه حلی است. در قصبه دهخوارقان تبریز به نسخه ای از القواعد علامه دست یافتم که به خط این شیخ نوشته شده و از نسخه اصلی که به خط علامه بوده استنساخ نموده است و همان نسخه را از آغاز تا انجام آن بنزد علامه قرائت کرده و علامه هم اجازه به خط خود بر آن نسخه از جهت او مرقوم داشته است و از او و پدرش کاملاً تمجید کرده است. و مضمون اجازه از این قرار می باشد.

قرائت کرد بر من المولی الشیخ الامام العالم الفاضل الکامل العلامه افضل المتأخرین، لسان المتقدمین الفقیه ضیاء المله و الحق و الدین ابو محمد هارون بن المولی العالم الفاضل الزاهد العابد الورع شیخ الطائفه رکن الاسلام عماد المؤمنین نجم الدین حسن بن سعید بن امیر شمس الدین علی بن حسن طبری. که خدا فضیلت های او را پایدار بدارد و اقبالش را عزیز گرداند و کارهای او را به آنچه شایسته به حال اوست به پایان رساند و او را برای رسیدن به نهایتهای کمال توفیق کرم فرماید و به وصول به عالیترین پایه جلالت ترقی ها روزی فرماید. از آغاز تا انجام این کتاب را و به خوبی و پسندیدگی از عهده قرائت آن بر آمد تا آنجا که قرائت وی شاهد بر کمال زیرکی او بود و از خوبی قریحه او حکایت می کرد و در اثناء قرائت و در ضمن مباحثه آن، معضلات و مشکلات آن را از من جويا می شد و از مطالب دقیق و شبه های آن می پرسید و با نظر عمیقی به اصول آن می نگریست و در تحصیل فروع آن جدیتی بیرون از اندازه داشت و با گفتگوی از حقایق و مطالب آن در ردیف مجتهدان در آمد و در زمره فقهای بافضیلت که خدا آنها

را راهبر نیکوکاران و وارث پیمبران صلوات الله عليهم اجمعین قرار داده است وارد شد و به او اجازه دادم تا این کتاب و کتابهای دیگر را که در علوم عقلی و نقلی تألیف و تصنیف شده است از من روایت نماید. و کتب العبد الفقیر الی الله تعالی حسن بن یوسف بن مطهر مصنف این کتاب در هفدهم ماه مبارک رجب سال ۷۰۱ هجری سپاس برای خدای یکتا و درود بر سید ما محمد و خاندان طاهرین او. تا به اینجا مطالبی بود که خود علامه به خط خویش بر پشت نسخه قواعد نگاشته است.

و باز خود علامه در پایان همان نسخه چنین نوشته است، اعلام می کنم او که از تأیید خدا بر خوردار باشد قرائت این کتاب و بحث و فهم و مطالب آن را همراه با توضیحاتی که از من جویا می شد در ظرف چند مجلس استفاده می کرد و مجلس آخرین آن شانزدهم ماه مبارک رجب سال ۷۰۱ ه. ق است و کتب حسن بن مطهر حامد مصلیه مستغفره»

شیخ اجل ابو محمد هارون بن موسی بن احمد بن ابراهیم بن

سعید بن سعید تلعبری

وی دانشمند بافضیلت و عالم کامل و فقیه و کثیر الروایه و بزرگوار و معروف به تلعبری و معاصر با شیخ صدوق و شیخ مفید و امثال ایشان از اعلام دیگر است. و از کشی و کلینی و پدر شیخ صدوق و محمد بن قاسم غلابی و محمد بن حسن بن ولید و حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی و ابوعلی بن همام و امثال ایشان که گروه بسیاری میباشند روایت می کرده است و سید مرتضی و گروه بسیاری هم از وی روایت داشته اند.

و فرزند فاضلش شیخ ابو الحسن محمد بن ابو محمد هارون است که پیش از این به شرح حال او اشاره کردیم و کنیه مترجم حاضر به خاطر همین فرزند ابو محمد بوده است و به طوری که از کلام نجاشی به دست می آید فرزند دیگری هم به نام ابو جعفر داشته است (۱)

ص: ۴۳۴

۱- نجاشی می نویسد: به اتفاق فرزندش ابو جعفر به منزل او می رفتم و علما مراتب حدیث را از وی بهره گیری می کردند. قهپائی می نویسد: ممکن است مراد وی فرزندش ابو الحسن محمد باشد و یا فرزند دیگری بنام ابو جعفر داشته است. م.

شیخ صدوق با واسطه از قبیل ابوالحسن علی بن حسن محمد از تلعبیری روایت می کرده و به گمان من، بدون واسطه هم از وی روایت داشته است و گروه بسیار زیادی از وی روایت کرده اند مانند شیخ امام محمد بن احمد بن شاذان و شیخ ابو عبدالله، جعفر بن محمد بن احمد بن عباس فاخر دوریستی و شیخ، ابن غضائری و شریف، ابو محمد، حسن بن احمد بن قاسم محمدی معروف به ابو محمد محمدی.

نجاشی در رجالش گوید: تلعبیری از مردم بنی شیبان است و از موجهان اصحاب ما به شمار می آید. و در کمال وثاقت و مورد اطمینان بود. تا آنجا که مورد هیچگونه طعنی قرار نگرفته است و کتابهایی دارد، از آن جمله الجوامع فی علوم الدین و من به همراه فرزندش ابوجعفر به خانه او می رفتم و محدثان و دیگر از اعلام برای فراگیری از محضرش حضور داشتند (۱).

شیخ طوسی (ره) در رجال می نویسد: ابومحمد هارون بن موسی تلعبیری بزرگوار عالی مقام و کثیر الروایه و بی نظیر و مورد وثوق بود و همگی اصول و مصنفات اصحاب را روایت کرده است. و ما به توسط گروهی از اصحاب از وی روایت می کنیم و در سال ۳۸۵ ه. ق در گذشته و بدون واسطه از ائمه طاهرین روایت نداشته و درک روزگار ایشان را ننموده است (۲).

علامه حلی در کتاب الخلاصه وی را توثیق و تمجید کرده و گفته است هارون بن موسی تلعبیری، از مردم بنی شیبان و عالم بزرگوار و عالی مقام و کثیر الروایه و بی نظیر و موجه و مورد وثوق است و اصحاب ما به وی اعتماد دارند و هیچگونه طعنی در هیچیک از رفتار و کردار او وارد نیامده است و در سال ۳۵۸ هجری در گذشته است (۳).

ص: ۴۳۵

۱- رجال نجاشی، ص ۳۴۳.

۲- رجال طوسی، ص ۵۱۶.

۳- خلاصه الأقوال، ص ۱۸۰.

مؤلف گوید: پیش از این، ترجمه فرزندش ابوالحسن، محمد را نوشتیم و اضافه کردیم که وی، از دانشوران بنام است. و همانجا، تحقیقات لازم را راجع به نسبت تلعبیری ایراد کردیم و به پاره ای از احوال او پرداختیم و اشاره کردیم که احتمال دارد به غیر از ابوالحسن، فرزند دیگری هم داشته باشد.

مشهور در میان علما و ظاهر عبارت رجال شیخ و صریح لفظ او در فهرست به این نتیجه می رسد که: شیخ طوسی، بدون واسطه از تلعبیری روایت داشته است. لیکن علامه در آخر خلاصه آنجا که بیادآوری اسانید خود به کتابها پرداخته می نویسد: بالاسناد از شیخ ابی جعفر طوسی (ره) از ابومحمد هارون بن موسی تلعبیری از ابوعمر، محمد بن عمرو بن عبدالعزیز کشی از کتابش (پایان). از سیاق کلام علامه چنان به دست می آید که شیخ طوسی بدون واسطه از تلعبیری روایت داشته است و حال آن که پیش از این اشاره شد شیخ طوسی با واسطه از وی روایت کرده است. آری نجاشی که معاصر با شیخ بود و پیش از این هم گذشت تلعبیری را دریافته و به دیدار او رسیده است و گاهی بی واسطه و زمانی با واسطه از وی روایت داشته است.

پیش از این ذیل ترجمه ابو عیسی، عبیدالله بن فضل بن محمد بن هلال تهافی نوشتیم، نجاشی، به توسط ابوالفرج کاتب از هارون بن موسی از ابو عیسی یاد شده روایت داشته است و ممکن است شیخ هم مانند نجاشی گاهی به واسطه و گاهی بدون واسطه از وی روایت کرده است. در عین حال، شیخ طوسی حداکثر با واسطه از وی روایت می کرده است.

تلعبیری مترجم حاضر از گروه بسیاری روایت داشته است. از جمله ابوالقاسم هبه الله بن سلامه معمر مقری.

پیش از این نوشتیم، شیخ طوسی اظهار داشته است تلعبیری همه اصول و مصنفات اصحاب را روایت کرده است اینک علمای ما درباره اصول و همین طور راجع به کتابها در این مقام که مقام روایت است اختلاف کرده اند و ما تحقیق لازم را در آغاز این کتاب ایراد کرده ایم به آنجا مراجعه شود.

علامه حلی در ایضاح الاشتباه گوید: هارون بن موسی بن احمد بن سعید (با پای

مد از عین) بن سعید ایضا (با یا) ابو محمد تلعبیری با تاء دو نقطه فوقانی و لام مشدد و این بی نقطه مضموم و کاف ساکن و باء نقطه دار مضموم و راء آخر از ثقات علما است. . خط سعید صفی الدین محمد بن معد چنان دیدم نوشته بود که برهان الدین قزوینی فقه الله تعالی به من اطلاع داد که از سید فضل الله راوندی (رحمه الله) شنیدم می گفت در کی از روزها امیری به نام عکبر وارد شد یکی از حاضران گفت این شخص (عکبر) ست و عکبر را بفتح عین و باء (مانند اکبر) تلفظ کرد فضل الله گفت چنین نیست بلکه تکبر به ضم عین و با تلفظ می شود و به همین ضبط شهرت شیخ اصحاب هارون بن سی تلعبیری را باید به ضم عین و با تلفظ کرد و اضافه کرده در یکی از قرای همدان، نام ورشید، فرزندان بر مذکور موجود می باشند از آن جمله است اسکندربن پریش بن عکبر که امیر باصلاحیت است و چندین مرتبه به خاکپای مبارک حضرت نیه الله (عج) مشرف شده است. و گفته است عکبر و ماومی و دنبان و دریس از امراء میعه عراق و از موجهان و متقدمان ایشان اند و در این سلسله کسی هم که انگشت نما مت اسکندربن دیر بیس است که پیش از این مذکور شد(۱)

استاد استناد ایده الله تعالی در اول بحار می نویسد: کتاب العتیق که در نجف اشرف، مطالعه ما رسیده است تألیف یکی از پیشینیان محدثان است که در دعوات تدوین شده

ما آن را به الکتاب الغروی نامیدیم.

در فصل دوم از بحار گوید: کتاب العتیق در ادعیه است و مشتمل بر دعاهائی ست که کمال بلاغت در آنها به کار رفته است و از هر یک از آنها نور اعجاز می درخشد و خالفان را از پا در می آورد و هر فرازی از فرازهای آن، گواه عادل است که ثابت می کند ان دعاها از ائمه نام و امرای کلام صادر گردیده است و سیدبن طاووس در نهج الدعوات و کتابهای دیگرش از آن، بسیار نقل کرده است و تاریخ نسخه ای که در ست اختیار ما قرار گرفته است ۵۷۶ ه. ق بوده و از گفتار کفعمی استفاده می شود

ص: ۴۳۷

۱- ما این بخش از ترجمه را به جهت پاره ای از اختلاف درجات از اصل کتاب ایضاح الاشتباه جمه کردیم - م. ۴۳۸

کتاب «العتیق» مجموعه دعاهایی است که شیخ بزرگوار ابو الحسین محمد بن هارون تلعبیری گرد آورده و او از محدثان بزرگ است (پایان).

و در همان فصل اظهار داشته است، اصل دیگر از تألیفات علی بن حسین بن موسی بن بابویه پدر شیخ صدوق و یا از یکی از پیشینیان است که معاصر با او می باشد و از برخی قرائن استفاده می شود اصل مزبور، تألیف شیخ ثقه بزرگوار هارون بن موسی تلعبیری رحمه الله است.

سپس اظهار داشته اصل دیگری مشتمل بر اخبار ارزنده و استواری است که دارای سندهای معتبر بوده و از تألیف و تهیه آن، بزرگوار مؤلفش هویدا می شود.

یکی از فضلاء در تعلیقاتی که بر خلاصه علامه داشته می نویسد: در خط شهید اول دیدم که تلعبیری را که منسوب به تلعبیر است با تخفیف لام ضبط نموده و اظهار داشته

کبر مردی از اکراد است که تل مزبور را به وی نسبت داده اند.

شهید ثانی در ادامه نوشته فاضل مزبور اظهار می دارد: من این کلمه را به خط او رحمه الله در خلاصه با تشدید لام دیده ام [\(۱\)](#).

مؤلف گوید: تلعبیری، از گروه بسیاری از علمای مؤالف و مخالف روایات زیادی داشته و همچنین عده بسیاری از وی روایت داشته اند. و کسانی که وی از آنها روایت نموده است عبارتند: ابن عقده زیدی، و أبو علی احمد بن علی رازی ایادی که از حسن بن علی روایت می کرده است. و دیگر حسن بن علی بن زکریا عدوی بصری که از محمد بن ابراهیم بن منذر مکی روایت داشته است. و از ایشان است عبدالعزیز بن عبدالله که از جعفر بن محمد روایت کرده است. و حسن بن ابراهیم بن عبدالصمد، و حسن بن حمزه طبری علوی، و عباس بن علی بن جعفر، و علی بن حاتم ثقه، و مظفر بن جعفر بن

ص: ۴۳۸

۱- یاقوت در مراصد الاطلاع می نویسد: عکبرا به فتح عین و با شهری است از ناحیه دجیل که ده فرسخ از بغداد فاصله دارد و در جانب شرقی دجله واقع شده و پس از آن که دجله به جانب شرقی برگردانیده شد به نام شطیطه خوانده شد و پس از ویرانی مردم آن به اوانا و جاهای دیگر کوچ کردند. و تلعبیرا به ضم عین یکی از محله های عکبرا میباشد - م.

محمد بن عبدالله بن محمد بن عمر بن علی بن ابیطالب (علیهم السلام) و ابراهیم بن محمد بن بسام، و احمد بن ابراهیم بن ابورافع صیمری بن عبید بن عازب برادر براء بن عازب انصاری، و احمد بن حسن رازی لؤلؤی و احمد بن عبدالله کوفی دوست ابراهیم بن اسحاق احمری، و احمد بن علی بن ابراهیم بن محمد بن حسن بن محمد بن عبدالله بن حسین بن علی بن حسین بن علی بن ابیطالب (علیهم السلام) ابوالعباس کوفی جوانی، و احمد بن محمد بن ابوالغریب، و احمد بن محمد بن سری، و احمد بن محمد بن عمار، و احمد بن محمد بن یحیی عطار، و جعفر بن محمد بن ابراهیم، و جعفر بن محمد بن قولویه قمی، و جعفر بن محمد علوی، و حسن بن محمد بن احمد، و حسن بن محمد بن احمد خذانی، و حسن بن محمد بن حسن کوفی، و حسن بن محمد بن حمزه، و حسن بن محمد بن یحیی، و حسین بن احمد ابن ادیس، و حسین بن احمد بن شیبان، و حسین بن علی بن سفیان، و حسین بن محمد بن فرزندق ثقه، و علی بن حسن بن حجاج، و علی بن حسن بن قاسم، و الشیخ الصدوق، و علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی پدر شیخ صدوق، چنان که در جامع المقال شیخ فخرالدین رماحی (طریحی) قدس سره اشاره شده است (۱). و علی بن محمد حداد، و علی بن محمد بن زبیر ممکن است این شخص همان ابن زبیر قریشی باشد که استاد شیخ مفید هم بوده است، و ابو الحسین محمد بن احمد، و محمد بن احمد بن عبدالله بن قضاة ثقه و ابو عبدالله صفوانی معروف، و محمد بن احمد بن عبید الله بن احمد بن عیسی، و محمد بن احمد بن محمد بن سعید ممکن است این شخص فرزند ابن عقده باشد و محمد بن احمد بن مخزوم، و محمد بن بکر بن حمدانی، و محمد بن جعفر قطنی، و محمد بن جعفر بن محمد بن جعفر بن حسن بن جعفر بن حسن بن حسن بن علی بن ابی طالب علیهما السلام معروف به ابن قیراط، و

ص: ۴۳۹

۱- جامع المقال، ص ۱۱۲ می نویسد: علی بن حسین بن موسی بن بابویه که فرزندش صدوق و تلعبیری از وی روایت کرده اند. شیخ طوسی در رجال می نویسد: تلعبیری اظهار داشته سال ستاره باران که علی بن الحسین وارد بغداد شد به سماع حدیث او موفق گردیدم و همان سال هم از وی اجازه گرفتم تا همگی مرویات او را روایت نمایم - م.

محمد بن حسن بن احمد بن ولید و محمد بن حسن قمی ممکن است این شخص همان ابن ولید مذکور باشد هر چند شیخ فخرالدین رماحی در جامع المقال این دو عنوان را نام برای دو شخص برشمرده است و محمد بن حسین بن فحوص و محمد بن حسین بن سعید و محمد بن حسین بن هارون، و محمد بن داوود بن سلیمان، و محمد بن عباس بن علی بن مروان، و محمد بن علی بن فضل، و محمد بن عمر بن محمد بن سلیم، ظاهراً این شخص همان جعابی معروف باشد و محمد بن قاسم بن زکریا ثقه، و محمد بن موسی بن یعقوب، و محمد بن همام بغدادی معروف به ابن همام، و کلینی (رض) و یحیی بن حسن علوی و یحیی بن زکریا معروف به کنتی، و سید ابو محمد حیدر بن محمد ثقه، و ابوطالب انهاری عبدالله بن ابی زید ضعیف، و احمد بن جعفر بن سیفان بزوفری، و ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه، و ابوالحسن احمد بن محمد بن ابوغریب ضبی، و ابو علی احمد بن محمد بن جعفر بن عمار، و ابو علی احمد بن محمد بن جعفر صولی، و احمد بن علی بن مهدی از پدرش از حضرت رضا علیه السلام (جای تأمل است) و ابوالحسن محمد بن احمد بن عبدالله بن احمد بن عیسی بن منصور از ابو موسی عیسی بن احمد بن عیسی بن منصور و دیگران (۱) و گروهی از دانشوران هم از او روایت داشته اند از جمله شیخ ابو الفرج محمد بن ابو عمران موسی بن علی بن عبدویه قزوینی کاتب و دیگران...

ابو محمد هارون دنبلی

به طوری که از فلاح السائل ابن طاووس به دست می آید: وی از ابوعلی محمد بن حسن بن محمد بن جمهور عمی از پدرش از پدرش محمد بن جمهور از احمد بن حسین

ص: ۴۴۰

۱- قهپائی در مجمع الرجال، ج ۶، ص ۲۰۴ ذیل نام وی از رجال شیخ صد تن از مشایخ روایت و اجازه تلعکبری را نام برده و در پاورقی می نویسد: شکی نیست این مرد بزرگوار و بی نظیر از راویان علی الاطلاق است و از زندگی او به دست می آید از سال ۳۱۳ ه. ق تا سال ۳۷۰ ه. ق همواره در تردد بوده و مراتب فن حدیث را به طور اجازه یا بالاصاله از مشایخ فرا می گرفته است و تنها از شش تن آنها اجازه روایت نداشته است و اسامی آنان در پاورقی کتاب مزبور ص ۲۰۹ و ۲۱۰ آورده شده است

سگری از عباده بن محمد مدائنی از حضرت صادق (علیه السلام) روایت داشته است و نام او در کتابهای رجال آورده نشده است.

شیخ هارون بن یحیی بن علی صائم

وی فاضل دانشور و شایسته بوده از روزگار او اطلاعی ندارم لیکن پاره ای از کتابهای او را در اردبیل دیده ام و همان کتاب از مملکات سید نورالدین، برادر صاحب مدارک است و او و یا فاضل دیگری بر پشت همان نسخه در وصف او چنین مرقوم داشته است: «الشیخ الاعظم الاکمل الفاضل العالم العامل» و ممکن است از علمای جبل عامل باشد.

سید هاشم بن سلیمان بن سید اسماعیل بن سید عبدالجواد بن سید

علی بن سید سلیمان بن سید ناصر حسینی بحرانی توبلی

وی از نوادگان سید مرتضی است و مابقی نسبش را که منتهی به سید مرتضی می شود در یکی از کتابهایش نوشته است و از سید مرتضی منتهی به حضرت موسی بن جعفر علیهما السلام می شود که در ترجمه سید مرتضی به آن اشاره کردیم.

بحرانی فاضل بزرگوار و محدث و فقیه و معاصر باصلاحیت و پرهیزکار و پارسائی از دنیا گذشته بود و معروف به سید هاشم علامه است. وی از مردم بحرین بود و تألیفات و تصنیفات بسیاری دارد.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: سید هاشم بن سلیمان حسینی بحرانی توبلی، فاضل دانشمند و ماهر مدقق و فقیه بود و از علم تفسیر و عربی و رجال، بهره کامل داشت و کتاب تفسیر قرآن که کتاب بزرگی است و از تألیفات اوست در نزد او دیده ام.

مؤلف گوید: تألیفات سید علامه، فراوان است و من حداکثر آنها را در اصفهان در نزد فرزندش سید محسن، دیده ام از آن جمله است مقتل الحسین و کتاب فضائل علی و الأئمه من ولده علیهم السلام و احوالاتهم و کتاب نسب عمر بن الخطاب و کتاب ترتیب تهذیب الحدیث شیخ طوسی که به جالب ترین وضعی مرتب ساخته است و شرح ترتیب

و کتاب معالم الزلفی فی معارف النشاء الأولى و الاخری کتاب بزرگی است که بر پنج جمله تنظیم شده است. جمله اولی در راههای نشانه اولی (دنیا)، جمله دوم در راههای امور مربوط به احوال مرک تا هنگام وضع در قبر، جمله سوم در نشانه های برزخ که از هنگام وضع در قبر تا آغاز قیامت است، جمله چهارم در نشانه های برزخ از قبر تا ورود به بهشت و دوزخ، جمله پنجم در نشانه های بهشت و دوزخ و آنچه را خدای جل جلال برای بهشتیان و دوزخیان آماده ساخته است. و هر جمله مشتمل بر بابهای بسیاری است. این کتاب را در اصفهان نزد فرزندش سید محسن یاد شده دیده ام و کتاب خوبی است که دارای تحقیقات ارزنده ای است که از اخبار متداوله و غریبه که کمتر در اختیار عموم به دست آورده و به همین نسبت هم از کتابهایی که کمتر در دست همگان بوده نقل نموده است که برخی از آنها در کتاب بحار الانوار استاد استناد «قدس سره» آورده شده و بعضی از آنها در بحار ذکر نشده و مدرک بحار نبوده است از قبیل الثاقب فی المناقب که نزد ما موجود است و کتاب بستان الواعظین؛ کتاب ارشادالمسترشدین؛ کتاب تفسیر محمدبن عباس بن ماهیار؛ کتاب تحفه الاخوان نسخه ای از این کتاب در نزد ما موجود می باشد؛ کتاب الجنه والنار؛ کتاب فضائل امیر المؤمنین علیه السلام از سید رضی؛ کتاب امالی ابو عبدالله مفید نیشابوری؛ کتاب مقتل عمر تألیف علی بن مظاهر شاگرد فخرالدین فرزند علامه حلی و کتابهای دیگر که کمتر در اختیار همگان بوده است .

کتاب نزهه الأبرار هم کتاب ارزنده ای است. این کتاب را در اصفهان دیده ام و مشتمل بر اخبار بسیاری است که از کتابهای مشهور و غیر مشهور که کمتر در پیش اهل حدیث مورد بهره گیری است تألیف کرده است در این کتاب، دویست و پنجاه و یک حدیث راجع به بهشت و دوزخ آورده که در حال حاضر هر دوی آنها آفریده شده است. در این کتاب هم از کتابهای غیر معمولی استفاده کرده که در بحار از آنها نامی نیست مانند

ص: ۴۴۲

۱- لؤلؤه البحرین، ص ۶۵ می نویسد: یکی از علمای بحرین که معاصر با سید بوده بر اثر حسدورزی که با وی داشته است کتاب مزبور را تخریب التهدیب نامیده است . م.

کتاب المعراج شیخ صدوق و کتاب مولد امیر المؤمنین علیه السلام ابو مخنف و کتاب فضائل امیر المؤمنین علیه السلام از سیدرضی. پیش از این ذیل احوال سیدرضی به چگونگی آن اشاره کردیم و کتاب امالی ابو عبد الله، مفید نیشابوری یاد شده و کتاب ثاقب المناقب یاد شده و کتاب تفسیر السدی لیکن نسبت تفسیر مزبور به سدی خالی از تأمل نخواهد بود.

سید هاشم، هفتاد و پنج تألیف بزرگ و کوچک و متوسط داشته است و حداکثر آنها در علوم دینی تألیف شده است و از یکی از فرزندان او که مورد اطمینان من بوده شنیدم می گفت: بخشی از تألیفات را که به نام اشخاصی مرقوم داشته از وی می گرفتند و از اختیار او بیرون می رفت به همین مناسبت شهرت پیدا نکرده و در بحرین هم موجود نمی باشد. و اظهار داشته از جمله تألیفات او رساله ای است در تفضیل علی علیه السلام علی الانبیاء اولی العزم این رساله را در آخر عمرش و هنگامی که در بستر بیماری خوابیده و نیروی حرکت نداشته بنا به تقاضای جمعی از طلاب در مدت چهار ماه تألیف کرده و از آنجا که بر اثر ناتوانی و بیماری قادر به کتابت نبود اخباری که ویژه تفضیل آن حضرت بوده املا می کرده و طلبه هایی که در محضر او حضور داشتند آنها را یادداشت می کردند و به این وسیله، رساله مزبور در مدت چهار ماه به اتمام رسیده و پس از یک روز یا زیادتر که از تألیف آن گذشته به همان بیماری که دچار آن بوده است در سال ۱۱۰۷ هجری در گذشته (۱) و دو فرزند شایسته که از اهل علم اند به نام سید عیسی و سید محسن از وی باقی مانده است.

ص: ۴۴۳

۱- انوار البدرین ، ص ۳۷ به نقل از لؤلؤه البحرین می نویسد: سید هاشم در قریه نعیم در خانه شیخ عبدالله بن شیخ حسین بن کنبار که بانواده او دختر شیخ علی ازدواج کرده بود در گذشت و جنازه او را از آنجا به قریه توبلی بردند و در مقبره (مائنی) از مساجد آن قریه دفن کردند و قبر او مزار معروف است و سال وفات او ۱۱۰۷ ه. ق است و یکی از مشایخ معاصر گفته است سید هاشم چهار سال پس از وفات شیخ محمد ماجد وفات یافته چه آن که شیخ محمد در سال ۱۱۰۵ ه. ق وفات یافته است بنابراین وفات سید هاشم سال ۱۱۰۹ ه. ق به وقوع پیوسته.

از تألیفات او کتاب التنبیهات در فقه است که کتاب بزرگ و ارزنده ای است و مسائل دینی را با استدلالات لازم تا آخر ابواب فقه به پایان آورده است. و نسخه ای از این کتاب در حال حاضر در اختیار فرزندان استاد استناد (قدس سره) می باشد (۱).

از تألیفات او کتاب البرهان فی تفسیر القرآن است که مشتمل بر اخبار اهل بیت علیهم السلام بوده و آن را برای سلطان شاه سلیمان صفوی هدیه داده و اخبار آن را از کتابهای چندی که بخشی از آنها مشهور نبوده و برخی از آنها هم در بحار الانوار استاد استناد (قدس سره) نیامده گرد آورده است (۲).

و از تألیفات اوست کتاب الهادی و مصباح النادی این کتاب هم در تفسیر قرآن است در این کتاب به پاره ای از روایات اهل بیت علیهم السلام اکتفا نموده است و در عین حالی که کتاب بزرگی است از کتاب البرهان مختصر تر می باشد.

ص: ۴۴۴

۱- لؤلؤه البحرين می نویسد: سید هاشم فاضل محدث و جامع و متبع اخبار بود به طوری که هیچیک از محدثان به غیر علامه مجلسی در این خصوص بر وی پیشی نگرفته است و کتابهای زیادی که دلیل بر تتبع اوست گرد آورده جز این که کتابی درباره فتاوی احکام شرعی اعم از کلی و جزئی تألیف ننموده است و هر تألیفی که دارد منحصر به جمع و تألیف می باشد و تا آنجا که من اطلاع دارم اظهار نظری نکرده و قولی را بر دیگری ترجیح نداده است و مذهبی را در خصوص فتاوا اختیار نکرده است اکنون نمی دانم عدم اظهار نظر او برای آن بوده که به مرتبه اجتهاد نرسیده و یا مانند سیدبن طاووس شدت پرهیزکاری وی را از اظهار نظر و فتوا ممانعت کرده است (پایان). با توجه به کتاب التنبیهات که در بالا ذکر شد و کتاب استدلالی است دلیل بر آن است که سید علامه، در فقه استدلالی هم استاد بوده و شاید نام این کتاب و چگونگی تألیف آن به اطلاع شیخ یوسف مؤلف لؤلؤه البحرين نرسیده است. آری سید علامه دارای ملکه عدالت بود. فوائدالرضویه، ج ۲، ص ۷۰۵، از قول صاحب جواهر به این خلاصه نقل کرده هرگاه حسن ظاهر نباشد و ملکه عدالت شرط باشد باید تنها به عدالت مقدس اردبیلی و سید هاشم بحرانی اکتفا کرد - م.

۲- تفسیر برهان در روزگار ما تجدید طبع شده و در ضمن چهار مجلد در اختیار در آمده و سال ۱۰۹۵ ه. ق از تألیف آن فارغ شده است و در این طبع مرأه الأنوار ابوالحسن عاملی (ره) را مقدمه ای برای آن قرار داده و در ضمن مجلد جداگانه ای به طبع رسیده است - م.

از تألیفات اوست اللوامع النورانیة فی اسماء علی و بنیه القرآنیة سال ۱۰۹۶ هـ. ق از تألیف آن فارغ شده است.

دیگری کتاب ترتیب کتاب تهذیب الحدیث شیخ طوسی در پنج مجلد ارزنده .

دیگری کتاب مدینه معجز الائمة الاثنی عشر کتاب ارزنده و بزرگ و کامل است و سال ۱۰۹۰ هـ. ق از تألیف آن فارغ شده است.

و کتاب الهدایة القرآنیة الی الولاية الامامیه سال ۱۰۹۶ هـ. ق تألیف شده است . کتاب ینابیع المعاجز و اصول الدلائل مختصری از مدینه المعاجز است.

کتاب بهجه النظر فی اثبات الوصایه و الامامه للائمة الاثنی عشر این کتاب را به خط شریف او دیده‌ام و سال ۱۰۹۷ هـ. ق از تألیف آن فارغ شده و خلاصه ای است از کتاب حلیه الأبرار.

و کتاب تبصره الولی فیمن رأی القائم المهدی فی زمن ابیه علیهما السلام و فی ایام الغیبه الصغری و الکبری این کتاب را به خط شریفش دیدم و سال ۱۰۹۹ هـ. ق از تألیف آن آسوده شده است .

و کتاب التحفه البهیة فی اثبات الوصیه لعلی علیه السلام سال ۱۰۹۹ هـ. ق تألیف شده است.

کتاب مصباح الانوار و انوار الابصار فی بیان معجزات النبی المختار.

و کتاب الدر النضید فی فضائل الامام الشهید. ممکن است این کتاب همان مقتل الحسین باشد.

و کتاب المطاعن و المثالب این کتاب، مشتمل بر مطاعنی است که ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه راجع به خلفا و دیگران ابراز کرده است و سال ۱۱۰۱ هـ. ق تألیف کرده و پس از کتاب سلاسل الحدید به تألیف آن پرداخته است وی در کتاب سلاسل به مطالبی اکتفا نموده است که ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه درباره فضائل امیر المؤمنین و اهل بیت طاهرین علیهم السلام و هر چه مناسب بوده ایراد کرده است.

دیگری کتاب روضه العارفین و نزهه الراغبین در این کتاب به شرح احوال مشایخ امامیه که مردمی عالم و عامل و پارسا بوده و همچنین به یاد آوری از راویان پرهیزکار از

گذشتگان و متأخران اشاره نموده است.

کتاب غایه المرام و حجه الخصام فی تعیین الامام من طریق الخاص والعام این کتاب، مشتمل بر اخبار بسیار و تحقیقات ناشمار است و در دو مجلد بزرگ تدوین شده است (۱).

کتاب ایضاح المسترشدين الراجعين الى ولايه علي بن ابيطالب امير المؤمنين عليه السلام این کتاب را به خط شریف او دیده ام. در این کتاب به نام دویست و پنجاه و سه تن اشاره کرده که مستبصر شده و امامت بلافضل آن حضرت را پذیرفته اند و در ضمن آن به فواید دیگر هم پرداخته و سال ۱۱۰۵ ه تألیف کرده است (۲).

دیگر رساله الیتیمه و الدرہ الثمینہ در احوال ائمه اثنی عشر، این رساله مشتمل بر دوازده باب است و در هر بابی دوازده حدیث ذکر کرده است.

از کتابهای اوست فضل الشیعه که مشتمل بر صد و هیجده حدیث است. و کتاب نزهه الأبرار و منار الأنظار فی خلق الجنه والنار.

و کتاب نهاییه الاکمال فیما به یقبل الاعمال این کتاب را به خط شریفش دیده ام و سال ۱۰۹۰ هجری از تألیف آن فارغ شده است. در این کتاب به بیان اصول خمس و

ص: ۴۴۶

۱- الذریعه، ج ۱۶، ص ۲۱ می نویسد: این کتاب در دو مقصد تألیف شده مقصد اول در یقین امام که دارای ۶۷ باب است و سال ۱۱۰۰، از تألیف آن فارغ شده و مقصد دوم در وصف امام است که دارای ۲۴۴ باب است و سال ۱۱۰۳ تألیف شده و در سال ۱۲۷۲ هبه طبع رسیده است در مجلد ۱۸ می نویسد: شیخ محمدتقی دزفولی نزیل تهران که ملاباشی ناصرالدین شاه بود به امر او کتاب مزبور را به نام کفایه الخصام در سال ۱۲۷۳ ه. ق ترجمه کرد و به دستور او به طبع رسید و وقف عام شد. دزفولی در پایان ترجمه به شرح حال خود و برخی از معاصرانش از قبیل حاج مولی علی کنی اشاره کرده است. - م.

۲- در پاورقی صفحه ۶۵ لؤلؤه البحرین می نویسد: در برخی از مدارک، کتاب مزبور را به نام هدایه المستبصرین موسوم داشته لیکن چنان که در بالا- هم مشاهده می شود کتاب مزبور به نام ایضاح المسترشدين است و نسخه ای هم که در اختیار سید عبدالله برهان از معاصران است به همین نام خوانده شده است و در پایان آن سید مؤلف (ره) نوشته است این کتاب در روز جمعه هشتم ذیقعده سال ۱۱۰۵ خاتمه یافته است - م.

مراتب تابعه آن از ایمان و معرفت که در شریعت وارد شده پرداخته و اخبار بسیاری در آن کتاب متذکر شده و تحقیقات ارزنده ای را ایراد نموده و از پانزده کتاب نقل کرده است.

دیگری کتاب اللباب المستخرج من کتاب الشهاب للقاضی القضاعی کتاب مختصری است در این کتاب به اخباری که رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) در شأن حضرت مولی و ائمه طاهرین علیهم السلام ایراد فرموده پرداخته است.

و کتاب حلیه الأبرار محمد و اله الاثمه این کتاب مشتمل بر سیزده منهج در احوال پیغمبر اکرم و ائمه اثنی عشر است.

کتاب روضه العارفین و نزهه الراغبین فی اسامی شیعه امیر المؤمنین (علیه السلام) در این کتاب به شرح احوال گروه بسیاری از راویان ائمه و علمای شیعه بلکه علمای عامه که احتمال تشیع را داشته اند پرداخته است (پیش از این هم ذکر شده است).

کتاب الانصاف فی النص علی الاثمه الاشراف من عبد مناف که به کتاب النصوص معروف است و مشتمل بر سیصد و هشت حدیث می باشد. در این کتاب از کتابهای غیر مشهور از قبیل الغیبه صدوق استفاده کرده است.

و کتاب انصاف غیر از کتاب احوال الدین و کتاب الیواقیت و کتاب زهر الاکمام عمر بن ابراهیم اوسی است.

و کتاب سیر الصحابه که سال ۱۰۷۰ ه. ق به اتمام تألیف آن پرداخته است.

و کتاب سلاسل الحدید فی تقیید اهل التقلید مما ذکره ابن ابی الحدید مطالی را که ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه به مناسبت مسئله امامت ایراد کرده در این کتاب آورده است و خود سید مؤلف، آن را شفاء الغلیل من تعلیل العلیل نامیده و سال ۱۱۰۰ ه. ق به انجام تألیف آن اقدام نموده است.

از مؤلفات او کتاب معالم الزلفی است که پیش از این به نام آن اشاره شد و کتاب خوبی است و کتاب احتجاج المخالفین العامه علی امامه علی بن ابی طالب امیر المؤمنین علیه السلام العامه و این کتاب، مشتمل بر هفتاد و پنج احتجاج است از آنچه خود مخالفان برای امامت حضرت امیر المؤمنین (علیه السلام) داشته و سال ۱۱۰۵ ه. ق به اتمام تألیف آن توفیق یافته است.

سید هاشم از شیخ فخر الدین رماحی که در نجف اشرف ساکن بوده روایت داشته است و خود او در کتاب مدنیة المعاجز گفته است وی را در نجف دریافتم و از او اجازه

گرفتم (۱)

شیخ هاشم بن محمد

شیخ معاصر در امل الأمل می نویسد: وی فاضل محدث و کثیر الروایه بود، کتاب مصباح الانوار و کتابهای دیگر از تألیفات او می باشد. و در کتاب اثبات الهداه کتاب مصباح را به وی نسبت داده است و پس از اندک فاصله ای می نویسد: کتاب مصباح الانوار را مؤلف الایات الباهره از تألیفات شیخ طوسی نام برده است و تا آنجا که به اطلاع ما رسیده و پیش از این هم تذکر دادیم کتاب مصباح از تألیفات هاشم بن محمد است (پایان).

و مؤلف گوید: کتاب مصباح از جمله کتابهایی است که درباره مؤلف آن اختلافاتی به نظر می رسد: از جمله بعضی آن را از تألیفات شیخ مفید و بعضی آن را از آثار شیخ طوسی (قدس سره) می داند از کسانی که کتاب مذکور را از تألیفات شیخ طوسی دانسته، سید، قاضی نورالله است که در یکی از یادداشتهایش که در مشهد مقدس رضوی دیده ام کتاب مزبور را از آثار شیخ طوسی دانسته و همچنین سید ولی بن نعمه الله رضوی حائری در کتاب منهاج الحق و الیقین می نویسد: و کتاب مصباح الانوار فی فضائل الائمة الاطهار تا به آخر و در محل دیگری کتاب مزبور را به نام مصابیح الانوار فی فضائل امام الابرار

ص: ۴۴۸

۱- انوار البدرین ، ص ۱۳۹ می نویسد: در یکی از یادداشتهای شیخ سلیمان ماحوزی دیدم اظهار داشته بود در یکی از روزها به اتفاق پدرم به دیدار سید هاشم رفتیم هنگامی که برای خداحافظی از جا بر خاستیم و با او مصافحه کردم دست مرا فشرد و گفت از اشتغال به علم دست بر مدار چه آن که طولی نمی کشد شهرهای بحرین به تو نیازمند می شود، آری طولی نکشید پس از اندک مدتی سید در گذشت و ریاست دینیه چنان که او پیشنهاد کرده بود در اختیار شیخ سلیمان ماحوزی در آمد سید هاشم از سید عبد العظیم بن سید عباس استرآبادی هم روایت داشته و شیخ سلیمان ماحوزی یاد شده از وی روایت می کرده است - م.

معرفی کرده ممکن است دو کتاب باشد و یا اشتباه کتبی رخ داده است.

استاد استناد ایده الله تعالی در بحار می نویسد: کتاب مصباح الانوار فی مناقب امام الابرار تألیف شیخ هاشم بن محمد است و گاهی هم آن را به شیخ الطائفه [طوسی] نسبت می دهند و این انتساب، خطا و نا به جا است و چنان که از سبک مؤلف آن، استفاده می شود روایات زیادی از شیخ شاذان بن جبرئیل قمی نقل کرده و شیخ شاذان. سالها پس از شیخ طوسی می زیسته است (پایان).

در فصل دوم بحار مینگارد کتاب مصباح الانوار مشتمل بر اخبار ارزنده ای است و از خود کتاب به دست می آید که مؤلفش از فضیلتی بنام بوده است و از اصول معتبره خاصه و عامه روایت می کرده است (پایان). و مؤلف گوید: به طوری که از اواسط کتاب طهارت بحار استفاده می شود مؤلف مصباح الانوار گاهی از ابن عباس از ابن قولویه روایت می کرده و روایت مزبور دلیل بر آن است که کتاب مصباح از تألیفات شیخ صدوق است زیرا ابن عباس از معاصران شیخ طوسی است.

سید هبه الله بن ابو محمد حسن موسوی

وی فاضل عالم کامل محدث بزرگوار معاصر با علامه حلی و دیگران است و مؤلف کتاب معروف المجموع الرائق می باشد.

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: سید هبه الله دانشمندی صالح و پرهیزکار بود و کتاب الرائق من ازهار الحدائق از تألیفات اوست. و همین کتاب را در کتاب الهداه به وی نسبت داده است. : مؤلف گوید: کتاب مزبور، کتاب ارزنده و دارای مطالب فراوانی است و کسی که آن کتاب را به شیخ صدوق یا شیخ مفید، نسبت بدهد اشتباه کرده است زیرا کتاب مزبور در ضمن فهرست تألیفات ایشان که در کتابهای رجال آورده شده نیامده است. دیگر آن که در این کتاب، از گروهی نقل می کند که متأخر از شیخین و کتابهای ایشان است. دیگر آن که از طی مطالب این کتاب به دست می آید که وی کتابش را در سال ۷۰۳ ه. ق

تألیف کرده. دلیل چهارم، آن که خود او در طی مطالب آن کتاب به نام خویش چنان که در چندین نسخه دیده و مکرر به نام وی اشاره کرده ایم تصریح نموده است و طبق تاریخ مزبور که خود او نوشته است ثابت می شود که مؤلف، آن کتاب را در اواخر روزگار علامه تألیف نموده است. و علت انتساب کتاب مورد بحث به شیخ صدوق آن است که وی، در اوائل آن کتاب، بسیاری از مطالب اعتقادات صدوق بلکه همگی آن را متذکر شده است و در عنوان هر بحثی چنین گفته است: «قال الشيخ ابو جعفر محمد بن علی بن موسی بن بابویه» و به همین سبک هم از شیخ مفید نقل کرده است.

کوتاه سخن آن که کتاب مزبور مشتمل بر دو مجلد بزرگ است و اخبار غریبه که کمتر در اختیار همگان بوده و تحقیقات کلامی مسائل فقهی و ادعیه و اذکار و مطالب دیگر را در آن گرد آورده و بر دوازده باب تدوین کرده است و هر مجلدی از آن متضمن شش باب می باشد. و کتاب معروفی است هر چند استاد استناد در کتاب بحار الانوار از آن نقل ننموده است. و من مجلد اول آن را در چند محل از جمله شهر تبریز دیده ام و نسخه ای از آن در نزد ما موجود می باشد و جلد دوم آن در شهر ساوه عراق عجم موجود می باشد (۱).

از تألیفات او کتاب التاج الشرفی است این کتاب ویژه معجزات رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) و دلایل امامت حضرت مولی و ائمه طاهرین (علیهم السلام) تدوین شده است و خود

ص: ۴۵۰

۱- الذریعه، ج ۲، ص ۵۵ می نویسد: جلد اول مجموع الرائق در کتابخانه سید حسن صدر و برخی از کتابخانه های دیگر موجود می باشد و باب سوم از مجلد اول را در ظهر روز جمعه ماه صفر سال ۷۰۳ به پایان آورده است. معجم البلدان، ج ۳، ص ۱۷۹ می نویسد: ساوه شهر زیبایی است واقع میان ری و همدان که از هر یک از آنها سی فرسخ فاصله دارد و شهر آوه نزدیک آن است مردم ساوه شافعی مذهب و مردم آوه شیعه امامی مذهب می باشند و همواره با یکدیگر به نزاع می پردازند سال ۶۱۷ ه. ق این دو شهر به دست تاتارها ویران شد و کسی را از مردم آنجا باقی نگذارند در ساوه کتابخانه ای بود که بزرگتر از آن در دنیا وجود نداشته و تاتارها همگی آن را به آتش کشیدند و در ولادت رسول اکرم دریاچه ساوه خشک شد. و منسوب به این شهر را ساوی و ساوجی می گویند - م.

مؤلف در مجموع الرائق به نام آن اشاره کرده است.

شیخ امام ابوالقاسم هبه الله

وی مؤلف رساله الناسخ و المنسوخ و السور القرآنیه و از مشایخ اصحاب ما به شمار است. به طوری که یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله اسامی المشایخ نوشته است: ابوالقاسم مراتب قرائت را از شیخ مقری ابو محمد رزق بن عبد الوهاب بن عبدالعزیز بن حارث تمیمی فراگرفته و می توان گفت این شخص غیر از دانشورانی است که به نام هبه الله موسوم بوده اند و نسخه رساله بر اثر کهنه بودن و تصحیفی که در آن شده است چگونگی وضع او را نشان نمی دهد (۱).

شیخ فخر الدین هبه الله بن احمد بن هبه الله اسدی اصفهانی منتجب الدین در فهرست، او را دانشور صالح معرفی کرده است.

سید اجل رضی الدین ابومنصور عمیدالرؤسا هبه الله بن حامد بن

احمد بن ایوب بن علی بن ایوب حلّی لغوی پیشوای فقیه فاضل و مجلس آرا و ادیب کامل امامی، معروف به عمیدالرؤسا و مؤلف کتاب الکعب و در بحث وضو آنجا که به تحقیق مسئله کعب پرداخته، نظر او را مطرح کرده اند و به گفته او اتکا نموده اند.

عمید الرؤسا از شاگردان ابن خشاب، نحوی معروف و ابن عصار، لغوی مشهور

ص: ۴۵۱

۱- ممکن است ابوالقاسم هبه الله همان هبه الله بن سلامه باشد که سیوطی در بغیة الوعاه، ج ۲، ص ۳۲۳ می نویسد: وی از مفسران و نحویهای بغداد بود و به قول یاقوت حموی، در فن تفسیر قرآن و نحو و عربیت از دیگران داناتر و در جامع منصور، حلقه درس داشته و مراتب قرائت را از ابوبکر قطیعی فراگرفته و ابوالحسن طابثی از شاگردان اوست و کتاب الناسخ و المنسوخ، المسائل المنشور در نحو و تفسیر قرآن از تألیفات او می باشد در ماه رجب سال ۴۱۰ ه. ق درگذشت.

و از اصحاب ما به شمار است. و وزیر، ابن علقمی مشهور، از شاگردان اوست.

و پدر ابن معیه مشهور از وی روایت می کند. مراد ما از پدر معظم له، سید جلال الدین ابو جعفر قاسم بن حسن بن محمد بن حسن بن معیه بن سعید حسنی دیباجی است که صحیفه کامله را از وی روایت کرده است (۱) چنان که همان صحیفه مبارکه را از ابن سکون روایت داشته است. زیرا عمیدالرؤسا و ابن سکون هر دو، معاصر بوده اند و در میان پیشوایان، معروف می باشند و خاصه و عامه به هر دو تن اعتماد دارند و نظرات عمیدالرؤسا در کتابهای شیعه و سنی آورده شده است.

شیخ معاصر در امل الآمل گوید: سید، عمیدالرؤسا هبه الله بن حامد بن ایوب، فاضل بزرگواری است و تألیفاتی دارد و سید فخار از او روایت می کند. و مؤلف گوید: مشهور آن است که عمیدالرؤسا از سادات بوده چنان که شیخ معاصر هم به سیادت او تصریح می کند و لیکن از کلام ابن علقمی و سیوطی و دیگران که پس از این یادآوری خواهیم کرد سیادت او مسلم نخواهد بود و محتمل است وی از نظر سیادت، به سید عمیدالرؤسا و دیگر که ذکر خواهد شد اشتباه شده است.

مؤلف گوید: در شهر اردبیل به مجموعه ای که به خط یکی از علمای جبل عامل تنظیم شده به پاره ای از تحقیقات لغوی مترجم که از سید فخار بن معد موسوی یاد شده نقل شده دست یافتیم که دلالت می کرد عمیدالرؤسا در فن واژه شناسی مهارت فراوانی داشته است.

و نیز بر پشت یکی از نسخه های المصباح الکبیر به نقل از خط ابن علقمی وزیر که او هم بر پشت یکی از نسخه المصباح مرقوم داشته چنین نوشته بود: «کاتب این نسخه رضی الدین عمیدالرؤسا ابو منصور هبه الله بن حامد بن احمد بن ایوب بن علی بن ایوب لغوی حتی است که مصاحب با ابو محمد عبدالله بن احمد بن احمد بن احمد بن خشاب و ابوالحسن عبدالرحیم سلمی رقی (رضی الله عنهم اجمعین) می باشد. و او که خدایش

ص: ۴۵۲

۱- تاریخ این اجازه بنوشته سید صدر در تأسیس الشیعه، ص ۱۲۵ ماه ربیع الآخر سال ۱۰۶۳ ه. ق است - م.

بیامرزاد از نیکوکاران و افراد شایسته و پارسایان و از نویسندگان بنام است و آخرین تاریخ قرائت من نزد او ۶۰۹ ه. ق است و در همان سال در سن متجاوز از هشتاد سالگی در گذشته است»

مؤلف گوید: پیش از این ذیل احوال سید، ابو جعفر قاسم بن حسن بن معیه یاد شده نوشتیم که سید ابو جعفر از عمیدالرؤسا مترجم حاضر راجع به صحیفه کامله علی منشئها الاف الثناء و التحیه اجازه دارد و تاریخ آن سال ۶۰۳ ه. ق می باشد (۱).

قابل توجه است که متأخران از علما، راجع به گوینده «حدثنا» که در آغاز صحیفه کامله آمده است اختلاف کرده اند. شیخ بهائی، اظهار داشته قائل مذکور، شیخ ابن سکون است و برای اثبات مدعای خویش پافشاری زیادی دارد و از این که گوینده مزبور سید عمیدالرؤسا باشد به شدت هرچه تمامتر انکار نموده است و سید داماد در شرح صحیفه سجادیه اظهار داشته است لفظ «حدثنا» در طریقه صحیفه از عمیدالدین و عمود المذهب عمیدالرؤسا است و عمیدالرؤسا همان کسی است که صحیفه کریمه را از سید اجل بهاء الشرف روایت کرده است. و شهید اول در نسخه خودش که با نسخه ابن سکون که به خط خود ابن سکون بوده تطبیق نموده می نویسد: به خط عمیدالدین عمیدالرؤساء چنین آمده این صحیفه مبارکه را سید اجل نقیب اوحدعالم، جلال الدین، عمادالاسلام ابو جعفر قاسم بن حسن بن محمد بن حسن بن معیه ادام الله علوه بر من قرائت کرد و به خوبی از عهده آن بر آمد و من آن صحیفه را از سید بهاء الشرف ابو الحسن بن محمد بن حسن بن احمد از رجال سندش که در پشت این ورقه نامشان آورده شده است روایت می کنم و به سید ابو جعفر اجازه می دهم تا آنجا که دریافته ام و به حدود روایت این صحیفه مبارکه دست پیدا کرده ام از من روایت نماید و چنین امضا کرده است، «به الله بن حامد بن احمد بن ایوب بن علی بن ایوب در ماه ربیع الاخر سال ۶۰۳ ه. ق»

مؤلف گوید: به حق می گویم که گوینده «حدثنا» هر دو تن عمیدالرؤساو

ص: ۴۵۳

۱- پیش از این به اجازه مزبور اشاره کردیم و اکنون اضافه می کنیم که صورت اجازه او در مجلد ۱۰۷ مجازات بحار، ص ۲۶ هم آورده شده است - م.

ابن سکون می باشد زیرا هر دو نفر همدرجه با یکدیگر بوده اند و به طوری که معلوم شد سید ابن معیه، صحیفه مبارکه را از هر دوی ایشان روایت می کند و نسخه ای که در حال

حاضر، متداول است نسخه ای است که منسوب به شهید اول بوده و او هم صحیفه مبارکه را به توسط ابن معیه از عمیدالرؤسا و ابن سکون روایت می کرده و شرح مربوط به این مقام را پیش از این یادآوری کرده ایم.

سیوطی که از علمای عامه است در طبقات النحاه می نویسد: شیخ ابو منصور عمید الرؤسا هبه الله بن حامد بن احمد بن ایوب بن علی بن ایوب. یاقوت گفته است: وی، ادیب فاضل نحوی لغوی و سراینده بود در روزگار خویش مقام استادی داشت و در دیار خود مقام صدارت تدریس را عهده دار بود و مردم آن دیار فنون ادب را از وی فرامی گرفتند و او خود از شاگردان ابوالحسن علی بن عبدالرحیم رقی معروف به ابن عصار و دیگران بوده و در نظم و نثر توانائی داشته و به وجه الدربیه مشهور بوده و مقامات حریری را از ابن النور شنیده و روایت کرده و سال ۶۱۰ه. ق در گذشته است. (یاقوت حموی، معجم الأدباء، ج ۱۹، ص ۲۶۴).

مؤلف گوید: پاره ای از مطالبی که مربوط به عمید الرؤسا میباشد در ترجمه سید جلال الدین ابوجعفر قاسم معروف به ابن معیه نگاشته ایم.

و در باب «یا» که آخرین حروف تهجی است خواهد آمد که سید عمید الرؤسای دیگری است به این نام و عنوان، سید اجل عمیدالرؤسا ابوالفتح یحیی بن محمد بن نصر بن علی بن حفا (جیا) فقیهی که از شیخ مفید روایت داشته است و این دو عنوان متوجه به شخص واحد نبوده زیرا این دو تن از جهت نام و نسب و روزگار متفاوت اند.

شیخ ابوالمفاخر هبه الله بن حسن بن حسین بن بابویه منتجب الدین در فهرست می نویسد: وی فقیه صالحی است.

مؤلف گوید: از قرینه ظاهر استفاده می شود، وی از پسرعموهای منتجب الدین می باشد و ممکن است هبه الله با واسطه پسر حسن نام برده باشد.

ص: ۴۵۴

از کتاب سعد السعود ابن طاووس به دست می آید کتاب قصص الانبیا از تألیفات اوست و به گمان من نسبت این کتاب یا اشتباهی است که از ناحیه کاتب پیش آمده و یا خود سید اشتباه کرده است. که به حق باید گفت مؤلف قصص الانبیا شیخ سعید بن هبه الله بن حسن راوندی است و پیش از این هم در ترجمه وی به این موضوع اشاره کردیم.

از کتاب سعد السعود استفاده می شود هبه الله از سید، ابو صمصام، ذوالفقار احمد بن سعید حسنی از شیخ طوسی روایت داشته است این روایت هم اشتباهی است که از سوی ناسخان اتفاق افتاده است و درست آن است که هبه الله از ذوالفقار بن محمد بن معبد حسنی روایت داشته است.

پس از این، به نامبرداری از شیخ هبه الله بن سعید راوندی خواهیم پرداخت و خواهیم گفت شیخ هبه الله بن سعید و مترجم حاضر متحداند بلکه هر دو تن سعید بن هبه الله راوندی می باشد و اشتباه از ناحیه ابن طاووس رخ داده است.

شیخ امام ابو البرکات هبه الله بن حمدان بن محمد حمدانی قزوینی منتجب الدین در فهرست گوید: وی فقیه صالح است. مؤلف گوید: هبه الله یکی از علمائی است که به حمدانی قزوینی شهرت دارد.

شیخ اجل ثقه الدین ابو المکارم هبه الله بن داوود بن محمد اصفهانی

وی از مشایخ شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست است هر چند از وی در فهرست نام نبرده است و ترجمه مستقلى برای او تنظیم ننموده. آری به طوری که در باب باء یک نقطه ذیل احوال سید نجم الدین بدران بن شریف بن ابوالفتح علوی حسینی موسوی نسابه اصفهانی نوشته ایم منتجب الدین اظهار داشته است: شیخ اجل ثقه الدین أبو المکارم هبه الله بن داوود بن محمد اصفهانی به من اجازه داد تا از کتاب المطالب فی مناقب آل ابی طالب روایت کنم.

شیخ معاصر در امل الآمل مترجم حاضر را چنین معرفی کرده است هبه الله بن داوود بن محمد اصفهانی. سپس به پاره ای از آنچه ما ذکر کردیم اشاره نموده و اضافه کرده است در باب باء توثیق او را از منتجب الدین نقل کردیم.

مؤلف گوید: ممکن است مراد از توثیق وی همان باشد که منتجب الدین او را به عنوان «الاجل ثقه الدین» یاد کرده است و هر گاه مراد وی از توثیق ثقه الدین» باشد بیرون از تأمل نخواهد بود زیرا «ثقه الدین» لقب اوست برای این که هر گاه «ثقه» کلمه مستقل و (الدین) به فتح دال بی نقطه و تشدید یا و نون در آخر ضبط کرده و کلمه مستقل دیگری بدانیم درست نخواهد بود زیرا در این صورت بایستی «ثقه الدین» را «الثقه الدین» با الف و لام و یا «ثقه دین» بدون الف و لام، ضبط کرد. علاوه بر این بر شیخ معاصر لازم بود کلمه «الدین» را هم اضافه کند و بگوید توثیق و تدین او یا هر کلمه ای که مشابه با آن می باشد به آن بیفزاید.

شیخ هبه الله بن دعویدار

وی فاضل دانشور و بزرگوار و از مشایخ قطب راوندی است از کتاب قصص الانبیاء قطب مزبور به دست می آید. شیخ هبه الله از شیخ ابو عبدالله، جعفر بن محمد دوریستی از جعفر بن احمد مریمی از شیخ صدوق روایت داشته است و من به تألیفی از او دست نیافته ام.

شیخ هبه الله بن وراق طرابلسی

به طوری که شهید اول در یکی از یادداشت‌هایش مرقوم داشته است وی، از شاگردان بزرگوار و فاضل سید مرتضی است.

شیخ جمال الدین هبه الله بن رطبه سوراوی

شیخ معاصر در امل الآمل می نویسد: وی فقیه محدث و صدوق بوده و از شیخ ابوعلی بن شیخ ابو جعفر طوسی روایت داشته است .

ص: ۴۵۶

مؤلف گوید: به طوری که از اجازه شیخ نعمه الله بن خاتون عاملی که به ابن شدقم مدنی داده است استفاده می شود ابن ادريس حلی هم از وی روایت داشته است و شیخ علی کرکی در اجازه شیخ علی میسی و اصحاب دیگر به این موضوع اشاره کرده اند. هر چند ابن ادريس هم از دائش ابوعلی مفید فرزند شیخ طوسی بدون واسطه روایت داشته است.

پیش از این، شرح حال دو فرزندش شیخ جمال الدین ابو عبدالله حسن و شیخ جمال الدین حسین را نوشتیم و اشاره کردیم هر دو تن از علما و فقها بوده و مانند پدرشان از شیخ ابو علی طوسی پیش یاد شده روایت کرده اند. چنان که می دانیم خوی عرب بر این است که در روزگار زندگیش لقب و کنیه خودش را به فرزندانش هبه می کند این است که کنیه هر دو فرزندش جمال الدین می باشد. و نظیر این گونه هبه در این کتاب چندین مرتبه اتفاق افتاده است.

مؤلف گوید: شیخ نجیب الدین محمد سوراوی از او روایت داشته است و به طوری که از آغاز غوالی اللثالی ابن جمهور احساوی استفاده می شود نجیب الدین، از ابوعلی، فرزند شیخ طوسی روایت داشته است و روایت مزبور، بیرون از دقت نبوده است. و در ذیل ترجمه یحیی بن محمد بن یحیی بن فرج سوراوی به آن، اشاره خواهد

شیخ هبه الله بن سعید راوندی

ابن طاووس، در چندین موضع از کتابهایش از جمله در کتاب کشف المحججه، کتاب الجرائح و الخوارج را به وی نسبت داده است. با آن که مشهور آن است که کتاب مزبور از تألیفات قطب الدین، سعید بن هبه الله راوندی است. و بعید نیست مراد ابن طاووس از هبه الله مترجم حاضر، فرزند مؤلف شرح نهج البلاغه و امثال آن باشد.

و ممکن است انقلاب اشتباهی رخ داده باشد به این معنی که سعید بن هبه الله به هبه الله بن سعید نقل شده باشد. زیرا شیخ منتجب الدین، در فهرستش، کتاب مزبور را به استادش قطب راوندی نسبت داده است. و مؤید انقلاب مزبور و احتمال اشتباه سید بن

طاووس آن است که: سیدبن طاووس در بعضی از مواضع کشف المحججه یاد شده از مترجم حاضر به عنوان، الشیخ سعید بن هبه الله الراوندی، تعبیر نموده و کتاب ... را به وی نسبت داده است.

شیخ هبه الله بن عثمان بن احمد بن رائقه موصلی منتجب الدین در فهرست او را فقیه صالح، معرفی کرده است.

مؤلف گوید: ممکن است مراد از رائقه، مادر او باشد که وی را به نام او خوانده اند و یا رائقه، لقب پدرش بوده و تاء آخر آن برای مبالغه باشد (مانند علامه).

کلمه موصلی را بنا بر مشهور به ضم میم ضبط کرده اند. لیکن مؤلف تقویم البلدان کلمه موصل را به فتح میم و سکون واو و صاد مکسور و لام آخر ضبط نموده است.

شریف هبه الله بن شجری پس از این به عنوان ابوالسعادات هبه الله بن علی خواهد آمد.

شیخ رئیس اجل هبه الله بن محمد بن هبه سوسی قزوینی

شیخ رئیس اجل هبه الله بن محمد بن هبه سوسی قزوینی (۱) منتجب الدین گوید: وی فقیه صالح است.

سید ابوالبقا هبه الله بن ناصر بن حسین بن نصر

وی از دانشوران اصحاب ما، و در درجه شیخ طوسی و علمائی که اندک زمانی پیش از او می زیستند بوده است. ابو البقا از شیخ ابوالقاسم سعد بن وهب بن احمد بن

ص: ۴۵۸

۱- سوسی منسوب به سوس [یا: شوش] است. که پیش از این مطالبی راجع به آن نگاشتیم شوش از شهرهای استان خوزستان است و قبر دانیال پیغمبر در آنجا مزار عمومی است و ممکن است مترجم حاضر اصلا از مردم آن سرزمین باشد.

علی بن حسین بن سلمان دهقان از ابوجعفر محمد بن علی بن خلف بن جعد بن سنان بزاز از علی بن حسین بن کعب از اسماعیل بن صبیح از حسن بن سعید اعمش از جابر جعفی روایت داشته است و حسین بن محمد بن طحال در مشهد مقدس حضرت مولی علیه السلام در ماه ربیع الاول سال ۴۸۸ هجری به طوری که از کتاب المزار الکبیر محمد بن جعفر مشهدی به دست می آید از وی روایت کرده است و من شرح حال مترجم حاضر را در کتابهای رجال و اجازات ندیده ام.

در آینده خواهد آمد که وی با یکی از هبه الله نامها متحد است.

شیخ هبه الله بن نافع حلوی منتجب الدین، در فهرست او را فقیه معرفی کرده است .

مؤلف گوید: ممکن است حکوی، به فتح حاء بی نقطه و فتح لام و در آخر واو منسوب به حلوی یا فروشنده حلوا باشد.

وی از مشایخ ساززواری است و به خط شریف وزیر فاضل، شاگرد ساززواری در مجموعه کهنی و همچنین به خط شیخ منتجب الدین، یاد شده در صدر سند احادیث حسن بن ذکروان که از اصحاب حضرت امیر است چنین آمده خیر داد به ما شیخ عالم، زین الدین، شمس الطائفه ابوالقاسم، هبه الله نافع بن علی و او روایت کرده از شیخ، ابوعبدالله، حسین بن احمد بن محمد بن طحال مقدادی، در سال ۵۳۲ ه. ق.

شیخ هبه الله بن نما حلوی

پس از این به عنوان شیخ رئیس عقیف ابوالبقا هبه الله بن نماین علی بن حمدون حتی خواهد آمد.

شیخ رئیس ابوالبقا هبه الله بن ناصر بن نصیر وی از علمای بزرگ شیعه است. و شیخ ابوعلی طبرسی، از وی روایت داشته

ص: ۴۵۹

است. و به طوری که از کتاب کنوز النجاح شیخ طبرسی بر می آید. وی از شیخ ابو عبدالله محمد بن هبه الله بن جعفر طرابلسی از شیخ طوسی روایت داشته است.

مؤلف گوید: ممکن است مترجم حاضر همان شیخ ابو البقا هبه الله بن ناصر بن حسین بن نصر باشد که پیش از این به نام او اشاره کردیم.

شیخ رئیس عقیف ابوالبقا هبه الله بن نما بن علی بن حمدون حتی

وی فاضل دانشور و فقیه بزرگوار است. شیخ محمد بن جعفر مشهدی، از وی روایت داشته است و خود او از شیخ امین، حسین بن احمد بن محمد بن علی بن طحال مقدادی روایت داشته و این روایت را محمد بن جعفر مشهدی در مزار خویش متذکر گردیده است. پیش از این در ترجمه شیخ، جلال الدین، ابومحمد حسن بن نظام الدین، احمد بن نجیب الدین، محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما حتی یادآوری شد که وی، به ترتیب پدر از پدر از پدران چهار گانه اش روایت داشته است.

شیخ معاصر به دنبال آنچه ما ایراد کردیم می نویسد: وی فاضل صالح است فرزندش جعفر از او روایت کرده است - پایان.

مؤلف گوید: در آغاز کتاب سلیم بن قیس هلالی آمده است، خبر داد به ما، رئیس عقیف ابوالتقی، هبه الله بن نما بن علی بن حمدون (رضی الله عنه) در جمادی الاولی سال ۵۶۵ ه. ق آن گاه که در حله جامعین در خانه او قرائت می شد گفت حدیث کرد برای ما، امین عالم، ابوعبدالله، حسین بن احمد بن طحال مقدادی که مجاور مشهد علوی بود در سال ۵۲۰ ه. ق در مشهد مولانا امیر المؤمنین (صلوات الله علیه). از قرینه پیدا است ابوالتقی همان مترجم حاضر است. که به جای ابوالبقا ابوالتقی آورده شده است و یا آن که ابو البقا به جای ابوالتقی آمده است.

از اجازه شیخ حسین بن علی بن حماد لیثی واسطی که به شیخ نجم الدین خضربن محمد بن نعیم مطار آبادی داده است استفاده می شود که شیخ ابو البقاء هبه الله بن نما حلی ربعی از ابن طحال از ابو علی بن شیخ طوسی روایت داشته است. و نیز از آن اجازه به دست می آید ابن طحال هم از وی روایت کرده است.

سید شجاع الدین هزار اسیف بن محمد بن عزیز منتجب الدین در فهرست وی را به عنوان صالح نام برده است .

مؤلف گوید: پیدا است که مترجم حاضر از علمای مشهور نبوده است به همین مناسبت، منتجب الدین، او را به لفظ «صالح» معرفی کرده است و یا این که لفظ فاضل یا فقیه یا امثال اینها از قلم نساخ ساقط شده باشد.

و هزار اسیف کلمه پارسی است و هزار بفتح هاء است (۱)

شیخ هشام بن الیاس حائری

شیخ معاصر در امل الآمل نوشته است: وی فاضل بزرگوار و با صلاحیت بود و کتاب المسائل الحائریه از تألیفات او است و از شیخ ابو علی طوسی روایت داشته است. پیش از این نام الیاس بن هشام حائری آورده شد و عنوان موجود در اینجا، مطابق با عنوانی است که در برخی از اجازات آمده و ممکن است مترجم حاضر فرزند وی باشد.

مؤلف گوید: در ترجمه الیاس، پاره ای از احوال هشام آمده است.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله اسامی مشایخ نوشته است: از ایشان است شیخ هشام بن الیاس حائری مؤلف المسائل الحائریه و او شاگرد ابوعلی یاد شده است.

مراد از ابوعلی، فرزند شیخ طوسی است.

ص: ۴۶۱

۱- در فهرست منتجب الدین طبع جدید (هزار اسیف) آمده که معرب از هزار اسب باشد و هزار اسب هم نام قلعه ای در خوارزم است که به تسخیر سلطان سنجر در آمد. انوری گفته است: ای شاه همه ملک جهان حسب تر است و ز دولت و اقبال جهان کسب تر است امروز بیک حمله هزار اسب بگیر فردا خوارزم و صد هزار اسب تر است رشید و طواط از سوی اتسز در جوابش گفت: گر خصم تو ای شاه بود رستم گرد یک خرز هزار اسب تو نتوان برد در برهان قاطع هزار را به فتح ها، ضبط کرده است - م.

مؤلف گوید: از رساله اسامی مشایخ استفاده می شود: شیخ محمد بن حاضر معاذی از محمد بن الیاس روایت داشته است و ممکن است محمد بن الیاس برادر هشام بن الیاس مترجم حاضر باشد و دور نیست در نسخه رساله، تصحیف یا سقطی رخ داده باشد.

شریف ابو السعادات هبه الله بن علی بن محمد بن حمزه علوی حسنی

معروف به ابن شجری بغدادی

وی از علمای بزرگ امامیه و از مشایخ بنام اصحاب ما می باشد، بطوری که پیداست بسیاری اتفاق افتاده نام او در اجازات علما مورد توجه قرار گرفته و از علمای متأخر از شیخ طوسی است و از دوریستی و ابن قدامه و دیگران روایت داشته است و قطب راوندی و شیخ برهان الدین حمدانی قزوینی و دیگران از وی روایت کرده اند.

ابن خلکان پس از آن که نام و نسب او را به شرحی که ما نوشتیم در تاریخ خود ایراد کرده است شرح حال مفصلی از وی مرقوم داشته و می نویسد: این شجری پیشوای نحو و لغت بود و از اشعار و ایام و احوال عرب اطلاع کامل داشت و از هر گونه فضیلتی برخوردار بود و به آداب شایسته آراسته گردیده و کتابهایی تألیف نموده از جمله کتاب الامالی است که بزرگترین و پربرترین تحقیقات او می باشد این کتاب را در طی هشتاد و چهار مجلس گرد آورده و مشتمل بر تحقیقات فراوانی از فنون آداب می باشد و آخرین مجلسش را به اییاتی از ابوطیب متنبی بسنده کرده و گفتاری در ضمن اییات او که شارحان ابراز داشته اند ایراد نموده و تحقیقاتی که به خاطرش رسیده گزارش نموده و امالی از کتابهای پر فائده است و پس از آن که از املاء آن آسوده خاطر شده است ابو محمد عبدالله معروف به ابن خشاب به ملاقات وی رسیده و از او درخواست کرده تا آن کتاب را بر وی سماع نماید این شجری به درخواست او ترتیب اثری نداده، ابن خشاب به دشمنی او برخاسته و چندین موضع از آن را مورد ایراد قرار داده و او را خطاکار خوانده است، ابن شجری که از چگونگی آنها اطلاع پیدا کرده از ایرادهای نابه جای او پاسخ داده و جهات اشتباه کاریهای او را توضیح داده و کتابی به همین منظور به نام الانتصار گرد آورده

و این کتاب اگر چه از نظر حجم ظاهری ناچیز است در عین حال، متضمن فوائد بی شماری است و همین کتاب را به سماع مردم رسانیده است.

از تألیفات او کتابی است به نام الحماسه این کتاب را در برابر حماسه ابی تمام تألیف کرده، کتاب بی سابقه و نمکینی است که از پسندیدگی های فراوانی برخوردار می باشد.

ابن شجری، در علم نحو، تصنیفات چندی دارد از جمله، ما اتفق لفظه و اختلف

معنا و شرح اللمع لابن جنی و شرح التصریف الملوکی

ابن شجری، دانشوری خوش گفتار و شیرین بیان و فصیح بود، بیانی آراسته داشت و مطالب را نیکو تفهیم می کرد مراتب حدیث را از گروهی از مشایخ متأخر فرا گرفته است از قبیل ابو الحسین، مبارک بن عبدالجبار بن احمد بن قاسم صیرفی و ابوعلی، محمد بن سعید بن پنهان کاتب و دیگران.

حافظ ابوسعید بن سمعانی در کتاب الذیل از وی یاد کرده و اظهار داشته در خانه وزیر ابوالقاسم علی بن طراد زینبی آنگاه که به قرائت حدیث نزد وی می پرداختم با ابن شجری ملاقات کردم و در مدرسه پاره ای از اشعار را از وی سماع کرده یادداشت نمودم پس از این به حضور وی رسیده و بخشی از امالی أبو العباس ثعلب نحوی را نزد وی خواندم.

ابو البرکات، عبدالرحمن بن انباری نحوی در کتاب مناقب الأدبا می نویسد: در یکی از سفرها که علامه ابو القاسم، محمود زمخشری به عزیمت حج بیت الله وارد بغداد شد به دیدار شیخ ما ابو السعادات ابن شجری رفت ما هم همراه او بودیم به مجردی که ملاقات دست داد ابن شجری این شعر متنبی را قرائت کرد.

و استکبر الأخبار قبل لقائه

فلما التقینا صغر الخبر الخبر

پیش از آن بینم تو را وصف مرا مبهوت کرد

چون بدیدم گشت معلومم که وصف بود کم

بعد از آن این دو بیت را تذکر نمود:

کانت مساءله الרכبان تخبرنی

عن جعفر بن فلاح أحسن الخبر

ثم التقینا فلا والله ما سمعت

أذنى بأحسن ما قد رأى بصرى

ص: ٤٦٣

- از مسافرانی که از سفر آمده بودند سؤالاتی کردم بهترین خبری که به من اطلاع دادند شرح حال جعفر بن فلاح بود.

- پس از آن که ملاقات دست داد به خدا سوگند آنچه را به چشم دیدم بهتر بود از آنچه را به گوش شنیده بودم.

ابن خلکان گفته است: پیش از این ذیل احوال جعفر بن فلاح این دو بیت را نوشتم و یادآوری کردم این دو بیت، منسوب به ابوالقاسم محمد بن هانی اندلسی است و برخی هم او را به دیگری نسبت داده است.

ابن انباری گفته است علامه زمخشری در پاسخ او گفت: پس از آن که زید الخیل به حضور مبارک رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شرفیاب شد، مقام رسالت خطاب به وی فرمود در روزگار جاهلیت هرگونه توصیفی که برای من نمودند همه آنها را در روزگار اسلام مشاهده کردم و همگی آن اوصاف در برابر وصفی که تو از من نموده ای ناچیز بود. این انباری گفته: هنگامی که از خانه ابن شجری بیرون آمده به شکفت آمدم، چگونه بود شریف، برای ابراز احساسات خود از شعر استفاده کرد و زمخشری از حدیث استفاده نمود با آن که زمخشری، مرد ایرانی بود.

ابن خلکان گفته است: آنچه را نوشتم، عین کلام ابن انباری نبوده است بلکه نقل به معنی کرده ام زیرا من ملاقات مزبور را از کتابی نقل نکرده ام بلکه مدت زمانی بود این پیش آمد را به خاطر داشتم و این تذکر از آن جهت بود هرگاه پیش آمد مزبور را در کتاب ابن انباری دیدند و به اختلافی برخورد کردند بر من ایراد نگیرند و نگویند که در نقل آن تسامحی کرده ام.

ابوالسعادات در کرخ بغداد به نیابت از پدرش طاهر، منصب نقابت سادات را عهده دار می شد و سر آینده ای ماهر بود از سروده های او چکامه ای است که در ستایش از وزیر نظام الدین، ابونصر مظفر بن علی بن محمد بن جهیر گفته و آغاز آن چکامه این است:

هذی السدیره و الغدیر الطافح

فاحفظ فؤادک إنی لک ناصح

یا سدره الوادی الذی إن ضله ال

ساری هداه نسرہ المتفاح

هل عائد قبل الممات لمغرم

عیش تقضی فی ظلالک صالح

ما أنصف الرشا الضنين بنظره

لما دعا مصغى الصبا به طامح

شط المزار به وبوا منزلا

بصميم قلبك فهو دان نازح

غصن يعطفه النسيم وفوقه

قمر يحف به ظلام جانح

و إذا العيون تساهمته لحاظها

لم يرو منه الناظر المتراوح

و لقد مررنا بالعقيق فشاقتنا

فيه مراتع للمها و مسارح

ظلنا به نبكى فكم من مضمّر

وجدا أذاع هواه دمع سافح

مرت شؤون رسومها فكأنما

تلك العراض المقفرات نواضح

ياصاحبي تأملاحتما

وسقى دياركما الملك الرائح

أد مى بدت بعيوننا أم ربرب

أم خ رد أكفالهن رواجح

أم هذه مقل الصوار رنت لنا

خلل البراقع أم قنا و صفائح

لم تبق جارحه وقد واجهنا

إلا وهن لباهن ج وارج

كيف ارتجاع القلب من أسر الهوى

و من الشقاوه أن يراض القارح

لوبله من ماء ضارج شربه

ما أقرت للوجد فيه لواقع

- این است آن نهال سدر و این همان گودالی است که آبش خشکیده اینک دل خوش دار و اندرز مرا بپذیر.

- ای درخت سدري که در این بیابان روئیده شده ای هر گاه کسی که در بیابان قرار بگیرد و راه خود را گم کند بوی آن که همه جا را گرفته وی را راهنمایی می نماید.

. آیا کسی که تو را پیش از مرگ، دیدار کند ناراحتی احساس کرده است با آن که لذتی که در زیر سایه تو به پایان برسد لذتی بس گوارا است.

- دیدار او برای ما ارزنده است لیکن برخلاف انتظار کسی که مانع دیدار می شود دست از انصاف برداشته و اشتیاقی را که دیدگان به دیدار او دارند از آنها ممانعت می نماید.

- زیارتگاه او دور است لیکن هرگاه او را در دل خود راه بدهی زیارتگاه او نزدیک خواهد بود.

- شاخه ای که نسیم، او را کج می کند بر فراز آن ماهی است که آن را در تاریکی شب آشکارا می سازد.

- هرگاه پلکهای دیدگان او را هدف خویش قرار بدهند، هیچ دیدهای او را هدف تیر بلای خود قرار نمی دهد.

- در هنگام عبور کردن از وادی عقیق، آنجا بر ما گران تمام شد که به چراگاههای گاوهای وحشی و پرندگان دیگر برخورد داشتیم.

- وضعیت آنجا ما را بر آن داشت که اندکی آرام گرفتیم و از شوق دل گریستیم و اشک چشم که چون سیلابی روان بود عشق او را به اطراف پراکنده ساخت .

- این پیش آمد کاری کرد که آثار آنها از بین برود، چنان که گویا بیابانهایی است که هیچگونه اثری در آن وجود نداشته است.

- ای دو دوست من که آرزومندم همیشه زنده باشید و همواره سرزمین شما تر و تازه بماند اندکی درنگ کنید.

- آیا خون دوری از تو چشم ما را فراگرفته و یا گلهای قرمز رنگ است که در پیش دیدگان ما ظاهر گردیده و یا دستهایی است که به حالت سکون برگزار نموده است.

- و با دیدگان گاوهای وحشی است که از میان نقابها به ما چشمک می زند و یا گونه های قرمز رنگ فریبا است.

به هیچ عضوی با ما روبرو نشد مگر آن که آن اعضا از اعضای خانه های آنها بودند.

- آری دل از علاقه و عشقی که دارد دست بر نمی دارد و چه بسیار ناگوار است که زخم داری به ریاضت و زحمت وادار بشود.

- هرگاه با اندک آب قرمز رنگی آلوده گردد بر اثر وجد و سروری که در او ایجاد شده است هیچ گونه تلقیحی در آن اثر نمی کند.

ابن خلکان گفته است: از این پس به ستایش از وزیر پرداخته است و من به مناسبت این که کلام به درازا نکشد از ایراد مابقی آن چکامه خودداری کردم و مقصود من آن است که به پاره ای از سروده های وی که حاکی از سبک اوست اشاره کنم.

از اشعار اوست:

هل الوجد خاف والدموع شهود

وهل مکذب قول الوشاه جحود

و حتی متی تفنی شؤونک بالبکا

وقد حدحدا للبکاء لبید

و اینی و این جفت قناتی کبره

لدومره فی النائبات جلید

- آیا با داشتن اشک چشم که گواه صادق من است باز هم از برای وجد و سرور بیم و هراسی وجود دارد و آیا کسی هست که گفته سخن چینان منکر را تکذیب نماید.

- تا کی و تا چه زمانی آبروی خود را به گریستن می ریزی با آن که لبید شاعر برای گریستن، اندازه ای را تعیین کرده است.

. در عین حالی که نیزه من از کهنگی خشک شده باز هم در تمام پیش آمدها چابک و دلاورم.

ابن خلکان گفته است: این شجری در ایات خود، توجه به ایات لبید بن ربیعہ داشته که می گوید:

تمنی ابتای آن یعیش أبوهما

و هل أنا إلامن ربیعہ أو مضر

فقوما فنوحا بالذی تعلمانه

ولا تخمشا وجها و لا تحلقا شعر

و قولاً هو المرء الذی لا صدیقہ

أضاع و لا خان العهود و لا غدر

إلی الحول ثم اسم السلام علیکما

و من بیک حولاً کاملاً فقد اعتذر

- دو تن دختر من، درخواست دارند که پدرشان نمیرد و زنده بماند و مگر من در زنده ماندن از مردم ربیعہ و مضر نمی باشم.

- آری در مرگ خودم به آنها توصیه کردم آن گونه که فرا گرفته اید بر من نوحه سرائی کنید و در هنگام نوحه سرائی، صورت نخراشید و موی سر نه تراشید.

. و بگوئید این شخص متوفا، کسی است که دوستش را نرنجانیده و خلاف پیمان نکرده و حیلہ گری ننموده. ۱. و تا یک سال

به این حال به سر ببرید و پس از آن که آرزوی سلامتی شما را دارم متوجه باشید کسی که یک سال تمام نوحه سرائی کند از آن به بعد، عذر او پذیرفته می شود.

ابوتمام طائی هم به همین مضمون اشاره کرده است:

ظعنوا فکان بکا حولا بعدهم

ثم ارعویت فذاک حکم لیبید

ص: ۴۶۷

- از کنار من رفتند و پس از مفارقت ایشان مدت یک سال گریستم و آرام گرفتم و به دستور لیبید رفتار کردم.

شریف ابو السعادات، اظهار داشته است ابو اسماعیل حسین طغرایی که بیش از این هم اشاره شد، ابیات زیر را که ساخته طبعش بود برای من نقل کرد:

إذا مالم تكن ملك مطاعه

فكن عبدا لمالکه مطیعا

و إن لم تملك الدنيا جميعه

كما تهواه فاتركها جميعا

هماسببان من ملك و سك

ينبلان الفتى الشرف الرفيعا

فمن يقنع من الدنيا بشيء

سوى هذين عاش بها وضعيا

. هر گاه پادشاه نیرومندی نمی باشی بنده کسی باش که شهریاری جهان را در دست دارد و از دستور او پیروی کن.

- و اگر از همگی آسایش جهان برخوردار نمی گردی و آن چنان که باید به خواسته خود نمی رسی از همگی جهان، دست بردار.

- پادشاهی و دست کشیدن از جهان، دو راهی است که جوان مرد را به بالاترین بزرگواری می رساند.

- این کسی که می تواند به اندکی از جهان بسازد دل بستگی جهان را پیشه خویش نماید به پست ترین گرفتاری دچار خواهد شد.

ابوالسعادات با ابو محمد حسن بن احمد بن محمد بن حکینا بغدادی خزیمی سراینده بنام که ذیل احوال ابو محمد، قاسم بن علی حریری مؤلف مقامات همان طور که فضلالی هر زمانی با یکدیگر گفتگو دارند به مشاجره می پرداختند و به رد و ایراد علیه یکدیگر اقدام می نمودند. یکی از مشاجرات آنها هنگامی بود که ابو محمد خزیمی به ابیاتی از او رسید این دو بیت را علیه او گفت:

یاسیدی و الذی یعیذک من

نظم قریض یصدا به الفکر

مالک من جدک النبى سوى

أنک ما ینبغى لک الشعر

□ ای سید من، به آن خدائی که تو را از سرودن شعری که اندیشه در سرودن آن مداخله داشته باشد باز می دارد.

ص: ۴۶۸

- از جد خودت، ارثی نبرده ای جز آن که شایسته سرودن اشعار نمی باشی.

سروده ها و ماجراهای این شجری فراوان است بهتر آن که به کوتاهی پردازیم. ابن شجری در ماه رمضان سال ۴۵۰ هجری متولد شد و در روز پنج شنبه، بیست و ششم ماه رمضان سال ۵۴۰ ه. ق در سن نود سالگی درگذشت. و فردای آن، در خانه ای که در کرخ بغداد داشت، مدفون گردید، (رحمه الله تعالی).

شجری: به فتح «شین» نقطه دار و «جیم» مفتوح و مابعد آن، «را» و «یاء» منسوب به شجره است که از قرای اطراف مدینه «علی ساکنها افضل الصلوه و السلام» می باشد و شجره، نیز نام مردی است که عرب معاصر و افراد پس از آن به وی می بالیده و گروه بسیاری از دانشمندان و مردم دیگر به وی منتسب می باشد و در حال حاضر، نمی دانم سید هبه الله به کدام یک از قریه مدینه با آن مرد انتساب دارد و ممکن است یکی از نیای او به نام شجره موسوم بوده است. پیش از این، چگونگی کرخ را ذیل احوال معروف کرخی یاد کردیم و اینک نیازی به اعاده نمی باشد (۱) - (پایان). الشیخ منتجب الدین، در فهرست می نویسد: ابوالسعادات سید هبه الله بن علی بن محمد بن حمزه حسینی، فاضل صالح و مؤلف کتاب الامالی است به عده بسیاری از فضلا، دست یافته ام که امالی را بر وی قرائت کرده اند پایان.

مؤلف گوید: شیخ معاصر در امل الآمل به همان مطالبی بسنده کرده که شیخ منتجب الدین در فهرست ایراد نموده است.

قطب راوندی در کتاب قصص الانبیاء می نویسد: ابوالسعادات هبه الله بن علی شجری از ابن محمد بن عباس از پدرش از صدوق برای ما چنین حکایت کرد. است

مؤلف گوید: سزاوار نیست در سرلوحه شرح حال ابن شجری وی را به عنوان سیادت یا شرافت (سید، شریف) و مراتب دیگر نسائیم. با آن که چندین

ص: ۴۶۹

۱- در شرح حال معروف کرخی می نویسد: کرخ نام نه محل است و مشهورترین آنها کرخ بغداد است و درست آن است که معروف، اهل همین محل بوده است. و بعضی هم او را از مردم کرخ جدان به ضم جیم و تشدید دال گفته که از شهرهای عراق است و حدفاصل میان خانقین و شهر زور است - م.

مرتبه در این کتاب، نگارش دادیم، شجری، عنوان طائفه هائی از سادات می باشد. و پیش از این هم، کلام ابن خلکان را نقل کردیم که وی را به عنوان (شریف) یاد کرده است.

آری شجری یکی از سادات حسنی است و در نسخه های فهرست منتجب الدین که وی را به لفظ حسینی معرفی کرده است. اشتباهی است که از سوی ناسخان اتفاق افتاده است.

یکی از فضلا در حاشیه بعضی از نسخه های اجازه شهید ثانی که به شیخ حسین بن عبدالصمد پدر شیخ بهایی داده است ذیل متن اجازه شهید ثانی که نوشته است از شیخ برهان الدین قزوینی از سید هبه الله بن شجری نحوی از ابن قدامه از سید رضی تا به آخر، بخشی از احوال ابن خلکان را نوشته و جمله ابن خلکان را که مرقوم داشته (نمیدانم ابن شجری به کدام یک انتساب پیدا کرده) می نویسد: ممکن است شهید ثانی با ایراد این جمله به شریف هبه الله اشاره کرده باشد.

مؤلف گوید: از سیاق کلام وی، به دست می آید، مراد ابن خلکان از ابن شجری شخصی که شهید ثانی به وی اشاره کرده است نباشد. حال آن که مجالی برای توقف در این موضوع نبوده که هر دو عنوان متوجه به یک شخص است و از مطالبی که مفصلا از ابن خلکان نقل کردیم این موضوع به خوبی ظاهر می شود و خدا از حقایق احوال باخبر است. او اضافه می شود که نظرات این سید در کتاب مغنی اللیب ابن هشام و کتابهای نحوی دیگر آورده شده است.

ابو فراس فرزدق همام بن غالب

ابو فراس فرزدق همام بن غالب (۱)

سراینده توانائی است که در روزگار جریر شاعر بنام عرب می زیسته و به عنوان فرزدق، شهرت داشته و از شیعیان امامی مذهب و مادح حضرت مولانا

ص: ۴۷۰

۱- ترجمه ریاض، ج ۴، ص ۳۸۶ شرح حال مختصری از فرزدق ایراد شده است.

علی بن الحسین علیهما السلام است و چکامه او که در مدح و منقبت و معرفی از آن جناب بوده در کتابهای رجال اصحاب ما از قبیل رجال کشی و کتابهای دیگر آمده است و علمای رجال وی را ستوده و نام او را در ردیف اصحاب حضرت امام علی بن الحسین علیهما السلام به نگارش آورده اند. در عین حال از حدیثی که از حضرت علی بن الحسین (علیه السلام) روایت شده که در یکی از روزها آن حضرت پول گزافی به فرزدق اعطا فرمود. یکی از اصحاب به عرض رسانید، آیا شایسته است این مبلغ از پول را به این مرد سراینده فاسق اعطا فرمائی؟ امام علیه السلام در پاسخ فرمود، بهترین ثروت، آن مالی است که به وسیله آن، آبرو محفوظ بماند. از سؤال این صحابی به دست می آید که فرزدق، فرد شایسته و ممدوح نبوده برای این که امام گفته آن صحابی را تشییع کرد و صورت ظاهر جواب هم دلیل بر ناشایستی او می باشد و این خبر در بحارالانوار بلکه در جلاء العیون که هر دو از مجلسی می باشد آمده است. و در ضمن احوال جریر شاعر، بنا به نوشته ابن خلکان، خواهیم گفت، جریر و فرزدق همواره به گفتگو و مخاصمت برمی خاستند و جریر از نظر اکثر از ادبا در سرایندگی نیرومندتر از فرزدق می باشد و علمای ادب معتقداند در میان سرایندگان اسلامی برای جریر و فرزدق و اخلل همتائی نیست.

و مؤلف گوید: فرزدق به فتح فاو راء بی نقطه و پس از آن، زای نقطه دار ساکن و دال بی نقطه مفتوح و در آخر قاف به معنای پاره ضخیم (۱).

شیخ هلال بن سعد بن ابی البدر منتجب الدین در فهرست او را فاضل متدین معرفی کرده است.

ص: ۴۷۱

۱- در قاموس می نویسد: فرزدق بر وزن سفرجل، گرده نان که در تنور افتد و مفرد آن فرزدقه و پاره نان که به دست کننده شده باشد و لقب همام بن غالب بن صعصعه می باشد و هم فرزدقه را به پاره ای از خمیر است که برای یک گرده نان گلوله کرده باشند. پارسی آن پرازده است و یا عربی مرکب از فرزودق زیرا به معنای نانی است که از دقیق به معنای آرد تهیه شده .
- م.

سید ابوالفتح هلال بن محمد بن جعفر بن زید بن علی بن حسین بن علی بن ابیطالب علیهم السلام.

سید ابوالفتح هلال بن محمد بن جعفر بن زید بن علی بن حسین بن علی بن

ایطالب علیهم السلام معروف به حفار

وی فاضل دانشور و عالی مقام و به طوری که به خاطر دارم از اعلام بزرگوار طائفه حقه امامیه است و از مشایخ شیخ طوسی به شمار می رود و از عثمان بن احمد و از اسماعیل بن علی بن رزین و از ابو عثمان بن عبدالرحمن و از عبدالله بن یزید بن ورقاء خزاعی و از ابوبکر محمد بن عمر جعابی و از عبدالله بن محمد و از ابو القاسم اسماعیل بن علی بن علی دعبلی و دیگران روایت داشته و سند روایات او از کتابهای شیخ و علمای دیگر به دست می آید.

شگفت اینجا است با آن که شیخ در اسانید کتابهای خود از او بسیار نام برده است در عین حال در فهرست و رجال به ترجمه مستقل او اشاره نکرده و در کتابهای رجال دیگر هم به نام او اشاره نشده است آری علامه حلی در اجازه بنی زهره او را از جمله مشایخ عامه شیخ طوسی یاد کرده و این گونه معرفی از سید ابوالفتح از شخص علامه بر خلاف توقع است.

پیش از این نوشتیم ابوالفتح محمد بن هلال حفار از مشایخ شیخ طوسی است، گمان می کنم اشتباهی از سوی ناسخان به وجود آمده است که هلال بن محمد به محمد بن هلال برگشته باشد و نظیر این اشتباه در هشام بن الیاس حائری هم اتفاق افتاده که الیاس بن هشام را به جای هشام بن الیاس معرفی کرده اند.

از کتاب مناقب امیر المؤمنین علیه السلام تألیف ابن مغازلی شافعی استفاده می شود که ابن مغازلی به توسط ابو محمد احمد بن حسن بن احمد بن موسی قندجانی از ابوالفتح هلال بن محمد حفار مترجم حاضر روایت داشته است.

از کتاب مناقب صدر الائمة اخطب خوارزم به دست می آید که هلال بن احمد بن جعفر حفار از ابوبکر محمد بن عمر جعابی روایت داشته و ابو منصور محمد بن عبد العزیز عدل از هلال روایت می کرده است. به حق باید گفت، احمد به جای محمد، آورده شده و اشتباه ناسخان است .

مقصود از ابو منصور یاد شده همان کسی است که در آغاز الصحیه الکامله و کتاب دیگر به عنوان شیخ صدوق ابو منصور محمد بن محمد بن احمد بن عبد العزیز عکبری معدل شناخته شده است .

حفار علاوه بر مشایخ یاد شده از گروه دیگر از قبیل عبد الله بن محمد و ابو قلابه و ابو سلیمان محمد بن حمزه بن محمد بن احمد بن جعفر بن زید بن علی بن حسین بن علی بن ابیطالب علیهم السلام روایت می کرده و ابوسلیمان از علی بن محمد بزاز روایت داشته و همچنین سید ابو الفتح از اسماعیل بن علی بن رزین روایت می کرده است.

و گاهی در طی پاره ای از اسانید اخبار کتاب فضائل اخطب خوارزم چنین آمده است خبر داد به ما، مهذب الائمة از ابوبکر محمد بن حسین بن علی از محمد بن عبد العزیز ابو منصور معدل از هلال بن احمد بن جعفر حفار از ابوبکر محمد بن عمر تا به آخرسند.

و گاهی در ضمن پاره ای از اسانید اخبار فرائد السمطین حموی چنین آمده است: شیخ رئیس ابو عبدالله قاسم بن فضل بن احمد بن محمود ثقفی از هلال بن محمد بن جعفر بغدادی از ابوالقاسم اسماعیل بن علی بن علی بن رزین در واسط از پدرش علی بن علی از حضرت رضا علیه السلام. این سند خالی از تأمل نمی باشد زیرا وی با دو واسطه از حضرت رضا علیه السلام روایت کرده است.

سید امیر هبه الله حسینی مشهور به شاهمیر

وی از فضلا و علما و متکلمان بوده و به پندار من از دانشوران روزگار شاه عباس کبیر صفوی است .

و از تألیفات او شرح مزجی است که بر تهذیب المنطق علامه تفتازانی تدوین کرده و من آن شرح را دیده ام.

شیخ یحیی بن ابوطی احمد بن طائی حلبی

وی از دانشوران بنام اصحاب امامیه است و در اقسام علوم، تألیفاتی دارد و حدود ششصد هجری می زیسته است.

شهید اول (ره) در یکی از یادداشتهایش که من به نقل از خط شریف او یادداشت کرده ام از معجم البلدان یاقوت حموی، نقل کرده است یحیی بن ابوطی احمد بن طائی

حلبی یکی از دانشورانی است که فن ادب و فقه و اصول را به آئین امامیه فراگرفته و در انواع علوم هم تألیفاتی دارد. وی اظهار داشته است پدرم به من گفت: فرزند برای من نمی ماند و پس از آن که مدت پنج سال یا هفت سال به تربیت آنها همت می گماشتم در می گذشتند. از سوی دیگر به من، مژده داده بودند که بیست و پنج فرزند روزی تو خواهد شد، من از مرگ آنها بیمناک بودم، و همواره از خدای متعال درخواست می کردم، فرزند روزی من بفرماید و بر من منت گذارد تا آن فرزند باقی بماند. طولی نکشید همسرم وفات یافت در رؤیا دیدم گویا وارد مسجد بزرگی شده و در آنجا گروهی از مردم حلب اجتماع کرده اند که آنها را می شناسم، بر آنها سلام کردم در آن حال یکی از حضار از جا برخاست و دست مرا گرفت و مرا در یکی از گوشه های مسجد نشانید و سبزی به من داد که هیچ گیاهی را به خوشبوئی آن استشمام نکرده بودم هنگامی که آن سبزی در دست من قرار گرفت به صورت گلی در آمد و از زیبایی و بوی خوش آن به شگفت آمده

بودم در آن حال آن گل پژمرده شد و از دست من به زمین افتاد از این پیش آمد به سختی اندوهناک شدم آن مرد به من تهنیت گفته و اضافه کرد جز این گل، گل دیگری را از دست نخواهی داد. به آن مرد گفتم تو کیستی؟ که خدا تو را نیک بخت بسازد؟ گفتم: سالمم! در حالی که از دیدن رؤیا فرحناک بودم از خواب بیدار شدم و رؤیا را این چنین تعبیر کردم که آن سبزی، زن شایسته ای است که روزی من می شود و گلی که در آن ظاهر شد فرزندان همان زن اند و آن گل که از دست دادم فرزندی است که از دست می دهم و نام آن مرد که سالم است مژده می دهد که فرزندان دیگر تو سالم می مانند، طولی نکشید با دختر فقیه مغربی ابو منصور محمد بن ابوعبدالله بختری طائی، وصلت کردم و فرزندی از او به نام علی روزی من شد، از حوادث دهر، یک سال و چند روز از عمر او نگذشته بود از دنیا رفت، اندوه گذشتگانم را تجدید کرد و در ضمن آن از داشتن فرزند مایوس گردیدم، روزگاری نگذشت که احساس کردم همسرم آبستن شده است خرسند گردیده و همتم زیادتر شد و در هر نمازی که می خواندم به خواندن دعا و درخواست اجابت آن کوشش زیاد داشتم و در ضمن آن، به اطلاع من رسیده بود هرگاه کسی طالب فرزندی باشد در نماز تهجد در دعای دست (قنوت) نماز وتر پیش از آن که به رکوع برود این دعا را بخواند.

رب لاتذرنی فردا و انت خیر الوارثین، رب هب لی من لدنک ذریه طیبه انک سمیع الدعاء، اللهم لاتذرنی فردا وحیدا مستوحشا فیکصر شکری عند تفکری، بل هب الی من لدنک دنیا و عقبا ذکور و اناثا أسکن الیهم فی الوحشه و آنس بهم فی الوحده و أشکرک عند تمام النعمه، یا وهاب یا عزیز یا عظیم أعطنی فی کل عافیه منا منک و ارزقنی خیرا حتی أنال منهم رضاک عنی فی صدق الحدیث و شکر النعمه و الوفاء بالعهد انک علی کل شیء قدير: پروردگارا مرا تنها مگذار و تو بهترین ارث برندگان می باشی پروردگارا از سوی خودت فرزندان و نوادگان شایسته ای به من کرم کن و درخواست مرا بپذیر که تو هستی که دعای مرا می شنوی، پروردگارا مرا تنها مگذار که از تنهایی به وحشت افتم و آنگاه که به اندیشه تو درمی آیم از سپاس گزاری تو باز بمانم بلکه پروردگارا از تو می خواهم تا دنیا و عقبی و فرزند پسر و دختر به من روزی کنی تا از این راه، ترس و بیم را از خود دور بسازم و در هنگام تنهایی با آنها انس بگیرم و آنگاه که

نعمت تو به اتمام برسد به سپاس گزاری از تو بپردازم ای خدای وهاب که همواره بخشایش تو ما را رهین منت خود قرار می دهد و ای خدای بزرگ، عافیت و تندرستی را نصیب من بگردان و از خوبی برخوردارم بساز تا از سوی آنها به خرسندی تو نایل بیایم و راست بگویم و از نعمت تو شکر گزاری کنم و به پیمان خویش وفا نمایم که تو بر همه چیز توانائی». آری به خواندن این دعا مواظبت می کردم، در اوائل ماه شوال بود پس از نماز و بعد از فارغ شدن از ذکر که در زیر آسمان یعنی در حیاط منزل قرار داشتیم در خواب دیدم که مردی از دیوار منزل بیرون آمد و در پشت سر من در طرف شمال توقف کرد و آغاز سوره مریم را تا «اسمه یحیی» تلاوت نمود. پس از آن که از خواب بیدار شدم با خود گفتم از این خواب استفاده می شود فرزندی خدای متعال به نام یحیی به من اعطا می کند و این فرزند باقی می ماند و از خدا سپاس گزاری کردم بار دیگر خواب بر من غلبه کرد همان مرد را دیدم که در برابر من قرار گرفت و آیه مبارکه «یا مریم» را تا «و یرث من آل یعقوب» تلاوت کرد و ساکت شد، از خواب بیدار شدم، تعبیر کردم، از این رؤیا به دست می آید، فرزند باقی می ماند و از من ارث می برد، و به شکر خدا پرداختم و در این حال بودم که بامداد دمید به فریضه صبحگاهی اشتغال ورزیدم.

یحیی می گوید: پدرم می گفت آن شب که تو متولد شدی در خواب دیدم کسی سوره مریم را تا آیه «و آتیناه الحکمه صبیا» تلاوت کرد از خواب بیدار شدم، زنانی که در آن هنگام حضور داشتند خنده کنان نزد من آمدند و مرا به فرزند پسری مژده دادند از خدا سپاس گزاری کردم و تو را نزد خود طلبیدم، اذان به گوش راست و اقامه به گوش چپ تو گفتم و کامت را با تربت حضرت سیدالشهدا علیه السلام که با آب خوشگوار مخلوط شده بود برداشتم و نام تو را یحیی و کنیه ات را ابوالفضل انتخاب کردم و میلاد تو در اوائل شوال سال ۵۷۵ ه. ق و مصادف با سالی بود که امام ناصر در آن سال به والی گری رسیده بود.

شیخ عمادالدین یحیی بن احمد شارح مفتاح به طوری که یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله اسامی مشایخ اظهار

داشته است: وی از مشایخ اصحاب ما می باشد لیکن به پندار من، مترجم حاضر از علمای عامه است و مؤلف آن رساله، اشتباه کرده است. و دور نیست این شخص، همان مؤذنی مشهور باشد که مفتاح سکاکی را شرح کرده است.

شیخ یحیی بن حسن قرشی

وی فاضل دانشور و بزرگوار و از فضیلتی بزرگ و مؤلف کتاب منهج التحقيق است و مؤلف کتاب الانوار البدريه فی کشف شبه القدریه پاره ای از اخبار و تحقیقات دیگر را از آن نقل کرده است از جمله می نویسد: وی در آن کتاب، اظهار داشته است، مجبره یعنی عامه را از آن جهت اهل سنت گفته اند که معاویه، سالی که مردم را به سب حضرت مولی علی (علیه السلام) تشویق نمود آن سال را «عام السنه» نامید و به همین مناسبت آنان به اهل سنت، معروف گردیدند.

مؤلف گوید: از نقل این موضوع، به دست می آید، شیخ مترجم از شیعیان است. و در یکی از کتابهای اصحاب دیدم، آن گاه که یزید، حضرت سیدالشهدا علیه السلام را شهید کرد و سر مطهرش را به شام آوردند دستور داد آن سر مطهر را بر دروازه شهر یا در ورودی کاخ او نصب کردند و هر کسی که می خواست به یزید تقرب پیدا کند و علاقه خودش را نسبت به کار او نشان بدهد و از آن حضرت علیه السلام شماتت نماید از آن در وارد کاخ یزید می شد و آن شخص را به این جهت «ستی» یا «اهل سنت» گفتند.

شیخ حسن بن علی بن عبدالعالی در کتاب عمده المقال فی کفر اهل الضلال می نویسد: همدستان معاویه و امویهای دیگر، خود را اهل سنت و جماعت قلمداد می کردند و اظهار می داشتند ما از آنها بی به شماریم که سب علی علیه السلام و گروهی از بنی امیه را، ستت خویش قرار داده ایم و در روزگار عباسیها که دوستان اهل بیت علیهم السلام آنها را از این نقطه نظر مورد تشنیع و اعتراض قرار دادند، تدلیس کرده و گفتند مراد ما از سنت، سنت و رویه پیمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و جماعت اصحاب اوست تا آنجا که نوشته است این نام، هم اکنون به این گروه گفته می شود و خود آنها از چگونگی وجه تسمیه اش بی اطلاع می باشند.

از کرایسی نقل کرده وی گفت: نخستین کسی که این نام را بکار برد یزید بن معاویه بود، آن گاه که سر مطهر حضرت سیدالشهدا علیه السلام را از در مخصوص نزد او بردند هر کس که از آن در داخل می شد او را سستی می گفتند. مؤلف الزواجر و المواعظ (۱) گفته است معاویه، آن سال را «عام السنه» نامید. ابن عابد ربه در کتاب العقد می نویسد: آن گاه که حضرت امام حسن مجتبی علیه السلام با معاویه صلح کرد معاویه آن سال را «عام الجماعه» نامیده است. از گواهی علمای عامه، به دست می آید که ریشه نام گذاری آنها از کجا به دست آمده است.

ابن طاووس در کتاب الطرائف (۲) و دیگری نیز همین وجه تسمیه را نقل کرده است.

حکیم یارعلی تهرانی معروف به حکیم خیری

تاریخ عالم آرا می نویسد: مرد فاضل صاحب حال و از اصحاب فضل و کمال و بسیار خوش صحبت و شکفته طبع و مطایبه دوست بود و شاه تهماسب صفوی را توجه و التفات تمام به مشارالیه بود و به خدمت معالجه غربا و مردم بی مؤنث گشته، رتق و فتق شربتخانه خیری به آن جناب تعلق داشت بدین جهت به حکیم خیری، مشهور شده بود و دو پسر قابل داشت، حکیم نورالدین، علی و حکیم شرف، هر دو مورد تربیت پدر بودند و در خدمت مرجوعه، معاونتش می نمودند، مرد سخی طبع، مهمان دوست بود، در آخر ایام حیات او، پسرانش، هر دو از زراعت و عمارت و محصول حلال خود، سفره درویشان بر سر راه گشود، به خدمت اعزه و آینده و رونده قیام می نمودند. پایان (۳)

ص: ۴۷۸

۱- کتاب الزواجر و المواعظ، تألیف ابو احمد حسن بن عبدالله بن سعید بن حسن عسکری (م ۳۸۲) که شرح حال آن در ترجمه ریاض العلماء، ج ۱، ص ۲۳۱ آمده است.

۲- طرائف، ج ۱، ص ۲۰۵.

۳- عبارات مزبور را بدون کم و زیاد از جلد ۱ ص ۱۶۹ کتاب تاریخ عالم آرا نقل کرده ایم و مؤلف هم همان عبارات را به عربی برگردانیده است.

وی از دانشوران بزرگوار اصحاب ما می باشد و سال ۳۰۵ ه. ق از ابو الحسنین نحوی روایت می کرده است. و سید علی بن ابی طالب حسینی آملی و سید محمد بن جعفر حسینی استرآبادی از وی روایت داشته اند و شیخ منتجب الدین بن بابویه، با سه واسطه در بعضی از احادیث کتاب الاربعین خویش از وی روایت می کرده. لیکن ترجمه او را در کتاب فهرست ایراد ننموده است.

از تألیفات این بزرگوار کتاب الامالی است (۱) و سید بن طاووس در کتاب اقبال برخی از اخبار را از آن کتاب نقل کرده است.

مؤلف گوید: در یکی از مدارک نام پدر یحیی (حسن) آمده است و در همان جا از این سید، به یحیی بن حسین حسینی تعبیر نموده و نام جدش (هارون) را به جهت رعایت اختصار متذکر نشده است. بنابراین، تغایری در کار نخواهد بود و گاهی هم او را سید حسین بن یحیی معرفی کرده است. و در یکی از سندهای برخی از کتابهای اربعین که گویا از جد شیخ منتجب الدین باشد چنین آمده است: خبر داد به من ابوعلی محمد بن محمد مفری (رحمه الله) به قرائتی که بر او داشتم از سید ابوطالب یحیی بن حسین بن هارون حسینی، از ابواحمد، محمد بن علی (رحمه الله) از محمد بن جعفر قمی، از احمد بن ابوعبدالله رقی، از حسن بن محبوب، از صفوان بن یحیی، از حضرت صادق علیه السلام.

من در کتابهای رجال، ترجمه مترجم حاضر را به همین اندازه از تفصیل هم به دست نیآورده ام آری آنچه در کتابهای مزبور آمده وی را چنین معرفی کرده اند یحیی بن حسن علوی مؤلف کتاب مسجد النبی (صلی الله علیه و آله) و این که او از تلخیصی روایت داشته است (۲)

ص: ۴۷۹

۱- کتاب امالی به نام «تیسیر المطالبه در بیروت به طبع رسیده است . م.

۲- پیش از این نوشتیم کتاب امالی وی، به طبع رسیده است در آغاز آن کتاب، ترجمه و نسب او به شرح زیر نوشته شده است ابوطالب یحیی بن حسین بن هارون بن حسین بن محمد بن هارون بن محمد بن قاسم بن حسین بن زید بن حسن بن علی بن ابیطالب علیهم السلام مؤلف امالی تقریباً در سال ۳۴۰ ه. ق در آمل در خانواده علم و عمل و سیادت و جلادت در راه خدا متولد شد. اساتید او پدرش حسین بن هارون و ابو العباس احمد بن ابراهیم و یحیی بن مرتضی و علی بن اسماعیل و ابو الحسن بصری و دیگران بوده از وی از علمای اهل بیت و یکی از پیشوایان حدیث است پس از درگذشت برادرش مؤید بالله احمد به جای او برقرار شد و مردم آمل به عنوان پیشوایی زیدیه با وی بیعت کردند و به نام (الناطق بالحق) ملقب گردید و ۱۳ سال به منصب امامت زیدیه برقرار بود و در سن بیشتر از هشتاد سال سنه ۴۲۴ ه. ق درگذشت. آثار او المجزی؛ جامع الادله؛ التحرير؛ شرح التحریر؛ مبادی الادله و الدعاء و الافاده و شرح المبالغ و المسجد و نساب طالبین؛ امالی وی در یک مجلد که مشتمل بر ۶۴ باب است به طبع رسیده است . م.

پیش از این و در آینده هم گروهی را به عنوان یحیی معرفی کرده و معرفی خواهیم کرد که ممکن است همه آنها عنوان یک شخص باشد به همین مناسبت باید دقت نمود تا اشتباهی اتفاق نیفتد.

شریف یحیی بن قاسم علوی

وی از دانشوران بزرگوار و معاصر با علامه و دیگران بود بلکه از معاصران فرزندش شیخ فخر الدین هم می باشد.

استاد استناد ایده الله تعالی در مجلد سوم صلوات بحار به مناسبت یادآوری از سند دعای صباح و مساء حضرت مولی علی علیه السلام پس از آن که آن دعا را از اختصار المصباح سید ابن باقی نقل کرده است و همچنین به سند دیگر از شیخ علی کرکی یاد کرده است و پیش از این ذیل ترجمه ملا درویش محمد اصفهانی به آن اشاره نمودیم. می نویسد: در یکی از کتابها، سند دیگری، برای آن دعا به دست آوردم و آن این است که شریف یحیی بن قاسم علوی، اظهار داشته است، صحیفه بالابلندی را به دست آوردم در آن صحیفه به خط مبارک سید و جدم امیرالمؤمنین علیه السلام چنین تویح شده بود: بسم الله الرحمن الرحیم، دعای حاضر همان دعائی است که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به من

آموخت و خود آن بزرگوار هر بامداد به خواندن آن دعا مواظبت می فرمود و دعا این است: اللهم يا من دلغ لسان الصباح تا به آخر دعا (۱)

در آخر آن صحیفه، چنین توقع فرموده است «کتابه علی بن ابیطالب در ساعت آخر روز پنجشنبه ۱۱ ذیحجه سال ۲۵ ه. ق.

و خود شریف گفته است: من، دعای صباح را از خط مبارک آن حضرت که به قلم کوفی بر ورق آهو مرقوم فرموده بود در ۲۷ ذیقعدہ سال ۷۳۴ ه. ق در این جا، نقل کردم (پایان).

و مؤلف گوید: اصل خط مبارک حضرت مولانا امیر المؤمنین علیه السلام در روزگار ما در «خلج فارس» موجود بود و همان خط شریف را به سلطان عصر ما اهدا کردند و هم اکنون آن خط مبارک در خزینہ سلطان، موجود می باشد.

شیخ فقیه افضل نجیب الدین ابوزکریا (یا: ابومحمد) یحیی بن احمد بن

یحیی بن حسن بن سعید هذلی حلی . وی فاضل دانشور و عامل کامل فقیه ادیب و نحوی، معروف به شیخ نجیب الدین، مؤلف کتاب الجامع و پسر عمومی محقق مؤلف الشرایع است و او را گاهی یحیی بن سعید می گویند و اسامی نیاکانش را بجهت اختصار، حذف می کنند.

و فرزندش شیخ صفی الدین ابو عبدالله بن شیخ نجیب الدین ابو احمد یحیی هم از علما بوده و ترجمه حالش پیش از این یادآوری شده است.

به طوری که از اسانید اربعین شهید (قدس سره) استفاده می شود گروه بسیاری از

ص: ۴۸۱

۱- این دعا در کتابهای ادعیه آمده است و حکیم متأله مرحوم حاج ملاهادی سبزواری (قده) شرحی بر دعای صباح مرقوم فرموده همراه با شرح جوشن کبیر که تألیف آن بزرگوار می باشد به طبع رسیده است. بعضی از بزرگان به خواندن این دعا در هر روز مواظبت داشته و اظهار داشته تا آخر عمر از برکت این دعای شریف به هیچگونه ناراحتی و دردسری مبتلا نگردیدم و در رؤیائی حضرت مولی (علیه السلام) را به خواب دیدم مرا به مداومت آن تشویق و امر فرمود - م.

دانشوران از یحیی بن سعید روایت داشته است از جمله سید مجدالدین، ابوالفوارس محمد بن علی بن اعرج حسینی پدر سید عمید الدین، و یحیی نیز از گروه بسیاری روایت می کرده از قبیل سید فقیه محیی الدین ابو حامد محمد بن عبدالله بن علی بن زهره حسینی (۱).

شیخ معاصر در امل الأمل می نویسد: شیخ ابوزکریا معروف به یحیی بن سعید فرزند احمد بن یحیی بن حسن بن سعید هذلی از فضلالی روزگارش بوده است و سید عبدالکریم بن احمد بن طاووس، کتاب معالم العلماء ابن شهر آشوب و کتابهای دیگر را از وی روایت می کرده و من این سند را به خط خود ابن طاووس دیده ام و علامه حلی هم از وی روایت داشته است. کتاب جامع الشرایع و کتابهای دیگر از تألیفات او می باشد. علامه او را به عنوان پارسائی و پرهیز کاری ستوده است.

ابن داوود گفته است: یحیی بن احمد بن سعید، استاد ما پیشوای بس دانا و پرهیزکار و رهبر دانشوران روزگار خود بود و از فنون ادبی و فقهی و اصولی کمال بهره وری را داشته و از فضلالی دیگر پرهیزکارتر و پارساتر به شمار می آمده است تألیفات محققانه ای دارد از قبیل الجامع للشرایع در فقه و المدخل در اصول فقه و کتابهای دیگر و سال ۶۹۰ ه. ق در گذشته است.

شیخ حسن و دیگران نوشته اند: نجیب الدین یحیی بن احمد بن یحیی بن حسن بن سعید، پسر عموی محقق، جعفر بن حسن بن یحیی بن حسن بن سعید حلی است.

علامه در اجازه (۲) خود می نویسد: شیخ اعظم، خواجه نصیر الدین محمد بن حسن

ص: ۴۸۲

۱- شهید در سند حدیث اول اربعین نوشته است: نجیب الدین یحیی بن سعید حتی از سید فقیه محیی الدین ابو حامد محمد بن زهره حسینی و در حدیث نهم نوشته نجیب الدین از عربی بن مسافر عبادی و در حدیث سی ام نوشته یحیی بن سعید از ابو حامد سید محیی الدین و در حدیث سی و سه نوشته از پدرش از سید محیی الدین و در حدیث سی و هفت نوشته علامه حلی و محمد بن علی بن اعرج از یحیی بن سعید و او از سید محیی الدین از شاذان روایت داشته است. م.

۲- مراد از آن، اجازه ای است که علامه برای ابناء ابن زهره مرقوم داشته و صورت آن اجازه در مجلد ۱۰۷ مجلد اجازات بحار الانوار آمده است. م.

طوسی وزیر سلطان هولاکو بود، هولاکو وی را به عراق گسیل داشت، خواجه وارد حله شد فقهای آن سرزمین گرد او اجتماع کردند، خواجه از فقیه نجم الدین ابوالقاسم، جعفر بن سعید (محقق حلی) پرسید: اعلم این گروه کیست؟ محقق پاسخ داد: همگان از فضلا و علما می باشند چنان که هر گاه یکی از آنها در فنی مبرز باشد دیگری در فن دیگر مهارت دارد. خواجه پرسید: کدام یک از ایشان در فن کلام و اصول فقه، مهارت دارد و اعلم از دیگران است؟ محقق پدر من سدید الدین، یوسف بن مطهر و فقیه مفیدالدین محمد بن جهم را معرفی کرد و گفت: این دو تن در فن کلام و اصول فقه، اعلم از دیگرانند. شیخ یحیی بن سعید از رفتار محقق ناراحت شد و نامه عتاب آمیز همراه با ابیاتی برای او نوشت و ابیات مزبور عبارت است:

الاتهن من عظیم قدر و إن کن

ت مشاره إليه بالتعظیم

فاللیب الکریم ینقص قدره

بالتعدی علی اللیب الکریم

ولغ الخمر بالعقول رمی ال

خمر بتنجیسهما و بالتحریم

- شایسته نیست کسی که موقعیتی پیدا کرده است دیگری را مورد اهانت قرار بدهد.

- زیرا هرگاه انسان خردمند و باکریم نسبت به انسان خردمندی توهین کند از موقعیت و مقدار او کاسته خواهد شد.

- شرابی که پلید و محکوم به حرمت است و عقول را بازیچه خود قرار می دهد باید آن را ریخت و از وجود آن، صرف نظر کرد.

در ذیل آن اضافه کرده چگونه در حضور خواجه از ابن جهم و ابن مطهر نام بردی و از من خاطر کردی؟ محقق در پاسخ او نامه ای نگاشت و پوزش خواسته که هرگاه خواجه یکی از مسائل کلام و اصول فقه را می پرسید ممکن بود در پاسخ او متوقف شوی و موجبات سرشکستگی ما را ایجاد نمائی! و مؤلف گوید: یحیی بن سعید از جمله دانشورانی است که علمای شیعه و بزرگان اهل سنت به فضیلت و مقام علمی او اتفاق کرده اند. سیوطی که یکی از علمای عامه است در کتاب الوعات فی طبقات اللغویین و النحات می نویسد: یحیی بن احمد بن

یحیی بن سعید نجیب الدین هذلی حلی شیعی، ذهبی می گوید: وی از لغویها و ادبا بود، حافظ حدیث و بینای به لغت و ادب و از رافضیان بزرگوار و شاگرد ابن اخضر(۱) بود سال ۶۰۱ ه. ق در کوفه متولد شد و در شب عرفه سال ۶۸۹ ه. ق وفات یافت(۲).

مؤلف گوید: شیخ جلال الدین، ابو محمد، حسن بن نما حلی و سید شمس الدین محمد بن ابوالمعالی موسوی و دیگر از بزرگان از یحیی بن سعید نجیب الدین، روایت کرده اند.

برخی از بزرگان اظهار داشته است، محمد بن ادريس حتى فقيه بنام (و مؤلف سرائر) جد مادری شیخ نجیب الدین مترجم حاضر است و از کسانی که به این موضوع، تصریح کرده اند شهید اول در کتاب الذکری و سید داماد در حواشی شارع النجاه و سید در حواشی مزبور نوشته است شیخ نجیب الدین، سبط ابن ادريس است یعنی مادر او دختر ابن ادريس می باشد(۳) به طوری که یکی از علما اظهار داشته است یحیی بن سعید از شاگردان پسرعمویش محقق حلی است.

شیخ معاصر در شرح حال مترجم حاضر نوشته است: سید عبدالکریم بن طاووس کتاب معالم العلماء را از ابن سعید روایت کرده و من سند این روایت را به خط ابن طاووس دیده ام (مرادش از ابن طاووس همان سید عبدالکریم است و صورت خطش این

ص: ۴۸۴

۱- سیوطی در بغیة الوعاه، ابوالحسن علی بن عبدالرحمن بن اخضر را که سال ۴۱۵ ه. ق وفات یافته نام برده است حال آن که ابن اخضر ۸۷ سال پیش از تولد یحیی در گذشته است - م.

۲- امل الآمل، ج ۲، ص ۳۴۶.

۳- از قرائن تاریخی استفاده می شود نجیب الدین یحیی نواده بلافصل ابن ادريس نبوده است و اگر بر فرضی که از نواده های وی باشد با واسطه است زیرا نوشته اند ابن ادريس در سال ۵۵۸ ه. ق به حد بلوغ رسیده بنا بر این سال تولد او ۵۴۳ ه. ق می باشد و چنان که مؤلف نقل کرده نجیب الدین سال ۶۰۱ ه متولد شده و فاصله تولدشان ۵۸ سال بوده و بر فرضی که ابن ادريس ۲۵ سال عمر کرده باشد باز هم درست نیست مادر او دختر ابن ادريس باشد زیرا ابن ادريس ۳۳ سال پیش از تولد او وفات یافته است . م.

است: «بلغ قرائه علی شیخنا العلامة بقیه المشیخه نجیب الدین، یحیی بن سعید ادام الله برکته فی ثانی عشر ذی القعدة سنه ست و ثمانین و ستمأه کتبه عبدالکریم بن طاووس الحسنی حامد مصلیه مستغفره» یعنی این کتاب در سال ۶۸۶ ه. ق بر شیخ علامه باقیمانده مشایخ قرائت گردید.

و نیز مؤلف گوید: از تألیفات مترجم حاضر کتاب الفحص و البیان عن اسرار القرآن است این کتاب را شیخ زین الدین بیاضی در کتاب الصراط المستقیم به وی نسبت داده است و اضافه کرده نجیب الدین، در تألیف این کتاب، آیات داله بر اختیار بنده را با آیات داله بر جبر را مقایسه کرده و به این نتیجه رسیده است که آیات اختیار هفتاد بار بیشتر از آیات جبر می باشد.

از تألیفات اوست کتاب نزهه النظر فی الجمع بین الأشباه و النظائر این کتاب را گروهی از علما از آثار او نام برده اند و استاد استناد در اول بحار به این معنی تصریح کرده است و آن کتاب را همراه با کتاب جامع الشرایع یادآوری کرده و مطالبی را از هر دوی آنها نقل نموده و هر دو کتاب را مورد اعتماد خود قرار داده است و اضافه کرده این هر دو کتاب، از تألیفات شیخ افضل، نجیب الدین یحیی بن سعید است و مؤلف آنها از مشاهیر علمای دقیق النظر بوده و تحقیقات او در میان متأخران از علما، متداول می باشد و او پسر عموی محقق حلی مؤلف الشرائع والمعتبر است.

برخی از علما در اظهار نظر خود گفته است کتاب نزهه الناظر از تألیفات نجیب الدین نمی باشد. و نسخه ای از آن کتاب، در نزد ما موجود است. و کتاب ارزنده ای است که تحقیقات فراوانی در مسائل فقهی دارد و مسائل مزبور را که متعدد بود و شبه و نظیری داشته در آن ایراد کرده است. ابن داوود مؤلف رجال هم که معاصر با وی بوده کتابی به نام الاشباه و النظائر به همان سبک تألیف نموده است در عین حال، کتاب مزبور را از تألیفات نجیب الدین مترجم حاضر ندانسته اند.

و گاهی برای ادعای خود چنین برداشت کرده اند که بر پشت یکی از نسخه های کهن آن کتاب چنین آمده است که کتاب حاضر از تألیفات شیخ مهذب الدین، حسین بن محمد بن عبدالله می باشد و گاهی به پندار می آید که مهذب الدین، همان شیخ حسین بن

رده باشد و ما پیش از این، تفصیل آن را ذیل شرح حال هر دو ایراد کرده ایم.

در عین حال، نسخه ای که به شیخ مهذب الدین، حسین بن محمد بن عبدالله نسبت داده اند دارای دیباچه زیادی است و به طوری که خود او در آغاز دیباچه مرقوم داشته است این کتاب را برای فرزندش تألیف نموده و نسخه ای که به مترجم حاضر نسبت داده شده دارای دیباچه مفصلی نبوده بلکه در آغاز آن چنین آمده است: «الحمد لله رب العالمین و الصلوه علی رسوله محمد و آله اجمعین» سپس می نویسد: آگاه باش این کتاب را برای تو تصنیف کردم و اشباه و نظایر احکام را در آن گرد آوردم و به نزهه الناظر فی الجمع بین الأشباه والنظائر نامیدم، فصل، عبادت فعلی است (۱). تا به آخر.

از تألیف او کتاب معالم الدین در فقه است، این کتاب را نواده شیخ علی کرکی در رساله اللمعه فی مسئله صلوه الجمعة به وی نسبت داده است.

کفعمی در یکی از مجموعه هایش کتاب کشف الالتباس عن نجاسه الأرجاس را به وی نسبت داده و مسئله نجاست مشرکان را از آن نقل کرده است.

از تألیفات او کتابی است در سفر که شهید در ذکری آن را به وی منسوب دانسته است.

در پشت کتاب نهج البلاغه سید رضی (ره) اجازه ای دیدم که آن را شیخ

ص: ۴۸۶

۱- الذریعه، ج ۲۴، ص ۱۲۵ می نویسد: نزهه الناظر منسوب به نجیب الدین یحیی است. ریاض العلماء نسخه ای از آن را که سال ۶۷۴ ه. ق (که پانزده سال پیش از رحلت مؤلف بوده) دیده و آن را به حسب آنچه بر پشت آن کتاب نوشته تألیف مهذب الدین، حسین دانسته و احتمال داده مهذب الدین همان حسین بن رده است که از مشایخ سدید الدین، یوسف پدر علامه حلی است پس از آن مطالبی که در بالا- ترجمه شد ایراد کرده و اضافه کرده انتساب کتاب به ابن رده که شانزده سال پیش از مؤلف در گذشته درست نیست و به گمان می رسد یحیی بن سعید کتاب مزبور را دیده و از آنجا که مورد پسندش بوده به استنساخ امور مهمه آن پرداخته و دیباچه طولانی آن را اسقاط نموده و نظر به این که از مؤلف آن اطلاعی نداشته نام مؤلف را ذکر نکرده است و به مناسبت این که به خط نجیب الدین، بوده دیگران آن را به وی نسبت داده اند و پس از ایراد مطالبی می نویسد: این کتاب سال ۱۳۱۸ ه. ق به طبع رسیده و آن را تألیف محقق حلی شمرده و شکی نیست این انتساب نابجا است و در این روزگار هم به طبع رسیده است - م.

نجیب الدین مترجم حاضر به خط شریف خویش برای سید عز الدین، حسن بن علی بن محمد بن علی معروف به ابن اُبزر حسینی مرقوم داشته و من صورت آن اجازه را در ذیل ترجمه آن سید ایراد کرده ام و تاریخ آن ۶۵۵ ه. ق است و خط وی متوسط بوده و نسبش را در آن اجازه چنین آورده است «یحیی بن احمد بن یحیی بن سعید» و لفظ حسن را که یکی از نیاکان اوست از میان یحیی و سعید حذف کرده و کار آسانی است زیرا انتساب به جد شایع است و اسقاط اسم مزبور از همین باب می باشد.

و اجازه دیگری هم نجیب الدین به خط شریف خود در پشت نهج البلاغه برای سید نجم الدین، ابوعبدالله حسین بن اردشیر بن محمد طبری مرقوم داشته و من این اجازه را در ذیل ترجمه وی نگاشته ام و تاریخ آن ۶۷۷ ه. ق است و خطش متوسط است. و از هر دو اجازه بر می آید، نجیب الدین نهج البلاغه را از سید محیی الدین، ابوحامد، محمد بن عبدالله بن علی بن زهره حسینی حلبی از ابن شهر آشوب روایت داشته است تا به آخر سند روایت، و در هر دو اجازه به توسط سید محیی الدین یاد شده از سید عز الدین، ابو الحارث، محمد بن حسن بن علی حسینی بغدادی از قطب راوندی روایت داشته تا به آخر سند.

و یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله اسامی مشایخ، نجیب الدین، را در ردیف مشایخ نام برده و او را چنین معرفی کرده است شیخ نجیب الدین، یحیی بن محمد بن حسن بن سعید مصنف جامع الشرایع.

مؤلف گوید: ممکن است اشتباهی در نسخه رساله اتفاق افتاده باشد زیرا نام پدر

نجیب الدین، احمد است نه محمد.

شهید اول در شرح ارشاد در بحث قضاء صلوه فائته، مسئله مفرده را در این خصوص به مترجم حاضر نسبت داده و پس از این هم همین مسئله را از جدش شیخ یحیی بن سعید که پس از این یادآوری خواهد شد ذکر خواهیم کرد که وی در آغاز، قائل به تضییق بوده پس از آن، از رأی اولی خود بازگشته و قائل به توسعه شده است.

از اجازه شیخ حسین بن علی بن حماد لثنی واسطی که به شیخ نجم الدین، خضر بن محمد بن نعیم مطار آبادی بر می آید که پدر شیخ حسین یعنی شیخ علی بن حماد از شیخ

نجیب الدین یحیی بن سعید مترجم حاضر روایت داشته و از همان اجازه استفاده می شود شیخ نجیب الدین، یحیی بن سعید مترجم حاضر از محقق شیخ ابو القاسم، جعفر بن یحیی

حلی مؤلف الشرایع یعنی پسر عمویش روایت داشته است و از مواضع دیگر هم همین سند استفاده می شود.

از اجازه شیخ علی کرکی به شیخ علی میسی استفاده می شود: نجیب الدین، یحیی بن سعید، مترجم حاضر از شیخ سعید فقیه قدوه علما نجیب الدین، ابو ابراهیم محمد بن نما حلی ربعی و سید سعید اجل علامه امام ادبا و مرجع نسب شناسان و فقیهان شمس الدین ابوعلی، فخار بن معد موسوی روایت داشته است. و در همان اجازه اظهار کرده نجیب الدین یحیی مترجم حاضر از سید امام مرتضی سعید علامه محیی الدین ابو حامد، محمد بن زهره حسینی حلبی اسحاقی از ابن شهر آشوب روایت می کرده و شیخ جلال الدین ابو محمد، حسن بن نما، از نجیب الدین یحیی روایت داشته است لیکن باید دانست که سید جلال الدین یاد شده، سید بن زهره مشهور مؤلف غنیه نیست بلکه به طوری که در شرح حالش توضیح دادیم وی برادر زاده اوست.

کفعمی در حواشی کتاب فرج الکرب می نویسد: نجیب الدین یحیی بن احمد بن سعید (قدس الله سره) تألیفات مشتمل بر تحقیقات ارزنده ای دارد از قبیل کتاب الجامع در فقه و کتاب المدخل در اصول فقه و کتابهای دیگر.

و یکی از فضلا او را چنین ستوده است.

لیس فی الناس فقیها

مثل یحیی بن سعید

صنف الجامع فقیها

قد حوی کل شرید

- در میان دانشوران، فقیهی مانند یحیی بن سعید وجود ندارد. - زیرا او کتاب الجامع را که مشتمل بر همگی متفرقات فقهی است تصنیف نموده دیگری در تعریف او گفته است:

یا سعید الجدود و یابن سعید

ما رأینا کمثل بحثک بحث

أنت یحیی و العلم باسمک یحیا

ظنه العالم المحقق وحیا

- ای پسر سعید و ای کسی که همه نیاکان تو مردم نیک بخت اند نام تو یحیی است و دانش هم از برکت وجود تو زنده می گردد.

- هیچ گونه بحث و تدریس را مانند بحث تو ندیده ایم تا آنجا که دانشمند محقق بحث تو را به منزله وحی مشاهده می کند.

مؤلف گوید: از پایان کتاب الجامع او به دست می آید نجیب الدین از گروهی از دانشوران از قبیل سید محیی الدین ابوحامد، محمد بن عبدالله بن علی بن زهره حسینی حلبی و از شیخ محمد بن ابو البرکات بن ابراهیم صنعانی روایت داشته است.

پیش از این به ترجمه احوال صفی الدین، محمد بن نجیب الدین محمد بن یحیی بن سعید حلّی اشاره کردیم. پیدا است که وی فرزند یا نواده اوست (۱).

از اربعین شیخ شهید استفاده می شود: معظم له از زاهد جلال الدین ابو محمد، حسن بن احمد بن نما حتی از شیخ فقیه نجیب الدین یحیی بن سعید از سید محیی الدین ابو حامد محمد بن عبدالله بن زهره حسینی اسحاقی از شریف فقیه عزالدین، ابو الحارث محمد بن حسن بن علی حسینی بغدادی روایت داشته است (۲).

از کتاب فرحه الغری سید عبدالکریم بن طاووس استفاده می شود که وی از یحیی بن سعید مترجم حاضر از محمد بن ابو البرکات روایت می کرده است (۳).

ملا نظام الدین قرشی در نظام الأقوال می نویسد: یحیی بن احمد بن یحیی بن

ص: ۴۸۹

۱- شهید اول در سند حدیث سی و سوم می نویسد: خبر داد به ما شیخ زین الدین در تاریخش از شیخ امام علامه ابو عبدالله محمد بن شیخ فقیه امام شیخ طائفه نجیب الدین ابواحمد یحیی بن احمد بن سعید حلّی بنابراین صفی الدین نواده یحیی است و ممکن است لقب محمد هم نجیب الدین باشد - م.

۲- سند مزبور در آغاز حدیث سیام اربعین شهید آمده است . م.

۳- در اجازه مفصلی که یکی از شاگردان یحیی مرقوم داشته و صورت آن در مجلد ۱۰۷ بحار آمده نوشته است یحیی بن سعید از شیخ محمد ابو البرکات صنعانی و شیخ عزالدین بن حسین غروی و ابو حامد بن زهره روایت داشته است . م.

حسن بن سعید عموزاده محقق نجم الدین، امام علامه ورع و قدوه علما همگی فنون ادبی و فقهی و اصولی را دارا بود و از فضیلتی دیگر پرهیز کارتر و پارسا تر به شمار می آمد تصانیفی دارد که همگی آنها مشتمل بر تحقیقات فراوانی است از جمله الجامع للشرایع در فقه و کتاب المدخل در اصول فقه و کتابهای دیگر در ذیحجه سال ۶۹۰ ه. ق در گذشت (۱). علامه (قدس سره) از وی روایت داشته است.

حموینی در فرائد السمطین می نویسد: در ماه ذیقعد سال ۶۷۱ ه. ق در خانه او به قرائت از او نایل آمده و او از سید محیی الدین ابو حامد محمد بن عبدالله بن علی بن زهره حسنی حلبی از عمویش شریف نقیب امین الدین ابوطالب، احمد بن محمد بن جعفر حسنی (رض) به قرائتی که بر آن دو داشت و آنها از قاضی ابو الحسن علی بن عبدالله بن محمد بن ابی جراده از شیخ جلیل ابو الفتح عبدالله بن اسماعیل بن ابو عیسی از ابواسحاق بن ابوبکر رازی از علی بن مهرویه قزوینی روایت کرده است.

مؤلف گوید: از سبک سند به دست می آید پیش از جمله «به قرائتی که بر آن دو داشته اسمی افتاده باشد.

شیخ یحیی بن جعفر بن عبدالصمد عاملی کرکی

شیخ معاصر در امل الآمل نوشته است: وی فاضل عالم و فقیه پارسا و از معاصران است. در شهر فراه از نواحی خراسان می زیسته (۲).

مؤلف گوید: در این روزگاران نشنیده ام عالم بنامی در شهر فراه زیست داشته باشد و خود شیخ معاصر به آنچه نوشته است داناتر است.

ص: ۴۹۰

۱- فوائد الرضویه، ج ۲، ص ۶۵۲ می نویسد: در آخر شهر حله قبه عالی بنیان شده است که به قبه شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید عموزاده محقق معروف می باشد لیکن اثر قبری از وی در آنجا نمی باشد. م.

۲- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۹۰.

شیخ معاصر در امل الآمل نوشته است: وی دانشمند محقق و جد محقق، نجم الدین جعفر بن حسن بن یحیی است. فرزندش از وی روایت داشته و نواده اش از فرزندش روایت داشته است. شیخ شهید (ره) او را چنین یاد کرده است شیخ علامه اسعد مغفور رئیس مذهب در روزگارش نجیب الدین یحیی بن حسن بن سعید مؤلف جامع و کتابهای دیگر (۱).

مؤلف گوید: آنچه را که شیخ معاصر از شهید نقل کرده است بیرون از دقت نمی باشد زیرا نجیب الدین یحیی مؤلف الجامع پسر عموی محقق است که به تازگی ترجمه احوال او را نوشتیم نه جد او. و ممکن است اشتباه از آنجا باشد که محض اختصار نسبت او را به جد داده اند زیرا نجیب الدین همان یحیی بن احمد بن یحیی بن حسن بن سعید است.

جد محقق، یحیی اکبر مترجم حاضر از عربی بن مسافر عبادی روایت می کرده و این سند از آغاز اربعین شیخ بهائی و کتابهای دیگر استفاده می شود (۲).

مترجم حاضر در روزگار خودش از فقهای بزرگ بوده است. شیخ شهید در شرح ارشاد در بحث قضای نماز فوت شده، قول به توسعه و عدم وجوب تقدیم فائمه را از او نقل کرده است و اظهار داشته از فقهای متأخر که قائل به توسعه بوده قطب الدین راوندی و نصیر الدین عبدالله بن حمزه طوسی و سدید الدین محمود حمصی و شیخ یحیی بن سعید جد شیخ نجم الدین، و نجیب الدین است فرزندش یحیی در تحقیقی که در این زمینه دارد قول توسعه را از وی نقل کرده است.

مؤلف گوید: مراد از فرزندش یحیی همان نواده اش شیخ نجیب الدین است که شرح حالش گذشت.

ص: ۴۹۱

۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۳۴۵

۲- شهید اول در سند حدیث نهم اربعین می نویسد: شیخ سالم بن محفوظ حتی از شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید اکبر از شیخ عربی بن مسافر عبادی روایت داشته است. م.

وی از فضلالی شاگردان شیخ علی کرکی است و در شهر یزد از سوی او نیابت داشته و من عده ای از تألیفات او را که به خط خودش بوده در شهر یزد و شهرهای دیگر دیده ام و خطش متوسط است. در مجموعه ای از تحقیقاتش که به خط او می باشد و نزد ما موجود است تألیفات خود را به تفصیل ایراد کرده است. از آن جمله کتاب تلخیص تفسیر کبیر شیخ طبرسی همراه با تحقیقات و نکاتی که خود داشته است؛ تلخیص کتاب کشف الغمه فی معرفه الأئمه با اضافاتی که خود بر آن افزوده است؛ شرح الجعفریه استادش شیخ علی به نام التحفه الرضیه ؛ هدایه التاج فی شرح رساله مناسک الحاج استادش شیخ علی مزبور؛ تلخیص کتاب الدیلمی یعنی کتاب ارشاد القلوب؛ نقد کتاب ثواب الاعمال و عقاب الاعمال صدوق؛ تلخیص کتاب المعارف ابن قتیبه، کتاب الانساب من امامنا القائم بالحق الی آدم علیه السلام و کتاب نهج الرشاد فی معرفه حجج الله علی العباد از حضرت آدم تا حضرت قائم مهدی علیهما صلوات الله و شناخت اولیا و اعداء و قاتلان نشان؛ کتاب اللباب فی اثبات معرفه الانساب؛ تلخیص علل الشرایع صدوق؛ السعادات در دعا و در این کتاب به فوائد ارزنده ای اشاره کرده است؛ رساله فی اسباب الملک ؛ رساله فی علم القرائه ؛ رساله فی زیارت الرضا علیه السلام؛ رساله فی اثبات الرجعه؛ کتاب زبده الاخبار فی فضائل المخلصین الاطهار؛ کتاب مقتل امیر المؤمنین علیه السلام؛ کتاب مقتل فاطمه الزهرا علیها السلام؛ کتاب وفات الحسن الزکی علیه السلام پایان آنچه در آن مجموعه به خط شریف او نگاشته شده است.

مؤلف گوید: کتاب السعادات او را که در دعا است در شهر یزد به خط او دیده ام کتاب بزرگی است و از تحقیقات بسیار ارزنده برخوردار است. و به گمانم رساله زیاره الرضا علیه السلام او را هم بیست سال پیش از تألیف این کتاب در استرآباد دیده ام.

و کتابهای مقاتل سه گانه او هم اکنون در بحرین و شهرهای دیگر معروف است. و من در آن مجموعه، اجازه شیخ علی کرکی را که برای او به خط شریف خود

نوشته بود مشاهده کردم و تاریخ آن ۹۳۲ ه. ق است.

بزودی ترجمه یحیی بن حسین بن علی بن ناصر بحرانی را ایراد خواهیم کرد و از نظر من این شخص با مترجم حاضر یکی است بلکه مترجم حاضر با شیخ یحیی مفتی بحرانی مؤلف رساله احوال المشایخ یکی است، لیکن یکی بودن مترجم حاضر با شیخ یحیی یزدی خالی از دقت و تأمل نمی باشد.

شیخ یحیی بن حسین بن علی بن ناصر بحرانی مقیم یزد

وی از شاگردان بزرگوار شیخ علی کرکی بوده و از او روایت داشته است. در اصفهان به مجموعه ای دست یافتیم که خط مترجم در آن دیده می شد و خطش متوسط بود و اکثر آن مجموعه بر وی قرائت شده بود و از جمله رساله هائی که در آن مجموعه، به نگارش آمده رساله الیابان شهید و اللمعه فی النیه و رساله ها و کتابهای دیگر بوده و در همان مجموعه چندین اجازه از شیخ یحیی به چشم می خورد که برای شاگردش شیخ علی بن خمیس بن عبدالله جزائری نوشته و تاریخ آن ۹۶۱ ه. ق می باشد.

با توجه به آنچه نوشتیم نمی توان مترجم حاضر را با شیخ یحیی بن حسین بن عشیره بن ناصر بحرانی پیش یاد شده یکی دانست. بلکه باید گفت مترجم حاضر با شیخ یحیی که معاصر با شیخ بهائی بوده و پس از این به وی اشاره خواهیم کرد یکی می باشد و چگونه اتحادی میان این دو عنوان در کار نباشد با آن که شیخ یحیی که بزودی به نام او اشاره می شود دانشمندی است که استاد فاضل ملا محمد باقر سبزواری و امثال او از معاصرانش مجلس درس او را دریافته اند.

شیخ یحیی مترجم حاضر، تعلیقات و تحقیقاتی بر کتابهائی دارد که در آن مجموعه آمده است ویژه تعلیقاتی بر رساله اللمعه فی النیه تألیف ابن فهد مرقوم داشته است. و نیز تحقیقات متفرقه فقهیه دارد از جمله تحقیقاتی است که برای سند قضاء نماز تهیه کرده است. محتمل است مترجم حاضر با شیخ یحیی مفتی بحرانی که بزودی به احوالش اشاره می شود و رساله احوال المشایخ از تألیفات او می باشد یکی باشد.

وی فاضل دانشور و بزرگواری خردمند و متکلم فقیه و مدقق محقق بود در انواع علوم مهارت داشت و دانشوری باجریزه و هوشمند بود گروهی از دانشوران آن زمان از محضر او استفاده کرده اند. از آن جمله استاد فاضل ملا محمدباقر سبزواری (قدس سره) به درس او حاضر می شده. وی در روزگار شاه صفی بلکه شاه عباس اول می زیسته و میبندارم از شاگردان شیخ بهائی است.

استاد فاضل، از وی استجازه کرد به وی اجازه داد. شیخ یحیی با آن که در نهایت فضیلت و کمال بود به طوری که شهرت دارد از

سلیقه شایسته ای برخوردار نبوده و به اصطلاح کج سلیقه به شمار می آمد.

ابومحمد یحیی بن حسین علوی نیشابوری

ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۱۳۱ می نویسد: وی از مردم بنی زیاره و از متکلمان و پارسایان است. از تألیفات او المسح علی الرجلین کتاب بزرگ و ارزنده ای است و ابطال القیاس و التوحید و سائر ابوابه و کتابهای بسیاری هم در امامت تألیف کرده است.

مؤلف گوید: مراد از زیاره (که ابن شهر آشوب نوشته وی، از مردم بنی الزیاره می باشد) سید عزالدین شرفشاه بن محمد حسینی افطسی نیشابوری معروف به زیاره است که در نجف اشرف مدفون شده و در باب شین نقطه دار به بخشی از شرح حالش اشاره کردیم. اشکال اینجا است که خود سید شرفشاه در روزگار ابن شهر آشوب می زیسته چگونه او را از بنی زیاره به شمار آورده است، زیرا از ظاهر عبارت وی استفاده می شود که ابو محمد فرزند بلافضل سید نبوده است و از نوادگان او می باشد و هرگاه چنین احتمالی در کار باشد چگونه ممکن است ابن شهر آشوب او را دریافته باشد.

و ممکن است سید مترجم، همان سید ابوالحسن یحیی بن حسین بن اسماعیل حسینی نسابه حافظ حدیث باشد که به شرح حال او اشاره خواهیم کرد.

گاهی او را به عنوان ابوسعید بن طاهر می شناسند شیخ ابوسعید از مشایخ بزرگوار شیخ منتجب الدین بوده و به طوری که از یکی از اسانید احادیث اربعین و حکایات منضم به آن که هر دو از تألیفات شیخ منتجب الدین است (۱) بر می آید منتجب الدین، مراتب قرائت را از مترجم حاضر استفاده کرده است. و با این ارتباطی که با وی داشته است او را در فهرست علماء نام برده است و از اینجا به دست می آید که وی از علمای عامه است.

شیخ ابوسعید، از سید ابوالحسین یحیی بن حسین بن اسماعیل حسینی حافظ نسابه که در شهر ری به املائی وی رسیده روایت کرده است.

در چند موضع از اربعین منتجب الدین نام پدر مترجم (طاهر) با طای بی نقطه و در چند موضع دیگر (ظاهر) با طای نقطه دار آمده است.

شیخ ابوزکریا یحیی بن زیاد بن عبدالله بن مروان فراء کوفی دیلمی

مشهور آن است که وی از مردم نوبند جان فارس و از لغویها و نحوینها و ادبا بوده و پیشوای ارباب عربی و شیعه امامی و معروف به (فرا) است و در عین حالی که استشمام خلافتی درباره او می شود از دانشوران بنام شیعه است فراء در سال ۲۰۷ ه. ق در روزگار مأمون عباسی و پس از شهادت حضرت رضا علیه السلام در گذشت و تاریخ درگذشت او را ابن اثیر جزری در کتاب الکامل نوشته است و در همان سال هم محمد واقدی مورخ وفات یافته است.

در تاریخ یافعی از قول خطیب محمد بن حسن فقیه، پسر خاله فراء می نویسد: در یکی از روزها فراء خطاب به من گفت کم اتفاق افتاده است عالمی که در یکی از رشته های علمی مهارت یافته و همان علم را وجهه همت خود قرار داده است و بخواهد

ص: ۴۹۵

۱- هر دو اثر به همراه یکدیگر از سوی مدرسه امام مهدی قم به طبع رسیده و سند مزبور در حدیث دهم احادیث ص ۳۱ و حکایت ششم و هفتم ص ۸۴ و ۸۷ حکایات دوازده گانه آمده است - م.

در رشته دیگری قدم بگذارد به سادگی از عهده آن برآید، به او گفتم ای بازکریا تو در فن عربیت رنج بسیار برده و دقت به سزائی داری اکنون از یکی از مسائل فقهی از تو پرسشی دارم؟ گفت بگو: گفتم چه گوئی درباره نماز گذاری که در سجده سهو، سهو کرده باشد؟! فراء اندکی اندیشه کرد و گفت چیزی بر او نیست. پرسیدم چرا؟ در پاسخ گفت برای این که اسم مصغر، بار دیگر تصغیر بسته نمی شود و دو سجده سهو برای اکمال نماز است و اکمال، اکمال نمی شود از پاسخ او به شکفت آمدم و گفتم گمان ندارم ادیبی مانند تو از مادر زائیده شده باشد و گویند این پیش آمد برای کسائی اتفاق افتاده است.

الفراء به فتح فاء تشدید راء به معنای پوستین دوز است [حافظ سمعانی گفته است مترجم حاضر را بدان جهت فراء نخوانده اند که پوستین دوز یا فروشنده پوستین باشد بلکه بدان جهت گفته اند که با نیروی خدادادی، کلام را به یکدیگر می دوخت و پیوند می داد.

ابوعبدالله مرزبانی گفته است پدر فراء بی دست بود زیرا در واقعه کربلا حضور داشت و در آن واقعه، دستش را از دست داد (پایان) (۱)

باز یافعی نوشته است: امام بارع و پیشوای نحوی یحیی بن زیاد فراء کوفی یکی از شاگردان و همدستان کسانی بوده و ریاست نحو و لغت را عهده دار می شده و از همه نحویهای کوفه به فنون ادب داناتر و ماهرتر بوده است و به طوری که برخی از مورخان گفته اند فراء در سال ۲۰۷ ه. ق وفات یافته است.

از یمامه بن اشرس نمری معتزلی که از خواص مأمون بوده نقل کرده در کنار در کاخ مأمون با فراء، مصادف شدم که در انتظار نشسته و می خواست وارد کاخ وی شود، یمامه گفت، ابهت و عظمت ادیبی را در وی مشاهده کردم، از فرصت استفاده نمودم کنار

ص: ۴۹۶

۱- ابن خلکان، ج ۲، ص ۲۲۹ می نویسد: نظریه مرزبانی درست نیست زیرا فراء ۶۳ سال عمر داشته و سال ۱۴۴ ه. ق متولد شده است و واقعه کربلا در سال ۶۱ ه. ق اتفاق افتاده و ۸۴ سال با پیش آمد کربلا فاصله داشته است و پدرش چند سال عمر کرده که در واقعه کربلا دستش قطع شده باشد آری اگر این پیش آمد برای جدش اتفاق افتاده باشد بیرون از تأمل خواهد بود - م.

او قرار گرفتیم از لغت پرسیدم، دریا بود. از نحو پرسیدم بافته بی همتا بود از فقه پرسیدم از اختلاف فقها بینا بود، از نجوم پرسیدم، با خبر از چگونگی سما بود از طب سؤال کردم مطلع از درد و دوا بود از ایام و اشعار عرب پرسیدم باخبر از همه آنها بود. از همگی پاسخهای او به شگفت آمده گفتم تو کیستی؟ و به گمانم، جز فراء دیگری نباشی؟ گفت آری، من فرایم، به حضور مأمون رسیدم و جریان را به اطلاع مأمون رسانیدم. مأمون بلافاصله به احضار او فرمان داد و همان ملاقات موجبات ارتباط او را با مأمون ایجاد کرد.

قطرب گفته است در یکی از روزها، فراء به حضور هارون الرشید رسید چند بار، کلمات را اشتباه و غلط تلفظ کرد، جعفر بن یحیی برمکی که حضور داشت گفت فراء در گفتگوهای خود مرتکب چند اشتباه شد، رشید گفت آیا در گفتگو اشتباه کردی؟ فراء در پاسخ، اظهار داشت معمول بدویها اعراب است و معمول شهریها، لحن و اشتباه، بنابر این هرگاه معمول بدویها در نظر بگیرم اشتباه نمی گویم و هرگاه به طبیعت شهری خویش توجه کنم، اشتباه می گویم، هارون پاسخ او را پسندید. و می گویم: معمول آنها که به نهایت پایه ای از نحو رسیده اند آن است که در گفتگوهای خود همه جا قانون نحو را رعایت نمی کنند و گاهی متعمدا و به عادت همگان کلمات را با اعراب صحیح ادا نمی کنند و آنها که به مرتبه ای از نحو نرسیده اند برای آن که خود را نحوی و شناسای به قانون نحو معرفی کرده باشند کلمات را با اعراب درست ادا می نمایند و همواره با آنها که اشتباه می کنند به گفتگو می پردازند و برخی از فنون را که فراء گرفته اند به رخ آنها می کشند و درباره این عده و آنها که پایه علمی شان به سرحد کمال رسیده می توان از این مثل استفاده کرد هرگاه کوزه پر آب باشد، آرام است و صدائی ندارد و هرگاه کم آب باشد، صدا می کند و پرسشی دارد.

مأمون به وی دستور داده بود تا فنون نحوی را به دو فرزندش بیاموزد در یکی از روزها که فراء به جهت انجام کاری می خواست از محل تدریس بیرون برود آن دو تن بر یکدیگر سبقت می جستند تا کدام یک زودتر بتواند کفش های استاد را در برابرش قرار بدهد و به اصطلاح جفت نماید و این پیش آمد منتهی به نزاع شد و سرانجام چنین

مصالحه کردند که هریک از آنها یک تاي کفش را در برابر یک پا و دیگری تاي ديگر را در برابر پای ديگرش قرار بدهد، مأمون که برای هر پیش آمدی جاسوسی معین کرده بود. برای طرز رفتار فراء با خلیفه زادگان هم جاسوسی تعیین کرده بود، جاسوس این پیش آمد را به اطلاع او رسانید، مأمون، فراء را به حضور طلبید. از وی پرسید چه کسی از مردم ديگر، عزیزتر است؟ فراء پاسخ داد هیچ کسی، عزیزتر از خلیفه نمی باشد، مأمون گفت آری ولیکن عزیزترین مردم کسی است که هرگاه بخواهد از محل خود خارج بشود خلیفه زادگان برای جفت کردن کفش او با یکدیگر به نزاع پردازند فراء متوجه شده گفت: می خواستم آن دو تن را از آن کار باز بدارم. لیکن به خاطر رسید هرگاه آنها را ممانعت کنم ایشان را از کار پسندیده ای که در نظر دارند باز داشته ام و در درون آنها شکستی به وجود آورده ام که با ولع تمام می خواستند به انجام آن مبادرت بورزند و روایتی از ابن عباس نقل شده هنگامی که حضرت امام حسن و امام حسین علیهما السلام می خواستند از خانه وی خارج شوند رکاب مرکب آن دو بزرگوار گرفت تا سوار شدند و در پاسخ کسی که به وی اعتراض کرد گفت: «فضل را جز اهل فضل دیگری نمی شناسد». مأمون گفت هرگاه آنها را از آن عمل ممانعت کرده بودی تو را می آزردم و مورد ملامت و عیب جوئی قرار می دادم و تو را گناه کار می دانستم زیرا آنها با عملی که نسبت به تو انجام دادند از منزلت شان کاسته نشد بلکه بر رفعت مقام آنها افزود و از گوهر پاک آنها اطلاع میداد زیرا ثابت است آدمی هر اندازه بزرگوار و عزیز باشد باز هم ارجمندی او در سه چیز است فروتنی برای سلطان و معلم و پدر و اینک در برابر اقدام خیری که کرده اند بیست هزار دینار به آنها می دهم که کمال بزرگداشت را از تو به عمل آورده اند و ده هزار درهم هم به تو می دهم که آنها را به خوبی تأدیب کرده ای - پایان کلام یافعی.

مؤلف گوید: ابن طاووس در چند موضع از کتاب سعدالسعود از کتاب تفسیر فراء که در چند مجلد تألیف شده نقل کرده است

سیوطی شافعی در طبقات النحاه ، ج ۲، ص ۳۳۳ پس از بیان نسب او می نویسد: وی پیشوای فنون عرب بود و کسی پس از کسائی در فنون عربی به پایه او نرسیده است فراء مراتب عربی و ادبی را از کسائی فراگرفت و به نظریات او اعتماد داشت و از

یونس هم استفاده کرد. کوفی ها اظهار داشته مراتب بسیاری از او فرا گرفته است و بصریها این موضوع را انکار می کنند. فراء، فن کلام را دوست می داشت (۱) و به مذهب اعتزال تمایلی از خود نشان میداد فراء ادیب متدین و پرهیزکار و در عین حال با پاره ای از خودبینیها همراه می شد و نسبت به سیوییه و کتاب او تعصب شدیدی داشت چنان که هنگام خواب کتاب او را در زیر سر می گذارد. و در تصنیفاتش از اصطلاحات فلاسفه و الفاظ دائر در میان آنها استفاده می نمود. و بیشتر اوقات را در بغداد به سر می برد و آخر سال به کوفه می رفت و چهل روز در آنجا ماندگار می شد و آنچه را گرد آورده بود در میان بستگانش پخش می کرد. فراء به سختی زندگی می کرد و هنگامی غذا می خورد که گرسنگی بر او روی آور شود و هر چه را گرد آورد برای فرزندش باقی گذارد که همواره با مساکین یا دیگران به سر می برد و پدرش زیاد در کارزاری که با حضرت سیدالشهدا علیه السلام اتفاق افتاد دستش را از دست داد و آزادشده ابو ثروان بود و ابو ثروان آزادشده بنی عبس است.

فراء تألیفات و تصنیفاتی دارد از قبیل معانی القرآن (۲) والنهی فیما یلحن فیہ العاهه ؛

ص: ۴۹۹

۱- ابن خلکان می نویسد: جاحظ گفته است سال ۲۰۴ ه. ق که مأمون وارد بغداد شد به بغداد رفتم و فراء با من سابقه دوستی داشت می خواستم پاره ای از مراتب کلام را به وی بیاموزم لیکن او طبع فراگیری علم کلام را نداشت و زیر بار پیشنهاد من نمی رفت. ابوالعباس ثعلب گفته است فراء در مسجدی که در کنار منزلش قرار داشت حضور پیدا می کرد و برای مردم فنون نحو را تدریس می نمود و در تألیفاتش اصطلاحات فلسفه را به کار می برد و به این کار آن اندازه توجه داشت که در گفت و گوهایش هم از الفاظ و اصطلاحات فلسفه استفاده می کرد. م.

۲- خطیب بغدادی در تاریخ بغداد ج ۱۴، ص ۱۴۹ می نویسد: مأمون از فراء درخواست کرد تا اصول نحو و مسموعات عرب را تألیف نماید و برای انجام این کار دستور داد تا حجره مخصوصی از دارالاماره در اختیار او در آورند و خدم و حشمی را مؤظف کرد تا نیازمندیهای او را کاملا برآورده سازند به طوری که دلش به جایی متوجه نگردد آنها به طوری که مأمور بودند نیازمندیهای او را برآورده می ساختند حتی اوقات نماز را به او اطلاع می دادند و وراقان و کاتبان را دستور داد تا آنچه را وی املا می کند یادداشت نمایند و بدین ترتیب در ظرف چند سال کتاب حدود را به اتمام رسانید و مأمون دستورداد آن را در خزینه خلافت محفوظ بدارند پس از آن به ملاقات مردم شتافت و به املاء کتاب المعانی پرداخت و کاتبان او سلمه و ابو نصر بودند و کثرت جمعیت به اندازه ای بودند که از شماره بیرون بودند و تنها هشتاد تن از قاضیان را که برای سماع املاء او حاضر گردید برشمردند و این کتاب را هم به اتمام رسانید پس از فراغت از املاء معانی، کاتبان، کتاب مزبور را از مردم پنهان داشتند و گفتند هر گاه بخواهید آن را برای شما کتابت کنیم برای هر پنج ورقی، یک درهم مزد خواهیم گرفت، مردم از ایشان به فراء شکوه کردند. فراء وراقان را به حضور طلبید و شکوه مردم را به اطلاع آنان رسانید گفتند: ما از آن نظر به مصاحبت تو پرداختیم که از تصنیفات تو بهره مند بشویم و این کتاب مورد احتیاج مردم است فراء گفت با آنها طرزی رفتار کنید که هر دو دسته خوشحال شوید وراقان امتناع کردند. پس از آن فراء با مردم ملاقات کرده گفت کتاب معانی را بهتر از آنچه املا کردم املا خواهم نمود این بود که سوره حمد را در صد ورقه املا کرد وراقان که کار را چنان یافتند، گفتند حاضریم هر گونه مردم بخواهند با آنها رفتار خواهیم کرد سپس مقرر داشتند برای هر ده ورق یک درهم مزد بگیرند. م.

اللغات ؛ المصادر في القرآن؛ الجمع و التثنيه في القرآن؛ آله الكتاب : النوادر ؛ المقصور و الممدود : فعل و افعال؛ المذكر و المؤنث و الحدود که مشتمل بر چهل و شش حد در اعراب است و کتابهای دیگر . فراء در راه مکه در سال ۲۰۷ هجری در سن شصت و هفت سالگی درگذشت. مسلمة بن عاصم گفته، هنگامی که بیمار بود به عیادت او رفتم، در آن موقع، عقلش را از دست داده می گفت: «آن نصبا فنصبا و ان رفعا فرفعا». ابیات زیر را از سروده های او دانسته و اظهار داشته اند جز از اینها، ابیات دیگری نگفته

است (۱)

لن ترانی لك العيون بباب

یا أمیرا علی جریب من الار

جالسه فی الخراب یحجب فیه

لیس مثلی یطبق ذل الحجاب

ض له تسعه من الحجاب

ما رأینا إماره فی خراب

ص: ۵۰۰

۱- ابن خلکان نوشته است ابیات فوق را ابوحنیفه دینوری از ابوبکر طوال به نام فراء نقل کرده است و من پس از چندی در کتابی دیدم که ابیات مزبور از ابن موسی ملفوف است. و نوشته است فراء گفته از دنیا می روم و خلجانی از کلمه (حتی) در دل من باقی است که این کلمه هم رفع می دهد و هم نصب و هم جر - م.

- دیدگانم هیچ گاه مرا به در خانه تو نمی نگرند و چون منی، توانائی ندارد که بتواند در بیچارگی پرده قرار بگیرد.

- ای کسی که بر یک جریب زمینی امارت می کنی که نه تن نگهبان بر آن نگهبانی می کنند.

. من در خرابه ای قرار گرفته ام که نگهبانی به نگهبانی و امارت بر آن گماشته شده است و تا به حال به مشاهده ما نرسیده است که امیری بر خرابه‌های امارت داشته باشد.

سید مرتضی در الغرر و الدرر ذیل تأویل آیه شریفه «و لاتقولن لشیء انی فاعل ذلک خدا الا ان یشاء الله» می نویسد: این آیه را از دو راه می توان تأویل کرد. یکی آن که حرف شرط که (ان) باشد متعلق به مابعدش و همچنین متعلق به چیزی باشد که در ظاهر متعلق به آن می باشد و محذوفی در تقدیر نباشد بنابر این تأویل آیه این است «و لاتقولن انک تفعل، الا ما یرید الله تعالی و این تأویلی است که فراء یادآوری کرده است و جز او دیگری به چنین تأویلی متوجه نگردیده است. و از فراء در شکفتم با آن که او از عدلیه به شمار نمی آید در عین حال چگونه به چنین تأویلی پرداخته است.

مؤلف گوید: از ظاهر کلام سید مرتضی استفاده می شود که فراء شیعه نبوده و از معتزلی هائی هم به شمار نمی آید که قائل به عدلند با آن که سیوطی وی را معتزلی خوانده است.

قابل تذکر است که فراء و پسر و دختر و همسر و غلامش همگی از اهل علم و ویژه از دانشمندان نحو بوده اند و قبرشان کنار یکدیگر در شهر نوبندجان شولستان است و من در سال ۱۱۱۸ که از چهارمین زیارت ائمه عراق علیهم السلام باز می گشتم اثر قبور آنان را در آنجا دیدم.

باز می گوید: سیوطی که می نویسد: فراء متمایل به اعتزال بوده از آن نقطه نظر است که علمای عامه، بین اصول شیعه و معتزله، تفاوتی قائل نمی باشند و چندین بار به این موضوع اشاره کرده ایم و گرنه به طوری که یادآوری شد وی شیعه امامی است. و این که نوشته است دست پدرش در جنگ با حسین بن علی علیه السلام قطع شده، هرگاه مرادش حضرت امام حسین علیه السلام باشد درست نبوده زیرا واقعه کربلا در سالهای

زیادی پیش از پدر فراء اتفاق افتاده است مگر این که بگوئیم زیاد، جد اعلای اوست و نسبت به جد که از باب اختصار باشد. بسیار اتفاق افتاده است. در عین حال می پندارم که پدر فراء آن روزگار را دریافته باشد.

گروهی از نحویها از فراء نقل کرده اند. از جمله از هری در شرح التوضیح ابن هشام می نویسد: فراء گوید: (کلا) از اقسام سه گانه کلمه بیرون است و این نظریه بی سابقه بوده و تنها فراء است که چنین اظهار داشته است.

سیوطی در ترجمه ابو جعفر احمد بن صابر نحوی که از شاگردان ابو جعفر بن زبیر است در کتاب طبقات الوسطی نوشته است که احمد بن صابر کلمات عرب را منحصر به سه قسم (اسم و فعل و حرف) ندانسته است بلکه قسم چهارمی هم به نام الخالفه به آن افزوده است (۱).

ابن طاووس در سعد السعود مطالب فراوانی از کتاب معانی القرآن فراء نقل کرده و روایات زیادی هم علیه آن ایراد کرده است و از نسخه ای نقل می کند که اجازه ای به تاریخ ۴۰۹ ه. ق بر آن نگاشته شده و نسخه مزبور طبق روایت سلمه بن عاصم از ثعلب از فراء است.

مشهور آن است که فراء، شیعه امامی است. لیکن کلمات ابن طاووس در کتاب سعد السعود بلکه کلمات خود فراء که در آن کتاب، نقل شده است دلیل بر آن است که وی از اهل سنت است.

ص: ۵۰۲

۱- سید جزائری (قدس سره) در حاشیه شرح جامی ذیل حصر» کلمه می نویسد: «حصر کلمه» در اقسام سه گانه حصر عقلی است که دائر میان نفی و اثبات است و آن را اجماعی تلقی کرده اند و از ابو حیان روایت نموده که ابو جعفر بن صابر قسم چهارمی به نام خالفه بر آن افزوده است که اسم فعل باشد و وجه تسمیه اش آن است که اسم فعل قائم مقام فعل میباشد و این نظریه مردود است زیرا اسم فعل اسم است و مصداق تعریف اسم می باشد برای این که (صه) مثلا- اسم (اسکت) است و به منزله ضرب است که می گوئی ضرب فعل ماضی است و لفظ ضرب در این ترکیب، اسم است و مسمای آن ضرب زید است که فعل است و اخبار از آن به اعتبار معنای آن است و لفظش اسم است زیرا هرگاه اسم نباشد تناقض خواهد بود. م.

و سندی که در بعضی از مواضع آن کتاب به دست می آید به این صورت است که ابوالجهم از فراء از ابومعاویه از هشام بن عروه بن زبیر از پدرش از عایشه روایت داشته است.

سید یحیی بن علی بن محمد حسنی رقی

از اصحاب بزرگوار امامیه است. ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۱۳۱

می نویسد: سید یحیی، دعای معروف به انجیل اهل بیت علیهم السلام را از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده است.

سید داماد در شرح صحیفه کامله و ملا محمد تقی مجلسی رحمه الله علیهما در حواشی که بر آغاز صحیفه مرقوم داشته است اظهار داشته اند مراد از انجیل اهل بیت همان صحیفه سجادیه است.

و مؤلف گوید: استبعادی ندارد که منظور ابن شهر آشوب از دعای مشهور به انجیل اهل بیت همان، مناجاه انجیلیه کبیر و دامنه داری است که به حضرت سیدالساجدین علیه السلام نسبت داده شده است (۱). بلکه نزدیک تر به حقیقت آن است که منظور از انجیل اهل بیت «مناجات انجیلیه» همان «مناجات انجیلیه» باشد زیرا هم سبک با مضامین عالیه صحیفه کامله است. در صورتی که «انجیل اهل بیت» را «مناجات انجیلیه» ندانیم می توان گفت، مراد از آن، «مناجات خمسه عشر» است که از حضرت سجاد علیه السلام روایت شده است زیرا در هیچ یک از کتابهای دانشمندان صحیفه سجادیه را به عنوان «انجیل اهل بیت» معرفی نکرده اند.

یادآوری می شود شرح حال مترجم حاضر را در کتابهای تراجم دیگر که غیر از

ص: ۵۰۳

۱- این مناجات طولانی را در بحارالانوار، ج ۴، ص ۱۵۳ از کتاب انیس العابدین نقل کرده است آغاز آن پس از بسمله، اللهم بذكرک استفتح مقالی و همین مناجات را مؤلف در صحیفه ثالثه آورده و گفته است نظر به اینکه فقرات آن با اکثر مواضع انجیل شباهت دارد موسوم به انجیلیه می باشد و پس از آن انجیلیه وسطی را هم متعرض شده است . م.

کتابهای رجال باشد ندیده ام. و از ظاهر مطالبی که در کتابهای رجال راجع به وی اظهار شده است به دست می آید. وی بلاواسطه از حضرت صادق (علیه السلام) روایت می کرده. مگر این که کلام ابن شهر آشوب را به این معنی متوجه سازیم که دعای مزبور را به واسطه نقل کرده باشد.

شیخ نجیب الدین ابوطالب یحیی بن علی بن محمد مقرئ استرآبادی

شیخ منتجب الدین، در فهرست گوید: وی دانشمند متبحر و حافظ است کتاب الافاده و کتاب القرائه از تألیفات اوست.

سید جلیل یحیی بن علی بن زهره حسینی حلبی

ادیب فاضل، معروف به ابن زهره. از سادات بزرگوار علمای امامیه است و به پندار من، برادر اخوانی است که به ابن زهره شهرت دارند. و آنچه را می توان درباره او اظهار داشت آن است که او و پدر و دو برادرش بلکه سایر بستگان او از علمای مشهور به ابن زهره می باشند.

کفعمی در بحث أحجیهای کتاب فرج الکرب و فرح القلب می نویسد: سید یحیی بن علی بن زهره حسینی در کتاب جواهر الالفاظ و ذخائر الحفاظ اظهار داشته است از جمله أحجیهای منشور این الفاظ است «انهض انهض قمقم و رطب رطب بلبل و ذهب بحر مریم و عصی الله عقرب و مدحیه جرجاء و طرح ستور القاهر. و مؤلف گوید: احجیه مانند لغز است و معانی کلمات مزبور با اندک تأملی به دست می آید کفعمی در کتاب فرج الکرب یاد شده کتاب غرر الاخبار را که در فن ادب بوده به وی نسبت داده است و از آن کتاب نقل می کند (۱)

ص: ۵۰۴

۱- اعیان الشیعه، ج ۱۰، ص ۳۰۲ کتاب نزهه الأبصار و آداب النفس را از تألیفات او یاد کرده است - م.

وی متکلم فاضل و عالم محدث بزرگوار معروف به (ابن بطریق) مؤلف کتاب العمده و کتابهای چندی در مناقب است و من در یکی از کتابها دیدم از وی به این عبارت یاد کرده اند الامام الاجل شمس الدین، جمال الاسلام، رحله، العالم الفقیه نجم الاسلام تاج الانام مفتی آل الرسول - پایان.

ابن بطریق از معاصران ابن ادریس و علمای بنام آن زمان بوده است.

شیخ معاصر در امل الآمل، ج ۲، ص ۳۴۵ می نویسد: شیخ ابوالحسن یحیی بن حسن بن حسین بن علی بن محمد بن بطریق حلی، دانشمند با فضیلت و محدث محقق و ثقه صدوق بوده تألیفاتی دارد، از جمله العمده فی المناقب؛ کتاب اتفاق صحاح الأثر فی امامه الأئمه الاثنی عشر؛ کتاب الرد علی اهل نظر فی تصفح ادله القضاء و القدر؛ کتاب نهج العلوم الی نفی المعدوم که به نام «سؤال اهل حلب» معروف می باشد؛ کتاب تصفح الصحیحین فی تحلیل المتعتین؛ کتاب الخصائص و کتابهای دیگر. سید فخار بن معد از وی روایت می کند و شهید اول به توسط محمد بن جعفر مشهدی از وی روایت داشته است. و یادآوری کرده است. کتابهای مزبور و کتابهای دیگر او را محمد بن جعفر بر وی قرائت کرده است.

مؤلف گوید: پیدا است که روایت کردن شهید از این طریق که معاصر با ابن ادریس بوده با یک واسطه خالی از اشکال نمی باشد. زیرا طبقه شهید اول سالهای زیادی پس از او بوده است. چه آن که ابن بطریق از ابن شهر آشوب و علمای دیگر آن روزگار روایت می کرده و ابن شهر آشوب هم به توسط جدش شهر آشوب از شیخ طوسی روایت داشته است بنابراین چگونه ممکن است شهید اول با یک واسطه از او روایت کرده باشد. و بر فرضی که بگوئیم شهید اول سندی در کمال اعلی داشته است باز هم مستبعد است که وی با چهار واسطه از شیخ طوسی روایت کرده باشد.

از این گذشته ابن بطریق در کتاب العمده از مشایخی که نقل می کند در سال ۵۸۵

بلکه ۵۹۵ ه. ق است و بیشتر از این نبوده است. و چگونه ممکن است شهید اول که در سال ۷۸۶ ه. ق به شهادت رسیده است بایک واسطه از وی روایت نماید و در این مقام اشکالات دیگری است که ما، اکثر آنها را در ترجمه محمد بن جعفر مشهدی و دیگران ایراد کرده ایم.

از تألیفات ابن بطریق، کتاب المستدرک فی اخبار المخالفین فی امامه علی امیر المؤمنین علیه السلام این کتاب را استاد استناد در بحار الانوار به وی نسبت داده و از آن و کتاب العمده پیش یاد شده نقل می کند و به هر دوی آنها اعتماد دارد. و کتاب المستدرک همان کتابی است که خود او در آغاز کتاب الخصائص یاد شده به عنوان المستدرک المختار فی مناقب وصی المختار نام برده است.

از تألیفات او کتاب عیون الاخبار است این کتاب را مولی محمد طاهر قمی در دیباچه کتاب الاربعین به نقل از کتاب الصراط المستقیم شیخ زین الدین، بیاضی به وی نسبت داده است و چنین وانمود کرده که عیون الاخبار همان کتاب العمده است و حال آن که احتمال بعیدی است.

کتاب العمده او را در شهر ساری مازندران و در مشهد مقدس رضوی و شهر های دیگر دیده ام و خود او آن کتاب را به نام العمده من صحاح الاخبار فی مناقب امام الابرار امیر المؤمنین علی بن ابیطالب وصی المختار نامیده و این کتاب، مشتمل بر اخباری است که مخالفان در مناقب آن حضرت نقل کرده اند.

و کتاب الخصائص او همان کتاب خصائص الوحی المبین فی مناقب امیر المؤمنین علیه السلام است که آن را پس از دو کتاب العمده و المستدرک تألیف نموده و به این موضوع در آغاز کتاب خصائص تصریح کرده است. و من نسخه کهنی از آن را در تبریز دیده ام و در نزد ما نسخه ای از آن موجود می باشد. کتاب ارزنده ای است. در این کتاب، اخبار مخالفان را که در ذیل آیات تفسیر شده ای که در شأن حضرت مولی علی علیه السلام نازل شد ایراد نموده است. و در آغاز این کتاب، سندهای خود را که منتهی به کتابهای عامه می شده نقل کرده است و به همین مناسبت جمعی از مشایخ خاصه و عامه خود را نام برده و بی مناسبت نیست هر گاه ما نامهای مشایخ او را در اینجا یادآوری کنیم.

راجع به سند مسند احمد بن حنبل گوید: خبر داد به ما سید اجل عالم نقیب النقباء و طاهر او حد صاحب مناقب و کمالات، مجدالدین، ابو عبد الله، احمد بن طاهر او حد ابو الحسن بن طاهر اوحد ابوالغنائم، معمر بن محمد بن احمد بن عبدالله حسینی (رض) از شیخ صالح ابو الخیر، مبارک بن عبد الجبار بن احمد بن قاسم صیرفی تا آخر سند.

و در ذیل سند صحیح بخاری گوید: خبر داد به ما، شیخ عدل ابو جعفر، اقبال بن مبارک بن محمد عکبری واسطی در ماه جمادی الاولی سال ۵۸۴ ه. ق از شیخ حافظ معمر یوسف بن محمد بن علی هروی تا به آخر. : به طریق دیگر گوید: خبر داد به ما، شیخ امام مقری صدر جامع قراء در واسط عراق، ابوبکر عبد الله بن منصور بن عمران باقلانی در ماه رمضان سال ۵۷۹ ه. ق از شیخ امام حافظ ابوالوقت عبدالاول بن شعیب بن عیسی سیستانی به قرائتی در وزارت قونیه در قصر خلافت داشت در ماه صفر سال ۵۵۳ ه. ق که به آن قرائت، قرائت نمایم.

و ذیل سند صحیح مسلم گوید: باز خبر داد به ما، شیخ امام مقری ابوبکر، عبدالله بن منصور بن عمران باقلانی در صدر جامع در واسط عراق که پیش از این اشاره شد از شیخ امام شریف، نقیب عباسیه در مکه (حرسها الله تعالی) احمد بن محمد بن عبدالعزیز هاشمی. در منزل بغدادش که واقع در قصر خلافت باب عامه بود در سال ۵۵۳ ه. ق از فقیه ابو عبدالله، حسین بن علی طبری نزیل مکه (حرسها الله تعالی) تا به آخر سند.

و در ذیل سند الجمع بین الصحیحین از امیر ابوالحسن، محمد بن حسن بن علی بن وزیر ابوالعلاء واسطی در ماه ربیع اول سال ۵۸۵ ه. ق به روایتی که از شریف خطیب ابویعلی حیدره بن بدر رشیدی هاشمی واسطی تا به آخر.

و به طریق دیگر گوید: خبر داد به ما، شیخ امام مقری، ابوبکر عبدالله بن منصور بن عمران باقلانی صدر جامع در واسط عراق که پیش از این یادآوری شد، از شیخ امام حافظ، ابوالفضل محمد بن ناصر بن محمد بن سلامی بغدادی تا آخر.

و در ذیل سند الجمع بین الصحاح الستة گوید: خبر داد به ما، شیخ امام مقری، ابوبکر عبدالله بن منصور بن عمران باقلانی واسطی شافعی صدر جامع واسط پیش یاد

شده در ماه رمضان، سال ۵۷۹ هـ. ق از شیخ، ابوالحسن، رزین بن معاویه بن عمار عیدری و قصطی اندلسی، مصنف.

به طریق دیگر گوید: خبر داد به ما، شیخ امام مقری، ابو جعفر مبارک بن مبارک احمد بن رزیک حداد واسطی صدر جامع صلوات در واسط عراق در سلخ ماه صفر سال ۵۸۵ هـ. ق از شیخ رزین تا به آخر.

و در ذیل سند تفسیر ثعالبی که کتاب الکشف و البیان است گوید: خبر داد به ما، سید محمد بن یحیی بن محمد بن ابی السبئین علوی بغدادی، در ماه صفر، سال ۵۸۵ هـ. ق از شیخ ابو الخیر، احمد بن اسماعیل بن یوسف قزوینی شافعی مدرس مدرسه نظامیه بغداد در ماه شعبان سال ۵۷۰ هـ. ق تا آخر.

و در ذیل سند کتاب الفردوس گوید: خبر داد به ما، شیخ ابو عبدالله محمد بن عبید موصلی از شیخ اسماعیل بن علی بن عبد الموصلی محدث. تا آخر.

و در ذیل سند مناقب ابن مغازلی گوید: خبر داد به ما، امام مقری صدر جامع قراء در واسط عراق پیش یاد شده ابوبکر عبدالله بن منصور بن عمران باقلانی در ماه رمضان سال ۵۷۹ هـ. ق تا آخر.

و در ذیل سند حلیه الاولیاء حافظ ابو نعیم و کتابی را که به نام المنتزع من القرآن العزیز فیما ورد فی مناقب امیر المؤمنین علیه السلام تألیف کرده گوید: خبر داد به ما، شیخ

عدل حافظ، أبو البرکات علی بن حسین بن علی بن حسن بن عمار محدث موصلی در ماه رجب سال ۵۹۷ یا ۵۷۷ هـ. ق از شیخ ابو محمد عبدالله بن علی بن عبدالله بن عمر، معروف به ابن سویده تکریتی محدث تا به آخر.

به طریق دیگر گوید: خبر داد به ما شیخ محمد بن احمد بن عبید موصلی از شیخ اسمعیل بن علی بن عبید محدث موصلی تا به آخر.

به طریق دیگر گوید: خبر داد به ما شیخ فقیه ابو جعفر محمد بن علی بن شهر آشوب سروی مازندرانی از ابو علی حمید بن احمد بن حسن حداد اصفهانی.

ابن بطریق، از گروه زیادی از خاصه و عامه روایت می نماید. از علمای خاصه از شیخ عمادالدین، ابو جعفر محمد بن ابی القاسم طبری و این سند از اجازه شیخ محمد

سبط شهید ثانی به ملا محمد امین استرآبادی، استفاده می شود.

و نیز گروه انگشت شماری از وی روایت داشته اند، از اجازه مزبور به دست می آید که سید نجم الاسلام ابو حامد محمد بن عبدالله بن زهره حسینی حلبی از وی روایت داشته است. و از ایشان است فقیه مجدالدین أبو المکارم احمد بن حسین بن علی بن ابو الغنائم، معمر بن محمد بن احمد بن عبیدالله حسینی، این سند، از اسانید برخی از حدیثهای کتابهایش استفاده می شود.

استاد استناد (ایده الله تعالی) در اول بحار، ج ۱، ص ۱۰ گوید: کتاب العمده و کتاب المستدرک راجع به اخبار مخالفان درباره امامت تدوین شده و از تألیفات شیخ ابوالحسن یحیی بن حسن بن حسین بن علی بن محمد بن بطریق اسدی است (۱).

ص: ۵۰۹

۱- در پاورقی ص ۲۸۳ لؤلؤه البحرین گوید: ابن بطریق از علمای امامیه حله است چندی را در بغداد به سر برد سپس به واسط رفت و سال ۵۹۶ ه. ق در حلب اقامت داشت سال ۵۲۳ ه. ق متولد شده و سال ۶۰۰ ه. ق در سن ۷۷ سالگی وفات یافته سید محیی الدین ابو حامد محمد بن زهره کتاب مصباح المتجهد شیخ طوسی را در سال ۵۹۵ ه. ق بر وی قرائت کرده است. از آثار او علاوه بر آنچه در بالا ترجمه شد رجال الشیعه است ابن بطریق از ابن شهر آشوب روایت داشته و تاریخ روایت او سال ۵۷۵ ه. ق است و به توسط عمادالدین طبری از ابوعلی از پدرش شیخ طوسی روایت می کرده و ابو حامد محمد بن زهره و سید فخار بن معد و محمد بن جعفر مشهدی و شیخ ابوالحسن خیاط از وی روایت داشته اند. خاندان بطریق از زمان قدیم در شهر حله از خاندان های علم و فضل و ادب بوده و همگی از شیعیان امامی به شمارند و اکنون شخص قابل توجهی از این خاندان شناخته نمی شود. کتاب خصایصش که در مناقب حضرت مولی علیه السلام است مشتمل بر ۹۱۳ حدیث است که همگی از احادیث صحاح بوده و همگان از شیعه و سنی آنها را مناقب حضرت مولی می دانند و این کتاب در سال ۱۳۱۱ در تهران همراه با نورالهدایه دوانی به طبع رسیده است و دارای ۲۵ فصل می باشد و کتاب العمده او نیز در تهران به طبع رسیده است (پایان). در منتخب اللغات شاه جهانی گوید: بطریق به کسر باء سرهنگ و مرد مبارز و سرداری از سرداران روم است که ده هزار مرد جنگی تحت نظر او بوده و فروتر از آن طرحان است که پنج هزار نفر سرباز تحت نظر اوست و فروتر از آن قومس به فتح قاف و میم است که دویست تن سرباز تحت فرمان او کار می کنند - م.

پس از این در بحار، ج ۱، ص ۲۹ گوید: کتاب العمده و مؤلفش هر دو مشهور و در سندهای اجازات آمده. و نسخه کهنی از المستدرک در نزد ما موجود است و می پندارم که به خط مؤلفش باشد.

سید جلیل یحیی بن زید بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیهم السلام

بزرگواری که مانند پدر ارجمندش به دست ستمگران شهید شد جناب یحیی (رضوان الله تعالی علیه) از نوادگان بزرگواری حضرت مولانا علی بن الحسین

علیهمما السلام است. این بزرگواری، صحیفه کامله را به توسط پدر ارجمندش از جد امجدش حضرت علی بن حسین سجاد علیهم السلام روایت کرده و مادرش، ریطه دختر ابوهاشم عبدالله بن محمد بن حنفیه (رض) است و هنگامی که پدر بزرگوارش جناب زید بن علی علیهمما السلام به شهادت رسید، جناب یحیی قیام کرد تا وارد مداین شد یوسف بن عمر برای دستگیری او گروهی را گسیل داشت، جناب یحیی از مداین به ری و از آنجا به نیشابور خراسان راهی شد، نیشابوریها از وی درخواست کردند تا در آنجا بماند. وی در پاسخ گفت: شهری که به پشتیبانی علی و آل علی علیهم السلام پر چمی برافراشته نشود. در آنجا، ماندگار نخواهم شد. سپس از نیشابور به سرخس، عزیمت کرد. و ششماه در خانه یزید بن عمر، اقامت کرد تا هشام بن عبدالملک مرد. و ولید بن یزید به جای او نشست و نامه ای به نصر بن سیار نوشت تا در جستجوی او بر آید، نصر بن سیار وی را در بلخ دستگیر کرده مقید ساخته و زندانی کرد (۱). هنگامی که عبدالله بن معاویه بن عبدالله بن ابی طالب، از دستگیری او اطلاع پیدا کرد گفت:

أليس بعين الله ما تفعلونه

عشيه يحيى موثق بالسلاسل

كلاب عوت لا قدس الله سرها

فجئن بصيدلا يحل لأكل

- آیا متوجه نیستند در شبی که یحیی را به غل و زنجیر بسته بودند در برابر خدا که

ص: ۵۱۰

۱- عمده الطالب، ص ۲۵۹ می نویسد: یحیی را در بلخ از خانه حریش بن ابی الحریش دستگیر کردند. م.

نگران به احوال آنها بود نسبت به آن جناب چه جنایتی را انجام دادند.

- آری سگان پارس کننده ای که خدا جایگاه آنها را از عذاب تَلّی نسازد، شکاری را به دام آوردند که گوشت آن بر همه خورندگان حرام است.

نصر بن سیار، دستگیری یحیی را به اطلاع یوسف بن عمر رسانید، یوسف ماجرای دستگیری یحیی را به ولید نوشت. ولید در ضمن نامه ای به او دستور داد که از سر انجام دستگیری او آرام ننشیند و برای جلوگیری از هر گونه فتنه، وی را آزاد بسازد او هم یحیی را آزاد کرد و دو هزار درهم همراه با دو استر به وی اعطا کرد، یحیی از بلخ به جوزجان (۱) رفت، گروهی از مردم آنجا و طالقان (۲) به وی پیوستند و این گروه نزدیک به پانصد تن بودند نصر بن سیار که از قیام وی باخبر شد، سالم بن أحمور را برای جلوگیری او گسیل داشت هر دو طرف سه روز با یکدیگر نبرد کردند. سرانجام همگی، یاران یحیی کشته شدند و خود او تنها ماند و عصر روز جمعه سال ۱۲۵ ه. ق جناب یحیی را که بیش از هیجده سال نداشت به شهادت رسانیدند. سر مطهرش را برای ولید فرستادند. ولید هم، آن سر مطهر را به مدینه روانه کرد و در دامن مادرش، ریخته گذاردند. مادرش نظری به آن سر کرده گفت: او را مدتی طولانی از من دور کردید و در حالی که وی را کشته اید سرش را برای من به ره آورد آوردید، آری در صبح و شام درود خدا بر او و بر نیاکان پاکیزه گوهر او باد. پس از آن که مروان بن محمد بن مروان، عبدالله بن علی بن عبدالله بن عباس را کشت، سر او را بریده برای مادرش فرستاد سر را در میان دامن مادرش افکندند، از این واقعه از جا بر پرید، آورنده خطاب به او گفت این سر برابر با سر یحیی است که در دامن مادرش افکنده شد.

ص: ۵۱۱

-
- ۱- جوزجان، نام یکی از شهرهای بلخ است که میان بلخ و مرو رود واقع شده و قصبه آن را یهودیه گفته اند - م.
  - ۲- طالقان، از شهرهای قدیم خراسان است که میان طخارستان و ختلان واقع شده و از شهرهای بزرگ طخارستان به شمار می آید و محل آبادی بوده است و غیر از طالقان تهران که در قسمت شمال غربی تهران واقع شده و از نواحی کوهستانی است -

گویند کسی که سر مطهر جناب یحیی را از بدنش جدا کرد سوره بن حر بود و عنزی، جامه اش را از اندامش بیرون آورد و این هر دو تن به دست ابومسلم مروزی گرفتار گردیدند. وی دستور داد تا دست و پایشان را بریدند و بدن آنها را بدار آویختند (۱) تا به اینجا به پاره ای از مطالبی که یکی از سادات افاضل در اوائل شرح صحیفه سجادیه اشاره کرده است بسنده کردیم.

مؤلف گوید: به نظر می رسد یحیی فرزندی داشت به نام ابراهیم بن یحیی که شهید شده و وصی پدرش بوده است و او مانند پدر و جدش از پیشوایان زیدیها است (۲). لیکن این پندار نادرست است زیرا ابراهیم یاد شده و برادرش محمد فرزندان عبدالله بن حسن اند و این دو تن پیشوایان زیدیها و وصی یحیی بن زید می باشند و در اول صحیفه کامله به این موضوع اشاره شده است و اوائل صحیفه را در این جا بیاری خدا نقل می کنیم تا حقیقت حال آن چنان که در آنجا نگاشته شده است آشکارا گردد. و در اوائل صحیفه پس از بیان اسناد چنین آمده است: متوکل بن هارون گوید: پس از آن که زید پدر یحیی شهید شد به ملاقات یحیی بن زید رسیدم و او در آن هنگام عازم خراسان بود. سلام کردم، پرسید از کجا آمده ای؟ گفتم از حج بیت الله باز می گردم. از احوال بستگان و عموزادگان ویژه احوال حضرت جعفر محمد الصادق علیه السلام را جويا شد سلامتی آنها را به اطلاع وی رسانیدم و اشاره کردم که آنان از شهادت پدرت زید بن علی بی اندازه محزون و اندوهناک اند، یحیی گفت: عمویم محمد بن علی الباقر

ص: ۵۱۲

-
- ۱- از مقاتل الطالبیین نقل شده است: مردی به نام عیسی که از آزادشدگان عنزه بود تیری به پیشانی جناب یحیی زد و بدان وسیله شهید شد. سوره بن محمد که وی را کشته یافت سرش را برید و عتری قاتل لباسهایش را از بدنش بیرون آورد و هر دو به دست ابومسلم کشته شدند و بدن جناب یحیی را در دروازه جوزجان به دار آویختند تا سیاه پوشان بدنش را از دار پائین آورده غسل داده کفن پوشانیده به خاک سپردند سلام الله علیه - م.
  - ۲- عمده الطالب، ص ۲۶۰ می نویسد: یحیی بلاعقب شهید شد و دختر شیر خواری داشت و عقب جناب زید از سه فرزند دیگرش حسین ذی الدمعه و ذی العبره و عیسی مؤتم الاشبال است - م.

علیه السلام به پدرم گوشزد کرد. از قیام کردن، خودداری کن. و به او وانمود فرمود هرگاه قیام کند و از مدینه بیرون رود سرانجام او به آنجا منتهی خواهد شد که به انجام رسید، اکنون تو با پسر عمویم جعفر بن محمد علیهما السلام ملاقات کرده‌ای؟ گفتم: آری، یحیی گفت: آیا درباره من از او سخنی شنیده‌ای؟ گفتم: آری، یحیی گفت: آنچه را از حضرت او درباره من شنیده‌ای به اطلاع من برسان، گفتم: فدای تو، دوست نمی‌دارم، آنچه را درباره شما از وی شنیده‌ام به اطلاع شما برسانم. گفتم: آیا با آنچه از آن حضرت درباره من شنیده‌ای مرا از مرگ بیمناک می‌سازی، ناراحت مباش هر چه را شنیده‌ای بازگو کن. در پاسخ گفتم: آن حضرت فرمود، تو مانند پدرت کشته می‌شوی. و به دار آویخته می‌گردد. در اینجا بود که چهره یحیی تغییر کرد و گفت: «ی‌محو الله ما یشاء و یثبت و عندهام الکتاب: هرچه را خدا بخواهد، نابود می‌سازد. و هر چه را بخواهد. پابرجا می‌گرداند». ای متوکل، خدای عزوجل است که دین خود را به وسیله ما پابرجا می‌دارد. دانش و شمشیر را در اختیار ما در آورده و آنها را ویژه ما قرار داد. از سوی دیگر عموزادگان ما را از دانش تنها برخوردار ساخت. متوکل گوید خطاب به وی گفتم: فدای تو، از قرآنی که در دست استفاده است. چنان بر می‌آید که مردم به پسر عموی تو جعفر بن محمد علیه السلام توجه بیشتری دارند از تمایل به تو و پدر تو: یحیی، در پاسخ گفت: آری چنان است که اظهار می‌داری و تمایل آنها به آن حضرت از آن نظر است که عمویم محمد بن علی (امام محمد باقر علیه السلام) و فرزندش جعفر (امام جعفر صادق علیه السلام) مردم را به زنده بودن می‌خوانند و ما آنها را به مرگ دعوت می‌کنیم. پرسیدم ای پسر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آیا آنها داناترند یا شما؟ یحیی، اندکی سر به زیر افکند سپس سر بالا کرد و گفت: همه ما دانا و دانشمندیم. جز این که آنچه را ما می‌دانیم آنها هم می‌دانند و آنچه را که آنها می‌دانند ما نمی‌دانیم. سپس از من پرسید آیا چیزی از فرمایش‌های آن حضرت یادداشت کرده‌ای؟ در پاسخ گفتم آری. یحیی، گفت: آنچه را مرقوم داشته‌ای به نظر من برسان. پاره‌ای از آنچه را از آن حضرت علیه السلام یادداشت کرده بودم به وی نشان دادم و در ضمن آنها دعائی را که حضرت صادق علیه السلام بر من املا کرده بود به وی ارائه دادم و گفتم: آن حضرت فرمود این دعا را پدرم محمد بن علی بر من املا کرد و

به اطلاع من رسانید این دعا از دعاهای صحیفه کامله پدرم علی بن الحسین علیهما السلام است. یحیی، همگی آن دعا را از آغاز تا انجام، مورد توجه قرار داد. و از من پرسید آیا اجازه میدهی که این دعا را استنساخ بنمایم؟ گفتم: ای پسر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در استنساخ آنچه که ویژه خود شما است از من اجازه می خواهی؟ یحیی، گفت: ای متوکل، هم اکنون صحیفه کامله را برای تو خواهم آورد. با خبر باش این صحیفه را پدرم از پدرش در اختیار در آورده است و به من سفارش کرده است از آن نگهداری نمایم. و از نااهل پوشیده بدارم.

عمر گفت (۱): پدرم اظهار داشت هنگامی که یحیی، آن صحیفه مبارکه را آورد از جای برخاستم و سر مبارکش را بوسیدم و به عرض رسانیدم: خدا گواه است که من به خاطر دوستی و فرمانبرداری از شما به دین خدا گراییدم و از دستورهای او اطاعت کردم و آرزو مندم در زندگی و مرگ به داشتن ولایت شما به نیک بختی نایل آیم. یحیی، صحیفه دعای مرا که به وی تقدیم کرده بودم در اختیار غلامی که در خدمتش بود در آورد و به او گفت: این دعا را به خط بسیار خوبی بنویس و در اختیار من در آور تا آن را حفظ کنم، زیرا من همین دعا را از حضرت جعفر (حفظه الله) تمنا داشتم و آن حضرت مرا از داشتن آن ممانعت کرد. و متوکل گوید: از شنیدن این سخن پشیمان شدم. و ندانستم چکار کنم و حضرت صادق علیه السلام هم نفرموده بود آن را در اختیار دیگری در نیاورم. یحیی دستور داد تا صندوقچه چرمین را که مهر و موم شده بود از دست خادم گرفت بوسید و گریست سپس مهر از آن گرفت و صحیفه کامله را از میان آن بیرون آورد و بر سر و چشم گذارد و گفت: به خدا سوگند هر گاه خبر مرگ من و به دار آویزی مرا از حضرت صادق علیه السلام یادآوری نکرده بودی این صحیفه را در اختیار تو نمی گذاردم. زیرا من به جهاتی که خود

ص: ۵۱۴

۱- در آغاز صحیفه مطبوعه چنین آمده است (قال عمیر قال ابی یعنی عمیر پسر متوکل. گفت: پدرم چنین گفت: و در نسخه ریاض فعلی (قال عمر: قال اتی) آمده گویا اتی به جای ابی آورده شده و عمر به جای عمیر - م.

میدانستم از دادن آن به دیگران بخالت می ورزیدم لیکن یقین دارم فرموده آن حضرت حق است و جریان قتل مرا از پدرانش شنیده است و آنچه را فرموده راست و درست است. و بیم دارم چنین علمی در دست بنی امیه در آید و آن را پوشیده بدارند و در خزینه های خود برای خویش محفوظ سازند. اینک این صحیفه را بگیر و پوشیده بدار و از دید ناهلان دور کن. و هرگاه ماجرای قتل من به دست این مردم اتفاق افتاد. این صحیفه را که در نزد تو از سوی من به گروگان گذارده شده است در اختیار محمد و ابراهیم فرزندان عبدالله بن حسن بن حسین بن علی علیه السلام که جانشینان من در نهضت علویان اند در آور.

متوکل گوید: صحیفه را گرفتم. و پس از آن که یحیی بن زید علیهما السلام به شهادت رسید به مدینه رفتم. به حضور حضرت صادق علیه السلام شرفیاب شدم و ماجرای شهادت او را به عرض مبارک تقدیم داشتم. حضرت صادق علیه السلام به سختی گریست و اظهار اشتیاق از شنیدن نام یحیی کرد و فرمود: خدا رحمت کند پسرعمویم را که به پدران و نیاکانش پیوست. و فرمود ای متوکل به خدا سوگند، چیزی مرا از دادن آن دعا را به وی ممانعت نکرد. مگر همان چه را که خود او نسبت به صحیفه پدرش از آن بیمناک بود. اکنون آن صحیفه کجاست؟ عرض کردم این همان صحیفه است. حضرت صادق علیه السلام صحیفه را گشود. فرمود آری، به خدا سوگند این صحیفه به خط عمومیم زید و دعای جدم علی بن الحسین علیهما السلام است. سپس خطاب به فرزندش اسماعیل فرمود آن دعا را که دستور دادم نگهداری کنی بیاور. اسماعیل از جا برخاست و همان صحیفه را که گویا عین همان صحیفه ای بود که یحیی بن زید به من داده بود آورد. حضرت صادق علیه السلام صحیفه را گرفت و بوسید و به دیدگان مبارک گذارد و فرمود این خط پدر من است که جدم در حضور من آن را املا فرمود. عرض کردم: هرگاه اجازه فرمائید صحیفه زید و یحیی را با آن مقابله نمایم. حضرت اجازه فرمود و اضافه کرد آری تو برای این کار، شایستگی داری. هر دو صحیفه را با یکدیگر مطابقت کردم دیدم تفاوتی میان آنها نیست و در هیچ حرفی با یکدیگر مخالفت ندارند. پس از این از مقام معظم حضرت صادق علیه السلام اجازه خواستم تا

صحیفه یحیی را به پسران عبدالله بن حسن برگردانم. فرمود آری. خدا دستور می دهد تا امانتها را به صاحبان آنها باز گردانید. آری. آن صحیفه را در اختیار آنان در آور به مجردی که خواستم به ملاقات آنها بروم. حضرت فرمود: آرام بگیر. سپس محمد و ابراهیم را به حضور طلبید. پس از شرفیابی خطاب به آن دو تن فرمود این است میراث پسرعم شما یحیی که از پدرش به او رسیده و شما را بدون برادرانش ویژه آن قرار داده است. و ما اکنون با شما شرطی داریم. به عرض رسانیدند هر شرطی را که لازم می دانید مقرر فرمائید که امریه شما مقبول و مطاع است. فرمود این صحیفه از مدینه بیرون نبرید. به عرض رسانیدند: چرا؟ فرمود برای این که پسر عموی شما نسبت به این صحیفه، بیمی داشت و من هم همان بیم را نسبت به آن خواهم داشت. گفتند پسر عموی ما آنگاه بیمناک گردید که از کشتن خویشتن خبردار گردید. حضرت صادق (علیه السلام) فرمود شما هم ایمنی نداشته باشید، به خدا سوگند یقین دارم شما هم مانند پسر عموی خود نهضت خواهید کرد و مانند او کشته خواهید شد. آن دو تن بمجرد شنیدن این خبر از جا برخاستند و لا- حول و لا قوه الا بالله العلی العظیم گفتند و از حضور امام علیه السلام بیرون رفتند.

پس از آن که محمد و ابراهیم از حضور مبارک بیرون رفتند. حضرت صادق علیه السلام به من فرمود: ای متوکل، چگونه یحیی خطاب به تو گفت: که عمویم محمد بن علی و فرزندش جعفر مردم را به زنده ماندن می خوانند و ما آنها را به مردن دعوت می نمائیم. گفتم: آری چنان که می فرمائید پسر عمویتان این جمله را به من گفت. فرمود: خدا یحیی را پیامرزا. پدرم از پدرش از جدش از حضرت علی بن ابیطالب علیهما السلام روایت کرده فرمود: در یکی از روزها همچنان که پیمبر بر فراز منبر بود در مکاشفه دید، مردهائی مانند بوزینگان بر منبر او بالا می روند و مردم را به قهقری سوق میدهند رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در حالی که آثار اندوه بر چهره اش نمایان بود بر جای خویش قرار گرفت و در همان هنگام جبرئیل نازل شد این آیه را آورد «... و ما جعلنا الرؤیا التي أريناك الا فتنة للناس و الشجرة الملعونه فی القرآن و تخوفهم فما یزیدهم الاطغیانا کبیره: رؤیائی که برای تو اتفاق افتاد و درختی که در قرآن کریم مورد لعن و نفرین قرار گرفته

است آزمایشی است برای مردمان و ما آنها را بدین وسیله بیمناک می سازیم لیکن آنها هیچگونه بیمی در دل راه نمی دهند بلکه به سرکشی بزرگی گرفتار می گردند اسراء، آیه ۶۰» شجره ملعونه بنی امیه است. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از جبرئیل پرسید: آیا این پیش آمد در روزگار زندگی من اتفاق می افتد؟ جبرئیل گفت: خیر، بلکه پس از درگذشت شما آسیای اسلام مدت ده سال بدان حالت در دوران است. پس از سی و پنج سال که از رحلت شما می گذرد. بار دیگر آسیای اسلام به چرخش در می آید و مدت پنج سال بدان حال، درنگ می کند. پس از آن، آسیای گمراهی به حرکت در می آید و بر قطب خویش استوار می گردد و به دنبال آن، فرعونها به سلطنت می نشینند. سپس فرمود خدای متعال، سوره قدر را به منظور اشاره به سلطنت بنی امیه نازل کرده آنجا که فرموده «انا انزلناه فی لیلہ القدر، و ما ادریک ما لیلہ القدر لیلہ القدر خیر من الف شهر: قرآن را در شب قدر نازل کردیم، آری از چگونگی شب قدر بی خبری، شب قدر از هزار ماه بهتر است. یعنی از هزار ماهی که بنی امیه سلطنت می کنند بهتر است و در آن مدت آثار شب قدر به ظهور نمی رسد.

او در تعقیب آن، فرمود خدای متعال از سلطنت بنی امیه به پیمبرش اطلاع داد که: آنان، پادشاهی این مردم را عهده دار می شوند و مدت هزار ماه، تخت نشینی آنها، به طول می انجامد و نیروی آنها، تا آنجاست که اگر کوهها، سر به طغیان بر آورند. همگی آنها را از پای در می آورند. و بدین کیفیت، سلطنت می کنند. تا خدای متعال، پادشاهی آنان را نابود می گرداند. و آنان با داشتن چنان موقعیتی، دشمنی و کینه توزی ما خانواده را در دل می گیرند و به آزار ما می پردازند. و خدا از طرز رفتار آنها با اهل بیت پیغمبر و دوستان و شیعیان ایشان که در زمان حکومتشان با آنها دارند به پیمبرش اطلاع داده است و این آیه را در بدکرداری و کینه توزی آنها با اهل بیت رسول (صلی الله علیه و آله) نازل فرموده که «الم تر الی الذین بدلوا نعمه الله کفره و احلوا قومهم دارالبوار، جهنم یصلونها فبئس القرار: آیا نمی نگری به آنهایی که نعمت خدا را نادیده گرفته و مردم خود را به دوزخ که بدترین آرامگاه است سوق دادند». آری نعمت خدا، محمد و اهل بیت اوست و دوستی ایشان است که سرانجام آن، بهشت است و کینه توزی نسبت به ایشان است که کفر و نفاق است و سرانجام آن، دوزخ

می باشد. و خدای متعال این واقعه وحشتناک را که از اسرار آل محمد است به اطلاع حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام و خاندان پاکیزه او که از هر گونه پلیدی درامانند، ابلاغ فرمود. پس از آن، حضرت صادق علیه السلام اضافه کرد هیچ یک از اهل بیت ما، تا قیام قائم ما، قیام نمی نمایند تا از ستمگری جلوگیری نماید و حقی را بازگیرد مگر آن که گرفتار دست ستمگران می شود. و قیام او ناراحتی ما و شیعیان را زیاد می کند.

متوکل بن هارون گفت: پس از این حضرت صادق علیه السلام ادعیه را بر من املا کرد که هفتاد و پنج باب بوده و یازده باب آن، مفقود گردید و شصت و اندی باب آن در دست من باقی ماند(۱).

و خبر داد به ما، ابوالفضل از محمد بن حسن بن روزبه از ابوبکر مدائنی کاتب مقیم در رحبه در خانه اش از محمد بن احمد بن مسلم مطهری از پدرش از عمیر بن متوکل بلخی از پدرش متوکل بن هارون گفت: به ملاقات یحیی بن زید بن علی علیهما السلام رفتیم و همه آن حدیث را تا رؤیای پیمبر اکرم که: حضرت جعفر بن محمد از پدرانش صلوات الله علیهم نقل فرموده متذکر است.

مؤلف گوید: حداکثر مطالبی که در آغاز این صحیفه آمده، مشتمل بر بی ادبی و نکوهش از یحیی است. و برخی از مطالب آن، دلیل بر نیکوکاری او می باشد. زیرا هنگامی که حضرت صادق علیه السلام از شهادت او اطلاع پیدا کرد بر فقدان او گریست و بر وی ترحم کرد (رحمه الله علیه گفت) و از سوی دیگر اشتیاقی به شنیدن نام او داشت و برای او دعا کرد و این جملات، حاکی از آن است که یحیی، بزرگوار حق شناس بوده و به آن، اعتقاد داشته است. و مانند پدرش زید، قیام کرده است. از طرف دیگر همگی گرفتار یحیی یا بخش بیشتر از آن، دلیل بر نکوهش از خود او بوده است.

ص: ۵۱۸

۱- فعلا، صحیفه سجادیه که اصحیفه کامله» باشد بیش از پنجاه و چهار دعای مطول و مختصر که شاید مراد از باب هر یک از ادعیه مبارکه باشد ندارد و هفت فقره دعا از ملحقات آن به ضمیمه صحیفه به طبع رسیده که جمعا شصت و یک دعا می شود و چهار صحیفه مجزا هم به طبع رسیده که مشتمل بر ادعیه مبارکه آن حضرت است - م.

خزاز در کتاب الکفایه به مناسبت خبری که در دیباچه الصحیفه الکامله آمده، مطالبی ایراد نموده است که حاکی از حسن اعتقاد یحیی بوده و تأیید می کند که وی معتقد به امامت حضرت صادق علیه السلام می باشد. در عین حال به طوری که از اخبار به دست می آید بهتر آن است که متعرض احوال یحیی و امثال او نباشیم.

و در تعقیب آنچه نوشتیم می گوئیم: شیخ ابن شهر آشوب در معالم العلماء می نویسد: یحیی بن علی بن محمد حسنی رقی، دعای معروف به «انجیل اهل البیت» را از حضرت صادق علیه السلام روایت می کند. و برخی از علماء، چنان پنداشته اند که مراد از آن «انجیل» همین صحیفه کامله باشد و حال آن که این پندار، بی اساس است. آری صحیفه به عنوان «زبور آل محمد» خوانده شده است و ممکن است مراد از «انجیل اهل بیت» همان «مناجات انجیلیه» دامنه داری است که به حضرت سجاد علیه السلام نسبت داده اند. بلکه بدون شک (انجیل اهل بیت) همان «مناجات انجیلیه» است و پس از این، به ترجمه یحیی رقی اشاره خواهد شد. در هر حال، مراد از یحیی، در کلام ابن شهر آشوب و یحیی بن زید مترجم حاضر یکی نیست. بلکه ممکن است یحیی رقی از حضرت صادق علیه السلام بدون واسطه روایت نکرده باشد و از علمای متأخر باشد.

ابن اثیر در کتاب الکامل می نویسد: در این سال که سنه ۱۲۵ ه. ق باشد یحیی بن زید در خراسان، کشته شد. و علت قتلش آن است که وی پس از شهادت پدرش به خراسان رفت، و به بلخ وارد شد و در آنجا، نزد حریش بن عمر بن داوود ماندگار شد. تا هشام به هلاکت رسید پس از او ولید بن یزید به خلافت نشست، و یوسف بن عمر نامهای به نصر بن سیار نوشت و از حرکت یحیی بن زید وی را خبردار کرد و اضافه نمود او هم اکنون در خانه حریش زیست دارد. نصر بن سیار، جریان را به اطلاع ولید رسانید. ولید در ضمن نامه ای به وی نوشت تا یحیی را به سختی هرچه تمام تر دستگیر کند، نصر بن سیار، حریش را به حضور طلبیده و یحیی را از او مطالبه کرد. حریش گفت: از او اطلاعی ندارم. نصر دستور داد تا او را تازیانه زنند، ششصد تازیانه بر او زدند. حریش گفت: به خدا سوگند، هرگاه یحیی در زیر پای من باشد، قدم از روی او برنمیدارم،

قریش بن حریش که این گونه سر سختی را از پدر خود مشاهده کرد؛ به نصر گفت: از کشتن پدر من، دست بردار، تا تو را به محل یحیی هدایت کنم. قریش مخفی گاه یحیی را به نصر، نشان داد. نصر یحیی را دستگیر و زندانی کرد. و نامه ای به ولید نوشت و جریان دستگیری یحیی را به اطلاع او رسانید. ولید در ضمن نامه ای به او نوشت، یحیی را در امان بدار و او و یاراناش را به حال خودشان واگذار کن. نصر، وی را از زندان نجات داد و به او دستور داد تا به ولید پیوندد و دو هزار درهم هم در اختیار او گذارد. یحیی از بلخ به سرخس رفت و در آنجا زیست نمود. نصر، نامه ای به عبدالله بن قیس بن عباد نوشت و به او دستور داد تا یحیی را از سرخس اخراج نماید. عبدالله بنا به دستوری که داشت یحیی را از سرخس اخراج کرد، یحیی از آنجا به بیهق (سبزوار) رفت و از آن بیمناک بود مبادا یوسف بن عمر ناگهان بر وی شیخون زند به همین مناسبت، از بیهق به نیشابور عزیمت کرد. در آن هنگام، امور نیشابور تحت نظر عمرو بن زراره اداره می شد یحیی به اتفاق هفتاد مرد که همراه او بود عازم نیشابور شد، یحیی در مسیر خود با بازرگانانی روبرو شد. چار پایان آنها را گرفته و بهای آنها را به ایشان پرداختند، عمرو بن زراره نامه ای به نصر بن سیار نوشت و جریان عزیمت یحیی را به وی نگاشت، نصر در پاسخ اظهار داشت با وی جنگ کن! عمرو با ده هزار تن به محاربه یحیی که بیش از هفتاد تن با وی نبود. به محاربه با او برخاست یحیی آنها را منهزم ساخت و عمر و کشته شد و مرکب های بسیاری به غنیمت گرفت و از آنجا به هرات رفت و متعرض آزار مردم آنجا نشد و از هرات بیرون رفت، نصر برای مقاتله با یحیی، مسلم بن احوز را گسیل داشت، مسلم در محل جوزجان با یحیی، ملاقات کرد و جنگ سختی در گرفت. در این جنگ یحیی هدف تیری قرار گرفت و تیر بر پیشانی او وارد آمد و مردی از عنز به نام عیسی او را کشت و همگی یاران او از پای درآمدند و سر یحیی را بردند و بدنش را عریان ساختند. هنگامی که خبر کشته شدن یحیی به اطلاع ولید رسید. نامه ای به یوسف بن عمر نوشت، جنازه زید را از درخت به زیر آورده بسوزانند و خاکسترش را در دریا بریزند، یوسف دستور او را اجابت کرد، بدنش را از دار به زیر آورده سوزانید و خاکستر او را در کشتی گذارده در فرات ریخت.

پس از آن که یحیی به قتل رسید، بدنش را در جوزجان(۱) به دار آویختند و همواره بدن آن جناب، بر دار بود تا ابومسلم خراسانی، ظهور کرد و بر خراسان مستولی شد. بدن جناب یحیی را از دار به زیر آورد و بر آن، نماز گذارد و به خاک سپرد. دستور داد تا خراسانیان بر آن سید بزرگوار نوحه سرائی کنند، و دیوان مخارج و جوائز بنی امیه را در اختیار در آورد نام افرادی که در کشتن یحیی شرکت داشتند، یادداشت کرد کسانی که زنده بودند از پای در آورد و آنها که مرده بودند، خانواده و بستگانش را تحت شکنجه در آورد. و مادر یحیی، ریظه دختر عبدالله بن محمد بن حنفیه بود و عباد به ضم عین و فتح باء یک نقطه به تخفیف جد عبدالله بن قیس بن عباد است که حاکم سرخس است.

مؤلف گوید: بخشی از احوال یحیی را ذیل ترجمه پدرش زید بن علی ایراد کرده ایم.

یحیی برادرانی داشت به نام حسین و عیسی و محمد، حسین بن زید به کنیه ابوعبدالله مکنی و به لقب ذو الدمه و ذوالعبره ملقب بود و او را از نظر گریستن بسیار به این لقب موسوم داشتند. ذوالدمه، کودک خردسالی بود که پدرش زید، شهید شد. حضرت صادق (علیه السلام) او را تحت نظر خود تربیت کرد و علوم و معارف الهی را به وی آموخت و سال ۱۳۵ یا ۱۴۰ هجری در گذشت. و ابویحیی، عیسی بن زید مادرش ام ولدی بود به نام سکن و متولد شده.....(۲)

ص: ۵۲۱

۱- جوزجان را به پارسی، گوزگانان گفته اند. فرهنگ معین، ج ۶، ص ۱۷۴۲ نوشته: گوزگانان نام قسمتی از خراسان خاوری قدیم در حوالی ماوراءالنهر میان مرورود و بلخ واقع شده در قرون وسطی آبادترین بخش بلخ بود و از شهرهای عمده آن میمه و شبورقان و اندخوی را شمرده اند. محل قبر یحیی را بیشتر از مورخان جوزجان یاد شده نوشته اند. چنان که در معجم البلدان، ج ۲ ص ۱۸۲ پس از شرح مختصری که در بالا هم به آن اشاره شد می نویسد: یحیی بن زید در آنجا به قتل رسید و لیکن مرحوم دکتر قوام الدین شاهرودی در رساله نورالعین ص ۵۹ با پنج دلیل ثابت کرده است که مدفن یحیی در شهر گرگان در نیم فرسخی گنبد کاووس است - م.

۲- از مقاتل الطالبین نقل شده است: روزی مادر حسین ذی الدمه از وی پرسید چرا این قدر گریه می کنی؟ در پاسخ گفت مگر دو تیر و آتش که برادرم یحیی و پدرم زید را به آنها به شهادت رسانیدند و آتشی که پدرم را با آن سوزانیدند اجازه می دهند از گریه آرام بگیرم ذو الدمه در سن ۷۶ سالگی در سال ۱۴۰ در گذشت. در سر السلسله العلویه ص ۶۵ می نویسد: ابویحیی عیسی بن زید مادرش ام ولد نوبیه بنام سکن است در ماه محرم سال ۱۰۹ ه. ق متولد شد و سال ۱۶۹ ه. ق در سن ۶۰ سالگی در کوفه وفات یافت وی نیمی از عمر خود بلکه ثلث آن را پنهانی به سر برد همراه محمد بن عبدالله نفس زکیه خروج کرد و پس از شهادت محمد در روزگار منصور و مهدی و هادی عباسی به اختصار برگذار کرد و پس از وفات، حسن بن صالح بر جنازه او نماز گذارد. از اشعار اوست: *إلی الله أشکومانلاقی و إنا قتل ظلما جهره و نخاف و یسعد أقوام بحبهم لنا و نشقی بهم و الأمر فیه خلاف در عمده الطالب ص ۲۸۶ شرح حال مفصلی از وی نوشته است از جمله وی را موتم الاشبال گفته اند گویند پس از آن که همراه اصحابش از باخرا باز می گشت در راه شیری همراه بچه هایش سر راه بر آنها گرفتند عیسی آن حیوان را کشت به وی گفتند بچه های آن حیوان را یتیم کردی گفت آری من موتم الاشبالم و اصحاب او وی را به این لقب خواندند عیسی در اوقات اختفایش سقائی می کرد و در همان هنگام بازی در کوفه ازدواج کرد از او دختری به وجود*

آمد دختر بزرگ شد. عیسی برای یکی از سقاها، مزدوری می کرد آن مرد سقا برای پسرش به خواستگاری دختر عیسی آمد مادرش که از چگونگی حال عیسی بی خبر بود از این خواستگاری خرسند گردید جریان را به عیسی نقل کرد عیسی به سختی ناراحت شد نفرین کرد همان شب دختر مرده عیسی در مرگ او می گریست و در پاسخ بعضی گفت گریه ام از آن است که دختر من در گذشت و ندانست که پاره تن رسول خدا است. اللهم العن أعداء آل محمد اجمعین - م.

سید ابوالحسین یحیی بن اسماعیل حسنی نسابه حافظ پس از این به عنوان سید ابوالحسین یحی بن حسین بن اسماعیل حسینی خواهد

آمد.

شیخ ابو نصر یحیی بن جریر تکریتی از اصحاب پیشین ما است و کتاب المختار فی الاختیارات من الایام و الساعات

ص: ۵۲۲

استاد استناد در کتاب السماء و العالم بحار الانوار از آن کتاب نقل می کند.

تکریتی، منسوب به تکریت است که شهری نزدیک به موصل است (۱).

ص: ۵۲۳

۱- - اعلام المنجد ص ۱۱۲ می نویسد: «تکریت شهری است در طرف راست دجله شمالی سامراء. در روزگار جاهلیت بنو ایاد نصاری در آنجا زیست داشتند و صلاح الدین ایوبی در آنجا متولد شد و آثار کنیسه ها در آنجا نمایان است (پایان). معجم الأدبا ج ۲، ص ۳۸ می نویسد: «تکریت» به فتح تاء عامه مردم به کسر تا تلفظ می کنند شهری است مشهور و واقع میان بغداد و موصل و به بغداد نزدیک تر است و تا بغداد سی فرسخ فاصله دارد و قلعه استواری دارد که در طرف بالای شهر و متمایل به دجله است و خود شهر در طرف غرب دجله واقع شده است و نخستین کسی که آن قلعه را احداث کرد شاپور بن اردشیر بابکان بود آن گاه که به (هد) که شهر قدیمی است و مقابل تکریت است وارد شد تصمیم گرفت تا «تکریت» را بنیان گذارد و بعضی گویند شهر مزبور به نام تکریت دختر وائل نامیده شده است. عباس بن یحیی تکریتی که مرد فاضلی است به اطلاع رسانید یکی از پادشاهان ایرانی قلعه تکریت را که در وسط دجله واقع شده بر سنگ بزرگی که در دجله نمایان بود از گچ و سنگ بنیان نمود و بنائی جز آن در آنجا وجود نداشت و این قلعه را از آن جهت بنیان نمود تا با مأموران و جاسوسانی که در آنجا معین کرد از شبیخون زدن رومی ها با اطلاع شوند و مرزبانی از سپهداران ایرانی را در آنجا مستقر ساخت در یکی از روزها مرزبان به عزم شکار از قرارگاه خود بیرون آمد به یکی از چادر نشینان عرب برخورد کرد که در آنجا خیمه و خرگاه سرا پا کرده اند نزدیک رفته به غیر از زنان کس دیگری در آنجا مشاهده نکرد و آنها سرگرم کار خود بودند در میان آنها زن صاحب جمالی را دید بلافاصله تیر عشقش دل او را هدف قرار داد. نزدیک تر رفته و جریان عشق خود را نسبت به آن زنان گفت و اشاره کرد که مرزبان این قلعه است و گفت بر اثر عشقی که به آن زن پیدا کرده ام آرزومندم با وی ازدواج کنم زنها گفتند این زن، دختر رئیس این قبیله است و ما مردمی نصرانی هستیم و تو مجوسی می باشی و دین ما اجازه نمی دهد با کسی که هم کیش ما نیست ازدواج کنیم مرزبان گفت هم کیش با شما خواهم شد. گفتند هر گاه چنان تصمیمی داری با تو ازدواج خواهیم کرد و گفتند اندکی آرام باش تا مردهای ما بیایند طولی نکشید مردها آمدند و جریان به اطلاعشان رسید با همان شرط، دختر را به همسری وی در آوردند. مرزبان او و بستگانش را به آن قلعه برد و دیگران در اطراف قلعه گرد آمدند و برای خود خانه و عمارت بنیان کردند و اسم آن دختر تکریت بود و آن قلعه را به نام تکریت نامید و این قلعه در سال ۱۶ ه. ق به دست مسلمانان، مفتوح شد. م.

منتجب الدین در فهرست کتاب انساب ابی طالب را از تألیفات او نام برده است .

بار دیگر پس از نام بردن از سه تن از علما، به یادآوری و توثیق از او پرداخته و کتاب مزبورش را ذکر نکرده و لفظ نسابه را از تعریف او، ساقط کرده و پیدا است که هر دو عنوان یکی است.

شیخ طوسی در کتاب رجال ص ۵۱۷ در باب آنها که از ائمه علیهم السلام روایت نکرده اند نوشته است: یحیی بن حسن علوی، کتاب نسب آل ابی طالب از تألیفات اوست و ابن اخی طاهر از وی روایت می کند.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۱۳۱ از وی، نام برده و کتاب مذکور را به وی نسبت داده است.

مؤلف گوید: از یکی از اسانید کتاب الاربعین ص ۳۱ شیخ منتجب الدین یاد شده به دست می آید که سید ابو سعد یحیی بن طاهر بن حسین مؤدب سمان از ابوالحسین یحیی بن حسین بن اسماعیل حسینی حافظ نابه روایت املائی داشته است و شیخ منتجب الدین به توسط سید ابو سعد یاد شده از وی روایت می کند. و سید ابو الحسین یحیی مترجم حاضر از گروهی از علما روایت داشته است. از جمله، ابو نصر احمد بن مروان بن عبدالوهاب مقری معروف به خباز از ابواسحاق ابراهیم بن احمد بن محمد بن احمد بن عبدالله طبری مقری عدل از قاضی ابو الحسین عمر بن حسن بن علی بن مالک شیبانی از اسحاق بن محمد بن ابان نخعی از یحیی بن عبدالحمید حمانی از شریک بن عبدالله نخعی قاضی از اعمش. و از مشایخ اوست. ابوطاهر محمد بن علی بن محمد بن یوسف و اعظ، ابو العلاء، از ابوجعفر محمد بن احمد بن محمد بن حماد معروف به ابن میثم از ابو محمد قاسم بن جعفر بن محمد بن عبدالله بن محمد بن علی بن ابی طالب علیه السلام از پدرش جعفر بن محمد از پدرش محمد بن عبدالله از حضرت صادق علیه السلام.

شیخ منتجب الدین در یکی از حکایت‌هایی که در ذیل کتاب الاربعین آورده چنین مرقوم داشته است: سید ابو الحسین یحیی بن اسماعیل حسینی نسابه حافظ

از ابو محمد، احمد بن علی بن مکفوف که در اصفهان بر او قرائت کرده از ابوسعید یحیی بن طاهر بن حسین مؤدب سمان یاد شده به املائی که در ری داشته روایت کرده است. دار اور و مؤلف گوید: نسب او را شیخ منتجب الدین، به طرزی که ما در آغاز ترجمه نوشته ایم ایراد کرده است و نسب او را به اختصار برگذار کرده و محتمل است اسقاط لفظ حسین از نسب او از ناحیه ناسخان باشد و همچنین «حسنی» که به جای «حسینی» باشد از اشتباه ناسخان است. باران از سند برخی از حکایت‌هایی که در آخر اربعین شیخ منتجب الدین مذکور است چنین استفاده می‌شود که سید مسترشد بالله ابوالحسین یحیی بن حسین حسنی از قاضی ابوالقاسم علی بن محسن بن علی تنوخی، روایت می‌کرده است و شیخ ابو علی حسن بن علی بن ابی طالب هموسه فرزادی به طریقه املا از وی روایت داشته است و شیخ منتجب الدین، مذکور به توسط این شیخ از ابو الحسن یحیی روایت می‌کرده و به حق باید گفت سید مسترشد با مترجم حاضر یکی است. .

را در جای دیگر از سند برخی از حکایات یاد شده بر می‌آید که شیخ منتجب الدین از ابوسعید یحیی بن طاهر بن حسین مؤدب زاهد به قرائتی که بر او داشته از سید امام ابوالحسین یحیی بن حسین بن اسماعیل حسنی به املائی که داشته از ابوالفضل عبیدالله بن احمد بن علی مقری، ابن الکوفی به قرائتی که بر او داشت تا به آخر سند.

در جای دیگر از همان حکایات گوید: خبر داد به ما، ابوسعید بن طاهر از سید یحیی بن حسین حسنی به املاء از ابوالفضل عبیدالله بن احمد مقری ابن الکوفی به قرائتی که در منزلش واقع در بغداد داشت. و در جای دیگر از آن حکایتها گوید: خبر داد به ما ابوسعید بن طاهر از سید یحیی مترجم حاضر از شریف ابوطاهر ابراهیم بن محمد بن عمر حسینی زیدی و ابوالحسین محمد بن محمد بن علی شروطی به قرائتی که بر او داشت. شریف گفته است: اخبرنا و شروطی گفته حدثنا ابو الفضل محمد بن عبیدالله بن مطلب شیبانی از عبدالوهاب بن اُبی حیه از شروطی مصاحب جاحظ عمرو بن بحر که می‌گوید: تا به آخر سند.

پیش از این به عنوان سید ابوالحسین یحیی بن حسین بن اسماعیل حسینی نسابه حافظ گذشت.

سید امام زاهد ابوطالب یحیی بن محمد بن حسن (یا: حسین) بن عبیدالله

جوانی طبری حسینی رحمه الله به طوری که از بشاره المصطفی به دست می آید: وی از مشایخ بزرگوار محمد بن ابوالقاسم طبری مؤلف بشاره است و طبری در خانه خودش واقع در آمل، در محرم و شوال سال ۵۹۸ ه. ق نخست به اجازه لفظی از وی روایت می کرد پس از آن با وی، با اصل آن به مقابله پرداخت و او از سید زاهد ابو عبدالله حسین بن علی بن داعی حسینی سیلقی روایت داشته و او از شیخ ابو علی جامع بن احمد دهستانی در ماه ربیع الاخر سال ۵۰۳ در نیشابور روایت می کرده و او از شیخ امام ابوالحسن، علی بن حسین بن عباس صندلی از ابواسحاق احمد بن محمد بن ابراهیم ثعالبی (ابو اسحاق ابراهیم بن محمد بن ابراهیم ثعالبی) از ابوالقاسم یعقوب بن احمد سری قروصی از ابوبکر محمد بن عبدالله بن محمد بن حفده العباس بن حمزه در سال ۳۳۷ ه. ق از پدرش و از ابوالقاسم، عبدالله بن أحمد بن عامر طائی در بصره از پدرش در سال ۲۰۶ ه. ق از حضرت رضا علیه السلام روایت داشته است.

مؤلف گوید: این سند همان سند صحیفه الرضا علیه السلام است.

کوتاه سخن آن که سید مترجم حاضر، همدرجه با شیخ ابو علی فرزند شیخ طوسی است. و گاهی از او به طور اختصار چنین نام برده اند سید ابوطالب یحیی بن محمد بن حسن جوانی طبری و گاهی چنین نوشته اند یحیی بن حسن بن عبیدالله جوانی حسینی. بنا بر این، احتمال تعدد میان این دو عنوان برخلاف انتظار می باشد.

شیخ ابو محمد یحیی بن محمد ارزنی لغوی از ادیبان قدیمی است و چنان است که از ادبای خاصه به شمار می آید.

یاقوت در کتاب معجم البلدان از وی، یاد کرده است. و به نقل از خط شهید اول:

چنین آمده است، ابو محمد یحیی سال ۴۱۵ ه.ق در روزگار خلافت المقتدر در گذشت و خط نمکین و زیبایی داشت. و در نوشتن سریع و تند دست بود و کلمات و جملات را به خوبی ضبط می نمود. گویند هر روز عصر با همراه داشتن کاغذ و مرکب به خانه نقیب بغداد می رفت. و از خانه او بیرون نمی رفت مگر این که الفصیح ثعلب را نسخه برداری می کرد و آن را به نیم دینار می فروخت و از این طریق، هزینه روزش را تهیه می کرد. و به همین مناسبت ابو عبد الله بن حجاج با اشاره به مترجم حاضر گفته است: نه

مشته فی دفتری

بخط یحیی الأرنزی

. آنچه در دفتر من به ثبت رسیده است به خط یحیی ارنزی است.

مؤلف گوید: ممکن است ارنزی منسوب به ارنز باشد که یکی از حیوانات معروف است و برای مطالب بیشتر به کتابهای نسب مراجعه شود (۱)

شیخ یحیی بن شیخ فخر الدین محمد بن حسن بن یوسف بن مطهر حلی

وی فاضل دانشور و فرزند شیخ فخرالدین و نواده علامه حلی است و پدرش فخرالدین، رساله ای در تفسیر قول اصحاب که در باب زکوه گفته اند: «آن شرط الزمان

ص: ۵۲۷

۱- کتاب معجم الأدبا، ج ۲۰، ص ۳۴ با اندک تصرفی مطالب فوق را متذکر شده است در کتاب معجم البلدان، ج ۱، ص ۱۵۰ می نویسد: ارنز به فتح الف و سکون را و فتح زا و نون آخر، یکی از شهرهای مشهور نزدیک به خلاط است قلعه استواری دارد و از معمورترین شهرهای ارمنیه می باشد. در حال حاضر رو به ویرانی گذارده است این شهر پس از فتح الجزیره سال ۲۰ ه. ق فتح شد و گروهی از دانشمندان به آنجا منسوب اند از قبیل ابو غسان عیاش ارنزی و دیگری یحیی بن محمد ارنزی است که از ادبا بود و خوب می نوشت و کلمات را به خوبی ضبط می کرد و اشعاری نغز می سرود و مقدمه ای هم در نحو نگاشته است و شعر ابن حجاج را که در بالا آورده نقل نموده است (پایان). سیوطی در بغیه الوعاه ص ۴۱۶ نوشته: ابو محمد ارنزی هر روز عصر به بازار کتاب بغداد میرفت و کتاب فصیح ثعلب را استنساخ می کرد و آنچه را استنساخ می کرد به نیم دینار می فروخت و بهای آن را به مصرف نبیذ و شراب و میوه می رسانید و تا شب همه آن پول را خرج می کرد. و از مدرسان لغت و اساتید خط بود - م.

فیها امکان الاداء و الاسلام» به استدعای وی نوشته است و تاریخ تألیف آن، ماه محرم الحرام سال ۷۵۷ هـ. ق است و نسخه ای از آن رساله، که مختصری بیش نیست در نزد ما موجود می باشد.

پیش از این به نام برادرش، شیخ ظهیر الدین محمدبن محمدبن شیخ فخر الدین محمد که از علما بوده است، اشاره کرده ایم.

سید بهاء الدین یحیی بن محمد حسینی قمی شیخ منتجب الدین در فهرست او را واعظ فاضل معرفی کرده است.

سید اجل مرتضی عزالدین ابوالقاسم یحیی بن مرتضی سعید شرف الدین، ابوالفضل محمدبن ابی القاسم علی بن ابی الفضل محمدبن ابوالحسن مطهر بن ابی القاسم علی بن ابی الفضل محمدبن نقیب طالبهای عراق

وی دانشور بنام و فاضل بزرگواری بود که آسیای شیعیه گرداگرد او به حرکت می آمد. امید است خدا به طول بقاء او مسلمانان را برخوردار سازد. وی از پدرش شرف الدین محمد و مشایخش روایت می کرده. منتجب الدین در آخر فهرستش از وی نام برده و در آغاز آن کتاب از وی مدح بلیغ نموده و نوشته است که کتاب فهرست را به پیشنهاد او تألیف نموده. و از پدر و جدش هم مدح نموده و احوال ایشان را باید از کتابهای دیگر استفاده کرد.

شیخ منتجب الدین یاد شده در آغاز کتاب فهرست می نویسد: در مجلس ارزشمند سید و مولا صدر کبیر امیر امام سید اجل رئیس انور اطهر اشرف مرتضی بزرگوار مایه سربلندی دولت و دین، شرف اسلام و مسلمین، مرضی خاطر ملوک و سلاطین، پیشوای نقیبان در میان عالمین، برگزیده ایام و افتخار انام قطب دولت و رکن ملت و پایه برقراری امت و اصل ملک و سلطان عترت طاهره و عمده شریعت رئیس پیشوایان شیعیه، صدر علمای عراق و پیشوای بزرگان در آفاق، یاور حق و حجت خدا بر خلق ذوالشرفین،

ص: ۵۲۸

کریم الطرفین نظام حضرتین، جلال اشراف، پیشوای سادات شرق و غرب قوام آل رسول الله ابوالقاسم یحیی فرزند صدر سعید کبیر شرف دولت و دین عزت اسلام و مسلمین ابوالفضل محمد فرزند صدر سعید مرتضی کبیر عزت دولت و دین، شرف اسلام و مسلمین ابوالفضل محمد فرزند سید اجل امام مرتضی کبیر اعلم ازهد ذوالفخرین، نقیب نقیبان و سید سادات ابو الحسن مطهر فرزند سید اجل زکی ذوالحسین ابوالقاسم علی فرزند ابوالفضل محمد فرزند ابوالقاسم علی فرزند ابو جعفر محمد بن حمزه فرزند احمد فرزند محمد فرزند اسماعیل دیباجی همدست ابوالسرایا فرزند محمد اکبر محدث عالم ملقب به ارقط فرزند عبدالله باهر(۱)

فرزند امام زین العابدین علیه السلام. ابو محمد یا ابوالقاسم و یا ابو الحسن و یا ابوبکر علی بن الحسین، سبط شهید، سید جوانان بهشت ابو عبد الله بن مولانا امیر المؤمنین و سید الوصیین ابو الحسن و یا ابوتراب علی مرتضی فرزند والا گهر ابوطالب (صلوات الله علیهم اجمعین) خدای متعال مراتب عالیہ او (یحیی مترجم حاضر) را پایدار بدارد و دشمنانش را ذلیل گرداند، آری او پیشوای سیادت و چشمه روان نیکبختی و سعادت، و پناهگاه امت و چراغ

ص: ۵۲۹

۱- در عمدہ الطالب، ص ۲۵۲ نوشته است: عبدالله باهر فرزند حضرت زین العابدین علیه السلام است و او را به خاطر جمال فریبائی که داشت به لقب باهر (روشن و درخشان) ملقب کردند چنان که در هیچ مجلسی حضور نمی یافت مگر آن که نور جمالش دیدگان حاضران را خیره می کرد مادر او مادر برادر بزرگوارش حضرت باقر علیه السلام بود و تولیت صدقات پیغمبر اکرم و حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام را عهده دار می شد و در سن ۵۷ سالگی در گذشت. عقب او از فرزندش ابوعبدالله محمد ارقط است که از محدثان مدینه به شمار می آمد و ۵۸ سال عمر کرد و او را به مناسبت آبله گون بودن صورتش ارقط می گفتند و یا بدان جهت بوده که نقطه های سپید و سیاه در صورتش دیده می شد و علتش آن بوده که بر اثر ماجرای که میان او و حضرت صادق (علیه السلام) اتفاق افتاد بی ادبی کرده آب دهان به صورت مبارک حضرت صادق (علیه السلام) ریخت، حضرت صادق (علیه السلام) نفرین کرده نقطه های مزبور در صورتش پیدا شده بدچهره و زشت رو گردید. ایستادند (او خیر انداخت بر روئی که ماه سجده آرد پیش او هر صبحگاه) -م.

درخشان ملت و کوه بردباری و درایت، و رئیس عزت و ابانت و پرچم فضیلت و راهنمای عترت و آل و گزیده نجل نبوت و فرعی از اصل فتوت و عضوی از اعضای رسول و جزئی از اجزای وصی و بتول و یکی از آن مردمی است که دوستی و ولایت ایشان حد فاصل میان بهشت و دوزخ است. خدای متعال روزهای پر افتخار و دولت روشنی بخش و کردارهای پسندیده او را که بر اثر آنها به پایه سیادت رسیده و همگان را رهین بزرگواری خویش فرموده است پایدار بدارد. حضور یافتیم، کتاب الاربعین عن الاربعین فی فضائل امیر المؤمنین علیه السلام تصنیف شیخ اصحاب ابوسعید محمد بن احمد تا آخر مطالبی که به این مناسبت ذیل احوال شیخ منتجب یاد شده متذکر شده ایم (۱).

ص: ۵۳۰

۱- همان طور که از توصیف زائد الوصف منتجب الدین استفاده می شود سید یحیی از اکابر اعلام شیعه در اواخر قرن ششم هجری بوده است شهداء الفضیله ص ۴۹ نوشته است سید عز الدین علی راوندی منظومه «الحسیب و النسیبه را به نام وی منظوم ساخته است و همواره ستاره اقبال او در آسمان جلالت می درخشید تا سرانجام به شهادت او منتهی گردید و سببش آن بود که خوارزمشاه تکش (بر وزن سبب) پس از آن که بر شهر ری و اطراف آن استیلا پیدا کرد و اعیان و اشراف را از پای درآورد این سید بزرگوار را عرضه شمشیر قرار داد و سال شهادتش ۵۸۹ ه. ق است. در یکی از کتابهای انساب دیده ام که پدر او سید شرف الدین، چند تن دختر داشت و پسری روزی او نشده بود. هنگامی که مادرش به یحیی آبستن بود شرف الدین در یکی از شبها در رؤیا حضور مبارک رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شرفیاب شد. عرض کرد بزودی نواده ای برای شما به دنیا خواهد آمد او را به چه نامی بنامم؟ فرمود نام او را یحیی تعیین کن. گوید: هنگامی که از خواب بیدار شدم دانستم که فرزندم پسر است او را یحیی نامیدم و هنگامی که خوارزمشاه او را به شهادت رسانید متنبه شدم که رسول خدا او را به مناسبت این که شهید می شود یحیی نامیده است. در تاریخ تهران، ج ۱، ص ۲۷ نوشته است هنگامی که یحیی را دست بسته به حضور تکش آوردند تکش گفت یا سیدی چون می بینی خویشتن را؟ سید گفت: چنان می بینم که حسین بن علی را! تکش دستور داد سر یحیی را بریده به ری ارسال دارند تا در مدرسه عماد وزان که با سید دشمنی داشت بیاویزند. سپس سر و تن او را به قم برده در آستانه مبارکه حضرت معصومه علیها السلام مدفون ساختند و در سال ۸۹۵ ه. ق عضدالدوله ملکشاه صندوقی برای قبر او تهیه کرد. مادر او دختر عمه سلطان سنجر است و پدرش شرف الدین محمد مدرسه ای در قم بنیان کرد و جدش مطهر با عایشه خواتون دختر آلب ارسلان سلجوقی ازدواج نمود و به ذوالفخرین ملقب گردید و منصب نقابت داشت و در راه حج همسفر شیخ طوسی بود و از او در آن سفر اخذ حدیث کرد. و علی که پدر مطهر است با دختر خواجه نظام الملک طوسی وزیر الب ارسلان ازدواج نمود و به ذوالحسین شناخته شد. م.

شیخ اجل او حد سدید الدین یحیی بن محمد بن علیان خازن

وی از روایت پیشین اصحاب ما است. و به طوری که از سند برخی از نسخه های طب الرضا (علیه السلام) استفاده می شود مترجم حاضر از شیخ ابو محمد حسن بن ابوعبدالله محمد بن حسن بن جمهور عمی بصری عربی از پدرش ابوعبدالله محمد رساله ذهبیه طب الرضا را که حضرت رضا علیه السلام برای مأمون خلیفه عباسی مرقوم فرموده روایت کرده. و همان رساله را موسی بن علی بن جابر سلامی از وی روایت داشته است.

سید اجل عمیدالرؤسا ابوالفتح یحیی بن محمد بن نصر بن علی بن جیا

وی فقیه فاضل و دانشمند بزرگواری است که بایک واسطه از شیخ مفید روایت می کند. در آغاز یکی از نسخه های ارشاد شیخ مفید چنین یافتیم: خبر داد به ما، سید اجل عمیدالرؤسا ابوالفتح یحیی بن محمد بن نصر بن علی بن جیا (ادام الله علوه) به قرائتی که در سال ۵۴۰ ه. ق بر او داشتم گفت: خبر داد به ما، قاضی اجل ابوالمعالی احمد بن علی بن قدامه در سال ۴۷۲ ه. ق گفت: خبر داد به ما شیخ مفید تا آخر سند.

سید مترجم حاضر غیر از سید عمیدالرؤسا مؤلف کتاب الکعب است چه آن که این مؤلف، از مشاهیر فقها و لغویها است. و قائل (حدثنا) در آغاز صحیفه کامله بنا به تحقیق محقق داماد (فده) سید عمیدالرؤسا هبه الله بن حامد بن احمد بن ایوب بن علی بن ایوب است که سالیان درازی پس از سید مترجم می زیسته. و هبه الله، معاصر با ابن ادریس و اعلام دیگر بوده است گذشته از این، در آغاز برخی از نسخه های ارشاد مفید از وی به عنوان «امیر الرؤسا» یاد کرده است و ممکن است «امین الرؤسا» باشد که ناسخ «امیر» را به جای «امین» نوشته است.

شیخ نجیب الدین ابوزکریا یحیی بن سعید حلّی

پیش از این به عنوان شیخ افضل نجیب الدین ابوزکریا یحیی بن احمد بن یحیی بن حسن بن سعید هذلی حتی یاد شده است و نوشته ایم وی پسر عموی محقق حلّی و مؤلف کتاب الجامع است.

شیخ یحیی بن محمد بن یحیی سوراوی بعد از این به عنوان شیخ یحیی بن محمد بن یحیی بن فرج سوراوی خواهد

آمد.

شیخ یحیی بن محمد بن یحیی بن فرج سوراوی

شیخ معاصر در امل الآمل، ج ۲، ص ۳۴۹ نوشته است: وی فاضل شایسته ای است و از ابن شهر آشوب روایت می کند. و علامه حلّی به توسط پدرش از وی، روایت داشته است.

مؤلف گوید: علامه حلّی، علاوه بر پدرش از گروه دیگری از علما از وی روایت می کند. از جمله، شیخ ابوالقاسم جعفر بن سعید محقق حلّی و سید جمال الدین احمد بن طاووس و دیگران که همگی از شیخ مترجم اجازه داشته اند و او از شیخ فقیه حسین بن هبه الله بن رطبه از فرزند شیخ طوسی روایت می کرده.

در اوائل غوالی اللثالی ابن جمهور احساوی آمده است که پدر علامه حلّی از شیخ نجیب الدین محمد سوراوی از شیخ هبه الله بن رطبه از شیخ علی فرزند شیخ طوسی روایت کرده است. این سند کاملاً اشتباه است و صواب آن است که وی از یحیی بن محمد سوراوی از حسین بن هبه الله بن رطبه روایت داشته است. مگر این که گفته شود: پدر علامه حلّی، از هر دو تن پدر و پسر (محمد و یحیی) روایت می کرده و همچنین شیخ نجیب الدین محمد سوراوی از پدر و پسر (حسین و هبه الله) روایت داشته است.

ص: ۵۳۲

شیخ یحیی بن کثیر

وی از علمای اصحاب است. و به طوری که از یکی از اسانید اخبار کتاب العتیق استفاده می شود، ابن کثیر از شیخ محمد بن علی قرشی (قدس سره) روایت می کرده و شیخ علی بن اسماعیل از وی روایت داشته است. بنابر این، ابن کثیر در درجه شیخ مفید است و من بیش از این به ترجمه احوال او دست نیافته ام.

شیخ یحیی بن مظفر طیبی

وی فاضل دانشور و ادیب و سرایندهای بود. کتاب کشف الغمه را از علی بن عیسی اربلی که مؤلف آن کتاب است. روایت می کرده و مؤلف یاد شده به او همراه با جمع دیگری از علما اجازه داده است و به طوری که شیخ معاصر در امل الآمل، ج ۲، ص ۳۴۸ گفته است آن اجازه را به خط یکی از علمای ما دیده است.

مؤلف گوید: طیبی به کسرطاء بی نقطه و سکون یا وباء یک نقطه در آخر منسوب به طیب است. و ترجمه فرزندش شیخ مجدالدین مفضل بن یحیی ذکر شده است.

سید یحیی بن سید ابوالفضل ظفر بن سید ابومحمد داعی بن مهدی بن جعد بن محمد بن عبدالله بن محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب علیه السلام علوی عمری استرآبادی

وی از علمای بزرگ شیعه و افراد با موقعیت ایشان است سمعانی در کتاب الانساب ذیل احوال فرزند مترجم که سید ابوطاهر محمد بن سید یحیی باشد نوشته است این پدر و فرزند یعنی ابوطاهر و سید یحیی و همچنین ظفر پدر یحیی و جدش داعی از دانشمندان حدیث در استرآباد بوده اند و سمعانی از ایشان به اخذ حدیث پرداخته است و ابوطاهر سال ۴۶۶ ه. ق متولد شده و تا حدی یحیی پدرش همدرجه با شیخ مفید بوده است.

ص: ۵۳۳

وی از علمای بزرگ امامیه و از خطیبان و سرایندگان بنام ایشان است و در روزگار ابوعلی طبرسی می زیسته است.

قاضی نورالله شهید (قدس سره) در کتاب مجالس المؤمنین نوشته است: سمعانی در کتاب الانساب می گوید: چصفی به کسر حاء بی نقطه و صاد بی نقطه ساکن و فتح کاف و در آخر الف. منسوب است به حصن کیفا که شهری است از دیار بکر (۱). و از اعلام بنام آن سرزمین خطیب ابوالفضل مترجم حاضر است. ابوالفضل در میافارقین به ایراد خطابه می پرداخت و یکی از فضیلاتی روزگار به شمار می آمد. و در فن سر ایندگی پیشوای بنام بود و از این نقطه نظر بر دیگران برتری داشت. و مردی کریم و دانشوری خوش گفتار بود، نظم و نثر و خطبه اش مشهور آفاق است. و از عمری دراز برخوردار گردیده و به طوری که از اشعارش به دست می آید در مذهب تشیع، تعصب ویژه ای داشته تا آنجا که به سر حد غلو رسیده است. سمعانی گفته به سال ۵۵۰ ه. ق به خدمتش رسیدم و به خط شریف خویش، همگی مسموعاتش را به من اجازه داد. و از جمله راویان او که روایاتی را از قول او برای من نقل کردند. ابوعبدالرحمن عسکر بن اسامه نصیبی در بغداد و ابو الحسن علی بن مسعود اسعدی در رقه و ابوالخیر سلامه بن قیصر ضریر در قلعه جعدر و خضر بن شرار ضریر ادیب در بلخ و ساعد بن فضائل مبهجی در نیشابور بوده و من علاوه بر ایشان از دیگران هم روایات او را شنیده ام. ابوالفضل در حدود ۴۶۰ ه. ق متولد شد و سال ۵۵۱ ه. ق در میافارقین درگذشت.

ص: ۵۳۴

۱- یاقوت در معجم البلدان ج ۲، ص ۲۶۵ نوشته است حصن کیفا یا کیبا، شهری است بر کنار دجله واقع میان آمد و جزیره ابن عمر از دیار بکر. قلعه بزرگ دو جانبه ای دارد و بر دجله آن پل بزرگی احداث شده که مانند آن را ندیده ام و این پل دارای یک طاق است و دو طرف آن را دو طاق کوچک احاطه کرده است و این پل را حاکم آمد که از فرزندان داوود بن سلمان بن اُرتق باشد احداث کرده است- م.

از تاریخ ابن کثیر شامی نقل کرده است: یحیی بن سلام، در بسیاری از علوم (۱) از قبیل فقه و ادب و نظم و نثر پیشوای روزگارش بوده و غلوی در تشیع از خود ابراز داشته است.

ابن جوزی در تاریخ المنتظم پاره ای از اشعار او را نقل کرده است از جمله آنها ابیات زیر است که پس از تغزل، ابیات خود را به مدح ائمه علیهم السلام پایان داده و گوید:

و سائلی عن حب أهل البيت هل

أقر إعلاناً به أم أجد

هیهات ممزوج بلحمی و دمی

حبهم و هو الهدی و الرشد

حیدره و الحسنان بعده

ثم علی و ابنه محمد

و جعفر الصادق و ابن جعفر

موسی و یتلوه علی السید

أعنی الرضا ثم ابنه محمد

ثم علی و ابنه المسدد

و الحسن الثانی و یتلو تلوه

محمد بن الحسن المقتقد

فإنهم ائمتی و سادتی

و ان لحانی معشر و فیدوا

أئمه أكرم بهم أئمه

اسماؤهم مسروده تطرد

هم حجج الله علی عباده

و هم إليه منهج و مقصد

قوم لهم مجد و فضل باذخ

يعرفه المشرك ثم الملحد

قوم لهم في كل أرض مشهد

لابل لهم في كل قلب مشهد

ص: ۵۳۵

۱- ابن کثیر در مجلد ۱۲ ص ۲۳۸ تاریخش نام پدرش را سلامه و خود او را شافعی معرفی کرده و مطالب فوق را راجع به وی تذکر داده و پس از آن به بخشی از قصیده او که صد بیت بوده و ابن جوزی در تاریخش نقل کرده پرداخته است و پس از ابیاتی در مدح اهل بیت و نام بردن یک یک آنها این شعر را از وی نقل نموده است: و الشافعی مذهبه کمذهبی لأنه فی قوله مؤید - یعنی شافعی هم در ولایت اهل بیت با من هم مرام است نه آن که من هم مرام و هم مذهب با او باشم. سال رحلت او را ۵۵۳ ه. ق نوشته است . م.

قوم منی و المشعران لهم

و المروتان لهم و المسجد

قوم لهم مکه و الأبطح وال

خيف والجمع و البقيع الغرقد

- هرگاه کسی راجع به حب اهل بیت از من پرسد آشکارا به حب ایشان اقرار می نمایم و انکاری هم ندارم.

- زیرا گوشت و خون من ممزوج با محبت ایشان است و محبت ایشان است که موجبات هدایت و ارشاد مرا فراهم آورده است.

- این خاندان ارجمند حضرت مولی علی علیه السلام و حضرت امام حسن و امام حسین و علی بن الحسین و فرزندش حضرت امام محمدباقر.

- و فرزند بزرگوارش حضرت امام جعفر صادق و فرزندش حضرت موسی بن جعفر.

- و پس از او فرزند گرانقدرش حضرت علی بن موسی الرضا و پس از او فرزندش حضرت امام محمد تقی و پس از فرزند محکم پیش حضرت امام علی النقی.

- و پس از او حسن ثانی حضرت امام حسن عسکری و پس از او فرزند عظیم اقتدارش حضرت م ح م د بن حسن بقیه الله الاعظم که غائب از انظار است. صلوات الله علیهم اجمعین.

- اینان پیشوایان و سادات من اند و با ولایت ایشان از هیچ گروهی بیمناک نمی باشم و از هیچ قید و بندی هراس ندارم.

- پیشوایانی هستند که نام گرامی شان همه جا را فرا گرفته است. - حجت های خدا بر بندگان او می باشند و مقصد همه آرزومندانند.

- مردمی هستند که مجد و بزرگواری آنها از اندازه بیرون است و مشرک و موحد ایشان را می شناسد.

- مشهد آنها همه جای زمین را فرا گرفته است برتر از آن، اینست که دلهای ارادتمندانشان مشهد آنها است.

- منی و مشعر و صفا و مروه و خانه خدا ایشان اند. □ مکه و ابطح و خیف و جمع و بقیع یادآور مقام ایشان است.

تا به این جا آنچه در مجالس المؤمنین آمده به پایان رسید.

ابن اثیر در کتاب الکامل ذیل وقایع سال ۵۵۳ ه. ق نوشته است: در این سال ابوالفضل یحیی بن سلامه بن حسن بن محمد حصکفی ادیب بنام در میافارقین در گذشت شعر خوب می گفت و رساله های ارزنده و نامه های مشهوری دارد حصکفی در مذهب تشیع، تعصب ویژه داشت و در نظره متولد شد. از اوست:

و خلیع بت أعذله

ویری عدلی من العبث

قلت: إن الخمر مخبئه

قال: حاشا لها من الخبث

قلت: فالأرفاث تتبعها

قال: طیب العیش فی الرفث

قلت: منها القیء قال: أجل

شرفت من مخرج الخبث

و سأجفوها قلت: متی

قال: عند الكوز فی الحدث

- مرد عریانی و می خواری را سرزنش کردم. ملامت مرا، بی فایده انگاشت. گفتم شراب، زشت و پلید است. گفت هیچ گونه زشتی در آن، مشاهده نمی شود.

- گفتم پس چگونه است که پس از آشامیدن شراب، سخن های ناسزا به دنبال دارد، گفت لذت زندگی در ناسزاگوئی است.

- گفتم از آثار آن، قی کردن است. گفت شرافت قی کردن بهتر است از آنچه از مخرج بیرون می آید. و در عین حال گفت، طولی نخواهد کشید که از آن دست بر می دارم، پرسیدم در چه موقع؟ گفت هنگامی که در گور بخوابم.

مؤلف گوید: در این سال سجزی راوی کتاب صحیح بخاری که به روایت عالی از وی روایت می شده در گذشته است (۱)

۱- ذهبی در تذکره الحفاظ نوشته است: در سال ۵۵۳ ه. ق مسند زمانه امام ابو الوقت عبدالاول بن عیسی بن شعیب سجزی در سن ۹۵ سالگی در بغداد در گذشت. و پدرش ابو عبدالله عیسی بن شعیب سجزی به سماع روایت علی بن بشری رسیده از محدثان بوده و بیشتر از صد سال عمر کرده و سال ۵۱۲ ه. ق وفات یافته است . م.

وی از دانشوران روزگارش بوده است و فرزندش شیخ ابراهیم هم از علما به شمار می آید. مترجم حاضر پدر شیخ ابراهیم از علمای اواخر دولت شاه تهماسب صفوی بوده و ما ترجمه او را در باب الف نوشته ایم و به پندار من مترجم حاضر با شیخ یحیی مفتی که ذیلاً ذکر می شود یکی است.

شیخ یحیی مفتی بحرانی

وی از علمای بنام و از شاگردان شیخ علی کرکی و شیخ حسین بن مفلح صیمری است و از تألیفات او رساله تذکره المجتهدین است که رساله کوچکی است و مشتمل بر اسامی گروهی از علمای متقدمین و متأخرین اصحاب ما می باشد بلکه به نام گروهی از راویان هم اشاره کرده است و ما به چند نسخه از آن رساله دست پیدا کرده ایم و نسخهای از آن در اختیار ما می باشد لیکن همگی این نسخها نادرست است و ما بسیاری از مطالب آن را در این کتاب نقل کرده ایم. و خود این نسخه به طوری که می پندارم مشتمل بر غلط ها و اشتباهات بسیاری است که از ناحیه مؤلف به وقوع پیوسته است و ما در طی مطالب یاد شده از آن به آنها پرداخته ایم. خدای متعال از حقیقت احوال باخبر است.

از ذیل مطالب آن رساله به دست می آید. بحرانی مؤلف آن رساله از شاگردان شیخ علی بن عبد العالی که گویا میسی باشد بوده است زیرا شیخ علی کرکی مقدم بر شهید ثانی است. و مؤلف رساله، شرح احوال شهید ثانی و کیفیت شهادت او را در آن رساله متذکر شده است. بنابر این شیخ یحیی، شاگرد شیخ علی میسی است نه شیخ علی کرکی.

پیش از این ترجمه شیخ یحیی احساوی را ذکر کردیم و ظاهره مترجم حاضر با عنوان پیشین یکی است.

فقیه ابوالفرج یعقوب بن ابراهیم بیهقی وی از شاگردان سید مرتضی است. بر پشت دیوان سید مرتضی به خط شیخ علی

سبط شهید ثانی به نقل از خط سید مرتضی (رض) به این مضمون دیده ام، فقیه ابوالفرج یعقوب بن ابراهیم بیهقی ادام الله توفیقه بخش بسیاری، از دیوان شعرم را بر من قرائت کرد و به وی، اجازه دادم تا همگی آن را از من و به طوری که خود بخواهد روایت نماید. و کتب علی بن الحسین بن موسی الموسوی به خط خودش در ماه ذیقعده سال ۴۰۳ ه. ق.

شیخ ابویوسف یعقوب بن اسحاق سکیت

معروف، به ابن سکیت لغوی ادیب، سراینده توانا و پیشوای مقدم و مشهور شیعه مذهب که به خاطر شیعه بودنش به شهادت رسید و کتاب اصلاح المنطق در لغت و کتابهای دیگر از اوست.

علامه حلی در الخلاصه گفته است: ابویوسف یعقوب بن اسحاق سکیت با سین بی نقطه و کاف و یا و تاء دو نقطه در آخر. ابن سکیت در حضور حضرت امام علی النقی و امام محمد تقی علیهما السلام، مقدم بر دیگران بوده و از مخصوصان ایشان به شمار است و از حضرت امام علی النقی روایت می کرده و از آن جناب پرسشهایی داشته است، متوکل او را به خاطر تشیع از پای در آورد و احوال او مشهور است. و از فن عربیت و لغت، اطلاع به کمال داشت و از این نقطه نظر کاملاً مورد وثوق بود - پایان.

مؤلف گوید: از کلام علامه استفاده شد که ابن سکیت به قتل رسیده است لیکن مطالبی را که پس از این از کامل ابن اثیر نقل می کنیم، به دست نمی آید که ابن سکیت کشته شده باشد.

شیخ بهائی «ره» در تعلیقه خلاصه علامه نوشته است علت قتل ابن سکیت این بود .

که ابن سکیت، معلم معین و موثق، فرزندان متوکل بود. در یکی از روزها که ابن سکیت در دربار متوکل، حضور داشت، فرزندان او وارد شدند. متوکل از وی پرسید، ای یعقوب! آیا در نزد تو فرزندان من، محبوب تر اند یا حسن و حسین؟! ابن سکیت گفت: به خدا سوگند، قنبر، غلام علی بن ابی طالب (علیه السلام) از آن دو و از پدرشان بهتر است! متوکل سخت ناراحت شد دستور داد، زبانش را از پشت سر ببرید، زبانش را بریدند و در گذشت (رضی الله عنه).

مؤلف گوید: از تألیفات ابن سکیت، کتاب اصلاح المنطق در لغت است و نسخه کهن و بسیار صحیحی از آن که در کمال ارزندگی است در نزد من موجود می باشد. ابن سیده لغوی در آغاز کتاب المحکم در لغت. پس از آن که علت نیاز مندی به علم لغت و اعراب (نحو) را شرح داده و اشتباهاتی که لغوی ها و نحوینها در آثار خود داشته اند. توضیح داده است و اضافه کرده، هیچ واقعه و اتفاقی به اندازه پیش آمد ابویوسف بن اسحق سکیت با ابو عثمان مازنی در حضور جعفر متوکل دل خراش نبوده است، و پیش آمد از این قرار است. در یکی از روزها، که ابن سکیت و مازنی در حضور خلیفه بودند. خلیفه خطاب به مازنی گفت: یکی از مسائل نحو را از ابن سکیت بپرس، مازنی از سؤال کردن خودداری کرد چه آن که می دانست، ابن سکیت آن چنان که باید در فنون نحو، مهارت ندارد. خلیفه اصرار کرد. ناگزیر باید از او سئوالی کنی، مازنی ناچار شده خود را برای سؤال کردن آماده کرد و به پرسیدن یکی از سئوالات مشکل اقدام نمود، خطاب به ابن سکیت گفت: یا ابا یوسف: کلمه نکتل در آیه شریفه «فارسل معنا اخانا نکتل» بر چه وزنی است؟ پاسخ داد. بر وزن «نفعل». در آن محضر، گروهی از آشنایان به نحو، حضور داشتند و این مقدار از پاسخ را می دانستند. و فهمیدند که ابویوسف، یک دهم از لغت را هم به دست نیاورده است. ناچار همگی خندیدند و این پیش آمد ایجاب کرد، ابن سکیت، شرمنده گردیده و خلیفه از جایگاه به محل دیگر رفت. پس از آن که ابن سکیت و مازنی از دربار بیرون رفتند. ابن سکیت گفت: یا اباعثمان با سئوالی که کردی عیش مرا منقص ساختی و آرامش را از من ربودی. مازنی گفت: به خدا سوگند، پس از آن که ناچار شدم که از تو سؤال کنم، در محفوظات خود اندیشه کردم، سئوالی را ساده تر و نزدیک به ذهن تو، از آن نیافتم. اکنون مشاهده کنی چه پیش آمدی باعث این شرمندگی شده است. باید گفت: ساده ترین، علت آن است که وی در کتاب اصلاح المنطق کلمه «الریم» را که به معنای قبر و فضل است با کلمه «الریم» که به معنای آهو است معادل قرار داده است و تخفیف وضعی را در آن قائل شده است و در همین باب اعتقاد او آن است که «غین» به معنی شجره و جمع «غیناء» است. و دیگر آن که

میثم» جمع «اشیم و شیماء» است و وزن آن (فعل) و به اینجا رسیده است که «غین و شیم» فعل «غون و شوم» است. سپس فاء الفعل را برای باقی ماندن یا، کسره داده است چنان که همین عملی را در بیض به انجام رسانیده است و این موضوع، باب تصریف است راجع به مورد و منهل که معلوم است و کسی از آن بی اطلاع نمی باشد. و خطاهای دیگر که از شمارش بیرون و از حصر، خارج است و من در این خصوص، کتاب ویژه ای تألیف داده ام. و از جمله اموری که دلالت بر ضعف بنیه و نابه سامانی باطن می کند. گفته ابو عبید قاسم بن سلام است که در کتاب المصنف گفته است «عفریه» بر وزن فعلله «است. و پای «عفریه» را اصیل دانسته با آن که یا در کلمه چهار حرفی، اصیل نمی باشد و از قضایای او آن است که در همین کتاب در باب عیوب قوافی، مطالبی ایراد کرده است که با هیچ قانونی موافقت ندارد و با هیچ طریقه‌های سازگار نیست و من این نظریه را بر وی ایراد کرده ام و در کتاب الوافی فی علم القوافی متذکر شده ام و او برای اثبات نظریه خویش به شعر اهذلی، شاهد آورده که:

الحق بنی شعاره أن یقولوا

الصخر الغی ماذا نستییث

و چنین گفته است: نبیثه، گوشه چاه است و بی تناسبی این معنی مانند حیوان سیراب شده و شتر مرغی است که در گوشه ای بسته شده و یا مانند تفاوت میان ستاره سهیل و ستاره فرقد است چه آن که «نبیثه» از ماده «ن بث» و «نستییث» از ماده (ب و ث) یا (بی ث) است می گویند (بث الشی بوثا و بثه بیا) هنگامی که آن شبی را

استخراج نماید و مانند «صدرت عن البلاد صدرا» که اسم است و هر گاه بخواهی معنای مصدری از آن به دست آوری، دال آن را مجزوم خواهی ساخت این تمثیل، از عبارتی که معنا کرده، وحشتناکتر و ناپسندتر از این اشاره است و دلیل بر آن است که در این خصوص هیچگونه اطلاعی نداشته و مانند گفته ابو عبدالله بن اعرابی است که در کتاب النوادر نوشته است «عدو» بدون داشتن ها، برای مذکر و مؤنث به کار می رود و جمع آن، اعداء و اعاد و عداه و عدا، است و همه را به یک معنی متوجه دانسته و مانند اینها که در ترجمه ابن اعرابی آورده ایم.

و باز پس از پاره ای ایرادهائی که بر لغویها داشته در محل دیگر از اول

کتاب المحکم نوشته است، نابسامانی هائی که در کتاب اصلاح المنطق و الالفاظ و کتابهای ابن اعرابی و ابوزید و ابو عبیده و اصمعی و دیگران آمده است، از اشتباهاتی که به پاره ای از آنها اشاره کردم بیشتر از آن است که به شماره در آید و احصاب شود.

و از هری (۱) در آغاز کتاب تهذیب اللغه در ضمن شرح احوال طبقه سوم از لغویها نوشته است: ابویوسف یعقوب بن سکیت، از لغوی ها به شمار است و دانشوری دین دار و بافضیلت بود و از مرتبه ادب، برخوردارى کامل داشت. به ملاقات ابو عمرو شیبانی و ابوزکریا یحیی بن زیاد فرا و محمد بن زیادین اعرابی و ابو الحسن لحيائى رسیده و به پندار من با اصمعی هم ملاقات داشته است. و روایات بسیاری از فصحای عرب که در بغداد به ملاقات ایشان رسیده، نقل کرده است.

ابن سکیت، تألیفات ارزنده ای دارد از قبیل اصلاح المنطق و کتاب المقصور و الممدود و کتاب التأنیث و التذکیر و کتاب القلب و الابدال و کتاب معانی الشعر.

ابوالفضل منذری کتابهای یاد شده را به استثنای آنچه را از خاطر برده بود به توسط ابوشعیب حرانی از ابن سکیت برای ما روایت کرده است و مطالبی را که ما در این کتاب ایراد کرده ایم طبق همین روایت است. پس از این کتاب بزرگی را در الفاظ که مشتمل بر سی جلد بوده و به وی نسبت داده شده است. برای ما فرستاد. چگونگی آن کتاب را که از اوست یا از دیگری سؤال کردم، اظهار بی اطلاعی کرد. و من هم نمیدانم آیا به راستی کتاب مزبور از تألیفات اوست یا از دیگری. در عین حال در هنگام مطالعه آن کتاب، حروفی از آن را یادداشت کردم و در صحت آنها به ابن سکیت، مشکوک ماندم و در این باره، با ابو حمزه هم در میان گذاردم، او هم برخی از آنها را شناخت و نسبت به برخی دیگر، اظهار بی اطلاعی کرد. پس از چندی حداکثر آنچه را انکار کرده

ص: ۵۴۲

۱- ابو منصور محمد بن احمد معروف به ازهری. سیوطی در بغیه الوعاه، ج ۱، ص ۱۹ نوشته. وی اصلاً از مردم هرات و از شاگردان نبطویه و دیگران است سال ۲۸۲ ه. ق متولد شده و کتاب التهذیب در لغت از اوست و در ربیع الاخر سال ۳۷۰ ه. ق وفات یافته است. م.

بودم در کتاب ابو عمر و وراق به دست آوردم. بنابراین، آنچه را در این کتاب از کتاب الالفاظ ابن سکیت نقل کرده ام به همان کیفیتی است که شرح دادم و مسموع من نمی باشد. و باز هم به درستی می دانم کتاب مزبور از تألیفات ابن سکیت است. منذری از قول حرانی، نقل کرده است. از سال ۲۲۵ ه. ق (تا سال ۲۴۶ ه. ق) که ابن سکیت کشته شد. مطالبی را که از ابن سکیت، سماع می کردم. یادداشت مینمودم. و ابن سکیت یک سال پیش از مرگ متوکل به قتل رسید. و به تعلیم فرزندان متوکل اشتغال می ورزید. و سال ۲۴۷ ه. ق متوکل کشته شد. و علت قتل او را به امر متوکل چنین گفته است، متوکل به وی دستور داد، به مردی از قریش ناسزا بگوید و فلان مبلغ جایزه بگیرد، ابن سکیت از ناسزا گفتن به وی خودداری کرد. متوکل به آن قریشی دستور داد تا به ابن سکیت ناسزا بگوید و آن مبلغ را اخذ کند، قریشی به دستور رفتار کرد، ابن سکیت به وی پاسخ داد به مجردی که پاسخ او را گفت! متوکل ناراحت شد، خطاب به او گفت: آن گاه که دستور دادم به وی ناسزا بگو، از فرمان من، اطاعت نکردی و اکنون که به تو ناسزا گفته است به او پاسخ می دهی، سپس دستور داد او را کشتند و بدن آغشته به خون او را از دربار خلیفه بیرون بردند. و فردای آن روز، فرمان داد تا ده هزار درهم، دیه او را به فرزندش پردازند.

مؤلف گوید: به حق باید گفت، علت قتل وی، همان است که شیخ بهائی گفته است نه آنچه را از هری نقل کرده است. آری ممکن است. پیش آمد مزبور مداخله در قتل او داشته است نه آن که علت اصلی قتل او. ناسزا نگفتن او باشد.

مؤید درستی قول شیخ بهائی راجع به قتل او، اظهار نظر برخی از مورخان است که خود ابن خلکان باشد یا کسی که به اختصار تاریخ ابن خلکان را پرداخته و چنین نوشته است. به مناسبتی که سکیت، بیشتر اوقات خود را به سکوت برگزار می کرد به این کنیه (ابن سکیت) معروف شده است. ابن سکیت حضرت علی بن ابی طالب علیهما السلام را بر دیگران برتری می داد و در این خصوص، تمایل و تعصب خاصی داشت. ثعلب گفته است: پس از این اعرابی، در فن لغت، دانشوری به پایه ابن سکیت

نمود. متوکل، دستور داده بود تا ابن سکیت به تعلیم دو فرزندش معتز بالله، مؤید بالله بپردازد از اشعار بی سابقه و بی نظیر اوست.

یصاب الفتی من عشره بلسانه

ولیس یصاب المرء من عشره الرجل

فعرته بالقول ذهب رأسه

وعثرته بالرجل تبرأ علی مهل

- گرفتاری و اندوه آدمی از لغزش زبان اوست نه از لغزش پای او .

- آری لغزش زبانی او، سر او را به باد می دهد که گفته اند: (زبان سرخ سر سبز می دهد بر باد) و لغزش پای او موجب می شود که از آن پس آرام تر به راه خویش ادامه بدهد.

پس از این گوید در یکی از روزها، متوکل از ابن سکیت پرسید: آیا فرزندان مرا دوست تر می داری یا حسن و یا حسین (علیهما السلام) را؟ در پاسخ گفت: به خدا سوگند قنبر، خدمتگذار علی علیه السلام از تو و فرزندان تو، بهتر است. متوکل به ترکهایی که عمده قتل و جنایت بودند دستور داد زبانش را از پشت گردنش بیرون آورند، آنان به دستور رفتار کردند و ابن سکیت به این جنایت، در گذشت. دیگری گفته است، متوکل به ترکها دستور داد تا شکمش را پامال کردند و او را به خانه اش بردند روز بعد از آن که پنج روز از ماه رجب سال ۲۴۶ ه. ق گذشته بود در خانه اش در گذشت، نخست متوکل در اجرای این حکم به مزاح برگزار کرد و سرانجام به حقیقت رسید. آری این پیش آمد همان بود که ابن سکیت در شعر خویش از آن می هراسید و عاقبت خود به آنچه گفته بود گرفتار گردید.

مؤلف تاریخ الخلفا می نویسد: در سال ۲۴۴ ه. ق، متوکل عباسی دستور داد، یعقوب بن سکیت پیشوای علوم عربی را از پای درآوردند، متوکل وی را به تعلیم و تربیت فرزندانش بر گمارده بود. در یکی از روزها، متوکل توجهی به دو فرزندش المعتز و المؤید نموده از ابن سکیت پرسید آیا دو فرزند من از نظر تو محبوب ترند یا حسن و حسین (علیهما السلام) ابن سکیت پاسخ داد، قنبر که خدمتکار حضرت مولی علیه السلام بوده است از دو فرزند تو بهتر می باشد، متوکل به غلامان ترک دستور داد. شکمش را پامال کردند تا مرد و گویند زبانش را بردند و دیه اش را برای فرزندش

فرستاد. متوکل، اباضی مسلک بود (۱).

سیوطی در الطبقات الوسطی به شرح حال او اشاره کرده است (۲).

ابن اثیر در کتاب الکامل ذیل وقایع سال ۲۴۳ ه. ق نوشته است: در این سال ابویوسف، یعقوب بن اسحاق معروف به ابن سکیت نحوی لغوی در گذشت. دیگری سال در گذشت او را ۲۴۴ و دیگری ۲۴۵ و بعضی هم سال ۲۴۶ ه. ق نوشته است.

ابن شحنه در تاریخش ذیل وقایع سال ۲۴۴ ه. ق نوشته است: متوکل از یعقوب بن سکیت پیشوای نحو و لغت پرسید آیا المعتر و المؤید از نظر تو محبوب تر است یا حسن و حسین علیهما السلام؟ وی در پاسخ گفت: قنبر، خادم علی علیه السلام از تو و از فرزندان بهتر است. وی دستور داد تا زبانش را از قفایش بیرون آوردند و بلافاصله در گذشت. سکیت به کسی می گویند که همواره اوقات را به سکوت، سپری نماید پایان (۳).

ص: ۵۴۵

۱- در معجم أعلام المنجد ص ۳ نوشته است: أباضیه دسته ای از خوارج اند که در افریقای شمالی می زیستند و پیروان عبدالله بن أباض اند که به دنبال واقعه حکمیت با معاویه از حضرت مولی دست کشیدند و در قرن هشتم وارد مغرب گردیدند - م.
۲- سیوطی در بغیه الوعاه پس از شرح اجمالی احوال او می نویسد: عبدالله بن عبدالعزیز گفته است: هنگامی که ابن سکیت برای تعلیم فرزندان متوکل با من مشورت کرد وی را از پذیرش آن ممانعت کردم او ممانعت مرا حمل بر حسادت نمود تا آنچه نباید، اتفاق افتاد و قتل او در روز دوشنبه پنجم رجب سال ۲۴۴ ه. ق اتفاق افتاد و دیه اش را متوکل برای مادرش فرستاد - م.

۳- تأسیس الشیعه، ص ۱۵۵ می نویسد: سکیت لقب پدرش اسحق بود که بیشتر اوقات را به سکوت بر گزار می کرد و اصلاً از مردم دورق خوزستان بود و فرزندش بعقوب در آنجا به دنیا آمد سپس به بغداد رفت. تاریخ ابن خلکان، ج ۲، ص ۳۱۰ می نویسد: فراء از وی پرسید از مردم کجا هستی گفت خوزی هستم و از مردم دورق میباشم، فرا از شنیدن آن ساکت شد و تا چهل روز از خانه بیرون نیامد و علتش را که پرسیدند گفت: خجالت کشیدم با ابن سکیت روبرو بشوم زیرا او به راستی جواب مرا داد و حال آن که کلمه خوزی مشتمل بر معنای ناهنجاری بود و سیت به کسر سین و تشدید کاف بر وزن فعیل است و هر کلمه که بر این وزن یا بر وزن فعیل باشد به کسر فاء الفعل است - م.

کمال الدین ابو البرکات، عبدالرحمن بن ابو الوفا، محمد بن عبیدالله بن ابوسعید محمد بن حسن انباری در کتاب نزهه الأطبای فی طبقات الأدبا به شرح حال او پرداخته است.

مؤلف گوید: به طوری که پیش از این اشاره کردیم، ابن سکیت از ائمه طاهرین علیهم السلام روایت داشته است از جمله محمد بن یعقوب کلینی به سند خود در کتاب الکافی از ابویعقوب بغدادی روایت کرده است. در یکی از روزها ابن سکیت به عرض مبارک حضرت ابو الحسن هادی صلوات الله علیه تقدیم داشت؟ چرا خدای متعال حضرت موسی (علیه السلام) را با عصا و ید بیضا و آلت سحر، مبعوث کرد و حضرت عیسی (علیه السلام) را با آلت طب و حضرت محمد صلی الله علیه و اله را با کلام و خطابه، مبعوث فرمود؟ حضرت ابو الحسن علیه السلام در پاسخ او فرمود: آنگاه که خدای متعال حضرت موسی (علیه السلام) را مبعوث کرد، حداکثر مردم آن روزگار، به جادوگری می پرداختند، خدای متعال موسی (علیه السلام) را با معجزه ای مبعوث فرمود که در اختیار آن مردم نبود، در ضمن هم، سحر و جادوگری آنان را باطل کرد و حجت را بر آنها به اتمام رسانید. و حضرت عیسی (علیه السلام) در هنگامی مبعوث گردید که بیماران زمین گیر بسیار بودند و نیازمند به دکتر و دارو، خدای متعال، حضرت عیسی (علیه السلام) را برانگیخت و معجزه ای را در اختیار وی در آورد که در دست آنان نبود تا آنجا که مردگان را زنده می کرد و کور مادرزاد را بینا می کرد و پیس ها را به اذن خدا شفا می داد و از این راه، خدای متعال حجت خویش را بر آن مردم به اثبات رسانید. و حضرت پروردگاری حضرت رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) را در هنگامی مبعوث فرمود که حداکثر مردم روزگار به ایراد خطابه و کلام می پرداختند (و به گمانم فرمود به سرایندگی اشتغال می ورزیدند) خدای متعال مواعظ و کلمات حکمت آمیز خویش را به وسیله آن حضرت، نازل فرمود تا گفتار آنان را از پای انداخت و حجت خویش را خاتمه داد. ابن سکیت پس از شنیدن سخنان آن حضرت، اظهار داشت به خدا سوگند تا به حال، هیچ کسی را مانند شما ندیده ام. سپس پرسید، اکنون حجت خدا بر خلق کیست؟ فرمود، امروز حجت خدا، عقل است که به وسیله آن، کسی را براستی از خدا سخن بگویند، تصدیق نماید و کسی که به دروغ سخنی به خدا نسبت بدهد

تکذیب می نماید، راوی گوید: ابن سکیت عرضه داشت آری به خدا سوگند، پاسخ صواب همین است .

شیخ استاد امام ابویوسف یعقوب بن احمد بن سعید

فاضل عالم و علامه ادیب و شاعر و متأخر از سید مرتضی و رضی و یا معاصر با ایشان بوده است.

در شهر اردبیل بر پشت نسخه کهنی از نهج البلاغه سید رضی پاره ای از اشعار پسندیده او را دیدم که در مدح آن کتاب سروده است و همین کتاب را فرزندش حسن بن یعقوب با اشعار لطیفی ستوده است و پس از آن که این دو فقره مدح به اطلاع امام علی بن احمد فنجکردی رسیده او هم چکامه ای در مدح آن کتاب سروده و نام آن دو تن ماح پیشین (یعقوب و فرزندش حسن) را متذکر گردیده و از آنها ستایش کرده است و بهتر آن است از احوال ایشان کنجکاوی بیشتری به عمل آورد.

شیخ یعقوب بن سفیان امام و به طوری که ابن اثیر در کتاب الکامل تصریح کرده است وی از علما و فضایی شیعه است و سال ۲۷۷ ه. ق در گذشته و در همین سال هم ابو حاتم رازی که از علمای عامه و از اقران بخاری و مسلم است و نامش محمد بن ادریس بن منذر است وفات کرده و همچنین در این سال احمد بن محمد بن ابو مثنی موصلی که احادیث فراوانی نقل کرده است و محدثی بس راستگو و امانت دار بوده در گذشته است. و گروه دیگری از علمای بنام در این سال وفات یافته اند.

اجل نجم الدین یعقوب بن محمد بن داوود همدانی شیخ منتجب الدین در «فهرست» نوشته است وی فاضل باصلاحیتی است.

مؤلف گوید: همدانی به فتح ها و میم و دال و الف و نون، منسوب به شهر همدان است که از شهرهای ایران می باشد. و هم ممکن است همدانی را به سکون میم خوانند که

منسوب به قبیله همدان به سکون میم باشد.

یوحنا بن اسرائیل ذمی مصری

یوحنا که مستبصر شده و به آئین شیعه امامی گرویده دانشمند بزرگواری بوده و تألیفاتی دارد، از آن جمله رساله منهاج المناهج در امامت است که به پارسی تألیف کرده و مشهور است. در آغاز این رساله به مختصری از احوال خود پرداخته و اشاره کرده است نخست از اهل ذمه مصر بود سپس اسلام آورد و مذهب تشیع را برگزید.

مؤلف گوید: به طوری که پیش از این ذیل احوال شیخ ابو الفتوح رازی یادآور شد رساله مزبور از تألیفات شیخ ابو الفتوح است و مطالب امامت را به این رمز گوشزد مخالفان و دیگران نموده است. چنان که همین سبک را هم سیدبن طاووس در کتاب الطرائف به کار برده است.

سید صدرالدین یوسف بن ابوالحسن حسینی شیخ منتجب الدین در فهرست نوشته است وی از فضلا و واعظان بوده است.

شیخ یوسف بن احمد بن نعمه الله بن خاتون عاملی عینالی

شیخ معاصر در امل الآمل (۱) نوشته است: وی دانشمند فاضل و عابد محقق و پرهیز کاری مورد وثوق و از فقهای معاصر است و کتابی هم تألیف کرده است - پایان.

مؤلف گوید: پیدا است که وی، از سلسله شیخ محمد بن خاتون عاملی شاگرد شیخ بهائی است که کتاب اربعین شیخ را به پارسی، ترجمه کرده است بنا بر این، مترجم حاضر، از نوادگان شیخ نعمه الله است که شیخ اجازه ملاعبده الله شوشتری است لیکن او بلاواسطه وی نبوده است.

ص: ۵۴۸

وی از فقهای بزرگوار و از شاگردان محقق حلی و سیدبن طاووس است .

شهید اول در کتاب الذکری ذیل مسئله جمع بین دو نماز نوشته است، جمال الدین یوسف در ضمن ایراد به استادش محقق حلی اظهار داشته هر گاه پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) جمع میان دو نماز می کرده است نیازی نداشته است برای نماز دوم اذان بگوید زیرا اذان، محض اعلام است و در نماز اول با گفتن اذان، اعلام شده است و گذشته از این در ضمن خبری آمده است که هر گاه هر دو نماز با یکدیگر خوانده شود گفتن اذان، ساقط می باشد و هر گاه پیغمبر، جمع بین دو نماز نمی کرده و به تفریق می خوانده است. پس چرا مردم را به جمع بین الصلواتین می خوانید و آن را افضل از تفریق قلمداد می کنید؟ محقق از ایراد وی پاسخ داده است پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) گاهی هر دو نماز را با هم و گاهی به تفریق انجام می داد، سپس روایاتی را متذکر شده است که ما در کتاب ذکری یادآوری کرده ایم و گفته است هر گاه دو نماز را در یک وقت به جای آورند، جمع میان دو نماز مستحب است و در همان وقت نوافل نماز و هر دو فریضه را به جای آورند زیرا با این عمل هر چه زودتر ذمه خود را از واجبی که به عهده او بوده است بری ساخته است و از آنجا که دخول وقت هر دو صلوات رسیده است به انجام عمل اقدام نموده است. پس از این به یادآوری خبر عمرو بن حریث که چگونگی نماز حضرت رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) را از آن حضرت سؤال کرده پرداخته است. حضرت صادق (علیه السلام) فرمود رسول خدا هشت رکعت نماز ظهر و عصر را می خوانده به این معنی که چهار رکعت نماز ظهر را انجام می داد و هشت رکعت نافله عصر را می خواند و سپس چهار رکعت نماز عصر را می خواند و سه رکعت نماز مغرب را به جای می آورد و چهار رکعت نافله مغرب را پس از نماز مغرب به جای می آورد و بعد از آن، چهار رکعت نماز عشا را می خواند و هشت رکعت نافله شب و سه رکعت وتر و دو رکعت نافله صبح و دو رکعت نماز صبح را به جای می آورد.

مؤلف گوید: ما تحقیقاتی را که این مسئله لازم داشته است در کتاب وثیقه النجاه ایراد کرده ایم.

شیخ معاصر (قدس سره) در کتاب امل الآمل (۱) نوشته است: شیخ جمال الدین یوسف بن حاتم فقیه شامی عاملی، فاضلی فقیه و پارسا بود کتابهایی تألیف کرده است از جمله الأربعین فی فضائل امیرالمؤمنین علیه السلام نسخه ای از این کتاب در نزد ما، موجود است. و از محقق جعفر بن حسن بن سعید و از ابن طاووس روایت داشته است.

استاد استناد (ایده الله) در بحار (۲) نوشته است کتاب الدر النظیم فی مناقب اللهمیم و کتاب الاربعین عن الاربعین از شیخ جمال الدین یوسف بن حاتم، فقیه شامی است - پایان .

و در فصل دوم بحار الانوار (۳) نوشته کتاب الدر النظیم کتاب ارزنده ای است که مشتمل بر اخبار فراوانی از طرق ما و طرق مخالفین ما می باشد که وی راجع به مناقب ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین گرد آورده است و گاهی در این کتاب، از کتاب مدینه العلم صدوق و کتابهای معتبر دیگر نقل کرده است و معاصر با سید علی بن طاووس می باشد. و ما به خاطر پاره ای از جهات کمتر به آن کتاب مراجعه کرده ایم. و کتاب الاربعین او مورد توجه و اعتماد حداکثر علمای ما بوده و از آن نقل کرده اند (پایان).

مؤلف گوید: همگی اربعین او در کتاب المجموع الرائق سید هبه الله بن ابو محمد

حسن موسوی ایراد شده است (۴).

ص: ۵۵۰

-
- ۱- امل الآمل، ج ۱، ص ۱۹۰
  - ۲- بحار الانوار، ج ۱، ص ۲۱.
  - ۳- همان مأخذ، ج ۱، ص ۴۰
  - ۴- سید صدر در کتاب تکمله امل الآمل ص ۴۳۴ نوشته است: مؤلف امل الآمل از کتاب الدر النظیم او نام نبرده است و در باب خودش از کتابهای ارزنده به شمار است من نسخه ای از آن را که با نسخه اصل که در روزگار مصتف نوشته شده تطبیق گردیده به مطالعه خویش در آورده و در ضمن مطالعه به دست آوردم که مؤلف از کتاب مدینه العلم شیخ ابو جعفر بن بابویه صدوق، بدون واسطه نقل کرده است و در چندین جا نوشته است در کتاب مدینه العلم و من جز این، مؤلف، دیگری را ندیده ام که از کتاب مدینه العلم نقل کرده باشد شیخ یوسف، از علمای بزرگ روزگار محقق حلی است و مسائل بغدادیه که پاسخ سئوالات اوست که از محقق داشته است به وی نسبت داده اند و از این که سئوالات وی به عنوان بغدادیه خوانده شده دلیل بر آن است که شیخ یوسف در آن هنگام در بغداد بود و مسائل را از آنجا به اطلاع محقق رسانیده است و خود او نزد محقق نبوده است و از کتاب الذکری به دست می آید شیخ یوسف کتابی در فقه داشته و یا سئوالات دیگری غیر از مسائل بغدادیه از وی نموده است و مجموعه ای هم از آثار او بوده که مؤلف المجموع الرائق از آن نقل کرده است. در اعیان الشیعه، ج ۱۰، ص ۳۱۹ در ذیل شرح حال شیخ یوسف که از امل الآمل نقل کرده است می نویسد: آنچه را شیخ آقا بزرگ تهرانی برای ما نوشته است به این مضمون است شیخ یوسف از اعظام علما است و در اجازات از او به عنوان شیخ فقیه یوسف یاد کرده اند و از تألیفات او الدر النظیم است که نسخه کهنی از آن نزد میرزا محمد تهرانی موجود بود لیکن این نسخه اول و آخر و وسط آن

ناقص است و تا حال حاضر با همهٔ جدیتی که شده است به نسخهٔ تمامی از آن دست پیدا نکرده ایم. شیخ یوسف از سه تن از مشایخ روایت داشته است محقق حلی و شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید حلی مؤلف الجامع که الجامع را همراه با عده ای نزد او خواند و به اخذ اجازه از روی نایل آمده است. و سید رضی الدین علی بن طاووس حتی سید دو اجازه به وی داده است یکی مشترک با عده ای و دومی اجازه خاصه که اجازه بزرگی است و سید آن را به نام الاجازات لکشف طرق المفاز نامیده است - م."

وی از علمای متأخر ما می باشد و میرزا محمد استرآبادی در رجال بزرگش در ضمن ترجمه علی بن نعیم به عنوان «قیل» مطالبی از وی یاد می کند. و شیخ محمد سبط شهید ثانی در حاشیه آن کتاب، کلمه «قیل» را به نام مترجم حاضر، تفسیر کرده است.

شیخ یوسف بن حسن بحرانی بلاذری شیخ معاصر در کتاب امل الآمل نوشته است: وی فاضل متبحر و سراینده ادیب و

از معاصران است (۱).

ص: ۵۵۱

۱- امل الآمل، ج ۲، ص ۳۴۹.

مؤلف گوید: بلاذری به فتح بقاء اول و ضم دال منسوب به بلاد ر است که از شهرهای بحرین به شمار می آید. و می توان گفت: بلاذری مشهور هم منتسب به این شهر باشد(۱)

ص: ۵۵۲

۱- در انوار البدرین ص ۱۴۵ نوشته است: شیخ یوسف بلاذری عالم عامل و فاضل ربانی بود و از مشایخ اجازات به شمار می آمد کتاب بزرگی در مرآتی سیدالشهدا (علیه السلام) در دو مجلد به سبک منتخب طریحی تألیف کرده که در مجالس عزاداری خوانده می شد و خود او هم معاصر با شیخ فخرالدین طریحی بوده است و فرزندى داشته به نام شیخ حسن که از فضلا بوده و نواده ای داشته به نام شیخ علی که در علوم ادبی و علوم معقول مهارت داشته و تدریس می کرده و با شیخ سلیمان معارضاتی داشته است. مؤلف لؤلؤه البحرین، ص ۷۵ نوشته است: هنگامی که شیخ یوسف وفات یافت و در مقبره مشهد دفن شد بالای یکی از منارها منهدم شد و سر مناره روی قبر شیخ یوسف افتاد. شیخ عیسی بن صالح که به منظور تسلیت فرزندش شیخ حسن، عازم قریه بلاد بود در آن شهر به پیرزنی رسید که زیر مناره خرابه شده نشسته و تعجب وار به آن مناره نگران است شیخ عیسی هنگامی که وارد شد به خانه ای که به عزای شیخ یوسف نشسته بودند جریان را که از آن عجوزه دیده بود ایراد کرد و این اشعار را که سروده بود به اطلاع رسانید. مرت علی امرأه قاعده تحولق فی هیئه العابده و تسترجع الله فی ذا المنار فما بالها فی الثری راقده فقلت لها: یا ابنه الأکرمین رأیت أمورا بلافائده ثوی تحتها یوسفی الکمال فخرت لهیته ساجده شیخ حسن گفت صله این ابیات آن است که دهانت را پر از گوهر نمائیم از آنچه مرقوم شد پیداست شیخ یوسف بحرانی از مردم بلاد بحرین باشد که اشتباه مؤلف آن را بلاذری نوشته است. در فرهنگ معین، ج ۱، ص ۵۶۲ شرحی راجع به بلاد و چگونگی آن و این که چه مصارفی دارد و از کجا می آید و گیاهی است از تیره سماقیان نوشته است و بلاذری معجونی است که از بلاد تهیه می شود و بلاذری به کسی می گویند که آن معجون را بسیار استعمال کند و به افراد دیوانه هم بلاذری گفته می شود و ابو الحسن احمد بن بغدادی مؤلف کتاب فتوح البلدان از یکی از دو دسته است. بنابر این بلاذری بدین جهت است نه آن که وی از مردم بلاد باشد به اشتباه نام یکی از شهرهای بحرین است - م.

وی از علمای بزرگ است. و برخی از طرق استخاره با تسبیح را روایت می کرده و استاد استناد مجلسی (قدس سره) در رساله مفاتیح الغیب که در اقسام استخاره و به پارسی تألیف کرده است طرق مزبور را نقل می کند.

محتمل است، مترجم حاضر، با برخی از هم نام ها که ذیلا آورده می شود یکی باشد بلکه به حق باید گفت: وی همان شیخ جلیل کریم الدین یوسف بن حسین بن ابو جعفر قطیفی است که به ترجمه احوال او اشاره خواهد شد.

شیخ یوسف بن حسین بن محمد نصیر طبری اندر اوادی

وی از علما و فضلا است و از روزگار او اطلاع دقیقی ندارم آری در قصبه شبستر تبریز به شرح مختصری از او دست یافتم که به پارسی دعای صنمی قریش را تألیف کرده است.

و ممکن است از علمای دولت صفویه باشد و پیش از این گذشت محتمل است با شیخ یوسف صاحب طرق استخاره یکی باشد.

شیخ جلال الدین یوسف بن حماد

شیخ معاصر در امل الآمل نوشته است: وی فاضل صالحی است، شهید اول به توسط ابن معیه از وی روایت می کند. و پس از این به نام یوسف بن ناصر بن حماد اشاره خواهیم کرد و پیدا است که هر دو عنوان یکی است.

مؤلف گوید: از سند شهید استفاده می شود که مترجم حاضر، در درجه علامه است و ضمن تأیید می کند مترجم حاضر، با جمال الدین یوسف بن حماد که ذیلا یادآوری می شود یکی است و اما این که مترجم حاضر، همان سید جمال الدین یوسف بن ناصر بن حماد حسینی باشد که شیخ معاصر به او اشاره می کند، تناسبی با مترجم حاضر ندارد زیرا معنون آینده متصف به سید و حسینی است.

شیخ جمال الدین یوسف بن حماد

وی از علمای روزگار علامه و پس از اوست. و سید علی بن عبدالحمید نجفی در رجال خودش وی را در ردیف آن عده از علما نام برده است که در روزگار علامه و پس

از او می زیستند.

و به پندار من، مترجم حاضر با شیخ جلال الدین یوسف بن حماد که در بالا نام برده شده یکی است. و اختلاف در لقب، امر آسانی است.

سید جمال الدین یوسف عریضی

شیخ معاصر در امل الآمل نوشته است: وی دانشمند فقیه و پارسا است. محقق حلی از وی روایت کرده است (۱).

مؤلف گوید: پیش از این در باب الف نوشتیم سید احمد بن یوسف بن احمد علوی حسینی عریضی، تقریب معاصر با ابن ادریس است. و پندار من این است که سید احمد فرزند مترجم حاضر باشد زیرا در یک روزگار بوده اند.

شیخ جمال الدین یوسف بن ساوس

وی از دانشمندان بزرگواری است که نزدیک به زمان علامه حلی می زیسته است و سید علی بن عبدالحمید نجفی در ذیل رجالش وی را در ردیف همان طبقه از علما آورده است. و من نام او را در کتابهای دیگر به جز از رجال عبدالحمید ندیده ام.

به طوری که شیخ علی سبط شهید ثانی به خط خود از خط جدش شیخ حسن بن شهید ثانی نقل کرده است ساوس با سین بی نقطه در اول و آخر و الف در دوم و و او در سوم ضبط شده است.

ص: ۵۵۴

شیخ یوسف بن علوان فقیه معروف حلی

و فاضل دانشور و متکلم بزرگواری است که در ردیف دانشمندان بزرگ امامیه به شمار می آید. و معاصر با محقق و نجیب الدین محمدبن نما و پدر علامه حلی است و از شیخ یحیی بن علی خیاط از ابن ادریس اجازه داشته است و من در شهر اردبیل، به خط مبارک او اجازه ای دیدم که بر پشت کتاب السرائر برای شاگردش شیخ محمدبن زنجی نوشته بود و تاریخ آن اجازه ۶۲۸ ه. ق است. و نامی از او در امل الآمل نیست. در عین حال، مترجم حاضر سید جمال الدین یوسف عربضی که محقق از او روایت می کند

نمی باشد زیرا فاصله تاریخی زیادی فیما بین است.

و من پاره ای از فتوهای او را در اصول الدین دیده ام و به کتابی که تدوین کرده باشد دست نیافم.

شیخ جلیل مرحوم کریم الدین یوسف بن حسین بن ابی قطیفی

وی از علمای بزرگواری است که پس از شهید اول می زیسته و شاگردان فاضلی دارد، از جمله شیخ مفلح صیمری که از نوادگان شیخ حسین است و دیگری مؤلف رساله الاستخارات رساله مختصر و مفیدی است که اقسام استخاره های بی سابقه را در آن گرد آورده و نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد. در آن رساله از خط خود او پاره ای از اشکالات و نکات نقل شده است و برای شرح احوال شیخ یوسف به مجموعه اجازات و دیگر از یادداشتهای ما مراجعه نمائید.

ابن ابی جمهور احساوی در اوائل غوالی اللثالی بلکه در آخر نثر اللثالی او را به عنوان شیخ کریم الدین یوسف مشهور به ابن ابی قطیفی یاد می کند و از آنجا به دست می آید که وی دانشمند فقیه و بزرگواری است و از شیخ رضی الدین حسین مشهور به ابن راشد قطیفی روایت داشته و شاگرد او بوده است و این جمهور احساوی به توسط سید قاضی شمس الدین محمدبن احمد موسوی حسینی از وی روایت داشته است و از آغاز غوالی الثالی ابن جمهور احساوی یاد شده نیز همین سند بدست می آید و در وصف او

ص: ۵۵۵

گفته است عن شیخه و استاده الشيخ العلامة صاحب الفنون، کریم الدین یوسف الشهیر بابن ابی قطیفی(۱)

مؤلف گوید: پیش از این ترجمه شیخ یوسف بن حسین را نوشتیم و هر دو یکی است و لفظ آبی به صورت تصغیر یعنی به الف مضموم و باء مفتوح مشدد و آخر آن یا خوانده شود نه آن که بصورت مکبر (یعنی به فتح الف و کسر با) باشد تا چنین شود که ابی، کنیه اوست و یا مضاف به پای متکلم باشد زیرا به طوری که برخی از علما تصریح کرده است ضبط مکبر آن، غلط است و در خطهای قدیمی هم به طور مصغر ضبط گردیده است.

شیخ اجل اکمل سدید الدین ابویعقوب یا ابومظفر یوسف بن زین الدین

علی بن مطهر حلّی وی فقیهی متکلم و اصولی و بزرگوارى معروف و پدر علامه حلّی مشهور است.

شیخ معاصر در امل الآمل (۲) نوشته است: سدید الدین، دانشوری فاضل و فقیه متبحری است که فرزندش علامه، اقوال او را در کتابهایش نقل می کند و پیش از این، تعریف او را ذیل احوال فرزندش نوشتیم (۳)

ص: ۵۵۶

۱- در انوار البدرین، ص ۲۸۱ می نویسد: شیخ یوسف، عالم عامل و محقق عارف و کامل است و از اساطین علما و اکابر عظاما است و سید اعرجی به توسط وی از مشایخ شهید روایت داشته است شیخ یوسف از قریه رشایکی از فرای قطیف بوده و قبرش در آنجا معروف و مزار عامه است از تألیفات او کتاب و فوات الرسول است که در فرای قطیف شهرت دارد و بهترین کتابی است که در این رشته تألیف شده است و رساله العقود و النیات هم از تألیفات او می باشد و جز اینها به تألیف دیگر او دست نیافته ام و تاریخ وفات او را هم نمی دانم این قدر مسلم است که وی از اعظام قرن هفتم هجری است - م.

۲- امل الآمل، ج ۲، ص ۳۵۰.

۳- ترجمه روضات، ج ۸، ص ۲۴۵ نوشته است: مؤلف امل الآمل ذیل احوال علامه از پدر وی همان مطلبی را نقل کرده که ابن داوود اظهار داشته «پدر علامه فقیهی محقق و مدرسی عظیم الشأن بوده و مطلب دیگری ندارد. لیکن چنان که پس از این بیان مؤلف این کتاب را ترجمه می کنیم مرادش مطالبی است که ذیل احوال یحیی بن سعید حلّی ایراد کرده است نه آنچه را ذیل احوال علامه نوشته است . م.

شهید اول در اجازه ابن خازن حائری آنجا که به یاد آوری از علامه پرداخته است از سدید الدین چنین توصیف می کند: «حسن بن الامام الاعظم الحجه افضل المجتهدين السعيد الفقيه سدید الدین أبو المظفرین الامام المرحوم زین الدین علی بن المطهر افاض الله علی ضرائحهم المراحم الربانیه و جباهم بالنعم الالهیه». و مؤلف گوید: سدید الدین از گروهی از علما روایت می کرده است، از جمله شیخ مهذب الدین حسین بن رده؛ شیخ راشد بن ابراهیم بحرانی؛ شیخ یحیی بن محمد بن یحیی بن فرج سوراوی؛ سید احمد بن یوسف بن احمد عریضی حسینی (قدس سره)؛ سید فخار بن معد بن فخار علوی؛ سید عز الدین أبو الحارث محمد بن حسن حسینی موسوی؛ شیخ نجیب الدین محمد بن نما حلی و دیگران.

مؤلف گوید: مراد شیخ معاصر (که پیش از این به تعریف او پرداختیم) مطالبی است که در ذیل ترجمه شیخ نجیب الدین یحیی حتی پسر عموی محقق نقل کرده است که محقق حلی در حضور خواجه نصیر الدین طوسی، مقام فضیلت پدر علامه را توصیف کرده است. آنجا که خواجه از وی پرسید در میان این عده کدام در اصول فقه و کلام، اعلم از دیگرانند؟ محقق، سدید الدین یوسف بن مطهر پدر علامه حلی و فقیه مفیدالدین محمد بن جهم را مورد توجه قرار داده و گفته این دو تن در علم کلام و اصول فقه اعلم از دیگرانند.

مؤلف گوید: پیش از این، ذیل احوال شیخ کمال الدین میثم بحرانی از مجالس المؤمنین نقل کردیم، آن دو تن که از طرف محقق، به خواجه نصیرالدین معرفی شدند یکی پدر علامه و دیگری ابن میثم یاد شده است نه مفیدالدین محمد بن جهم.

گروهی از علما هم از سدید الدین روایت داشته اند، از جمله فرزندش علامه و فرزند دیگرش رضی الدین علی و دیگران(۱)

ص: ۵۵۷

۱- ترجمه روضات الجنات، ج ۸، ص ۳۴۷ می نویسد: از تضاعیف کتابهای رجال به دست می آید علامه حداکثر مطالب فقه و اصول را از پدرش سدید الدین، فراگرفته است و روایت مشهور علامه نیز مستند به پدرش سدید الدین است. بلکه از رساله های پاسخ علامه به پرسش های سید مهنا استفاده می شود سدیدالدین، دانشمندی در کمال فضل و دانش بوده است و در بسیاری از علوم برتر از معاصرانش بوده است. پس از این خوابی که علامه از پدرش دیده و مسأله را که عنوان کرده مورد اعتراض علامه قرار گرفته و پدرش از آن جواب داده است نقل نموده است. م.

از اجازه علامه که به اولاد زهره داده است برمی آید پدرش سدید الدین تألیفاتی داشته است. لیکن تاحال حاضر به تألیف معروفی از او در فقه و علوم دیگر دست پیدا نکرده ام. از اجازه شهید اول به ابن خازن استفاده می شود: جد علامه، که پدر سدید الدین باشد از علما بوده است. زیرا شهید او را به عنوان «امام» ستوده است.

از سند پاره ای از اخباری که شهید ثانی در آخر رساله الغیبه ایراد کرده است چنین بر می آید و بالاسناد المتقدم الی شیخ المذهب و محیی و محققه جمال الدین، ابن یوسف بن مطهر از پدر سعادت‌مندی سدید الدین یوسف بن مطهر از سید علامه نسابه فخار بن معد موسوی از فقیه سدید الدین شاذان بن جبرئیل قمی از عماد الدین طبری از شیخ ابوعلی حسن بن شیخ ابوجعفر محمد بن حسن طوسی از پدرش تا آخر سند.

و از اجازه شیخ علی کرکی به شیخ علی میسی، به دست می آید، شیخ سدید الدین یوسف از شیخ نجیب الدین ابو ابراهیم محمد بن نما حتی ربعی و از سید شمس الدین ابوعلی فخار بن معد موسوی روایت داشته است.

و از اولین سند کتاب الاربعین شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست که به خط سدید الدین، مترجم حاضر بوده بر می آید که سدید الدین، کتاب اربعین مزبور را از سید احمد بن یوسف عریضی علوی حسینی از شیخ محمد بن محمد بن علی حمدانی از مصنف (نجیب الدین) روایت کرده است. و از بعضی مواضع به دست می آید: شیخ سدید الدین یوسف، مترجم حاضر بدون واسطه از حمدانی یاد شده روایت کرده است. و هرگاه این معنی ثابت باشد، سدید الدین از دو طریق عالی و غیر عالی روایت داشته است.

یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله اسامی مشایخ می نویسد: یکی از مشایخ ما، شیخ سدید الدین یوسف بن مطهر جمال الدین است.

مؤلف گوید: لفظ «والد» پس از مطهر از جمله، افتاده است..

در یکی از نسخه های غوالی اللثالی ابن جمهور از وی، چنین تعبیر کرده است: شیخ سدید الدین أبو المظفر یوسف بن مظفر بن یوسف بن مطهر» این تعبیر، اشتباه است و از ناحیه ناسخان اتفاق افتاده است. و اضافه کرده است. شیخ سدیدالدین، از شیخ نجیب الدین، محمد سوراوی روایت داشته است. این سند هم نادرست است، زیرا سدید الدین، از یحیی فرزند سوراوی روایت می کرده است نه از خود او.

ملانظام الدین قرشی در نظام الأقوال نوشته است. یوسف بن علی بن مطهر (قدس الله روحه) پدر علامه جمال الدین، (قدس سرهما) فقیه محقق و مدرسی عالی مقام و از اصحاب ما می باشد و فرزندش علامه از وی روایت کرده است. .

از اجازه صهیونی به شیخ علی میسی، استفاده می شود که علامه از پدرش و پدرش از خواجه نصیرالدین طوسی روایت داشته است. مؤلف گوید: این سند، از نظر من، خالی از دقت نیست. زیرا خود علامه از شاگردان محقق خواجه نصیر طوسی است. و با احتمال بعید می توان گفت: علامه از دو راه از خواجه روایت داشته است. یکی بدون واسطه و دیگری به واسطه پدرش و ممکن است نظر صهیونی از آنچه در اجازه میسی نوشته است، اشاره به اجازه با واسطه علامه باشد.

از اجازه ملاحاج حسین نیشابوری به ملانوروز علی تبریزی، استفاده می شود که شیخ سدید الدین یوسف مترجم حاضر از سید عبدالحمید از سید فخار بن معد موسوی روایت می کرده است. این سند از دو جهت درست نیست و عدم صحت آن را در شرح حال سید عبدالحمید متذکر شده ایم.

از کتاب فرائد السمطين حموینی، استفاده می شود: شیخ سدیدالدین مترجم حاضر، از شیخ امام مهذب الدین ابوعبدالله حسین بن ابوالفرج بن رده نیلی روایت داشته

است.

از یکی از اجازات سید شرف الدین علی شولستانی، به دست می آید: سدید الدین

یوسف، مترجم حاضر از سید فاضل عبدالحمید از سید جلیل فخار بن معد موسوی روایت می کرده است و این سند، خالی از اشکال نمی باشد.

در یکی از مواضع فرائد السمطين چنین نوشته است: حکایتی است که از خط شیخ امام ابوبکر بن درید نقل شده است و من همگی روایات ابن درید را به این سند، روایت می کنم. از شیخ سدید الدین یوسف بن علی بن مطهر حلی (رض) از قاضی واسط، شرف الدین ابوجعفر علی بن مندائی از ابوالفرج، عبدالمنعم بن عبدالوهاب بن کلیب حرانی به اجازه ای از ابو منصور محمد بن احمد بن خازن از ابوالقاسم علی تنوخی از ابوبکر بن احمد بن شاذان از قاضی ابوبکر محمد بن حسن بن درید تا آخر سند (۱).

شیخ یوسف بن محمد بحرینی حویزی

شیخ معاصر در امل الآمل نوشته است: وی فاضل فقیه و صالح زاهد و معاصر است کتاب تفصیل وسائل الشیعه ما را شرح کرده و اقوال فقها و فوائد دیگر را در آن گرد آورده و به اتمام نرسیده و رساله های دیگر هم دارد.

شیخ یوسف بن محمد بنای جزائری

وی از دانشوران اوائل روزگار ما می باشد. سید نعمت الله شوشتری در تعلیقات امل الآمل (۲) نوشته است: یوسف بن محمد مشهور به بنای جزائری، عالم فاضل و فقیه اصولی و منطقی بود، تألیفاتی در اصول الفقه دارد. در شیراز تحصیل کرده و به الجزائر بازگشته و به داوری آنجا پرداخته است. علوم عربیه را از او استفاد کرده ام. در دهه ۱۰۷۰ ه ق وفات یافته است.

ص: ۵۶۰

۱- در ترجمه روضات ج ۸، ص ۳۴۵ حدیثی را راجع به بیان مغیبات حضرت مولی ع نقل کرده است که پدر علامه حلی با در دست داشتن همان حدیث، کوفه و حله و کربلا و نجف را در ضمن ملاقاتی که با هولاکوخان داشته از قتل و غارت همدستان او نجات بخشیده است . م.

۲- امل الآمل، ج ۲، ص ۳۵۰.

ان - این به عنوان شیخ سدید الدین ابوالمظفر یوسف بن علی بن مطهر حتی پدر

مال الدین یوسف بن ناصر بن حماد حسینی باصر در امل الآمل نوشته است: وی دانشمندی صدوق و فقیه بود و ابن د داشته است و گویا همان ابن حماد پیشین باشد. اندوید: مرادش شیخ جمال الدین یوسف بن حماد باشد که پیش از این به ته است.

درنس جزائری ناصر در امل الآمل

درنس جزائری ناصر در امل الآمل (۱) نوشته است: وی فاضل عابدی است از شاگردان لی که از او از پدرش شیخ علی بن عبدالعالی عاملی روایت داشته وید: وی معاصر با شیخ بهائی بوده و ملا محمد تقی مجلسی از او روایت می شود مراد از شیخ علی عاملی، محقق کرکی است که قواعد علامه را تو خود شیخ معاصر هم در آخر وسائل الشیعه به این موضوع اشاره ج الله در رجال او را به عنوان یونس با قطع نظر از جزائری، معرفی کرده و و فاضل عابدی است از شاگردان شیخ عبدالعالی و به توسط او از پدرش العالی عاملی روایت داشته است.

ص: ۵۶۱

وی فاضل دانشور و فقیه بنامی است در روزگار شاه عباس بزرگ صفوی از تألیفات او به خاطر ندارم و برای شرح احوال و آثار او بایستی به تاریخ های صفویه مراجعه کرد. شیخ یونس از معاصران سید داماد و شیخ بهائی است.

سید یونس موسوی سقطنی شامی عاملی

شیخ معاصر در امل الآمل (۱) نوشته است، وی فاضل صالح و فقیه بزرگوار و از معاصران است. در آغاز عمر، چندی او را در شام ملاقات کردم. و در یکی از مجالس طلاق او شرکت کردم، وی، درباره عده آن زن که اینک از قید زوجیت آزاد شده سخنان دامنه داری اظهار کرد و احکام عده را مفصلاً شرح داد و از همگی مسائل و اقوال و ادله، استحضار داشت.

سید امیر یوسف

وی از فضیلتی بزرگوار است و از طبقه متأخر علامه حلی به شمار می آید. از تألیفات او بخشی از کتاب جامع الأقوال فی معرفه الرجال او را در رشت مطالعه کردم، این بخش به خط مولای فاضل مولانا عبدالغفار گیلانی شاگرد سید داماد نوشته شده است و خود کتاب از فوائد ارزنده ای برخوردار می باشد و از کتابهای علامه هم در آن نقل می نماید و به پندار من امیریوسف از علمای دولت صفویه با اندکی پیش از ایشان است. ظاهره مترجم حاضر همان صدر کبیر امیر محمد یوسف استر آبادی است که سابق بر این نام برده شده است.

سید امیر یوسف علی گرگانی هندی وی، از علمای بزرگوار روزگار شاه عباس صفوی بوده نخست در ایران

ص: ۵۶۲

می زیسته پس از آن به هندوستان رفته و طبع لطیفی داشته و کتاب بزرگی به نام فتوحات الانس در معجزات و فضائل ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین به زبان پارسی در برابر کتاب نفحات الانس ملا جامی سنی مشهور که نزدیک به عصر می زیست و در باره برخی از صحابه و تابعان و مشایخ صوفیه و کرامات و مقامات ایشان تألیف کرده گرد آورده است و به دیگر از تألیفات و احوال او دست نیافتم و کتاب مزبورش در اصفهان نزد مولی ذوالفقار موجود میباشد.

شیخ یوسف بن محمد معروف به ابن خوارزمی

وی، از علمای بزرگ است کتاب «العملیات الموصلة إلى رب الارضین و السماوات» از تألیفات اوست، این کتاب را سید بن طاووس در کتاب المجتبی نام برده و پاره ای از اخبار را از او نقل کرده است و گویا از علمای عامه باشد.

خدا را شکر که نیمه بیشتر از مجلد پنجم ریاض العلماء را که آخرین حرف الفبا را در بر دارد در جوار روضه علمیه رضویه علی صاحبها الالف اثناء و التحیه ترجمه کرده و به پایان آوردم و از خدا می خواهم به ترجمه مابقی آن هم موفق گردم روز یکشنبه غره جمادی اولی سال ۱۴۰۹ ه. ق و انا الحقییر محمدباقر ساعدی ابن المرحوم المبرور حجه الاسلام شیخ حسین مقدس قده.

آداب المتعلمين، طوسی، ۳۷۹

الف

اثبات الهداه، شیخ حر عاملی، ۵۲، ۴۳۰، ۴۴۹

اجازات افندی، ۵۵۵

اجازات شهید ثانی، ۲۸۶

اجازات علی بن حجه الله (سید شرف الدین) شولستانی، ۵۵۹

اجازه ابو هلال جزائری به ابن ابی جمهور احسائی، ۱۹۶

اجازه احمد بن نعمه الله بن خاتون عاملی به ملا عبدالله بن حسین شوشتری، ۵۸، ۱۸۳، ۱۷۹، ۲۳۷، ۳۸۴

اجازه احمد بن محمد بن فهد حلی (ابن فهد) به ابن ابی جمهور احسائی، ۱۹۶

اجازه حاج حسین نیشابوری به ملانوروزعلی تبریزی، ۳۹۵، ۳۹۶، ۵۵۹

اجازه حسین بن احمد سوراوی به ابن طاووس، ۳۹

اجازه حسین بن عبدالصمد به شیخ بهائی (فرزندش)، ۱۶۶

اجازه حسین بن عبدالصمد به عبدالصمد فرزندش، ۱۶۶

اجازه حسین بن عبدالصمد به محمد باقر بن محمد حسینی استرآبادی میرداماد، ۷۰

اجازه حسین بن علی بن حماد لیشی واسطی به شیخ نجم الدین خضر بن محمد نعیم مطار آبادی، ۴۶۰، ۴۸۷

اجازه خطیب ابوالفضل یحیی بن سلام (یا: سلامه) بن حسین بن محمد حصکفی به

سمعانی، ۵۳۴

اجازه سید مرتضی به بصروی، محمد، ۲۶۰

اجازه شرف الدین (علی بن حجه الله) شولستانی به محمدتقی مجلسی، ۸۵

اجازه شیخ بهائی به شیخ یحیی یزدی، ۴۹۴

اجازه شیخ حسن بن شهید ثانی (زین الدین)، ۲۷۹، ۲۸

اجازه شیخ نجیب الدین یحیی بن احمد هذلی حلی به سید نجم الدین، ابو عبدالله حسین بن اردشیر بن محمد طبری، ۴۸۷

اجازه شیخ یوسف بن علوان فقیه معروف حتی به محمد بن زنجی، ۵۵۵

اجازه شهید اول به ابن خازن حائری، ۵۵۷، ۵۵۸

اجازه شیخ حسن بن شهید ثانی به علی بن نجم الدین بن محمد حسینی عاملی، ۳۷۳، ۳۱۳

اجازه شهید اول به ابن نجده (محمد بن عبدالعلی بن نجد) ۱۹۳، ۱۹۴

اجازه شهید ثانی (زین الدین) به حسین بن عبدالصمد (پدر شیخ بهائی)، ۵۰، ۸۵، ۴۲۷، ۲۸۶، ۲۸۰، ۲۵۲، ۲۰۶، ۱۶۶، ۴۷۰

اجازه شیخ حسن بن شهید ثانی به محمد بن نجم الدین بن محمد حسینی عاملی، ۳۷۳، ۳۱۳

اجازه شیخ حسن بن شهید ثانی به نجم الدین بن محمد حسینی عاملی، ۳۷۳، ۳۱۳

اجازه صهیونی به شیخ علی میسی، ۵۵۹

اجازه علامه حلی، ۵۳

اجازه علامه حلی به ابناء ابن زهره، ۳۷، ۵۵۸، ۴۸۲

اجازه شیخ علی کرکی به شرف الدین یحیی بن عزالدین حسین بن عشیره بن ناصر بحرانی یزدی، ۴۹۲

اجازه شیخ علی کرکی به شیخ علی میسی، ۵۵۸، ۴۸۸، ۴۵۷

اجازه علامه حلی به محمد بن محمد رازی و بویه، ۲۷۸

اجازه علامه حلی به سید مهنا بن سنان بن عبدالوهاب حسینی مدنی، ۳۴۹، ۳۶۸

اجازه علامه حلی به هارون بن نجم الدین طبری، ۴۳۳

اجازه عبدالعالی بن علی بن عبدالعالی به ام محمد باقر بن محمد حسینی استرابادی (میرداماد)، ۷۰

اجازه شیخ محمد سبط شهید ثانی به ملا محمد امین استرابادی، ۵۰۹

اجازه شیخ نجیب الدین یحیی بن احمد هذلی حتی به ابن أبزر حسینی، ۴۸۷

اجازه علی بن احمد بن حجت عاملی جبعی

ص: ۵۶۶

(پدر شهید ثانی) به نجم الدین بن احمد تراکیشی عاملی مشغری، ۳۷۲، ۳۷۳

اجازه محمدتقی مجلسی به آقاحسین خوانساری، ۸۵

اجازه محمدتقی مجلسی به عبدالحسین خاتون آبادی، ۸۵

اجازه محمدتقی مجلسی به محمدباقر و مجلسی، ۸۵

اجازه مقداد بن عبدالله سیوری حلی، ۳۴۳

اجازه ملاجلال دوانی به امیر حسین میدی، ۲۸۰

اجازه فخر المحققین (فرزند علامه حلی) به سید مهنا بن سنان بن عبدالوهاب حسینی مدنی، ۳۴۹، ۳۶۸

اجازه مؤلف قاموس به ابن حلوانی، ۱۴۱

اجازه محقق کرکی به احمد پدر شیخ نعمه الله خاتون، ۳۸۵

اجازه محقق کرکی به شیخ زین الدین جعفر برادر شیخ نعمه الله بن خاتون، ۳۸۵

اجازه محقق کرکی به شیخ نعمه الله بن خاتون، ۳۸۵

اجازه محمد بن قاسم بن معیه حسنی دیباجی مشهور به (ابن معیه) به ام الحسن فاطمه ست المشایخ دختر شهید اول، ۲۵۲، ۲۵۳

اجازه محمد بن قاسم بن معیه حسنی دیباجی (ابن معیه) به شهید اول، ۲۵۲

اجازه محمد بن قاسم بن معیه حسینی دیباجی (ابن معیه) به علی فرزند شهید اول، ۲۵۲

اجازه محمد بن قاسم بن معیه حسنی دیباجی ابن معیه) به محمد فرزند شهید اول، ۲۵۲

اجازه ملاحسنعلی شوشتری به محمدتقی و مجلسی، ۸۵

اجازه ملاعبدالله شوشتری به سید مصطفی تفرشی (صاحب نقدالرجال)، ۳۳۷

اجازه ملاعبدالله شوشتری به محمدتقی و مجلسی، ۸۵

اجازه نعمه الله بن خاتون عاملی به احمد (فرزندش)، ۳۸۲

اجازه نعمه الله بن خاتون عاملی به حسن بن علی بن شدم، ۳۸۴، ۳۹۴، ۴۵۷

اجازہ نعمہ اللہ بن خاتون عاملی بہ ملا عبد اللہ شوشتری، ۳۸۲، ۳۸۳، ۵۴۸

اجازہ ہبہ اللہ بن حامد بن احمد بن ایوب بن علی بن ایوب حلی لغوی بہ سید جلال الدین ابوجعفر قاسم بن حسن بن محمد
بن حسن بن معیہ بن سعید حسنی دیباجی، ۴۵۲، ۴۵۳

ص: ۵۶۷

اجازة هبة الله بن داوود بن محمد اصفهانی (ابو المكارم) به شیخ منتجب الدین (صاحب فهرست)، ۴۵۵

اجازة یحیی بن سلام (یا: سلامه) بن حسین بن محمد حصکفی به سمعانی، ۵۳۴

احتجاج طبرسی، ۲۹۱

احسن التواریخ، حسن روملو، ۳۸۶

اختصار المصباح، سیدین باقی، ۴۸۰

اربعین، جد منتجب الدین، ۴۷۹

اربعین، شیخ بهائی، ۴۹۱، ۵۴۸

اربعین، شهید، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۹

اربعین، شهید اول، ۴۹۱

اربعین، منتجب الدین، ۴۹۵، ۵۲۴، ۵۲۵

الأربعین عن الأربعین، یوسف بن حاتم، الأربعین عن الاربعین فی فضایل امیر المؤمنین علیه السلام، ۵۳۰

ارشاد مفید، ۳۵، ۵۳۱

اسامی مشایخ الشیعه، شاگرد شیخ علی کرکی - رساله فی اسامی مشایخ الشیعه الاستبصار فی النص علی الائمة الاطهار، قاضی

ابوالفتح کراچکی، ۵۲

اسرار الائمة، ۲۰۷

اقبال سیدبن طاووس، ۸۲، ۲۳۸، ۳۷۹

امان الأخطار، سیدبن طاووس، ۴۲۶

امالی، ابو العباس ثعلب نحوی، ۴۶۳

امالی، مقرئ، ۲۷

امل الآمل، شیخ حر عاملی، اکثر صفحات انیس العابدین، ۵۰۳

ايضاح الاشتباه، علامه، ٤٣، ٤٣٦

ب

بحار الانوار، ٣٤، ٣٥، ٤٠، ٥٢، ٥٧، ٨٥، ٢٧٧، ٢٣٩، ٢٣٨، ٢٣٧، ٢٠٣، ٨٧، ٢٢٩، ٢٢٧، ٢٢٠، ٢١٨، ٢١٥، ٢٩٢، ٢٨٠، ٢٧١، ٢٥٠

٤٤٩، ٤٣٨، ٤٣٧، ٥٥٠، ٥٢٣، ٥١٠، ٥٠٩، ٤٨٥، ٥٠٣

بشاره المصطفى، محمد بن ابوالقاسم طبري، ٣٦١، ٤٠، ٥٢٦

بغية الوعاه، سيوطي، ٤٥١، ٤٨٤

البهجه لثمره (يا: لثمرات) المهجه، ٢٢٦

ت

تاريخ ابن خلكان به وفيات الاعيان تاريخ ابن شحنة، ٥٤٥

تاريخ ابن كثير شامي، ٤٢٠، ٤٢١

تاريخ بغداد، خطيب بغدادي، ٤٩٩

تاريخ جهان آرا، ٤٠٣

تاريخ الخلفاء، ٥٤٤

تاريخ يافعي، ٤٩٥

ص: ٥٦٨

تحفه الأبرار، حسن بن علي طبرسي، ٣٧٢

ترجمه المحبوب، قطب الدين محمد لاهيجي، ٢٨٩ تعليقات أمل الآمل، اكثر صفحات تعليقه خلاصه الأفتوال علامه حلي (تأليف شيخ بهائي) ٥٣٩، ٥٤٣

تفسير امام حسن عسكري، ٥٠

تفسير ثعالبى، ٥٠٨

تفصيل وسائل الشيعه ، ٥٦

تقويم البلدان، ٤١٢، ٤٥٨

تكملة أمل الآمل، ٥٥٠.

تمهيد القواعد، شيخ زين الدين، ٦٣

تهذيب اللغه ازهرى، ٥٤٢

ج

جامع الاخبار، ٢٠٥، ٢٦٤

جامع المقال، رماحى، ٤٣٩

جلاء العيون، ٤٧١

جواهر الكلمات، ٣٤١

ح

حبيب السير، مير خواند ٣٨٧

حليه الاولياء، حافظ ابونعيم، ٥٠٨

حواشى شارع النجاه، سيد داماد، ٤٨٤

حواشى شرح صحيفه كامله، محمدتقى مجلسى، ٥٠٣

حواشی فرج الکرب، کفعمی، ۴۸۸

حواشی نجاریه علی القواعد العلامه، ۳۶۸

خ

الخراجیه، شیخ علی، ۱۵۱

خلاصه الأقوال، علامه حلی، ۳۲۱، ۴۲، ۵۳۹، ۴۳۸، ۴۳۶، ۴۳۵

د

الدر النظیم فی مناقب اللہامیم، یوسف بن حاتم الفقیہ الشامی، ۵۵۰

الدروع الواقیہ، ۲۳۷

دفع المناوہ عن التفضیل و المساوہ، سیدحسین مجتہد عاملی، ۲۰۵

دمیہ القصر باخرزی، ۱۴۲، ۳۵۵

دیوان سید مرتضیٰ، ۵۳۸

ذ

الذکری، شہید اول، ۳۶۷، ۴۸۴، ۴۸۶، ۵۴۹

الذیل، ابوسعید بن سمعانی، ۴۶۳

ر

رجال ابن داوود، ۵۳، ۵۸، ۹۲، ۴۸۲

رجال سید علی بن عبدالحمید حسینی از نجفی، ۳۶۰، ۵۵۴

ص: ۵۶۹

رجال سيد مصطفى تفرشی به نقد الرجال رجال شيخ طوسی، ۳۲۱، ۴۳۵، ۵۲۴

رجال شيخ فرج الله، ۳۷۷، ۵۶۱

رجال علامه حلی، ۳۳، ۳۸، ۴۳، ۴۹، ۵۳، ۲۰۰

رجال ميرزا محمد استر آبادی، ۵۵۱

رجال نجاشی، ۳۳، ۳۴، ۳۸، ۴۴، ۴۹، ۴۳۵، ۳۲۱، ۲۰۰، ۱۴۲

رد بر ملا رضی قزوینی، (تالیف ملا علی رضای تجلی)، ۲۰۸

رساله ابن ابی جمهور احساوی در امامت در رد فاضل هروی، ۳۸۱

رساله استخارات، ۳۷۲

رساله الجمعة، شهید ثانی، ۲۳۹

رساله اللمعه فی مسئله الجمعة، ۴۸۶

رساله تألیف یکی از فضلاي جبل عامل (از شاگردان محمدامین استرآبادی)، ۳۶۵

رساله فی اسامی مشایخ الشیعه، ۳۵۹، ۴۸۷، ۴۷۷، ۴۷۶، ۴۶۲، ۴۶۲، ۴۵۱، ۵۵۹، ۴۹۳

ز

الزواج و المواعظ، ۴۷۸

س

سرائر، محمدبن ادريس عجلی، ۴۸۴، ۵۵۵

سلافه العصر فی محاسن اعیان العصر، ۲۳، ۱۱۷، ۱۱۶، ۷۰، ۶۴، ۶۳، ۳۵، ۳۳، ۲۱۷، ۱۹۷، ۱۹۲، ۱۸۳، ۱۷۷، ۱۱۸، ۲۳۰، ۲۴۵

۳۷۱، ۲۹۶

سعد السعود، ابن طاووس، ۴۵۵، ۴۹۸، ۵۰۲

سند الجمع بین الصحیحین، ۵۰۷

ش

شرايع، محقق حلی، ۴۸۱، ۴۸۵

شرح ارشاد شهيد اول، ۴۲۵، ۴۸۷، ۴۹۱

شرح التوضیح ابن هشام، از هری، ۵۰۲

شرح رساله اثني عشریه، شولستانی، ۴۲۲

شرح صحیفه کامله، سید داماد، ۵۰۳

شرح قصیده بدیعیه، صفی الدین بن سراياحلی، ۳۵۷

شرح لمع ابن جنی، ۲۸۴

شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید معتزلی، ۱۴۶، ۱۴۲

ص

صحیح بخاری، ۵۰۷

صحیح مسلم، ۵۰۷

صحیفه کامله سجادیه، ۵۷، ۵۸، ۵۱۹، ۴۵۲، ۵۱۸، ۵۱۴، ۵۱۲، ۴۷۳، ۴۵۳، ۵۳۱،

ص: ۵۷۰

ط

طب الرضا، ٥٣١

طبقات النحاه، سيوطى، ٩٦، ٤٥٤، ٤٩٨، ٥٠٢، ٥٠١

طبقات الوسطى، سيوطى، ٥٤٥

طرائف، سيد بن طاووس، ٢٥٦، ٤٧٨، ٥٤٨

ع

عالم آرا، ٤٧٨

عمده المقال فى كفر اهل الضلال، حسن بن على بن عبدالعالى، ٣٥٩، ٤٧٧

غ

غايه المطلوب، ٢٩٢

غوالى اللئالى، ابن ابى جمهورى احسائى، ٥٥٩، ٥٥٥، ٥٣٢، ٤٥٧، ٣٦٠، ٣١٠

الغرر و الدرر، سيد مرتضى، ٥٠١

الغيبه شهيد ثانى، ٥٥٨

ف

فرائد السمطين، حموينى، ٤٧٣، ٤٩٠، ٥٥٩

فرج الكرب و فرح القلب، كفعمى، ٥٠٤

فرحه الغرى، ابن طاووس، ٤٨٩

الفصيح، ثعلب، ٥٢٧

فلاح السائل، سيد بن طاووس، ٤٢٨، ٤٤٠

فوائد المدينه، ملا محمد امين استرابادى، ٣١٥، ٦٣، ٦١

فهرست العلماء، محمد بن علی حمدانی قزوینی، ۲۷۷

فهرست شیخ طوسی، ۴۴، ۴۹، ۱۷۲، ۲۰۰

فهرست شیخ منتجب الدین، اکثر صفحات

ق

قبس المصباح، صهرشتی، ۳۳۹

قصص الانبیاء، قطب راوندی، ۲۶، ۲۰۶، ۴۶۹، ۳۳۶

قواعد علامه حلی، ۲۷۸، ۳۶۸

ک

کامل، ابن اثیر، ۴۲۹، ۴۹۵، ۵۱۹، ۵۳۵، ۵۴۷، ۵۴۵، ۵۳۷

کتاب سلیم بن قیس هلالی، ۴۹، ۲۱۱، ۴۶۰

کتاب العمده، ابن بطریق، ۵۰۴

کتاب الفردوس، ۵۰۸

کشف المحججه، سید بن طاووس، ۲۰۲، ۴۵۷، ۴۵۸

کشف الغمه، علی بن عیسیٰ اربلی، ۲۵۲، ۵۳۳

ص: ۵۷۱

الكفايه، خزاز، ٥١٩

كنوز النجاج، طبرسى، ٤٦٠

ل

اللباب، ٤١٢

م

مجالس المؤمنين، قاضى نورالله شوشترى، ٥٣٤، ٤٢٦، ٤٢٥، ٣٩٨، ٣٠٧، ٢٧٨، ٥٥٧، ٥٣٧

المنتظم، ابن جوزى، ٥٣٥

مجمع الرجال، ٤٤، ٤٩

المجموع الرائق من ازهار الحقائق، سيد هبه الله موسى، ٥٥٠

مجموعه به خط جباعى (محمد بن على بن حسن)، ١٤٠، ٣٠٦

مجموعه شهيد اول، ٢٩

مختصر المصباح، ٤٠

مختلف الشيعه فى احكام الشريعه، علامه حلى، ٤٣، ٦١، ٤١٦، ٤٣٠

مدينه العلم، ابوجعفر بن بابويه (صدوق)، ٥٥٠

مراصد الاطلاع، ياقوت، ٤٣٨

مسائل الناصريات، سيد مرتضى، ٣٦١

مسند احمد بن حنبل، ٥٠٧

مشايخ شيعه، تأليف يکى از شاگردان حسين بن مفلح صيمرى، ٢٠٨

مصباح، شيخ طوسى، ٥٧

مصباح کفعمى، ٢٣٩، ٤٣٧

مصباح الانوار، ٤٤٩

مصباح الكبير، ٥٥٢

المصنف، ابو عبيد قاسم بن سلام، ٥٤١

المطالب في مناقب آل ابي طالب، ٤٥٥

معالم، ابن شهر آشوب، ٣٩، ٤١، ٤٢، ٤٧، ٢٠٣، ١٨٠، ١٣٥، ١٨٦، ٥٣، ٥٢، ٢٥٢، ٢٤٤، ٢٤٣، ٢٣٧، ٢١١، ٢١٠، ٣٣٦، ٣٢٤، ٣٢٠،
٢٨٣، ٢٥٧، ٢٥٦، ٤٨٤، ٤٨٢، ٤١٩، ٤١٠، ٣٦١، ٣٥١

٤٩٤، ٥٠٣، ٥٢٤

المعتبر، محقق حلي، ٤٨٥

معجم البلدان، ياقوت، ٥٢٧

مغنى اللبيب، ابن هشام، ٤٧٠

مفتاح القلوب، ٢٩٠

مقاتل الطالبين، ٥٢١

مقامات، قاسم بن علي حريري، ٤٦٨

مناجات خمسه عشر امام سجاده، ٥٠٣

مناقب، ابن شهر آشوب، ٩٨، ١١٠، ١٣٥، ٢٥٧، ٢١٢، ٢١١، ٢٠٦، ١٧٨، ١٧٧، ٤١٨، ٣٤٥، ٣٣٦

مناقب الادباء، عبدالرحمن بن انباري نحوي، ٤٦٣، ٤٦٤

مناقب امير المؤمنين، ابن مغالي، ٤٧٢، ٥٠٨

ص: ٥٧٢

مناقب صدرالائمه، اخطب خوارزم، ٤٧٣

المنتهى...، علامه حلي، ٢٠٣

منهج المقال، استرآبادي، ٣٧٧، ٣٧٨

منيه المرید، شهيد ثاني، ١٤٩

مهج الدعوات، سيدبن طاووس، ٣١٥، ٤٣٧

ن

نثر اللآلي، احسايبى، ٥٥٥

نزهه الالباء فى طبقات الأدباء، انباري، ٥٤٦

نزهه الناظر (النواظر)، ٢٠٧، ٤٨٥

نظام الأقوال، نظام الدين قرشى، ٤٨٩، ٥٥٩

نقدالرجال، تفرشى، ٥٨، ١٣٨، ١٤٢، ٣٠٠، ٢٧٩، ٢٢٤، ٢١١، ١٩٨، ١٩٧

نواقص الروافض، ٤٠٦

نهج البلاغه، سيد رضى، ٤٨٦، ٥٤٧

و

الوافى فى علم القوافى، ٥٤١

وثيقه النجاه، افندى، ٥٤٩

وسائل الشيعه، شيخ حر عاملى، ٣٨٥، ٥٤١، ٥٦٠

وصول الاخبار الى علم درايه الاخبار، ٢٠٣

وفيات الاعيان، ابن خلكان، ٥٦، ٥٧، ٤٢٠، ٤١٨، ٣٥٥، ٢٤٤، ١٧٤، ١٤٧، ٤٧٠، ٤٦٧، ٤٦٦، ٤٦٤، ٤٦٢، ٤٢١، ٤٩٩، ٤٩٦، ٤٧١

ى

یادداشتهای شیخ حسن بن شهید، ۴۶

یادداشتهای شیخ علی سبط شهید ثانی، ۵۵۴

یادداشتهای شهید اول، ۴۵۶، ۴۷۴

یادداشتهای ملا محمدرضا مشهدی جی شاگرد شیخ بهائی، ۲۷

یتیمه الدهر، ثعالبی، ۴۷، ۱۴۲، ۱۷۴

الیقین، سید بن طاووس، ۳۹

ص: ۵۷۳

سرشناسه: افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ۱۰۶۶ - ۱۱۳۰ ق.

عنوان قراردادی: [ریاض العلماء و حیاض الفضلاء. فارسی]

عنوان و نام پدیدآور: ریاض العلماء و حیاض الفضلاء جلد ششم / تالیف عبدالله افندی اصفهانی؛ ترجمه محمدباقر ساعدی.

مشخصات نشر: مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۸۹ -

مشخصات ظاهری: ج. ۶.

شابک: ۵۲۰۰۰ ریال: ج. ۱ (چاپ دوم): ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۲۹۰-۱؛ دوره: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۳۴۹-۶؛ ۴۲۰۰۰ ریال: ج. ۶،

چاپ اول: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۰۴۴؛ ۱۱۴۰۰۰ ریال: ج. ۷: ۹۷۸-۶۰۰-۰۶-۰۳۳-۴

وضعیت فهرست نویسی: فاپا (چاپ دوم/برون سپاری)

یادداشت: نام ناشر از سال ۱۳۷۲ به بنیاد پژوهشهای اسلامی تغییر یافته است

یادداشت: چاپ دوم.

یادداشت: ج. ۶ (چاپ اول: ۱۳۸۶).

یادداشت: ج. ۷ (چاپ اول: ۱۳۹۴).

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ۱۰۶۶؟ - ۱۱۳۰ ق. -- سرگذشتنامه

موضوع: شیعه -- سرگذشتنامه و کتابشناسی

شناسه افزوده: ساعدی خراسانی، محمدباقر، ۱۳۰۶ -، مترجم

شناسه افزوده: بنیاد پژوهش های اسلامی

رده بندی کنگره: BP55/2/الف ۷/۹۰۴۱۷ ۱۳۸۹

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۹۹۶

شماره کتابشناسی ملی : م ۶۶-۵۳۹

ص : ۱

اشاره

رياض العلماء و حياض الفضلاء جلد ششم

تأليف عبدالله افندى اصفهاني؛ ترجمه محمدباقر ساعدى

ص: ۳

مقدمه ۱۵

فصل اول: اسماء زنان از دانشمندان امامیه که ۲۱

ام ایمن ۲۲

ام الحسن ۲۳

ام علی ۲۳

حمیده ۲۵

فاطمه دختر حمیده ۲۵

فاطمه دختر شیخ محمد بن احمد بن عبد الله بن حازم عکبری ۲۵

حسنيه ۲۵

دختر شیخ علی منشار ۲۶

آمنه خاتون، دختر ملا محمد تقی مجلسی ۲۶

دختر مسعود ورام ۲۷

دختران سید رضی الدین علی بن طاووس ۲۸

مادر سید بن طاووس ۲۸

دختر سید مرتضی ۲۸

دختران شیخ طوسی ۲۹

شرح نهج البلاغه ابن میثم به خط زنی فاضل ۲۹

خواهر ملا رحیم اصفهانی ۲۹

سیده سکینه بنت حسین بن علی بن ایطالب ۲۹

فصل دوم: در کنیه هایی که با لفظ اب آغاز می شود ۳۱

«باب الف»

ابو اسامه ۳۲

ابو احمد موسوی ۳۲

ابو اسحاق بن بحیر اصفهانی ۳۲

ابو اسحاق سبعی ۳۳

ابو الاسود دثلی/دؤللی ۳۹

ابو ایوب انصاری ۳۹

«باب باء»

ابو البدر ۳۹

ابو البرکات ۴۲

ابو بکر گرگانی ۴۳

ابو بکر خوارزمی ۴۳

ابو البرکات خوزی ۴۶

ابو البرکات مشهدی ۴۶

ابو البرکات مشهدی/علوی ۴۷

ص: ۵

ابو بکر تایادی ۴۷

ابو بکر دوری ۴۸

ابو بکر جعابی ۴۸

ابو بکر بن درید ازدی ۴۸

ابو بکر صولی ۴۹

ابو بکر بن عیاش ۴۹

ابو بکر مدائنی کاتب ۴۹

ابو بکر قاضی ۵۰

«باب تاء»

ابو التحف ۵۰

ابو تراب خطیب ۵۱

ابو تراب حسنی ۵۱

ابو تراب بن رؤیه قزوینی ۵۱

ابو تمام ۵۲

«باب جیم»

ابو جعفر ۵۲

ابو جعفر اشعری ۵۳

ابو جعفر بن فقیه امیر کابن أبو النجمی مصدری مقیم قریه جنیده ۵۳

ابو جعفر بن جریر طبری ۵۳

ابو جعفر بن رستم طبری ۵۳

ابو جعفر طوسی ۵۴

ابو جعفر طوسی متأخر ۵۴

ابو جعفر کمیح ۵۴

ابو جعفر بن محسن حلبی ۵۴

ابو جعفر بن مولانا محمد امین استرآبادی ۵۵

ابو جعفر بن مهدی بن عابد ابو الحرب حسینی مرعشی ۵۵

ابو جعفر بن معیه حسنی ۵۵

ابو جعفر نیشابوری ۵۵

ابو جعفر بن هارون بن موسی تلعبری ۵۶

ابو جعفر بن قبه ۵۶

ابو جعفر یون ۵۶

ابو الجود بن نصر الله تتوی ۵۷

«باب حا»

ابو حاتم رازی ۵۷

ابو حبیش متکلم ۵۷

ابو الحسن بن احمد شاذان ۵۸

ابو الحسن فقیه شاذانی ۵۸

ابو الحسن ۵۸

ابو الحسن بن ملا احمد ایبوردی کاشانی ۵۹

ابو الحسن کاشی ۶۰

ابو الحسن ایادی ۶۱

ابو الحسن باوردی ۶۱

ابو الحسن شرفه ۶۱

ابو الحسن بغدادی سورانی یزاز ۶۲

ابو الحسن سمیری ۶۲

ابو الحسن بصروی ۶۲

ابو الحسن بصری کاتب ۶۲

ابو الحسن بکری ۶۳

ابو الحسن خازن ۶۴

ابو الحسن راوندی ۶۶

ابو الحسن بن شاذان ۶۶

ابو الحسن بن سعدویه قمی ۶۶

ابو الحسن سمسی ۶۷

ابو الحسن بن صفّار ۶۷

ابو الحسن طبری ۶۷

ص: ۶

ابو الحسن فارسی ۶۷

ابو الحسن شغرائی ۶۸

ابو الحسن بن عریضی ۶۸

ابو الحسن بن طباطبا علوی شاعر ۶۹

ابو الحسن بن طباطبا علوی ۷۰

ابو الحسن بن علوان حسینی شامی عاملی ۷۰

ابو الحسن بن علی بن محمد بن مهدی ۷۰

ابو الحسن فراهانی شیرازی ۷۱

ابو الحسن بن شیخ ابو القاسم زید بن حسین بیهقی ۷۱

ابو الحسن قاینی ۷۳

ابو الحرب بن علی حسینی ۷۵

ابو الحسن کیدری ۷۵

ابو الحسن لؤلؤیی ۷۵

ابو الحسن منصورى ۷۵

ابو الحسن موسوی عاملی ۷۶

ابو الحسن علی بن ابی طالب هموسه فرزادی ۷۶

ابو الحسن مجاشعی ۷۶

ابو الحسن نحوی ۷۷

ابو الحسن نحوی ۷۷

ابو الحسن بن نور الدین علی بن علی بن حسین بن ابی الحسن موسوی عاملی جبعی ۷۷

ابو الحسين بن ابو جید قمی ۷۷

ابو الحسين بن احمد قمی ۷۸

ابو الحسين راوندی ۷۸

ابو الحسين بن احمد عطار ۷۸

ابو الحسين بن علی بن مرثی علوی ۷۸

ابو الحمد ۷۹

ابو الحسين بن محمد بن ابی سعید ۷۹

ابو الحسين بن مهلوس علوی موسوی ۸۰

ابو الحسين نصیبی ۸۰

ابو الحسين وارانی ۸۰

«باب خاء»

ابو خلیفه ۸۰

«باب دال»

ابو دجانہ ۸۱

ابو الدنيا ۸۲

«باب ذال»

ابو ذر ۸۲

«باب را»

ابو الرضا حسنی راوندی ۸۳

ابو الربیع شامی عاملی ۸۳

ابو الرضا حسینی راوندی ۸۳

«باب زا»

ابو زید کبابکی کحی حسینی گرگانی ۸۴

«باب سین»

ابو السعادات ۸۴

ابو سعد بن حسن صلتی ۸۴

ابو سعد بن طاهر ۸۴

ابو سعد فرخان تزیل کاشان ۸۵

ابو سعید خدری ۸۵

ابو سعید خزاعی ۸۵

ابو سعید نیشابوری ۸۵

ابو سهل بغدادی ۸۶

ابو سلیمان فخر الدین بن داوود بن ابو الفضل مولانا تاج الدین محمد بن داوود ۸۶

ص: ۷

«باب شین»

ابو الشرف اصفهانی ۸۸

«باب صاد»

ابو صابر بن احمد ۸۹

ابو صالح حلبی ۸۹

ابو صلاح حلبی ۹۰

ابو الصلت بن عبد القاهر ۹۰

ابو صمصام ۹۰

ابو صمصام بن معبد حسینی ۹۱

«باب طاء»

ابو طالب بن امیر ابو الفتح حسینی ۹۱

ابو طالب استرآبادی ۹۱

ابو طالب بن شیخ اسماعیل رازانی ۹۲

ابو طالب استرآبادی ۹۲

ابو طالب امامی اصفهانی ۹۳

ابو طالب استرآبادی ۹۴

ابو طالب تبریزی ۹۴

ابو طالب حسینی بسی ۹۴

ابو طالب حسینی قصبی ۹۴

ابو طالب والد ارجمند حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام ۹۵

ابو طالب بن عبد السميع ٩٥

ابو طالب بن رجب ٩٥

ابو طالب بن غرور ٩٥

ابو طالب بن مهدي علوي سيلقي ٩٦

ابو طالب هاشمي ٩٦

ابو طالب هروي ٩٦

ابو طيب ٩٧

«باب عين»

ابو العباس مستغفري ٩٧

ابو عبد الله شيخ مفيد/ابن ادريس ٩٨

ابو عبد الرحمن بزوفري ٩٩

ابو عبد الله بزوفري ٩٩

ابو عبد الله بن شاذان ٩٩

ابو العباس بن نوح ٩٩

ابو عبد الرحمن مسعودي ٩٩

ابو عبد الله بن حماد انصاري ١٠٠

ابو عبد الله بزوفري ١٠٠

ابو عبد الله حلواني ١٠٠

ابو عبد الله بن خمري خزاز ١٠٠

ابو عبد الله قزويني ١٠١

ابو عبد الله معروف به نعمت ۱۰۱

ابو عبد الله بن فارسی ۱۰۱

ابو عبد الله دوریستی ۱۰۱

ابو عبد الله دوریستی ۱۰۲

ابو عبد الله بن محمد حسنی ۱۰۲

ابو عبد الله نیشابوری ۱۰۲

ابو عبد الله مرزبانی ۱۰۲

ابو العتاهیه ۱۰۳

ابو عفان بن احمد بن بندار ۱۰۳

ابو العلاء حافظ ۱۰۳

ابو علی ۱۰۳

ابو علی محمد بن منصور حسینی ۱۰۳

ابو عمر و زاهد ۱۰۴

ابو علی بزوفری ۱۰۴

ابو علی تنوخی ۱۰۵

ص: ۸

ابو علی بن جنید ۱۰۵

ابو علی بن حمزه موسوی ۱۰۵

ابو علی بن طاهر سیوری ۱۰۵

ابو علی طبرسی ۱۰۵

ابو علی موضح ۱۰۶

ابو علی طوسی ۱۰۶

ابو علی صولی ۱۰۶

ابو عیسی زراق ۱۰۶

ابو علی بن محمد بن اشعث کندی کوفی ۱۰۷

ابو علی بن همام ۱۰۷

ابو عمرو بن مهدی ۱۰۷

«باب غین»

ابو غالب بن ابو هاشم حسینی مرعشی ۱۰۸

ابو غالب زراری ۱۰۸

ابو غالب بن علی بن قسوره ۱۰۹

ابو غانم بن ابو غانم بن ابو علی جوانه ۱۰۹

ابو غانم عصمی هروی ۱۱۰

ابو غانم علی بن ابو طالب جوانی ۱۱۰

ابو غیاث بن بسطام ۱۱۰

«باب فاء»

ابو الفتح بن امير مخدوم حسینی قزوینی عرشاهی ۱۱۱

ابو الفتح بن حسین بن ابو بکر اربلی ۱۱۳

ابو الفتح حَقَّار ۱۱۳

ابو الفتح بستی ۱۱۳

ابو الفتح کراچکی ۱۱۳

ابو الفتوح ۱۱۳

ابو الفتوح رازی ۱۱۴

ابو الفضل ۱۱۴

ابو فراس حمدانی ۱۱۵

ابو الفضل جعفی ۱۱۵

ابو الفضل شعبی ۱۱۵

ابو الفضل صابونی ۱۱۵

ابو الفضل صابونی معروف به ابن ابو العباس عامری ۱۱۶

ابو الفضل طبرسی ۱۱۶

ابو الفضل کرمانی ۱۱۶

ابو الفتح شرفه ۱۱۷

ابو الفتح متولّی مسجد جامع کوفه ۱۱۷

ابو الفتح صیداوی ۱۱۸

ابو الفرّج بن ابو قره ۱۱۸

ابو الفتح واسطی ۱۱۸

ابو الفضل حصكفي شاعر ۱۱۸

ابو الفضل حسینی سروی ۱۱۹

ابو الفضل بن محمد هروی ۱۱۹

ابو الفتح بن جلی ۱۱۹

ابو الفتح بن جندی ۱۲۰

«باب قاف»

ابو القاسم بن اسماعیل بن عنان کتبی وراق حلّی ۱۲۰

ابو القاسم تنوخی ۱۲۱

ابو القاسم ۱۲۱

ابو القاسم بن ابو محمد بن منتهی حسینی مرعشی ۱۲۱

ابو القاسم حسکانی ۱۲۱

ابو القاسم جرفادقانی (گلپایگانی) ۱۲۱

ابو القاسم بن طی عاملی ۱۲۳

ابو القاسم الروحی ۱۲۳

ص: ۹

ابو القاسم دارمی ۱۲۳

ابو القاسم تبریزی اسکونی ۱۲۳

ابو القاسم بن سهل واسطی عدل ۱۲۴

ابو القاسم دعبلی ۱۲۴

ابو القاسم فندرسکی موسوی حسینی ۱۲۴

ابو القاسم کوفی ۱۲۸

ابو القاسم بن شبل وکیل بن اسد ۱۲۹

ابو القاسم بن کمیح ۱۲۹

ابو القاسم بن محمد تنوخی ۱۲۹

ابو القاسم وزیر مغربی ۱۳۰

ابو القاسم بن محمد ۱۳۰

ابو القاسم بن محمد بن ابو القاسم حاسمی ۱۳۰

«باب لام»

ابو لؤلؤ ۱۳۴

ابو اللطیف بن احمد بن ابو لطیف زرقویه اصفهانی ۱۳۵

«باب میم»

ابو المکارم ۱۳۶

ابو المحاسن گرگانی ۱۳۶

ابو المحاسن رویانی ۱۳۶

ابو محمد بن حسن بن محمد بن نصر ۱۳۸

ابو محمد اطروش ۱۳۸

ابو محمد بن ابو الفتح واسطی ۱۳۸

ابو محمد فحّام ۱۳۸

ابو محمد کرخی ۱۳۹

ابو محمد صیمری ۱۳۹

ابو محمد بن حسن بن داوود قمی ۱۳۹

ابو محمد بن حسن بن عبد الواحد زربی ۱۳۹

ابو محمد بن منتهی مرعشی ۱۴۰

ابو مخنف ۱۴۰

ابو محمد عفجری ۱۴۰

ابو محمد علوی ۱۴۱

ابو مطهر صیدلانی ۱۴۱

ابو المعالی بن بدر الدین حسن حسینی استرآبادی ۱۴۱

ابو معبد حسینی ۱۴۱

ابو محمد فحّام ۱۴۲

ابو المفاخر بن محمد رازی ۱۴۲

ابو المفضل ۱۴۲

ابو مفضل شیبانی ۱۴۲

ابو المکارم بن زهره ۱۴۳

ابو منصور سکری ۱۴۳

ابو منصور طبرسی ۱۴۳

ابو منصور بن عبد الله ۱۴۳

ابو منصور بن عبد المنعم بن نعمان بغدادی ۱۴۴

ابو منصور عکبری ۱۴۴

ابو منصور پسر عموی سید رضی الدین، علی بن طاووس حسنی ۱۴۴

ابو محمد حسینی ۱۴۵

ابو محمد مجدی ۱۴۶

ابو محمد محمدی ۱۴۶

ابو محمد حسینی قائنی ۱۴۸

ابو محمد بن حسن بن زبیب الدین ۱۴۹

«باب نون»

ابو النجف مصری ۱۴۹

ابو نصر ۱۵۰

ص: ۱۰

ابو نصر غاری ۱۵۰

ابو نعیم ۱۵۰

ابو النعیم ۱۵۱

ابو النعیم بن محمد بن کاشانی ۱۵۲

ابو نواس ۱۵۲

«باب واو»

ابو الولی بن شیرازی ۱۵۴

ابو الولی بن محمد هادی حسینی شیرازی ۱۵۴

ابو الولی بن شاه محمود انجوی ۱۵۵

«باب ها»

ابو هاشم علوی ۱۵۶

ابو الهیثم بن تیهان ۱۵۸

«باب یاء»

ابو یزید بسطامی ۱۵۹

ابو یزید بن شریعه الدین محمد زاکانی ۱۶۰

ابو یعلی ۱۶۱

ابو یعلی بن ابو هیجاء علوی عمری ۱۶۲

ابو یعلی جعفری ۱۶۲

ابو یعلی بن حیدر بن مرعش مرعشی ۱۶۲

ابو یعلی بن علی بن عبد الله بن احمد جعفری ۱۶۲

فصل سوم: در کنیه های علمای خاصه که آغاز آن ها با ابن است

«باب الف»

ابن ابزر حسینی ۱۶۵

ابن ابی ثلج ۱۶۵

ابن ابو جئد قمی ۱۶۵

ابن ابی جامع ۱۶۶

ابن ابی شیبه ۱۶۶

ابن ادريس ۱۶۶

ابن اشناس ۱۶۶

ابن ابی الصلت ۱۶۶

ابن ابی عمیر ۱۶۷

ابن ابی عقیل ۱۶۷

ابن اعلم ۱۶۷

ابن ام مکتوم ۱۶۷

ابن اقساسی ۱۶۸

ابن ابی قرّه ۱۶۹

ابن ابی العزّ ۱۶۹

ابن ابی اوس ۱۶۹

«باب باء»

ابن براج ١٦٩

ابن باقى ١٧٠

ابناء بابويه ١٧٠

ابن بابويه ١٧١

ابا شجاع الدين ١٧١

ابن بدر همدانى كوفى ١٧١

ابن بطريق

«باب تاء»

ابن تيهان ١٧٢

«باب جيم»

ابن جمهور لحساوى ١٧٢

ابن جواليقى ١٧٤

ابن جنيد ١٧٤

ص: ١١

«باب حاء»

ابن حجاج ۱۷۵

ابن حاشر ۱۷۵

ابن حمّاد علوی حسینی ۱۷۵

ابن حمزه ۱۷۵

ابن حمزه ۱۷۶

«باب خاء»

ابن خیاط عاملی ۱۷۷

«باب دال»

ابن درید ۱۷۸

ابن داوود ۱۷۸

«باب را»

ابن راوندی ۱۷۹

«باب زا»

ابن زریک ۱۷۹

ابن زهره ۱۸۰

بنو زهره ۱۸۰

«باب سین»

ابن سکون ۱۸۱

ابن سکّیت ۱۸۱

«باب شین»

ابن شرفشاه حسینی ۱۸۲

ابن شهریار خازن ۱۸۳

ابن شریفه واسطی ۱۸۳

ابن شهر آشوب ۱۸۴

«باب صاد»

ابن صائغ ۱۸۴

«باب طاء»

ابن طاووس ۱۸۵

ابن طی ۱۸۶

«باب ظاء»

ابن نوبخت ۱۸۷

«باب عین»

ابن عبد العالی ۱۸۷

ابن عقده ۱۸۸

ابن عمید ۱۸۸

ابن عباس ۱۸۸

ابن عبدون ۱۸۹

ابن عقیل ۱۸۹

ابن علقمی ۱۸۹

ابن عيسى رَمَانِي ١٩٠

ابن عصام ١٩١

ابن عين زربي ١٩١

ابن العشره الكركي ١٩١

ابن عودي ١٩٢

ابن عيَّاش ١٩٢

«باب فاء»

ابن فهد ١٩٣

«باب قاف»

ابن قضاة ١٩٣

ابن قدامه ١٩٤

ابن قولويه ١٩٤

ص: ١٢

ابن کمال پاشا ۱۹۴

«باب میم»

ابن مکی ۱۹۴

ابن مطهر ۱۹۵

ابن میثم ۱۹۵

ابن متّوج ۱۹۵

ابن محمود ۱۹۵

ابن معافی ۱۹۶

ابن معلم ۱۹۶

ابن مسعود ۱۹۶

ابن معیه ۱۹۷

ابن ماهیار ۱۹۷

«باب نون»

ابن نَجّار ۱۹۷

ابن نجد ۱۹۸

ابن نما ۱۹۸

ابن نوبخت ۱۹۹

بنی نوبخت ۱۹۹

«باب هاء»

ابن همّام ۲۰۰

فصل چهارم: کتابهایی که نام مؤلف آنها مشخص نیست ۲۰۲

ص: ۱۳

رَبِّ سَهْلٍ وَ تَمِّمَ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد لله و سلام على عباده الذين اصطفى محمد و اله ائمه الهدى.

خدای متعال را سپاسگزارم که با کمی استعداد و بی بضاعتی که داشتم، موفق شدم مجلد پنجم ریاض العلماء را از حرف میم تا آخر حرف یا، مطابق با آن چه در این مجلد آمده است ترجمه نمایم، و در واقع دو سوم از این مجلد را به پارسی برگردانیدم و ما بقی آن را با ملحقاتی که به یاری خدای متعال در نظر دارم در مجلد ششم قرار بدهم ترجمه کنم و در اوقاتی که به ترجمه این مجلد می پرداختم به پاره ای از مطالب دست یافتم که گمان می کنم، یادآوری از آنها، بی تناسب با ترجمه این مجلد نباشد.

۱ - قبر فرا: مؤلف «قدس سرّه» در ریاض ۵۰۱/۵ ذیل احوال فرا که یکی از نحویهای بنام است می نویسد: در سال ۱۱۱۸ ه. ق که از چهارمین سفر عتبات بازمی گشتم، در محلی از نوبندجان شولستان، اثر قبور فرا و بستگانش را مشاهده کردم.

۲ - سفرها: مؤلف برای تهیه مدارک کتاب ارزنده ریاض العلماء دامن همت به کمر زده و شهرهایی را پشت سر گذارده است و در ضمن آن سفرها یادداشتهای و شرح حال هایی را تهیه کرده و کتابهایی را مورد مطالعه خویش قرار داده است. اینک نام شهرهایی را که در این مجلد یادآوری نموده است به شرح زیر نام می بریم:

آمل - اردبیل - استرآباد - اشرف - بارفروش - بحرین - تبریز - تنکابن - تهران دهخوارقان - رشت - ری - ساری - سیستان - شبستر - شیراز - طسوج - فراه - فرح آباد

قزوین - کاشان - لار - لاهیجان - مازندران - مشهد مقدس - نوبندجان - هرات - یزد.

۳ - اسامی اعلام: مؤلف «قدّس سرّه» در این مجلد به نام گروهی از دانشوران از طبقات مختلف، اشاره نموده است که در روزگار او و پس از آن شهرت همگانی داشته اند. اینک فهرستی از اسامی و یا القاب آنها را در این جا می آوریم.

ابو جعفر طبری (شیعه) - ابو عبد الله مرزبان کاتب - ابو عبد الله نعمانی مؤلف کتاب الغیبه - ابو محمد هارون بن موسی تلکبری - ابن ادريس حلّی - ابن جمهور احسائی - ابن جنید اسکافی - ابن درید - ابن سکیت لغوی - ابن شهر آشوب - ابن میثم بحرانی - ابن نما حلّی - ابن هانی اندلسی شاعر - حرفوشی - خواجه نصیر الدین طوسی - سدید الدین حمصی - سدید الدین یوسف پدر علامه حلّی - سید تاج الدین بن مغنیه - سید رضی - سید ماجد بحرانی - سید مصطفی تفریسی (مؤلف نقد الرجال) - سید مهنا مدنی - سید نعمه الله جزائری - سید هاشم بحرانی - شیخ بهایی - شیخ حر عاملی - صاحب مدارک - صدر المتالهین شیرازی - عماد الدین طبری - عماد الدین طوسی - فاضل مقداد - فخر المحققین - فراء نحوی - فرزدق شاعر - قاضی نعمان مصری (مؤلف دعائم الاسلام) - قاضی نور الله شهید - قطب الدین رازی - قطب الدین لاهیجی - کراچکی - کلینی - محقق سبزواری - محمد بن جعفر مشهدی - محمد امین استرآبادی - محمد امین کاظمی - محمد باقر مجلسی - محمد تقی مجلسی مفید الدین بن جهم - ملا صالح روغنی - ملا صالح مازندرانی - ملا طاهر قمی - ملا محسن فیض - میرزا رفیع الدین (رفیعا) نائینی - میرزا محمد استرآبادی - ناصر الحق پیشوای زیدیها - ناصر خسرو علوی - واعظ قزوینی - هبه الله شجری - یحیی بن سعید حلّی - یحیی بن زید شهید.

۴ - تألیفات دیگران: مؤلف «قدّس سرّه» در این مجلد، ذیل شرح حال عده ای از علما و دانشوران به پاره ای از تألیفات ایشان اشاره کرده است و در ضمن آنها به برخی از نسخه های تألیفات ایشان توجه داشته و اظهار کرده است «نسخه ای از آن در نزد ما موجود می باشد» و این توجه، یادآور خصوصیتی است که مؤلف نسبت به آن کتابها در نظر داشته است، و ما هم به همان مناسبت، نسخه های مزبور را که گاهی هم متضمن پاره ای از اشارات و گاهی هم مدرک کتاب حاضر قرار گرفته است در این جا فهرست وار

استبصار شیخ طوسی به خط و حواشی ملا محمد امین استرآبادی - اصلاح المنطق ابن سکت لغوی - انس الوحيد فی تفسیر آیه العدل و التوحید قاضی نور الله شوشتری - الانوار الجلالیه للفصول النصیریة فاضل مقداد - تحفه الاخوان - الثاقب فی المناقب ابن حمزه طوسی - جواب سؤال خان احمد خان حاکم گیلان از شیخ بهائی - الخصایص ابن بطریق - دعائم الاسلام قاضی نعمان مصری در دو مجلد - رساله استخارات شیخ یوسف بن حسین - رساله تذکره المجتهدین شیخ یحیی مفتی بحرینی، این همان رساله ای است که مؤلف به عنوان رساله اسامی مشایخ از آن نام می برد و چند نسخه مغلوپ از آن داشته است - رساله تفسیر آیه فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ، یشرح صدره للاسلام قاضی نور الله شهید - رساله شیخ فخر الدین بن علامه حلّی راجع به قول اصحاب در یکی از مسائل زکات - رساله عدالت شیخ نعمت الله عاملی - سؤالات سید عز الدین ناصر و پاسخ های شهید اول - شرح رجال کشی سید داماد - مجموعه ای از ادعیه به دست آمده از مختصر الاثار قاضی نعمان مصری - مجموعه شیخ شرف الدین یحیی بحرینی - مختصر المصباح همراه با تحقیقاتی از عماد الدین طبری - منظومه بثریه، شهید اول (مؤلف این کتاب، منظومه مزبور را از مجموعه ای که به خط شیخ احمد عاملی به دست آورده استنساخ کرده است) نزهه الناظر یحیی بن سعید - نیمه آخر دعائم الاسلام قاضی نعمان مصری.

۵ - مدارک: مؤلف، کتاب حاضر را از مدارکی که ذیلا نام برده می شود تدوین نموده است:

اثبات الهداه شیخ حر عاملی که مؤلف حاضر، از کتاب مزبور به عنوان «الهداه»، نقل می کند - اجازه سید مرتضی به شیخ محمد بصروی - اجازه شهید ثانی به شیخ حسین بن عبد الصمد حارثی پدر شیخ بهائی - اجازه شیخ احمد خاتون عاملی به ملا عبد الله شوشتری - اجازه شیخ حسین لیشی به شیخ نجم الدین عطارآبادی - اجازه شیخ محمد، سبط شهید ثانی به ملا محمد امین استرآبادی - اجازه شیخ نعمه الله خاتون عاملی به سید حسن شدم - اجازه شیخ نعمت الله خاتون عاملی به ملا عبد الله شوشتری - اجازات صحیفه سجادیه - اجازه علامه حلّی (اجازه کبیره) - اجازه علامه دوانی به قاضی میر حسین میدی - احسن التواریخ حسن بیگ

روملو - اربعين شهيد اول - اربعين شيخ بهائي - ارشاد شيخ مفيد - اسامی مشايخ يا (تذکره المجتهدين) شيخ يحيى مفتى بحرينى - اسرار الائمة - الانوار البدرية فى كشف شبه القدرية - بشاره المصطفى ابو القاسم طبرى تاريخ ابن خلکان - تاريخ الخلفاء سيوطى - تاريخ عالم آراى عباسى - تاريخ يافعى - ترجمه محبوب القلوب قطب لاهيجى - تعليقه شيخ بهائى بر خلاصه علامه حلى - تقويم البلدان بلخى - تهذيب اللغه ازهرى - جامع الشتات الرواه على بن عبد الحميد نيلى - جامع التواريخ رشيد الدين فضل الله - جامع المقال شيخ طريحي - جلاء العيون مجلسى - حواشى رجال ميرزا محمد از شيخ محمد نواده شهيد ثانى - الخرايج و الجرائح قطب راوندى - الخصائص ابن بطريق - خلاصه الرجال علامه حلى - دفع المناواه سيد حسين كركى - دميہ القصر باخرزى - رجال كشي - رجال ابن داود - رجال شيخ فرج الله - رجال نجاشى - رساله تذكره علما - رساله خمس سيد محمود كاظمى - رساله جمعه - رساله رفع البدعه - سلافه العصر سيد على خان مدنى كبير - شرح ارشاد علامه از شهيد اول - طبقات النجاه يا بغيه الوعاہ سيوطى - طب الرضا - طرائف سيد بن طاووس - العتيق - العمده ابن بطريق - عمده المقال شيخ حسن كركى - غايه المطلوب شيخ لطف الله نيشابورى - الغرر و الدرر سيد مرتضى - غوالى اللئالى ابن جمهور احسائى - فرائد السمطين حموى - فرج الكرب كفعمى - فرحه الغرى سيد عبد الكريم بن طاووس - فضائل اخطب خوارزم - فلاح السائل ابن طاووس - الفوائد المدنيہ ملا محمد امين استرآبادى فهرست شيخ طوسى - فهرست العلماء محمد بن على حمدانى قزوينى - فهرست منتجب الدين - قبس المصباح صهرشتى - قصص الانبياء قطب راوندى - كامل ابن اثير جزرى - كتاب سليم بن قيس هلالى - كشف المحججه سيد بن طاووس - كنوز النجاج طبرسى - اللباب جزرى - مجالس المؤمنين قاضى نور الله شهيد - مجموعه شيخ شرف الدين يحيى بحراني - مجموعه ورام - المحكم ابن سيده - المسائل الناصريات سيد مرتضى - مشترك ياقوت حموى - معالم العلماء ابن شهر آشوب - مفتاح القلوب، مناقب ابن شهر آشوب - مناقب ابن مغازلى - مناقب اخطب خوارزم - منيه المرید شهيد ثانى - نزه الناظر يحيى بن سعيد حلى - نظام الاقوال ملا نظام الدين قرشى - اليقين سيد بن طاووس - يتيمه الدهر ثعالبى.

۶ - تالیفات مترجم: گرچه تالیفات این جانب درخور تذکر و یادآوری نمی باشد و از آن

جا که حدیث نعمت لازم است به بخشی از تألیفات و ترجمه ها که به یاری خدا به طبع رسیده است اشاره می شود.

پیشوای هشتم شیعیان - هشتمین پیشوای شیعه - خورشید بطحا در احوال حضرت خاتم انبیا صلی الله علیه و آله - رجال معاصر شیخ طوسی - مجمع الزیارات - ذیل تاریخ علمای خراسان - شرح حال خواجه ربیع - شرح مخمس - اخلاق حسنه - ترجمه ارشاد شیخ مفید - ترجمه منیه المرید شهید ثانی - ترجمه حقایق فیض - ترجمه مصباح الشریعه - ترجمه التحصین ابن فهد حلی - ترجمه مناقب محیی الدین - ترجمه عیون اخبار الرضا علیه السلام - ترجمه روضات الجنّات در هشت مجلد - ترجمه سفینه البحار محدث قمی دو جزء آن به طبع رسیده است - ماده و خدا - ترجمه کشکول شیخ بهائی - جزئی از ترجمه تفسیر صافی ملا محسن فیض کاشانی - ترجمه ریاض العلماء در شش مجلد.

مشهد مقدس روز یکشنبه ۸/ج ۱۴۰۹/۱ ه. ق

و انا الحقیر محمد باقر ساعدی

ص: ۱۹

فصل اول اسماء زنان از دانشمندان امامیه که مشهور به نام یا کنیه می باشند

اشاره

ص: ۲۱

ام ایمن

به طوری که به خاطر دارم در کتاب کافی یا کتاب دیگری در ذیل تفسیر آیه ۹۸ سوره نساء، إِلَّا الْمُشْتَصِّعِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَ النِّسَاءِ وَ الْوَالِدَانِ... (۱) از امام باقر علیه السلام سؤال شد آنها چه کسانی هستند؟ فرمود: زنان و فرزندان شما می باشند، سپس فرمود: آری گواهی می دهم که ام ایمن از بهشتیان است درحالی که از ولایت ما اطلاعی نداشت و آن چه را شما می شناسید او نمی شناخت. (۲)

ص: ۲۲

۱- (۱) تفسیر برهان (۴۰۷/۱) نقل کرده حضرت باقر علیه السلام به اسماعیل جعفری فرمود: دین خدا برای فراگیری مردم در کمال آسانی است جز این که خوارج فراگیری آن را بر خود مشکل ساختند. اسماعیل گفت اجازه می فرمایید تا اعتقادات خودم را به عرض شما برسانم؟ فرمود آری. گفت گواهی می دهم خدا یکتاست و محمد بنده و رسول اوست و به درستی دستورهائی که آورده اقرار می نمایم و ولایت شما را برگزیده ام و از دشمنان شما که حق شما را غصب کرده و بر شما حکومت نموده اند بیزارم. فرمود به خدا سوگند درست گفתי و آن چه را ابراز داشتی ما هم به درستی آن اقرار داریم. سؤال کردم هرگاه یکی از مردم به ولایت شما اقرار نداشته باشد آیا ممکن است به سلامت باشد و در آخرت نجات پیدا کند؟ آیه مزبور را تلاوت کرده که «إِلَّا الْمُشْتَصِّعِينَ» باشد پرسیدم مستضعفان چه کسانیند؟ فرمود زنان و فرزندان شما و اضافه فرمود گواهی می دهم که «ام ایمن» از بهشتیان است درحالی که آن چه را شما می شناسید (یعنی ولایت اهل بیت) او نمی شناخته است - م.

۲- (۲) نام وی برکه مشهور به ام ایمن و ام الطباء است، از اصحاب رسول اکرم (ص) و کنیز حضرت آمنه و یا عبد الله بن عبد المطلب بود که ارثا به پیغمبر رسید و دایه رسول اکرم (ص) شد و در کودکی آن حضرت را پرورش داد. لذا مورد عنایات و محبت‌های بسیار پیغمبر (ص) بوده و رسول اکرم (ص) می فرمودند: «ام ایمن امی بعد امی» (ام ایمن، بعد از مادرم در حکم مادر من است) همچنین: «هذه بقیه اهل بیتی» (او جزو اهل بیت من است) او

ام الحسن (فاطمه مشهور به ست المشایخ)

وی، دختر شهید اول محمد بن مکی عاملی جزینی مشهور است. شیخ معاصر در امل الآمل، ۱۹۳/۱ نوشته است:

وی، دانشمندی فاضل و فقیه و شایسته پرهیزکار بود. تعریف او را از مشایخ شنیده ام، از پدرش و از ابن معیه که شیخ پدرش بوده روایت می کرده و ما اجازه ابن معیه را که به وی داده است ذیل ترجمه برادرش محمد بن محمد بن مکی یادآوری کرده ایم، و پدرش از وی ستایش می کرده و به زنها دستور داده تا به وی اقتدا کنند و در احکام حیض و مسائل نماز و امثال آن به وی رجوع کنند.

مؤلف گوید: «ست» مخفف سیده است که دال را در تا ادغام کرده اند و ستی و ستی فاطمه گفته و اصل این دو کلمه هم سیدتی بوده یعنی: بانوی من.

أم علی همسر شهید اول (م ۷۸۶ ق) «ره»

شیخ معاصر در امل الآمل نوشته است: وی، زنی با فضیلت و پاکدل و فقیهی عابد بود و شهید اول از او تمجید می کرد و زنان را در امور دینی به او ارجاع می داد. (۱)

حمیده دختر مولانا محمد شریف بن شمس الدین محمد رویدشتی اصفهانی

رویدشت، ناحیه ای از توابع اصفهان است. حمیده از زنان فاضل و عالم و عارف بود.

ص: ۲۳

۱- (۱) اعیان الشیعه، ۴۸۳/۳، امل الآمل، ۱۹۳/۱، اعلام النساء، ۳۳۲/۳؛ ریحانه الادب، ۳۱۵/۸، معجم رجال الحدیث، ۱۷۹/۲۳، وی مادر فاطمه مکنی به ام الحسن و ست المشایخ است.

زنان عصر خود را درس می داد و بصیرتی تام در علم رجال داشت. زنی خوش گفتار و باقی مانده فضیلتی بزرگ و پرهیزکاری بنام بود. حواشی دقیقی بر کتابهای حدیث از قبیل استبصار، شیخ طوسی و کتابهای دیگر نوشته است و همگی آنها بر نهایت فهم و دقت نظر و اطلاعات او گواهی می دهد. بویژه تحقیقاتی که درباره رجال حدیث انجام داده است. من به نسخه ای از استبصار که از آغاز تا انجام آن را به حواشی خود آراسته بود دست یافتم و پندار من آن است که همگی آن حواشی به خط خود او بوده است.

پدرم «قدس سرّه» بیشتر اوقات، حواشی وی را در حاشیه های کتابهایی که در حدیث داشت، وارد می کرد و به دقت نظر وی آفرین می گفت. اینک نسخه ای از استبصار در نزد ماست که حواشی حمیده به خط پدرم تا آخر کتاب صلوه بر آن نوشته شده است.

پدر حمیده از شاگردان شیخ بهائی «ره» است و استاد استناد از پدر مشار الیها اجازه داشته و در یکی از سند اجازه هایش به این موضوع تصریح کرده است. (۱) حمیده از شاگردان پدرش بوده و پدرش او را می ستوده و با مزاح و لطیفه گویی اظهار می داشته، حمیده با رجال ارتباط دارد یعنی به علم رجال علاقه ویژه ای از خود نشان می دهد و به شوخی او را علامته (با دو تاء) می خوانده و می گفته است یک تا برای تأنیث و تاء دیگر برای مبالغه است. و از پیش آمدهای بی سابقه، آن که به خاطر رضایت مادرش با مردی نادان، از خویشاوندان خود از قریه رویدشت ازدواج کرده است.

مؤلف گوید: پدر حمیده را در روزگار خردسالی و هنگامی که پدرم زنده بود دیده ام.

وی در آن هنگام، عمر طولانی داشت و حاضر نمی شد خود را معمر بخواند و گاهی به شوخی خود را کم عمر قلمداد می کرد و به پندار من مدت صد سال از عمر او گذشته بود.

و به طوری که به خاطر دارم حمیده، پس از پدرش در سال ۱۰۸۷ ه. ق یا نزدیک به آن در گذشته است.

ص: ۲۴

۱- (۱) مجلسی در اجازه ای که به شیخ محمد فاضل مشهدی در مشهد مقدس رضوی (به سال ۱۰۸۵ ه. ق) داده است در دو جا از مولانا شریف پدر حمیده نام برده است. بحار الانوار ۱۱۰/۱۵۴ - م.

فاطمه دختر حمیده دختر ملا محمد شریف بن شمس الدین محمد رویدشتی اصفهانی (رضوان الله علیهما و علی ابیهما).

فاطمه زنی با فضیلت و دانشمند و عابد پارسایی بود. به تألیف او دست نیافته ام. او هم مانند مادرش به تدریس زنان عصر خود می پرداخت. بیشتر اوقات را در خاندان وزیر مرحوم خلیفه سلطان در اصفهان به سر می برد و هم اکنون زنده است. این بانوی دانشمند را هم بستگانش به مرد دهاتی که بدتر از بیابانی بود به همسری دادند، همسر وی در نادانی همتای باقل و در حماقت برابر با شوهر مادرش غیر عاقل بود.

فاطمه دختر شیخ محمد بن احمد بن عبد الله بن حازم عکبری

بانویی با فضیلت و فقیه بود و از مشایخ سید تاج الدین، محمد بن معیة حسینی به شمار است و شهید اول به توسط سید بن معیه از وی روایت داشته است.

ظاهر است که وی، از دانشوران امامی به شمار می آید و به طوری که از یکی از مواضع به دست می آید شیخ عبد الصمد بن احمد بن عبد القادر بن ابو الجیش به وی اجازه داده است.

حسنیه

از کنیزان اسیر بود و در روزگار هارون الرشید، مسلمان شد. وی بانویی با فضیلت و دانشوری دقیق و بینا به اخبار و آثار بود. رساله فارسی که شیخ ابو الفتوح رازی - مؤلف تفسیر فارسی معروف - در خصوص گفتگوهای وی راجع به امامت در مجلس هارون الرشید تألیف کرده معروف می باشد. از خود آن رساله استفاده می شود حسنیه بانویی در نهایت فضیلت و جلالت بوده است و به پندار من رساله حسنیه از تألیفات شیخ ابو الفتوح رازی که آن را به نام حسنیه موسوم داشته و کاملاً به رد مخالفان و تشنیع عقاید ایشان پرداخته است. (۱)

ص: ۲۵

۱- (۱) شیخ آقا بزرگ تهرانی در الذریعه (۲۰/۷) و نیز در احیاء الدائر (صفحه ۱) هنگام شرح حال شیخ ابراهیم استرآبادی می نویسد: وی در ۹۸۵ ق در سفر حج خود رساله این مناظره را نزد بعضی از سادات علوی شهر -

نظیر همین سبک را ابن طاووس مؤلف اقبال در کتاب الطرائف (۱) که از کتابهای معروف می باشد انجام داده است و در این کتاب، اظهار داشته است مردی از ذمیها می باشم و با ارباب مذاهب چهارگانه به بحث و انتقاد پرداخته است و حجت را بر آنها اتمام نموده و مذهب شیعه را به اثبات رسانیده و تصریح کرده که مسلمان است.

جمعی از فحول علما و فضلا که از چگونگی مطلب ابن طاووس بی خبر بوده اند پنداشته اند که کتاب الطرائف از تألیفات عبدالمحمود ذمی است و حال آن که عبدالمحمود، اسمی است که سید به عنوان توریه، آن را در فرازهای مطالب خود آورده است و ما مشروح آن را در ذیل شرح حال ابو الفتوح و سید بن طاووس ایراد کرده ایم. (۲)

دختر شیخ علی منشار

وی، فاضلی دانشور و فقیهی محدث و همسر شیخ بهائی «ره» و از شاگردان پدرش شیخ علی است.

یکی از معمران مورد وثوق اظهار می داشت: در روزگار جوانی، وی را دیده است و همان زمان به درس فقه و حدیث و علوم دیگر می پرداخت و زنان به درس او حاضر می شدند و چهار هزار مجلد کتاب از پدرش به وی به ارث رسید. یکی از فضلا به اطلاع ما رسانید مشار الیها از علم و فضل بی نهایت برخوردار بوده و پس از درگذشت شیخ بهائی زنده بود.

آمنه خاتون دختر ملا محمد تقی مجلسی

وی بانویی با فضیلت و دانشوری با صلاحیت و با تقوا و همسر ملا محمد صالح

ص: ۲۶

-
- ۱- (۱) الطرائف فی معرفه مذاهب الطوائف، چاپ مکرر و ترجمه فارسی آن از ملا محمد صادق طبسی، تهران، ۱۳۰۱ ق.
  - ۲- (۲) مؤلف شرح مفصل آن را در ریاض العلماء (ترجمه ۱۷۳/۲) آورده است. افندی در اصل داستان مناظره تشکیک کرده ولی علامه مجلسی ترجمه این رساله را به فارسی در انتهای کتاب حلیه المتقین خود به طور کامل آورده است.

مازندرانی است و شنیده ایم شوهرش با همه فضیلت و صلاحیت علمی که داشت، گاهی پاره ای از عبارات قواعد علامه حلّی را از وی پرسش می کرد و این بانوی با کمال، خواهر استاد استناد «مد ظلّه» بود. (۱)

دختر مسعود ورام

اسم او را نمی دانم. وی، از طرف مادر، جدّه ابن ادریس حلّی است و بانویی با فضیلت و دانشور با صلاحیتی است. پیش از این، ذیل شرح حال ابن ادریس، نوشتیم مادر ابن ادریس دختر شیخ طوسی است و مادر مادرش دختر مسعود بن ورام است و مادر ابن ادریس، بانویی با فضیلت و صلاح بوده و یکی از علما به وی و خواهرش اجازه داده است. بنابراین، دختر شیخ طوسی بانویی با فضیلت بوده است نه دختر مسعود بن ورام.

ص: ۲۷

۱- (۱) علامه نوری در فیض القدسی منضم به بحار، ۱۲۴/۱۰۵ نوشته است علامه محمد تقی مجلسی «ره» نسبت به ملا صالح مازندرانی مهربانی خاصی داشت و آن گاه که احساس کرد تمایلی به ازدواج دارد در یکی از روزها پس از درس به وی گفت هرگاه اجازه دهی همسری را برای تو در نظر دارم، ملا صالح شرمند شده و بالاخره به وی اذن داد. مجلسی به خانه رفت و دختر فاضل و خردمندش که به حد کمال علم رسیده (آمنه خاتون) را به حضور خواسته گفت شوهری برای تو در نظر دارم که بی اندازه فقیر و در نهایت فضل و صلاحیت و کمال است اکنون منتظر اجازه تو هستم. آن مخدّره گفت، ناداری وسیله عیب جویی و نکوهش مردها نمی باشد. مولانا از اجازه دخترش خوشحال شد و مجلس همسری او را فراهم آورد. شب زفاف، ملا صالح، نقاب از چهره آن دوشیزه پاکیزه گوهر برداشت به جمال او نگران شده از شدت سرور به گوشه ای از خانه رفت به شکرانه از چنان موهبتی به مطالعه پرداخت در آن حال به یکی از مسائل مشکله رسید که از حلّ آن عاجز گردید، آن معظمه به فراست دریافت که اشکال کار او از کجاست. فردا که برای بحث و تدریس از خانه بیرون رفت، مشار الیها مسأله را حل کرد و مشروح آن را در کاغذی نوشت و در کتاب گذارد. شب هنگام که صالح نامور به منزل آمد و مسأله را به تمام کمال، مشروح دید، سجده شکر کرد و به شکرانه آن تا بامداد به عبادت پرداخت و بالاخره مقدمه زفاف سه شبانه روز به تأخیر افتاد. مولانا مجلسی از واقعه اطلاع پیدا کرد. خطاب به مولانا صالح فرمود: هرگاه این دختر، مطلوب تو نمی باشد دختر دیگری را به ازدواج تو در آورم. به عرض رسانید، حقیقت مطلب غیر از آن است که شما پنداشته اید. منظور من، ادای شکر پروردگار است در عین حالی که می دانم هرچه بیشتر به شکر او پردازم باز اندکی از وی سپاسگزاری نکرده ام و حق این عنایت ربانی را ادا ننموده ام. مولانا فرمود. آری «اقرار به عجز، نهایت شکر بندگان است» و چند فرزند از این معظمه به وی روزی شد یکی از آن ها آقا محمد هادی مترجم قرآن کریم دوم آقا نور الدین محمد سوم آقا محمد سعید اشرف - م.

دو تن، دختر سید رضی الدین علی بن طاووس

این دو تن از بانوان با فضیلت و دانشور و دو نویسنده با صلاحیت اند. خود ابن طاووس «قدس سره» در کتاب کشف المحججه خطاب به فرزندش محمد می گوید:

یادآوری می کند، خواهرت شرف الاشراف را اندکی پیش از بلوغ به حضور خواندم و آن چه را که حالش اقتضا می کرد و اندک و بسیار را که ممکن بود با توجه به آنها بتواند در پیشگاه خدای متعال، موقعیتی به دست آورد برای وی گوشزد کردم و مشروح آن را در کتاب البهجه لثمره المهجه ایراد کرده ام.

سید بن طاووس کتاب امالی شیخ طوسی را به این دو دختر و دو برادرشان محمد و علی اجازه داده است و چگونگی آن را در ضمن شرح حال سید بن طاووس ایراد کرده ایم.

سید در تعریف دخترانش گفته «الحافظتین الکاتبین» و ما بقی آن چه را در تعریف آنها گفته است از نسخه ای که نقل شده مفقود گردیده است.

مادر سید بن طاووس

از دانشوران بزرگ بوده است. یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله اسامی مشایخ نوشته است: «و منهم امّ السّید بن طاووس» (از ایشان است مادر سید بن طاووس) شیخ طوسی به او اجازه روایت و نقل از تمام مصنفات خویش داده و او را به فضیلت ستوده است.

مؤلف گوید: رساله مزبور، مغلوط است و ممکن است افتادگی در آن باشد و یا عبارت باقی مانده ای از شرح حال ابن ادریس باشد و لفظ (منهم) زیادی است.

دختر سید مرتضی

بانویی با فضیلت و بزرگوار است. کتاب نهج البلاغه را از عمویش سید رضی روایت می کرده است و قطب راوندی در آخر شرح نهج البلاغه اظهار داشته است شیخ عبد الرحیم بغدادی معروف به ابن الاخوه از این مخدره روایت داشته است و ما این سند

را در ذیل ترجمه قطب راوندی و شیخ زین الدین ابو جعفر محمد بن عبد الحمید بن محمد یادآور شده ایم.

دختران شیخ طوسی

دو تن فاضل و عالم بوده اند. پیش از این ذیل ترجمه ابن ادریس نوشتیم یکی از آنها، مادر ابن ادریس است و خواهر دیگرش (۱)...

یکی از علما به این هر دو خواهر اجازه داده است و ممکن است اجازه دهند برادرشان شیخ ابو علی بن شیخ طوسی یا پدرشان شیخ طوسی باشد.

شرح نهج البلاغه ابن میثم به خط زنی فاضل

در زاویه مقدسه حضرت عبد العظیم علیه السلام شرح نهج البلاغه ابن میثم بحرانی را دیدم که به خط زن فاضلی نوشته شده بود.

خواهر ملا رحیم اصفهانی

در حال حاضر در اصفهان، خواهر ملا رحیم اصفهانی که در محله کران می زیست از علما و خطاطان است و من خط او و پاره ای از یادداشت هایش را دیده ام. از آن جمله شرح لمعه است که با خط بسیار خوبی نوشته است و آن معظمه خط نسخ و نستعلیق را به خوبی می نوشت و از شاگردان پدر و برادرش بود.

سیده سکینه دختر مکرمه مولانا حسین بن علی بن ابی طالب علیهم السلام

ابن خلکان گفته است: این مجلله، بزرگ بانوان روزگارش بود و در جمال و طرفه گویی و خوش اخلاقی، از بهترین و شایسته ترین بانوان آن زمان به شمار می آمد. مصعب بن زبیر، وی را به همسری خویش در آورد لیکن دیری نپایید که مصعب در گذشت پس از مرگ وی به ازدواج عبد الله بن عثمان بن عبد الله بن حکیم بن حزام درآمد و فرزندی از

ص: ۲۹

۱- (۱) همگی اعلام، مادر ابن ادریس را دختر شیخ طوسی دانسته اند لیکن حقیقت امر بر خلاف آن است و چگونگی آن تفصیلاً در صفحه (اذ) حیات (شیخ الطوسی) علامه تهرانی مؤلف الذریعه که در مقدمه تفسیر تبیان شیخ طبع گردیده آورده است - م.

او به نام عثمان و موسوم به قریر یا قرین پیدا کرد. پس از او با اصغ بن عبد العزیز بن مروان ازدواج کرد و پیش از دخول از وی جدا شد. پس از جدایی از وی به ازدواج زید بن عمر و بن عثمان بن عفان درآمد. سلیمان بن عبد الملک به زید دستور داد تا او را طلاق بدهد، او هم به دستور عمل کرد.

برخی از مؤرخان، ترتیب همسران او را به طرز دیگری بیان کرده اند.

(الطره السکیتیة) منسوب به اوست. (۱) حکایات و لطیفه گوئی های او با سراینندگان و کسان دیگر معروف است. سکینه در روز پنج شنبه پنجم ماه ربیع الاول سال ۱۱۷ هـ. ق در مدینه درگذشت «رضی الله عنها».

برخی از مورخان نام او را آمنه و بعضی امینه و دیگری امیمه گفته و سکینه را لقب او دانسته اند. مادرش رباب، دختر امرء القیس بن زید است.

ص: ۳۰

۱- (۱) گویند موی سر جناب سکینه در کمال زیبایی بود و موی جلو سر خود را که طره به ضم طا می گویند به طرز بسیار زیبایی می آراست که آن را طره یا حبه سکیتیة می گفتند و این طرز آرایش ویژه آن حضرت بود هرگاه مردی موی جلو سر خود را به آن طرز آرایش می داد عمر بن عبد العزیز دستور می داد او را تازیانه بزنند و موی سرش را بتراشند. شرح احوال این مجلله در کتابهای ادبی و تاریخی به تفصیل و اجمال آمده است. پایه علمی و ذوقی او به اندازه ای بود که بزرگان قریش و سراینندگان و ادیبان به حضور او بار می یافتند و اشعار خود را به اطلاع او می رسانیدند. او رسا و نارسا و نغز و غیر نغز اشعار آنان را با ادله قانع کننده توضیح می داد و آنان به خطای خود و فضیلت و قدرت فهم و اطلاعات دقیق او اعتراف می کردند و خصوصیات ملاقاتهای او با فرزددق و جریر و راویان ایشان، موکول به آغانی و کتابهای دیگر است. حضرت سید الشهداء علاقه خاصی به وی داشت و می فرمود خانه ای که در آن سکینه یا رباب باشد آن خانه مورد محبت من است. سکینه در واقعه کربلا حضور داشت و حالات او در آن واقعه در کتابهای شرح وقایع طف آورده شده است - م.

فصل دوم: در کنیه‌هایی که با لفظ (اب) آغاز می‌شود

اشاره

ص: ۳۱

ابو اسامه

این کنیه، گاهی به زید شَحَام که از اصحاب حضرت صادق علیه السلام است گفته می شود و گاهی به ابو اسامه که از عامه بوده گفته می شود.

ابو احمد موسوی

(شریف -) ابو احمد، کنیه سید شریف مرتضی نقیب عدنان بن سید رضی شریف ابو الحسن محمد بن حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر الکاظم علیهم السلام موسوی بغدادی معروف به سید مرتضی ثانی. مترجم حاضر فرزند سید رضی و برادرزاده سید مرتضی است.

و گاهی ابو احمد به جدش سید شریف حسین بن موسی بن محمد (۳۰۴-۴۰۰ ق) موسوی یاد شده گفته می شود و ممکن است جد بزرگوارش بیشتر از نواده اش به این کنیه شهرت داشته باشد و گاهی هم به سید شریف گفته می شود...

ابو اسحاق بن بحیر اصفهانی

(شیخ -) کتاب تأویل الایات از تألیفات اوست و بطوری که از رساله اسامی مشایخ که تألیف یکی از شاگردان شیخ علی کرکی است به دست می آید، ابو اسحاق، از مشایخ اصحاب ما «رضوان الله علیهم» است.

(شیخ -) ابو اسحاق عمرو بن عبد الله بن علی بن کلیب همدانی کوفی سبعی تابعی، از شیوخ محدثان بنام و به گفته اعلام از اصحاب حضرت امیر المؤمنین و حضرت امام حسن مجتبی و حضرت صادق علیهم السلام به شمار است و بعضی هم او را از محدثان عامه نام برده اند، از نظر من وی از محدثان خاصه است.

از قاموس و کتابهای دیگر به دست می آید شهرت وی را سبعی بدون داشتن یاء وسط ضبط کرده اند.

و از آن جا که چگونگی احوال او در کتابهای رجال اصحاب ما، تنقیح و تحقیق نشده است، بی تناسب نیست در این کتاب به شرح احوال او بپردازیم و از این که در سلسله قدما می باشد، منافاتی با وضع کتاب ما، نخواهد داشت. به همین مناسبت می گویم: شیخ طوسی در کتاب رجال (۱) نوشته است: ابو اسحاق، عمرو بن عبد الله بن علی همدانی سبعی کوفی تابعی از اصحاب امام صادق علیه السلام است.

و باز در باب کنی از همان رجال (۲) نوشته است: ابو اسحاق همدانی و ابو اسحاق سبعی از اصحاب حضرت ابو محمد حسن بن علی (المجتبی) علیهما السلام می باشند.

در کتاب رجال (۳)، علامه حلی در باب کنی گوید: ابو اسحاق السبعی [کذا] بن کلیب از اصحاب ابو محمد حسن بن علی (المجتبی) علیهما السلام می باشد.

مؤلف گوید: از ظاهر کلام شیخ و به اعتقاد او چنین استفاده می شود که کنیه های مزبور، مربوط به سه تن از اصحاب آن جناب است.

شیخ مفید (ره) در کتاب الاختصاص نوشته است: محمد بن جعفر مؤدب اظهار داشته است. ابو اسحاق (که نامش عمرو بن عبد الله سبعی است) چهل روز نماز صبح را با وضوی نماز خفتن به جای آورد و در هر شب یک ختم قرآن می کرد. و در عصر خودش کسی عابدتر از او نبود و عامه و خاصه، در حدیث به وی اعتماد کامل داشتند و از موثقان

ص: ۳۳

۱- (۱) رجال طوسی، ص ۲۴۶.

۲- (۲) همان کتاب، صص ۶۴، ۷۱.

۳- (۳) رجال، علامه حلی، ص ۷۱.

اصحاب حضرت علی بن الحسین صلوات الله به شمار می آمد و در شبی که حضرت مولا علی به شهادت رسید، متولد شد و در سن نود سالگی درگذشت و او از مردم همدان است و نام او عمرو بن عبد الله بن علی بن ذی حمیر بن سبیع بن سبیع همدانی است و انتساب به سبیعی از آن جهت است که در قبیله آنان وارد شده است.

یکی از علما - گویا ابن شیرویه دیلمی مؤلف کتاب الفردوس - گفته است: ابو اسحاق سبیعی کوفی از تابعین بزرگ به شمار است و حضرت علی علیه السلام و ابن عباس و ابن عمر و صحابه دیگر را دیده است. اعمش و شعبه و ثوری و دیگران از وی روایت کرده اند ابو اسحاق سه سال از خلافت عثمان که باقی مانده بود متولد شد و سال ۱۲۹ ه. ق وفات یافت. ابو اسحاق گفته است: پدرم مرا روی دوشش بلند کرد تا علی علیه السلام را که به ایراد خطبه می پرداخت دیدم و به خاطر دارم که موی سر و صورتش سپید بود و موهای سر مبارکش سفید و دو شانه اش را فرا گرفته بود و بزرگواری خنده رو و نیکو چهره بود و در روی زمین به آرامی حرکت می کرد.

مؤلف گوید: برخی سپیدی موی سر و صورت را به ابو اسحاق نسبت داده اند و احتمال بعیدی هم این معنی را می رساند، لکن حق آن است که موهای سر و صورت حضرت مولا علی علیه السلام سپید بوده است.

شیخ محمد بن جریر بن رستم طبری امامی در کتاب المسترشد در ضمن اظهار بی سابقه ای نوشته است ابو اسحاق سبیعی از دشمنان و کینه توزان حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام است و کسی را از سوی خود گمارد تا با حضرت امام حسین علیه السلام نبرد کند و به گمان من، شیخ حسن بن علی بن محمد طبرسی هم در کتاب کامل بهائی به این موضوع، اشاره کرده باشد.

میرزا محمد استرآبادی در رجال کبیر گوید: ابو اسحاق عمرو بن عبد الله بن علی همدانی سبیعی کوفی تابعی از اصحاب حضرت صادق علیه السلام است و در باب کنی گوید: ابو اسحاق سبیعی عمرو بن عبد الله، سبیع، قبیله ای است از همدان و گاهی او را - به طوری که پیش از این گذشت - همدانی گویند.

سپس گفته است: ابو اسحاق همدانی از اصحاب حضرت امیر المؤمنین علی و

حضرت امام حسن مجتبیٰ علیهما السّلام است و پیش از این به عنوان سبیعی نام برده شد و در باب القاب گوید: سبیعی ابو اسحاق، و گاهی هم به حسب قرینه ای که در دست است لقب دیگری هم می باشد.

میرزای مبرور در رجال و سیط گوید: عمرو بن عبد الله بن علی، ابو اسحاق سبیعی تابعی، در بعضی از نسخه ها نام وی را عمر نوشته اند و از اصحاب امام باقر علیه السّلام است. در قاموس نوشته است سبیع بر وزن امیر، سبیع بن سبیع است که از قبیله همدان به شمار می آید و امام ابو اسحاق عمرو بن عبد الله از آن قبیله است و هم نام محله ای است در کوفه که به ایشان، منسوب می باشد. او و فرزندش یونس از علمای عامه اند.

بار دیگر در رجال و سیط آمده است: عمرو بن عبد الله بن علی ابو اسحاق همدانی سبیعی کوفی تابعی به عنوان عمرو یادآوری شده است.

در باب کنی رجال و سیط گوید: ابو اسحاق سبیعی از اصحاب حضرت امام حسن مجتبیٰ علیه السّلام است. پیش از این به عنوان عمرو بن عبد الله یا عمر ابو اسحاق سبیعی، و سبیع، قبیله ای است از همدان و گاهی هم او را به همین مناسب همدانی گفته اند.

باز در همان رجال گوید: اسحاق همدانی از اصحاب حضرت علی و امام مجتبیٰ است.

امیر مصطفی در رجال خویش به طور کلی از مترجم حاضر نام نبرده است و در نسخه ای از رجال وی نقد الرجال که نزد ما موجود می باشد در هیچ یک از باب کنی و اسما به نام او اشاره نکرده است و این رفتار از امیر مصطفی نسبت به مترجم حاضر بی سابقه است. آری ترجمه نواده اش اسرائیل را از رجال شیخ بطوری که ما، در ضمن مطالبی که از سید داماد نقل می کنیم - ایراد کرده است، از طرف دیگر از فرزندش یونس که پدر اسرائیل است نام نبرده است.

میرزا محمد در رجال (۱) ضمن یادآوری از فرزند ابو اسحاق چنین گفته است: یونس،

ص: ۳۵

۱- (۱) در منهج المقال میرزای مبرور که در سابق به ضمیمه امل الامل چاپ شده یونس را به کنیه ابو اسحاق معرفی کرده و مطالبی که در بالا- ترجمه شده آورده است. وحید بهبهانی در تعلیقاتی که بر آن کتاب دارد به این موضوع توجه داشته که کنیه یونس، ابو اسحاق نبوده است و نوشته است نام ابو اسحاق، عمر بن عبد الله است نه این که ابو اسحاق، کنیه یونس باشد
- م.

مکنی به ابو اسحاق سبعی از اصحاب امام صادق علیه السلام است و پیش از این ذیل احوال ثویر بن ابی فاخته، پاره ای از مطالب را که دلیل بر کینه توزی شدید یونس باشد نقل کردیم و پیداست که او و پدرش از علمای عامه می باشند.

مؤلف گوید: از نوشته میرزا محمد برمی آید که کینه یونس هم ابو اسحاق است زیرا نوشته است «یونس مکنی ابا اسحاق» گویا اشتباهی اتفاق افتاده و حق آن است که نوشته باشد «یونس بن ابی اسحاق السبعی».

او در ضمن یادآوری از نواده ابو اسحاق نوشته: اسرائیل بن یونس بن ابی اسحاق کوفی از اصحاب امام صادق است.

موضوعی را که میرزای مبرور در ترجمه ثویر بن ابی فاخته گوشزد کرده است از رجال نجاشی است، آن جا که از سیابه بن سوار نقل نموده، وی خطاب به یونس بن ابو اسحاق گفت: چرا از ثویر روایتی نقل نمی کنی با آن که اسرائیل از او روایت می کند؟ در پاسخ گفت: با او که رافضی است کاری ندارم. مراد از اسرائیل، فرزند یونس است.

میرزای مزبور در رجال الوسیط ذیل ترجمه فرزند ابو اسحاق نوشته است: یونس بن ابو اسحاق سبعی از اصحاب حضرت صادق علیه السلام است و در ذیل نام ثویر بن ابی فاخته مطلبی آمده است که حاکی از کینه توزی شدیدی است که وی در مذهب عامه داشته است. و در ضمن ترجمه نواده اش نوشته است اسرائیل بن یونس بن ابو اسحاق کوفی.

شیخ طوسی در رجال در باب کنی گفته است: ابو اسحاق سبعی بن کلیب از اصحاب حضرت صادق علیه السلام است.

کشی در رجال ذیل ترجمه خلف، نوشته است: فتح بن عمرو بن وراق از یحیی بن آدم از اسرائیل از ابو اسحاق عمرو روایت داشته است.

سید داماد در حاشیه رجال کشی نوشته است: ابو اسحاق سبعی نامش عمرو بن عبد الله است و از سفیان روایت می کند. کرمانی در شرح صحیح بخاری ذیل ترجمه عمار بن یاسر نوشته است: ابو اسحاق عمرو بن عبد الله به فتح عین بی نقطه کوفی. و ابن اثیر در جامع الاصول گفته است: ابو اسحاق، عمرو بن عبد الله سبعی همدانی کوفی، حضرت علی بن ابیطالب علیه السلام و ابن عباس و اسامه بن زید و ابن عمر را دیده است و به

سماع حدیث براء بن عازب و زید بن ارقم رسیده و منصور و اعمش و شعبه و ثوری از وی روایت کرده اند و تابعی بنام و کثیر الروایه است. در دومین سال خلافت عثمان، به دنیا آمده است و سال ۱۲۹ یا ۱۲۷ ه. ق در گذشته. و سبعی به فتح سین بی نقطه و باء مکسور و عین بی نقطه است. در قاموس گفته است: سبعی بر وزن امیر است و - پس از ایراد مطالبی که گذشت - اظهار می دارد! شیخ طوسی در کتاب رجال در باب کنی اصحاب امیر المؤمنین علیه السلام نوشته است: ابو اسحاق همدانی و در باب کنی اصحاب حضرت ابو محمد حسن بن علی علیهما السلام نوشته است: ابو اسحاق همدانی، ابو اسحاق سبعی بن کلیب است. می گویم: پیدا است که هر دو عنوان، یک نام است. و در باب عین اصحاب حضرت ابو عبد الله جعفر بن محمد الصادق علیهما السلام نوشته است: عمر بن عبد الله بن عمّار ابو اسحاق همدانی سبعی کوفی می گویم: ممکن است و او عمرو از سوی ناسخان، افتاده باشد نه آن که از قلم شیخ، ساقط شده باشد - پایان کلام سید داماد.

ابن اثیر، در کامل در وقایع سال ۱۲۷ ه. ق نوشته است: در این سال ابو اسحاق عمرو بن عبد الله سبعی همدانی وفات یافت. بعضی گفته اند وی در سال ۱۲۸ ه. ق در گذشته و صد سال عمر داشته است. و سبعی به فتح سین و کسر یا است. و در وقایع سال ۱۵۹ ه. ق نوشته است در این سال، یونس بن ابی اسحاق سبعی همدانی به سکون میم و دال بی نقطه وفات یافته است. و در وقایع سال ۱۶۰ ه. ق نوشته است در این سال، اسرائیل بن ابو اسحاق سبعی همدانی وفات یافته است و بعضی وفات او را سال ۱۶۴ ه. ق نوشته اند. ذهبی در کتاب مختصر و میزان الاعتدال، ۲۰۸/۱ نوشته است:

اسرائیل بن یونس بن ابی اسحاق سبعی یکی از بزرگان است. اسرائیل، از جدش و زیاد بن علاقه و آدم بن علی روایت می کرده است و یحیی بن آدم و محمّد بن کثیر و گروهی دیگر از وی روایت داشته اند. از برادرش عیسی نقل شده برادرم اسرائیل گفته است:

حدیث ابو اسحاق را آن چنان از حفظ می کردم که سوره قرآن را در حفظ می سپردم.

احمد بن حنبل او را موثق شمرده است. ابو حاتم گفته است: وی از روات صدوق و از استوارترین یاوران ابو اسحاق بوده و سال ۱۲۲ ه. ق در گذشته است. (۱)

ص: ۳۷

۱- (۱) ذهبی در میزان الاعتدال، ۲۰۹/۱ نوشته است: اسرائیل سال ۱۶۲ ه. ق در گذشته و در بالا ۱۲۲ مرقوم شده

شیخ طوسی در رجال گوید: ابو اسحاق از هانی بن هانی مرادی روایت می کرده است. ابن داوود در رجال می نویسد: ابو اسحاق از هانی بن هانی همدانی روایت می کرده و مرادش ابو اسحاق سبعی مترجم حاضر است.

ذهبی گفته است: هانی بن هانی، از علی و ابو اسحاق از هانی روایت داشته است.

مؤلف گوید: از نظرات این عده از اعلام و همچنین از کلام شیخ و دیگران برمی آید که ابو اسحاق چند تن بوده اند. و همچنین از کلام آنها استفاده می شود که: ابو اسحاق سبعی و فرزندش یونس و نواده اش اسرائیل از دانشمندان بنام عامه بوده اند و از اعلام شیعه نمی باشند.

در ضمن تعلیقه ای که بر رجال کبیر میرزا محمد نوشته ام پس از ایراد پاره ای از گفتار اعلام یاد شده چنین یادآوری کرده ام: اگر نام ابو اسحاق سه گونه ذکر شده است مربوط به یک شخص باشد بیرون از دقت نخواهد بود برای این که بعید است ابو اسحاق تا روزگار حضرت صادق علیه السلام زنده مانده باشد. گذشته از این، چرا از ائمه پیش از حضرت صادق علیه السلام روایت نکرده است و روایت کردن از ائمه دو طرف، دورتر از واقع و شباهتش به دروغ بیشتر می باشد. و در ضمن تعلیقه ای که بر اسرائیل داشته ام چنین آمده است:

اسرائیل و جدش ابو اسحاق در ضمن برخی از اسانید اخبار ما یادآوری شده اند از جمله در اوایل کتاب اختیار رجال کشی شیخ طوسی و کتابهای دیگر.

در تاریخ کامل به نقل از مختصر ذهبی تاریخ وفات اسرائیل را ۱۲۲ ه. ق نوشته است و این تاریخ، خالی از اشکال نمی باشد، زیرا جدش سال ۱۲۷ یا ۱۲۹ ه. ق وفات یافته است. و از یادآوری پیشین چنین به دست آمد که اسرائیل پس از جدش زنده بوده است.

بنابراین سال ۱۲۲ ه. ق تاریخ وفات او نبوده است. و به حق باید گفت در نسخه مختصر ذهبی اشتباهی رخ داده است و یا تاریخ مزبور سال وفات جدش ابو اسحاق است. تا به این جا خلاصه ای که از تعلیقه یاد کردیم به پایان رسید.

ظالم بن عمرو بن جندل بن سفیان تابعی بصری(۱). وی واضح و مستخرج علم نحو بوده است و به ابو الاسود دثلی شهرت دارد و از اصحاب حضرت علی و حسنین و سجاد علیهما السلام است.

ابو ایوب انصاری ۵۲ هـ / ۶۷۲ م، نام او خالد بن زید خزر جی است

قبرش در حال حاضر در قسطنطنیه(۲) در مزار معروفی است که مردم به زیارت آن می روند. از سوی دیگر در میان آذربایجانی ها مشهور است که قبر ابو ایوب انصاری در آخر شهر ارومیه است و همان مکان را ابو ایوب انصاری گفته اند.

«باب باء»

ابو البدر

شیخ رئیس فاضل کامل امامی بنام است. در اردبیل، در کتابی چنین دیدم. ابو علی طوسی گفته است: رئیس ابو البدر این اشکال را نوشته است * ه ق و اظهار داشته است از شخص مورد وثوق و اعتمادی شنیدم حضرت مولا- علی بن ابی طالب علیهما السلام، اشکال مزبور را بر روی سنگی که حک شده بود مشاهده کرده و افزوده است که آن اشکال، رمز اسم اعظم الهی است و (حضرت مولا یا آن مرد موثق(۳)) طریقه

ص: ۳۹

۱- (۱) شاعر از قبیله دثل که در جنگ صفین حضور داشته است. اصول النحو العربی بدو منسوب است. المنجد فی اللغه و الاعلام/ ۱۴.

۲- (۲) طبری (۲۳۲/۵) آورده است که یزید بن معاویه در ۴۹ ق به قصد جنگ با رومیان رهسپار شد و ابو ایوب انصاری را که سالخورده بود به همراه برد. چندی بعد در ۵۲ ق که قسطنطنیه در محاصره مسلمانان بود ابو ایوب در اثر بیماری درگذشت. ن. ک: دائره المعارف شیعه.

۳- (۳) ابیات مزبور در دیوان حضرت امیر المؤمنین به نام آن بزرگوار آمده است لیکن در شرح دیوان ناقص آورده

نوشتن و پاره ای از مطالب مربوط به آن را در ضمن این ابیات ایراد کرده است.

ثلاث عصی صَفَّفت بعد خاتم علی رأسها مثل السنان المقوم

و میم طملیس أبتّر ثم سلّم الی کل مأمول و لیس بسلم

و هاء شقیق ثم واو منکس کأنبوب حجاج و لیس بمحجم

و اربعه مثل الانامل صَفَّفت تشیر الی الخیرات من غیر معصم

فذلک اسم اللّٰه جلّ جلاله الی کل مخلوق فصیح و أعجم

فیا حامل الاسم الذی لیس مثله توقّ به کلّ المکارم تسلّم

سه عصا (سه الف عمودی) که پس از خاتمی قرار گرفته در حالی بر فراز آن الف مدی که مانند نیزه ای است درآمده باشد پس از آن سه الف، میم کور که دایره اش نمودار نباشد و بی دم باشد قرار گرفته و بعد از آن، نردبان سه پایه ای که انسان را به هر آرزویی می رساند در حالی که نردبان معمولی نمی باشد درآمده است و پس از آن هاء جدا شده یعنی هاء هوز (ه) است و به دنبال آن واو معکوسی که مانند شاخ حجامت که بر فراز آن ها سایه افکنده است. و پس از آن چهار الف دیگر در یک ردیف به شکل انگشتان دست بدون میج قرار گرفته است. به واسطه همین حروف است که خوبیها و خواسته های درونی برآورده می شود. اشکال مزبور، نام خدای عز و جل است که در اختیار عرب و عجم گذارده شده است. اینک ای کسی که حامل این اسم بی مانند می باشی به یقین بدان با داشتن آنها از هر گزند در امان خواهی بود. (۱)

ص: ۴۰

۱- (۱) ابیات مزبور را یکی از سرایندهگان به شرح زیر ترجمه کرده و چگونگی آنها را متعرض شده است: اولین خاتمی همی باید که بود پنج گوشه آن خاتم لیک شرط نوشتنش این است که نرانی بر آن دوباره قلم بنویسی عقیب آن سه الفکه نباشد از آن زیاد و نه کم بر سر هر سه چون سنان مدیکشی آن چنان که نبود خم پس از آن میم بی دمی باشد که بود کور چشم آن بر هم بعد از آن نردبان سه پایه که نباشد از آن زیاد و نه کم بعد از آن چار الف بود همسر چون انامل ستاده پهلوی هم بکشی ها و پس دگر واویکه بود کج به هیأت محجم

مؤلف گوید: در این اوقات، مشهور است که اشکال مزبور را در جمعه آخر ماه رمضان می نویسند و پس از آن، چهل و یک مرتبه آیه «وَإِنْ يَكَادُ» را مرقوم می دارند و به این وسیله چشم زخم و دیگر پیش آمدهای ناگوار را از خود دفع می کنند. همچنین شهرت دارد که سند اشکال مزبور به شیخ بهائی «ره» نسبت دارد و ممکن است شیخ بهائی، اشکال یاد شده را از ابو البدر نقل کرده باشد. و هرگاه چنین نقلی درست باشد عمل به آن، تجویز می شود هرچند به ثبوت نرسیده است، زیرا عمل به مندوبات به خصوص دعوات، منتهی به خلاف نخواهد شد.

اشکال مزبور را به صورتهای مختلف نوشته اند و طرز صحیح آن همان است که مطابق با مضمون ابیات یاد شده باشد و ممکن است شیخ بهائی هم ابیات مزبور را از ابو البدر روایت کرده باشد.

ابو بکر گرگانی

(مفید -) از دانشمندان بزرگ است. ابن شهر آشوب در کتاب المناقب پاره ای از تحقیقات او را نقل کرده است.

مؤلف گوید: در شهرت وی به «جرجانی» یا «گرگانی» اشتباهی از سوی ناسخان اتفاق افتاده است و درست آن است که «جرجرائی» به جای «جرجانی» نوشته شود.

بنابراین، مترجم حاضر همان شیخ جلیل ابو بکر محمد بن احمد بن محمد مفید جرجرائی است که شیخ طوسی بدون واسطه از وی نقل کرده است و پیش از این هم شرح حال او را نوشتیم.

ابو بکر خوارزمی

(استاد -) ابو بکر محمد بن عباس خوارزمی طبری و یا شیخ ابو بکر محمد بن موسی خوارزمی. وی، فاضل دانشمند و متکلم ادیب و شاعری بنام و معاصر با صاحب بن عباد است. کنیه ابو بکر و خوارزمی بودنش اگرچه دلیل بر سنی بودن اوست، لیکن از نامه ها و سروده های او به دست می آید که شیعه باشد چنان که صغدی، بخشی از نامه ها و اشعار او را در کتاب التذکره ذکر کرده است، از جمله هنگامی که محمد بن ابراهیم والی نیشابور به قصد آزار مردم آن جا برخاست، ابو بکر به منظور دلداری دادن گروهی از شیعیان نیشابوری نامه ای برای آنان ارسال داشت؛ نامه ای است دامنه دار و همراه با فصاحت و بلاغت. در این نامه به فصاحت خلفا و یثه امویها و عباسیها و پیروان آنان پرداخته و به پیش آمدهایی که برای اهل بیت رسالت علیهم السّلام و فرزندان و نوادگان و پیروان و اصحاب ایشان اتفاق افتاده به تفصیل اشاره کرده است و از این نامه تشیع و حسن عقیده او بخوبی ظاهر می شود. در پایان آن نامه می نویسد: از خدا سپاسگزارم که از گوهر پاکیزه ای به وجود آمده ام و از او می خواهیم که: ما را به خودمان واگذار نفرماید و به کرده

ص: ۴۳

۱- (۱) کشف الظنون، ۷۳۱/۲ نوشته است: ابو البرکات هبه الله بن ملکا بغدادی مؤلف کتاب المعبر در منطق در سال ۵۴۸ ه ق در گذشته است - م.

ما، ما را در معرض محاسبه قرار ندهد و ما را از کج فهمی «حشویه»، لجاجت «حروریه»، شک «واقفیه»، ظلمت افکار «حنفیه»، اختلاف آرای «شافعیه»، ناصبی گری «مالکیه»، جبر «جهمیه» و «نجاریه»، کسالت «راوندیه»، روایتهای «کیسانیه»، انکار «عثمانیه»، تشبیه «حنبلیه» و دروغ گویی غلات «خطابیه» در پناه خود نگهداری فرماید و ما را بر ناصبی گری اصفهانی، کینه توزی نسبت به اهل بیت چونان طوسی یا شاشی (چاچی)، بینش مرجئه، تشبیه قمی، جهل شامی، حنبلی گری بغدادی، باطنی گری مغربی، عشق ابو حنیفه بلخی، تناقض گویی حجازی، بی دینی سجزی (سگزی: سیستانی) و غلو تشیع کرخی دچار نسازد و در ردیف آنها که محبت ایشان سراپای ما را فراگرفته است محشور فرماید و شفاعت آنهايي که افتخار ولایت آنها را داریم - در روزی که هر دسته ای از مردم را به همراهی پیشوایانشان می خوانند و هر گروهی در زیر پرچم ویژه خود دعوت می کنند - روزی فرماید که او شنوا و نزدیک است. آری او سخن ما را می شنود و پاسخ ما را می دهد(۱).

ص: ۴۴

۱- (۱) صفدی در الوافی بالوفیات (۱۹۱/۳) نوشته است: ابو بکر خوارزمی شاعر بنام به «طبرخزی» معروف بود زیرا مادرش خوارزمی و پدرش طبرستانی بود و خواهرزاده محمد بن جریر طبری است. خود او به نقل یاقوت در آخر دیوانش گفته است. بآمل مولدی و بنی جریر؛ فاخوالی و یحکی المرء خاله؛ فها انا رافضی عن تراث؛ و غیر رافضی عن کلاله. حاکم در تاریخش گفته است: خوارزمی در لغت و شعر بی نظیر بود. در یکی از روزها، آن قدر از اسماء کنی از حفظ برای من گفت که مرا به حیرت درآورد. گویند آن گاه که تصمیم گرفت به دربار صاحب راه پیدا کند از دربان وی اذن ورود خواست. حاجب نزد صاحب رفته گفت شاعری درخواست ملاقات دارد. صاحب گفت: به او بگو: شاعری می تواند با ما ملاقات کند که بیست هزار شعر عرب را به خاطر داشته باشد. حاجب، پیام صاحب را به اطلاع او رسانید. خوارزمی گفت: به وی بگو از اشعار مردان یا زنان؟ حاجب که پیام خوارزمی را به اطلاع صاحب رسانید، گفت: آری او بو بکر خوارزمی است و اجازه ورود به او داد و به وی بی اندازه احترام گزارد، تا این که به طوری که در بالا بیان شده است از وی رنجیده خاطر شد و کفران نعمت نمود. خوارزمی به یک حال نبود و طولی نمی کشید از کسانی که با وی آمیزش داشتند اعراض می کرد، چنان که ابو سعید خوارزمی گفته است ابو بکر له ادب و فضل؛ و لکن لا یدوم علی الوفاء؛ مودته اذا دامت لخل؛ فمن وقت الصباح الی المساء. از ابو اسحاق حصری نقل شده است ابو بکر خوارزمی از رافضیهای غالی بود و در این مرتبه به سرحد کفر رسیده بود. خوارزمی نسبت به آل بویه تعصب خاصی داشت و از آل سامان نکوهش می کرد. خوارزمی مدتی را در شام و حلب به سر برد و سرانجام در سال ۳۸۳ ه. ق در نیشابور درگذشت - سیوطی در طبقات، ص ۵۱ نوشته است: خوارزمی از شاگردان ابو علی اسماعیل صفار و دیگران بود و مرگش در ماه رمضان سال ۳۸۳ ه. اتفاق افتاده و هر کجا که رفت از والیهای آن جا نکوهش کرده. آخر الامر به نیشابور

سیوطی در طبقات النجاه نوشته است صفدی گوید: آن گاه که حاجب ابو اسحاق، مورد بی مهری صاحب بن عبّاد قرار گرفت، استاد خوارزمی نامه ای به حاجب نوشت و در ضمن اندرزی که به وی داد، وی را از کفران نعمتی که نسبت به صاحب بن عبّاد کرده است سرزنش نمود. صفدی گفته است: خدا خوارزمی را پیامرزد و هرگاه در سرزنی که نسبت به حاجب و ابو طیب نموده که چرا نعمت صاحب را کفران کرده اند راست گفته پس چرا خود، نعمت صاحب را کفران نموده؟ و حال آن که در یکی از روزها به دل و زبان از صاحب نکوهش نمود و از این رفتار خویش نسبت به صاحب، خودداری نکرد تا آن جا که گفت:

لا تحمدن، ابن عبّاد و ان هطلت کفاه بالوجود حتّی اخجل الדיما

فانها خطرات من و ساوسه يعطی و یمنع لانجلا و لاکرما

جود و بخشش ابن عبّاد تا آن جاست که مانند باران می ریزد و آن را شرمنده می دارد.

در عین حال، قابل ستایش نمی باشد، زیرا این گونه بذل و بخشش او از وسوسه های نفسانی اوست که می بخشد و از بخشش خودداری می کند و بالاخره نه بخیل است و نه کریم.

خوارزمی، این دو بیت را نوشت و در قرارگاه صاحب گذارد و بلافاصله بیرون رفت.

هنگامی که صاحب وارد شد و آن دو بیت را دید بسیار ناراحت شد و علت ناراحتی اش آن بود که احسان زیادی نسبت به او انجام داده بود. هنگامی که خبر مرگ خوارزمی به صاحب رسید گفت:

اقول لركب من خراسان اقبلوا امانت خوارزميكم قيل لي نعم

فقلت اكتبوا بالجص من فوق قبره ألا لعن الرحمن من يكفر النعم

آن گاه که مسافرانی از خراسان آمدند از آنها پرسیدم آیا خوارزمی شما در گذشت؟ گفتند: آری، به ایشان گفتم اینک با گچ بر فراز قبر او بنویسید: خدای بخشنده لعنت کند کسی را که نمک شناس باشد.

مؤلف گوید: ابن شهر آشوب در معالم العلماء در ضمن طبقات شعرايي که آشکارا به

مدح اهل بیت نمی پرداختند از وی نام برده و گوید: ابو بکر محمد بن عباس خوارزمی طبری پیدا است که فرد حاضر غیر از محمد بن موسی خوارزمی است؛ آن هم در صورتی که انتساب به جد، چنان که معمول است، در کار نباشد.

ابو البرکات خوزی

(۱)

(سید -) ابو البرکات، سید بزرگوار و دانشمند علی بن حسین حسینی خوزی موسوی، از شیخ صدوق روایت می کرده است و علی بن عبد الصمد تمیمی از وی روایت داشته است.

ابو البرکات مشهدی

(سید ناصح الدین -) به حق باید گفت، مترجم حاضر همان سید ابو البرکات محمد بن اسماعیل مشهدی حسینی، استاد شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست است. یکی از علما در ضمن یادداشتهای خود کتاب المسموعات را به وی نسبت داده است و او را به عنوان شیخ ناصح الدین ابو البرکات مشهدی معرفی کرده است چنان که در صدر این شرح حال وی را معرفی کردیم با این تفاوت که به جای (سید) کلمه (شیخ) را به کار برده است.

شیخ رضی الدین، ابو نصر، حسن بن شیخ ابو علی طبرسی در مکارم الاخلاق وی را به عنوان سید امام ناصح الدین، ابو البرکات مشهدی، نام برده و کتاب المسموعات را به وی نسبت داده و برخی از اخبار را از آن کتاب، ایراد نموده است. فرزندش شیخ علی بن حسن بن فضل طبرسی نیز در کتاب مشکاه الانوار از وی یاد کرده و کتاب المجموع را از تألیفات او بر شمرده است.

قطب راوندی در کتاب الخرائج گوید: خبر داد به ما، سید ابو البرکات محمد بن اسماعیل مشهدی از شیخ جعفر دوریستی از شیخ مفید....

ص: ۴۶

۱- (۱) ر. ک: سید عبد الکریم بن طاوس، فرحه الغری، قم، منشورات الرضی ۱۳۴ جوری آمده است. و نیز النابس فی القرن الخامس، شیخ آقا بزرگ تهرانی، ۱۱۹ ریاض العلماء (ترجمه) ۴۹۹/۳ و امل الآمل ۱۷۹/۲.

(سید -): شیخ ناصح الدین ابو البرکات مشهدی که همان سید ابو البرکات، محمد بن اسماعیل حسینی مشهدی استاد شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست است.

و به حق باید گفت فرد حاضر، سید ابو البرکات علوی است که مؤلف تبصره العوام چگونگی مناظره او را (راجع به امامت) با ابو بکر بن اسحاق کزّامی ایراد کرده است.

ابو بکر تایبادی

(شیخ عارف فاضل زین الدین -) دانشور کامل و سراینده ای ماهر است.

چنان که از اوایل کتاب مصائب النواصب قاضی نور الله شوشتری استفاده می شود وی امامی مذهب است. برای شرح حال و روزگار او باید از کتابهای دیگر استفاده کرد. (۱)

ص: ۴۷

۱- (۱) قاضی نور الله در مجالس المؤمنین ۲۶۳ نوشته است: الشيخ المؤید بشرف الفيض و الايادی زین الدین تایبادی نامش نام جدش زین الدین علی تایبادی است که شیخ با فضیلتی بوده است و کنیه او بر وجهی که مشهور است و در نفحات مذکور از «مشجر» سید محمد نوربخش نقل کرده است. وی از علمای اولیا و اجله عرفاست، در علوم ظاهری کامل و در صفای باطن و کشف و مشهود بحری بی ساحل وی مرید ابو طاهر خوارزمی و او مرید عبید الله بیدآبادی و او مرید شیخ علاء الدوله سمنانی است. جمعی کثیر از علما از قبیل میر سید شریف جرجانی و ملا سعد تفتازانی به وی معتقد بودند و خواجه بهاء الدین نقشبند گفته وی را در معارف مانند دریایی یافتیم. مدت سی سال تحت تربیت و روحانیت شیخ الاسلام احمد جامی بود، آخر الامر شیخ الاسلام به وی گفت (هر معنی که مرا بود با تو همراه کردم) اکنون به زیارت مشهد مقدس منور سلطان الانس و الجن علی بن موسی الرضا علیه الاف التحیه و الثنا باید رفت تا از آن حضرت با تو فیضها همراه شود. تایبادی با پای پیاده به مشهد مقدس مشرف می شود و پس از چندی که ارادت می ورزد و به ذکر و فکر اشتغال می ورزد فیضها و توفیقا نصیبش می شود. امیر تیمور هم با همه موقعیتهای کذایی که داشت به وی ارادت می ورزید. از رباعیات اوست. گر منظر افلاک شود منزل تووز کوثر اگر سرشته باشد گل تو چون مهر علی نباشد اندر دل تو مسکین تو و سعی های بی حاصل تو جامی در نفحات الانس نوشته مولانا زین الدین ابو بکر تایبادی بیشتر به امور شرع توجه داشت و از این راه درهای طریقت به روی او باز شد و از روحانیت شیخ احمد جام بهره ور می شد و مدت هفت سال با پای پیاده از تایباد بر سر تربت مولانا جامی می آمد تا هنگامی که جامی را در مکاشفه دید گفت تربیت تو به عهده ما واگذار شده است و پس از سی سال به دستور باطنی شیخ احمد جام به مشهد مقدس رضوی رفت و از برکات مجاورت مرقد آن حضرت، فیضها برد. مولانا زین الدین در نیمه روز پنج شنبه سلخ محرم الحرام سال ۷۹۱ ه. ق وفات یافت. عماد الدین زوزنی در تاریخش گفته است: سنه احدی و تسعین بود تاریخ؛

ابو بکر دوری

(شیخ -) عبد السلام بن حسین، ادیب بصری که شیخ نجاشی است از وی روایت می کند و از اسانید شیخ طوسی که به صحیفه سجادیه منتهی می شود. در ضمن ترجمه متوکل بن عمیر بن متوکل آمده است که احمد بن عبدون هم از ابو بکر دوری، روایت داشته است و شیخ طوسی به وسیله ابن عبدون از وی روایت کرده است و خود او از ابن اخی طاهر، روایت نموده، بنابراین، مترجم حاضر هم درجه با شیخ صدوق بوده است اما نام او را نمی دانم.

دوری به ضم دال منسوب به دور است. در قاموس گوید: دور، به ضم دال نام دو قریه علیا و سفلی است، واقع در میان سرّ من رأی (سامرا) و تکریت و از آن جاست محمد بن فرخان بن روزبه و نام ناحیه ای است از دجیل و محله ای است از بغداد نزدیک به ابو حنیفه و از آن محله است محمد بن مخلد بن حفص و همچنین محله ای است از نیشابور و از آن جاست ابو عبد الله دوری.

ابو بکر جعابی

(شیخ -) ابو بکر محمد بن عمر بن محمد بن سلیم بن براء بن نیره بن سیار معروف به جعابی. (۱)

ابو بکر بن درید ازدی

(۲)

(ادیب -) شیخ بزرگوار امامی مذهب و پیشوا ابو بکر محمد بن حسن بن درید ازدی، ادیب لغوی، معروف به ابن درید و مؤلف کتاب الجمله فی اللغه و کتابهای دیگر. ابن شهر آشوب در معالم العلماء در ردیف سرایندگان که آشکارا به مدح اهل بیت علیهم السلام

ص: ۴۸

۱- (۱) اعیان الشیعه، ۲/۲۹۳ طبع جدید نوشته: ممکن است جعابی شهرت پدرش عمر بن محمد و شهرت فرزندش ابن جعابی باشد و ممکن است به هر دو تن ابن جعابی گویند چنان که کنیه هر دو ابو بکر است و فرزندش را حافظ بغدادی هم گفته اند - م.

۲- (۲) شرح حال و آثار و پاره ای از اشعارش در ریاض العلماء (ترجمه) شماره ۹۷/۵ آمده است - م.

می پرداختند از وی یاد کرده و مانند ما، که در عنوان شرح حال به کنیه وی اکتفا نمودیم، او هم به کنیه اکتفا کرده و نام او و پدرش را متعرض نشده است.

ابو بکر صولی

(اجل -) ابو بکر محمد بن یحیی بن عبد الله بن عباس کاتب صولی معروف به ابو بکر صولی از ابو العباس مبرّد روایت داشته و از پیشینیان است و به صولی هم معروف می باشد.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء در ردیف سرایندگان که با تقیه به ستایش اهل بیت می پرداخته اند نام او را ذکر کرده است. و پیدا است که مترجم حاضر، همان صولی امامی است که مشهور به لعب الشطرنج است. (۱)

ابو بکر بن عیاش

شیخ ابو عبد الله احمد بن محمد بن عبد الله بن حسن بن عیاش جوهری معروف به ابن عیاش و مؤلف کتاب الامالی و از علمای پیشین اصحاب ما به شمار است. (۲)

ابو بکر مدائنی کاتب

محمد بن حسن بن روزبه، ابو بکر مدائنی کاتب، در رحبه می زیست و راوی صحیفه

ص: ۴۹

۱- (۱) اعیان الشیعه، ۹۷/۱۰ طبع جدید نوشته: ابو بکر محمد بن یحیی بن عبد الله بن عباس بن محمد بن صول تکین معروف به صولی شطرنجی و صولی منسوب است به جدش صول تکین. در ماه رمضان سال ۲۵۵ ه در بصره متولد شد. از شاگردان ابو داوود سیستانی و میرد و ثعلب است. او ندیم راضی و مکتفی و مقتدر عباسی بوده و تألیفاتی در اخبار وزرا و شعرا و قرمطیها و دیگران دارد و کتاب ادب الکاتب از اوست. در بازی شطرنج استاد بود تا آن جا که عوام مردم او را واضع شطرنج می دانستند با آن که واضع آن بهرام هندی است. ابراهیم صولی که از اصحاب حضرت رضا علیه السلام است عموی پدری او است و صولی به توسط او اخبار زیادی از حضرت رضا علیه السلام روایت کرده و صدوق در عیون اخبار الرضا روایت او را نقل کرده است و مسعودی او را در شمار مورخان نام برده و خاندان او از پادشاهان گرگان بوده اند و اشعار فراوانی گفته است و در تألیف کتاب، سلیقه ارزنده ای داشته است. قاضی تنوخی گفته صولی در ماه رمضان سال ۳۳۵ ه در گذشت و پدر مرا وصی خود قرار داد و در وصیت نامه نوشت که وارثی ندارد. و نیز به معالم العلماء / ۱۵۲ مراجعه شود.

۲- (۲) ریحانه الادب ۹۸/۶ نوشته ابن عیاش جوهری از معاصران صدوق بوده و نجاشی هم از او استفاده کرده است و کتاب مقتضب الاثر از تألیفات اوست و در اواخر عمر مختل الحواس بوده و سال ۴۰۱ هجری وفات یافته است. نخبه المقال گوید: و الجوهری آخر العمر اضطرب: عندی جلیل ذو کتاب المقتضب - م.

کامل سجاده بوده است. و ابو المفضل محمد بن عبد الله بن مطلب شیبانی از وی روایت داشته و در درجه صدوق و امثال اوست.

ابو بکر قاضی

وی از علمای بنام است و قاضی القضاة عماد الدین ابو محمد حسن بن احمد استرآبادی که نواده مادری اوست به طریق املا از وی روایت داشته است. و چنان که از یکی از سندهای برخی از اخبار اربعین شیخ منتجب الدین، استفاده می شود منتجب الدین به توسط قاضی القضاة مزبور از وی روایت داشته است و خود او از شیخ شهید ابو جعفر کمیل بن جعفر از ابراهیم بن حسن از عبد الله بن سعید طائی از رشید بن رشید از یزید بن ابو حبيب از حسن از ثوبان روایت کرده است: امیر المؤمنین علیه السلام را دیدم تا آخر. لیکن شیخ منتجب الدین در کتاب فهرست از وی نام نبرده است و پیدا است که وی از علمای عامه است و به همین نسبت روات دیگر حدیث مزبور هم از علمای عامه اند.

مؤلف گوید: از نام ابو بکر قاضی اطلاعی ندارم و ممکن است از لابلای کتاب حاضر به نام او دست پیدا کنیم. (۱)

«باب ثاء»

ابو التحف

شیخ ابو الحسن علی بن محمد بن ابراهیم بن حسن بن طیب مصری معروف به ابو التحف، به ظاهر از علمای خاصه و از مشایخ شیخ حسین بن عبد الوهاب، معاصر با

ص: ۵۰

۱- (۱) از ذیل حدیث سی و یک اربعین منتجب الدین (ص ۶) استفاده می شود نام ابو بکر قاضی، محمد بن احمد قزوینی است و ابو محمد استرآبادی که نواده مادری اوست از ابو بکر قاضی روایت می کرده و در بالا آورده شده است از فقهای حنفی مذهب بوده و در شهر ری به قضاوت می پرداخته است - م.

سید مرتضی و سید رضی و شیخ طوسی است و از گروه بسیاری روایت کرده است.

مؤلف گوید: به طوری که به خط بسیار کهنی در کتاب المعجزات شیخ حسین مذکور دیدم، «تحف» با تاء نقطه دار و حاء بی نقطه و فاء آخر ضبط شده است لیکن در باب نون خواهد آمد که شهرت وی را «ابو النجف» با نون و جیم و فا ضبط کرده اند و او از مشایخ سید مرتضی، سید رضی بوده و ضبط نون و جیم، صحیح نیست.

ابو تراب خطیب

از دانشوران بنام است و کتاب الحدائق از تألیفات اوست. ابن شهر آشوب در کتاب المناقب برخی از اخبار را از آن کتاب، نقل کرده است و پیداست که از علمای خاصه می باشد.

ابو تراب حسنی

(سید -) ابو تراب مرتضی بن داعی حسنی رازی، برادر سید ابو حرب مجتبی بن داعی حسنی رازی، از علمای بنام است و از مشایخ سید فضل الله راوندی و ابن شهر آشوب و دیگران به شمار می رود.

ابو تراب بن رؤیه قزوینی

(قاضی -) از علماء بزرگوار است و ممکن است از معاصران شیخ طوسی باشد.

قاضی نور الله شوشتری در مجالس المؤمنین نوشته است: قاضی از دانشمندان بی نظیر قزوین و فضیلتی سعادت قرین است. شیخ عبد الجلیل قزوینی رازی در کتاب نقض فضایح الروافض نوشته است: روزی یکی از ناصبیهای جبری مذهب به قاضی گفت: ما شما را کافر می دانیم! قاضی در پاسخ گفت ما هم شما را کافر می دانیم و مثلی به فارسی به آن اضافه کرد: «از آوه تا ساوه همان قدر راه است که از ساوه تا آوه یعنی چنان چه دانی هست نه بیش و نه کم». در ایراد این مثل، لطیفه ای است و آنها که از احوال مردم این دو شهر آگهی دارند متوجه به لطافت مثل مزبور خواهند شد، زیرا مردم آوه به تشیع و مردم ساوه به تسنن معروفند. و نزدیک به جوابی که قاضی به آن ناصبی داده است، آن است

که یکی از مخالفان به بزرگی از مردم زمان خود گفت: من به تو عقیده ندارم! آن بزرگ، در پاسخ گفت: هرچه آری بری. و نظرش به این مصراع بود «صدق پیش آور که این جا هر چه آرند آن برند».

ابو تمام

حبيب بن اوس بن قيس بن اشج بن يحيى بن مروان بن مّر بن سعد بن كاهل بن عمرو بن عدی بن عمرو بن غوث بن طی. نامش جلهمه بن أدد بن زيد بن يشجب بن غريب بن زيد بن كهلان بن يشجب بن يعرب بن قحطان عاملی شامی طائی، ماح اهل بیت عليهم السّلام و امامی مذهب و سراینده ای بنام و فاضلی ادیب است. دیوانی از اشعار خود ترتیب داده و دیوان معروف دیگری به نام الحماسه دارد که از اشعار فصحای عرب گرد آورده و کتابهای دیگر و دیوان اخیر را از آن جا «حماسه» گفته اند که در آغاز آن، اشعاری در وصف حماسه یعنی شجاعت و دلاوری آورده است و بالاخره همه دیوان، به طور مجاز و استعمال جزء در کل به نام «حماسه» شهرت پیدا کرده است. (۱)

ابو تمام در روزگار مولانا حضرت امام هادی علی بن محمد النقی علیهما السّلام در گذشت و خاصه و عامه او را به تشیع می شناسند و جاحظ از وی روایت می کند.

«باب جیم»

ابو جعفر

(شیخ -) گروه زیادی از علمای بنام اصحاب ما به کنیه ابو جعفر شهرت یافته اند.

معروف ترین ایشان، شیخ محمد بن حسن طوسی و شیخ صدوق، محمد بن علی بن

ص: ۵۲

۱- (۱) شرح حال ابو تمام در ریاض العلماء (ترجمه -) ۱/۱۶۰ به تفصیل آورده شده است. در اعلام المنجد نوشته است: در جاسم (سوریه) متولد و در موصل وفات یافت. دیوان، فحول (مختارات قصائد شعراء الجاهلیه) و الحماسه از تألیفات اوست -

حسین بن موسی بن بابویه قمی و شیخ ثقه الاسلام محمد بن یعقوب کلینی رازی هستند.

یکی از علما، کتاب تفسیر المعانی را به شیخ ابو جعفر انتساب داده است و حدیث من فسر القرآن برأیه فلم یوجروا ان اخطا فائمه علیه، «کسی که قرآن را به اراده خود تفسیر نماید مزدی ندارد و اگر خطا کند گنااهش به عهده اوست» را از او نقل کرده است.

ندانستم مراد وی کدام یک از ابو جعفرهای یاد شده می باشد، ممکن است مرادش شیخ طوسی در تفسیر التبیان باشد و لفظ معانی که به آن تفسیر اضافه شده اشتباه ناسخ یا آن عالم باشد. (۱)

ابو جعفر اشعری

(شیخ -) وی فاضلی دانشور و بزرگوار و کتاب الجامع فی الاخبار از تألیفهای اوست، شایسته است احوال و روزگار او را بررسی کرد.

ابو جعفر بن فقیه امیرکا بن ابو النجمی مصدری مقیم قریه جنبه

(شیخ معین الدین -) منتجب الدین در فهرست گوید: وی، صالح عالم است.

ابو جعفر بن جریر طبری

شیخ ابو جعفر محمد بن جریر بن رستم طبری امامی است که پس از این به احوال او می پردازیم و او از ابو جعفر محمد بن هارون بن موسی تلّعبکری روایت می کند.

ابو جعفر بن رستم طبری

شیخ ابو جعفر محمد بن جریر بن رستم بن جریر طبری، امامی مؤلف کتاب دلائل الامامه و کتابهای دیگر است.

ص: ۵۳

۱- (۱) شیخ طوسی در مقدمه تفسیر التبیان می نویسد: تفسیر به رأی جایز نیست و علمای عامه این حدیث را که در نکوهش تفسیر به رأی است از پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله روایت کرده اند که فرموده است: من فسر القرآن برأیه و اصاب الحق فقد اخطاء و ممکن است حدیث تفسیر به رأی را در جای دیگر از آن تفسیر همان طور که در متن آورده شده است نقل کرده باشد - م.

ابو جعفر طوسی

(شیخ -) عنوان مزبور بیشتر اوقات به محمد بن حسن طوسی اختصاص دارد که به شیخ طوسی هم معروف است و گاهی هم عنوان ابو حمزه مؤلف الوسیله است و ابو حمزه را گاهی با قید ابو جعفر طوسی ثانی عنوان کرده اند چنان که شیخ یحیی بن سعید در کتاب نزّه الناظر ابو حمزه را به همین قید یادآوری کرده است.

ابو جعفر طوسی متأخر

گاهی هم وی را به عنوان ابو جعفر طوسی مشهدی ثانی خوانده اند و مراد از هر دو عنوان، شیخ عماد الدین ابو جعفر محمد بن علی بن حمزه بن محمد بن علی طوسی مشهدی مؤلف کتاب الوسیله در فقه است که از کتابهای مورد توجه فقهاست و مؤلفش به عنوان ابن حمزه فقیه شناخته شده است و در باب ابن از (کنی) به نام او اشاره خواهد شد. گاهی عنوان مزبور به شیخ عماد الدین ابو جعفر محمد بن علی بن محمد طوسی مشهدی مؤلف کتاب الثاقب فی المناقب گفته می شود و پیش از این که به شرح حال هر دو عنوان پرداختیم نوشتیم که هر دو عنوان یک شخص است.

ابو جعفر کمیح

(شیخ -) وی، فقیه فاضل و از مشایخ ابن شهر آشوب به شمار است. ابو جعفر از پدرش از قاضی بن بزّاج از شیخ مفید روایت می کند و ابن شهر آشوب، در اوائل کتاب مناقب به این مسند اشاره کرده است.

ابو جعفر مترجم حاضر، برادر شیخ ابو القاسم بن کمیح است که او هم از مشایخ ابن شهر آشوب می باشد.

ابو جعفر بن محسن حلبی

(شیخ -) ابو جعفر محمد بن علی بن محسن حلبی، شاگرد شیخ طوسی و از هم طرازان اوست.

ابو جعفر بن مولانا محمد امین استرآبادی

(شیخ -) فاضلی دانشور و ماهر بود، شیخ معاصر در امل الامل، ۳۵۱/۲ نوشته است وی از معاصران است و در هندوستان به سر می برد.

ابو جعفر بن مهدی بن عابد ابو الحرب حسینی مرعشی

(سید -) وی فاضل بزرگواری است. شیخ احمد بن ابو طالب طبرسی از وی روایت می کند و خود او به طوری که از آغاز کتاب الاحتجاج طبرسی یاد شده استفاده می شود از شیخ ابو عبد الله جعفر بن محمد بن احمد بن عباس بن فاخر دوریستی روایت داشته است. ممکن است نام او در امل الامل یا در کتاب حاضر ایراد شده باشد. (۱)

ابو جعفر بن معینه حسینی

سید [قاسم بن حسین/حسن بن معینه بن سعید دیباجی، جلال الدین، ریاض، ۴/۴۹۰]

ابو جعفر نیشابوری

(شیخ -) ابن شهر آشوب در معالم العلماء نوشته است کتاب البدایه فی الهدایه از تألیفات او می باشد.

مؤلف گوید: نیشابوری از مشایخ قطب راوندی است و استاد استناد «آئده الله» در چندین جا از دعوات راوندی روایتی را که قطب راوندی از وی داشته نقل کرده است از جمله در آخر مجلد احوال سید الشهداء از بحار الانوار معجزه ای را که از مرقد مطهر حضرت سید الشهداء علیه السلام دیده که شخص گرفتار به فلج شدید را شفا داده یادآوری کرده است و همچنین در کتاب صلوه بحار از دعوات راوندی نقل کرده و سند وی در کتاب اخیر

ص: ۵۵

۱- (۱) امل الامل در ذیل احوال شیخ احمد طبرسی و در جای دیگر به عنوان خود سید ابو جعفر از وی نام برده است و در هر دو جا وی را به عنوان ابو جعفر مهدی نام برده است و کلمه (ابن) که در این جا اضافه شده در آن دو موضع، نمی باشد - م.

چنین است: خبر داد به ما، شیخ ابو جعفر نیشابوری از شیخ ابو علی از پدرش شیخ طوسی.

مؤلف گوید: ممکن است در لابلائی مطالب یادآوری شده این کتاب به نام نیشابوری اشاره شده باشد و در باب القاب خواهد آمد که ابن شهر آشوب در کتاب مناقب از مجالس نیشابوری نقل کرده است. محتمل است مترجم حاضر و شخص مزبور در مناقب یکی باشد.

بحق باید گفت: مترجم حاضر با شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن حسن نیشابوری که از مشایخ قطب راوندی است یکی است و از ابو الحسن بن عبد الصمد تمیمی روایت داشته است.

ابو جعفر بن هارون بن موسی تلکبری

(شیخ -) ابو جعفر محمد بن ابو محمد هارون بن موسی تلکبری، فرزند تلکبری مشهور است. وی دانشوری با فضیلت بود و از پدرش روایت می کرد و پیش از این گذشت که نجاشی به حضور وی می رسیده است.

ابو جعفر بن قبه

شیخ اجلّ اقدم ابو جعفر محمد بن عبد الرحمن بن قبه رازی معروف به ابن قبه، متکلم امامی مذهب و مؤلف کتاب الانصاف در امامت و کتابهای دیگر. ابن قبه از شاگردان ابو القاسم کعبی است که یکی از بزرگان معتزله به شمار است.

ابن قبه از دانشوران بزرگ و از معاصران شیخ مفید بلکه از معاصران صدوق است.

ابو جعفر یون

مشایخ سه گانه محمد نام اند که به شیخ طوسی و شیخ صدوق و ثقه الاسلام کلینی شناخته شده اند. و از ایشان در این روزگاریها و نزدیک به آنها به محمدین ثلاثه تعبیر می کنند. (۱)

ص: ۵۶

۱- (۱) محمدین ثلاثه اوائل در بالا نام برده شد و محمدین ثلاثه اواخر ملا محمد محسن فیض، ملا محمد باقر مجلسی و شیخ محمد حرّ عاملی است و از حاج میرزا حسین نوری مؤلف مستدرک به ثالث مجلسی ها تعبیر

(مولی -) حکیم فاضل امامی مذهب. در تبریز کتاب خلاصه الحيوان فی تاریخ احوال الحكماء الاعیان او را دیدم. این کتاب را به درخواست وزیر ابوالفتح بن عبد الرزاق به پارسی تألیف کرده و تحقیقات ارزنده ای در آن ایراد نموده. از روزگار او اطلاعی ندارم.

«باب حاء»

ابو حاتم رازی

شیخ ابو حاتم احمد بن حمدان رازی. از تألیفات او کتابی است که در ردّ کتاب زکریا طیب رازی نوشته که الحاد را اثبات و نبوات را انکار کرده است. ابو حاتم از پیشینیان و از معاصران شیخ صدوق است.

در بخش دوم در باب حاء بی نقطه از قسم کنی به نام ابو حاتم تتوی رازی که از علمای عامه است اشاره خواهیم کرد و ممکن است ابو حاتم تتوی با مترجم حاضر یکی باشد.

ابو حبیش متکلم

شیخ ابو حبیش مظفر بن محمد بن احمد منجی متکلم که گاهی هم از او به مظفر بن محمد خراسانی تعبیر کرده اند. [\(۱\)](#)

ص: ۵۷

۱- (۱) ریحانه الادب، ۹۶/۵ نوشته است: ابو الجیش مظفر بن محمد از اکابر تلامذۀ ابو سهل نوبختی و از اساتید شیخ مفید و از مشاهیر متکلمین و محدثین بوده و احادیث بسیاری استماع نموده و اشعار نغزی در مدح اهل بیت گفته و شیخ مفید تمامی تألیفاتش را از خود او روایت کرده و نجاشی به توسط شیخ مفید از وی روایت داشته است و کتاب الارزاق، الانسان، الفدک، المجالس، نقض العثمانیه جاحظ و النکت و الاغراض در امامت از تألیفات اوست. او در سال ۳۶۷ ه. ق وفات یافته است - م.

ابو حییش، استاد شیخ مفید و از شاگردان جوان ابو سهل نوبختی است و شیخ مفید علاوه بر او از طاهر غلام روایت داشته و از شاگردان طاهر بوده است.

پیش از این ذیل احوال شیخ مفید و همچنین به مناسبت طاهر نوشتیم، حییش به ضم حاء بی نقطه و باء مفتوح و یاء ساکن و شین آخر، صیغه مصغر است بر وزن حسین و پاره ای از مطالب دیگر را در آن جا ایراد کردیم.

امیر مصطفی در رجال (۱) اظهار کرده است ابو الحییش، کنیه مظهر بن محمد و کنیه تمیم بن عمرو یکی از کارگزاران حضرت مولی علی علیه السلام است.

ابو الحسن بن احمد شاذان

شیخ ابو الحسن محمد بن علی بن حسن بن شاذان قمی، مؤلف کتاب مأه منقبه (۲) و کتابهای دیگر است.

ابو الحسن فقیه شاذانی

ابو الحسن بن احمد بن شاذان است که در بالا نام برده شده است.

ابو الحسن

شیخ فخر الدین رماحی در جامع المقال، ص ۱۳۵ می گوید: در صورتی که قرینه ای در کار نباشد کنیه ابو الحسن به شیخ ابو الحسن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، پدر

ص: ۵۸

۱- (۱) نقد الرجال، ص ۳۸۵.

۲- (۲) کتاب مأه منقبه در این عصر از سوی مدرسه الامام المهدی قم به طبع رسیده است و مقدمه محققانه و پاورقی های ارزنده بر آن کتاب نوشته شده است و در آغاز مجلد پنجم این کتاب شرح حال مجملی از وی ایراد کرده است. در آن جا و همچنین در مقدمه مزبور وی را ابو الحسن بن احمد بن علی بن حسن بن شاذان قمی کوفی امامی نامی معرفی کرده است و در مقدمه می نویسد: وی از اعلام قرن پنجم هجری است و از بزرگانی است که با تألیفات خود آثار علمی و دینی ائمه طاهریں علیهم السلام را پایدار داشته اند و در ضمن تألیفات او نوشته برخی از اعلام، کتاب مأه منقبه و ایضاح دفائن النواصب را یکی دانسته سپس اشاره کرده مأه منقبه مورد توجه اعلام شیعه و سنی بوده است و در تعقیب آن به نام مشایخ او پرداخته و شصت و هفت تن از مشایخ وی را نام برده، از جمله ابن عقده و ابن عیاش و ابن قولویه و ابن سهل دیباجی و محمد بن ولید و شیخ صدوق و ابو الفرج معافی و ابو موسی تلّعکبری را یاد کرده است - م.

شیخ صدوق گفته می شود.

ابو الحسن بن ملا احمد ایبوردی کاشانی

(مولی -)، مولای بزرگوار و معروف به ابو الحسن کاشانی، وی از فضلا و علما و فقها و متکلمان است و در روزگار شاه تهماسب صفوی از دانشمندان بنام به شمار آمده است.

ابو الحسن کاشی، تألیفات با ارزشی دارد. از جمله روض الجنان. این کتاب در فن کلام و مشهور می باشد، دیگری شرح رساله الفرائض خواجه نصیر الدین طوسی؛ این شرح هم معروف است و من آن را در اصفهان، هرات و قصبه دهخوارقان و جاهای دیگر دیده ام و مشتمل بر تحقیقات ارزنده ای است. نیز رساله ای در اثبات الواجب و صفاته که کتاب بزرگ و پر حجم و معروف است. این کتاب را در اردبیل و هرات و جاهای دیگر دیده ام. مؤلف در سبزوار در شب شنبه ۱۵ ماه ربیع الاول سال ۹۶۳ ه. ق از تألیف آن پرداخته است.

همچنین رساله ای در اصول الدین. این رساله را به فارسی و بنا به درخواست یکی از دختران شاه تهماسب صفوی تألیف نموده و در اواخر ماه ربیع الاول سال ۹۶۴ ه. ق از تألیف آن فراغت حاصل کرده است و نسخه ای از آن را که رساله ارزنده ای است در هرات دیده ام و در این رساله خود را به نام ابو الحسن شریف معرفی کرده است و رساله ای نیز دارد در مقدار دیات و احکامها که رساله مختصری است، به درخواست سلطان عصرش به پارسی نوشته است و من این رساله را در فراه دیده ام و نیز رساله ای به نام الحسنی فی الحکمه الطبیعیه. این رساله، گزیده ای است از کتاب روض الجنان پیش یاد شده او و من این رساله را مانند رساله پیشین در فراه دیده ام و تألیفات و تصنیفات دیگر.

ابو الحسن در دیباچه کتاب روض الجنان و کتابهای دیگرش به تشیع خود تصریح نموده است و از حاشیه ای که امیر فخر الدین سماکی بر مبحث اثبات الواجب روض الجنان او نوشته است به دست می آید که امیر فخر الدین سماکی مزبور و معاصر با او یا نزدیک به زمان او می زیسته است و ایرادهای بسیاری بر تحقیقات او داشته است.

به طوری که پیش از این، ذیل احوال سید امیر غیاث الدین منصور نوشتیم ملا ابو الحسن و ملا میرزا جان سنی، اکثر مطالب سید مبرور را سرقت کرده اند.

حسن بیگ روملو در احسن التواریخ (- تصحیح دکتر عبد الحسین نوایی، تهران،

۱۳۵۷، انتشارات بابک، ص ۵۲۵) گوید: «مولانا ابو الحسن ولد مولانا احمد باوردی که در فضیلت جامع علوم اقسام حکمیات و مجتمع انواع فضایل و کمالات بود و از علو فطرت خوش طبعی بود بی نظیر و در مولویت و حسن عبارت بی عدیل و گوش و گردن ایام به جواهر فضایلش مزین.

ز درک عالی علمش عیون مدر که قاصر ز کنه آیه فضلش نفوس ناطقه مضطر(۱)

حدّث فهم و سرعت انتقالش به مثابه ای بود که کسی از علمای اعلام را با او مجال مباحثه نبود.

در این سال، در روز یکشنبه بیست و ششم رمضان [۹۶۶ ه. ق] آن اعلم علمای دوران از سرای غرور به مأوای سرور خرامید».

و من شرح تجرید را نزد او خوانده ام و از تألیفات او اثبات الواجب، روضه الجنان فی الحکمه، رساله فی المنطق، شرح فرائض الخواجه نصیر الدین فی المیراث، متن الشوارق فی الکلام و حاشیه برخی از کتابهای کلامی است.

مؤلف گوید: از قرینه پیداست که ملا احمد ابیوردی پدر مترجم حاضر است که حواشی بر کتاب الشمسیه و شرح المطالع را تدوین کرده است. بنابراین ملا- ابو الحسن در اصل از مردم ابیورد بوده و در کاشان می زیسته به همین مناسبت معروف به کاشانی است و تغایری در میان نیست. پدر او از علمای امامیه است.

ابو الحسن کاشی

(مولی -) فقیه فاضلی است و رساله فی احکام الصیود و الذبایح را به فارسی تألیف کرده است. این رساله را که مختصری بیش نیست به نام سلطان صدر آراسته و من آن را در اردبیل دیده ام. سلطان صدر یکی از حاکمان دولت شاه تهماسب صفوی است.

به گمان من، مترجم حاضر همان ملا ابو الحسن بن احمد کاشانی است.

ابو الحسن ایادی

به طوری که از کتاب الغیبه شیخ طوسی برمی آید، وی از ابو القاسم، حسین بن روح

ص: ۶۰

۱- (۱) در ریاض العلماء ۴۳۷/۵ «زکنه آیت فضلش نفوس ناطقه ناصر» آمده است.

که از سفرای حضرت بقیه الله است روایت می کرده و هم درجه کلینی است.

ابو الحسن باوردی

(شیخ -) وی از فقهای اصحاب ما و از اصحاب فتواست. برخی از متأخران از قبیل فاضل کاشی در حواشی المفتاح پاره ای از تحقیقات او را در بحث مواریث آورده است.

مؤلف گوید: باوردی، منسوب به ایبورد است که از شهرهای خراسان می باشد (۱) و از نظر من، باوردی در این شرح حال، به جای بازوری به کار رفته است و بازور یکی از قرای جبل عامل است که گروهی از علما به آن جا منسوب می باشند.

ابو الحسن شرفه

(امیر -) از فضلا و علمای دوره شاه تهماسب صفوی بود و تألیفاتی دارد از جمله آیات الاحکام که به فارسی تألیف کرده است و دیگر شرح پارسی بر رساله الفرائض خواجه نصیر طوسی و کتابهای دیگر.

به گمانم، مترجم حاضر یکی از افرادی است که در بالا ذکر شده است.

ابو الحسن بغدادی سورائی بزاز

(شیخ -) وی، یکی از مشایخ نجاشی است و به طوری که یکی از حاشیه نویسان رجال نجاشی اظهار داشته: ابو الحسن بغدادی از حسن بن یزید سورانی روایت داشته است.

مؤلف گوید: به پندار من، سورانی، منسوب به نهر سور است و هرگاه این نسبت درست باشد مطابق با قانون نسبت باید کلمه مزبور را سوراوی گفت (به واو) نه سورانی (به همزه) درعین حال در کتابهای رجال از وی نامی نیست.

ص: ۶۱

۱- (۱) در اللباب فی تهذیب الانساب ۱۱۵/۱ نوشته است: باوردی منسوب به ایبورد است که بلده ای است در نواحی خراسان و گروهی از علما از آن جا برخاسته اند از جمله ابو محمد عبد الله بن محمد باوردی که از معتزلیها بود و در اصفهان می زیسته و حدیث می گفته و پس از ۴۱۰ ه. ق در گذشته - م.

ابو الحسن علی بن محمد سمري از سفيران حضرت بقیه الله (عج) است و پس از این در باب القاب، به عنوان سمري یادآوری می شود.

ابو الحسن بصروی

شیخ ابو الحسن محمد بن محمد بن [احمد] (۱) بصروی، از فقهاست و معروف به بصروی می باشد و گاهی هم به ابو الحسن بصروی شناخته شده است و همین شهرت ایجاب کرده است که شیخ معاصر یک بار در باب اسامی چنان که ما یادآوری کردیم و بار دیگر در باب کنی از وی نام ببرد و به نقل از ابن شهر آشوب گوید: ابو الحسن بصروی، کتاب المفید از تألیفات او می باشد. (۲)

آری صاحب شرح حال، شیخ فاضل و فقیه و معروف به بصروی و از شاگردان سید مرتضی است و سید هم به وی اجازه داده است و ما اجازه او را در ذیل احوال سید مرتضی آورده ایم.

اشتباه شیخ معاصر، از ناحیه ابن شهر آشوب است که وی را در «باب کنی» نام برده و پنداشته است که کنیه او نام او می باشد. و در «باب اسما»، به نام او اشاره نکرده است و مجرد چنان رفتاری که از ابن شهر آشوب پیش آمده است ایجاب نمی کند که عنوان بالا متوجه به دو شخص باشد با آن که شیخ معاصر، دو عنوان را به دو شخص ضبط کرده است.

ابو الحسن بصری کاتب

(رئیس -) وی از ادباست و در حدود ۴۰۰ ه. ق می زیسته و سید عبد الحمید جد سید علی بن عبد الکریم بن عبد الحمید، پاره ای از وقایع را به سند مرفوع از وی نقل کرده است و نواده اش، منقولات وی را در کتاب الانوار المضيئه تذکر داده است و استاد استناد

ص: ۶۲

۱- (*) ن. ک: النابس فی قرن الخامس، ص ۱۸۳؛ ریاض العلماء (ترجمه -) ۴۱/۵.

۲- (۱) امل الامل ۲/۲۹۸، ۳۵۱؛ ریاض العلماء (ترجمه -) ۲۶۰/۵.

در اوائل مجلد اول احوال حضرت بقیه الله (عج) بحار الانوار به آنها اشاره کرده است.

تاریخ منقولاتی که سید عبد الحمید از وی نقل کرده است ۳۹۲ ه. ق است و به این ترتیب، ممکن است ابو الحسن بصری صاحب شرح حال، از علمای خاصه باشد و برای احوال او به کتابهای ادب و تاریخ باید مراجعه کرد.

ابو الحسن بکری

(شیخ -) عنوان فوق، گاهی به شیخ جلیل ابو الحسن احمد بن عبد الله بن محمد بکری مؤلف کتاب الانوار فی مولد النبی المختار و کتابهای دیگر اطلاق می شود. او استاد شهید ثانی است و شرح احوال او در بخش دوم این کتاب خواهد آمد زیرا به طوری که پیداست وی از علمای عامه می باشد.

ابن عودی شاگرد شهید ثانی در رساله احوال شهید ثانی نوشته است ابو الحسن بکری، استاد شهید ثانی است و کتاب الانوار فی مولد النبی المختار از تألیفات اوست.

بنابراین هر گاه بگویم کتاب مزبور از تألیفات ابو الحسن بکری است که از محدثان پیشین بوده و علمای عامه از او روایت کرده اند خالی از دقت نخواهد بود. (۱)

ص: ۶۳

۱- (۱) در رساله شرح حال شهید ثانی به نام بغیه المرید که بخشی از آن منضم به الدر المنثور است ذیل اساتید شهید ثانی می نویسد: شهید گفته است پاره ای از کتب فقه و تفسیر را از شیخ ابو الحسن بکری بهره گرفته ام و همچنین بخشی از شرحی را که وی بر المنهاج نوشته نزد او خوانده ام. ابن عودی اظهار داشته است همواره شیخ شهید از وی ستایش می کرد و می گفت حافظه عجیبی داشت و تفسیر و حدیث، نصب العین او بود و ابهت و موقعیتش در نزد عوام و خواص از دیگران بیشتر بود و نصیب زیادی از دنیا برده بود و هر گاه وارد مجلس علم یا مسجد می شد مردم برای دست بوسی و پابوسی او ازدحام می کردند و برخی هم خود را روی پای او می انداختند و می بوسیدند. و هنگامی که می خواست از مصر به حجاز برود در کجاوه مخصوصی سوار می شد و نظر به این که قصد مجاورت داشت همراه زن و بچه اش آماده سفر می شد و مردم بسیاری از وی بدرقه می کردند و معمولش آن بود یک سال در مکه مجاورت می کرد و یک سال در مصر به سر می برد و شترهای بسیاری، کتابهای او را حمل می کردند که مایه تعجب بود. گویند معمول صاحب بن عباد آن بود هر گاه به سفری می رفت چهل شتر، کتابهای او را حمل می کردند لیکن کتاب بکری را بیش از آن، بار می کردند و شهید در یکی از آن سفرها همراه او بود و در اولین منزلی که از قصر خارج شد هزار دینار به مصرف رسانید. ابو الحسن خطاب به شهید گفت در اولین سفری که به مکه رفتم با کجاوه ای حرکت کردم که از چوب خرما ترتیب یافته بود و تو در اولین سفرت با چنین کجاوه ای حرکت می کنی و شهید گفته سعی می کردم در حال طواف مرا نینند. بر خلاف انتظار در یکی از روزها مرا در حال طواف دید، فریاد کشید چه طواف خوبی است خدا از شما قبول کند. پس از بیان مباحثه ای که فیما بینشان اتفاق افتاده می نویسد:

از کتاب العدد القویه لدفع المخاوف الیومیة تألیف رضی الدین علی برادر علامه حلّی استفاده می شود که شیخ ابو الحسن بکری، گفته است خبر داد به من، عمرو بن علاء گفت خبر داد به من، یونس نحوی لغوی گفت، به مجلس خلیل بن احمد عروضی وارد شدم...

مؤلف گوید: از نسخه ای از کتاب الانوار که در دست ما می باشد بر می آید که کتاب مزبور از تألیفات پیشینیان است. (۱)

ابو الحسن خازن

از اعلام شیعه است و او را خازن ابو الحسن هم گفته اند. حسن بن سلیمان شاگرد شهید اول در کتاب المحتضرین از وی یاد کرده است و کتاب المجموع را از تألیفات او نام می برد و از آن روایت می کند.

مؤلف گوید: گمانم آن است که نام ابو الحسن خازن را در این کتاب برده باشیم و

ص: ۶۴

۱- (۱) مجلسی (ره) در فصل اول مصادر بحار الانوار، ۲۲/۱ نوشته است: کتابهای الانوار فی مولد النبی؛ مقتل امیر المؤمنین علیه السلام و وفاه فاطمه از تألیفات شیخ جلیل ابو الحسن بکری استاد شهید ثانی رحمه الله علیهما می باشد. و در فصل دوم، ص ۴۱ ضمن توثیق مصادر نوشته است: یکی از اصحاب شهید ثانی، مؤلف کتاب الانوار را مورد تأیید قرار داده و او را از مشایخ شهید ثانی نام می برد و مضامین اخبار آن کتاب با اخبار معتبر دیگر با اسانید صحیح نقل شده موافق است و در میان علما مشهور است که کتاب مزبور را در ماه ربیع الاول تا هفدهم آن ماه که روز میلاد رسول اکرم است در مجالس و مجامع می خواندند و دو کتاب دیگر او که در بالا ذکر شده از کتابهای معتبر است و ما برخی از اخبار آنها را در بحار الانوار نقل کرده ایم. در الذریعه، ۴۰۹/۲ نوشته است الانوار و مفتاح السرور و الافکار فی مولد النبی المختار تألیف ابو الحسن احمد بن عبد الله بکری است که در هفت جزء تدوین شده است و همین کتاب را علامه مجلسی از مآخذ کتاب بحار قرار داده است و از اساتید شهید ثانی نام برده و شیخ شهید در مصر از وی استفاده می کرده و سال ۹۵۳ ه. ق در مصر وفات یافته و در بقعه شافعی مدفون شده است. از قرائن پیداست که او استاد شهید ابو الحسن علاء الدین علی بکری صدیقی شافعی که محدثی صوفی بوده و در فقه و تفسیر و حدیث تبحر داشت و شرح منهاج از تألیفات اوست و به سال ۹۵۲ ه. ق در گذشته و در بقعه شافعی مدفون شده است و ابو الحسن بکری مؤلف الانوار، فرد دیگری است که پیش از استاد شهید می زیسته و ابن تیمیه از وی نقل کرده است و سمهودی او را یاوه گو معرفی کرده و همین نسبت ناروا دلیل بر آن است که وی از اعلام شیعه است زیرا آنها بزرگان شیعه را به چنین الفاظی معرفی کرده اند - م.

نسخه ای از کتاب المجموع او، نزد ما می باشد.

سید بن طاووس در پایان رساله الموسعه فی فوائت الصلوات نوشته است: هیچ یک از شیطانها در رؤیا به شباهت ائمه طاهرین در نمی آیند و چنین رؤیاهایی مربوط به موسعه است. هرچند رؤیای زیر، سودی به حال موسعه ندارد در عین حال، طرفه خوابی است که یادآوری آن در این جا بی تناسب نمی باشد و من آن رؤیا را به خط خازن ابو الحسن (رضوان الله علیه) که مردی عادل بود و همگان او را به راستی و درستی ستوده اند و به طوری که شنیده ام، جدّم ورام (رضوان الله علیه) در نماز به وی اقتدا می کرد.

چنین یافتم در شب یکشنبه ۱۶ جمادی الاخر حضرت مولی علی علیه السلام و حضرت بقیه الله (عج) را در رؤیا زیارت کردم در حالی که حضرت مولی جامه خشن و حضرت بقیه الله جامه نرم تری در تن داشتند به عرض حضرت مولی علیه السلام تقدیم داشتم درباره مضایقه چه می فرمایید؟ فرمود این مسأله را از صاحب الامر پرس و از آن محل بیرون رفتند و من حضور مبارک حضرت حجت باقی ماندم و در محلی نشستیم، به عرض رسانیدم راجع به مضایقه چه می فرمایید؟ به طور سربسته فرمود: نماز می خوانی؟ با اختلاف تعبیر معروض داشتم بعضی از مردم معمولاً به کارهای خود می پردازند و توجهی به ضیق وقت نماز ندارند. فرمود پیش از آخر وقت نماز بخوانند. گفتم ابن ادريس به مردم اجازه نداده است نماز را پیش از آخر وقت بخوانند. در آن حال، متوجه شدم ابن ادريس در گوشه ای نشسته است. حضرت حجت علیه السلام او را به حضور طلبید. وی اطاعت کرد، لیکن به مقام مقدس سلام نکرد و نزدیک نیامد. حضرت حجت فرمود: چرا مردم را از نماز گزاردن پیش از آخر وقت ممانعت می نمایی؟ آیا این دستور را از شارع فرا گرفته ای؟ ابن ادريس پاسخی نداد و ساکت ماند و از خواب بیدار شدم.

سید بن طاووس پس از این، خواب دیگری از ابو الحسن خازن نقل کرده است که مربوط به این مقام نمی باشد و به آن رساله مراجعه شود.

مؤلف گوید: شیخ حسن بن سلیمان شاگرد شهید اول، پاره ای از اخبار را از مجموع خازن ابو الحسن نقل کرده است و در تعقیب نام او «رحمه الله علیه» نوشته است. از جمله آنها می نویسد: ابو الحسن خازن از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده است فرمود زن با

برکت و شایسته، زنی است که خواسته هایش اندک باشد و فرزندش به آسانی از وی متولد شود و زن ناشایست زنی است که خواسته هایش زیاد باشد و به سختی فرزندش را بزیاید.

ابو الحسن راوندی

(شیخ قطب الدین -) شیخ امام قطب الدین ابو الحسن (۱) سعید بن هبه الله بن راوندی، معروف به قطب راوندی.

ابو الحسن بن شاذان

شیخ ابو الحسن محمد بن احمد بن علی بن حسن بن شاذان قمی. گاهی وی را به عنوان ابو الحسن بن احمد بن شاذان مؤلف کتاب «ماه منقبه» هم خوانده اند. پیش از این از وی یاد کردیم.

از پیش آمده‌های برخلاف انتظار آن که سید حسین بن مساعد حائری ابو الحسن بن شاذان صاحب شرح حال حاضر را از علمای سنت خوانده و کتابی در صحت خبر صعود علی علیه السلام را بر کتف پیمبر و شکستن بتها را به وی نسبت داده است.

ابو الحسن بن سعدویه قمی

(ادیب صالح -) به طوری که از فهرست منتجب الدین ذیل احوال سید ابو ابراهیم، ناصر بن رضا بن محمد بن محمد بن عبد الله علوی حسینی (۲) به دست می آید مترجم حاضر از مشایخ شیخ منتجب الدین است و در ترجمه ابو ابراهیم یاد آور شدیم که منتجب الدین به توسط ابو الحسن صاحب شرح حال حاضر از سید ابو ابراهیم روایت داشته است لیکن منتجب الدین در فهرست خود ترجمه مستقلی برای او تدوین نکرده است.

ص: ۶۶

۱- (۱) کنیه او «ابو الحسین» است و ن. ک: ریاض العلماء ۴۸۲/۲.

۲- (۲) منتجب الدین، فهرست، ص ۱۹۲، آورده است: «السید ابو ابراهیم ناصر بن رضا بن محمد بن عبد الله...». ن. ک: ریاض العلماء (ترجمه) ۳۷۱/۵.

(شیخ -) از خلاصه علامه و رجال نجاشی ذیل ترجمه ابو الفتح محمد بن جعفر بن محمد همدانی معروف به مراغی، به دست می آید شیخ ابو الحسن از شاگردان جوان ابو الفتح است، لیکن نه علامه و نه نجاشی ترجمه مستقلی برای او تدوین نموده اند و من از اسم او، اطلاعی ندارم. پیداست که وی از معاصران شیخ مفید و امثال اوست.

ابو الحسن بن صفار

علامه، وی را از مشایخ علمای خاصه شیخ طوسی نام برده است و شیخ هم در اواخر امالی به این موضوع اشاره کرده است لیکن کلمه «ابن» در میان نیست. به گمانم از وی در شمارش مشایخ به نام یاد کرده باشیم. او از ابو المفضل شیبانی محدث معروف، روایت داشته است. (۲)

ابو الحسن طبری

(شیخ -) از پیشینیان است و به طوری که از رساله مناظره علی بن بابویه که راجع به امامت با محمد بن مقاتل رازی داشته است استفاده می شود، شیخ ابو الحسن مترجم حاضر از ابو غیاث بن بسطام از علی بن بابویه روایت کرده و از شیعیان است لیکن از اسم او اطلاعی ندارم.

ابو الحسن فارسی

(شیخ -) وی از مشایخ بزرگوار است. از روزگار او اطلاعی ندارم. آری شیخ شهید، خبر رؤیای زیارت حضرت سید الشهداء علیه السلام را که از دور آن حضرت را زیارت کنند از او نقل نموده و همین رؤیا را استاد استناد «ایده الله تعالی» در مزار بحار الانوار ایراد نموده

ص: ۶۷

۱- (۱) در اعیان الشیعه ۳۲۷/۲ «سمسى» آمده است.

۲- (۲) النابس فی القرن الخامس، ص ۹.

است (۱) و محتمل است مترجم حاضر، شیخ ابو الحسن محمد بن قاسم فارسی باشد که معاصر با شیخ صدوق است.

ابو الحسن شعرانی

سید اجل عین الساده ابو الحسن علی بن محمد بن علی بن قاسم علوی شرانی.

ابو الحسن بن عریضی

(شریف جلیل نظام الشرف -) فاضل دانشمندی است. چنان به نظر می آید که وی از سادات اهل بیت باشد از اسم او اطلاعی ندارم و ممکن است در لابلای این کتاب از وی نام برده باشیم.

در عین حال، مترجم حاضر، سید احمد بن یوسف بن احمد بن عریضی علوی حسینی نیست، زیرا پدر محقق، از سید احمد عریضی روایت می کند و سید ابو الحسن مترجم حاضر از برهان الدین، محمد بن محمد بن علی حمدانی قزوینی که در ری می زیسته از فضل الله راوندی روایت داشته است. بنابراین سید ابو الحسن بن عریضی پیش از سید احمد می زیسته و مقدم بر او بوده است.

و از اسناد کتاب سلیم بن قیس هلالی به دست می آید که: شریف جلیل نظام الشرف ابو الحسن از ابن شهریار خازن روایت داشته است و شیخ مقرئ ابو عبد الله محمد بن کامل از ابو الحسن عریضی روایت کرده است و می توان گفت ابن شهریار همان محدثی

ص: ۶۸

۱- (۱) علامه مجلسی (ره) در بحار الانوار، ۳۷۵/۱۰۱ می نویسد: یکی از فضلا به خط خود از خط شهید اول نقل کرده است ابو الحسن فارسی گفت! من همواره به زیارت حضرت سید الشهداء مشرف می شدم تا این که تهیدست شدم و ضعف جسم هم مانع از زیارت کربلا گردید و بالاخره زیارت عقبه مقدسه را ترک کردم. در یکی از شبها حضرت رسول اکرم و حضرت امام حسن و حضرت امام حسین علیهم السلام را در رؤیا دیدم که از کنارشان عبور می کنم. حضرت سید الشهداء به رسول اکرم عرض کرد یا رسول الله این مرد همواره به زیارت من می آمد و اکنون به زیارت من نمی آید. رسول اکرم به من فرمود آیا از مثل حسین دوری می کنی و زیارت حرم او را ترک می نمایی؟ عرض کردم یا رسول الله، حاشا که من از مولایم دوری کرده باشم، لیکن ضعیف و رنجور گردیده و به سرحد پیری رسیده ام و ثروتم برای زیارت مرقد مبارک کافی نمی باشد. رسول خدا فرمود از این پس هر شب بر بام خانه خود برو و با انگشت سبابه به سوی سید الشهداء اشاره کرده بگو... سپس زیارت مختصری را نقل کرده است - م.

است که در آغاز سند صحیفه کامله چنین آمده است: «خبر داد به ما، شیخ سعید، ابو عبد الله محمد بن احمد بن شهریار الخازن (خزینه دار حرم مولانا امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیهما السّلام) در ماه ربیع الاول سال ۵۱۶ ه. ق به قرائتی که بر او شد و من می شنیدم».

دلیل بر مطلب یاد شده آن است که شیخ حسین بن علی بن حمّاد لثی واسطی در اجازه ای که به شیخ نجم الدین جعفر بن محمد بن نعیم مطار آبادی (۱) نوشته است شیخ محمد بن جعفر بن علی بن جعفر مشهدی حائری صحیفه کامله سجادیّه را با ندبه های سه گانه اش به حق سماعی که به قرائت شریف اجل نظام الشرف ابو الحسن بن عریضی بر شریف نقیب، جلال العلماء، بهاء الشرف محمد بن حسن بن احمد بن علی بن محمد بن عمر بن یحیی علوی حسینی در شوال سال ۵۵۶ ه. ق داشته روایت کرده است.

مؤلف گوید: سید بهاء الشرف محمد بن حسن که در سند بالا ذکر شد همان بزرگواری است که در آغاز صحیفه سجادیّه نام برده شده است. بنابراین دور نیست که گوینده «حدثنا» همان شریف نظام الشرف ابو الحسن، مترجم حاضر باشد.

ابو الحسن بن طباطبا علوی شاعر

وی از پیشینیان بزرگوار شیعه و از سرایندگان ایشان است.

ابن خلکان (۲) گفته است: وی را بدان جهت طباطبا گفته اند که بر اثر ضربتی که به سرش وارد آمد حرف قاف را مانند حرف طا ادا می کرد. گویند در یکی از روزها، جامه اش را از غلامش طلبید. وی گفت به جای آن، جامه پشمین برای تو می آورم. گفت خیر بلکه طباطبا و مرادش قبا بود یعنی قبا را بیاور. و از آن روز به لقب طباطبا مشهور شد و سال ۳۴۵ ه. ق در سن ۶۴ سالگی درگذشت.

مؤلف گوید: طباطبا لقب پدرش یا جدش می باشد و تاریخ مزبور تاریخ وفات خود اوست و برای نام و شرح حالش به کتابهای دیگر باید مراجعه کرد. (۳)

ص: ۶۹

۱- (۱) مؤلف در ریاض العلماء (ترجمه -) ۲۶۶/۲ خضر بن محمد بن نعیم مطارآبادی آورده است.

۲- (۲) در وفيات الاعیان، ۳/۳۴۴.

۳- (۳) در سر سلسله علویه نوشته است: طباطبا لقب ابراهیم بن اسماعیل از نوادگان حضرت امام مجتبی است و ملقب به طباطبا است زیرا اوقاتی که کودک بود پدرش خواست جامه برای او تهیه کند از او پرسید پیراهن می خواهی یا

وی از سرایندگان است و شیخ ابو الفتوح رازی پاره ای از اشعارش را نقل نموده و از روزگار و نام و مذهب او اطلاع ندارم. (۱).

ابو الحسن بن علوان حسینی شامی عاملی

(سید -) شیخ معاصر در امل الامل، ۱۹۲/۱ نوشته است: وی، فاضل صالح و از معاصران است و در بعلبک زیست دارد.

ابو الحسن بن علی بن محمد بن مهدی

(شیخ امام -) وی از علمای بزرگوار اصحاب ماست. نام او را نمی دانم اما می دانم که او ابن مهدی نیست که شیخ طوسی از وی روایت می کند. برخی جد او را محمد مهدی نوشته و کلمه «ابن» را ساقط کرده اند و ممکن است سقوط کلمه مزبور از سوی کاتبان باشد و یا مهدی لقب محمد است.

امام ابو الحسن، از مشایخ شاذان بن جبرئیل قمی است.

شاذان در کتاب الفضائل و استاد استناد رحمه الله تعالی در اواخر مجلد ششم بحار الانوار ذیل احوال پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل کرده است که وی در سند خود چنین مرقوم داشته است: حدّثنا الامام شیخ الاسلام ابو الحسن بن علی بن محمد المهدی به سند صحیح از اصبع بن نباته...

مؤلف گوید: سید هاشم بحرانی در کتاب معالم الزلفی از شیخ رجب بررسی نقل کرده است که: «حدّثنا الامام شیخ الاسلام» و همه عبارت مزبور را آورده است. بنا به قول سید بحرانی، عبارت «حدّثنا» گفته شیخ رجب بررسی است و دانسته می شود که امام ابو الحسن از مشایخ شیخ رجب بررسی است، حال آن که این احتمال نامناسبی است زیرا

ص: ۷۰

۱- (۱) محتمل است ابو الحسن بن طباطبا علوی همان ابو الحسن بن طباطبا شاعر باشد که قبل از او ترجمه شده است - مصحح.

شیخ رجب برسی از متأخران است و سالها پس از شاذان بن جبرئیل می زیسته و معاصر با او نبوده است.

ممکن است امام ابو الحسن با ابن مهدی مامطیری که در باب ابن آورده می شود و مؤلف کتاب المجالس است یکی باشد.

پیش از این در باب عین بی نقطه به شرح حال سید بهاء الدین علی بن مهدی حسینی مامطیری پرداختیم. ممکن است بهاء الدین با شیخ صاحب شرح حال یکی باشد، بنا بر این کلمه «ابن» بعد از ابو الحسن که در آغاز شرح حال آوردیم، اشتباهی از ناسخان باشد.

ابو الحسن فراهانی شیرازی

(سید امیر -) از فضلالی روزگارش بوده و در زمان وزارت امام قلی خان حاکم شهرهای فارس. در روزگار شاه عباس و شاه صفی صفوی گرفتار شد و سرانجام بر اثر تهمتی که به وی وارد آوردند به حکم او کشته شد.

فراهانی تألیفات دارد، از جمله شرح فارسی (۱) بر دیوان انوری سراینده نامی است.

ابو الحسن بن شیخ ابو القاسم زید بن حسین بیهقی

(شیخ -) از مشایخ بزرگوار ابن شهر آشوب و به طوری که از بعضی مدارک استفاده می شود وی از اصحاب با شخصیت ما بوده است و پدرش هم از علمای بزرگ است و پیش از این ترجمه او را نوشتیم.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء، ص ۵۱ پس از ترجمه پدرش به طوری که پیش از این یادآوری شده است بلافاصله نوشته است: فرزندش ابو الحسن فرید خراسان، تألیفاتی دارد از جمله تلخیص مسائل الذریعه سید مرتضی، الافاده للشهاده و جواب یوسف الیهودی العراقی.

شیخ معاصر در امل الامل، ۳۵۲/۱ به نقل از معالم العلماء نوشته است ابو الحسن بن زید البیهقی فرید خراسان...

در یکی از نسخه های معالم آمده است «و لابنه الحسن» و لفظ ابی در آن وجود ندارد

ص: ۷۱

۱- (۱) به تصحیح مدرس رضوی، سال ۱۳۴۰ در دانشگاه تهران چاپ شده است.

و به همین مناسبت ما هم فرید خراسان را در باب حاء بی نقطه آورده ایم.

ابن شهر آشوب در اول المناقب ذیل نام کتابهای شیعه و علمای ایشان نوشته است:

ابو الحسن بیهقی کتاب حلیه الاشراف را به من داد.

مؤلف گوید: منظور ابن شهر آشوب آن نیست که کتاب حلیه الاشراف تألیف مترجم حاضر است، بلکه کتاب مزبور، از تألیفات پدر اوست و پیش از این ذیل احوال پدرش به این موضوع، اشاره کردیم. اگر بگوییم ممکن است فرزندش هم کتابی به این نام داشته است، احتمال بعیدی است و اگر بگوییم ابن شهر آشوب در ترجمه فرید خراسان از آن کتاب در معالم نام نبرده است و به جای آن در مناقب از آن یادآوری نموده است احتمال بعیدتری است و همین احتمال هم، در صورتی است که بگوییم ابن شهر آشوب پس از تألیف معالم به آن کتاب دست پیدا کرده است و به همین مناسبت در کتاب معالم از آن نام نبرده و در المناقب به ذکر آن پرداخته است. و باز همین احتمال، در صورتی است که بگوییم ابو الحسن بیهقی مؤلف کتاب مزبور پدر وی نیست بلکه شخص دیگری است.

در ذیل ترجمه مترجم حاضر به نکته دیگری می‌رسیم و آن نکته این است که ابو الحسن کنیه فرزند اوست و کتاب مزبور تألیف پدر اوست. لیکن کنیه پدرش ابو القاسم است نه ابو الحسن و پاره ای از مطالب دیگر را ذیل احوال پدرش یادآور شده ایم. (۱)

ص: ۷۲

۱- (۱) مترجم حاضر از دانشمندان بنام قرن ششم هجری است. در مقدمه تاریخ بیهق که از تألیفات خود اوست و به چاپ رسیده و تعلیقاتی و ذیلی از طرف مرحوم احمد بهمنیار برای آن نوشته است نام و نسب او چنین است؛ ابو الحسن علی بن ابی القاسم زید بن محمد بن حسین بیهقی معروف به ابن فندق و فرید خراسان در روز شنبه ۲۷ شعبان سال ۴۹۳ هجری متولد شده است و در سال ۵۶۵ ه. ق وفات یافته است و معاصر با محمد شهرستانی و سید اسماعیل جرجانی مؤلف ذخیره خوارزمشاهی است و در خردسالی به محضر حکیم عمر خیام حاضر شده است. ابو الحسن کتابهای نفیسی تألیف کرده است که به نقل از یاقوت، هفتاد و چهار کتاب او را شماره کرده است و از این همه کتاب به جز از تاریخ بیهق و تتمه صوان الحکمه گویا کتاب دیگری باقی نمانده باشد و برخی از کتابهای دیگرش به این نامهاست - جوامع الاحکام در هیئت و شرح نهج البلاغه بنام معارج نهج البلاغه. به طوری که از ریحانه الادب استفاده می‌شود، ابو الحسن، نخستین کسی است که به شرح نهج البلاغه اقدام کرده است. از آثار دیگر اوست - لباب الانساب؛ ذیل تاریخ یمنی و غرر الامثال. کتاب تاریخ بیهق را که در عصر ما به طبع رسیده است به سال ۵۶۳ ه. ق تألیف کرده است. در این کتاب، نخست به جغرافی و مطالب مربوط به بیهق پرداخته و از خاندانهای سلطنت و مناصب دیگر گفتگو کرده و گروه بسیاری از علمای بیهق و سبزواری و سادات آن سرزمین را نام برده است و به مناسبتی از ابو علی فضل بن حسن طبرسی مؤلف مجمع البیان اسم برده و نوشته است سال ۵۲۳ ه. ق به سبزواری آمد

و در

(امیر سید -) اصل وی از قاین است و در آن جا متولد شده است و در مشهد مقدس می زیسته و فاضل عالم و فقیه محدث و پارسایی از دنیا گذشته و با صلاحیت است. امیر ابو الحسن، پدر آمیرزا شاه میرزای معاصر است که در مشهد رضوی می زیسته و از اجازة ای که به ملا محمد یوسف دهخوارقانی داده و از منابع دیگر استفاده می شود نام وی حسن بوده نه ابو الحسن و به عنوان حسن رضوی قاینی خوانده شده است و خود او هم در دیباچه ترجمه رساله العقائد شیخ بهایی به عنوان مزبور اشاره کرده است.

امیر ابو الحسن، از شیخ محمد سبط شهید ثانی روایت داشته و از شاگردان او و فضیلتی دیگر که معاصر وی بوده اند به شمار است. از تألیفات او ترجمه رساله الاعتقادات شیخ بهایی است که به پارسی نوشته است. این کتاب را به پیشنهاد امیر جلیل، حسن خان، حاکم هرات، ترجمه کرده و اصل رساله در نهایت اختصار است.

امیر ابو الحسن، شاگردان فاضل داشت و خود هم یادداشت ها و تحقیقات و تألیفاتی دارد. از جمله، حاشیه بر اصول کافی و حاشیه دیگر.

امیر ابو الحسن، نزدیک به روزگار ما، در مشهد مقدس رضوی در گذشت و همان جا مدفون گردید.

از اجازة ملا حاج حسین نیشابوری به ملا نوروز علی تبریزی که خود شاگرد قاینی بوده می توان استنباط کرد نام این مترجم، امیر حسن رضوی قاینی است. بنابراین، مناسب است شرح حال او را در باب اسامی بنویسیم. (۱)

حسن بیک روملو، یکی از پیش آمدهای بی سابقه قائن را به شرح ذیل نوشته است:

در سال ۹۵۶ ه. ق در روزگار شاه تهماسب صفوی در شب چهارشنبه در ماه محرم در پنج قریه از قرای قائن، زلزله اتفاق افتاد که در نتیجه آن، سه هزار زن و مرد زیر سقفها و

ص: ۷۳

دیوارها، جان سپردند، گویند ملا باقی، قاضی آن بلاد، که در یکی از آن قریه ها می زیست و در علم هیئت مهارت داشت، روز پیش از زلزله، مطابق با قواعد هیئت به مردم اطلاع داده بود که چنان زلزله ای اتفاق خواهد افتاد و مصلحت آن است که خانواده ها همراه با زنان و فرزندان، به صحرا بروند و خود او هم همراه با بستگانش به صحرا رفت و تا نیمه شب در آن جا ماندگار شد. لیکن بر اثر سرمای شدید، تاب ماندن در آن جا را پیدا نکرد و همراه خانواده اش به خانه برگشت و به مجردی که وارد خانه شد، زلزله فرا رسید. قاضی و خاندانش زیر دیوار مانده هلاک شدند.

مؤلف گوید: فرزند امیر ابو الحسن هم از اهل فضل و کمال بود و علوم عقلی را از استاد محقق (ملا محمد باقر سبزواری) در اصفهان فرا گرفته و بسیار هوشمند بود و در مشهد زندگی می کرد. وی در روزگار ما در سال ۱۰۹۲ ه. ق در مشهد مقدس رضوی در گذشت و تحقیقات و تعلیقاتی بر کتابهای فقهی و فلسفی و کتابهای دیگر دارد.

قاینی منسوب به قاین است. در تقویم البلدان گوید: قاین از اوائل اقلیم چهارم، از قهستان خراسان است. در اللباب گوید: قاین به فتح قاف و بعد از آن الف و یا و نون مکسور است. ابن حوقل گوید: قاین از قصبه قهستان و قهستان از حوالی خراسان و سرزمین صحرائی است و نام ناحیه ای است و شهر نیست و به نام قهستان خوانده شده است و شهر قهستان همان قاین است. و در بزرگی مانند سرخس است و سرزمین آن از رشته قناتیایی که حفر شده است مشروب می شود. و باغهای کمی دارد و قریه های آن، متفرق است و قاین، شهرکی است نزدیک به طبس در میان نیشابور و اصفهان و گروهی از دانشوران از آن جا برخاسته اند.

مؤلف گوید: این که «قاین، شهرکی میان نیشابور و اصفهان است»، بیرون از دقت و اشتباه نمی باشد. (۱)

ص: ۷۴

۱- (۱) معجم البلدان به نقل از سمعانی گوید: «قاین، شهری است نزدیک به طبس در میان نیشابور و اصفهان» مرحوم حاج شیخ محمد حسین آیتی در تاریخ قهستان، ص ۱۳ گوید: قاین شهر کوچکی است که در حدود هفت هزار تن جمعیت دارد و محصول عمده اش زعفران است. سوری محکم و مسجدی با شکوه دارد که ایوانش به غایت رفیع و بنیانش منیع است و در سابق، دار الملک قهستان بوده مدرسه جعفریه قاین مرکز عده ای از علمای نامی بوده و فضلالی عالی مقام، تربیت کرده است. مدفن ابوالمفاخر محمد بن حسن بن

ابو الحرب بن علی حسینی

(سید -) از علمای بزرگوار است. شایسته است به احوال او رسیدگی کرد. ممکن است نام او در لابلاهای این کتاب بوده باشد.

ابو الحسن کیدری

شیخ قطب الدین، ابو الحسن محمد بن حسین بن تاج الدین حسن بن زین الدین محمد بن حسین بن ابو حامد کیدری، معروف به کیدری و گاهی هم او را قطب الدین کیدری گفته اند.

ابو الحسن لؤلؤبی

(شیخ -) از دانشوران بزرگوار و همان کسی است که به همراه سلیقی [حسن بن مهدی] و شیخ ابو محمد حسن بن عبد الواحد [عین] زربی، به تغسیل جنازه شیخ طوسی «ره» پرداخت و ممکن است از شاگردان شیخ طوسی باشد. نام او در لابلاهای این کتاب آمده است.

ابو الحسن منصورى

ابو الحسن محمد بن احمد بن عبید الله هاشمی منصورى سرّ من رائی (سامرا) معروف به منصورى. در باب القاب هم به نام او اشاره می شود.

(سید -) شیخ معاصر در امل الامل ۱۹۲/۱ گوید: سید ابو الحسن، فاضل و عالم و فقیه است که از شهید ثانی روایت می کند و سید داماد هم از او روایت دارد.

مؤلف گوید: به نظر من، اظهار نظر شیخ معاصر اشتباه است. زیرا سید داماد از فرزندش سید علی بن ابی الحسن موسوی عاملی روایت داشته است نه از پدر او و خود سید داماد در سند حرز من احراز الادعیه نوشته است. همین حرز را به طریق دیگر از سید ثقه علی بن ابی الحسن رحمه الله تعالی که مرجع فقه و حدیث است از راه سماع و قرائت و اجازه در سال ۹۸۸ ه. ق در مشهد سید و مولا حضرت ابو الحسن الرضا «صلواہ الله و تسلیماته علیہ» از زین اصحاب متأخرین زین الدین روایت کرده ام.

شیخ معاصر، شرح احوال سید علی را مستقلاً یادآوری کرده است و ممکن است سید داماد هم از پدر سید علی روایت داشته است و سید ابو الحسن از شاگردان شهید ثانی است. بنابراین، اشکالی نخواهد داشت.

ابو الحسن علی بن ابی طالب هموسه فرزادی

(۱)

(شیخ -) پیش از این در باب حا، وی را به عنوان شیخ ابو علی حسن بن علی بن ابی طالب هموسه فرزادی نام بردیم و نوشتیم مترجم حاضر، از مشایخ شیخ منتجب الدین بن بابویه مؤلف فهرست است.

ابو الحسن مجاشعی

علی الظاهر از مفسران علمای ما به شمار می رود کتاب التیسیر که در تفسیر است از تألیفات اوست و من پاره ای از اقوال و تحقیقات را که از کتاب او نقل شده است دیده ام.

مجاشعی، همه نکته ها و مشکلات و سؤال و جوابهای مربوط به قرآن را در تفسیر مزبور یادآوری کرده است.

ص: ۷۶

۱- (۱) فهرست، منتجب الدین، ص ۲۳ مقدمه او را جزء بیست و ششمین مشایخ منتجب الدین به نام حسن بن علی بن ابی طالب اسحاق، ابو علی فرزادی زیدی معروف به هاموسه (هموسه) معرفی کرده است.

محتمل است از علمای عامه باشد و از روزگار او اطلاعی ندارم.

ابو الحسن نحوی

(شیخ -) به طوری که از رجال نجاشی ذیل ترجمه ابو اسحاق، ابراهیم بن محمد بن یحیی به دست می آید شیخ ابو الحسن، از مشایخ نجاشی است و گمان می کنم نام او را در جایی از این کتاب، که اکنون به خاطر ندارم، آورده باشم.

در عین حال، نام او را در فهرست اساتید و مشایخ نجاشی ندیده ام و ممکن است، تصحیف و تغییری در نام او اتفاق افتاده باشد. به حق باید گفت مترجم حاضر همان ابو الحسن نحوی است که در ذیل آورده می شود.

ابو الحسن نحوی

از ابو عبد الله حسین بن علی از حسین بن حکم و شاء از حسن بن حسین عربی از علی بن حسن عبدی از اعمش روایت می کند و از یکی از اخبار کتاب الاربعین شیخ منتجب الدین بابویه استفاده می شود که سید ابو طالب یحیی بن حسین بن هارون حسینی هارونی در سال ۳۰۵ ه. ق به طریق املا از وی روایت داشته است.

از نام او اطلاعی ندارم و ممکن است در کتابهای رجال و کتاب حاضر، وی را به نام یاد کرده باشیم. به حق باید گفت: مترجم حاضر همان ابو الحسن نحوی است که در بالا یاد شده است.

سید ابو الحسن بن نور الدین علی بن علی بن حسین بن ابی الحسن موسوی عاملی جبعی

شیخ معاصر در امل الامل، ۱۹۲/۱ گوید: وی، فاضل صالح و جلیل القدر است، در شام می زیسته و از معاصران به شمار می آید.

ابو الحسن بن ابو جید قمی

(شیخ -) در آخر کتاب الانتصار نوشته است: شیخ ابو الحسن از مشایخ شیخ طوسی است و از محمد بن حسن بن ولید روایت می کند.

ص: ۷۷

ابو الحسین بن احمد قمی

(شیخ -) از محمد بن حسن ولید روایت می کند و به طوری که از اربعین شهید اول استفاده می شود شهید از او روایت می کند (۱) و به حق باید گفت: مترجم حاضر همان شیخ ابو الحسین بن ابی جئید است که در بالا ذکر شد و به ابن ابی الجید معروف است.

ابو الحسین راوندی

گاهی هم وی را ابو الحسن راوندی گفته اند: شیخ اجل قطب الدین، ابو الحسین سعید بن هبه الله بن حسن راوندی معروف به قطب راوندی.

ابو الحسین بن احمد عطار

(شیخ -) از کتاب عیون المعجزات شیخ [حسین] بن عبد الوهاب که معاصر با شیخ طوسی بوده است. برمی آید که ابو الحسین عطار، از شاگردان کلینی است و از وی روایت می کند. از اسم او اطلاعی ندارم. به کتابهای رجال مراجعه شود.

ابو الحسین بن علی بن مرثی علوی

(سید -) وی، از علمای بزرگوار است و چنان که از او آخر مجموعه ورام استفاده می شود سید ابو الحسین از مشایخ شیخ جلیل ورام بن ابی فراس مؤلف همان مجموعه مشهور است. و ممکن است ابو الحسین کنیه و نام او بوده است و یا اسم او پس از کنیه اش از قلم ناسخان افتاده باشد.

ورام در وصف او گفته است: حدثنی السید الاجل الشریف. و ممکن است ورام با واسطه هم از او روایت نماید.

ص: ۷۸

۱- (۱) در حدیث ۹ و ۱۲ و ۲۱ اربعین شهید اول نوشته است: شیخ طوسی از شیخ ابو الحسین احمد قمی از ابو جعفر محمد بن حسن بن ولید روایت داشته است و او را چنین معرفی کرده است شیخ ابو الحسین علی بن احمد بن محمد بن طاهر قمی معروف به ابن ابی جئید. ن. ک: النابس فی القرن الخامس ۱۱۷، ریاض العلماء ۴۰۱/۳، ۴۱۳.

سید ابو الحمد مهدی بن نزار حسینی، از مشایخ شیخ ابو علی طبرسی است و به طوری که از مجمع البیان استفاده می شود ابو الحمد از حاکم ابو القاسم حسکانی روایت می کند. (۱)

ابو الحسین بن محمد بن ابی سعید

از مشایخ نجاشی است. نجاشی در ضمن یادآوری از وهیب بن خالد بصری گوید:

ابو الحسین در مصر به قرائت حدیث از محضر جعفر بن محمد بن عبید الله می پرداخته است.

مطالب یاد شده را از چندین نسخه رجال نجاشی به دست آوردیم. یکی از فضلا به ضبط نام او اشاره کرده و او را از مشایخ نجاشی نام می برد. لیکن در رجال کبیر فاضل استرآبادی، ذیل ترجمه وهیب بن خالد بصری یاد شده در نسخه ای که نزد ما موجود است پس از ابو الحسین لفظ (ابن) آورده نشده است و می نماید که اشتباه از ناحیه ناسخ است. (۲)

در عین حال، نجاشی و ارباب رجال، به ترجمه مستقل مترجم حاضر نپرداخته اند.

ص: ۷۹

۱- (۱) تاریخ قهستان، ص ۱۶۷ می نویسد: سید ابو الحمد مهدی بن نزار حسینی قاینی از اعظام محدثین عظام و متبحرین علمای والامقام است. در فن تفسیر از ائمه این فن شریف به شمار می رود و این سید بزرگوار از مشایخ اجازه ثقه الاسلام ابن الدین ابو علی فضل بن حسن طبرسی مؤلف مجمع البیان است و در مواضعی از تفسیر مذکور از سید ابو الحمد روایت می کند، از جمله ذیل آیه **إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ** و آیه **يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ** و گوید حدثنا السيد الاجل مهدی بن نزار القاینی قال حدثنا الحاکم ابو القاسم الحسکانی و مواضع دیگر از آن تفسیر. سید متبحر سید محمد باقر اصفهانی در کتاب روضات الجنات فرماید شیخ طبرسی و عده ای از علما و فرزند خود شیخ طبرسی از وی روایت داشته اند و ملا محمد باقر لاهیجی در کتاب تذکره الائمة از کتاب سید ابو الحمد که در علوم قرآنی بوده است، نقل کرده است. از قرائن به دست می آید سید ابو الحمد در حدود پانصد هجری زنده بوده است - م.

۲- (۲) در رجال استرآبادی، ص ۳۵۷ ذیل نام وهیب لفظ (ابن) آورده شده است و نوشته است ابو الحسین بن محمد بن ابی سعد از جعفر بن محمد بن عبد الله در مصر از ابو حاتم محمد بن ادريس حظلی رازی از ابو سلمه موسی بن اسماعیل سودکی نغزی از کتاب وهیب بن خالد بصری روایت کرده است. - م.

ابو الحسین بن مهلوس علوی موسوی

(سید -) از دانشوران بزرگوار و از معاصران شیخ مفید است و نجاشی از وی روایت می کند. به طوری که از رجال نجاشی ذیل ترجمه ابو جعفر، محمد بن عبد الرحمان بن قبه رازی استفاده می شود ابو الحسین، از محمد بن بشر معروف به ابو الحسن سوسنگردی روایت می کند. نام و احوال او را باید به دست آورد.

ابو الحسین نصیبی

(قاضی -) وی، از مشایخ نجاشی است و نجاشی ذیل ترجمه ابن خالویه به این موضوع، اشاره کرده است. ممکن است نام او را در کتاب حاضر، ذیل مشایخ نجاشی یاد کرده باشیم.

ابو الحسین وارانلی

(شیخ -) شیخ مرشد الدین، ابو الحسین علی مشهور به ابو الحسین وارانلی بن حسین بن ابو الحسن وارانلی شاگرد شیخ حسن بن حسین بن علی دوریستی که در کاشان می زیسته و به دوریستی معروف بوده است.

«باب خاء»

ابو خلیفه

ابو خلیفه، فضل بن حباب جمحی معروف به ابو خلیفه. در سند اخبار بعد از ابو الحسین است و شیخ طوسی با دو واسطه از وی روایت می کند.

سماک بن خراشه انصاری از اصحاب بنام رسول خدا صلی الله علیه و آله و صاحب حرز معروفی است که برای دفع جن به کار برده می شود. (۱) و برخی حرز مزبور را، ساختگی می دانند.

ابو علی طبرسی در مجمع البیان ذیل قصه جنگ احد در سوره مبارکه آل عمران، اسم ابو دجانہ را به طوری که ما نوشتیم یادآوری کرده است و همچنین در تفسیر علی بن ابراهیم و روضه کافی و کتابهای دیگر به همین نام اشاره شده است.

و از روضه کافی به مناسبت جنگ احد، خوبی حال و درستی رفتار او هویدا است.

فاضل استرآبادی در رجال کبیرش او را مقبول القول (پسندیده گفتار و راستگو) معرفی کرده است و به همین مناسبت، نام او را در این بخش از کتاب که ویژه شیعه امامیه است یاد کرده ایم.

یکی از فضلا «دجانہ» را به تخفیف دال بی نقطه مفتوح یا مضموم ضبط کرده است و «سماک» را به فتح سین و تخفیف میم و «خراشه» را با خای نقطه دار مضموم یا مفتوح و تخفیف راء بی نقطه و شین و هاء آخر ضبط نموده است. (۲)

ص: ۸۱

۱- (۱) حرز مزبور در کتاب منهاج العارفين، ص ۵۱۹ آورده شده است و دو قسم صغیر و کبیر آن را در آن جا یاد کرده است و می نویسد: این حرز را که به حرز ابو دجانہ معروف است برای ایمنی از جن و شیاطین همراه باید داشت. حرز صغیر که مختصری بیش نیست اول آن پس از بسمله هذا کتاب محمد رسول الله و کبیر آن پس از بسمله الحمد لله الذی خلق السموات و الارض و در کتاب مجمع الدعوات هم حرز ابو دجانہ ذکر شده است - م.

۲- (۲) ابن اثیر در اسد الغابه ۳۵۲/۲ گوید: ابو دجانہ سماک بن اوس بن خراشه خزرجی انصاری مشهور به ابو دجانہ، جنگ بدر واحد و همگی غزوات را در رکاب رسول خدا صلی الله علیه و آله دریافته است و در احد، رسول خدا خطاب به اصحاب فرموده کیست که این شمشیر را بگیرد و حق آن را ادا سازد؟ تنها ابو دجانہ پیش آمد و گفت من حاضر حق آن را ادا کنم و پرسید حق آن چیست؟ فرمود آن قدر بر دشمنان خدا فرود آوری که از کار بیفتند. ابو دجانہ شمشیر را گرفت و به میدان رفت و رجز خواند و به نبرد برخاست. ابو دجانہ از دلاوران صدر اسلام بود و در جنگها دستمال قرمز رنگی به سر می بست و آماده جنگ می شد. روز احد همان دستمال را بر سر بست و با تبختر و تکبر تمام برابر با دشمنان ظاهر شد. رسول خدا فرمود: این گونه راه رفتن مبعوض خداست مگر در برابر دشمن. ابو دجانہ از فضلا و اصحاب نامدار رسول خدا بود. روز یمامه را هم درک نمود و سختیهای بسیار در آن جنگ دید. در آن روز مسلمانان پشت دیوار باغ بنی حنیفه جنگ می کردند

مؤلف الجواهر السنیه فی طبقات الحنیفه در اواخر آن کتاب، ضمن فائده ای اظهار داشته است در الهدایه (۱) در باب احکام جنازه ها نوشته است آن گاه که میت را در قبر می گذارند، کسی که متصدی این کار است می گوید: بسم الله و علی مله رسول الله، همین جمله را رسول خدا صلی الله علیه و آله در هنگامی که ابو دجانہ را به خاک سپرد بیان فرموده. شیخ طوسی هم در مبسوط به نحوی که اهل سنت گفته اند ایراد کرده و گوید: در حدیث صحیح آمده است هنگامی که رسول خدا صلی الله علیه و آله می خواست ابو دجانہ را به خاک بسپارد از جانب قبله، جسد ابو دجانہ را وارد قبر کرد و چنان گفت. مؤلف گوید: آنچه کتاب الهدایه نقل و شیخ طوسی تأیید کرده است اشتباه است، زیرا ابو دجانہ پس از رحلت رسول خدا صلی الله علیه و آله زنده بود و در خلافت ابو بکر در جنگ یمامه شرکت داشت.

ابو الدنیا

ابو الدنیا معمر مغربی است که در باب القاب به ترجمه او می پردازیم.

«باب ذال»

ابو ذرت ۳۲ / ۵ / ۶۵۲ م

جندب بن جناده غفاری از صحابه بزرگوار و بنام رسول خدا صلی الله علیه و آله و از کسانی است که

ص: ۸۲

۱- (۱) کتاب الهدایه در شرح بدایه المبتدی است که برهان الدین ابو الحسن علی مرغینانی آن را نگاشته است. برهان الدین از علمای حنفی مذهب قرن ششم هجری است و در سال ۵۹۳ ه. ق وفات یافته است. در ص ۹۳ ذیل آداب دفن میت آورده که رسول خدا هنگام دفن ابو دجانہ چنان جمله ای را ایراد فرموده است. در پاورقی پیش نوشتیم که ابو دجانہ در جنگ یمامه شرکت کرده و به قولی هم در جنگ صفین به شهادت رسیده است - م.

پس از رحلت رسول اکرم صلی الله علیه و آله از اعتقاد به خلافت حضرت مولی علی علیه السلام اعراض نکرد.

عثمان، وی را به ربنده تبعید کرد و همان جا بود تا رحلت کرد و قبرش هم اکنون معروف است.

ربنده، قریه ای در میان مکه و مدینه و در حال حاضر آن جا به نام رابق، موسوم است و مرقد ابوذر در بیرون از راه واقع شده است.

«باب را»

ابو الرضا حسنی راوندی

سید ضیاء الدین، ابو الرضا فضل الله بن حسین بن علی راوندی معروف به سید ضیاء الدین راوندی.

ممکن است مترجم حاضر، پدر سید محمد بن ابو الرضا علوی و شارح چکامه های هفت گانه علویات ابن ابی الحدید باشد.

ابو الربیع شامی عاملی

نامش خلیل یا خلیل و یا خالد بن اوفی عاملی شامی عنزی است. وی، از قدیم ترین، شیوخ حدیث است و محدثی ممدوح و دانشوری بنام و از اصحاب حضرت باقر و حضرت صادق علیهما السلام است.

ابو الرضا حسینی راوندی

از فضلا و علمای بنام است و به طوری که از مناقب به دست می آید ابن شهر آشوب از وی روایت داشته است و ممکن است در امل الامل نام او آمده باشد.

ابو زید کبابکی کحی حسینی گرگانی

سید عبد الله بن علی کبابکی (۱) بن عبد الله بن عیسی بن زید بن علی... کحی گرگانی.

فرزندش سید منتهی بن ابو زید از وی روایت می کرده است و خود او از سید مرتضی و سید رضی روایت می کند و ابن شهر آشوب به توسط فرزندش سید منتهی از وی روایت می کرده است.

«باب سین»

ابو السعادات

کنیه گروهی از علماست. معروفترین ایشان شیخ ابو السعادات، اسعد بن عبد القاهر اصفهانی و شریف ابو السعادات، هبه الله بن شجری هستند.

ابو سعد بن حسن صلتی

شیخ سعید، ابو سعد محمد بن حسین بن صلت.

ابو سعد بن طاهر

شیخ ابو سعد یحیی بن طاهر بن حسین مؤدب سمان زاهد. وی یکی از مشایخ شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست (ص ۴۰ شماره ۱۳۹) است. پیش از این، ترجمه او یادآوری شده است و پاره ای از مطالبی که دلیل بر تشیع اوست تذکر داده شده است.

ص: ۸۴

ابو سعد بن فرخان، نزیل کاشان

(حکیم جمال الدین -) منتجب الدین در فهرست ص ۹۰ گوید: جمال الدین از فضلاست و تألیفاتی دارد. از جمله شامل و کتاب القوافی و کتاب النحو، منتجب الدین گفته: وی را دیده ام و از وی روایت می کنم.

ابو سعید خدری

در صحاح اللغه گوید: خدری به ضم خاء و فتح دال، منسوب است به خدره به ضم خاء و دال ساکن. (۱)

شارح زبده الاصول شیخ بهائی گفته است: خدری هم مانند خدره به ضم خا و سکون دال است.

مؤلف گوید: مقتضای قواعد نسبت، آن است که خدری را به ضم خاء و فتح دال به کار ببرند چنان که از دی را که منسوب به ازد است، از دی می گویند.

ابو سعید خزاعی

(شیخ فخر الدین -) خواهرزاده شیخ عدل، زین الدین علی بن احمد بن محمد است.

در باب القاب از او به عنوان شیخ فخر الدین بن ابی سعید خزاعی یاد خواهیم کرد.

ابو سعید نیشابوری

از فضلا و علماست. ابن شهر آشوب در المعالم، ص ۱۳۸ نوشته است: از تألیفات او رساله الواضحه فی بطلان دعوی الناصبه است.

مؤلف گوید: قطب راوندی در قصص الانبیا گوید: خبر داد به ما، ابو سعید بن حسن بن

ص: ۸۵

۱- (۱) در ریحانه الادب ۸۵/۵ می نویسد: ابو سعید سعد بن مالک خدری خزرجی انصاری از مشاهیر اصحاب کبار حضرت رسول و حضرت امیر علیه السلام و از نجای اصحاب به شمار است و از نخستین کسانی است که به ولایت علی پیوند پیدا کرده ابو سعید در ۱۳ سالگی در جنگ احد شرکت کرد لیکن به حسب کم سالی رسول خدا او را از جنگ منع کرد. لیکن در جنگهای دیگر شرکت نمود. ابو سعید هزار و صد و هفتاد حدیث از رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ روایت کرده است. گروهی از او روایت می کنند و پدرش از شهدای بدر بود. ابو سعید در سال ۷۰ هـ. ق در مدینه در گذشت و در بقیع مدفون گردید - م.

علی از جعفر بن محمد بن عباس دوریستی از پدرش، از پدرش. ممکن است مراد وی، مترجم حاضر باشد. (۱)

ابو سهل بغدادی

(شیخ -) وی، از علما و فضلا و متکلمان بزرگوار است و کتاب الکتر و الفرّ در امامت از تألیفات اوست، کتاب معروفی است. آن را در نزد شیخ معاصر «قدس سره» دیده ام و از تحقیقات ارزنده ای برخوردار می باشد.

استاد استناد «ایده الله تعالی» در بحار الانوار این کتاب را آورده و از آن نقل می کند.

در مقدمات بحار ۲۴/۱ و ۴۶ می نویسد: کتاب الکتر و الفرّ از تألیفات شیخ ابو سهل بغدادی و کتاب مشهوری است و مشتمل بر جوابهای ارزنده می باشد.

مؤلف گوید: از روزگار و اطلاعی ندارم و می پندارم نامش دیگر است و ابو سهل کنیه اوست.

یکی از اصحاب ما، کتابی در امامت به نام الکتر و الفرّ به سبک کتاب ابو سهل، تألیف کرده است. اکنون مؤلف آن را به خاطر ندارم. (۲) آری مؤلف آن را در این کتاب، نام برده ام.

مراجعه شود.

ابو سلیمان فخر الدین داوود بن ابو الفضل مولانا تاج الدین محمد بن داوود

(سید -) وی از سادات دانشورانی است که در روزگار سلطان محمد خداپنده اولجایتو خان شیعی می زیسته و کتاب تاریخ روضه اولی الالباب فی معرفه التواریخ و الانساب که به پارسی نوشته است از تألیفات اوست و نسخه ای از آن در نزد ما می باشد و فضیلت و تبحری که در اکثر علوم داشته از آن کتاب هویدا است.

ص: ۸۶

۱- (۱) فهرست منتجب الدین، ۱۵۷؛ امل الامل ۳۵۳/۲؛ ریاض العلماء (ترجمه) ۴۷/۵.

۲- (۲) ابو الفتح کراچکی کتابی در امامت به نام الکتر و الفرّ داشته است. در الذریعه ۱۲/۲۰ نوشته کتاب کراچکی به نام مجلس الکتر و الفرّ است و کتاب مختصری است و گاهی هم آن را به نام الابانه عن المماثله معرفی کرده اند. ممکن است مراد مؤلف از کتاب الکتر و الفرّ کتاب ابو محمد حسن بن علی بن ابی عقیل عمانی باشد که به همین نام در الذریعه ۲۹۲/۱۷ آورده شده است و عمانی، شیخ ابن قولویه بوده و نجاشی گفته کتاب مزبور را که تألیف ارزنده ای است نزد شیخ خود ابو عبد الله مفید خوانده ام.

از تاریخ مزبور، استفاده می شود مؤلف آن از هر فنی در آن کتاب مطالبی را آورده است و ما از فوائد تاریخی آن در این کتاب استفاده کرده ایم.

نسخه ای از آن تاریخ که در اختیار ما می باشد، ناقص است و ما نام و نسبت او را به طوری که در آغاز ترجمه آوردیم از آغاز آن تاریخ استفاده کردیم.

باید گفت: نامبرده سید ابو سلیمان، داوود بن ابو الفضل است بنابراین نامش داوود است.

چنان که از لابلای کتاب مزبور به دست می آید، ابو سلیمان از علماء شیعه است و مؤید تشیع وی آن است که ابو سلیمان در کتاب مزبور از تفسیر مجمع البیان شیخ طبرسی مطالبی را نقل کرده است و دیگر آن که در روزگار سلطان محمد خدابنده زندگی می کرده است. در عین حال تشیع وی، خالی از دقت نخواهد بود. (۱)

از پایان آن تاریخ به دست می آید، ابو سلیمان، تا سال ۹۱۸ ه. ق که تاریخ خود را به احوال سلطان علاء الدین، ابو سعید بن سلطان محمد اولجایتو یاد شده پایان داده زنده بوده است لیکن از روزگار درگذشت او اطلاعی ندارم. دقت این جا است که ابو سلیمان، از تشیع سلطان محمد، به طور کلی یاد نکرده است. تنها نوشته است در سال ۷۱۸ ه. ق، سلطان محمد، خطبه و سگه را تغییر داد.

سید ابو سلیمان، برادری داشت به نام سید نظام الدین، علی بناکتی. چنان که برادرش در تاریخ مزبور اظهار داشته است، وی از مشایخ و اولیا و اقطاب و سرایندگان است و در ۲۱ ماه رجب سال ۹۰۹ ه. ق، در روزگار غازان خان در تبریز وفات یافته است. (۲) غازان

ص: ۸۷

۱- (۱) در الذریعه ۲۹۰/۱۱ نوشته است: روضه اولی الالباب تألیف ملا ابو سلیمان فخر الدین داوود بناکتی است. به طوری که از خط علامه نوری به دست می آید کتاب مزبور از کتابهای شیعه است. ابو سلیمان معاصر با شاه خدابنده بوده است و در آن کتاب اظهار داشته است در چهارم شعبان سال ۶۹۴ ه. ق غازان محمود و شاه خدابنده به دست شیخ صدر الدین ابراهیم حموینی اسلام اختیار کردند و سال ۶۹۵ که شیخ صدر الدین به شام رفته جریان اسلام آنها را به اطلاع مردم آن سامان رسانید. در کشف الظنون، ۹۲۵/۱ نوشته است: روضه اولو الالباب تاریخ پارسی و مختصری است تألیف ابو سلیمان داوود بناکتی که سال ۷۳۱ ه. ق درگذشته است. وی از تاریخ نویسان روزگار اولجایتو محمد بوده است و این تاریخ را به پیشنهاد سلطان ابو سعید بهادرخان در احوال و اوصاف ملوک، خطا تألیف کرده است. تطبیق این تاریخ با تاریخ بالا محل دقت و تأمل است - م.

۲- (۲) از لب التواریخ به دست می آید: غازان خان در سال ۶۹۴ به سلطنت رسید و در ۱۱ شوال سال ۷۰۳ وفات یافت - م.

خان به وی اعتقاد داشته و در کارهای خود از دعای او کمک می خواسته است و پادشاهان مغول از روزگار اباقا خان تا غازان خان، وی را دوست داشته و به همنشینی و همسایگی و گفتگو با او علاقه مند بوده اند.

بناکتی منسوب به شهرک بناکت است. و بناکت به فتح باء اول و فتح نون نقطه دار و پس از آن الف و کاف مفتوح و در آخر تا در آن زمان نام یکی از شهرهای آذربایجان بوده است.

«باب شین»

ابو الشرف اصفهانی

(قاضی -) وی از مشایخ ملا محمد تقی مجلسی اصفهانی «قدس سره» و از معاصران شیخ بهائی و هم طرازان اوست.

شیخ معاصر در امل الامل، ۳/۳۵۳ گوید: ابو الشرف اصفهانی، از علما و فضلا بوده و ما به توسط ملا محمد باقر مجلسی از وی روایت می کنیم.

مؤلف گوید: به حق باید گفت: ابو الشرف اصفهانی که از مشایخ ملا محمد تقی است و ابو الشرف اصفهانی که ملا محمد باقر مجلسی از وی روایت داشته یکی است. و چنان که می دانیم قاضی ابو الشرف غیر از ملا شریف الدین محمد رویدشتی است.

از اجازات و از آخر وسائل الشیعه شیخ معاصر، استفاده می شود که مترجم حاضر به قاضی ابو الشرف معروف بوده است.

این که شیخ معاصر نوشته است: «ما به توسط مولانا محمد باقر مجلسی از وی روایت می کنیم» خالی از تأمل نمی باشد، زیرا به طوری که شیخ معاصر در آخر وسائل الشیعه مرقوم داشته است، استاد استناد به توسط پدر بزرگوارش از وی روایت داشته

است.

مترجم حاضر از ملا درویش محمد بن حسن عاملی از شیخ علی کرکی معروف، روایت می کرده و این سند از آخر وسائل الشیعه هم به دست می آید.

«باب صاد»

ابو صابر بن احمد

(شیخ -) منتجب الدین، در فهرست (۱) گوید: وی فقیه صالحی است و شیخ مفید عبد الجبار، استاد او بوده است.

ابو صالح حلبی

(شیخ -) وی، از فقها بوده و در روزگار خودش از اصحاب فتوا به شمار می رفته است.

آن چنان که باید از روزگار او اطلاعی ندارم، لیکن شهید اول در شرح ارشاد در بحث تسلیم، از وی نام برده و قول به وجوب را به او نسبت داده است.

برخی از علما، ابو صالح را تصحیف و تغییر ابو الصلاح دانسته اند، لیکن این پندار باطل است، زیرا شهید «قدس سره» در شرح مزبور گفته است. و حلبیها، ابو الصلاح و ابن زهره و ابو صالح و محقق حلّی و یحیی بن سعید، چنین گفته اند. در عین حال، ممکن است ابو صالح از حلبیها نباشد چنان که محقق و یحیی از آنها به شمار نمی آیند.

ممکن است نام مترجم در لابلای این کتاب آورده شده باشد. از تألیفات او کتاب المعراج است که یکی از فضلالی عصر در کتاب انوار القرآن (۲) کتاب مزبور را به وی نسبت داده و برخی از اخبار را از آن نقل کرده است و در انوار القرآن مترجم حاضر را حلبی

ص: ۸۹

۱- (۱) فهرست، ص ۹۹.

۲- (۲) فاضل مزبور نامش علی بن مراد است که مؤلف در جلد چهارم همین کتاب به نام کتابش ذکر کرده و نوشته است تفسیر مختصری است و سال ۱۰۸۳ ه. ق از تألیف آن فارغ شده است - م.

نخوانده بلکه در آن جا گوید: الشیخ ابو صالح.

ابو الصلاح حلبی

شیخ تقی الدین بن نجم بن عبد الله حلبی، شاگرد سید مرتضی و شیخ طوسی و استاد قاضی ابن براج است.

وی با آن که شاگرد شیخ است، در عین حال شیخ طوسی در رجال، ص ۴۵۷ گوید:

«وی، مراتب علمی را از ما و سید مرتضی فرا گرفته و مورد وثوق است». توثیق و تعریفی که شیخ طوسی از وی نموده دلیل بر عظمت اوست.

ابو الصلت بن عبد القاهر

(شیخ -) شیخ منتجب الدین، در فهرست گوید: وی فقیه صالح و از شاگردان شیخ ابو جعفر طوسی است.

ابو صمصام

کنیه جمعی از دانشمندان است و معروفترین آنان، سید عماد ذو الفقار بن معبد حسینی است که فاضلی بنام است و رجال نجاشی را از خود او روایت می کرده است.

و گاهی هم به سید عماد الدین ذو الفقار بن محمد حسینی مروزی^(۱) گفته می شود و این شخص از سید مرتضی و شیخ طوسی روایت داشته است.

به گمان من این سید و ابن معبد هر دو یکی است هر چند شیخ معاصر، عنوان مزبور را متوجه به دو شخص دانسته است. اشتباه وی از آن جاست که سید عماد را گاهی به جدش معبد و گاهی به پدرش محمد، نسبت داده اند و گاهی او را مروزی خوانده و گاهی این نسبت را ایراد نکرده اند. مؤید اتحاد آنها که ما گفتیم دو امر است: یکی آن که سید عماد ابو صمصام بن معبد حسینی که از نجاشی روایت داشته است نامش ذو الفقار و لقبش عماد است و عماد الدین لقب دومی است.

دیگر آن که نجاشی هم درجه با شیخ طوسی و سید مرتضی می باشد. بنابراین هر دو

ص: ۹۰

عنوان، مربوط به یک شخص است. اشکالی که باقی می ماند آن است که در قصص الانبیا از وی چنین یاد کرده است. ذو الفقار بن احمد بن محمد بن معبد حسینی. در این ترجمه، تحقیقات و بحثهایی است که ما آنها را در ذیل ترجمه این دو عنوان، ایراد کرده ایم. از جمله تحقیقات یکی آن است که: از بعضی مواضع به دست می آید ابو صمصام با واسطه از سید مرتضی روایت داشته است این سند هم با نظریه ما منافات ندارد.

ابو صمصام بن معبد حسینی

سید عماد الدین، ابو صمصام، ذو الفقار بن معبد حسینی مروزی.

«باب ط»

ابو طالب بن امیر ابو الفتح حسینی

(سید امیر -) فاضل فقیه و اصولی بنام است. او و پدرش، معاصر با شاه تهماسب صفوی بوده اند و رساله ای فارسی در اصول فقه به پیشنهاد دختر تهماسب برای او تألیف کرده است و من آن رساله را در اردبیل دیده ام. به پندار من، مترجم حاضر با شارح جعفریه یکی است.

در یکی از یادداشت هایم چنین نوشته ام: سید محمد بن ابو طالب حسینی استرآبادی شرح جعفریه شیخ علی کرکی که در فقه است، از تألیفات اوست و او از شاگردان شیخ علی کرکی است.

ابو طالب استرآبادی

(شیخ فقیه نجیب الدین -) از متأخران فقها و علما و فضلا است. و با شارح جعفریه یکی است.

در یکی از یادداشتهایم چنین نوشته ام: سید محمد بن ابو طالب حسینی استرآبادی شرح جعفریه شیخ علی کرکی، که در فقه است؛ از تألیفات اوست و او از شاگردان شیخ علی کرکی است. بنابراین یکی از دو نظر بالا اشتباه است و یا این نام عنوان دو تن از علماست.

ابو طالب بن شیخ اسماعیل رازانی

(شیخ اجل علامه -) از فقهای بزرگوار است به توسط پدرش از شهید اول روایت می کرده و پدرش هم از علماست.

در جایی آمده است مترجم حاضر از شیخ طوسی روایت می کند، این سند، اشتباه است مگر آن که بگوییم با چندین واسطه از شیخ روایت می کرده است.

رازانی به فتح راء بی نقطه و الف ساکن و زای نقطه دار مفتوحه و الف و نون، منسوب به رازان است که یکی از قرای جبل عامل می باشد.

ابو طالب استرآبادی

(سید امیر -) وی از فضلا و علما و فقهاست. رساله جعفریه شیخ علی کرکی را با شرح ممزوج به متن (۱) در روزگار زندگی شیخ علی کرکی به نام المطالب المظفریه فی شرح الرساله الجعفریه (۲) به پیشنهاد مظفر التبکیچی گرگانی تألیف کرده است. پیداست که مظفر، حاکم گرگان و یا محل دیگری است.

از تألیفات او رساله حدائق الیقین در امامت و مناقب ائمه طاهرین علیهم السّلام است. این رساله را ملا حیدر بن [محمد] خوانساری (ترجمه ریاض، ۲/۲۵۵) در رساله الخمسمأه

ص: ۹۲

-
- ۱- (۱) در شرح حال شهید ثانی نوشته اند: نخستین کسی که از علمای شیعه به شرح مزجی اقدام کرد شهید ثانی بود. از ترجمه فوق پیداست که پیش از شهید هم برخی از علما مانند میر ابو طالب به این گونه شرح پرداخته اند - م.
  - ۲- (۲) صاحب الذریعه ۱۴۰/۲۱ گوید: مطالب المظفریه... در فقه اثر امیر محمد بن ابی طالب الموسوی الحسینی استرآبادی الغروی، شاگرد محقق کرکی (مؤلف رساله الجعفریه) است او در اواخر زندگی استاد خود - مصادف با جلوس شاه طهماسب صفوی (۹۳۰-۹۴۸ ه. ق) - این کتاب را به اسم امیر الکبیر المؤید سیف الدین مظفر التبکیچی الجرجانی تألیف کرده است.

بمضیء الاعیان به وی نسبت داده است. مترجم حاضر، شاگرد شیخ علی کرکی است و از نام او اطلاعی ندارم. به تواریخ علما مراجعه شود.

امیر ابو طالب، غیر از نجیب ابو طالب است که پیش از ابن شهر آشوب می زیسته است.

ابو طالب امامی اصفهانی

(سید امیر -) مؤلف تاریخ عالم آرا گوید: وی از دانشمندان روزگار شاه تهماسب صفوی و پس از اوست و از سادات امامی اصفهان است و تولیت بقعه شریفه منسوب به امام زین العابدین را در اصفهان عهده دار بوده و به اعتقاد خودش در فن حکمت و معقول بر علمای دیگر برتری داشته است.

مؤلف گوید: میر ابو طالب، جدّ اعلای امیر سید علی امامی است که پیش از این به ترجمه او پرداختیم.

از عبارت تاریخ عالم آرا استفاده می شود که بقعه مزبور منسوب به حضرت سجاد علیه السلام است و حال آن که چنین نیست و متعلق به یکی از نوادگان آن جناب است که به این نام خوانده شده است و سید مترجم را که از اولاد امام بوده است به لقب امامی می شناسند و سلسله او به سادات امامی شهرت پیدا کرده است. (۱)

ص: ۹۳

۱- (۱) بلکه آن بزرگوار از نوادگان حضرت صادق علیه السلام است. در آثار ملی اصفهان، ص ۷۶۵ نسب او را چنین نوشته است: ابو الحسن زین العابدین، علی بن نظام الدین احمد بن شمس الدین عیسی رومی جمال الدین محمد بن علی عریضی بن امام همام جعفر بن محمد صادق علیه السلام و مقبره این بزرگوار در محله سنبلان واقع شده و به نام محله درب امام شهرت دارد و از محلات قدیمی اصفهان است و در ادوار گوناگون، مردمانی نامدار از آن جا برخاسته اند، از جمله ابو سعید امامی درب امامی که از نویسندگان خط ثلث بوده و سید ابو طالب امامی مترجم حاضر و میرزا محمد باقر درب امامی که پس از ۱۰۷۵ در گذشته و از نوادگان امامزاده زین العابدین مزبور است، و سید رضا توفیقی که از خوشنویسان بوده و سید حسین امامی از شاگردان شیخ انصاری و محمد بدیع درب امامی از علما و ادبا و شعرا و از خوش نویسان خط نستعلیق بوده و بزرگان دیگر. شرح مفصل این بقعه شریفه در ص ۷۶۵ به بعد در آن کتاب آمده است و امامزاده دیگری به نام ابراهیم بطحا که از نوادگان حسن مثنی است در آن جا مدفون می باشد - م.

ابو طالب استرآبادی

(نجیب الدین -) ابن شهر آشوب در فصل کنی از معالم، ص ۱۳۶ گوید: از تألیفات اوست: مناسک الحج؛ الابواب و الفصول لذوی الالباب و العقول؛ المقدمه و الحدود.

مؤلف گوید: به خاطر می رسد، شیخ طوسی در کتاب المبسوط برخی از فتوهای شیخ ابو طالب استرآبادی را نقل می کند. بنابراین وی از پیشینیان اصحاب است و برای چگونگی این موضوع به اوائل مبسوط باید مراجعه کرد. نامبرده یا ابو جعفر نیشابوری سهومی است و یا ابو طالب بن غرور که یادآوری خواهد شد.

شیخ عبد الجلیل قزوینی که معاصر با فرزند شیخ طوسی است در کتاب مثالب النواصب که به پارسی تألیف کرده ابو طالب را از جمله علمای بزرگ شیعه نام برده است.

ابو طالب تبریزی

(مولا -) از شاگردان شیخ بهائی است. اجازه ای برای شاگردش ملا محمد زمان در مشهد مقدس رضوی در سال ۱۰۲۴ ه. ق نوشته است و من آن اجازه را به خط خود او در آخر رساله شیخ حسن بن شهید ثانی دیده ام.

ابو طالب حسینی بسی

(سید -) از علمای شیعه است و کتاب الرضا که مشتمل بر اخبار آل محمد علیهما السلام است از تألیفات اوست. من پاره ای از تحقیقاتی را که از او نقل شده است به خط بسیار کهن دیده ام و از چگونگی روزگار او اطلاعی ندارم.

ابو طالب حسینی قصبی

(سید صالح -) سید ابو طالب محمد بن سید ابو عبد الله حسین بن حسن حسینی قصبی گرگانی، از مشایخ شیخ طبرسی است و طبرسی در اعلام الوری از وی روایت می کند و ممکن است این شخص با ابو طالب بسی بالا یکی باشد.

ابو طالب، والد ارجمند حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام

عمران بن عبد المطلب بن هاشم و به مناسبت این که نام مقدسش، عمران است حضرت مولی علی علیه السلام را «علی عمرانی» گفته اند و گاهی هم وجه دیگری برای این لقب از جهت آن حضرت تذکر داده اند.

باری، پدر والا گهر حضرت مولی علیه السلام نامش عمران و لقبش عبد مناف است. مناف، نام خورشید و یا نام بت است و از اسمها و لقبهای معمول جاهلیت بود که اشخاص را بدانها می نامیدند و این گونه لقب، دلیل بر نکوهش از وی نمی باشد. عبد مناف کنیه اش ابو طالب است و غیر راز عبد منافی است که جد رسول اکرم صلی الله علیه و آله بوده است.

ابو طالب بن عبد السمیع

(سید -) شریف ابو طالب عبد الرحمن بن عبد السمیع هاشمی واسطی.

ابو طالب بن رجب

(شیخ -) وی از علما و فقهای متأخر امامیه است. از کتاب طهارت بحار الانوار استاد استناد «قدس الله تعالی روحه» در بحث تکفین و همین طور از کلام گروهی دیگر از علما - بویژه برخی از ایشان که در یکی از مجموعه ها از خط خود مترجم حاضر نقل کرده است - استفاده می شود: وی نواده شیخ تقی الدین حسن بن داوود مؤلف رجال است.

ممکن است مترجم حاضر، از سوی پدر نواده او باشد. روایت دعای جوشن و شرح آن، از او نقل می شود.

ابو طالب بن غرور

(شیخ -) علامه در اواخر اجازه ای که برای فرزندان ابن زهره نوشته وی را از مشایخ خاصه شیخ طوسی معرفی کرده است و از فهرست شیخ طوسی (۱) هم این معنی استفاده می شود، از جمله ذیل ترجمه احمد بن محمد بن عمر بن موسی بن جراح، معروف به ابن جندی (۲) به نقل از خود شیخ طوسی «قدس سره» نقل کردیم که: ابو طالب بن غرور ما را از

ص: ۹۵

۱- (۱) ن. ک: شیخ طوسی، فهرست، سید محمد صادق آل بحر العلوم، منشورات الشریف الرضی، قم، مقدمه، صفحه ف (شماره ۱۲).

۲- (۲) همان، ص ۳۳.

همه کتابهای ابن جنیدی مطلع کرد.

شیخ طوسی گاهی در کتاب فهرست از وی به ابن غرور نام برده است، از جمله در ترجمه احمد بن ابراهیم بن ابی رافع، لیکن در این ترجمه، وی را ابن غرور با غین و زای نقطه دار و در آخر واو و رای بی نقطه نامیده است. بعضی نام او را به فتح غین نقطه دار و سکون زای نقطه دار ضبط کرده اند.^(۱)

ابو طالب بن مهدی علوی سیلی

(سید -) از فضلا و علمای با صلاحیت بوده است و از شیخ طوسی روایت می کند.

ابو طالب هاشمی

سید ابو طالب بن عبد السمیع است که پیش از این نام برده است.

ابو طالب هروی

(سید -) وی از علمای بزرگ و از اصحاب روایت است و کتاب الامالی از تألیفات اوست. مؤلف مکارم الاخلاق برخی از اخبار را از کتاب وی در مکارم نقل کرده است. نام و روزگار او را باید تحقیق کرد. در یکی از نسخه ها به جای هروی، مروی آمده است.

مؤلف گوید: به نظر من مترجم حاضر، سید ابو طالب علی بن حسین حسینی مؤلف الامالی است که ترجمه او را در باب عین بی نقطه نقل کردیم و محتمل است دیگری باشد. و احتمالا با سید صالح ابو طالب حسینی قصبی پیش یاد شده یکی است.

از بعضی از مواضع، ظاهر است که: سید ابو طالب هروی از سید ابو الحمد مهدی بن نزار روایت می کند. بنابراین در درجه شیخ ابو علی طبرسی است مگر آن که بگوییم با واسطه از ابو الحمد روایت داشته است.

ص: ۹۶

۱- (۱) ن. ک: معجم رجال الحدیث، ۹۸/۲۱.

گاهی شیخ طوسی در کتاب الامالی از وی روایت می کند. ممکن است شیخ با واسطه از وی، روایت کرده باشد، زیرا در ذیل احوال مشایخ شیخ طوسی به نام او دست نیافته ام.

گرچه خود شیخ گفته است: «حدثنا ابو الطیب عن علی بن ماهان».

«باب عین»

ابو العباس مستغفری

(شیخ امام -) خطیب حافظ ابو العباس جعفر بن ابو علی محمد بن ابو بکر معتز بن محمد بن مستغفر نسفی سمرقندی مستغفری مؤلف کتاب طبّ النبی صلی الله علیه و آله.

از فهرست بحار الانوار، ۱۶/۱ استاد استناد «قدّس سرّه» برمی آید که وی، از علمای شیعه است. چنان که در طی شمارش کتابهای امامیه گوید: و کتاب طبّ النبی تألیف شیخ ابو العباس مستغفری است.

و در آن فهرست (۴۲/۱) گفته است: اگرچه حدّ اکثر اخبار طبّ النبی از طرق مخالفان است در عین حال، میان علمای ما متداول می باشد. نصیر المله و الدین خواجه نصیر طوسی نیز در کتاب آداب المتعلمین نوشته است: محصل باید پاره ای از علم طب را هم بداند و برای آن که با این علم آشنایی به دست آورده باشد محض تیمن و تبرک، از آثار وارده در طب، از کتابی که شیخ امام ابو العباس مستغفری گرد آورده و به نام طبّ النبی موسوم است استفاده نماید.

مؤلف گوید: درست نیست که ابو العباس را از علمای امامیه بدانیم، زیرا در بخش دوم این کتاب به مناسبت شرح حال او خواهیم نوشت که وی از علمای عامه و حنفی

ص: ۹۷

۱- (۱) علامه سید محمد صادق بحر العلوم، قاضی ابو طیب طبری حویری - در گذشته پس از سال ۴۰۸ ه. ق - را جزو مشایخ طوسی نام برده است، فهرست، شیخ طوسی، مقدمه ق (شماره ۲۹).

مذهب است. و نظر به این که استاد، در بحار از او به عنوان عالم شیعی یاد کرده است در این بخش به مجملی از احوال او اشاره کردیم. (۱)

از کتاب دلائل النبوه خود مستغفری، تسنن او هویدا است و ملا جامی در کتاب شواهد النبوه بسیاری از مطالب آن را نقل کرده است.

در کتاب فرائد السمطين حموبنی، ذیل سند برخی از اخبار چنین آمده است: حاکم ابو عبد الله گفت از علی بن محمد معاوی شنیدم می گفت: از ابو محمد یحیی بن یحیی علوی که عالم عابدی بود شنیدم می گفت: از عمویم ابو الحسن محمد بن علی بن قتیبه نیشابوری شنیدم می گفت: از فضل بن شاذان شنیدم تا به آخر.

مؤلف گوید: به گمان من پس از «عمویم ابو الحسن...» سقطی اتفاق افتاده است و تکراری که در ابو محمد یحیی بن یحیی پیش آمده از ناحیه ناسخان است و مراد از ابو محمد، جدّ برادرزاده طاهر علوی است.

باید گفت: طب النبوی مستغفری غیر از کتاب طب النبوی است که ابو الوزیر بن احمد ابهری تألیف کرده است و نسخه ای از این کتاب در نزد ما موجود می باشد.

ابو عبد الله شیخ مفید/ابن ادریس

(شیخ -) کنیة فوق، در کتابهای شیخ طوسی و کتابهای دیگر برای شیخ مفید (قدس سرّه) به کار رفته است و در کتابهای سید فخار بن معد موسوی و کتابهای دیگر به این ادریس تعلق گرفته است.

ص: ۹۸

۱- (۱) مستدرک، ۷۲/۳ نوشته است: مؤلف ریاض در بخش دوم پس از آن که نسب مترجم حاضر را به محمد بن مستغفر منتهی ساخته اظهار داشته است مستغفری دانشمندی با کمال و از مردم نسف سمرقند و حنفی مذهب است. کتاب تاریخ نسف از تألیفات اوست. و از جدش ابو بکر بن مستغفر که هر دو تن از قدمایند روایت می کند. و به حق باید گفت: وی از علمای عامه است و کتاب دلائل النبوه هم از تألیفات او می باشد مؤلف مستدرک گوید: صاحب ریاض دلیلی برای تسنن او ارائه نداده است تنها دلیلش همان کتاب دلائل النبوه است که جامی در شواهد النبوه از آن نقل کرده است در عین حالی که معلوم نیست دلائل النبوه از تألیفات او باشد زیرا مؤلف کشف الظنون آن کتاب را از تألیفات امام ابو داوود بر شمرده است روضات الجنات، ۱۶۰/۱ نوشته است: مستغفر بکسر فا از فقهای پیشین اهل سنت است که در اصول اشعری و در فروع حنفی بوده و از علمای امامیه نمی باشد و در کتابهای رجال اصحاب، نامی از او نیست سال ۳۵۰ ه. ق متولد شده و در سلخ جمادی اولی سال ۴۳۲ ه. ق در گذشته قبرش در نسف است - م.

ابو عبد الرحمن بزوفری

حسین به علی بن سلیمان بزوفری. در نسخه ای از امل الامل که در اختیار من می باشد وی را به همین نام و نسب یافته ام و به ظاهر اشتباه می باشد. (۱)

ابو عبد الله بزوفری

علی بن سفیان است که در بالا ذکر شد و تلّعبری از وی روایت می کند.

ابو عبد الله بن شاذان

شیخ ابو عبد الله محمد بن علی بن شاذان قزوینی است. از علی بن حاتم قزوینی و احمد بن محمد بن یحیی عطار و دیگران روایت می کند. و از مشایخ نجاشی است بدون شک، او شیخ ابو عبد الله شاذانی نمی باشد.

ابو العباس بن نوح

همان ابن نوح است که در باب «ابن» یادآوری می شود.

ابو عبد الرحمن مسعودی

ابن شهر آشوب در معالم العلماء، ص ۱۳۴ نوشته: وی تألیفی دارد.

شیخ معاصر در امل الامل، ۳۵۴/۲ پس از آن که در باب کنی به نقل کلام ابن شهر آشوب پرداخته می گوید: نامش علی بن حسین است.

مؤلف گوید: اگر منظور وی آن باشد که: ابو عبد الرحمن مسعودی همان علی بن حسین مسعودی دانشمند مشهور است که تألیفات چندی دارد از جمله مروج الذهب، او شیخ اصحاب ماست و پیش از این شرح حال او را نوشتیم. و بس دور است که مترجم حاضر، مؤلف مروج الذهب باشد و از ابن شهر آشوب در شگفتم که مسعودی را با آن که

ص: ۹۹

۱- (۱) شیخ حر عاملی در امل الامل، ۳۵۴/۲ مترجم حاضر را چنین معرفی کرده است ابو عبد الله حسین بن علی بن سفیان بزوفری و این نسب را مؤلف هم پس از این بدون این که به کتاب امل الامل نسبت داده باشد متعرض خواهد شد.

به نام و تألیف مشهور است به عنوان ابو عبد الرحمن مسعودی معرفی کرده باشد با آن که کنیه مسعودی ابو الحسن است نه ابو عبد الرحمن. و اگر مرادش آن است که نام مترجم حاضر، علی بن حسین است، موضوع دیگری است. حال آن که نام این مترجم، معلوم نیست. گذشته از این، اگر نام وی علی بن حسین بوده پس چرا شیخ معاصر طبق معمول، نام او را در ردیف علمایی که به نام خوانده شده اند ذکر نکرده است و در باب کنی به نام او پرداخته است.

ابو عبد الله بن حماد انصاری

اصلی دارد که سید بن طاووس از آن اصل در کتاب الاقبال نقل می کند و می پندارم که وی از پیشینیان اصحاب باشد و اصلش، معروف است. و ممکن است نام اصل و احوال او در کتابهای رجال آمده باشد.

ابو عبد الله بزوفری

شیخ ابو عبد الله حسین بن علی بن سفیان بن خالد بن سفیان بزوفری از مشایخ شیخ مفید و هم طرازان اوست و گاهی هم از او به بزوفری تعبیر می کنند.

ابو عبد الله حلوانی

این شیخ، مشهور به حلوانی و شاگرد سید رضی «قدس سره» است و سید بن معبد حسینی از او روایت می کند.

ابو عبد الله بن خمري خزّاز

شیخ با صلاحیت ابو عبد الله حسین بن جعفر بن محمد مخزومی (۱) معروف به ابن خمري خزّاز که گاهی هم او را ابو عبد الله بن خمري گویند. وی از مشایخ نجاشی است.

نسخه هایی که در آنها به نام او اشاره شده در لفظ خمري یا حمري مختلف است چنان که در یکی از نسخه ها حمري با حای بی نقطه ضبط شده است.

ص: ۱۰۰

ابو عبد الله قزوینی

به طوری که از ترجمه احمد بن علی فائدی استفاده می شود، نجاشی از وی اجازه روایت داشته و ممکن است نام او از لابلای کتاب حاضر به دست بیاید.

ابو عبد الله معروف به نعمت

(شریف -) شریف الدین، ابو عبد الله، محمد بن حسین بن اسحاق بن حسین بن اسحاق بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیهما السلام. شریف همان بزرگواری است که شیخ صدوق، کتاب من لا یحضره الفقیه را به خاطر او تألیف کرده است. (۱)

ابو عبد الله دوریستی

(شیخ -) شیخ ابو عبد الله دوریستی که پس از این خواهد آمد از وی روایت داشته است. مناسب است در نام و احوال او تحقیق شود.

ابو عبد الله بن فارسی

(۲)

علامه حلی در کتاب خلاصه وی را از مشایخ خاصه شیخ طوسی نام برده است.

ص: ۱۰۱

۱- (۱) شیخ صدوق «قدس سرّه» در آغاز من لا یحضره الفقیه می نویسد: پس از آن که به حکم قضا به شهر غربت دچار شدم و در سرزمین بلخ به قصبه ایلاق که از قصبات ماوراء النهر است اقامت گزیدم شریف الدین ابو عبد الله نعمت بر من وارد شد. از ورود او سروری در من به وجود آمد و از گفتگوی با او شرح صدری در من ایجاد شد و از اخلاق او که همراه با آرامش و وقار و دیانت و پاکدامنی بوده احساس خشنودی کردم. در یکی از روزها سخن از کتاب من لا یحضره الطیب محمد زکریای رازی به میان آمد که کتاب ارزنده ای است و پسر زکریا تألیف کرده و از من تقاضا کرد کتابی در فقه که مشتمل بر حلال و حرام باشد تألیف کنم و آن را به من لا یحضره الفقیه موسوم سازم. اراده او را لباس عمل پوشاندم و این کتاب را گرد آوردم تا او و دیگران از آن کتاب بهره گیری کرده و مورد عمل خویش قرار بدهند. و او در عین حالی که به روایت دویست و چهل و پنج کتاب آثار من رسیده بود باز هم تقاضای چنین کتابی کرد و من هم این کتاب را با حذف اسانید تألیف کردم و آن را حجت میان خود و خدا قرار دادم تا به آخر - م.

۲- (۲) ن. ک: فهرست شیخ طوسی، مقدمه ق شماره ۳۲؛ النابس فی القرن الخامس، ص ۱۰.

ابو عبد الله دوریستی

(شیخ -) شیخ ابو عبد الله جعفر بن محمد بن احمد بن عباس بن فاخر دوریستی معاصر با شیخ طوسی و شیخ مفید و سید مرتضی است.

ابو عبد الله بن محمد حسنی

(سید -) وی از فضلا و علما و فقهای بزرگوار بوده است و در سرایندگی مهارت داشته و در روزگار شهید اول می زیسته و فیما بینشان اشعاری ردّ و بدل می شد و هر یک از این دو شخصیت اشعار نغزی در توریه گفته اند و من آنها را به خط شیخ عبد الصمد بن جباعی، جد شیخ بهائی به نقلی که از خط پدرش نموده است دیده ام.

ابو عبد الله نیشابوری

(شیخ مفید حاکم -) ابن شهر آشوب در معالم العلماء، ص ۱۳۳ گوید: شیخ مفید ابو عبد الله نیشابوری، مؤلف کتاب امالی و مناقب الرضا علیه السلام است.

مؤلف گوید: پیش از این، ذیل ترجمه مفید حاکم ابو عبد الله محمد بن عبد الله بن محمد بن حمدویه بن نعیم ضبّی طهمانی نیشابوری حافظ، معروف به ابن بیع، چگونگی حال مترجم حاضر را نوشتیم و اظهار داشتیم وی، همان حاکم ابن بیع است و مطالب دیگر را هم به مناسبت ایراد کردیم.

ابو عبد الله مرزبانی

شیخ ابو عبد الله محمد بن عمران بن عبد الله بن موسی بن سعد بن عبید الله کاتب مرزبانی، خراسانی الاصل که در بغداد متولد شده است. جعفر بن محمد نما حلی در کتاب شرح الثار فی احوال المختار، کتاب الشعرا را به وی نسبت داده و از آن نقل کرده است.

محمد بن عمران مرزبانی، از مشایخ شیخ مفید است و به طوری که از مجالس مفید بدست می آید مرزبانی از محمد بن ابراهیم و دیگران روایت می کند. و از مواضع دیگر استفاده می شود سید مرتضی بدون واسطه از وی روایت می کرد و از جمله در کتاب الغرر

و الدرر به این روایت اشاره کرده است.

ابن خلکان در تاریخ خویش (وفیات الاعیان، ۳۵۴/۴) به تفصیل از احوال او گفتگو کرده است، به آن جا مراجعه شود.

ابو العتاهیه

(رئیس -) وی از دانشوران بزرگ امامیه است. از نام او اطلاعی ندارم و پیداست که این مترجم، غیر از ابو عتاهیه، شاعر مشهور است.

به طوری که از سند «ادعیه سر» برمی آید، مترجم حاضر قرائتی را که داشته است از عبد الله بن ناصر بن حسین بن نصر دهقان از شیخ ابو عبد الله محمد بن هبه الله بن جعفر طرابلسی به قرائتی که از شیخ طوسی «قدس سره» داشته روایت می کند.

ابو عفان بن احمد بن بندار

(شیخ رضی الدین -) منتجب الدین، در فهرست او را از اعیان فضلا نام برده است.

ابو العلاء حافظ

(امام -) از علمای بزرگ است. برخی از اصحاب، در کتابهای مناقب از وی یاد کرده و روایت نموده اند و ممکن است از علمای عامه باشد.

ابو علی

متأخرین اصحاب، ویژه ابن زبیب آوی در کتاب کشف الرموز و ابن فهد در کتاب المهدب کنیه مزبور را به شیخ اقدم ابو علی محمد بن احمد بن جنید اسکافی معروف به ابن جنید، متوجه دانسته اند.

ابو علی محمد بن منصور حسینی

(سید -) از دانشوران روزگار شاه عباس کبیر است. از تألیفات او کتاب رسائل بدائع الصنائع است که من رساله پنجم آن را در یکی از مجموعه ها در هرات دیده ام. رساله مختصری است که پیش آمدهای تاریخی را از روزگار حضرت آدم علیه السلام تا زمان شاه عباس

به اختصار نوشته و تاریخ تألیف آن ۱۰۱۹ ه. ق است.

ابو عمرو زاهد

محمد بن عبد الواحد زاهد طبری لغوی نحوی، شاگرد ثعلب لغوی مشهور است که گاهی هم وی را به صاحب ثعلب، معرفی کرده اند.

به صورت ظاهر از علمای امامیه است. کتابی دارد که اخبار فراوانی از آن را سید بن طاووس در کتابهایش نقل کرده است. من نام او را در کتابهای رجال ندیده ام.

از کتابهای او فائت الجمهره ابن درید در لغت است که شهید اول در یکی از یادداشتهایش و همچنین در آثار دیگرش از آن نقل کرده است. از دیگر تألیفات او کتاب الیواقیت است که یکی از علمای متأخر در کتاب المناقب پاره ای اخبار را در فضایل حضرت مولی از آن نقل کرده است پیداست کتاب مناقب که آن عالم از وی نقل کرده، کتاب مستقلی نیست، بلکه همان کتاب الیواقیت است. (۱)

ابو علی بزوفری

احمد بن جعفر بن سفیان، در نسخه ای از امل الامل، ۳۵۵/۲ وی را به همین عنوان، معرفی کرده که اشتباه است. زیرا کنیه بزوفری، ابو عبد الله است نه ابو علی.

ص: ۱۰۴

۱- (۱) سیوطی در بغیه الوعاه، ص ۶۹ گوید: ابو عمرو محمد بن عبد الواحد مطرز لغوی معروف به ابو عمرو زاهد و غلام ثعلب در سال ۲۶۱ ه. ق متولد شده و حافظه عجیبی داشته است چنان که سی هزار ورقه را از حفظ ایراد می کرده و به خاطر چنین حافظه ای وی را دروغگو می دانسته اند. در فنون عربی کسی از وی داناتر نبوده است. لغویها بر وی طعنه می زدند و محدثان او را تصدیق و توثیق می کردند. ابو عمرو، معلم فرزند قاضی ابو عمر و محمد بن یوسف بود در یکی از روزها سی مسأله لغوی همراه با لغات بی سابقه و در پایان هر لغتی دو بیت شعر به وی فرا داد. پس از آن قاضی با ابن درید و ابن انباری و ابن مقسم ملاقات کرد و از آنها در خصوص آنچه فرزندش فرا گرفته بود نظر خواست. هر یک عذری آوردند. ابن درید آنها را از مصنوعات ابو عمرو قلمداد کرد. بالاخره ابو عمرو درستی همه آنها را به اثبات رسانید. ابن درید از آن پس شرمنده شد و تازنده بود سخنی نگفت، و اظهار نظری نکرد. ابراهیم بن ایوب همواره مشاخره ای برای او می فرستاد، چندی آن را به تأخیر انداخت و پس از آن همگی آنها را برای او فرستاد. ابو عمرو قبول نکرد و به وی نوشت: «ما را مورد اکرام و در ضمن غلامی خود قرار دادی. اکنون نیازی به آن نداریم و آسوده شدیم». از کتابهای او شرح الفصیح و غریب مسند احمد و تفسیر اسماء شعر است. وی در سال ۳۴۵ ه. ق در بغداد درگذشت - م.

ابو علی تنوخی

گاهی هم مترجم حاضر را قاضی ابو علی تنوخی گفته اند و او قاضی فاضل ابو علی محسن بن قاضی ابو القاسم علی بن محمد بن ابو الفهم داوود بن ابراهیم بن تمیم قحطانی تنوخی معروف به قاضی تنوخی است که یکی از قاضیان با فضیلت تنوخ است.

ابو علی بن جنید

ابو علی محمد بن احمد بن جنید اسکافی کاتب، معروف به ابن جنید، در باب ابن خواهد آمد.

ابو علی بن حمزه موسوی

(سید سعید جلال الدین -) به طوری که نواده شیخ ابو علی طبرسی در کتاب مشکاه الانوار نوشته است، وی از مشایخ بزرگوار اوست و احوال او را باید تحقیق کرد.

ابو علی بن طاهر سیوری

(شیخ سدید الدین -) از علمای بزرگ امامیه است. کتاب قضاء حقوق المؤمنین از تألیفات اوست. این کتاب را استاد استناد، ایده الله تعالی در بحار به وی نسبت داده و اخبار آن را که مورد اعتمادش بوده نقل کرده و گفته است کتاب خوبی است و اخبار ارزنده ای دارد. (۱)

مؤلف گوید: از چگونگی روزگار او اطلاعی ندارم.

ابو علی طبرسی

(شیخ -) شیخ امین الدین، فضل بن حسن بن فضل طبرسی مشهدی، مؤلف تفسیر مجمع البیان و تفسیر جوامع الجامع که هر دو از تفسیرهای معروف اند و کتابهای دیگر.

پیش از این ترجمه احوال او را در محل خودش نگاشتیم. و ابن شهر آشوب، با آن که شاگردش بوده است شرح حال او را در باب کنی معالم العلماء متذکر شده اما نام او را

ص: ۱۰۵

نوشته است و تنها به مؤلفات او که ما پیش از این نوشتیم اشاره کرده است.

ابو علی موضح

(شریف -) نَسَابَةُ مُحَمَّدِ ابْنِ عَلِيٍّ، عمر بن حسین بن عبد الله بن محمد صوفی بن یحیی بن عبد الله بن محمد بن عمر بن امیر المؤمنین علیه السلام عمری علوی کوفی، معروف به موضح ابن اللبّین و ابن الصوفی.

ابو علی طوسی

(شیخ -) شیخ ابو علی حسن بن شیخ ابو جعفر محمد بن حسن بن علی طوسی فرزند شیخ طوسی مشهور است.

ابو علی صولی

ابو علی احمد بن محمد بن جعفر صولی، استاد شیخ مفید. کتاب اخبار فاطمه از تألیفات اوست. ابن شهر آشوب در کتاب المناقب از آن نقل می کند.

به حق باید گفت مترجم حاضر، ابو علی احمد بن محمد بن جعفر صولی معروف است که در کتابهای رجال اصحاب، نام برده شده است وی یکی از اعلامی است که به صولی معروف است و از مشایخ «مفید» به شمار می آید.

ابو عیسی زراق

وی از فضلا و علما و پیشینیان شیعه است که در میان خاصه و عامه معروف می باشد.

یکی از فضیلتی سنی در کتاب خود نوشته است: «نص جلی» بر خلافت مولی علی علیه السلام از اموری است که هشام بن حکم جعل کرده و ابن راوندی و ابو عیسی زراق آن را تأیید کردند و گذشتگان از شیعه به خاطر دل بستگی که به مذهب خود داشتند به اثبات آن اقدام کردند.

مؤلف گوید: سخن مزخرف و بی اساس این خبیث در کتابهای اصحاب موجود است. و ما به بحث مفصل و پاسخ آن را بیشتر از آن چه به گمان آید در مجلد سوم کتاب وثیقه النجاه ایراد کرده ایم، به آن کتاب مراجعه کنید.

در کتاب عقد الدرر چکامه دامنه داری در هزار بیت دیدم که در وصف نسب خلیفه و اصحاب او سروده و در آن کتاب، آن قصیده را به شیخ کامل فاضل ابو عیسی نسبت داده که گمانم مترجم حاضر باشد.

ابو علی بن محمد بن اشعث کندی کوفی

(شیخ -) از پیشینیان اصحاب است. به طوری که از جمال الاسبوع سید بن طاووس بر می آید کتاب روایه الابناء عن الابهاء من آل رسول صلی الله علیه و آله را روایت می کرده است و ممکن است خود او مؤلف همان کتاب باشد.

ابو علی بن همّام

شیخ ابو علی، محمد بن ابو بکر همّام بن سهل بغدادی کاتب اسکافی، معروف به ابن همّام و ابو علی بن همّام، وی از مشایخ تلکبری است و شیخ صدوق به توسط ابو محمد حسن بن احمد مکتب از او روایت داشته و این سند را ابن طاووس در جمال الاسبوع نقل کرده است.

ابن ادریس در پایان بحث زیارات، آن جا که به نقل اقوال پرداخته است که آیا شهید کربلا، علی اصغر است یا دیگری، چنین نوشته است ابو علی بن همّام، که از اصحاب مصنف و محقق ماست، در کتاب الانوار فی تاریخ موالید اهل بیت علیهم السلام چنین اظهار داشته است.

مؤلف گوید: کتاب مزبور در فهرست بحار آمده است. در کتاب مدینه المعاجز سید هاشم بحرانی آمده است که سید مرتضی از کتاب الانوار ابو علی حسن بن همّام روایت می کرده. (۱)

ابو عمرو بن مهدی

ابو عمرو عبد الواحد بن محمد بن عبد الله بن محمد بن مهدی، معروف به ابن مهدی است که در باب «ابن» یادآوری خواهد شد. وی از مشایخ شیخ طوسی است و به طوری

ص: ۱۰۷

۱- (۱) مقصود آن است که در کتاب مدینه المعاجز نام او را حسن نوشته است - م.

که از امالی شیخ طوسی استفاده می شود، ابن مهدی از ابن عقده روایت می کند.

گاهی از عبد الواحد مذکور به ابو عمرو تعبیر کرده اند که از احمد روایت می کند و مراد از احمد، همان ابن عبده یاد شده است.

«باب غین»

ابو غالب بن ابو هاشم حسینی مرعشی

(سید جمال الدین -) شیخ منتجب الدین، در فهرست، ص ۲۵ او را عالم با صلاحیت، معرفی کرده است.

ابو غالب زراری

ابو غالب احمد بن محمد بن محمد بن سلیمان بن حسن بن جهم بن بکیر بن اعین بن سنسن زراری کوفی (۱)، با زای نقطه دار در اول و دورای بی نقطه آخر. از نوادگان برادر

ص: ۱۰۸

۱- (۱) شیخ طوسی، ابو جعفر در فهرست، ص ۳۱ گوید: «احمد بن محمد... ابو غالب زراری از بکیریون است. تا زمان ابی محمد الحسن علیه السلام به بکیری معروف بودند تا توقیعی - (فاما الزراری رعاه الله) - از آن حضرت صادر شد و در آن نام ابو طاهر زراری (محمد بن حسن بن جهم) آمده بود. از این پس این خاندان خود را زراری خواندند. ابو غالب به روزگار خویش شیخ اصحاب ما (امامیه) و استاد و ثقة آنان او بود. او را کتابهایی است از جمله کتاب التاریخ؛ که ناتمام است و تنها هزار ورقه از آن تخریج شد. دیگر ادعیه السفر؛ کتاب الافضال؛ مناسک الحج (بزرگ و کوچک) و کتاب الرساله الی ابنه ابی طاهر فی ذکر آل اعین را بدو نسبت داده است...». افراد معروف آل اعین: ۱ - اعین بن سنسن شیبانی؛ ۲ - زراره بن اعین شیبانی؛ ۳ - حمران (ابو حمزه بن اعین)؛ ۴ - بکیر (ابو جهم) بن اعین؛ ۵ - احمد بن محمد معروف به ابو غالب (۲۸۵-۳۶۸ ق) فقیه، محدث، متکلم، ادیب و شاعر او از عالمان و محدثان بنام آل اعین و آخرین فرد مشهور این خاندان است. او رساله فی آل اعین را نوشت و به نوه اش محمد بن عبد الله اهدا کرد. وی در کوفه زاده شد و در همان جا به خاک سپرده شد. اما از روزگار امام علی بن محمد علیه السلام (۲۱۲-۲۵۴ ق) به زراری شهرت یافته اند. این شهرت چنانکه خود او گفته از زمان جدش سلیمان بن حسن پدید آمده است. یکی این که مادر حسن بن جهم بن بکیر نیای بزرگ ابو غالب دختر عبید بن زراره بوده است؛ دیگر این که امام عسکری علیه السلام احتمالا به دلیل شرایط و ملاحظات سیاسی سلیمان فرزند حسن را زراری نامیده است. بنام ترین مشایخ ابو غالب بدین شرح است: ۱ - احمد بن ادریس اشعری ۲ - احمد

زراره ابن اعین است نه از نوادگان خود او، چنان که برخی پنداشته اند.

ابو غالب، از مشایخ شیخ مفید و ابن بهمنیار بزاز و هم طرازان ایشان است و از کلینی و عبد الله بن جعفر حمیری و امثال ایشان روایت می کند.

بیشتر مردم بلکه اهل علم، زراری را به رازی تبدیل کرده اند و پنداشته اند وی، منسوب به ری است و حال آن که این نسبت، اشتباه است. و من در بسیاری از کتابها، به این اشتباه رسیده ام. اصحاب رجال در کتابهای خود از او نام برده اند و اشتها را به زراری از آن جهت نوشته اند که وی از نوادگان زراره است و حال آن که چنین نیست.

ابو غالب بن علی بن قسوره

(کمال الدین -) منتجب الدین (۱)، او را دین دار با صلاحیت معرفی کرده است.

ابو غانم بن ابو غانم بن ابو علی جوانه

(شیخ ضیاء الدین -) منتجب الدین، در فهرست، ص ۶۴ او را به صلاحیت ستوده است.

ص: ۱۰۹

۱- (۱) در فهرست، ص ۱۴۶، او را کمال الدین ابو غالب قسوره بن علی بن قسوره معرفی کرده است.

ابو غانم عصمی هروی

(شیخ -) از دانشوران بزرگ شیعه است و از سید مرتضی روایت می کند و مکی بن علی بن احمد مخلطی، کتاب الغرر و الدرر سید مرتضی را از وی روایت می نماید. من این سند را به طوری که در ذیل ترجمه سید فضل الله راوندی نوشته ام به خط سید دیده ام. (۱)

از خط سید راوندی، چنین استفاده می شود عصمی با عین بی نقطه مضموم و صاد بی نقطه ساکن منسوب به عصم است. (۲)
و هروی به فتح ها و را منسوب به شهر هرات است.

ابو غانم علی بن ابو طالب جوانی

(۳)

(شیخ سدید الدین -)

ابو غیاث بن بسطام

از پیشینیان اصحاب ما است. ابو الحسن طبری از وی روایت می کند و او از علی بن بابویه روایت داشته است. آغاز رساله الکفر و الفرّ علی بن بابویه که در امامت بوده و با محمد بن مقاتل رازی در شهر ری به مباحثه برخاسته تا وی به مذهب امامی شیعی مفتخر گردیده است، شاهد سند مزبور است.

ص: ۱۱۰

۱- (۱) ابو غانم از شاگردان شریف مرتضی علم الهدی بوده است. کتاب الغرر و الدرر استادش را از او روایت می کرد. عبد الرحیم بن احمد بن اخوه بغدادی از ابو غانم روایت می کرد. از اجازه عبد الرحیم به رشید الدین علی بن محمد بن علی الشعر در تاریخ ۵۴۲ ه. ق پیدا است که از مشایخ اجازه ابن اخوه بوده است. نابس فی القرن الخامس، ص ۱۱؛ ن. ک: ریاض العلماء، ۱۳۴/۳، ۴۶۱/۴، ۳۴۴/۵.

۲- (۲) در اللباب ۳۴۵/۲، عصمی به ضم عین و سکون صاد، منسوب به عصم است که جد ابو عبد الله محمد بن عباس بن احمد بن محمد بن عصم بن بلال عصمی هروی است که از رؤسای علما بوده و ابو عبد الله حاکم و دارقطنی از وی روایت می کرده اند. او در نهم صفر سال ۳۷۸ در گذشته و از منسوبان به وی مترجم حاضر است - م.

۳- (۳) شیخ سدید الدین، ابو غانم علی بن ابی غانم الجوانی، شیخ منتجب الدین در فهرست ۱۴۲ او را عالم با صلاحیت معرفی کرده است.

ابو الفتح بن امیر مخدوم حسینی قزوینی عربشاهی

(امیر -) از فضلا و علما و متکلمان و محدثان و فقها و اصولیها و مفسران و از نوادگان سید شریف گرگانی است. گویند پدرش آمیرزا مخدوم سنی است که در پیشگاه شاه تهماسب موقعیت ویژه ای داشته است. به کتابهای تاریخ صفویه مراجعه شود.

از تألیفات او شرح آیات الاحکام فارسی به نام تفسیر شاهی است. (۱)

این کتاب، از تألیفات مشهور اوست و به درخواست شاه تهماسب تألیف کرده است.

دیگری کتاب مفتاح الباب در شرح باب حادی عشر علامه حلّی است (۲) که شرح ممزوج با متن است و نسخه ای از آن که مشتمل بر تحقیقات ارزنده ای است در نزد ما موجود می باشد.

او شرح دیگری بر باب حادی عشر به پارسی نوشته و من آن را در بار فروش از شهرهای مازندران دیده ام. وی آن را در سال ۹۵۷ ه. ق در شهر مراغه که همراه لشکر سلطان بوده به پایان رسانیده است.

پدر امیر ابو الفتح، میرزا مخدوم شریفی سنی مشهور و مؤلف نواقض الروافض است. (۳)

ص: ۱۱۱

۱- (۱) علامه مجلسی، محمد باقر: (بحار ۱۰۷/۱۷۴) گوید: این نخستین تألیف امامیه در شرح آیات احکام به زبان فارسی است که بسی ارجمند است. این اثر در سال ۱۳۸۰ ق. در تبریز به کوشش حاج میرزا ولی اشراقی در دو مجلد به چاپ رسیده است.

۲- (۲) مفتاح الباب، فی شرح الباب الحادی عشر (- علامه حلّی) که در ۱۳۶۵ و ۱۳۶۹ ش به کوشش مهدی محقق همراه با متن الباب الحادی عشر در تهران به چاپ رسیده است.

۳- (۳) مرحوم حاج میرزا ولی الله اشراقی در مقدمه تفسیر شاهی گوید: امیر ابو الفتح بن مخدوم خادم حسینی عربشاهی معاصر با شاه اسماعیل صفوی و شاه تهماسب اول است و پدرش میر مخدوم شیعه امامی و معاصر با شاه اسماعیل اول است و پیش از فرزندش میر ابو الفتح وفات یافته است و میر مخدوم، پدر میر ابو الفتح غیر از میرزا مخدوم عامی سنی است که شاه اسماعیل دوم را از مذهب امامی به مذهب سنی کشانید و پس از انحراف وی به اسلامبول فرار کرد و در سال ۹۹۵ ه. ق مرد. جمعی از اعلام فن رجال از روی اشتباه پدر میر ابو الفتح را میرزا مخدوم سنی دانسته اند و حال آن که پدر وی در روزگار شاه تهماسب اول که

از تألیفات امیر ابو الفتح حاشیه علی الحاشیه الجلالیه علی الحاشیه الشریفیه علی شرح الرساله القطبیه و متعلقاته. بخشی از مطالبی که از این شرح نقل شده است در «مجموعه ای» که نزد برادرزاده ام بوده است دیده ام.

از تألیفات او حاشیه دامنه داری است بر بحث افعال التفضیل شرح جدید تجرید و حواشی مربوط به آن که من آنها را در همان مجموعه دیده ام. و در اواسط ذیحجه سال ۹۶۴ ه. ق از آنها فراغت یافته است.

از تألیفات او رساله ای است در تحقیق معنی الاقوال الشارحه در مبحث تصورات علم منطق، این رساله را در آن مجموعه دیده ام که در مشهد مقدس در اواخر ماه رجب سال ۹۵۴ ه. ق از آن فارغ شده است.

از تألیفات او حاشیه بسیار دامنه داری است که بر بحث مجهول مطلق شرح مطالع و حاشیه سید شریف داشته است. در ماه ذیحجه سال ۹۵۰ ه. ق در مشهد مقدس رضوی از آن فارغ شده است و من این حاشیه را در آن «مجموعه» دیده ام.

از تألیفات او حاشیه ای است بر رساله ملا علی قوشچی در بحث تقدیم مسند الیه و دفع اعتراضات نه گانه. در ماه رمضان سال ۹۵۶ ه. ق از تألیف آن آسوده شده و این حاشیه را در آن «مجموعه» دیده ام.

و از اوست حاشیه بر شرح ملا عصام بر آداب المناظره قاضی عضد. این حاشیه را نیز در همان «مجموعه» دیده ام.

از تألیفات او همچنین رساله ای است در مغالطات که محتمل است از او باشد.

به حق باید گفت مترجم حاضر با سید امیر ابو الفتح شرفه که به شرح حال او اشاره

خواهد شد یکی باشد.

ابو الفتح بن حسین بن ابو بکر اربلی

(شیخ جمال الدین -) وی فاضل و دانشمند بزرگواری است. تمام کتاب کشف الغمه را از مؤلفش علی بن عیسی اربلی به اتفاق گروه دیگری سماع کرده و اجازه روایت آن را از وی داشته است.

ابو الفتح حفار

از تألیفات او کتاب المسند است که ابن شهر آشوب پاره ای از اخبار را از آن کتاب در کتاب المناقب نقل کرده است. به حق باید گفت مترجم حاضر با «حفار» ی که از مشایخ شیخ طوسی بوده یکی است. به ظاهر از علمای عامه می باشد.

ابو الفتح بستی

ابو الفتح علی بن محمد بستی، سراینده نامی ابن شهر آشوب در معالم العلماء، ص ۱۵۲ وی را در بین سرایندگانی که به طور تقیه به مدایح اهل بیت علیهم السلام می پرداخته اند نام برده است.

ابو الفتح کراچکی

(قاضی -) شیخ محمد بن علی بن عثمان بن علی، معروف به کراچکی و شاگرد شیخ مفید است. کراچکی یا با جیم عربی است (کراچکی) و یا جیم پارسی است (کراچکی) لکن شکل دوم از قاعده عربی دور است.

ابو الفتح

(شیخ منتجب الدین -) از فضلا و علمای بزرگوار است. شیخ حسن طبرسی در کتاب اسرار الائمة پس از یادآوری از مترجم حاضر، کتاب نکت الفصول را به وی نسبت داده است. وی به ظاهر از علمای شیعه است.

ص: ۱۱۳

می توان گفت: کتاب نکت الفصول یاد شده، همان نکت فصول عبد الوهاب باشد که در اردبیل دیده ام و به قطب راوندی نسبت داده شده است. بنابراین مراد از ابو الفتوح، شیخ ابو الفتوح رازی است با این تفاوت که شیخ ابو الفتوح رازی به لقب منتجب الدین، شهرت نداشته است.

ابو الفتوح رازی

(شیخ -) امام جمال الدین حسین بن علی بن محمد بن احمد نیشابوری خزاعی رازی(۱)، از فضلا و علما و دانشمندان بنام و استاد شیخ منتجب الدین و فضلالی دیگر است و تفسیر بزرگی که به پارسی بر قرآن کریم نوشته است به نام روض الجنان و روح الجنان مشهور و به تفسیر شیخ ابو الفتوح معروف می باشد. وی تألیفات دیگری نیز دارد.

شگفت این جاست که ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۱۴۱ گوید: استاد ابو الفتوح بن علی رازی، تفسیر بی سابقه ای به نام روح الجنان تألیف کرده است و روح الجنان فی تفسیر القرآن به پارسی است. و شرح الشهاب هم از تألیفات اوست.

و در کتاب المناقب گوید: ابو الفتوح روایت کتاب روض الجنان و روح الجنان را که در تفسیر قرآن است به من اجازه داد. از ظاهر کلام ابن شهر آشوب به دست می آید که پنداشته است ابو الفتوح اسم اوست نه کنیه او.

و گویا روح الجنان را در معالم به جای روض الجنان آورده است.

شیخ منتجب الدین (فهرست - ص ۸) در ذیل شرح حال ابو بکر، احمد بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی مقیم شهر ری، چنین نوشته است: خبر داد به من، از مؤلفات احمد شیخ امام سعید مترجم کلام الله ابو الفتوح حسین بن علی بن محمد بن احمد خزاعی رازی نیشابوری از پدرش از جدش از او.

ابو الفضل

(شیخ عز الدین -) می توان استنباط کرد که وی از علمای شیعه است و از شیخ ابو طالب فرزند شیخ شهید روایت می کرده است. بنابراین بعید نیست عز الدین، همان

ص: ۱۱۴

شیخ عز الدین بن دحون باشد که در باب القاب به شرح حال او اشاره می شود.

ابو فراس حمدانی

(شیخ -) امیر ابو فراس حارث بن سعید بن حمدان حمدانی تغلبی شاعر نامی که در راه مجاهده و پشتیبانی از اهل بیت علیهم السلام در سال ۳۷۵ ه. ق (۱) به قتل رسیده است.

ابو الفضل جعفری

(شیخ -) همان جعفری است که در باب القاب به شرح حال او اشاره می شود.

ابو الفضل شعبی

(شیخ -) از مشایخ اصحاب ما می باشد. یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله اسامی مشایخ گوید: کتاب یاقوت الایمان و واسطه البرهان از تألیفات اوست. از نام او اطلاعی ندارم. گویا اشتباهی، اتفاق افتاده است.

در شهرهای سیستان، به خط یکی از علما دیدم کتاب اقویه الایمان و واسطه البرهان تألیف شیخ ابو الفضل شعبی است.

مؤلف گوید: پیدا است که لفظ «اقویه» هم اشتباه است. در هر حال، کتاب مزبور یا در علم کلام یا مربوط به بحث امامت است. زیرا آن عالم، کتاب مزبور را در ردیف کتابهایی نام برده است که مربوط به بحث امامت و متعلقات آن است.

ابو الفضل صابونی

وی همان ابو الفضل جعفری، مؤلف الفاخر است که گاهی هم او را به صابونی می شناسند. او شیخ پیشین ابو الفضل، محمد بن ابراهیم بن سلیمان جعفری کوفی مصری مؤلف کتاب الفاخر است. برخی گفته اند این شخص غیر از ابو الفضل صابونی است که

ص: ۱۱۵

۱- (۱) ابو فراس شاعر شیعی و عموزاده سیف الدوله حمدانی در ۳۵۷ ق. کشته شد (ابن اثیر ۵۸۸/۸؛ ابن عدیم ۱۵۶/۱-۱۵۷) دیوان وی نخستین بار در ۱۸۷۳ میلادی و سپس در سالهای ۱۹۰۰ و ۱۹۱۰ به چاپ رسید. در ۱۹۴۴ سامی دهان آن را در ۳ جلد، همراه تحقیقات مفصل خویش به چاپ رسانید و در ۱۹۶۱ چاپ دیگری از آن در بیروت صورت گرفت. و سرانجام در ۱۹۸۷ م محمد تونجی بار دیگر آن را در دمشق منتشر ساخت.

ذیلاً شرح حال او اشاره می‌شود. نه چنین است بلکه هر دو یکی است.

ابو الفضل صابونی معروف به ابن ابو العباس عامری

ابن شهر آشوب در معالم العلماء، ص ۱۳۵ و ۱۴۰ گوید: صابونی، تألیفات فراوانی دارد.

بعضی اظهار داشته‌اند این شخص غیر از مترجم بالاست، زیرا ابن شهر آشوب در معالم العلماء از هر دو نام برده است و اگر یکی بود، در دو عنوان یاد نمی‌شدند. لیکن این نظر خالی از تأمل نیست. در عین حال از چگونگی روزگار و نام او اطلاعی ندارم.

و پیش از این، حقیقت حال را در ترجمه او ابراز داشتیم و پس از این هم در باب «ابن» در ترجمه ابن سلیمان به پاره‌ای از مطالب می‌پردازیم.

ابو الفضل طبرسی

شیخ ابو الفضل ثقه الاسلام، علی بن شیخ رضی الدین ابو نصر حسن بن شیخ امین الدین ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبرسی مؤلف مجمع البیان ابو الفضل مؤلف مشکاه الانوار نیز هست که آن را به منظور تتمیم مکارم الاخلاق پدرش، تألیف کرده است.

ابو الفضل کرمانی

(امام رکن الاسلام -) از دانشوران با شخصیت است و از فخر القضاة محمد بن حسین ارسانیدی، روایت می‌کند. استاد در بحار مجلد احوال حضرت سید الشهداء علیه السلام در باب مرثی از برخی از کتابها چنین نقل کرده است: انشدنی الامام الاجل رکن الاسلام ابو الفضل کرمانی رحمه الله انشدنا الامام الاجل الاستاد فخر القضاة محمد بن حسین ارسانیدی از یکی از سرایندگان تا به آخر.

پیدا است که مرثی مزبور، از کتاب دیگر، غیر از مناقب ابن شهر آشوب استفاده کرده است و خود فخر القضاة از قاضی امام محمد بن عبد الجبار سمعانی روایت می‌کرده است. (۱)

ص: ۱۱۶

۱- (۱) بحار الانوار، ۲۹۱/۴۵، نوشته است: قال فخر القضاة و انشدنی القاضی الامام محمد بن عبد الجبار السمعانی

به گمانم همگی یادشدگان از علمای عامه اند.

ابو الفتح شرفه

(سید امیر -) وی، از دانشوران بنام روزگار شاه تهماسب حسینی صفوی و مؤلف تفسیر آیات الاحکام پارسی به نام تفسیر شاهی است که از کتابهای معروف می باشد و خود او هم نزد تهماسب، اهمیت فوق العاده ای داشت.

حسن بیگ روملو در احسن التواریخ گوید: در سال ۹۷۶ ه. ق مولای اعظم افهم جامع فنون و علوم و حکم، امیر ابو الفتح که از سادات شرفه است، در اردبیل درگذشت. وی «قدس سره» از شاگردان ملا عصام الدین اسفراینی است که از شاگردان ملا جامی است.

میر ابو الفتح در ماوراء النهر به درس ملا- عصام الدین حاضر می شد و پس از آن در اردبیل، متوطن گردید. از تألیفات او حاشیه کبرای سید شریف در منطق؛ حاشیه بر آداب البحث؛ اصول الفقه؛ رساله در تحقیق شبهه المجهول المطلق؛ حاشیه بر المطالع؛ رساله در اصول الفقه؛ شرحی بر الباب الحادی عشر (۱) در علم کلام و شرحی فارسی بر آیات الاحکام (۲) است.

مؤلف گوید: از تألیفات او حاشیه ای است بر حاشیه علامه دوانی بر تهذیب المنطق و حاشیه مختصری بر «بحث افعال التفضیل» از حاشیه قدیمی جلالیه و نسخه ای از آن در نزد ما موجود است.

به حق باید گفت مترجم حاضر همان امیر ابو الفتح بن امیر مخدوم حسینی پیش یاد شده است.

از یکی از رساله های میر ابو الفتح استفاده می شود وی معاصر با ملا عبد الغفور شاگرد ملا جامی است.

ص: ۱۱۷

۱- (۱) پیش از این یادآوری شد که نام این شرح مفتاح الباب است - م.

۲- (۲) همان تفسیر شاهی است که به نام شاه تهماسب نوشته و در دو مجلد چاپ شده است - م.

ابو الفتح متولی مسجد جامع کوفه

(شیخ جلیل -) شیخ محمد بن جعفر مشهدی، در مزار کبیر از وی روایت می کند و ممکن است نام او در لابلائی کتاب حاضر آمده باشد.

محتمل است این شخص با شریف ابو الفتح، محمد بن محمد جعفری که از مشایخ محمد بن جعفر مشهدی است یکی باشد.

ابو الفتح صیداوی

(شیخ -) از شاگردان بزرگ یکی از شاگردان سید مرتضی است. از پاره ای تحقیقات شهید اول، آن جا که به یادآوری شاگردان سید مرتضی پرداخته است، استفاده می شود قاضی ابن براج که از شاگردان سید مرتضی است استاد ابو الفتح صیداوی است.

صیداوی از دانشوران اصحاب ما به شمار است. لیکن شرح حال او را در کتابهای رجال ندیده ام و ممکن است در کتاب حاضر از وی به نام، یاد کرده باشیم.

ابو الفرج بن ابو قره

شیخ اجل، ابو الفرج محمد بن علی بن محمد بن محمد بن ابو قره، معروف به ابن ابی قره، مؤلف کتاب عمل شهر رمضان و از مشایخ نجاشی است. سید بن طاووس، در کتابهای خود از این کتاب، همواره نقل کرده است و گاهی به نقل پاره ای از اخبار از خط او پرداخته است و خود او از احمد بن محمد بن جندی روایت می کند.

ابو الفتح واسطی

(شیخ -) از فضلائی سرایندگان شیعه است. سبط بن جبیر در کتاب نهج الایمان از اشعار او نقل کرده است.

ابو الفضل حصکفی شاعر

وی ابو الفضل یحیی بن سلامه بن حسن بن محمد حصکفی شاعر است که به

ابو الفضل حسینی سروی

(سید -) از مشایخ بزرگوار ابن شهر آشوب است و وی در کتاب المناقب از او روایت می کند. از نام او اطلاعی ندارم. ممکن است در این بخش به نام او اشاره کرده باشیم.

ابو الفضل بن محمد هروی

(شیخ -) یکی از علمای بزرگوار شیعه است. کتاب کنز الیواقیت از تألیفات اوست. سید بن طاووس در کتاب اقبال پاره ای از اخبار شب قدر را که از پیمبر اکرم و حضرت امام باقر علیهما السلام نقل شده، از آن کتاب روایت کرده است.

ابو الفتح بن جلی

از علمای بزرگوار شیعه است و شیخ محمد بن حسین مرزبانی مؤلف کتاب المجموع از وی روایت می کند. من این سند را به خط سید بن طاووس در یکی از یادداشت‌هایش که به کتاب الفتن و الملاحم خویش الحاق کرده است دیده ام. مرزبانی در کتاب المجموع نوشته است در شهر حلب، از شیخ ابو الفتح بن جلی رحمه الله شنیدم می گفت: اصل مثل مشهور که گفته اند «کأثما علی رؤوسهم الطیر» این است که سلیمان بن داوود علیه السلام خطاب به باد و پرندگان می گفت: ای باد ما را سیرده و ای پرندگان بر سر ما سایه افکنید، باد او و همراهانش را سیر می داد و پرندگان هم بر سر آنها سایه می افکندند. در آن حال بر اثر هیبتی که از سلیمان در دل همراهان می افتاد، همگان سر به زیر می افکندند و آرام به جای خویش می نشستند و می گفتند آن چنان آرام و بی حرکت نشسته اند که گویا پرندگان بر سر آنها جای گرفته اند.

سید بن طاووس پس از آن که کلام مؤلف المجموع را به خط شریف خود مرقوم داشته، مطالبی را نگارش داده که برخی جملات آن از اول و وسطش افتاده و خلاصه اش این است: جهت ایراد ضرب المثل معلوم شد و گویا مراد از آن ضرب المثل آن است که

ص: ۱۱۹

همراهان سلیمان چنان در جای خود آرام نشسته بودند که بیم داشتند هرگاه اندک حرکتی به خود راه دهند پرنده‌گانی که بر سر آن‌ها نشسته اند از حرکت آنها به پرواز در آیند - پایان کلام ابن طاووس. (۱)

مؤلف گوید: آنچه نویسندگان کتابهای ضرب المثل اظهار کرده اند این است. تا به آخر. (۲)

به نظر من شاید مترجم حاضر با شیخ ابو الفتح جندی یکی باشد.

ابو الفتح بن جندی

(شیخ -) از شاگردان شاگردان بزرگوار سید مرتضی است. خواهد آمد که وی شاگرد سید ابو یعلی هاشمی شاگرد سید مرتضی می باشد.

مؤلف گوید: تصور می کنم مترجم حاضر، همان شیخ ابو الفتح بن جلی است که پیش از این به نام او اشاره شد و پس از این هم به نام او اشاره می شود و اختلافی که در شرح حال او اتفاق افتاده است به خاطر نارسایی خط سید بن طاووس است که جندی را جلی نوشته است.

«باب قاف»

ابو القاسم بن اسماعیل بن عنان کتبی وزاق حلّی

کتاب المناقب ابن شهر آشوب، به خط او دیده شده است و تاریخ کتابت آن، اواخر ماه

ص: ۱۲۰

۱- (۱) مطالب مزبور با روایتی که از مجموع شده است و حذف و اسقاطی که در آن می باشد در الفتن، ص ۱۱۶ ایراد شده است - م.

۲- (۲) در مجمع الامثال می دانی ذیل مثل مزبور نوشته است: این مثل را برای آنهایی آورده اند که در گوشه ای از مجلس رسول خدا آرام نشسته اند چنان که هرگاه رسول خدا سخن می گفت همگی حاضران سراپا گوش بودند و سکوت عمومی سراسر مجلس را فرا می گرفت، گویی که پرنده‌گان بر سر حاضران نشسته اند. بدیهی است پرنده هم جز بر محل آرام و ساکن، نمی نشیند - م.

رجب سال ۶۵۸ ه. ق یعنی ۱۷۰ سال پس از درگذشت مؤلف است. به نظر می رسد که وی از علما باشد.

ابو القاسم تنوخی

قاضی ابو القاسم، علی بن قاضی ابو علی محسن بن قاضی ابو القاسم، علی بن محمد بن ابو الفهم داوود بن ابراهیم بن تمیم قحطانی تنوخی، مصاحب و شاگرد سید مرتضی است. گاهی عنوان مزبور به جدش قاضی ابو القاسم، علی بن محمد یاد شده گفته می شود. اکثر دانشمندان برآنند که مترجم حاضر از علمای امامیه است و به همین مناسبت، ترجمه او را در بخش اول از این کتاب ایراد کرده ایم. لیکن علامه حلی «قدس سره» در اواخر اجازه خود به فرزندان ابن زهره وی را از علمای عامه و از مشایخ شیخ طوسی نام برده است.

ابو القاسم

شیخ نجم الدین، جعفر بن حسن بن یحیی. بن حسن بن سعید حلی، فقیه اصولی و متکلم معروف و مؤلف الشرایع و المختصر النافع و کتابهای دیگر.

ابو القاسم بن ابو محمد بن منتهی حسینی مرعشی

(سید جمال الدین -) منتجب الدین در فهرست، وی را عالم با صلاحیت معرفی کرده است.

ابو القاسم حسکانی

(حاکم -) ابو القاسم، عبید الله بن عبد الله، معروف به حسکانی. (۱)

ابو القاسم جرفادقانی (کلبایگانی)

(مولی -) مشهور آن است که جرفادقانی را به کسر جیم ضبط کرده اند. مؤلف الجواهر

ص: ۱۲۱

۱- (۱) ن. ک: معالم العلماء، ۷۸؛ بحار الانوار، ۲۰/۱، ۳۲؛ ریاض العلماء (ترجمه) ۳/۳۰۶، ۳۵۳؛ الذریعه الی تصانیف الشیعه ۲۴۲/۱۴، ۱۹۴/۴.

المضیئه فی طبقات الحنفیه این کلمه را جرباذقانی به فتح جیم و سکون را و فتح با یک نقطه و بعد از آن الف و ذال نقطه دار ساکن و قاف مفتوح و پس از آن نون، ضبط کرده است و آن را منسوب به دو شهر دانسته یکی واقع میان گرگان و استرآباد و دیگری میان اصفهان و کرج.

مؤلف گوید: مترجم حاضر از مردم جرفادقان واقع میان اصفهان و کرج است و نصیر جرفادقانی حنفی از مردم جرفادقان واقع میان گرگان و استرآباد است.

این کلمه در اصل پارسی است که همان گلپایگان باشد که گاهی آن را به عربی جرفادقان و هنگامی جرباذقان گفته اند.

در تقویم البلدان گوید: جرباذقان، از اقلیم چهارم از شهرهای جبل یعنی (عراق عجم) است. در کتاب المشرک جرباذقان را به فتح جیم و سکون رای بی نقطه و باء یک نقطه و الف و ذال نقطه دار و قاف و الف و در آخر نون، ضبط کرده است و گوید: جرباذقان، شهری است میان کرج و همدان و ایرانیان آن را «دبایکان» می گویند. و نیز شهری است میان استرآباد و گرگان و در اللباب گوید: جرباذقان، شهری است میان اصفهان و کرج و همچنین شهری است میان گرگان و استرآباد.

مؤلف گوید: در حال حاضر و مورد استعمال همگان، همان گلپایگان با دو گاف پارسی و پ یا و الف و نون است. در اعراب گاف اول، اختلاف است بعضی به ضم تلفظ کرده که به معنای گل و به ضم است و دیگری به کسر گاف اول خوانده که به معنای گل (به کسر) و بایگان به معنای همیشگی است. (۱)

ص: ۱۲۲

۱- (۱) فرهنگ معین ۱۷۰۹/۶ می نویسد: گلپایگان - گلپادگان گلبادگان جردبازکان - جرفاذقان، شهرستانی است واقع در میان شهرهای اراک در شمال اصفهان و فریدن در جنوب بخش میمه کاشان در خاور و بخش الیگودرز در باختر و شهر گلپایگان از شهرهای قدیمی کشور و دارای بناهای قدیمی است مانند مسجد و مناری از دوره سلاجقه و بنای امامزاده هفده تن از دوره صفویه و جمعیت شهر ۱۲۴۰۰ تن است. گنجینه دانشمندان، ۴۱۸/۶ پس از معرفی گلپایگان نام ۵۶ مسجد و هفت مزار و دو مدرسه را یاد کرده و نام چند تن از علما و مجتهدان در گذشته را متذکر شده است از قبیل شیخ ابراهیم جدی و ملا احمد گلپایگانی شاگرد صاحب ریاض و فرزندش سید محمد و شیخ اسد الله گلپایگانی مؤلف شمس التواریخ و آخوند گلپایگانی و سید محمد باقر گلپایگانی که در مشهد مقدس مقیم بوده و شیخ محمد باقر گلپایگانی شاگرد آخوند خراسانی و شیخ محمد باقر شاگرد آقا نجفی و شیخ جعفر گلپایگانی که شاگرد میرزا حبیب الله رشتی است و از معاصران، حاج سید جمال الدین گلپایگانی که از مراجع نجف اشرف است و سال ۱۳۷۹ ه. ق در نجف

ابو القاسم بن طی عاملی

شیخ علی بن علی بن جمال الدین، محمد بن طی عاملی فقیه معروف به ابن طی، وی از عریضی روایت می کند و شیخ شمس الدین، محمد بن محمد بن داوود مؤذن جزینی عاملی از وی روایت داشته است و این سند، از یکی از اجازات شیخ احمد بن بیصانی که به شیخ احمد بن شیخ محمد بن ابی جامع عاملی داده است استفاده می شود.

ابو القاسم الروحی

شیخ ابو القاسم حسین بن روح یکی از سفیران حضرت بقیه الله است. (۱)

ابو القاسم دارمی

شیخ ابو القاسم، عبید الله بن عبد الواحد دارمی کاتب نصیبی معاصر شیخ مفید.

ابو القاسم تبریزی اسکوی

(سید امیر -) تاریخ عالم آرا، ۴۳/۱ نوشته است، وی، از سادات بزرگوار و از علمای بنام روزگار ظهور صفویه و دیگران بوده و در اسکوی تبریز می زیسته و در نزد پادشاهان، عزت و اعتبار زیادی داشته است.

از نوادگان او چهار برادرند به نامهای سید اجل، امیر صدر الدین محمد، امیر نظام

ص: ۱۲۳

۱- (۱) بحار ۳۵۶/۵۱ نوشته است: ابو القاسم، حسین بن روح بن ابی بحر نوبختی، مردی خردمند بود و مخالف و مؤلف او را به خردمندی می شناختند و بیشتر اوقات را به تقیه به سر می برد و سومین سفیر حضرت بقیه الله است. و پس از ابو جعفر محمد بن عثمان عمری به سفارت منصوب شد. چند روز پیش از مرگ ابو جعفر وجوه شیعه نزد او حاضر شده پرسیدند هرگاه مرگت فرا رسید چه کسی جانشین تو خواهد شد؟ گفت: ابو القاسم حسین بن روح جانشین من و واسطه میان شما و حضرت بقیه الله است. ابو القاسم سال ۳۰۴ به سفارت نایل آمد و پس از ۲۲ سال سفارت به سال ۳۲۶ ه. ق درگذشت. مرقدش در بغداد است و کتاب التأدیب از تألیفات اوست - م.

الدین احمد، امیر قمر الدین محمد و امیر ابو الحامد. این عده برادران در پیشگاه شاه تهماسب صفوی «انار الله برهانه» در کمال عظمت و جلالت بودند تا این که بر اثر بی تجربگی در امور دنیا، انقلاب حالی برای آنان به وجود آمد. با آن که شاه تهماسب، هرگاه به تبریز می رفت، برای دیدار آنان به اسکو رهسپار می شد و به خانه های ایشان وارد می شد و از آنها دلجویی می نمود.

ابو القاسم بن سهل واسطی عدل

وی، از معاصران نجاشی و شیخ طوسی و امثال ایشان است و نجاشی در ضمن ترجمه حال عبد الله بن ابو زید انباری به نام وی اشاره کرده است. (۱)

ابو القاسم دعبلی

ابو القاسم، اسماعیل بن علی بن علی بن رزین بن عثمان بن عبد الرحمن بن عبد الله بن بدیل بن ورقاء خزاعی دعبلی. وی، از نوادگان دعبل خزاعی شاعر مشهور است و از حفّار، استاد شیخ طوسی، روایت می کند. گاهی هم از او به دعبلی تعبیر می نمایند (یعنی بدون ابو القاسم).

ابو القاسم فندرسکی موسوی حسینی

(سید امیر -) حکیم فاضل فیلسوف و صوفی بنام است. در علوم عقلی و ریاضی، مهارت فراوان داشت و در علوم شرعی و عربی که رشته معلوماتش نبود، کم بضاعت بود. وی در روزگار شاه عباس کبیر و شاه صفی می زیست و از هر نظر مورد تمجید و احترام ایشان قرار گرفته بود. میر مبرور علاقه زیادی به مسافرت به هندوستان داشت و در آن دیار هم مورد علاقه همگان حتی سلاطین آن سرزمین، واقع شده بود. (۲)

ص: ۱۲۴

-
- ۱- (۱) آن جا که نجاشی ذیل ترجمه عبید الله بن ابو زید نوشته است: ابو القاسم بن سهل واسطی عدل می گوید: مردی را ندیده ام که در عبادت، زهد، پاکیزگی در لباس و علاقه مندی به خلوت از وی برتر باشد.
  - ۲- (۲) میر مبرور در اوقاتی که به سیاحت هندوستان می پرداخت، برخوردها و گزارشهایی دارد از جمله رفتن او به بتخانه و گفتگو با بت پرستان است که مرحوم ملا احمد نراقی در خزائن و در طاقدیس به تفصیل ایراد کرده و خلاصه آن این است: میر مبرور در سیاحت بلاد هند به یکی از شهرها وارد شد که بتخانه عظیمی با همه

گاهی که از وی می پرسیدند با آن که در ایران، مورد توجه خاص و عام می باشید، چرا این همه علاقه مند به سفر هندوستان می باشید؟ در پاسخ می گفت: مسافت دهلیزخانهٔ آمیرزا رفیعی الدین، از نظر من طولانی تر از مسافت ایران تا هند است. پاسخ وی لطیفه ای است که دهلیزخانهٔ وی بسیار طولانی بوده است.

حکایات و واقعیاتی میان میر و پادشاهان ایرانی اتفاق افتاده است که دلیل بر علو نفسانی اوست. گویند میر مبرور در روزگار خود سید علماء معقول بود و ویژه در تدریس کتاب شفا، مهارت کامل داشته است. با آن که در همان زمان جمعی از بزرگان بودند که در تدریس شفا به پایهٔ ارجمندی رسیده بودند از قبیل استاد کامل آقا حسین محقق خوانساری و استاد فاضل محقق سبزواری و سید اجل میرزا رفیع الدین نائینی^(۱) و از شاگردان او بودند. آری استاد فاضل، مقام فضیلت او را در علوم عقلی می ستود و استاد محقق گفته است میر مبرور در علوم عقلیه، سخنان فراوانی دارد. و هرگاه گفتار او در این باره تمام باشد از فضیلت فراوانی برخوردار است. سخن استاد محقق، کنایه ای است که به وی داشته است.

در تاریخ عالم آرا گوید: سید امیر صدر الدین فندرسکی از سادات رفیع الدرجات استرآباد است و در بلوک فندرسک، مطاع مردم آن جا بود و با کمال اعتبار می زیست و

ص: ۱۲۵

۱- (۱) در تاریخ عالم آرا چاپ دوم، ۱۵۳/۱ نام او را میر ضیاء الدین فندرسکی نوشته است - م.

املاک سودمندی داشت. در روزگار شورش به خانه نشست و در ردیف سرداران سیاه پوش قرار نگرفت و از فندرسک به استرآباد که محل شورش بود نرفت. و هنگامی که شاه عباس عازم خراسان بود در بسطام به ملازمت وی رسید. و پس از آن که فوت کرد، فرزندش میرزا بیگ، مورد توجه خاصه قرار گرفت و اکثر اوقات ملازم رکاب بود و مورد الطاف بود و به مجلس سلطان می رفت و از میان امثال و اقران خویش به انعامات زیادی مفتخر و از مهربانی خاصی برخوردار می شد. و از قرینه ظاهری پیداست که میرزا صدر الدین، جد سید امیر ابو القاسم، مترجم حاضر است.

میر مبرور نواده ای داشته است به نام میرزا ابو طالب بن میرزا بیگ^(۱) که در عصر ما می زیسته و از فضلا بوده و از شاگردان استاد محقق و دیگران است.

میرزا ابو طالب در اکثر فنون، تألیفاتی دارد از جمله کتاب المنتهی در نحو و حاشیه بر تفسیر بیضاوی و شرح خلاصه الحساب شیخ بهائی. این شرح را به پارسی و در ضمن کتاب بزرگی به نام توضیح المطالب تألیف کرده است و حاشیه ای بر اصول کافی کلینی و حاشیه بر شرح لمعه و حاشیه بر حاشیه خضری بر الهیات و حاشیه بر معالم الاصول شیخ حسن و شرح شافیه ابن حاجب و رساله در فن بیان و بدیع، این رساله فارسی و به نام بیان البدیع است که مشتمل بر همگی صنایع بیانیه و بدیعه است و رساله مجمع البحرین این رساله هم فارسی و دامنه دار است که در فن عروض و قافیه اشعار عرب و عجم تألیف کرده و تحقیقات پسندیده ای دارد و ترجمه شرح لمعه به پارسی و رساله ای به نام نگارخانه چین، که در این رساله نامه ها و منشآت که از بدایع افکارش بود به پارسی و تازی گرد آورده است و دیوانی دارد به نام غزوات حیدری که کارزارهای علی علیه السلام را به پارسی به نظم در آورده است و منظومه پارسی دیگری دارد به نام سامی نامه و کتابها و مؤلفات دیگر.

میر مبرور در علوم هندسه و ریاضی، مهارتی بسزا داشت. در یکی از روزها در حضور او سخن از یکی از مسائل هندسی به میان آمد که مرحوم محقق طوسی آن مسأله را در تحریر اقلیدس یا در مجسطی متذکر شده است. میر مبرور همان طوری که تکیه داده

ص: ۱۲۶

۱- (۱) میرزا بیگ فرزند میر مبرور است. بنابراین نسبت نواده وی چنین است میرزا ابو طالب بن امیر بیگ بن میرزا ابو القاسم بن امیر بیگ بن امیر صدر الدین فندرسکی - م.

بود. بالبداهه برهانی برای اثبات آن ایراد کرد و پرسید این برهان را خواجه طوسی اقامه کرده است؟ گفتند خیر. برهان دیگری بلافاصله اقامه نمود و پرسید آیا این برهان را اقامه کرده است؟ گفتند خیر. باز برهان دیگری اقامه نمود و سؤال کرد آیا این برهان را اقامه نموده است؟ گفتند خیر و چندین برهان دیگر اقامه نمود و سؤال کرد این براهین را برای اثبات آن مسأله اقامه کرده است؟ گفتند خیر. میر مبرور ناراحت شده ناسزایی گفت.

میر مبرور در روزگار شاه صفی، در اصفهان در گذشت و همان جا دفن شد و هم اکنون قبرش معروف است وی نزدیک به هشتاد سال عمر کرد. برای چگونگی احوال او باید به تاریخهای صفویه مراجعه کرد.^(۱)

گویند: میر مبرور وصیت کرده بود همگی کتابهایش را در اختیار شاه صفی در آورند.

این بود پس از درگذشتش تمام کتابهای او را به خزینه وی بردند.

از تألیفات او رسالهٔ صناعیه به پارسی که مختصر و معروف است و در این رساله، موضوعات همه صنایع را آورده است و در ضمن آن به تحقیق حقیقت علوم می پردازد و خالی از فایده نمی باشد.

دیگری شرح مهاباره [مهابهارت] از کتابهای حکمای هند است که به پارسی شرح کرده و به شرح جوک معروف است و ممکن است شرح مزبور غیر از شرح جوک باشد و من پاره ای از تحقیقات آن را دیده ام.

فندرسکی: به کسر فاو سکون نون و دال بی نقطه مکسور و بعد از آن راء بی نقطه مکسور و سین بی نقطه ساکن و در آخر کاف، منسوب به فندرسک است که یکی از قصبه های استرآباد است و دوازده فرسخ از آن، فاصله دارد.^(۲)

ص: ۱۲۷

۱- (۱) میر مبرور در ۱۰۵۰ ه. ق در اصفهان در گذشت. دانشمندان اصفهان، ص ۹۵ نوشته است: میر مبرور در اول قبرستان تخت پولاد دفن شد سپس تکیه ای بزرگ جهت او احداث نمودند که به تکیهٔ میر معروف است. قبر در قسمت غربی تکیه در ایوانی بلندی واقع شده است. تذکره القبور، ص ۱۱۱. مردم از قدیم و جدید به مقامات ایشان اعتقاد دارند و بر سر قبر او توسل می جویند و بر آورده شدن حاجتهای خود را می طلبند - م.

۲- (۲) از کتابهای میر مبرور تاریخ صفویه و تحقیق المزله و مقوله الحرکه و التحقيق فیها. شرح حال این بزرگوار در کتابهای تاریخ و رجال به تفصیل و اجمال آورده شده است علاوه بر همه مقامات علمی، حکیمی متدین و پارسا بود. مؤلف وقایع السنین و الاعوام، ص ۵۱۴ ذیل وقایع ۱۰۵۰ ه. ق پس از معرفی میر مبرور و برخی از شاگردان او نوشته است: مؤلف ارقام از جناب مولانا محمد علیا استرآبادی که مسلم اهل عصر خود بود در صلاح و سداد

سید اجل ابو القاسم علی بن احمد کوفی از پیشینیان علما و از معاصران شیخ صدوق

ص: ۱۲۸

و مؤلف کتاب البدع المحدثه معروف به کتاب الاغاثه است. برخی از علما کتاب مزبور را به شیخ ابن میثم بحرانی معاصر با خواجه نصیر طوسی نسبت داده اند. لیکن این نسبت درست نیست، هرچند در میان متأخران، این اشتباه مشهور است. و جمع دیگری از اعلام مطابق با نظریه ما، کتاب الاغاثه را از تألیفات سید ابو القاسم کوفی نام برده اند. از قبیل ابن شهر آشوب در کتاب المناقب و ملا جعفر بن محمد بن علی حبلرودی رازی در کتاب التوضیح الانور فی ردّ کتاب یوسف الاعور الواسطی الناصبی.

ابو القاسم بن شبل وکیل بن اسد

(شیخ -) ابن شبل الوکیل است که در باب ابن یادآوری می شود. و او ابو القاسم علی بن شبل بن اسد است. که از مشایخ بزرگوار نجاشی و شیخ طوسی است. (۱)

ابو القاسم بن کمیح

(شیخ -) وی، از فضلا و علما و ارباب کمال بوده و بتوسط ابن براج از شیخ مفید روایت می کند. و به طوری که از «مناقب» به دست می آید ابن شهر آشوب از او روایت می کرده و مترجم حاضر، برادر ابو جعفر بن کمیح است که پیش از این به نام او اشاره رفته است.

قطب راوندی، در کتاب قصص الانبیا گوید: خبر داد به ما استاد ابو القاسم بن کمیح از دوریستی از مفید، قرینه ظاهری نشان می دهد که منظور از استاد ابو القاسم، مترجم حاضر است.

ابو القاسم بن محمد تنوخی

(قاضی -) ابن شهر آشوب در معالم العلماء، ص ۱۴۹ تنوخی را از سرایندگانی نام برده است که آشکارا از اهل بیت عصمت علیهم السلام ستایش می کرده است.

به حق باید گفت: مترجم حاضر، قاضی تنوخی است که شاگرد سید مرتضی است یعنی قاضی ابو القاسم علی بن قاضی ابو علی، محسن بن قاضی ابو القاسم علی بن

ص: ۱۲۹

محمد بن ابو الفهم داوود بن ابراهیم بن تمیم قحطانی تنوخی، و انتساب به جد اعلی، شایع است.

محتمل است، مترجم حاضر، جد قاضی تنوخی شاگرد سید مرتضی باشد که قاضی ابو القاسم علی بن محمد باشد و این احتمال، نزدیک تر به لفظ است، از سوی دیگر احتمال اول که خود شاگرد سید مرتضی باشد به معنا نزدیک تر است. زیرا نواده قاضی علی بن محمد که شاگرد سید باشد. بدون شبهه، شیعه بوده است به خلاف جدش علی بن محمد که تشیع وی، ثابت نیست و یا مورد اختلاف است.

ابو القاسم وزیر مغربی

وی، وزیر بزرگوار ابو القاسم، حسین بن علی بن حسین بن محمد بن یوسف مغربی است که از نوادگان بلاش بن بهرام گور است و مادرش فاطمه دختر ابو عبد الله بن محمد بن ابراهیم بن جعفر نعمانی، مؤلف کتاب غیبت است.

ابو القاسم بن محمد

(فقیه -) وی از علماء بزرگ اصحاب ما، و کتابی دارد.

محمد بن ابو القاسم طبری در آغاز کتاب بشاره المصطفی گوید: در کتاب ابن فقیه ابو القاسم بن محمد «رحمه الله علیه» به خط او چنین یافتیم که: خبر داد به من شیخ حسن متکلم از ابو عم احمد بن محمد سابی از عبد الله بن عدی در گرگان از مفضل بن عبد الله بن مخلد از محمد بن یحیی بن ظریس کوفی در عید، از اسماعیل بن سهل از محمد بن علی از قتاده از سفیان ثوری....

مؤلف گوید: به گمان من، نسخه بشاره المصطفی که از آن نقل شده است نادرست بوده و درست آن است که بگوید: به خط فقیه ابو القاسم بن محمد دیدم نه ابن فقیه ابو القاسم زیرا در این صورت، مراد از وی پدر صاحب بشاره المصطفی است.

ابو القاسم بن محمد بن ابو القاسم حاسمی

(شیخ -) فاضل عالم با کمال معروف به حاسمی، از مشایخ بزرگوار اصحاب ما و از

امیر سید حسین عاملی معروف به مجتهد که در روزگار شاه عباس صفوی می زیسته در اواخر رساله احوال اهل الخلاف فی النشأتین به مناسبت پاره ای از مناظرات و گفتگوهایی که میان شیعه و سنی اتفاق افتاده است، می نویسد: دوم، حکایت بی سابقه ای است که در شهر همدان، فیما بین شیعه دوازده امامی و سنی اتفاق افتاده است و من این حکایت را در کتاب کهنی که معمولاً سیصد سال از کتابت آن گذشته بود، چنین یافتیم یکی از علمای شیعه دوازده امامی به نام ابو القاسم بن محمد بن ابو القاسم حاسمی با عالمی از اهل سنت به نام رفیع الدین حسین دوستی و مصاحبتی از قدیم برقرار بود و در بسیاری از وقایع و حالات و سفرها و مال و منال با یکدیگر مشارکت و مخالفت داشتند و از مذهب یکدیگر با خبر بودند و به طور شوخی و مزاح ابو القاسم، رفیق خود رفیع الدین را ناصبی و رفیع الدین، ابو القاسم را رافضی قلمداد می کرد و هیچ گاه مشاجره مذهبی در میان ایشان اتفاق نمی افتاد. در یکی از روزها که به مسجد همدان به نام (مسجد عتیق) رفته بودند، رفیع الدین حسین در لابلای سخنان خود، ابو بکر و عمر را بر امیر المؤمنین علی علیه السّلام برتری داد و ابو القاسم به ردّ سخنان رفیع الدین پرداخت و علی علیه السّلام را بر آن دو تن برتری داد و برای اثبات مدعای خود از آیات عظیمه و احادیث وارده استدلال کرده و به ذکر کرامات و مقامات و معجزاتی که از آن حضرت به وقوع پیوسته است مبادرت ورزید. رفیع الدین هم به منظور خواسته خویش ابو بکر را بر علی علیه السّلام ترجیح می داد و او را یار غار پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله معرفی کرد و اضافه نمود پیغمبر اکرم از میان همه اصحاب از مهاجر و انصار وی را به صدیق اکبر معرفی کرد و دخترش را به همسری خویش اختیار نمود و پیشوایی و خلافت به عهده او برگذار شد. رفیع الدین، در تعقیب گفتار خود به نقل دو حدیث پرداخت یکی «انت بمنزله قمیص» توبه منزله پوشش منی و حدیث دیگر «اقتدوا بالذین من بعدی ابی بکر و عمر» از ابو بکر و عمر که پس از من اند پیروی نمائید. ابو القاسم شیعی، پس از استماع سخنان رفیع الدین، خطاب به وی گفت: چگونه و به چه سبب، ابو بکر را بر سید اوصیا و سند اولیا و حامل لوا و امام انس و جان و قسیم بهشت و دوزخ برتری می دهد؟ با آن که می دانی آن حضرت علیه السّلام

صدیق اکبر و فاروق ازهر و برادر رسول خدا و همسر بتول عذرا است و می دانی هنگامی که رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ از شر دشمنان و کافران، عازم غار شد علی علیه السَّلام به جای آن حضرت خوابید و در همه حال شدت و ناداری رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ با آن حضرت هم گام بود و پیغمبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ در خانه همه اصحاب را که به مسجد باز می شد مسدود کرد جز در خانه علی که باز گذاشت و علی را در آغاز اسلام برای شکستن بتها بر روی شانه خود قرار داد و حق جل و علا، حضرت فاطمه زهرا علیها السَّلام را در برابر فرشتگان ملاً اعلی به همسری علی علیه السَّلام در آورد. و علی بود که با عمرو بن عبدود نبرد کرد و قلاع خیبر را فتح نمود و به خلاف دیگران، که از آغاز عمر با بت پرستی سروکار داشتند، یک چشم بهم زدن هم برای خدا شریک قرار نداد. و پیغمبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ آن حضرت را به چهار تن از پیمبران عظام، تشبیه کرده آن جا که فرموده است هر کس می خواهد به علم آدم و فهم نوح و سخت گیری موسی و پارسائی عیسی، نگران شده و حقیقت آنها را دریابد به علی علیه السَّلام نگران باشد. باری با داشتن این فضائل و کمالات ظاهره و با قرابتی که به رسول خدا دارد و با آن که «رد شمس» برای او اتفاق افتاده است از خرد دور است، ابو بکر را بر علی علیه السَّلام برتری بدهی.

هنگامی که رفیع الدین، سخنان ابو القاسم را شنید که با گفتار خود علی را بر ابو بکر برتری می دهد ناراحت شد. و بنای دوستی با او را منهدم نمود. و پس از پاره ای از مطالب که ردّ و بدل شد رفیع الدین به ابو القاسم گفت: برای اثبات مرام هر یک از ما، قضاوت را به عهده هر مردی که وارد مسجد می شود مقرر می داریم و هرگونه حکمی که راجع به مذهب من یا مذهب تو نمود از آن پیروی می کنیم. از آن جا که ابو القاسم از مرام همدانی ها کاملاً باخبر بود. از انعقاد شرطی که فیما بین ایشان برقرار شده بیمناک بود، زیرا می دانست مرام مردم همدان با رفیع الدین یکی است و به نفع او نخواهد بود در عین حال در تعقیب پاره ای از گفتگوها ناچار شد شرط مزبور را با کراهتی که داشت به پذیرد.

بلافاصله پس از انعقاد قرارداد، جوانی که آثار جلالت و نجابت از چهره مبارکش نمودار بود و از ظاهر حالش پیدا بود که مسافری است تازه از راه رسیده وارد مسجد شد اطراف مسجد اندکی دور زد که پس از دور زدن، نزد ابو القاسم و رفیع الدین آمد. رفیع

الدین با خاطری آشفته و با نگرانی تامی از جا برخاست و پس از سلام جریان میان خود و ابو القاسم و قراردادی که میانشان منعقد شده به عرض وی رسانید، و هرچه بیشتر تقاضا کرد تا نظریه خود را درباره مذهب وی و ابو القاسم ایراد فرماید و به وی، سوگند داد تا عقیده خویش را آن چنان که واقع است بیان کند. جوان مزبور در پایان سخنان، رفیع الدین، بلافاصله به انشاد این دو بیت پرداخت

متی أقل مولای أفضل منهما اکن للذی فضلت متنقصا

ألم تر أن السیف یزری بحده مقالک هذا السیف احدی من العصا

هر گاه بگویم مولای من از آن دو تن بهتر است، در چنین حالی از مقام آن کسی که وی را برتری داده کاسته ام. چنان که هر گاه به گویی این شمشیر از عصا برنده تر است، از موقعیت شمشیر کاسته و شمشیر با تیزی که دارد سخن نارسای گوینده را از پای در می آورد.

بلافاصله پس از آن که جوان از انشاد دو بیت مزبور آسوده شد، ابو القاسم و رفیع الدین از فصاحت و بلاغت او متحیر گردیدند و هنگامی که می خواستند از چگونگی احوال او جويا بشوند از نظرشان غایب شد و اثر از او ندیدند.

رفیع الدین، که این پیش آمد عجیب و بی سابقه را مشاهده کرد، از مذهب خویش دست برداشت و به مذهب حق دوازده امامی روی آورد.

پایان حکایت مزبور به طوری که از رساله مجتهد به دست می آید و با پایان این حکایت رساله مزبور به پایان می رسد.

مؤلف گوید: به طوری که از ظاهر حکایت استفاده می شود، آن جوان حضرت ولی عصر (عج) است. و آن دو بیتی که انشاد فرمود، اساس ابیاتی است که شیخ ابراهیم قطیفی، معاصر با شیخ علی کرکی در مقام اظهار ارادت به مقام مقدس حضرت مولی علی علیه السلام در آغاز اجازه ای که به سید شریف بن سید جمال الدین، نور الله بن شمس الدین محمد شاه حسینی شوشتری داده است ایراد کرده است، زیرا از ظاهر نوشته قطیفی استفاده می شود که وی ابیات خویش را از فرمایش آن حضرت که به مناسبت محاکمه فیما بین ابو القاسم و رفیع الدین فرموده است اقتباس کرده است.

و ابیاتی را که قطیفی در آن اجازه آورده به شرح زیر است:

يقولون لي فضل عليا عليهم فلست أقول التبر أعلى من الحصا

إذا أنا فضلت الامام عليهم اكن بالذی فضلته متنقضا

ألم تر أن السيف يزري بحده مقاله هذا السيف امضى من العصا

از من می خواهند تا علی علیه السّلام را بر دیگران برتری بدهم، هیچ گاه نخواهم گفت که طلا بهتر از سنگ ریزه است. و هرگاه امام را بر آنها برتری بدهم چنان است که از مرتبه امام علیه السّلام کاسته باشم آیا متوجه نیستی، شمشیر ناراحت می شود هرگاه بگویند این شمشیر برنده تر از عصاست. (۱)

«باب لام»

ابو لؤلؤ

فیروز ایرانی است که شیعه او را به بابا شجاع الدین، می شناسد و عید بابا شجاع را به وی نسبت می دهد و آن، روز نهم ربیع الاول و یا روز بیست و چهارم ذیحجه و یا بیست و هشتم ذیحجه و یا بیست و ششم آن ماه است. بعضی گفته روز نهم ربیع الاول، روزی است که عمر بن سعد، قاتل حضرت سید الشهداء علیه السّلام در آن روز کشته شده است و یا مصادف با روزی است که سر بریده او را از کوفه برای حضرت علی بن الحسین علیهما السّلام به مدینه فرستادند.

باری، فیروز، غلام و زر خرید مغیره بن شعبه و به ابو لؤلؤ مکنی است.

معروف است که ابو لؤلؤ از شیعیان گزیده حضرت مولی علی علیه السّلام است و گاهی او را از عامه دانسته اند. در روزگار ما همین قول شایع است و ممکن است عامی بودن وی

ص: ۱۳۴

۱- (۱) صورت این اجازه در مجلد ۱۱۶/۱۰۸ بحار الانوار آورده شده است و تاریخ آن آخر محرم سال ۱۰۷۱ ه. ق است و سه بیت مزبور را پس از اندک توصیفی از حضرت مولی علی علیه السّلام ایراد کرده و گوید: هو علی العلی الشّان عند العلی الشّان حسبی بذلک و کفی: يقولون لي فضل عليا عليهم تا به آخر - م.

نظریهٔ متشیعی است که او را کافر می‌دانسته و مؤمن نشده است و قتلی که به دست او اتفاق افتاده است به خاطر حکمی بوده که مقتول علیه او نموده است و پس از این به حکم مزبور اشاره خواهد شد.

از فیروز در کتابهای رجال علمای ما که هم اکنون در میان اصحاب متداول می‌باشد نامی نیست و روایتی هم در کتابهای علماء از وی ندیده‌ام بلکه عامه هم در کتابهای رجال و کتاب حدیث خود از وی نام نبرده‌اند.

و علت قتلی که از وی اتفاق افتاد گروهی از علمای عامه و خاصه آن را ذکر کرده‌اند.

از جمله یکی از متأخران از کتاب عقد الدرر شیخ علی کرکی که همان الحدیقه الناضره و الحدقه الناظره باشد، متعرض آن شده است.

فیروز نام عدهٔ دیگری است از جمله ابو عبد الله یا ابو عبد الرحمن حمیری معروف به فیروز دیلمی که از پارسیان صنعاست و به حضور پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله رسیده و قاتل عنسی است که به دروغی ادعای نبوت کرد. دیگری فیروز بن کعب ازدی کوفی است. دیگری فیروز همدانی و ادعی است که روزگار جاهلیت و اسلام را ادراک کرده است و پیدا است که ابو لؤلؤ غیر از یادشگان است.

شیخ فرج الله جزائری، شرح احوال این سه تن را در کتاب رجال ذکر کرده و متعرض ترجمه ابو لؤلؤ مترجم حاضر نشده است.

ابو اللطیف بن احمد بن ابو لطیف زرقویه اصفهانی

(۱)

(شیخ الامام -) وی، در خوارزم می‌زیست و فقیهی دین دار و از ارباب مناظره به شمار می‌آمد. شیخ منتجب الدین در فهرست، ص ۱۵۱، گوید: وی را در خوارزم دیدم و مراتب علمی را از وی فرا گرفتم و از قاضی ابن قدامه از سید اجل سید مرتضی علم الهدی علی بن حسین همگی تألیفاتش را روایت کرده است.

ص: ۱۳۵

ابو المکارم

از تألیفات او کتاب الاربعین فی فضائل امیر المؤمنین علیه السلام است که برخی از متأخران در کتاب اربعین از آن روایت کرده است. ممکن است ابو المکارم، همان سید بن زهره یا ابو المکارم مطرزی عامه باشد.

ابو المحاسن گرگانی

از علمای بزرگوار شیعه است که در روزگار علامه حلی می زیسته و من از تألیفات او به کتاب تکمله السعادات فی کیفیه العبادات المسنونات است پیدا کردم که در سال ۷۰۲ ه. ق به پارسی تألیف کرده است و نسخه بسیار کهنی از آن در نزد ما موجود می باشد. این نسخه به خط مولای اجل حسن شیعی سبزواری که فاضل بنام است نوشته شده است و حسن شیعی نزدیک به عصر ابو المحاسن می زیسته، بلکه از شاگردان او بوده است. و تاریخ کتابت آن نسخه که به خط مولانا حسن شیعی است سال ۷۴۷ ه. ق می باشد.

ابو المحاسن رویانی

(شیخ -) معروف به فخر الاسلام رویانی، امام شهید فخر الاسلام عبد الواحد بن اسماعیل بن احمد رویانی. وی، از علمای بزرگ شیعه و از مشایخ سید فضل الله راوندی و دانشوران پیش از اوست. بسیار اتفاق افتاده است که نام او در سندهای کتاب نوادر راوندی ایراد شده است.

گویند: رویانی، مؤلف کتاب الجعفریات است به گمان من، کتاب الانتصار و الجعفریات یکی باشد.

در چگونگی احوال رویانی، اختلاف است، حقیقت حال او از نظر من آن است که وی، از علمای شیعه است. گویند: رویانی نخستین دانشوری است که به الحاد و بی دینی،

گروه باطنی فتوا داد. باطنی ها در الموت بودند و می گفتند گریزی از معلم دینی نیست تا او راه خدا را به مردم فرا بدهد و بدون او پذیرش دین و عمل به دستورهای آن درست نیست. بعدها همان معلم می گفت: بر شما لازم است از من پیروی کنید و کارهای دیگر را که به غیر از اطاعت من باشد اگر خواستید انجام دهید و اگر نخواستید انجام ندهید، هنگامی که ابو المحاسن وارد قزوین شد به الحاد باطنی ها فتوا داد و به مردم قزوین سفارش کرد از این گروه دوری گزینید. و این سفارش را از آن جا دنبال کرد که متوجه بود قزوینی ها به آنان رفت و آمد دارند و نسبت به آنها اظهار دوستی می نمایند و گوشزد می کرد باطنی ها حيله گری های ویژه ای دارند که هرگاه با آنان ارتباط برقرار کردید شما را می فریبند و هرگاه برخی از شما را فریفتند و به جرگه خود در آوردند میان شما اختلاف و فتنه ایجاد خواهد شد. طولی نکشید پیش گویی ابوالمحاسن به وقوع پیوست و از جمله گوشزدهای ابوالمحاسن به قزوینی ها این بود هرگاه پرنده ای از سوی باطنی ها به طرف شما پرواز نماید او را بکشید.

پس از آن که ابوالمحاسن به رویان بازگشت، باطنی ها طبق خوی خون ریزی و آدم کشی، یکی از فدائیان را گماردند تا او را بکشد، او هم ناگهان وی را از پای درآورد رحمت الله علیه. رویانی زندگی پسندیده داشت و سرانجام هم به نیکبختی رسید و به دست پلیدی از پای درآمد. (۱)

ص: ۱۳۷

۱- (۱) شهداء الفضيله، ص ۳۵ می نویسد: ریاض العلماء در پنج موضع اظهار داشته است. رویانی از علمای شیعه است و بر اثر شدت تقیه که ابراز می کرده وی را شافعی مذهب خوانده اند روضات الجنات ذیل مشایخ سید فضل الله راوندی وی را از مشایخ او نام برده است و علامه نوری در مستدرک ذیل احوال سید فضل الله نوشته نخستین شیخ او امام شهید ابوالمحاسن عبد الواحد رویانی است و قطب راوندی هم از وی به اجازه و سماع روایت می کرده است. با اعتراف این عده از بزرگان محلی باقی نمی ماند که وی را از وابستگان به مذاهب دیگر بدانیم. از سمعانی نقل کرده است رویانی از افاضل رؤسا است و در دیار طبرستان از موقعیت خوبی برخوردار بوده در ماه ذیحجه سال ۴۱۶ ه. ق متولد شده و در روز جمعه ۱۱ محرم سال ۵۰۲ در مسجد جامع آمل به شهادت رسید. از ابن خلکان نقل کرده نظام الملک توجه ویژه ای به او داشت. روبانی به بخارا و غزنه و نیشابور سفر کرده و با فضلالی آن دیار ملاقات نمود و در آمل مدرسه ای ساخته است و تألیفاتی دارد از جمله بحر المذهب و مناصیص. رویان از محال کوهستانی طبرستان است - م. ن. ک: ریاض العلماء (ترجمه، ۳/۳۲۹).

(شیخ -) وی، از علمای بزرگوار شیعه و از مشایخ شیخ حسین بن عبد الوهاب و معاصر با سید مرتضی و سید رضی و شیخ طوسی است، و از کتاب عیون المعجزات شیخ حسین ذیل معجزات حضرت زهرا و ائمه طاهرین صلوات الله علیهم اجمعین این معنی استفاده می شود. خود شیخ ابو محمد از اسعد منصور بن حسین بن علی مرزبان انبورانی رضی الله عنه روایت داشته است.

مؤلف گوید: کنیه و نام پدر و نسب او را که در بالا نگارش دادیم، مطابق با خط کهنی است که از کتاب عیون المعجزات به دست آوردیم و محتمل است که نام مترجم حاضر، حسین (۱) و کنیه اش ابو محمد باشد و در این صورت کلمه ابن در میان کنیه و اسم زائد است.

ابو محمد اطروش

ناصر الحق است که در باب القاب، ذکر خواهد شد.

ابو محمد بن ابو الفتح واسطی

(وزیر جلیل -) از علمای برجسته شیعه است. به طوری که پیش از این، ذیل احوال محقق حلی نگاشتیم اوقاتی که محقق در بغداد به سر می برد به درس واسطی حاضر می شد. از تألیفات او اطلاعی ندارم.

ابو محمد فحّام

شیخ ابو محمد، حسن بن محمد بن یحیی بن داوود فحّام، از علمای بنام است. گاهی او را فحام و هنگامی ابن فحام و موقعی هم او را ابو محمد فحّام سامرائی (سر من رأئی) معرفی کرده اند. فحّام از مشایخ شیخ طوسی و نجاشی است. و از عموی پدرش عمر بن یحیی و نیز از عمویش و از ابو طیب محمد بن فرخان دوری روایت می کند. (۲)

ص: ۱۳۸

۱- (۱) ن. ک: آقا بزرگ تهرانی، التابس فی القرن الخامس، صص ۵۵، ۶۸.

۲- (۲) ن. ک: آقا بزرگ تهرانی، التابس فی القرن الخامس، ص ۵۵؛ فهرست شیخ طوسی، در مقدمه صفحه ص (شماره ۱۴)؛ ریاض العلماء (ترجمه) ۳۶۸/۱.

ابو محمد کرخی

(قاضی -) کتابی دارد که ابن شهر آشوب در کتاب المناقب پاره ای از اخبار روایت شده از امام صادق علیه السلام را از وی نقل کرده است و از ظاهر نقلهایی که از او شده است پیداست که از علمای شیعه می باشد. و ممکن است در لابلائی کتاب حاضر به نام او برسیم.

ابو محمد صیمری

ابن طاووس در جمال الاسبوع پاره از تحقیقات را از وی نقل کرده و اظهار داشته است ابو محمد از احمد بن عبد الله بجلي روایت می کند.

مؤلف گوید: از نام و روزگار او اطلاعی ندارم. ممکن است در کتابهای رجال اصحاب و لابلائی کتاب حاضر به نام او اشاره شده باشد.

ابو محمد بن حسن بن داوود قمی

(شیخ سدید الدین -) شیخ منتجب الدین در فهرست نوشته است: وی از داوران با فضیلت است. (۱)

ابو محمد بن حسن بن عبد الواحد زربی

(شیخ -) وی از علمای بزرگ روزگارش بوده و شبانه به همراه شیخ ابو الحسن لؤلؤئی و شیخ حسن بن مهدی سلیقی، جسد شیخ طوسی «قدس سرّه» را غسل داده و احتمال دارد ابو محمد از شاگردان شیخ طوسی باشد. و می پندارم در لابلائی کتاب حاضر به نام وی اشاره شده باشد. (۲)

ص: ۱۳۹

۱- (۱) در فهرست منتجب الدین، ص ۲۴، ۵۱ ابو محمد بن حسن بن فادار قمی آمده است ن. ک. به امل الآمل، ص ۳۵۷، و الثقات العیون فی سادس القرون، ص ۸ نام پدرش را افضل الدین حسن بن فادار قمی آورده است. و نیز در ترجمه ریاض العلماء، ۳۳۵/۱ ترجمه پدر (افضل الدین) آمده است.

۲- (۲) آقا بزرگ تهرانی، النابس فی القرن الخامس، ص ۵۲، ابو محمد حسن بن عبد الواحد العین زربی آورده است.

(شیخ منتجب الدین -) شیخ منتجب الدین در فهرست (۱) وی را عالمی شایسته معرفی کرده است.

ابو مخنف

لوط بن یحیی ازدی مؤلف کتاب مقتل الحسین و کتابهای دیگر. - پدرش از اصحاب حضرت مولی علی و حضرت امام حسن و حضرت امام حسین علیهم السّلام است و کتاب مقتل علی علیه السّلام از تألیفات اوست.

گویند کتاب مقتل ابو مخنف به عرض حضرت امام صادق و حضرت امام حسن عسکری علیهما السّلام رسیده و هر دو بزرگوار آن را مورد پسند قرار داده اند. ابو مخنف در این کتاب، به احوال فرزندان ائمه علیهم السّلام پرداخته است و هر کجا اشتباهی بوده است حضرت صادق و حضرت عسکری علیهما السّلام آنها را تغییر داده اند.

همین کتاب را، علم الهدی رازی به فارسی ترجمه کرده و به نام بحر الانساب نامیده و احوال بسیاری از امامزادگان را به آن افزوده است. کتاب بحر الانساب در اختیار فضل علی بیگ بوده و مطالب بسیاری از آن نقل کرده است. و از تألیفات ابو مخنف، کتابی است که متضمن توقیعاتی است که حضرت مولی علی علیه السّلام به معاویه مرقوم فرموده و او در پاسخ آن حضرت، عرض کرده است. و این کتاب را سید بن طاووس در کتاب الطرائف به وی نسبت داده است.

استاد استناد «دام ظلّه» در اوائل بحار کتاب مقتل ابی مخنف را از کتابهای مخالفان معرفی کرده است.

ابو محمد عجمی

(شیخ -) از علمای بزرگوار متأخر شیعه است و کتاب زبده البیان از تألیفات او می باشد، این کتاب را از مجمع البیان فی تفسیر القرآن طبرسی، اقتباس و تهیه کرده است و

ص: ۱۴۰

کفعمی هم در حواشی بلد الامین از آن نقل می کند.

از تألیفات او کتاب نجد العلاج است که کفعمی در حواشی بلد الامین این کتاب را به وی نسبت داده است. و در جای دیگر از آن حاشیه کتاب نجد الفلاح را به شیخ بیاضی که معاصر خودش بوده نسبت داده است.

ابو محمد علوی

ابن اخی ظاهر است که در باب (ابن) ترجمه خواهد شد.

ابو مطهر صیدلانی

(شیخ -) ابو المطهر قاسم بن فضل بن عبد الواحد صیدلانی. از مشایخ شیخ منتجب الدین بابویه (مؤلف فهرست، ص ۳۴) محتمل است از علمای عامه باشد و ترجمه اش گذشت.

ابو المعالی بن بدر الدین حسن حسینی استرآبادی

(سید امیر -) وی از شاگردان بزرگوار، شیخ علی کرکی بوده. و فقیهی با فضیلت و دانشوری با کمال است. از تألیفات او رساله ای است به نام کد الیمین و عرق الجبین در این رساله به حلّ شش مسأله مشکل فقه پرداخته و آن را در سال ۹۳۵ ه. ق در بغداد تألیف کرده است و رساله مزبور را به خط شهید ثانی در ردیف کتابهای کتابخانه شهید دیده ام و تألیف دیگر او، ترجمه رساله جعفریه شیخ علی کرکی است که به پارسی به ترجمه آن پرداخته است و من ترجمه یاد شده را در تبریز دیده ام.

ابو معبد حسینی

سید از علمای بزرگ است، قطب راوندی نهج البلاغه را از وی روایت می کند. و او هم از شیخ ابو عبد الله حلوانی روایت می نماید.

ص: ۱۴۱

شیخ ابو محمد حسن بن محمد بن یحیی بن داوود فحّام سرّ من رأئی (سامرائی). در باب القاب به عنوان فحّام و در باب ابن به ابن فحّام ترجمه می شود.

وی از مشایخ شیخ طوسی و نجاشی است. و از عمویش بلکه از پدرش از حضرت ابو محمد عسکری علیه السّلام روایت می کند. قطب راوندی در الخرائج و الجرائح به این سند اشاره کرده است. ابو محمد نیز از محمد بن عیسی بن هارون و از ابو الفضل محمد بن هاشم صاحب الصلوه در سامرا از پدرش هاشم و از دیگران روایت داشته است.

ابو المفاخر بن محمد رازی شیخ شمس الدین -

منتجب الدین در فهرست (۲) گوید: وی مدّاح آل رسول صلی الله علیه و آله بوده و فاضلی با صلاحیت است.

ابو المفضل

کنیه مزبور، حد اکثر به شیخ ابو المفضل، محمد بن عبد الله بن مطلب بن بهلول شیبانی که در آغاز صحیفه سجادیه نام برده شده است گفته می شود. و شیخ مفید و هم طرازان او از وی روایت می کنند. و به همین عنوان سید بن طاووس و دیگران در کتابهای خود از وی یاد می کنند.

ابو المفضل شیبانی

ابو المفضل محمد بن عبد الله بن مطلب بن بهلول شیبانی.

در بشاره المصطفی ابو المفضل محمد بن عبد الله بن محمد بن عبد المطلب شیبانی آمده است.

ص: ۱۴۲

۱- (۱) ن. ک: صفحه ۱۳۸ همین کتاب.

۲- (۲) رازی، منتجب الدین، فهرست، تحقیق عبد العزيز طباطبائی، قم، مجمع الذخائر الاسلامیه، ص ۲۶.

ابو المکارم بن زهره

(سید عزّ الدین -) ابو المکارم حمزه بن علی بن زهره حسینی حلبی مؤلف الغنیه در اصول و فروع.

ابو منصور سگری

به طوری که از امالی شیخ طوسی استفاده می شود، ابو منصور، از مشایخ شیخ طوسی است و خود او از جدش از ابن عمر از اسحاق بن مروان قَطّان از پدرش از عبید بن مهران عَطّار از یحیی بن عبد الله بن حسن از پدرش و از جعفر بن محمد علیه السلام از پدرشان از جدشان روایت می کند.

از نظر من، ممکن است ابو منصور از محدثان عامه یا از زیدیه است. (۱)

مترجم حاضر، ابو منصور بن عبد المنعم که با فاصله کمی به ترجمه اش می پردازیم نیست، زیرا شیخ طوسی از بو منصور بن عبد المنعم با واسطه روایت کرده است.

در ضمن برخی از سندهای اخبار فرائد السمطين حموینی چنین آمده است از امین سید ابو محمد حسن بن عیسی بن مقتدر بالله به قرائتی که در خانه او در حریم طاطری در ذی قعدة سال ۴۳۸ ه. ق داشت از ابو العباس احمد بن منصور یشکری معروف به اعزّ که مؤذن بود و سال ۳۵۶ ه. ق املا کرده از صولی روایت نموده تا به آخر.

ابو منصور طبرسی

شیخ اجل، ابو منصور، احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی مؤلف کتاب الاحتجاج و کتابهای دیگر، گمان ندارم کنیه مزبور به شخص دیگری با ویژگیهای مزبور گفته شود.

ابو منصور بن عبد الله

(امیر مجاهد الدین -) وی، از علمای بزرگ متأخر است. پاره ای از تحقیقات او را

ص: ۱۴۳

۱- (۱) آقا بزرگ تهرانی می گوید: شیخ نوری (صاحب مستدرک الوسایل) با استناد به برخی از روایات وی که هیچ گاه اهل تسنن به نقل آنها نپرداخته اند، سنی بودنش را بعید دانسته و در عین حال زیدی بودنش را انکار نکرده است. ن. ک: النابس فی القرن الخامس، ص ۱۲.

دیده ام از جمله توجیه تازه ای که برای حدیث قدسی مشهور که فرموده است «الصوم لی و انا اجزی به» نموده است. و من توجیه او را در باب دوم از کتاب خود که به نثار العرائس موسوم است ایراد کرده ام و ممکن است امیر مجاهد، از مشایخ سید علی بن عبد الکریم بن علی بن محمد بن علی بن عبد الحمید حسینی باشد. شرح حال و نام او را باید به دست آورد.

ابو منصور بن عبد المنعم بن نعمان بغدادی

(شیخ -) از فقها و علماست. به طوری که از یکی از کتابهای ابن طاووس به دست می آید. وی، از مشایخ شیخ طوسی است. و او را به صلاحیت ستوده و در ضمن ایراد نام او «رحمه الله علیه» گفته است.

ظاهر کلام ابن طاووس، خالی از دقت نیست. زیرا به طوری که پیش از این هم اشاره شد شیخ طوسی با واسطه از وی، روایت می کند و ممکن است با اندک تغییری نام او در کتابهای رجال آمده باشد.

آری سید بن طاووس در کتاب اقبال به سند خود از شیخ طوسی از ابو عبد الله محمد بن احمد بن عیاش نقل کرده است که ابن عیاش گفت شیخ صالح ابو منصور بن عبد المنعم بن نعمان بغدادی «رحمه الله» گفت در سال ۲۵۲ ه. ق از ناحیه چنین آمد که تا به آخر.

ممکن است مراد آن است که عبد المنعم، شیخ با واسطه شیخ طوسی باشد.

ابو منصور عکبری

شیخ بزرگوار صدوق ابو منصور محمد بن ابو نصر محمد بن احمد بن حسین بن عبد العزیز عکبری معدل، راوی صحیفه کامله است.

ابو منصور پسر عموی سید رضی الدین، علی بن طاووس حسنی

(سید -) از دانشوران است. گاهی سید رضی الدین مطلبی از او نقل می کند. از جمله

به خط سید رضی الدین، دیدم که در ملحقات کتاب الفتن و الملاحم (۱) تألیف خودش چنین نوشته است: فرزندم ابو منصور که پسر عموی من است، نوشته ای را به من ارائه داد و گفت: خط فقیه احمد موصلی است سید رضی الدین، در ملحقات مزبور از ابو منصور تعبیر به فرزند نموده است. بدیهی است تعبیر مزبور، از باب مهربانی و مودتی است که به وی ابراز داشته است آن هم نسبت به کوچک سالی ابو منصور است نه آن که فرزند او باشد.

ابو محمد حسینی

(شریف زکی -) وی، از مشایخ بزرگوار شیخ مفید است. و به نظر من، مترجم حاضر همان شریف ابو محمد محمدی است. که شیخ مفید در بسیاری از جاهای «ارشاد» از وی مطالبی نقل کرده است.

ابن طاووس در کتاب اقبال به مناسبت این که ماه مبارک رمضان از سی روز کمتر نمی شود و به اصطلاح (سی کم) نیست از کتاب لمح البرهان فی عدم نقص شهر رمضان نقل کرده است. شیخ مفید پس از آن که مخالف این ادعا را که گفته است - قول به عدم نقص، از اقوالی است که سابقه نداشته وعده اندکی به آن قائل می باشند - مورد نکوهش قرار داده اظهار می دارد: از ادله ای که دلیل بر کذب مدعی است و ثابت می کند نظریه وی، بهتان عظیمی است؛ آن است فقهای روزگار ما - که سال ۳۶۳ ه. ق است - و راویان آن و فضلائی که به آن معتقدند. در عین حالی که عدد آنان در هر عصری اندک است اجماع کرده و به صحت آن فتوا داده اند و در ضمن، درستی آن را ادعا نموده اند از جمله سید و شیخ شریف زکی ما ابو محمد حسینی «ادام الله عزه» و شیخ فقیه ما ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه و شیخ ما ابو عبد الله حسین بن علی بن حسین بابویه «ایدهم الله» - یعنی برادر شیخ صدوق - و شیخ ما ابو محمد هارون بن موسی «ایده الله» پایان کلام مفید.

مؤلف گوید: مطابق با تاریخ مزبور، شیخ مفید در آن هنگام بیست و پنج ساله بوده

ص: ۱۴۵

۱- (۱) مطلبی را که از او در ص ۱۹۵ کتاب الملاحم نقل کرده راجع به رد الشمس است.

در ترجمه سید ابو محمد حسینی قاینی که از حاکم، ابو القاسم حسکانی روایت می کند خواهد آمد که با مترجم حاضر یکی است. لیکن در این اتحاد، اشکالی است که به آن اشاره خواهد شد. و محتمل است با شریف ابو محمد محمدی که به ترجمه اش اشاره می شود یکی باشد.

ابو محمد محمدی

همان ابو محمد محمدی است. فاضل استرآبادی در باب کنی از رجال کبیر گوید: ابو محمد محمدی: شریف نقیب حسن بن احمد بن قاسم است. و خواهد آمد که عنوان مزبور، از آن دیگری است.

ابو محمد محمدی

شریف نقیب ابو محمد، حسن بن احمد بن قاسم بن محمد بن علی بن ابی طالب علیه السلام علوی محمدی که در کتابهای رجال از وی یاد شده است. و ممکن است عنوان مزبور به شخص دیگر گفته شود.

ابو محمد، از مشایخ شیخ طوسی است و به طوری که شیخ در فهرست نقل کرده است ابو محمد، از ابو الحسین (۲)، محمد بن علی بن فضل بن تمام بن سگین معروف به ابن تمام روایت می کند. و این سند را شیخ طوسی، ذیل ترجمه ابو الحسین یاد کرده است. و در یکی از جاهای کتاب غیبت شیخ طوسی به لفظ ابو محمد محمدی، تعبیر شده است.

از نظر من، مترجم حاضر با شریف زکی ابو محمد حسینی یاد شده یکی است و دور نیست شریف ابو محمد، شیخ استاد یعنی مفید و شیخ شاگرد او یعنی شیخ طوسی باشد.

در کتاب مسند فاطمه که مناقب فاطمه هم گفته می شود و تألیف ابو جعفر محمد بن

ص: ۱۴۶

۱- (۱) در این کتاب میلاد مفید یکی از سالهای ۳۳۳ و ۳۳۶ و ۳۳۸ نقل کرده است در صورتی که میلاد وی سال ۳۳۸ باشد مطابق تا سال مزبور در بالا بیست و پنج ساله بوده است.

۲- (۲) در فهرست شیخ طوسی، ص ۱۵۹ کنیه او (ابن تمام) ابو الحسن آمده است.

جریر طبری است. چنین آمده است. خبر داد به من شریف ابو محمد حسن بن محمد علوی محمدی نقیب از ابو سهل محمود بن عمر بن جعفر بن اسحاق بن محمود عکبری.

شریف ابو محمد گفته است: خبر داد به من، موسی بن عبد الله حسنی و مؤلف مسند فاطمه نیز از ابو الحسن محمد بن هارون تلعکبری. و از ابو الحسن علی بن هبه الله از شیخ صدوق و از ابو المفضل محمد بن عبد الله بن مطلب شیبانی و از ابو الحسن احمد بن فرج بن منصور روایت می کند. و او از علی بن حسین بن موسی بن بابویه روایت داشته است و همچنین از ابو عبد الله بن محمد و به واسطه از سلمه بن محمد روایت داشته است.

و همچنین از ابو المفضل شیبانی و از قاضی ابو الفرج معافی بن زکریا بن یحیی بن حمید بن حماد حریری از ابو بکر، محمد بن احمد بن ابو ثلج، و روایت می کند، از ابو عبد الله، حسین بن عبد الله حرمی از ابو محمد هارون بن موسی تلعکبری و روایت می کند از ابو طالب، محمد بن عیسی قطان، گویا از کتابش روایت می کند.

و روایت می کند از ابو الحسن، علی بن هشام از شیخ صدوق، ممکن است هشام به جای هبه الله پیش یاد شده به کار رفته باشد. در جای دیگر چنین آمده است حسن بن علی بن هبه الله از صدوق. در این جا هم حسن به جای ابو الحسن علی بن آورده شده است.

در جای دیگر از ابو الحسن، علی بن عبد الله از صدوق روایت می کند.

در جای دیگر از ابو الحسن، علی بن عبد الله از محمد بن حسین بن موسی از برادرش از سعد بن عبد الله «قدس سرّه» روایت می کند.

در جای دیگر، علی بن هبه الله موصلی از صدوق. در جای دیگر ابو الحسین، علی بن هبه الله موصلی از صدوق روایت دارد.

و روایت می کند از ابو علی، محمد بن زید قمی از ابی منیر. و روایت می کند از ابو عبد الله، حسین بن ابراهیم بن عیسی معروف به ابن خیاط قمی از احمد بن محمد بن عبد الله بن عیاش. و روایت می کند از ابو القاسم، عبد الباقي بن یزید بن عبد الله بزاز، از ابو محمد، عبد الله بن محمد ثعالبی به قرائتی که در جمعه غره ماه رجب سال ۳۷۰ ه. ق از وی داشته است از ابو علی، احمد بن محمد بن یحیی عطار از سعد بن عبد الله و روایت

می کند از محمد بن عبد الله از کلینی.

و همچنین روایت می کند از ابو عبد الله، محمد بن احمد صعوانی^(۱) و از محمد بن علی بن فضل و در جای دیگر گفته است. اصل این خبر به خط شیخ ما، ابو عبد الله، حسین بن غضائری است و گفته است حدیث کرد ما را ابو الحسن، علی بن عبد الله کاشانی تا آخر.

ابو محمد حسینی قانی

(سید -) از محدثین بزرگوار اصحاب و از پیشینیان شیعه است از حاکم ابو القاسم عبید الله بن عبد الله حسکانی مؤلف شواهد التنزیل و کتابهای دیگر روایت می کند. به طوری که از باب غزوه احزاب و بنی قریظه، مجلد احوال پیمبر اکرم بحار الانوار به دست می آید از شیخ ابو علی طبرسی روایت داشته است.

حقیقت مطلب از نظر من آن است که مترجم حاضر با شریف زکی ابو محمد حسینی که پیش از این نام برده شد. یکی است. و طبرسی در جایی از مجمع البیان گفته است، خبر داد به ما، سید ابو محمد از حاکم ابو القاسم^(۲).

لیکن اتحاد مزبور، منشأ اشکالی است به این توضیح که طبرسی سالیان زیادی متأخر از شیخ مفید بوده است و شریف ابو محمد حسینی از مشایخ مفید است.

بنابراین، مترجم حاضر، شریف ابو محمد زکی نخواهد بود، گذشته از این هرگاه شریف ابو محمد از حسکانی - با توجه به این که شریف ابو محمد، شیخ روایتی مفید باشد - منشأ اشکال دیگری خواهد شد که حسکانی، از محدثان قدیم به شمار می آید و طبرسی از متأخران است و چگونه با یک واسطه از وی روایت می کند.

و عبارتی را که استاد استناد «ایده الله تعالی» در باب غزوه احزاب از مجمع البیان نقل کرده چنین است: «و فیما رواه لنا السید ابو محمد حسینی قانی عن الحاکم ابی القاسم

ص: ۱۴۸

۱- (۱) در فهرست شیخ طوسی، ص ۱۳۳ «صفوانی» آمده است.

۲- (۲) مرحوم حاج شیخ محمد باقر بیرجندی در کتاب بغیة الطالب، ص ۱۵۰ گوید: «حاکم» در اصطلاح درایه به کسی می گویند که از همگی حدیث با خبر باشد و «حجت» به کسی می گویند که سیصد هزار حدیث حفظ داشته باشد و «حافظ» به کسی می گویند که بیشتر از صد هزار حدیث، حفظ داشته باشد و «شیخ» به کسی می گویند که علوم را به خوبی فرا گرفته باشد و مردم از او اخذ علم کنند و در کارهای خود به وی اقتدا نمایند و حسکان بر وزن و معنای غضبان است و نام گروهی از محدثان نیشابور است - م.

الحسکانی بالاسناد عن عمرو بن ثابت عن ابیه عن جدّه عن حدیفه» تا آخر حدیث.

از ظاهر کلام طبرسی به دست می آید که روایت او از سید ابو محمد و روایت سید از حسکانی بدون واسطه است. مگر این که بگوئیم کلمه «بالاسناد» که در بالا آورده شده مربوط به روایت سید ابو محمد از حسکانی است. باز هم از اشکال اول پاسخ داده نخواهد شد. و یا گفته شود کلام مزبور عبارت خود طبرسی نبوده. بلکه به همین ترتیب در مجمع البیان نقل شده است و عبارت کسی است که پیش از طبرسی است و برای حقیقت حال باید به مجمع البیان و بحار مراجعه کرد.

ممکن است حدیثی که در مجمع البیان نقل شده ذیل تفسیر آیه **أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَ لَمْ يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ**، «آیه ۲۱۴ سوره بقره» باشد. (۱)

ابو محمد بن حسن بن زبیب الدین، ابو طالب بن ابو المجد یوسفی

پیش از این، در باب حاء بی نقطه از وی، به عنوان شیخ زین الدین، ابو محمد، حسن بن زبیب الدین، ابو طالب بن ابو المجد یوسفی آبی یاد کردیم و پس از این هم به عنوان ابن الزبیب آوی یا آبی، یاد خواهد شد.

«باب نون»

ابو النجف مصری

شیخ ابو الحسن علی بن محمد بن ابراهیم بن حسن بن طیب مصری معروف به ابو النجف، از گروه معدودی روایت می کند. از جمله علاء بن طیب بن سعید مغازلی

ص: ۱۴۹

۱- (۱) حدیث مزبور ذیل آیه سوره احزاب است که قصه خندق را یاد کرده است نه سوره بقره. تحقیق مزبور در صورتی درست است که مترجم حاضر سید ابو محمد باشد و حال آن که در علمای قاین شخصی به این نام وجود ندارد بلکه همان سید ابو الحمد مهدی بن نزار است که در جلد ۶ صفحه ۷۹ مؤلف به نام او اشاره کرده است و از بغیه الطالب هم همین معنی استفاده می شود و به ترجمه ای که ما در پاورقی نوشته ایم مراجعه شود - م.

بغدادی و اشعث بن مره و دیگران.

و به طوری که در ترجمه سید مرتضی و سید رضی یاد شده است وی، از مشایخ این دو بزرگوار است. و از ظاهر کلمات به دست می آید وی، از علمای شیعه است از جایی استفاده می شود کنیه وی، ابو التحف با تاء دو نقطه و حای بی نقطه است به پندار بعضی «تحف» تصحیف «نجف» است و به حق باید گفت کنیه او چنان که در باب تا نگاشتیم ابو التحف است با تا نه ابو النجف با نون باشد.

أبو نصر

(شیخ اسعد -) به طوری که از کتاب المعجزات شیخ حسین بن عبد الوهاب معاصر با سید مرتضی و سید رضی و شیخ طوسی استفاده می شود شیخ ابو نصر، از مشایخ شیخ حسین است و محتمل است مترجم حاضر، همان شیخ اسعد، منصور بن حسین بن علی مرزبان انبورانی باشد که شیخ حسین بن عبد الوهاب یاد شده به واسطه شیخ ابو محمد بن حسین بن محمد بن نصر از وی روایت داشته است.

ابو نصر غاری

(شیخ -) از مشایخ بزرگوار سید فضل الله راوندی است که به توسط ابو منصور عکبری از سید مرتضی روایت می کند. و این سند را به خط سید فضل الله یاد شده در یکی از اجازاتش دیده ام.

به خط سید فضل الله دیده ام غاری با غین نقطه دار، منسوب است به غار که یکی از قریه های احسا است. و این قریه هم اکنون آباد است. و من به آن جا رفته ام، و بیشتر از اوقات، مجمع دانشمندان است.

ابو نعیم

کنیه مزبور چه مکبر باشد یعنی بر وزن کریم و چه مصغر باشد بر وزن حسین بدون لام به کار برده شده است. و به گروهی از علمای خاصه و عامه گفته شده است مشهورترین ایشان، حافظ ابو نعیم، احمد بن عبد الله بن احمد بن اسحاق بن موسی بن

ص: ۱۵۰

مهران اصفهانی، مؤلف کتاب حلیه الاولیا و کتابهای دیگر و معروف به حافظ ابو نعیم اصفهانی، مشهور آن است که وی از عامه است.

دیگری حافظ، ابو نعیم، فضل بن دکین. از مشاهیر محدثان و از پیشینیان اصحاب ما می باشد. و خاصه و عامه از وی روایت می کنند.

دیگری ابو نعیم، ربیع بن عبد الله بصری، شیخ ثقه و بزرگوار و از اصحاب حضرت امام صادق و حضرت موسی بن جعفر علیه السلام است.

دیگری ابو نعیم، محمد بن احمد بن محمد بن سعید بن عقده زیدی همدانی فرزند ابن عقده زیدی، گویند ابو نعیم از اصحاب امامیه است.

دیگری ابو نعیم، نصر بن عصام بن مغیره فهری معروف به قرقاره. از ابو المفضل شیبانی روایت می کند. از جانی، تشیع او استفاده می شود و میرزا محمد استرآبادی، در باب کنی از رجال به تشیع وی تصریح کرده است و در باب نون به ترجمه وی پرداخته است. و جز او اصحاب رجال در کتابهای خود از وی نام نبرده اند. و مادر تمام بابهای این کتاب که به نام حافظ ابو نعیم برخورد داشته ایم، حقیقت مطلب را ویژه مربوط به لفظ نعیم را تذکر داده ایم.

شیخ فرج الله حویزروی در باب کنی از رجال خود گوید: ابو نعیم با نون و عین بی نقطه و یا و میم آخر، کلمه مصغر و کنیه ربیع بن عبد الله بن جارود بن ابی سزه است و همین کنیه که مکبر و بر وزن کریم باشد، کنیه فضل (ابن دکین) است و باز به صورت مکبر، کنیه نصر بن عصام است که او را مجهول، معرفی کرده اند. و ترجمه شان گذشت. و کنیه احمد بن عبد الله و محمد بن احمد بن محمد بن سعید (ابن عقده زیدی) است و لیکن احمد بن عبد الله بن این کنیه شهرت ندارد و بیشتر به نام، خوانده می شود.

ابو النعیم

(شیخ -) کلمه النعیم با الف و لام به کار می رود و او از علمای بزرگ و از اصحاب امامیه است کتاب الصّیام و القیام از تألیفات اوست سید بن طاووس در کتاب اقبال پاره ای از اخبار را از آن نقل می کند. و از نظر من، مترجم حاضر با شیخ رضی الدین، ابو النعیم یکی است.

(شیخ رضی الدین -) شیخ منتجب الدین، در فهرست او را فقیه فاضل و با صلاحیت معرفی کرده است.

مؤلف گوید: محتمل است مترجم حاضر با شیخ ابو النعیم پیش از او یکی باشد. در بعضی از نسخه های فهرست لفظ «فاضل» وجود ندارد. (۱)

شیخ فرج الله حویزوی در باب کنی از رجالش، ترجمه مترجم حاضر را از فهرست منتجب الدین، چنین نقل کرده است: ابو النعیم، مانند ابو النعیم سابق معرف و مکبر است یعنی با الف و لام تعریف و بر وزن کریم، ابن محمد بن محمد (محمد را دو بار تکرار کرده است) (۲) کاشانی، شیخ رضی الدین فقیه فاضل و صالح.

مرادش از کلمه (سابق) آن است: ابو النعیم علاوه بر این که دارای الف و لام تعریف است با نون و عین بی نقطه و یا و میم ضبط شده است.

ابو نواس

ابو علی، حسن بن هانی سراینده ای بنام، کنیه اش ابو نواس و معاصر با هارون الرشید و مأمون است. از کتاب مناقب ابن شهر آشوب به دست می آید، آن گاه که مأمون، حضرت رضا علیه السلام را به ولیعهدی برقرار کرد ابو نواس چکامه ای در مدح آن حضرت سرود، و ابیاتی که در مدح آن حضرت، تقدیم داشته ابیات زیر است:

مطهرون نقیات جیوبهم تلی الصلوه علیهم اینما ذکروا

من لم یکن علویا حین تنسبه فما له فی قدیم الدهر مفتخر

والله لما برا خلقه فأتقنه صفاکم و اصطفاکم أیها البشر

فأنتم ملاء الاعلی و عندکم علم الکتاب و ما جائت به السور

ص: ۱۵۲

۱- (۱) در نسخه مستقلی که از فهرست به طبع رسیده است لفظ «فاضل» موجود است و در پاورقی نوشته است در نسخه (ح) لفظ فاضل موجود نمی باشد مرادش نسخه ای است که شیخ حر عاملی به خط خود کتابت فرموده است - م.

۲- (۲) در نسخه مطبوع از فهرست هم محمد مکرر شده است - م.

شما خانواده پاکیزه شدگانی هستید که دلهاشان از هرگونه کدورتی پاکیزه و گریبانتان از همه نوع پلیدی طاهر است. هر کجا که نامتان به زبان بیاید مردم با علاقه تمام به شما درود می فرستند. شما ن گروه برجستگانی هستید که با علی علیه السلام پیوندی بس استوار دارید و کسی که با علی علیه السلام پیوندی برقرار نکرده باشد هیچ گونه مباهاتی بر گذشتگان خود نخواهد داشت. آن گاه که خدای متعال پایه آفریدگان خود را استوار ساخت. شما را از هرگونه پلیدی پاک و مطهر گردانید و از هر لوثی پاکیزه ساخت و شما را که از بهترین افراد بشر هستید برای پا برجایی آئین خویش برگزید. آری شما آفریدگانی هستید که در عالی ترین مرتبه آفرینش قرار گرفته اید و علم کتاب و حقایق سوره های قرآن مجید در دلهای تابناک شما می درخشد.

آن کسان کز بدی بدی طاهر نامشان با درود همراه است

هر که را نیست نسبت علوی بر چه نازد، از آن که گمراه است

حق، شما را گزیده در خلقت داند این را کسی که آگاه است

بهترین منزلت برای شما است نور قرآن گواه آن ماه است

حضرت رضا علیه السلام، به وی فرموده ای بو نواس، ایباتی در ستایش ما سرودی که کسی در سرودن آنها بر تو پیشی نگرفته است. پس از آن به غلامش فرمود، آیا از هزینه خرج ما، چیزی در دست تو می باشد؟ به عرض رسانید. آری سیصد دینار زر نزد من موجود است. فرمود آن مبلغ را به ابو نواس بده و آن مرکب سواری را هم در اختیار او در آور.

مؤلف گوید: ابن شهر آشوب در آخر معالم العلماء در ردیف شعرا از وی نام برده است.

مشهور و متداول در زبانها «نواس» به ضم نون و فتح واو و الف ساکن و سین بی نقطه آخر است که به معنای.. در قاموس گوید: نواس بر وزن کتان به کسی که نگران و بی فکر باشد گفته می شود.

به طوری که خواهد آمد در برخی از اخبار از وی نکوهش شده است.

و گاهی کنیه ابو نواس، بر ابو السری، سهل بن یعقوب بن اسحاق مؤدب گفته می شود و به همین لقب هم شناخته شده است. وی، از اصحاب حضرت امام علی بن محمد

النقی بوده است. شیخ طوسی در المجالس از ابو محمد النقی از محمد بن احمد هاشمی منصوری از سهل بن یعقوب بن اسحاق ملقب به ابو نواس در گوشه ای از مسجد معلق سامرا به مکتب داری می پرداخت، منصوری گوید: وی را از آن جهت به ابو نواس شهرت دادند که با مردم مزاح می کرد و با شوخ طبعی که داشت، تظاهر به تشیع می نمود و از این راه خود را از دست مخالفان رهائی می داد. هنگامی که امام علیه السلام از رفتار او باخبر شد خطاب به او فرمود: ای ابا سری، تو ابو نواس بر حقی و ابو نواسی که پیش از تو می زیست بر باطل بود. در یکی از روزها به عرض رسانیدم - تا به آخر حدیث.

«باب واو»

ابو الولی بن شیرازی

(سید شاه -) از سادات بزرگوار خانواده شاه شیراز و از متکلمان با جلالت است.

در آغاز کودکی من به اصفهان آمده، او را ملاقات نکرده ام لیکن فرزندش را که در اولین سفر حج، همراه من بود ملاقات کرده ام.

ابو الولی بن محمد هادی حسینی شیرازی

(سید -) شیخ معاصر در امل الامل، ۳۵۶/۲ گوید: ابو الولی دانشمندی متکلم و بزرگوار و از فضلالی معاصر است.

مؤلف گوید: به حق باید گفت مترجم حاضر همان شاه ابو الولی شیرازی است که در بالا به نام او اشاره شد.

قابل توجه است که مترجم حاضر غیر از سید امیر ابو الولی بن امیر شاه محمود انجوی شیرازی است که در روزگار شاه عباس کبیر صفوی مقام صدارت را عهده دار و بزودی به ترجمه او اشاره می شود.

(صدر کبیر معروف به امیر -) در مجلد اول تاریخ عالم آرا می نویسد: وی، سیدی با فضیلت و فقیه بود، و در مذهب تشیع، تعصب فراوانی داشت و در فضائل و کمالات از برادرش امیر شاه ابو محمد، برتر بود، امیر ابو الولی، از علمای روزگار شاه تهماسب صفوی است. در آغاز کار، چندی تولیت آستان مقدس رضوی را عهده دار می شد، سپس بر اثر نزاع و گفتگویی که با شاه ولی سلطان ذو القدر، حاکم مشهد مقدس داشت از مقام تولیت معزول شد. به اردوی شاه برگشت. و تولیت اوقاف غازانیه را به مشارکت برادرش شاه ابو محمد عهده دار گردید. و در اواخر زندگی شاه تهماسب تولیت اوقاف روضه شیخ صفی الدین اردبیلی را در شهر اردبیل به عهده گرفت و برادرش باستقلال، تولیت اوقاف غازانیه را در اختیار در آورد. و در روزگار سلطان محمد خدابنده صفوی قاضی عسکر او شد و در روزگار شاه عباس کبیر صفوی به مقام صدارت نایل آمد. باقی احوالش موکول به ما بعد است. (۱)

امیر ابو الولی، برادر فاضل دیگری داشت به نام شاه مظفر الدین علی انجوی. (۲)

امیر ابو الولی، معاصر با شیخ بهائی است. نامه ای به شیخ بهائی مرقوم داشت. شیخ در پاسخ او نامه ای به شرح زیر نگاشت. درود خدا بر مخدوم جهانیان و مطاع اهل حق و یقین و متبوع همه مؤمنان و آنها که به مسند صدارت دست تشریف دراز کرده و خدا بر همگان گواه است. و بعد خادم حقیقی و مخلص تحقیقی به خطاب مستطاب که از ناحیه آن عتاب، عالی عتاب که تا روز قیامت برقرار باد، نائل گردید و مجاری اقلام شریف را به دیده ملاطفت گذارد و مواقعی را که با انگشتان مودت بر صفحه رقمه به حرکت در

ص: ۱۵۵

۱- (۱) تاریخ عالم آرا، ۱۰۸۹/۲، ذیل عنوان صدور عالیشان نوشته است: در اول جلوس همایون امیر ابو الولی انجوی شیرازی بود که شرح حالش در صدر صحیفه اول در طی احوال سادات عظام نگاشته شد (آنچه در بالا ترجمه شده) و در زمان نواب سکندرشان سلطان محمد و ایام ابو طالب میرزائیان از قضاوت عسکری به مقام صدارت ارتقا یافت بعد از جلوس همایون از مقام صدارت معزول گردید بعد از اندک زمانی به نام منصب برقرار شد و تا بیست سال در آن مقام باقی بود. در جای دیگر نوشته است در سال بیستم جلوس شاه عباس از مقام صدارت معزول گردید.

۲- (۲) در ذیل احوال برادرش شاه مظفر الدین نوشته است وی از افاضل ملک شیراز بود و منصب شیخ الاسلامی را داشت پس از آن به منصب قاضی عسکری نایل آمد و مورد توجه خاص گردید - م.

آمده به رخسار خویش مسح نمود و با کمال تضرع از خدا تمنا کردم که فرقه ناجیه را به دوام ذات علویه سمات شما پایدار بدارد و آن را از هرگونه کدورتی محروس گرداند. این بنده به گواهی خدای متعال از پاره ای از پیش آمدها که استماع کرده ام بی اندازه متألم و ناراحت گردیدم و می دانم سرانجام آن چه به گوش رسیده است چنان نخواهد ماند که عوام کالانعام به اطلاع رسانیده اند برای این که از شما - که روزگارتان همیشگی باد - در خصوص آن پیش آمدها به کاری اقدام نمی کنید که برخلاف شرع شریف باشد، زیرا وام گرفتن این گونه اموال از امور حرامی نیست که تخطی و تجاوز آن در هیچ حالی، جایز نباشد و از آن جا که شما تصمیم گرفته اید که به پرداخت آن وام اقدام نمائید. بنابراین عمل حرامی در میان نخواهد بود. گذشته از این، شما از وجود آن اطلاعی نداشتید.

برخی از خدمتگزاران حرم، بدون اجازه شما به آن کار اقدام نموده است و پیداست که از این ناحیه، مورد مؤاخذه شرع و عرف نخواهید بود. و در صورتی که انسان، در پیشگاه خدا بری الذمه باشد، گفتار مردم زیانی به حال او نخواهد داشت. و شما هم در این باره از نیاکان پاکیزه گوهر خویش که درود خدا بر همگانیشان باد پیروی کرده اید. تصمیم داشتم که امروز به شرف ملازمت نایل آیم لیکن بر خلاف انتظار، دیشب گذشته به درد پشت سختی مبتلا گردیدم که مرا از رسیدن به آن سعادت عظمی باز داشت. و آرزومندم شما و هر کسی که به درگاه شما می رسد و به دربار شما پناهنده می شود در امان خدا و حفظ و حمایت او باشید و از هرگونه ناراحتی مصون بمانید و همواره حضرت او امور شما را کفایت فرماید.

«باب ها»

ابو هاشم علوی

(سید -) وی، از سادات بزرگوار و از فضیلتی عالی مقدار و از سرایندگان برجسته امامیه است و در روزگار صاحب بن عبّاد می زیسته و هر یک از این دو تن بزرگ مرد به

ص: ۱۵۶

ستایش از یکدیگر پرداخته اند.

در اردبیل مجموعه ای است یافتیم، که علمای جبل آن را به خط خود نوشته بودند. و در ضمن آن به پاره ای از اشعار برخوردارم که صاحب بن عباد در هنگام بیماری سید ابو هاشم برای او ارسال داشته بود و سید هم با ابیات نغزی پاسخ وی را داده و برای او ارسال کرده بود. و آن ابیات را خواهیم نگاشت.

مترجم حاضر، ابو هاشم معتزلی نیست. در عین حال از نام وی اطلاعی ندارم. برای اطلاع از نام او به کتابهای رجال، مراجعه شود.

قاضی نور الله در مجالس المؤمنین گوید: سید حسیب ابو هاشم علوی از سادات بزرگوار و از امجاد عالی تبار است. در روزگار صاحب بن عباد می زیسته. و صاحب، همواره جانب او را مراعات می کرده و کمال عبودیت و اخلاص را نسبت به او ابراز می داشته است.

ابن عراق در تذکره خود گوید: آن گاه که صاحب بن عباد از بیماری بهبودی یافته بود سید بیمار شد. صاحب بن عباد ابیات زیر را برای او ارسال داشت:

ابا هاشم مالی اراک علیلا ترفق بنفسک المکرمات قليلا

لترفع عن قلب النبى حراره و تدفع عن صدر الوصى غليلا

فلو كان من بعد النبيين معجز لكنت على صدق النبي دليلا

ای ابو هاشم، آرزومندم هیچ گاه تو را ناراحت و رنجور نبینم، از تو می خواهم اندکی با خودت مدارا کنی تا به توانی، حرارت را از دل پیغمبر و جوشش را از سینه جانشین او دور به گردانی. و هرگاه پس از رحلت پیمبران معجزه باقی مانده باشد، بدون شک، تو همان معجزه ای هستی که دلیل بر راست و درستی پیغمبر می باشی.

ابو هاشم در پاسخ او قطعاً زیر را گسیل داشت:

دعوت الہ الناس شهرا محرما لیصرف سقم الصاحب المتفضل

الی بدنی أو مهجتي فاستجاب لی فها أنا مولانا من السقم ممثلی

فشکرا لربی حین حوّل سقمه الی و عافاه ببرء معجل

و اسئل ربی أن یدیم علائته فلیس سواه مفرع لبنی علی

از خدای متعال در ماه حرام، درخواست کردم تا بیماری صاحب با فضیلت را به جان و دل من باز گرداند. خدای متعال، دعای مرا به اجابت رسانید. و اینک ای مولای من، بدنم از بیماری پر شده است. اینست از آن موقع که بدن مرا به بیماری گرفتار ساخت و او را به زودی شفا داد از وی سپاسگزاری می نمایم. و از او می خواهم، مرتبه عالی او را پایدار بدارد. زیرا جز خدا پناهگاهی برای فرزندان علی علیه السلام وجود ندارد.

هنگامی که قطعاً بالا به صاحب رسید، گفت سید ابو هاشم از هیچ گونه اخلاص و ادبی فروگذاری ننموده و قطعاً زیر را برای او ارسال داشت.

أبا هاشم لم أرض هاتيك دعوه و ان صدرت من مخلص متطول

فلا عيش لي حتى تدوم مسلما و صرف الليالي عن فناك بمعزل

فان نزلت يوما بجسمك عله و حاشاك منها يا علاء بني علي

فناد بها في الحال غير مؤخر الي جسم اسماعيل ذولي تحول

ای ابو هاشم از چنان درخواستی که کردی خورسند نبودم هر چند می دانم چنان تقاضائی از دوست با اخلاص همیشگی صادر شده است. زندگی بر من ناگوار است مگر آن گاه که تو از بیماری بهبودی پیدا کنی و گرفتاریها شبانه روز از تو برطرف بشود.

بنابراین هرگاه، رنجوری بر جسم تو چیره شود که امیدوارم چنان ناراحتی بر فرزندان علی تسلط پیدا نکند - بلافاصله از خدا بخواه که آن رنجوری بر جان اسماعیل مسلط نگردد.

مؤلف گوید: درست نیست بگوئیم مترجم حاضر با ابو هاشم جعفری که معاصر با صاحب بن عباد بوده یکی است. هر چند، گمان بیشترین من آن است که مترجم حاضر، همان سید ابو هاشم علوی است یعنی سید ابو هاشم، جعفر بن محمد علوی حسینی که فرزند علی بن عبد الله بن حسین بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام است، که از تلعبیری روایت داشته و کمتر به نقل روایت می پرداخته است و اصحاب رجال او را نام برده اند.

ابو الهیثم بن تیهان

(مالک بن - تا به آخر نسبش -) وی، از بهترین یاران رسول خدا صلی الله علیه و آله و از کسانی است

که پس از رحلت رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ بِه جامه ارتداد در نیامده و با ابو بکر بیعت نکرده است.

ما بقى احوالش از کتابهای رجال باید به دست آورد. (۱)

به طوری که مشهور است تیهان را به فتح تاء دو نقطه و یای مفتوحه مشدده و ها و الف و نون آخر، ضبط کرده اند.

ملا حسن چلبی در اواخر حواشی مطول نوشته است در جامع الاصول و کتابهای دیگر، تیهان را به کسر یاء مشدده، ضبط کرده اند. امام مرزوقی اظهار داشته است. تیهان بر وزن فیعلان و به فتح عین است و مکسور بودن آن، جایز نیست زیرا فیعلان مکسور العین در لغت صحیح نیامده است. بنابراین معتل را به قیاس بر آن به فتح عین استعمال می کند.

«باب یاء»

ابو یزید ثانی بسطامی

شیخ ابو محمد، عنایت. یکی از دو تن بایزید بسطامی است. پیش از این ترجمه او را در باب عین بی نقطه به نام عنایت، نگارش دادیم. و همچنین در باب باء یک نقطه بایزید بن عنایت الله نگاشتیم، ابو محمد، از نوادگان شیخ با یزید بسطامی صوفی مشهور در روزگار حضرت صادق علیه السلام است. (۲)

ص: ۱۵۹

۱- (۱) شیخ طوسی در رجال، ص ۶۳ وی را از اصحاب حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام بر شمرده است. اسد الغابه، ۲۷۴/۴ نوشته است: ابو الهیثم مالک بن تیهان بن مالک بن عبید و پس از این نسب او را با، نه واسطه به اوس منتهی داشت و افزوده است وی، نخستین شش نفر انصاری است که به شرف ملاقات رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ نایل شدند و عقبه اولی و ثانیه را ادراک کرده بود و نخستین کسی است که در شب عقبه با حضرت رسول صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ بیعت نمود. و نقابت بنی عبد الاشهل را عهده دار می شد و در جنگ بدر و احد و دیگر غزوه ها شرکت می کرد. و در کارزار صفین (۳۷ ه. ق) در رکاب حضرت مولی علی علیه السلام نیز شرکت نمود و اندکی پس از جنگ صفین در گذشت و نخلهای زیاد داشت. در یکی از روزها رسول اکرم و دو نفر همراه آن حضرت را در نخلستان خود به گرمی پذیرائی نمود تا آن جا که رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فرمود نعمتی که در روز قیامت بر مردم در برابر آن مسئول اند سایه خنک و خرماى تازه و آب سرد خوشگوار است - م.

۲- (۲) ابو عبد الرحمن سلمی در طبقات الصوفیه گوید: ابو یزید طیفور بن عیسی بن سروشان از مردم بسطام بود و

ابو محمد یکی از مجتهدان بزرگ است. که در روزگار شیخ بهائی و در عصر شاه عباس کبیر صفوی می زیسته است. و تألیفات چندی دارد. که در باب با، در این کتاب به تفصیل نگاشته ایم. ابو محمد مانند جد اعلایش به بایزید بسطامی شهرت دارد.

ابو یزید بن شریعه الدین محمد زاکانی

(شیخ -) معروف به بایزید. از بزرگان دانشوران شیعه است که پیش از دولت صفویه، می زیسته است. و کتاب مختصری به پارسی در احوال پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و حضرت فاطمه زهرا و ائمه اثنی عشر علیهم السّلام و پاره ای از مناقب و فضایل و معجزات ایشان صلوات الله علیهم اجمعین نگاشته است و نسخه کهنی از آن نزد ما می باشد. این کتاب را به پیشنهاد امیر کبیر با جلالت عبد الصمد بن امیر حسین حسینی که از امیران روزگارش بود تألیف کرده است.

زاکانی منسوب است به روستای زاکان از روستاهای قزوین. یعنی همان روستایی که عبید زاکانی مشهور که گفتار لطیف و ظریف او شهرت دارد و در روزگار شاه صفی می زیسته از آن جاست. (۱)

ص: ۱۶۰

۱- (۱) نظام الدین عبید الله متخلص به عبید: از سراینندگان لطیفه گوی او آخر قرن هشتم هجری است و از خاندان صدارت و وزارت بود. مؤلف در مجلد سوم اشاره ای به احوال او نموده است. تألیفات چندی از او نام برده اند که کلیات اشعار مثنوی عشاق نامه نوادر الامثال، اخلاق الاشراف، صد پند، رساله تعریفات، رساله دلگشا، مکتوبات قلندران، فالنامه بروج، فالنامه طیور، مقامات، معروف ترین آثار او قصیده موش و گربه است که به

کنیه مزبور به گروه زیادی که بیشتر از پانزده تن می باشد گفته می شود.

مشهورترین ایشان: «ابو یعلی» سلار بن عبد العزیز دیلمی مؤلف المراسم و شاگرد شیخ مفید و سید مرتضی و معروف به ابو یعلی دیلمی است.

دیگر «شریف ابو یعلی محمد بن حسن بن حمزه جعفری، معروف به ابو یعلی جعفری» شاگرد شیخ مفید و سید مرتضی است.

دیگر سید ابو یعلی هاشمی عباسی، شاگرد سید مرتضی، ترجمه او نگاشته خواهد شد.

دیگری «سید علاء الدین» ابو یعلی بن علی بن عبد الله بن احمد جعفری، ترجمه او پس از این ذکر خواهد شد.

دیگر «سید تاج الدین» ابو یعلی بن ابو هیجا، علوی عمری. پس از این نگاشته می شود.

دیگر «سید جلال الدین» ابو یعلی بن حیدر بن مرعش حسینی مرعشی پس از این نام برده خواهد شد.

دیگر «ابو یعلی» حمزه بن یعلی اشعری، از روایت مورد وثوق و از اصحاب حضرت رضا و حضرت جواد علیهما السّلام و از روایت پیشین است.

دیگر «ابو یعلی» حمزه بن عبد المطلب شهید و عموی رسول خداست.

دیگر «شیخ شمس الدین ابو یعلی» حمزه بن ابو عبد الله غفاری بغدادی، از علمای متأخر از شیخ طوسی و نزدیک به روزگار او می زیسته است.

دیگر «شریف ابو یعلی» حمزه بن زید بن حسین حسنی افسسی. از شاگردان سید مرتضی است.

دیگر «ابو یعلی» حمزه بن محمد بن یعقوب دهان، هم طراز با شیخ طوسی است.

دیگر «ابو یعلی» حمزه بن قاسم بن علی بن حمزه بن حسن بن عبید الله بن عباس بن علی بن ابی طالب علیهما السلام است. نجاشی با دو واسطه از وی روایت می کند. مترجم حاضر، ابو یعلی هاشمی عباسی، نمی باشد.

دیگر «ابو یعلی» حسن بن ابی عقیل عمّانی معروف به ابن ابی عقیل از مشایخ شیخ مفید است.

ابو یعلی بن ابی هبء علوی عمری

(سید تاج الدین -) شیخ منتجب الدین، در فهرست او را متدینی با صلاحیت ستوده است.

ابو یعلی جعفری

(سید شریف -) وی - بنا بر صحیح ترین نظریه - سید شریف فاضل، ابو یعلی، حمزه بن محمد جعفری است و گاهی هم کنیه مزبور به ابو یعلی، محمد بن حمزه بن حسن جعفری گفته می شود ابو یعلی، داماد شیخ مفید و خلیفه او می باشد که پس از رحلت او به جای وی برقرار گردیده است.

ابو یعلی بن حیدر بن مرعش مرعشی

(سید جمال الدین -) منتجب الدین، در فهرست وی را به دانش و صلاحیت ستوده است.

ابو یعلی بن علی بن عبد الله بن احمد جعفری

(سید علاء الدین -) منتجب الدین، در فهرست گوید: داوری روم وار منیه به عهده او بود. و دانشوری با صلاحیت است.

این سید، از شیخ مفید روایت داشته است.

ابو یعلی هاشمی عباسی

(سید اجل -) وی، از شاگردان برجسته سید مرتضی «قدس سره» است. در کتابهای رجال از وی نام نبرده اند. از اسم و سایر نسب او اطلاعی ندارم. و ممکن است. در لابلای کتاب حاضر، نام او را نوشته باشیم.

شهید اول در یکی از مجموعه هایش - طی ذکر نام شاگردان سید مرتضی «قدس سره» گوید:

ابو یعلی هاشمی عباسی، از شاگردان سید مرتضی است و عمر طولانی داشته است.

ابو الفتح بن جندی گفته است. وی را دریافتم و بر او قرائت کردم. و بر اثر رنجوری قادر بر اطالۀ کلام نبود. به همین مناسبت، شرح مطالبی را که مورد تدریس قرار می داد در لوحی می نگاشت و ما نگاشته های او را بر وی قرائت می کردیم - پایان کلام شهید.

مؤلف گوید: گمان نرود مترجم حاضر، ابو یعلی حمزه بن قاسم بن علی بن حمزه بن حسن بن عبید الله بن عباس بن علی بن ابیطالب هاشمی عباسی است زیرا به طوری که پیش از این، در ترجمه او نگاشتیم، نجاشی با دو واسطه از وی روایت می کرد. و خود او از سعد بن عبد الله روایت داشته است. بنابراین، ابو یعلی، هم طراز با پدر صدوق و دیگر اعلام آن روزگار بوده است.

ابو یعلی از شاگردان سید مرتضی و با درجات چندی متأخر از سعد بن عبد الله است.

آری از ظاهر کلمات مترجمان برمی آید. سید ابو یعلی هاشمی عباسی از نوادگان ابو یعلی حمزه بن قاسم پیش یاد شده است.

فصل سوم در کنیه های علمای خاصه که آغاز آنها با ابن است

اشاره

ص: ۱۶۴

ابن ابرز حسینی

وی سید عز الدین حسن بن علی بن محمد بن علی، معروف به ابن ابرز حسینی شاگرد نجیب الدین یحیی بن سعید حلّی است.

ابن ابی تلج

وی ابو بکر محمد بن احمد بن ابو تلج است که شیخ مفید با یک واسطه از وی روایت می کند، و دوری هم از وی روایت دارد.

ابن ابو جید قمی

شیخ ابو الحسین علی بن احمد بن محمد بن ابی جید قمی اشعری، از علمای پیشین ماست. آن چه از زبان زد مشایخ به دست آمده آن است که، جید به کسر جیم و تخفیف یا (به معنای گردن) به کار رفته است، و در جای دیگر دیده شده است که جید به فتح جیم و تشدید یاء مکسور ضبط گردیده است. و برای ضبط این کلمه باید به کتابهای خلاصه و ایضاح الاشتباه علامه و رجال ابن داوود و کتابهای دیگر مراجعه کرد.^(۱)

ص: ۱۶۵

۱- (۱) ن. ک: ریاض العلماء ۴۱۳/۳، النابس فی قرن الخامس، ص ۱۱۷.

ابن ابی جامع

وی شیخ احمد بن شیخ محمد بن ابی جامع عاملی، فقیهی معروف است.

ابن طی فقیه مشهور مؤلف کتاب المسائل از وی روایت می کند و او هم از شیخ اسماعیل رازانی شاگرد شهید اول، روایت داشته است.

ابن ابی شبیه

(شیخ -) از علما و فضلا است. و کتابی دارد که کفعمی در حاشیه مصباح از آن روایت کرده است.

ابن ادريس

شیخ شمس الدین، محمد بن منصور بن احمد بن ادريس بن حسین بن قاسم بن عیسی عجللی حلّی، دانشمند بنام و مؤلف کتاب السرائر در فقه و راوی صحیفه سجادیه [علی منشأها الاف الثناء و التحیه است].

ابن اشناس

شیخ ابو علی، حسن بن محمد بن اسماعیل بن محمد بن اشناس بزاز(۱)، راوی صحیفه سجادیه با روایتی که مخالف با صحیفه مشهور در دعاها است.

ابن ابی الصلت

ابو الحسن احمد بن محمد بن موسی معروف به ابن ابو صلت اهوازی گاهی هم وی را به ابن صلت خوانده اند.(۲)

ص: ۱۶۶

۱- (۱) ریاض العلماء (ترجمه) ۳۵۲/۱، النابس فی القرن الخامس، ص ۵۴.

۲- (۲) ریاض العلماء (ترجمه -) ۹۹/۱، فهرست، شیخ طوسی ۳ ذیل ابراهیم بن محمّد اسلم، النابس فی القرن الخامس، ص ۲۶.

ابن ابی عمیر

بیشتر به محمد بن ابو عمیر (زیاد بن عیسی ازدی) - که از شیوخ بزرگوار و از پیشینیان اصحاب ائمه طاهرین علیهم السّلام است - اطلاق می شود. (۱)

گاهی هم عنوان مزبور به یکی از مشایخ شیخ طوسی گفته می شود. استاد استناد در اواخر باب جهر به قرائت (بلند خواندن قرائت حمد و سوره) کتاب الصلوه نوشته است که ابو علی فرزند شیخ طوسی در کتاب المجالس از پدرش از ابن ابی عمیر روایت کرده است تا به آخر، منظورش شخصی به این نام است که پدرش از وی روایت نموده است.

از ظاهر قرینه پیدا است که تصحیف و اشتباهی در نسخه مجالس رخ داده باشد.

ابن ابی عقیل

شیخ ابو محمد یا (ابو علی) حسن بن علی بن عیسی بن ابو عقیل خدّاء عمانی از فقهای معروف پیشین است. و به عنوان ابن عقیل هم یاد می شود و پیداست که هر دو عنوان متوجه به یک شخص می باشد.

ابن اعلم

شیخ مفید محمد بن محمد بن نعمان است. که در کتابهای عامه وی را به عنوان ابن اعلم معرفی کرده اند.

و گاهی عنوان مزبور به یکی از شیوخ اهل سنّت گفته می شود.

ابن ام مکتوم

عبد الله بن شریح بن [مالک] و ام مکتوم مادر پدرش بوده و وی را به جده اش نسبت داده اند، ابن ام مکتوم، مؤذن بنام رسول خدا صلی الله علیه و آله است و عمر طولانی داشت و رسول خدا صلی الله علیه و آله به وی دستور داده بود تا پیش از درآمد بامداد در مدینه «اذان اعلامی» بگوید. و پس از طلوع فجر، بلال اذان بگوید و مردم به اذان بلال به اقامه نماز پردازند و این دو

ص: ۱۶۷

۱- (۱) ابو محمد، معروف به ابن ابی عمیر از مشایخ جلیل القدر و از اصحاب اجماع است و مراسیل او را مانند مسانید دیگران تلقی به قبول کرده اند و از اصحاب حضرت موسی بن جعفر و حضرت رضا و حضرت جواد علیهم السّلام است در سال ۲۱۷ ه. ق در گذشته. و کتاب اختلاف حدیث؛ استطاعت؛ امامت؛ بدا؛ توحید و حج از تألیفات اوست. فهرست شیخ طوسی، ص ۱۴۲، رجال نجاشی، ص ۲۸۸ - م.

اذان هم تا به حال در مکه معظمه و مدینه منوره معمول است.

طبرسی در تفسیر آیه لا یشتوی القاعدون من المؤمنین غیر اُولی الضّرر «سوره نساء / ۹۵» در مجمع البیان گوید: این آیه درباره کعب بن مالک از قبیله بنی سلمه و مراره بن ربیع از مردم بنی عمرو بن عوف و هلال بن امیه از گروه بنی واقف که در جنگ تبوک از فرمان رسول خدا صلی الله علیه و آله تخلف ورزیده بودند نازل شد و با جمله «غیر اُولی الضّرر» افرادی که عذر شرعی داشتند از قبیل عبد الله بن ام مکتوم استثنا کرده و افزوده، ابو حمزه ثمالی این پیش آمد برخلاف انتظار را در تفسیر خود ایراد کرده است.

در غوالی گوید: زید بن ثابت گفته است: در آیه نفی مساوات میان مجاهدان و زمین گیران، استثنای «غیر اُولی الضّرر» در آغاز نازل نشده بود، ابن ام مکتوم که نابینا بود گریه کنان حضور مقدس رسول خدا صلی الله علیه و آله شرفیاب شد به عرض رسانید، راجع به کسانی که توانائی جهاد ندارند چه خواهید فرمود، در این موقع، حالت وحی پیش آمد پس از آن به زید بن ثابت فرمود جمله «غیر اُولی الضّرر» را به آن آیه، الحاق کن، زید بن ثابت گوید: به خدائی که جان من در دست توانای اوست، آن گاه که به نوشتن آیه می پرداختم گویا می دیدم که چنین جمله ای به آن الحاق خواهد شد.

مؤلف گوید: نزول جمله استثناء دلیل بر نوعی از مدح ابن ام مکتوم است. و به همین مناسبت از وی در این بخش که ویژه شیعیان است نام برده ام.

ابن اقساسی

سید ابو محمد، حسن بن علی بن حمزه بن محمد بن حسن بن محمد بن علی بن محمد بن حسن بن زید بن علی بن حسین زین العابدین علیهما السلام حسینی معروف به ابن اقساسی، وی سراینده ای بنام است.

در شرح نهج البلاغه گوید: از قطب الدین نقیب طالبیها ابو عبد الله حسین بن اقساسی رحمه الله پرسیدم....

ص: ۱۶۸

ابن ابی قرّه

شیخ ابو الفرج، محمد بن علی بن ابی قرّه (۱) مؤلف کتاب عمل شهر رمضان است. ابن طاووس در کتاب اقبال از وی، و کتاب المزار او نام برده است. و از تألیفات او کتاب تهجد است، که کفعمی در کتاب مصباح از آن روایت می کند.

ابن ابی العزّ

(شیخ فقیه -) از علما و فضیلتی بنام است. معظم له، همان عالمی است که به اتفاق پدر علامه حلّی و سید مجد الدین بن طاووس برای امان گرفتن از برای مردم آماده شدند. ابن ابی العزّ در نزدیکی بغداد با خواجه نصیر طوسی ملاقات کرد. این پیش آمد در آن هنگام بود که هولاکو بر بغداد استیلا یافته بود و المستعصم عباسی به قتل رسید و نام بردگان را با امانی که خواسته بودند به حلّه گسیل داشت. و رفتن ایشان نزد هولاکو زبانه زد مردمان است.

ابن ابی اوس

ابن شهر آشوب در معالم العلماء، ص ۱۴۲ نوشته است، وی تألیفی دارد.

«باب باء»

ابن بزّاج

قاضی عزّ الدین یا سعد الدین ملقب به عزّ امیر المؤمنین ابو القاسم، عبد العزیز بن نحریر (۲) بن عبد العزیز بن بزّاج طرابلسی فقیه معروف است. مترجم حاضر در اصطلاح فقها به لقب قاضی شناخته شده است.

ص: ۱۶۹

۱- (۱) ن. ک: النابس فی القرن الخامس، ص ۱۸۱.

۲- (۲) ن. ک: ریاض العلماء ۱۷۶/۳؛ النابس فی القرن الخامس، ص ۱۰۷.

(سید -) علی بن حسین بن حسان بن باقی قرشی، وی، از فضلا و از کاملین علمای بنام است. کتاب اختیار مصباح شیخ طوسی از تألیفات اوست. و فوائد و تحقیقاتی بر آن افزوده و از کتابهای مشهور است.

کفعمی در کتاب الجنه الباقیه که مشهور به مصباح کفعمی است، کتاب اختیار را به وی نسبت داده است و گاهی از آن، تعبیر به المصباح و هنگامی تعبیر به اختیار المصباح می نماید و پیدا است که مراد از همه آنها یکی است. و همان، تلخیص المصباح است، که در بالا نام بردیم. کتاب تلخیص المصباح در نزد علمای بحرین به اعتبار شناخته شده است و به آن عمل می کنند. و خود سید در لابلائی کتاب از اسم و نسبش یاد می کند.

ابناء بابویه

بیشتر اوقات و مصطلح میان اصحاب ما، عنوان مزبور به شیخ صدوق، ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، مؤلف کتاب فقیه و به پدرش علی، گفته می شود، و بعضی پنداشته اند عنوان مزبور، ویژه شیخ صدوق و برادرش حسین است. بدیهی است این پندار خطا می باشد.

از شیخ علی، نواده شهید ثانی «رحمه الله علیهما» نقل شده است، مدت زمانی عقیده او این بود که عنوان مزبور، متوجه به صدوق و برادر اوست. تا این که شبی در خواب، جدش شهید ثانی «ره» را می بیند، از وی می پرسد مراد از ابناء بابویه چیست و کدام اند؟ در پاسخ می گوید: مراد از آن، شیخ صدوق و پدرش علی بن حسین است. و گفته شیخ علی این است، روزگاری بود که مشکوک بودم مراد جدم که گفته است صدوقین یا ابنی بابویه کیست؟ و آنچه از نظر من به صحت پیوست آن بود که مراد وی، محمد بن علی صدوق و برادرش حسین است تا این که شبی، جدم را در خواب دیدم از وی پرسیدم مراد شما از صدوقان یا دو فرزند بابویه چیست؟ در پاسخ گفت: مرادم شیخ صدوق و پدرش علی است نه برادرش حسین.

و دلیل بر صحت آن، اقوالی است که از این دو بزرگوار نقل می کنند.

ابن بابویه

عنوان مزبور، به شیخ صدوق، محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی مؤلف من لا یحضره الفقیه و کتابهای دیگر، گفته می شود.

و گاهی به ندرت اتفاق افتاده است که عنوان مزبور را به برادرش حسین و پدرش علی، اطلاق می نمایند. و شرح حال یک یک آنها را پیش از این یادآوری کرده ایم.

در تهران، به نسخه ای از کتاب شیخ صدوق، دست یافتیم که غیر از کتاب کمال الدین او بود.

بابا شجاع الدین

ابو لؤلؤ فیروز غلام است که قاتل خلیفه است و چگونگی قتل او در کتابهای شیعه و سنی آورده شده است. و روز معهود را روز بابا شجاع الدین، خوانده اند. و به مناسبت، اقدام به کاری که در نظر داشت وی را شجاع الدین گفتند.

ابن بدر همدانی کوفی

(قاضی -) از فضیلتی زمان خود بوده است. و معجزه ای که در روضه مقدسه علویه غرویه علی صاحبها الایف الثناء و التحیه پیش آمده به وسیله این فاضل نقل شده است.

ابن بطریق

شیخ شمس الدین ابو الحسن/ ابو الحسین یحیی بن حسن بن حسین بن علی بن محمد بن بطریق حلّی اسدی، مؤلف کتاب العمده و المستدرک [مناقب، اتفاق صحاح الاثر، الرد علی اهل النظر، نهج العلوم، تصفح الصحیحین، خصایص... وفات او در ۶۰۰ ه. ق در سن ۷۷ سالگی بوده است].

سید فخار بن معد از وی روایت می کند و خود او از... [ن. ک: ریاض (ترجمه -) ۵/۵۰۵].

وی ابو هیثم مالک بن تیهان از بهترین یاران رسول خدا صلی الله علیه و آله و با ابو بکر بیعت نکرده است.

گاهی وی را ابن ابی جمهور هم گفته اند. و نسبت او را گاهی احساوی و هنگامی احسائی و زمانی لحسائی گفته اند در تقویم البلدان گوید: احساء به فتح همزه و سکون حا و فتح سین در آخرش الف. و جز این به احتمالات دیگر آن نپرداخته است. و افزوده، شهری است از جزیره العرب نخلستانهای فراوان و آب های جاری دارد و چشمه های آن در نهایت گرمی است. احساء در صحرائی قرار گرفته است که به فاصله یک میل به جانب جنوب و در دو منزلی طرف مغرب قطیف واقع شده است. و نخلستانهای آن مانند غوطه دمشق در اطراف آن، کاشته شده است.

احساء جمع حسی است. ریگی است که در آب فرو می رود تا به زمین سخت برسد و در آن جا باقی می ماند و سخت می شود و عرب آن را استخراج می کند. احساء نام چند جای از سرزمین عرب است. از جمله احساء بنی منیعه است که غیر از احساء قرامطه باشد. احساء دارای بارو نیست و چهار روز راه با یمامه فاصله دارد، مردم احساء، بارهای خرما را به (خرج) می برند و در آن جا هر بار خرما را به یک بار از گندم می فروشند.

مؤلف گوید: خرج با خاء نقطه دار مفتوح و راء بی نقطه ساکن و در آخر جیم در

«صحاح» گوید: خرج، نام محلی است در یمامه، یمامه شهری است در صحرا از شهرهای عوالی و در همان جان بود که مسیلمه کذاب، پیمبری خود را اظهار کرد. یمامه از شهرهای حنیفه و شهر آن پایین تر از مدینه الرسول صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ است و نخلستانهای آن از شهرهای دیگر حجاز، بیشتر است. یمامه، از بصره و کوفه شانزده منزل فاصله دارد و مردمی در آن جا زیست دارند و نخلستانهای آن، اندک است و بیابان (خرج) در پایین آن وادی قرار گرفته است. یمامه در طرف شرقی مکه واقع شده است. و سرزمین مسطحی است و بیابانهای خرج در یمامه قرار گرفته است و روستاهای چندی در آن جا است و گندم و جو آنها بسیار است و نزدیک یمامه چشمه بزرگی است و آب آن، جریان دارد.

و احسا و قطیف در چهار منزلی طرف شرق یمامه واقع شده است. در قانون مسعودی گوید: یمامه را در قدیم (جو) به فتح جیم می گفتند و مؤلف تقویم البلدان هم آن را به همین نام، یاد کرده است.

احساوی، یا از آن جهت است که دارای الف ممدوده بوده و همزه آن را در هنگام نسبت به او تبدیل کرده اند مانند حمراوی در نسبت به حمراء و یا الف آن، مقصوره است و او را برای نسبت به آن افزوده اند و از ظاهر عبارت تقویم البلدان برمی آید که الف آن، مقصوره است.

با در نظر گرفتن مطالب یاد شده، مشهورترین کسی که به احسائی شناخته شده است شیخ شمس الدین، محمد بن علی بن ابراهیم بن حسن بن ابی جمهور است و من این نسبت را در پشت یکی از تألیفات خود او دیده ام. ابن ابی جمهور فقیه و حکیم و متکلم و محدث و صوفی و از معاصران شیخ علی کرکی و از شاگردان علی بن هلال جزائری است. کتاب عوالی اللثالی و کتاب نثر اللثالی و کتاب المجلی فی مراه المنجی و کتابهای ارزشمند دیگر از تألیفات اوست. و از آن جا که توجه بی اندازه ای به مراتب و منازل تصوف و سلوک داشته، حق او را که در علوم ظاهری داشته از اعتبار ساقط کرده است.

گاهی هم عنوان مزبور به شیخ شمس الدین، علی بن محمد بن جمهور گفته می شود ممکن است این شخص فرزند شمس الدین، بالا- باشد و محتمل است همان اولی باشد که از طرف ناسخ در اسم و اسم پدر تقدیم و تأخیری واقع شده است. و تألیفاتی هم در

علم کلام دارد. از جمله معین الفکر در شرح باب حادی عشر علامه حلّی و کتابهای دیگر.

گاهی هم عنوان مزبور به ابو الحسن علی بن جمهور مؤلف کتاب الواحده که معروف است گفته می شود.

ابن جوایقی

عنوان مزبور گاهی به شیخ تا به آخر، گفته می شود. و او از امامیه بوده است و شهید ثانی در اجازه حسین بن عبد الصمد پدر شیخ بهائی، سند روایتی خویش را به وی منتهی کرده است. و برخی از نسخه های دعای سمات هم به وی منسوب می باشد. (۱)

و گاهی هم عنوان مزبور متوجه به بعضی از علمای عامه است. او شیخ موهوب بن احمد بن محمد بن حصر جوایقی است. که فاضلی ادیب و از فضلالی اهل سنت است و شاگرد ابو زکریا، یحیی بن علی بن حسن بن محمد شیبانی لغوی می باشد که دیوان حماسه ابو تمام شاعر بنام را شرح کرده است. (۲)

ابن جنید

ابو علی محمد بن احمد بن جنید، شیخ فقیه پیشین است که به قیاس معتقد بوده است و المختصر الاحمدی در فقه از تألیفات اوست.

ص: ۱۷۴

۱- (۱) در اجازه شهید که صورت آن منضم به مجلد اجازات بحار است، ۱۶۷/۱۰۸، ۱۶۸ در سه جا از وی نام برده است در دو موضع آن از ابو زکریا تبریزی روایت کرده است پیدا است که وی شاگرد ابو زکریا بوده و سید فخار هم با یک واسطه از وی روایت داشته است - م.

۲- (۲) شیخ موهوب جوایقی از مصاحبان ابو زکریا خطیب تبریزی و دیگران است سال ۴۶۴ ه. ق متولد شده و فاضلی خردمند و خوش خط بوده و پس از خطیب، تدریس نظامیه به عهده او بر قرار شده است و در لغت مهارت داشته و فاضل متواضع بوده و بیشتر اوقات را به سکوت برگزار می کرده و حد اکثر به جمله لا ادری پاسخ می داده و تا از سخنی تحقیق نمی کرده پاسخ نمی داده. شرح علی ادب الکاتب از اوست و سال ۵۳۴ در گذشته است - م.

ابن حجاج

شیخ ابو [عبد الله] حسین بن احمد، معروف به ابن حجاج. [شاعر، ن. ک: ریاض ۵/۲]

ابن حاشر

شیخ [ابو عبد الله، احمد بن عبد الواحد بن احمد البزاز] از ظاهر حال پیداست وی، از علمای پیشین امامیه است و تألیفاتی دارد به کتاب های رجال باید مراجعه کرد. (۱)

پیداست که ابن حاشر با شین نقطه دار همان ابن عبدون است. که کنیه شیخ ابو عبد الله، احمد بن عبدون است. و یا کنیه ابن عبد الواحد حافظ باشد که معروف به ابن حاشر و استاد شیخ طوسی است که به ابن عبدون، شهرت دارد و تألیفات معتبر و زیاد دارد.

ابن حماد علوی حسینی

(سید -) صاحب کتاب المجموع العتیق و کتاب غرر الدلائل و الایات فی شرح السبع العلویات، که از چکامه های ابن ابی الحدید است. به وی نسبت داده است. به گمانم این کتاب را در اردبیل در کتاب خانه شیخ صفی دیده باشم - و هم در این شهر کتاب المجموع العتیق را در جزء کتابهای ملا عبد الله دیده ام. (۲)

ابن حمزه

سید اجل ابو یعلی، محمد بن حسن بن حمزه جعفری، شاگرد شیخ مفید و استاد جد شیخ منتجب الدین، مؤلف فهرست است.

ص: ۱۷۵

۱- (۱) ریاض العلماء (ترجمه) ۷۹/۱، النابس فی القرن الخامس، ص ۱۸.

۲- (۲) در ریحانه الادب ۳۱۱/۵، کتاب المجموع العتیق را به ابن حماد نسبت داده است و حال آن که کتاب مزبور از دیگری است چنان که مؤلف نیز به آن اشاره کرده است - م.

عنوان مزبور به گروهی از علما گفته می شود. اغلب اوقات از همه مشهورتر، شیخ ابو جعفر ثانی طوسی^(۱) است که از متأخران از علما بوده و مؤلف کتاب الوسیله^(۲) و کتاب های دیگر در فقه است. یعنی شیخ امام، عماد الدین ابو جعفر محمد بن علی بن حمزه طوسی مشهدی، فقیه بنام است. و این عالم را به اختصار، محمد بن حمزه هم گفته اند. و موقعی اظهار شده است که وی بدون واسطه یا با واسطه از شیخ روایت می کند و کسی است که نماز جمعه را حرام می دانسته و نظریه او در ضمن نماز جمعه نقل می شود. مترجم حاضر غیر از ابو یعلی بن حمزه جعفری است که خلف شیخ مفید بوده است و به نام او هم اکنون اشاره می شود. گرچه برخی هر دو تن را یکی دانسته است.

و گاهی عنوان مزبور متوجه به شیخ با جلال حسن بن حمزه حلبی است.

و گاهی عنوان فوق بر سید اجل ابو یعلی محمد بن حسن بن حمزه جعفری، مؤلف کتابها و خلیفه شیخ مفید «ره» و جانشین اوست. و بعضی هم او را شاگرد شیخ طوسی گفته اند با آن که شیخ طوسی، شاگرد مفید است. لیکن قولی که به صحت نزدیک تر، آن است که ابو حمزه جعفری شاگرد مفید است.

در باب الف، ذیل ترجمه ابن نوبخت به نام وی، اشاره کردیم. و همچنین در اول کتاب به نقل از کتاب اللمعه فی صلوه الجمعه نواده شیخ علی کرکی از وی یادآوری نمودیم. در هر حال، مترجم حاضر، از متکلمان و فقها است و این هر دو فن را با کمال مهارت دارا بوده و پایه ریزی کرده است. و به گفته نجاشی در رجال و گفته علامه در الخلاصه و دیگران، مترجم حاضر در روز شنبه ۱۶ ماه مبارک رمضان سال ۴۶۳ ه. ق در گذشت و در خانه خود مدفون شد.

دانشوری گفته است: ابو جعفر ثانی متأخر، مؤلف وسیله و شاگرد شیخ طوسی است.

لیکن به طوری که ایراد خواهد شد، این نظریه بیرون از دقت است و در ترجمه او

ص: ۱۷۶

۱- (۱) منتجب الدین قدیم ترین کسی است که در فهرست / ۱۶۴ از او به عنوان فقیه نام برده است.

۲- (۲) الوسیله الی نیل الفضیله، این کتاب در تهران، ۱۲۷۶ ق ضمن الجوامع الفقهیه و در نجف، ۱۳۹۹ ق به کوشش عبد

العظیم البکاء، در قم، ۱۴۸۰ به کوشش محمد حسون به چاپ رسیده است.

خواهیم گفت ابو جعفر ثانی، با یک درجه یا بیشتر پس از شیخ بوده است.

استاد استاد «دام ظلّه» در اواخر کتاب عین الحیوه که به پارسی تألیف کرده نوشته است: ابن حمزه، در کتابهای خود از صوفیه، نکوهش کرده و آنها را هدف تیر سخنان خود قرار داده است - پایان.

اکنون نمی دانیم، مراد وی کدام یک از افرادی است که به عنوان ابو حمزه معرفی شده اند. ممکن است، منظور وی، شخص اول باشد.

مؤلف گوید: از تفصیلی که تا به حال متذکر شدیم، به دست می آید سخن گذشتگان و معاصران که کتاب وسیله را به ابو یعلی دوم نسبت داده اند بی اساس است و همچنین آن ها که صاحب وسیله را شاگرد شیخ مفید قلمداد کرده اند پایه ای ندارد. و اشتباهات دیگری که برای آن ها در این باره، رخ داده است.

و گاهی عنوان مزبور به سید بهاء الدین ابو الکرّم، محمد بن حمزه حسینی گفته می شود که ابن شهر آشوب و شیخ منتجب الدین، در فهرست از وی یاد کرده اند.

و گاهی به ندرت به شیخ خردمند، ابن حمزه که معاصر با علامه است. اطلاق می شود، این شیخ است، که پرسشهایی را از علامه داشته است. و من در اردبیل پاره ای از آن مسائل را که در مسائل طهارت بوده است به خط یکی از فضلا بر پشت رساله شیخ علی بن هلال دیده ام.

و گاهی بر محمد بن حمزه علوی که او را مؤلف وسیله دانسته اند و چنین نبوده است گفته می شود.

«باب خا»

ابن خیاط عاملی

شیخ اجلّ [...] عاملی، در پاره از جاهای «مجموعه» که در اردبیل دیده ام بخشی از تحقیقاتی را که از شهید اول نقل کرده است دیده ام. و به گمانم تحقیقات مزبور را با

ص: ۱۷۷

واسطه از شهید نقل کرده باشد.

و گاهی ابن خیاط، به شیخ ابو عبد الله حسین بن ابراهیم بن علی قمی گفته می شود این دانشور، از ابو محمد، هارون بن موسی تلعبیری روایت داشته است و شیخ طوسی از او روایت می کند. و از آن جا که فاصله میان این دو تن فراوان است نمی توان، هر دو عنوان را متوجه به یک شخص دانست. و به همین مناسبت نمی توان گفت، ابن خیاط قمی، تحقیقات شهید را نقل کرده باشد.

«باب دال»

ابن درید

شیخ پیشین امامی مذهب، ابو الحسن محمد بن درید ازدی مؤلف الجمهرة (۱) در لغت و قصیده دریدیه در مدح دو امیر بنی میکال (۲)، و این قصیده است و همگی آن به قافیه الف مقصوره سروده شده است. و من آن قصیده را در شهر قزوین دیده ام. ابن درید، در فن لغت، مورد قبول خاصه و عامه است.

ابن داوود

شیخ تقی الدین، حسن بن علی بن داوود حلّی مؤلف کتاب رجال (۳) مشهور و کتاب های

ص: ۱۷۸

۱- (۱) جمهره اللغه، به کوشش محمد سورتی و سالم کرنکو، در حیدرآباد دکن به سال ۱۳۴۴ ق، در سه جلد منتشر شده است. این کتاب مورد توجه بسیاری از دانشمندان قرار داشت، از جمله صاحب بن عباد، آن را تلخیص کرد و جوهره الجمهره نام نهاد. ن. ک: ریاض العلماء، ۸۵/۱.

۲- (۲) المقصوره، که در مدح امرای آل میکال سروده شده نخستین بار به کوشش هیتسما و با ترجمه لاتین در ایتالیا، سال ۱۷۷۳ میلادی به چاپ رسیده است. و نیز ضمن دیوان او چاپ و منتشر شده است. ن. ک: دیوان ابن درید، ص ۱۱۵-۱۷۳.

۳- (۳) رجال ابن داود یک بار در ۱۳۸۳ ق به کوشش سید جلال الدین محدث ارموی در تهران، و بار دیگر در ۱۳۹۲ ق به کوشش سید محمد صادق بحر العلوم در نجف به چاپ رسیده است. از ابن داود، سه ارجوزه، به کوشش حسین درگاهی و حسن طارمی، در تهران، ۱۳۶۷ ش. چاپ شده است.

زیاد دیگر و شاگرد محقق حلّی و فضلالی دیگر است.

«باب را»

ابن راوندی

(شیخ -) شیخ حسن بن علی بن محمد بن علی بن حسن طبرسی در کتاب اسرار الائمة از وی نام برده است و کتاب معجزات الائمة علیهم السّلام را به وی نسبت داده است. و از ظاهر کلمات برمی آید، وی غیر از ابن راوندی است که مرد زندیقی بوده و خاصه و عامه از وی نکوهش کرده اند. و به گمان عامه، ابن راوندی، نخستین کسی است که معتقد بوده نصّ آشکاری در امامت علی علیه السّلام موجود است و القول بنص الجلی علی امامه علی از اوست و برای صحت نظریه خویش هم روایت صحیحی نقل کرده است.

و بسیار نابجا است که هرگاه ما عنوان مزبور را متوجه به قطب راوندی یا سید فضل الله راوندی بدانیم.

«باب زا»

ابن زریک

(۱)

ابن شهر آشوب گفته است: وی ملک با صلاحیتی بوده و توجه خاصی به مردود دانستن، معاندان داشته است.

ص: ۱۷۹

۱- (۱) در معالم العلماء، ص ۱۳۰ چاپ اقبال وی را به عنوان ابن رزمک نام برده است - م.

ابن زهره

لقب گروهی از سادات آل زهره است و بیشتر اوقات، بر سید بزرگوار ابو المکارم حمزه بن علی بن زهره حسینی (۱) حلبی، که از فقها و متکلمان و اصولی ها بوده و به سید بن زهره معروف است. وی مؤلف کتاب غنیه النزوع الی علمی الاصول و الفروع (۲) مشهور به «غنیه» است.

و گاهی هم عنوان مزبور به برادرش سید ابو القاسم عبد الله بن علی (۳) مؤلف کتاب الغنیه عن الحجج و الادله و کتاب های دیگر گفته می شود.

و گاهی هم عنوان مزبور بر برادر زاده اش گفته می شود و او سید محیی الدین ابو حامد، محمد بن ابو القاسم، عبد الله بن علی بن زهره حسینی (۴) حلبی، استاد محقق و شاگرد و پدرش ابن شهر آشوب و دیگران است.

و گاهی هم به سید بدر الدین، ابو عبد الله محمد بن ابراهیم بن محمد بن زهره حسینی حلبی شاگرد علامه حلّی گفته می شود. و علامه، اجازه کبیره مشهور را برای او و فرزندش سید احمد و برادرش (۵) و فرزند دیگرش (۶) و برادرزاده اش (۷) مرقوم داشته است.

و سادات دیگر از فرزندان جدشان زهره حسینی مانند سید ابو طالب احمد بن قاسم بن زهره حسینی شاگرد شهید اول و همچنین سید ابو طالب، احمد بن محمد بن حسن بن زهره حسینی حلبی که از مشایخ شهید اول است.

بنو زهره

یا آل زهره، سادات بزرگوارى هستند از قبیل سید حمزه بن علی حسینی حلبی و

ص: ۱۸۰

۱- (۱) آقا بزرگ، در الثقات العیون فی سادس القرون، ص ۸۷ از نظام الاقوال، تولد او را رمضان ۵۱۱ ق، و فوت او را ۵۸۵ ق آورده است.

۲- (۲) غنیه النزوع فی علمی الاصول و الفروع در مجموعه الجوامع الفقهیه، سال ۱۴۰۴ ق از سوی کتابخانه آیه الله مرعشی در قم تجدید چاپ شده است.

۳- (۳) متولد ۵۳۱ ق و متوفی حدود ۵۸۰ ق، آقا بزرگ، الثقات العیون فی سادس القرون، ص ۱۶۵.

۴- (۴) ن. ک: آقا بزرگ: الانوار الساطعه فی المائه السابعه، ص ۱۶۰.

۵- (۵) علی بن ابراهیم بن محمد بن زهره، ن. ک: آقا بزرگ، الحقائق الراهنه فی المائه الثامنه، ص ۱۳۳.

۶- (۶) حسن بن محمد بن ابراهیم... آقا بزرگ، همان، ص ۴۵.

۷- (۷) حسین بن علی بن ابراهیم بن محمد بن زهره، آقا بزرگ، همان، ص ۵۶.

سید محمد بن عبد الله حسینی حلبی و سید محمد بن ابراهیم حسینی حلبی و دیگران که از این سلسله به شمار می آیند. و پیش از این ذیل کنیه (ابن زهره) به نام ایشان اشاره کردیم.

«باب سین»

ابن سکون

علی بن محمد بن محمد بن علی بن محمد بن سکون، از مشایخ بنام اصحاب ما و مشهور به ابن سکون است از حواشی که شیخ بهائی، بر اول صحیفه کامله (۱) دارد به دست می آید. نام ابن سکون، محمد است.

ابن سکون، غیر سکونی عامی است که روایت او ضرب المثل در ضعف است بلکه مترجم حاضر، دانشوری است، که اصحاب ما، اختلاف نسخه صحیفه سجادیه را از او نقل می کنند.

ابن سکیت

شیخ ابو یوسف، یعقوب بن اسحاق، مشهور به سکیت، که به سبب افراط در سکوت به ابن سکیت شهرت یافت. در غیر این صورت ظاهراً سکیت لقب خود او بوده است نه لقب پدرش. پس ملاحظه کن.

ابن سکیت، مؤلف کتاب اصلاح المنطق (۲) است که در فن لغت تألیف شده و از

ص: ۱۸۱

۱- (۱) آقا بزرگ، الانوار الساطعه فی المائه السابعه، ص ۱۰۰ ذیل علی بن احمد السدید و صفحه ۱۱۵ علی بن محمد... بن سکون و در صفحات ۱۳۴ و ص ۱۵۴ علی نام برده است و نیز، ن. ک: ریاض العلماء (ترجمه) ۲۹۸/۴.

۲- (۲) اصلاح المنطق نخستین بار در قاهره، ۱۳۶۸ ق، به کوشش عبد السلام محمد هارون و احمد محمد شاکر به چاپ رسیده و در ۱۳۷۵ ق در همان جا تجدید چاپ شده است. این کتاب از معروف ترین آثار اوست و شرحها و تلخیصهای بسیاری بر آن نوشته شده است. فواد سزگین به تفصیل در مورد شرحها، تلخیصها، و ردیه های آن بحث کرده است.

کتاب های مشهور است. ابن سکیت، ریاست علم لغت و ادب را دارا بود و در روزگار حضرت امام جواد و حضرت امام هادی علیهما السلام می زیست. و قصه شهادت او را که به امر متوکل عباسی اتفاق افتاده به خاطر شیعه بودن زبانزد تاریخ نویسان است و ما در ترجمه وی به چگونگی آن اشاره کردیم. [ن. ک: ریاض (ترجمه -) ۵/۵۳۹].

«باب شین»

ابن شرفشاه حسینی

(سید -) وی مؤلف کتاب نهج الشیعه فی فضائل وصی خاتم الشریعه این کتاب را ابن شرفشاه به نام سلطان اویس بهادر خان نوشته است و من آن را در شهر لاهیجان دیده ام و مؤلفش از متأخران است.

از ظاهر احوال پیداست که مترجم حاضر غیر از سید رکن الدین استرآبادی است.

یعنی غیر از سید ابو محمد، حسن بن محمد بن شرفشاه، شاگرد خواجه نصیر طوسی است. و گاهی از سید ابو محمد، به سید حسن بن شرفشاه تعبیر می کنند و تشیع او مورد اختلاف است. و از مؤلفات او که نزد ما می باشد شرحی است که بر قواعد الفوائد خواجه نصیر، استادش نوشته است.

سید شرفشاه حسینی کتابی دارد به نام المنهج و من در استرآباد به خط سید امیر محمد باقر استرآبادی (میر داماد) حکایت مرد ناصبی را که از آن کتاب، نقل کرده است دیده ام. وی، مردی بوده از مردم موصل که نسبت به اهل بیت طاهرین، عداوت زیاد داشت تا آن جا که از مردی که می خواست به حج خانه خدا برود، تقاضا کرد هنگامی که وارد روضه مطهره رسول اکرم می شود به حضرتش عرض کند، به چه مجوزی، دخترت فاطمه را به همسری علی در آوردی؟! سپس قصه قتل آن مرد را که در خانه اش کشته شده و قاتلش معلوم نبود نقل کرده و همین قصه را استاد استناد در بحار نقل فرموده

ابن شهریار خازن

ممکن است ابن شهریار همان کسی باشد که در اوائل سند صحیفه کامله سجادیه چنین آمده است خبر داد به ما، سید اجل نجم الدین بهاء الشرف ابو الحسن، محمد بن حسن بن احمد بن علی بن محمد بن عمر بن یحیی علوی حسینی از شیخ سعید ابو عبد الله، محمد بن احمد بن شهریار خازن (۲)، خزینه دار مولانا امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام در ماه ربیع الاول سال ۵۱۶ ه. ق در حالی که بر او قرائت می شد و من هم سماع می کردم.

او گفت: از شیخ صدوق ابو منصور محمد بن محمد بن احمد بن حسین بن عبد العزیز عکبری معدل (۳) شنیدم - تا آخر.

بنابراین، مترجم حاضر، متأخر از شیخ طوسی است. و ممکن است همان کسی باشد که منتجب الدین (۴) در فهرست از او یاد کرده و وی، را به فقه و صلاحیت ستوده است.

از سند کتاب سلیم بن قیس هلالی، استفاده می شود، ابن شهریار خازن، از شیخ مقرئ ابو عبد الله محمد بن کال روایت می کند. و شریف جلیل نظام الشرف ابو الحسن العریضی از ابن شهریار خازن روایت دارد و ممکن است ابن خازن در این سند، مترجم حاضر باشد. و در این صورت محتمل است که گوینده «حدثنا» در آغاز صحیفه عریضی یاد شده باشد.

ابن شریفه واسطی

(شیخ -) حسن بن سلیمان، شاگرد شهید اول، در کتاب المحتضر از وی نام برده و کتاب اللباب؛ را به وی نسبت داده است. و از آن کتاب، روایت می کند. و ممکن است کنیه مزبور به اعتبار نام مادرش باشد.

ص: ۱۸۳

۱- (۱) قصه کشتن او را مرحوم مجلسی «قدس سرّه» در مجلد ۱۰/۴۲ بحار الانوار، ذیل باب ۱۱۵ مقامات و کرامات حضرت مولا علی علیه السلام نقل کرده و شخص موصلی را به نام احمد بن حمدون معرفی کرده است.

۲- (۲) آقا بزرگ، الثقات العیون فی سادس القرون، ص ۲۴۵.

۳- (۳) همان، النابس فی القرن الخامس، ص ۱۸۳.

۴- (۴) منتجب الدین، فهرست، ص ۱۷۲، ترجمه ریاض ۴۹/۵.

شیخ، رشید الدین، ابو جعفر، محمد بن علی بن شهر آشوب بن ابو نصر بن ابو الجیش مازندرانی سروری، فاضل فقیه و متکلم محدث، معروف به ابن شهر آشوب، مؤلف کتاب المناقب (۱) و کتاب رجال معالم العلماء (۲) و کتاب های دیگر. ابن شهر آشوب، گاهی با یک واسطه از شیخ طوسی روایت می کند.

«باب صاد»

ابن صائغ

سید علی بن حسین بن محمد بن محمد صائغ حسینی عاملی جزینی معروف به ابن صائغ، شاگرد شهید ثانی و استاد شیخ حسن صاحب معالم و سید محمد، صاحب مدارک و دیگران است. و فضیلت و بزرگواری او معروف می باشد. (۳)

مترجم حاضر، غیر از ابن صائغ است که اولین شارح مغنی اللیب ابن هشام باشد.

زیرا این شخص، سنی حنفی و نامش محمد بن صائغ است. (۴)

ص: ۱۸۴

-
- ۱- (۱) مناقب العلماء، نخست ۱۳۱۳ ق در بمبئی و پس از آن به کرات در ایران و عراق به چاپ رسیده است.
- ۲- (۲) معالم العلماء در ۱۳۵۳ به کوشش عباس اقبال در تهران، بار دیگر ۱۳۸۰ ق. در نجف به چاپ رسیده است. این اثر یکی از کتابهای عمده فهرست و رجال شیعه در فاصله سده ۵ تا ۸ به شمار می رود.
- ۳- (۳) ن. ک. ترجمه ریاض، ۵۰۹/۳.
- ۴- (۴) بغیه الوعات، ص ۶۵ نوشته است: شمس الدین محمد بن عبد الرحمن زمردی حنفی معروف به ابن صائغ نحوی پیش از ۷۱۰ ه. ق متولد شده و در لغت و نحو و فقه اسناد بوده و از شاگردان ابو حیان قونوی است. با رؤسای وقت رفت و آمد فراوان داشته است. نظم و نثر را به خوبی می گفته و می نوشته و قضاوت عسکر را متعهد می شد و در جامع طولونی تدریس می کرده و الفیه ابن مالک را شرح کرده و حاشیه بر مغنی اللیب از اول تا باب با دارد و در نیمه شعبان سال ۷۷۶ ه. ق در گذشته از ابیات اوست: لا- تفخرن بما اوتیت من النعملی سواک و خف من مکر جبار فانت فی الاصل بالفخار مشتبهما اسرع الکسر فی الدنیا لفخار

و همچنین غیر از ابن صائغ صوفی است که شمس الدین محمد بن احمد بن صائغ صوفی حنفی شاگرد شیخ صفی الدین اردبیلی مشهور است.

«باب طاء»

ابن طاووس

عنوان مزبور، به تنی چند از دانشوران سادات آل طاووس (رضی الله عنه) گفته می شود. مشهورترین ایشان، سید بزرگوار، رضی الدین، ابو القاسم، صاحب کرامات و مقامات، نقیب نجیب، علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن محمد بن محمد بن طاووس حسنی حلی، (۱) مؤلف کتاب اقبال و کتابهای ادعیه و کتابهای دیگر.

و گاهی به برادر دانشورش سید بزرگوار، جمال الدین، احمد بن موسی، معروف به احمد بن طاووس گفته (۲) می شود. این بزرگوار، مؤلف دو کتاب الملاذ و البشری که در فقه تألیف شده است. (۳) و فتوهای او در کتاب های فقهی آورده می شود.

و باز عنوان مزبور متوجه به برادر زاده اش سید خردمند عبد الکریم بن احمد بن طاووس (۴) است که مؤلف کتاب فرحه الغری است.

و گاهی هم به فرزند سید عبد الکریم، اطلاق می شود و او سید رضی الدین، ابو القاسم علی بن عبد الکریم (۵) است.

و گاهی به ندرت به یکی از دو فرزند سید رضی الدین، مؤلف اقبال گفته می شود

ص: ۱۸۵

۱- (۱) ن. ک: الانوار الساطعه، ص ۱۱۶.

۲- (۲) همان، ص ۱۳.

۳- (۳) کتاب بشری المحققین در شش مجلد و کتاب الملاذ در چهار مجلد و هر دو کتاب در فقه است - م.

۴- (۴) همان، ص ۹۱.

۵- (۵) ریاض العلماء (ترجمه) ۱۵۹/۴.

یعنی سید جلال الدین، محمد بن سید رضی الدین، علی (۱) و سید ابو القاسم رضی الدین، علی، که کنیه و نامش، برابر با کنیه و نام پدرش می باشد، و مؤلف کتاب زوائد الفوائد (۲) که در ادعیه تألیف شده و معروف است. و خود او در لابلائی کتاب مزبور، تصریح کرده است که نام و کنیه او نام و کنیه پدرش می باشد. لازم به توضیح است که از نظر من، کتاب مزبور، موسوم به زوائد الفوائد نمی باشد و این معنی را در ضمن گزارش حال او متذکر شده ام.

و گاهی اطلاق می شود بر سید عالم - تا به آخر.

و هنگامی هم به سید مجد الدین بن طاووس، اطلاق می شود. سید مجد الدین، همان کسی است که همراه پدر علامه حلّی، نزد هولاکو که به بغداد آمده بود رفت تا برای مردم حله، امان بگیرد. ممکن است مجد الدین، یکی از آن هائی باشد که نام بردیم و یا یکی از خویشاوندان نزدیک آن ها است.

مؤلف گوید: گروهی از اصحاب ما، در ضبط احوال ابناء طاووس به اشتباه برخورد کرده و مؤلفان، یکی را به دیگری نسبت داده اند و با توجه به تحقیقی که ما به عمل آورده ایم، رافع اشتباه و انتساب خواهد شد.

ابن طیّ

عنوان مزبور بیشتر اوقات، متوجه به ابو القاسم علی بن علی بن جمال الدین، محمد بن طیّ بوده که از شیوخ فقها و از دانشوران بنام است. و ممکن است، عنوان مزبور، متوجه به جد او باشد که در کتاب های فقها به فتوهای او اشاره می شود و از علمای متأخر و معاصر با ابن فهد حلّی می باشد.

و گاهی عنوان مزبور، مربوط به شیخ، محمد بن علی بن علی بن محمد بن طیّ پیش یاد شده است که فتوهای او در کتاب های فقه آورده می شود و سید جمال الدین بن طاووس در کتاب دعایی که در حال حاضر به نام زوائد الفوائد خوانده می شود از خط او نقل می کند. و از ظاهر حال به دست می آید محمد بن علی بن طیّ، جد ابو القاسم بن طیّ

ص: ۱۸۶

۱- (۱) ریاض العلماء (ترجمه)، ۲۱۴/۵.

۲- (۲) ن. ک: الانوار الساطعه، صص ۱۰۷، ۱۶۴.

باشد.

«باب ظاء»

ابن نوبخت

(۱)

عنوان مزبور گاهی به اسماعیل بن نوبخت گفته می شود. اسماعیل معاصر با ابو نواس شاعر بوده که پس از سال سیصد هجری می زیسته برای این که ابو نواس سال ۳۵۵ ه. ق وفات یافته است.

«باب عین»

ابن عبد العالی

عنوان بالا به سه تن از فضلاى جبل عامل اطلاق می شود.

- ۱ - شیخ زین الدین، ابو الحسن علی بن حسین بن عبد العالی کرکی عاملی فقیه بنام و شارح کتاب القواعد و کتابهای دیگر.
- ۲ - شیخ نور الدین، یا (زین الدین) ابو القاسم، علی بن عبد العالی میسی عاملی فقیه و زاهدی که شهید ثانی از وی اجازه داشته و خود او از شیخ علی کرکی اخذ اجازه نموده است.
- ۳ - شیخ عبد العالی بن شیخ نور الدین، علی بن عبد العالی عاملی کرکی. وی، فرزند

ص: ۱۸۷

۱- (۱) در پاورقی می نویسد: به خط مؤلف چنان دیده شد که در بالا آمده است بدیهی است یادآوری از ابن نوبخت تحت عنوان باب ظا، دور از قاعده است زیرا ابن نوبخت و بنو نوبخت باید در حرف نون که پس از این آورده می شود ذکر شود نه در حرف ظا - م.

شیخ علی کرکی یاد شده است و شاگرد پدرش و فضلالی دیگر می باشد. سید مصطفی مؤلف رجال مشهور، محضر وی را درک کرده است. و او مؤلف رساله ای است راجع به قبله مردم خراسان. و از جهت اشتراکی که فضلالی مزبور دارند؛ گاهی احوال برخی از آنها به برخی دیگر مشتبه شده است.

ابن عقده

ابو العباس، احمد بن سعید بن عقده حافظ.

ابن عمید

شیخ کاتب، ابو الفتح یا ابو الفضل (۱)، محمد بن حسین بن عمید، معروف به ابن عمید.

صاحب بن عباد، فاضل نامی بر اثر مصاحبتی که با وی داشته است به (صاحب) ملقب گردیده است. و ممکن است شیعه باشد، زیرا صاحب که فرزانه شیعه بوده پس از درگذشت وی، امور مربوط به او را به عهده گرفت. صاحب در روزگار حیات ابن عمید در اشعار خویش از وی، ستایش کرده است. ابن عمید، از ادبا و فضلالی معروف و معاصر با متنبی و ثعالبی و سرایندگان دیگر بوده است و از شاگردان احمد بن ابی عبد الله برقی و دیگران به شمار می آید. و خود استاد، صاحب و فضلالی دیگر است.

چلپی در حاشیه مطول گوید: ابن عمید در آغاز کار وزیر فخر الدوله بابویه بود و صاحب بن عباد در هنگام وزارت وی، مصاحب او بود و پس از درگذشت ابن عمید به مقام وزارت نایل گردید.

ابن عباس

عبد الله بن عباس بن عبد المطلب بن هاشم، پسر عموی پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و به دوستی خاندان رسول خدا صلی الله علیه و آله معروف است. اهل سنت و جماعت، به وی اعتقاد دارند و به گفتار و روایات او اعتماد می نمایند. در عین حال پاره ای از کارها از وی به ظهور رسیده است که موجبات نکوهش او را فراهم آورده است.

ص: ۱۸۸

۱- (۱) محمد بن حسین، ابو الفضل (ت ۳۶۰ ه. ق)، علی بن محمد، ابو الفتح (ت ۳۶۶ ه. ق).

ابن عبدون

شیخ ابو عبد الله احمد بن عبد الواحد بزاز، معروف به ابن عبدون. بزرگواری با جلالت و از پیشوایان امامی مذهب بنام است و استاد شیخ طوسی و نجاشی (۱) می باشد.

ابن عقیل

گاهی هم او را ابن ابی عقیل گفته اند، شیخ پیشین ابو علی، یا ابو محمد، حسن بن علی بن عیسی بن ابی عقیل عمانی حذاء. وی از فضلا و متکلمان بنام است. و نظرات او در کتاب های فقه آورده شده است. (۲)

ابن علقمی

گاهی عنوان مزبور به شرف الدین ابو القاسم، علی بن وزیر مؤید الدین، ابو جعفر، محمد بن احمد بن علی بن محمد علقمی قمی گفته شده است.

و گاهی عنوان مزبور به پدرش که وزیر مستعصم عباسی است اطلاق می شود.

مستعصم عباسی آخرین خلیفه بنی عباس بود، مؤید الدین، در ویران کردن خلافت آنان، کوشش کرد و در ضمن نامه که برای هولاکو و خواجه نصیر گسیل داشت، ایشان را به صوب بغداد دعوت نمود. (۳)

از ظاهر حالات، استفاده می شود شرف الدین شاگرد محقق حلّی است و هم گفته

ص: ۱۸۹

۱- (۱) استاد شیخ طوسی، نجاشی، ابن غضائری (حسین بن عبید اله، ابو عبد الله) و جعفر بن محمد دوریستی است. مشایخ وی ابو غالب زراری، ابو بکر دوری، ابن قولویه قمی، ابن داوود قمی، ابو الفرج اصفهانی، ابن جعابی، ابن جنید اسکافی، ابن حمزه طبری، ابو طالب انباری، سهل بن احمد دیباجی، دعلج بن احمد سجستانی، ابو الفضل شیبانی را می توان نام برد. ن. ک: ابن حاشر.

۲- (۲) ابن ابی عقیل اثر فقهی مشهوری به نام المتمسک بحبل آل الرسول دارد که در قرن های چهارم، پنجم از مشهورترین و مهم ترین مراجع فقهی بوده است. (الذریعه، ج ۱۹، ص ۶۹).

۳- (۳) در سال ۶۵۶ ه. ق مستعصم همراه با هزار هزار و هشتصد هزار تن از مردم بغداد به دست هولاکو از پای درآمدند. سال هجرت ششصد و پنجاه و ششروز یکشنبه چهارم از صفر شد خلیفه پیش هولاکو دواندولت عباسیان آمد به سر

می شود پدرش مؤید الدین، شاگرد محقق است. و ابن ابی الحدید نهج البلاغه را به پیشنهاد مؤید الدین و به نام او شرح کرده است. گویند نخستین کسی که وزارت مستعصم را عهده دار شد، نصیر الدین محمد ناقد بود که پیش از این هم وزیر پدرش، مستنصر بالله بود و پس از دو سال که از وزارت او گذشت، مؤید الدین علقمی به وزارت وی گمارده شد. و آغاز وزارت مؤید الدین، سال ۶۴۲ ه. ق بود و مدت چهارده سال، وزارت مستعصم را عهده دار بود. تا اوائل صفر سال ۶۵۶ ه. ق که مستعصم به امر هولاکو خان کشته شد و دولت بنی عباس منقرض گردید.

خلاصه کلام: آن که شرف الدین ابو القاسم، فاضلی کامل و امامی مذهب و مجتهد بود. و چنان که نوشته شد پدرش مؤید الدین، هولاکو و لشکریانش را به تسخیر بغداد تشویق نمود. و به جهت تعصب دینی که داشت خلیفه عباسی را از پای درآورد و چگونگی قتل او مشهور است. و در کتاب های تاریخ، ویژه تاریخ و صاف جریان قتل او نوشته شده است.

شرف الدین، فرزند وزیر مؤید الدین، محمد بن علقمی که شاگرد محقق و پدر علامه حلی است، از مشایخ اجازات است. اکنون نهر علقمی معروف یا منسوب به جد ایشان، محمد علقمی است و یا منتسب به وزیر مؤید الدین، پدر مترجم حاضر می باشد.

ابن عیسی رمانی

(شیخ -) در جایی دیدم، وی، از علمای متأخر شیعه است و این شخص علی بن عیسی رمانی نحوی متکلم که استاد شیخ مفید فارسی بوده نمی باشد. یکی از فضلا در رساله فارسی خود گوید: شیخ بن عیسی رمانی مفسّر یکی از رجال شیعه است و دختر زاده شیخ طوسی می باشد و شاگرد دائیش ابو علی بن شیخ طوسی است. و از مضامین کتاب های جدش شیخ طوسی، کمال اطلاع داشته است و از تألیفات او کتاب کشف الغمه فی فضائل الائمه است و تألیفات دیگر هم دارد. (۱)

ص: ۱۹۰

۱- (۱) شیخ آقا بزرگ در زندگینامه شیخ طوسی ص ۷۸ گوید: به نظر می رسد ابن رمانی که از پیشوایان بزرگ شیعی و از مفسران و نحویان و فقیهان و متکلمان به شمار می آمده همان ابو الحسن علی بن عیسی بن علی بن عبد الله سامرایی بغدادی واسطی، معروف به ابن رمانی یا به ابو الحسن وراق و ملقب به اخشیدی بوده باشد.

ممکن است کسی را که مؤلف رساله، معرفی کرده است مترجم حاضر باشد که از نام او اطلاعی ندارم.

مؤلف گوید: کتاب کشف الغمه فی معرفه الائمة تألیف علی بن عیس اربلی است که از پیشوایان بنام شیعه است. و غیر از کتاب «کشف الغمه» است که یکی از علمای عامه تألیف کرده است و من آن را جزء کتاب های آمیرزا طاهر وزیر آذربایجان دیده ام.

ابن عصام

ابن شهر آشوب در معالم العلماء، ص ۱۴۲ گوید: وی کتابی دارد و نوادر هم از تألیفات اوست.

ابن عین زربی

ابن شهر آشوب در معالم العلماء ص ۱۴۴ گوید: وی از شاگردان جوان سید مرتضی (۱) است.

است و کتاب عیون الادله اثنی عشر که جزئی در کلام است. از تألیفات او می باشد.

ابن العشره الکرکی

شیخ عزّ الدین، حسن بن علی معروف به ابن العشره (۲) شاگرد ابن فهد حلّی و ابو طالب

ص: ۱۹۱

۱- (۱) شیخ آقا بزرگ تهرانی گوید: غسل و تدفین شیخ طوسی به دست شاگردانش حسن بن مهدی سلیقی، و شیخ ابو محمد حسن بن عبد الواحد عین زربی و شیخ ابو الحسن لؤلؤی انجام پذیرفت. النابس فی قرن الخامس، ص ۵۲، ۱۶۲.

۲- (۲) ن. ک: ریاض العلماء (ترجمه -) ۲۹۹/۱.

ابن عودی

شیخ بهاء الدین محمد بن علی بن حسن عودی عاملی جزینی. شاگرد(۱) شهید ثانی و مؤلف رساله ای است که مشتمل بر احوال استادش شهید «رضی الله عنهما» است در اجازه ای که بر پشت سرائر ابن ادریس دیده ام چنین آمده است:

اجازه مزبور از شیخ محمد بن موسی بن حسین بن عود که برای شیخ [...] الدین حسین بن شیخ امام نصیر الدین موسی، مرقوم داشته است و ممکن است شیخ محمد، جدّ مترجم حاضر باشد.

ابن عیاش

عیاش با یی تشدیددار و شین منقوطة، عنوان شیخ احمد بن محمد بن عیاش است که از فضلا و رؤسای شیعه به شمار می آید و کتاب مقتضب الاثر فی النص علی الائمة الاثنی عشر(۲) از تألیفات اوست. استاد استناد هم او را به عنوان مزبور در فهرست بحار یاد کرده است.

کفعمی در کتاب مصباح، کتاب الاغسال را به ابن عیاش نسبت داده است. ممکن است مراد وی، مترجم حاضر یا دیگری و من از روزگار وی اطلاعی ندارم به خاطر می رسد مقتضب الاثر از آن دیگری غیر از ابن عیاش باشد و برای چگونگی آن به امل الامل و کتاب های دیگر مراجعه شود.(۳)

ص: ۱۹۲

۱- (۱) در الدر المنثور، ۱۴۹/۲ گوید: رساله بغیه المرید فی الکشف عن احوال الشهید تألیف شیخ فاضل اجل محمد بن علی بن حسن عودی جزینی یکی از شاگردان شهید است. این رساله هم مانند کتاب های دیگر از میان رفته و اوراق چندی از آن باقی مانده است و همان باقی مانده را که مشتمل بر مقدمه و سه فصل از آن رساله است در الدر المنثور ایراد نموده است - م.

۲- (۲) مقتضب... یک بار در ۱۳۴۶ ق در نجف و بار دیگر در ۱۳۷۹ ق در قم و ۱۴۰۵ در بیروت به چاپ رسیده است. این کتاب حاوی مجموعه ای از احادیث - عمدتاً از طریق اهل سنت - در اثبات ائمه اثنا عشر است. و خزاز قمی (علی بن محمد بن علی) شاگرد ابن عیاش از آن تأثیر گرفته و اثر خود را بنام کفایه الاثر فی نص علی الائمة الاثنی عشر در جهت تکمیل کار استاد تألیف کرده است. ن. ک: ذریعه ۲۱/۲۲، رجال نجاشی، ص ۱۱۹، مصفی المقال فی مصنفی علم الرجال، ص ۶۲، النابس فی القرن الخامس، ص ۲۳-۲۵.

۳- (۳) شیخ و نجاشی، کتاب مقتضب الاثر را از تألیفات ابن عیاش نام برده اند و در امل الامل به ترجمه او

«باب فا»

ابن فهد

شیخ جمال الدین، یا شهاب الدین، ابو العباس احمد بن محمد بن فهد حلی، فقیه بنام و مؤلف کتاب المهدب البارع فی شرح مختصر الشرایع که به نام «المهدب» مشهور است.

وی، شاگرد شاگردان شیخ شهید «قدس الله ارواحهم» می باشد.

«باب قاف»

ابن قضاة

(شیخ -) کفعمی در مصباح از وی نام برده و کتاب الانتها را به وی نسبت داده است.

ممکن است مترجم حاضر، همان قاضی قضاة مؤلف کتاب الشهاب مشهور باشد که تشیع وی، معلوم نیست.

ص: ۱۹۳

ابن قدامه

قاضی، احمد بن علی بن قدامه (۱) وی، از علما و فضلا و از شاگردان سید مرتضی و سید رضی است و شیخ منتجب الدین با یک واسطه از وی روایت می کند.

ابن قولویه

شیخ ابو القاسم، جعفر بن محمد بن جعفر بن موسی بن قولویه قمی، مؤلف کتاب کامل الزیاره مشهور به «مزار» و کتاب های دیگر. ابن قولویه استاد شیخ مفید شاگرد محمد بن یعقوب کلینی است. و قبر او هم اکنون در قم، معروف و مزار است. و بعضی گویند: در کاظمین بغداد مدفون می باشد.

ابن کمال پاشا

احمد بن سلیمان بن کمال، معروف به کمال پاشا زاده حسنی اشعری، وی فاضل جامع و فقیه عالم و متکلم و از متأخران، دانشوران دولت آل عثمان دوم است، تألیفات و تعلیقات و رساله های چندی دارد از جمله، کتاب تغییر التنقیح ممکن است در فن اصول باشد.

«باب میم»

ابن مکی

شیخ شهید اول، شمس الدین، ابو عبد الله، محمد بن مکی بن محمد بن حامد جزینی، مشهور به شیخ شهید به کنیه مزبور، شهرت دارد.

ص: ۱۹۴

ابن مطهر

گاهی کنیه مزبور، با قید حلّی، گفته شده است. و او شیخ، جمال الدین، حسن بن شیخ سدید الدین، یوسف بن علی بن مطهر امامی، معروف به علامه حلّی مؤلف کتاب «قواعد» و کتاب های دیگر.

و گاهی عنوان مزبور به پدرش سدید الدین، یوسف گفته می شود.

و گاهی عنوان یاد شده به یکی از فضلاء عامه که «مفصل» ز مخشری را شرح کرده است اطلاق می شود، و احتمال اتحاد با علامه و یا با پدرش درست نیست.

ابن میثم

بیشتر اوقات، کنیه مزبور، به شیخ کمال الدین، میثم بن علی بن میثم بحرانی اطلاق می شود. و او حکیم فاضل و معاصر با خواجه نصیر الدین طوسی، و مؤلف شروح سه گانه کبیر و صغیر و متوسط بر «نهج البلاغه» و کتاب های دیگر است.

و گاهی هم عنوان مزبور به یکی از خویشاوندان او گفته می شود.

میثم، از فرزندان میثم تمار که از اصحاب حضرت صادق است نمی باشد گرچه به پندار بعضی از نوادگان اوست.

ابن متّوج

عنوان مزبور، حد اکثر به شیخ جمال الدین، ناصر بن احمد بن عبد الله بن سعید بن متّوج بحرانی گفته می شود. وی فقیه هوشمند و بنام است و در قوه حافظه، زبانزد همگان است.

و گاهی هم کنیه پدر و جدش می باشد.

ابن محمود

شیخ فاضل و فقیه کامل، در ضمن کتاب های سید نور الدین، علی بن محمد برادر صاحب «مدارک» به خط شیخ یونس، تحقیقات ارزنده و فتوایی دیدم که از ابن محمود بر پشت کتاب های سید نوشته است. و اکنون از روزگار و از اسم و تألیفات او اطلاعی

ندارم. ممکن است این محمود فرزند سدید الدین، محمود بن علی حمصی مؤلف «تعلیق العراقی» در کلام باشد.

ابن معافی

شیخ - تا به آخر. ابن قدامه تا به آخر. از سید مرتضی روایت می کند و قاضی حسن استرآبادی از او روایت می نماید و ابن شهر آشوب به توسط قاضی حسن یاد شده که در آغاز مناقب ابن شهر آشوب آمده از وی روایت دارد.

از ظاهر کلمات استفاده می شود. وی، فرزند قاضی احمد بن علی بن قدامه است که به قاضی ابن قدامه، معروف است و از سید مرتضی و سید رضی روایت داشته است.

زیرا دور نیست پدر و پسر از سید مرتضی روایت کرده باشند، احتمال خلاف آن است که مترجم حاضر به ابن معافی معروف باشد. مگر آن که قاضی ابن قدامه هم به معافی شهرت داشته باشد.

و ممکن است لفظ (عن) از روایت ابن شهر آشوب، ساقط شده باشد و عبارت چنین است «عن القاضی حسن الاسترآبادی عن ابن المعافی عن القاضی ابن قدامه عن السید المرتضی» با توجه به احتمال مزبور به این اشکال می رسیم که چگونه است شیخ منتجب الدین از ابن قدامه با یک واسطه و ابن شهر آشوب که معاصر با اوست با دو واسطه از ابن قدامه روایت کرده باشد. در عین حال نظر به این که نظیر این سند بسیار اتفاق افتاده است استبعادی نخواهد داشت.

ابن معلّم

از نظر شیعه و سنی، عنوان مزبور، به شیخ مفید محمد بن محمد بن نعمان مشهور که به ابن معلّم معروف است گفته می شود. و گاهی هم به دیگری اطلاق می شود.

ابن مسعود

عبد الله بن مسعود است که به امر عثمان بن عفان به قتل رسید. و به طوری که مؤلف کتاب المغرب من الحمامه و کتاب های دیگر گوید: قرآن وی، به امر آن خلیفه، طعمه

حریق قرار گرفت. ابن مسعود از نظر علمای سنت و جماعت مقبول القول است. لیکن از نظر من، مورد پسند نمی باشد. و از آن جا که سید مرتضی در کتاب الشافی اظهار داشته است. مطابق با اجماعی که شیعه و سنی دارد ابن مسعود، مقبول القول است. و به همین مناسبت ما هم نام او را در بخش کنی که ویژه اعلام شیعه است به طور اختصار ایراد کردیم و ما بقی گفتار خویش را که مربوط به این مقام می باشد در ذیل ترجمه او در بخش دوم ایراد خواهیم کرد. و برای کشف حقیقت به آن جا باید مراجعه کرد. خدا و حجت های با شخصیت او، از حال وی باخبرند.

ابن معینه

سید تاج الدین نسابه ابو عبد الله، محمد بن قاسم بن معیه حسنی دیباجی، فاضل فقیه بنام و استاد شهید اول است.

در جائی چنین دیده ام، سید تاج الدین، محمد بن معیه بن سعید حسنی به شهید اول اجازه داده است. ظاهر است که هر دو عنوان یکی است و اشتباه از ناحیه ناسخ یا از باب اختصار است.

ابن ماهیار

شیخ محمد بن عباس بن علی بن مروان بن ماهیار، پیشوائی است که مذهب حق بر زحمات او پایدار بوده و معاصر با کلینی است، کتاب تفسیر موسوم به کتاب ما نزل من القرآن فی اهل البیت از اوست و مورد وثوق و اعتماد است.

«باب نون»

ابن نجار

شیخ حسن بن علی بن حسن نجار، فاضل فقیه و دانشور است. به پندار من، وی،

مؤلف «حواشی نجاریه» است که بر قواعد علامه در فقه نگاشته شده است. در عین حال همین حواشی را به شیخ شهید نسبت می دهند.

کتاب تحریر علامه را به خط ابن نجار یاد شده دیده ام و تاریخ آن، سال ۸۳۳ ه. ق است.

و گاهی هم، ابن نجار به جمال الدین، احمد بن نجار شاگرد شهید گفته می شود.

ابن نجد

شیخ (شمس الدین ابو جعفر محمد) دانشوری است که شهید اول با اجازه طولانی و معروفی به وی اجازه داده است. (۱)

ابن نما

عنوان مزبور گاهی به شیخ نجم الدین، جعفر بن محمد بن جعفر بن هبه الله ابن نما حلی معروف به ابن نما گفته می شود. وی، از فضیلتی مشایخ علمای ما است.

و گاهی اطلاق می شود به شیخ نجم الدین، جعفر بن نما. از ظاهر احوال به دست می آید این شخص با عالم پیش از آن یکی است و در نسبت به جدّ به اختصار بر گذار شده است.

و گاهی به شیخ نجیب الدین، ابو ابراهیم، محمد بن نما حلی، شاگرد ابن ادریس حلی گفته می شود.

و گاهی به شیخ نجیب الدین، ابو ابراهیم، محمد بن جعفر بن محمد بن نما حلی استاد محقق حلی گفته می شود. به نظر می رسد، این شخص همان شاگرد ابن ادریس است. لیکن این احتمال، مستبعد است، زیرا محقق حلی به توسط جعفر بن حسن حلی از ابن نما پیش از این شخص روایت می کند.

و گاهی به شیخ محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما، اطلاق می شود که جد شیخ نجیب الدین ابو ابراهیم محمد بن جعفر یاد شده است.

ص: ۱۹۸

۱- (۱) صورت این اجازه در مجلد ۲۰۰/۱۰۷ بحار الانوار آورده شده است و تاریخ آن دهم ماه مبارک رمضان سال ۷۷۰ ه. ق است - م.

و گاهی اطلاق می شود بر پدر نجیب الدین یاد شده یعنی جعفر بن هبه الله بن نما.

و گاهی به شیخ جلال الدین، ابو محمد، حسن بن نظام الدین، احمد بن نجیب الدین، محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما حلّی گفته می شود و این شخص استاد شیخ شهید و استاد نواده خودش نجیب الدین یاد شده، استاد محقق حلّی است.

و گاهی به ندرت به جد اعلاّی این خاندان، ابو البقا یا ابو التقی هبه الله بن نما بن علی بن حمدون حلّی اطلاق می شود و این شخص ابن نماّی واقعی است.

یکی از فضلا کلمه «نما» را به فتح نون و میم مشدده با الف ممدوده (نماء) ضبط کرده است. لیکن آن چه را که از مشایخ خویش شنیده ایم (نما) به تخفیف میم و نون مضموم یا مفتوح و الف مقصوره ضبط شده است.

ابن نوبخت

(۱)

عنوان مزبور به شیخ اسماعیل بن اسحاق بن ابو سهل بن نوبخت، گفته می شود. وی، دانشور متکلم و فاضل و از پیشینیان معروف امامیه و مؤلف کتاب الیاقوت در علم کلام است. و همین کتاب را علامه حلّی که از علمای ما است به نام انوار الملکوت فی شرح الیاقوت شرح کرده است و من این شرح را در اصفهان و شهرهای دیگر دیده ام. (۲)

و گاهی به شیخ ابو اسماعیل بن علی بن نوبخت، گفته می شود. این شخص از متکلمان بزرگ شیعه به شمار است. و از ظاهر حال پیدا است، وی پدر اسماعیل نوبخت است.

مشهور در میان مورخان چنین است که نوبخت به ضم نون است و پیدا است که این ضبط، معرّب نوبخت به فتح نون است و نوبخت فارسی (جدید الطالع) و لفظ مرکب است.

بنی نوبخت

طائفه بنامی از متکلمان دانشوران شیعه اند، از ایشان است مؤلف کتاب الیاقوت در

ص: ۱۹۹

۱- (۱) پیش از این تحت عنوان (باب ظا) به این نوبخت و بنو نوبخت اشاره کرده است که مورد ایراد قرار گرفت - م.

۲- (۲) این شرح در روزگار ما به طبع رسیده است - م.

علم کلام که پیش از این ذکر شد. و جدّ ایشان که منتسب به نوبخت است ایرانی می باشد. (۱)

«باب هاء»

ابن همام

عنوان مزبور از نظر علماء شیعه، به شیخ ثقه بزرگوار ابو علی، محمد بن همام گفته می شود، این بزرگوار از علمای امامیه است. و کتاب التمهیص (۲) و کتاب های دیگر را به وی نسبت داده اند.

گاهی عنوان مزبور، به شیخ اسماعیل بن همام بن عبد الرحمن کندی بصری اطلاق می شود. این شیخ، با دو واسطه از حضرت صادق علیه السلام روایت می کرده و از پیشینیان علما بوده و ممکن است از اهل سنت باشد.

و در نظر علمای عامه به یکی از متأخران علمای ایشان گفته می شود.

ص: ۲۰۰

-
- ۱- (۱) مرحوم عباس اقبال آشتیانی استاد دانشگاه کتابی درباره خاندان نوبخت به نام خاندان نوبختی تألیف کرده و به احیاء آثار و مآثر هر یک از این خاندان پرداخته و سال ۱۳۱۱ شمسی در ضمن ۲۹۵ صفحه به طبع رسیده است - م.
  - ۲- (۲) کتاب التمهیص در این روزگار از طرف مدرسه امام مهدی قم به طبع رسیده است. در آغاز آن تحقیقات مفصلی راجع به کتاب و شرح حال مؤلف آن نموده است - م.

فصل چهارم کتابهایی که نام مؤلف آنها مشخص نیست

اشاره

ص: ۲۰۱

در این فصل مؤلف «قدّس سرّه» به یادآوری از نام کتاب های علمای امامیه پرداخته است که یا از اسامی مؤلفین آن ها بی اطلاع بوده و یا ندانسته که کتاب مورد نظر از فلان دانشور باشد.

مؤلف گوید: ما این فصل را به پیروی از رویه ای دنبال کردیم که ابن شهر آشوب در معالم العلماء به آن طریقه رفتار نموده است. بنابراین نخست به نام برداری از کتابهایی اقدام می نمائیم که ابن شهر آشوب در کتاب مزبور به نام آن ها اشاره کرده است و در تعقیب آن مطالبی که راجع به مؤلفان آن ها به خاطر ما رسیده است ابراز می داریم. پس از آن به نام کتاب هایی می پردازیم که شیخ معاصر در امل الامل از آن ها یاد کرده است و بار سوم به نام کتاب هایی اشاره می کنیم که ما خود به نام آن ها رسیده ایم و از مؤلف آن ها بی اطلاع می باشیم. ابن شهر آشوب «قدّس سرّه» در اواخر کتاب معالم العلماء نوشته است:

«فصل» نام برداری از کتاب هایی است که از مؤلفین آن ها اطلاعی ندارم.

عیون الفوائد و زین القلائد در فضیلت حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام حلیه الاولیا، فی مناقب امیر المؤمنین علیه السّلام؛ کتاب مناقب علی بن ابی طالب علیه السّلام؛ فضائل امیر المؤمنین علیه السّلام؛ الامامه فی ایجاب النص و افساد الاختیار؛ ما نزل فی اعداء ال محمد علیهم السّلام من القران؛ الکفایه فی الامامه فی ان الزمان لا یخلو من ممکن؛ الهدایه الی الائمه الهدایه؛ شرح الاخبار فی مناقب الائمه الاطهار؛ الوسائل الی نیل الفضائل؛ الادله علی الاهله؛ هدایه النظر الی درایه الغرر؛ المستدرک لمن لا یدرک؛ الدلیل الی ما لیس الی لقائه سبیل؛ الافتخار بذی الفقار؛ هدایه الرشید و نزهه الفرید فی دلائل

الائمة عليهما السلام تلفين اولاد المؤمنين؛ رساله الشطح في مصائب الشيعة؛ الانتفاع بمحاسن الرقاع؛ امتحان الفقهاء؛ پایان کتاب های معالم.

مؤلف گوید: در بعضی از نسخه های معالم چنان که در نسخه ای که از آن نقل کردیم کتاب شرح الاخبار در ردیف کتاب هایی که ابن شهر آشوب از مؤلف آن ها اطلاعی ندارد آورده شده است. و حال آن که یادآوری از کتاب مزبور در این مقام، تناسبی ندارد زیرا به طوری که خود وی در معالم تصریح کرده است کتاب مزبور تألیف قاضی نعمان است. (۱)

او در چند جا از مناقب نوشته است کتاب شرح الاخبار تألیف ابن فیاض است از جمله در طی باب القاب معالم به این موضوع تصریح کرده است به همین مناسبت است در بیشتر از نسخه های معالم العلما در ضمن فصلی که برای کتاب هایی که از مؤلفان آن ها اطلاعی ندارد نام نبرده است. (۲)

حلیه الاولیاء از تألیفات ابو نعیم اصفهانی است که از علمای عامه است و در قسم ثانی این کتاب به نام او اشاره شده است.

کتاب مناقب علی بن ابیطالب علیه السلام لفظ مجمل است مراد از آن فهمیده نمی شود.

کتاب فضائل امیر المؤمنین علیه السلام نیز مجمل است.

کتاب الامامه فی ایجاب النصر و افساد الاختیار از ظاهر احوال به دست می آید از تألیفات....

کتاب ما نزل فی اعداء آل محمد صلی الله علیه و آله من القرآن به طوری که در بخش اول این کتاب، نگاشته شده است از تألیفات ابن ماهیار است.

کتاب الکفایه فی الامامه از تألیفات خزاز شاگرد شیخ صدوق است.

کتاب الهدایه الی الائمه الهادیه از تألیفات....

کتاب شرح الاخبار فی فضائل الائمه الاطهار از تألیفات ابن فیاض است و خود ابن شهر آشوب هم در چند جا از مناقب به این موضوع تصریح کرده است. آری در یکی از

ص: ۲۰۳

۱- (۱) در معالم طبع اقبال، ص ۱۱۳ کتاب مزبور را نام برده است - م.

۲- (۲) در معالم العلما چاپ اقبال ص ۱۳۲ - از کتاب شرح الاخبار نام نبرده است. آری در باب نون، ص ۱۱۳ همان چاپ نوشته است قاضی نعمان بن محمد معروف به ابن فیاض از علمای عامه است و کتابهای پسندیده دارد از جمله شرح الاخبار فی فضائل الائمه الاطهار، از جمله آنها المناقب و المثالب است - م.

جاهای کتاب مزبور گوید: کتاب شرح الاخبار از تألیفات قاضی نعمان بن محمد مقری اسماعیلی مؤلف کتاب دعائم الاسلام است. این انتساب خالی از تأمل نیست.

کتاب الوسائل الی نیل الفضائل از ظاهر اطلاعات پیدا است که کتاب مزبور همان کتاب الوسیله الی نیل الفضیله است که ما به توسط کتاب کشف المحججه ابن طاووس از آن نقل می کنیم. لیکن کتاب مزبور، کتاب الوسائل الی المسائل نیست زیرا این کتاب، تألیف شیخ معین (الدین) احمد بن علی بن حسن بن محمد بن ابو القاسم است.

کتاب الادله علی الاهله پیش از این در ترجمه... یادآوری شده است.

کتاب هدایه النظر الی درایه الغرر از تألیفات...

کتاب المستدرک لمن لا یدرک از تألیفات...

کتاب الدلیل الی ما لیس الی لقاءه سیل از تألیفات...

کتاب الافتخار بذی الفقار از تألیفات شیخ...

کتاب هدایه الرشید و نزهه الفرید از تألیفات شیخ...

کتاب تلقین اولاد المؤمنین از تألیفات قاضی ابو الفتح کراچکی شاگرد شیخ مفید است پیش از این هم در ترجمه وی به این کتاب اشاره کردیم. شیخ حسن بن شهید ثانی، در ضمن تعلیقه که در این فصل از معالم العلما داشته است می گوید: کتاب «تلقین» از تألیفات کراچکی است. و همواره در کلام اصحاب، دیده ایم که کتاب مزبور را به کراچکی نسبت داده اند. اینک از ابن شهر آشوب در شکفتم که چگونه کتاب مزبور را در ردیف کتاب هایی در آورده است که از مؤلف آن خبردار نمی باشد.

رساله الشطح فی مصائب الشیعه رساله است از...

کتاب الانتفاع بمحاسن الرقاع از...

کتاب امتحان الفقهاء از تألیفات...

شیخ معاصر در اواخر امل الامل پس از آن که کلام ابن شهر آشوب را به تفصیلی که در بالا نگاشتیم، ایراد کرده است می گوید: در نزد ما هم کتاب هایی است که از مؤلفان آن ها اطلاعی نداریم.

از جمله آن ها الزام النواصب بامامه علی بن ابیطالب علیه السلام و الفقه الرضوی که از جامع و

راوی آن خیردار نیستیم و الطب الرضوی از جامع و راوی آن، بی اطلاعیم. و الکشکول فیما جرى علی آل الرسول این کتاب در «امامت» است و بعضی آن را به علامه نسبت داده اند، صحت این انتساب برای من، ثابت نشده است. الروضه فی الفضائل این کتاب، به صدوق نسبت داده شده است و صحت انتساب آن معلوم نمی باشد و المنتخب من الخلاف کتاب «خلاف» از شیخ طوسی است و سال ۵۲۰ ه. ق به وسیله منتخب از آن کتاب، انتخاب شده است و کتاب مسند فاطمه علیها السلام و دیوان امیر المؤمنین علیه السلام از جامع و راوی آن، اطلاعی در دست نمی باشد و اغلاط العامه و کتاب های دیگر، باید گفت امثال این کتاب ها مورد اعتماد نمی باشد. و هرگاه مطلبی در آن ها به چشم بخورد می تواند مؤید کتاب های دیگر باشد. آری علاوه بر احکام شرعیه، تحقیقات بسیاری در آن ها دیده می شود و احکام شرعی که در آن ها، موجود است. بایستی برای تأیید آن ها از کتاب های مورد اعتماد استفاده کرد و یا به معارض آن ها متوجه بود تا در این صورت، طریقه پسندیده برای عمل به آن ها بدست آورد تا آن چنان که شایسته است به مضمون آن ها به توان عمل کرد.

مؤلف گوید: الزام الناصب از تألیفات شیخ مفلح بن حسین بن مفلح صیمری است که از علمای بنام است. و گاهی هم کتاب مزبور را به سید بن طاووس نسبت داده اند. لیکن این انتساب، نابجا است زیرا مؤلف آن، از کتاب های ابن ابی الحدید معتزلی نقل می کند.

و ابن ابی الحدید با آن که معاصر با اوست، از کتاب های او نقل نکرده است. گاهی احتمال داده اند کتاب مزبور، از تألیفات سید حیدر آملی، مؤلف کتاب الکشکول است که به نام آن، اشاره خواهد شد. خلاصه کلام، نظر به این که مؤلف، در این کتاب، از شخص خویش به عنوان یکی از ذمی های اهل کتاب، نام برده و تصمیم داشته است تا به این وسیله، به جستجو پردازد و استبصاری بدست آورد. چنان که همین رویه را سید بن طاووس در کتاب الطرائف به کار برده است. پنداشته اند که این کتاب هم از تألیفات ابن طاووس است. در عین حال، به حق باید گفت: کتاب مذکور، از تألیفات شیخ حسین یاد شده است و من نسخه کهنی از آن را در بحرین و احسا و جاهای دیگر دیده ام. و در پایان آن، نوشته است: این کتاب از تألیفات شیخ حسین بن مفلح مشار الیه است.

راجع به فقه الرضوی باید بگویم پیش از این، در ترجمه سید امیر حسین نوشتیم، این کتاب، همان رساله معروفی است که علی بن موسی بن بابویه قمی برای فرزندش محمد بن علی (شیخ صدوق) مرقوم داشته است. و اشتباه از آن جا است که ابن بابویه در نام و نام پدر افتخار اشتراک با حضرت رضا علیه السلام را داشته است و به نام آن حضرت شهرت یافته است.

طب الرضوی که آن را «ذهیه» و یا رساله «مذهبه» گویند در ذیل ترجمه حسن بن محمد بن حسن بن جمهور عمی، از معالم العلماء ابن شهر آشوب، نقل کردیم که رساله طب الرضوی از تألیفات اوست.

کتاب الکشکول از تألیفات سید حیدر آملی، صوفی مشهور است که معاصر با شیخ فخر الدین، فرزند علامه حلی است. و ترجمه حال او پیش از این گذشت. شیخ معاصر نوشته است از نظر من به اثبات نرسیده است که الکشکول از تألیفات علامه باشد. باید بگویم شیخ معاصر، این جمله را با کمال بی توجهی ابراز داشته است. زیرا انتساب کتاب مزبور به علامه حلی کاملاً بی اساس است. برای این که خود مؤلف، در آغاز آن، تصریح کرده است که کتاب مورد بحث را، نه سال پس از درگذشت علامه تألیف نموده است.

کتاب الروضه از تألیفات شاذان بن جبرئیل است - تا به آخر.

استاد استناد «ایده الله تعالی» در اول بحار گوید: کتاب منتخب الخلاف از تألیفات شیخ طبرسی است و همان کتاب المؤلف فی المختلف بین أئمة السلف است و پیش از این ذیل ترجمه طبرسی به آن کتاب، اشاره کردیم. و لیکن، آن کتابی نیست که به شیخ مفلح بن حسن [یا حسین] صیمری نسبت داده اند و در ترجمه وی، به آن اشاره نمودیم. زیرا شیخ مفلح از معاصران علی بن هلال جزائری و شیخ علی کرکی است. به راستی از متأخران است و تاریخ تألیف منتخب الخلاف یاد شده ۵۲۰ ه. ق است. بلکه کتاب مزبور از تألیفات شیخ - تا آخر بوده و چندین نسخه از این کتاب را در مشهد مقدس رضوی دیده ام و تاریخ یکی از نسخه ها ۷۰۶ ه. ق است. و در آخر آن کتاب چنین آمده است. برخی از اخباری که از طرق خاصه روایت شده است یاد آور نشدم، برای آن که

رویه کتاب های دیگر بر این سبک نبوده است. و اخبار یاد شده در کتاب های ویژه اخبار در محل خود آورده شده است. از قبیل تهذیب الاحکام و الاستبصار و در ضمن آن از فروعات کتاب های آن، مسائل معمولی را اسقاط نمودم. و در اثناء مسائل آن، به برخی از زوائد دست پیدا کردم که موجب تطویل و اطناب بود و اسقاط آن ها از آن جهت بود که افهام ارباب کمال از آن ها بی نیاز بود. و در آغاز آن کتاب گوید: به خاطر چنان رسید که تکرار اجماع فرقه به غیر از اطالۀ کتاب اثر دیگری نداشت به همین مناسبت رؤوس مسائل و خلافتی که در آن ها بود یادآوری کردم.

کتاب مسند فاطمه از تألیفات محمد بن جریر طبری امامی، مؤلف کتاب الدلائل مشهور است.

کتاب دیوان علی علیه السلام. استاد استناد در اول بحار الانوار گوید: تا به آخر (۱). بدیهی است.

جلودی از پیشینیان اصحاب ما است و کتاب «دیوان علی علیه السلام» از اوست.

کتاب اغلاط العامه از تألیفات - تا آخر. نسخه از آن را در هرات دیده ام. کتاب خوب و مشتمل بر تحقیقات ارزنده و در حدّ خود کامل است. این کتاب را یکی از علمای ما به پیشنهاد یکی از دوستانش که خواهش کرده بود آن را به سبک باب آخر کتاب اطرف الدلائل فی اوائل المسائل تدوین نماید، تألیف کرده است. و برخی از غلطهای عامه را در آن متعرض شده است.

اینک مناسب است، به کتاب های امامیه که تا حال حاضر از مؤلفان آن ها اطلاعی نداریم اشاره نمایم.

از جمله مصباح الشریعه در اخبار و اندرزها، کتاب معروف و در اختیار همگان است.

به خط یکی از فضلا دیدم، کتاب مورد بحث منسوب به هشام بن حکم است. این

ص: ۲۰۷

۱- (۱) مجلسی «ره» در ذیل مصادر بحار، ص ۲۲ نوشته است که کتاب دیوان منسوب به مولانا امیر المؤمنین علیه السلام است. و در بخش توثیق المصادر همان کتاب ص ۴۲ گوید: انتساب دیوان به حضرت مولی علی علیه السلام مشهور است و بسیاری از اشعاری که در آن آمده است در کتاب های دیگر هم روایت شده است. در عین حال نمی توانیم همه اشعار آن را منسوب به آن حضرت بدانیم. از معالم ابن شهر آشوب استفاده می شود، دیوان مزبور، تألیف علی بن احمد ادیب نیشابوری است که از علمای امامیه می باشد. نجاشی کتاب شعر علی علیه السلام را از کتاب های عبد العزیز بن یحیی جلودی به شمار آورده است - م.

انتساب از دو جهت نادرست است یکی آن که، کتاب مورد بحث، مشتمل بر روایت کردن از گروهی است که آنان، متأخر از هشام اند. و دیگر آن که محتوی مضامینی است که از تألیفات، هشام نبوده است و تناسبی با مذاق او ندارد، بلکه از آثار برخی از صوفیه است. (۱) ابن طاووس، در کتاب الهموم بکتاب المنتخب من طرق اصحابنا اظهار داشته است از مؤلف آن اطلاعی ندارم.

کتاب التهاب نیران الاحزان و مثیرا کتتاب الاشجان نسخه ای از این کتاب در نزد ما موجود می باشد. این کتاب، راجع به فتنه هایی است که پس از رحلت رسول اکرم صلی الله علیه و آله به وجود آمده تألیف شده است.

کتاب صفوه الاخبار

کتاب أضواء الدرر الغوالی لا یضاح غصب الفدک و العوالی.

کتاب الروضه فی الفضائل کتاب های سه گانه، در بحار هم آورده شده است و از مؤلف آن ها نام نبرده است. مجلسی «ره» در بحار نوشته است کتاب الروضه از معجزات و فضائل است. و کسی که آن را به صدوق نسبت داده باشد اشتباه کرده است زیرا از آن کتاب استفاده می شود در سال ۶۵۰ و اندی تألیف شده است.

کتاب الجنه الواقیه تألیف یکی از متأخران است و گاهی هم اشتباهی آن را به کفعمی نسبت داده اند.

کتاب موالید الصادقین، شیخ طبرسی در کتاب شرف النبی نقل می کند. ممکن است از تألیفات عامه باشد.

کتاب النبوه محتمل است از شیخ صدوق باشد.

کتاب زهره المهج و تواریخ الحجج، ابن طاووس در کتاب فلاح السائل از آن نقل می نماید.

کتاب سیر الائمه، ابن طاووس در فلاح السائل از آن روایت می کند.

کتاب الانوار و الاذکار، کفعمی در البلد الامین از آن نقل می کند. ممکن است مؤلف آن، تمیمی باشد زیرا کفعمی در بلد الامین به عنوان الانوار التمیمی از آن نقل می کند. و چنان که

ص: ۲۰۸

۱- (۱) مصباح الشریعه را این جانب سالها پیش از این ترجمه کرده و به طبع رسیده است. مرحوم محدث نوری در مستدرک ۳/۳۲۸. شرح مفصلی راجع به این کتاب نقل کرده است و مخصوصا توجهی به نظریه مؤلف این کتاب هم ابراز داشته است -

می دانیم، کتاب مورد بحث، غیر از کتاب الانوار فی مولد النبی المختار است که در بحار از آن نقل می کند.

کتاب رؤیا الیوم کفعمی در بلد الامین از آن نقل می کند.

کتاب دلیل القاصدین کفعمی در جنه الامان از آن نقل می کند از ظاهر آن پیدا است که از تألیفات اصحاب امامیه باشد.

کتاب الاستدراک گاهی اتفاق افتاده است، استاد در مجلد سوم بحار الانوار از آن نقل می کند و در فهرست بحار از آن نام نبرده است.

کتاب الزبده استاد در مجلد سوم صلوت بحار در ضمن شرح دعای سمات از آن نام برده است. و بعضی از اخبار را از آن نقل می کند. ممکن است این جمله، مربوط به عبارت کفعمی باشد که در شرح دعای مزبور ایراد نموده است. (۱)

کتاب تلخیص الاثار نام این کتاب را کفعمی در شرح دعاء السمات نقل کرده است و ممکن است از تألیفات عامه باشد. (۲)

کتاب البدع ممکن است مراد از آن، کتاب الاغاثه فی یرفع بدع الثلاثه باشد که تألیف ابن میثم یا تألیف دیگری است.

کتاب موالید الائمة ممکن است از ابن خشاب باشد.

کتاب تحفه الظرفاء و کتاب الذخیره و کتاب المجتبی در فن نسب شناسی، همگی این ها در کتاب العدد القویه رضی الدین، علی بن یوسف برادر علامه حلّی، یاد شده است.

ممکن است موالید الائمة همان موالید الصادقین باشد که پیش از این به نام آن، اشاره کردیم. از ظاهر حال بدست می آید که بعضی از کتابهای یاد شده از تألیفات عامه است.

کتاب مسئله الباهره فی تفضیل الزهراء الطاهره ابن شهر آشوب در کتاب مناقب از آن،

ص: ۲۰۹

۱- (۱) مجلسی در کتاب صلوت بحار، ۱۱۰/۹۰ از کفعمی نقل کرده است مراد از تابوت، صندوق تورات است. در کتاب الزبده از حضرت باقر علیه السلام نقل کرده است تا آخر - م.

۲- (۲) در ذیل کلمه مدین و مصر همان مجلد از تلخیص الاثار نقل کرده است و اظهار داشته کتاب مزبور از عبد الرشید بن صالح باکوئی است. کشف الظنون ۴۷۱/۱. نوشته است. تلخیص الاثار فی عجائب الاقطار تألیف عبد الرشید بن صالح بن نوری باکوئی است کتاب مختصری است که به ترتیب اقالیم سبعة به شرح جغرافیای شهرها و کشورها پرداخته است. - م.

نقل کرده است. بعد از آن، اظهار کرده است، کتاب مورد بحث از تألیفات ابو محمد، حسن بن طاهر قاینی هاشمی است، از ظاهر حال بدست می آید، کتاب مزبور از ابو محمد، حسن نام برده نمی باشد. و ممکن است این شخص از علمای عامه باشد، به خاطر دارم مسئله یاد شده از آثار شیخ مفید یا سید مرتضی است. (۱)

کتاب القضايا الغربيه المنقولہ عن علی علیه السلام شیخ بهائی در اربعین گوید: کتاب بزرگی است. و یکی از علما هم قضایای مزبور را به طور انفرادی گردآورده است و من آن را سال ۹۰۲ ه. ق در خراسان دیده ام.

کتاب المسائل و اجوبتها من الائمة عليهم السلام گاهی سید بن طاووس در کتاب اقبال از آن، نقل کرده است و ممکن است کتاب مزبور، کتاب کلینی باشد.

کتاب معالم الدین، ابن طاووس در کتاب اقبال برخی از اخبار را از حضرت بقیه الله عجل از آن کتاب نقل کرده است.

کتاب مسائل الرجال، سید بن طاووس در اقبال از آن نقل می کند و ممکن است همان کتاب المسائل و اجوبتها باشد.

کتاب المختصر من المنتخب، سید بن طاووس در کتاب اقبال دعاها و خبرهای بسیاری از آن نقل کرده است و نوشته است کتاب مزبور از تألیفات اصحاب ما می باشد.

کتاب الخائض این کتاب به نام النشر و الطی هم خوانده شده است و درباره امامت تألیف شده است و به رستم بن علی که شاه مازندران آن گاه که به ری آمده، تقدیم گردیده است و سید بن طاووس در کتاب اقبال در بحث عمل روز غدیر به این موضوع اشاره کرده است.

کتاب الثاقب فی المناقب نسخه ای از آن در نزد ما می باشد. و از بهترین و مختصرترین کتاب های مناقب است و از مؤلف آن اطلاعی ندارم. لیکن روزگارش نزدیک به روزگار شیخ طوسی است. زیرا در این کتاب از استادش، ابن جعفر، محمد بن حسین بن جعفر

ص: ۲۱۰

۱- (۱) در تاریخ «بهارستان ص ۱۶۹» گوید: ابو محمد از اجله علمای فقه و حدیث است و کتاب «مسئله الباهره» از اوست و قدر و منزلتش پیش علما مسلم است و از آن نقل کرده اند از جمله مجلسی حدیث فطرس را از آن نقل نموده است. و این کتاب غیر از مسئله الباهره سید مرتضی و شیخ شرف الدین نجفی شاگرد محقق کرکی است و غیر از دره الباهره شهید اول است - م.

شوهانی در مشهد رضا علیه السّلام روایت می کند. بنابراین، ممکن است کتاب مزبور از تألیفات ابن شهر آشوب باشد. زیرا ابن شهر آشوب هم از شوهانی روایت می کند و یا از تألیفات یکی از علمای روزگار ابن شهر آشوب باشد از قبیل شیخ منتجب الدین. به خاطر دارم، کتاب مزبور، تألیف یکی از شاگردان محمد بن حسن شوهانی معروف است.

کتاب المسره، ابن طاووس در اقبال از آن نقل می کند. و در باب زیارات روز غدیر نوشته است. زیارت هایی است که در کتاب السّره از کتاب مزار ابن قره نقل شده است.

کتاب معالم الدین، ابن طاووس در کتاب اقبال از آن نقل کرده است و در آخر آن، گوید:

محمد بن ابو داوود رواسی گفته است همراه محمد بن جعفر دهان به مسجد سهله رفتم.

کتاب فصل الخطاب از تألیفات اصحاب امامیه است. بعضی از علمای ما پاره ای از اخبار را در ثواب زیارت حضرت رضا علیه السلام از آن کتاب نقل کرده است و استاد در مزار بحار الانوار به این موضوع اشاره کرده است.

کتاب عمان المنافع فی خواص القرآن الرابع یکی از فضلا به این کتاب اشاره کرده است.

کتاب کشف المخفی فی مناقب المهدی، ابن طاووس در الطرائف گوید: این کتاب از یکی از علمای شیعه است و افزوده است صد و ده حدیث راجع به حضرت بقیه الله از کتاب های مخالفان در آن دیده ام.

کتاب الشفاء و الجلاء، ابن طاووس از آن نقل می کند. و پیدا است که از تألیفات عامه است. بلکه شاید همان کتاب الشفاء قاضی عیاض باشد.

کتاب تفسیر القرآن للأئمه، ابن طاووس در الدرر الوقیه از آن نقل می کند. و در آن آمده است: حدثنا الحسن عن الحسين بن محمد بن فرقه عن فضل الديار عن الصادق علیه السّلام و باز گوید: حدثنا الحسن عن ابيه عن ابي نصر عن الصادق علیه السلام. بنابراین مؤلف از راویان آخرین امامان است.

کتاب تحفه الاخوان تألیف یکی از اصحاب متأخر از علامه حلی است و نسخه ای از آن در نزد ما می باشد. در این کتاب به یادآوری از روایاتی پرداخته است که در میان آیات وارده است که در مدح ائمه طاهرین و شیعیان ایشان و نکوهش از دشمنان آنان است.

کتاب مقتل عمر از این کتاب، شیخ معاصر در کتاب الهدایه نام برده است و نسخه ای از

آن هم نزد ما موجود است.

کتاب التحفه فی الکلام در کتاب الهدایه نیز از آن نقل کرده است لیکن به مؤلف آن اشاره نکرده است.

کتاب المقامات این کتاب را شیخ معاصر در ردیف کتاب های شیعه نام برده و مؤلفش را معلوم نکرده است. و همچنین کتاب الخائص که موسوم به النشر و الطی است نام برده و از کتاب های شیعه دانسته و مؤلفش را معلوم نکرده است و به همین نسبت کتاب درر المطالب فی مناقب علی بن ابی طالب علیه السلام را یادآوری کرده و از مؤلفش نام نبرده است.

کتاب جامع الفوائد در اخبار است. به طوری که از کتاب منهاج الیقین ولی بن نعمه الله رضوی به دست می آید مؤلف، از شیخ صدوق روایت می کند. احتمال دارد با واسطه از شیخ صدوق روایت کند.

کتاب المجتبی فی توضیح اسرار المصطفی و المرتضی.

کتاب الحجج القویه فی اثبات الوصیه لامیر المؤمنین علیه السلام و کتاب بصائر الانس از این هر دو کتاب در آغاز کتاب معالم الزلفی سید هاشم بحرانی یاد شده است.

کتاب بستان الواعظین و کتاب ارشاد المسترشدین و کتاب الجنه و النار و کتاب نزهه الابرار فی خلق الجنه و النار آری سید بحرانی از اکثر این کتاب ها و از کتاب سرّ الصحابه که مؤلفش از علمای شیعه است و از کتاب العنوان روایت کرده است.

از کتاب هایی که از مؤلفینش اطلاعی ندارم کتاب تذکره الآداب است شهید اول در یکی از مجموعه هایش پاره ای از آداب زیارت را از آن نقل کرده است و کتاب الابرار که برخی از اخبار را از آن نقل نموده است.

کتاب کنز الخفی، سید هاشم بحرانی در کتاب الانصاف فی النص علی الائمة الاشراف از آن نقل می کند. و مؤلفش از علمای امامیه است و ممکن است از پیشینیان ایشان باشد.

کتاب المقامات، شیخ رجب بررسی در مشارق الانوار پاره ای از اخبار را در فضائل حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام از آن نقل کرده است.

کتاب درر المطالب، سید هاشم بحرانی در کتاب مصابیح الانوار برخی از اخبار معجزات پیمبر اکرم صلی الله علیه و آله را از آن نقل کرده است.

کتاب منهج التحقيق الی سواء الطريق از کتاب های علمای شیعه است.

کتاب صفوه الاخبار عن الأئمة الاطهار.

کتاب بستان الواعظین و کتاب البستان به طوری که در ثاقب المناقب آمده است از ظاهر پیدا است که دومی، عین اولی است.

کتاب هواتف الجان، سید هاشم بحرانی در کتاب حلیه الابرار از آن، نقل می کند. و مؤلفش از پیشینیان است. زیرا یکی از سندهایی که در آن آمده است چنین است. محمد بن اسحاق عن یحیی بن عبد الله بن الحارث عن ابیه عن سلمان الفارسی. و ممکن است مؤلف این کتاب همان محمد بن اسحاق باشد.

کتاب الحجج القویه فی اثبات الوصیه لعلی علیه السّلام سید هاشم بحرانی در کتاب حلیه الابرار گوید: در حال حاضر از نام مؤلف آن اطلاعی ندارم و کتاب ارزنده ای است.

مؤلف گوید: نامش در بحار و بلکه در رجال آن آمده است.

کتاب عقد الدرر ممکن است از کتاب های عامه باشد.

کتاب الجنه و النار از یکی از اصحاب ما است. سید هاشم در یکی از مؤلفاتش از آن نقل می کند.

کتاب مناقب البیوایت، ابن فهد برخی از اخبار را از این کتاب در عده الداعی از حضرت رضا علیه السّلام نقل کرده است.

کتاب فرح النظام و کتاب مناهج الیقین هر دو در علم کلام است و از ظاهر حال پیداست کتاب المناهج از علامه باشد و نسخه ای از آن در نزد ما می باشد. ابن جمهور احساوی در رساله کاشفه الحال عن احوال الاستدلال گوید: ممکن است کتاب مناهج از علامه حلی باشد.

کتاب المحجه البیضاء فی مذهب آل العبا استاد استناد در کتاب معاد بحار در آواخر باب برزخ، پاره ای از فوائد را از آن نقل کرده است.

کتاب غایه البادی فی شرح المبادی این کتاب شرحی است بر کتاب مبادی الاصول علامه، شارح این شرح را در روزگار حیات علامه نوشته و خود از شاگردان او بوده است و به نام سید عمید الدین، ابو طالب عبد المطلب بن نقیب شمس الدین، علی بن مختار

علوی حسینی نوشته است. از ظاهر حال پیداست مراد از سید عمید الدین، همان سید عمید الدین مشهور است که شارح قواعد علامه و کتاب های دیگر است. و استبعادی ندارد که شارح، آن را به نام وی تألیف کرده باشد زیرا از وی به غایت علم و فضل و اوصاف دیگر ستوده است. و من آن شرح را که در ضمن یک مجلد تدوین شده بود در کتاب های ملا رضی الدین، مدرس در هرات دیده ام. خلاصه کلام از نام شارح، اطلاعی ندارم و در هرات به نسخه دیگری از این شرح برخوردیم که حاشیه های فراوانی داشت و بر پدر شیخ بهائی قرائت شده بود و خط وی بر آن نسخه، دیده می شد.

یادداشتهای مترجم

سپاس خدا را که با کمال بی بضاعتی موفق شدم مجلدات پنج گانه ریاض العلماء را که در حال حاضر با فهرست هائی که به آن ضمیمه شده با بخشی از مجلد پنجم که به صورت جلد ششم درآمده و به طبع رسیده است در روز یکشنبه پنجم ماه رجب المرجب سال ۱۴۰۹ ه. ق در جوار روضه مبارکه رضویه به اتمام رسانیدم (۱) و از خدای متعال توفیق انجام خدمات دیگری را دارم.

به طریقی که در ترجمه های مجلدات قبلی معمول این مترجم بوده به پاره ای از مطالب که پس از اتمام ترجمه بدست آورده پرداخته ام در این جا هم به بخشی از آن گونه مطالب که مربوط به این مجلد است اشاره می نمایم.

مطلب اول: کتاب ها و مدارک دیگر که در این مجلد مورد توجه مؤلف بوده است:

اجازة امیر سید ابو الحسن قاینی به ملا محمد یوسف دهخوارقانی، اجازة شیخ ابراهیم قطیفی به سید شریف شوشتری، اجازة شیخ بیصائی به شیخ احمد ابو جامع عاملی، اجازة ملا حاج حسین نیشابوری به ملا نوروز علی تبریزی، اجازة شیخ حسین حماد به

ص: ۲۱۴

۱- (*) ذکر این نکته لازم است که تا پایان صفحه ۲۱۶ جلد ششم اثر مرحوم ساعدی است و نمایه های پس از آن در بنیاد پژوهشهای اسلامی فراهم آمده است - ویراستار.

شيخ نجم الدين عطارآبادى، اجازة علامه حلى به ابناء زهره، اجازة سيد فضل الله راوندى، احسن التواريخ حسن بيك روملو، احوال اهل الخلاف فى النشاطين از امير سيد حسين عاملى معروف به مجتهد، اسامى مشايخ تأليف شيخ يحيى مفتى بحرين، اسرار الائمة شيخ حسن طبرسى، امالى شيخ طوسى، امل الامل شيخ حر عاملى، ايضاح الاشتباه علامه حلى، بشاره المصطفى محمد بن ابو القاسم طبرى، بلد الامين كفعمى، تاريخ ابن خلكان، تاريخ عالم آرا عباسى اسكندر بيك، تاريخ وصاف خواجه عبد الله وصاف الحضرة، تبصره العوام سيد مرتضى رازى، تعليقه صاحب رياض (مؤلف اين كتاب) بر رجال ميرزا محمد استرآبادى، تقويم البلدان بلخى، توضيح الانور ملا محمد جعفر جبل حبلرودى، جامع المقال فخر الدين طريحي، جمال الاسبوع سيد بن طاووس، الجواهر السنه فى طبقات الحنفية، حاشية چلبى بر مطول، حاشية رجال كشى ميرداماد، الخرائج قطب راوندى، خلاصه الرجال علامه حلى، دلائل النبوه ابو العباس مستغفرى، رجال ابن داوود، رجال شيخ طوسى، رجال شيخ فرج الله حويزوى، رجال كبير ميرزا محمد استرآبادى، رجال كشى، اختيار شيخ طوسى، رجال نجاشى احمد، رجال وسيط ميرزا محمد استرآبادى، رساله مناظره على بن بابويه، روضه اولى الالباب ابو سليمان بن داوود، الشافى سيد مرتضى، شواهد النبوه ملا عبد الرحمن جامى، صحاح اللغه جوهرى، طرائف ابن طاووس، عقد الدرر، عيون المعجزات شيخ حسين بن عبد الوهاب، غوالى اللئالى ابن ابى جمهور احسائى، فرائد السمطين حموينى، فضائل شاذان قمى، فهرست شيخ طوسى، فهرست منتجب الدين، قاموس اللغه فيروزآبادى، قانون مسعودى، قصص الانبياء، قطب راوندى كافى ثقه الاسلام كلينى، كتاب سليم بن قيس هلالى، الكر و الفر على بن بابويه در امامت، كشف الرموز ابن ريبب آوى، كشف المحججه ابن طاووس، مثالب النواصب شيخ عبد الجليل قزوينى، مجالس المؤمنين قاضى نور الله شهيد، مجمع البيان شيخ طبرسى. مجموعه ورام، مدينه المعاجز سيد هاشم بحراني، المسترشد محمد بن جرير طبرى امامى، مشكات الانوار شيخ على طبرسى، مصائب النواصب قاضى نور الله شهيد، مصباح كفعمى، معالم الزلفى سيد هاشم بحراني، معالم العلماء ابن شهر آشوب، المغرب من الحمامه، مكارم الاخلاق شيخ حسن طبرسى، مناقب ابن شهر آشوب، المواسعه سيد بن

طاووس، المهدب البارع فی شرح مختصر النافع ابن فهد حلّی.

مطلب دوم: معمول مؤلف این است که گاهی اوقات برخی از کتاب ها را که در اختیار داشته در ذیل ترجمه مؤلفان آن ها نام برده است که ذیلا به آن ها اشاره می شود.

استبصار همراه با حواشی حمیده رویدشتی که به خط پدر مؤلف ریاض است. الانوار ابو الحسن بکری، امل الامل شیخ حرّ عاملی، التهاب میزان الاحزان از کتاب هائی است که مؤلف ریاض از نام مؤلفش اطلاع نداشته است، تحفه الاخوان مؤلف آن معلوم نیست، تکمله السعادات ابو المحاسن گرگانی. راجع به این کتاب به ص ۱۳۶ همین مجلد مراجعه شود. الثاقب فی المناقب مؤلفش معلوم نیست، حاشیه افعل التفضیل حاشیه جلالی از میر ابو الفتح شرفه قزوینی، رجال کبیر میرزا محمد استرآبادی، روضه اولو الالباب ابو سلیمان بن داوود، شرح قواعد الفوائد خواجه نصیر طوسی از سید حسن شرفشاه استرآبادی، طب النبی ابو الوزیر بن احمد ابهری، المجموع ابو الحسن خازن، مفتاح الباب شرح باب حادی عشر علامه حلّی از میر ابو الفتح قزوینی، مقتل عمر مؤلفش معلوم نیست، مناقب و معجزات ابو یزید زاکانی، مناهج الیقین علامه حلّی، نقد الرجال میر مصطفی تفریشی.

ص: ۲۱۶

۱- آیات ۲- احادیث ۳- قوافی اییات ۴- کتابها ۵- مکانها ۶- اشخاص ۷- فهرست مآخذ و منابع

ص: ۲۱۷

سوره الفاتحه

٥ - «اهدنا الصراط المستقيم» ج ٣:٨٧.

سوره البقره

١٣ - «و اذا قيل لهم آمنوا كما آمن الناس قالوا ا نؤمن كما آمن السفهاء» ج ٤:٥٧، ٥٨.

٣١ - «انبتوني بأسماء هؤلاء» ج ٤:٥٧.

٣٧ - «فتلقى آدم من ربه كلمات» ج ٤:٥٧.

١٢٠ - «و لن ترضى عنك اليهود و لا- النصرارى حتى تتبع ملتهم قل ان هدى الله هو الهدى و لئن اتبعت أهواءهم بعد الذى جاءك من العلم ما لك من الله من ولى و لا نصير» ج ٣:٨٦.

١٢٤ - «و اذ ابتلى ابراهيم ربه بكلمات فأتمهن قال انى جاعلك للناس اماما قال و من ذريتى قال لا ينال عهدى الظالمين» ج ٢:٢٠٩.

١٤٢ - «سيقول السفهاء من الناس ما ولاهم عن قبلتهم التى كانوا عليها قل لله المشرق و المغرب يهدى من يشاء الى صراط مستقيم» ج ٣:٥٣٦.

١٤٥ - «و لئن أتيت الذين أتوا الكتاب بكل آيه ما تبعوا قبلتك و ما أنت بتابع قبلتهم و ما بعضهم بتابع قبله بعض و لئن اتبعت أهواءهم من بعد ما جاءك من العلم انك اذا من الظالمين» ج ٣:٥٣٦.

١٦١ - «أولئك عليهم لعنه الله و الملائكه و الناس أجمعين» ج ٣:٥٤٣.

١٦٨ - «لا تتبعوا خطوات الشيطان» ج ٤:٣٤٠.

سوره النساء

٢٤ - «فما استمتعتم به منهن فأتوهن أجورهن»، ج ٤:٢٧٩.

۴۸ - «ان الله لا يغفر أن يشرك به و يغفر ما دون ذلك»، ج ۴: ۵۹.

۵۹ - «أطيعوا الله و أطيعوا الرسول و أولى الامر منكم»، ج ۴: ۳۳۱.

۹۵ - «فضل الله المجاهدين على القاعدین أجرا عظیما»، ج ۲: ۳۹۱.

ص: ۲۱۹

۱- (۱) در نمایه آیات، عدد اول، شماره آیه را نشان می دهد.

١١٠ - «و من يعمل سوءاً أو يظلم نفسه ثم يستغفر الله يجد الله غفوراً رحيماً»، ج ٥٥:٣.

١١٤ - «لا خير في كثير من نجواهم الا من أمر بصدقه أو معروف أو اصلاح بين الناس»، ج ٢٤:٤.

سوره المائدہ

٦ - «إذا قمتم الى الصلاه فاغسلوا وجوهكم»، ج ١٦٢:٢.

٩٣ - «ليس على الذين آمنوا و عملوا الصالحات جناح فيما طعموا»، ج ٥٦:٤، ٦٦.

سوره الانعام

٩١ - «قل الله ثم ذرهم في خوضهم يلعبون»، ج ٨٧:٣.

٩٥ - «يخرج الحي من الميت»، ج ٦٢:١.

١٢٢ - «أ و من كان ميتاً فأحييناه»، ج ٥٨:٤.

١٥١ - «قل تعالوا أتلى ما حرم ربكم عليكم»، ج ٥٦:٤، ٦٦.

سوره الاعراف

١٥٧ - «و يحرم عليهم الخبائث»، ج ٢٥٤:٣، ٥٧:٤.

سوره التوبه

٣ - «ان الله برىء من المشركين و رسوله»، ج ٣٤٥:١؛ ج ٤٢:٣، ٤٤، ٤٦:٤٦، ٥٣، ٥٨، ٦٠، ٦٢، ٦٣، ٦٤، ٦٥، ٦٦، ٦٧، ٧١، ٧٥.

١١١ - «ان الله اشترى من المؤمنين أنفسهم و أموالهم بأن لهم الجنه - و ذلك هو الفوز العظيم»، ج ٢:

٣٩١.

سوره هود

١٧ - «ا فمن كان على بينه من ربه»، ج ٥٨:٤.

١١٣ - «و لا تركنوا الى الذين ظلموا فتمسكم النار»، ج ٥٣:١.

١١٩ - «و لا يزالون مختلفين * الا من رحم ربك»، ج ٥٨:٤.

سوره يوسف

٥ - «لا تقصص رؤياك على اخوتك فيكيدوا لك كيدا»، ج ٣٨٣:٢.

١٠٠ - «هذا تأويل رؤياي من قبل قد جعلها ربي حقا»، ج ٣٩٦:٢.

سوره الرعد

٧ - «انما أنت منذر و لكل قوم هاد»، ج ٥٧:٤.

سوره الحجر

٩١ - «الذين جعلوا القرآن عضين»، ج ٥٨:٤.

سوره النحل

٤٣ - «فستلوا أهل الذكر ان كنتم لا تعلمون»، ج ٥٧:٤.

ص: ٢٢٠

سوره الاسراء

٣٣ - «و من قتل مظلوما فقد جعلنا لوليه سلطانا»، ج ٧٤:٣.

٧٠ - «و لقد كرمنا بنى آدم و حملناهم فى البر و البحر»، ج ٥٦:٤، ٦٦.

سوره الكهف

١٨ - «و كلبهم باسط ذراعيه بالصيد»، ج ٦:٢.

٧٩ - «و كان وراءهم ملك يأخذ كل سفينه غصبا»، ج ٢٤٩:١.

سوره طه

١٧ - «و ما تلك بيمينك يا موسى»، ج ٤٤٥:٤.

٣١ - «اشدد به أزرى»، ج ٥٥:٢.

سوره الحج

٢٦ - «و اذ بوأنا لابراهيم مكان البيت»، ج ٥٧:٤.

٧٨ - «و جاهدوا فى الله حق جهاده هو اجتباكم»، ج ٣٨٦:٢.

سوره النور

٢٦ - «الخبثات للخبثين»، ج ٢٥٤:٣.

سوره لقمان

١٣ - «يا بنى لا تشرك بالله ان الشرك لظلم عظيم»، ج ٤٤:٤.

سوره فاطر

٣٢ - «ثم أورثنا الكتاب الذين اصطفينا من عبادنا فمنهم ظالم لنفسه و منهم مقتصد و منهم سابق بالخيرات»، ج ٣٩٢:٢.

سوره الزمر

٤٥ - «و اذا ذكر الله وحده اشمأزت قلوب الذين لا يؤمنون بالآخرة و اذا ذكر الذين من دونه اذا هم يستبشرون»، ج ٢: ٣٣٩.

سوره غافر

٤٣ - «و ان المسرفين هم أصحاب النار»، ج ٤: ٣٤٠.

سوره فصلت

٤٠ - «ان الذين يلحدون في آياتنا لا يخفون علينا فمن يلقي في النار خير أم من يأتي آمنًا يوم القيامة اعملوا ما شئتم انه بما تعملون بصير»، ج ١: ٥٤.

سوره الشورى

٣٠ - «ما أصابكم من مصيبه فما كسبت أيديكم»، ج ٣: ٨٧.

ص: ٢٢١

سوره الزخرف

٤١ - «فإما نذهبن بك فإننا منهم منتقمون»، ج ٣:٤٢.

سوره الفتح

٢٩ - «سماهم فى وجوههم من أثر السجود»، ج ٤:٤٩٣.

سوره النجم

٣٩ - «ليس للانسان الا ما سعى»، ج ٣:٨٧.

سوره الجمعه

٦ - «فتمنوا الموت ان كنتم صادقين»، ج ٣:٨٨.

سوره الملك

١٤ - «ألا يعلم من خلق و هو اللطيف الخبير»، ج ١:٣٤٤.

سوره الحاقه

٣٧ - «لا يأكله الا الخاطئون»، ج ٣:٤٦.

سوره المعارج

٣٧ - «عن اليمين و عن الشمال عزيزين»، ج ٤:٥٧.

سوره القيامه

١١ و ١٢ - «كلا لا وزر * الى ربك يومئذ المستقر»، ج ٢:٥٥.

سوره الانشراح

٢ و ٣ - «و وضعنا عنك وزرك * الذى أنقض ظهرك»، ج ٢:٥٥.

«ابنى هذان و الله كانا صابرين كريمين، و الله لقد مضيا و لم يصبهما دنس»، ج ٢:٤٠٥.

«احتسب عمى (زيدا) و انه كان نعم العم، ان عمى كان لدنيانا و آخرتنا، مضى و الله شهيدا...»، ج ٢:

٣٨١.

«أخذته (زيدا) و الله من بين يديه و من خلفه و ما تركت له مخرجا»، ج ٢:٣٨٢.

«ادفع الينا المهاجرين و الانصار حتى نقتلهم بعثمان»، ج ٢:٣٢٧.

«اذا أتاك كتابى هذا فاضرب كاتبك سوطا و اعزله عن عملك»، ج ٣:٥٥.

«اذا سئل عنه أهل محلته قالوا: ما رأينا منه الا خيرا»، ج ٢:٢٩١.

«أرأيت أم أيمن فانى أشهد أنها من أهل الجنة و ما كانت تعرف ما أنتم عليه»، ج ٦:٢٢.

«أشركنى الله تعالى فى تلك الدماء، و الله ان عمى زيदा و أصحابه شهداء مثل ما مضى عليه على بن أبى طالب و أصحابه»، ج

٢:٣٨٢، ٣٨٧، ٣٩٤، ٤٠٤.

«اعتصمت بالله، أما بعد فانه وصل كتاب أمير المؤمنين فيما أمرنى به توقيفه على ما يحتاج اليه مما جربته..»، ج ١:٣٥٨.

«أعربوا أحاديثنا فانا فصحاء»، ج ١:٢٦٤.

«أعربوا فى الكلام لتعربوا فى القرآن فان الله يحب أن يعرب آياته»، ج ٣:٥٤.

«اقتدوا باللذين من بعدى ابى بكر و عمر»، ج ٦:١٣٢.

«أقسام الكلمه ثلاثه اسم و فعل و حرف...»، ج ٣:٥٣، ٥٦، ٥٨، ٦٢، ٧١.

«اقطعوا لسانه (الشاعر) عنى»، ج ٤:٣٨٧.

«أقعده أخرجته عنى فانه نصرانى»، ج ١:٢١١.

«الحمد لله الذى لم يجعل ميتتى على يد رجل يدعى الاسلام»، ج ٤:٤٨٠.

«اللهم أغفر لى و للكميت، اللهم اغفر للكميت»، ج ٤:٥٠٨.

«اللهم ان كان عبد الحكم كاذبا فسلط عليه كلبا من كلابك يأكله...»، ج ٣٩٩:٢.

«اللهم صل على محمد و آل محمد و ارحمني اذا انقطع عن الدنيا أثرى»، ج ١٠١:٤.

«أما انه (زيد) كان عارفا و كان عالما صدوقا.. ما انه لو ظفر لوفى، أما انه لو ملك يعرف كيف يضعها»،

ص: ٢٢٣

«أما الثاني (المحزون على قتل زيد) فمعه في الجنة، و أما الشامت فشريك دمه»، ج ٢: ٣٨٩.

«ان الانبياء عليهم السلام لم يورثوا درهما و لا ديناراً و انما ورثوا أحاديث من أحاديثهم»، ج ٤: ٥٨.

«ان خير مالك ما وقيت به عرضك»، ج ٤: ٣٨٧.

«ان زيدا أخى سيدعو بعدى الى نفسه فدعه و لا تنازعه، فانه يدعو و يخرج و يقتل ثالث يوم خروجه»، ج ٢: ٣٩٣.

«ان زيدا رحمه الله يتخطى يوم القيامة بأهل المحشر حتى يدخل الجنة»، ج ٢: ٣٨٠.

«ان زيدا كان من علماء آل محمد، غضب لله و جاهد أعداءه فقتل فى سبيل الله»، ج ٢: ٣٨٠، ٣٩٣، ٤٠٤.

«ان كان أحد فى الارض مفروض الطاعة فالخارج و الداخلى موسع عليهما»، ج ٢: ٣٨٢.

«ان كان لا بد (من الخروج الى الحج) فكن فى القافلة الاخير»، ج ٤: ٢٩.

«ان الله تعالى أوحى الى ابراهيم عليه السلام: انك لما سلمت مالك للضيفان و ولدك للقربان و نفسك للنيران و قلبك للرحمن اتخذناك خليلاً»، ج ٥: ١١٧.

«ان الله خلق الخلق... و علم ما يضرهم فنهاهم و حرمه عليهم ثم اباحه للمضطر بقدر البلغه»، ج ٤: ٣٤٠.

«ان الله عز ذكره اذن فى هلاك بنى أميه بعد احراقهم زيدا بسبعه أيام»، ج ٢: ٣٨٨.

«ان الله عز و جلّ أوحى الى آدم انى قد قضيت بنوتك و استكملت ايامك...»، ج ٤: ٥٨.

«ان الله ليؤيد هذا الدين بالرجل الفاجر»، ج ٢: ١٧٧.

«ان الله لينزل فى يوم عرفه فى أول الزوال الى الارض على جمل أفرق يصل بفخذه أهل عرفات يمينا و شمالاً...»، ج ٢: ٤٦٨.

«ان الله نهى عن القيل و القال و اضاعه المال و كثره السؤال»، ج ٤: ٣٤٠.

«ان الله وعد الصابرين المخرج مما يكرهون و الرزق من حيث لا يحتسبون...»، ج ٥: ٢٧٦.

«ان الناس آلوا بعد رسول الله صلى الله عليه و آله الى ثلاثة»، ج ٤: ٥٨.

«أنا عبد خالق السماوات و الارض»، ج ١:٣٣٢.

«أنا مدينة العلم و على بابها»، ج ٢:٢٠٦.

«أنت (ابو بكر) بمنزله القميص»، ج ٦:١٣١.

«أنحو للناس ما يقومون به ألسنتهم...»، ج ٣:٦٥.

«انك لا ترزق من هذه و ستملك جاريه ديلميه و ترزق منها ولدين فقيهين»، ج ٤:٢٨، ٣١.

«انما الاسراف فيما أتلف المال و أضر بالبدن»، ج ٤:٣٤٠.

«انه (زيدا) لم يدع ما ليس له بحق و انه كان أتقى لله من ذلك»، ج ٢:٣٨١، ٣٨٨، ٣٩٤.

«انى تأملت كلام الناس فوجدته قد فسد بمخالطه هذه الحمراء»، ج ٣:٤٥.

ص:٢٢٤

«انى سألت الله أن لا يسلط على أمتى أحدا من غيرهم فأعطاني ذلك»، ج ٢:٢٤٢.

«انى مخلف فيكم ما ان تمسكتم بهما لن تضلوا: كتاب الله و عترتى»، ج ٤:٥٨.

«أوصيك يا شيخى و معتمدى أبا الحسن على بن الحسين القمى وفقك الله لمرضاته...»، ج ٤:٢٤.

«أو قرتموه حديدا و ألقيتموه فى الفرات و لعن الله قاتله»، ج ٢:٣٨٨.

«الايمان اقرار باللسان و معرفه بالقلب و عمل بالاركان»، ج ٣:١٣٩.

«بركه المرأه خفه مؤونتها و تيسير ولادتها، و من شؤمها شده مؤونتها و تعسير ولادتها»، ج ٦:٦٦.

«بعث الله الانبياء و الرسل فى كل زمان يعبرون عنه الى خلقه و عبادته و يدلونهم على مصالحهم»، ج ٤:

٤٣٤.

«بعلى بن ابى طالب، بذلك أخبرنى جبرئيل...»، ج ٣:٦٢.

«بل أخرج الى الكوفه فاذا مر فصر الى البصره»، ج ٢:٣٨٨.

«ترون أخى هذا (زيدا) انه يدعى ما ليس له و يدعو الناس الى نفسه...»، ج ٢:٤٠٤.

«تعلموا العربيه فانها تزيد فى العقل و المروه»، ج ٣:٥٤.

«التقيه دينى و دين آبائى»، ج ٤:١٨١.

«تهادوا تحابوا»، ج ٣:٨٨.

«حب الدنيا رأس كل خطيئه و رأس العباده حسن الظن بالله»، ج ٤:١٦٧.

«دع ما يريبك»، ج ٤:٣٤١.

«رحم الله ابن عمى و ألقه بأبائه و اجدادته، و الله يا متوكل ما منعى من دفع الدعاء اليه الا الذى خافه على صحيفه أبيه...»، ج

٥:٥١٥.

«رحم الله امرءا عرف قدره و لم يتعد طوره»، ج ٣:٨٨، ٢٤٩.

«رحم الله عمى زيدا انه دعى الى الرضا من آل محمد و لو ظفر لوفى بما دعا اليه»، ج ٢:٣٨٥، ٤٠٠.

«رحم الله عمى زيدا، فانه أتى أبى فقال: انى أريد الخروج على هذه الطاغية...»، ج ٣٩٢:٢.

«سهر داود ليله يتلو الزبور، فأعجبه عبادته...»، ج ٤٦٨:٢.

«شر الامور محدثاتها»، ج ٣٤٢:٤.

«صل مع كل صلاه مثلها مثل الصلاه الفائتة»، ج ٤٩٨:٣.

«على الاسلام يتناكحون و يتوارثون و على الايمان يثابون»، ج ٥٨:٤.

«علماء أمتى كأنبيا بني اسرائيل»، ج ٤٤٥:٤.

«على بدینار الخصى... خذوا هذه المرأه ان كانت امرأه»، ج ٣٠٨:٢.

«عند الله احتسب عمى (زيدا) انه كان نعم العم، ان عمى كان رجلا لدنيانا و آخرتنا...»، ج ٣٨٦:٢، ٣٩٤.

«الفاعل مرفوع و ما سواه فرع عليه...»، ج ٧٥:٣.

«قد جئت (ابو نؤاس) بأبيات ما سبقك بها أحد... يا غلام سق اليه البغله»، ج ٣٩٣:١؛ ج ١٥٣:٦.

ص: ٢٢٥

«قد دعونا الله لك بذلك و سترزق ولدین ذکرین خیرین»، ج ۲: ۱۶۳؛ ج ۴: ۳۱.

«قل لعلم الهدی یقرأ علیک الفاتحه حتی تبرأ»، ج ۴: ۳۸.

«كان لرسول الله صَلَّى الله عليه و آله سر قلما عثر عليه»، ج ۴: ۴۶۵.

«كان النبي يصلى ثمان ركعات الزوال ثم يصلى أربعا للاولى و ثمان بعدها و أربعا للعصر و ثلاثا للمغرب...»، ج ۵: ۵۴۹.

«كأنى به (زيد) يخرج الى العراق و يمكث يومين و يقتل اليوم الثالث ثم يدار برأسه فى البلدان...»، ج ۲: ۴۰۳.

«كل بدعه ضلاله و كل ضلاله سبيلها الى النار»، ج ۴: ۳۴۲.

«الكلام ثلاثه أشياء اسم و فعل و حرف جاء لمعنى، فالاسم ما أنبأ عن المسمى، و الفعل ما أنبأ عن حركة المسمى، و الحرف ما أوجد معنى فى غيره»، ج ۱: ۳۴۶.

«الكلام كله ثلاثه أشياء اسم و فعل و حرف...»، ج ۳: ۴۵، ۴۹، ۵۶، ۵۸، ۶۷، ۷۲، ۷۸.

«الكلام كله يدور على اسم و فعل و حرف...»، ج ۳: ۶۵.

«لا تخرج فى هذه السنه»، ج ۴: ۲۹.

«لا تخلو الارض من قائم لله بحجه اما ظاهر مشهور أو خائف مغمور»، ج ۱: ۳۳۲.

«لا تسلكوا مسالك أعدائى لتكونوا أعدائى كما هم أعدائى»، ج ۴: ۳۴۰، ۳۴۱.

«لا- تقولوا خرج زيد، فان زيدا كان عالما و كان صدوقا و لم يدعكم الى نفسه انما دعاكم الى الرضا من آل محمد...»، ج ۲: ۴۰۳.

«لا ينكسر خاطرک فقد بعثنا المرتضى علم الهدى يعتذر اليک فلا تخرج اليه»، ج ۲: ۱۰.

«لئن أمكننى الدهر منه (عبید الله بن عمر) يوما لا قتلته به»، ج ۳: ۷۴.

«لكنى و الله ما تخوفت على نفسى...»، ج ۳: ۶۲.

«لقد استشارنى عمى زيد فى خروجه فقلت: يا عم ان رضيت أن تكون المقتول المصلوب فى الكناسه فشأنک»، ج ۲: ۳۸۱.

«لما بعث موسى كان الغالب على أهل عصره السحر فأتاهم من عند الله ما لم يكن فى وسعهم مثله و ما أبطل به سحرهم...»، ج ۵: ۵۴۶.

«ما أحسن النحو الذى أحدثت فيه»، ج ٣:٦١.

«ما أحسن هذا النحو أحش له بالمسائل...»، ج ٣:٦٧.

«ما رأى المسلمون حسنا فهو عند الله حسن و ما رآه المسلمون قبيحا فهو عند الله قبيح»، ج ٤:٣٤٢.

«من أراد أن ينظر الى آدم فى علمه و الى نوح فى فهمه و الى موسى فى بطشه و الى عيسى فى زهده فلينظر الى على بن ابى طالب»، ج ٦:١٣٢.

«من حفظ على أمتى أربعين حديثا...»، ج ٣:٢٨٣.

ص: ٢٢٦

«من رأى أحدا من أولادى و لم يقم اليه تعظيما له فقد جفانى، و من جفانى فهو منافق»، ج ٤:٣٩١، ٣٩٢.

«من رأى أحدا من أولادى و لم يقم له قياما كاملا تعظيما له ابتلاه الله ببلاء ليس له دواء»، ج ٤:٣٩١، ٣٩٢.

«من ضحك فى وجه عدو لنا من النواصب و المعتزله و الخارجيه... لا يقبل الله عنه طاعته أربعين سنه»، ج ٤:٤٦٧.

«من كان به عله فليقل عقيب الصبح أربعين مره: بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين...»، ج ٣:٤٨٩.

«من كان فى صلاه ثم ذكر صلاه أخرى فاتته أتم التى هو فيها ثم يقضى ما فاتته»، ج ٢:١٥٢.

«من كانت له حقيقه ثابتة لم يقم على شبهه هامده»، ج ٤:٥٨.

«من كنت مولاه فهذا على مولاه»، ج ٣:٣٥٦.

«نحوت أن أصنع للناس ميزانا يقوّمون به ألسنتهم...»، ج ٣:٦٠.

«نعم ما نحوت...»، ج ٣:٦٤، ٦٥، ٦٨.

«وددت انى فديته بولدى بأحبهم الى»، ج ٢:٤٠٥.

«ويل لمن سمع و اعيتة (زيد) ولم يجبه»، ج ٢:٣٨٠، ٣٩٤.

«هذا دعاء علمنى رسول الله و كان يدعو به كل صباح، و هو اللهم يا من دلح لسان الصباح...»، ج ٥:٤٨١.

«هذا (زيد) سيد أهل بيتى و الطالب بأوتارهم»، ج ٢:٣٨٥.

«هذا (زيد) سيد من أهل بيتى و الطالب بأوتارهم و لقد أنجبت أم ولدتك»، ج ٢:٣٨٥.

«هذه الكتب ابتداء منهم أو جواب ما كتبت به اليهم و دعوتهم اليه...»، ج ٢:٤٠٤.

«هكذا تفعلون بولدى (زيد بن على)»، ج ٢:٣٦٩.

«هو و الله زيد، هو و الله زيد، فسمى زيدا»، ج ٢:٣٩١.

«يا ابا السرى أنت ابو نواس الحق و من تقدمك ابو نواس الباطل»، ج ٦:١٥٤.

«يا أمير المؤمنين لا تقس أخى زيدا الى زيد بن على فانه كان من علماء آل محمد»، ج ٢:٣٨٥، ٣٨٧.

«يا بنى أعينك بالله أن تكون المصلوب بالكناسه»، ج ٢:٣٩٥.

«يا حسين يخرج من صلبك رجل يقال له زيد يتخطى هو و أصحابه يوم القيامة رقاب الناس غرا محجلين يدخلون الجنة بغير حساب»، ج ٢: ٣٨١، ٣٨٥، ٣٩٤، ٤٠١، ٤٠٥.

«يا معاشر المسلمين و يا زمره المؤمنين... اعلّموا أن الله أمركم بالصلاه و الصوم و الزكاه و الحج و الجهاد...»، ج ٤: ٣٣٠.

«يا مفضل من دان الله بغير سماع من صادق الزمه الله البتة»، ج ٤: ٥٨.

«يخرج من ولدى رجل يقال له زيد يقتل بالكوفه و يصلب بالكناسه»، ج ٢: ٣٨١، ٣٩٤.

«يقتل ههنا (فى فسخ) رجل من أهل بيتى تسبق أرواحهم أجسادهم الى الجنة»، ج ٢: ٤٠٥.

ص: ٢٢٧

اشاره

(١)

قافية الهمزه

نبأ اتى... مقلقل الاحشاء زيات، محمد بن عبد الملكج ١٦١:١

كنت أرجو... و طال عنائيشيخ حر عاملى، محمدج ٣٠٢:١

لا در در الرجال... من حله النساء ابن حجاج، حسين بن احمدج ١٨:٢

لعمرى لا اعذل... ريبه أو بذاء حكيم، حسين بن شهاب الدينج ٨٣:٢

سئمت لفرط تنقلى... ترحلى الانضاء جبعى، زين الدينج ٤٥٣:٢

ما كريم من لا يقيل... و يستر العوراء بحراني (- حسيني موسى) عبد الرؤفج ١١٧:٣

ألا ان الائمه... اربعه سواء كثير عزت، عبد الرحمنج ١٣٧:٣

لو كان مثلك... بها عن الاباء سيد مرتضى، على بن حسينج ٤٢:٤، ٨٠

يا ما رأينا... كل شىء له انقضاء جبلى عاملى، على بن شمس الدين محمدج ٣٠٦:٤

أسفا لفقده أئمه... و العلى جذاء جبلى عاملى، على بن شمس الدين محمدج ٣٠٨:٤

و ظلام الشباب... يظلنى بضياء ابوردى، محمد بن احمدج ٥٥:٥

ما لفؤادى مدى بقائى... على العناء عاملى، محمد بن حسن بن شهيد ثانيج ١٠٧:٥

كيف ترقى... الشهيد فى كربلاء عاملى، محمد بن حسن بن شهيد ثانيج ١٠٧:٥

كيف تحظى... قد توسل الانبياء شيخ حرّ عامليج ١١٨:٥

أغير امير المؤمنين... بعد ثناء شيخ حرّ عامليج ١١٨:٥

حسن شعرى... ان أعد فى العلماء شيخ حرّ عامليج ١٢٧:٥

غاده قد غدت... عن غيرها في انتفاء شيخ حرّ عامليج ١٣١:٥

في يثرب و الغرى... و كربلا و سامراء شيخ بهائي، محمد بن حسينج ١٦٣:٥

عز العزاء... فرقه سيد الشعراء شيباني حلي، محمود (ابن سالم) ج ٣٢٩:٥

ص: ٢٢٨

١- (١) بيتهای فارسی با علامت ستاره مشخص شده اند.

لله آية شمس... للحائرين هدي بازوري، ابراهيمج ١:٤٣

هو الحزن... رفق الشعرا حائنيني، حسنج ١:٢٥٥

بغض الوصي... اولاد الزنادور يستي، حسنج ١:٢٠٣

يا جيره هجروا... بعدكم واهاشيخ بهائي، محمد بن حسينج ٢:١٢٤

* ذريتي سؤال... جوابش بكن اداكاشفي، كمال الدين حسينج ٢:٢٠٩

لا تحسبونا في... في تفریقنا و قضييجبي، زين الدينج ٢:٤٥١

و بالرغم قولي... ان يطول له البقاشيخ حرّ عامليج ٢:٤٥٤

يا طلعه طلع... الردى بيديهاديك الجن، عبد السلامج ٣:١٥٥

و صيرت خير المرسلين... و قارها مشعشي، علي بن خلفج ٤:١١٠

يا روح انس... العلي بداشفيهنى، عليج ٤:١٤٣

و الشم الارض... علي بن موسياربلى، علي بن عيسيج ٤:٢١٦

عدانى عن التشيب... و عن علمى حزوياربلى، علي بن عيسيج ٤:٢١٧

يا رحله بديعه... فى لطفها و حسنهابيخ حرّ عامليج ٤:٣٠٩

اذا مذلت رجلى... اجلى فتورها فخار بن معد موسوى حائريج ٤:٤٠٠

و مائه الحجلين... و هى عف ضميرها بيوردى، محمد بن احمدج ٥:٥٥

اذا زجرت لجوجا... فى تماديها ابن دريد ازدي، محمد بن حسنج ٥:٩٨

اذا ذوى الغصن... نفاذ و تويابن دريد ازدي، محمد بن حسنج ٥:٩٩

فولت و قدبل... فى الفاقه النديهابي، محمد بن حسين بن عبد الصمدج ٥:١٦٤

كنا عدما... بحاله اذا ما متناخواجه نصير الدين طوسى، محمدج ٥:٢٦٢

لله بعد أيامي... عذب الجنابن قاسم، حسيني جزيني، محمدج ٢٧٢:٥

تقدم خطي... مشى القهقريابن هاني مغربي اندلسي، محمدج ٣١٧:٥

و لم أجد الانسان... كان بالمجد أجدريابن هاني مغربي اندلسي، محمدج ٣١٩:٥

أقيما فما في الظاعنين... قلبي فداكما بويهي، ناصر بن ابراهيمج ٣٦٦:٥

يا سعيد الجدود... باسمك يحيى ج ٤٨٨:٥

قافية باء

يكاد يحكيك... يمطر الذهبابديع الزمان، احمد بن حسينج ٧١:١

لا تغالطني... علامات المريبعين الزمان، احمد بن منيرج ٧١:١

لوشق عن قلبي... خطا بلا كاتبصاحب بن عباد، اسماعيلج ١٢١:١

يا ليله قصرت... كؤوس عتابانصاري عاملي، بدر الدينج ١٣١:١

ص: ٢٢٩

قد نالنى فرط... العجيجى عاملى، جمال الدينج ١:١٥٢

السيف اصدق... الجد و اللعابو تمام، حبيج ١:١٦٦

و قد يكهم السيف... المظفر خائبابو تمام، حبيج ١:١٦٧

فان تسأل... يدعى لى حبيحاسن بن وهيج ١:١٦٩

اذا أشرف المحزون... من الكرب | ج ١:٢٤٨

يا سيد حاز الورى... الشبابشيخ حر عاملى، محمدج ١:٢٦٢

يا من اياديه... دق السحابصاحب معالم (حسن بن شهيد ثانى) ج ١:٢٦٢

حامل الهوى... يستخفه الطربابو نواس، حسنج ١:٣٩٢

اذا أبصرتك العين... اثبتك القلبابو نواس، حسنج ١:٣٩٣

صلبنا لكم زيديا... على الجذع يصلبكلبى، حكمج ٢:٣٧٠، ٣٩٩

أبا حسن هذا... السائغ العذبحكيم، حسين بن شهاب الدينج ٢:٨٤

سقيا ليله... فيه حضور رقيجى عاملى، زين الدينج ٢:٤٥١

هذا كتاب علا... الاخبار و الكتشمشغرى عاملى، زين العابددينج ٢:٤٥٦

عرب بشرع الهوى... يجعبادى (آبادان)، عبد القاهر ج ٣:١٩٩

اذا علوى... حجه للنواصمتمنيج ٣:٢٩٤

بالذى ألهم... ثناياك العذابابن غليون (صورى عاملى) ج ٣:٣١٨

لك المجد... لك الشكر واجمكى (حسينى موسى عاملى جعى) ج ٤:١٩٦

على مثلها شقت... جيوبمكى (حسينى موسى عاملى جعى) ج ٤:١٩٧

كأن سنان ذابله... له ذهابناشئ متكلم بغداديج ٤:٣٤٥

آل بيت النبى... و الانسابحتانى عاملى، محمد بن احمدج ٥:٥٤

مصاب أصاب القلب... فيه غروبعلوى بغدادى، محمد بن حننح ٩٤:٥

لئن طاب لى... أألى و أطىاشىخ حرّ عاملىج ١٢٠:٥

كم حازم لىس... كما قد ىجبشىخ حرّ عاملىج ١٢١:٥

كم من حرىص رماه... ىشعبشىخ حرّ عاملىج ١٢١:٥

سرتت و آها... آوف عىن الرقىشىخ حرّ عاملىج ١٢٢:٥

لا تنكرى حسن صبرى... الدهر ضرباشرىف رضىج ١٤٥:٥

يا رب انى مذنب... فى صالآت القربهاى، محمد بن حنىج ١٦٤:٥

آخ الرجال من الابعاء - و الاقارب لا تقاربمحمد بن حسىن بن عمىج ١٧٣:٥

ىروم ولاه الجور... غير مصىحرفوشى كركى، محمد بن علىج ٢١٩:٥

أىن من أوءعوا... على كل هضبعملى، محمد بن علىج ٢٤٧:٥

ص: ٢٣٠

ملك عنان الفضل... الجامع المتصعباحسنى ديباجى (ابن معيه) ج ٥:٢٥٣

لن ترانى لك العيون... ذل الحجابفراء كوفى ديلمى، يحيى ج ٥:٥٠٠

قافية تاء

* جانا سخت... چنگ استشيخ بهائى، محمد ج ١:٤٧

* نواى عشق... بجائى استشيخ بهائى، محمد بن حسين ج ١:٤٧

خاقانى آن كسان... روش كبك آرزوستخاقانيج ٣:٢٤٩

اذا ذكرت الغر... الكلاب الشاردهفنجكردى، عليح ٣:٤١٨

يا رب مالى عمل... فى الاخرهجبلى عاملى، على بن محمد ج ٤:٣٠٧

* در مرو پيرير... در آب بريختمولانا (شيخ لطف الله نيشابورى) ج ٤:٥٢٥

مسائل دور شيب... الهوى نييتيحتانى، محمد بن احمد ج ٥:٥٥

يا اخا البدر... و ترب الغزالهعاملى، محمد بن عليح ٥:٢٤٦

قافية ناء

و خليع بت أعد له... عدلى من العبثحصكفى، يحيى بن سلامهج ٥:٥٣٧

قافية حاء

و هذى القصيده... بالمعانى الملاحابن حجاج ج ٢:١٨

واخ مسه... من الجوع قرحابن غلبون (صورى عاملى) ج ٣:٣١٦

بينى و بين عواذلى... أطراف الرماحسيد مرتضيح ٤:٧٣

قلت لخلي... و ثغور الملاحتهامى عاملى شامى، على بن محمد ج ٤:٢٤٣

و ما عشقى له... و اخترت القبيحاتهامى عاملى شامى، على بن محمد ج ٤:٢٤٤

عله شيبى... فى المقال الصحيحجيليج ٤:٣٠٩

انا مذ قیل لی... زاد بی التبریحرفوشی عاملی، محمد بن علیج ۵:۲۱۸

غادر تمونی للخطوب... صروفها و تروحعاملی، محمد بن علیج ۵:۲۴۸

هذی السدیره... اننی لک ناصحابن شجریج ۵:۴۶۴

قافیه دال

* آه از این دل... بر سر زندشیخ بهائی، محمد بن حسینج ۱:۴۷

لو دری الدهر... سائر الاولادصاحب بن عباد، اسماعیلج ۱:۱۲۰

کم نعمه عندک... یا بن عبادصاحب بن عباد، اسماعیلج ۱:۱۲۱

الی حضره المولی... التقی محمدجبعی عاملی، جمال الدینج ۱:۱۵۴

* مسکن کاشی... به کاشان می رسد کاشی، حسنج ۱:۳۴۹

سألت الندی... من بعد آل محمد (ص) | ج ۱:۴۳۲

ص: ۲۳۱

ان بنى برمك... بالغائب و الشاهد ابن حجاج ١٧:٢

فخاض أمير المؤمنين... له جند حكيم، حسين بن شهاب الدينج ٨٢:٢

و بعد فالمولى... المفضل المؤيد نابلي، حسينج ١٩٩:٢

بت ليلي... العين مقصدا حميرى (سيد) ج ٤١٢:٢

يا عين جودى... زين العباد شيخ حرّ عامليج ٤٦١:٢

يا صاح طال... فى غلام أمردا شيخ حرّ عامليج ١٧٣:٣

يوم الغدير... السادات و العبيد فنجكردى، عليج ٤١٧:٣

سرى طيف سلمى... فى الفلاه رقود سيد مرضيج ٩٣:٤

فردت جوابا... المشتت و رود سيد رضيج ٩٤:٤

الى الحسن... المدح الجياد اربلى، على بن عيسيج ٢١٤:٤

ان فى الرزء... البصير الجليد اربلى، على بن عيسيج ٢١٤:٤

حماد حماد... مولانا الجواد اربلى، على بن عيسيج ٢١٦:٤

كأن الهام فى الهيجا... سيوفك من رقادناشى متكلم بغدادى، عليج ٣٤٥:٤

* طالعى دارم... سوى بحر برگرد شيخ لطف الله نيشابوريج ٥٢٤:٤

* گل داد پرير... بر خاك نهاد شيخ لطف الله نيشابوريج ٥٢٥:٤

قصدت فتى... للامال قصدا بحراني، ماجد بن محمدج ٢٢:٥

تظن بأننى... القطيعه و البعاد خباز بلدى، محمد بن احمدج ٤٦:٥

سعدى بسعدى... فلا مطمع فى السعد شيخ حرّ عامليج ١٢٠:٥

و لما التقينا عانقنى... حسان الولا ئد شيخ حرّ عامليج ١٢٣:٥

سترت محاسنها الحسان... و بعسجد شيخ حرّ عامليج ١٢٣:٥

و ذات خال خدها... الحجر الاسود شيخ حرّ عامليج ١٢٣:٥

لا تكن قانعا من الدين... المعبود شيخ حرّ عامليج ١٢٤:٥

أما تبعى مدى الايام... الحر عبد اشيخ حرّ عامليج ١٢٨:٥

أنا حر لى سواهم... بل عبد عبد اشيخ حرّ عامليج ١٣٠:٥

يا سيدى و عمادى... امدد تنى بمداد محمد بن حسين عميدج ١٧٤:٥

أقم ماتما للمجد... و الحزن و الوجد شيخ حرّ عامليج ٢١٦:٥

جرى فى حله العلياء... سنن السداد حرفوشى كركى، محمد بن عليج ٢١٨:٥

أرقت و صحبى... للظلام و جيد عاملى، محمد بن عليج ٢٤٧:٥

ما للمثال الذى... فى الشرطى تسديدخواجه نصير الدين طوسى، محمدج ٢٦٢:٥

كان رأسى... موطن الاسد عاملى (ابن حرفوش) موسى بن عليج ٣٤٦:٥

ص: ٢٣٢

ابو هم و أمهم... مديحهم أوزدديلمى بغدادى، مهيارج ٣٥٣:٥

هل الوجد خاف... الوشاه جحدابن شجرى علوى حسنى، هبه الله بغداديج ٤٦٦:٥

ظعنوا فكان بكأى... و ذاك حكم لبيدأبو تمام طائيج ٤٦٧:٥

ليس فى الناس فقيها... بن سعيد\ج ٤٨٨:٥

وسائلى عن حب... به ام أجدحصكفى، يحيى بن سلامهج ٥٣٥:٥

قافية راء

بالمشعرين و بالصفاء... و الحجرابن منير (عين الزمان)، احمدج ١٠٢:١

بحب على... و ينفى النفارصاحب بن عباد، اسماعيلج ١٢٧:١

سوى حر... منوط و الضميرجبعى عاملى، جمال الدينج ١٥٣:١

جرى حاتم... ايهما القطرابو تمام حبيج ١٦٧:١

و نكرم جارنا... حيث سارا\ج ٢٧٤:١

لهفان جم... فساحل البحراطروش، ناصر الدين حسنج ٣٢٤:١

هل تعشق العينان... بعينى غزيرضير، حسنج ٣٤٤:١

مطهرون نقيات... أينما ذكرواابو نواس، حسنج ٣٩٠:١

و أقسم ما الفلك... فى لجه البحرحكيم، حسين بن شهاب الدينج ٨٢:٢

يطيب عيشى... القمر الزاهرحكيم، حسين بن شهاب الدينج ٨٤:٢

دنياخواهى... بكربلا ساز مقراج ١٣٥:٢

هو المرء يوم الحرب... يعرفه الذكرمشعشى حويزى، خلفج ٢٧٧:٢

لقد جاء فى القرآن... و من يجبرشهيد ثانيج ٤٣١:٢

هو الدهر لا يلقى... فيه غرورجبعى عاملى، زين الدينج ٤٥٢:٢

أرقت لدهرى... فؤادى فى البحر مشغريج ٢:٤٥٦

و ليس صديقا... موقعها أمراصفى الدين، حلّيج ٣:١٧١

سوابقنا و النقع... و البأس و الكبرصفى الدين، حلّيج ٣:١٧١

لا يمتطى المجد... من قدم الحذرأصفى الدين، حلّيج ٣:١٧٢

لا تنكرن غدير... اشراقها بل أظهر فنجرديج ٣:٤١٨

إذا قال غاو... على مزورافردقج ٣:٤٨٠

يا سائلى عنه... العارى عن العارمعريج ٤:٤٦

جزعت لو خطاب المشيب... فنوراسيد مرتضيح ٤:٧٤

و الى أمير المؤمنين... عمن فى تياراربلى، على بن عيسىح ٤:٢١٣

كم لى مديح... تختص بالباقراربلى، على بن عيسىح ٤:٢١٥

ص: ٢٣٣

انى لارحم حاسدى... من الاوغارتهامى عاملى شامى، على بن محمدج ٢٤٤:٤

يا من یرى المتعه... بلا مهران سكرهيج ٢٨٠:٤

كل امرئ بين الامرئين... مقصر جبلى عاملى، على بن محمدج ٣٠٧:٤

جودى بدمع... جليل خطير جبلى عاملى، على بن محمدج ٣٠٧:٤

هل لك يا مغرور... عن جهلك الغامير اوندى، فضل الله بن عليج ٤٥٨:٤

* سبزوار است... دروى خوار و زاررومى (ملای -) ج ٤٧٣:٤

* شيخ لطف الله... از جهان بيمدار ج ٥١٩:٤

يا خليلى باللطيف الخبير... فى الضمير عامليج ١٠٦:٥

فلما فاخروا سواهم... يفاخر الفخار اشيخ حرّ عامليج ١٢٥:٥

أنا الحر لكن... ليستعبد الحر شيخ حرّ عامليج ١٢٨:٥

أنا الحر لكن... سكينه و وقار اشيخ حرّ عامليج ١٢٩:٥

سادتى اننى لعبد لكم... مجازا بحر شيخ حرّ عامليج ١٢٩:٥

خليلى مالى... الصحاح بلا جبر شيخ حرّ عامليج ١٢٩:٥

و لكننا يقضى... المخلص الحر شيخ حرّ عامليج ١٢٩:٥

و الجوارى الحور... بالانس بعد النفا ر شيخ حرّ عامليج ١٣٠:٥

و انى له عبد... غدا عبده الحرا شيخ حرّ عامليج ١٣٠:٥

و نبى الهدى... مادح الابرار شيخ حرّ عامليج ١٣٠:٥

خليفه رب العالمين... من كل ديار شيخ حرّ عامليج ١٦١:٥

صاحب العصر... لا يجرى القدر بهائى، محمد بن حسين بن عبد الصمدج ١٦٢:٥

من مخبر الاعراب... رسطاليس و الاسكندر ابن عميد، محمد بن حسين بن عميدج ١٧٤:٥

خليلي عوجا... و تلك الدار حرفوشى كركى، محمد بن عليج ٢١٧:٥

و شحوروك ذاك الخال... الى الهجر حرفوشى كركى، محمد بن عليج ٢١٨:٥

عش بالجهاله... المقام الفاخر حرفوشى كركى، محمد بن عليج ٢١٩:٥

و كم غلت الاحشا... هامه الدهر شيخ حرّ عامليج ٢٣١:٥

ما رنحت صادحات... انجم السحر حرّ عاملى، محمد (عموى شيخ حرّ) ج ٢٣٣:٥

تنبه فأوقات الصبى... تسليها قسرا حرّ عاملى، محمد (عموى شيخ حرّ) ج ٢٣٣:٥

يا عتره المختار... ما زجه الباطن و الظاهر حرّ عاملى، محمد (عموى شيخ حرّ) ج ٢٣٤:٥

أين الاولى نامت... شغفها السهر حرّ عاملى، محمد (عموى شيخ حرّ) ج ٢٣٥:٥

قد كنت أبكى... شطت بك الدار حمصى رازى، محمود ج ٣٢٦:٥

اذا رمقت عيناك... عند ذاك المقابر بويهى احسائى، ناصر ج ٣٦٦:٥

ص: ٢٣٤

ورام بحر لا يجاء... سبعة أبحراج ٤٢٨:٥

و استكبر الاخبار... صغر الخبر الخبرمتنبيج ٤٦٣:٥

كانت مسائله الركبان... احسن الخبرين هانى اندلسيج ٤٦٣:٥

تمنى ابتئى... من ربيعه أو مضرابن شجرى بغدادى، هبه اللّهج ٤٦٧:٥

يا سيدى و الذى يعيدك... يصدأ به الفكرابن حكينا بغدادى، حسنج ٤٦٨:٥

* ز درك عالى علمش... ناطقه ناصراج ٦٠:٦

مطهرون نقيات جيوبهم... أينما ذكروا ابو نواسج ١٥٢:٦

قافية سين

يا سائرا زائرا... و ارض تقديسصاحب بن عباد، اسماعيلج ١٢٤:١

قل للفرزدق... ما أمرتك فاجلسمروان بن حكمج ٢٣:٢

إذا لم يكن... صدرته المجالسabin خالويه، حسينج ٢٣:٢

عندى حدائق... فلس من غرسابن غلبون (صورى عاملى) ج ٣١٧:٣

فى الوجه ان فكرت... على هواه الانفسحرفوشى كركى، محمد بن عليج ٢٢٠:٥

أخى لا تركن... ضيق الرمسابن قاسمج ٢٧٤:٥

قافية شين

* اگرچه بهترين... خواند سلطاننشصابرج ٤٥٠:٣

* حجاب ره آمد... از دست برمذارششيخ لطف الله نيشابوريج ٥٢٥:٤

قافية صاد

متى أقل مولاى... فضلته متنقصااج ١٣٣:٦

قافية ضاد

قضى نجه القاضى... نجه القاضىشيخ حرّ عامليج ٢٣:٥

ان كان حبى للوصى... الجهول الخائضحرّ عاملى (عموى شيخ حرّ عاملى) ج ٢٣٤:٥

قافية ط

خمس هاءات... أربع نقط|ج ٤٢:٦

قافية عين

سلام كمثل الشمس... و مطلعجبعى عاملى، جمال الدينج ١:١٥٣

لك الله... النجوم ارتفاعابن داوودج ١:٢٩٠

اذا لم تكن... لخالقه مطيعاطغرائى، حسين بن عليج ٢:١٨٦

و لقد أقول... المنيه شرعطغرائى، حسين بن عليج ٢:١٨٧

مضى طود حلم... تززعحرّ عاملى، عبد السلامج ٣:١٤٩

ص: ٢٣٥

هبطت اليك... تعزز و تمنع ابن سينا ج ٤: ١٣٧

بين كريمين مجلس... يقرب الشاسعتهاى، عاملى شامى، على بن محمد ج ٤: ٢٤٣

يا باكيا لدمنه... آل النبى أودع ابن مقرب، عليج ٤: ٣٢٩

نفى عن عينك الارق... عنها الدموعكمت بن زيد ج ٤: ٥١٠

فتكت سليمى و المحاسن... و لم ترعشخ حرّ عامليج ٥: ١٢٤

مطول الفرع على منها... مختصر نافعشخ حرّ عامليج ٥: ١٣٢

لا بدع ان أضحى... و يدعى الترفاعرفوشى كركى، محمد بن عليج ٥: ٢١٩

و يحكك يا نفس دعى... ذل الطمعحسينى عاملى (ابن قاسم)، محمد ج ٥: ٢٧١

شرح كتاب اللع... أقصى الطمعحمدانى قزوينى، محمد بن محمد ج ٥: ٢٨٥

اذا لم تكن... لمالكه مطيعاطغرائى، حسينج ٥: ٤٦٨

قافية فاء

يا صاحب القبه البيضاء... لديك شفاين حجاج، حسينج ٢: ١٠

أبقيت فينا كوكبين... ليس بخافابو العلاء معريج ٤: ٩٢

خذنا من لذيذ العيش... فاصرفابن سكون حلى، على بن محمد ج ٤: ٣٠٠

اذا أنا عاتبت المكوك... على الماء أحرفاناشى متكلم بغدادى، عليج ٤: ٣٤٤

فان تخف فى الوصف... الساده الاشرافشخ حر عاملى، محمد ج ٥: ١١٩

حذفت فضول العيش... به المتعففشريف رضيع ٥: ١٤٥

من علم العلم... لا ابو النطف ج ٥: ١٥٠

أبا حسن ان أنكروا... انكار عارفمهييار ديلميج ٥: ٣٥١

قافية قاف

تعرفت بالعدل... جدالى العراق صاحب بن عباد، اسماعيلج ١١٨:١

يا قلب ما انت... و اقصر العشاقطغرائى، حسينج ١٨٦:٢

سفرت شمس... خواطر العشاقعبادى (آبادان) عبد القاهرج ٢٠٠:٣

اليك على بعد المزار... و الثناء المحققبحرانى (حسينى موسى) عبد الرؤفج ١١٧:٣

يا بن الوصى... الصادق المصدوقاجزىنى، عبد اللهج ٢٢٥:٣

عجبا لى... قصد الطريقابن غلبونج ٣١٨:٣

عذيرى من حادث... و أحيى القلقسليمان بن فهدج ٥١:٤

من كان يعتقد الولاء... آل محمد حقيقاسيد مرتضيج ٦٥:٤

مهلا أمير المؤمنين... لا نتفرقسيد رضيج ٩٤:٤

مناقب الصادق... عن صادق صادقاربلى، على بن عيسيج ٢١٥:٤

ص: ٢٣٦

لقد وافت قصائدك... اللفظ الرشيقمحقق حليج ٣١:٥

غراء لو جلت... طلوعها لم تشرقازدى (ابن دريد)، محمدج ١٠٢:٥

أنا حر عبد لهم... عدت رقيقاشيخ حرّ عامليج ١٣٠:٥

لاحت محاسن برق... محاسن برقيشيخ حرّ عامليج ١٣٢:٥

رمت المعالى... عاشق معشوقشريف رضيع ١٤٤:٥

عطفًا أمير المؤمنين... العلياء لا تتفرقشريف رضيع ١٥٠:٥

فى ثغر من أهواه... النفيس الفائقحرفوشى كركى، محمد بن عليج ٢٢٠:٥

قافية كاف

يا امير المؤمنين... فى أن أمدحكجيلى عاملى، على بن محمدج ٣٠٥:٤

واها لصد وصالكم... فبالله عليكبهائى، محمد بن حسين بن عبد الصمدج ١٦٣:٥

أنت فخر لولدك... بل أنت فخر أيبكاشيخ حرّ عامليج ٢٣٣:٥

* وقت سحر زنند... جنك جنكشيخ لطف الله نيشابوريج ٥٢٥:٤

قافية لام

و اذا الكريم... فالرأى أن يترحلاعين الزمان، احمدج ١٠٤:١

صبى من الصبيان... و لا هو يعقلامير المؤمنين (ع) ج ١١٣:١

ليهنك... لا يزل بها النعلمحقق حلى، جعفرج ١٣٩:١

و لست أرضى... عدد الفضائل ج ١٤٠:١

فتى أضحى... المهمولجبعى عاملى، جمال الدينج ١٥٣:١

و ما هو الا الوحى... كل مائلابو تمام، حبيج ١٦٦:١

و الحازم الشهم... عيشه الخضصلصاحب معالم، حسن بن شهيد ثانيج ٢٥٩:١

الحمد لله... من الاعداء ما نالوا مصرى، حسين بن عليج ٣٢٣:١

هذى حديثى... القال فيه و القيلابن حجاجج ١٨:٢

خير الانام... ذو المجد الاثيلحكيم، حسين بن شهاب الدينج ٨٥:٢

و اذا افتقرت... كصالح الاعمالفراهيدى، خليل بن احمدج ٢٨٤:٢

بكرت تخوفنى... الحياه بمعزلزيد بن عليج ٣٧٥:٢

و حق هواك... و لا يحولجبعيج ٤٥١:٢

هو خاتم الرسل... منجح المأمولمشغرى عاملى، زين العابدينج ٤٥٥:٢

جاؤا بجيش... الا كمعرس الدئلكعب بن مالكج ٤٨:٣

و اذا أتتك مذمتى... بأنى كاملج ٢٤٩:٣

يا من مضوا بفؤادى... قد نزلوامكى (حسينى عاملى جبعى)، عليج ١٩٦:٤

ص: ٢٣٧

- سل عن علي... في حل و مرتحلاربلى، علي بن عيسىج ٢١٤:٤
- الله احمد شاكر... حسن جميلفصيحى نحوى، علي بن محمدج ٢٧٩:٤
- أنظر الى بعين... علي وجلخباز بلدى، محمد بن احمدج ٤٦:٥
- لحي الله من لا يغلب... يحسن فى العقلشيخ حرّ عامليج ١٢٨:٥
- اشتر العز بما بيع فما العز بغالشرىف رضىج ١٤٤:٥
- لا تحسبيه و ان اسأت... و يقبل العذلاشرىف رضىج ١٤٥:٥
- محمد الحر... بأصل أصيلبهائى، محمد بن حسينج ١٦٥:٥
- هذى المنازل... القوم قد رحلواابن عودى عاملى جزينى، محمدج ٢٢١:٥
- قلت لما لحيت... فى احتفاظ الجهولحرّ عاملى، (عموى شيخ حرّ عاملى) ج ٢٣١:٥
- حملوها يوم السقيه... و هى ثقالمهيار ديلمى بغداديج ٣٥١:٥
- يلحى على البخيل... و جهلك ابخلامهيار ديلمى بغداديج ٣٥٤:٥
- و ما كل من أدلى... الكتب بفاضلبويهى احسائى، ناصر بن ابراهيمج ٣٦٥:٥
- أليس بعين الله... موثق بالسلاسلعبد الله بن معاويهج ٥١٠:٥
- أبا هاشم مالى أراك... المكرمات قليلاصاحب بن عبادج ١٥٧:٦
- دعوت اله الناس... الصاحب المتفضلابو هاشمج ١٥٧:٦
- أبا هاشم لم أرض... من مخلص متطولصاحب بن عبادج ١٥٨:٦

قافية ميم

- * از خلق جهان... پاره كرديمشيخ بهائى، محمدج ٤٨:١
- لك الله... الجوانح من كلمصاحب بن عباد، اسماعيلج ١٢٠:١
- و قائله لم عرتك... فى الاممصاحب بن عباد، اسماعيلج ١٢٠:١

قالوا ربي عك... البشاره و النعمصاحب بن عباد، اسماعيلج ١:١٢٠

أفلقنى الهم... لهيب الضرامابن و شاح، محفوظ ج ١:١٤٣

ينال الفتى... و هو عالمابو تمام، حبيج ١:١٦٨

لو كنت تعلم... صديق كل عالمعلامه حلى، حسنح ١:٤٢٦

و شعرى سخفه... و زال الاحتشامابن حجاجج ٢:١٧

محمد المصطفى... و خير الناس كلهمشيخ بهائى، محمدج ٢:١٢٣

و سمتك حالیه... الغمام المزرمشريف رضيج ٢:٢٠١

فرضى و نفلى... منكم و عنكمبرسى، رجيج ٢:٣٤٦

آه مما جنت... و خير الانامشيخ حرّ عامليج ٣:١٥١

يا عتره المختار... عبد يتولاهمصطفى الدين حليج ٣:١٧٢

ص: ٢٣٨

لمن العيس بنجد... البين سهامحويزي، عبد عليج ١٨٧:٣

نظام هو الدر... للبيان يترحمعبادي (آبادان) عبد القاهر ج ٢٠٠:٣

لان كل حظى... واثق بحليمسيد مرتضيح ٦٦:٤

ضن عنى بالنزر... كثيره فى المنامسيد مرتضيح ٧٢:٤

بحق محمد... من شيم اللثامحميرى، محمد بن عبد اللهج ٨٧:٤

و لو لا حسام المرتضى... مسلمامشعشى، على بن خلفج ١٠٩:٤

مدائحي وقف... العاذل و اللاتماربلى، على بن عيسيج ٢١٦:٤

أبخت يا سليمى... مشائخ الاسلامشيخ حرّ عامليج ١٢٤:٥

علمى و شعرى اقتتلا... راغماشيوخ حرّ عامليج ١٢٧:٥

حذار من فتنه الحسناء... منه مكلومشيخ حرّ عامليج ١٢٧:٥

كأن قلبى اذ غدا... لما هجمشيخ حرّ عامليج ١٣٢:٥

بروحى خالا... القلب فيه عزماحرفوشى كركى، محمد بن عليج ٢١٩:٥

يا دهر كم تحتسى... اللؤم من ذممحرّ عاملى، (عموى شيخ حرّ عاملى) ج ٢٣٢:٥

يعز على أسلافكم... شتم شاتمحسنى ديباجى (ابن معيه)، محمد ج ٢٥٣:٥

لا صوت الناعى... الرسول عظيم| ج ٢٨٩:٥

ثلاث عصى صفت... السنان المقوم| ج ٤٠:٦

لا تحمدن ابن عباد... أخجل الديماخوارزميج ٤٥:٦

أقول لركب... قيل لى نعمصاحب بن عباد ج ٤٥:٦

قافية نون

همذان لى بلد... اقبح البلدانبديع الزمان، احمد بن حسين ج ٧١:١

لقد جاءني... بنار الحزنشيلي عاملي، احمدج ١:٨٠

هجرت قولاً... أعضبته زمنامحقق حلي، جعفرج ١:١٤٠

لا تقل بشري... و يوم المهرجان اج ١:٢٢١

عليك لعمري... بديع الزمانصاحب معالم، حسن بن شهيد ثانيج ١:٢٦١

* اي ز بود آفرينش... تو روح الامينكاشي، حسنج ١:٣٥٠

و كاتب بارع... كلام سبحانابن حجاجج ٢:١٧

و ابرص من بني... ابقع اليدينا بن حجاجج ٢:١٨

جودي بوصل... احدي الراحتينحكيم، حسين بن شهاب الدينج ٢:٨٢

أتاني هواها... خاليا و تمكنا اج ٢:٢٦٩

شام برقا... الى الجزع و حناجبعيج ٢:٤٥٣

ص: ٢٣٩

أبا الشهد المزعفر... اسلا ما و دینا دختر ابو الاسودج ۴۵:۳

ألا فابلق... فلا قرت عیون الشامتینا ابو الاسودج ۶۸:۳

فافرغ الی مدح الامین... أمینمشعشی، علی بن خلفج ۱۱۰:۴

و صیر و سیلتک... ابا القاسم المؤمنمشعشی، علی بن خلفج ۱۱۰:۴

مدحت جبالها... یا نجیب الدینجیلی عاملی، علی بن محمدج ۳۰۶:۴

و لما أیتیم أن تزوروا... علی الوخذانابن معد، فخارج ۳۹۹:۴

* خوارم اندر... در ولایت کاشانحیرتیج ۴۷۳:۴

* فریاد ز دست فلک... نه کهن\ج ۵۲۴:۴

* دیشب ز سر صدق... دل منمولانا (شیخ لطف الله نیشابوری) ج ۵۲۶:۴

أغیب عنک... و المغرم العانیابن وشاح، محفوظ ج ۲۹:۵

و حمائم نبهتی... داجی المشرقینخباز بلدی، محمد بن احمدج ۴۴:۵

فضل الفتی... الوصف للانسانشیخ حرّ عاملیج ۱۱۷:۵

یا سلیمی سلبت... الاسلام و المسلمیناشیخ حرّ عاملیج ۱۲۴:۵

یا خلیلی دعانی... الهوی لو تعلمانعاملی، محمد بن علیج ۲۴۷:۵

جفا الکرّی من مقلتی... عینی عیونحرّ عاملی (عموی پدر شیخ حرّ عاملی) ج ۲۷۵:۵

عظمت مصیبه عبدک... حور العینشهید اول محمد بن مکی عاملیج ۳۰۱:۵

أبنی عدی... کأجبال رزینمغربی اندلسی (ابن هانی) محمدج ۳۱۷:۵

قافیه هاء

کمولای زین الدین... فی یدیه زمامهابازوری، ابراهیمج ۴۲:۱

* اندر این ویرانه... و مدرسشهشیخ بهائی، محمدج ۴۸:۱

يالمه... معرسها خيامهديد الزمان، احمد بن حسينج ١:٦٩

ابن منير... أفاد الوري صوابهخالديج ١:١٠١

من كمولاي علي... تحمي لظاهاصاحب بن عباد، اسماعيلج ١:١١٨

كنت دهرا... ضله و شناعهصاحب بن عباد، اسماعيلج ١:١١٨

يا راقدا... و سهام الموت ترميهمحقق حلّي، جعفرج ١:١٤١

أمولاي ها أنا ذا... طوقتهجراني (حسيني)، جمال الدينج ١:١٥١

سلام و اكرام... بهن و أفواهشيوخ حرّ عاملي، محمدج ١:١٥٥

إذا المرء لم يستخلص... و غاربهابو تمام، حبيج ١:١٦٧

عجبت لميت العلم... قدرهصاحب معالم، حسن بن شهيد ثانيج ١:٢٥٩

و لقد عجبت... ذي عين قريهصاحب معالم، حسن بن شهيد ثانيج ١:٢٥٩

ص: ٢٤٠

تحققت ما الدنيا... من هو قاتلهصاحب معالم، حسن بن شهيد ثانيج ٢٦٣:١

و أين الذى للفقہ... عليه مسائلهصاحب معالم، حسن بن شهيد ثانيج ٢٦٧:١

و ابن المطهر... غال فى تعصبهسبكى، تقى الدينج ٤٢٦:١

قيل لى... من المقال النبهابو نواس، حسنج ٣٩٠:١، ٣٩٤

هل أصبحت الابصار... كرامهاحكيم، حسين بن شهاب الدينج ٨٣:٢

رضيت لنفسى... لم يضع من يدينهاحكيم، حسين بن شهاب الدينج ٨٣:٢

كن قنوعا... كل يوم غلالهحكيم، حسين بن شهاب الدينج ٨٥:٢

ان خنت عهدى... و ان طال جفاههجبى عاملى، زين الدين (شهيد ثانى) ج ٤٥٠:٢

و لما رأينا... و أقوت معالمهجبى عاملى، زين الدين (شهيد ثانى) ج ٤٥١:٢

كم ذا أوارى... و الاشواق تجريهجبى عاملى، زين الدين (شهيد ثانى) ج ٤٥٣:٢

محمد المصطفى... الوجود من عدمهشغرى عاملى، زين العابددينج ٤٥٥:٢

قبلته و به... الفؤاد بأسرهديك الجنج ١٥٥:٣

و قد علم المغرور... فى الدهر غمهسيد مرتضيح ٧٣:٤

مديح على... من أخص عبيدهاربلى، على بن عيسيج ٢١٥:٤

و اذا جفاك الدهر... على أولادهتهامى عاملى، على بن محمدج ٢٤٣:٤

بناتكم يا منكرى... غير منكرهفصيحى نحوى، على بن محمدج ٢٨٠:٤

لى نفس أشكو... لكل ما أنا فيهجيبلى عاملى، على بن محمدج ٣٠٦:٤

يا من تحار البرايا... فى وصف عزّ جلالهجبلى عاملى، على بن محمدج ٣٠٨:٤

اهوى النبى محمدا... بتول الطاهرها بن دريد ازدى، محمد بن حسنج ٩٨:٥

و فى كل بيت قلته... و تجيدهشيوخ حرّ عامليج ١٢٥:٥

و ليس على... عبد عبد لعبد هـ شيخ حرّ عامليج ١٢٦:٥

يا صاحب الجاه... ممن يعتر بالجاه شيخ حرّ عامليج ١٢٨:٥

غينا... أوصافه و نعو تهشيد اول، محمد بن مكى عامليج ٣٠١:٥

قافية ياء

شيخ الانام... له الباريبازورى، ابراهيمج ٤١:١

* مرغ آتش... دانه ايشيخ بهائى، محمدج ٤٧:١

يا غائبا عن عينى... منتهى آماليشيخ بهائى، محمدج ٤٦:١

فجع القريض... حبيب الطائىحسن بن وهبج ١٦٠:١

ربى الله... و الوصى اماميابو تمام، حبيج ١٦٨:١

أيها اللائم دعنى... من وصف حاليرسيج ٣٤٧:٢

ص: ٢٤١

هل من معين... و باد تجلديجيج ٤٥٢:٢

جاءنى يوم... و آخر عثمانيا بن حجاج ٢٠٥:٣

أترى بئار... محاسنها بعينيا بن غلبون (صورى عاملى) ج ٣١٦:٣

عارضاً بى ركب... بأيام جمعيشريف رضيج ٩٥:٤

يا أيهدا الرائح... على سيدنا الهادي ربلى، على بن عيسيج ٢١٦:٤

عرج بسامراء... الحسن العسكري ربلى، على بن عيسيج ٢١٧:٤

جحدت ولاء مولانا... على الوصيخاز بلدى، محمد بن احمد ج ٤٥:٥

أنا ان رمت سلوا... يا قره عينخاز بلدى، محمد بن احمد ج ٤٥:٥

انا فى قبضه الغرام... وردينخاز بلدى، محمد بن احمد ج ٤٥:٥

ان سر الصديق... غير سمعى و قليحزّ عاملى، محمد ج ١١٩:٥

و ما حاز أجناس الجناس... سوى شعريحزّ عاملى، محمد ج ١٢٥:٥

طال ليلى... سوى اقتراح الامانيحزّ عاملى، محمد ج ١٣١:٥

فروى لحظها كتاب... روى عن الغزاليحزّ عاملى، محمد ج ١٣١:٥

أرغب عن وصل... و عقلى و دينيحزّ عاملى، محمد ج ١٣٢:٥

كم مقام على الهوان... و انف حميشريف رضيج ١٤٣:٥

و من حذرى لا اسأل... كما هياشريف رضيج ١٤٦:٥

يا قادحا بالزناد... قم فافتدح بفؤاديشريف رضيج ١٤٦:٥

يا للرجال لفجعه... على برأسيشريف رضيج ١٤٧:٥

قامت تظللنى... أعز على من نفسيابن عميد، محمد بن حسين ج ١٧٣:٥

صحبته الشجى... الهنا و الليالياموسوى عاملى جبعى، محمد بن عليج ٢٢٥:٥

الهي شاب... الذنوب العظيم منيحرّ عاملي، (عموي شيخ حرّ) ج ٥:٢٣٥

لا يتهمني العاذلون... موهتها بينائيعاملّي، محمد بن عليج ٥:٢٤٦

سلبت أساليب... ناجذّي بينائيعاملّي، محمد بن عليج ٥:٢٤٦

كلما فوقوا الي الركب... و حل بجنييعاملّي، محمد بن عليج ٥:٢٤٧

و أما و سيدهم علي... و تبهج المتواليامهيار ديلمى بغداديج ٥:٣٥٢

أيها العاتب ما ذاك... و ما أعرف ذنيمهيار ديلمى بغداديج ٥:٣٥٤

ص:٢٤٢

- آئینه حکمت، لاهیجی، ج ۱: ۲۳۷.
- آئینه غیب نما، ج ۳: ۳۴۱.
- آثار الابرار و انوار الاخيار، ج ۲: ۳۰۱.
- آثار الدينيه، ابن مطيع، ج ۳: ۸۹.
- آثار نبويه، ابو حنيفه مصري، ج ۵: ۴۱۸.
- آداب الجمعه، شهيد ثانی، ج ۲: ۴۲۵.
- آداب الحج، خليفه سلطان، ج ۲: ۵۶.
- آداب الحج، سيوري، ج ۵: ۳۴۳.
- آداب الحج، شولستانی، ج ۳: ۴۶۱.
- آداب الحج، قزوینی، ج ۵: ۳۲۱.
- آداب الحج و كيفيه وضع مسجد الحرام، طالقانی قزوینی، ج ۲: ۲۹۵.
- آداب الدينيه للخزانه المعينه، ج ۴: ۴۲۳.
- آداب المتعلمين، خواجه نصير، ج ۵: ۲۶۱.
- آداب المناظره، گیلانی، ج ۳: ۱۹۷.
- آداب النفس، ابن زهره، ج ۴: ۱۳۲.
- آداب النكاح، علی عرب، ج ۴: ۱۹۲.
- آداب و مكارم الاخلاق، ج ۳: ۴۲۶.
- آراء الديانات، نوبختی، ج ۱: ۳۶۷.
- آغاز و انجام، خواجه نصير، ج ۵: ۲۶۹.

آله الكتابه، فراء، ج ٥: ٥٠٠.

آيات الاحكام، راوندى، ج ٢: ٤٨٨.

آيات الاحكام، شرفه، ج ٦: ٦١.

آيات الاحكام، شيفتگى، على، ج ٤: ١٤٤.

آيات الاحكام، فاضل جواد، ج ١: ١٥٧.

آيات الاحكام - زبده البيان.

آيات الباهره فى فضل العتره الطاهره، ج ٣: ٢٠.

آيات الينيات فى خلق العالم الارض و السماوات، ج ٣: ٣٤١.

اباحه نكاح المتعه، ابن زهره، ج ٢: ٢٣٢.

ابانه عن المماثله، كراجكى، ج ٥: ٢٣٥.

ابانه ما فى التنزيل من مناقب آل الرسول (منار الحق)، فلكى طوسى، ج ١: ٦٦.

ابتداء، علوى كوفى، ج ٣: ٤٢٥.

ابتداء الدعوه، ابو حنيفه المصرى، ج ٥: ٤١٩.

ابتلاء و الاختيار فى مصائب الائمہ الاطهار، ج ٣:

٣٢٣.

ابحاث المفيده فى تحصيل العقيده، ج ١: ٤٠٧.

ابدان الائمہ فى قبورهم، نجفى، ج ٥: ٣٢٨.

ابطال القياس، نيشابورى، ج ٥: ٤٩٤.

ابطال مذهب، داوود بن على اصفهانى، ج ٣:

٤٢٦.

ابواب الجنان، فيض، ج ٥:٢٩٥.

ابواب الجنان، قزويني، محمد، ج ٥:٢٥٠.

ابواب و الفصول، سلا، ج ٢:٥٠٤.

ابواب و الفصول لذوى الالباب و العقول، ج ٦:

ص:٢٤٣

اتفاق صحاح الاثر فى امامه الائمه الاثنى عشر، حلى اسدى، يحيى، ج ٥:٥٠٥.

اتفاق و الافتراق، قاضى نعمان، ج ٥:٤١٩.

اثبات الامامه، شوشترى، ج ٣:٣٠٢.

اثبات الامامه، مسعودى، ج ٣:٥٠٥.

اثبات تشيع سيد محمد نوربخش، قاضى نور الله شوشترى، ج ٥:٤٠٧.

اثبات الحدوث الزمانى للعالم، ج ٤:٢٢١.

اثبات حدوث العالم، تنكابنى، ج ٢:٣٤.

اثبات رؤيه الجن، ج ٣:٢٨٦.

اثبات الرجعه، شرف الدين يزدى، ج ٥:٤٩٢.

اثبات الرجعه، طبسى، ج ٥:٣٢٨.

اثبات الرجعه، مشهدى، ج ٢:٥٢٢.

اثبات الشوق، ج ٣:٣٤١.

اثبات العقل المجرد، نصير الدين طوسى، ج ٥:

٢٦٩.

اثبات العقول المجرده، ج ٥:٢٦٦.

اثبات الواجب، ابوردى، ج ٦:٦٠.

اثبات الواجب، اردبيلى، ج ١:٩١.

اثبات الواجب، قارى، ج ٤:١٩٣.

اثبات الواجب، خواجه نصير ج ٥:٢٧٠.

اثبات الواجب، نظام الدين دشتكى ج ١:٦٤.

اثبات وجود صاحب الزمان، بهائى ج ٥:١٦٨.

اثبات الوصيه، ج ٣:٥٠٦.

اثبات الهداه بالنصوص و المعجزات، شيخ حر عاملى، ٥:١١٣.

اثنا عشرية، تنكابنى، ج ٣:٢٠١.

اثنا عشرية، حر عاملى، ج ١:٢٩٥.

اثنا عشرية الاصوليه، طريحي، ج ٤:٤١٤.

اثنا عشرية فى الحج، بهائى، ج ٥:١٥٦.

اثنا عشرية فى الزكاه، بهائى، ج ٥:١٥٦.

اثنا عشرية فى الصلوه، صاحب معالم، ج ١:

٢٥٦.

اثنا عشرية فى الصوم، بهائى، ج ٥:١٥٦.

اثنا عشرية فى الطهاره، بهائى، ج ٥:١٥٦.

اثنا عشرية فى الطهاره و الصلاه، مشعشى، ج ٢:

٢٧٤.

اثنا عشرية فى المواعظ العديده، ج ٥:٢٧١.

الاجازات، شهيد ثانى، ج ٢:٤٢٦.

الاجازات، صاحب معالم، ج ١:٢٥٧.

اجازه الحديث، بنى زهره، ج ١:٤١٥، ٤٢٢.

اجازه شيخ حسين بن عبد الصمد، ج ٢:٤٢٧.

اجازه علی بن نجدہ، ج ۵: ۳۰۰.

اجازه کیکاوس بن دشمن زیار به منتجب الدین، ج ۴: ۵۱۱.

اجتهاد، ابن ابی مطیع، ج ۳: ۸۹.

اجتهاد، شهید ثانی، ج ۲: ۴۲۶.

اجماع، شهید ثانی، ج ۲: ۴۲۶.

اجوبه المسائل، داماد، ج ۵: ۷۲.

اجوبه مسائل ثلاث، شهید ثانی، ج ۲: ۴۲۵.

اجوبه المسائل الخراسانیہ، ج ۲: ۴۲۶.

اجوبه المسائل الشامیہ، ج ۲: ۴۲۷.

اجوبه مسائل الشیخ احمد، ج ۲: ۴۲۶.

اجوبه مسائل الشیخ زین الدین، شهید ثانی، ج ۲:

۴۲۶.

اجوبه مسائل شیخ صدر الدین، خواجہ نصیر طوسی، ج ۵: ۲۷۰.

اجوبه المسائل الہندیہ، ج ۲: ۴۲۷.

احادیث فقہیہ علی مذهب الامامیہ، احسائی،

ص: ۲۴۴

محمد بن ابى جمهور، ج ٥:٨٩.

الاحتجاج على اهل اللجاج، ج ١:٨٣.

الاحتجاج فى مسائل الاحتياج، ج ٤:٤١٤.

الاحتجاج لعمر بن عباد و نصره مذهبه، ج ١:

٣٤٧.

احتجاج المخالفين لامامه امير المؤمنين، سيد هاشم بحراني، ج ٥:٤٤٧.

احجار الشداد و السيوف الحداد، فيض كاشاني، ج ٥:٢٩٥.

احقاق الحق، قاضى نور الله شوشترى، ج ٥:٤٠٨.

احكام الاحكام، راوندى، ج ٢:٤٨٩.

احكام الاعتمار، مرتضى، ج ٤:٥٨.

احكام سجود التلاوه، بهائى، ج ٥:١٥٨.

احكام السلام، كركى، ج ٣:٥٢٧.

احكام الصيد و الذبائح، ابو الحسن، ج ٦:٦٠.

احكام العبيد، بزوفرى، ج ٢:١٦٦.

احكام القضيه فى احكام القضيه، ابن داوود حلى، ج ١:٢٨٩.

أحوال الائمة (ع)، ابن خزيمه، ج ٢:٩٨.

أحوال الائمة (ع)، ابن مهنا، ج ٥:٣٤٩.

احوال اصحاب الائمة و رواتهم، خزينى، ج ٢:

٤٩.

احوال چوب چينى، يزدى، ج ٤:٤٨٧.

- احوال الحكماء، شفوی، ج ۱: ۸۲.
- احوال شهید ثانی، ابن عودی، ج ۵: ۲۲۱.
- احوال الصحابه، حر عاملی، ج ۵: ۱۱۵.
- احوال علماء الشیعه، منتجب الدین، ج ۴: ۱۸۱.
- احوال المعصومین (ع)، ج ۶: ۱۶۰.
- الاحبار، ابن خالویه، ج ۲: ۲۵.
- احبار، ابن کیش، ج ۱: ۳۳۹.
- احبار، شهید ثانی، ج ۲: ۴۴۵.
- احبار الاحاد، کراجکی، ج ۵: ۲۳۷.
- احبار الائمة (ع)، موسوی عاملی سکیکی، نجم الدین، ج ۵: ۳۷۴.
- احبار الزمان، مسعودی هذلی، ج ۳، ۵: ۵۰۵.
- احبار السید بن محمد الحمیری، ج ۱: ۸۰.
- احبار عیون بنی هاشم، ج ۵: ۲۸۳.
- احبار فاطمه (س)، ج ۶: ۱۰۶.
- احبار قضات بغداد، شریف رضی، ج ۵: ۱۴۳.
- احبار و الفضائل، ابن شد قم، ج ۱: ۲۸۲.
- اختصار اسرار قاسمی، ج ۳: ۵۱۳.
- اختصار اصلاح المنطق، مغربی، ج ۲: ۱۶۰.
- اختصار تفسیر علی بن ابراهیم، کفعمی، ج ۱:

اختصار جوامع الجامع، كفعمى، ج ١: ٥٩.

اختصار الحدود و الحقائق، كفعمى، ج ١: ٥٩.

اختصار رساله سلاز، ج ١: ١٤٢.

اختصار زبده البيان مختصر مجمع البيان، كفعمى، ج ١: ٥٩.

اختصار علل الشرائع، كفعمى، ج ١: ٥٩.

اختصار غريب القرآن، كفعمى، ج ١: ٥٩.

اختصار غريب المصنف، مغربى، ج ٢: ١٦٠.

اختصار الغريبين، كفعمى، ج ١: ٥٩.

اختصار قواعد شهيد اول، كفعمى، ج ١: ٥٩.

اختصار الكون و الفساد، ج ١: ٣٦٧.

اختصار لسان الحاضر و النديم، ج ١: ٥٩.

اختصار المجازات النبويه، سيد رضى، كفعمى، ج ١: ٥٩.

اختصار مغرب اللغة، ج ١: ٥٩.

اختصار من لا يحضره الفقيه، قزوينى، محمد باقر،

ج ٥:٦٧.

اختصاص، شيخ مفيد، ج ٥:٢٩١.

اختلاف اصول المذاهب، مصري، ج ٥:٤١٩.

اختلاف الزوجين قبل الدخول في قدر المهر، ج ٥:

٧٢.

اختيار حقائق الخلل في دقائق الحيل، ج ٣:١٣١.

اختيار الساعات، ج ٥:٣٩٧.

اختيار الساعات، سبزواري، ج ٥:٨٢.

اختيار الساعات، مجلسي، ج ٥:٦٨.

اختيار الساعات في ايام الشهر، نقيب حسيني، ج ٢:٤٦٠.

اختيار شعر ابي تمام، مغربي، ج ٢:١٦٠.

اختيار شعر بحترى، وزير مغربي، ج ٢:١٦٠.

اختيار شعر متنبى، وزير مغربي، ج ٢:١٦٠.

اختيار في ادعيه الليل و النهار، ج ١:١١٠.

اختيار في الفقه، مصري، ج ٥:٤١٩.

اختيار المصباح، ج ٦:١٧٠.

اختيار من شعر الشعراء، ج ١:١٦٤.

اختيارات، كاشفي، ج ٢:٢٠٩.

اخلاق، ابو القاسم كوفي، ج ٣:٤٠٣، ٤٢٥.

اخلاق، استرابادي، ج ٥:٨٤.

اخلاق، سندی، ج ۱: ۸۲.

اخلاق، سید علی همدانی، ج ۴: ۳۵۴.

اخلاق محسنی، کاشفی، ج ۲: ۲۰۹.

اخلاق ناصری، خواجه نصیر، ج ۵: ۲۶۵.

اخوان، ابن بابویه، ج ۴: ۲۵.

ادب الکتاب، ابن درید، ج ۵: ۱۰۱.

ادب النظر و التحقیق، ج ۳: ۴۲۵.

ادب النفس، عینائی، ج ۵: ۲۷۱.

ادعیه، شوشتری، ج ۵: ۴۰۷.

ادعیه، علوی آوی، محمد، ج ۵: ۲۵۹.

ادعیه، مسعودی هذلی، ج ۳: ۵۰۵.

ادعیه زین العابدین، علوی، ج ۵: ۳۷۱.

ادعیه السر، راوندی، فضل، ج ۴: ۴۵۲.

ادعیه السفر، ج ۶: ۱۰۸ پ.

الادعیه الفاخره المنقوله عن الائمة الطاهره، علامه حلی، ج ۱: ۴۱۲.

ادعیه المأثوره، جزینی، ج ۵: ۲۸۷.

ادعیه و الاحراز المنجیه عن المخاوف، ج ۴:

۳۳۷.

الادنی، ابن منیر، ج ۵: ۱۷۷.

ادویه مفرده، غیاث الدین طیب، ج ۴: ۱۴۶.

اديان و الملل، ج ٣:٣٦٥.

اذان، قزوینی، ج ٣:٤٥٤.

اربعون حديثا، تفرشی، ج ٤:٤٨٤.

اربعون حديثا، حارثی، ج ٢:١٢١.

اربعون حديثا، راوندی، فضل، ج ٤:٤٥٢.

اربعون حديثا، سیوری، ج ٥:٣٤٣.

اربعون حديثا، شهيد اول، ج ٥:٢٩٩.

اربعون حديثا، مجلسی، ج ٥:٦٨.

اربعين البهائي، طبرسی، ج ١:٣٠٧.

اربعين عن الاربعين، شامی، ج ٥:٥٥٠.

اربعين عن الاربعين في فضائل امير المؤمنين، نيشابوری، ج ٥:٤٧.

اربعين عن الاربعين من الاربعين في فضائل امير المؤمنين، ج ٤:١٨٠، ١٨٥.

اربعين في الاخبار، اربلی، ج ٢:٤٧٧.

اربعين في فضائل امير المؤمنين، ابی المكارم، ج ٦:١٣٦.

اربعين في فضائل امير المؤمنين، حسینی، ج ٣:

اربعين فى فضائل امير المؤمنين، عاملى مشغرى، ج ٥: ٥٥٠.

اربعين فى فضائل امير المؤمنين و امامه الائمة الطاهرين، روغنى، ج ٥: ١٩١.

ارتباع فى تحريم القناع، ابن جنيد، ج ٥: ٤٢.

ارث الزوجه، شهيد ثانى، ج ٢: ٤٢٥.

ارجوزه، ابن داوود، ج ١: ٢٩٤.

ارجوزه فى تاريخ القاهره، ج ١: ٢١٨.

ارجوزه فى تاريخ الملوك و الخلفاء (تاريخ پادشاهان و خليفه ها)، ج ١: ٢١٨.

ارجوزه فى شرح الياقوت، ج ١: ١١٧.

ارجوزه فى الصوم المندوب، نابلى، ج ٢: ١٩٨.

ارجوزه فى مقتل الحسين (ع)، ج ١: ٦١.

ارجوزه فى المنطق، حكيم، ج ٢: ٨١.

ارجوزه فى المواريث، جبعى، ج ١: ٥٦.

ارجوزه فى النحو، حكيم، ج ٢: ٨١.

ارجوزه فى نظم الفيه الشهيد، ج ١: ١٨٥.

ارشاد، مفيد، ج ٥: ٢٩١.

ارشاد الاذهان الى احكام الايمان، ج ١: ٤٠٠، ٤٠٢، ٤٠٦، ٤١١.

ارشاد فى الاسطرب، شيرازى، ج ٢: ٢٥٦.

ارشاد القلوب، ج ١: ٣٧٧، ٣٧٨، ٣٧٩.

ارشاد المسترشدين فى اصول الدين، ج ٥: ١٣٩.

ارشاد المنصف البصير الى طريق الجمع بين اخبار التقصير، ج ٣:١٤٩.

اركان، اربلى، ج ٢:٢٤٨.

اركان الاربعه، علوى كوفى، ج ٣:٤٢٦.

ازاحه العله فى معرفه القبله، ج ٣:١٧.

ازاله الران عن قلوب الاخوان، ج ٥:٤٢.

الازهار فى شرح لاميه مهيار، ج ١:١١٠.

اساس الاقتباس، خواجه نصير طوسى، ج ٥:

٢٦٥.

اسامى امير المؤمنين (ع)، ج ١:٣٣٨.

اسامى وضاعى الحديث، ج ٥:٤١٠.

اسئله عديده، ظهيرى، ج ٢:٤٨.

اسباب الملك، بحراني يزدى، ج ٥:٤٩٢.

اسباب النزول، راوندى، فضل، ج ٤:٤٥٣.

اسباب و النزول على مذهب آل الرسول، ج ٥:

٢١٠.

استبصار، مسعودى هذلى، ج ٣:٥٠٥.

استحباب السوره و وجوبها، ج ٥:١٥٨.

استخراج المراد من مختلف الخطاب، ج ٥:٤٢.

استدراك، شهيد اول، ج ٥:٣٠٥.

استذكار لما مر من سواف الاعمار، ج ٣:٥٠٧.

استشهاد، علوی کوفی، ج ۳: ۴۲۵.

استطراف فی ذکر ما ورد من الفقه فی الانصاف، کراچکی، ج ۵: ۲۳۷.

استظهار، علوی کوفی، ج ۳: ۴۲۴.

استعلام حال النبی و حقیقه کلامه، خواجه نصیر، ج ۵: ۲۶۶.

استغاثه، ابن میثم، ج ۵: ۳۵۷.

استغاثه فی بدع الثلاثه، علوی، ج ۳: ۴۲۱.

استقصاء الاعتبار فی تحقیق معانی الاخبار، علامه حلی، ج ۱: ۴۰۷، ۴۱۲.

استقصاء البحث و النظر فی القضاء و القدر، علامه حلی، ج ۱: ۴۱۴.

استقصاء النظر فی امامه الائمه اثنی عشر، ابن میثم، ج ۵: ۳۵۷.

استنصار فی النص علی الائمه اطهار، کراچکی،

ص: ۲۴۷

ج ٢٣٦:٥.

اسد، ابن خالويه، ج ٢:٢٧.

اسرار الائمة (الامامه)، طبرسى، ج ١:٣٠٤، ٣٠٦، ٣٠٨؛ ج ٤:٤٣٣.

اسرار التوحيد، گيلانى، ج ٣:٣٤٢.

اسرار الحروف و رموز الاعداد، ج ١:٨٢.

اسرار الخفيه فى العلوم العقليه، ج ١:٤٠٨.

اسرار الزكاه و الصوم و الحج و سائر العبادات، گيلانى، ج ٣:٣٤١.

اسرار الصلاه، شهيد ثانى، ج ٢:٤٢٥.

اسرار قاسمى، كاشفى، ج ٢:٢١٣.

اسرار القرآن فى تفسير الفرقان، ج ٣:٣٤٢.

اسرار القطعيه، ج ٤:٣٥٤.

اسرار اللاهوت فى وجوب لعن الجبت و الطاغوت، ج ٣:٥٢٧.

اسرار النبى و فاطمه و الائمة، ج ٢:٣٤٩.

اسطرباب، شوشترى، ج ٥:٤١١.

اسطرباب، مرعشى، امير نور الله، ج ٥:٤٢٣.

اسطرباب، نصير الدين طوسى، ج ٥:٢٦١.

اسعاف، حكيم، ج ٢:٨١.

اسفار الاربعه، ملا صدر الدين، ج ٥:٣٥.

أسماء ساعات الليل، ابن خالويه، ج ٢:٢٦.

اسماء الله تعالى و صفاته، ج ١:١٢٢.

اسناد و الايقاع، قطب راوندی، ج ۵: ۲۸۲.

اشتراک اللفظی فی وجوده و صفاته تعالی، اصفهانی، ج ۲: ۳۵۷.

اشتراک اللفظی فی وجوده و صفاته تعالی، قاضی سعید قمی، ج ۲: ۳۱۸، - ۳۱۹.

اشتقاق، ابن خالویه، ج ۲: ۲۷.

اشتقاق، ابن درید، ج ۵: ۱۰۱.

اشتقاق الشهور و الايام، ابن خالویه، ج ۲: ۲۵.

اشراف، طرابلسی، ج ۳: ۱۶۸.

اشراق، ابن براج، ج ۳: ۱۸۱.

اشرف العقائد، میمندی مشهدی، ج ۵: ۳۲۹.

اصباح الشیعه بمصباح الشریعه، ج ۲: ۵۱۱.

الاصفی، فیض کاشانی، ج ۵: ۲۹۴.

اصل ابی عبد الله انصاری، ج ۶: ۱۰۰.

اصل الاوصیاء، علوی کوفی، ج ۳: ۴۲۵.

اصلاح المنطق، ج ۵: ۵۴۰، ج ۶: ۱۸۱.

اصول، ابن حجام، ج ۵: ۲۴۳.

اصول، بحرانی، سید ماجد، ج ۵: ۲۱.

اصول، جمعی، ج ۱: ۵۶.

اصول، حویزی، ج ۵: ۳۱۴.

اصول، شاخوری، ج ۲: ۵۱۷.

اصول، مشغری، ج ۵: ۲۷۴.

- اصول الاصلية، فيض، ج ٥:٢٩٥.
- اصول الاعتقاد، خواجه نصير، ج ٥:٢٦٦.
- اصول الخمس، رهقى، ج ٤:٢٥٧.
- اصول الدين، ابوردى، ج ٦:٥٩.
- اصول الدين، جرجانى، ج ٢:٤٧٧.
- اصول الدين، گيلانى، عبد الغفار، ج ٣:١٩٧.
- اصول الدين، سيد ضياء الدين، ج ٣:٢٩٠.
- اصول الدين، شولستانى، ج ٣:٤٦٢.
- اصول الدين، فاضل جواد، ج ١:١٥٨.
- اصول الدين، سيد مرتضى، ج ٤:٧١.
- اصول الدين، ناصر بالحق، ج ١:٣١٣.
- اصول الدين، همدانى، نصير، ج ٥:٣٨١.
- اصول الفقه، ابن هلال، ج ٤:٣٤٨.
- اصول الفقه، ابو طالب حسيني، ج ٦:٩١.
- اصول الفقه، بحراني، ج ١:١٠١.

اصول الفقه، محقق حلى، ج ١: ١٤٢.

اصول فى تحقيق مقالات، ج ٣: ٤٢٥.

اصول المذاهب، قاضى نعمان، ج ٥: ٤١٩.

الاصول و الفصول، وراق طرابلسى، محمد، ج ٥:

٣٢٠.

اضاحى، ابن قولويه، ج ١: ١٤٩.

اضداد، ابن عثاقى، ج ٣: ١٣١.

اعتبار فى ابطال الاختيار، ج ٢: ٣٢.

الاعتبار فى ابطال الاختيار، ج ٢: ٣٩.

اعتراض على الكلام الوارد من حمص، ابن زهره، ج ٢: ٢٣٢.

اعتراضات على تعريف الطهاره من كتاب قواعد الاحكام، ج ٤: ٢٢٨.

اعتصام فى علم الكلام، ج ٤: ١٢٠.

اعتقاد، شيرازى، محمد بن مومن، ج ٥: ٢٥٦.

اعتقادات، ابن اشناس، ج ١: ٣٥٥.

اعتقادات، دوريسى، ج ١: ١٤٦، ١٤٧.

اعتقادات، رازى، ج ٣: ٩٨.

اعتقادات، صدوق، ج ٥: ٢٠٢.

اعتقادات، مجلسى، محمد باقر، ج ٥: ٦٨.

اعجاز قرآن، خزاعى، ج ٥: ٢٧.

اعراب، مهابادى، ج ١: ٢٥٢.

- اعلى عليين، گيلانى، ج ۳:۳۴۱.
- اعلام الجليه فى شرح الرساله الالفيه، ج ۲:۱۵۵.
- اعلام الدين فى صفات المؤمنين، ج ۱:۳۷۸.
- اعلام الطرائق فى الحدود و الحقائق، ج ۵:۲۱۰.
- اعلام الورى باعلام الهدى، ج ۴:۴۲۳.
- الاعمار، ابن عتائقى، ج ۳:۱۳۱.
- اعمال الصالحه، ابن بابويه، ج ۱:۲۰۶.
- اعیاد و فضایل نوروز، صاحب، ج ۱:۱۲۲.
- اغائه فى بدع الثلاثه، كوفى، ج ۳:۴۲۱.
- اغاليط فيروزآبادى فى القاموس، سيد على خان مدنى، ج ۳:۴۳۶.
- اغراب فى الاعراب، بریدی، ج ۳:۲۸.
- اغراب فى الاعراب، راوندى، ج ۲:۴۸۹.
- اغسال، ابن عیاش، ج ۶:۱۹۲.
- اغفال، ابو على فارسى، ج ۱:۲۴۳.
- اغلاط الشيخ بهائى و تصحيفاته، ج ۵:۷۸.
- افاده، مقرئ استرآبادى، ج ۵:۵۰۴.
- افاده للشهاده، بيهقى، ج ۲:۳۶۴، ج ۶:۱۹۲.
- افصاح و ايضاح للفرائض و المواريث، ابن جنيد، ج ۵:۴۲.
- افصال زرارى، ج ۱:۹۵؛ ج ۶:۱۰۸ پ.
- افعال الله تعالى معلله بالاغراض، ج ۱:۹۱.

افق المبين، داماد، ج ٥:٧١.

الافهام لاصول الاحكام، ج ٥:٤٢.

اقتصاد فى ايضاح الاعتقاد، ج ٢:٧١.

اقتصاد فى شرح الارشاد، ج ٣:٣٢٦.

اقتصاد فى الفقه، ج ٥:٤١٩.

اقسام الارضين، كركى، ج ٣:٥٢٧.

اقصى الهمه فى معرفه الائمه، ج ٤:٩٧.

اقل ما يجب اعتقاده، خواجه نصير، ج ٥:٢٦٨.

الاقناع فى علم العروض، ج ١:١٢٣.

اكسير، تبريزى، ملا نوروز على، ج ٥:٣٩٧.

اكل آدم من الشجره، روغنى، ج ٥:١٩٠.

اكل آدم من الشجره، طالقانى، ج ٥:٢٥٧.

اكل آدم من الشجره، قزوينى، ج ٢:٢٩٥.

اكيل التاجى، ابن داوود، ج ١:٢٨٩.

اكمال تتمه الجامع العباسى، نظام الدين ساوجى، ج ٥:٣٧٥.

اكمال الدين و اتمام النعمه، ج ٥:٢٠١.

التهاب نيران الاحزان و مثير اكتئاب الاشجان، ج ١:١٤٧.

الحاق بالاشتياق، وزير مغربي، ج ٢:١٦٠.

الزام النواصب، ابن مفلح، ج ٢:١٩٧.

الفاظ، ابن سكيت، ج ٥:٥٤٣.

الفیه، لاهیجی، ج ١:٢٣٧.

الفیه، شهید ثانی، ج ٢:٤٢٦، ٤٢٧.

الفیه فی فقه الصلاه الیومیه، ج ٥:٣٠٠.

الفین، برسی، ج ٢:٣٥٠.

الفین، علامه حلّی، ج ١:٤١٦، ٤١٧، ٤٢٨.

الفین الفارق بین الحق و المین، ج ١:٤٠٣، ٤١٤.

القاب، ابن خالویه، ج ٢:٢٧.

القاب الرسول و فاطمه و الاثمه علیهم السلام، راوندی، ج ٢:٤٩٠.

ام القرآن، راوندی، ج ٢:٤٨٧.

ام المعجزات، راوندی، ج ٢:٤٩٠.

امالی، ابن شاذان، ج ١:٨٦.

امالی، ابن شجری، ج ٥:٤٦٢.

امالی، ابن عیاش، ج ٦:٤٩.

امالی، ابن نصر، ج ٢:٤٧٩.

امالی، هروی، ج ٣:٤٩٧؛ ج ٥:٤٧٩.

- امالی، ابو العباس، ج ۳: ۳۸۲.
- امالی، ابو علی طوسی، ج ۱: ۳۷۶.
- امالی، خزاعی، ج ۳: ۱۲۲؛ ج ۵: ۲۷.
- امالی، نیشابوری، ج ۶: ۱۰۲.
- امالی (المجالس)، صدوق، ج ۵: ۲۰۱.
- امالی، هروی، ج ۶: ۹۶.
- امالی فی الاخبار، خزاعی، ج ۱: ۶۷.
- امالی فی مناقب اهل بیت (ع)، ج ۴: ۵۲۸.
- الامامه، ابن میثم، ج ۵: ۳۵۶.
- الامامه، اردبیلی، ج ۱: ۹۱.
- امامه، الهی، ج ۲: ۱۱۱.
- امامه، بریدی، ج ۳: ۲۸.
- امامه، بیاضی، ج ۴: ۳۱۸.
- امامه، جزائری، ج ۳: ۳۲۷.
- امامه، رازی، ج ۳: ۹۸.
- امامه، سیالکوتی، ج ۳: ۱۰۳.
- امامه، شیرازی، ج ۴: ۳۳۴.
- امامه، شیرازی، ج ۴: ۳۹۰.
- امامه، صاحب بن عباد، ج ۱: ۱۲۲.
- امامه، علوی کوفی، ج ۳: ۴۲۶.

امامه، قاضى نعمان، ج ٥:٤١٩.

امامه، كرهرودى، ج ٣:١١٦.

امامه، سيد مرتضى، ج ٤:٦٠.

امامه، نصير الدين طوسى، ج ٥:٢٦٨.

امامه امير المؤمنين (ع)، ابن خالويه، ج ٢:٢٦.

امامه الصغير، ناصر بالحق، ج ١:٣١٣.

امامه الكبير، ناصر بالحق، ج ١:٣١٣.

الامامه و التبصره من الحيره، ج ٤:٢١، ٢٥.

الامان من الميزان فى تفسير القرآن، ج ٣:٢٨٢.

الامانه، آملى، ج ٢:٢٤٨.

امتحان الافكار فى مسأله الدار، ج ٤:٣١٥.

امتناع تخلف المعلول عن العله التامه، ج ٤:٢٢٦.

امثله الامامه، سيد حيدر آملى، ج ٢:٢٤٧.

امثله التوحيد، ج ٢:٢٤٧.

امر الحكمين، مكى، ج ٥:٢٤٣.

امل الآمل فى علماء جبل عامل، شيخ حرّ عاملى، ج ٥:١١٤.

املاء، ابن بابويه، ج ٤: ٢٥.

انبياء، علوى كوفى، ج ٣: ٤٢٥.

انتخابات لمصنفات العلماء، فيض، ج ٥: ٢٩٥.

انتصار، ابن شجرى، ج ٥: ٤٦٢.

انتصار، مسعودى هذلى، ج ٣: ٥٠٥.

انتصاف فى الفقه، ابن ابى عمرون، ج ٣: ٢٩٧.

انتقاد فى النحو، قزوينى، ج ٣: ٤٤٦؛ ج ٥: ٣١١.

انتهاء، ابن قضاة، ج ٦: ١٩٣.

الانجاز فى شرح الايجاز، ج ٢: ٤٨٩.

انس الوحيد فى شرح التوحيد، ج ٥: ٣٨٩، ٤٠٧.

انساب، شرف الدين يزدى، ج ٥: ٤٩٢.

انساب، مجد الدين قمى، ج ٥: ٢٨٦.

انساب آل ابى طالب، ابن شهر آشوب، ج ٥:

٢١١.

انساب آل ابى طالب، نسابه، ج ٥: ٥٢٤.

انساب آل الرسول و اولاد البتول، علوى، عبيد الله بن موسى، ج ٣: ٣٦٥.

انساب الائمة و مواليدهم، ج ١: ٣١٣.

انساب بنى نصر بن قعين، ج ١: ٧٤.

انساب الطالبية، ابى المعالى، ج ١: ١١٦.

الانسان، نوبختى، ج ١: ٣٦٧.

انصاف، ابن قبه رازی، ج ۵: ۱۹۳؛ ج ۶: ۵۶.

انصاف فی الرد علی صاحب الکشاف، ج ۴:

۱۶۳.

انصاف فی النص علی الائمة الاشراف، سید هاشم بحرانی توبلی، ج ۵: ۴۴۷.

انصاف و الانتصاف، اسدی، ج ۲: ۲۹۱.

انموذج، قاضی نور الله شوشتری، ج ۵: ۴۰۷.

انموذج ابراهیمیه، حسینی همدانی، ج ۱: ۴۵.

انموذج العلوم، تنکابنی، ج ۳: ۲۰۱.

انموذج العلوم، خلیفه سلطان، ج ۲: ۵۶.

انموذج العلوم، مشهدی، ج ۵: ۴۰۷.

الانواء، ابن درید، ج ۵: ۱۰۱.

انوار، صاحب بن عباد، ج ۱: ۱۱۷.

انوار، عامری، عیید، ج ۳: ۳۵۰.

انوار، وراق طرابلسی، ج ۵: ۳۲۰.

انوار الالهیه فی الحکمه الشرعیه، ج ۴: ۱۷۱.

انوار البدریه لکشف شبه القدریه، ج ۱: ۳۶۵.

انوار الجلالیه لظلام الفلاس من تلیس مؤلف المقتبس، ج ۴: ۳۴۸.

انوار الجلالیه للفصول النصیریة، ج ۵: ۳۴۳.

انوار الخفیه و المسائل المنطقیة (الرموز الخفیه)، ج ۱: ۱۰۱.

انوار السرائر و مصباح الزائر، ج ۵: ۴۳۰.

انوار السهيلي، كاشفي، ج ٢: ٢٠٩.

انوار في تاريخ الائمة الابرار، ج ٤: ٣٤٧.

انوار في تاريخ مواليد اهل البيت الاطهار، ج ٦:

١٠٧.

انوار في مولد النبي المختار، بكرى، احمد، ج ١:

٧٦، ٧٧؛ ج ٦: ٦٣.

انوار القرآن في مصباح الايمان، ج ٤: ٣٢٦.

انوار الكواكب مستفاده من الشمس، ج ٥: ١٥٧.

انوار المضيئه في احوال المهدي، ج ٤: ١٢٣.

انوار المضيئه في الحكم الشرعيه المستنبطه من الايات الالهيه، ج ٤: ١٦٢.

انوار الملكوت في شرح الياقوت، ج ١: ١١٧، ٤٠٧.

انوار النعمانيه في معرفه النشأ الانسانيه، جزائري، سيد نعمه الله، ج ٥: ٣٨٩.

انواع، ابن جندي، ج ١: ٩٦.

ص: ٢٥١

انيس العارفين، كاشفى، ج ٥١٣:٣.

انيس الواعظين، گيلانى، ج ٣٤٢:٣.

اوائل، ابن حجّام، ج ٢٤٣:٥.

اوائل المقالات، شيخ مفيد، ج ٢٩١:٥.

اواخر، ابن حجّام، ج ٢٤٣:٥.

اوسط، مسعودى هذلى، ج ٥٠٥:٣.

اوصاف، ابن شهر آشوب، ج ٢١٠:٥.

اوصاف الاشراف، ج ٢٦٧:٥.

اوصياء، علوى كوفى، ج ٤٢٦:٣.

اوقات الصلوات الخمس، ج ٥١١:٤.

اهوازيات، فارسى، ج ٢٤٣:١.

ايام و الليالى الاربعه، داماد، ج ٧٢:٥.

ايجاز المطالب فى ابراز المذاهب، نصير الدين طوسى، عبد الله، ج ٢٦٣:٣.

ايجاز المفيد، شهيد اول، ج ٣٠٥:٥.

ايضاح، بصرى، ج ١٥٥:٢.

ايضاح، فارسى، ج ٢٤٢:١.

ايضاح، قاضى نعمان، ج ٤١٩:٥.

ايضاح الاشتباه فى احوال الرواه، علامه حلى، ج ٤٠٠:١، ٤٠٣، ٤١٥، ٤١٧.

ايضاح دفائن النواصب، ج ٥٢:٥.

ايضاح الفوائد فى حل مشكلات القواعد، ج ٥:

ايضاح فى اصول الدين، خزاز، ج ٤:٢٨٢.

ايضاح القلوب، ج ٥:١٣٨.

ايضاح مخالفه اهل السنه للكتاب و سنه، ج ١:

.٤٠٣

ايضاح المسترشدين الراجعين الى ولايه امير المؤمنين، بحراني توبلى، ج ٥:٤٤٦.

ايضاح المصباح لاهل الصلاح، ج ٤:١٦٤، ١٦٧.

ايضاح المعضلات من شرح الاشارات، ج ١:

.٤٠٨

ايضاح المقاصد من حكمه عين القواعد، علامه حلى، ج ١:٤١٤.

الايقاد، ابن جنيد، ج ٥:٤٢.

ايفاظ من الهجعه بالبرهان على الرجعه، ج ٥:١١٤.

ايفاظات، ج ٥:٧١.

الايماضات و التشريفات، داماد، ج ٥:٧١.

الايمان، ابو مظفر اسدى، ج ٤:٥٢٨.

ايمان ابى طالب، ابن معد ج ٤:٣٩٥ - الرد على الذاهب....

ايمان ابى طالب، كركى، ج ٢:٧١.

باب حادى عشر، علامه حلى، ج ١:٤١٥.

باب المفتوح الى ما قبل فى النفس و الروح، ج ٤:

باقیات الصالحات، شهید اول، ج ۵: ۳۰۰.

بحار الانوار فی اخبار الائمه الاطهار، مجلسی، ج ۵: ۶۷.

بحث التجدید، شوشتری، ج ۵: ۴۰۷.

بحر، راوندی، ج ۲: ۴۸۷.

بحر الاصداف فی حاشیه الکشاف، رازی بویهی، محمد، ج ۵: ۲۸۰.

بحر الانساب، رازی، ج ۶: ۱۴۰.

بحر الحساب، ج ۵: ۱۵۶.

بحر الخضم فی تفسیر القرآن الاعظم، ج ۲: ۲۴۸.

بحر الغدیر، قاضی نور اللّٰه، ج ۵: ۴۰۷.

بحر المناقب، ج ۳: ۳۸۷.

بداء، استرابادی، محمد امین، ج ۵: ۶۳.

بدائع الافکار فی صنایع الاشعار، ج ۲: ۲۱۲.

بدائع الصنائع، ج ۶: ۱۰۳.

ص: ۲۵۲

- بدايه، صهرشتى، ج ۲: ۵۱۱.
- بدايه فى الدرايه، ج ۲: ۴۲۶.
- بدايه فى سبيل الهدايه، ج ۲: ۴۲۷.
- بدايه فى الفقه، ج ۱: ۱۳۵.
- بدايه فى الهدايه، ج ۶: ۵۵.
- بدايه الهدايه، شيخ حر عاملى، ج ۵: ۱۱۵.
- بدايه الهدايه، حمصى رازى، ج ۵: ۳۲۶.
- بدع المحدثه، علوى، ج ۳: ۴۲۱؛ ج ۶: ۱۲۹.
- بدع المحدثه فى الاسلام، علوى، ج ۳: ۴۲۱.
- بديع، شيرازى، ج ۳: ۴۳۵.
- بديع، شيرازى، فتح الله، ج ۴: ۳۹۰.
- البديعه، صفى الدين حلى، ج ۳: ۱۷۰.
- براهين فى امامه امير المؤمنين، ج ۳: ۹۶.
- برزخ الجامع، گيلانى، عبد الوحيد، ج ۳: ۳۴۱.
- بروق، سيد مرتضى، ج ۴: ۶۰.
- برهان، كراجكى، ج ۵: ۲۳۹.
- برهان الشيعه، مشعشى، ج ۲: ۲۶۷.
- برهان فى اسباب نزول القرآن، ج ۵: ۲۱۱.
- برهان فى تفسير القرآن، ج ۵: ۴۴۴.
- برهان فى النص على امير المؤمنين (ع)، ج ۴:

- بساتين الخطباء، افندی، ج ٣: ٢٨١.
- البستان في تفسير القرآن، سمان، ج ١: ١٢٨.
- بسط الاشارات، علامه حلّي، ج ١: ٤٠٨.
- بسط الكافيه، علامه حلّي، ج ١: ٤٠٨.
- بشاره المصطفى لشيعة المرتضى، ج ٥: ٣٩.
- بشارات، طبري آملی كحی، ج ٥: ٤٠.
- بشرى المحققين، ج ١: ١٠٧.
- بصاره التجارت، گیلانی، ج ٣: ٣٤١.
- بطلان الجبر، علامه حلّي، ج ١: ٤١٥.
- بعض مثالب النواصب في نقض بعض فضائح الروافض، ج ٣: ٩٦.
- بغيه، ابن داوود، ج ١: ٢٨٩.
- بغيه الطالب في ايضاح المناسك، ج ٥: ٨٨.
- بقاء النفس بعد خراب البدن، ج ٥: ٢٦٨.
- بلاغ المبين، مشعشى، ج ٢: ٢٧٣.
- بلد الامين، ج ١: ٥٨.
- بناء مقاله الفاطميه في نقض رساله العثمانيه، ابن طاووس، ج ١: ١٠٨، ١٠٩.
- بهاء، اسدى، ج ٢: ٢٩١.
- بهجه الدارين في الجبر و التفويض و الامر بين الامرين، روغنى، ج ٥: ١٩١.
- بهجه المناهج في تلخيص مباحج المناهج، ج ١:

بهجه النظر فى اثبات امامه الائمه الاثنى عشر، بحرانى توبلى، ج ٥:٤٤٥.

بيان، شهيد اول، ج ٥:٣٠٠.

بيان الانفرادات، قطب راوندى، ج ٢:٤٨٩.

بيان البديع، فندرسكى، ج ٦:١٢٦.

بيان التنزيل، ابن شهر آشوب، ج ٥:٢١١.

بيان الجراف من كلام صاحب الكشاف، ج ٤:

١٦٣.

بيان حل الحيوان من محرمه، ج ١:١٤٩.

بيان الشرائع، ج ٣:٢٨.

البيان عن حقيقه الصيام، ج ٥:٤٨.

البيان عن حياه الرحمن، ج ٢:١٤٥.

البيان فى الاعراب، ج ١:٨٢.

البيان فى وجوه الحق، ج ٢:١٣٨.

بيان من كنت مولاه، خزاعى، ج ٥:٢٧.

بيان و الايضاح، ج ٣:٤٥٤.

ص: ٢٥٣

- بيطارنامه، عبد الجليل، ج ۹۹:۳.
- تاج الاشعار، علوی کوفی، ج ۴۱۶:۳.
- تاج الشرقی، موسوی هبه الله، ج ۴۵۰:۵.
- تاج الموالمید، ج ۴۲۳:۴.
- تاریخ، زراری، ج ۹۵:۱؛ ج ۱۰۸:۶.
- تاریخ، بزازی، ج ۸۰:۱.
- تاریخ، حویزی، ج ۴۱۸:۴.
- تاریخ، سندی، ج ۸۲:۱.
- تاریخ، شیرازی، ج ۳۹۰:۴.
- تاریخ، لاهیجی، ج ۲۰۹:۵.
- تاریخ، عاملی مشغری، ج ۴۵۵:۲.
- تاریخ، منتجب الدین، ج ۱۸۱:۴.
- تاریخ آل رسول الله (ص)، ج ۳۵۹:۵.
- تاریخ الائمة (ع)، ابن خشاب، ج ۲۲۴:۳.
- تاریخ الائمة (ع) طبرسی، ج ۸۴:۱.
- تاریخ ابیورد، ابیوردی، محمد، ج ۵۵:۵.
- تاریخ رشیدی، ج ۲۵۴:۴، ۲۵۵.
- تاریخ الشهور و الحوادث، ج ۱۴۹:۱.
- تاریخ غازانی، ج ۲۵۴:۴، ۲۵۵.
- تاریخ قم، ج ۳۵۹:۱، ۳۸۰.

تاريخ الكوفه، تميمي...، ج ١: ٣٥٦.

تأكيد، سيد مرتضى، ج ٤: ٦٠.

تأنيث و تذكير، ابن سكيت، ج ٥: ٥٤٢.

تأويل الايات، اصبهاني، ج ٦: ٣٢.

تأويل الايات، بهائي، ج ٥: ١٦٨.

تأويل الايات الظاهره فى فضائل العتره الطاهره، ج ٤: ٩٧.

تأويل الايات التى تتعلق بها اهل الضلال، استرابادى، عبد الرشيد، ج ٣: ١٤٦.

تأويل آيات القرآن، آملى، ج ٢: ٢٤٧.

تأويل ما نزل فى اعداء اهل البيت، ج ٥: ٢٤٣.

تأويل ما نزل فى شيعه اهل البيت، ج ٥: ٢٤٣.

تأويل ما نزل فى النبى و آله، ج ٥: ٢٤٣.

تأويلات، ناصر خسرو، ج ٥: ٣٦٤.

تبديل و التحريف، ج ٣: ٤٢٥.

تبصره الطالبين فى شرح نهج المسترشدين، اعرج حسيني عبيدلى، ج ٣: ٣١٢.

تبصره العارف و نقض الزائف، ابن جنيد، ج ٥:

٤٢.

تبصره العوام، ج ٢: ١٧٥؛ ج ٣: ٣٦٨.

تبصره المتعلمين فى احكام الدين، علامه حلى، ج ١: ٤٠٠، ٤٠٦، ٤١٢.

تبصره الولى فيمن رأى القائم المهدي، بحراني توبلى، ج ٥: ٤٤٥.

تبيان فى التصريف، مهابادى، ج ١: ٨٢.

تبيان في عمل شهر رمضان، ج ٢: ٥١١.

تبيان في الفقه، شوشتری، ج ١: ٢٩٧.

تبين لمسأله الشفاعة و عصاه المسلمين، حسینی حلبی (ابن زهره)، ج ٣: ٢٧٦.

تبين المحجه في كون اجماع الاماميه حجه، حسینی حلبی، عبد الله، ج ٣: ٢٧٦.

تبين و التنقيح في التحسين و التقيح، ج ٥: ٣٢٦.

تمه ابواب الجنان، واعظ قزوینی، ج ٥: ١٨٩.

تمه في معرفه الاثمه، ج ١: ١٣٣.

تمه الملخص، ابو يعلى جعفری، ج ٢: ٢٤٠.

تمه الملخص، سلار، ج ٢: ٥٠٤.

تتميم جامع عباسی، خادم، ج ٢: ٤٥٩.

تثبيت تنزيه الانبياء، علوی كوفی، ج ٣: ٤٢٥.

تثبيت المعجزات، علوی، ج ٣: ٤٢١، ٤٢٦.

تجريد، ابن زهره، ج ٣: ٢٧٦.

تجريد، ابن ميثم، ج ٥: ٣٥٨.

تجريد الاعتقاد، خواجه نصير، ج ٥: ٢٦١.

تجريد البراعه فى اصول البلاغه، ج ٥: ٣٤٤.

تحديد النهار شرعا، سبزواری، ج ٥: ٨٠.

تحرير، ابن فهد حلى، ج ١: ٩٨.

تحرير، معين الدين مصرى، ج ٢: ٤٧٣.

تحرير الابحاث فى معرفه العلوم الثلاث، ج ١:

٤٠٨.

تحرير الاحكام الشرعيه على مذهب الاماميه، ج ١: ٤٠٠، ٤٠٢، ٤٠٣، ٤٠٦، ٤١١.

تحرير ثمره بطلميوس، خواجه نصير، ج ٥: ٢٦٨.

تحرير طاوسى، ج ١: ٢٥٧، ٢٦٨.

تحرير القواعد الكلاميه فى شرح الرساله الاعتقاديه، ج ٣: ١٤٦.

تحرير كتاب اقليدس، خواجه نصير، ج ٥: ٢٦١.

تحرير المتوسطات، ج ٥: ٢٦٦.

تحرير المجسطى، خواجه نصير، ج ٥: ٢٦١.

تحرير وسائل الشيعه و تحبير مسائل الشريعه، ج ٥: ١١٦.

تحريم طلاق الحائض الحامل الحاضر زوجها، ج ٢: ٤٢٥.

تحريم الغناء، بشروى، ج ١: ٩٢.

تحريم الغناء، سبزواری، ج ٥: ٨٠.

تحريم الفقع، ابن زهره، ج ٢: ٢٣٢.

تحصيل المنافع، ابن داوود، ج ١: ٢٨٩، ٢٩١.

تحصيل النجات، ج ٥: ١٤٠.

تحصين، ابن فهد حلي، ج ١: ٩٧.

تحف العقول عن آل الرسول، ج ١: ٢٧٧، ٢٨٠ ب.

تحفه، بهائي، ج ٥: ١٦٨.

تحفه الابرار، عماد طبري، ج ١: ٣٠٧.

تحفه الابرار في شرح مونس الابرار، ج ٥: ١٩١.

تحفه الابرار في مناقب الائمة الاطهار، ابن مساعد، ج ٢: ١٩٤.

تحفه الاشراف في حاشيه الكشاف، ج ٥: ٢٦٩.

تحفه الامير، كاشفي، ج ٢: ٢١٠.

تحفه اهل الايمان في قبله عراق العجم و خراسان، الهبي، ج ٢: ١٢٢.

تحفه البهيه في اثبات الوصيه، ج ٥: ٤٤٥.

تحفه الحاتمي، بهائي، ج ٥: ١٥٨.

تحفه الدعوات، ج ٣: ٤٦٦.

تحفه الدهر في مناظره الغنى و الفقر، ج ٥: ١٠٥.

تحفه الرضيه في شرح الجعفرية، ج ٥: ٤٩٢.

تحفه الزائر، مجلسي، ج ٥: ٦٨.

تحفه السعديه، ابن داوود، ج ١: ٢٨٩.

تحفه الشاهيه، استرابادي، ج ٣: ٤٤٣.

تحفه الشاهيه، جرجاني، ج ٣: ١٤١.

تحفه الشاهيه، قارى، ج ٤:١٩٢.

تحفه الصفويه، حسيني خادم، ج ٢:٤٥٩.

تحفه الطالب فى مناقب على بن ابى طالب، ج ٥:

٢٣٠.

تحفه الطالبين فى معرفه اصول الدين، ج ٣:١٥٣.

تحفه الطهماسبيه فى المواعظ الفقيهيه، حارثى، ج ٢:١٣٠.

تحفه العابدين، نقيب، ج ٢:٣٩٧.

تحفه العابدين، بابا سمنانى، ج ٣:٢٥١.

تحفه العقول، شوشترى، ج ٥:٤٠٧.

تحفه العليه، كاشفى، ج ٢:٢٠٧.

تحفه الكبراء فى معجم الشعراء، ج ٤:٢٣٨.

تحفه المؤلف الناظم و عمده المكلف الصائم،

ص:٢٥٥

ج ١٨:٣.

تحفه المؤمن، حلوانى، ج ١٣٤:٣.

تحفه المؤمنين فى اصول الدين، ج ٥٢٠:٢.

تحفه المتقين فى اصول الدين، ج ٢٦٥:٢.

تحفه الملوک فى احکام الشکوک، ج ٣٧٣:٥.

تحفه النقباء فى مناقب اهل العباد، ج ١٤٠:٣.

تحفه الوارد و عقال الشارد، ج ٤١٤:٤.

تحقيق الاسلام و الايمان، ج ٤٢٦:٢.

تحقيق التصور و التصديق، رازى، ج ٢٨٠:٥.

تحقيق التصوف، ج ٦٨:١.

تحقيق حقيقه القياسات المنطقيه، ج ٧٢:٥.

تحقيق الفرقة الناجيه، ج ٥٥:١.

تحقيق فى ان لفظ الجلاله ليس علما، ج ٣١١:٥.

تحقيق فى لفظ الجلاله، ج ٤٤٦:٣.

تحقيق الكلبيات، قطب رازى، ج ٢٨٠:٥.

تحقيق كيفيه استقبال الميت، ج ٧٢:٢.

تحقيق اللسان فى وجوه البيان، ج ٤٢٥:٣.

تحقيق ما ألفه البلخى من المقالات، ج ٤٢٥:٣.

تحقيق المبين فى شرح نهج المسترشدين، حبلرودى، ج ٢٦٤:٢.

تحقيق معنى الاقوال الشارحه، ج ١١٢:٦.

تحقيق معنى الايمان، علامه، ج ١: ٤١٩.

تحقيق معنى الترتيب الحكيمى فى الغسل الارتماسى، استرابادى، ج ٥: ٨٣.

تحقيق معنى السيد و السیاده، ج ٢: ٧٠.

تحقيق وجود المعرفه، ج ٣: ٤٢٦.

تحقيق وحده الوجود، تنكابنى، ج ٢: ٣٤.

تخريج فى الشیصبان و ولده، ج ٣: ٣٥٠.

تخصیص البراهین، ج ٥: ٢٠٦.

تذکره، صاحب بن عباد، ج ١: ١١٧.

تذکره، فارسى، ج ١: ٢٤٣.

تذکره العابدین، ج ٥: ٨٣.

تذکره العاقل و تنبيه الغافل، غضائرى، ج ٢: ١٤٥.

تذکره العنوان، ج ٤: ٤١٨.

تذکره الفقهاء، ج ١: ٤٠٠، ٤٠٣، ٤٠٦، ٤١١.

تذکره فى حقیقه الجوهر و العرض، سلاز، ج ٢:

٥٠٣.

تذکره فى الهیئه، خواجه نصیر، ج ٥: ٢٦١.

تذکره المجتهدین، ج ٥: ٥٣٨.

تذکره الموقنین فى تبصره المؤمنین، سید حسین مجتهد، ج ٢: ٧١.

تراجع فى الفقه، ج ٤: ٢٣٣.

ترتیب اختیار رجال کشى، قهپائى، ج ٤: ٣٧٤.

ترتيب الادله...، ج ١:٦٨.

ترتيب تهذيب الحديث، ج ٥:٤٤١.

ترتيب خلاصه الاقوال، طريحي، ج ٤:٤١٥.

ترتيب رجال نجاشي، قهپائي، ج ٤:٣٧٦.

ترجمة آداب المتعلمين، ج ٣:٨١.

ترجمة الاحتجاج، زواري، ج ٣:٤٦٨.

ترجمة الاحتجاج طبرسي - كشف الاحتجاج.

ترجمة الاحتجاج، قاري، ج ٤:١٩٣.

ترجمة الاربعين حديثا، ج ٥:٢٢٨.

ترجمة الاشارات، امامي، ج ٤:٢٣٣.

ترجمة اعتقادات بهائي، رضوي، ج ٦:٧٣.

ترجمة الفيه الشهيد، اشراقي، ج ٣:١١٣.

ترجمة تحفه الابرار، ج ٥:٣٧٢.

ترجمة تفسير العسكري، زواري، ج ٣:٤٦٧.

ترجمة الجعفرية، استرآبادي، ج ٦:١٤١.

ترجمة الخواص، ج ٣:٤٦٦.

ترجمة رسالة افلاطون زمان، ج ٣:٢٥٢.

- ترجمه زبده الحقائق، ج ۵: ۲۷۰.
- ترجمه زیاره الجامعه، مجلسی، ج ۵: ۶۸.
- ترجمه شرح لمعه، فندرسکی، ج ۶: ۱۲۶.
- ترجمه الشفاء، امامی، ج ۴: ۲۳۳.
- ترجمه صحیفه السجادیه، خوانساری، ج ۲: ۶۰.
- ترجمه صحیفه السجادیه، روغنی، ج ۵: ۱۹۰.
- ترجمه الصلاه، فیض کاشانی، ج ۵: ۲۹۵.
- ترجمه الصلاه، میمندی، ج ۵: ۳۲۹.
- ترجمه العقائد، فیض کاشانی، ج ۵: ۲۹۵.
- ترجمه العلوی للطب الرضوی، راوندی، فضل بن علی، ج ۴: ۴۵۲.
- ترجمه عیون اخبار الرضا، روغنی، ج ۵: ۱۹۰.
- ترجمه قرآن کریم، خوانساری، ج ۲: ۶۰.
- ترجمه قرآن کریم، کاشانی، ج ۴: ۳۹۴.
- ترجمه القطب شاهیه، ج ۵: ۲۲۹.
- ترجمه کشف الغمه، زواری، ج ۳: ۴۶۶.
- ترجمه کشف الغمه، سبزواری، ج ۱: ۳۱۱.
- ترجمه مفتاح الفلاح، خوانساری، ج ۱: ۱۵۰.
- ترجمه مکارم الاخلاق، ج ۱: ۳۳۷.
- ترجمه المناقب، زواری، ج ۳: ۴۶۶.
- ترجمه مهج الدعوات سید بن طاووس، الهی، ج ۲: ۱۱۱.

ترجمه نهج البلاغه، روغنى، ج ٥:١٩٠.

ترجمه نهج الحق، خوانسارى، ج ٢:٦٤.

ترياق الفاروقى، سندى، ج ١:٨٢.

تزكيه الراوى، ج ٥:١٠٥.

تزكيه الصحبه و تأليف المحبه، ج ١:٢٣٧.

تسيح و الفاتحه فيما عدا الاولين، ج ٥:١٠٥.

تسليك الاذهان الى احكام الايمان، ج ١:٤٠٧.

تسليك الافهام فى معرفه الاحكام، علامه حلى،

ج ١:٤١٢.

تسليك النفس الى خطيره القدس، علامه حلى، ج ١:٤٠٧.

تسليم على امير المؤمنين بامر المؤمنين، حسين بن احمد غضائرى، ج ٢:١٤٥.

تسليم فى الصلاه، عاملى، ج ٥:١٠٥.

تسهيل السبيل بالحجه فى انتخاب كشف المحجه، فيض كاشانى، ج ٥:٢٩٥.

تشريح الافلاك، بهائى، ج ٥:١٥٧.

تشريح الحق، داماد، ج ٥:٧٣.

تشكيك، خوانسارى، ج ٢:٦٣.

تصحيح برهان المناسبه على تناهى الابعاد، ج ٥:

٧٣.

تصحيح رد الشمس و ترغيم انف النواصب الشمس، ج ٣:٣٥٤.

تصحيح الصحيحين فى تحليل المتعتين، ج ٥:

تصور و تصدیق، قطب رازی، ج ۵: ۲۸۰.

تعالیق تفسیر بیضاوی، عبادی، ج ۳: ۱۹۹.

تعجب، کراجکی، ج ۵: ۲۳۷.

تعديل المعيار فى نقد تنزیل الافكار خواجه نصیر الدین، ج ۵: ۲۶۹.

تعریف، ابن براج، ج ۳: ۱۷۷.

تعریف الطهاره، کرکی، ج ۳: ۵۲۷.

تعریف الماضی، شوشتری، ج ۵: ۴۰۸.

تعريفات فى علم الهيئه، ج ۱: ۲۰۴.

تعقیب و تعفیر، ج ۱: ۸۷.

تعقیبات، کرکی، ج ۳: ۵۳۳.

تعقیبات الصلاه، ابن فهد، ج ۱: ۹۸.

تعلیق، مرعشی، ج ۵: ۳۳۵.

- تعلیق، نيسابوری، ج ۵: ۲۰۰.
- تعلیق التذکره، و هرکیسی، ج ۱: ۹۲.
- تعلیق الخلاف الفقهاء، ج ۵: ۱۴۲.
- تعلیق الصغیر، حمصی، ج ۵: ۳۲۵.
- تعلیق الصغیر، مصدری عجلی، ج ۱: ۱۲۹.
- تعلیق العراقی، ج ۵: ۳۲۵.
- تعلیق الکبیر، حمصی، ج ۵: ۳۲۵.
- تعلیق الکبیر، مصدری عجلی، ج ۱: ۱۲۹.
- تعلیقات آیات الاحکام، استرابادی، ج ۴: ۴۵۰.
- تعلیقات آیات الاحکام، نفرشی، ج ۴: ۴۸۳.
- تعلیقات الاحتجاج، میرک تونی، ج ۵: ۳۴۶.
- تعلیقات الاستبصار، شوشتری، ج ۳: ۲۴۱.
- تعلیقات الاستبصار، مجلسی، ج ۵: ۶۸.
- تعلیقات الاسطرلاب، بهائی، ج ۵: ۱۶۸.
- تعلیقات الهیات الشرح الجدید، ج ۴: ۴۵۰.
- تعلیقات الهیات الشفاء، داماد، ج ۵: ۷۸.
- تعلیقات تحریر الاحکام، ج ۵: ۲۲۸.
- تعلیقات تذکره الفقهاء، ج ۱: ۹۱.
- تعلیقات تفسیر بیضاوی، ج ۵: ۳۱۶.
- تعلیقات تلخیص المفتاح، شیرازی، ج ۵: ۳۱۶.

تعلیقات تہذیب الاحکام، شوشتری، ج ۳: ۲۴۱.

تعلیقات تہذیب الاحکام، جزائری، ج ۵: ۳۷۳.

تعلیقات جام گیتی نما، آستارائی، ج ۲: ۱۰۳.

تعلیقات الحاشیہ القدیمہ الجلالیہ، خلیفہ سلطان، ج ۲: ۵۶.

تعلیقات الدروس، اسدی، ج ۱: ۲۱۳.

تعلیقات شرائع الاسلام (شرح شرایع)، ج ۲:

۳۴۰.

تعلیقات شرح التجرید الجدید، تفرشی، ج ۴:

۴۸۳.

تعلیقات شرح حکمہ الاشراف، ہمدانی، ج ۱:

۴۸.

تعلیقات شرح الدراییہ، عبد الواحد، ج ۳: ۳۲۸.

تعلیقات شرح رسالہ اثبات العقل، الہی، ج ۲:

۱۱۰.

تعلیقات شرح لمعہ، مجلسی، محمد نصیر، ج ۳:

۲۸۶.

تعلیقات شرح مختصر عضدی، اردیلی، ج ۱:

۹۱.

تعلیقات شرح مطالع، شیرازی، ج ۵: ۳۱۶.

تعلیقات شرح ہیاکل، آستارایی، ج ۲: ۱۰۳.

تعلیقات الشفاء، تنكابنی، ج ۲: ۳۴.

تعلیقات الصافی، میرک تونی، ج ۵: ۳۴۶.

تعلیقات صحیفه سجادیه، حارثی، ج ۲: ۱۲۹.

تعلیقات صحیفه سجادیه، کرکی، ج ۲: ۷۲.

تعلیقات طبیعیات شفا، داماد، ج ۵: ۷۸.

تعلیقات علی التبیان، ابن ادیس، ج ۵: ۵۸.

تعلیقات الغرر و الدرر، راوندی، ج ۴: ۴۶۱.

تعلیقات قواعد الاحکام، اردیلی، ج ۱: ۹۱.

تعلیقات مجسطی، داماد، ج ۵: ۷۲.

تعلیقات مدارک الاحکام، استرابادی، ج ۵: ۲۵۶.

تعلیقات مدارک الاحکام، تونی، ج ۳: ۲۸۷.

تعلیقات من لا یحضره الفقیه، خلیفه سلطان، ج ۲:

۵۶.

تعلیقات من لا یحضره الفقیه، ج ۵: ۶۸.

تعلیقات هوامش شرح اشارات، کاشانی، ج ۴:

۲۲۸.

تعلیقات الهیئه، داماد، ج ۵: ۷۲.

تعلیقه فی الايضاح ابو علی فارسی، شریف الرضی، ج ۵: ۱۴۲.

ص: ۲۵۸

تعليقه الكافي، رفيع الدين، ج ٥: ٣٣.

تعليل، صاحب بن عباد، ج ١: ١١٧.

تعليم الثاني، علامه حلي، ج ١: ٤٠٨.

تعيين قتل الرمع و العمل منه، كركي اردبيلي، ج ٢:

٧٢.

تغريب في التعريب، قطب راوندي، ج ٢:

٤٨٩.

تفسر العرب في لغاتها و اشاراتها الى مرادها، ج ٥:

٤٢٠.

تفسير، ابن بابويه، ج ٤: ٢٦.

تفسير آيه «انما المشركون نجس»، ج ٥: ٤٠٧.

تفسير آيه الرؤيه، شوشتری، ج ٥: ٤٠٧.

تفسير آيه «فسحقا لاصحاب السعير»، ج ٥: ١٦٨.

تفسير آيه «فمن يرد الله ان يهديه»، ج ٥: ٤٠٩.

تفسير آيه «قل تعالوا اتلوا»، ج ٤: ٥٦.

تفسير آيه الكرسي، حسيني، ج ٣: ٣٨٠.

تفسير آيه «ليس على الذين آمنوا»، ج ٤: ٥٦.

تفسير آيه «و اذ قلنا للملائكة اسجدوا»، ج ٥:

٤٠٣.

تفسير آيه «و السابقون الاولون»، ج ٢: ٤٢٧.

تفسیر آیہ «الیوم احل لکم الطیبات»، کرکی اردبیلی، ج ۲: ۷۲.

تفسیر الائمہ لهدایہ الامہ، ج ۵: ۱۸۳.

تفسیر الخطبہ الشقیقہ، ج ۴: ۶۰.

تفسیر خطبہ فاطمہ (س)، بزاز، ج ۱: ۸۰.

تفسیر سورہ الاخلاص، برسی، ج ۲: ۳۵۰.

تفسیر سورہ التوحید، مشہدی، ج ۴: ۴۱۶.

تفسیر سورہ الحمد، سید مرتضیٰ، ج ۴: ۵۶.

تفسیر سورہ الفاتحہ - الرسالہ الواضحہ.

تفسیر سورہ الملک، طالقانی، ج ۲: ۲۹۵؛ ج ۵:

۲۵۷.

تفسیر سورہ الواقعہ، افندی، ج ۳: ۲۸۱.

تفسیر الشاہی، ج ۶: ۱۱۱.

تفسیر «شرط الضمان امکان الاداء و الاسلام»، ج ۵: ۱۳۹.

تفسیر غریب الصادقین، ج ۳: ۳۵۰.

تفسیر فرات الکوفی، ج ۴: ۴۱۷.

تفسیر قرآن الکریم، ابن حجام، ج ۵: ۲۴۳.

تفسیر قرآن الکریم، ابن مطر، ج ۲: ۱۹۵.

تفسیر قرآن الکریم، الہی، ج ۲: ۱۱۱.

تفسیر قرآن الکریم، ابن متوج، ج ۱: ۷۸.

تفسیر قرآن الکریم، تجلی، ج ۴: ۱۳۰.

تفسیر قرآن الکریم، جزائی، ج ۵: ۳۶۹.

تفسیر قرآن الکریم، گیلانی، ج ۲: ۳۱۸.

تفسیر قرآن الکریم، حسینی، ج ۵: ۱۸۲.

تفسیر قرآن الکریم، حویزی، ج ۴: ۴۱۸.

تفسیر قرآن الکریم، دیلمی، ج ۱: ۳۷۸.

تفسیر قرآن الکریم، راوندی، ج ۳: ۳۷۳.

تفسیر قرآن الکریم، سبزواری، ج ۵: ۲۵۶.

تفسیر قرآن الکریم، شیرازی، ج ۵: ۲۵۶.

تفسیر قرآن الکریم، صوفی، ج ۳: ۸۴.

تفسیر قرآن الکریم، طریحی، ج ۱: ۱۷۶.

تفسیر قرآن الکریم، علوی کوفی، ج ۳: ۴۲۶.

تفسیر قرآن الکریم، راوندی، ج ۲: ۴۸۹.

تفسیر قرآن الکریم، مشعشی، ج ۴: ۱۰۹.

تفسیر قرآن الکریم، ناصر الحق، ج ۵: ۳۶۱.

تفسیر قرآن الکریم، نعمانی، ج ۵: ۳۵.

تفسیر قصیده السید البائیه، ج ۴: ۶۰.

تفسیر القصیده المیمیه، ج ۴: ۶۰.

تفسیر اللباب، ج ۱: ۳۸۱.

تفسير المعاني، ابي جعفر، ج ٥٣:٦.

تفسير الوسيط، ج ٤٢٣:٤.

تفصيل وسائل الشيعة الى تحصيل مسائل الشريعة، ج ١١٣:٥.

تفضيل الائمة على الانبياء و الملائكة، حسن بن خالد حلي، ج ٢٢٦:١.

تفضيل امير المؤمنين (ع)، كراچكي، ج ٢٣٦:٥.

تفضيل علي (ع) على الانبياء، رضوي، ج ٥:

.٤٣١

تفضيل علي (ع) على الانبياء اولي العزم، ج ٥:

.٤٤٣

تفقه، فيض كاشاني، ج ٢٩٥:٥.

تفهيم، حسيني، ج ١٨٣:١.

تفهيم في بيان التقسيم نيشابوري، ج ٤٧:٥.

تقابل النظر و الاخبار، ج ٤٢٥:٣.

تقريب الاصول، ج ٥٩:٤.

تقريب في اصول الفقه، سارار، ج ٥٠٣:٢.

تقريب المبادئ، ج ٣٠٥:٥.

تقريب المعارف، حلبى، ج ٣٤:١.

تقليد مجتهد الميث، طريحي، ج ٤١٣:٤.

تقويم الايمان، ج ٧١:٥.

التقيه، مشغرى، ج ٤٥٥:٢.

تكليف، شهيد اول، ج ٥:٣٠٠.

تكملة، فارسي، ج ١:٢٤١.

تكملة الدرر في حاشيه المختصر، ج ٣:٩٠.

تكملة السعادات في كيفية العبادات، ج ٦:١٣٦.

تكملة المعبر، ابن داوود، ج ١:٢٨٩.

تلخيص ارشاد القلوب، ج ٥:٤٩٢.

تلخيص البيان من مجازات القرآن، ج ٥:١٤٢.

تلخيص تحرير اقليدس، الهى، ج ٢:١٠٩.

تلخيص تفسير الطبرى، ج ٥:٤٩٢.

تلخيص علل الشرائع، ج ٥:٤٩٢.

تلخيص فصول عبد الوهاب، ج ٢:٤٨٥.

تلخيص في علم الكلام، ج ٥:٢٦٦.

تلخيص في مسائل عويصه من الفقه، كفعمى، ج ١:٥٩.

تلخيص كشف الغمه،، ج ٥:٤٩٢.

تلخيص كنه المراد في علم الوفق و الاعداد، ج ٤:

٣٥٨.

تلخيص المرام في علم الكلام، ج ١:٤٠٠.

تلخيص المرام في معرفه الاحكام، ج ١:٤٠٣، ٤٠٦، ٤٠٨، ٤١١.

تلخيص مسائل الذريعه سيد مرتضى، بيهقى، ج ٢:٣٦٤؛ ج ٦:٧١.

تلخيص معارف ابن قتيبه، ج ٥:٤٩٢.

تلقيين لاولاد المؤمنين، ج ٥:٢٣٧.

تمثيل و شجون الحكايات، ج ٣:٨١.

تمحيص، ابن شعبه، ج ١:٢٧٧، ٢٧٨، ٢٧٩.

تمسك به جبل آل الرسول، ج ٤:٣٤٧.

تمهيد القواعد الاصوليه و العربيه، شهيد ثاني، ج ٢:٤٤٣.

تمييز، ج ٤:٢٦.

تمييز بين صحيح الاخبار و ضعيفها، ج ٥:٣٩٧.

تناسب الاشعريه و فرق السوفسطائيه، علامه حلي، ج ١:٤١٢.

تناقض احكام المذاهب الفاسده، ج ٣:٤٢٥.

تناقض اقاويل المعتزله، ج ٣:٤٢٦.

تنبيه، صهرشتي، ج ٢:٥١٢.

تنبيه، عماد طوسي، ج ٥:٢٠٧.

تنبيه الاشراف، ج ٣:٥٠٧.

ص: ٢٦٠

تنبيه خاطر و نزهه الناظر، ج ٤:٢٢٦.

تنبيه الساهى بالعلم الالهى، ج ٤:٢٢.

تنبيه عالم قتله علمه، سمرقندى، ج ٢:٢٥٧.

تنبيه الغافلين عن فضائل الطالبين، ج ٤:٦٠، ٦٣.

تنبيه الغافلين و تذكره العارفين، ج ٤:٣٩٣.

تنبيه فى غرائب من لا يحضره الفقيه، ج ٥:٣٤٠.

تنبيهات فى الفقه، بحراني، ج ٥:٤٤٤.

تنزيه، آملى، ج ٢:٢٤٨.

تنزيه الانبياء، استرابادى، ج ٣:٣٤٧.

تنزيه الانبياء، مرتضى، ج ٤:٥٩.

تنزيه عائشه، ج ٣:٩٦.

تنزيه المعصوم عن السهو و النسيان، ج ٥:١١٥.

تنسوق نامه ايلخانى، ج ٥:٢٦٧.

تنقيح الرائع فى شرح مختصر الشرائع، سيورى، ج ٥:٣٤٢.

تنقيح قواعد الدين المأخوذه عن آل ياسين، علامه حلى، ج ١:٤٠٧.

تنوير فى معانى تفسير، ج ٥:١٣٥.

تواتر قرآن، ج ٥:١١٥.

تواريخ، ديلمى، ج ٥:٤٣١.

تواريخ، حسيني رازى، ج ٢:٣١٤.

تواريخ وفاه العلماء، ج ٤:٤١٩.

توجيه السؤالات في حل الاشكالات، اصفهاني ابو السعادات، ج ١:١١٥.

توحيد، ابو يعلى، ج ٢:٢٣٦.

توحيد، برسى، ج ٢:٣٤٦.

توحيد، سيد حسين كركى، ج ٢:٧٢.

توحيد، صدوق، ج ٥:٢٠٢.

توحيد، علوى كوفى، ج ٣:٤٢٥.

توحيد، نيشابورى، ج ٥:٤٩٤.

توحيد و حدوث عالم، نوبختى، ج ١:٣٦٧.

توحيد و المعرفة، قزوينى، ج ٣:٤٥٤.

توحيد و نفى تشبيهه، ابن بابويه، ج ٢:١٦٤.

توضيح، ملا خضر، ج ٢:٢٦٣.

توضيح الاخلاق، خليفه سلطان، ج ٢:٥٥.

توضيح اخلاق عبد الله شاهى، ج ٥:٢٢٩.

توضيح الاقوال و الادله في شرح الرساله الاثنى عشرية الصلاتيه، ج ٣:٤٦١.

توضيح الانور بالحجج الوارده لدفع شبه الاعور، جيلرودى، ج ٢:٢٦٦.

توضيح المشريين و تنقيح المذهبين، ج ٥:١٩١.

توضيح المطالب في شرح خلاصه الحساب، ج ٦:

١٢٦.

توضيح المقاصد، بهائى، ج ٥:١٥٧.

تهافت الفلاسفه، قطب راوندى، ج ٢:٤٨٩.

تهجد، ابن ابى قره، ج ٦:١٦٩.

تهجد، قزوینی، ج ٥:١٣٦.

تهذیب الاخلاق، گیلانی، ج ٣:٣٤٢.

تهذیب الاصول، ج ١:٤٢١.

تهذیب الشیعه لاحکام الشریعه، ج ٥:٤٢.

تهذیب فی الاصول، شهید اول، ج ٥:٣٠٥.

تهذیب فی النحو، بهائی، ج ٥:١٥٦.

تهذیب المسترشدين، ج ٥:٢٣٩.

تهذیب النفس فی معرفه المذاهب الخمس، علامه حلّی، ج ١:٤٠٧.

تهذیب الوصول الی علم الاصول، علامه حلّی، ج ١:٤٠٢.

تیسر فی القبله، محقق حلّی، ج ١:١٣٨.

تیسیر فی التفسیر، ج ٦:٧٦.

ص: ٢٤١

تيقن الطهاره و الحدث و الشك في السابق منهما، شهيد ثاني، ج ٢:٤٢٥.

الثاقب في المناقب، اربلى، ج ٤:٢١٩؛ ج ٦:٥٤.

الثاقب المسخر على نقض المشجر، ابن طاووس، ج ١:١٠٩.

ثمار المجالس و نثار العرائس، ج ٣:٢٨١.

ثمانين، سيد مرتضى، ج ٤:٥٦.

الثمره و الشجره، خواجه نصير، ج ٥:٢٦٦.

ثواب الاعمال، بزوفرى، ج ٢:١٦٦.

ثواب الاعمال، صدوق، ج ٥:٢٠١.

جامع، اشعري، ج ٦:٥٣.

جامع، بكار، ج ١:١٣٢.

جامع، عجلي، ج ١:١٩٣.

جامع الاخبار، ج ١:٣٣٧.

جامع الاخبار، خياط، ج ٤:١٣٤.

جامع الاخبار، شعيرى، ج ٥:٢٧٦.

جامع الاخبار، صدوق، ج ٥:٢٠٥.

جامع الاخبار في ايضاح الاستبصار، ج ٣:٣٠٥.

جامع الاسرار و منبع الانوار، ج ٢:٢٤٧.

جامع الاصول في شرح رساله الفصول، حبلرودى، ج ٢:٢٦٥.

جامع الاقوال في معرفه الرجال، ج ٦:٥٦٢.

جامع البين من فوائد الشرحين، ج ٥:٣٠٠.

- جامع التفسير، راغب اصفهاني، ج ٢: ١٩١.
- جامع التواريخ، رشيدى، ج ٤: ٢٥٤.
- جامع الحسنات، خواجه نصير، ج ٥: ٢٧٠.
- جامع الحقائق، سيد حيدر آملی، ج ٢: ٢٤٧.
- جامع الدرر فى شرح باب حادى عشر، حبلرودى، ج ٢: ٢٦٤.
- جامع الدعوات، دينورى، ج ٥: ٣٧٩.
- جامع الدقائق فى شرح غره المنطق، حبلرودى، ج ٢: ٢٦٥.
- جامع الدلائل و مجمع الفضائل، ج ١: ١١٥.
- جامع الروايات، ابن قولويه، ج ١: ١٥٠.
- جامع شتات الاخبار، ج ٤: ١٧٢.
- جامع للشرايع فى الفقه، ج ٥: ٤٨٢.
- جامع عباسى، بهائى، ج ٥: ١٥٦.
- جامع الفوائد و دافع المعاند، ج ٣: ٣٨٤.
- الجامع فى الاخبار، ج ٣: ٣٩٥؛ ج ٦: ٥٣.
- الجامع فى الامامه، نوبختى، ج ١: ٣٦٧.
- جامع الكبير، كاظمى، ج ٤: ٤٩٥.
- جامع مصائب الانبياء، ج ٣: ٣٢٢.
- جامع المقال فيما يتعلق باحوال الحديث و الرجال، ج ٤: ٤١٢.
- جامع المقال فيما يتعلق بالحديث و الرجال، ج ٥:

جامعه الفوائد، طريحي، ج ٤:٤١٥.

جبر و اختيار، خوانساري، ج ٢:٦٣.

جبر و اختيار، خواجه نصير، ج ٥:٢٦٨.

جذوات، ج ٥:٧٢.

جزء في الحديث، فارسي، ج ١:٢٤٤.

جعفريه، عبيد الله، ج ٣:٣٦٠.

جعفريه، كركي، ج ٣:٤٤٢.

جلاء الابصار في متون الاخبار، ج ٤:٥٠٣.

جلاء الازهان و جلاء الاحزان، ج ٢:٩٣.

جلاء العيون، مجلسي، ج ٥:٦٨.

جمال الصالحين، لاهيجي، ج ١:٣٣٧.

جمع و تشبيه في القرآن، فراء، ج ٥:٤٩٩.

جمعه، گيلاني، ج ٥:٤٨.

جمعه، حر عاملي، ج ٥:١١٥.

ص:٢٦٢

جمعه، شاخوری، ج ۲: ۵۱۷.

جمعه، فیض کاشانی، ج ۵: ۲۹۵.

جمعه، قزوینی، ج ۵: ۶۷.

جمعه، قمی، ج ۵: ۱۹۱.

جمعه، کرکی، ج ۳: ۵۲۴.

جمعه، مشغری، ج ۳: ۱۴۹.

جمعه و الجماعه، ابن قولویه، ج ۱: ۱۴۹.

الجمعه و ما ورد فیها من الاعمال، نجاشی، ج ۱:

۷۴.

جمل الاعراب، فراهیدی، ج ۲: ۲۸۲.

جمل العلم و العمل، ج ۴: ۵۸.

جمل و صفین، ابو مخنف ازدی، ج ۴: ۵۲۷.

جمهره، ابن درید، ج ۵: ۹۸؛ ج ۶: ۴۸.

جنا الجنین فی ذکر ولد العسکرین، قطب راوندی، ج ۲: ۴۹۰.

جنائز، ابن بابویه، ج ۴: ۲۵.

جنائز، بکار، ج ۱: ۱۳۲.

جنائز، کرکی، ج ۳: ۵۲۷.

جنه النعیم، گیلانی، ج ۳: ۳۴۱.

جنه الواقیه، داماد، ج ۵: ۷۷.

جنه الواقیه و الجنه الباقیه، کفعمی، ج ۱: ۵۸.

جواب اسئله اطراوى، ج ٥:٣٠٦.

جواب اسئله اهل الرى، ج ٤:٦٤.

جواب اسئله السيد حسن، ج ٥:٤٠٧.

جواب اسئله صدر الدين، ج ٥:٢٦٧.

جواب اسئله كمال الدين نخجوانى، ج ٥:٢٦٦.

جواب رساله الاخوين كراجكى، ج ٥:٢٣٧.

جواب رساله كاتبى، ج ٥:٢٦٦.

جواب الزيديه، اسدى، ج ٢:٢٩١.

جواب سؤال بعض الناس، ابن زهره، ج ٣:٢٧٦.

جواب سؤال خان احمد خان، بهائى، ج ٥:١٦٧.

جواب سؤال خدابنده، علامه حلى، ج ١:٤١٩.

جواب سؤال عن الاسماعيليه، ج ٣:٢٧٦.

جواب سؤال فى النبوه، ج ٣:٢٧٦.

جواب على الكلام (يا: جواب المسائل) الوارد من الجبل، ج ٢:٢٣٢.

جواب عما ذكره مطران نصيبين، ابن زهره، ج ٢:

٢٣٢.

جواب الكتاب الوارد من حمص، ابن زهره، ج ٢:

٢٣٢.

جواب الكراجكى فى فساد العدد، ج ٤:٦٠.

جواب المباحث النجفيه، شهيد ثانى، ج ٢:٤٢٧.

جواب مسائل البغداديه، ج ٣:٢٧٦.

جواب مسائل الشيخ صالح جزائري، ج ٥:١٥٧.

جواب مسائل ظهيري، استرآبادي، ج ٥:٦٣.

جواب مسائل عن العقل، ابن زهره، ج ٣:٢٧٦.

جواب المسائل القاهره، ج ٣:٢٧٦.

جواب المسائل المدنيات، بهائي، ج ٥:١٥٧.

جواب المسائل المدنيات، عاملي، ج ١:٢٥٧، ٢٦٦.

جواب المسائل الوارده من بغداد، ابن زهره، ج ٢:

٢٣٢.

جواب الملاحده، و شبههم، قزويني، ج ٣:٩٦.

جواب يوسف يهودي عراقي، بيهقي، زيد بن حسن، ج ٢:٣٦٤؛ ج ٦:٧١.

جوابات الاسماعيليه، اسدي، ج ٢:٢٩٢.

جوابات شيخ مسعود صوابي، ج ٣:٩٨.

جوابات علي بن قاسم استرآبادي، ج ٣:٩٨.

جوابات القرامطه، اسدي، ج ٢:٢٩٢.

جوابات المسائل الطوسيه، ج ٥:٦٨.

ص:٢٦٣

- جواز رد الشمس، بصرى، ج ٢: ٤١.
- جواز الولاية من جهة الظالمين، ج ٤: ٥٩.
- جوامع الجامع، ج ٤: ٤٢١، ٤٢٣؛ ج ٦: ١٠٥.
- جوامع الدلائل و الاصول فى امامه آل الرسول، عماد طبرى، ج ١: ٣٠٩.
- جوامع السعادات فى فنون الدعوات، ج ٣: ١٣٤.
- جوامع فى علوم الدين، ج ٥: ٤٣٥.
- جواهر، ابن براج، ج ٣: ١٧٧.
- جواهر، زنجانى، ج ٥: ٣٧٩.
- جواهر، طرابلسى، ج ٣: ١٦٨.
- جواهر، نصير الدين طوسى، ج ٥: ٢٦١.
- جواهر الادراج و زواهر الابراج، ج ٤: ١١٤.
- جواهر الاسرار، كاشفى، ج ٢: ٢١٣.
- جواهر الالفاظ و ذخائر الحفاظ، ج ٥: ٥٠٤.
- جواهر التفسير، كاشفى، ج ٢: ٢٠٩.
- جواهر السنه فى الاحاديث القدسيه، ج ٥: ١١٢.
- جواهر فى النحو، طبرسى، ج ٤: ٤٣٩.
- جواهر الكلام فى الحكم و الاحكام، ج ٣: ٣٤٠.
- جواهر الكلام فى شرح مقدمه الكلام، قطب راوندى، ج ٢: ٤٨٩.
- جواهر الكلمات فى صيغ العقود و الايقاعات، ج ٢: ٤٤٥؛ ج ٥: ٣٤٠.
- جواهر المطالب فى فضائل على بن ابى طالب، ج ٤: ٤١٤؛ ج ٥: ٢٣٩.

جواهر النظاميه من حديث خير البريه، ج ١:

٢٧١، ٢٧٤، ٢٨٣.

جوهر النضيد في شرح التجريد، ج ١: ٤١٣.

جوهره الجمهوره، صاحب، ج ١: ١١٨.

جوهره في نظم التبصره، ج ١: ٢٨٩.

جهاد اكبر، گيلاني، ج ٣: ٣٤٢.

جهاز الاموات، فيض كاشاني، ج ٥: ٢٩٥.

الجيد من شعر ابي تمام، ج ٥: ١٤٢.

حاشيه آيات الاحكام، افندي، ج ٣: ٢٨١.

حاشيه اثبات الواجب، همداني، ج ١: ٤٨.

حاشيه اثبات الواجب الجديد، شوشتری، ج ٥:

٤٠٦.

حاشيه اثبات الواجب القديم، شوشتری، ج ٥:

٤٠٦.

حاشيه اثني عشرية، بهائي، ج ٥: ١٥٨.

حاشيه الاجوبه الفاخره، شوشتری، ج ٥: ٤٠٧.

حاشيه ارشاد الازهان، توني، ج ٣: ٢٨٧.

حاشيه ارشاد الازهان، حارثي، ج ٢: ١٢٢.

حاشيه ارشاد الازهان، شهيد ثاني، ج ٢: ٤٢٥.

حاشيه ارشاد الازهان، فخر الدين حلي، ج ٥:

حاشیه ارشاد الازهان، قطیفی، ج ۱: ۵۵.

حاشیه ارشاد الازهان، کرکی، ج ۳: ۵۲۰.

حاشیه الاستبصار، جزائری، ج ۵: ۳۸۸.

حاشیه الاستبصار، شولستانی، ج ۳: ۴۶۲.

حاشیه الاستبصار، عاملی، ج ۵: ۲۲۴.

حاشیه اصول کافی، رضوی، ج ۶: ۷۳.

حاشیه اصول کافی، عاملی، ج ۵: ۱۰۵.

حاشیه اصول کافی، فندرسکی، ج ۶: ۱۲۶.

حاشیه افق المبین، گیلانی، ج ۳: ۱۹۷.

حاشیه الهیات شرح تجرید، اردبیلی، ج ۱: ۹۱.

حاشیه الهیات شرح تجرید، شوشتری، ج ۵:

۴۰۶.

حاشیه الهیات الشفاء، افندی، ج ۳: ۲۸۱.

حاشیه الهیات الشفاء، گیلانی، ج ۳: ۱۹۷.

حاشیه الهیات الشفاء، سبزواری، ج ۵: ۸۱.

ص: ۲۶۴

حاشیه الفیه، حویزی، ج ۵: ۳۱۴.

حاشیه الفیه الشہید، شوشتری، ج ۳: ۲۴۰.

حاشیه الفیه الشہید، عاملی، ج ۵: ۲۲۴.

حاشیه الفیه الشہید، کرکی، ج ۳: ۱۶۵، ۵۲۸.

حاشیه انوار التنزیل، حکیم، ج ۲: ۸۱.

حاشیه انوار التنزیل، فندرسیکی، ج ۶: ۱۲۶.

حاشیه الایقاظات، گیلانی، ج ۳: ۱۹۷.

حاشیه بحث الاعراض، ج ۵: ۴۰۷.

حاشیه بحث تمام المشترك، اشرقی، ج ۳: ۱۱۳.

حاشیه بحث العلل الاربع، ج ۳: ۱۱۳.

حاشیه بحث الموضوع من تهذیب المنطق، ج ۳:

۲۳۷.

حاشیه بر قاعده از قواعد الاحکام، ج ۴: ۴۸۸.

حاشیه تحریر الاحکام، کرکی، ج ۳: ۵۲۹.

حاشیه تحریر اقلیدس، الہی، ج ۲: ۱۱۰.

حاشیه تحریر اقلیدس، ج ۵: ۴۰۷.

حاشیه تحقیق کلام البدخشی، شوشتری، ج ۵:

۴۰۸.

حاشیه تصدیقات، اشرقی، ج ۵: ۱۱۳.

حاشیه تصورات، اشرقی، ج ۵: ۱۱۴.

حاشیه تفسیر بیضاوی، بهائی، ج ۵: ۱۵۸.

حاشیه تفسیر بیضاوی، شوشتری، ج ۵: ۴۰۶.

حاشیه تفسیر بیضاوی، حویزی، ج ۳: ۱۸۶.

حاشیه تفسیر بیضاوی، خلخالی، ج ۴: ۲۲۹.

حاشیه تفسیر بیضاوی، سیالکوتی، ج ۳: ۱۰۳.

حاشیه تفسیر بیضاوی، مرعشی، ج ۴: ۵۲۰.

حاشیه تقدیسات، گیلانی، ج ۳: ۱۹۷.

حاشیه تلخیص الاحکام، علامه حلی، ج ۱:

۴۰۸.

حاشیه تمهید القواعد، شهید ثانی، ج ۲: ۴۲۵.

حاشیه تهذیب الاحکام، استرابادی، ج ۵: ۱۹۷.

حاشیه تهذیب الاحکام، افندی، ج ۳: ۲۸۱.

حاشیه تهذیب الاحکام، عاملی، ج ۵: ۲۲۴.

حاشیه تهذیب المنطق، یزدی، ج ۳: ۲۳۴.

حاشیه جامع عباسی، ابن خاتون، ج ۵: ۲۲۸.

حاشیه الجامی، جزائری، ج ۵: ۳۸۸.

حاشیه الجواهر و الاعراض من شرح التجرید، رودسری گیلانی، ج ۳: ۳۷۹.

حاشیه اصول کافی، قزوینی، ج ۵: ۲۹۷.

حاشیه تهذیب المنطق، شوشتری، ج ۵:

۴۰۶.

حاشیه الحاشیه الجلالیه، افندی، ج ۳: ۲۸۱.

حاشیه الحاشیه الجلالیه، رودسری گیلانی، ج ۳:

۳۷۹.

حاشیه الحاشیه الجلالیه، گیلانی، ج ۳: ۱۹۷.

حاشیه الحاشیه الجلالیه (اول)، خوانساری، ج ۲:

۰۶۲.

حاشیه الحاشیه الجلالیه (دوم)، خوانساری، ج ۲:

۶۱.

حاشیه الحاشیه الجلالیه، عربشاهی، ج ۶: ۱۱۲.

حاشیه الحاشیه الجلالیه، یزدی، ج ۳: ۲۳۷.

حاشیه الحاشیه الجلالیه و الصدريه، الهی، ج ۲:

۱۰۹.

حاشیه حاشیه الخطائی، بهائی، ج ۵: ۱۶۹.

حاشیه حاشیه الخطائی، شوشتری، ج ۵: ۴۰۷.

حاشیه حاشیه الخطائی، یزدی، ج ۳: ۲۳۴.

حاشیه حاشیه الخفري، تنکابنی، ج ۲: ۳۴.

حاشیه حاشیه الخفري، گیلانی، ج ۳: ۱۹۷.

حاشیه حاشیه الخفري، خلیفه سلطان، ج ۲: ۵۶.

حاشیه حاشیه الخفري، خوانساری، ج ۱: ۱۵۰.

حاشیه حاشیه الخفري، داماد، ج ۵: ۷۴.

حاشیه حاشیه الخفري، فندرسکی، ج ۶: ۱۲۶.

حاشیه حاشیه الخفري، لاهیجی، ج ۳: ۱۴۴.

حاشیه حاشیه عدہ الاصول، قزوینی، احمد، ج ۱: ۷۳.

حاشیه حاشیه عدہ الاصول، دهخوارقانی، ج ۵:

۸۳

حاشیه حاشیه عدہ الاصول، صدر الدین قزوینی، ج ۵: ۲۸۳.

حاشیه حاشیه عدہ الاصول، علی اصغر قزوینی، ج ۳: ۴۴۵.

حاشیه حاشیه عدہ الاصول، محمد باقر قزوینی، ج ۵: ۶۷.

حاشیه حاشیه القديمه، شوشتری، ج ۵: ۴۰۶.

حاشیه حاشیه القديمه، رضوی، ج ۵: ۷۹.

حاشیه حاشیه القديمه، شاه قوام شیرازی، ج ۲:

۲۲۷.

حاشیه حاشیه القديمه، شیرازی، ج ۴: ۳۸۸.

حاشیه حاشیه القديمه، مشهدی، ج ۴: ۴۱۷.

حاشیه حاشیه ملا عبد الله علی التهذیب، بهائی، ج ۵: ۱۶۷.

حاشیه خلاصه الاقوال، بهائی، ج ۵: ۱۵۴.

حاشیه خلاصه الاقوال، شوشتری، ج ۵: ۴۰۷.

حاشیه خلاصه الاقوال، نجفی، ج ۴: ۱۲۲.

حاشیه رجال الشيخ، داماد، ج ۵: ۷۸.

حاشیه رجال میرزا محمد، عاملی، ج ۵: ۱۰۵.

حاشیه رجال نجاشی، داماد، ج ۵: ۷۸.

حاشیه الرساله الالفیه، ابن سودون شامی، ج ۲:

۱۸۱.

حاشیه شرائع الاسلام، شهید اول، ج ۵: ۳۰۵.

حاشیه شرائع الاسلام، شهید ثانی، ج ۲: ۴۲۵.

حاشیه شرائع الاسلام، کرکی، ج ۳: ۵۲۰.

حاشیه شرائع الاسلام، کونینی، ج ۵: ۳۴۱.

حاشیه شرح آداب المناظره، ج ۶: ۱۱۲.

حاشیه شرح اشارات، افندی، ج ۳: ۲۸۱.

حاشیه شرح اشارات، شوشتری، ج ۳: ۲۴۱.

حاشیه شرح اشارات، خوانساری، ج ۲: ۶۲.

حاشیه شرح اشارات، سبزواری، ج ۵: ۸۱.

حاشیه شرح اشارات، شیرازی، ج ۵: ۳۱۶.

حاشیه شرح اشارات، قاضی محمد سعید قمی، ج ۲: ۳۱۹.

حاشیه شرح اشارات، لاهیجی، ج ۳: ۱۴۴.

حاشیه شرح اشارات، مشهدی، ج ۴: ۴۱۷.

حاشیه شرح اشارات، همدانی، ج ۱: ۴۵، ۴۸.

حاشیه شرح تجرید، الهی، ج ۲: ۱۰۹.

حاشیه شرح تجرید، شوشتری، ج ۵: ۴۰۶.

حاشیه شرح تجرید، عربشاهی، ج ۶: ۱۱۲.

حاشیه شرح تجرید، کاشانی، ج ۴: ۲۲۷.

حاشیه شرح تذکره الهیئه النصیریہ، الہی، ج ۲:

۱۰۹.

حاشیه شرح تہذیب الاصول، شوشتری، ج ۵:

۴۰۶.

حاشیه شرح جامی، شوشتری، ج ۵: ۴۰۶.

حاشیه شرح جامی، حویزی، ج ۳: ۱۹۹.

حاشیه شرح جدید تجرید، ہمدانی، ج ۱: ۴۵.

حاشیه شرح چغمینی، الہی، ج ۲: ۱۰۹.

حاشیه شرح چغمینی، شوشتری، ج ۵: ۴۰۶.

حاشیه شرح حکمہ العین، گیلانی، ج ۳: ۱۹۷.

حاشیه شرح حکمہ العین، رودسری گیلانی، ج ۳:

۳۷۹.

ص: ۲۶۶

حاشیه شرح خطبه المواقف، شوشتری، ج ۵:

۴۰۸.

حاشیه شرح شمسیه، استرابادی، ج ۳:۴۴۲.

حاشیه شرح شمسیه، اشرفی، ج ۳:۱۱۴.

حاشیه شرح شمسیه، الهی، ج ۲:۱۰۹.

حاشیه شرح شمسیه، شوشتری، ج ۵:۴۰۶.

حاشیه شرح شمسیه، گیلانی، ج ۳:۱۹۷.

حاشیه شرح شمسیه، کاشانی، ج ۴:۲۲۸.

حاشیه شرح شمسیه، یزدی، ج ۳:۲۳۴.

حاشیه شرح عضدی علی مختصر الاصول، ج ۵:

۱۵۶.

حاشیه شرح عقائد، شوشتری، ج ۵:۴۰۶.

حاشیه شرح کافی، قزوینی، ج ۵:۳۱۱.

حاشیه شرح لمعه، بشروی، ج ۱:۹۲.

حاشیه شرح لمعه، خلیفه سلطان، ج ۲:۵۴، ۵۶.

حاشیه شرح لمعه، ابراهیم بن خلیفه سلطان، ج ۲:۵۴.

حاشیه شرح لمعه، سبزواری، ج ۵:۲۵۶.

حاشیه شرح لمعه، نواده شهید ثانی، ج ۴:۲۴۵.

حاشیه شرح لمعه، شیرازی (پسر ملا صدرا)، ج ۱:

- حاشیه شرح لمعه، عاملی، ج ۵: ۱۰۴.
- حاشیه شرح لمعه، فندرسکی، ج ۶: ۱۲۶.
- حاشیه شرح لمعه، مازندرانی، ج ۵: ۱۹۰.
- حاشیه شرح لمعه، مشهدی، ج ۴: ۴۱۷.
- حاشیه شرح مختصر، افندی، ج ۳: ۲۸۰.
- حاشیه شرح مختصر، شوشتری، ج ۳: ۲۴۱.
- حاشیه شرح مختصر، خلیفه سلطان، ج ۲: ۵۵.
- حاشیه شرح مختصر، خوانساری، ج ۱: ۱۵۰.
- حاشیه شرح مختصر الاصول، شاه قوام شیرازی،
ج ۲: ۲۲۷.
- حاشیه شرح مطالع، استرابادی، ج ۳: ۴۴۲.
- حاشیه شرح مطالع، الهی، ج ۲: ۱۰۹.
- حاشیه شرح مطالع، گیلانی، ج ۳: ۳۷۹.
- حاشیه شرح مطالع، عربشاهی، ج ۶: ۱۱۲.
- حاشیه شرح مواقف، الهی، ج ۲: ۱۰۹.
- حاشیه شرح هدایه، استرابادی، ج ۳: ۳۴۶.
- حاشیه شرح هدایه، اشرفی، ج ۳: ۱۱۴.
- حاشیه شرح هدایه، الهی، ج ۲: ۱۰۹.
- حاشیه شرح هدایه، شوشتری، ج ۵: ۴۰۶.
- حاشیه شفاء، خوانساری، ج ۲: ۶۳.

حاشیه الصافی فی شرح الکافی، ج ۳: ۴۴۶.

حاشیه صحیفه سجادیه، افندی، ج ۳: ۲۸۱.

حاشیه صحیفه سجادیه، گیلانی، ج ۳: ۱۹۷.

حاشیه صحیفه سجادیه، داماد، ج ۵: ۷۱.

حاشیه صحیفه سجادیه، سبط شهید، ج ۴: ۲۴۶.

حاشیه صحیفه سجادیه، شولستانی، ج ۳: ۴۶۱.

حاشیه عدّه الاصول، قزوینی طالقانی، ج ۲:

۲۹۷.

حاشیه عقود الارشاد، شهید ثانی، ج ۲: ۴۲۶، ۴۲۷.

حاشیه عیون اخبار الرضا (ع)، کرکی اردبیلی، ج ۲: ۷۲.

حاشیه غوالی الالکی، جزائری، ج ۵: ۳۸۹.

حاشیه فتوی خلافت شرایع، شهید ثانی، ج ۲:

۴۲۵.

حاشیه فرائض النصیریه، عاملی، ج ۳: ۲۶۵.

حاشیه قواعد الاحکام، الهی، ج ۲: ۱۱۱.

حاشیه قواعد الاحکام، بویه، ج ۵: ۳۶۶.

حاشیه قواعد الاحکام، شوشتری، ج ۵: ۴۰۶.

ص: ۲۶۷

حاشیه قواعد الاحکام، شهید ثانی، ج ۲: ۴۲۵.

حاشیه قواعد الشهیدیه، بهائی، ج ۵: ۱۵۸.

حاشیه قواعد الشهیدیه، شوشتری اصفهانی، ج ۱:

۲۹۸.

حاشیه قواعد الشهیدیه، یزدی، ج ۴: ۴۸۸.

حاشیه کاشف الحق، اردبیلی، ج ۱: ۹۱.

حاشیه کافی، انصاری، ج ۱: ۱۳۱.

حاشیه کافی، داماد، ج ۵: ۷۱.

حاشیه کافی، مرعشی، ج ۴: ۵۲۰.

حاشیه کشاف، بهائی، ج ۵: ۱۵۸.

حاشیه کشاف، قطب رازی، ج ۵: ۲۷۹.

حاشیه کشاف، همدانی، ج ۱: ۴۵.

حاشیه مبحث تقدیم المسند الیه، ج ۶: ۱۱۲.

حاشیه مجمع البیان، قزوینی، ج ۲: ۲۹۶.

حاشیه مختصر الاصول، ج ۳: ۲۸۰.

حاشیه مختصر النافع، جزائری، ج ۳: ۳۲۷.

حاشیه مختصر النافع، شهید ثانی، ج ۲: ۴۲۵.

حاشیه مختصر النافع، کرکی، ج ۳: ۵۲۰.

حاشیه مختلف الشیعہ، افندی، ج ۳: ۲۸۰.

حاشیه مختلف الشیعہ، شوشتری، ج ۵: ۴۰۶.

حاشیه مختلف الشیعہ، تفرشی، ج ۴: ۴۸۳.

حاشیه مختلف الشیعہ، خلیفہ سلطان، ج ۲: ۵۶.

حاشیه مختلف الشیعہ، داماد، ج ۵: ۷۲.

حاشیه مختلف الشیعہ، صاحب معالم، ج ۱:

۲۵۷.

حاشیه مختلف الشیعہ، عاملی، ج ۵: ۱۰۵.

حاشیه مختلف الشیعہ، کرکی، ج ۳: ۵۲۰.

حاشیه مختلف الشیعہ، میرزا رفیعا، ج ۵: ۳۱۲.

حاشیه مدارک، عاملی، ج ۵: ۱۰۵.

حاشیه مسالک الافہام، شہید ثانی، ج ۲: ۴۴۳.

حاشیه مطالع، ابو الفتح شرفہ، ج ۶: ۱۱۷.

حاشیه مطول، بہائی، ج ۵: ۱۵۸.

حاشیه مطول، شوشتری، ج ۵: ۴۰۷.

حاشیه مطول، حکیم، ج ۲: ۸۱.

حاشیه مطول، عاملی، ج ۵: ۱۰۵.

حاشیه معالم الاصول، تونی، ج ۳: ۲۸۷.

حاشیه معالم الاصول، خلیفہ سلطان، ج ۲: ۵۴، ۵۶.

حاشیه معالم الاصول، عاملی، ج ۵: ۱۰۴.

حاشیه معالم الاصول، فندرسکی، ج ۶: ۱۲۶.

حاشیه معتبر محقق، طریحی، ج ۴: ۴۱۴.

حاشيه مغنى اللبيب، جزائرى، ج ٥:٣٨٩.

حاشيه مغنى اللبيب، قزوینى، ج ٢:٢٩٥.

حاشيه مغنى اللبيب، طالقانى، ج ٥:٢٥٧.

حاشيه مغنى اللبيب، قزوینى، ج ٣:٤٤٥؛ ج ٥:

٣١١.

حاشيه مقدمه الاصوليه، ج ٣:٢٨١.

حاشيه منطق شرح المختصر، داماد، ج ٥:٧٣.

حاشيه من لا يحضره الفقيه، افندى، ج ٣:٢٨١.

حاشيه من لا يحضره الفقيه، بهائى، ج ٥:١٥٧.

حاشيه من لا يحضره الفقيه، داماد، ج ٥:٧١.

حاشيه من لا يحضره الفقيه، عاملى، ج ٥:١٠٥.

حاشيه من لا يحضره الفقيه، مرعشى، ج ٤:٥٢٠.

حاشيه نهج البلاغه، عماد الدين قارى، ج ٤:

١٩٣.

حاشيه وافى، افندى، ج ٣:٢٨١.

حاشيه هندى، ج ٣:٩٩.

حال اهل الخلاف فى النشاطين، كركى اردبیلی، ج ٢:٧٢.

الحاوى، ابن شهر آشوب، ج ٥:٢١٠.

ص:٢٦٨

حبل المتين، گيلانى، ج ٣:٣٤١.

حبل المتين، داماد، ج ٥:٧١.

حبل المتين فى احكام أحكام الدين، بهائى، ج ٥:

١٥٥.

الحيوه، شهيد ثانى، ج ٢:٤٢٥.

الحيوه للولد الاكبر من الميت، رفيع الدين رضوى، ج ٢:٨٦.

الحث على صلاه الجمعه (تشويق به نماز جمعه)، شهيد ثانى، ج ٢:٤٢٥.

حج، ابن بابويه، ج ٤:٢٦.

حج، ابن قولويه، ج ١:١٤٩.

حج، بزوفرى، ج ٢:١٦٦.

حج، بكار، ج ١:١٣٢.

حج، سمان، ج ١:١٢٨.

حج، قزوينى، ج ٣:٤٥٤.

الحججه، فارسى، ج ١:٢٤٣.

الحججه، يشكرى، ج ١:١٣٦.

حججه الاسلام، قمى، ج ٥:١٩١.

الحججه البالغه، مشعشى، ج ٢:٢٦٧.

الحجيج فى الامامه، اسدى، ج ١:١٣٢.

حجيج و براهين فى امامه امير المؤمنين، ج ٣:٨٩.

حجله العروس، ج ١:٥٨.

حجیه، کرکی، ج ۳: ۵۲۹.

حد الغری، ج ۳: ۲۰۶.

حدائق، خطیب، ج ۶: ۵۱.

حدائق، عینائی، ج ۵: ۲۷۱.

حدائق الاحباب، ج ۵: ۳۲۹.

حدائق الازهار فی اخبار آل محمد، ج ۳: ۵۰۵.

حدائق الرياض، مفید، ج ۵: ۲۹۳.

حدائق الصالحین، بهائی، ج ۵: ۱۵۷.

الحدائق فی مناقب امیر المؤمنین، حیدر بن اسامه، ج ۲: ۲۵۸.

حدائق القدس، ج ۵: ۴۲.

حدائق الیقین، ج ۶: ۹۲.

حدث فی اثناء غسل الجنابه، شهید ثانی، ج ۲:

۴۲۵.

الحدقه الباصره و الخلافه الناظره، ج ۴: ۳۲۸.

حدوث العالم، کمره ای، علی نقی، ج ۴: ۳۳۷.

حدود، ابی طالب استرابادی، ج ۶: ۹۴.

حدود، بیاضی، ج ۴: ۱۲۰.

حدود، فراء، ج ۵: ۵۰۰.

حدود، مصدری عجلی، ج ۱: ۱۲۹.

حدود، نیشابوری، ج ۵: ۲۰۰.

حدود الدين، قزويني، ج ٣:٤٥٤.

الحدود و الحقايق، ج ٣:٢٨.

حديث، جزائري، ج ٥:١٨٧.

حديث، سبعي، ج ٥:١٥٤.

حديث، ظهيري عاملي عيناثي، ج ٢:٤٧.

حديثين المختلفين، ج ١:٨٠؛ ج ٥:٤٨.

حديثه الانوار، آستارائي، ج ٢:١٠٣.

حديثه انوار الجنان الفاخره و حدقه انوار الجنان الناضره، ج ١:٥٨.

حديثه الباصره و الخلافه الناظره، ج ٤:٣٢٨.

حديثه الشيعه، اردبيلي، ج ١:٨٩.

حديثه المتقين، مجلسي، ج ٥:٨٤.

حديثه الهالليه، ج ٥:١٥٥.

حرز الامان من فتن الزمان، ج ٣:٥١٣.

حرز الاماني في اصول الدين، مولى روح الله حافظ، ج ٢:٣٥٩.

حرمه الخراج (رساله در حرمت خراج)، اردبيلي،

ص:٢٦٩

ج ١:٩١.

حرمه شرب التتن، كمره اى، ج ٣٣٧:٤.

حرمه شرب التتن، كلبارى، ج ٣٦٩:٤.

حرمه صلاه الجمعه، كمره اى، ج ٣٣٧:٤.

حرمه صلاه الجمعه فى زمن الغيبه، ملا سلمان (فرزند طالقانى قزوینى)، ج ٢٩٥:٢.

حرمه صلاه الجمعه فى...، ج ٥٤:١.

حروف المعجم، ابن داوود، ج ٢٨٩:١.

حساب، بويهى، ج ٣٦٦:٥.

حساب، حویزى، فرج الله، ج ٤١٨:٤.

حساب، خير الدين، ج ٢٩٩:٢.

حساب، نصير الدين طوسى، ج ٢٦٩:٥.

حساب الخطائين، جيللى، ج ٣٠٤:٤.

الحسن من شعر الحسين، رضى، ج ١٤٢:٥.

الحسنى، دورىستى، ج ١٤٧:١.

الحسنى فى الحكمه الطبيعىه، ج ٥٩:٦.

حسب النسب للحسب النسب، ج ٣٧٣:٣.

حصن الحصين، گیلانى، ج ٣٤١:٣.

حق المبین، مشعشى حویزى، ج ٢٦٧:٢.

حق الوالدين، كراجكى، ج ٢٣٦:٥.

حق اليقين، گیلانى، ج ٣٤١:٣.

حق اليقين، فيض كاشاني، ج ٥:٢٩٥.

حق اليقين، مشعشى حويزي، ج ٢:٢٦٧.

حق اليقين في اثبات الواجب، ج ٤:٣٧٦.

حقايق الامور، ج ٤:٤٣١.

حقايق الايمان، ج ١:١٣٢.

حقايق التأويل (التنزيل)، ج ٥:١٤٢.

حقايق العرفان في خلاصه الاصول و الميزان، ج ٢:٢٦٦.

حقوق الاخوان، صدوق، ج ٥:٢٠١.

حقوق الوالدين، مجلسي، ج ٥:٨٤.

حقيقه الاخبار و جهينه الاخبار، ج ١:٢٥٤.

حقيقه القدره و الاراده و الداعي، ج ٥:٧٨.

حكم السمك الذي لا فلوس له، شاخوري، ج ٢:

٥١٧، ٥١٨.

حكم المقيمين في الاسفار، شهيد ثاني، ج ٢:

٤٢٥.

حكمه، حويزي، ج ٣:١٨٦.

حكمه العارفين في رد شبه المخالفين، ج ٥:١٩١.

حكمه اليمانيه، ج ٥:٧١.

حل، ابن خالويه، ج ٢:٢٧.

حل أشكال عطارد و القمر، بهائي، ج ٥:١٥٨.

حل الاشكال فى عقد الاشكال، ابن داوود، ج ١:

.٢٨٩

حل الاشكال فى معرفه الرجال، ابن طاووس، احمد، ج ١:١٠٧، ١٠٩.

حل شبهه كلمه التوحيد، ج ٤:٤٥١.

حل الشكوك فى التصور و التصديق، ج ٥:١٨٨.

حل عباره من القواعد، بهائى، ج ٥:١٦٨.

حل عشرين من الاعضالات، ج ٥:٧٢.

حل العقال، ج ٥:٤٠٧.

حل الفصوص، ج ٤:٣٥٤.

حل المشكلات، جزائرى، ج ٥، ٣٨٩.

حل العقود فى الجمل و العقود، ج ٢:٤٨٩.

حل المغالطات، استرابادى، ج ٤:٤٥١.

الحلال و الحرام، عبيد الله، ج ٣:٣٦٥.

حلييات، فارسى، ج ١:٢٤٣.

حلل المطرز (در فن معمى و لغز)، ج ٤:٣٥٨.

حليه الابرار محمد و آله الائمه الاطهار، ج ٥:

.٤٤٧

ص: ٢٧٠

حليه الاشراف، ج ٢:٣٦٤.

حليه المتقين، مجلسي، ج ٥:٦٨.

حماسه، ابن شجري، ج ٥:٤٦٣.

حماسه، ابي تمام، ج ١:١٧٠؛ ج ٦:٥٢.

حماسه، راوندي، فضل بن علي، ج ٤:٤٥٢.

حواشي الزبده، بهائي، ج ٥:١٥٨.

حواشي شرح التذکره، بهائي، ج ٥:١٥٨.

حواشي الفوائد المدينه، نواده شهيد ثاني، ج ٤:

٢٤٥.

حواشي النجاريه، شهيد ثاني، ج ٥:٣٠٤.

حياه الارواح و مشكاه المصباح، ج ١:٥٩، ٦٠.

حياه القلوب، مجلسي، ج ٥:٦٨.

حياه القلوب، ميمندي مشهدي، ج ٥:٣٢٩.

خبر الزائر المبتلي بالبلاء في طريق النجف و كربلا، ج ٣:١٩٩.

خراج و جرائح، قطب راوندي، ج ٢:٤٨٩.

خراجيه، كركي، ج ٣:٥٢٠.

خواره في شرح العجاله، ج ٣:٢٣٥.

خريده العذراء في العقيده الغراء، ابن داوود، ج ١:

٢٨٩.

خصائص، ابن بطريق، ج ٥:٥٠٦.

خصائص الائمة، ج ٥:١٤٢.

خصائص امير المؤمنين من القرآن، علوى محمدى، ج ١:١٩٠.

خصائص علم القرآن، مغربى، ج ٢:١٦٠.

خصائص على بن ابى طالب فى القرآن، ج ٣:

٣٥٤.

خصال، صدوق، ج ٥:١٤٢.

خط، ابن جندى، ج ١:٩٦.

خطب، اشرقى، ج ٣:١١٣.

خطب، قمارى، ج ٢:٣٤٩.

خطب للجمعه و الاعياد، داماد، ج ٥:٧٢.

خطبه الزهراء، ابو مخنف ازدي، ج ٤:٥٢٧.

خلاص الاستخلاص، ج ٣:٣٤١.

خلاصه الاذكار، فيض كاشانى، ج ٥:٢٩٥.

خلاصه الاعتبار فى الحج و الاعتمار، ج ٥:٣٠٠.

خلاصه الاقوال فى معرفه الرجال، علامه حلى، ج ١:٤٠٧.

خلاصه التفاسير، قطب راوندى، ج ٢:٤٨٩.

خلاصه الحساب، بهائى، ج ٥:١٥٦.

خلاصه الحيوان، ج ٦:٥٧.

خلاصه الروضه، ج ٣:٤٦٩.

خلاصه الفقه، الهى، ج ٢:١١١.

خلاصه المنهج، ج ۴: ۳۹۳.

خلاصه الوصول فى شرح زبده الاصول، ج ۵: ۶۶.

خلاصه المذاهب الخمسه، ج ۱: ۲۸۹.

خلسه الملكوت، داماد، ج ۵: ۷۱.

خلق الاعمال، علامه حلی، ج ۱: ۴۱۵.

خلق الاعمال، خواجه نصیر، ج ۵: ۲۶۱.

خلق الکافر، حر عاملی، ج ۵: ۱۱۵.

خمس، قطب راوندی، ج ۲: ۴۹۰.

خمس، کاظمی، ج ۵: ۳۲۸.

خیاریه، کرکی، ج ۳: ۵۲۴.

خیر جلیس و نعم انیس، ج ۴: ۱۱۳.

خیر الکلام، مشعشی حویزی، ج ۲: ۲۷۴.

خیر المقال، مشعشی حویزی، ج ۴: ۱۰۹.

خیرات حسان، قاضی نور الله شوشتری، ج ۵:

۴۰۸.

خیل، ابن درید، ج ۵: ۱۰۱.

داعی و المدعی، ج ۳: ۴۲۶.

ص: ۲۷۱

دافعه الشقاق، قاضى نور الله، ج ٥:٤٠٧.

دانش نامه شاهى، استرآبادى، ج ٥:٦٣.

در بحر المناقب، ج ٣:٣٨٧.

در الثمين فى اسرار الانزع البطين، ج ٣:٢١٤.

در الثمين فى اصول الدين، ج ١:٢٨٩.

در الثمين فى ذكر خمس مائه آيه نزلت فى امير المؤمنين، برسى، ج ٢:٣٤٨.

در الفريد فى التوحيد، ابن فهد، ج ١:٩٧.

در الفريد فى التوحيد، ابن هلال، ج ٤:٣٤٩.

در گنج سعادت، ج ٣:٣٤١.

در المكنون فى شرح القانون، علامه حلى، ج ١:

٤٠٨.

در المنثور من المأثور و غير المأثور، ج ٤:٢٤٥.

در المنظوم من كلام المعصوم، ج ٤:٢٤٥.

در النضيد فى تعازى الامام الشهيد، ج ٤:١٦٢.

در النضيد فى فضائل الامام الشهيد، ج ٥:٤٤٥.

در التنظيم فى مناقب الهاميم، ج ٥:٥٥٠.

درايه، بهائى، ج ٥:١٥٦.

درايه، مشغرى، ج ٤:٣١٥.

الدرّ و المرجان فى الاحاديث الصحاح و الحسان، ج ١:٤٠٧.

الدره الباهره من الاصداف الطاهره، شهيد اول، ج ٥:٣٠٥.

دره التأويل في غره التنزيل، راغب اصفهاني، ج ٢:

.١٩٢

دره الصفية في نظم الالفية، ج ٤:١٥١.

الدرجات الرفيعة، ج ٣:٤٣٥.

درر المطالب و غرر المناقب في فضائل علي بن ابي طالب، ج ٥:٤٣٠.

الدروس الشرعية في فقه الاماميه، شهيد اول،

ج ٥:٣٠٠.

دروع الواقيه، مشعشى حويزي، ج ٢:٢٧٤.

دستور العمل، گيلاني، ج ٣:٣٤١.

دعاء السفر، ابو غالب رازي، ج ١:٩٥.

دعاء الهداه الى حق الموالاه، ج ٣:٢٩٧.

دعائم الاسلام، صدوق، ج ٥:٢٠٤.

دعائم الاسلام، قاضي نعمان، ج ٥:٤١٧.

دعائم الكفر و الايمان، ج ٣:٣٤٢.

دعوى الاجماع في مسائل من الشيخ و مخالفه نفسه، شهيد ثاني، ج ٢:٤٢٧.

دعوات، راوندي، فضل الله، ج ٤:٤٥٣.

دعوات، شولستاني، ج ٣:٤٦١.

دعوات عن زين العابدين (ع)، جعفرى، ج ٢:

.٣٦٣

دفع ايرادات خليفه سلطان على الشهيد، ج ٤:

دفع البدعه فى حل المتعه، سيد حسين مجتهد، ج ٢: ٧٠.

دفع الملامه عن على فى ترك الامامه، ج ٤: ١٢١.

دفع المناواه عن التفضيل و المساواه، سيد حسين مجتهد، ج ٢: ٧١.

دفع الهموم و الاحزان و قمع الغموم و الاشجان، داوود نعمانى، ج ٢: ٣٠٣.

دقائق الحقائق، ج ٤: ٢٥٧.

دلائل، اسدى، ج ٢: ٢٩١.

دلائل، بصروى، ج ٣: ٨٩.

دلائل، طبرسى، ج ٣: ٢٢٨.

دلائل الامامه، ج ٥: ١٨٠؛ ج ٦: ٥٣.

دلائل البرهانیه فى تصحيح الحضرة الغرويه، ج ١:

٤١٢؛ ج ٣: ٢٠٦.

ص: ٢٧٢

دلائل القرآن، ج ۵: ۲۱۵.

دلائل النبوه، مستغفري، ج ۶: ۹۸.

دلائل و الفضائل، قطب راوندي، ج ۲: ۴۸۷.

دلائل و المعجزات، ج ۳: ۴۲۶.

دليل الخطاب، ج ۴: ۶۰.

دليل الصفات، مرتضى، ج ۴: ۶۰.

دليل النجاح، مشعشى حويزي، ج ۲: ۲۷۴.

دوله، قاضي نعمان مصري، ج ۵: ۴۱۹.

ديات، ايوردي، ج ۶: ۵۹.

ديوان ابن ابى جامع، ج ۲: ۱۹۴.

ديوان ابن حجاج، ج ۲: ۱۷.

ديوان ابن دريد، ج ۵: ۹۷.

ديوان ابن طاووس، ج ۱: ۱۱۰.

ديوان ابن غلبون، ج ۳: ۳۱۶.

ديوان ابن متوج، ج ۱: ۷۹.

ديوان ابن معصوم، ج ۱: ۹۸.

ديوان ابن مقرب، ج ۴: ۳۲۹.

ديوان ابن منير طرابلسي، ج ۱: ۱۰۱.

ديوان ابن هاني اندلسي، ج ۵: ۳۱۶.

ديوان ابو البحر خطي بحراني، ج ۱: ۱۴۸.

ديوان ابو تمام حوراني، ج ١:١٦٤.

ديوان اربلي، ج ٤:٢١٣.

ديوان امير المؤمنين (ع)، ج ٣:٤١٧.

ديوان بازوري، ج ١:٤١.

ديوان بحراني، ج ٥:٢١.

ديوان بديع الزمان همداني، ج ١:٦٩.

ديوان بصروي، ج ٥:٢٦٠.

ديوان بهائي، ج ٥:١٥٨.

ديوان تجلي، ج ٤:١٣٠.

ديوان تهامي، ج ٤:٢٤٣.

ديوان جبعي، ج ٢:٤٥٠.

ديوان حارثي (حسين بن عبد الصمد)، ج ٢:١٢٢.

ديوان حائيني، ج ١:٢٥٤.

ديوان حر عاملي، ج ٥:١١٥.

ديوان حرفوشي، ج ٥:٢١٥.

ديوان حكيم، ج ٢:٨١.

ديوان حماسه، حوراني، ج ١:١٦٠.

ديوان حويزي، ابن رحمه، ج ٣:١٨٧.

ديوان حويزي، فرج الله، ج ٤:٤١٨.

ديوان دهخوارقاني، ج ٥:٨٣.

- ديوان شجری، ج ۴:۵۲۱.
- ديوان شريف رضى، ج ۵:۱۴۲.
- ديوان شفهيلى، ج ۳:۵۰۲.
- ديوان شيخ حسن، جيبلى، ج ۴:۳۰۴.
- ديوان صاحب بن عباد، ج ۱:۱۱۷.
- ديوان صاحب معالم، ج ۱:۲۵۷.
- ديوان صدقى، ج ۲:۵۲۱.
- ديوان صفى الدين حلى، ج ۳:۱۷۱.
- ديوان عاملى، ج ۵:۱۰۵.
- ديوان عبادى، ج ۳:۱۹۹.
- ديوان عبد الباقي، ج ۳:۸۳.
- ديوان عبد الرزاق لاهيجى، ج ۳:۱۴۴.
- ديوان غزليات استرابادى، ج ۲:۵۲۱.
- ديوان قزوينى، رضى الدين، ج ۵:۱۳۷.
- ديوان قزوينى، فتح الله، ج ۵:۲۵۰.
- ديوان قصائد، شوشترى، ج ۵:۴۰۸.
- ديوان محى الدين طريحي، ج ۵:۳۳۲.
- ديوان المرتضى، ج ۴:۶۴.
- ديوان مشعشى، سيد خلف، ج ۲:۲۶۷.
- ديوان مشعشى، سيد على بن خلف، ج ۴:۱۰۹.

ديوان مشغري، زين العابدين، ج ٢:٤٥٥.

ديوان مشغري، محمد، ج ٥:٢٣٠.

ديوان مهابادي، ج ١:٢٥٢.

ديوان مهيار ديلمى، ج ٥:٣٥١.

ديوان ميمندى، ج ٥:٣٢٩.

ديوان نثر، مسكنى، ج ٥:٢٧.

ديوان نثر، مهابادي، ج ١:٢٥٢.

ديوان النسب، ج ٤:٣٢٧.

ديوان النظم، مسكنى، ج ٥:٢٧.

ديوان قاضى نور الله شوشترى، ج ٥:٤٠٤.

ذبايح اهل الكتاب، بهائى، ج ٥:١٥٦.

ذخائر، ابى الحسن، ج ٥:٤٨.

ذخائر العلوم فيما كان من سؤالف الدهور، ج ٣:

٥٠٧.

ذخيره الجنه فى اعمال السنه، صدر جهان، ج ٢:

٩١.

ذخيره فى اصول الفقه، ج ٤:٥٨.

ذكر القمى، شوشترى، ج ٥:٤٠٧.

ذكرى، شهيد اول، ج ٥:٣٠٠.

ذم الدنيا، قمى، ج ٥:١٩١.

ذوات الحواسی، راوندی، فضل، ج ۴: ۴۵۲.

الرائض فی الفرائض، ابن داوود، ج ۱: ۲۵۵.

الرائع، ابن داوود، ج ۱: ۲۸۹.

الرائع فی الشرائع، قطب راوندی، ج ۲: ۴۸۹.

الرائع فی الشرائع، طوسی، ج ۵: ۲۰۷.

راحه الارواح و مونس الاشباح، ج ۱: ۲۱۰.

رافعه الخلاف، ج ۲: ۲۵۲.

رامش افزای آل محمد، ج ۵: ۱۷۵.

رؤیه الهلال قبل الزوال، ج ۴: ۳۸۰.

ربع المجیب، کاشفا، ج ۴: ۴۸۸.

رجال، ابن ابزر، ج ۲: ۲.

رجال، ابن ابی جامع، ج ۳: ۳۰۵.

رجال، ابن داوود، ج ۱: ۲۹۳.

رجال، ابن شهر آشوب، ج ۵: ۲۱۱.

رجال، ابن غضائری، ج ۱: ۶۸.

رجال (کبیر، صغیر، متوسط)، استرابادی، ج ۵:

۱۹۶.

رجال، تفرشی، ج ۵: ۳۳۷.

رجال، حرّ عاملی، ج ۵: ۱۱۵؛ ج ۶: ۱۷۸.

رجال، حویزی، ج ۴: ۴۱۸.

رجال، عبد الله، ج ۳: ۲۲۳.

رجال، مجلسی، ج ۵: ۶۸.

رجال، نیلی، ج ۴: ۱۶۹.

رجال و النسب، شهید ثانی، ج ۲: ۴۲۶.

رجعه، استرآبادی، ج ۵: ۲۵۵.

رجعه، حسن بن سلیمان حلی، ج ۱: ۲۲۷.

رجعه، کاظمی، ج ۵: ۳۲۸.

رجعه، مجلسی، ج ۵: ۶۸.

رحله، جبیلی، علی، ج ۴: ۳۰۴.

رحله، حارثی، ج ۲: ۱۲۲.

رحله، مشغری، ج ۵: ۲۳۰.

رحله المسافر و غنیه عن المسامر، بازوری، ج ۱:

۴۱.

رد ابن همام، شوشتری، ج ۵: ۴۰۸.

رد الادله علی وجوب قرائه السوره بعد الحمد، بهائی، ج ۵: ۱۶۸.

رد ایرادات انموذج دوانی، ج ۵: ۴۰۷.

رد التنجیم، مهابادی، ج ۱: ۲۵۲.

رد تصحیح ایمان فرعون، شوشتری، ج ۵: ۴۰۸.

رد حاشیه الجلبی، شوشتری، ج ۵: ۴۰۷.

- رد رساله الكاشى، شوشترى، ج ٥:٤٠٨.
- رد شبهات الشيطان، شوشترى، ج ٥:٤٠٧.
- رد شبهه تحقيق العلم الالهى، ج ٥:٤٠٨.
- رد على ابن داوود، ج ١:١٤٩.
- رد على ابن قولويه فى الصيام، ج ٥:٤٨.
- رد على ابى الحسين البصرى فى نقض الشافى، سلار، ج ٢:٥٠٣.
- رد على ارسطاطاليس، ج ٣:٤٢٦.
- رد على الاسماعيليه، ابو الفرج، ج ٥:٣٨.
- رد على الاسماعيليه، نعمانى، ج ٥:٣٢.
- رد على الاسماعيليه فى المعاد، ج ٣:٤٢٦.
- رد على اصحاب الاجتهاد فى الاحكام، ج ٣:٢٤٦.
- رد على اصحاب التناسخ و الغلاه، ج ١:٣٦٧.
- رد على اهل البدع، قزوینى، ج ٣:٤٥٤.
- رد على اهل التحريف و التبديل، ج ٣:٤٢٦.
- رد على اهل النظر فى تصفح ادله القضاء و القدر، ج ٥:٥١٥.
- رد على الذاهب الى تكفير ابى طالب، ج ٤:٣٩٥.
- رد على الرازى، ج ٦:٥٧.
- رد على الزيديه، ابن شناس، ج ١:٣٥٥.
- رد على الزيديه، دورىستى، ج ١:١٤٦.

رد على الصورى فى التوسعه، ج ٤:٣٣٣.

رد على الصوفيه، اوالى بحرانى، ج ٢:٣٠٤.

رد على الصوفيه، بشروى، ج ١:٩٢.

رد على الصوفيه - سهام المارقه....

رد على الصوفيه، حر عاملى، ج ٥:١١٤.

رد على الغلاه و المفوضه، ج ٢:١٤٥.

رد على القرامطه، ج ٣:٤٥٤.

رد على المثبته، ج ٣:٤٢٦.

رد على محمد بن بحر الزهرى، ج ٣:٤٢٦.

رد على محمد بن جعفر الاسدى، ابو يعلى، ج ٢:

٢٣٦.

رد على مظهر الرخصه فى العسكر، ج ٥:٤٨.

رد على من تعلق بقوله تعالى «و لقد كرمنا بنى آدم»، ج ٤:٥٦.

رد على من زعم أن الوجوب و القبح لا يعلمان الا سمعا، ابن زهره، ج ٢:٢٣٢.

رد على من طعن على على فى الامامه، ج ٥:

٢٤٣.

رد على من قال فى الدين بالقياس، ابن زهره، ج ٢:٢٣٢.

رد على من يبيح الغناء، ج ٤:٢٤٥.

رد على من يقول ان المعرفه من قبل الموجود، ج ٣:٤٢٦.

رد على المنجمين، ابن زهره، ج ٢:٢٣٢.

رد علی نوح افندی حنفی، ج ۴:۳۳۸.

رد علی الواقفه، ابن بابویه، ج ۲:۱۶۷.

رد علی یحیی بن عدی نصرانی، ج ۴:۵۹.

رد کلام الشیخ حسن فی الاجتهاد و التقليد، ج ۳:

۳۰۵.

رد ما احده الفاضلان فی حواشی التجرید، ج ۵:

۶۳.

رد مقدمات ترجمه الصواعق، ج ۵:۴۰۷.

رد النطنزی علی من کفره، ج ۴:۲۳۰.

رد نفی عصمه الانبیاء، ج ۵:۴۰۸.

رد الوافی، کاشانی، ج ۴:۳۹۰.

رسائل، لیثی واسطی، ج ۲:۱۵۹.

رسائل، ابن صوفی، ج ۴:۲۸۸.

رسائل البصره، ج ۳:۸۹.

ص: ۲۷۵

رسائل العلوى، ج ٥:٣٧١.

رسائل و فوائد و خطب، دورقى، ج ٥:١٨٦.

رساله د، سيد مرتضى، ج ٤:٦٣.

رساله ابليس الى المجبره، ج ٤:٥٠٣.

رساله ابن بابويه الى ابنه، ج ٤:٢٣، ٢٥.

رساله اسرار الصلاه، ج ٢:٤٢٥.

رساله اسطنبوليه فى الواجبات العينيه، ج ٢:٤٢٧.

رساله الاعتقاديه، رستمدرى، ج ٣:٢٠٥.

رساله الى ابن صعوه المصيصى، ج ٣:٥٠٥.

رساله الى الله... ابو غالب زرارى، ج ٦:١٠٨ پ.

رساله الى بعض الرؤساء، ج ٣:٤٢٦.

رساله الالهيه فى اصول الدين، موسى، ج ٢:

٤٥٩.

رساله التهليليه، استرابادى، ج ٤:٤٥١.

رساله الجعفريه فى المشكله الحسابيه، ج ٤:

٥٠٠.

رساله الجلاليه، شوشترى، ج ٥:٤٠٧.

رساله جمعه، ملا خليل قزوينى، ج ٢:٢٩٦.

رساله الحسينيه، خزاعى نيشابورى، ج ٢:١٧٣؛ ج ٣:٣٧٣.

رساله الخال، حرفوشى، ج ٥:٢١٥.

رساله الخراجيه - سراج الوهاج.

رساله در علم حساب، خير الدين، ج ۲: ۲۹۹.

رساله در نجاست بثر... شهيد ثانی، ج ۲: ۴۲۵.

رساله الدريره في اصول الدين، ج ۳: ۴۶۲.

رساله الرضايعه، قطيفی، ج ۱: ۵۵.

رساله سعديه، ج ۱: ۴۰۳، ۴۱۷.

رساله السلطانيه الاحمديه في اثبات العصمه النبويه المحمديه، ج ۳: ۲۷۰.

رساله السهويه، شقيقی، ج ۱: ۴۴.

رساله الصناعيه، فندرسکی، ج ۶: ۱۲۶.

رساله الصوميه، قطيفی، ج ۱: ۵۴.

رساله الصيديه، صدر جهان، ج ۱: ۲۰۹.

رساله الطهماسيه، ج ۲: ۷۱.

رساله الطيف، اربلی، ج ۴: ۲۱۳.

رساله العلويه، كاشفی، ج ۲: ۲۰۷.

رساله الغريه، ج ۱: ۴۱۲.

رساله فارسيه في اختيار الساعات في ايام الشهر و ما يتعلق بذلك، نقيب، ج ۲: ۴۶۰.

رساله فارسيه في تأسيس بيت الله الحرام، حسینی كاشی مكی، ج ۲: ۴۶۳.

رساله الفخريه، ج ۵: ۱۳۹.

رساله الفقهاء، قطب راوندی، ج ۲: ۴۸۷.

رساله في آداب الجمعہ، شهيد ثانی، ج ۲: ۴۲۵.

رساله فى احكام الحيوه - الحيوه.

رساله فى التقيه، عاملى مشغرى، ج ٢:٤٥٥.

رساله فى ان الوجود لا مسئله له، ج ٥:٤٠٧.

رساله فى تحقيق الدلاله، ج ٣:٤٢٦.

رساله فى جواب ثلاث مسائل، شهيد ثانى، ج ٢:

٤٢٥.

رساله فى الحث على صلاه الجمعه - الحث... (در تشويق به نماز جمعه).

رساله فى صلاه الجمعه، شهيد ثانى، ج ٢:٤٢٥.

رساله فى حكم المقيمين فى الاسفار، شهيد ثانى، ج ٢:٤٢٥.

رساله فى طلاق الغائب، شهيد ثانى، ج ٢:٤٢٥.

رساله فى عدد المسائل التى وقع الخلاف فيها بين المرتضى و شيخ مفيد، قطب راوندى، ج ٢:.

٤٨٥.

رساله فى عشره مباحث مشكله فى...، شهيد

ص:٢٧٦

ثاني، ج ٢: ٤٢٥.

رساله في الكلام، بياضى، ج ٤: ٣١٨.

رساله فيمن احدث في اثناء الغسل الجنابه، شهيد ثاني، ج ٢: ٤٢٥.

رساله في ميراث الزوجه، شهيد ثاني، ج ٢: ٤٢٥.

رساله في نيات الحج، شهيد ثاني، ج ٢: ٤٢٥.

رساله القميه، قزوینی طالقانی، ج ٢: ٢٩٦.

رساله الكراجكى الى ولده، ج ٥: ٢٣٨.

رساله لمعه، برسى، ج ٢: ٣٤٥.

رساله مسحيه، شوشترى، ج ٥: ٤١٠.

رساله مصطفويه، آستارائى، ج ٢: ١٠٣.

رساله المفيد الى ولده، ج ٥: ٢٩٣.

رساله المنتخبه من الانوار المضيئه، نجفى، ج ٢:

٤٤٩.

رساله مولوديه، طوسى، ابراهيم، ج ١: ٤٠.

رساله مولوديه، قزوینی، ج ٥: ١٣٧.

رساله نجفيه، ج ٢: ٢٩٦.

رساله النوریه في اصول الدين، ج ٣: ١٩.

رساله نوروزيه، طوسى، ابراهيم، ج ١: ٤٠.

رساله الواضحه في بطلان دعوى الناصبه، ج ٥:

٤٧.

رساله الواضحه فى شرح سوره الفاتحه، ج ١:٥٨.

رساله الهنود فى اجابه دعوه ذى العنود، ج ٢:

٣٧٣.

رساله يوحنا ذمى؛ خزاعى نيشابورى رازى، ج ٢:

١٧٣.

رساله يونسيه فى شرح مقاله التكليفيه، ج ٤:

٣٢١.

رسم خطوط الساعات، ج ٣:٢٨١.

رشاد، سمان، ج ١:١٢٨.

رشح الولاء فى شرح الدعاء، ج ١:١١٥.

رضا، بسى، ج ٦:٩٤.

رضاع، ابن قولويه، ج ١:١٤٩.

رضاع، مجلسى، ج ٥:٨٤.

رضاعيه، كركى، ج ٣:٥٢٠.

رفع البدعه فى حل المتعه، ج ٢:٧٠.

رفع الغوايه بشرح الهدايه، ج ٣:١٩٩.

رفيع القدر، ج ٥:٤٠٧.

ركنيه السجدتين، شوشترى، ج ٥:٤٠٨.

رمل، حويزى، ج ٣:١٨٦.

رموز التفاسير الآيات، ج ٣:٤٤٥.

رموز التفاسير الواقعه فى الكافى و الروضه، قزوينى طالقانى، ج ٢:٢٩٦.

رواشح السماويه، داماد، ج ٥:٧١.

روايات الاشج، ابو مظفر اسدى، ج ٤:٥٢٨.

روح، ابن طاووس، ج ١:١٠٩.

روح الاحياء و روح الباب فى شرح الشهاب، خزاعى، ج ٢:١٧١.

روض الجنان، ابوردى، ج ٦:١١٤.

روض الجنان و روح الجنان، خزاعى نيشابورى رازى، ج ٢:١٧١؛ ج ٦:١١٤.

روضه الاحباب فى سيره النبى و الآل و الاصحاب، ج ٣:٣٧٧.

روضه الازهار فى الرسائل و الاشعار، لىثى واسطى، ج ٢:١٥٨.

روضه اولى الالباب فى معرفه التواريخ و الانساب، ج ٦:٨٦.

روضه البهيه فى شرح اللمعه الدمشقيه، شهيد ثانى، ج ٢:٤٢٢.

روضه الخواطر و نزاهه النواظر، ج ٥:١٠٥.

ص:٢٧٧

روضه الزهراء فى تفسير فاطمه الزهراء، ج ٥:٤٧.

روضه الزهراء فى مناقب الزهراء، جد خزاعى نيشابورى رازى، ج ٢:١٧٨.

روضه الشهداء، افندى، ج ٣:٢٨١.

روضه الشهداء، كاشفى، ج ٢:٢٠٩.

روضه العابدين، كراجكى، ج ٥:٢٣٩.

روضه العارفين و نزهه الراغبين، ج ٥:٤٤٥.

روضه الغراء، صدوق، ج ٥:٢٠٥.

روضه فى الفضائل، ج ٥:٢٠١.

الروضه فى الفضائل و المعجزات، خزينى، ج ٢:

٤٩.

الروضه فى الفضائل و المعجزات، فخار بن معد، ج ٤:٣٩٥.

الروضه فى الفقه، خزاعى نيشابورى رازى، ج ١:

٦٧.

روضه المتهجد و نزهه المتعبد، ج ١:٩٤.

روضه النفس فى احكام العبادات الخمس، ج ٣:

١٧٧.

روضه الواعظين و بصيره المتعظين، ج ٥:٥٢، ١٣٥.

رياحين القدس، ج ٣:٢٨١.

رياض، رازى، ج ٢:٣١٤.

رياض، سمان، ج ١:١٢٨.

رياض الابرار فى مناقب الائمة الاطهار، ج ٥:

٣٩١.

رياض الابرار فى مناقب الكرار، ج ٤:٣٩١.

رياض الازهار، ج ٣:٢٨١.

رياض الجنان، فضل الله بن محمود، ج ٤:٤٦٦.

رياض الجنان و حدائق الغفران، ج ٣:١٩٩.

رياض الدلائل و حياض المسائل، احمد بحراني،

ج ١:١٠٠.

رياض السالكين فى شرح الساجدين، ج ٣:٤٣٤.

رياض العلماء و حياض الفضلاء، ج ٣:٢٨١.

رياضى، قزوینی، ج ٥:٢٩٧.

زادراه نجات، ج ٣:٣٤٢.

زاد السالكين، ج ٥:٣٩٦.

زاد العابدین، كاشغرى، ج ٢:٢.

زاد المسافر، ج ١:٨٦.

زاد المسافر فى اصول الدين، ج ٥:٨٩.

الزاهر فى الاخبار، ج ٥:٣٣٩.

زبدہ الاخيار فى فضائل المخلصين الاطهار، ج ٥:

٤٩٢.

زبدہ البيان، بياضى، ج ٤:٣١٩.

زبدہ البیان فی شرح ارشاد الازھان، ج ۱: ۸۹.

زبدہ البیان فی براہین احکام القرآن، مقدس اردبیلی، ج ۱: ۸۹.

زبدہ البیان المنتزع من مجمع البیان، ج ۶: ۱۴۰.

زبدہ البیان و انسان الانسان، ج ۴: ۳۱۶.

زبدہ التصانیف، خوانساری، ج ۲: ۲۵۶.

زبدہ التفاسیر، ج ۴: ۳۹۳.

زبدہ التواریخ، ج ۴: ۲۵۵.

زبدہ الرجال، افشاری، ج ۲: ۲۶۳.

الزبدہ فی الاصول، ج ۵: ۱۵۶.

الزبدہ فی الھیئہ، خواجہ نصیر، ج ۵: ۲۷۰.

زبدہ المعارف فی اصول الدین، ج ۴: ۵۱۲.

زکات، بکار، ج ۱: ۱۳۲.

زکات، قزوینی، ج ۳: ۴۵۴.

زکات، میرک تونی، ج ۵: ۳۴۷.

زلف، مسعودی ہذلی، ج ۳: ۵۰۵.

زوائد الفوائد، ج ۴: ۲۰۳ و ج ۶: ۱۸۵.

زواج و المواعظ، ج ١: ٢٣١.

زوار العرب، ج ٥: ١٠٢.

زهد، وراق، ج ٥: ٣٢٠.

زهد و التقوى، طبرى، ج ٥: ٣٩.

زهر الربيع، ج ٥: ٣٩١.

زهر الربيع فى شواهد البديع، ج ١: ٥٨.

زهر الرياض، ج ٣: ٣٦٣.

زهر الرياض و نزهه المراتض، ج ١: ١٠٨.

زهر الكمام، آوسى، ج ٤: ٣٧٠.

زهر المباحثه و ثمر المناقشه، ج ٢: ٤٨٩.

زهرة الرياض و زلال الحياض، ج ١: ٢٧٣، ٢٧٧، ٢٨٢.

الزهره فى احكام الحج و العمره، ج ٥: ٣٢٠.

زيادات، ابن قولويه، ج ١: ١٤٩.

زيادات على ابى العباس، ج ١: ٨٧.

زيادات فى شعر ابو تمام، ج ٥: ١٤٢.

زياره الرضا (ع)، ج ٥: ٤٩٢.

زيارات، ابو يعلى، ج ٢: ٢٣٦.

زيج ايلخانى، ج ٥: ٢٦٨.

زين العابدين، كاشغرى، ج ٢: ٤٤.

السابقى فى اعتقادات اهل البيت (ع)، ج ٥: ٢٥٨.

سامی نامه، ج ۶: ۱۲۶.

سبحه، ابو الحسن، ج ۵: ۴۸.

سبحه، کرکی، ج ۳: ۵۲۴.

سبع الشداد، ج ۵: ۷۱.

سبعه سیاره، ج ۵: ۴۰۷.

سبعه الکاشفیه، کاشفی، ج ۲: ۲۰۷، ۲۰۸.

سبیل الرشاد، مشعشی، ج ۲: ۲۶۷.

سبیل الفلاح لاهل النجاح، ج ۵: ۴۲.

سجدہ الشکر، غضائری، ج ۲: ۱۴۵.

سجود علی التربه، ج ۳: ۵۲۷.

سحاب المطیر، ج ۵: ۴۰۷.

سدره المنتهی، داماد، ج ۵: ۷۸.

سدره المنتهی فی مراتب العرفاء، ج ۳: ۳۴۱.

سر العالمین، ج ۳: ۳۴۱.

سر الوجیز فی تفسیر الكتاب العزیز، ج ۱: ۴۱۲.

سرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ۵: ۵۷، ۵۸.

سراج الوهاج لدفع عجاج قاطعه اللجاج، قطیفی، ابراهیم بن سلیمان، ج ۱: ۵۳.

سرج و اللجام، ابن درید، ج ۵: ۱۰۲.

سرمایه ایمان، ج ۳: ۱۴۴.

سرمایه سعادت، ج ۳: ۳۴۱.

سرور اهل الايمان فى علائم ظهور صاحب الزمان، ج ٤:١٦٣.

سعادات فى الدعاء، ج ٥:٤٩٢.

السعديه، زنجانى، ج ٥:٣٧٩.

سفر، ابن سعيد، ج ٥:٤٨٦.

سفرنامه، ناصر خسرو، ج ٥:٣٦٣.

سفينه النجاه، تجلى، ج ٤:١٣٠.

سفينه النجاه، سمان، ج ١:١٢٨.

سفينه النجاه، فيض كاشانى، ج ٥:٢٩٤.

سفينه النجاه، قزوينى، ج ٣:٤٤٥.

سفينه النجاه، مشعشى حوزى، ج ٢:٢٧٤.

سفينه النجاه فى تخطئه النفات، سعد بن ابى طالب، رازى، ج ٢:٤٧٧.

سفينه النجاه فى مناقب اهل البيت العلويات الرضويات، ج ٣:١٢٢.

سلاح، ابن دريد، ج ٥:١٠٢.

سلاح المؤمن، ج ٥:٣٢٩.

سلاسل الحديد فى تقييد اهل التقليد، ج ٥:٤٤٧.

ص: ٢٧٩

سلافه العصر فى محاسن اهل العصر، ج ٣:٤٣٥.

سلطان المفرج عن اهل الايمان، ج ٤:١٦٢.

سلوه الشيعه، ج ٣:٤١٦.

سلوك مستأكد المرام فى مسلك مسالك الافهام، ج ٣:١٩٩.

سلوك الملوک، ج ٣:٣٤١.

السنه، حمدانى، ج ٥:٣٣٩.

سنه الاربعين فى سنه الاربعين، راوندى، فضل الله بن على، ج ٤:٤٥٦.

السنه و البدعه، ج ٥:٢٤١.

السنن، سعيد بن منصور، ج ٢:٤٨١.

السنن، خزاعى، ج ١:٦٧.

السؤالات و الجوابات، نصير الدين قزوینى، ج ٣:

٩٦.

سؤال عن بعض المسائل المعضله، ج ٥:٧٨.

سؤال و جواب، سيد حيدر آملی، ج ٢:٢٥١.

سوانح الحجاز، بهائى، ج ٥:١٥٨.

سهام المارقه من اعراض الزنادقه، ج ٤:٢٤٥ - رد على الصوفيه.

سهام السريع فى تحليل المبايعه مع القرض، ج ١:

١٠٩.

سهو، قزوینى، ج ٣:٤٥٤.

سهو و شك، مجلسى، ج ٥:٦٨.

سى فصل، ج ٥:٢٦٥.

سير، خزاعى، ج ٥:٢٧.

سير، رازى، ج ٢:٣١٤.

سير الانبياء و الائمه، حسكا، ج ١:٢٠٦.

سير الصحابه، بحراني، ج ٥:٤٤٧.

سيره الشهيد فى بعض استجازه الصلاه عن الميت، ج ٣:٢٩٧.

سيره النبى و الائمه فى المشركين، بزوفرى، ج ٢:

١٦٧.

سيره والد الرضى الطاهر، ج ٥:١٤٣.

سيف الشيعه، مشعشى حوزى، ج ٢:٢٦٧، ٢٧٣.

شارع النجات، داماد، ج ٣:١٣٢؛ ج ٥:٧١.

الشافى، ابن صوفى، على، ج ٤:٢٨٨.

شافى فى الامامه، ج ٤:٥٩.

الشافى فى شرح الكافى، طالقانى قزوينى، ج ٢:

٢٩٦.

الشافى للمثبت و النافى، ج ٣:٢٦٢.

شامل، ابو سعيد، ج ٦:٨٥.

شبهه الاستلزام، خوانسارى، ج ٢:٦٣.

شبهه الاستلزام، شيرازى، ج ٥:٣١٦.

شبهه الايمان و الكفر، خوانسارى، ج ٢:٦٣.

شبهه الطفره، خوانساری، ج ۲: ۶۳.

شجار العصابه فی غسل الجنابه، قطب راوندی، ج ۲: ۴۹۰.

شجره الالهيه، ج ۵: ۳۳، ۳۱۲.

شجره الطيبه، ج ۳: ۳۴۱.

شجون الاحاديث و زهره الرياض، ج ۱: ۱۱۶.

شجون الحكايات، ج ۳: ۸۱.

شجون فی حکم الفرار من الطاعون، ج ۵: ۳۹۱.

شرايع، ابن بابويه، ج ۴: ۲۵.

شرايع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، ج ۱:

۱۴۱.

شرح آیات الاحكام، استرابادی، ج ۵: ۱۹۶.

شرح الايات الماء المشكله فی القتييره، ج ۲:

۴۸۹، ۴۹۰.

شرح اثبات الواجب، يزدي، ج ۲: ۲۲۱.

ص: ۲۸۰

شرح اثنا عشرية، سكيكي، ج ٥:٣٧٤.

شرح اثنا عشرية، عاملی، ج ٥:١٠٥.

شرح اثنا عشرية الصلاتيه، انصاری، ج ١:١٣١.

شرح اثنا عشرية الصلاتيه، تفرشی، ج ٤:٤٨٣.

شرح اثنا عشرية الصلاتيه، جبیلی، ج ٤:٣٠٤.

شرح اثنا عشرية الصلاتيه، شولستانی، ج ٣:١٩، ٤٥٩، ٤٦٠.

شرح اثنا عشرية الصلاتيه، طریحی، ج ٤:٤١٢.

شرح اثنا عشرية الصلاتيه، عاملی، ج ٥:٤٢٢.

شرح اثنا عشرية الصلاتيه، مکی، ج ٤:١٩٥.

شرح اثنا عشرية الصلاتيه، نباطی، ج ٣:٤٣٦.

شرح اثنا عشرية الصوميه، انصاری، ج ١:١٣١.

شرح الاخبار، قاضی نعمان، ج ٥:٤١٨.

شرح «اذا زاد الشاهد في شهادته»، ج ٥:٤٠٨.

شرح اربعين حديثا، بهائی، ج ٥:١٥٧.

شرح اربعين حديثا، رضوی، ج ٥:٧٩.

شرح اربعين حديثا، مجلسی، ج ٥:٦٨.

شرح ارجوزه المواريث، مشهدی، ج ٥:٢٥٠.

شرح ارجوزه النحو، جزائری، ج ٥:٣٧٣.

شرح ارشاد الازهان، ابن خاتون، ج ٥:٢٢٨.

شرح ارشاد الازهان، ابن فهد حلّی، ج ١:٩٧.

شرح ارشاد الاذهان، ابن متوج، ج ١: ٧٩.

شرح ارشاد الاذهان، اردبیلی، ج ١: ٩٠.

شرح ارشاد الاذهان، الهی، ج ٢: ١١٠.

شرح ارشاد الاذهان، تونی، ج ٣: ٢٨٧.

شرح ارشاد الاذهان، جزائری، احمد، ج ١: ٧٣.

شرح ارشاد الاذهان، جزائری، عبد النبی، ج ٣:

٣٢٦.

شرح ارشاد الاذهان، جزینی، ج ٣: ٥٠٩.

شرح ارشاد الاذهان، سبزواری، ج ٥: ٨٠.

شرح ارشاد الاذهان، شهید ثانی، ج ٢: ٤٢٤.

شرح ارشاد الاذهان، شیفتگی، علی، ج ٤: ١٤٥.

شرح ارشاد الاذهان، عمیدی، ج ٢: ٤٨.

شرح ارشاد الاذهان، کرکی، ج ١: ٢٩٥.

شرح ارشاد فی الفقه، ج ٣: ٢٨٧.

شرح ارشاد فی النحو، ج ٣: ٤٣٥.

شرح استبصار، استرآبادی، ج ٥: ٦٣.

شرح استبصار، شوشتری، ج ٣: ١٤٧.

شرح استبصار، جزائری، ج ٥: ٣٨٨.

شرح استبصار، داماد، ج ٥: ٧١.

شرح استبصار، عاملی، ج ٥: ١٠٤.

شرح استبصار، كاظمی، ج ۴: ۴۹۴.

شرح استبصار فی النص علی الائمہ الاطهار، ج ۵:

۲۳۷.

شرح اسماء الحسنی، آسترائی، ج ۲: ۱۰۳.

شرح اسماء الحسنی، ابن خالویه، ج ۲: ۲۶.

شرح اسماء الحسنی، همدانی، ج ۴: ۳۵۴.

شرح اسماء الحسنی، قطیفی، ج ۱: ۵۵.

شرح اشارات، علامه حلی، ج ۱: ۴۱۶.

شرح اشارات، خواجه نصیر، ج ۵: ۲۶۱.

شرح اشکال التأسیس، الهی، ج ۲: ۱۰۹.

شرح اصول الکافی، استرابادی، ج ۵: ۱۴۷.

شرح اعتقادات صدوق، شولستانی، عبد اللہ، ج ۳:

۲۵۰.

شرح الفیہ، استرابادی، ج ۵: ۳۱۴.

شرح الفیہ، حویزی، ج ۵: ۳۱۴.

شرح الفیہ، شهید ثانی، ج ۲: ۴۲۲.

شرح الفیہ بن مالک، افندی، ج ۳: ۲۸۰.

شرح الفیہ بن مالک، بهائی، ج ۵: ۱۶۷.

شرح الفیہ بن مالک، قزوینی، ج ۳: ۲۶۹.

شرح الفيه الشهيد، ابن خاتون، ج ٣: ١٨٩.

شرح الفيه الشهيد، ابن فهد حلي، ج ١: ٩٧.

شرح الفيه الشهيد، اشرفى، ج ٣: ١١٣.

شرح الفيه الشهيد، شوشترى، ج ٣: ٢٤١.

شرح الفيه الشهيد، شولستانى، ج ٣: ١٩.

شرح الفيه الشهيد، حارثى، ج ٢: ١٢٨، ١٢٩.

شرح الفيه الشهيد، صاحب معالم، ج ١: ٢٦٦.

شرح الفيه الشهيد، فاضل جواد، ج ١: ١٥٧.

شرح الفيه الشهيد، قطيفى، ج ١: ٥٤.

شرح الهيات الشفاء، شاه قوام، ج ٢: ٢٢٧.

شرح الهيات الشفاء، همدانى، ج ١: ٤٥.

شرح الالفاظ، مسكنى، ج ٥: ٢٧.

شرح امالى، ج ٤: ٢٢٣.

شرح باب حادى عشر، ابن ابى جمهور، ج ٥:

٨٩.

شرح باب حادى عشر، سيورى، ج ٥: ٣٤٢.

شرح بدايه فى الداريه، شهيد ثانى، ج ٢: ٤٢٦.

شرح بديعيه، صفى الدين حلي، ج ٣: ١٧١.

شرح البسمله، شهيد ثانى، ج ٢: ٤٢٦.

شرح بيست باب، الهى، ج ٢: ١٠٩.

شرح تجريد، يزدي، ج ۲: ۲۲۱.

شرح ترتيب تهذيب الحديث، ج ۵: ۴۴۱.

شرح تشریح الافلاك، حویزی، ج ۴: ۴۱۸.

شرح تشریح الافلاك، قزوینی، ج ۵: ۲۸۳.

شرح التصريف، صفوی، ج ۳: ۱۸۹.

شرح التصريف الملوکی، ج ۵: ۴۶۳.

شرح تلخیص، علامه حلّی، ج ۱: ۴۲۰.

شرح توحيد مفضل، قمی، ج ۴: ۴۱۰.

شرح توحيد مفضل، مجلسی، ج ۵: ۶۸.

شرح تهذيب الاحکام، استرآبادی، ج ۵: ۶۳.

شرح تهذيب الاحکام، قاضی نور الله شوشتری، ج ۵: ۴۰۶.

شرح تهذيب الاحکام، جزائری، ج ۵: ۳۸۸.

شرح تهذيب الاحکام، عاملی، ج ۵: ۱۰۴.

شرح تهذيب الاحکام، قمی، ج ۵: ۱۹۱.

شرح تهذيب الاحکام، مجلسی، عبد الله، ج ۳:

۲۸۶.

شرح تهذيب الاصول، استرآبادی، ج ۵: ۶۰.

شرح تهذيب الاصول، الهی، ج ۲: ۱۰۹.

شرح تهذيب الاصول، جزائری، ج ۳: ۳۲۴.

شرح تهذيب الاصول، سيد ضياء الدين، ج ۳:

شرح تهذيب الاصول، عميد الدين، ج ۳: ۳۱۱.

شرح تهذيب الاصول، مجد الدين، ج ۳: ۸۲.

شرح تهذيب الحديث، روعنى، ج ۵: ۱۹۱.

شرح تهذيب فى الامامه، فلکى طوسى، ج ۱:

۶۶.

شرح تهذيب فى النحو، حرفوشى، ج ۵: ۲۱۵.

شرح تهذيب المنطق، يزدى، ج ۳: ۲۳۷.

شرح تهذيب النحو، جزائرى، ج ۵: ۳۸۸.

شرح الثار فى احوال المختار، ج ۱: ۱۴۷.

شرح جعفرىه، ابن مفلح، ج ۴: ۱۵۳.

شرح جعفرىه، جزائرى، ج ۴: ۳۷۸.

شرح جعفرىه، فاضل جواد، ج ۱: ۱۵۷.

شرح جمل العلم و العمل، ابن براج، ج ۳: ۱۷۷.

شرح جمل العلم و العمل، قزوینى، ج ۵: ۳۱۱.

شرح جمل العلم و العمل، كراجكى، ج ۵: ۲۳۷.

شرح جمله «وجود العالم بعد عدمه ینفى الايجاب» ندوشنى يزدى، ج ۲: ۵۱۹.

شرح جواهر الادراج، ج ۴: ۱۱۵.

شرح جواهر حاشية قديم، شوستري، ج ٥:٤٠٨.

شرح الجوك، ج ٦:١٢٦.

شرح حاشيه التشكيك، شوستري، ج ٥:٤٠٧.

شرح حدوث الاسماء، حسن خطيب قماري، ج ٢:٣٤٩.

شرح حديث «الدنيا مزرعه الاخره»، ج ٢:٤٢٦، ٤٢٧.

شرح حديث الغمامه، قمى، ج ٤:٤١٠.

شرح حديث «قد صعدنا ذرى الحقائق»، حسين بن معين الدين، ج ٢:١٩٩.

شرح حديث «قل هو الله احد ثلث القرآن»، داماد، ج ٥:٧٣.

شرح حديث «من عرف نفسه فقد عرف ربه»، ج ٥:٢١.

شرح حديث همام، مجلسى، ج ٥:٨٤.

شرح حكمه الاشراق، ج ٥:٣٥.

شرح خطبه البيان، ج ٥:٧٣.

شرح خطبه الرضا فى التوحيد، ج ٥:٦٨.

شرح خطبه الشرائع، استرابادى، ج ٥:٨٣.

شرح خطبه العضدى، شوستري، ج ٥:٤٠٧.

شرح خلاصه الابحاث فى مسائل الميراث، ج ١:

٦٧.

شرح خلاصه الحساب، يزدى، ج ١:١٥٨.

شرح خلاصه الحساب، حويزى، ج ٤:٤١٩.

شرح خلاصه الحساب، فاضل جواد، ج ١:١٥٧.

- شرح خلاصه الحساب، فندرسکی، ج ۶: ۱۲۶.
- شرح خلاصه الحساب، کرکی، ج ۳: ۵۱۹.
- شرح خلاصه الحساب، یزدی، ج ۲: ۲۲۱.
- شرح درایه اصول الحدیث، ج ۴: ۱۲۲.
- شرح دروس، اصبهانی، ج ۴: ۳۸۰.
- شرح دروس، خوانساری، ج ۲: ۶۰، ۶۲.
- شرح دروس، فاضل جواد کاظمی، ج ۱: ۱۵۷.
- شرح دعاء سمات، روغنی، ج ۵: ۱۹۰.
- شرح دعاء سمات، مرعشی، ج ۴: ۱۲۰.
- شرح دعاء صنمی قریش، اردبیلی، ج ۴: ۳۷۸.
- شرح دعاء صنمی قریش، عراقی، ج ۴: ۱۸۹.
- شرح دعاء عرفه، مشعشعی حویزی، ج ۲: ۲۶۷، ۲۷۲.
- شرح دعاء ندبه، مرعشی، ج ۴: ۵۲۰.
- شرح دیوان انوری، فراهانی، ج ۶: ۷۱.
- شرح ذخیره البدایه، حلبی، ج ۱: ۱۳۵.
- شرح ذریعه، مرعشی، ج ۵: ۳۳۴.
- شرح رباعی ابی سعید، شوشتری، ج ۵: ۴۰۸.
- شرح رجال کشی، داماد، ج ۵: ۷۱.
- شرح رساله الاعتقادیه، مدرس، ج ۳: ۳۷۵.
- شرح رساله التکلیفیه، ج ۴: ۳۱۸.

شرح رساله الشيخ حسن بن شهيد ثانی، ج ۴:

.۴۱۴

شرح رساله صیغ العقود و الايقاعات، ج ۴:۱۵۳.

شرح رساله العلم، طوسی، ج ۵:۲۶۱.

شرح رساله فارسی الهیئه، تویسرکانی، ج ۱:

.۱۷۶

شرح رساله الفرائض، ابیوردی، ج ۶:۵۹.

شرح رساله الفرائض، شرفه، ج ۶:۶۱.

شرح رساله الهیئه، مشهدی، ج ۴:۴۱۷.

شرح روضه الکافی، کرکی، ج ۲:۷۲.

شرح زبده الاصول، انصاری، ج ۱:۱۳۱.

شرح زبده الاصول، حرفوشی، ج ۵:۲۱۵.

شرح زبده الاصول، طالبان، ج ۵:۶۶.

شرح زبده الاصول (شیخ بهائی)، فاضل جواد

ص: ۲۸۳

کاظمی، ج ۱: ۱۵۷.

شرح زبده الاصول، مازندرانی، ج ۵: ۱۹۰.

شرح زیج الجدید، ج ۵: ۴۰۳.

شرح شافیه، استرآبادی، ج ۵: ۹۶.

شرح شافیه، افندی، ج ۳: ۲۸۰.

شرح شافیه، خلخالی، ج ۴: ۲۲۹.

شرح شافیه، فندرسکی، ج ۶: ۱۲۶.

شرح شرائع، صیمری، ج ۵: ۳۴۰.

شرح شرائع الاسلام، جزینی، ج ۳: ۵۰۹.

شرح شرائع، شهید ثانی، ج ۲: ۴۲۵.

شرح شرائع الاسلام، حویزی، ج ۴: ۵۲۱.

شرح شرائع الاسلام، کرکی، ج ۲: ۷۲.

شرح شرح الرومی علی الملخص، بهائی، ج ۵:

۱۵۸.

شرح شرح قواعد الاعراب، ج ۵: ۲۱۵.

شرح شرح الیاقوت، ج ۳: ۳۱۱.

شرح شمسیه، قطب رازی، ج ۵: ۲۸۰.

شرح شواهد ابن المصنف، ج ۵: ۲۴۹.

شرح شواهد الانتقاد، ج ۳: ۴۶۲، ۴۴۶.

شرح شواهد المطول، ج ۳: ۱۹۱.

شرح شهاب، خزاعی نیشابوری رازی، ج ۲:

۱۷۱؛ ج ۶: ۱۱۴.

شرح شهاب الاخبار، حمدانی، ج ۵: ۲۱۵.

شرح شهاب الاخبار، مهابادی، ج ۱: ۲۵۲.

شرح صحیفه سجادیه، جزائری، ج ۵: ۳۸۸.

شرح صحیفه سجادیه، دیلمانی، ج ۱: ۲۱۸.

شرح صحیفه سجادیه، صوفی، ج ۳: ۸۴.

شرح صحیفه سجادیه، مجلسی، ج ۵: ۸۴.

شرح صحیفه سجادیه، مرعشی خلیفه سلطانی، ج ۴: ۵۲۰.

شرح الصمدیه، حرفوشی، ج ۵: ۲۱۵.

شرح الصمدیه، شیرازی، ج ۳: ۴۳۳.

شرح الصومیه، طریحی، ج ۱: ۱۷۶.

شرح طوابع الانوار، ج ۴: ۲۲۸.

شرح الطیبه الجزریه، اعرج حسینی کرکی، ج ۱:

۲۰۲، ۲۰۳.

شرح العجاله، یزدی، ج ۳: ۲۳۴.

شرح عدد محرمات الذبیحه، ج ۱: ۵۳.

شرح العده، طالقانی قزوینی، ج ۲: ۲۹۶.

شرح عده فی الاصول، قزوینی، ملا خلیل، ج ۲:

۲۹۶.

- شرح عقائد ابن بابويه، ج ۵: ۳۹۰.
- شرح عيون الاخبار، ج ۵: ۳۹۱.
- شرح فخریه، ساوجی، ج ۵: ۳۷۵.
- شرح فخریه، طریحی، ج ۱: ۱۷۶.
- شرح فخریه، صفی الدین طریحی، ج ۳: ۳۱.
- شرح فرائض النصیریہ، ج ۵: ۱۵۷؛ ج ۶: ۶۰.
- شرح فصوص الحکم، آملی، ج ۲: ۲۴۴.
- شرح فصوص الحکم، استرآبادی، ج ۵: ۸۳.
- شرح الفصول النصیریہ، ج ۳: ۳۴۶.
- شرح فصیح، مسکنی، ج ۵: ۲۷.
- شرح الفوائد الغیائیہ، ج ۳: ۲۸۵.
- شرح القانون، گیلانی، ج ۳: ۴۵۳.
- شرح قصائد ابن ابی الحدید، ج ۵: ۹۶.
- شرح قصه سلامت و ابسال، ج ۵: ۲۷۰.
- شرح قصیده ابن سینا فی النفس، ج ۴: ۱۳۶.
- شرح قصیده البرده، استرآبادی، ج ۳: ۳۴۶.
- شرح قصیده البرده النبویه، شرف الدین یزدی، ج ۴: ۳۵۸.
- شرح قصیده الخمریه، صوفی، ج ۴: ۳۵۴.

- شرح قصیده الشفیهنی، ج ۵: ۳۰۶.
- شرح قصیده صدر الدین ساوی، ج ۱: ۲۸۹.
- شرح قصیده المیمیه الفارضیه، ج ۴: ۳۵۴.
- شرح قطر، حرفوشی، ج ۵: ۲۱۵.
- شرح قواعد الاحکام، ابن ابی جامع، ج ۲: ۱۹۴.
- شرح قواعد الاحکام، ابن مفلح (علی...)، ج ۴: ۱۵۵.
- شرح قواعد الاحکام، شوشتری، ج ۳: ۲۴۰.
- شرح قواعد الاحکام، سبعی، ج ۱: ۹۵.
- شرح قواعد الاحکام، شهید اول، ج ۵: ۳۰۵.
- شرح قواعد الاحکام، عمید الدین، ج ۳: ۳۱۱.
- شرح قواعد الاحکام، قطب رازی، ج ۵: ۲۸۰.
- شرح قواعد الاحکام، کرکی، ج ۳: ۵۲۰.
- شرح قواعد الاحکام، مشهدی، ج ۵: ۱۸۳.
- شرح قواعد الاحکام، یزدی، ج ۳: ۲۳۴.
- شرح قواعد الشهد، حرفوشی، ج ۵: ۲۱۵.
- شرح کافی، شیرازی، ج ۵: ۳۵.
- شرح کافی، ملا خلیل قزوینی، ج ۲: ۲۹۶.
- شرح کافی، مازندرانی، ج ۵: ۱۸۹.
- شرح کافی، میرزا رفیعا، ج ۵: ۳۱۲.

- شرح الكافيه، استرابادى، ج ٥:٩٥.
- شرح الكافيه، مشهدى، ج ٤:٤١٧.
- شرح الكلمات المائه لامير المؤمنين، ج ٢:٤٩٠.
- شرح الكلمه الالهيه، ج ١:١٤٢.
- شرح گلشن راز، الهى، ج ٢:١١١.
- شرح لاميه العجم، ج ٣:١٨٤.
- شرح اللب فى النحو، ج ٣:٢٧٤.
- شرح اللمع، ابن شجرى، ج ٥:٤٦٣.
- شرح اللمع، مهابادى، ج ١:٢٥٢.
- شرح لمعه، شهيد ثانى، ج ٢:٤٢٥.
- شرح المائه كلمه، گيلانى، ج ٣:٣٤١.
- شرح المائه كلمه، ابن ميثم، ج ٥:٣٥٦.
- شرح ما لا يسع تنبيه الفقيه، سليمان صهرشتى، ج ٢:٥١٦.
- شرح ما يجوز و ما لا يجوز من النهايه، قطب راوندى، ج ٢:٤٨٩.
- شرح مبادئ الاصول علامه، طريحي، حسام، ج ١:١٧٦، ج ٤:٤١٤.
- شرح مبادئ الوصول، سيورى، ج ٥:٣٤٢.
- شرح مبادئ الوصول، شهيد اول، ج ٥:٣٠٤.
- شرح مبادئ الوصول، عميد الدين، ج ٣:٣١٢.
- شرح مثنوى، روغنى، ج ٥:١٩٠.
- شرح مجسطى، سبزوارى، ج ٥:٨٢.

شرح مجلس ابن بابويه مع ركن الدوله، ج ٥:

٣٤٦.

شرح مجمل، ج ٣:٤٤٦.

شرح المحرر، شيفتگی، علی، ج ٤:١٤٤.

شرح مختصر عضدی، ج ٥:٤٠٨.

شرح مختصر عضدی، خوانساری، ج ٢:٦٣.

شرح مختصر مصباح المتهدج، ج ٤:١٢٢.

شرح مختصر النافع، عاملی، ج ٥:٢٢٤.

شرح مختصر النافع، فضل، ج ٤:٤٤٨.

شرح مختصر النافع، مکی، ج ٤:١٩٥.

شرح مختصر النافع، نجفی، ج ٤:١٢٢.

شرح مختصر النافع، عاملی، ج ٥:٢٢٤.

شرح مختصر النافع، فضل، ج ٤:٤٤٨.

شرح مختصر النافع، مکی، ج ٤:١٩٥.

شرح مختصر النافع، نجفی، ج ٤:١٢٣.

شرح مسائل الذریعه، ج ٥:٣٩.

شرح مشارق الانوار، ج ٢:٣٤٩.

ص: ٢٨٥

- شرح مشكلات النهايه، راوندی، ج ۲: ۴۸۷.
- شرح مصادرات تحرير اقليدس، ج ۳: ۲۸۱.
- شرح مصباح المتعجب، ج ۴: ۱۷۵.
- شرح مطالع، صدقي، ج ۲: ۵۲۱.
- شرح مطالع، قطب رازی، ج ۵: ۲۸۰.
- شرح معالم الاصول، مازندرانی، ج ۵: ۱۸۹.
- شرح معينه، ج ۵: ۲۶۱.
- شرح مغنی اللیب، ج ۳: ۱۹۱.
- شرح مفتاح، قطب رازی، ج ۵: ۲۸۰.
- شرح مقصوره ابن درید، ابن خالویه، ج ۲: ۲۵، ۲۷.
- شرح منظومه البديع، ج ۳: ۴۳۵.
- شرح منظومه النحو، شهيد ثانی، ج ۲: ۴۲۶، ۴۲۷.
- شرح من لا يحضره الفقيه، مازندرانی، ج ۵: ۱۸۹.
- شرح من لا يحضره الفقيه، مجلسی، ج ۵: ۸۴.
- شرح مواقف، الهی، ج ۲: ۱۰۹.
- شرح الموالید، طبرسی، ج ۴: ۴۳۳.
- شرح المواضع المشكله من القواعد، ج ۵: ۲۷۰.
- شرح الموجز، صیمری، ج ۵: ۳۴۰.
- شرح موضح الدرايه، ج ۵: ۹۰.
- شرح نصاب الصبيان، ج ۳: ۱۹، ۴۶۱.

شرح النغليه، شهيد ثانی، ج ۲: ۴۲۲.

شرح نكه النهايه، ج ۱: ۱۴۲.

شرح النهايه، ابو على طوسى، ج ۱: ۳۷۶.

شرح النهايه، صهرشتى، ج ۲: ۵۱۵.

شرح نهج البلاغه، آملی، ج ۳: ۳۷۳.

شرح نهج البلاغه، ابن عتائقى، ج ۳: ۱۳۱.

شرح نهج البلاغه، ابن ميثم، ج ۵: ۳۵۶.

شرح نهج البلاغه بحرانی، ج ۵: ۲۲.

شرح نهج البلاغه، جزائرى، ج ۵: ۳۸۹.

شرح نهج البلاغه، حكيم، ج ۲: ۸۱.

شرح نهج البلاغه، راوندی، فضل الله بن على، ج ۴: ۴۵۳.

شرح نهج البلاغه، قطب راوندی، ج ۲: ۴۸۲.

شرح نهج البلاغه، زوارى، ج ۳: ۴۶۶.

شرح نهج البلاغه، صوفى، عبد الباقي، ج ۳: ۸۴.

شرح نهج البلاغه، قاضى، ج ۳: ۹۰.

شرح نهج البلاغه، مرعشى، ج ۴: ۵۲۰.

شرح نهج البلاغه، ملا فتح الله كاشانى - تنبيه الغافلين.

شحر نهج البلاغه، مهابادى، ج ۱: ۲۵۲.

شرح نهج المسترشدين، سيورى، ج ۵: ۳۴۲.

شرح وسائل الشيعه، حوزى، ج ۵: ۵۶۰.

شرح وصيه امير المؤمنين الى الاشر، ج ٥:٦٨.

شرح روضه الكافي، مجلسي، ج ٥:٦٨.

شرح الهياكل، لاهيجي، ج ٣:١٤٤.

شرعه التسميه، مجلسي، ج ٥:٧١.

شعر، ابو علي فارسي، ج ١:٢٤٣.

شعراء، مرزباني، ج ٦:١٠٢.

الشفاء العاجل، ج ٣:٤٥٣.

الشفاعه، حائيني، ج ١:٢٥٤.

شكر المذاقين، شفائي، ج ١:١٩٧.

شكيات، قطيفي، ج ١:٥٤.

شمل المنظوم في مصنفي العلوم، ج ٣:٢٠٩.

شوارق الالهام، ج ٣:١٤٤.

شواهد، صاحب بن عباد، ج ١:١١٧.

شواهد، فراهيدي، ج ٢:٢٨٢.

شواهد التنزيل لقواعد التفضيل، ج ٣:٣٥٤.

شواهد الربويه، ملا صدرا شيرازي، ج ٥:٣٥.

شواهد القرآن، ج ١: ١٠٩.

شهادات، ابن قولويه، ج ١: ١٤٩.

شهب المحرقه للابالسه المشرقه، ابن جنيد، ج ٥:

٤٢.

شهداء، اطروش، ج ١: ٣١٣.

الشيب و الشباب، ج ٤: ٦٠.

شير و شكر، قزويني، ج ٥: ١٣٦.

الصفافى، فيض كاشانى، ج ٥: ٢٩٤.

الصفافى فى شرح الكافى، ج ٢: ٢٩٦.

صبح المنبى عن حيثه المتنبى، ج ١: ٥٦.

صحائف الاعمال، حيدر طبسى، ج ٢: ٢٥٨.

صحبه خبر صعود «على» على كتف النبى، ج ٣:

٣٥٥؛ ج ٦: ٦٦.

صحيح البهائى، ج ٥: ١٦٨.

صحيح العباسى، ج ٥: ٣٧٦.

الصحيحه، شيخ بهائى، ج ٥: ١٥٧.

صحيحه الامان، مجتهد، ج ٢: ٧٢.

صداق، ابن قولويه، ج ١: ١٤٩.

صراط المستقيم، ابن بابويه، ج ١: ١٣٠.

صراط المستقيم، داماد، ج ٥: ٧١.

صراط المستقيم الى مستحقى التقديم، ج ٤:

.٣١٦

صرف، ابن قولويه، ج ١:١٤٩.

الصرفه، سيد مرتضى، ج ٤:٥٩، ٦٣.

صفات الانبياء، ج ٣:٤٥٤.

صفات الشيعة، ج ٥:٢٠٢.

صفو صفوه الاصول و نفى هفوه الفصول، ج ٣:

.١٩٩

صفوه الصفات فى شرح دعاء السمات، كفعمى، ج ١:٥٨.

صفوه فى اسماء امير المؤمنين، ج ٣:٤٥٤.

صفوه فى الاصول، حويزى، ج ٤:٤١٨.

صفوه فى الامامه، مسعودى، ج ٣:٥٠٥.

صفين، حميرى، ج ٣:٢٦٤.

صلاه، ابن اسباط، ج ١:٦٦.

صلاه، ابن بابويه، ج ٤:٢٥.

صلاه، ابن قولويه، ج ١:١٤٩.

صلاه، ابى العباس، ج ٣:٣٨٢.

صلاه، جرجانى، ج ٢:٤١٢.

صلاه، سمان، ج ١:١٢٨.

صلاه، قزوينى، ج ٣:٤٥٤.

صلاه، کرکی، ج ۲: ۹۶.

صلاه الآیات، قطب راوندی، ج ۲: ۴۹۰.

صلاه الجمعه، اصبهانی، ج ۴: ۳۸۰.

صلاه الجمعه، افندی، ج ۳: ۲۸۰.

صلاه الجمعه، امیر مرتضی، ج ۵: ۳۳۲.

صلاه الجمعه، تبریزی، ج ۵: ۳۹۷.

صلاه الجمعه، شوشتری، ج ۳: ۲۴۱.

صلاه الجمعه، تونی، ج ۳: ۲۸۷.

صلاه الجمعه، سبزواری، ج ۵: ۸۰.

صلاه الجمعه، شهید ثانی، ج ۲: ۴۲۵.

صلاه الجمعه، قزوینی، احمد، ج ۲: ۲۹۶.

صلاه الجمعه، قزوینی، خلیل، ج ۲: ۲۹۶.

صلاه الجمعه، قزوینی، ج ۵: ۲۸۳.

صلاه الجمعه، کرمانی، ج ۴: ۳۷۶.

صلاه الجمعه، کلب علی، ج ۴: ۵۰۴.

صلاه الجمعه، مشهدی، ج ۱: ۴۰.

صلاه الفرج و ادعيتها، ج ۵: ۴۸.

الصلاه لا تقبل الا بالولایه، ج ۲: ۴۲۶.

الصلاه و التسليم على النبي، ج ۳: ۴۲۶.

الصلاه و الصوم، سيزواری، ج ۵: ۸۰.

صلاح، طرابلسی، ج ۳: ۱۶۸.

صلوات علی الرسول و الائمة، برسی، ج ۲: ۳۴۵.

صمدیه، بهائی، ج ۵: ۱۵۶.

صناعه الشعر، اردستانی، ج ۵: ۴۰.

صوارم المهرقه فی رد الصواعق المحرقة، ج ۵:

۴۰۹.

صیام، قزوینی، ج ۳: ۴۵۴.

صیام و قیام، ابی نعیم، ج ۶: ۱۵۱.

صیغ العقود و الايقاعات، کرکی، ج ۳: ۵۲۷.

صیغ النکاح، مجلسی، ج ۵: ۶۸.

ضبط الاشکال الاربعه المنطقیه و احکامها، استرابادی، حسین، ج ۲: ۳۵.

ضوء الشهاب فی شرح الشهاب، راوندی، فضل بن علی، ج ۴: ۴۵۲.

ضوابط الخمس، ج ۵: ۲۹۵.

ضوابط الرضاع، ج ۵: ۷۱.

ضیاء الشهاب فی شرح الشهاب، قطب راوندی، ج ۲: ۴۸۵.

ضیاء اللامع فی شرح المختصر النافع، طریحی، فخر الدین، ج ۴: ۴۱۴.

ضیافه الاخوان و هدیة الخلان، قزوینی، ج ۵:

۱۳۶.

طارقیه، ابن خالویه، ج ۲: ۲۴.

طالبيه، حسيني، زيد، ج ٢:٤١٤.

طب، ابن ابى جامع، ج ٢:١٩٤.

طب، ابن بابويه، ج ٤:٢٦.

طب، تبريزي، ج ٥:٣٥٧.

طب، شوشترى، ج ٥:٤٠٣.

طب، گيلاني، ج ٣:٤٥٣.

طب، حكيم، ج ٢:٨١.

طب، دهخوارقاني، ج ٥:٨٣.

طب، كمال الدين طيب، ج ٤:٥٠٦.

طب القلوب، ج ٣:٣٤٢.

طب النبي، مستغفري، ج ٦:٩٧.

طبقات كل فن، ج ٥:٥٥.

طرائف، ابى الفرج، ج ٥:٣٨.

طرائف النظام و لطائف الانسجام، ج ٥:٢١٥.

طراز اللغه، ج ٣:٤٣٥.

طراز المذهب فى ابراز المذهب، ج ٣:٣٧٣.

طرق الحديث المروى فى الصحابى، علوى محمدى، ج ١:١٩٠.

طريق النجاه، ج ١:٣٦٤، ٣٨٥.

طريقه العمل، حكيم، ج ٢:٨١.

طلاق، ناصر بالحق، ج ١:٣١٣.

طلاق الغائب، شهيد ثانی، ج ۲: ۴۲۵.

طهاره، ابو مظفر اسدی، ج ۴: ۵۲۸.

طهاره الخمر و نجاستها، استرابادی، ج ۵: ۶۳.

طهاره الماء مع ملاقات النجاسه اذا لم تتعد، داماد، ج ۵: ۷۸.

طيف و الخيال، ج ۴: ۶۰.

ظفرنامه، ج ۴: ۳۵۸.

الظلامه الفاطميه، ج ۵: ۳۶۱.

ظهور گنج سعادت، ج ۳: ۳۴۱.

عالم المثالی، لاهیجی، ج ۵: ۲۰۹.

عبادات، شوشتری، ج ۳: ۲۴۱.

عبادات، حسکا، ج ۱: ۲۰۶.

عبادات الدینیه، ج ۵: ۲۴۱.

عبادات و الدعاء، عینائی، ج ۲: ۴۷.

عبقه، ابن قریب، ج ۵: ۱۷۶.

ص: ۲۸۸

عداله، شهيد ثانی، ج ۲: ۴۲۷.

عداله، کرکی، ج ۳: ۵۲۹.

عده الامراء، قاضی نور الله، ج ۵: ۴۰۷.

عده الداعی، ابن فهد حلی، ج ۱: ۹۷، ۹۸.

عده السفر و عمدہ الحضر، ج ۴: ۴۳۲.

عده الناسک فی قضاء المناسک، ج ۱: ۲۸۹.

عدد، کراجکی، ج ۵: ۲۳۷.

عدد الائمة و ما شد عن المصنفین من ذلك، حسین بن... غضائری، ج ۲: ۱۴۵.

عدد فی شهر رمضان، ج ۱: ۱۴۹.

عدد القویہ لدفع المخاوف الیومیہ، ج ۴: ۳۶۶.

عدم جواز تقلید المیت، ج ۲: ۴۲۶.

عدم حجه قول الاصحاب بعدم خلو الزمان عن المجتهد، ج ۱: ۹۱.

عدم وجوب صلاه الجمعه، ج ۳: ۱۶۵.

عراقیات، ابیوردی، ج ۵: ۵۵.

العربیہ العلویہ و اللغه المرویه، ج ۵: ۱۱۵.

العرضیه (رساله فی بیان انواع کم)، ج ۵: ۴۰۷.

عروه الوثقی، شیرازی، ج ۱: ۶۲.

عروه الوثقی فی التفسیر، بهائی، ج ۵: ۱۵۵.

عروه الوثقی فی فضائل ائمه الهدی، ج ۳: ۳۴۲.

عروض، حویزی، ج ۳: ۱۸۶.

عروض، صاحب بن عباد، ج ١: ١١٨.

عروض، طبسى، ج ٥: ٣٢٨.

عروض، فراهيدى، ج ٢: ٢٨٢.

عروض مشغرى، على، ج ٤: ٣١٥.

عروض، مشغرى، محمد، ج ٥: ٢٧٤.

عروض، طبسى مشهدى، ج ٢: ٥٢٢.

عروض و القافيه، رضوى، ج ٢: ٥٢٢.

عز الاسلام، ج ٣: ٣٤١.

عشره كامله، شوشترى، ج ٥: ٤٠٧.

عشره كامله، تنكابنى، ج ٣: ٢٠٢.

عشره مباحث مشكله فى عشره علوم، شهيد ثانى، ج ٢: ٤٢٥.

عصمت، شوشترى، ج ٥: ٤٠٧.

عصمه الانبياء، شولستانى، ج ٣: ٤٦١.

عقائد، شهيد اول، ج ٥: ٣٠٤.

عقائد الدينيه بالادله العقليه، ج ٣: ٢٥٠.

عقائد الدينيه فى البراهين العقليه، ج ٣: ١٩٩.

عقائد الشيعه فى الفروع و الاصول، ج ٥: ١٦٨.

عقاب الاعمال، ج ٥: ٢٠٢.

عقد الانامل، يزدى، ج ٤: ٣٥٨.

عقد الجواهر فى الاشباه و النظائر، ابن داوود، ج ١: ٢٨٩، ٢٩١.

عقد الحسيني، حارثي، ج ٢: ١٢١.

عقد الدرر، ج ٤: ٣٢٨.

عقد الطهماسبي، حارثي، ج ٢: ١٢١.

عقود الدرر في حل ابيات المطول و المختصر، حكيم، ج ٢: ٨١.

عقود في اسرار معالم الدين، شهيد ثاني، ج ٢:

٤٢٦، ٤٢٧.

عقود المرجان في حواشي القرآن، ج ٥: ٣٩١.

عقود و الايقاعات، ابن طي، ج ٤: ٢٠٢.

عقيقه، ابن قولويه، ج ١: ١٤٩.

عقيقه، قطب راوندي، ج ٢: ٤٩٠.

علامات النبي و الامام، راوندي، ج ٢: ٤٨٦.

عله التامه، نصير الدين طوسي، ج ٥: ٢٦٧.

علت و معلول، خواجه نصير ج ٥: ٢٦٩.

علل، ابو الحسن، ج ٥: ٤٨.

علل، قزويني، ج ٣: ٤٥٤.

ص: ٢٨٩

علم الشرائع، ج ٥: ٢٠١.

علم الشريعة، قزوینی، ج ٢: ١٦٨.

علم، ابن میثم، ج ٥: ٣٥٨.

علم الطب عن اهل البيت، ج ٢: ٤١٤.

علم القراءه، یزدی، ج ٥: ٤٩٢.

علم القرائه، قاری، ج ٣: ٩٩.

علم الله تعالى بالجزئیات، ج ٣: ١٩٧.

علم الواجب تعالى، داماد، ج ٥: ٧٨.

علم الیقین، فیض کاشانی، ج ٥: ٢٩٥.

علوم العقل، رازی، ج ٢: ٤٧٧.

عماد المحتاج فی مناسک الحاج، ج ٣: ١٧٧.

عمده، عماد طبری، ج ١: ٣٠٧، ٣٠٨.

العمده الجلیه فی الاصول الفقہیہ، اعرج حسینی عاملی کرکی، ج ١: ٢٠١، ٢٠٣.

العمده فی اصول الدین (العمده فی فرائض و النوافل)، ج ٤: ٤٣٣.

العمده فی الدعوات، میکالی، ج ٢: ١٨٩.

العمده فی المناقب، ج ٥: ٥٠٥.

عمده المقال فی کفر اهل الضلال، کرکی عاملی، حسن، ج ١: ٢٩٥.

عمده الولی، سلیمان صهرشتی، ج ٢: ٥١٦.

عمل الادیان و الابدان، اسدی، ج ١: ١٣٢.

عمل باخبار الاصحاب، ج ٥: ٨٩.

عمل الجمعة، بزاز، ج ١: ٨٠.

عمل ذى الحجه، ج ١: ٣٥٣، ٣٥٥.

عمل رجب، ابن خالويه، ج ٤: ٣٢٥.

عمل رمضان، ابن خالويه، ج ٤: ٣٢٥.

عمل السلطان، ابن خمري، ج ٢: ٤١.

عمل السلطان، ابو الحسن، ج ٥: ٤٨.

عمل السنه، استرابادى، ج ٢: ٣٠٧.

عمل شعبان، ابن خالويه، ج ٤: ٣٢٥.

عمل شهر رمضان، ابن ابو قره، ج ٦: ١١٨.

عمل شهر رمضان، ابن خالويه، ج ٤: ٣٢٥.

عمل شهر رمضان، ابو الحسن، ج ٥: ٤٨.

عمل شهر رمضان، قزوينى، ج ٣: ٤٥٤.

عمل شهر رمضان، نهدي، ج ٤: ١٧٧.

عمل مساجد الكوفه، ج ٥: ٨٦.

عمل اليوم و الليله، ابن طاووس، احمد، ج ١:

١١٠.

عمل يوم و ليله، دورىستى، ج ١: ١٤٧.

عمل يوم و ليله، وراق، ج ٥: ٣٢٠.

عمليات الموصله الى رب الارضين و السماوات، ج ٥: ٥٦٣.

عواطف الاستبصار، ج ٤: ٤١٥.

عوامل المائه، قطب راوندى، ج ۲: ۴۹۰.

عونه الخطيب، ج ۳: ۲۸۱.

عين الاصول، ج ۵: ۲۱۵.

عين الحقائق، بريدى آبي، ج ۳: ۲۸.

عين الحكمة، امير قوام الدين اصفهاني، ج ۲:

۳۲۰، ۳۵۷.

عين الحياه، بهائي، ج ۵: ۱۵۷.

عين الحياه، قزويني، ج ۵: ۳۱۱.

عين الحياه، مجلسي، ج ۵: ۶۸.

عين الحياه فى الادعيه، ج ۳: ۴۴۶.

عين العبره فى غبن العتره، ابن طاووس، ج ۱:

۱۰۸، ۱۱۰.

العين فى اللغه، فراهيدى، ج ۲: ۲۸۲.

عين المبصره، كفعمي، ج ۱: ۵۸.

عين و الورق، ابن جندي، ج ۱: ۹۶.

عين اليقين، فيض كاشاني، ج ۵: ۲۹۵.

ص: ۲۹۰

عيون، ابن صوفى، على، ج ٢٨٨:٤.

عيون الاحاديث، خزاعى، ج ٦٧:١.

عيون الاخبار، ابن بطريق، ج ٥٠٦:٥.

عيون الاخبار، خزاعى، ج ١٢٢:٣.

عيون اخبار الرضا (ع)، ج ٢١٥:٥.

عيون الادله، ج ١٩١:٦.

عيون البلاغه، ج ٣٦٠:٣.

عيون التفاسير، نجفى، حسن، ج ٣٦٢:١.

عيون جواهر النقاد فى حجيه اخبار الاحاد، حسيني عاملى انصارى، ج ١٣١:١.

عيون الحكم و المواعظ، ج ٣١٢:٤.

عيون الصفا فى اخلاق المصطفى، لىشى واسطى، ج ١٥٨:٢.

عيون المسائل، داماد، ج ٧١:٥.

عيون المعجزات، حسين بن عبد الوهاب، ج ٢:

١٣٨.

عيون المعجزات، قطب راوندى، ج ٤٨٧:٢.

عيون مناقب اهل البيت (ع)، صيرفى بغدادى تمار، ج ٥:٢.

عيون و المحاسن، ج ٢٩١:٥.

غايه الاحكام فى تصحيح تلخيص المرام، علامه حلى، ج ٤١١:١.

غايه الايجاز فى الطهاره و الصلاه، ابن فهد حلى، ج ٩٨:١.

غايه السؤل فى شرح تهذيب الاصول، ج ٥:

غايه القصد فى معرفه الفصد، ج ٥:٢٩٨.

غايه المراد، شهيد ثانى، ج ٢:٤٢٢.

غايه المراد فى شرح نكت الارشاد، ج ٥:٣٠٠.

غايه المرام فى فضائل على و ذريته الكرام، شيعى

سيزوارى، ج ١:٢١٠.

غايه المرام و حجه الخصام، ج ٥:٤٤٤.

غايه المطلوب فى الواجب و المندوب، ج ٤:

.٥٢١

غايه الوصول و ايضاح السبل، ج ١:٤٠٧.

الغديرييه، قزوينى، ج ٣:٢٦٩.

غذاء العارفين، معلم همدانى، ج ١:٣٧٠.

غرائب الاخبار فى نوادر الآثار، ج ٥:٣٨٩.

غره عين الخليل فى شرح نظم الجليل، ابن داوود، ج ١:٢٨٩.

غور الاخبار، ابن زهره، ج ٥:٥٠٤.

غور الاخبار و درر الآثار، ديلى (ارشاد القلوب)، ج ١:٣٧٨.

غور الحكم و درر الكلم، ج ٣:٢٨٢.

غور الدلائل و الايات فى شرح السبع العلويات، ج ٦:١٧٥.

غور الفوائد و درر القلائد، ج ٤:٦٣.

غور و الدرر، حارثى، ج ٢:١٢٩.

غرر و الدرر، سيد حيدر، ج ٢: ٢٥٤، ٢٥٩.

غرر و الفوائد (الدرر)، ج ٤: ٦٠.

غرويه فى شرح الجعفرىه، ج ٣: ٢١؛ ج ٤: ٩٧.

غريب الحديث، طريحي، ج ٤: ٤١٢، ٤١٤.

غريب القرآن، ابن دريد، ج ٥: ١٠٢.

غريب النهايه، قطب راوندى، ج ٢: ٤٨٩.

غزوات حيدري، ج ٦: ١٢٦.

غسل، سبزواري، ج ٥: ٨٠.

غسل الجمعة، شوشترى، ج ٥: ٤٠٨.

غمام الغموم، ج ٣: ٣٧٣.

غنيه الانام فى معرفه الساعات و الايام، ج ٥: ٢٩٥.

غنيه الطالب، ج ٥: ٣١١.

ص: ٢٩١

غنيه الطلاب، ج ٣: ٤٤٦.

غنيه العباد و منيه الزاهد، ج ٤: ٤٢٣.

غنيه عن الحجج و الادله، ج ٣: ٢٧٦.

غنيه القاصدين فى اصطلاحات المحدثين، شهيد ثانى، ج: ٤٢٦، ٤٢٧.

غنيه المتعبدين، ج ٣: ٣٧٣.

غنيه المستغنى و منيه المنتهى، ج ٣: ٣٧٣.

غنيه النزوع، ابن زهره حلبى، ج ١: ١٥٩؛ ج ٢:

٢٢٧، ٢٢٨، ٢٣٢؛ ج ٦: ١٤٣، ١٨٠.

غوالى اللآلى، ج ٥: ٨٩.

غبيت، ابن جندى، ج ١: ٩٦.

غبيت، حمدانى، ج ٥: ٣٣٩.

غبيت، علوى كوفى، ج ٣: ٤٢٦.

غبيت، فارسى، ج ٥: ١٨٤.

غبيت، كركى، ج ٣: ٥٢٩.

غبيت، نعمانى، ج ٥: ٣٥.

غبيت، نيلى، ج ٤: ١٦٢.

الغيبه المنتخب من الانوار المضيئه، ج ٤: ١٢٤.

فائت الجمهوره، ج ٦: ١٠٤.

فائده الفائده، ج ٥: ٢١٠.

فائق، طبرسى، ج ٤: ٤٢٥.

فائق على الاربعين فى فضائل امير المؤمنين، ابو السعادات، ج ١:١١٦.

فاتح الكنوز المحروزه فى ضمن الارجوزه، ج ٤:

٣٢١.

فاخر، صابونى، ج ٦:١١٥.

فاضح، طبرى، ج ٥:١٨٠.

فتاوى ارشاد الازهان، شهيد ثانى، ج ٢:٤٢٧.

فتاوى شرائع الاسلام، شهيد ثانى، ج ٢:٤٢٧.

فتاوى المختصر، شهيد ثانى، ج ٢:٤٢٧.

فتح الباب فى شرح الباب الحادى عشر، ج ٣:

٣٤١.

فتوى الخلاف من اللمعه، ج ٢:٤٢٦.

فحص عن مناهج الاعتبار، ج ٣:٤٢٦.

فحص و البيان عن اسرار القرآن، ج ٥:٤٨٥.

فحول الشعراء، ابو تمام، ج ١:١٦٢، ١٦٤.

فخر الشيعه، مشعشى حوىزى، ج ٢:٢٧٣.

فخريه الصغرى، طريحي، ج ٤:٤١٤.

فخريه الكبرى، طريحي، ج ٤:٤١٤.

فخريه فى الفقه، ج ٤:٤١٢.

فخريه فى النيه، ج ٥:١٣٨.

فدك و الخمس، اطروش، ج ١:٣١٣.

فرائد الصافيه على الفوائد الواقيه، ج ٣:١٩٩.

فرائد المعده، ابن طاووس، احمد، ج ١:١٠٩.

فرائض، حمدانى، ج ٥:٣٣٩.

فرائض، قزوينى، ج ٣:٤٥٤.

فرائض، معين الدين مصرى، ج ٢:٤٧٥.

فرائض، نعمانى، ج ٥:٣٤.

فرائض النصيريه، ج ٥:٢٦١.

فرج، وراق، ج ٥:٣٢٠.

فرج فى الاوقات و المخرج بالينات، ج ٥:٣٩.

فرج الكرب و فرح القلب فى علم الادب، كفعمى، ج ١:٥٩، ٦١.

فرحه الدارين، ج ٥:١٩١.

فرحه الغرى، ج ٣:٢٠٤؛ ج ٦:١٨٥.

فرش الطور و ينبوع النشور - قدس الطور و ينبوع النور

فرق بين الحيل و المعجزات، قطب راوندى، ج ٢:

٤٩٠.

فرق بين المقامين و تشبيهه على بدى القرنين، ج ٥:

ص:٢٩٢

فرقه الناجيه، قطيفى، ج ١:٥٥.

فرقد الغرباء و سراح الادباء، حانينى، ج ١:٢٥٤.

فروع الفقه، عماد طبرسى، ج ١:٣٠٩.

فساد الاختيار، ج ٣:٤٢٦.

فساد اقاويل الاسماعيليه، ج ٣:٤٢٦.

فساد قول البراهمه، ج ٣:٤٢٦.

فسخ على من اجاز النسخ، ج ٥:٤٢.

فص الفصوص، آملى، ج ٢:٢٤٤.

فصاحه ابى طالب، اطروش، ج ١:٣١٣.

فصل الخطاب فى فضائل الآل و الاصحاب، ج ٣:

.١٤٠

فصل و الوصل، ج ٣:٣٤١.

فصول، مفيد، ج ٥:٢٩١.

فصول فى الاصول على مذهب آل الرسول، ج ٣:

.٩٨

فصول فى ذم اعداء الاصول، ج ٥:١٧٨.

فصول المختاره، ج ٤:٦١.

فصول المستخرجه من العيون و المحاسن، ج ٤:

.٦١

فصول المهمه فى اصول الائمة، ج ٥:١١٥.

فصول النصيريّه، خواجه نصير، ج ٥:٢٦١.

فصيح فى العبادات، طبرسى، ج ١:٣٠٧.

فضائل ابن ابى الياس كوفى، ج ٢:٤١٧.

فضائل، ابن شاذان، ج ٣:١٨.

فضائل الائمة الاثنى عشر، الهى، ج ٢:١١٠.

فضائل اهل البيت، ابن شاكّر، ج ٤:٢٥١.

فضائل اهل البيت، ابو الحسن، ج ٤:١٢٨.

فضائل اهل بيت الرسول، ج ٥:٢٨٤.

فضائل الجماعه و ماروى فيها، ج ١:٩٦.

فضائل رجب، صدوق، ج ٥:٢٠٢.

فضائل الزهراء (ع)، طبرسى، ج ١:٨٤.

فضائل شعبان، صدوق، ج ٥:٢٠٢.

فضائل شهر رمضان، صدوق، ج ٥:٢٠٢.

فضائل على (ع)، برسى، ج ٢:٣٥.

فضائل على (ع)، بصرى، ج ٢:١٥١.

فضائل على و الائمة من ولده، ج ٥:٤٤١.

فضل بغداد، حسن بن غضائرى، ج ٢:١٤٥.

فضل الحسين (ع)، ابو السعادات، ج ١:١١٦.

فضل التوبه، ج ٣:٤٢٦.

- فضل الشيعة، ج ٥: ٤٤٦.
- فضل العتق، علوى محمدى، ج ١: ١٩٠.
- فضل العقيق و التختم به، ج ٤: ٤٨٩.
- فضل قريش و كافه العرب، ج ٥: ٢٨٤.
- فضل و اهل الفضل، اطروش، ج ١: ٣١٣.
- فضل يوم عيد، بابا شجاع، ج ٥: ٤١١.
- فعل و أفعل، فراء، ج ٥: ٥٠٠.
- فقه، ابن ابى جامع، ج ٢: ١٩٤.
- فقه، ابن قاروره، حسين بن احمد، ج ٢: ٢٢.
- فقه، بحراني، على بن محمد، ج ٤: ٢٦١.
- فقه، جرجاني، ج ١: ٣٣٥.
- فقه، دورقى، ج ٥: ١٨٦.
- فقه، سبزوارى، ج ٥: ٨٠.
- فقه، علوى كوفى، ج ٣: ٤٢٥.
- فقه القرآن، قطب راوندى، ج ٢: ٤٨٧.
- فناء النفس بعد الموت، ج ٥: ٣٢٧.
- فوائد الاصول، طريحي، ج ٤: ٤١٤.
- فوائد الباهره، ج ٣: ١٥٣، ١٥٤.
- فوائد خلاصه الرجال، شهيد ثانى، ج ٢: ٤٢٧.
- فوائد الدقائق، ج ٥: ٦٣.

فوائد دقائق العلوم العربييه و حقائقها الخفيه، ج ٥:

٤٣.

فوائد الدينيه فى الرد على الحكماء و الصوفيه، ج ٥:١٩١.

فوائد الشمسيه، ج ٤:٢٢٢.

فوائد الطريفه فى شرح الصحيفه، ج ٥:٤٨.

فوائد الطوسيه، ج ٥:١١٣.

فوائد العلماء و فرائد الحكماء، ج ٥:٢٧١.

فوائد الغروييه، ج ٣:٤٦١.

فوائد المدنيه، ج ٥:٦٣.

فوائد المكيه، استرآبادى، ج ٥:٤٤.

فوائد المكيه، مكى، ج ٤:١٩٥.

فوائد النعمانيه، ج ٥:٣٨٨.

فتوحات الانس، ج ٥:٥٦٣.

فهرست، قزوينى، ج ٥:٤٨.

فهرست، منتجب الدين، ج ٤:١٧٨، ١٨٥.

فهرست، مسعودى، ج ٣:٥٠٥.

فهرست اشعار مغنى اللبيب، ج ٣:٤٤٥.

فهرست الكافيه البديعيه، ج ٣:٤٤٦.

فهرست العلماء، عريضى، ج ٥:٢٨٤.

فهرست مؤلفات الفيض، ج ٥:٢٩٦.

فهرست وسائل الشيعه، ج ۵: ۱۱۳.

قاضى بين الحديثين المختلفين، سيرافى، ج ۱:

۸۷.

قاضى و الحاكم، وزير مغربى، ج ۲: ۱۶۰.

قاطع اللجاج فى حل الخراج، ج ۳: ۵۲۷.

قاطع اللجاج فى شرح الاحتجاج، ج ۵: ۳۹۱.

قبس الابرار فى نصره العتره الاطهار، ابن زهره حلبى، ج ۱: ۱۵۹؛ ج ۲: ۲۳۲.

قبس المصباح، صهرشتى، ج ۲: ۵۱۰، ۵۱۱.

قبسات، ميرداماد، ج ۵: ۷۱.

قبله، ابن ابى مطيع، ج ۳: ۸۹.

قبله، بهائى، ج ۵: ۱۵۸.

قبله، قزوینى، ج ۳: ۴۵۴.

قبله، کرکى، ج ۳: ۱۶۴.

قبله بلاد العراق، ج ۳: ۲۰.

قبله مسجد الكوفه، ج ۳: ۴۶۱.

قدس الطور و ينبوع النور، ابن جنيد، ج ۵: ۴۲.

قدم العالم و حدوثة، ج ۵: ۷۶.

قراءات، ابن خالويه، ج ۲: ۲۷.

قرائه، عبد الجليل قارى، ج ۳: ۹۹.

قرائه، مقرى، ج ۵: ۵۰۴.

قرائه، ابن كثير (عربي)، قارى، ج ٤:١٩٣.

قرائه، ابن كثير (فارسي)، قارى، ج ٤:١٩٣.

قرائه ابى عمرو، ج ٤:١٩٣.

قرائه الاحسن من قراءات، ج ٥:١٩١.

قرائه امير المؤمنين، ج ٥:٢٤٣.

قرائه اهل البيت، ج ٥:٢٤٣.

قرائه عاصم، استرابادى، ج ٣:٤٤٣.

قرائه عاصم، قارى، ج ٤:١٩٣.

قرائه القراء، ج ٣:٣٤١.

قرائه نافع، قارى، ج ٤:١٩٣.

قرايدين، شفاىى، ج ١:١٩٧.

قرب الاسناد، ابو الفرج، ج ٥:٣٨.

قرب الاسناد، ابن بابويه، ج ٤:٢٦.

قره عين الخليل فى شرح نظم جليل، ابن داوود، ج ١:٢٨٩.

قسمه الزكاه، ابن قولويه، ج ١:١٤٩.

قصائد المنظومه فى مدح الرسول...، مغربى، ج ٢:

١٤٥.

ص: ٢٩٤

قصر، مشغرى، ج ٤:٣١٥.

قصر من مسافر بقصد الاقطار و التقصير، ج ٥:

٣٠٠.

قصر و التخير فى السفر، بهائى، ج ٥:١٥٤.

قصص الانبياء، قطب راوندى، ج ٢:٤٨٤.

قضاء حقوق المؤمنين، ج ٦:١٠٥.

قضاء و آداب الاحكام، ابن قولويه، ج ١:١٤٩.

قضاء و القدر، ج ٤:٣٧٢.

قضايا و التجارب، ج ٣:٥٠٥.

قطب الاعظم، ج ٣:٣٤١.

قطر الغمام فى الادب، ج ٣:١٨٧.

قلب و ابدال، ابن سكيت، ج ٥:٥٤٢.

قواطع المريخ، كاشفى، ج ٢:٢٠٨.

قواعد، شهيد اول، ج ٥:٣٠٠.

قواعد الاحكام فى معرفه الحلال و الحرام، ج ١:

٤٠٠، ٤٠٢، ٤٠٣، ٤٠٦، ٤١١.

قواعد الجليه فى شرح الرساله الشمسيه، علامه حلى، ج ١:٤٠٨.

قواعد العقائد، ج ٥:٢٦٦.

القواعد فى علم الكلام، ج ٥:٣٥٧.

القواعد و المقاصد، علامه حلى، ج ١:٤٠٨.

قوافى، ابن حماد ليشى واسطى، ج ٢: ١٥٩.

قوافى، ابو سعيد، ج ٦: ٨٥.

قوانين، جيلرودى، ج ٢: ٢٦٦.

قوت الارواح و ياقوت الارباح، ليشى واسطى، ج ٢: ١٥٨.

قول امير المؤمنين «الا اخبركم بخير هذه الامه»، ج ٢: ١٤٥.

قول ثابت، ج ٥: ٣٢٩.

قول نامه، ج ٣: ٩٩.

قياس، مرتضى، ج ٤: ٥٩.

قيام الليل، ابن قولويه، ج ١: ١٤٩.

قيد الغابه، ج ٤: ٤١٩.

كاسر الشهوه، ج ٣: ٣٤١.

كاشف الاستار فى شرح كشف الاسرار، علامه حلى، ج ١: ٤٠٨.

كاشف الحق، علامه حلى، ج ١: ٤٠٣.

كاشف الحقائق فى شرح دره المنطق، جيلرودى، ج ٢: ٢٦٥.

الكاف الشاف عن الكشاف، ج ٤: ٤٢٤.

كافى، ابن داوود، ج ١: ٢٨٩.

كافى، حلبى، ج ١: ١٣٤.

كافى، كلينى، ج ٥: ٣٢١.

كافى فى الاستدلال، ج ٥: ٢٣٨.

كافى فى التفسير، راوندى، ج ٤: ٤٥٢.

كافى فى الرسائل، ج ١: ١٢٢.

كافى فى الفقه، طبرسى، احمد، ج ١: ٨٤.

كافيه البديعيه، ج ٣: ١٧٤.

كافيه الوافيه فى الكلام، ج ٥: ١٣٨.

كامل فى الفقه، ابن براج، ج ٣: ١٧٧.

كامل، طرابلسى، ج ٣: ١٦٨.

كامل بهائى، عماد طبرى، ج ١: ٢٩٦، ٣٠٣ - ٣٠٥، ٣١٠.

كامله فى البديع، مغربى، ج ٢: ١٥٩.

كتاب ابن ابى اوس، ج ٦: ١٦٩.

كتاب ابن بابويه، ج ٢: ١٦٣.

كتاب ابن شاکر المؤدب، ج ٤: ٢٥١.

كتاب ابن معد، ج ٣: ١٠٩.

كتاب ابى اسحاق علوى، ج ١: ٤٤.

كتاب امير مرتضى، ج ٥: ٣٣٢.

ص: ٢٩٥

- کتاب ایوب بن حسن، ج ۱: ۱۲۹.
- کتاب الیّنات فی جمیع العبادات، ج ۲: ۴۸۹.
- کتاب التنوخی، ج ۴، ۲۳۱.
- کتاب حسن بن سیره، ج ۱: ۲۲۳.
- کتاب حسن بن علی، ج ۱: ۲۹۹.
- کتاب خلیل، ج ۲: ۲۸۸.
- کتاب الدعاء، فزاری، علی، ج ۴: ۲۹۵.
- کتاب زید الزراد، ج ۲: ۴۶۵.
- کتاب زید المحمدی، ج ۲: ۳۶۵.
- کتاب زید نرسی، ج ۲: ۴۶۵.
- کتاب الغروی، ج ۵: ۴۳۷.
- کتاب الکرکی، ج ۱: ۴۴.
- کتاب نیشابوری، ج ۴: ۱۵۹.
- کتاب یوم و لیلہ، ابن قولویہ، ج ۱: ۱۴۹.
- کتاب یوم و لیلہ، دوریستی، ج ۱: ۱۴۶.
- کتاب النبی (ص)، کراچکی، ج ۵: ۲۳۷.
- کتب فی اوقات صلوات الخمس، ج ۴: ۵۱۱.
- کحل الابصار، قزوینی، ج ۵: ۱۳۶.
- کد الیمین و عرق الجبین، ج ۶: ۱۴۱.
- کر، ابن طاووس، ج ۱: ۱۰۷.

كر، بهائى، ج ١٥٨:٥.

الكر و الفر، ابن ابى عقيل، ج ١:٢٣٤، ٢٣٩ پ.

الكر و الفر، ابن بابويه، ج ٢٢:٤.

الكر و الفر، ابى سهل، ج ٨٦:٦.

الكر و الفر فى الامامه، ج ٥:٢٣٦.

الكره، كركى، ج ٥٣٣:٣.

كشف الآيات، حسينى، ج ٥:١٨١.

كشف الاحتجاج، ج ٤:٣٩٢.

كشف احوال الدين فى شرح نهج المسترشدين، جواد كاظمى، ج ١:١٥٧.

كشف الاسرار، غياث الدين، ج ٤:١٤٦.

كشف الاسرار فى شرح الاستبصار، ج ٥:٣٨٩.

كشف الالتباس عن نجاسه الارجاس، ج ٥:٤٨٦.

كشف التعميه فى حكم التسميه، ج ٥:١١٥.

كشف التلبيس فى بيان سهو الرئيس، علامه حلى، ج ١:٤٠٨.

كشف التمويه و الغمه، غضائرى، ج ٢:١٤٥.

كشف الحق و نهج الصدق، علامه حلى، ج ١:

٤٠٣.

كشف الخفاء فى شرح الشفاء، علامه حلى، ج ١:

٤٠٨.

كشف الرموز، آوى، ج ١:١٨٤.

كشف الرية في احكام الغيبه، شهيد ثانی، ج ۲:

.۴۲۶

كشف الظلام في تاريخ النبي و الائمة (ع)، كفعمی، ج ۱: ۶۱.

كشف عن مساوی شعر المتنبی، صاحب، ج ۱:

.۱۲۲

كشف العوار، ج ۵: ۴۰۷.

كشف الغطاء، گیلانی، ج ۳: ۳۴۱.

كشف الغمه في فضائل الائمة، ج ۶: ۱۹۰.

كشف الغمه في معرفه الائمة، ج ۴: ۲۰۸، ۲۱۲.

كشف غوامض القرآن، طریحی، ج ۴: ۴۱۴.

كشف الفوائد في شرح قواعد العقائد، علامه حلّی، ج ۱: ۴۰۷.

كشف المراد في شرح تجريد الاعتقاد، علامه حلّی، ج ۱: ۴۰۷.

كشف المشكلات من كتاب التلويحات، علامه حلّی، ج ۱: ۴۰۸.

كشف المقال في معرفه الرجال، علامه حلّی،

ص: ۲۹۶

ج ٤١٢:١.

كشف من كتاب القانون، علامه حلي، ج ٤١٣:١.

كشف النكات في علل النجاه، قوسيني، ج ٨٦:١.

كشف اليقين في فضائل امير المؤمنين، علامه حلي، ج ٤٠٣:١.

كشكول، بهائي، ج ١٥٦:٥.

كشكول، شوشتری، ج ٤٠٩:٥.

كشكول، دهخوارقاني، ج ٨٣:٥.

الكشكول فيما جرى على آل الرسول، سيد حيدر آملی، ج ٢١٥:١، ٤٢٠؛ ج ٢٤٥:٢.

الكعب، عميد الرؤساء، ج ٤٥١:٥.

الكفاره، شوشتری، ج ٤٠٨:٥.

كفايه، ابن اشناس، ج ٣٥٥:١.

كفايه الاثر في النصوص على الائمة الاثني عشر، ج ٢٨١:٤.

كفايه الطالبين، ابن متوج، ج ٢٦٨:٣.

كفايه الطالبين، شولستاني، ج ١٩:٣، ٤٦٢.

كفايه الطالبين في اصول الدين، ج ٧٩:١.

كفايه في العبادات، ج ١٦٤:١.

كفايه المحتاج في مناسك الحاج، ابن فهد حلي، ج ٩٧:١.

الكلام، ابن مطر جزائري، ج ١٩٥:٢.

الكلام، ابن ميثم، ج ٣٥٦:٥.

الكلام، استرآبادي، ج ٣٤٢:٣.

الكلام، جزائري، ج ٥:٣٧٣.

الكلام، حويزي، ج ٤:٤١٨.

الكلام في الفدك، ج ٣:٣٤.

كلام الملوک ملوک الكلام، ج ٣:١٨٧.

كلم الطيب، ميمندی، ج ٥:٣٢٩.

كلم الطيب و الغيث الصيب، ج ٣:٤٣٦.

كلمات الطريقة، فيض كاشاني، ج ٥:٢٩٥.

كلمات النافعات في تفسير الباقيات الصالحات، ج ٤:٣٢١.

كليد بهشت، قاضي سعيد قمي، ج ٢:٣١٩.

كنز جامع الفوائد، ج ٣:٣٨٤؛ ج ٤:٩٨.

كنز العرفان في فقه القرآن، ج ٥:٣٤٢.

كنز الفوائد، علم بن سيف، ج ٣:٣٨٣.

كنز الفوائد، كراجكي، ج ٥:٢٣٦.

كنز الفوائد في حل مشكلات القواعد، ج ٣:٣١٢.

كنز الفوائد و دافع المعاند، ج ٣:٣٨٤.

كنز المذخور في عمل الساعات و الايام و الليالي و الشهور، ج ٤:٤١٤.

كنز المطالب في فضائل علي بن ابي طالب، ج ٥:

٤٣٠.

كنز المنافع في شرح المختصر النافع، ج ٣:٤٦١.

كنز اليواقيت، ج ٦:١١٩.

كنوز النجاج، ج ٣: ٤٨٠؛ ج ٤: ٤٣١.

كنه المراد فى علم الوفق و الاعداد، ج ٤: ٣٥٨.

كوكب الدريره فى شرح النجميه، اولى هجرى، ج ٢: ١٥٧.

كوفه، نجاشى، ج ١: ٧٤.

كواكب الدرى الدرى، كفعمى، ج ١: ٥٨.

الكهنه فى المنطق، محقق حلى، ج ١: ١٤٢.

كفيه تحليف اهل الذمه و سائر الكفار، ج ٤، ٣٨٠.

كفيه خلق حواء، ج ٣: ١٩٧.

كيميا، فخر آور، ج ٤: ٤٠٩.

گل و سنبل، ج ٥: ٤٠٨.

گوهر شاهوار، ج ٥: ٤٠٨.

گوهر مراد، ج ٣: ١٤٤.

ص: ٢٩٧

اللاكي السنيه فى شرح الاجروميه، ج ٥:٢١٥.

لاميه العجم، طغرائى، ج ٢:١٨٢.

لؤلؤه، ابن داوود، ج ١:٢٨٩.

لؤلؤه التفكر فى المواعظ و الزواجر، ج ٢:١٩٥.

لب التفاسير، ج ١:٣٨١.

لب الحكمه، علامه حلى، ج ١:٤٠٨.

لب اللب من المثنوى، كاشفى، ج ٢:٢١٤.

لب المثنوى، كاشفى، ج ٢:٢١٤.

اللباب - معارج السئول و مدارج المأمول.

اللباب، ابن شريفه، ج ٦:١٨٣.

اللباب، راوندى، فضل الله بن على، ج ٤:٤٥٣.

لباب الاخبار، قطب راوندى، ج ٢:٤٨٦.

لباب فى اثبات معرفه الانساب، ج ٥:٤٩٢.

لباب المستخرج من كتاب الشهاب، ج ٥:٤٤٧.

لبس الحرير، شوشترى، ج ٥:٤٠٨.

لحن الخفى و اللحن الجلى، ج ٥:٣١٦.

لسان الحاضر و النديم، ج ٤:٣٢٤.

لسان الخواص، ج ٥:١٣٦.

لسان الواعظين و جنان المتعظين، ج ٣:٢٨٢.

لطائف الطرائف، ج ٣:٥١٢.

لطائف المعارف، ج ٣: ٢٩٥.

لغات، ابن دريد، ج ٥: ١٠٢.

لغات، فراء، ج ٥: ٥٠٠.

اللغة، ابن خالويه، ج ٢: ٢٥.

لغز الزبده، ج ٥: ١٥٦.

لفظ الوجيز في قراءه الكتاب العزيز، كفعمي، ج ١:

٥٩.

لمع البرق في معرفه الفرق، كفعمي، ج ١: ٥٨.

لمح في شرح الجمع، طريحي، ج ٤: ٤١٤.

لمعه، برسي، ج ٢: ٣٤٥.

لمعه الجليه في معرفه النيه، ابن فهد، ج ١: ٩٧.

لمعه الدمشقيه في فقه الاماميه، ج ٥: ٣٠٠.

لمعه في امر صلاه الجمعه، كركي اردبيلي، ج ٢:

٧٠.

لمعه في الصلاه الجمعه، ج ٥: ٤٠٧.

لمعه في فقه الصلاه الجمعه، ابن داوود، ج ١:

٢٨٩.

اللمعه في المنطق، ج ٤: ٣١٨.

لوائح القمر، كاشفي، ج ٢: ٢٠٨.

لوامع، شهيد اول، ج ٥: ٣٠٥.

لوامع الالهيه، ج ٥:٣٤٣.

لوامع الانوار، عماد طبرى، ج ١:٣٠٨، ٣٠٩ پ.

لوامع الانوار الى معرفه الأئمه الاطهار، ج ٣:

٤٦٦.

لوامع انوار التمجيد و جوامع اسرار التوحيد، حافظ برسى، ج ٢:٣٥٠.

لوامع السقيفه و الدار و الجمل و صفين، حلوانى، ج ٢:٥٨.

لوامع الشمس، كاشفى، ج ٢:٢٠٨.

لوامع نورانيه فى اسماء على و بنيه القرآنيه، بحراني توبلى، ج ٥:٤٤٥.

لوح المحفوظ، تنكابنى، ج ٣:٢٠١.

ليس، ابن خالويه، ج ٢:٢٧.

مأتين، تبريزى، ج ٥:٣٩٧.

مأثور من العمل فى الشهور، ج ٤:١٧٦.

مائده السليمانيه، رضى الدين خوانسارى، ج ٢:

٦٤.

مائته باب فى الاسطرلاب، ج ٥:٤٠٣.

ما اتفق لفظه و اختلف معناه، ج ٥:٣٦٤.

ما اتفق من الاخبار فى فضل الائمة الاطهار، ج ٥:

ص:٢٩٨

ما اختلف و اختلف فى انساب العرب، ج ٥:٥٥.

ما تفرد به امير المؤمنين من الفضائل، ج ٣:٤٢٦.

ما دار بين الرضى و بين ابى اسحاق من الرسائل، ج ٥:١٤٢.

ما لا بد من معرفته، ج ٥:٤٧.

ما لا يسع المكلف اهماله، ج ٥:٣٢٠.

ما نزل من القرآن فى على (ع)، ج ٥:٢٤٤؛ ج ٦:

١٩٧.

ماهيه النفس، ج ٣:٤٢٦.

مباحثات السنيه و المعارضات النصيريه، علامه حلى، ج ١:٤١٣.

مبادئ السالكين، ج ٣:٣٤٢.

مبادئ الوصول الى علم الاصول، علامه حلى، ج ١:٤٠٧، ٤١٢.

مباهج الزهره، كاشفى، ج ٢:٢٠٨.

مبدأ و المعاد، نصير الدين طوسى، ج ٥:٢٦٦.

مبسوط فى الانساب، ج ٤:٢٨٨.

متشابه فى القرآن، شريف رضى، ج ٥:١٤٣.

متشابه القرآن، ابن شهر آشوب، ج ٥:٢١١.

متشابه القرآن، ابن شهر آشوب، ج ٥:٢١١.

متشابه القرآن، ابن الكال، ج ٥:٣١٦.

متعته، سعدى قمى، ج ٢:١٥١.

متعہ، صہرشتی، ج ۲: ۵۱۲.

متعہ، سید مرتضیٰ، ج ۴: ۶۰.

متوسط الفتوح بین المتن و الشروح، عاملی مشغری، ج ۲: ۴۵۵.

متوسط فی شرح الکافیہ، علوی حسینی استرابادی موصلی، ج ۱: ۳۶۲.

مثال فی الامثال، ج ۵: ۲۱۰.

مثالب الادعیاء، حلوانی، ج ۲: ۵۸.

مثالب النواصب، ابن شہر آشوب، ج ۵: ۲۱۰.

مثالب النواصب، شوشتری، ج ۵: ۴۰۹.

مثنائی، عجللی، ج ۱: ۱۹۳.

مثیر الاحزان، ابن نما حللی، ج ۱: ۱۴۷.

مجازات الاثار النبویہ، ج ۵: ۱۴۲.

مجالس، ابن حمزہ، ج ۵: ۱۷۸.

مجالس، سروی، ج ۵: ۸۵.

مجالس، مفید، ج ۵: ۲۹۱.

مجالس قرائح الاخوان و مائده طبائع الاصحاب، ج ۳: ۱۹۷.

مجالس المؤمنین، ج ۵: ۴۱۰.

مجامع الاخیار، علامہ حللی، ج ۱: ۴۱۹.

المجتبیٰ، ابن درید، ج ۵: ۱۰۲.

المجدی فی انساب الطالبین، ج ۴: ۲۸۷.

مجلس صدوق مع رکن الدولہ فی الامامہ، ج ۵:

المجلى لمرآه المنجى، ج ٥: ٩٠؛ ج ٦: ١٧٣.

مجمع البحرين، فندرسكى، ج ٦: ١٢٦.

مجمع البحرين فى فضائل السبطين، ج ٥: ٤٣٠.

مجمع البحرين و مطلع النيرين، ج ٤: ٤١١، ٤١٥.

مجمع البيان فى شرح ارشاد الاذهان، ج ٣: ٥١١.

مجمع البيان لعلوم القرآن، ج ٤: ٤٢٣؛ ج ٦: ١٠٥، ١١٦.

مجمع الرجال، جزائرى، ج ٣: ٣٢٦.

مجمع الشتات، طريحي، ج ٤: ٤١٥.

مجمع اللطائف و منبع الطرائف، ج ٣: ٣٧٣.

مجمع المسائل، ج ٤: ١٤٠.

مجمع الهدى، ج ٣: ٤٦٦.

المجمل فى النحو، قزوینی، ج ٢: ٢٩٦.

مجموع، ابن دعيم، ج ٤: ٢٩٦.

مجموع، ابو البركات، ج ٤٦:٦.

مجموع، خازن، ج ٦٤:٦.

مجموع الرائق من ازهار الحدائق، ج ٤٤٩:٥.

مجموع السروي، ج ٨٦:٥.

مجموع الغرائب و موضوع الرغائب، كفعمي، ج ٥٩:١.

مجموع في الآداب، ج ٤٣٢:٤.

مجموعات جامعه في الدعوات، ج ٤٣٢:٤.

مجموعه، شوشتری، ج ٤٠٩:٥.

مجموعه في تحقيق مسائل عديده، حسيني همداني، ج ٤٨:١.

مجموعه الكفعمي، ج ٥٩:١.

مجموعه متفرقات، گيلاني، ج ١٩٧:٣.

مجموعه مشعشي، ج ١١١:٤.

مجموعه ورام، ج ٤٢٤:٥.

محاسبه النفس اللوامه و تنبيه الروح النوامه، ج ١:

٥٩.

محاضرات، راغب اصفهاني، ج ١٩١:٢.

محاكمات، قطب رازي، ج ٢٧٩:٥.

محاكمات بين شراح الاشارات، علامه حلّي، ج ٣٦٩:١.

محاكمه بين العلماء و الصوفيه، ج ٢٩٦:٥.

محتضر، ابن خالد حلّي، ج ٢٢٦:١.

محججه الاستقامه فى الامامه، داماد، ج ٥:٧٣.

محججه البيضاء فى احياء الاحياء، ج ٥:٢٩٥.

محججه البيضاء و الحججه الغراء، اعرج حسيني كركى عاملى، ج ١:٢٠٢.

محرر، ابن فهد حلى، ج ١:٩٧.

محصولات الاربع، ج ٥:٢٨٢.

محكم و متشابه، سيد مترضى، ج ٤:٧١.

محبط الاعظم فى تفسير القرآن المكرم، سيد حيدر عاملى، ج ٢:٢٤٧.

محيط فى اللغه، ج ١:١٢٢.

مختار، عامرى، ج ٣:٣٥٠.

مختار شعر ابو اسحاق صابى، ج ٥:١٤٢.

مختار شعر القبائل، حورانى، ج ١:١٦٤.

مختار فى الاختيار من الايام و الساعات، ج ٥:

٥٢٢.

مختار من طبقات ابن سعد، ج ٤:٤٩٠.

مختار من كتاب الاستيعاب ابن عبد البر، ج ٤:

٤٩٠.

مختصر الآثار، قاضى نعمان، ج ٥:٤١٨.

مختصر الاحمدى، ج ٥:٤٢؛ ج ٦:١٧٤.

مختصر اسرار العرييه، ابن داوود، ج ١:٢٨٩.

مختصر الاصول، ج ١:١٨٠.

مختصر الاغانى، حكيم، ج ٢: ٨١.

مختصر الانواء، ج ١: ٧٤.

مختصر الاوائل، ج ٣: ١٣١.

مختصر الايضاح، ابن داوود، ج ١: ٢٨٩.

مختصر بصائر الدرجات، حسن بن... خالد حلى، ج ١، ٢٢٥-٢٢٧.

مختصر التبيان فى تفسير القرآن، ج ٥: ٣١٦.

مختصر جمال الصالحين، لاهيجى، ج ١: ٢٣٧.

مختصر الجنه الوافيه، كفعمى، ج ١: ٥٨.

مختصر جواهر التفسير، كاشفى، ج ٢: ٢٠٩.

مختصر خلاصه الاقوال، علامه حلى، ج ٢:

٤٢٦، ٤٢٧.

مختصر زيارت ابراهيم خليل، ج ٥: ٢٣٧.

مختصر سلطان المفرج عن اهل الايمان، ج ٤:

١٢٤.

ص: ٣٠٠

مختصر شرح ابن ابى الحديد، طبسى مشهدى، ج ٢: ٥٢٢.

مختصر شرح نهج البلاغه، طبسى، ج ٥: ٣٢٨.

مختصر شرح نهج البلاغه، علامه حلى، ج ١:

.٤١٤

مختصر صحاح، بياضى، ج ٤: ٣١٨.

مختصر صحاح، صيمرى، ج ٥: ٣٤٠.

مختصر غريب الكلام، مغربى، ج ٢: ١٦٠.

مختصر الفرائض، حلى، ج ١: ١٣٥.

مختصر كتاب الزهد، ج ٣: ٤٥٤.

مختصر فى سياق عمل المتمتع بالعمرة الى الحج، ج ٣: ٢٧٦، ٢٧٧.

مختصر مجمع البيان، بياضى، ج ٤: ٣١٨.

مختصر المختلف، بياضى، ج ٤: ٣١٨.

مختصر مسكن الفواد، شهيد ثانى، ج ٢: ٤٢٦، ٤٢٧.

مختصر المصباح، طبرى، ج ٥: ٤٠.

مختصر المصباح، نظام الدين، ج ٤: ٣٠٢.

مختصر مناسك الحج، ج ٢: ١٤٥.

مختصر منيه المرید، شهيد ثانى، ج ٢: ٤٢٦، ٤٢٧.

مختصر نزهه الالباء فى طبقات الادباء، كفعمى، ج ١: ٥٩.

مختصر واجبات التمتع، ج ٣: ٢٧٦.

مختصرات فى المواعظ و الزواجر، ج ٣: ١٢٢.

مختلف الشيعة فى احكام الشريعة، علامه حلّى، ج ١: ٤٠٠، ٤٠٢، ٤٠٣، ٤٠٦، ٤١١.

مختلف النحاه، ج ٥: ٢١٥.

مختلف و المؤلف، ابوردى، ج ٥: ٥٥.

مخزن الانشاء، كاشفى، ج ٢: ٢٠٧، ٢٠٩.

مخزون المكنون فى عيون الفنون، ج ٥: ٢١٠.

مخلاه، بهائى، ج ٥: ١٥٦.

مدارك الاحكام، علامه حلّى، ج ١: ٤٠٦، ٤١٢.

مدارك الاحكام فى شرح شرائع الاسلام، ج ٥:

٢٢٤.

مداواه الجسد، ابن قولويه، ج ١: ١٤٩.

مدخل، سمان، ج ١: ١٢٨.

مدخل فى اصول الفقه، ج ٥: ٤٨٢.

مدخل منظوم، ج ٥: ٢٦٩.

مدرج، ابن داوود، ج ١: ٢٨٩.

مدرك الساعات، ج ٥: ١٩٥.

مدينه العلم، صدوق، ج ٥: ٢٠٢.

مدينه معاجز الائم، ج ٥: ٤٤٥.

مذكر و المؤنث، ابن خالويه، ج ٢: ٢٧.

مذكر و المونث، فراء، ج ٥: ٥٠٠.

مذهب، حسيني، ج ٢: ٤١٤.

مذهب فى المذهب، ج ٣: ٨٩.

مرآه الآخرة، فىض كاشانى، ج ٥: ٢٩٥.

مرآه الصفا، ج ٣: ٤٦٨.

مرآه الصواب، فىض كاشانى، ج ٥: ٢٩٥.

مرآه العقول فى شرح الكافى، ج ٥: ٦٨.

مرآه المروه فى آداب الاخوه، ج ٣: ٣٤١.

مراتب الافعال، ج ٣: ١٠١.

مراثى الائمة، ابن متوج، ج ٣: ٢٦٨.

مراثى الحسين (ع)، طريحي، ج ٤: ٤١٤.

مراسم العلويه فى احكام النبويه، سلا، ج ٢:

٥٠٣؛ ج ٦: ١٦١.

مراصد التدقيق و مقاصد التحقيق، علامه حلى، ج ١: ٤١٤.

مرشد الى سبيل المتعبد، ابو على طوسى، ج ١.

ص: ٣٠١

مرصد الاسنى فى استخراج اسماء الحسنى، كاشفى، ج ۲:۲۰۷.

مرفاه الوصول الى علم الاصول، ج ۵:۸۳.

مرقعه، حويزى، ج ۴:۴۱۸.

مرواى و الفلج، ابن جندى، ج ۱:۹۶.

مروج الذهب و معادن الجوهر، ج ۳:۵۰۴؛ ج ۶:

.۹۹

مزار، ابن ابى قره، ج ۶:۱۶۹.

مزار، ابو الحسن، ج ۵:۴۸.

مزار، شهيد اول، ج ۵:۳۰۰.

مزار، كراچكى، ج ۵:۲۳۷ و.

مزار كبير، مشهدى، ج ۵:۸۷.

مزاهر الاخبار و طرائف الآثار، ج ۳:۵۰۵.

مزن الحزن، ج ۳:۳۷۳.

مسائل ابن طى، ج ۴:۲۰۰.

مسائل ابن مهنا، ج ۵:۳۴۸.

مسائل اربليه، ج ۴:۶۳.

مسائل اصوليه، مرعشى، ج ۵:۳۴۶.

مسائل البرمكيه، ج ۴:۵۹.

مسائل البصريه، فارسى، ج ۱:۲۴۳.

مسائل البغداديات، فارسي، ج ١: ٢٤٣.

مسائل التبانیه، ج ٤: ٥٩.

مسائل الحائريه، ج ٥: ٤٦١.

مسائل الحلبيہ الاولى، ج ٤: ٦٠.

مسائل الحلبيہ الثانيه، ج ٤: ٦٠.

مسائل الحلبيہ الثالثه، ج ٤: ٦٠.

مسائل الخلاف في الاصول، ج ٤: ٦٠.

مسائل الخلافه بين المرتضى و المفيد، شهيد ثاني، ج ٢: ٤٨٥.

مسائل الدمشقيه، ج ٤: ٦٠.

مسائل الرمليات، ج ٤: ٥٩.

مسائل الشافيه في الغسله الثانيه، قطب راوندى، ج ٢: ٤٩٠.

مسائل شتى، عاملى، ج ٥: ١٠٥.

مسائل شتى، مصدرى عجلى، ج ١: ١٢٩.

مسائل الشيرازيات، ج ١: ٢٤٣.

مسائل الصيداويه، وراق، ج ٥: ٣٢٠.

مسائل الطبريه، ج ٤: ٥٩.

مسائل الطرابلسيه الاولى، ج ٤: ٦٠.

مسائل الطرابلسيه الثانيه، ج ٤: ٦٠.

مسائل الطرابلسيه الثالثه، ج ٤: ٦٠.

مسائل الطرابلسيه الرابعه، ج ٤: ٦٠.

مسائل عديده من الفقه، ج ٤:٥١٨.

مسائل العزيزه، محقق حلّى، ج ١:١٤٢.

مسائل الفخريه، فخر المحققين، ج ٥:١٣٩.

مسائل الفخريه، شريف مرتضى، ج ٤:٦٢.

مسائل الفقيهيه، ابن طى، ج ٤:٢٠٢.

مسائل الفقيهيه، ابن هلال، ج ٤:٣٥٣.

مسائل فى اصول الدين، ابن طاووس، احمد، ج ١:١١١.

مسائل فى الحكمه، ج ٣:١٩٧.

مسائل فى الفقه، ج ٥:٢٠٧.

مسائل فى المعدوم و الاحوال، ج ٤:٢٥٧.

مسائل المبادريات، ج ٤:٥٧.

مسائل متفرقه، خوانسارى، ج ٢:٦٣.

مسائل المجلسيات (الحلييات)، فارسى فسوى نحوى، ج ١:٢٤٣.

مسائل محمديات، ج ٤:٥٧.

مسائل مدنيات، ج ٥:٩٣.

ص:٣٠٢

مسائل المستخرجه من الخلاف، ج ٤:٦٠.

مسائل المصريات الاولى، ج ٤:٥٩.

مسائل المصريات الثانيه، ج ٤:٥٩.

مسائل المصريه، محقق حلى، ج ١:١٤٢.

مسائل المعدوم و الاحوال، ج ٤:١٢٠.

مسائل من علوم عديده، ج ٣:١١٤.

مسائل الموصليات، ج ٤:٥٨.

مسائل الموصليه الثانيه، ج ٤:٥٩، ٦٣.

مسائل الميافارقيه، ج ٤:٥٩.

مسائل النادره فى الاعراب، ج ١:٨٢.

مسائل الناصريات، ج ٤:٥٦، ٦٣.

مسائل و احاديث، عاملى، ج ٥:١٠٥.

مسائل الواسطيه، ج ٤:٦٠.

مسائل و الجوابات، علوى كوفى، ج ٣:٤٢٦.

مسائل اليقين لذوى الفطنه و التمكين، اعرج حسينى، ج ١:١٩٩.

مسألان فقهيه، حارثى، ج ٢:١٢٨.

مسأله اجتهاد و تقليد، بحراني اوالى، ج ٢:٣٠٤.

مسأله التشكيك، ميرزا رفيعا، ج ٥:٣١٢.

مسأله الشاميه، ابن زهره، ج ٢:٢٣٢.

مسأله العالم و ما يناسبها من صفاته تعالى، ج ١:

مسأله فى الاداره، ج ٤:٥٩.

مسأله فى كونه تعالى عالما، ج ٤:٥٩.

مسأله قضاء الصلوات، ج ٤:١٨٦.

مسأله الوصيه بالمال من الارشاد، ج ٤:٥١٨.

مسألتن (دو مسأله فقهى) ج ٢:١٢٨.

مسار الشيعه، ج ٥:٢٩١.

مسالك الافهام فى شرح شرايع الاسلام، شهيد ثانى، ج ٢:٤٢٢.

مسيار العقيد، ج ٣:٣٠٤.

مستحسن القراءات و الشواذ، ابن خالويه، ج ٢:٢٥.

مستدرک فى اخبار المخالفين فى امامه امير المؤمنين، ج ٥:٥٠٦.

مستدرک المختار فى مناقب وصى الاخيار، ج ٥:

٥٠٦.

مسترشد، ناصر للحق، ج ١:٣١٥.

مسجد النبى، ابو طالب، ج ٥:٤٧٩.

مسترشد فى الامامه، ج ٥:١٨٠.

مستطرفات نهج البلاغه، ج ٤:٤١٥.

مستغنين، ج ٢:٢٧٨.

مستقى فى شرح الذريعه، قطب الدين راوندى، ج ٢:٤٨٩.

مستمسكات القطعيه اليقنيه، ج ٣:١٩٩.

مستوفى اخبار الوكلاء الاربعه، سيرافى، ج ١:

٨٧.

مسح، كراجكى، ج ٥:٢٣٧.

مسح على الرجلين، نيشابورى، ج ٥:٣٩٤.

مسكن الفؤاد عند فقد الاحبه و الاولاد، ج ٢:

٤٢٣، ٤٢٥، ٤٢٦.

مسلك الافهام، ج ١:١٤٢.

مسلك الافهام فى علم الكلام، ج ٥:٩٠.

مسلك فى اصول الدين، ج ١:١٤٢.

مسموعات، ابو البركات، ج ٦:٤٦.

مسند، حفار، ج ٦:١١٣.

مشاجرات وقعت بين التفريشى و بعض معاصريه، ج ٣:١٩٧.

مشارك الالهام فى شرح تجريد الكلام، ج ٣:١٤٤.

مشارك الامان فى لباب حقايق الايمان، حافظ

ص:٣٠٣

برسى، ج ٢: ٣٤٤.

مشارك انوار اليقين فى حقايق اسرار امير المؤمنين، ج ٢: ٣٤٤.

مشافهه الاشراف، ج ٣: ٣٥٠.

مشجر، كراچكى، ج ٥: ٣٣٧.

مشجرات، ابن صوفى، ج ٤: ٢٨٨.

مشرق الشمسين و اكسير سعادتين، بهائى، ج ٥:

١٥٥.

مشكاه الانوار، طبرسى، ج ٣: ٤٨٠؛ ج ٤: ٤٣٢.

مشكاه الانوار، كفعمى، ج ١: ٥٩.

مشكاه الانوار، مجلسى، ج ٥: ٦٨.

مشكاه القول السديد فى تحقيق معنى اجتهاد و تقليد، صاحب معالم، ج ١: ٢٥٧.

مشكاه المضيئه فى المنطق، بحراني، احمد، ج ١:

١٠٠.

مشكاه اليقين فى اصول الدين، ج ٤: ٣٢٦؛ ج ٥:

٣٢٧.

مشكلات، طبرسى، ج ٤: ٤٣٢.

مشكلات النهايه، قطب راوندى، ج ٢: ٤٨٨.

مصائب النواصب، ج ٥: ٤٠٩.

مصاييح الانوار، علامه حلى، ج ١: ٤١٢.

مصاييح الانوار فى فضائل امام الابرار، ج ٥:

مصاييح فى تفسير القرآن، وزير مغربى، ج ٢:

.١٦٠

مصاييح فى ذكر من روى من الائمة، سيرافى، ج ١:٨٧.

مصاييح القلوب، شيعى سبزوارى، ج ١:٢١٠.

مصاييح النور، ج ٣:٤٥٤.

مصادر فى اصول الفقه، ج ٥:٣٢٦.

مصادر فى القرآن، فراء، ج ٥:٥٠٠.

مصباح، سمان، ج ١:١٢٨.

مصباح، مرتضى، ج ٤:٦٠.

مصباح (الجنة الواقعة)، ج ١:٥٨.

مصباح الانوار، هاشم بن محمد، ج ٥:٤٤٨.

مصباح الانوار فى فضائل الائمة الاطهار، ج ٥:

.٤٤٨

مصباح الانوار و انوار الابصار، ج ٥:٤٤٥.

مصباح العابدين، حسينى خادم، ج ٢:٤٥٩.

مصباح فى عمل السنه، ج ٣:٤٤٥.

مصباح المبتدى و هدايه المعتمدى، ابن فهد حلى، ج ١:٩٨.

مصباح المهتدين فى اصول الدين، ج ١:٣٨١.

مصباح الهدايه، گيلانى، ج ٣:٣٤٢.

مصنّفی، فیض کاشانی، ج ۵: ۲۹۵.

مضی الاعیان، خوانساری، ج ۲: ۲۵۵.

مطالب العلیه فی علم العربیه، علامه حلّی، ج ۱:

۴۰۸.

مطالب فی مناقب آل ابی طالب، علوی حسینی موسوی اصفهانی، ج ۱: ۱۳۲.

مطاعن البکریه فی المطالب العمریه، ج ۵: ۴۴۵.

مطاعن المحرمیه، ج ۳: ۵۲۸.

مطالب القواضب فی مثالب النواصب، ج ۵: ۲۱۰.

مطالب المظفریه فی شرح الرساله الجعفریه، ج ۶:

۹۲.

مطالع الانوار، قطیفی، ج ۳: ۱۸۹.

مطلع الصباحتین و مجمع الفصاحتین، ابو السعادات، ج ۱: ۱۱۵.

مظهر الغرائب، مشعشی حویزی، ج ۲: ۲۷۲.

معاذیر بنی هاشم فیما نقم علیهم، اطروش، ج ۱:

ص: ۳۰۴.

معارج السنول، ج ٤:٤٣١.

معارج السنول و مدارج المأمول، نجفى، حسن، ج ١:٣٦١، ٣٨٠.

معارج الفهم فى شرح النظم، علامه حلّى، ج ١:

٤٠٧.

معارج فى الاصول، محقق حلّى، ج ١:١٤٢.

معارضه الاضداد باتفاق الاعداد، ج ٥:٢٣٧.

معالم، ابن براج، ج ٣:١٧٧.

معالم الدين، ابن سعيد، ج ٥:٤٨٦.

معالم الدين و ملاذ المجتهدين، شهيد ثانى، ج ١:

٢٥٦.

معالم الزلفى فى معارف النشأ الاولى و الاخرى، ج ٥:٤٤٧.

المعالى فى الدرجات و الابانه فى اصول الديانات، مسعودى هذلى، ج ٣:٥٠٥.

معانى الاخبار، صدوق، ج ٥:٢٠١.

معانى افعال الصلاه و ترجمه اذكارها، ابن فهد حلّى اسدى، ج ١:٩٧.

معانى القرآن، شريف رضى، ج ٥:١٤٢.

معانى القرآن، فراء، ج ٥:٤٩٩.

معتبر، شهيد اول، ج ٥:٣٠٤.

معتبر فى شرح المختصر، محقق حلّى، ج ١:

١٤٢.

معتصم الشيعة في احكام الشريعة، فيض كاشاني، ج ٥:٢٩٥.

معتمد، ابن براج، ج ٣:١٧٧.

معتمد، بصروي، ج ٥:٢٦٠.

معتمد في الفقه، علامه حلي، ج ١:٤٢٠.

معتمد في المعتقد، ج ٥:٢٤١.

معجز، رازي، ج ٣:٩٨.

معجزات، ابن مهنأ، ج ٥:٣٤٨.

معجزات، عماد طوسي، ج ٥:٢٠٧.

معجزات الائمة، ابن راوندي، ج ٦:١٧٩.

معجزات فاطمه و الائمة، حسين بن محمد بن نصر، ج ٢:١٩٢.

معجزات النبي و الائمة، طبرسي، ج ١:٣٠٥.

معدن الجواهر و رياضه الخواطر، كراچكي، ج ٥:

٢٣٦.

معدوم، رازي، ج ٣:٩٨.

معراج، ابي محمد، ج ١:٣٣٥، ١٧٨.

معراج، حلي، ج ٦:٨٩.

معراج، شيخ حسن، ج ١:١٧٨.

معراج السماء في وصف العلم و العلماء، ج ٣:

٣٤١.

معارج السماوي، ابن ميثم، ج ٥:٣٥٧.

معرفة، قزوینی، ج ۳: ۴۵۴.

معرفة ترتیب ظواهر الشریعه، ج ۳: ۴۲۵.

معرفة الجهات، دیلمی، ج ۵: ۴۳۱.

معرفة و تصوف، ج ۴: ۴۸۶.

معرفة وجوه الحکمه، ج ۳: ۴۲۵.

معضلات، ج ۳: ۱۱۳.

معنی الصلاه، قمی، ج ۵: ۱۹۱.

معنی العدالة، عیناثی، ج ۵: ۳۸۴.

معنی المعقولات الثانيه، ج ۳: ۱۹۷.

معنی الناصب، ج ۵: ۵۹.

معول فی شرح شواهد المطول، ج ۳: ۱۹۱.

معونه الفارض فی استخراج سهام الفرائض، ج ۵:

۲۳۶.

معیار الاشعار، ج ۵: ۲۶۶.

ص: ۳۰۵

معیار الصلاه، ج ۳: ۳۴۱.

معیار المعانی، ج ۳: ۲۸.

معین الفکر فی شرح باب حادی عشر، ج ۴: ۲۳۹؛ ج ۵: ۹۱؛ ج ۶: ۱۷۴.

معین المعین فی اصول الدین، ج ۴: ۲۳۹؛ ج ۵:

۸۹.

معینیه فی الهیئہ، خواجہ نصیر، ج ۵: ۲۶۱.

مغازی و السیر، جعفری، ج ۲: ۳۶۳.

مغالطات، عربشاهی، ج ۶: ۱۱۲.

مغنی فی شرح النہایہ، قطب راوندی، ج ۲: ۴۸۹.

مفاتیح، سامانی، ج ۴: ۳۸۳.

مفاتیح الحکمہ و مصابیح الرحمہ، طغرائی، ج ۲:

۱۸۴.

مفاتیح الشرایع، ج ۵: ۲۹۵.

مفاحص فی الحکمہ الالہیہ، ج ۴: ۲۹۷.

مفاخرہ الطالبیہ، طبرسی، ج ۱: ۸۴.

مفتاح، ابن مہدی، ج ۱: ۳۷۲.

مفتاح الباب فی شرح باب حادی عشر، ج ۶:

۱۱۱.

مفتاح باب السعاده، ج ۳: ۳۴۱.

مفتاح التذکیر، ج ۳: ۹۶.

مفتاح التفسير، ج ٥: ٢١٥.

مفتاح الخير فى شرح ديواجه رساله الطير، ج ٤:

١٣٦.

مفتاح الدرر (مفتاح الغرر) فى شرح باب حادى عشر، حبلرودى، ج ٢: ٢٦٤.

مفتاح الشفا، ملا فيض الله، ج ٤: ٤٨١.

مفتاح الفلاح، بهائى، ج ٥: ١٥٨.

مفتاح فى الاصول، خزاعى، ج ١: ٦٧.

مفتاح النجاح، ج ٣: ٤٦٨.

مفرحه الانام فى تأسيس بيت الله الحرام، حسيني كاشى مكى، ج ٢: ٤٦٣.

مفردات، راغب اصفهانى، ج ٢: ١٩١.

مفيد، بصروى، ج ٦: ٦٢.

مفيد فى التكليف، ج ٥: ٢٦٠.

مقادير، قزوينى، ج ٥: ١٣٦.

مقادير، مجلسى، ج ٥: ٦٨.

مقادير و الاوزان، استرابادى، ج ٥: ٢٥٥.

مقارنه الطينه فى مقارنه النيه، راوندى، فضل الله، ج ٤: ٤٥٢.

مقاصد، ابن متوج، ج ٣: ٢٦٨.

مقاصد العارفين، ج ٣: ٣٤٢.

مقاصد العاليه فى الحكمه اليمانيه، ج ٤: ٣٣٧.

مقاصد الوافيه بفوائد القانون و الكافيه، علامه حلى، ج ١: ٤٠٨.

مقالات فى اصول الديانات، هذلى، ج ٣:٥٠٥.

مقام الاسنى فى تفسير اسماء الله الحسنى، ج ٤:

٣٢١.

مقام الامين، ج ٥:٣٢٩.

مقامات، بديع الزمان، ج ١:٦٩، ٧١.

مقامات، دهخوارقانى، ج ٥:٨٣.

مقامات، روغنى قزوينى، ج ٥:١٩٠.

مقامات، عبيد زاكاني، ج ٣:٣٥٠.

مقامات الحكيمه، ج ٥:٣٧٩.

مقامات الست، ليشى واسطى، ج ٢:١٥٨.

مقامات الطيبه، ج ٥:٣٧٩.

مقامات النجاه، ج ٥:٣٧٩.

مقاومات، علامه حلى، ج ١:٤١٣.

مقباس فى فضائل بنى العباس، ج ٤:٣٩٦.

مقباس المصاييح، مجلسى، ج ٥:٦٨.

ص:٣٠٦

مقتبس، ابن دريد، ج ٥: ١٠٢.

المقتصر، ابن فهد حلي، ج ١: ٩٧.

مقتصر في المختصر، ابن داوود، ج ١: ٢٨٩.

مقتضب الاثر في النص على الائمة اثني عشر، ج ٦: ١٩٢.

مقتل، طريحي، ج ٤: ٤١٢.

مقتل امير المؤمنين (ع) بكري، ج ١: ٧٧.

مقتل امير المؤمنين (ع)، شرف الدين يزدي، ج ٥:

٤٩٢؛ ج ٦: ١٤٠.

مقتل الحسين (ع)، ابن خاتون، ج ١: ١١٠.

مقتل الحسين (ع)، ابو مخنف ازدي، ج ٤: ٥٢٧، ج ٦: ١٤٠.

مقتل الحسين (ع)، بحراني، ج ٥: ٤٤١.

مقتل الحسين (ع)، جزيني، ج ٥: ٢٨٧.

مقتل الحسين (ع)، قوسيني، ج ٥: ٦٢.

مقتل الحسين (ع)، هجري، ج ٤: ٣١٥.

مقتل عثمان، ابو مخنف ازدي، ج ٤: ٥٢٧.

مقتل علي (ع)، ج ٦: ١٤٠.

مقتل عمر، ج ٤: ٣٢٨.

مقتل فاطمه الزهراء، ج ٥: ٤٩٢.

مقتل محمد بن ابي بكر، ج ٤: ٥٢٧.

مقتنى، ابن دريد، ج ٥: ١٠١.

مقدمه، ابو طالب، ج ۶: ۹۴.

مقدمه الاحمدیه فیما لا بد من الشریعہ المحمدیہ، ج ۲: ۷۲.

مقدمه الواجب، خوانساری، ج ۲: ۶۳.

مقرب، ابن براج، ج ۳: ۱۷۷.

مقصد الراغب فی فضائل علی بن ابی طالب، حسین بن محمد، ج ۲: ۸۷.

مقصد الواصلین فی اصول الدین، علامه حلّی،

ج ۱: ۴۰۷.

مقصود و الممدود، ابن خالویه، ج ۲: ۲۷.

مقصود و الممدود، ابن درید، ج ۵: ۱۰۱.

مقصود و الممدود، ج ۵: ۵۴۲.

مقصود و الممدود، فارسی، ج ۱: ۲۴۳.

مقصود و الممدود، فراء، ج ۵: ۵۰۰.

مقصوده، ابن درید، ج ۵: ۱۰۱.

مقله العبراء فی نظم الزهراء، ج ۳: ۱۸۶.

مقنطرات، ج ۳: ۱۴۹.

مقنع الطلاب فیما يتعلق بعلم الاعراب، اعرج حسینی کرکی عاملی، ج ۱: ۲۰۲، ۲۰۳.

مقنع فی الامامه، ج ۳: ۳۵۹.

مقنع فی الغیبه، ج ۴: ۶۰.

مقنع فی الفقه، ج ۵: ۲۰۴، ۲۴۳.

مقنع فی المذهب، سلار، ج ۲: ۵۰۳.

مقنعه، مفيد، ج ٥:٢٩١.

مقنعه، نصير الدين طوسى، ج ٥:٣٤١.

مقوى الدين، ج ٣:٣٤١.

مكارم الاخلاق، طبرسى، ج ١:٣٣٦، ٣٣٧.

مكارم الكرائم، ج ٣:٤٦٨.

المكافأه فى المذهب، مهرانى أبى، ج ١:٦٨.

ملاحم و فتن و ما اصاب السلف و يصيب الخلف من المحن، ج ٥:٢٥٢.

ملاحن، ابن دريد، ج ٥:١٠١.

ملاذ الاخيار فى شرح تهذيب الاخيار، ج ٥:٦٨.

ملاذ و البشرى، ابن طاووس، احمد، ج ١:١٠٦؛ ج ٦:١٨٥.

ملحمه فى المنطق، ج ٤:٣١٧.

ملخص، مرتضى، ج ٤:٥٨.

منى الطالب فى ايمان ابى طالب، ج ٥:٤٧.

ص:٣٠٧

منار الحق، ابو العباس فلکی طوسی، ج ۱: ۶۶.

منار السعادات فی اصول الاعتقادات، ج ۴: ۲۶۱.

منار القاصدين فی اسرار معالم الدين، شهيد ثانی، ج ۲: ۴۲۶، ۴۲۷.

منازل السائرين، ج ۳: ۳۴۲.

مناسخات الميراث، ج ۳: ۳۱۰.

مناسك الحاج، حویزی، ج ۵: ۳۳۵.

مناسك الحاج و المعتمر، ج ۴: ۳۳۸.

مناسك الحج، ابن بابويه، ج ۴: ۲۶.

مناسك الحج، ابن مفلح، ج ۲: ۱۹۶.

مناسك الحج، ابو طالب، ج ۶: ۹۴.

مناسك الحج، ابو العباس، ج ۳: ۳۸۲.

مناسك الحج، ابی یعلی، ج ۲: ۲۳۶.

مناسك الحج، ملا احمد اردبیلی، ج ۱: ۹۱.

مناسك الحج، خزاعی، ج ۱: ۶۷.

مناسك الحج (کوچک، بزرگ) زراری، ابو غالب، ج ۱: ۹۵؛ ج ۶: ۱۰۸ پ.

مناسك الحج، قزوینی طالقانی، ج ۲: ۲۹۶.

مناسك الحج، صاحب معالم، ج ۱: ۲۵۶.

مناسك الحج، غضائری، ج ۲: ۱۴۵.

مناسك الحج، قزوینی، ج ۲: ۲۹۶؛ ج ۵: ۳۲۱.

مناسك الحج، شهيد ثانی، ج ۲: ۴۲۵.

مناسك الحج، مجلسي، ج ٥:٦٨.

مناسك المرويه في شرح اثني عشره الحجيه، عاملي مشغري، ج ٢:٤٥٥.

مناظرات بين الحمداني و الملاحده، ج ٥:١٧٨.

مناظرات مع علماء حلب، حارثي، ج ٢:١٢٨.

مناظره مع محمد بن مقاتل رازي في اثبات الامامه، ج ٤:٢٢.

مناظره مع المخالفين، ج ٥:٨٩.

مناقب، ابن خاتون، ج ٥:٣٢٩.

مناقب، ابي عمرو زاهد، ج ٦:١٠٤.

مناقب آل ابي طالب، ج ٥:٢١٠.

مناقب آل الرسول، ج ٥:٣٧١.

مناقب امير المؤمنين، ج ٥:٥١.

مناقب اهل البيت (ع)، ج ١:٢٩٥.

مناقب الرضا، خزاعي، ج ٣:١٢٣.

مناقب الرضا، نيشابوري، ج ٦:١٠٢.

مناقب الطاهرين، طبرسي، حسن، ج ١:٣٠٧.

مناقب فاطمه و ولدها، ج ٥:١٠٨.

مناقب المرتضويه، ج ٥:١٩٠.

مناقب النبي و الائمة عليهم السلام، ج ٣:١٤٧.

مناقب و مثالب، ج ٥:٤٢٠.

مناهج الاستدلال، ج ٣:٤٢٦.

مناهج الافهام فى علم الكلام، ج ٥:٣٥٧.

مناهج عطارد، كاشفى، ج ٢:٢٠٨.

منبع الحياه فى حجيه قول المجتهد من الاموات، ج ٥:٣٨٩.

منبع الغرر و مجمع الدرر، ج ٣:١٤٠.

منتخب، دينارى، ج ٥:١٥٤.

منتخب التأويل، آملى، ج ٢:٢٤٨.

منتخب التفاسير، ج ٤:١١٢.

منتخب الخلاف، ج ٥:٣٤٠.

منتخب فى الزياده و الخطب، ج ٤:٤١٢.

منتخب فى جمع المرائى و الخطب، ج ٤:٤١٣.

منتخبه، قاضى نعمان، ج ٥:٤١٩.

منتقى الجمان فى الاحاديث الصحاح و الحسان، ج ١:٢٥٦.

منتهى السؤل فى شرح الفصول، ج ٤:٢٩٤.

منتهى فى النحو، ج ٦:١٢٦.

ص:٣٠٨

منتهى المطلب، جزائري، ج ٥:٣٨٨.

منتهى المطلب فى تحقيق المذهب، علامه حلى، ج ١:٤٠٠-٤٠٣، ٤٠٦، ٤١١، ٤١٧.

منتهى الوصول الى علم الكلام و الاصول، علامه حلى، ج ١:٤٠٧.

من حضره الاداء و عليه القضاء، قطب راوندى، ج ٢:٤٩٠.

منخل الفلاح، ج ٤:٣١٩.

من روى عن جعفر بن محمد، ابن ابو يعلى، ج ٢:

٢٣٦.

من سافر الى ما دون المسافه من مكان نوى فيه اقامه عشره ايام، ج ٢:٣٨٤.

منشآت، شوشترى، ج ٥:٤٠٨.

منصوريه، كركى، ج ٣:٥٢٧.

منطق، ابن بابويه، ج ٤:٢٥.

منطق، ابوردى، ج ٦:٦٠.

منطق فخرآور، ج ٤:٤٠٩.

منطق مشغرى، ج ٤:٣١٥.

منطق و كلام، حوزى، ج ٤:٤١٨.

منطق و كلام، مشعشى حوزى، ج ٢:٢٦٧.

منظوم عقد الجواهر فى اشباه و النظائر، ابن داوود، ج ١:٢٨٩.

منظوم الفصيح و المنشور الصحيح، ج ٥:٢٧١.

منظومه فى تاريخ النبى و الائمه، ج ٥:١١٥.

منظومه فى الجبر و المقابله، ج ٣:١٥٧.

منظومه فى الزكاه، ج ١١٥:٥.

منظومه فى المعانى و البيان، ج ٤١٨:٤.

منظومه فى مقدار نرح ما يقح فى البئر، ج ٣٠٥:٥.

منظومه فى المنطق، دهخوارقانى، ج ٨٣:٥.

منظومه فى المواريث، ج ١١٥:٥.

منظومه فى النحو، مشعشى، ج ٢٦٧:٢.

منظومه فى الهندسه، ج ١١٥:٥.

منع من تقليد ميت، حسن بن شهيد ثانى، ج ١:

٢٥٧.

منع من صلاه الجمعه حال الغيبه، ج ١٣٠:٤.

منقذ من تقليد و المرشد الى التوحيد، ج ٣٢٥:٥.

من لا يحضره الامام، ج ١١٣:٥.

من لا يحضره الفقيه، ج ٢٠١:٥؛ ج ١٧١:٦.

منهاج، ابن براج، ج ١٧٧:٣.

منهاج، ابن شهر آشوب، ج ٢١٠:٥.

منهاج، ابن وشاح سوراوى حلى، ج ٤٧٦:٢.

منهاج، حمدانى، ج ٣٣٩:٥.

منهاج البراعه فى شرح نهج البلاغه، قطب راوندى، ج ٤٨٤:٢، ٤٨٩.

منهاج التحقيق، ج ٤٧٧:٥.

منهاج الحق و اليقين فى فضائل امير المؤمنين (ع)، ج ٤٣٠:٥.

منهاج الرشاد، يشكرى، ج ١: ١٣٦.

منهاج الشريعة فى بيان المسائل المذكوره فى كتاب مختلف الشيعة، ج ٤: ٤٨٤.

منهاج الشيعة فى فضائل وصى خاتم الشريعة، ج ١: ١٥٠.

منهاج الصلاح فى اختصار المصباح، علامه حلّى، ج ١: ٤٠٢، ٤٠٣.

منهاج الصواب فى شرح خلاصه الحساب، استرآبادى، ج ٥: ٨٣.

منهاج الفلاح، ج ٤: ١٤٠.

منهاج فى معرفه مناسك الحاج، ج ٥: ٢٣٧.

المنهاج فى مناسك الحاج، علامه حلّى، ج ١، ٤١٢.

ص: ٣٠٩

منهاج القويم فى التسليم، حسن، ج ١:٢٩٥.

منهاج الكرامه فى معرفه الامامه، علامه حلّى، ج ١:٤٠٣.

منهاج المناهج، ج ٥:٥٤٨.

منهاج النجاه، ج ٥:٢٩٥.

منهاج الهدايه فى شرح آيات الاحكام، ابن متوج، ج ١:٧٨.

منهاج الهدايه و معراج الدرايه، علامه حلّى، ج ١:

٤٠٧.

منهاج اليقين فى اصول الدين، علامه حلّى، ج ١:

٤٠٧.

منهاج اليقين فى فضائل على امير المؤمنين، ج ٥:

٤٣٠.

منهج، ابن شرفشاه، ج ٦:١٨٢.

منهج الصادقين فى الزام المخالفين، ج ٤:٣٩٣.

منهج الفصاحه فى شرح نهج البلاغه، الهى اردبيلى، ج ٢:١١٠.

منهج فى الحكمه، حسيني رازى، ج ٢:٣١٤.

منهج المستقيم على طريقه الحكيم، ج ٤:١٣٧.

منيه الداعى و غنيه الواعى، ج ٤:٢٧٤.

منيه اللبيب فى شرح التهذيب، ج ٣:٢٩١.

مؤنثات الساميه، قزوينى، ج ٥:٣١١.

منيه المرید، شهيد ثانى، ج ٢:٤٢٢.

موائد الانعام، ج ٥:٤٠٧.

المواتيه، ج ٣:٥٢٤.

مواريث، ابن بابويه، ج ٤:٢٦.

مواريث، بهائي، ج ٥:١٥٦.

مواريث، عاملی، ج ٣:٢٦٥.

موازيات بين المعجزات، راوندى، ج ٢:٤٨٧.

موازين العدل، ج ٣:٤٥٤.

مواطن امير المؤمنين (ع)، غضائري، ج ٢:١٤٥.

مواليد، ابن خزيمه، ج ٢:٩٨.

مواليد، جهضمي، ج ٥:٣٧٩.

مواهب زحل، كاشفي، ج ٢:٢٠٨.

مواهب العليه، كاشفي، ج ٢:٢٠٩.

موجز، ابن براج، ج ٣:١٧٩.

موجز، ابن فهد حلي، ج ١:٩٧.

موجز، طرابلسي، ج ٣:١٦٨.

موجز، نجيب رازي، ج ٢:٤٧٧.

موجز في النحو، نيشابوري، ج ٥:٢٠٠.

موجز الكافي في علم العروض و القوافي، راوندى، فضل بن علي، ج ٤:٤٥٢.

موجز المختصر من الفاظ سيد البشر، ج ٥:٣٨.

موجز النفيسي، ج ٥:٢٩٨.

موده فى القربى، مشعشى، ج ٢، ٢٧٤.

موسيقى، حوىزى، ج ٣:١٨٧.

موضح الدرايه، ج ٥:٩٠.

موضح من اعجاز القرآن، ج ٤:٥٩.

موضح فى الاصول، و هر كيسى، ج ١:٩٢.

موظف فى المختلف بين ائمه السلف، ج ٤:

٤٢٧.

موفور، ابو الفرج، ج ٥:٣٨.

مولد النبى و الائمة (ع)، حافظ برسى، ج ٢:٣٥٠.

مونس الابرار، ج ٥:١٩١.

مونس الوحيد و مراد المرید، ج ٣:٣٤٢.

مهدب، ابن براج، ج ٣:١٧٧.

مهدب ابن فهد حلّى، ج ١:٩٧؛ ج ٦:١٩٣.

مهدب، طرابلسى، ج ٣:١٦٨.

ميامن المشتري، كاشفى، ج ٢:٢٠٨.

ميزان العدالة، ج ٣:٣٤١.

ص:٣١٠

ميزان القول، ج ٣: ٤٢٦.

ميزان القيامة، ج ٥: ٢٩٥.

ناسخ و المنسوخ، ابن حجام، ج ٥: ٢٤٣.

ناسخ و المنسوخ، ابن سلامه، ج ٣: ٢٦٨.

ناسخ و المنسوخ، ابن متوج (پدر)، ج ٣: ٢٦٨.

ناسخ و المنسوخ، ابن متوج (پسر)، ج ١: ٧٨.

ناسخ و المنسوخ، قطب راوندى، ج ٢: ٤٨٧.

ناصریات، ناصر للحق، ج ١: ٣٣٢.

نافع مختصر الشرائع، ج ١: ١٤٢.

نبذه الباغى فى مختصر عدده الداعى، ابن فهد حلى، ج ١: ٩٧.

نبراس الضياء، داماد، ج ٥: ٧١.

نتائج الافكار، شهيد ثانى، ج ٢: ٤٤٥.

نثار السماع، ج ٣: ٣٤٢.

نثر اللاكى، ج ٤: ٢٢٣، ٤٣١.

نثر اللاكى، فخر المعالى، ج ٣: ٣٧٣.

نجاه المسلمين، ج ٥: ٣١١.

نجاح المطالب، ج ٥: ١٨٢.

نجاسه اهل السنه و حرمه ذبيحتهم، ج ٢: ٧١.

نجاسه البئر بالملاقاه و عدمها، شهيد ثانى، ج ٢:

نجاسه الخمر، شوشتری، ج ۵: ۴۰۸.

نجاسه الخمر، فضل الله بن محمد، ج ۴: ۴۶۶.

نجد العلاج، ج ۶: ۱۴۱.

نجد الفلاح، ج ۴: ۳۱۹.

نجدیات، ابیوردی، ج ۵: ۵۵.

نجمیه، کرکی، ج ۳: ۵۲۷.

نجوم، خطی، ج ۵: ۳۲۱.

نجوم، دیلمی، ج ۵: ۴۳۱.

نجوم، کیکاوس طبری، ج ۴: ۵۱۱.

نحو، ابن ابزر، ج ۲: ۲.

نحو، ابو سعید، ج ۶: ۸۵.

نحو، حانینی، ج ۱: ۲۵۴.

نحو، حویزی، ج ۳: ۱۸۷.

نحو، مشعشی حویزی، ج ۲: ۲۶۷.

نخب المناقب، ابن جبر، ج ۲: ۳۹؛ ج ۴: ۳۶۳.

نخبه، فیض کاشانی، ج ۵: ۲۹۵.

نخبه المناقب لآل ابی طالب، ج ۲: ۳۹.

نذبہ، حارثی، ج ۳: ۱۶۲.

نذبہ الوالد علی الولد، ج ۵: ۱۵۴.

نزول القرآن فی شأن امیر المؤمنین، شیرازی، ج ۵:

نزهه الابرار و منار الانظار فى خلق الجنه و النار، ج ٤٤٦:٥.

نزهه الارواح، صوفى، ج ٣٥٤:٤.

نزهه الاسماع فى حكم الاجماع، ج ١١٥:٥.

نزهه الاشراف، مقرى، ج ١٩٢:٢.

نزهه الراغب فى فضائل على بن ابيطالب، حسين بن محمد بن حسن، ج ٨٩:٢.

نزهه العشاق، ج ١١٦:٤.

نزهه عيون المشتاقين، ج ٢٥١:٣.

نزهه الناظر فى الجمع بين الاشباه و النظائر، ج ٥:

نزهه الناظر و تنبيه خاطر، حسين بن محمد بن حسن، ج ٨٧:٢.

نساء، ابن قولويه، ج ١٤٩:١.

نساء و الولدان، ابن بابويه، ج ٢٥:٤.

نسب آل ابى طالب، علوى، ج ٥٢٤:٥.

نسب عمر بن الخطاب، ج ٤٤١:٥.

نسبه اعظم الجبال الى قطر الارض، ج ١٥٧:٥.

نشر الاسرار، مسعودى هذلى، ج ٣:٥٠٥.

نشر الحياه، مسعودى هذلى، ج ٣:٥٠٥.

النصره، مسعودى، ج ٣:٥٠٥.

نصره الحق، حمدانى، حسين، ج ٢:١٩٥.

نصوص، كراجكى، ج ٥:٢٣٨.

نصوص، مفيد، ج ٥:٢٩١.

نضد القواعد، سيورى، ج ٥:٤٣٤.

نضير فى نقض كلام صاحب تفسير، ج ٢:٥١٦.

نطقمنطق، ابن بابويه، ج ٤:٢٥.

نظام الاقوال فى علم الرجال، ج ٥:٣٧٦.

نظر السليم، ج ٥:٤٠٧.

نظر كاف فى تحصيل المعارف العقلية، ابن زهره، ج ٢:٢٣٢.

نظم البراهين فى اصول الدين، علامه حلى، ج ١:

٤٠٧.

نظم تلخيص المفتاح، ج ٥:٢٧٤.

نظم الجمان فى تاريخ الاكابر و الاعيان، ج ١:

٣٥٣.

نظم العروض للقلب المروض، راوندى، فضل بن على، ج ٤:٤٥٢.

نغم، فراهيدى، ج ٢:٢٨٢.

نفثه المصدر، قطب راوندى، ج ٢:٤٨٩.

نفحات الفوائد و مفردات الزوائد، قطيفى غروى، ج ١: ٥٥.

نفحات القدسيه فى اجوبه المسائل الطبرسيه، كركى عاملى اردبيلى، ج ٢: ٧٠.

نفحات اللاهوت، ج ٣: ٥٢١.

نفحه القدسيه لا يقاظ البريه، نحاريرى، ج ١:

٢٦٧.

نفس، بهائى، ج ٥: ١٦٨.

نفس، علوى كوفى، ج ٣: ٤٢٦.

نقليه، شهيد اول، ج ٥: ٣٠٠.

نقى التخليط، ج ٣: ٢٧٦.

نقى التقليد، فيض، ج ٥: ٢٩٥.

نقى الرؤيه، ابن زهره، ج ٢: ٢٣٢.

نقى الرويه، رازى، ج ٣: ٩٨.

نقى وجوب الجمع، خوانسارى، ج ١: ١٥٠.

نقيس، صهرشتى، ج ٢: ٥١٢.

نقد الاصول الفقهيه، فيض كاشانى، ج ٥: ٢٩٥.

نقد التنزيل فى المنطق، خواجه نصير الدين طوسى، ج ٥: ٢٦٧.

نقد ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، ج ٥: ٤٩٢.

نقد المحصل، خواجه نصير، ج ٥: ٢٦١.

نقض الامامه، ج ٣: ٢٨.

نقض التصفح، ابو الحسن بصرى، ج ٣: ٩٨.

نقض دعامة الخلاف في كفر عامه اهل الخلاف، كركي عاملی اردبیلی، ج ۲: ۷۲.

نقض شبه الفلاسفه، ابن زهره، ج ۲: ۲۳۲.

نقض علی ابی خلف، مهرانی آبی، ج ۱: ۶۸.

نقض علی من اظهر الخلاف لاهل بیت النبی، واسطی، ج ۲: ۱۵۲.

نقض الفضائح، ج ۳: ۹۷.

نقض کتاب ابی عیسی فی القریب المشرقی، حسن بن محمد نوبختی، ج ۱: ۳۶۷.

نقض کتاب التصفح، ج ۳: ۱۰۱.

نقض مسأله الامامه فی اربعین الرازی، ج ۵: ۲۰۶.

نقض مسأله الرؤیه، نجیب رازی، ج ۲: ۴۷۷.

نقض المعالم، طبرسی، حسن، ج ۱: ۳۰۶ پ.

نقض الموجز، حمصی رازی، ج ۵: ۳۲۶.

نقض نقض الامامه، ج ۳: ۲۸.

نقط و الشكل، فراهيدى، ج ٢:٢٨٢.

نكاح، ابن بابويه، ج ٤:٢٦.

نكت، ابن داوود، ج ١:٢٨٩.

نكت البديعه فى تحرير الذريعه، ج ١:٤١٢.

نكت البيان، ج ٤:١٠٩.

نكت الفصول، ج ٦:١١٣، ١١٤.

نكت فى النحو، ابن زهره، ج ٢:٢٣٢.

نكت اللطيفه فى شرح الصحيفه السجديه، ج ٤:

٤١٥.

نگارخانه چين، ج ٦:١٢٦.

نوادير، ابن بابويه، ج ٤:٢٦.

نوادير ابن جنيد، ج ٥:٤٢.

نوادير ابن قولويه، ج ١:١٤٩.

نوادير، راوندى، فضل بن على، ج ٤:٤٥٢.

نوادير، صهرشتى، ج ٢:٥١٢.

نوادير، فراء، ج ٥:٥٠٠.

نوادير، كراجكى، ج ٥:٢٣٦.

نوادير الاخبار، ج ٥:٣٨٩.

نوادير فى الفقه، غضائرى، ج ٢:١٤٥.

نوادير معجزات، قطب راوندى، ج ٢:٤٨٧.

نور، اسدى، ج ٢: ٢٩١.

نور، سامانى، ج ٤: ٣٨٣.

نور، سمان، ج ١: ١٢٨.

نور الانوار الازهر فى تنوير خفايا يا رساله القضاء و القدر، ج ٥: ٤١١.

نور الثقلين، ج ٣: ١٨٤.

نور حدقه البديع و نور حديقه الربيع، كفعمى، ج ١: ٥٨.

نور العين، شوسترى، ج ٥: ٤٠٧.

نور القدسى فى استكمال نفس النبى، ج ٣: ٣٤١.

نور لمن تدبره، سمرقندى، ج ٢: ٢٥٧.

نور المبين، طبرسى، ج ٤: ٤٢٥.

نور المبين، مشعشى حويزى، ج ٢: ٢٦٨.

نور المبين فى قصص الانبياء و المرسلين، ج ٥:

٣٩١.

نور المشرق فى علم المنطق، علامه حلى، ج ١:

٤٠٨.

نور المنجى من الظلام فى حاشيه مسالك الافهام، ج ٣: ٥١٢.

نور الهدى و المنجى من الردى، ج ١: ١٩٢.

نوروز، قزوينى، ج ٥: ١٣٦.

نوريه فى اصول الدين، ج ٣: ١٩.

نهايه الآمال فى ترتيب خلاصه الاقوال، ج ٤:

نهاية الاحكام في معرفه الاحكام، علامه حلّی، ج ١: ٤٠٦، ٤٠٧، ٤١٢.

نهاية الارب في امثال العرب، كفعمی، ج ١: ٥٨.

نهاية الاقدام، ج ٥: ٤٠٧.

نهاية الاكمال فيما يقبل به الاعمال، ج ٥: ٤٤٦.

نهاية السنوول في فضائل الرسول، لثی واسطی، ج ٢: ١٥٨.

نهاية الفقه، علامه حلّی، ج ١: ٤٠٢.

النهاية في خمسمائه الايه، ابن متوج، ج ١: ٧٩؛ ج ٣: ٢٦٨.

نهاية المرام في علم الكلام، علامه حلّی، ج ١:

٤٠٢.

نهاية المرتضويه، بغدادی، ج ٢: ٢٢٤.

نهاية الوصول الى علم الاصول، ج ١: ٤٠٢، ٤٠٣.

نهج الايمان في المناقب و الامامه، ابن جبر، ج ٢:

ص: ٣١٣

٣٩؛ ج ٤:٣٦٣.

نهج الايمان فى تفسير القرآن، علامه حلى، ج ١:

٤١٢.

نهج البلاغه، شريف رضى، ج ٥:١٤٢.

نهج الحق و كشف الصدق، علامه حلى، ج ١:

٤٠٢، ٤١٧.

نهج الرشاد فى معرفه حجج الله على العباد، ج ٥:

٤٩٢.

نهج السداد فى شرح واجب الاعتقاد، ج ٣:٣٣٣.

نهج الشيعه فى فضائل وصى خاتم الشريعه، ج ٦:

١٨٢.

نهج الصدق، علامه حلى، ج ١:٤٠٣.

نهج الصواب، ج ٣:٢٨.

نهج العرفان الى سبيل الايمان، ج ٤:١٠٤.

نهج العرفان الى هدايه الايمان، ج ٥:٢٠٨.

نهج العرفان فى علم الميزان، ج ١:٤٠٨.

نهج العلوم الى نفى المعدوم، ج ٥:٥٠٥.

نهج القويم فى كلام امير المؤمنين، مشعشى حوىزى، ج ٢:٢٧٣.

نهج القويم فى مناجاه الرب العظيم، ج ٤:٥٢٨.

نهج الكرامه، علامه حلى، ج ١:٤١٧.

نهج المسالك الى معرفه المناسك، صهرشتى، ج ٢: ٥١١، ٥١٢.

نهج المسترشدين فى اصول الدين، علامه حلّى، ج ١: ٤٠٢، ٤٠٧.

نهج الوصول الى علم الاصول، علامه حلّى، ج ١:

.٤١٤

نهج الوصول الى معرفه علم الاصول، محقق حلّى، ج ١: ١٤٢.

نهج الوضاح فى الاحاديث الصحاح، علامه

حلّى، ج ١: ٤١٤.

نهر الحيوان فى بقاء العالم و الانسان، ج ٣: ٣٤١.

النهى فيما يلحن فيه العامه، ج ٥: ٤٩٩.

نهيته النهايه، قطب راوندى، ج ٢: ٤٨٩.

نيات، رهقى، ج ٤: ٢٥٧.

نيات، سامانى، ج ٤: ٣٨٣.

نيات، وراق، ج ٥: ٣٢٠.

نيات الحج، ابن فهد حلّى، ج ١: ٩٨.

نيات الحج و العمره، شهيد ثانى، ج ٢: ٤٢٥.

النيات فى جميع العبادات، ج ٢: ٤٨٩.

نيات النائب فى جميع العقود، كركى عاملى اردبيلى، ج ٢: ٧٢.

النيه، شهيد ثانى، ج ٢: ٤٢٦.

نيه الوضوء، ابن زهره، ج ٢: ٢٣٢.

نيل المرام فى الفقه، ج ٣: ١٤٢.

نيلوفريه، ج ٣:١٩٩.

واجب الاعتقاد، علامه حلّي، ج ١:٤١٤، ٤١٧، ٤٢٠.

واجب الاعتقاد، فخر الدين، ج ٥:١٣٩.

واجب في الاحكام اللوازم، ج ٣:٥٠٥.

واجب الوضوء و الصلاه، علامه حلّي، ج ١:٤١٩.

واجبات الحج و اركانها، علامه حلّي، ج ١:٤١٨.

واجبات الصلاه، ابن فهد حلّي، ج ١:٩٧، ٩٨.

واجبات الملكيه، حارثي، ج ٢:١٢٩.

الواحد لا يصدر منه الا الواحد، حسيني همداني، ج ١:٤٨.

واحد، عمر بصري، حسن، ج ١:٣٥٦، ٣٧٢.

واسطه، عماد الطوسي، ج ٥:٢٠٧.

واسطه بين النفي و الاثبات، ج ٥:٣٢٠.

واضح، رازي، ج ٤:٢٥٧.

ص:٣١٤

واضح فى الخارجين على امير المؤمنين، نوبختى، ج ١:٣٦٧.

وافى، فيض كاشانى، ج ٥:٢٩٤.

وافى بكلام المثلث و النافى، طوسى عبد الله بن حمزه، ج ٣:٢٦٢.

وافى فى التفسير، ج ٤:٤٣٣.

واقعات العلويين، تقى بن داب، ج ١:١٣٣.

وثيقه النجاه من ورطه الهلكات، ج ٣:٢٨٢.

وجديات، ابوردى، ج ٥:٥٥.

وجوب صلاه الجمعة، استرابادى، ج ٥:٨٣.

وجوب صلاه الجمعة، عماد الدين، ج ٤:٣٦٩.

وجوب صلاه الجمعة، مشهدى، ج ٥:١٨٣ پ.

وجوب مراعاة العدالة فى من يأخذ حجه النيابة، سيورى، ج ٥:٣٤٣.

وجيز فى التفسير، طبرسى، ج ٤:٤٢٤.

وجيز فى مسائل التوحيد، ج ٥:٢٩٧.

وحده الوجود، آستارائى، ج ٢:١٠٣.

ورع، ابن ابى مطيع، ج ٣:٨٩.

وزيرى، كراجكى، ج ٥:٢٣٧.

وسائل الى المسائل، ج ٣:٤٠٢.

الوسيط فى التفسير، طبرسى، ج ٤:٤٢٣.

وسيله، عماد طوسى، ج ٥:٢٠٧؛ ج ٦:١٧٦، ٥٤.

وسيله فى فتح مقفلات القواعد، ابن متوج بحراني، ج ١:٧٩.

وسيله النجاه، قمى، ج ٥:١٩٥.

وسيله النجاه فى ترجمه الاعتقادات، ج ٣:٤٦٦.

وشاح، ابن دريد، ج ٥:١٠٢.

وصايا، فارسى، ج ٥:١٨٤.

وصول الاخير الى اصول الاخبار، حارثى، ج ٢:

١٢٨.

الوصيه بأربع و عشرين خصله، ج ٥:٣٠٥.

وضع المسجد الحرام، ج ٥:٣٢١.

وضوء، ابن بابويه، ج ٤:٢٥.

وضوء، قزوينى، ج ٣:٤٥٤.

الوطى بملك اليمين، ابن قولويه، ج ١:١٤٩.

وعيد، سيد مرتضى، ج ٤:٥٩.

وفاه الحسن الزكى، ج ٥:٤٩٢.

وفاه فاطمه الزهراء، بكرى، ج ١:٧٧؛ ج ٦:٦٤ پ.

وفاه النبى (ص)، ج ٣:٢٧٢.

وقف، قزوينى، ج ٣:٤٥٤.

وقف و الابتداء، صاحب بن عباد، ج ١:١١٨.

ولايه عقد البكر، فيض كاشانى، ج ٥:٢٩٥.

ولايه من قبل الظالمين، ج ٤:٦٠.

الهادى، علامه حلى، ج ١:٤٠٢، ٣:٤٠٣.

الهادى فى معرفه المقاطع و المبادى، عطار همدانى، ج ١: ١٨٩.

الهادى و مصباح النادى، ج ٥: ٤٤٤.

هتك استار الباطنيه، حمدانى، ج ٢: ١٩٥.

هدايا، كاتب، ج ٣: ٤٥٤.

هدايه الابرار، حكيم، ج ٢: ٨١.

هدايه الى تحقيق الولايه، هذلى، ج ٣: ٥٠٥.

هدايه الى الحق، حسين بن عبد الوهاب، ج ٢:

١٣٨.

هدايه الامه الى احكام الائمه، ج ٥: ١١٣.

هدايه فى الفضائل، خزينى، ج ٢: ٤٩.

هدايه فى الفقه، ج ٥: ٢٠٤.

هدايه القرآنيه الى الولايه الاماميه، بحراني توبلى، ج ٥: ٤٤٥.

هدايه المحدثين الى طريقه المحمدين، ج ٥: ٦٥.

ص: ٣١٥

هدايه التاج فى شرح مناسك الحاج، ج ٥:٤٩٢.

هديه فى الفقه الاماميه، ج ٥:٣٩١.

هديه المؤمنين، ج ٥:٣٨٩.

هزليات، عبيد زاكاني، ج ٣:٣٥٠.

هشت بهشت، امامى، ج ٤:٢٣٣.

هفت بندكاشى، ج ١:٣٤٩.

هواتف، ابن جنيدى، ج ١:٩٦.

ياقوت، ابن نوبخت، ج ٦:١٩٩.

ياقوت الايمان و واسطه البرهان، ج ٦:١١٥.

يتيمه و الدرہ الثمينه، ج ٥:٤٦، ٤٤.

يقين، ابن جنيد، ج ٥:٤٢.

اليقين فى اصول الدين، ج ٤:٣٤٧.

ينابيع المعاجز و اصول الدلائل، ج ٥:٤٤٥.

يوافيت، ابى عمرو الزاهد، ج ٦:١٠٤.

اليوسفى فى الكلام، ج ٥:٢١.

يوم الشرعى، داماد، ج ٥:٧٢.

يوم الغدير، حسين بن غضائرى، ج ٢:١٤٥.

۵ - مکانها

آبادان، ج ۱: ۴۱۰؛ ج ۳: ۱۹۸.

آب گرم (فسای شیراز)، ج ۳: ۴۲۰، ۴۲۴.

آبه - آوه.

آشکده فارس، ج ۱: ۲۵۱.

آذربایجان، ج ۱: ۵۹، ۲۴۶، ۳۰۵؛ ج ۲: ۱۱۴، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۲، ۳۲۰، ۳۳۸، ۴۹۲، ۵۰۲؛ ج ۳: ۲۴۰، پ، ۲۷۹، ۳۴۳، ۳۴۴، ۴۷۸؛ ج ۴:

۲۵۸، ۴۰۹؛ ج ۵: ۳۹۷؛ ج ۶: ۸۸، ۱۹۱

آرامگاه شیخ یوسف، ج ۴: ۳۸۱.

آرامگاه محقق حلی، جعفر، ج ۱: ۱۳۹.

آرامگاه موسویها، ج ۱: ۴۱.

آستانه اشرفیه، ج ۲: ۵۴، ۲۸۲؛ ج ۳: ۱۹۷؛ ج ۵:

۵۹.

آستانه مبارکه حضرت معصومه (ع)، ج ۵: ۵۳۰.

آستان قدس رضوی، ج ۱: ۴۰، ۳۷۰، ۳۷۱، ۴۱۳، ۴۱۵؛ ج ۲: ۹۳؛ ج ۳: ۱۹۶، ۴۶۱؛ ج ۴: ۹۹، ۱۰۰؛ ج ۵: ۷۹، ۱۱۲؛ ج ۶: ۱۵۵.

آستان قدس علوی، ج ۱: ۵۱، ۵۸، ۲۱۲؛ ج ۳:

۴۶۱.

آفریقا، ج ۵: ۳۱۶، ۵۴۵.

آکره هند، ج ۵: ۴۰۸.

آلمان، ج ۵: ۲۶۸، پ.

آمار، ج ۱: ۳۵۳.

آمد، ج ۳: ۳۳۹.

آمل، ج ۱: ۸۵، ۲۲۲، ۳۱۳، ۳۱۸، ۳۲۴، ۳۳۷، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۷۳؛ ج ۲:

۹۳، ۴۱۷؛ ج ۳: ۸۰، ۱۲۲، ۴۶۶، ۳۳۱؛ ج ۴: ۱۲۸، ۱۹۳، ۳۳۰، ۳۳۱، ۵۱۲؛ ج ۵:

۱۸۱، ۲۶۵، ۳۶۱، ۳۹۸، ۵۲۶؛ ج ۶: ۱۳۷.

آوه، ج ۱: ۳۴۲؛ ج ۴: ۵۳؛ ج ۵: ۲۵۹، ۴۵۰؛ ج ۶:

۵۱.

ابرقو، ج ۱: ۳۰۵.

ابطح، ج ۵: ۵۳۶.

ابله بصره، ج ۱: ۱۷۱.

ابواب البرسلطانيه، ج ۴: ۲۵۴.

ابو الهول، ج ۳: ۵۰۷.

ابو قبيس، ج ۲: ۳۴۳.

ابهز، ج ۱: ۳۲۸، ۳۲۹؛ ج ۲: ۳۰۸؛ ج ۴: ۵۳.

ايورد، ج ۵: ۵۶؛ ج ۶: ۶۰، ۶۱.

احد، ج ۱: ۱۱۹؛ ج ۴: ۱۴۳.

احساء، ج ۱: ۱۷۷؛ ج ۲: ۱۳۲، ۱۳۹، ۱۹۷، ۲۵۰؛ ج ۳: ۳۲۳، ۴۱۲؛ ج ۵: ۸۹، ۹۱؛ ج ۶: ۱۵۸، ۱۷۲، ۱۷۳.

احمدآباد هند، ج ۱: ۲۷۳.

ادرنه، ج ۱: ۳۵۳؛ ج ۳: ۵۰۸؛ ج ۴: ۴۹۱.

ادستجير، ج ۱: ۱۷۱.

اربل، ج ۳: ۳۴۰؛ ج ۴: ۱۳۰، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۶۹، ۲۷۰.

ارجان، ج ۱: ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۱.

اردبیل، ج ۱: ۴۹، ۶۵، ۹۸، ۱۶۳، ۲۱۹، ۳۰۶، ۳۰۹، ۳۹۷؛ ج ۲: ۲۴، ۳۵، ۶۹، ۷۰، ۷۲، ۷۶، ۱۰۷، ۱۱۲، ۱۱۷، ۱۱۹، ۱۳۷، ۱۴۷، ۱۸۴، ۲۲۴، ۲۶۵، ۲۵۳، ۴۴۴؛ ج ۳: ۱۱۳، ۱۷۵، ۲۸۴، ۳۷۵، ۴۶۶، ۴۷۷، ۴۸۲؛ ج ۴:

۵۱، ۶۲، ۱۰۰، ۱۲۵، ۱۴۳، ۱۸۴، ۲۰۱، ۲۳۰، ۳۱۲، ۳۵۶، ۳۷۷، ۳۹۳، ۳۹۴، ۴۱۰، ۴۳۱، ۴۳۵، ۴۹۲، ۵۰۰؛ ج ۵: ۵۹، ۷۷، ۱۴۰، ۱۴۹، ۱۶۹، ۲۶۸، ۲۹۱، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۴۳، ۳۶۷، ۴۴۱، ۴۵۲، ۵۴۷، ۵۵۵؛ ج ۶: ۵۹، ۶۰، ۹۱، ۱۱۲، ۱۱۴، ۱۱۷، ۱۷۷.

اردستان، ج ۳: ۴۶۵.

اردشیرخوره، ج ۱: ۲۴۶.

اردکان، ج ۴: ۴۸۴.

اردن، ج ۱: ۱۷۳؛ ج ۳: ۲۶۴.

اردوباد، ج ۳: ۱۱۵.

ارزن شهر، ج ۵: ۵۲۷.

ارم، ج ۲: ۲۷۹، ۳۱۰، ۳۵۵.

ارمن، ج ۱: ۱۷۳.

ارمنیه، ج ۱: ۲۴۶؛ ج ۲: ۱۱۸؛ ج ۶: ۱۶۳.

ارومیه، ج ۲: ۲۶۳؛ ج ۶: ۳۹.

استامبول، ج ۲: ۱۳۱، ۴۲۲، ۴۳۴، ۴۴۷؛ ج ۳:

۳۴۹ پ؛ ج ۶: ۱۱۱.

استجیر، ج ۱: ۱۷۱.

استخر، ج ۱: ۲۴۶، ۲۴۸، ۲۴۹.

استراباد، ج ۱: ۷۹، ۸۴، ۹۱، ۱۳۱، ۱۴۲، ۱۴۸.

۱۵۷، ۱۸۱، ۳۸۱؛ ج ۲: ۷۶، ۹۳، ۱۷۴، ۱۸۱، ۲۶۵، ۳۰۲، ۳۰۷، ۴۵۹، ۴۸۶، ۴۸۷، ۵۲۰، ۵۲۱؛ ج ۳: ۲۳، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۹۸، ۳۴۶، ۴۴۲، ۴۶۰؛ ج ۴: ۹۸، ۱۰۰، ۱۸۹، ۱۹۲، ۱۹۳، ۳۶۸، ۳۹۶، ۴۷۴، ۴۸۴، ۵۱۸؛ ج ۵: ۶۶، ۷۸، ۸۳، ۹۰، ۱۰۵، ۱۳۹، ۱۶۸، ۱۸۸، ۲۰۴، ۲۶۶، ۲۶۷، ۳۵۶، ۴۳۰؛ ج ۶: ۴۲، ۱۲۲، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۸۲.

اسفراین، ج ۲: ۱۹۸؛ ج ۴: ۵۲۴.

اسفیریس، ج ۴: ۵۲۶.

اسکاف سفلی و علیا، ج ۵: ۴۴.

اسکو، ج ۶: ۱۲۳.

اشرف مازندران (آستانه اشرفیه)، ج ۲: ۲۸۲؛ ج ۳:

۱۹۷، ۲۵۱، ۳۲۰؛ ج ۴: ۳۹۳؛ ج ۵: ۵۹.

اصطخر فارس، ج ۱: ۱۲۲.

اصفهان، ج ۱: ۴۰، ۷۶، ۷۹، ۱۲۲، ۱۴۸، ۱۶۰، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۷۶، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۹۷، ۲۱۱، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۱۱، ۲۲۳، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۱، ۲۵۳، ۲۶۸، ۲۷۷، ۲۹۶، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۷، ۳۱۵۸، ۳۲۰، ۳۶۰، ۳۶۳، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۴۱۸؛ ج ۲: ۳۴ - ۳۸، ۴۵، ۵۲، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۸، ۷۴، ۸۱، ۸۶، ۹۱، ۹۸، ۱۰۹، ۱۱۲، ۱۲۸، ۱۳۴، ۱۷۱، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۵، ۱۹۶، ۲۰۴، ۲۵۳، ۲۶۶، ۲۹۱، ۲۹۵، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۵۴، ۳۵۹، ۴۳۶، ۴۴۸، ۴۵۰، ۴۸۳، ۴۹۰، ۵۰۰، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۱۹؛ ج ۳:

۸۸ پ، ۱۰۰ پ، ۱۱۲، ۱۱۶، ۱۳۳، ۱۴۶،

ص: ۳۱۸

۱۷۹، ۲۰۳، ۲۲۶، ۲۳۸، ۲۶۹، ۲۷۷، ۲۸۰، ۲۸۵، ۲۸۷، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۲۸، ۳۴۳، ۳۴۷، ۳۵۵، ۳۷۹، ۴۲۰، ۴۳۲، ۴۶۸،
۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۹، ۵۳۷؛ ج ۴:

۲۶، ۱۲۸، ۱۳۰، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۵۴، ۱۶۸، ۱۸۶، ۱۸۸، ۱۸۹، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۴۵، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۹۷، ۳۲۱، ۳۳۲، ۳۳۳،
۳۳۷، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۶، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۲، ۳۹۰، ۳۹۳، ۴۱۶، ۴۲۹، ۴۳۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۷۲، ۴۸۶، ۴۹۵، ۴۹۶،
۵۰۲، ۵۱۲، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱؛ ج ۵: ۲۲، ۱۵۱، ۱۶۵، ۱۶۹، ۲۱۲، ۲۱۵، ۲۱۶، ۳۹۳، ۴۲۹، ۴۴۱، ۴۴۲، ۵۲۵، ۵۶۱،
۵۶۲، ۵۶۳؛ ج ۶: ۲۳، ۵۹، ۶۱، ۷۴، ۹۳، ۱۲۲، ۱۲۷، ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۵۴.

اطراء، ج ۱: ۱۹۸.

افریقا، ج ۲: ۱۵۷؛ ج ۵: ۴۱۳، ۴۱۹.

افغانستان، ج ۶: ۷۵.

اقساس كوفه، ج ۱: ۲۸۱.

اكبرآباد هندوستان، ج ۳: ۱۰۳؛ ج ۵: ۴۱۶.

التفاتیة قزوین، ج ۵: ۶۷.

الجزایر، ج ۵: ۳۹۱، ۳۹۳، پ.

الجزیره (بین دجله و فرات)، ج ۳: ۱۲۹، ۳۲۸، پ، ۳۶۱؛ ج ۵: ۲۳۷.

الویه، ج ۴: ۲۶۳، پ.

الیگودرز، ج ۴: ۱۲۲.

انار بیاض، ج ۴: ۳۲۲.

انبار، ج ۴: ۲۳۸.

اندخوی، ج ۵: ۵۲۱.

اندلس، ج ۲: ۲۸۲؛ ج ۴: ۴۷۰.

انطاکیه، ج ۱: ۲۳۱؛ ج ۳: ۴۷۸، ۵۰۸؛ ج ۵: ۴۱۲.

اهواز، ج ١: ٧٤، ٣٢٣، ٣٢٥، ٣٢٦، ٣٩١، ٤٠٩؛ ج ٢: ١٤٣، ٢٦٨؛ ج ٣: ٤٣٧؛ ج ٤: ٣١٤، ٣٩٨؛ ج ٥: ٤٠٤، ٤٠٥، ٤١٠.

ایتالیا، ج ٦: ١٧٨ پ.

ایران، ج ١: ١١١، ١٥٧، ٣٧٨ پ؛ ج ٢: ١٣٥، ١٥٩، ٢٦٢، ٤٥٠، ٤٩٢؛ ج ٣: ١٤٨، ١٦٧، ٢٠٢، ٢٢٦، ٢٣٣، ٢٧٩، ٤١٢، ٤٣٢، ٤٥٢، ٤٩٢، ٥٢٠، ٥٢١، ٥٣٢، ٥٣٦، ٥٣٧، ٥٣٨؛ ج ٤: ١٢٩، ١٣٠، ١٣١، ٢٣٣، ٢٤٥، ٢٥٤، ٣٥٣، ٣٥٨، ٤٠٩، ٤١٢، ٤٩٤؛ ج ٦: ٢٦، ٥٧، ١٢٥، ١٨٤.

ایروان، ج ١: ٥٩، ٢٩١؛ ج ٤: ٦٣، ١٢٩، ٥١٢.

ایلاق بلخ، ج ٥: ٢٠١؛ ج ٦: ١٠١.

ایله، ج ١: ١٧٣.

باب ابو علی صراف، ج ٣: ٢٧٧.

باب الامام اصفهان، ج ٤: ٢٣٣، ٢٣٤.

باب الطاق، ج ٤: ٣٤٤.

باب الکرخ بغداد، ج ٤: ٩٥.

باب الکوفه، ج ٣: ٢٢١، ٢٨٨؛ ج ٥، ٣٢١.

باب المراتب، ج ٣: ٢٠٥.

باب زویلہ قاہرہ، ج ٣: ٣٥.

باب سلیم قیروان، ج ٥: ٤٢٢.

بابل، ج ١: ٤٠٩؛ ج ٢: ٤١، ٤٧٢؛ ج ٤: ٢٩٧، ٣٢٦؛ ج ٥: ٣٣٤.

بابلیہ شقیف، ج ٢: ١٩٩.

باب محول بغداد، ج ٤: ١٤١.

باب مستجار مکہ، ج ١: ٨٦ پ؛ ج ٥: ٥١ پ.

باب نیشابور، ج ١: ٣٢٤.

بادرای (محل -)، ج ۴:۱۴۲.

بارفروش، ج ۱:۴۴؛ ج ۲:۴۴۰، ۱۹۴؛ ج ۳:۵۱۸، ۵۱۹؛ ج ۴:۲۹۷، ۳۲۶؛ ج ۵، ۶۳، ۶۵، ۷۶، ۸۴، ۱۶۸، ۲۱۲، ۲۲۷، ۳۲۷.

بازار اصفهان، ج ۲:۵۳.

بازارچه بلند، ج ۴:۱۲۹.

بازوریه، ج ۱:۴۳؛ ج ۶:

باغ امیر حبیب الله در لاهور، ج ۱:۸۲.

باغ میشه تبریز - محله باغ میشه تبریز.

بافق، ج ۴:۱۴۰.

بالسه، ج ۱:۱۷۳.

بحر ابیض، ج ۳:۵۰۸؛ ج ۴:۴۶۹.

بحر خزر، ج ۱:۸۵؛ ج ۲:۵۰۶.

بحر روم، ج ۱:۱۷۳؛ ج ۳:۵۰۸.

بحر عمان، ج ۱:۳۵۰.

بحرین، ج ۱:۵۴، ۴۱۸؛ ج ۲:۱۲۲، ۱۲۴، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۵، ۱۳۶ پ، ۱۳۹، ۱۵۷، ۱۹۷، ۴۸۸؛ ج ۳:۳۰، ۳۵، ۳۱۲، ۳۲۲، ۳۲۳،

۴۲۵، ۴۸۰، ۴۹۴؛ ج ۴:۱۳۷، ۳۹۸، ۴۷۱، ۵۲۸، ۵۲۹؛ ج ۵:۸۹ پ، ۳۴۱ پ، ۳۷۰ پ، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۵۵۲.

بخارا، ج ۱:۱۷۱، ۳۲۹؛ ج ۲:۲۱۶ پ، ۲۴۳ پ؛ ج ۳:۱۳۸، ۲۳۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۲، ۳۳۱ پ، ۴۵۰ پ؛ ج ۴:۳۹۷، ۵۲۰؛ ج ۶:

۱۳۷ پ.

بدر، ج ۱:۱۱۹؛ ج ۴:۱۴۳؛ ج ۵:۴۰۵ پ.

براق (محلۀ براق) - محلۀ براق.

برزه، ج ۲:۴۵۷ پ، ۴۵۸ پ.

برزۀ بیهق، ج ۵: ۲۵۲ پ.

برس، ج ۲: ۳۴۴.

برقه، ج ۵: ۳۱۷ پ.

برکه زلزل، ج ۳: ۵۱۸.

برلین آلمان، ج ۵: ۲۶۸ پ.

برمجنون/برمجون، ج ۵: ۷۴.

بروجرد، ج ۱: ۳۰۵.

بروسا، ج ۲: ۳۵۱، ۳۵۲.

برهوت، ج ۱: ۲۳۶.

بريسما، ج ۴: ۲۹۰.

بزوفرا، ج ۱: ۶۶ پ؛ ج ۲، ۱۶۷.

بسا (فسا)، ج ۱: ۲۴۵، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۲.

بستيغ، ج ۴: ۲۳۶ پ.

بسظام، ج ۵: ۳۶۴ پ؛ ج ۶: ۱۲۶، ۱۵۹ پ.

بشرويه، ج ۳: ۲۸۸، ۴۰۶.

بصره، ج ۱: ۹۳، ۱۷۱، ۳۲۳، ۳۲۷ پ، ۳۴۴ پ، ۳۵۰، ۳۸۹، ۳۹۱، ۴۰۹؛ ج ۲: ۱۵۲، ۱۶۲، ۱۶۵، ۱۹۸، ۲۶۸، ۲۸۰، ۲۸۱، ۳۸۵، ۳۸۷، ۳۸۸، ۴۱۵ پ؛ ج ۳: ۴۰، ۴۱، ۸۹، ۱۸۵، ۱۹۱ پ، ۲۲۶ پ، ۳۵۹، ۳۶۰، ۴۱۲، ۴۲۹، ۴۷۷، ۴۷۸؛ ج ۴: ۳۳، ۲۵۸ پ، ۲۸۸، ۲۸۹، ۳۱۴، ۳۷۱ پ، ۴۰۳، ۴۰۶، ۴۳۵ پ، ۴۳۶؛ ج ۵: ۳۷ پ، ۷۳ پ، ۹۸ پ، ۱۰۳ پ، ۱۰۴ پ، ۳۴۰ پ، ۳۴۱ پ، ۳۵۹ پ، ۳۹۱، ۴۱۳، ۴۹۸، ۵۲۶؛ ج ۶: ۴۹ پ، ۱۷۳

بصّه (روستای -)، ج ۳: ۵۲۲ پ.

بطحیه، ج ۱: ۳۱۲.

بعلبک، ج ۱۵۷:۲ پ، ۴۲۹؛ ج ۳۲۱:۳؛ ج ۵۳:۵، ۵۴، ۱۵۹، ۱۶۰، ۲۱۵ پ.

بغداد، ج ۱:۵۷، ۶۶، ۹۳، ۱۰۲، ۱۱۵، ۱۵۷، ۱۶۵، ۱۹۱، ۲۴۱، ۲۴۳، ۲۵۰، ۳۰۵، ۳۱۲، ۳۱۸، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۵،

ص: ۳۲۰

۳۳۰ پ، ۳۶۳، ۳۹۱، ۳۹۲، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۹؛ ج ۴:۲، ۶، ۱۳، ۱۶، ۱۹ پ، ۲۷، ۲۸ پ، ۱۵۲، ۱۶۲، ۱۶۷ پ، ۱۸۵ پ، ۱۹۳، ۲۰۱، ۲۱۲، ۲۳۲، ۲۴۸، ۳۳۶ پ، ۳۴۳، ۳۵۶، ۴۱۷ پ، ۴۲۴؛ ج ۳:۱۷۵، ۲۰۵، ۲۱۰، ۲۱۴، ۲۳۱، ۳۶۲ پ؛ ج ۴:۲۷، ۲۹، ۳۹، ۴۳، ۴۹، ۵۱، ۷۶، ۸۱، ۹۵، ۱۲۷، ۱۴۱، ۱۵۷، ۲۰۶، ۲۲۰ پ، ۲۲۷، ۲۶۸، ۲۷۸، ۲۸۱ پ، ۲۸۲، ۲۸۵، ۲۸۷، ۳۱۴، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۷۱، ۳۷۷، ۳۹۷، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۱۸، ۴۱۹؛ ج ۵:۳۴، ۴۸، ۱۰۳، ۱۴۲، ۱۴۳، ۲۰۲، ۲۶۴، ۲۸۹، ۳۲۱، ۳۴۳ پ، ۳۵۵، ۳۶۲، ۳۸۷، ۳۹۸، ۴۶۳، ۴۶۹، ۴۹۸، ۵۲۷، ۵۳۴، ۵۴۲؛ ج ۶:۴۸، ۱۰۲، ۱۲۳ پ، ۱۳۸، ۱۴۱، ۱۶۹، ۱۹۱، ۱۹۴.

بقاع، ج ۴:۳۲۲؛ ج ۵:۱۱۲ پ.

بقعه امامزاده شاهزاده حسین، ج ۴:۵۰۰.

بقعه حسن پادشاه، ج ۳:۳۴۳.

بقعه شیخ یوسف بنا، ج ۴:۳۸۱.

بقیع، ج ۱:۲۷۳؛ ج ۲:۱۶؛ ج ۵:۵۳۶؛ ج ۶:

۸۵ پ.

بلاد بنی نمیر، ج ۵:۳۰ پ.

بلاد جبل، ج ۳:۳۳۳؛ ج ۵:۳۱۰.

بلاد بحرین، ج ۵:۵۵۱، ۵۵۲.

بلاد روم، ج ۳:۵۰۸.

بلاد عجم، ج ۵:۴۱۰، ۵۶۳.

بلاد عرب، ج ۵:۳۸۷.

بلخ، ج ۱:۳۲۵، ۳۵۸ پ؛ ج ۲:۱۵۳؛ ج ۳:۲۹۹، ۴۶۸ پ؛ ج ۴:۳۸۳ پ؛ ج ۵:۲۰۱ پ، ۳۲۵ پ،

۳۶۴ پ، ۵۱۰، ۵۱۸، ۵۳۴؛ ج ۶:۱۰۱ پ.

بلقاء، ج ۱:۱۷۲، ۱۷۳، ۲۹۵.

بمبئی، ج ۱:۱۵۰ پ، ۳۰۶ پ؛ ج ۲:۱۸۴ پ؛ ج ۵:

۳۴۲ پ؛ ج ۱۸۴:۶ پ.

بناکت، ج ۸۸:۶.

بندخان، ج ۲۴۸:۱.

بنیاری، ج ۲۹۰:۴.

بنی مائده، ج ۲۸۸:۴.

بوان فارس، ج ۱۷۱:۱، ۲۴۷، ۲۴۸.

بهاران - حران.

بهنسی، ج ۱۷۳:۱.

بیابان (خرج)، ج ۱۷۳:۶.

بیاض، ج ۳۲۲:۴، ۳۲۳ پ.

بیانه (قصبه -)، ج ۴۰۵:۳.

بیت الله (کعبه)، ج ۴۵:۱، ۹۱، ۹۵، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۳۵، ۱۵۸، ۲۶۶ پ، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۸۶، ۳۰۱ پ، ۳۴۹، ۴۰۴؛ ج ۳۰:۲، ۱۲۱ پ،
۱۳۲، ۱۳۵، ۱۵۵، ۱۷۴ پ، ۱۹۶، ۲۶۲، ۲۷۲، ۴۲۹، ۴۳۳، ۴۶۴؛ ج ۳:۲۷۹، ۲۸۰، ۴۳۲، ۴۸۴، ۵۲۶؛ ج ۴:۵۲، ۹۵، ۱۲۹، ۱۶۲، ۲۶۸
پ، ۲۹۸ پ، ۳۸۶، ۴۰۷ پ، ۴۱۲ پ، ۵۲۴ پ؛ ج ۵:۳۷، ۹۱ پ، ۱۰۶ پ، ۱۱۲، ۱۶۰، ۱۹۷، ۳۹۵، ۳۹۶.

بیت المقدس، ج ۱۷۳:۱؛ ج ۵:۷۸، ۷۹، ۳۲۵ پ.

بیت فاطمه (ع)، ج ۱۰۹:۱.

بیرجند، ج ۷۵:۶ پ.

بیروت، ج ۱۲۱:۳ پ؛ ج ۱۹۲:۶ پ.

بیره، ج ۱۷۳:۱.

بیضا، ج ۲۴۸:۱، ۲۴۹، ۲۸۰ پ.

بیہق، ج ۲:۴۵۷؛ ج ۳:۳۶۴؛ ج ۵:۵۲۰.

پاگرہ - فسا.

پطرزبورگ، ج ۲:۱۱۴ پ.

پہن کوہ، ج ۱:۲۵۰ پ.

تاجیکستان، ج ۴:۳۵۴ پ.

تایباد، ج ۶:۴۷ پ.

تبریز، ج ۱:۶۱، ۱۱۲، ۱۵۰، ۱۶۳، ۱۸۳، ۳۵۳؛ ج ۲:۹۳، ۱۱۸، ۲۰۰، ۲۳۷، ۲۵۵، ۲۶۵، ۳۰۷، ۳۴۵، ۳۵۳، ۴۸۴، ۴۹۲، ۵۰۷، ۵۱۳، ۵۱۹؛ ج ۳:۲۱، ۸۸ پ، ۱۰۷، ۱۷۴، ۱۸۹، ۱۹۳، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۷۲، ۲۸۰، ۳۹۹، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۸۷، ۴۱۱، ۴۳۹، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۸۵، ۴۹۵؛ ج ۴:

۹۹، ۱۸۳، ۲۱۲، ۲۵۲، ۲۵۴، ۲۵۵ پ، ۲۳۰ پ، ۳۳۴ پ، ۴۱۰، ۴۱۹ پ، ۵۰۵، ۵۱۸؛ ج ۵:۴۸، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۶۷، ۱۹۶ پ، ۲۲۹، ۳۲۷، ۳۴۳، ۳۷۰، ۳۸۰، ۳۸۷، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۴۳۰، ۴۳۳، ۵۰۶، ۵۵۲؛ ج ۶:۵۷، ۱۲۴.

تبوک، ج ۶:۱۶۸.

تتہ، ج ۱، ۸۱ پ.

تخت پولاد، ج ۱:۲۱۸ پ، ۲۶۸ پ؛ ج ۲:۶۱، ۵:

۳۱۲ پ.

تربت جام، ج ۳:۴۶۷، ۴۶۸ پ.

تربت حیدریہ، ج ۶:۷۵ پ.

ترشت (دوریست)، ج ۳:۲۶۷.

ترکستان، ج ۴:۲۹۸ پ.

ترکیہ، ج ۱:۳۳۹؛ ج ۲:۴۹۱؛ ج ۳:۸۴، ۳۵۷؛ ج ۴:۳۳۷ پ.

ترمد، ج ۴:۵۲، ۳۸۳.

تغلب حمص، ج ۲:۲۲۳.

تفت یزد، ج ۴:۳۵۹.

تفرش، ج ۴:۱۰۴، ۴۴۳، ۴۸۲

تفلیس، ج ۳:۲۲۱؛ ج ۵:۲۶۹ پ.

تکریت، ج ۵:۵۲۳؛ ج ۶:۴۸۰.

تکیه فیض در اصفهان، ج ۲:۳۲۰ پ.

تکیه مولویه، ج ۵:۳۲۲ پ.

تل عکبرا، ج ۵:۴۳۸ پ.

تل هواری، ج ۱:۳۱۲.

تلیجان، ج ۱:۲۱۸.

تنکابن، ج ۲:۲۴۶؛ ج ۵:۳۸۱.

تنوخ، ج ۳:۴۷۶، ۴۷۹، ۴۸۰ پ؛ ج ۴:۲۳۰؛ ج ۶:۱۰۵.

تیس، ج ۱:۳۴۳ پ.

توبلی (قربه -)، ج ۵:۳۹۴ پ.

توران، ج ۲:۱۳۵.

تون، ج ۱:۱۸۲، ۳۸۱؛ ج ۲:۳۵۸؛ ج ۳:۲۸۸، ۴۰۶.

تهامه، ج ۴:۲۴۲.

تهران، ج ۱:۶۳، ۹۱، ۱۴۶ پ، ۲۸۰؛ ج ۲:۶۷، ۱۲۸، ۱۷۲، ۱۷۳، ۲۲۱، ۲۹۲، ۲۹۹؛ ج ۳:

۲۰۶، ۲۲۹ پ، ۲۶۷؛ ج ۴:۲۵۵ پ، ۲۹۸ پ، ۳۱۷ پ، ۴۰۹ پ؛ ج ۵:۲۶۴، ۲۶۵، ۲۷۸ پ، ۲۸۰ پ، ۳۴۳ پ، ۴۴۶ پ، ۵۳۰؛ ج

۶:۲۶، ۵۹، ۷۱ پ، ۱۷۸ پ، ۱۸۴ پ.

تيمجان، ج ۱:۲۲۶؛ ج ۲:۱۲۹، ۴۸۸؛ ج ۳:۲۶۱.

ثعلبيه، ج ۲:۳۷۷.

ثوقان، ج ۲:۱۵۳.

ثهلان، ج ۵:۲۹، ۳۰ پ.

جاسب - جاست.

ص:۳۲۲

جاست، ج ۴۹۴:۳، ۵۰۲.

جاسم (دهكده شام)، ج ۱:۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۷۰.

جام - تربت جام

جامع آمل طبرستان، ج ۳:۳۳۳.

جامع بغداد، ج ۲:۲۸ پ.

جامع عباسی در اصفهان، ج ۱:۲۱۷؛ ج ۴:۵۱۲.

جامع قزوین، ج ۵:۱۸۸.

جامع کبیر عباسی (در اصفهان)، ج ۱:۲۱۷.

جامع کوفه، ج ۴:۴۱۱.

جامع هرات، ج ۳:۳۷۶.

جامعین، ج ۱:۴۰۹؛ ج ۳:۱۰۵؛ ج ۴:۴۶۹؛ ج ۵:

۶۱.

جایدر (قریه -)، ج ۵:۳۹۴ پ.

جبال، ج ۲:۱۹۸.

جبال لوز، ج ۵:۴۱۳.

جبانہ سالم، ج ۲:۴۰۸.

جبانہ صائديها، ج ۲:۴۰۸.

جبانہ مخنف بن سلیم، ج ۲:۴۰۹.

جبع، ج ۱:۵۷، ۶۰، ۲۶۷ پ؛ ج ۲:۴۷، ۴۲۹، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۶۲ پ؛ ج ۵:۱۱۲، ۲۲۶، ۲۹۹ پ.

جبل، ج ۱:۳۱۷، ۳۲۸، ۴۰۹؛ ج ۲:۲۳۲.

جبل (پشت طبرستان و دیلم)، ج ۳: ۴۰۰ پ؛ ج ۵:

۴۱۳.

جبل رضوی، ج ۳: ۱۳۷.

جبل عامل، ج ۱: ۵۷، ۶۰، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۱، ۲۲۵، ۲۵۴، ۲۹۵، ۳۰۰، ۳۰۱ پ، ۳۰۳، ۳۳۸، ۳۸۵، ۴۱۹؛ ج ۲: ۶۷، ۷۶، ۱۳۱، ۱۳۳، ۲۰۰ پ، ۲۵۳ پ، ۴۱۹ پ، ۴۲۹ پ، ۴۵۷، ۵۱۸؛ ج ۳: ۱۱۵، ۱۷۵، ۲۲۶، ۲۲۹، ۳۲۸ پ، ۴۱۰، ۴۱۲ پ، ۵۰۲ پ، ۵۱۱، ۵۲۱، ۵۳۸؛ ج ۴: ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۵۸، ۲۴۵، ۲۹۶، ۳۱۲، ۳۲۲، ۳۳۳، ۳۴۸، ۳۵۴، ۵۱۹؛ ج ۵: ۱۴۰، ۲۰۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۴۴۱، ۴۵۲؛ ج ۶: ۶۱.

جبل قاسیون، ج ۳: ۳۳۹ پ.

جبل الکبیر، ج ۱: ۶۶؛ ج ۵: ۱۸۸.

جراحی، ج ۲: ۲۷۵.

جرجان - گرگان.

جزایر، ج ۱: ۵۵؛ ج ۲: ۲۶۸، ۳۷۵؛ ج ۳: ۱۱۲؛ ج ۵: ۳۹۱، ۵۶۰.

جزیره، ج ۱: ۴۰۹؛ ج ۲: ۲۶۸؛ ج ۴: ۲۲۲، ۲۲۳.

جزیره اقوی، ج ۴: ۳۲۴ پ.

جزیره اکل، ج ۵: ۳۷۰ پ.

جزیره خضراء، ج ۲: ۴۴۸؛ ج ۴: ۴۶۹، ۴۷۰.

جزیره صقلیه، ج ۴: ۲۶۹.

جزیره العرب، ج ۶: ۱۷۲.

جزین (- جبل عامل)، ج ۱: ۹۷؛ ج ۲: ۴۳۶؛ ج ۳:

۲۲۶، ۵۱۱؛ ج ۵: ۳۰۳ پ، ۳۱۰ پ.

جسر نهروان، ج ۱: ۱۱۰.

جعدر - قلعه جعدر.

جفار، ج ۱: ۱۷۳.

جلدك، ج ۲: ۱۸۴ پ.

جلساء (- نجل)، ج ۲: ۲۳.

جم، ج ۱: ۲۴۶.

جمع، ج ۵: ۵۳۶.

جمل (جنگ -)، ج ۵: ۲۹۰ پ.

جنابه، ج ۱: ۲۴۶، ۲۴۹.

جنیده، ج ۶: ۵۳.

ص: ۳۲۳

جنبلان، ج ۴۹:۲ پ.

جند (- یمن)، ج ۳۴۲:۵ پ.

جندی شاپور، ج ۴۱۳:۵.

جو (یمامه)، ج ۱۷۳:۶.

جوایز، ج ۵۴۲:۳.

جوزه، ج ۴۹۹:۳.

جوزجان، ج ۵۱۱:۵، ۵۲۰، ۵۲۱.

جوزی - فرضه الجوزی.

جوسق، ج ۲۴۰:۴.

جوشن (کوه -)، ج ۲۱۲:۵.

جولان، ج ۱۶۳:۱؛ ج ۲۵۳:۲ پ.

جهاضمه، ج ۳۵۹:۵.

جهرم، ج ۲۴۹:۱؛ ج ۱۱۵:۴.

جهرود (- قم)، ج ۲۷۰:۱.

جھضم، ج ۳۵۹:۵ پ.

جی (- اصفهان)، ج ۱۸۵:۲ پ.

جیدور (- دمشق)، ج ۱۶۲:۱، ۱۶۳، ۱۷۰.

جیھون، ج ۴۵۱:۳ پ؛ ج ۱۲۷:۴.

چالدران، ج ۱۷۵:۱؛ ج ۲۳:۳، ۲۴ پ، ۵۳، ۳۴۴ پ.

چالوس، ج ۲۲۲:۱ پ، ۳۱۷، ۳۲۷.

چهار سوق (- اصفهان)، ج ۵۳:۲ پ.

چهل ستون (- اصفهان)، ج ۵۳:۲ پ.

حائر حسینی، ج ۱۲۹:۱ پ؛ ج ۷:۲، ۹، ۲۱، ۱۲۹؛ ج ۲۹۲:۳؛ ج ۱۵۱:۵، ۳۳۱ پ.

حاجی وجیه، ج ۵۴۱:۳.

حالیہ (- دارابگرد)، ج ۲۵۰:۱ پ.

حبشہ، ج ۲۳:۶.

حبلرود، ج ۲۶۴:۲.

حجاز، ج ۲۹۶:۱، ۳۲۱، ۳۲۳؛ ج ۳۷۵:۲، ۴۲۹، ۴۳۳؛ ج ۳۷:۳، ۴۰، ۱۳۷؛ ج ۶۳:۴، ۳۰۵، ۵۴۴، ۵۰۲؛ ج ۷۹:۵ پ، ۳۲۷ پ؛ ج ۶:

۱۷۳، ۶۳.

حجر الاسود، ج ۱۰۲:۱، ۱۰۳؛ ج ۳۳:۲.

حدث، ج ۴۱۲:۵.

حدیثہ، ج ۴۱۰:۱.

حدیقہ، ج ۳۵۶:۱.

حران، ج ۳۲۴:۴ پ.

حرم احمد بن موسیٰ، ج ۲۱:۵، ۲۴ پ.

حرم امیر المؤمنین، ج ۳۴۹:۱.

حرم جواد الائمه، ج ۱۴۹:۱ پ.

حرمین (مکہ و مدینہ)، ج ۹۰:۲.

حسکان، ج ۳۰۷:۳، ۳۵۴.

حصنا مہدی، ج ۴۱۳:۵.

حصن كيفا، ج ٥:٥٣٤.

حصن منصور، ج ١:١٧٣.

حصون شام، ج ٥:٤١٢.

حظيره سلطان احمد ميرزا، ج ٢:٢٠٨.

حلب، ج ١:٩٣، ١٣٤، ١٣٥، ١٧٣، ٢٢٣، ٢٤١، ٢٧٠، ٣٥٢، ٣٦٣، ٣٦٥، ٣٦٦؛ ج ٢:

٢٢، ٢٥، ٢٧، ١٢٨، ١٥٥، ٢٢٨، ٢٣٣، ٢٣٤، ٢٥٨، ٣٦٢، ٥٠٤؛ ج ٣: ٢٧٥، ٢٧٦، ٣٢٩؛ ج ٤: ٣٥، ١٣٢، ٣٢٥، ٥٠٣؛ ج ٥: ١٧١، ٣٠٧،

٥٠٥، ٥٠٩؛ ج ٦: ١١٩.

حلّه، ج ١: ١٠٧، ١٠٨، ١٣٢، ١٣٩، ١٩٢، ٢١٣، ٣٦٥، ٣٦٦، ٣٨٧، ٣٩٩، ٤٠٩، ٤١١، ٤٢٦، ٤٣١؛ ج ٢: ٤، ٣٥، ٣٦، ٤١، ٢١٢،

٢٣٧، ٢٦٦، ٢٦٨، ٣٤٤، ٣٥١، ٣٥٢؛ ج ٣: ٣٧، ١٠٥، ١٢٠، ١٣٢، ١٧٥، ٢٩٤، ٤٠٨، ٤٤١، ٤٤٩؛ ج ٤:

ص: ٣٢٤.

۱۲۷، ۲۰۶، ۲۲۷، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۹۲؛ ج ۵:۵۷، ۱۴۰، ۱۴۹، ۲۱۲، ۲۵۴، پ، ۳۴۲، ۳۸۶، ۳۸۷، ۴۲۶، ۴۲۹، ۴۶۰، ۴۸۳؛ ج ۶، ۱۸۶

حلّه بنی رزاق، ج ۱:۴۰۹.

حلّه بنی صلد، ج ۱:۴۰۹.

حلّه بنی مزید، ج ۱:۴۰۹.

حلّه (جامعین)، ج ۵:۲۱۲.

حلّه دبیس بن عفیف، ج ۱:۴۰۹.

حلّه سیفیه، ج ۱:۴۳۱؛ ج ۴:۳۶۷؛ ج ۵:۳۸۷، ۴۲۶، ۴۲۹.

حلوان، ج ۱:۴۰۹، ۴۱۰؛ ج ۲:۵۸؛ ج ۵:۳۸۰.

حماه، ج ۳:۳۳۲.

حمص ری، ج ۵:۳۲۷.

حمص شام، ج ۱:۱۷۳؛ ج ۲:۲۲۳، ۲۳۲؛ ج ۴:

۳۲۶؛ ج ۵:۳۲۶، ۳۲۷.

حمید، ج ۳:۳۳۹.

حنین، ج ۱:۱۱۹.

حویزه، ج ۱:۲۲۳؛ ج ۲:۲۶۶، ۲۶۸، ۲۷۷، ۲۷۸؛ ج ۳:۱۰۰، پ، ۱۱۲، ۱۸۴، ۱۹۸، ۳۰۶، ۴۱۲؛ ج ۴:۱۰۸، ۱۱۲، ۱۱۳؛ ج ۵:

۳۹۱، ۳۹۳، پ، ۴۰۰.

حیدرآباد، ج ۱:۷۳، ۹۸، ۱۴۶، پ، ۱۵۲، ۲۰۹، ۲۵۴، ۲۷۱، ۲۸۳؛ ج ۲:۸۱، ۹۸، ۹۹، ۳۲۵، پ، ۴۶۰؛ ج ۳:۱۴۲، ۱۸۹، ۱۹۰، ۲۷۲،

۳۲۲؛ ج ۵:۱۸، ۱۸۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰؛ ج ۶:۱۷۸، پ

حیره، ج ۲:۴۰۸، ۴۱۰؛ ج ۴:۴۰۹، ۵۱۴، پ.

خان بر مجون، ج ۵:۷۹.

خان علان، ج ۲: ۱۷۷.

خانقاه اخلاصیه هرات، ج ۳: ۳۷۶ پ.

خانقاه شمیاطی، ج ۴: ۴۳۷.

خانقاه طبری، ج ۱: ۲۰۷.

خانقاه قو هده علیا، ج ۲: ۴۱۸.

خانقاه نوریه، ج ۵: ۴۰۰ پ.

ختلان (- تاجیکستان)، ج ۴: ۳۵۴ پ، ۵۲۷.

خجند ترکستان، ج ۴: ۲۴۲، ۲۹۸ پ.

خدیویه مصر، ج ۵: ۲۸۰ پ.

خراسان، ج ۱: ۴۴، ۷۲، ۸۲ پ، ۱۲۲، ۱۶۳ پ، ۱۸۳، ۲۳۴، ۲۲۸، ۲۴۰، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۵۲، ۳۲۹، ۳۵۷، ۳۶۲، ۳۷۰، ۳۸۹، ۳۹۱، ۳۹۲؛ ج ۲: ۴۵، ۱۰۶ پ، ۱۰۷، ۱۱۷ پ، ۱۲۲، ۱۲۸، ۱۳۱ پ، ۱۳۲، ۱۳۴، ۱۸۹، ۱۹۸، ۲۸۳، ۳۶۴، ۴۱۲، ۵۰۰؛ ج ۳:

۱۱۵، ۲۰۳، ۲۳۲، ۲۷۹، ۳۰۲، ۳۷۷، ۴۳۲ پ، ۴۳۷، ۴۴۴ پ، ۴۵۰، ۴۶۷ پ، ۴۶۸، ۴۶۹ پ، ۵۱۳، ۵۳۰؛ ج ۴: ۲۴۲، ۲۵۸ پ، ۲۷۸ پ، ۳۸۳، ۳۶۱ پ، ۴۵۰ پ، ۴۷۳؛ ج ۵: ۸۱، ۱۰۴ پ، ۱۳۴ پ، ۲۹۰ پ، ۳۰۸ پ، ۴۰۳، ۴۹۰، ۵۱۰، ۵۱۳، ۵۱۸، ۵۲۱؛ ج ۶: ۶۱، ۱۸۸

خر تبرت، ج ۴: ۲۶۳ پ.

خرج، ج ۶: ۱۷۲.

خرقان، ج ۵: ۳۶۴ پ.

خرگرد، ج ۳: ۴۶۷ پ، ۴۶۸ پ.

خریبه بصره، ج ۳، ۲۲۶.

خزانة البنود قاهره، ج ۴: ۲۴۴ پ.

خزانة امیر المؤمنین، ج ۲: ۲۳۸؛ ج ۴: ۴۶۸.

خزانه شيخ صفى، ج ۵:۵۹.

خسرو شاه، ج ۲:۴۸۴، ۲:۴۹۲، ۲:۵۰۲؛ ج ۳:۴۹۵؛

ص:۳۲۵

ج ۳۳۴:۴، ۵۱۸.

خشوفغن (- سغد)، ج ۱۷۲:۱.

خلاط (شهر -)، ج ۵۲۷:۵ پ.

خلف آباد، ج ۲۶۸:۲.

خلیج فارس، ج ۴۰۹:۱، ۴۱۰؛ ج ۴۸۱:۵.

خم غدیر، ج ۳۴۵:۴ پ.

خندق، ج ۴۷۸:۴ پ.

خواجو، ج ۲۷۰:۴ پ.

خوار، ج ۲۲۳:۳.

خوارزم، ج ۱:۵۰؛ ج ۳:۴۵۰، ۴۵۱؛ ج ۵:

۴۶۱؛ ج ۶:۱۳۵.

خواف، ج ۴:۲۵۸؛ ج ۵:۵۲۰.

خوانسار، ج ۲:۵۹.

خورنق، ج ۴:۵۱۴.

خوزستان، ج ۱:۲۴۷، ۳۲۳، ۴۰۹؛ ج ۳:

۱۰۰ پ، ۴۹۹؛ ج ۴:۳۹۹؛ ج ۵:۳۹۹، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳.

خونج، ج ۲:۱۱۸.

خیاره قزوین، ج ۳:۳۹۷.

خیف، ج ۵:۵۳۶.

دارابجرد، ج ۱:۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۸، ۲۵۰؛ ج ۴:

۲۷۳ پ.

دار الاماره، ج ۴۹۹:۵ پ.

دار الاماره هرات، ج ۳۷۸:۳.

دار الرزق، ج ۴۰۹:۲.

دار الزيد، ج ۵۴۰:۳.

دار السلطنه اربيل، ج ۲۱۹:۲.

دار السياده سلطاني هرات، ج ۲۰۵:۲ پ.

دار العلم رمله، ج ۳۵:۴.

دار قيصر، ج ۳۹۳:۱.

دار المرز، ج ۲:۲۲۰؛ ج ۴:۱۷۸.

دار النقابه، ج ۱:۴۳؛ ج ۴:۱۲۰.

دار الوزراء، ج ۳:۳۵ پ.

دارين، ج ۱:۲۵۱.

دامغان، ج ۱:۲۴۸، ۳۲۸.

دبايگان، ج ۶:۱۲۲.

دبوسيه، ج ۱:۱۷۱.

دجله، ج ۱:۶۶ پ، ۴۰۹، ۴۱۰؛ ج ۲:۱۶۷ پ، ۳۲۷؛ ج ۳:۳۳۹؛ ج ۴:۳۱۴، ۳۹۶؛ ج ۵:

۴۳۸ پ، ۵۲۳ پ.

دجيل، ج ۵:۴۳۸.

درب الدواب بغداد، ج ۳:۲۱۴.

- درب ریاح بغداد، ج ۵: ۲۹۰.
- درب الزرقاء کوفه، ج ۴: ۲۹۸.
- درب الزعفرانی، ج ۳: ۳۳۵.
- درب السلسله، ج ۳: ۲۲۱.
- درب المسلخ، ج ۳: ۵۰۳، ۵۱۸.
- درب النخله بغداد، ج ۱: ۳۲۲.
- درب امام اصفهان، ج ۴: ۲۳۴.
- دروازه حسن آباد اصفهان، ج ۴: ۲۷۱ پ.
- دره سکیکی، ج ۲: ۲۵۳ پ.
- دریاچه ساوه، ج ۵: ۴۵۰ پ.
- دریای خزر، ج ۱: ۸۵.
- دریای روم، ج ۱: ۱۷۳.
- دریای شام، ج ۴: ۲۱۹.
- دریای فارس، ج ۱: ۲۴۷.
- دریای هند، ج ۱: ۲۴۵.
- دژ ابن عمار (حصن -)، ج ۱: ۲۴۹.
- دستگرد، ج ۱: ۲۷۰.
- دشتستان، ج ۳: ۳۲۲.

دعالجه (محلّة پشت باب الكوفة بغداد)، ج ۳:

۲۸۸ پ.

دکن، ج ۳: ۴۷۵ پ.

دمدم (قلعه -)، ج ۲: ۲۶۳.

دمشق، ج ۱: ۱۰۱، ۱۰۶، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۷۰، ۱۷۲، ۱۷۳، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۹۱؛ ج ۲:

۱۸۳ پ، ۱۸۴ پ، ۲۳۹ پ، ۲۶۰ پ، ۳۱۴ پ، ۴۱۱، ۴۲۹، ۴۵۸ پ؛ ج ۳: ۳۷۵ پ، ۴۸۷، ۵۳۱؛ ج ۴: ۲۶۴، ۲۶۹، ۲۸۸؛ ج ۵: ۱۱۲، ۲۸۰، ۲۸۱، ۳۰۲، ۳۰۶، ۳۰۷ پ، ۳۱۰، ۳۴۷؛ ج ۶: ۲۶ پ، ۱۱۵ پ، ۱۷۲.

دمياط (شهر -)، ج ۱: ۳۴۳ پ.

دواليب، ج ۳: ۵۴۰.

دود الرامی، ج ۵: ۴۱۳.

الدور، ج ۶: ۴۸.

دورق، ج ۲: ۲۷۵، ۲۷۸ پ؛ ج ۵: ۴۱۳.

دورق خوزستان، ج ۵: ۵۴۵.

دوریست (طرشت)، ج ۱: ۱۴۶ پ، ۲۰۳؛ ج ۳:

۲۲۸، ۲۳۱.

دهخوارقان، ج ۱: ۹۱، ۱۱۶؛ ج ۲: ۲۶۳؛ ج ۳:

۳۹۹، ۴۷۰، ۴۸۵، ۵۱۱؛ ج ۴: ۲۳۰، ۳۳۴، ۴۱۰، ۵۰۴، ۵۰۵؛ ج ۵: ۸۳، ۱۰۳، ۳۹۵، ۳۹۷؛ ج ۶: ۵۹.

دهستان، ج ۱: ۱۴۵؛ ج ۳: ۴۵۰؛ ج ۵: ۵۲۶.

دیار بکر، ج ۲: ۵۲۰ پ؛ ج ۳: ۳۳۹؛ ج ۴: ۳۴۸؛ ج ۵: ۵۳۴.

دیار عجم ج ۳: ۲۷۹؛ ج ۵: ۱۶۰.

ديار ترك، ج ۳۸۴:۴ پ.

ديلم، ج ۲۱۸:۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۲۴، ۳۷۹؛ ج ۵۰۴:۲، ۵۱۵ پ؛ ج ۱۴۵:۳؛ ج ۳۵:۴، ۳۶ پ، ۳۷۷؛ ج ۳۶۲:۵.

ديلمان، ج ۲۱۸:۱، ۳۱۶؛ ج ۳، ۱۴۵.

دينور، ج ۱۶۴:۱ پ؛ ج ۳۴۰:۵ پ، ۳۴۱ پ.

ذو الكفل (منزل -)، ج: ۷۱ پ.

رأس العين، ج ۳۲۱:۳ پ.

رأس القنطرة، ج ۱۷۲:۱.

رأس الوادي، ج ۴:۲.

رابق، ج ۳۴:۲؛ ج ۸۳:۶.

رازان، ج ۹۲:۶.

راشده شنست ري، ج ۳۷۷:۱.

راقبه، ج ۵۴۰:۳.

رامه، ج ۲۱۷:۵.

رامن (ورامين) - ورامين.

راوند، ج ۱۹۱:۲، ۴۸۳؛ ج ۴۵۱:۴، ۴۶۴، ۴۶۵.

ربذه، ج ۳۴:۲؛ ج ۸۳:۶.

ربض بغداد، ج ۱۴۱:۴.

ربع رشیدی، ج ۲۵۲:۴.

رحبه، ج ۵۱۸:۵؛ ج ۴۹:۶.

رستاق واسط، ج ۴۱۳:۵.

رشای قطیف، ج ۱۰۲:۲ پ؛ ج ۵۵۶:۵ پ.

رشت، ج ۱۳۱:۱ پ، ۲۰۴؛ ج ۸۶:۲، ۹۳، ۱۱۰، ۱۳۰، ۴۵۹، ۵۰۵؛ ج ۱۹۶:۹۹:۳، ۳۴۷، ۳۸۰؛ ج ۲۲۶:۴، ۴۳۴، ۴۵۱؛ ج ۷۸:۵، ۱۶۸، ۲۶۲، ۲۶۹، ۲۸۲، ۳۰۴، ۳۱۴، ۵۶۲.

رشیدیه، ج ۲۵۲:۴ پ.

رصافه، ج ۳۲۷:۲ پ.

رصدخانه مراغه، ج ۲۶۸:۵ پ.

رصد داغی، ج ۲۶۸:۵.

رضوی، ج ۲۹:۵، ۳۰ پ.

رفج، ج ۱۷۳:۱.

ص: ۳۲۷

رقه، ج ۲: ۱۵۳؛ ج ۵: ۵۳۴.

رقیم، ج ۱: ۱۷۲.

رم احمد بن حسین، ج ۱: ۲۴۶.

رم احمد بن صالح، ج ۱: ۲۴۶.

رم احمد بن لیث، ج ۱: ۲۴۶.

رماحه، ج ۳: ۲۷۱.

رماحیه، ج ۳: ۵۴۰، ۵۴۲؛ ج ۴: ۴۱۱ پ.

رم خیلویه، ج ۱: ۲۴۶.

رم شهریار، ج ۱: ۲۴۶.

رمله، ج ۱: ۱۳۵، ۳۷۱؛ ج ۳: ۲۹۴؛ ج ۴: ۳۵، ۲۳۷؛ ج ۵: ۳۲۵ پ.

رمله البیضاء، ج ۵: ۲۳۷.

رودخانه سرارود، ج ۴: ۲۵۲ پ.

رودسر، ج ۲: ۱۵۶ پ؛ ج ۳: ۳۷۹.

روضه (رسول اکرم)، ج ۶: ۱۸۲.

روضه رضویه، ج ۲: ۲۲۱، ۳۰۷؛ ج ۵: ۳۴۱.

روضه صفویه، ج ۲: ۱۰۹.

روضه عبد العظیم، ج ۳: ۱۴۱.

روضه غرویه، ج ۶: ۱۷۱.

روضه معلی (مکه مکرمه)، ج ۱: ۲۶۷ پ.

روضه مقدسه [حرم امام رضا (ع)]، ج ۱: ۴۰، ۱۲۴؛ ج ۲: ۳۲۳.

روضه مقدسه علويه، ج ۵۰۳:۳؛ ج ۳۶۷:۵ پ.

روضه مقدسه حضرت معصومه، ج ۵۱۹:۲.

روم، ج ۱:۱۷۳، ۳۴۵ پ، ۳۵۳؛ ج ۲:۳۷، ۱۰۴، ۱۸۳، ۲۵۷ پ، ۲۶۲، ۳۵۱، ۳۵۲، ۴۲۹، ۴۳۳، ۴۳۴ پ، ۴۴۶، ۴۹۱، ۵۱۹، ۵۲۰؛ ج ۳:۲۴، ۱۷۴، ۲۷۹، ۳۴۳، ۳۵۷، ۵۰۸، ۵۳۸ پ؛ ج ۴:۱۳۷، ۲۶۳ پ، ۳۲۴ پ، ۳۳۷، ۴۸۹، ۴۹۱؛ ج ۵:۲۲۲، ۵۰۹ پ؛ ج ۶:۱۶۳

رویان، ج ۳:۳۳۱، ۳۳۲؛ ج ۶:۱۳۷

رویدشت، ج ۶:۲۳، ۲۴.

ری، ج ۱:۴۳، ۵۰ پ، ۱۲۲، ۱۷۷، ۱۸۳، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۳۲، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۸۰، ۳۰۹، ۳۱۸، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۷؛ ج ۲:۴، ۲۱، ۹۴، ۱۷۰، ۱۷۲، ۱۷۶، ۲۲۰، ۲۴۴، ۲۶۴، ۳۲۵، ۳۳۰، ۳۳۸، ۳۶۴، ۴۷۸؛ ج ۳:۲۵، ۸۹، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۷، ۱۳۳ پ، ۲۶۷، ۳۳۰، ۳۵۲، ۵۰۳؛ ج ۴:۲۲، ۱۸۰، ۱۸۷، ۲۲۶، ۲۶۸، ۲۸۴، ۳۱۵، ۳۷۰، ۴۳۷، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۹۷؛ ج ۵:۱۷۶، ۲۰۲، ۲۴۱، ۲۸۴، ۳۲۱، ۳۲۷، ۳۷۵، ۴۹۵، ۵۱۰، ۵۲۵؛ ج ۶:۵۰، ۱۱۰.

زاکان، ج ۳:۳۵۰؛ ج ۶:۱۶۰.

زاویه نصیریه، ج ۳:۵۳۴.

زجه قزوین، ج ۵:۳۷.

زرکویه، ج ۶:۱۳۵ پ.

زرکان (یا: زرقان)، ج ۱:۲۴۷ پ.

زنجان، ج ۱:۳۲۸، ۳۲۹؛ ج ۲:۱۱۸، ۱۲۹، ۳۰۸؛ ج ۴:۵۲۸.

زنجان رود، ج ۴:۵۰۰.

زواره، ج ۱:۱۶۰، ۳۰۸؛ ج ۳:۴۶۵.

زوراء، ج ۵:۱۶۳.

زوزن، ج ۴:۲۵۸ پ.

زیدان، ج ۲:۲۷۵.

زیدیه حلّه، ج ۲: ۲۳۷ پ.

زین آباد، ج ۵: ۲۰۰.

سارسان، ج ۳: ۳۳۳.

ساری، ج ۱: ۱۱۵ پ، ۲۹۳، ۳۲۸، ۳۲۹، ۴۲۰؛ ج ۲: ۱۲۸، ۲۶۵، ۴۴۵، ۴۸۷؛ ج ۳: ۱۷۹،

ص: ۳۲۸

۱۸۳، ۲۵۰، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۷۳، ۳۸۰؛ ج ۴:

۳۳۰، ۴۶۴، ۴۶۶، ۵۲۱؛ ج ۵: ۷۴، ۷۵، ۹۱، ۱۳۹، ۱۹۹، ۳۳۲، ۵۰۶.

سامان، ج ۴: ۳۴۲؛ ج ۵: ۴۵۰.

سامراء، ج ۱: ۱۶۵، ۳۶۹؛ ج ۲: ۶۶، ۱۳۹، ۴۴۸؛ ج ۴: ۴۶۹؛ ج ۵: ۱۶۳؛ ج ۶: ۴۸، ۱۴۲، ۱۵۴.

ساوه، ج ۱: ۳۴۲؛ ج ۵: ۲۵۹، پ، ۴۵۰؛ ج ۶: ۵۱.

سيزوار، ج ۱: ۱۸۳، ۱۸۶، ۱۸۷، پ، ۳۳۸؛ ج ۲:

۲۰۵، ۲۰۶، پ، ۲۱۰، ۴۵۷؛ ج ۴: ۴۲۶، ۴۲۹، ۴۷۳، ۴۷۴؛ ج ۵: ۱۷۰، ۱۸۶، پ، ۲۸۵؛ ج ۶: ۵۹، ۷۲، پ، ۷۳.

سبلان، ج ۲: ۱۱۸.

سبيع كوفه (محلہ -)، ج ۲: ۲۴۳.

سپيد رود، ج ۱: ۳۱۸.

سرابشنو، ج ۱: ۲۰۹، ۲۲۴؛ ج ۳: ۴۶۹، ۴۷۲.

سرای فتحیه، ج ۴: ۱۲۹.

سرخس، ج ۲: ۲۵۲، پ؛ ج ۵: ۵۱۰، ۵۲۰؛ ج ۶:

۷۴.

سرمق، ج ۱: ۲۴۷.

سزۀ بحرین، ج ۴: ۱۳۷، پ.

سغد، ج ۱: ۱۷۱؛ ج ۳: ۳۸۳، پ.

سقط/مسقط، ج ۱: ۳۸۶.

سقیفه، ج ۱: ۳۰۵، ۳۰۸.

سکيک جولان جبل عامل، ج ۲: ۲۵۳، پ.

سلطانیہ، ج ۱:۱۱۲، ۳۴۹، ۳۵۱ پ، ۳۶۳، ۴۰۲؛ ج ۴:۲۵۲ پ.

سلع، ج ۵:۲۱۷.

سلم آباد بحرین، ج ۲:۱۹۷؛ ج ۵:۳۴۱ پ.

سلیمہ، ج ۱:۱۷۳.

سمرقند، ج ۱:۱۷۱، ۲۴۷؛ ج ۲:۴۴ پ؛ ج ۳:

۳۸۳ پ، ۴۶۷ پ، ۴۶۸ پ؛ ج ۴:۲۴۲ پ؛ ج ۶:

۹۸ پ.

سمنان، ج ۱:۲۲۸، ۲۴۸؛ ج ۲:۵۰۶ پ.

سمیساط، ج ۱:۱۷۳؛ ج ۴:۲۶۳ پ.

سناباد، ج ۳:۳۹۳؛ ج ۴:۴۹۵.

سنبس - سنکبس.

سنبلان (یا: چملان)، ج ۴:۲۳۴.

سنیر، ج ۱:۲۴۸.

سند، ج ۱:۸۱، ۸۲، ۲۴۵.

سنکبس، ج ۳:۱۷۵.

سوراء، ج ۱:۳۸۷، ۳۸۹.

سور مدینہ، ج ۴، ۳۷۷.

سوس (شوش)، ج ۵:۴۱۳.

سوس ادنی، ج ۵:۴۱۳.

سوس اقصی، ج ۵:۴۱۳.

سوسه، ج ۵: ۴۱۳.

سوق الحمايل، ج ۵: ۳۰۷.

سوق الخيل، ج ۱: ۳۴۳.

سوق الفرس دمشق، ج ۵: ۳۰۷.

سولقان رى، ج ۵: ۴۰۰ پ.

سويدا - محل سويدا.

سهله، ج ۳: ۲۲۰.

سيحون، ج ۴: ۲۴۲ پ.

سيراف، ج ۱: ۲۴۵، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹.

سيرجان، ج ۱، ۲۴۵؛ ج ۴، ۱۲۴.

سيس، ج ۱، ۱۷۳.

سيستان، ج ۱: ۲۱۰، ۲۴۸، ۲۴۹، ۳۰۷ پ، ۳۶۵، ۴۲۱؛ ج ۲: ۲۶۷، ۲۹۹، ۵۲۰ پ؛ ج ۳، ۱۵۴، ۱۵۶، ۲۵۲، ۲۵۷، ۵۱۳؛ ج ۴: ۳۴۹؛ ج

۵: ۳۲۵؛ ج ۶: ۱۱۵.

ص: ۳۲۹

سیور حلہ، ج ۵:۳۴۲.

شاہپور، ج ۱:۲۴۶، ۲۴۷، ۲۵۱؛ ج ۵:۴۱۳

شاہپور، ج ۲:۵۱۸.

شام، ج ۱:۴۳، ۸۵، ۱۰۶، ۱۶۱، ۱۶۵، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۹۵، ۲۹۶، ۳۵۲، ۴۰۱، ۴۰۹؛ ج ۲:۲۷، ۲۳۴، ۲۵۷، ۳۲۵، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۶۹، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۸۲، ۳۸۷، ۳۹۰، ۳۹۴، ۴۰۶، ۴۰۸، ۴۱۱، ۴۵۷، ۵۱۸؛ ج ۳:۱۳۹، ۱۷۸، ۱۷۹، ۲۶۴، ۲۷۹، ۳۲۱، ۳۳۹، ۴۷۸، ۵۰۴، ۵۰۶، ۵۲۰، ۵۳۸؛ ج ۴:

۱۹۵، ۱۹۶، ۲۴۲، ۲۹۰، ۲۹۸، ۳۰۰، ۳۲۲، ۳۲۴، ۳۲۶، ۳۴۸، ۴۶۹، ۴۷۸؛ ج ۵:۳۴، ۹۱، ۲۲۱، ۲۸۰، ۲۸۱، ۳۰۲، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۶۷، ۴۱۱؛ ج ۶:۸۷، ۱۶۰.

شاہپور، - شاہپور

شاہ جهان آباد، ج ۳:۱۰۲.

شاہ چراغ، ج ۵:۲۱.

شبستر، ج ۱:۳۰۹؛ ج ۵:۵۵۲، ۵۵۳.

شبورقان، ج ۵:۵۲۱.

شجرہ، ج ۵:۴۶۹.

شرقیہ، ج ۲:۵۱۱.

ششکلان تبریز، ج ۴:۲۵۲، پ.

شط جراحی، ج ۲:۲۷۵.

شطیطہ، ج ۵:۴۳۸، پ.

شعب بوان فارس، ج ۱:۱۷۱؛ ج ۳:۴۶۳، پ.

شقرا، ج ۲:۲۵۳، پ.

شقیف جبل عامل، ج ۲:۱۹۹، پ.

شلمغان، ج ۴:۳۱۴.

شمس آباد اصفهان، ج ۲:۳۱۷ پ.

شمشاط، ج ۴:۲۶۳ پ.

شمیاطی، ج ۴:۴۳۷.

شمیگان اصفهان، ج ۴:۴۶۲ پ.

شوبک، ج ۱:۱۷۳، ۲۹۶.

شوش، ج ۵:۴۱۲، ۴۱۴، ۴۵۸ پ.

شوشتر، ج ۳:۱۰۰ پ، ۱۴۷، ۱۴۸ پ، ۲۲۱، ۲۳۸ پ، ۲۹۹، ۳۰۱، ۴۹۹؛ ج ۴:۱۱۳، ۱۶۸؛ ج ۵:۳۸۸، ۳۹۸، ۳۹۰، ۳۹۲، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۲، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۸ پ، ۴۱۰، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵ پ.

شوکیات، ج ۳:۵۴۱.

شولستان، ج ۳:۱۹، ۴۵۷، ۴۶۰، ۴۶۳؛ ج ۵:

۵۰۱؛ ج ۶:۱۵.

شونیزیه، ج ۱:۲۴۱.

شویحیات، ج ۳:۵۴۰.

شهر زور، ج ۴:۲۱۹.

شهرهای بنی نمیر، ج ۵:۲۹ پ.

شیخان، ج ۱:۱۴۹ پ، ۲۳۷ پ؛ ج ۵:۱۹۱ پ.

شیراز، ج ۱:۵۸، ۶۲، ۸۲ پ، ۱۱۱، ۱۱۷ پ، ۱۴۵ پ، ۱۴۶ پ، ۱۴۸، ۱۷۵، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۵، ۲۵۰، ۳۰۵، ۳۲۱، ۳۲۵؛ ج ۲:۱۰۵، ۱۰۶، ۱۱۵، ۱۴۳، ۱۵۸، ۲۶۵، ۲۸۰ پ، ۲۹۹، ۵۲۳؛ ج ۳:۲۳، ۳۰، ۱۱۲، ۱۳۵ پ، ۱۴۵، ۱۴۸ پ، ۱۸۴، ۱۸۵، ۲۳۳، ۲۳۷، ۲۷۹، ۲۹۹، ۳۲۸ پ، ۳۳۰، ۳۴۹ پ، ۳۶۲، ۳۶۵، ۳۷۷ پ، ۳۸۲، ۴۲۰، ۴۲۴، ۴۳۱، ۴۳۵، ۴۴۶، ۴۵۸، ۴۹۹، ۵۳۶؛ ج ۴:۱۱۵، ۱۲۹، ۱۳۱، ۲۲۶، ۲۷۳ پ، ۲۷۴، ۳۲۲.

۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۶۰، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۳، ۴۰۹، ۴۵۸، ج ۲۱:۵، ۲۲، ۲۴، ۲۵، ۵۸، ۷۹، ۹۹، ۱۰۴،
پ، ۱۹۱، ۳۸۸، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۷، ۳۹۸، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۱۷، ۴۳۳، ۵۶۰

صاحب آباد تبریز، ج ۳:۳۴۳، ۵۳۴، ۵۳۵؛ ج ۴:

۴۹۹؛ ج ۵:۳۸۷.

صالحیه، ج ۵:۲۸.

صحراء (بیابان عبد قیس)، ج ۲:۴۰۷.

صدیق (تبنین)، ج ۳:۵۱۱.

صراه طائی، ج ۵:۳۲۱.

صغد سمرقند، ج ۱:۱۷۱، ۲۴۷.

صفا، ج ۱:۱۰۲، ۱۰۳.

صفین، ج ۱:۲۳۱، ۲۳۲، ۱۷۸، ۳۲۸، ۳۳۴؛ ج ۳:۴۰، ۴۱، ۷۴؛ ج ۴:۱۱۳، ۴۷۷، ۵۲۸.

صم، ج ۵:۴۱۳.

صنعاء، ج ۲:۴۵۵، ۴۵۶.

صور، ج ۱:۴۳؛ ج ۲:۱۰۴، ۴۴۸؛ ج ۳:

۳۱۸، ۳۱۹؛ ج ۴:۳۲۲؛ ج ۵:۲۳۸.

صهرشت، ج ۲:۵۱۴، ۵۱۵؛ ج ۳:

صهیون، ج ۵:۵۰؛ ج ۶:

صیدا، ج ۲:۴۳۲، ۴۳۳، ۵۱۸؛ ج ۴:۲۱۹، ۳۲۲؛ ج ۵:۳۰۲.

صیمره، ج ۲:۱۹۸؛ ج ۵:۳۴۰، ۳۴۱.

طائف، ج ۲:۹۱؛ ج ۳:۴۳۰؛ ج ۴:۴۹۵.

طالقان تهران، ج ۵: ۵۱۱.

طالقان خراسان، ج ۱: ۱۲۲؛ ج ۵: ۵۱۱.

طالقان قزوین، ج ۱: ۱۲۲، ۳۲۱.

طبرس، ج ۴: ۱۰۵، ۴۲۹ پ، ۴۴۳.

طبرستان، ج ۱: ۸۴، ۸۵، ۲۲۱، ۲۲۲ پ، ۳۰۴، ۳۱۶، ۳۱۸، ۳۲۴-۳۲۹، ۳۳۹، ۳۷۳؛ ج ۲:

۵۰، ۱۵۶، ۳۱۰، ۵۰۳، ۵۰۶؛ ج ۳: ۳۳۲؛ ج ۴: ۳۵، ۵۳، ۴۲۴، ۴۳۴، ۴۴۳؛ ج ۵: ۳۳۴، ۳۶۱؛ ج ۶: ۱۳۷ پ.

طبریہ شام، ج ۱: ۴۴ پ، ۸۵.

طبس، ج ۱: ۱۸۲؛ ج ۲: ۲۵۸؛ ج ۳: ۲۸۸، ۴۰۶؛ ج ۶: ۷۴ پ.

طبس کهلک، ج ۲: ۲۵۸.

طخارستان، ج ۱: ۲۴۶؛ ج ۵: ۵۱۱.

طرابلس، ج ۱: ۱۰۶؛ ج ۳: ۱۲۱، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۸۲؛ ج ۴: ۳۵.

طرسوس، ج ۱: ۱۷۳.

طریان، ج ۱: ۲۵۱.

طرشت تهران، ج ۳: ۲۲۶، ۲۶۷.

طسوج، ج ۱: ۲۷۲؛ ج ۲: ۲۵۵، ۳۰۷؛ ج ۳: ۱۴۲، ۱۷۴، ۱۸۹، ۳۸۷؛ ج ۴: ۴۳۳؛ ج ۵: ۳۷۰.

طفوف، ج ۲: ۱۳.

طلوسه (طلوزره)، ج ۲: ۴۱۹ پ.

طوس، ج ۱: ۶۲، ۶۳، ۹۲، ۱۲۴، ۱۳۰، ۱۳۱، ۲۲۵ پ، ۳۵۷؛ ج ۲: ۱۳، ۳۲۴؛ ج ۳: ۲۶۸؛ ج ۴: ۲۰۹، ۴۹۵؛ ج ۵: ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۸۶ پ، ۲۴۸، ۲۶۳، ۲۶۴.

ظاهریه، ج ۵: ۲۸۱.

عالی قاپو، ج ۴: ۵۱۵.

عباس آباد اصفهان، ج ۲: ۵۰۷ پ.

عبد العظیم (ری)، ج ۲: ۵۸، ۱۵۷، ۱۷۰، ۲۹۲؛ ج ۵: ۳۰۴، ۳۷۵.

عتبات، ج ۳: ۲۵، ۲۸۰ پ؛ ج ۵: ۳۴۳ پ.

عجم (شهرهای -)، ج ۲: ۷۳.

ص: ۳۳۱

عدوه المغرب، ج ٥:٣١٧.

عراق، ج ١:١٠٨، ١٣٨، ١٦٣، ٢٢٤، ٢٠٩، ٢٤٥، ٢٥٧، ٢٦٥، ٢٦٦، ٣٢٣، ٣٤٥، ٣٤٥، ٤٠٩، ٤١٠، ٤٣١؛ ج ٢:١١٧، ١٣١، ٢٠١، ٢٦٨، ٣٦٩، ٣٧١، ٣٧٢، ٤٢٩، ٤٥٠، ٤٧٢؛ ج ٣:٢٠، ٢٥، ٣٠، ٣٥، ٩٨، ١٣٢، ٢٧٩، ٢٨٧، ٢٨٩، ٢٩٣، ٢٩٥، ٣٢٨، ٣٤٣، ٣٧٥، ٤٣٢، ٤٦٩، ٥٠٦، ٥٢١، ٥٣٢؛ ج ٤:٣٠، ٤٦، ٧٢، ٨٤، ١٢٢، ١٢٣، ١٨٢، ٢١٩، ٢٥٤، ٢٧٣، ٣٨٤، ٤١٠، ٤٧٣؛ ج ٥:١١٢، ٣٠٩، ٣٣٨، ٣٨٠، ٣٨٧، ٤٨٢، ٥٠١، ٥٠٧، ٥٢١، ٥٢٨، ٥٣٠.

عراق عجم، ج ١:١٧٢، ٢٥٧، ٣٤٢؛ ج ٢:

١٢٢؛ ج ٣:٣٧٥، ٣٠٥؛ ج ٤:٤٧٢، ١١٦؛ ج ٥:١٦٥، ٣٦٧، ٣٨٠، ٤٥٠؛ ج ٦:١٢٢، ١٢٢

عراق عرب، ج ١:٣٧٠، ٣٨٧؛ ج ٣:٢٣٤، ٣٧٦، ٥٢٠، ٥٤٠، ٥٤١؛ ج ٤:٥٢١، ٣٠٧؛ ج ٥:٥٠٧، ٣٦٧، ٧٣؛ ج ٦:١٨٤، ١٨٤.

عربستان، ج ١:٢٤٦؛ ج ٣:٥٢٥.

عرفات، ج ٢:٤٦٨، ٨٤؛ ج ٤:٨٤.

عسفان، ج ٤:٣٨٨.

عسقلان، ج ١:١٧٣.

عكبرا (عكبر)، ج ٥:٢٨٩، ٤٣٧.

عماره رشيديه، ج ٤:٢٥٢.

عمان، ج ١:٢٣٣، ٢٣٦، ٢٤٦؛ ج ٤:٤٧٤؛ ج ٥:

١٠٤.

عموريه، ج ١:١٦٦.

عنجر جبل عامل، ج ٤:٣٢٢.

عنفجور جبل عامل، ج ٤:٣٢٢.

عيناثا، ج ١:٣٣٤؛ ج ٣:٢٤٢؛ ج ٥:٣٦٥.

غار، ج ٥:٢٩٠؛ ج ٦:١٥٠.

غازان، ج ۱۱۴:۲ پ؛ ج ۲۵۲:۴ پ.

غبادیان بلخ، ج ۳۶۴:۵ پ.

غدیر خم، ج ۴۱۷:۳؛ ج ۲۹۰:۵، ۳۱۵ پ.

غرب، ج ۳۲۰:۱.

غزنه/غزنین، ج ۲۱۶:۲؛ ج ۲۷۸:۴ پ؛ ج ۶:

۱۳۷.

غزه، ج ۱۷۳:۱؛ ج ۳۵:۳، ۳۳۱.

غسل گاه، ج ۴۴۰:۴.

غندجان، ج ۱۴۳:۲.

غوطه دمشق، ج ۱:۱۷۱، ۱۷۳، ۲۴۷؛ ج ۲، ۴۵۶ پ.

فارس، ج ۱:۱۷۱، ۲۱۲، ۲۳۶ پ، ۲۴۱، ۲۴۶ پ، ۲۴۹، ۲۵۲ پ؛ ج ۲:۱۴۳؛ ج ۳:۵۰، ۵۳۶؛ ج ۴:۱۱۵، ۲۷۳، ۳۸۴ پ، ۵۰۱؛ ج ۵:

۲۸۵، ۳۱۵، ۴۳۳، ۴۸۱

فخ، ج ۴۰۵:۲.

فدک، ج ۲۳:۶ پ.

فرات، ج ۱:۱۰۹، ۱۷۳، ۲۴۶؛ ج ۲:۲۶۸ پ، ۳۸۸؛ ج ۳:۳۳۹؛ ج ۴:۱۲۷؛ ج ۵:۵۲۱، ۵۲۲.

فراداغ، ج ۷۷:۲.

فرانسه، ج ۳۵۸:۴ پ.

فراه، ج ۱:۴۴، ۳۰۷؛ ج ۲:۱۰۹، ۲۴۶، ۴۶۰؛ ج ۳:۴۶۸؛ ج ۴:۳۵۸، ۳۷۵، ۳۷۶؛ ج ۵:

۴۱۱، ۴۱۴، ۴۲۳، ۴۹۰.

فراهان، ج ۳۳۷:۴.

فرح آباد مازندران، ج ۵:۶۶.

فرحه الجوزه، ج ۳:۴۹۹.

فردوس، ج ۶:۷۵ پ.

ص: ۳۳۲

فرزل بعلبک، ج ۱۵۷:۲ پ.

فرضه، ج ۲۳۶:۱؛ ج ۴۹۹:۳.

فریدن، ج ۱۲۲:۶ پ

فسا، ج ۱: ۲۴۱، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۸ پ، ۲۴۹، ۲۵۰؛ ج ۴۲۰:۳؛ ج ۱۱۳:۴.

فشافویه ری، ج ۳۲۲:۵ پ.

فشکل دره قزوین، ج ۲۵۴:۴.

فقعان، ج ۱۱۸:۴.

فقعہ صور، ج ۴۸۸:۲.

فلسطين، ج ۱: ۱۷۳.

فم معقل، ج ۳۴۱:۵ پ.

فنا خسرو، ج ۲۴۶:۱.

فنجگرد نیشابور، ج ۴۱۹:۳.

فندرسک، ج ۱۲۵:۶، ۱۲۶، ۱۲۷.

فومن، ج ۲۲۶:۴.

فہلیان، ج ۴۶۳:۳.

فیروزکوه، ج ۵۸:۲ پ؛ ج ۵۱۹:۴ پ.

فین، ج ۲۷:۴ پ.

قائن، ج ۳۹۹:۵ پ؛ ج ۷۳:۶، ۷۴.

قادیسیہ، ج ۱: ۴۱۰؛ ج ۲: ۳۷۱، ۳۷۷؛ ج ۴:

۴۷۸ پ؛ ج ۱۴۸:۵ پ.

قاسيون، ج ۳۳۹:۳ پ؛ ج ۲۸۱:۵.

قاہرہ، ج ۱:۲۱۸، ۲۳۷؛ ج ۲:۱۸۴ پ، ۱۸۷، ۲۰۳؛ ج ۳:۳۵ پ، ۱۳۳ پ، ۱۷۵، ۲۷۵؛ ج ۴:

۲۴۴؛ ج ۶:۱۸۱ پ.

قبر آقا حسن خوانساری، ج ۲:۶۱.

قبر ابن شہر آشوب، ج ۵:۲۱۲.

قبر ابو لؤلؤ، ج ۴:۴۷۱، ۴۷۲.

قبر با بارکن الدین، ج ۲:۶۱.

قبر امام رضا (ع)، ج ۴:۴۳۵.

قبر براء بن مالک، ج ۵:۴۱۲.

قبر حضرت خدیجہ (ع)، ج ۵:۱۱۰ پ.

قبر دانیال نبی، ج ۵:۴۱۳.

قبر درویش محمد عاملی، ج ۲:۳۰۶ پ؛ ج ۵:

۱۱۱ پ.

قبر دعبل بن علی، ج ۴:۵۰۸.

قبرستان معلی (مکہ)، ج ۵:۱۱۰ پ.

قبر سید ماجد بحرانی، ج ۵:۲۱.

قبر شہاب الدین ناصر بن ... متوج بحرانی، ج ۵:

۳۷۰ پ.

قبر علامہ حلّی، ج ۱:۴۰۵.

قبر فراء، ج ۵:۵۰۱.

- قبر کمال الدین نجفی، ج ۱: ۳۸۱.
- قبر محمد بن علی خاتون عاملی، ج ۵: ۲۲۹ پ.
- قبر مرزبانی، محمد بن عمران، ج ۵: ۲۴۵ پ.
- قبر معاویه، ج ۴: ۲۳۹.
- قبر منصور بن زبیرقان نمری، ج ۴: ۵۰۸.
- قبر یعقوب صفار، ج ۵: ۴۱۳.
- قبره الشرايين مسجد الحرام، ج ۴: ۴۳۸.
- قتلگاه، ج ۱: ۳۳۸؛ ج ۴: ۴۲۹، ۴۳۰ پ، ۴۴۰.
- قدس، ج ۳: ۱۲۶.
- قدمگاه (دار ابجد)، ج ۱: ۲۵۰ پ.
- قدمگاه امام رضا (ع)، ج ۴: ۵۲۶.
- قراح ابی الشحم، ج ۴: ۳۷۷.
- قراه کبری، ج ۳: ۳۵؛ ج ۶: ۶۴ پ.
- قرمیسین - کرمانشاهان.
- قرن المنازل، ج ۲: ۳۳۱، ۳۳۴ پ.
- قره حصار، ج ۲: ۳۵۱.
- قره مان، ج ۲: ۳۵۱.
- قزوین، ج ۱: ۳۱۷، ۳۲۸، ۳۲۹؛ ج ۲: ۳۳، ۶۹،

٧٢، ٧٦، ١٢١، ١٣٤، ١٣٥، ١٩٥، ٢٤٢، ٢٤٩، ٢٩٢، ٢٩٥، ٣٢٨، ٣٦٠؛ ج ٣: ٤٥، ٩٨، ١١٢، ١٢٢، ١٣٩، ١٥٣، ١٧٤، ١٨٢، ٢٢٥، ٢٦٨، ٢٨٧، ٣٢٨، ٣٢٩، ٣٣١، ٢٥٠، ٣٩٧، ٤٠٥، ٤٤٥، ٤٦٧، ٥٣٧؛ ج ٤: ١٣١، ١٣٣، ١٤٥، ١٨٨، ٢٤١، ٢٥٤، ٢٥٥، ٣٣٣، ٤٦٥، ٤٧٣، ٤٩٧، ٤٩٩، ٥٠٠، ٥٢٠؛ ج ٥: ٣٧، ٦٦، ٦٧، ٧٩، ٨٣، ١٣٦، ١٣٧، ١٦٠، ١٧٨، ١٨٨، ١٨٩، ٢٠٩، ٢٥٠، ٢٥٤، ٢٦٩، ٢٧١، ٣١١، ٣٢١؛ ج ٦: ١٣٦، ١٣٧، ١٦٠.

قسطنطنيه، ج ١: ٥٦، ١٦٣، ٢٤٢؛ ج ٢: ٤٢٤، ٤٢٩، ٤٩١؛ ج ٣: ١١٢، ١٧٤، ٢٧٩، ٣٤٢، ٥٠٤؛ ج ٤: ١٣٧، ٤٨٩؛ ج ٦: ٣٩.

قطيف، ج ٢: ١٠٢، ١٥٩، ٢٥٠؛ ج ٣: ٣٢٣، ٤٢٥؛ ج ٥: ٣٩٩، ٥٥٦؛ ج ٦: ١٧٣.

قعر، ج ٤: ٥٠٧.

قلعه ابن عماره، ج ١، ٢٤٩.

قلعه الموت، ج ٢: ٣٢٠؛ ج ٥: ٢٦٥.

قلعه ايروان، ج ٤: ٥١٢.

قلعه بحرین، ج ٤: ٤٧١.

قلعه جعدر، ج ٥: ٥٣٤.

قلعه دحيه، ج ١: ٢٥٠.

قلعه دمشق، ج ٥: ٣٤٦.

قلعه روم، ج ١: ١٧٣.

قلعه شام، ج ٥: ٣٠٢، ٣٠٦، ٣٠٧، ٣٢٦، ٣٦٦، ٣٦٩، ٤١١، ٤٢١، ٥٦٢.

قلعه قهقهه، ج ٢: ٧٦.

قلعه ملا حده اسماعيليه، ج ٣: ٢٨٨.

قلعه نجم، ج ١: ١٧٣.

قم، ج ١، ٨٥، ١٢٩، ١٤٩، ١٧٧، ١٨٦، ٢٣٧، ٢٤٨، ٢٧٠، ٣٠٥، ٣٢١، ٣٢٢، ٣٢٣، ٣٢٨، ٣٢٩، ٣٣٥، ٣٥٩، ٣٦٠، ٣٦١، ٣٨٠، ٤١٩، ٤٢٩؛ ج ٢: ٣٠، ٥٢، ٥٣، ١٦٥، ٢٠١، ٢٢١، ٢٩٨، ٣٢٠، ٤٨٣، ٥١٩؛ ج ٣: ٢٣، ١٤٤، ٢٨٣، ٢٨٤، ٣٢١، ٤٧١، ٤٩٤، ٥٠٢؛ ج ٤: ٢٣، ٢٨، ٢٩، ٩٧، ١٠٥، ١٠٧، ١٨٠، ١٨١، ٢٣٢، ٢٦٨، ٢٩٤، ٣٤٥، ٣٤٦، ٣٨٥، ٤٠٩، ٤٤٣، ٤٧٢، ٤٩٥؛ ج ٥: ٤٩.

۷۴ پ، ۷۹ پ، ۱۷۲ پ، ۱۷۳ پ، ۱۷۷ پ، ۱۹۱ پ، ۲۸۸ پ، ۲۸۹ پ، ۴۹۵ پ، ۵۳۰ پ؛ ج ۹۵:۶ پ، ۱۲۳ پ، ۱۸۰ پ، ۱۹۴ پ.

قندهار، ج ۵۲:۲، ۵۴.

قنسرین، ج ۱:۱۷۳، ۲۳۱.

قنطره های بنی دار، ج ۲:۴۹ پ.

قوسان، ج ۲:۱۶۷.

قوشنقان نیشابور، ج ۴:۵۲۳.

قومس، ج ۱:۲۴۸، ۲۴۹؛ ج ۵:۳۶۴ پ.

قونیه، ج ۲:۳۵۱؛ ج ۵:۵۰۷.

قوهده، ج ۱:۵۰؛ ج ۲:۴، ۴۱۸.

قوهده سفلا، ج ۲:۴۱۸ پ.

قوهده علیا، ج ۲:۴۱۸ پ.

قهپا، ج ۴:۳۷۴.

قهستان، ج ۳:۲۸۸؛ ج ۵:۲۶۵ پ.

قیروان، ج ۵:۴۲۲ پ.

کابل، ج ۱:۲۴۶.

کاخ خورتق، ج ۴:۵۱۴.

کاروانسرای سار و تقی اصفهان، ج ۲:۵۳ پ.

کازرون، ج ۱:۲۴۸، ۲۴۹؛ ج ۲:۱۳۹، ۱۴۱ پ،

۱۴۲؛ ج ۴، ۲۲، ۵۲۳؛ ج ۵، ۲۸۵ پ.

کاشان، ج ۱: ۸۹، ۲۲۴، ۲۴۸، ۳۱۰، ۳۴۹؛ ج ۲، ۱۹۱ پ، ۲۰۵، ۴۶۲، ۵۲۱ پ؛ ج ۳: ۹۰، ۱۳۵ پ، ۱۶۷، ۲۸۰، ۲۸۳، ۲۸۴، ۳۲۱، ۳۴۳، ۳۵۲، ۴۶۹، ۴۷۱، ۴۸۴، ۴۹۲، ۵۲۳ پ؛ ج ۴: ۱۱۹، ۲۲۱، ۲۲۷، ۲۶۹، ۲۸۵، ۳۸۵ پ، ۴۲۹، ۴۵۱، ۴۵۷، ۴۶۳، ۴۶۵، ۴۷۲، ۴۷۳؛ ج ۵: ۷۹ پ، ۱۰۵، ۱۵۴، ۱۶۷، ۱۷۶؛ ۱۹۱ پ، ۲۳۳، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۸۷، ۲۹۶ پ، ۳۴۳، ۴۰۱ پ؛ ج ۶: ۶۰، ۸۰.

کاشغر، ج ۲: ۴۴ پ.

کاظمین، ج ۳: ۳۰، ۲۰۸؛ ج ۴: ۳۷، ۵۱؛ ج ۶:

۱۹۴.

کبک، ج ۴: ۳۱۴.

کیسه، ج ۳: ۵۴۰.

کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱: ۳۴۸، ۳۶۵، ۳۸۱؛ ج ۳: ۱۸۹، ۱۹۶، ۴۶۱ پ؛ ج ۴: ۹۹، ۱۰۰، ۳۶۵؛ ج ۵: ۱۵۷ پ، ۱۶۸، ۲۹۲ پ

کتابخانه آستان قدس علوی، ج ۱: ۵۸؛ ج ۴: ۱۷۲، ۳۷۴.

کتابخانه آیه الله حکیم، ج ۵: ۲۹۵ پ.

کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۱: ۲۹۱ پ، ۴۶۱ پ.

کتابخانه ابن شد قم، ج ۱: ۲۷۳.

کتابخانه ابن طاووس، ج ۵: ۴۲۹ پ.

کتابخانه خدیویه مصر، ج ۵: ۲۸۰ پ.

کتابخانه روضاتی، سید احمد، ج ۱: ۷۹ پ؛ ج ۵:

۳۷۶ پ.

کتابخانه ساوه، ج ۵: ۴۵۰ پ.

کتابخانه سماوی، ج ۵: ۳۲۶ پ.

کتابخانه سید حسن صدر: ج ۵: ۳۷۶ پ.

کتابخانه شیخ حسین مقدس، ج ۴: ۳۹۳ پ؛ ج ۵:

۸۰.

کتابخانه شیخ علی بن مریم بیگم، ج ۱: ۲۱۱.

کتابخانه شهید ثانی، ج ۶: ۱۴۱.

کتابخانه صفوی، سلطان حسین، ج ۲: ۲۲۲.

کتابخانه صفی الدین در اردبیل، ج ۱: ۳۰۸؛ ج ۵:

۵۹؛ ج ۶: ۱۷۵.

کتابخانه علامه مجلسی، ج ۱: ۴۲۹؛ ج ۳: ۴۶۱ پ.

کتابخانه فاضل هندی، ج ۱: ۱۸۱، ۲۱۹، ۳۸۰، ۴۰۳، ۴۲۸؛ ج ۳: ۳۰۷، ۳۵۵؛ ج ۴: ۱۸۶.

کتابخانه قاضی در کوبنان، ج ۱: ۲۱۳.

کتابخانه قسطنطنیه روم، ج ۴: ۱۳۷.

کتابخانه کلانتر، ج ۱: ۳۱۰.

کتابخانه مدرسه شریف، ج ۵: ۵۸.

کتابخانه مدرسه شهید مطهری، ج ۴: ۴۶۱ پ

کتابخانه ملا حسین اردبیلی، ج ۱: ۳۱۰.

کتابخانه ملا ذو الفقار، ج ۱: ۱۸۲.

کتابخانه ملا رضی در هرات، ج ۱: ۴۱۹.

کتابخانه مجلس شورا، ج ۱: ۱۱۲ پ.

کتابخانه محدث نوری، ج ۴: ۴۰۲ پ.

کتابخانه وقفی قسطنطنیه، ج ۱: ۲۴۲.

کتابخانه همدانی، حاجی آقا رضا، ج ۴: ۳۲۱ پ.

کتابخانه یکی از نواده ابن طاووس، ج ۴: ۱۷۳.

کته، ج ۱: ۲۵۱.

کجور، ج ۱: ۲۲۲ پ.

کراچک واسط، ج ۵: ۲۳۶.

کربلا، ج ۱: ۵۲، ۶۱، ۷۰، ۹۱، ۱۴۳ پ، ۲۱۹، ۲۹۱، ۳۰۲؛ ج ۲: ۴ پ، ۱۶ پ، ۵۸ پ، ۱۳۵، ۲۰۳، ۲۱۲ پ، ۲۶۵، ۲۶۸، ۳۴۰، ۵۱۷

پ؛ ج ۳: ۲۴، ۱۳۷، ۱۹۹، ۳۲۵ پ، ۴۱۲ پ؛ ج ۴:

ص: ۳۳۵

۵۱، ۶۵، ۶۷، ۳۱۹، ۳۸۶، ۴۶۹؛ ج ۵، ۷۴ پ، ۸۶ پ، ۸۷ پ، ۱۰۵ پ، ۱۰۶ پ، ۱۵۲ پ، ۱۵۴ پ، ۳۱۵ پ، ۴۹۶ پ، ۵۶۰ پ.

کرج، ج ۱:۳۲۹؛ ج ۶:۱۲۲.

کرجه، ج ۵:۴۱۳.

کرخ بغداد، ج ۲:۵۱۱؛ ج ۳:۵۰۳، ۵۱۸؛ ج ۴:

۴۳؛ ج ۵:۴۶۴، ۴۶۹ پ.

کرزگان بحرین، ج ۳:۳۰ پ.

کرک، ج ۱:۲۰۱، ۲۵۸ پ، ۲۹۵، ۲۹۶؛ ج ۳:

۵۲۰، ۵۳۸؛ ج ۴:۳۴۹.

کرک نوح، ج ۱:۲۵۸ پ؛ ج ۲:۴۲۹؛ ج ۳:۵۳۸؛ ج ۴:۳۴۹؛ ج ۵:۹۱ پ، ۱۹۶ پ.

کرمان، ج ۱:۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۳۶، ۲۴۵؛ ج ۲:۵۱۱؛ ج ۳:۱۱۲، ۱۱۴ پ، ۱۱۵، ۱۹۰، ۳۶۱؛ ج ۴:۱۲۴، ۱۴۰، ۲۳۶، ۲۷۸ پ،

۳۲۲، ۳۷۶؛ ج ۵:۳۱۵، ۴۰۳.

کرمانشاه، ج ۱:۹۲ پ؛ ج ۳:۱۱۲، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۶۰، ۱۹۰، ۲۰۱ پ، ۲۸۷، ۳۶۱، ۵۳۸.

کرهرود، ج ۳:۱۱۶.

کشانیه، ج ۱:۱۷۱.

کشمیر، ج ۴:۳۵۴ پ؛ ج ۵:۵۵.

کعبه - بیت الله.

کفعم، ج ۱:۵۷.

کلبار، ج ۴:۳۶۹.

کلکته، ج ۲:۱۱۴ پ، ۴۶۰؛ ج ۴:۳۵۸ پ.

کلودا، ج ۱:۲۴۶.

کلین، ج ۴:۲۶۸؛ ج ۵:۳۲۲ پ.

کمره، ج ۴:۳۳۷.

کناسه کوفه، ج ۲:۳۶۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۵، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۸، ۴۰۰، ۴۰۴، ۴۱۱.

کن تهران، ج ۳:۲۲۷ پ.

کوبنان - کوهبنان

کوشک، ج ۵:۴۰۱ پ.

کوفه، ج ۱:۱۰۸، ۱۹۳، ۲۸۰، ۲۸۲، ۳۴۴ پ، ۳۵۶، ۳۸۹، ۳۹۱، ۴۰۹؛ ج ۲:۴۹ پ، ۲۴۳، ۳۲۵، ۳۳۸ پ، ۳۶۹، ۳۷۱، ۳۷۷-۳۷۵، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۵، ۳۸۹، ۳۹۲، ۳۹۵، ۳۹۸، ۴۰۰، ۴۰۴، ۴۱۱، ۴۱۷ پ، ۴۷۲ پ، ۴۸۰؛ ج ۳:۱۰۷، ۱۳۷، ۱۴۶، ۱۹۳، ۲۲۶ پ، ۳۶۳، ۴۲۵، ۴۶۱؛ ج ۴:

۱۲۶، ۱۲۷، ۱۶۷، ۱۷۵ پ، ۲۲۸، ۲۶۲ پ، ۲۶۹، ۲۸۹، ۲۹۰، ۳۱۴، ۳۴۵، ۳۸۳، ۴۱۰، ۴۷۸ پ، ۵۰۹، ۵۱۴ پ، ۵۲۷ پ؛ ج ۵:

۵۱ پ، ۷۳ پ، ۵۲۲ پ، ۵۶۰ پ؛ ج ۶:۳۵، ۱۰۸ پ، ۱۱۸، ۱۳۴، ۱۷۳.

کوه البرز، ج ۱:۲۴۹ پ.

کوهبنان، ج ۱:۲۱۳؛ ج ۵:۳۷۵.

کوهپایه، ج ۴:۳۷۵.

کوه خوش، ج ۵:۲۱۲.

کوه رضوی، ج ۳:۱۳۷.

کوه سرخاب، ج ۴:۲۵۲ پ.

کوه صدیق نبی، ج ۴:۱۵۸.

کَهف (غار -)، ج ۱:۱۷۲.

کیش، ج ۱:۲۴۸

گرجستان، ج ۱:۴۶؛ ج ۴:۵۱۲.

گرگان، ج ۱، ۸۴، ۱۹۱، ۳۱۸، ۳۲۸، ۳۲۹؛ ج ۳:

۹۳؛ ج ۴: ۱۸۹، ۲۷۸، پ، ۲۸۶؛ ج ۶: ۴۹، پ، ۱۲۲، ۱۳۰.

گرمی، ج ۳: ۴۲۴، ۴۲۶.

گناباد، ج ۶، ۷۵، پ.

ص: ۳۳۶

گنجه، ج ۴۰۹:۴؛ ج ۱۷۲:۵ پ.

گوگد، ج ۱۲۳:۶ پ.

گیلان، ج ۱۸۵:۱، ۱۱۲، ۱۳۵، ۲۰۴، ۲۰۶، ۲۱۸، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۳۷، ۲۴۷، ۳۱۴، ۳۱۶، ۳۳۹؛ ج ۶۹:۲، ۷۹ پ، ۸۶، ۱۱۰، ۱۲۹، ۱۳۰، ۳۲۰ پ، ۳۵۸، ۴۵۹، ۴۸۸، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۱۵؛ ج ۳:۹۹، ۱۴۵، ۱۸۳، ۲۶۱، ۲۶۲، ۳۴۷، ۳۷۵، ۳۷۹، ۳۸۰، ۴۵۲، ۴۶۷ پ؛ ج ۲۲۶:۴، ۴۳۴، ۴۴۳، ۴۵۱، ۴۹۹؛ ج ۵:۱۳، ۱۶۷، ۳۸۱، ۵۶۲.

لار، ج ۲، ۱۶۰ پ؛ ج ۳۹۰:۴.

لاوند، ج ۴۸۳:۲.

لاهور، ج ۸۲:۱ پ؛ ج ۴۰۵:۵، ۴۱۱، ۴۱۵ پ.

لاهیجان، ج ۹۲:۱ پ، ۲۳۷؛ ج ۷۱:۲؛ ج ۳:

۱۴۵، ۲۶۲، ۳۷۹؛ ج ۵:۷۲، ۸۳، ۱۸۹ پ، ۲۰۹ پ، ۲۵۵؛ ج ۶:۱۸۲.

لکنهو، ج ۵، ۱۸۹.

لبنان اصفهان، ج ۱، ۲۱۸ پ.

لنگر تربت جام، ج ۳، ۴۶۷، ۴۶۸ پ.

لنگرود، ج ۲:۸۶.

لويزه، ج ۱:۵۷، ۶۰.

لیدن، ج ۴:۲۵۵ پ.

ماحوز، ج ۵:۳۵۸ پ.

مازندران، ج ۱:۶۱، ۸۴، ۹۱، ۹۷، ۱۴۲، ۱۴۸، ۲۰۶، ۳۷۰، ۳۷۳، ۴۲۰؛ ج ۲:۵۲، ۵۸ پ، ۷۰ پ، ۱۱۰، ۱۲۸، ۱۷۶ پ، ۱۹۴، ۲۵۶، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۸۲، ۳۴۴، ۴۸۷، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶ پ؛ ج ۳:۲۳، ۸۱، ۱۷۹، ۱۸۳، ۱۹۷، ۲۵۱، ۳۲۰، ۳۷۳، ۳۸۰، ۴۶۶، ۵۱۹؛ ج ۴:۱۰۵، ۱۵۱، ۱۹۲، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۹۳، ۴۳۱، ۴۴۳، ۴۵۰، ۴۶۴، ۴۶۶، ۴۶۶؛ ج ۵:

۵۹، ۶۳، ۶۵، ۶۶، ۸۹ پ، ۲۰۳، ۲۱۲، ۲۶۴، ۳۳۲، ۳۶۴ پ، ۳۹۸، ۴۱۰، ۵۰۶؛ ج ۶:۱۱۱.

مامطير، ج ۳۳۴:۵ پ.

ماوراء النهر، ج ۱: ۴۰، ۱۷۱؛ ج ۲: ۷۹، ۲۰۵، ۲۵۹ پ؛ ج ۳: ۳۰۲؛ ج ۴: ۲۴۲ پ، ۳۵۴ پ، ۳۸۴ پ، ۴۱۹؛ ج ۵، ۴۰۳، ۵۲۱؛ ج ۶:

۱۰۱ پ، ۱۱۷.

ماه البصره، ج ۵: ۳۸۰.

ماين، ج ۱: ۲۵۲.

محلّه باب دزیه اصفهان، ج ۱: ۱۲۲ پ.

محلّه باغات اصفهان، ج ۴: ۲۷۰.

محلّه باغ ميشه، ج ۴: ۲۵۲ پ.

محلّه براق، ج ۴: ۴۱۱ پ.

محلّه جاوا بين حلّه، ج ۱: ۱۹۳ پ.

محلّه حسن آباد اصفهان، ج ۴: ۲۷۱ پ.

محلّه درب مسلخ گاه ری، ج ۳: ۵۰۳، ۵۱۸.

محلّه راستگوی آمل، ج ۱: ۲۲۲.

محلّه رقه، ج ۴: ۲۷۱ پ.

محلّه رمله، ج ۱: ۳۷۱.

محلّه سنگ سیاه شیراز، ج ۲: ۲۸۰.

محلّه شیخ یوسف بنا (- اصفهان)، ج ۴: ۳۷۹، ۳۸۱.

محلّه کران اصفهان، ج ۶: ۲۹.

محلّه معالز نیشابور، ج ۴: ۲۷۷؛ ج ۵: ۵۱۰.

محلّه نبویه، ج ۳: ۳۲۸.

مدائن، ج ٣:٤٧٨.

مدرسة اسديه حلب، ج ٣:٢٧٥ پ.

مدرسة التفاتيه قروين، ج ٥:٦٧.

ص:٣٣٧

مدرسه امام قلی خان شیراز، ج ۴:۲۲۶.

مدرسه امام مهدی قم، ج ۶:۵۸، پ ۲۰۰.

مدرسه جنب هارونیه اصفهان، ج ۴:۳۸۲، پ.

مدرسه خواجه، ج ۵:۳۶، پ.

مدرسه دروازه عراق، ج ۴:۴۲۹، پ.

مدرسه سلطانی اصفهان، ج ۴:۱۲۹، پ.

مدرسه سلطانی هرات، ج ۲:۲۰۵؛ ج ۳:۳۷۶.

مدرسه سلطانیه موصل، ج ۱:۳۶۳، پ.

مدرسه سمیعیه مشهد، ج ۵:۸۱، پ.

مدرسه شرف الدین محمد، ج ۵:۵۳۰، پ.

مدرسه شیخ لطف الله، ج ۳:۲۳۸.

مدرسه ظاهریه، ج ۵:۲۸۱، پ.

مدرسه عبد العظیم (ع)، ج ۵:۳۷۵، ۳۷۶، پ.

مدرسه قسطنطنیه، ج ۲:۴۳۴، پ.

مدرسه گوهرشاد، ج ۳:۱۱۵، ۳۷۷، پ.

مدرسه مادر شاه، ج ۴:۱۲۹.

مدرسه معصومه (س) (- قم)، ج ۲:۲۲۱؛ ج ۳:

۱۴۴.

مدرسه ملا عبد الله شوشتری، ج ۱:۲۹۶، ۲۹۷؛ ج ۳:۲۳۸.

مدرسه منصوریه شیراز، ج ۳:۲۳۳، ۲۳۷، ۴۳۲؛ ج ۵:۳۹۲، پ.

مدرسة ميرزا جعفر، ج ٥:٨٢، پ ١٣٥.

مدرسة نظاميه بغداد، ج ٤:٢٧٨؛ ج ٥، ٨٢، ٥٠٨.

مدرسة نواب قروين، ج ٥:٢٥٤.

مدرسة نوريه موصل، ج ١:٣٦٣.

مدرسة نوريه بعلبك، ج ٢:٤٢٩.

مدفن يحيى بن زيد، ج ٥:٥١٢، ٥٢١، ٥٣٠.

مدينه، ج ١:٢٢٢، پ ٢٧٥، ٢٨٣، ٣٢٠، ٣٢٢، ٣٢٣، ٣٥٧؛ ج ٢:٢٣، ٣٤، ٩٠، ١٢١، ١٣٢، ١٣٥، ٣٦٨، ٣٦٩، ٣٧٢، ٣٧٦، ٣٧٨، ٣٨٦، ٣٨٧، ٣٩٤، ٣٩٥، ٤٠٣، ٤١١؛ ج ٣:

١٥٦، ٢٩٣، ٢٩٤، ٤١٠، ٤٣١، ٤٧٥؛ ج ٤:٨٠، ٣٠٠، ٣٨٦، ٣٨٨، پ ٣٩٠، ٤٧١، ٤٧٦، ٤٨٠؛ ج ٥:٢٩، پ ٦٣، ١٢١، ١٥١، ١٦٠، ١٦٣، ١٦٤، ٤٦٩، ٥١١، پ ٥١٣، ٥١٥، ٥٢٩؛ ج ٦:٢٣، ٣٠، ٨٣، ٨٥، پ ١٣٤، ١٦٨، ١٧٣.

مدينه السادات زواره، ج ١:٣٠٨.

مدينه السلام، ج ٣:١٥٩؛ ج ٤:٤٠٥؛ ج ٥:٣٦٢.

مدينه السوس، ج ٥:٤١١.

مراغه، ج ١:٣٦٢؛ ج ٤:٤٦٥؛ ج ٥:٢٦٨؛ ج ٦:

١١١.

مرعش، ج ١:١٧٣؛ ج ٢:٢٥٧، پ ٢٥٨؛ ج ٥:

٤١١، ٤١٢.

مركبه زلزل، ج ٣:٥٠٣.

مرو، ج ٢:٤١٥، ٤٩٢؛ ج ٣:٣٣١، پ ٣٦١؛ ج ٤:٢٨٥، پ ٥٢٥؛ ج ٥:٣٦٤، ٤٠٣.

مروود، ج ٥:٥١١، ٥٢١.

مرو شاهجهان، ج ٥:٤٠٣.

مزار ابن شهر آشوب، ج ۵: ۲۱۲.

مزار پیر خواجه ابو الولید، ج ۲: ۲۰۵ پ.

مزار حافظ شیرازی، ج ۲: ۳۴۵ پ.

مزار سید هاشم بحرانی، ج ۵: ۴۴۳.

مزار صالح پیغمبر، ج ۵: ۳۷۰ پ.

مزار قاضی نور الله، ج ۵: ۴۱۶ پ.

مزار ملا کاشفی سبزواری، ج ۲: ۲۱۸ پ.

مزاله رود، ج ۴: ۴۳۸.

مستجار، ج ۲: ۳۳.

مستنصریه، ج ۴: ۴۰.

ص: ۳۳۸

مسجد آل طریحی، ج ۴: ۴۱۱ پ.

مسجد اعظم کوفه، ج ۲: ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۹؛ ج ۵:

۸۶، ۸۸.

مسجد الحرام، ج ۲: ۲۹۵ پ؛ ج ۴: ۴۳۸؛ ج ۵:

۵۱ پ، ۱۳۹، ۲۵۵، ۵۳۶.

مسجد جامع اربل، ج ۴: ۲۱۹.

مسجد جامع اصفهان، ج ۵: ۷۰، ۸۵ پ.

مسجد جامع امیر علیشیر نوائی، ج ۲: ۲۰۵ پ.

مسجد جامع باب زویله، ج ۳: ۳۵ پ.

مسجد جامع چلبی، ج ۳: ۸۸ پ.

مسجد جامع عباسی اصفهان، ج ۲: ۳۵۴: ۳۵۹.

مسجد جامع عتیق اصفهان، ج ۳: ۲۴۷.

مسجد جامع مشهد، ج ۴: ۴۴۹، ۴۵۰.

مسجد جامع مصر، ج ۱: ۱۶۵، ۱۷۵.

مسجد جامع یثرب، ج ۳: ۵۱۲ پ.

مسجد حسن پاشا صاحب آباد تبریز، ج ۴:

۴۹۹ پ.

مسجد حیدرآباد، ج ۵: ۲۲۹ پ.

مسجد خدائین، ج ۲: ۵۱۱.

مسجد سارو تقی، ج ۲: ۵۳ پ.

مسجد سدره، ج ۵: ۳۷۱ پ.

مسجد شام، ج ۵: ۲۲۱.

مسجد شاه، ج ۴: ۵۱۵ پ.

مسجد شیخ لطف الله، ج ۴: ۱۵۴، ۵۱۵، ۵۲۰.

مسجد صلاحی سناد تاج نیشابور، ج ۴: ۴۳۶.

مسجد عتیق اصفهان، ج ۴: ۴۸۶.

مسجد عتیق همدان، ج ۶، ۱۳۱.

مسجد کرخ، ج ۴: ۴۳.

مسجد کوفه - مسجد اعظم کوفه.

مسجد گوهرشاد - مسجد جامع مشهد.

مسجد لؤلؤی، ج ۵: ۳۲۲ پ.

مسجد لبنان، ج ۱: ۲۱۸.

مسجد مدینه، ج ۴: ۴۸۰.

مسجد معلق سامرا، ج ۶: ۱۵۴.

مسجد مکه، ج ۴: ۴۸۰.

مسجد نبوی، ج ۳: ۴۷۵ پ.

مسقط، ج ۱: ۲۳۶، ۳۸۶.

مسلم آباد/سلم آباد، ج ۲: ۱۹۷.

مسیله، ج ۵: ۳۱۷ پ.

مشعر، ج ۱: ۱۰۲، ۱۰۳؛ ج ۵: ۵۳۶.

مشغره/مشغر، ج ۱:۳۰۳؛ ج ۵:۱۱۲، ۱۵۳ پ.

مشهد ائمه عراق، ج ۵:۱۱۲.

مشهد اردهاال/مشهد قالی شوران، ج ۴:۲۶۹ پ، ۲۷۰.

مشهد الحسين حلب، ج ۵:۲۱۲ پ.

مشهد امامين سر من رای، ج ۴:۴۶۹.

مشهد امير المؤمنين، ج ۱:۵۱، ۵۸، ۲۱۲؛ ج ۲:

۲۱؛ ج ۳:۹۳؛ ج ۴:۴۶۹؛ ج ۵، ۲۵۴، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱.

مشهد بالاکرس - مشهد قالی شوران.

مشهد حسين بن علی (ع)، ج ۱:۳۸۶؛ ج ۲:۲۱، ۲۰۳؛ ج ۳:۲۴۷، ۲۴۸؛ ج ۴:۲۳۶، ۴۶۹؛ ج ۵:۲۲۷، ۲۶۴.

مشهد رضوی (ع)، ج ۱:۴۰، ۴۱، ۴۲، ۶۳ پ، ۶۴، ۱۲۴، ۱۳۹، ۱۵۲، ۱۶۳، ۲۲۰، ۲۲۷، ۲۹۳ پ، ۲۹۵، ۳۱۳، ۳۳۸، ۳۶۲، ۳۷۰؛ ج

۲:۸۹، ۱۲۰، ۱۲۲، ۱۳۴، ۱۵۷، ۱۸۱ پ، ۱۸۴ پ، ۱۸۸-۱۹۰ پ، ۲۱۰، ۲۲۲، ۲۶۵، ۲۹۲، ۳۰۷، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۹، ۳۳۲، ۳۴۹،

۳۵۵، ۴۴۵، ۵۲۳؛ ج ۳:۱۸۳، ۲۰۰،

ص:۳۳۹

۲۰۴، ۲۳۸، ۲۶۹، ۲۷۱، ۲۷۹، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۴۲، ۳۸۷، ۳۹۳، ۴۱۱، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۵، ۵۳۰؛ ج
۱۵۰:۴، ۱۵۸، ۱۶۰، ۳۰۴، ۴۱۲، ۴۱۶، ۴۲۶، ۴۲۸، ۴۲۹ پ، ۴۴۱، ۴۷۱، ۴۸۲، ۴۸۶، ۴۹۵، ۵۰۴ پ، ۵۲۰، ۵۳۰؛ ج ۲۸:۵، ۷۴، ۷۵،
۷۷، ۷۹، ۸۰ پ، ۸۲ پ، ۸۳ پ، ۹۱ پ، ۹۲ پ، ۱۱۲، ۱۳۳ پ، ۱۳۴ پ، ۱۳۵ پ، ۱۵۴، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۶ پ، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۹۰
پ، ۲۲۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۴۳، ۳۴۶، ۳۴۹، ۳۹۱، ۳۹۹، ۴۰۹، ۴۴۸، ۵۰۶؛ ج ۶، ۲۴ پ، ۴۷ پ، ۷۳، ۷۴، ۷۶، ۹۴،
۱۱۲، ۱۲۲ پ، ۱۵۵، ۱۷۵.

مشهد عتیقه، ج ۳۴:۵.

مشهد عسکرین، ج ۴۴۸:۲.

مشهد علی (ع)، ج ۱:۱۰۸، ۲۰۷، ۲۱۱، ۲۱۲؛ ج ۲، ۲۰، ۵۳، ۹۱، ۱۰۴؛ ج ۳، ۲۲، ۲۴۷، ۳۷۲، ۳۹۸، ۳۹۹، ۵۲۹؛ ج ۴، ۲۰۶.

مشهد غروی (نجف)، ج ۱:۴۰۵؛ ج ۳:۹۳، ۲۱۸، ۲۳۶، ۳۹۸، ۳۹۹؛ ج ۴، ۱۵۱، ۲۰۶، ۴۸۲؛ ج ۵، ۱۳۹.

مشهد قالی شوران، ج ۴:۲۶۹ پ، ۲۷۰.

مشهد کاظمین، ج ۳:۳۰، ۲۰۸، ۲۱۸، ۳۷۰؛ ج ۴، ۳۷؛ ج ۵، ۲۸۸.

مشهد گنجی روز/گنج روز، ج ۵:۲۱۲.

مشهد مقابر قریش، ج ۳:۳۵۹؛ ج ۵:۴۹.

مشهد مقدس حائری (کربلا)، ج ۳، ۳۱۳، ۴۰۵.

مصر، ج ۱:۱۳۵ پ، ۱۶۲، ۱۶۵، ۱۷۲، ۱۷۳ پ، ۱۷۵، ۲۵۰، ۳۴۳، ۳۹۲، ۴۱۰؛ ج ۲:۱۳۱، ۱۶۲، ۲۰۲، ۲۴۹، ۳۶۰ پ، ۴۲۴، ۴۳۴،
۴۷۰، ۵۱۵؛ ج ۳:۳۰، ۳۵ پ، ۱۷۶ پ، ۱۷۸، ۱۷۹، ۲۶۴ پ، ۲۷۹، ۲۹۴، ۳۱۸، ۳۲۱ پ، ۳۳۸ پ، ۳۶۲، ۳۶۳، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸،
۵۲۰، ۵۳۱، ۵۳۸ پ؛ ج ۴:۳۵، ۶۳ پ، ۱۲۷، ۲۴۳، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۸، ۴۷۰، ۴۷۸ پ؛ ج ۵:۲۸۰ پ، ۳۱۷ پ، ۳۶۴ پ، ۴۰۸،
۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۵۴۸؛ ج ۶:۶۳ پ، ۶۴ پ.

مصیص، ج ۳:۵۰۸.

مطار آباد، ج ۳:۴۰۸.

مطیر آباد، ج ۱:۷۵.

معالز ابن مسلم، ج ۴:۲۷۷.

معلا، ج ۲:۴۶۳.

مغرب، ج ۲:۲۳۳؛ ج ۴:۴۷۸ پ؛ ج ۵:۳۱۷، ۴۱۳، ۴۱۹، ۴۲۱، ۵۴۵ پ.

مغسل - قتلگاہ.

مقابر قریش، ج ۳:۳۵۹؛ ج ۵:۴۹.

مقام صاحب الزمان در حلّہ، ج ۲:۳۵؛ ج:

۱۳۲ پ.

مقام الصادق (ع)، ج ۴:۴۶۹.

مقبرہ ابن بابویہ، ج ۵:۲۰۲.

مقبرہ امام زادہ اسماعیل، ج ۳:۲۴۸.

مقبرہ پدر سید مرتضیٰ و سید رضی، ج ۲:۲۰۳.

مقبرہ پدر شیخ بهائی (حسین بن عبد الصمد)، ج ۲:۱۳۵.

مقبرہ خانوادگی مجلسی، ج ۵:۸۵ پ.

مقبرہ زکریا بن آدم، ج ۵:۱۹۱ پ.

مقبرہ ست فاطمہ (ع)، ج ۲:۴۸۳.

مقبرہ سلاطین در نجف اشرف، ج ۵:۳۶۴.

ص: ۳۴۰

مقبره شیخ بهائی، ج ۵: ۱۶۱ پ.

مقبره شیخ حرّ عاملی، ج ۵: ۸۲ پ، ۱۳۵ پ.

مقبره کاشفی در سبزوار، ج ۲: ۲۰۶، ۲۱۸ پ.

مقبره محقق سبزواری، ج ۵: ۱۳۵ پ.

مقبره مشهد (بحرین)، ج ۵: ۵۵۲ پ.

مقبره مقداد، ج ۵: ۳۴۳ پ.

مکتبه نینوی تهران، ج ۴: ۴۰۹ پ.

مکتبه همدانی، ج ۴: ۳۲۱ پ.

مکران، ج ۱: ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۸، ۲۶۷؛ ج ۲:

۲۴۶.

مکه، ج ۱: ۶۹، ۸۶ پ، ۹۹، ۱۴۶، ۱۵۲، ۲۶۷، ۲۷۴-۲۷۶ پ، ۳۰۲، ۳۴۹؛ ج ۲: ۳۰، ۳۳، ۳۴، ۴۳، ۹۰، ۹۱، ۹۶، ۱۳۱ پ، ۱۳۲، ۱۳۵، ۱۳۶ پ، ۱۷۷ پ، ۱۹۷، ۲۵۴، ۲۶۲، ۲۹۲، ۲۹۶، ۴۲۲، ۴۳۳، ۴۴۴، ۴۴۶، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۶۲، ۴۶۳؛ ج ۳: ۱۴۰، ۱۵۶ پ، ۳۶۸، ۳۶۹، ۴۱۲ پ، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۷۵ پ، ۴۸۴؛ ج ۴: ۲۶، ۲۹، ۳۷، ۸۰، ۱۹۵-۱۹۸، ۱۹۹ پ، ۲۰۰، ۲۴۲، ۲۶۸ پ، ۳۶۱، ۳۸۸ پ، ۳۹۰، ۴۳۷، ۴۸۰، ۴۹۵، ۵۲۴ پ؛ ج ۵: ۵۱، ۶۱، ۶۳، ۶۴، ۸۲ پ، ۹۱، ۹۷، ۱۰۵، ۱۰۶ پ، ۱۰۸ پ، ۱۰۹ پ، ۱۹۷، ۱۹۸، ۲۱۵، ۲۲۱ پ، ۲۵۵، ۲۵۶ پ، ۳۹۵، ۵۰۰، ۵۰۷، ۵۳۶؛ ج ۶: ۶۳، ۸۳، ۱۶۸، ۱۷۳.

منصوریه شیراز - مدرسه منصوریه شیراز.

منی، ج ۵: ۵۳۶.

موته، ج ۱: ۲۹۶.

موصل، ج ۱: ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۷۴، ۳۲۷ پ، ۳۶۳ پ، ۴۰۹؛ ج ۲: ۱۸۲، ۱۸۳، ۲۵۹، ۳۱۴ پ؛ ج ۳: ۲۹۸، ۳۱۹، ۳۴۸، ۴۹۹؛ ج ۴: ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۳۳، ۲۸۸، ۲۸۹، ۳۲۴ پ، ۳۷۱ پ؛ ج ۵: ۴۴، ۲۶۹ پ، ۴۵۸، ۵۲۳؛ ج ۶: ۵۲ پ

مولویخانه، ج ۳: ۸۸ پ.

مهديه آفریقا، ج ۵: ۳۱۶ پ.

مهرجان، ج ۲: ۱۹۸.

مهروبان، ج ۱: ۲۴۸؛ ج ۵: ۴۱۳.

میافارقین، ج ۳: ۳۳۱؛ ج ۵: ۵۳۴، ۵۳۷.

میدان اشناس، ج ۵: ۲۸۸.

میدان شاه اصفهان، ج ۴: ۵۱۵؛ پ.

میدان صاحب آباد تبریز، ج ۳: ۳۴۳؛ ج ۵: ۳۸۷.

میدان نقش جهان، ج ۵: ۱۶۱؛ پ.

میس، ج ۲: ۴۲۹؛ ج ۳: ۴۲۷؛ ج ۴: ۱۵۸، ۵۱۹.

میمه، ج ۶: ۱۲۲؛ پ.

نائین، ج ۵: ۳۱۲؛ پ.

ناحیه مقدسه حضرت عبد العظیم، ج: ۱۵۷؛ ج ۵:

۱۴۸.

ناوبند، ج ۱: ۲۴۸.

نباطیه، ج ۱: ۶۹؛ ج ۲: ۵۱۶؛ ج ۴: ۳۱۷؛ پ، ۳۲۲.

نبویه - محله نبویه.

نجد، ج ۱: ۴۰۹؛ ج ۲: ۲۳، ۳۳۱؛ ج ۴: ۱۸۷؛ ج ۵:

۹۱.

نجف اشرف، ج ۱: ۵۱، ۵۲، ۵۸، ۶۲، ۶۴، ۹۰، ۱۰۶، ۱۰۸، ۱۳۲، ۱۳۹، ۱۴۳، ۱۴۹، ۱۶۳، ۱۷۶، ۱۸۱، ۲۰۶، ۲۷۷، ۳۰۹، ۳۷۴، ۳۷۸، ۴۰۵؛ ج ۲: ۱۰، ۱۶، ۲۰، ۲۱، ۲۸، ۲۹، ۳۶، ۴۱، ۵۲، ۵۳، ۹۱، ۱۰۴، ۱۲۱، ۱۴۷، ۱۹۵، ۲۵۱، ۲۶۴، ۲۶۸، ۲۹۸، ۳۵۳، ۴۴۱؛ ج ۱۹: ۳.

ص: ۳۴۱

۲۰، ۲۱، ۱۵۶، ۲۰۲، ۲۳۵، ۲۶۹، ۲۷۳، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۹۸، ۴۱۲، ۴۳۱، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۹، ۵۴۰؛ ج ۴: ۵۶، ۷۹، ۹۸، ۱۷۲، ۲۱۴، ۲۲۹، ۲۴۷، ۲۹۱، ۳۱۶، ۳۷۴، ۳۷۸، ۴۱۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۷، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۵۱۶، ۵۱۹؛ ج ۵: ۲۶۳، ۲۶۴، ۳۱۵، ۳۲۶، ۳۶۴؛ ج ۶: ۱۲۲، ۱۷۸، ۱۸۴، ۱۹۲. پ.

نجم - قلعه نجم.

نخجوان، ج ۱: ۱۷۲.

ندوشن، ج ۲: ۵۱۹.

نرس، ج ۲: ۴۷۲.

نسا، ج ۱: ۲۵۲؛ ج ۳: ۴۳۷.

نسف، ج ۱: ۴۰.

نشيا، ج ۳: ۵۱۱.

نصریه، ج ۳: ۳۴۳.

نصیبین، ج ۱: ۳۴۴؛ ج ۲: ۲۳۲؛ ج ۳: ۳۶۱، ۴۲۹، ۴۳۰.

نظرتز، ج ۲: ۳۰۶؛ ج ۵: ۱۱۱، ۵۳۷.

نظامیه، ج ۴: ۲۷۸، ۵۰۸؛ ج ۵: ۵۰۸.

نعیم (قریه -)، ج ۵: ۴۴۳.

نقش جهان، ج ۴: ۵۱۵، ۵۲۰؛ ج ۵: ۱۶۱.

نوبندجان، ج ۱: ۱۷۱، ۲۴۷، ۲۴۸؛ ج ۳: ۴۶۲؛ ج ۵: ۵۰۱؛ ج ۶: ۱۵.

نوروز، ج ۱: ۳۱۷.

نوریه (مدرسه -) - مدرسه نوریه.

نهایوند، ج ۴: ۴۷۱، ۴۷۸، ۴۸۱.

نهر ابله بصره، ج ۱: ۱۷۱، ۲۴۷.

نهر ابن علقمی، ج ۴: ۲۶۹.

نهر اخشن، ج ۱: ۲۵۱.

نهر بزازین، ج ۲: ۴۱۷.

نهر بلخ، ج ۱: ۲۴۶.

نهر (حد فاصل خوزستان و فارس)، ج ۵: ۴۱۳.

نهر سورها، ج ۱: ۳۸۷، ۳۸۹.

نهر فرات، ج ۴: ۲۶۳ پ.

نهر عیسی، ج ۱: ۳۲۲.

نهر کوثر، ج ۲: ۴۳۹.

نهر معقل، ج ۵: ۳۴۰ پ.

نهر معلی شرقی بغداد، ج ۳: ۲۱۴.

نهر موفقی، ج ۱: ۶۶ پ.

نهر نیل، ج ۴: ۱۲۷.

نهر وان، ج ۱: ۱۱۰؛ ج ۵: ۴۴.

نهر یعقوب، ج ۲: ۴۱۱.

نیشابور، ج ۱: ۳۲۲، ۳۲۴، ۳۵۸؛ ج ۲: ۱۷۰، ۲۴۳ پ، ۴۸۳؛ ج ۳: ۲۲، ۹۱، ۹۴، ۳۳۱ پ، ۴۰۰، ۴۱۹ پ، ۴۵۱، ۴۹۹؛ ج ۴: ۲۲۵، ۲۵۵ پ، ۲۷۷، ۲۹۵، ۲۹۶، ۴۳۶، ۴۶۲، ۵۰۸، ۵۲۱، ۵۲۳؛ ج ۵: ۱۳۶ پ، ۲۶۴، ۳۶۴، ۵۱۰، ۵۲۰، ۵۲۶، ۵۳۴؛ ج ۶: ۴۵ پ، ۴۸، ۷۴، ۱۳۷ پ، ۱۴۸ پ.

نیل، ج ۱: ۱۰۸، ۳۱۲، ۴۱۰؛ ج ۲: ۴ پ، ۱۹ پ، ۵۱۵ پ؛ ج ۴: ۱۲۶، ۱۲۷.

نینوا، ج ۲: ۴۱۱.

وادی السلام، ج ۵: ۳۳۲ پ.

وادی برهوت، ج ۱: ۲۳۶.

وادی عقیق، ج ۵: ۲۱۸.

واران، ج ۳: ۴۹۳.

واسط، ج ۱: ۶۶، ۳۱۲، ۴۰۹؛ ج ۲: ۴۹، ۱۵۲،

ص: ۳۴۲.

۱۵۳، ۱۵۸، ۱۶۷ پ، ۳۲۷، ج ۱۲۵:۳، ۱۲۷؛ ج ۱۲۷:۴، ۲۰۹، ۲۱۸، ۲۵۱، ۳۱۴، ۳۹۴، ۴۰۳، ۴۰۷، ۴۶۸، ۴۷۰؛ ج ۵:۴۴ پ، ۲۳۶ پ، ۴۱۳، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹ پ، ۵۶۰.

واسط بلخ، ج ۱۵۳:۲.

واسط ثوقان، ج ۱۵۳:۲.

واسط رق، ج ۱۵۳:۲.

واسط عراق، ج ۱۵۳:۲؛ ج ۵:۵، ۵۰۷، ۵۰۸.

واسط مرزآباد، ج ۱۵۳:۲.

واسط یهود، ج ۱۵۳:۲.

وحبه، ج ۴۹:۶.

ورامین، ج ۲۳۲:۱، ۲۸۰؛ ج ۳۵۳:۲؛ ج ۵:۵، ۲۷۸ پ، ۲۷۹ پ.

ورشاه، ج ۲۷۰:۱.

ورشید، ج ۴۳۶:۵.

وشنوه قم، ج ۳۱۵:۴ پ.

هارونیه اصفهان، ج ۳۸۲:۴.

هجر بحرین، ج ۱۲۶:۲، ۱۵۷؛ ج ۳۲۳:۳.

هرات، ج ۷۱:۱، ۷۲، ۳۷۹، ۴۱۹؛ ج ۲۹:۲، ۴۳، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۱۷ پ، ۱۲۰ پ، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۸-۱۳۰، ۱۳۲، ۱۳۴، ۱۳۵، ۲۰۵، ۲۱۰، ۵۱۹؛ ج ۱۰۳:۳، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۴۱، ۱۶۱، ۲۰۱، ۲۳۲، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۴۴، ۳۴۶، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۸۶، ۴۴۳، ۴۶۷ پ، ۵۱۳ پ، ۵۲۵ پ، ۵۲۸ پ؛ ج ۱۰۶:۴، ۱۱۵، ۱۵۸، ۱۹۲، ۲۵۸، ۳۱۷، ۳۵۹ پ، ۳۹۳، ۳۹۷، ۴۱۳، ۴۶۸، ۴۸۸؛ ج ۳۸۸:۵، ۴۰۰ پ، ۴۱۱، ۴۱۷، ۵۲۰، ۵۴۲ پ؛ ج ۴۸:۶، ۵۹، ۱۰۳، ۱۱۰.

هرمز، ج ۲۴۸:۱؛ ج ۳۴۰:۵، ۳۴۱.

هلتای ماحوز، ج ۳۵۸:۵.

همدان، ج ۱: ۴۵، ۴۶، ۴۹، ۷۱، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۶، ۳۷۳، ۴۰۶؛ ج ۲: ۲۲، ۷۷، ۱۸۳، ۳۰۸، ۵۰۰؛ ج ۳: ۲۰۱، ۴۰۵؛ ج ۴: ۴۴۴، ۴۵۱، ۴۶۵، ۴۷۸؛ ج ۵: ۳۸۰، ۳۸۱، ۴۳۷، ۴۵۰، ۵۴۸؛ ج ۶: ۳۵، ۱۲۲، ۱۳۱، ۱۳۲.

هند، ج ۱: ۸۲، ۹۸، ۹۹، ۱۶۱، ۱۴۶، ۱۵۲، ۲۰۹، ۲۵۴، ۲۷۱، ۲۸۳؛ ج ۲: ۴۵، ۸۱، ۹۸، ۹۹، ۱۱۴، ۱۳۵، ۱۴۷، ۱۵۶، ۳۲۵، ۴۶۰؛ ج ۳: ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۱۶، ۱۴۸، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۳۳، ۲۷۲، ۲۸۶، ۳۲۲، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۵۲، ۴۵۳، ۵۱۳؛ ج ۴: ۱۲۸، ۱۳۰، ۱۳۱، ۲۳۳، ۳۰۵، ۳۷۸، ۳۸۴؛ ج ۵: ۱۷۷، ۷۲، ۴۱۶؛ ج ۶: ۲۲۹، ۱۹۳، ۲۳۰، ۲۶۲، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۸، ۴۱۱، ۴۱۵، ۴۱۷، ۵۶۳؛ ج ۶: ۱۲۴، ۱۲۵.

هنديجان، ج ۱: ۲۵۱؛ ج ۲: ۲۷۵.

هوسم، ج ۱: ۳۲۴؛ ج ۲: ۱۵۶.

يثر، ج ۵: ۱۶۳.

يرقانيه، ج ۳: ۵۴۱-۵۴۳.

يرموك، ج ۴: ۴۷۸.

يزد، ج ۱: ۱۶۰، ۲۴۷، ۲۵۱، ۳۰۵؛ ج ۲: ۲۲۲، ۵۱۹؛ ج ۳: ۱۴۳، ۳۴۳؛ ج ۴: ۱۴۰، ۱۴۵، ۲۹۸، ۳۲۲، ۳۵۹؛ ج ۵: ۴۸۸، ۴۰۱، ۴۹۲.

يساق، ج ۲: ۵۸.

يمامه، ج ۲: ۳۷۸؛ ج ۴: ۴۷۸؛ ج ۶: ۱۷۳.

ص: ۳۴۳

يمكان، ج ۳۶۴:۵ پ.

يمن، ج ۱:۲۳۶، ۳۱۴، ۳۹۲؛ ج ۲:۳۳۴، ۴۵۶ پ؛ ج ۴:۲۶۲ پ، ۳۰۵؛ ج ۵:۱۳۴ پ، ۲۵۶ پ، ۳۴۲ پ.

ينبع، ج ۵:۲۹ پ.

يهوديه (قصبه -)، ج ۵:۵۱۱ پ.

ص: ۳۴۴

۶- اشخاص

آبادانی، عبد القاهر بن حاج عبد حویزی، ۱۹۸/۳.

آبی/آوجی/آوی:

بابا محمد علوی حسینی، ۱۳۰/۱.

حسن بن محمد بن حسن، خواجه موفق الدین، ۳۷۷/۱.

صاعد بن علی، ۲۸/۳.

علی بن زید حسینی تاج الدین قاضی، ۱۳۳/۴.

علی بن محمد، وزیر خواجه رشید الدین، ۲۵۲/۴.

محمد بن حسین دیناری، ۱۵۴/۵.

محمد بن زید بن داعی حسینی، ۱۸۴/۵.

محمد بن محمد بن محمد بن زید بن داعی حسینی، ۲۸۷/۵.

محمد شمس الدین، ۶۵/۵.

منصور بن حسین بن علی، ۳۴۶/۵.

آبی (بریدی -) صاعد بن محمد بن صاعد، ۲۸/۳.

آخوند نصر الله همدانی، ۳۷۹/۵.

آدم بن یونس بن ابی المهاجر فقیه نسفی، ۴۰/۱.

آزاد المسکنی، فتح بن محمد، ۳۸۶/۴.

آستارایی، حسین بن صدر الدین طولی، ۱۰۳/۲.

آصف شیرازی، هادی بن معین الدین محمود وزیر فارس، ۴۳۳/۵.

آقا جمال خوانساری، جمال الدین بن حسین بن جمال الدین محمد خوانساری، ۱۵۰/۱.

آقا شیخ علی فراهانی کمره ای مقیم کاشان، ۲۲۰/۴.

آل ابی طالب، عبد الرحمن بن عبد السمیح هاشمی واسطی، ۱۲۴/۳.

آل ترکه، علی بن محمد، ۲۹۷/۴.

آل محمد (مولی -) حسین بن ابی موسی بن محمد، ۴/۲.

آمدی، عبد الواحد بن محمد بن عبد الواحد...

تمیمی، ۳۳۶/۳.

آملی:

ابراهیم بن حسین، ۴۹/۱.

حیدر بن علی حسینی مازندرانی صوفی، ۲۴۴/۲.

عز الدین، ۳۷۳/۳، ۳۸۶.

علی بن ابی طالب حسینی، ۳۹۷/۳.

علی بن محمد بن علی طبری، ۳۸۵/۴.

محمد بن ابو القاسم بن محمد بن علی طبری کحی، ۳۹/۵.

محمد بن علی بن محمد بن علی

ص: ۳۴۵

طبری - محمد بن ابو القاسم بن محمد بن علی طبری.

یحیی بن محمد جوانی طبری، ۵۲۶/۵.

آمنه خاتون دختر ملا محمد تقی مجلسی، ۲۶/۶.

آمنه، سکینه بنت حسین بن علی (ع)، ۲۹/۶، ۳۰.

آوسی، عمر بن ابراهیم، ۳۷۰/۴.

آوی، حسن ابن زبیب الدین، ۱۸۴/۱.

آوی، حسین بن محمد حسینی، ۳۴۲/۱، ۳۶۷.

آوی، علی بن محمد، وزیر خواجه رشید الدین، ۲۵۲/۴.

آوی، محمد شمس الدین، ۶۵/۵.

ابراهیم بن ابراهیم عاملی، ۴۱/۱.

ابراهیم بن احمد مقری، ۴۳/۱.

ابراهیم بن احمد موسوی رومی، ۴۳/۱.

ابراهیم بن جعفر عاملی، ۴۴/۱.

ابراهیم بن حسین عاملی شفیقی، ۴۴/۱.

ابراهیم بن حسن عاملی عینائی، ۴۴/۱.

ابراهیم بن حسین بن حسین حسینی همدانی، ۴۴/۱.

ابراهیم بن حسین بن علی آملی، ۴۹/۱.

ابراهیم بن خلیل قوهدی، ۵۰/۱.

ابراهیم بن سلیمان قطیفی بحرانی، ۵۰/۱.

ابراهیم بن علی عاملی جبعی، ۵۶/۱.

ابراهیم بن عاملی شامی، ۵۶/۱.

ابراهیم بن علی عاملی میسی، ۵۶/۱.

ابراهیم بن علی عاملی کفعمی، ۵۷/۱.

ابراهیم بن علی عاملی مقری رازی، ۶۱/۱.

ابراهیم بن علی خوانساری، ۶۲/۱.

ابراهیم بن محمد (ملا صدرا) شیرازی، ۶۲/۱.

ابراهیم بن محمد بن احمد، ۶۲/۱.

ابراهیم بن محمد حسنی کیسکی، ۶۳/۱.

ابراهیم بن محمد موسوی عاملی، ۶۳/۱.

ابراهیم بن محمد بن سالم، ۶۳/۱.

ابراهیم بن محمد بن علی حرفوشی عاملی کرکی، ۶۳/۱.

ابراهیم بن میرزا همدانی، ۶۳/۱.

ابراهیم بن یحیی احسائی، ۶۳/۱.

ابراهیم حسینی نیشابوری، ۴۰/۱.

ابراهیم قطیفی - ابراهیم بن سلیمان قطیفی بحرانی.

ابن ابزر حسنی، حسن بن علی بن محمد بن علی عزالدین، ۳۰۳/۱، ۲/۲، ۱۸۸، ۱۶۵/۶.

ابن ابو جید، ۴۰۱/۳، ۴۱۳، ۱۶۵/۶.

ابن ابی الیاس کوفی، زید بن محمد بن جعفر، ۴۱۷/۲.

ابن ابی اوس، ۱۶۹/۶.

ابن ابی بدر، هلال بن سعد بن ابی بدر، ۴۷۱/۵.

ابن ابى بركات، عبد الرحمن بن احمد، ١١٨/٣.

ابن ابى بركات، نصر بن ابى بركات، ٣٧٧/٥.

ابن ابى ثلج، محمد بن احمد بن محمد، ابو بكر كاتب، ١٦٥/٦.

ابن ابى جامع عاملى، احمد، ١٦٦/٦، ٦٤/١.

ابن ابى جامع عاملى، حسن، ١٨٠/١، ٢٥٤.

ابن ابى جامع عاملى، عبد اللطيف، ٣٠٥/٣، ٣٠٦.

ابن ابى جامع عاملى، محى الدين بن عبد اللطيف، ٣٣١/٥.

ابن ابى جمهور احساى، محمد بن على بن

ص: ٣٤٦

ابراهيم، شمس الدين، ٨٨/٥، ١٩٦، ١٧٢/٦.

ابن ابى جيد قمى، على بن احمد بن محمد، ٣٩٥/٥، ٤٠١، ١٦٥/٦.

ابن ابى زينب، محمد بن ابراهيم بن جعفر، ٣٣/٥.

ابن ابى سروال، حسين بن على بن حسين بن محمد بن ابى سروال، ١٥٦/٢.

ابن ابى شيبه، ١٦٦/٦.

ابن ابى صلت، احمد بن محمد بن موسى اهوازى، ٩٩/١، ١٦٦/٦.

ابن ابى العز، ١٦٩/٦.

ابن ابى عقيل، ١٧٨/١، ١٨٥، ٢٣٨، ١٦٧/٦، ١٨٩.

ابن ابى عمير، ١٦٧/٦.

ابن ابى قره، على بن محمد بن ابى قره، ٤٠١/٣، ٢٣٢/٤.

ابن ابى قره، محمد بن على، ابو الفرج، ١١٨/٦، ١٦٩.

ابن ابى مفاخر، اردشير بن ابى الماجد، ١١١/١.

ابن ابى مهاجر نسفى، آدم بن يونس، ٤٠/١.

ابن ابى هراسه، احمد بن نصر بن سعيد باهلى، ١١٠/١.

ابن اخى الكواكب، حسين بن حسن، ٦٦/٢.

ابن اخى طاهر، ابو محمد علوى، ١٤١/٦.

ابن اخيه القاضى طوسى، عبد الجبار بن حسين بن عبد الجبار، ٩٠/٣.

ابن ادريس، محمد بن ادريس عجلي حلى، ٤١/٥، ٥٧، ١٦٦/٦.

ابن اشنانس، حسين بن محمد، ١٩٦/١، ١٦٦/٦.

ابن اعلم (شيخ مفيد)، ٢٨٨/٥، ١٦٧/٦.

ابن اقساسی، ۱۶۸/۶.

ابن ام مکتوم، ۱۶۷/۶.

ابن امیر الحاج عاملی محمود، ۳۲۴/۵.

ابن بابویه:

اسحاق بن محمد بن حسین بن حسین بن بابویه، ۱۱۴/۱.

اسحاق بن محمد بن حسین بن حسین بن بابویه، ۱۲۸/۱.

بابویه بن سعد بن محمد بن حسین بن حسین بن بابویه، ۱۳۰/۱.

حکا/حسکا بن بابویه - حسن بن حسین... بن بابویه.

حسن بن حسین بن حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی رازی شمس الاسلام ابو محمد، ۱۷۷/۱، ۱۷۸، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶.

حسین بن ابراهیم، ۳۳/۲.

حسین بن حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه، ۴۵/۲، ۴۶.

حسین بن حسن بن محمد بن موسی بن بابویه، ۴۶/۲.

حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه (برادر صدوق)، ۱۶۲/۲.

سعد بن حسن بن حسین، ۴۷۸/۲.

شیرزاد بن محمد بن محمد، ۲۷/۳.

علی بن حسین بن موسی، ۲۱/۴.

علی بن عبد الله/عبید الله بن حسن بن

ص: ۳۴۷

حسین، ۱۷۸/۴.

علی بن محمد بن حیدر، ۲۵۲/۴.

محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، ۱۷۱/۶.

محمد بن محمد بن ابی جعفر بن بابویه، ۲۵۸/۵.

مختار بن محمد بن مختار بن بابویه، ۳۳۲/۵.

ابن باقی، علی بن سید حسین بن حسان بن باقی، ۴۹۴/۳، ۱۷۰/۶.

ابن بدر همدانی کوفی، ۱۷۱/۶.

ابن براج، عبد العزیز بن نحریر، قاضی سعد الدین، ۱۷۶/۳، ۱۶۹/۶.

ابن بصری، محمد بن احمد/محمد، ۴۱/۵.

ابن بطریق، یحیی بن حسن بن حسین بن علی بن محمد بن بطریق حلّی اسدی، ۵۰۵/۵، ۱۷۱/۶.

ابن بیع، حاکم نیشابوری، ۱۰۲/۶.

ابن تیهان، ۱۷۲/۶.

ابن جبر، حسین بن جبر، ابو عبد الله ۳۹/۲.

ابن جعفرک، محمد بن محمد نیشابوری، ابو جعفر، ۲۹۴/۵.

ابن جمهور احساوی/لحساوی، محمد بن علی - ابن ابی جمهور احساوی.

ابن جندی، احمد بن محمد، ۹۶/۱.

ابن جنید، محمد بن احمد بن جنید، ۴۲/۵، ۱۰۳/۶، ۱۰۵، ۱۷۴.

ابن جوالیقی، ۱۷۴/۶.

ابو جویر مدنی، ۹۳/۵.

ابن حاشر، احمد بن عبد الواحد بن احمد بن عبدون بزاز، ۷۹/۱، ۱۷۵/۶.

ابن حجاج بغدادی، حسین بن احمد بن محمد بن حجاج، ۵/۲، ۱۷۵/۶.

ابن حجاج، محمد بن علی بن مروان، ۲۴۳/۵.

ابن حجه، سید نور الدین علی بن سید زاهد حسین بن ابو الحسین حسینی موسوی جبعی، ۳۹۲/۳، ۴۹۰.

ابن حسان، عبید الله بن عبد الله بن احمد، ۳۵۳/۳.

ابن حماد علوی حسینی، ۵۵۳/۵، ۵۵۴، ۵۶۱، ۱۷۵/۶.

ابن حمامی، حسن بن اسماعیل، ابو علی، ۱۹۶/۱، ۲۵۳، ۲۶۹، ۳۵۲.

ابن حمزه، سید حسن بن حمزه هاشمی، ۲۱۵/۱.

ابن حمزه، محمد بن حسن بن حمزه جعفری، ۱۶۱/۶، ۱۷۵.

ابن حمزه، محمد بن علی بن حمزه طوسی مشهدی، ۲۰۷/۵، ۱۷۶/۶.

ابن حمیری، حسین بن جعفر بن محمد مخزومی، ۴۰/۲.

ابن خازن، محمد بن احمد بن شهریار خازن، ۴۹/۵.

ابن خالویه، حسین بن احمد بن خالویه، ۲۲/۲، ۹۷.

ابن خمیری خزاز، حسین بن جعفر مخزومی، ۴۰/۲، ۱۰۰/۶.

ابن خیاط قمی، حسین بن ابراهیم بن علی، ۱/۲، ۱۷۸/۶.

ابن داوود، حسن بن علی بن داوود حلّی،

۱۷۸/۶، ۲۸۶/۱.

ابن داود قمی، محمد بن احمد داود، ۴۸/۵.

ابن درید، محمد بن حسن بن درید ازدی، ۹۷/۵، ۱۷۸/۶.

ابن دعویدار، احمد بن حسین بن احمد بن محمد بدله بن دعویدار قمی، ۶۷/۱.

ابن دعیم، علی بن محمد لویزانی، ۲۹۶/۴.

ابن رائقه، علی بن هبه الله بن عثمان، ۳۴۶/۴.

ابن رائقه، هبه الله بن احمد، ۴۵۸/۵.

ابن راشد، حسن بن راشد حلّی، ۲۱۸/۱.

ابن راوندی، ۱۷۹/۶.

ابن رطبه سوراوی، حسین بن هبه الله، ۳۸۶/۱، ۱۰۱/۲.

ابن زبیب آوی، ۱۸۴/۱.

ابن زبیر، علی بن محمد قرشی، ابو الحسن، ۲۵۷/۴، ۲۹۳.

ابن زریک، ۱۷۹/۶.

ابن زهره:

احمد بن قاسم بن زهره، ۸۹/۱.

احمد بن محمد بن احمد بن ابراهیم بن زهره، ۹۳/۱.

احمد بن محمد بن حسن بن زهره، ۹۴/۱.

حسین بن علی بن زهره، ۱۵۵/۲.

حمزه بن علی بن زهره، ۲۲۷/۲، ۱۸۰/۶.

عبد الله بن علی، ۱۸۰/۶.

علی بن ابراهیم بن محمد بن حسن بن زهره، ۳۸۹/۳.

محمد بن ابراهیم بن محمد بن زهره، ۳۶/۵.

یحیی بن علی بن زهره حسینی حلبی؛ ج ۵: ۵۰۴.

ابن سعاده، احمد بن علی بن سعید بن سعاده، کمال الدین بحرانی، ۸۶/۱.

ابن سکون، محمد، ۲۹۶/۴، ۲۹۸، ۱۸۱/۶.

ابن سکیت، یعقوب بن اسحاق، ۵۳۹/۵، ۱۸۱/۶.

ابن شاذان، محمد بن احمد بن علی بن شاذان قمی، ۵۱/۵، ۵۸/۶.

ابن شبل، علی شبل الوکیل، ۱۴۰/۴.

ابن شدقم، حسن بن علی مدنی، ۲۲۸/۱، ۲۸۲، ۲۹۴.

ابن شدقم، علی بن حسن بن شدقم، ۴۶۹/۳.

ابن شرفشاه (سید -)، ۱۸۲/۶.

ابن شرفشاه، محمد بن شرفشاه بن زیاره نیشابوری، ۱۸۸/۵.

ابن شریف اکمل بحرینی شریف، ۲۳/۳.

ابن شریفه واسطی، ۱۸۳/۶.

ابن شعبه حرانی، حسن بن علی بن حسین شعبه، ۲۷۷/۱.

ابن شهر آشوب، (علی -)، ۱۴۲/۴.

ابن شهر آشوب، محمد بن علی، ۲۱۰/۵، ۱۸۴/۶.

ابن شهریار خازن، ۱۸۳/۶.

ابن شهید ثانی، زین الدین بن علی بن محمد بن شهید ثانی، ۴۴۸/۲.

ابن صائغ، علی بن حسین عاملی، ۵۰۹/۳، ۱۴۵/۴، ۱۸۴/۶.

ابن صلت، احمد بن محمد بن موسى، ٩٩/١.

ص: ٣٤٩

ابن صوفى، على بن محمد بن على علوى عمرى، ٢٧٢/٤، ٢٨٧.

ابن طاووس:

ابو منصور حسنى، ١٤٤/٦.

احمد بن موسى بن جعفر بن محمد بن احمد بن محمد... علوى حسنى حلى، ١٠٦/١.

عبد الكريم بن جمال الدين طاوس، ٢٠١/٣، ١٨٥/٦.

على بن غياث الدين عبد الكريم بن احمد بن موسى بن طاووس، ١٥٩/٤.

ابن طى، على بن على بن محمد بن طى عاملى، ١١٧/٤، ٢٠٠، ١٨٦/٦.

ابن عباس، عبد الله بن عباس بن عبد المطلب بن هاشم، ١٨٨/٦.

ابن عبد العالى:

عبد العالى بن شيخ نور الدين على بن عبد العالى عاملى كركى، ١٦٤/٣، ١٨٧/٦.

على بن حسين بن عبد العالى عاملى كركى، ٥١٩/٣، ١٨٧/٦.

على بن عبد العالى ميسى عاملى، ١٥٢/٤، ١٨٧/٦٠.

ابن عبد العالى، محمد بن نجده، ٣١٣/٥.

ابن عبدون، احمد بن عبد الواحد بزار، ٧٩/١، ١٨٩/٦.

ابن عشره كركى، ٢٩٩/١، ٣٩٥، ١٩١/٦.

ابن عصام، ١٩١/٦.

ابن عقده، احمد بن سعيد بن عقده حافظ، ١٨٨/٦.

ابن عقيل، حسن بن على بن عيسى بن ابى عقيل عمانى، ٢٣٣/١، ١٦٧/٦، ١٨٩.

ابن علقمى، على بن وزير محمد بن احمد بن على بن محمد علقمى قمى، ٢٦٨/٤، ١٨٩/٦.

ابن عميد، محمد بن حسين بن عميد، ١٧١/٥، ١٨٨/٦.

ابن عودی، محمد بن علی بن حسن عودی عاملی جزینی (شاگرد شهید ثانی)، ۲۲۱/۵، ۱۹۲/۶.

ابن عیاش جوهری، احمد بن محمد بن عیاش، ۱۹۲/۶.

ابن عیسی رمانی، ۱۹۰/۶.

ابن عین زربی، حسن بن عبد الواحد، ۱۹۱/۶.

ابن غضائری، احمد بن حسین بن عبید اللّٰه، ۶۸/۱.

ابن غضائری، حسین بن احمد بن عبید اللّٰه بن ابراهیم، ۱۴۴/۲.

ابن فارسی، حسن بن علی بن احمد بن علی نیشابوری، ۲۴۰/۱.

ابن فحام، حسن بن محمد بن یحیی بن داوود سرمن رأیی، ۳۶۸/۱، ۱۳۸/۶، ۱۴۲.

ابن فهد احسائی، احمد بن فهد بن ادريس مقری، ۸۹/۱.

ابن فهد حلّی، احمد بن محمد بن فهد، ۹۶/۱، ۱۹۳/۶.

ابن قاروره بصری، حسین بن احمد بن محمد بن ابراهیم، ۲۲/۲.

ابن قبه، محمد بن عبد الرحمان بن قبه رازی، ۱۹۳/۵.

ص: ۳۵۰

ابن قدامه، احمد بن علي قدامه، ۸۸/۱، ۱۹۴/۶.

ابن قریب، محمد بن حسین بن محمد بن قریب قاضی کاشان، جمال الدین، ۱۷۶/۵.

ابن قضاعه، ۱۹۳/۶.

ابن قطان، محمد بن شجاع شمس الدین، ۱۸۷/۵.

ابن قولویه، علی بن محمد، ۲۹۴/۴.

ابن قولویه، جعفر بن محمد بن جعفر بن موسی بن قولویه قمی، ۱۴۹/۱، ۱۹۴/۶.

ابن الکال، محمد بن هارون، ابو عبد الله، ۳۱۶/۵.

ابن کمال پاشا، احمد بن سلیمان بن کمال معروف به کمال پاشا زاده حسنی اشعری، ۱۹۴/۶.

[ابن کیاکی]، شهر آشوب بن ابو نصر بن ابو الجیش سروی محدث مازندرانی، ۲۶/۳.

ابن ماهیار، محمد بن عباس بن علی بن مروان بن ماهیار، ۱۹۷/۶.

ابن متوج:

احمد بن عبد الله... متوج بحرانی، ۷۷/۱.

عبد الله بن سعید بن متوج، ۲۶۸/۳.

ناصر بن احمد بن عبد الله بن سعید بن متوج بحرانی، ۳۷۲/۵، ۱۹۵/۶.

ابن محمود، علی بن محمد، ۱۹۵/۶.

ابن مسعود، عبد الله بن مسعود، ۱۹۶/۶.

ابن معافی - ابن قدامه

ابن معلم، محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید)، ۲۸۸/۵، ۱۹۶/۶.

ابن معیه، محمد بن قاسم بن معیه حسنی دیباجی، ۲۵۲/۵، ۱۹۷/۶.

ابن مفلح عاملی، عبد العلی، ۱۸۸/۳.

ابن مفلح، علی بن عبد العالی میسی، ۱۵۲/۴.

ابن مکی، ابو عبد الله محمد بن مکی بن محمد بن حامد، ۲۹۹/۵، ۱۹۴/۶.

ابن میثم، میثم بن علی، ۳۵۶/۵، ۱۹۵/۶.

ابن نجار، احمد بن نجار، ۱۹۸/۶.

ابن نجار، حسن بن علی بن حسن نجار، ۲۶۹/۱، ۱۹۷/۶.

ابن نجد، ۱۹۸/۶.

ابن نزار، ناصر الدین، ۳۶۰/۵.

ابن نما، جعفر بن محمد بن جعفر بن هبه الله، نجم الدین، ۱۴۷/۱، ۱۹۸/۶.

ابن نوبخت اسماعیل بن علی بن اسحاق بن نوبخت بغدادی، ۱۹۹/۶.

ابن نوبخت حسن بن محمد بن علی، ۳۸۳/۱.

ابن نوح، احمد بن محمد بن نوح، ابو العباس سیرافی، ۸۷/۱، ۹۹، ۹۹/۶.

ابن هدیة، حسین بن احمد بن موسی، ۲۹/۲، ۱۹۲.

ابن همام اسماعیل بن همام بن عبد الرحمان، ۲۰۰/۶.

ابن همام محمد بن همام، ابو علی، ۲۰۰/۶.

ابو ابراهیم، احمد بن محمد و هرکیسی، ۹۲/۱.

ابو ابراهیم، اسماعیل بن محمد بن حسن بن حسین بن بابویه، ۱۲۸/۱.

ابو ابراهیم، جعفر بن محمد بن مظفر حسینی واعظ، ۱۴۸/۱.

ابو ابراهیم، محمد بن جعفر بن محمد بن نما، ۸۶/۵.

ابو ابراهیم، محمد بن نما حلی، ۳۱۴/۵.

ابو ابراهیم، ناصر بن رضا بن محمد علوی حسینی، ۳۷۱/۵.

ابو احمد، حسين بن موسى بن محمد موسى، ۳۲/۶.

ابو احمد، عبد السلام بن حسين بصرى اديب، ۱۴۸/۳.

ابو احمد، عدنان بن سيد رضى محمد بن حسنى موسى، ۳۶۷/۳.

ابو اسامه، ۳۲/۶.

ابو اسحاق بن بحير اصفهاني، ۳۲/۶.

ابو اسحاق سبيعي، ۳۳/۶.

ابو اسماعيل، حسين بن على اصفهاني منشى، ۱۸۲/۲.

ابو اسماعيل، محمد بن حمدان بن محمد حمدانى، ۱۷۸/۵.

ابو الاسود دثلى، ظالم بن عمرو، ۳۹/۳، ۳۹/۶.

ابو ايوب انصارى، ۳۹/۶.

ابو البحر، جعفر بن محمد بن حسن بن على بن ناصر بن عبد الامام، ۱۴۸/۱.

ابو البدر، ۳۹/۶.

ابو البركات استرابادى، ۴۲/۶.

ابو البركات جورى (خوزى)، على بن حسين حسيني، ۴۹۸/۳، ۴۶/۶.

ابو البركات حسيني، عمر بن ابراهيم حسيني، ۳۷۰/۴.

ابو البركات ديلمى، عيداد بن جعفر، رشيد الدين، ۳۷۷/۴.

ابو البركات قزوينى، هبه الله بن حمدان بن محمد حمدان، ۴۵۵/۵.

ابو البركات مشهدى، محمد بن اسماعيل حسيني، ۶۲/۵، ۴۶/۶، ۴۷.

ابو البقا، هبه الله بن ناصر، ۴۵۸/۵، ۴۵۹.

ابو البقا، هبه الله بن نما حلى، ۴۵۹/۵، ۴۶۰.

ابو بکر، احمد بن حسین بن احمد خزاعی، ۶۷/۱.

ابو بکر، محمد بن احمد بن حسین خباز بلدی، ۴۴/۵.

ابو بکر بن درید ازدی، محمد بن حسن، ۹۷/۵، ۴۸/۶، ۱۷۸.

ابو بکر بن عیاش، ۴۹/۶.

ابو بکر تایبادی، ۴۷/۶.

ابو بکر جرجانی، ۴۳/۶.

ابو بکر جعابی، ۴۸/۶.

ابو بکر خوارزمی، ۴۳/۶.

ابو بکر دوری، ۴۸/۶.

ابو بکر صولی، ۴۹/۶.

ابو بکر، طاهر بن حسین بن علی، ۳۵/۳.

ابو بکر قاضی، ۵۰/۶.

ابو بکر گرگانی، ۴۳/۶.

ابو بکر، محمد بن حسن بن درید، ابن درید ازدی، ۹۷/۵، ۴۸/۶، ۱۷۸.

ابو بکر مدائنی، ۴۹/۶.

ابو التحف، ۵۰/۶، ۱۴۹.

ابو تراب بن رویه قزوینی، ۵۱/۶.

ابو تراب حسنی، ۵۱/۶.

ابو تراب خطیب، حیدر/حیدره بن اسامه، ۲۵۸/۲، ۵۱/۶.

ابو تراب، علی بن ابراهیم بن ابو طالب، ۳۸۷/۳.

ابو تراب، علي بن حمد بن سعد، ١٠٤/٤.

ابو تراب قزويني، علي بن عبد الله بن علي بن احمد، ١٧٤/٤.

ابو تمام، حبيب بن اوس حوراني، ١٦٠/١،

ص: ٣٥٢

ابو جعفر احمد بن علی بن سعید بن سعاده بحرانی، کمال الدین، ۸۶/۱.

ابو جعفر استرآبادی، ۵۵/۶.

ابو جعفر اشعری، ۵۳/۶.

ابو جعفر، امیر کابن ابی اللحیم بن امیره المصدری، معین الدین، ۱۲۹/۱.

ابو جعفر تلکبری، محمد بن هارون بن موسی تلکبری، ۵۶/۶.

ابو جعفر حسنی دیباجی، قاسم بن حسین بن معیه، جلال الدین، ۴۹۰/۴، ۴۹۶، ۵۵/۶.

ابو جعفر، حسین بن احمد بن رده، ۱۹/۲.

ابو جعفر طبری، محمد بن جریر بن رستم، ۵۳/۶.

ابو جعفر طوسی، محمد بن حسن طوسی، ۵۴/۶.

ابو جعفر طوسی متأخر - ابو جعفر محمد بن علی بن حمزه بن محمد بن علی.

ابو جعفر کمیح، ۵۴/۶.

ابو جعفر کمیل بن جعفر (شهید)، ۵۰۵/۴.

ابو جعفر محمد بن ابو القاسم بن محمد طبری آملی کحی/کجی، ۳۹/۵.

ابو جعفر، محمد بن اسماعیل بن محمد مامطیری، ۶۱/۵.

ابو جعفر، محمد بن جریر طبری، ۱۸۰/۵، ۵۳/۶.

ابو جعفر، محمد بن جعفر بن امیر کاکهلانی سروی، ۸۵/۵.

ابو جعفر، محمد بن حسن بن حسین مرکب، ۹۷/۵.

[ابو جعفر] محمد بن حسن بن زین الدین، ۱۰۴/۵.

ابو جعفر، محمد بن حسن بن علی حلبی، ۱۱۱/۵.

- ابو جعفر، محمد بن حسن طوسی، ۱۱۰/۵، ۵۲/۶، ۵۴.
- ابو جعفر محمد بن حسین شوهانی، ۱۱۰/۵، ۱۵۴.
- ابو جعفر، محمد بن عبد الرحمان بن قبه، ۱۹۳/۵.
- ابو جعفر، محمد بن علی امامی بساریه، ۱۹۹/۵.
- ابو جعفر، محمد بن علی کاشی، ۲۴۱/۵.
- ابو جعفر، محمد بن علی بن ابراهیم، ۱۹۵/۵.
- ابو جعفر، محمد بن علی بن بابویه قمی، ۲۰۰/۵، ۵۳/۶.
- ابو جعفر، محمد بن علی بن حسن مقرئ نیشابوری، ۲۰۰/۵.
- ابو جعفر، محمد بن علی بن حمزه طوسی مشهدی، ۲۰۷/۵، ۵۴/۶.
- ابو جعفر، محمد بن علی بن قاسم مرکب، ۲۴۱/۵.
- ابو جعفر، محمد بن علی بن محسن حلبی، ۱۹۹/۵، ۲۴۱، ۵۴/۶.
- ابو جعفر، محمد بن علی بن محمد ابن الرضا (ع)، ۲۴۲/۵.
- ابو جعفر، محمد بن محمد نیشابوری، ۲۹۴/۵.
- ابو جعفر، محمد بن مظفر بن هبه الله بن حمدان حمدی، ۲۹۷/۵.
- ابو جعفر، محمد بن معد بن علی بن رافع، ۲۹۷/۵.

ابو جعفر، محمد بن موسى بن جعفر دوریستی، ۳۱۰/۵.

ابو جعفر، محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی رازی، ۳۲۱/۵، ۵۳/۶.

ابو جعفر، مهدی بن ابی حرب حسینی مرعشی، ۳۴۷/۵، ۵۵/۶.

ابو جعفر نیشابوری، ۵۵/۶.

ابو جعفر یون (شیخ طوسی، صدوق، کلینی، رازی)، ۵۶/۶.

ابو الجوائز، حسن بن علی بن محمد بن باری کاتب، ۳۱۱/۱.

ابو الجود بن نصر الله تنوی، ۵۷/۶.

ابو الجیش - ابو حبیش متکلم، مظفر بن محمد خراسانی.

ابو حاتم رازی، احمد بن حمدان رازی، ۵۷/۶.

ابو حارث، قسوره بن علی بن حسین ابو حجر عجلی، ۴۹۶/۴.

ابو حارث، محمد بن ابی الخیر علی بن ابی سلیمان ظفر الحمدانی، ۲۱۴/۵.

ابو حارث، محمد بن حسن بن علی علوی بغدادی، ۱۱۱/۵.

ابو حامد، محمد بن زهره حسینی حلبی اسحاقی، ۱۸۳/۵.

ابو حامد، محمد بن عبد الله بن زهره حسینی حلبی، ۱۹۵/۵.

ابو حبیش متکلم، مظفر بن محمد بن احمد خراسانی، ۵۷/۶.

ابو حرب بن علی حسینی، ۷۵/۶.

ابو حرب، مجتبی بن داعی بن قاسم حسنی، ۲۶/۵.

ابو الحسن، احمد بن علی نحاس، ۸۸/۱.

ابو الحسن بحرانی، علی بن سلیمان بن یحیی بن محمد بن قائد بن صَبَّاح، جمال الدین/کمال الدین، ۱۳۶/۴.

ابو الحسن، بن احمد ابیوردی کاشانی، ۵۹/۶.

ابو الحسن بن احمد بن شاذان، ٥٨/٦.

ابو الحسن بن زيد بيهقي، ٧١/٦.

ابو الحسن بن صفار، ٦٧/٦.

ابو الحسن، حيدر بن نور الدين موسى عاملى جبعى، ٢٥٣/٢.

ابو الحسن، زيد بن ناصر علوى، ٤١٨/٢.

ابو الحسن طبرى، ٦٧/٦.

ابو الحسن، عباس بن عمر كلوذانى، ٨٢/٣.

ابو الحسن، عبد الجبار بن احمد بن ابو مطيع، ٨٩/٣.

ابو الحسن، عبيد الله بن محمد بيهقي، ٣٦٤/٣.

ابو الحسن، على بن ابراهيم بن ابى جمهور، ٣٨٨/٣.

ابو الحسن، على بن ابراهيم عريضى حسيني علوى، ٣٨٧/٣.

ابو الحسن، على بن ابو ابراهيم محمد بن على بن حسن بن زهره، ٣٨٩/٣.

ابو الحسن، على بن ابى الرضا علوى حائرى، ٣٩٥/٣.

ابو الحسن، على بن ابى سهل بن حاتم بن ابو حاتم قزوينى، ٣٩٧/٣، ٤٥٣.

ابو الحسن، على بن ابو طالب تميمى، ٣٩٨/٣.

ابو الحسن، على بن ابى طالب هموسه فرزادى، ٢٣٨/١، ٧٦/٦.

ابو الحسن، على بن ابى عبد الله بن على، هوشمى

/هوسمی، ۴۰۰/۳.

ابو الحسن، علی بن احمد اسدی کوفی، ۴۰۳/۳.

ابو الحسن، علی بن احمد اصفهانی، ۴۱۹/۳.

ابو الحسن، علی بن احمد طوسی، ۴۰۹/۳.

ابو الحسن، علی بن احمد فنجرودی نیشابوری، ۴۱۶/۳.

ابو الحسن، علی بن احمد قمی اشعری، ۴۱۳/۳.

ابو الحسن، علی بن احمد گرگانی جوهری، ۴۰۱/۳.

ابو الحسن، علی بن احمد مزیدی حلّی، ۴۳۰/۳، ۴۳۸، ۳۲۷/۴.

ابو الحسن، علی بن احمد مطارآبادی، ۴۰۷/۳.

ابو الحسن، علی بن احمد نسوی، ۴۳۷/۳.

ابو الحسن، علی بن بلال مهلبی، ۴۴۷/۳.

ابو الحسن، علی بن بندار هوشمی، ۴۴۷/۳.

ابو الحسن، علی بن جعفر جامعانی، ۴۵۱/۳.

ابو الحسن، علی بن حبشی کاتب، ۴۵۵/۳، ۴۵۶.

ابو الحسن، علی بن حسن علوی، ۴۷۳/۳.

ابو الحسن، علی بن حسین، ۵۰۲/۳.

ابو الحسین، علی بن حسین بن حماد لیثی واسطی، ۵۰۰/۳.

ابو الحسن، علی بن حسین بن علی جاسبی، ۵۰۱/۳.

ابو الحسن، علی بن حسین بن علی مسعودی هذلی، ۵۰۴/۳.

ابو الحسن، علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، ۲۱/۴، ۵۸/۶.

ابو الحسن، علی بن حسین جوانی، ۴۹۳/۳.

ابو الحسن، علی بن حسین شفیهنی، ۵۰۲/۳.

ابو الحسن، علی بن حسین کرکی عاملی (محقق ثانی)، ۵۱۹/۳.

ابو الحسن، علی بن حسین واسطی لیثی، ۵۰۰/۳.

ابو الحسن، علی بن حماد بن عبید الله عبدی اخباری بصری، ۱۰۱/۴.

ابو الحسن، علی بن خالد مراغی، ۱۰۷/۴.

ابو الحسن، علی بن رضی الدین علی بن طاووس حسنی حلّی، ۲۰۳/۴.

ابو الحسن، علی بن زیرک قمی، ۱۳۳/۴.

ابو الحسن، علی بن طراد مطارآبادی، ۱۴۷/۴.

ابو الحسن، علی بن عبد الجبار بن عبد الله بن علی مقری رازی، ۱۱۹/۴.

ابو الحسن، علی بن عبد الرحمن، ۱۲۸/۴.

ابو الحسن، علی بن عبد الرحمن بن عیسی قناتی کاتب، ۱۲۸/۴.

ابو الحسن، علی بن عبد الصمد بن محمد نیشابوری تمیمی سبزواری، ۱۴۷/۴.

ابو الحسن، علی بن عبد الصمد بن محمد کرد و جینی، ۱۴۷/۴.

ابو الحسن، علی بن عبد العزیز گرگانی (- قاضی)، ۱۵۹/۴.

ابو الحسن، علی بن عبد الله، ۱۷۳/۴.

ابو الحسن، علی بن عبد الله بن ابی منصور، ۱۷۳/۴.

ابو الحسن، علی بن عبد الله/ابی عبد الله بن علی هوسمی/هوشمی، ۴۰۰/۴.

ابو الحسن، علی بن عبید الله بن بابویه، منتجب الدین رازی، ۱۷۸/۴.

ابو الحسن، علی بن عریضی حسینی، ۱۹۰/۴.

ابو الحسن، علي بن عيسى اربلي، ٢٠٨/٤.

ابو الحسن، علي بن قاسم بن رضا حسيني محدث، ٢٢٦/٤.

ابو الحسن، علي بن محسن شريحي، ٢٣٠/٤.

ابو الحسن، علي بن محمد بساط بغدادى قاضى، ٢٣٧/٤.

ابو الحسن، علي بن محمد بن ابو الحسن بن عبد الصمد، ٢٣١/٤.

ابو الحسن، علي بن محمد ابو الغنائم نسابه، ابن صوفى، ٢٧٢/٤، ٢٨٧، ٢٩٢.

ابو الحسن، علي بن محمد بن ابى نزار شقيه واسطى، ٢٣٢/٤.

ابو الحسن، علي بن محمد بن اسماعيل، ٢٣٦/٤.

ابو الحسن، علي بن محمد بن جعفر استرابادى حسيني، ٢٣٩/٤.

ابو الحسن، علي بن محمد بن حسن بن بابويه قمى، ٢٤١/٤.

ابو الحسن، علي بن محمد (تاج الدين) بن حسن كيشكى، ٤٤٧/٣.

ابو الحسن، علي بن محمد بن زبير قرشى كوفى، ٢٥٧/٤، ٢٩٣.

ابو الحسن، علي بن محمد بن زهره حلبى، ٢٤١/٤، ٢٥٩.

ابو الحسن، علي بن محمد بن سكون حلى، ٢٩٨/٤.

ابو الحسن، علي بن محمد بن عبد الصمد تميمى، ٢٣١/٤، ٢٧٤، ٢٩٢.

ابو الحسن، علي بن محمد بن علي شعيرى، ٢٨٤/٤.

ابو الحسن، علي بن محمد بن علي علوى شعرانى، ٢٩١/٤، ٦٨/٦.

ابو الحسن، علي بن محمد بن يوسف فارسى، ابن خالويه، ٣٢٤/٤.

ابو الحسن، علي بن محمد بن يوسف قاضى، ٣٢٣/٤.

ابو الحسن، علي بن محمد جوسقى قزوينى، ٢٤٠/٤.

ابو الحسن، علي بن محمد رازي متكلم، ٢٥٧/٤.

ابو الحسن، علي بن محمد راشدي، ٢٥٧/٤.

ابو الحسن، علي بن محمد علوي عمري، ابن صوفي - ابو الحسن، علي بن محمد ابو الغنائم....

ابو الحسن، علي بن محمد قرشي، ابن زبير، ٢٩٣/٤.

ابو الحسن، علي بن منصور حلبى، ٣٣٣/٤.

ابو الحسن، علي بن وصيف بغدادى، ٣٤٤/٤.

ابو الحسن، علي بن هبه الله بن دعويدار، ٣٤٥/٤.

ابو الحسن علي بن هبه الله بن عثمان بن احمد بن ابراهيم، ابن رائقه، ٣٤٧/٤، ٥٦٣.

ابو الحسن، علي بن هلال بن معاويه مهلبى، ٣٤٨/٤.

ابو الحسن، علي بن هلال جزائرى كركى، ٣٤٧/٤.

ابو الحسن، علي بن يحيى خياط، ٣٥٦/٤.

ابو الحسن، علي بن يوسف بن مطهر حلى، ٣٦٦/٤.

ابو الحسن قاينى، ٢٢٠/١، ٧٣/٦.

ص: ٣٥٦

ابو الحسن لؤلؤى، ٧٥/٦.

ابو الحسن مجاشعى، ٧٦/٦.

ابو الحسن، محمد بن احمد بن داوود بن على، ٤٨/٥.

ابو الحسن، محمد بن احمد بن عبيد الله هاشمى منصورى سرمن رآئى، ٧٥/٦.

ابو الحسن، محمد بن احمد بن على بن حسين بن شاذان، ٥١/٥.

ابو الحسن، محمد بن حسين بن تاج الدين حسن كيدرى، ٧٥/٦.

ابو الحسن، محمد بن حسين بن موسى موسى، شريف رضى، ١٤٢/٤، ١٧٧.

ابو الحسن، محمد بن على بن حسين بن موسى بابويه، ٢٠٠/٥.

ابو الحسن، محمد بن احمد/محمد بن محمد بصروى، ٤١/٥، ٢٦٠، ٦٢/٦.

ابو الحسن، محمد بن محمد بن ابراهيم قاينى، ٢٥٨/٥.

ابو الحسن، مطهر بن على بن ابو الفضل محمد حسنى ديباجى، ٣٣٨/٥.

ابو الحسن، موسى عاملى، ٧٦/٦.

ابو الحسن، مهيار بن مرزويه بغدادى، ٣٥٠/٥.

ابو الحسن، ورام بن ابى فراس حمدانى، ٤٢٤/٥.

ابو الحسن، يحيى بن حسين بن اسماعيل حسينى نسابه، ٥٢٤/٥.

ابو الحسين بن ابى جيد قمى، ٧٧/٦.

ابو الحسين بن احمد عطار، ٧٨/٦.

ابو الحسين بن احمد قمى، ٧٨/٦.

ابو الحسين بن محمد بن ابى سعيد، ٧٩/٦.

ابو الحسين بن مهلوس علوى موسى، ٨٠/٦.

ابو الحسين راوندى، ۴۸۲/۲، ۶۶/۶، ۷۸.

ابو الحسين، زيد بن اسماعيل بن محمد بن حسيني، ۳۶۳/۲.

ابو الحسين، زيد بن حسن بن محمد بيهقي، ۳۶۳/۲.

ابو الحسين، زين بن اسماعيل حسيني، ۴۱۹/۲.

ابو الحسين، عبد الكريم بن عبد الله بزاز، ۲۲۱/۳.

ابو الحسين، علي بن ابي جيد، ۳۹۵/۳.

ابو الحسين، علي بن احمد قمي اشعري، ۳۱۳/۳.

ابو الحسين، علي بن محمد كاتب، ۲۹۴/۴.

ابو الحسين، علي بن محمد كاشاني، ۲۸۶/۴.

ابو الحسين نحوي، ۷۷/۶.

ابو الحسين نصيبي، ۸۰/۶.

ابو الحسين وارانى، ۸۰/۶.

ابو الحسين، يحيى بن اسماعيل حسنى نسابه، ۵۲۲/۵.

ابو حفص، عمر بن احمد بن منصور صفار نيشابورى، ۳۷۰/۴.

ابو الحمد، مهدي بن نزار حسيني، ۷۹/۶.

ابو حنيف، نعمان بن محمد قاضى، ۴۱۷/۵.

ابو خليفه، حسن بن حسين بن محمد بن حمدان، ۲۱۳/۱.

ابو خليفه، فضل بن حباب جمحى، ۸۰/۶.

ابو الخير، داعى بن رضا بن محمد، ۳۰۱/۲.

ابو الخير، سلامه بن ذكاء موصلى حرانى، ۵۰۹/۲.

ابو دجانہ، ۸۱/۶.

ص: ۳۵۷

ابو الدنيا، ٨٢/٦.

ابو ذر، احمد بن حسن اسباط، ٦٦/١.

ابو ذر، جندب بن جناده غفاري صحابي، ٨٢/٦.

ابو ذرعه، عبد الكريم بن اسحاق، ٢٢٠/٣.

ابو الربيع، خليل بن اوفى عاملي شامي، ٢٨٩/٢، ٨٣/٦.

ابو الرضا، عبد الله بن حسين بن علي حسيني مرعشي زاهد، ٢٣٢/٣.

ابو الرضا، فضل الله بن حسين بن علي... راوندي كاشاني، ٤٥١/٤، ٨٣/٦.

ابو زكريا، يحيى بن احمد بن سعيد هذلي حلّي، نجيب الدين، ٤٨١/٥، ٥٣٢.

ابو زكريا، يحيى اكبر بن حسن بن سعيد حلّي، ٤٩١/٥.

ابو زكريا، يحيى بن زياد بن عبد الله فراء كوفي، ٤٩٥/٥.

ابو زيد، ربيع بن خثيم بن عابد، ٣٢١/٢.

ابو زيد، عبد الله بن علي كبايكي گرگاني، ٢٧٧/٣، ٨٤/٦.

ابو السعادات، احمد بن ماصوري، ٨٩/١.

ابو السعادات، اسعد بن عبد القاهر اصفهاني، ١١٥/١، ٨٤/٦.

ابو السعادات، هبة الله بن علي بن محمد علوي، ابن شجري حسني، ٤٥٨/٥، ٤٦٢، ٨٤/٦.

ابو سعد، اسماعيل بن علي بن حسين سمان، ١٢٨/١.

ابو سعد بن حسن صلتى، محمد بن حسن بن صلت، ٤٥٨/٥، ٤٦٢، ٨٤/٦.

ابو سعد بن طاهر، يحيى بن طاهر بن حسين مؤدب السمان الزاهد - ابو سعيد، يحيى بن طاهر.

ابو سعد بن فرخان نزيل كاشان، ٨٥/٦.

ابو سعد/ابو سعيد، حسن بن عبد العزيز بن حسين، ٢٣٧/١.

ابو سعد عبد الله بن محمد بن هبة الله بن ابي عمرو، ٢٩٧/٣.

ابو سعد، كرامت جشمی، ٥٠٣/٤.

ابو سعد، منصور بن حسين آبی، ٣٤٦/٥.

ابو سعيد، احمد بن محمد بن احمد خزاعي، ٩٢/١، ٨٥/٦.

ابو سعيد خدری، ٨٥/٦.

ابو سعيد، عبد الجليل بن ابي الفتح مسعود بن عيسى رازی، ٩٨/٣.

ابو سعيد عبد الجليل بن عيسى بن عبد الوهاب، ١٠١/٣.

ابو سعيد، عبد الرحمان بن ابي القاسم حصري، ١١٩/٣.

ابو سعيد، عبيد بن كثير عامري، ٣٥٠/٣.

ابو سعيد، محمد بن احمد بن حسين نيشابوري، ٤٧/٥، ٨٥/٦.

ابو سعيد، يحيى بن طاهر بن حسين مؤدب زاهد سمان، ٤٩٥/٥، ٨٤/٦.

ابو سليمان، داوود بن ابو الفضل تاج الدين محمد بن داوود بناكتي، ٨٦/٦.

ابو سليمان داوود بن محمد بن داوود جاستي، ٣٠٤/٢.

ابو سليمان ظفر بن داعي قزويني حمداني، ٧٩/٣.

ابو سهل بغدادی، ٨٦/٦.

ابو سهل نوبختي، اسماعيل بن اسحاق بن ابو

سهل بن نوبخت، ۱۱۹/۶.

ابو شجاع، محمد بن شمس الشرف بن ابی شجاع علی بن عبد الله حسینی سلیقی، ۱۸۹/۵.

ابو شرف، احمد بن حسن بن علی حسینی مرعشی، ۶۶/۱.

ابو شرف اصفهانی، ۸۸/۶.

ابو شرف، عبد العظم بن حسین بن علی، ۱۸۲/۳.

ابو صابر بن احمد، ۸۹/۶.

ابو صالح حلبی، ۸۶/۶.

ابو صلاح حلبی، تقی الدین بن نجم بن عبد الله حلبی، ۱۳۳/۱، ۹۰/۶.

ابو صلت بن عبد القاهر، ۹۰/۶.

ابو صمصام بن معبد - ابو صمصام ذو الفقار بن محمد بن معبد عماد الدین، ۳۱۰/۲، ۳۱۱، ۹۰/۶، ۹۱.

ابو طالب، احمد بن قاسم بن زهره حسینی - احمد بن قاسم.

ابو طالب استرآبادی، ۹۱/۶، ۹۲، ۹۴، ۹۵.

ابو طالب، اسحاق بن محمد بن حسن بن حسین بن بابویه، ۱۱۴/۱.

ابو طالب امامی اصفهانی، ۹۳/۶.

ابو طالب بن امیر بیک بن میرزا ابو القاسم بن امیر بیک بن امیر صدر الدین فندرسکی، ۹۱/۶.

ابو طالب بن رجب، ۹۵/۶.

ابو طالب بن شیخ اسماعیل رازانی، ۹۲/۶.

ابو طالب بن غرور، ۹۵/۶.

ابو طالب بن مهدی سلیقی، ۳۷۲/۱، ۹۶/۶.

ابو طالب تبریزی، ۹۴/۶.

ابو طالب حسینی بسی، ۹۴/۶.

ابو طالب، حمزه بن شهریار - ابو طالب حمزه محمد خازن.

ابو طالب، حمزه بن عبد اللہ/محمد جعفری، ۲۲۷/۲، ۲۳۸.

ابو طالب، حمزه بن محمد خازن، ۲۲۶/۲، ۲۳۸.

ابو طالب، عبد الرحمان بن محمد بن عبد السمیع ہاشمی واسطی، ۱۳۸/۳، ۹۵/۶، ۹۶.

ابو طالب، عبد السمیع ہاشمی واسطی نقیب ہاشمیہا، ۱۵۲/۳.

ابو طالب، عبد القاهر بن حمویہ قمی، ۱۹۸/۳.

ابو طالب، عمران بن عبد المطلب بن ہاشم (والد حضرت امیر المؤمنین علیہ السلام)، ۹۴/۶.

ابو طالب، علی بن احمد بزوفری، ۴۰۱/۳.

ابو طالب، علی بن حسین حسنی، ۴۹۷/۳، ۹۶/۶.

ابو طالب، علی بن محمد بن حمدان حمدانی، ۲۵۱/۴.

ابو طالب، محمد بن حسن (فرزند علامہ حلی)، ۱۳۸/۵، ۱۴۱.

ابو طالب، محمد بن محمد بن مکی جزینی عاملی، رضی الدین، ۲۹۳/۵.

ابو طالب، ہادی بن حسین بن ہادی حسنی شجری، ۴۳۲/۵.

ابو طالب ہروی، ۹۶/۶.

ابو طالب، یحییٰ بن حسین بن ہارون حسینی ہروی، ۴۷۹/۵.

ابو طالب، یحییٰ بن علی بن محمد مقری استرابادی، ۵۰۴/۵.

ابو طالب، یحییٰ بن محمد بن حسن جوانی

طبری، امام زاهد، ۵/۵۲۶.

ابو طاهر، احمد بن ابی سعد بن علی کاشانی، ۳/۳۹۶.

ابو طاهر، مهدی بن علی بن امیر کا حسنی، ۵/۳۴۷.

ابو طاهر، مهدی بن علی امیر کا قزوینی زاهد حسنی، ۵/۳۴۸.

ابو طاهر، هادی بن ابی سلیمان بن زید حسینی موردی، ۵/۴۳۲.

ابو طیب، ۶/۹۷.

ابو طیب، حسین بن احمد فقیه، ۲/۵، ۲۸.

ابو طیب، حسین بن علی تمار، ۲/۱۵۵.

ابو العباس، احمد بن ابراهیم بن احمد حسنی / حسینی، ۱/۶۴.

ابو العباس، احمد بن خاتون عاملی، ۱/۷۳.

ابو العباس، احمد بن محمد بن فهد حلّی - ابن فهد حلّی.

ابو العباس، احمد بن محمد بن نوح سیرافی، ۱/۷۸، ۹۹، ۶/۹۹.

ابو العباس، عقیل بن حسین علوی، ۳/۳۸۲.

ابو العباس مستغفری، ۶/۹۷.

ابو العباس، نعمه الله بن خاتون عاملی، ۵/۴۲۲.

ابو عبد الرحمن / ابو عبد الله بزوفری، ۶/۹۹، ۱۰۰.

ابو عبد الرحمن، خلیل بن احمد یحمدی ازدی فراهیدی اقدم، ۲/۲۷۹.

ابو عبد الرحمن مسعودی، ۶/۹۹.

ابو عبد الله، احمد بن جعفر بن سفیان، ۱/۶۶.

ابو عبد الله، احمد بن عبد الواحد بزاز ابن عبدون، ۱/۷۹.

ابو عبد الله بن حماد انصاری، ۱۰۰/۶.

ابو عبد الله بن فارسی، ۱۰۱/۶.

ابو عبد الله بن محمد حسنی، ۱۰۲/۶.

ابو عبد الله، جعفر بن محمد دوریستی، ۱۴۶/۱، ۱۰۲/۶.

ابو عبد الله، جعفر بن محمد بن معیه، ۱۴۸/۱.

ابو عبد الله، حسن بن هبه الله بن رطبه، ۳۸۶/۱.

ابو عبد الله حسین، ۳۲/۲.

ابو عبد الله، حسین بن ابراهیم بن علی قمی، ابن خیاط، ۱/۲.

ابو عبد الله، حسین بن ابی الفرج، ابن رده نیلی، ۳/۲.

ابو عبد الله، حسین بن احمد بن احمد بن مغیره، ابو مغیره بوشنجی، ۴/۲، ۲۹.

ابو عبد الله، حسین بن احمد، ابن قاروره، ۲۲/۲.

ابو عبد الله، حسین بن ابی القاسم قمی، ابن بابویه، ۹۳/۲.

ابو عبد الله، حسین بن احمد بغدادی، ۴/۲.

ابو عبد الله، حسین بن احمد بن خالویه همدانی حلبی، ۲۲/۲.

ابو عبد الله، حسین بن احمد بن طحال مقدادی، ۲۰/۲، ۲۱، ۲۸، ۹۱، ۱۰۴.

ابو عبد الله، حسین بن احمد بن عبید الله غضائری، ۱۴۴/۲.

ابو عبد الله، حسین بن احمد بن موسی، ۲۹/۲.

ابو عبد الله، حسین بن احمد کاتب محتسب بغدادی، ۵/۲، ۱۷۵/۶.

ابو عبد الله، حسین بن جعفر مخزومی، ۴۰/۲، ۱۰۰/۶.

ابو عبد الله، حسین بن هبه الله بن رطبه سوراوی،

ابو عبد الله، حسين بن حسن/حسين بن علي بن حسين بن موسى بن بابويه قمی، ۴۲/۲، ۴۵.

ابو عبد الله، حسين بن حسن گرگانی [قصبي]، ۹۵/۲.

ابو عبد الله، حسين بن حسن مؤدب فقيه، ۹۵/۲.

ابو عبد الله، حسين بن حمدان خصيني جنبلانی، ۴۹/۲.

ابو عبد الله، حسين بن خالويه نحوی، ابن خالويه، ۹۷/۲.

ابو عبد الله، حسين (سید -) مجتهد حسینی موسی عاملی کرکی اردیلی، ۶۷/۲.

ابو عبد الله، حسين بن طاهر صوری، ۱۰۴/۲.

ابو عبد الله، حسين بن عبید الله واسطی، ۱۵۱/۲، ۱۵۳.

ابو عبد الله، حسين بن علی ابی الرضا حسینی مرعشی، ۱۵۴/۲.

ابو عبد الله، حسين بن علی بن ابی سهل زینوآبادی، ۱۵۴/۲.

ابو عبد الله، حسين بن علی بصری، ۱۵۱/۲، ۱۵۵.

ابو عبد الله، حسين بن علی بن داعی حسینی، ۱۶۶/۲.

ابو عبد الله، حسين بن علی سفیان/سلیمان بزوفری، ۱۰۲/۲، ۱۶۶، ۹۹/۶، ۱۰۰.

ابو عبد الله، حسين بن علی بن موسى بن بابويه قمی، ۱۶۲/۲.

ابو عبد الله، حسين/محمد بن علی بن شیبان/شاذان قزوینی، ۱۶۷/۲، ۹۹/۶، ۱۰۱.

ابو عبد الله، حسين بن قطب الدین راوندی، ۳/۲.

ابو عبد الله، حسين بن محمد الرئيس، ۵۸/۲.

ابو عبد الله، حسين بن محمد شناسی رازی، عدل، ۸۷/۲.

ابو عبد الله، حسين بن محمد بن موسى بن هديه، ۲۹/۲، ۱۹۲.

ابو عبد الله، حسين بن مرتضى (سيد -) موسى، ۱۵۷/۲.

ابو عبد الله، حسين بن هادي بن حسين حسني شجري، ۲۱۸/۲.

ابو عبد الله، حسين مؤدب قمي، ۸۶/۲.

ابو عبد الله حلواني، ۲۰۶/۵، ۱۰۰/۶.

ابو عبد الله دوربستي، ۱۰۱/۶.

ابو عبد الله، سلمان/سليمان بن حسن/حسين صهرشتي، ۵۱۰/۲، ۵۱۶.

ابو عبد الله، محمد بن ابراهيم بن جعفر كاتب نعماني، ۳۳/۵.

ابو عبد الله، محمد بن ابراهيم بن محمد بن زهره حسيني حلي، ۳۶/۵.

ابو عبد الله، محمد بن احمد اردستاني، ۴۰/۵.

ابو عبد الله، محمد بن حسين بن اسحاق بن حسين... معروف به نعمت، ۱۰۱/۶.

ابو عبد الله، محمد بن علي بن شاذان قزويني، ۹۹/۶.

ابو عبد الله، محمد بن علي مازندراني، ابن شهر آشوب، ۲۱۰/۵، ۱۸۴/۶.

ابو عبد الله، محمد بن عمر طرابلسي، ۲۴۴/۵.

ابو عبد الله، محمد بن عمران مرزباني، ۲۴۴/۵، ۱۰۲/۶.

ابو عبد الله، محمد بن قاسم بن معيه حسنى ديباجى، ۲۵۲/۵.

ابو عبد الله، محمد بن هارون، ابن الكال، ۳۱۶/۵.

ابو عبد الله، محمد بن هبه الله بن جعفر وراق طرابلس، ۳۱۹/۵.

ابو عبد الله مرزبانى - ابو عبد الله محمد بن عمران مرزبانى.

ابو عبد الله، ناصر بن متوج بحراني، ۳۷۲/۵.

ابو عبد الله نيشابورى، ۱۰۲/۶.

ابو العتاهيه، ۱۰۳/۶.

ابو عقيل، محمد بن على بن محمد عباسى، ۲۴۲/۵.

ابو العلا، حافظ، ۱۰۳/۶.

ابو العلا، حسن بن احمد بن حسن عطار همدانى، ۱۸۹/۱.

ابو العلا، داعى بن ظفر بن على حمدانى قزوينى، ۳۰۱/۲.

ابو العلا، زيد بن على بن منصور بن على راوندى، ۴۱۶/۲.

ابو على، احمد بن محمد بن جعفر صولى - احمد بن محمد بن جعفر.

ابو على اسعد بن حمد بن احمد كاشانى، ۱۱۵/۱.

ابو على بزوفرى، احمد بن جعفر بن سفيان، ۶۶/۱، ۱۰۴/۶.

ابو على بيهقى حاكم، حسين بن احمد، ۵/۲.

ابو على تنوخى، محسن بن قاضى ابو القاسم على بن محمد قحطانى، ۱۰۵/۶.

ابو على/ابو محمد، حسن بن على بن ابى عقيل عيسى حذاء عمانى، ۲۳۸/۱.

ابو على، حسن بن احمد بن ابى على حسيني قمى، ۱۸۸/۱.

ابو على، حسن بن على بن ابى طالب فرزادى هموسه، ۲۳۸/۱.

ابو علی، حسن بن محمد بن حسن طوسی، ۳۷۳/۱، ۳۷۶، ۱۰۶/۶.

ابو علی، حسن بن محمد مسکوی/سکونی، ۳۸۲/۱.

ابو علی، حسن بن مهدی سیلقی/سلیقی/سقیفی، ۳۷۲/۱.

ابو علی، حسن بن همام، ۱۰۷/۶.

ابو علی، حسین بن احمد - ابو علی بیهقی حاکم.

ابو علی، حسین بن خشرم سدید الدین، ۸۹/۲.

ابو علی، شرفشاه بن عبد الملک بن جعفر حسینی افضسی اصفهانی، ۲۱/۳.

ابو علی، عبد الجبار بن حسین بن عبد الجبار طوسی، ۹۰/۳.

ابو علی، عبد الله/عبد محمد/عبد النبی بن احمد بحرانی هجری، ۲۲۵/۳، ۳۰۸، ۳۲۲.

ابو علی، فضل بن حسین بن فضل طبرسی مشهدی، ۴۲۱/۴، ۱۰۵/۶.

ابو علی، ماجد بن هاشم بن علی مرتضی بن علی بن ماجد حسینی بحرانی، ۲۳/۵.

ابو علی، محمد بن احمد بن جنید اسکافی، ۴۲/۵، ۱۰۳/۶.

ابو علی، محمد بن فضل طبرسی، ۲۵۱/۵.

ابو علی، محمد بن محفوظ بن وشاح بن محمد، ۲۵۷/۵.

ابو علی [محمد] بن محمد بن اشعث کندی کوفی، ۱۰۷/۶.

ابو علی، محمد بن محمد بن عبد الله، ۲۸۳/۵.

ابو علی، محمد بن منصور حسینی، ۱۰۳/۶.

ابو علی موضع، عمر بن حسین بن عبد الله، ۱۰۶/۶.

ابو عمرو دقاق، عثمان، ۳۶۷/۳.

ابو عمرو زاهد، محمد بن عبد الواحد طبرس لغوی نحوی، ۱۰۴/۶.

ابو عمرو، سعید بن عمرو، ۴۸۲/۲.

ابو عمرو، عبد الواحد بن محمد بن عبد الله بن مهدی، ۳۳۵/۳، ۳۴۰، ۱۰۷/۶.

ابو عنان/عفان بن احمد بن بندار، ۱۰۳/۶.

ابو عیسی، عبید الله بن فضل تیهانی، ۳۶۳/۳.

ابو غالب، احمد بن محمد بن سلیمان بن حسن بن جهم بن بکیر بن اعین بن سنسن زراری، ۹۵/۱، ۱۰۸/۶.

ابو غالب بن علی بن قسوره، ۱۰۹/۶.

ابو غالب، سعید بن محمد بن احمد ثقفی کوفی، ۴۷۹/۲، ۴۸۰.

ابو غالب، لاحق بن حیب بن محمد علی صیدلانی، ۵۱۳/۴.

ابو غالب، محمد بن ابی هاشم الحسینی مرعشی، ۴۰/۵، ۱۰۸/۶.

ابو غانم بن ابی غانم بن ابی علی جوانه، ۱۰۹/۶.

ابو غانم عصمی هروی، ۳۸۴/۴، ۱۱۰/۶.

ابو غانم، علی بن ابی طالب جوانی، ۱۱۰/۶.

ابو الغمر، عبد الملک عاملی بعلبکی، ۳۲۱/۳.

ابو الغنائم، سید محمد حسینی حلّی، ۱۷۷/۵.

ابو غياث بن بسطام، ١١٠/٦.

ابو الغيث، محمد بن علي بن حسين حسني، ٢٠٠/٥.

ابو الفتح، احمد بن عيسى بن محمد خشاب حلبى، ٨٨/١.

ابو الفتح بستي، علي بن محمد، ١١٣/٦.

ابو الفتح بن امير مخدوم الحسينى قزوينى عربشاهى، ابو الفتح شرفه، ١١١/٦، ١١٧.

ابو الفتح بن جندى، ١٢٠/٦.

ابو الفتح بن حسين بن ابو بكر تاج الدين اربلى، ١١٣/٦.

ابو الفتح حفار - ابو الفتح، هلال بن محمد.

ابو الفتح، سعد بن سعيد حنيفى، ٤٧٨/٢.

ابو الفتح شرفه - ابو الفتح بن امير مخدوم حسينى عربشاهى قزوينى.

ابو الفتح عبد الله بن عبد الكريم قشيري زاهد حسيني، ٢٧١/٣.

ابو الفتح، عبد الله بن موسى بن احمد بن الرضا عليه السلام، ٣٠٣/٣.

ابو الفتح، عبيد الله/عبد الله بن موسى بن احمد [موسى مبرقع بن محمد تقى الجواد (ع) بن علي (ع) بن موسى بن جعفر (ع)]،
٣٠٣/٣، ٣٦٦.

ابو الفتح كراجكى، محمد بن علي بن عثمان، ٢٣٦/٥، ١١٣/٦.

ابو الفتح متولى مسجد كوفه، ١١٨/٦.

ابو الفتح، هلال بن محمد بن جعفر حفار، ٤٧٢/٥، ١١٣/٦.

ابو الفتح، يحيى بن محمد بن نصر، عميد الرؤساء، ٥٣١/٥.

ابو الفتوح، حسين بن علي بن محمد خزاعى

رازی نیشابوری، ۱۷۰/۲، ۱۱۴/۶.

ابو الفتوح، محمد بن عبد الله رضوی، ۱۹۵/۵.

ابو الفتوح، محمود بن حسین بن سندی بن شاهک کشاجم، ۳۲۴/۵.

ابو الفتوح، منتجب الدین، ۱۱۳/۶.

ابو فراس، حارث بن سعید بن حمدان بن حمدون حمدانی شاعر شیعی - ابو فراس، حمدان بن حمدون.

ابو فراس، حمدان بن حمدون حمدانی، ۲۲۳/۲، ۱۱۵/۶.

ابو فراس، عبد الرحیم تمیمی عنبری، ۱۴۰/۳.

ابو فراس، فرزدق بن همام بن غالب، ۳۸۶/۴، ۴۷۰.

ابو فراس، محمد بن عمار بن محمد حمدانی امام عز الدین، ۲۴۴/۵.

ابو الفرج، سعید بن ابی الرجاء صیرفی، ۴۸۱/۲.

ابو الفرج، محمد بن علی بن ابی قره، ۱۱۸/۶، ۱۶۹.

ابو الفضائل، احمد بن عبد الله بن علی بن عبد الله بن جعفر، ۷۷/۱.

ابو الفضائل، رضا بن ابی طاهر بن حسن حسینی نقیب، ۲۵۳/۲.

ابو الفضائل رضا بن ابی طاهر حسینی/حسینی، ۳۵۵/۲.

ابو الفضائل، محمد بن علی بن ابی الحسین راوندی، ۱۹۸/۵.

ابو الفضل، احمد بن حسین بن یحیی همدانی بدیع الزمان، ۶۹/۱.

ابو الفضل، احمد بن مجتبی بن ابی سلیمان، ۸۹/۱.

ابو الفضل، داعی بن علی سروی حسینی، ۳۰۱/۲، ۱۱۹/۶.

ابو الفضل، زید بن شروانشاه علوی عباسی، ۳۶۶/۲.

ابو الفضل، شاذان بن جبرئیل بن اسماعیل قمی، ۱۷/۳.

ابو الفضل شعبي، ١١٦/٦.

ابو الفضل صابونى جعفى، ١١٥/٦.

ابو الفضل طبرسى، ١١٦/٦.

ابو الفضل ظفر بن داعى استرابادى، ٨٠/٣.

ابو الفضل، عبد الرحيم بن احمد بغدادى، ١٣٤/٣.

ابو الفضل، عبد الملك/عبد المنعم بن قذه حلبى، ٣٢٢/٣.

ابو الفضل، عبد الواحد بن محمد طالقانى، ٣٣٤/٣.

ابو الفضل، عبيد بن احمد بن على مقرى ابن الكوفى، ٢٥٣/٣.

ابو الفضل، على بن حسن بن فضل طبرسى، ٤٨٠/٣.

ابو الفضل كرمانى، ١١٦/٦.

ابو الفضل، محمد بن اسعد بن حسين حسينى، ٦١/٥.

ابو الفضل، محمد بن حسين بن عبد الجبار، ١٥٤/٥.

ابو الفضل، محمد بن حسين بن عميد، ١٧١/٥.

ابو الفضل، محمد بن فضل الله بن على حسنى راوندى، ٢٥١/٥.

ابو الفضل، محمد بن على بن محمد بن مطهر، ٢٤٢/٥.

ابو الفضل، يحيى بن سلامه بن حسن/حسين بن محمد حصكفي خطيب، ٥٣٤/٥، ١١٨/٦.

ابو الفوارس (مجد الدين -) محمد بن علي بن محمد اعرج حسيني، ١٩٨/٥، ٢٤٢.

ابو القاسم، احمد بن ابي علي بن ابي المعالي بن زكي، عماد الدين حسيني، ٦٥/١.

ابو القاسم بن ابي محمد بن منتهى، جمال الدين حسيني مرعشي، ١٢١/٦.

ابو القاسم بن اسماعيل بن عنان كتيبي وراق حلّي، ١٢٠/٦.

ابو القاسم بن سهل واسطي عدل، ١٢٤/٦.

ابو القاسم بن شبل الوكيل بن اسد، ١٤٠/٤، ١٢٩/٦.

ابو القاسم بن كميح، ١٢٩/٦.

ابو القاسم بن محمد بن ابو القاسم حاسمي، ١٣٠/٦.

ابو القاسم بن محمد تنوخي، ١٢١/٦، ١٢٩.

ابو القاسم تبريزي اسكويي، ١٢٣/٦.

ابو القاسم، جعفر بن حسن بن يحيى بن حسن بن سعيد حلّي، ١٣٧/١، ١٢١/٦.

ابو القاسم، جعفر بن علي بن عبد الله بن احمد نزيل دهستان، ١٤٥/١.

ابو القاسم، جعفر بن محمد بن موسى بن قولويه، ١٤٩/١.

ابو القاسم، حسين بن حسن، ابن اخي الكواكب، ٦٦/٢.

ابو القاسم، حسين بن روح، ١٢٣/٦.

ابو القاسم، حسين بن علي بن حسين بن محمد بن يوسف مغربي، ١٥٩/٢، ١٣٠/٦.

ابو القاسم، حسين بن محمد راغب اصفهاني، ١٩١/٢.

ابو القاسم دعبلي، اسماعيل بن علي بن رزين بن عثمان بن عبد الرحمان بن عبد الله بن بديل بن ورقاء خزاعي دعبلي، ١٢٤/٦.

ابو القاسم، زيد بن اسحاق جعفري، ٣٦٣/٢.

ابو القاسم، زيد بن حسن/حسين بيهقي، ٣٦٣/٢، ٣٦٦.

ابو القاسم، سعد بن ابي اليقظان، ٤٧٨/٢.

ابو القاسم، عبد العزيز امامي نيشابوري، ١٦٩/٣.

ابو القاسم، عبد العزيز بن نحرير بن عبد العزيز بن براج، ١٧٦/٣.

ابو القاسم، عبد العظيم بن عبد الله بن احمد بن محمد، ١٨٤/٣.

ابو القاسم، عبد الله بن حملات، ٢٦٣/٣.

ابو القاسم، عبيد الله بن حسن بن بابويه قمى رازى، موفق الدين، ٣٥٢/٣.

ابو القاسم، عبيد الله بن عبد الله حسكاني اعور، ٣٠٦/٣، ٣٥٣، ١٢١/٦.

ابو القاسم، عبيد الله بن عبد الواحد دارمي، ٣٦١/٣، ١٢٣/٦.

ابو القاسم، عبيد الله بن عبد الواحد نصيبي كاتب، ٣٦١/٣.

ابو القاسم، عبيد الله بن محمد شيباني بزاز، ٣٦٤/٣.

ابو القاسم، علي بن احمد بن عبد الله علوى محمدي مازندراني، ٤٠٠/٣.

ابو القاسم، علي بن احمد علوى كوفى، ٤٠٣/٣، ٤٢٠، ١٢٨/٦.

ابو القاسم، علي بن حبشى، ابو الحسن، ٤٥٥/٣.

ابو القاسم، علي بن حسين جاسبى، نجم الدين،

ابو القاسم، علی بن حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر (سید مرتضی)، ۳۲/۴.

ابو القاسم، علی بن شبل بن اسد وکیل، ۱۴۰/۴، ۱۲۹/۶.

ابو القاسم، علی بن عبد الحمید نیلی نظام الدین، ۱۲۵/۴.

ابو القاسم، علی بن عبد الصمد بن محمد حارثی همدانی جباعی عاملی جبعی، ۱۵۱/۴.

ابو القاسم، علی بن علی بن طی عاملی، ۱۰۲/۴، ۱۱۷، ۲۰۰، ۱۲۳/۶.

ابو القاسم، علی بن قاضی ابی علی محسن بن قاضی تنوخی، ۴۷۵/۳، ۲۳۰/۴، ۱۲۱/۶.

ابو القاسم، علی بن محمد بن مطهر، شمس الدین، ۲۴۷/۴، ۱۸۹/۶.

ابو القاسم، علی بن محمد بن علقمی وزیر، شرف الدین، ۲۶۸/۴.

ابو القاسم، علی بن محمد بن علی خزاز رازی قمی، ۲۸۱/۴.

ابو القاسم، علی بن محمد بن علی طبری آملی کحی، ۲۸۵/۴.

ابو القاسم، علی بن محمد بن علی علوی رازی، ۲۷۲/۴.

ابو القاسم، علی بن یوسف بن جعفر کلینی، ۳۶۴/۴.

ابو القاسم، علی بن یوسف بن مطهر حلّی، رضی الدین، ۳۶۶/۴.

ابو القاسم، علی جرفادقانی (گلپایگانی)، ۱۲۱/۶.

ابو القاسم فندرسکی موسوی حسینی، ۱۲۴/۶.

ابو القاسم، محمد بن هانی مغربی اندلسی، ۳۱۶/۵.

ابو القاسم مرزبان بن حسین بن محمد، ۳۳۴/۵.

ابو القاسم، ناصر بن قاسم، نجیب الدین ادیب، ۳۶۹/۵.

ابو القاسم، هبه الله، امام، ۴۵۱/۵.

ابو الكرم، محمد بن حمزه حسيني، بها الدين، ۱۷۸/۵.

ابو لؤلؤ، فيروز نهاوندي، بابا شجاع الدين، ۴۷۱/۴، ۱۳۴/۶.

ابو اللطيف بن احمد بن ابو لطيف زرقويه اصفهاني، ۱۳۵/۶.

ابو ليلي، احمد بن محمد بن احمد بن ابى المعالى، سيد مصباح الدين، ۹۳/۱.

ابو المحاسن، احمد بن ابى السيد الامام فضل الله بن على حسنى راوندى، كمال الدين قاضى كاشان، ۸۸/۱.

ابو محاسن جرجاني، حسين بن حسن، ۹۲/۲.

ابو محاسن گرگاني [على]، ۱۳۶/۶.

ابو محاسن طبري روياني، عبد الواحد بن اسماعيل بن احمد، معروف به فخر الاسلام، قاضى، ۳۲۹/۳، ۱۳۶/۶.

ابو محمد بن ابى الفتح واسطى، ۱۳۸/۶.

ابو محمد بن حسن بن داوود قمى، ۱۳۹/۶.

ابو محمد بن حسن بن عبد الواحد زربى، ۱۳۹/۶.

ابو محمد بن حسن بن محمد بن نصر، ۱۳۸/۶.

ابو محمد بن منتهى مرعشى، ۱۴۰/۶.

ابو محمد، حسن بن ابو على/على بن حسن سبزواري، ۱۸۶/۱.

ابو محمد، حسن بن احمد ساكت/ساكب، ١٨٩/١.

ابو محمد، حسن بن اسحاق بن عبید رازی (قاضی)، ١٩٦/١.

ابو محمد، حسن بن حسین بن علی دوریستی سدید الدین، ٢١٢/١.

ابو محمد، حسن بن زبیب الدین ابو طالب بن ابو المجد یوسفی، ١٨٤/١، ١٤٩/٦.

ابو محمد، حسن بن عبد العزیز بن محسن جبهانی، ٢٣٧/١.

ابو محمد، حسن بن علی (شیخ -)، ٢٥٣/١.

ابو محمد، حسن بن علی بن بهلول نصیر الدین، ٢٧٠/١.

ابو محمد، حسن بن علی بن حسن اطروش، ناصر الدین، ٣١٢/١، ١٣٨/٦.

ابو محمد، حسن بن علی حسینی مرعشی معروف به همدانی، شمس الدین، ٢٨٠/١.

ابو محمد، حسن بن علی بن داوود حلّی تقی الدین، ٢٨٦/١.

ابو محمد، حسن بن محمد، ٣٦٧/١.

ابو محمد، حسن بن محمد بن حسن... نجیب الدین، ٣٧٧/١.

ابو محمد، حسن بن محمد بن یحیی بن داوود فحّام، ٣٦٨/١، ١٣٨/٦، ١٤٢.

ابو محمد، حسن بن نظام الدین احمد بن...

ربعی، جلال الدین، ١٩١/١.

ابو محمد، حسن بن نما حلّی، جلال الدین، ٢٣١/١.

ابو محمد، حسین بن حسن غریفی بحرانی، ٤٢/٢.

ابو محمد، حسین بن علاء الدین قمی، ٢٠٠/٢.

ابو محمد، حسین بن محمد، ١٩٢/٢.

ابو محمد، حسین بن محمد طرابلسی، ٨٧/٢.

ابو محمد، حسين بن محمد قريب، قاضى سدير الدين، ۱۹۱/۲.

ابو محمد حسيني قائنى، ۱۴۵/۶، ۱۴۸.

ابو محمد، داعى بن مهدى علوى عمرى استرابادى، ۳۰۲/۲.

ابو محمد، ريحان بن عبد الله حبشى، ۳۵۹/۲.

ابو محمد، زيد بن على بن حسين حسنى، ۴۱۴/۲.

ابو محمد، سهل بن عبد الرحمان بن محمد سراج نيشابورى، ۵۲۱/۲.

ابو محمد صيمرى، ۱۳۹/۶.

ابو محمد طاهر بن احمد قزوینى نحوى، بها الدين، ۳۴/۳.

ابو محمد، طلحه بن عبد الله غسانى عونى، ۳۶/۳.

ابو محمد، عبد الباقي بن محمد بن عثمان خطيب بصرى، ۸۹/۳.

ابو محمد، عبد الحميد بن محمد مصرى مقرى نيشابورى، ۱۱۱/۳.

ابو محمد، عبد الرحمان بن احمد بن حسين خزاعى رازى، ۱۲۰/۳، ۱۲۲.

ابو محمد، عبد الرحمان بن محمد بن شجاع، ۱۳۹/۳.

ابو محمد، عبد الله بن جعفر حسینی جمال علویها، شمس الدين، ۲۵۰/۳.

ابو محمد، عبد الله بن جعفر دوریستی نجم الدين، ۲۶۵/۳.

ابو محمد، عبد الله بن عبد الواحد، ٢٧٢/٣.

ابو محمد، عبد الله بن علي طاهري، ٢٧٧/٣.

ابو محمد، عبد الله بن محمد ابهري، ٢٨٤/٣.

ابو محمد، عبد الله بن محمد طرابلسي عمري، ٢٩٥/٣.

ابو محمد، عبد الواحد حبشي، ٣٣٣/٣.

ابو محمد، عربي بن مسافر عبادي حلي، ٣٧١/٣.

ابو محمد عفجري/عنجري، ١٤٠/٦.

ابو محمد علوي، ١٤١/٦.

ابو محمد، علي بن محمد بن يونس عاملي بياضي نباطي، زين الدين، ٣١٦/٤.

ابو محمد، عنايت الله بايزيدي بسطامي، ٣٧٢/٤، ١٥٩/٦.

ابو محمد فحام - ابو محمد، حسن بن محمد بن يحيى بن داوود.

ابو محمد، قریش بن سبيع بن مهنا علوي مدني حسيني، ٤٨٩/٤.

ابو محمد كرخي، ١٣٩/٦.

ابو محمد مجدي، ١٤٦/٦.

ابو محمد محمدي، ١٨٩/١، ١٤٥/٦، ١٤٦.

ابو محمد، هارون دنبلي، ٤٤٠/٥.

ابو محمد، هارون بن حسن بن علي بن حسن طبري، ضياء الدين، ٤٣٣/٥.

ابو محمد، هارون بن موسى تلعبري، ٤٣٤/٥.

ابو محمد، يحيى بن حسين علوي نيشابوري بني زياره، ٤٩٤/٥.

ابو محمد، يحيى بن محمد ارزني لغوي، ٥٢٦/٥.

ابو مخنف ازدي، لوط بن يحيى، ٥٢٧/٤، ١٤٠/٦.

ابو المستهل اسدي، كميت بن زيد بن حبيس / اخنس، ٥٠٦/٤.

ابو مطهر، قاسم بن فضل بن عبد الواحد صيدلاني، ٤٩٥/٤، ١٤١/٦.

ابو مظفر، ليث اسدي ساكن زنجان، ٥٢٨/٤.

ابو مظفر، محمد بن ابو العباس احمد اموي ايوردي، ٥٥/٥.

ابو المعالي، اسماعيل بن حسن بن محمد حسني نقيب نيشابور، ١١٦/١.

ابو المعالي بن بدر الدين حسن حسيني استرآبادي، ١٤١/٦.

ابو المعالي، سعد بن حسن بن حسين، ابن بابويه، ٤٧٨/٢.

ابو المعالي، محمد بن حسين حمداني ناصر الدين، ١٧٥/٥.

ابو المعالي، ناصر بن علي بن احمد بن حمدان حمداني، ٣٦٩/٥.

ابو معبد حسيني، ٣١٠/٢، ٩٠/٦، ١٤١.

ابو معين، ناصر خسرو قبادياني، ٣٦٣/٥.

ابو مفاخر بن محمد رازي، شمس الدين، ١٤٢/٦.

ابو مفاخر، هبه الله بن حسن بن حسين بن بابويه، ٤٥٤/٥.

ابو مفضل، محمد بن عبد الله بن مطلب بن بهلول شيباني، ١٤٢/٦.

ابو المكارم، حسن بن علي كركي، عز الدين ابن عشره، ٢٣٧/١، ٢٩٩.

ابو المكارم، حمزه بن علي بن ابو المحاسن زهره... حسيني افطسي حلي، ٢٢٦/٢.

ابو المكارم، عبد الوهاب بن ساجى، محى الدين، ٣٤٥/٣.

ابو المكارم، هبه الله بن داوود بن محمد اصفهاني، ثقة الدين، ٤٥٥/٥.

ابو منصور، ابراهيم بن على بن محمد مقرى رازى، ٦١/١.

ابو منصور، احمد بن على بن ابى طالب طبرسى، ٨٣/١، ١٤٣/٦.

ابو منصور بن عبد الله امير مجاهد الدين، ١٤٣/٦.

ابو منصور بن عبد المنعم بن نعمان بغدادى، ١٤٤/٦.

ابو منصور، حسن بن يوسف بن مطهر، جمال الدين، ٣٩٦/١.

ابو منصور حسنى، ١٤٤/٦.

ابو منصور، حسين بن عبد الجبار، قاضى خطير الدين نزىل كاشان، ١٠٥/٢.

ابو منصور سكرى، ١٤٣/٦.

ابو منصور طبرسى، احمد بن على بن ابى طالب، ١٤٣/٦.

ابو منصور، عبد الرحيم بن مظفر حمدونى، ١٤١/٣.

ابو منصور عكبى، ١٤٤/٦.

ابو منصور، على بن عبد الله زيادى حاكم، ١٧٤/٤.

ابو منصور، محمد بن حسن بن منصور نقاش، ١٣٨/٥.

ابو منصور، هبه الله بن حامد بن احمد حلى لغوى، رضى الدين عميد الرؤساء، ٤٥١/٥.

ابو نجف مصرى، ٥٠/٦، ١٤٩.

ابو النجم، ضياء بن ابراهيم بن الرضا علوى حسنى شجرى، ٣٢/٣.

ابو النجم، محمد بن عبد الوهاب بن عيسى سمان، ١٩٥/٥.

ابو النجيب، سعيد بن محمد حمامي، ٤٨١/٢.

ابو النجيب، صالح بن رزيك، طاهر جزري، ٣٤/٣.

ابو نصر، شيخ اسعد، ١٥٠/٦.

ابو نصر غاري، ١٥٠/٦.

ابو نصر، يحيى بن جرير تكريتي، ٥٢٢/٥.

ابو النعيم، ١٥١/٦.

ابو نعيم بن محمد بن كاشاني، ١٥٢/٦.

ابو نعيم، فضل بن دكين، حافظ، ٤٤٦/٤، ١٥١/٦.

ابو نعيم، نصر بن عصام بن مغيره فهرى معروف به قرقاره، ٣٧٧/٥، ١٥١/٦.

ابو نواس، حسن بن هاني، ٣٨٩/١، ١٥٢/٦.

ابو الوفا علوي، كاكيس بن علي بن ابو القاسم، ٥٠٢/٤.

ابو الولي بن محمد هادي حسيني شيرازي، ١٥٤/٦.

ابو الولي بن محمود (امير شاه -) انجوي شيرازي، ١٥٥/٦.

ابو هاشم علوي، ١٥٦/٦.

ابو هاشم، مجتبي بن حمزه بن زيد بن مهدي بن حمزه بن محمد مجد الدين، ٢٦/٥.

ابو هيثم بن تيهان، ١٥٨/٦.

ابو يزيد بن شريعه الدين محمد زاكاني، ١٦٠/٦.

ابو يزيد، عنايت الله، بايزيدي بسطامي، ٣٧٢/٤، ١٥٩/٦.

- ابو يعلى بن ابي الهيجاء العلوى عمري، ١٦٢/٦.
- ابو يعلى بن حيدر بن مرعش الحسينى مرعشى، ١٦٢/٦.
- ابو يعلى بن على بن عبد الله بن احمد جعفرى، ١٦٣/٦.
- ابو يعلى جعفرى - ابو يعلى حمزه بن محمد جعفرى.
- ابو يعلى، حمزه بن ابي عبد الله غفارى بغدادى، ٢٢٤/٢.
- ابو يعلى، حمزه بن زيد حسيني افطسى، ٢٢٦/٢.
- ابو يعلى، حمزه بن قاسم بن على بن حمزه بن حسن بن عبد الله بن عباس بن على بن ابي طالب، ٢٣٤/٢.
- ابو يعلى، حمزه بن محمد جعفرى، ٢٤٠/٢، ١٦١/٦.
- ابو يعلى، سالار (سالار) حمزه بن عبد العزيز، ٢٢٧/٢، ٢٣٧، ٤٧٢، ٥٠٢، ١٦١/٦.
- ابو يعلى، على بن عبد الله بن احمد جعفرى، ١٧٣/٤.
- ابو يعلى، محمد بن حسن بن حمزه، ١٦١/٦، ١٧٥.
- ابو يعلى هاشمى عباسى، ١٦٣/٦.
- ابو يعقوب، يوسف بن زين الدين على بن مطهر حلى (پدر علامه حلى)، ٥٥٦/٥.
- ابو يقضان، عمار بن ياسر، ٣٧٢/٤.
- ابو يوسف، يعقوب بن احمد بن سعيد، ٥٤٧/٥.
- ابو يوسف يعقوب بن اسحاق (ابن سكيت)، ٥٣٩/٥.
- ابهري، دولتشاه بن امير على بن شرفشاه حسنى، ٣٠٨/٢.
- ابهري، رضا بن ابي زيد حسيني (نزىل ورامين)، ٣٥٣/٢.
- ابهري، طالب بن على بن ابي طالب حسيني، ٣٣/٣.
- ابهري، عبد العظيم بن محمد بن عبد العظيم حسيني، كمال الدين، ١٨٢/٣.

ابهرى، عبد الله بن محمد، ابو محمد، ٢٨٤/٣.

ابوردى، ابو الحسن، ٥٩/٦.

ابوردى، محمد بن ابى العباس احمد اموى، جمال الدين، ٥٥/٥.

احسائى، ابراهيم بن يحيى، ٦٣/١.

احسائى، احمد بن فهد مقرى، شهاب الدين، ٨٩/١.

احسائى، على بن ابراهيم بن ابى جمهور، ابو الحسن زين الدين، ٣٨٨/٣.

احسائى، على بن احمد مشهدى حسينى، ٤١١/٣.

احسائى، محمد بن حسين حسينى سبعى، ١٥٤/٥.

احسائى، شمس الدين محمد، ٢٥/٣.

احسائى، محمد بن عبد الله سبعى، ١٩٥/٥، ١٩٦.

احسائى، محمد بن على بن ابراهيم بن ابى جمهور، ٨٨/٥، ١٩٦.

احسائى، يحيى مفتى بحرانى، ٥٣٨/٥.

احمد بن ابراهيم بن احمد حسينى، سيد ابو العباس، ٦٤/١.

احمد بن ابراهيم بن سلام الله بن عماد الدين مسعود بن صدر الدين محمد بن غياث الدين

منصور حسینی، نظام الدین، ۶۴/۱.

احمد بن ابی جامع عاملی، ۶۴/۱.

احمد بن ابی علی حسینی، سید عماد الدین ابو القاسم، ۶۵/۱.

احمد بن ابی محمد بن منتهی حسینی مرعشی، ۶۵/۱.

احمد بن ابی المعالی شیخ وجیه الدین ابو طاهر، ۶۵/۱.

احمد بن احمد بن یوسف سوادى عاملی عینائی، ۶۶/۱.

احمد بن تاج الدین عاملی میسی، ۶۶/۱.

احمد بن جعفر بن سفیان بزوفری، ۶۶/۱، ۱۰۴/۶.

احمد بن حسن اسباط، ابو ذر، ۶۶/۱.

احمد بن حسن بن علی حسینی مرعشی سید بهاء الدین ابو شرف، ۶۶/۱.

احمد بن حسن بن علی فلکی طوسی مفسر، ابو العباس، ۶۶/۱.

احمد بن حسن بن علی بن محمد بن حسین حرّ عاملی مشغری، ۶۶/۱.

احمد بن حسن بن محمد بن علی عاملی مشغری جبعی، ۷۶/۱.

احمد بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی رازی، ۶۷/۱.

احمد بن حسین بن احمد بن محمد بدله قمی، ۶۷/۱.

احمد بن حسین بن حسن بن موسوی عاملی کرکی، ۶۷/۱.

احمد بن حسین بن عبد الله مهرانى آبی، ۶۸/۱.

احمد بن حسین بن عبید الله غضایری، ۶۸/۱.

احمد بن حسین بن محمد بن احمد بن سلیمان عاملی نباطی، ۶۹/۱.

احمد بن حسین بن محمد بن حمدان حمدانی، ۶۹/۱.

احمد بن حسين بن يحيى همدانى، ٦٩/١.

احمد بن خاتون عاملى عينائى، ٧٣/١.

احمد بن خاتون عاملى عينائى، ابو العباس، ٧٣/١.

احمد بن خليل قزوينى، ٧٣/١.

احمد بن رازى، ٨٠/١.

احمد بن زين العابدين حسيني عاملى (سيد -)، ٧٣/١.

احمد بن سلام جزائرى، ٧٣/١.

احمد بن سليمان عاملى نباطى، ٧٣/١.

احمد بن عباس نجاشى اسدى، ٧٤/١.

احمد بن عبد الصمد حسيني بحراني، ٧٦/١.

احمد بن عبد العالى عاملى ميسى، ٧٦/١.

احمد بن عبد القاهر بن احمد قمى اديب، ٧٦/١.

احمد بن عبد الله بكرى، ابو الحسن، ٧٦/١.

احمد بن عبد الله بن على بن عبد الله جعفرى، سيد جلال الدين ابو الفضائل، ٧٧/١.

احمد بن عبد الله بن محمد بن على بن حسن بن متوج بحراني، جمال الدين / فخر الدين / شهاب الدين، ٧٧/١.

احمد بن عبد الواحد بن احمد بزاز، ابو عبد الله، ٧٧/١، ١٨٩/٦.

احمد بن على، بلخى، ٨٠/١.

احمد بن بن على شبلى عاملى، ٨٠/١.

احمد بن نصير الدين على شوى (تورى)، ٨١/١.

احمد بن حاج علی عاملی عینائی، جمال الدین، ۸۲/۱.

احمد بن علی، مهابادی، شیخ افضل، ۸۲/۱.

احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی، ابو منصور، ۸۳/۱، ۱۴۳/۶

احمد بن علی بن ابی المعالی بن زکی حسینی، سید عماد الدین ابو القاسم، ۸۶/۱، ۶۵/۱.

احمد بن علی بن احمد زینوآبادی، ۸۶/۱.

احمد بن علی بن امیرکا قوسی (قوسینی)، جمال الدین، ۸۶/۱.

احمد بن علی بن حسین بن شاذان قاضی قمی، ۸۶/۱.

احمد بن علی بن سعید بن سعاده بحرانی، کمال الدین ابو جعفر، ۸۶/۱.

احمد بن علی بن سیف الدین عاملی کفرخونی، ۸۷/۱.

احمد بن علی بن عباس بن نوح سیرافی، ساکن بصره، ۸۷/۱.

احمد بن علی بن عبد الجبار طبرسی قمی، ۸۸/۱.

احمد بن علی بن عرفه حسینی، سید فخر الدین، ۸۸/۱.

احمد بن علی بن قدامه، قاضی، ۸۸/۱.

احمد بن علی بن نحاس، ابو الحسن، ۸۸/۱.

احمد بن عیسی بن خشاب حلبی، ابو الفتح، ۸۸/۱.

احمد بن فضل الله (سید امام -) بن علی حسنی راوندی، ۸۸/۱.

احمد بن فهد بن ادريس مقرئ احسائی، شهاب الدین، ۸۹/۱.

احمد بن قاسم بن زهره حسینی، سید ابو طالب، ۸۹/۱.

احمد بن ماصوری، ابو السعادات، ۸۹/۱.

احمد بن مجتبی بن ابو سلیمان حسینی موردی، سید بهاء الدین ابو الفضل، ۸۹/۱.

احمد بن محمد بن احمد بن ابراهيم بن زهره حسيني، ٩٣/١.

احمد بن محمد بن احمد بن ابى المعالى، سيد مصباح الدين ابو ليلي، ٩٣/١.

احمد بن محمد بن احمد خزاعى، امام فخر الدين ابو سعيد، ٩٢/١، ٥٨/٦.

احمد بن محمد بن احمد قمى، ٩٢/١.

احمد بن محمد بن جعفر، ابو على صولى بصرى، ٩٣/١.

احمد بن محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما حلى، ٩٤/١.

احمد بن محمد بن حداد، جمال الدين، ٩٤/١.

احمد بن محمد بن حسن بن زهره حسيني حلى سيد ابو طالب، ٩٤/١.

احمد بن محمد بن حسن بن وليد، ٩٤/١.

احمد بن محمد بن حمزه طالقانى/طايفانى، ٩٤/١.

احمد بن محمد بن خاتون عاملى عينائى، جمال الدين، ٩٤/١.

احمد بن محمد بن داود، ٩٥/١.

احمد بن محمد بن سليمان بن حسن بن جهم بن بكير بن اعين بن سنسن معروف به ابو غالب زرارى، ٩٥/١.

احمد بن محمد بن عبد الله بن على بن حسن بن على بن محمد بن سبع بن رفاعه سبعى، فخر

الدين، ٩٥/١، ٩٥.

احمد بن صدر كبير تاج الدين محمد بن علي بن عيسى بن ابي الفتح اربلي، ٩٦/١.

احمد بن محمد بن عمر (ابي عمران) بن موسى بن جراح معروف به ابن جندي، ٩٦/١.

احمد بن محمد بن فهد حلّي اسدي، جمال الدين ابو العباس، ٩٦/١.

احمد بن محمد بن مكّي شهيدى عاملى جزينى، ٩٧/١.

احمد بن [محمد] بن موسى معروف به ابن صلت، ٩٩/١.

احمد بن محمد بن نوح مكنى به ابو العباس سيرافى، ٨٧/١، ٩٩، ٩٩/٦.

احمد بن محمد بن هارون زوزنى، ٩٩/١.

احمد بن محمد بن يوسف بحراني، ١٠٠/١.

احمد بن محمد تونى بشروئى، ٩٢/١.

احمد بن محمد معصوم حسيني، نظام الدين، ٩٨/١.

احمد بن محمد موسى، ٩٢/١.

احمد بن محمد وهر كيسى، مهذب الدين ابو ابراهيم، ٩٢/١.

احمد بن مرتضى بن منتهى حسيني مرعشى، سيد صدر الدين، ١٠١/١.

احمد بن مسعود اسدي حلّي، سديد الدين ابو العباس، ١٠١/١.

احمد بن منير عاملى طرابلسى شامى ابو حسين ملقب به مهذب الدين مشهور به عين الزمان، ١٠١/١.

احمد بن موسى (سيد سعد الدين ابو ابراهيم) بن جعفر بن محمد بن احمد بن محمد بن طاووس علوى حسنى حلّي، جمال الدين ابو الفضائل، ١٠٦/١.

احمد بن موسى عاملى نباطى، ١٠٦/١.

احمد بن نصر بن سعيد باهلى معروف به ابن ابي هراسه (ملقب به ابو هوده)، ١١٠/١.

احمد بن نعمه الله بن خاتون، ١١٠/١.

احمد بن يوسف حسيني عريضي، ١١١/١.

احنفي، علي بن ابي علي حسن بن علي [بن عبد الله] بن زياره الاحنفي نزيل كاشان، ٤٨٤/٣.

اخباري بصري، علي بن حماد بن عبيد، ١٠١/٤.

اديب، احمد بن عبد القاهر بن احمد، ٧٦/١.

اديب، حسن بن فادار قمي، افضل الدين، ٣٣٥/١.

اديب، حسين بن ابي الحسين بن هموسه، ٣/٢.

اديب، حسين مؤدب قمي، ابو عبد الله ٨٦/٢.

اديب، حيدر بن محمد جاستي، اوحد الدين، ٢٥٩/٢.

اديب، عبد القاهر بن احمد بن علي قمي طبعي، فخر الدين، ١٩٨/٣.

اديب، مجمع بن محمد بن احمد مسكني، ٢٧/٥.

اديب، محمد بن حسين ديناري آبي، ١٥٤/٥.

اديب، محمود بن ابي منصور مسكني، ٣٢٣/٥.

اديب، ناصر بن ابو القاسم نجيب الدين، ٣٦٩/٥.

اديب، نصر بن هبه الله بن نصر زنجاني، ٣٧٩/٥.

اربلي، ابو الفتح بن حسين بن ابو بكر، تاج الدين، ١١٣/٦.

اربلي، احمد بن صدر كبير تاج الدين محمد بن علي بن عيسى بن ابو الفتح، ٩٦/١.

اربلي، حسن بن ابو الهيجاء، ١٨٧/١.

اربلى، حسن بن محمد، ۳۴۳/۱.

اربلى، سعد، ۴۷۷/۲.

اربلى، على بن عيسى بن ابو الفتح، ۲۰۸/۴.

اربلى، عيسى بن محمد بن على بن عيسى بن ابو الفتح، ۳۸۲/۴.

اربلى، محمد بن عيسى بن ابو الفتح، ۲۴۰/۵.

اردبيلى، احمد بن محمد (مقدس اردبيلى)، ۸۹/۱.

اردبيلى استربادى، حسين بن موسى، ۱۹۸/۲.

اردبيلى، حسين بن خواجه الهى، جلال الدين، ۱۰۵/۲.

اردبيلى، حمزه، ۲۲۴/۲.

اردبيلى، عزيز الله حسيني، ۳۷۵/۳.

اردبيلى، عيسى خان، ۳۷۸/۴.

اردستاني، ظفر بن همام بن سعد، ۸۰/۳.

اردستاني، محمد بن احمد، ۴۰/۵.

اردشير بن ابى الماجد بن ابو المفاخر كابللى، ۱۱۱/۱.

ارزنى لغوى، يحيى بن محمد، ۵۲۶/۵.

ارمى، رضا بن احمد جعفرى ارمى، جمال الدين، ۳۵۵/۲.

ازدى، خليل بن احمد يحمدي فراهيدى، ابو عبد الرحمان، ۲۷۹/۲.

ازدى، عبد الله بن حواله، ۲۶۴/۳.

ازدى، لوط بن يحيى، ابو مخنف، ۵۲۷/۴، ۱۴۰/۶.

ازدى، محمد بن حسن بن دريد، ابو بكر، ۹۷/۵.

استرابادی، ابو جعفر بن مولا محمد امین، ۵۵/۶.

استرابادی، ابو طالب، ۹۱/۶.

استرابادی، ابو طالب (نجیب -)، ۹۲/۶.

استرابادی، حسن بن محمد بن احمد عماد الدین ابو محمد، ۳۵۲/۱.

استرابادی، حسن بن شمس الدین محمد بن حسن، ۱۸۱/۱.

استرابادی، حسن بن محمود، ۳۷۰/۱.

استرابادی، حسین ملا عز الدین، ۳۴/۲.

استرابادی، حسین بن ملا سلطان، ۵۲۰/۲.

استرابادی، حسین بن موسی اردبیلی، ۱۹۸/۲.

استرابادی، داعی بن مهدی علوی عمری، ۳۰۲/۲.

استرابادی، دوست محمد حسینی، ۳۰۷/۲.

استرابادی، سید شریف بن امیر تاج الدین علی بن امیر مرتضی بن امیر تاج الدین علی، ۲۳/۳.

استرابادی، ظفر بن داعی بن مهدی علوی عمری، ۸۰/۳.

استرابادی، عبد الرشید بن حسین بن محمد، ۱۴۶/۳.

استرابادی، عبد القادر بن امیر صدر الدین حسینی، ۱۹۸/۳.

استرابادی عبد کی، معین الدین، ۳۰۴/۳.

استرابادی، عبد الوحید واعظ گیلانی، ۳۴۰/۳.

استرابادی، عبد الوهاب بن حسین بن سعد الله بن حسین، ۳۴۲/۳.

استرابادی، عبد الوهاب بن علی حسینی، ۳۴۵/۳.

استرابادی، علی بن...، عماد الدین، ۴۴۲/۳، ۱۹۲/۴، ۳۶۸.

استرابادی، علی (شرف الدین -) حسینی نجفی، ۴۴۱/۳، ۹۷/۴.

استرابادی (حسینی -) سید امیر عماد الدین علی

ص: ۳۷۴

میر کلان، ۱۰۰/۴.

استرابادی، علی بن حسن، زین الدین، ۴۴۱/۳، ۴۸۴، ۲۳۷/۴.

استرابادی، علی بن محمد، زین الدین - استرابادی، علی بن حسن، زین الدین.

استرابادی، علی بن محمد فصیحی نحوی، ۲۷۷/۴.

استرابادی، فضل اللہ، ۴۴۸/۴.

استرابادی، فضل اللہ نجفی (امیر -)، ۴۴۸/۴.

استرابادی، فضل اللہ محمد کیا حسینی (سید امیر -)، ۴۵۰/۴.

استرابادی، محسن بن محمد مؤمن، ۲۸/۵.

استرابادی محمد امین، ۶۲/۵.

استرابادی، محمد حسینی، جمال الدین، ۶۰/۵.

استرابادی، محمد باقر (امیر کبیر -) داماد بن محمد حسینی، ۶۹/۵.

استرابادی، محمد باقر (مشهور به طالبان)، ۶۶/۵.

استرابادی، محمد بن حسین، رضی الدین، ۹۵/۵.

استرابادی، محمد بن علی بن ابراهیم، ۱۹۶/۵.

استرابادی، محمد بن علی بن محمد قاضی ری، ۲۴۱/۵.

استرابادی، محمد بن نظام الدین، ۳۱۴/۵.

استرابادی، سید محمد تقی بن ابی الحسن حسینی، ۸۳/۵.

استرابادی، محمد تقی بن عبد الوهاب، ۸۳/۵.

استرابادی، سلطان محمد صدقی، ۵۲۱/۲.

استرابادی، محمد مؤمن، ۲۵۵/۵.

استرابادی محمود بن ابی احمد بن محمد، قاضی صفی الدین، ۳۲۲/۵.

استرابادی، نجیب الدین بن مذکی، ۳۷۵/۵.

استرابادی، یحیی بن ظفر بن ابو محمد داعی علوی عمری، ۵۳۳/۵.

استرابادی، یحیی بن علی بن محمد المقری، ۵۰۴/۵.

اسحاق بن امیر کابن کرامی، ۱۱۱/۱.

اسحاق بن امین الدین، ۱۱۱/۱.

اسحاق بن محمد بن حسن بن حسین بن بابویه، ۱۱۴/۱.

اسحاق (حسین حلبی -) محمد بن زهره، معین الدین، ۱۸۳/۵.

اسد الدین، حسن بن ابی الحسن بن محمد ورامینی معروف به قهرمان، ۱۸۰/۱.

اسدی (ابو المظفر -)، لیث، ۵۲۸/۴.

اسدی اصفهانی، هبه الدین بن احمد بن هبه الله، ۴۵۱/۵.

اسدی برکه بن محمد بن برکه، ۱۳۲/۱.

اسدی جزائری، محمد بن علی بن هارون بن یحیی صائم، ۲۴۳/۵.

اسدی، حسن بن حسین اسدی، ۲۱۳/۱.

اسدی، حسن بن مطهر، ۳۷۰/۱.

اسدی حلّی، احمد بن مسعود، سدید الدین، ۱۰۱/۱.

اسدی حلّی، مقداد بن عبد الله سیوری، ۳۴۲/۵.

اسدی حلّی، یحیی بن حسن بن حسین بن علی بن محمد بن بطریق، ۵۰۵/۵.

اسدی، خلیل بن ظفر بن خلیل، ۲۹۱/۲.

اسدی، عبد السمیع، ۱۵۳/۳.

اسدی کوفی، علی بن احمد، ابو الحسن،

ص: ۳۷۵

اسدی ماهیانی، عبد الرحمان بن ابی الغنائم، قوام الدین، ١١٨/٣.

اسدی، محمد بن جهم، مفید الدین، ٩٢/٥.

اسدی، محمد بن سعد بن محمد مجد الدین، ١٨٥/٥.

اسدی نجاشی، احمد بن عباس، ٧٤/١.

اسعد بن ابراهیم مقری، ١١٤/١.

اسعد بن حمد بن احمد کاشانی، ١١٥/١.

اسعد بن سعد حمامی رازی، ١١٥/١.

اسعد بن عبد القاهر اصفهانی، ابو السعادات، ١١٥/١.

اسعد بن علی بن هبه الله بن دعویدار، ١١٦/١.

اسکندر بن دربیسی بن عکبر خرقانی و رشیدی، ١١٦/١.

اسماعیل بن حسن بن محمد حسینی، نقیب نیشابور، ١١٦/١.

اسماعیل بن حیدر علوی عباسی، ١١٧/١.

اسماعیل بن سعید حسینی حویزی، ١١٧/١.

اسماعیل بن شرف الدین عودی عاملی، ١١٧/١.

اسماعیل بن عباد طالقانی، ١١٧/١.

اسماعیل بن علی بن حسین سمان، ابو سعد، ١٢٨/١.

اسماعیل بن علی عاملی کفر خونی، ١٢٨/١.

اسماعیل بن محمد بن حسن بن حسین بن بابویه، ابو ابراهیم، ١٢٨/١.

اسماعیل بن محمود جبلی، ١٢٨/١.

اشرف الدين، صاعد بن محمد بن صاعد بریدی آبی، قاضی، ۲۸/۳.

اشرف بن حسین بن محمد جعفری، ۱۲۸/۱.

اشعری (ابو جعفر -)، ۵۳/۶.

اشعری، علی بن احمد بن محمد بن ابی جید طاهر قمی، ابو الحسن/ابو الحسین، ۴۱۳/۳.

اصفہانی، اسعد بن عبد القاهر بن اسعد ابو السعادات، ۱۱۵/۱، ۸۴/۶.

اصفہانی بدران بن شریف بن ابو الفتح علوی حسینی نسابه، ۱۳۲/۱.

اصفہانی، حسن امیر قوام الدین، ۱۸۰/۱.

اصفہانی، حسین بن حیدر حسینی کرکی عاملی، ۹۶/۲، ۲۰۴.

اصفہانی، حسین بن علی طغرانی، ۱۵۴/۲، ۱۸۲.

اصفہانی، حسین بن علی بن زین الدین عاملی جبعی، ۱۸۰/۲.

اصفہانی، حسین بن محمد راغب، ۱۹۱/۲.

اصفہانی، حسین قاضی معز الدین، ۳۶/۲.

اصفہانی، خلیفه سلطان، علاء الدین حسین، ۵۰/۲، ۲۷۸.

اصفہانی، خلیل اللہ تونی، ۲۹۱/۲.

اصفہانی، درویش محمد بن شیخ حسن نطنزی، ۳۰۴/۲.

اصفہانی رجبعلی بن میرزا تبریزی، ۳۱۷/۲.

اصفہانی، رشید الدین، ۳۵۳/۲.

اصفہانی، ملا رضا قلی، ۳۵۴/۲.

اصفہانی، شاه نعمت اللہ نقیب، ۳۷۳/۴.

اصفہانی، شرف شاه بن عبد المطلب بن جعفر حسینی افطسی، ۲۱/۳.

اصفهانى شفاىى؁ حسن (حكيم شرف الدين)؁ ١٩٦/١.

اصفهانى شوشترى؁ حسنعلى بن عبد الله

ص: ٣٧٦

اصفهانى شوشترى، عبد الله بن حسين، ۲۳۷/۳.

اصفهانى عاملى ميسى، لطف الله بن عبد الكريم بن ابراهيم بن على عبد العالى، ۵۱۵/۴.

اصفهانى، عبد الله بن عيسى بن محمد صالح بيگك جيرانى، ۲۷۸/۳.

اصفهانى، عبد الله بن محمد تقى، ۲۸۵/۳.

اصفهانى، على بن احمد، ابو الحسين، ۴۱۹/۳.

اصفهانى، على بن محمد امامى، ۲۳۳/۴.

اصفهانى، على بن محمد بن بهدل، ۲۳۸/۴.

اصفهانى، على نقى بن محمد هاشم طغائى فراهانى كمرئى شيرازى، ۳۳۶/۴.

اصفهانى، عنايت الله بن محمد مؤمن بن محمد باقر، ۳۷۳/۴.

اصفهانى، عيسى بن محمد صالح بيگك جيرانى، ۳۷۹/۴.

اصفهانى، لاجين بن عبد الله گرجى، ۵۱۲/۴.

اصفهانى، محمد امير قوام الدين، ۳۵۷/۲.

اصفهانى، محمد باقر مجلسى، ۶۷/۵.

اصفهانى، محمد تقى مجلسى، ۸۴/۵.

اصفهانى، ناصر خسرو بلخى، ۳۶۳/۵.

اصفهانى، هبه الله بن داود بن محمد، ۴۵۵/۵.

اصيل الدين، عبد الله حسيني دشتكى شيرازى خراسانى، ۲۳۲/۳.

اطراوى، حسين بن ايوب، ۱۹۸/۱، ۱۹۹، ۳۸۵.

اطراوى، حسن بن نجم الدين اطراوى، ۱۹۸/۱، ۱۹۹، ۳۸۵.

اطروش شهيد، حسن بن علي، ابو محمد، ٣١٢/١، ١٣٨/٦.

اعرج حسيني، حسن بن ايوب بن نجم الدين، ١٩٨/١، ١٩٩، ٣٨٥.

اعرج حسيني، عبد الله بن محمد، ضياء الدين، ٢٨٩/٣.

اعرج حسيني، عبد المطلب بن محمد، عميد الدين، ٣٠٨/٣.

اعرج حسيني، محمد بن علي بن اعرج، ١٩٨/٥.

اعور (حسكاني -) عبيد الله بن عبد الله، ابو القاسم، ٣٥٣/٣.

افشاري، خداوردی بن قاسم، ٢٦٢/٢.

افضل، احمد بن علي ماهابادي، ٨٢/١.

افضل الدين، حسن بن علي بن احمد ماهابادي، ٢٥٢/١.

افضل الدين، حسن بن فادار قمي، ٣٣٥/١.

افضل الدين، محمد بن ابي الحسن بن هموسه وراميني، ٣٨/٥.

افضل الدين وزير بن محمد بن مرداس رواسي، ٤٢٩/٥.

افطسي، حمزه بن زيد حسيني، شريف ابو يعلى، ٢٢٦/٢.

افطسي، شرفشاه بن عب المطلب بن جعفر، ٢١/٣.

افطسي، شرفشاه بن محمد حسيني نيشابوري عز الدين، ٢٢/٣.

افطسي، ظاهر بن ابي المفاخر بن ابي العشائر، ٧٩/٣.

افندي، عبد الله بن عيسى جيراني اصفهاني، ٢٧٨/٣.

اقساسی، حسن بن علي علوي، ٢٨٠/١.

اکمل بحريني، شريف، ٢٣/٣.

الهي، حسين بن عبد الحق اردبيلي، ١٠٥/٢.

الياس بن محمد بن هشام، ١٢٨/١.

الياس بن هشام حائري، ١٢٨/١.

امام افضل الدين، حسن بن علي بن احمد، ٢٥٢/١.

امام امين الدين ابو علي، حسن بن فضل طبرسي مشهدي، ٤٢١/٤.

امام اوحد الدين، حسين بن ابي الحسين بن ابي الفضل، ٢/٢.

امام برهان الدين، محمد بن ابي الخير علي بن ابو سليمان ظفر الحمداني، ٢١٤/٥.

امام جمال الدين، احمد بن حسين بن محمد بن حمدان، ٦٩/١.

امام رشيد الدين، علي بن محمد بن علي شعيري، ابو الحسن، ٢٨٤/٤.

امام رضى الدين، مانكديم بن اسماعيل بن عقيل بن عبد الله بن حسن بن جعفر بن محمد، ٢٥/٥.

امام ركن الدين، محمد بن حسين بن علي بن عبد الصمد تميمي به سبزوار، ١٧٠/٥.

امام سديد الدين، محمد بن علي بن حسن حمصي رازي، ٣٢٥/٥.

امام شهاب الدين، محمد بن تاج الدين محمد حسني كيسكي، ٨٢/٥.

امام ظهير الدين محمد بن شيخ امام قطب الدين ابي الحسن سعيد بن هبه الله ١٨٦/٥.

امام عز الدين، محمد بن عمار بن محمد حمداني، ٢٤٤/٥.

امام عماد الدين محمد بن ابو القاسم بن محمد طبري آملی كحی / كجی، ٣٩/٥.

امام عماد الدين، محمد بن علي بن حمزه طوسي مشهدي، ٢٠٧/٥.

امام قطب الدين، سعيد بن هبه الله بن حسن راوندي، ٤٨٢/٢.

امام قطب الدين محمد بن علي بن حسن، ٢٠٠/٥.

امام ناصر الدين، حسين بن محمد بن حمدان حمداني قزويني، ٥٨/٢.

امام ناصر الدين، محمد بن حسين بن محمد حمداني، ١٧٥/٥.

امام نصير الدين، عبد الله بن حمزه بن عبد الله طوسي شارحي شهيدى، ۲۶۱/۳.

امام نظام الدين، ناصر بن ابى طالب على بن احمد بن حمدان حمدانى، ۳۶۹/۵.

امام يعقوب بن سفيان، ۵۴۷/۵.

امامى اصفهانى، ابو طالب، ۹۳/۶.

امامى بساريه، محمد بن على، ۱۹۹/۵.

امامى ناصر بن ابى جعفر، ۳۶۹/۵.

امامى نيشابورى، عبد العزيز بن محمد بن عبد العزيز، ۱۶۹/۳.

امامى على بن عبد العزيز بن محمد، ۱۵۹/۴.

ام ايمن، ۲۲/۶.

ام الحسن فاطمه معروف به ست المشايخ، ۲۳/۶.

ام السيد ابن طاوس، ۲۸/۶.

ام على زوجه الشهيد، ۲۳/۶.

اموى ابيوردى، محمد بن ابى العباس احمد، ۵۵/۵.

امير زاهد تاج الدين، محمود بن اسكندر، ۱۱۶/۱.

امير شمس الدين، محمد بن اسكندر، ۱۱۶/۱.

ص: ۳۷۸

امير زاهد مسعود بن اسكندر، ۱۱۶/۱.

اميره بن شرفشاه حسيني، سيد زين الدين، ۱۲۹/۱.

اميركا بن ابى اللّحيم بن اميره المصدري عجلي، ۱۲۹/۱.

امين الدين، فضل بن حسن بن فضل طبرسي مشهدي، ۴۲۱/۴.

امين استرابادى (محمد امين استرابادى)، ۶۲/۵.

انجوى شيرازى، ابو الولي بن شاه محمود، ۱۱۵/۶.

انجوى شيرازى، على بن شاه محمود مظفر الدين، ۴۴۶/۳، ۱۳۱/۴.

اندراوادى، يوسف بن حسين بن محمد نصير طبرى، ۵۵۳/۵.

اندلسى، محمد بن هانى، ابو القاسم، ۳۱۶/۵.

انوشيروان بن خالد، وزير شرف الدين، ۱۲۹/۱.

اوابلى، حرز الدين، ۱۷۶/۱.

اوالى بخرانى، جعفر بن كمال الدين، ۱۴۵/۱.

اوالى هجرى، حسين بن على بن حسين بن ابى سروال، ۱۵۶/۲.

اوحد الدين، حسين بن ابى الحسين قزوينى، ۲/۲.

اوحد الدين، حيدر بن محمد جاسبى، ۲۵۹/۲.

اهوازى، احمد بن محمد بن موسى بن صلت، ۹۹/۱.

ايوب بن حسن، ۱۲۹/۱.

بابا محمد صالح قزوينى، ۱۳۰/۱.

بابا بن محمد علوى حسيني، ۱۳۰/۱.

بابا شجاع الدين، ابو لؤلؤ، ۴۷۱/۴، ۱۷۱/۶.

بابويه بن سعد بن محمد بن حسن بن بابويه، ۱۳۰/۱.

بافقی، علی بن شاه محمود، ۱۴۰/۴.

باقی، علی زین الدین، ۲۷۳/۴.

باهلی، احمد بن نصر بن سعید، ابن ابی هراسه، ۱۱۰/۱.

بایزیدی، عنایت الله بسطامی، ۳۷۲/۴، ۱۵۹/۶.

بحرانی، احمد بن عبد الله، ۷۷/۱.

بحرانی، احمد بن علی بن سعید بن سعاده، کمال الدین، ۸۶/۱.

بحرانی، احمد بن محمد بن یوسف، ۱۰۰/۱.

بحرانی اکمل، شریف، ۲۳/۳.

بحرانی اوالی، جعفر بن کمال الدین، ۱۴۵/۱.

بحرانی اوالی، داود بن یوسف، ۳۰۴/۲.

بحرانی اوالی هجری، حسین بن علی بن حسین بن محمد بن ابی سروال، ۱۵۶/۲.

بحرانی توبلی، هاشم بن سلیمان حسینی، ۴۴۱/۵.

بحرانی، جعفر بن صالح، ۱۴۴/۱.

بحرانی، جعفر بن کمال الدین، ۱۴۵/۱.

بحرانی، جعفر بن محمد بن حسین بن علی بن ناصر بن عبد الامام خطی، ۱۴۸/۱.

بحرانی، حزر بن حسین، ۱۷۷/۱.

بحرانی، حسین بن حسن، ۴۲/۲.

بحرانی، حسین بن علی بن سلیمان، ۱۶۷/۲.

بحرانی، حسین بن علی، ۱۶۷/۲.

بحرانی حسینی، احمد بن عبد الصمد، ۷۶/۱.

بحرانی حسینی، جمال الدین بن عبد القاهر، ۱۵۱/۱.

بحرانی حسینی، حسین بن حسن بن احمد بن سلیمان غریفی، ۴۲/۲.

ص: ۳۷۹

بحرانی حسینی، عبد الجبار بن حسین موسوی، ۹۰/۴.

بحرانی حسینی، عبد الرضا بن عبد الصمد، ۱۴۷/۳.

بحرانی حسینی، عبد الرؤف بن حسین موسوی، ۱۱۷/۳.

بحرانی حسینی، عبد الصمد بن عبد القادر، ۱۵۷/۳.

بحرانی حسینی، عبد الله بن محمد بن عبد الحسن/حسین، ۲۸۸/۳.

بحرانی حسینی، علوی بن اسماعیل، ۳۸۵/۳.

بحرانی حسینی، محمد بن ابراهیم بن محمد بن زهره، ۳۶/۵.

بحرانی حسینی، محمد بن عبد الحسین بن ابراهیم بن ابی شبانه، ۱۹۲/۵.

بحرانی خطی، محمد بن یوسف، ۳۲۰/۲.

بحرانی، داود بن ابو شافین، ۳۰۲/۲.

بحرانی درازی، سلیمان بن عصفور، ۵۱۷/۲.

بحرانی، راشد بن ابراهیم نصیر الدین، ۳۱۶/۲.

بحرانی شاخوری، سلیمان بن علی، ۵۱۷/۲.

بحرانی، شریف بن شریف، ۲۳/۳.

بحرانی، صالح بن عبد الکریم، ۳۰/۳.

بحرانی، عبد الجبار، ۸۹/۳.

بحرانی، عبد الرحیم بن یحیی، ۱۴۳/۳.

بحرانی، عبد علی بن ناصر بن رحمه، ۱۹۰/۳.

بحرانی، عبد الله بن حسین، ۲۶۰/۳.

بحرانی، علی بن سلیمان، ۱۳۸/۴.

بحرانی، علی بن سلیمان، جمال الدین، ۱۳۶/۴.

بحرانی، علی بن محمد بن عبد اللہ، ۲۶۱/۴.

بحرانی، علی بن محمد ہجری، ۳۱۵/۴.

بحرانی، کمال الدین سعادت، ۵۰۵/۴.

بحرانی، لیث، ۵۲۸/۴.

بحرانی، ماجد بن علی بن مرتضیٰ، ۲۱/۵.

بحرانی، ماجد بن محمد، ۲۲/۵.

بحرانی، ماجد بن ہاشم بن علی بن مرتضیٰ، ۲۱/۵، ۲۳.

بحرانی، محمد بن ماجد، ۲۵۵/۵.

بحرانی، محمد بن محمد، قوام الدین، ۲۵۹/۵.

بحرانی، میثم بن علی بن میثم، کمال الدین، ۳۵۶/۵.

بحرانی، ناصر بن احمد بن عبد اللہ بن سعید بن متوج، ۳۶۹/۵.

بحرانی، ناصر بن سلیمان، ۳۷۱/۵.

بحرانی، ناصر بن متوج، ۳۶۹/۵، ۳۷۲.

بحرانی ہجری، عبد اللہ/عبد النبی/عبد محمد بن احمد، ۲۲۵/۳، ۳۰۸، ۳۲۲.

بحرانی، یحییٰ بن حسین بن علی یزدی، ۴۹۳/۵.

بحرانی، یحییٰ مفتی، ۵۳۷/۵.

بحرانی، یوسف بن حسن بلاذری، ۵۵۱/۵.

بحرینی، یوسف بن محمد حویزی، ۵۶۰/۵.

بختیار بن حسین شنشی، موفق الدین، ۱۳۰/۱.

بدر بن سيف بن بدر عربي، ١٣٠/١.

بدر الدين بن احمد حسيني، ١٣٠/١.

بدر الدين بن محمد عاملي كركي، ١٣٢/١.

بدر الدين، حسن بن سيد ابو الرضا عبد الله بن حسين بن علي حسيني مرعشي، ٢٣١/١.

بدر الدين، حسن بن سيد نور الدين علي بن حسن بن علي بن شذقم بن ضامن حسيني مدني، ٢٧١/١.

ص: ٣٨٠

بدر الدین، حسن بن علی بن حسن دستگردی، ۲۷۰/۱.

بدر الدین، حسن بن علی... محمد بن محمد بن سلمان فارسی، ۲۹۴/۱.

بدر الدین، حسن بن نجم الدین، ۳۸۵/۱.

بدر الدین، علی بن زر ینکم زینوآبادی، ۱۳۱/۴.

بدر الدین مجتبی بن امیره بن سیف النبی جعفری زینبی، ۲۶/۵.

بدر الدین، محمد بن ابراهیم بن محمد بن زهره، ۳۶/۵.

بدران بن شریف حسینی موسوی، ۱۳۲/۱.

بدل کیا بن شرفشاه بن محمد حسینی رازی، ۱۳۲/۱.

بدله، احمد بن حسین، ۶۷/۱.

بدیع الزمان همدانی، احمد بن حسین بن یحیی، ۶۹/۱.

برزهی، زین الدین بن محمد بن قاسم، ۴۵۷/۲، ۲۵۲/۵.

برسی (حافظ -)، رجب بن محمد، ۳۴۳/۲.

برقی، علی بن احمد، ۴۱۰/۳.

برکه بن محمد بن برکه اسدی، ۱۳۲/۱.

برهان الدین، محمد بن ابی الخیر علی بن ابی سلیمان ظفر الحمدانی، ۲۱۴/۵.

برهان الدین، محمد بن علی بن ابی الحسین راوندی، ۱۹۸/۵.

برهان الدین، محمد بن علی حمدانی قزوینی، ۲۰۶/۵.

برهان الدین، محمد بن محمد بن علی بن ظفر حمدانی قزوینی، ۲۸۵/۵.

بریدی آبی، صاعد بن محمد بن قاضی اشرف الدین، ۱۲۸/۳.

بزاز، احمد بن عبد الواحد، ۷۹/۱.

بزاز، حسن بن محمد بن اسماعیل بن محمد بن اشناس بزاز، ۲۶۹/۱، ۳۵۲.

بزاز، عبید الله بن محمد شیبانی، ۳۶۴/۳.

بزوفری، احمد بن جعفر، ۶۶/۱.

بزوفری، حسین بن علی بن سفیان، ۱۰۲/۲، ۱۶۶، ۱۰۰/۶.

بزوفری، علی بن احمد، ۴۰۱/۳.

بساریه (امامی -)، محمد بن علی، ۱۹۹/۵.

بساط بغدادی، علی بن محمد، ۲۳۷/۴.

بسطامی، عنایت الله مشهور به بایزید بسطامی ثانی، ۳۷۲/۴.

بشروئی تونی، عبد الله بن حاج محمد، ۲۸۶/۳.

بصره ای مسکن، احمد بن علی بن عباس بن نوح، ۸۷/۱.

بصروی، محمد بن محمد بن احمد، ابو الحسن، ۴۱/۵، ۲۶۰، ۶۲/۶.

بصری، توابع بن حسن خشاب، ۱۳۵/۱.

بصری، حسین بن احمد بن محمد بن ابراهیم (ابن قاروره)، ۲۲/۲.

بصری، حسین بن جعل متکلم، ۴۱/۲.

بصری، حسین بن علی، ۱۵۱/۲.

بصری، حسین بن علی، ابو عبد الله، ۱۵۵/۲.

بصری، شمس الدین بن صقر، ۲۵/۳.

بصری، عبد الباقي بن محمد بن عثمان خطیب، ۸۹/۳.

بصری، عبد الرحمن بن احمد جزائری ساکن بصره، ۱۱۹/۳.

بصری عبد السلام بن حسین، ابو احمد ادیب،

بصری، محمد بن محمد بن احمد - بصری، محمد بن محمد بن احمد.

بعلبکی، عبد الملک عاملی، ۳۲۱/۳.

بعلبکی، علی بن علوان کاملی، ۱۹۱/۴.

بغدادی، ابو سهل، ۸۶/۶.

بغدادی (بساط -)، علی بن محمد، قاضی ابو الحسن، ۲۳۷/۴.

بغدادی، حسن بن سیره، ۲۲۳/۱.

بغدادی، حسین بن احمد بن جبران، ۴/۲.

بغدادی، حسین بن احمد معروف به ابن حجاج، ۵/۲، ۱۷۵/۶.

بغدادی، حسین بن موسی موسوی، ۲۰۱/۲.

بغدادی، حمزه بن ابی عبد الله غفاری، شمس الدین، ۲۲۴/۲.

بغدادی (دیلمی -) مهیار بن مرزویه، ۳۵۰/۵.

بغدادی، رضی، سعید الدین، ۳۵۶/۲.

بغدادی، سلار بن حبیش، ۵۰۲/۲.

بغدادی صیرفی تمار، حسین بن احمد بن بکیر، ۵/۲.

بغدادی، عبد الرحیم بن احمد، ابن اخوه، ۱۳۴/۳.

بغدادی، عبد الله بن ابراهیم، ۲۲۳/۳.

بغدادی، عدنان بن محمد رضی، ابو احمد، ۳۶۷/۳.

بغدادی، علی بن عبد الله بن وصیف، ناشی، المتکلم، ۳۴۴/۴.

بغدادی (علوی -) محمد بن حسن بن ابی الرضا، سید عز الدین، ۹۴/۵.

بغدادی (علوی -) محمد بن حسن بن علی، سید صفی الدین، ۱۱۱/۵.

بقلاوی، حسن بن معالی، ۳۷۱/۱.

بکار بن احمد بن زیاد، ۱۳۲/۱.

بکر آبادی گرگانی، حسین بن فتح، ۱۸۸/۲.

بکری، احمد بن عبد الله، ۷۶/۱، ۶۳/۶.

بلاذری بحرانی، یوسف بن حسن، ۵۵۱/۵.

بلخی، احمد بن علی، ۸۰/۱.

بلخی، ناصر بن خسرو علوی حسینی رضوی معروف به ناصر خسرو، ۳۶۳/۵.

بلدچی، عبد الله بن محمود، ۲۹۷/۳.

بلدی (خباز -) محمد بن احمد بن حسین بن حمدان، ۴۴/۵.

بنائی، ثابت بن عبد الله بن ثابت یشکری، ۱۳۶/۱.

بناکتی، داود بن ابو الفضل تاج الدین محمد بن داود، ابو سلیمان، ۸۶/۶.

بنی زیاره علوی نیشابوری، یحیی بن حسین، ۴۹۴/۵.

بویه رازی، محمد/محمود بن محمد، ۸۲/۵، ۲۷۷.

بهاء الدین، احمد بن حسن بن علی حسینی مرعشی، ۶۶/۱.

بهاء الدین، احمد بن مجتبی بن ابی سلیمان حسینی موردی، ۸۹/۱.

بهاء الدین بن علی عاملی، ۱۳۲/۱.

بهاء الدین، حسین بن علی بن امیرکا قوسینی، ۱۵۵/۲.

بهاء الدین، حسین بن محمد ورشاهی، ۱۹۳/۲.

بهاء الدین داود بن ابی الفرج علوی حسینی، ۳۰۳/۲.

بهاء الدين، طاهر بن احمد، ٣٤/٣.

بهاء الدين عاملی، محمد بن حسين بن عبد الصمد، شيخ بهائي، ١٥٥/٥.

بهاء الدين، علي بن عبد الحميد حسيني، ١٢١/٤.

بهاء الدين، علي بن محسن، ابو الحسن، ٢٣٠/٤.

بهاء الدين، محمد بن احمد بن محمد وزيری، ٥٦/٥.

بهاء الدين، محمد بن حمزه حسيني، ابو الكرم، ١٧٨/٥.

بهاء الدين، محمد بن علي بن حسن عودی عاملی جزيني، ٢٢١/٥.

بهاء الدين، محمود بن محمد طالقاني، ٣٢٨/٥.

بهاء الدين مسعود بن صارم الدين اسكندر بن دريس، ٣٣٥/٥.

بهاء الدين، يحيى بن محمد حسيني قمی، ٥٢٨/٥.

بهاء الرؤساء، علي بن عبد الصمد بن محمد كردوجيني، ١٤٧/٤.

بياضي، علي بن عبد الجليل، نزيل دار النقابه ري، ١٢٠/٤.

بياضي، علي بن محمد بن يونس عاملی عنجری / عنجوری نباطی، ٤٥٨/٢، ٣١٦/٤، ٣٦٢، ٣٦٨.

بيهقي، حسن بن زيد، ٢٢٠/١، ٧١/٦.

بيهقي، حيدر بن علي بن ابي علي محمد بن ابراهيم، ٢٥٤/٢.

بيهقي، زيد بن حسن بن محمد، ٣٦٣/٢.

بيهقي، عبيد الله بن محمد، ٣٦٤/٣.

بيهقي، علي بن زيد بن محمد، ابو الحسن فريد خراسان، ٧١/٦.

بيهقي، علي بن حسين كاشفي، فخر الدين، ٥١٢/٣.

بيهقي، يعقوب بن ابراهيم، ٥٣٨/٥.

تاج الدين، ابراهيم بن احمد بن محمد حسيني موسى رومي رازي، ٤٣/١.

تاج الدين، ابو الفتح بن حسين بن ابو بكر اربلي، ١١٣/٦.

تاج الدين بن طالب كيا حسيني، ١٣٣/١.

تاج الدين بن علي بن احمد حسيني عاملي، ١٣٣/١.

تاج الدين بن محمد بن حسين حسني كيسكي سراج الدين، ١٣٣/١.

تاج الدين، جعفر بن محمد بن معيه، ١٤٨/١.

تاج الدين، حسن دربي، ٢١٧/١.

تاج الدين، حسين بن حسن حسيني كيسكي، ٤٢/٢.

تاج الدين، سيف النبي بن طالب كيا حسني، ١٣٣/١.

تاج الدين، علي بن حسن طبري، ٤٨٤/٣.

تاج الدين، علي بن زيد حسيني آبي قاضي، ١٣٣/٤.

تاج الدين، علي بن عبد الله بن احمد بن حمزه جعفري زيني قزويني، ١٧٣/٤.

تاج الدين، علي بن جعفر بن ديبسي جعفري، ٤٤٩/٣.

تاج الدين، علي بن عبد الله بن علي بن عبد الله بن احمد قزويني، ١٧٤/٤.

تاج الدين، علي بن هبه الله بن دعويدار قاضي

قم ابو الحسن، ۳/۳۴۵.

تاج الدين، محمد بن حسين بن محمد حسنى كيسكى، ۵/۱۷۶.

تاج الدين، محمد بن على بن عبد الجبار طوسى قاضى، ۵/۲۳۵.

تاج الدين، محمد بن على بن عيسى اربلى، ۵/۲۴۰.

تاج الدين، محمد بن فضل الله بن على حسنى راوندى، ابو الفضل، ۵/۲۵۱.

تاج الدين، محمد بن محفوظ بن وشاح بن محمد، ابو على، ۵/۲۵۷.

تاج الدين، محمد بن محمد شوشو، ۵/۲۸۷.

تاج الدين، محمود بن اسكندر بن دريس، ۵/۳۲۳.

تاج الدين، محمود بن حسن بن علويه ورامينى، ۵/۳۲۴.

تاج الدين، مهذب بن صالح، ۵/۳۴۸.

تبريزى، زين العابدين، ۲/۴۵۸.

تبريزى، عبد الباقي خطاط صوفى، ۳/۸۴.

تبريزى، عبد العلى بن محمود صفوى، ۳/۱۸۹.

تبريزى، عبد الوهاب حسينى، ۳/۳۴۲.

تبريزى، نوروز على بن محمد قزوينى، ۵/۳۹۵.

تبينى، محمد بن على عاملى، ۵/۲۱۵.

تبينى، محمد بن على بن عقيق، ۵/۲۳۰.

تجلى، على رضا شيرازى، ۴/۱۲۹.

ترمذى كشفى، محمد صالح حسينى، ۵/۱۹۰.

تغلبى، حمدان حمدانى، ۱/۱۵۸.

تفرشى، فيض الله بن عبد الغافر حسيني نجفي، ٤٨٢/٤.

تفرشى، مصطفى بن حسين، ٣٣٧/٥.

تقى الدين، ابراهيم بن محمد بن سالم، ٦٣/١.

تقى الدين بن نجم حلبى، ابو الصلاح، ١٣٣/١، ٩٠/٦.

تقى الدين، عبد الله حلبى، ٢٦١/٣.

تقى الدين، محمد نسابه، ٣١٤/٥.

تقى بن ابى طاهر بن هادى حسيني نقيب رازى، ١٣٣/١.

تقى بن داب، ١٣٣/١.

تكريتى، يحيى بن جرير، ابو نصر، ٥٢٢/٥.

تلعكبرى، ابو جعفر بن هارون بن موسى، ٥٦/٦.

تلعكبرى، حسين بن ابى الحسن محمد، ١٩٣/٢.

تلعكبرى، هارون بن موسى بن احمد بن ابراهيم بن سعد بن سعيد شيبانى بغدادى، ٤٣٤/٥.

تمار، حسين بن احمد بن بكير صيرفى بغدادى، ٥/٢.

تمار، حسين بن على ابو طيب، ١٥٥/٢.

تميمى، حسن بن محمد بن جعفر نحوى، ٣٥٦/١.

تميمى، حسن بن محمد مقرى، ٣٨٢/١.

تميمى، حسين بن على بن عبد الصمد، ١٦٩/٢.

تميمى، ربيع بن خثيم بن عابد، ٣٢١/٣.

تميمى، رزق بن عبد الوهاب، ٣٥٣/٢.

تميمى، عبد الرحيم عنبرى، ١٤٠/٣.

تمیمی، عبد الصمد بن محمد، ۱۵۸/۳.

تمیمی، عبد الواهد بن محمد آمدی، ۳۳۶/۳.

تمیمی، علی بن ابی طالب، ابو الحسن، ۳۹۸/۳.

تمیمی، علی بن عبد الصمد بن محمد سبزواری، ۱۴۷/۴.

ص: ۳۸۴

تمیمی، علی بن علی بن ابی طالب، ۱۹۲/۴.

تمیمی، علی بن علی بن عبد الصمد سبزواری، ۲۰۲/۴.

تمیمی، علی بن محمد بن حسین بن عبد الصمد، ۲۷۴/۴.

تمیمی، علی بن محمد بن علی بن عبد الصمد قمی، ۲۳۱/۱، ۲۹۲.

تمیمی، محمد بن حسین بن علی بن عبد الصمد سبزواری، ۱۷۰/۵.

تمیمی، محمد بن مسعود، ۲۹۷/۵.

تنکابنی، حسین بن ابراهیم گیلانی، ۳۳/۲.

تنکابنی، عبد الکاظم بن عبد علی گیلانی، ۲۰۱/۳.

تنوخی، قاضی ابو علی، ۱۰۵/۶.

تنوخی، علی بن محسن، ۲۳۰/۴.

تواب بن حسن بن ابی ربیعہ خشاب بصری، ۱۳۵/۱.

توابنی/تولینی، علی، زین الدین، ۴۴۹/۳.

توبلی، هاشم بن سلیمان بن سید اسماعیل حسنی بحرانی توبلی، ۴۴۱/۵.

تولینی، علی نحاریری عاملی، زین الدین، ۴۵۷/۲، ۴۶۰، ۴۴۸/۳.

توننی، احمد بن محمد، ۹۲/۱.

توننی اصفهانی، خلیل، ۲۹۱/۲.

توننی بشروئی، احمد بن محمد - توننی احمد بن محمد.

توننی بشروئی، احمد بن محمد - توننی احمد بن محمد.

توننی بشروئی، عبد الله بن محمد، ۲۸۶/۳.

توننی حسینی، موسی بن امیر محمد اکبر، ۳۴۶/۵.

تويسر كانى، حبيب الله، ١٧٦/١.

تيمجانى، حسن بن سلام بن حسن گيلانى، ٢٢٤/١.

تيهانى/نبهانى، عبيد الله بن فضل بن محمد بن هلال، ابو عيسى، ٣٦٣/٣.

الثائر بالله بن مهتدى بن ثائر بالله حسيني جيلى، ١٣٥/١.

ثابت بن احمد بن عبد الوهاب حلبى، ١٣٥/١.

ثابت بن عبد الله بن ثابت يشكرى بنانى، ١٣٦/١.

ثقه الدين ابو المكارم اصفهانى، هبه الله بن داود بن محمد، ٤٤٥/٥.

ثمانينى، شريف مرتضى، ٣٢/٤.

جابر بن عباس نجفى، ١٣٦/١.

جاپلقى، عبد العلى بن محمود خادم، ١٨٩/٣.

جاجانى، حيدر بن ابى نصر، ٢٤٣/٢.

جار الله بن عبد العباس جزائرى، ١٣٦/١.

جاسبى/جاستى، حيدر بن محمد، ٢٥٩/٢.

جاسبى/جاستى، داوود بن محمد بن داوود، ابو سليمان، ٣٠٤/٢.

جاسبى/جاستى، على بن حسين، ابو الحسن، ٥٠١/٣.

جاسبى/جاستى، على بن حسين، نجم الدين ابو القاسم، ٤٩٣/٣.

جاسبى/جاستى، على بن حسين وارانى، ٤٩٢/٢.

جاسبى/جاستى، على بن محمد، ٢٤٠/٤.

جامعانى، على بن جعفر، ٤٥١/٣.

جاوايى، حسن بن احمد، ١٩٢/١.

جبعى، ابراهيم بن على عاملى، ٥٦/١.

جبعى، احمد بن حسن مشغرى، ٦٧/١.

جبعى، حسن بن محمد مشغرى، ٣٨٢/١.

ص: ٣٨٥

جبعی، حسین بن ابو الحسن موسوی عاملی، ۲/۲.

جبعی، حسین بن حسین بن ابو الحسن موسی عاملی، ۸۰/۲.

جبعی، حسین بن عبد الصمد حارثی، ۱۱۹/۲.

جبعی، حسین بن علی بن محمد بن حسن بن زین الدین عاملی اصفهانی، ۱۸۰/۲.

جبعی، حسین بن محمد موسوی عاملی، ۱۸۹/۲.

جبعی، حیدر بن نور الدین عاملی موسوی، ۲۵۳/۲.

جبعی، زین الدین بن علی بن محمد بن شهید ثانی، ۴۴۸/۲.

جبعی، زین الدین بن محمد عاملی، ۴۴۹/۲.

جبعی، زین العابدین علی بن علی عاملی، ۴۶۱/۲.

جبعی، صالح بن مشرف، ۳۱/۳.

جبعی، عبد الصمد بن حسین بن محمد حارثی، ۱۵۶/۳.

جبعی، عبد الصمد بن محمد حارثی همدانی، ۱۶۱/۳.

جبعی، علی بن ابو الحسن عاملی موسوی، ۳۹۲/۳.

جبعی، علی بن حسین موسوی عاملی، ۴۹۰/۳.

جبعی، علی بن عبد الصمد بن محمد حارثی همدانی، ۱۵۱/۴.

جبعی، علی بن علی بن حسین حسینی موسوی عاملی، ۱۹۴/۴.

جبعی، علی بن محمد بن مکی عاملی شامی جبلی، ۳۰۳/۴.

جبعی، علی بن محمد بن حسن عاملی اصفهانی، ۲۴۵/۴.

جبعی، محمد شمس الدین عاملی، ۸۵/۵، ۳۷۴.

جبعی، محمد بن حیدر بن نور الدین علی موسوی عاملی، ۱۷۹/۵.

جبعی، محمد بن علی بن حسین بن ابو الحسن موسوی عاملی، ۲۲۳/۵.

جبعی، محمد بن علی بن محمد حرّ عاملی، ۲۳۰/۵.

جبعی، نور الدین بن علی بن حسین موسوی عاملی، ۳۹۵/۵.

جبلی، اسماعیل بن محمود بن اسماعیل، ۱۲۸/۱.

جبلی، علی بن محمد بن مکی عاملی، ۳۰۳/۴.

جبلی، محمد بن مکی عامی، ۲۹۸/۵.

جبلی نجیب الدین محمد بن محمد بن مکی عاملی - جبعی محمد شمس الدین عاملی.

جبلی، سید یوسف، ۵۵۱/۵.

جبهانی، حسن بن عبد العزیز بن محسن، ۲۳۷/۱.

جیبلی، محمد بن علی عاملی، ۲۴۹/۵.

جیبلی مکی، ۳۴۴/۵.

جرجانی، حسین بن حسن، ۹۲/۲.

جرجانی، عبد الحی بن امیر عبد الوهاب، ۱۱۲/۳.

جرجانی، علی بن عبد العزیز، قاضی ابو الحسن، ۱۵۹/۴.

جرجانی قصی، حسین بن حسن بن زید حسینی، ۹۵/۲.

جرفادقاني، علي ابو القاسم، ١٢١/٦.

جرواني، حسن مطوع، ٢٢٨/١.

جزائري، احمد بن سلام، ٧٣/١.

جزائري، جار الله بن عباس بن عمار، ١٣٦/١.

جزائري، حسن بن حسين، ٢١٣/١.

جزائري، حسين بن مطر، ١٩٥/٢.

جزائري، صالح بن حسن، ٢٩/٣.

جزائري، عبد الرحمان بن احمد، ساكن بصره، ١١٩/٣.

جزائري، عبد الرحمان بن عبد الله، ١٢٨/٣.

جزائري، عبد الرحمان بن علي بن حسين، امين الدين، ١٢٩/٣.

جزائري، عبد حيدر بن محمد، ١١٢/٣.

جزائري، عبد عباس بن عماره، ١٦٧/٣.

جزائري عبد علي بن حسين، ١٨٦/٣.

جزائري، عبد النبي بن سعد، ٣٢٣/٣.

جزائري، سيد عزيز حسيني، ٣٧٤/٣.

جزائري، عيسى بن محمد، ٣٧٨/٤.

جزائري، فرج الله بن سلمان بن محمد، ٤٢١/١.

جزائري، محمد بن حارث، ٩٤/٥.

جزائري، محمد بن حماد، ١٧٨/٥.

جزائري، محمد بن شرف حسيني، ١٨٧/٥.

جزائري، محمد بن عابد، ١٩٢/٥.

جزائري، محمد بن علي بن هارون بن يحيى صائم مظاهري اسدي، ٢٤٣/٥.

جزائري، محمد بن معن ساكن هند، ٢٩٨/٥.

جزائري مسعود بن علي، ٣٣٦/٥.

جزائري، ناصر الدين بن عبد المطلب بن پادشاه حسيني جزائري، ٣٦٠/٥.

جزائري، نجم الدين محمد حسيني، ٣٧٣/٥.

جزائري، نعمه الله بن عبد الله حسيني شوشتری موسوي، ٣٨٨/٥.

جزائري، يوسف بن محمد بناء، ٥٦٠/٥.

جزائري، يونس، ٥٦١/٥.

جزري، علي بن محمد عاملی شامي، ٢٣٩/٤.

جزري، ملك صالح بن رزيك ابو النجيب طاهر، ٣٤/٣.

جزوي/خبروي/جيروي، حسن بن ابراهيم، ١٧٩/١، ١٨٠.

جزيني، عبد الله بن حسين ايوب عاملی، ٢٢٥/٣.

جزيني، علي بن حسين صائغ عاملی، ٥٠٩/٣.

جزيني، علي بن محمد بن مكی، ضياء الدين عاملی، ٣١١/٤.

جزيني، علي بن محمد بن مكی، نجم الدين، ٢٧٢/٤.

جزيني، محمد بن داود عاملی، ١٨٠/٥، ٢٨٦.

جزيني، محمد بن علي بن حسن عودي عاملی، ٢٢١/٥.

جزيني، محمد بن محمد بن مكی عاملی، ٢٩٣/٥.

جشمي، كرامت ابو سعد، ٥٠٣/٤.

جعفر بن حسام عاملی عیناثری، زین الدین، ۱۳۶/۱.

جعفر بن حسن بن یحیی بن حسن / حسین بن یحیی بن سعید هذلی حلّی ملقب به نجم الدین ابو القاسم محقق اول، ۱۳۷/۱.

جعفر بن حسین بن حسکه قمی، ۱۴۴/۱.

جعفر بن صالح بحرانی، ۱۴۴/۱.

جعفر بن علی بن جعفر حسینی، ۱۴۴/۱.

ص: ۳۸۷

جعفر بن علي بن صاحب دار الصخره حسيني، جلال الدين، ١٤٥/١.

جعفر بن علي بن عبد العالي عاملي ميسي، ١٤٥/١.

جعفر بن علي بن عبد الله بن احمد جعفري ديبسي، ١٤٥/١.

جعفر بن علي (محمد) مشهدي، ١٤٥/١.

جعفر بن علي بن يوسف بن عروه حلّي زين الدين، ١٤٥/١.

جعفر بن كمال الدين بحراني اوالي، ١٤٥/١.

جعفر بن محمد بن احمد بن صالح، ١٤٦/١.

جعفر بن محمد بن احمد بن عباس دوربستي، ١٤٦/١.

جعفر بن محمد بن جعفر بن هبه الله نما حلّي، نجم الدين، ١٤٧/١.

جعفر بن محمد بن حسن بن علي بن علي بن ناصر بن عبد الامام خطي بحراني، ١٤٨/١.

جعفر بن محمد بن محمد بن شعره، ١٤٨/١.

جعفر بن محمد بن مظفر حسيني واعظ، ١٤٨/١.

جعفر بن محمد بن معيه حسيني، سيد تاج الدين ابو عبد الله ١٤٨/١.

جعفر بن محمد بن موسى بن قولويه، ١٤٩/١.

جعفر بن مليك حلبي، نجم الدين، ١٥٠/١.

جعفر بن نما، نجم الدين، ١٤٧، ١٥٠.

جعفري، ابو يعلى بن عبد الله بن احمد، ١٦٣/٦.

جعفري، احمد بن عبد الله بن علي بن عبد الله، جلال الدين، ٧٧/١.

جعفري، اسحاق بن اميركا بن كرامي، سيد شرف الدين ابو هاشم، ١١١/١.

جعفري، اشرف بن حسين بن محمد، ١٢٨/١.

جعفرى، جعفر بن على بن عبد الله بن احمد نزىل دهستان، ۱۴۵/۱.

جعفرى، حسين بن على بن عبد الله، ۱۷۰/۲.

جعفرى، حمزه بن محمد بن احمد بن عبد الله، ابو طالب، ۲۲۷/۲، ۲۳۸.

جعفرى، حمزه بن محمد، ابو يعلى، ۲۴۰/۲، ۱۶۱/۶.

جعفرى، خليفه بن حسن بن خليفه علوى شرفشاهى، ۲۷۸/۲.

جعفرى، ذوالفقار بن ابى الشرف شرفشاهى، ۳۱۰/۲.

جعفرى، ذو المناقب بن طاهر بن ابى المناقب، ۳۱۰/۲.

جعفرى، رضا بن احمد بن خليفه، ۳۵۵/۲.

جعفرى، رضى بن عبد الله بن على، ۳۵۸/۲.

جعفرى، زيد بن اسحاق، ۳۶۳/۲.

جعفرى، عبد العظيم بن عبد الله بن احمد بن محمد، ۱۸۴/۳.

جعفرى، عبد الله بن احمد بن حمزه زىنبى قزوینى، ۲۲۴/۳.

جعفرى، عبد الله بن على زىنبى قزوینى، ۲۷۵/۳.

جعفرى، على بن ابو القاسم شعرانى عريضى حسینی، ۲۲۷/۳.

جعفرى، على بن جعفر بن على بن عبد الله بن احمد، ۴۴۹/۳.

جعفرى، على بن عبد الله بن احمد، قاضى علاء الدين ابو يعلى، ۱۷۳/۴.

جعفرى، على بن عبد الله بن على بن عبد الله بن احمد ابو تراب قزوینى زىنبى، ۱۷۴/۴.

جعفرى قوسينى، محمد بن اميركا بن ابو الفضل، ٦٢/٥.

جعفرى، مجتبى بن اميره بن سف النبى زينبى، ٢٦/٥.

جعفرى المحدث، محمد بن حسين بن محمد، ١٧٦/٥.

جعفرى، محمد بن حسين - جعفرى المحدث.

جعفرى، محمد بن على بن عبد الله، ٢٣٦/٥.

جعفرى، محمد بن مفضل بن اشرف، ٢٩٨/٥.

جعفرى، مرتضى بن عبد الله بن على، سيد كمال الدين نزيب كاشان، ٣٣٣/٥.

جعفرى النسابه، مفضل بن اشرف، ٣٤٠/٥.

جعفرى النسابه، مهدي بن مفضل بن اشرف، ٣٤٨/٥.

جلال الدين، حسن بن نما حلى، ٢٣١/١.

جلال الدين حسينى، ١٥٠/١.

جلال الدين عبد الحميد بن تقى حسنى نسابه، ١٠٥/٣.

جلال الدين، عبد الحميد بن عبد الحميد علوى، ١١٢/٣.

جلال الدين، عبد على بن محمد حسينى، ١٩٢/٣.

جلال الدين، على بن ابراهيم بن محمد... بن جعفر الصادق (ع) ابن زهره علاء الدين، ٣٨٩/٣.

جلال الدين كوفى هاشمى حارثى، محمد بن محمد بن احمد، ٢٥٥/٥، ٢٥٨.

جلال الدين، محمود بن حسين بن ابى الحسين قزوينى، ٣٢٤/٥.

جلال الدين، يوسف بن حماد، ٥٥٣/٥.

جمال الدين، ابو سعد بن فرحان نزيب كاشان، ٨٥/٦.

جمال الدين، احمد بن حسين بن محمد بن حمدان حمدانى، ٦٩/١.

جمال الدين، احمد بن محمد بن حداد، ٩٤/١.

جمال الدين بن حسين بن جمال الدين محمد خوانسارى، ١٥٠/١.

جمال الدين بن عبد القاهر حسيني بخراني، ١٥١/١.

جمال الدين بن نور الدين موسى، ١٥٢/١.

جمال الدين بن يوسف عاملى، ١٥٦/١.

جمال الدين، حسن بن يوسف بن مطهر (علامه حلّى)، ٣٩٦/١.

جمال الدين، حسين بن على بن محمد نيشابورى خزاعى رازى، ١٧٠/٢.

جمال الدين، رضا بن احمد جعفرى ارمى، ٣٥٥/٢.

جمال الدين، عبد الله بن شرفشاه حسيني، ٢٦٩/٣.

جمال الدين، عبد الله عجمى نحوى نقره كار، ٢٧٤/٣.

جمال الدين، على بن جعفر جامعانى، ٤٥١/٣.

جمال الدين، على بن سليمان بخراني، ١٣٦/٤.

جمال الدين، على بن عبد الجبار بن محمد طوسى، ١١٩/٤.

جمال الدين، على بن محمد متطبب به قم، ٢٩٤/٤.

جمال الدين، على بن محمود حمصى، ٣٢٦/٤.

جمال الدين، محمد بن ابى العباس احمد اموى ابوردى، ٥٥/٥.

جمال الدين، محمد بن ابى هاشم ابو غالب، ٤٠/٥.

جمال الدين، محمد بن ايران شاه بن فخر...

حسينى ديباجى، ٦٦/٥.

جمال الدين، محمد بن حسين بن محمد بن قريب، قاضى كاشان، ١٧٦/٥.

جمال الدين محمد حسينى استرابادى، ٦٠/٥.

جمال الدين، محمد بن عبد الكريم، ١٩٤/٥.

جمال الدين، محمد بن عبد الله رضوى، ابو الفتوح، ١٩٥/٥.

جمال الدين، محمد بن على كاشى، ٢٤١/٥.

جمال الدين، مرتضى بن حمزه بن ابى صادق موسى، ٣٣٣/٥.

جمال الدين، مسعود بن اوحى الدين حسين قزوينى، ٣٣٥/٥.

جمال الدين مقداد بن عبد الله سيورى حلى اسدى، ٣٤٢/٥.

جمال الدين، ناصر بن احمد بن عبد الله بن سعيد بن متوج، ٣٦٩/٥.

جمال الدين، هبه الله بن رطبه سوراوى، ٤٥٦/٥.

جمال الدين، يوسف بن ساوس، ٥٥٤/٥.

جمال الدين، يوسف بن ناصر بن حماد حسينى، ٥٥٤/٥، ٥٦١.

جمال الدين، يوسف العريضى، ٥٥٤/٥.

جمال علويها، عبد الله بن جعفر حسينى، ٢٥٠/٣.

جنبلانى، حسين بن حمدان، ابو عبد الله، ٤٩/٢.

جواد بن سعيد كاظمى، ١٥٧/١.

جوانه، ابو غانم بن ابى غانم بن على، ضياء الدين، ١٠٩/٦.

جوانی، علی بن حسین، ابو الحسن، ۴۹۳/۳.

جوزی/جوری، عبد المطلب بن پادشاه حسینی حلّی، ۳۰۷/۳.

جوزی/حوری، علی بن حسین حسینی خوزی، ابو البرکات، ۴۹۸/۳.

جوسقی قزوینی، علی بن محمد، ۲۴۰/۴.

جوهری گرگانی، علی بن احمد، ابو الحسن، ۴۰۱/۳.

جهضمی، ناصر بن علی، ۳۵۹/۵.

جهضمی، نصر بن علی، ۳۷۹/۵.

جیرانی اصفهانی، عبد الله بن عیسی افندی، ۲۷۸/۳.

جیرانی اصفهانی، عیسی، ۲۷۹/۴.

جیروی/جبروی، حسن بن ابی بکر، ۱۸۲/۱.

جیلی واثق بالله بن احمد بن حسین، ۴۲۴/۵.

حائری، الیاس بن هشام، ۱۲۸/۱.

حائری، حسین بن مساعد، ۱۹۴/۲.

حائری، عبد الحمید بن سید شمس الدین ابو الشرف ابو علی فخار... علوی حسینی موسوی، ۱۰۶/۳.

حائری، عبد الله بن محمد حسینی، ۲۸۴/۳.

حائری، علی بن ابی الرضا علوی، ۳۹۵/۳.

حائری، علی بن حسن خازن، ۴۸۶/۳، ۱۰۷/۴.

حائری، فخار بن معد بن فخار موسوی علوی حسینی، ۳۹۴/۴.

حائری، محمد بن جعفر، ۸۶/۵.

حائری، محمد بن طحال، ۱۹۲/۵.

حائری، هشام بن الیاس، ۱۲۸/۱، ۴۶۱/۵.

حاجب بن لیث بن سراج، ۱۵۸/۱.

حاجی بن حسین یزدی، ۱۵۸/۱.

ص: ۳۹۰

حارث بن علی بن زهره حسینی حلبی، ۱۵۹/۱.

حارثی حسین بن عبد الصمد بن محمد جبعی عاملی همدانی، ۱۱۹/۲.

حارثی، عبد الصمد بن حسین جبعی عاملی (برادر شیخ بهائی)، ۱۵۶/۳.

حارثی، عبد الصمد بن محمد جبعی، ۱۶۱/۳.

حارثی، علی بن عبد الصمد بن محمد همدانی جبعی عاملی، ۱۵۱/۴.

حارثی، جلال الدین کوفی هاشمی، ۲۵۵/۵.

حارثی، محمد بن محمد بن احمد کوفی هاشمی، ۲۵۸/۵.

حاسمی، ابو القاسم بن محمد بن ابو القاسم، ۱۳۰/۶.

حافظ برسی، رجب بن محمد، ۳۴۳/۲.

حافظ رازی، شروانشاه بن محمد، ۲۲/۳.

حافظ، روح الله ۳۵۹/۲.

حافظ زواری، ۱۶۰/۱.

حافظ، علی بن یحیی، ۳۵۵/۴.

حافظ، فضل بن دکین، ابو نعیم، ۴۴۶/۴.

حاکم، حسین بن احمد بیهقی، ۵/۲.

حاکم، عبد الله حسکانی اعور، ۳۰۶/۳، ۳۵۳، ۱۲۱/۶.

حاکم، عبید الله بن عبد الله سد آبادی/سعد آبادی، ۳۵۸/۳.

حاکم، علی بن عبد الله زیادی، ۱۷۴/۴.

حانینی، حسن بن علی عاملی، ۲۵۴/۱.

حانینی، عبد العزیز بن حسن عاملی، ۱۷۰/۳.

حائینی، علی بن احمد عاملی، ۴۱۰/۳.

حبشی، ریحان بن عبد الله، ۳۵۹/۲.

حبشی، عبد الواحد، ۳۳۳/۳.

حبلرودی، خضر بن محمد بن علی، نجم الدین رازی، ۲۶۴/۲.

حبیب الله تویسرکانی، ۱۷۶/۱.

حبیب الله کاشانی، ۱۷۵/۱.

حبیب بن اوس بن حارث بن قیس حورانی، ۱۶۰/۱.

حبیب بن امیر سید شریف زین الدین علی جرجانی (گرگانی) شیرازی، ۱۷۵/۱.

حداد (ابن -) احمد بن محمد بن حداد، ۹۴/۱.

حداد، حسن بن ناصر، ۳۶۴/۱.

حداد، محمد بن حیدر، ۱۷۸/۵.

حدیقی، حسن بن محمد، ۳۵۶/۱.

حذاء، حسن بن علی بن ابی عقیل عیسی عمانی، ۲۳۳/۱، ۲۳۸، ۱۸۹/۶.

حذاء، عبد الله بن محمد بن عبد الله دعلجی، ۲۸۸/۳.

حرانى، حسن بن علی بن حسین بن شعبه، ۲۷۷/۱.

حرانى، سلامه بن ذکاء موصلی، ابو الخیر، ۵۰۹/۲.

حرانى، علی بن محمد بن یوسف، ۳۲۴/۴.

حرز الدین اوابلی، ۱۷۶/۱.

حرز بن حسین بحرانی، ۱۷۷/۱.

حرّ عاملی مشغری، محمد بن حسن بن علی بن محمد بن حسین، ۱۱۲/۵.

حرفوشی، ابراهیم بن محمد، ۶۳/۱.

حریری کرکی شامی، محمد بن علی بن احمد، ۲۱۵/۵.

حسام الدین بن جمال الدین بن طریح نجفی، ۱۷۶/۱.

ص: ۳۹۱

حسام الدين، درويش على چلبى، ۱۷۶/۱.

حسام الدين صدر كبير، عبد الوهاب بن قليح السلان، ۳۴۷/۳.

حسام الدين، محمد صالح بن احمد، ۱۸۹/۵.

حسكابن بابويه، ۱۷۷/۱.

حسكاني اعور، عبيد الله بن عبد الله ابو القاسم، ۳۰۶/۳، ۳۵۳، ۱۲۱/۶.

حسن، ابو محمد، ۳۳۵/۱.

حسن استرابادى، قاضى عماد الدين، ابو محمد، ۱۹۵/۱.

حسن اصفهاني، حكيم شرف الدين مشهور و ملقب به شفايى، ۱۹۶/۱.

حسن بن ابراهيم بن على بن عبد العالى عاملى ميسى، ۱۷۹/۱.

حسن بن ابو الحسن بن ابو محمد ورامينى معروف به قهرمان، ۱۸۰/۱.

حسن بن ابو الحسن بن محمد ديلمى، ۱۸۰/۱.

حسن بن ابو على بن حسن سبزوارى، ۱۸۶/۱.

حسن بن ابو على بن حسن سبزوارى منتجب الدين ابو محمد، ۱۸۲/۱.

حسن بن ابى بكر بن سيار جيروى، ۱۸۰/۱.

حسن بن ابى جامع عاملى، ۱۸۰/۱.

حسن بن ابى جعفر ك نيشابورى، ۱۸۰/۱.

حسن بن ابى حمزه حسينى، ۱۸۳/۱.

حسن بن ابى طالب زينب الدين بن ابو مجد يوسفى آوى/آبى، ۱۸۴/۱.

حسن بن ابى العز بن اميركا حسينى ميشره كلينى، صدر الدين، ۱۸۵/۱.

حسن بن ابى عقيل عمانى، ۱۸۵/۱.

حسن بن ابى الفتح دهان حسینی، سید عز الدین، ۱۸۷/۱.

حسن بن ابى الهیجاء اربلی، ۱۸۷/۱.

حسن بن احمد بن ابراهیم، ۱۸۸/۱.

حسن بن احمد بن ابراهیم بن شاذان، ۱۸۸/۱.

حسن بن احمد (سید عماد الدین) بن ابى على حسینی قمی، ۱۸۸/۱.

حسن بن احمد بن حسن عطار همدانی صدر الحفاظ، ۱۸۹/۱.

حسن بن احمد بن حسن خطیب، ۱۸۹/۱.

حسن بن احمد معروف به ساکت، ۱۸۹/۱.

حسن بن احمد بن قاسم بن محمد بن على بن ابى طالب (ع) علوی محمدی، ۱۸۹/۱، ۱۴۶/۶.

حسن بن احمد (نظام الدین) بن نجیب الدین محمد بن جعفر... بن هبه الله بن نما حلی جلال الدین ابو محمد، ۱۹۱/۱؛ ۱۹۸/۶.

حسن بن احمد بن محمد بن احمد بن سلیمان بن فضل، ۱۹۴/۱.

حسن بن احمد (ابو طاهر) بن محمد بن حسین جاوایی، ۱۹۲/۱.

حسن بن احمد بن محمد بن هیثم عجلی مجاور، ۱۹۳/۱.

حسن بن احمد بن مظاهر، ۱۹۴/۱.

حسن بن احمد بن میثم، ابو نعیم، ۱۹۴/۱.

حسن بن اسحاق بن ابراهیم بن عباس، ۱۹۵/۱.

حسن بن اسحاق بن عبد الله رازی، ۱۹۶/۱.

حسن بن اسماعیل بن شناس - حسن بن محمد (ابو الحسن) بن اسماعیل بن محمد بن شناس بزاز، ۱۹۶/۱.

حسن بن اسماعیل معروف به ابن حمامی، ۱۹۶/۱.

حسن بن انوشیروان قوسینی، ۱۹۸/۱.

حسن بن ایوب اطراوی عاملی مشهور به ابن نجم الدین، ۱۹۸/۱.

حسن بن ایوب بن نجم الدین اعرج حسینی، ۱۹۹/۱، ۳۸۵.

حسن بن تاج الدین بن محمد حسینی کیلی / کیسکی، ناصر الدین، ۲۰۰/۱.

حسن بن جعفر بن فخر الدین حسن بن ایوب بن نجم الدین اعرج حسینی عاملی کرکی، ۲۰۰/۱.

حسن بن جعفر بن محمد بن موسی بن جعفر دوریستی رازی، ۲۰۳/۱.

حسن بن حسین بن بابویه (حسن بن حسین بن موسی بن بابویه قمی)، ۲۰۴/۱، ۲۰۵.

حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، ابو القاسم، ۲۰۵/۱.

حسن (ابو محمد معروف به حسکا) بن حسین بن حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی رازی، شمس الاسلام/شمس الدین، ۲۰۵/۱.

حسن بن حسین بن حاجب حلبی، ۲۰۸/۱.

حسن بن حسین بن حسن سراینوی/سرابشوی نزیل کاشان، ۲۰۸/۱.

حسن بن حسین بن حسن بن شاذان، ۲۰۹/۱.

حسن بن حسین بن حسن بن معاتق، ۲۰۹/۱.

حسن بن حسین شیعی سبزواری، ابو سعید، ۲۰۹/۱، ۲۲۸.

حسن بن حسین بن طحال مقدادی، ۲۱۱/۱.

حسن بن حسین بن علی دوریستی نزیل کاشان، ۲۱۲/۱.

حسن بن حسین بن محمد بن حمدان حمدانی، ۲۱۳/۱.

حسن بن حسین بن مطر اسدی، نجم الدین ابو خلیفه، ۲۱۳/۱.

حسن بن حسین بن مطهر جزائری، جمال الدین، ۲۱۳/۱.

حسن بن حمزه محسن حسینی موسوی نجفی، ۲۱۴/۱.

حسن بن حمزه هاشمی، ۲۱۵/۱.

حسن بن حیدر بن ابو الفتح گرگانی، ۲۱۶/۱.

حسن بن داوود حلّی، ۲۱۶/۱.

حسن بن دربی، تاج الدین، ۲۱۶/۱.

حسن بن راشد حلّی، ۲۱۸/۱، ۳۸۱.

حسن بن زید بن جعفر حسینی، ۲۲۲/۱.

حسن بن زید بن حسین بیهقی، ۲۲۰/۱.

حسن بن زید بن محمد بن اسماعیل جالب الحجاره بن حسن مثنی بن زید بن حسن مجتبی (ع)، ۲۲۰/۱.

حسن بن زین الدین بن علی بن احمد جمال الدین ابو منصور، ۲۲۳/۱.

حسن بن زین الدین بن محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی عاملی جبعی، ۲۲۳/۱، ۲۵۵.

حسن بن سبّتی حویزی، ۲۲۳/۱.

حسن بن سعید حلّی، ۲۲۴/۱.

حسن بن سلام بن حسن گیلانی تیمجانی، ۲۲۴/۱.

حسن بن سلیمان بن حسین بن محمد بن احمد بن سلیمان عاملی نباطی، ۲۲۵/۱.

حسن بن سلیمان بن محمد بن خالد حلّی،

حسن بن سمنانی، عز الدین، ٢٢٨/١.

حسن بن سندی، ٢٢٨/١.

حسن بن سیره بغدادی، ٢٢٣/١.

حسن بن شدقم مدنی، ٢٢٨/١.

حسن بن طارق بن حسن حلّی، ٢٢٩/١.

حسن بن طحال - حسن بن حسین بن طحال مقدادی.

حسن بن عباس (ابو طیب) بن علی بن حسن رستمی اصفهانی، ٢٣٠/١.

حسن بن عبد الرزاق بن علی بن حسین لاهیجی، ٢٣٧/١.

حسن بن عبد العزیز بن حسین قمی، ابو سعید، ٢٣٧/١.

حسن بن عبد الکریم، مشهور به فتال، جمال الدین، ٢٣٠/١.

حسن بن عبد الله (سید ابو الرضا) بن حسین بن علی حسینی مرعشی، بدر الدین، ٢٣٠/١.

حسن بن عبد الله بن سعید، ٢٣١/١.

حسن بن عبد الله (سید ضیاء الدین) بن محمد بن علی بن اعرج علوی حسینی، رضی الدین، ٢٣١/١، ٢٥٣.

حسن بن عبد الله بن محمد بن علی اعرج حسینی ابو سعید، ٢٣١/١، ٢٥٣.

حسن بن عبد الله فتال حسینی نجفی، ٢٣٢/١.

حسن بن عبد الملک بن عبد العزیز مسجدی رشید الدین، ٢٣٢/١.

حسن بن عبد النبی بن احمد بن محمد عاملی نباطی، ٢٣٢/١.

حسن بن علی ابو محمد، ٢٥٣/١.

حسن بن علی بن ابی جامع، ٢٥٤/١.

- حسن بن علی بن ابی طالب فرزادی هموسه، ۲۳۸/۱.
- حسن بن علی بن ابی عقیل عمانی حذاء، ۲۳۳/۱، ۱۸۹/۶.
- حسن بن علی بن احمد ماهابادی، امام افضل الدین، ۲۵۲/۱.
- حسن بن علی بن احمد بن عبد الغفار بن محمد بن سلیمان بن ابان فارسی فسوی نحوی، ۲۴۰/۱.
- حسن بن علی بن احمد بن علی عاملی حانینی، ۲۵۴/۱.
- حسن بن علی بن اشناس، ۲۶۹/۱.
- حسن بن علی بن بهلول قمی، ۲۷۰/۱.
- حسن بن علی بن حسن بن علی، ابن شذقم مدنی، ۲۷۱/۱، ۲۸۲، ۲۹۴.
- حسن بن علی بن حسن بن علی، اطروش، ۳۱۲/۱، ۳۱۲/۵.
- حسن بن علی بن حسن بن علی بن عمر اشرف، ۳۱۲/۱.
- حسن بن علی بن حسن حسینی، ۲۷۰/۱.
- حسن بن علی بن حسن دستگردی، ۲۷۰/۱.
- حسن بن علی بن حسن بن نجار، ۲۶۹/۱.
- حسن بن علی بن حسن بن یونس ظهیری عاملی، ۲۷۷/۱.
- حسن بن علی بن حسین بن شعبه، ۲۷۷/۱.
- حسن بن علی بن حسین بن عبد العالی، ۲۹۵/۱.
- حسن بن علی بن حسین بن علویه ورامینی، ۲۸۰/۱.
- حسن بن علی بن حمزه علوی اقساسی، ۲۸۰/۱.

حسن بن علی بن خاتون عاملی عینائی، ۲۸۲/۱.

حسن بن علی بن داوود حلّی، ۲۸۶/۱.

حسن بن علی بن دربی، ۲۹۴/۱.

حسن بن علی بن زیرک، ۲۹۴/۱.

حسن بن علی بن سلمان بن ابی جعفر بن ابی الفضل بن حسن بن محمد بن محمد بن سلمان فارسی، ۲۹۴/۱.

حسن بن علی بن عبد الله علوی، ۲۹۸/۱.

حسن بن علی بن عبیده، ۲۹۹/۱.

حسن بن علی بن عثمان، ۲۹۹/۱.

حسن بن علی بن فضل الله راوندی، ۲۹۹/۱.

حسن بن علی بن محمد بن حسن بن زین الدین عاملی جبعی، ۱۸۰/۲.

حسن بن علی بن محمد بن علی، ابن ابزر حسینی، ۳۰۳/۱.

حسن بن علی بن محمد بن علی بن حسن طبرسی، ۳۰۳/۱.

حسن بن علی بن محمد بن علی حسینی، ۳۱۱/۱.

حسن بن علی بن محمد حرّ عاملی مشغری، ۳۰۲/۱.

حسن بن علی بن محمود عاملی، ۳۳۴/۱.

حسن بن علی، ابن عشره، ۲۹۹/۱، ۳۹۵، ۱۹۱/۶.

حسن بن غیاث الدین جرجانی، ۳۳۵/۱.

حسن بن فادار، افضل الدین، ۳۳۵/۱.

حسن بن فقیه، ۲۳۸/۱.

حسن بن محمد آوی، ۳۶۷/۱.

حسن بن محمد اربلی، ۳۴۳/۱.

حسن بن محمد بزاز، ۳۵۲/۱.

حسن بن محمد بن احمد استرابادی، ۳۵۲/۱.

حسن بن محمد بن جعفر تمیمی نحوی، ۳۵۶/۱.

حسن بن محمد حدیقی، ۳۵۶/۱.

حسن بن محمد بن حسن آبی ساکن قریه راشده، شنست ری، ۳۷۷/۱.

حسن بن محمد بن حسن استرابادی، ۱۸۱/۱.

حسن بن محمد بن علی، ابن نوبخت، ۳۸۳/۱.

حسن بن محمد بن یحیی بن داوود فحّام سر من رأیی، ۳۶۸/۱، ۱۳۸/۶، ۱۴۲.

حسن بن محمد تمیمی مقری، ۳۸۲/۱.

حسن بن محمد سکونی/مسکوی، ۳۸۲/۱.

حسن بن محمد مشغری جبعی، ۳۸۲/۱.

حسن بن محمود استرابادی، ۳۷۰/۱.

حسن بن مطهر اسدی، ۳۷۰/۱.

حسن بن معالی بقلای، ۳۷۱/۱.

حسن بن مهدی سیلّقی، ابو علی، ۳۷۲/۱.

حسن بن ناصر حدّاد، ۳۶۴/۱.

حسن بن نجم الدین، بدر الدین، ۳۸۵/۱.

حسن بن هانی، ابو نواس، ۳۸۹/۱.

حسن بن هبه الله بن رطبه سوراوی، ۳۸۶/۱.

حسن دیلمانی گیلانی، ۲۱۸/۱.

حسن راشد حلّی، ۲۱۸/۱.

حسن رضوی قاینی، ۲۲۰/۱.

حسن سرابشوی، تاج الدین، ۲۰۸/۱، ۲۲۴.

حسن شیعی سبزواری، ۲۲۸/۱.

حسنعلی بن عبد الله بن حسین شوشتری اصفهانی، ۲۹۶/۱.

حسن عینائی عاملی، ۳۳۴/۱.

حسن مطوع جروانی، ۲۲۸/۱.

ص: ۳۹۵

حسنى ابو السعادات، هبه الله بن على بن محمد بن حمزه شجرى، ٤٥٨/٥، ٤٦٢، ٨٢/٦.

حسنى، ابو عبد الله بن محمد، ١٠٢/٦.

حسنى امير مکه، شميله بن محمد بن ابو هاشم، فخر الدين، ٢٦/٣.

حسنى خجندى، محمد بن على، سيد علاء الدين، ٢٠٠/٥.

حسنى/حسينى، داعى بن رضا بن محمد علوى سيد ابو الخير، ٣٠١/٢.

حسنى ديباجى، محمد بن قاسم بن معيه تاج الدين، ابو عبد الله ٢٥٢/٥.

حسنى ديباجى، مطهر بن على بن ابى الفضل محمد مرتضى، ابو الحسن، ٣٣٨/٥.

حسنى ذوالفقار (السيد -) بن ابى الشرف بن طالب كيا، ٣١٠/٢.

حسنى راوندى، احمد بن امام فضل الله بن على قاضى كاشان، ٨٨/١.

حسنى راوندى، عز الدين بن امام ضياء الدين بن ابى الرضا فضل الله ٣٧٣/٣.

حسنى راوندى، محمد بن السيد امام ضياء الدين ابى الرضا فضل الله بن على، ٢٥١/٥.

حسنى رقى، يحيى بن على بن محمد، ٥٠٣/٥.

حسنى/حسينى سروى، ناصر الدين هادى بن داعى، ٤٣٢/٥.

حسنى شجرى، حسين بن هادى بن حسين، ابو عبد الله ٢١٨/٢.

حسنى شجرى، طيب بن هادى، ٣٨/٣.

حسنى شجرى، قاسم بن محمد بن قاسم، ٤٩٦/٤.

حسنى شجرى علوى، مرتضى بن حسين بن احمد، ٣٣٢/٥.

حسنى شجرى علوى، ناصر بن داعى بن ناصر بن شرفشاه، ٣٧١/٥.

حسنى شجرى نيشابورى، لطف الله بن عطاء الله بن احمد، ٥٢١/٤.

حسنى شجرى، هادى بن حسين بن هادى، ٣٣٢/٥.

حسنی شجری، هبه الله بن علی بن محمد بن حمزه - حسنی ابو السعادات، هبه الله....

حسنی، شمیلہ بن محمد بن ابو ہاشم - حسنی امیر مکہ.

حسنی، عبد الحمید بن عبد الله بن تقی، ۱۰۵/۳.

حسنی، عبد العظیم بن حسین بن علی، عماد الدین، ۱۸۲/۳.

حسنی (- ابهری) عبد العظیم، کمال الدین، ۱۸۲/۳.

حسنی علوی، داعی بن رضا بن محمد، ابو الخیر، ۳۰۱/۲.

حسنی علوی، محمد بن فضل، شمس الدین، ۲۵۲/۵.

حسنی علوی، نوح بن احمد بن حسین، ۳۹۵/۵.

حسنی، علی بن حسین، سید ابو طالب، ۴۹۷/۳.

حسنی، علی بن طاووس، رضی الدین، ۱۴۶/۴.

حسنی، علی بن عبد الکریم بن طاووس، رضی الدین ابو القاسم، ۱۵۹/۴.

حسنی، علی بن غیاث الدین عبد الکریم بن احمد بن موسی بن طاووس، ۱۵۹/۴.

حسنی، فتح الله بن هبیه الله سلامی شاهی، کمال الدین، ۳۹۱/۴.

حسنی، فضل اللہ بن علی ابو الرضا راوندی کاشانی، ۴۵۱/۴.

حسنی قزوینی، مهدی بن علی بن امیرکا، ابو طاهر، ۳۴۸/۵.

حسنی کلینی، مجتبی بن محمد، عزیز الدین، ۲۵۷/۵.

حسنی کلینی، محمد بن مجتبی بن محمد، ۲۵۷/۵.

حسنی/احسینی کیسکی، حسن بن تاج الدین بن محمد، ناصر الدین، ۲۰۰/۱.

حسنی/احسینی کیسکی، شروان شاه بن حسن بن تاج الدین، جلال الدین، ۲۷/۳.

حسنی/احسینی کیسکی، علی بن تاج الدین بن محمد، ۴۴۷/۲.

حسنی/احسینی کیسکی، محمد بن حسین بن محمد، سید تاج الدین، ۱۷۶/۳.

حسنی/احسینی کیسکی، مرتضی بن محمد بن تاج الدین بن محمد، عز الدین، ۳۳۴/۵.

حسنی/احسینی کیسکی، مهدی بن مرتضی بن محمد بن تاج الدین، صدر الدین، ۳۴۸/۵.

حسنی مامطیری، حسن بن مهدی، ناصر الدین (السید -)، ۲۷۳/۱.

حسنی مامطیری، مرتضی بن محمد، علاء الدین، ۳۳۴/۵.

حسنی محدث، علی بن قاسم بن رضا، زاهد ابو الحسن، ۲۲۶/۴.

حسنی، محمد بن رضا بن ابی طاهر، ۱۸۱/۵.

حسنی، محمد بن علی بن حسین، ابو الغیث، ۲۰۰/۵.

حسنی، محمد بن علی بن طاووس، ۲۱۴/۵.

حسنی، مرتضی بن داعی بن قاسم، ۳۳۳/۵.

حسنی مرعشی، علی بن سیف النبی بن منتهی، ۱۳۹/۴.

حسنی/احسینی مرعشی، لطف اللہ خلیفہ سلطانی، ۵۲۱/۵.

حسنی، مهدی بن علی بن امیرکا، سید زاهد ابو طاهر، ۳۴۷/۵.

حسنى، مهدي بن على بن أميركا قزوینی، ۳۴۸/۵.

حسنى نسابه، عبد الجبار بن معيه، ۹۵/۳.

حسنى نسابه، عبد الحميد بن عبد الله بن تقى، ۱۰۵/۳.

حسنى نسابه، يحيى بن اسماعيل، ابو الحسين، ۵۵۲/۵.

حسنى نقيب، رضا بن ابى طاهر بن حسن بن مانكديم، ۳۵۳/۲.

حسنى نقيب، قاسم بن عباد، عز الدين، ۴۹۳/۴.

حسنى نقيب، محمد بن قاسم بن عباد، ۲۵۲/۵.

حسنى نقيب، نيشابور، اسماعيل بن حسن بن محمد، ۱۱۶/۱.

حسنى ورامينى، محمد شاه بن قاسم، سيد عز الدين، ۱۸۷/۵.

حسين، ابو عبد الله، ۳۲/۲.

حسين بن ابراهيم بن احمد بن هشام مكتب، ۳۳/۲.

حسين بن ابراهيم بن بابويه، ۳۳/۲.

حسين بن ابراهيم بن سلام الله حسيني، ۳۴/۲.

حسين بن ابراهيم بن على قمى معروف به ابن خياط، ۱/۲.

حسين بن ابراهيم قزوینی، ۳۲/۲.

حسین بن ابراهیم گیلانی، ۳۳/۲.

حسین بن ابزر حسینی حلّی، ۲/۲، ۱۸۸.

حسین بن ابو الحسن بن خلف کاشغری ملقب به فضل، ۲/۲، ۴۱.

حسین بن ابو الحسن تلکبری، ۱۹۳/۲.

حسین بن ابو الحسن حسینی عاملی، ۲/۲.

حسین بن ابو الحسین، شیخ امام قطب الدین راوندی، ۳/۲.

حسین بن ابو الحسین بن ابو الفرج بن رده نیلی، ۳/۲.

حسین بن ابو الحسین بن ابو الفضل قزوینی، امام اوحد الدین، ۲/۲.

حسین بن ابو الحسین بن هموسه ورامینی، ۳/۲.

حسین بن ابو الحسین/ابو الحسن موسوی عاملی جبعی، ۲/۲، ۸۰.

حسین بن ابو الرشید نیشابوری، رضی الدین، ۳/۲.

حسین بن ابو الرضا حسینی مرعشی، ۱۴۴/۲.

حسین بن ابو الفضل بن محمد راوندی، رشید الدین، ۴/۲.

حسین بن ابو موسی بن محمد مولی آل محمد، ۳/۲.

حسین بن احمد، ابو طیب، ۵/۲.

حسین بن احمد بن بکیر صیرفی بغدادی تمار، ۵/۲.

حسین بن احمد بن جبران بغدادی، ابو عبد الله، ۴/۲.

حسین بن احمد بن حجاج کاتب محتسب بغدادی مشهور به ابن حجاج، ۵/۲.

حسین بن احمد بن حسین، جدّ مادری سید امام ضیاء الدین، فضل الله بن علی حسینی راوندی، ۱۹/۲.

حسین بن احمد بن خالویه همدانی حلبی نحوی، ۲۲/۲، ۹۷.

حسین بن احمد بن رده، ۱۹/۲، ۹۹.

حسین بن احمد بن عبید اللہ بن ابراہیم غضائری، ۱۴۴/۲.

حسین بن احمد بن محمد بن ابراہیم معروف بہ ابن قاروره بصری، ۲۲/۲.

حسین بن احمد بن محمد بن علی بن طحال مقدادی، ۲۰/۲، ۲۸، ۹۱، ۱۰۴.

حسین بن احمد بن مغیره بوشنجی، ۴/۲، ۲۹.

حسین بن احمد بن موسی بن ہدیہ، ۲۹/۲.

حسین بن احمد بن بیہقی، ابو علی، ۵/۲.

حسین بن احمد سوراوی، ۲۰/۲.

حسین بن... اصفہانی قاضی معز الدین، ۳۶/۲.

حسین بن جبیر/جبیر معروف بہ ابن جبر، ۳۹/۲.

حسین بن جعفر بن محمد مخزومی، ۴۰/۲، ۱۰۰/۶.

حسین بن جمل متکلم بصری، ۴۱/۲.

حسین بن جمال الدین محمد خوانساری، ۵۹/۲.

حسین بن حسام، عز الدین عاملی، ۴۱/۲، ۶۴.

حسین بن حسن، ابن اخی الکواکب، ۶۶/۲.

حسین بن حسن بن احمد بن سلیمان حسینی غریفی بحرانی، ۴۲/۲.

حسین بن حسن بن بابویہ قمی، ۴۲/۲.

حسین بن حسن بن تاج الدین حسینی کیسکی، ۴۲/۲.

حسین بن حسن بن حسین مؤدب، ۴۳/۲.

حسین بن حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی (نواده برادر صدوق)، ۴۵/۲.

حسین بن حسن/حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی (برادرزاده صدوق)، ۴۵/۲.

حسین بن حسن بن خلف کاشغری، ۲/۲، ۴۴/۲.

حسین بن حسن بن زید بن محمد حسینی جرجانی فصی، ۹۵/۲.

حسین بن حسن بن شدقم حسینی مدنی، ۶۵/۲.

حسین بن حسن (- ضیاء الدین ابو تراب) بن محمد حسینی موسوی عاملی کرکی اردبیلی، ۶۷/۲.

حسین بن حسن بن محمد بن موسی بن بابویه قمی، ۴۶/۲.

حسین بن حسن بن یونس بن یوسف بن محمد بن ظهیر الدین بن علی بن زین الدین حسام ظهیری عاملی عیناٹی، ۴۳/۲، ۴۷.

حسین بن حسن جرجانی، ابو المحاسن، ۹۲/۲.

حسین بن حسن مؤدب، ۴۸/۲، ۹۵.

حسین حسینی رضوی، ۸۶/۲.

حسین حسینی (سید -) عمیدی، ۴۸/۲.

حسین بن حیدر (سید -) حسینی کرکی عاملی اصفهانی، ۹۶/۲، ۹۸.

حسین بن خزیمه، ۹۸/۲.

حسین بن خشرم، سدید الدین، ۹۸/۲.

حسین بن خواجه شرف الدین عبد الحق الهی اردبیلی، جلال الدین، ۱۰۵/۲.

حسین بن راشد قطیفی مشهور به ابن راشد، ۱۰۲/۲.

حسین بن رفیع الدین محمد، وزیر خلیفه سلطان، ۵۰/۲، ۲۷۸.

حسین بن صدر الدین طولی آستارائی، ۱۰۳/۲.

حسین بن صغانی، ۱۰۴/۲.

حسین بن طاهر بن حسین صوری، ابو عبد الله، ۱۰۴/۲.

حسین بن عبد الجبار طوسی، ابو منصور، ۱۰۵/۲.

حسین بن عبد الصمد بن شمس الدین محمد بن علی حسین/حسن بن صالح حارثی همدانی عاملی جبعی، خراسانی، پدر شیخ بهایی، ۱۱۹/۲.

حسین بن عبد العالی کرکی، ۱۳۶/۲.

حسین بن عبد الغنی فتوحی اصفهانی، شاه ملا، ۱۳۷/۲.

حسین بن عبد الله (- ابی الرضا) بن حسین بن علی حسینی مرعشی، ۱۴۴/۲.

حسین بن عبد الوهاب، ۱۳۸/۲.

حسین بن عبید الله بن علی واسطی، ۱۵۱/۲، ۱۵۳.

حسین بن عبید الله بن سهل سعدی قمی، ۱۵۱/۲.

حسین بن علی بصری، ابو عبد الله، ۱۵۱/۲.

حسین بن علی بصری، ابو عبد الله (صاحب ایضا)، ۱۵۵/۲.

حسین بن علی بن ابی الرضا حسینی مرعشی، ۱۵۴/۱.

حسین بن علی بن ابی سهل زینوآبادی، ۱۵۴/۱.

حسین بن علی بن امیر کا قوسی (قوسینی)، ۱۵۵/۲.

حسین بن علی بن حسن شدقم مدنی، ۱۵۶/۲.

حسین بن علی بن حسین بن زهره حسینی حلبی، ۱۵۵/۲.

حسین بن علی بن حسین بن علی بن حسین حاجبی شیعی طبری ہوسم، ۱۵۶/۲.

حسین بن علی بن حسین بن محمد بن یوسف وزیر مغربی، ابو القاسم، ۱۵۹/۲، ۱۶۶، ۱۳۰/۶.

حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویہ قمی (برادر شیخ صدوق)، ۱۶۲/۲.

حسین بن علی بن حماد بن ابو الحسین/ابو الخیر لیثی واسطی، ۱۵۸/۲.

حسین بن علی بن داعی حسنی سیلقی، ۱۶۶/۲.

حسین بن علی بن سفیان بزوفری، ابو عبد اللہ ۱۶۶/۲.

حسین بن علی بن سلیمان بحرانی، ۱۶۷/۲.

حسین بن علی بن شیبان قزوینی، ابو عبد اللہ ۱۶۷/۲.

حسین بن علی بن عبد الصمد تمیمی سبزواری، ۱۶۹/۲.

حسین بن علی بن عبد اللہ جعفری، ۱۷۰/۲.

حسین بن علی بن محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی عاملی جبعی اصفہانی، ۱۸۰/۲.

حسین بن علی بن محمد بن حسین بن احمد خزاعی رازی نیشابوری، ۱۷۰/۲، ۱۱۴/۶.

حسین بن علی بن محمد بن سودون شامی عاملی میسی، ۱۸۱/۲.

حسین بن علی بن محمد بن عبد الصمد اصفہانی طغرائی منشی، ۱۵۴/۲، ۱۸۲.

حسین بن علی بن محمد بن مہدی حسینی، سید علاء الدین، ۱۸۲/۲.

حسین بن علی بن ہند، ۱۸۲/۲.

حسین بن فتح واعظ بکرآبادی گرگانی، موفق الدین، ۱۸۸/۲.

حسین بن فتونی عاملی، ۱۸۲/۲.

حسین بن کمال الدین، ابن ابزر حسینی حلّی / حلبی، ۲/۲، ۱۸۸.

حسین بن محمد بن حسن، ۸۷/۲.

حسین بن محمد بن حمدان، ۵۸/۲.

حسین بن محمد بن عبد الوهاب، ۹۲/۲.

حسین بن محمد بن علی بن حسین بن ابو الحسن موسوی عاملی جبعی خراسانی، ۱۸۹/۲.

حسین بن محمد بن علی نیشابوری، ۱۹۰/۲.

حسین بن محمد قریب، ۱۹۱/۲.

حسین بن محمد قمی، ۱۹۱/۲.

حسین بن محمد ورشاهی، ۱۹۳/۲.

حسین بن محمد بن مفضل بن محمد معروف به راغب اصفهانی، ۱۹۱/۲.

حسین بن محمد بن موسی بن هدیه، ابو عبد الله، ۱۹۲/۲.

حسین بن محمد مقری، ۱۹۲ /

حسین بن محمد میکالی، ۱۸۹/۲.

حسین بن محمد بن نصر، ابو محمد، ۱۹۲/۲.

حسین بن محمد، بن هارون بن موسی بن احمد بن ابراهیم بن سعید بن سعید تلکبری، ۱۹۳/۲.

حسین بن محمد (جمال الدین -) خوانساری، ۵۹/۲.

حسین بن محیی الدین بن عبد المطلب بن ابو جامع عاملی، ۱۹۴/۲.

حسین بن سید مرتضی موسوی، ابو عبد الله، ۱۵۷/۲.

حسین بن مطر جزائری، ۱۹۵/۲.

حسین بن مظفر حمدانی قزوینی، محیی الدین، ۱۹۵/۲.

حسین بن بن معین الدین، ۱۹۹/۲.

حسین بن مفلح بن حسین صیمری، ۱۹۶/۲.

حسین بن موسی اردبیلی استرآبادی، ۱۹۸/۲.

حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر الکاظم موسوی بغدادی، ۲۰۱/۲.

حسین خلیفه سلطان اصفهانی، ۵۰/۲، ۲۷۸.

حسین شیرازی دشتکی، امیر نصیر الدین، ۱۰۳/۲.

حسین شیرازی، کمال الدین، ۱۰۲/۲.

حسین، قاضی معز الدین اصفهانی، ۳۶/۲.

حسین مشرف عاملی عینائی، ۱۹۵/۲.

حسین، ملا عز الدین استرآبادی، ۳۴/۲.

حسین مؤدب قمی، ابو عبد الله، ۸۶/۲.

حسینی آبی، بابا بن محمد علوی، ۱۳۰/۱.

حسینی آبی، علی بن زید، ۱۳۳/۴.

حسینی آبی، محمد بن زید بن داعی بن زید، ۱۸۴/۵.

حسینی آملی، علی بن ابی طالب، ۳۹۷/۳.

حسینی ابهری، دولت‌شاه بن امیر علی بن شرف‌شاه، ۳۰۸/۲.

حسينى ابهرى، رضا بن ابى زيد بن هبه الله كمال الدين، ۳۵۳/۲.

حسينى ابهرى، طالب بن على بن ابى طالب، ۳۳/۳.

حسينى ابهرى، عبد العظيم بن محمد بن عبد العظيم، كمال الدين، ۱۸۲/۳.

حسينى احسائى، على بن احمد مشهدى، ۴۱۱/۳.

حسينى، احمد بن ابراهيم بن احمد، سيد ابو العباس، ۶۴/۱.

حسينى، احمد بن ابراهيم بن سلام الله بن عماد الدين مسعود بن صدر الدين محمد بن غياث الدين منصور، نظام الدين، ۶۴/۱.

حسينى، احمد بن ابى على بن ابى المعالى بن زكى سيد عماد الدين ابو القاسم، ۶۵/۱، ۸۶.

حسينى، احمد بن عبد الصمد بحرانى، ۷۶/۱.

حسينى، احمد بن على بن عرفه، ۸۸/۱.

حسينى، احمد بن قاسم بن زهره، ابو طالب، ۸۹/۱.

حسينى، احمد بن محمد بن احمد بن ابراهيم بن زهره حلى، ۹۳/۱.

حسينى، احمد بن محمد بن حسن بن زهره، سيد ابو طالب، ۹۴/۱.

حسينى، احمد بن محمد معصوم، ۹۸/۱.

حسينى اردبىلى، عزيز الله، ۳۷۵/۳.

حسينى استرآبادى، دوست محمد حسينى، ۳۰۷/۲.

حسينى استرآبادى، عبد القادر بن امير صدر الدين، ۱۹۸/۳.

حسينى استرآبادى، عبد الوهاب بن على، ۳۴۵/۳.

حسينى استرآبادى، عماد الدين (سيد امير -)

علی میرکلان، ۱۰۰/۴.

حسینی استرآبادی، فضل اللہ (سید امیر -) بن محمد کیا، ۴۵۰/۴.

حسینی استرآبادی، محمد، جمال الدین، ۶۰/۵.

حسینی استرآبادی، محمد تقی بن ابی الحسن (سید -)، ۸۳/۵.

حسینی اصفہانی افسسی، شرفشاہ بن عبد المطلب بن جعفر، ۲۱/۳.

حسینی (اعرج -) حسن بن ایوب بن نجم الدین، ۱۹۹/۱.

حسینی (اعرج -) عبد اللہ بن محمد ضیاء الدین، ۲۸۹/۳.

حسینی (اعرج -)، عبیدلی، علی بن محمد فخر الدین، ۲۳۵/۴.

حسینی (اعرج -)، محمد بن علی بن اعرج، ۱۹۸/۵، ۲۴۲.

حسینی افسسی اصفہانی، شرفشاہ بن عبد المطلب بن جعفر - شرفشاہ بن عبد المطلب بن جعفر حسینی افسسی اصفہانی.

حسینی افسسی، ظاہر بن ابی المفاخر بن ابی العشاء، ۷۹/۳.

حسینی افسسی نیشابوری، شرفشاہ بن محمد، عز الدین، ۲۲/۳.

حسینی، امیرہ شرفشاہ، سید زین الدین، ۱۲۹/۱.

حسینی بابا بن محمد علوی، ۱۳۰/۱.

حسینی بحرانی، احمد بن عبد الصمد، ۷۶/۱.

حسینی بحرانی توبلی - حسینی بحرانی، ہاشم بن سلیمان.

حسینی بحرانی، جمال الدین بن عبد القاهر، ۱۵۱/۱.

حسینی بحرانی، حسین بن حسن بن احمد بن سلیمان غریضی، ۴۲/۲.

حسینی بحرانی، عبد الجبار بن حسین موسوی، ۹۰/۴.

حسینی بحرانی، عبد الرضا بن عبد الصمد، ۱۴۷/۳.

حسينى بحرانى، عبد الرؤف بن حسين موسى، ١١٧/٣.

حسينى بحرانى عبد الصمد بن عبد القادر، ١٥٧/٣.

حسينى بحرانى، عبد الله بن محمد بن عبد الحسين، ٢٨٨/٣.

حسينى بحرانى، علوى بن اسماعيل، ٣٨٥/٣.

حسينى بحرانى، ماجد بن هاشم بن على بن مرتضى بن على بن ماجد، ٢٣/٥.

حسينى بحرانى، محمد بن عبد الحسين بن ابراهيم بن ابى شبانه، ١٩٢/٥.

حسينى بحرانى توبلى، هاشم بن سليمان بن سيد اسماعيل بن سيد عبد الجواد بن سيد على بن سيد سليمان سيد ناصر، ٤٤١/٥.

حسينى، بدر الدين بن احمد، ١٣٠/١.

حسينى، بدران بن شريف بن ابو الفتح علوى اصفهانى، ١٣٢/١.

حسينى، بدل كيا بن شرفشاه، ١٣٢/١.

حسينى بهاء الدين، على بن عبد الحميد، ١٢١/٤.

حسينى رضوى علوى بلخى، ناصر بن خسرو معروف به ناصر خسرو، ٣٦٣/٥.

ص: ٤٠٢

حسينى، تاج الدين بن طالب كيا، ۱۳۳/۱.

حسينى تفرشى، فيض الله بن عبد الغافر نجفى، ۴۸۲/۴.

حسينى تونى، موسى بن امير محمد اكبر، ۳۴۶/۵.

حسينى، الثائر بالله بن مهتدى بن ثائر بالله جيلى، ۱۳۵/۱.

حسينى جزائرى، سيد عزيز، ۳۷۴/۳.

حسينى جزائرى، محمد بن عابد، ۱۹۲/۵.

حسينى جزائرى، ناصر الدين بن عبد المطلب بن پادشاه، ۳۶۰/۵.

حسينى جزائرى، نجم الدين محمد، ۳۷۳/۵.

حسينى جزائرى، سيد نعمت الله بن عبد الله موسى شوشترى، ۳۸۸/۵.

حسينى، جعفر بن على بن جعفر، ۱۴۴/۱.

حسينى، جعفر بن على بن صاحب دار الصخره، جلال الدين، ۱۴۵/۱.

حسينى، جمال الدين بن عبد القادر، ۱۵۱/۱.

حسينى جوزى حلى، عبد المطلب بن پادشاه، ناصر الدين، ۳۰۷/۳.

حسينى جيلى، الثائر (السيد -) بالله ابن المهتدى ابن الثائر بالله، ۱۳۵/۱.

حسينى حائرى، عبد الحميد بن فخار بن معد موسى علوى، ۱۰۶/۳.

حسينى حائرى، عبد الله بن محمد، ۲۸۴/۳.

حسينى حائرى، فخار بن معد بن فخار موسى علوى، ۳۹۴/۴.

حسينى حارث بن على بن زهره حلبى، ۱۵۸/۱.

حسينى، حسن بن ابى حمزه، ۱۸۳/۱.

حسينى، حسن بن ابى العز، ۱۸۵/۱.

حسينى، حسن بن ابى الفتح دهان، ۱۸۷/۱.

حسينى، حسن بن تاج الدين، ۲۰۰/۱.

حسينى، حسن بن زيد، ۲۲۲/۱.

حسينى، حسن بن عبد الله بن حسين بن على حسينى مرعشى، ۲۳۰/۱.

حسينى، حسن بن عبد الله بن محمد بن على بن اعرج، ۲۵۳/۱.

حسينى، حسن بن على بن حسن ابو محمد، ۲۷۰/۱.

حسينى، حسن بن على بن حسن بن زهره حلبى، ۲۷۰/۱.

حسينى، حسن بن على بن محمد بن على، ابن ابزر، ۳۰۳/۱.

حسينى، حسن بن على بن محمد بن على، ۳۱۱/۱.

حسينى، حسن بن عماد الدين، ۱۸۸/۱.

حسينى، حسن بن كبش، ۳۳۹/۱.

حسينى، حسن بن محمد بن حسن، ۳۶۳/۱.

حسينى، حسن بن محمد بن على، ۳۶۳/۱.

حسينى، حسن بن نور الدين، ۳۸۶/۱.

حسينى، حسن طبسى، ۲۰۹/۱.

حسينى، حسن كيا بن قاسم بن محمد، ۳۳۹/۱.

حسينى، حسن موسوى، ۳۷۱/۱.

حسينى، حسين بن ابزر حلى/حلبى، ۲/۲، ۱۸۸.

حسينى، حسين صدر كبير (سيد -) خليفه سلطان، ۵۰/۲.

حسينى، حسين بن يحيى بن حسين بن مانگديم، ۲۲۰/۲.

حسينى حلبى اسحاقى، محمد بن زهره،

ص: ٤٠٣

ابو حامد، ١٨٣/٥.

حسينى حلبى، على بن زهره، ١٣٢/٤.

حسينى حلبى، على بن حسن عريضى، مجد الدين، ٤٦٤/٣.

حسينى حلبى، محمد بن ابراهيم بن زهره، بدر الدين ابو عبد الله ٣٦/٥.

حسينى حلبى، محمد بن ابو القاسم عبد الله بن على بن زهره، ١٩٥/٥.

حسينى حلبى، محمد بن عبد الله بن زهره، محى الدين ابو حامد، ١٩٥/٥.

حسينى حلبى، عبد المطلب بن پادشاه جوزى، ٣٠٧/٣.

حسينى حلبى، محمد سيد ابو الغنائم، ١٧٧/٥.

حسينى، حمزه بن ابى الاغر (ابى الاعلى)، نجم الدين، ٢٢٤/٢.

حسينى، حمزه بن حمزه علوى، ناصر الدين، ٢٢٥/٢.

حسينى، حمزه بن زهره، ٢٢٦/٢.

حسينى، حمزه بن زيد، ٢٢٦/٢.

حسينى، حمزه بن على حلبى، ٢٧٧/٢.

حسينى، حمزه بن على علوى، ٢٣٤/٢.

حسينى حويزى، اسماعيل بن سعيد، ١٧١/١.

حسينى حويزى، خلف بن عبد المطلب موسى، ٢٦٦/٢.

حسينى حويزى، عبد المطلب بن پادشاه، ٣٠٧/٣.

حسينى، حيدر بن على علوى، ٢٥٢/٢.

حسينى، حيدر بن محمد بن زيد، سيد كمال الدين، ٢٥٩، ٢٥٤/٢.

حسينى، حيدر بن مرعش، سيد شمس الدين، ٢٥٧/٢.

حسينى خادم، زين العابدين، ٤٥٩/٢.

حسينى خجندى، على بن محمد، نور الدين، ٢٤٢/٤.

حسينى خوزى، على بن حسين، ابو البركات، ٤٩٨/٣.

حسينى، داوود بن ابى الفرج علوى، بهاء الدين، ٣٠٣/٢.

حسينى ديباجى، على بن ابو الفضل بن مدينىج، سراج الدين، ٤٠٠/٣.

حسينى ديباجى، قاسم بن حسن بن محمد جلال الدين ابو جعفر، ٤٩٠/٤، ٥٥/٦.

حسينى ديباجى، محمد بن ايران شاه بن فخر امير بن ناصر، ٦٦/٥.

حسينى ديباجى، مطهر بن ابو القاسم على بن ابو الفضل محمد، مرتضى ذو الفخرين، ابو الحسن، ٣٣٨/٥.

حسينى، ذو الفقار بن كامروز، ٣١٠/٢.

حسينى، ذو الفقار بن محمد بن معبد ابو صمصام، عماد الدين، ٣١٠/٢، ٣١١، ٩٠/٦.

حسينى رازى، بدل كيا بن شرفشاه بن محمد، ١٣٢/١.

حسينى رازى، ذو المناقب بن طاهر، ٣١٤/٢.

حسينى راوندى، حسين بن احمد بن حسين (جدّ ضياء الدين فضل الله)، ١٩/٢.

حسينى راوندى، فضل الله بن حسين بن على، ضياء الدين، ٤٥١/٤، ٨٣/٦.

حسينى، رضا بن ابو طاهر بن ابى طاهر بن حسين بن مانكديم، نقيب، ٣٥٥/٢.

حسينى رضوى، محمد باقر بن معز الدين،

حسينى رضوى، موسى حائرى، سيد ولى بن نعمت الله ٧٩/٥.

حسينى، زيد بن اسماعيل بن محمد، ٣٦٣/٢.

حسينى، زيد بن على بن حسين، ٤١٤/٢.

حسينى زين بن اسماعيل، ابو الحسين، ٤١٩/٢.

حسينى، زين العابدين نقيب، ٤٦٠/٢.

حسينى، زين بن داعى، ٤١٩/٢.

حسينى ساروى مازندرانى، عبد العظيم، ١٨٣/٣.

حسينى سزوارى، حسين بن على، علاء الدين، ١٦٥/٢.

حسينى سبعى احسائى، محمد بن حسين، ١٥٤/٥.

حسينى سروى، داعى بن على، ٣٠١/٢، ١١٩/٦.

حسينى سروى، هارون بن داعى، ٤٣٢/٥.

حسينى سكيكى، نجم الدين بن محمد، ٣٧٣/٥.

حسينى سيلقى، شمس الشرف بن ابى شجاع على بن عبد الله بن عقيل، ٢٥/٣.

حسينى سيلقى، محمد بن شمس الشرف بن ابى شجاع على بن عبد الله، ١٨٩/٥.

حسينى، سيف النبى بن طالب كيا، ١٣٣/١.

حسينى سيني، عبد الرحمان، ١٢٣/٣.

حسينى شجرى، ضياء بن ابراهيم بن الرضا، ابو النجم، ٣٢/٣.

حسينى شجرى، طيب بن هادى بن زيد ابو عبد الله ٣٨/٣.

حسينى شجرى، ناصر بن داعى بن ناصر بن شرفشاه، زين الساده، ٣٧١/٥.

حسينى شولستانى، امير شرف الدين، ۱۹/۳.

حسينى شيرازى، على بن منصور بن محمد، ۳۳۴/۴.

حسينى صاحب الخاتم، حسن بن على بن محمد بن على بن على، ۳۱۱/۱.

حسينى طالب كيا بن ابى طالب، سراج الدين، ۳۳/۳.

حسينى، عادل، ۸۱/۳.

حسينى عاملى، احمد بن زين العابدين بن زين الدين، ۷۳/۱.

حسينى عاملى، تاج الدين بن على، ۱۳۳/۱.

حسينى عاملى، حسين بن ضياء الدين كركى اردبيلى، ۶۷/۲.

حسينى عاملى، محمد بن احمد بن محمد، ۵۵/۵.

حسينى عاملى، محمد بن على، ۲۲۸/۵.

حسينى عاملى، محمد بن نجم الدين بن محمد عاملى، ۳۱۳/۵، ۴۲۲.

حسينى عباد بن احمد بن اسماعيل مجد الدين، ۸۲/۳.

حسينى، عبد الباقي، ۸۲/۳.

حسينى، عبد الحميد نجفى، ۱۰۴/۳.

حسينى، عبد الرحيم بن سيد عبد الله، ۱۴۰/۳.

حسينى، عبد الرحيم بن محمد گرگانى، ۱۴۱/۳.

حسينى، عبد على بن محمد، جلال الدين، ۱۹۲/۳.

حسينى، عبد الغفار بن عبد الله واسطى، ۱۹۶/۳.

حسينى، عبد الكريم بن على، ۲۲۱/۳.

حسينى، عبد الله بن عبد الكريم قشيرى زاهد، ابو الفتح، ۲۷۱/۳.

حسينى، عبد الله بن على بن زهر حلبى، جمال الدين ابو القاسم، ٢٧٦/٣.

حسينى، عبد الله بن محمد بن زهره، ٢٦٠/٣.

حسينى، عبد الله بن محمد بن على بن اعرج، ٢٨٩/٣.

حسينى عبد المطلب بن احمد اعرج عبيدلى، ٣٠٨/٣.

حسينى عبد المطلب بن محمد بن على اعرج، عميد الدين، ٣٠٨/٣.

حسينى عبد المطلب بن مرتضى، ٣١٩/٣.

حسينى عريضى، احمد بن يوسف، ١١١/١.

حسينى عريضى، على بن ابو القاسم شعرانى، ٢٢٧/٤.

حسينى عريضى، على سيد ابو الحسن، ١٩٠/٤.

حسينى عزيزى بن عراقى، زاهد، ٣٧٥/٣.

حسينى عطاء الله بن محمود، ٣٨٠/٣.

حسينى عقيقى مشهدى، السيد رضا بن داعى بن احمد، ٣٥٦/٣.

حسينى علوى، سيد حمزه بن على بن محمد بن محسن، ٢٣٤/٢.

حسينى علوى، زهره بن حسن حلبى، ٣٦٢/٢.

حسينى علوى، زيد بن مانكديم بن ابو الفضل، ٤١٧/٢.

حسينى علوى، على بن ابى المعالى، ٤٠١/٣.

حسينى علوى، محمد بن بشير، ٨٢/٥.

حسينى علوى، ناصر بن داعى بن ناصر بن شرفشاه شجرى، ٣٧١/٥.

حسينى علوى، ناصر بن رضا بن محمد ابو ابراهيم، ٣٧١/٥.

حسينى علوى، نوح بن احمد بن حسين، ٣٩٥/٥.

حسينى علويها، عبد الله بن جعفر جمال علويها، شمس الدين، ٢٥٠/٣.

حسينى، سيد على، مجاور مشهد مقدس رضوى، ٩٦/٤، ٤٩٥/٣.

حسينى، سيد على، ابراهيم عريضى علوى، ٣٨٧/٣.

حسينى، على بن احمد بن محمد معصوم، سيد على خان مدنى، ٤٢٩/٣.

حسينى، على بن حسن، ٣٦٥/٣.

حسينى، على بن دقماق، ١١٦/٤، ٢٤٧.

حسينى، على زين الدين، ٩٦/٤.

حسينى، على بن سليمان، ١٣٩/٤.

حسينى، على بن عرفه، سيد فخر الدين، ١٨٩/٤.

حسينى، على بن عريضى، ١٩٠/٤.

حسينى، على بن عبد الحميد بن معد نسابه، ١٢٣/٤.

حسينى، على بن عيان الدين ابو مظفر عبد الكريم بن على بن محمد، ١٧٢/٤.

حسينى، على بن محمد اعرج عبيدلى، ٢٣٥/٤.

حسينى، على بن محمد بن دقماق شريف، ١١٦/٤، ٢٤٧.

حسينى، على بن محمد بن عز الشرف، ٢٤٤/٤.

حسينى، عمر بن ابراهيم، ابو البركات، ٣٧٠/٤.

حسينى عميدى، سيد حسين، ٤٨/٢.

حسينى غريفى بحراني، حسين بن حسن بن احمد بن سليمان، ٤٢/٢.

حسينى، فادشاه بن محمد علوى راوندى، ٣٨٥/٤.

حسینی/حسینی، فتح الله بن هيبه الله سلامی شاهي، ۳۹۱/۴.

حسینی، فتح الله شیرازی، ۳۸۷/۴.

حسینی فخر الله، علی بن عرفه، ۱۸۹/۴.

حسینی فراهانی شیرازی، ابو الحسن، ۷۱/۶.

حسینی فیاض بن هدایه الله، ۴۸۶/۴.

حسینی قاری، عبد الجلیل، ۹۹/۳.

حسینی قزوینی سیفی، روح الله بن آمیرزا، ۳۶۰/۲.

حسینی قزوینی، قاضی جهان، ۴۹۷/۴.

حسینی قزوینی، محمد معصوم، ۲۹۷/۵.

حسینی قشیری، عبد الله بن عبد الکریم بن هوازن، ۲۷۱/۳.

حسینی قمی، حسن بن سید عماد الدین ابو القاسم، احمد بن ابی علی، ۱۸۸/۱.

حسینی قمی، علی بن ابی المعالی بن حمزه، ۴۰۱/۳.

حسینی قمی، محمد بن زین العرب، سید ناصر الدین، ۱۸۵/۵.

حسینی قمی، محمد بن محمد بن مانکدیم نسابه، ۲۸۶/۵.

حسینی قمی، یحیی بن محمد بهاء الدین، ۵۲۸/۵.

حسینی کاشی، زین العابدین بن نور الدین، ۴۶۲/۲.

حسینی کاظمی نجفی، محمد بن فتح الله، ۳۲۸/۵.

حسینی کبابکی، عبد الله بن علی، ابو زید کحی گرگانی، ۲۷۷/۳.

حسینی کبابکی، منتهی بن ابی زید کحی گرگانی، ۳۴۵/۵.

حسینی کلینی (میثره -)، حسن بن ابو العزین أميرکا، ۱۸۵/۱.

حسینی کیسکی، ابراہیم بن محمد، ۶۳/۱.

حسینی کیسکی، تاج الدین بن محمد بن حسین، سراج الدین، ۱۳۳/۱.

حسینی کیسکی، حسین بن حسن بن تاج الدین محمد، ۴۲/۲.

حسینی کیسکی، شروانشاہ بن حسن بن تاج الدین، ۲۲/۳.

حسینی گرگانی، عبد الرحیم بن محمد، ۱۴۱/۳.

حسینی گرگانی، منتهی بن ابی زید بن کبابکی، ۳۴۵/۵.

حسینی گیلانی، محمد بن احمد، ۴۸/۵.

حسینی مازندرانی، حیدر بن علی صوفی آملی، ۲۴۴/۲.

حسینی مازندرانی، مرتضی بن ابراہیم، ۳۳۲/۵.

حسینی مامطیری، محمد بن اسماعیل بن محمد، ابو جعفر، ۶۱/۵.

حسینی، محمد بن احمد بن محمد، ۵۴/۵.

حسینی، محمد بن اسعد بن حسین، ۶۱/۵.

حسینی، محمد بن ایرانشاہ بن ابی زید، ۶۵/۵.

حسینی، محمد بن باد النجار/باکلیجار، ۶۶/۵.

حسینی، محمد بن بشیر علوی، ۸۲/۵.

حسینی، محمد بن حسین بن منتهی، ناصر الدین، ۱۷۷/۵.

حسینی، محمد بن حمزہ، بها الدین ابو الکرام، ۱۷۸/۵.

حسینی محمد رضا (سید -)، ۱۸۱/۵.

حسینی، محمد بن زین بن داعی حسینی،

حسينى، محمد بن عبد المطلب بن ابى طالب، ١٩٥/٥.

حسينى، محمد بن منصور، ابو على، ١٠٣/٦.

حسينى، محمد بن محمد بن زين بن داعى، ٢٨٧/٥.

حسينى مدنى، على بن حسن بن شذقم، زين الدين، ٤٦٩/٣.

حسينى مدنى، قريش بن سبيع بن مهنا بن سبيع، ٤٨٩/٤، ٤٦٩.

حسينى مدنى، مهنا بن سنان بن عبد الوهاب، ٣٤٨/٥.

حسينى مرعى، ابو يعلى بن حيدر بن مرعى، ١٦٢/٦.

حسينى مرعى، احمد بن ابى محمد بن منتهى، ٦٥/١.

حسينى مرعى، احمد بن حسن بن على نزيل جبل كبير، ٦٦/١.

حسينى مرعى، احمد بن مرتضى بن منتهى، ١٠١/١.

حسينى مرعى، حسن بن ابى الرضا عبد الله ٢٣٠/١، ١٤٤/٢.

حسينى مرعى، حسن بن على معروف به همدانى نزيل خوارزم، شمس الدين، ٢٨٠/١.

حسينى مرعى، حسين بن على بن ابى الرضا، ١٥٤/٢.

حسينى مرعى، حسين بن منتهى بن حسين بن على، عز الدين، ١٩٩/٢.

حسينى مرعى، رضا بن اميركا، ٣٥٥/٢.

حسينى مرعى، رضى بن مرتضى بن منتهى، عماد الدين، ٣٥٨/٢.

حسينى مرعى، سيف النبى بن منتهى، ٥١٨/٢.

حسينى مرعى، عبد الله بن حسين بن على زاهد ابو الرضا، ٢٣٢/٣.

حسينى مرعى، علاء الملك بن عبد القادر، ٣٧٤/٣.

حسينى مرعشى، على بن سيف النبى بن منتهى قوام الدين، ١٣٩/٤.

حسينى مرعشى، فضل الله بن حسين بن ابى الرضا عبيد الله بن حسين بن على، ضياء الدين ابو الرضا، ٤٥١/٤.

حسينى مرعشى، محمد بن ابى هاشم جمال الدين ابو غالب، ٤٠/٥.

حسينى مرعشى، محمد بن حسن، مجد الدين، ٩٧/٥.

حسينى مرعشى، محمد بن حيدر بن مرعش، جلال الدين، ١٧٩/٥.

حسينى مرعشى، محمد بن سيف النبى بن منتهى، نظام الدين، ١٨٦/٥.

حسينى مرعشى، مرتضى بن ابى الحسن بن حسين بن زيد، ٣٣٢/٥.

حسينى مرعشى، مرتضى بن منتهى بن حسين بن على امام كمال الدين، ٣٣٤/٥.

حسينى مرعشى، منتهى بن مرتضى، تاج الدين، ٣٤٥/٥.

حسينى مرعشى، مهدي بن ابى الحرب، ٣٤٧/٥.

حسينى مشهدى، محمد بن اسماعيل، ٦٢/٥.

حسينى مشهدى، محمد مهدى بن ميرزا محمد باقر، ۳۱۱/۵.

حسينى موردى، احمد بن مجتبى بن ابى سليمان، ۸۹/۱.

حسينى موردى، هادى بن ابى سليمان بن زيد، ۴۳۲/۵.

حسينى موسى بخرانى، عبد الجبار بن حسين، ۹۰/۳.

حسينى موسى بخرانى، عبد الرؤوف، ۱۱۷/۳.

حسينى موسى، بدران بن شريف، ۱۳۲/۱.

حسينى موسى رضوى، معروف به ناصر خسرو اصفهانى بلخى، ۳۶۳/۵.

حسينى موسى رومى، ابراهيم بن احمد بن احمد بن محمد، ۴۳/۱.

حسينى موسى، على بن خلف بن مطلب بن حيدر حوزى حسينى، ۱۰۹/۴.

حسينى موسى، على بن عبد الحميد بن فخار بن معد، علم الدين مرتضى حائرى، ۱۲۳/۴.

حسينى موسى، محمد بن مرتضى بن حمزه بن ابى صادق، ۲۹۴/۵.

حسينى موسى، محمد بن سيد كمال الدين موسى، شمس الدين، ۳۱۰/۵.

حسينى موسى، مرتضى بن حمزه بن ابى صادق، ۳۳۳/۵.

حسينى نائينى، رفيع الدين محمد بن سيد حيدر، ۳۱۲/۵.

حسينى نجفى، عبد الكريم بن عبد الحميد، غياث الدين، ۲۲۰/۳.

حسينى نجفى، على بن عبد الحميد، ۱۲۲/۴، ۱۶۸، ۱۷۵.

حسينى نجفى، على بن عبد الكريم بن على بن عبد الحميد، ۱۶۸/۴.

حسينى نسابه، على بن عبد الحميد، بهاء الدين، ۱۲۱/۴.

حسينى نسابه، يحيى بن حسين بن اسماعيل، ۵۲۴/۵.

حسينى نقيب رازى، تقى بن ابى طاهر، ۱۳۳/۱.

حسينى نقيب، رضا بن ابى طاهر، ٣٥٣/٢.

حسينى نقيب نيشابور، اسماعيل بن حسن بن محمد، ١١٦/١.

حسينى نيشابور، رضى بن احمد بن رضى، ٣٥٨/٢.

حسينى نيشابورى، محمد بن شرفشاه بن محمد بن زياره مقيم جبل، سيد شمس الدين، ١٨٨/٥.

حسينى واثق بالله بن احمد بن حسين، ٤٢٤/٥.

حسينى واسطى، عبد الغفار بن عبد الله ١٩٦/٣.

حسينى واعظ، جعفر بن محمد بن مظفر، ابو ابراهيم، ١٤٨/١.

حسينى، هادى بن محمد باقر، ٤٣٢/٥.

حسينى هروى، يحيى بن حسين بن هارون، ابو طالب، ٤٧٩/٥.

حسينى، يوسف بن ابو الحسن حسينى، ٥٤٨/٥.

حسينى يوسف بن ناصر بن حماد، ٥٥٣/٥، ٥٥٤، ٥٦١.

حصرى، عبد الرحمان بن ابو القاسم عبد الله، ابو سعيد، ١١٩/٣، ١٢٣.

حصرى، قوام الدين بن شمس الدين محمد، ٥٠٠/٤.

حصكفى، يحيى بن سلام بن حسين بن محمد،

ابو الفضل خطيب، ٥٣٤/٥، ١١٨/٦.

حزيني/خصيني، حسين بن حمدان جنبلاني، ٤٩/٢.

حفار، هلال بن محمد بن جعفر بن زيد بن علي بن حسين بن علي بن ابي طالب (ع)، ابو الفتح، ٤٧٢/٥، ١١٣/٦.

حكيم خيري، يار علي تهراني، ٤٧٨/٥.

حكيم يزدي، آميرزا، ٢٢٢/٢.

حلاء، علي بن عبد الله بن وصيف ناشي اصغر متكلم بغدادي، ١٧٥/٤.

حلب (مقيم -) كردي بن عكبر بن كردي فارسي، ٥٠٣/٤.

حلبى، احمد بن عيسى خشاب، ٨٨/١.

حلبى، احمد بن محمد بن حسن بن زهره حسيني، ٩٤/١.

حلبى/حلى تقى الدين بن نجم بن عبد الله، ابو الصلاح حلبى، ١٣٣/١، ٩٠/٦.

حلبى، ثابت بن احمد بن عبد الوهاب، ١٣٥/١.

حلبى، جعفر بن مليك، نجم الدين، ١٥٠/١.

حلبى، حارث بن علي زهره حسيني، ١٥٨/١.

حلبى، حسن بن حسين بن حاجب، ٢٠٨/١.

حلبى، حسن بن حمزه، ٢١٤/١.

حلبى، حسن بن علي بن حسن بن زهره حسيني، ٢٧٠/١.

حلبى، حسن بن محمد حسيني، ٣٥١/١.

حلبى، حسين بن علي بن ابراهيم... بن زهره، ١٥٣/٢.

حلبى، حسين بن كمال الدين، ١٨٨/٢.

حلبى، حمزه بن علي بن ابي المحاسن بن زهره، ابو المكارم عز الدين، ٢٢٧/٢.

حلبى، عبد الله بن على بن زهره، ٢٧٦/٣.

حلبى، عبد الله تقى الدين، ٢٦١/٣.

حلبى، عبد الملك بن قذه، ابو الفضل، ٣٢٢/٣.

حلبى، على بن حسن بن ابراهيم عريضى، مجد الدين، ٢٦٤/٣.

حلبى، على بن زهره حسيني، ١٣٢/٤.

حلبى، على بن محمد بن زهره، علاء الدين، ٢٤١/٤، ٢٥٩.

حلبى، على بن منصور، ابو الحسن، ٣٣٣/٤.

حلبى، على قوعى، تاج الدين، ٢٢٦/٤.

حلبى، كتائب بن فضل الله بن كتائب، ٥٠٢/٤.

حلبى، محمد بن ابراهيم بن محمد بن زهره، بدر الدين ابو عبد الله، ٣٦/٥.

حلبى، محمد بن ابو القاسم عبد الله بن على بن زهره، ١٩٥/٥.

حلبى، محمد بن حسن بن على، ابو جعفر، ١١١/٥.

حلبى، محمد بن زهره حسيني اسحاقى ابو حامد، ١٨٣/٥.

حلبى، محمد بن عبد الله بن زهره، محى الدين ابو حامد، ١٩٥/٥.

حلبى، محمد بن على بن محسن، ابو جعفر، ١٩٩/٥، ٢٤١.

حلبى، مظفر بن طاهر بن محمد، ٣٣٩/٥.

حلبى، وثاب بن سعد بن على، ٤٢٤/٥.

حلبى، يحيى بن ابو طى احمد بن طائى، ٤٧٤/٥.

حلبى، يحيى بن على بن زهره حسيني، ٥٠٤/٥.

حلقى، زيد بن محمد، ٤١٨/٢.

حلوانى، حسين بن محمد الرئيس ابو عبد الله،

ص: ٤١٠

حلواني، عبد الرحمان بن محمد، ١٣٤/٣.

حلواني، محمد بن علي، ٢٠٦/٥، ١٠٠/٦.

حلوي/حلبى، مظفر بن طاهر بن محمد - حلبى، مظفر بن محمد.

حلوي، هبة الله بن نافع، ٤٥٩/٥.

حلّى، احمد بن محمد بن احمد بن ابراهيم بن زهره حسيني، ٩٣/١.

حلّى، احمد بن محمد بن جعفر بن هبة الله بن نما، ٩٤/١.

حلّى، احمد بن محمد بن حسن بن زهره، ٩٤/١.

حلّى، احمد بن محمد بن فهد، ٩٦/١.

حلّى، احمد بن مسعود، ١٠١/١.

حلّى، احمد بن موسى بن جعفر بن محمد بن احمد بن محمد بن محمد طاووس علوي حسني، ١٠٦/١.

حلّى، جعفر بن حسن بن يحيى بن حسن بن يحيى بن حسن بن سعيد هذلي، محقق حلّى، ١٣٦/١.

حلّى، جعفر بن علي بن يوسف بن عروه، ١٤٥/١.

حلّى، جعفر بن محمد بن جعفر بن هبة الله نجم الدين، ١٤٧/١.

حلّى، حسن بن داود، ٢١٦/١.

حلّى، حسن بن راشد، ٢١٨/١.

حلّى، حسن بن سعيد، ٢٢٤/١.

حلّى، حسن بن سليمان بن محمد بن خالد، عز الدين، ٢٢٥/١.

حلّى، حسن بن علي بن داود تقي الدين ابو محمد، ٢٨٦/١.

حلّى، حسن بن محمد، ٣٦٥/١.

حلّي، حسن بن نما، ٢٣١/١.

حلّي، حسن بن يحيى بن حسن بن سعيد (والد محقق حلّي)، ٣٨٨/١.

حلّي، حسن بن يوسف بن مطهر، جمال الدين ابو منصور علامه، ٣٧٠/١، ٣٩٦.

حلّي، حسين بن ابزر، ٢/٢، ١٨٨.

حلّي، سالم بن محفوظ سوراوى، ٤٧٦/٢.

حلّي، سديد الدين بن مطهر حلّي، ٤٧٧/٢.

حلّي، سعيد (جد محقق: جعفر بن حسن بن سعيد)، ٤٧٩/٢.

حلّي، صفى الدين بن سرايا عبد العزيز، ٣١/٣.

حلّي، صفى الدين بن نجيب الدين محمد بن يحيى بن سعيد، ٣٢٠/٥.

حلّي، عبد الرحمان بن محمد عتايقى، ١٢٩/٣.

حلّي، عبد السميع بن فياض اسدى، ١٥٣/٣.

حلّي، عبد العزيز بن سرايا، صفى الدين، ابن ابى السرايا، ١٦٩/٣.

حلّي، عبد العزيز بن محاسن، ١٧٠/٣.

حلّي، عبد العلى بن شيخ فياض، ١٨٩/٣.

حلّي، عبد الله بن علوى حلّي، نجم الدين ابو القاسم، ٢٧٤/٣.

حلّي، عبد الله بن مقداد، ٢٨٥/٣.

حلّي، عبد المطلب بن پادشاه حسيني جوزى ناصر الدين، ٣٠٧/٣.

حلّي، عربى بن مسافر عبادى، ابو محمد، ٣٧١/٣.

حلّي، على بن احمد سديدى، سديد الدين، ٤١٩/٣.

حلّي، على بن حسن بن مظاهر، نجيب الدين،

حلّي، علي بن حسين، ابو البركات، ٤٩٨/٣.

حلّي، علي بن رضى الدين علي بن طاووس حسنى/حسينى، غياث الدين بهاء الدين، ٢٠٣/٤.

حلّي، علي بن شهيفنه، ١٤٣/٤.

حلّي، علي بن شيخ جمال الدين احمد مزيدى، ابو الحسن، ٤٣٨/٣.

حلّي، علي بن عبد الحسين موسوى، ٥١١/٣.

حلّي، علي بن علي بن نما، ٢٠٧/٤.

حلّي، علي بن محمد بن سكون، ابو الحسن، ٢٩٨/٤.

حلّي، علي بن مطهر، رضى الدين، ٣٢٧/٤.

حلّي، علي بن يوسف بن مطهر رضى الدين، ابو الحسن ابو القاسم، ٣٦٦/٤.

حلّي، علي كاشى، نصير الدين، ٢٢٧/٤.

حلّي، سيد محمد، ابو الغنائم الحسينى، ١٧٧/٥.

حلّي، محمد بن ادريس عجلى، ٤١/٥، ٥٧، ١٦٦/٦.

حلّي، محمد بن جعفر بن محمد بن نما ابو ابراهيم نجيب الدين، ٨٦/٥.

حلّي، محمد بن حسن بن يوسف بن علي بن مطهر، فخر الدين، ١٣٨/٥.

حلّي، محمد بن حسن بن علي حلى، ١١١/٥.

حلّي، محمد بن علي بن مطهر، قوام الدين، ٢٤٣/٥.

حلّي، محمد بن محمد بن حسن بن يوسف، ظهير الدين، ٢٧٤/٥، ٢٨٧.

حلّي، محمد بن محمد بن يحيى، صفى الدين، ٢٩٣/٥.

حلّي، محمد بن نجيب الدين بن يحيى بن سعيد، صفى الدين، ٣٢٠/٥.

حلّي، محمد بن نما، نجيب الدين، ابو ابراهيم، ٣١٤/٥.

حلّي محمود بن يحيى شيباني مهذب الدين، ٣٢٩/٥.

حلّي، مقداد بن عبد الله سيوري اسدي، جمال الدين، ٣٤٢/٥.

حلّي، نجف بن سيف نجفي، ٣٧٢/٥.

حلّي، نجيب الدين بن نما، ٣٧٤/٥.

حلّي، سيد نعمه الله، صدر كبير، ٣٨٥/٥.

حلّي، هبه الله بن حامد بن احمد بن ايوب بن علي بن ايوب، رضى الدين ابو منصور، عميد الرؤساء، ٤٥١/٥.

حلّي، هبه الله بن نما بن علي بن حمدون، ابو البقاء، ٤٥٩/٥، ٤٦٠.

حلّي، يحيى اكبر بن حسن بن سعيد ابو زكريا، ٤٩١/٥.

حلّي، يحيى بن حسن بن حسين بن علي بن محمد بن بطريق، ابن بطريق، ٥٠٥/٥.

حلّي، يحيى بن فخر الدين محمد بن مطهر، ٥٢٧/٥.

حلّي، يوسف بن علوان فقيه، ٥٥٥/٥.

حلّي، يوسف بن علي بن مطهر (پدر علامه حلّي)، سديد الدين، ٥٥٦/٥، ٥٦١.

حمامي، حسن بن اسماعيل، ابو علي، ١٩٦/١.

حمامي رازي، اسعد بن سعد بن محمد، ١١٥/١.

حمامي، سعيد بن محمد، ابو النجيب، ٤٨١/٢.

حمامي، مكى بن علي بن ابى زيد، قاضى نجم الدين، ٣٤٤/٥.

حمدان بن حمدان بن حارث بن ابو العلا سعيد بن حمدان بن حمدون حمداني ابو فراس، ٢٢٣/٢.

حمداني، احمد بن حسين امام جمال الدين، ٦٩/١.

حمداني تغلبي، حمدان، ١٥٨/١.

حمداني حسن بن احمد حمدون ربعي ١٩١/١.

حمداني، حسن بن حسين بن محمد بن حمدان، نجم الدين ابو خليفه، ٢١٣/١.

حمداني، حسين بن محمد امام ناصر الدين، ٥٨/٢.

حمداني، حمدان بن حمدان، ابو فراس، ٢٢٣/٢، ١١٥/٦.

حمداني، عبد الرحيم بن مظفر، ابو منصور، ١٤١/٣.

حمداني، علي بن محمد بن حمدان وجيه الدين، ٢٥١/٤.

حمداني، عمار بن محمد بن حمدان، ٣٧٢/٤.

حمداني قزويني، حسين بن محمد بن حمدان، امام ناصر الدين، ٥٨/٢.

حمداني قزويني، داعي بن ظفر، ابو العلا، ٣٠١/٢.

حمداني قزويني، ظفر بن داعي بن ظفر، ابو سليمان، ٧٩/٣.

حمداني قزويني، هبه الله بن حمدان بن محمد، امام ابو البركات، ٤٥٥/٥.

حمداني، محمد بن حسين بن محمد، ناصر الدين ابو المعالي، ١٧٥/٥.

حمداني، محمد بن حمدان بن محمد ابو اسماعيل، ناصر الدين، ١٧٨/٥.

حمداني، محمد بن سليمان ابو زكريا، ١٨٦/٥.

حمداني، محمد بن علي بن ظفر، امام برهان الدين ابو الحارث، ٢١٤/٥.

حمداني، محمد بن عمار بن محمد، ابو فراس امام عز الدين، ٢٤٤/٥.

حمداني، محمد بن محمد بن علي بن ظفر، ٢٨٥/٥.

حمدانی، محمد بن مظفر بن هبه الله بن حمدان ناصح الدين ابو جعفر، ۲۹۷/۵.

حمدانی، مظفر بن هبه الله بن حمدان، ۳۳۹/۵.

حمدانی، مظفر بن علی بن حسین، ابو الفرج، ۳۳۹/۵.

حمدانی، مظفر بن هبه الله بن حمدانی حمدی، ۳۳۹/۵.

حمدانی، ناصر بن ابی طالب علی بن محمد بن حمدان، ۳۶۹/۵.

حمزه اردبیلی، ۲۲۴/۲.

حمزه بن ابو الاغر (ابی الاعلی) حسینی، نجم الدین، ۲۲۴/۲.

حمزه بن ابو عبد الله غفاری بغدادی شمس الدین ابو یعلی، ۲۲۴/۲.

حمزه بن حمزه بن محمد علوی حسینی سید ناصر الدین، ۲۲۵/۲.

حمزه بن زهره حسینی افطسی، سید ابو المکارم، ۲۲۶/۲.

حمزه بن زید بن حسین حسینی افطسی، شریف ابو یعلی، ۲۲۶/۲.

حمزه بن شهریار، ابو طالب، ۲۲۶/۲، ۲۳۸.

حمزه بن عبد العزیز دیلمی، ابو یعلی، ۲۲۷/۲.

حمزه بن علی بن ابو المحاسن زهره بن ابی علی

حسن بن [...]، سيد عز الدين ابو المكارم، ٢٢٧/٢.

حمزه بن علي بن عبد الله طوسي، موفق الدين، ٢٣٤/٢.

حمزه بن علي بن محمد بن محسن علوي حسيني، ٢٣٤/٢.

حمزه بن قاسم بن علي بن حمزه بن حسن بن عبد الله بن عباس بن علي بن ابي طالب، ابو يعلى، ٢٣٤/٢.

حمزه بن محمد، ابو يعلى سلار ديلمى، ٢٣٧/٢.

حمزه بن محمد بن احمد بن جعفر بن محمد بن زيد بن علي بن حسن بن علي بن ابي طالب (ع)، ٢٣٧/٢.

حمزه بن محمد بن احمد بن محمد بن شهريار خازن، ٢٢٦/٢، ٢٣٨.

حمزه بن محمد بن احمد بن عبد الله جعفري، ابو طالب، ٢٣٨/٢.

حمزه بن محمد بن يعقوب الدهان ابو يعلى، ٢٤٣/٢.

حمزه بن محمد جعفري، ابو يعلى، ٢٤٠/٢.

حمزه بن محمد علوي، ٢٤٣/٢.

حمصي رازي، محمود بن علي بن حسن، ٣٢٥/٥.

حمصي، علي بن محمود، جمال الدين، ٣٢٦/٤.

حميد نجار، ٢٤٣/٢.

حميري، عبد الله ٢٦٤/٣.

حميري، علي بن عبد الواحد نهدي، ١٧٦/٤.

حنّاط، علي بن بشاره عاملي شقراوى، ابو الحسن، زين الدين، ٤٤٣/٣.

حنيفى، سعد بن سعيد، ابو الفتح، ٤٧٨/٢.

حنّاط، علي بن بشاره عاملي شقراوى، ابو الحسن زين الدين، ٤٤٣/٣.

حنيفى، سعد بن سعيد، ابو الفتح، ٤٧٨/٢.

حورانی، حبیب بن اوس، ابو تمام، ۱۶۰/۱.

حویزی حسینی، اسماعیل بن سعید، ۱۱۷/۱.

حویزی حسینی، خلف بن عبد المطلب بن حیدر بن محسن [...] ملقب به مهدی موسوی مشعشی، ۲۶۶/۲.

حویزی حسینی، عبد المطلب بن پادشاه، ناصر الدین، ۳۰۷/۳.

حویزی، عبد القاهر بن حاج عبد بن رجب بن مخلص، ۱۹۸/۳.

حویزی، عبد علی بن رحمه، ۱۸۷/۳.

حویزی عروسی ساکن شیراز، عبد علی بن جمعه، ۱۸۴/۳.

حویزی، فرج الله بن محمد بن درویش، ۴۱۸/۴.

حویزی، لطف الله بن عطاء الله، ۵۲۱/۴.

حویزی، محمد بن نصار، ۳۱۴/۵.

حویزی، مساعد بن بدیع، ۳۳۵/۵.

حویزی، مصطفی بن عبد الواحد بن سیار، ۳۳۸/۵.

حویزی، موسوی مشعشی، خلف بن عبد المطلب بن حیدر، ۲۶۶/۲.

حویزی، موسوی مشعشی، علی خلف بن عبد المطلب، ۱۰۸/۴.

حویزی، یوسف بن محمد، ۵۶۰/۵.

حیدر بن ابو نصر جاجانی، ۲۴۳/۲.

حیدر بن احمد حسن مقری، ۲۴۴/۲.

حیدر بن بختیار بن حسن شنشنی، ۲۴۴/۲.

حیدر بن علی بن حیدر بن علی علوی حسینی آملی مازندرانی صوفی، ۲/۲۴۴، ۲۵۲.

حیدر بن علی بن نجم الدین بن محمد حسینی موسوی عاملی سکیکی، ۲/۲۵۳.

حیدر بن علی بن نور الدین علی بن علی بن حسین بن ابو الحسن موسی عاملی جبعی، ۲/۲۵۳.

حیدر بن علی بن شرف الدینی بن ابو علی محمد بن ابراهیم بیهقی، حاجی فخر الدین، ۲/۲۵۴.

حیدر بن محمد بن زید بن محمد بن عبد الله حسینی، کمال الدین، ۲/۲۵۹.

حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی، ۲/۲۵۷.

حیدر بن محمد بن جاسبی، اوحد الدین، ۲/۲۵۹.

حیدر بن محمد بن حسینی (سید -)، ۲/۲۵۴.

حیدر بن محمد خوانساری، ۲/۲۵۵.

حیدر بن محمد شیرازی، ملا ناصر الدین، ۲/۲۵۶.

حیدر بن مرعش حسینی شمس الدین، ۲/۲۵۷.

حیدر بن نعمه الله طبسی، ۲/۲۵۸.

حیدره بن بن اسامه، ابو تراب، ۲/۲۵۸.

خاتون (ابن -) احمد بن نعمه الله، ۱/۱۱۰.

خادم جاپلقی، عبد العلی بن محمود، ۳/۱۸۹.

خازن، ابو الحسن، ۶/۶۴.

خازن بن شهریار، موفق، ۵/۳۴۷.

خازن حمزه بن محمد بن احمد بن محمد، ابو طالب، ۲/۲۳۸.

خازن کربلا، علی بن محمد بن حسن بن محمد بن خازن، ۴/۲۴۲.

خازن، محمد بن احمد بن شهریار خزانه دار آستان قدس علوی، ۵/۴۹.

خازن میرزا بن وزیر کبیر معصوم بیک شهید، ۲۶۲/۲.

خباز البلدی، محمد بن احمد بن حسین بن حمدان، ۴۴/۵.

خبروی/جزوی/جیروی، حسن بن ابراهیم، ۱۷۹/۱، ۱۸۰.

خجندی حسنی، محمد بن علی، سید علاء الدین، ۲۰۰/۵.

خجندی حسینی/حسنی، علی بن محمد، نور الدین، ۲۴۲/۴.

خداوردی بن قاسم افشاری، ۲۶۲/۲.

خدری، ابو سعید، ۸۵/۶.

خراسانی، حسین بن محمد موسوی عاملی جبعی، ۱۸۹/۲.

خراسانی سبزواری، محمد باقر بن محمد مؤمن، ۸۰/۵.

خراسانی، عبد الصمد بن حسین بن محمد حارثی همدانی، ۱۵۶/۳.

خراسانی، عبد الله بن محمد عریضی، جمال الدین، ۲۸۴/۳.

خراسانی، عبد الله حسینی دشتکی شیرازی، اصیل الدین، ۲۳۲/۳.

خراسانی، عبد الله (ملا عبد الله -) شوشتری، ۲۵۱/۳.

خراسانی، علی بن جعفر نیشابوری موسوی، ۴۵۰/۳.

خراسانی، فولاد، ۴۷۱/۴.

خرقانی، اسکندر بن دریس بن عسکر ورشیدی،

صارم الدين، ١١٦/١.

خزاز رازى قمى، على بن محمد بن على، ابو القاسم، ٢٨١/٤.

خزاعى، ابو سعيد احمد بن محمد بن احمد، فخر الدين، ٩٢/١، ٨٥/٦.

خزاعى دعبلى - دعبلى خزاعى.

خزاعى رازى، احمد بن محمد، ٩٢/١.

خزاعى رازى، حسين بن على بن محمد، جمال الدين ابو الفتوح، ١٧٠/٢، ١١٤/٦.

خزاعى رازى، على بن محمد، ٢٣٥/٤.

خزاعى نيشابورى، احمد بن حسين بن احمد ابو بكر، ٦٧/١.

خزاعى نيشابورى، عبد الرحمان بن احمد بن حسين مفيد رازى، ١٢٠/٣، ١٢٢.

خزاعى نيشابورى، محسن بن حسين بن احمد، ٢٧/٥.

خزاهه (ابن -)، حسين، ٩٨/٢.

خسرو فيروز بن شاهور ديلى، ٢٦٣/٢.

خشاب بصرى، تواب بن حسن بن ابى ربيعه، ١٣٥/١.

خشاب، عبد الله بن احمد، ٢٢٤/٣.

خضر (ملا -)، ٢٦٣/٢.

خضر بن سعد خليلى، ٢٦٤/٢.

خضر بن شمس الدين رازى جيلرودى، ٢٦٤/٢.

خضر بن محمد بن على رازى جيلرودى، ٢٦٤/٢.

خطى بحرينى، جعفر بن محمد بن حسن بن على بن ناصر بن عبد الامام، ابو البحر، ١٤٨/١.

خطى بحرينى، محمد بن يوسف، ٣٢٠/٥.

خطیب بصری، عبد الباقي بن محمد بن عثمان، ابو محمد، ۸۹/۳.

خطیب، حسن بن احمد، ۱۸۹/۱.

خطیب، حیدره بن اسامه، ابو تراب، ۲۵۸/۲، ۵۱/۶.

خطیب، سید علی، ۱۰۸/۴.

خطیب قمی، محمد بن حسن بن حسوله، ۹۷/۵.

خطیب، یحیی بن سلام بن حسین بن محمد حصکفی، ابو الفضل، ۵۳۴/۵.

خطیر الدین، اسعد بن حمد بن احمد، ابو علی، ۱۱۵/۱.

خطیر الدین، حسین بن عبد الجبار طوسی، ابو منصور نزیل کاشان، ۱۰۵/۲.

خطیر الدین، محمود بن محمد بن عبد الجبار طوسی، ۳۲۸/۵.

خلخالی، علی قلی بن محمد، ۲۲۹/۴.

خلخالی، قاسم بن حسین علاء الدین، ۴۸۷/۴.

خلف بن عبد المطلب بن مسعود، ۲۷۸/۲.

خلف بن عبد الملک بن حیدر بن محسن بن محمد، ملقب به مهدی موسوی حسینی مشعشی حویزی، ۲۶۶/۲.

خليفة بن ابو اللحيم شهيد، ۲۷۸/۲.

خليفة بن حسن بن خليفة علوی جعفری شرفشاهی، صفی الدین، ۲۷۸/۲.

خليفة سلطان، حسين بن ميرزا رفيع الدين حسيني، ۵۰/۲، ۲۷۸.

خليفة سلطاني، ميرزا لطف الله حسيني مرعشي، ۵۲۰/۴.

خليفة علوی جعفری، صفی الدین، ۲۷۸/۲.

خليل الله تونى اصفهاني، ۲۹۱/۲.

خليل بن احمد بن عمر بن تميم يحمدي ازدي فراهيدي، شيخ اقدم ابو عبد الرحمان، ٢٧٩/٢.

خليل بن اوفى شامى عاملى، ابو الربيع، ٢٨٩/٢.

خليل بن ظفر بن خليل اسدى، ٢٩١/٢.

خليل بن غازى قزوينى، ٢٩٢/٢.

خليلى، خضر بن سعد بن محمد، ٢٦٤/٢.

خمري (ابن -) ابو عبد الله بن خمري خزاز، ٤٠/٢، ١٠٠/٦.

خواجه آبي، حسن بن محمد بن حسن، موفق الدين، ٣٧٧/١.

خواجه نصير الدين، محمد بن محمد بن حسن طوسى، ٢٦١/٥.

خوارزمى، يوسف بن محمد، ابن خوارزمى، ٥٦٣/٥.

خوانسارى، ابراهيم بن على، ٦٢/١.

خوانسارى، جمال الدين محمد بن حسين، ١٥٠/١.

خوانسارى، حسين بن جمال الدين محمد، ٥٩/٢.

خوانسارى، حيدر بن محمد، ٢//٢٥٥.

خوانسارى، رضى بن آقا حسين بن جمال الدين محمد، ٦٤/٢.

خوزى، على بن حسين حسيني، ابو البركات، ٤٩٨/٣، ٤٦/٦.

خياري رازى، على بن ابى طالب، رشيد الدين، ٣٩٧/٣.

خياط، على بن حسين، ٤٩٥/٣.

خياط، على بن سعد بن ابو الفرج، ٣٩٥/٣، ١٣٤/٤.

خياط، على بن يحيى، ابو الحسن، ٣٥٦/٤.

خيبرى (حكيم -) يار على طهرانى، ٤٧٨/٥.

دارمی کاتب نصیبی، عبید الله بن عبد الواحد، ابو القاسم، ۳۶۱/۳، ۱۲۳/۶.

داعی بن رضا بن محمد علوی حسینی، ابو الخیر، ۳۰۱/۲.

داعی بن ظفر بن علی حمدانی قزوینی ابو العلا، ۳۰۱/۲.

داعی بن علی بن حسن حسنی سروی، ۳۰۱/۲.

داعی بن مهدی بن احمد بن زید بن یحیی، ۳۰۱/۲.

داعی بن مهدی بن جعفر بن محمد بن عبد الله بن محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب علوی عمری استرابادی، ۳۰۲/۲.

داماد، سید محمد باقر بن محمد استرابادی، ۶۹/۵.

دانیالی نسوی برازی جهرمی، علی شهاب الدین، ۱۱۴/۴.

داوود بن ابو شافین بحرینی، ۳۰۲/۲.

داوود بن ابو الفرج علوی حسینی، ۳۰۳/۲.

داوود بن احمد بن داوود بن داوود نعمانی، ۳۰۳/۲.

داوود بن محمد بن داوود جاستی، ۳۰۴/۲.

داوود بن یوسف بن محمد بن عیسی بحرانی اوالی، ۳۰۴/۲.

دیبسی/زینی جعفری، جعفر بن علی بن عبد الله بن احمد نزیل دهستان، عماد الدین ابو القاسم، ۱۴۵/۱.

دیبسی جعفری، علی بن جعفر، تاج الدین، ۴۴۹/۳.

درازی بحرینی، سلیمان بن عصفور، ۵۱۷/۲.

دربی، حسن بن علی بن دربی، تاج الدین، ۲۱۶/۱، ۲۹۴.

درویش محمد استرآبادی، ۳۰۷/۲.

درویش محمد بن شیخ حسن عاملی نظری اصفهانی، ۳۰۴/۲.

دستجردی، حسن بن علی بن حسن، ۲۰۷/۱.

دستجردی، علی بن حسن، مجد الدین، ۴۸۳/۳.

دستجردی، محمد بن علی بن حسن شرف الدین مقیم زین آباد، ۲۰۰/۵.

دشتکی شیرازی، حسین، امیر نصیر الدین، ۱۰۳/۲.

دشتکی شیرازی، عطاء الله بن فضل الله، جمال الدین هروی، ۳۷۶/۳.

دعبل خزاعی، اسماعیل بن علی بن علی بن رزین بن عثمان بن عبد الرحمان بن عبد الله بن بدیل بن ورقاء، ۱۲۴/۶.

دعجلی ضبی، عبد الله بن محمد، ۲۸۸/۳.

دعویدار قاضی قم، علی بن هبه الله بن دعویدار، ابو الحسن تاج الدین، ۲۴۵/۳.

دعوی، غنیمه بن هبه الله بن غنیمه الدعوی، نجم الدین، ۳۸۴/۴.

دقاق، ابو عمرو عثمان، ۳۶۷/۳.

دقماق (ابن -) علی بن دقماق حسینی، ۱۱۶/۴.

دمشق، حسن بن محمد عاملی، ۳۴۱/۱.

دنبلی، هارون، ابو محمد، ۴۴۰/۵.

دورقی، محمد بن سعید، ۱۸۶/۵.

دوری، ابو بکر، ۴۸/۶.

دورستی، ابو عبد الله، ۱۰۱/۶.

دوریستی، جعفر بن محمد ابو عبد الله ۱۴۶/۱، ۱۰۲/۶.

دوریستی، حسن بن جعفر، ۲۰۳/۱.

دوریستی، حسن بن حسین بن علی سدید الدین، ۲۱۲/۱.

دوریستی، حسن بن محمد، ۳۶۲/۱.

دوریستی رازی، حسن - دوریستی، حسن بن جعفر،.

دوریستی رازی، عبد الله بن جعفر نجم الدین، ۲۲۸/۳.

دوریستی، محمد بن احمد بن عباس بن فاخر، ۵۰/۵.

دوریستی، محمد بن موسی بن جعفر بن محمد، ابو جعفر، ۳۱۰/۵.

دوست محمد، حسینی استرابادی، ۳۰۷/۲.

دولت‌شاه بن امیر علی بن شرف‌شاه حسینی ابهری، ۳۰۸/۲.

دهان، حسن بن ابو الفتح، ۱۸۷/۱.

دهان، حمزه بن محمد، ابو یعلی، ۲۴۳/۲.

دهخوار قانی، محمد تقی، ۸۳/۵.

دهستان، علی بن جعفر بن علی بن عبد الله بن احمد جعفری، تاج الدین، ۸۳/۵.

دهقان، سعد بن وهب، ۴۷۸/۲.

دیباچی، عبد الکریم بن محمد، سبط ابی حجام، ۲۲۳/۳.

دیباچی، علی بن ابو الفضل بن مدنیج حسینی، سراج الدین، ۴۰۰/۳.

دیباچی، قاسم بن حسن / حسین بن محمد بن حسن بن معیه بن سعید حسینی، جلال الدین ابو جعفر، ۴۹۰/۴.

ديياجى، محمد بن ايران شاه بن فخر امير بن ناصر، سيد جمال الدين، ۶۶/۵.

ديياجى، محمد بن على بن محمد بن مطهر، ۲۴۲/۵.

ديياجى، محمد بن قاسم بن معيه تاج الدين ابو عبد الله، ۲۵۲/۵.

ديياجى، محسن بن محمد، ۲۸/۵.

ديياجى، مطهر بن ابو القاسم على بن ابو الفضل محمد مرتضى ذو الفخر بن ابو الحسن حسيني، ۳۳۸/۵.

ديك الجن، عبد الاسلام بن رغبان، ۳۰۸/۲، ۱۵۴/۳.

ديلمانى، حسن، ۲۱۷/۱.

ديلمى، حسن بن ابى الحسن، ۱۸۰/۱، ۳۷۷.

ديلمى، حمزه بن عبد العزيز، ابو يعلى، سار، ۲۲۷/۲، ۲۳۷، ۴۷۲، ۵۰۲.

ديلمى، حمزه بن محمد - ديلمى، حمزه بن عبد العزيز سار.

ديلمى، خسرو فيروز بن شاهور، ۲۶۳/۲.

ديلمى، عياد بن جعفر، ابو البركات، رشيد الدين، ۳۷۷/۴.

ديلمى، كيكاس بن دشمن زيار بن كيكاس طبرى، ۵۱۱/۴.

ديلمى، لنجر بن منوچهر بن گرشاسب، ۵۲۷/۴.

ديلمى، ليالوا گوش بن منوچهر بن گرشاسب، ۵۲۷/۴.

ديلمى، محمد بن على شريف لاهيجى، قطب الدين، ۲۰۸/۵.

ديلمى، مهيار بن مرزويه بغدادى، ابو الحسن، ۳۰۵/۵.

ديلمى، و هسودان بن دشمن زيار بن مردافكن، سيف الدين، ۴۳۱/۵.

دينار الخصى، ۳۰۸/۲.

دينارى آبى، محمد بن حسين، ۱۵۴/۵.

دينورى، نصر بن يعقوب، ۳۷۹/۵.

ديوانى، محمد بن ناصر بن محمد، مجد الدين، ۳۱۳/۵.

ذو الفخرين مطهر بن ابو القاسم على بن ابو الفضل محمد حسيني ديباجى، ابو الحسن، ۳۳۸/۵.

ذو الفقار بن ابو الشرف بن طالب كيا حسنى، ۳۱۰/۲.

ذو الفقار بن ابى طاهر، جعفرى شرفشاهى، ۳۱۰/۲.

ذو الفقار بن محمد حسيني مروزى، عماد الدين، ابو صمصام، ۳۱۰/۲.

ذو الفقار بن معبد حسنى، عماد الدين ابو صمصام، ۳۱۱/۲.

ذو المعالى زين الكفاه، ابو سعد آبى، منصور بن حسين، ۳۴۶/۵.

ذو المناقب بن طاهر حسيني رازى، ۳۱۴/۲.

رازانى، ابو طالب بن اسماعيل، ۹۲/۶.

رازى، ابراهيم بن على بن محمد مقرى، ابو منصور، ۶۱/۱.

رازى ابو مفاخر بن محمد، شمس الدين، ۱۴۲/۶.

رازى، احمد بن حمدان، ابو حاتم، ۵۷/۶.

رازى، احمد بن على، ۸۰/۱.

رازى، احمد بن محمد خزاعى، ۹۲/۱.

رازى، اسعد بن سعد بن محمد حمامى، ۱۱۵/۱.

رازى، بدل كيا بن شرفشاه بن محمد حسيني،

رازی بویه، محمد بن محمد قطب الدین، ۲۷۷/۵.

رازی، تقی بن ابی طاهر بن هادی حسینی نقیب، ۱۳۳/۱.

رازی، حسن بن اسحاق بن عبید قاضی ابو محمد، ۱۹۶/۱.

رازی، حسین بن علی بن محمد بن احمد خزاعی نیشابوری، ابو الفتوح، ۱۷۰/۲، ۱۱۴/۶.

رازی، خضر بن محمد بن علی، ۲۶۴/۲.

رازی دوعی، عبد الصمد بن محمد، رشید الدین، ۱۶۱/۳.

رازی، ذو المناقب بن طاهر بن ابی المناقب، ۳۱۴/۲.

رازی، شروان شاه بن محمد، موفق الدین، ۲۲/۳.

رازی، عبد الجبار بن عبد الله بن علی مقری، مفید، ۹۱/۳.

رازی عبد الجلیل بن ابو الفتح بن مسعود بن عیسی، رشید الدین ابو سعید، ۹۸/۳.

رازی، عبد الجلیل بن عیسی بن عبد الوهاب قزوینی، ۹۶/۳، ۱۰۱.

رازی، عبید الله بن حسن... بن بابویه قمی، ۳۵۲/۳.

رازی، علی بن ابی طالب خیاری، رشید الدین، ۳۹۷/۳.

رازی، علی بن حسین بن علی، ۵۰۳/۳، ۵۱۸.

رازی علی بن عبد الجبار بن عبد الله بن علی ابو الحسن، ۱۷۳/۴.

رازی، علی بن عبید الله بن بابویه، منتجب الدین، ۱۷۸/۴.

رازی، علی بن محمد بن علی بن قاسم علوی شریف، ۲۷۱/۴، ۲۷۲.

رازی، علی بن محمد بن علی خزاز قمی، ابو القاسم، ۲۸۱/۴.

رازی، علی بن محمد متکلم زین الدین ابو الحسن، ۲۵۷/۴.

رازی قزوینی، عبد الجلیل بن ابو الحسین بن فضل قزوینی، ۹۶/۳، ۱۰۱.

رازی، قطب الدین، ۴۹۶/۴.

رازی، مجتبی بن داعی بن قاسم حسنی، ۲۶/۵.

رازی، محمد بن حسن، مختص الدین، ۱۰۴/۵.

رازی، محمد بن عبد الرحمان بن قبه، ۱۹۳/۵، ۵۶/۶.

رازی، محمد بن علی، نصیر الدین مقیم ورامین، ۲۰۹/۵.

رازی، محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی، ۳۲۱/۵.

رازی، محمود بن امیرک، نصره الدین، ۳۲۴/۵.

رازی، محمود بن علی حسن حمصی، امام سدید الدین، ۳۲۵/۵.

رازی، مرتضی بن داعی بن قاسم حسنی، ۳۳۳/۵.

راشد بن ابراهیم بن اسحاق بن ابراهیم بحرانی، نصیر الدین، ۳۱۶/۲.

راشد بن محمد بن عبد الملک، موفق الدین، ۳۱۶/۲.

راشدی علی بن محمد، ابو الحسین، ۲۵۷/۴.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد بن مفضل بن محمد، ابو القاسم، ۱۹۱/۲.

ص: ۴۲۰

رانكويى، عبد الرزاق بن ملامير گيلانى شيرازى، ۱۴۵/۳.

راوندى، احمد بن فضل الله بن على، كمال الدين ابو المحاسن قاضى كاشان، ۸۸/۱.

راوندى، حسين بن احمد بن حسين، جد ضياء الدين فضل الله، ۱۹/۲.

راوندى، حسين بن امام قطب الدين ابو الحسين، ۳/۲.

راوندى، زيد بن على بن منصور بن على، ابو العلا، ۴۱۶/۲.

راوندى، سعيد بن هبه الله قطب الدين، ۴۸۲/۲، ۶۶/۶، ۷۸.

راوندى، سيد عبد الله، ۲۶۷/۳.

راوندى، عز الدين بن ضياء الدين ابو الرضا، فضل الله، ۳۷۳/۳.

راوندى، على بن حسين بن محمد، ۱۰۰/۴.

راوندى، على بن حسين عبدانى، ابو الفرج، ۵۰۱/۳، ۱۲۱/۴.

راوندى، على بن فضل الله حسنى، ۲۲۳/۴، ۲۲۵.

راوندى، على بن قطب الدين ابو الحسين سعيد بن هبه الله، ۳۹۴/۳، ۱۱۷/۴، ۱۳۵.

راوندى، فادشاه بن محمد علوى حسينى، ۳۸۵/۴.

راوندى، فضل الله بن على، ابو الرضا كاشانى، ۴۵۱/۴، ۸۳/۶.

راوندى، محمد بن سعيد بن هبه الله امام ظهير الدين، ۱۸۶/۵.

راوندى، محمد بن سيد امام ضياء الدين ابو الرضا فضل الله بن على تاج الدين ابو الفضل، ۲۵۱/۵.

راوندى، محمد بن على بن ابو الحسين ابو الفضائل، ۱۹۸/۵.

راوندى، هبه الله بن حسن، ۴۵۵/۵.

راوندى، هبه الله بن سعيد، ۴۵۷/۵.

رئيس، على بن زرینکم، بدر الدين زينوآبادى، ۱۳۱/۴.

ربيعى، حسن بن نظام الدين احمد بن شيخ نجيب الدين ابو ابراهيم محمد بن شيخ جعفر بن جلال الدين ابو محمد، ۱۹۱/۱.

ربيع بن خيثم، ۳۲۱/۲.

ربيع بن خيثم بن عابد بن عبد الله بن مرهبه، ابو زيد/ابو يزيد تميمي، ۳۲۱/۲.

رجب (ملا-)، ۳۱۷/۱.

رجب بن محمد بن رجب برسى، رضى الدين حافظ، ۳۴۳/۲.

رجبعلی بن ميرزا تبريزی اصفهانی، ۳۱۷/۲.

رزق بن عبد الوهاب بن عبد العزيز بن حارث تميمي، ۳۵۳/۲.

رستمدراری مازندرانی، عبد الله بن حسين، ۳۵۰/۳.

رستمی، حسن بن عباس، ۲۳۰/۱.

رشتی، عبد الغفار بن محمد، ۱۹۶/۳.

رشيد الدين اصفهانی، ابراهيم، ۳۵۳/۲.

رشيد الدين، عباس بن على ورامینی، ۸۲/۳.

رشيد الدين، عبد الجليل بن ابو المكارم بن ابى طالب، ۹۹/۳.

رشيد الدين، عبد الجليل بن عيسى رازى، ۱۰۱/۳.

رشيد الدين، عبد الصمد بن محمد، ۱۶۱/۳.

ص: ۴۲۱

رشید الدین، علی بن ابی طالب خیاری رازی، ۳۹۷/۳.

رشید الدین علی بن محمد آبی (وزیر -)، ۲۵۲/۴.

رشید الدین، علی بن محمد بن علی شعیری، ابو الحسن، ۲۸۴/۴.

رشید الدین، علی بن محمد بن علی کاشانی، ابو الحسین، ۲۸۶/۴.

رشید الدین، علی بن محمد جاسبی، ۲۴۰/۴.

رشید الدین، عیداد بن جعفر بن محمد بن علی بن خسرو دیلمی ابو البرکات، ۳۷۷/۴.

رضا بن ابی زید بن هبه الله حسینی ابهری نزیل ورامین، سید کمال الدین، ۳۵۳/۲.

رضا بن ابی طاهر بن حسن بن مانکدیم حسینی نقیب، ۳۵۳/۲، ۳۵۵.

رضا بن احمد بن خلیفه جعفری ارمی، سید جمال الدین، ۳۵۵/۲.

رضا بن امیر کا حسینی مرعشی، ۳۵۵/۳.

رضا بن داعی بن احمد حسینی عقیقی مشهدی، ۳۵۶/۲.

رضا قلی اصفهانی، ۳۵۴/۲.

رضوی سید سلطان صدر بن غیاث الدین محمد، ۵۲۲/۲.

رضوی قاینی، حسن، ۲۲۰/۱.

رضوی قمی، محمد بن عبد الله جمال الدین ابو الفتح، ۱۹۵/۵.

رضوی، محمد باقر بن معز الدین حسینی طوسی نجفی، ۷۹/۵.

رضوی، محمد زمان بن محمد مشهدی، ۱۸۳/۵.

رضوی موسوی حائری، سید ولی بن نعمت الله، ۴۳۰/۵.

رضی بغدادی، سعید الدین، ۳۵۶/۲.

رضی بن آقا حسین خوانساری، ۳۵۸/۲.

رضی بن احمد بن رضی حسینی نیشابوری، ۳۵۸/۲.

رضی بن حسن بن محیی الدین عاملی شامی مکی، ۳۵۸/۲.

رضی بن عبد اللہ بن علی جعفری کاشانی، ۳۵۸/۲.

رضی بن مرتضی بن منتهی حسینی مرعشی، سید عماد الدین، ۳۵۸/۲.

رضی الدین، حسین بن ابو الرضا حسینی مرعشی ابو عبد اللہ، ۱۵۴/۲.

رضی الدین حسین بن ابو الرشید نیشابوری، ۳/۲.

رضی الدین، حسین بن راشد قطیفی، ۱۰۲/۲.

رضی الدین، عبد الملک فتحان کاشانی، ۳۲۱/۳.

رضی الدین علی بن احمد مزیدی، ۴۲۰/۳، ۴۳۸، ۳۲۷/۴.

رضی الدین علی بن طاووس حسنی، ۱۴۶/۴.

رضی الدین علی بن عبد الکریم بن طاووس حسنی، ابو القاسم، ۱۵۹/۴.

رضی الدین، علی بن مطهر حلّی، ۳۲۷/۴.

رضی الدین، مانکدیم بن اسماعیل بن عقیل بن عبد اللہ بن حسن بن جعفر، ۲۵/۵.

رضی الدین، محمد بن حسن استرآبادی، ۹۵/۵.

رضی الدین، محمد بن حسن قزوینی، ۳۵۹/۲، ۱۳۶/۵.

رضی الدین محمد بن آقا حسین بن جمال الدین محمد خوانساری، ۳۵۸/۲.

رضی الدین، محمد بن محمد آوی علوی

حسینی، ۲۵۸/۵.

رضی الدین مؤید بن صالح، ۲۵/۵.

رضی شیرازی (سید -)، ۳۵۸/۲.

رضی موسوی، محمد بن حسین (سید -)، ۱۴۲/۵.

رفیع الدین، حسین حسینی رضوی، ۸۶/۲.

رفیع الدین، محمد بن مولانا فتح اللہ ۲۵۰/۵.

رفیع الدین، محمد بن سید حیدر حسینی نائینی، ۳۱۲/۵.

رقی، حسن بن معمر، ۳۷۱/۱.

رقی، یحیی بن علی بن محمد حسنی، ۵۰۳/۵.

[رکن الدین] ابراهیم بن محمد بن تاج الدین کیسکی، ۶۳/۱.

رکن الدین، حسین بن علی بن عبد الصمد مقیم سبزوار، ۱۷۰/۵.

رکن الدین، محمد بن سعد بن هبه اللہ بن دعویدار، قاضی، ۱۸۵/۵.

رماحی، عبد اللہ بن عباس، ۲۷۰/۳.

رمیلی، علی بن احمد، ۴۰۵/۳.

رواسی، وزیر بن محمد بن مرداس، افضل الدین، ۴۲۹/۵.

روح اللہ بن آمیرزا شرف بن قاضی جهان حسینی قزوینی سیفی، ۳۶۰/۲.

روح اللہ حافظ، ۳۵۹/۲.

روح الامین نائینی، ۳۵۹/۲.

روحی، حسین بن روح ابو القاسم، ۱۲۳/۶.

رودسری، عطاء اللہ گیلانی، کمال الدین، ۳۷۹/۳.

روغنی قزوینی، محمد صالح بن محمد باقر، ۱۹۰/۵.

روم (قاضی -) علی بن عبد الله بن احمد جعفری، سید زاهد تاج الدین، ۱۷۳/۴.

رومی، ابراهیم بن احمد بن محمد موسوی رومی رازی المسکن، تاج الدین، ۴۳/۱.

رویانی، عبد الواحد بن اسماعیل طبری، قاضی ابو المحاسن، ۳۲۹/۳، ۱۳۶/۶.

رویدشتی، محمد شریف الدین، ۱۸۲/۵.

رهقی قریب ابن الولید، علی بن محمد ابو الحسن، ۲۵۷/۴.

ریحان بن عبد الله حبشی، ابو محمد، ۳۵۹/۲.

ریحانی، حسین بن محمد، ۹۰/۲.

زادان بن محمد بن زادان، ۳۶۲/۲.

زاکانی، ابو یزید بن شریعه الدین محمد، ۱۰۶/۶.

زاکانی، عبید، ۳۴۹/۳.

زاهد، ابو سعد - زاهد، یحیی بن طاهر.

زاهد، سهل بن عبد الرحمان بن محمد سراج نیشابوری، ابو محمد، ۵۲۱/۲.

زاهد، عبد الله بن عبد الکریم قشیری، ابو الفتح حسینی، ۲۷۱/۳.

زاهد، عزیز بن عراقی، ۳۷۵/۳.

زاهد، علی بن عبد الله بن احمد بن حمزه جعفری، سید تاج الدین، ۱۷۳/۴.

زاهد، محمد بن عبد الواحد طبری لغوی نحوی، ابو عمرو، ۱۰۴/۶.

زاهد، مهدی بن علی بن امیر کا حسینی قزوینی ابو طاهر (السید -)، ۳۴۸/۵.

زاهد، یحیی بن طاهر بن حسین مؤدب سمان، ابو سعد، ۴۹۵/۵، ۸۴/۶.

زحنی، علی بن ابی طالب، شهاب الدین، ۳۹۷/۳.

زراری، احمد بن محمد بن سلیمان بن حسن بن جهم بن بکیر بن اعین بن سنس. ابو غالب، ۹۵/۱، ۱۰۸/۶.

زراق، ابو عیسیٰ، ۱۰۹/۶.

زربی، ابو محمد حسن بن عبد الواحد، ۱۳۹/۶.

زرقویه اصفهانی، ابو اللطیف بن احمد، ۱۳۵/۶.

زرینکم بن ایزدداد بن منوچهر، ۳۶۲/۲.

زغینی، محمد بن حسن بن حسین، ۹۷/۵.

زکی الدین، عنایت الله بن علی بن محمود قهپائی، ۳۷۴/۴.

زنجانی المسکن، لیث بن سعد بن لیث اسدی، ابو المظفر، ۵۲۷/۴.

زنجانی، نصر بن هبه الله بن نصر، ۳۷۹/۵.

زواری، حافظ، ۱۶۰/۱.

زواری، علی بن حسن، ۴۶۵/۳.

زوزنی، احمد بن محمد بن هارون، ۹۹/۱.

زوزنی، علی بن محمد، ۲۵۸/۴.

زهره (ابن -) احمد بن محمد بن حسن بن حسینی، ۹۴/۱.

زهره بن حسن حسینی علوی حلبی، ۳۶۲/۲.

زهره (ابن -) حسین بن علی، ۱۵۳/۲.

زهره (ابن -) حمزه بن علی بن ابی المحاسن، ۲۲۷/۲.

زهره (ابن -) عبد الله بن علی، ۲۷۶/۳.

زهره (ابن -) عبد الله بن محمد، ۲۶۰/۳.

زهره (ابن -) علی بن زهره حسینی، ۱۳۲/۴.

زيدان بن ابي دلف كليني، ٤١٨/٢.

زيد بن اسحاق جعفري، ابو القاسم، ٣٦٣/٢.

زيد بن اسماعيل بن محمد حسيني، ابو الحسين، ٣٦٣/٢.

زيد بن حسن بن محمد بيهقي، ابو الحسين، ٣٦٣/٢.

زيد بن حسين بيهقي، ابو القاسم، ٣٦٦/٢.

زيد بن شروانشاه بن مانكديم علوي، ابو الفضل (سيد -)، ٣٦٦/٢.

زيد بن علي بن حسين بن علي بن ابي طالب، ٣٦٦/٢.

زيد بن علي بن حسين حسيني ابو محمد، ٤١٤/٢.

زيد بن علي بن منصور بن علي راوندي، ابو العلا، ٤١٦/٢.

زيد بن مانكديم علوي حسيني، ٤١٧/٢.

زيد بن محمد بن جعفر كوفي، ابن ابي الياس، ٤١٧/٢.

زيد بن محمد حلقي، ٤١٨/٢.

زيد بن ناصر علوي، ابو الحسن نقيب، ٤١٨/٢.

زيد زراد، ٤٦٤/٢.

زيد مجنون مصري، ٤١٨/٢.

زيد النار، ٤١٥/٢.

زيد فرسي، ٤٦٤/٢.

زين بن اسماعيل حسيني، سيد ابو الحسين، ٤١٩/٢.

زين بن داعي حسيني، ٤١٩/٢.

زين الدين اميره بن شرفشاه حسيني، ١٢٩/١.

زين الدين، ابراهيم بن محمد بن تاج الدين حسيني كيسكي، ٦٣/١.

زين الدين بن حسام عاملى - جعفر بن حسام عاملى عينائى،.

زين الدين بن شيخ نور الدين على بن احمد بن شيخ تقى الدين صالح بن مشرف طوسى

ص: ٤٢٤

شامی عاملی مشهور بن ابن حجت، ۴۱۹/۲.

زین الدین بن علی بن احمد عاملی، شهید ثانی، ۴۴۸/۲.

زین الدین بن علی بن فاضل مازندرانی غروی، ۴۴۸/۲.

زین الدین بن علی فقحانی عاملی، ۴۴۸/۲.

زین الدین بن علی بن محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی، ۴۴۸/۲.

زین الدین بن فروخ نجفی، ۴۴۹/۲.

زین الدین بن محمد بن حسن بن شهید ثانی عاملی جبعی، ۴۴۹/۲.

زین الدین بن محمد برزهی جبل عاملی، ۴۵۷/۲، ۲۵۲/۵.

زین الدین بن محمد عاملی جبعی، ۴۴۹/۲.

زین الدین بن محمد تولینی عاملی، ۴۵۷/۲، ۴۶۰، ۴۴۸/۳، ۴۴۹.

زین الدین تولینی - زین الدین بن محمد.

زین الدین، عبد الجبار بن حسین طوسی ابو علی، ۹۰/۳.

زین الدین، عبد الله بن علی، ۲۷۵/۳.

زین الدین، علی، ۳۸۵/۳.

زین الدین علی استرابادی - زین الدین علی بن حسن.

زین الدین، علی باقی، ۲۷۳/۴.

زین الدین، علی بن ابراهیم بن ابی جمهور احساوی، ابو الحسن، ۸۸/۳.

زین الدین، علی بن احمد بن طراد مطارآبادی، ۴۰۷/۳، ۱۷۴/۴.

زین الدین، علی بن احمد بن محمد عدل، ۴۱۱/۳.

زین الدین، علی بن بشاره عاملی شقراوی حنط، ابو الحسین، ۴۴۳/۳.

زين الدين، علي بن حسن بن احمد بن مظاهر، ٤٦٤/٣.

زين الدين، علي بن حسن بن حسين بن حسن سرابشئوى كاشانى، ٤٦٢، ٤٦٩/٣.

زين الدين، علي بن حسن بن شءقم، ٤٦٣، ٤٦٩/٣.

زين الدين، علي بن حسن حسيني، ٤٦٥/٣.

زين الدين، علي بن حسن غلاله/علالا، ٤٨٢/٣.

زين الدين، علي بن حسن/حسين بن محمد استرابادى، ٢٣٧/٤، ٤٨٤، ٤٤١/٣.

زين الدين، علي بن حسن بن محمد بن حسن خازن حائرى ابو الحسن، ٢٤٢، ١٠٧/٤، ٤٨٦/٣.

زين الدين، علي بن حسن بن محمد بن صالح بن اسماعيل جبعى عاملى كفعمى حارثى، ٤٨٨/٣.

زين الدين، علي بن حسين بن عبد العالى كركى عاملى، ابو الحسن، ٥١٩/٣.

زين الدين، علي بن حلّى، ١٠٢/٤.

زين الدين، علي بن دقاق/دقماق حسيني، ١١٦/٤.

زين الدين، علي بن عبد الجليل بياضى، ١٢٠/٤.

زين الدين، علي بن عبد الكريم بن علي بن محمد بن علي بن عبد الحميد حسيني نجفى، ١٢٢/٤.

زين الدين، علي بن فاضل مازندرانى، ٢٢١/٤.

زين الدين، علي بن محمد بن حسن بن محمد خازن كربلا، ٢٤٢/٤.

زين الدين، علي بن محمد بن يونس عاملى عنجری نباطى بياضى، ۴۵۸/۲، ۳۱۶/۴، ۳۶۲، ۳۶۸.

زين الدين، علي بن هلال جزائرى كركى، ابو الحسن، ۳۴۸/۴.

زين الدين، علي بن يوسف بن جبیر فاضل، ۴۴۹/۳، ۳۶۳/۴.

زين الدين علي حسینی، ۹۶/۴.

زين الدين علي منشار عاملی، ۳۳۱/۴.

زين الدين محمد بن ابى جعفر بن فقيه اميركا مصدرى بزجه قزوینی، ۳۷/۵.

زين الدين محمد بن ابى نصر قمی، ۴۰/۵.

زين الدين محمد بن ايرانشاه بن ابى زيد حسینی، ۶۵/۵.

زين الدين محمد بن علي بن ابراهيم، ابو جعفر، ۱۹۵/۵.

زين العابدين بن حسن بن علي بن محمد حرّ عاملی مشغری، ۴۵۵/۲.

زين العابدين بن عبد الحى موسى، ۴۵۹/۲.

زين العابدين بن علي بن سعيد ابى عبد الله حسين بن موسى، ۴۶۰/۲.

زين العابدين بن محمد بن احمد بن سليمان عاملی نباطى، ۴۶۲/۲.

زين العابدين بن نور الدين بن مراد بن علي بن مرتضى حسینی كاشانى مكى، ۴۶۲/۲.

زين العابدين تبریزی ۴۵۸/۲.

زين العابدين حسینی خادم، ۴۵۹/۲.

زين العابدين نقيب حسینی، ۴۶۰/۵.

زين الكفاه ابو سعد منصور بن حسين آبی وزير سعيد ذو المعالی، ۳۴۶/۵.

زينبی، عبد الله بن احمد بن حمزه جعفری قزوینی، ۲۴۴/۳.

زينبی، عبد الله بن علي جعفری قزوینی، ۵۷۵/۳.

زینبی، علی بن عبد اللہ بن احمد بن حمزہ جعفری قزوینی، تاج الدین زاہد، ۱۷۳/۴.

زینبی، مجتبی بن امیرہ بن سیف النبی بدر الدین جعفری ۲۶/۵.

زینوآبادی، احمد بن علی احمد، ۸۶/۱.

زینوآبادی، حسین بن علی، ۱۵۴/۲.

زینوآبادی، حسین بن محمد، ۹۱/۲.

ساروی مازندرانی، عبد العظیم حسینی، ۱۸۳/۳.

ساکت، حسن بن احمد، ۱۸۹/۱.

سالار بن عبد العزیز دیلمی، ۴۷۲/۲.

سالم بن بدران بن علی مصری مازنی، ۴۷۳/۲.

سالم بن قبادویہ، ۴۷۵/۲.

سالم بن محفوظ بن عزیزہ بن وشاح حلّی سوراوی، ۴۷۵/۲، ۴۷۶.

سامانی، غازی بن احمد بن ابی منصور فاضل، ۳۸۳/۴.

ساوجی، نظام الدین بن قرشی ساکن حضرت عبد العظیم، ۳۷۵/۵.

سبزواری، حسن بن ابو علی بن حسن، ابو محمد، ۱۸۲/۱.

سبزواری، حسن بن ابو علی بن حسن ابو محمد، ۱۸۶/۱.

سبزواری، حسن بن حسین شیعہ، ۲۰۹/۱، ۲۲۸.

سبزواری، حسین بن علی بن عبد الصمد

تمیمی، ۱۶۹/۲.

سبزواری، حسین بن علی حسینی، علاء الدین، ۱۶۵/۲.

سبزواری، حسین کاشفی واعظ، کمال الدین، ۲۰۴/۲.

سبزواری، علی بن حسن، ۴۶۹/۳.

سبزواری، علی بن عبد الصمد تمیمی، ۱۴۷/۴.

سبزواری، علی بن علی، رکن الدین، ۲۰۲/۴.

سبزواری، محمد باقر بن محمد مؤمن (محقق -)، ۸۰/۵.

سبزواری، محمد بن حسین بن علی بن عبد الصمد تمیمی، امام رکن الدین، ۱۷۰/۵.

سبزواری، محمد باقر بن محمد مؤمن، ۸۰/۵.

سبزواری، محمد مؤمن بن شاه قاسم، ۲۵۶/۵.

سبط ابی حجام، عبد الکریم بن محمد دیباجی، ۲۲۳/۳.

سبعی، احمد بن محمد بن عبد الله بن علی بن حسن بن علی بن محمد بن سبع بن رقاعه، ۶۴/۱، ۹۵.

سبعی، محمد بن حسین حسینی احسائی، ۱۵۴/۵.

سبعی، محمد بن عبد الله احسائی، ۱۹۵/۵.

سدید الدین، احمد بن مسعود اسدی حلّی، ۱۰۱/۱.

سدید الدین بن مطهر حلّی - سدید الدین یوسف بن علی حلّی.

سدید الدین، حسن بن انوشروان قوسینی، ۱۹۸/۱.

سدید الدین، حسین بن خشرم، ابو علی، ۹۸/۲.

سدید الدین، حسین بن محمد قریب، قاضی ابو محمد، ۱۹۱/۲.

سدید الدین، سالم بن محفوظ بن عزیزه بن و شاح سوراوی حلّی، ۴۷۶/۲.

سدید الدین، عثمان بن محمد هروی، ۳/۳۶۷.

سدید الدین، علی بن احمد سدید حلی، ۳/۴۱۹.

سدید الدین، محمود بن ابو المحاسن بن امیرک، ۵/۳۲۳.

سدید الدین، محمود بن ابی منصور مسکنی، ادیب، ۵/۳۲۳.

سدید الدین، یحیی بن محمد بن علیان خازن، ۵/۵۳۱.

سدید الدین، یوسف بن زین الدین علی بن مطهر حلی، ابو یعقوب ابو مظفر، ۵/۵۵۶.

سدید گرگانی، ملا ضیاء الدین، ۲/۴۷۷.

سدیدی، علی بن احمد حلی، سدید الدین، ۳/۴۱۹.

سرابشروی/سراینوی، حسن بن حسین، ۱/۲۰۸، ۲۲۴.

سرابشروی، علی بن حسن، شرف الدین، ۳/۴۷۱.

سراج، حاجب بن لیث، ۱/۱۵۸.

سراج الدین، طالب کیا بن ابی طالب، ۳/۳۳.

سراج الدین، علی بن ابو الفضل بن مدینیج حسینی دیباجی، ۳/۴۰۰.

سرمن رأئی، حسن بن محمد بن یحیی بن داوود بن فحام، ۱/۳۶۸.

سروی (ساروی)، داعی بن علی حسینی، ۲/۳۰۱، ۶/۱۱۹.

سروی، شهر آشوب بن ابی نصر بن ابو الجیش

مازندرانی محدث، ۲۶/۳.

سروی، عبد العظیم حسینی مازندرانی، ۱۸۳/۳.

سروی، علی بن شهر آشوب مازندرانی، ۱۴۲/۴.

سروی، محمد بن جعفر بن امیرکا، ابو جعفر کهلانی، ۸۵/۵.

سروی، محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی، ۲۱۰/۵.

سروی، منتجب الدین بن حسین شرف الدین، ۳۴۴/۵.

سروی، ناصر الدین هادی بن داعی حسنی، ۴۳۲/۵.

سعادت بحرانی، احمد بن علی بن سعید بن سعادت، ۸۶/۱.

سعد آبادی، عبید الله بن عبد الله، ۲۵۸/۳.

سعد اربلی، ۴۷۷/۲.

سعد بن ابی طالب بن عیسی متکلم رازی معروف به نجیب، ۴۷۷/۲.

سعد بن حسن بن حسین بن بابویه، ابو المعالی، ۴۷۸/۲.

سعد بن سعید بن مسعود بزاز حنیفی، ۴۷۸/۲.

سعد بن عمار، ابو الیقضان بن یاسر، ۴۷۸/۲.

سعد بن وهب بن احمد بن علی بن حسین بن سلمان دهقان، ۴۷۸/۲.

سعد بن نصر، ۴۷۹/۲.

سعدی قمی، حسین بن عبید الله، ۱۵۱/۲.

سعید بن ابی الرجاء صیرفی اصفهانی، ۴۸۱/۲.

سعید بن عمرو، ابو عمرو، ۴۸۲/۲.

سعید بن محمد، ابو غالب، ۴۷۹/۲.

سعيد بن محمد بن ابو بكر حمامي ابو النجيب، ٤٨١/٢.

سعيد بن محمد بن احمد ثقفى كوفى، ٤٨٠/٢.

سعيد بن منصور، ٤٨١/٢.

سعيد بن هبه الله بن حسن راوندى، قطب الدين امام فقيه، ٤٨٢/٢.

سعيد حلّى، ٤٧٩/٢.

سعيد الدين رضى بغدادى، ٣٥٦/٢.

سقطى شامى، يونس موسوى، ٥٦٢/٥.

سكاكينى، حسن بن محمد بن ابو بكر بن ابو القاسم همدانى دمشقى، ٣٤٢/٢.

سكرى، ابو منصور، ١٤٣/٦.

سكونى، حسن بن محمد، ٣٨٢/١.

سكونى، على بن محمد بن محمد، ٢٩٦/٤.

سكيكى، حيدر بن على، ٢٥٣/٢.

سكيكى، نجم الدين بن محمد، ٣٧٣/٥.

سلار بن حيش بغدادى، ٥٠٢/٢.

سلار بن عبد العزيز ديلمى طبرستانى، ٢٣٧/٢، ٤٧٢، ٥٠٢.

سلامه بن ذكاء موصلى حرانى، ٥٠٩/٢.

سلطان حسين بن ملا سلطان محمد استرابادى، ٥٢٠/٢.

سلطان صدر بن غياث الدين محمد رضى، ٥٢٢/٢.

سلطان العلماء، علا الدين حسين بن رفيع الدين محمد، ٥٠/٢، ٢٧٨.

سلطانعلى، على بن محمد بن على الباقر (ع)، ٢٦٩/٤.

سلطان محمد صوفی استرابادی، ۵۲۱/۲.

سلطان محمود بن غلامعلی طبسی، ۳۲۷/۵.

سلطانی (خلیفه -)، میرزا لطف الله حسنی / حسینی مرعشی، ۵۲۰/۴.

ص: ۴۲۸

سلمان بن حسن بن صهرشتی، نظام الدین، ابو عبد اللہ ۵۱۰/۲، ۵۱۶.

سلیمان بن حسن/حسین بن محمد - سلمان بن حسن بن صهرشتی،.

سلیمان بن حسین بن محمد بن احمد بن سلیمان عاملی نباطی، ۵۱۶/۲.

سلیمان بن عصفور بحرانی درازی، ۵۱۷/۲.

سلیمان بن علی بحرانی شاخوری، ۵۱۷/۲.

سلیمان بن محمد صیداوی عاملی، ۵۱۸/۲.

سلیمان بن محمد عینائی عاملی، ۵۱۸/۲.

سماکی، شرف الدین، ۲۰/۲.

سمان، اسماعیل بن علی بن حسین، ابو سعد، ۱۲۸/۱.

سمان، محمد بن عبد الوهاب بن عیسی، ابو النجم، ۱۹۵/۵.

سمان، یحیی بن طاهر بن حسین مؤدب زاهد، ۴۹۵/۵، ۸۴/۶.

سمرقندی، حیدر بن نعیم، ۲۵۷/۲.

سمرقندی، عقیل بن محمد، ۳۸۲/۳.

سمری، علی بن محمد، ابو الحسن، ۶۲/۶.

سمسی، ابو الحسن، ۶۷/۶.

سمنائی، حسن، ۲۲۸/۱.

سمنائی، عبد اللہ بن حاج حسین بابا سمنانی، ۲۵۱/۳.

سندی، حسن/حسین بن متویه، ۳۳۹/۱، ۸۶/۲.

سندی، علی بن محمد بن سندی، ۲۵۹/۴.

سورائی، ابو الحسن بغدادی بزاز، ۳۸۹/۱، ۶۱/۶.

سورائی، حسن بن یزید، ۳۸۹/۱، ۶۱/۶.

سوراوی، حسن/حسین بن جمال الدین هبه الله بن رطبه سوراوی جمال الدین، ۳۸۶/۱، ۱۰۱/۲، ۲۱۸.

سوراوی سالم بن محفوظ بن عزیزه بن وشاح، ۴۷۶/۲.

سوراوی، شمس الدین علی بن ثابت بن عصیده، ۴۴۹/۳.

سوراوی، علی بن فرج، ۲۲۱/۴.

سوراوی، علی بن یحیی بن علی خیاط، ۳۵۷/۴.

سوراوی، نجیب الدین، ۳۷۵/۵.

سوراوی، هبه الله رطبه، جمال الدین، ۴۵۶/۵.

سوراوی، یحیی بن محمد بن یحیی بن فرج، ۵۳۲/۵.

سهل بن عبد الرحمن بن محمد سراج نیشابوری زاهد، ۵۲۱/۲.

سیالکوتی، عبد الحکیم بن شمس الدین هندی، ۱۰۲/۳.

سیبی قسینی، علی بن محمد بن احمد بن صالح، ۲۳۵/۴.

سیبی قسینی، محمد بن احمد بن صالح، ۴۹/۵، ۱۹۰.

سیرافی، احمد بن علی بن عباس بن نوح، ۸۷/۱.

سیرافی، احمد بن محمد بن نوح، ابو العباس، ۹۹/۱.

سیف الدین، و هسودان بن دشمن و زیار بن مردافکن دیلمی، ۴۳۱/۵.

سیف النبی بن طالب کیا، تاج الدین حسینی، ۱۳۳/۱.

سيفى قزوینى، روح الله بن آميرزا حسينى، ۳۶۰/۲.

سيلقى/سليقى، حسن بن مهدى، ۳۷۲/۱، ۹۶/۶.

سيلقى، شمس الشرف بن ابى شجاع على بن عبد الله بن عقيل حسينى، ۲۵/۳.

سيلقى، على بن ابى طالب، ۳۹۸/۳.

سيلقى، محمد بن شمس الشرف بن ابى شجاع على بن عبد الله، ابو شجاع، ۱۸۹/۵.

سيورى حلى اسدى، مقداد بن عبد الله بن محمد بن حسين بن محمد، جمال الدين، ۳۴۲/۵.

سينى، عبد الرحمن حسينى، صفى الدين، ۱۲۳/۳.

شاخورى/ساخورى، سليمان بن على، ۵۱۷/۲.

شاذان ابو الحسن محمد بن احمد بن على حسن بن شاذان قمى، ۵۱/۵، ۵۸/۶، ۶۶.

شاذان بن جبرئيل قمى، ۱۷/۳.

شارحى مشهدى طوسى، عبد الله بن حمزه بن عبد الله معروف به نصير الدين طوسى، ۲۶۱/۳.

شامى، ابراهيم بن على عاملى، ۵۶/۱.

شامى خليل بن اوفى عاملى، ابو الربيع، ۲۸۹/۲، ۸۳/۶.

شامى رضى بن سيد حسن عاملى مكى، ۳۵۸/۲.

شامى عاملى، ابو الربيع - شامى خليل.

شامى، عبد المحسن بن محمد عاملى صورى، ۳۱۵/۳.

شامى، على بن محمد بن مكى عاملى حلبى جبعى، ۳۰۳/۳.

شامى، مصطفى بن يوسف زناتى عاملى، ۳۳۸/۵.

شامى، يوسف بن حاتم عاملى، ۵۴۹/۵.

شامى، يونس موسى سقظى، ۵۶۲/۵.

شاه آبادی یزدی، عبد اللہ بن حسین، ۲۳۲/۳.

شاه آور بن محمد شہاب الدین، ۱۸/۳.

شاه مظفر الدین، علی انجوی شیرازی، ۴۴۶/۳.

شاهمیر، ہبہ اللہ حسینی، ۴۷۳/۵.

شاه نعمت اللہ نقیب اصفہانی، ۳۷۳/۴.

شاه نعمت اللہی، عبد الباقی (نوادۃ شاہ نعمہ اللہ ولی)، ۸۳/۳.

شاہی، فتح اللہ بن ہیہ اللہ سلامی حسنی / حسینی، کمال الدین، ۳۹۱/۴.

شہلی، احمد بن علی، ۸۰/۱.

شجاع الدین ہزار اسیف بن محمد عزیز، ۴۶۱/۵.

شجری، حسین بن ہادی بن حسین حسنی ابو عبد اللہ، ۲۱۸/۲.

شجری، ضیاء اللہ بن ابراہیم بن الرضا حسینی، علوی، ابو النجم، ۳۲/۳.

شجری، طیب بن ہادی بن زید حسینی، ۳۸/۳.

شجری، عبد الصمد بن فخر آور، رئیس، ۱۵۸/۳.

شجری، قاسم بن محمد بن قاسم، ۴۹۶/۴.

شجری، قاسم بن معیہ حسنی، سید شمس الدین، ۴۹۶/۴.

شجری، لطف اللہ بن عطاء اللہ بن احمد الحسنی، ۵۲۱/۴.

شجری، مرتضیٰ بن حسین بن احمد علوی حسنی، ۳۳۲/۵.

شجری، ناصر بن الداعی بن ناصر بن شرفشاہ

علوی حسنی، ۳۷۱/۵.

شجری، هادی بن حسین بن هادی، ۴۳۲/۵.

شجری، هبه الله بن علی بن محمد بن حمزه، ابو السعادات، ۴۵۸/۵، ۴۶۲، ۸۴/۶.

شجوری، محمد بن علی عاملی، ۲۳۰/۵.

شدقم (ابن -) حسین بن علی مدنی، ۱۵۶/۲.

شرف الدین بن علی نجفی، ۲۰/۳.

شرف الدین، حسین بن علی بن زهره حلبی، ۱۵۳/۲.

شرف الدین، حسین بن نصیر الدین، ۲۰۰/۲.

شرف الدین سماکی، ۲۰/۳.

شرف الدین شولستانی (حسینی -)، ۱۹/۳.

شرف الدین، علی - زین الدین علی بن حسن سرابشوی.

شرف الدین، علی بن احمد بن محمد صیداوی، ۴۱۱/۳.

شرف الدین، علی بن تاج الدین محمد بن حسن، ابو الحسن، ۴۴۷/۳، ۴۴۸.

شرف الدین، علی بن حسن سرابشوی، ۴۷۱/۳.

شرف الدین علی شیفتگی، ۱۴۴/۴.

شرف الدین علی نجفی حسینی استرآبادی، ۴۴۱/۳، ۹۷/۴.

شرف الدین، علی یزدی، ۳۵۸/۴.

شرف الدین، عمر بن اسکندر، ۳۷۱/۴.

شرف الدین، محمد بن علی بن حسن دستجردی مقیم زین آباد، ۲۰۰/۵.

شرف الدین، منتجب بن حسین سروی، ۳۴۴/۵.

شرف الدين، وزير انوشيروان بن خالد، ١٢٩/١.

شرف الدين، يحيى بن حسين بن عشيره بحراني يزدى، ٤٩٢/٥.

شرفشاه بن عبد المطلب بن جعفر حسيني، ٢١/٣.

شرفشاه بن محمد حسيني افطسي نيشابوري، عز الدين، ٢٢/٣.

شرفشاهي، خليفه بن حسن بن خليفه علوي جعفري، صفى الدين، ٢٧٨/٢.

شرفشاهي، ذو الفقار بن ابو طاهر عز الدين، ٣١٠/٢.

شرفه، ابو الفتح، ١١٦، ١١١، ٦١/٦.

شرفيه واسطى، على بن محمد بن ابى نزار كافى الدين ابو الحسن، ٢٣٢/٤.

شروان شاه بن حسن بن تاج الدين جلال الدين حسنى كيسلى، ٢٢/٣.

شروان شاه بن محمد موفق الدين رازى حافظ، ٢٢/٣.

شريف اكمل بحرينى، ٢٣/٣.

شريف بن امير تاج الدين على بن امير مرتضى بن امير تاج الدين على استرابادى صدر كبير، ٢٣/٣.

شعرانى علوى، ابو الحسن، ٢٩١/٤، ٦٨/٦.

شفهينى حلى، على بن حسين، ابو الحسن، ٥٠٢/٣.

شمس الاسلام، حسكابن حسين قمى، ٢٠٥/١.

شمس الدين بن صقر بصرى، ٢٥/٣.

شمس الدين، حسين بن على بن زهره حسيني حلبى، ١٥٥/٢.

شمس الدين، حسين بن محمد شيرازى، ٩١/٢.

شمس الدين، حيدر بن مرعش حسيني، ٢٥٧/٢.

شمس الدين، عبد الله بن جعفر حسيني ابو محمد

جمال علويها، ٢٥٠/٣.

شمس الدين عريضي، ٢٥/٣.

شمس الدين، علي بن ثابت سوراوي، ٤٤٩/٣.

شمس الدين، علي بن كامل بن رضوان، ٢٣٠/٤.

شمس الدين، علي بن محمد بن جمهور، ٢٣٩/٤.

شمس الدين، علي بن محمد بن مطهر، ابو القاسم، ٢٤٧/٤.

شمس الدين، علي بن محمد و شنوي، نزيل كاشان، ٣١٤/٤.

شمس الدين علي حسيني خلخال، ٥١٩/٣.

شمس الدين، قاسم بن معيه حسني شجري، ٤٩٦/٤.

شمس الدين، محمد آوي، ٦٥/٥.

شمس الدين محمد احسائي ساكن شيراز، ٢٥/٣.

شمس الدين محمد بن احمد بن ابو المعالي علوي موسوي، ٤٠/٥.

شمس الدين، محمد بن احمد بن صالح سيبي قسيني، ٤٩/٥.

شمس الدين، محمد بن اسكندر بن دريس، ٦١/٥.

شمس الدين، محمد بن زين الدين بن علي عاملي مشغزي، ١٨٤/٥.

شمس الدين، محمد بن شجاع قطان، ١٨٧/٥.

شمس الدين، محمد بن علي بن حسن بن محمد بن صالح حارثي عاملي جباي، ٨٥/٥.

شمس الدين، محمد بن علي بن غني، ٢٤٠/٥.

شمس الدين، محمد بن غزال مصري كوفي، ٢٥٠/٥.

شمس الدين، محمد بن فضل علوي حسني، ٢٥٢/٥.

- شمس الدين، محمد بن سيد كمال الدين موسى حسيني موسى، ٣١٠/٥.
- شمس الدين، محمد بن مجتبي بن محمد حسني كليني، ٢٥٧/٥.
- شمس الدين، محمد بن محمد بن حيدر شعيري، ٢٧٦/٥.
- شمس الدين، محمد بن محمد بن عبد الله عريضي، ٢٨٤/٥.
- شمس الدين، محمد بن مكى عاملى شامى، ٢٩٨/٥.
- شمس الدين، محمد بن نجده، ابن عبد العلى، ٣١٣/٥، ١٩٨/٦.
- شمس الدين، محمد جبعى عاملى، ٨٥/٥.
- شمس الدين، محفوظ بن وشاح بن محمد، ٢٨/٥.
- شمس الدين، يحيى بن حسن بن بطريق حلّى اسدى، ٥٠٥/٥.
- شمس الساده، فخر آور بن محمد بن فخر آور قمى، ٤٠٩/٤.
- شمس الشرف بن ابو شجاع على بن عبد الله بن عقيل حسيني سيلقى، ٢٥/٣.
- شمشاطى، على بن محمد عدوى، ٢٦٣/٤.
- شميله بن محمد بن ابو هاشم، امير مكه، فخر الدين حسيني، ٢٦/٣.
- شنشنى، بختيار بن حسن موفق الدين، ١٣٠/١.
- شنشنى، حيدر بن بختيار بن حسن، ٢٤٤/٢.
- شنوى/سندى/تتوى، احمد بن نصير الدين على، ٨١/١.
- شوشترى اصفهانى، حسنعلى بن عبد الله بن

حسین، ۲۹۶/۱.

شوشتری، عبد الرشید، ۱۴۷/۳.

شوشتری، عبد الله بن حسین اصفهانی، ۲۳۷/۳، ۲۷۰.

شوشتری، عبد الله بن محمود خراسانی مشهدی، شهید ثالث، ۲۲۷/۳، ۲۹۸.

شوشتری، علی، ۴۴۸/۳.

شوشتری، قاضی نور الله، ۳۹۷/۵.

شوشتری کرمانی، عوض، ۳۷۶/۴.

شوشتری، نعمه الله بن عبد الله حسینی جزائری موسوی، ۳۸۸/۵.

شوشو، محمد بن محمد بن محمد، نزیل کاشان، تاج الدین، ۲۸۷/۵.

شولستانی حسینی، امیر شرف الدین، ۱۹/۳، ۴۵۷.

شوهانی، محمد بن حسن، ۱۱۰/۵.

شوهانی، محمد بن حسین، ۱۵۴/۵.

شهاب الدین، احمد بن فهد مقری احسائی، ۸۹/۱.

شهاب الدین، حسین بن محمد میکالی، ۱۸۹/۲.

شهاب الدین، شاه آور بن محمد، ۱۸/۳.

شهاب الدین، عبد الله بن محمود مشهدی، شهید ثالث، ۲۲۷/۳، ۲۵۱، ۲۷۰، ۲۹۸.

شهاب الدین، علی بن ابی طالب زحنی، ۳۹۷/۳.

شهاب الدین، محمد بن حسین بن اعرابی عجلی، ۱۵۳/۵.

شهاب الدین، ناصر بن احمد متوج بحرانی، ۳۶۹/۵.

شهاب الدین، نعمه الله بن خاتون عاملی، ابو العباس، ۴۲۲/۵.

شهر آشوب مازندرانی، ۲۶/۳.

شهید اول، محمد بن مکی، ۲۹۹/۵، ۱۹۴/۶.

شهید، حسن بن علی ابو محمد ناصر الکبیر اطروش، ۳۱۲/۱.

شهید ثالث، عبد الله بن محمود شوشتری، ۲۹۸/۳.

شهید ثانی، زین الدین بن علی بن احمد عاملی، ۴۵۸/۲.

شهید، زید بن علی بن الحسن (ع)، ۳۶۶/۲.

شهید، فضل الله عذار، ۴۴۹/۴.

شهید، یحیی بن زید بن علی، ۵۱۰/۵.

شیبانی، محمد بن عبد الله ابو مفضل، ۱۴۲/۶.

شیبانی، محمود بن یحیی بن محمد بن سالم مهذب الدین حلّی، ۳۲۹/۵.

شیراز (ساکن -) شمس الدین محمد احسائی، ۲۵/۳.

شیراز (ساکن -) علی فومنی گیلانی، ۲۲۶/۴.

شیرازی، ابراهیم بن محمد، ۶۲/۱.

شیرازی، ابو الولی، ۱۵۴/۶.

شیرازی، حسین کمال الدین حکیم، ۱۰۲/۲.

شیرازی، حیدر بن محمد ناصر الدین، ۲۵۶/۲.

شیرازی، خیر الدین بن عبد الرزاق عاملی، ۲۹۹/۲.

شیرازی دشتکی، حسین، امیر نصیر الدین، ۱۰۳/۲.

شیرازی دشتکی، عبد الله حسینی خراسانی، اصیل الدین، ۲۳۲/۲.

شیرازی، رضی، ۳۵۸/۲.

شیرازی، عبد اللہ بن ملا حسن شولستانی، ساکن ساری، ۲۵۰/۳.

ص: ۴۳۳

شیرازی، علی بن شاه محمود انجوی، قاضی مظفر الدین، ۱۳۱/۴.

شیرازی، علی بن منصور بن محمد حسینی، ۳۳۴/۴.

شیرازی، علی خان مدنی، صدر الدین، ۴۲۹/۳.

شیرازی، علی نقی بن محمد هاشم طغائی، فراهانی کمره ای اصفهانی، ۳۳۶/۴.

شیرازی، محمد بن ابراهیم، ملا صدر الدین، ۳۴/۵.

شیرازی، محمد طاهر بن محمد بن محمد حسین نجفی قمی، ۱۹۱/۵.

شیرازی، محمد بن مؤمن، ۲۵۶/۵.

شیرازی، محمد هادی بن معین الدین محمود وزیر فارس، ۳۱۰/۵، ۴۳۳.

شیرزاد بن محمد بن بابویه، ۲۷/۳.

شیعی امامی، غانم عصمی هروی، ۳۸۴/۴، ۱۱۰/۶.

شیعی سبزواری، حسن بن حسین، ۲۰۹/۱، ۲۲۸.

شیعی طبری به هوشم، حسین بن علی بن حاجبی، ۱۵۶/۲.

شیفتگی، علی شرف الدین، ۱۴۴/۴.

صائغ، عبد الله بن محمد، ۲۸۹/۳.

صائن الدین ترکه، علی بن محمد، ۲۹۷/۴.

صابونی، ابو الفضل، ۱۱۵/۶.

صاحب بن عباد اسماعیل بن عباد، ۱۱۷/۱.

صاحب الخاتم، حسن بن علی بن محمد بن علی بن علی حسینی، ۳۱۱/۱.

صارم الدین، اسکندر بن دریس بن عکبر ورشیدی خرقانی، ۱۱۶/۱.

صاعد بن ربیع بن ابی غانم، ۲۸/۳.

صاعد بن علی آبی، مجد الدین، ۲۸/۳.

صاعد بن محمد بن صاعد بریدی آبی، قاضی اشرف الدین، ۲۸/۳.

صاعد بن منصور بن صاعد مازندرانی، ۲۹/۳.

صالح بن حسن جزائری، ۲۹/۳.

صالح بن سلیمان بن محمد عاملی صیداوی، ۲۹/۳.

صالح بن عبد الکریم بحرانی، ۳۰/۳.

صالح بن مشرف عاملی جبعی، ۳۱/۳.

صالح، محمد بن حیدر الحداد، ۱۷۸/۵.

صدرا، محمد بن ابراهیم - صدر الدین، محمد بن ابراهیم شیرازی.

صدر الحفظ، حسن بن احمد بن حسن عطار همدانی، ابو العلا، ۱۸۹/۱.

صدر الدین احمد بن مرتضی بن منتهی حسینی مرعشی، ۱۰۱/۱.

صدر الدین، حسن بن ابی العزامیرکیا، ۱۸۵/۱.

صدر الدین، عبد العظیم بن عبد الله بن احمد بن محمد قزوینی، ابو القاسم، ۱۸۴/۳.

صدر الدین، علی بن صدر الدین ابو الفتوح الحسین بن علی، ۴۰۰/۳.

صدر الدین، علی خان مدنی شیرازی، ۴۲۹/۳.

صدر الدین، علی گیلانی هندی حکیم، ۴۵۲/۳.

صدر الدین محمد بن ابراهیم، ملا صدرا شیرازی، ۳۵/۵.

صدر الدین، محمد بن محمد صادق قزوینی، ۲۸۳/۵.

صدر الدین، مهدی بن مرتضی بن محمد حسینی کیسلی، ۳۴۸/۵.

صدر المتألهين شيرازى - صدر.

صدر جهان طبسى، حسين بن روح الله، ۹۸/۲.

صدر جهان، قاضى خان، ۴۹۶/۴.

صدر كبير، شريف بن تاج الدين على بن مرتضى، ۲۳/۳.

صدر كبير، عبد الوهاب بن قليج ارسلان، ۳۴۷/۳.

صدقى، ملا سلطان محمد صدقى استرابادى، ۵۲۱/۲.

صدوق، على بن بوقى، فخر الدين، ۴۴۷/۳.

صغانى (ابن -) حسين، ۱۰۴/۲.

صفار (ابن -)، ابو الحسن، ۶۷/۶.

صفار نيشابورى، عمر بن احمد بن منصور، ۳۷۰/۴.

صفر قزوينى، محمد بن يوسف بن پهلوان، ۳۲۱/۵.

صفى الدين، بن فخر الدين بن طريح نجفى، ۳۱/۳.

صفى الدين، خليفه بن حسن بن خليفه علوى جعفرى، ۲۷۸/۲.

صفى الدين، عبد الرحمن حسيني سيني، ۱۲۳/۳.

صفى الدين، عبد العزيز بن محاسن بن سرايا حلى، ۳۱/۳، ۱۶۹.

صفى الدين، محمد بن سعيد، ۱۸۵/۵.

صفى الدين، محمد بن محمد بن محسن موسوى، ۲۸۷/۵.

صفى الدين، محمد بن معد بن على بن رافع علوى، ابو جعفر، ۲۹۷/۵.

صفى الدين، محمد نجيب الدين بن يحيى بن سعيد، ۳۲۰/۵.

صفى الدين، محمود بن ابو احمد بن محمد، ۳۲۲/۵.

صفی الدین، مسعود بن عبد الکریم، قاضی، ۳۳۶/۵.

صلتی (ابو سعد بن حسن...) محمد بن حسن بن صلت، ۸۴/۶.

صوابی/صوانی، مسعود بن احمد، ۳۳۵/۵.

صوابی، مسعود بن علی، ۳۳۶/۵.

صوری، حسن بن طاهر، ۲۲۹/۱.

صوری، حسین بن طاهر، ۱۰۴/۲.

صوفی، حسن دیلمانی، ۲۱۷/۱.

صوفی، حیدر بن علی بن حیدر آملی، ۲۴۴/۲.

صوفی، عبد الرحمن بن محمد بن ابراهیم عتایقی، ۱۲۹/۳.

صوفی سید علی همدانی، ۳۵۴/۴.

صوفی علی قلی نطنزی، ۲۲۹/۴.

صولی، احمد بن محمد بن جعفر، ۹۳/۱.

صولی کاتب، ابو بکر، ۴۹/۶.

صهرشتی، سلیمان بن حسن/حسین، ابو عبد الله ۵۱۰/۲، ۵۱۲، ۵۱۶.

صیداوی، ابو الفتح، ۱۱۸/۶.

صیداوی عاملی، صالح بن سلیمان بن محمد، ۲۹/۳.

صیدلانی، لاحق بن حبیب بن محمد ابو غالب، ۵۱۳/۴.

صیدلانی، قاسم بن فضل بن عبد الواحد، ابو مطهر، ۴۹۵/۴، ۱۴۱/۶.

صیرفی بغدادی، حسین بن احمد بن بکیر، ۵/۲.

صیرفی، حسن/حسین بن محمد، ۳۸۲/۱.

صيرفي، سعيد بن ابن الرجاء، ابو الفرج، ۴۸۱/۲.

صيمري، ابو محمد، ۱۳۹/۶.

صيمري، حسين بن مفلح بن حسن، نصير الدين، ۱۹۶/۲.

صيمري، مفلح بن حسين، ۳۴۰/۵.

ضبي، عبد الله بن محمد دعجلى، ۲۸۸/۳.

ضمهره بن يحيى بن ضمهره شعيبي، ۳۲/۳.

ضياء بن ابراهيم علوى حسنى شجرى، ابو النجم، ۳۲/۳.

ضياء الدين ابو غانم بن ابى غانم بن ابو غانم بن على جوانه، ۱۰۹/۶.

ضياء الدين، حسن بن على بن حسين بن علويه وراميني، ۲۸۰/۱.

ضياء الدين، سديد گرگانى، ۴۷۷/۲.

ضياء الدين، عبد الله بن محمد بن على بن اعرج حسيني، ۲۸۹/۳.

ضياء الدين، فضل الله بن على بن عبيد الله حسيني راوندى، ۴۵۱/۴، ۸۳/۶.

ضياء الدين، قاضى نور الدين شريف شوشترى، ۴۰۴/۵.

ضياء الدين، ناصر بن حسين بن اعرابى عجلى، ۳۷۰/۵.

ضياء الدين هارون بن حسن بن على بن حسن طبرى، ابو محمد، ۴۳۳/۵.

طائى حلبى (ابن -) يحيى بن ابو طى احمد، ۴۷۴/۵.

طالبان، محمد باقر استرابادى، ۶۶/۵.

طالب بن على علوى حسيني ابهرى، ۳۳/۳.

طالب بن محسن بن محمد، ۳۳/۳.

طالب کیا بن ابی طالب حسینی، سید سراج الدین، ۳۳۳/۳.

طالقانی، اسماعیل بن عباد (صاحب بن عباد)، ۱۱۷/۱.

طالقانی، احمد بن محمد، ۹۴/۱.

طالقانی، عبد المطلب بن یحییٰ، ۳۲۰/۳.

طالقانی، عبد الواحد بن محمد، ۳۳۴/۳.

طالقانی، قزوینی، محمد کاظم، ۲۵۴/۵.

طالقانی قزوینی، محمد مؤمن بن محمد زمان، ۲۵۷/۵.

طالقانی، محمود بن محمد بن محمد قاضی بهاء الدین، ۳۲۸/۵.

طه بن محمد بن فخر الدین (جدّ شهید اول)، ۳۴/۳.

طاهر بن احمد قزوینی، بهاء الدین ابو محمد، ۳۴/۳.

طاهر بن حسین بن علی، ابو بکر، ۳۵/۳.

طاهر بن زید بن احمد، ۳۶/۳.

طاهر جزری، ملک صالح بن رزیک ابو النجیب، ۳۴/۳، ۱۷۹.

طاهر غلام ابو الجیش، ۳۴/۳.

طاهری مقری، عبد اللہ بن علی مقری، ابو محمد، ۲۷۷/۳.

طباطبائی، فیض اللہ، ۴۸۱/۴.

طباطبا علوی، ۷۰/۶.

طباطبا علوی شاعر، ابو الحسن، ۶۹/۶.

طبرانی، محمد بن علی هبه اللہ عاملی، ۲۴۹/۵.

طبرخزی - ابو بکر خوارزمی.

طبرستانی، حسن بن مهدی حسینی مامطیری، ۳۷۳/۱.

ص: ۴۳۶

طبرستانی، محمد بن اسماعیل بن محمد حسینی مامطیری، ۶۱/۵.

طبرسی، احمد بن علی بن ابی طالب، ابو منصور، ۸۳/۱، ۱۴۳/۶.

طبرسی، احمد بن علی بن عبد الجبار قمی، ۸۸/۱.

طبرسی/طبری، حسن بن علی بن محمد بن علی بن حسن عماد الاسلام/عماد الدین، ۲۹۶/۱، ۳۰۳.

طبرسی، حسن بن فضل، ۳۳۶/۱، ۱۱۶/۶.

طبرسی، عبد الله بن جعفر، ۲۲۸/۳.

طبرسی، علی بن حسن بن فضل، ۴۸۰/۳، ۱۱۶/۶.

طبرسی، علی بن حمزه قمی، ۱۰۴/۴.

طبرسی، علی بن فضل بن حسین، ۲۲۳/۴.

طبرسی، فضل بن حسن بن فضل امام امین الدین مشهدی، ابو علی، ۴۲۱/۴، ۱۰۵/۶.

طبرسی، محمد بن فضل، ابو علی، ۲۵۱/۵.

طبری، ابو الحسن، ۶۷/۶.

طبری/طبرسی، حسن بن علی، ۲۹۶/۱، ۳۰۳.

طبری، حسین بن اردشیر بن محمد، نجم الدین، ۳۵/۲.

طبری، حسین بن علی بن حاجبی/حاجبی شیعی طبری هوسم، ۱۵۶/۲.

طبری، خسرو فیروز بن شاهور دیلمی، ۲۶۳/۲.

طبری، علی بن حسن بن علی، تاج الدین، ۴۸۴/۳.

طبری، علی بن محمد بن علی آملی کحی، ابو القاسم، ۲۸۵/۴.

طبری کبیر، محمد بن رستم، ۱۸۰/۵، ۵۳/۶.

طبری، کیکاوس بن دشمن زیار بن کیکاوس امیر الشہید، ۵۱۱/۴.

- طبری، محمد بن ابو القاسم علی بن محمد طبری آملی کحی، ابو جعفر عماد الدین، ۳۹/۵، ۲۴۲.
- طبری، هارون بن حسن بن علی بن حسن، ۴۳۴/۵.
- طبری، یحیی بن محمد بن حسن جوان، ابو طالب امام زاهد، ۵۲۶/۵.
- طبری، یوسف بن حسین بن محمد نصیر اندراوادی، ۵۵۳/۵.
- طیبی، حسن حسینی، ۲۰۹/۱.
- طیبی، حسین بن روح اللّٰه صدر جهان، ۹۸/۲.
- طیبی، حیدر بن نعمه اللّٰه، ۲۵۸/۲.
- طیبی، سلطان محمود بن غلامعلی، ۵۲۲/۲، ۳۲۷/۵.
- طبعی قمی، عبد القاهر بن احمد بن علی ادیب فخر الدین، ۱۹۸/۳.
- طیب، حسین بن ملا مسعود کاشانی، کمال الدین، ۲۰۴/۲.
- طیب، علی بن کمال الدین حسین، غیاث الدین، ۴۹۵/۳، ۱۴۶/۴.
- طیب، علی بن محمد متطبب، ۲۹۴/۴.
- طیب، محمد بن ابو نصر قمی، ۴۰/۵.
- طبعی، عبد القاهر بن احمد - طبعی عبد القاهر بن احمد.
- طحال، حسن بن محمد بن حسین بن احمد مقدادی، ۲۱۱/۱.
- طحال، حسین بن احمد بن محمد بن علی مقدادی، ۲۰/۲، ۲۸، ۹۱، ۱۰۴.

طحال، محمد بن حسين بن محمد مقدادی، ۱۵۲/۵.

طرابلسی، احمد بن منیر عاملی، عین الزمان، ۱۰۱/۱.

طرابلسی، حسین بن محمد بن ابو ذهابه، ابو محمد، ۸۷/۲.

طرابلسی، عبد العزيز بن ابی کامل، قاضی عز الدین، ۱۶۸/۳.

طرابلسی، عبد العزيز بن نحریر بن عبد العزيز بن براج، ۱۷۶/۳.

طرابلسی، عبد الله بن عثمان، ۲۷۳/۳.

طرابلسی، عبد الله بن عمر، ۲۷۸/۳.

طرابلسی، عبد الله بن محمد عمری، ابو محمد، ۲۹۵/۳.

طرابلسی، محمد بن عمر، ابو عبد الله ۲۴۴/۵.

طرابلسی، محمد بن هبه الله بن جعفر وراق، ابو عبد الله ۳۱۹/۵.

طرابلسی، هبه الله بن وراق، ۴۵۶/۵.

طریحی نجفی، صفی الدین بن فخر الدین بن طریح، ۳۱/۳.

طریحی نجفی، محیی الدین محمود بن احمد بن طریح، ۳۳۱/۵.

طغائی فراهانی کمره ای شیرازی اصفهانی، علی نقی بن محمد هاشم، ۳۳۶/۴.

طغرائی، حسین بن علی اصفهانی مؤید الدین ابو اسماعیل منشی، ۱۰۴/۲، ۱۸۲.

طلایع بن زریک ملک الصالح، ۳۴/۳، ۱۷۹/۶.

طلحه بن عبد الله بن محمد بن ابی عون غسانی معروف به عونى، ۳۶/۳.

طلوسی، صالح بن مشرف عاملی جبعی، ۳۱/۳.

طمآن بن احمد عاملی، نجم الدین، ۳۶/۳.

طوسی، احمد بن حسن، ۶۶/۱.

طوسی، حسن بن ابو جعفر محمد بن حسن، ۳۷۳/۱، ۳۷۶، ۱۰۶/۶.

طوسی، حسین بن صدر الدین طولی آستارائی، ۱۰۳/۲.

طوسی، حسین بن عبد الجبار، قاضی ابو منصور، خطیر الدین ساکن کاشان، ۱۰۵/۲.

طوسی، حمزه بن عبد الله موفق الدین، ۲۳۴/۲.

طوسی، عبد الجبار بن حسین بن عبد الجبار بن محمد کاشانی، رکن الدین ۹۴/۳.

طوسی، عبد الجبار بن محمد، ۹۵/۳.

طوسی، عبد الله بن شاه منصور قزوینی، ۲۶۸/۳.

طوسی، علی بن احمد، ابو الحسین، ۴۰۹/۳.

طوسی، علی بن حمزه بن حسین، نصیر الدین، ۱۰۵/۴.

طوسی، علی بن محمد بن علی، عماد الدین، ۲۹۱/۴.

طوسی متأخر، ۵۴/۶.

طوسی، محمد، ابو جعفر (شیخ -)، ۵۴/۶.

طوسی، محمد بن حسن (پدر خواجه نصیر الدین)، ۱۱۰/۵.

طوسی، محمد بن حسین بن عبد الجبار شرف الدین قاضی، ۱۵۴/۵.

طوسی، محمد بن علی بن حمزه، امام عماد الدین ابو جعفر، ۲۳۵/۵.

طوسی، محمد بن قاسم، ۲۵۲/۵.

طوسی، محمد معصوم بن ابو تراب علی بن عبد الله ۲۹۸/۵.

طوسی، محمود بن محمد بن حسین بن عبد

الجبار، خطير الدين، حسين بن صدر الدين، ١٠٣/٢.

طولى آستاراىى، حسين بن صدر الدين، ١٠٣/٢.

طى (ابن ابى طى احمد -)، يحيى بن ابو طى احمد بن طائى حلبى، ٤٧٤/٥.

طيب بن هادى بن زيد حسيني شجرى، ٣٨/٣.

طيبى، فضل الله بن يحيى، مجد الدين كاتب، ٤٦٨/٤.

طيبى، يحيى بن مظفر، ٥٣٣/٥.

ظالم بن عمرو، ابو الاسود دئلى، ٣٩/٣، ٣٩/٦.

ظاهر بن ابى المفاخر بن ابو العشائر حسيني افطسى، ٧٩/٦.

ظفر بن داعى استرابادى، ابو الفضل، ٨٠/٣.

ظفر بن داعى بن ظفر حمدانى قزوينى، ابو سليمان، ٧٩/٣.

ظفر بن حمام بن سعد اردستانى، ٨٠/٣.

ظهير الدين، ابراهيم بن حسين بن حسن حسيني، همدانى، ٤٤/١.

ظهير الدين بن على بن زين الدين بن حسام عاملى عيناثى، ٨٠/٣.

ظهير الدين، على بن عبد الجليل نيلى، ١٢٠/٤.

ظهير الدين، على بن محمد بن حسام، ٢٤١/٤.

ظهير الدين، على بن هبه الله دعويدار، قاضى قم، ٣٤٥/٤، ٣٤٦.

ظهير الدين، على بن يوسف بن عبد الجليل نيلى، ٣٦٥/٤.

ظهير الدين، محمد بن شيخ امام قطب الدين ابو الحسين سعيد بن هبه الله راوندى، ١٨٦/٥.

ظهير الدين، محمد بن محمد بن حسن بن يوسف، ٢٧٤/٥.

ظهيرى، حسن بن على، ٢٧٧/١.

ظهیری، حسین بن حسن عاملی عینائی، ۴۳/۲، ۴۷.

عادل حسینی، سید امیر، ۸۱/۳.

عاصم بن حسین بن محمد بن احمد بن ابو جعفر عجلی، ۸۱/۳.

عالم شاه بن عبد الجلیل بن ابو مکارم بن ابی طالب، ۸۱/۳.

عامری، عبید بن کثیر، ابو سعید، ۳۵۰/۳.

عامری، لیبید بن ابی ربیعہ بن مالک بن کلاب، ۵۱۳/۴.

عاملی، ابراہیم بن فخر الدین بازوری، ۴۱/۱.

عاملی، ابراہیم بن جعفر بن عبد الصمد کرکی، ۴۴/۱.

عاملی، ابراہیم بن حسن شقیفی، ۴۴/۱.

عاملی، ابراہیم بن خاتون عینائی، ۴۴/۱.

عاملی، ابراہیم بن علی جبعی، ۵۶/۱.

عاملی، ابراہیم بن علی شامی، ۵۶/۱.

عاملی، ابراہیم بن علی معروف بہ کفعمی، ۵۷/۱.

عاملی، ابراہیم بن علی میسی، ۵۶/۱.

عاملی، ابراہیم بن محمد موسوی کرکی، ۶۳/۱.

عاملی، ابراہیم بن محمد علی حرفوشی کرکی، ۶۳/۱.

عاملی، ابو الحسن بن نور الدین علی موسوی جبعی، ۷۷/۶.

عاملی، ابو القاسم، ۲۰۰/۴، ۱۲۳/۶، ۱۸۶/۶.

عاملی، احمد بن ابی جامع، ۶۴/۱.

عاملی، احمد بن احمد بن یوسف سوادی عینائی، ۶۶/۱.

عاملي، احمد بن تاج الدين ميسى، محى الدين، ٦٦/١.

عاملي، احمد بن حسن بن على حرّ مشغرى، ٦٦/١.

عاملي، احمد بن حسن بن محمد بن على حرّ مشغرى جبعى، ٦٧/١.

عاملي، احمد بن حسين بن حسن موسى كر كى، ١/٦٧.

عاملي، احمد بن حسين بن محمد بن احمد بن سليمان نباطى، ٦٩/١.

عاملي، احمد بن خاتون عيناثى، ٧٣/١.

عاملي، احمد بن خاتون عيناثى، ابو العباس، ٧٣/١.

عاملي، احمد بن زين العابدين حسنى/حسينى، ٧٣/١.

عاملي، احمد بن سليمان نباطى، ٧٣/١.

عاملي، احمد بن عبد العالى ميسى، ٧٦/١.

عاملي، احمد بن على سيف الدين كفرحونى، ٨٧/١.

عاملي، احمد بن على عيناثى، جمال الدين، ٨٢/١.

عاملي، احمد بن على شبلى، ٨٠/١.

عاملي، احمد بن محمد (شمس الدين) بن خاتون عيناثى، جمال الدين، ٩٤/١.

عاملي، احمد بن محمد بن مكى شهيد جزينى، ٩٩/١.

عاملي، احمد بن منير طرابلسى شامى مهذب الدين مشهور به عين الزمان، ١٠١/١.

عاملي، احمد بن موسى نباطى، ١٠٦/١.

عاملي، احمد بن نعمه الله خاتون، ١١٠/١.

عاملي، اسماعيل بن شيخ شرف الدين ابى عبد الله الحسين عودى جزينى، شهاب الدين، ١١٧/١.

عاملي، اسماعيل بن على كفرحونى (سيد -)، ١٢٨/١.

عاملى، بدر الدين بن احمد حسيني انصارى ساكن طوس، ۱۳۰/۱.

عاملى، بدر الدين بن محمد بن محمد بن ناصر الدين كركى، ۱//۱۳۲.

عاملى، بهاء الدين بن على نباطى، ۱۳۲/۱.

عاملى، بهاء الدين محمد بن على بن حسن عودى جزينى، ۲۲۱/۵.

عاملى، تاج الدين بن على بن احمد حسيني، ۱۳۳/۱.

عاملى جبعى موسى، ابو الحسن بن نور الدين على، ۷۷/۶.

عاملى، جعفر بن حسام عينائى، زين الدين، ۱۳۶/۱، ۴۱۹/۲.

عاملى، جعفر بن شيخ على بن عبد العالى ميسى، ۱۴۵/۱.

عاملى، جمال الدين بن سيد نور الدين على بن على بن ابو الحسن موسى جبعى، ۱۵۲/۱.

عاملى، جمال الدين بن يوسف بن احمد بن نعمه الله بن خاتون، ۱۵۶/۱.

عاملى، حبيب بن حسين بن حسن حسيني موسى كركى، ۶۷/۲.

عاملى، حسن بن ابراهيم بن على بن عبد العالى ميسى، ۱۷۹/۱.

عاملى، حسن بن ابى جامع، ۱۸۰/۱.

عاملى، حسن بن جعفر بن فخر الدين حسن بن

نجم الدين بن اعرج حسيني كركي، ٢٠٠/١.

عاملي، حسن بن شيخ زين الدين بن علي بن احمد شهيد ثاني جبعي، ٢٢٣/١، ٢٥٥.

عاملي، حسن بن زين الدين بن محمد بن حسن بن زين الدين شهيد ثاني ساكن اصفهان، ٢٢٣/١.

عاملي، حسن بن سليمان بن حسين بن محمد بن احمد بن سليمان نباطي، ٢٢٥/١.

عاملي، حسن بن عبد النبي بن علي بن أحمد بن محمد نباطي، ٢٣٢/١.

عاملي، حسن بن علي بن احمد حانيني، ٢٥٤/١.

عاملي، حسن بن علي بن حسن بن يونس بن يوسف بن محمد بن ظهير الدين علي بن زين الدين بن حسام ظهيري عينائي، ٢٧٧/١.

عاملي، حسن بن علي خاتون عينائي، ٢٨٢/١.

عاملي، حسن بن علي بن حسين بن عبد العالي كركي، ٢٩٥/١.

عاملي، حسن بن علي بن محمد بن محمد حرّ مشغري (پدر شيخ حرّ عاملي)، ٣٣٤/١.

عاملي، حسن بن علي بن محمود (پسر دائي پدر شيخ حرّ عاملي)، ٣٣٤/١.

عاملي، حسن بن علي كركي مشهور به ابن عشره، ٢٩٩/١، ٣٩٥.

عاملي، حسن فتوني نباطي، ٣٣٥/١.

عاملي، حسن بن شمس الدين محمد بن ابراهيم بن حسام دمشقي، ٣٤١/١.

عاملي، حسن بن محمد بن ابو جامع، ٣٤٣/١.

عاملي، حسن بن محمد بن علي بن محمد حرّ مشغري جبعي (پسر عموي شيخ حرّ عاملي)، ٣٨٢/١.

عاملي، حسن بن محمد بن مكي جزيني، ابن شهيد اول، جمال الدين ابو منصور، ٣٨٢/١.

عاملي، حسن بن مكي، ٣٨٤/١.

عاملي، حسن بن مهريز جبعي، ٣٧٣/١.

عاملی، حسن بن ناصر بن ابراہیم حداد، ۳۶۴/۱، ۳۸۴.

عاملی، حسن بن نجم الدین اطراوی، سید عزیز الدین، ۳۹۵/۱.

عاملی، حسن بن نجم الدین علوی عیبدلی، ۳۸۵/۱.

عاملی، حسن بن نور الدین حسینی سقطی، ۳۸۶/۱.

عاملی، حسین بن ابو الحسین حسینی، ۲/۲.

عاملی، حسین بن ابو الحسین موسوی جبعی، ۲/۲، ۸۰.

عاملی، حسین بن حسام عینائی، عز الدین، ۶۲/۲.

عاملی، حسین بن حسن مشغری، ۴۳/۲.

عاملی، حسین بن حسن مشغری، شاگرد شیخ بھائی، ۴۵/۲.

عاملی، حسین بن حسن موسوی کرکی اردیلی، والد میرزا حبیب اللہ، ۶۷/۲، ۶۸.

عاملی، حسین بن حسن بن یونس بن یوسف بن محمد بن ظہیر الدین بن علی بن زین الدین بن حسام ظہیری عینائی، ۴۳/۲، ۴۷.

عاملی، حسین بن حیدر حسینی کرکی اصفہانی، ۹۶/۲، ۹۸.

عاملی، حسین بن شہاب الدین بن حسین بن محمد بن حسین بن حیدر کرکی حکیم،

عاملی، حسین بن عبد العالی کرکی، ۱۳۶/۲، ۱۶۲/۳.

عاملی، حسین بن عبد الصمد بن محمد حارثی همدانی جبعی، عز الدین (پدر شیخ بهائی)، ۱۱۹/۲.

عاملی، حسین بن علی حسینی جبعی، ۱۵۵/۲.

عاملی، حسین بن علی خضر بن صالح فرزلی، ۱۵۷/۲.

عاملی، حسین بن علی بن محمد حرّ مشغری (عموی شیخ حرّ عاملی)، ۱۸۰/۲.

عاملی، حسین بن علی بن محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی جبعی اصفهانی، ۱۸۰/۲.

عاملی، حسین بن علی بن محمد بن سودون شامی میسی، ۱۸۱/۲.

عاملی، حسین بن فتونی، ۱۸۲/۲.

عاملی، حسین بن محمد بن علی بن حسین بن ابو الحسن موسوی جبعی، ۱۸۹/۲.

عاملی، حسین بن محی الدین بن عبد اللطیف بن ابو جامع، ۱۹۴/۲.

عاملی، حسین بن مشرف عینائی، ۱۹۵/۲.

عاملی، حسین بن موسی بابلی، عز الدین، ۱۹۸/۲.

عاملی، حیدر بن علی بن نجم الدین موسوی سکیکی، ۲۵۳/۲.

عاملی، حیدر بن سید نور الدین علی بن علی بن ابو الحسن موسوی جبعی، ۲۵۳/۲.

عاملی، خلیل بن اوفی شامی، ۲۸۹/۲.

عاملی، خیر الدین بن عبد الرزاق بن مکى بن عبد الرزاق بن ضیاء الدین بن شیخ محمد بن مکى شیرازی، ۲۹۹/۲.

عاملی، درویش محمد بن حسن نظنزی اصفهانی، ۳۰۴/۲، ۳۰۷، ۱۱۰/۵.

عاملی، رضی بن حسن بن محیی الدین شامی مکى، ۳۵۸/۲.

عاملی، زین الدین بن علی بن احمد بن محمد بن جمال الدین بن تقی الدین بن صالح جبعی شهید ثانی، ۴۱۹/۲.

عاملى، زين الدين بن على فقعانى، ٤٤٨/٢.

عاملى، زين الدين بن على بن محمد بن حسن بن زين الدين شهيد ثانى جبعى، ٤٤٨/٢.

عاملى، زين الدين بن شيخ شمس الدين محمد بن على بن حسن تولينى، ٤٤٩/٢، ٤٥٧، ٤٦٠.

عاملى، زين الدين بن محمد بن حسن بن زين الدين الشهيد ثانى جبعى، ٤٤٩/٢.

عاملى، زين بن حسن بن على بن محمد حرّ مشغرى، ٤٥٥/٢.

عاملى، زين العابدين بن محمد بن احمد بن سليمان نباطى، ٤٦٢/٢.

عاملى، زين العابدين بن سيد نور الدين على بن على بن ابو الحسين موسى جبعى، ٤٦١/٢.

عاملى، سليمان بن حسين بن محمد بن احمد بن سليمان نباطى، ٥١٦/٢.

عاملى، سليمان بن محمد صيداوى، ٥١٨/٢.

عاملى، سليمان بن محمد عينائى، ٥١٨/٢.

عاملى، صالح بن سليمان بن محمد صيداوى، ٢٩/٣.

عاملى، صالح بن مشرف جبعى، جدّ شهيد ثانى،

ص: ٤٤٢

عاملى، طمآن بن احمد، نجم الدين، ٣٦/٣.

عاملى، طه بن محمد بن فخر الدين، جدّ شهيد اول، ٣٤/٣.

عاملى، ظهير الدين بن على بن زين الدين بن حسام عينائى، ٨٠/٣.

عاملى، عبد الحسين بن عجرش، ١٠٢/٣.

عاملى، عبد السلام بن محمد حرّ مشغرى، ١٤٩/٣.

عاملى، عبد الصمد بن حسين بن عبد الصمد جبعى حارثى (برادر شيخ بهائى)، ١٥٦/٣.

عاملى، عبد الصمد بن محمد جبعى حارثى (جدّ شيخ بهائى)، ١٦١/٣.

عاملى، عبد العالى ميسى، ١٦٢/٣.

عاملى، عبد العزيز بن حسن بن على بن احمد حائينى، ١٧٠/٣.

عاملى، عبد العلى، ابن مفلح، ١٨٨/٣.

عاملى، عبد الله بن ايوب جزينى، ٢٢٥/٣.

عاملى، عبد الله بن جابر، ٢٢٧/٣.

عاملى، عبد الله بن عبد الواحد، ٢٧٣/٣.

عاملى، عبد الله بن محمد فقعانى، عماد الدين، ٢٩٦/٣.

عاملى، عبد اللطيف بن على بن احمد بن ابو جامع، ٣٠٥/٣.

عاملى، عبد اللطيف بن على بن احمد بن ابى جامع (معروف به ابن ابى جامع)، ٣٠٦/٣.

عاملى، عبد اللطيف بن نعمه الله بن احمد بن محمد بن على بن محمد بن خاتون عينائى، ٣٠٥/٣.

عاملى، عبد المحسن بن محمد بن احمد...

عاملي، عبد الملك بعلبكي، ابو الغمر، ٣/٣٢١.

عاملي، عبد النبي بن احمد نباطي، ٣/٣٢٢.

عاملي، عبد النبي بن علي بن احمد بن محمد نباطي، ٣/٣٢٨.

عاملي، عبد الواحد، ٣/٢٧٣.

عاملي، عبد الواحد بن ابو الجبل، ٣/٣٢٩.

عاملي، علي بن احمد بن خاتون عيناثي، ٣/٤٠٢، ٤٣٨.

عاملي، علي بن احمد سماقه مشغري، ٣/٤٠٦.

عاملي، علي بن احمد حائيني، ٣/٤١٠.

عاملي، علي بن احمد بن محمد بن ابو جامع، ٣/٤١٢.

عاملي، علي بن احمد بن محمد صيداوي، ٣/٤١١.

عاملي، علي بن احمد بن موسى نباطي، ٣/٤٣٦.

عاملي، علي بن احمد بن نعمه الله بن خاتون عيناثي، ٣/٤٠٢، ٤٣٨.

عاملي، علي بن بشاره شقراوي حناط، ٣/٤٤٣.

عاملي، علي بن حسن بن علي بن محمد حرّ، ٣/٤٨٤.

عاملي، علي بن حسن بن محمد بن صالح بن اسماعيل جبعي كفعمي حارثي، ٣/٤٨٨.

عاملي، علي بن حسين بن عبد العالي كركي، ٣/٥١٩، ٤/١٥٢، ٢٣٠.

عاملي، علي بن حسين بن محمد بن محمد صائغ حسيني جزيني، ٣/٥٠٩، ٤/١٤٥.

عاملي، علي بن زاهد حسين بن ابو الحسين حسيني موسوي جبعي، ابن الحجّه،

عاملي، علي بن زهره جبعي، ١٣٣/٤.

عاملي، علي بن زين الدين بن محمد بن حسن بن زين الدين شهيد ثاني جبعي، ١٣٣/٤.

عاملي، علي بن سودون عاملي، ١٣٩/٤.

عاملي، علي بن عبد الصمد بن محمد حارثي همداني جباعي (عموي شيخ بهائي)، ١٥١/٤.

عاملي، علي بن علي بن جمال الدين محمد بن طي، ١١٧/٤، ١١٨، ٢٠٠/٤.

عاملي، علي بن فخر الدين هاشمي، ٢٢١/٤.

عاملي، علي بن محمد جزري شامي، ٢٣٩/٢.

عاملي، علي بن محمد حرّ مشغري، ٢٤٦/٤.

عاملي، علي بن محمد بن حسن بن محمد بن عبد العزيز كاتب تهامي شامي، ٢٤٢/٤.

عاملي، علي بن محمد بن معالي، ٣٠٢/٤.

عاملي، علي بن محمد بن مكّي بن عيسى بن ابي الحسن بن جمال الدين عيسى شامي جبيلي جبعي، ٣٠٣/٤.

عاملي، علي بن محمد بن مكّي بن محمد بن جامد جزيني، ٢٧٢/٤، ٣١١.

عاملي، علي بن محمد بن يونس عنجري نباطي بياضي، ٤٥٨/٢، ٣١٦/٤، ٣٦٢، ٣٦٨، ١٤٠/٦.

عاملي، علي بن محمود مشغري، ٣١٥/٤.

عاملي، علي بن هلال كركي، ٣٤٨/٤.

عاملي، علي رضا بن ميرزا حبيب الله موسوي كركي، ٦٨/٢.

عاملي، علي صبح (ساكن يزد)، ١٤٥/٤.

عاملي، علي منشار، زين الدين، ٣٣١/٤.

عاملي، لطف الله بن الكريم بن ابراهيم بن علي بن عبد العالي ميسي اصفهاني، ٥١٥/٤.

عاملي، محمد بن احمد صهيوني، ٥٠/٥.

عاملي، محمد بن احمد بن محمد بن حسين بن علي بن ابراهيم حناني، ٥٤/٥.

عاملي، محمد بن احمد بن محمد حسيني، ٥٥/٥.

عاملي، محمد بن حسام عيناثي، ٩٤/٥.

عاملي، محمد بن حسن بن زين الدين شهيد ثاني، ١٠٤/٥.

عاملي، محمد بن حسن بن علي بن محمد بن حسين حرّ مشغري، ١١٢/٥.

عاملي، محمد بن حسين بن حسن بن ابراهيم بن علي بن عبد العالي ميسي، ١٥٤/٥.

عاملي، محمد بن حسين بن حسن موسوي كركي، ١٥٤/٥.

عاملي، محمد بن حسين حر عاملي، ١٥٣/٥.

عاملي، محمد بن حسين بن عبد الصمد حارثي جبعي، ١٥٥/٥.

عاملي، محمد بن حيدر بن نجم الدين، ١٧٩/٥.

عاملي، محمد بن حيدر بن نور الدين علي موسوي جبعي، ١٧٩/٥.

عاملي، محمد بن خاتون عيناثي، ١٧٩/٥.

عاملي، محمد بن خاتون عيناثي، شمس الدين، ١٧٩/٥.

عاملي، محمد بن زين الدين بن علي بن شمال مشغري، ١٨٤/٥.

عاملي، محمد بن زين العابدين بن محمد بن احمد بن سليمان نباطي، ١٨٤/٥.

عاملي، محمد بن سماقه مشغري، ١٨٦/٥.

- عاملی، محمد بن علی بن احمد بن موسیٰ نباطی، ۲۲۱/۵.
- عاملی، محمد بن علی بن احمد حرفوشی حریری کرکی شامی، ۲۱۵/۵.
- عاملی، محمد بن علی حسن عودی جزینی، ۲۲۱/۵.
- عاملی، محمد بن علی بن حسین بن ابو الحسین موسوی جبعی، ۲۲۳/۵.
- عاملی، محمد بن علی بن خاتون عینائی، ۲۲۸/۵.
- عاملی، محمد بن علی بن عقیق تبینی، ۲۳۰/۵.
- عاملی، محمد بن علی بن حسن حرّ مشغری جبعی، ۲۳۰/۵.
- عاملی، محمد بن علی بن محمود بن یوسف بن محمد بن ابراهیم شامی، ۲۴۵/۵.
- عاملی، محمد بن علی بن محیی الدین موسوی، ۲۴۸/۵.
- عاملی، محمد بن علی تبینی، ۲۱۵/۵.
- عاملی، محمد بن علی حسینی، ۲۲۸/۵.
- عاملی، محمد بن علی شحوری، ۲۳۰/۵.
- عاملی، محمد بن نجیب الدین علی بن محمد بن مکی جیلی، ۲۴۹/۵.
- عاملی، محمد بن محمد بن حسن بن قاسم حسین عینائی جزینی، ۲۷۰/۵.
- عاملی، محمد بن محمد بن حسین حرّ، ۲۴۷/۵.
- عاملی، محمد بن محمد بن داوود مؤذن جزینی، ۱۸۰/۵، ۲۸۶.
- عاملی، محمد بن محمد بن مساعد بن عیاش جزینی، ۲۸۷/۵.
- عاملی، محمد بن محمد بن مکی بن محمد بن حامد جزینی، ۲۹۳/۵.
- عاملی، محمد بن مکی جزینی، شهید اول، ۲۹۹/۵.
- عاملی، محمد بن ناصر الدین کرکی، ۳۱۳/۵.

عاملی، محمد بن نجم الدین بن محمد حسینی، ۳۱۳/۵.

عاملی، محمد معصوم بن میرزا محمد مهدی بن میرزا حبیب اللہ موسوی کرکی، ۲۹۸/۵.

عاملی، محمد مهدی بن میرزا حبیب اللہ موسوی کرکی، ۳۱۰/۵.

عاملی، محمود مشهور به ابن امیر الحاج، ۳۲۴/۵.

عاملی، محیی الدین بن احمد بن تاج الدین میسی، ۳۳۱/۵.

عاملی، محیی الدین بن خاتون عینائی، ۳۳۱/۵.

عاملی، مصطفی بن یوسف زنائی شامی، ۳۳۱/۵.

عاملی، مکی بن محمد بن حامد جزینی پدر شهید اول، ۳۴۴/۵.

عاملی، مکی جیلی، ۳۴۴/۵.

عاملی، موسی بن علی حرفوشی، ۳۴۶/۵.

عاملی، ناصر بن ابراهیم بویهی احسائی عینائی، ۳۶۵/۵.

عاملی، نجم الدین محمد حسینی، ۴۲۲/۵.

عاملی، نجیب الدین بن محمد بن مکی جیلی، ۳۷۴/۵.

عاملی، نعمه اللہ بن احمد بن محمد بن خاتون عینائی، ۳۸۲/۵.

عاملی، نعمه اللہ بن حسین عاملی، ۳۸۵/۵.

عاملی نعمه اللہ بن علی بن احمد بن خاتون،

عاملی، نور الدین بن علی بن حسین موسوی جبعی، ۳۹۵/۵.

عاملی، نور الدین بن فخر الدین بن عبد الحمید کرکی، ۳۹۵/۵.

عاملی، هارون بن یحیی بن علی صائم، ۴۴۱/۵.

عاملی، یحیی بن جعفر بن عبد الصمد کرکی، ۴۹۰/۵.

عاملی، یوسف بن احمد خاتون عیناٹی، ۵۴۸/۵.

عاملی، یوسف بن حاتم شامی مشغری، ۵۴۹/۵.

عاملی، یونس موسوی سقطی شامی، ۵۶۲/۵.

عباد بن احمد بن اسماعیل حسینی، ۸۲/۳.

عبادی حویزی، عبد القاهر بن حاج عبد بن رجب بن مخلص، ۱۹۸/۳.

عبادی، محمد بن مسافر، ۲۹۶/۵.

عباس بن عمر بن عباس بن محمد بن عبد الملک فارسی دهقان کلوزانی معروف به ابن ابی مروان، ۸۲/۳.

عباس بن علی بن علویه ورامینی، ۸۲/۳.

عباسی، زید بن شروانشاه بن مانکدیم علوی، ۳۶۶/۲.

عباسی، محمد بن علی بن محمد علوی، ابو عقیل، ۲۴۲/۵.

عباسی، یحیی بن قاسم علوی، ۴۸۰/۵.

عبد الباقي بن محمد بن عثمان خطیب بصری، ۸۹/۳.

عبد الباقي حسینی، ۸۲/۳، ۸۳.

عبد الباقي خطاط صوفی تبریزی، ۸۴/۳.

عبد الجبار بن احمد بن ابو مطیع، ۸۹/۳.

عبد الجبار بحرانی، ۸۹/۳.

عبد الجبار بن حسین بن عبد الجبار بن محمد طوسی، ۹۰/۳.

عبد الجبار بن حسین حسینی موسوی بحرانی، ۹۰/۳.

عبد الجبار بن عبد الله بن علی مقری نیشابوری رازی، ۹۱/۳، ۹۴، ۹۵.

عبد الجبار بن علی الجبار طوسی کاشانی ۹۴/۳.

عبد الجبار بن علی نیشابوری مقری، ۹۴/۳.

عبد الجبار بن فضل الله بن مسکن، ۹۴/۳.

عبد الجبار بن محمد طوسی، ۹۵/۳.

عبد الجبار بن معیه حسینی نسابه، ۹۵/۳.

عبد الجبار بن منصور، ۹۶/۳.

عبد الجبار مقری - عبد الجبار بن عبد الله.

عبد الجلیل بن ابو الحسین بن فضل قزوینی، نصیر الدین واعظ، ۹۶/۳.

عبد الجلیل بن ابی الفتح بن مسعود بن عیسی متکلم رازی، رشید الدین ابو سعید، ۹۸/۳.

عبد الجلیل بن ابی المکارم بن ابی طالب، ۹۹/۳.

عبد الجلیل بن عبد محمد، ۹۹/۳.

عبد الجلیل بن عیسی بن عبد الوهاب رازی، ابو سعید، ۱۰۱/۳.

عبد الجلیل قاری، ۹۹/۳.

عبد الحسین بن عجرش عاملی، ۱۰۲/۳.

عبد الحکیم بن شمس الدین سیالکوتی هندی مدرس شاه جهان آباد، ۱۰۲/۳.

عبد الحمید، ابو طالب، سید نظام الدین، ۱۱۰/۳.

عبد الحميد، بن عبد الحميد علوى، جلال

ص: ٤٤٦

الدين، ١١٢/٣.

عبد الحميد بن عبد الله بن تقي حسني نسابه، ١٠٥/٣.

عبد الحميد بن فخار بن معد بن فخار بن احمد علوي حسيني موسوي حلّي حائري، ١٠٦/٣.

عبد الحميد بن محمد، ١١٠/٣.

عبد الحميد بن محمد مقرئ نيشابوري، ١١١/٣.

عبد الحميد حسيني نجفي، ١٠٤/٣.

عبد الحميد كركي، ١١١/٣.

عبد الحميد نيلي، ١١١/٣.

عبد حيدر بن محمد جزائري، ١١٢/٣.

عبد الحي بن امير عبد الوهاب بن علي حسيني اشرفي جرجاني، ١١٢/٣.

عبد الخالق بن كرهردى معروف به قاضى زاده كرهردى، ١١٦/٣.

عبد الروؤف بن حسين حسيني موسوي بحراني، ١١٧/٣.

عبد الرحمان بن ابو الغنائم ماهياني اسدي، ١١٨/٣.

عبد الرحمان بن احمد بن ابو البركات، ١١٨/٣.

عبد الرحمان بن احمد بن حسين بن احمد نيشابوري خزاعي رازي، ١٢٠/٣.

عبد الرحمان بن احمد جزائري ساكن بصره، ١١٩/٣.

عبد الرحمان بن عبد الله جزائري، ١٢٨/٣.

عبد الرحمان بن عبد الله بن عبد الرحمان حصري، بصير، ١٢٣/٣.

عبد الرحمان بن علي بن حسن/حسين جزائري، امين الدين، ١٢٩/٣.

عبد الرحمان بن محمد بن ابراهيم بن عتايقي حلّي، ١١٨/٣، ١٢٩.

عبد الرحمان بن محمد بن شجاع، ۱۳۹/۳.

عبد الرحمان بن محمد بن عبد السمیع هاشمی واسطی، ۱۲۴/۳، ۱۳۸.

عبد الرحمان بن محمد بن شجاع، ۱۳۹/۳.

عبد الرحمان بن محمد بن علی صلواتی، ۱۳۴/۳.

عبد الرحمان حسینی سینی، صفی الدین، ۱۲۳/۳.

عبد الرحیم بن احمد، ابن اخوه بغدادی، امام ابو الفضل، ۱۳۴/۳.

عبد الرحیم بن سید عبد الله حسینی، ۱۴۰/۳.

عبد الرحیم بن محمد حسینی گرگانی، ۱۴۱/۳.

عبد الرحیم بن مظفر حمدونی، ابو منصور، ۱۴۱/۳.

عبد الرحیم بن معروف، ۱۴۲/۳.

عبد الرحیم بن یحیی بحرانی، ۱۴۳/۳.

عبد الرحیم تمیمی عنبری، ابو فراس، ۱۴۰/۳.

عبد الرزاق بن علی بن حسین لاهیجی گیلانی قمی، ۱۴۳/۳.

عبد الرزاق بن ملا میر شیرازی گیلانی رانکویی، ۱۴۵/۳.

عبد الرزاق کاشانی، ۱۴۶/۳.

عبد الرشید بن حسین بن محمد استرآبادی، ۱۴۶/۳.

عبد الرشید شوشتری، ۱۴۷/۳.

عبد الرضا بن عبد الصمد حسین، بحرانی، ۱۴۷/۳.

عبد السلام بن حسین بصری، ابو احمد ادیب،

عبد الاسلام بن رغبان، ديك الجن، ۱۵۴/۳.

عبد الاسلام بن سرخاب، ۹۹/۳.

عبد السلام بن محمد حرّ عاملی مشغری، ۱۴۹/۳.

عبد السمیع اسدی - عبد السمیع بن فیاض.

عبد السمیع بن فیاض اسدی حلّی، ۱۵۲/۳.

عبد السمیع هاشمی واسطی، ۱۵۲/۳.

عبد السمیع بن فیاض اسدی حلّی، ۱۵۳/۳.

عبد الصمد بن احمد، ۱۵۵/۳.

عبد الصمد بن احمد بن عبد القادر بن ابو الجیش، ۱۵۵/۳.

عبد الصمد بن حسین بن محمد حارثی همدانی عاملی جبعی خراسانی هروی، ۱۵۶/۳.

عبد الصمد بن عبد القادر حسینی بحرانی، ۱۵۷/۳.

عبد الصمد بن فخرآور شجری/هشتجردی، ۱۵۸/۳.

عبد الصمد بن محمد بن علی بن حسین عاملی حارثی همدانی جبعی، ۱۶۱/۳.

عبد الصمد بن محمد تمیمی، ۱۵۸/۳.

عبد الصمد بن محمد رازی دوعی، رشید الدین، ۱۶۱/۳.

عبد العالی بن علی بن حسین بن عبد العالی عاملی کرکی، ۱۶۴/۳.

عبد العالی عاملی میسی، ۱۶۲/۳.

عبد العباس بن عماره جزایری، ۱۶۷/۳.

عبد العزیز امامی نیشابوری، ۱۶۹/۳.

عبد العزيز بن ابو كامل طرابلسى قاضى، ١٦٨/٣.

عبد العزيز بن براج - عبد العزيز بن نحرير.

عبد العزيز بن حسن بن على بن احمد عاملى حانينى، ١٧٠/٣.

عبد العزيز بن محاسن بن سرايا بن على بن ابو القاسم حلّى، ٣١/٣، ١٦٩، ١٧٠.

عبد العزيز بن نحرير بن عبد العزيز بن براج طرابلسى، ١٦٩/٣، ١٧٦، ١٦٩.

عبد العظيم بن حسين بن على ابو شرف حسنى، ١٨٢/٣.

عبد العظيم بن سيد عباس، ١٨٣/٣.

عبد العظيم بن عبد الله بن احمد بن محمد جعفرى قزوينى، ١٨٤/٣.

عبد العظيم حسنى ابهرى، سيد كمال الدين، ١٨٢/٣.

عبد العظيم حسينى ساروى مازندرانى، ١٨٣/٣.

عبد العلى، ابن مفلح عاملى ميسى، ١٨٨/٣.

عبد على بن جمعه عروسى حوزى، ١٨٤/٣.

عبد على بن حسين جزائرى، ١٨٦/٣.

عبد على بن رحمه حوزى، ١٨٧/٣.

عبد على بن شيخ فياض حلّى، ١٨٩/٣.

عبد على بن محمود معروف به حافظ صالح معلم صفوى تبريزى، ١٨٩/٣.

عبد على بن محمد حسينى، سيد جلال الدين، ١٩٢/٣.

عبد على بن محمد بن زين العابدين، ١٩٠/٣.

عبد على بن محمد خادم جاپلقى، ١٨٩/٣.

عبد على بن ناصر بن رحمه بحرانى، ١٩٠/٣.

عبد علی بن نجدہ، ۱۹۲/۳.

عبد علی (ابن عبدلی)، محمد بن نجدہ، ۱۹۲/۳، ۳۱۳/۵.

عبد علی قطیفی، ۱۸۹/۳.

ص: ۴۴۸

عبد الغفار بن عبد الله حسيني واسطي، سيد شريف، ١٩٦/٣.

عبد الغفار بن محمد بن يحيى رشتي گيلاني، ١٩٦/٣.

عبد الغفور بن شاه مرتضى بن شاه محمود كاشاني، ١٩٧/٣.

عبد القادر بن محمد امير (صدر الدين) بن امير محمد باقر بن امير عبد القادر هيبه الله حسيني استرآبادي، ١٩٨/٣.

عبد القاهر بن احمد بن علي قمي طبعي، ١٩٨/٣.

عبد القاهر بن حاج عبد بن رجب بن مخلص، ١٩٨/٣.

عبد القاهر بن حمويه قمي، ١٩٨/٣.

عبد الكاظم بن عبد علي گيلاني تنكابني، ٢٠١/٣.

عبد الكاظم كاظمي، ٢٠٢/٣.

عبد الكريم بن احمد بن موسى بن جعفر بن محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن محمد بن طاووس الحسنی، غياث الدين ابو المظفر، ٢٠٤/٣.

عبد الكريم بن اسحاق بن سهلويه، ابو ذرعه، ٢٢٠/٣.

عبد الكريم بن عبد الحميد حسيني نجفي، ٢٢٠/٣.

عبد الكريم بن عبد الله بن نصر بزاز، ٢٢١/٣.

عبد الكريم بن علي بن يحيى بن محمد بن علي بن عبد الحميد بن عبد الله اسامه النسابه بن احمد بن علي بن محمد بن عمر بن يحيى...، ٢٢١/٣.

عبد الكريم بن محمد ديباجي معروف به سبط ابي الحجام، ٢٢٣/٣.

عبد كي، استرآبادي، معين الدين، ٣٠٤/٣.

عبد الله (شيخ -)، ٢٢٣/٣.

عبد الله بن ابراهيم بن احمد بن حسن بن علي بغدادي، ٢٢٣/٣.

عبد الله بن احمد بن حمزه جعفري زيني قزويني، ٢٢٤/٣.

عبد الله بن احمد بن عبد الله بن يوسف هجري بحراني، ٢٢٥/٣، ٣٠٨، ٣٢٢.

عبد الله بن احمد خشاب، ٢٢٤/٣.

عبد الله بن ايوب عاملی جزینی، ٢٢٥/٣.

عبد الله بن جابر عاملی، ٢٢٧/٣.

عبد الله بن جعفر بن ابی طالب طبرسی، ٢٢٨/٣.

عبد الله بن جعفر حسینی، شمس الدین، ٢٥٠/٣.

عبد الله بن جعفر دوریستی، ابو محمد، ٢٢٨/٣، ٢٦٥.

عبد الله بن جعفر طبرسی، ٢٢٨/٣.

عبد الله بن حسن شیرازی شولستانی نزیل ساری، ٢٥٠/٣.

عبد الله بن حسن نسابه، ٢٥١/٣.

عبد الله بن حاج حسین بابا سمناهی، ٢٥١/٣.

عبد الله بن حسین شوشتری اصفهانی، ٢٣٧/٣، ٢٧٠.

عبد الله بن حسین بحرانی، ٢٦٠/٣.

عبد الله بن حسین حسینی مرعشی، زاهد ابو الرضا، ٢٣٢/٣.

عبد الله بن حسین حسینی رستمدراری مازندرانی، ٢٥٠/٣.

عبد الله بن حسین شاه آبادی یزدی، ٢٣٢/٣.

عبد الله بن حمزه طوسی شارحی مشهدی نصیر الدین طوسی، ۲۶۱/۳.

عبد الله بن حملاط، ۲۶۳/۳.

عبد الله بن حواله ازدی، ۲۶۴/۳.

عبد الله بن خلیل، ۲۶۵/۳.

عبد الله بن سعید بن متوج، ۲۶۸/۳.

عبد الله بن شاه منصور قزوینی، ۲۶۸/۳.

عبد الله بن شرفشاه حسینی، ۲۶۹/۳.

عبد الله بن عبد الواحد، ۲۷۲/۳.

عبد الله بن محمد بن طاهر، ۲۹۵/۳.

عبد الله بن معمار، ۳۰۴/۳.

عبد الله بن مقداد، ۲۸۵/۳.

عبد الملك بن معافی، ۳۲۲/۳.

عبد الواحد، ۳۲۸/۳.

عبید الله بن علی بن ابراهیم... عباس بن امیر المؤمنین، ۳۶۱/۳.

عبید الله بن موسی... بن علی بن ابی طالب، ۳۶۶/۳.

عبید زاکانی..، ۳۶۱/۳.

عجلی، قسوره بن علی بن حسین بن محمد بن احمد بن ابی حجر، ۴۹۶/۴.

عجلی، محمد بن ادريس، ۵۷/۵، ۱۶۶/۶.

عجلی، محمد بن حسین بن اعرابی، ۱۵۳/۵.

عجلی، مسافر بن حسین بن اعرابی، ۳۳۵/۵.

عجلی، ناصر بن حسین بن اعرابی، ضیاء الدین، ۳۷۰/۵.

عدل ابراهیم بن احمد بن مقری، ۴۳/۱.

عدل، ابراهیم بن احمد بن قمی، ۹۲/۱.

عدل، احمد بن محمد بن احمد مصباح الدین، ۹۳/۱.

عدل، جعفر بن محمد دوریستی، ۱۴۶/۱.

عدل، حسین بن محمد شناسی رازی عدل، ۸۷/۲.

عدل، علی بن احمد بن محمد زین الدین، ۴۱۱/۳.

عدل، محمد بن سعید بن هبه الله راوندی، ۱۸۶/۵.

عدل، محمد بن عبد الکریم وزیر قاضی، ۱۹۴/۵.

عدل، محمد بن عبد المطلب بن ابی طالب، ۱۹۵/۵.

عدل، محسن بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی، ۲۷/۵.

عدل محمود بن ابی احمد بن محمد قاضی، ۳۲۲/۵.

عدل، محمود بن محمد طالقانی، ۳۲۸/۵.

عدل مرتضی بن حسین بن احمد علوی، ۳۳۲/۵.

عدل مکی بن علی بن ابی زید، ۳۴۴/۵.

عدنان بن سید رضی محمد بن حسین موسوی، ابو احمد نقیب علوی ۳۶۷/۳.

عراقی (ابن -) - عزیز عراقی حسینی، ۳۷۵/۳.

عراقی، علی، ۱۸۹/۴.

عربی، بدر بن سیف بن بدر، ۱۳۰/۱.

عربی/عربی/قرنی، کثیر بن [احمد] بن عبد الله بن احمد، ۵۰۳/۴.

عربی بن مسافر عبادی حلّی، ۳/۳۷۱.

عریضی (ابن -) ابو الحسین، ۶/۶۸.

عریضی، احمد بن یوسف، ۱/۱۱۱.

ص: ۴۵۰

عريضي، شمس الدين، ٢٥/٣.

عريضي، عبد الله بن محمد حسيني خراساني، ٢٨٤/٣.

عريضي، علي بن ابراهيم علوي حسيني، ٣٨٧/٣، ١٩٠/٤.

عريضي، علي بن ابو القاسم شعراني حسيني، ٢٢٧/٤.

عريضي، محمد بن محمد بن عبد الله، شمس الدين، ٢٨٤/٥.

عريضي، يوسف، جمال الدين، ٥٥٤/٥.

عز الدين آملی، ٣٧٣/٣، ٣٨٦.

عز الدين بن امام ضياء الدين ابى الرضا فضل الله حسنى راوندى، ٣٧٣/٣.

عز الدين، حسن بن ابو الفتح دهان حسيني، ابو الفضل، ١٨٧/١، ١١٥/٦.

عز الدين، حسن بن ابى الهيجاء اربلى، ١٨٧/١.

عز الدين، حسن بن احمد بن مظاهر حلّی، ١٩٤/١.

عز الدين، حسن بن ايوب، ١٩٨/١.

عز الدين، حسن بن سليمان بن محمد بن خالد، ٢٢٥/١.

عز الدين، حسن بن علي بن احمد بن يوسف، ابن عشره كركي، ٢٣٢/١، ٢٩٩، ٣٩٥، ١٩١/٦.

عز الدين، حسن بن علي بن محمد بن علي، ابن ابرز، ٣٠٣/١، ١٦٥/٦.

عز الدين، حسن بن فضل، ٣٣٨/١.

عز الدين، حسن سمناني، ٢٢٨/١.

عز الدين، حسين استرابادى، ٣٤/٢.

عز الدين، حسين بن حسام عيناثى عاملی، ٤١/٢، ٦٤.

عز الدين، حسين بن عبد الصمد عاملی جبعی، ١١٩/٢.

عز الدين، حسين بن علي عاملي ميسي، ١٨١/٢.

عز الدين، حمزه بن علي بن ابو المحاسن زهره...

ابو المكارم، ٢٢٧/٢.

عز الدين، ذو الفقار بن ابي طاهر شرفشاهي، ٣١٠/٢.

عز الدين، شرفشاه بن محمد نيشابوري، ٢٢/٣.

عز الدين، علي بن ابو زيد، ٣٩٥/٣.

عز الدين، عمار بن محمد بن حمدان حمداني، ٣٧٢/٤.

عز الدين، قاسم بن عباد حسني نقيب، ٤٩٣/٤.

عز الدين، مجتبي بن محمد حسني كليني، ٢٧/٥.

عز الدين، محمد شاه بن قاسم حسني وراميني، ١٨٧/٥.

عز الدين، مرتضي، بن محمد بن تاج الدين حسني كيسكي، ٣٣٤/٥.

عز الدين، يحيى بن مرتضي سعيد شرف الدين ابو الفضل محمد، ٥٢٨/٣.

عزيز الله حسيني اردبيلي، ٣٧٥/٣.

عزيز (سيد -) حسيني جزائري، ٣٧٤/٣.

عزيزي بن عراقي حسني/حسيني، زاهد، ٣٧٥/٣.

عزيزي، هزار اسيف بن محمد شجاع الدين، ٤٦١/٥.

عصمي هروي شيعي امامي، ابو غانم، ٣٨٤/٤، ١١٠/٦.

عطاء الله بن فضل الله دشتکی شیرازی جمال الدین هروی، ۳۷۶/۳، ۳۸۰.

عطاء الله بن محمود حسینی، ۳۸۰/۳.

عطاء الله رود سری گیلانی کمال الدین، ۳۷۹/۳.

عطار، ابو الحسین بن احمد، ۷۸/۶.

عطار همدانی، حسن بن احمد بن حسن صدر الحفاظ ابو العلاء، ۱۸۹/۱.

عطیه بن ابراهیم بن علی، ۳۸۱/۳.

عفجری، ابو محمد، ۱۴۰/۶.

عقیل بن حسین بن محمد بن علی بن اسحاق بن عبد الله بن جعفر بن عبد الله بن جعفر بن محمد بن علی بن ابی طالب (ع)،
ابو العباس، ۳۸۲/۳.

عقیل بن محمد سرقندی، ۳۸۲/۳.

عقیقی مشهدی حسینی، رضا بن داعی بن احمد، ۳۵۶/۲.

عکبری، ابو منصور محمد بن ابو نصر محمد بن احمد بن حسین بن عبد العزيز معدل، ۱۴۴/۶.

عکبری، محمد بن محمد بن نعمان، ۲۸۸/۵.

علام، (سید امیر -)، ۳۸۳/۳.

علامه حلّی، حسن بن یوسف بن علی بن مطهر، ۳۹۶/۱.

علم الهدی، علی بن حسین بن موسی بن محمد، ۳۲/۴.

علم بن سیف بن منصور، ۳۸۳/۳.

علوی، ابو محمد، ۱۴۱/۶.

علوی، ابو هاشم، ۱۵۶/۶.

علوی اسماعیل بن حیدر بن حمزه عباسی، ۱۱۷/۱.

علوی، بدران بن شریف بن ابو الفتح حسینی موسوی اصفهانی، ۱۳۲/۱.

علوی بن اسماعیل حسینی بحرانی، ۳۸۵/۳.

علوی، حسن بن احمد بن قاسم بن محمد بن علی بن ابی طالب، ۱۸۹/۱.

علوی، حسن بن عبد الله ۲۳۱/۱.

علوی، حسن بن نجم الدین عبیدلی عاملی، ۳۸۵/۱.

علوی، حسین بن حسن معروف به ابن اخی الکواکب، ۶۶/۲.

علوی، داعی بن رضا، ۳۰۱/۲.

علوی، زید بن جعفر، ۳۶۵/۲.

علوی، زید بن ناصر، ۴۱۸/۲.

علوی سیلقی، ابو طالب بن مهدی، ۹۶/۶.

علوی، ظفر بن داعی بن مهدی عمری استرآبادی، ۸۰/۳.

علوی، عبد الحمید بن عبد الحمید، جلال الدین، ۱۱۲/۳.

علوی، علی بن حسن بن علی بن محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب، ۴۷۳/۳.

علوی عمری، ابو یعلی بن ابو هیجاء، ۱۶۲/۶.

علوی، محمد بن علی بن محمد عباسی ابو عقیل، ۲۴۲/۵.

علوی مرآئی، ابو الحسین بن علی، ۷۸/۶.

علوی موسوی، ابو الحسین بن مهلوس، ۸۰/۶.

علوی، ناصر بن محمد حسینی، ۳۷۱/۵.

علوی، ناصر بن خسرو بن حارث... معروف به ناصر خسرو، ۳۶۳/۵.

علوی، یحیی بن ظفر بن داعی بن مهدی بن جعد... علوی عمری استرآبادی، ۵۳۳/۵.

علی آملی، ۳۷۲/۳، ۳۸۶.

علی استرابادی، زین الدین، ۴۴۱/۳.

علی استرابادی، شرف الدین، ۴۴۱/۳.

علی اصغر بن محمد یوسف قزوینی، ۴۴۵/۳.

علی انجوی شیرازی، شاه مظفر الدین، ۴۴۶/۳.

علی باقی، سید شرف زین الدین، ۲۷۳/۴.

علی بن ابراهیم، ۳۸۷/۳.

علی بن ابراهیم بن ابی طالب ورامینی، نجم الدین، ابو تراب، ۳۸۷/۳.

علی بن ابراهیم بن حسن بن ابراهیم بن ابی جمهور احسائی، ۳۸۸/۳.

علی بن ابراهیم عریضی علوی حسینی، ۳۸۷/۳.

علی بن ابو ابراهیم محمد بن علی بن حسن بن ابو المحاسن...، ۳۸۹/۳.

علی بن ابو الحسن موسوی عاملی، ۳۸۹/۳.

علی بن ابو الحسین راوندی، ابو الفرّج، ۳۹۴/۳، ۱۱۷/۴.

علی بن ابی جید، ابو الحسین، ۳۹۵/۳.

علی بن ابی الرضا علوی حائری، ابو الحسن، ۳۹۵/۳.

علی بن ابی زید/یزید بن ابو یعلی عز الدین، ۳۹۵/۳.

علی بن ابی سعد بن ابو الفرّج خیاط، ابو الحسن، ۳۹۵/۳.

علی بن ابی سعد بن علی کاشانی، ابو طاهر، ۳۹۶/۳.

علی بن ابی سهل حاتم بن ابی حاتم قزوینی، ابو الحسن، ۳۹۷/۳.

علی بن ابی طالب بن محمد بن ابی طالب تمیمی مجاور نجف اشرف، ۳۹۸/۳.

علی بن ابی طالب حسینی آملی، ۳۹۷/۳.

علی بن ابی طالب خیاری رازی، رشید الدین، ۳۹۷/۳.

علی بن ابی طالب زحنی/زیمتنی، شهاب الدین، ۳۹۷/۳.

علی بن ابی طالب سیلقی، ۳۹۸/۳.

علی بن ابی عبد الله بن علی هوشمی، ابو الحسن، ۴۰۰/۳.

علی بن ابو الفتوح حسین بن علی، صدر الدین، ۴۰۰/۳.

علی بن ابو الفضل بن مدینج حسینی دیباجی، ۴۰۰/۳.

علی بن ابی القاسم بن ربیعہ مسکنی، ۴۰۱/۳، ۴۱۳، ۱۶۵/۶.

علی بن ابی القاسم شعرانی عربی حسینی جعفری، ۲۲۷/۴.

علی بن ابی قره، ۴۰۱/۳، ۲۳۲/۴، ۱۶۹/۶.

علی بن ابی المعالی بن حمزه علوی حسینی، ۴۰۱/۳.

علی بن احمد بن ابی جید، ۴۰۱/۳، ۴۱۳، ۱۶۵/۶.

علی بن احمد بزوفری، ۴۰۱/۳.

علی بن احمد بن ابی عبد الله برقی، ۴۱۰/۳.

علی بن احمد بن حسین بن محمد بن قاسم، معین، ۴۰۲/۳.

علی بن احمد بن خاتون عاملی عینائی، ۴۰۲/۳.

علی بن احمد بن سماقه عاملی مشغری، ۴۰۶/۲.

علی بن احمد بن طراد مطارآبادی، زین الدین، ۴۰۷/۳.

علی بن احمد بن عباس بن محمد بن عبد اللہ بن ابراہیم بن محمد بن ابو یحییٰ عبد اللہ نجاشی بن عسم بن سمعان اسدی کوفی، ۴۰۳/۳.

علی بن احمد بن عبد اللہ علوی محمدی مازندرانی، ۴۱۰/۳.

علی بن احمد بن محمد بن ابراہیم حسینی، ۴۱۱/۳.

علی بن احمد بن محمد بن ابو جامع عاملی، ۴۱۲/۳.

علی بن احمد بن محمد بن ابو جید طاهر قمی اشعری، ابو الحسن/ابو الحسین، ۴۱۳/۳.

علی بن احمد بن محمد بن علی جمال الدین بن تقی الدین بن صالح بن شرف عاملی جبعی نحاریری معروف به ابن الحجہ، ۴۲۷/۳.

علی بن احمد بن محمد صیداوی، ۴۱۱/۳.

علی بن احمد بن محمد عدل زین الدین، ۴۱۱/۳.

علی بن احمد بن محمد لبّاد اصفهانی، ۴۱۹/۳.

علی بن احمد بن محمد معصوم بن سید نظام الدین احمد بن ابراہیم بن سلام اللہ بن عماد الدین مسعود بن صدر الدین محمد بن سید امیر غیاث الدین منصور بن امیر صدر الدین محمد شیرازی حسینی مدنی، ۴۲۹/۳.

علی بن احمد بن موسیٰ بن محمد تقی الجواد علوی کوفی، ابو القاسم، ۴۲۰/۳.

علی بن احمد بن موسیٰ عاملی نباطی، ۴۳۶/۳.

علی بن احمد بن نعمه اللہ خاتون عاملی عینائی، ۴۰۲/۳، ۴۳۸.

علی بن احمد بن یحییٰ مزیدی حلّی، ۴۰۲/۳، ۴۳۸، ۳۲۷/۴.

علی بن احمد رمیلی، ۴۰۵/۳.

علی بن احمد سدید حلّی، ۴۱۹/۳.

علی بن احمد طوسی، ابو الحسن، ۴۰۹/۳.

علی بن احمد عاملی حائینی، ۴۱۰/۳.

علی بن احمد علوی، ۴۱۰/۳.

علی بن احمد فتحکری/فنجکری ادیب نیشابوری، ۴۱۱/۳، ۴۱۶.

علی بن احمد کوفی، ابو القاسم، ۴۰۳/۳.

علی بن احمد گرگانی جوهری، ابو الحسن، ۴۰۱/۳.

علی بن احمد نسوی، ۴۳۷/۳.

علی بن (... استرابادی، ۴۴۲/۳.

علی بن اسحاق معادی، ۴۴۵/۳.

علی بن اسماعیل، ۴۴۵/۳.

علی بن بشاره عاملی شقراوی حنط، ۴۴۳/۳.

علی بن بلال مهلبی، ۴۴۷/۳، ۴۵۵.

علی بن بندار بن محمد هوشمی، ۴۴۷/۳.

علی بن بوقی، شیخ صدوق فخر الدین، ۴۴۷/۳.

علی بن تاج الدین بن محمد، سید شرف الدین ابو الحسن حسنی کیشکی، ۴۴۷/۳.

علی بن تاج الدین حسن سرابشوی، ۴۷۱/۳، ۴۷۲.

علی بن ثابت عصیده سوراوی، سید شمس الدین، ۴۴۹/۳.

علی بن جبیر، ۴۴۹/۳.

علی بن جعفر بن حسین بن قدامه موسوی نیشابوری خراسانی ملقب به رئیس خراسان، ۴۵۰/۳.

علی بن جعفر بن شعره حلّی جامعانی، جمال الدین ابو الحسن، ۴۵۱/۳.

علی بن جعفر بن علی بن عبد اللہ بن احمد جعفری دیسی (دہستان) تاج الدین، ۴۴۹/۳.

علی بن جعفر بن علی مدائنی علوی، ۴۵۱/۳.

علی بن حاتم بن ابی حاتم بن ابی حاتم قزوینی، ابو الحسن، ۴۵۳/۳.

علی بن حبشی بن قوتی بن محمد کاتب، ابو الحسن، ابو القاسم، ۴۵۵/۳، ۴۵۶.

علی بن حبشی کاتب، ۴۵۶/۳.

علی بن حجه اللہ بن شرف الدین علی بن عبد اللہ... سید امیر شرف الدین، ۱۹/۳، ۴۵۷.

علی بن حسن، ۴۶۳/۳.

علی بن حسن بن ابراہیم حلبی حسینی عریضی، ۴۶۴/۳.

علی بن حسن بن احمد بن مظاہر، زین الدین، ۴۶۴/۳.

علی بن حسن بن حسین بن حسن، ۴۶۹/۳.

علی بن حسن بن شاذان قمی، ۴۷۳/۳.

علی بن حسن بن شدقم، ۴۶۹/۳.

علی بن حسن بن علی، ۴۸۳/۳.

علی بن حسن بن علی بن محمد بن علی بن حسن بن علی بن ابی طالب، سید ابو الحسن، ۴۷۳/۳.

علی بن حسن بن علی بن حسن بن علی بن شدقم بن ضامن بن محمد... سید شمس الدین / زین الدین، ۴۷۳/۳.

علی بن حسن بن علی بن عبد اللہ بن مادہ الاخنفی مقیم کاشان، ۴۸۴/۳.

علی بن حسن بن علی بن محمد حرّ عاملی، ۴۸۴/۳.

علی بن حسن بن علی دستگردی، ۴۸۳/۳.

علی بن حسن بن علی طبری، تاج الدین، ۴۸۴/۳.

علی بن حسن بن غلالہ/علالا، ۴۸۲/۳.

علی بن حسن بن فضل بن حسن بن فضل طبرسی، ۴۸۰/۳.

علی بن حسن/حسین بن محمد استرابادی، ملا زین الدین، ۴۴۱/۳، ۴۸۴، ۲۳۷/۴.

علی بن حسن بن محمد بن حسن خازن حائری، ۴۸۶/۳.

علی بن حسن بن محمد بن صالح بن اسماعیل جبعی عاملی کفعمی حارثی، ۴۸۸/۳.

علی بن حسن بن مظاهر حلّی نجیب الدین، ۴۹۰/۳.

علی بن حسن حسینی، ۴۶۵/۳.

علی بن حسن زواری، ۴۶۵/۳.

علی بن حسن زین الدین - علی بن حسن بن محمد استرابادی.

علی بن حسن سبزواری، ۴۶۹/۳.

علی بن حسن سرابشروی - علی بن تاج الدین حسن.

علی بن حسین بن ابو الحسن حسینی موسوی عاملی جبعی، سید نور الدین، ۳۹۲/۳، ۴۹۰.

علی بن حسین بن ابی الحسن واران، ادیب مرشد الدین، ۴۹۲/۳.

علی بن حسین بن احمد بن علی بن ابراهیم بن محمد علوی جوانی، سید ابو الحسن، ۴۹۳/۳.

علی بن حسین بن احمد بن طحال بغدادی،

علی بن حسین بن حسان بن باقی قرشی (سید -)، ۴۹۴/۳، ۱۷۰/۶.

علی بن حسین بن حماد بن ابی الخیر لیثی واسطی، ۵۰۰/۳، ۱۰۳/۴.

علی بن حسین بن عبد العالی عاملی کرکی، ۵۱۹/۳، ۱۵۲/۴.

علی بن حسین بن علی رازی، ۵۰۳/۳، ۵۱۸.

علی بن حسین بن علی مسعودی هذلی، ابو الحسن، ۵۰۴/۳.

علی بن حسین بن محمد، ۵۰۸/۳، ۱۰۰/۴.

علی بن حسین بن محمد بن محمد صائغ حسینی عاملی، ۵۰۹/۳.

علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، ۲۱/۴.

علی بن حسین بن موسی بن محمد موسوی، شریف مرتضی، ۳۲/۴.

علی بن حسین جاستی، نجم الدین ابو القاسم، ۴۹۳/۳، ۵۰۱.

علی بن حسین حسینی، سید ابو طالب، ۴۹۷/۳.

علی بن حسین حسینی خوزی، سید ابو البرکات، ۴۹۸/۳.

علی بن حسین خیاط، ۴۹۵/۳.

علی بن حسین شفیهنی، ابو الحسن، ۵۰۲/۳.

علی بن حسین طیب، کمال الدین، ۴۹۵/۳.

علی بن حسین عبدانی راوندی، ابو الفرج، ۵۰۱/۳، ۱۲۱/۴.

علی بن حسین کاشفی واعظ بیهقی سبزواری، ۵۱۲/۳.

علی بن حسین واعظ غزنوی، ۹۵/۴.

علی بن حسین منجم، ۵۱۹/۳.

علی بن حسین موسوی، شریف مرتضی، ۳۲/۴.

علی بن حسین واعظ غزنوی، ۹۵/۴.

علی بن حلّی (طّی)، زین الدین ابو القاسم، ۱۰۲/۴، ۱۱۷، ۲۰۰، ۱۲۳/۶.

علی بن حماد بن عبید الله عبدی بصری، ۱۰۱/۴.

علی بن حماد واسطی - علی بن حسین بن حماد.

علی بن حمد بن سعد واعظ، ۱۰۴/۴.

علی بن حمزه طبرسی قمی، ۱۰۴/۴.

علی بن حمزه طوسی، ۱۰۵/۴.

علی بن حیدر علی قمی، نور الدین، ۱۰۶/۴.

علی بن خازن، ۱۰۷/۴.

علی بن خالد مراغی، ۱۰۷/۴.

علی بن خلف بن عبد المطلب... حویزی، ۱۰۸/۴.

علی بن دقاق قمی، ۱۱۵/۴.

علی بن دقماق حسینی، ۱۱۶/۴.

علی بن راوندی - علی بن ابو الحسین راوندی.

علی بن زهره حسینی علوی حلبی، ۱۳۲/۴.

علی بن زهره عاملی جبعی، ۱۳۳/۴.

علی بن زید بن محمد، ابو الحسن بیهقی نیشابوری فرید خراسان، ۷۱/۶.

علی بن زید حسینی آبی، ۱۳۳/۴.

علی بن زیرک قمی، ۱۳۳/۴.

علی بن زین الدین بن محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی عاملی، ۱۳۳/۴.

علی بن سعد بن ابی الفرّج خیاط، ۱۳۴/۴.

علی بن سعید بن هبه الله راوندی، ۱۳۵/۴.

علی بن سکون - علی بن محمد بن محمد بن علی.

ص: ۴۵۶

علی بن سلیمان بحرانی، ۱۳۶/۴.

علی بن سلیمان بحرانی، کمال الدین/جمال الدین، ۱۳۶/۴.

علی بن سلیمان حسنی، ۱۳۹/۴.

علی بن سودون عاملی، ۱۳۹/۴.

علی بن سیف النبی بن منتهی حسنی مرعشی، ۱۳۹/۴.

علی بن سیف بن منصور، ۱۳۹/۴.

علی بن شاه محمود بافقی، ۱۴۰/۴.

علی بن شبیل بن اسد وکیل، ابو القاسم، ۱۴۰/۴.

علی بن شهر آشوب بن سروی مازندرانی، ۱۴۲/۴.

علی بن شهیننه حلّی، ۱۴۳/۴.

علی بن صائغ - علی بن حسین بن محمد صائغ.

علی بن طاووس حسنی، ۱۴۶/۳.

علی بن طراد - علی بن احمد بن طراد مطار آبادی.

علی طیب - علی بن حسن طیب.

علی بن سیف بن جبیر - علی بن جبیر ۴۴۹/۳.

علی بن طی فقعیانی عاملی، ۱۱۷/۴، ۱۱۸.

علی بن عبد الجبار بن عبد الله مقری رازی، ۱۱۹/۴.

علی بن عبد الجبار بن فضل الله بن مسکن، ۱۱۹/۴.

علی بن عبد الجبار بن محمد طوسی، ۱۱۹/۴.

علی بن عبد الجلیل بیاضی، ۱۲۰/۴.

علی بن عبد الجلیل نیلی، ۱۲۰/۴.

علی بن عبد الحسین بن سلطان موسوی حسینی، ۱۲۱/۴.

علی بن عبد الحسین موسوی حلّی، ۵۱۱/۳.

علی بن عبد الحمید بن فخار، ابو الحسن علم الدین علوی موسوی نسابه، ۱۲۱/۴، ۱۲۳.

علی بن عبد الحمید حسینی نجفی - علی بن عبد الکریم بن عبد الحمید نجفی.

علی بن عبد الحمید نیلی، نظام الدین ابو القاسم، ۱۲۵/۴، ۲۵۹.

علی بن عبد الرحمان، ابو الحسن، ۱۲۸/۴.

علی بن عبد الرحمان بن عیسیٰ قناتی کاتب، ۱۲۸/۴.

علی بن عبد الصمد بن محمد سبزواری، ۱۴۷/۴.

علی بن عبد الصمد تمیمی سبزواری، ۱۴۷/۴.

علی بن عبد الصمد حارثی همدانی (عموی شیخ بهائی)، ۱۵۱/۴.

علی بن عبد الصمد کرد و حینی، ۱۴۷/۴.

علی بن عبد الصمد نیشابوری، ۱۴۷/۴.

علی بن عبد العالی - علی بن حسین بن عبد العالی عاملی کرکی.

علی بن عبد العالی میسی، ۱۵۲/۴.

علی بن عبد العالی میسی، ابن مفلح، ۱۵۲/۴.

علی بن عبد العزیز بن محمد امامی، ۱۵۹/۴.

علی بن عبد العزیز جرجایی، ۱۵۹/۴.

علی بن عبد العزیز نیشابوری، ۱۵۹/۴.

علی بن عبد الکریم بن احمد بن طاووس حسنی، ۱۵۹/۴.

علی بن عبد الکریم بن عبد الحمید، ابو القاسم بهاء الدین حسینی نجفی، ۱۶۰/۴، ۱۶۸.

علی بن عبد الکریم بن علی بن محمد حسینی، ۱۷۲/۴.

علی بن عبد اللہ بن ابی منصور رازی، ۱۷۳/۴.

ص: ۴۵۷

علی بن عبد اللہ بن احمد بن حمزہ جعفری، ۱۷۳/۴.

علی بن عبد اللہ بن علی بن عبد اللہ بن احمد قزوینی، ۱۷۴/۴.

علی بن عبد اللہ بن وصیف ناشی اصغر حلاء متکلم بغدادی، ۱۷۵/۴.

علی بن عبد اللہ زیادی، ۱۷۴/۴.

علی بن عبد اللہ وراق، ۱۷۵/۴.

علی بن عبد المجید - علی بن عبد الحمید حسینی نجفی.

علی بن عبد المطلب قمی، ۱۷۵/۴.

علی بن عبد الواحد بن علی بن جعفر نهدی حمیری، ۱۷۶/۴، ۱۷۷.

علی بن عیید اللہ بن حسن معروف به حسکا رازی بن حسین بن حسن بن حسین بن علی بن موسی بن بابویه،
۱۷۸/۴.

علی بن عریضی، شیخ مجد الدین، ۱۹۰/۴.

علی بن عریضی حسینی، سید ابو الحسن، ۱۹۰/۴.

علی بن علوان حسینی کاملی بعلبکی، ۱۹۱/۴.

علی بن علی بن ابی طالب، ۱۴۷/۴، ۱۹۲.

علی بن علی بن حسن بن جعفر مزرعانی، ۱۹۴/۴.

علی بن علی بن حسین بن ابی الحسین موسوی حسینی عاملی جعی مکی، ۱۹۴/۴.

علی بن علی بن طی عاملی، ابو القاسم زین الدین، ۱۰۲/۴، ۲۰۰، ۱۲۳/۶.

علی بن علی بن عبد الصمد تمیمی نیشابوری سبزواری، ۲۰۲/۴.

علی بن علی بن محمد (جمال الدین) بن طی عاملی، ابو القاسم، ۱۱۷/۴، ۱۱۸، ۲۰۰، ۱۸۶/۶.

علی بن علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن محمد بن طاووس حسنی حلی، ۲۰۳/۴.

علی بن علی بن نما، ۲۰۷/۴.

علی بن علی شریف قاری استرآبادی ملا عماد الدین استرآبادی ملا عماد مازندرانی کلباری، ۴۴۲/۳، ۱۹۳/۴.

علی بن علی بن عبد الله... شولستانی، ۱۹/۳، ۴۵۷.

علی بن عیسی فخر الدین ابو الفتح اربلی، ۲۰۸/۴.

علی بن فاضل مازندرانی، شیخ زین الدین، ۲۲۱/۴.

علی بن فخر الدین هاشمی عاملی، ۲۲۱/۴.

علی بن فرج [علی بن محمد بن فرج] سوراوی، ۲۲۱/۴، ۲۹۳.

علی بن فضل بن حسن بن فضل طبرسی، ۲۲۳/۴.

علی بن فضل الله بن حسن حسنی راوندی، ۲۲۳/۴، ۲۲۵.

علی بن قاسم بن رضا حسینی محدث، ۲۲۶/۴.

علی بن کامل بن رضوان، ۲۳۰/۴.

علی بن محسن بن علی بن محمد بن داوود بن ابراهیم بن تمیم قحطانی قاضی تنوخی، ۴۷۵/۳، ۲۳۰/۴.

علی بن محسن شریحی، بهاء الدین، ۲۳۰/۴.

علی بن محمد امامی اصفهانی، ۲۳۳/۴.

علی بن محمد بساط بغدادی، قاضی ابو الحسن،

علی بن محمد بن ابو الحسن بن عبد الصمد، ٢٣١/٤، ٢٧٤، ٢٩٢، ٣١٤.

علی بن محمد بن ابو بکر احمد بن حسین بن احمد خزاعی رازی نیشابوری، ٢٣٥/٤.

علی بن محمد بن ابی قره، ٤٠١/٣، ٢٣٢/٤، ١٩٦/٦.

علی بن محمد بن ابی نزار شرفیه واسطی کافی، ابو الحسن، ٢٣٢/٤.

علی بن محمد بن احمد بن صالح سیبی/سلیبی، قسینی، ٢٣٥/٤.

علی بن محمد بن احمد بن علی بن اعرج حسینی عبیدلی، ٢٣٥/٤.

علی بن محمد بن اسماعیل محمدی، سید جمال الساده، ٢٣٦/٥.

علی بن محمد بندار، ٢٣٨/٤.

علی بن محمد بن بهدل اصفهانی، ابو القاسم، ٢٣٨/٤.

علی بن محمد بن جعفر حسینی استرآبادی، ٢٣٩/٤.

علی بن محمد بن جمهور، شمس الدین، ٢٣٩/٤.

علی بن محمد بن حسام ظهیر الدین، ٢٤١/٤.

علی بن محمد بن حسن بن حسین بن بابویه قمی، نجم الدین، ٢٤١/٤.

علی بن محمد بن حسن بن زین الدین شهید ثانی عاملی جبعی اصفهانی، ٢٤٥/٤.

علی بن محمد بن حسن بن محمد بن عبد العزیز کاتب تهامی عاملی شامی، ٢٤٢/٤.

علی بن محمد بن حسن بن محمد خازن کربلاء زین الدین، ٢٤٢/٤.

علی بن محمد بن حسین بن علی بن مطهر، ٢٤٧/٤.

علی بن محمد بن حمدان [بن محمد] حمدانی، ٢٥١/٤.

علی بن محمد بن حیدر بن بابویه، ٢٥٢/٤.

- علی بن محمد بن دقماق شریف حسینی، ۲۴۷/۴.
- علی بن محمد بن رشید آوی، خواجه رشید الدین وزیر، ۲۵۲/۴.
- علی بن محمد بن زبیر قرشی کوفی، ۲۳۱/۴، ۲۵۷.
- علی بن محمد بن زهره حسینی حلّی، ۲۵۹/۴.
- علی بن محمد بن سندی، ۲۵۹/۴.
- علی بن محمد بن شاکر مؤدب واسطی، ۲۵۱/۴، ۲۵۹.
- علی بن محمد بن عبد الحمید نیلی، ۲۵۹/۴.
- علی بن محمد بن عبد اللّٰه بن احمد بحرانی، ۲۶۱/۴.
- علی بن محمد بن عبد اللّٰه بن اذینه، ۲۶۲/۴.
- علی بن محمد بن عزّ الشرف حسنی، ۲۶۴/۴.
- علی بن محمد بن علان کلینی، ۲۶۴/۴.
- علی بن محمد بن علوی عمری معروف به ابن صوفی نسابه، ۲۷۲/۴، ۲۸۷.
- علی بن محمد بن علی باقر (ع)، ۲۶۹/۴.
- علی بن محمد بن علی بن حسین بن عبد الصمد تمیمی، ۲۷۴/۴، ۲۹۲.
- علی بن محمد بن علی بن زید استرابادی فصیحی نحوی، ۲۷۷/۴.
- علی بن محمد بن علی بن قاسم رازی علوی،

علی بن محمد بن علی بن محمد علوی عمری نسابه معروف به ابن صوفی، ۲۷۲/۴، ۲۸۷.

علی بن محمد بن علی خزاز رازی قمی، ۲۸۱/۴.

علی بن محمد بن علی شعیری، ۲۸۴/۴.

علی بن محمد بن علی طبری آملی کحی، ۲۸۵/۴.

علی بن محمد بن علی طوسی، ۲۹۱/۴.

علی بن محمد علی کاشانی، ۲۸۶/۴.

علی بن محمد بن علی کاشانی، نصیر الدین، ۲۹۱/۴، ۲۹۳.

علی بن محمد بن فرج، ۲۹۳/۴.

علی بن محمد بن قولویه، ۲۹۴/۴.

علی بن محمد بن علی بن محمد بن محمد بن سکون حلّی، ۲۹۶/۴، ۲۹۸، ۱۸۱/۶.

علی بن محمد بن محمد بن نعمان، ۲۹۸/۴.

علی بن محمد بن محمد ترکه، ۲۹۷/۴.

علی بن محمد بن معالی عاملی، ۳۰۲/۴.

علی بن محمد بن متیل، ۲۹۴/۴.

علی بن محمد بن مکی بن عیسی... شامی عاملی جبلی جبعی، ۳۰۳/۴.

علی بن محمد بن مکی بن محمد بن حامد بن محمد عاملی جزینی، ۲۷۲/۴، ۳۰۹.

علی بن محمد بن یحیی مذکر، ۳۰۳/۴، ۳۱۵.

علی بن محمد بن یوسف بن ثابت، ۳۲۴/۴.

علی بن محمد بن یوسف بن مهجور فارسی شیرازی معروف به ابن خالویه، ۳۲۳/۴، ۳۲۴.

علی بن محمد بن یوسف حرّانی، ۳۲۴/۴.

علی بن محمد بن یونس عاملی، عنجری نباطی

بیاضی، ۳۱۶/۴، ۳۶۲، ۳۶۸، ۱۴۰/۶.

علی بن محمد جاستی، رشید الدین، ۲۴۰/۴.

علی بن محمد جزری عاملی شامی، ۲۳۹/۴.

علی بن محمد جوسقی قزوینی، ۲۴۰/۴.

علی بن محمد حبشی کاتب، ابو الحسن، ۴۵۶/۳، ۲۴۰/۴.

علی بن محمد حرّ عاملی، ۲۴۶/۴.

علی بن محمد حسینی خجندی ساکن ری، ۲۴۲/۴.

علی بن محمد رازی قمی، ۲۸۱/۴.

علی بن محمد رازی متکلم، ۲۵۷/۴.

علی بن محمد راشدی، ۲۵۷/۴.

علی بن محمد رهقی قهب بن ولید، ۲۵۷/۴.

علی بن محمد زوزنی، ۲۵۸/۴.

علی بن محمد عدوی شمشاطی، ۲۶۳/۴.

علی بن محمد علقمی، ۲۶۸/۴.

علی بن محمد علوی رازی، ۲۷۱/۴.

علی بن محمد عمری - علی بن محمد بن علی بن محمد عمری نسابه.

علی بن محمد فزاری، ۲۹۵/۴.

علی بن محمد قرشی، ابن زبیر، ۲۹۳/۴.

علی بن محمد کاتب، ابو الحسین، ۲۹۴/۴.

علی بن محمد لویزانی، ابن دعیم، ۲۹۶/۴.

علی بن محمد لیشی واسطی، ۳۱۲/۴.

علی بن محمد متطبب درقم، ۲۹۴/۴.

علی بن محمد مدائنی، ۳۰۳/۴.

علی بن محمد مذکر - علی بن محمد بن یحیی.

علی بن محمد نظام الدین، ۳۰۲/۴.

علی بن محمد نیشابوری، ۳۱۴/۴.

علی بن محمد وشنیزی/وشنوه ای مقیم کاشان،

ص: ۴۶۰

علی بن محمد هجری بحرانی، ۳۱۵/۴.

علی بن محمود انجوی شیرازی، ۱۳۱/۴.

علی بن محمود حمصی، جمال الدین، ۳۲۶/۴.

علی بن محمود عاملی مشغری، ۳۱۵/۴.

علی بن مراد، ۳۲۶/۴.

علی بن مرتضی، ۳۲۷/۴.

علی بن مزیدی - علی بن احمد بن یحیی مزیدی.

علی بن مطهر حلّی، رضی الدین، ۳۲۷/۴.

علی بن مظاهر واسطی، ۳۲۸/۴.

علی بن مقرب، ۳۲۸/۴.

علی بن منصور بن تقی الدین بن نجم الدین بن عبد الله حلبی، ابو الحسن، ۳۳۳/۴.

علی بن منصور بن حسن مزیدی، ۳۳۳/۴.

علی بن منصور بن محمد حسینی شیرازی، ۳۳۴/۴.

علی بن موسی، ۳۳۴/۴.

علی بن موسی کندی کمیدانی، ۳۳۴/۳.

علی بن وصیف ناشی متکلم بغدادی، ۳۳۴/۴.

علی بن هبه الله بن عثمان بن احمد بن ابراهیم بن رائقه موصلی، ابو الحسن، ۳۴۵/۴.

علی بن هبه الله بن دعویدار ظهیر الدین ابو المناقب، ۳۴۶/۴.

علی بن هبه بن عثمان بن احمد بن ابراهیم بن رائقه موصلی، ابو الحسن، ۳۴۶/۴، ۳۴۷.

علی بن ہلال/بلال بن ابی معاویہ مہلبی، ۳۴۷/۴.

علی بن ہلال بن عیسیٰ بن محمد بن فضل، ۳۴۷/۴.

علی بن ہلال جزائری کرکی، زین الدین ابو الحسن، ۳۴۸/۴.

علی بن ہلال عاملی کرکی، ۳۵۲/۴.

علی بن ہیصم، ۳۵۵/۴.

علی بن یحییٰ بن علی خیاط سوراوی، ۳۵۶/۴، ۳۵۷.

علی بن یحییٰ حافظ، ۳۵۵/۴.

علی بن یوسف، ۳۶۲/۴.

علی بن یوسف بن جبیر فاضل، زین الدین، ۳۶۳/۴.

علی بن یوسف بن جعفر کلینی، سید ابو القاسم، ۳۶۴/۴.

علی بن یوسف بن حسن، ۳۶۴/۴.

علی بن یوسف بن عبد الجلیل نیلی، ظہیر الدین، ۳۶۵/۴.

علی بن یوسف بن علی بن محمد بن مطہر حلّی، ۳۶۶.

علی بن یونس عاملی نباطی بیاضی، زین الدین - علی بن محمد بن یونس...

علی حسین استرابادی - شرف الدین علی نجفی.

علی زین الدین، ۳۸۵/۳، ۱۹۲/۴.

علی شوشتری (سید -)، ۴۴۸/۳.

علی شولستانی - علی بن حجه اللہ شولستانی.

علی شیفتکی، ملا شرف الدین، ۱۴۴/۴.

علی طیب - علی بن حسین طیب.

علی عرب - علی زین الدین.

علی فراهانی کمره ای مشهور به آقا شیخ، ۲۲۰/۴.

علی فوعی/قوعی حلبی، ۲۲۶/۴.

ص: ۴۶۱

علی فومنی گیلانی مقیم شیراز، ۲۲۶/۴.

علی قلی بن محمد خلخالی اصفهانی، ۲۲۹/۴.

علی قلی نطنزی، ۲۲۹/۴.

علی کاشی، ۲۲۷/۴، ۲۹۱.

علی مکی، مولی مجد الدین، ۳۳۰/۴.

علی منشار، زین الدین، ۳۳۱/۴.

علی نقی بن شیخ ابو العلا کمره ای محمد هاشم طغانی کمره ای شیرازی اصفهانی، ۳۳۶/۴.

علی (سید) همدانی صوفی، ۳۵۴/۳.

علی یزدی، ملا شرف الدین، ۳۵۸/۴.

عماد الدین بن یونس، ۳۶۹/۴.

عماد الدین عبد الله بن محمد من مکی، ۲۹۶/۳.

عماد الدین علی استرابادی، ۴۲۲/۳، ۳۶۸/۴.

عماد مازندرانی کلباری، ۳۶۹/۴.

عمار بن محمد بن حمدان حمدانی، عزیز الدین، ۳۷۲/۴.

عمار بن یاسر، ابو الیقظان، ۳۷۲/۴.

عمر بن ابراهیم، آوسی، ۳۷۰/۴.

عمر بن ابراهیم حسینی، سید ابو البرکات، ۳۷۰/۴.

عمر بن احمد بن منصور صفار نیشابوری، ابو حفص، ۳۷۰/۴.

عمر بن اسکندر، امیر زاهد شرف الدین، ۳۷۱/۴.

عمر بن محمد بن عمر بن محمد بن سلیم بن براء بن سیار تمیمی بغدادی، ۳۷۱/۴.

عمید الدین، عبد المطلب بن محمد اعرج حسینی، ۳۰۸/۳.

عمیر بن یحیی بن داوود فحّام، ۳۷۲/۴.

عنایت الله بسطامی مشهور به بایزید بسطامی ثانی، ۳۷۲/۴.

عنایت الله بن آقا محمد مؤمن بن محمد باقر اصفهانی، ۳۷۲/۴.

عنایت الله بن علی بن محمود قهپائی، ۳۷۴/۴.

عنایت الله نقیب اصفهانی، ۳۷۳/۴.

عوض شوشتری کرمانی (ملا -)، ۳۷۶/۴.

عیداد بن جعفر بن محمد بن علی بن خسرو دیلمی، ۳۷۷/۴.

عیسی (مولی قاضی -)، ۳۷۷/۴.

عیسی بن حسن بن شجاع نجفی، ۳۷۸/۴.

عیسی بن محمد بن شیخ بهاء الدین ابو الحسن علی بن عیسی بن فخر الدین بن ابو الفتح اربلی، ۳۸۲/۴.

عیسی بن محمد جزائری، ۳۷۸/۴.

عیسی بن محمد صالح بیک بن حاج شاه ولی بیک بن حاج پیر محمد بیک بن خضر شاه اصفهانی، ۳۷۹/۴.

عیسی خان اردبیلی، ۳۷۸/۴.

غاری، ابو نصر، ۱۵۰/۶.

غازی بن احمد بن ابی منصور سامانی، ۳۸۳/۴.

غازی قزوینی، ملا باقر، ۶۷/۵.

غازی قزوینی، ملا خلیل، ۲۹۲/۲.

غانم عصمی هروی شیعی، ۳۸۴/۴.

غروی مازندرانی، زین الدین بن علی، ۴۴۸/۲.

غريفى بحرانى، حسين بن حسن، ۴۲/۲.

غزنوى، على بن حسين واعظ، ۹۵/۴.

غسانى، طلحه بن عبد الله، ابو محمد معروف به عونى، ۶۵/۳.

غضائرى، احمد بن حسين، ۶۸/۱.

غضائرى، حسين بن احمد بن عبد الله بن ابراهيم غضائرى، ۱۴۴/۲.

ص: ۴۶۲

غفاری بغدادی، حمزه بن ابی عبد اللہ، شمس الدین، ۲۲۴/۲.

غلام ابو الحیث / ابو الجیش، طاهر، ۳۴/۳.

غنیمه بن هبه اللہ بن غنیمه الدعوی، نجم الدین، ۳۸۴/۴.

غیاث الدین شیرازی، محمد هادی بن معین الدین محمود وزیر فارس بن غیاث الدین، ۳۱۵/۵.

فائدی، احمد بن علی قزوینی، ۱۰۱/۶.

فادشاه بن محمد علوی راوندی حسینی، ۳۸۵/۴.

فارسی، ابو الحسن، ۶۷/۶.

فارسی، ابو عبد اللہ بن فارسی، ۱۰۱/۶.

فارسی، حسن بن احمد، ابو علی، ۱۸۸/۱.

فارسی، حسن بن علی، ۲۴۰/۱.

فارسی، علی بن محمد بن یوسف بن مهجور، ابو الحسن، ۳۲۴/۴.

فارسی، فضل اللہ بن محمود، ۴۶۶/۴.

فارسی، کردی بن عکبر بن کردی، ۵۰۳/۴.

فارسی، محمد بن احمد شهید، ۵۲/۵.

فارسی، محمد بن زید بن علی، ۱۸۴/۵.

فاضل، علی بن یوسف بن جبیر، زین الدین، ۳۶۳/۴.

فاضل، غازی بن احمد بن ابی منصور، ۳۸۳/۴.

فاضل فقیه، فتح اللہ بن محمد بن آزاد مسکنی، ۳۸۶/۴.

فتال، حسن بن عبد الکریم، ۲۳۰/۱.

فتال، حسن بن عبد اللہ، ۲۳۲/۱.

فتال فارسی نیشابوری، محمد بن حسن، ۱۳۵/۵.

فتال نجفی، امیر رحمه الله ۳۵۳/۳.

فتال نیشابوری، محمد بن علی، ۲۴۰/۵.

فتح الله بن شکر الله کاشانی شریف (ملا -)، ۳۹۲/۴.

فتح الله بن عبد الملک بن فتحان واعظ قمی کاشانی، علاء الدین، ۳۸۵/۴.

فتح الله بن محمد بن آزاد مسکنی، ۳۸۶/۴.

فتح الله بن هبیه الله سلامی شاهی، حسنی / حسینی، کمال الدین، ۳۹۱/۴.

فتح الله کبیر شیرازی حسینی (سید شاه -)، ۳۸۷/۴.

فتونی عاملی، حسن، ۳۳۵/۱.

فتونی عاملی، حسین، ۱۸۲/۲.

فحام (ابن...) - ابو محمد فحام.

فخار بن معد بن فخار موسوی حائری، ۳۹۴/۴.

فخار (ابن -) مرتضی بن عبد الحمید، ۳۳۳/۵.

فخر آور بن محمد بن فخر آور قمی، شمس الساده، ۴۰۹/۴.

فخر الله/فخر الدین، سید علی بن عرفه حسینی، ۱۸۹/۴.

فخر الدین، احمد بن علی بن عرفه حسینی، ۸۸/۱.

فخر الدین، احمد بن محمد بن احمد، امام ابو سعید خزاعی، ۹۲/۱، ۸۵/۶.

فخر الدین، بابا بن محمد علوی حسینی آبی، ۱۳۰/۱.

فخر الدین، حیدر بن علی بن ابو علی محمد بن ابراهیم، ۲۵۴/۲.

فخر الدین شمیله بن محمد بن ابو هاشم، امیر مکه، ۲۶/۳.

فخر الدين طريحي نجفي - فخر الدين محمد.

ص: ٤٦٣

فخر الدین، علی بن بوقی صدوق، ۴۴۷/۳.

فخر الدین، علی بن حسین منجم، ۵۱۹/۳.

فخر الدین، علی بن محمد بن عز الشرف، ۲۶۴/۴.

فخر الدین، علی بن حسین کاشفی بیهقی، ۵۱۲/۳.

فخر الدین ماوراء النهری قمی (فاضل -)، ۴۰۹/۴.

فخر الدین، محمد بن علامه حلّی (حسن بن یوسف بن علی بن مطهر)، ۱۳۸/۵.

فخر الدین محمد بن احمد بن طریح رماحی نجفی معروف به شیخ فخر الدین، ۴۱۰/۵.

فخر الدین مشهدی خراسانی (سید میرزا -)، ۴۱۶/۴.

فخر المحققین - فخر الدین محمد بن حسن (علامه حلّی).

فراء کوفی، یحیی بن زیاد بن عبد الله، ابو زکریا، ۴۹۵/۵.

فراء بن ابراهیم کوفی، ۴۱۷/۴.

فراهانی شیرازی، ابو الحسن، ۷۱/۶.

فراهانی کمره ای شیرازی اصفهانی، علی نقی بن محمد هاشم، ۳۳۶/۴.

فراهیدی، خلیل بن احمد یحمدی ازدی اقدم، ابو عبد الرحمان، ۲۷۹/۲.

فرج الله بن سلمان بن محمد جزائری، ۴۲۱/۴.

فرج الله بن محمد بن درویش حویزی، ۴۱۸/۴.

فرخان (ابن -) ابو سعد بن فرخان نزیل کاشان، ۸۵/۶.

فرزادی هموسه، حسن بن علی، ۲۳۸/۱، ۷۶/۶.

فرزدق بن همام بن غالب، ۴۷۰/۵.

فرزلی، حسین بن علی عاملی، ۱۵۷/۲.

فزاري، علي بن محمد، ۲۹۵/۴.

فصیحی نحوی استرآبادی، علي بن محمد، ۲۷۷/۴.

فضل الله استرآبادی، ۴۴۸/۴.

فضل الله استرآبادی، سيد امير، ۴۴۸/۴.

فضل الله استرآبادی نجفی، امير، ۴۴۸/۴.

فضل الله بن حسين، ابو الرضا مرعشی، ۴۴۸/۴، ۴۵۰.

فضل الله بن علي بن عبید الله حسنی /حسینی امام ضياء الدين راوندى كاشانى، ۴۵۱/۴.

فضل الله بن محمد، ۴۶۶/۴.

فضل الله بن محمد كيا حسینی استرآبادی (امير -)، ۴۵۰/۴.

فضل الله بن محمود فارسی، ۴۶۶/۴.

فضل الله بن يحيى طیبی، مجد الدين كاتب واسط، ۴۶۸/۴.

فضل الله عذار شهيد، ۴۴۹/۴.

فضل الله كاشانى (مولی شاه -)، ۳۹۰/۴.

فضل بن... (معاصر علامه حلی)، ۴۴۸/۴.

فضل بن حسن بن فضل طبرسی مشهدي، امام امين الدين ابو علي، ۴۲۱/۴.

فضل بن دكين، حافظ، ابو نعيم، ۴۴۶/۴، ۱۵۰/۶.

فضل، حسين بن ابو الحسن بن خلف كاشغری، ۲/۲.

فقعانی عاملی، زين الدين بن علي، ۴۴۸/۲.

فقعانی عاملی، عبد الله بن محمد، عماد الدين، ۲۹۶/۳.

فقعانی عاملی، علي بن طی، ۱۱۸/۴، ۲۰۰.

فقيه الدين على بن حسين بن على، ابو الحسن، ٥٠١/٣.

فقيه، حسين بن احمد، ابو طيب، ٥/٢، ٢٨.

فقيه، حسين بن حسن مؤدب، ابو عبد الله، ٩٥/٢.

فقيه، خير الدين يحيى، ٢٩٩/٢.

فقيه، على بن ابو سعد بن ابو الفرج خياط، ٣٩٥/٣.

فنجكردى نيشابورى، على بن احمد اديب، ٤١١/٣.

فندرسكى موسوى حسيني، ابو القاسم، ١٢٤/٦.

فوشنجى/بوشنجى، حسين بن احمد بن مغيره، ابو عبد الله، ٢٩/٢.

فولاد خراسانى (ملا -)، ٤٧١/٤.

فياض بن هدايه الله حسيني، امير، ٤٨٦/٤.

فيروز نهاوندى، ابو لؤلؤ، بابا شجاع الدين، ٤٧١/٤.

فيض الله (امير -) استاد ملا احمد اردبيلي، ٤٨١/٤.

فيض الله بن عبد الغافر حسيني تفرشى نجفى، ٤٨٢/٤.

فيض الله صاحب مفتاح الشفا، ٤٨١/٤.

فيض الله طباطبائى (امير -)، ٤٨١/٤.

فيض كاشانى، محمد بن مرتضى معروف به ملا محسن، ٢٩٤/٥.

قائى، حسن رضوى، ٢٢٠/١، ٧٣/٦.

قائى، محمد بن محمد بن ابراهيم، سعيد ابو الحسن، ٢٥٨/٥.

قاروره (ابن -) حسين بن احمد، ابو عبد الله، ٢٢/٢.

قاری، حسین بن ابو الفضل بن محمد راوندی رشید الدین، ۴/۲.

قاری، عبد الجلیل حسینی، ۹۹/۳.

قاری، علی بن عماد الدین علی شریف استرآبادی، ۱۹۲/۴، ۳۶۸.

قاسم بن حسن / حسین بن محمد بن حسن بن معیه بن سعید، ابو جعفر، جلال الدین، ۴۹۰/۴.

قاسم بن حسین علاء الدین خلخالی، ۴۸۷/۴.

قاسم بن عباد، ۴۹۳/۴.

قاسم بن فضل بن عبد الواحد صیدلانی، ابو المطهر، ۴۹۵/۴.

قاسم بن محمد بن قاسم، حسنی شجری، ۴۹۶/۴.

قاسم بن محمد کاظمی نجفی، ۴۹۳/۴.

قاسم بن معیه، حسنی شجری، سید شمس الدین، ۴۹۶/۴.

قاضی ابو بکر، ۵۰/۶.

قاضی احمد بن علی بن حسین بن شاذان قمی، ۸۶/۱.

قاضی احمد بن علی بن قدامه، ۸۸/۱.

قاضی القضاة عبد الجبار بن احمد بن ابو مطیع همدانی، ۸۹/۳.

قاضی تاج الدین محمد بن محفوظ بن وشاح بن محمد، ابو علی، ۲۵۷/۵.

قاضی تنوخی، علی بن محسن، ابو القاسم، ۴۷۵/۳، ۱۲۱/۶.

قاضی تنوخی، محسن، ۱۰۵/۶.

قاضی جمال الدین، علی بن عبد الجبار بن محمد طوسی، ۱۱۹/۴.

قاضي جمال الدين، محمد بن حسين بن محمد بن قريب، ١٧٦/٥.

قاضي جهان حسيني قزويني، وزير، ٤٩٧/٤.

قاضي حسن بن اسحاق بن عبيد، ابو محمد، ١٩٦/١.

قاضي حسين بن عبد الجبار نزيل كاشان، ابو منصور، خطير الدين، ١٠٥/٢.

قاضي حسين معز الدين اصفهاني، ٣٦/٢.

قاضي خان (غازي خان) صدر جهان، ٤٩٦/٤.

قاضي ركن الدين، محمد بن سعد بن هبه الله بن دعويدار، ١٨٥/٥.

قاضي روم و ارميني، علي بن عبد الله بن احمد ابو يعلى علاء الدين جعفري، ١٧٣/٤.

قاضي ري، محمد بن علي بن محمد، فخر الدين، ٢٤١/٥.

قاضي زاده، عبد الخالق بن كرهودي، ١١٦/٣.

قاضي، صاعد بن محمد بن صاعد بريدي آبي، اشرف الدين، ٢٨/٣.

قاضي صفى الدين، مسعود بن عبد الكريم، ٣٣٦/٥.

قاضي طرابلسي، عبد العزيز بن ابي كامل، عز الدين، ١٦٨/٣.

قاضي عبد الجبار بن فضل الله، ٩٤/٣.

قاضي عبد الجبار بن منصور، ٩٦/٣.

قاضي عبد العزيز بن نحرير بن عبد العزيز بن براج، ابو القاسم سعد الدين، ١٧٦/٣.

قاضي عبد الله بن محمد بلدجي، ٢٩٧/٣.

قاضي عبد الواحد بن اسماعيل طبري روياني، ابو المحاسن، ٣٢٩/٣، ١٣٦/٦.

قاضي علاء الدين، اسعد بن علي بن هبه الله بن دعويدار، ١١٦/١.

قاضي علي بن بندار بن محمد هوسمي، ابو الحسن، ٤٤٧/٣.

قاضي علي بن زيد حسيني آبي، تاج الدين، ١٣٣/٤.

قاضي علي بن عبد العزيز جرجاني، ابو الحسن، ١٥٩/٤.

قاضي علي بن محمد بن يوسف ابو الحسن، ٣٢٣/٤.

قاضي علي بن محمد بساط بغدادى، ابو الحسن، ٢٣٧/٤.

قاضي، علي بن محمد فزارى، ٢٩٥/٤.

قاضي، عماد الدين ابو محمد حسن استرابادى، ١٩٥/١.

قاضي عيسى، ٣٧٧/٤.

قاضي فخر الدين، محمد بن علي بن محمد، ٢٤١/٥.

قاضي قاهره، حسن بن عبد العزيز بن محسن جبهانى، ٢٣٧/١.

قاضي قم، علي بن هبه الله بن دعويدار، تاج الدين، ابو الحسن، ٣٤٥/٣، ٣٤٦.

قاضي كاشان، احمد بن فضل الله بن علي راوندى، كمال الدين، ابو المحاسن، ٨٨/١.

قاضي كاشان، محمد بن حسين بن محمد، ابن قريب، ١٧٤/٥.

قاضي محمد بن عبد الكريم وزيرى، ١٩٤/٥.

قاضي محمد بن علي، ابو جعفر، ١٩٩/٥.

قاضي محمد بن علي بن عبد الجبار، تاج الدين، ٢٣٥/٥.

قاضي محمد بن علي مجد الدين، ١٩٩/٥.

قاضى ناصر بن ابو جعفر امامى، ٣٦٩/٥.

قاضى نعمان مصرى، ٤١٧/٥.

قاضى نور الله بن محمد شاه شوشترى، ٣٩٧/٥.

قاضى نور الله بن شريف شوشترى، ٤٠٤/٥.

قاهره (العدل بالقاهره) حسن بن عبد العزيز بن محسن جبهانى، ٢٣٧/١.

قبادويه (ابن -) سالم بن قبادويه، ٤٧٥/٢.

قباديانى، ناصر بن خسرو بن حارث... علوى، ٣٦٣/٥.

قحطانى، على بن محسن قاضى تنوخى، ٤٧٥/٣.

قرشى، على بن حسين بن حسان بن باقى، ٤٩٤/٣، ١٧٠/٦.

قرشى كوفى، على بن محمد بن زبير، ابو الحسن، ٢٣١/٤، ٢٥٧، ٢٩٣.

قرشى، يحيى بن حسن، ٤٧٧/٥.

قرقاره، نصر بن عصام بن مغيره فهري، ابو نعيم، ٣٧٧/٥.

قرنى، كثير بن عبد الله بن احمد، ٥٠٣/٤.

قريب، حسين بن محمد قاضى سديد الدين، ابو محمد، ١٩١/٢.

قريب محمد بن حسين بن محمد بن قريب، ١٧٦/٥.

قريش بن سبيع بن مهنا بن سبيع، ابو محمد علوى حسيني مدنى، ٤٨٩/٤، ٤٩٦.

قزوينى، ابو تراب بن رويه، ٥١/٦.

قزوينى، ابو ذر بن خليل، ٢٩٥/٢.

قزوينى، ابو عبد الله، ١٠١/٦.

قزوينى، احمد بن خليل، ٧٣/١.

قزوینی، بابا محمد صالح، ۱۳۰/۱.

قزوینی، حسین بن ابراهیم، ۳۲/۲.

[قزوینی]، خلیفه بن ابی اللحیم، ۲۷۸/۲.

قزوینی، خلیل (ملا -) بن غازی، ۲۹۲/۲.

قزوینی، داعی بن ظفر بن علی حمدانی ابو العلا، ۳۰۱/۲.

قزوینی، رضی، ۳۵۹/۲، ۱۳۶/۵.

قزوینی، روح الله بن آمیرزا حسینی سیفی، ۳۶۰/۲.

قزوینی، (طالقانی -) محمد کاظم، ۲۵۴/۵.

قزوینی، (طالقانی -) محمد مؤمن بن محمد زمان، ۲۹۷/۵.

قزوینی، طاهر بن احمد نحوی، بهاء الدین ابو محمد، ۳۴/۳.

قزوینی طوسی، عبد الله بن شاه منصور، ۲۶۸/۳.

قزوینی، ظفر بن داعی بن ظفر حمدانی، ابو سلیمان، ۷۹/۳.

قزوینی، عبد الجلیل بن ابی الحسین بن ابی الفضل واعظ، نصیر الدین، ۹۶/۳.

قزوینی، عبد العظیم بن عبد الله بن احمد بن محمد جعفری، صدر الدین، ابو القاسم، ۱۸۴/۳.

قزوینی، عبد الله بن احمد بن حمزه جعفری زینبی، ۲۲۴/۳.

قزوینی، عبد الله بن شاه منصور، ۲۶۸/۳.

قزوینی، عبد الله بن عبد الله، ۲۷۲/۳.

قزوینی، عبد الله بن علی بن عبد الله بن احمد بن حمزه، ۲۷۵/۳.

قزوینی، عبید زاکانی، ۳۴۹/۳.

قزوینی، علی اصغر بن محمد بن یوسف، ۴۴۵/۳.

- قزوینی، علی بن ابی سهل بن حاتم بن ابی حاتم، ۳۹۷/۳، ۴۵۳.
- قزوینی، علی بن عبد الله بن علی بن عبد الله بن احمد، تاج الدین ابو تراب، ۱۷۴/۴.
- قزوینی، علی بن عبد الله بن احمد بن حمزه جعفری، تاج الدین، ۱۷۳/۴.
- قزوینی، علی بن محمد جوسقی، فاضل، ۲۴۰/۴.
- قزوینی، قاضی جهان حسینی وزیر، از سادات سیفی، ۴۹۷/۴.
- قزوینی کاتب، محمد بن ابی عمران موسی بن علی بن عبد ربه، ابو الفرج، ۳۸/۵.
- قزوینی، محمد باقر بن غازی (برادر ملا خلیل)، ۶۷/۵.
- قزوینی، محمد بن حسن، رضی الدین، ۳۹۵/۱، ۱۳۶/۵.
- قزوینی، محمد بن حسین بن ابی الحسین، قطب الدین، ۱۵۲/۵.
- قزوینی، محمد بن علی حمدانی، برهان الدین، ۲۰۶/۵.
- قزوینی، محمد بن محمد صادق، امیر صدر الدین، ۲۸۳/۵.
- قزوینی، محمد بن محمد بن علی حمدانی، برهان الدین، ۲۰۶/۵، ۲۸۴.
- قزوینی، محمد بن مولانا فتح الله رفیع الدین، ۲۵۰/۵.
- قزوینی، محمد بن یوسف بن پهلوان صفر، ۳۲۱/۵.
- قزوینی، میرزا محمد شفیع بن رفیع الدین محمد واعظ، ۱۸۸/۵.
- قزوینی، محمد صالح بن محمد باقر روغنی، ۱۹۰/۵.
- قزوینی، محمد معصوم حسینی، ۲۹۷/۵.
- قزوینی، محمد مهدی بن علی اصغر، ۳۱۱/۵.
- قزوینی، محمود بن حسین بن ابی الحسین، جلال الدین، ۳۲۴/۵.
- قزوینی، مسعود بن حسین بن ابی الحسین، ۳۳۵/۵.

قزوینی، نوروز علی بن محمد تبریزی، ۳۹۵/۵.

قزوینی، هبه الله بن حمدان بن محمد حمدانی امام ابو البرکات حمدانی، ۴۵۵/۵.

قزوینی، هبه الله بن محمد بن هبه الله ۴۵۸/۵.

قسوره بن علی بن حسین بن محمد بن احمد بن ابی حجر، ابو الحارث، ۴۹۶/۴.

قسوره بن علی بن قسوره، ابو غالب، کمال الدین، ۱۰۹/۶.

قسینی، علی بن محمد بن احمد بن صالح سیبی، ۲۳۵/۴.

قسینی، محمد بن احمد بن صالح، شاگرد فخار بن معد، ۴۹/۵.

قشیری، عبد الله بن عبد الکریم بن هوازن، ابو الفتح حسینی، ۲۷۱/۳.

قصبی گرگانی، حسین بن حسن بن زید حسینی، ۹۵/۲.

قصبی گرگانی، محمد بن حسین، ۹۴/۶.

قطان، محمد بن شجاع، شمس الدین، ۱۸۷/۵.

قطب الدین رازی (ملا -)، ۴۹۶/۴، ۲۷۷/۵.

قطب الدین راوندی، سعید بن هبه الله بن حسن، ۴۸۲/۲.

قطب الدین کیدری، محمد بن حسن / حسین

بيھقی نيشابوری، ۴۹۶/۴، ۷۵/۶.

قطب الدين لاهیجی، محمد بن علی شریف دیلمی اشکوری، ۲۰۸/۵.

قطب الدين محمد بن محمد بن ابی جعفر بن بابويه، ۲۵۸/۵.

قطب الدين، محمد بن محمد رازی بويهی، ۲۷۷/۵.

قطب الدين، محمد بن محمد کاذری، ۲۷۷، ۸۲/۵.

قطیفی، ابراهیم بن سلیمان حلّی نجفی، ۵۰/۱.

قطیفی، حسین بن راشد، رضی الدین، ۱۰۲/۲.

قطیفی، عبد علی، ۱۸۹/۳.

قطیفی، محمد بن یوسف خطی بحرینی، ۳۲۰/۵.

قطیفی، یوسف بن حسین بن ابی، کریم الدین، ۵۵۵/۵.

قمی، ابو الحسن بن سعدویه، ۶۶/۶.

قمی، ابو محمد بن حسن بن داوود، ۱۳۹/۶.

قمی، احمد بن حسین بن احمد بن محمد بن دعویدار بدلا/بدله، ۶۷/۱.

قمی، احمد بن عبد القاهر بن احمد، ادیب، ۷۶/۱.

قمی، احمد بن علی بن حسین بن شاذان قاضی، ۸۶/۱.

قمی، احمد بن علی بن عبد الجبار طبرسی، ۸۸/۱.

قمی، احمد بن محمد، ۹۲/۱.

قمی، اسحاق بن محمد بن حسن بن حسین بن بابويه، ۱۱۴/۱.

قمی، جعفر بن حسین بن حسکه، ۱۴۴/۱.

قمی، حسکا (حسن) بن حسین بن بابويه، ابو محمد شمس الاسلام، ۲۰۴/۱، ۲۰۵، ۲۱۲، ۱۷۷/۲.

قمی، حسکه بن بابویه، ۱۷۸/۲.

قمی، حسن بن سید عماد الدین ابو القاسم احمد بن ابی علی، السید بو علی حسینی، ۱۸۸/۱.

قمی، حسن بن عبد العزیز بن حسین، ابو سعد/ ابو سعید، ۲۳۷/۱.

قمی، حسن بن علی بن بهلول، ۲۷۰/۱.

قمی، حسن بن علی بن زیرک، نصره الدین، ۲۹۴/۱.

قمی، حسن بن فادار، ادیب، افضل الدین ۳۳۵/۱.

قمی، حسن بن محمد بن حسن، ۳۵۹/۱، ۳۸۰.

قمی، حسین بن ابراهیم بن بابویه، ۳۳/۲.

قمی، حسین بن ابراهیم بن علی، ابو عبد الله معروف به ابن خیاط، ۱/۲.

قمی، حسین بن ابو القاسم حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه، ۴۵/۲.

قمی، حسین بن حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه، ابو عبد الله، ۴۲/۲.

قمی، حسین بن علاء الدین، ابو محمد، ۲۰۰/۲.

قمی، حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه، ابو عبد الله، ۱۶۲/۲.

قمی، حسین بن محمد، ۱۹۱/۲.

قمی، حسین بن مؤدب، ابو عبد الله ادیب، ۸۶/۲.

قمی، سعد بن حسن بن حسین بن بابویه، ۴۷۸/۲.

قمی، شاذان بن جبرائیل بن اسماعیل، ۱۷/۳.

قمی، شیرزاد بن محمد بن محمد بن بابویه، ۲۷/۳.

قمی، عبد الرزاق بن علی لاهیجی گیلانی، ۱۴۳/۳.

قمی، عبد القاهر بن احمد بن ابی علی، ۱۹۸/۳.

قمی، عبد القاهر بن حمویه، ابو طالب، ۱۹۸/۳.

قمی، عبد الله بن فتح الله قمی کاشانی، وجیه الدین، ۲۸۳/۳.

قمی، عبد الملك بن اسحاق رضی الدین کاشانی، ۳۲۰/۳.

قمی، عبید الله بن حسن بن حسین بن بابویه نزیل ری، موفق الدین، ابو القاسم، ۳۵۲/۳.

قمی، علی بن ابو المعالی بن حمزه علوی حسینی، ۴۰۱/۳.

قمی، علی بن احمد اشعری، ابو الحسن / ابو الحسین، ۴۱۳/۳.

قمی، علی بن احمد بن محمد بن ابی جید، ابو الحسین، ۴۰۱/۳، ۷۷/۶، ۷۸.

قمی، علی بن حسن شاذان، ۴۷۲/۳.

قمی، علی بن حسین بن موسی بن بابویه، ابو الحسن، ۲۱/۴.

قمی (طبرسی -)، علی بن حمزه، ۱۰۴/۴.

قمی، علی بن حیدر، ملا نور الدین، ۱۰۶/۴.

قمی، علی بن دقاق، ۱۱۵/۴.

قمی، علی بن زیرک، واعظ، ابو الحسن، ۱۳۳/۴.

قمی، علی بن عبد المطلب، رشید الدین، ۱۷۵/۴.

قمی، علی بن عبید الله بن حسن بن حسین...، ابن بابویه، ۱۷۸/۴.

قمی، علی بن محمد بن ابو الحسن بن عبد الصمد تمیمی، ۲۳۱/۴.

قمى، على بن محمد بن على خزاز رازى، ابو القاسم، ۲۸۱/۴.

قمى، على بن محمد، جمال الدين متطبب به قم، ۲۹۴/۴.

قمى، على بن محمد بن حسن بن حسين...، ابن بابويه، ۲۴۱/۴.

قمى، على بن محمد بن حيدر بن بابويه، ۲۵۲/۴.

قمى، فتح الله بن عبد الملك بن فتحان واعظ قمى كاشانى، علاء الدين، ۳۸۵/۴.

قمى، فخر آور بن محمد بن فخر آور، شمس الساده، ۴۰۹/۴.

قمى، فخر الدين ماوراء النهرى، فاضل، ۴۰۹/۴.

قمى، محمد بن ابى الحسن بن عبد الصمد، ۳۸/۵.

قمى، محمد بن ابى نصر، زين الدين، ۴۰/۵.

قمى، محمد بن احمد بن على بن شاذان كوفى، ۵۱/۵.

قمى، محمد بن حسن بن حسوله بن صالحان خطيب، ۹۷/۵.

قمى، محمد بن رضا، ۱۸۲/۵.

قمى، محمد بن زين العرب، ناصر الدين، ۱۸۵/۵.

قمى، محمد بن عبد الله رضوى، جمال الدين ابو الفتح، ۱۹۵/۵.

قمى، محمد بن عبد العزيز بن ابى طالب، ۱۹۳/۵.

قمی، محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه، ابو جعفر، ۲۰۰/۵.

قمی، محمد بن محمد بن حسین بن مرزبان، عماد الدین، ۲۷۶/۵.

قمی، محمد بن محمد بن مانکدیم، سید مجد الدین، ۲۸۶/۵.

قمی، محمد طاهر بن محمد بن محمد حسین شیرازی نجفی، ۱۹۱/۵.

قمی، یحیی بن محمد حسینی، بهاء الدین، ۵۲۸/۵.

قنائی کاتب، علی بن عبد الرحمن بن عیسی، ابو الحسن، ۱۲۸/۴.

قوام الدین بن شمس الدین محمد حصری، ۵۰۰/۴.

قوام الدین، حسن اصفهانی (امیر)، ۱۸۰/۱.

قوام الدین، محمد بن علی بن مطهر حلّی، ۲۴۳/۵.

قوام الدین، محمد بن محمد بحرانی، ۲۵۹/۵.

قوسینی، احمد بن علی بن امیرکا، جمال الدین، ۸۶/۱.

قوسینی، حسن بن انوشیروان، سدید الدین، ۱۹۸/۱.

قوسینی، حسین بن علی بن امیرکا، بهاء الدین، ۱۵۵/۲.

قوسینی، محمد بن امیرکا بن ابی الفضل جعفری، نجم الدین، ۶۲/۵.

قوعی حلبی، علی تاج الدین، ۲۲۶/۴.

قولویه (ابن -)، جعفر بن محمد بن موسی، ۱۴۹/۱، ۱۹۶/۴.

قولویه (ابن -)، علی بن محمد، ۲۹۴/۴.

قوهده رأس الوادی ری، حسین بن ابی الفضل بن محمد، رشید الدین، ۴/۲.

قوهدی، ابراهیم بن خلیل بن شیده، عفیف الدین، ۵۰/۱.

قهپائی، عنایت الله بن علی بن محمود، زکی الدین، ۳۷۴/۴.

كابلې، اردشير بن ابو ماجد بن ابى المفاخر، ۱۱۱/۱.

كاتب، حسن بن على بن محمد، ۳۱۱/۱.

كاتب صولى، محمد بن يحيى بن عبد الله بن عباس، ۴۹/۶، ۱۰۶.

كاتب، عباس بن عمر كلوذانى، ابو الحسن، ابن ابى مروان، ۸۲/۳.

كاتب، على بن حبشى، ابو الحسن، ۴۵۶/۳، ۲۴۰/۴.

كاتب، على بن عبد الرحمان بن عيسى قنائى، ۱۲۸/۴.

كاتب، على بن محمد، ابو الحسين، ۲۵۶/۴.

كاتب، على بن محمد حسن تهامى عاملى شامى، ۲۴۲/۴.

كاتب محتسب بغداد، حسين بن احمد ابن الحجاج، ابو عبد الله، ۵/۲.

كاتب، محمد بن ابراهيم بن جعفر، ابو عبد الله نعمانى، ۳۳/۵.

كاتب، محمد بن ابى عمران موسى بن على بن عبد ربه، ابو الفرغ قزوينى، ۳۸/۵.

كاتب واسط، فضل بن يحيى بن على بن مظفر بن طيبى، مجد الدين، ۴۶۸/۴.

كاشان (نزىل -) ابو سعد بن فرحان، ۸۵/۶.

كاشان، (مشهد قالى شوران -) على بن محمد بن

علی الباقر علیہ السلام، سلطانعلی، ۲۶۹/۴.

کاشانی، ابو نعیم بن محمد، ۱۵۲/۶.

کاشانی (ابیوردی -) ابو الحسن بن ملا احمد، ۵۹/۶، ۶۰.

کاشانی، احمد بن فضل اللہ بن علی حسنی راوندی، کمال الدین، ابو المحاسن، قاضی کاشان، ۸۸/۱.

کاشانی، اسعد بن حمد، خطیر الدین، ابو علی، ۱۱۵/۱.

کاشانی، حبیب اللہ ۱۷۵/۱.

کاشانی، حسن، ۳۴۸/۱.

کاشانی، حسین بن ملا مسعود کاشانی طیب، کمال الدین، ۲۰۴/۲.

کاشانی، حسین بن عبد الجبار، قاضی خطیر الدین ابو منصور، ۱۰۵/۲.

کاشانی، رضی بن عبد اللہ بن علی جعفری، ۳۵۸/۲.

کاشانی، زین العابدین بن نور الدین حسینی، ۴۶۲/۲.

کاشانی، عبد الجبار بن علی بن عبد الجبار طوسی، ۹۴/۳.

کاشانی، عبد الرزاق، ۱۴۶/۳.

کاشانی، عبد الغفور بن شاه مرتضی، ۱۹۷/۳.

کاشانی، عبد اللہ بن فتح اللہ قمی، وجیه الدین، ۲۸۳/۳.

کاشانی، عبد الملک بن اسحاق قمی، ۳۲۱/۳.

کاشانی، عبد الملک بن فتحان، رضی الدین، ۳۲۱/۳.

کاشانی، علی بن ابی علی الحسن بن علی [بن عبد اللہ]، بن زیاره الاحنفی، ۴۸۴/۳.

کاشانی، علی بن ابی سعد کاشانی، ابو طاهر، ۳۹۶/۳.

کاشانی، علی بن محمد نصیر الدین، ۲۲۷/۴، ۲۹۱، ۲۹۳، ۳۸۱/۵.

کاشانی، علی بن محمد بن علی، رشید الدین، ابو الحسین، ۲۸۶/۴.

کاشانی، فتح الله بن شکر الله شریف، ۳۹۲/۴.

کاشانی، فتح الله بن عبد الملك بن فتحان واعظ، علاء الدین، ۳۸۵/۴.

کاشانی، فضل الله (شاه -)، برادرزاده ملا محسن کاشانی، ۳۹۴/۵.

کاشانی، محمد بن حسین بن محمد بن قریب، ۱۷۶/۵.

کاشانی، محمد بن علی جمال الدین ابو جعفر، ۲۴۱/۵.

کاشانی، محمد بن محمد بن ایوب مفید کاشانی ادیب، ۲۵۹/۵.

کاشانی، محمد بن مرتضی، ملا محسن فیض، ۲۹۴/۵.

کاشانی، مرتضی بن عبد الله بن علی جعفری سید کمال الدین، ۳۳/۵.

کاشانی، نصیر الدین کاشی، ۳۸۱/۵.

کاشانی، نور الله ۴۲۳/۵.

کاشغری، حسین بن ابی الحسن بن خلف ملقب به فضل، ۲/۲.

کاشغری، حسین بن حسن، ۴۴/۲.

کاشفا یزدی - میرزا کاشف الدین محمد اردکانی یزدی، ۵۰۲/۴.

کاشفا یزدی (قاضی بن میرزا کاشفا یزدی)، ۴۸۷/۴.

کاشفی بیهقی، علی بن حسین، فخر الدین، ۵۱۲/۳.

کاشفی سبزواری، حسین واعظ، کمال الدین هروی، ۲۰۴/۲.

کاظمی، احمد بن جواد مشهور به کلب علی، ۵۰۴/۴.

کاظمی، جواد بن سعید بن جواد کاظمی، ۱۵۷/۱.

کاظمی، عبد الکاظم، ۲۰۲/۳.

کاظمی، قاسم بن محمد، ساکن نجف اشرف، ۴۹۳/۴.

کاظمی، کلبعلی بن جواد - کاظمی، احمد بن جواد.

کاظمی، محمد امین بن محمد علی، ۶۵/۵.

کاظمی، محمود بن فتح الله حسینی نجفی، ۳۲۸/۵.

کاکیس بن علی بن قاسم، ابو الوفا علوی، ۵۰۲/۴.

الکال، محمد بن هارون، ابو عبد الله ۳۱۶/۵.

کاملی بعلبکی، علی بن علوان، ۱۹۱/۴.

کبابکی، عبد الله بن علی ابو زید کحی حسینی گرگانی، ۲۷۷/۳.

کبابکی، منتهی بن ابو زید کحی حسینی گرگانی، ۳۴۵/۵.

کبیر (امیر -)، محمد باقر بن محمد، میرداماد استرآبادی، ۶۹/۵.

کبیر (صدر -) شریف بن تاج الدین علی بن مرتضی استرآبادی، ۲۳/۳.

کبیر (طبری -)، محمد بن رستم، ۱۸۰/۵.

کتاب بن فضل الله بن کتاب حلبی، نظام الدین، ۵۰۲/۴.

کثیر بن عبد الله بن احمد قرنی/عربی، ۵۰۳/۴.

کثیر عزت، عبد الرحمن، ۱۳۵/۳، ۵۰۳.

کجی / کحی، عبد اللہ بن علی کبابکی، ابو زید حسینی گرگانی، ۲۷۷/۳، ۸۴/۶.

کجی / کحی، علی بن علی طبری آملی، ابو القاسم، ۲۸۵/۴.

کجی / کحی، محمد بن ابو القاسم بن محمد بن علی، عماد الدین، ابو جعفر، ۳۹/۵.

کجی / کحی، منتهی بن ابو زید کبابکی حسینی گرگانی، ۳۴۵/۵.

کراجکی، محمد بن علی بن عثمان، ابو الفتح، ۲۳۶/۵، ۱۱۳/۶.

کرامت جشمی، ابو سعد، ۵۰۳/۴.

کرخی، ابو محمد، ۱۳۹/۶.

کردوجینی، علی بن عبد الصمد بن محمد، ابو الحسن، بهاء الرؤساء، ۱۴۷/۴.

کردی بن عکبر بن کردی فارسی مقیم حلب، ۵۰۳/۴.

کرکی، بدر الدین بن محمد عاملی، ۱۳۲/۱.

کرکی، حسن بن علی، ۲۹۵/۱.

کرکی، حسن بن علی ابن عشره، ۲۹۹/۱.

کرکی، حسین بن حسام، ۴۱/۲.

کرکی، حسین بن سید حیدر حسینی، عاملی، ۹۶/۲، ۹۸، ۲۰۴.

کرکی، حسین بن شهاب الدین عاملی، حکیم، ۸۰/۲.

کرکی، حسین بن ضیاء الدین اردبیلی، ابو عبد اللہ حسینی عاملی، ۶۷/۲، ۸۶.

کرکی، حسین بن عبد العالی عاملی، عز الدین،

کرکی، عبد الحمید، نور الدین، ۱۱۱/۳.

کرکی، عبد العالی بن علی عاملی، ۱۶۴/۳.

کرکی، علی بن حسین بن عبد العالی، زین الدین، ابو الحسن، ۵۱۹/۳، ۲۳۰/۴.

کرکی، علی بن عبد العالی عاملی، ۱۵۲/۴.

کرکی، علی بن هلال عاملی، ۳۵۲/۴.

کرکی، علی بن هلال جزائری، زین الدین، ابو الحسن، ۳۴۸/۴.

کرکی، محمد بن حسین بن حسن موسوی عاملی، ۱۵۴/۵.

کرکی، محمد بن علی بن احمد حرفوشی، حریری عاملی شامی، ۲۱۵/۵.

کرکی، محمد بن ناصر الدین عاملی، ۳۱۳/۵.

کرکی، محمد معصوم بن محمد مهدی موسوی عاملی، ۲۹۸/۵.

کرکی، محمد مهدی بن میرزا حبیب الله موسوی عاملی، ۳۱۰/۵.

کرکی، نور الدین بن فخر الدین بن عبد الحمید عاملی، ۳۹۵/۵.

کرکی، یحیی بن جعفر بن عبد الصمد عاملی کرمانی، ابو الفضل، ۴۹۰/۵.

کرمانی، ابو الفضل، ۱۱۶/۶.

کرمانی، عوض شوشتری، ۳۷۶/۴.

کرهرودی، عبد الخالق بن کرهرودی، قاضی زاده، ۱۱۶/۳.

کریم الدین، یوسف بن حسین بن ابی قطفی، ۵۵۵/۵.

کشاجم، محمد بن حسین بن سندی بن شاهک، ابو الفتوح، ۳۲۴/۵.

کفر خونی، احمد بن علی عاملی، ۸۷/۱.

کفر خونی، اسماعیل بن علی عاملی، ۱۲۸/۱.

کفعمی، ابراهیم بن علی عاملی، ۵۷/۱.

کفعمی، علی بن حسن حارثی عاملی، ۴۸۸/۱.

کلباری، عماد مازندرانی، ۳۶۹/۴.

کلب علی (صاحب رسالۀ نماز جمعه)، ۵۰۴/۴، ۵۰۵.

کلب علی بن جواد کاظمی، ۵۰۴/۵.

کلوذانی، عباس بن عمر بن عباس بن محمد بن عبد الملک فارسی دهقان کاتب معروف به ابن ابی مروان، ۸۲/۳.

کلینی، حسن بن ابی العزیز بن امیر کا حسینی میسره، ۱۸۵/۱.

کلینی، زیدان بن ابی دلف بخانقاه قوهده علیا، نجیب الدین، ۴۱۸/۲.

کلینی، علی بن محمد بن علان، ۲۶۴/۴.

کلینی، علی بن یوسف بن جعفر، ابو القاسم، ۳۶۴/۴.

کلینی، محمد بن مجتبی بن محمد حسنی، شمس الدین، ۲۵۷/۵.

کمال الدین، ابو غالب بن علی بن قسوره، ۱۰۹/۶.

کمال الدین، احمد بن علی بن سعید بن سعادت بحرانی، ۸۶/۱، ۵۰۵/۴.

کمال الدین بن نور الدین بن کمال الدین طیب، ۵۰۶/۴.

کمال الدین، حسن بن محمد نجفی، ۳۸۰/۱.

کمال الدین، حسین، ۳۱/۲.

کمال الدین، حسین حسنی مازندرانی مشهور به مولانا حسینی، ۵۰۶/۴.

کمال الدین، حسین بن ملا مسعود کاشانی طیب، ۲/۲۰۴.

کمال الدین، حسین واعظ کاشفی سبزواری هروی، ۲/۲۰۴.

کمال الدین، حیدر بن محمد بن زید، ۲/۲۵۹.

کمال الدین، درویش محمد بن شیخ حسن نظری اصفهانی، ۲/۳۰۴.

کمال الدین، عبد الرحمان بن محمد عتایقی حلّی، ۳/۱۲۹.

کمال الدین، عبد العظیم حسنی ابهری، ۳/۱۸۲.

کمال الدین، عطاء الله رودسری گیلانی، ۳/۳۷۹.

کمال الدین، علی بن حسین بن حماد لیثی واسطی، ۳/۵۰۰.

کمال الدین فتح الله بن هبه الله سلامی شامی حسنی/حسینی، ۴/۳۹۱.

کمال الدین منتهی بن محمد بن تاج الدین بن محمد حسنی کیسکی، ۵/۳۴۵.

کمال الدین میثم بن علی بن میثم بحرانی، ۵/۳۵۶.

کمال پاشازاده حسنی اشعری - ابن کمال پاشا....

کمره ای، علی نقی بن محمد هاشم فراهانی شیرازی اصفهانی طغانی، ۴/۳۳۶.

کمره ای، آقا شیخ علی فراهانی مقیم کاشان، ۴/۲۲۰.

کمیت بن زید بن حبیب بن مخالف بن وهیبه ابو المستهل اسدی، ۴/۵۰۶.

کمیج (شیخ -)، ۴/۵۱۱.

کمیج، ابو جعفر، ۶/۵۴.

کمیج، ابو القاسم، ۶/۱۲۹.

کمیدانی، علی بن موسی کندی، ۴/۳۳۵.

کمیل بن جعفر، شیخ شهید ابو جعفر، ۴/۵۰۵.

کندی، علی بن موسی کمیدانی - کمیدانی علی بن موسی کندی.

کندی کوفی، ابو علی بن محمد بن اشعث، ۱۰۷/۶.

کوفی، زید بن محمد بن جعفر ابن الیاس، ۴۱۷/۲.

کوفی، سعید بن محمد ثقفی، ابو غالب، ۴۸۰/۲.

کوفی، فرات بن ابراهیم، ۴۱۷/۴.

کوفی، عبید الله بن احمد بن کوفی، ابو الفضل، ۲۵۳/۳.

کوفی، علی بن احمد علوی، ابو القاسم، ۴۲۰/۳.

کوفی، علی بن محمد بن زبیر قرشی، ابو الحسن، ۲۵۷/۴.

کوفی، محمد بن احمد بن علی بن حسین بن شاذان ابو الحسن، ۵۱/۵.

کوفی، محمد بن محمد بن احمد هاشمی حارثی، ۲۵۵/۵، ۲۵۸ / ۲۸۵.

کوفی، یحیی بن زیاد بن عبد الله فراء، ابو زکریا، ۴۹۵/۵.

کونینی، مفلح بن علی عاملی، ۳۴۱/۵.

کیا حسینی استرآبادی، فضل الله بن محمد (امیر -)، ۴۵۰/۴.

کیدری، قطب الدین، ۴۹۶/۴، ۷۵/۶.

کیسکی، ابراهیم بن محمد بن تاج الدین زین الدین حسینی، ۶۳/۱.

کیسکی، تاج الدین بن محمد بن حسین، سراج الدین حسینی، ۱۳۳/۱.

کیسکی، حسن بن تاج الدین محمد ناصر الدین

حسنى/حسينى، ۲۰۰/۱.

كيسكى، حسين بن حسن بن تاج الدين محمد حسينى، ۴۲/۲.

كيسكى، شروان شاه بن حسن بن تاج الدين، ۲۲/۳.

كيسكى، على بن تاج الدين محمد حسن، شرف الدين، ابو الحسن، ۴۴۸، ۴۴۷/۳.

كيسكى، محمد بن تاج الدين محمد حسنى، امام شهاب الدين، ۸۲/۵.

كيسكى، محمد بن حسين بن محمد تاج الدين رئيس، ۱۷۶/۵.

كيسكى، مرتضى بن محمد بن تاج الدين بن محمد عز الدين حسنى/حسينى، ۳۳۴/۵.

كيكاووس بن دشمن زيار بن كيكاووس ديلمى طبرى، ۵۱۱/۴.

گرگانى، ابو بكر، ۴۳/۶.

گرگانى، ابو زيد كيابكى، ۸۴/۶.

گرگانى، ابو محاسن، ۱۳۶/۶.

گرگانى، حسن بن حيدر بن ابو الفتح، شرف الدين، ۲۱۶/۱.

گرگانى، حسن بن محمد موصلى، ۳۶۲/۱.

گرگانى، حسين بن فتح موفق الدين واعظ بكرآبادى، ۱۸۸/۲.

گرگانى، ضياء الدين سديد، ۴۷۷/۲.

گرگانى، عبد الرحيم بن محمد حسينى، ۱۴۱/۳.

گرگانى، عبد الله بن على، ابو زيد، ۸۴/۶.

گرگانى، على بن احمد جوهرى، ابو الحسين، ۴۰۱/۳.

گرگانى، منتهى بن ابو زيد بن كيابكى حسينى كجى، ۳۴۵/۵.

گيلانى، حسن بن سلام، ۲۲۴/۱.

گیلانی، حسین بن ابراهیم تنکابنی، ۳۳/۲.

گیلانی، عبد الرزاق بن علی لاهیجی، ۱۴۳/۳.

گیلانی، عبد الرزاق بن ملا میر شیرازی رانکوی، ۱۴۵/۳.

گیلانی، عبد الغفار بن محمد، ۱۹۶/۳.

گیلانی، عبد الکاظم بن عبد علی تنکابنی، ۲۰۱/۳.

گیلانی، عبد الواحد واعظ استرابادی، ۳۴۰/۳.

گیلانی، عطاء اللہ رودسری، کمال الدین، ۳۷۹/۳.

گیلانی، علی فومنی مقیم شیراز (ملا -)، ۲۲۶/۴.

گیلانی، علی ہندی، صدر الدین حکیم، ۴۵۲/۳.

لاچین بن عبد اللہ گرجی اصفہانی، ۵۱۲/۴.

لا حق بن حبیب بن محمد صیدلانی، ابو غالب، ۵۱۳/۴.

لاھیجی، حسن بن عبد الرزاق، ۲۳۷/۱.

لاھیجی، محمود بن محمد بن علی، ۲۳۷/۱.

لبید بن ابی ربیعہ بن مالک بن کلاب عامری، ۵۱۳/۴.

لطف اللہ بن عبد الکریم بن ابراهیم بن علی بن عبد العالی عاملی میسی، ۵۱۵/۴.

لطف اللہ بن عطاء اللہ بن احمد حسنی نیشابوری، ۵۲۱/۴.

لطف اللہ بن عطاء اللہ حویزی، ۵۲۱/۴.

لطف اللہ، حسینی حسنی مرعشی خلیفہ سلطانی، ۵۲۰/۴.

لطف اللہ، نیشابوری، ۵۲۱/۴.

لغوی، یحیی بن محمد ارزنی، ابو محمد، ۵۲۶/۵.

لنجر بن منوچهر بن کرشاسف دیلمی، امیر الزاهد، ۵۲۷/۴.

لؤلؤئی، ابو الحسن، ۷۵/۶.

لوط بن یحیی، ابو مخنف ازدی، ۵۲۷/۴.

لویزانی، علی بن محمد، ابن دعیم، ۲۹۶/۴.

لیالوا گوش بن منوچهر بن گرشاسب دیلمی، ۵۲۷/۴.

لیث اسدی، ابو المظفر ساکن زنجان، ۵۲۸/۴.

لیث بحرانی، ۵۲۸/۴.

لیثی واسطی، حسین بن علی بن حماد ابو الخیر، ۱۵۸/۲.

لیثی واسطی، علی بن حسین بن حماد، کمال الدین ابو الحسین، ۵۰۰/۳.

لیثی واسطی، علی بن محمد، ۳۱۲/۴.

ماجد بن علی بن مرتضی بحرانی، ۲۱/۵.

ماجد بن محمد بحرانی، ۲۲/۵.

ماجد بن هاشم بن علی بن مرتضی بن علی ماجد حسینی، بحرانی، ۲۳/۵.

مازندرانی، حیدر بن علی صوفی آملی حسینی، ۲۴۴/۲.

مازندرانی، زین الدین بن علی غروی، ۴۴۸/۲.

مازندرانی، شهر آشوب، ۲۶/۳.

مازندرانی، صاعد بن منصور بن صاعد (قاضی -)، ۲۹/۳.

مازندرانی، عبد العظیم حسینی ساروی، ۱۸۳/۳.

مازندرانی، عبد الله بن حسین رستم‌داری، ۲۵۰/۳.

مازندرانی، علی بن احمد بن عبد الله علوی محمدی، ۴۱۰/۳.

مازندرانی، علی بن شهر آشوب سروی، ۱۴۲/۴.

مازندرانی، محمد بن علی بن شهر آشوب سروی معروف به ابن شهر آشوب، ۲۱۰/۵.

مازندرانی، محمد صالح بن احمد، حسام الدین، ۱۸۹/۵.

مازندرانی، مرتضی بن ابراهیم حسینی (سید امیر)، ۳۳۲/۵.

مازندرانی، مولا کمال الدین (مشهور به مولا حسینی)، ۵۰۶/۴.

مازنی مصری، سالم بن بدران بن علی مصری، ۴۷۳/۲.

ماصوری، احمد ابو السادات، ۸۹/۱.

مامطیری، محمد بن اسماعیل بن محمد ابو جعفر (سید -)، ۶۱/۵.

مامطیری، مرتضی بن محمد حسینی، علاء الدین، ۳۳۴/۵.

مانکدیم بن اسماعیل بن عقیل بن عبد الله بن حسن بن جعفر بن محمد... امام رضی الدین، ۲۵/۵.

مانکدیم (ابن -) رضا بن ابی طاهر بن حسن بن مانکدیم، نقیب ابو الفضائل حسینی، ۳۵۳/۲، ۳۵۵.

مانکدیم (ابن -) زید بن شروانشاه بن مانکدیم علوی عباسی، ابو الفضل (سید -)، ۳۶۶/۲.

مانکدیم (ابن -) زید بن مانکدیم علوی حسینی، ۴۱۷/۲.

مانکدیم (ابن -) محمد بن محمد بن مانکدیم حسینی قمی، ۲۸۶/۵.

ماوراء النهرى، فخر الدين فاضل قمى، ۴/۴۰۹.

ماهابادى، احمد بن على شيخ افضل، ۱/۸۲.

ماهابادى، حسن بن على بن احمد امام افضل الدين، ۱/۲۵۲.

ماهدانى، عبد الرحمان بن ابى الغنائم اسدى، قوام الدين، ۳/۱۱۸.

ماهر واسطى، على بن حماد كمال الدين، ۴/۱۰۳.

ماه كليجار/باد كاليجار، سيد زين الدين الحسينى، ۵/۶۶.

متطبب، على بن محمد، جمال الدين، ۴/۲۹۴.

متكلم، ابو حبيش، ۶/۵۷.

متكلم بصرى، حسين بن جعل، ۲/۴۱.

متكلم بغدادى، على بن عبد الله بن وصيف ناشى اصغر حلاء، ۴/۱۷۵.

متكلم بياضى، على بن عبد الجليل نزيل رى، ۴/۱۲۰.

متكلم رازى، سعد بن ابى طالب بن عيسى، ۲/۴۷۷.

متكلم رازى، عبد الجليل بن ابو الفتح مسعود بن عيسى، ابو سعيد، ۳/۹۸.

متكلم رازى، على بن محمد زين الدين ابو الحسن، ۴/۲۵۷.

متكلم، مسعود بن محمد، ۵/۳۳۷.

متولى، مسجد جامع كوفه، ابو الفتح، ۶/۱۱۸.

مقاشعى، ابو الحسن، ۶/۷۶.

مجاور (عجلى -) حسن بن احمد بن هيثم، ۱/۱۹۳.

مجاور، على بن ابى طالب بن محمد بن ابى طالب تميمى مجاور نجف اشرف، ۳/۳۹۸.

مجاور، على حسينى مشهدى، ۴/۹۶.

مجتبى بن اميره بن سيف النبى جعفرى زينبى، سيد بدر الدين، ٢٦/٥.

مجتبى بن حمزه بن زيد بن مهدى بن حمزه بن محمد بن عبد الله بن على بن حسن بن حسين بن حسن بن على بن ابى طالب
(ع)، سيد مجد الدين ابو هاشم، ٢٦/٥.

مجتبى بن داعى بن قاسم حسنى، ٢٦/٥.

مجتبى بن محمد حسنى كلينى، شيخ عز الدين، ٢٧/٥.

مجتهد كركى، سيد حسين، ٦٧/٢، ٨٦.

مجد الدين، صاعد بن على آبى، ٢٨/٣.

مجد الدين، على بن جعفر بن حسين قدامه، ٤٥٠/٣.

مجد الدين، على بن حسن بن ابراهيم، ٤٦٤/٣.

مجد الدين، فضل بن يحيى [بن على] بن مظفر بن طيبى كاتب واسط، ٤٦٨/٤.

مجد الدين، مجتبى بن حمزه بن زيد، ٢٦/٥.

مجد الدين، محمد بن حسن مرعشى، ٩٧/٥.

مجد الدين، محمد بن اسعد بن حسين، ٦١/٥.

مجد الدين، محمد بن سعد بن محمد، ١٨٥/٥.

مجد الدين، محمد بن على بساريه (قاضى)، ١٩٩/٥.

مجد الدين، محمد بن على بن اعرج حسينى، ابو الفوارس، ١٩٨/٥، ٢٤٢.

مجد الدين، محمد بن محمد بن مانكديم، ٢٨٦/٥.

مجد الدين، محمد بن ناصر بن محمد ديوانى، ٣١٣/٥.

مجد الساده، عبد الله بن احمد بن حمزه،

مجدی، ابو محمد، ۱۴۶/۶.

مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، ۶۷/۵.

مجلسی، محمد تقی، ۸۴/۵.

مجلسی، عبد الله بن محمد تقی، ۲۸۵/۳.

مجمع بن محمد بن احمد مسکنی، ۲۷/۵.

مجنون مصری، زید، ۴۱۸/۲.

محتسب بغدادی، حسین بن احمد بن حجاج، ۵/۲.

محتسب، محمد بن حسین، ۱۷۵/۵.

محدث، علی بن قاسم بن رضا حسینی، ۲۲۶/۴.

محدث، محمد بن حسین بن محمد جعفری، ۱۷۶/۵.

محدث هروی، عطاء الله بن فضل، ۳۷۶/۳.

محسن بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی، ۲۷/۵.

محسن بن محمد دیباجی، ۲۸/۵.

محسن بن محمد مؤمن استرآبادی، ۲۸/۵.

محسن فیض کاشانی، محمد بن مرتضی، ۲۹۴/۵.

محفوظ بن وشاح بن محمد، شمس الدین، ۲۸/۵.

محقق اول، محقق حلّی، نجم الدین ابو القاسم، جعفر بن حسن بن یحیی...، ۱۳۶/۱، ۱۲۱/۶.

محقق ثانی، علی بن حسین بن عبد العالی کرکی عاملی، ۵۱۹/۳.

محقق سبزواری، محمد باقر بن محمد مؤمن، ۸۰/۵.

محقق طوسی، خواجه نصیر الدین، محمد بن محمد بن حسن، ۲۶۱/۵.

محمد (معز الدین -)، ۳۳/۵.

محمد (میرزا رفیع الدین -)، ۳۳/۵.

محمد آوی، شمس الدین، ۶۵/۵.

محمد امین استرابادی، ۶۳/۵.

محمد امین بن محمد علی کاظمی، ۶۵/۵.

محمد (سید -) مشهور به ابن جویبر مدنی، ۹۳/۵.

محمد بن ابراهیم بن جعفر، ابو جعفر کاتب نعمانی معروف به ابن ابی زینب، ۳۳/۵.

محمد بن ابراهیم بن محمد بن زهره حسینی حلبی، ۳۶/۵.

محمد بن ابراهیم شیرازی، ملا صدرا، ۳۵/۵.

محمد بن ابو جعفر بن فقیه امیرکا المصدری قزوینی، ۳۷/۵.

محمد بن ابو الحسن بن هموسه ورامینی، ۳۸/۵.

محمد بن ابو عمران موسی بن علی بن عبدربه ابو الفرج قزوینی کاتب، ۳۸/۵.

محمد بن ابی غالب، فقیه نجیب الدین، ۳۸/۵.

محمد بن ابو القاسم بن محمد بن علی طبری آملی کحی/کجی، ۳۹/۵.

محمد بن ابو نصر قمی، زین الدین، ۴۰/۵.

محمد بن ابی جمهور احسائی، ۸۸/۵.

محمد بن ابی هاشم حسینی مرعشی، جمال الدین، ابو غالب، ۴۰/۵.

محمد بن احمد بن ابو المعالی علوی موسوی، سید شمس الدین، ۴۰/۵.

محمد بن احمد اردستانی، ابو عبد الله، ۴۰/۵.

محمد بن احمد بصروي، شيخ ابو الحسن، ٤١/٥.

ص: ٤٧٩

محمد بن احمد بن ادريس، ٤١/٥.

محمد بن احمد بن جنيد، ابو علي اسكافي، ٤٢/٥.

محمد بن احمد بن حسين بن حمدان معروف به خباز بلدي، ٤٤/٥.

محمد بن احمد بن حسين نيشابوري، شيخ مفيد ابو سعيد، ٤٧/٥.

محمد بن احمد گيلاني، ٤٨/٥.

محمد بن احمد بن داوود بن علي، ابو الحسن، ٤٨/٥.

محمد بن احمد بن صالح سيبي قسيني، ٤٩/٥.

محمد بن احمد بن شهريار، خزانه دار آستان مقدس علوي، ٤٩/٥.

محمد بن احمد بن عباس بن فاخر دوريستي، ٥٠/٥.

محمد بن احمد بن علي بن حسين/حسن شاذان كوفي قمي، ٥١/٥.

محمد بن ابو العباس احمد بن محمد بن ابو العباس احمد اموي ايوردي، ٥٥/٥.

محمد بن احمد بن محمد بن حسين بن علي بن ابراهيم حنائي عاملي، ٥٤/٥.

محمد بن احمد بن محمد حسيني، ٥٤/٥.

محمد بن احمد بن محمد حسيني عاملي، ٥٥/٥.

محمد بن احمد بن محمد وزيري، بهاء الدين، ٥٦/٥.

محمد بن احمد صهيوني عاملي، ٥٠/٥.

محمد بن احمد فارسي قتال، شيخ شهيد، ٥٢/٥.

محمد بن ادريس عجلي حلي - محمد بن احمد بن ادريس.

محمد بن اسعد بن حسين حسيني، سيد مجد الدين ابو الفضل، ٦١/٥.

محمد بن امير زاهد اسكندر بن دريس امير زاهد شمس الدين، ٦١/٥.

محمد بن اسماعيل بن حسن بن ابو الحسين بن علي هرقلی، ۶۱/۵.

محمد بن اسماعيل بن محمد حسینی مامطیری، ابو جعفر، ۶۱/۵.

محمد بن اسماعيل حسینی مشهدی، سید ابو البرکات مشهدی، ۶۲/۵.

محمد بن امیرکا بن ابو الفضل جعفری قوسینی، سید نجم الدین، ۶۲/۵.

محمد بن ایرانشاه بن ابی زید حسینی، ۶۵/۵.

محمد بن ایرانشاه بن فخر امین بن ناصر حسینی دیباجی، سید جلال الدین، ۶۶/۵.

محمد بن بادالنجار/باکالینجار حسینی، ۶۶/۵.

محمد باقر استرآبادی مشهور به طالبان، ۶۶/۵.

محمد باقر بن غازی قزوینی برادر ملا خلیل قزوینی، ۶۷/۵.

محمد باقر بن مولا محمد تقی مجلسی، ۶۷/۵.

محمد باقر بن محمد حسینی استرآبادی میر داماد، ۶۹/۵.

محمد باقر بن محمد مؤمن خراسانی سبزواری، ۸۰/۵.

محمد باقر بن معز الدین حسینی رضوی نجفی طوسی، ۷۹/۵.

محمد بن بشیر علوی حسینی، ۸۲/۵.

محمد بویهی رازی، شیخ قطب الدین، ۸۲/۵.

محمد بن تاج الدین محمد بن سید تاج الدین حسین بن محمد حسینی کیسکی، ۸۲/۵.

محمد بن جعفر بن اميركا كهلاني سروي، ٨٥/٥.

محمد بن جعفر بن ربيعه مسكني، ٨٦/٥.

محمد بن جعفر بن محمد بن نما حلي، نجيب الدين ابو ابراهيم، ٨٦/٥.

محمد بن جعفر بن هبه الله بن نما، ٨٨/٥.

محمد بن جعفر حائري، ٨٦/٥.

محمد بن جعفر مشهدي، ٨٧/٥.

محمد بن جوير مدني (معروف به ابن جوير)، ٩٣/٥.

محمد بن جهم اسدي، مفيد الدين، ٩٢/٥.

محمد بن حارث جزائري، ٩٤/٥.

محمد بن حسام عاملي عيناثيري، ٩٤/٥.

محمد بن حسن استرابادي، رضي الدين، ٩٥/٥.

محمد بن حسن بن حسوله بن صالحان قمي خطيب، ٩٧/٥.

محمد بن حسن بن حسين زغيني، ٩٧/٥.

محمد بن حسن بن حسين مركب، ٩٧/٥.

محمد بن حسن بن دريدازدي، ٩٧/٥.

محمد بن حسن بن زين الدين شهيد ثاني، ١٠٤/٥.

محمد بن حسن بن علي حلي، ابو جعفر، ١١١/٥.

محمد بن حسن بن علوي بغدادي، سيد عزيز الدين ابو الحارث، ١١١/٥.

محمد بن حسن بن علي محمد بن حسين حرّ عاملي مشغري، ١١٢/٥.

محمد بن حسن بن منصور نقاشي موصللي، ١٣٨/٥.

محمد بن حسن بن يوسف بن علي بن مطهر حلّي فخر الدين، ١٣٨/٥.

محمد بن حسن حسيني مرعشي، ٩٧/٥.

محمد بن حسن رازي، مختص الدين، ١٠٤/٥.

محمد بن حسن شوهاني، ١١٠/٥.

محمد بن حسن طوسي، ١١٠/٥.

محمد بن حسن فتال فارسي نيشابوري، ١٣٥/٥.

محمد بن حسن قزويني، رضي الدين، ١٣٦/٥.

محمد بن حسين، ابو الحسن شريف رضي موسوي، ١٤٢/٥.

محمد بن حسين بن ابو الحسين قزويني، قطب الدين، ١٥٢/٥.

محمد بن حسين بن احمد بن طحال مقدادي حائري، ١٩٢، ١٥٢/٥.

محمد بن حسين بن اعرابي عجلي، شهاب الدين، ١٥٣/٥.

محمد بن حسين بن حسن بن ابراهيم بن علي بن عبد العالي عاملي ميسي، ١٥٤/٥.

محمد بن حسين بن حسن موسوي عاملي كركي، ١٥٤/٥.

محمد بن حسين بن عبد الجبار طوسي شرف الدين ابو الفضل قاضي، ١٥٤/٥.

محمد بن حسين بن عبد الصمد حارثي عاملي جبعي، بهاء الدين، ١٥٥/٥.

محمد بن حسين بن علي بن عبد الصمد تميمي، شيخ امام جمال الدين ابو الفتوح، ١٧٠/٥.

محمد بن حسين بن عميد ابو الفضل، ١٧١/٥.

محمد بن حسين بن محمد بن قريب قاضي كاشان، قاضي جمال الدين، ١٧٦/٥.

محمد بن حسين بن محمد، امام ناصر الدين ابو المعالي حمداني، ١٧٥/٥.

محمد بن حسين بن محمد جعفري محدث،

محمد بن حسين بن محمد حسنى كيسكى سيد تاج الدين، ۱۷۶/۵.

محمد بن حسين بن منتهى حسيني، سيد ناصر الدين، ۱۷۷/۵.

محمد بن حسين بن منير، ۱۷۷/۵.

محمد بن حسين بن موسى موسى، سيد ابو الحسن، ۱۴۲/۵، ۱۷۷.

محمد بن حسين حسيني سبى احسائي، ۱۵۴/۵.

محمد بن حسين دينارى آبي، ۱۵۴/۵.

محمد بن حسين شوهاني، ابو جعفر، ۱۵۴/۵.

محمد بن حسين محتسب، ۱۷۵/۵.

محمد بن حماد جزائري، ۱۷۸/۵.

محمد بن حمدان بن محمد حمداني، امام ناصر الدين ابو اسماعيل، ۱۷۸/۵.

محمد بن حمزه حسيني، سيد بهاء الدين ابو الكرم، ۱۷۸/۵.

محمد بن حيدر بن مرعش حسيني مرعشي، سيد جلال الدين، ۱۷۹/۵.

محمد بن حيدر بن سيد نجم الدين عاملي، ۱۷۹/۵.

محمد بن حيدر بن نور الدين علي بن علي بن سيد ابو الحسن موسى عاملي جبعي، ۱۷۹/۵.

محمد بن حيدر حداد، شيخ صالح، ۱۷۸/۵.

محمد بن خاتون عيناثي، ۱۷۹/۵.

محمد بن خاتون شمس الدين، ۱۷۹/۵.

محمد بن داوود عاملي جزيني، ۱۸۰/۵.

محمد بن رستم طبري كبير، ۱۸۰/۵.

محمد بن رضا بن ابي طاهر حسنى (سيد)، ۱۸۱/۵.

محمد بن رضا قمى، ۱۸۲/۵.

محمد بن زهره ابو حامد حسنى حلبى اسحاقى، سيد محبى الدين، ۱۸۳/۵.

محمد بن زيد بن داعى حسنى، ۱۸۴/۵.

محمد بن زين الدين بن على بن شمال عاملى مشغرى، شمس الدين، ۱۸۴/۵.

محمد بن زين العابدين بن محمد بن احمد بن سليمان عاملى نباطى، ۱۸۴/۵.

محمد بن زين العرب حسنى قمى، سيد ناصر الدين، ۱۸۵/۵.

محمد بن سعد بن محمد اسدى، مجد الدين، ۱۸۵/۵.

محمد بن سعد بن هبه الله بن دعويدار، ۱۸۵/۵.

محمد بن سعيد، شيخ صفى الدين، ۱۸۵/۵.

محمد بن سعيد بن هبه الله راوندى، امام ظهير الدين ابو الفضل، ۱۸۶/۵.

محمد بن سعيد دورقى، ۱۸۶/۵.

محمد بن سليمان حمدانى، ابو زكريا، ۱۸۶/۵.

محمد بن سماقه عاملى مشغرى، ۱۸۶/۵.

محمد بن سيف النبى بن منتهى حسنى مرعشى، سيد نظام الدين، ۱۸۶/۵.

محمد بن شجاع قطان، شمس الدين، ۱۸۷/۵.

محمد بن شرف حسنى جزائرى (سيد ميرزا -)، ۱۸۷/۵.

محمد بن شرفشاه بن محمد بن زياره الحسينى نيشابورى مقيم جبل كبير، ۱۸۸/۵.

محمد بن شمس الشرف بن ابو شجاع على بن عبد الله حسنى سليقى، ۱۹۰/۵.

محمد بن صالح سببى قسینى، ۱۹۰/۵.

محمد بن طحال مقدادى حائرى، ۱۹۲/۵.

محمد بن عابد جزائرى، ۱۹۲/۵.

محمد بن عبد الحسين بن ابراهيم بن ابى شبانه حسینی بحرانی، ۱۹۲/۵.

محمد بن عبد الرحمن بن قبه رازى، ۱۹۳/۵.

محمد بن عبد الصمد نیشابورى، ۱۹۳/۵.

محمد بن عبد العزيز بن ابى طالب قمى، شيخ فقيه، ۱۹۳/۵.

محمد بن عبد العلى بن نجده، ۱۹۳/۵.

محمد بن عبد الكريم، شيخ جمال الدين، ۱۹۴/۵.

محمد بن عبد الكريم وزيرى، قاضى، ۱۹۴/۵.

محمد بن عبد الله بن على بن زهره حسینی حلبى، سيد محيى الدين ابو حامد، ۲۶۰/۳، ۱۹۵/۵.

محمد بن عبد الله رضوى، سيد جمال الدين ابو الفتوح، ۱۹۵/۵.

محمد بن عبد الله سببى احسايى (سيد)، ۱۹۵/۵.

محمد بن عبد المطلب بن ابى طالب حسینی (سيد -)، ۱۹۵/۵.

محمد بن عبد الوهاب بن عيسى سمان، فقيه قاضى ابو النجم، ۱۹۵/۵.

محمد بن على امامى بساريه قاضى ابو جعفر مجد الدين، ۱۹۹/۵.

محمد بن على بن ابراهيم بن ابى جمهور احسائى، ۱۹۶/۵۵.

محمد بن على بن ابراهيم، زين الدين، ۱۹۵/۵.

محمد بن على بن ابراهيم ميرزا استرآبادى، ۱۹۶/۵.

محمد بن على بن ابو الحسين ابو الفضائل راوندى، شيخ برهان الدين، ۱۹۸/۵.

محمد بن علی بن احمد بن موسی عاملی نباطی، ۲۲۱/۵.

محمد بن علی بن احمد حرفوشی حریری عاملی کرکی شامی، ۲۱۵/۵.

محمد بن علی بن اعرج حسینی، سید مجد الدین ابو الفوارس، ۱۹۸/۵، ۲۴۲.

محمد بن علی بن حسن بن علی دستگردی زیناباد، شیخ شرف الدین، ۲۰۰/۵.

محمد بن علی بن حسن جبعی عاملی - محمد جبعی عاملی.

محمد بن علی بن حسن حلبی، ۱۹۹/۵.

محمد بن علی بن حسن عودی عاملی جزینی، ۲۲۱/۵.

محمد بن علی بن حسن مقری نیشابوری، شیخ امام قطب الدین، ۲۰۰/۵.

محمد بن علی بن حسنی خجندی، سید علاء الدین، ۲۰۰/۵.

محمد بن علی بن حسین بن ابو الحسن موسوی عاملی جبعی، ۲۲۳/۵.

محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه ابو جعفر قمی، ۲۰۰/۵.

محمد بن علی بن حسین حسنی، سید ابو الغیث، ۲۰۰/۵.

محمد بن علی بن حمزه طوسی مشهدی، عماد الدین، ۲۰۷/۵.

محمد بن علی بن خاتون عاملی عینائی، ۲۲۸/۵.

محمد بن علی بن شهر آشوب مازندرانی سروی، ابن شهر آشوب، ۲۱۰/۵.

محمد بن علی بن طاووس حسنی، جلال الدین، ۲۱۴/۵.

محمد بن علی بن ظفر حمدانی، برهان الدین، ۲۱۴/۵.

محمد بن علی بن عبد الجبار طوسی، قاضی تاج الدین، ۲۳۵/۵.

محمد بن علی بن عبد الصمد نیشابوری، ۱۹۳/۵، ۲۳۵.

محمد بن علی بن عبد الله جعفری، ۲۳۶/۵.

محمد بن علی بن عثمان کراچکی، ابو الفتح، ۲۳۶/۵.

محمد بن علی بن عقیق عاملی تبینی، ۲۳۰/۵.

محمد بن علی بن عیسی بن ابو الفتح اربلی تاج الدین، ۲۴۰/۵.

محمد بن علی بن غنی، شمس الدین، ۲۴۰/۵.

محمد بن علی بن قاسم مرکب، ابو جعفر، ۲۴۱/۵.

محمد بن علی بن محسن حلبی، ابو جعفر، ۲۴۱/۵.

محمد بن علی بن محمد استرآبادی، قاضی فخر الدین، ۲۴۱/۵.

محمد بن علی بن محمد بن اعرج حسینی، ۲۴۲/۵.

محمد بن علی بن محمد بن جهیم، شیخ مفید الدین، ۲۴۲/۵.

محمد بن علی بن محمد بن حسین حرّ عاملی مشغری جبعی، ۲۳۰/۵.

محمد بن علی بن محمد بن رضا (ع)، ابو جعفر، ۲۴۲/۵.

محمد بن علی بن محمد بن علی طبری، ۲۴۲/۵.

محمد بن علی بن محمد بن مطهر، سید اجل مرتضی نقیب النقباء ابو الفضل، ۲۴۲/۵.

محمد بن علی بن محمد بن مکی عاملی جبیلی، ۲۴۹/۵.

محمد بن علی بن محمد علوی عباسی، سید ابو عقیل، ۲۴۲/۵.

محمد بن علی بن محمد نحوی، ۲۴۳/۵.

محمد بن علی بن محمود بن یوسف بن محمد بن ابراهیم عاملی شامی، ۲۴۵/۵.

محمد بن علی بن محیی الدین موسوی عاملی، ۲۴۸/۵.

محمد بن علی بن مروان، ابن حجّام، ۲۴۳/۵.

محمد بن علی بن هارون بن یحیی صائم مظاهری اسدی جزائری، ۲۴۳/۵.

محمد بن علی بن هبه الله عاملی طبرانی، ۲۴۹/۵.

محمد بن علی حسینی عاملی، ۲۲۸/۵.

محمد بن علی حلوانی، ۲۰۶/۵، ۱۰۰/۶.

محمد بن علی حمدانی قزوینی، برهان الدین، ۲۰۶/۵.

محمد بن علی رازی ورامینی، نصیر الدین، ۲۰۹/۵.

محمد بن علی شحوری عاملی، ۲۳۰/۵.

محمد بن علی فتال نیشابوری مفسر، ۲۴۰/۵.

محمد بن علی کاشی، جمال الدین ابو جعفر، ۲۴۱/۵.

محمد بن علی مکی، ۲۴۳/۵.

محمد بن عمّار بن محمد حمدانی شیخ امام عز الدین ابو فراس، ۲۴۴/۵.

محمد بن عمر طرابلسی، شیخ ابو عبد اللہ ۲۴۴/۵.

محمد بن عمران مرزبانی، ابو عبد اللہ ۲۴۴/۵.

محمد بن غزال مصری کوفی، شیخ شمس الدین، ۲۵۰/۵.

محمد بن فتح اللہ قزوینی، رفیع الدین، ۲۵۰/۵.

محمد بن فخرآور بن خلیفه (سید -)، ۲۵/۵.

محمد بن فرج نجفی، ۲۵۱/۵.

محمد بن فضل اللہ (سید امام ضیاء الدین ابو الرضا) بن علی حسنی راوندی، ۲۵۱/۵.

محمد بن فضل طبرسی، شیخ ابو علی، ۲۵۱/۵.

محمد بن فضل علوی حسنی، سید شمس الدین، ۲۵۲/۵.

محمد بن قاسم بن عباد نقیب حسنی، سید فخر الدین ابو حرب، ۲۵۲/۵.

محمد بن قاسم بن معیه حسنی دیباجی، سید تاج الدین ابو عبد اللہ، ۲۵۲/۵.

محمد بن قاسم برزهی، زین الدین، ۲۵۲/۵.

محمد بن قاسم طوسی، ۲۵۲/۵.

محمد بن کوفی هاشمی حارثی، جلال الدین، ۲۵۵/۵.

محمد بن ماجد بحرانی، ۲۵۵/۵.

محمد بن مجتبی بن محمد حسنی کلینی، سید شمس الدین، ۲۵۷/۵.

محمد بن محفوظ بن وشاح بن محمد قاضی تاج الدین ابو علی، ۲۵۷/۵.

محمد بن محمد بن ابو جعفر بن بابویه، شیخ قطب الدین، ۲۵۸/۵.

محمد بن محمد بن ابو الحسن موسوی، سید صفی الدین، ۲۵۸/۵.

محمد بن محمد بن احمد كوفي هاشمي حارثي، شيخ جلال الدين، ٢٥٨/٥.

محمد بن محمد بن ايوب مفيد كاشاني، شيخ اديب، ٢٥٩/٥.

محمد بن محمد بن حسن بن قاسم حسيني عاملي عيناثي جزيني (سيد -)، ٢٧٠/٥.

محمد بن محمد بن حسن بن يوسف بن مطهر حلّي، شيخ ظهير الدين، ٢٧٤/٥.

محمد بن محمد بن حسن طوسي، محقق خواجه نصير الدين، ٢٦١/٥.

محمد بن محمد بن حسين بن مرزبان قمي، عماد الدين، ٢٧٦/٥.

محمد بن محمد بن حسين حرّ عاملي مشغري، ٢٧٤/٥.

محمد بن محمد بن حيدر شعيري، شيخ شمس الدين، ٢٧٦/٥.

محمد بن محمد بن زين الدين بن داعي حسيني، سيد رضي الدين، ٢٨٧/٥.

محمد بن محمد بن عبد الله شيخ ابو علي، ٢٨٣/٥.

محمد بن محمد بن عبد الله عريضي، ٢٨٤/٥.

محمد بن محمد بن علي بن ظفر حمداني، ٢٨٥/٥.

محمد بن محمد بن علي حمداني قزويني نزيل ري، شيخ برهان الدين، ٢٨٤/٥.

محمد بن محمد بن كوفي، جلال الدين، ٢٨٥/٥.

محمد بن محمد بن مانكديم حسيني قمي نسابه،

سید مجد الدین، ۲۸۶/۵.

محمد بن محمد بن محسن موسوی، سید صفی الدین، ۲۸۷/۵.

محمد بن محمد بن داوود مؤذن عاملی جزینی، ۲۸۶/۵.

محمد بن محمد بن محمد شوشو، تاج الدین، ۲۸۷/۵.

محمد بن محمد بن مساعد بن عیاش عاملی جزینی، ۲۸۷/۵.

محمد بن محمد بن مطهر حلّی، شیخ ظهیر الدین، ۲۸۷/۵.

محمد بن محمد بن مکی بن محمد بن حامد جزینی عاملی، شیخ رضی الدین، ۲۹۳/۵.

محمد بن محمد بن نعمان، ابو عبد الله شیخ مفید، ۲۸۸/۵.

محمد بن محمد بن یحیی بن سعید حلّی، شیخ صفی الدین، ۲۹۳/۵.

محمد بن محمد آوی علوی حسینی، سید رضی الدین، ۲۵۸/۵.

محمد بن محمد بحرانی، شیخ فقیه قوام الدین، ۲۵۹/۵.

محمد بن محمد بصروی، ابو الحسن، ۲۶۰/۵.

محمد بن محمد رازی بویهی، قطب الدین، ۲۷۷/۵.

محمد بن محمد صادق قزوینی، صدر الدین (امیر -)، ۲۸۳/۵.

محمد بن محمد کاذری، قطب الدین، ۲۸۵/۵.

محمد بن محمد نیشابوری، معروف به ابن جعفر ک، ۲۹۴/۵.

محمد بن مرتضی بن حمزه بن ابو صادق حسینی موسوی، سید فخر الدین، ۲۹۴/۵.

محمد بن مرتضی مشهور به ملا محسن فیض کاشانی، ۲۹۴/۵.

محمد بن مسافر عبادی، ۲۹۶/۵.

محمد بن مسعود تمیمی، شیخ الصائغ، ۲۹۷/۵.

محمد بن مظفر بن هبه الله بن حمدان حمدي شيخ ناصح الدين، ٢٩٧/٥.

محمد بن معد بن علي بن رافع بن ابي الفضائل معد بن علي بن حمزه بن احمد بن حمزه بن علي بن احمد بن موسى بن ابراهيم
موسى الكاظم (ع)، ٢٩٧/٥.

محمد بن معن جزائري، ٢٩٨/٥.

محمد بن مفضل بن اشرف جعفري، ٢٩٨/٥.

محمد بن مكى جبلى، شمس الدين، ٢٩٨/٥.

محمد بن مكى عاملى جبلى، ٢٩٨/٥.

محمد بن مكى عاملى جزينى شهيد اول، ٢٩٩/٥.

محمد بن مكى عامى شامى، ٢٩٨/٥.

محمد بن موسى بن جعفر بن محمد دورىستى ابو جعفر، ٣١٠/٥.

محمد بن موسى (سيد كمال الدين) حسينى موسوى، شيخ ابو جعفر، ٣١٠/٥.

محمد بن مهدى ورشيدى، ٣١٢/٥.

محمد بن ناصر بن محمد ديوانى (راوى) شيخ مجد الدين، ٣١٣/٥.

محمد بن ناصر الدين عاملى كرکى (سيد -)، ٣١٣/٥.

محمد بن نجده، شمس الدين، ابن عبد العلى، ٣١٣/٥.

محمد بن نجم الدين بن محمد حسينى عاملى

(سید -)، ۳۱۳/۵.

محمد بن نجیب الدین بن یحیی بن سعید، صفی الدین، ۳۲۰/۵.

محمد بن نصار حویزی، ۳۱۴/۵.

محمد بن نظام الدین استرابادی، ۳۱۴/۵.

محمد بن نما حلّی، نجیب الدین، ابو ابراهیم، ۱۳۴/۵.

محمد بن هارون، ابو عبد الله ابن الکال، ۳۱۶/۵.

محمد بن هانی مغربی اندلسی، ابو القاسم، ۳۱۶/۵.

محمد بن هبه الله بن جعفر وراق طرابلسی، ابو عبد الله، ۳۱۹/۵.

محمد بن یحیی بن کرم، مهذب الدین، ۳۲۰/۵.

محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی رازی، ابو جعفر، ۳۲۱/۵.

محمد بن یوسف بحرینی خطی قطیفی، ۳۲۰/۵.

محمد تقی بن ابی الحسن حسینی استرابادی، ۸۳/۵.

محمد تقی بن عبد الوهاب استرابادی ساکن مشهد مقدس رضوی، ۸۳/۵.

محمد تقی دهخوار قانی، ۸۳/۵.

محمد تقی مجلسی اصفهانی، ۸۴/۵.

محمد جبعی عاملی، شمس الدین، ۸۵/۵.

محمد حسینی استرابادی، سید جمال الدین، ۶۰/۵.

محمد حسینی حلّی، ابو الغنائم، ۱۷۷/۵.

محمد رضا بن عبد الحسین بن ادهم بن بهرام نصیری، ۱۸۲/۵.

محمد زمان بن محمد جعفر رضوی مشهدی، ۱۸۳/۵.

محمد رویدشتی، شریف الدین، ۱۸۲/۵.

محمد زمان بن محمد جعفر رضوی مشهدی، ۱۸۳/۵.

محمد شاه بن قاسم حسنی ورامینی، ۱۸۷/۵.

محمد شفیع بن رفیع الدین محمد واعظ قزوینی، ۱۸۸/۵.

محمد صالح بن احمد مازندرانی، حسام الدین، ۱۸۹/۵.

محمد صالح بن محمد باقر قزوینی روغنی، ۱۹۰/۵.

محمد صالح حسینی ترمذی کشفی، ۱۹۰/۵.

محمد طاهر بن محمد حسینی شیرازی نجفی قمی، ۱۹۱/۵.

محمد فاضل بن محمد مهدی مشهدی، ۲۵۰/۵.

محمد کاظم طالقانی، ۲۵۴/۵.

محمد معصوم بن ابو تراب علی بن عبد الله طوسی، ۲۹۸/۵.

محمد معصوم بن میرزا محمد مهدی بن میرزا حبیب موسوی عاملی کرکی، ۲۹۸/۵.

محمد معصوم حسینی قزوینی، ۲۹۸/۵.

محمد مؤمن بن شاه قاسم سبزواری، ۲۵۶/۵.

محمد مؤمن بن محمد زمان (امیر -)، ۲۵۷/۵.

محمد مهدی بن علی اصغر قزوینی، ۳۱۱/۵.

محمد مهدی بن میرزا حبیب الله موسوی عاملی کرکی (سید میرزا -)، ۳۱۰/۵.

محمد مهدی بن میرزا محمد باقر حسینی مشهدی، سید میرزا، ۳۱۱/۵.

محمد نائینی، میرزا رفیع الدین، ۳۱۲/۵.

محمد نسابه، سید تقی الدین، ۳۱۴/۵.

محمد هادی بن معین الدین محمود وزیر فارس

ص: ۴۸۷

بن غياث الدين شيرازى، ۳۱۵/۵، ۴۳۳.

محمدي، حسن بن احمد بن قاسم بن محمد بن علي بن ابو طالب علوي، ابو محمد، ۱۸۹/۱، ۱۴۶/۶.

محمدي، زيد بن جعفر علوي، ابو الحسين، ۳۶۵/۲.

محمدي، علي بن محمد بن اسماعيل جمال الساده، ۲۳۶/۴.

محمد يوسف بن پهلوان صفر قزوینی، ۳۲۱/۵.

محمود بن امير الحاج عاملی، ۳۲۴/۵.

محمود بن ابو المحاسن بن اميرك، سديد الدين، ۳۲۳/۵.

محمود بن ابى احمد بن محمد استرآبادی، قاضى صفى الدين، ۳۲۲/۵.

محمود بن ابى منصور مسكنى اديب، سديد الدين، ۳۲۳/۵.

محمود بن اسكندر بن دربيس، امير زاهد تاج الدين، ۳۲۳/۵.

محمود بن اميرك رازى، نصره الدين، ۳۲۴/۵.

محمود بن حسن بن علويه ورامينى تاج الدين، ۳۲۴/۵.

محمود بن حسين بن ابى الحسين قزوینی، جلال الدين، ۳۲۴/۵.

محمود بن حسين بن سندی بن شاهك ابو الفتوح معروف به كشاجم، ۳۲۴/۵.

محمود بن علي بن ابى القاسم، ۳۲۵/۵.

محمود بن علي بن حسن حمصی رازى، سديد الدين، ۳۲۵/۵.

محمود بن غلامعلی طبسى (سلطان -)، ۳۲۷/۵.

محمود بن فتح الله حسينى كاظمى نجفى، ۳۲۸/۵.

محمود بن محمد بن حسين بن عبد الجبار طوسى، خطير الدين، ۳۲۸/۵.

محمود بن محمد بن علي لاهيجى گيلانى، ۳۲۸/۵.

محمود بن محمد بن محمد طالقاني، قاضي، بهاء الدين، ٣٢٨/٥.

محمود بن مير علي ميمندي مشهدي، ٣٢٩/٥.

محمود بن يحيى بن محمد بن سالم شيباني حلي، مهذب الدين، ٣٢٩/٥.

محيى الدين بن احمد بن تاج الدين عاملى ميسى، ٣٣١/٥.

محيى الدين بن خاتون عاملى عيناثى، ٣٣١/٥.

محيى الدين بن عبد اللطيف بن ابى جامع عاملى، ٣٣١/٥.

محيى الدين بن محمود بن احمد بن طريح نجفى، ٣٣١/٥.

محيى الدين، حسين بن مظفر بن على حمدانى، ابو عبد الله ١٩٥/٢.

محيى الدين، عبد الوهاب بن ساجى، ابو المكارم، ٣٤٥/٣.

محيى الدين، محمد بن ابو القاسم عبد الله بن على بن زهره حسيني حلبى، ١٩٥/٥.

مختار بن محمد بن مختار بن بابويه، ٣٣٢/٥.

مختص الدين، محمد بن حسن رازى، ١٠٤/٥.

مخزومى، حسين بن جعفر بن محمد ابو عبد الله ٤٠/٢، ١٠٠/٦.

مخلطى، مكى بن على بن احمد، ٣٤٤/٥.

مدائنى، على بن محمد، ٣٠٣/٤.

مدائنى كاتب، ٤٩/٦.

مدنی، حسن بن سید نور الدین علی بن حسن بن علی بن شدقم حسینی (پدر)، ۲۲۸/۱، ۲۷۱، ۲۹۴.

مدنی، حسین بن حسن بن شدقم حسینی (پسر)، ۶۵/۲.

مدنی، قریش بن سبیع بن مهنا بن سبیع علوی حسینی، ۴۸۹/۴.

مدنی، سید محمد مشهور به ابن جویر، ۹۳/۵.

مدنی، مهنا بن سنان بن عبد الوهاب حسینی، سید نجم الدین، ۳۴۸/۵.

مذکر، علی بن محمد بن یحیی، ۳۰۳/۳، ۳۱۵.

مرائی علوی، ابو الحسین بن علی، ۷۸/۶.

مراغی، علی بن خالد، ۱۰۷/۴.

مرتضی (سید امیر -) بن ابراهیم حسینی مازندرانی، ۳۳۲/۵.

مرتضی بن ابو الحسن بن حسین/حسن بن زید حسینی، ۳۳۲/۵.

مرتضی بن حسین بن احمد علوی شجری، سید زاهد، ۳۳۲/۵.

مرتضی بن حمزه بن ابی صادق حسینی موسوی، سید جمال الدین، ۳۳۳/۵.

مرتضی بن داعی بن قاسم حسینی [رازی]، سید اصیل مقدم السادات، ۳۳۳/۵.

مرتضی بن عبد الحمید بن فخار (سید -)، ۳۳۳/۵.

مرتضی بن عبد الله بن علی جعفری ساکن کاشان، سید کمال الدین، ۳۳۳/۵.

مرتضی بن محمد بن تاج الدین بن محمد حسینی کیسکی، سید عز الدین، ۳۳۴/۵.

مرتضی بن محمد حسینی مامطیری، سید علاء الدین، ۳۳۴/۵.

مرتضی بن منتهی بن حسین بن علی حسینی مرعشی، سید امام کمال الدین، ۳۳۴/۵.

مرتضی ذو الفخرین ابو الحسن مطهر بن ابو القاسم علی بن ابو الفضل محمد حسینی دیاجی، ۳۳۸/۵.

مرتضی نقیب النقباء ابو الفضل محمد بن علی بن محمد بن مطهر، ۲۴۲/۵.

مرزبان بن حسين بن محمد، شيخ ابو القاسم، ٣٣٤/٥.

مرزبان قمي (ابن -) محمد بن محمد بن حسين، ٢٧٦/٥.

مرزباني، محمد بن عمران، ابو عبد الله، ٢٤٤/٥، ١٠٢/٦.

مرشد الدين، علي بن حسين اديب وارانى، ٤٩٢/٣.

مرعش، ابو يعلى بن حيدر، ١٦٢/٦.

مرعشى، ابو محمد بن منتهى، ١٤٠/٦.

مرعشى، احمد بن حسن بن علي حسيني بهاء الدين ابو شرف، ٦٦/١.

مرعشى، احمد بن مرتضى بن منتهى حسيني، ١٠١/١.

مرعشى، حسن بن سيد ابو الرضا عبد الله بن حسين بن علي، سيد بدر الدين حسيني، ٢٣٠/١.

مرعشى حسن بن علي حسيني، سيد شمس الدين ابو محمد، ٢٨٠/١.

مرعشى حسين بن علي بن ابى الرضا، ١٥٤/٢.

مرعشى، حسين بن منتهى بن حسين بن موسى بن علي حسيني، عز الدين، ١٩٩/٢.

مرعشى، حيدر بن مرعش حسيني، ٢٥٧/٢.

مرعشى رضا بن اميركا، ٣٥٥/٢.

مرعشى سيف النبي بن منتهى بن حسين بن على حسيني، ٥١٨/٢.

مرعشى، عبد الله بن حسين بن على حسيني، سيد ابو الرضا، ٢٣٢/٣.

مرعشى، علاء الملك بن عبد القادر حسيني، ٣٧٤/٣.

مرعشى، على بن سيف النبي بن منتهى حسنى، ١٣٩/٤.

مرعشى، فضل الله بن حسين بن ابى الرضا عبيد الله بن حسين بن على حسيني، ٤٥١/٤.

مرعشى، محمد بن ابى هاشم حسيني، سيد جمال الدين ابو غالب، ٤٠/٥.

مرعشى، محمد بن حسن حسيني، ٩٧/٥.

مرعشى، محمد بن حيدر بن مرعش حسيني، سيد جلال الدين، ١٧٩/٥.

مرعشى، محمد بن سيف النبي بن منتهى حسيني، ١٨٦/٥.

مرعشى، مرتضى بن منتهى بن حسين بن على حسيني، امام كمال الدين، ٣٣٤/٥.

مرعشى، منتهى بن حسين بن على حسيني، ٣٤٥/٥.

مرعشى، منتهى بن مرتضى بن منتهى بن حسين حسيني، سيد تاج الدين، ٣٤٥/٥.

مرعشى، مهدي بن ابى الحرب حسيني، ابو جعفر، ٣٤٧/٥.

مرعشى، نور الدين (امير -) بن محمد حسيني، ٤٢٣/٥.

مرعشى، نور الله (قاضى شهيد -) شوشترى، ٤٠٤/٥.

مرعشى، نور الله بن محمد شاه... ضياء الدين، مؤيد (جدّ قاضى نور الله شهيد) شوشترى، ٣٩٧/٥.

مرغينانى، نصر بن حسن، ٣٧٨/٥.

مروزي، ذو الفقار بن محمد حسيني، عماد الدين ابو صمصام، ٣١٠/٢.

مزرعاني، علي بن علي بن حسن بن جعفر، ١٩٤/٤.

مزيدي، علي بن احمد، رضي الدين حلي، ٤٢٠/٣، ٤٣٨.

مزيدي، علي بن منصور بن حسين، ٣٣٤/٤.

مسعود بن بديع حويزي، ٣٣٥/٥.

مسافر بن حسين بن اعرابي عجلي، شيخ اجل زين الدين، ٣٣٥/٥.

مسافر (ابن -) عبادي، محمد بن مسافر عبادي، ٢٩٦/٥.

مسترشد، يحيى بن حسين بن اسماعيل حسني / حسيني نسابه، ابو الحسن، ٥٢٤/٥، ٥٢٦.

مستغفري، ابو العباس، ٩٧/٦.

مسجدي، حسن بن عبد الملك بن عبد العزيز، رشيد الدين، ٢٣٢/١.

مسعود بن احمد صوابي، ٣٣٥/٥.

مسعود بن امير زاهد صارم الدين اسكندر بن دريس، امير زاهد بهاء الدين، ٣٣٥/٥.

مسعود بن حسين بن ابو الحسين قزويني، شيخ جمال الدين، ٣٣٥/٥.

مسعود بن عبد الكريم، قاضي صفى الدين، ٣٣٦/٥.

مسعود بن علي جزائري، ٣٣٦/٥.

ص: ٤٩٠

مسعود بن علی صوابی، ۳۳۶/۵.

مسعود بن محمد بن فضل، ۳۳۶/۵.

مسعود بن محمد متکلم، ۳۳۷/۵.

مسعود تمیمی (ابن -)، محمد بن مسعود، شیخ الصائغ، ۲۹۷/۵.

مسعودی، ابو عبد الرحمن، ۹۹/۶.

مسعودی هذلی، علی بن حسین بن علی ابو الحسن، ۵۰۴/۳.

مسقطی/سقطی، حسن بن نور الدین حسینی، ۳۸۶/۱.

مسکنی، حسن بن فضل، ۳۶۷/۱.

مسکنی، علی بن عبد الجبار بن فضل الله، ۱۱۹/۴.

مسکنی، فتح بن محمد بن آزاد، ۳۸۶/۴.

مسکنی، مؤید بن ابی علی مقری، ۲۵/۵.

مسکنی، مجمع بن محمد بن احمد، ۲۷/۵.

مسکنی، محمد بن جعفر بن ربیع، ۸۶/۵.

مسکنی، محمود بن ابی منصور، ادیب سدید الدین، ۳۲۳/۵.

مسلمی، عبد الله بن مسیب، ۳۰۳/۳.

مشعشی، خلف بن سید عبد المطلب بن حیدر بن محسن بن محمد ملقب به مهدی موسوی حسینی حویزی، ۲۶۶/۲.

مشعشی، علی بن سید خلف... موسوی حسینی، ۱۰۸/۴.

مشغری، احمد بن حسن بن علی بن محمد بن حسین حرّ عاملی، ۶۶/۱.

مشغری، احمد بن حسن بن محمد بن علی عاملی جبعی، ۶۷/۱.

مشغری، حسن بن علی بن محمد حرّ عاملی، ۳۰۲/۱.

مشغرى، حسن بن محمد بن علي بن محمد حرّ عاملى، ٣٨٢/١.

مشغرى، حسين بن حسن عاملى، ٤٣/٢، ٤٥.

مشغرى، حسين بن علي بن محمد حرّ عاملى، ١٨٠/٢.

مشغرى، زين العابدين بن حسن بن علي بن محمد حرّ عاملى، ٤٥٥/٢.

مشغرى، عيد السلام بن محمد حرّ عاملى، ١٤٩/٣.

مشغرى، علي بن احمد بن سماقه عاملى، ٤٠٦/٣.

مشغرى، علي بن محمّد حرّ عاملى، ٢٤٦/٤.

مشغرى، علي بن محمود عاملى، ٣١٥/٤.

مشغرى، محمد بن حسين حرّ عاملى، ١٥٣/٥.

مشغرى، محمد بن زين الدين بن علي بن شمال عاملى، ١٨٤/٥.

مشغرى، محمد بن سماقه عاملى، ١٨٦/٥.

مشغرى، محمد بن علي بن محمّد بن حسين حرّ عاملى جبعى، ٢٣٠/٥.

مشغرى، محمد بن حسين حرّ عاملى، ٢٧٤/٥.

مشغرى نجم الدين بن احمد تراكىشى عاملى، ٣٧٢/٥.

مشغرى، يوسف بن حاتم، جمال الدين شامى عاملى، ٥٤٩/٥.

مشهدى، جعفر بن علي، ١٤٥/١.

مشهدى، حسن بن حسن، ٢٠٤/١.

مشهدى، رضا بن داعى بن احمد حسيني عقيقى، سيد ابو الفضائل، ٣٥٦/٢.

مشهدى، عبد الله بن حاج محمد تونى بشروئى،

مشهدى، على حسيني، ٩٦/٤.

مشهدى، فخر الدين، ٤١٦/٤.

مشهدى، محمد بن اسماعيل حسيني، ٤٦٢/٥، ٤٦٦/٦، ٤٧.

مشهدى، محمد بن جعفر، ٨٧/٥.

مشهدى، محمد بن على بن حمزه طوسى، امام عماد الدين، ابو جعفر، ٢٠٧/٥.

مشهدى، محمد زمان بن محمد جعفر رضوى، ١٨٣/٥.

مشهدى، محمد فاضل بن محمد مهدى، ٢٥٠/٥.

مشهدى، محمد مهدى بن ميرزا محمد باقر حسيني، ٣١١/٥.

مشهدى، محمود بن غلام على طبسى، ٥٢٢/٢.

مشهدى، محمود بن مير ميمندى، ٣٢٩/٥.

مشهدى، موسى بن امير محمد اكبر حسيني تونى، ٣٤٦/٥.

مصباح الدين ابو ليلى، ٩٣/١.

مصدرى، ابو جعفر بن اميركا، معين الدين، ٥٣/٦.

مصدرى بزجه، محمد بن ابى جعفر بن اميركا، زين الدين، ٣٧/٥.

مصرى، ابو النجف، ٥٠/٦، ١٤٩.

مصرى، زيد مجنون، ٤١٨/٢.

مصرى كوفى، شمس الدين محمد بن غزال، ٢٥٠/٥.

مصرى، سالم بن بدران بن على مازنى، ٤٧٣/٢.

مصرى، معين الدين، ٣٤٠/٥.

مصرى، نعمان بن محمد، ٤١٧/٥.

مصرى، يوحنا بن اسراييل ذمى، ٥٤٨/٥.

مصطفى بن حسين تفريشى (سيد -)، ٣٣٧/٥.

مصطفى بن عبد الواحد بن سيار حويزى، ٣٣٨/٥.

مصطفى بن يوسف زناتى عاملى شامى، ٣٣٨/٥.

مطار آبادى، على بن احمد بن طراد، زين الدين ابو الحسن، ٤٠٧/٣، ١٤٧/٤.

مطلبى، عبد الله بن على، ٢٧٨/٣.

مطوع جروانى احساوى، حسن جمال الدين، ٢٢٨/١.

مطهر بن ابو القاسم على بن ابو الفضل محمد حسنى ديباجى، شيخ مرتضى ذو الفخرين ابو الحسن، ٣٣٨/٥.

مطهر (ابن -) حلى، على بن يوسف بن على بن مطهر، ٣٦٦/٤.

مطهر (ابن -) محمد بن حسن بن يوسف بن على بن مطهر، ١٣٨/٥.

مطهر (ابن -) محمد بن على بن مطهر حلى شيخ قوام الدين، ٢٤٣/٥.

مطهر (ابن -) محمد بن محمد حلى، ٢٨٧/٥.

مظاهر (ابن -) حسن بن احمد بن مظاهر عز الدين، ١٩٤/١.

مظاهرى اسدى جزايرى، محمد بن هارون بن يحيى صائم، ٢٤٣/٥.

مظفر بن طاهر بن محمد حلبى، ٣٣٩/٥.

مظفر بن على بن حسين حمدانى، ابو الفرغ، ٣٣٩/٥.

مظفر بن هبه الله بن حمدانى حمدى، ٣٣٩/٥.

معافى (ابن -) عبد الملك، ٣٢٢/٣.

معدل بالقاهره، حسن بن عبد العزيز بن محسن

جبهانی، ابو محمد، ۲۳۷/۱.

معدل، حسین بن محمد شناسی رازی، ۸۷/۲.

معدل طبری، ابراهیم بن احمد بن محمد بن مقری، ابو اسحاق، ۴۳/۱.

معز الدین قاضی، حسین بن... اصفهانی، ۳۶/۲.

معز الدین، محمد، ۳۳۷/۵.

معلم همدانی، ملا حسن، ۳۷۰/۱.

معمار (ابن -)، عبد الله بن معمار، ۳۰۴/۳.

معین الدین، عبد کی استرابادی، ۳۰۴/۳.

معین الدین مصری، ۳۴۰/۵.

معین، علی بن احمد بن حسین بن محمد بن قاسم، ۴۰۲/۳.

معیه (ابن -) محمد بن قاسم بن معیه حسنی دیباجی، تاج الدین ابو عبد الله ۲۵۲/۵، ۱۹۷/۶.

مغربی، حسین بن علی بن حسین بن محمد بن یوسف، ۱۵۹/۲.

مغیره (ابن -) بوشنجی، حسین بن احمد بن مغیره، ۲۹/۲.

مفتی اصفهان، یونس، ۵۶۲/۵.

مفتی بحرانی، شیخ یحیی، ۵۳۸/۵.

مفسر طوسی، احمد بن حسن بن علی فلکی، ۶۶/۱.

مفضل بن اشرف جعفری نسابه (سید -)، ۳۴۰/۵.

مفلح بن حسین صیمری، ۳۴۰/۵.

مفلح بن علی عاملی کونینی، ۳۴۱/۵.

مفید، ابو عبد الله، ۲۸۸/۵، ۹۸/۶.

مفيد الدين، محمد بن علي بن محمد بن جهم اسدي، ٩٢/٥، ٢٤٢.

مفيد كاشاني، محمد بن محمد بن ايوب، ٢٥٩/٥.

مقتول، ملا عبد الله شوشتری شهيد (ساكن مشهد)، ٢٢٧/٣، ٢٧٠، ٢٩٨.

مقداد بن عبد الله بن محمد بن حسين بن محمد سيوري حلي اسدي، شيخ جمال الدين، ٣٤٢/٥.

مقداد (ابن -) عبد الله بن مقداد، ٢٨٥/٣.

مقدادي، حسن بن حسين بن طحال، ٢١١/١.

مقدادي، حسين بن احمد بن محمد بن علي بن طحال، ٢٠/٢، ٢٨، ١٠٤.

مقدادي، محمد بن طحال حائري، ١٩٢/٥.

مقدم السادات، مرتضى بن داعي بن قاسم حسني، ٣٣٣/٥.

مقرب (ابن -) علي بن مقرب امير كبير، ٣٢٨/٤.

مقري، ابراهيم بن احمد بن محمد ابو اسحاق، ٤٣/١.

مقري، احمد بن فهد بن ادريس احسائي، ٨٩/١.

مقري، اسعد بن ابراهيم بن علي بن محمد، ١١٤/١.

مقري، حسن بن محمد بن عبد الله، ٣٨٢/١.

مقري، حسين بن محمد، ١٩٢/٢.

مقري، عبد الجبار بن علي نيشابوري، ٦٤/٣، ٩٥.

مقري، عبد الحميد بن محمد نيشابوري، ١١١/٣.

مقري، عبد الله بن علي بن عبد الله طاهري، ابو محمد، ٢٧٧/٣.

مقري، عبيد الله بن احمد بن يعقوب بن يواب، ٣٥١/٣.

مقری، علی بن عبد الجبار بن عبد اللہ بن علی رازی، ۱۱۹/۴.

مقری، محمد بن علی بن حسن، ۲۰۰/۵.

مقری، مؤید بن ابی علی مسکنی، ۲۵/۵.

مقری، یحیی بن علی بن محمد نجیب الدین ابو طالب استرابادی، ۵۰۴/۵.

مکتب، حسن بن محمد، ابو محمد، ۳۸۴/۱.

مکتب، حسین بن ابراهیم بن احمد، ۳۳/۲.

مکی بن علی بن ابی زید حمامی، قاضی نجم الدین، ۳۴۴/۵.

مکی بن علی بن احمد مخطی، ۳۴۴/۵.

مکی بن محمد بن حامد عاملی جزینی پدر شهید اول، ۳۴۴/۵.

مکی جبلی عاملی، ۳۴۴/۵.

مکی، حاج حسین بن محمد نیشابوری، ۱۹۰/۲.

مکی، رضی بن سید حسن بن محیی الدین عاملی شامی، ۳۵۸/۲.

مکی، زین العابدین بن نور الدین بن مراد بن علی بن مرتضی حسینی کاشی، ۴۶۲/۲.

مکی، مجد الدین علی، ۳۳۰/۴.

مکی، محمد بن علی، ۲۴۳/۵.

مکی (ابن -) محمد بن نجیب الدین علی بن محمد بن مکی عاملی جبیلی، ۲۴۹/۵.

منتجب الدین، علی بن عبید اللہ بن بابویه رازی، ۱۷۸/۴.

منتجب بن حسین سروی، سید شرف الدین، ۳۴۴/۵.

منتمی، عبد علی بن جمعه حویزی، ۱۸۴/۳.

منتھی بن ابی زید بن کبابکی حسینی کجی گرگانی، ۳۴۵/۵.

منتهى بن حسين بن علي حسيني مرعشى، ٣٤٥/٥.

منتهى بن محمد بن تاج الدين بن محمد حسنى كيسكى، كمال الدين، ٣٤٥/٥.

منتهى بن مرتضى بن منتهى بن حسين حسيني مرعشى، سيد تاج الدين، ٣٤٥/٥.

منتهى حسيني (ابن -) محمد بن حسين بن منتهى، ١٧٧/٥.

منتهى، (ابن -) علي بن سيف النبي حسنى مرعشى، ١٣٩/٤.

منجم، علي بن حسين، فخر الدين، ٥١٩/٣.

منشى، حسين بن علي بن محمد بن عبد الصمد اصفهاني، ١٨٢/٢.

منصور بن حسين آبي، وزير ذو المعالي زين الكفاه، ٣٤٦/٥.

منصوري، ابو الحسن، ٧٥/٦.

مؤدب، حسين بن حسن/حسين، ٤٣/٢، ٤٨، ٩٥/٥.

مؤدب زاهد سمان، يحيى بن طاهر بن حسين بن حسين، ٤٩٥/٥.

مؤدب، علي بن محمد بن شاکر، ٢٥١/٤.

مؤدب قمى، حسين ابو عبد الله، ٨٦/٢.

مؤذن عاملى جزينى، محمد بن محمد بن داوود، ٢٨٦/٥.

موردى، احمد بن مجتبى بن ابو سليمان حسيني، بهاء الدين ابو الفضل، ٨٩/١.

موردى، هادى بن ابى سليمان بن زيد حسيني، ابو طاهر، ٤٣٢/٥.

موسوى، ابراهيم بن محمد بن حسين بن حسن،

موسوی، ابو علی بن حمزه، ۱۰۵/۶.

موسوی، احمد بن محمد، ۹۲/۱.

موسوی اصفهانی، بدران بن شریف بن ابو الفتح علوی حسینی، ۱۳۲/۱.

موسوی، امیر زین العابدین بن عبد الحی، ۴۵۹/۲.

موسوی بحرانی، عبد الجبار بن حسین حسینی، ۹۰/۳.

موسوی بغدادی، حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر الکاظم (ع)، ۲۰۱/۲.

موسوی بغدادی نقیب علویها، عدنان بن محمد...، ۳۶۷/۳.

موسوی جزائری شوشتی، نعمه الله بن عبد الله حسینی، ۳۸۸/۵.

موسوی حائری، علی بن عبد الحمید بن سید فخار نسابه...، ۱۲۳/۴.

موسوی، حسین بن سید مرتضی علی بن حسین، ابو عبد الله ۱۵۷/۲.

موسوی حسینی، علی بن عبد الحسین بن سلطان، ۱۲۱/۴.

موسوی حسینی، علی بن علی بن حسین بن ابو الحسن، سید نور الدین، ۱۹۴/۴.

موسوی حسینی کرکی عاملی، حسن سید ضیاء الدین ابو تراب، ۳۷۱/۱.

موسوی حسینی مشعشی، علی بن سید خلف، ۱۰۸/۴.

موسوی حسینی مشعشی، خلف بن عبد المطلب بن حیدر بن محسن بن محمد حویزی، ۲۶۶/۲.

موسوی، حیدر بن سید نور الدین علی بن علی بن حسین بن ابو الحسن، ۲۵۳/۲.

موسوی، حیدر بن سید علی بن نجم الدین بن محمد حسینی عاملی سکیکی، ۲۵۳/۲.

موسوی رومی، ابراهیم بن احمد بن محمد حسینی، ۴۳/۱.

موسوی، زین العابدین بن نور الدین علی بن سید علی بن حسین بن ابو الحسن عاملی جبعی، ۴۶۱/۲.

موسوی سقطی شامی عاملی، یونس، ۵۶۲/۵.

موسوی سیّد صفی الدین محمد بن محمد بن ابو الحسن، ۲۵۸/۵.

موسوی عاملی جبعی، ابو الحسن بن سید نور الدین، ۷۷/۶.

موسوی عاملی جبعی، جمال الدین بن سید نور الدین، ۱۵۲/۱.

موسوی عاملی جبعی، حسین بن حسین بن ابو الحسن، ۲/۲، ۸۰.

موسوی عاملی جبعی، علی بن حسین ابو الحسن، ۳۹۲/۳، ۴۹۰، ۳۹۵/۵، ۷۶/۶.

موسوی عاملی سکیکی، نجم الدین بن محمد حسینی، ۳۷۳/۵.

موسوی عاملی کرکی، حسین بن سید ضیاء الدین ابو تراب حسن بن شمس الدین ابو جعفر محمد حسینی اردبیلی، ۶۷/۲.

موسوی عاملی کرکی، محمد معصوم بن میرزا محمد مهدی بن میرزا حبیب الله، ۲۹۸/۵.

موسوی عاملی، محمد بن علی بن محیی الدین، ۲۴۸/۵.

ص: ۴۹۵

موسوی عبد الرؤف بن حسین حسینی بحرانی، ۱۱۷/۳.

موسوی، علی بن حسین شریف رضی، ۳۲/۴.

موسوی، محمد بن احمد بن ابی المعالی علوی، ۴۰/۵.

موسوی، محمد بن حسین بن موسی، سید ابو الحسن، ۱۷۷/۵.

موسوی، محمد بن حسین شریف رضی، ۱۴۲/۵.

موسوی، محمد بن حیدر بن نور الدین علی بن علی بن ابو الحسین، ۱۷۹/۵.

موسوی، محمد بن سید کمال الدین موسی حسینی، ۳۱۰/۵.

موسوی، محمد بن محمد بن ابی الحسن / محسن سید صفی الدین، ۲۵۸/۵.

موسوی، محمد بن مرتضی بن حمزه بن ابی صادق حسینی، سید فخر الدین، ۲۹۴/۵.

موسوی، محمد بن مرتضی بن حمزه بن ابی صادق حسینی، کمال الدین، ۳۳۳/۵.

موسوی نجفی، حسن بن حمزه، ۲۱۴/۱.

موسوی، هبه الله بن ابو محمد حسن، ۴۴۹/۵.

موسی بن امیر محمد اکبر حسینی تونی مشهدی ملقب به میرک، ۳۴۶/۵.

موسی بن علی بن حرفوشی عاملی (امیر -)، ۳۴۶/۵.

موصلی حرانی، سلامه بن ذکاء، شیخ ابو الخیر، ۵۰۹/۲.

موصلی، حسن بن محمد بن شرفشاه علوی حسینی استرآبادی گرگانی، ۳۶۲/۱.

موصلی، علی بن هبه الله بن عثمان بن احمد بن ابراهیم بن رائقه، ۳۴۶/۴، ۳۴۷.

موصلی، محمد بن حسن بن منصور نقاش، ابو منصور، ۱۳۸/۵.

موصلی، هبه الله بن عثمان بن احمد بن ابراهیم بن رائقه، ۴۵۸/۵.

موضح، ابو علی، ۱۰۵/۶.

موضح الدين، حسين بن فتح واعظ بكرآبادى گرگانى، ۱۸۸/۲.

موفق الدين حمزه بن على بن عبد الله طوسى، ۲۳۴/۲.

موفق خازن بن شهریار، ۳۴۷/۵، ۵۵/۶.

موفق راشد بن محمد بن عبد الملك، ۳۱۶/۲.

مؤيد الدين بن ابى على مفرى مسكنى اديب، ۲۵/۵.

مؤيد بن صالح، رضى الدين، ۲۵/۵.

مؤيد بن مسعود بن عبد الكريم، قاضى صفى الدين، ۲۵/۵.

مهابادى، احمد بن على، ۸۲/۱.

مهدى بن ابى الحرب حسينى مرعشى، ۳۴۷/۵، ۵۵/۶.

مهدى بن على بن أميركا حسنى قزوینى، ۳۴۷/۵.

مهدى بن مرتضى بن محمد بن تاج الدين حسنى كيسكى، ۳۴۸/۵.

مهدى بن مفضل بن اشرف جعفرى نسابه، ۳۴۸/۵.

مهدى بن هادى بن احمد علوى، ۳۴۸/۵.

مهدب الدين، احمد بن منير عاملى طرابلسى شامى عين الزمان، ۱۰۱/۵.

مهدب الدين، حسين بن رده، ۹۹/۲.

مهدب الدين، محمود بن يحيى بن محمد بن

سالم شيباني حلي، ٣٢٩/٥.

مهذب بن صالح، تاج الدين، ٣٤٨/٥.

مهران، احمد بن حسين بن عبد الله آبي، ٦٨/١.

مهلبى، حسن بن محمد بن هارون، ابو محمد، ٣٦٤/١.

مهلبى، على بن هلال/بلال بن ابى معاويه، ٤٥٥/٣.

مهنا بن سنان بن عبد الوهاب حسيني مدنى، ٣٤٨/٥.

مهيار بن مرزويه ابو الحسن ديلمى بغدادى، ٣٥٠/٥.

ميثم بن على بن ميثم بحراني، كمال الدين، ٣٥٦/٥.

مير كلان، على حسيني استرآبادى، ٩٧/٤.

ميرك، موسى بن امير محمد اكبر حسيني تونى مشهدى، ٣٤٦/٥.

ميسى، ابراهيم بن شيخ نور الدين ابو القاسم على بن تاج الدين عبد العالى عاملى، ٥٦/١.

ميسى، احمد بن تاج الدين عاملى، محيى الدين، ٦٦/١.

ميسى، احمد بن عبد العالى، ٧٦/١.

ميسى، حسن بن ابراهيم بن على بن عبد العالى عاملى، ١٧٩/١.

ميسى، حسين بن على بن محمد بن سودون شامى عاملى، ١٨١/٢.

ميسى، عبد العلى مشهور بن ابن مفلح عاملى، ١٨٨/٣.

ميسى، على بن عبد العالى، ١٥٢/٤.

ميسى، على بن عبد العالى (ابن مفلح)، ١٥٢/٤.

ميسى، لطف الله بن عبد الكريم بن ابراهيم بن على بن عبد العالى عاملى اصفهانى، ٥١٥/٤.

ميسى، محمد بن حسين بن حسن بن ابراهيم بن على بن عبد العالى عاملى، ١٥٤/٥.

ميسى، محيى الدين بن احمد بن تاج الدين عاملى، ٣٣١/٥.

ميكالى، حسين بن محمد بن على شهاب الدين، ١٨٩/٢.

نائينى، رفيع الدين، ٣١٢/٥.

نائينى، روح الامين، ٣٥٩/٢.

نابلى، حسين بن موسى عاملى، عز الدين، ١٩٨/٢.

ناشى الاصغر حلاء متكلم بغدادى، على بن عبد الله بن وصيف، ابو الحسن، ١٧٥/٤، ٣٤٤/٤.

ناصر الدين، عبد الواحد بن محمد بن عبد الواحد، ٣٣٦/٣.

ناصر الدين، محمد بن اسماعيل مشهدى، ٦٢/٥.

ناصر الدين، محمد بن مظفر بن هبة الله بن حمدان، ٢٩٧/٥.

ناصر اطروش، حسن بن على، ابو محمد، ٣١٢/١، ٣٦١/٥.

ناصر الحق - ناصر اطروش.

ناصر الدين مشهور به ابن نزار، ٣٦٠/٥.

ناصر الدين بن عبد المطلب بن پادشاه حسينى جزائرى، ٣٦٠/٤.

ناصر الدين، حسن بن تاج الدين محمد كيسكى، ٢٠٠/١.

ناصر الدين، حسين بن محمد حمدانى، ٥٨/٢.

ناصر الدين، حمزه بن حمزه علوى حسينى، ٢٢٥/٢.

ناصر الدين، حيدر بن محمد شيرازى، ٢٥٦/٢.

ناصر الدين/عز الدين بن نجم الدين، ٣٦٠/٥.

ناصر الدين/نصير الدين، راشد بن ابراهيم بن اسحاق بن ابراهيم بحراني، ٣١٦/٢.

ناصر الدين، ناصر بن ابى جعفر امامى، ٣٦٩/٥.

ناصر الدين، ناصر بن متوج بحراني، ابو عبد الله ٣٧٢/٥.

ناصر الدين هادى بن داعى حسيني سروى، ٤٣٢/٥.

ناصر بن ابراهيم بويهى احسانى عاملى عينائى، ٣٦٥/٥.

ناصر بن احمد بن عبد الله بن سعيد بن متوج بحراني شهاب الدين/جمال الدين، ٣٧٢، ٣٦٩، ٣٥٩/٥.

ناصر بن حسين بن اعرابى، ضياء الدين، ٣٧٠/٥.

ناصر بن خسرو بن حارث قباديانى، ٣٦٣/٥.

ناصر بن داعى بن ناصر بن شرفشاه علوى حسيني شجرى، ٣٧١/٥.

ناصر بن رضا بن محمد علوى حسيني، ٣٧١/٥.

ناصر بن سليمان بحراني، ٣٧١/٥.

ناصر بن على بن احمد بن حمدان حمدانى، ابو المعالى نظام الدين، ٣٦٩/٥.

ناصر بن على جهضمى، ٣٥٩/٥.

ناصر بن قاسم، اديب نجيب الدين، ٣٦٩/٥.

ناصر بن متوج بحراني، ابو عبد الله ناصر الدين، ٣٧٢/٥.

ناصر خسرو - ناصر بن خسرو بن حارث.

ناصر للحق - ناصر اطروش.

نباطى، احمد بن حسين عاملى، ٦٩/١.

نباطى، احمد بن سليمان عاملى، ٦٩/١.

نباطى، احمد بن موسى عاملى، ١٠٦/١.

نباطى، زين العابدين بن محمد عاملى، ٤٦٢/٢.

نباطى، سليمان بن حسين عاملى، ٥١٦/٢.

نباطى على بن احمد عاملى، ٤٣٦/٣.

نباطى، على بن محمد بن يونس عاملى بياضى عنجى، ٤٥٨/٢، ٣١٦/٤، ١٤٠/٦.

نباطى، محمد بن على بن احمد بن موسى عاملى، ٢٢١/٥.

نجار (ابن -) احمد بن نجار، ١٩٨/٦.

نجار، حسن بن على، ٢٦٩/١.

نجار، حميد، ٢٤٣/٢.

نقاشى، احمد بن عباس اسدى، ٧٤/١.

نجد (ابن -)، ١٩٨/٦.

نجف بن سيف نجفى حلى، ٣٧٢/٥.

نجفى، جابر بن عباس، ١٣٦/١.

نجفى، حسام الدين بن جمال الدين، ١٧٦/١.

نجفى، حسن بن محمد، ٣٦١/١.

نجفى، رحمه الله فتال، ٣٥٣/٢.

نجفى، زين الدين بن فروخ، ٤٤٩/٢.

نجفى، شرف الدين بن على، ٢٠/٣.

نجفى، صفى الدين بن فخر الدين بن طريح، ٣١/٣.

نجفی، عبد الحمید حسینی، ۱۰۴/۳.

نجفی، علی بن عبد الکریم بن عبد الحمید، ۱۶۰/۴.

نجفی، عیسیٰ بن حسن بن شجاع، ۳۷۸/۴.

نجفی، فضل اللہ استرابادی، ۴۴۸/۴.

نجفی، فیض اللہ بن عبد الغافر حسینی، ۴۸۲/۴.

نجفی، محمد باقر بن معز الدین حسینی رضوی، ۷۹/۵.

ص: ۴۹۸

نجفی، محمد بن فرج، ۲۵۱/۵.

نجم الدين، ابن احمد تراکيشی عاملی مشغری، ۳۷۲/۵.

النجم (ابو -) ضياء بن ابراهيم بن رضا علوی حسینی شجری، ۳۲/۳.

نجم الدين بن محمد حسینی سکیکی، ۳۷۳/۵.

نجم الدين جعفر - محقق اول

نجم الدين، جعفر بن محمد بن جعفر بن هبه الله حلّی، ابن نما، ۱۴۷/۱.

نجم الدين جعفر بن ملیک حلبی، ۱۵۰/۱.

نجم الدين، حسن بن حسین بن محمد بن حمدان حمدانی، ابو خلیفه، ۲۱۳/۱.

نجم الدين حسین بن اردشیر بن محمد طبری، ۳۵/۲.

نجم الدين حسینی جزائری، ۳۷۳/۵.

نجم الدين، حمزه بن ابی الاغر (ابی الاعلی) حسینی، ۲۲۴/۲.

نجم الدين طمان بن احمد عاملی، ۳۶/۳.

نجم الدين عاملی بن محمد حسینی، ۴۲۲/۵.

نجم الدين، عبد الله بن حملات، ۲۶۳/۳.

نجم الدين، عبد الله بن علوی حلّی، ابو القاسم، ۲۷۴/۳.

نجم الدين، علی بن حسین جاستی، ابو القاسم، ۴۹۳/۳.

نجم الدين، علی بن محمد ابو الغنائم بن علی بن محمد علوی عمری نسابه معروف به ابن صوفی، ۲۷۲/۴، ۲۸۷.

نجم الدين غنیمه بن هبه الله بن غنیمه الدعوی، ۳۸۴/۴.

نجم الدين (ابن -) ناصر الدين بن نجم الدين، ۳۶۰/۵.

نجم الدين، یعقوب بن محمد بن داوود همدانی، ۵۴۷/۵.

نجیب الدین، ابو طالب استرابادی، ۹۴/۶.

نجیب الدین، ابو القاسم ناصر بن قاسم، ۳۶۹/۵.

نجیب الدین، ابو محمد حسن بن محمد بن حسن بن علی... موسیٰ الکاظم (ع)، ۳۷۷/۱.

نجیب الدین بن مذکّی استرابادی، ۳۷۵/۵.

نجیب الدین بن نما حلّی، ۳۷۴/۵.

نجیب الدین، حسن بن محمد - نجیب الدین ابو محمد.

نجیب الدین سوراوی، ۲۲۱/۴، ۳۷۴/۵، ۳۷۵.

نجیب الدین، علی بن حسن حلّی، ۴۹۰/۳.

نجیب الدین، علی بن محمد بن مکّی بن عیسیٰ بن حسن بن جمال الدین بن عیسیٰ شامی عاملی جبعی، ۳۷۴/۵.

نجیب الدین، یحییٰ بن سعید حلّی، ۴۸۱/۵، ۵۳۲.

نجیب الدین، یحییٰ بن علی بن محمد مقری استرابادی، ابو طالب، ۵۰۴/۵.

نجیب، سعد بن ابو طالب بن عیسیٰ متکلم رازی، ۴۷۷/۲.

نحاریری عاملی، علی تولینی، زین الدین، ۴۴۸/۳، ۴۴۹.

نحوی، حسن بن محمد بن جعفر تمیمی، ۳۵۶/۱.

نحوی، حسین بن احمد بن خالویه حلبی همدانی شیعی امام، ۲۲/۲، ۹۷.

نحوی، طاهر بن احمد قزوینی، بهاء الدین،

نحوی، عبد الله عجمی نقره کار، جمال الدین، ۲۷۴/۳.

نحوی، علی بن محمد فصیحی استرآبادی، ۲۷۷/۴.

نحوی، محمد بن علی بن محمد، ۲۴۳/۵.

ندوشنی، سلطان حسین یزدی، ۵۱۸/۲.

نرتمینی، علی بن ابی طالب، شهاب الدین، ۳۹۷/۳.

نرتمینی/زغینی، محمد بن حسن بن حسین، ۹۷/۵.

نرسی، زید، ۴۶۴/۲.

نسابه، تقی الدین محمد، ۳۱۴/۵.

نسابه، عبد الجبار بن معیه حسنی، ۹۵/۳.

نسابه، عبد الحمید بن تقی، ۱۰۵/۳.

نسابه، عبد الله بن حسن، ۲۵۱/۳.

نسابه، علی بن عبد الحمید حسینی، بهاء الدین، ۱۲۱/۴.

نسابه، علی بن عبد الحمید بن معد حائری علم الدین مرتضی، ۱۲۳/۴.

نسابه، علی بن محمد علوی عمری، ابن صوفی نجم الدین ابو الحسن، ۲۷۲/۴، ۲۸۷.

نسابه، یحیی بن حسین بن اسماعیل، ۵۲۲/۵، ۵۲۴.

نسفی، آدم بن یونس، ۴۰/۱.

نسوی، علی بن احمد، ابو الحسن، ۴۳۷/۳.

نسوی، علی دانیالی برازی جهرمی، شهاب الدین، ۱۱۴/۴.

نصر الله همدانی معروف به آخوند نصر، ۳۷۹/۵.

نصر الله بن نصر زنجانی، ۳۷۹/۵.

نصر بن ابو البركات، ۳۷۹/۵.

نصر بن حسن مرغینانی، ۳۷۸/۵.

نصر بن عصام بن مغیره فهري معروف به قرقاره، ابو نعیم، ۳۷۷/۵.

نصر بن علی جهضمی، ۳۷۹/۵.

نصر بن هبه الله بن نصر زنجانی، ادیب، ۳۷۹/۵.

نصر بن یعقوب دینوری، ۳۷۹/۵.

نصره الدین، حسن بن علی بن زیرک، ۲۹۴/۱.

نصیبی، ابو الحسین، ۸۰/۶.

نصیبی، عبید الله بن عبد الواحد، ابو القاسم، ۳۶۱/۳.

نصیر، ۳۸۱/۵.

نصیر الدین/نصر الدین، حسن بن علی بن بهلول قمی، ابو محمد، ۲۷۰/۱.

نصیر الدین، حسین بن مفلح بن حسن صیمری، ۱۹۶/۲.

نصیر الدین، حسین شیرازی دشتکی، ۱۰۳/۲.

نصیر الدین طوسی - عبد الله بن حمزه طوسی.

نصیر الدین عالم شاه بن عبد الجلیل بن ابی المکارم بن ابی طالب، ۸۱/۳.

نصیر الدین، علی بن حمزه بن حسن طوسی، ۱۰۵/۴.

نصیر الدین، علی بن محمد بن علی کاشانی، حلی، ۲۲۷/۴، ۲۹۱، ۲۹۳، ۳۸۱/۵.

نطنزی، علی قلی صوفی مکفر، ۲۲۹/۴.

نظام الدین، ۳۷۴/۵.

نظام الدين، احمد بن ابراهيم بن سلامه الله بن عماد الدين مسعود بن صدر الدين محمد بن غياث الدين منصور، ٦٤/١.

نظام الدين بن قرشى ساوجى ساكن عبد

ص: ٥٠٠

العظيم، ٣٧٥/٥.

نظام الدين، عبد الحى بن امير عبد الوهاب جرجانى، ١١٢/٣.

نظام الدين، عبد الحميد، ١١٠/٣.

نظام الدين، على بن عبد الحميد نيلى، ابو القاسم، ١٢٥/٤، ٢٥٩.

نظام الدين، على بن محمد، ٣٠٢/٤، ٣٧٥/٥.

نظام الدين على بن محمد بن عبد الحميد نيلى، ١٢٥/٤، ٢٥٩.

نظام الدين، كتائب بن فضل الله بن كتائب حلبى، ٥٠٢/٤.

نظام الدين، ناصر بن ابى طالب على بن محمد بن حمدان، ٣٦٩/٥.

نعمان بن ابى عبد الله محمد بن منصور بن احمد بن حيون مصرى، ٤١٧/٥.

نعمانى، حسن بن عيسى نعمانى، ٣٣٥/١.

نعمانى، داوود بن احمد، ٣٠٣/٢.

نعمانى، عبد الواحد بن صفى، ٣٣٣/٣.

نعمانى، محمد بن ابراهيم بن جعفر، ابن ابى زينب، ٣٣/٥.

نعمت، ابو عبد الله ١٠١/٦.

نعمت الله بن احمد بن محمد خاتون عاملى عينائى، ٣٨٢/٥.

نعمت الله بن حسين عاملى، ٣٨٥/٥.

نعمت الله بن عبد الله حسينى موسى جزائرى شوشترى، ٣٨٨/٥.

نعمت الله بن على بن احمد... خاتون عاملى، ٣٩٤/٥، ٤٢٢.

نعمت الله حلى، صدر كبير، ٣٨٥/٥.

نقاش، محمد بن حسن بن منصور نقاش موصلى، ١٣٨/٥.

نقره كار، عبد الله بن محمد بن احمد بن حسين، سيد جمال الدين عبد الله عجمي نحوي، ٢٧٤/٣.

نقيب، اسماعيل بن حسن بن محمد حسيني ابو المعالي، ١١٦/١.

نقيب، تقى بن ابى طاهر حسيني رازى، ١٣٣/١.

نقيب، حسن بن احمد بن قاسم بن حمد بن على بن ابى طالب (ع) علوى محمدى، ١٨٩/١.

[نقيب] حسن بن ابو العز بن اميركا حسيني كلينى، سيد صدر الدين، ١٨٥/١.

نقيب ذو الفقار بن ابى طاهر بن خليفه جعفرى شرفشاهى، ٣١٠/٢.

نقيب، رضا بن ابو طاهر حسيني، ابو الفضائل، ٣٥٣/٢، ٣٥٥.

نقيب الساده بقزوين، عبد العظيم بن حسين بن على حسنى، ابو الشرف عماد الدين، ١٨٢/٣.

نقيب الشرف آل ابى طالب، عبد الرحمن هاشمى واسطى، ١٢٤/٣، ٩٥/٦.

نقيب، عبد السميع هاشمى واسطى، ابو طالب، ١٥٢/٣.

نقيب قاسم بن عباد حسنى، ٤٩٣/٤.

نقيب، يحيى بن مرتضى سعيد شرف الدين، ٥٢٨/٥.

نما (ابن -) جعفر بن محمد بن جعفر بن هبه الله حلى، ١٤٧/١.

نما (ابن -) على بن على بن نما حلى، ٢٠٧/٤.

نوبخت (ابن -) اسماعيل بن على بن اسحاق بن نوبخت بغدادى، ١٩٩/٦.

نوبختی، حسن بن محمد، ۳۶۷/۱، ۳۸۳.

نوبختی، حسن بن موسی، ۳۷۲/۱.

نوح (ابن -) احمد بن محمد بن نوح سیرافی، ۸۷/۱، ۹۹، ۹۹/۶.

نوح بن احمد بن حسین علوی حسینی، ۳۹۵/۵.

نور الدین بن علی بن حسین بن ابی الحسن موسوی عاملی جبعی، ۳۹۵/۵.

نور الدین بن سید فخر الدین بن عبد الحمید عاملی کرکی، ۳۹۵/۵.

نور الدین، عبد الحمید کرکی، ۱۱۱/۳.

نور الدین، علی بن احمد عاملی، ۴۱۲/۳.

نور الدین، علی بن احمد نحاری، ۴۲۷/۳.

نور الدین، علی بن حیدر علی قمی، ۱۰۶/۴.

نور الدین، علی بن فخر الدین هاشمی عاملی، ۲۲۱/۴.

نور الدین، علی بن محمد حسینی خجندی، ۲۴۲/۴.

نور الدین نوروز علی بن ملا رضی الدین محمد، ۳۹۵/۵.

نور الله بن شریف تستری، قاضی نور الله، ضیاء الدین قاضی، ۳۹۷/۵، ۴۲۳.

نور الله بن محمد شاه، قاضی نور الله شوشتری شهید، ۴۰۴/۵.

نور الله کاشانی، ۴۲۳/۵.

نوروز علی بن محمد تبریزی قزوینی، نور الدین، ۳۹۵/۵.

نوشیروان/نوشیروان بن خالد، ۱۲۹/۱.

نهایندی، فیروز، ابو لؤلؤ، بابا شجاع الدین، ۴۷۱/۴.

نهدی، علی بن عبد الواحد حمیری، ۱۷۶/۴، ۱۷۷.

نیشابوری، ابو جعفر، ۵۵/۶.

نیشابوری، ابو سعید - نیشابوری، محمد بن احمد.

نیشابوری، ابو عبد الله، ۱۰۱/۶.

نیشابوری، ابراهیم حسینی طوسی مشهدی، ۴۰/۱.

نیشابوری، احمد بن حسین، ۶۷/۱.

نیشابوری، اسماعیل بن حسن بن محمد حسنی نقیب، ۱۱۶/۱.

نیشابوری، حسن بن ابی جعفرک، ۱۷۹/۱.

نیشابوری، حسن بن عبد الله فتال، ۲۳۲/۱.

نیشابوری، حسین بن ابی الرشید، رضی الدین، ۳/۲.

نیشابوری، حسین بن علی خزاعی، جمال الدین، ابو الفتوح، ۱۷۰/۲.

نیشابوری، حسین بن محمد مکی، ۱۹۰/۲.

نیشابوری، رضی بن احمد بن رضی حسینی، ۳۵۸/۲.

نیشابوری، زنگی بن رشید شمس الدین، ۳۶۲/۲.

نیشابوری، سهل بن عبد الرحمان بن محمد سراج، ۵۲۱/۲.

نیشابوری، شرفشاه بن محمد حسینی افطسی، زباره، ۲۲/۳.

نیشابوری، عبد الجبار بن علی مقری، ۹۴/۳.

نیشابوری، عبد الواحد بن محمد، ۳۳۵/۳.

نیشابوری، علی بن احمد فنجرودی، ادیب، ۴۱۱/۳، ۴۱۶.

نیشابوری، علی بن جعفر خراسانی موسوی،

نیشابوری، علی بن عبد العزیز، ١٥٩/٤.

نیشابوری، عمر بن احمد بن منصور صغار ابو حفص، ٣٧٠/٤.

نیشابوری، لطف الله، ٥٢١/٤.

نیشابوری، محمد بن احمد بن حسین ابو سعید، ٨٥/٦، ٤٧/٥.

نیشابوری، محمد بن احمد بن علی فتال، ٥٣/٤.

نیشابوری، محمد بن محمد ابن جعفرک، ابو جعفر، ٢٩٤/٥.

نیشابوری مکی - نیشابوری، حسین بن محمد مکی.

نیشابوری، یحیی بن حسین، ابو محمد علوی بنی زبارة، ٤٩٤/٥.

نیلی، حسین بن ابو الفرج بن رده نیلی، ٣/٢.

نیلی، عبد الحمید، ١١١/٣.

نیلی، علی بن محمد بن عبد الحمید، نظام الدین، ١٢٥/٤، ٢٥٩.

نیلی، علی بن یوسف بن عبد الجلیل، ظهیر الدین، ١٢٠/٤، ٣٦٥.

واثق بالله بن احمد بن حسین حسینی جیلی، ٤٢٤/٥.

وارانی، علی بن حسین بن ابی الحسین، ادیب مرشد الدین ابو الحسن، ٨٠/٦، ٤٩٢/٣.

واسطی، ابو الفتح، ١١٨/٦.

واسطی ابو القاسم عدل، ١٢٤/٦.

واسطی، ابو محمد، ١٣٨/٦.

واسطی، حسین بن عبید الله ابو عبد الله، ١٥٣، ١٥١/٢.

واسطی، حسین بن علی لیثی، ١٥٨/٢.

واسطی، عبد الرحمن بن محمد هاشمی ابو طالب، ۱۲۴/۳، ۱۳۸، ۹۵/۶.

واسطی، عبد الغفار بن عبد الله حسینی، ۱۹۶/۳.

واسطی، عثمان بن احمد، ۳۶۶/۳.

واسطی، علی بن حماد ماهر، کمال الدین، ۱۰۳/۴، ۵۰۰.

واسطی، علی بن محمد بن ابی نزار شرقیه، کافی الدین، ابو الحسن، ۲۳۲/۴.

واسطی، علی بن محمد شاکر مؤدب، ۲۵۱/۴، ۲۵۹.

واسطی، علی بن محمد لیثی، ۳۱۲/۴.

واسطی، علی بن مظاهر، ۳۲۸/۴.

واسطی، فضل بن یحیی بن علی بن مظفر بن طیبی، مجد الدین، ۴۶۸/۴.

واعظ، جعفر بن محمد بن مظفر حسینی، ابو ابراهیم، ۱۴۸/۱.

واعظ، حسن بن علی بن بهلول قمی، ۲۷۰/۱.

واعظ، حسن بن علی بن حسین ورامینی، ۲۸۰/۱.

واعظ، حسن بن سلمان فارسی، ۲۹۴/۱.

واعظ حسین بن حسن بن محمد، تاج الدین حسینی کیسکی، ۴۲/۲.

واعظ، حسین بن علی بن محمد، ابو الفتوح رازی، ۱۷۰/۱.

واعظ، حسین بن محمد زینوآبادی، ۹۱/۲.

واعظ، حسین بن هادی بن حسین حسینی شجری، ۲۱۸/۲.

واعظ خلیفه بن حسن علوی جعفری شرفشاهی، ۲۷۸/۲.

واعظ، داعی بن رضا بن محمد علوی حسینی /

حسینی، ۳۱۰/۲.

واعظ، ذو الفقار بن ابو الشرف بن طالب کیا حسنی، ۳۱۰/۲.

واعظ رضا بن ابی زید بن هبه الله حسنی ابهری نزیل ورامین، ۳۵۳/۲.

واعظ، [سیف النبی] بن طالب کیا، تاج الدین حسینی، ۱۳۳/۱.

واعظ، شمس الشرف بن ابی شجاع حسینی سیلقی، ۲۵/۳.

واعظ، شیروانشاه/شروانشاه بن حسن حسینی کیسکی، ۲۲/۲.

واعظ، صاعد بن علی آبی، ۲۸/۳.

واعظ، طالب بن علی علوی حسینی ابهری، ۳۳/۳.

واعظ، طاهر بن حسین بن علی، ابو بکر، ۳۵/۳.

واعظ، عباس بن علی بن علویه ورامینی، ۸۲/۳.

واعظ، عبد الجبار بن حسین بن عبد الجبار بن محمد طوسی، ۹۰/۳.

واعظ، عبد الجلیل بن ابی الحسین بن ابی الفضل قزوینی، نصیر الدین، ۹۶/۳.

واعظ، عبد الجلیل بن ابی المکارم بن ابی طالب، ۹۹/۳.

واعظ، عبد الرحمن بن محمد بن شجاع، ابو محمد، ۱۳۹/۳.

واعظ، عبد الملک بن اسحاق... محمد بن فتحان قمی، ۳۲۰/۳.

واعظ، عز الدین/عزیزی بن عراقی حسینی، ۳۷۵/۳.

واعظ، عقیل بن محمد سمرقندی، ۳۸۲/۳.

واعظ، علی بن ابراهیم بن ابی طالب ورامینی، نجم الدین ابو تراب، ۳۸۷/۳.

واعظ، علی بن ابی سعد بن ابو الفرغ خیاط، ابو الحسن، ۳۹۵/۳.

واعظ، علی بن حسین جاسبی/جاستی، ۴۹۳/۳، ۵۰۱.

واعظ، علی بن حسین غزنوی، ۹۵/۴.

واعظ، علی بن حمد بن سعد، ابو تراب، ۱۰۴/۴.

واعظ، علی بن زیرک، ابو الحسن، ۱۳۳/۴.

واعظ، علی بن عبد المطلب قمی، ۱۷۵/۴.

واعظ، علی بن محمد حسنی/حسینی خجندی، نور الدین، ۲۴۲/۴.

واعظ، علی بن محمد بن علی، عماد الدین، ۲۹۱/۴.

واعظ، فضل الله بن حسین بن ابی الرضا حسینی مرعشی، ضیاء الدین ابو الرضا، ۴۵۱/۴.

واعظ، مجتبی بن امیره بن سیف النبی جعفری زینی، سدید الدین، ۲۶/۵.

واعظ، محمد بن ابی الحسن بن هموسه ورامینی، ۳۸/۵.

واعظ، محمد بن تاج الدین محمد بن سید تاج الدین حسین بن محمد حسنی کیسکی، ۸۲/۵.

واعظ، محمد بن حسین بن منتهی حسینی، سید ناصر الدین، ۱۷۷/۵.

واعظ، محمد بن عبد الکریم، شیخ جمال الدین، ۱۹۴/۵.

واعظ، محمد بن علی بساریه، قاضی ابو جعفر مجد الدین، ۱۹۹/۵.

واعظ، محمد بن علی بن حمزه طوسی مشهدی،

امام عماد الدين، ٢٠٧/٥.

واعظ، محمد بن علي بن ظفر، امام برهان الدين ابو الحارث، ٢١٤/٥.

واعظ، محمد بن علي بن محمد خجندی، ٢٠٠/٥.

واعظ، محمد بن علي بن محمد عباسی، ابو عقيل، ٢٤٢/٥.

واعظ، محمد بن علي فتال نيشابوری، ٢٤٠/٥.

واعظ، محمد بن مرتضى بن حمزه بن ابی صادق حسینی موسوی، سيد فخر الدين، ٢٩٤/٥.

واعظ، مختار بن محمد بن مختار بن بابويه، ٣٣٢/٥.

واعظ، مرتضى بن حمزه بن ابی صادق حسینی موسوی، سيد جمال الدين، ٣٣٣/٥.

واعظ، مرتضى بن منتهی بن حسين بن علي حسینی مرعشی، سيد امام کمال الدين، ٣٣٤/٥.

واعظ، منتهی به محمد بن تاج الدين بن محمد حسنی کسيکی، ٣٤٥/٥.

واعظ، مهدي بن مرتضى بن محمد حسنی کسيکی، ٣٤٨/٥.

واعظ، ناصر بن داعی بن ناصر بن شرفشاه شجری، ٣٧١/٥.

واعظ، يحيى بن محمد قمی، ٥٢٨/٥.

واعظ، يوسف بن ابو الحسن حسینی، سيد صدر الدين، ٢٤٨/٥.

و ثاب بن سعد بن علي حلي، ٤٢٤/٥.

وجیه الدين، احمد بن ابی المعالی، ابو طاهر، ٦٥/١.

[وجیه الدين] عبد الملك بن محمد/احمد ورامینی، ٣٢١/٣.

وجیه الدين، علي بن محمد بن حمدان حمدانی، ابو طالب، ٢٥١/٤.

وراق حلی، ابو القاسم، ١٢٠/٦.

وراق طرابلسی، هبه الله، ابو عبد الله، ٣١٩/٥.

وراق، علی بن عبد اللہ، ۱۷۵/۴.

ورام بن ابی فراس حمدانی، ۴۲۴/۵.

ورامینی، حسن بن ابو الحسن بن محمد معروف به قهرمان، اسد الدین، ۱۸۰/۱.

ورامینی، حسن بن علی بن حسین بن علویہ ضیاء الدین، ۲۸۰/۱.

ورامینی، حسین بن ابو الحسین بن هموسه اذیب رشید الدین، ۳/۲.

ورامینی، رضا بن ابی زید بن ہبہ اللہ حسینی ابہری، کمال الدین، ۳۵۳/۲.

ورامینی، عباس بن علی بن علویہ، رشید الدین، ۸۲/۳.

ورامینی، عبد الملک بن محمد، ۳۲۱/۳.

ورامینی، علی بن ابراہیم بن ابی طالب نجم الدین ابو تراب، ۳۸۷/۳.

ورامینی، محمد بن ابو الحسن بن هموسه، ۳۸/۵.

ورامینی، محمد شاہ بن قاسم حسنی، عز الدین، ۱۸۷/۵.

ورامینی، محمد بن علی رازی نصیر الدین، ۲۰۹/۵.

ورامینی، محمود بن حسن بن علویہ، ۳۲۴/۵.

ورشاهی، حسین بن محمد، بہاء الدین، ۱۹۳/۲.

ورشیدی، اسکندر بن دریس بن عکبر خرقانی،

ورشیدی، محمد بن مهدی، ۳۱۲/۵.

وزیر، انوشیروان بن خالد، شرف الدین، ۱۲۹/۱.

وزیر بن محمد بن مرداس رواسی، افضل الدین، ۴۲۹/۵.

وزیر، حسین بن صدر کبیر، علاء الدین، ۵۰/۲.

وزیر، خلیفه سلطان حسینی، ۲۷۸/۲.

وزیر، علی باقی، سید شریف زین الدین، ۲۷۳/۴.

وزیر، علی بن محمد آوی خواجه رشید الدین، ۲۵۲/۴.

وزیر، علی بن وزیر مؤید الدین محمد بن علقمی، ابو القاسم شرف الدین، ۲۶۸/۴.

وزیر فارس، هادی بن معین الدین محمود آصف شیرازی، ۴۳۳/۵.

وزیر، قاضی جهان حسینی قزوینی سادات سیفی، ۴۹۷/۴.

وزیر مغربی، حسین بن علی، ابو القاسم، ۱۳۰/۶.

وزیری، احمد بن محمد بن احمد قمی، ۹۲/۱.

وزیری، محمد بن احمد بن محمد بهاء الدین، ۵۶/۵.

وزیری، محمد بن عبد الکریم، ۱۹۴/۵.

وشاح بن محمد بن حسن بن عتیبه، ۴۲۹/۵.

وشنوی، علی بن محمد نزیل کاشان، شمس الدین، ۳۱۴/۴.

وکیل، علی بن شبل بن اسد، ابو القاسم، ۱۴۰/۴.

وکیل، علی بن عبد الله بن علی، ابو الحسن، ۴۰۰/۳.

ولی بن نعمه الله حسینی رضوی موسوی حائری، ۴۳۰/۵.

وهرکیسی، احمد بن محمد، ۹۲/۱.

وهسودان بن دشمن زیار بن مرد افکن دیلمی، سیف الدین، ۴۳۱/۵.

هادی بن ابی سلیمان بن زید حسینی موردی، ۴۳۲/۵.

هادی بن حسین بن هادی حسنی شجری، ۴۳۲/۵.

هادی بن داعی حسنی سروی، ۴۳۲/۵.

هادی بن محمد باقر حسینی، ۴۳۲/۵.

هادی بن معین الدین محمود - محمد هادی بن معین الدین محمود.

هارون بن حسن بن علی بن حسن طبری، ۴۳۳/۵.

هارون بن موسی تلکبری، ۴۳۴/۵.

هارون بن یحیی بن علی صائم، ۴۴۱/۵.

هارون دنلی، ۴۴۰/۵.

هاشم بن سلیمان بحرانی توبلی، ۴۴۱/۵.

هاشم بن سلیمان بن سید اسماعیل بن سید عبد الجواد بن سید سلیمان سید ناصر، ۴۴۱/۵.

هاشم بن محمد، ۴۴۸/۵.

هاشمی، حسن بن حمزه، ۲۱۵/۱.

هاشمی، عبد الرحمن بن عبد السمیع واسطی، ۱۲۴/۳.

هبه الله، ابو القاسم، ۴۵۱/۵.

هبه الله بن احمد بن هبه الله اسدی اصفهانی، ۴۵۱/۵.

هبه الله بن حامد بن احمد حلّی، عمید الرؤساء، ۴۵۱/۵.

هبه الله بن حسن بن حسین بن بابویه، ۴۵۴/۵.

هبة الله بن حسن راوندی، ۴۵۵/۵.

هبة الله بن حسن موسوی، ۴۴۹/۵.

هبة الله بن حمدان بن محمد حمدانی قزوینی، ۴۵۵/۵.

هبة الله بن داوود بن محمد اصفهانی، ۴۵۵/۵.

هبة الله بن دعویدار، ۴۵۶/۵.

هبة الله بن رطبه سوراوی، ۴۵۶/۵.

هبة الله بن سعید راوندی، ۴۵۷/۵.

هبة الله بن عثمان بن احمد بن رائقه موصلی، ۴۵۸/۵.

هبة الله بن علی بن محمد بن حمزه علوی حسنی، ابن شجری بغدادی، ابو السعادات، ۴۵۸/۵، ۴۶۲، ۸۴/۶.

هبة الله بن محمد بن هبة الله سوسی قزوینی، ۴۵۸/۵.

هبة الله بن ناصر بن حسین بن نصر، سید ابو البقاء، ۴۵۸/۵.

هبة الله بن ناصر بن نصیر، ابو البقاء، ۴۵۹/۵.

هبة الله بن نافع حلوی، ۴۵۹/۵.

هبة الله بن نما بن علی بن حمدون حلّی، ۴۵۹/۵، ۴۶۰.

هبة الله بن وراق طرابلسی، ۴۵۶/۵.

هبة الله حسینی، شاهمیر، ۴۷۳/۵.

هجری، حسین بن علی بن حسین بن محمد بن ابی سروال اوالی، ۱۵۶/۲.

هجری، عبد الله/عبد محمد/عبد النبی بن احمد بن عبد الله بن یوسف بحرانی، شیخ ابو علی، ۲۲۵/۳، ۳۰۸، ۳۲۲.

هذلی، یحیی بن احمد بن یحیی بن حسن بن سعید، نجیب الدین، ۴۸۱/۵، ۵۳۲.

هرقلی، محمد بن اسماعیل بن حسن، ۶۱/۵.

هروی، ابو طالب، ۴۹۷/۳، ۴۷۹/۵، ۹۶/۶.

هروی، ابو غانم عصمی شیعی امامی، ۳۸۴/۴، ۱۱۰/۶.

هروی، ابو الفتح، ۱۲۰/۶.

هروی، حسین بن احمد بن مغیره بوشنجی / فوشنجی، ابو عبد الله، ۲۹/۲.

هروی، عبد الصمد بن حسین بن محمد حارثی جبعی عاملی خراسانی، ۱۵۶/۳.

هروی، عثمان بن محمد، سدید الدین، ۳۶۷/۳.

هروی، یحیی بن حسین بن هارون حسینی ابو طالب، ۴۹۷/۳، ۴۷۹/۵، ۹۶/۶.

هزار اسیف بن محمد بن عزیزی، سید شجاع الدین، ۴۶۱/۵.

هشام بن الیاس حائری، ۴۶۱/۵.

هشتجردی، عبد الصمد بن فخر آور، رئیس، ۱۵۸/۳.

هلال بن سعد بن ابی البدر، ۴۷۱/۵.

هلال بن محمد بن جعفر حفار، ابو الفتح، ۴۷۲/۵، ۱۱۳/۶.

همام بن غالب، ابو فراس فرزدق، ۴۷۰/۵.

همدانی، ابراهیم بن حسین، ۴۴/۱.

همدانی، ابراهیم میرزا، ۶۳/۱.

همدانی، احمد بن حسین بن یحیی، بدیع الزمان ابو الفضل، ۶۹/۱.

همدانی، حسن بن احمد صدر الحفاظ، ابو العلاء، ۱۸۹/۱.

همدانی، حسن بن علی مرعشی، ۲۸۰/۱.

همدانی، حسن بن محمد سکاکی، ۳۴۲/۱.

همدانی، ملا حسن معلم، ۳۷۰/۱.

همدانی، حسین بن احمد بن خالویه حلبی، ۲۲/۲.

همدانی، حسین بن عبد الصمد بن محمد جبعی حارثی، ۱۱۹/۲.

همدانی، عبد الصمد بن محمد جبعی حارثی، ۱۶۱/۳.

همدانی، سید علی صوفی، ۳۵۴/۴.

همدانی، علی بن عبد الصمد بن محمد حارثی جباعی عاملی (عموی شیخ بهائی)، ۱۵۱/۴.

همدانی، محمد بن سلیمان، ابو زکریا، ۱۸۶/۵.

همدانی، نصر الله، معروف به آخوند نصر، ۳۷۹/۵.

همدانی، یعقوب بن محمد بن داوود، ۵۴۷/۵.

هموشه/هموسه، حسن بن علی بن ابی طالب، ابو علی، ۲۳۸/۱، ۲۵۴، ۷۶/۶.

هموشه/هموسه، حسین بن ابو الحسین بن هموسه، ادیب رشید الدین، ۳/۲.

هموشه/هموسه، محمد بن ابو الحسن ورامینی، ۳۸/۵.

هندی، عبد الحکیم بن شمس الدین سیالکوتی، ۱۰۲/۳.

هندی، یوسف علی گرگانی، ۵۶۲/۵.

هوازن (ابن -)، عبد الله بن عبد الکریم بن هوازن حسینی قشیری، ۲۷۱/۳.

هوشمی/هوسمی، علی بن ابی عبد الله، ابو الحسن، ۴۰۰/۳.

هوشمی/هوسمی، علی بن بندار بن محمد، قاضی ابو الحسن، ۴۴۷/۳.

یار علی تهرانی، حکیم خیری، ۴۷۸/۵.

یحمدی ازدی فراهیدی، خلیل بن احمد، ابو عبد الرحمن، ۲۷۹/۲.

یحیی احساوی بحرانی، مفتی، ۵۳۸/۵.

یحیی اکبر بن حسن بن سعید ابو زکریا، ۴۹۱/۵.

يحيى بن ابو طى احمد بن طائى حلبى، ٤٧٤/٥.

يحيى بن احمد، عماد الدين، ٤٧٦/٥.

يحيى بن احمد بن يحيى بن حسن بن سعيد هذلى حلى، ٤٨١/٥.

يحيى بن جرير تكريتى، ابو نصر، ٥٢٢/٥.

يحيى بن جعفر بن عبد الصمد عاملى كركى، ٤٩٠/٥.

يحيى بن حسن بن حسين بن على بن محمد بن بطريق حلى اسدى، ٥٠٥/٥.

يحيى بن حسن/حسين بن هارون حسيني هروى، سيد ابو طالب، ٤٧٩/٥.

يحيى بن حسن قرشى، ٤٧٧/٥.

يحيى بن حسين بن اسماعيل حسيني نسابه حافظ، ٥٢٢/٥، ٥٢٤، ٥٢٦.

يحيى بن حسين بن عشيره بحراني يزدى، شرف الدين، ٤٩٢/٥.

يحيى بن حسين بن على بحراني يزدى، ٤٩٣/٥.

يحيى بن حسين علوى نيشابورى، ٤٩٤/٥.

يحيى بن زياد بن عبد الله فراء كوفى، ابو زكريا، ٤٩٥/٥.

يحيى بن زيد بن على الشهيد، ٥١٠/٥.

يحيى بن سلام بن حسين بن محمد حصكفى، ابو الفضل خطيب، ٥٣٤/٥.

يحيى بن طاهر بن حسين بن مؤدب زاهد سمان، ابو سعد، ٤٩٥/٥، ٨٤/٦.

يحيى بن ظفر بن محمد داعى عمرى استرابادى، ٥٣٣/٥.

یحیی بن علی بن زهره حسینی حلّی، ۵۰۴/۵.

یحیی بن علی بن محمد حسنی رقی، ۵۰۳/۵.

یحیی بن علی بن محمد مقری استرآبادی، ۵۰۴/۵.

یحیی بن فخر الدین محمد بن مطهر حلّی، ۵۲۷/۵.

یحیی بن قاسم علوی، ۴۸۰/۵.

یحیی بن کثیر، ۵۳۳/۵.

یحیی بن محمد ارزنی لغوی، ۵۲۶/۵.

یحیی بن محمد بن حسن جوانی طبری، ابو طالب امام زاهد، ۵۲۶/۵.

یحیی بن محمد حسینی قمی، بهاء الدین، ۵۲۸/۵.

یحیی بن محمد بن علیا خازن، ۵۳۱/۵.

یحیی بن محمد بن نصر، عمید الرؤساء، ابو الفتح، ۵۳۱/۵.

یحیی بن محمد بن یحیی بن فرج سوراوی، ۵۳۲/۵.

یحیی بن مرتضی سعید شرف الدین، ابو الفضل، نقیب طالبی ها، ۵۲۸/۵.

یحیی بن مظفر طیبی، ۵۳۳/۵.

یحیی مفتی بحرانی احساوی، ۵۳۸/۵.

یحیی یزدی، ۴۹۴/۵.

یزدی، حاجی بن حسین، ۱۵۸/۱.

یزدی، حسین، ۲۲۰/۲.

یزدی، حکیم آمیرزا، ۲۲۲/۲.

یزدی، عبد الله بن حسین شاه آبادی، ۲۳۲/۳.

یزدی، علی صبح عاملی، ۱۴۵/۴.

یزدی، میرزا کاشف الدین محمد اردکانی، ۵۰۲/۴.

یزدی، میرزا قاضی بن میرزا کاشفا، ۴۸۷/۴.

یزدی، یحیی - یحیی یزد.

یشکری، ثابت بن عبد الله ابو الفضل، ۱۳۶/۱.

یعقوب بن ابراهیم بیهقی، ابو الفرغ، ۵۳۸/۵.

یعقوب بن احمد بن سعید، ابو یوسف، ۵۴۷/۵.

یعقوب بن اسحاق سکیت، ۵۳۹/۵.

یعقوب بن احمد بن سعید، ۵۴۷/۵.

یعقوب بن سفیان، امام، ۵۴۷/۵.

یعقوب بن محمد بن داوود همدانی، ۵۴۷/۵.

یوحنا بن اسرائیل ذمی مصری، ۵۴۸/۵.

یوسف، امیر، ۵۶۲/۵.

یوسف بن ابو الحسن حسینی، ۵۴۸/۵.

یوسف بن احمد بن خاتون عاملی عینائی، ۵۴۸/۵.

یوسف بن احمد علوی حسینی عریضی، ۵۵/۴/۵.

یوسف بن حاتم شامی عاملی مشغری، ۵۴۹/۵.

یوسف بن حسن بحرینی بلاذری، ۵۵۱/۵.

یوسف بن حسین، ۵۵۳/۵.

یوسف بن حسین بن ابی قطیفی، کریم الدین، ۵۵۵/۵.

يوسف بن حسين بن محمد نصير طبري اندراواي، ٥٥٣/٥.

يوسف بن حماد، جلال الدين، ٥٥٣/٥.

يوسف بن حماد، جمال الدين، ٥٥٤/٥.

يوسف بن زين الدين علي بن مطهر حلّي، سديد الدين، ابو يعقوب، ابو مظفر، ٥٥٤/٥.

يوسف بن ساوس، جمال الدين، ٥٥٤/٥.

يوسف بن علوان فقيه حلّي، ٥٥٥/٥.

يوسف بن علي بن مطهر - يوسف بن زين الدين

ص: ٥٠٩

علی بن مطهر حلّی.

یوسف بن محمد، ابن خوارزمی، ۵۶۳/۵.

یوسف بن محمد بناء جزایری، ۵۶۰/۵.

یوسف بن محمد بحرینی حویزی، ۵۶۰/۵.

یوسف بن ناصر بن حماد حسینی، ۵۶۱/۵.

یوسف جبلی (سید -)، ۵۵۱/۵.

یوسف علی گرگانی هندی (سید -)، ۵۶۲/۵.

یوسفی، حسن بن زبیب الدین، ۱۸۴/۱، ۱۴۹/۶.

یونس جزائری، ۵۶۱/۵.

یونس مفتی اصفهانی، ۵۶۲/۵.

یونس موسوی سقطی شامی، ۵۶۲/۵.

ص: ۵۱۰

آداب المتعلمين، ۹۷

اجازات علامه مجلسی، ۸۸

اجازة ابو الحسن قائنی به ملا يوسف دهخوار قانی، ۷۳

اجازة ابو طالب تبریزی به ملا محمد زمان، ۹۴

اجازة سيد بن طاووس به دخترش، ۲۸

اجازة سيد بن طاووس به علی فرزندش، ۲۸

اجازة شمس الدين محمد رویدشتی به علامه مجلسی، محمد باقر، ۲۴

اجازة شهيد اول به شمس الدين ابو جعفر محمد، ۱۹۸

اجازة شهيد ثانی از علی بن عبد العالی میسی، ۱۸۷

اجازة شهيد ثانی به حسین بن عبد الصمد، ۱۷۴

اجازة شيخ محمد، سبط شهيد ثانی به ابو الحسن (حسن رضوی قائنی)، ۷۳

اجازة قاضی ابو الشرف اصفهانی به ملا محمد تقی مجلسی، ۸۸

اجازة مجلسی، محمد تقی به شيخ حرّ عاملی، ۸۸

اجازة مجلسی محمد تقی به محمد باقر مجلسی، ۸۸

اجازة ملا حسین نیشابوری به ملا نوروز علی تبریزی، ۷۳

اجازة ملا درویش محمد بن حسن عاملی به ملا محمد تقی مجلسی، ۸۹

احسن التواریخ، حسن بیك روملو، ۷۳، ۱۱۷

احوال اهل الخلاف فی النشأتین، سید حسین مجتهد، ۲۱۵

اسرار الائمہ، طبرسی، حسن، ۲۱۵

اقبال سيد بن طاووس، ١٠٠، ١١٨، ١١٩، ١٤٤، ١٤٥، ١٥١، ١٦٩، ٢١٠

امالى شيخ طوسى، ٩٧، ١٠٨، ١٤٣

امل الآمل، ٢٣، ٨٣، ٨٨، ٩٩، ١٠٠، ١٥٤، ١٩٢، ٢٠٢، ٢٠٤

انوار القرآن، ٨٩

انوار الملكوت فى شرح الياقوت، ١٩٩

انوار فى تاريخ مواليد اهل البيت، ١٠٧

انوار فى مولد النبى المختار، ابو الحسن بكرى، ٦٣

ايضاح الاشتباه، علامه حلى، ٢١٥

بحار الانوار، ٨٦، ٩٥، ٩٧، ٩٨، ١٠٥، ١١٦، ١٢١، ١٤٨، ١٨٢، ١٩٢، ١٩٨، ٢٠٦، ٢٠٧، ٢٠٨، ٢٠٩، ٢١٣

بحر الانساب ترجمه مقتل ابو مخنف، ١٤٠

بشاره المصطفى، ١٣٠، ١٤٢

بغيه الطالب، ١٤٩

ص: ٥١١

بلد الامين، كفعمى، ١٤١، ٢٠٨، ٢٠٩

تاريخ ابن خلكان، ٢١٥

تاريخ عالم آراء، ٢١٥

تاريخ وصاف الحضرة، ١٩٠

تبصره العوام، سيد مرتضى رازى، ٢١٥

تحرير علامه حلى، ١٩٨

تحفه الاخوان، ٢١٥

تذكرة، ابن اعراق، ١٥٧

تذكرة الآداب، ٢١٢

ترجمه رساله العقائد، ٧٣

ترجمه مقتل ابو مخنف، ١٤٠

تعليق العراقى، محمود بن على حمصى، ١٩٦

تعليقه صاحب رياض بر رجال ميرزا محمد استرآبادى، ٢١٥

تفسير على بن ابراهيم، ٨٠

تقويم البلدان، ٧٤، ١٢٢، ١٧٢

تكملة السعادات، ٢١٥

التوضيح الانور فى ردّ كتاب يوسف الاعور الواسطى الناصبى، حبلرودى رازى، ١٢٩

الثاقب فى المناقب، ٢١٣

جامع الاصول، ١٥٩

جامع المقال فخر الدين طريحي، ٢١٥

جمال الاسبوع، بن طاووس، ١٠٧، ١٣٩

جنه الامان، ٢٠٩

الجنه الباقيه، مصباح كفعمي، ١٧٠

جواهر السنه في طبقات الحنفيه، ٨٢

حاشيه افعال التفضيل، ٢١٥

حاشيه جلالى، مير ابو التح شرفه قزوينى، ٢١٥

حاشيه رجال كشى، مير داماد، ٢١٥

حاشيه مصباح كفعمي، ١٦٦

حاشيه مطول، چلبى، ١٥٩، ١٨٨

حديث قدسى، ١٤٤

حديثه الناضره - عقد الدرر، كركى، ١٣٥

حرزمن احراز الادعيه، ٧٦

حسينه (رساله فارسى تأليف ابو الفتوح رازى)، ٢٤

حليه الابرار، ٢١٣

حليه الاولياء، ١٥١

خرائج و الجرائح، قطب راوندى، ١٤٢

خلاصه الرجال، علامه حلى، ١٠١، ١٦١

خمسماء بمضى الاعيان، ملا حيدر خوانسارى، ٩٢، ٩٣

دروع الواقيه، ٢١١

دلائل النبوه، ابو العباس مستغفرى، ٩٨

رجال ابن داوود، ۱۶۱

رجال تفرشی، سید مصطفی، ۱۸۷، ۱۸۸

رجال شیخ طوسی، ۹۰، ۱۵۹

رجال شیخ فرج الله حویزی، ۱۳۵، ۱۵۱، ۱۵۲

رجال کبیر استرابادی، ۷۹، ۸۱، ۱۴۶

رجال نجاشی، ۷۶، ۷۸، ۱۰۰

رجال وسطی، میرزا محمد استرابادی، ۲۱۵

رسائل بدائع الصنائع، ۱۰۳

رساله اسامی مشایخ، ۱۱۵

رساله العقائد، شیخ بهائی، ۷۳

رساله علی بن بابویه، ۲۱۵

روضه اولی الالباب، ۸۶

روضه کافی، ۸۰

روایه الابناء عن الالباء من آل الرسول، ۱۰۷

زوائد الفوائد، ۱۸۶

سرائر، ابن ادریس، ۱۹۲

سند «ادعیه سر»، ۱۳۰

ص: ۵۱۲

الشافى؁ سىء مرئضى؁ ١٩٧

شرح ارشءء؁ شهىء اول؁ ٨٩

شرح الءار فى اءوال المءءار؁ جعفر بن محمد بن نما ءلى؁ ١٠٢

شرح چكامه هاى هفت گانه علوىاء ابن ابى الءىءء؁ ٨٣

شرح مغمى اللىب؁ ١٨٤

شرح مفصل زمءشرى؁ ١٩٥

شرح قواعء الفوائء؁ ءواجه نصىر؁ ٢١٥

شرح نهج البلاغه؁ ١٦٨

شواهء النبوه؁ ملا عبء الرءمن جامى؁ ٩٨

صاحب مءارك؁ ١٩٥

صءاح اللغة؁ ١٧٢

صءىفه سءاءىه؁ ١٤٢؁ ١٤٤؁ ١٨١؁ ١٨٣

الصلوه؁ ابو الفضل محمد بن هاشم؁ ١٤٢

طب الرضوى؁ ٢٠٦

طب النبى؁ ابو الوزىر بن اءمء ابهرى؁ ٢١٦

الطراءف؁ ابن طاووس؁ ١٤٠

الطراءف؁ عبء المءموء ذمى؁ ٢٦

عالم آراء؁ ٩٣؁ ١٢٥؁ ١٥٥

عءه الءاعى؁ ٢١٣

عقء الءرر؁ ١٠٧؁ ١٣٥

عين الحيوه مجلسى، ١٧٧

عيون المعجزات، حسين بن عبد الوهاب، ٧٨، ١٣٨

الغرر و الدرر، ١٠٢، ١٠٣، ١١٠

غوالى اللئالى، ١٦٨

غيبت نعمانى، ١٢٩

فتن و ملاحم، ١١٩، ١٤٥

فرائد السمطين، ٩٨، ١٤٣

فقه الرضوى، ٢٠٦

فهرست شيخ طوسى، ٩٥، ٩٦، ١٤٦، ١٦٧

فهرست منتجب الدين، ٧٦، ٧٧، ٨٦، ٨٩، ٩٠، ١٠٣، ١٠٨، ١٠٩، ١١٤، ١٢١، ١٣٩، ١٤٠، ١٤١، ١٤٢، ١٥٢، ١٦٢، ١٨٣، ١٩٤،

١٩٦، ٢١١

قاموس اللغه فيروزآبادى، ١٥٣

قانون مسعودى، ١٧٢

قصص الانبياء راوندى، ٩٠، ١٢٩

قواعد الفوائد، خواجه نصير، ١٨٢

قواعد علامه حلى، ١٩٨، ٢١٤

كافى، كلينى، ٢٢

الكرّ و الفرّ، على بن بابويه، ١١٠

الكرّ و الفرّ، ابن ابى عقيل عمانى، ٨٦

الكرّ و الفرّ، كراجكى، ٨٦

كشف الرموز، ابن ريب آوى، ١٠٣

كشف الغمه فى معرفه الائمه، ١١٣، ١٩١

كشف المحجه، ٢٨

كشكول، سيد حيدر آملى، ٢٠٦

اللباب، ٧٤، ١٢٢

لمح البرهان فى عدم شهر رمضان، ١٤٥

مبادئ الاصول، علامه، ٢١٣

مبسوط، شيخ طوسى، ٩٤

مثالب النواصب، ٩٤

مجالس، ابو على طوسى، ١٥٤، ١٦٧

مجالس المؤمنين، ١٥٧

مجمع البيان، ٧٨، ٨١، ٨٦، ١٤٥، ١٤٩، ١٦٨

المجموع مرزبانى، ١١٩

مجموعه ورام، ٧٨

المحتضر، حسن بن سليمان (شاگرد شهيد اول)،

ص: ٥١٣

مدینه المعاجز، سید هاشم بحرانی، ١٠٧

مراسم سلار، ١٦١

مروج الذهب، ٩٩

مزار کبیر، ١١٨

مسند فاطمه (ع) - مناقب فاطمه، ١٤٦، ١٤٧

مشارق الانوار، برسی، ٢١٢

المشترک، ١٢٢

مشکاه الانوار، طبرسی، ١٠٥

مصائب النواصب، ٢١٥

مصایح الانوار، ٢١٢

مصباح، شیخ طوسی، ١٧٠

مصباح کفعمی، ١٦٩، ١٩٢، ١٩٣

معالم الزلفی، سید هاشم بحرانی، ٢١٢

معالم العلماء، ٩٩، ١٠٢، ١٠٥، ١١٣، ١١٦، ١٢٩، ١٥٣، ١٦٩، ١٧٧، ١٧٩، ٢٠٢، ٢٠٣، ٢٠٤، ٢٠٦

المعجزات، حسین بن عبد الوهاب، ١٥٠

معجم البلدان، ٧٤

مناقب، ابن شهر آشوب، ١٠٣، ١٠٦، ١١٣، ١١٩، ١٢٠، ١٢٩، ١٣٩، ١٥٢، ١٩٦، ٢٠٩

مناقب ابو عمر زاهد، ١٠٤

من لا یحضره الفقیه، ١٠١

المهذب البارع في شرح مختصر النافع، ابن فهد حلّي، ١٠٣

نوادر، راوندي، ١٣٦

نهج البلاغه، ابن ابي الحديد، ١٩٠

وثيقه النجاه، ١٠٦

وسائل الشيعة، ٨٨، ٨٩

وفيات الاعيان، ابن خلكان، ١٠٣

الهدايه، شيخ حرّ عاملي، ٨٢، ٢١١

اليواقيت، ١٠٤

ص: ٥١٤

سرشناسه: افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ۱۰۶۶ - ۱۱۳۰ ق.

عنوان قراردادی: [ریاض العلماء و حیاض الفضلاء. فارسی]

عنوان و نام پدیدآور: ریاض العلماء و حیاض الفضلاء / تالیف عبدالله افندی اصفهانی؛ ترجمه محمدباقر ساعدی.

مشخصات نشر: مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۸۹ -

مشخصات ظاهری: ج.

شابک: ۵۲۰۰۰ ریال: ج. ۱ (چاپ دوم): ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۲۹۰-۱؛ دوره: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۳۴۹-۶؛ ۴۲۰۰۰ ریال: ج. ۶،

چاپ اول: ۹۷۸-۹۶۴-۹۷۱-۰۴۴؛ ۱۱۴۰۰۰ ریال: ج. ۷: ۹۷۸-۶۰۰-۰۶-۰۳۳-۴

وضعیت فهرست نویسی: فاپا (چاپ دوم/برون سپاری)

یادداشت: نام ناشر از سال ۱۳۷۲ به بنیاد پژوهشهای اسلامی تغییر یافته است

یادداشت: چاپ دوم.

یادداشت: ج. ۶ (چاپ اول: ۱۳۸۶).

یادداشت: ج. ۷ (چاپ اول: ۱۳۹۴).

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: افندی، عبدالله بن عیسی بیگ، ۱۰۶۶؟ - ۱۱۳۰ ق. -- سرگذشتنامه

موضوع: شیعه -- سرگذشتنامه و کتابشناسی

شناسه افزوده: ساعدی خراسانی، محمدباقر، ۱۳۰۶ -، مترجم

شناسه افزوده: بنیاد پژوهش های اسلامی

رده بندی کنگره: BP55/2/الف ۷/۹۰۴۱۷ ۱۳۸۹

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۹۹۶

مقدمه

اللهم سهل و تمم

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله و الصلوه على رسول الله و آله ائمه الهدى

و بعد: سپاس خدایی را که این ناقابل را موفق داشت مجلدات شش گانه ریاض العلماء را ترجمه کرده و به طبع رساند. اینک به مجلد هفتم آن کتاب وزین که دست یافته ام به ترجمه آن پرداخته ام و از خدای تعالی توفیق این عمل خیر را طالب و آرزومندم.

مجلد مزبور که به طبع رسیده نتیجه زحمات شبانه روزی جناب فاضل ارجمند حجه الاسلام و المسلمین زین المحققین آقای سید احمد حسینی شکوری است که مقدمه عالمانه برای آن تدوین نمود و به اهتمام فاضل برومند جناب آقای سید محمود مرعشی (دام عزه) نجل جلیل آیها الله العظمی مرعشی طالب الله ثراه و جعل الجنة مأواه مطبوع گردیده است و شایان ذکر است که جناب سید معظم تعلیقات و حواشی بسیاری بر این مجلد مرقوم فرموده و بنام و نشان گروهی از اعلام پرداخته است این جناب تعلیقات یاد شده را به طریقی که اشاره فرموده در ذیل این ترجمه متذکر شده ام و اگر به موضوعی که لازم است رسیدم به عنوان پاورقی مشخص خواهم ساخت. معظم له دام عمره در مقدمه که مرقوم داشته به این خلاصه می نویسد: دو نسخه از کتاب ریاض العلماء در اختیار ما بود که وسیله تحقیق و طبع قرار گرفت که در شش مجلد به طبع رسید. از اجزاء یاد شده نسخه به خط مؤلف (ره) بود و در این رابطه به طبع نسخه حاضر پرداختیم و به این نتیجه رسیدیم که نسخه حاضر در مجلدات کتاب حاضر نبوده است تا پس از تفحص بسیار دانستیم نسخه از کتاب ریاض در کتاب خانه ملک، موجود است و بالاخره به تدوین اعلام پرداخته و می نویسد:

این شخص همان آوی نام است که به نام و نشان او اشاره خواهیم کرد و ضمناً باید گفت: هر دو عنوان (آوه و آبه) همان شهرکی است که نزدیک به شهر ساوه است و از میان اعلام آن سرزمین، ابن زبیب آوی که شاگرد محقق حلّی است به این لقب شناخته شده است و اربلی در کتاب کشف الغمه کتاب نثر الدرر(۱) را به وی نسبت داده و برخی از اخبار را از آن کتاب نقل کرده است و از قرائن ظاهری پیداست آبی از پیشینیان است و همان دانشوری است که استاد استناد، مجلسی(ره) در فهرست بحار الانوار از آن نام برده است.

آقا جمال

جمال الدین محمد بن آقا حسین بن جمال الدین محمد، آقا جمال در اصل از مردم خوانسار بوده و در اصفهان متولد شد و همان جا می زیسته است و از معاصران ما به شمار می آید.(۲)

ص: ۲

۱- نثر الدرر تألیف ابو سعید منصور بن حسین آبی وزیر است که سال ۴۲۲ وفات یافته است. این کتاب در ضمن هفت مجلد در محاضرات تدوین گردیده است و مانند آن تألیف نشده است و من مجلد اول آن را دیده ام از این کتاب در کشف الظنون یاد شده است و حر عاملی و ابن بابویه در فهرست نام برده اند و از شاگردان شیخ طوسی (ره) است.

۲- جمال الدین محمد بن حسین خوانساری معروف به جمال الدین ثانی و این بدان جهت است که جدش جمال الدین اول بوده است. وی از بزرگان روزگار خود بوده و کتاب های بسیار تألیف کرده و سال ۱۱۲۵هـ- ، یا سال ۱۱۲۱ هـ- ، وفات یافته است.

مولای با جلال، رضی الدین، محمد بن حسن قزوینی شاگرد ملا خلیل قزوینی است.

آمدی

در کتاب های امامیه به عنوان شیخ عبدالواحد بن محمد بن عبدالواحد تمیمی، معروف به آمدی، دانشوری مورد وثوق و از فضلا بوده است. (۱) کتاب غرر الحکم و درر الکلم که معروف به غرر و درر آمدی می باشد از تألیفات اوست. این کتاب را به منظور یادآوری از کلمات قصار (گفتار کوتاه) حضرت مولی علی (علیه السلام) تألیف کرده و او از اعیان دانشوران شیعه مذهب و ابن شهر آشوب در کتاب مناقب به این نسبت اشاره کرده است. آمدی از معاصران ابن شهر آشوب است و در کتاب فخری به اجازه ای که از مؤلفش داشته از وی روایت کرده است. (۲)

آمدی در اصطلاح عامه به شیخ سیف الدین ابوالحسن علی بن ابوعلی محمد بن سالم تغلبی آمدی اطلاق می شود. تغلبی متکلمی بنام بوده است. و کتاب الاحکام فی اصول الاحکام در اصول فقه و کتاب ابکار الافکار در کتاب کلام آمسی که علمای سنت به وی اطمینان دارد از تألیفات اوست.

آملی

در کتاب های ما بیشتر اوقات، کلمه آملی به شیخ عزالدین ابن آملی گفته می شود. این دانشور مؤلف شرح نهج البلاغه و رساله حسنیه در اصول الدین

ص: ۳

۱- در معجم البلدان آورده است «آمد» به کسر میم، لفظ رومی است و از آمد دیار بکر بزرگ است و قدر و منزلتش زیادت است. از ویژگی های آن این است که دجله حداکثر آن جا را فرا گرفت و مانند هلالی آن محل را در اختیار خود در آورده است و در وسط آن چشمه ها و چاهها جریان دارد و بازوئی اطراف آن را احاطه کرده است.

۲- آمدی از اعیان شیعیان بوده و کشتن او بیرون از نظر نخواهد آمد.

و معاصر با شیخ علی کرکی و شیخ ابراهیم قطیفی و شریک درس با کرکی و قطیفی می باشد. (۱)

و گاهی کلمه آملی به ملا شمس الدین محمد بن محمود فارسی گفته می شود. وی کتاب هایی دارد از جمله شرح کلیات قانون و نفاثس الفنونکه به پارسی تألیف کرده است و علوم متداوله را در آن گردآورده است و به سبک کتاب دره التاج لغره الدیاج تألیف نموده است. آملی این کتاب را به درخواست «ریاح» حاکم گیلان و مازندران تألیف کرده است و از قرائن پیدا است که وی از علمای سنی است.

دیگری سید حیدر بن علی بن حیدر بن حسن صوفی آملی است و کتاب الکشکول فیما جری علی آل الرسول از تألیفات اوست.

در تقویم البلدان به نقل از کتاب مشترک می نویسد: آملی به فتح همزه و میم مضمومه و با لام آخر از اقلیم چهارم و از شهرهای مازندران به شمار است. (۲)

در کتاب قانون گوید: آمل، قصبه طبرستان و از قزوین بزرگتر است و عمارات آن در بم فرو رفته و از کلیه نواحی آن بزرگتر است. احمد کاتب گوید: آمل در کتاب دریای دیلم قرار گرفته است. دیلمی گوید از آمل تا چالوس بیست فرسخ است یا قوت در مشترک گوید ممکن است آمل بزرگتر از طبرستان باشد.

ص: ۴

۱- در احیاء الدائر نام و نسب او را چنین یاد کرده است عزالدین بن جعفر بن شمس الدین آملی.

۲- در معجم البلدان گوید: آمل به ضم میم نام بزرگترین شهر طبرستان است دانشوران بسیاری از آن جا برخاسته اند از جمله محمد بن جریر طبری است. منسوب به این شهر را طبری گویند. آمل هم شهر بزرگی در طرف غربی جیحون است که از مرو به بخاری می روند و آن جا به این مناسبت آمل زم و آمل جیحون گویند.

منسوب به «آوی» است، آوه که همان آبه باشد. (۱)

در تقویم البلدان آمده آوه از اقلیم چهارم از عراق عجم است. در مشترک یاقوت آمده است: به فتح همزه و سکون الف سپس باء یک نقطه. مهلبی گفته است آوه شهری است در جانب مشرق و با انحرافی که به جانب شمال از همدان است و فاصله میان همدان و آوه بیست و هفت فرسخ است و همین مسافت هم میان آوه و قزوین است با این تفاوت که قزوین در شرق قرار گرفته و انحراف به شمال است. فاصله میان آوه و ساوه پنج میل راه است. گفتنی است که آبه است میان ری و همدان و آبه است از قریه های اصفهان.

گروهی از علما به این شهر منسوب می باشند از جمله رضی الدین محمد بن محمد آوی اعجمی علوی حسینی صاحب کرامات و مقامات مشهور رفته و این عالم همان دانشوری است که سند استخاره با تسبیح به وی منتهی می شود. و ابن طاووس و فضلالی معاصر از وی روایت کرده اند.

دیگری شیخ زین الدین ابو محمد حسن بن شیخ زبیب الدین ابوطالب بن ابوالمجد یوسفی آوی معروف به ابن زبیب آبی شاگرد محقق حلّی و مؤلف کشف الرموز در شرح نافع استادش محقق (ره).

ص: ۵

۱- در معجم الادباء می نویسد: آبه از قرای اصفهان و بالاتر از اصفهان است. آبه روستایی است در برابر ساوه که عموماً آن را ساوه دانند و مردم آن جا شیعه دوازده امامی می باشند. بر خلاف انتظار مردم ساوه سنی مذهب می باشند و به همین مناسبت پیوسته با یکدیگر در مبارزه بوده اند. ابو اسحاق ابراهیم بن اسحاق احمری نهاوندی خیلی ضعیف و در حدّ متهم می باشد، کتاب هایی دارد و ابو احمد میدانی از وی روایت کرده است.

این کلمه در کتاب های اصحاب متأخر بر شیخ مفید و شیخ طوسی و سید مرتضی و شیخ صدوق رحمهم الله علیهم اجمعین اطلاق می شده و حداکثر استعمال این کلمه در کتاب مهذب ابن فهد حلّی است.

اربلی

شیخ بهاء الدین ابوالمحسن علی بن عیسی فخر الدین بن ابی الفتح اربلی وزیر و مؤلف کتاب کشف الغمه (۱).

استرآبادی

شیخ عبدالرشید بن حسین بن محمد استرآبادی مؤلف کتاب تأویل الایات، این کتاب مورد دل بستگی دگران ها است (۲). گاهی کلمه «استرآبادی» به مؤلف المنسک اطلاق می شود. کفعمی در کتاب مصباح از آن نقل کرده است لیکن از اسم و رسم او اطلاعی ندارم.

اسکافی

حداکثر استعمال ویژه آن در اصطلاح فاضل عارف کاشانی (۳) بر شیخ جلیل ابو علی محمد بن احمد بن جنید کاتب اسکافی، اطلاق می شود. این دانشور از مشایخ شیخ مفید و ابن عبدون و امثال ایشان است.

ص: ۶

۱- - معجم البلدان (۱- ۱۳۷) می نویسد: اربل نام شهر بزرگی است که بخش وسیعی از زمین را فرا گرفته است و خندق عمیقی اطراف آن را فرا گرفته است و باروئی دارد که شهر را به دو بخش تقسیم می کند و این شهر بر فراز تل عظیمی قرار گرفته است و شباهت زیادی به قلعه حلب دارد و و از آن بزرگتر است و از بخش های موصل به شمار است و دو روز فاصله دارند. مردم این سرزمین در اصل کرد بوده و اخیراً به عربی متمایل گردیده اند.

۲- - استرآباد به فتح همزه از شهرهای بزرگ مازندران است. علمای از این سرزمین بوده اند که هر یک از آن ها در فنی مهارت داشتند. استرآباد از اقلیم پنجم و میان ساریه و گرگان واقع شده است. استرآباد شهرکی است در نساء خراسان.

۳- - منظور از عارف کاشانی «ملا محسن بن مرتضی فیض کاشانی» است.

«اسکافی»، عنوان شیخ اقدم ابو علی محمد بن همام اسکافی کاتب است که در روزگار کلینی و امثال او بوده و ضمناً معاصر با او هم می باشد. (۱) اسکافی، ابو جعفر قرملی سنی تفضیلی است که کتاب النقض را به منظور رد بر «رساله عثمانیه» جاحظ تألیف کرده است و ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه مطالب فراوانی از آن نقل کرده است. (۲) در آینده در باب قاف قسم ثانی به آن اشاره کرده ایم.

اسکافی، دانشوری است که ابن شهر آشوب در کتاب معالم العلماء در باب القاب از وی یاد کرده و می نویسد: اسکافی کتاب ویژه در امامت تألیف کرده است. اسکافی از علمای امامیه است و من از نام و نسب او اطلاعی ندارم و در عین حال این شخص غیر از ابو جعفر اسکافی معتزلی است. بعضی، اسکافی را علی بن جنید دانسته این احتمال هم درست نیست. چرا که اسم او در باب اسماء آمده است.

اسکاف

از منسوبان سعد بن طریف اسکاف است. (۳)

ص: ۷

۱- - ابو علی محمد بن ابی بکر همام بن سهیل کاتب اسکافی از مشایخ اصحاب شیعه و از متقدمان ایشان است وی از منزلت خوبی برخوردار بود و احادیث بسیاری روایت کرده است و از ثقات محدثان بشمار است. اسکافی در روز پنجشنبه یازدهم ماه جمادی الثانیه سال ۳۳۶ وفات یافته است.

۲- - ابو جعفر محمد بن عبدالله اسکافی از متکلمان معتزله و یکی از پیشینیان ایشان می باشد. وی در اصل از مردم سمرقند بوده و در بغداد می زیسته و معتصم عباسی از او بی نهایت جانب داری کرد و مقامش را گرامی می داشته و سال ۲۴۰ هـ- وفات یافته است.

۳- - سعد بن طریف (ظریف) حنظلی از وابستگان قبیله حنظل و از مردم کوفه است و احادیث او که نقل کرده است شناخته و ناشناخته قاضی و داوری کوفه را به عهده داشته است.

مشهور از مورخان برآند که «اسکاف» به معنای چارق دوز یا کفشگر است لیکن زمخسری در اساس البلاغه می نویسد وی یکی از اسکافان است و اسکاف همان هم به صنعت کلی گفته می شود.

قاموس گوید اسکاف به هر گونه صنعتگری اطلاق می شود به استثنای کفشگر چرا که کفشگر را، اسکف به فتح همزه گفته اند و اسکاف به معنای نجار است و همچنین به صنعتگری می گویند که با آهن به کار خود اقدام بدهد. و فام دو موضع از پست و بلند نواحی نهروان است و دانشورانی بهاین دو محل نسبت داده می شوند و به کسی می گویند که در حرفه خود به مهارت رسیده باشد. (۱)

اشعری

ابن شهر آشوب در معالم العلماء می نویسد: اشعری کتابی در ردّ کسانی که در امامت متحیراند تألیف کرده است. (۲)

مؤلف گوید: اشعری حاضر غیر از اشعری است که پیشوای اشاعره اهل سنت است که ابوالحسن اشعری باشد. (۳) بزودی گفتگوی ما در رابطه با وی در بخش دهم در باب القاب ایراد خواهد شد.

ص: ۸

-
- ۱- «سمعانی» می نویسد: بیشتر از معروفان به لقب اسکافی از ناحیه بغدادند و گروه چندی هم منسوب به مهنه می باشند.
  - ۲- در معالم العلماء، اشعری از محدثان قم است و کتاب الضیاء از تألیفات اوست. ممکن است مراد از شیخ قمی، سعد بن عبدالله الشعری باشد که نجاشی در رجال خود از وی نام می برد و کتاب الامه و الضیاء از تألیفات او می باشد. وی منسوب به اولاد کهلان است و هنگامی که از مادر متولد شد بدنش پر مو بود و بازماند گانش را به همین جهت اشعری گفته اند.
  - ۳- ابو الحسن علی بن اسماعیل از فرزندان ابوموسی اشعری است سال ۳۳۰ به مرگ فجاءه در گذشت.

کتابی در شرح مقامات حریری تألیف کرده است. استناد استاد ما قدس سره در کتاب سماء و عالم بحار در ضمن پاره ای از قواعد لغوی از شرح وی یاد کرده است و ممکن است از عامه باشد و اسم و احوال او برای ما معلوم فرض باشد.

خواجه افضل ترکه

خواجه افضل الدین محمد بن (حبيب الله) اصفهانی مشهور به ترکه. (۱)

افطسی

منسوب به حسین بن حسن بن علی بن حسین بن علی است که به نام افطس خوانده می شود و ابو السرایا در خلافت مأمون او را به والی گری مکه برگمارد و امور موسم حج را به اختیار او در آورد. (۲)

الهی

ملا جلال الدین و به قولی ملا کمال الدین حسین بن خواجه شرف الدین عبدالحق اردبیلی معروف به الهی و معاصر، با شاه اسماعیل صفوی بوده است. (۳)

ص: ۹

۱- - جعفر محمد بن عبدالله اسکافی از متکلمان معتزله و یکی از دانشوران این گروه است وی در اصل از مردم سمرقند بود که چون در بغداد می زیست بغدادی شهرت یافت.

۲- - دو تن از علما به عنوان خواجه افضل الدین ترکه شهرت یافته یکی محمد صدر و دیگری محمد بن صدر که سال ۸۵۰ ه- کشته شده است و محمد بن حبيب الله که از اعلام قرن دهم هجری است برای شرح حال او به مجلد ۲ و ۱۶ مراجعه نموده است.

۳- - نسب افطسی به این روش صحیح است حسن بن علی اصغر بن امام زین العابدین علی بن الحسین بن علی ،وی به همراهی محمد بن عبدالله نفس زکیه علیه دشمنان دین قیام کرد و پرچم سپید رنگی در دست داشت و در آن روز از عهده مبارزه با مخالفان بر آمد. فطس با حرکت به معنای بینی پهن.

همان ابوالعباس جعفر بن ابو علی محمد بن ابوبکر المعتز بن محمد بن مستغفر مستغفری است.

امیر خواند

ملا- فلان محمد خواند شاه محمد بن محمود بلخی معروف به امیر خواند. وی از مورخان روزگار خود بوده است و کتاب روضه الصفا را که به پارسی تألیف شده است از آثار او می باشد که کتابی معروف و مورد توجه مورخان است، میر خواند این کتاب را برای امیر علی شیر نوائی که وزیر سلطان حسین بایقرا است تألیف کرده است. میر خواند در ماه ذیقعد سال ۹۰۳ در سنین ۶۶ هجری در هنگامی که شاه اسماعیل ظهور نکرده بود و بیش از ۳ سال از عمر او نگذشته بود وفات یافت.

به طوری که از مجلد آخری تاریخش که مشتمل بر احوال ائمه اثنی عشر (علیهم السلام) استفاده می شود، میر خواند از علمای امامیه است.

ملا درویش امیر الدین اردبیلی

وی دانشوری جلیل القدر بود و در اردبیل می زیست و از علمای روزگار شاه عباس و پادشاهان دیگر صفوی بود.

به خط یکی از شاگردان او در اردبیل ملا-حظه کردم که مشارالیه در هنگام تحویل حمل نزدیک به بامداد ماه رجب سال ۱۰۶۹ هجری در گذشت.

شیخ فاضل امین الدین استرآبادی

وی از اجله دانشوران بود. پاره از یادداشت های او را استاد استناد ما در کتاب سماء و عالم بحار در باب نهی از استمطار متذکر شده است.

شیخ عبدالجلیل قزوینی که معاصر با فرزند شیخ طوسی است در کتاب مثالب النواصب که به فارسی تألیف کرده از او به عنوان گلچینی از بزرگان شیعه نام برده است. (۱) و ممکن است امیر کا مخفف امیر کیا باشد.

مؤلف گوید: امیر کا، لقب مترجم حاضر و اسمش در مطاوی این کتاب ذکر شده است که باید به محل خود مراجعه کرد و به گمان من مترجم حاضر از مشایخ راوندی یا ابن شهر آشوب است. آری عبدالجلیل قزوینی در کتاب مثالب النواصب در ذیل شمارش علمای شیعه در موضع دیگری می نویسد از آن جمله است امیر کای قزوینی.

امیر المؤمنین

لقب امام المؤمنین علی بن ابیطالب (علیه السلام) است. (۲)

انوری

حکیم اوحد الدین علی بن اسحاق ایبوردی از فضلا، حکما و نام آوران ایشان است. انوری در فن ستاره شناسی مهارت داشته و به زبان پارسی شعر می سروده و خاص و عام او را به بزرگی می شناخته اند، و لقب مشهورش انوری است در حال حاضر از روزگار او اطلاعی ندارم (۳) و لیکن گروهی به

ص: ۱۱

۱- - ممکن است مراد از این شخص محمد امین استرآبادی باشد. امیر کا مخفف از امیر کیا است. امیر کیا به معنای شخص بزرگ است از اعلامی که به این نام موسوم است معین الدین امیر کا ابن ابواللجیم است و در فهرست ها ویژه فهرست شیخ منتجب الدین یاد شده است.

۲- - این لقب را رسول خدا به آن حضرت اعطا کرد و با توجه به این محدثان شیعه و سنی احادیثی از آن حضرت روایت نموده اند. بخش مهمی از آن روایات را سید بن طاووس در کتاب الیقین باختصاص مولانا علی بامر المؤمنین صلوات الله علیه ایراد کرده است.

۳- - انوری در اواخر قرن ششم و در عصر سلطان سنجر سلجوقی می زیسته. انوری دیوان معتبری دارد و در ضمن ابیات بس بلند او به پاره از طنزهایی اشاره می کند، از جمله انوری راست دختر و پسری- هر یکی بر خلاف دعاء آن یکی می نهد دو دست بزین. و آن یکی می چمد دو پا به هوا و همچنین چند بیتی که مؤلف متعرض شده است.

تشیع او اعتراف دارند. از تألیفات او کتاب البشارات فی شرح اشارات شیخ الرئیس در حکمت است و من این شرح را در شهر تبریز دیده ام. و از تألیفات او رساله مختصری در عروض و قافیه است و من این رساله را در شهر رشت از سرزمین گیلان دیده ام.

برای چگونگی شرح احوال او به تذکره الشعرا و تواریخ و امثال این ها مراجعه باید کرد.

ص: ۱۲

بابا افضل کاشانی

مولانا افضل الدین محمد کاشانی وی از مردم «مرقی» ودائی محقق طوسی و استاد او می باشد. (۱)

بابا شجاع الدین

ابو لؤلؤه فیروز غلام مغیره بن شعبه است. (۲)

بادرانی

شیخ فخر الدین محمد بن محابن بادرانی از متأخران علمای شیعه است و کتاب الجواهر از تألیفات او بشمار است. و گاهی از او به عنوان شیخ فخر الدین بادران اسم می برند و این هر دو عنوان متوجه یک شخص است.

بادران یکی از روستاهای نائین است.

ص: ۱۳

-
- ۱- افضل کاشانی معروف به بابا افضل، فیلسوفی عارف است. سال های زیادی در فلسفه و عرفان تألیف کرده و از اعلام قرن هفتم بود و سال ۷۰۷هـ. وفات یافت و در محل مرق که یکی از روستاهای کاشان است مدفون گردیده است.
  - ۲- گویند ابو لؤلؤ پیش عمر آمد و از ستمگری های مغیره نسبت به خودش اظهار ناراحتی کرد و از مالیاتی که مغیره از وی طلب می کرد شکوه نمود. عمر از او پرسید چه مقدار از تو مالیات می گیرد؟ جواب داد روزی دو درهم. پرسید حرفه تو چیست؟ پاسخ داد نجاری، نقاشی، آهنگری. عمر گفت با حرفه هائی که تو داری این مبلغ مالیات زیاد نیست سپس اضافه کرد به اطلاع من رسیده است آسیابی می سازی که با باد حرکت می کند جواب داد آری چنان است که به اطلاع تو رسیده است. عمر گفت: پس آن آسیاب را تهیه کن. ابو لؤلؤ گفت هرگاه از دست تو سالم به در شدم چنان آسیابی خواهم ساخت. این را گفت و از حضور عمر خارج شد. عمر گفت این بنده فراری مرا تهدید کرد. سه روز بعد ابو لؤلؤ عمر را با ضرب شش کارد از پای در آورد.

بافقی

منسوب به بافقی است و از قرینه پیدا است که بافق معرب بافد است. در تقویم البلدان می نویسد: بافد از اقلیم سوم و از شهرهای کرمان است. در لباب می نویسد: بافد به فتح باء و سکون فا و دال نقطه از اقران شهر کرمان و از بلاد گرم سیر می باشد.

مؤلف گوید: این شهرستان هم اکنون معروف است و احتمال دارد بافد غیر از بافق باشد.

بایزید بسطامی

دومین شخصیتی است که به این کنیه موسوم گردیده و او را بایزید بسطامی ثانی می خوانند. پیش از این در باب کنی به عنوان «ابو یزید بسطامی ثانی» و در باب با به عنوان «بایزید عنایت الله» مرسوم باشد و عنوان «عنایت الله» در باب عین مهمله از او یاد شده است.

بابا فغانی

از سرایندگان فارسی زبان است ستاره سرایندگی او در روزگار سلطان محمد غزنوی درخشیدن گرفت و او را بابای سرایندگان نامیدند. وی در شیراز متولد گردید و در سال ۹۲۵ هـ. در مشهد رضوی وفات یافت.

بدیع الزمان

اغلب اوقات لقب بدیع الزمان به ابوالفضل حافظ احمد بن حسین بن یحیی بن سعید همدانی اطلاق می شود. بدیع الزمان سراینده، منشی و کاتب بود و کتاب مقامات از تألیفات معروف او است، بدیع الزمان شاگرد ابن فارس لغوی مؤلف مجمل اللغه می باشد.

بدیع الزمان، مبدع المقامه و نخستین ادیب دانشوری است که این بخش از کلام را تصنیف کرده و حریری پس از درگذشت او به ایجاد مقامه سازی پرداخته و دیگران هم به پیروی از او به مقامه سرائی پرداختند.^(۱)

برخی از ادبا اظهار داشته از این رو انشاگران هفتاد نوع است که به عنوان مقامه سازی به وجود آوردند. و از این بخش مقامات مهمترین آن ها مقامات حریری است. همدان به فتح ها و میم از شهرهای عراق عجم است و همدان به فتح ها و سکون میم یکی از قبائل عرب است.

و گاهی شیخ عبدالواسع جبلی را به لقب بدیع الزمان ملقب می سازند چرا که عبدالواسع از ادبای عصر خود بوده است و از منشیان بشمار است و به طوری که از بخشی از منشئات او بر می آید، شیعه بوده است.

ممکن است عبدالواسع، شیعه زیدی باشد.

ملا بدیع الزمان هرندی قهبائی (کوه پایه)

هرندی فقیهی محدث و فاضلی دانشور و جلیل القدر و شیخ الاسلام یزد بود و در روزگار شاه عباس و دیگران می زیست. مترجم حاضر از فضلا، محققین و مدققین بشمار است و تقریباً در سال ۱۰۴۹ هـ. وفات یافت.

ص: ۱۵

۱- - مقامه، قصه ادبی است که از زبان یک شخص بگوید و راوی خاصی هم داشته است. آن زمان تقابل خاصی در میان او با دیگران به وجود آمده است. چنان که مقامات همدانی بتوسط عیسی بن هشام و مقامات حریری بتوسط حارث بن همام از پای در افتاد. مقامات به نام خاصی که متناسب با موضعش بوده نام برده شده است. یاقوت حموی می نویسد: بدیع الزمان چکامه ای در مدح شیخین و الحاد ابوبکر خوارزمی سروده است که حاکی از تسنن او بوده و در ذیل آن جا به ناصبی بودن او اشاره می کند.

از تألیف مشهور او شرح پارسی است که بر صحیفه کامله سجادیه علی منشئها آلف السلام نوشته است شرح مهم، ارزنده و متداول است. (۱)

به خاطر دارم مترجم حاضر دانی ملا شاه اسحاق مدرس یزد و استاد علامه ما و فضلی دیگر است و او نیز فاضلی عالم، محقق و هوشمند بوده است. هرند از توابع یزد می باشد.

برزهی

شیخ زین الدین محمد بن قاسم برزهی. وی اصلاً از مردم عامل و از فقهای است که فتاوی او در بحث میراث اجداد از باب موارد مورد توجه است برزهی به فتح با و سکون را و زای مفتوح و در آخرها و یا، یکی از روستاهای کوهستانی عامل دمشق است. (۲)

برسی

حافظ رجب بن محمد بن رجب معروف به حافظ برسی در محل بُرس متولد شده و در حله می زیسته کتاب مشارق الانوار و امثال آن از تألیفات اوست. وی فاضلی صوفی مشرب و پاکدل بود.

برسی، منسوب به بُرس است که نام شهر یا روستائی است واقع میان حله و کوفه و به طوری که استفاده می شود مردم آن از دیرباز شیعه بوده اند.

ص: ۱۶

۱- نام مترجم حاضر، بدیع الزمان مقامی شرح صحیفه اش ریاض العارفین در شرح صحیفه سید الساجدین است. هرند قصبه ای است از قصبات قهپایه که از نواحی اصفهان به شمار می آید. «قهپا» معرب کوهپایه است. کهپا، در دامنه کوه واقع شده و یکی از نواحی پنجگانه اصفهان و از توابع اردستان و از ملاحظات اصفهان می باشد.

۲- برزه با تاء تأنیث نام قریه ای است از غوطه شام و نسبت به آل برزی و منسوب به آل برزهی است که یکی از قرای سبزوار است.

این لقب، حداکثر به شیخ اقدم احمد بن محمد بن خالد بُرقی اطلاق می شود. محاسن برقی کتاب معروف است. آن چه مشهور است «برقی»، منسوب به «برق رود» است که از روستاهای شهر مبارک قم است. ابن اثیر در جامع الاصول می نویسد: برقی به فتح باء و سکون راء و قاف منسوب به بلاد برقد است که از شهرهای مغرب زمین است و فاصله میان آن و مصر مسیر یک شهر راه است و در جانب قیروان است. گروهی از دانشوران منسوب به آن شهرند از جمله ابوبکر احمد بن عبدالله برقی است.

بُرقی

به فتح باء منسوب به «برقبا» است و ضمناً باید گفت این محل با ضبط باء مفتوحه غیر از «برق» به سکون است. شیخ ابوالحسن حسامی می نویسد: «برس» نام روستائی است از توابع تربت حیدری که قبر حافظ برسی در آن جا معروف است و قبرش مزار مردم آنجاست. ابو جعفر احمد بن محمد بن خالد بن عبدالرحمن بن محمد بن علی برقی اصلاً از مردم کوفه است و اخیراً همراه پدرش به «برق رود» قم رفته و مقیم گردیده است و شخصاً مرد ثقه بود و کتاب های بسیاری تألیف کرده است.

مؤلف جواهر مضمیئه در طبقات حنفیه می نویسد: برقه به فتح با و را منسوب به برق است که خانواده بزرگی از خوارزم بود که به بخاری کوچ کرده و همان جا ساکن گردیده و این نسبت مربوط به برق است که به پارسی بره گویند. ابن ماکولا گوید نواده او ابو عبدالله بن ابوبکر برقانی است که اصل ایشان بدین توضیح است امام ابو عبدالله محمد بن احمد بن محمد بن احمد بن یوسف بن اسماعیل بن شاه خوارزمی برقی می باشد.

حاج برهان الدین

وی فاضلی دانشور و از فضلالی شیعه است. در پشت نسخه کهنی از کتاب غررودرر دیدم که برخی از فضلالی کهنسال به خط خود نوشته بود حاج مذکور در روز پنجشنبه هیجدهم جمادی اول سال ۸۳۷هـ. در گذشته و از او چنین تعریف کرده است: عالم عامل و فاضل دواہ یکتای دهر و فرید زمان افصح متکلمان و خصیب خطیبان حاج ملا برهان الدین و الدنیا.

شیخ برهان الدین رواسی

وی از اجله بزرگوار بوده است از سید فضل الله راوندی روایت می کرده است و از ایضاح الاشتباه علامه در ضمن نام برداری از هارون بن موسی تلعبیری استفاده می شود که سید صفی الدین محمد بن معد موسوی از وی روایت می کرده است. (۱)

شیخ برهان الدین قزوینی

این مترجم همان شیخ برهان الدین محمد بن علی بن ظفر حمدانی قزوینی است.

بزوفری

گروهی از دانشوران به این نسبت معروف اند. در عین حال بیشتر اوقات این نسبت ویژه ابو عبدالله حسین بن علی بن سفیان بن خالد بن سفیان بزوهری و گاهی از وی به کنیه ابو عبدالله بزوهری است و گاهی هم بر عموزاده اش شیخ ابو علی احمد بن جعفر بن سفیان بن خالد بن سفیان

ص: ۱۸

۱- - ابن ماکولا- اظهار داشته است. برقی به سکون راء احمد بن عبدالله بن عبدالرحیم برقی مؤلف تاریخ و منسوب به برقه است که پس از اسکندریه واقع شده است. ممکن است حاج بهاء الدین همان برهان الدین سلیمان بن صاعد خطیب است که در ایضاء اللامع از او یاد شده است. در ایضاح گوید حاج برهان الدین رواسی همان برهان الدین قزوینی است.

بزوفری اطلاق می شود و ابن عبدون و شیخ مفید و تلعلکبری و دیگران از وی روایت کرده است.

بِشْنَوِی

حسین بن داود بشنوی کردی از مدیحه سرایان اهل بیت (علیهم السلام) است. بخشی از مدایح او را ابن شهر آشوب در مناقب یاد آوری کرده است. ممکن است بِشْنَوِی منسوب به سرابشنو باشد که در ضمن نسبت وی یکی از مواضع «بشنوی» به تقدیم شین بر با و نون. (۱)

بِصْرَوِی

شیخ ابوالحسن محمد بن محمد بصروی از مشایخ اصحاب و از فقهای فضلائی است که علماء، گفتار او را در کتب فقهیه ایراد کرده اند.

بصروی کتابی در فقه به نام مفید دارد و بدین نام از شیخ یحیی بن سعید در کتاب نزهه الناظر فی الجمع بین الاشباه و النظائر به وی نسبت داده است و از او در آن کتاب نقل شده: مستحب است شخص حاجی در هنگامی که به جمع جمرات می پردازد با وضو باشد و موقعی که به انجام رمی جمرات اشتغال می ورزد واجب است با وضو باشد. (۲)

از قرینه پیدا است مترجم حاضر منسوب به بصره است و حرف واو از حروفی است که در نسبه زیادش است و ممکن است از مردم بصری شام

ص: ۱۹

۱- - ابو عبدالله بشنوی کردی سراینده ای با ذوق بود. ابن شهر آشوب در معالم العلماء او را از سرایندگانی نام می برد که علناً به مدح اهل بیت می پردازند و او از بزرگان افراد بشنوی است. بشنوی منسوب به طائفه ای از اکرام و از مجمعی قلعه فنک در اطراف دیار بکر است و ممکن است منسوب به بشنو باشد که پارسی است به معنای گوش کن.

۲- - در معجم البلدان می نویسد: بصری نام دو محلی است یکی بصری شام و دیگری قرب عکبرا و در هر دو موضع به ضم با خواننده می شود. ابوالحسن محمد بن محمد بن احمد بن خلعت بصری از سرایندگانی بود که کلام را از سید مرتضی فرا گرفت و سال ۴۴۲ در گذشت.

باشد. مترجم حاضر از شاگردان سید مرتضی (ره) است و سید همگی تألیفات او را به وی اجازه داده است و تاریخ اجازه اش ۴۱۷ هـ. است. مراتب علمی این شخص گذشته است.

بطائی

شیخ حسن بن علی بن ابی حمزه بطائی. از قرینه پیدا است وی از اصحاب ما (شیعه) به شمار است. از تألیفات او کتاب ملاحم است که ابن طاووس (ره) در اقبال از آن مطالبی یاد کرده است.

گفتنی است که مترجم حاضر غیر از علی بن ابی حمزه بطائی، واقفی ملعون است. (۱)

بکری

ابوالحسن بکری که بیشتر اوقات هم از این شخص به عنوان بکری یا ابوالحسن بکری نام برده شده است.

بلخی

منسوب به بلخ به فتح با و سکون لام. شهر بزرگی از شهرهای خراسان است. این شهر در روزگار خلافت عثمان بن عفان به دست احنف بن قیس تمیمی مفتوح گردید. بنابر آن چه سید علیخان کبیر در آغاز شرح صحیفه اظهار داشته است احنف مردی بردبار بود و در این صفت ضرب المثل بود. (۲)

ص: ۲۰

۱- ابوالحسن علی بن ابی حمزه بطائی انصار کوفی یکی از سرشناسان کوفه بود و از اصحاب حضرت صادق (علیه السلام) بود که به اختیار خود مذهبی اختیار کرد.

۲- بلخ از مهمترین شهرهای خراسان و از همه بیشتر نام و نشان او در محافل علم و ادب برده می شود و غلات آن از شهرهای دیگر خراسان بیشتر است و در این رابطه غلات آن جا به خوارزم حمل می شده. در زمان قدیم بلخ به اسکندریه خوانده می شد. فاصله میان بلخ و ترمذ دوازده فرسخ بود. گروهی از افراد نامدار بدانجا منسوب اند.

این شهرت بیشتر اوقات بر شیخ ابورجا، محمد بن علی بن عبدالله ابن ابوطالب بلدی اطلاق می شود و این مترجم از دانشوران بزرگ بشمار است و به طوری که از کتاب الاستبصار فی النص علی الائمة الاطهار کراچکی استفاده می شود. بلدی از مشایخ بزرگ و علامه کراچکی می باشد. (۱)

ابن بلوچی

شیخ قاضی عبدالله بن محمد بلوچی، از فقهای عصر خود بوده است و به ابن بلوچی معروف و شاگرد سید کمال الدین بن حیدر بن محمد بن زید است. به طوری که از اجازه ای که شیخ حسین بن علی بن جمال الدین حماد بن ابی الحسن لیشی واسطی به شیخ نجم الدین خضر بن محمد بن نعیم مطار آبادی داده استفاده می شود شیخ کمال الدین میثم بحرانی شاهرخ نهج البلاغه از وی اجازه دارد.

از یکی از اجازات شهید اول که به ابن خازن داده، استعمال می شود که کنیه مترجم حاضر (ابن الدجی) است و در نسخه لفظ ناخوانا آورده شده است و ما هر دو لفظ ابن دجی و ابن بلوچ را یادآوری کرده ایم.

ملا بنائی

وی فاضلی عالم و از مشاهیر علما و شعر است.

سید قاضی نورالله شوشتری در کتاب مصائب النواصب اظهار داشته ملا بنائی در روزگار وزیر امیر علی شیر نوائی می زیسته و ملا دوانی در حق او گفته است: «او ملای شاعران و شاعر ملایان است».

ص: ۲۱

۱- - بلدی نام دو محل را به خود نسبت داده است یکی شهرکی است نزدیک موصل به نام بلد الحطب که جناب یونس بن متی در آن می زیسته، دیگر بلد الکرچ که آن را ابودلف بنا کرده است و آن جا را بلد نام نهاده است.

مؤلف گوید: ملا بنائی در آغاز ظهور دولت صفویه زیست داشته است.

میرزا بیگ منشی در تاریخ خود می نویسد: وی در قتل عام ماوراء النهرین به همراه پانزده هزار نفر دیگر از پای در آمد و حداکثر این جان از کف دادگان شیعه بودند و این اتفاق در روزگار سلطنت شاه اسماعیل صفوی به وقوع پیوست. در این سلطنت امیر نجم الدین ثانی گاهی که عازم به امرامیر ثانی برای احقاق پیشوایی بوده است و این بدان جهت بوده که می دانسته از سلطان بابر میرزا کمک کاری داشته است.

بوصیری

شیخ محمد بن سعید بن حمّاد صنهاجی بوصیری مصری. (۱)

بویهی

لقب فوق حداکثر ویژه کتاب های فقهی متأخرین به خصوص در کتاب های شهید ثانی است و این لقب بر شیخ ناصر بن ابراهیم بویهی اطلاق می شود. شیخ ناصر بویهی اصلاً از مردم احسا بوده و ضمناً به عاملی عینائی هم شهرت داشته و فقیهی معروف است و اقوال او در کتاب های فقهی متأخر نقل شده است. از خط شهید چنین یاد شده، شیخ امام محقق ناصر بن ابراهیم در اصل از آل بویه بوده در احسا رشد کرده و در عامل از دنیا رحلت کرده و از شاهزادگان آل بویه بوده و بویهیان از پادشاهان عراق

ص: ۲۲

۱- - ملا بنائی به مناسبت این که پدرش بنا بود به بنائی شهرت پیدا کرده است در آغاز عمرش اشعار هجو می گفت و در آخر عمر از هجویات اعراض کرده و سال ۹۱۸ هـ. در قصبه قرش کشته شده است. شرف الدین ابو عبدالله محمد بن سعید سراینده بزرگ و نیکو بیان و مسکین بود و معروفترین ابیات او قصیده بوده است وی اصلاً از مردم مغرب زمین بوده و سال ۶۹۶ در اسکندریه در گذشته است. فاضل هندی از دانشورانی است که در علوم متنوعه ید طولای داشته است نخست در هندوستان نشو و نما کرد سپس به اصفهان رفت و همان جا تاگاهی که از دنیا رفت زیست کرد و کتاب ها و رساله ها در علم و ادب تألیف کرد و در ۲۵ رمضان سال ۱۱۳ وفات یافت.

عرب و عجم بوده اند. مترجم حاضر سال ۸۵۲ هـ. به بیماری طاعون مبتلا و از دنیا رفت و گاهی این لقب بر محمد بویه اطلاق می شود.

و او قطب الدین ابو جعفر محمد بن محمد بویه رازی است.

بهائی به تعبیر دیگر شیخ بهائی

لقب بهائی در عرف علما و مورخان به شیخ بهاء الدین محمد بن حسین بن عبدالصمد حارثی عاملی جبعی اطلاق می شود. وی مؤلف جامع عباسی و کتاب های دیگر است و گاهی این لقب در روزگار ما به ملا بهاء الدین محمد بن ملا تاج الدین حسن بن محمد معروف به فاضل هندی هم اطلاق می شود.

بهشتی

شیخ حسین بن محمد بن قاری فاضلی عالم و متکلمی امامی مذهب و متقدم بر شیخ خضر جیلرودی و یا معاصر با او بوده است و افتخار شاگردی فرزند سید شریف که معاصر با سلطان شاه اسماعیل صفوی بوده داشته است و قواعدی را به طوری که در شرح نهج المسترشدین اعلامه که تألیف جیلرودی است یافته ایم از وی نقل کرده است.

بهشتی

از محققان علما بوده و کتاب تجرید محقق طوسی را شرح کرده است و در آن کتاب یادآوری شده است که وی از علمای شیعه مذهب است.

بهشتی

ابوالعلاء محمد بن احمد بهشتی اسفراینی مشهور به فخر خراسان از علمای عامه و مؤلف کتاب شرح الفرائض سروجی است.

ص: ۲۳

مؤلف رساله ای است در حساب و در هیئت و محتمل است با ابوالعلاء متحد باشد.

بیاضی

شیخ زین الدین ابو محمد علی بن محمد بن یونس عاملی عنجری نباطی بیاضی مؤلف کتاب الصراط المستقیم در امامت و کتاب های دیگر (۱).

بیهقی

به فتح با و سکون یا و فتح ها و قاف و یا در آخر، منسوب به بیهق است.

مؤلف الجواهر المصیئه فی طبقات الحنفیه می نویسد: بیهق از قریه های چندی گرد آمده و در نواحی نیشابور است و این قریه ها تا نیشابور بیست فرسخ فاصله دارد و حاکم نشین آن خسروگرد بوده و بعدها بنام سبزوار شهرت یافته است.

مؤلف گوید: گروهی از دانشوران شیعه و سنی منسوب به «بیهق سبزوار» می باشند. مشهورترین آن ها از دانشوران عامه، اسماعیل بن حسن حنفی و شیخ امام ابوبکر احمد بن حسین بن علی بن محمد بیهقی شافعی معروف به امام ابوبکر بیهقی مؤلف کتاب البعث و النشور و غیر او از کسانی که شیخ طبرسی در کتاب مجمع البیان از او و کتاب البعث و النشور روایت کرده است و این شخص از قدما است.

ص: ۲۴

۱- - به طور حتم بهشتی سابق است و جز این نه می باشد و سال ۷۴۹ هـ. وفات یافته است.

مشهورترین اعلام خاصه از مردم بیهق، علی بن زید بیهقی مؤلف شرح نهج البلاغه سید رضی (ره) است. (۱) اینک باید برای بدست آوردن اسم و عصر و حال و مذهبش کوشش کرد.

بیهقی

ملا- حسین واعظ کاشفی سبزواری بیهقی. واعظ کاشفی کتاب های بسیاری تألیف کرده است از جمله لوائح القمر. در این کتاب واعظ کاشفی خود را چنین معرفی کرده است: بالبیهقی المشتهر بالكاشفی.

ص: ۲۵

۱- ابوالحسن علی بن زید بن محمد بن حسین بیهقی معروف به فرید خراسان در سال ۴۹۳ هـ. متولد شد و سال ۵۶۵ هـ. وفات یافت. بیهقی از مشاهیر علمای شیعه و از خاندان علم و ادب است. شرح نهج البلاغه اش موسوم به معارج نهج البلاغه می باشد.

از علما و دانشورانی است که افتخار شهادت نصیب او گردیده است. سید تاج الدین، فاضلی بزرگوار بود و همّتی عالی داشت و قدرتی به کمال نصیب او گردیده بود. گاهی که سید تاج الدین بر اثر کوشش های بسیاری که انجام داده بود سلطان محمد اولجایتو در مذهب اهل سنت دست برداشت و به آئین جعفری گرایید، اولجایتو او را به دربار خود دعوت کرد و از مقربان مجلس خویش قرار داد. این سید تعصب شدیدی نسبت به آئین اسلام ویژه مذهب شیعه داشت. در این رابطه گروه بسیاری از امیران و وزیران دولت اولجایتو کنیه او را که مخالف با مذهب آنان بود در دل گرفتند و همواره در صدد فرصت بودند تا از وی بهر نوعی که باشد انتقام بگیرند و این آتش همیشه شعله ور بود تا اولجایتو از دنیا رفت. وزرا و امرای دولت اولجایتو فرصت را غنیمت شمرده و او را به این گونه اتهام متهم داشتند که با مخالفان دولت اولجایتو سروسری دارد و تصمیم نامناسبی برای دولت وی گرفته است. سرانجام نیت شوم خود را عملی کردند و او را شهید کردند. قدس الله روحه و کمل فتوحه. (۱)

ص: ۲۶

۱- ابوالفضل تاج الدین محمد بن مجد الدین حسین حسینی آوی، این دانشور در اصل از آوه بوده و در کوفه متولد شد و در نجف اشرف نشو و نما داشته و مقتدای شیعه و دانائی مبرز بوده است. تاج الدین تولیت سادات را از عراق و خراسان و پارس عهده دار گردید. تاج الدین بدست مخالفان از پای در آمد. و این در هنگامی بود که نخست دو فرزندش را در برابر او کشتند سپس خود او را از پای در آوردند. شهادت او در ماه ذیقعد سال ۷۱۱ هـ. در کنار دجله اتفاق افتاد.

شیخ تاج الدین حلی

شیخ تاج الدین راشد حلی از فضلا و علما و متکلمان روزگار خود بود. کفعمی در کتاب فرج الکرب پاره ای از فوائد کلامی را از وی یادآوری کرده است از گذشته های روزگار او اطلاعی ندارم و به همین نسبت هم از نام او خبردار نمی باشم (در پاورقی نام او را تاج الدین حسن بن محمد حسین راشد حلی یاد کرده است).

تاج الدین بن معیه

سید نسابه تاج الدین ابو عبدالله محمد بن قاسم بن حسن بن محمد بن حسن بن معیه بن سعید حسنی دیباجی استاد شهید اول رحمه الله علیهم.

تاج الدین بن زهره حسینی

سید تاج الدین بن محیی الدین بن تاج الدین بن محمد بن حمزه بن زهره حسینی. وی فاضلی دانشور و از فقهاء روزگار خود است و پاره از فوائدی که از وی نقل شده است، ملاحظه کرده ام و سال آن ۹۷۶ هـ. می باشد.

تاج الدین ورامینی

شیخ تاج الدین ورامینی و به تعبیر دیگر تاج الدین حمصی و به عبارت دیگر تاج الدین رازی و گاهی هم به عنوان تاج الدین رازی و تاج الدین ورامینی نام برده شده است. تاج الدین از اجلاء مشایخ است و نام و نشانش به این شرح نقل شده است، تاج الدین محمود بن شیخ جمال الدین علی بن محمد حمصی رازی ورامینی.

تُرکی

از این پس به عنوان شیخ فاضل جمال الدین موسوم به ترکی یاد شده است.

در اصطلاح و در ضمن کتاب تنفیح به شیخ مقداد گفته می شده بلکه در غیر آن هم اطلاعی وجود داشته و گاهی هم بر شیخ ابوالصلاح تقی الدین بن نجم حلبی گفته اند با این تفاوت که اسم او تقی الدین است.

تقی الدین حلّی

شیخ تقی الدین همان ابن داوود معروف است و معاصر با علامه حلّی است.

مشار الیه از علما و اصحاب فتوا است و از برخی از تعلیقات بعضی از علما که بر کتاب حج دروس داشته است بر می آید این شیخ تقی الدین همان است که معاصر با علامه حلّی بوده است.

آری حقیقت آن است که این شخص همان ابن داوود معروف است که معاصر با علامه است.

تقی ابن حجه

به ظن من شیخ تقی الدین بن حجه از علمای خاصه است. در هر حال وی از علما و ادبا و سرایندگان متأخر است. (۱)

کفعمی در کتاب فرج الکرب و حواشی آن، اشعار و فوایدی از آن را نقل کرده است و در وصف او می نویسد: وی پیشوائی در علم بدیع و تجنیس است و می پندارم کتابی در این رابطه تألیف کرده باشد.

گاهی به نظر می آید ابن الحجه جدّ شهید ثانی باشد.

ص: ۲۸

۱- ابوبکر بن علی معروف به ابن حجه حموی در روزگار خود پیشوای ادبا بوده و خود از اساتید سرایندگان بوده است و کتاب های زیادی در ادبیات تألیف کرده و از مردم حمات سوریه به شمار است و سال ۸۳۷ وفات یافته است.

تلعکبری

شیخ ابو محمد هارون بن موسی بن احمد بن ابراهیم بن سعید بن سعید تلعکبری شیبانی فاضلی به نام است. شیخ طوسی با واسطه از وی روایت کرده است و علامه حلی، در آخر خلاصه الرجال می نویسد شیخ طوسی بدون واسطه از وی روایت کرده است و این معنی بروی مشتبه آمده است چرا که شیخ با واسطه از او روایت کرده است و ممکن است عدم واسطه مربوط به پسر تلعکبری باشد که نامش محمد و کنیه اش ابوالحسن باشد.

از امور غریبه که در بعضی از مواضع اتفاق افتاده است به شگفتم که شیخ فخر الدین رماحی در کتاب جامع المقال اظهار می دارد، تلعکبری، غیر از هارون بن موسی است اگر چه مؤلف مزبور در باب محمد بن یعقوب که مشترک است تصریح کرده هرون بن موسی تلعکبری همان شخصی است که در باب محمد بن یعقوب مشترک آمده است لیکن در این مرحله، سهوی اتفاق افتاده است چرا که محمد بن یعقوب پدر محمد بن هارون بن موسی می باشد.

تَمَار

ابو طیب حسین بن علی از مشایخ شیخ مفید است.

تمیمی

تمیمی مؤلف کتاب الانوار است. کفعمی در بلاد الامین برخی از دعاها را از آن نقل کرده است و گاهی کفعمی در بلد الامین از کتاب الانوار و الاذکار مطالبی را متذکر شده و به تمیمی نسبت نداده است و حقیقت آن است که هر دو متحدند و از قرینه پیدا است تمیمی از علمای شیعه می باشد.

گفتنی است که کتاب الانوار که آن را سر لوحه شرح حال او قرار دادیم غیر از کتاب انواری که در رابطه با مولد نبی صلی الله علیه و آله تألیف شده است و کتاب انوار دوم در بحار الانوار مورد توجه بوده است و کتاب انوار اول در ادعیه و الاذکار است.

تنوخی

لقب گروهی از علما است و حداکثر ایشان از دانشمندان سنی می باشد و برخی از آن ها از علمای خاصه (شیعه) به شمارند. از قبیل قاضی ابوالقاسمعلی بن قاضی ابو علی محسن ابن قاضی ابوالقاسم علی بن محمد بن ابی الفهم داوود بن ابراهیم بن تمیم قحطانی تنوخی، همدم و همراز سید مرتضی (ره) بوده و از او روایت می کرده است و همچنین از یاران و دلدادگان ابوالعلائی معری سراینده نامی است. (۱)

تولینی

شیخ زین الدین علی تولینی نحاریری عاملی، مؤلف کتاب الکفایه در فقه. تولینی از شیخ مقداد سیوری روایت کرده است و کفعمی در کتاب المصباح از کتاب وی مطالبی را یادآوری کرده است. در بعضی از نسخه ها به جای تولینی، تولانی آمده است.

ص: ۳۰

۱- - تنوخی منسوب به تنوخ است و نام گروهی از قبیله ها است که از قدیم الایام در بحرین می زیستند و سوگند به آتش و نصرانیت می کردند و در بحرین اقامه داشتند و به نام تنوخ که تنوخ به معنای اقامه است شناخته شدند.

این لقب معظم بیشتر اوقات متوجه به ابو جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی رازی است که کتاب های کافی و الرجال از آثار او می باشد. وی از قدیم ترین اعلامی است که علمای شیعه و سنی از خاصه و عامه او را به بزرگواری می شناسند و در حقیقت مفتی هر دو فرقه است. قبر او در بغداد است. لیکن نه در محلی که فعلاً به انتساب به او شناخته شده است.

و از اعلامی که افتخار انتساب به این لقب را داشته شیخ صدوق محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی مؤلف کتاب من لایحضره الفقیه و امثال آن از کتاب های او می باشد. گفتنی است که انتساب بدین لقب از مبدعات سید داماد است که در کتاب های خود بدان لقب وی را معرفی کرده است. در عین حال، اطلاق لقب ثقه الاسلام به مؤلف کافی بیشتر از اطلاق آن به شیخ صدوق است چرا که مسلمانان از خاصه و عامه در اخذ فتوهای خود به وی رجوع می کرده و این واقعیت در کتاب های شیعه و سنی به درستی پیوسته است لیکن شیخ صدوق به این واقعیت نه پیوسته و خاصه منجر به خاصه است.

ثقفی

به گروهی از اعلام گفته می شود از جمله:

شیخ اقدم اعلم ابراهیم بن محمد بن سعید بن هلال ثقفی مؤلف الغارات، وی عالمی فاضل و موثق و متدین است و ممکن است در عصر کلینی می زیسته. (۱)

عمیر بن متوکل بن هارون ثقفی بلخی. مترجم حاضر، صحیفه سجادیه را از پدرش متوکل از یحیی بن زید روایت کرده است و علی بن نعمان اغلم، صحیفه مبارکه را از وی روایت کرده است. گفتنی است در هیچ یک از کتاب ها از وی نام و نشانی وجود ندارد.

ثقفی به فتح ثاء مثله و قاف مفتوحه منسوب به ثقیف است بر وزن امیر. ثقیف، نام قبیله معروفی است در طائف. ابن سمعانی اظهار می دارد ثقفی منسوب به ثقیف است که ثقیف بن منبه بن بکر باشد. و مردم این قبیله حداکثر در طائف زندگی می کردند و از آن جا به قبیله های دیگر راه پیدا کرده اند.

نجاشی در رجال خود می نویسد: متوکل بن عمیر بن متوکل، صحیفه سجادیه را از یحیی بن زید روایت کرده است و ما هم صحیفه مبارکه را از حسین بن عبید الله (غضائری) از ابن اخی طاهر از محمد بن مطهر از پدرش مطهر ابن عمیر بن متوکل از پدرش متوکل روایت می کنیم.

پوشیده نیست از آغاز ظاهر کلامش به دست می آید متوکل بن عمیر صحیفه مبارکه را از یحیی بن زید روایت کرده است و نیز از سند صحیفه استفاده می شود متوکل بن عمیر مجد مترجم حاضر است و ممکن است جمع بین دو کلام را به نوعی عنایت برگزار نمود. باید گفت، هیچ یک از

ص: ۳۲

۱- ابو اسحاق ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی در اصل از مردم کوفه بود به اصفهان رفته و در آن جا مقیم گردیده در آغاز آئین زید را برگزیده سپس مرام شیعه دوازده امامی را انتخاب کرده است و کتاب های چندی که مورد توجه اکابر بوده تألیف کرده است و سال ۲۸۳ در گذشته.

مؤلفان رجال، متوکل یاد شده را توثیق نکرده اند تنها ابن داوود در رجال خود او را توثیق نموده است. آری نواده متوکل در رجال خود، وی را در بخش موثقان نام برده است، به طوری که برخی از علما اظهار می دارد یادآوری نواده دلیل بر توثیق وی می باشد.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء ذیل نام برداری از متوکل بن عمیر می نویسد: متوکل صحیفه مبارکه را از یحیی بن زید روایت کرده است. صحیفه مبارکه ملقب به زبور آل محمد است.

ثلاثه

این لقب، در اصطلاح فقها به سه تن از اعلام گفته می شد: شیخ مفید و شیخ طوسی و سید مرتضی. و این اطلاق به طرزی است که ابن فهد در مذهب و یا شیخ مقداد در تنقیح متعرض گردیده اند.

ثنائی

خواجه حسین سراینده است معروف به ثنائی.

و به عبارت دیگر ثنائی ممکن است ثنائی با سین باشد چنان که معروف است وی سراینده پارسی زبان و فاضلی صوفی و از معاریف سراینندگان است. ثنائی مؤلف الحدیقه و کتاب های اشعار دیگری است. از قرینه پیداست که پیش از مولوی می زیسته. (۱)

ص: ۳۳

۱- ابوالمجد مجدود بن آدم سنائی. پس از این مؤلف حق سنائی غزنوی را بهتر و مفصلتر ایراد کرد و در این جا می نویسد از قرینه نظایری پیدا است که سنائی پیش از مولوی می زیسته. آری سنائی پیش از مولوی بوده چنان که مولوی گفته است، عطار روح بود و سنائی دو چشم او، ما از پی سنائی و عطار آمدیم. مؤلف در باب سین می نویسد حکیم مجدود بن آدم سراینده پارسی زبان و مؤلف کتاب حدیقه و امثال آن است و معاصر با بهرام شاه غزنوی است. در اسما و القاب او می نویسد: وی از سراینندگان شیعه مذهب بود و این دو بیت حاکی از تشیع اوست: ای سنائی به قوت ایمان، مدح حیدر بگو پس از عثمان. در مدیحه مداخل مطلق، زهق الباطل است و جاء الحق. در ذیل چکامه گفته است بندگی کن آل یاسین را به جان تا روز حشر، همچو بی دینان نباید روی اصراف داشتن. سنائی به اختلاف سال ۵۳۵ یا ۵۵۵ وفات یافته است.

جاسبی

جاسب جاسبی منسوب به جایی است که یکی از قریه های قم است و جمعی از اصحاب بدان جا منسوب اند از جمله اوحد الدین بن حیدر بن محمد جاسبی. بعضی اشتباه کرده و کلمه جاسب را با حاء بی نقطه ضبط کرده اند. (۱)

جبلی

به فتح جیم و جاء منسوب جبلی است و یا سرزمین گورستانی است. گفته اند جبال، ناحیه مشهوری است که آن را «قهستان یا کوهستان» می نامند شرق این بیابان، خراسان و پارس و غرب آن آذربایجان و شمال آن بحر خضر و جنوب آن عراق و خوزستان است.

مؤلف گوید: دور نیست جبلی، منسوب به یکی از محال یاد شده باشد و محتمل است منسوب به جبل عامل باشد. لیکن مشهور آن است که منسوب به جبل را عاملی گویند و قاعده هم متقاضی چنین نسب است و نیزه نسب مرکب، متوجه به قریب اخص است. در هر حال سخن در رابطه با جبل عاملی نمی باشد.

در یکی از مواضع اشاره شده که اسکندر ذیل نامه ای که برای ارسطو ارسال داشت چنین مرقوم کرد، در سرزمین جبال با پادشاهان نیکو رفتاری

ص: ۳۴

۱- - در میان جبال هفت قریه وجود دارد که آن ها را جاسب می گویند و کلمه جاسب، از دو کلمه پارسی اخذ شده که جای اسب باشد و این محل از توابع قم می باشد.

برخورد می‌کنم که نه می‌توانم آن‌ها را از پا در آورم و اگر آن‌ها را به حال خود گذارم از سرکشی ایشان در امان نمی‌باشم اینک رأی شما در این رابطه چیست؟ ارسطو در پاسخ نوشت، هر یک از محال‌جاسب را در اختیار یکی از پادشاهان در آور. اسکندر به دستور وی رفتار کرد و در نتیجه آن، ملوک الطوائفی روی کار آمد. گاهی که اسکندر در گذشت در میان پادشاهان ملوک الطوائف اختلاف شد و در نتیجه این اختلاف اردشیر بابکان جدّ مشهور یاران ساسانی بر آن‌ها پیروز گردید و از آن جا که محال مزبور از هوای آزاد که آسوده از هرگونه سموم و آب نامناسب بودند یاران ساسانی آن‌جا را برای هوای آزادش که در تابستان از آن برخوردار بود اختیار کردند و ابو دلف عجلی در رابطه با آب و هوای آن محال گفته است.

وانی

إمرء کسروی الفعّال

اصیف

الجبال واشتی العراق

من مرد کسروی رفتارم آن‌چنان که تابستان را در جبال و زمستان را در عراق به سر می‌برم. گویند در محال مذکور خرما و نارنج و لیمو و ترنج دوام نمی‌آورد و در ضمن آن فیل و گاومیش هم در آن جا زیست نمی‌نمایند و هرگاه این دو حیوان کمتر از دو سال در آن جا زیست نمایند خواهند مرد. حاکم نشین آن‌ها اصفهان و ری و همدان و قزوین است. مؤلف گوید: آن‌چه را در رابطه با فیل و گاومیش نوشته که آن‌ها در سرزمین جبال بیش از یکسال زیست نمی‌کنند اشتباه است، چرا که ما دیده ایم سال‌های زیادی در محال جبال زیست کرده‌اند و مطالب دیگر آن از همین قبیل است. در تقویم البلدان می‌نویسد: بلاد جبال از نظر عموم مردم به عراق عجم شهرت دارد عراق عجم از مغرب به آذربایجان و از جنوب به بلاد عراق و خوزستان و از جهت شرق به سرزمین‌های خراسان و فارس و از جهت شمال به بعضی از بلاد آذربایجان و بلاد دیلم و قزوین و ری. این

ص: ۳۵

در وقت اخراج آن دو از جیل و گاهی آن دو را به دیلم منضم بسازند چرا که جبال دیلم آن ها را محفوظ به خود ساخته است و اصفهان در نهایت جبال از جهت جنوب و شهرهای جبال بزرگ همدان و دینور و اصفهان و قم و شهرهایی که در بزرگی کمتر از آن است از قبیل کاشان و نهاوند.

جَبلی

نظام الدین احمد بن زین العابدین علوی عاملی جبلی. (۱)

جرجانی

ابوالمحاسن حسین بن حسن جرجانی (گرگانی) مؤلف کتاب تفسیر جلاء الاحزان و جلاء الاذهان این تفسیر به زبان فارسی تألیف گردیده است. وی از متأخران علمای شیعه است. بلکه در اوائل دولت صفویه می زیسته و نسخه ای از آن تفسیر در نزد ما موجود است و تفسیر بزرگی است که در دو جلد تدوین شده است. گاهی گویند تفسیر مزبور همان تفسیر گازر معروف است.

جریر

ابو خزر تمیم بن عطیه بن حذیقہ ملقب به حطفی بن بدرین زید بن منات بن تمیم بن مر تمیمی. وی از فحول سرایندگان و معاصر با فرزدق بود و همواره با وی گفتگوها در جهات مختلف داشت و می پندارم جریر از شیعیان است.

ص: ۳۶

۱- - جبلی از شاگردان میر داماد و شیخ بهائی عاملی بود و از هر دوی این بزرگواران اجازه روایت داشته و کتاب های بسیاری که هر دو مشهور اند تألیف کرده و پیش از سال ۱۰۶۰ وفات یافته است.

جعابی

قاضی ابوبکر محمد بن عمر بن محمد بن سلیم بن بواء بن سیره بن سیار تمیمی معروف به جعابی. وی استاد شیخ مفید بلکه شیخ مشایخ او هم بوده است. (۱) بسیاری اتفاق افتاده که پدر و پسر در کلمه (جعابی) مورد اختلاف قرار گرفته اند. چنان که پدرش محمد بن عمر را ابن الجعابی گفته اند.

جَعَبَرِي

منسوب به (جعبر) که نام قلعه یا شهری است نزدیک به (بلده) که قبیله ای از شام باشد. (۲)

جعفری

منسوب به حضرت جعفر طیار برادر ارجمند حضرت علی بن ابیطالب (علیهما السلام) است. از قرینه بدست می آید که ابو هاشم جعفری (۳) و هر کسی که به این نام مشهور است منسوب به حضرت جعفر می باشد.

جعفری

ابو محمد از کسانی است که منسوب به حضرت جعفر طیار است. وی از اصحاب حضرت کاظم و حضرت رضا (علیهما السلام) است. او سلیمان بن جعفر

ص: ۳۷

۱- - وی از موجهان علمای بغداد است و از گروه بسیاری روایت کرده است و عده بسیاری از اعلام از وی روایت کرده اند. کتاب طبقات اصحاب الحدیث من الشیعه از تألیفات اوست. سال ۲۸۴ متولد و سال ۳۵۵ درگذشت.

۲- - قلعه جعبر در کنار فرات و میان السد و رقه نزدیک صفین است. در قدیم آن جا را (دو سر) می گفته و مرد کوری به نام جعبر آن جا را در ملک خود در آورد.

۳- - ابوهاشم داوود بن قاسم، نسبش به حضرت جعفر می رسد وی در پیشگاه ائمه طاهرین منزلت مهمی داشت و از ثقات اصحاب به شمار است. ائمه طاهرین از حضرت رضا تا حضرت ولی عصر را دیدار کرده است و ضمناً از اخبار و مسائل و شعر بهره ور بوده است.

بن ابراهیم بن محمد بن علی بن عبدالله بن جعفر طیار ابو محمد طالبی معروف به سلیمان بن جعفر جعفری گاهی کلمه (جعفری) از نظر نسبت منسوب به حضرت جعفر بن محمد الصادق (علیه السلام) می باشد لیکن اغلب اوقات منسوب به کسانی است که از نسل غیر حضرت کاظم (علیه السلام) از فرزندان آن حضرت است و گاهی بطور اتفاقی از نسل آن حضرت که از فرزندان حضرت کاظم (علیه السلام) می باشند اطلاق می شود. و گاهی از نظر مذهب منسوب به جعفر است و این نسبت در کتاب های اخبار و اصطلاح آثار تا به حال هم رایج است. از جمله آن چه در خبر منقول در کتاب محاسن برقی به سند خود از معاذ بن کثیر روایت شده به عرض حضرت صادق (علیه السلام) تقدیم داشتیم. همواره اوقات پرسشی که از شما دارم مورد احتیاج است از جمله فرزندان دارم که به حد بلوغ رسیده اند می توانم آن ها را به بخشی از امور ولایت دعوت کنم؟ فرمود دعوت به مراتب ولایت کافی نیست چرا که انسان هرگاه علوی یا جعفری باشد باید موی جلو سر او را گرفت تا از ولایت برخوردار گردد. در یکی از مواضع آمده است نسبت «جعفری» ویژه اولاد علی بن جعفر (علیه السلام) است. گفتنی است گروه زیادی از اعلام منتسب به این نسب شریف است از جمله سید شریف ابوعلی حمزه بن محمد جعفری است که شاگرد و داماد شیخ مفید (ره) است.

جُعفری

در صحاح اللغه آمده است جعفری نام بزرگ قبیله ای است در یمن مراد جعفری بن سعد العشیره بن مَدَجَج و منسوب به وی «جعفری» است و از این قبیله است عبید الله بن حرّ جعفری و جابر جعفری. در قاموس اللغه جعفری را بر وزن کُرسی ضبط کرده است و اضافه می کند جعفری پسر سعد العشیره و

بزرگ قبیله ای است از یمن و منسوب به آن جعفری است. ابن فارس در مجمل اللغه می نویسد: جعفری یکی از قبیله های عرب است و منسوب بدان جعفری است. و جعفا بر وزن حُبالا- به ضم حاء بی نقطه و سکون باء و الف مقصوره در آخر، نام محلی است در کوفه و یا جایی است نزدیک به کوفه و این اظهاریه از جمله حواشی میرداماد (ره) در اختیار رجال کشی است. نجاشی (ره) در ذیل ترجمه محمد بن حسین بن سعید صانع می نویسد: وی از مردم کوفه است و سال ۲۶۹ هـ. در گذشته و جعفر محدث محمدی بر جنازه او نماز گزارده و در محل جعفا مدفون گردیده است. برای چگونگی احوال او به قاموس و کتاب های دیگر مراجعه شود.

جعفی صابونی

ابوالفضل محمد بن احمد بن ابراهیم بن سلیمان و یا سلیم جعفر کوفی معروف به صابونی و مشهور به ابوالفضل صابونی. وی شیخی بزرگوار و از اصحاب متقدم است و از جمله افرادی است که به جعفری شهرت یافته است و مؤلف کتاب الفاخر در فقه است. و گاهی از او به عنوان امام عالم، نام می برند و اصحاب ما نظرهای او را که در فقه داشته در کتاب های فقه نام می برند. ویژه شهید اول بسیاری اوقات اقوال او را در ذکری و در شرح ارشاد و دروس و بیان نقل می کند.

شکی نیست مترجم حاضر از دانشورانی است که مقدم بر شیخ

طوسی (ره) بوده است و بدین جهت است که شیخ و نجاشی در کتب خود از وی مطالبی را یادآور می شوند.

جعفی صابونی در مصر می زیسته و در زمان غیبت صغری بوده و معاصر با کلینی است. علامه حلی (ره) در خلاصه الرجال و نجاشی در کتاب رجال از وی یاد کرده اند. ویژه نجاشی تألیفات او را به طور تفصیل یاد کرده است

و متذکرند وی در آغاز کار زیدی مشرب بود و اخیراً از تزئید اعراض کرده و به مرام اثنی عشری گراییده است. شیخ طوسی در باب «کُنّی» از وی نام می برد و در فهرست با جملاتی نظیر رجال از وی یاد کرده است و ابن شهر آشوب هم در باب «کُنّی» به نام و نشان او اشاره کرده و همان را یادداشت کرده که شیخ طوسی (ره) یاد کرده است. وی در فهرستگوید: ابوالفضل صابونی از اعلام است و کتاب فاخر و برخی از کتاب های دیگر از تألیفات او می باشد و کتاب های زیادی دارد. ابن داوود هم در رجال از وی نام برده و مطالبی را که نجاشی یادآوری کرده متعرض شده است. از فتاوی غریب او یکی آن که سلام (السلام علیک ایها النبی و رحمہ اللہ و برکاتہ) در تشهد اخیر نماز واجب می داند. این فتوا را شهید اول در بیان و ذکری یادآوری کرده است و کتاب های دیگر هم تألیف کرده است.

یکی از شاگردان شیخ علی کوکی (ره) در رساله ای که ویژه اسامی مشایخ تألیف کرده است می نگارد شیخ ابوالفضل جعفری مؤلف کتاب الفاخر است که شیخ جمال الدین مطهر آن را تصحیح کرده است.

جابر جعفری

گاهی پیش آمده، جعفری از نظر حدیث بر شیخ متقدم جابر بن یزید جعفری گفته می شود. جابر جعفری از افراد مخصوص امام صادق(علیه السلام) است و از ثقات راویان حدیث و امثال آن ها به شمار است. تا آن جا که مؤلف مجالس العشاق سلطان حسین میرزا بایقرا که به پارسی تألیف شده اظهار می دارد، حضرت صادق(علیه السلام) کمال علاقه مندی را به جابر داشته و او را معشوق خود قرار داده است و همین عشق ورزی با جابر جعفری ایجاب کرد که امام(علیه السلام) با مادر جابر ازدواج کند تا از این راه عشق ورزی با جابر را به سر حد کمال برساند.

آری آن چه اشاره شد متعلق به مردم معمولی است و امام(علیه السلام) بی زار از این گونه توهمات و اتهامات است. اینک باید گفت خدا ما و دیگر از مؤمنان را در پناه خود محفوظ بدارد. در عین حال چگونه امام بزرگوار مرتکب چنین خطائی می شود با آن که خود این عالی مقام و نیاکان معصوم آن حضرت در چگونگی عشق و عشق ورزی فرموده اند: «قَلُوبُ خَلَّتْ عَنْ مَحِبَّهِ اللَّهِ فَرَمَاهَا بِمَحَبَّةٍ غَيْرِهِ» عشق ورزی کار دل هائی است که از دوستی خدا خالی گردیده و به محبت غیر خدا دچار گردیده است.

پیش از این تحقیق شد که عشق معمولی عشق بنده و اطلاق عشق به طریقی که صوفیه بلکه حکما گفته اند عشق نیست.

عشق هائی کز پی رنگی بود عشق نبود عاقبت ننگی بود

باید دانست جُغفیی به ضم جیم و سکون عین و در آخر فا بر گروه دیگر گفته می شود. این کلمه با ضعیف منسوب است به جعفی بن قیس بن سعد که بزرگ قبیله در یمن است و نسبت به ایشان می رسد. آنچه نوشته شد بنا به بخشی از مطالبی است که شیخ فخر الدین رماحی در کتاب جامع المقال ایراد کرده است.

سید جلال الدین

گروهی از اعلام در این لقب با یکدیگر مشترک اند از جمله:

سید جلال الدین محمد بن سید عمید الدین بن اعرج حسینی، نواده خواهری علامه حلی است. سید جلال الدین شرفشاه از جمله القاب مشترک است. وی مؤلف کتاب منهج الشیعه فی بیان فضائل وصی خاتم الشریعه می باشد.

ص: ۴۱

شیخ جمال الدین بن متّوج

وی فاضلی عالم و از فقهاء عصر خود بوده است. کتاب الوسیله در فقه از تألیفات او می باشد. این کتاب را برخی از فقها به ابن متّوج نسبت داده و پاره ای از مسائل را از کتاب مزبور وی نقل کرده است. نام این کتاب الوسیله فی فتح مقفلات القواعد است.

با توجه به آن چه نوشتیم، حقیقت آن است که ابن متّوج، همانا جمال الدین احمد بن عبدالله بن محمد بن متّوج بحرانی، شاگرد شیخ فخر الدین فرزند علامه حلّی است و مؤلف کتاب وسیله شرح قواعد، علامه حلّی است که موسوم به وسیله می باشد.

سید جلال الدین بن اعرج

این بزرگوار سید جلال الدین محمد بن سید عمید الدین بن عبدالمطلب بن اعرج حسینی خواهر زاده علامه حلّی است.

گفتنی است شیخ حرّ عاملی در کتاب اثبات الهداه فی النصوص و المعجزات، کتاب منهج الشیعه را به سید جلال الدین حسینی نسبت داده است و برخی از اخبار را از کتاب او نقل کرده است. ممکن است مراد از سید جلال همین شخص مترجم باشد و ما نسخه ای از کتاب وی را که مختصری بیش نیست در اختیار داریم. در عین حال به نظر می رسد کتاب منهج الشیعه از یکی از ساداتی است که اخیراً نام برده شده و در طی مطالب این کتاب بدان اشاره کرده است.

شیخ جلال الدین بن کوفی

شیخ جلال الدین محمد بن شیخ شمس الدین محمد بن احمد کوفی هاشمی حارثی. یاد شده از محقق و دیگران روایت کرده است.

ملا- جلال الدین دانشوری فاضل و عالمی متکلم و مدقق محقق و از شاگردان علامه دوانی است (۱) وی یادداشت های گرانقدری از فوائد و حواشی داشته و در علوم عقلی مهارت داشته و تألیفاتی در این رابطه دارد از جمله حاشیه ای بر حاشیه قدیم ملا جلال بر شرح جدید تجرید که مشهور است. این حاشیه از بهترین حواشی است که در کمال تحقیق و تنقیح نوشته شد ویژه که حواشی بر آن هم از بهترین حاشیه ها می باشد.

قاضی جلال الملک

قاضی جلال الملک از اعظم دانشوران و از آن سلسله علمائی است که در روزگار سید مرتضی می زیسته و ممکن است داوری دیار مصر و شام را به عهده داشته باشد. و از یکی از یادداشت های شهید اول بدست می آید که قاضی جلال الملک، دانشمندی است که پس از قاضی ابن بواج شاگرد سید مرتضی (ره) داوری طرابلس شام را عهده دار گردیده است و ممکن است در طی مطالب این کتاب از اسم او اطلاع حاصل کنیم.

جلودی

ابو احمد عبدالعزیز بن یحیی بن احمد بن عیسی جلودی ازدی بصری. (۲)

جلودی منسوب به جلود است که یکی از قرای افریقا به شمار است. این نسبت را جوهری در صحاح اللغه از فراء نقل کرده است. (۳)

ص: ۴۳

۱- در احیاء الدائر لقب صدری را به القاب او افزوده است و اضافه نموده است وی از دانشوران علمای اوائل عصر شاه طهماسب صفوی است.

۲- جلودی شیخ بصره و از جمله اخباری های آن سرزمین است. جلودی بیش از صد کتاب در سیره و اخبار و فقه تألیف کرده است و خود او در حدیث مورد وثوق است و پس از ۳۳۰ هـ. در گذشته است.

۳- در معجم البلدان می نویسد: جلود شهری است در افریقا و سردار عیسی بن یزید بدان جا منسوب است. علی بن حمزه بصری می گوید از افریقائی ها پرسیدم جلودی که یاقوت متذکر است از چه محلی در افریقا است که پاسخ صحیحی نداد در آخر گفت جلود، قریه معروفی است در شام.

ابن داوود در رجالش می نویسد: «جلود» به فتح جیم و لام مضموم، واو ساکن و دال بی نقطه ضبط شده است و بعضی از اصحاب ما اشتباه کرده چنان که جلودی را به فتح جیم و سکون ضبط کرده است. بنابراین قول اول از حقیقت برخوردار می باشد، در هر حال جلود قریه ای است در کنار دریا و بعضی گفته اند جلود نام قبیله ای است از ازد لیکن این معنی در نزد نسابان به صحت نه پیوسته است.

ابن طاووس در مهج الدعوات و کفعمی در مصباح، کتاب صفین را به جلودی نسبت داده است و تصریح کرده وی از اصحاب ما (شیعه) می باشد و بر او و کتابش اتکا نموده است. جلود بر وزن تَبُول، قریه ای است در اندلس و حفص بن عاصم از آن سرزمین است. جلود بر وزن قُعود نام زاد به مسلم است. بعضی از علما اظهار می دارند: جوهری گفته در این که جلود به ضم جیم باشد، اشتباه است. حال آن که نظریه جوهری اشتباه است.

شیخ فخر الدین رماحی در جامع المقال گفته است جلودی منسوب به جلود است به فتح جیم و لام ساکن و دال بعد از واو مفتوح نام قریه ای است در کنار دریا.

در صحاح آمده است جلودی به ضم جیم است. فراء گفته جلودی به فتح جیم از قرای افریقا می باشد و جلود به فتح جیم به ضم جلود مورد استعمال قرار می گرفته است.

کلمه جلود را به ضم جیم و ذال نقطه دار به کار می برند و همچنین کلمه یاد شده را با حاء بی نقطه و ذال نقطه دار به کار می برند و گاهی کلمه مزبور با جیم و دال بی نقطه است و قرینه دلالت دارد بر تصحیف دو بخش اول. سید جمال الدین به جمعی از اعلام اطلاق می شود. از جمله:

این شخص در روزگار شاه اسماعیل صفوی می زیسته و در روزگار سلطان صفوی به سمت صدارت مفتخر بوده است.

سید جمال الدین احمد بن موسی بن طاووس حسنی

این بزرگوار مؤلف کتاب الملاذ والبشری شیخ جمال الدین از جمله اعلامی است که به لقب جمال الدین ملقب است و او علامه حسن بن یوسف بن مطهر حلّی است.

شیخ جمال الدین ناصر بن احمد بن عبد الله بن سعید بن متّوج بحرانی

شیخ جمال الدین از جمله اعلامی است که به لقب جمال الدین ملقب گردیده است و علامه حلّی در کتاب نهاییه المرام فی علم الکلام بخشی از قواعد کلامی را از وی نقل کرده است. ممکن است این دانشور یکی از نیاکان ابن متّوج پیش یاد شده باشد و یا ارتباطی با ابن متّوج نداشته باشد و من در کتاب های رجال اطلاعی از نام و نشان او ندارم.

شیخ جمال الدین بن عبدالله بن محمد بن حسن حسینی گرگانی شیعی. (۱)

وی عالمی فاضل و محقق با دقت بود و کتاب هایی تألیف کرده است از جمله شرح تهذیب الاصول علامه حلّی. شرح مزبور کتاب بزرگی است چنان که متن و شرح را با یکدیگر آمیخته است. شرح مزجی، و جز این

ص: ۴۵

۱- - عنوان مزبور به طوری که دیده می شود در نسخه مخطوط این کتاب آمده است، لیکن این عنوان به طور قطع درست نیست چرا که معمول آن است که حسین را منسوب به سید می دانند نه آن که شیخ را معرّف سیادت قرار بدهند و دیگران که هرگاه جمال الدین اسم صاحب عنوان باشد باید آن را در حرف جیم از قسم اسماء آورده باشد و اگر لقب است پس اسم مترجم در کجا و چیست. ظاهر آن است که جمال الدین مترجم حاضر با سید جمال الدین استرآبادی متحد است و ضمناً کتاب شرح تهذیب الاصول از تألیفات او می باشد.

کتاب را در استرآباد و تبریز دیده ام. شارح در اواسط ربیع الآخر سال ۹۲۹ هـ. از شرح آن آسوده خاطر گردیده است. به گمان من جمال الدین از شاگردان شیخ علی کرکی است برای چگونگی آن به تواریخ صفوی رجوع کنید. شرح تهذیب الاصول مترجم حاضر در کمال خوبی تألیف یافته و مشتمل بر فوائد بی شماری است و من نسخه ای از این شرح را استرآباد دیده ام و کتاب آن در سالی اتفاق افتاده است که شرح آن در آن سال به اهتمام رسیده است. این شرح جزء کتب کتابخانه ملا محمد حسین است و حواشی ارزنده ای بر این نسخه تدوین گردیده است.

شیخ جمال الدین بن حاج علی

شیخ جمال الدین احمد بن حاج علی عینائی عاملی.

ملا جمال الدین علی طبرستانی

وی از علما و فضیلائی زمان خود بوده است و در بعضی از مواضع دیده ام ملا جمال به ملاقات شیخ احمد بن خاتون عاملی رسیده است (۱) و احمد بن خاتون پاره ای از فوائد و تحقیقات را برای او تألیف کرده است. و همچنین کتاب صیغ العقود در اجاره حج را برای او مرقوم داشته است و سرانجام به این نتیجه می رسیم که ملا- جمال الدین از علمای روزگار خود بوده است.

ص: ۴۶

۱- - بنابراین که طبرستانی به ملاقات شیخ احمد خاتون رسیده باشد و شیخ احمد، فوائد و تحقیقاتی را برای او مرقوم داشته است. از اعلام اواخر قرن دهم و یا اوائل قرن یازدهم است.

جمال الدین بن متّوج

وی جمال الدین ناصر بن احمد بن عبدالله بن سعید بن متّوج بحرانی است.

اندکی پیش از این به نام و نشان وی اشاره کردیم.

شیخ جمال الدین بن مطهر

او حسن بن یوسف بن مطهر و مشهور به علامه حلّی و از جمله اعلامی است که خاصه و عامه او را به علم و فضیلت و ارجمندی می شناسند.

شیخ جمال الدین بن یوسف بن حاتم شامی مشغری

جمال الدین فاضلی عالم و از فقهای روزگار خود بوده و از شاگردان محقق نجم الدین حلّی صاحب شرایع است و همچنین افتخار شاگردی سید رضی الدین علی بن طاووس مؤلف اقبال و برادرش جمال الدین احمد بن طاووس مؤلف الملاء و البشری است، شاهد بر این، شهید اول در بحث جمع بین الصلوتین کتاب ذکری به شاگردی وی نسبت به دو برادر ارجمند اظهار داشته است. و در این رابطه شهید اول در کتاب ذکری ذیل مسئله یاد شده ایرادی که بر محقق حلّی وارد شده یادآوری کرده است.

و همین ایراد را استاد استناد در بحار الانوار ذیل مسئله مزبور متذکر گردیده است.

ممکن است از همین ایراد هم در امل الآمل یاد شده باشد.

شیخ معاصر ما در کتاب اثبات الهداه و استاد استناد در فهرست بحار الانوار کتاب اربعین را به وی نسبت داده اند و ضمناً کتاب اربعین مورد اعتماد خود قرار داده اند و از آن روایاتی نقل کرده اند. با آن که بصورت ظاهر در امل الآمل از کتاب مزبور نام نبرده است.

سید هبه الله بن ابی محمد حسن موسوی در کتاب المجموع الرائق من ازهار الحدائق اظهار داشته پاره ای از آنچه از مجموع جمال الدین بن ابوحاتم فقیه شامی نقل کرده ایم نظر ما به کتاب اربعین عن الاربعین فی فضائل امیر المؤمنین (علیه السلام) فقیه شامی بوده است. ممکن است جمال الدین شامی همان شیخ مترجم باشد و نسبت به جد رعایت شده است.

می توان گفت کتاب اربعین همان کتاب اربعینی باشد که شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست از آن در کتاب الاربعین عن الاربعین من الاربعین باشد و در این صورت جمال الدین از قدماى اصحاب و مقدم بر شیخ منتجب الدین باشد.

با توجه به آن چه نوشته شد هر گاه عبارت مؤلف مجموع رائق را حمل کنیم که اربعین مذکور از تألیفات غیر شیخ جمال الدین مذکور باشد و در مجموع هم نام او اشاره شده حمل بعیدی است با آن که استاد و شیخ معاصر به او و تألیفش اشاره کرده اند.

امیر جمال الدین استرآبادی

امیر جمال الدین محمد بن استرآبادی معروف به سید صدر کبیر. وی یکی از صدور با عزه و احترام دوران شاه اسماعیل صفوی است. و او همان کسی است که پس از درگذشت شاه اسماعیل در سراب، امور تغسیل او را به عهده گرفت. و این جریان را حسن بیگ در احسن التواریخ متذکر شده است.

میرزا بیگ گنابادی منشی هم در تاریخ خود می نویسد: آمیرزا جمال الدین محمد صدر استرآبادی جامع مسائل کلامی و فقهی بوده و در روزگار خودش به تقوا و طهارت شهرت داشت و در این رابطه بود که برای تغسیل و تکفین و تدفین شاه اسماعیل صفوی برگزیده شد سپس همراه با جنازه

شاه صفوی به اتفاق گروهی از خواص خدمه سلطان به دارالارشاد (اردبیل) رفت و شاه صفوی را در کنار قبر نیاکانش دفن کرد.

سید صدر از اجلاء شاگردان ملا جلال دوانی است.

مترجم حاضر همان امیر جلال الدین استرآبادی صدر کبیری است که در اوائل دولت شاه طهماسب صفوی می زیسته و غیر از ملا جلال الدین محمد استرآبادی مؤلف حواشی بر حاشیه قدیمه جلالیه معروف است.

حسن بیگ روملو در احسن التواریخ می نویسد: امیر جمال الدین استرآبادی مترجم حاضر نخست از شاگردان علامه دوانی بود سپس به هرات، عزیمت کرده است و در خدمت مولانا شیخ حسن محتسب به سر می برد و در این هنگامه به شرح اللوامع پرداخته، چندی نگذشته از سوی شاه اسماعیل صفوی به مقام صدر اعظمی نایل آمده است. طولی نکشید، منازعه ای میان مترجم له و وزیر میرزا شاه حسین وزیر شاه اسماعیل اتفاق افتاد در نتیجه اختلاف شاه اسماعیل صفوی وزیر امیر غیاث الدین منصور را از شیراز به لشکرگاه سلطان طلب کرد تا در امور صدارت با صدر کبیر مشارکت نماید. بر خلاف انتظار از اندیشه خود طرفی نه بست و امیر غیاث الدین سرافکنده گردیده به شیراز بازگشت و ماجرای آن واقعه در ذیل شرح حال غیاث الدین منصور یادآوری گردیده است.

حسن بیگ روملو گوید: مکرر در مکرر میان سید امیر جمال الدین و امیر غیاث الدین منصور گفتگو اتفاق افتاده. لیکن هرگاه هزل و مطایبه بر مزاج امیر جمال الدین پیشی می گرفت مباحثه به صورت هزل و مطایبه ظهور می کرده و گفتگو پایان می پذیرفته است.

حسن بیگ گوید: برای اولین بار که شیخ علی کرکی از عراق عرب، به حضور شاه اسماعیل رسید و همان هنگام امیر جمال الدین هم منصب

صدارت را عهده دار می شد میان صدر کبیر و امیر جلال الدین، مودت ظاهری به وجود آمد و مقرر شد شیخ علی مراتب کلام را از غیاث الدین فرا بگیرد و غیاث الدین مراتب فقه را در شیخ علی بیاموزد. در این رابطه بنا شد شیخ علی مراتب کلام را از شرح جدید تجرید علامه قوشجی استفاده کند و میر جمال غیاث الدین قواعد علامه را از شیخ علی بیاموزد. امیر غیاث الدین که قرارداد فیما بین را بر خلاف انتظار خود دید در صدد پوزش از شیخ علی بر آمده اظهار داشت در این هفته فلان ساعت از آن برای استفاده علم کلام پسندیده است و در هفته آینده در فلان ساعت استفاده علم فقه متناسب است و بالاخره طبق نظریه امیر غیاث الدین شیخ علی برای فراگیری علم کلام به درس امیر غیاث الدین حاضر شد و دو درس از بحث امور عامه شرح تجرید را نزد وی قرائت کرد و دو درس از آن را در هفته اول نزد وی به اتمام رسانید. و گاهی که هفته دوم فرا رسید و زمانی رسید که باید امیر غیاث به خواندن قواعد علامه بپردازد، تمارض کرد و آخر الامر مطالبی از امور فقهی را نزد شیخ علی نخواند و با حيله گری از شاگردی شیخ علی فرار کرد (حيله گر با حيله برابند خویش). این بود مطالبی را که مؤلف احسن التواریخ در رابطه با ترجمه امیر غیاث الدین ایراد کرده است لیکن پیش از این یادآوری شده است که پیش آمد مزبور در میان شیخ علی و امیر غیاث الدین منصور یاد شده اتفاق افتاده است.

پیش از این در ترجمه حال امیر غیاث الدین منصور به نقل از تاریخ عالم آراء چنین آمده است در آغاز سلطنت شاه طهماسب صفوی فرزند شاه اسماعیل امیر قوام الدین حسین به مقام صدارت نایل گردید و این مقام را به مشارکت امیر جلال الدین استرآبادی عهده دار گردید. پس از وفات امیر جلال الدین، مقام صدارت میان قوام الدین حسین مذکور و امیر

نعمه الله حلّی به طور اشتراک اداره می شد و پس از وفات امیر قوام الدین باز هم مقام صدارت به نحو اشتراک میان امیر نعمه الله مذکور و امیر غیاث الدین منصور پیش یاد شده اداره می شد. پس از این نزاعی میان شیخ علی و سید نعمه الله به خاطر پشتیبانی سید از شیخ ابراهیم قطیفی اتفاق افتاد و در این رابطه سید نعمه الله معزول گردید. بار دیگر نزاعی میان شیخ علی و امیر غیاث الدین منصور به وجود آمد که سرانجام آن به عزل امیر غیاث الدین و نصب امیر معز الدین محمد اصفهانی و اشاره شیخ علی پایان پذیرفت.

از تاریخ حسن بیک بدست می آید که امیر جمال الدین صدر سال ۹۳۱ هـ.. و در اوائل دولت شاه طهماسب وفات یافته است. بنابراین سید امیر جمال الدین صدر همان امیر جلال الدین مذکور است.

جمال الدین معروف به ترکی

وی از فضلای روزگار خود بوده است و از معاصران علامه حلّی به شمار می آید و تألیفاتی دارد از جمله تعلیقاتی است که بر شرح اشارات محقق طوسی (ره) تدوین کرده است. پیش از این در ترجمه شیخ تاج الدین حمصی به این کتاب اشاره کردیم.

شیخ جمال الدین طبرسی

شیخ فاضل و فقیهی جلیل القدر است از اسم و روزگار او اطلاعی ندارم. شهید ثانی (ره) در رساله وجوب نماز جمعه از وی یاد کرده است و کتاب نهج العرفان را به وی نسبت داده و پاره ای از مطالب را به مناسبت نماز جمعه از آن کتاب نقل نموده است و ممکن است شیخ جمال الدین طبرسی همان عالمی باشد که کتاب مزبور از تألیفات اوست و از مشاهیر

علما است و در این رابطه است که او را به لقب (جمال الدین) یاد کرده است.

امیر جمال الدین، محدث حسینی

سید جلیل القدر امیر جمال الدین عطاء الله (بن فضل الله) حسینی.

وی از فضیلتی متأخر و از دانشوران شیعه است که در روزگار شاه اسماعیل صفوی بلکه پیش از او می زیسته و در شهر هرات ساکن بوده است و در دولت ازبکیه به تقیه بر گزار می کرد و راه عامه را در این رابطه می پیموده به همین مناسبت او را سنی قلمداد می کردند. آری مدتی این طریقه را برگزیده تا این که دولت صفویه ظهور کرد و او هم مکتون قلبی خود را که دلیل بر صفاء باطن او بود آشکارا ساخت.

باید گفت این سید، امیر جمال الدین صدر که پیش از این یاد شد، نمی باشد.

این سید عالی مقام تألیفاتی دارد از جمله آن ها الاربعین فی مناقب امیر المؤمنین است. این کتاب، مشتمل بر اخبار ارزنده ای است که از طریق عامه و خاصه از ناحیه رسول اکرم^۹ در رابطه با حضرت مولی علی (علیه السلام) وارد شده است و آن چه در این کتاب وارد شده است قوی ترین دلیل بر تشیع او می باشد و من این کتاب را در مشهد الرضا علیه آلاف التحیه و الثناء دیده ام. لیکن در دیباچه آن چنین آمده است: «می گوید نیازمند به خدای بی نیاز عطاء الله مشتهر به جمال الدین محدث حسینی» و در پایان دیباچه می نویسد: «آن چه را که اراده کرده ایم به پایان رسید تا یادآوری باشد برای کسی که دوستی و مودت امیر المؤمنین علی (علیه السلام) ادعا می نماید و از خدای تعالی آرزو مندم مرا برای فراگیری مناقب و فضائل و استیفای شمایل و خصائل آن حضرت، موفق بدارد آن چنان که تمام فضائل آن

جناب را در مجلد مجزائی تدوین کنم و از حضرت پروردگار آرزومندم، توفیق کرم فرماید احادیث این اربعین را به لغت پارسی برگردانم و در ضمن آن به ایراد اخبار و حکایت ها و آثار و ابیات و اشعار مناسب را اعم از تازی و پارسی متذکر گردم تا فائده اش عام و عائده اش کامل و تمام باشد انشاء الله تعالی».

مؤلف گوید: به طوری که محدث حسینی در اواخر اربعین متذکر است برای تألیف چنان شرحی موفق گردیده است و از تذکری که داده آشکار می شود که کتاب در فضائل علی (علیه السلام) است و ممکن است مترجم حاضر شارح تهذیب الاصول علامه حلی باشد و به گمان من در این کتاب به عنوان دیگر از آن یاد شده است.

شیخ جمال الدین ورامینی

ورامینی از متقدمین بزرگان و دانشوران شیعه در ورامین است. قاضی نورالله (ره) در حواشی کتاب المجالس و مجالس المؤمنین به مناسبت یادآوری از مطالبی که مربوط به ورامین است اشعار زیر را از ترشحات طبع او یاد کرده است.

العدل

و التوحید دین المصطفی

لکن خصوم الحق عمی کلهم

لا

الجبر مذهب و لا الاشراکی

و مع العمی يتعذر الادراکی

آئین مصطفی ۹ بر پایه عدل و توحید استوار گردیده است و مذهب آن حضرت از توجه کردن به جبر و شرک بیزار است. آری همگی دشمنان کور باطن اند و با کوری که دارند عذرشان پذیرفته است.

ملا جمال الدین هزار جریبی مازندرانی

وی از فقهای معاصر شیخ بهائی (ره) بوده و در روزگار شاه عباس کبیر می زیسته و مرحوم ملا محمد باقر (میر داماد) از محضر او برخوردار بود و

ص: ۵۳

در این رابطه در بخشی از رساله های خود از وی بزرگداشت به عمل آورده است.

کتابادی

شیخ حافظ عبدالعزیز گنابادی کتابی دارد به نام معالم العتره. (۱)

وی از بزرگان قدمای علمای ما می باشد و از عبدالله بن محمد جمال رازی روایت داشته و نمی دانم زمان عبد الله رازی را ادراک کرده است یا نه؟ لیکن عبد الله بن محمد، معاصر با ابن بابویه و ابوالقاسم عباس بن فضل بن شاذان است. در عین حال، علی بن عیسی اربلی در کتاب کشف الغمه از وی یاد کرده است و کتاب معالم العتره را به وی نسبت داده است و برخی از اخبار را از آن کتاب روایت نموده است.

شیخ جواد (فاضل جواد)

شیخ محمد بن سعید کاظمی معروف به «شیخ جواد» شاگرد شیخ بهائی و مؤلف کتاب های عدیده است از جمله شرح آیات الاحکام.

جوهری

این لقب! مصداق چند تن از دانشوران است به شرح زیر:

شیخ مقدم احمد بن عبد العزیز جوهری مؤلف کتاب سقیفه که محل اعتماد ابن ابی الحدید و دیگران بوده است و ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه از وی نقل می کند.

ص: ۵۴

۱- - نام اصلی کتاب معالم العتره، النبویه العلیه و معارف الائمة من اهل البیت الفاطمه العلویه.

جوهری (ابن عیاش)

شیخ اجل متقدم امامی ابو عبدالله یا ابوالعباس احمد بن محمد بن عبدالله بن حسن بن عیاش جوهری معروف به ابن عیاش مؤلف کتاب الاغسال ومقتبض الاشر فی النص علی الائمه الاثنی عشر(علیهم السلام) و کتاب های دیگر.

جرجانی (گرگانی)

ابوالحسن علی بن احمد گرگانی از سرایندگان روزگار خود بود و سروده هائی عموماً در مدح اهل بیت(علیهم السلام) دارد و خصوصاً در مرثی حضرت سید الشهدا(علیه السلام) چکامه هایی سروده است و گاهی او را به عنوان «جوهری جرجانی» نام برده اند.

گذشته از یاد شدگان بالا عده دیگری به عنوان جوهری معروف اند از جمله:

مؤلف صحاح اللغه در فن لغت و واژه شناسی که از عامه است و او اسماعیل بن حماد جوهری معروف است.

جیلی (گیلی)

شیخ عبدالکریم بن ابراهیم گیلی صوفی از بزرگان صوفیه است و کتاب انسان کامل از تألیفات اوست و در سال ۸۰۵ هـ. در گذشته. (۱)

ص: ۵۵

۱- - جیلی منسوب به بلاد متفرقه و رای طبرستان است و آن ها را گیل و گیلان و اینان را در صوت تعریب جیل و جیلان گویند و کسی که منسوب به آن جا باشد آن را جیلی و جیلان گویند و گروه بسیاری از اعلام طبقات بدان جا انتساب دارند. معروف ترین آن ها شیخ عبدالقادر گیلانی است که سلسله قادریه را به وجود آورده و گروهی دم از آن سلسله می زنند.

حاجب بن لیث

ابو الحاجب بن لیث بن سراج، وی از فقها و متکلمان بنام و شاگرد شیخ مفید و داماد سید مرتضی و از خواص آنهائی است که با وی ارتباط دارند.

ملا حاج بابا

ملا حاج بابا بن صالح قزوینی. وی از خواص یاران شیخ بهائی و از شاگردان او می باشد چنان که در هیچ حال از سفر و حضر از وی جدائی نداشت و مانند استادش شیخ بهائی رحمه الله متمایل به تصوف بود. در شهر اردبیل به نسخه ای از ارشاد علامه حلی (ره) دست یافتیم که ملا حاج بابا بر شیخ بهائی قرائت کرده و شیخ بهائی مطالبی را بر آن نگاشته است و خود ملا حاج بابا حواشی و افادات خوبی بر آن مرقوم داشته است. (۱)

حافظ

لقب گروهی از اعلام خاصه و عامه است. مشهورترین آنان به شرح زیر است:

حافظ بُرسی

شیخ عارف رجب بن محمد بن رجب بُرسی معروف به حافظ رجب بُرسی. مشارق الانوار و امثال این ها از تألیفات دیگر اوست.

ص: ۵۶

۱- - مترجم حاضر غیر از ملا حاج بابا قزوینی است که از معاصران است. کتاب مشکول از تألیفات اوست که به طبع رسیده و به سبک کشکول شیخ بهائی تدوین گردیده است.

جای آن دارد که گفته شود حافظ در اصطلاح علمای حدیث به کسی می گویند که صد هزار حدیث با متن و سند محفوظ داشته باشد هر چند هم به طرق متعدده باشد. حافظ کسی است که نسبت به احادیث صحیح معرفت داشته باشد و ضمناً اصطلاحات علم رجال را بداند و در اصطلاح تذکره نویسان، کلمه حافظ به خواجه حافظ شیرازی سراینده معروف گفته می شود (۱) و اطلاق کلمه حافظ از باب تخلص و لقب مربوط به سراینده است و ارتباطی با اصطلاح حدیثی که مربوط به حافظ حدیث باشد ندارد. (۲) و قصه زمخشری در رابطه با عدم یادآوری وی در کشف مشهور است.

حاکم

در کتاب های امامی به این عده از افراد گفته می شود:

حاکم ابوالقاسم عبید الله بن عبدالله حسکافی، حاکم ابو عبدالله محمد بن عبدالله بن محمد بن حمدویه بن نعیم ضبّی طهمانی نیشابوری حافظ، معروف به ابن بیع، حاکم ابو عبد الله حسین بن احمد بیهقی که صدوق از وی روایت می کند و او از محمد بن یحیی صولی روایت دارد و گاهی به حاکم ابو عبدالله نیشابوری (ابن بیع) گفته می شود.

ص: ۵۷

-
- ۱- شمس الدین محمد فرزند شیخ کمال الدین شیرازی یکی از سراینندگان پارسی زبان است که در نزد پارسیان از عرفا و صوفیه به عظمت نام برده می شود و سال ۷۹۱ هـ. در شیراز وفات یافت.
  - ۲- تخلص، در اصطلاح سراینندگان پارسی، لقبی است که شاعر برای خود مقرر می دارد و در آخر قصائد و مقاطع آورده می شود و حافظ شیرازی به اضافه یکی بر دیگری به این رویه است که حافظ تخلص او باشد و گاهی گفته اند این لقب بدان است که حافظ قرآن بوده است که خودش گفته: «بقرآنی که اندر سینه داری».

حاکم در اصطلاح محدثان به کسی گفته می شود که به تمام احادیث روایت شده در متن و سند و جرح و تاریخ احاطه داشته باشد.

حاکم ابو عبدالله

حاکم ابو عبدالله محمد بن عبدالله بن محمد بن حمدویه بن نعیم ضبّی طهمانی نیشابوری حافظ معروف به ابن بیع. در چند موضع از کتاب فرائد سمطین حموی، چنین معرفی شده است: حاکم ابو عبدالله محمد بن عبدالله بن حمد بن عبدالله بیع نیشابوری. (۱)

حاکم خراسان

کتاب المنتقی از تألیفات اوست. شیخ رضی الدین علی برادر علامه حلّی (ره) بخشی از احادیث حضرت رضا (علیه السلام) را از آن کتاب نقل می کند یعنی آن بخش از روایات را در کتاب العدد القویه نقل می نماید.

ممکن است حاکم خراسان همان حاکم نیشابوری باشد.

حاکم خراسان کتاب دیگری به نام الفتن و الملاحم تألیف کرده است این کتاب را قاضی امیر حسین میبیدی در شرح دیوان امیر المؤمنین (علیه السلام) به وی نسبت داده و پاره ای از تحقیقات را از وی روایت کرده است.

حاکم حسکانی

حاکم ابوالقاسم عبید الله بن عبدالله حسکانی آقی الترجمه.

وی از حاکم ابو عبد نیشابوری حافظ روایت می کند. در ضمن سند حاکم نیشابوری ابو عبدالله شیرازی آمده است که تصحیف ابو عبدالله نیشابوری است.

حسکا

مخفف از (حسن کیا) و او شیخ شمس الدین ابو محمد معروف به حسکا حسن بن حسین بن حسن بن حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی رازی، جد شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست.

حسکائی

شیخ اجل حاکم ابوالقاسم عبید الله بن عبدالله معروف به حسکائی.

ص: ۵۸

مشایخ حدیث پشت سر گذارد. و در این رابطه از دو هزار شیخ حدیث استفاده کرده و کتاب های زیادی بالغ بر هزار و پانصد ورقه تدوین نموده و در سال ۴۰۵هـ. در نیشابور وفات یافته است.

وی از شیوخ پیشین و مؤلف شواهد التزیل و کتب دیگر است. حسکائی را بعضی با نون ضبط کرده اند چنان که این گونه ضبط را به خط قطب الدین کیدری دیده ام. در عین حال مشهور آن است که آخرش را با همزه ضبط می نمایند. (۱)

حسکائی

ابوالقاسم عبید الله بن عبدالله حسکائی. مؤلف کتاب دعاء الهداه الی اداء حق الموالاة، سید بن طاووس (ره) در کتاب اقبال از آن نقل کرده است.

ص: ۵۹

۱- - مؤلف در مطالب پیشین گفته است حسکائی را با همزه و به جای حسکافی با نون ضبط کرده اند و اظهار داشته اند ضبط مزبور که با نون باشد منسوب به (حسن کیا) باشد که تصحیف از حسکا باشد چرا که نام این شیخ در چند موضع از نسخه کتاب مجمع البیان طبرسی حسکا آمده است و آن نسخه به خط قطب الدین کیدری است که بر خواجه نصیر طوسی قرائت شده است و حسکائی را با نون ضبط کرده اند. بعضی حسکافی را به حسکائی نسبت داده که معرب از حسن کا باشد لیکن این ضبط نادرست است و حسکائی را نسبت به قریه ای دانسته اند.

شیخ حسن بن حسین قمی. وی از سلسله صدوق است. و حسکه مخفف (حسن کیا) است و او جد شیخ ابوالحسین جعفر بن حسن بن حسکه قمی است.

آمیرزا حسیب

سید عبدالحسب محمد بن امیر سید احمد بن علوی حسینی عاملی مشهور به دخترزاده سید داماد و معاصر با او بوده است و در روزگار ما وفات یافته است. (۱)

مولانا حشری تبریزی

محمد امین متخلص به حشری تبریزی انصاری، وی فاضلی سراینده و در دولت شاه عباس صفوی می زیسته. (۲)

حصکفی

ابوالفضل یحیی بن سلامه بن حسن بن محمد حصکفی، شاعری معروف و ادیب است و از مردم میافارقین می باشد. وی اشعاری شاعر پسند و نیکو می سروده و نگارش های ارزنده و مشهوری دارد. حصکفی، شیعه بوده و به

ص: ۶۰

۱- - عبد الحسب محمد بن میر سید احمد بن زین العابدین عاملی اصفهانی. عبد الحسب سال ۱۰۲۰ هـ. در اصفهان متولد شد و از وجوه علمای اصفهان بود و در اواخر عمر به سمت امامت جمعگی برگمارده شد. میرزا حسیب کتاب هایی تألیف کرده از جمله سدره المنتهی و الجواهر المنثوره فی الادعیه المأثوره و مناهج الشارعیین و لطائف غیبی و امثال این ها از تألیفات دیگر آمیرزا حسیب است که در سال ۱۱۲۶ هـ. در اصفهان در گذشت.

۲- - ملا حشری در اصل از مردم تبریز است، و مدتی از اوائل عمر را در اصفهان بر گزار کرده است. کتابی دارد به نام روضه الابرار و روضه الاطهار که سالیان قبل به طبع رسیده و در این عصر تجدید چاپ شده است و سال ۱۰۱۱ هـ. وفات یافته است.

طوری که ابن اثیر در کامل اظهار می دارد در طنزه متولد شد و سال ۵۵۳ وفات یافته است.

حصکفی منسوب به حص کیفا است که قریه معروفی است در دیاربکر و گاهی حصکفی را با تخفیف و ترخیم ایراد می نمایند.

حَفَّار

با حاء بی نقطه و فاء بعد از حاء و در مواضعی به خط شیخ محمد حر یا حاء نقطه دار ضبط گردیده است.

مترجم حاضر سید ابوالفتح هلال بن محمد بن جعفر بن زید بن علی ابن حسین بن علی بن ابیطالب (علیه السلام). وی از مشایخ طوسی است و از ابوبکر محمد بن احمد جعابی حافظ روایت کرده است. این روایت محل تأمل است.

پیش از این از ابوالفتح حَفَّار یاد کردیم ممکن است حَفَّار حاضر همان شخص پیش یاد شده باشد. مترجم حاضر از علی بن احمد حلوانی همروایت می کرده است و گاهی هم از ابوالفضل عیسی بن موسی بن ابی محمد بن متوکل از پدرش از ابوبکر مرزبان روایت داشته است.

حکیم ثنائی

حکیم سراینده فاضل و مشهور است و اشعار ارزنده او که به زبان پارسی سروده است شهرت همگانی دارد و کتاب حدیقه که معروف به حدیقه حکیم ثنائی است از او می باشد. مؤلف نفائس الفنون، وی را از علما به شمار می آورد و اضافه می کند فضیلت و شخصیت او مشهور است. در عین حال تشیع او مورد بحث است و قابل ملاحظه.

حکیم سنائی

ابوالمجد مجدود بن آدم سنائی غزنوی.

ص: ۶۱

از اشعار حکیم سنائی که دلیل بر تشیع او می باشد، ابیاتی است که آن ها را ملا حسین کاشفی در اواسط روضه الشهداء ایراد کرده است به شرح زیر:

دوستی

علی به حق خدای

بهر او گفته مصطفی بالله

بغض او موجب زیان کاری است

دست

گیرد تو را به هر دو سرای

کای خداوند، وال من ولاه

سبب خواری و گرفتاری است

حکیم سنائی

در بعضی از تذکره ها لفظ حکیم را به اسم او نمی افزایند. در عین حال نام و نشان او به این شرح است شرف الدین حسن بن (ملا) اصفهانی. وی فاضلی طیب و دانشوری سراینده و پارسی زبان بود و حکیم دیوانی به زبان پارسی تدوین کرده است و از آن جا که بیشتر سروده های او هجوسرائی است. همگی اشعار او با آن که از لطائف و ظرائف بیرون نبود از درجه اعتبار ساقط شده است.

حکیم سنائی

سید مظفر بن محمد بن (....) حسینی شفائی مؤلف قرابادین معروف به قرابادین شفائی. این کتاب به پارسی تدوین شده و دیگر رساله ای در حمل زنان و هر چیزی که مربوط به امور زنانگی می باشد. از ظاهر حال او پیدا است که وی شیعه بوده و در دولت شاه اسماعیل می زیسته و ممکن است با حکیم شفائی قبلی متحد باشد.

حکیم سنائی

سید امیر مظفر بن محمد بن حسینی شفائی اصفهان. وی طبیبی سراینده و فاضلی معروف به شفائی و معاصر با شاه عباس کبیر و از افاضل اطباء و حاذقان ایشان است شفائی در اکثر علوم، مهارت داشته و انواع شعر را به

خوبی و به پارسی می سروده و حداکثر اشعار او در رابطه با هجو ملیح است و در پایان عمر از سرودن این گونه سرایش توبه کرده است. شفائی ملک الشعراى دربار شاه عباس کبير صفوى است. و از تألیفات او کتاب قرابادین است که به پارسی تألیف گردیده و این کتاب منسوب به شفائی است و علاوه بر این کتاب، کتاب های دیگری تدوین نموده است. شفائی سال ۱۰۳۷ هـ. در اصفهان درگذشت و در همین سال هم شاه عباس وفات یافت.

حلبی

ابوالصلاح تقی الدین بن نجم الدین حلبی، بسیاری اتفاق افتاده شهید اول در کتاب دروس و امثال آن از مترجم حاضر به حلبی تعبیر می کند و فتواهائی از او نقل می نماید. حلبی مؤلف کتاب تقریب المعارف و کتاب الکافی در فقه است.

در بعضی از مواضع دیده ام که لفظ حلبی بر ابوالصلاح و بر تقی الدین حمل می شود. حال آن که این قسمت سهواست چرا که هر دو عبارت از شخص واحد است.

حلبی

از اصطلاح محدثان کلمه حلبی به عید الله بن علی حلبی گفته می شود. این شیخ از اصحاب حضرت صادق (علیه السلام) است و از آن حضرت روایت داشته است.

ص: ۶۳

حلبی، منسوب به حلب به فتح و لام می باشد. نام شهری معروف است که در راه شام از طرف قزوین واقع شده و از اقلیم چهارم است. (۱)

در تقویم البلدان می نویسد: حلب شهری است بزرگ و قدیمی و قلعه مرتفعی دارد که حصن آن جا است در این شهر مقام ابراهیم (علیه السلام) موجود می باشد. در این شهر باغ ها و نهرها جاری است نهر لؤلؤ، در این شهر جاری می گردد و از طریق عراق به ثغور و مجاری شامات می رسد. فاصله میان قنسرين و حلب دوازده میل است. در کتاب عزیزی آمده است حلب شهری زیبا و معمور است و منازل خوبی در آن جا بنیان گردیده است. در اطراف آن باروئی از سنگ بنیان آمده و در میان آن قلعه ای است که بر فراز محلی واقع شده و فاصله میان حلب و معرّه سی و شش میل است و میان آن و شهر بلس پانزده میل است.

مؤلف گوید: در حال حاضر در مقام ابراهیم (علیه السلام) مسجد بزرگ و بسیاری قلعه است و بنای آن را به روزگار خلفای عباسی نسبت می دهند. عموم مردم به این باورند که محل مزبور مقام ابراهیم، مدفن آن حضرت (علیه السلام) است و آن جا را زیارت کرده ایم.

ص: ۶۴

۱- - عبدالله بن علی بن ابی شعبه حلبی مولای بنی تیم اللات بود و از مردم کوفه به شمار است. او و برادر و پدرش به منظور به حلب سفر می کردند به همین جهت آنان را حلبی می گفتند، عبدالله بزرگ خاندان خود و از موجهان آن ها به شمار است. کتابی که به وی منسوب است به حضرت صادق (علیه السلام) عرضه داشته و مورد پسند قرار گرفته است.

شیخ ابو عبدالله حسن بن محمد حلوانی. وی شاگرد سید رضی و استاد ابن معد حسینی است. گاهی این سند به نام فرزندش ارائه می شود. (۱)

حلیان

این کلمه در اصطلاح شهید در کتاب هایش، بر علامه و استادش محقق گفته می شود و این دو تن از نظر شهید اول فاضلان گفته می شوند و بعضی از فضلا در ضمن تعلیقاتی که بر حاشیه دروس داشته به این معنی تصریح کرده است.

حلیون

این کلمه در اصطلاح شهید اول در کتاب هایش بر ابن ادریس و محقق حلی و علامه حلی گفته می شود و بعضی از فضلا هم در ضمن تعلیقاتی که بر دروس دارد به این معنی تصریح کرده است. از بعضی مواضع دروس بدست می آید شهید اول گاهی از حلی ها اعم از کسانی که از نامبردگان باشند اراده می کند که همچنین دیگران را هم در ردیف یادشدگان در آورده است مانند شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید، شاهد بر این در کتاب تدبیر آمده است. شیخ طوسی (ره) در نهاییه اظهار داشته است تا پیش از آن که تدبیر نقض شود عبد مدبر قابل فروش نمی باشد مگر آن که مشتری باخبر باشد که بیع مدبر برای خدمت است. گروهی از فقها و همچنین حلی ها به استثنای یحیی مخالفت کرده که به مجرد بیع، تدبیر باطل است الخ. اینک

ص: ۶۵

۱- - حُلوانی به ضم حاء بی نقطه منسوب به حلوان است که در آخر سواد عراق در دامنه کوه واقع شده است و شهر بزرگی است که حداکثر آن جا ویران گردیده است و حلوان از اعمال مصر است و آن را بدان جهت حلوان گفته اند چرا که محل مزبور را حلوان بن عمران بنیاد نهاده است و حلوان بفتح جاء بی نقطه منسوب به حلوا پزی است و گروهی به این محل منسوب اند.

مراد شهید از حَلّی ها قاطبۀ علمای حلّه است و یا مرادش همان چهار تن حلّی و شیخ یحیی است. در عین حال، حق آن است که یحیی بن سعید در ردیف ابن ادریس و محقق و علامه نباشد.

حمدانی

شیخ برهان الدین محمد بن محمد بن علی حمدانی قزوینی.

وی استاد خواجه نصیر الدین طوسی (ره) و اعلام دیگر است و از شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست روایت کرده است.

حمدانی

شیخ امام برهان الدین محمد بن ابی الخیر علی بن ابی سلیمان ظَفَر حمدانی.

وی دانشوری اندرزگو است. شیخ منتجب الدین در فهرست از وی یاد کرده است. بنا بر این برهان الدین متأخر از شیخ طوسی (ره) است و تألیفاتی دارد.

گاهی حمدانی به طور اتفاق به دیگران اطلاق می شود.

حمدانی

شیخ امام محیی الدین ابو عبدالله حسین بن مظفر بن علی حمدانی. وی در قزوین می زیسته و شاگرد شیخ طوسی (ره) بوده و شیخ منتجب الدین با یک واسطه از وی روایت کرده است.

مؤلف گوید: گاهی (حمدونی) را با واو می نویسند، چنان که «حمدون» را با واو ضبط می کنند و گاهی حمدونی را با الف می نویسند چنان که در اکثر مواضع با الف ضبط می نمایند. کلمۀ حمدون را با حاء مفتوح و میم ساکن و دال و واو و نون در آخر ضبط کرده اند و «حمدان» به فتح حاء و الفی در میان دال و نون.

از ایضاح الاشتباه علامه حلی ذیل ترجمه محمد بن بشر حمدونی و همچنین ذیل ابوالحسین سوسجردی می نویسد: حمدونی به ضم حاء و سکون میم و دال مضموم و نون و یاء در آخر آمده است. حمدانی منسوب به قبیله حمدان است که طائفه ای از تازیان است.

و گاهی حمدانی را به وزیر ناصر الدوله ابو علی حسین بن حمدان مصری نسبت می دهند. ناصر الدوله سال ۴۶۵ هـ. در روزگار مستنصر خلیفه علوی در مصر کشته شد. وی از نوادگان ناصر الدوله بن حمدان است که در مصر ساکن بوده است و او ابو محمد حسین بن حسن بن حمدان امیر دمشق بوده و ملقب به ناصر الدوله می باشد.

حمصی

شیخ سدید الدین علی بن محمود یا محمود بن علی بن حسن حمصی. (۱) وی از متکلمان مشهور و مؤلف التعلیق العراقی و امثال آن است.

حمیری

شیخ ابو جعفر محمد بن عبدالله بن جعفر بن حسین بن جامع بن مالک قمی معروف به حمیری. ابن ادريس کتاب قرب الاسناد را که از تألیفات

ص: ۶۷

۱- - شیخ سدید الدین محمود بن علی پدر شیخ جمال الدین علی بن محمود است. تردید از اشتباه کاری نسخه بردار است. حمص یکی از شهرهای شام است. از خط شیخ بهائی نقل شده به خط بعضی از اعلام دیدم که صاحب ترجمه منسوب به حمص است که یکی از قرای شهر ری است و اکنون خراب شده است. و در مقدمه و تحقیق التعلیق العراقی که مطبوع است می نویسد: سدید الدین از مردم شام است و در ری ساکن بوده لیکن تحقیق بالا ناتمام است چرا که سدید الدین تار و پودش از ری می باشد و قریه حمص پس از وی ویران گردیده است. حمص به کسر حا و سکون میم، شهر قدیمی و بزرگی است که دارای باروئی است و در جانب قبلی آن قلعه بنیان شده که بر فراز تلی قرار دارد و میان دمشق و حلب واقع شده است.

اوست به وی نسبت داده است و گاهی کتاب مزبور را به پدرش عبدالله نسبت داده اند.

حمیری علاوه بر کتاب مزبور کتاب دیگری بنام الدلائل تألیف کرده است.

این کتاب را سید حسین مجتهد در کتاب دفع المناواه به وی نسبت داده و از آن نقل کرده است. گاهی لقب حمیری را به شخصی اطلاق می کنند که من در حال حاضر اطلاعی از نام او ندارم.

ابن شهر آشوب در معالم می نویسد، کتاب ما نزل من القرآن فی اهل البیت (علیهم السلام) تألیف اوست.

پیدا است که مراد از حمیری مؤلف قرب الاسناد نمی باشد چرا که مؤلف مزبور معروف است حال آن را در القاب غیر معروفان ایراد کرده است با آن که ابن شهر آشوب وی را در ضمن رجال خویش ایراد کرده مؤلف قرب الاسناد علیحده نام برده است و به ذکر نام او نپرداخته است.

مترجم حاضر غیر از حمیری سراینده چکامه هایی در ستایش ائمه طاهرین می باشد که معاصر با ایشان بوده است. برخی از چکامه های او را سید مرتضی و دیگری شرح کرده است. اختلاف میان حمیری و سید حمیری آن است که نام سید حمیری، سید اسماعیل بن محمد است. و در اخبار ائمه (علیهم السلام) برای وی طلب رحمت شده و از وی مدحت سرائی نموده

است با آن که وی باده گسار بوده است. چکامه هایی که در مدح اهل بیت گفته است جبران گناهان او خواهد شد. (۱)

ملا حیرتی

وی سراینده فاضل و مشهور و امامی مذهب است. حیرتی در آغاز دولت صفویه می زیسته و در هر مرتبه ای برتر از مؤلف نواقض الروافض سنی بوده است و این شعر دلیل هر بازاری از سنی مرآمان می باشد. (۲)

خوارم اندر ولایت قزوین

چون

عمر در ولایت کاشان

ملا حیرتی ممکن است اصلاً از مردم قزوین باشد و در روزگار صفوی در گذشته باشد. تاریخ وفاتش (شفاعت علی) مطابق با ۸۸۱ هـ..

ص: ۶۹

-
- ۱- ابو هاشم و به عبارتی ابو عامر اسماعیل بن محمد بن یزید بن ربیع بن مفرغ حمیری شاعری امامی مشرب می باشد. بسیار شعر می گفته و حداکثر اشعارش در رابطه با اهل بیت: است. گویند حمیری در سال ۱۷۳ وفات یافته است.
  - ۲- ملا- حیرتی از مردم قزوین بود و در میان سراینندگان کسی از نظر سراینده گی به موقعیت او نمی رسید. حیرتی در شهر قزوین به زین سازی اشتغال داشته است. از اوست: عید آمد و افزود غم را غم دیگر ماتم زده را عید بود ماتم دیگر.

خازن

ابوالحسن پیش از این در باب کنی به عنوان شیخ ابوالحسن خازن یاد شده است.

خاتانی

ابراهیم بدیل شیروانی، (۱) وی سراینده با فضیلت بوده و دیوانی تدوین کرده است که معروف است و از سراینندگان پارسی به شمار است.

خزاز

با دو زای نقطه دار، نام معروف شیخ ابوالقاسم علی بن محمد بن علی خزاز قفی و شاگرد شیخ صدوق (ره) و مؤلف کتاب کفایه الاثر فی النصوص علی الائمه الاثنی عشر. نام و نشان این محدث بزرگوار در رجال نجاشی آمده است. گاهی کتاب مزبور را به نام مقتضب الاثر فی النصوص علی الائمه الاثنی عشر می خوانند لیکن اعتماد به این دو کتاب از نظر من جای تأمل است.

ص: ۷۰

۱- - افضل الدین ابو بدیل ابراهیم یا بدیل بن علی شیروانی از افاضل سراینندگان پارسی زبان است. وی را می توان از حکمای روزگارش دانست و شاید بر این رموزی است که در اشعار خود مباحث علمی و فلسفی به کار برده است و در آثار اوست کتاب تحفه العراقین و دیوان شعر. وی سال ۵۳۸ در تبریز وفات یافت.

شیخ ابوالحسن علی بن احمد بن علی خزّاز. وی متکلمی جلیل القدر بود و در شهر ری می زیسته است. شیخ طوسی (ره) در باب «من لم یرو عن الاثمه» در رجال خود از وی نام می برد.

علی بن خزّاز

این عالم را علامه حلّی در خلاصه الرجال نام می برد و اضافه می کند اصل او از مردم شهر ری بوده و از متکلمان با جلالیت به شمار است و کتاب هائی در علم کلام دارد و با فقه هم سر و سرّی داشته. وی در شهر ری اقامت داشته و همان جا در گذشته است.

از ظاهر ارباب رجال بدست می آید این سه تن که در بالا به شرح شان اشاره شده است مغایر با دیگری است؛ چرا که ارباب رجال دو تن خزّاز اول را در کتاب های رجال نام برده اند. ظاهر از آن چه بدست می آید بلکه متقن آن است که در این رابطه اصحاب اشتباه کرده اند برای این که طبق تحقیقی که در ذیل ابوالقاسم علی یاد شده به عمل آمد همگی عناوین ثلاثه متحد است. باید گفت عنوان خزّاز به گروه دیگری از روای اطلاق می شود از آن جمله علی بن حسین بن عمر خزّاز.

خشّاب

از دانشوران روزگار خود بوده است. سید بن طاووس در کتاب اقبال کتاب الموایید را به وی نسبت داده است و در کتاب مزبور مطالبی از آن نقل کرده است و به گمان من خشّاب همان «ابن خشّاب» است. اینک ابن

خَشَاب یا به عنوان اختصار از وی یاد شده است و یا اشتباهی از نسخه بردار به وجود آمده است. و این الخشاب کتاب (تاریخی) دارد. (۱)

خضر

ابوالعباس بلیا و یا ایلیا پسر فلان (نامعلوم). در این که آیا این بزرگوار پیغمبر است یا پیغمبر نمی باشد، اختلاف است. برای چگونگی آن باید کتاب های اخبار و تفاسیر را مورد لحاظ قرار داد. به طوری که اظهار می شده خضر، مصاحب با حضرت موسی (علیه السلام) بوده است. (۲)

مشهور در میان مردم چنین ضبط گردیده است به کسر خاء نقطه دار و سکون ضاد نقطه دار و در آخر آن راء بی نقطه. بلیا با باء مفتوحه و لام ساکن و یاء مفتوح و در آخر الف.

مؤلف شرح مشارق الانوار که از علمای عامه است می نویسد خَضْرَ به فتح خاء معجمه و کسر ضاد نقطه دار، لقب خضر (علیه السلام) است و کنیه اش ابوالعباس و اسمش بلیا به فتح باء و سکون لام و یاء الف در آخر. ابوالعباس از نسل حضرت نوح (علیه السلام) است و پدرش از شهریاران زمان خود است. ابوالعباس را به آن جهت خضر گفته اند که هرگاه در محل خالی از گیاه می نشست بلافاصله سبز می شد. سپس در رابطه با او اختلاف است چنان که برخی او را از فرشتگان می دانند و بعضی او را از اولیا به شمار

ص: ۷۲

۱- مؤلف (ره)، نام و نشان مؤلف کتاب موالید را که سید بن طاووس از او نقل کرده است در صفحه ۲۲۸ و ۲۴۵ به این عنوان نام می برد، شیخ ناصر و یا نصر بن علی جهنی که در یک هیچ یک از دو شماره قبل کلمه خشاب یا ابن خشاب نام برده نشده است.

۲- در بخشی از احادیث آمده است: عالمی که حضرت موسی (علیه السلام) باید با او مصاحبت می کرده و به اخذ علم از او موظف بوده همان خضر است برای سوراخ کردن کشتی و کشتن جوان و ساختن دیوار. برای چگونگی آن باید به قصص الانبیاء راوندی مراجعه کرد و بهتر آن که برای چگونگی پیش آمد به کتاب الخضر بین الواقع و التهویل تألیف استاد محمد خیر یوسف رجوع شود.

آورده اند و بیشترین او را از پیمبران بر شمرده اند. گویند خضر تنها در آخر الزمان ظهور می کند تا قرآن از میان مردم مرتفع گردد.

خضری

*خضری (۱)

شمس الدین محمد بن احمد معروف به خضری. مؤلف حاشیه بر الهیات شرح جدید تجرید که معروف به حاشیه فخری است و امثال کتاب مزبور او کتاب و حواشی دیگر. خضری از حکما و از صوفی های عصر خود بود و در علوم ریاضی مهارت کامل داشته. خضری نخست سنی مشرب بود و در روزگار شاه طهماسب صفوی لباس ارزنده تشیع را بر تن خود پوشانید. «خضر» نام قریه است واقع میان شیراز و جهرم و من آن قریه را دیده ام.

خلخالی

امیر شمس الدین علی حسینی خلخالی شاگرد شیخ بهائی و شارح مسأله (خلاصه الحساب).

خلخالی

این شخص هم به عنوان شارح خلخالی شهرت دارد و همان کسی است که به مناسبت هائی مطول علامه تفتازانی را مورد ایراد قرار داده است و پس از این در قسم دوم که ویژه اعلام عامه است به نام و نشان او اشاره خواهیم کرد.

ص: ۷۳

۱- - خضر نام ناحیه ای است در شهر جهرم و همچنین نام دو قریه ای است در این ناحیه.

ابو محمد جعفر بن محمد بن نصیر بن قاسم معروف به خلدی. (۱) خلدی از حسن بن علی قَطَّان روایت می کند و ابن فحلد از خلدی روایت کرده است و شیخ طوسی به واسطه ابن فحلد از وی روایت کرده و تاریخ اجازه ۳۳۹ هـ. است.

خلیعی

حسین بن احمد بن حجاج محتسب نیلی بغدادی. وی از سرایندگان روزگار خود بوده است، چکامه هائی در سوگ حضرت سید الشهدا (علیه السلام) سروده است و شیخ فخرالدین رماحی آن ها را در مقتل خود ایراد نموده است. (۲)

خلیفه السلطان

سید تأیید شده و وزیر بزرگوار حسین بن معین الدین محمد بن امین شجاع الدین محمود حسینی مازندرانی اصفهانی.

خلیفه سلطان در اصفهان متولد شد و در آن جا رشد و نما نمود و طبعی وقاد و فهمی نقاد داشت. خلیفه استاد پدر من و فضیلتی دیگر آن زمان بوده است و در همگی علوم ویژه علوم عقلی و نقلی و اصولی و فقهی و حدیث، مهارت کامل داشته است.

ص: ۷۴

۱- - ابو احمد خواص معروف به خُلْدی از سرایندگان بود. خلدی از مشایخ صوفیه است و از وحدت احوال و مخایلات و کرامات بهره برده است. خلدی سفرهای بسیاری به شام و حجاز و مصر نموده و با مشایخ بسیاری از محدثان و صوفیه ملاقات کرده است و در ماه مبارک رمضان سال ۳۴۸ وفات یافته است. خُلْد نام محله ای است در بغداد یقین ابو محمد از این محله نمی باشد لیکن ابو احمد به مناسبت قصه پیش آمده به عنوان خُلْدی شهرت پیدا کرده است.

۲- - خلیعی که او را بن حجاج هم می گویند به خاطر اهل مزاح بودنش خلیعی گفته می شود و اخبار او مشهور و در کتاب های ادب پارسی اثر مشهوری است.

خلیفه سلطان بر اکثر کتاب‌ها حواشی داشته است. خلیفه سلطان در روزگار شاه عباس کبیر صفوی به مقام وزارت نایل گردیده و خواهر سلطانصفوی را به همسری خویش در آورده است. خلیفه سلطان به جهاتی که پیش آمد در عصر شاه صفی صفوی از وزارت عزل گردیده است. پس از چندی در اوائل سلطنت شاه عباس صفوی دوم به مقام وزارت نایل آمد و در این مقام تا آخرین هنگام پایدار بود تا سرانجام از دیار نیستی به روضه هستی نایل آمد.

الخمسه

این کلمه در کتاب‌های اصحاب، ویژه در کتاب مهذب ابن فهد و در تنقیح شیخ مقداد دیده می‌شود به اعداد پنج، مفید و سید مرتضی و شیخ طوسی و شیخ علی بن بابویه و فرزندش شیخ صدوق که هر دو آن‌ها بابویه اند.

خواجه افضل ترکه

گاهی او را به عنوان ملا افضل الدین ابو حامد محمد شهیر به ترکه می‌شناسند و گاهی او را با بابا افضل کاشی دانی محقق طوسی متحد می‌دانند این احتمال خطای آشکار است و گاهی احتمالات دیگر هم داده شده است.

خواجه نصیر

جمله ای است که بر نصیر الدین محمد بن محمد بن حسن طوسی (ره) اطلاق می‌شود.

خواجه همام الدین

معروف به خواند میر مؤلف کتاب تاریخ حبیب السیر. این کتاب به فارسی و به درخواست خواجه حبیب الله وزیر در هرات و روزگار شاه

ص: ۷۵

اسماعیل صفوی تألیف شده است و به همین مناسبت آن را حبیب السیر نامیده است.

و از تألیف های او کتاب خلاصه الاحباب معروف به خلاصه التواریخ است. این کتاب به پارسی تألیف شده است و نسخه ای از آن در دست ماموجود است و آن را خواند میر بنا به درخواست میر علی شیر نوائی تألیف کرده است. خلاصه آن چه در رابطه با خواند می توان گفت این است که خواند میر، خواهرزاده محمد بن خاوند شاه بن محمود معروف به خواند میر بلخی مؤلف روضه الصفا است. این کتاب به پارسی و در ضمن چند مجلد بنا به درخواست میر علی شیر نوائی وزیر تألیف شده است. میر خواند غیر از صاحب روضه الصفا است. از تاریخ مزبور استفاده می شده که خواند میر از مورخان شیعه است.

خواند میر مورّخی فاضل و دانشوری سراینده و کاتبی شهیر است. خواند میر سر آغاز روزگار سلاطین صفوی را ادراک نموده است. خطا کرده کسی که خلاصه التواریخ را تألیف میر خواند بداند. این دو تن از سوی وزیر میر علی شیر به لقب خواند میر و میر خواند ملقب گردیده اند و این بدان سبب بوده که ایشان منسوب به امیر مزبور می باشند و ممکن است آن چه را ابراز داشتیم از باب سهو القلم بوده چرا که مؤلف روضه الصفا میر خواند است و مؤلف تاریخ حبیب السیر خواند میر است.

قابل توجه است که میرزا بیک منشی از تاریخش می نویسد: افضل متأخران خواند میر از بازماندگان افضل متقدمان و متأخران میر خواند مؤلف روضه الصفا است؛ تاریخ حبیب السیر را هم به اسم «دورمیش خان» حاکم هرات تألیف کرده است. در تألیف حبیب السیر از اول سلطنت شاه اسماعیل تا اواسط روزگار او بوده است. «دورمیش خان» در رابطه با تاریخ

مزبور جایزه های زیادی به مؤلف آن داده است. این از مطاوی این کتاب بدست می آید.

خواجگی شیرازی

ملا محمد بن احمد شیرازی هندی. خواجگی فصول خواجه نصیر را به پارسی تألیف کرده است و موفقیت فعلی خواجگی پس از علامه دوّانی مورد توجه است. (۱)

خوارزمی

شیخ ابوبکر محمد بن عباس خوارزمی. وی ادیبی سراینده و معروف است. گویند او شیعه مذهب و معاصر و مصاحب با صاحب بن عبّاد بوده و نامه هایی فیما بینشان رد و بدل می شده و من برخی از سروده های خوارزمی را که به صاحب نوشته بود دیده ام و با توجه به دوستی که فیما بینشان برقرار بوده طولی نکشید دوستی مبدل به دشمنی گردید و به هجو یکدیگر منتهی شد و ما این پیش آمد را در ذیل شرح حال صاحب بن عبّاد و پیش از این ایراد شده است، متذکر گردیده ایم.

خواند میر

ملا خواجه غیاث الدین، از شیعیان امامی مذهب است.

خوزی

سید ابوالبرکات علی بن حسین حسینی خوزی. (۲) این دانشور از شیخ صدوق (ره) روایت داشته است.

ص: ۷۷

۱- - خواجگی در لونکن از اعمال هند است. وی نخست سنی بود پس از آن مستبصر شد. کتاب هائی دارد از جمله فصول نصیریه را در سال ۹۵۳ هـ. شرح کرده است.

۲- - نام و نشان خوزی در کتاب نسمة السحر فی ذکر من تشیع و شعر در ردیف شعرای شیعه آورده و از او ثناگستری کرده و در ضمن آن چه باید بگوید گفته است خوزی به امامت حضرت مولی علی (علیه السلام)! اقرار داشته و آن را از راه نص ثابت می کرده و شگفت این است که ابوبکر هم به امامت آن حضرت اقرار کرده است و گاهی ممکن است خوزی از زیدی ها باشد.

شیخ علی بن یحیی خیاط با حاء مفتوح و باء پیش از الف و به قولی حناط با حاء مفتوح و نون پیش از الف سید ابن طاووس (ره) بود. کتاباقبال اجازه حدیثی را از خط او نقل کرده است و تاریخ آن ۶۰۹ هـ. است و از قرائن پیدا است که وی شیعه مذهب است.

خیبری

خیبری (۱)

خیبر، نام محلی است از شهر مدینه در سرزمین حجاز از سوی سرزمین شام. فاصله میان خیبر و مدینه چهار فرسخ است، بنابراین فاصله میان خیبر و شام سی و دو فرسخ خواهد بود. من محل خیبر را در سومین حجی که مشرف شدم مشاهده کردم. در خیبر هفت قلعه موجود بوده است و در حال حاضر حداکثر آن ها ویران گردیده است و اسامی قلاع خیبر به این تفصیل است: الکتیبه، ناعم، الشق، النظاه، القموص، الوطیح و السلالم.

گاهی که خیبر، آباد بود «مرحب» فرزند شاس با شین اول و سین آخر حکومت آن جا را به عهده داشت.

ص: ۷۸

۱- - خیبر به زبان یهودی به معنای بارو است. این سرزمین مشتمل بر هفت قلعه است و وقایع آن از فتح قلاع و خیبر و سایر پیش آمدها در تاریخ فتح قلاع مفصلاً ایراد شده است. فتح قلاع یهود نشین در سال هفت یا هشت هجری بدست مبارک رسول اکرم ۹ و به همت حضرت علی مرتضی (علیه السلام) اتفاق افتاده است.

امیر کبیر محمد باقر بن محمد الحسینی استرآبادی معروف به سید میر داماد. (۱)

درویش برهان

ملا علی بن ابراهیم ملقب به درویش برهان. (۲) درویش برهان، فاضلی عالم و محدث بوده است.

کتاب بحر المنقاب فی فضائل علی بن ابیطالب (علیه السلام) که از تألیفات اوست به زبان پارسی تألیف شده است. این کتاب مشتمل است بر ادله امامت بر حق حضرت مولی علی (علیه السلام) و احادیث وارده در فضائل آن حضرت. من این کتاب را در مشهد مقدس حضرت امام رضا (علیه السلام) دیده ام. به گمانم این کتاب را درویش برهان در احمدآباد هندوستان تألیف کرده است.

درویش برهان از محدثان متأخر است. درویش برهان کتاب بحر المناقب را به نام در بحر المناقب انتخاب کرده است و هر دو کتاب اصل و فرع به پارسی تألیف شده است. من هر دوی آن ها را دیده ام. من از

ص: ۷۹

۱- از آن جا که پدر میر داماد به دامادی شیخ علی بن عبدالعالی مفتخر بوده وی را میر داماد گفته اند.

۲- درویش به فارسی به کسی می گویند که دستش از مال و منال تهی باشد و پارسیان این کلمه را از باب فروتنی به خود اطلاق می کنند و صوفیه هم که ترک دنیا و مال و منال آن را شیوه خود قرار داده درویش می نامند تا ثابت شود که علاقه به دنیا ندارند.

روزگار درویش بر آن اطلاعی ندارم. همین اندازه می دانم درویش برهان پیش از سنه (هزار) در حیدرآباد هند می زیسته است.

دوری

همان ابوبکر دوری است. گاهی هم کلمه «دوری» به بعضی از علمای عامه گفته می شود. از فهرست شیخ طوسی (ره) در ذیل ترجمه ابوالفرج اصفهانی زیدی استفاده می شود. دوری از ابوالفرج یاد شده روایت کرده و ضمناً به این نتیجه می رسیم دوری هم درجه با ابن عبدون استاد شیخ طوسی (ره) است.

از نظر من دور نیست که دوری مترجم حاضر همان دوریستی باشد که آن را با تخفیف و حذف متذکر شده باشند به این طریق که وی «دوریستی کبیر» باشد.

دوریستی

این کلمه بیشتر اوقات به گروهی از اعلام اطلاق می شود از جمله:

دوریستی: شیخ ابو محمد عبدالله بن جعفر بن محمد معروف به دوریستی. (۱)

ص: ۸۰

۱- دوری منسوب به دور است که در محله ای در آخر بغداد قرار گرفته است و در جانب شرقی در بالا بلند شهر است و همچنین نام محله ای است در نیشابور و هم منسوب است به بیع الدور و هر کدام که باشد جمعی بدان نسبت دارند.

دیگری پدرش شیخ جعفر بن ابو جعفر محمد.

دیگری جدش ابو جعفر محمد بن موسی.

دیگری شیخ ابو عبدالله جعفر بن محمد بن احمد بن عباس بن فاخر دوریستی. شیخ ابو عبدالله شاگرد شیخ مفید و معاصر با شیخ طوسی (ره) که ممکن است از سلسله دوریستی (۱) باشد بلکه ممکن است از اجداد دوریستی اول باشد چندان که تغییری در نسب او اتفاق افتاده است.

دوریستی: شیخ حسن بن حسین بن علی دوریستی. این شخص در کاشان می زیسته و از پدر شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست روایت کرده است.

دیباچی

منسوب به دیباچ (دیبا). او سید اسماعیل بن سید ابو اسماعیل ابراهیم بن عمر بن حسن مثنی بن حسن بن علی بن ابی طالب (علیه السلام). باری لقب دیباچ از آن جا که چهره باصفائی داشت به آن ملقب شد و فرزندش سید ابراهیم بن سید اسماعیل ملقب به طباطبا می باشد.

و گاهی سید محمد مأمون بن جعفر صادق (علیه السلام) را به خاطر آن که چهره زیبائی داشت به لقب دیباچ ملقب گردید و مادرش ام ولد (کنیز) بود.

سید دیباچ، خروج کرد و مردم را به رهبری محمد بن ابراهیم طباطبا الحسن دعوت کرد. پس از آن که محمد بن طباطبا درگذشت، محمد دیباچ مردم را به رهبری خودش دعوت کرد و در مکه از برای او بیعت گرفتند. طولی نکشید دستگیر گردید او را به سوی مأمون عباسی گسیل داشتند. مأمون از گناه او درگذشت. سید دیباچ در گرگان درگذشت و قبرش در آن جا مزار عام و خاص است. بازماندگان و نوادگان محمد دیباچ بسیارند و متفرقاً زیست دارند جز اینکه نوادگان دو برادرش علی و اسماعیل از

ص: ۸۱

۱- - ابو عبدالله دوریستی مؤلف الکفایه است و از شیخ مفید روایت می کرده و هرگاه دوریستی مطلق بگویند مراد همان ابو عبدالله جعفر است که در ذکر سند و اجازه آورده می شود.

نوادگان او بیشترند. از جمله فرزندان او علی است که در روزگار ابی السرایا در بصره بوده که علیه زیدیان قیام کرد.

دیک الجن

عبدالسلام بن رغبان سراینده معروف است.

در بعضی از مواضع به نقل از کتاب المنالب و المناقب شیخ مفید آمده است. دیک الجن در ایام هارون الرشید بن مهدی عباسی در بغداد می زیسته و نامش ابراهیم بن اسحاق و مکنی به ابو اسحق است. وی در ادبیات عرب استاد ماهری بوده است چنان چه در مناظره کسی بر او چیره نمی شد و هر دانشمندی در برابر او خوار و بی اعتبار بود. وی شیعه بود و او را به الحاد نسبت دادند و او را با چنان نسبتی که به وی دادند نزد هارون الرشید گسیل داشتند. دیک الجن حکایت لطیفی در ابطال خلافت خلفا دارد که مورد توجه عام و خاص است.^(۱)

دیلمی

شیخ ابو محمد حسن بن ابی الحسن بن محمد دیلمی.

دیلمی مؤلف کتاب ارشاد القلوب و کتب دیگر است. وی فاضلی عارف و ناقدی بینا و کامل است. در یکی از مواضع، تفسیر قرآن مجید را به او

ص: ۸۲

۱- - ابو محمد عبد بن رغبان معروف به دیک الجن سراینده معروف و بی نظیر در شهر حمص می زیست و هیچ گاه از حمص بیرون نرفته و در شام آرام نگرفته است و قصه او با رشید در کتاب های زیادی آورده شده از جمله در کشکول بحرانی آمده، دیک الجن سال ۳۳۱ هـ. وفات یافته است. دیک الجن یکی از حیوانات بوستانی است. هرگاه او را در ظرفی بیندازند که مملو از شراب کهنه است تا بمیرد و آن شیشه در جای گرم بگذارند و سر شیشه را محکم ببندند و آن ظرف را در میان خانه دفن کنند هیچ گونه موریانه ای در آن جا پیدا نمی شود.

نسبت داده اند. سپس از آن تفسیر و روایت بی سابقه را به زبان پارسی به این شرح نقل کرده است.

در تفسیر دیلمی مسطور است که وقتی حضرت اسرافیل بشرف فیض مجالست حضرت رسالت^۹ مستفیض گشته بود از اسرافیل سؤال کرد آیا وقتی از اوقات که کلام حضرت ملک^ع مسموع مقربان درگاه صمدیت شده باشد از آن جمله کلام فارسی بوده باشد؟ فرمود که: وقتی این کلام رجا انجامد، امید اختتام بگوش هوش مقربان درگاه صمدیت و احدیت رسیده است که: «چون کنم با این مشت ناله^{۱۰} ستمکاران جز آن که بیامرم».

مؤلف گوید: دیلمی تنها دانشوری است که ابن جعفر منفرد را یاد کرده است و در کتاب دیگری از چنین خبری نام و نشان وجود ندارد.

ص: ۸۳

ذو الشمالین

عبدالله بن عمر و بن فضله خزاعی.

وی از اصحاب رسول خدا ۹ است و در جنگ بدر سال دوم هجری به شهادت رسید و بخشی از احوال او را در ذیل ترجمه ذوالیدین ایراد خواهیم کرد.

ذوالشهادتین

خزیمه بن ثابت بن فاکهه داوسی انصاری. (۱)

ذوالیدین

خرباق سلمی از اصحاب پیغمبر اکرم ۹ است. خرباق عمر طولانی پیدا کرده و در این رابطه روزگار معاویه را ادراک نمود. گاهی ذوالیدین را با ذوالشمالین متحد می دانند و گاهی اظهار می شود ارتباطی فیما بین ایشان نمی باشد.

آن چه را که از روایات ما بدست می آید، اتحاد این دو شخص است و چگونگی آن را استاد استناد ما در بحث «سهو البنی» در اواخر مجلد ثانی از صلوات بحار الانوار متذکر گردیده است.

ص: ۸۴

۱- - وی از جمله افرادی است که پیش از دیگران در راه حق تعالی از خود گذشته و جنگ بدر و دیگر جنگ ها را دریافته است. روایت است رسول خدا در رابطه با او فرموده کسی که خزیمه به نیکی و پاکی او گواهی دهد این چنین گواهی برای او کافی است. این است که گواهی او به تنهایی برابر با دو شهادت است. از ابن حبان نقل شده است که ذوالشهادتین غیر از ذوالیدین است و بعضی هر دو عنوان را متوجه به شخص واحدی می دانند.

شیخ ابوالقاسم حسین بن محمد بن مفضل بن محمد اصفهانی.

راغب تألیفاتی دارد از جمله کتاب المفردات و المحاضرات و امثال این ها. ما شرح حال او را در بخش دوم از کتاب حاضر یادآوری کرده ایم و این بدان جهت است که در تشیع او اختلاف است و نیز در نسب و نام جدش و امثال این ها اختلاف است.

رافضی

کلمه ای است که بر هر کسی که قائل به امامت ائمه دوازده گانه باشد و ضمناً از خلفا و هر کسی که پا جای پای ایشان بگذارد اظهار می دارند.

گاهی کلمه رافضی به مطلق کسانی که قائل به امامت اند اطلاق می شود و این معنی شامل زیدیه هم می شود.

در وجه نامگذاری شیعه اختلاف است. در اخبار حضرات معصومین (علیهم السلام) مطلبی در این رابطه ایراد شده که سرانجامش به این معنی منتهی می شود که رافضی کسی است که باطل را ترک گوید و حقیقت را اخذ نماید.

مؤلف کتاب قاموس و امثال آن اظهار می دارد شیعه را بدان جهت رافضی گویند که به زید بن علی گفتند از شیخین تبرّی بجوی! وی از گفتن آن خودداری کرد و اظهار داشت چگونه از این دو تن بیزار باشم حال آن

که آنان وزیر جد من بودند. این بود که او را به حال خود گذاردند و «رفضوه» و او را رافضی گفتند. امام فخرالدین رازی در کتاب تراجیح مذهب الشافعی گوید شیعه را بدان جهت رافضی گفته اند که آن چه را امت اسلام بر آن ها اجماع کرده اند، ترک گفته اند.

مؤلف گوید: نزدیک به این معنی است گفته کسی که ابراز داشته است آنان را رافضی گفته اند بدان جهت که حق را رفض کردند و باطل را اخذ نمودند.

راوندی

راوندی (۱)

شیخ قطب الدین ابوالحسین یا ابوالحسن سعید بن هبه لله بن حسین بن هبهالله بن حسن راوندی.

راوندی، تألیفات بسیاری دارد از جمله شرح نهج البلاغه و به گمانم نخستین شرحی است که بر این کتاب شریف تدوین گردیده است و کتاب قصص الانبیاء و کتاب آیات الاحکام و امثال این ها از تألیفات دیگر.

راوندی استاد ابن شهر آشوب و شاگرد شیخ ابو علی طبرسی مؤلف مجمع البیان است.

راوندی

سید ضیاء الدین ابوالرضا فضل الله بن علی بن عبدالله راوندی کاشانی. (۲)

ص: ۸۶

۱- - راوند شهرکی است از کاشان که راه قم بدانجا منتهی می شود. گویند اصل این شهرک (راهاوند) بوده که آن را راوند اکبر بنا کرده است. اکنون آن را (راوندوز) می گویند منظور ما از شهرک مزبور همان بخش اول است که شهرک نزدیک کاشان باشد.

۲- - کتاب شرح شهاب کتاب از تألیفات سید فضل .. راوندی است.

وی استاد شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست و شاگرد ابو علی طوسی فرزند شیخ طوسی (ره) می باشد.

راوندی

شیخ امام ظهیر الدین ابوالفضل محمد بن شیخ قطب الدین که پیش از این یاد شد.

وی کتابی تألیف کرده به نام دعوات راوندی(۱) و کتاب وضوء الشهاب در شرح کتاب الشهاب تألیف قاضی قضاعی در اخبار نبویه و امثال این ها از دیگر تألیفات اوست بسیار پیش آمده که حال این شخص به احوال سید ابو الرضا راوندی مشتبه گردیده است و نیزه این اشتباه در رابطه با کتاب ها و تألیفات این دو تن اتفاق افتاده است.

ابو جعفر محمد بن عمرو بن بختری

وی معروف به رزّاز است. با راء بی نقطه و دو زای نقطه دار. ابن مخلد که از مشایخ شیخ طوسی است در سال ۳۳۹ هـ. به اخذ اجازه از وی نایل آمده است و خود او از گروهی از مشایخ روایت کرده است.(۲) از جمله سعید بن نصر بن منصور ابو عثمان بزاز.

رزّانی

وی از مجتهدان اصحاب و ارباب فتاوی شیعه است.

ص: ۸۷

-
- ۱- نام کتاب دعوات راوندی، سلوه الحزین است و این کتاب از قطب الدین پدر ظهیر الدین است نه از خود او.
  - ۲- ابو جعفر رزّاز در عصر خود از محدثان بغداد بود و سال ۳۳۹ هـ. در بغداد وفات یافته است.

از بعضی از تعلیقات و دروس بر می آید که وی معاصر با ابن سلیمان بوده است. به گمان من رازانی مترجم حاضر همان شیخ اسماعیل رازانی شاگرد شهید اول است.

رستمی

وی شیخی فاضل و سراینده کامل ابیاتی در رابطه با نهج البلاغه سید رضی (ره) است. نام و نشان او را به طوری که در پشت نهج البلاغه آورده شده است باید مورد لحاظ قرار داد. دیگر آن که نسخه مزبور نهج البلاغه بر سید علی بن فضل الله راوندی قرائت شده است و خط و اجازه سید علی بن فضل الله بر آن نسخه مقبول و مسطور است.

خواجه رشید آوی

خواجه رشید الدین علی بن محمد بن رشید آوی.

خواجه آوی، شاگرد علامه حلّی و وزیر غازان خان و صاحب عماره رشیدیّه تبریز است. در ضمن کلمات معرّف او مطالبی آورده شده است که آن ها را در ذیل شرح حال او پیش از این در باب عین بی نقطه یادآوری کرده اند.

شیخ رشید الدین اصفهانی

شیخ رشید الدین بن شیخ ابراهیم اصفهانی. وی فاضلی با صلاحیت و از شاگردان شیخ حسین بن عبد الصمد پدر بزرگوار شیخ بهائی (ره). در شهر اردبیل در کتاب اربعین استادش شهید ثانی به اجازه ای برخورد کردم که آن را شهید ثانی به خط خودش برای رشید الدین مرقوم داشته و صورت اجازه به شرح زیر است:

«نحمد الله کما یلین بجلاله و کماله و الصلوه و السلام علی محمد و آله.

و بعد فقد قرء علی هذه الاحادیث من اولها و آخرها الاخ فی الله و المحبوب لوجه الله الشیخ رشید الدین بن الشیخ ابراهیم الاصفهانی احسن الله توفیقه و سهل الی بلوغ المعانی طریقہ قرائه مهذبہ مصححه و قد اجزت له اَدام الله رشده و اجرله دفه و کتب عدوه و ضبدها روايتها عنی بطریق المذکور فی اولها المتصل بالائمه المعصوم صلوات الله علیهم اجمعین و كذلك اجزت له روايه غيره من کتب الحدیث خصوصاً کتابی الکافی و التهذیب بطرقی المتصله المفصله فی محلها فلیرو ذلك بشرائط الروایه مراعیاً جوانب الاحتیاط لی وله وفقه الله لکل خیر و وقاه من کل خیر و قالبذک بلسانه و رقمه بینانه حامیع الاحتیاط الاحادیث الفقیر الی ربه الغنی حسین عبدالصمد الحارثی و کان ذلك فی یوم الاربعاء تایع عشر جمادی الاولی سنه احدی و سبعین و تسعمأه بالمشهد الرضوی علی مشرفه السلام».

مؤلف گوید: بتألیفی از کتاب رشید الدین دست پیدا نکرده ام.

الرصى

ابوالحسن محمد بن حسین موسوی برادر سید مرتضی و مؤلف نهج النهج و کتاب های دیگر.

ایضاً: شیخ رضی الدین محمد بن حسن استرآبادی شارح شافیه و کافیه ابن جانب.

سید رضی الدین آوی

سید رضی الدین محمد بن محمد بن محمد بن زید بن فقیه قاضی داعی علوی موسوی اعجمی آوی. این بزرگوار صاحب کرامات و مقامات است. از ویژگی های این بزرگوار است که نقل استخاره با تسبیح از ناحیه متبرکه به وی نسبت داده شده است و او استاد سید رضی الدین علی بن طاووس حسنی است.

ص: ۸۹

سید رضی الدین ابن معبد حسینی از علمای بزرگوار است. وی از محقق حلی روایت می کرده و شیخ نظام الدین ابوالقاسم علی بن محمد بن عبد المجید نیلی از وی روایت داشته است و در طی مطالب این کتاب به نام او برخورد خواهیم داشت.

رفیع الدین نائینی

سید رفیع الدین نائینی محمد بن حیدر حسنی طباطبائی معروف به آمیرزا رفیع الدین (رفیعا).

نائین شهری است در سه منزلی اصفهان. (۱) میرزا رفیعا در آغاز جوانی در آغاز سلطنت شاه سلیمان صفوی در گذشت. (۲)

ملا رفیعا گیلانی

رفیع الدین محمد بن فرج گیلانی معاصر.

رفیعا: فاضلی دانشمند و حکیمی برومند و در فنون الهی و ریاضی مهارتی به کمال داشت رفیعا از شاگردان استاد فاضل آقا حسین خوانساری و سید آمیرزا رفیعا نائینی است و از تألیفات او حاشیه اصول کافی به نام شواهد الاسلام است و نسخه ای از این حاشیه به خط محی نزد ما موجود است. از تألیفات او رساله ای است (...) و منظومه ای به سبک نان و حلوی شیخ بهائی (ره) به نام نان و پنیر و امثال این ها از فوائد و تعلیقات و افادات متفرقه دیگر. (۳)

ص: ۹۰

۱- نائین یا نائن از شهرهای تابع اصفهان است و در مقاطع اصفهان و یزد و کاشان است و از شهرهای قدیم پیش از میلاد است.

۲- قول صحیح در روزگار رحلت او هفتم شوال سال ۱۰۸۲ هـ. است و این ماده تاریخ به طوری است که از سنگ قبر او بدست می آید.

۳- شیخ آقا بزرگ تهرانی در کتاب کواکب منتشره، رساله نان و پنیر را به ملا رفیعا نسبت داده است. حال آن که رساله مزبور از ملا رفیعا نبوده بلکه رساله یاد شده از تألیفات محمد رفیع بن محمد ← → مؤمن گیلانی اصفهانی می باشد. ملا رفیعا دانشوری با فضیلت و حکیم مشرب بود. ویژه در بابا الحیات و ریاضیات مهارت ویژه داشت و در علوم معقول و منقول استاد بود و کتاب ها و رساله های چندی تألیف کرده است.

سید رفیع الدین محمد بن محمد بن امیر حیدر حسینی طباطبائی نائینی اصفهانی معاصر.

رکن الدوله

وزیر کبیر ابو علی حسن بن ابی شجاع بویه بن فنا خسرو امامی دیلمی. (۱)

رکن الدوله وزیر شهیاران آل بویه بوده است و در روزگار شیخ صدوق (ره) می زیسته و بیش از اندازه علاقه مند به شیخ بزرگوار صدوق بوده است. و چگونگی مناظره و گفتگو شیخ صدوق (ره) در رابطه با مسئله امامت مشهور است. و شیخ صدوق (ره) رساله ای در شرح مناظره مذکور تألیف کرده و ما آن رساله را در تهران و شهرهای دیگر دیده ایم.

رکن الدین گرگانی

شیخ رکن الدین محمد بن علی استرآبادی گرگانی.

رکن الدین از دانشورانی است که پیش از شیخ مقداد بلکه متقدم بر شیخ شهید اول بوده است. گفتنی است که مترجم حاضر غیر از سید رکن الدین ابو محمد حسن بن محمد بن شرف علوی حسینی استرآبادی موصل است.

رکن الدین تألیفاتی دارد از جمله شرح کافیه که از کتاب های معروف است و امثال آن از تألیفات دیگر.

ص: ۹۱

۱- رکن الدوله پادشاهی جلیل القدر و بلند سمت بود و شهرهای اصفهان و ری و همدان و همگی عراق عجم را در تصرف خود داشت و ابن عمید سمت وزارت او را داشت. وی سال ۳۸۴ هـ. متولد شد و سال ۳۶۶ هـ. وفات یافت.

رکن الدین از شاگردان خواجه نصیر الدین طوسی است. ظاهر آن است که رکن الدین از علمای خاصه باشد، در عین حال ما نام و نشان او را در بخش اول و دوم این کتاب یاد کرده ایم و مرقد او تا حال حاضر در تبریز معروف و مزار عام و خاص است.

رمادی

ابن شهر آشوب در معالم العلماء می نویسد کتاب المسند از تألیفات اوست. (۱)

مؤلف گوید: ممکن است مترجم حاضر همان ابوالفتح حَقَّار باشد که ابن شهر آشوب در کتاب مناقب از مسند او نقل کرده است.

رُمیلی

شیخ علی بن احمد معروف به رمیلی. وی فاضلی فقیه و متأخر از ابن سکون و ابن ادریس است. (۲)

رؤیانی

این نسبت به گروهی از علما اطلاق می شده. مشهورترین ایشان شیخ امام شهید فخر الاسلام ابوالمحاسن عبدالواحد بن اسماعیل بن احمد رؤیانی معروف به ابوالمحاسن رؤیانی و به تعبیر دیگر فخر الاسلام رؤیانی.

به طوری که از نوادر راوندی که تألیف سید فضل الله راوندی است استفاده می شود ابوالمحاسن، از مشایخ سید فضل الله راوندی است. بنابراین ابوالمحاسن با دو طبقه یا بیش از آن از مشایخ متأخر است.

ص: ۹۲

۱- رمادی منسوب به رماده است و نام چند موضع است و هر یک از آن ها به گروهی از علما منسوب است و بیشتر آن ها محدث اند.

۲- رُمیل به ضم راء یکی از توابع سرزمین بیت المقدس است و هم نام منزلی است در راه بصره تا مکه بعد از ضریه و هم نام قریه ای است در بحرین متعلق به بنی محارب.

گاهی از یکی از مواضع استفاده می شود، ابوالمحاسن از مشایخ شیخ مفید است حال آن که این نظریه بیرون از اشکال نمی باشد و ما مطالبی که در این رابطه بوده در ذیل شرح حالش ایراد کرده ایم.

ص: ۹۳

زاهی

ابوالقاسم زاهی از سراینندگان عهد خود بوده است. (۱)

ابن شهر آشوب در معالم العلماء می نویسد: زاهی سراینده و مداح اهل بیت (علیهم السلام) بود چندان که آشکارا به توصیف اهل بیت (علیهم السلام) می پرداخته و ابن شهر آشوب نام او را در ذیل سرایندگانی که آشکارا از اهل بیت مدحتگری می نموده ذکر کرده است و چکامه ای در سوگ حضرت سید الشهداء (علیه السلام) سروده است و این چکامه را ابن شهر آشوب در مناقب ذکر کرده است.

زرّاتی

زرّاتی یکی از فقهای متأخر از ابن فهد و معاصر با ابو سلیمان فقیه است و معارضاتی بین ایشان در رابطه با مسائل فقهی اتفاق افتاده است.

ضبط صحیح زرّاتی به این شرح است، زرّاتی با زای نقطه دار در اول با و الف با یا در آخر، و ممکن است این کلمه با زای نقطه دار در اول و راء بعد از الف و راء بی نقطه و الف و نون و یا بیاید. این شخص همان شیخ زارانی شاگرد شهید اول است.

ص: ۹۴

۱- ابوالقاسم علی بن اسحاق زاهی بغدادی، سراینده معروف بوده است. بیشترین سروده های او در مدح اهل بیت: و همچنین در مدح سیف الدوله وزیر دیلمی است. زاهی سال ۳۵۲ هـ. در بغداد درگذشت. زاهی منسوب به زاه است که یکی از قریه های نیشابور می باشد و نسبت به آن را زاهی یا ازاهی می نامند.

کلمه زواری بیشتر اوقات بر این افراد اطلاق می شود:

ملا زواری

ملا- علی بن حسن زواری از مشاهیر علما و مؤلف تفسیر فارسی (۱) و کتاب های دیگر. زواری از شاگردان شیخ علی کرکی (ره) در آغاز دولت صفویه (۲) و از مشاهیر و دانشوران شیعه در عصر شاه طهماسب صفوی است. (۳)

غیاث الدین زواری

سید غیاث الدین جمشید زواری. در شهرستان هرات می زیسته و شاگرد علی بن حسن زواری پیش یاد شده است.

غیاث

محمد بن محمد بن مسعود بن محمود بن حسین زواره ملقب به غیاث. وی از جمله کسانی است که به لقب زواری شناخته شده است. این شخص هم تفسیر عربی بر قرآن مجید تألیف و تدوین کرده است.

وی صوفی بد طینتی بود. علاوه بر این که لباس تصوف را زینت خود قرار داده، دین و مذهب درستی نداشته چنان که در تفسیرش گاهی متمایل به مذهب شیعه است تا آن جا که از علمای این مذهب به «قواعد السید رضی الله عنهم اجمعین» تعبیر می کند. در نتیجه از ائمه و از کتب شیعه و از

ص: ۹۵

۱- نام تفسیر او ترجمه الخواص است که در سال ۹۴۷ هـ. تألیف شده است.

۲- زواری تفسیرش را از استادش غیاث الدین جمشید زواری فرا گرفته است و از میر عبد الوهاب بن علی حسینی استرآبادی روایت کرده و بسیاری از کتاب های حدیث را ترجمه کرده است.

۳- زواری نهج البلاغه را ترجمه کرده و به خوبی از عهده بر آمده است. نام ترجمه اش روضه الانوار است که این ترجمه را در آخر شوال سال ۹۶۷ هـ. به پایان آورده است.

تفسیر حضرت عسکری (علیه السلام) روایت می کند و گاهی دست از مرام شیعه کشید و مذهب عامه را مرام خود قرار می دهد. تفسیر عربی زواره در ضمن چند مجلد تدوین شده و ما مجلد اخیر آن تفسیر را داشته ایم. از قرینه پیدا است وی در حوالی ظهور دولت صفویه بلکه بعد از ظهور ایشان بوده است. در هر حال مترجم حاضر مردی بد رویه و انسان خطا پیشه ای بوده است. و ممکن است این رویه را به عنوان صلح کل برای خود اختیار کرده است. چنان که رویه را از آن جهت انتخاب کرده که رویه سران صوفیه است. ممکن است زواری منسوب به زوار باشد که قریه ای است واقع میان اصفهان و یزد و من آن قریه را دیده ام و ممکن است زواره منتسب به بلاد دیگر باشد چرا که زواره نام چند موضع دیگر است. نام قریه ای است در قم و نام قریه ای است در مراغه و نام قریه ای است میان اصفهان و یزد در سه منزلی اصفهان.

زهدری

شیخ نجم الدین جعفر زهدری از علما و فقهای روزگار خود بوده است و کتابی در شرح مفردات شریع تألیف کرده است. پیش از این در ذیل ترجمه ابن زهدری در باب سابق به مناسبت تصحیح لفظ زهدری مطالبی که لازم بوده است، یاد کرده ایم.

در یکی از مواضع، زهدری را چنین توضیح داده است: شیخ جمال الدین بن شیخ نجم الدین جعفری بن زهدری.

ابوبکر محمد بن شهاب معروف به زهري. (۱)

زهري از تابعين و از خَصِيصان حضرت علي بن الحسين (عليه السلام) زين العابدين بود و اخبار آن حضرت (عليه السلام) را روايت کرده است.

گويند زهري با علمای عامه رفت و آمد داشت و در اين رابطه بود که او را عامی گفته اند. از سوی ديگر اصحاب ما از وی مدحتگری کرده و نام او را در کتاب های رجال متذکر گردیده اند و در کتاب صيام وافی به نقل روايت از او پرداخته اند.

مؤلف گوید: به گمان من زهري از محدثان عامه بوده و با حضرت زين العابدين (عليه السلام) رفت و آمد داشته و از آن حضرت روايت کرده است.

ابن شهر آشوب در فصل القاب معالم العلماء می نويسد: زهري کتاب هائی دارد از جمله الامامه و آثار الصحابه و التابعين.

ص: ۹۷

۱- - ابوبکر محمد بن مسلم بن عبید الله بن شهاب بن محمد زهري در شمار اصحاب حضرت سجاد (عليه السلام) قرار گرفته است. وی کار گزار بنی امیه است در یکی از اوقات مردی را به جهتی که در کار برد، قصاص کرد و او در زیر شکنجه در گذشت. زهري از پيش آمدی که برای او اتفاق افتاد بیمناک گردید، سر به بیابان گزارد و در مسیر خود وارد غاری شد و همان جا روزگار خود به پایان آورد و مدت نه سال در آن اقامت داشت. در این رابطه با امام سجاد (عليه السلام) ملاقات کرد و به عرض رسانید از پيش آمدی که برای خود اتفاق افتاده، بیمناکم. امام (عليه السلام) فرمود، آنقدر که برای ناامیدی تو بیمناکم برای گناهی که مرتکب شده ای، بیمناک نمی باشم. اینک ديه قتل را پرداز و به خانواده خویش باز گرد و امور دینی خویش را بر آورده ساز. زهري اظهار خرسندی کرد و معروض داشت با این پیشنهاد گشایش برای من ایجاد فرمودی. زهري روایاتی از مقاومت تشیع نقل کرده است. زهري نخستین محدثی است که حدیث را تدوین کرده است و یکی از بزرگان حفاظ و فقها می باشد. وی از تابعان مدینه است، مداد و کاغذ و قلم همراه داشت و آن چه را می شنید یادداشت می کرد. زهري سال ۵۸ هـ. متولد شد و سال ۱۲۴ هـ. در محل واقع میان آخرین حد حجاز و اول حد فلسطین در گذشت. زهري منسوب به زهره بن کلاب است.

مؤلف گوید: دو کتاب مذکور یا یک کتاب است و یا دو کتاب. در هر حال مؤلف در کتاب مزبور زهری که پیش از این به نام او اشاره کردیم نبوده است چرا که نامبرده مشهور است و جهتی ندارد از او در باب القابنام ببرد و ضمناً نسبت کتاب مذکور به او ظاهر است. ممکن است زهری دوم از نوادگان زهری اول یا از قبیله او باشد.

زین الدین ابن حسام

شیخ زین الدین جعفر بن حسام عاملی عینائی پیش از این به اعتبار آمش جعفر از وی یاد کردیم. ابن حسام، فقیهی با جلالت است و شیخ جمال الدین احمد بن حاج علی عینائی عاملی از وی روایت کرده است و خود او از سید حسیب نسیب ابن نجم الدین از سید عمید الدین و برادرش سید ضیاء الدین از شیخ فخر الدین از علامه حلّی روایت کرده است.

بدیهی است سند مزبور به طریقی است که از اجازه شیخ محمد بن صهیونی ظاهر می شود و این اجازه از شیخ علی بن عبد العالی میسنی مشهور اتفاق افتاده بوده است.

زین الدین بن خازن

شیخ بن الدین ابو الحسن علی بن عزّ الدین ابی محمد حسن بن شیخ شمس الدین محمد خازن حائری معروف به ابن خازن شاگرد شهید اول (ره).

به طوری که از اجازه شیخ احمد صابی که به شیخ احمد بن محمد بن ابی جامع عامله داده است بر می آید شیخ احمد بن فهد حلّی از ابن خازن روایت داشته است.

شیخ زین الدین بن صدقه

ابن صدقه فاضلی عالم و حکیمی کامل بوده است. یکی از فضلا در رساله اثبات الواجب بخشی از تحقیقات وافادات او را که همگی آن ها در نهایت خوبی و پسندیدگی است متذکر شده است. در همین حال از روزگار او اطلاعی ندارم. آری او از متأخران می باشد و ظاهراً شیعه امامی است.

شیخ زین الدین محمد بن قاسم برزهی

پیش از این در باب زای نقطه دار در باب اسماء از او یاد کرده ایم و گاه دیگر در باب باء موحده از القاب از وی به عنوان «برزهی» نام برده ایم.

ملا زین الدین استرآبادی

استرآبادی از اجله فضلائی شاگردان علامه حلی (ره) است. در حواشی نجاریه بر قواعد علامه در بحث طواف از کتاب حج ذیل قول علامه آن هم به خط دیگری چنین آمده است: «اتمام با احتمال بطلان بر آن». مقصود از اکمال، اتمام اکمال شوط ناقص است به جوری که بدء منتهی و طواف را از آن جا شروع کند سپس به سوی حجر اسماعیل حرکت کند چرا که مشتمل بر شوط زیادی است.

فخر المحققین اظهار می دارد این حاشیه به خط مصنف نیست بلکه به خط مولانا زین العابدین استرآبادی (۱) می باشد و او در فن معقول از جمله فضلائی علامه به شمار است. در عین حال حاشیه مستلزم تدوین شده است لیکن در فهم آن بهره ای ندارد. آری در ضمن شاگردان پدرم (علیه رحمه) چنین شهرت دارد. مراد علامه این است که در حضور و در پیش حجر نیت

ص: ۹۹

۱- - به طوری که مشاهده می شود عنوان حاضر مربوط به زین الدین استرآبادی است. حال آن که در ضمن شرح حال به عنوان زین العابدین آمده است.

اتمام نماید یعنی شش شوط به جای آورد و شوط اول را به اتمام رساند سپس شش شوط دیگر را در هنگام شوط هفتم به جای آورد و باطل خواهد شد چنان که طواف را فراموش کرده باشد. بنابراین لازم متعلق بهتیت است یعنی نیت برای اتمام است. بدیهی است نام استرآبادی را در این ترجمه ذکر نکردیم. و لقب تنها بسنده کردیم ممکن است در طی مطالب این کتاب به نام او دسترسی پیدا کنیم. ظاهر آن است که مترجم حاضر همان زین الدین علی بن محمد استرآبادی باشد که سید جعفر بن محمد احوس (یا ملحوس) حسینی مؤلف تکمله الدروس بی واسطه و یا با واسطه از او نقل کرده است.

زین الدین بیاضی

شیخ زین الدین ابو محمد علی بن ابی محمد بن یونس عاملی عنجری نباطی بیاضی.

مؤلف صراط المستقیم این کتاب در امامت معروف است و امثال این از کتاب های دیگر.

زین الدین از علمای متأخر است.

زین الدین عاملی

شیخ شهید ثانی زین الدین علی بن احمد بن محمد بن علی بن جمال الدین بن تقی الدین بن صالح شاگرد علامه ابن شرف (بشرف) عاملی جبعی نحاویری فقیه معروف.

در چگونگی نام و نشان شهید ثانی اختلاف است. مشهور آن است که نامش زین الدین است و لقب او نیست و نام پدرش علی است نه آن که نامش علی باشد و زین الدین لقبش باشد. بنابراین نام و لقب شهید دو بخش است. بخش اول از برخی از مواضع بدست آمده است. در آغاز

ص: ۱۰۰

اربعین شاگردش حسین بن عبدالصمد والد شیخ بهائی او اعراف از دیگران است چرا که شیخ حسین شاگرد شهید ثانی است. و از حریر الامان داماد استفاده می شود نام شهید ثانی احمد و لقبش زین الدین است و اسم پدرش علی بن احمد بن محمد صالح است تا آخر سلسله نام و نشان.

شیخ زین الدین فقحانی عاملی

شیخ زین الدین علی بن فقحانی عاملی.

پیش از این در باب عین بی نقطه از اسماء به یاد او بوده ایم. زین الدین از شیخ علی بن عبدالعالی کرکی روایت کرده است. و بطوری که از اجازه شیخ محیی الدین بن احمد بن تاج الدین میسی عاملی بدست می آید که به ملا محمود بن محمد بن علی گیلانی اجازه داده است، استفاده می شود شیخ محیی الدین یاد شده از شیخ زین الدین فقحانی اجازه داشته است. بنابراین زین الدین فقحانی در درجه شیخ علی میسی و امثال اوست و من پیش از این به شرح حال فقحانی نرسیدم و ممکن است در ذیل مطالبی که ایراد می شود به نام و نشان زیادتر او برسیم.

باید گفت شیخ معاصر از وی در کتاب امل الامل در ذیل علمای جبل عامل نام برده است جز این که از وی به عنوان شیخ زین الدین یاد کرده و نزدیک به زمان او بوده است.

ص: ۱۰۱

شیخ زین الدین علی بن هلال جزائری کرکی (۱) خود در اردبیل به اجازه ای برخورد کردم که پشت صحیح کامله نوشته شده بود، این اجازه از شیخ علی بن هلال جزائری است که برای شیخ علی بن عبدالعالی کرکی نوشته است.

زینبی رازی

در بعضی از مواضع بر پشت برخی از کتاب های خودم به خط

سید ابوالحرب بن علی حسینی چکامه ای در ستایش اهل بیت (علیهم السلام) به خط «دیر پای» مشاهده کردم و در پایان آن مرقوم داشته مقاله سید السلاه مفخر العتره بن علی بن ابی طالب زینبی رازی.

دور نیست مترجم حاضر همان امام شریف نور الهدی ابو طالب علی بن حسن بن محمد بن علی زینبی باشد که از امام ائمه محمد بن احمد بن علی بن حسن بن شاذان مؤلف مأه منقبه نقل کرده است. جمعی از محدثان از وی روایت کرده اند از جمله حافظ حسن بن احمد ابو العلاء عطار و امام محمد بن احمد بن علی بن علی بن سنان موصلی و فخر القضاة نجم الدین ابو منصور محمد بن حسین بن محمد بغدادی و این هر دو تن موصلی و بغدادی به طوری که از ظاهر استفاده می شود از علمای اهل سنت می باشند. گواه بر تسنن وی، اخطب خوارزم که از علمای اهل سنت است در کتاب فضائل از او به توسط فخر القضاة و دیگران روایت می کند و

ص: ۱۰۲

۱- - به حقیقت تصریح کرده مؤلف این کتاب در چند جا از همین کتاب نقل کرده که علی بن هلال استاد شیخ علی کرکی است و شیخ کرکی از وی اجازه داشته است و گمانم آن است که کلمه «مکی» تصحیف کرکی است لیک در این رابطه یا ناسخ اشتباه کرده و یا سبق قلم از ناحیه مؤلف بوده است.

همچنین تسنن او از فرائد السمطين حموينی نقل می شود. پيش از اين در باب عين بی نقطه ترجمه سید عبدالله بن احمد بن حمزه جعفری زینبی قزوینی را یادآوری کردیم. بدیهی است حموینی در فرائد السمطين از وی تعبیرات متعددی نموده که احتمال تعدد دارد و ممکن است برخی از آن ها از سهو ناسخ باشد. از جمله تعبیرات، شریف امام نور الهدی ابوطالب حسین بن محمد بن علی زینبی.

و در جای دیگر از فرائد در طی سندی چنین آمده است، عن ابی القاسم سعیدی احمد بن حسن بن بناء در حالی که سماع آن کتاب رسید و تاریخ آن ۵۴۸ هجری می باشد گفته است خبر داد به ما شریف اجل ابو محمد بن علی بن الحسن الهاشمی الزینبی از ابوبکر احمد بن عمر بن علی بن خلف الوراق تا آخر سند ممکن است خلف وراق پدر اولی باشد.

در بعضی از مواضع فرائد در طی سند اخبار چنین آمده است، عن صدر الحفاظ ابی العلا حسن بن احمد بن عطار همدانی و قاضی القضاء نجم الدین ابی منصور محمد بن الحسن بن محمد بغدادی، هر دو تن گفته اند خبر داد به ما شریف امام اجل نور الهدی ابوطالب حسین بن محمد بن علی بن شاذان از معافی بن زکریا بن فرج از محمد بن احمد بن ابی الثلج القطان تا به آخر سند از ظاهر سند استفاده می شود سقطی در سند اتفاق افتاده باشد.

شیخ زینبی

صاحب عنوان همان شیخ زین الدین عاملی معروف به شهید ثانی است.

عنوان فوق اصطلاحی است که شاگردش شیخ حسین بن عبدالصمد پدر شیخ بهائی (ره) در کتاب هایش برای او مقرر داشته است.

ص: ۱۰۳

سانزواری

مولانا شیخ حسن بن ابو علی حسن سانزواری.

وی از معاصران شیخ منتجب الدین مؤلف فهرست می باشد و به طوری که از اجازه دوریستی و شیخ منتجب الدین که برای وزیری مرقوم داشته و همچنین از اجازه ای که سانزواری برای وزیری نوشته استفاده می شود همگان معاصر با یکدیگر بوده اند.

وزیری از افاضل زمان خود بوده است. و ضمناً اجازات سه گانه هم اکنون بر خط خودشان در مجموعه ملا ذوالفقار موجود می باشد.

نه گمان من «سانزواری» همان «سبزواری» است که منسوب به سبزواری است که یکی از شهرهای معروف خراسان می باشد. بنابراین از جهت این شهر دو لغت به کار برده شده است «سبزواری و سانزواری».

سبزواری

به گروهی از علمای طریقین نسبت داده می شود.

سبط بن جبر

شیخ زین الدین علی بن یوسف بن جبر مؤلف کتاب نهج الایمان.

سبط شیخعلی کرکی

سید ابو عبدالله حسین بن سید ضیاء الدین حسن بن شمس الدین محمد کرکی عاملی دخترزاده شیخ علی بن عبدالعالی عاملی.

معظم له، عالمی متکلم و فاضلی فقیه و از دانشوران روزگار شاه طهماسب صفوی و دیگران است. از جمله تألیفات او رساله اللمه فی تحقیق امر الجمعة است. سبط کرکی این رساله را در ماه رمضان سال ۹۶۶ هجری تألیف کرده و ثابت نموده که نماز جمعه در زمان غیبت واجب نمی باشد. در این رساله از کتاب معدن العرفان نقل کرده که مؤلف آن هم نماز جمعه را در عصر غیبت واجب نمی داند و همچنین از کتاب معارج السئوال نقل کرده است در عین حال در آن دو رساله از مؤلفشان نام نبرده است. آری آن رساله را به نام شاه طهماسب و در ردّ رساله شهید ثانی در وجوب عینی نماز جمعه تألیف کرده و نسخه ای از آن در نزد ما موجود است. از تألیفات سبط کرکی رساله دفع البدعه عن حل الشیعه است. این رساله را به نام کمال الدین شیخ اویس تألیف نموده است و نسخه ای از آن نیز در نزد ما موجود است و تعلیقات بسیاری بر آن مرقوم گردیده است و در نهم ربیع سال ۹۷۲ هـ. از تألیف آن فارغ شده است و رساله ای پر فائده است و تحقیقات دامنه داری بر آن نوشته شد و من رساله ای در رابطه متعه به این ارزندگی مشاهده نکرده ام. و در این رساله گفته است کتاب هایی در علم کلام تألیف نموده است از جمله الاقتصاد فی ایضاح الاعتقاد و دیگری تذکره الموقنین و تبصره المؤمنین. بدیهی است همگی این رساله ها در تحقیق مسئله ایمان است. مترجم حاضر در چگونگی نامش اختلاف است و در این رابطه باید کتاب های تواریخ را ملاحظه کرد.

سبعه

این عدد در کتاب های اصحاب ما بر شیخ مفید و سید مرتضی و شیخ طوسی و شیخ صدوق و علی بن بابویه پدر شیخ صدوق و شیخ ابن جنید اسکافی و ابن ابی عقیل عمانی اطلاق می شود.

ص: ۱۰۵

با باء موحدہ پیش از عین بی نقطه. بعضی پنداشته اند سبعی منتسب به شهری است و برخی این نظریه را غلط دانسته و اظهار داشته منسوب به سبع است که عدد «هفت» باشد.

السُّبُعِي

به فتح سین بی نقطه و ضم باء یک نقطه و عین بی نقطه در آخر منسوب به سبع است و کسی که از اعلام به این نام شهرت دارد شیخ فخر الدین احمد بن محمد بن عبدالله بن علی بن حسن بن علی بن محمد بن «سبع» بن سالم بن رفاعه معروف به سبعی مؤلف شرح قواعد و شاگرد جمال الدین احمد بن عبدالله بن متوَّج بحرانی مشهور به ابن متوَّج بحرانی.

نُسَيْعِي

منسوب به سبع است که نام محله ای است در کوفه و از این محله است سید ابو محمد قاسم بن حسین نقیب کوفه ابن قاسم بن احمد حسنی.

وی دارای عقب و نوادگانی است که به سببیه معروف اند.

کلمه سبع آن چنان که دائر در السنه (سر زبان ها) است به ضم سین بی نقطه و باء یک نقطه در زیر مفتوح و سکون یاء دو نقطه در زیر ضبط شده است. لیکن در قاموس به ضبط سبع بر وزن امیر آمده است. در هر حال بنا به نقل از قاموس سبع بن سبع، بزرگی از همدان است از ایشان است امام ابو اسحاق عمرو بن عبدالله و هم نام محله ای است در کوفه که عده ای بر آن انتساب دارند.

مؤلف گوید: ممکن است نسبت سبعی به فتح سین و کسر باء غیر از نسبت سُبعی باشد. در این رابطه است که سید ابو محمد قاسم منسوب به

اول به سبعی بن سبوع منسوب به دوم است. به طوری که در آینده خواهد آمد جمعی از ملاحظه به بخشی از دوم منتسب می باشند.

شگفت آن است که وجه دوم در قاموس آورده نشده است لیکن نسبت سبعی را نقل کرده و گفته است، سبوع قریه ای است واقع میان رقه در اُسرعین و محلی است میان قدس و کرانه و هفت عدد چاه در آن جا حفر شده است.

سپس مؤلف قاموس با اندک فاصله ای گفته است حسن بن علی بن وهب و بکر بن محمد بن سهل و سهل بن ابراهیم و فرزندش احمد و نواده اش محمد سَبْعِیون و همگی محدث اند.

مؤلف گوید: ممکن است ایشان از همین گروه باشد.

باید پذیرفت از ابو اسحاق سبعی یاد شده، ابو اسحاق عمر و بن عبدالله بن علی بن کلیب همدانی کوفی سبعی تابعی، وی در این رابطه و بنا به گفته علمای ما از اصحاب حضرت علی و حسن و صادق (علیهم السلام) می باشد.

بدیهی است «سبوع» به نامی که گفتم مورد لحاظ قرار گرفته است و معنای دیگری هم دارد که در قسم ثانی در باب القاب بیان خواهد شد.

سبوعه

این عدد در نزد اصحاب متأخر ما بر شیخ مفید و سید مرتضی و شیخ طوسی و شیخ صدوق و پدرش شیخ علی بن بابویه و شیخ ابن ابی عقیل عمانی گفته می شود.

شیخ سدید الدین

این لقب گاهی بر شیخ سدید الدین محمود بن علی بن الحسن الحمصی اطلاق می شود و گاهی بر سدید الدین یوسف بن علی بن مطهر حلّی والد علامه حلّی اطلاق می شود. سدید الدین از سید فخار بن معد موسوی و از

ص: ۱۰۷

شیخ نجیب الدین روایت می کند و لقب مزبور بر غیر این دو نفر اطلاق نمی شود. شیخ شهید (ره) در شرح ارشاد در بحث «اجاره الاجیر باکثر مما استأجره» قائل به کراهت است مگر آن که رفتار تازه یا غرامتی در آن ایجاد شده باشد. این نظریه به ابن ادریس و سدید الدین نسبت داده شده است. از قرینه ظاهر استفاده می شود مراد شهید به یکی از دو تن ابن ادریس و سدید الدین است بلکه مراد اصلی ابن ادریس می باشد.

شیخ سدید الدین حمصی

شیخ سدید الدین یوسف بن علی بن مطهر الحلی پدر بزرگوار علامه حلی.

شیخ سدید الدین حمصی

شیخ جمال الدین والمله محمود بن علی و به تعبیر دیگر علی بن محمود (لیکن تعبیر اول به درستی نزدیک تر است) ابن الحسن الحمصی رازی.

حمصی از متکلمان و فقها و مدققان و از متأخران شیخ طوسی (ره) است.

حمصی دارای تألیفاتی است از جمله التعلیق العراقی (۱) در علم کلام و تألیفات دیگر که در جای خود ذکر شده است.

ص: ۱۰۸

۱- - نام کتاب حمصی المنقذ من التقليد و المرشد الی التوحید و نظر به این که تألیف کتاب مزبور در هنگام نزول وی در حله بوده آن را التعلیق العراقی نامیده اند.

حمصی منسوب به حمص است و حمص شهری است واقع در میان حلب و شام. رازی گفتن مترجم حاضر را بدان جهت است که نخست در ری می زیسته و اخیراً در حمص ساکن گردیده و یا بر عکس. از خط شیخ بهائی (ره) نقل شده است به خط بعضی از اعلام دیدم که: سید الدین حمصی که از مجتهدان ما به شمار می آید منسوب به حمص است که یکی از قرای ری می باشد و در حال حاضر ویران است.

مؤلف گوید: آن چه از بیان شیخ بهائی بدست می آید به حقیقت نزدیک تر است. به این معنی که حمص از قرای ری است و شیخ محمود از مردم این قریه است نه از قریه شام.

در رابطه با ضبط حمص بعضی این کلمه را به تشدید میم و بعضی به تخفیف میم ضبط کرده اند و ضبط دوم مشهور است.

سرابشوی

ملا تاج الدین حسن بن حسین بن حسن سرابشوی و به تعبیری سرانبوی و پیش از این به ترجمه او پرداخته ایم.

سراجی

ابن شهر آشوب در فصل القاب از معالم العلماء نوشته است وی کتابی دارد به نام الدعوات المأثوره.

سروری

ملا محمد قاسم بن حاج محمد کاشانی متخلص به سروری و مؤلف فرهنگ پارسی سروری. (۱)

ص: ۱۰۹

۱- - ریحانه الادب ۲/۱۸۸ می نویسد: محمد قاسم سروری از شعرای قرن یازدهم هجری و کتاب لغتی به نام مجمع الفرس تألیف کرده که به فرهنگ سروری مشهور است. این کتاب در روزگار شاه عباس! " صفوی تألیف گردیده است و سال ۱۰۳۳ به هندوستان رفته و در لاهور ساکن شده و در لاهور «مجمع الفکر» را به نام خلاصه المجمع تلخیص کرده است. از اشعار اوست: به صحرای غمت منزل گرفتم دم رفتن به دستی دامن جان چو صحرا کوه غم در دل گرفتم به دستی دامن قاتل گرفتم از اوست: بی دست پا طلب به دامن پیر زدن چون رشته که نگشود رهش تا نهاد کس را نشود مقام عرفان مسکن سر بر قدم راست روی چون سوزن

سروری سراینده فاضل است و کتاب مجمع الفرس را در سال ۱۰۲۸ و در روزگار شاه عباس صفوی کبیر تألیف کرده است.

سری رفاء موصلی

ابن شهر آشوب نوشته است سری رفاء از ثنا گستران اهل بیت (علیهم السلام) است. به طوری که در معالم ذکر کرده، سری رفاء در ردیف سراینده گان متقین به شمار است. ابن شهر آشوب در کتاب مناقب برخی از چکامه ها برای حضرت سید الشهداء (علیه السلام) را متذکر شده است. ممکن است سری نام او باشد. (۱)

سعدی

به فتح سین بی نقطه و گاهی میم به ضم سین ضبط شده است و سکون عین بی نقطه و دال بی نقطه. شیخ اقدم ابو عبدالله حسین بن عبدالله بن سهل سعدی مؤلف کتاب المتعه و امثال آن. گاهی اتفاق می افتاد، وی را از غالی ها به شمار می آوردند و او را به همین خاطر از قم اخراج کردند و این در هنگامی بود که امثال او را از شهر قم تبعید می نمودند.

ص: ۱۱۰

۱- - ابوالحسن سری بن احمد بن سری کندی، سراینده و ادیبی از موصل بود. سری به آهنگ دیدار سیف الدوله عازم حلب شد و او را ستایش کرد و چندی در حضور سیف الدوله ماندگار شد و پس از درگذشت سیف الدوله به بغداد کوچ کرد و در آن جا تا سال ۳۶۶ هـ. که وفات یافت، زیست کرد.

سعدی از اصحاب امام هادی (علیه السلام) بود و در پیش نسخه ای از کتاب المتعه او موجود است و نسخه دیر پای آن کتاب را در بحرین و جهرم دیده ام.

سعدی شیرازی

مردمان در رابطه با مذهب سعدی اختلاف کرده اند. برخی او را شیعه و بعضی او را سنی می دانند. آن ها که وی را شیعه می دانند به پاره از اشعاریکه منسوب به اوست استدلال می کنند. از جمله پاره ای از اشعاری که ملا محمد علی بن محمد رضا سمنانی معاصر، در کتاب ریاض الایمان به وی نسبت داده، آن جا که می گوید:

آن که

بت را سجده کرد و خمر خورد مزد باخت

گر تو مرد مؤمنی آن مرد بهتر یا علی

چند

ترسی سعدیا سرّی بُدار آخر بگو نیست

بعد

از مصطفی مولای ما الا علی

و نیز در همان کتاب این شعر را به وی انتساب داده است:

سعدی روش

و قاعده دین تو این است

کز

خصم نترسی و کنی لعنت بی حد

گاهی اشعار زیر را که منسوب به ناصر خسرو علوی است به سعدی نسبت داده اند:

گویند

که پیغمبر ما امت و دین را

چون

رفت ز دنیا به فلان داد و به بهمان

تا به آخر ایات. (۱)

ص: ۱۱۱

۱- - شیخ مصلح الدین بن عبدالله سعدی شیرازی سراینده پارسی زبان معروف و عارف صوفی مشهور است. نثرش در کمال زیبایی و نظم در لطافت است. سال ۶۹۶ وفات یافت. قبرش در شیراز معروف است و کتابها و رساله های زیادی در رابطه با وی تألیف شده است.

در اصطلاح شیخ مقداد در کتاب التنقیح و ملا حسین بن عبدالحق الهی اردبیلی در حاشیه قواعد و امثال ایشان، کلمه «سعید» را بر شیخ فخر الدین فرزند علامه حلّی (ره) قرار داده و گروهی از اعلام در این سبک از ایشان پیروی کرده اند.

سکاکینی

شیخ اجل محمد بن ابی بکر بن ابی القاسم همدانی دمشقی سکاکینی شیعی امامی و معاصر با علامه حلّی (ره) است. (۱)

سکونی

اسماعیل بن ابی زیاد سکونی شعیری.

سکونی از حضرت صادق (علیه السلام) روایت کرده و مشهور است که از محدّثان سنّی مرام است و او را در این رابطه به کذب و ضعف نسبت داده اند تا آن جا که در اختراع ضرب المثل معروف بوده است. گاهی گفته اند او ضعیف نبوده و لیکن اشتهاور او به ضعف به خاطر نوفلی است که همسایه سکونی است و هرگاه چنین احتمالی نبوده، سکونی از محدّثان ضعیف به شمار نمی آمد.

در صورتی که سکونی از سنّیان است بدان علت او را در بخش شیعیان یاد کرده ایم که بر اثر کثرت نقل اخبار معصومان (علیهم السلام) امر بر ما مشتبه گردیده

ص: ۱۱۲

۱- - شیخ شمس الدین ابو عبدالله محمد بن ابی بکر بن ابی القاسم همدانی صالحی. سال ۶۳۵ هـ. در صالحیه متولد شد. به تحصیل علم اشتغال ورزید و کوشش تامی داشت و ضمناً به سماع دست یافت و اوقات خود را نزد امیر مدینه منصور بن حمّاد می گذرانید. سپس به دمشق بازگشت و اخیراً که به ضعف شنوائی گرفتار شد و سال ۷۳۱ هـ. در گذشت و در دامنه کوه قاسیون دفن شد. گویند علت لقب «سکاکینی» او به این است که در آغاز کار نزد پیرمرد چاقوسازی به کار می پرداخت.

که شیعه است یا سنی، گذشته از این در کتاب های شیعه نیازمند به اخبار او می باشیم. مؤلف طبقات الحنفیه (الجواهر المضمیئه) می نویسد سکونی بهسین مفتوحه و کاف مضموم و واو و نون و یا در آخر مربوط به قبیله ای است از کنده. (۱)

سلاطین صفویه

اینان سلسله پادشاهان است که از نوادگان شیخ صفی الدین اسحاق اردبیلی صوفی جلیل القدری است در عصر سلطان محمد خدابنده بانی شهرستان سلطانیه.

اما پادشاه روزگار ما که از همان سلسله است، سلطان شاه حسین بن سلطان شاه سلیمان بن سلطان شاه عباس ثانی بن سلطان شاه صفی بن صفی میرزا شهید بن سلطان شاه عباس ماضی (کبیر) بن سلطان محمد معروف به شاه خدابنده بن سلطان شاه طهماسب بن سلطان شاه اسماعیل غازی بن سلطان حیدر بن سلطان شیخ جنید بن سلطان شیخ ابراهیم بن خواجه علی بن شیخ صدر الدین بن شیخ صفی الدین ابو الفتح اسحاق اردبیلی حسینی موسوی صفوی امر الله ظلالة جلال ملکهم و دولتهم.

باقی مانده نسب مذکور را در ترجمه شیخ صفی الدین اردبیلی جد یاد شده حضرت کاظم علیه الصلوه و السلام ذکر خواهیم کرد.

سلطان العلمائی

سید وزیر فاضل حسین بن رفیع الدین محمد حسینی مشهور به خلیفه سلاطین که پیش از این ذکر شده است.

ص: ۱۱۳

۱- - علمای رجال او را عامی گفته اند. سکونی در روایت مستخرج و در امامت به روایت مورد وثوق است هر چند از اصل اعتقاد خطا کار است و در عین حال روایتش حجت است.

سید وزیر خلیفه سلطان رفیع الدین محمد بن امیر شجاع الدین محمود حسینی اصفهانی که در باب خاء نقطه دار از بخش القاب به نام و نشان او اشاره شده است. (۱)

سَمَری

شیخ ابوالحسن علی بن محمد سمري از سفرای حضرت قائم ولی عصر است. (۲)

سنائی

حکیم مجدود بن آدم سراینده پارسی زبان مشهور و معروف به سنائی است. (۳)

مؤلف کتاب الحدیقه و موسوم به حدیقه الحقیقه و طریقه الشریعه که منظومه ای از آثار اوست. سنائی در عصر سلطان ابو المظفر بهرام شاه بن سلطان مسعود بن سلطان محمود غزنوی می زیسته و از وی ثناگستری می کرده است.

گفتنی است که سنائی به دو درجه از حکیم فردوسی مؤلف شاهنامه متفاوت است چرا که فردوسی معاصر با سلطان محمود غزنوی است.

ص: ۱۱۴

۱- در حرف خاء می نویسد: خلیفه سلطان لقب وزیر کبیر حسین بن معین الدین محمد دینان کسی که پیش از این یاد شده است.

۲- سمري پس از حسین بن روح به سمت نیابت از ناحیه مقدسه مفتخر گردید و چند روز به وفاتش مانده توقیعی به افتخار او از مقام معظم ولی اللهی (عج) صادر گردید و در نیمه شعبان سال ۳۲۹ هـ. در بغداد در گذشت و مزارش، مشهور و مورد توجه خاص و عام است.

۳- حکیم ابوالمجد مجدود بن آدم غزنوی. وی سراینده فیلسوف و عارفی به نام و مدحت سرای شهریار غزنوی است وی هر از چندی از مدحتگری غزنوی ها اعراض کرده و پارسائی اختیار نمود. سنائی منظومه هائی دارد. سنائی در سال ۴۹۹ هـ. در گذشت.

مؤلف انساب النواصب و دیگران، ایات زیر را در بی کرداری معاویه و پدرش و فرزندش به وی نسبت داده اند.

داستان

پسر هند مگو نشیدی

پدر او لب و دندان پیمبر بشکست

آن به ناحق، حق داماد پیمبر بستد

بر چنین قوم تو لعنت نکنی شرمت باد

که از

او و سه تن او به پیمبر چه رسید

مادر او جگر عمّ پیمبر بمکید

پسر او سر فرزند پیمبر ببرید

لعن الله یزید و علی آل یزید داستان

پسر هند مگو نشیدی

پدر او لب و دندان پیمبر بشکست

آن به ناحق، حق داماد پیمبر بستد

بر چنین قوم تو لعنت نکنی شرمت باد

که از

او و سه تن او به پیمبر چه رسید

مادر او جگر عمّ پیمبر بمکید

پسر او سر فرزند پیمبر ببرید

لعن الله یزید و علی آل یزید

مؤلف گوید: در دلالت این ابیات، تشیع سنائی بیرون از تأمل نیست چرا که محققان عامه هم این ابیات را از او یادآوری کرده اند.

سنائی

سنائی از معروفان سرایندگان عرب است که خوب شعر می گفته و از متأخران سرایندگان عرب است. به طوری که از قاموس اظهار می شود از سرایندگان زمان خود بوده است. بنابراین، این سنائی را با سنائی غزنوی اشتباه نکنند.

شوسی

امیر ابو عبدالله محمد بن عبدالله بن عبدالعزیز بن محمد شوسی است.

وی از سرایندگان معروف عرب و از ثناگستران اهل بیت (علیهم السلام) است که آشکارا به ثناگستری این اعزاء عالم وجود می پرداخته.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء نام او را در ردیف سرایندگانی قرار داده است که از اهل بیت (علیهم السلام) سرایندگی می کرده اند. و در مناقب ایشان چکامه هائی در مدح اهل بیت ویژه در سوگ حضرت سید الشهداء (علیه السلام) از وی نقل کرده است.

ص: ۱۱۵

سورادی

نسبتی است به سودا و این کلمه را با صاد بی نقطه ضبط کرده اند لیکن ضبط اولی به صحت نزدیکتر است. در تقویم البلدان و الالباب می نویسد: صورا به ضم صاد بی نقطه شهرکی است واقع میان بغداد در کوفه و بعضی آن را سورا با سین ضبط کرده اند. بنابراین واو در سوراوی یا از مزیدات نسب است و یا سورا در اصل سورااء با الف ممدوده است که همزه آنمبدل به او گردیده است. مؤلف گوید: منسوب به این محل است، شیخ سدید الدین سالم بن محفوظ بن عزیزه بن وشاح سوراوی حلی و دیگران. (۱)

سیاری

به فتح سین بی نقطه و یاء مشدّد منسوب به جدّ است. (۲)

سیالکوتی

ملا عبدالحکیم بن شمس الدین سیلکوتی هندی. (۳)

وی که از دانشمندان ادب است در این روزگار در هندوستان وفات یافته است.

سید

این لقب به اشخاصی گفته می شود که نسب آن ها به هاشم بن عبد مناف جدّ پیمبر ۹ منتهی می شود و آنان که نسب خود را در روزگار

ص: ۱۱۶

۱- - سورااء با الف ممدوده نام محلی است در پهلوی بغداد و بلکه خود بغداد است. سوره را نام موضعی در جزیره می دانند. لیکن سورااء را به ضم و سورااء را به فتح خوانده اند. سوراای به ضم محلی است از عراق و از بابل برشمرده اند و شهر سریانی ها می باشد که نزدیک به حله است.

۲- - سیاری گروهی از کسانی هستند که منسوب به جدّاند و از معروفین شیعه ابو عبدالله حمد بن محمد سیاری بصری کاتب است.

۳- - سیالکوتی منسوب به سیالکوت که شهری است از توابع پنجاب هند و گاهی هم آن را سیلکوت گفته اند.

ما به عنوان سیادت محفوظ می دارند حداکثر ایشان از نوادگان حضرت مولی علی (علیه السلام) می باشند.

سید مرتضی

از کسانی که به این لفظ شهرت پیدا کرده اند، سید ابو القاسم مرتضی علی بن الحسین بن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر الکاظم (علیه السلام). و گاهی هم سید، لقب برادرش سید رضی محمد رحمه الله علیه و امثال ایشان از سادات دیگر.

سید حمیری

سید ابو هاشم اسماعیل بن محمد بن یزید بن محمد بن وداع بن مفرق حمیری.

سید، شخصی ثقه و جلیل القدر و از اصحاب امام صادق (علیه السلام) بلکه از اصحاب حضرت کاظم (علیه السلام) است. ابن داوود در رجالش می نویسد: به طوری که از رجال (کشی) بدست می آید نام مترجم حاضر سید و نام پدرش محمد است و همین نسبت از قول امام صادق (علیه السلام) در رابطه با او آورده شده است. در کتاب قاموس می نویسد: حمیر بر وزن درهم نام محلی است در جانب غربی صنعای یمن و بزرگ آن قبیله «ابن سباء بن یشجب» است.

مؤلف گوید: سید حمیری منسوب به قبیله حمیر است و ممکن است «ملوک حمیر» منسوب به همین قبیله باشد و یا منسوب به شهری بنام حمیر باشد.

باز هم لغت حمیر منسوب به این قبیله است. می گویند: «حَمْرُ فحمیر» و این در صورتی است که به واژه حمیری سخن بگویند، چنان که تحمیر هم در رابطه با لغت حمیر سخن بگویند.

سید داماد

امیر محمد باقر بن محمد الحسینی استرآبادی.

معظم له حکیمی فاضل و فقیهی عالم و ادیبی کامل و معاصر با شاه عباس صفوی کبیر است. قصه این دو بزرگوار (یعنی میر داماد و شیخ بهائی که همراه شاه عباس برای تفریح به خارج شهر رفته بودند مشهور است). سید داماد شاگرد امین فخرالدین سماکی و فضلالی دیگر بوده است. پدرش سید محمد داماد شیخ علی کرکی دانشور بنام است و میر مبرور هم در این رابطه به میر داماد شهرت یافته است. لیکن چنان نیست که عموم مردم او را داماد شاه صفوی می دانند.

سید داماد در روزگار شاه صفی صفوی وفات یافته است.

سید رضی

به طوری که از کتاب های اصحاب بدست می آید نام و نشان سید رضی ابو الحسن محمد بن حسین موسوی برادر سید مرتضی علم الهدی (ره) می باشد.

سید سماکی

میر فخرالدین محمد بن حسین حسینی سماکی است.

سید شریف

امیر سید شریف زین الدین علی بن محمد گرگانی شیرازی مشهور و معاصر با علامه تفتازانی می باشد.

سید شریف ثانی

سید شریف که حافد و پشتیوار اوست در آغاز سلطنت شاه اسماعیل صفوی و برای دومین بار که شاه اسماعیل وارد شیراز گردید و این در حالی است که با شاه بیک خان به محاربه اقدام نمود و سید شریف به مقام صدارت نایل گردیده و صدارت او را به عهده داشته و همچنین به مقام

ص: ۱۱۸

صدارت برقرار بود تا در وقعه چالدران که شاه اسماعیل با پادشاه دوم سلطان سلیم عثمانی به نبرد پرداخت و سلطان عثمانی بر شاه ایران غالب شد و مترجم له همراه با عده ای از اسیران کشته شد. بدیهی است در روزگاری که سید شریف به صدارت برقرار بود افرادی که به صدارت گمارده می شدند همگان از سادات زی العزه و الاحترام بودند، حال آن که پیش از روزگار او افراد دیگری که سید هم نبودند از مقام صدارت برخوردار می گردیدند.

در ابن رمل لقب شریف به سید شریف علامه اختصاص داشت و در نوبت دوم ویژه امیر شریف الدین گاهی هم پسر مؤلف دوم را امیر شریف ثانی می گویند.

سید شریف ثانی

امیر سید شریف بن میر تاج الدین علی بن امیر مرتضی (۱).

وی از بزرگان امیران و از اجله دولت سلطان شاه اسماعیل صفوی است.

ملا- قوامی شیرازی در رساله ای که به منظور چگونگی مهرها و قبالات تألیف کرده، می نویسد: از جمله داوران سرزمین فارس عالی حضرت سید نقیب مقید صاحب سیادتین و ریاستین و ثالث معلمان (اول ارسطو دوم فارابی سوم سید شریف) امیر سید شریف ثانی. وی از جمله سادات منبع الشان شریفه است. شریف ثانی در اول ظهور دولت صفویه امور صدارت ممالک محروسه سلطان اسماعیل را عهده دار بود. سپس ترقی کرده

ص: ۱۱۹

۱- - گویند اسم او میر سید شریف بن میر تاج الدین علی بن امیر مرتضی به تاج الدین علی از احفاد داعی صغیر محمد بن زید والی مازندران و از فرزندان دختر سید شریف علی بن محمد گرگانی.

از صدارت سلطان به وکالت او نایل آمده است. و هنگامی که امور وکالت سلطان را متعهد می شد سید نقیب امیر محب الدین حبیب الله قاضی القضاة و خلیفه الخلفا در فارس بوده و این محب الدین مذکور در زمان زندگی سید شریف ثانی مشار الیه بوده و بعد از درگذشت او تولیت امور شرعی را در ظرف چند سال متعهد می شد و در شأن محکمه او چنین آمده است: «علیا محکمه مقدسه محروسه دار الملک شیراز اعلاها الله سبحانه و تعالی و خلد خلال کامل اعلی حضره او و هر کسی که به طریقه او به تولیت رسیده است یعنی مولی مرتضی مخدوم اقدم قاضی القضاة و والی الولاة فی العجم مصالح مؤمنین، زنده کننده مراسم ائمه اجله معصومین صلوات الله علیهم اجمعین. محب المله و السیاده و النفايه و الشریعه و الخلافت و النجابه و الدین حبیب الله الشریفی مرتضوی حسن حسینی خلد الله تعالی ظلاً العالی علی الاکابر و الاعالی الی یوم الدین.

پس از ایراد مطالب گذشته، ملا قوامی مذکور چنین نوشته است در اواخر روزگار آن حضرت چندی نایب قضاوت و وکیل شرعیات بود و من در محکمه ایشان قضاوت و شرعیات را بر دیگر موارد مقدم می داشتم.

میرزا بیک منشی گنابادی در تاریخش می نویسد: سلطان شاه طهماسب صفوی پس از آن که در قزوین بر مقرر سلطنت قرار گرفت و از مصالحه با شاه عثمانی و از نبرد با اوزبک و مرگ عبید خان امیر اوزبک آسوده خاطر گردید امیر سید شریف ثانی را همراه با گروهی از علما به دیشهر فارس گسیل داشت تا با حسن شاه دیدار کند و ضمناً به وی دستور داد تا امور دیوانی و مالیات و اصلاح ذات البین بدست آل امیر برقرار بدارد و سپس جناب سید مذکور امرا را از فارس به حسن سلطان به دیشهر گسیل داشت و با کمال اطمینان خاطر به سوی او عزیمت کرد او را از قلعه اش بیرون

برده و به حضور علما رهسپار گردید سپس او را به حضور شاه بردند و سرانجام کار حسن سلطان به آنجا رسید که وی را از دم تیغ گذراندند و به عمر او خاتمه دادند. مؤلف گوید آن چه اظهار شد در این رابطه است که میر سید شریف در روزگار شاه طهماسب می زیسته. مشهور آن است که وی در محاربه «چالدران» در زمان شاه اسماعیل کشته شده است.

در جای دیگر از کتاب تاریخ گنابادی آمده است که علامه العلماء صدر کبیر امیر سید شریف ثانی در روزگار امیر اسماعیل از صدارت استعفا داد و این بدان جهت بوده است که امیر نجم الدین ثانی و نارسائی مزاج گرفتار گردیده وی به عتبات عالیات مشرف شده است و پس از زیارت اعتاب مقدسه اللهم ارزقنا به شیراز رفته و آن جا زیست داشته و توقف نمود. سپس شاه اسماعیل، خلعتی برای او ارسال داشت و او را بار دیگر به منصب صدارت نایل گردانید. سپس میان او و امیر عبدالباقی که از بازماندگان امیر نعمت الله ولی یزدی است اختلاف و ناراحتی پیش آمد کرد. در عین حال شاه اسماعیل منصب وکالت و اماره الامرائی را به او داد و این در هنگامی بود که امیر نجم الدین ثانی در واقعه شاه اسماعیل به قتل رسید. در ضمن مراتب گذشته امیر شریف با بزرگترین دختران امیر عبد الباقی ازدواج کرد و پس از انعقاد ازدواج هر دو تن (زن و شوهر) به اتفاق سلطان صفوی به خراسان گسیل شدند و از آن دختر، امیر سید شریف ثالث به دنیا آمد.

سید برهان الدین عبید الله محمد. (۱)

از بزرگان علمای معاصر علامه است. از تألیفات او شرح طوابع قاضی بیضاوی است که مهلبی در انوار بدریه از آن نقل می کند.

سید مرتضی

ابوالقاسم علی بن الحسین برادر سید رضی رضوان الله تعالی علیه.

سید مرتضی ثانی

سید اجل شریف ابو احمد عدنان ملقب به طاهر بن ذی المناقب اخی سید مرتضی علم الهدی و والد سید رضی موسوی. سید مرتضی کسی است که گفته اند با غزالی در آخر عمر به یکدیگر پیوستند و از برکت این به هم پیوستگی غزالی را به آئین تشیع رهنمود گردید و از نعمت تشیع برخوردار شد. قاضی جزائری از کسانی است که گمان تشیع او را داده است.

بدیهی است سید مرتضی علم الهدی غیر از سید مرتضی بن داعی حسینی است و ابن داعی مؤلف تبصره العوام می باشد. او سید میرزا جزائری است.

پس از این در باب میم از اسماء، به عنوان سید میرزا محمد بن سید شرف الدین علی بن نعمه الله حسینی موسوی جزائری دزفولی عرصی می رسیم که وی از معاصران است و کتاب بزرگی در حدیث دارد به نام جوامع کلام فی دعائم الاسلام.

ص: ۱۲۲

۱- - عبدالله و به تعبیری عبید الله بن محمد فرغانی هاشمی حسینی ملقب به عبری در حکمت استاد بود و در فقه شافعی مهارت داشته تألیفات بیضاوی را شرح می کرده و در تبریز به امور داوری می پرداخت همان جا سال ۷۴۳ در گذشت.

سیرافی

ابوالعباس احمد بن علی بن عباس بن نوح سیرافی. وی در بصره می زیسته و فقیهی محدث و فاضلی ثقه و مأمون و استاد نجاشی امامی معروف است. ظاهر آن است که این شخص غیر از سیرافی استاد در فن نحو است چرا که او سنی است، از آنچه بدست می آید، استاد سید رضی (ره) که در نحو با ابن سیرافی است نه خود او چرا که او سنی است. (۱)

سیف الدین شعرانی

از علمای روزگار خود بوده و از شیخ مقداد بن عبدالله سینوری حلی مشهور روایت کرده است به طوری که از اجازه بیضاوی که به شیخ احمد بن ابی جامع عاملی داده است بدست می آید، شیخ سیف الدین از شیخ احمد بیضاوی اجازه داشته است.

سیلقی

شیخ حسن بن محمدی سیلقی.

سیلقی در شبی که شیخ الطائفه طوسی (ره) در گذشت همراه با جمعی از علما و محدثان امور تغسیل آن جناب را بعهده گرفت. سیلقی شاگرد شیخ طوسی بود و گاهی از اوتاب وی را سلیقی می گویند و ترجمه حال او پیش از این یاد شده است.

ص: ۱۲۳

۱- - ابو سعید حسن بن عبدالله بن مرزبان سیرافی نحوی از ادبای بنام است. سیرافی در عمان به فراگیری فقه پرداخت و در بغداد می زیست و امور زندگی خود را از راه استنساخ کتاب اداره می کرد و تصرف نابجا در اموال مردم می کرد و سال ۳۸۶ هـ. وفات یافت.

گفتنی است که «سیلق» لقب سید محمد بن حسین بن حسین اصغر ابن امام زین العابدین (علیه السلام) است. و سیلقی منسوب به سلیق است و خود مترجم حاضر هم سید است.

در هر حال از نسب سیلقی و مرعشی استفاده می شود که مرعشی نسبت به سیلقی عموزاده محسوب می شود.

ص: ۱۲۴

بحرانی از مشایخ متأخر از علامه حلی است و شرحی بر تهذیب الاصول نوشته است و من از اسم و عصر او اطلاعی ندارم.

شارح ترددات شرایع

شارح ترددات شرایع که محقق حلی در ضمن مسائل و مطالب با جمله «فیه تردد» ایراد کرده است. این بخش از مسائل را به طوری که مشهور است «زهدری» شرح کرده است.

مؤلف گوید: شارح مزبور، شیخ مفلح است چرا که همو نیز ترددات مزبور را شرح کرده است لیکن این شخص که شهید ثانی در شرح شرایع از او نقل می کند، زهدری است نه شارح ترددات که بدان اشاره کردیم چرا که آن چه را از وی نقل می کند مطابق شرح زهدری است نه آن که موافق با شرح شیخ مفلح باشد. گویند شیخ مفلح متأخر از شهید ثانی است. لیکن این موضوع بی تأمل نیست چرا که شیخ مفلح از شاگردان شهید است.

شارح رضی

شیخ اجل رضی الدین محمد بن حسن استرآبادی.

ص: ۱۲۵

وی پیشوای فن سخن است و نظرات و گفتار او را هر دو دسته بصره و کوفه به نیکی پذیرفته اند. از تألیفات او شرح کافیه و شرح شافیه ابن حاجب است.

شامیان

این دو کلمه در اصطلاح فقها متوجه به شیخ ابو الصلاح تقی بن نجم الدین حلبی و قاضی عبد العزیز بن بزّاج طرابلسی است.

سید داماد(ره) در تعلیقاتی که بر آغاز قواعد شهیدیه ایراد کرده است می نویسد: هرگاه شیخ شهید سعید قدس الله تعالی لطیفه، در کتاب هایش «شامین» به کار برد چنان که در آخر کتاب صوم (دروسش) به این موضوع تصریح کرده است. مراد از شامیان (به عنوان تشبیه) شیخ ابو الصلاح تقی بن نجم الدین حلبی و قاضی عبدالعزیز بن بزّاج طرابلسی است و هرگاه «شامیون» به جمع واو و نون بگوید چنان که در آخر کتاب زکاه دروس اشاره کرده است مراد از شامیون نجم الدین و قاضی و سومین ایشان سید محیی الدین بن زهره حلبی مؤلف غنیه است و این سید ابو حامد محمد بن زهره حلبی است نه سید ابو طالب احمد بن زهره حلبی معزالله تعالی ضی ایهکم. و هرگاه شامیون بگویند، مراد سه تن مزبور به ضمیمه شیخ فقیه متکلم فاضل سدید الدین محمود بن حسن حمصی قدس الله اسرارهم جمیعا می باشد. و آن چه از شیخ شهید قدس الله لطیفه استفاده شده است که نام سید بن زهره مؤلف غنیه، حمزه است. آن جا که در کتاب ذکری در فصل نماز جماعت می نویسد: و قال السید عز الدین ابو المکارم حمزه بن زهره رضی الله عنه است و صحیح نیست تا آن جا که گفته است: «این کلام غنیه» می باشد. تا به این جا گفتار داماد به پایان رسید. پس از این

مؤلف گوید: در بعضی از مواضع دیگر گفته است «شامیون» بر شیخ ابوالصلاح و ابن براج و ابن زهره گفته می شود.

شامیون

دو تن یاد شده به اتفاق سید محیی الدین بن زهره حلبی مؤلف الغنیه و شیخ سدید الدین محمود بن حسن حمصی و لیکن در بعضی از تعلیقات بر دروس تصریح کرده که منظور از «شامیون» ابو الصلاح و ابن براج و ابن زهره است.

شامیون ثلاثه

منظور از شامیون ثلاثه شیخ ابوالصلاح و ابن براج و ابن زهره است.

شامیون ابو الولی

ابو الولی از مردم شیراز است و از فضیلتی متکلمان به شمار است. ابوالولی در آغاز جوانی وارد اصفهان شد و در آغاز روزگار ما در شیراز درگذشت. وی فرزندی داشت که در اولین سال بلوغ که به حج بیت الله و عتبه الهی راهی بودم در راه با من همسفر بود لیکن از شناخت علوم بی بهره بود.

ابوالولی در رابطه با حاشیه قدیمیه جلالی که از تحقیقات او بود در میان حکما و متکلمان آن روزگار عنوان ویژه به دست آورد و علاوه بر این تعلیق، تعلیقات دیگری هم بر کتاب های دیگری داشته است.

شارح رضی

شیخ اجل رضی الدین محمد بن حسن استرآبادی.

وی پیشوای نحوی های روزگار خود بوده است و گفتار و نظرات عالییه او مورد قبول نحوی های بصره و کوفه بوده است و کتاب کافیه در نحو و شافیه در صرف ابن حاجب را شرح کرده است.

ص: ۱۲۷

شاه چراغ

لقب حضرت سید احمد بن موسی الکاظم (علیه السلام) و برادر حضرت رضا (علیه السلام) می باشد. (۱) در کتاب های رجال از وی به خوبی یاد شده است و از گفتار و کردار و پندار او به خوبی یاد کرده اند و او را به عظمت و دانش و شخصیت ستوده اند. اینک مرقدش در شیراز در بقعه ویژه معروف و مزار است. شاه چراغ در میان برادران خویش به محبه الرضا (علیه السلام) معروف است و من مرقد او را زیارت کرده ام. شاه چراغ کلمه پرسی است.

شاه ملا

ملا امین الدین حسین بن عبد الغنی فتوحی اصفهانی مشهور به شاه ملا. شاه مولی شاگرد سید امیر عبدالحی بن عبدالوهاب بن علی حسینی گرگانی است. شاه ملا در روزگار شاه طهماسب و شاه عباس کبیر می زیسته و فاضلی دانشور بوده است. کلمه شاه ملا در روزگار ما بر امام مسجد جامع اصفهان مؤلف تفسیر که مشتمل بر اخبار اهل بیت (علیهم السلام) است گفته می شود.

شجری

کلمه شجری منسوب به روستائی است نزدیک به مدینه و در آن جا مسجد شجره معروف است. (۲)

ص: ۱۲۸

۱- - احمد بن موسی الکاظم (علیه السلام) معروف به شاه چراغ. در ارشاد مفید آمده است حضرت شاه چراغ مردی کریم و بزرگوار و پرهیزگار بوده و حضرت موسی بن جعفر (علیه السلام) این بزرگوار را دوست می داشت و بر سایر فرزندانش مقدم می داشت و بوستان «یسیر» خود را به او بخشیده بود گویند احمد چهاربنده در راه خدا آزاد کرده است شرح حال آن حضرت در تواریخ شیراز به اجمال تفصیل یادآوری شده است.

۲- - شجره یاد شده در محلی بنام ذوالحلیفه کاشته شد و درخت خاردار است و رسول اکرم ۹ از مدینه حرکت می کرد و در آن جا نزول اجلال می فرمود و هنگام حج بیت الله در آن جا مُحرم می شد و محل آن در شش میلی مدینه قرار گرفته است.

شجری لقب سید عبدالرحمن بن قاسم بن حسن بن زید ابن حسن بن علی بن ابیطالب (علیه السلام) است گفتنی است که ابو شجر کنیه جعفر بن حسن مثنی است.

بنی شجری نام و نشان گروهی از سادات است که از اولاد آل حمزه به شمارند.

و از بزرگان بنی شجری ابو السعادات هبه الله بن علی بن محمد علوی ابن شجری است که سیدی دانشور و بزرگواری محترم بوده است.

سادات مورد نظر از نوادگان جعفر بن حسن مثنی بن حسن بن علی بن ابی طالب (علیه السلام) است.

سید شرف

سید شرف همانا سید جلال الدین شرفشاه مؤلف منهج الشیعه فی فضائل وصی خاتم الشریعه.

شرف بن عبد السمیع

سید ابوطالب عبدالله بن عبد السمیع هاشمی الواسعی. شرح حالش در باب کنی آمده است.

ملا شرف الدین بن عبدالواحد انصاری

وی از دانشوران اواسط دوره صفویه بوده است.

از تألیفات او ترجمه کتاب شیخ ابو عبدالله محمد بن ابو محمد شامی از علمای عامه است.

ص: ۱۲۹

این کتاب در مواعظ و اخبار و فتاوا تألیف گردیده است و اصل آن که عربی بوده است بنا به درخواست محمد صادق بیگ ترجمه کرده است و از لابه لای مطالب آن به روزگار احوال وی خواهیم رسید. (۱)

شرف الدین جورینی خراسانی

از علمای با سعادت و از معاصران علامه حلّی است.

جورینی تعلیقاتی بر شرح اشارات محقق طوسی دارد که من آن ها را دیده ام.

پیش از این، ذیل ترجمه شیخ تاج الدین محمود بن شیخ جمال الدین محمود حمصی رازی ورامینی به نام او اشاره کردیم.

شرف الدین مکی

شیخ شرف الدین مکی از اجله علما و فقهای روزگار خود بوده است و از شیخ مقداد روایت کرده است. و چنان که حسین بن عبدالحق الهی اردبیلی در اوائل حاشیه قواعد علامه حلّی می نویسد: شیخ ابوالحسن محمد حلّی از شرف الدین مکی روایت کرده است، می پندارم در طی مطالب کتاب حاضر به نام و نشان شرف الدین مکی دست یابیم.

ص: ۱۳۰

۱- - باید توجه داشت که ملا نصیر الدین محمد بن عبدالکریم انصاری مترجم کتاب عن الداعی ابن فهد حلّی که در سال ۹۶۷ به امر مراق خان از امیران طهماسب صفوی ترجمه کرده است با علامه حلّی نبوده است بلکه از عموزادگان ملا شرف الدین مترجم فوق می باشد.

شرف الدین علی از فضلا و علما و فقها و محدثان است. از تألیفات او کتاب تأویل الآیات الظاهره فی فضائل العتره الطاهره است. و گاهی گفته اند کتاب مزبور تألیف شرف الدین شولستانی است که در نجف اشرف ساکن بوده و نزدیک به عصر ما بوده است. این احتمال غلط نابجا است چرا که تألیف مزبور قدیم ترین تألیف و مشهورترین کتاب است.

این کتاب را مولی استاد استناد در اختیار گرفته است و در کتاب بحار الانوار به چگونگی آن اعتماد داشته و در دیباچه کتاب بحار می نویسد: تأویل الآیات تألیف سید شرف الدین حسینی مرعشی است که پدرم سید قاضی نورالله مؤلف مجالس المؤمنین می باشد. قاضی، کتاب تأویل الایات را به طوری که خود او گفته است بر شیخ ابراهیم بن سلیمان قطیفی قرائت کرده است و به این قرائت و حواشی مجالس متذکر است.

شریف

اصطلاحی است که ملا حسین بن عبدالحق الهی در کتاب آل النبی و شیخ مقداد در تنقیح بر سید عمید الدین عبدالمطلب بن اعرج حسینی اطلاق کرده اند.

لیکن در نسخه ای که به دیدار ما رسیده است سید عمید الدین بن عبدالمطلب بن اعرج حسینی است لیکن این نسخه ظاهراً سهو است چرا که بعد از عمید الدین کلمه ابن افزوده شده است.

ص: ۱۳۱

۱- - در مجلد سوم از شرف الدین به عنوان شیخ شرف الدین بن علی نجفی یاد کرده و کتاب تأویل را به وی نسبت داده است و در جمله چهارم از مترجم حاضر به عنوان سید شرف الدین علی حسینی استرآبادی نجفی نام برده است و تأویل الآیات را به وی نسبت داده است.

علاوه بر آن چه که در رابطه با شریف ذکر کردیم این کلمه به سید مرتضی و برادر بزرگوارش متعلق می شود.

شریف اژه ای

ملا محمد شریف بن شمس الدین رومی دشتی اژه ای اصفهانی.

وی شاگرد شیخ بهائی (ره) است.

گاهی از مترجم حاضر به نام شیخ شرف الدین رومی دشتی هم نام می برند.

شفائی

حکیم جلال هجوگرای فاضل معروف به «شرف الدین حسن شفائی اصفهانی» از بزرگان طبیبان روزگار شاه عباس کبیر است. از تألیفات او کتاب قرابادین است که در ادویه مرکبه به پارسی تألیف گردیده است. (۱)

قرابادین به معنای داروهای مرکبه است. قرابادین عربی «کربادین» است. چنان که از افراد یادآور شده محمد شیرازی است از کتاب فنسطاس الاطباء.

شفیهن

شیخ ابوالحسن علی بن حسین شفیهنی.

وی از فضلا و سرایندگان بنام روزگار خود بوده است.

شهید اول به بخشی از چکامه هائی که در ثنا گستری حضرت مولی علی (علیه السلام) سروده است، شرحی تدوین فرموده است.

ص: ۱۳۲

۱- - اشتباهی در رابطه با حکیم شفائی و سید مظفر بن محمد حسینی شفائی متوفی ۹۶۳ هـ. اتفاق افتاده است. و این در هنگامی است که سید مظفر مؤلف قرابادین می باشد. قرابادین، اقرابادین و قربدین با دال یا با ذال کلمه ای است که از یونان تعریف شد، و به معنای علم به ماهیت است و حاکی از فوائد ادویه مفرده و مرکبه می باشد.

شیخ شمس الدین

این لقب حداکثر بر شیخ ابو عبدالله محمد بن مکی شهید اول اطلاق می شود و گاهی هم در این رابطه به شیخ شمس الدین مکی می گویند.

و گاهی هم بر شیخ شمس الدین عریضی، اطلاق می شود.

شیخ شمس الدین

شیخ شمس الدین محمد بن احمد بن نعمه الله بن خاتون عاملی.

وی فاضلی عالم و فقیه بوده از تألیفات او شرح ارشاد علامه حلی است.

ظاهر آن است مترجم حاضر غیر از شیخ شهید اول است و هم ممکن است غیر از ابن ضحاک باشد و غیر از شیخ شمس الدین محمد بن محمد بن عبدالله عریضی است که از علمای جبل عامل است.

شیخ شمس الدین ابن داوود

شیخ شمس الدین، محمد بن محمد بن داوود مؤذن جزینی، عموزاده شهید اول (ره).

شیخ شمس الدین بن ضحاک

شمس الدین محمد بن علی بن موسی بن ضحاک شامی.

وی دانشوری با فضیلت و سراینده بود و در روزگار شهید اول می زیسته است. در شهرستان اردبیل مجموعه ای که همگی آن به خط های علمای جبل عامل بوده است یافتیم که در آن جا نوشته بود گاهی که شمس الدین تصمیم گرفته کتاب تحریر را استنساخ کند برخلاف انتظار به کمی کاغذ گرفتار شده بود شمس الدین این ابیات را سروده و نزد شهید فرستاد:

یا

سید احاسه و الفناء لغو

بدئت فی نسخه التحریر مجتهدا

و ابن

جعفر مالی فیه من ارب

ممالم

(....) من عظيمه و شوا

أنى ليحصل لى فى شرعه ورق

ص: ١٣٣

لانه

عند وزن المال يختنق

شهيد (ره) اين ابیات را در پاسخ او كه خود سروده بود، ارسال داشت: فلن

فى التوكل ذا صدق و ذا ثقه

و لا تضيقن صدرا عنه نائبه

لا تطلبين

من عبید الله مالهم

ونزه النفر عن ذا ون طمع

خذ القناعه صفد احيث ما وحدت

قد

فاق قوم على قوم بما صدقوا

فالله كافل بر زق الخلق قد خلقوا

و

اطلب من الله نلقى الخير حيث لقوا

فكم اناس باطماع عند فشقوا

كل

الشارب فيه الصفوء و الوثق

شيخ شمس الدين بن عبدالعالی

شيخ شمس الدين بن عبد العالی از علمای روزگار خود بوده است.

به طوری كه از اجازه ابن مؤذن جزینی پسر عموی شهید اول (ره) كه برای شیخ عبدالعالی میسی مرقوم داشته است بر می آید،

شیخ شمس الدین مترجم حاضر از شهید اول روایت کرده است و شیخ عز الدین حسن بن عشره هم از او روایت داشته است.

ممکن است در مطاوی این کتاب به نام و نشان او دست پیدا کنیم.

و ممکن است مترجم حاضر، جد شیخ علی میسی یاد شده باشد.

شیخ شمس الدین بن مجاهد

شیخ شمس الدین محمد بن مجاهد شاگرد شهید اول.

و نیز این لقب بر شیخ شمس الدین محمد بن مجاهد بن بشاره طحاوی اطلاق می شود.

ظاهر آن است هر دو تن ابن مجاهد متحد باشند.

شمس الدین (بن) محمد بن الخطیب

وی از علمای عصر ما بلکه از معاصرین روزگار ما می باشد.

ص: ۱۳۴

از تألیفات او ترجمه شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید است که به پارسی ترجمه کرده است. این ترجمه را در روزگار پادشاهی شاه سلیمان صفوی و به درخواست درویش بن مظفر تدوین کرده است و من مجلد اول این ترجمه را در اصفهان دیده ام و چنان می نماید با آن که در روزگار شاه سلیمان می زیسته مترجم مزبور را می شناسم و او را به عنوان درویش بن مظفر به شمار نمی آورم.

شمس الدین خطیب حائری حسینی

سید شمس الدین خطیب از اجله علمای متأخر اصحاب ما می باشد.

در یکی از مجموعه ها گاهی که در هرات بودم به رساله ای از او به نام السجع النفس فی محاوره الدلام و ابلیس که سال ۹۵۹ هـ. تألیف کرده برخوردارم. رساله مزبور تألیف مختصری است که با انشائی لطیف و ارزنده و مسجع تدوین گردیده است.

شمس الدین طبرسی نحوی

شیخ شمس الدین از مردم طبرستان بود و در فن نحو استاد بوده است.

کفعمی در حواشی بلد الامین برخی از تحقیقات نحوی را از قول او نقل کرده است.

از نام و نشان و روزگار او اطلاعی ندارم. دور نیست کتاب الجواهر در علم نحو که نسخه ای از آن در اختیار ما می باشد از تألیفات مترجم حاضر باشد نه آن که از تألیفات شیخ ابو علی فضل بن حسن طبرسی. هر چند مشهور آن است که الجواهر تألیف ابو علی طبرسی است.

شیخ شمس الدین عریضی

از سادات علما است و از سید حسن بن ابوب، که به ابن نجم الدین اعرج حسینی شهرت دارد روایت کرده است.

ص: ۱۳۵

از اجازه ای که شهید ثانی برای شیخ حسین عبد الصمد داده است و اجازات دیگر بر می آید که شیخ ابوالقاسم علی بن طی از سید حسن بن ابوب روایت کرده است.

به گمانم نام او را در این رجال آورده ام.

شمس الدین مفید

صاحب عنوان از علمای امامیه است. شیخ لطف الله نیشابوری در کتاب غایه المأمول از وی یاد کرده است و کتاب تنزیه الانبیاء را به وی نسبت داده است.

به طوری که هویدا است شیخ شمس الدین مفید، غیر از شیخ مفید است چرا که لقب شیخ مفید، شمس الدین نبوده است.

ممکن است شمس الدین مفید، همان دانشوری است که ارشاد علامه حلی را شرح کرده است و او همان عالم فقیه و معروف است.

شمس الدین مفید در شرح ارشاد مجموع بیست و دو نقض از نقائصی که شیخ نصیر الدین کاشی در تعریف طهارت و قواعد بر علامه وارد آورده، متذکر گردیده است و از نقائص مزبور در شرح ارشاد پاسخ داده است. من اکنون از روزگار او اطلاعی ندارم. آری او از متأخران است. ممکن است شمس الدین مفید که شیخ لطف الله نام برده است، مترجم حاضر باشد چرا که شیخ لطف، مقدم بر اوست و دور نیست متعدد باشند.

شمس الدین مکی

شیخ شمس الدین ابو عبدالله محمد بن مکی (شهید اول) قدس الله روحه.

شمس الشرف

سید شمس الدین شرف بن ابو شجاع علی بن عبدالله بن عقیل حسینی سلیقی.

شما گیلانی

ملا شمس الدین محمد معروف به ملا شما گیلانی از علما و حکمای عهد خود بوده است. از تألیفات او دو رساله مختصر است که به خط خود آن ها را در یکی از مجموعه های ملا محمد حسین کاشی مدرس هرات مرقوم داشته است.

یکی از آن ها در این رابطه است که تعیین حقیقت وجودیه در حالی که واجب بالذات است واجب است که غیر آن حقیقت باشد یا خیر؟!

دومی در این رابطه است، مفهومی که از حقیقت وجودیه منتزع می شود، انتزاع آن به حسب نفس الامر می باشد بر دو بخش است.

تاریخ نوشتار نسخه اول ۱۰۴۶ هـ. است.

شمسا کشمیری

ملا شمس الدین محمود بن (...) کشمیری.

شهدای سه گانه

اینان که از اعلام مشاهیرند به این شرح اند:

شیخ محمد بن مکی، شهید اول و شیخ زین الدین شهید ثانی و ملا عبدالله خراسانی شهید بخاری. بنا به سبک شیخ حسین بن عبدالصمد والد شیخ بهائی رحمه الله علیها، شهدای ثلاثه شهید اول و دوم و شیخ علی بن عبدالعالی کرکی شارح قواعد است. بنابراین سبک ملا عبدالله خراسانی یاد شده شهید رابع و قاضی نور الله شوشتری شهید پنجم است.

ص: ۱۳۷

گاهی این کلمه ارزنده را منحصر به شهید اول (ره) می دانند و او شیخ ابو عبدالله محمد بن مکی عاملی مؤلف اللمه و الدروس و الذکری و امثال این ها.

شهیدان

مراد از این کلمه شیخ شهید محمد بن مکی بن حامد بن عاملی جزینی مؤلف ذکری و دروس و امثال این ها.

و دیگری شیخ شهید ثانی زین الدین بن علی بن احمد عاملی جبعی.

شهید ثانی

او شیخ زین الدین بن علی بن احمد شامی عاملی مؤلف کتاب المسالک در شرح شرایع و امثال آن از تألیفات دیگر از قبیل شرح لمعه شهید اول.

شهید ثالث

مولای با جلال شهاب الدین عبد الله بن محمود بن سعید شوشتری مشهدی خراسانی معروف به عقاب. مولانا به دست ازبک ها دچار شد و به فرمان پوست نشینان ایشان در شهر بخاری به شهادت رسید و این از آن هنگام بود که ازبک ها به مشهد مقدس رضوی هجوم آورده و گروه بسیاری را از پای در آوردند و حرم مطهر را چپاول کردند و این پیش آمد در اوائل دولت شاه عباس کبیر بود.

شیبانی

شیخ جلیل محمد بن حسن شیبانی.

وی از اعلام شیعه و مؤلف تفسیر نهج البیان عن کشف معانی قرآن است نسخه ای از این تفسیر در اختیار ما می باشد.

وی متأخر از شیخ مفید است چرا که در تفسیرش از شیخ مفید نقل کرده است.

از قرائن ظاهری بدست می آید مترجم حاضر غیر از شیبانی نام است که سید مرتضی در رساله محکم و متشابه از وی نقل می کند. بلکه ممکن است سید مرتضی آیات ناسخ و منسوخ را از او نقل کرده باشد.

شیبانی در اواخر دولت عباسی می زیست. چرا که مستنصر پدر مستعصم عباسی است که دولت عباسی با روی کار آمدن مستعصم مضمحل گردید. و هرگاه مستنصر را بر مستنصر بالله حمل کنیم که نخستین خلفای عباسی است یعنی آنان که در بلاد مصر و شام به خلافت برخاسته اند آن هم روزگاری که خلافتشان در بغداد از هم پاشیده تأخرش بیشتر از اندازه خواهد بود.

در هر حال مؤلف تفسیر نهج البیان از متأخران است و سید و شیخ از متقدمان به شمارند. چنان که ممکن نیست صاحب تفسیر مزبور شیخ ابو عبدالله حسین بن علی بن شیبان قزوینی مؤلف کتاب علل الشریعه باشد که سید بن طاووس از او نقل می کند، چرا که شیبان از مشایخ شیخ مفید(ره) است.

در هر حال از چگونگی های احوال او با خبر نیستم لیکن همین قدر معلوم است که با مستنصر خلیفه عباسی ارتباط نزدیکی داشته است.

ص: ۱۳۹

حداکثر استعمالات آن در کتاب های فقه و اصول و امثال این ها، شیخ طوسی است و مراد از آن شیخ ابو جعفر محمد بن حسن بن علی طوسی است. (۱)

و مراد از این کلمه در کتاب های حکمت و کلام شیخ ابو علی بن سینا است که حسین بن عبدالله بن سینا باشد و کلمه شیخ در علوم بلاغت متوجه به شیخ عبدالقاهر گرگانی مؤلف دلائل الاعجاز و امثال آن است. (۲) شیخ بهائی شیخ بهاء الدین محمد بن حسین بن عبد الصمد خارثی عاملی.

شیخ رضی

رضی الدین محمد بن حسن استرآبادی نحوی. ادیب متأخر امانی. شارح کافیه در نحو و شافیه در صرف تألیف ابن حاجب، از روزگارش و از تألیفاتش به غیر از دو شرح یاد شده اطلاعی ندارم.

ص: ۱۴۰

۱- - مؤلف گوید: از فحوای مهذب ابن فهد استفاده می شود هرگاه در کتاب المهذب بگوید: شیخ و تلمیذش چنین گفته است، مراد از تلمیذش قاضی ابن براج است و هرگاه در مهذب بگوید: شیخ در دو کتاب اخبارش چنین گفته است، مراد کتاب تهذیب و استبصار است. همچنین هرگاه مطلق بگوید: «کتابیه» مراد تهذیب و استبصار است و هرگاه بگوید: شیخ از دو کتاب فروعش چنین گفته، مرادش مبسوط و خلاف است و هرگاه بگوید: شیخ در دو کتاب خلاف چنین گفته مرادش کتاب مبسوط و خلاف است.

۲- - ابوبکر عبدالقاهرین عبدالرحمان گرگانی از معاریف ائمه لغت و بلاغت و کتاب های زیادی تألیف کرده است و سال ۴۷۱ هـ. وفات یافته است.

شیخ زاده لاهیجی

شیخ محیی الدین لاهیجی شیخ زاده فاضلی عاملی و سراینده کامل بود و از افاضل روزگار شاه اسماعیل صفوی به شمار می آید و از مشایخ صوفیه به شمار است. پیش از این در ذیل احوال سید ضیاء الدین نور الله بن محمد شاه نوشتیم شاه اسماعیل سید یاد شده را همراه با شیخ زاده لاهیجی به سوی شاه بیک خان اوزبک به عنوان سفارت گسیل داشت.

مؤلف گوید: شیخ زاده کتاب گلشن راز که در تصوف است، شرح کرده است. (۱)

شیخ صفی الدین اردبیلی

سید صفی الدین ابو الفتح اسحاق بن امین الدین سید جبرئیل ابن صالح بن قطب الدین احمد جد سلاطین صفویه می باشد. صفی الدین، فاضلی عالم و فقیهی محدث است. (۲)

شیخ طبرسی

گروهی از اعلام، عنوان فوق را متذکرند و ما پیش از این از آن ها به عنوان طبرسی یاد کرده ایم و حداکثر این یادها را به ابو علی فضل بن حسن بن فضل مؤلف تفسیر مجمع البیان متوجه است.

ص: ۱۴۱

۱- - شارح گلشن راز، شمس الدین محمد بن یحیی نوربخشی معروف به اسیری لاهیجی است که در ۹۱۲ هجری در گذشته کتاب شرح گلشن را شرح کرده و به نام مفاتیح الاعجاز فی شرح گلشن راز نامیده است.

۲- - تاریخ نویسان در نسب صفویان اختلاف کرده اند برخی از ایشان سیادت او را انکار کرده اند و برخی نسب ایشان را به حضرت موسی بن جعفر (علیه السلام) منتهی ساخته اند.

ابو جعفر محمد بن حسن بن علی بن الحسن طوسی، مؤلف تهذیب و الاستبصار و امثال این ها.

شیخ علائی

شیخ ابوالحسن نور الدین علی بن عبدالعالی کرکی عاملی شارح قواعد و امثال آن.

بدیهی است عنوان علائی را بعضی از فضلاء متأخر آن گاه که به شرح قواعد و ارشاد و شرایع و کتب فقهی دیگر پرداخته است، ایجاد نموده است.

شیخان

این کلمه هر چند نفر از اعلام اطلاق می شود از جمله شیخ ابو جعفر محمد بن حسن طوسی و آن دیگر شیخ مفید محمد بن محمد بن نعمان استاد شیخ طوسی و ضمناً این اطلاق هم در کتاب های اصحاب ما شایع است و هم در کتاب های حکمت و امثال این ها بر شیخ ابو علی بن سینا و شیخ ابو نصر فارابی اطلاق می شود.

شیطان الطاق

محمد بن علی بن نعمان احوّل، معروف به مؤمن الطاق.

وی از اصحاب حضرت امام صادق (علیه السلام) است برای شرح حال او به کتب رجال مراجعه شود. (۱)

ص: ۱۴۲

۱- - ابو جعفر محمد بن علی بن نعمان بن ابو طریفه بجلی احوّل صیرفی کوفی در مناظره دست توانایی داشت و در این رابطه سخت کوش و مکر خیز بود. به همین جهت دشمنان او را «شیطان الطاق» گفته اند. وی از امام سجّاد و صادق و باقر (علیهم السلام) روایت کرده کتاب هایی در تثبیت عقیده تألیف کرده است.

صائن الدین تُرکه:

خواجه صائن الدین علی بن محمد بن محمد تُرکه. حکیم صوفی مشرب.

صائن الدین مؤلفاتی در حکمت و تصوف دارد از جمله کتاب المفاحص در حکمت الهی که به سبک عرفان تألیف کرده است و نسخه ای از این کتاب در نزد ما موجود می باشد.

صابونی

همان جعفری مؤلف کتاب الفاخر در فقه است.

اینک منظور از جعفری در صدر عنوان، شیخ ابوالفضل محمد بن احمد بن ابراهیم بن سلیمان جعفری کوفی مصری معروف به ابوالفضل صابونی.

ابو عثمان اسماعیل بن عبدالرحمان صابونی

وی از دانشوران سنیان است و پیشوای محدثان خراسان می باشد.

صابونی فقیهی خطیب و پیشوای علوم چندی است. وی در ماه صفر سال ۴۴۵ هـ. وفات یافته است.

ابن اثیر در کتاب الکامل نام او را به عظمت یاد کرده است.

صاحب بن عباد

الصاحب کافی الکفاه و گاهی هم به کافی تنها اکتفا می شود.

ابوالقاسم اسماعیل بن ابی الحسن عباد بن عباس بن عباد بن احمد بن ادريس طالقانی از مشاهیر دانشمندان و وزیران. ابن عباد وزیر سلاطین

دیالمه بوده و به مناسبت مصاحبتی که با ابوالفضل ابن عمید داشته به لقبصاحب ملقب گردیده است. ابن عباد معاصر با شیخ صدوق (ره) و به خواهش او کتاب عیون اخبار رضا(علیه السلام)را تألیف کرده است.

صاحب دیوان امیر المؤمنین(علیه السلام)

برخی از علما اظهار می دارند جامع دیوان حضرت مولی علی(علیه السلام)نامعلوم است. از گفتار کیدری در شرح نهج البلاغه بدست می آید که وی کتابی تألیف کرده است به نام انوار العقول فی اشعار وصی الرسول. ممکن است کتاب دیوان حضرت مولی(علیه السلام)که معروف و متداول است همان کتاب انوار العقول باشد چرا که سند برخی از اشعار که در دیوان آمده است متناسب با هم درجه بودن کیدری است.

گفتنی است از کتاب های رجال استفاده می شود. جلودی از پیشوایان دیرپای اصحاب (شیعه) و کتابی دارد به نام دیوان شعر علی(علیه السلام).

یکی از فضلا اظهار می دارد صحت انتساب دیوان علی به حضرت مولی(علیه السلام)ثابت نمی باشد. مؤید این مقال، گفتار فیروزآبادی مؤلف قاموس است. آن جا که می نویسد: «ذات ودقین» به معنای کسی که به پیش آمد سختی دچار شد چنان که حضرت علی بن ابیطالب(علیه السلام)فرموده است:

تلکم

قریش تمنّانی لتقتلنی

فان هلکت فرهن ذمتی لهم

فلاو

ربک ما بزّوا و لا ظفروا

بذات و دقین لایعفوا لها اثر

مازنی اظهار داشته حضرت مولی(علیه السلام) شعر نگفته و درست نیست سرایندگی کند و به غیر از دو شعر بالا شعری نگفته است. زمخشری گفته مازنی را تصدیق کرده است.(۱)

ص: ۱۴۴

۱- - میبیدی در شرح دیوان، این ابیات را به دو بیت مزبور افزوده است. ← و ان هلکت فانی سوف اورثهم اما بقیت فانی لست متخذاً اهلاً فقد با یعونی و لم یوفوا بیعتهم و ناصبونی فی حرب مضرّمه ذّا الحیوت فقر خانواد قد غدروا و لا شیعه فی الدین اذ فجروا و کرونی فی الاعداء اذ مکروا ما لم یلاق ابوبکر و لا عمر از زبیدی در تاج العروس نقل شده برخی از نصوص

دلالت می کند که علی (علیه السلام) اشعار بسیاری داشته و بعضی آن حضرت را اشعر خلفای معتقد می دانسته و دیوان آن حضرت معروف و متداول است. قطب الدین کیدری جامع دیوان آن حضرت است.

مولانا ابوالحسن علی بن محمد نقی الہادی (علیہ السلام) شہرت دارد کہ لقب آن حضرت بہ صاحب‌عسکر بہ این خاطر بودہ است کہ در سامرا مقیم بودہ و سامرا در آن روزگار، معروف بہ عسکر بودہ است.

این وجہ درست نیست بلکہ حق آن است کہ صاحب‌عسکر بودن آن حضرت بہ آن بودہ کہ حضرتش از طریق معجزہ، لشکر خدا را برای خلیفہ عباسی آشکار کرد و بہ این حقیقت علمای ما تصریح کردہ اند. این وجہ از دیرپای بہ خاطر مگذشتہ بود. تا این کہ پس از مدتی یعنی سال ۱۱۹۷ ہ۔ بہ این واقعیت رسیدم کہ سید علیخان والی حویزہ در کتاب حکمت البیان و در کتاب مجموعہ اش در این باب متعرض گردید. و مطابق با آن واقعیت است کہ مساوی با واقعیتی است کہ بہ خاطرش بودہ چہ آن کہ این موضوع از باب توارد خاطر است و چہ بس مناسب است آن چہ را کہ سید علیخان بہ خاطرش گذشتہ در این جا بیان کنم.

سید علیخان گوید آن چہ وسیلہ تنبہی برای ما می شود و می دانیم در این رابطہ دیگری بر ما پیشی نکرده است آن است کہ علمای شیعہ، امام ہادی (علیہ السلام) را بہ (صاحب‌عسکر) ملقب داشتہ اند و این لقب اختصاصی

آن بزرگوار می باشد و فرزندش امام حسن عسکری را به این لقب موسوم کرده اند. گذشته از این امام هادی (علیه السلام) را به این لقب خوانده اند برای این که حضرتش در عسکر منزل گرفته است و عسکر همان سامراست و در رابطه با تخصیص امام هادی (علیه السلام) به صاحب عسکر به این جهت است که حضرتش منتسب به شهری است که به نام عسکر خوانده شده است حال آن که چنین نمی باشد و امام حسن (علیه السلام) را به این وجه نخوانده اند. علاوه بر این لقب هادی به صاحب عسکر با انتساب آن حضرت به صاحب عسکر که نام شهری می باشد درست نخواهد بود چرا که آن حضرت در زمان خودش صاحب عنوان ظاهری نبوده است. آری صاحب عسکر بودن آن جناب به خاطر معجزه ای بوده که از آن حضرت به ظهور رسیده است به این شرح که متوکل برای این که آن امام همام را از نظر مردم حقیر به شمارد، گروه بسیاری از لشکریان خود را به عنوان سان دیدن آماده نمود و خود امام هادی (علیه السلام) را در ردیف یکی از لشکریان خود قرار داد لیکن خدای تعالی سپاه آسمانی را گسیل داشت تا همگان را شرمنده ساخت و آن حضرت را صاحب عسکر گفتند و این حدیث در میان شیعه رایج است و مؤلف الثاقب آن را نقل کرده است و گفته است در یکی از روزها متوکل عباسی لشکریان خود را که نود هزار تن از ترک هائی که در سامرا به سر می بردند برای سان دیدن آماده کند قبلاً دستور داد هر یک از لشکریان توبره ای حاضر کرده و آن را مملو از خاک قرمز نموده و یکی را بر دیگری قرار داده تا سرانجام کودی عظیم فراهم آمد و خود او بر فراز آن کود نشست و امام (علیه السلام) را به آن مکان دعوت کرد و ضمناً به امام عرض کرد این گروه از لشکریان میدان را بدین جهت به حضور طلبیدم تا عظمت خودم را به شما ثابت کنم و ضمناً دستور داد تا لشکریان لباس مخوف بپوشند و

سلاح جنگی بر اندام خود راست بیاورند و از بهترین زینت ها برخوردار گردند و نظر او از این همه تشکیلات ارباب امام(علیه السلام) بود تا مبدا یکی از بستگان آن حضرت خروج نماید و اغتشاشی در مملکت به وجود بیاورد.

امام(علیه السلام) خطاب به وی فرمود: می خواهی من هم لشکریان خود به تو نشان بدهم؟ متوکل که چنان خیالی را توقع نداشت گفت آری! امام(علیه السلام) دست به دعا برداشت بلا درنگ جنود الهی، مشرق و مغرب مملو از فرشتگان گردیده و به لباس رزم در آمدند. متوکل از آن چه دیده بود به حالت غش در آمد و گاهی که متوکل از حالت غش بیرون آمد، حضرت ابوالحسن خطاب به او فرمود: ما با دنیای شما هیچ گونه گفتگویی نداریم چرا که ما از دنیای شما اعراض کرده ایم و به امور اخروی می پردازیم. بنابراین از آن چه می پنداری بدبین مباش و به اندوهی دچار مشو.

صاحب الفاخر

شیخ ابوالفضل محمد بن احمد بن ابراهیم بن سلیمان جعفری کوفی معروف به صابونی و یا ابوالفضل صابونی از پیشوایان علما بود و به جعفری، مشهور و به «صاحب الفاخر» در فقه معروف می باشد.

و گروهی از اصحاب از جمله شهید در شرح ارشاد و ذکری بلکه در بیان و دروس مطالب بسیاری از وی نقل کرده اند. و از آن چه شهید نقل کرده در بحث تسلیم از شرح ارشاد بلکه در کتاب ذکری ایراد کرده است و قول به وجوب تسلیم (السلام علیک ایها النبی و الله و برکاته) در حال نماز چنان که گروهی از اصحاب هم به این قول قائل اند بلکه از کتاب الفاخر نقل شده که تسلیم در نماز بر پیمبر اکرم ۹ واجب است. لیکن این قول غریب است. صابونی با دو درجه مقدم بر شیخ طوسی است. صابونی در آغاز زیدی مشرب بود. سپس مستبصر گردید امام اثنی عشری مذهب

گردید. صابونی علاوه بر کتاب الفاخر تألیفات دیگر هم داشته. اصحاب ما تألیفات او را در کتاب های رجال خویش متذکر گردیده اند.

صاحب کتاب مجموع الفوائد در فقه

از نام و نشان صاحب عنوان اطلاعی ندارم و لیکن نسخه ای دیرپای از کتاب او را نزد فاضل هندی دیده ام و از نسخه آن بر می آید که مؤلف مجموع الفوائد، متأخر از علامه حلی بلکه متأخر از شهید اول است چرا که در این کتاب از ذکری و بیان و کتاب های دیگر شهید نقل کرده است. این کتاب منحصر به عبادات و مستأجر است و این موضوع را در آغاز کتاب مزبور یاد کرده است. و در این کتاب به تحقیقات علمی پرداخته بلکه به فتوای بی سابقه بسنده کرده است و ضمناً به اقوال برخی از اساتیدش پرداخته و تحقیقات بسیاری از اقوال آنان اشاره نموده است و گاهی اظهار می شود مطالب بی سابقه ای که در آن آورده شده است از مطالب ابن فهد می باشد چرا که ابن فهد در مجموعش گفته است هرگاه قورباغه و یا عقرب در آب چاه بیفتد و بمیرد، برای طهارت آن باید شش دلو آب کشیده شود. شیخ مفلح در شرح موجز اظهار می دارد این نظریه بی سابقه است و جز مؤلف دیگری متعرض این فتوا نشده است. حال آن که مؤلف کتاب حاضر در مجموع به ذکر آن پرداخته است در عین حال نمی توان هر دو تن را یکی دانست گرچه اتحاد درجه به تنهایی ابائی از اتحاد ندارد.

صاحب کتاب معارج السوؤل و مدارج المأمول در تفسیر آیات الاحکام

صاحب عنوان، شیخ کمال الدین حسن بن محمد بن حسن نجفی است.

کمال الدین کتاب معارج السوؤل خود را پس از کنز العرفان شیخ مقداد تألیف کرده است و ممکن است شیخ کمال الدین در این رشته شاگرد شیخ مقداد بوده است.

گفتنی است که شیخ کمال الدین کتاب دیگری در تفسیر قرآن به نام عیون التفاسیر دارد و خود او در آغاز معارج به چنان تفسیری که تألیف کرده، اشاره نموده است.

باری کتاب معارج السؤل، کتاب بزرگی است در شرح آیات الاحکام که در ضمن چندین مجلد تدوین شده است. کمال الدین این کتاب را از تفسیر عیون التفاسیر خودش استخراج کرده است و من نسخه هائی از آن را در اصفهان دیده ام.

بدیهی است کتاب هائی در رابطه آیات الاحکام تألیف شده است و هیچ یک از آن ها را به بزرگی معارج کمال الدین ندیده ام. و تحقیقات ارزنده ای در این کتاب ایراد کرده است.

صاحب مدارک

سید شمس الدین محمد بن علی بن حسین بن ابوالحسن موسوی جبعی.

سید شمس الدین، دخترزاده شهید ثانی است و برادرش فاضلی عالم و عالمی فاضل و مشهور است و در مکه معظمه می زیسته و نامش سید نور الدین علی می باشد.

صاحب نفس زکینه

سید محمد بن حسن حسنی از فرزندان مولانا حسن بن علی المجتبی صلوات الله علیه. یعنی آن بزرگ مردی که در آخر الزمان ظهور خواهد کرد و ظهور این عالی مرتبه از علامت های ظهور حضرت بقیه الله المهدیاً است. احوال مفصل این سید جلیل القدر در کتاب های اصحاب آمده است.

ص: ۱۴۹

شیخ سعد الدین صالحانی (۱).

صالحانی تألیفاتی دارد از جمله کتاب المحبه و کتاب المجتبی است.

صدر شیرازی

مولانا صدر الدین محمد بن ابراهیم بن یحیی شیرازی.

مولانا حکیم فاضل اشراقی مشهور و شاگرد سید داماد و دیگران است و ضمناً استاد ملا محسن فیض کاشانی و مولانا عبدالرزاق لاهیجی و فضلی دیگر است و مؤلف شرح اصول کافی و شرح الهیات شفا.

صدر الدین ترکه

خواجه صدر الدین ترکه. فاضلی حکیم و صوفی بود.

خواجه در اصفهان متولد شد و در آن سرزمین ساکن گردید. اصلش از شهر خجند از شهرهای ترکستان است چرا که جدش از آن شهر بوده و به همین مناسبت به ترکه ملقب گردید و فرزندان و نوادگانش هم بدان لقب شهرت یافته اند. ضمناً از روزگار ویژه او اطلاعی ندارم، همین اندازه معلوم است که سلسله او همگان از شیعیان می باشند. و دور نیست که این دانشور همان صائن الدین است که پیش از این نام برده شده است. اگر تصحیفی اتفاق افتاده است از ناحیه ناسخان می باشد.

صدقی

مولانا جان بن محمد متخلص به صدقی استرآبادی (۲).

ص: ۱۵۰

۱- صالحانی منسوب به صالحان است که نام محله بزرگی است در اصفهان که گروهی از علما و محدثان از آن سرزمین برخاسته اند.

۲- نام و نشان مولانا صدقی، «سلطان محمد» است نه جان بن محمد و برای همین کلمه «بن» زاید است و جان محمد درست است.

وی فاضلی عالم و امامی مشهور و معاصر با میرزا مخدوم سنی معروف و مؤلف انواقض الروافض است.

صدوق

شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی.

معظم له اصلاً از دانشوران قم بوده است. لیکن اخیراً در ری ساکن بوده و مرقد مطهرش در شهر ری هم اکنون معروف و مزار است. از تألیفات او من لا یحضره الفقیه کتابی معروف و یکی از کتب اربعه می باشد. گذشته از این سیصد مجلد تألیف دیگر دارد.

صدوقان

شیخ ابوالحسن علی بن حسین بن موسی بن بابویه مؤلف رساله ای که برای فرزندش شیخ صدوق مرقوم داشته است. دوم: فرزندش ابو جعفر محمد بن علی مؤلف من لا یحضره الفقیه و کتاب های دیگر و خود او به ابن بابویه معروف است.

صفار

نام غالبی شیخ اجل اقدم محمد بن حسن صفار و مؤلف بصائر الدرجات. (۱)

صفوانی

شیخ ابو عبدالله محمد بن احمد بن ابی عبدالله بن قضاچه بن صفوان بن مهران جمال مولی بنی اسد. وی به خاطر انتسابی که با جدش صفوان جمال داشت به نام صفوانی شهرت پیدا کرده است و ضمناً معاصر با صدوق و

ص: ۱۵۱

۱- - ابو جعفر محمد بن حسن بن فراخ صفار معروف به مموله، از محدثان ثقه قمی ها می باشد. سال ۲۹۰ هجری در قم درگذشت.

امثال او از محدثان بوده است و نامش در کتاب های رجال آمده است. و گاهی کلمه صفوانی بر عبدالله بن عبدالرحمان بن احمد معروف به صفوانی گفته می شود. ناگفته نماند حداکثر کتاب ها نام و نسب او را به این روش یاد کرده اند. شیخ ابو عبدالله محمد بن احمد بن عبدالله بن فضاعد تا به آخر. و در کتاب جامع المقال شیخ فخر الدین رماحی. کلمه «ابی» بین ابن و عبدالله واقع شده است و ممکن است از اشتباهات ناسخ باشد.

بدیهی است جلالت قدر صفوانی مورد بحث و وثاقت او بلا شبهه می باشد. این است که اصحاب رجال و دیگران از وی یاد کرده اند.

قابل توجه است که صفوانی دوم که پیش از این یاد آور شدیم، در کتاب های دیگر نام و نشانی دارد. تنها در کتاب اعلام الوری طبرسی و امثال آن در باب معجزات حضرت رضا (علیه السلام) به نام او اشاره شده است. برای چگونگی احوال او به باب القاب رجال مراجعه باید کرد.

شگفت از شیخ فخر الدین فوق الذکر است. آن جا که در کتاب جامع المقال اظهار می دارد که هر دو صفوانی غیر معلوم الحال اند و از آن جا که تمیزی در کار نیست دارای مرتبه هایی می باشند.

گفتنی است ابن شهر آشوب در کتاب المناقب کتاب الاحن و المحن را به صفوانی نسبت داده و پاره ای از مطالب را از آن نقل کرده است و قرینه ظاهر حاکی از آن است که کتاب مزبور از صفوانی اول است که صاحب عنوان می باشد.

دانستنی است ابن شهر آشوب در کتاب المناقب بسیاری از مطالب را از کتاب الاحن و المحن صفوانی نقل کرده است. حال آن که این کتاب در ترجمه حال و تألیفات او ذکر نشده است. آری در کتاب فهرست، چنین

آمده است. کتاب محبه آل الرسول و ذکر احن اعدائهم. از ظاهر پیداست که هر دو کتاب یکی باشد. صفوانی، شاگرد کلینی است، چنان که در کافیکفته می شود. در نسخه صفوانی چنین آمده است. در هر حال، احوال او را در کتاب های رجال باید بدست آورد.

صفی اردبیلی

شیخ صفی یا سید صفی الدین ابوالفتح اسحاق بن سید امین الدین جبرائیل بن سید صالح بن قطب الدین احمد حسینی موسوی اردبیلی.

صفی الدین

این عنوان بر گروهی از اعلام اطلاق می شود.

از جمله شیخ صفی الدین محمد بن یحیی بن سعید و دیگری شیخ صفی الدین.

صفی الدین کفعمی

شیخ صفی الدین بن سعید کفعمی.

صفی الدین از دانشوران روزگار شیخ ابراهیم کفعمی، مؤلف الصباح می باشد. صفی الدین ابیاتی دارد که آن ها را شیخ ابراهیم کفعمی در کتاب فرج الکرب متذکر شده است. لازم است برای چگونگی احوال او به کتاب های تذکره احوال رجال مراجعه کرد.

صفی الدین علوی

سید صفی الدین بن محمد علوی عمری.

علوی از اجله دانشمندانی است که نزدیک به روزگار علامه حلّی می زیسته بلکه از شاگردان علامه بوده است. و سید علی بن عبدالحمید در ذیل رجالش وی را در ردیف معاصران علامه نام برده است.

ص: ۱۵۳

محتمل است صاحب عنوان یکی از صفی نام هایی باشد که در این باب ذکر شده است و ممکن است در مطاوی این کتاب به صفی نامی برسیم که دلیل بر اسم صاحب عنوان باشد. و دور نیست که کلمه محمد به جای کلمه (معد) بکار رفته است، هر چند شخص مورد نظر را به عنوان محمد و به خط شیخ علی، سبط شهید ثانی و به نقل از خطه شیخ حسن صاحب معالم دیده ام.

صفی الدین بن معد

سید صفی الدین ابو جعفر محمد بن معد بن علی بن دافع بن ابوالفضائل معد بن علی بن حمزه بن احمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی الکاظم (علیه السلام) سید موسوی علوی، آن که پدر علامه حلّی و نظیرهای ایشان از وی روایت کرده اند.

در کتاب فرحه الغری چنین آمده است. فقیه صفی الدین بن معد یادآور شده است همانا فقیه ما محمد بن علی بن فضل که فقیهی مورد اعتماد و از عیون رجال حدیث بود و از اعتقادات صحیح برخوردار بود. گفته است این زیارت را از کتاب های عمویان خویش بدست آورده ام و به خط عمویم حسین بن فضل چنین آمده است: قال حدّثنی حسین بن محمد بن مصعب.

مؤلف گوید: از ظاهر کلام بر می آید که مرادش از صفی الدین، سید فقیه صفی الدین ابو جعفر محمد بن معد است چرا که شیخ فقیه صفی الدین محمد بن معد در درجه صاحب کتاب فرحه الغری است. لیکن در موضع دیگر از آن کتاب آمده است. محمد بن معد موسوی گفته است در یکی از کتاب های حدیث دیده ام، حدّثنا محمد بن عبدالعزیز عن عبدالله الانباری عن احمد بن محمد بن عیسی بن محمد بن حسن الجعفری قالی وجدتُ فی کتاب ابی حدّثنی فاطمه عن امها عن الصادق (علیه السلام).

صفی الدین بن معد

شیخ صفی الدین محمد بن معد بن علی بن ابی دافع بن ابی الفضائل بن معد. آن که از پدرش روایت می کند و به همین نسبت سید بن معیه کتاب صحیفه کامله سجاده را از وی روایت می کند.

صفی الدین گیلانی

سید امام صفی الدین بن امیر منصور بن محمد حسینی گیلانی.

صفی الدین فاضلی عالم و حکیم و از دانشوران نزدیک به روزگار ما می باشد.

صفی الدین تحقیقات و تعلیقات و حواشی و افاداتی دارد و پدرش نیز از علما بوده است. مناسب است احوال او را از مدارک دیگر بدست آورد. و ترجمه پدرش یادآور شده است.

صفی الدین حلّی

شیخ صفی الدین عبدالعزیز بن محاسن بن سرایا بن علی بن ابی القاسم حلّی معروف به ابن سرایا حلّی و به صفی حلّی.

صفی الدین از سرایندگان عرب است. دیوان شعری دارد و قصیده بدیعیه و امثال آن می باشد. وی متأخر از علامه حلّی است.

صنعانی

عنوان مزبور در اصطلاح امامیه به شیخ اجل محمد بن یوسف که از عیون ثقات معاصر حضرت ابو عبدالله الصادق (علیه السلام) است، گفته می شود.

و گاهی هم بر ابراهیم بن عمر یمانی اطلاق می شود.

نجاشی رحمه الله در رجال گوید: صنعانی از شیوخ ثقات از ما می باشد.

و گاهی عنوان مزبور اطلاق می شود به شیخ اجل حافظ ابوبکر عبدالرزاق بن همام بن قانع حمیری صنعانی.

به طوری که از کتاب های عامه بدست می آید حمیری از علمای شیعه بود و در روزگار خلافت مأمون وفات یافته است. به گمان من دور نیست صنعانی حمیری مؤلف کتاب جمع الاحادیث الموضوعه است و از این پس در باب القاب از قسم ثانی بدان اشاره خواهیم کرد. و من شرح حال او را در حاشیه رجال کبیر میرزا محمد استرآبادی متعرض گردیده ام.

و گاهی هم بر گروهی از علمای عامه اطلاق می شود و ما چگونگی احوال آن ها را در باب القاب از قسم ثانی که ویژه علما و عامه آمده است متذکر شده ام.

صولی

لقب گزیده شده به گروهی از علما اطلاق می شود.

از جمله ابو علی احمد بن محمد بن جعفر صولی بصری معروف به ابو علی صولی و این شخص همان کسی است که در کتاب های رجال یادآوری شده است و همگی عمرش را به مصاحبت جلودی گذرا کرده است.

شیخ مفید از او روایت می کند و او از علمای امامیه است.

و گاهی بر ابراهیم بن اسحاق صولی اطلاق می شود و او مؤلف کتاب الجواهر است. (۱)

ص: ۱۵۶

۱- الذریعه می نویسد: ابراهیم بن اسحاق غیر از ابراهیم بن عباس صولی است و محتمل است نام کتابش جواهر الاسرار باشد که نام آن را ابو اسحاق ابراهیم بن اسحاق احمری نهاوندی نوشته است.

و گاهی لقب صولی بر ابراهیم بن عباس صولی اطلاق می شود.^(۱) و گاهی لقب انتخاب شده بر شیخ ابوبکر محمد بن یحیی بن عبدالله بن عباس اطلاق می شود. صولی کاتب معروف است و خود او مؤلف کتاب ادب الکتاب و امثال آن است. صولی از مشاهیر پیشینیان و دانشوران ادب بوده و در فن شطرنج بر اثر مهارتی که در بازی شطرنج داشته ضرب المثل بوده است و شهرت او به این بازی بیشتر از ادیب بودن او می باشد.^(۲) و گاهی اطلاق می شود بر احمد بن عبدالله بن عباس صولی ملقب به طماس و ممکن است این شخص عموی صولی اول باشد و گاهی هم به طور نادر بر عده دیگر از علما اطلاق می شود.

صولی به فتح صاد منسوب به صول است بر وزن «قول» که نام قریه ای است در صعید مصر.

و اگر کلمه مزبور به ضم صاد بخوانند بر وزن «غول» نام مردی است که به قول فیروزآبادی و دیگران، ابوبکر صولی بدان منسوب است.

گاهی عنوان صولی به محمد بن احمد بن جعفر صولی اطلاق می شود. چنان که این عنوان در سند بعضی از حکایات یاد شده در آخر کتاب الاربعین شیخ منتجب الدین بابویه آمده است. مؤلف گوید: حقیقت از نظر

ص: ۱۵۷

۱- - ابو اسحاق ابراهیم بن عباس بن صول الصولی معروف به کاتب. وی در اصل از مردم خراسان بوده است وی از نظر کتابت و سرایندگی از همه والامقام تر و از نظر گفتار شیرین زبان و از نظر کردار از همه روان تر و دیوان شعرش معروف و مشهور بود. از حضرت علی بن موسی الرضا(علیه السلام) روایت می کرده و ثعلب نحوی از وی روایت داشته است و سال ۲۴۳ هـ. در سامرا در گذشته است.

۲- - صولی به عنوان شطرنجی معروف بوده است و ندیم سه تن از خلفای عباسی بوده است. راضی، مکتفی و مقتدر. صولی در سال ۴۳۳ هـ. در حالی که پوشیده و مخفیانه به سر می برد در شهر بصره در گذشت.

من این است که قلبی در سند مزبور اتفاق افتاده است، چنان که اصل آن «احمد بن محمد» است که منقلب به «محمد بن احمد» گردیده است. گفتنی است که سید بن طاووس در کتاب اقبال کتاب ادب الکتاب را به صولی نسبت داده و مطالبی را از آن کتاب نقل نموده است. و از ظاهر پیدا است مراد سید (ره) از صولی، ابوبکر صولی است که پیش از این یاد شده است. چرا که متصل بدان از کتاب الجواهر ابراهیم بن اسحاق صولی یاد کرده است.

ابن اثیر در الکامل می نویسد: در سال ۲۴۳ هجری ابراهیم بن عباس بن محمد بن صول صولی در گذشته و او مردی سراینده و ادیب بود. (۱)

مؤلف گوید ممکن است کلمه صولی در ضمن نام بردن از جماعت صولی ها از باب نسبت بوده است.

صهرشتی

شیخ ابوالحسن سلمان بن حسن بن سلمان معروف به صهرشتی.

صهرشتی، فقیهی مشهور و شاگرد شیخ طوسی (ره) است و فتوهای او در کتب فتوا ایراد گردیده است و کتاب قیس المصباح و کتاب های ارزنده دیگر از تألیفات اوست. چنان که شیخ بهائی (ره) در حواشی فهرست شیخ منتجب الدین در ضمن ترجمه صهرشتی چنین گفته است: شیخ ابوالحسن سلمان بن حسن بن سلمان صهرشتی. از تألیفات صهرشتی کتاب قیس

ص: ۱۵۸

۱- - صول، جد ملوک گرگان است که پس از فرزندانش ریاست کتبه را به عهده داشته و امور سلطانی به ایشان واگذار شده است و صول و فروزان دو تن برادر ترک اند که مالک گرگان بوده اند. نخست مجوسی بودند پس از آن که یزید بن مهلب وارد گرگان شد بدست او اسلام آورد و همراه او بود تا در روز عقرب کشته شد.

المصباح در ادعیه است. من نسخه ای از آن را به خط جدم طاب ثراه دیده ام.

صهرشتی

شیخ سلیمان بن حسین بن محمد صهرشتی مؤلف تألیفات ارزنده.

نخستین صهرشتی در فهرست شیخ منتجب الدین آمده است.

به خط یکی از علما در ضمن ترجمه صهرشتی چنین دیده ام: الشيخ نظام الدین ابو عبد الله سلمان بن حسن بن عبد الله صهرشتی. از تألیفات او کتاب القبس در ادعیه است.

اینک دور نیست که محتمل تعدد باشد ویژه که این فاضل کتاب قبس المصباح را به این شیخ نسبت داده است. بنابراین ممکن است صهرشتی نام سه تن باشد. بنابراین تعدد مشکل است و شخص آخری در کتاب معالم العلماء ابن شهر آشوب آمده است. و ممکن است هر دو تن یکی باشند لیکن اتحاد ایشان، خالی از اشکال نمی باشد چرا که نام پدر شخص اول سلمان است و نام پدر شخص ثانی سلیمان است. دیگر آن که نام پدر شخص اول حسن است و نام پدر شخص ثانی حسین است، لیکن ظاهر آن است که هر دو تن در یک عصر می زیستند و در ترجمه هر دو به شرح حالشان اشاره شده است. مطلب دیگر نام جد اولی سلمان است و نام جد دومی محمد است. در معالم العلماء نام پدرش حُصین با صاد بی نقطه است که مستلزم اشکال زیادتری است. (۱)

ص: ۱۵۹

۱- - یاقوت کلمه صهرشت را «صهرجت» ضبط کرده است و گفته صهرجت نام دو قریه است در مصر که زراعت عمده آن جا شکر است و در مجاورت نیل قرار گرفته است. یاقوت گوید: از کسانی که منسوب به صهرجت است ابو الفرج محمد بن حسن بغدادی می باشد که از فقهای شیعه بوده از تألیفات او ← → قبس المصباح است که آن را از مصباح المتهدجد شیخ طوسی، مختصر کرده است و در شعر و ادب ممتاز بوده است.

صفین به کسر صاد بی نقطه و تشدید فاء نام قریه ای است واقع میان کوفه و شام و نزدیک به رقه و کنار فرات و در حال حاضر ویران گردیده است.

صیمری

گروهی از این سرزمین برخاسته اند از جمله شیخ مفلح بن حسن صیمری است. صیمری را به فتح صاد بی نقطه و سکون یاء آخر و فتح میم و در آخر آن راء ضبط کرده اند. این کلمه به دو حمل انتساب دارد. یکی به نهری از انهار بصره که صیمر باشد و قریه های چندی واقع میان دیار بکر و خراسان در آن سرزمین قرار یافته است. موضع دوم منتسب به شهرکی است واقع میان دیار جبل و خوزستان. این بخش را مؤلف الجواهر المزیئه در طبقات الحنفیه ایراد کرده است.

مؤلف گوید: در حال حاضر هم صیمره، محله معروفی است در بصره و گروهی از علمای خاصه و عامه بدان جا منسوب می باشند.

در تقویم البلدان می نویسد: صیمره از اقلیم چهارم و از وابسته های عراق عجم می باشد. در مشترک می نویسد: صیمره به فتح صاد مهمله و سکون یاء و فتح میم و راء بی نقطه و در آخر آن ها است.

ابن حوقل می نویسد: صیمره شهرکی است دارای نهرا و درخت ها و کشت و زرع ها و نزهت گاه ها. آب های زیادی دارد چنان که در خانه ها و کوچه ها روان است.

از کتاب احمد کاتب نقل شده صیمره، شهری است در مرج افسح، دارای چشمه ها و نهرها و فاصله میان صیمران و سیران دو مرحله راه است. در مشترک گفته است: صیمره ناحیه ای است در بصره که مشتمل بر قریه های چندی است و صیمره نیز نام شهری است از وابستگی های جبل از ناحیه خوزستان. دارای انواع میوه ها و آب های روان و امثال این ها. بخشی از آن را در اللباب متعرض شده است.

مؤلف گوید: «سیروان» با سین بی نقطه بر وزن «شیروان» حاکم نشین آن «ما سَبْذاب» با سین و ذال و فتح همه کلمات و به قولی «ما سَبْذاب» همان سیروان است. محلی است که مهدی عباسی در آن جا ساکن بوده است و در آن جا در گذشته و قبرش همان جا است و از شهرهای کهن جبل است.

صیهونی

شیخ شمس الدین محمد بن احمد بن محمد صیهونی عاملی عینائی.

ص: ۱۶۱

ضیاء الدین

عده ای از اعلام از این لقب برخوردارند. از جمله سید ضیاء الدین راوندی که خواهد آمد.

ضیاء الدین

شیخ با جلالت ضیاء الدین علی بن عبدالله شهید محمد بن مکی بن محمد بن حامد عاملی.

جزینی

پدر شهید ثانی رضی الله عنهما. (۱)

ضیاء الدین

شیخ ضیاء الدین محمد بن محمد بن مکی عاملی پدر شیخ شهید

رضی الله عنهما.

ضیاء الدین

مولا صدر سعید از بزرگان علما و اکابر ایشان است.

کفعمی در کتاب البلد الامین ذیلی را برای دعای سمات در آخر روز جمعه از صاحب عنوان نقل کرده است که جز او دیگری متعرض آن نشده است.

ص: ۱۶۲

۱- لقب پدر شهید رضی الدین است حال آن که در این جا ضیاء الدین آمده است و حق آنست که پدرش رضی الدین باشد چرا که ضیاء الدین لقب پدرش علی می باشد.

ممکن است صاحب عنوان غیر از افرادی باشد که به ضیاء الدین ملقب گردیده اند.

ضیاء الدین گرگانی

ملا ضیاء الدین بن سدید گرگانی.

ضیاء الدین فاضلی دانشور و فقیه بود و از تألیفات او کتابی است در احکام طهارت و صلوات و زکات و خمس و صیام و هر حکمی که بدین ها ارتباط دارد.

این کتاب را به پارسی نگاشته است و مشتمل بر سی و هفت باب می باشد و از تحقیقات ارزنده ای برخوردار است. و من از روزگار او اطلاعی ندارم. این کتاب را در شهرک فراه و امثال آن دیده ام. به گمانم این دانشمند را در طی مطالب این کتاب به سبک دیگری آورده باشم.

از تألیفات دیگر او رساله ای است در واجبات عقلی که در رابطه با اصول الدین و به طریق سؤال و جواب (پاسخ و پرسش) به طور اختصار تألیف شده است. من این کتاب را در کوهبنان کرمان دیده ام.

ضیاء الدین ابن فاخر

سید ضیاء الدین بن فاخر مؤلف شرح رساله سلام.

ابن فاخر از علما و فقها بوده است. نام و نشان او در طی مطالب این کتاب آورده شده است. شهید اول در شرح ارشاد در بحث صلوات فائده از او به این لقب اشاره کرده است، سید ضیاء الدین بن فاخر اضافه کرده است ابن فاخر نخست به وجوب تقدیم فائده و تزییق در آن قائل بوده است پس از این قول برگشته قائل به توسعه گردیده است. چنان که شیخ نجیب الدین یحیی بن سعید حلی در آغاز و انجام نظریه اش چنین بوده است.

ص: ۱۶۳

شهید اول (ره) هم در کتاب حجّ دروس، در ضمن مسئله استحباب نزول از مرکب برای بدست آوردن ریگک های ابطح آن هم پس از کوچ کردن از سختی منی چنان که همین عمل را رسول خدا ۹۱ انجام داده است. با توجه به آن چه ذکر شد می نویسد: سید ضیاء الدین بن فاخر شارح رساله گفته است: کسی را به یاد ندارم که مرا به آن (...) تعلیم دهد. آری یکی از علما مرا بر بردن به مسجدی که نزدیک به منی است، متوقف ساخت آن هم در صورتی که به جانب راست حرکت کرده است تا در مسیل وادی به قصد مکه حرکت کند. دیگران گفته اند این حال در صورتی است که از محل ابطح به مکه حرکت کند.

مؤلف گوید: رساله ای که ابن فاخر به شرح آن پرداخته همانا رساله مراسم سلار است. چنان که یکی از فضلا هم به این موضوع اشاره کرده است.

ضیاء الدین اعرج

سید ضیاء الدین اعرج حسینی.

او سید ضیاء الدین عبدالله بن محمد بن علی بن محمد بن علی بن احمد بن علی اعرج حسینی.

ضیاء الدین شاگرد و خواهرزاده علامه حلی و مؤلف شرح التهذیب. علامه حلی در فن اصول و مانند برادر دیگرش سید عمید الدین که از مشاهیر است.

ضیاء الدین

سید ضیاء الدین ابو الرضا فضل الله حسین بن علی الراوندی معروف به ابوالرضا راوندی (ره).

ص: ۱۶۴

الطائي

معروف به شیخ طائی. وی از دانشمندان است علی بن هلال کرکی در اوائل رساله الطهاره از وی یاد کرده است و در ضمن مسائلی که داشته پاره ای از تحقیقات را از او نقل کرده است.

طالقانی

محمد بن ابراهیم بن اسحاق طالقانی.

طالقانی، کتابی تألیف کرده است لیکن من از روزگار او اطلاعی ندارم. (۱)

طاووس

طاووس یمانی. در روزگار حضرت علی بن الحسین (علیه السلام) می زیسته و از فقها و محدثان عامه است. (۲)

و گاهی کلمه طاووس به جدّ ابن طاووس که از اعلام بنام است اطلاق می شود و همچنین بر سلسله او. و او سید ابو عبدالله محمد بن اسحاق بن حسن بن محمد بن سلیمان بن داوود بن حسن مثنی بن حسن بن علی بن ابیطالب (علیه السلام) و او را ابن طاووس بدان گفتند که از کمال و جمال کامل

ص: ۱۶۵

۱- ابوالعباس محمد بن ابراهیم بن اسحاق مکتب دار طالقانی. وی از مشایخ شیخ صدوق بوده و از اعتقاد پسندیده در رابطه با اصول و فروع برخوردار است.

۲- ابو عبدالرحمن طاووس بن کیسان خولانی همدانی از آزادشدگان و از تابعین بزرگوار است. طاووس در اصل از مردم ایران بوده است لیکن مولد و منشأش این است. سال ۱۰۶ که عازم بیت الله بود در گذشته است. بعضی او را شیعه قلمداد کرده اند.

برخوردار بوده است و گاهی بر سید ابی جعفر محمد بن علی بن محمد بن حسن بن حسین بن علی الحاوز بن محمد جعفر الصادق بن محمد بن علی الباقر: اطلاق می شود. بعضی پنداشته شخص آخر جد آل طاووس یعنی ابن طاووس یاد شده است با آن که این پندار اشتباه است چرا که وی حسنی است نه حسینی و این غلط محض است برای این که نسبشان به همان طریقی است که متذکر شدیم. با آن که ابن طاووس، حسنی است و این سید، حسینی می باشد.

طباطبا

سید محمد بن ابراهیم بن اسماعیل بن ابراهیم عمر بن حسن مثنی بن حسن بن علی بن ابن ابی طالب [ز]. گاهی گفته می شود چنان که از بعضی مواضع هم بدست می آید، نام صاحب عنوان ابراهیم بن اسماعیل بن حسن است و در جای دیگر آورده است ابراهیم بن اسماعیل نام پدر اوست و در عین حال در سند نسبت، اختصار شده است.

گویند شهرت به طباطبا از آن جهت است که بر اثر سر شکستگی حرف قاف را بدل به «ط» کرده است.

در این رابطه در یکی از اوقات از غلامش جامه ای طلبید. غلام گفت اینک برای شما جامه از پشم خواهم آورد. سید گفت به آن جامه نیازی ندارم بلکه طباطبا می خواهم و مرادش قبا بود که دو بار تکرار کرد «قبا قبا» و بالاخره به این لقب شهرت یافت.

در قاموس گوید: طباطبا همان اسماعیل بن ابراهیم بن حسن بن حسین بن علی (علیه السلام) است که به این لقب شهرت یافته است و این شهرت از آن بوده

است که حرف قاف را به «ط» مبدل می ساخته و یا بدان جهت است که قبائی به او اعطا شد. گفت «طباطبا» و مرادش قبا بود.^(۱) در هر حال این بزرگوار از موقعیت و ارجی بس عالی برخوردار گردید و ضمناً بازماندگان او از ناحیه سه تن از فرزندان او که قاسم رسی و احمد رئیس و حسن باشد به وجود آمده است. برخی از مردم اظهار داشته اند سادات طباطبائی که سادات حسنی باشند و در اکثر شهرها معروف اند از پشت این بزرگوارند و اینان به شعبه ها و طائفه ها تقسیم می شوند. از فرزندان این عالی مقام ابو عبدالله محمد بن ابراهیم یکی از پیشوایان زیدی ها می باشد. ابو عبدالله در کوفه قیام کرد و مردم را به امامت حضرت رضا (علیه السلام) که از آل محمد است، دعوت کرد و هم زمان ابوالسرایا شیبانی در روزگار مأمون عباسی خروج کرده و مردم را به خلافت وی دعوت نمود و از این راه مأمون شهرت آفاقی پیدا کرد و به لقب امیر المؤمنین اشتهار پیدا کرد و امر خلافتش بالا گرفت سپس ناگهانی مرد و کسی از او باقی نماند.

طبرسی

گروهی از اعلام، عنوان فوق را متذکرند و ما پیش از این از آن ها به عنوان طبرسی یاد کرده ایم و حداکثر این یادها را به ابو علی فضل بن حسن بن فضل مؤلف تفسیر مجمع البیان متوجه است.

طبرسی

این شهرت به گروهی از اعلام به شرح زیر اطلاق می شود.

ص: ۱۶۷

۱- - مؤلف در جای دیگر گفته است این سید جلیل القدر را بدان جهت طباطبا گفته اند که در یکی از روزها در عین خورد سالی پدرش جامه ای به او داد گفت می خواهم این پارچه را پیراهن برای تو بدوزم یا قبای آن بزرگوار که لکنت زبان داشت و ضمناً خورد سال هم بود گفت طباطبا به جای قبا قبا.

از جمله:

شیخ احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی، مؤلف کتاب الاحتجاج. شیخ امین الدین ابو علی فضل بن حسن بن فضل طبرسی مؤلف مجمع البیان و امثال آن.

از جمله فرزندش شیخ اجل بو نصر حسن بن فضل طبرسی، مؤلف مشکاه الانوار.

شیخ حسن بن علی بن محمد بن علی بن حسن طبرسی مؤلف کامل بهائی و امثال آن.

شیخ شمس الدین نحوی. گاهی کفعمی بخشی از تحقیقات نحو را در حواشی کتاب البلد الامین از وی نقل می کند. نام و چگونگی احوال او را باید بدست آورد.

گفتنی است که نسبت به طبریه شام را طبری می گویند و نسبت به طبرستان مازندران را طبرسی می گویند. در عین حال در بعضی از کتاب ها، ویژه بخشی از کتاب های اخطب خوارزم چنین گفته است که نسبت در ساریه طبرستان را طبری گفته اند.

و آن چه از استاد استناد قدس روحه، محمد باقر مجلسی بالمشافهه شنیده ام، اظهر این است که طبرسی معرب تفرش است که شهرکی است از توابع قم. چنان که دوریست معرب رشت می باشد و آن چه نوشتیم مطابق با گفته برخی از معاصران می باشد.

طبری

طبری نسبت به طبریه شام است که از شهرهای اردن می باشد چنان که از برخی از کتاب های انساب الطایبین این معنی بدست می آید.

ص: ۱۶۸

این کلمه در اصطلاح علمای امامیه بر شیخ امام عماد الدین ابی جعفر محمد بن ابی القاسم علی بن محمد بن علی طبری آملی کجی معروف به طبری و مشهور به عمی، مؤلف کتاب بشاره المصطفی و امثال آن.

و گاهی اطلاق می شود بر شیخ ابو جعفر محمد بن جریر بن رستم بن جریر طبری. (۱) صاحب عنوان امامی مذهب بوده و تألیفاتی دارد از جمله کتاب مناقب فاطمه (علیها السلام) و ولدها، و کتاب دلائل الامامه و امثال این ها از مؤلفات دیگر و شهرت او بر اثر کتاب آخری او می باشد.

در اصطلاح عامه مراد از طبری شیخ مجیب الدین ابو جعفر محمد بن جریر طبری سنّی و او مؤلف کتاب، تفسیر مشهور و تاریخ مأثور است و امثال این ها. گویند اسم طبری سنی ابو علی حسن بن قاسم طبری شافعی است و این نام و نشان ظاهرتر از غیر آن است.

طرابلسی

طرابلسی منسوب به طرابلس است که نام دو محل است یکی شهری است در سرزمین شام، دیگری نام شهری است در سرزمین مغرب و این هر دو محل را با همزه ای که در آغاز آن ها افزوده شده است، یاد کرده اند.

ابن براج از طرابلس شام است.

و اطرابلس به فتح همزه و سکون طاء و سکون باء ضبط شده است.

ص: ۱۶۹

۱- - ابو علی حسن یا حسین بن قاسم طبری. وی از فقهای شافعی است و یکی از دانشورانی است که در فن خلاف کتابی تألیف کرده است. اصل او از طبرستان است و در بغداد ساکن بوده است و سال ۶۳۵ هـ. در بغداد وفات یافته است. طبرستان از دو کلمه پارسی مرکب است (طبرواستان). استان به معنای موضع یا ناحیه است. مازندران متضمن شهرهای بسیاری است و حداکثر آن ناحیه را کوه ها فرا گرفته است. طبرستانی ها آنجا را مازندران می گویند. مازندران هم جوار با گیلان و دیلمان است و میان ری، دامغان و دریا بلاد دیلم و کوه واقع گردیده است.

و اما طرابلس غرب آخرین شهرهائی است که در جانب مشرق قیروان قرار گرفته است. و هرگاه از طرابلس شرق جدا شدی حمای در مسیر پیدا نخواهی کرد تا گاهی که به اسکندریه برسی و این طرابلس در کنار دریا بنیان شده و پایه آن بر سنگ استوار است و آبادانی فراوانی دارد. آب جاری در آن محل کم است و به جای آن چاه های آب زیاد است و بازارهای زیادی بنیان گردیده است.

در کتاب عزیزی گوید: طرابلس لنگرگاه کشتی ها می باشد و در تقویم البلدان هم به این موضوع اشاره کرده است. در اللباب گوید: طرابلس شرق را با اسقاط الف می نویسند چنان که آن را طربلس شرق عنوان می کنند و از سوی دیگر طرابلس غرب را با الف می نویسند تا تمایزی میان این دو کلمه باشد. مؤلف گوید: معمول است که هر دو طرابلس با اسقاط الف می خوانند. لیکن حقیقت آن است که رعایت امتیاز بشود.

در تقویم البلدان آن جا که در رابطه با طرابلس سخن گفته است از مشترک نقل کرده است طرابلس شام را با ذکر الف می نویسند: مبتنی بر خلاف این قاعده آن را به اسقاط الف به کار نبرده است آن جا که می گوید: «و قصرت کل مصرعن طرابلس». در عین حال قول اللباب بهتر از قول دیگری.

طرابلس رومی در کنار دریا قرار گرفته است. این شهر را مسلمانان در سال ۶۸۸ ویران کردند و یک میل دورتر شهری به نام طرابلس احداث کردند.

طرابلس باغ ها و درختان زیادی داشت و کشت و زرع ویژه کشت نی شکر بسیار است و شهر بزرگی دارد. در کتاب عزیزی آمده است،

فاصله میان طرابلس و بعلبک ۵۴ میل و فاصله میان طرابلس و شام ۹۰ میل است و از آن جا تا طرسوس ۳۰ میل فاصله است. قاضی ابوالفتح کراجکی طرابلسی در روزگاری که طرابلس تحت الحکومه نصرانیان قرار گرفته بود از آن سرزمین ظهور کرد.

طرماح

وی از مردم بنی عدی به شمار است و در آن هنگام که حضرت سید الشهدا(علیه السلام) عازم کربلا بود طرماح رهنمای آن حضرت در این طریق بود و از این رابطه شعر معروفی دارد.

طغرانی

طغرانی (۱)

گروهی به عنوان طغرانی شناخته شده اند. معروف ترین آن ها در متأخران به شیخ عمید وزیر مؤید الدین فخر الکتاب ابو اسماعیل حسین بن علی بن محمد بن عبد الصمد اصفهانی طغرانی مقتول.

طغرانی ادیبی دانشور و سراینده و کاتب و منشی بلیغ و شیعه امامی معروف به طغرانی. طغرانی چکامه معروفی به نام لامیه العجم دارد که آن را صفدی به نام الغیث الذی انسجم فی شرح لامیه العجم شرح کرده است.

طغرانی در شهرهای موصل، وزارت سلطان مسعود بن محمد سلجوقی را عهده دار بوده است. فخر الکتاب را بدان جهت طغرانی گفته اند که پیوسته اوقات نوشتن، کتابت را به خط طغرا، برگزار می نموده و این گونه نگاشتن در آغاز صدور ماهیانه و یا حکم ها به کار می رفته و معاصر با چنین کتاب بوده است.

ص: ۱۷۱

۱- - ابن خلطان می نویسد: طغرانی به کسی می گویند که خط طغرا را بنگارد و طغری طره ای است که بالای نامه و بلکه نون بسمله نوشته می شود و مضمون آن ستایش کردن از شخصی است که نامه برای او نگاشته شده است و کلمه عجمی می باشد.

وی از پیشینیان وزرا بوده و به نام ابوالفتح مجیر طغرانی شهرت داشته است.

ابوالفتح، وزیر سلطان برکیارق سنجر بوده است و در سال ۴۹۷ هـ. از وزارت معزول گردید. اینک از چگونگی مذهب او اطلاعی ندارم که از امامیه است یا غیر امامیه.

بسیار اتفاق افتاده که شرح حال طغرانی و گذشته و حال به اشتباه بر گزار شده است.

طوسی

حداکثر این عنوان، متوجه به شیخ ابو جعفر محمد بن حسن مؤلف تهذیب و استبصار اطلاق می شود و گاهی هم بر ابن حمزه طوسی مؤلف الوسیله اطلاق می شود لیکن اغلب اوقات مقتید به طوسی متأخر است.

گاهی بر خواجه نصیر الدین طوسی (ره) مؤلف التجرید در کلام و امثال آن.

طوسی منسوب به طوس است که شهرکی از شهرهای خراسان می باشد.

کلینی در اصول کافی و شیخ صدوق در بخشی از کتاب هایش نگاشته است در اثنای حدیث لوح که خدای تعالی آن را به حضرت رسول خدا ۱۹ اهدا فرموده و آن لوح را رسول خدا ۹۱ به حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) مرحمت فرمود. در این لوح اسامی ائمه طاهرین: را با بخش هائی از ویژگی های ائمه طاهرین متذکر گردیده است از جمله در ضمن اشاراتی به حضرت رضا (علیه السلام) مرقوم فرموده است، این بزرگوار را

شیطان صفتی سراسر نخوت می کشد پس در شهری که آن را بنده نیکوکار در کنار بدترین آفریدگان مدفون می گردد و تا آخر حدیث. مراد از بدترین آفریدگان هارون الرشید و مقصود از بنده نیکوکار اسکندر ذوالقرنین است و به طوری که مرحوم فیض کاشانی در کتاب الوافی ابلاغ فرموده است این شهر را که طوس باشد، اسکندر بنیان کرده است.

ص: ۱۷۳

همان شیخ ظهیر الدین بن حسام است که پس از آن به چگونگی احوال او خواهیم پرداخت.

گاهی عنوان بالا اطلاق می شود به شیخ ظهیر الدین محمد بن علی بن حسام عیناثری عاملی ظهیر الدین معاصر با کفعمی مؤلف مصباح.

گاهی اطلاق می شود بر مرد دانشوری که فاضلی فقیه و از دانشوران به نام است و از اصحاب فتوی می باشد.

ظهیرالدین با یک واسطه از شهید اول روایت می کرده است. شیخ علی کرکی که قول به وجوب ترک سلام از او نقل کرده است و او از شیخ رازی از شهید اول روایت کرده است بنا بر این شیخ علی کرکی که به یک واسطه از وی روایت کرده است.

ممکن است شیخ صاحب عنوان از مردم جبل عامل بوده و محتمل است نام او در امل الامل و یا در ضمن کتاب حاضر نام برده شده باشد و در این رابطه مذکور باشد.

از پاره ای از تعلیقات ابن یونس بر دروس استفاده می شود شیخ ظهیر الدین و شیخ ابوالفضل هر دو تن دارای چنان و چنین اند (...). و از برخی از تعلیقات ابن یونس بر دروس استفاده می شود شیخ صاحب عنوان

از این عبدالواحد هم روایت کرده است. حقیقت از نظر من آن است که شیخ ابوالفضل با شیخ ظهیر الدین بن حسام متحدند.

شیخ ظهیر الدین بن حسام

شیخ ظهیر الدین محمد بن علی بن حسام عینائی عاملی.

شیخ ظهیر الدین در روزگار شیخ ابراهیم کفعمی مؤلف المصباح

می زیسته و نامه ها و کتاب ها و کاغذها بینهما ردّ و بدل می شد و چکامه هائی سروده می شد از جمله مکاتبه طویلی که هفت ورق را شامل می شد به نام مخاطبه الابدال و معاینه الادلال.

ظهیر الدین نیلی

شیخ ظهیر الدین علی بن یوسف بن عبد الجلیل نیلی.

نیلی از شیخ فخر الدین از علامه حلی (ره) روایت کرده است و شیخ عزالدین حسن بن علی بن عشره کرکی از او روایت کرده است و هر چه شیخ نظام الدین علی از فخر الدین بدون واسطه روایت کرده و ما می توانیم فرقان را از تلک همان اجازه بدست آوریم چنان که از اجازه ظهیر الدین که برای شیخ علی میسی استفاده می شود با توجه به آن چه نوشته شد شیخ ظهیر الدین پیش یاد شده با وی متحد نبوده است چرا که فاصله میان این دو بسیار است.

و عبارت آن اجازه متحمل روایت شیخ عزالدین حسن بن علی بن عشرت از شیخ ظهیر الدین نیلی از شیخ فخر الدین بن علامه می باشد.

ص: ۱۷۵

عابد اردبیلی

مولانا محمد بن احمد اردبیلی فاضلی نیکوکار و پرهیزکار و مانند اسمش عابد بود و از معاصران است در روزگار ما که در اردبیل می زیست و در اردبیل درگذشت. از بعضی طبیب های فاضل اردبیل شنیدم که مولانا عابد بخشی از مراتب طب را از وی فرا گرفته است و او را به علم و دانش می ستوده. مولانا عابد فرزند دانشوری داشته که در اردبیل می زیسته و در آن جا به تدریس می پرداخته و به نام شیخ صدر الدین شهرت داشته ما او را دیده ایم.

مولانا عابد تشریح الافلاک را ترجمه کرده و حواشی بسیاری بر کتاب های دیگر داشته.

گفتنی است که مولانا عابد غیر از امیر عابد اردبیلی است که مردی نیکوکار بوده و در اصفهان ساکن بوده است.

عاصمی

این عنوان بیشتر اوقات بر ابوالفضل حسین بن علی بن زکریا عاصمی اطلاق می شود. عاصمی از دانشورانی است که شیخ طوسی به توسط گروهی از مشایخ از وی روایت کرده است. و او از احمد بن عبدالله روایت داشته و این سند به طوری است که از مناهج المهج قطب الدین کیدری بدست آمده و برای چگونگی آن به کتاب های رجال مراجعه شود.

و گاهی این عنوان اطلاق می شود بر یکی از افاضل سرایندگان متأخر که به پارسی و عربی شعر می سروده و کتابی در رابطه با مقتل الشهداء بهپارسی تألیف کرده است و نسخه ای از آن در نزد ما موجود است و از روزگار او چنان که بود اطلاعی ندارم آری تاریخ کتابت نسخه (مقتل الشهداء ۸۸۶ هجری است. از قرائن استفاده می شود که صاحب عنوان پیش از ملا حسین کاشفی مؤلف روضه الشهداء می زیسته و عاصمی (یا عاصی) تخلص شعری او می باشد و از نام او اطلاعی ندارم. باری عاصمی غیر از عاصمی نام است که از او در بخش دوم در باب القاب یاد کرده ایم.

عبدالمطلب

عامر (شیهه) بن هاشم بن عبد منات، جدّ پیمبر اکرم ۹.

او را بدان جهت عبدالمطلب گفته اند که وی در مدینه در نزد دائی هایش به سر می برد در یکی از اوقات، مطلب بن عبد عناف که عموی عبدالمطلب بود وارد شد و این در حالی بود که عبدالمطلب جلو و عبدالمطلب پشت سر او حرکت می کرد. مردم او را به علم بالغلبه عبدالمطلب گفتند.

عبدکی

شیخ معین الدین عبدکی بن حسن استرآبادی.

عبدکی از پیشینیان علمای ما بوده است و ممکن است از فقهای ایشان باشد.

عبدلی

شیخ معین الدین عبدلی.

ص: ۱۷۷

سید جلیل برهان الدین عبید الله بن محمد فرغانی عبری. برهان الدین از دانشوران روزگار خود بوده است و از تألیفات او کتاب شرح الطوالع قاضی بیضاوی در علم کلام و چنان که به خاطر می رسد از تألیفات او کتاب شرح منهاج الاصول قاضی بیضاوی یاد شده است.

جمعی از علما سید عبری را شیعه قلمداد کرده اند از جمله فاضل هندی معاصر است. (۱)

عجلی

برید بن معاویه عجلی از اصحاب حضرت امام باقر و حضرت امام صادق (علیهما السلام) و از قدمای اصحاب است و گاهی هم به دیگری اطلاق می شود. (۲)

ابن شهر آشوب در فصل القاب معالم العلماء می نویسد: عجلی کتابی به نام البیان تألیف کرده است و پیدا است که این عجلی غیر از برید عجلی است.

عجلی، ابو جعفر محمد بن منصور بن احمد بن ادريس حلی است.

ص: ۱۷۸

۱- - عبد الله یا عبید الله بن محمد فرغانی هاشمی حسینی ملقب به عبری. وی از حکمت و فقه شافعی کمال اطلاع را داشته است و در تبریز می زیسته و سمت دادگری را داشته و در سال ۷۴۳ هـ. در تبریز درگذشت. کلمه عبری را به کسر عین ضبط کرده اند. لیکن از چگونگی این که به چه سنی منتسب است اطلاعی در دست نمی باشد. سیوطی آن را به ضم ضبط تلفظ کرده است و افزوده است که منسوب به عُبره است که یکی از قبائل است.

۲- - بین ضبط بجلی و عجلی اختلاف است چنان که عجلی در نسب برید، به کسر عین و سکون جیم ضبط گردیده است و دیگری را به دو فتحه ضبط کرده اند.

کلمهٔ عجلی را به فتح عین و جیم ضبط کرده اند و گاهی آن را منسوب به بنی عجل بن لجیم معرفی کرده اند.

عده

گاهی در آغاز اخبار کافی کلینی و وافی تألیف فاضل ارجمند ملا محسن کاشانی کلمهٔ عده به کار برده می شود. و مراد از این عده چنان که علامه در آخر خلاصه و دیگران که مرقوم داشته اند به این تفصیل است. مراد من از کلمهٔ «عده من اصحابنا» آن هائی هستند که از احمد بن محمد بن عیسی روایت کرده اند، و منظور محمد بن یحیی و علی بن موسی کندی کمدانی و داوود بن کوره و احمد بن ادريس و علی بن ابراهیم بن هاشم است.

و هرگاه بگویم عده ای از اصحاب ما از احمد بن محمد بن خالد برقی روایت کرده و مراد علی بن ابراهیم و علی بن محمد بن عبدالله بن اذینه و احمد بن عبدالله بن امیه می باشد.

و هرگاه بگویم عده از اصحاب ما از سهل بن زیاد روایت کرده است، مراد علی بن محمد بن علان و محمد بن ابی عبدالله و محمد بن حسن و محمد بن عقیل کلینی است.

مؤلف گوید: نجاشی در ذیل ترجمه محمد بن یعقوب کلینی از رواتی نقل کرده است که عدد آن ها مساوی با آن هائی است که علامه در خلاصه نقل کرده است یعنی در بیان اسامی که عده ای از اصحاب ما که از احمد بن محمد بن عیسی روایت کرده است.

عده

گاهی کلمهٔ مزبور بر گروه زیادی اطلاق می شود در این رابطه:

ص: ۱۷۹

شیخ فخرالدین رماحی در آخر کتاب جامع المقال می نویسد: فوائدی در تفسیر کلمه عده است که در ابتدای اساتید اخبار آورده شده است و اساتید مذکور چند نوع است. از جمله عده احمد بن محمد بن عیسی، مراد ایشان این است محمد بن یحیی و علی بن موسی کمندائی و داوود بن کوره و احمد بن ادريس و علی بن ابراهیم بن هاشم.

از جمله عده احمد بن محمد بن خالد برقی. و منظور از ایشان علی بن ابراهیم و علی بن محمد بن عبدالله بن اذینه و احمد بن عبدالله بن امیه و علی بن حسن است.

از جمله عده حسین بن عبید الله غضائری است که مراد به آن ها ابو غالب احمد بن محمد زراری و ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه و ابو محمد هارون بن موسی تلعکبری و ابو عبدالله بن ابی دافع صیمری و ابوالفضل شیبانی محمد بن عبدالله بن محمد.

از جمله عده سهل بن زیاد و مراد از ایشان علی بن محمد بن علان و محمد بن ابی عبدالله و محمد بن حسن و محمد بن عقیل کلینی.

مؤلف جامع المقال پس از یادآوری مطالب یاد شده می نویسد: آن چه مرقوم افتاده شمارش عده هائی است که مذکور شده است و ضمناً باید گفت: عده اول و دوم صحیح اند چرا که این دو عده مشتمل بر کسی است که در میان راوی ها توثیق شده است. عده سوم هم صحیح است، عده چهارم در رجال آن محمد بن ابی عبدالله است. از نجاشی یاد شده است که محمد بن جعفر بن عون اسدی از ثقات روات می باشد. اینک هر گاه نقل صحیح باشد عده ای صحیح خواهد بود و در غیر این صورت عده صحیح نخواهد بود.

مؤلف گوید: از ذیل ترجمه احمد بن عبدالله بن امیه شرح دیگری در رابطه با عده من اصحابنا عن احمد بن محمد بن خالد برقی ایراد کرده ایم و ضمناً آن ها را از برخی از نسخه های کهن کافی مشاهده کرده ام و مورد لحاظ است.

عده من اصحابنا

این جمله در آغاز احادیث کافی کلینی آورده شده است و اینان بدون کم و کاست همان افرادی هستند که ما آن ها را به عنوان عده متذکر گردیده ایم.

عروه الاسلام

عروه دسته محکم و استوار. این جمله گاهی به محمد بن یعقوب کلینی اطلاق می شود و گاهی همین عنوان به شیخ صدوق محمد بن علی بن بابویه اطلاق می شود.

عریضی

این جمله بر عده ای از اعلام اطلاق می شود.

از جمله شیخ مجد الدین عریضی که استاد ابن شهر آشوب است.

از جمله سید ابوالحسن علی بن عریضی حسینی، شیخ محقق حلّی است.

از جمله احمد بن یوسف بن احمد عریضی حلبی حسینی شیخ دیگر محقق حلّی.

از اجازه شیخ احمد بن بیضائی که به شیخ احمد بن محمد بن ابی جامع عاملی اعطا کرده است، این است که عریضی از سید حسن بن نجم الدین از سید عمید الدین از علامه حلّی روایت کرده است و شیخ ابوالقاسم بن طی از عریضی روایت می کند.

و گاهی عریضی بر شریف جلیل نظام الشرف ابوالحسن عریضی اطلاق می شود و نام این بزرگوار از سند کتاب سلیم بن قیس هلالی استفاده می شود.

عریضی دوم غیر از عریضی اول است. چرا که عریضی دوم به طوری که از سند کتاب سلیم استفاده می شود با یک واسطه از شیخ طوسی روایت می کرده است و آن واسطه ابن شهریار خازن است. و باز شیخ مقرئ ابو عبدالله محمد بن کامل از آن عریضی روایت می نماید و گاهی عریضی بر سید احمد بن یوسف بن احمد علوی حسینی عریضی اطلاق می شود و این عریضی، معاصر ابن ادریس است.

و گاهی عریضی بر پدر او که سید جمال الدین یوسف عریضی است، اطلاق می شود.

و گاهی عریضی بر شیخ امام شمس الدین محمد بن محمد بن عبدالله عریضی اطلاق می شود.

و گاهی عریضی بر شیخ شمس الدین (....) عریضی اطلاق می شود. به گمان من این شخص با توجه به ترجمه ای که دارد با شخص سابقش متحد می باشد.

و گاهی عنوان عریضی بر سید مجد الدین علی بن حسن بن ابراهیم حلبی عریضی اطلاق می شود و این شخص از مشایخ محقق حلی است و ممکن است یکی از متقدمان باشد.

گفتنی است که عریضی گاهی اطلاق می شود بر کسی که منسوب به عریض است که نام کوره ای در مسافت چهار میلی از شهر مدینه می باشد و این نسبت، شایع است. (۱)

و گاهی عریضی به کسی انتساب پیدا می کند که از چنین موقعیتی برخوردار گردد و او سید اجل علی عریضی فرزند مکرم امام جعفر بن محمد صادق (علیه السلام) و کسی که از اولاد و نوادگان این سادات است و فرزندان او را که گروه بسیاری است عریضیون می گویند. اینک باید دقت کرد مبادا به غلط گرفتار شده و یا در بند اشتباه بیفتد.

عزالدین آملی

شیخ عزالدین بن جعفر بن شمس الدین آملی.

شیخ عزالدین فاضلی عالم و فقیه و معاصر با شیخ علی کرکی و شریک درس با او بوده و تألیفاتی دارد. قاضی نور الله شوشتری شهید در کتاب مجالس المؤمنین از او یاد کرده است.

محتمل است عزالدین آملی مؤلف نفاثس الفنون باشد. و این شخص محمد بن محمود آملی است چرا که گفتار او مشعر به تشیع است برای آن که گاهی مذهب امام صادق (علیه السلام) را یاد می کند و در بعضی از مواضع کتابش پاره ای از مطالب را که دلیل بر تسنن اوست متذکر شده است.

عزالدین آملی رساله حسنیه را به پارسی تألیف کرده است. من آن را دیده ام.

ص: ۱۸۳

۱- - عریض تصغیر عرض یا عرض است و نام وادی در مدینه است و از این وادی در جنگ ها نامی برده شده است و عریضیون بدان وادی منسوب می باشند.

این رساله در اعتقادات دینی عقلی و عبادات شرعیه نقلیه تألیف شده است و آن را به درخواست آقا حسن وزیر مازندران تألیف نموده است. در این رساله به نام مؤلف اشاره نشده است. آری کاتب، آن را به نام عزالدین یاد کرده است و بدان تصریح نموده است و این رساله در حال حاضر در طسوج که از پیوست های تبریز و مواضع دیگر است موجود می باشد. از ظاهر پیدا است که این وزیر در عصر شاه عباس کبیر می زیسته بنابراین مشکل است که رساله مزبور از عزالدین باشد که معاصر با شیخ علی کرکی است.

در هر حال رساله حسنیه یاد شده غیر از رساله حسنیه ای باشد که در امامت بوده و به پارسی تألیف شده است. اینک رساله اول را به فتح حاء و سین بی نقطه و دوم را به ضم حاء و سکون سین باید ضبط کرد.

رساله مزبور، از حکایت گفتگوی زنی به نام حسنیه یاد می کند. این زن در روزگار هارون الرشید می زیسته و در رابطه با امامت بحث کرده و علمای اهل سنت را از پای در آورده است. مشهور است که این رساله تألیف ابو الفتح رازی مؤلف تفسیر معروف پارسی است.

عزالدین بن دحنون

شیخ عزالدین فرزند دحنون.

شیخ عبد الصمد بن محمد جبائی جد شیخ بهائی (ره) به خط خود که دیده ام چنین نوشته است.

عزالدین در روزگار خود داناترین افراد در فقه و لغت و قرائت و حافظ ترین و نیکوترین و استوارترین و یکتاترین و پارساترین و عایدترین مردم روزگارش بوده است.

پیش از این، عزالدین ابوالفضل را در باب کئی یاد کرده ایم. لیکن از روزگار او و از اسم و از تألیفات او اطلاعی ندارم.

عزالدین بن عشره

شیخ عزالدین ابوالمکارم حسن بن علی کرکی معروف به ابن العشره.

عزالدین اقساسی کوفی

سید اجل عزالدین اقساسی کوفی.

قاضی نور الله شهید (ره) در کتاب مجالس المؤمنین می نویسد: این بزرگوار از اشراف کوفه و از نقیبان سادات به شمار است.

عزالدین مردی با فضیلت و از ادبای روزگار خود بوده است و نیروی تام و تمامی در سرودن اشعار دارد، ویژه در بداهتگویی توانا بوده است.

گویند در یکی از روزها، خلیفه مستنصر عباسی به خارج بغداد رفته به این منظور که مرقد سلمان پارسی را در مدائن زیارت کند، این سید عالی مقام در آن سفر همراه با خلیفه بود. خلیفه خطاب به سید عالی شأن گفت: بدیهی است غلات شیعه می گویند علی بن ابیطالب در یک شب از مدینه به مدائن آمد و بدن شریف سلمان را غسل داد و همان شب هم به مدینه بازگشت کرد. اطمینان دارم این پیش آمد دروغ است.

سید بزرگوار ابیات ذیل را بالبداهه سرود:

أنکرت

لیلہ إذ صار الوصی الی

و غسل الطهر سلمانا وعاد الی

و قلت ذلک من قوله الغلاه و ما

فأصف قبل رد الطرف من سبا

فأنت فی آصف لم تغل فیہ بلی

إن

کان احمد خیر المرسلین فذا

ارض

المدائن لا أن لها طلبا

عراص يثرب و الإصباح ما وجبا

ذنب الغلاه إذا

لم يوردوا كذبا

بعرش بلقيس وافى يخرق الحجبا

فى

حيدر أنا غالى إن ذا عجبا

خير

الوصيين او كل الحديث هبا

ص: ١٨٥

مؤلف گوید: حقیقت از نظر ما آن است که این سید بزرگوار با سید ابوالحسن بن علی بن حمزه بن محمد بن حسن حسینی معروف به ابن اقساسی متحد است. هر چند قاضی نور الله شهید این دو سید را متعدد دانسته و در یک محل و متصل به هم از آن ها اسم برده است و دو ترجمه علیحده برای آن ها متذکر گردیده است. در عین حال این دو ترجمه مربوط به یک شخص است و اتحاد عصری و پاره ای از اوصاف دیگر مؤید اتحاد آن دو تن می باشد.

عزالدین جبلی

شیخ اجل مولانا عزالدین جبلی فاضلی عالم و جلیل القدری بزرگوار است.

جبلی از دانشوران روزگار سلطان شاه اسماعیل غازی صفوی است و چگونگی این سند را می توانیم از کتاب تحفه السامی فرزند شاه اسماعیل غازی بدست آورد.

عسکری

عسکری کتابی به نام زبده الدعوات به پارسی تألیف کرده است و در عصر سلاطین صفوی می زیسته و محتمل است از مردم قزوین باشد و از چگونگی اسم او اطلاعی ندارم. آری خود او در بحث قنوت نماز شب (دعای دست) به لقب او اشاره کرده است. (۱)

عضد الدوله

وزیر جلیل القدر ابو شجاع فنا خسرو امامی دیلمی.

ص: ۱۸۶

۱- - علامه تهرانی در احیاء دائر به مناسبت نام عسکری می نویسد: ابوالحسن محمد بن یوسف بحرانی عسکری.

عضد الدوله دانشوری تحریر بود. از شیخ مفید (ره) به نیکی احترام می گذارد و او را گرامی می داشت و با آن که از مبانی علمی کمال برخوردار را داشت در عین حال احکام مذهب را از شیخ مفید (ره) بازپرسی می کرد.

ابو علی فارسی که از نحوی های بزرگ بود. در روزگار عضد الدوله می زیست و کتاب الايضاح را که در نحو است به خواسته او تألیف کرد و به همین مناسبت به نام ايضاح العضد شهرت پیدا کرده است.

عقیقی

جمعی از اعلام، معروف به عنوان مزبورند، از جمله:

شیخ ابوالحسن علی بن احمد بن علی بن محمد بن جعفر بن عبدالله بن حسین بن علی بن ابیطالب (علیه السلام) علوی عقیقی. عقیقی مؤلف کتاب رجال مشهور است. دیگری فرزند شیخ ابوالحسن علی است و این شخص هم دارای کتابی است در تاریخ رجال.

گفتنی است که هر دو این شخص یعنی ابوالحسن مورد طعن علمای رجال قرار گرفته است. لیکن شیخ صدوق در اکمال الدین و شیخ طوسی (ره) در کتاب غیبت از وی به عظمت ستایش کرده اند و در پیشگاه حضرت قائم آل محمد از جلالت قدر برخوردار است.

شیخ طوسی با دو واسطه از وی روایت کرده است و ضمناً ابراز داشته که بین حق و باطل قرار دارد و گاهی از پدر او به نام علی بن احمد علوی عقیقی و گاهی شیخ از پدرش احمد بن علی به چند واسطه روایت کرده است. در عین حال کسی از رجالی ها از او بدگویی نکرده است.

و گاهی به طوری که در رجال شیخ آمده است، شیخ طوسی از پدرش احمد بن علی علوی عقیقی روایت کرده است و هرگاه چنین باشد دلیل بر آن است که محدث مزبور متعدد است.

و گاهی از فرزندش به عنوان علی بن احمد علوی عقیقی به همان شرحی که در کتاب های رجال آمده تعبیرش این جا است که عنوان متعدد بروز می کند و حال آن که چنین نمی باشد.

شیخ فخر الدین رماحی در کتاب جامع المقال می نویسد: عقیقی با دو قاف و فاصله میان این دو قاف یا است، گویا منسوب به عقیق است که مهره سرخ گون و یمنی است.

عقیلی

به فتح عین منسوب است به عقیل بن ابی طالب برادر ارجمند حضرت مولانا علی بن ابیطالب (علیه السلام) و گروهی از آن ها که از سادات عقیلی هستند و به جناب او منسوب اند.

مشهورترین بیوت این سلسله جلیله در این زمان بیت مرحوم امیر محمد مؤمن عقیلی استرآبادی است و فرزندش آمیرزا رحیم بن هروا محمد مؤمن عقیلی است.

میرزا رحیم سیدی فاضل و دانشوری متکلم و از شاگردان استاد محقق آقا حسین خوانساری است. مؤلف گوید: از آن جا که نسل عقیل از هم پاشیده است و کسی از آن ها باقی نمانده است بر ما لازم نیست به چگونگی منسوبان به این نسبت پردازیم.

عقیلی

به ضم عین و فتح قاف منسوب است به عقیل بن کعب بن ربیع بن عامر بن صعصعه. با آن چه که مشابه با آن باشد چرا که به نیکی ضبط نشده

است و از منسوبان به این نسبت عدو عقیلی است. ابن اثیر در جامع‌الاصول می نویسد: عقیل به ضم عین بی نقطه و قاف مفتوح منسوب به عقیل بن کعب معاویه بن بکر هوازن.

عُکبری

هارون بن موسی معروف به تلعهکبری. این عکبری به ضم عین و فتح کاف و فتح با و را و الف در آخر منسوب به عکبری که نام شهرکی است بالای بغداد و ده فرسخی آن می باشد. این ضبط را مؤلف الجواهر المضيئه فی طبقات الحنفیه ایراد کرده است.

مؤلف گوید: گروهی از علمای خاصه و عامه بدان محل منتسب اند و در آن محل تلّ مشهوری است به نام عکبرا و جمعی از علمای خاصه به این پل بستگیرند از جمله شیخ مفید و شیخ ابو منصور عکبری معدل، شاگرد سید مرتضی و از جمله شخصی که در سند صحیفه کامله حضرت علی بن الحسین علی منشأها آلف التحیه آمده است. (۱)

علاء الملک مرعشی

قاضی صدر کبیر امین علاء الملک مرعشی.

علاء الملک از اجله علمای سادات دولت شاه طهماسب صفوی و از اکابر سادات مرعشی قزوین است.

علاء الملک در سمت قاضی عسکری با قاضی خواجه افضل الدین محمد ترکه مشارکت داشته است و پس از آن که شهرهای گیلان فتح شد، صدارت آن جا را عهده دار گردید.

ص: ۱۸۹

۱- - شخصی که در سند صحیفه آمده شیخ صدوق ابو منصور محمد بن محمد بن احمد بن عبدالعزیز العکبری المعدل رحمه الله است. مؤلف در ضمن عکبرائی ها از شخصی که در سند صحیفه آمده است مجزا اسم برده و حال آن که این شخص همان معدل شاگرد سید مرتضی می باشد.

علاء الملک جامع کمالات صوری و معنوی بود و در فقه و رجال از همه معاصرانش برتر و از همگان والامقام تر به شمار می آمد. علاء الملک محدثی بسیار پسندیده و نیکو گفتار و شیرین بیان و با هر طبعی سازگار بود. علاء الملک به خاطر خوی های پسندیده که داشت همواره اوقات به حضور شاه طهماسب می رسید و بیش از دانشوران دیگر به گفتگوی با شاه طهماسب می پرداخت.

علاء الملک دانشوری پارسا و پرهیزکار بود و ظاهر و باطنش را به نیکوکاری آراسته بود و چنان که اشاره شد دانائی شوخ طبع و شیرین کلام بود. (۱)

مطالب یاد شده بر طریقی است که مؤلف تاریخ عالم آرا یاد کرده است.

علائی

شیخ علی بن عبد العالی کرکی، شارح القواعد.

عنوان علائی را شیخ حسین بن عبدالصمد پدرارجمند شیخ بهائی (ره) برای کرکی اختیار کرده و در تألیفات خود او را بدین عنوان نام می برد. و ضمناً شیخ علائی را یکی از شهدای ثلاثه یاد می کند. این است که باید او را از شهدای فضیلت نام برد.

ص: ۱۹۰

۱- در تراجم الرجال نسب وی را این چنین هویدا ساخته است. علاء الملک بن عبدالقادر بن شکر الله بن عبدالقادر بن منصور بن مغفور بن محمد حسینی مرعشی عبدالملک پس از درگذشت خود کتاب های ارزنده در حدیث و رجال که به دقت استنساخ نموده و تعلیقات ارزنده ای بر آن ها نوشته به یادگار گذارده و در این رابطه از مکانت ممتازی در علوم دینی برخوردار بوده است.

عنوان مزبور در اصطلاح فقهاء به شیخ جمال الدین حسن بن یوسف بن مطهر حلّی اطلاق می شود. علامه تألیفات بسیاری دارد از جمله قواعد است. و در علوم عقلیه بر (...) اطلاق می شود.

عَلان کلینی رازی

از نظر من عنوان مزبور بنا بر اصح لقب ابراهیم بن ابان رازی کلینی معروف به علان کلینی رحمه الله است. علان، دائی محمد بن یعقوب کلینی است لیکن علمای رجال نام او را متعرض گردیده اند.

امیر، مصطفی در باب القاب از رجالش، نقد الرجال می نویسد: عَلان لقب علی بن محمد بن ابراهیم بن ابان کلینی و همچنین لقب احمد بن ابراهیم کلینی و همچنین لقب محمد بن ابراهیم کلینی می باشد.

شهید اول (ره) در حواشی خلاصه علامه می نویسد: ممکن است، علان لقب هر یک از دو برادر احمد و محمد یاد شده باشد و هم ممکن است لقب پدر احمد و محمد که ابراهیم است، باشد. در عین حال متذکر نام علی بن محمد نگردیده است.

در یکی از سندهای علل الشرایع و التوحید صدوق آن چنان که استاد استناد در اوائل کتاب صلوات بحار ایراد فرموده این است که محمد بن محمد بن عصام از کلینی از علی بن محمد علان از محمد بن سلیمان از اسماعیل بن ابراهیم از جعفر بن محمد تیمی از حسین بن علوان از عمرو بن خالد از زید بن علی عن الامام زین العابدین (علیه السلام).

باری روشی که در این سند به کار رفته است دلالت می کند به این که، عَلان لقب علی بن محمد یا لقب پدرش محمد است.

در هر حال، علان از محدثان مورد وثوق است تا آن جا که کلینی به وی اعتماد داشته است.

علقمی

عنوانی است که چند تن از اعلام بدان پیوسته اند از جمله:

بر وزیر نیکبخت مؤید الدین ابوطالب محمد بن احمد بن علی بن محمد علقمی اطلاق می شود. دیگر اغلب اوقات بر پدرش محمد یاد شده اطلاق می شود.

سوم بار اطلاق می شود بر فرزندش شرف الدین ابوالقاسم بن علی بن محمد.

بسیاری از اوقات مناسب است که علقمی را به ابن القلمی تلفظ می کنند، ویژه این اطلاق را بر والدش محمد اطلاق می کنند. لیکن شهری که در کوفه بوده است به نام «شهر علقمی» خوانده می شود و ممکن است اسقاط لفظ ابن در ظرف مبنی بر آن چیزی است که در باب نسب استعمال می شود و یا به خاطر مبدعات پسر می شود.

علم الهدی

در عرف فقها عنوان مزبور بر سید مرتضی ابوالقاسم علی بن الحسین موسوی اطلاق یافته است. سید مرتضی مؤلف کتاب الشافی و امثال آن از تألیفات دیگر است.

پیش از این در ذیل ترجمه احوال سید مرتضی یادآوری شد که چرا آن دانشور اهل بیت: را به این لقب ملقب ساخته اند.

از کسانی که به لقب علم الهدی شناخته شده اند فرزند بزرگ ملا محسن کاشانی است و ضمناً وجه تلقب او را به لفظ «علم الهدی» متذکر شده ایم.

ص: ۱۹۲

و در این روزگار عنوان علم الهدی اطلاق می شود بر فرزند بزرگ تر مولانا محسن کاشانی.^(۱) بعضی از علماء لفظ «علم الهدی» را به تخفیف لام و گاهی به تشدد لام خوانده اند.

علوی

حداکثر اطلاق این نسبت به کس و یا کسانی است که به حضرت مولا علی (علیه السلام) اتصال پیدا می کند لیکن آن چه انتساب به حضرت مولی (علیه السلام) بدست آمده است از غیر حضرت امام حسن و حضرت امام حسین (علیهما السلام) است و آن چه از اخبار و آثار استفاده می شود انتساب به حضرت مولی (علیه السلام) از ناحیه حسنین (علیهما السلام) می باشد و جماعتی از اعلام به این نسب شریف افتخار کرده اند از جمله (...)

جمعی از اعلام از نظر اعتقاد به امامت و خلافت بلافصل آن حضرت پس از رسول گرامی^۹ به حضرتش انتساب پیدا کرده اند. چنان که مذهب شیعه دوازده امامی حاکی از همین انتساب است از جمله انتساب روحانی به آن حضرت (علیه السلام) و دلیل بر آن حدیثی است که در محاسن برقی آمده است. امام صادق (علیه السلام) فرمود: هرگاه انسانی علوی و یا جعفری به دنیا آمد، خدای تعالی ناصیه او را بدست می گیرد تا وارد امر ولایت شود.

عماد حسینی

ابو صمصام سید عماد الدین ذوالفقار بن معبد حسینی مروزی.

ص: ۱۹۳

۱- - محمد بن محسن، علم الهدی کاشانی از معاریف است و سال ۱۱۱۵ وفات یافته است.

شیخ عماد الدین طبری یاد شده عماد طوسی مساوی با عماد طبری است. و در میان جمعی از اعمده شیخ عماد الدین محمد بن علی بن محمد طوسی مشهدی است. به طوری که از برخی از اعلام و تفاسیر استفاده می شود کتاب الثاقب از تألیفات او می باشد. از جمله اعمده، شیخ حسن بن علی طبرسی است. در اسرار الامامه اظهار داشته است وی از دانشوران امامیه می باشد و کتاب هائی در معجزات ائمه: تألیف کرده است.

عماد الدین ابن حمزه

شیخ عماد الدین ابو جعفر محمد بن علی بن حمزه طوسی مشهدی.

عماد الدین معروف به ابن حمزه است و از تألیفات او کتاب الوسیله می باشد.

عماد الدین طبرسی

شیخ عماد، از اجله علمای امامی مذهب می باشد. (۱)

شهید ثانی در رساله جمعه کتاب نهج العرفان الی منهج الایمان را که در فقه بوده به وی نسبت داده است و خود شهید (ره) بخشی از مسائل را از آن کتاب نقل کرده است. ممکن است صاحب عنوان همان شیخ عماد الدین ابو جعفر محمد بن ابی القاسم علی بن محمد بن علی طبری آملی عمی کحی معروف به طبری باشد که کتاب بشاره المصطفی از تألیفات

ص: ۱۹۴

۱- - مؤلف (ره) در مجلد ۷۴۱۴ کتاب نهج العرفان الی سبیل الایمان را به شیخ علی بن حمزه طبرسی قمی نسبت داده است و کتاب نهج العرفان الی هدایه الایمان را به محمد بن علی بن حمزه طوسی مشهدی نسبت داده است.

اوست. در صورتی که هر دو عنوان، متحد باشد انتساب او به طبرسی غلط است و درست طبری خواهد بود.

عماد الدین طبری

شیخ عماد الدین ابو جعفر محمد بن ابی القاسم علی بن محمد بن علی طبری آملی کجی معروف به عمی. وی مؤلف کتاب بشاره المصطفی و کتاب های دیگر است.

عماد الدین طوسی

شیخ عماد الدین طوسی و یا به طوری که در کتاب شهادت شرح ارشاد شهید آمده است به عماد طوسی شناخته شده است.

اغلب اوقات عماد فوق الذکر به شیخ اجل فقیه، عماد الدین ابی جعفر محمد بن علی بن حمزه طوسی مشهدی معروف به ابن حمزه و مشهور به ابو جعفر طوسی که از متأخران است، اطلاق می شود و کتاب الوسیله در فقه و امثال آن از تألیفات دیگر از اوست.

و باز عنوان مزبور اطلاق می شود بر شیخ عماد الدین محمد بن علی بن محمد طوسی مشهدی.

باید گفت، شیخ حسن بن علی بن محمد بن علی بن حسن طبرسی در کتاب اسرار الائمه از وی یاد کرده و افزوده است وی کتابی در معجزات ائمه: تألیف کرده است و ممکن است این شخص همان ابن حمزه باشد.

ص: ۱۹۵

سید جلیل القدر نجم الدین ابوالمحسن عمر بن ... عمری مؤلف کتاب المجدی در نسبت ها. (۱) در بعضی از نسخه های السرائر کتاب مزبور را به عنوان المجد یاد کرده و حال آن که المجدی صحیح است.

عنوان فوق منسوب به عم است و او مره ابن مالک است.

ممکن است عده ای از علما به این نسبت پیوسته باشند از جمله:

ابو محمد حسن بن محمد بن حسن بن جمهور عمی مؤلف کتاب الواحده.

و گاهی عنوان مزبور به پدرش اطلاق می شود.

و گاهی عنوان مورد نظر بر احمد بن ابراهیم بن احمد بن معلی بن اسد عمی بصری که از امامیه است، اطلاق می شود. (۲)

شیخ فخر الدین رماحی در کتاب جامع المقال می نویسد: عمی به فتح عین و تشدید میم، منسوب است به مره بن دائل بن عمرو بن مالک و در این رابطه فرزندان و نوادگان او را بنو العم و نسبت به ایشان را عمی گفته اند.

ابن اثیر در کتاب جامع الاصول می نویسد: عمی به فتح عین بی نقطه و تشدید میم منسوب است به مره بن دائل بن عمرو بن مالک بن فهم بن دوس و به فرزندان بنو العمی و نسبت به ایشان را عمی گویند.

ص: ۱۹۶

۱- - نسب عمری چنین است علی بن محمد بن علی بن محمد علوی عمری که منسوب به عمر است. مؤلف در ضمن کتاب المجدی می نویسد: عمری کتاب المجدی را برای مجد الدوله نقیب مصر تألیف کرده است و عمری، ابوالحسن احمد بن نقیب النقباء ابو علی حمزه فخر الدوله بن حسن قاضی دمشق.

۲- - ابو بشر احمد بن ابراهیم بن احمد بن معلی بن اسد عمی (و یا قمی) بصری وی مستملی ابو احمد جلودی بوده و همگی کتاب های جلودی را نزد او خوانده است و روایت کرده است و در نقل حدیث مورد وثوق بوده است و خود کتاب ها و تصنیف هائی دارد.

در قاموس گوید: عم به فتح عین نام موضع و یا قریه ای است واقع در میان حلب و انطاکیه. از مردم آن محل است عکاشه عمی و نیز لقب ابو قبیله مالک بن حنظله است و این مردم را عمیون گویند و عم به کسر عین قریه ای است در حلب و غیر از موضع اول است، انتهی مخلصاً مؤلف گوید: کلام ابن اثیر با قاموس، متنافی می باشد.

ظاهر آن است که عکاشه معروف غیر از عکاشه ای است که در این جا ایراد شده است.

و ممکن است عکاشه که در نواحی تبریز دفن شده غیر از عکاشه مشهور است و یا خود اوست.

عمید الدین

سید عمید الدین بن عبدالمطلب بن محمد بن علی بن محمد بن احمد بن علی اعرج حسینی. سید عمید الدین مؤلف شرح قواعد و شرح تهذیب الاصول علامه حلّی و امثال این ها از تصنیفات دیگر.

سید عمید الدین شاگرد علامه حلّی و خواهرزاده اش بود و برادر سید ضیاء الدین اعرج حسینی است.

عمید الرؤسا

عنوان مزبور بیشتر اوقات، اطلاق می شود به سید اجل ابو منصور هبه الدین حامد بن احمد بن ایوب بن علی بن ایوب.

ص: ۱۹۷

عمید الرؤساء از لغوی های زمان خود بوده و به لقب عمید الرؤساء شناخته شده است و در این رابطه کتابی در چگونگی تحقیق کعب، تألیف کرده است. عمید الرؤساء از اجله اصحاب امامیه به شمار است و در سند صحیفه سجادیه نام برده شده است. و مستند آن به گفته میر داماد (ره) در اوائل نسخ صحیفه مشهور آمده است.

عمید الرؤساء، معاصر با ابن سکون است و صحیفه را سید شمس الدین از عمید الرؤساء روایت کرده است. سید شمس الدین، فخار بن معد موسوی است که پیشوائی فاضل و کامل و از اعلام شیعه امامی است و مؤلف رساله مشهوری است در رابطه با مسئله کعب دو باب مسح.

بدیهی است عمید الرؤساء غیر از عمید است که مصاحب ابن عباد است و آن چه تا به حال نوشته شده در این است. رابطه است که عمید الرؤساء هیچ گونه ارتباطی با صاحب بن عباد نداشته است. گذشته از این مصاحب او ابن الحمید است نه عمید.

و گاهی عبدالرؤساء اطلاق می شود بر سید اجل عبد الرؤساء ابو الفتح یحیی بن محمد بن نصر بن علی بن حناد، کسی که شیخ مفید با یک واسطه از وی روایت کرده است و ما این سند را در برخی از نسخ ارشاد مفید دیده ایم که سال ۵۴۰ شیخ مفید روایت کرده است. از قرینه پیدا است که عمید الرؤساء ثانی، متقدم با عمید الرؤسای اول است. لیکن بعضی گفته اند شخص ثانی، امین الرؤساء و یا امیر الرؤساء است.

عَنْجَرِي

شیخ ابو محمد علی بن محمد بن یونس عاملی بیاضی عنجری.

ص: ۱۹۸

شیخ عنجری خلاصه ای از تفسیر مجمع البیان را به نام زبده البیان تألیف کرده است.

عونى

ابو محمد طلحه بن عبدالله بن عبید الله بن ابی عون عتاب معروف به عونى.

عونى از سراینندگان روزگار خود بوده است. عونى حداکثر مناقب را منظوم ساخته است. در این رابطه، مردم نامتناسب وی را به غالى ها نسبت داده اند.

ابن شهر آشوب در اواخر معالم العلماء در ضمن سرایندگانی که از اهل بیت: ثناگستری کرده اند، نام می برد.

عونى با عین بی نقطه مفتوح و سکون واو در آخر نون منسوب به جدش ابو عون است.

عیاشى

شیخ مسعود بن (...) سلمى عیاشى.

عیاشى مؤلف تفسیر مشهور است. علاوه بر این تفسیر، کتاب های دیگر هم تألیف کرده است و او که عیاشى باشد از قدمای اصحاب می باشد. (۱)

ص: ۱۹۹

۱- - نسب صاحب تفسیر به این شرح است ابوالنضر (با ضاء) محمد بن مسعود بن محمد بن عیاش تمیمی کوفی سمرقندی معروف به عیاش از اعلام اواخر قرن سوم هجری و یکی از عیون طائفه شیعه است و تألیفات بسیاری دارد.

غضائری

شیخ ابو عبدالله حسین بن احمد بن عبیدالله بن ابراهیم غضائری.

غضائری از اعلام شیعه و از مشایخ شیخ طوسی و نجاشی است.

و فرزندش شیخ ابوالحسین احمد به عنوان ابن الغضاری شهرت دارد و تحقیق چگونگی آن در این باب ایراد گردیده است.

و گاهی عنوان مزبور بر ابوالعباس محمد بن محمد بن عباس غضائری طوسی اطلاق می شود. ابوالعباس به عباسه شهرت داشته و جدّ مادری امام رضی الدین مؤید بن علی مقری طوسی است و از علمای عامه به شمار است و حموینی در فرائد السمطین به دو واسطه از وی روایت می کند و در یکی از مواضع کتاب حموینی یاد شده در ذیل سند حدیث از احمد بن حسین بیهقی از ابو عبدالله حسین بن حسن غضائری در بغداد از ابو جعفر محمد بن عمر رزاز تا آخر حدیث.

ممکن است غضائری حاضر با غضائری که پیش از این یاد کردیم که از مشایخ شیخ طوسی و نجاشی است، متحد باشد و اختلاف نام پدر زبانی به حال صاحب ترجمه ندارد.

غیاث الحکماء

لقبی است که بر غیاث الدین منصور بن صدر الدین دشتکی شیرازی اطلاق می شود.

مولانا غیاث الدین از مردم جرآباد و از دانشوران در باب معقول است و حاشیه های چندی بر کتاب های عقلیات تدوین کرده است. و به طوری که امیر فخر الدین سماکی در حاشیه شرح هدایه میبیدی، تصریح کرده است. در ضمن حاشیه ای که بر شرح هدایه داشته از حاشیه مولانا غیاث الدین نقل کرده است.

فاخر

به طوری که پیش از این نقل کردم این شخص همان ضیاء الدین بن فاخر است که رساله را شرح کرده است.

منظور از رساله رساله سلار است که برخی از اصحاب در آخر رساله متعه و اقسام نظام بدان اشاره کرده است و مراد از آن، کتاب مراسم می باشد.

فاضل

بیشتر اوقات کلمه فاضل لقب علامه حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حلّی می باشد. این اطلاق در کتاب های شهید و دیگران رواج دارد آن جا که در بیان از علامه نقل می کند: قال (ره) فی بحث مسح الرجلی؛ و آن جا که اتفرد الفاضل جمال الدین، بملتی الساق و القدم و قال فی بعض المواضع من الدروس، و مال الیه الفاضل فی المختلف و امثال این ها، از عبارات دیگر که متوجه به علامه است.

از بعضی از مواضع کتاب میراث شرح ارشاد شهید (ره) و دیگران استفاده می شود کلمه علامه در صورت اطلاق به این ها درس گفته می شود و گاهی هم بدون توجه به اطلاق بر غیر ابن ادریس هم گفته می شود.

مولی الاجل محمد بن اسحاق بن محمد حموی. وی از دانشوران اوائل دولت صفوی و معروف به فاضل الدین است.

فاضل الدین تألیفاتی به فارسی دارد. از جمله منهج الفاضلین فی معرفه الائمه الهداه الکامین است.

فاضلان

مراد از فاضلان محقق حلّی شیخ ابوالقاسم جعفر بن حسن بن سعید است و کتاب معروف او شرایع است که مورخان او را بدان نام می شناسند.

و دیگری شاگردش علامه شیخ جمال الدین ابو منصور حسن بن یوسف بن علی بن محمد بن مطهر حلّی مؤلف کتاب القواعد و امثال آن.

این گونه اصطلاح، منوط به شهید اول است که در کتاب های خود به کار برده است و غیر از او دیگران هم اصطلاح مزبور را به کار برده اند.

و گاهی کلمه فاضلان به علامه حلّی و فرزندش فخر المحققین اطلاق می شود لیکن این گونه اطلاق برای ما به ثبوت نرسیده است.

دلیل بر آن که مراد از فاضل، محقق حلّی است. شهید اول در کتاب البیان در ضمن بحث خرص الزرع از کتاب زکات می نویسد: و فقاء الفاضلان فی المعتمر و تحزیه و این خود تصریحی است که مراد از فاضل محقق حلّی است.

فتال

شیخ محمد بن حسن (احمد) بن علی فتال فارسی نیشابوری.

فتال از محدثان و مفسران روزگار خود بوده است و کتابی در تفسیر تدوین کرده است و کتاب روضه الواعظین از کتاب های معروف اوست.

در رابطه با فتال تعبیراتی است از جمله از وی به شیخ محمد بن علی فتال نیشابوری مؤلف کتاب تفسیر و گاهی از وی به شیخ محمد بن حسن فتال فارسی نیشابوری تعبیر می کنند. در هر حال با تحقیقی که بر آمده است همه تعبیرات متوجه به یک شخص است. بعضی که چگونگی احوال او برایشان پوشیده نمانده است، فتال را دو تن می دانند و گاهی او را سه تن گفته اند. مهم تر آن که شیخ منتجب الدین، فتال را دو تن نام برده است. حقیقت مطلب در ذیل ترجمه اش ایراد گردیده است و گاهی فتال اطلاق می شود به شیخ جمال الدین حسن بن عبدالکریم مشهور به فتال. و این شخص استاد ابن ابی جمهور احسائی است.

فخام

ابن طاووس در الدرر الوقیه می نویسد: فخام به فتح حاء شیخ ابو محمد حسن بن محمد بن یحیی فخام معروف به فخام سر، از اساتید شیخ طوسی است. حقیقت آن است که صاحب عنوان با کسی که پس از این نام برده می شود، متحد است و گاهی از صاحب عنوان به ابن فخام و گاه دیگر به ابو محمد فخام تعبیر می کنند.

فخام

ابو محمد حسن بن محمد بن یحیی بن داوود فخام. به طوری که به خط بعضی از افاضل دیده ام وی از مشایخ نجاشی است. ظاهر آن است که فخام با حاء بی نقطه باشد و کسی که آن را با حاء نقطه دار نوشته باشد، اشتباه است.

فخام از عمویش عمر بن یحیی فخام از ابوالحسن اسحاق بن عبدوس روایت می کند.

برخی گفته اند فحام که صاحب عنوان است از محدثان عامه است. در عین حال گاهی از منصوری از عموی پدریش عمر بن عیسی بن احمد منصوری از حضرت امام علی بن محمد الهادی (علیه السلام) روایت می کند و این خود خالی از تأمل نمی باشد. و نیز از محمد بن عیسی بن هارون از (ابن) ابو عبدالصمد ابراهیم بن عبدالصمد بن محمد بن ابراهیم از حضرت صادق (علیه السلام) روایت می کند.

و باز از ابی الصلت احمد بن محمد بن بطه از خیر کاتب روایت می کند. و همچنین روایت می کند از ابوالحسن محمد بن احمد از پدرش از امام (علیه السلام) روایت می کند. این جا هم بیرون از تأمل نمی باشد.

فخر الاسلام

این عنوان بیشتر اطلاق می شود به شیخ فخر الدین ابوطالب محمد بن حسن علامه ابن یوسف بن علی بن مطهر حلّی، رحمه الله علیه. مؤلف ایضاح الفوائد فی شرح القوائد و شرح ارشاد و امثال این ها.

فخر الاسلام رویانی

ابو المحاسن عبد الواحد بن اسماعیل بن احمد رویانی.

ابوالمحاسن از فضلالی روزگار خود بوده است و به عنوان رویانی شهرت داشته است.

ابوالمحاسن نخستین دانشوری است که به الحاد باطنی ها فتوا داده است و از قرینه ظاهر پیدا است که از علمای امامی مذهب است.

فخر الدین

این عنوان گفته می شود به محمد بن حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حلّی فرزند علامه حلّی و شارح القواعد پدرش. اصل کتاب به نام ایضاح الفوائد موسوم است و امثال این از کتاب ها و شروح دیگر.

ص: ۲۰۵

در این روزگاران عنوان فخر الدین، اطلاق می شود بر شیخ معاصر فخرالدین محمد بن علی بن احمد بن طریح رماحی نجفی مؤلف مجمع البحرین و امثال آن از کتاب های دیگرند.

فخر الدین خزاعی

شیخ فخر الدین ابن ابی سعید خزاعی.

وی از اجلای علما و خواهرزاده شیخ عدل زین الدین علی بن احمد بن محمد است، چنان که شیخ منتجب الدین در فهرست ذیل ترجمه شیخ زین الدین به این نام و نسب اشاره کرده است.

پوشیده نیست نسخه ای از فهرست که در دست اختیار من است کلمه ابن را که فاصل میان فخر الدین و میان ابو سعید شیخ فخر الدین.

این عنوان، اطلاق می شود بر محمد بن حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حلّی.

این شخصیت فرزند جلیل القدر علامه حلّی و شارح قواعد پدرش معروف به ایضاح الفوائد خزاعی است. لیکن در نسخه امل الامال تألیف شیخ معاصر کلمه ابن در میان فخر الدین و ابو سعید وجود ندارد و ذیل ترجمه شیخ زین الدین علی یاد شده موجود نمی باشد و در این رابطه است که ما نام او را در باب القاب و در باب الف متذکر شده ایم و بنابراین دلیلی در کار نیست که شیخ معاصر ترجمه علیحده ای برای او تدوین نکرده باشد.

مؤلف گوید: بنابراین صاحب عنوان شیخ فخر الدین ابو سعید احمد بن محمد بن احمد خزاعی برادر شیخ ابوالفتوح رازی است و در این صورت کلمه (ابن) واقع میان فخر الدین و زین الدین اشتباهی است که از طریق ناسخان به وجود آمده است و دلیلی هم در ترک شیخ معاصر نیست که از وی در باب القاب نامی نبرده باشد.

فخر الدین بادرانی

پیش از این در باب باء یک نقطه به عنوان بادرانی از وی یاد کرده ایم.

فخر الدین بوقی

امین فخر الدین بوقی، از این شخصیت شهید اول در اجازه ابن خازن حائری به طوری که در ترجمه شهید یاد کرده است، نام برده ایم و می گوید شهید اول نهج البلاغه را از شیخ رضی الدین ابی الحسن علی بن جمال الدین مرندی از استادش امام فخر الدین بوقی به سند مشهورش روایت کرده است. ظاهر آن است که وی از علمای خاصه است.

در بعضی از نسخه ها بوفی و در بعضی دیگر بوقی با قاف ضبط کرده اند و در بعضی از نسخه ها بوفی به فتح باء و سکون واو ضبط کرده اند و همین ضبط در اجازه ای که شهید ثانی به شیخ حسین بن عبدالصمد و یا اجازه دیگری آورده شده است.

فخر الدین رماحی

شیخ فخر الدین طریحی معروف به فخر الدین رماحی.

فخر الدین سماکی

سید امیر فخر الدین محمد بن حسین حسینی مشهور به سماکی استرآبادی.

سماکی فاضلی متکلم و کاملی معروف به فخری است.

سماکی در روزگار شاه طهماسب صفوی می زیسته و استاد میرداماد است.

سماکی تألیفات دقیقی دارد از قبیل حاشیه بر الهیات شرح تجرید قوشچی.

سماکی در این حاشیه به حاشیه معروف به خضری نظر داشته و از حواشی او حاشیه ای است بر بحث اثبات واجب از کتاب روض الجنان در علم کلام تألیف ملا ابوالحسن احمد کاشانی. من این حاشیه را در قصبه ده خوارقان دیده ام.

سماکی در این حاشیه در بسیاری از مواضع به ردّ مولی ابوالحسن پرداخته و از چگونگی مطالب آن استفاده می شود هر دو تن سماکی و ملا ابوالحسن معاصر بوده اند و با مولی ابوالحسن اندکی متقدم بر سماکی بوده است. علاوه بر تألیفات یاد شده تألیفات دیگری هم دارد.

فخر المحققین

عنوان فوق در اصطلاح حداکثر محققان ویژه ابن فهد در مذهب اطلاق می شود بر شیخ فخر الدین محمد بن حسن علامه بن یوسف بن علی بن محمد بن مطهر حلی مؤلف ایضاح الفوائد فی شرح القواعد و شرح ارشاد و امثال این ها از تألیفات دیگر.

فراء

شیخ ابو زکریا یحیی بن زیاد بن عبدالله بن مروان دیلمی معروف به فراء نحوی.

به طوری که از قرائن استفاده می شود فراء از قدمای اصحاب شیعه است و پیش از این هم شرح حال او را به عنوان تنی از اصحاب نام برده ایم.

ص: ۲۰۸

حکیم ابوالقاسم منصور فردوسی. (۱)

وی سراینده ای با فضیلت و معاصر با سلطان محمود بن سبکتکین غزنوی و ثناگستر او بوده است. فردوسی بنا به درخواست سلطان غزنوی کتاب بزرگی معروف به شاهنامه در احوال پادشاهان ایران تدوین کرده و با الفاظ نغز پارسی گرد آورده است و علت نهائی ویژه سرایش آن ایراد کرده اند و اهمیت آن علاوه بر ویژگی هائی که داشت پارسی سراییدن آن است. فردوسی مردی زارع پیشه بوده است.

گروهی از اعلام فردوسی را از سرایندگان شیعه می دانند. از جمله قاضی نور الله شوشتری والیان بوده است. در مجالس المؤمنین وی از عزیزانی است که به کوری چشم بیگانگان شیعه خالص الولاء معرفی کرده است. از آن چه دلیل بر تشیع اوست برخی از اشعار پارسی اوست که بعضی از فضلا در کتاب انساب النواصب از آن ها یاد کرده اند و دلیل دیگر بر تشیع او پاره ای از هجویات است که علیه شاه غزنوی سروده است:

چو شاعر برنجد بگوید هجا هجا تا قیامت بماند به جا

مؤلف الجواهر المضيئه فی طبقات الحنفیه می نویسد: ابوبکر فردوسی منسوب به فردوس است که یکی از قلعه های قزوین می باشد.

مؤلف گوید: ممکن است فردوسی هیچ گونه انتسابی با آن قلعه نداشته باشد بلکه فردوسی، تخلص اوست که مانند سرایندگان دیگر از جهت خویش انتخاب کرده است.

ص: ۲۰۹

۱- نام و نسب فردوسی چنین است ابوالقاسم حسن بن محمد طوسی فردوسی. گویند پدر فردوسی کارگر باغ یکی از والیان بود بنام فردوسی و به همین مناسبت فردوسی را فردوسی گفتند.

فرزدق

ابو فراس همام بن غالب بن صعصعه ملقب به فرزدق. فرزدق سراینده ای ماهر و معروف و ناقدی با فضیلت و بینا، آن که به فضیلت معروف و به امامی مذهب بودن موصوف است.

حکایت او با حضرت سید الساجدین علی بن الحسین (علیه السلام) و ثناگستری از آن حضرت در ضمن چکامه ای معروف است. در عین حال از برخی از اخبار بدست می آید حضرت سجاد (علیه السلام) از وی خرسند نبوده است.

فزونى

وی از مردم استرآباد بوده و از دانشوران روزگار دولت صفویه است و کتابی در تاریخ و هر چه بدان ماند به نام البحیره الطبریة تألیف کرده است و نسخه ای از آن در دست ما موجود است و مشتمل بر فوائد ارزنده ای در فن تاریخ است.

فضولی

شیخ محمد بن سلیمان حلی بغدادی.

وی سراینده ای با فضیلت و به هر دو زبان ترکی و پارسی شعر می سروده و شیعه امامی بغداد بوده است و تألیفاتی به زبان ترکی دارد از قبیل حدیقه السعدا. این کتاب ترجمه روضه الشهداء ملا حسین واعظ کاشفی مشهور است.

ممکن است فضولی از متأخران باشد و در آن زمان که بغداد در تصرفات سلاطین صفویه بوده می زیسته.

فضولی نظم و نثر ترکی را به همان اندازه سهل و ممتنع می سروده که ترکی محض و پارسی خالص به انجام می رسانید. به خلاف توائی که به هر دو زبان آن چنان که باید توانائی نداشته است. از تألیفات فضولی رساله

صحت و مرض است که به پارسی تدوین گردیده است. این رساله در احوال روح و بدن است. کتاب لطیفی است من آن را در شهرک فراه دیده ام.

فقیه

این کلمه اصطلاح و قراردادی است که ابن فهد در مذهب ایجاد کرده و بر شیخ ابوالحسن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی اطلاق نموده است.

این شخصیت، صاحب رساله ای است که برای فرزندش صدوق مرقوم داشته است.

فقیهان

منظور از فقیهان در اصطلاح ابن فهد در کتاب المذهب دو شیخ بزرگوار است که هر دو تن مشهور به ابن بابویه می باشند.

۱- ابوالحسن علی بن حسین بن موسی ابن بابویه قمی مؤلف رساله که پیش از این نام برده شد.

۲- پدر ارجمندش شیخ صدوق ابو جعفر محمد بن علی مؤلف من لایحضره الفقیه و کتاب های دیگر.

فلاح الدین

ملا محمد امین استرآبادی در الفوائد المدینه در ضمن احوال چند تن از علما شیخ فلاح و شیخ صلاح و شیخ مفلح و همتایان ایشان می نویسد: این گروه و مانند آن از پیروان علامه حلّی از بسیاری از قواعد که مدار شریعت مقدسه بر آن است مانند خود علامه غفلت کرده اند. با آن که گفتار این عده از مشایخ که همگی آنان مورد اکرام و اعظام بوده است و خود ایشان از افراد شایسته و از افراد مشهوری هستند که در شهر خود مورد اکرام

ص: ۲۱۱

می باشند و اهل سنت و جماعت هم ایشان را به تحقیق و تدقیق می شناسند.

فلکی

شیخ فلکی از قدمای علمای امامیه است مع الاسف از روزگار او اطلاعی ندارد.

ص: ۲۱۲

قاضی

این کلمه، در کتاب های اصحاب ما ویژه در کتاب های شهید و شاگردش شیخ مقداد اطلاق می شود بر ابن براج. مراد از ابن براج قاضی ابوالقاسم عبدالعزیز بن براج طرابلسی شاگرد شیخ طوسی. سبک ابن فهد بر این است هرگاه بگوید قال القاضی فی کتابیه، مرادش از کتاب مذهب و کامل است. در عرف مفسران و علمای عامه دو تن از اعلام ایشان است:

۱. قاضی ابوبکر باقلانی معتزلی (۱)

۲. قاضی بیضاوی مؤلف تفسیر مشهور است. (۲)

قاضی میرزا قاضی

میرزا قاضی الدین محمد بن کاشف الدین محمد اردکانی یزدی اصفهانی.

میرزا قاضی، سمت شیخ الاسلام اصفهان را دارا بود (پیش از این در بخش مربوطش یادآوری گردیده).

ص: ۲۱۳

۱- قاضی ابوبکر محمد بن طیب باقلانی از بزرگان علمای کلام و از افرادی است که ریاست مذهب اشاعره به او منتهی می شود. باقلانی در بصره متولد شد و در بغداد ساکن گردید و سال ۴۰۳ هـ. در بغداد وفات یافته است.

۲- قاضی ناصر الدین عبدالله بن عمر بیضاوی از سرشناسان فن تفسیر و کلام و اصول الدین است. بیضاوی مدتی داوری شیراز را به عهده داشته و سال ۶۸۵ هـ. در تبریز وفات کرده است.

قاضی ابن قدامه

قاضی ابوالمعالی احمد بن علی بن قدامه بغدادی شاگرد شیخ مفید و سید مرتضی و سید رضی (ره).

قاضی ابوالحسین

به طوری که نجاشی در ذیل ترجمه محمد بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسن تصریح کرده قاضی ابوالحسین از مشایخ نجاشی است. از ظاهر پیدا است که مراد از قاضی ابوالحسین، قاضی ابوالحسین محمد بن عثمان است.

قاضی ابوالفتح کراچکی

او قاضی ابوالفتح محمد بن علی بن عثمان بن علی کراچکی.

قاضی تنوخی

این عنوان به گروه بسیاری از علما اطلاق می شود، چنان که برخی از ایشان از خاصه و جمع زیادی از آن ها از علمای عامه اند.

نخستین ایشان قاضی ابوالقاسم علی بن محمد بن ابی الفهم داوود بن ابراهیم بن قحطان تنوخی.

سومین این گروه نواده اوست که قاضی ابوالقاسم علی بن قاضی ابو علی محسن بن قاضی ابوالقاسم علی بن محمد بن ابی الفهم داوود بن ابراهیم بن تمیم قحطانی.

قحطانی سوم هم صحبت با سید مرتضی و ابوالغلامعری شاعر معروف است.

تنوخی ثالث که سبط باشد از سید مرتضی روایت می کند و در این رابطه از همگی اصحاب ما مشهورتر و از شیعیان امامی مذهب است.

سلسله تنوخی ها مردمی دانشور و فاضل و گروه معدودی هستند که به عنوان قاضی تنوخی شهرت یافته اند. از جمله برخی از آن هائی که نام برده شدند و برخی از ایشان قاضی احمد بن محمد بن ابی الفهم تنوخی عموی پدر قاضی ابوالقاسم علی بن محسن یاد شده است.

و گاهی عنوان مزبور اطلاق می شود بر قاضی ابوالحسن تنوخی که استاد محمد بن احمد بن یحیی بن طاهر بن احمد خازن نحوی است که از معاصران سید مرتضی (ره) هم بوده است.

و گاهی کلمه قاضی تنوخی بر قاضی ابو جعفر احمد بن اسحاق بن بهلول تنوخی.

وی از علما و فقهای حنفی مذهب است.

ابن اثیر در کامل التواریخ می نویسد: قاضی تنوخی سال ۳۱۸ هجری در گذشته و از ادبا و نحوی های کوفه به شمار است و اشعاری نغز می سروده است. (۱)

وفات او را یک سال پیش از درگذشت ابوالقاسم بلخی معتزلی نوشته اند.

قاضی خان صدر

سید جلیل القدر امیر معز ابن محمد سیفی قزوینی صدر کبیر است.

قاضی صدر کبیر در روزگار شاه عباس کبیر می زیسته و از اجلای آن روزگار بوده است و در اکثر علوم مهارت داشته است. شایسته است احوال

ص: ۲۱۵

۱- - تنوخی منسوب به تنوخ است و نام گروهی از قبیله ها است. ایشان در گذشته های دور در بحرین اجتماع کردند و سوگند یاد نمودند بر آذر و نصرانیت و بالاخره در آن سرزمین ماندگار شدند و آن ها را تنوخ گفتند که به معنای اقامه باشند.

او را از کتاب های تواریخ بدست آورد. قاضی صدر همراه قاضی معز الدین به عنوان سفارت به سوی روم ترکیه کوچ کرد.

قاضی کرهرودی

قاضی علاء الدین کرهرودی. این عنوان گاهی بر قاضی عبدالخالق بن (...) کرهرودی اطلاق می شود.

قاضی کرهرودی معاصر با شاه طهماسب و شاه اسماعیل صفوی است.

قاضی کرهرودی حواشی بسیاری بر شرح حکمه العین تدوین کرده است. آن که محقق از حواشی او که در ضمن حواشی تدوین شد یاد کرده و مناقشاتی که داشته بر آن مرقوم داشته است و از تألیفات او حاشیه ای است بر اثبات الواجب مولانا دوانی.

قاضی زاده دانشوری است که ملا- میرزا جان، گفتار او را نقل می کند و در شرح حکمه العین به مطالب آن می رسد و بسیاری از آن ها را مورد توجه و ایراد قرار می دهد و امثال آن ها از تألیفات دیگر از جمله حاشیه شرح حکمه العین و از جمله حاشیه بر اثبات الواجب مولانا دوانی. گاهی کلمه قاضی به قاضی عبد الخالق بن (...) اطلاق می شود.

عبدالخالق از شاگردان شیخ بهائی است، وی فاضلی دانشمند و مدقق جامع بود. و در مسئله امامت با مخالفان مناظره می کرد و به خوبی از عهده بر می آمده است.

عبدالخالق، تألیفاتی دارد از جمله رساله فارسی در امامت که مشهور است.

در این رساله چگونگی مناظره خودش را که در حضور شاه عباس صفوی با قاضی زاده ماوراء النهری به انجام آورده متذکر شده است. دیگری رساله بزرگی در امامت است که در رساله امامت یاد کرده است.

عبدالخالق ابیات شیرین و مورد پسندی به پارسی می سروده و میلی به تصوّف داشته و در نزد سلطان صفوی بسیار مورد توجه بوده است.

قاضی زاده لاهیجی

قاضی زاده در این روزگاران وجود داشته و من بخشی از تحقیقات عرفانی او را که در شرح برخی از ابیات گلشن راز شیخ محمود شبستری تدوین کرده است، دیده ام.^(۱)

قدیمان

این کلمه اصطلاح ابن فهد است که در مذهب به کار برده است و اطلاق می شود بر شیخ اقدم، ابو علی محمد بن احمد بن جنید اسکافی معروف به ابن جنید و دیگری شیخ مقدم حسن بن ابی عقیل معروف به ابن ابی عقیل.

قزوینی

اطلاق می شود بر شیخ ابو عبدالله حسین بن علی بن شیبان قزوینی.

از کتاب الدرّوع الواقیه ابن طاووس به دست می آید. ابو عبدالله قزوینی کتابی دارد به نام علل الشرایع.

ص: ۲۱۷

۱- شمس الدین محمد بن یحیی نور بخشی معروف به اسیری لاهیجی از تألیفات او کتاب مفاتیح الاعجاز در شرح گلشن راز و دیگری منظومه اسیری لاهیجی است که به طبع هم رسیده است. شرح لاهیجی بر گلشن راز از بهترین شروح است در این شرح سند فقرش را متذکر شده است. گویند هنگامی که این شرح به پایان رسید نسخه ای از آن را برای عبدالرحمان جامی فرستاد. جامی در تشویق او نوشت: ای فقر تو نور بخش ارباب نیاز یک ره نظری بر مس قلبم انداز خرم ز بهار خاطرات گلشن راز شاید که مردم بره به حقیقت زمجاز لاهیجی سال ۴۱۹ هـ. وفات یافت و در خانقاهش شد واقع در شیراز مدفون گردید.

در ضمن لقب بعضی از علما که در این کتاب آمده است بدان نام اشاره کردم.

آن چه از نهاییه ابن اثیر به دست می آید در این رابطه است که «قَس» به فتح قاف نام کوره ای است در ساحل دریای مصر نزدیک به «تَّیس» و جامعه قَسِّي منسوب بدان جا است این جامه با مخلوطی از ابریشم تهیه می شود و در دیار قَس مشهور است.

شهید اول (ره) در ذکری می نویسد: قَسِّي به فتح قاف و سین بی نقطه منسوب است به قس که نام محلی است و جامعه مصری که از ابریشم تهیه

می شود از آن جا است. (۱)

قَطَان

شیخ اصفهانی از دانشوران سده هفتم هجری است. از یادآوری های شیخ حسن بن علی بن محمد بن حسن طبرسی آن که شیخ حسن طبرسی در سال ۶۷۵ هجری از شیخ اصفهانی روایت می کرده است و خود سندش را در کتاب اسرار الائمة: یادآوری کرده است. از این سند و قرائن دیگر به دست می آید شیخ اصفهانی از شیعیان است و احتمال دارد از سنی ها باشد.

قطب رازی

محمد بن محمد بن محمد بدیهی رازی.

ص: ۲۱۸

۱- در معجم البلدان آمده: قَس به فتح قاف به معنای سخن چینی و نام محلی است که جامعه قَسِّي در آن جا به دست می آید و این لباس مورد بی مهری رسول خدا هم است گواه به آن حدیثی است که حضرت مولی از رسول خدا نقل کرده است آن حضرت از پوشش این لباس نهی فرموده است و این جامه مخلوطی از حریر است و پیمبر از پوشش آن نهی کرده است.

ابوالحسین سعید بن هبه الله بن حسین بن هبه الله بن حسن راوندی.

وی مؤلف الخرائج و الجرائح است و گاهی اطلاق قطب الدین راوندی بر او می شود.

قطب الدین

کلمه قطب الدین بر گروه زیادی اطلاق می شود و این اطلاق موجبات اشتباه زیادی را به وجود آورده است چنان که برخی را به برخی دیگر اشتباه می کنند. ۱. شیخ متقدم قطب الدین ابی الحسین سعید بن هبه الله بن حسن راوندی مؤلف کتاب الخرائج و الجرائح و امثال آن.

۲. شیخ ابوالحسن قطب الدین محمد بن حسن بن حسین کیدری سبزواری مؤلف مناہج النهج که به پارسی تألیف کرده است و امثال این از کتاب های دیگری.

۳. ملا قطب الدین محمد بن محمد رازی بویه، مؤلف شرح مطالع و محاکمات. وی فاضل معروفی است و از اولاد ابن بابویه قمی به شمار می باشد.

قطب الدین علاوه بر تألیفات یاد شده رساله ای در تحقیق تصور و تصدیق تألیف کرده است بلکه در این رابطه دو رساله کوچک و بزرگ دارد.

۴. قطب الدین محمود بن مسعود بن مصلح فارسی کازرونی معروف به علامه شیرازی شاگرد خواجه نصیر الدین طوسی (ره) و ضمناً شارح بخش سوم از مفتاح و شارح مختصر حاجی و امثال این ها می باشد. (۱) ۵. قطب الدین، مشهور به قطب محی، استاد مولانا جلال الدین دوانی.

قطب محی یکی از مشایخ صوفیه است و مدون مکاتباتی است که به نام مکاتبات قطب محی معروف و مکاتیب منظور را به پارسی تدوین کرده است.

قطب محی همان قطب الدین محمد بن کوشکناری است. (۲)

پوشیده نیست از این پنج تن قطب الدین سه دسته اولی از علمای خاصه اند و سه تن اخیر از علمای سنت و جماعت می باشند.

قطب الدین بغدادی

ملا قطب الدین بغدادی.

بغدادی از افاضل علمای دولت سلطان شاه طهماسب صفوی است. حسن بیگ در کتاب احسن التواریخ چنین گفته است:

ملا قطب الدین بغدادی، جامع معقول و منقول بوده و در بسیاری از فنون بر دیگران برتری داشت و بر اقرانش تفوق پیدا کرده بود.

ص: ۲۲۰

۱- - علامه شیرازی از دانشوران اشعری شافعی بود. و در علم معقول از همه مردم عصرش متقدم بوده تا آن جا که وی را قطب المحققین گفته اند و تألیفات معروفی دارد و از همه علوم باخبر بوده و سال ۷۱۰هـ. وفات یافته است.

۲- - شیخ عبدالله بن محمود خزرچی سعدی انصاری معروف به قطب محی که از بزرگان مشایخ صوفیه و فیلسوفی حکیم و بزرگی بوده است وی از اواخر نهم یا دهم به شیراز رفته و همان جا اقامه کرده است. قطب محی را قطب الدین کوشکنار هم می گویند که ملا جلال دوانی از شاگردان او بوده است و یکی از مشایخ صوفیه بوده است. و مکاتب آن به طوری که اشاره شده است به فارسی تدوین نموده و شرح نامه هایی است که برای مریدان و آشنایان خود نوشته است.

قطب الدین، ذهنی درآک داشت و در این رابطه، مشکلات معارف یقینیه را کشف می کرد و فهمی چون خورشید درخشان داشته که غوامض مسائلدینی را حلّ می نمود و با تمامی فضائل و دانشوری که داشت بر آن ها که سمت منشی گری داشتند و نامه نگاری می کردند برتر بود. قطب الدین در بیان عبارت مقتدی و پیشوای فصحا و بلغا بود آن چنان که سخن به جا گفتنی و موافق با قانون قواعد گفتار به پایان رسانیدی.

قطب الدین از شاگردان امیر غیاث الدین منصور شیرازی بود.

قطب الدین موقعیت ویژه ای در پیشگاه شاه طهماسب داشت و سال ۹۷۰ هجری در قزوین در گذشت و چهره در نقاب خاک کشید.

قطب الدین کندری

شیخ قطب الدین کندری، شیخ ابوالحسن قطب الدین محمد بن حسین بن حسن بن کندری. سبزواری کندری مؤلف مباحج المهج، حدائق الحقایق در شرح نهج البلاغه است.

کندری به ضم کاف و سکون نون و ضمه دال و را و یا در آخر منسوب به کندر با نون است و نام یکی از قصبه های خراسان است. مشهور میان مورخان کیدر است. به خط شیخ عبدالصمد برادر شیخ بهائی (ره) چنان یافتیم که این کلمه را با نون ضبط کرده است و از بعضی از تواریخ استفاده می شود کندر با کاف مضموم و نون ساکن و دال بی نقطه، نام کوره ای است از شهرستان ترشیز و خود ترشیز متصل به سبزوار است.

قمی

مراد از قمی در اصطلاح متأخران ویژه در اصطلاح، فاضل کاشانی ملا محمد محسن است. در تفسیر صافی، علی بن ابراهیم بن هاشم مؤلف تفسیر معروف و شیخ محمد بن یعقوب کلینی. لیکن ابن شهر آشوب در

ص: ۲۲۱

کتاب المناقب از امالی قمی روایت می کند. از ظاهر گفتار او پیدا است مراد از قمی، شیخ صدوق رحمه الله است.

ص: ۲۲۲

گازر

گازر با حرف گاف و زاء مضموم و راء آخر کهنه شوی.

ملا (....) مؤلف تفسیر پارسی معروف به تفسیر گازر.

نگارنده تفسیر خود را به سبک و روش شیعه اهل بیت: تألیف کرده است. ممکن این نگارنده، مؤلف تفسیر ترجمه الخواص است که برخی از مجلدات آن در نزد ما موجود می باشد.

گاهی گویند، گازر همان گرگانی شیعه مشهور است و تفسیر گازر هم همان تفسیر موسوم به کتاب جلاء الاحزان و جلاء الاذهان می باشد که در چند مجلد تدوین شده و نسخه ای از آن نزد ما موجود می باشد. ترجمه الخواص تفسیر فارسی و از نگارش های ابوالحسن علی بن حسن زواری است.

کثیر عینات

عبدالرحمن بن ابو جمعه اسود. سراینده مشهور به قولی، از شیعیان است.

کراچکی

قاضی ابوالفتح محمد بن علی بن عثمان بن علی کراچکی.

کراچکی در ومله بیضا وارد شد و همان جا را جایگاه خود قرار داده است.

کراچکی نگارنده کنز الفوائد است که معروف و مطبوع است و علاوه بر این کتاب، کتاب های دیگر هم تألیف کرده است. کراچکی شاگرد شیخ مفید و معاصر با افاضلی است که در آن دوره چون ستارگانی می درخشیدند و ابن براج که از همان ستارگان است در آن روزگار می درخشید.

کسائی

کسائی (۱)

ابوالحسن علی بن حمزه بن عبدالله بن بهمن بن فیروز اسدی کوفی.

از قرینه پیدا است کسائی دارای دو کنیه بوده است یکی ابوالحسن و دیگری ابوعبدالله.

کسائی تنی از قاریان هفتگانه مشهور است و پسر مفضل ضی و مادرش همسر مفضل بوده است.

کسائی سال ۱۸۹ هـ. در شهر ری درگذشت و بعضی گویند همان سال در طوس وفات یافت.

مؤلف گوید: به گمانم کسائی از شیعیان باشد.

ص: ۲۲۴

۱- - ابو صخر کثیر بن عبدالرحمن بن ابی جمعه اسود بن عامر بن ازدی یکی از عاشقان به نام است. پیوسته نام کثیر همراه با عزت که معشوقه اوست و معشوقه او عزت دختر جمیل بن حفص برایاس بن عبد العزی است نوادر و حکایاتی میان این عاشق و معشوق اتفاق افتاده و حداکثر اشعار او در این رابطه است. کثیر ویژه به آل ابی طالب (علیه السلام) بسیار تعصب می ورزید. کثیر تصغیر کثیر است که به جهت اندام کوچک اوست. سال ۱۰۵ هـ. وفات یافته است.

شیخ ابوالفتوح محمود به قولی محمد بن حسین بن سندی بن شاهک معروف به کشاجم(۱) و مؤلف کتاب المصائد. این کتاب را ابن خلکان در شرح احوال حضرت باقر یا حضرت صادق(علیهما السلام) به وی نسبت داده است. از سوی دیگر اطلاق لفظ «کشاجم» بر وی بدان جهت است که ابوالفتوح دارای پنج خصلت است که دلیل بر جامعیت اوست و هر حرفی اشاره به خصلت علمی و ادبی او می باشد (ک) کاتب، (ش) شعر و سرایندگی، (ا) ادیب، (ج) منجم، (م) متکلم.

کشاجم قصائد و چکامه هائی در ستایش از آل محمد ویژه در سوگ حضرت سید الشهداء(علیه السلام) بسیار سروده است و برخی از آن ها را ابن شهر آشوب در المناقب ایراد کرده است.

ابن شهر آشوب در معالم العلماء آن جا که به مدحت گران اهل بیت: اشاره کرده است، می نویسد:

ابوالفتوح محمد بن حسین بن سندی بن شاهک معروف به «کشاجم» که دانشمندی اخترشناس و سراینده و متکلم بوده است.

مؤلف گوید: ممکن است این شخص از بازماندگان سندی بن شاهک باشد که قاتل حضرت موسی بن جعفر(علیه السلام) می باشد.

ص: ۲۲۵

۱- از خط کفعمی در کتابش مجموع العرائب و مجمع الرغائب نقل کرده اند ابوالفتوح شیعه مذهب و مداح اهل بیت: بود و به لقب «کشاجم» شناخته شده و علتش آن که وی کاتبی شاعر و جامعی ادیب و متکلم و از هر یک از این علوم حرفی را اتخاذ کرده و او را بدان خصلت نام برداری کردند.

به فتح کاف و شین نقطه دار مشدد و یکی از شهرهای ماوراء النهر و از اقلیم پنجم است. ابن حوقل می نویسد: کاش نام شهری است در ماوراء النهر، مساحت آن سه فرسخ در سه فرسخ است. کاش سرزمینی استآبادان و میوه های آن پیش از میوه های دیگر شهرهای ماوراء النهر زودتر می رسد. از شهرهای آن قریبه و غوریه است و دو نهر بزرگ آن سرزمین را مشروب می کند. یکی نهر قصابان (کهنه شوران) و دیگری «نهر سور» است که در شمال نهر قصابان جاری می شود.

در مشترک گوید: کاش، شهری است در ماوراء النهر نزدیک به نخشب یعنی نتسف. در عزیزی آمده است از متعلقات کاش روستائی است بس ارزنده که از سمرقند بهره ور است. مؤلف الجواهر المضمیته که در طبقات حنفیه تدوین شده است، می نویسد: کاشی به فتح کاف و تشدید شین قریه ای است در سه فرسخی «جوزجان جرجان». گروهی از اعلام به آن سرزمین منسوب اند از قبیل حسن بن نصر بن ابراهیم حنفی که کسائی الاصل و کاشی المولد است.

سید داماد در اوائل حاشیه که بر اختیار کتاب رجال کاشی شیخ طوسی دارد، می نویسد: کاشی به فتح کاف و شین مشدد نقطه دار منسوب به کاش بفتح و تشدید شهر معروفی است در چند منزلی سمرقند. گروهی از مشایخ و رجال و علمای ما بدان جا منسوب و از آن سرزمین برخاسته اند. نجاشی کاف کاشی را ضمه داده اند. و فاضل مهندس بیرجندی در کتابی که به منظور مساحت و بلدان اقلیم ها تدوین کرده است می نویسد: کاش به فتح کاف و تشدید شین نقطه دار از شهرهای ماوراء النهر و شهر بزرگی است که سه فرسخ در سه فرسخ و منسوب بدانجا (کاشی) است. در قاموس گوید: کاش

به ضم کاف گردی است که درخت خرما را با آن تلقیح می کنند و کش به فتح کاف دهکده ای است در جوزجان. در کتاب الرواشح السمادیه یادآوری کرده ام آن چه را فیروزآبادی در قاموس ایراد کرده است از کش و کش از جمله غلط های فیروزآبادی است که در قاموس به کار برده است. و در صورتی که بیان فیروزآبادی درست باشد، کش منسوب به این نسبت نمی باشد و محل یاد شده از محالی نیست که علما و محدثان معروف بدان جا نسبت داشته باشند.

اینک از علمائی که منسوب به کش است ابو عمرو کشی مؤلف کتاب رجال و استادش حمدویه بن نصیر و عیاشی محمد بن مسعود کشی، پایان کلام سید محمد باقر معروف به میر داماد.

عنوان مزبور اطلاق می شود بر شیخ مسعود بن عمر. بالاتر از آن اطلاق می شود بر محمد بن عمر بن عبدالعزیز معروف به کشی مؤلف رجال مشهور.

رجال مزبور، مشتمل بر اخبار وارده در رابطه با مدح و ذم رجال است.

همین کتاب را شیخ طوسی، انتخاب کرده است و آن را به نام اختیار الکشی نام برده است. در حال حاضر از منتخب آن اثری نیست تنها آن جا که باقی مانده است، مختصر اختیار شیخ است و ما تا به حال حاضر به اصل رجال کشی دست پیدا نکرده ایم.

کفعمی

عنوان فوق حداکثر اطلاق می شود بر شیخ تقی الدین ابراهیم بن علی بن حسن بن محمد بن صالح بن اسماعیل عاملی کفعمی.

ص: ۲۲۷

وی در کفعم متولد شد و در لویر رشد کرده و منسوب به حارث بود و امامی مذهبی بوده و مؤلف کتاب الجنه الباقیه معروف به مصباح و صاحب کتاب البلد الامین و امثال این ها از کتاب های دیگر. از جمله کسانی که به این عنوان شهرت دارد شیخی است که از اصحاب متأخر ما به شمار است.

کلینی

شیخ ابو جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق بن (...). راوی کلینی مؤلف کتاب الکافی و کتاب های دیگر از احادیث.

کلینی بنابر مشهور بر دایره بر زبان ها به ضم کاف و فتح لام است.

سمعانی در کتاب الانساب می نویسد: کلینی به فتح کاف و کسر لام و در آخر (ن) منسوب به کلین که یکی از قرای شهری است. این ضبط نادرست است. فیروز آبادی در قاموس می نویسد: کلین بر وزن امیر یکی از قرای شهری است و محمد بن یعقوب کلینی که یکی از فقهای شیعه است از آن جا برخاسته است. علامه حلی در کتاب خلاصه الرجال در ضمن نامبرداری از علان کلینی می نویسد: علان، احمد بن ابراهیم دائی محمد بن یعقوب کلینی و استاد اوست. اظهار می دارد کلینی، مضموم الکاف و مخفف اللام منسوب به کلین است که یکی از قرای شهری می باشد.

شیخ بهائی (ره) در ضمن تحقیقاتی که در این ضمن دارد می نویسد: بهتر آن است که کلین را بر فتح کاف ضبط کنیم. لیکن استعمال آن کلین به ضم کاف است.

مؤلف گوید: هر گاه درست باشد که کلین نام قریه باشد و به فتح اول خوانده شود دور نیست که کلین به ضم کاف از باب تغییرات در نسب خواهد فهمید.

آن چه از بعضی تهرانیان شنیده ایم این است که کلین بر وزن امیر نام دهکده ای است در شهر ری و دیگری کلین اسم مصغر نام قریه دیگری است، لیک با این تفاوت، نزاع بر طرف خواهد شد. در عین حال معلوم نیست محمد بن یعقوب از کدام یک از دو قریه است و دیگر آن که اظهار نظر مسمسانی که این کلمه را به ضم کاف و کسر لام ضبط کرده است. چرا که در جای دیگر دیده نشده است که این کلمه به ضم کاف و کسر راء ضبط شده باشد که یکی از قرای ری باشد. ممکن است این ضبط مربوط به یکی از قرای دیگر ری باشد.

و هرگاه این احتمال صحیح باشد که کلین را به ضم کاف و کسر لام خوانده اند ممکن است منسوب به یکی از دو قریه مزبور نباشد و سرانجام از باب تغییرات نسب است چنان که ذکر شد.

کمال الدین

حکیم کمال الدین از طبیب های با فضیلت و دانشمندان روزگار شاه طهماسب صفوی است. حکیم کمال الدین صاحب عنوان غیر از حکیم کمال الدین حسین شیرازی مشهور است بلکه صاحب عنوان فعلی از معاصران و از خویشاوندان حکیم حسین شیرازی است.

در تایخ عالم آرای عباسی می نویسد: کمال الدین هم طبیبی دانشمند و عالمی کاملاً خوش اخلاق بود و در معالجه بیماران دست توانایی داشت و حداکثر طبیبان روزگارش گفتار او را می پسندیدند و به تصرفات او ترتیب اثر می دادند و مورد پذیرش آنان بود و گروهی از طبیبان به شاگردی او مباحثات می کردند و کتاب های طبی را نزد او می خواندند.

کمال الدین حسین، بقراط زمان و افلاطون دوران بود. تنها عیبی که داشت آن بود که مانند کمال الدین حسین، متهم به باده گساری بود و

وسعت مشرب داشت و از آشامیدن شراب، پروائی نداشت و در این رابطه بود که در پیشگاه شاه طهماسب ارج و بهائی نداشت و اجازه حضور به وی داده نمی شد.

کمال الدین گاهی از اوقات در لشکرگاه سلطان صفوی به سر می برد و گاهی از اوقات در شهر یزد زیست داشت.

کمال بحرانی

شیخ کمال الدین ابو جعفر احمد بن علی بن سعید بن سعاده بحرانی.

کمال الدین معاصر با خواجه نصیر الدین طوسی (ره) و مؤلف رساله العلم است که خواجه نصیر الدین آن را شرح کرده است.

کمال الدین نقیب

سید نقیب مرتضی کمال الدین بن صدر الدین.

سید مرتضی نقیب، موصلی و از دانشوران عصرش بود و از ابن رحبی روایت کرده است. شهید اول در اجازه ابن خازن حائری می نویسد: کتاب نهج البلاغه را گروهی از اعظم روایت می کنند، از جمله سید تاج الدین بن معیدیه سندی که منتهی به ابن رحبی می شود، از او سید علامه مرتضی نقیب موصل کمال الدین بن صدر الدین به سندی مشهور شده است.

مؤلف گوید: در برخی از نسخه های این اجازه «کمال الدین حیدر» به جای کمال الدین بن صدر الدین آمده است. بنابراین، اسم او حیدر است و همچنین نسخه های ابن رحبی به همین نسبت مشتبه خواهد بود.

آن چه را که در اجازه شیخ حسین بن علی بن جمال الدین حماد بن ابی الحسین لیثی واسطی برای شیخ نجم الدین خضر بن محمد بن نعیم مطار آبادی چنین آمده است. شیخ کمال الدین میثم بن علی بحرانی کتاب نهج البلاغه را از شیخ قاضی عبدالله بن محمود بن بلوچی از سید

کمال الدین حیدر بن محمد بن زید از استادش محمد بن شهر آشوب مازندرانی انتہی. و این دلیل بر بعضی از نسخه ای است که دوباره ایراد کرده ام.

در امل الامل شیخ معاصر به جای بلوجی، بلدجی آمده است.

مؤلف گوید: صاحب عنوان همان سید علامه مرتضی نقیب کمال الدین حیدر بن محمد بن زید بن محمد بن عبدالله حسینی نقیب موصل و شاگرد ابن شهر آشوب مازندرانی است، بلکه صاحب عنوان سید حیدر بن محمد حسینی مؤلف کتاب الدرر و الغرر است که استاد استناد ایده الله تعالی در بحار الانوار از آن نقل کرده است.

کلام عفان قمی

شیخ کمال الدین بن عفان قمی.

از فضلا و علمای زمان خود بود. معجزه ای از روضه مکرمه حضرت مولی علی (علیه السلام) به توسط او نقل شده است که قابل توجه می باشد.

کمال الدین بن میثم

شیخ کمال الدین میثم بن علی بن میثم بحرانی معروف به ابن میثم بحرانی. وی نهج البلاغه را شرح کرده و مورد توجه حقایق پژوهان قرار داده است.

کمیت

ابوالمستهل کمیت بن زید بن حسین بن مخلد بن رهیبه اسدی.

کنیدری

شیخ ابوالحسن قطب الدین محمد بن حسین بن حسن بن کنیدری سبزواری. کنذری منسوب به کندر است که دهکده یا قصبه ای از کوره های ترشیز از محال خراسان است و هم گویند کنذری منسوب به

فروشنده کندر است. اگر رعایت ضبط یاء شود یعنی کیدر منسوب به آل کیدری است، لیکن این ضبط در حال حاضر غیر معلوم است.

کوکبی

ملا میر قاری کوکبی گیلانی(۱)

دانشمندی با فضیلت و عالی به امور قرائت بود و معاصر با شاه عباس کبیر است. از تألیفات او زبده الحقائق است و من بخشی از تحقیقات او را که از آن کتاب نقل شده است دیده ام و خود او هم حواشی بر آن کتاب تدوین نموده است.(۲)

این کتاب، مشتمل است بر باب های زیادی در پارسی و تازی، از جمله باب های آن، بابی است در کلمات پیمبر اکرم: و در کلمات حضرت مولی(علیه السلام).

کوکبی این کتاب را به درخواست سلطان خان احمد خان حاکم گیلان تألیف کرده است و من بخشی از این کتاب را در تبریز دیده ام.

ممکن است کوکبی از علمای زیدیه باشد.

ص: ۲۳۲

۱- - ملا- میر قاری گیلانی کاشانی نزدیک به چهل و پنج کتاب و رساله تألیف کرده است برخی از آن ها را در سال ۱۰۱۶ هجری تألیف نموده است.

۲- - کتاب زبده الحقائق را در ماه ربیع الثانی سال هزار هجری به پایان آورده است و به طرز کشکول تدوین نموده است.

ابو سعید شاگرد ادريس پيمبر(عليه السلام) و ممکن است نامش لقمان باشد.

در رابطه با حضرت لقمان آمده است که آیا آن حضرت پيمبر است یا حکيم. حقيقت آن است که جناب لقمان، حکيم است.

ماجیلو

گاهی این عنوان بر محمد بن علی بن محمد بن ابوالقاسم اطلاق می شود و گاهی مراد از عنوان مزبور جدش محمد بن ابی القاسم است.

شیخ فخر الدین رماحی در جامع المقال گوید: ممکن است استعلام کرد نام و نشان او به روایتی که صدوق (ره) از او دارد محمد بن علی باشد و به روایتی محمد بن علی ماجیلویه از پدرش از او که جدش باشد روایت کرده است.

و در طرق ابن بابویه محمد بن علی بن ماجیلویه از عمویش محمد بن القاسم روایت می کند. لیکن این سند بیرون از تأمل نمی باشد و به مناسبت این که وجه امتیازی میان محمدیها نمی باشد توقف کرده و رعایت تساوی محتمل است چرا که طریقی وجود ندارد تا مشتمل بر توقف و تساوی باشد.

مؤلف گوید: کلام شیخ فخر الدین از جهاتی مورد نظر است.

استاد استناد در اوائل بحار مرقوم فرموده است، ماجیلویه همان محمد بن علی است و پس از او از عمویش محمد بن ابی القاسم روایت کرده است.

مازنی

گاهی عنوان مازنی اطلاق می شود بر شیخ ابو عثمان بکر بن محمد بن عثمان.

گویند نامش «بقیّه» و به قولی عدی بن حیب مازنی بصری نحوی است. مازنی در علم نحو و ادبیات پیشوای روزگار خود بود. مازنی از شیعیان اهل بیت: بوده و از امامی مذهبان معروف است.

مازنی شاگرد اصمعی و ابو عبیده و استاد مبرد بوده و تألیفات زیاد و معتبر دارد. از کتاب تبصره العوام سید ابو تراب مرتضی بن داعی حسنی رازی در باب عاشر در شرح مذهب کرامیه می نویسد: مازنی و ابو عمرو از کرامیه اند مگر آن دیگری بوده که به نام مازنی شناخته شده است.

گاهی مازنی بر ابوالحسن نصر بن شمیل بن خرشه بن زید تمیمی نحوی بصری مازنی اطلاق می شود این شخص از اصحاب خلیل بن احمد است.

مازنی در سلخ ذیحجه سال ۲۰۴ هـ. در شهر مرو وفات یافت.

مازنی در مرو متولد شده و در بصره نشو و نما کرده و در این رابطه او را بصری گویند. مازنی منسوب به مازن است که از قبیله بنی شیبان به شمار است.

نجاشی و بعضی دیگر از او در کتاب رجال یاد کرده اند.

مؤمن الطاق

محمد بن علی بن نعمان احول همان کسی است که عامه مردم او را شیطان الطاق گفته اند و از اصحاب صادق (علیه السلام) است و منسوب به طاق المحامل و یا منسوب به طاق مسجد کوفه است. برای حقیقت یابی به کتاب های رجال باید دست پیدا کرد.

مؤید الدین

شیخ شایسته زید الدین از علمای اصحاب شیعه است و من تا بحال به نام او، روزگار او و چگونگی حال او دست پیدا نکرده ام.

ص: ۲۳۵

شیخ با جلال محمد بن یزید بن عبدالاکبر ازدی بصری. مبرّد پیشوای نحو و لغت و فاضلی امامی و اقدم از دیگران و معروف و مقبول القول در میان نحّات کوفه و بصره است.

کتاب الکامل و امثال آن از تألیفات اوست.

مؤلف گوید: کتاب کامل مبرّد را در قسطنطنیه در کتابخانه وقفیه دیده ام. این کتاب مشتمل بر فوائد بسیار است.

از تألیفات او کتاب الاشتقاق است این کتاب در رابطه با لغت تألیفات گردیده است. این کتاب را ابن ادريس در کتاب طهارت «سرائر» و در کتاب مستأجر از سرائر مورد بهره قرار گرفته است.

مبّرّد سال ۲۸۵ هـ. وفات یافته است.

المتأخر

مظهر این کلمه ابن ادريس است که شیخ احمد بن منصور بن ادريس عجلي حلی باشد.

مجد الدين حلی

سید مجد الدین محمد بن حسن بن طاووس حلی.

این بزرگوار دانشوری با نشانه معلومی بوده که در محال خودش بی نظیر بود.

این بزرگوار همراه با پدر علامه حلی و شیخ ابن ابی العزفقیه از حله به سوی هلاکوه عزیمت کردند تا از ملاقات با او برای مردم روزگارش درخواست امان کنند و این آن گاه بود که هلاکوه، مستعصم خلیفه عباسی را کشته بود و خود عازم بغداد بود و پس از قتل مستعصم، بنی العباس منقرض گردید و جریان از این قرار بود به طوری که علامه حلی و دیگران

نقل کرده اند مردم برای این که از هولاکو امان نامه ای بدست آورند، مجدالدین و والد علامه برای اخذ امان نامه از حله به سوی هولاکو رهسپار گردیدند.

مجدالدین بن عباد

سید مجدالدین بن عباد بن احمد بن اسماعیل حسینی.

سید مجدالدین کتاب توضیح الوصول و تهذیب الاصول را که از شیخ جمال الدین علامه حلی است، شرح کرده است و چنان که یکی از شاگردان شیخ علی کرکی در رساله ای که به منظور اسامی مشایخ تألیف کرده است سید مجدالدین را یکی از مشایخ شیعه نام برده است.

در این رابطه اظهار می دارد و شیخ محمود بن یوسف بن علی طبرسی از شاگردان سید مجدالدین بوده است و سید این شرح را به درخواست شیخ محمود تألیف کرده است. خود او از معاصران علامه است.

مجدوب تبریزی

ملا محمد بن محمد رضا تبریزی. وی سراینده ای با فضیلت و معاصری مشهور و معروف در سرزمین های آذربایجان است. (۱)

محتشم کاشانی

وی سراینده دوازده بند جرافی است که در سوگ حضرت سید الشهداء (علیه السلام) معروض داشته است. دوازده بند مرثیه به اندازه ای گیراست

ص: ۲۳۷

۱- - عرف الدین محمد بن محمد رضا تبریزی متخلص به مجدوب. وی از معاریف سرایندگان تبریز است و فاضلی عارف بوده است. مجدوب روزها و دیگر اوقات حلقه درس تشکیل می داد و تنی چند از طلاب به درس او حضور پیدا می کردند. مجدوب از سرایندگان اهل بیت بوده و بیشتر اشعارش در مدح اهل بیت است و اشعار و منظومات او در مکتب خانه ها تدریس می شد. مجدوب سال ۱۰۳۹ هـ. وفات یافته است.

که کمتر کسی است آن‌ها را بشنود و متأثر نگردد. محتشم در روزگار پادشاهان صفوی زیست می‌کرد. چگونگی احوال او را از تواریخ و ترجمه‌ها باید بدست آورد.

محقق حلّی

شیخ ابوالقاسم جعفر بن حسن بن یحیی بن سعید حلّی. محقق، فقیهی متکلم مشهور بود و کتاب شرایع و امثال آن تألیف اوست.

محقق ثانی

شیخ علی بن عبدالعالی کرکی است. قواعد تألیف را شرح کرده و کتاب‌های دیگری هم دارد.

محقق خضری

محمد بن احمد خضری، مؤلف حاشیه خضریه.

این حاشیه را محقق خضری بر الهیات شرح تجرید تدوین نموده است.

این شرح را اندکی پیش از حاشیه مولی میرزا جان بر شرح تجرید تدوین کرده است.

محقق یزدی

ملا عبد الله بن شهاب الدین حسین یزدی.

محقق یزدی حاشیه‌هایی بر تهذیب المنطق تدوین کرده است. که اکنون به حاشیه ملا عبدالله شهرت پیدا کرده است.

یزدی، منسوب به یزد است.

در تقویم البلدان می‌نویسد: یزد از اقلیم سوم از کوره اصطخر فارس است. انساب می‌نویسد: یزد به فتح یاء و سکون راء نقطه دار و در آخر دال بی نقطه. یزد و مید نام دو شهر از کوره اصطخر می‌باشد که واقع میان

ص: ۲۳۸

اصفهان و کرمان می باشند و هر دو شهر نزدیک به یکدیگرند. فاصله میان فهرج و میبد پانزده فرسخ راه است از شهر یزد و میبد دانشورانی ظهور کرده است. میبد به فتح میم و سکون باء و ضم یاء و ذال نقطه دار در آخر. مؤلف گوید: مشهور در میان مورخان آن است که میبد را با دال بی نقطه می خوانند.

محي الدين

ملا محي الدين از فضلاي روزگار سلطان صدر الدين صفوي موسوي جدّ سلاطين صفوي است.

محي الدين بن زهره

سيد محي الدين ابو حامد محمد بن ابى القاسم عبد الله بن علي بن زهره حسيني حلي. اين بزرگوار برادرزاده سيد ابو المكارم بن زهره و مؤلف الغنيه مي باشد. اين بزرگوار غير از سيد ابوالطالب احمد بن حسن بن زهره حلي است.

محي الدين اربلي

شيخ محي الدين اربلي از علما و ارادتمندان به ائمه طاهرين ويژه مقام معظم ولي عصر (عليه السلام) است. سيد بهار الدين علي بن عبدالمجيد نجفي در يكي از كتاب هائش بخشي از حكايات و معجزات متعلقه به حضرت بقيه اللهأ را با واسطه از شيخ محي الدين اربلي روايت کرده است.

برخي از مؤرخان كلمه اربلي را با تاء مكسور ضبط کرده اند حال آن كه صحيح آن است اين كلمه را اربلي با باء مكسور ضبط كنند.

ص: ۲۳۹

عنوان مزبور بیشتر اوقات بر سید اجل علم الهدی ذی المجدین علی بن حسین موسوی اطلاق می شود سید مرتضی تألیفاتی دارد از جمله الشافی و غیر از آن. این بزرگوار معروف به سید ثمانینی و مشهور به سید مرتضی است.

و گاهی عنوان مزبور به طور نادر بر شیخ جلیل (...) اطلاق می شود.

مرتضی ثانی

سید شریف ابو احمد عدنان بن محمد الشریف الرضی بن حسین الموسوی البغدادی.

مرزبانی

شیخ ابو عبدالله محمد بن عمران و به قولی عبدالله بن موسی بن سعد بن عبدالله کاتب مرزبان خراسانی.

مرزبانی در اصل از مردم خراسان است و در بغداد متولد شده است. (۱)

مرعشی

کتابی در رجال تألیف کرده است. از این کتاب امیر رفیع الدین صدر در حواشی کتابی که به منظور ردّ بر سید داماد(ره) در رابطه با حرمت تسمیه قائم(علیه السلام) تألیف کرده است نقل نموده است.

ص: ۲۴۰

۱- - محمد بن عبدالله به قولی محمد بن عمران مرزبان بغدادی استاد شیخ مفید. مرزبانی از محمد بن عبدی روایت می کرده است و در شرح نهج البلاغه از ابی الحمید وی را چنین معرفی کرده است، ابو عبدالله محمد بن موسی بن عمران مرزبانی. در یکی از مسودات خود دیده ام، مرزبانی محمد بن حامد بن محمد مسعودی. زرکلی در اعلام گوید ابو عبدالله محمد بن عمران بن موسی مرزبانی در اصل از مردم خراسان بوده و مولد وفاتش بغداد می باشد. مرزبانی، مورّخی ادیب و کثیر التالیف است و سال ۳۸۶ هـ. در گذشته است. مرزبان کلمه مرکب پارسی به معنای دروازه بان.

از اموری که مربوط به صاحب عنوان است نام و نشان اوست که باید یاد آوری شود و ضمناً باید گفت مرعشی از متأخرین علماء شیعه است.

کلمه مرعش منسوب به شهری است در بلدهٔ شام. و گاهی منسوب است به سید علی، ملقب به مرعش بن عبدالله بن محمد ملقب به سیلق بن حسن بن حسین اصغر بن امام زین العابدین (علیه السلام) است.

بدیهی است نسبت بالا- به دو بخش تقسیم می شود، بخش دوم آن در این رابطه است که هر کسی منسوب به سید علی مرعشی باشد او سید است. در عین حال اشتباهی به وجود می آید آن چنان که معلوم نیست نسبت مرعشی مربوط به کدام یک از آن دو تن می باشد. قاضی نورالله و جمعی آن ها را به سید علی نسبت می دهند. اکنون نسبت میان مرعشی و سیلقلی نسبت ارجحی است.

مزیدی

شیخ رضی الدین ابوالحسن علی بن شیخ جمال الدین احمد بن یحیی مزیدی.

مزیدی از فقهای معروف به مزیدی و از اساتید شهید اول و از ابن داوود و غیره روایت کرده است.

مسعودی

هنگام دیگر عنوان مسعودی بر جمعی از عامه بلکه از خاصه اطلاق می شود.

از مشهوران عامه که بر این لقب ملقب اند.

شیخ محمد بن عبدالرحمان بن محمد بن ابی الحسن مسعود و معروف به مسعودی.

و گاهی بر پدرش ابی السعادات عبد الرحمن اطلاق می شود.

و گاهی هم بر جدش اطلاق می شود.

عنوان بالا شامل جمعی از علما و فقها می باشد.

از جمله شیخ فقیه اقدم محمد بن حامد مسعودی است. مسعودی از عبدالله سلمی از شقیق بلخی از حذیفه یمانی روایت کرده است.

و روایت می کند از او مؤلف التهاب نیران الاحزان چنان که این روایت از صدر کتاب التهاب استفاده می شود. در بعضی از نسخه هایش چنین بر می آید: حدثنا الفقیه ابو محمد حامد بن محمد مسعودی از عبدالله بن حارث سلمی از اعمش از شقیق بلخی از عبدالله بن سلمه انصاری از حذیفه یمانی تا آخر حدیث.

در هر حال مسعودی از قدمای اصحاب شیعه است. و ممکن است در عصر حضرت رضا(علیه السلام) و ائمه دیگر صلوات الله: می زیسته.

اغلب اوقات مراد از مسعودی شیخ متقدم ابوالحسن علی بن حسین بن علی مسعودی هذلی امامی فاضلی کامل، معروف به مسعودی و مؤلف کتاب مشهور به مروج الذهب و معاصر با محمد بن زکریا طبیب سواری معروف و معارض با مسعودی. برخی اظهار داشته است مسعودی ثانی از نوادگان مسعودی اول است.

مصری

شیخ امام فقیه سعید معین الدین سالم بن بدران مصری.

مصری مجتهدی بزرگوار و معروف و دانشوری نیکو گفتار بود و نظرات او به عنوان مصری در کتاب های فقها نقل می شود و گاهی به عنوان معین الدین مصری از وی یاد می کنند و کتابی به نام التحریر تألیف کرده است.

و ما نام و نشان او را در ضمن مسائل ارث یکی از فضلا دیده ایم.

ص: ۲۴۲

شهید ثانی در شرح شرایع گفتار او را در ضمن میراث ابن عم از ابوین یا عم پدری متذکر شده است و غیر از این در جای دیگر هم متذکر شده است. از روزگار او به درستی اطلاعی ندارم همین اندازه می دانیم مصری، مقدم بر خواجه نصرالدین طوسی و متأخر از قطب راوندی است.

محقق طوسی (ره) در رساله فرائض ارث از او یاد کرده است. لیکن در این بخش از موارث می نویسد: باشد مثالی را ایراد کنیم، شیخ ما امام سعید معین بن سالم بن معین الدین بن جبران.

معین الدین مصری در کتاب التحریر ایراد می کند آن جا که او گفته است، این مسئله در رابطه با کسی است که انسانی در گذشته و پسر پسر عمویی از خود بجا گذارده باشد. از گفته خواجه بر می آید که نام مصری معین الدین و سالم نام پدر اوست.

مصلح الدین

شیخ مصلح الدین بن عبدالله سعدی شیرازی سراینده نامی.

مطار آبادی

شیخ زین الدین ابوالحسن علی بن احمد بن طراد مطار آبادی.

مطار آبادی استاد شیخ مفید می باشد.

مطهری

محمد بن احمد بن مسلم مطهری.

مطهری راوی صحیفه کامله سجادیه علی منشائها آلاف السلام و التحیه و گاهی صاحب عنوان را به محمد بن مطهر شناخته اند.

مُعزّا

آخوند ملا معز الدین (... یزدی).

ص: ۲۴۳

وی فاضلی دانشور بود و در فن ریاضی مهارت به سزائی داشت.

از تألیفات او تعلیقاتی است بر حاشیه شرح زیچ گورکانی بیرجندی و من بخشی از آن تعلیقات را دیده ام. گفتمی است که آخوند معز اهتمام جهات غیر از قاضی معز است چرا که از تعلیقه که من هم آن را در سیستان دیده ام استفاده می شد این دو تن معز ارتباطی با یکدیگر ندارند.

مُعَمَّر مشرقی

به طوری که کراچکی در کنز الفوائد اظهار می دارد معمر مشرقی مردی است که در شهرهای ایران و در سرزمین جبل زیست داشته و وا نمود کرده که او حضرت مولا علی (علیه السلام) را دیده است و سال ها گذشته که او حضرت مولا (علیه السلام) را مشاهده کرده است و می گوید سال ها است نشانی که در صورت دارد همچنان در چهره اش باقی مانده است. و اضافه کرده است او سال ها افتخار مصاحبه حضرت مولا (علیه السلام) را داشته و به خدمتکاری آن حضرت می پرداخته است گروهی با اختلاف مذهبی که داشتند خبری از او نقل می کردند و اعلام می کردند که او را دیده اند و گفتار او را شنیده اند. از آن جمله ابوالعباس احمد بن نوح بن محمد حنبلی شافعی است.

ابوالعباس گوید: در سال ۴۱۱ هجری تصمیم داشتم برای فراگیری علم به عراق عزیمت نمایم در مسیر راه به شهری رسیدم به نام «سهرورد» از شهرهای جبل نزدیک به زنجان و مصادف با سال ۴۵۰ هـ..

به مجردی که وارد شهر سهرورد شدم به اطلاع رسید در این سرزمین نیز مردی است که می پندارد حضرت امیر المؤمنین علی (علیه السلام) را مشاهده کرده است با خود گفتم هرگاه چنان باشد که به اطلاع رسیده است از دیدار او بهره عظیمی بدست آورده ام به این منظور وارد منزل او شدم و این در حالی

بود که معمر به بافتن زنار اشتغال داشت. وی را انسانی لاغر اندام و ضعیف مشاهده کردم و در حالی که ریش گرد بزرگی داشت و فرزند خورده سالی داشت که نزدیک به یکسال از عمر او گذشته بود. پس از آن که حاضران بحضور وی رسیده یکی از حاضران به معرفی آنان پرداخت و گفت اینان مردمی دوست دانش اند و هم اکنون برای تحصیل کمال عازم عراق اند. و از شما تمنی دارند بخشی از آن چه از حضرت مولی علی (علیه السلام) دیده و یا شنیده ام به اطلاعشان برسانید. معمر پیشنهاد آنان را پذیرفت و گفت علت ملاقات من که به حضور حضرت مولی (علیه السلام) شرفیاب گردیدم آن بود در یکی از مواضع توقف کرده بودم سواره ای از کنار من عبور کرد و سربالا نمود متوجه شدم دست بر سرم کشید و برای من دعا کرد. گاهی که سواره درگذشت پرسیدم آن سواره کیست در پاسخ گفتند او حضرت مولی علی (علیه السلام) است. هروله کنان خود را به آن حضرت رسانیدم و افتخار هم صحبتی ایشان را پیدا کردم و معلوم شد این مصاحبت در تکریت و محلی از عراق اتفاق افتاده است. و آن محل را «تل فلان» می گویند و از آن به بعد همواره خدمتکار حضرت مولی علی (علیه السلام) بودم تا حضرتش به شهادت رسید و از آن پس به خدمتکاری فرزندانش افتخار پیدا کردم.

احمد بن نوح خطاب به من گفت گروهی از مردم بلد را مشاهده کردم، مطالبی را از او یاد کرده اند و گفته اند از پدرانمان شنیدم می گفتند از اجدادمان گفتار و حقایقی را از وی می شنیدیم که به آن حال به دیده ما افزوده می گردید. باری مدتی در اهواز زیست می کرد تا آن که از اهواز به لاذیه الدیلم منتقل گردید و از آن به سهروردیه انتقال داده شده است.

ابو عبدالله حسین بن محمد قمی گفته است گروهی از مردم نقل کرده اند که آنان معمر را دیده اند و او را مشاهده کرده و از او مطالبی شنیده

و یادآوری کردند و مبحث حدیث را از او یاد کرده اند. و همین حدیث را گروهی از مردم سهرورد یاد کرده اند و او را به صفتی که داشته استستوده اند ویژه او را در حالی مشاهده کرده که به زَنار بافی اشتغال داشته است.

مؤلف گوید: از ذیل حدیث استفاده می شود که معمر نصرانی بوده است مگر این که از کارهایش تصحیف نوایر باشد چنان که پیش از این گفته شد معمر نوایر می بافته و همچنین لفظ خمسین بدل از لفظ خمس است.

معمر مغربی

ابو عمرو عثمان بن خطاب معمر.

این شخص معروف به معمر ابی الدنیا اشج (سر شکسته) است.

ابوبکر گرگانی ملقب به مفید از وی روایت کرده است و خود او بدون واسطه از حضرت مولی علی (علیه السلام) روایت کرده است و شیخ طوسی به واسطه مفید از وی روایت کرده است.

معین الدین بیهقی

امام معین الدین بن مسعود بن علی بیهقی شیعی.

از علمای نهان خویش بوده است. کتاب سلوی الشیعه از تألیفات اوست و من آن کتاب را به خط (...) دیده ام و ممکن است نام او در طی مطالب کتاب هویدا گردد.

معین الدین مصری

شیخ امام فقیه معین الدین سالم بن بدران بن علی مصری مازنی.

وی از شاگردان ابن ادریس است.

مفج بصری

شیخ محمد بن احمد بن عبید الله بصری.

وی از سراینندگان بنام و مشهور به مَفْج است. از قرائن استفاده می شود وی از فضیلت امامیه است و از تألیفات او کتابی است در اقسام المعارض در فن کلام. (۱)

مفید

شیخ اجل محمد بن محمد بن نعمان عکبری معروف به مفید و یا شیخ مفید.

شیخ مفید، کتاب های بسیاری تألیف کرده است از جمله المقنعه.

پیش از این شرح حال او را ایراد کردیم و متذکر شدیم علت تلقب او به مفید چیست؟

ابن فهد در کتاب المذهب می نویسد: سبک ما در این کتاب آن است هرگاه بگوییم مفید و شاگردش چنین گفته اند مراد از مفید همان شیخ مفید(ره) است و مراد از شاگردش ابویعلی، سلامه بن عبد العزیز دیلمی مؤلف المراسم و کتاب های دیگر است.

مفید نیشابوری

عنوان بالا اطلاق می شود بر حاکم ابو عبدالله محمد بن عبدالله بن محمد بن حمدویه ابن نعیم ظبی طهمانی نیشابوری حافظ، معروف به ابن یعیع.

وی کتاب های بسیاری تألیف کرده است از جمله کتاب امالی و امثال آن و گاهی از وی به عنوان حاکم ابو عبدالله نام برده اند.

بیشتر اوقات کلمه مفید بر شیخ مفید حافظ ابو محمد عبدالرحمن بن شیخ ابوبکر احمد بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی.

ص: ۲۴۷

۱- - مَفْج بصری از شعرای بلند پایه است و از سراینندگان شیعی به شمار می آید با ابن درید گفتگوهای داشته است.

خزاعی در ری می زیسته و عموی شیخ ابو الفتوح رازی است.

خزاعی مانند ابن یع کتابی به نام امالی داشته است. بیشتر اوقات ابن یع و خزاعی به یکدیگر اشتباه می شود.

مفید الدین

شیخ مفید الدین ابو جعفر و به قولی ابو عبدالله محمد بن محمد بن جهم ابن علی بن ابی المجد بن ابی الغنائم بن جهم اسدی حلی.

منتجب الدین

شیخ ابوالحسن علی بن عبید الله بن حسن بن حسین بن حسن بن حسین بن علی بن الحسین بابویه موسی قمی رازی. وی فاضلی کامل و از مشایخ کامل الروایه است. از تألیف او کتاب الفهرست فی الرجال است این کتاب در فن رجال مشهور است و شیخ صدوق عموی اعلی می باشد.

منصوری

ابوالحسن محمد بن احمد بن عبیدالله منصوری.

منصوری از حضرت امام هادی(علیه السلام) روایت می کند و گاهی از آن حضرت بتوسط عموی پدریش از ابو محمد موسی بن عیسی بن منصور و ملقب به منصوری از جهت انساب به جدش منصور.

در بعضی از مواقع آمده است، فحّام از منصوری روایت می کند و او از عموی پدرش موسی بن عیسی بن احمد بن عیسی بن منصور. احمد عیسی منصوری از امام هادی(علیه السلام) روایت می کند.

بنابراین، منصوری دومی را روایت می کنند و سقطی از میان افتاده است و او بواسطه شیخ طوسی بتوسط فحّام روایت می کند. و گاهی صاحب عنوان را ابوالحسن منصوری گفته اند.

ص: ۲۴۸

کلمه مهلبی بر عده ای از اعلام اطلاق می شود از جمله:

ابوالحسن علی بن بلال عن ابو معاویه مهلبی و گاهی از وی تعبیر می شود به علی بن بلال مهلبی از مشایخ ابن نوح و ابن عبدون و مفید و امثال شیخ ایشان و نیز از مشایخ دیگر استفاده می کرده جعفر بن قولویه روایت می کند.

و گاهی عنوان فوق به وزیر مهلبی گفته می شود.

او ابو محمد حسن بن محمد بن هارون مهلبی است که مردی سراینده بود و وزارت معز الدوله احمد بن بویه را عهده دار می شد و مهلبی گفتن او را بدان جهت است که انتساب به مهلب ابو جعفر مهلب بن ابی صفره داشت و در دولت عباسیه و یا امویه مالک عراق بوده است.

از جمله مهلبی ها شیخ فاضل عز الدین حسن بن شمس الدین محمد بن علی مهلبی حلّی است.

عز الدین از علمای زمان خود بوده است و مؤلف کتاب الانوار البدریه فی رد شبهه القدریه. ممکن است این شخص با وزیر مهلبی متحد باشد و ممکن است ارتباطی با یکدیگر نداشته باشند.

میثمی

گاهی مراد از میثمی شیخ علی بن اسماعیل است. (۱)

گاهی عنوان میثمی اطلاق می شود بر (...)(۲)

ص: ۲۴۹

۱- ابوالحسن علی بن اسماعیل بن شعیب بن میثم بن یحیی تمار از موالیان بنی اسد کوفی است که در بصره ساکن بوده است و از موجهان متکلمان شیعه و از اصحاب حضرت رضا(علیه السلام) بوده است.

۲- سمعانی می نویسد: میثمی به فتح میم و تاء مفتوح منسوب به میثم است. میثمی ها خانواده زیادی هستند و حداکثر آن ها کسانی هستند که در کوفه منزل کرده اند و جمعی از آن ها در مرو ساکن بوده اند. ← → میثمی دو دسته از این مردم اند یکی از آنها بافنده جامه مخصوص است و دیگری منسوب به میثم تمار است که از بهترین یاران حضرت مولی(علیه السلام) است. ممکن است امتیاز این دو دسته به این است که یکی بافنده فلان جامه است و دیگری انتساب به حضرت مولی(علیه السلام) دارد و از این گذشته اشتباه به حال خود باقی است.

در هر حال از قرینه پیداست که میثمی، منسوب است به میثم تمار که از بهترین یاران حضرت مولی (علیه السلام).

میر کلان

سید امیر عماد الدین علی الحسینی استرآبادی.

وی از مردم استرآباد بود و معروف به میر کلان است و در روزگار شاه طهماسب صفوی می زیسته است.

ملا رفیعا

سید جلیل القدر آمیرزا رفیع الدین محمد بن حیدر حسنی طباطبائی آئینی و اصفهانی شیروانی معروف به ملا رفیعا. (۱)

ملا محمد بن حسن شیروانی

مولانا یکی از اساتید مؤلف است که از او به استاد علامه قدس الله روحه تعبیر کرده است و از این استاد نقل کرده که کلمه «شیروانی» را به فتح شین ضبط کرده است.

میرزا قاضی

شیخ الاسلام محمد بن کاشف الدین محمد یزدی اصفهانی است.

میرزا قاضی خود در یکی از رساله هایش به این ضبط اشاره کرده است.

ص: ۲۵۰

۱- - شیروان از شهرهای قوچان است لیک خود معتقد است مردم آن سرزمین کلمه شیروان را به کسر شین تلفظ می کنند و در دامنه کوه دره ای سنگی به شکل شیر به نظر می آید. مردم آن شهر معتقدند که حامی شهر از چنگ دشمنان همان شیر است که از دور به نظر می آید بنابراین شیروان به شین ضبط شده است.

شیخ شهید سعه شهاب الدین حسین بن محمد بن علی میکالی.

این شهید کتابی در ادعیه بنام العمده تألیف کرده است.

ص: ۲۵۱

ابو البرکات سید ناصر الدین.

در باب کنی از وی به عنوان سید ابوالبرکات مشهدی یاد کردیم.

ناصر الحق

سید حسین ابو محمد اطروش حسن بن علی بن حسن بن علی بن محمد بن علی حسین بن علی بن ابی طالب (علیه السلام).

وی فاضلی عالم و معروف به ناصر و ناصر الحق و ناصر کبیر است.

ناصر از پیشوایان زیدیه بود و از حسن اعتقاد برخوردار بوده است و مانند اسمش از حق یاری می کرده و از عقائد زیدیه تبرّی داشته و پیش از این ذیل ترجمه اش به این واقعیت اشاره کرده ایم. ناصر، در خدمت عماد الدوله ابوالحسن علی بن بویه دیلمی مشهور به سر می برده است.

گویند گاهی که ناصر کبیر به شهادت رسید، ناصر راهی خراسان شد و گروه زیادی گرد او را فرا گرفتند و مردم دیلم سال ۳۰۲ هـ. او را به امامت پذیرفتند و او از فرصت استفاده کرده خروج نمود و مالک آن دیار شد و او نخستین پادشاهی بود از دیلمه که تاج شاهی بر سر گذاشت.

ناصر الحق و الدین

سلطان المشایخ و المحققین ناصر الحق و الدین.

سید محمد بن محمد بن حسن الحسینی معروف به ابن قاسم عینائی در کتاب اثنی عشریه فی المواعظ العددیه و بخشی از خطش در آن کتاب

آمده است. و ممکن است صاحب عنوان شیعه باشد و ممکن است ناصر الحق همان امام زیدیه باشد که امامی مذهب است. در عین حال زیدیه او را به عنوان امام خویش برگزیده اند. چنان که شیخ بهائی به این معنی تصریح کرده اند و از قدما است.

ناصر الدین ابن نزار

قاضی ناصر الدین معروف به ابن نزار.

ابن نزار از مشایخ والد ابو جمهور احسائی است.

ابن ابی جمهور در ستایش از ابن نزار در عوالی اللئالی می گوید: شیخ الزاهد الفقیه و قاضی قضاه الاسلام ناصر الدین بن نزار.

ابن نزار از شیخ حسن مشهور به مطوع جزوانی روایت کرده است.

پیش از این در باب نون در فصل اسماء به مناسبت ناصر الدین گفتیم برای ما هویدا نیست که ناصر الدین اسم اوست یا لقب او.

نجاشی

در اصطلاح فقهاء کلمه نجاشی اطلاق می شود به شیخ ابو احمد علی بن احمد بن عباس بن محمد بن عبدالله بن ابراهیم بن محمد بن عبدالله نجاشی اسدی. (۱)

نجاشی مؤلف کتاب رجال مشهور و کتاب های دیگر می باشد و ضمناً نجاشی، شاگرد شیخ مفید است. نجاشی لقب پادشاه حبشه است. از جمله «اضحمة بن بحر» است.

ص: ۲۵۳

۱- - ابو احمد پدر ابوالعباس احمد بن علی نجاشی مؤلف کتاب رجال مشهور است. گاهی ابوالعباس را به کنیه ابوالحسن یاد می کنند. ممکن است نسخه مؤلف ابوالعباس احمد بوده که ناسخان خطا کرده اند. نجاشی به فتح نون و تشدید یا تخفیف لقب پادشاه حبشه است که اضحمة بن بحر باشد و کلمه نجاشی به معنی پادشاه است.

نجاشی پادشاهی است که نامه ای حضور رسول اکرم ۹ گسیل داشت و به آن حضرت ایمان آورد. (۱)

نجم الاثمه

شیخ رضی الدین و به قولی نجم الدین محمد بن حسن استرآبادی.

شیخ رضی الدین شارح شافیه و کافیه و شارح قصیده های هفتگانه علویات ابن ابی الحدید است و امثال این ها از تألیفات دیگر.

نجم الاثمه دانشوری شیعه امامی و ادیبی مقبول القول بود چنان که کلیه گفتار او را می پسندند. نجم الاثمه سال ۶۸۶ هـ. رحلت کرده است.

نجم الاثمه به گروه بسیاری از دانشوران عامه اطلاق می شود. در عین حال و غالب اوقات نجم الاثمه شیعی مقدم بر دیگران است.

نجم الدین امیر

نجم الدین موسوم به امیر از دانشوران روزگار شاه عباس کبیر صفوی است.

تحقیقات و تعلیقات ایرادی بر رجال نجاشی تدوین کرده است.

پندار من آن است که وی از شاگردان شیخ بهائی بوده است و پیش از این از احوال او اطلاعی ندارم.

نجم الدین سید

کفعمی در حواشی مصباحش می نویسد: سید نجم الدین کتابی دارد به نام حسن الخلال و خود کفعمی در کتاب مصباحش از آن نقل کرده است.

ص: ۲۵۴

۱- - سلاطین پیشین لقب بخصوصی داشته چنان که لقب شهریار ایران کسری و پادشاه حبشه نجاشی و پادشاه روم قیصر بوده است.

نجم الدین

شیخ نجم الدین ابوالقاسم جعفر بن سعید بن یحیی حلی مؤلف کتاب شرایع.

نجیب الدین حلی

ابو زکریا یحیی بن سعید بن احمد بن یحیی بن حسن بن سعید هذلی حلی معروف به نجیب الدین ابو زکریا عموی محقق حلی و مؤلف کتاب الجلی و الاشباه و النظائر در فقه و امثال این ها از تألیفات دیگر. گاهی نجیب الدین اطلاق می شود بر ابن نما، شیخ ابو ابراهیم محمد بن جعفر بن محمد بن نما حلی. استاد محقق حلی (ره).

و گاهی کلمه نجیب الدین اطلاق می شود بر شیخ نجیب الدین علی بن شیخ شمس الدین محمد بن مکی بن عیسی بن جمال الدین عیسی شامی عاملی جبلی جبعی.

نجیب الدین

شیخ نجیب الدین معروف به ابن ربعی.

در اجازة شهید ثانی که به شیخ تاج الدین بن هلال جزائری داده است از او به طوری که در عنوان یاد کرده ایم اسم برده است.

مراد از صاحب عنوان، شیخ نجیب الدین ابو ابراهیم محمد بن نما حلی ربعی.

ابن ربعی از ابن ادريس و دیگر روایت کرده است و محقق حلی و همطرازان او از او روایت کرده اند.

نخعی

به فتح نون و خاء و عین بی نقطه.

ص: ۲۵۵

نخعی نام قبیله بزرگی از مذحج است.^(۱)

ندیم

پیش از این نام او در طی تفسیر ابن ندیم در باب کنی آورده شده است و پس از این هم در باب کنی مربوط به قسم ثانی ایراد خواهد شد.

نصر همدانی

مولانا نصر الدین همدانی.^(۲)

نصر الدین

ملا- نصر الدین بن عارف ظریفی است چنان که خاصه و عامه او را به ظریفی می شناسند و امثال و حکایات او بر زبان ها مشهور است. گویند ملا نصر الدین ظریفی شیعه مذهب و ایرانی است. گور او پیوست با گور همسرش معروف به مقابر بلده در شهر روم و واقع میان قونیه و انطاکیه است.

و من گور این زن و مرد را زیارت کرده ام. و این در حالی بود که برای سومین مرتبه از بیت الله الحرام بازگشته و عازم قسطنطنیه بودم.

نصیر

به طوری که از مزار کبیر استفاده می شود، نصیر از مشایخ شیخ محمد بن جعفر مشهدی است و غیر از خواجه نصیر الدین طوسی است چرا که زمان مشهدی مقدم بر خواجه است.

ص: ۲۵۶

۱- نخع نام قبیله ای از عرب است که در کوفه منزل یافته و از آن جا به بلاد دیگر راهی گردیده اند و او را از آن جهت نخع گفته اند که از قومش کوچ کرد.

۲- ملا نصر الدین و به قولی ملا نصیری از جمله ظرفای مشهور میان عرب و پارسی زبان و ترک زبان است و گویند در قرن هشتم هجری می زیسته است.

از قرینه بدست می آید که مراد از نصیر الدین، عبدالله بن حمزه بر عبدالله طوسی است که استاد قطب الدین کیدر می باشد.

نصیر طوسی

صاحب عنوان همانا نصیر الدین طوسی است.

نصیر الدین

عنوان مزبور لقب گروهی از علمای امامیه است. مشهورترین ایشان خواجه نصیر الدین محمد بن محمد بن حسن طوسی است.

این بزرگوار مؤلف تجرید در کلام و شرح اشارات در حکمت و تألیفات دیگر. از جمله ملا نصیر الدین علی کاشی حلی.

وی مؤلف حواشی شرح قدیم تجرید و امثال این ها است.

از جمله ملا (...) طوسی الدین.

نصیر الدین طوسی

گاهی این بزرگوار را نصیر طوسی هم گفته اند.

گاهی بلکه بیشترین عنوان مزبور بر خواجه نصیر الدین محمد بن محمد بن حسن طوسی معروف اطلاق می شود.

و گاهی عنوان فوق بر شیخ نصیر الدین علی بن حمزه بن حسن طوسی اطلاق می شود.

ابن حمزه همان شخصیتی است که شیخ علی بن یحیی خِیاط مطالبی را از او فرا گرفته است.

و گاهی عنوان یاد شده اطلاق می شود و بر شیخ نصیر الدین بن عبدالله بن حمزه بن عبدالله بن حسن بن علی طوسی

مشهدی، استاد قطب الدین کیدری.

ص: ۲۵۷

گفتنی است از آن جا که یاد شدگان در لقب با یکدیگر مشترک اند، بسیار اتفاق افتاده است که شرح حال یکی از آن ها بر دیگری مشتبه ماند. لیکن عنوان نخستین با قید خواجه نصیر الدین بن طوسی از دیگران مجزا می باشد.

نصیر الدین کاشی

مولانا شیخ نصیر الدین علی بن محمد بن علی کاشی کلی.

مولانا فاضلی دانشور و مدققی ماهر و معاصر با قطب رازی است.

نصیر الدین کاشی

مولانا نصیر الدین کاشی حلی.

همان دانشوری است که پیش از این به نام و نشان او اشاره کردیم. تنها تفاوتی که از دانشور حاضر با دانشور یاد شده در دست است آن است که دانشور پیشین مقید به حلی نمی باشد.

نصیر الدین کاشی

ملا نصیر بن (...) از فضلا و فقهای عصر خود بوده است.

آن گاه که نصیر الدین، به شرح قواعد علامه می پرداخته بیست و دو نقض بر تعریفی که علامه برای تعریف طهارت متذکر شده است، ایراد نموده است.

و ضمناً این نقوض را بعضی از شارحان قواعد یاد کرده اند. از جمله سید حسین مجتهد در شرح شرایع یادآور گردیده اند. و ممکن است مولانا نصیر الدین هم شرحی بر قواعد داشته باشد و ممکن است صاحب عنوان حاضر با یکی از سابقان یکسان باشد.

نظام الدین استرآبادی

سید امیر نظام الدین استرآبادی.

ص: ۲۵۸

نظام الدین، از فضلا و دانشوران روزگار خود بود. به خط برخی از معاصرانش چنان دیدم که او را چنین توصیف کرده است (السید الأجل عمده السادات استرآبادی) به بیماری درد پهلو مبتلا گردید و بدان حال بود تا در روز دوشنبه پنجم ماه شوال سال ۹۷۷هـ. درگذشت. در آن شب که به لقاء حضرت پروردگار پیوست خسوف کلی اتفاق افتاد که از ماه جز اندکی باقی نمانده بود و خسوف ماه در سال ۹۷۷هـ. در شب پانزدهم ماه مبارک رمضان بوده است و در همین سال مولانا درویش محمد استرآبادی درگذشت و می گویند از آثار خسوف در آن شب بوده است.

احوال استرآبادی تا آن که در اختیارم بوده متذکر شدم و مابقی آن به عهده تواریخ است.

نظام الدین صهرشتی

شیخ نظام الدین ابو عبدالله و به قولی ابوالحسن سلمان بن حسن بن سلیمان صهرشتی.

صهرشتی شاگرد نجاشی و شیخ طوسی و سید مرتضی است و او همان بزرگواری است که شهید اول در ذکری در باب «نرح آب چاه» از وی نام برده است. همچنین در این باب دیگری هم یاد کرده است. این تألیفاتی که به وی نسبت داده اند شرح النهایه است.

نظام الدین ساوجی

مولای با جلال نظام الدین محمد بن ملا کمال الدین حسین بن نظام الدین.

نظام الدین در اصل از قریش بوده و در ساوه متولد گردیده و همان جا رشد کرده است. شرح حال او را پیش از این یادداشت کرده ایم.

ص: ۲۵۹

نظام الدین فاضلی عالم و فقیهی محدث و ناقدی بینا به علم رجال بود و از شاگردان شیخنا البهائی (ره) به شمار می آمد و بالاخره جامع کمالات بود و پدرش از دوستان شیخ بهائی بود. و گاهی که پدرش دارفانی را وداعگفت، شیخ بهائی او را تحت تربیت خود قرار داد چنان که در سفرها همراه شیخ بهائی بود و با وی مصاحبت می کرد و او را دوست می داشت در نهایت حق پدرش را نسبت به جهات مختلف در نظر می گرفت تا سرانجام بهائی (ره) درگذشت، و پس از درگذشت شیخ بهائی (ره) در پیشگاه شاه عباس کبیر اعتبار تامی بدست آورد و به درخواست شاه عباس صفوی باقیمانده کتاب جامع عباسی را به پایان آورد.

کتاب جامع عباسی تألیف شیخ بهائی (ره) است که به درخواست شاه عباس کبیر به فارسی تألیف کرده است و پس از رحلت شیخ بهائی (ره) به درخواست وی، مولانا ساوجی به پایان رسانده است. و من آن تتمه (باقی مانده) را دیده ام و همچنین کتاب زیاراتی که استادش تألیف کرده و ابواب فقه را تا به آخر آن به انجام آورده، مشاهده کرده ام.

مولانا ساوجی پس از آن که ملا خلیل (ره) از سمت تدریس زاویه حضرت عبدالعظیم (علیه السلام) معزول گردید به جای او به سمت تدریس مفتخر گردید و هنگامی که بر کرسی تدریس مستقر گردید نزدیک چهل سال از عمرش گذشته بود لیکن چندی از عمرش نگذشته بود در سنین چهل سالگی پس از اندک زمانی که شاه عباس بدرود زندگی وفات یافت.

مولانا ساوجی فرزند خلفی داشت به نام ملا- محسن که در اواخر عمر به سمت تدریس گمارده شده بود ملا- محسن از شاگردان ملا خلیل قزوینی بود و اوقاتی را که به تدریس برگزار می کرد در سنین هفتاد وفات یافت و فرزند خلفی به نام ملا محمد صالح از وی باقی مانده است.

باری، ملا- نظام الدین تألیفات چندی داشت و من به مطالعه همگی آن ها که به خط خودش بوده است در روضه حضرت عبدالعظیم (علیه السلام) نزد فرزندش مشاهده و مطالعه کرده ام. ملا نظام الدین از خصیصان شیخ بهائی (ره) بود و در هیچ حالی از سفر و حضر از شب و روز از خورد سالگی تا هنگامی که شیخ بدرود حیات گفت از وی مفارقت نکرده است.

ملا نظام الدین، محفوظات زیادی داشت و دست توانائی در علوم شرعیه و رجال و علم کلام و اصول پنجگانه داشت از جمله تألیفات او:

زینہ المجالس به سبک کشکول استادش شیخ بهائی تألیف شده است و من به خط خودم در یکی از یادداشت هایم نوشته ام که زینہ المجالس از تألیفات مولانا نظام الدین ساوجی می باشد.

از تألیفات او رساله ای از نماز جمعه است، یعنی در وجود عینی آن در عصر غیبت.

از تألیفات او کتاب نظام الاقوال فی احوال الرجال کتاب پسندیده ای است در علم رجال که از ترتیب خوبی دارا گردیده و تحقیقات زیادی در بر دارد.

از جمله کتاب الصحیحی العباسی. این کتاب را به نام شاه عباس کبیر صفوی تألیف گردیده است و احادیث صحیح را از کتاب های چهارگانه کافی، من لایحضر، تهذیب و استبصار و کتاب های مشهور و معتبر دیگر از قبیل خصال و معانی الاخبار و امالی و عیون اخبار الرضا و امثال این ها و ضمناً به نقل اقوال و شرح اخبار و استدلال و احتجاج به آن ها به رویه اخباری ها و کتاب طهارت و صلوات آن به اتمام رسیده و نظر به این که سبک آن به ترتیبی که در نظر گرفته شد مطول می شود دست از تدوین آن ها برداشته و به کتاب دیگر پرداخته است و به این ترتیب ابواب فقه را به

اتهام رسانیده است و به شرح برخی از احادیث مشکله اکتفا کرده است و اقوال را به اختصار کرده است.

از آن جمله است شرح رساله اعتقادات فخریه. این رساله شرح رساله شیخ فخر الدین فرزند علامه حلی در اصول الدین است و این شرح بسیار نیکو و مفصل است. این شرح را به درخواست صدر کبیر امیر رفیع الدین که در زمان شاه عباس کبیر سمت صدارت را داشت. و از آن سلسله است تتمیم کتاب جامع عباسی. پس از این اشاره ای به آن داشت از آن جمله تعلیقات و تحقیقات چندی بر بیشتر کتاب ها در علوم مختلف.

نضر بن کنانه

قُرشی، منسوب به قریش است و قریش همان نضر بن کنانه است.

یکی از فضلا گفته است. قریش در اصل نام جنبنده ای است ده پایی و نضر بن کنانه را به نام او نامیده اند. سپس منسوب به قریش را به حذف یا خوانده اند و قرشی گفته اند.

در مغرب اللغه گوید: قریش از فرزندان نضر بن کنانه و کسی که از پشت نضر نباشد قریشی نیست. از ابن عباس نقل کرده اند فرزندان نضر به نام جنبنده ای نامیده شده اند در رابطه با مسوح گفته شده است:

قریش هی التی تسکن البحر بها سمت قریش قریشا

قریش به معنی، تجمع و او نخستین کسی است به این نام نامیده است و از جمله قبائل قریش بنو عامر بن لؤی بن غالب بن فهر و بنو کعب بن لؤی و اینان اثلاث اند مره و مره و هصیص. بنوعدی مردم عمر بن خطاب اند و بنی مره، تیم اند و مخزوم از تیم ابوبکر و طلحه بن عبدالله و بنی قصی چهار بخش اند: عبد مناف و عبد العزیز و عبد الدار و عبد قصی. بنو عبد مناف چهار تیره اند هاشم و مطلب و عبدالشمس و نوفل بنو هاشم

ص: ۲۶۲

عبارت اند از عبدالمطلب هاشم و عبدالمطلب و عبدالله پدر رسول اکرم ۹ و حمزه و ابوطالب و عباس. بنو عبد شمس، امیه و عبدالعزی و حبیب و ربیع بنو امیه دو دسته اند. اعباص و عبایس، اعیاص ابوالعاص و عیص و ابوالعیس حرب و ابو حرب سفیان و ابوسفیان، از اعیاص، عثمان و از عبایس ابوسفیان، انتهی گرفته است و قرشی منسوب به قریش است و قبیله قریش را بدان جهت قرشی گفته اند که قریش تصغیر قرش است و بر مبنای جمع است چرا که در سلسله این قبیله که نضر بن کنانه با همه قبیله ها از نقاط نزدیک ارتباط داشت و در این رابطه بود که از انساب قبیله پیدا شده از ابن عباس سؤال شد چرا قبیله قریش را قرشی گفته اند؟

ظاهر می شود که به همین جهت برخی به علت نامیدن قریش ایراد کرده اند که تنها هم نصیر واسطه است هم قرش از باده قرش است که به معنای کسب باشد.

نظام الدین نیلی

شیخ نظام الدین ابوالقاسم علی بن عبد الحمید نیلی شاگرد نجم الدین علامه حلی است.

نعمانی

بیشترین کلام مزبور ابو سید محمد بن ابراهیم بن جعفر کاتب مشهور به نعمان معروف به ابن ابی زینب.

نعمانی فاضلی دانشور و از شاگردان محمد بن یعقوب کلینی است.

نعمانی از جماعتی از خاصه و عامه روایت کرده است از جمله ابن عقده زیدی. پیدا است که نعمانی و صفوانی معاصرند و هر یک از ایشان نسخه کافی را که استادشان بوده ضبط کرده اند و در این رابطه است اختلافی میان این دو نسخه می باشد. از تألیفات نعمانی به طوری که

سید مرتضی (ره) در مسائل طرابلسیات بیان کرده است کتاب التعزی و التسلی للشیعه است.

و گاهی نعمانی، اطلاق می شود بر شیخ احمد بن داوود که یکی از اجله اصحاب شیعه است و کتاب هائی دارد از جمله کتاب رفع الهموم و الاحزان. این کتاب را سید بن طاووس در مهج الدعوات به وی نسبت داده است و بر آن کتاب و نقل از آن، تعویل کرده است و ما چگونگی نام و نشان او را در کتاب های رجال ندیده ایم.

نقاش

ابوبکر محمد بن حسن بن زیاد معروف به نقاش (۱).

از تألیفات او تفسیری است به نام شفاء الصدور و برخی از اخبار را سید بن طاووس از آن تفسیر نقل کرده است. و ممکن است نقاش از مفسران عامه باشد. به گمان من این شهر آشوب از او در کتاب مناقب از علمای عامه نقل کرده باشد.

نور الدین

لقب گروهی از علما است مشهورترین آن ها سید نور الدین بن علی بن علی بن الحسین.

سید نور الدین

عنوان مزبور لقب گروهی از علمای ما می باشد. اشهر آنان:

ص: ۲۶۴

۱- - ابوبکر محمد بن حسن بن محمد بن زیاد بن هارون نقاش موصلی عالم به قرآن و تفسیر آن بود و سفری طولانی داشته است نقاش در آغاز کار به نقاشی سقف ها و دیوار ها می پرداخت به همین جهت به نام نقاش خوانده و سال ۳۵۱ وفات یافته است.

سید نور الدین علی بن علی بن حسین بن ابی الحسن موسوی جبعی عاملی، برادر کوچکتر صاحب مدارک و ساکن در مکه و مدفون در آنسرزمین با عزت بود. به طوری که می دانم از تألیفات او الفوائد المکیه است. این کتاب را سید نور الدین به منظور رد بر کتاب الفوائد المدینه مولانا محمد امین استرآبادی تألیف کرده است و امثال این ها از تألیفات دیگر.

نور الدین عقیلی

سید نور الدین بن سید کمال الدین عقیلی حسینی کربلایی اصفهان.

وی از فضلالی معاصر و مردی ادیب و سراینده بود و ذهنی وقاد و طبعی نقاد داشت. از حوزه های عصر بهره گیری نکرده و لیکن آن چه را فرا گرفته از مطالب کتاب ها بود. سید نور الدین دارای تحقیقات و فوائد اشعار فراوانی است.

نور بخشیه

منسوب به قطب السالکین سید محمد نور بخش. آن که ریاست این طائفه از صوفیه را به عهده داشت و مقتدای ایشان بوده و در قصبه طرشت از قصبه های ری ساکن بوده است.

از نوادگان سید نور بخش شاه قاسم انوار است.

این سید در روزگار شاه طهماسب صفوی می زیسته و در پیشگاه او معزز بوده است و مرجعیت مریدان سلسله نور بخشیه را به عهده داشته و مزرعه ها و زمین های مرغوب در شهر ری تحت تصرف داشته است و سیدی جلیل و نجیب و عالی مقام و بزرگواری نکو اطوار و مشهور در میان اصناف مردم بود.

ص: ۲۶۵

و از نزدیکان او شاه عبدالعلی الحسینی یزدی است که از اکابر یزد به شمار می آید و همواره داوری شرعی و فصل قضای شرعی را چنان که از تاریخ عالم آرا استفاده می شود سیدی عالم مقام و سندی در کمال احترام بود.

مؤلف گوید: تا به حال به حقیقت نپیوسته، که بزرگ نور بخشی ها امامی مذهب باشد اگر چه شاه قاسم از تیره آن ها باشد.

نوشجانی

منسوب به مردی است به نام و نسب نوشجان بن بود مروان.^(۱)

از آن هائی که به این نسبت شهرت دارند محمد بن علی بن حسن نوشجانی است که ابن عیاش در کتاب منتخب الاثر از او روایت می کند و خود او یعنی محمد از پدرش علی روایت می کند.^(۲)

نوفلی

حسین بن یزید بن محمد بن عبدالملک مطیب نوفلی.

نیشابوری

شیخ ابو جعفر محمد بن علی بن حسن نیشابوری قاری.

کتابی دارد به نام المجالس که ابن شهر آشوب در کتاب المناقب از آن نقل کرده است و خود او به شیخ ابو جعفر نیشابوری معروف است و از مشایخ قطب راوندی به شمار است و مراد از قطب راوندی مؤلف کتاب البدایه فی الهدایه است.

ص: ۲۶۶

۱- - کلمه (نوش جان) پارسی است به معنای گوارا است.

۲- - معجم البلدان می نویسد نوشجان به فتح شین شهری است در فارس که در کنار سیحون قرار گرفته است .

گاهی عنوان نیشابوری بر شیخ ابو علی محمد بن علی فتال نیشابوری فارسی اطلاق می شود و در این رابطه او را ابن فارسی و فتال هم می گویند. گاهی عنوان یاد شده بر شیخ مفید ابو محمد عبدالرحمان بن شیخ ابوبکر احمد بن حسین بن احمد نیشابوری خزاعی اطلاق می شود.

این دانشور در شهر ری می زیسته و عموی شیخ ابو الفتوح رازی معروف بوده است.

و گاهی عنوان یاد شده بر حاکم ابو عبدالله نیشابوری ملقب به مفید نیشابوری اطلاق می شود و این دانشور مؤلف الامالی است.

بسیاری اتفاق افتاده چگونگی احوال این چهار دانشور بر یکدیگر مشتبه می شود.

نیلی

بکسر نون و سکون یاء و لام منسوب به نیل است. نیلی شهرکی است معروف از شهرهای عراق عرب مانند حلّه. این شهر غیر از رود نیل است و ممکن است به جهت آن که در کنار رود نیل قرار گرفته است آن شهرک را نیل گفته و منسوب به آن را نیلی گویند.

گروهی از دانشوران ما منسوب به این شهرک می باشند، مشهورترین ایشان شیخ ابوالقاسم نظام الدین علی بن عبد الحمید نیلی است که از شیخ فخر الدین فرزند علامه روایت می کند.

دیگری شیخ ظهیر الدین علی بن عبدالجلیل نیلی است این بزرگوار از فخر المحققین فرزند علامه حلّی روایت کرده است.

گفتنی است در شرح حال نظام الدین علی بن عبد الحمید تحقیقی نسبت به نیلی ایراد کرده ام.

این عنوان به عده ای از اعلام اطلاق می شود از جمله:

شیخ ابو عبدالله حسین بن عبید الله بن علی واسطی.

ابو عبدالله فقیهی دانشور و فاضلی امامی و معروف و معاصر با سید مرتضی بوده است. از تألیفات او کتاب النقض علی من اظهر الخلاص لأهل بیت النبی ۹.

گاهی عنوان فوق اطلاق می شود بر شیخ علی بن محمد لثی واسطی.

وی محدثی مشهور و مؤلف کتاب عیون الحکم و المواعظ و ذخیره المتعظ و الواعظ. این کتاب مورد توجه استاد استناد در بحار الانوار بوده و از کتاب مزبور به نام العیون و المحاسن تعبیر کرده و از محدثان متأخرین به شمار است.

گفتنی است که واسطی منسوب به واسط است.

تاریخ خلفا سیوطی و کامل ابن اثیر می نویسد: در سال ۸۳ هجری حجاج بن یوسف ثقفی شهر واسط را بنیان نهاد. و این بدان جهت بود که پس از آن که حجاج از کوفه بیرون رفت و مردم را به خروج از کوفه دعوت کرد و اعلام کرد هیچ کسی نمی تواند پیش آمدی که اتفاق افتاده آن را به گردن دیگری بیندازد. حال آن که حجاج نخستین کس بود که اهل شام را بر اهل کوفه نازل کرده بود. در این رابطه حجاج حرکت کرد تا به محل واسط وارد شد و با راهی روبرو شد که عازم واسط بود. در

این حال

الایغ او که وسط واسط بود ادرار کرد. راهب از مرکب به زیر آمد و محل ادرار آن حیوان را گود کرد و خاکش را به دجله ریخت، این اتفاق در منظر حجاج واقع شد. حجاج دستور داد آن راهب را به حضور بیاورند. از او پرسید چرا محل ادرار آن حیوان گود کردی و چرا خاک آن را به دجله ریختی؟ در پاسخ گفت در کتاب های ما آمده است در این محل مسجدی بنیان می شود که خدای تعالی را تا آن زمین بر پا است عبادت می کنند. حجاج نقشه واسط را طرح کرد و مسجدی در آن جا بنیان نهاد.

آن محل را بدان جهت واسط گفتند که حد وسط میان بصره و کوفه و از هر طرف که به حساب آید، پنجاه فرسخ فاصله است.

واعظ قزوینی

آمیرزا رفیع الدین محمد بن فتح الله، معروف به واعظ قزوینی.

معظم له، مؤلف ابواب الجنان است. از این کتاب دو مجلد آن که به پارسی تألیف شده است پایان پذیرفته است. در عین حال کتاب بی سابقه ای است و کسی را ندیده ام که مانند آن را از انشاء و الفاظ زیبا و اشارات پر معنی تألیف کرده است.

وحید

این عنوان بر وحید تبریزی که از سرایندگان مشهور دولت صفویه و متخلص به عبد است و همچنین اطلاق می شود بر وزیر کبیر آقا میرزا محمد طاهر.

وزیر کبیر از سرایندگان و فضیلاي معاصر است و به لقب وحید شهرت یافته است و در این روزگار از وی به عنوان اعتماد الدوله نام می برند.

ص: ۲۶۹

این عنوان مربوط به وزیر ملقب به وحید است که پیش از این نام برده شد.

وزیر مغربی

وزیر با جلالیت ابوالقاسم حسین بن علی بن حسین بن محمد بن یوسف مغربی. این وزیر از فرزندان بلاش بن بهرام گور و معاصر با سید مرتضی می باشد.

وزیر مهلبی

ابو محمد حسن بن محمد بن هارون مهلبی.

وی از سرایندگان عصر خود و وزیر معز الدوله احمد بن بویه است.

مؤلف گوید: نینداری که صاحب عنوان با فاضل مهلبی یکسان باشد و مراد از این فاضل حسن بن محمد بن علی مهلبی مؤلف الانوار البدریه فی رد شبه القدریه است و دیگر آن که مؤلف کتاب الانوار از متأخران است و وزیر مهلبی از مستقدمان می باشد.

وزیری

قاضی بهاء الدین ابو الفتوح محمد بن احمد بن محمد وزیری.

قاضی از شاگردان دوریستی و سبزواری و شیخ منتجب الدین است و از همگی آنان اجازه دارد و اصل اجازه آنان به خط خودشان نزد مولا ذوالفقار موجود می باشد.

همچنین، خط وزیری در مجموعش محفوظ و در فهرست منتجب الدین به نام او مذکور است. مؤلف گوید: به گمان من وزیری منسوب به وزیر مغربی است که پیش از این یاد شد. و یا منتسب به وزیر مهلبی مذکور است.

هرانی

ابوالحسین محمد بن بکر هرانی.

هرانی، دانشوری است که ابن حمویه از وی روایت کرده است.

خود ابن حمویه از مشایخ شیخ طوسی (ره) است.

هرانی از ابو خلیفه فضل بن حباب جمحی معروف به ابو خلیفه روایت کرده و همچنین از ابن مقبل روایت کرده است.

هرمس

هرمس و به قولی هرمس الهرامسه، لقب ادریس پیمبر.

هرمس بنا به قولی استاد لقمان، حکیم مشهور است. گروهی از دانشوران هرمس را به معنای (عطارد) ایراد کرده اند.

در این اختلاف است که معنا و مصداق هرمس چیست؟

بعضی گفته اند ادریس همان یونس پیمبر است.

بعضی در ضمن تأیید از ما اظهار داشته اند. ادریس همان هرمس است چنان که علامه شیرازی در شرح حکمه الاشراق گفته است.

داوود قیصری در شرح نصوص الحکم ابن عربی نوشته است، این قول که وی پیمبری باشد اشتباه است. بلکه او حکیمی از حکما می باشد که او را «هرمس الهرامسه» گفته اند. چرا که در روزگار او گروهی از حکما را هرمس می نامیدند.

و من می گویم: گفته قیصری درست نیست.

گفتنی است که اختلاف مزبور برابر با اختلافی است که درباره زردشت دارند به این معنی زردشت پیمبر نیست بلکه حکیمی از حکمای گذشته است.

یکی از حکما گفته است زردشت از جمله حکمائی است که شایستگی شرافت نبوت را دارا می باشد و این بزرگوار غیر از زردشتی است که آئین مجوس و کرنش در برابر آتش را ایجاد کرده است.

و مخالفت آنان برابر با مخالفت در رابطه با خلاف بطلیموس است.

که از او به بطلیموس علوی یاد کرده اند که مؤلف مجسطی و مناظرات و ضمناً به عنوان مؤلف رصد هم یاد شده است.

از جمله کسانی که در رابطه با او مورد اختلاف بوده است بطلیموس منجم احکامی و مؤلف کتاب الثمره و امثال آن است.

این گونه اشتباه را منجم بیرجندی در شرح زیچ گورکانی ایراد کرده است.

هلالی

نخستین شخصیتی که به این نسبت اشتهار پیدا کرد، شیخ اقدم سلیم بن قیس هلالی است.

سلیم (به ضم سین) بن قیس از اصحاب حضرت مولی امیرالمؤمنین (علیه السلام) است.

سلیم، مؤلف و مدون کتاب معروف به کتاب سلیم بن قیس هلالی است.

در شهرت این کتاب همین بس که علمای خاصه و عامه در کتاب های رجالشان از آن ها نام برده اند و اتفاق افتاده است که برخی از علمای عامه در کتاب های صحاحشان بخشی از اخبار را از کتاب او یاد کرده اند.

علت آن که سلیم را به عنوان «هلالی» خوانده اند به طوری که در میزان الاعتدال و کتاب دیگر، اشاره کرد آن بود که وی همیشه، مقدم بر دیگران به رؤیت هلال می پرداخته است.

همدانی

بدیع الزمان ابوالفضل احمد بن حسین بن یحیی بن سعید همدانی.

مؤلف الجواهر المضيئه فی طبقات الحنفیه می نویسد: همدان به فتح هاء و سکون میم و فتح دال بی نقطه و در آخر الف و نون منسوب به همدان است که قبیله ای از قبایل عرب می باشد.

و هرگاه به فتح هاء و میم و ذال نقطه دار خوانده شود منسوب به همدان است که مشهورترین شهرهای جبل می باشد.

مؤلف گوید: بدیع الزمان، صاحب عنوان بالا، از مردم بخش دوم است نه اول خدا را سپاسگزارم پس از اندک زمانی ترجمه مجلد هفتم ریاض العلماء را به یاری پروردگار و توجهات اهل بیت اطهار: در جوار عتبه حضرت رضا علیه آلاف التحیه و الثنادر روز جمعه دوم محرم الحرام ۱۴۲۱ هجری مطابق با ۱۹ فروردین (شرف شمس) ۱۳۷۹ شمسی و الحقیقیر محمد باقر ساعدی. نسئل الله توفیقاته، ابن حجه الاسلام الشیخ حسین المقدس زادالله فی علو درجاته.

ص: ۲۷۳

۲ .....الابی

۲ .....آقا جمال

۳ .....آقا رضی الدین

۳ .....آمدی

۳ .....آملی

۵ .....آوی

۶ .....اربعه

۶ .....اربلی

۶ .....استرآبادی

۶ .....اسکافی

۷ .....اسکاف

۸ .....اشعری

۹ .....اصفهانى

۹ .....خواجه افضل ترکه

۹ .....افطسی

۹ .....الهی

۱۰ .....امام مستغفری

۱۰ .....امیر خواند

ملا درویش امیر الدین اردبیلی..... ۱۰

شیخ فاضل امین الدین استرآبادی..... ۱۰

امیر کا..... ۱۱

امیر المؤمنین..... ۱۱

انوری..... ۱۱

«باب الباء»

بابا افضل کاشانی..... ۱۳

بابا شجاع الدین..... ۱۳

بادرانی..... ۱۳

بافقی..... ۱۴

بایزید بسطامی..... ۱۴

بابا فغانی..... ۱۴

بدیع الزمان..... ۱۴

ملا بدیع الزمان هرندی قهپائی (کوه پایه) ... ۱۵

برزهی..... ۱۶

بُرسی..... ۱۶

بُرقی..... ۱۷

بَرقی..... ۱۷

حاج برهان الدین..... ۱۸

شیخ برهان الدین رواسی..... ۱۸

- ۱۹ ..... شیخ برهان الدین قزوینی
- ۱۹ ..... بزوفری
- ۱۹ ..... بشنوی
- ۱۹ ..... بصروی
- ۲۰ ..... بطائنی
- ۲۰ ..... بکری
- ۲۰ ..... بلخی
- ۲۱ ..... بلدی
- ۲۱ ..... ابن بلوچی
- ۲۱ ..... ملا بنائی
- ۲۲ ..... بو صیری
- ۲۲ ..... بویهی
- ۲۳ ..... بهائی به تعبیر دیگر شیخ بهائی
- ۲۳ ..... بهشتی
- ۲۳ ..... بهشتی
- ۲۳ ..... بهشتی
- ۲۴ ..... بهشتی
- ۲۴ ..... بیاضی
- ۲۴ ..... بیهقی

بيهقي ٢٥

«باب التاء»

سيد تاج الدين آوى ٢٦

شيخ تاج الدين حلى ٢٧

تاج الدين بن معينه ٢٧

تاج الدين بن زهره حسيني ٢٧

تاج الدين وراميني ٢٧

تُركي ٢٧

تقي ٢٨

تقي الدين حلى ٢٨

تقي ابن حجه ٢٨

تلعكبرى ٢٩

تَمَار ٢٩

تميمي ٢٩

تنوخي ٣٠

تولينى ٣٠

«باب الثاء»

ثقه الاسلام ٣١

ثقفى ٣١

ثلاثه ٣٣

ثنائى ۳۳

«باب الجيم»

جاسبى ۳۴

جبلى ۳۴

جَبلى ۳۶

جر جانى ۳۶

جرير ۳۶

جعابى ۳۷

جَعَبرى ۳۷

جعفرى ۳۷

جعفرى ۳۷

جُعفى ۳۸

جعفى صابونى ۳۹

جابر جعفى ۴۰

سيد جلال الدين ۴۱

شيخ جمال الدين بن متّوج ۴۲

سيد جلال الدين بن اعرج ۴۲

شيخ جلال الدين بن كوفى ۴۲

ملا جلال الدين استرآبادى ۴۳

قاضى جلال الملك ۴۳

جلودی..... ۴۳

سید امیر جمال الدین محمد استرآبادی ۴۵....

سید جمال الدین احمد بن موسی بن طاووس حسنی ۴۵

شیخ جمال الدین ناصر بن احمد بن عبد الله بن سعید بن متّوج بحرانی ۴۵

شیخ جمال الدین بن عبدالله بن محمد بن حسن حسینی گرگانی شیعی ۴۵

شیخ جمال الدین بن حاج علی..... ۴۶

ملا جمال الدین علی طبرستانی..... ۴۶

جمال الدین بن متّوج..... ۴۷

شیخ جمال الدین بن مطّهر..... ۴۷

شیخ جمال الدین بن یوسف بن حاتم شامی مشغری ۴۷

امیر جمال الدین استرآبادی..... ۴۸

جمال الدین معروف به ترکی..... ۵۱

شیخ جمال الدین طبرسی..... ۵۱

امیر جمال الدین، محدث حسینی..... ۵۲

ص: ۲۷۵

شیخ جمال الدین ورامینی..... ۵۳

ملا جمال الدین هزار جریبی مازندرانی..... ۵۳

گنابادی..... ۵۴

شیخ جواد (فاضل جواد)..... ۵۴

جوهری..... ۵۴

جوهری (ابن عیاش)..... ۵۵

جرجانی (گرگانی)..... ۵۵

جلی (گیلی)..... ۵۵

«باب الحاء»

حاجب بن لیث..... ۵۶

ملا حاج بابا..... ۵۶

حافظ..... ۵۶

حافظ بُرسی..... ۵۶

حاکم..... ۵۷

حاکم ابو عبدالله..... ۵۸

حاکم خراسان..... ۵۸

حاکم حسکانی..... ۵۸

حسکا..... ۵۹

حسکائی..... ۵۹

حسکانی..... ۵۹

- حَسَكَه ۶۰
- آمیرزا حسیب ۶۰
- مولانا حشری تبریزی ۶۰
- حَصَكْفِي ۶۰
- حَقَّار ۶۱
- حکیم ثنائی ۶۱
- حکیم سنائی ۶۱
- حکیم شفائی ۶۲
- حکیم شفائی ۶۲
- حکیم شفائی ۶۲
- حلبی ۶۳
- حلبی ۶۳
- حلوانی ۶۵
- حَلِّان ۶۵
- حَلِّیون ۶۵
- حمدانی ۶۶
- حمدانی ۶۶
- حمدانی ۶۶
- حِمَصِي ۶۷
- حَمِیرِي ۶۷

ملا حیرتی..... ۶۹

«باب الخاء»

خازن..... ۷۰

خاتانی..... ۷۰

خزاز..... ۷۰

خزاز..... ۷۱

علی بن خزاز..... ۷۱

خشاب..... ۷۱

خضر..... ۷۲

خضری..... ۷۳

خلخالی..... ۷۳

خلخالی..... ۷۳

خُلدی..... ۷۴

خلیعی..... ۷۴

خلیفه السلطان..... ۷۴

الخمسه..... ۷۵

خواجه افضل ترکه..... ۷۵

خواجه نصیر..... ۷۵

ص: ۲۷۶

خواجه همام الدين..... ٧٥

خواجهگى شيرازى..... ٧٧

خوارزمى..... ٧٧

خواند مير..... ٧٧

خوزى..... ٧٧

خياط..... ٧٨

خيبرى..... ٧٨

«باب الدال»

سيد داماد..... ٧٩

درويش برهان..... ٧٩

دورى..... ٨٠

دوريستى..... ٨٠

ديباچى..... ٨١

ديك الجن..... ٨٢

ديلمى..... ٨٢

«باب الذال»

ذو الشمالين..... ٨٤

ذوالشهادتين..... ٨٤

ذواليدين..... ٨٤

«باب الراء»

- ۸۵ ..... راغب اصفهانی
- ۸۵ ..... رافضی
- ۸۶ ..... راوندی
- ۸۶ ..... راوندی
- ۸۷ ..... راوندی
- ۸۷ ..... ابو جعفر محمد بن عمرو بن بختری
- ۸۷ ..... رزانی
- ۸۸ ..... رستمی
- ۸۸ ..... خواجه رشید آوی
- ۸۸ ..... شیخ رشید الدین اصفهانی
- ۸۹ ..... الرصی
- ۸۹ ..... سید رضی الدین آوی
- ۹۰ ..... سید رضی الدین بن معبد حسینی
- ۹۰ ..... رفیع الدین نائینی
- ۹۰ ..... ملا رفیعا گیلانی
- ۹۱ ..... آمیرزا رفیعا نائینی
- ۹۱ ..... رکن الدوله
- ۹۱ ..... رکن الدین گرگانی
- ۹۲ ..... رمادی
- ۹۲ ..... رُمیلی

رؤیانی..... ۹۲

«باب الزاء»

زاهی..... ۹۴

زراتی..... ۹۴

زواری..... ۹۵

ملا زواری..... ۹۵

غیاث الدین زواری..... ۹۵

غیاث..... ۹۵

زُهدری..... ۹۶

زهری..... ۹۷

زین الدین ابن حسام..... ۹۸

زین الدین بن خازن..... ۹۸

شیخ زین الدین بن صدقه..... ۹۹

شیخ زین الدین محمد بن قاسم بَرزَهی..... ۹۹

ملا زین الدین استرآبادی..... ۹۹

زین الدین بیاضی..... ۱۰۰

زین الدین عاملی..... ۱۰۰

ص: ۲۷۷

شیخ زین لدین فقحانی عاملی ۱۰۱

زین الدین مکی ۱۰۲

زینی رازی ۱۰۲

شیخ زینی ۱۰۳

«باب السین»

سانزواری ۱۰۴

سبزوار ۱۰۴

سبط بن جبر ۱۰۴

سبط شیخعلی کرکی ۱۰۴

سبعه ۱۰۵

سبعی ۱۰۶

السُّبُعِي ۱۰۶

نُسَيْعِي ۱۰۶

سبعه ۱۰۷

شیخ سدید الدین ۱۰۷

شیخ سدید الدین حمصی ۱۰۸

شیخ سدید الدین حمصی ۱۰۸

سَرا بَشْتَوِي ۱۰۹

سراجی ۱۰۹

سروری ۱۰۹

سری رفاء موصلی..... ۱۱۰

سعدی..... ۱۱۰

سعدی شیرازی..... ۱۱۱

سعید..... ۱۱۲

سکا کینی..... ۱۱۲

سکونی..... ۱۱۲

سلاطین صفویه..... ۱۱۳

سلطان العلمائی..... ۱۱۳

سلطان العلمائی..... ۱۱۴

سَمُرِی..... ۱۱۴

سنائی..... ۱۱۴

سنائی..... ۱۱۵

شوسی..... ۱۱۵

سُورادی..... ۱۱۶

سیاری..... ۱۱۶

سیالکوٹی..... ۱۱۶

سید..... ۱۱۶

سید مرتضی..... ۱۱۷

سید حمیری..... ۱۱۷

سید داماد..... ۱۱۸

سید رضی..... ۱۱۸

سید سمّاکی..... ۱۱۸

سید شریف..... ۱۱۸

سید شریف ثانی..... ۱۱۸

سید شریف ثانی..... ۱۱۹

سید عبری..... ۱۲۲

سید مرتضی..... ۱۲۲

سید مرتضی ثانی..... ۱۲۲

سیرافی..... ۱۲۳

سیف الدین شعرانی..... ۱۲۳

سیلقی..... ۱۲۳

«باب الشین»

شارح بحرانی..... ۱۲۵

شارح ترددات شرایع..... ۱۲۵

شارح رضی..... ۱۲۵

شامیان..... ۱۲۶

شامیون..... ۱۲۷

شامیون ثلاثه..... ۱۲۷

ص: ۲۷۸

- شاميون ابو الولي..... ١٢٧
- شارح رضى..... ١٢٧
- شاه چراغ..... ١٢٨
- شاه ملّا..... ١٢٨
- شجرى..... ١٢٨
- سيد شرف..... ١٢٩
- شرف بن عبد السميع..... ١٢٩
- ملا شرف الدين بن عبدالواحد انصارى.... ١٢٩
- شرف الدين جورينى خراسانى..... ١٣٠
- شرف الدين مكّى..... ١٣٠
- شيخ شرف الدين نجفى..... ١٣١
- شريف..... ١٣١
- شريف ازّه اى..... ١٣٢
- شفائى..... ١٣٢
- شفيهن..... ١٣٢
- شيخ شمس الدين..... ١٣٣
- شيخ شمس الدين..... ١٣٣
- شيخ شمس الدين ابن داوود..... ١٣٣
- شيخ شمس الدين بن ضحّاك..... ١٣٣
- شيخ شمس الدين بن عبدالعالى..... ١٣٤

شیخ شمس الدین بن مجاهد..... ۱۳۴

شمس الدین (بن) محمد بن الخطیب..... ۱۳۴

شمس الدین خطیب حائری حسینی..... ۱۳۵

شمس الدین طبرسی نحوی..... ۱۳۵

شیخ شمس الدین عریضی..... ۱۳۵

شمس الدین مفید..... ۱۳۶

شمس الدین مکی..... ۱۳۶

شمس الشرف..... ۱۳۷

شماں گیلانی..... ۱۳۷

شمسا کشمیری..... ۱۳۷

شہدای سه گانہ..... ۱۳۷

شہید..... ۱۳۸

شہیدان..... ۱۳۸

شہید ثانی..... ۱۳۸

شہید ثالث..... ۱۳۸

شیبانی..... ۱۳۸

شیخ..... ۱۴۰

شیخ بهائی..... ۱۴۰

شیخ رضی..... ۱۴۰

شیخ زادہ لاهیجی..... ۱۴۱

شیخ صفی الدین اردبیلی..... ۱۴۱

شیخ طبرسی..... ۱۴۱

شیخ طوسی..... ۱۴۲

شیخ علائی..... ۱۴۲

شیخان..... ۱۴۲

شیطان الطاق..... ۱۴۲

«باب الصاد»

صائن الدین تُرکه..... ۱۴۳

صابونی..... ۱۴۳

ابو عثمان اسماعیل بن عبدالرحمان صابونی ۱۴۳

صاحب بن عباد..... ۱۴۳

صاحب دیوان امیر المؤمنین..... ۱۴۴

صاحب العسکر..... ۱۴۵

صاحب الفاخر..... ۱۴۷

صاحب کتاب مجموع الفوائد در فقه..... ۱۴۸

صاحب کتاب معارج السوؤل و مدارج المأمول در تفسیر آیات الاحکام ۱۴۸

ص: ۲۷۹

- صاحب مدارك ۱۴۹
- صاحب نفس زكيه ۱۴۹
- صالحاني ۱۵۰
- صدر شيرازي ۱۵۰
- صدر الدين تركه ۱۵۰
- صدقي ۱۵۰
- صدوق ۱۵۱
- صدوقان ۱۵۱
- صفار ۱۵۱
- صفواني ۱۵۱
- صفى اردبيلي ۱۵۳
- صفى الدين ۱۵۳
- صفى الدين كفعمي ۱۵۳
- صفى الدين علوي ۱۵۳
- صفى الدين بن معد ۱۵۴
- صفى الدين بن معد ۱۵۵
- صفى الدين گيلاني ۱۵۵
- صفى الدين حلي ۱۵۵
- صنعاني ۱۵۵
- صولي ۱۵۶

صهرشتى..... ١٥٨

صهرشتى..... ١٥٩

صفين..... ١٦٠

صيمرى..... ١٦٠

صيهونى..... ١٦١

«باب الضاد»

ضياء الدين..... ١٦٢

ضياء الدين..... ١٦٢

جزينى..... ١٦٢

ضياء الدين..... ١٦٢

ضياء الدين..... ١٦٢

ضياء الدين گرگانى..... ١٦٣

ضياء الدين ابن فاخر..... ١٦٣

ضياء الدين اعرج..... ١٦٤

ضياء الدين..... ١٦٤

«باب الطاء»

الطائى..... ١٦٥

طالقانى..... ١٦٥

طاووس..... ١٦٥

طباطبا..... ١٦٦

١٦٧ ..... طبرسى

١٦٧ ..... طبرسى

١٦٨ ..... طبرى

١٦٩ ..... طرابلسى

١٧١ ..... طرماس

١٧١ ..... طغرائى

١٧٢ ..... مُجبر طغرائى

١٧٢ ..... طوسى

«باب الظاء»

١٧٤ ..... شيخ ظهير

١٧٤ ..... ظهير الدين

١٧٥ ..... شيخ ظهير الدين بن حسام

١٧٥ ..... ظهير الدين نيلى

«باب العين»

١٧٦ ..... عابد اردبيلى

١٧٦ ..... عاصمى

١٧٧ ..... عبدالمطلب

ص: ٢٨٠

- عبدکی ۱۷۷
- عبدلی ۱۷۷
- عبری ۱۷۸
- عجلی ۱۷۸
- عده ۱۷۹
- عده ۱۷۹
- عده من اصحابنا ۱۸۱
- عروه الاسلام ۱۸۱
- عُریضی ۱۸۱
- عز الدین آملی ۱۸۳
- عز الدین بن دحنون ۱۸۴
- عز الدین بن عشره ۱۸۵
- عز الدین اقساسی کوفی ۱۸۵
- عزالدین جبلی ۱۸۶
- عسکری ۱۸۶
- عضد الدوله ۱۸۶
- عقیقی ۱۸۷
- عقیلی ۱۸۸
- عُقیلی ۱۸۸
- عُکبری ۱۸۹

- علاء الملك مرعشى ١٨٩
- علائى ١٩٠
- علامه ١٩١
- علّان كلينى رازى ١٩١
- علقمى ١٩٢
- علم الهدى ١٩٢
- علوى ١٩٣
- عماد حسينى ١٩٣
- عماد طبرى ١٩٤
- عماد الدين ابن حمزه ١٩٤
- عماد الدين طبرسى ١٩٤
- عماد الدين طبرى ١٩٥
- عماد الدين طوسى ١٩٥
- عمرى ١٩٦
- عمى ١٩٦
- عميد الدين ١٩٧
- عميد الرؤسا ١٩٧
- عَنْجَرى ١٩٨
- عونى ١٩٩
- عياشى ١٩٩

«باب الغين»

غضائرى..... ٢٠٠

غياث الحكماء..... ٢٠٠

غياث الدين جرآبادى..... ٢٠١

«باب الفاء»

فاخر..... ٢٠٢

فاضل..... ٢٠٢

فاضل الدين..... ٢٠٣

فاضلان..... ٢٠٣

فتال..... ٢٠٣

فحام..... ٢٠٤

فحام..... ٢٠٤

فخر الاسلام..... ٢٠٥

فخر الاسلام رويانى..... ٢٠٥

فخر الدين..... ٢٠٥

فخر الدين خزاعى..... ٢٠٦

فخر الدين بادرانى..... ٢٠٧

فخر الدين بوقى..... ٢٠٧

فخر الدین رماحی..... ۲۰۷

فخر الدین سماکی..... ۲۰۷

فخر المحققین..... ۲۰۸

فراء..... ۲۰۸

فردوسی..... ۲۰۹

فرزدق..... ۲۱۰

فزونى..... ۲۱۰

فضولی..... ۲۱۰

فقیه..... ۲۱۱

فقیهان..... ۲۱۱

فلاح الدین..... ۲۱۱

فلکی..... ۲۱۲

«باب القاف»

قاضی..... ۲۱۳

قاضی میرزا قاضی..... ۲۱۳

قاضی ابن قدامه..... ۲۱۴

قاضی ابوالحسین..... ۲۱۴

قاضی ابوالفتح کراچکی..... ۲۱۴

قاضی تنوخی..... ۲۱۴

قاضی خان صدر..... ۲۱۵

قاضي كرهودي..... ٢١٦

قاضي زاده لاهيجي..... ٢١٧

قديمان..... ٢١٧

قزويني..... ٢١٧

قسي..... ٢١٨

قطان..... ٢١٨

قطب رازي..... ٢١٨

قطب راوندي..... ٢١٩

قطب الدين..... ٢١٩

قطب الدين بغدادي..... ٢٢٠

قطب الدين كندري..... ٢٢١

قمي..... ٢٢١

«باب الكاف»

گازر..... ٢٢٣

كثير عينات..... ٢٢٣

كراچكي..... ٢٢٣

كسائي..... ٢٢٤

كشاجم..... ٢٢٥

كشي..... ٢٢٦

كفعمي..... ٢٢٧

- ٢٢٨ ..... كليني
- ٢٢٩ ..... كمال الدين
- ٢٣٠ ..... كمال بحراني
- ٢٣٠ ..... كمال الدين نقيب
- ٢٣١ ..... كلام عفان قمي
- ٢٣١ ..... كمال الدين بن ميثم
- ٢٣١ ..... كُميت
- ٢٣١ ..... كنيديري
- ٢٣٢ ..... كوكبي
- «باب اللام»
- ٢٣٣ ..... لقمان حكيم
- «باب الميم»
- ٢٣٤ ..... ماجيلو
- ٢٣٤ ..... مازني
- ٢٣٥ ..... مؤمن الطاق
- ٢٣٥ ..... مؤيد الدين
- ٢٣٦ ..... مبرد

- المتأخر..... ٢٣٦
- مجد الدين حلّى..... ٢٣٦
- مجد الدين بن عباد..... ٢٣٧
- مجدوب تبريزى..... ٢٣٧
- محتشم كاشانى..... ٢٣٧
- محقق حلّى..... ٢٣٨
- محقق ثانى..... ٢٣٨
- محقق خضرى..... ٢٣٨
- محقق يزدى..... ٢٣٨
- محيى الدين..... ٢٣٩
- محيى الدين بن زهره..... ٢٣٩
- محيى الدين اربلى..... ٢٣٩
- مرضى..... ٢٤٠
- مرضى ثانى..... ٢٤٠
- مرزبانى..... ٢٤٠
- مرعشى..... ٢٤٠
- مزيدى..... ٢٤١
- مسعودى..... ٢٤١
- مصرى..... ٢٤٢
- مصلح الدين..... ٢٤٣

- مطار آبادی..... ۲۴۳
- مطهری..... ۲۴۳
- مَغْزَا ۲۴۳
- مُعَمَّر مشرقی..... ۲۴۴
- مُعَمَّر مغربی..... ۲۴۶
- معین الدین بیہقی..... ۲۴۶
- معین الدین مصری..... ۲۴۶
- مَفْج بصری..... ۲۴۶
- مفید..... ۲۴۷
- مفید نیشابوری..... ۲۴۷
- مفید الدین..... ۲۴۸
- منتجب الدین..... ۲۴۸
- منصوری..... ۲۴۸
- مہلبی..... ۲۴۹
- میثمی..... ۲۴۹
- میر کلان..... ۲۵۰
- ملا رفیعا..... ۲۵۰
- ملا محمد بن حسن شیروانی..... ۲۵۰
- میرزا قاضی..... ۲۵۰
- میکالی..... ۲۵۱

٢٥٢ ..... ناصح الدين

٢٥٢ ..... ناصر الحق

٢٥٢ ..... ناصر الحق و الدين

٢٥٣ ..... ناصر الدين ابن نزار

٢٥٣ ..... نجاشى

٢٥٤ ..... نجم الاثمه

٢٥٤ ..... نجم الدين امير

٢٥٤ ..... نجم الدين سيد

٢٥٥ ..... نجم الدين

٢٥٥ ..... نجيب الدين حلى

٢٥٥ ..... نجيب الدين

٢٥٥ ..... نخعى

٢٥٦ ..... نديم

٢٥٦ ..... نصر همدانى

٢٥٦ ..... نصر الدين

٢٥٦ ..... نصير

٢٥٧ ..... نصير طوسى

- ۲۵۷ ..... نصیر الدین
- ۲۵۷ ..... نصیر الدین طوسی
- ۲۵۸ ..... نصیر الدین کاشی
- ۲۵۸ ..... نصیر الدین کاشی
- ۲۵۸ ..... نصیر الدین کاشی
- ۲۵۸ ..... نظام الدین استرآبادی
- ۲۵۹ ..... نظام الدین صهرشتی
- ۲۵۹ ..... نظام الدین ساوجی
- ۲۶۲ ..... نضر بن کنانه
- ۲۶۳ ..... نظام الدین نیلی
- ۲۶۳ ..... نعمانی
- ۲۶۴ ..... نقاش
- ۲۶۴ ..... نور الدین
- ۲۶۴ ..... سید نور الدین
- ۲۶۵ ..... نور الدین عقیلی
- ۲۶۵ ..... نور بخشیه
- ۲۶۶ ..... نوشجانی
- ۲۶۶ ..... نوفلی
- ۲۶۶ ..... نیشابوری
- ۲۶۷ ..... نیلی

«باب الواو»

۲۶۸ ..... واسطی

۲۶۹ ..... واعظ قزوینی

۲۶۹ ..... وحید

۲۷۰ ..... وحید الزمانی

۲۷۰ ..... وزیر مغربی

۲۷۰ ..... وزیر مهلبی

۲۷۰ ..... وزیری

«باب الهاء»

۲۷۱ ..... هزانی

۲۷۱ ..... هرمس

۲۷۲ ..... هلالی

۲۷۳ ..... همدانی

خدا را شکر فهرست مجلد هفتم ریاض العلماء در روز جمعه

نهم تاسوعا محرم الحرام ۱۴۳۰ پایان یافت انا الحکیم

محمد باقری عدی ابن الشیخ الجلیل الشیخ

حسین المقدس رحمه الله علیه

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه

اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

